శ్రీ గురుభ్యోనమః.

హరిః ఓమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁజేరిన శంకరభాష్యమును,
రంగరామానుజముని భాష్యమును,
లభించునెడఁ
కూరనారాయణముని భాష్యమును జేర్చిన-

ఈశావాస్య, కేన, కఠవల్లీ, ప్రశ్న, ముండక,
మాండూక్యోపనిషత్తులును,
ఈమాండూక్యోనిషదర్థావిష్కరణపరంబగు గౌడపాదీయకారికయునుగల
యీ గ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులయిన తిరుపతి- గోమఠము.
శ్రీనివాసాచార్యులవారిచేఁ
బరిశోధింపించి-

ఊవేరిపుత్తేరి.
పెరుమాళ్లునాయకులవారిపుత్రులగు
షాహుండ్ హౌస్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.
చెంగల్వరాయ నాయకులవారిచే

స్వీయ
వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం
దచ్చుగూర్పించి-

శాలీవాహనశకాబ్దంబులు- ౧౭౯౧ వ విభవసంవత్సరభాద్రపదశుద్ధవిదియాగురువారమునఁ
బ్రచురింపంబడియె.

౧౮౬౮ వ సం॥ ఆగస్టునెల ౨౦ దవ తేది.

Registered Copyright.

ప్రకటనపత్రిక.

చెన్నపురితోఁజేరినచూళవేపేరిలో- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారిచే స్థాపింపఁబడియుండు- వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రింపవలయునని యుద్దేశించియుండెడు సద్వైతవిశిష్టాద్వైతభాష్యసహితదశోపనిషత్తులలో ౧౮౭౮ వ సం॥ ఆగష్టు నెలవరకు- ఈశావాస్యము, కేనము, కఠవల్లియు, ప్రశ్నము, ముండకము, మాండూక్యమునను నీయాఱును వీనిభాష్యములతోడను ముద్రింపఁబడియె- అవశిష్టములగు- తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, ఛాందోగ్య, కౌషీతకులను నివియు ముద్రింపఁబడుచున్నవి - ఇదివరకు ముద్రింపఁబడిన యీయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపుశుద్ధపత్రిక - నింక ముద్రింపఁగలయుపనిషత్పుస్తకముతుదను ముద్రింపించియివ్వఁబడును.

ఈయాఱుపనిషత్తులపుస్తకపువెల	రూ.	ఆ.
దళసరపుకాగితముల- ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౭	౦
సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧-కి- బయిండుతో.	౯	౦
శ్రీమచ్ఛ్రుతప్రకాశికాయుక్తశ్రీరామానుజభాష్యము-సుమారైన కా-ప్రతి ౧కి- బ.	౧౧	౦
యతీంద్రమతదీపిక ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౦	౮
ద్రావిడలిపిగ్రంథములు.		
తిరువాయ్మొళ్ళి ప్రతిపదటీకతో సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.	౪	౦
తిరుచ్ఛందవిరుత్తము సుమారైనకాగితముల ప్రతి ౧ కి- బయిండుతో.		౮

ఈ గ్రంథములు - పైనజెప్పినముద్రాక్షరశాలయందు విక్రయింపఁబడుచున్నది.

ఇఁకముద్రింపఁగల తైత్తిరీయాదులగు నాలుగుపనిషద్భాష్యముల పుస్తకమును గోరినవారలు ప్రతి ౧ కి- రూ- ౧ వంతున ముందుగానిచ్చి మాచందాపుస్తకమునందు జేవ్రాలుచేయుదురేని వారలకీనాలుగుపనిషత్తులపుస్తకపుముగింపులో నేర్పాటుచేయఁబడుదీనివెలలో ముందిచ్చియున్న యొకరూపాయను త్రోసి తక్కిన వెలపుచ్చుకొని పుస్తకమివ్వఁబడును.

ఈదశోపనిషద్భాష్యమే గ్రంథలిపిచేత సహితము ముద్రింపించుచున్నాము గాన- వలయువారలు మాచందాపుస్తకమునందు జేవ్రాలుచేసి దళసరపుకాగితపుపారము- ౧కి- అ. ౧౪. సుమారైనకాగితపుపారము- ౧కి- అ. ౧. ఈవంతున నెలనెలకెన్నిఫారములగుచున్నవో అన్ని అణాలిచ్చి పుచ్చుకొనవలసినది.

ఈగొప్పగ్రంథములను ముద్రించి ప్రచురపఱచుటకై విశేషము గాధనమును వినియోగించి జీర్ణములగు బ్రహ్మవిద్యామహాగ్రంథంబులనుద్ధరించుటవలన జ్ఞానవృద్ధిఁజేయఁబూనిన- మహారాజరాజశ్రీ- చెంగల్వరాయనాయకులవారిముద్రాక్షరశాలలో వచ్చునట్టిలాభమును- సంస్కృతాంధ్రాదిపాఠశాలాస్థాపనాదులచే మఱియుజ్ఞానవృద్ధియందును, మఱియు ననేకధర్మకార్యములయందును, వినియోగపఱచుటకుగాను ముద్రాక్షరశాల నొప్పగించియున్నారు గావున నీపుస్తకవిక్రయాదులవలన వచ్చునల్పలాభంబునకై యీగొప్పకార్యము నారంభించుట కాదు. ఇట్లుండఁగాఁ గొందరీపుస్తకములకు వెలయెక్కుడని యాక్షేపించినట్లు వినియెదము గావున వారికిఁదెలియపఱచుటేమనిన- ఈపుస్తకములు గుజరియందు విక్రయింపఁబడు పుస్తకములవలె కావు.

మఱియు జీర్ణములై యక్కడక్కడ విలీనంబులై యున్న యీగొప్పగ్రంథములను దెప్పించుటయు, వీనిని బండితులచే బరిశోధింపించుటయు, వీనినచ్చుగూర్పించునెడను, నాయకులవారు నెలవుచేసిన గొప్పమొత్తమునకు పుస్తకములవెలవలన గలుగునల్పలాభము వడ్డికిని చాలియుండదు. ఈహేతువులనందఱును దెలిసికొనవలయును.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణాయ నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణచయుక్తా

ఈశావాస్యోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.— ఈశావాస్యమిత్యాదయోమన్త్రాఃకర్మస్వవినియుక్తాః - తేషామకర్మశేషస్యాత్మనోయాథాత్మ్యప్రకాశకత్వాత్. యాథాత్మ్యంచాత్మనః శుద్ధత్వాపాపవిద్ధత్వైకత్వనిత్యత్వాశరీరత్వసర్వగతత్వాదివక్ష్యమాణం. తచ్చకర్మణావిరుధ్యతఇతియుక్తఏవైషాంకర్మస్వవినియోగః. నచైవంలక్షణమాత్మనోయాథాత్మ్యముత్పాద్యంవికార్యమాప్యంసంస్కార్యంవా- కర్తృభోక్తృవా- యేనకర్మశేషతాస్యాత్. సర్వాసాముపనిషదామాత్మయాథాత్మ్యనిరూపణేనైవోపక్షయాత్, గీతానాంమోక్షధర్మాణాంచైవంపరత్వాత్,. తస్మాదాత్మనో౽నేకత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాది, చాశుద్ధత్వపాపవిద్ధత్వాది, చోపాదాయలోకబుద్ధిసిద్ధకర్మాణివిహితాని. యోహికర్మఫలేనార్థీదృష్టేనబ్రహ్మవర్చసాదినా, ౽దృష్టేనస్వర్గాదినా, చ- ద్విజాతిరహంనకాణకుణ్ఠత్వాద్యనధికారధర్మవానిత్యాత్మానంమన్యతే-సో౽ధిక్రియతేకర్మస్వితిహిఅధికారవిదోవదన్తి. తస్మాదేతేమన్త్రాః ఆత్మనోయాథాత్మ్యప్రకాశనేనాత్మవిషయంస్వాభావికకర్మవిజ్ఞానంనివర్తయన్తఃశోకమోహాదిసంసారధర్మవిచ్ఛిత్తిసాధనమాత్మైకత్వాది విజ్ఞానముత్పాదయన్తీతి.

ఆ.— యేనాత్మనాపరేణేశావ్యాప్తంవిశ్వమశేషతః । సో౽హందేహద్వయోస్సాక్షీవన్దేతందేహతద్భృతైః॥౧॥

ఈశావాస్యమిత్యాదిమన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తేషాం కర్మశేషత్వశఙ్కాంతావత్ వ్యుదస్యతి. తథాహికర్మజడాః కేచనమన్యన్తే- ఈశావాస్యమిత్యాదయోమన్త్రాఃకర్మశేషాః-మన్త్రత్వావిశేషాత్ -*ఇషేత్వేత్యాదిమన్త్రవత్. అతఃపృథక్ప్రయోజనాద్యభావాదవ్యాఖ్యేయాఇతి. తాన్ప్రత్యాహ (ఈశావాస్యమిత్యాదయఇతి). (కర్మస్వవినియుక్తాఇతి) *ఇషేత్వేతిశాఖాంఛినత్తీత్యాదివత్ వినియోజకప్రమాణాదర్శనాత్ప్రకరణాన్తరత్వాచ్చేత్యర్థః. శ్రౌతవినియోగాభావేపి *బర్హిర్దేవసదనందామీత్యస్యబర్హిర్లవనప్రకాశనసామర్థ్యాత్ బర్హిర్లవనేయథావినియోగః- తథాకర్మశేషాత్మప్రకాశనసామర్థ్యాన్నకర్మస్వేషాంవినియోగఇత్యపినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (తేషామితి) శుద్ధాదివిశేషణస్యాత్మనఃకర్మశేషత్వేప్రమాణాభావాత్. యాథాత్మ్యంనకేవలంకర్మానుపయోగి-కింతుకర్మణావిరుధ్యతఇత్యాహ (యాథాత్మ్యంచేతి) శుద్ధో౽హంస్వభావతః-నతుకేనాపిపాప్మనావిద్ధఃసర్వత్రైకో౽శరీరఆకాశోపమఇతిజానన్నకటాక్షేణాపికర్మవీక్షతే- కింత్వాపాతప్రతిపత్తిరేవతాదృశీనిరుణద్ధ్యేవకర్మప్రవృత్తిమిత్యర్థః. కించ-యఃకర్మశేషఃసఉత్పాద్యోదృష్టః-యథాపురోడాశాదిః. వికార్యఃసోమాదిః. ఆప్యోమన్త్రాదిః. సంస్కార్యోవ్రీహ్యాదిః. తతస్తణ్డులావఘాతాదిరూపత్వంవ్యాపకంవ్యావర్తమానమాత్మయాథాత్మ్యస్యకర్మశేషత్వమపివ్యావర్తయతి,-తథా౽౽త్మయాథాత్మ్యంకర్తృభోక్తృచనభవతి- యేనమమేదంసమీహితసాధనం-తతోమయాకర్తవ్యమిత్యహఙ్కారాన్వయపురస్సరఃకర్త్రన్వయఃస్యాదిత్యాహ (నచైవమితి)- ననుఉపనిషదాంజపోపయోగిత్వా, దన్యస్యచప్రమాణస్యాదర్శనా, న్ననిరూప్యతేఏవతాదృశమాత్మయాథాత్మ్యం - తత్రాహ (సర్వాసామితి). యత్పరశ్శబ్దఃసశబ్దార్థఇతిమీమాంసాప్రసిద్ధేః, సర్వాసాముపనిషదాంచైకాత్మ్యతాత్పర్యదర్శనా,న్నజపోపయోగిత్వముపనిషదాంశక్యంవక్తుం. తథాహి- *ఈశావాస్యమిత్యుపక్రమ్య *సపర్యగాచ్ఛుక్రమిత్యుపసంహారాత్, *అనేజదేకం *తదన్తరస్యసర్వస్యేత్యభ్యాసదర్శనాత్, *నైనద్దేవాఆప్నువన్నిత్యపూర్వతాసఙ్కీర్తనాత్, *కోమోహఃకఃశోకఏకత్వమనుపశ్యతఇతిఫలవత్త్వసఙ్కీర్తనాత్, *కుర్వన్నేవేహేతిజిజీవిషేచ్ఛేదవస్మిన్నఃకర్మకరణానువాదేన *అసుర్యానామతఇతినిన్దయైకాత్మ్యదర్శనస్యస్తుతత్వాత్, *తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతీత్యభిధాయిన్యాశ్చశ్రుతేస్తావదుపనిషద్యైకాత్మ్యతాత్పర్యందృశ్యతే. ఏవమన్యాసామప్యుపనిషదాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాభ్యాసాపూర్వతాఫలవత్త్వార్థవాదయుక్త్యుపపాదనానిషట్తాత్పర్యలిఙ్గానివికల్పేన సముచ్చయేనవా౽స్మాభిస్తత్రతత్రాలోకయితవ్యానీతినేహప్రతన్యన్తే. కించ- ప్రత్యయసంవాదోపిబలవత్కారణంప్రసిద్ధం. విద్యతేచోపనిషదర్థేగీతాదిసంవాదః- తస్మాదుపనిషత్పదసమన్వయేనావగమ్యమానమైకాత్మ్యంనప్రమాణాన్తరానుపలబ్ధివిరోధేనాపలపనీయం. యథేన్ద్రియాన్తరేణానవగమ్యమానమపిరూపంచక్షుషావగమ్యమానంనాపహ్నూయతే- తద్వదైకాత్మ్యమపినాపహ్నవార్హమిత్యాహ (గీతానామితి) *సమంసర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్తంపరమేశ్వరం। వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తంయఃపశ్యతిసపశ్యతీత్యాదిగీతా. ఏకఏవహిభూతాత్మాసర్వభూతేవ్యవస్థితః। ఏకధాబహుధాచైవదృశ్యతేజలచన్ద్రవదిత్యాది మోక్షశాస్త్రాణాంచైకాత్మ్యపరత్వాదిత్యర్థః. యద్యేతాదృశమాత్మతత్త్వం - తర్హినిరధికారిత్వాత్కర్మకాణ్డముచ్ఛిద్యేతేత్యపినాశఙ్కనీయమిత్యా

హ (తస్మాదితి) యథాతీవ్రక్రోధాక్రాన్తస్యాన్తం ప్రత్యేవశ్యేనాదివిధిప్రామాణ్యం - తథామిథ్యాదర్శినం ప్రత్యేవకర్మవిధిప్రామాణ్యమిత్యర్థః. అత్రజైమినిప్రభృతీనాంసమ్మతిమాహ (యోహీత్యాదినా) అర్థిత్వాదియుక్తస్యకర్మణ్యధికారఃషష్ఠేప్రతిష్ఠాపితః. అర్థిత్వాదితిచమిథ్యాజ్ఞాననిదానం- నహినభోవన్నిష్క్రియస్యస్వతఏవదుఃఖాసంసర్గిణఃపరమానన్దస్వభావస్యసుఖంమేస్యాత్- దుఃఖంమెమాభూదిత్యర్థిత్వం, శరీరేన్ద్రియసమర్థోఽహమిత్యభిమానిత్వం, మిథ్యాజ్ఞానంవినానసమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదాత్మయాథాత్మ్యప్రకాశకాఃమన్త్రాః- నకర్మశేషభూతాః, నచమానాన్తరవిరుద్ధాః,- తస్మాత్ప్రయోజనాదిమత్త్వపితేషాంసిద్ధమిత్యాహ (తస్మాదేతఇతి)

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

కూ.— విశ్వంవ్యాప్యంధార్యంతేనవిచిత్రాశ్చశక్తయోయస్య। శ్రీరఙ్గేశంతమృషింతనువాక్చిత్తైరుపాస్మహేపురుషమ్॥ ౧
సర్వేశానస్సర్వభూతాన్తరాత్మాదోషానర్హస్సర్వవిద్యైకవేద్యః।కర్మారాధ్యస్సాధ్యభక్త్యైకలభ్యః శ్రీమాన్వ్యక్తోవాజినాంసంహితాన్తే॥ ౨
యస్యాచార్యైఃకృతంభాష్యంగమ్భీరంవిదుషాంముదే । బాలామోదాయతద్భావోయథాభాష్యంప్రకాశ్యతే॥ ౩
ఈశావాస్యానువాకోఽయంవాజినాంసంహితాన్తగః । శిష్యాయగురుణాయస్మిన్బ్రహ్మవిద్యోపదిశ్యతే॥ ౪
కర్మణాంసంహితోక్తానాంవినియోగపృథక్త్వతః। విద్యాఙ్గతాస్తితద్వ్యక్త్యైనిబన్ధోఽస్యతదన్తతః॥ ౫

ఈశావాస్యమిదం సర్వమిత్యేషోఽనువాకోఽష్టాదశమన్త్రాత్మకః. ఏతేచమన్త్రాః పురుషసూక్తాదివత్ పరమపురుషస్వరూపతదుపాసనప్రపదనతత్ప్రాప్తిరూపతత్ప్రాప్త్యుపాయపురుషార్థానాంసఙ్గ్రహేణసమ్యక్ప్రతిపాదకత్వా, త్కర్మసుకల్పసూత్రకృతా కాత్యాయనేన వినియుక్తత్వా, చ్చ ఉపనిషత్సారభూతాః. భగవద్గీతాదిభిశ్చఏతేషాంమన్త్రాణాముపబృంహణం తత్రతత్రపరస్తాత్ప్రదర్శయిష్యతే. నన్వేవం బ్రహ్మకాణ్డేబృహదారణ్యకఏవైషాంపాఠఃస్యాత్- నసంహితాయాం - ప్రయోజనాభావాదితిచేన్న- ఏతేషుసారభూతానాంపఞ్చషణ్మన్త్రాణాంబృహదారణ్యకేపిపాఠదర్శనాత్, * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తి । యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేన * విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతఇతిఅవిద్యాఖ్యస్యకర్మవిశేషస్యబ్రహ్మవిద్యాయాంవినియుక్తత్వేనసంహితాయాముదాహృతంకర్మజాతంవిద్యాయామప్యఙ్గమితివిశదీకరణార్థమేషాం సంహితాన్తపాఠోపపత్తే, శ్చ. అతఃకర్మసువినియుక్తత్వా, త్పూర్వోక్తతత్ప్రాప్త్యుపాయప్రయోజనప్రతిపాదనపరత్వా, చ్చోపనిషదఏవైతేమన్త్రాఇతిసిద్ధమ్.

శ్రీ గురుభ్యోనమః.

హరిః ఓం॥ ఈశావాస్యమిదగ్ంసర్వంయత్కించజగత్యాంజగత్।
తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమ్॥ ౧

శం.— ఏవముక్తాభిధేయసమ్బన్ధప్రయోజనాన్మన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతోవ్యాఖ్యాస్యామః. ఈశా-ఈష్టేఇతి ఈట్-తేన ఈశా. ఈశితా పరమేశ్వరఃపరమాత్మాసర్వస్య- సహిసర్వమీష్టేసర్వజన్తూనామాత్మాసన్. తేనస్వేనాత్మనేశావాస్యం-ఆచ్ఛాదనీయం. కిం.(ఇదంసర్వం) యత్కించ-యత్కించిజ్జగత్యాం - పృథివ్యాంజగత్సర్వం. స్వేనాత్మనాఅహమేవేదంసర్వమితిపరమార్థసత్యరూపేణానృతమిదంసర్వంచరాచరమాచ్ఛాదనీయం పరమాత్మనా. యథాచన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధజక్లేదాదిజందౌర్గన్ధ్యంతత్స్వరూపనిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతేస్వేనపారమార్థికేనగన్ధేన- తద్వదేవహిస్వాత్మన్యధ్యస్తంస్వాభావికం కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం జగద్ద్వైతరూపంపృథివ్యాం— జగత్యామిత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వమేవ నామరూపకర్మాఖ్యంవికారజాతంపరమార్థసత్యాత్మభావనయాత్యక్తంస్యాత్.ఏవమీశ్వరాత్మభావనయాయుక్తస్యపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసఏవాధికారః- నకర్మసు. తేనత్యక్తేన - త్యాగేనేత్యర్థః. నహిత్యక్తోమృతఃపుత్రోభృత్యోవాఆత్మసంబన్ధితయాఽభావాదాత్మానంపాలయతి- అతస్త్యాగేనేత్యయమేవార్థః. భుఞ్జీథాః- పాలయేథాః. ఏవంత్యక్తైషణస్త్వంమాగృధః - గృధిం - ఆకాఙ్క్షాంమాకార్షీర్ధనవిషయాం. కస్యస్విత్- కస్యచిత్. పరస్యస్వస్యవాధనంమాకాఙ్క్షీరిత్యర్థః. స్విదిత్యనర్థకోనిపాతః. అథవా- మాగృధః. కస్మాత్. కస్యస్విద్ధనమిత్యాక్షేపార్థః. నకస్యచిద్ధనమస్తి- యద్గృధ్యేత. ఆత్మైవసర్వమితీశ్వరభావనయాసర్వంత్యక్తం-అతఆత్మనఏవేదంసర్వ, మాత్మైవచసర్వం,- అతోమిథ్యావిషయాంగృధింమాకార్షీరిత్యర్థః. ౧

ఆ.— వ్యాఖ్యేయత్వముక్త్వాప్రతిపదంవ్యాచష్టే (ఈశేతి) *ఈశఐశ్వర్యే. అస్యధాతోఃక్విపిలుప్తైకృదన్తరూపమీట్. తస్యతృతీయైకవచనమీశేతి. ననుకర్తరిక్విబ్విధానా, త్పరమేశ్వరస్యచాక్రియత్వా, త్కథంక్విబన్తశబ్దవాచ్యతేతి- తత్రాహ (ఈశితేతి) మాయోపాధికస్యకర్తృత్వసంభవాచ్ఛబ్దవాచ్యతానవిరుధ్యతే-నిరుపాధికస్యచలక్ష్యత్వంభవిష్యతీత్యర్థః. ఈశిత్రీశితవ్యభావేనతర్హిభేదఃప్రాప్తఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వజన్తూ

నామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబిమ్బానామాత్మా బిమ్బభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదే నేశిత్రీశితవ్యభావసంభవాన్నవాస్తవభేదానుమానం సమ్భవతీత్యర్థః. *వస ఆచ్ఛాదనే. అస్య రూపం వాస్యం. తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతం- తత్సర్వమీశ్వర ఏవాత్మైవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోస్మీతి జ్ఞాతవ్యాశేషతత్త్వోపదేశః - ఛాన్దోగ్యే *తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. ఉక్తంచ *బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రకాశావిశేషతః। హేయోపాదేయభావోయం నసత్స్వప్నవదిష్యతే॥ నబన్ధోస్తినమోక్షోస్తినవికల్పోస్తి తత్త్వతః। నిత్యప్రకాశ ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర ఇతి. యస్యోపదేశికజ్ఞానమాత్రేణాన్యతదృష్టిర్ననిరాక్రియతే- తస్య విచారాదిప్రయత్నేన తత్త్వప్రకాశే సత్యన్యతదృష్టిస్తిరస్క్రియత ఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధాదార్ద్రీభావాదినా జాతం యద్దౌర్గన్ధ్యమౌపాధికం మిథ్యా- తద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గన్ధేనాచ్ఛాద్యతే - తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ (తద్వదేవహీతి) స్వభావః-అనాదిరవిద్యా. తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాది బాధ్యత్వాయోగ్యత్వప్రదర్శనార్థవిశేషణం. ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతోఽన్యతదృష్టిరిత్యసమ్భావనాముక్త్వా యుక్త్యభిజ్ఞస్య సర్వవిదహం చేశ్వర ఏవేతి భావనాయామధికృతస్య, యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽధికృతస్య, సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికార ఇహ మన్త్రే వివక్షితః- తేన త్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యన్యత్రాప్యుక్తత్వాత్, పుత్రాద్యేషణాయాశ్చిత్తవిక్షేపహేతుత్వేన ప్రసిద్ధత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమీశ్వరాత్మేతి) చికీర్షితం సన్న్యాసం స్తౌతి (తేనత్యక్తేనేతి) త్యాగేనాత్మా రక్షితః స్యాత్ - నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానానుకూలత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః శరీరసంధారణోపయుక్తకౌపీనాచ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తే కథంచిద్ద్రవ్యపరిగ్రహే రాగశ్చేత్ప్రాప్తః- తన్నిరోధే యత్నః కర్తవ్యః- తస్య ప్రధానవిరోధిత్వాదిత్యభిప్రేత్య నియమవిధిమాహ (ఏవం త్యక్తైషణ ఇతి) స్విదితి నిపాతస్య సామాన్యార్థత్వేపి కస్యస్విదితి చిన్తనార్థత్వమన్యత్ర ప్రసిద్ధం- తదిహ న గృహ్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం. వ్యవహారదృష్ట్యా ఆత్మన ఏవేదం సర్వం శేషభూతం- జడస్య చిత్పరతన్త్రత్వాత్. అతః ప్రాప్తవిషయేనాకాఙ్క్షా కర్తవ్యా. పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యాకాఙ్క్షావిషయ ఏవ నాస్తీత్యర్థః. ౧

కూ.— తత్ర తావదాచార్యః- ప్రథమం రజస్తమః ప్రచురదేహేన్ద్రియాదివిశిష్టత్వాత్ *ఈశ్వరోహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతోక్తప్రక్రియయా స్వతన్త్రోహం దేవతాన్తరపరతన్త్రోహమితి చ భ్రామ్యతస్తత్త్వబుభుత్సయా చోపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదినివృత్త్యర్థం చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనయా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రతయా చ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం. ఈశేతి తృతీయైకవచనాన్తం. సర్వనియన్త్రేత్యర్థః. సఙ్కోచే మానాభావాత్. మహాపురుషేణేతి యావత్. *యోసావసౌ పురుష ఇతి అనువదిష్యమాణత్వాత్. స ఏవ హి సర్వస్యేష్టే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం- నివాసనీయం. వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః. యద్వా- సర్వాధారే స్వస్మిన్నేవ స్వేన వసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః. స్మర్యతే హి *సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః। తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత ఇతి. జగత్యాం - ఉర్వ్యాం. ఇదం లోకాన్తరాణామప్యుపలక్షణం. జగత్ - అన్యథాత్వం గచ్ఛత్. తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం- చిదంశస్య భోక్తృత్వాయ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసాది లక్షణస్వభావవికారేణాన్యథాత్వమితి భేదోఽనుసంధేయః. ఈశే నావ్యాప్తం కించిదపి నాస్తీతి దర్శయితుం యత్కించేతి జగద్విశేష్యతే. జగత్యాదిషు లోకేషు యత్కించ భోక్తృభోగ్యరూపం జగద్వర్తతే- తదిదం సర్వమీశా వాసుదేవేన వాస్యం- వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చేత్యాద్యుపబృంహణసహస్రమిహానుసంధేయం. *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ- ఛాన్దసో హ్రస్వః. ఈశానీశావిత్యర్థః. *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధో జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యాదిలక్షణోఽత్యన్తభేదోఽప్యత్ర సిద్ధః. నను రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాత్ ఈశోత్ర రుద్రస్స్యాత్. మైవం- *ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చన్ద్రమాః స ఏకాకీ న రమత ఇత్యాదిషు, *అనపహతపాప్మా వా అహమస్మి నామాని మే ధేహీత్యాదిషు, చ భగవత్కార్యత్వేన కర్మవశ్యత్వేన చ సమ్ప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధారత్వాదేరన్వయాసంభవే నవిరుద్ధార్థవిషయతయైవేహ రూఢేర్భగ్నత్వాత్. ఏవం చ జగత్కారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన *అజస్స ఏవేశ్వరస్సిద్ధ ఇత్యనవచ్ఛిన్నైశ్వర్యతయా ప్రసిద్ధే సర్వేశ్వరే యౌగిక ఏవాయమీట్ఛబ్దః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధమ్. ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతన్త్ర్యబోధముత్పాద్య వైరాగ్యభూషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథాః) తేన- జగతా. భోగ్యతాభ్రమవిషయేణేతి భావః. త్యక్తేన - అల్పాస్థిరత్వదుఃఖమూలత్వదుఃఖమిశ్రత్వదుఃఖోదర్కత్వదేహాత్మాభిమానమూలత్వస్వాభావికబ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపా యే విషయదోషాః సప్త- తన్నిరూపణపూర్వకం పరిత్యక్తేన ఉపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః- భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్య ధారణమాత్రోపయికమన్నపానాదికం యాగదానహోమార్చనాద్యుపయోగిపరిజనపరిచ్ఛదాదికం చ భోగ్యవర్గం భుఞ్జీథా ఇత్యర్థః. యద్వా-దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః-సర్వాపహాసత్వేన కరణే ప్రాప్తం ప్రకృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వక్ష్యమాణోపాయముఖేన భుఞ్జీథా ఇతి యోజ్యం. అత్ర చ *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా *ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీ

నామితి) యథా ఆదర్శాదిషు ప్రతిబిమ్బానామాత్మా బిమ్బభూతో దేవదత్త ఈశితా భవతి - తథా కల్పనాభేదేన శ్రీశితవ్యభావసంభవాన్నవాస్తవభేదానుమానం సమ్భవతీత్యర్థః. *వస ఆచ్ఛాదనే. అస్య రూపం వాస్యం. తత్త్వత ఈశ్వరాత్మకమేవ సర్వం భ్రాన్త్యా యదనీశ్వరరూపేణ గృహీతం- తత్సర్వమీశ్వర ఏవాస్మ్యేవేతి జ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయం. సర్వాత్మక ఈశ్వరోఽస్మీతి జ్ఞాతవ్యాశేషతత్త్వోపదేశః - ఛాన్దోగ్యే *తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. ఉక్తంచ *బ్రహ్మైవ సర్వమాత్మైవ సత్ప్రకాశాని శేషతః। హేయోపాదేయభావోఽయం న సత్యః ప్రతిపద్యతే॥ న బద్ధోఽస్తి న మోక్షోఽస్తి న వికల్పోఽస్తి తత్త్వతః। నిత్యప్రకాశ ఏవాస్తి విశ్వాకారో మహేశ్వర ఇతి. యస్యోపదేశకజ్ఞానమాత్రేణాన్యతదృష్టిర్న నిరాక్రియతే- తస్య విచారాదిప్రయత్నేన తత్త్వప్రకాశే సత్యన్యతదృష్టిస్తిరస్క్రియత ఇత్యభిప్రేత్య దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) చన్దనాగర్వాదేరుదకాదిసమ్బన్ధాదార్ద్రభావాదినా జాతం యద్దౌర్గన్ధ్యమౌపాధికం మిథ్యా- తద్యథా తత్స్వరూపనిఘర్షణాభివ్యక్తేన స్వాభావికేన గన్ధేనాచ్ఛాద్యతే - తద్వద్విచారాదేః స్వరూపసద్భావాన్మిథ్యాబుద్ధేర్బాధకత్వం సమ్భవతీత్యాహ (తద్వదేవహీతి) స్వభావః-అనాదిరవిద్యా. తత్కార్యం స్వాభావికమిత్యాదిబాధ్యత్వేనాయోగ్యత్వప్రదర్శనార్థవిశేషణం. ఏవం విచారాదిప్రయత్నవతో ఽన్యతదృష్టిరిత్యసమ్భావనాముక్త్వా యుక్త్యైక్యస్య సర్వం విహాయ చేశ్వర ఏవేతి భావనాయామనీషితస్య, యుక్తికుశలస్య చ విచారేఽనధికృతస్య, సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికార ఇహామునైవ వివక్షితః- తేన త్యక్తేనేత్యత్ర త్యాగపరామర్శాత్, *త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదమిత్యత్ర త్యాగస్య త్యాజ్యాపేక్షత్వాత్, త్యాజ్యాపేక్షణాయాం చ ప్రవిశేషపేక్షయాం తు త్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్, చ్ఛేష్యమిత్యాహ (ఏషణాభ్యశ్చ రాత్మేతి) చిత్తం సంన్యాసం స్తౌతి (తేన త్యక్తేనేతి) త్యాగేనాత్మానం రక్షేథాః స్యాత్- నిష్క్రియయాత్మస్వరూపావస్థానానుగుణత్వాత్త్యాగస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః శరీరసంధారణోపాయముక్తౌ కౌపీనాచ్ఛాదనభిక్షాశనాదివ్యతిరిక్తైషికం నివర్త్య ... తన్నిరోధేయత్నవిగ్రహః- తస్య ప్రధాననిరోధత్వాదిత్యభిప్రేత్యనియమవిధిమాహ (ఏవం త్యక్తైషణ ఇతి) స్వీయేషు పరకీయస్వసామాన్యార్థత్వేఽపి స్వస్వీయేషు స్వనామధ్వంసనప్రసిద్ధం- తదిహాస్తు స్మర్యతే - ఇత్యనర్థకమిత్యుక్తం. వ్యవహారవృత్త్యా ఆత్మనః వేదం సర్వం శేషభూతం- జడస్య నిత్యరజస్త్వాత్. అతః ప్రాప్తౌ విధిర్యేనాకాఙ్క్షా గత్యా. పరమార్థతస్త్వాత్మైవ సర్వమిత్యాకాఙ్క్షానిషయఏవనాస్తీత్యర్థః. ౧

——

హ.—— తత్ర తావదాచార్యః- ప్రసమంరజస్తమః ప్రచురదేహస్థిత్యాదివిశిష్టత్వాత్ *ఈశ్వరోఽహమహం భోగీత్యాది శ్రీభగవద్గీతోక్తప్రక్రియయా స్వలిఙ్గోత్రిహం దేవతాన్తరపరతన్త్రోహమితి వ భ్రాన్త్యస్య సత్త్వబహుత్వయోపసన్నస్య శిష్యస్య స్వతన్త్రోఽహమిత్యాది నివృత్త్యర్థం చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య పరమపురుషయన్తృస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వముపదిశతి (ఈశావాస్యమితి) ఇదం - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనయా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు తజ్జనిత్వతయా ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. సర్వం - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తం భోగ్యభోక్తృరూపం సర్వం. ఈశేతి కృతిప్రకృతికవచనాన్తం. సర్వనియన్త్రేత్యర్థః. సఙ్కోచే మానాభావాత్. మహాపురుషేణేతి యావత్. *సోఽసావసౌ పురుష ఇతి అనువదిష్యమాణత్వాత్. స ఏవ హి సర్వస్యేష్టే. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమితి. తేన వాస్యం- నివాసనీయం. వ్యాప్యమితి భావః. అనన్యాధారత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః. యద్వా- సర్వాధారేఽస్మిన్నేవ స్వేన వసనీయం. సర్వం ప్రతిష్ఠాపనీయమిత్యర్థః. స్మర్యతే హి *సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః। తతః స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యత ఇతి. జగత్యాం - ఉర్వ్యాం. ఇదం లోకాన్తరాణాముపలక్షణం. జగత్ - అన్యథాత్వం గచ్ఛత్. తత్రాచిదంశస్య భోగ్యత్వాయ స్వరూపవికారరూపమన్యథాత్వం- చిదంశస్య భోక్తృత్వాయ జ్ఞానసఙ్కోచవికాసాది లక్షణస్వభావవికారేణాన్యథాత్వమితి భేదోఽనుసంధేయః. ఈశేనావ్యాప్తం కించిదపినా స్తీతి దర్శయితుం యత్కిఞ్చేతి జగద్విశేష్యతే. జగత్యాదిషు లోకేషు యత్కిఞ్చ భోక్తృభోగ్యరూపం జగదస్తి తదిదం సర్వమీశావాసుదేవేన వాస్యం- వ్యాప్యం ధార్యం చేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చేత్యాద్యుపబృంహణసహస్రమిహానుసంధేయం. *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ- ఛన్దసో బ్రహ్మ. ఈశానీశావిత్యర్థః. *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామానిత్యాదిషు ప్రసిద్ధౌ జీవేశ్వరయోరీశేశితవ్యాదిలక్షణో భేదోఽత్ర స్పష్టః. నసుమహిత్యాగముపహరతీతి న్యాయాత్ ఈశో రుద్రస్స్యాత్. నైవం- *ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాగ్నిర్న సూర్యో న చన్ద్రమాః స ఏకాకీ న రమత ఇత్యాదిషు, *అపహతపాప్మా అహమస్మి నామాని మే ధేహీత్యాదిషు, చ భగవత్కార్యత్వేన కర్మవశ్యత్వేన చ సమ్ప్రతిపన్నే రుద్రే సర్వవ్యాపిత్వసర్వాధారత్వాదేరన్యాయసంభవేన విరుద్ధార్థవిషయతయాపి హేయభేదాభ్యామధిగత్యాత్. ఏవం చ జగత్కారణవాదివాక్యగతాకాశప్రాణాదిశబ్దన్యాయేన *అజస్య నాభావధ్యేకమర్పితమిత్యేవమాదిషు ఐశ్వర్యతయా ప్రసిద్ధే సర్వేశ్వరే యోగికఏవాయమీశశబ్దః ప్రత్యేతవ్య ఇతి సిద్ధం. ఏవం ముముక్షోరీశ్వరపారతన్త్ర్యబోధముక్త్వా ప్రసక్తవైరాగ్యం భాషితాం వృత్తిముపదిశతి (తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథాః) తేన- జగతా. భోగ్యతాభ్రమవిషయేణేతి భావః. త్యక్తేన - అల్పాస్థిరత్వదుఃఖమూలత్వదుఃఖమిశ్రత్వదుఃఖోదర్కత్వదేహాత్మాభిమానమూలత్వస్వాభావికబ్రహ్మానుభవవిరుద్ధత్వరూపాయే విషయదోషాః- తన్నిరూపణపూర్వకం పరిత్యక్తేన. ఉపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః- భగవదుపాసనోపయుక్తదేహస్య ధారణమాత్రోపయికమన్నపానాదికం యాగదానహోమార్చనాద్యుపకరణపరిజనపరిచ్ఛదాదికం చ భోగ్యవర్గం భుఞ్జీథా ఇత్యర్థః. యద్వా-దోషసప్తకనిరూపణాత్ త్యక్తేన భోగ్యాభాసేనోపలక్షితస్సన్ భుఞ్జీథాః-సర్వాభాసత్వేన [illegible] ప్రకృతముక్తదోషప్రతిభటం నిరతిశయభోగ్యం వక్ష్యమాణోపాయముఖేన భుఞ్జీథా ఇతి యోజ్యం. అత చ *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా *ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో అని

శయానః శోచతిముహ్యమానః। జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమస్యమహిమానమితివీతశోకః - మహిమానంఇతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః [illegible] తదైవ ప్రతినిర్దిశ్యో వ్యాహార్యః. యదాఽన్యమీశమస్యమహిమానంచపశ్యతి - తదావీతశోకోభవతీత్యన్వయోవా. (మాగృధఃకస్యస్విద్ధనమ్) [illegible] స్విత్ - కస్యాపిజన్తోరబన్ధోర్వాధనంమాగృధః - మాఽభికాఙ్క్షీః. *గృధూ అభికాఙ్క్షాయామితిధాతుః. ఆహచయమఃకిఞ్చనం ప్రతి *[illegible] జన్మాన్యధరితథాఽనృతనిష్ఠురాణియశ్చ। నసహతిపరసమ్పదంవినిన్దాంకలుషమతిఃకురుతేసతామసాధుః॥ పరమేనుహృదిబాహ్యవేశే ప్రతి[illegible] [illegible] ఋత్యపఙ్క్తౌ। శతమతిరుపయాతిమూర్ధతృష్ణాంపురుషపశుర్నసవాసుదేవభక్తఇతి. భగవద్గీతాసుచ *నకాఙ్క్షేవిజయంకృష్ణ[illegible]ఇత్యాది. [illegible] విషయాణాం ప్రహాణంపరమాత్మవ్యతిరిక్తకృత్స్నవిషయవైరాగ్యోపలక్షణం. స్మరన్తిహి *పరమాత్మనియోరక్తోవిరక్తోఽపరమాత్మని.

కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతగ్ంసమాః। ఏవంత్వయినాన్యథేతోఽస్తినకర్మలిప్యతేనరే॥ ౨

శం.— ఏవమాత్మవిదఃపుత్రాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనాత్మజ్ఞాననిష్ఠతయాఽఽత్మారక్షితవ్యఇత్యేషవేదార్థః. అథేతరస్యానాత్మజ్ఞతయాఽఽత్మగ్రహణాశక్తస్యేదముపదిశతిమన్త్రః - కుర్వన్నేవఇహ - నిర్వర్తయన్నేవకర్మాణి - అగ్నిహోత్రాదీని - జిజీవిషేత్ - జీవితుమిచ్ఛేత్. శతం శతసఙ్ఖ్యాకాఃసమాః - సంవత్సరాన్. తావద్ధిపురుషస్యపరమాయురుచితం. యథాప్రాప్తానువాదేన - యజ్జిజీవిషేచ్ఛతంవర్షాణి - తత్కుర్వన్నేవకర్మాణీత్యేతద్విధీయతే. ఏవం - ఏవం ప్రకారేత్వయిజిజీవిషతినరే - నరమాత్రాభిమానినిఇతః - ఏతస్మాదగ్నిహోత్రాదీనికర్మాణికుర్వతో [illegible] కారాదన్యథా - ప్రకారాన్తరంనాస్తి. యేనప్రకారేణాశుభంకర్మనలిప్యతే - కర్మణానలిప్యసఇత్యర్థః. అతఃశాస్త్రవిహితానికర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీనికుర్వన్నేవజిజీవిషేత్. కథంపునరిదమవగమ్యతే - పూర్వేణమన్త్రేణసన్న్యాసినోజ్ఞాననిష్ఠోక్తా - ద్వితీయేనతదశక్తస్య కర్మనిష్ఠేతి [illegible] తే - జ్ఞానకర్మణోర్విరోధంపర్వతవదకమ్ప్యంయథోక్తంనస్మరసికిం. ఇహాప్యుక్తంయోహిజిజీవిషేత్సకర్మకుర్వన్, ఈశావాస్యమిదంసర్వం తేనత్యక్తేనభుఞ్జీథామాగృధఃకస్యస్విద్ధనమితి,. *నజీవితేమరణేవాగృధింకుర్వీతారణ్యమియాదితిపదంతతోనపునరేయాదితిచసన్న్యాసశాసనాత్. ఉభయోః ఫలభేదంచవక్ష్యతి. *ఇమౌద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతఃక్రియాపథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చతయోఃసన్న్యాసఏవాతిరేచయదితితైత్తిరీయకే. *ద్వావిమావథపన్థానౌయత్రవేదాఃప్రతిష్ఠితాః। ప్రవృత్తిలక్షణోధర్మోనివృత్తౌచవిభావితఇత్యాది పుత్రాయ విచార్యనిశ్చితముక్తంవ్యాసేనవేదాచార్యేణభగవతా. విభాగంచానయోర్దర్శయిష్యామః.

ఆ.— ఆద్యమన్త్రస్యపూర్వార్ధేనతత్త్వోపదేశఃకృతః - తృతీయపాదేనాపరిపక్వజ్ఞానస్యసన్న్యాసనియమః [illegible] నియమవిధిరుక్తః. ఇతిప్రతిపదంవ్యాఖ్యాయసఙ్క్షేపార్థమనువదత్యుత్తరస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సయా (ఏవమాత్మవిదఇత్యాదినా) పూర్వమన్త్ర[illegible] తంయస్య - తస్యైవోత్తరమన్త్రేణకర్మవిహితం - తతఃసముచ్చయానుష్ఠానేతాత్పర్యంమన్త్రద్వయస్యేత్యేకదేశవ్యాఖ్యానమయుక్తం [illegible] శుద్ధబ్రహ్మజ్ఞానకర్మణోరేకాధికారేవిరుద్ధత్వాత్. ఋతుగమనత్రిదణ్డిధర్మవదస్యైవతత్రాపిక్రమేణైకకర్తృకత్వమపినాస్తి [illegible] ధికారత్వాత్. యచ్చోక్తంజ్ఞానకర్మణోర్విహితత్వేనశుద్ధిసామ్యాద్విరోధోఽసిద్ధఇతి - తదసత్ - ఋతుగమనత్రిదణ్డిధర్మయోరపి [illegible] ఉభయంనైకస్యవిహితమితిచేత్ - తుల్యమేతత్. ప్రతిషేధాత్తత్రనసముచ్చయఇతిచేత్ - ఇహాపి *నకర్మణానప్రజయా *నాన్యఃపన్థా [illegible] శ్రుతానిత్యాదిప్రతిషేధస్తుల్యః. కేవలకర్మవిషయోనిషేధ ఇతినచవాచ్యం - కేవలపదవ్యవచ్ఛేద్యాభావాత్, సముచ్చయ[illegible] త్వాత్. తస్మాన్నసముచ్చయేతాత్పర్యంమన్త్రద్వయస్యేత్యాహ (జ్ఞానకర్మణోర్విరోధమితి) కర్తృత్వాద్యధ్యాసా[illegible] తిసమ్బన్ధగ్రన్థయథోక్తంసహానవస్థానలక్షణంవిరోధంకింనస్మరసి - యేనైకాధికారత్వంతయోఃకల్పయసీత్యర్థః. మన్త్రలిఙ్గా[illegible] ప్రతీయతఇత్యాహ (ఇహాప్యుక్తమితి) జిజీవిషోఃరాగిణఃకర్మవిహితం - సర్వమీశ్వరఏవేతిజ్ఞానవతస్త్యాగోవిహితః. [illegible] కారః - ప్రథమమన్త్రార్థాధికారిణశ్చధనాకాఙ్క్షానిషేధనకర్మానికారనిషేధః ప్రతీయతఇత్యర్థః. [illegible] ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (నజీవితఇతి) అరణ్యం - స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణమాశ్రమం - ఇయాత్ - గచ్ఛేదితివేదశాస్త్రనిశ్చయః. [illegible] సన్న్యాసవిధానాదిత్యర్థః. ఇతశ్చనైకఫలకామస్యజ్ఞానకర్మణోరధికారఃప్రతిపత్తవ్యఇత్యాహ (ఉభయోరితి) [illegible] ప్రహాణంజ్ఞానఫలంవక్ష్యతి. సంసారమణ్డలాన్తర్గతమేవదేశాన్తరప్రాప్త్యాపన్నంహిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాదిఫలం [illegible] *[illegible]నయనుపథేత్యస్యైనేత్యర్థః. నారాయణోపనిషద్వాక్యమపిభిన్నాధికారత్వేప్రమాణయతి (ఇమౌద్వావేవేతి) పురస్తాత్ - సృష్టి[illegible] నిష్క్రాన్తతరౌ - భూతసృష్టిమనుప్రవృత్తౌ - భిన్నాధికారత్వాత్ - ద్వౌ. తయోఃసన్న్యాసఏవాతిరిక్తః - శ్రేష్ఠోభవతి - పరమపురుషార్థసాధనత్వా[illegible] ర్థః. వ్యాసవాక్యమపిసంవాదకమాహ (ద్వావిమావితి)

కూ.— ఏవంవిరక్తస్యవిదుషఃఫలసఙ్గకర్తృత్వాదిత్యాగయుక్తోబ్రహ్మవిద్యాఙ్గభూతఃకర్మయోగోయావజ్జీవమనుష్ఠేయఇత్యాహ (కుర్వన్నేవేతి) శతంసమాః - శతసంవత్సరాన్. ప్రాయికవాదోఽయం. కర్మాణి - నిత్యనైమిత్తికానికుర్వన్నేవఇహ - లోకేజిజీవిషేత్ - జీవితుమిచ్ఛేత్. బ్రహ్మవిదోపియావద్విద్యాపూర్తిజీవితుమిచ్ఛాభవతీతిప్రాప్తత్వాచ్ఛతసఙ్ఖ్యాకాన్వత్సరాన్జీవన్నిత్యనైమిత్తికకర్మాణికుర్వీతైవేతివిధిస్స[illegible]

వ్యః. యావజ్జ్ఞానయోగాధికారంకర్మయోగఃకర్తవ్యఇతిభావః. కర్మయోగోనామ *దైవమేవాపరేయజ్ఞమిత్యాదినావికల్పవిహితేషుకర్మయోగావాన్తరభేదేష్వేకంయథారుచ్యక్షితయాస్వీకృత్యాన్యానినిత్యనైమిత్తికానితదఙ్గతయోపసంహృత్యాసఙ్గకర్మానుష్ఠానవిశేషః. నకదాచిదపివిద్యాఙ్గంకర్మపరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి - ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయాతదాజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానేఅధికారపూర్తిమతీతిభావః. ఏవం- ఏవమేవానుష్ఠేయానీత్యర్థః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకేణస్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథా ప్రకారాన్తరం-అననుష్ఠానం నాస్తీత్యర్థః. ననుబ్రహ్మవిదోపికర్మానుష్ఠానావశ్యంభావేబన్ధస్స్యాదిత్యత్రాహ (నకర్మలిప్యతేనరఇతి) విద్యావిరుద్ధేషుకర్మఫలేషునరమతఇతినరః. ప్రస్తుతబ్రహ్మవిదినరేవిద్యాఙ్గతయాక్రియమాణఃకర్మయోగోనలిప్యతే- నస్వర్గాదిహేతుర్భవతి-అపితుజ్ఞానయోగద్వారావాసాక్షాద్వాప్రథమంపరిశుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్యపశ్చాద్భక్తియోగాఙ్గభూతం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారమేవోత్పాదయతీతిభావః.———యత్తుకుర్వన్నేవేహకర్మాణీత్యయంవిధిఃఅవిద్వద్విషయఏవ- నబ్రహ్మవిద్విషయఇతి, తస్యవిధినిషేధశాస్త్రావశ్యత్వాభావాత్తస్యబ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినాఅధికారః ప్రణష్టఇతి, శాఙ్కరంవ్యాఖ్యానం- తత్ప్రకరణవిరుద్ధం, *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతఇత్యుపరితనవిధ్యన్తరవిరుద్ధం, చేతినవేదవిదోబహుమన్యన్తే. ౨

అసుర్యానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః। తాంస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తియేకేచాత్మహనోజనాః॥ ౩

శం.—— అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోయంమన్త్రఆరభ్యతే- అసుర్యాః - పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్యదేవాదయోప్యసురాః. తేషాంచస్వభూతాఃఅసుర్యాః. నామశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. తేలోకాః- కర్మఫలానిలోక్యన్తే- దృశ్యన్తే- భుజ్యన్తఇతిజన్మాని. అన్ధేన- అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేనతమసాఆవృతాః- ఆచ్ఛాదితాః. తాన్ - స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య - త్యక్త్వేమందేహం - అభిగచ్ఛన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం. (యేకేచాత్మహనః) ఆత్మానంఘ్నన్తీతిఆత్మహనః. కేతే. యేఽవిద్వాంసః. కథం. తేఆత్మానంనిత్యంహింసన్తి- అవిద్యాదోషేణవిద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కరణాత్. విద్యమానస్యాత్మనోయత్కార్యంఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం - తద్ధతస్యేవతిరోభూతంభవతీతిప్రాకృతాఅవిద్వాంసోజనాఆత్మహనఉచ్యన్తే. తేనహ్యాత్మహననదోషేణసంసరన్తితే. ౩

ఆ.—— ఆద్యమన్త్రార్థంప్రపఞ్చయితుంప్రథమమవిద్వన్నిన్దాక్రియతఇత్యాహ(అథేతి)-(తేలోకాఇతి) తచ్ఛబ్దోయచ్ఛబ్దార్థః. (యథాశ్రుతమితి) యేనయేనయాదృశంప్రతిషిద్ధంవిహితంవాదేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం - సతదనురూపామేవయోనిమాప్నోతీత్యర్థః. ఆత్మహన్తృత్వస్యోదరభేదినిప్రసిద్ధేఃకథమవిద్వాంసఆత్మహనఇత్యాహ (కథంతఇతి). ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారేప్రసక్త్యభావాదశుద్ధత్వాధ్యాసేనతిరస్కారఏవాత్మహన్తృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి)- యథాకస్యచిచ్ఛుద్ధస్యమిథ్యాభిశాపోశస్త్రవధఉచ్యతే - తద్వదాత్మనిపాపిత్వాద్యధ్యాసోపిహింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితిసంవేదనమభిధానంచయత్కార్యం - తదపిహతస్యేవనదృశ్యతఇతిహననముపచర్యతఇత్యాహ (విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్యప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవఫలమిత్యాహ (తేనహీతి) ౩

కూ. ఏవంమన్త్రద్వయేనతత్త్వత్రయస్వరూపంవిద్యాఙ్గకర్మానుష్ఠానస్వరూపంచయథావదుపదిష్టమ్. ఇదానీంయేకేచనాసురప్రకృతయోయథోపదేశం. తత్త్వత్రయమవిదిత్వాఽన్యథాజానన్తి, కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సన్తశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్యయజ్ఞాదికర్మకుర్వన్తి,నిషిద్ధానిచాచరన్తి, తేసర్వేస్వాత్మఘాతినః. తేషాంనిరయపాతోఽవశ్యమ్భావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యాఇతి) అసురాణాంస్వభూతాఅసుర్యాః. అసురస్వభావభూతావా. ఆసురప్రకృతీనామేవానుభావ్యాః-అన్యేషాంనైవప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యాఇత్యర్థః. అతిభీషణాఇతియావత్. నామేతిప్రసిద్ధౌ. అతిభీషణానరకసహితాస్తేలోకాస్సన్తీతిసర్వశాస్త్రప్రసిద్ధమితిభావః. పునస్తాన్విశినష్టి (అన్ధేనతమసావృతాఇతి) అన్ధేన - అతిగాఢేనతమసా- అన్ధకారేణావృతాః- వ్యాప్తాః. తాన్- అతిభీషణానాలోకప్రసఙ్గరహితాంశ్చలోకానితిభావః. యేకేచ - దేవజాతీయామనుష్యజాతీయావా. తత్రాపిబ్రాహ్మణావాక్షత్రియాదయోవా. ఆత్మహనః-*అసన్నేవసభవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేదిత్యామ్నాతామసత్కల్పతాంస్వాత్మానంనయన్తః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాఃకామ్యకర్మాదినిష్ఠాఇత్యర్థః. తథాచబృహదారణ్యకే * అనన్దానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః। తాగ్ంస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తిఅవిద్వాంసోఽబుధాజనాఇతి. దేహపాతముఖేనపాతకవర్గస్యచోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ. యేజనాః- జనిమన్తః. సంసరన్తఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తేసర్వేప్రేత్య- తదాతనదేహాదుత్క్రమ్య. అభిగచ్ఛన్తి- అభితోగచ్ఛన్తి. సర్వాన్పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గరౌరవాదిసంజ్ఞితానపినారకలోకాన్నిరన్తరంగచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౩

అనేజదేకంమనసోజవీయోనైనద్దేవాఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతితిష్ఠత్తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి॥ ౪

వ్యః. యావజ్జ్ఞానయోగాధికారంకర్మయోగఃకర్తవ్యఇతిభావః. కర్మయోగోనామ *దైవమేవాపరేయజ్ఞమిత్యాదినావికల్పవిహితేషుకర్మయోగావాన్తరభేదేష్వేకంయథారుచ్యర్జితయాస్వీకృత్యాన్యానినిత్యనైమిత్తికానితదఙ్గతయోపసంహృత్యాసఙ్గకర్మానుష్ఠానవిశేషః. నకదాచిదపివిద్యాఙ్గంకర్మపరిత్యజేదిత్యేవకారాభిప్రాయః. త్వయి - ఈశ్వరపరతన్త్రాత్మస్వరూపతయాతదాజ్ఞాపరిపాలనరూపకర్మానుష్ఠానేఅధికారవర్తిమతీతిభావః. ఏవం- ఏవమేవానుష్ఠేయానీత్యర్థః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకేణస్థిరీకరోతి (నాన్యథేతోస్తీతి) ఇతః-అనుష్ఠానాత్ అన్యథాప్రకారాన్తరం-అననుష్ఠానంనాస్తీత్యర్థః. నను బ్రహ్మవిదోపికర్మానుష్ఠానావశ్యంభావేబన్ధస్స్యాదిత్యత్రాహ (నకర్మలిప్యతేనరఇతి) విద్యానిరుద్ధేషుకర్మఫలేషునరమతఇతినరః. ప్రస్తుతబ్రహ్మవిదినరేవిద్యాఙ్గతయాక్రియమాణఃకర్మయోగోనలిప్యతే- నస్వర్గాదిహేతుర్భవతి-అపితుజ్ఞానయోగద్వారావాసాక్షాద్వాప్రథమంపరిశుద్ధజీవాత్మవిషయకయోగముత్పాద్యపశ్చాద్భక్తియోగాఙ్గభూతంప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారముత్పాదయతీతిభావః.———యత్తుకుర్వన్నేవేహకర్మాణీత్యయంవిధిఃఅవిద్వద్విషయఏవ- నబ్రహ్మవిద్విషయఇతి, తస్యవిధినిషేధశాస్త్రావశ్యత్వాభావాత్తస్యబ్రహ్మజ్ఞానాగ్నినాఅధికారః ప్రణష్టఇతి, శాఙ్కరంవ్యాఖ్యానం- తత్ప్రకరణవిరుద్ధం, *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయంసహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతఇత్యుపరితనవిధ్యన్తరవిరుద్ధం, చేతినవేదవిదోబహుమన్యన్తే. ౨

అసుర్యానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః। తాంస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తియేకేచాత్మహనోజనాః॥ ౩

శం.—— అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోయంమన్త్రఆరభ్యతే- అసుర్యాః - పరమాత్మభావమద్వయమపేక్ష్యదేవాదయోప్యసురాః. తేషాంచస్వభూతాఃఅసుర్యాః. నామశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. తేలోకాః- కర్మఫలానిలోక్యన్తే- దృశ్యన్తే- భుజ్యన్తఇతిజన్మాని. అన్ధేన- అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేనతమసాఆవృతాః- ఆచ్ఛాదితాః. తాన్ - స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య - త్యక్త్వేమందేహం - అభిగచ్ఛన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం. (యేకేచాత్మహనః) ఆత్మానంఘ్నన్తీతిఆత్మహనః. కేతే. యేఽవిద్వాంసః. కథం. తేఆత్మానంనిత్యంహింసన్తి- అవిద్యాదోషేణవిద్యమానస్యాత్మనస్తిరస్కరణాత్. విద్యమానస్యాత్మనోయత్కార్యంఫలమజరామరత్వాదిసంవేదనాదిలక్షణం - తద్ధతస్యేవతిరోభూతంభవతీతిప్రాకృతాఅవిద్వాంసోజనాఆత్మహనఉచ్యన్తే. తేనహ్యాత్మహననదోషేణసంసరన్తితే. ౩

ఆ.—— ఆద్యమన్త్రార్థంప్రపఞ్చయితుంప్రథమమవిద్వన్నిన్దాక్రియతఇత్యాహ(అథేతి) (తేలోకాఇతి) తచ్ఛబ్దోయచ్ఛబ్దాపేక్షః. (యథాశ్రుతమితి) యేనయేనయాదృశంప్రతిషిద్ధంవిహితంవాదేవతావిజ్ఞానమనుష్ఠితం - తదనురూపామేవయోనిమాప్నోతీత్యర్థః. ఆత్మహన్తృత్వస్యోదరభేదినిప్రసిద్ధేఃకథమవిద్వాంసఆత్మహనఇత్యాహ (కథంతఇతి) - ఉదరభేదినోఽధ్యాత్మాధికారేప్రసక్త్యభావాదశుద్ధత్వాధ్యాసేనతిరస్కారవిషయాత్మహన్తృత్వమిత్యాహ (అవిద్యాదోషేణేతి) - యథాకస్యచిచ్ఛుద్ధస్యమిథ్యాభిశాపోఽశస్త్రవధఉచ్యతే - తద్వదాత్మనిపాపిత్వాద్యధ్యాసోపిహింసైవేత్యర్థః. అజరామరత్వాదిలక్షణోఽహమితిసంవేదనమభిధానంచయత్కార్యం - తదపిహతస్యేవనదృశ్యతఇతిహననముపచర్యతఇత్యాహ (విద్యమానస్యేతి) అస్యాత్మఘాతస్యప్రాయశ్చిత్తవిధానాదర్శనాత్సంసరణమేవఫలమిత్యాహ (తేనహీతి) ౩

కూ. ఏవంమన్త్రద్వయేనతత్త్వత్రయస్వరూపంవిద్యాఙ్గకర్మానుష్ఠానస్వరూపంచయథావదుపదిష్టమ్. ఇదానీంయేకేచనాసురప్రకృతయోయథోపదేశంతత్త్వత్రయమవిదిత్వాఽన్యథాజానన్తి, కామక్రోధలోభాద్యన్వితాస్సన్తశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్యయజ్ఞాదికర్మకుర్వన్తి,నిషిద్ధానిచాచరన్తి, తేసర్వేస్వాత్మఘాతినః. తేషాంనిరయపాతోఽవశ్యమ్భావీత్యుపదిశత్యాచార్యః (అసుర్యాఇతి) అసురాణాంస్వభూతాఅసుర్యాః. అసురస్వభావభూతావా. ఆసురప్రకృతీనామేవానుభావ్యాః-అన్యేషాంనైవప్రకృతీనామనుభవితుమశక్యాఇత్యర్థః. అతిభీషణాఇతియావత్. నామేతిప్రసిద్ధౌ. అతిభీషణానరకసహితాస్తేలోకాస్సన్తీతిసర్వశాస్త్రప్రసిద్ధమితిభావః. పునస్తాన్విశినష్టి (అన్ధేనతమసావృతాఇతి) అన్ధేన - అతిగాఢేనతమసా- అన్ధకారేణావృతాః- వ్యాప్తాః. తాన్- అతిభీషణానాలోకప్రసక్తిరహితాంశ్చలోకానితిభావః. యేకేచ - దేవజాతీయామనుష్యజాతీయావా. తత్రాపిబ్రాహ్మణావాక్షత్రియావైశ్యావా. ఆత్మహనః-*అసన్నేవసభవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేదిత్యామ్నాతామసత్కల్పతాంస్వాత్మానంనయన్తః. బ్రహ్మజ్ఞానహీనాఃకామ్యకర్మాదినిష్ఠాఇత్యర్థః. తథాచబృహదారణ్యకే * అనన్దానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః । తాగ్ స్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాంసోఽబుధాజనాఇతి. దేహపాతముఖేనపాతకవర్గస్యచోపలక్షణమిదం. పాతకినశ్చ యేజనాః- జన్తవః. సంసరన్తఇత్యర్థః. స్వాత్మఘాతినస్తేసర్వేప్రేత్య- తదాతనదేహముత్క్రమ్య. అభిగచ్ఛన్తి- అభితోగచ్ఛన్తి. సర్వాన్పృథివ్యన్తంశ్చస్వర్గరౌరవాదిసంజ్ఞితానపినారకలోకాన్నిరన్తరంగచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౩

అనేజదేకంమనసోజవీయోనైనద్దేవాఆప్నువన్పూర్వమర్షత్।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతితిష్ఠత్తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి॥ ౪

శం.— యస్యాత్మనోఽహననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి- తద్విపర్యయేణవిద్వాంసో ముచ్యన్తే - తేఽనాత్మహనః. తత్కీ[illegible]త్త్వమితి. ఉచ్యతే- అనేజత్- నఏజత్. *ఏజృకమ్పనే. కమ్పనం- చలనం. స్థిరత్వప్రచ్యుతిః. తద్వర్జితం. సర్వదా[illegible] సర్వభూతేషు. మనసః- సఙ్కల్పాదిలక్షణాత్ జవీయః- జవవత్తరం. కథంవిరుద్ధముచ్యతే- ధ్రువంనిశ్చలమిదంమనసోజవీయ[illegible] నైషదోషః[illegible]ధ్యుపాధిమత్త్వోపపత్తేః. తత్రనిరుపాధికేనరూపేణోచ్యతేఅనేజదేకమితి. మనసాన్తఃకరణస్యసఙ్కల్పవికల్పలక్షణస్యోపాధేరనువర్తనాత్ [illegible]దేహస్థస్యమనసో బ్రహ్మలోకాదిదూరస్థసఙ్కల్పనంక్షణమాత్రాద్భవతీత్యతోమనోజవిష్ఠంలోకేప్రసిద్ధం. తస్మిన్మనసి బ్రహ్మలోకాదీన్[illegible] సతిప్రథమం ప్రాప్తఇవాత్మచైతన్యాభాసోగృహ్యతే- అతోమనసోజవీయఇత్యాహ. (నైనద్దేవాః) ద్యోతనాద్దేవాః - [illegible] ప్రకృతమాత్మతత్త్వంనాప్నువన్- నప్రాప్తవన్తః. తేభ్యోమనోజవీయః- మనోవ్యాపారవ్యవహితత్వాత్- ఆభాస[illegible] విషయీభవతి. యస్మాజ్జవనాన్మనసోఽపిపూర్వమర్షత్- పూర్వమేవగతం. వ్యోమవద్వ్యాపిత్వాత్. సర్వవ్యాపి[illegible]తంస్వేననిరుపాధికేనస్వరూపేణావిక్రియమేవసదుపాధికృతాఃసర్వాః సంసారవిక్రియాః అనుభవతీవావివేకినాం[illegible] ప్రత్యవభాసతఇత్యేతదాహ-తద్ధావతః- ద్రుతంగచ్ఛతోఽన్యాన్-మనోవాగిన్ద్రియప్రభృతీనాత్మవిలక్షణానత్యేతి-[illegible] మేవదర్శయతి (తిష్ఠదితి) స్వయమవిక్రియమేవసదిత్యర్థః. తస్మిన్-ఆత్మతత్త్వేసతినిత్యచైతన్యస్వభావే. [illegible] తీతివాయుఃసర్వప్రాణభృత్ క్రియాత్మకః. యదాశ్రయాణికార్యకరణజాతాని- యస్మిన్నోతానిప్రోతానిచ - యద్[illegible]తోవిధారయితృ- సమాతరిశ్వా. అపః- కర్మాణి ప్రాణినాంచేష్టాలక్షణాని, అగ్న్యాదిత్యాదీనాంజ్వలనదహనప్రకాశ[illegible] విభజతీత్యర్థః. ధారయతీతివా. *భీషాస్మాద్వాతఃపవతఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. సర్వాహికార్యకారణాదివిక్రియానిత్యచైతన్యాత్మ[illegible]భూతేసత్యేవభవన్తీత్యర్థః.

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయతి (యస్యాత్మనఇత్యాది) అవిక్రియమేవంచేదాత్మతత్త్వం- [illegible] నరకగామినఇతిసాంసారికవ్యవస్థాస్యాత్. మనఉపాధినిబన్ధనేత్యభిప్రేత్యాహ (మనసఇత్యాదినా) ఉపాధిరనువర్తనాత్ [illegible]హారాశ్రయత్వమితిశేషః. ననుమనసోదేహాన్తఃస్థత్వాత్-బహిర్గమనాయోగ్యత్వాత్కథంవేగవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) [illegible]త్వాదివత్తర్హిచక్షురాదిగ్రాహ్యత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైనద్దేవాఇతి). చక్షురాదిప్రవృత్తేర్మనోవ్యాపారపూర్వకత్వా[illegible] చక్షురాదివిషయత్వమప్యాత్మనోనసమ్భవతీత్యర్థః. మనసోవాకథంనవిషయఆత్మేత్యతఆహ (యస్మాదితి) [illegible]షయః- అత్యన్తావ్యవధానాత్. తథాత్మాప్యత్యన్తావ్యవధానాన్మనసోనవిషయస్తద్వ్యాపకత్వాచ్చేత్యర్థః. [illegible] (తస్మిన్నాత్మతత్త్వేసతీతి) - శ్రౌతానికర్మాణిసోమాజ్యపయః ప్రభృతిభిరద్భిఃసమ్పాద్యన్తఇతిసమ్బన్ధాత్[illegible] యాశ్చాఽబ్నిమిత్తత్వప్రసిద్ధేఃకారణవాచకశ్శబ్దఃకార్యేలక్షణయాప్రయుక్తఇత్యర్థః. ఈశ్వరస్యాపిహిరణ్యగర్భస్య[illegible]పపత్త్యాఽధిష్ఠాతాపరమేశ్వరఃసమ్భావ్యతఇత్యుక్తం. ఇదానీంమాతరిశ్వగ్రహణముపలక్షణార్థమాదాయతాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి)

కూ.— ఏవంతృతీయేనమన్త్రేణవిద్యాయాంశీఘ్రప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థంఅవిదుషామనర్థఉక్తః. అథ[illegible]స్యబ్రహ్మణోఽనన్తవిచిత్రశక్తియోగంవిరుద్ధవదఖిలాపేనవ్యఞ్జయన్నుపదిశతి (అనేజదేకమితి) అనేజత్- *ఏజృకమ్పనే. [illegible]ధానతమం. శాస్త్రవిదుషాంస్వాధీనస్వం. సమానాధికద్వితీయరహితమితివా. *నతత్సమశ్చాభ్యధికశ్చదృశ్యతఇతిశ్రుతేః. పరమసామ్యం[illegible] అపిముక్తాః బ్రహ్మాధీనాఏవేతిభావః. మనసోజవీయః - వేగవతోమనసోఽపిజవీయః - వేగవత్తరం. ప్రకృత్యాతిత్రా[illegible]సఙ్కల్పేనగచ్ఛతిచేత్ - తతఃపూర్వమేవతత్రగచ్ఛతీతిభావః. నిష్కమ్పంవేగవత్తరంచేతివిరోధప్రతీతిః. పరిహారస్తు - [illegible] తతఏవమనసోఽప్యగోచరదేశేసర్వదైవవృత్తేఃమనసోజవీయఇత్యుపచర్యతఇతి. కిఞ్చ-దేవాః- బ్రహ్మరుద్రాదయోఽపిపూర్వమ[illegible] వానాప్నువదిత్యర్థః. ఏతత్- ప్రస్తుతంసర్వావాస్యంపరంబ్రహ్మనాప్నువన్-ఏతావన్తంకాలంనలేభిరఇతిభావః. పూర్వమేవప్ర[illegible] విరోధభానం. విభుతయాప్రాప్తమపికర్మసఙ్కుచితజ్ఞానాఃక్షేత్రజ్ఞాఆచార్యోపదేశాద్వినాస్వబుద్ధ్యానాప్నువన్నితిపరిహారః. [illegible] *తద్యథాహిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞాఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాఃప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య[illegible] అనృతేనహిప్రత్యూఢాఇతి. అపిచ (తద్ధావతోన్యానత్యేతితిష్ఠత్) *యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ *యఆత్మనితిష్ఠన్ *యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్నిత్యాది క్రమేణసర్వత్రతిష్ఠదేవతత్- బ్రహ్మధావతోఽన్యాన్ - గరుడాదీనప్యత్యేతి. తిష్ఠతఃపురుషస్యధావమానక్రమణం[illegible] జవినోయావద్యావద్ధావన్తి- తావతస్తావతఃపరస్తాదపివర్తతఇతితాత్పర్యాదవిరోధః. యథోచ్యతే *వర్షాయుతశతైర్వాపిపక్షిరాడివసంపతన్ । [illegible]వాన్తంకారణస్యేయాద్యద్యపిస్యాన్మనోజవఇతి. అన్యదపికిఞ్చిదాశ్చర్యమిత్యాహ (తస్మిన్నపోమాతరిశ్వాదధాతి) తస్మిన్ - [illegible] మాతరిశ్వా- అపఇత్యుపలక్షణం. పాథఃపయోధరగ్రహనక్షత్రతారకాదికంబిభర్తీత్యర్థః. ధారణానుగుణశక్తిస్వరహితోఽపివాయుః[illegible]కంబిభర్తీత్యద్భుతం. సర్వాధారభూతేనసర్వేశ్వరేణవిధృతోవాయుఃతచ్ఛక్త్యైవంబిభర్తీత్యభిప్రాయః. * ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసం

భేదాయ *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః *ద్యౌస్సచన్ద్రార్కనక్షత్రా ఖం దిశో భూర్మహోదధిః। వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మన ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధమేతత్. ౪

తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వన్తికే। తదన్తరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః॥ ౫

శం.— న మన్త్రాణాం జామితాస్తీతి పూర్వమన్త్రోక్తమపి అర్థం పునరాహ- తత్ - ఆత్మతత్త్వం. యత్ప్రకృతం. ఏజతి- చలతి. తదేవ చ నైజతి- స్వతో నైవ చలతి. అచలమేవ సచ్చలతీవేత్యర్థః. కించ- తద్దూరే- వర్షకోటిశతైరప్యవిదుషామప్రాప్యత్వాద్దూర ఇవ. తద్వన్తికే- సమీపే అత్యన్తమేవ విదుషాం, ఆత్మత్వాత్. న కేవలం దూరే అన్తికే చ- తదన్తరే- అభ్యన్తరే సర్వస్య. *ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః. అస్య సర్వస్య-జగతో నామరూపక్రియాత్మకస్య. తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః-వ్యాపిత్వాత్. ఆకాశవన్నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తః. *ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి శాసనాన్నిరన్తరం. ౫

ఆ.— జామితా- ఆలస్యం. వ్యాపిత్వాద్బాహ్యతోఽస్తి- నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదన్తశ్చేదస్తి- తర్హి నిరన్తరమేకరసం న స్యాత్ - మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి) ౫

కూ.— అథేదానీమాచార్యైః స్వోపదిష్టం విచిత్రశక్తిత్వమేవాదరార్థం ముఖాన్తరేణ పునరనుశాస్తి (తదేజతీతి) భూయోభూయః ప్రవచనం శ్రవణం చ కర్తవ్యమితి చ పునరనుశాసనస్యాభిప్రాయః. తథా చ శాస్త్రం *పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన। తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం॥ తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ। యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి. తత్త్వతః- అజ్ఞానసంశయవిపర్యయనిరాసో యథా భవతి - తథా ప్రోవాచ- ప్రకర్షేణ బ్రూయాత్. పునః పునరుపదిశేదిత్యర్థః. అత ఏవ *తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయేత్యాది భగవతోపదిష్టస్యాప్యర్థస్య వైశద్యాయ తత్త్వదర్శిసకాశాత్ ప్రణిపాతాదిపురస్సరం పునః పునః శ్రవణం విహితం. ఉపదిష్టమపి పునరనుగీతేత్యాహురాచార్యాః. (తదేజతి) తత్- సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ ఏజతీవ- కమ్పత ఇవ. జవీయ ఏవేతి యావత్. తదు- తదేవ నైజతి- వస్తుతస్తు న కమ్పతే. తద్దూరే చ తదేవాన్తికే చ వర్తతే. ఆసురదైవప్రకృతికపురుషభేదాపేక్షయాఽయం దూరాన్తికవర్తిత్వవ్యపదేశః. ఆహ చ భగవాన్ శౌనకః *పరాఙ్ముఖానాం గోవిన్దే విషయాసక్తచేతసాం। తేషాం తత్పరమం బ్రహ్మ దూరాద్దూరతరే స్థితం॥ తన్మయత్వేన గోవిన్దే యే నరా న్యస్తచేతసః। విషయత్యాగినస్తేషాం విజ్ఞేయం చ తదన్తికే ఇతి. ఇదమప్యేకం వైచిత్ర్యమిత్యాహ- తత్ - సర్వవ్యాప్తం పరం బ్రహ్మ అస్య సర్వస్య- వివిధవిచిత్రరూపతయా ప్రమాణప్రసిద్ధస్య సర్వస్య వస్తునోఽన్తర్భవతి. తదేవ పునస్తదానీమేవ సర్వస్య బహిరపి భవతీత్యర్థః. అన్యేషాం తు గృహాన్తర్వర్తిపురుషాణాం తదానీమేవ న బహిష్ఠత్వం సమ్భవతి - బహిర్వర్తినాం చ నాన్తర్వర్తిత్వమితీహ వైచిత్ర్యమితి భావః. యద్యప్యణుషు నాన్తర్వర్తితా సమ్భవతి - తథాప్యప్రతిఘాతాదవిభక్తదేశతయా వర్తిత్వమాత్రేణాణుష్వన్తర్వర్తిత్వోక్తిః. ఏవం బహిర్వ్యాప్తిరపి అవిభుద్రవ్యాపేక్షయైవ- న తు విభుద్రవ్యాపేక్షయాపీతి ద్రష్టవ్యం. తదిదం వైచిత్ర్యం తైత్తిరీయకేప్యుక్తం *అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత ఇతి. ౫

యస్తు సర్వాణి భూతాని ఆత్మన్యేవానుపశ్యతి। సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సతే॥ ౬

శం.— యస్తు-పరివ్రాట్ ముముక్షుః సర్వాణి భూతాని-అవ్యక్తాదీని స్థావరాన్తాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి-ఆత్మవ్యతిరిక్తాని న పశ్యతీత్యర్థః. సర్వభూతేషు చ- తేష్వేవ చాత్మానం- తేషామపి భూతానాం స్వమాత్మానమాత్మత్వేన. యథాస్య కార్యకారణసంఘాతస్యాత్మాహం సర్వప్రత్యయసాక్షిభూతశ్చేతా కేవలో నిర్గుణోఽనేనైవ స్వరూపేణావ్యక్తాదీనాం స్థావరాన్తానామహమేవాత్మేతి సర్వభూతేషు చాత్మానం నిర్విశేషం యస్త్వనుపశ్యతి-సః. తతః- తస్మాదేవ దర్శనాన్న విజుగుప్సతే - జుగుప్సాం - ఘృణాం న కరోతి. ప్రాప్తస్యైవానువాదోఽయం- సర్వా హి ఘృణా ఆత్మనోఽన్యద్దృష్టం పశ్యతో భవతి- ఆత్మానమేవాత్యన్తవిశుద్ధం నిరన్తరం పశ్యతో న ఘృణానిమిత్తమస్తీతి ప్రాప్తమేవ తతో న విజుగుప్సత ఇతి. ౬

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్య ఫలం విధినిషేధాతీతజీవన్ముక్తస్వరూపేణావస్థానమిత్యాహ (యస్త్వితి) ౬

కూ.— ఏవం సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వముక్తం. అథ సర్వం జగద్బ్రహ్మాత్మకమిత్యనుసన్ధానస్య ప్రయోజనమాహ (యస్తు సర్వాణీతి) యః- తత్త్వజ్ఞానీ. అధికారిణో మాహాత్మ్యజ్ఞాపనాయ తుశబ్దః. సర్వాణి భూతాని - బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తాని ఆత్మన్యేవ - పరమాత్మన్యేవానుస్యూతం పశ్యతి- నిదిధ్యాసతీత్యర్థః. పృథివ్యాదిభిర్నియమ్యమానమపి తన్ముఖేన పరమాత్మన్యేవ స్థితమిత్యేవకారాభిప్రాయః. కిఞ్చ- సర్వభూతేషు చాత్మానం- పరమాత్మానం యః పశ్యతి. ఇదం వ్యాప్తిమాత్రపరం - పరమపురుషస్యానన్యాధారత్వాదితి భావః. యచ్ఛబ్దస్య స ఇతి ప్రతినిర్దేశోఽధ్యాహార్యః. స-

ఉక్తసత్త్వజ్ఞానితః - తేషు. సప్తమ్యర్థేతసిః. బ్రహ్మాత్మకతయాదృష్టేషుసర్వేషుభూతేష్విత్యర్థః. నవిజుగుప్సతే - [illegible] విభూతిన్యాయాత్ క్వచిదపినిన్దాంనకరోతీతిభావః.

యస్మిన్సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః। తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతః ౭

శం.— ఇమమేవార్థమన్యోఽపిమన్త్రఆహ (యస్మిన్సర్వాణిభూతానీతి) యస్మిన్-కాలే. యథోక్తాత్మని [illegible] సర్వాణిపరమార్థాత్మదర్శనాత్-ఆత్మైవాభూత్- ఆత్మైవసంవృత్తః. పరమార్థవస్తువిజానతస్తత్ర - తస్మిన్కాలే. తత్ర [illegible] హ... శోకశ్చమోహశ్చకామబీజమజ్ఞానతోభవతి - నచాత్మైకత్వంవిశుద్ధంగగనోపమంపశ్యతః. కోమోహఃకశ్శోకః [illegible] కారణాక్షేపేణాసంభవప్రదర్శనాత్-సకారణస్యసంసారస్యాత్యన్తమేవోచ్ఛేదఃప్రదర్శితోభవతి.

ఆ.— ఇమమేవార్థమన్యోపిమన్త్రఆహయస్మిన్నితి. నిరతిశయానన్దంస్వతఏవదుఃఖాస్పృష్టమాత్మానమ్ [illegible] హంసమేపుత్రోస్త్వితిమన్త్రమిత్యత్ర. తతఃపుత్రాదీన్కామయతే. తదర్థందేవతారాధనాదిచికీర్షతి. నత్వాత్మైకత్వ [illegible] తాదృశంశోకాదేరవిద్యాకార్యత్వావధారణాన్మూలావిద్యానివృత్త్యైవశోకాదేరాత్యన్తికనివృత్తిర్విద్యాఫలత్వేన [illegible] భావాదిత్యాహ (శోకశ్చమోహశ్చేత్యాదినా)

కూ.— ఏవంవైయధికరణ్యేనోక్తంసర్వస్యబ్రహ్మాత్మకత్వంసామానాధికరణ్యేనాపిదృఢయన్ తథా [illegible] గకత్వమాహ (యస్మిన్సర్వాణీతి) యస్మిన్ - ప్రణిధానసమయేవిజానతః - *ఈశావాస్యమిత్యారభ్య *[illegible] దిష్టంస్వతన్త్రపరతన్త్రవస్తుభేదంయథోపదేశంవివిచ్యజానతఇత్యర్థః. నన్వేవమత్యన్తభేదాభ్యుపగమేసర్వాణిభూతా [illegible] కరణ్యంభజ్యేతేత్యాశఙ్క్యతన్నిర్వాహాయ *యస్యపృథివీశరీరం *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిఘటకశ్రుతిసిద్ధంసమ్బన్ధ [illegible] రఇతి) ఆకృతివ్యక్త్యోరివగుణగుణినోరివచాత్యన్తభిన్నయోరేవజగద్బ్రహ్మణోరేకత్వం- విభాగానర్హసమ్బన్ధని [illegible] ఇత్యర్థః. *రామసుగ్రీవయోరైక్యందేవ్యేవంసమజాయతఇత్యాదిష్వివఇహాప్యేకశబ్దస్యసమ్బన్ధవిశేషవివార్థో [illegible] త్యాహ (సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదితి) పరమాత్మైవసర్వభూతశరీరకః ప్రతీతోఽభూదిత్యర్థః. తత్ర - [illegible] హః- స్వతన్త్రాత్మభ్రమాదిలక్షణోమోహోనసమ్భవతి. కశ్శోకః- పరమాత్మనిభూతితయాఽవగతేసర్వస్మిన్ [illegible] ణాదేరపినకస్యచిచ్ఛోకస్స్యాదిత్యర్థః. యథాహ *అనన్తంబతమేవిత్తంయస్యమేనాస్తికిఞ్చన। మిథిలాయాంప్రదీ [illegible] ఇతి. —— అత్రకేచిత్ - సర్వాణిభూతాన్యాత్మైవాభూదితిబాధార్థంసామానాధికరణ్యం.తథాచాత్మైవ సర్వాణిభూతా [illegible] సన్తీత్యర్థః- యథాచోరఃస్థాణురితి. స్థాణురేవాయంచోరఇతిహితస్యార్థః-తథేహాపీత్యాహుః. అన్యేతు - పరప [illegible] మిదంసామానాధికరణ్యం. నరపత్యధీనాస్సర్వేజనాఇతిహితత్రనిర్వాహః - తద్వదిహాపిపరమాత్మాధీనానిసర్వాణిభూతా [illegible] తు- ఘటశరావాదయస్సర్వేమృత్పిణ్డఏవేతివత్ జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వంపరికల్ప్యైవేదంసామానాధికరణ్యం [illegible] స్థూలోఽహంమనుష్యోఽహమిత్యాదివచ్ఛరీరాత్మభావసంబన్ధేనైవ. జగద్బ్రహ్మసామానాధికరణ్యనిర్వాహేసమ్భవ [illegible] న్యైదికైర్బహిష్కార్యాఇతి.

సపర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణ మస్నావిరంశుద్ధ మపాపవిద్ధమ్।
కవిర్మనీషీపరిభూఃస్వయంభూః యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః ౮

శం.— యోఽయమతీతైర్మన్త్రైరుక్తఆత్మా- సస్వేనరూపేణేత్యాహాయంమన్త్రః (సపర్యగాత్) సః- ఆత్మా [illegible] పర్యగాత్- గతవాన్. ఆకాశవద్వ్యాపీత్యర్థః. శుక్రం- శుద్ధం- జ్యోతిష్మత్. దీప్తిమానిత్యర్థః. అకాయం - అశరీరః [illegible] ణం- అక్షతం. అస్నావిరం- స్నావాః- సిరాః యస్మిన్నవిద్యన్తఇత్యస్నావిరం. అస్నావిరమవ్రణమిత్యాభ్యాంస్థూల [illegible] రం. అపాపవిద్ధం- ధర్మాధర్మాదిపాపవర్జితమితి. శుక్రమిత్యాదీనివచాంసిపుల్లిఙ్గత్వేనపరిణేయాని-సపర్యగాదిత్యుప [illegible] సంహారాత్. కవిః - క్రాన్తదర్శీ. సర్వదృక్. *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః. మనీషీ - మనసఈశితా. సర్వజ్ఞ ఈశ్వర [illegible] సర్వేషాముపర్యుపరిభవతీతిపరిభూః. స్వయంభూః- స్వయంభవతీతి. యేషాముపరిభవతి, యశ్చోపరిభవతి,- ససర్వస్స్వయ [illegible] భూః. సనిత్యముక్తఈశ్వరఃయాథాతథ్యతః- సర్వజ్ఞత్వాత్. యథాతథాభావోయాథాతథ్యం. యథాభూతకర్మఫలసాధనతోఽర్థాన్ - [illegible] పదార్థాన్వ్యదధాత్-విహితవాన్. యథానురూపంవ్యభజదిత్యర్థః. శాశ్వతీభ్యః- నిత్యాభ్యఃసమాభ్యః- సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్యః [illegible]

Q2:24 ✗ 5395 35N68

ఆ.— (స్నాయమితి) *స్ను ప్రస్రవణే ధాతుః- స్నావయన్తి శరీరమితి స్నావానః-సిరాః. ౮

కూ.— పునరప్యేనమీశేశితవ్యతత్త్వవేదినం వేదితవ్యైశ్వరస్వరూపశోధనేన చ విశింషన్ ధ్యానయోగాదికమప్యుపదిశతి (సపర్యగాదితి) సః- సర్వభూతాన్తరాత్మభూతబ్రహ్మదర్శీ పర్యగాత్- పర్యగచ్ఛత్. ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితిన్యాయాత్. యద్వా- సమాధిలబ్ధేనానుభవేనఉపలబ్ధవానితిసిద్ధానువాదః. *అత్ర బ్రహ్మసమశ్నుత ఇతివత్. శుక్రం- అవదాతం. స్వప్రకాశరూపమిత్యర్థః. అకాయం- సర్వశరీరకమపికర్మకృతహేయశరీరరహితమిత్యర్థః. *నతస్య ప్రాకృతా మూర్తిర్మాంసమేదోఽస్థిసమ్భవా ఇతి హేయశరీరస్యైవాన్యత్ర ప్రతిషేధదర్శనాత్. నతుదివ్యమఙ్గళవిగ్రహరహితమిత్యర్థః- *యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామి *యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతే *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ ఇత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధస్య అప్రాకృతదివ్యవిగ్రహస్యాహనిషేధాయోగాదితిభావః. అవ్రణం - కర్మాయత్తశరీరాభావాదేవాక్షతం. అస్నావిరం- స్నాయుః-సిరాయస్మిన్విద్యతే-తత్ స్నావిరం. స్నావిరంనభవతీత్యస్నావిరం. శుద్ధం-అనాఘ్రాతాజ్ఞానాదిదోషగన్ధం, అశనాయాదిషడూర్మిరహితం,చ. అపాపవిద్ధం- అజ్ఞానాద్యైః కార్యభూతైః కారణభూతైశ్చపుణ్యపాపరూపకర్మభిరనాలీఢమిత్యర్థః. *నశోకోనసుకృతం నదుష్కృతమిత్యారభ్య*సర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిపాపశబ్దేనోపసంహారదర్శనాత్ స్వర్గాదిహేతుభూతపుణ్యవిశేషస్యాపీహపాపశబ్దేనసఙ్గ్రహణమితిభావః. ఏవమశేషహేయప్రత్యనీకంపరమాత్మానంసవిద్వాన్పర్యగాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఏవంరూపఃపరమాత్మా ప్రాప్యః ప్రాపకఉపాయశ్చ యస్య - తం బ్రహ్మవిదంవిశినష్టి- కవిః - వ్యాసాదివత్పరమపురుషతత్స్వరూపతద్విభూతితత్కల్యాణగుణాదిప్రకాశకప్రబన్ధరూపాణాంనిర్మాతేత్యర్థః. అథవా- కవిః - క్రాన్తదర్శీ. యోగాభ్యాసవిధురమనసాదుర్దర్శపరిశుద్ధజీవాత్మస్వరూపేఽతివిశదావిచ్ఛిన్నధారాస్మృతిరూపజ్ఞానయోగనిష్ఠ ఇత్యర్థః. కర్మయోగస్తు *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిశ్లోకేనపురస్తాదేవోక్తః. అథజ్ఞానయోగసాధ్యం ప్రత్యగాత్మసాక్షాత్కారహేతుభూతంజీవాత్మయోగమాహ (మనీషీతి) మనసఈశిత్రీ బుద్ధిర్మనీషా. తద్వాన్మనీషీ. సౌన్దర్యసౌశీల్యాదిభగవద్గుణానాంస్మృత్యభ్యాసేనఅన్యవిషయవైరాగ్యేణచనిగృహీతాన్తఃకరణఇత్యర్థః. తథాచగీయతే *అసంశయంమహాబాహోమనోదుర్నిగ్రహంచలం। అభ్యాసేనచకౌన్తేయవైరాగ్యేణచగృహ్యతఇతి. నిరతిశయసుఖరూపస్వాత్మసాక్షాత్కారాయస్వాత్మనిమనః ప్రణిధానక్రియారూపయోగాభ్యాసపరఇతిభావః. పరిభూః - కామక్రోధాదీన్దుర్జయానరాతీన్పరిభవతీతిపరిభూః. అనేనవిరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనముక్తం. యోగాభ్యాసఫలమాహ - స్వయమ్భూః - అన్యనిరపేక్షసత్తాకః. నిత్యనిరతిశయసుఖరూపతయాస్వాత్మదర్శీతియావత్. (యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాత్) యథావద్వివిచ్యఅర్థాన్ - ప్రణవార్థాన్ *తస్యవాచకః ప్రణవస్తజ్జపస్తదర్థభావనమితిసూత్రోక్తాన్వ్యదధాత్ - హృదయేనధృతవానిత్యర్థః. అర్థాన్- మోక్షతదుపాయతద్విరోధిప్రభృతీన్సర్వాన్పదార్థాన్ శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తీత్యర్థః. యాథాతథ్యతః - యథావత్ వ్యదధాత్ - వివిచ్యహృదయేనధృతవాన్. సర్వప్రత్యూహశమనార్థమితిభావః. అథవా - శుక్రమిత్యాదిద్వితీయాన్తపదజాతంపరిశుద్ధజీవపరం. తమపిసః- పరమాత్మాపర్యగాత్ - పరితోవ్యాప్యస్థిత ఇతి ప్రథమాన్తపదజాతంపరమాత్మపరంయోజనీయం. తథాహి - కవిః- స్వతస్సర్వదర్శీ. శ్రీపాఞ్చరాత్రాదిప్రణేతావా. మనీషీ - మనఃప్రభృతీనాంజీవకరణానాంనియన్తా. పరితోభవతీతిపరిభూః - సర్వవ్యాపీ. స్వయమేవభవతి - ఉద్భవతీతిస్వయమ్భూః. *బహుధావిజాయతఇత్యాది ప్రసిద్ధావతారశాలీత్యర్థః. అత్రకవిరిత్యాదినాకల్యాణగుణవిధానా, చ్ఛాన్దోగ్యే *ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసఇతిహేయగుణాన్ప్రతిషిధ్య *సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పఇతికల్యాణగుణవిధానాచ్చ*నిర్గుణంనిరఞ్జనమిత్యాదిసామాన్యనిషేధస్యహేయగుణనిషేధపరత్వంసుగమం. (యాథాతథ్యతఇత్యాది) అర్థాన్- కార్యపదార్థాన్శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యః- యావద్విలయమవస్థాతుంయాథాతథ్యతః- యథావత్ వ్యదధాత్ -వివిచ్యఉత్పాదితవాన్. నపునరైన్ద్రజాలికవత్ కేవలం ప్రకాశితవానితిభావః. ౮

అన్ధంతమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే। తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాగ్ం రతాః॥ ౯

శం. అత్రాద్యేనమన్త్రేణసర్వైషణాపరిత్యాగేనజ్ఞాననిష్ఠోక్తా ప్రథమోవేదార్థః*ఈశావాస్యమిదంసర్వంమాగృధఃకస్యస్విద్ధనమితి. అజ్ఞానాంజిజీవిషూణాంజ్ఞాననిష్ఠాఽసంభవే *కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేదితికర్మనిష్ఠోక్తాద్వితీయోవేదార్థః. అనయోశ్చనిష్ఠయోర్విభాగోమన్త్రప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః *సోఽకామయతజాయామేస్యాదిత్యాదినాఅజ్ఞస్యకామినఃకర్మాణీతి. *మనఏవాస్యాత్మావాగ్జాయేత్యాదివచనాత్ అజ్ఞత్వంకామిత్వంచనిశ్చితమవగమ్యతే. తథాచతత్ఫలంసప్తాన్నసర్గాస్తేష్వాత్మభావేనాత్మస్వరూపావస్థానం. జాయాద్యేషణాత్రయసన్న్యాసేనచాత్మవిదాంకర్మనిష్ఠాప్రాతికూల్యేనాత్మస్వరూపనిష్ఠైవదర్శితా *కింప్రజయాకరిష్యామోయేషాంనోఽయమాత్మాఽయంలోకఇత్యాదినా. యేతుజ్ఞాననిష్ఠాఃసన్న్యాసినః - తేభ్యః *అసుర్యానామతఇత్యాదినాఽవిద్వన్నిన్దాద్వారేణాత్మనోయాథాత్మ్యం *సపర్యగాదిత్యేతదన్తైర్మన్త్రైరుపదిష్టం - తేహ్యత్రాధికృతానకామినఇతి. తథాచశ్వేతాశ్వతరాణాంమన్త్రోపనిషది *అత్యాశ్రమిభ్యఃపరమంపవిత్రం ప్రోవాచసమ్యగృషిసఙ్ఘజుష్టమిత్యాదివిభజ్యోక్తం. యేతుకర్మనిష్ఠాఃకర్మకుర్వన్తఏవజిజీవిషవః- తేభ్యఇదముచ్యతే (అన్ధంతమఇత్యాది) కథంపునరేవమవగమ్యతే - నతుసర్వేషామితి. ఉచ్యతే- అకామినఃసాధ్యసాధనభేదోపమర్దేన *యస్మిన్సర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూద్విజానతః। తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యత

ఇతియదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం - తత్ర కేనచిత్కర్మణాజ్ఞానాన్తరేణవానహ్యమూఢఃసముచ్చిచీషతి. ఇహ గ్రన్థేతుసముచ్చి [illegible] యతే. తత్ర చయస్యయేనసముచ్చయఃసమ్భవతిన్యాయతఃశాస్త్రతోవా-తదిహోచ్యతే. తద్దైవంవిత్తం-దేవతాదివిజ్ఞానం [illegible] సహకారిమాత్రజ్ఞానం - *విద్యయాదేవలోకఇతిపృథక్ఫలశ్రవణాత్. తయోర్జ్ఞానకర్మణోరిహైకైకానుష్ఠాననిన్దాసముచ్చి [illegible] స్య- పృథక్ఫలశ్రవణాత్ *విద్యయాతదారోహన్తి *విద్యయాదేవలోకః *నతత్రదక్షిణాయాన్తి *కర్మణాపితృలోకః [illegible] కర్తృతామియాత్తత్ర. అన్ధంతమః- అదర్శనాత్మకంతమః ప్రవిశన్తి. కే. యేఅవిద్యాం-విద్యాయాఅన్యాఅవిద్యా- [illegible] విద్యావిరోధిత్వాత్. తామవిద్యామగ్నిహోత్రాదిలక్షణామేవకేవలాముపాసతే- తత్పరాఃసన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః. [illegible] ఉపాసతేయఇవ- బహుతరమేవతమః ప్రవిశన్తి- కర్మహిత్వాయేఉ- విద్యాయామేవ- దేవతాజ్ఞానేరతాః.

ఆ.— ప్రకరణవిభాగందిదర్శయిషుఃవృత్తమనువదతి (అత్రాద్యేనేతి) యదుక్తంభాష్యకారేణ- [illegible] ప్రకరణం- తతః ప్రకరణభేదకరణమనుచితం. తదసత్ - ప్రాణాద్యుపాసనవిధానస్యాప్యుపనిషత్సుదర్శనాత్. [illegible] త్వం- పృథక్ఫలశ్రవణాత్, స్వేనాపివ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనసముచ్చయవిధానస్య ప్రకరణభేదస్యైవేష్టత్వాత్, [illegible] ప్రకారాన్తరత్వాత్, తస్మాద్యథాకర్మకాణ్డేఽగ్నిహోత్రాదిప్రకరణంభిన్నమేవేష్యతే - భిన్నాధికారత్వా [illegible] భిన్నాధికారకర్మవిరోధాద్విరుద్ధవిద్యాప్రకరణభేదోనవిరుధ్యతే. మన్త్రార్థే బ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయితుముపక్రమతే ([illegible]) తత్ర వాకథమజ్ఞత్వమవగమ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (మనఏవేతి) జాయామేస్యాత్- అథప్రజాయేయ - [illegible] తికామయమానస్యబాహ్యాజాయాదిర్యదానసంపద్యతే - తదాఽధ్యాత్మంజాయాదిసమ్పత్తిందర్శయతి - [illegible] మనఆదిష్వాత్మత్వాద్యభిమానస్యాజ్ఞానకార్యత్వాత్. యథా వా బాహ్యకామిన్యలాభేసుప్తస్యమనోవిజృమ్భితకామినీసముపభోగో [illegible] త్యర్థః. తేషాంచకర్మణాంఫలంసంసారాప్తిరేవేత్యపిదర్శితమిత్యాహ (తథాచేతి) ఏతంసాధారణమన్నం- [illegible] వానాం- హుతప్రహుతే- దర్శపౌర్ణమాసౌవా. త్రీణ్యస్యభోగసాధనాని- మనోవాక్ప్రాణలక్షణాని. పశ్వర్థమేకం- పయః [illegible] తత్కృత్వా *యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాదినా. అత్రైకైకోయజమానఏవంవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానక [illegible] రస్యసాక్షాత్పరంపర్యాభ్యాంజనకత్వాత్పితోచ్యతే. సృష్టేష్వేతేషుతస్యపితురహంమమేదమిత్యాత్మత్వాభ్యాసేనమున [illegible] నేనావస్థానంసంసారఃప్రసిద్ధఇత్యర్థః. ఏవంమన్త్రప్రదర్శితేనిష్ఠాద్వయేబ్రాహ్మణసమ్మతిందర్శయిత్వా ప్రకరణ [illegible] నిష్ఠాఇత్యాదినా) (అత్యాశ్రమిభ్యఇతి) ఉత్తమాశ్రమిభ్యఇత్యర్థః. సాధ్యసాధనభేదోపమర్దేనయదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం [illegible] న్యాత్మైవాభూదిత్యవధారణేనోక్తంపూర్వార్ధేన- ఉత్తరార్ధేనచసంసారనివృత్తిఫలకముక్తం- తన్నకేనచిదప్యమూఢఃసముచ్చిచీషతి. [illegible] ముసముచ్చిచీషయావిద్వదాదినిన్దాదృశ్యతే. తతఃకిమిత్యతఆహ (తత్రచయస్యేతి)- కస్యతద్విజ్ఞానస్యకర్మసముచ్చయ [illegible] వంవిత్తమితి) యదుక్తంభాష్యకారేణ- *ఈశావాస్యమితిమన్త్రైర్బ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రక్రాన్తత్వాత్తస్యాపిసముచ్చ [illegible] దసత్- నహిప్రకృతమిత్యేతావతాసమ్బధ్యతే - కింతుసంబన్ధయోగ్యం. శుద్ధబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాయాస్సర్వధ్వంసోపమర్ది [illegible] యోగ్యతా. కించ- యస్మిన్నిష్పన్నేఫలస్యవ్యవధానంసంభావ్యతే- తస్యైవసహకారిసముచ్చయఇష్యతే- దర్శాదేరివ. [illegible] మోహఃకశ్శోకఇత్యేకత్వదర్శనసమకాలంమోహాదినివృత్త్యభిధానాన్నకాలాన్తరీయఫలం- తతోనసహకారిసముచ్చి [illegible] షదః *బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేత్యాదౌతృతీయాశ్రుత్యాయజ్ఞాదేరిష్యమాణవేదనకరణత్వేనసంబన్ధఃప్రతీయతే- [illegible] సహకారిసమ్బన్ధఃకల్ప్యతే. ప్రధానస్యచవిద్యాయాఃసహకారిసంబన్ధవిధిత్సయానిష్ఠైత్యప్యయుక్తం. అతఏవ *అగ్నీన్ [illegible] ఫల్. సమసముచ్చయశ్చపరేణాపినేష్యతే- విరోధేనచపరిజహ్రే. తస్మాత్కర్మావిరుద్ధదేవతాజ్ఞానస్యైవసముచ్చయ [illegible] నస్యకర్మఫలాతిరిక్తఫలాభావాత్సముచ్చయోనసమ్భవతీత్యతఆహ (విద్యయేతి) ననుసముచ్చిచీషయానిష్ఠేతి [illegible] దర్వాక్పర్యవసానానుపపత్తేః, దేవలోకాదిప్రాప్తేఃఫలాభాసత్వాత్, తృణజ్ఞానవన్నిష్ఠాకింనేష్యతే- తత్రాహ ([illegible]) [illegible] శ్రవణమోక్షేరూఢః - మోక్షమనిచ్ఛతామపి సమీహితేఫలవ్యవహారదర్శనాత్. తతోయోదేవలోకాదిముపాదిత్సతే - [illegible] తస్యేత్యర్థః.

కూ.— ఏవంవిచిత్రశక్తికపరమాత్మవిషయాంకర్మయోగాద్యఙ్గికాంవిద్యాముపదిశ్య అనన్తరంత్రిభిర్మన్త్రైః కేవలకర్మావలమ్బినః కేవలవిద్యావలమ్బినశ్చపురుషాన్నిన్దిత్వాస్వవర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతయావిద్యయైవనిశ్శ్రేయసావాప్తిమాహ (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తీతి) [illegible] యంమన్త్రఃపరితః. యే- భోగైశ్వర్యప్రసక్తాః. అవిద్యాం- విద్యాన్యాంక్రియాం. కేవలకర్మేత్యర్థః. విద్యావిధురంకర్మైవ [illegible] కర్మసంజ్ఞాన్యాతృతీయాశక్తిరిష్యతఇతిస్మృతేః. ఉపాసతే- ఏకాన్తమనసోఽనుతిష్ఠన్తి. తేఅన్ధంతమః - అతిగాఢంతమః. అజ్ఞానమిత్యర్థః. [illegible]

ర్గాభిషఙ్గాన్నాన్తరీయంనారకంతమోహా. అధీయతేచాథర్వణికాః*ప్లవాహ్యేతేఅదృఢాయజ్ఞరూపాఅష్టాదశోక్తమవరంయేషుకర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయోయేభినన్దన్తిమూఢాఃజరామృత్యుంతేపునరేవాపియన్తీతి. (యఉవిద్యాయాంరతాః) ఉకారఉత్తరపదేనాన్వేతవ్యః. యేస్వాధికారోచితకర్మపరిత్యాగేనవిద్యాయామేవరతాః- తేతతః - కర్మమాత్రనిష్ఠప్రాప్యాన్ధతమసఃభూయఇవతమః - అధికమజ్ఞానంవిశన్తి. ఇవశబ్దస్తమసఇయత్తాయాదుర్గ్రహత్వంద్యోతయతి. ౯

అన్యదేవాహుర్విద్యయాఅన్యదేవాహురవిద్యయా।ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥౧౦

శం.— తత్రావాన్తరఫలభేదంవిద్యాకర్మణోఃసముచ్చయకారణమాహ - అన్యథాఫలవదఫలవతోఃసన్నిహితయోరఙ్గాఙ్గితయాజామితైవస్యాదిత్యర్థః. అన్యత్ - పృథగేవవిద్యయాక్రియతేఫలమిత్యాహుః- వదన్తి. అన్యదాహురవిద్యయా - కర్మణాక్రియతఇతి. తథోక్తం *కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇతి. ఏవంశుశ్రుమ- శ్రుతవన్తోవయంధీరాణాం-ధీమతాంవచనం. యే-ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్ - కర్మచజ్ఞానంచవ్యాచచక్షిరే- వ్యాఖ్యాతవన్తః. తేషామయమాగమఃపారంపర్యాగతఇత్యర్థః. ౧౦

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౦

కూ.— కింతర్హిమోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) విద్యయేతిపఞ్చమ్యర్థేతృతీయా - యథాశ్రుతత్వేఅన్యశబ్దానన్వయాత్, *అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదితివక్ష్యమాణానుసారాచ్చ. తథావిద్యాయాః- కర్మరహితవిద్యాతఃఅన్యత్ మోక్షసాధనమిత్యాహుః. ఉపనిషదఇతిశేషః. అవిద్యయేతిపూర్వవత్పఞ్చమ్యర్థేతృతీయా. అవిద్యాతః-బ్రహ్మజ్ఞానవిధురకర్మణశ్చాన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యాహురుపనిషదఇతిభావః. పూర్వపూర్వసమ్ప్రదాయసిద్ధార్థోయమస్మాకమిత్యాహ (ఇతిశుశ్రుమేతి) యే- పూర్వాచార్యాఃనః - ప్రణిపాతాదిభిస్సమ్యగుపసన్నానామస్మాకంతత్ - మోక్షసాధనంవ్యాచచక్షిరే- వివిచ్యోపాదిశన్ - తేషాంధీరాణాం- ధీమతాం. పఞ్చమ్యర్థేషష్ఠీ. తేభ్యోధీరేభ్యఇతియోజనీయం. నటస్యశృణోతీతివత్. నటాచ్ఛృణోతీత్యర్థః. ఇతిశుశ్రుమ- ఏవమ్ప్రకారమశ్రౌషం. ననుపరోక్షఏవార్థలిడ్విధానాత్శుశ్రుమేతిలిడుత్తమపురుషోనఘటతఇతిచేత్. నైవం-బ్రహ్మవిద్యాయాదురవగాహత్వేననిశ్శేషగ్రహణమస్మాభిర్నకృతమిత్యభిప్రాయంకృత్వాలిడుత్తమస్యోపపత్తేరిత్యాహుః. ౧౦

విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ సహ। అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే॥౧౧

శం.— యతఏవం- విద్యాంచావిద్యాంచ- దేవతాజ్ఞానంకర్మచేత్యర్థః. యస్తదేతదుభయంసహ - ఏకేనపురుషేణానుష్ఠేయంవేద- తస్యైవంసముచ్చయకారిణఏకపురుషార్థసమ్బన్ధఃక్రమేణస్యాదిత్యుచ్యతే- అవిద్యయా-కర్మణాఽగ్నిహోత్రాదినామృత్యుం- స్వాభావికంకర్మజ్ఞానంచమృత్యుశబ్దవాచ్యముభయంతీర్త్వా - అతిక్రమ్యవిద్యయా- దేవతాజ్ఞానేనామృతం - దేవతాత్మభావమశ్నుతే - ప్రాప్నోతి. తద్ధ్యమృతముచ్యతే- యద్దేవతాత్మగమనం. ౧౧

అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧౧

కూ.— అన్యదితిసామాన్యేనోక్తంమోక్షసాధనంవివృణోతి (విద్యాంచావిద్యాంచేతి) *కుర్వన్నేవేహకర్మాణీతిశ్లోకేకర్మయోగస్యప్రత్యగాత్మదర్శనద్వారాపరభక్త్యుత్పాదకత్వముక్తం - ఇహతూత్పన్నభక్తియోగేనవిదుషాపూర్వోక్తకర్మయోగవేషంపరిత్యజ్యాహరహరనుష్ఠీయమానానాంనిత్యనైమిత్తికకర్మణాంకల్మషనిబర్హణద్వారాభక్తియోగోపచాయకత్వముచ్యతే - సహశబ్దస్వారస్యాత్. అతోనపునరుక్తతా. యః- యథావస్థితవిద్యోపదేశవాన్ విద్యాం- బ్రహ్మోపాసనరూపాంఅవిద్యాం- తదఙ్గభూతకర్మాత్మికాంచఏతదుభయంసహవేద- అఙ్గాఙ్గిభావేనసహానుష్ఠేయంవేదేత్యర్థః. అత్రఅవిద్యాశబ్దఃక్షత్రియవిషయకాబ్రాహ్మణశబ్దవత్తదన్యవృత్త్యావిద్యాఙ్గకర్మవిషయఇతిభావః. అవిద్యయా-విద్యాఙ్గరూపతయాచోదితేనకర్మణామృత్యుం - విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకభూతంపుణ్యపాపరూపంప్రాక్తనంకర్మతీర్త్వా - నిరవశేషముల్లఙ్ఘ్యవిద్యయా - పరమాత్మోపాసనరూపయాఅమృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతీత్యర్థః. తీర్త్వేత్యత్రఉపాయవిరోధితరణముచ్యతే - అమృతమశ్నుతఇతితూపేయబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిభూతేభ్యస్సర్వపాపేభ్యోమోక్షఇతిభేదః. ఏవంచసతి *ఇయాజసోపిసుబహూన్యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయతర్తుంమృత్యుమవిద్యయా- జ్ఞానవ్యపాశ్రయః- శాస్త్రశ్రవణజన్యబ్రహ్మజ్ఞానవాన్సః- జనకోపిబ్రహ్మవిద్యాంనిదిధ్యాసనరూపామధిష్ఠాయ-ఫలత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః. భక్తియోగోత్పత్తింకామయమానఇతియావత్. మృత్యుం - భక్త్యుత్పత్తివిరోధిప్రాచీనంకర్మజాతమవిద్యయా - అనభిసంహితఫలేనవిద్యాఙ్గకర్మణాతర్తుం- వ్యపోహితుంసుబహూన్యజ్ఞాన్- జ్యోతిష్టోమాదికానియాజ- అకరోదిత్యర్థః. పాకంపచేతివత్. యథా *కషాయపక్తిఃకర్మాణిజ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమభగవదారాధనరూపాణీత్యనభిసంహితస్వర్గాదిఫలానికర్మాణికషాయస్య - ఉభయవిధపాపస్యతజ్జన్యరాగద్వేషాదేర్వాపక్తిః- వినాశకారణాని. జ్ఞానంతుపరమాగతిః- పరమగతిసాధనమిత్యర్థః. ఉభయత్రాపికరణేకార్యోపచారః. *కషాయేకర్మభిఃపక్వేతతోజ్ఞా

[illegible] *[illegible]ద్యాచవి ప్రస్యనిశ్శ్రేయసకరావుభౌ। తపసాకల్మషంహన్తివిద్యయాఽమృతమశ్నుతే ఇత్యాగ్నీస్య[illegible]సుసఙ్గ ౧౧

[illegible] ప్రవిశన్తియేఽసమ్భూతిముపాసతే। తతోభూయఇవతేతమోయఉసంభూత్యాగ్ం రతాః॥౧౨

[illegible] అధునావ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకంనిన్దోచ్యతే-అన్ధంతమః ప్రవిశ[illegible] [illegible] యస్య కార్యస్య - సాసమ్భూతిః. తస్యాఅన్యాఅసంభూతిః- ప్రకృతిః. కారణమవ్యాకృతాఖ్యం. [illegible] [illegible] కారణమవిద్యాంకామకర్మబీజభూతామదర్శనాత్మికాముపాసతేయె - తేతదనురూపమే[illegible] [illegible] బహుతరంతమః ప్రవిశన్తి- యేసమ్భూత్యాం-కార్యబ్రహ్మణిహిరణ్యగర్భాఖ్యేరతాః.

[illegible] [illegible]మాయయాపరమేశ్వరస్యోపాధిః *మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వర[illegible]త్యాది [illegible] [illegible]తే- న బ్రహ్మ - తస్యనిర్వికారస్యసాక్షాత్ప్రకృతిత న్త్వానుపపత్తేః. [illegible] [illegible] [illegible]సుభవాభావేనచనుము క్షిత్వప్రకృతిలయస్యపురుషే ణార్థ్యమానతాప్యుపపద్యతే. [illegible] [illegible]రపికవాస్యతి. తతోజడత్వాత్ప్రకృతేఃఫలదత్వానుపపత్తెరుపాస్యత్వానుపపత్తిరిత్యపిబోధ్యమ్.

[illegible] ఏవంసమాధినిష్పత్తెరనభిసమ్హితఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మసాధ్యత్వముపదిశ్య-అనన్తరం[illegible] [illegible] [illegible]కైకమాత్రనిష్ఠాన్వినిన్దతి (అన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి) *ఏతమిత్యః ప్రేత్యా[illegible] [illegible] [illegible]సమ్భూతిశబ్దేనోక్తా. ఇహతుసమాధిరూపాసాసమ్భూతిశబ్దేనోచ్యతే. అసమ్భూ[illegible] [illegible]తాంనిషిద్ధనివృత్తిమాహ- *సమ్భూతించవినాశంచేత్యుత్తరత్రవినాశశబ్దేనాసమ్భూతేరసువాదాత్ [illegible] [illegible] - మానసమ్భూతింసాస్తెయాదీనాంయోగవిరుద్ధానాంనివృత్తిమేవోపాసతే. నివృత్తిమాత్రనిష్ఠాఇత్యర్థః. [illegible] [illegible] మాధిరూపసమ్భూత్యామెవరతాః- తేతతోభూయఇవ- బహుతరమివతమః ప్రవిశన్తీత్యర్థః.

అన్యదేవాహుస్సమ్భవాదన్యదాహురసమ్భవాత్।ఇతిశుశ్రుమధీరాణాంయేనస్తద్విచచక్షిరే॥౧౩

[illegible] అథేదానీముభయోరుపాసనయోఃసముచ్చయకారణమవయవఫలభేదమాహ- అన్యదేవ- [illegible] [illegible] [illegible]పాసనాదణిమాద్యైశ్వర్యలక్షణమాఖ్యాతవన్తఇత్యర్థః. తథాచాన్యదాహురసమ్భవాత్- అసమ్భూతేః. [illegible] [illegible] [illegible]మన్ధంతమః ప్రవిశన్తీతి- ప్రకృతిలయఇతిచపౌరాణికైరుచ్యతే. ఇతి - ఏవంశుశ్రుమధీరాణాం[illegible] [illegible]పాసనఫలంవ్యాఖ్యాతవన్తఇత్యర్థః.

[illegible]

[illegible] [illegible]మోక్షసాధనమిత్యత్రాహ (అన్యదేవాహురితి) సమ్భవాత్- సమ్భూతేః. అసమ్భవాత్- అసమ్భూతేః [illegible] [illegible]అన్యదేవమోక్షసాధనమిత్యుపనిషదఆహుః. లిదముత్తమఃపూర్వవత్. స్పష్టమవశిష్టం.

[illegible]వినాశంచయస్తద్వేదోభయగ్ంసహ।వినాశేనమృత్యుంతీర్త్వాసమ్భూత్యాఽమృతమశ్నుతే॥౧౪

[illegible] [illegible] - అతస్సముచ్చయఃసంభూత్యసంభూత్యుపాసనయోర్యుక్తఏకపురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ ([illegible] [illegible] [illegible] వినాశోధర్మోయస్యకార్యస్య- సతేనధర్మిణాఅభేదేనోచ్యతెవినాశఇతి. తేనతదుపాసనేనానైశ్వర్య[illegible] [illegible]ప్యుపాసనేనసహ్యణిమాదిప్రాప్తిఃఫలం. తేనానైశ్వర్యాదిమృత్యుమతీత్యాసమ్భూత్యా- అవ్యాకృతోపాసనయా [illegible] [illegible] ప్రకృతిలయోఽనన్తం. ఏతావతీసంసారగతిః. అతఃపరంపూర్వోక్తం *ఆత్మైవాభూద్విజానతఇతి-సర్వాత్మభావఏవస [illegible]నస్థానఫలం. ఏవం ద్విప్రకారః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణోవేదార్థోత్రప్రకాశితః. తత్రప్రవృత్తిలక్షణస్యవేదార్థస్య[illegible] [illegible]ప్రకాశనేప్రవర్గ్యాన్తంబ్రాహ్మణముపయుక్తం - నివృత్తిలక్షణస్యప్రకాశనేఽతఊర్ధ్వంబృహదారణ్యకం. తత్రనిషే

శ్మశానాన్తంకర్మకుర్వన్ జిజీవిషేద్యోవిద్యయాసహపరబ్రహ్మవిషయయా- తదుక్తం *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయగ్ం సహ । అ
ద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతఇత్యుక్తం. ౧౪

ఆ.— విస్తరేణోక్తమర్థజ్ఞానంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (మానుషదైవవిత్తసాధ్యమిత్యాదినా) శరీరపాటవంగోభూహిరణ్యాదిసాధనస
త్తిశ్చమానుషంవిత్తం. దైవంవిత్తం- దేవతాజ్ఞానం. ఉత్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధాభిధిత్సార్థంవిశేషమనువదతి (తత్రనిషేకాదీతి) - (తదుక్తమితి)
ర్వోక్తమన్త్రేణ *విద్యాంచేత్యాదినాపాక్షీకామృతత్వంఫలమిత్యుక్తమస్మాభిరితియోజనా. ౧౪

కూ.— అన్యదిత్యుక్తంవివృణోతి (సమ్భూతించేతి) సమ్భూతించ- సమాధిరూపబ్రహ్మానుభూతిం, చవినాశంచ - మానదమ్భహింసా
యబహిర్ముఖేన్ద్రియవృత్తివిశేషరూపాయేయోగవిరోధినః- తేషాంవినాశం- వర్జనం, చేత్యేతదుభయంయోవిద్వానఙ్గాఙ్గిభావేనసహవేద - సవిద్వా
నాశేన- నిషేవ్యమాణేనేతిశేషః. విరోధినివృత్తిరూపయోగాఙ్గసేవనేనేత్యర్థః. మృత్యుం-సమాధివిరోధిపాపంతీర్త్వా-అపాకృత్యనిష్పన్నయాసమ్భూ
అమృతమశ్నుతే- ప్రాప్తిరూపాంసమ్భూతిమేవాశ్నుతఇతిభావః. అయమేవదమ్భాదివినాశోబృహదారణ్యకే *తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్య
ల్యేనతిష్ఠాసేదితిబాల్యశబ్దేనవిద్యాఙ్గతయావిహితః.—--- అత్రసమ్భూతివినాశశబ్దాభ్యాంసృష్టిప్రళయవివక్షయాకార్యహిరణ్యగర్భస్యఅవ్యా
ప్రధానస్యచోపాసనంవిధీయతఇతిశాఙ్కరవ్యాఖ్యానమనుపపన్నం - తథాసతిమృత్యుతరణామృతత్వప్రాప్తిరూపఫలవచనానౌచిత్యాదితి. ౧౪

హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం। తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే॥ ౧౫

శం.— తత్రకేనమార్గేణామృతత్వమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే- *తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షి
న్పురుషఏతదుభయగ్ం సత్యంబ్రహ్మోపాసీనోయథోక్తకర్మకృచ్చయః - సోఽన్తకాలేప్రాప్తేసత్యాత్మానమాత్మనఃప్రాప్తిద్వారంయాచతే
రణ్మయేనపాత్రేణ) హిరణ్మయమివహిరణ్మయం. జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్. తేనపాత్రేణేవాపిధానభూతేనసత్యస్య - ఆదిత్యమణ్డలస్థస్యబ్ర
ణోఽపిహితం- ఛాదితంముఖం- ద్వారం. తత్త్వంహేపూషన్ అపావృణుసత్యధర్మాయ- తవసత్యస్యోపాసనాత్ సత్యంధర్మోయస్యమమ- సో
సత్యధర్మా. తస్మైమహ్యం. అథవా- యథాభూతస్యధర్మస్యానుష్ఠాత్రే. దృష్టయే- తవసత్యాత్మనఉపలబ్ధయే. ౧౫

కూ.— ఏవమాచార్యస్సాఙ్గభక్తియోగముపదిశ్యఅథతన్నిష్ఠస్యానుసన్ధేయంమన్త్రద్వయముపదిశతి. తత్రప్రథమేనమన్త్రేణపూషశబ్ద
క్షితంభగవన్తంప్రతిప్రస్తుతాంసమాధిప్రతిబన్ధకనివృత్తింప్రార్థయతే (హిరణ్మయేనేతి) హేపూషన్- ఆదిత్యాన్తర్యామిన్. *యఆదిత్యే
న్నిత్యారభ్య *యఆదిత్యమన్తరోయమయతీతిశ్రుతేః, *శాస్త్రదృష్ట్యాతూపదేశోవామదేవవదితిన్యాయాచ్చ. యద్వా - పూషన్- ఆశ్రిత
షణస్వభావేత్యర్థః. *సాక్షాదప్యవిరోధంజైమినిరితిసూత్రితత్వాత్. సత్యస్య- సత్యశబ్దేనాత్రప్రకృత్యాదివత్స్వరూపవికారరహితోజీవాత్మో
తే- *సత్యంచానృతంచసత్యమభవదిత్యాదిషుజీవేపిసత్యశబ్దప్రయోగాత్. తస్యముఖం-ముఖవత్ అనేకేన్ద్రియావష్టమ్భతయాముఖసదృశంప
త్యర్థః. హిరణ్మయేన - హిరణ్మయసదృశేనకర్మాధీనభోగ్యవర్గేణేతియావత్. పాత్రేణ - పరమాత్మవిషయకవృత్తిప్రతిరోధకేనఅపిహితం- ఛా
ం. హృదినిహితేపరమాత్మవిషయేనిరుద్ధవృత్తికంజాతమిత్యర్థః. తత్- జీవస్యముఖస్థానీయంమనస్త్వం- హృషీకాణామీశస్త్వమపావృణు- నిరస్త
ధానంకుర్విత్యర్థః. తత్కస్యహేతోస్తత్రాహ-సత్యధర్మాయ-సత్యస్యజీవస్యధర్మభూతాయైదృష్టయే-దృష్టిః-దర్శనం.త్వద్దర్శనాయేతిభావః. ౧౫

పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్సమూహతేజః।
యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామియోఽసావసౌపురుషస్సోఽహమస్మి॥ ౧౬

శం.— హేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా - రవిః. తథాఏకఏవఋషతి- గచ్ఛతీత్యేకర్షిః. హేఏకర్షే. తథాసర్వస్యసంయమనా
మః. హేయమ. తథారశ్మీనాంప్రాణానాంరసానాంస్వీకరణాత్సూర్యః. హేసూర్య. ప్రజాపతేరపత్యంప్రాజాపత్యః. హేప్రాజాపత్య. వ్యూ
- విగమయరశ్మీన్స్వాన్. సమూహ- ఏకీకురు- ఉపసంహర. తేతేజః-తాపకంజ్యోతిః. యత్తే-తవరూపంకల్యాణతమం- అత్యన్తశోభనం- తత్తే
వాత్మనఃప్రసాదాత్పశ్యామి. కించాహంనతుత్వాంభృత్యవద్యాచే. యోసావాదిత్యమణ్డలస్థోవ్యాహృత్యవయవఃపురుషః - పురుషాకారత్వాత్.
ర్ణమనేనప్రాణబుద్ధ్యాత్మనాజగత్సమస్తమితిపురుషః. పురిశయనాద్వాపురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. ౧౬

ఆ.— (వ్యాహృత్యవయవఇతి) *తస్యభూరితిశిరోభువఇతిబాహూసువరితిప్రతిష్ఠే. పాదావిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— పునరపితయావృష్ట్యాద్రష్టవ్యంవిశింషన్దర్శనంతత్సాధనంచాభ్యర్థయతే (పూషన్నితి) పూషన్ - ఆశ్రితపోషక. ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః - అద్వితీయోఽతీన్ద్రియార్థద్రష్టా. *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేతిశ్రుతేః. యమ- యమయతిసర్వానితియమః. సర్వాన్తర్యామిన్. *యఃపృథివీమన్తరోయమయతి *యఆత్మానమన్తరోయమయతీత్యాదిశ్రుతేః. సూర్య - స్వభక్తబుద్ధీనాంసుష్ఠుప్రేరక. ప్రాజాపత్య- ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. తస్యసుతాః ప్రాజాపత్యాః. తేషామన్తర్యామిన్. యద్వా- ప్రజాపతిరేవప్రాజాపత్యః. వైశ్వానరఇతివత్. విశ్వానరఏవహివైశ్వానరః. తథాచప్రజానాంపతిరితివ్యుత్పత్త్యా ప్రజాపతిర్విష్ణుః. *ప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తరితిశ్రుతేః. వ్యూహరశ్మీన్ - భవదీయదివ్యరూపదర్శనానుపయుక్తాన్ స్వోగ్రరశ్మీన్ వ్యూహ- వ్యపోహ. విగమయేత్యర్థః. యత్తుదర్శనోపయికంప్రభాత్మకంసౌమ్యంతేజః- తత్సమూహ- సమూహీకురు. తత్కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాఅర్జునాదివద్ద్రష్టుమిచ్ఛామితేరూపమిత్యాహ (యదితి) *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదిత్యాదిషుప్రసిద్ధమిత్యర్థః. తే- *ఆనన్దోబ్రహ్మేతినిరతిశయభోగ్యస్యతవాతికల్యాణతమంసౌన్దర్యాదిగుణాతిశయేనప్రియతమంసర్వేభ్యఃకల్యాణగుణేభ్యోఽతిశయితంకల్యాణంచ- శుభాశ్రయభూతమిత్యర్థః. తేయద్దివ్యంరూపం - తత్పశ్యామి- పశ్యేయమితిలిఙర్థోగ్రాహ్యః. లకారవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ద్రష్టుమిచ్ఛామీతిభావః. *అకాయమవ్రణం *అశరీరంశరీరేషు *అపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాదిసామాన్యవచనాని *అజాయమానః *అజోపిసన్నవ్యయాత్మా *నచాస్యప్రాకృతామూర్తిరిత్యాదివిశేషవచనసిద్ధహేయశరీరప్రతిషేధపరాణి. ననుయత్తేరూపంకల్యాణతమం *యఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః *ఈశావాస్యమిదగ్ సర్వం *పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరం *సర్వకర్మాసర్వగన్ధః *స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియాచ *తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి *తస్యోదితినామేత్యాదిభిఃశాస్త్రైర్గుణవిగ్రహాదయోబ్రహ్మణోవిధీయన్తే. *నిర్గుణంనిరఞ్జనం *అవికారాయ *అకాయమవ్రణం *నేహనానాస్తికిఞ్చన *నిష్కళంనిష్క్రియం *అగోత్రమవర్ణం- అగోత్రమితి- అనామకమిత్యర్థః. ఏవమాదిభిశ్శాస్త్రైఃగుణాదయఃప్రతిషిధ్యన్తే. తథాచవిధిప్రతిషేధయోఃవిరోధాదన్యతరబాధోఽవశ్యమ్భావీ. తత్రనిషేధస్యప్రసక్తిపూర్వకతయాపశ్చాత్ప్రవృత్తం ప్రతిషేధశాస్త్రమపచ్ఛేదాధికరణన్యాయేనప్రబలం. అతఃప్రతిషేధబలేనగుణాదివిధయఃసర్వేబాధితాః. తతశ్చఅవిద్యాఖ్యదోషపరికల్పితాగుణవిగ్రహాదయోమిథ్యాభూతాఇతి. తదిదమనాదరణీయం - పశుచ్ఛాగనయేనఉత్సర్గాపవాదనయేనచవిధినిషేధయోర్భిన్నవిషయత్వోపపాదనేనతయోర్విరోధగన్ధాభావాత్ విధీనాంప్రతిషేధబాధ్యత్వానుపపత్తేః. తదుక్తంవరదాచార్యైస్తత్త్వసారే *యద్బ్రహ్మణోగుణవికారశరీరభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయానవిరోధగన్ధమర్హన్తితన్నవిధయఃప్రతిషేధబాధ్యాఇతి. అథాన్తర్యామిణమహఙ్గ్రహేణానుసన్ధత్తే (యోసావసౌపురుషస్సోహమస్మీతి) అసావసావితివీప్సాఆదరార్థా. యద్వా- అదశ్శబ్దౌవిభజ్యయత్తచ్ఛబ్దాభ్యామన్వేతవ్యా. కథమితిచేత్. ఇత్థం - యోసౌపురుషః- అహంసోసావస్మీతి. యద్యపిపురుషశబ్దః *ప్రకృతింపురుషంచైవవిద్ధ్యనాదీఉభావపి *యోగోయోగవిదాంనేతాప్రధానపురుషేశ్వరఇత్యాదిషుజీవవాచితయాప్రసిద్ధః- తథాపి *తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం *పూర్వమేవాహమిహాసమితితత్పురుషస్యపురుషత్వం *మహాన్ప్రభుర్వైపురుషస్సత్త్వస్యైషప్రవర్తకఇత్యాదిశ్రుత్యాపూర్ణత్వపూర్వసత్త్వాదిగుణకసర్వవేదపతితపురుషసూక్తాదిప్రసిద్ధోమహాపురుషఏవేహపురుషశబ్దేనవివక్షితః. ననుయోసౌపురుషస్సోసావహమస్మీతికథంసామానాధికరణ్యం - అహంపదార్థస్యజీవాత్మనఃపరమపురుషాద్భిన్నత్వాదితిచేన్న- అహంశబ్దేనాపిఅస్మదర్థాన్తర్యామిణ ఏవాభిధానేనఅహంసఇతినిర్దేశస్యసుసఙ్గతత్వాత్. ననుచాహంశబ్దస్యప్రత్యగర్థాన్తర్యామిపరత్వేసోఽస్మీత్యుత్తమపురుషోనఘటతే- నహిమదన్తర్యామీపరమపురుషోఽస్మీత్యన్వయోయుజ్యతఇతిచేత్. ఉచ్యతే - మదన్తర్యామీత్యాదిశబ్దాన్తరేణోపస్థాపితేప్రత్యగర్థాన్తర్యామిణిఉత్తమపురుషాన్వయాసమ్భవేపిఅహమిత్యస్మచ్ఛబ్దోపస్థాపితేతస్మిన్నుత్తమపురుషాన్వయోయుజ్యతఏవ. తథాహిపాణినిసూత్రం *అస్మద్యుత్తమఇతి. ప్రత్యగర్థబోధకాస్మచ్ఛబ్దోపపదేఉత్తమపురుషోభవతీత్యర్థః. నపునరస్మచ్ఛబ్దస్యప్రత్యగర్థద్వారా పరమాత్మపర్యన్తతాయాముత్తమనివృత్తిరితి- అధికంతుప్రవిష్టంనతుతద్ధానిరితిన్యాయాత్. ఏవం *తత్త్వమసీత్యాదిష్వపిఅసీతిమధ్యమపురుషోనిర్వాహ్యః - త్వంపదేనాభిముఖచేతనద్వారైవతదన్తర్యామిణోఽభిధానాభ్యుపగమాత్. తత్రాపి *యుష్మద్యుపపదేసమానాధికరణేస్థానిన్యపిమధ్యమఇత్యేతావదేవహిస్మర్యతే - నతుయుష్మచ్ఛబ్దస్యస్వాభిముఖచేతనద్వారాతదన్తర్యామిపర్యన్తత్వేమధ్యమనివృత్తిరపి. యేతు *తత్త్వమసి *సోహమస్మీత్యాదావహంత్వమాదిశబ్దేయుష్మదస్మదర్థపరిత్యాగేననిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపైక్యమేవవాక్యవేద్యమాహుః- తానేవ *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యేషుఅసిరివ *సోహమస్మీతివాక్యస్థాస్మిరపిఖణ్డయతి- శ్రోతర్యనుసన్ధాతరిచయుష్మద్యస్మదిహితైః పరిత్యక్తేనహితేషామసినాకశ్చిత్ప్రతిబోధనీయోఽస్తి, నచకశ్చిదస్మినావిశిష్యఅనుసన్ధేయః. ననుప్రకృతేయుష్మదస్మదర్థయోరవివక్షాయామపితయోర్వ్యుత్పన్నయుష్మదస్మచ్ఛబ్దోపపదమాత్రోపజీవనేన అస్మత్పక్షేపిక్వచిన్మధ్యమోత్తమయోరుపపత్తిరితిచేన్న- తతోఽప్యపరిత్యక్తప్రవృత్తినిమిత్తకస్యఅస్మాకంనిర్వహణస్యైవానుసర్తుముచితత్వాత్. అపరేత్వాహుః *యోసావసౌపురుషస్సోహమస్మీత్యత్రపురుషశబ్దేనపరమపురుషోనవివక్షణీయః- తథాసతిఅస్మీత్యుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయా, స్సోహమితిచసామానాధికరణ్యస్య, క్లేశేననిర్వాహ్యత్వాత్. తతోవరమత్రపురుషశబ్దస్యపరిశుద్ధజీవాత్మపరత్వమాశ్రయితుం. ఏవంచసతియఃపురుషోముక్తదశాభావ్యాకారఃపరిశుద్ధజీవాత్మా- సోహమస్మీత్యన్వయాదుత్తమస్య, పురుషఇత్యాఖ్యాయా, స్సామానాధికరణ్యస్య, చాతిస్వరసోనిర్వాహఇతి. నాయంపక్షస్సాధుః - తథాభవత్వేవమిహనిర్వహణం- తథాపి *తత్త్వమసీత్యత్రతత్పదస్య, *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యాదిషుత్వంపదస్య, చపరదేవతావాచకత్వేనత్వదుక్తనిర్వాహస్యతత్రాభావాదకామేనాపితత్రాస్మదుక్తనిర్వాహస్యసమాశ్రయణేతత్సమానన్యాయతయాఽత్రాపితస్యైవానుసర్తుముచితత్వాదితి. స్యాదేతత్- *త్వంవాఅహమస్మిభగవోదేవతేఅహంవైత్వమసీత్యత్రకథంపురుషవ్యవస్థా- త్వమహంపదయోరుభయోరపిశ్రవణాత్.

ఉద్దేశ్యవిషయకమేవయుష్మదాదిపదంఉపపదత్వేన పాణినిసూత్రాభిమతం- తథాచోద్దేశ్యసమర్పకోపపదవశాదేవాత్ర మధ్యమోత్తమయోర్వ్యవస్థా సిధ్యతీతిచేత్. అస్త్వేవమిహసమాధానం- తథాపి *తత్త్వమసీత్యత్ర పురుషవ్యవస్థానఘటతే- తత్రత్వంపదయోగవత్తత్పదయోగస్యాపిసత్త్వాత్. తథాచాసీతివదస్తీతి ప్రథమపురుషస్యాపి ప్రసక్తిః. నహ్యత్రాపిత్వంపదముద్దేశ్యసమర్పకం - యేనత్వంపదమేవపురుషనిమిత్తం - నతత్పదమపీతివ్యవస్థా స్యాత్. తథాచ *తత్త్వమసినిరూపణావసరేభాష్యం *నాత్రకించిదుద్దిశ్యకిమపివిధీయతఇతి. తస్మాత్ *తత్త్వమసీతివత్ తత్త్వమస్తీతి ప్రయోగోఽపిదుర్నివారఇతి. అత్రోచ్యతే- *తత్త్వమసీత్యత్రాపిత్వంపదార్థఉద్దేశ్యఏవ- తతశ్చోద్దేశ్యవిషయకయుష్మత్పదవశాత్తత్ర మధ్యమఏవేతినప్రథమ పురుషప్రసక్తిః. నన్వేవంభాష్యవిరోధఇతిచేన్న- భాష్యస్యవిధేయాంశమాత్రనిషేధపరతయోద్దేశ్యాంశనిషేధకత్వాభావాత్. తథాహినహ్యేవం భాష్యాభిప్రాయఃనాత్రకించిదుద్దిశ్యతే- నచకించిద్విధీయతఇత్యపి. తర్హ్యేవంభాష్యాభిప్రాయేత్వంపదేనకించిదుద్దిశ్యతఏవ- కింతూద్దిష్టేనకించిద్విధీయతఇతికథమిదమవగమ్యతఇతిచేన్న- ప్రాప్తస్యైవోపసంహారకత్వోపపాదకభాష్యైవవిధేయాంశఏవనిషేధ్యతేఇత్యభిప్రాయస్యవ్యక్తత్వాత్. అన్యేప్యాహుః- త్వంరాజాసి- అహంరాజాస్మీత్యాదివత్తాదధీన్యాద్యుపచారవివక్షయా *తత్త్వమసి *సోహమస్మీత్యాదిషుమధ్యమోత్తమసామానాధికరణ్యానాంసామఞ్జస్యమితి. తదప్యుపేక్షణీయమేవ - లోకవేదయోశ్చేతనపర్యన్తదేవమనుష్యాదివ్యవహారబలేనజాతిగుణశబ్దవన్ముఖ్యవృత్త్యైవనిర్వాహసంభవేఉపచారకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యలంవిస్తరేణ. ౧౬

వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ శరీరం। ఓంక్రతోస్మరకృతగ్ స్మరక్రతోస్మరకృతగ్ స్మర॥ ౧౭

శం.— అథ- ఇదానీంమమమరిష్యతోవాయుః - ప్రాణోఽధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వాఽధిదేవతాత్మానం సర్వాత్మకమనిలమమృతం సూత్రాత్మానంప్రతిపద్యతామితివాక్యశేషః. లిఙ్గంచేదంజ్ఞానకర్మసంస్కృతముత్క్రామత్వితిద్రష్టవ్యం. మార్గయాచనసామర్థ్యాత్. అథేదంశరీరమగ్నౌహుతంభస్మాన్తంభూయాత్. ఓమితి - యథోపాసనంఓంప్రతీకాత్మకత్వాత్సత్యాత్మకమగ్న్యాఖ్యంబ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే. హేక్రతో- సఙ్కల్పాత్మక. స్మర - యన్మమస్మర్తవ్యం- తస్యకాలోయంప్రత్యుపస్థితః- అతఃస్మర- ఏతావన్తంకాలంభావితంకృతమగ్నేస్మర. యన్మయాబాల్యప్రభృత్యనుష్ఠితంకర్మతచ్చస్మర. క్రతోస్మరకృతంస్మరేతిపునర్వచనమాదరార్థం. ౧౭

అత్రానన్వయంనాస్తి. ౧౭

కూ.— ఏవంపరావరతత్త్వవివేకపరమనిశ్శ్రేయససాధనభూతసాఙ్గభక్తియోగంతన్నిష్ఠస్యానుసంధేయమన్త్రద్వయంచోపదిశ్య ఇదానీంభక్తియోగజ్ఞానశక్త్యాదిశూన్యతయాశరణాగతిమవలమ్బమానానాంతదనుష్ఠానమన్త్రావుపదిశతి. యద్యప్యాగమైఆచార్యైరిమౌశరణాగతిమన్త్రావితిరహస్యత్వాత్కణ్ఠరవేణనాభిహితౌ- తథాపిప్రాజ్ఞానామర్థసామర్థ్యాద్యథాతత్పరత్వావగమస్సుశకః-తథాతయోఃశ్లోకయోరర్థవర్ణనంకృతం. అభాషిచేత్థమస్తే *వ్యక్తావ్యక్తేవాజినాంసంహితాన్తేవ్యాఖ్యామిత్థంవాజివక్త్రప్రసాదాత్। వైశ్వామిత్రోవిశ్వమిత్రంవ్యతానీత్ విశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేవేఙ్కటేశఇతి. అత్రవిశ్వచ్ఛాత్రప్రీతయేఇత్యనేనస్వప్రబన్ధస్యనిగూఢాభిప్రాయత్వంవ్యఞ్జితం. ఏవమాచార్యాభిప్రాయవిషయత్వాచ్ఛరణాగతిపరతయామన్త్రద్వయంవ్యాఖ్యాస్యతే - తత్రవాయురనిలమితిప్రథమశ్లోకఃపూర్వఖణ్డసమానార్థకః - అగ్నేనయేత్యాదిచాపరశ్లోకఉత్తరఖణ్డసమానార్థకః. తథాచ *ప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోరూపంప్రాప్తుశ్చప్రత్యగాత్మనః। ప్రాప్త్యుపాయంఫలంప్రాప్తేస్తథాప్రాప్తివిరోధిచేత్యేవమాద్యాః పూర్వోత్తరఖణ్డయోర్విశోధితాయేపదార్థాః, యేచవాక్యార్థభేదాః,- తేసర్వేపీహపూర్వోత్తరయోఃశ్లోకయోరనుసన్ధేయాః. *సర్వోపాయవినిర్ముక్తంక్షేత్రజ్ఞంబ్రహ్మణిన్యసేత్। ఏతత్ జ్ఞానంచయోగశ్చశేషోఽన్యోగ్రన్థవిస్తరఇత్యాదిశాస్త్రైఃప్రోక్షణాదిభిస్సమిదాదికమివపరిశుద్ధస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంస్కృత్యైవాత్మహవిస్సమర్పణీయమిత్యుక్తత్వాదిహాపిశరీరేన్ద్రియాదిభ్యోవివిక్తంస్వాత్మానంప్రథమంవిశోధ్యబ్రహ్మణిసమర్పయన్ స్వాధికారానుగుణమర్థయతే (వాయురితి) *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేత్యాది శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధశ్చిదచిదీశ్వరతత్త్వక్రమఇహాపిద్రష్టవ్యః. వాయుః- విద్యాకర్మానుగుణభగవత్సఙ్కల్పవశేనతత్రతత్రగన్తృత్వాద్వాయుః. అనేనజీవస్యఅణుపరిమాణత్వంపరమాత్మాధీనత్వంచసిధ్యతి. *వాగతిగన్ధనయోరితిధాతుః. నిలయనరహితత్వాత్క్వచిదపివ్యవస్థితత్వాభావాచ్చానిలం. అమృతం - మ్రియమాణేపిదేహేసన్నాస్యస్వయమమృతం. స్వరూపతోధర్మతశ్చావినాశీత్యర్థః. *అవినాశీవాఅరేయమాత్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా *నవిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిః- వినాశోయస్య - సఃఅనుచ్ఛిత్తిః. నిత్యఇత్యర్థః. అనుచ్ఛిత్తిర్ధర్మోయస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతిపునర్బహువ్రీహిః. నిత్యజ్ఞానవానితిభావః. ఆహుశ్చయామునాచార్యాః *తదేవంచిత్స్వభావస్యపుంసఃస్వాభావికీచితిః। తత్తత్పదార్థసంసర్గాత్తత్తద్విత్తిత్వమశ్నుతఇతి. ఇదమమృతత్వమపహతపాప్మత్వాదీనామప్యుపలక్షణం- పరిశుద్ధజీవవిషయేప్రజాపతివాక్యే *యఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పఇతిపాఠాత్. అనిలమమృతమితిపదద్వయమపిపుల్లిఙ్గత్వేనవిపరిణేయం- వాయురితిపుల్లిఙ్గత్వేనోపక్రమాత్. అత *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచఏతదమృతమిత్యాదికంపరామృశ్యవాయ్వాదిశబ్దానాంభూతద్వితీయవిషయకత్వంనాశఙ్కనీయం- పూర్వాపరాభ్యామసఙ్గతేః. నాపివిశిష్టవృత్త్యావాయుగతపరమాత్మవిషయత్వమాశఙ్కనీయం-నశ్వరస్యదేహస్యఅనన్తరవచనేనతద్వ్యావృత్తప్రత్యగాత్మపరత్వస్యైవన్యాయ్యత్వాత్. *క్షరంప్రధానమమృతాక్షరంహరః క్షరాత్మానావీశతేదేవఏకః - స్వభోగ్యతయాప్రధానంహరతీతిహరః. జీవఇత్యర్థః. *క్షరంత్వవిద్యాహ్యమృతంతువిద్యావిద్యావిద్యే

[illegible]స్యేతిశ్వేతాశ్వతరీయే భోగ్యభోక్తృనియన్తౄణాంవివేచనే అమృతశబ్దేన ప్రత్యగాత్మనోఽభిధానదర్శనాచ్చ అత్రాప్యమృతశబ్దో జీవా[illegible]పరత్వేనయుక్తం. ఏవం ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదిత్యాదిప్రసిద్ధమమృతత్వమభిధాయతేత్రస్యశరీరస్య మృతత్వమవశ్యమ్భావీత్యాహ (అథేదంభస్మాన్తంశరీరమితి) ప్రకృతాదర్థాదర్థాన్తరవివక్షయాత్రాథశబ్దః. జీవాత్మోత్క్రమణానన్తర్యార్థో వా. [illegible]- కార్త్స్న్యపరః. స్మర్యతేచ *బ్రహ్మాదిషుప్రలీనేషునష్టేస్థావరజఙ్గమే। ఏకస్తిష్ఠతివిశ్వాత్మాసతునారాయణోఽవ్యయఇతి. భస్మశబ్దో దాహాభ్యాసంస్కారపరః. సఖననాదేరప్యుపలక్షకః. అథవా - కళేబరంవిట్క్రిమిభస్మసంజ్ఞితమిత్యన్యత్రప్రసిద్ధక్రిమ్యన్తత్వాదేరుపలక్షకో భస్మశబ్దః [illegible] శ్వాగోసృతేక్రవ్యాదభక్షితంశరీరంవిట్సంజ్ఞితంభవతి. ఖననేక్రిమిసంజ్ఞితం. దాహేభస్మసంజ్ఞితమితిభావః. ననుకేషుచిచ్ఛరీరేష్వ[illegible]వినాశోదృష్టః - అవినష్టేష్వప్యన్యేషుఅనుమానాద్వినాశిత్వంసునిశ్చితం- అన్యథాశత్రూన్ప్రతిశస్త్రాదికంనప్రయుజ్యేత - స్వయమపి [illegible]ప్రయుక్తశస్త్రశరాదికంననివారయేత్. ఏవంసంప్రతిపన్నస్యభస్మాన్తతాదేరిహోపదేశేకింప్రయోజనమితిచేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశరీర[illegible]తత్త్వరూపవిరుద్ధధర్మప్రదర్శనేనభేదసమర్థనంతావదేకంప్రయోజనం. అపథ్యపరిహారరసాయనసేవాదిభిఃకింనిత్యత్వంసంభవేదితిసన్దేహనిరాకరణంద్వితీయం. స్వదేహేపివైరాగ్యజననంతృతీయం. వినాశహేతౌసత్యవశ్యంనశ్యతీతివత్ - భగవదుపాసనాదిభిరత్యన్తవినాశస్యాపిసంభావనాద్యోతనంచతుర్థం. శీఘ్రంమోక్షోపాయేప్రవర్తితవ్యమితిత్వరాసంజననంపఞ్చమం. ఏవముక్తాన్యనుక్తానిచప్రయోజనాన్తరాణి ద్వితీయాధ్యాయతాత్పర్యచన్ద్రికాయాం ద్రష్టవ్యాని. ఏవం *భోక్తాభోగ్యంప్రేరితారంచమత్వేతిక్రమేణచిదచిద్వివేకముక్త్వాప్రేరితారంప్రకృతంమహాపురుషంప్రణవేనోపాదత్తే (ఓమితి) యథాహమన్యాథర్వణాః *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణోమిత్యనేనైవాక్షరేణపరమపురుషమభిధ్యాయీతేతి. ఉక్తంచయోగానుశాసనే *క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టఃపురుషవిశేషఈశ్వరస్సపూర్వేషామపిగురుఃకాలేనానవచ్ఛేదాత్తస్యవాచకఃప్రణవఇతి [illegible]సర్వజ్ఞః *ఓమిత్యేవసదావిప్రాఃపఠధ్వంధ్యాతకేశవమితి. స్వయంచాగాయత *ఓమిత్యేకాక్షరంబ్రహ్మవ్యాహరన్మామనుస్మరన్నితి. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అథవా - శరీరమాత్మానంచవివిచ్యవివిక్తమాత్మానమకారవాచ్యేపరమపురుషేసమర్పయతి (ఓమితి) ప్రణవస్యఆత్మసమర్పణపరత్వం *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీత *ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మాబ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే। అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేదిత్యాదిషుప్రసిద్ధం. అథక్రతురూపిణంభగవన్తంజ్ఞానయజ్ఞగోచరమభిముఖీకుర్వన్తత్పవసుగ్రహంయాచతే (క్రతోస్మర) క్రతో - జ్యోతిష్టోమాదిక్రియాత్మక. యథాహ *అహంక్రతురహంయజ్ఞఇతి- యజ్ఞః- పఞ్చమహాయజ్ఞాఇత్యర్థః. అథవా క్రతో- భక్తిస్వరూప. *యథాక్రతురస్మిఁల్లోకేపురుషోభవతితథేతఃప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత-ఏవం *క్రతురహమిత్యాదిషుక్రతుశబ్దస్యభక్తియోగేపిప్రయోగదర్శనాత్. భక్తియోగగోచరేభగవతివ్యపదేశఉపచారాదిత్యాచార్యాః. రక్షకస్యభక్తియోగస్థానేనివేశనంక్రతోఇతిసమ్బోధనేనవివక్షితమితిభావః. స్మర- సానుగ్రహయాబుద్ధ్యావిషయీకురు. *స్నేహపూర్ణేనమనసాకింనస్మరసికేశవఇతివత్. ఉక్తంచభగవతా *స్థితేమనసీత్యారభ్య *తతస్తంమ్రియమాణంతుకాష్ఠపాషాణసన్నిభం। అహంస్మరామిమద్భక్తంనయామిపరమాంగతిమితి. అత్రస్మరామి- నయామీతిపదద్వయస్యక్రతోస్మర-అగ్నేనయఇతిప్రార్థనాద్వయాపేక్షయాప్రతివచనత్వావగమద్వారావరాహచరమశ్లోకద్వయంవాయురనిలమమృతమిత్యాదిమన్త్రద్వయోపబృంహణమితిభావః. (కృతంస్మర) మత్కృతం[illegible]యత్కించిదానుకూల్యమనుసంధాయకృతజ్ఞస్త్వంమాంరక్షఇతివా- ఏతావదన్తంత్వత్కృతమానుకూల్యంప్రతిసంధాయత్వమేవశేషపూరణంకుర్వితివాభావః. స్మరన్తిహి *జాయమానంహిపురుషమిత్యాది. ఉక్తార్థత్వరాతిశయాత్క్రతోస్మరకృతంస్మరేత్యావృత్తిః. ౧౭.

అగ్నేనయసుపథారాయే అస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్।
యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥౧౮
హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

* * *

ఇతి వాజసనేయసంహితోపనిషత్సమాప్తా.

* * *

శం. — పునరన్యేనమన్త్రేణమార్గంయాచతే- హేఅగ్నే నయ- గమయ. సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణం దక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. నిర్విణ్ణోఽహందక్షిణేనమార్గేణగతాగతలక్షణేన- అతోయాచేత్వాం- పునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయ. రాయే - ధనాయ. కర్మఫలభోగాయేత్యర్థః. అస్మాన్- యథోక్తధర్మఫలవిశిష్టాన్. విశ్వాని - సర్వాణి. హేదేవ. వయునాని- కర్మాణి- ప్రజ్ఞానానివా. విద్వాన్- జానన్. కించ- యుయోధి- వియోజయ- వినాశయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలవచనాత్మకమేనః- పాపం. తతోవయం విశుద్ధాస్సన్తఇష్టంప్రాప్స్యామఇత్యభిప్రాయః. కింతువయమిదానీంతేనశక్నుమపరిచర్యాంకర్తుం. భూయిష్ఠాం- బహుతరాంతే - తుభ్యంనమఉక్తిం- నమస్కారవచనంవిధేమ. తవనమస్కారేణపరిచరేమఇత్యర్థః.—— *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయామృతమశ్నుతే *వినాశేనమృత్యుంతీర్త్వాసమ్భూత్యామృతమశ్నుతఇతిశ్రుత్వాకేచిత్సంశయంకుర్వన్తి - అతస్తన్నిర్ధారణార్థంసఙ్క్షేపతోవిచారణాంకరిష్యామః - తత్రతావత్కింనిమిత్తః

సంశయ ఇతి. ఉచ్యతే- విద్యాశబ్దేనముఖ్యాపరమాత్మవిద్యైవకస్మాన్నగృహ్యతే - అమృతత్వంచ. నన్వుక్తాయాః పరమాత్మవిద్యాయాః కర్మణశ్చవిరోధాత్సముచ్చయానుపపత్తిః. సత్యం- విరోధస్తునావగమ్యతే - విరోధావిరోధయోః శాస్త్రప్రమాణకత్వాత్. యథాఽవిద్యానుష్ఠానంవిద్యోపాసనంచశాస్త్రప్రమాణకం - తథాతద్విరోధాఽతద్విరోధావపి. యథాచ *నహింస్యాత్సర్వాభూతానిఇతిశాస్త్రాదవగతంపునశ్శాస్త్రేణైవబాధ్యతే- అధ్వరేపిహింసాస్యాదితి- ఏవంవిద్యాఽవిద్యయోరపిస్యాత్ విద్యాకర్మణోశ్చసముచ్చయే. న- *దూరమేతేవిపరీతేవిషూచీఅవిద్యాయాచవిద్యేతి శ్రుతేః. *విద్యాంచావిద్యాంచేతివచనాదవిరోధఇతిచేన్న- హేతుస్వరూపఫలవిరోధాత్. విద్యాఽవిద్యావిరోధాఽవిరోధయోర్వికల్పాసంభవాదవిరోధఏవేతిచేన్న- సహసంభవానుపపత్తేః. క్రమేణస్యాతాంవిద్యావిద్యేఇతిచేన్న- విద్యోత్పత్తౌతదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః. నహ్యగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చేతివిజ్ఞానోత్పత్తౌయస్మిన్నాశ్రయేతదుత్పన్నం- తస్మిన్నేవాశ్రయేశీతోఽగ్నిరప్రకాశోవేత్యవిద్యాయాఉత్పత్తిః. నాపిసంశయోఽజ్ఞానం వా. *యస్మిన్సర్వాణిభూతానిఆత్మైవాభూద్విజానతః। తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతఇతిశోకమోహాద్యసమ్భవశ్రుతేః. అవిద్యాఽసంభవాత్తదుపాదానస్యకర్మణోఽప్యనుపపత్తిమవోచామ. *అమృతమశ్నుతఇత్యాపేక్షికమమృతం. విద్యాశబ్దేనపరమాత్మవిద్యాగ్రహణే *హిరణ్మయేనేత్యాదినాద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నంస్యాత్. తస్మాద్యథాస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతఏవమన్త్రాణామర్థఇత్యుపరమ్యతే. ౧౪

* * *

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతఃకృతౌ వాజసనేయ సంహితోపనిషద్భాష్యంసంపూర్ణమ్.

ఆ.— మన్త్రాన్పదశోవ్యాఖ్యాయసఙ్క్షేపతోవిచారమారభతే (అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేత్యాదినా). (అమృతత్వంచేతి) అమృతత్వంచముఖ్యమేవకస్మాన్నగృహ్యతఇతిసమ్బన్ధః. శాస్త్రీయయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విరోధావిరోధౌశాస్త్రీయావేవగ్రాహ్యౌ - నతర్కమాత్రేణేతిపరేణోక్తం. సిద్ధాన్తీశాస్త్రసిద్ధఏవవిరోధఇత్యాహ (దూరమేతేఇతి) విషూచీ- నానాగతీవిద్యావిద్యేదూరంవిపరీతే-అతిశయేనవిరుద్ధేఇత్యర్థః. (సహసమ్భవానుపపత్తేరితి) కాఽనుపపత్తిః. కాఠకేవిరోధశ్రవణాత్.తద్గతవిద్యావిద్యయోర్విరోధోఽస్తి- ఇహత్వవిరోధశ్రవణాత్ అవిరోధోభవిష్యతీతినవాచ్యం- విరోధావిరోధయోఃసిద్ధత్వేనవికల్పాసంభవాత్. ఉదితానుదితహోమయోర్హిపురుషతన్త్రత్వాద్యుక్తోవికల్పఇత్యుక్తం. తర్హ్యవిరోధఏవాస్తు- సముచ్చయవిధిబలాదితిచేన్న- ముఖ్యబ్రహ్మవిద్యావిద్యయోఃశుక్తివిద్యావిద్యయోరివసహసంభవానుపపత్తేస్సముచ్చయవిధిరసిద్ధః. సిద్ధేహిసముచ్చయవిధౌతద్బలాదవిరోధసిద్ధిః- అవిరోధావగమాచ్చసముచ్చయసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయఃస్యాదిత్యర్థః. సహసంభవానుపపత్తావపిక్రమేణైకాశ్రయేవిద్యావిద్యేస్యాతామితిచేత్. యదిపూర్వమవిద్యా- పశ్చాత్తువిద్యేతిక్రమః- తర్హిఇష్యతఏవ. యదిపశ్చాత్తర్హ్యసంభవఇత్యాహ (నవిద్యోత్పత్తావితి) పూర్వసిద్ధాయాఅవిద్యాయాః ప్రధ్వస్తత్వా, దన్యస్యాశ్చోత్పత్తౌకారణాసమ్భవా, న్మూలాభావేనభ్రమసంశయాగ్రహణానామపివిదుషోఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. విద్యోత్పత్తౌమాభూదవిద్యా- కామంకర్మతుభవిష్యతి-విదుషోపివ్యాఖ్యానభిక్షాటనాదిదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యాసమ్భవాదితి) చోదనాప్రయుక్తానుష్ఠానంహికర్మజ్ఞానేనసహతవసముచ్చిచీషితం. బ్రహ్మాత్మైకత్వంసాక్షాదనుభవతోనచోదనాసమ్భవతి-కామాభావాత్. కామినోహిసర్వాశ్చోదనాః- *అకామతఃక్రియాఃకాశ్చిద్దృశ్యన్తేనేహకస్యచిత్। యద్యద్ధికురుతేజన్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మరణాత్. విదుషశ్శరీరస్థితిస్త్వవిద్యాలేశాశ్రయా. కర్మశేషనిమిత్తంతువిదుషోభిక్షాటనాదినకర్మ- చోదనాఽభావాత్. కింతుయావత్ప్రాణశరీరసంయోగభావితకర్మాభాసం. తచ్చవిద్వాన్నస్వగతంమన్యతే- కర్మాధ్యాసోపాదానావిద్యాయాఅసమ్భవాత్, నైవకించిత్కరోమీతిప్రత్యయా, చ్చేతిభావః. యదుక్తమమృతశబ్దేనముఖ్యమేవామృతత్వంకింనగృహ్యతే, విద్యాశబ్దేనచపరమాత్మవిద్యే, తి - తత్రాహ (అమృతమితి) ముఖ్యామృతత్వగ్రహణేహిరణ్మయాదిమన్త్రేణద్వారమార్గయాచనమనుపపన్నంస్యాత్- *నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్త్యత్రబ్రహ్మసమశ్నుతేఇత్యాదిశ్రుతేః. తతోముఖ్యార్థబాధాద్గౌణార్థగ్రహణంయుక్తమిత్యర్థః. యస్మాదర్థాన్తరంనసఙ్గచ్ఛతేతస్మాదిత్యుపసంహారః.

ఈశాప్రభృతిభాష్యస్యశఙ్కరస్యపరాత్మనః। మన్దోపకృతిసిద్ధ్యర్థంప్రణీతంటిప్పణంస్ఫుటం॥

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌవాజసనేయసంహితోపనిషద్భాష్యటీకాసమాప్తా.

హ.— పునరప్యగ్నిశబ్దవాచ్యంభగవన్తంప్రతీష్టప్రాప్తిమనిష్టనివృత్తించప్రార్థయతే (అగ్నేనయేతి) బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయే *యదావైపురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతిసవాయుమిత్యాదినా అర్చిరాదికంపన్థానముపదిశ్యపశ్చాదధ్యాయావసానే * హిరణ్మయేనపాత్రేణేత్యాద్యాఏతేచత్వారోమన్త్రాఃక్రమేణపఠితాః. అగ్నే - అగ్నిశరీరక. *యస్యాగ్నిఃశరీరమిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణం. యద్వా- *సాక్షాదప్యవిరోధంజైమినిరితిన్యాయేనఅగ్రంనయతీత్యగ్నిః. అగ్రనయనాదిగుణయుక్త. నయ - ప్రవర్తయేత్యర్థః. సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. ప్రతిషేధస్స

[illegible] జనాఖ్యాపనాద్యుపాయే నేతియావత్. రాయే- విద్యార్థశరీరసంరక్షణత్వదర్చనానుగుణాయధనాయేత్యర్థః. అథవా - *అతస్కృత [illegible] అదాయాదవిభాగార్హ్యంధనమాదాయసుస్థిరం॥ *అనన్తంబతమేవిత్తమిత్యాదిషూక్తమలౌకికధనమిహవివక్షితం- [illegible] కణానుగుణ్యాత్. ఏకఏవమన్త్రః ప్రకరణాదిభిర్విశేషితఃతత్తదనుగుణమర్థంబోధయతీతిసమ్యగ్వ్యాఖ్యాయదిదఙ్క్యాచార్యాః యద్వా- [illegible] ప్రాప్యమిత్యర్థః. సుపథా- అర్చిరాదిపథేన. బృహదారణ్యకపాఠేఽర్చిరాదిపథస్యబుద్ధిస్థత్వాత్. *అర్చిరహస్సితపక్షానుదగయనాబ్దమ [illegible] వరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాతివాహికానాహు రిత్యభియుక్తసంగృహీతేనమార్గేణేతిభావః. అర్చిరాదిమార్గవివక్షాస్యాచార్యాగ్రి [illegible] త్ బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వోపవర్ణనాత్. బ్రహ్మైవహిసుస్థిరమనన్తమలౌకికంచధనం. అతఏవతత్రతైత్తిరీయముచ్యతే *ఘనం [illegible] *యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతః *దరీశ్వరద్వారబహిర్వితర్దికాదురాసికాన్తైరనితోయమ [illegible] వాయదుస్త్రీమేధనఞ్జయస్యన్త్వనభూషణంధనం *నమేపిత్రార్జితంద్రవ్యంనమయాకించిదార్జితం। అస్తిమేహస్తిశైలాగ్రే [illegible] అత్రవైవంశాఙ్కరంవ్యాఖ్యానం *సుపథా- శోభనేనమార్గేణ. సుపథేతివిశేషణందక్షిణమార్గనివృత్త్యర్థం. విషణ్ణోహందక్షి [illegible] ఆతోయాచేత్వాంపునఃపునర్గమనాగమనవర్జితేనశోభనేనపథానయేతీతి. రాయే - హిరణ్యనిధిసరూపాయపురుషాయ. [illegible] అస్మాన్ - అనన్యప్రయోజనాననన్యగతీంశ్చేత్యర్థః. నకేవలంమాం - అపిత్వనుబన్ధిజనానపీతిబహువచనస్యాభిప్రాయః. [illegible] ప్రదానానుగుణవిచిత్రజగత్సృష్టిస్థితిసంహారాన్తఃప్రవేశనియమనస్వాశ్రితవిమోచనాదిరూపవిలక్షణక్రీడాయుక్త. *యో [illegible] వేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మై। తంహదేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదంముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రోపిదేవశ [illegible] ప్రాయః. వయునశబ్దోజ్ఞానవాచీ- *మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకోక్తేః. అత్రతులక్షణయాజ్ఞాతవ్యోపాయపరః. [illegible] సర్వానపితత్తదధికారానుగుణచతుర్విధపురుషార్థోపాయాన్యథావద్విద్వాం స్త్వమవిదుషోఽస్మాన్నేతుమర్హసీతిభావః. యోవై వేదాంశ్చ [illegible] మన్త్రపదానామశ్వేతదేవహృదయం. *ముముక్షుర్వైశరణమహంప్రపద్యఇతిమన్త్రగతముముక్షుపదంవివృణ్వన్నాహ (యమ [illegible] ఇతి) *హ్వకౌటిల్యే. జుహురాణం- కుటిలం. బన్ధనాత్మకమిత్యర్థః. యద్వా - అచిన్త్యప్రకారకౌటిల్యవిధయా [illegible] అనేనవిశేషణేనఅతివృష్ణోకవేగోద్యోత్యతే. ఏనః అకృత్యకరణకృత్యాకరణాదిరూపంత్వదుపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః. (స్వాత్మ) [illegible] ఏనఇత్యేకవచనంజాత్యభిప్రాయకం. వస్తుతస్తుకియదిదంనివర్త్యమేనః- నివర్తకానురూపంహినభవతి. నహిసర్వశక్తేస్తవ [illegible] నాధికమశక్తేః - భూయసీహిసా,. ఇత్యేకవచనస్యాభిప్రాయః. అస్మత్- అస్మత్తః. యుయోధి-పృథక్కురు. వినాశయేతి [illegible] యద్వా- పృథక్కురు. ఏతావదేవయాచేత్వాంజుహురాణమేనోఽస్మత్తఃప్రథమంవియోజయేతి. తత్పశ్చాద్యథామనోరథంవినాశయసి [illegible] సత్యక్రియయసిచేత్సత్యక్రియయ - నాస్తితత్రాస్మాకంనిర్బన్ధఇతిభావః. భూయిష్ఠాం - అనన్యగతిత్వాదిగుణైరాన్వితత్వ [illegible] తే- అవాప్తసమస్తకామతయానిరుపాధికసర్వస్వామితయాచనమఉక్త్యన్యనిరపేక్షాయతే. విధేమ- విదధ్మహే. [illegible] నమఉక్తేరనువృత్తింవానాథం ప్రతినాథయతే - *నమఇత్యేవవాదినఇతిహిముక్తానామపిలక్షణంమోక్షధర్మేస్మృతం. మానసస్యా [illegible] నవచఃశ్రమమాత్రేణత్వంప్రసన్నోభవితుమర్హసీత్యుక్తిశబ్దాభిప్రాయః. హేఅగ్నే దేవవిశ్వానివయునానివిద్వాన్ త్వంజుహు [illegible] ఽస్మద్యోయుయోధి - సుపథాఽస్మాన్రాయేనయ - వయంతేభూయిష్ఠాంనమఉక్తింవిధేమేత్యన్వయః. నిత్యాఞ్జలిపుటాహృష్టానమ [illegible] నమఇత్యేవవాదినోభవామేతిభావః.

౧౮

హ.— ఏవమస్మిన్నుపవాక్యఆదితోమన్త్రాష్టకస్య చేతనాచేతనరూపమపరతత్త్వద్వయం, కర్మయోగజ్ఞానయోగరూపంవ్యవహితోపా [illegible] ప్రధానప్రతిపాద్యం. ఉపరితనాష్టకస్యతుపరతత్త్వపరమపురుషవిషయకంభక్తియోగరూపంసాక్షాత్సాధనం. అవశిష్టమన్త్రద్వ [illegible] సాధనంప్రపదనంప్రధానప్రతిపాద్యం. ఏవంచ శ్రీభగవద్గీతాధ్యాయేషు ప్రథమషట్కం ప్రథమాష్టకస్యోపబృంహణం. ద్వితీయ [illegible] యాష్టకస్య. తృతీయషట్కమవశిష్టమన్త్రద్వికస్యోపబృంహణం. తృతీయషట్కంహి ప్రథమమధ్యమషట్కాభ్యాముక్తతత్త్వోపాయ [illegible] పూర్వకంశరణాగతివిధిప్రధానం. తత్ర చరమశ్లోకస్యపూర్వార్ధంవాయురనిలమమృతమితిమన్త్రోక్తానుష్ఠానవిధాయకం. ఉత్త [illegible] జుహురాణమేన ఇతి ప్రార్థయమానానాం ప్రార్థనాపూరణసఙ్కల్పపూర్వకంశోకప్రతిక్షేపకమితిచరమశ్లోకోప్యస్యమన్త్రద్విక [illegible] ణమపేక్షితం. ఏవంపరతత్త్వతద్విభూతియోగతదుపాసనతత్ప్రపదనతత్ఫలవిశేషాన్ సంగృహ్యాసంహితేయంసమపూర్యత.

వేదాన్తగురుపాదాబ్జధ్యాననిర్మలచేతసా। వాజివేదాన్తసారార్థః శ్రీవత్సాఙ్కేనదర్శితః॥
యదిహరహస్యంవివృతంయద్వాన్యూనంవచోఽధికంయచ్చ। కృపయాతదిదంసర్వం దేవః క్షమతేతథామహాన్తోపి॥

ఇతి శ్రీమత్సర్వతన్త్రోభయవేదాన్తాచార్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీవత్సాఙ్క శ్రీమన్నారాయణమునీన్ద్రస్యకృతిషు ఈశావాస్యప్రకాశికాసంపూర్ణా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

K. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కేనోపనిషత్.

అవతారికా.

శం.—— కేనేషితమిత్యాద్యోపనిషత్పరబ్రహ్మవిషయా వక్తవ్యేతి నవమస్యాధ్యాయస్యారమ్భః. ప్రాగేతస్మాత్కర్మాణ్యశేషతః పరిసమాపితాని, సమస్తకర్మాశ్రయభూతస్య చ ప్రాణస్యోపాసనాన్యుక్తాని, కర్మాఙ్గసామవిషయాణి, చ. అనన్తరంచ గాయత్రసామవిషయదర్శనం వంశాన్తముక్తం కార్యం,. సర్వమేతద్యథోక్తం కర్మచజ్ఞానంచసమ్యగనుష్ఠితం నిష్కామస్యముముక్షోః సత్త్వశుద్ధ్యర్థం భవతి. సకామస్యతుజ్ఞానరహితస్య కేవలాని శ్రౌతాని స్మార్తానిచ కర్మాణి దక్షిణమార్గప్రతిపత్తయే పునరావృత్తయేచ భవన్తి. స్వాభావిక్యాత్వశాస్త్రీయయా ప్రవృత్త్యా పశ్వాదిస్థావరాన్తా అధోగతిస్స్యాత్ - * అథైతయోః పథోర్నకతరేణచ తానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయంస్థానమితిశ్రుతేః, * ప్రజాహతిస్రో అత్యాయమీయురితి మన్త్రవర్ణాత్,. విశుద్ధసత్త్వస్యతు నిష్కామస్యైవ బాహ్యాదనిత్యాత్సాధ్యసాధనసంబన్ధాదిహకృతాత్పూర్వకృతాద్వా సంస్కారవిశేషోద్భవాద్విరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా జిజ్ఞాసా ప్రవర్తతే. తదేతద్వస్తుప్రశ్నప్రతివచనలక్షణయా శ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే (కేనేషితమిత్యాద్యయా) కాఠకేచోక్తం * పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది, * పరీక్ష్యలోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన । తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమిత్యాదిఆథర్వణే, చ. ఏవంహివిరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయం విజ్ఞానం శ్రోతుంమన్తుంవిజ్ఞాతుంచ సామర్థ్యముపపద్యతే - నాన్యథా. ఏతస్మాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సంసారబీజమజ్ఞానం కామకర్మప్రవృత్తికారణమశేషతోనివర్తతే - * తత్రకోమోహఃకశ్శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతఇతిమన్త్రవర్ణాత్, * తరతిశోకమాత్మవిత్ * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః। క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. కర్మసహితాదపిజ్ఞానాదేతత్సిధ్యతీతిచేన్న - వాజసనేయకేతస్యాన్యకారణత్వవచనాత్. * జాయామేస్యాదితి ప్రస్తుత్య * పుత్రేణాఽయంలోకోజయ్యోనాన్యేనకర్మణాకర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇత్యాత్మనోన్యస్యలోకత్రయస్యకారణత్వముక్తంవాజసనేయకే. తత్రైవచపారివ్రాజ్యవిధానేహేతురుక్తః * కింప్రజయాకరిష్యామోయేషాంనోయమాత్మాఽయంలోకఇతి. తత్రాయంహేత్వర్థః - ప్రజాకర్మతత్సంయుక్తవిద్యాభిర్మనుష్యపితృదేవలోకత్రయసాధనైరనాత్మలోకప్రతిపత్తయేకారణైఃకింకరిష్యామః. నచాస్మాకంలోకత్రయమనిత్యంసాధనసాధ్యమిష్టం - యేషామస్మాకంస్వాభావికోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోనవర్ధతేకర్మణానోకనీయాన్ నిత్యశ్చలోకఇష్టః. సచనిత్యత్వాన్నావిద్యానివృత్తివ్యతిరేకేణాన్యసాధననిష్పాద్యః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానపూర్వకస్సర్వైషణాసన్న్యాసఏవకర్తవ్యఇతి. కర్మసహభావిత్వవిరోధాచ్చ ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. నహ్యుపాత్తకారకఫలభేదవిజ్ఞానేనకర్మణా - ప్రత్యస్తమితసర్వభేదదర్శనస్య ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మవిషయస్య సహభావిత్వముపపద్యతే - వస్తుప్రాధాన్యేసత్యపురుషతన్త్రత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య. తస్మాద్దృష్టాదృష్టేభ్యోబాహ్యసాధనసాధ్యేభ్యోవిరక్తస్య ప్రత్యగాత్మవిషయా బ్రహ్మజిజ్ఞాసేయం కేనేషితమిత్యాదిశ్రుత్యా ప్రదర్శ్యతే. శిష్యాచార్యప్రశ్నప్రతివచనరూపేణకథనంతుసూక్ష్మవస్తువిషయత్వాత్సుఖప్రతిపత్తికారణంభవతి, కేవలతర్కాగమ్యత్వంచదర్శితంభవతి,.

యచ్ఛ్రోత్రాదేరధిష్ఠానంచక్షుర్వాగాద్యగోచరం। స్వతోఽధ్యక్షంపరంబ్రహ్మనిత్యముక్తంభవామితత్ ॥

ఆ.—— కేనేషితమిత్యాదికాంతలవకారశాఖోపనిషదంవ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారోఽహంప్రత్యయగోచరస్యాత్మనఃసంసారిత్వాదసంసారిబ్రహ్మభావస్యోపనిషత్ప్రతిపాద్యస్యాసమ్భవాన్నిర్విషయత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహఙ్కారసాక్షిణఃసంసారిత్వగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వాద్బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనేవిరోధాసమ్భవాత్సవిషయత్వాద్వ్యాఖ్యేయత్వంప్రతిజానీతే (కేనేషితమిత్యాద్యేతి) - కస్తర్హి నవమస్యాధ్యాయస్యాష్టాధ్యాయ్యాసహానియతపూర్వోత్తరభావానుపపత్తిలభ్యఃసమ్బన్ధఇత్యాశఙ్క్యహేతుహేతుమద్భావలక్షణసమ్బన్ధందర్శయితుం వృత్తమనువదతి (ప్రాగేతస్మాదిత్యాదినా) - కర్మాఙ్గసామ - హాఙ్కారభక్తికంసాప్తభక్తికంచ. తద్విషయాణ్యుపాసనానిపృథివ్యాదిదృష్ట్యోక్తాని. ప్రాణదృష్ట్యాగాయత్రసామోపాసనంచ. శిష్యాచార్యసన్తానావిచ్ఛేదోవంశః. తదవసానేనగ్రన్థేన. కార్యరూపమేవవస్తూక్తంచేత్ - తర్హిప్రాణాద్య

ఫాసనసహితస్య కర్మణః సంసారఫలత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానానుపయోగాత్కథం హేతుహేతుమద్భావేన సమ్బన్ధో విధిత్సిత ఇత్యాశఙ్క్య నిత్యకర్మణాం తావజ్జ్ఞానోపయోగిత్వం కథయతి (సర్వమేతదితి) కామ్యానాం ప్రతిషిద్ధానాం చ ఫలం తద్దోషదర్శనేన వైరాగ్యార్థమితి కథయతి (సకామస్యత్వితి) ఏతయోర్మార్గయోః- జ్ఞానకర్మణోర్మధ్యే కేనాపి మార్గేణ యే - న ప్రవృత్తాః- తే- ప్రతిషిద్ధానుష్ఠాయిన ఇత్యర్థః (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః తిస్రః ప్రజాః- స్వేదజాణ్డజోద్భిజ్జలక్షణాః పిత్ృయానదేవయానలక్షణమార్గగమనద్వయమతీత్య కష్టామేవ గతిమీయుః- ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. ఏవం కర్మఫలముక్త్వా తతో విరక్తస్య విశుద్ధసత్త్వస్య బ్రహ్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి దర్శయన్ హేతుహేతుమద్భావమాహ (విశుద్ధసత్త్వస్యత్వితి) నాన్యసాధనసమ్బన్ధాద్విరక్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తత్ర నిమిత్తస్యాదృష్టస్యానియతత్వమాహ (ఇహకృతాదితి). కర్మఫలాద్విరక్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసా భవతీత్యత్ర సంవాదమాహ (కాఠకేచేతి) (ఆవృత్తచక్షురితి) సాధ్యసాధనభావాదుపరతకరణగ్రామః. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం చాహ (ఏవం హీతి) (నాన్యథేతి)- అవిరక్తస్య బహిర్విషయాక్షిప్తచేతస ఆత్మజిజ్ఞాసైవానుపపన్నా. కథంచిజ్జ్ఞాతాపి న ఫలావసానా స్యాత్- శూద్రయాగాదివదిత్యర్థః. యద్యప్యేవముపనిషదః కర్మకాణ్డసమ్బన్ధోఽస్తి - తథాప్యుపనిషజ్జన్యజ్ఞానస్య నిష్ప్రయోజనత్వాన్నోపనిషదో వ్యాఖ్యారమ్భః సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్మాచ్చేతి) సముచ్చయవాదినోఽభిప్రాయం శఙ్కతే (కర్మసహితాదపీతి) ఏకాధ్యయనవిధిపరిగృహీతత్వాత్కర్మజ్ఞానకాణ్డయోరేకం ఫలం వాచ్యం - తతః కర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాత్సనిదానసంసారనివృత్తిలక్షణం ఫలం సిధ్యతీతి కర్మానుపరక్తస్యోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. అధ్యయనవిధిపరిగ్రహమాత్రేణ కర్మకాణ్డస్య న మోక్షఫలత్వం కల్పయితుం శక్యం - ఫలాన్తరావగమవిరోధాదిత్యాహ (వాజసనేయక ఇతి) కించ యది శ్రుతేః కర్మసముచ్చితం జ్ఞానం విధిత్సితం స్యాత్ - తదా పారివ్రాజ్యం నోపదిశ్యేత శ్రుత్యా హేత్వభిధానేన తతో న సముచ్చయః శ్రుత్యర్థ ఇత్యాహ (తత్రైవచేతి) ప్రజాశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వమాదాయ హేత్వర్థమాహ (తత్రాయమితి) కిం కరిష్యామః - న కిమపి. ఆత్మకామత్వాదేవేతి శేషః. తత్ఫలం భుక్త్వా క్రమేణ మోక్షసమ్భవాత్కిమితి ప్రజాదిష్వనాదర ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఇష్టాప్యయమాత్మలోకః. కర్మణా వినా న లభ్యతే - ఫలత్వాన్మోక్షస్య. అన్యథా స్వభావముక్తత్వే బన్ధమోక్షావస్థయోరవిశేషాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మమోక్షే కార్యస్యోత్పాద్యాదేరసమ్భవాత్సమ్యగ్జ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యా ఫలప్రసిద్ధ్యుపపత్తేర్న కర్మకార్యో మోక్ష ఇత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞానస్యానుభవావసానాసిద్ధావపరోక్షనిశ్చయపూర్వకః సన్న్యాసః కర్తవ్యః. సిద్ధే చానుభవావసానే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానే స్వభావప్రాప్తః సన్న్యాస ఇతి ద్రష్టవ్యః. ఇతశ్చ న కర్మబ్రహ్మాత్మతానిశ్చయసముచ్చయః శాస్త్రార్థ ఇత్యాహ (కర్మసహభావిత్వేతి) నను కర్మవద్బ్రహ్మజ్ఞానస్య విధితోఽనుష్ఠేయత్వాద్విధేశ్చ విధిసాధ్యాదిభేదాపేక్షిత్వాత్, కథం సర్వభేదదర్శనం ప్రత్యస్తముచ్యతే బ్రహ్మజ్ఞానే సతీత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తుప్రాధాన్యే సతీతి) విధిజన్యప్రయత్నసాధ్యో హి విధివిషయ ఉచ్యతే- జ్ఞానం న తథేతి తద్విధేరసిద్ధిరిత్యర్థః. యస్మాత్ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మతానిశ్చయస్యాపరోక్షస్యాపరోక్షస్య వా కర్మణా సముచ్చయో న ప్రామాణికః- తస్మాదిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి). ప్రశ్నప్రతివచనరూపేణ ప్రతిపాదనస్య తాత్పర్యమాహ (శిష్యాచార్యేతి)

హరిః ఓం॥ కేనేషితంపతతిప్రేషితంమనః కేనప్రాణఃప్రథమఃప్రైతియుక్తః।
కేనేషితాంవాచమిమాంవదన్తిచక్షుఃశ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తి॥ ౧

శం.— *నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేశ్చ *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి *తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యాది శ్రుతిస్మృతినియమాచ్చ కశ్చిద్గురుం బ్రహ్మనిష్ఠం విధివదుపేత్య ప్రత్యగాత్మవిషయాదన్యత్ర శరణమపశ్యన్నభయం నిత్యం శివమచలమిచ్ఛన్ పప్రచ్ఛేతి కల్ప్యతే (కేనేషితమిత్యాది) కేనేషితమితి- కేన- కర్త్రా- ఈషితం- ఇష్టం. అభిప్రేతం సన్మనః పతతి - స్వవిషయం ప్రతి గచ్ఛతీతి సమ్బధ్యతే. ఇషేరాభీక్ష్ణ్యార్థస్య గత్యర్థస్య చేహాసమ్భవాదిచ్ఛార్థస్యైవైతద్రూపమితి గమ్యతే. ఈషితమితీట్ప్రయోగస్తుచ్ఛాన్దసః. తస్యైవ ప్రపూర్వస్య నియోగార్థే ప్రేషితమిత్యేతత్. తత్ర ప్రేషితమిత్యేవోక్తే ప్రేషయితృప్రేషణవిశేషవిషయాకాఙ్క్షా స్యాత్- కేన ప్రేషయితృవిశేషేణ- కీదృశం వా ప్రేషణమితి. ఈషితమితి తు విశేషణే సతి తదుభయం నివర్తతే - కస్యేచ్ఛామాత్రేణ ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషనిర్ధారణాత్. యద్యేషోఽర్థోఽభిప్రేతః స్యాత్ - కేనేషితమిత్యేతావతైవ సిద్ధత్వాత్ప్రేషితమితి న వక్తవ్యం. అపిచ- శబ్దాధిక్యాదర్థాధిక్యం యుక్తమితీచ్ఛయా కర్మణా వాచా వా కేన ప్రేషితమిత్యర్థవిశేషోఽవగన్తుం యుక్తః. న- ప్రశ్నసామర్థ్యాత్. దేహాదిసఙ్ఘాతాదనిత్యాత్కర్మకార్యాద్విరక్తోఽతోఽన్యత్కూటస్థం నిత్యం వస్తు బుభుత్సమానః పృచ్ఛతీతి సామర్థ్యాదుపపద్యతే- ఇతరథేచ్ఛావాక్కర్మభిర్దేహాదిసఙ్ఘాతస్య ప్రేరయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి ప్రశ్నోఽనర్థక ఏవ స్యాత్. ఏవమపి ప్రేషితశబ్దస్యార్థో న ప్రదర్శిత ఏవ. న - సంశయవతోఽయం ప్రశ్న ఇతి ప్రేషితశబ్దస్యార్థవిశేష ఉపపద్యతే. కిం యథాప్రసిద్ధమేవ కార్యకారణసఙ్ఘాతస్య ప్రేషయితృత్వం- కిం వా సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్య స్వతన్త్రస్యేచ్ఛామాత్రేణైవ మనఆదిప్రేషయితృత్వమిత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం కేనేషితం పతతి ప్రేషితం మన ఇతి విశేషణద్వయముపపద్యతే. నను స్వతన్త్రం మనః స్వవిషయే స్వయం పతతీతి ప్రసిద్ధం- తత్ర కథం ప్రశ్న ఉపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యది స్వతన్త్రం మనః ప్రవృత్తినివృత్తివిషయే స్యాత్ - తర్హి సర్వస్యానిష్టచిన్తనం న స్యాత్. అనర్థం చ జానన్ సఙ్కల్పయతి, అత్యుగ్రదుఃఖే చ కార్యే వార్యమాణమపి ప్రవర్తత ఏవ మనః,- తస్మాద్యుక్త ఏవ కేనేషితమిత్యాది ప్రశ్నః. కేన ప్రాణో యుక్తః - నియుక్తః ప్రేరితస్సన్ప్రై

తి- గచ్ఛతిస్వవ్యాపారంప్రతి. ప్రథమఇతిప్రాణవిశేషణంస్యాత్ - తత్పూర్వకత్వాత్సర్వేన్ద్రియవృత్తీనాం. కేనేషితాంవాచమిమాం - శబ్దలక్షణాంవదన్తిలౌకికాః. తథాచక్షుశ్శ్రోత్రంచస్వేస్వేవిషయేకఉదేవః- ద్యోతనవాన్యునక్తి- యుఙ్క్తే. ప్రేరయతి. ౧

ఆ.— ఆపనీయా- ప్రాపణీయా. హస్తవ్యాపానభవతీత్యర్థః. సాధిష్ఠం-శోభనతమంఫలంప్రాపయతీత్యర్థః. *ఈషఆభీక్ష్ణ్యేగతౌవేతి ధాత్వన్తరసమ్భవేకథమిచ్ఛార్థస్యైవవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈషేరితి) ఆభీక్ష్ణ్యం - పౌనఃపున్యం. తద్విషయతాయాఃగతివిషయతాయావా మనసోఽనభిప్రేతత్వాన్మనఃప్రవర్తకవిశేషస్యైవబుభుత్సితత్వాదిత్యర్థః. ఇట్ప్రయోగేసతిగుణేనభవితవ్యం. తదాఏషితవ్యమితిస్యాత్. తదభావాచ్ఛాన్దసత్వాభిధానం-నతుధాతోరనిట్త్వాత్. అనుబన్ధస్యవికల్పవిధానాదన్వేషితమన్విష్టంవేతివైకల్పికప్రయోగదర్శనాదితి. ఈషితంప్రేషితమితి పదద్వయస్యార్థవత్త్వమాహ (తత్రప్రేషితమిత్యాదినా) (ఇచ్ఛామాత్రేణేతి) ప్రయత్నమన్తరేణసన్నిధిమాత్రేణేతివ్యాఖ్యాతం. నేదంవ్యాఖ్యానమపిశోభతే- అపర్యాయశబ్దభేదస్యార్థభేదావ్యభిచారాదిత్యాహ (అపిచేతి) త్వదుక్తోయమర్థవిశేషోనఘటతే- సఙ్ఘాతస్యైవేచ్ఛాదిభిఃప్రవర్తకత్వసిద్ధేః ప్రశ్నానుపపత్తిప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నప్రశ్నేతి) మనసఃస్వాతన్త్ర్యేతత్సవ్యతిరిక్తప్రవర్తకసమ్భవనాఽభావాత్ప్రశ్నోనఘటతఇత్యాక్షిప్యసమాధత్తే (ననుస్వతన్త్రమిత్యాదినా) (అత్యుగ్రదుఃఖేచేతి) అద్యతనీనదుఃఖేమృతాదికార్యే. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతాం॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాంతలవకారోపనిషదఃకరవాణ్యహం॥

ర.— పరమాత్మస్వరూపంప్రశ్నప్రతివచనరూపప్రకారేణప్రకాశయితుంప్రస్తౌతి (కేనేషితంపతతీతి) మనఃకేనవాప్రేషితం- ప్రేరితంసత్స్వవిషయేప్రవర్తతఇతిభావః. ఇషితం - ఇష్టం. మతం. ప్రాణానాంమధ్యేప్రథమఃప్రాణః - ముఖ్యఃప్రాణఃకేనప్రేరితస్సన్ప్రైతి. ప్రకర్షేణసఞ్చరతి. తథాకేనవాప్రేషితామిమాంవాచం- వాగిన్ద్రియమవలమ్బ్యవ్యవహరన్తిలోకాః. తథా - చక్షుశ్శ్రోత్రయోశ్చకఉప్రేరకః అచేతనానామేషాంచేతనాప్రేరితానాంకార్యకరత్వాసమ్భవాదితిగురుముపేత్యశిష్యఃపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనోయద్వాచోహవాచంసఉప్రాణస్యప్రాణః।
చక్షుషశ్చక్షురతిముచ్యధీరాఃప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి॥ ౨

శం.— ఏవంపృష్టవతేయోగ్యాయాహగురుః. శృణుత్వంయత్పృచ్ఛసి -మనఆదికరణజాతస్యకోదేవఃస్వవిషయంప్రతిప్రేరయితా కథంవాప్రేరయతీతి. (శ్రోత్రస్యశ్రోత్రం) శృణోత్యనేనేతిశ్రోత్రం. శబ్దస్యశ్రవణంప్రతికరణంశబ్దాభివ్యఞ్జకంశ్రోత్రమిన్ద్రియం. తస్యశ్రోత్రంసః- యస్త్వయాపృష్టశ్చక్షుశ్శ్రోత్రంకఉదేవోయునక్తీతి. అసావేవంవిశిష్టః -శ్రోత్రాదీనినియుఙ్క్తఇతివక్తవ్యేనన్వేతదనురూపం ప్రతివచనంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమితి. నైషదోషః - తస్యాన్యథావిశేషానవగమాత్. యదిహిశ్రోత్రాదివ్యాపారవ్యతిరిక్తేనస్వవ్యాపారేణవిశిష్టః శ్రోత్రాదినియోక్తాఽవగమ్యేతదాత్రాదిప్రయోక్తృవత్ - తదిదమననురూపంప్రతివచనంస్యాత్. నత్విహశ్రోత్రాదీనాంప్రయోక్తాస్వవ్యాపారవిశిష్టోలవిత్రాదివదధిగమ్యతే- శ్రోత్రాదీనామేవతుసంహతానాంవ్యాపారేణాలోచనసఙ్కల్పాధ్యవసాయలక్షణేనఫలావసానలిఙ్గేనావగమ్యతే అస్తిహిశ్రోత్రాదిభిరసంహతః - యత్ప్రయోజనప్రయుక్తఃశ్రోత్రాదికలాపోగృహాదివదితి. సంహతానాంపరార్థత్వాదవగమ్యతేశ్రోత్రాదీనాంప్రయోక్తా- తస్మాదనురూపమేవేదంప్రతివచనంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదికం. కఃపునరత్రపదార్థఃశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదేః-నహ్యత్రశ్రోత్రస్యశ్రోత్రాన్తరేణార్థః- యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరేణ. నైషదోషః. అయమత్రపదార్థః- శ్రోత్రంతావత్స్వవిషయవ్యఞ్జనసమర్థందృష్టం. తచ్చస్వవిషయవ్యఞ్జనసామర్థ్యంశ్రోత్రస్యచైతన్యేహ్యాత్మజ్యోతిషినిత్యేఽసంహతేసర్వాన్తరేసతిభవతి- నాసతీతి. అతఃశ్రోత్రస్య శ్రోత్రమిత్యాద్యుపపద్యతే. తథాచశ్రుత్యన్తరాణి *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తే *తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి *యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇత్యాదీని. *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం *క్షేత్రంక్షేత్రీతథాకృత్స్నంప్రకాశయతిభారతేత్యాదిగీతాసు. కాఠకేచ *నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామితి. శ్రోత్రాద్యేవసర్వస్యాత్మభూతంచేతనమితిప్రసిద్ధం- తదిహనివర్త్యతే. అస్తికిమపివిద్వద్బుద్ధిగమ్యంసర్వాన్తరతమం కూటస్థమజరమమృతమభయమజంశ్రోత్రాదేరపిశ్రోత్రాది- తత్సామర్థ్యనిమిత్తమితిప్రతివచనం. శబ్దార్థశ్చోపపద్యతఏవ. తథామనసః - అన్తఃకరణస్య మనః. నహ్యన్తఃకరణమన్తరేణచైతన్యజ్యోతిషాదీపితంస్వవిషయసఙ్కల్పాధ్యవసాయాదిసమర్థంస్యాత్ - తస్మాన్మనసోఽపిమనఇతి. ఇహబుద్ధిమనసీ కృత్యనిర్దేశోమనసఇతి. (యద్వాచోహవాచం) యచ్ఛబ్దోయస్మాదర్థే. శ్రోత్రాదిభిఃసర్వైఃసమ్బధ్యతే- యస్మాచ్ఛ్రోత్రస్యశ్రోత్రం - స్మాన్మనసోమనఇత్యేవం. వాచోహవాచమితిద్వితీయాప్రథమాత్వేనవిపరిణమ్యతే - ప్రాణస్యప్రాణఇతిదర్శనాత్. వాచోహవాచమిత్యేతదనురోధేనప్రాణస్యప్రాణమితికస్మాద్ద్వితీయైవనక్రియతే. న - బహూనామనురోధస్యయుక్తత్వాత్. వాచమిత్యస్యవాగిత్యేతావద్వక్తవ్యం - సఉప్రా

స్యప్రాణ ఇతిశబ్దద్వయానురోధేన. ఏవంహిబహూనామనురోధోయుక్తఃకృతఃస్యాత్. పృష్టంచవస్తుప్రథమమేవనిర్దేష్టుంయుక్తం. సయస్త్వయాపృష్టః ప్రాణస్య- ప్రాణాఖ్యవృత్తివిశేషస్యప్రాణః. తత్కృతంహిప్రాణస్యప్రాణనసామర్థ్యం. నహ్యాత్మనానధిష్ఠితస్యప్రాణనముపపద్యతే- *కోహ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాత్ *ఊర్ధ్వంప్రాణమున్నయత్యపానంప్రత్యగస్యతీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఇహాపిచవక్ష్యతే *యేనప్రాణః ప్రణీయతేతదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధి. శ్రోత్రాదీన్ద్రియప్రస్తావేఘ్రాణస్యైవప్రాణస్యనతుయుక్తంగ్రహణం. సత్యమేవం- ప్రాణగ్రహణేనైవతుఘ్రాణస్యగ్రహణంకృతమేవమన్యతేశ్రుతిః. సర్వస్యైవకరణకలాపస్యయదర్థప్రయుక్తాప్రవృత్తిః-తద్బ్రహ్మేతిప్రకరణార్థోవివక్షితః. తథా (చక్షుషశ్చక్షుః) రూపప్రకాశకస్యచక్షుషోయద్రూపగ్రహణసామర్థ్యం - తదాత్మచైతన్యాధిష్ఠితస్యైవ- అతశ్చక్షుషశ్చక్షుః. ప్రష్టుఃపృష్టస్యార్థస్యజ్ఞాతుమిష్టత్వాత్ శ్రోత్రాదిలక్షణంయథోక్తంబ్రహ్మజ్ఞాత్వేత్యధ్యాహ్రియతే-అమృతాభవన్తీతిఫలశ్రుతేశ్చ. జ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వంప్రాప్యతే- జ్ఞాత్వాఽతిముచ్యేతిసామర్థ్యాత్ శ్రోత్రాదికరణకలాపముక్తత్వాత్. శ్రోత్రాదౌహ్యాత్మభావంకృత్వాతదుపాధిస్సంస్తదాత్మనాజాయతేమ్రియతే సంసరతిచ- అతః శ్రోత్రాదేః శ్రోత్రాదిలక్షణం బ్రహ్మాత్మేతివిదిత్వాఽతిముచ్య- శ్రోత్రాద్యాత్మభావంపరిత్యజ్య. యేశ్రోత్రాద్యాత్మభావంపరిత్యజన్తి- తేధీరాః- ధీమన్తః. నహివిశిష్టధీమత్త్వమన్తరేణశ్రోత్రాద్యాత్మభావఃశక్యఃపరిత్యక్తుం. ప్రేత్య- వ్యావృత్య. అస్మాల్లోకాత్- పుత్రమిత్రకులబన్ధుషుమమాహంభావసంవ్యవహారలక్షణాత్. త్యక్తసర్వైషణాభూత్వేత్యర్థః. అమృతాః- అమరణధర్మాణోభవన్తి. *నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేఅమృతత్వమానశుః * పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్ *ఆవృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్ *యదాసర్వేప్రముచ్యన్తే *అత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అథవా- అతిముచ్యేత్యనేనైషణాత్యాగస్యసిద్ధత్వాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్య- మృత్వేత్యర్థః. ౨

ఆ.—— ప్రతివచనస్యప్రశ్నాననురూపత్వమాశఙ్క్యసమాధత్తే (అసావేవంవిశిష్టఇత్యాదినా) శ్రోత్రాదయఃస్వవిలక్షణశేషాః-సంహతత్వాత్- గృహాదివదిత్యనుమానేనశ్రోత్రాదిశేషీతావదవగమ్యతే. సోఽపిసంహతస్స్యాత్- తర్హిగృహాదివదచేతనస్స్యాత్. తతస్తస్యాప్యన్యశ్శేషీకల్ప్యః- తస్యాప్యన్యఇత్యనవస్థాప్రసఙ్గపరిహారాయాసంహతశ్చేతనోఽవగమ్యతే. అతఃసర్వసాక్షిణంలక్షయితుంయుక్తమేవప్రతివచనమిత్యర్థః. ఫలావసానం-ఫలనిష్పత్తిర్లిఙ్గంయస్మిన్. అవగత్యాఖ్యకరణస్యవ్యాపారోలిఙ్గ్యతే. నిత్యావగతివ్యఞ్జకత్వాద్వాఫలావసానలిఙ్గంవ్యాపారః- తేనతచ్ఛేషీలక్ష్యతఇత్యర్థః. ప్రతివచనస్యసఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ (శ్రోత్రాద్యేవసర్వస్యేతి)- యస్మాదస్తిశ్రోత్రస్యశ్రోత్రం-తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదావాత్మబుద్ధిఃసంత్యక్తవ్యేతిశేషః. ప్రాణచేష్టాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహ్యాత్మనానధిష్ఠితస్యేతి) జ్ఞాత్వేతిపదాధ్యాహారేకారణమాహ (ప్రష్టుఃపృష్టస్యేతి) (సామర్థ్యాదితి) శ్రోత్రాద్యాత్మభావత్యాగమన్తరేణామృతత్వాసమ్భవాత్ జ్ఞానబలాచ్ఛ్రోత్రాద్యాత్మభావంత్యక్త్వాఽమృతాభవన్తీతిసమ్బన్ధః. ఏతత్స్ఫుటయతి (శ్రోత్రాదౌహీత్యాదినా)-మృత్వేతివిదేహముక్తిర్వివక్షితా- ప్రారబ్ధభోగక్షయేశరీరాన్తరోత్పాదేకారణాభావాదవశ్యంభావినీవిదుషోఽవిదుషశ్చముక్తిరిత్యర్థః. ౨

రం.—— గురుః ప్రతివక్తి (శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమితి) యచ్చక్షురాదీనాంప్రకాశకం, చక్షురాద్యనధీనప్రకాశం, చఅప్రాణాధీనప్రాణనం, చయత్ - సః- సఏవ. ఇత్యేవమతిముచ్య- జ్ఞాత్వాఅస్మాల్లోకాత్ అర్చిరాదినామార్గేణగత్వాముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ౨

నతత్రచక్షుర్గచ్ఛతినవాగ్గచ్ఛతినోమనః। నవిద్మోనవిజానీమోయథైతదనుశిష్యాత్ ॥ ౩

శం.—— యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపిశ్రోత్రాద్యాత్మభూతంబ్రహ్మ- అతోనతత్ర- తస్మిన్ బ్రహ్మణిచక్షుర్గచ్ఛతి - స్వాత్మనిగమనాసమ్భవాత్. తథానవాగ్గచ్ఛతి- వాచాహిశబ్దఉచ్చార్యమాణోఽభిధేయంప్రకాశయతియదా - తదాభిధేయంప్రతివాగ్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే. తస్యచశబ్దస్యతన్నిర్వర్తకస్యచకరణస్యాత్మాబ్రహ్మ- అతోనవాగ్గచ్ఛతి. యథాఽగ్నిర్దాహకఃప్రకాశకశ్చాపిసన్ నహ్యాత్మానంప్రకాశయతిదహతిచ - తద్వత్. (నోమనః) మనశ్చాన్యస్యసఙ్కల్పయితృఅధ్యవసాయితృచసన్నాత్మానంసఙ్కల్పయత్యధ్యవస్యతిచ - తస్యాపిబ్రహ్మాత్మేతి. ఇన్ద్రియమనోభ్యాంహివస్తునోవిజ్ఞానం- తదగోచరత్వాన్నవిద్మస్తద్బ్రహ్మేదృశమితి. అతోనవిజానీమోయథా- యేనప్రకారేణైతత్- బ్రహ్మానుశిష్యాత్ - ఉపదిశేచ్ఛిష్యాయేత్యభిప్రాయః. యద్ధికరణగోచరం- తదన్యస్మైఉపదేష్టుంశక్యంజాతిగుణక్రియావిశేషణైః. నతజ్జాత్యాదివిశేషణవద్బ్రహ్మ - తస్మాద్విషమంశిష్యానుపదేశేనప్రత్యాయయితుమితి. ఉపదేశేతదర్థగ్రహణేచయత్నాతిశయకర్తవ్యతాందర్శయతినవిద్మఇత్యాది. ౩

ఆ.—— సర్పాద్యధ్యాసాధిష్ఠానరజ్జువచ్ఛ్రోత్రాద్యధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యంశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాదినాలక్షితం - తర్హిరజ్జువదధిష్ఠానత్వాద్విషయత్వప్రసక్తఇతిశఙ్కాంనివర్తయతి (యస్మాచ్ఛ్రోత్రాదేరపీత్యాదినా) అధ్యస్తస్యహ్యధిష్ఠానమేవస్వరూపం- ఆద్యన్తమధ్యేషుతదవ్యభిచారాత్. స్వరూపవిషయతాచ్ఛనపదార్థధర్మః - తతోఽప్రయోజకోయంహేతురిత్యర్థః. అవిషయత్వాత్తర్హిశాస్త్రాచార్యోపదేశ్యత్వమపినస్యాదిత్యాశఙ్క్యనాస్త్యేవవాస్తవమిత్యాహ (ఇన్ద్రియమనోభ్యాంహీతి)- బ్రాహ్మణోయమిత్యాదిజాతితః. కృష్ణోయమిత్యాదిగుణతః. పాచకోయమిత్యాదిక్రియాతః. రాజపురుషఇత్యాదిసమ్బన్ధవిశేషతఉపదిశ్యతే. బ్రహ్మతునజాత్యాదిమత్- *కేవలోనిర్గుణశ్చేత్యాదిశ్రుతేః. ౩

రం.— తదేవప్రపఞ్చయతి (నతత్రేతి) తర్హితత్కథముపదేష్టవ్యమిత్యత్రాహ (నవిద్మోనవిజానీమఇతి). కింతదితిపృష్టఆచార్యః- నాన్తరిన్ద్రియేణ, నబహిరిన్ద్రియేణ, జ్ఞేయంతదిత్యేవతదుపదిశేత్. ౩

అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధి। ఇతిశుశ్రుమపూర్వేషాంయేనస్తద్వ్యాచచక్షిరే॥ ౪

శం.— అత్యన్తమేనోపదేశప్రకారప్రత్యాఖ్యానే ప్రాప్తేతదపవాదోయముచ్యతే - సత్యమేవం ప్రత్యక్షాదిభిః ప్రమాణైర్నపరః ప్రత్యాయయితుంశక్యః- ఆగమేనతుశక్యతఏవ ప్రత్యాయయితుం. తదుపదేశార్థమాగమమాహ (అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి) అన్యదేవ- పృథగేవ. తత్- యత్ప్రకృతం శ్రోత్రాదీనాం శ్రోత్రాదీత్యుక్తమవిషయంచతేషాం - తద్విదితాదన్యదేవహి. విదితంనామయద్విదిక్రియయాఽతిశయేనాప్తం- తద్విదిక్రియాకర్మభూతం. క్వచిత్కించిత్కస్యచిద్విదితంస్యాదితి- తస్మాదితి. సర్వమేవవ్యాకృతంతద్విదితమేవ-తత్తస్మాదన్యదిత్యర్థః. అవిదితమజ్ఞాతంతర్హీతి ప్రాప్తేఆహఅథో- అపి. అవిదితాత్ - విదితవిపరీతాదవ్యాకృతాదవిద్యాలక్షణాద్వ్యాకృతబీజాత్. అధీత్యుపర్యర్థే. లక్షణయాఅన్యదిత్యర్థః. యద్ధియస్మాదధి- ఉపరిభవతి- తత్తస్మాదన్యదితి ప్రసిద్ధం. యద్విదితం- తదల్పమత్యన్తదుఃఖాత్మకంచేతిహేయం. తస్మాద్విదితాదన్యద్బ్రహ్మేత్యుక్తేత్వహేయత్వముక్తంస్యాత్. తథాఽవిదితాదధీత్యుక్తేఽనుపాదేయత్వముక్తంస్యాత్ - కార్యార్థంహికారణమన్యదన్యేనోపాదీయతే. అతశ్చనవేదితురన్యస్మై ప్రయోజనాయాన్యదుపాదేయంనభవతీత్యేవంవిదితావిదితాభ్యామన్యదితిహేయోపాదేయ ప్రతిషేధేనస్వాత్మనోఽనన్యత్వాద్బ్రహ్మవిషయాజిజ్ఞాసాశిష్యస్యనిర్వర్తితాస్యాత్. నహ్యన్యస్యస్వాత్మనోవిదితావిదితాభ్యామన్యత్వంవస్తునఃసంభవతీత్యాత్మా బ్రహ్మేత్యేషవాక్యార్థః. *అయమాత్మాబ్రహ్మ *యఆత్మాపహతపాప్మా *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యశ్చేతి. ఏవంసర్వాత్మనఃసర్వవిశేషరహితస్యచిన్మాత్రజ్యోతిషో బ్రహ్మత్వప్రతిపాదకస్యవాక్యస్యాచార్యోపదేశపరమ్పరయా ప్రాప్తత్వమాహ (ఇతిశుశ్రుమేత్యాది) బ్రహ్మచైతన్యమాచార్యోపదేశపరంపరయైవాధిగన్తవ్యం - నతర్కతః ప్రవచనమేధాబహుశ్రుతతాయజ్ఞాదిభ్యశ్చేత్యేవంశుశ్రుమః- శ్రుతవన్తోవయం. పూర్వేషాం- ఆచార్యాణాంవచనం. యే- ఆచార్యాఃనః- అస్మభ్యంతత్ - బ్రహ్మవ్యాచచక్షిరే - వ్యాఖ్యాతవన్తః. విస్పష్టంకథితవన్తః. తేషామిత్యర్థః. ౪

ఆ.— అన్తేవాసినాగమస్యభేదేన ప్రతిపన్నత్వాత్ తద్దృష్టాచార్యస్యాప్యవిద్యాలేశోద్భేదదృష్ట్యావ్యావహారికఉపదేశఉపపద్యతే-ఆగమతస్తస్యైవాత్మబ్రహ్మరూపేణలక్షయితుంయోగ్యతాతిశయవత్త్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (అత్యన్తమేవేతి) వాక్యస్యపదార్థాన్ వ్యాఖ్యాయతాత్పర్యం దర్శయితుముపక్రమతే (యద్విదితంతదల్పమిత్యాదినా) యద్వేదితురన్యత్ - తద్విదితమవిదితంచేతిద్వయీగతిః. తతోవిదితత్వావిదితత్వనిషేధేనవేదితుఃస్వరూపం బ్రహ్మేత్యత్రతాత్పర్యమాగమస్యేత్యాహ (నహ్యన్యస్యేతి) ౪

రం.— ననుసర్వాత్మనాతస్యజ్ఞానావిషయత్వేతుచ్ఛత్వంస్యాత్, బ్రహ్మజిజ్ఞాసయాగురూపసదనాదికంచనస్యా, దిత్యత్రాహ (అన్యదేవతదితి) యే- అస్మాకంపూర్వేగురవః బ్రహ్మఉపాదిశన్- తేషాం- సర్వాత్మనావిదితాదపివిలక్షణం, సర్వాత్మనాఅవిదితాదపివిలక్షణం, ఏవంరూపం బ్రహ్మేతీదృశంవాచంవయంశ్రుతవన్తఇత్యర్థః. ౪

యద్వాచానభ్యుదితంయేనవాగభ్యుద్యతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౫

శం.— అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యనేనవాక్యేనాత్మా బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే శ్రోతురాశఙ్కాజాతా- తత్కథంత్వాత్మా బ్రహ్మ - ఆత్మాహినామాధికృతఃకర్మణ్యుపాసనేచసంసారీకర్మోపాసనంవాసాధనమనుష్ఠాయ బ్రహ్మాదిదేవాన్ స్వర్గంవా ప్రాప్తుమిచ్ఛతి. తత్తస్మాదన్యఉపాస్యోవిష్ణురీశ్వరఇన్ద్రఃప్రాణోవా బ్రహ్మభవితుమర్హతి - నత్వాత్మా- లోకప్రత్యయవిరోధాత్. యథాన్యేతార్కికాఈశ్వరాదన్యఆత్మేత్యాచక్షతే. తథాకర్మిణోఽముంయజాముంయజేత్యన్యాఏవదేవతాఉపాసతే. తస్మాద్యుక్తంయద్విదితముపాస్యంతద్బ్రహ్మభవేత్ - తతోఽన్యఉపాసకఇతి. తామేతామాశఙ్కాంశిష్యలిఙ్గేనోపలక్ష్యతద్వాక్యాద్వాహ- మైవంశఙ్కిష్ఠాః. యత్ - చైతన్యమాత్రసత్తాకం. వాచా- వాగితిజిహ్వామూలాదిష్వష్టసుస్థానేషువిషక్తమాగ్నేయంవర్ణానామభివ్యఞ్జకంకరణం, వర్ణాశ్చార్థసఙ్కేతపరిచ్ఛిన్నాఏతావన్తఏవంక్రమప్రయుక్తాఇతి, ఏవంతదభివ్యఙ్గ్యఃశబ్దఃపదం, వాగిత్యుచ్యతే- *అకారోవైసర్వావాక్సైషాస్పర్శాన్తస్థోష్మభిర్వ్యజ్యమానాబహ్వీనానారూపాభవతీతిశ్రుతేః. మితమమితంస్వరఃసత్యానృతేఏషవికారోయస్యాః - తయావాచాపదత్వేనపరిచ్ఛిన్నయాకరణగుణవత్యాఅనభ్యుదితం - అప్రకాశితం. అనభ్యుక్తం. యేన - బ్రహ్మణావివక్షితేఽర్థేసకరణావాగభ్యుద్యతే - చైతన్యజ్యోతిషాప్రకాశ్యతే - ప్రయుజ్యతఇత్యేతత్. *యద్వాచోహవాగిత్యుక్తంతదర్వాక్. *యోవాచమన్తరోయమయతీత్యాదిచ. వాజసనేయకే *యావాక్పురుషేషుసాఘోషేషుప్రతిష్ఠితాకశ్చిత్తాంవేదబ్రాహ్మణఇతిప్రశ్నముత్పాద్యప్రతివచనముక్తం *సావాగ్యయాస్వప్నేభాష్యతఇతి. సాహివక్తుర్వక్తిర్నిత్యావాక్చైతన్యజ్యోతిస్స్వరూపా- *నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలో

పాంవిద్యతఇతిశ్రుతేః. తదేవ- ఆత్మస్వరూపంబ్రహ్మ- నిరతిశయంభూమాఖ్యంబృహత్త్వాత్ బ్రహ్మేతివిద్ధి- విజానీహి [illegible] చాహవాక్చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్యశ్రోత్రంమనసోమనఃకర్తాభోక్తావిజ్ఞాతానియన్తాప్రశాసితావిజ్ఞానఘనస్య [illegible] రాఅసంవ్యవహార్యేనిర్విశేషేపరేసార్వే బ్రహ్మణిప్రవర్తన్తే- తాంఽవృదస్యాత్మానమేవనిర్విశేషం బ్రహ్మవిద్ధిత్వమిత్యభిప్రాయః [illegible] దమిత్యుపాధిభేదవిశిష్టమనాత్మేశ్వరాద్యుపాసతే- ధ్యాయన్తి. తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధీత్యుక్తేపి. నేదంబ్రహ్మేత్యనాత్మనో [illegible] నియమార్థమన్యబ్రహ్మబుద్ధిపరిసఙ్ఖ్యానార్థంవా.

ఆ.— ఉక్తవాక్యార్థేలౌకికతార్కికమీమాంసకప్రతిపత్తివిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి [illegible] తాదిత్యాదినా) (అష్టసుస్థానేష్వితి) *అష్టౌస్థానానివర్ణానామురఃకణ్ఠశ్శిరస్తథా। జిహ్వామూలంచదన్తాశ్చనాసికోష్ఠౌచతాలుచేతి. [illegible] శప్రదేశేష్వాశ్రితమిత్యనేనాకాశోపాదానత్వంసూచితం. (ఆగ్నేయమితి) అగ్నిదేవతాకమిత్యర్థః. [illegible] ఇత్యాహ (వర్ణాశ్చేతి) తదుక్తం *యావన్తోయాదృశాయేచయదర్థప్రతిపాదకాః। వర్ణాఃప్రజ్ఞాతసామర్థ్యాస్తేతథైవావబోధకాః [illegible] దంగకారౌకారవిసర్జనీయాఏవంక్రమవిశేషావచ్ఛిన్నాఇతిమీమాంసకాద్యనుసారేణోక్తం. స్ఫోటవాదినోఽనుసారేణాహ [illegible] వ్యతేవ్యజ్యతేవర్ణైరితిస్ఫోటఃపదాదిబుద్ధిప్రమాణకః- ఏకరూపాహ్యయంబుద్ధిరనేకవర్ణావలమ్బనత్వాసమ్భవాదితి [illegible] (అకారఇతి) అకారఃప్రధానః-అకారోపలక్షితాస్ఫోటాఖ్యాచిచ్ఛక్తిఃసర్వావాక్సైషాస్పర్శోష్మభిర్వ్యజ్యమానా- [illegible] యరలవాఅన్తస్థాః. శషసహాఃఊష్మాణః. తైఃక్రమవిశేషావచ్ఛిన్నైర్వ్యజ్యమానా- నానారూపావివర్తతే. మితం- ఋగాది, పాదావసాన[illegible] క్షరత్వాత్. అమితం- యజురాది, అనియతాక్షరపాదావసానత్వాత్. స్వరః- సామ, గీతిప్రాధాన్యాత్. సత్యం- యథార్థ[illegible] అనృతం- తద్విపరీతం. కరణం- వాగిన్ద్రియం, గుణః- ఉపసర్జనంయస్యాః- సాకరణగుణవతీ. పుమాంసు- [illegible] షు- వర్ణేషుప్రతిష్ఠితా- తద్వ్యఙ్గ్యత్వాదిత్యర్థః. తదేవేత్యేవకారస్యకృత్యమాహ (యైర్వాగాద్యుపాధిభిరితి) (నియమార్థమితి) [illegible] హ్మబుద్ధౌప్రాప్తాయామాత్మైవబ్రహ్మేతిబుద్ధింనియన్తుమిత్యర్థః. (అన్యబ్రహ్మబుద్ధీతి) అన్యస్మిన్నుపాస్యేయాబ్రహ్మబుద్ధిః - [illegible] రబ్రహ్మత్వముచ్యతఇత్యర్థః.

రం.— ఏతదేవప్రపఞ్చయతి (యద్వాచానభ్యుదితమితి) వాగాదిభిర్యదప్రకాశ్యం. స్వయం వాగాదీన్ప్రకాశయ [illegible] యత్- తదేవబ్రహ్మజానీహి. యద్వస్తుఇదమితి- ఇదంకారగోచరతయాహస్తామలకవత్సువిదితతయా ఉపాసతేజనాః - [illegible] త్తరత్రాపి.

యన్మనసానమనుతేయేనాహుర్మనోమతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౫

శం.— (యన్మనసానమనుతే) మనఇత్యన్తఃకరణంబుద్ధిమనసోరేకత్వేనగృహ్యతే. మనుతేఽనేనేతిమనః- సర్వకరణసాధారణం [illegible] విషయవ్యాపకత్వాత్. *కామఃసఙ్కల్పోవిచికిత్సాశ్రద్ధాఽశ్రద్ధాధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వంమనఏవేతిశ్రుతేః [illegible] యత్- చైతన్యజ్యోతిర్మనసోఽవభాసకంనమనుతే- నసఙ్కల్పయతినాపినిశ్చినోతి. మనసోఽవభాసకత్వేననియన్తృత్వాత్ [illegible] గవేతిస్వాత్మనినవర్తతేఽన్తఃకరణం. అన్తస్థేనహిచైతన్యజ్యోతిషావభాసితస్యమనసోమననసామర్థ్యం- తేనసవృత్తికంమనో [illegible] కృతం- వ్యాప్తమాహుః- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః. తస్మాత్తదేవ- మనసఆత్మానంప్రత్యక్చేతయితారంబ్రహ్మవిద్ధి. [illegible]

ఆ.— అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి.— రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

యచ్చక్షుషానపశ్యతియేనచక్షూంషిపశ్యతి। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౬

శం.— యచ్చక్షుషానపశ్యతి- నవిషయీకరోతి. అన్తఃకరణవృత్తిసంయుక్తేనయేనచక్షూంషి- అన్తఃకరణవృత్తిభేదభిన్నాశ్చక్షుర్వృత్తీః పశ్యతిలోకః- చైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకరోతి. వ్యాప్నోతి.

ఆ.— అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (యచ్చక్షుషేతి) పశ్యతి- పశ్యన్తీత్యర్థః- పూర్వోత్తరానుగుణ్యాత్.

యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతియేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౮

శం.--- యచ్ఛ్రోత్రేణనశృణోతి - దిగ్దేవతాధిష్ఠితేనాకాశకార్యేణమనోవృత్తిసంయుక్తేననవిషయీకరోతిలోకః. యేనశ్రోత్రమిదంశ్రుతం- యత్ప్రసిద్ధంచైతన్యాత్మజ్యోతిషావిషయీకృతం. తదేవ- పూర్వవత్. ౮

అత్రతనస్తీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యత్ప్రాణేనన ప్రాణితియేనప్రాణఃప్రణీయతే। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే॥ ౯

ఇతిప్రథమఃఖణ్డః.

శం.---- యత్ప్రాణేన- ఘ్రాణేనపార్థివేననాసికాపుటాన్తరవస్థితేనాన్తఃకరణప్రాణవృత్తిభ్యాంసహితేనయన్నప్రాణితి-గన్ధవన్నవిషయీకరోతి యేనచైతన్యాత్మజ్యోతిషావభాస్యత్వేనస్వవిషయంప్రతిప్రాణఃప్రణీయతే. తదేవేత్యాదిసర్వంసమానం. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౯

అ.--- సర్వంస్పష్టమితివ్యాఖ్యాతం.ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౬- ౭- ౮- ౯

ర౦.--- (యత్ప్రాణేనేతి) ప్రణీయతే- ప్రణీతమిత్యర్థః. ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౯

హరిః ఓం॥ యదిమన్యసేసువేదేతిదభ్రమేవాపినూనంత్వంవేత్థబ్రహ్మణోరూపం।
యదస్యత్వంయదస్యదేవేష్వథనుమీమాంస్యమేవతేమన్యేవిదితమ్॥ ౧

శం.--- ఏవంహేయోపాదేయవిపరీతస్త్వమాత్మాబ్రహ్మేతిప్రత్యాయితఃశిష్యోఽహమేవబ్రహ్మేతిసుష్ఠువేదాహమితిమాగృహ్ణీయాదిత్యాశయవానాచార్యః- శిష్యబుద్ధివిచాలనార్థంయదీత్యాహ. నన్విష్టైవసువేదాహమితినిశ్చితాప్రతిపత్తిః. సత్యమిష్టానిశ్చితాప్రతిపత్తిః- నహిసువేదాహమితి. యద్ధివేద్యంవస్తువిషయీభవతి - తత్సుష్ఠువేదితుంశక్యం- దాహ్యమివదగ్ధుమగ్నేర్దగ్ధుః. నత్వగ్నేఃస్వరూపమేవ. సర్వస్యహివేదితుఃస్వాత్మాబ్రహ్మేతిసర్వవేదాన్తానాంసునిశ్చితోఽర్థః. ఇహచతదేవప్రతిపాదితంప్రశ్నప్రతివచనోక్త్యా *శ్రోత్రస్యశ్రోత్రమిత్యాద్యయా. *యద్వాచానభ్యుదితమితిచవిశేషతోఽవధారితం. బ్రహ్మవిత్సమ్ప్రదాయనిశ్చయశ్చోక్తః * అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీతి. ఉపన్యస్తముపసంహరిష్యతిచ *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. తస్మాద్యుక్తమేవశిష్యస్యసువేదేతిబుద్ధింనిరాకర్తుం. నహివేదితావేదితుర్వేదితుంశక్యః- అగ్నిర్దగ్ధురివదగ్ధుమగ్నేః. నచాన్యోవేదితాబ్రహ్మణోఽస్తి- యస్యవేద్యమన్యత్స్యాద్బ్రహ్మ. *నాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాత్రిత్యన్యోవిజ్ఞాతాప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతిప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ. తస్మాద్యుక్తమేవాహాచార్యోయదీత్యాది. యది- కదాచిన్మన్యసేసువేదేతి- సుష్ఠువేదాహంబ్రహ్మేతి. కదాచిద్యథాశ్రుతందుర్విజ్ఞేయమపిక్షీణదోషఃసుమేధాఃకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే- కశ్చిన్నేతిసాశఙ్కమాహయదీత్యాది. దృష్టంచ *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తేప్రాజాపత్యఃపణ్డితోఽప్యసురరాడ్విరోచనః-స్వభావదోషవశాదనుపపద్యమానమపివిపరీతమర్థంశరీరమాత్మేతిప్రతిపన్నః. తథేన్ద్రోదేవరాట్సకృద్ద్విస్త్రిరుక్తంచాప్రతిపద్యమానఃస్వభావదోషక్షయమపేక్ష్యచతుర్థపర్యాయేప్రథమోక్తమేవబ్రహ్మప్రతిపన్నవాన్. లోకేఽపిఏకస్మాద్గురోఃశృణ్వతాంకశ్చిద్యథావత్ప్రతిపద్యతే-కశ్చిదయథావత్- కశ్చిద్విపరీతం- కశ్చిన్నప్రతిపద్యతే- కిముతవక్తవ్యమతీన్ద్రియమాత్మతత్త్వం. అత్రహివిప్రతిపన్నాఃసదసద్వాదినస్తార్కికాఃసర్వే. తస్మాద్విదితంబ్రహ్మేతిసునిశ్చితోక్తమపివిప్రతిపన్నత్వాద్యదిమన్యసేఇత్యాదిసాశఙ్కంవచనంయుక్తమేవాచార్యస్య. దభ్రం- అల్పమేవాపినూనంత్వంవేత్థ-జానీషేబ్రహ్మణోరూపం. కిమనేకానిబ్రహ్మణోరూపాణిమహాన్త్యర్భకాణిచ- యేనాహదభ్రమేవేత్యాది. బాఢం- అనేకానిహినామరూపోపాధికృతానిబ్రహ్మణోరూపాణి- నస్వతః. స్వతస్తు *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథారసంనిత్యమగన్ధవచ్చయదితిశబ్దాదిభిఃసహరూపాణిప్రతిషిధ్యన్తే. ననుయేనైవధర్మేణయద్రూప్యతే - తదేవతస్యస్వరూపమితిబ్రహ్మణోఽపియేనవిశేషణేననిరూపణం - తదేవతస్యస్వరూపంస్యాత్. అతఉచ్యతే - చైతన్యంపృథివ్యాదీనామన్యతమస్యసర్వేషాంవిపరిణతానాంవానధర్మోభవతి. తథాశ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్యచధర్మోనభవతి, ఇతిబ్రహ్మణోరూపమితిబ్రహ్మరూప్యతేచైతన్యేన. తథాచోక్తం *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిచబ్రహ్మణోరూపంనిర్దిష్టంశ్రుతిషు. సత్యమేవ- తథాపితదన్తఃకరణదేహేన్ద్రియోపాధిద్వారేణైవవిజ్ఞానాదిశబ్దైర్నిర్దిశ్యతే - తదనుకారిత్వాద్దేహాదివృద్ధిసఙ్కోచచ్ఛేదాదిషునాశేషుచ. నస్వతః. స్వతస్తు *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామితిస్థితంభవిష్యతి. యదస్యబ్రహ్మణోరూపమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. నకేవలమధ్యాత్మోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపంత్వమల్పంవేత్థ- యదప్యధిదైవతోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాస్యబ్రహ్మణోరూపందేవేషువేత్థత్వం- తదపినూనందభ్రమేవవేత్థఇతిమన్యేఽహం. యదధ్యాత్మంచ

[illegible] త్వాత్ప్రహరత్వాన్నవివర్తతే. యత్తువిధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషంశాన్తమనన్తమేకమద్వైతంభూమాఖ్యంనిత్యంబ్రహ్మ - నతత్సువేద్య [illegible] యదుక్తం-అతస్తస్మాన్మన్యేఽద్యాపిమీమాంస్యం- విచార్యమేవతే- తవబ్రహ్మ. ఏవమాచార్యోక్తఃశిష్యఏకాన్తఉపవిష్టస్సన్సమాధో [illegible] విచార్యతర్కతశ్చనిర్ధార్యస్వానుభవంకృత్వాచార్యసకాశముపగమ్యోవాచ- మన్యేఽహమథేదానీంవిదితంబ్రహ్మేతి. ౧

[illegible] — [illegible] స్వరూపత్వే బ్రహ్మణోమాభూద్విషయత్వం. స్వరూపత్వేమానాభావాత్. అతిరిక్తస్యవిషయత్వేకిమనుపపన్నమిత్యాశ [illegible] యదిశబ్దప్రయోగేకింకారణమిత్యతఆహ (కదాచిదితి) అక్షిణిశరీరస్యప్రతిచ్ఛాయాదృశ్యతఇతి ప్రసిద్ధవదుపదేశా [illegible] వ్యభిచారిత్వంబుద్ధ్వేత్యర్థః. (సకృదితి) *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇత్యేకవారముక్తం. *యఏషస్వప్నే [illegible] నోక్తం. *తద్యత్రైతత్సుప్తఃసమస్తఃసంప్రసన్నఇతి త్రిరుక్తమప్యాత్మానమప్రతిపద్యమాన ఇన్ద్రో బ్రహ్మచర్యేణాథ [illegible] యదుక్తేష్వపతుర్థపర్యాయే *యఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యత్రప్రథమపర్యాయోక్త [illegible] (అల్పకానిచేతి)అల్పాని. నస్వతోరూపమస్తిబ్రహ్మణఇత్యుక్తం-తదాక్షిపతి(ననుయేనైవేతి) కేనచిద్విశేషేణబ్రహ్మ [illegible] చైతన్యరూపేణేత్యాహ (చైతన్యమితి) భూతానాంసమస్తానాంవాదేహాకారపరిణతానాం చైతన్యంధర్మోనభవతి- [illegible] పాదివత్సాధకత్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ. తథాశ్రోత్రాదీనామపిభౌతికత్వావిశేషాచ్చైతన్యంధర్మోనభవతీతిపారిశేష్యా [illegible] బ్రహ్మణోరూపం. తత్రశ్రుతిసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) సత్యమేవ- చైతన్యంపారమార్థికంబ్రహ్మరూపంశ్రుతితాత్పర్యగ [illegible] క్తంబ్రహ్మణోరూపంకథంనాస్తీతి-తదుపాధిద్వారేణైవబ్రహ్మణఃశబ్దేననిరూపణంనిర్దేశనంనస్వతఇత్యభిప్రేత్యాహ (సత్యమితి) [illegible] యదుపాధ్యభివ్యక్తినిమిత్తంచైతన్యం - తద్బ్రహ్మేతినిర్దిశ్యతఇత్యర్థః. ననూపాధిరుపహితసంబద్ధోభవతి- చైతన్య [illegible] దేహాదిరుపాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదనుకారీత్యాదినా) యథాజలేకమ్పమానేసవితాకమ్పతఇవ - భిద్యమానేభిద్యతఇవేతిమి [illegible] పాధిరిత్యుచ్యతే- నతుసంబన్ధాత్-దూరస్థయోః సంయోగాద్యయోగాత్. తద్వద్దేహాదేర్వృద్ధిసఙ్కోచఛేదాదిషుదాహ [illegible] చైతన్యస్యమిథ్యాదేహధర్మభాగిత్వాద్దేహాదేరుపాధిత్వమభిధీయతఇత్యర్థః. ననునస్వతశ్చైతన్యతయానిరూప్యతేబ్రహ్మ- కథంతర్హితదను [illegible] (స్వతస్త్వితి) అవిషయతయైవవిషయానుపరక్తచిత్స్ఫురణంబ్రహ్మానుభవఇత్యర్థః. (తర్కతశ్చేతి) వేద్యత్వేఘటాది [illegible] వత్వాదిప్రసఙ్గాదిత్యాదితర్కతఆత్మనోవేద్యంబ్రహ్మనభవత్యేవేతినిర్ధార్య అజ్ఞానసంశయాద్యభావేనస్వానుభవంకృత్వేత్యర్థః. ౧

ర౦ — శిష్యంప్రత్యాహ (యదిమన్యసేఇతి) అహంబ్రహ్మస్వరూపంసుష్ఠువేద- ఇతియదిమన్యసే - నతత్తథా. అస్యబ్రహ్మణఃఇ [illegible] రూపంత్వంవేత్థ- తన్నూనందభ్రమేవ- అల్పమేవ. దేవేషుయద్రూపంత్వంవేత్థ - తదపిత్వయాజ్ఞాతంసర్వంబ్రహ్మణోరూపంఅ [illegible] నసర్వంబ్రహ్మరూపంత్వయాజ్ఞాతం. అతఃపరమేవతేవిచార్యం- నాతఃపూర్వంసమ్యగ్విచారితమిత్యర్థః. ఏతద్వాక్యంశ్రుత్వాసమ్యగ్విచా [illegible] ఆహ (మన్యేవిదితమితి) అహంవిదితమేవమన్యే. ౧

నాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచ । యోనస్తద్వేదతద్వేదనోనవేదేతివేదచ॥ ౨

శ౦.— కథమితి. శృణు (నాహంమన్యేసువేదేతి) నైవాహంమన్యేసువేదేతి- జ్ఞానవిషయంబ్రహ్మేతి. నైవతర్హివిదితంత్వయా [illegible] (నోనవేదేతివేదచ) వేదచేతిచశబ్దాన్నవేద్యత్వం. ననువిప్రతిషిద్ధంనాహంమన్యేసువేదేతినోనవేదేతివేదచేతి. యదినమన్యేసువేదేతి-కథంమన్యసేవేదచేతి. అథమన్యసేవేదైవేతి-కథంనమన్యసేసువేదేతి. ఏకంవస్తుయేనజ్ఞాయతే-తేనైవతదేవవస్తునసువిజ్ఞాయతఇతివిప్ర [illegible] సంశయవిపర్యయావర్జయిత్వా. నచబ్రహ్మసంశయితత్వేనజ్ఞేయంవిపరీతత్వేనవేతినియన్తుంశక్యం - సంశయవిపర్యయౌహిసర్వత్రానర్థకరత్వేనైవప్రసిద్ధౌ. ఏవమాచార్యేణవిచాల్యమానోపిశిష్యోనవిచచాల, *అన్యదేవతద్విదితాదథోఅవిదితాదధీత్యాచార్యోక్తాగమసమ్ప్రదాయబలాదుపపత్త్యనుభవబలాచ్చజగర్జ, చబ్రహ్మవిద్యాయాందృఢనిశ్చయతాందర్శయన్నాత్మనః. కథమితి. ఉచ్యతే - యః - యఃకశ్చిత్నః - అస్మాకంసబ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- మదుక్తంవచనంతత్త్వతోవేద.- సతత్- బ్రహ్మవేద. కింపునస్తద్వచనమిత్యతఆహ (నోనవేదేతివేదచేతి) యదేవ [illegible] అవిదితాదధీత్యుక్తంవస్తు - తదేవఅనుమానానుభవాభ్యాంసంయోజ్యనిశ్చితంవాక్యాన్తరేణనోనవేదేతివేదచేత్యవోచత్-తదాచా [illegible] బుద్ధిగ్రహణవ్యపోహార్థంచ. తథాచగర్జితముపపన్నంభవతి యోనస్తద్వేదేతి. ౨

ఆ — ఆచార్యవచనాదన్యదేవవచనంశిష్యఉవాచేతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యదేవాన్యదేవేతి) (తథాచేతి) ఆచార్యబుద్ధిసంవాదేనసత్య[illegible]నేనేత్యర్థః. ౨

రం.—— కథమిత్యత్రాహ (నాహంమన్యేఇతి) అహంసమ్యగ్వేదేత్యపినమన్యే, నవేదేత్యపిన- అపితువేదైవ,. తతశ్చకార్త్స్న్యేనాజ్ఞాతత్వంనాస్తి. కించిద్జ్ఞాతత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (యోనస్తద్వేదేతి) నః- అస్మాకం బ్రహ్మచారిణాంమధ్యేతత్- నోనవేదేతి, వేదచేతి, నిర్దిష్టంతత్త్వంయోవేద- సఏతత్- బ్రహ్మవేదేత్యర్థః. ౨

యస్యామతంతస్యమతంమతంయస్యనవేదసః। అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామ్॥ ౩

శం.—— శిష్యాచార్యసంవాదాత్ప్రతినివర్త్యస్వేనరూపేణశ్రుతిఃసమస్తసంవాదనిర్వృత్తమర్థమేవబోధయతి (యస్యామతమిత్యాదినా) యస్య- బ్రహ్మవిదోఽమతం- అవిజ్ఞాతంబ్రహ్మేతిమతం- అభిప్రాయః. నిశ్చయః. తస్యమతం - జ్ఞాతంసమ్యగ్బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. యస్యపునర్మతం- జ్ఞాతం. విదితంమయాబ్రహ్మేతినిశ్చయః. నవేదైవసః- నబ్రహ్మవిజానాతిసః. విద్వదవిదుషోర్యథోక్తౌపక్షావవధారయతి - అవిజ్ఞాతం- అమతం. అవిదితమేవబ్రహ్మవిజానతాం- సమ్యగ్విదితవతామితి. విజ్ఞాతం - విదితం. బ్రహ్మఅవిజానతాం - అసమ్యగ్దర్శినాం. ఇన్ద్రియమనోబుద్ధిష్వేవాత్మదర్శినామిత్యర్థః. నత్వత్యన్తమేవావ్యుత్పన్నబుద్ధీనాం - నహితేషాంవిజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతిమతిర్భవతి. అతీన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిష్వాత్మదర్శినాంతుబ్రహ్మోపాధివివేకానుపలమ్భాత్, బుద్ధ్యాద్యుపాధేశ్చవిజ్ఞాతత్వాద్విదితంబ్రహ్మేత్యుపపద్యతేభ్రాన్తిరితి. అతోఽసమ్యగ్దర్శనంపూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతేవిజ్ఞాతమవిజానతామితి. అథవా-హేత్వర్థఉత్తరార్ధోఽవిజ్ఞాతమిత్యాదిః. ౩

అ.—— (అథవాహేత్వర్థఇతి) లోకేనుక్త్యాదితత్త్వంవిజానతాంయతోఽత్యన్తమహత్త్వాదవిజ్ఞాతంభవతి- అజానతామేవతుఅత్యన్తజ్ఞానంభవతీతిప్రసిద్ధం- తథాబ్రహ్మణిజ్ఞేయత్వస్యాత్యన్తత్వాదేవతత్త్వవిదోనజ్ఞాతంబ్రహ్మపశ్యన్తీత్యర్థః. ౩

రం.—— (యస్యామతమితి) యఃపరిచ్ఛిన్నత్వేనబ్రహ్మనమనుతే- సబ్రహ్మమనుతే. యస్తుపరిచ్ఛిన్నత్వేనబ్రహ్మమనుతే - సతునజానాతీత్యర్థః (అవిజ్ఞాతమితి) బ్రహ్మఏతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాంబ్రహ్మఅవిజ్ఞాతంభవతి - పరిచ్ఛిన్నత్వజ్ఞానశూన్యానాంబ్రహ్మవిజ్ఞాతంభవతీత్యర్థః. ఉక్తంభగవతాభాష్యకృతా *యతోవాచోనివర్తన్తే। అప్రాప్యమనసాసహేతిబ్రహ్మణోఽనన్తస్యఅపరిమితగుణస్యవాఙ్మనసయోరేతావదితిపరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వశ్రవణేనబ్రహ్మైతావదితిపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాంబ్రహ్మఅవిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తం - అపరిచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మణః. అన్యథాయస్యామతంతస్యమతంవిజ్ఞాతమవిజానతామితిత్రైవిధ్యమపత్యవిజ్ఞాతత్వవచనంవిరుధ్యేతేతి. తతశ్చాజ్ఞాతత్వాదివచనంకార్త్స్న్యేనజ్ఞానావిషయత్వపరం- మనసాజ్ఞానాగోచరత్వపరమితిద్రష్టవ్యం - తథాహిసతి *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం ఇతమేవంవిదిత్వాతిమృత్యుమేతీత్యాదిశాస్త్రాణామసఙ్గతత్వప్రసక్తాత్, వేదానాంనైరర్థక్యప్రసఙ్గాచ్చ. ౩

ప్రతిబోధవిదితంమతమమృతత్వంహివిన్దతే। ఆత్మనావిన్దతేవీర్యంవిద్యయావిన్దతేఽమృతమ్॥ ౪

శం.—— అవిజ్ఞాతంవిజానతామిత్యవధృతం. యదిబ్రహ్మాత్యన్తమేవావిజ్ఞాతం- లౌకికానాంబ్రహ్మవిదాంచావిశేషఃప్రాప్తః, అవిజ్ఞాతంవిజానతామితిచపరస్పరవిరుద్ధం,- కథంతుతద్బ్రహ్మసమ్యగ్విదితంభవతీత్యేవమర్థమాహ - ప్రతిబోధవిదితం- బోధంబోధంప్రతివిదితం. బోధశబ్దేనబౌద్ధాఃప్రత్యయాఉచ్యన్తే. సర్వేప్రత్యయాఃవిషయీభవన్తియస్య - సఆత్మాసర్వబోధాన్ప్రతిబుధ్యతే - సర్వప్రత్యయదర్శీచిచ్ఛక్తిస్వరూపమాత్రఃప్రత్యయైరేవప్రత్యయేష్వవిశిష్టతయాలక్ష్యతే-నాన్యద్ద్వారమన్తరాత్మనోవిజ్ఞానాయ. అతఃప్రత్యయప్రత్యగాత్మతయావిదితంబ్రహ్మయదా - తన్మతం - తదాతత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యర్థః. సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచోపజననాపాయవర్జితదృక్స్వరూపతానిత్యత్వంవిశుద్ధస్వరూపత్వమాత్మత్వం నిర్విశేషతైకత్వంచసర్వభూతేషుసిద్ధంభవేత్ - లక్షణభేదాభావాత్ - వ్యోమ్నఇవఘటగిరిగుహాదిషు. విదితావిదితాభ్యామన్యద్బ్రహ్మేత్యాగమవాక్యార్థఏవంపరిశుద్ధఏవోపసంహృతోభవతి. * దృష్టేర్ద్రష్టాశ్రుతేఃశ్రోతామతేర్మన్తావిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతేతిహిశ్రుత్యన్తరం. యదాపునర్బోధక్రియాకర్తేతిబోధక్రియాలక్షణేనతత్కర్తారంవిజానాతీతిబోధలక్షణేనవిదితంప్రతిబోధవిదితమితివ్యాఖ్యాయతే- యథాయోవృక్షశాఖాశ్చాలయతి - సవాయురితి- తద్వత్. తదాబోధక్రియాశక్తిమానాత్మాద్రవ్యం - నబోధస్వరూపఏవ. బోధస్తుజాయతేవినశ్యతిచ. యదాబోధోజాయతే - తదాబోధక్రియయాసవిశేషః. యదాబోధోనశ్యతి - తదానష్టబోధాద్రవ్యమాత్రంనిర్విశేషః. తత్రైవంసతివిక్రియాత్మకఃసావయవోఽనిత్యోఽశుద్ధఇత్యాదయోదోషానపరిహర్తుంశక్యన్తే. యదపికాణాదానాం - ఆత్మనఃసంయోగజోబోధఆత్మనిసమవైతి - అతఆత్మనిబోద్ధృత్వం. నతువిక్రియాత్మకఆత్మా. ద్రవ్యమాత్రస్తుభవతి - ఘటఇవరాగసమవాయీ. అస్మిన్పక్షేఽప్యచేతనంద్రవ్యమాత్రంబ్రహ్మేతి * విజ్ఞానమానన్దం * ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాద్యాఃశ్రుతయోబాధితాఃస్యుః. ఆత్మనోనిరవయవత్వేనప్రదేశాభావాన్నిత్యసంయుక్తత్వాచ్చమనసఃస్మృత్యుత్పత్తినియమానుపపత్తిరపరిహార్యాస్యాత్. సంసర్గధర్మిత్వంచాత్మనఃశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధంకల్పితంస్యాత్. *అసఙ్గోనహిసజ్జతే * అసక్తంసర్వభృదితిశ్రుతిస్మృతీద్వే. న్యాయశ్చ - గుణవద్గుణవతాసంసృజ్యతే- నాతుల్యజాతీయం. అతోనిర్గుణంనిర్విశేషంసర్వవిలక్షణం

[illegible] తుల్య జాతీయేనసంసృజ్యతఇత్యేతన్న్యాయవిరుద్ధంభవేత్. తస్మాన్నిత్యాలుప్తజ్ఞానస్వరూపజ్యోతిరాత్మా. ప్రత్యయసాక్షి [illegible] [illegible] నిత్యా - నాన్యథా. తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితం మతమితియథావ్యాఖ్యాతఏవార్థోస్మాభిః. యత్పునః స్వసంవేద్యతా [illegible] [illegible] తే - తత్ర భవతిసోపాధికత్వమాత్మనః. బుద్ధ్యుపాధిస్వరూపత్వేనభేదంపరికల్ప్య [illegible] సంవేత్తిసంవ్యవహారః [illegible] [illegible] ⁕స్వయమేవాత్మనాత్మానంవేత్థత్వంపురుషోత్తమేతి. నతునిరుపాధికస్యాత్మనఏకత్వేస్వసంవేద్యతావాసమ్భవతి. [illegible] [illegible] నాన్తరాపేక్షాచనసమ్భవతి - యథాప్రకాశస్యప్రకాశాన్తరాపేక్షాయానసంభవః - తద్వత్. బౌద్ధపక్షేస్వసంవేద్యతా [illegible] [illegible] కత్వంచవిజ్ఞానస్యస్యాత్- ⁕నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ⁕నిత్యంవిభుంసర్వగతం [illegible] [illegible] ఽమృతోఽభయఇత్యాద్యాః శ్రుతయోబాధ్యేరన్. యత్పునః ప్రతిబోధశబ్దేన- నిర్నిమిత్తోబోధః ప్రతిబోధః - య [illegible] కల్పయన్తి, - సకృద్విజ్ఞానం ప్రతిబోధఇత్యపరే,- నిర్నిమిత్తఃసనిమిత్తఃసకృద్వాఽసకృద్వాప్రతిబోధఏవహిసః. అమృతత్వం [illegible] స్వాత్మన్యవస్థానం- మోక్షం. హి-యస్మాద్విన్దతే-లభతే-యథోక్తాత్ప్రతిబోధాత్ప్రతిబోధవిదితాత్మకాత్ -తస్మాత్ప్రతిబోధవిదితమేవ [illegible] బోధస్యహిప్రత్యగాత్మాత్మవిషయంమతమమృతత్వేహేతుః-నహ్యాత్మనోఽనాత్మత్వాదాత్మనోఽమృతత్వంనిర్నిమిత్తమేవ. ఏ [illegible] - యదవిద్యయాఽనాత్మప్రతిపత్తిః. కథంపునర్యథోక్తయాత్మవిద్యయాఽమృతత్వంవిన్దతఇతి- అతఆహ- ఆత్మనా- స్వేనస్వ [illegible] విన్దతే- లభతే. వీర్యం- బలం- సామర్థ్యం. ధనసహాయమన్త్రౌషధితపోయోగకృతంవీర్యంమృత్యుంనశక్నోత్యభిభవితుం - అనిత్యవస్తుకృత [illegible]. ఆత్మవిద్యాకృతంతువీర్యమాత్మనైవవిన్దతే - నాన్యేనేత్యతోఽనన్యసాధనత్వాదాత్మవిద్యావీర్యస్యతదేవవీర్యంమృత్యుంశక్నోత్యభిభవితుం. [illegible] విద్యాకృతంవీర్యమాత్మనైవవిన్దతే-అతోవిద్యయాఆత్మవిషయయావిన్దతేఽమృతం. ⁕నాయమాత్మాబలహీనేనలభ్యఇత్యాథర్వణే. అతః [illegible] తత్త్వంవిన్దతఇతి. ౪

[illegible] — జ్ఞాతబ్రహ్మత్వావస్థాయాంబ్రహ్మాస్మీతికథంవ్యవహరతీతిచేత్ - కిమనయోష్ప్రకాశాహకానాంరత్న [illegible] [illegible] ప్రకాశస్యవ్యవహారాజ్ఞత్వస్యేష్టత్వాద్వాస్తవజ్ఞాతతానపేక్షత్వాదిత్యభ్యుత్పన్నవ్యుత్పన్నత్వాచనాయచోద్యముత్థాపయతి ([illegible]) నీలపీతాద్యాకారాణాంజడానాంయచ్చైతన్యవ్యాప్తత్వేనాజడవదవభాసః-తంసాక్షిణముపలభ్యసోహమిత్యాత్మా [illegible] [illegible] మవేత్తి-సబ్రహ్మవిదుచ్యతే-తేననావిశేషప్రసఙ్గాదిచోద్యావకాశఇత్యాహ(ప్రతిబోధవిదితమితి) ప్రత్యయవిశేషితయా [illegible] [illegible] యేనచిత్స్వరూపేణాహమత్రసాక్షీ- తస్యసర్వత్రావిశేషాన్నైకస్మిన్నేవదేహేఽహంసాక్షీతిభేదోత్పత్త్యాదీనాంసాక్ష్యత్వేనస [illegible] [illegible] తికమపిసిధ్యతీత్యాహ (సర్వప్రత్యయదర్శిత్వేచేతి)-విదితత్వావిదితత్వయోఃసాక్ష్యగతత్వేన-తదసత్త్వమప్యనర్థకస్యదోషస్య [illegible] [illegible] (విదితావిదితాభ్యామన్యదితి) ఏకదేశివ్యాఖ్యానముద్భావ్యదూషయతి (యదాపునరిత్యాదినా) అగ్నిసంయోగాద్ఘటే [illegible] [illegible] సమవాయికారణాదాత్మన్యచేతనేచైతన్యముత్పద్యతఇత్యేతన్నకేవలం శ్రుతివిరుద్ధం- అసమ్భావితంచేత్యాహ (ఆత్మనోనిరవయవత్వేనేతి) ప్రదేశవతాప్రదేశవతోలోకేసంయోగోదృష్టః - ఆత్మనోనిష్ప్రదేశత్వాన్మనసా సంయోగోనభవతీత్యుక్తం. తదయుక్తం - [illegible] [illegible] సర్వగతత్వమాత్మనః- తతోమనసస్సంయోగోపీతిచేత్- తత్రాహ (నిత్యేతి)-గ్రహణకాలాదన్యకాలేఏవస్మృతీనాంక్రమోత్పత్తి [illegible] [illegible] నోపపద్యతే- గ్రహణకాలేపిస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ సంస్కారవదాత్మమనస్సంయోగస్యావిశేషాదిత్యర్థః. సర్వగతత్వం [illegible] [illegible] మాత్రం - నతుసంయోగిత్వంకల్పనీయమిత్యాహ (సంసర్గధర్మిత్వంచేతి) న్యాయవిరుద్ధమిత్యుక్తం- తత్స్ఫుటయతి (న్యాయత్వాది) [illegible] వ్యాఖ్యానాన్తరమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) యద్వేద్యం - తద్వేదితుర్వేదనాచ్చభిన్నం - యథాఘటాదీ [illegible] [illegible] స్వసంవేద్యత్వం వా స్వవంనోపపద్యతే- తతో బుద్ధ్యాదావాత్మభావమారోప్యాత్మనాతస్యవేద్యత్వం వాచ్యమితినిరుపాధికస్వరూపస్థలక్షణస్యాత [illegible] (తత్రభవతిసోపాధికత్వమితి) కణాదస్యస్వసంవేద్యత్వానఙ్గీకారబలాత్పరవేద్యత్వం ప్రసజ్యతఇత్యపినవాచ్యమిత్యాహ (సంవేద [illegible]) బౌద్ధైస్స్వసంవేద్య సంవిజ్ఞానమిష్టం - తత్ర కింస్యాదిత్యతఆహ (బౌద్ధపక్షఇతి) ప్రత్యక్షస్య స్వగ్రహణావభాసకత్వాత్ [illegible] స్వాత్మనిక్షణాన్తరవిశిష్టం తదేవవిజ్ఞానం బ్రహ్మాభివ్యక్తంనసంభవతి- అతఃస్వాత్మని స్వయమేవ విజ్ఞానం ప్రత్యక్షంచేత్ - స్వగ్రహణ [illegible] సత్త్వంస్యాత్. స్వసంవేద్యత్వేన సాక్షిణోఽనఙ్గీకారాన్నిరాత్మత్వంచస్యాదేవ - తచ్ఛ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రతిబోధవాక్యస్య [illegible] (యత్పునరితి) బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తయతో యావచ్చేతోవ్యాపృతిః - తావత్సంప్రజ్ఞాతసమాధిః. నివృత్తచేతోవ్యాపారే [illegible] సాక్షాత్కారః-సౌషుప్తానన్దసాక్షాత్కారవత్ - సోఽసంప్రజ్ఞాతసమాధిః ప్రతిబోధఉచ్యతే. తదుక్తం వార్తికకృతా ⁕ అపరా [illegible] ధ్యానసముచ్యతఇతి. అథవా- అక్రియ బ్రహ్మాత్మత్వానుభవేసతి-ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ-పునర్జ్ఞానాసంభవాత్సద్యోముక్తికార [illegible] విజ్ఞానం ప్రతిబోధఉచ్యతే- ⁕సకృత్ప్రవృత్త్యామృద్నాతి క్రియాకారకరూపభృత్ । అజ్ఞానమాగమజ్ఞానసాఙ్గత్యంనాస్త్యతోఽనయోరితి. [illegible] (నిర్నిమిత్తఇతి) అయమాశయః - నతావదవిద్యానివర్తకస్యాగన్తుకస్యబోధస్య నిర్నిమిత్తత్వంసంభవతి - కార్యస్యాస [illegible] సౌషుప్తస్యాపిననిర్నిమిత్తత్వం - అవిద్యాయాఃపూర్వపూర్వనిరోధావస్థాసంస్కారోద్భూతతాదృశవృత్త్యభివ్యక్తచైతన్యస్యత [illegible] సాక్షాత్కారత్వోపగమాత్. అతఏవవృత్తివిశిష్టస్యవినాశేస్మరణముపపద్యతే. అత్రాపితథావృత్తిసంస్కారప్రచయాన్నివృత్తైవ [illegible]

బ్రహ్మాభివ్యక్తంస్యాదితిచేన్న - తథాసత్యప్రమాత్వేనవినష్టపుత్రాపరోక్షాదివా౽విద్యానివృత్తిర్నస్యాత్. శాబ్దజ్ఞానసమ్యక్త్వాత్ప్రమాత్వేపరతన్త్రత్వప్రసఙ్గః. శబ్దమూలత్వాత్ప్రమాత్వేనన్నిమిత్తతేతిప్రవృత్తకర్మఫలప్రతిబన్ధాద్వర్తమానప్రమాతృత్వాభాసానివృత్తేరసకృదభ్యాసాపేక్షాపీతిపక్షద్వయేపినాదరః. సర్వథాపిపరమాత్మా ప్రతిబోధఏవ- బోధంప్రతిబోధంప్రతిసాక్షితయాభాతీతి. లక్ష్యపదార్థవివేచనపూర్వకంమహావాక్యోత్థంపరమాత్మాస్మీతిజ్ఞానమేవసమ్యగ్జ్ఞానంయస్మాత్ - తతఏవామృతత్వంలభతఇత్యాహ(అమృతత్వమితి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (బోధస్యహీతి) బుద్ధిపరిణామస్యసర్వస్యభాసకంప్రత్యక్చైతన్యంపరమాత్మానభవతి - కింతుబ్రహ్మణోద్బహిఃస్థితః. తత్ప్రాప్తిశ్చమోక్షఇత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అనాత్మప్రాప్తేఃకర్మఫలవదనిత్యత్వేనామృతత్వప్రసిద్ధిర్నస్యాదిత్యర్థః. యదుక్తందోషపరిహారాయఔపాధికభేదేనభిన్నత్వంబ్రహ్మణః- స్వతస్త్వాత్మత్వమేవేతిమన్యసే - తత్రాహ (ఆత్మత్వాదితి) బ్రహ్మణఆత్మత్వాదేవాత్మనో౽మృతత్వంస్వభావసిద్ధమ్ - తర్హివిద్యాయాఆనర్థక్యంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమమర్త్యత్వమితి) అవిద్యయాదేహాద్యాత్మత్వప్రతిపత్తిరితియత్ - తదాత్మనోమర్త్యత్వం. తన్నివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యర్థః. వీర్యంవిద్యాకృతముక్తంముక్తత్వేదార్ఢ్యంతచ్చస్వాభావికమేవముక్తత్వంవాస్తవం-సర్వశరీరాద్యసంసర్గిత్వాన్నభోవన్నిరవయవత్వాదేవ. తతశ్చనిత్యముక్తఏవాహమిత్యవష్టమ్భోవిద్యాకృతంబలమిత్యర్థః. ౪

రం.— (ప్రతిబోధేతి) ప్రతినియతోబోధఃప్రతిబోధః. సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదిరూపాసాధారణధర్మవిశిష్టతయా జ్ఞాతమస్మృతం- బ్రహ్మస్వరూపంతత్క్రతున్యాయేనస్వోపాసకస్యాపిఅమృతత్వంవిన్దతే - లమ్భయతీత్యర్థః. అన్తర్భావితణ్యర్థోయంఃదిధాతుః. లమ్భనప్రకారమేవాహ (ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమితి) *సనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్త్విత్యుక్తరీత్యావిద్యానిష్పత్త్యనుకూలం వీర్యంప్రసన్నేనపరమాత్మనాలభతే. ప్రసన్నపరమాత్మాహితవీర్యార్జితయావిద్యయా౽మృతత్వమశ్నుతఇత్యర్థః. ౪

ఇహచేదవేదీదథసత్యమస్తినచేదిహావేదీన్మహతీవినష్టిః।
భూతేషుభూతేషువిచిన్త్యధీరాఃప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తి॥౫॥—ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః.

శం.— కష్టాఖలుసురనరతిర్యక్ప్రేతాదిషుసంసారదుఃఖబహులేషుప్రాణినికాయేషుజన్మజరామరణరోగాదిసంప్రాప్తిరజ్ఞానాత్ - అతఇహైవచేన్మనుష్యో౽ధికృతఃసమర్థస్సన్ యద్యవేదీత్- ఆత్మానంయథోక్తలక్షణంవిదితవాన్ యథోక్తేనప్రకారేణ- అథ-తదా౽స్తిసత్యం- మనుష్యజన్మన్యస్మిన్నవినాశోర్థవత్తావాసద్భావోవా- పరమార్థతావాసత్యంవిద్యతే. (నచేదిహావేదీదితి) నచేదిహజీవంశ్చేదధికృతో౽వేదీత్ - నవిదితవాన్- తదామహతీ- దీర్ఘానన్తావినష్టిః- వినాశనం. జన్మజరామరణాదిప్రబన్ధావిచ్ఛేదలక్షణాసంసారగతిః. తస్మాదేవంగుణదోషౌవిజానన్తోబ్రాహ్మణాభూతేషుభూతేషు- సర్వభూతేషుస్థావరేషుచరేషుచైకమాత్మతత్త్వంవిచిన్త్య - విజ్ఞాయ. సాక్షాత్కృత్య. ధీరాః- ధీమన్తఃప్రేత్య - వ్యావృత్య- మమాహంభావలక్షణాదవిద్యారూపాదస్మాల్లోకాదుపరమ్యసర్వాత్మైకత్వభావమద్వైతమాపన్నాస్సన్తో౽మృతాభవన్తీత్యర్థః. *సయోహవైతత్పరంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీతిశ్రుతేః. ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః. ………………………………………… ౫

ఆ.— ఉత్తరవాక్యస్యాపేక్షితమర్థమాహ (కష్టాఖల్వితి) లౌకికమపిసత్యంచిరంజీవనధనవత్త్వం. సద్భావః - సాధుభావఖ్యాతిః. ఏతదపిసర్వంబ్రహ్మవిదోభవతీతిస్తుత్యర్థముచ్యతే- పరమార్థతోబ్రహ్మరూపస్థితిస్తుఫలమవశ్యంభవతీత్యర్థః. ఇతిద్వితీయఃఖణ్డఃసమాప్తః. ……… ౫

రం.— తాదృశబ్రహ్మజ్ఞానేత్వరాముత్పాదయతి (ఇహచేదవేదీదితి) ఇహైవజన్మనిబ్రహ్మజ్ఞాతవాంశ్చేత్ -అథ-సమనన్తరమేవఅస్తి-సన్నేవసత్త్వః. జ్ఞానాభావేఆత్మనఅసత్తాభవతి. *అసన్నేవసభవతిఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేత్।అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదసన్తమేనంతతోవిదురితిశ్రుత్యనురోధాదిదంద్రష్టవ్యం. (భూతేషుభూతేషువిచిత్యేతి) భూతేషుభూతేషు - సర్వభూతస్థంపరమాత్మానంప్రజ్ఞాశాలినస్స్వేతరసమస్తవిలక్షణత్వేననిర్ధార్యఅస్మాల్లోకాదస్మాచ్ఛరీరాదిపూర్వకేణపరమాత్మానంప్రాప్యముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః ………………………………………… ౫

హరిః ఓం॥ బ్రహ్మహదేవేభ్యోవిజిగ్యేతస్యహబ్రహ్మణోవిజయేదేవాఅమహీయన్త
తఐక్షన్తాస్మాకమేవాయంవిజయోస్మాకమేవాయంమహిమేతి॥ ౧

శం.— (బ్రహ్మహదేవేభ్యోవిజిగ్యే) *అవిజ్ఞాతంవిజానతాంవిజ్ఞాతమవిజానతామిత్యాదిశ్రవణాత్ - యదస్తి - తద్విజ్ఞాతంప్రమాణైః. యన్నాస్తి-తదవిజ్ఞాతంశశవిషాణకల్పమత్యన్తమేవాసద్దృష్టం. తథేదంబ్రహ్మా౽విజ్ఞాతత్వాదసదేవేతిమన్దబుద్ధీనాంవ్యామోహోమాభూదితితదర్థేయమాఖ్యాయికాఆరభ్యతే. తదేవహిబ్రహ్మసర్వప్రకారేణప్రశాస్తృదేవానామపిపరోదేవఃఈశ్వరాణామపీశ్వరోదుర్విజ్ఞేయో దేవానా

జయహేతురసురాణాంపరాజయహేతుః- తత్కథంనాస్తీత్యేతస్యార్థస్యానుకూలాన్యుత్తరాణివచాంసిదృశ్యన్తే. అథవా - బ్రహ్మవిద్యాయాఃస్తుతయే. కథం. బ్రహ్మవిజ్ఞానాద్ధ్యగ్న్యాదయోదేవానాంశ్రేష్ఠత్వంజగ్ముః- తతోప్యతితరామిన్ద్రఇతి. అథవా- దుర్విజ్ఞేయంబ్రహ్మేత్యేతత్ప్రదర్శ్యతే. యేనాగ్న్యాదయోఽతితేజసోపిక్లేశేనైవబ్రహ్మవిదితవన్తః - తథేన్ద్రోదేవానామీశ్వరోపిసన్నితి. వక్ష్యమాణోపనిషద్విధిపరంవాసర్వం బ్రహ్మవిద్యావ్యతిరేకేణప్రాణినాంకర్తృత్వాద్యభిమానోమిథ్యేత్యేతద్దర్శనార్థంవాఆఖ్యాయికా- యథాదేవానాంజయాద్యభిమానః-తద్వదితి. బ్రహ్మ యథోక్తలక్షణంపరంహ- కిలదేవేభ్యోఽర్థవిజిగ్యే - జయంలబ్ధవత్. దేవానామసురాణాంచసంగ్రామేఽసురాన్జిత్వా[illegible]సేతుభేత్త్రూన్దేవేభ్యోజయంతత్ఫలంచప్రాయచ్ఛత్-జగతస్స్థేమ్నే. తస్యహ- కిలబ్రహ్మణోవిజయేదేవాః- అగ్న్యాదయోఽమహీయన్త-మహిమానంప్రాప్నువన్. తత్తదాత్మసంస్థస్యప్రత్యగాత్మనఃఈశ్వరస్యసర్వజ్ఞస్యసర్వక్రియాఫలసంయోజయితుః ప్రాణినాంసర్వశక్తేర్జగతస్స్థితించికీర్షోరయంజయో మహిమాచేత్యజానన్తస్తే-దేవాఃఐక్షన్త- ఈక్షితవన్తః- అగ్న్యాదిస్వరూపపరిచ్ఛిన్నాత్మకృతోఽస్మాకమేవాయంవిజయోఽస్మాకమేవాయంమహిమా- అగ్నివాయ్విన్ద్రత్వాదిలక్షణోజయఫలభూతోఽస్మాభిరనుభూయతే- నాస్మత్ప్రత్యగాత్మభూతేశ్వరకృతఇతి.

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్యప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా) అభిప్రేతంతాత్పర్యమాహ (వక్ష్యమాణేతి) ఉత్తమాధికారిగోచరమవిషయబ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానంపూర్వత్రోక్తం- ఉత్తరత్రతుమన్దాధికారిగోచరంసగుణబ్రహ్మోపాసనంవక్ష్యతే. తత్పరంవక్ష్యమాణార్థవాక్యజాతం- స్పష్టవిధిదర్శనాత్. అతోఽత్రైవతాత్పర్యం. అర్థాన్తరతాత్పర్యప్రదర్శనంతుసమ్భావనామాత్రేణేతి ద్రష్టవ్యం. ఈశ్వరస్యసేతవః మర్యాదాః. వర్ణాశ్రమాదిధర్మాః. తద్భేదకాన్. జగతస్స్థేమ్నే- స్థైర్యాయ.

రం.— *ఆత్మనావిన్దతేవీర్యమిత్యుక్తార్థేఆఖ్యాయికామాహ (బ్రహ్మహదేవేభ్యోవిజిగ్యే) పరమాత్మాదేవానామనుగ్రహార్థమసురాంచ్ఛత్రూన్విజితవాన్. (తస్యహేతి) బ్రహ్మకర్తృకవిజయేసతిదేవాఃపూజితాఅభవన్. (తఐక్షన్తేతి) దేవాఃఅయమసురవిజయః అస్మత్కర్తృకఏవ, తదనుకూలసామర్థ్యాదికమపిఅస్మదీయమేవే, త్యమన్యన్త.

తద్ధైషాంవిజజ్ఞౌ తేభ్యోహప్రాదుర్బభూవతన్నవ్యజానన్తకిమిదంయక్షమితి॥ ౨

శం.— ఏవంమిథ్యాభిమానేక్షణవతాంతద్ధకిలైషాంమిథ్యేక్షణంవిజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవద్బ్రహ్మ. సర్వేక్షితృహి. తత్సర్వభూతకరణప్రయోక్తృత్వాద్దేవానాంచమిథ్యాజ్ఞానముపలభ్యమైవాసురవన్మిథ్యాభిమానాత్పరాభవేయురితి- తదనుకమ్పయాదేవాన్మిథ్యాభిమానాపనోదనేనానుగృహ్ణీయామితితేభ్యః- దేవేభ్యః. హ- కిలార్థాయ. ప్రాదుర్బభూవ- స్వయోగమాహాత్మ్యనిర్మితేనాత్యద్భుతేనవిస్మాపనీయేనరూపేణ దేవానామిన్ద్రియగోచరేప్రాదుర్బభూవ. తత్- ప్రాదుర్భూతంబ్రహ్మనవ్యజానన్త- నైవవిజ్ఞాతవన్తోదేవాః- కిమిదంయక్షం- పూజ్యంమహద్భూతమితి.

ఆ.— సత్త్వరజస్తమసాంత్రయాణాంగుణానాంయోగః- యుక్తిః. ఘటనం. మాయా. తన్మాహాత్మ్యేనేత్యర్థః.

రం.— (తద్ధైషామితి) తాదృశంతేషామభిమానంపరమాత్మాజ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తేభ్యోహేతి) తేషాందేవానామనుగ్రహార్థంతద్బ్రహ్మాయక్షరూపంప్రాదుర్భూతం. (తన్నేతి) ఏతద్యక్షస్వరూపంకిమితితేదేవానవ్యజానత- నజ్ఞాతవన్తఇత్యర్థః.

తేఽగ్నిమబ్రువన్జాతవేదఏతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౩
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోసీతిఅగ్నిర్వాఅహమస్మీత్యబ్రవీజ్జాతవేదావాఅహమస్మీతి॥ ౪

శం.— తే - తదజానన్తోదేవాఃసాన్తర్భయాస్తద్విజిజ్ఞాసవోఽగ్నిం- అగ్రగామినంజాతవేదసంసర్వజ్ఞకల్పమబ్రువన్ - ఉక్తవన్తః హేజాతవేదః ఏతత్- అస్మద్గోచరస్థంయక్షంవిజానీహి - విశేషతోబుధ్యస్వత్వంనస్తేజస్వీకిమేతద్యక్షమితి. తథాస్త్వితితద్యక్షమభ్యద్రవత్- తత్ప్రతిగతవానగ్నిః. తంచగతవన్తంపిపృచ్ఛిషుంతత్సమీపేఽప్రగల్భత్వాత్తూష్ణీంభూతంతద్యక్షమభ్యవదగ్నింప్రత్యభాషతకోసీతి. ఏవంబ్రహ్మణాపృష్టోఽగ్నిరబ్రవీత్ - అగ్నిర్వై-అగ్నినామాహంప్రసిద్ధోజాతవేదాఇతిచ. నామద్వయేనప్రసిద్ధతయాత్మానంశ్లాఘయన్నితి. ౩.

అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (తేఽగ్నిమితి) జాతవేదఏతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమిత్యుక్తవన్తః. (తథేతితదభ్యద్రవదితి) తథేతిసయక్షసమీపంగతః కోసీతిపృష్టఃఅగ్నిర్జాతవేదాఇతిస్వస్యప్రసిద్ధంనామద్వయముక్తవానిత్యర్థః. ౩.

తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ంసర్వందహేయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౫
తస్మైతృణంనిదధావేతద్దహేతితదుపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకదగ్ధుం
సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౬
అథవాయుమబ్రువన్వాయవేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతి॥ ౭
తదభ్యద్రవత్తమభ్యవదత్కోఽసీతివాయుర్వాఅహమస్మీత్యబ్రవీన్మాతరిశ్వావాఅహమస్మీతి॥ ౮
తస్మింస్త్వయికింవీర్యమిత్యపీదగ్ంసర్వమాదదీయంయదిదంపృథివ్యామితి॥ ౯
తస్మైతృణంనిదధావేతదాదత్స్వేతితదుపప్రేయాయసర్వజవేనతన్నశశాకాదాతుం
సతతఏవనివవృతేనైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమితి॥ ౧౦
అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహికిమేతద్యక్షమితితథేతితదభ్యద్రవత్తస్మాత్తిరోదధే॥ ౧౧
సతస్మిన్నేవాకాశేస్త్రియమాజగామబహుశోభమానాముమాంహైమవతీం
తాగ్ంహోవాచకిమేతద్యక్షమితి॥ ఇతితృతీయఃఖణ్డః. ౧౨

శం.— ఏవముక్తవన్తంబ్రహ్మోవాచ- తస్మిన్- ఏవంప్రసిద్ధగుణనామవతిత్వయికింవీర్యం- సామర్థ్యమితి. సోఽబ్రవీత్-ఇదంజగత్సర్వందహేయం- భస్మీకుర్యాంయదిదంస్థావరాదిపృథివ్యామితి. పృథివ్యామిత్యుపలక్షణార్థం- యతోఽన్తరిక్షస్థమపిదహ్యతఏవాగ్నినా. ౫

అత్ర అనన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (తస్మింస్త్వయీతి) తవక్వసామర్థ్యమస్తీతియక్షేణపృష్టోఽగ్నిఃపృథివ్యన్తర్వర్తిసకలదాహసామర్థ్యమస్తీత్యుక్తవాన్. ౫

శం.— తస్మాఏవమభిమానవతేబ్రహ్మతృణంనిదధౌ- పురోఽగ్నేఃస్థాపితవద్బ్రహ్మ- ఏతత్తృణమాత్రంమమాగ్రతోదహ- నచేదస్యదగ్ధుంసమర్థః-ముఞ్చదగ్ధృత్వాభిమానంసర్వత్రేతి. ఇత్యుక్తఃతత్తృణముపప్రేయాయ- తృణసమీపంగత్వాసర్వజవేన-సర్వోత్సాహకృతేనగత్వానశశాక నాశకద్దగ్ధుం. సజాతవేదాస్తృణందగ్ధుమశక్తోవ్రీడితోహతప్రతిజ్ఞస్తతఏవ- యక్షాదేవతూష్ణీందేవాన్ప్రతినివవృతే- నివృత్తః ప్రతిగతవాన్. నైతద్యక్షమశకం- శక్తవానహంవిజ్ఞాతుంవిశేషతోయదేతద్యక్షమితి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౬

రం.— (తస్మాఇతి) తర్హీదంతృణందహేతియక్షేణోక్తస్సర్వజవేనతత్సమీపంగతఃదగ్ధుమసమర్థోనివృత్తఇత్యర్థః. (ఉపప్రేయాయ) సమీపంగతఇత్యర్థః. నైతదశకంవిజ్ఞాతుంయదేతద్యక్షమిత్యేవందేవాన్ప్రత్యుక్తవానితిశేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— (అథవాయుమితి) అథ- అనన్తరంవాయుమబ్రువన్- హేవాయోఏతద్విజానీహిఇత్యాదిసమానార్థంపూర్వేణ. ౭

అత్ర ఆనన్దగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— వానాత్- గమనాద్గన్ధనాద్వావాయుః. మాతరి- అన్తరిక్షేశ్వయతీతిమాతరిశ్వా. ౮

అత్ర ఆనన్దగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— ఇదంసర్వమప్యాదదీయం- గృహ్ణీయాంయదిదంపృథివ్యామిత్యాదిసమానమేవ. ౯-౧౦

అత్ర ఆనన్దగిరీయంరఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

శం.— (అథేన్ద్రమితి) అథేన్ద్రమబ్రువన్మఘవన్నేతద్విజానీహిఇత్యాదిపూర్వవత్. ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరోమఘవాన్బలవత్త్వాత్తథేతి తదభ్యద్రవత్. తస్మాదిన్ద్రాదాత్మసమీపగతాత్తద్బ్రహ్మతిరోదధే - తిరోభూతం. ఇన్ద్రత్వాభిమానోఽతితరాంనిరాకర్తవ్యఇత్యతఃసంవాదమాత్రమపినాదాద్బ్రహ్మేన్ద్రాయ. అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౧

రం.— (తస్మాత్తిరోదధే) తస్మాత్- మఘోనస్సన్నిధేః. ఏతస్యగర్వభఙ్గోమాభూదితితిరోహితమభవదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— తద్యక్షంయస్మిన్నాకాశే - ఆకాశప్రదేశేఆత్మానందర్శయిత్వాతిరోభూత, మిన్ద్రశ్చబ్రహ్మణస్తిరోధానకాలేయస్మిన్నాకాశేఆసీత్, సః- ఇన్ద్రస్తస్మిన్నేవాకాశేతస్థౌ- కింతద్యక్షమితిధ్యాయన్ననివవృతేఽగ్న్యాదివత్. తస్యేన్ద్రస్యయక్షేభక్తింబుద్ధ్వావిద్యా ఉమారూపిణీప్రాదురభూత్స్త్రీరూపా. సఇన్ద్రస్తాముమాంబహుశోభమానాం - సర్వేషాంహిశోభమానానాంశోభమానతమాంవిద్యాం. తదాబహుశోభమానేతి విశేషణముపపన్నంభవతి. హైమవతీం- హేమకృతాభరణవతీమివబహుశోభమానామిత్యర్థః. అథవా- ఉమైవహిమవతోదుహితాహైమవతీ. నిత్యమేవసర్వజ్ఞేనఈశ్వరేణసావర్తతఇతిజ్ఞాతుంసమర్థేతికృత్వాతాముపజగామ. ఇన్ద్రస్తాంహ- ఉమాంకిలోవాచ- పప్రచ్ఛ- బ్రూహికిమేతద్దర్శయిత్వా తిరోభూతంయక్షమితి. ఇతితృతీయఃఖణ్డః.. ౧౨

హరిః ఓం॥ సా బ్రహ్మేతి హోవాచ బ్రహ్మణో వా ఏతద్విజయే మహీయధ్వమితి
తతో హైవ విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౧
తస్మాద్వా ఏతే దేవా అతితరామివాన్యాన్దేవాన్యదగ్నిర్వాయు
రిన్ద్రస్తే హ్యేనన్నేదిష్ఠం పస్పృశుస్తే హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౨
తస్మాద్వా ఇన్ద్రోఽతితరామివాన్యాన్దేవాన్స హ్యేనన్నేదిష్ఠం
పస్పర్శ స హ్యేనత్ప్రథమో విదాఞ్చకార బ్రహ్మేతి॥ ౩
తస్యైష ఆదేశో యదేతద్విద్యుతో వ్యద్యుతదా ఇతీన్న్యమీమిషదా ఇత్యధిదైవతమ్॥ ౪

ఆ.— తృతీయఖణ్డభాష్యంస్పష్టం- అతోనవివృతమితి. ఇతితృతీయఃఖణ్డః. ౧౨

రం.— (తస్మిన్నేవాకాశఇతి) తస్మిన్నేవప్రదేశేహిమవత్పుత్రీంబహుభిరాభరణైశ్శోభమానాంపార్వతీమిన్ద్రోనుగ్రహాయప్రాదుర్భూతాందృష్ట్వాతత్సమీపమాగత్యఇయంసర్వంజానాతీతిమన్యమానఃకిమేతద్యక్షమితిపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ఇతితృతీయఃఖణ్డః........................ ౧౨

శం.— సా బ్రహ్మేతిహోవాచ- హ- కిల. బ్రహ్మణః- ఈశ్వరస్యైవవిజయే. ఈశ్వరేణైవజితాఅసురాః- యూయంతత్రనిమిత్తమాత్రం. తస్యైవవిజయేయూయం- మహీయధ్వం - మహిమానంప్రాప్నుథ. ఏతదితి- క్రియావిశేషణార్థం. మిథ్యాభిమానస్తుయుష్మాకమేవమహిమేతి. తతః- తస్మాదుమావాక్యాద్ధైవవిదాంచకార బ్రహ్మేతీన్ద్రః. అవధారణాత్తతోహైవేతినస్వాతన్త్ర్యేణ. అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧

రం.— (సా బ్రహ్మేతిహోవాచేతి) బ్రహ్మైవయక్షరూపేణయుష్మన్మోహశమనాయప్రాదుర్భూతం- అతో బ్రహ్మసంబన్ధినివిజయేనిమిత్తేపూజాంప్రాప్నుత. అస్మాభిరేవవిజయఃకృతఇతిదురభిమానస్త్యక్తవ్యఇత్యర్థః. (తతోహైవేతి) తదుపదేశాదేవ బ్రహ్మేతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— యస్మాదగ్నివాయ్విన్ద్రాఏతేదేవా బ్రహ్మణఃసంవాదదర్శనాదినాసమీపముపగతాః-తస్మాదైశ్వర్యగుణైరతితరామివ-శక్తిగుణాదిమహాభాగ్యైరన్యాన్దేవానతితరామతిశయేనశేరతేఇవైతేదేవాః. ఇవశబ్దోఽనర్థకోఽవధారణార్థోవా. యదగ్నిర్వాయురిన్ద్రః. తేహిదేవాయస్మాదేతత్- బ్రహ్మనేదిష్ఠం-అన్తికం-సమీపం- ప్రియతమం. పస్పృశుః-స్పృష్టవన్తోయథోక్తైర్బ్రహ్మణఃసంవాదాదిప్రకారైః. తేషు- యస్మాచ్చహేతోరేనత్-బ్రహ్మప్రథమః-ప్రథమాః- ప్రధానాస్సన్తఇత్యేతత్. విదాంచకార- విదాంచక్రురిత్యేతద్బ్రహ్మేతి. యస్మాదగ్నివాయూఅపిఇన్ద్రవాక్యాదేవవిదాంచక్రుః. అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨

రం.— (తస్మాద్వాఇతి) తస్మాదేవహేతోః- ఏతఏవాగ్నివాయ్విన్ద్రాఇతరాన్దేవానతిశేరతఇవ. ఇవశబ్దఏవార్థః. అతిశేరతఏవేత్యర్థః. యస్మాద్ధేతోః నేదిష్ఠం- సమీపేవర్తమానంతత్- బ్రహ్మపస్పృశుః- దృష్టవన్తః। యతశ్చహేతోః ప్రథమోవిదాఞ్చకార ప్రథమంవిదాఞ్చక్రురిత్యర్థః. ౨

శం.— తదిన్ద్రేణహ్యుమావాక్యాత్ప్రథమంశ్రుతం బ్రహ్మేత్యతస్తస్మాద్వైఇన్ద్రోఽతితరాం - అతిశయేనశేతఇవాన్యాన్దేవాన్- సహ్యేనన్నేదిష్ఠంపస్పర్శ- యస్మాత్సహ్యేనత్ప్రథమోవిదాంచకార బ్రహ్మేత్యుక్తార్థంవాక్యం. అత్ర ఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౩

రం.— అగ్నివాయ్విన్ద్రాణాంమధ్యేయస్మాదిన్ద్రస్సన్నిహితంబ్రహ్మదృష్టవాన్, సర్వేభ్యఃపురస్తాత్పార్వతీముఖాదిదం బ్రహ్మేతిజ్ఞాతవాన్, సతస్సర్వాతిశాయీత్యర్థః. ౩

శం.— తస్య- ప్రకృతస్యబ్రహ్మణఏషఆదేశః-ఉపమోపదేశః. నిరుపమస్యబ్రహ్మణోయేనోపమానేనోపదేశః-సోఽయమాదేశఇత్యుచ్యతే. కింతత్. యదేతత్-ప్రసిద్ధంలోకేవిద్యుతోవ్యద్యుతత్-విద్యోతనంకృతవదిత్యేతదనుపపన్నమితివిద్యుతోవిద్యోతనమితికల్ప్యతే. ఆఇత్యుపమార్థః. విద్యుతోవిద్యోతనమివేత్యర్థః. యథాసకృద్విద్యుతమితిశ్రుత్యన్తరేచదర్శనాత్. విద్యుదివహిసకృదాత్మానందర్శయిత్వాతిరోభూతం బ్రహ్మదేవేభ్యః. అథవా-విద్యుతస్తేజఇత్యధ్యాహార్యం. వ్యద్యుతత్-విద్యోతితవత్. ఆ- ఇవ. విద్యుతస్తేజఇవసకృద్విద్యోతితవదిత్యభిప్రాయః. ఇతిశబ్దఆదేశప్రతినిర్దేశార్థఃఇత్యయమాదేశఇతి. ఇచ్ఛబ్దస్సముచ్చయార్థః. అయంచాపరస్తస్యాదేశః. కోసౌ. న్యమీమిషత్-యథాచక్షుర్న్యమీమిషత్-నిమేషంకృతవత్. స్వార్థేణిచ్. ఉపమార్థఆకారః. చక్షుషోవిషయంప్రతిప్రకాశతిరోభావఇవచేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతావిషయం బ్రహ్మణఉపమానదర్శనం. ౪

ఆ. విద్యుతస్సకాశాద్విద్యోతనంకృతవదిత్యనుపపన్నం - బ్రహ్మణఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్పరాధీనప్రకాశానుపపత్తేః. విద్యుత్సంబన్ధిద్యోతనంకృతవదిత్యనుపపన్నం - అన్యాశ్రయస్యవిద్యోతనస్యాన్యకర్తృకత్వానుపపత్తేః. అతో యథాశ్రుతాసమ్భవాదన్యత్తాత్పర్యంవక్తవ్యమిత్య

అథాధ్యాత్మంయదేతద్గచ్ఛతీవచమనోనేనచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసఙ్కల్పః॥ ౫
తద్ధతద్వనంనామతద్వనమిత్యుపాసితవ్యంసయఏతదేవంవేదాభిహైనంసర్వాణిభూతానిసంవాఞ్ఛన్తి॥ ౬
ఉపనిషదంభోబ్రూహీత్యుక్తాతఉపనిషద్బ్రాహ్మీంవావతఉపనిషదమబ్రూమేతి॥ ౭

ర్థః: (ప్రతినిర్దేశార్థఇతి) పరామర్శార్థః. చక్షుషోనిమేషణం ద్రుతంభవతీతి ప్రసిద్ధం. తద్బ్రహ్మణిక్షిప్రకారిత్వం. సృష్ట్యాదౌప్రతిబన్ధాభావేన ద్రుతకారిత్వంధర్మః. అధిదైవతంయద్ధ్యేయం బ్రహ్మరూపం- తద్యథావిద్యుతఃప్రకాశోయుగపద్విశ్వవ్యాపకః- తథానిరతిశయజ్యోతీరూపంద్రుతంసకలసృష్ట్యాదికారిపరమైశ్వర్యసంపన్నమిత్యుపమానోపదేశేనోక్తం. ౪

రం.— (తస్యైషఆదేశఇతి) తస్య - విజ్ఞాతస్యసద్యస్తిరోభూతస్య బ్రహ్మణః యఏషఆదేశః - వక్ష్యమాణఉపమానోపదేశ ఇత్యర్థః. (యదేతద్విద్యుతోవ్యద్యుతదా ఇతి) యథావిద్యుతోవిద్యోతనంక్షణికం- తద్వదిత్యర్థః. ఆ ఇతి ప్రసిద్ధౌ. ఉపమానాన్తరమాహ (ఇన్న్యమీమిషదా ఇతి) అత్రాపిఆఇత్యేతత్పూర్వవత్. ఇచ్ఛబ్దఉపమానాన్తరసముచ్చయార్థః. యథాన్యమీమిషత్ - యథానిమేషప్రకాశతిరోభావఃక్షణేన. ఏవంబ్రహ్మాపితిరోభూతమిత్యర్థః. యథావిద్యుతస్తిరోహితాభవన్తీత్యర్థః. న్యమీమిషదితివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (ఇత్యధిదైవతం) అనాత్మభూతాకాశాదిగతవిద్యుద్విషయం బ్రహ్మణఉపమానదర్శనముక్తమిత్యర్థః. ౪

శం.— అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం - ప్రత్యగాత్మవిషయఆదేశఉచ్యతే. యదేతద్గచ్ఛతీవచమనః - ఏతత్- బ్రహ్మఢౌకతఇవ - విషయీకరోతీవ. యథానేన - మనసాఏతత్ - బ్రహ్మోపస్మరతి - సమీపతఃస్మరతిసాధకోఽభీక్ష్ణం- భృశం. సఙ్కల్పశ్చమనసోబ్రహ్మవిషయః - మనఉపాధికత్వాద్ధిమనసస్సఙ్కల్పస్మృత్యాదిప్రత్యయైరభివ్యజ్యతేబ్రహ్మ-విషయీక్రియమాణఇవవాతః. సఏషబ్రహ్మణోఽధ్యాత్మమాదేశః. విద్యున్నిమేషణవదధిదైవతంద్రుతంప్రకాశనధర్మి, అధ్యాత్మంచమనఃప్రత్యయసమకాలాభివ్యక్తిధర్మి, త్యేషఆదేశః. ఏవమాదిశ్యమానంహిబ్రహ్మమన్దబుద్ధిగమ్యంభవతీతిబ్రహ్మణఆదేశోపదేశః- నహినిరుపాధికమేవబ్రహ్మమన్దబుద్ధిభిరాకలయితుంశక్యం. ౫

ఆ.— అధునాప్రత్యగాత్మతయాబ్రహ్మణోయథాభివ్యక్తిఃస్యాత్- తథోపదిశ్యతఇత్యాహ (అథానన్తరమితి) ఏతత్ప్రకృతజ్యోతీరూపంబ్రహ్మ ప్రతిమదీయంమనోగచ్ఛద్వర్తతఇతిచిన్తయేదిత్యుపదేశః. సఆధ్యాత్మికోఽభీక్ష్ణం-పౌనఃపున్యేనమమమనస్సఙ్కల్పో బ్రహ్మవిషయఏవేతిధ్యాయతఃప్రత్యగ్భూతబ్రహ్మాభివ్యక్తిఃస్యాదిత్యాహ (మనఉపాధికత్వాద్ధీతి). ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (విద్యున్నిమేషణవదితి) ౫-౬

రం.— †(అథాధ్యాత్మమితి) అనన్తరందేహస్థోదృష్టాన్తఉచ్యతఇత్యర్థః. (యదేతదితి) ఏతత్- బ్రహ్మమనోగచ్ఛతీవ. బ్రహ్మవిషయకమనోగమనమివేత్యర్థః. యథామనసాబ్రహ్మవిషయీకరణంనచిరస్థాయి- ఏవమేవయత్తస్యబ్రహ్మణఃప్రకాశోపీత్యర్థః. మనసాబ్రహ్మవిషయీకరణంక్షణికమేవ - నచిరానువృత్తమితిదర్శయతి (నచైతదుపస్మరత్యభీక్ష్ణంసఙ్కల్పః) నహిమనోజనితసఙ్కల్పః - ధ్యానవిశేషః అభీక్ష్ణం- చిరంఏతత్- బ్రహ్మఉపస్మరతి. నవిషయీకరోతీత్యర్థః. యథా బ్రహ్మణోమనసావిషయీకరణం నచిరానువృత్తం - ఏవంయత్తస్యప్రాదుర్భావోపినచిరానువృత్తః. అత్రదృష్టాన్తోక్తివ్యాజేనబ్రహ్మధ్యానానువృత్తిర్దుశ్శకేతిదర్శితంభవతి. ౫

శం.— కించ- తత్- బ్రహ్మ- హ- కిలతద్వనంనామ. తస్యవనంతద్వనం. తస్య- ప్రాణిజాతస్యప్రత్యగాత్మభూతత్వాద్వననీయం- సంభజనీయం. అతస్తద్వనంనామప్రఖ్యాతంబ్రహ్మ. తద్వనమితియతః- తస్మాత్తద్వనమిత్యనేనైవగుణాభిధానేనోపాసితవ్యం- చిన్తనీయమితి. అనేననామ్నోపాసకస్యఫలమాహ- సయః- కశ్చిదేతత్ - యథోక్తం బ్రహ్మైవం-యథోక్తగుణంవేద- ఉపాస్తే. హ- ఏవముపాసకంసర్వాణిభూతాన్యభిసంవాఞ్ఛన్తి- ప్రార్థయన్తఏవయథాబ్రహ్మ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౬

రం.— (తద్ధతద్వనంనామేతి) ఏతాదృశమహిమవిశిష్టం తత్- బ్రహ్మసర్వైరపిజనైఃవననీయత్వేన- ప్రార్థనీయత్వేనవననామకంభవతి. తస్మాత్తత్-బ్రహ్మవనమిత్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః. వనత్వేనోపాసనస్యఫలమాహ (సయఏతదేవంవేదేతి) సర్వైరపిప్రార్థనీయోభవతీత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవమనుశిష్టఃశిష్యఃఆచార్యమువాచ- ఉపనిషదం- రహస్యంయచ్చిన్త్యం- భో- భగవన్ బ్రూహీతి. ఏవముక్తవతిశిష్యేఆహఆచార్యః- ఉక్తా-అభిహితా- తే- తవోపనిషత్. కాపునస్సేత్యాహ- బ్రాహ్మీం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనఇయం-తాం. పరమాత్మవిషయత్వాదతీతవిజ్ఞానస్య. వావ- ఏవ. తేఉపనిషదమబ్రూమేతి. ఉక్తమేవపరమాత్మవిద్యాముపనిషదమబ్రూమేత్యవధారయత్యుత్తరార్థం. పరమాత్మవిషయాముపనిషదంశ్రుతవతఃఉపనిషదంమేబ్రూహీతిపృచ్ఛతఃశిష్యస్యకోఽభిప్రాయః. యదితావచ్ఛ్రుతస్యార్థస్యప్రశ్నఃకృతః-తతఃపిష్టపేషణవత్పునరుక్తోఽనర్థకఃప్రశ్నఃస్యాత్. అథసావశేషోక్తోపనిషత్స్యాత్- తతస్తస్యాఃఫలవచనేనోపసంహారోనయుక్తః *ప్రేత్యాస్మాల్లోకాదమృతాభవన్తీతి. తస్మాదుక్తోపని

---

† మనోనచైతదితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తస్యై తపో దమః కర్మేతి ప్రతిష్ఠా వేదాస్సర్వాఙ్గాని సత్యమాయతనం॥ ౮

పచ్ఛేషవిషయోఽపి ప్రశ్నోఽనుపపన్న ఏవ-అనవశేషితత్వాత్. కస్తర్హ్యభిప్రాయః ప్రష్టురితి. ఉచ్యతే- కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాపేక్షా- అథ నిరపేక్షైవ. సాపేక్షా చేత్- అపేక్షితవిషయాముపనిషదం బ్రూహి. అథ నిరపేక్షా చేత్ - అవధారయ పిప్పలాదవన్నాతః పరమస్తీత్యేవమభిప్రాయః. ఏతదుపపన్నమాచార్యస్యావధారణవచనముక్తా త ఉపనిషదితి. నను నావధారణమిదం - యతోఽన్యద్వక్తవ్యమిత్యాహ తస్యై తపో దమ ఇత్యాది. సత్యం - వక్తవ్యముచ్యతే ఆచార్యేణ. న తూక్తోపనిషచ్ఛేషతయా తత్సహకారిసాధనాన్తరాభిప్రాయేణ వా. కిన్తు బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపాయాభిప్రాయేణ- వేదైస్తదఙ్గైశ్చ సహపాఠేన సమీకరణాత్తపః ప్రభృతీనాం. న హి వేదానాం శిక్షాద్యఙ్గానాం చ సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వా. సహపఠితానామపి యథాయోగ్యం విభజ్య వినియోగః స్యాదితి చేత్. యథా సూక్తవాకానుమన్త్రణమన్త్రాణాం యథాదైవతం విభాగః - తథా తపోదమకర్మసత్యాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వం తత్సహకారిసాధనత్వం వేతి కల్ప్యతే. వేదానాం తదఙ్గానాం చార్థప్రకాశకత్వేన కర్మాత్మజ్ఞానోపాయత్వమిత్యేవం హ్యయం విభాగో యుజ్యతే- అర్థసంబన్ధోపపత్తిసామర్థ్యాదితి చేత్. న- అయుక్తేః. న హ్యయం విభాగో ఘటనాం ప్రాఞ్చతి- న హి సర్వక్రియాకారకఫలభేదబుద్ధితిరస్కారిణ్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః శేషాపేక్షా - సహకారిసాధనసంబన్ధో వా యుజ్యతే. సర్వవిషయవ్యావృత్తప్రత్యగాత్మవిషయనిష్ఠత్వాచ్చ బ్రహ్మవిద్యాయాః, తత్ఫలస్య చ నిఃశ్రేయసస్య,. మోక్షమిచ్ఛన్ సదా కర్మ త్యజేదేవ ససాధనం। త్యజతైవ హి తజ్జ్ఞేయం త్యక్తుః ప్రత్యక్పరం పదం. తస్మాత్కర్మణాం సహకారిత్వం, కర్మశేషాపేక్షా వా న జ్ఞానస్యోపపద్యతే. తతోఽసదేవ సూక్తవాకానుమన్త్రణవద్యథాయోగం విభాగ ఇతి. తస్మాదవధారణార్థతైవ ప్రశ్నప్రతివచనస్యోపపద్యతే- ఏతావత్యేవేయముపనిషదుక్తాన్యనిరపేక్షాఽమృతత్వాయ. ౭

ఆ.—— సగుణబ్రహ్మోపాసనమైశ్వర్యఫలకముక్తం - తత్ర విరక్త ఉత్తమాధికారీ పరమరహస్యం పృచ్ఛతీత్యాహ (ఏవమనుశిష్ట ఇతి) పరమరహస్యం- శ్రోత్రమిత్యాదినోక్తమేవ. (ఉక్తార్థమితి) ఉత్తరగ్రన్థేన విద్యాప్రాప్త్యుపాయవిధానార్థముక్తవిద్యానిరపేక్షైవేత్యవధారయతి. అవధారణార్థం ప్రతివచనస్య చోద్యముఖేన స్ఫుటయతి (పరమాత్మవిషయామిత్యాదినా) కింపూర్వోక్తోపనిషచ్ఛేషతయాన్యదపేక్ష్యతే. శేషశబ్దేన ఫలోపకార్యఙ్గం వివక్షితం. సహకారిశబ్దేనానుపసర్జనమపి సముచ్చయార్థం వివక్షితం. ఏవం శిష్యాభిప్రాయముపవర్ణ్య సమాధానమాహ (ఏతదుపపన్నమితి). వేదవేదాఙ్గైః విద్యాఙ్గత్వహీనైః సహపాఠాత్తపః ప్రభృతీనాం విద్యాఙ్గత్వం నాస్తీత్యుక్తం. తత్ర యోగ్యతావశేన శేషశేషిభావః-సహపాఠస్త్వకించిత్కర ఇతి శఙ్కతే (సహపఠితానామపీతి) * అగ్నిరిదం హవిరజుషతావీవృధత మహో జ్యాయోఽకృత అగ్నీషోమావిదం హవిరజుషేతామవీవృధేతాం మహో జ్యాయోఽక్రాతామిత్యాది నైవ సూక్తవాకేన సర్వత్యాగసమాప్తౌ దేవతానుమన్త్రణం క్రియతే. తత్ర యద్యప్యస్మిన్ సూక్తవాకే బహ్వ్యో దేవతాః పఠ్యన్తే- తథాపి యస్మిన్ యాగే యా దేవతా హుతా- తస్యా ఏవ విసర్జనే యోగ్యతావశాదస్య సూక్తవాకస్య యథా వినియోగః- తథా తపః ప్రభృతీనామేవ విద్యాశేషత్వేన వినియోగో భవిష్యతీత్యర్థః. భవేత్సూక్తవాకస్య వినియోగో యోగ్యతాసంభవాత్ - న కర్మణాం విద్యావిరుద్ధత్వేన యోగ్యతా- అయోగ్యత్వాదిత్యాహ (నాయుక్తేరితి) విద్యాయా విషయపర్యాలోచనయా ఫలపర్యాలోచనయా చ నాస్తి తత్త్వతస్సంబన్ధయోగ్యతా- ప్రత్యుత కర్మణామనుపయోగాత్కర్మణాం త్యాగ ఏవ ముముక్షూణాం కర్తవ్య ఇత్యాహ (సర్వవిషయేతి) సర్వేభ్య ఉత్పాద్యాదిభ్యః కర్మగోచరేభ్యో వ్యావృత్తో యః ప్రత్యగాత్మా - స ఏవ బ్రహ్మరూపేణ విద్యాయా వ్యావర్తకః- విషయః. తన్నిష్ఠత్వాద్విద్యాయా, స్తత్ఫలస్య చ కర్మవైలక్షణ్యాదిత్యర్థః. ౭

రం.—— ఏవమాత్మనా విన్దతే వీర్యమిత్యర్థస్థితే సతి వీర్యావాప్తిహేతుభూతభగవదనుగ్రహసాధనప్రతిపాదికాం ఉపనిషదం భో బ్రూహీతి శిష్యేణోక్తే ఇతర ఆహ (ఉక్తా త ఇతి) బ్రహ్మప్రతిపాదికాం ప్రధానోపనిషదమవోచామ. అతః ప్రధానోపనిషదుక్తైవ - సాధనప్రతిపాదికాం చోపనిషదం వక్ష్యామి- యది శుశ్రూషస ఇతి భావః. ౭

శం.—— యామిమాం బ్రాహ్మీముపనిషదం తవాగ్రే బ్రూమేతి - తస్యై-ఏతస్యా ఉక్తాయా ఉపనిషదః ప్రాప్త్యుపాయభూతాని తపఆదీని. తపః- కాయేన్ద్రియమనసాం సమాధానం. దమః-ఉపశమః. కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. ఏతైర్హి సంస్కృతస్య సత్త్వశుద్ధిద్వారా తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిర్దృష్టా - అమృదితకల్మషస్యోక్తేఽపి బ్రహ్మణ్యప్రతిపత్తిర్విపరీతప్రతిపత్తిశ్చ - యథేన్ద్రవిరోచనప్రభృతీనాం. తస్మాదిహ వా అతీతేషు వా బహుషు జన్మాన్తరేషు-తపఆదిభిః కృతసత్త్వశుద్ధేర్జ్ఞానం సముత్పద్యతే. యథా శ్రుతం *యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ । తస్యైతే కథితా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మన ఇతి మన్త్రవర్ణాత్, *జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇతి స్మృతేః,. ఇతిశబ్ద ఉపలక్షణత్వప్రదర్శనార్థః. ఇత్యేవమాద్యన్యదపి జ్ఞానోత్పత్తేరుపకారకం *అమానిత్వమదమ్భిత్వమిత్యాద్యుపదర్శితం భవతి. ప్రతిష్ఠా- పాదౌ- పాదావివాస్యాః- తేషు హి సత్సు ప్రతితిష్ఠతి బ్రహ్మవిద్యా ప్రవర్తతే- పద్భ్యామివ పురుషః. వేదాశ్చత్వారః. సర్వాణి చాఙ్గాని శిక్షాదీని. షట్కర్మజ్ఞానప్రకాశకత్వాద్వేదానాం తద్రక్షణార్థత్వాదఙ్గానాం-ప్రతిష్ఠాత్వం. అథవా- ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదరూపకల్పనార్థత్వాద్వేదాస్త్వితరాణి సర్వాఙ్గాని - శిరఆదీని. అస్మిన్ పక్షే శిక్షాదీనాం వేదగ్రహణేనైవ గ్రహణం కృతం ప్రత్యేతవ్యం- అఙ్గిని హి గృహీతేఽఙ్గాని గృహీతాన్యేవ భవన్తి-తదాయతనత్వాదఙ్గానాం. (సత్యమాయతనం) యత్ర తిష్ఠత్యుపనిషత్ -తదాయతనం సత్యమితి- అమాయితా- అకౌటిల్యం వాఙ్మనఃకాయానాం. తేషు హ్యాశ్రయతి విద్యా-యే అమాయినః సాధవః. నాసురప్రకృతిషు మాయావిషు-* న యేషు జిహ్మమనృతం న మాయా చేతి శ్రుతేః. తస్మాత్సత్యమాయతనమితి కల్ప్యతే. తపఆదిష్వేవ ప్రతిష్ఠాత్వేన ప్రా

యో వా ఏతామేవం వేదాపహత్యపాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతితిష్ఠతి॥ ౯

ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

ఇతిసామవేదీయతలవకారోపనిషత్సమాప్తా.

⁂

ష్టస్యసత్యస్యపునరాయతనత్వేన గ్రహణంసాధనాతిశయత్వజ్ఞాపనార్థం. * అశ్వమేధసహస్రంచసత్యంచతులయాధృతం। అశ్వమేధసహస్రాద్ధిసత్యమేకంవిశిష్యతఇతిస్మృతేః. ౮

ఆ.— తచ్ఛబ్దాపేక్షితంయచ్ఛబ్దంపూరయతి (యామిమామితి) - ప్రాప్తాంసగుణవిషయాం-నిర్గుణబ్రహ్మాత్మవిషయాంచేత్యర్థః. (పాదరూపకల్పనేతి) ప్రసిద్ధపాదసామాన్యస్యకల్పితత్వాదితరైరప్యఙ్గైఃకల్పనారూపైర్భావితవ్యమిత్యర్థః. తస్యైతపోదమఃకర్మేతీత్యత్రేతిశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాత్సత్యమపిసంగృహీతవ్యం- కథంపృథగుచ్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (తపఆదిష్వేవేతి) ౮

రం.— (తస్యైతపోదమఃకర్మేతి ప్రతిష్ఠా) తస్యై- ఉక్తాయైఉపనిషదేసాధనభూతాని- కాయశోషణలక్షణంతపః, ఇన్ద్రియనిగ్రహరూపఉపశమః, అగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మ, చఉపనిషచ్ఛబ్దితాయాబ్రహ్మవిద్యాయాఃప్రతిష్ఠా - దార్ఢ్యహేతుః. (వేదాస్సర్వాఙ్గానిసత్యమాయతనం) షడఙ్గసహితాశ్చవేదాస్సత్యవచనంచబ్రహ్మవిద్యోత్పత్తికారణమిత్యర్థః. ౮

శం.— యోవైఏతాం- బ్రహ్మవిద్యాం * కేనేషితమిత్యాదినాయథోక్తామేవంమహాభాగాం * బ్రహ్మహదేవేభ్యఇత్యాదిస్తుతాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాంవేద. *అమృతత్వంహివిన్దతఇత్యుక్తమపిబ్రహ్మవిద్యాఫలమన్తేనిగమయతి-అపహత్యపాప్మానం-అవిద్యాకామకర్మలక్షణంసంసారబీజంవిధూయానన్తే- అపర్యన్తే. స్వర్గేలోకే- సుఖాత్మకేబ్రహ్మణీత్యేతత్. అనన్తేఇతివిశేషణాన్నత్రివిష్టపే. అనన్తశబ్దఔపచారికోఽపిస్యాదిత్యతఆహ (జ్యేయఇతి) జ్యేయే- జ్యాయసి- సర్వమహత్తరేస్వాత్మని. ముఖ్యఏవప్రతితిష్ఠతి నపునస్సంసారమాపద్యతఇత్యభిప్రాయః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.... ౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌతలవకారోపనిషద్భాష్యంసంపూర్ణమ్.

ఆ.— సగుణవిద్యాయాఃక్రముముక్త్యర్థత్వాత్-క్రమేణప్రాప్యంయత్కైవల్యంనిర్గుణవిద్యాఫలం- తత్పూర్వోక్తమిహోపసంహ్రియతఇత్యాహ (యోవాఏతామిత్యాదినా) ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః.. ౯

యోఽసౌసర్వేశ్వరోవిష్ణుఃసర్వాత్మాసర్వదర్శనః। శుద్ధోబోధామ్బుధిస్సాక్షాత్సోఽహంనిత్యాత్మకఃప్రభుః॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతం శాఙ్కరతలవకారోపనిషద్భాష్య టిప్పణంసమాప్తమ్.

రం.— (యోవాఏతామేవంవేదేతి) ఏతాం - బ్రహ్మవిద్యాముక్తవిధప్రతిష్ఠాయతనోపేతాంయోవేదససర్వాణిపాపానివిధూయ కాలపరిచ్ఛేదశూన్యేజ్యేయే- జ్యాయసి- జ్యేష్ఠే- సర్వోత్తరేస్వర్గలోకే - వైకుణ్ఠలోకే ప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః. అనన్తజ్యేయపదసమభివ్యాహారాత్స్వర్గలోకశబ్దోభగవల్లోకపరః. ఇతిచతుర్థఃఖణ్డః. ౯

కేనోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాంభూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారాః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతోరామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్.

⁂

[illegible]

శ్రీగురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

N. KUPPUSWAMAYYA
PLEADER
TIRUPATI

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేన చ యుక్తా

కఠోపనిషత్.

ప్రథమవల్లీ.

అవతారికా.

శం.— నమోభగవతేవైవస్వతాయమృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయనచికేతసేచ. అథకాఠోపనిషద్వల్లీనాంసుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రన్థావృత్తిరారభ్యతే. సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపనిపూర్వస్యక్విప్ప్రత్యయాన్తస్యరూపముపనిషదితి. ఉపనిషచ్ఛబ్దేనచవ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవేద్యవస్తువిషయావిద్యోచ్యతే. కేనపునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేనవిద్యోచ్యతఇతి. ఉచ్యతే - యేముముక్షవోదృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాస్సన్తఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాంవక్ష్యమాణలక్షణాంవిద్యాముపసద్యోపగమ్యతన్నిష్ఠతయానిశ్చయేనశీలయన్తి - తేషామవిద్యాదేస్సంసారబీజస్యవిశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేనవిద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే. తథాచవక్ష్యతి *నిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతఇతి. పూర్వోక్తవిశేషణాన్ముముక్షూన్వాపరంబ్రహ్మగమయతీతిబ్రహ్మగమయితృత్వేనయోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్. తథాచవక్ష్యతి *బ్రహ్మప్రాప్తోవిరజోఽభూద్విమృత్యురితి. లోకాదిర్బ్రహ్మజజ్ఞోయోఽగ్నిః-తద్విషయాయావిద్యాయాద్వితీయేనవరేణప్రార్థ్యమానాయాస్స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేనగర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవబృన్దస్యలోకాన్తరేపౌనఃపున్యేనప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేనశైథిల్యాపాదనేనధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే. తథాచవక్ష్యతి *స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇత్యాది. ననుచోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారోగ్రన్థమప్యభిలపన్తి - ఉపనిషదమధీమహే ఉపనిషదమధ్యాపయామఇతిచ. ఏవంనైషదోషః - అవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేస్సదిధాత్వర్థస్యగ్రన్థమాత్రేఽసమ్భవాద్విద్యాయాంచసమ్భవాత్, గ్రన్థస్యాపితాదర్థ్యేనతచ్ఛబ్దత్వోపపత్తేః,- *ఆయుర్వైఘృతమిత్యాదివత్. తస్మాద్విద్యాయాంముఖ్యయావృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దోవర్తతే - గ్రన్థేతుభక్త్యేతి. ఏవముపనిషన్నిర్వచనేనైవవిశిష్టోఽధికారీవిద్యాయాముక్తః. విషయశ్చవిశిష్టఉక్తోవిద్యాయాఃపరంబ్రహ్మప్రత్యగాత్మభూతం. ప్రయోజనంచాస్యాఉపనిషదఆత్యన్తికీసంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా. సమ్బన్ధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః. అతోయథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసమ్బన్ధాయావిద్యాయాఃకరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేనవిశిష్టాధికారివిషయప్రయోజనసంబన్ధాఏతావల్ల్యోభవన్తీత్యతస్తాయథాప్రతిభానంవ్యాచక్ష్మహే.

ఆ.— ధర్మాధర్మాద్యసంస్పృష్టంకార్యకారణవర్జితం। కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మయత్తన్నమామ్యహమ్॥

యస్సాక్షాత్కృతపరమానన్దోయావదధికారంయామ్యేపదేవర్తమానోఽకర్తృబ్రహ్మాత్మతానుభవబలతో భూతయాతనానిమిత్రదోషైరనిష్టస్థానాన ఆచార్యోపరప్రదానేనపరబ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ, యస్మైచోపదిదేశ, తాభ్యాంనమస్కుర్వన్నాచార్యభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యఙ్గత్వందర్శయతి (నమోభగవతేవైవస్వతాయేతి) అథశబ్దోమఙ్గలార్థః. చికీర్షితంప్రతిజానీతే (కాఠేతి) ననూపనిషదోవృత్తిర్నారబ్ధవ్యా, ప్రాణినాంకామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్పరాఙ్ముఖత్వాద్విశిష్టస్యాధికారిణోదుర్నిరూపత్వాద్ధర్మస్యచసత్త్వస్యకర్మభ్యఏవనిర్వృత్తేరుపనిషజ్జన్యవిద్యాయానిష్ప్రయోజనత్వాత్, జీవస్యచాసంసారిబ్రహ్మాత్మతాయాఃప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేననిర్విషయత్వాత్, చేత్యాశఙ్క్యోపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేనవిద్యాయావిశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేనతజ్జనకస్యగ్రన్థస్యాపివిశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేనవ్యాఖ్యేయత్వందర్శయితుంప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపసిద్ధింతావదాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య *ఉపనిషదంభోబ్రూహీత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ ఫలితమర్థమాహ (ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి) క్లిష్టావయవశక్త్యైవప్రయోగసంభవేసముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్యనకల్పనీయేత్యాహ (కేనపునరితి) *షద్లృవిశరణగత్యవసాదనేష్వితిధాతోర్విశరణమర్థమాశ్రిత్యయోగవృత్తిమాహ (ఉచ్యతఇతి) విషయేముముక్షుయిష్టుత్వాదిదోషదర్శనాద్విరక్తా, కేచనముముక్షవఃప్రసిద్ధాః- నసర్వేభవాదృశాఃకాముకాఏవేతియచ్ఛబ్దేనప్రసిద్ధిద్యోతకేనకథయతి. ఆనుశ్రవికాః- శబ్దప్రతిపన్నాస్స్వర్గభోగాదయః. (ఉపసద్యేతి) ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వాయావత్సాక్షాత్కారంశీలయన్తి- సంసార్యసంసారైక్యాసంభావనాదినిరస్యస్థిత్యర్థః. గర్భేత్యపూర్వోక్తఇతిఅగ్నివిద్యాయామప్యవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ (లోకాదీతి) భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమజోబ్రహ్మణోజాతోబ్రహ్మజః. సఏవజానాతీతిజ్ఞః. (గ్రన్థేతుభాక్తేతి) ఉపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగఇత్యర్థః. ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనే

మూ౦ః ఓం॥ ఉశన్హ వై వాజశ్రవసః సర్వవేదసం దదౌ। తస్య హ నచికేతా నామ పుత్ర ఆస॥ ౧
తగ్ం హ కుమారగ్ం సన్తం దక్షిణాసు నీయమానాసు శ్రద్ధావివేశ సోఽమన్యత॥ ౨
పీతోదకా జగ్ధతృణా దుగ్ధదోహా నిరిన్ద్రియాః। అనన్దా నామ తే లోకాస్తాన్ స గచ్ఛతి తా దదత్॥ ౩

శసిద్ధమర్థమాహ (ఏవమిత్యాదినా) - (అత్యన్తికీతి) నిదాననివృత్త్యా నివృత్తిర్వివక్షితా. నిదానం చాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః సంసారస్యాత్మైకత్వావిద్యా. సా చ న కర్మణా వినివర్తతే. అతో విద్యాయాః ప్రయోజనేన సాధ్యసాధనభావలక్షణస్సంబన్ధ ఇత్యర్థః. ……………

శం.— తత్రాఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా- ఉశన్- కామయమానః. హ వై ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ. వాజం- అన్నం. తద్దానాదినిమిత్తం శ్రవో యస్య- స వాజశ్రవాః. రూఢితో వా. తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః కిల విశ్వజితా సర్వమేధేనేజే తత్ఫలం కామయమానః. స తస్మిన్ క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వం ధనం దదౌ- దత్తవాన్. తస్య- యజమానస్య హ నచికేతా నామ పుత్రః కిలాస- బభూవ.

ఆ.— *వశ కాన్తావిత్యస్య శత్రన్తం రూపముశన్నితి. శ్రవః- కీర్తిః. సర్వమేధేన- సర్వస్వదక్షిణేన. ఈజే- యజనం కృతవానిత్యర్థః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। వ్యాఖ్యాస్యే విదుషాం ప్రీత్యై కఠవల్లీం యథామతి॥

రం.— (ఉశన్హ వై వాజశ్రవస ఇతి) ఉశన్ - కామయమానః. *వశ కాన్తావిత్యస్మాచ్ఛతరి *గ్రహిజ్యేత్యాదినా సంప్రసారణం. హ వై ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ. ఫలమితి శేషః. వాజశ్రవసః- వాజేన- అన్నేన దానాదికర్మభూతేన శ్రవః- కీర్తిర్యస్య- స వాజశ్రవాః. తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః. రూఢిర్వా వాజశ్రవస ఇతి. స కిల ఋషిర్విశ్వజితా సర్వస్వదక్షిణేన యజమానః తస్మిన్క్రతౌ సర్వవేదసం- సర్వస్వం దత్తవానిత్యర్థః. ఉశన్నిత్యనేన కర్మణః కామ్యత్వాద్దక్షిణాసాద్గుణ్యమావశ్యకమితి సూచ్యతే. ఆస- బభూవ. *ఛన్దస్యుభయథేతి లిటస్సార్వధాతుకత్వాత్ *స్వస్తయే తార్క్ష్యమిత్యాదివదస్తేర్భూభావాభావః.

శం.— తం హ- నచికేతసం కుమారం- ప్రథమవయసం సన్తమప్రాప్తప్రజననశక్తిం బాలమేవ శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ప్రవిష్టవతీ. కస్మిన్కాల ఇత్యాహ - ఋత్విగ్భ్యః సదస్యేభ్యశ్చ దక్షిణాసు నీయమానాసు - విభాగేనోపనీయమానాసు దక్షిణార్థాసు గోషు. స ఆవిష్టశ్రద్ధో నచికేతా అమన్యత.

ఆ.— (సదస్యేభ్యశ్చేతి) సదసి- యజ్ఞసభాయాం యేఽన్యే మిళితాః బ్రాహ్మణాః- తేభ్యశ్చ.

రం.— (తం హ కుమారం సన్తమితి) తం - నచికేతసం కుమారం సన్తం- బాలమేవ సన్తం ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాసు గోషు నీయమానాసు సతీషు శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తా ఆవివేశ- ఆవిష్టవతీ. యద్యపి యదానతికరం ద్రవ్యం- తద్దక్షిణేత్యుచ్యతే. ఏకా చాసౌ క్రతౌ ఆనతిరితి తదుపాధికో దక్షిణాశబ్ద ఏకవచనాన్తతామేవ లభతే. అత ఏవ భూనామ్నైకాహే క్రతౌ *తస్య ధేనుర్దక్షిణేత్యత్ర కృత్స్నస్య గవాశ్వాదేః ప్రకృతస్య దాక్షిణ్యస్య నివృత్తిరితి *తస్య ధేనురితి గవామితి దాశమికాధికరణే స్థితం. తథాపి దక్షిణాశబ్దోఽయం భూతివచనః- స చ కర్మాపేక్షయాపి ప్రవర్తతే- అస్మిన్కర్మణీయం భూతిరితి. కర్త్రపేక్షయాపి ప్రవర్తతే - అస్మిన్కర్మణ్యస్య పురుషస్యేయం భూతిరితి. తతశ్చ ఋత్విగ్బహుత్వాపేక్షయా దక్షిణాబహుత్వసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితి బహువచనముపపద్యతే. అత ఏవ *ఋతపేయ ఔదుమ్బరస్సోమచమసో దక్షిణా స ప్రియాయ సగోత్రాయ బ్రహ్మణే దేయ ఇత్యత్ర వాక్యతాపత్తేః బ్రహ్మభాగమాత్రేపి దక్షిణాశబ్దస్యావయవలక్షణామన్తరేణ ముఖ్యత్వోపపత్తేస్తన్మాత్రబాధ ఇత్యుక్తం దశమే *యది బ్రహ్మణస్తద్దానం తద్వికారస్స్యాదిత్యధికరణే. తతశ్చ క్రత్వపేక్షయా దక్షిణైక్యేపి ఋత్విగపేక్షయా దక్షిణాభేదసమ్భవాద్దక్షిణాస్వితి బహువచనస్య నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం.

శం.— కథమితి. ఉచ్యతే (పీతోదకా ఇత్యాదినా) దక్షిణార్థా గావో విశేష్యన్తే- పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః. జగ్ధం - భక్షితం తృణం యాభిస్తా జగ్ధతృణాః. దుగ్ధో దోహః - క్షీరాఖ్యో యాసాం తా దుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః - అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణా నిష్ఫలా గావ ఇత్యర్థః. తాః- ఏవంభూతా గా ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః- అనానన్దాః. అసుఖా నామేత్యేతత్. యే తే లోకాః- తాన్ స యజమానో గచ్ఛతి తా దదత్.

ఆ.— పీతముదకం ప్రాగేవ- నోత్తరకాలం పానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః. ౩-

రం.— శ్రద్ధాప్రకారమేవ దర్శయతి (పీతోదకా ఇతి) పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః. జగ్ధం- భక్షితం తృణం యాభిస్తా జగ్ధతృణాః. దుగ్ధో దోహః- క్షీరాఖ్యో యాభిస్తా దుగ్ధదోహాః. నిరిన్ద్రియాః- అప్రజననసమర్థాః. జీర్ణా నిష్ఫలా ఇతి యావత్. యా ఏవంభూతా గావ

సహోవాచపితరంతతకస్మైమాందాస్యసీతి। ద్వితీయంతృతీయంతగ్ంహోవాచమృత్యవేత్వాదదామీతి॥౪
బహూనామేమిప్రథమోబహూనామేమిమధ్యమః। కిగ్ంస్విద్యమస్యకర్తవ్యంయన్మయాద్యకరిష్యతి॥ ౫
అనుపశ్యయథాపూర్వేప్రతిపశ్యతథాపరే। సస్యమివమర్త్యఃపచ్యతేసస్యమివాజాయతేపునః॥ ౬
వైశ్వానరఃప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణోగృహాన్। తస్యైతాగ్ంశాన్తింకుర్వన్తిహరవైవస్వతోదకమ్॥ ౭

త్వాః ఋత్విగ్భ్యోదక్షిణాబుద్ధ్యాదదత్- ప్రయచ్ఛన్. అనన్దాః- అసుఖాఃతే - శాస్త్రసిద్ధాలోకాస్సన్తినామ- ఖలు. తాన్ సయజమానోగచ్ఛతి. ఏవమమన్యతేత్యర్థః. ౩

శం.— తదిదంక్రత్వసమ్పత్తినిమిత్తంపితురనిష్టం ఫలంమయాపుత్రేణసతానివారణీయమాత్మప్రదానేనాపిక్రతుసమ్పత్తింకృత్వేత్యేవంమత్వాపితరముపాగమ్యసహోవాచపితరం. హేతత-తాత-కస్మై-ఋత్విగ్విశేషాయదక్షిణార్థంమాందాస్యసీతి- ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్. ఏవముక్తేనాపిపిత్రోపేక్ష్యమాణోపిద్వితీయంతృతీయమప్యువాచకస్మైమాందాస్యసికస్మైమాందాస్యసీతి. నాయంకుమారస్స్వభావఇతిక్రుద్ధస్సన్ పితాతంహ- పుత్రంకిలోవాచ- మృత్యవే- వైవస్వతాయత్వాందదామీతి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.— (సహోవాచపితరమితి) దీయమానదక్షిణావైగుణ్యంమన్యమానోనచికేతాఃస్వాత్మదానేనాపిపితుఃక్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛన్నాస్తికాగ్రేసరఃపితరముపగమ్యోవాచ - తత - హేతాతకస్మైఋత్విజేదక్షిణార్థంమాందాస్యసీతి. సఏవముక్తేనాపిపిత్రాఉపేక్ష్యమాణోపిద్వితీయంతృతీయమపిపర్యాయంకస్మైమాందాస్యసీత్యువాచ. బహునిర్బధ్యమానఃపితాకుపితస్సంపుత్రంమృత్యవేదదామీత్యుక్తవాన్. ౪

శం.— సఏవముక్తఃపుత్రఏకాన్తేపరిదేవయాంచకార. కథమితి. ఉచ్యతే- బహూనాం- శిష్యాణాంపుత్రాణాంవా.ఏమి - గచ్ఛామి. ప్రథమస్సన్- ముఖ్యయా- శిష్యాదివృత్త్యేత్యర్థః. మధ్యమానాంచబహూనాంమధ్యమోమధ్యమయైవవృత్త్యైమి. నాధమయాకదాచిదపి. తమేవంవిశిష్టగుణమపిపుత్రంమాంమృత్యవేదదామీత్యుక్తవాన్పితా. కింస్విద్యమస్యకర్తవ్యం- ప్రయోజనం. మయాప్రత్తేనకింకరిష్యతి- యత్కర్తవ్యమద్య.నూనంప్రయోజనమనపేక్ష్యైవక్రోధవశాదుక్తవాన్ పితా - తథాపితత్పితుర్వచోమృషామాభూదిత్యేవంమత్వాపరిదేవనాపూర్వకమాహపితరంశోకావిష్టంకింమయోక్తమితి. ౫

ఆ.— యథావసరంగురోరిష్టంజ్ఞాత్వాశుశ్రూషణేప్రవృత్తిర్ముఖ్యా. ఆజ్ఞావశేనమధ్యమా. తదపరిపాలనేనాధమా. మయాదత్తేః యత్కర్తవ్యమద్యయమస్యకరిష్యతి.. తత్కింకర్తవ్యమాసీత్. నాసీదేవ- విధానాభావాత్. కథంతర్హ్యుక్తవానిత్యతఆహ (నూనమితి) ౫-౬

రం.— ఏవముక్తోపిపుత్రఃవిగతసాధ్వసశోకఃపితరమువాచ (బహూనామేమీతి) సర్వేషాంమృత్యుసదనంగన్తౄణాంపురతఃమధ్యేవాగచ్ఛామి- నతుపశ్చాత్. మృత్యుసదనగమనేనకోపిమమవిచారఇతిభావః. కింతర్హీత్యత్రాహ (కింస్విద్యమస్యేతి) మృత్యుర్యదద్యమయాకరిష్యతి తత్తాదృశంయమస్యకర్తవ్యంకింవా. పూర్ణకామస్యమృత్యోర్మాదృశేన బాలిశేనకింప్రయోజనంస్యాత్ - యేనఋత్విగ్భ్యఇవతస్మైమదర్పణంసఫలంస్యాత్. అతఏతదేవానుశోచామీతిభావః.

శం.— అనుపశ్య-ఆలోచయ. నిభాలయానుక్రమేణ. యథా-యేనప్రకారేణవృత్తాఃపూర్వేఽతిక్రాన్తాఃపితృపితామహాదయస్తవ తాన్దృష్ట్వాచతేషాంవృత్తమాస్థాతుమర్హసి. వర్తమానాశ్చాపరే- సాధవోయథావర్తన్తే-తాంశ్చప్రతిపశ్య- ఆలోచయతథా. నచతేషుమృషాకరణంవృత్తంవర్తమానంవాస్తి. తద్విపరీతమసతాంచవృత్తంమృషాకరణం.నచమృషాకృత్వాకశ్చిదజరామరోభవతి - యతస్సస్యమివమర్త్యః-మనుష్యఃపచ్యతే- జీర్ణోమ్రియతే. మృత్వాచసస్యమివఆజాయతేఆవిర్భవతిపునః. ఏవమనిత్యేజీవలోకేకింమృషాకరణేన- పాలయాత్మనఃసత్యం- ప్రేషయమాంయమాయేత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— సాధ్వసరోషావేశహీనమీదృశపుత్రవాక్యంశ్రుత్వా- క్రోధావేశాన్మయామృత్యవేత్వాందదామీత్యుక్తం - నేదృశంపుత్రంమృత్యవేదాతుముత్సహఇతిపశ్చాత్తప్తహృదయంపితరమాలోక్యోవాచ (అనుపశ్యేతి) పూర్వే - పితామహాదయోయథామృషావాదంవినైవస్థితా యథాచాపరేసాధవోఽద్యాపితిష్ఠన్తి,- తాననువీక్ష్యతథావర్తితవ్యమితిభావః. (సస్యమివేతి) మర్త్యస్సస్యమివాల్పేనాపికాలేనజీర్యతి. జీర్ణశ్చః త్వాసస్యమివపునరాజాయతే. ఏవమనిత్యేజీవలోకేకింమృషాకరణేన- పాలయసత్యం- ప్రేషయమాంమృత్యవఇతిభావః.

శం.— సఏవముక్తఃపితాఆత్మనఃసత్యతాయైప్రేషయామాస. సచయమభవనంగత్వాతిస్రోరాత్రీరువాసయమేప్రోషితే. ప్రోష్యాగతంయమమమాత్యాభార్యావాఊచుఃబోధయన్తః- వైశ్వానరః- అగ్నిరేవసాక్షాత్ప్రవిశత్యతిథిస్సన్ బ్రాహ్మణోగృహాన్ దహన్నివ. తస్యదాహంః యన్తఇవాగ్నేరేతాంపాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాన్తింకుర్వన్తిసన్తోతిథయే. అతోహర- ఆహరహేవైవస్వతోదకంనచికేతసేపాద్యార్థం.

ఆశాప్రతీక్షే సఙ్గతగ్ం సూనృతాంచేష్టాపూర్తే పుత్రపశూగ్ంశ్చ సర్వాన్।
ఏతద్వృఙ్క్తే పురుషస్యాల్పమేధసో యస్యానశ్నన్వసతి బ్రాహ్మణో గృహే॥ ౮
తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహే మేఽనశ్నన్ బ్రహ్మన్నతిథిర్నమస్యః।
నమస్తేఽస్తు బ్రహ్మన్ స్వస్తి మేఽస్తు తస్మాత్ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ॥ ౯
శాన్తసఙ్కల్పస్సుమనా యథా స్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమో మాభి మృత్యో।
త్వత్ప్రసృష్టం మాభివదేత్ ప్రతీత ఏతత్త్రయాణాం ప్రథమం వరం వృణే॥ ౧౦

ఆ.— శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాగాదికమపి కథాయామపేక్షితం పూరయతి (స ఏవముక్తః పితేతి) ౭-౮-౯

రం.— ఏవముక్త్వా ప్రేషితః ప్రోషితస్య మృత్యోర్ద్వారి తిస్రో రాత్రీరనశ్నన్నువాస. తతః ప్రోష్యాగతం యమం ద్వార్స్థా వృద్ధా ఊచుః (వైశ్వానరః ప్రవిశతీతి) సాక్షాదగ్నిరేవాతిథిర్బ్రాహ్మణస్సన్ గృహాన్ప్రవిశతి. తస్యాగ్నేరేతాం- పాద్యాసనదానాదిలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తః- తదపచారేణ దగ్ధా మా భూమేతి. అతః హే వైవస్వత- నచికేతసే పాద్యార్థముదకం హర- ఆహరేత్యర్థః. ౭

శం.— యతశ్చాకరణే ప్రత్యవాయః శ్రూయతే- ఆశాప్రతీక్షే- నిర్జ్ఞాతానిర్జ్ఞాతప్రాప్తీ. ఇష్టార్థప్రార్థనా ఆశా. అనిర్జ్ఞాతప్రాప్త్యర్థం ప్రతీక్షణం ప్రతీక్షా. తే ఆశాప్రతీక్షే. సఙ్గతం- సత్సంయోగజం ఫలం. సూనృతాం చ- సూనృతా హి ప్రియా వాక్. తన్నిమిత్తం చ. ఇష్టాపూర్తే- ఇష్టం- యాగజం, పూర్తం- ఆరామాదిక్రియాజం ఫలం. పుత్రపశూంశ్చ- పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ సర్వాన్. ఏతత్సర్వం యథోక్తం వృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. వినాశయతీత్యేతత్. పురుషస్యాల్పమేధసః- అల్పప్రజ్ఞస్య. యస్యానశ్నన్ - అభుఞ్జానో బ్రాహ్మణో గృహే వసతి. తస్మాదనుపేక్షణీయః సర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— అకరణే ప్రత్యవాయం చ దర్శయన్తి స్మ। (ఆశాప్రతీక్షే ఇతి) యస్యాల్పమేధసః- అల్పప్రజ్ఞస్య పురుషస్య గృహే అనశ్నన్- అభుఞ్జానః అతిథిర్వసతి. తస్యాశాప్రతీక్షే- కామసఙ్కల్పౌ. యద్వా- అనుత్పన్నవస్తువిషయేచ్ఛా ఆశా. ఉత్పన్నవస్తుప్రాప్తీచ్ఛా ప్రతీక్షా. సఙ్గతం- సత్సఙ్గమం. సూనృతాం- సత్యప్రియవాచం. ఇష్టాపూర్తే- ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. పుత్రాన్పశూంశ్చ- ఏతత్- అనశనరూపం పాపం వృఙ్క్తే- వర్జయతి. నాశయతీత్యర్థః. *వృజీ వర్జనే. రుధాదిత్వాత్ శ్నమ్. *వృజ వర్జన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్వా దాదిత్వాచ్ఛపో లుక్. ౮

శం.— ఏవముక్తో మృత్యురువాచ నచికేతసముపగమ్య పూజాపురస్సరం. కిం తదిత్యాహ- తిస్రో రాత్రీర్యత్ - యస్మాదవాత్సీః - ఉషితవానసి. గృహే మే- మమానశ్నన్ హే బ్రహ్మన్నతిథిస్సన్నమస్యః- నమస్కారార్హశ్చ. తస్మాన్నమస్తే- తుభ్యమస్తు- భవతు. హే బ్రహ్మన్ స్వస్తి- భద్రం మేఽస్తు. తస్మాత్- భవతోఽనశనేన మద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్ ప్రాప్త్యుపశమేన. యద్యపి భవదనుగ్రహేణ సర్వం మమ స్వస్తి స్యాత్- తథాపి త్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాం రాత్రిం ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ- అభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

రం.— ఏవం వృద్ధైరుక్తో మృత్యుః నచికేతసమువాచ (తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీరితి) మే గృహే యస్మాద్ధేతోః హే బ్రహ్మన్నమస్కారార్హోఽతిథిస్సన్ తిస్రో రాత్రీరభుఞ్జాన ఏవ అవాత్సీరిత్యర్థః. (నమస్తే ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (తస్మాదితి) తస్మాద్ధేతోర్మహ్యం స్వస్తి యథా స్యాదిత్యేవమర్థం త్రీన్వరాన్ప్రతి- ఉద్దిశ్య వృణీష్వ- ప్రార్థయ. తవ లిప్సాఽభావేఽపి మదనుగ్రహార్థమనశనరాత్రిసమసఙ్ఖ్యాకాన్ త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యర్థః. ౯

శం.— అతో నచికేతాస్త్వాహ. యది దిత్సుర్వరాన్- శాన్తసఙ్కల్పః- ఉపశాన్తః సఙ్కల్పో యస్య మాం ప్రతి- యమం ప్రాప్య కిం ను కరిష్యతి మమ పుత్ర ఇతి- స శాన్తసఙ్కల్పః. సుమనాః- ప్రసన్నమనాశ్చ. యథా స్యాద్వీతమన్యుః- విగతరోషశ్చ గౌతమః- మమ పితా మాభి- మాం ప్రతి హే మృత్యో. కించ- త్వత్ప్రసృష్టం- త్వయా వినిర్ముక్తం- ప్రేషితం గృహం ప్రతి మామభివదేత్ప్రతీతః- లబ్ధస్మృతిః. స ఏవాయం పుత్రో మమాగత ఇత్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏతత్ప్రయోజనం త్రయాణాం వరాణాం ప్రథమం- ఆద్యం వరం వృణే- ప్రార్థయేయం- యత్పితుః పరితోషణం. ౧౦

ఆ.— ప్రేతీభూతోఽభ్యుపగతో నావలోకనీయ ఇతి మత్వోపేక్షాం యథా న కరోతి- తథా ప్రసాదం కుర్విత్యాహ (కించ త్వత్ప్రసృష్టమితి) ౧౦

రం.— ఏవం ప్రార్థితో నచికేతాస్త్వాహ (శాన్తసఙ్కల్ప ఇతి) హే మృత్యో - మత్పుత్రో యమం ప్రాప్య కిం కరిష్యతీతి మద్విషయచిన్తారహితః ప్రసన్నమనాః- మామభి- మాం ప్రతి మమ పితా గౌతమో వీతరోషశ్చ యథా స్యాదిత్యర్థః. కిఞ్చ (త్వత్ప్రసృష్టమితి) త్వయా గృహాయ ప్రేషితం మామభి- మాం ప్రతి ప్రతీతః- యథాపూర్వం ప్రీతస్సన్వదేత్. యద్వా- అభివదేత్ - ఆశిషం ప్రయుఞ్జ్యాత్. *అభివదతి నాభివాదయత ఇతి స్మృతేః అభివదనస్య ఆశీర్వాదే ప్రయోగాత్. (ఏతదితి) స్పష్టోఽర్థః. ౧౦

యథాపురస్తాద్భవితాప్రతీతఔద్దాలకిరారుణిర్మత్ప్రసృష్టః।
సుఖగ్ంరాత్రీఃశయితావీతమన్యుస్త్వాందదృశివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్॥ ౧౧
స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంనజరయాబిభేతి।
ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే॥ ౧౨
సత్వమగ్నిగ్ంస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితగ్ంశ్రద్దధానాయమహ్యం।
స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణ॥ ౧౩
ప్రతేబ్రవీమితదుమేనిబోధస్వర్గ్యమగ్నిన్నచికేతఃప్రజానన్।
అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాంవిద్ధిత్వమేనన్నిహితంగుహాయాం॥ ౧౪

శం.—— మృత్యురువాచ- యథాబుద్ధిస్త్వయిపురస్తాత్- పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితాపితుస్తవ- భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవపితాతథైవ. ప్రతీతః- ప్రతీతవాన్సన్. ఔద్దాలకిః- ఉద్దాలకఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణోవా. మత్ప్రసృష్టః- మయానుజ్ఞాతస్సన్నితరాఅపిరాత్రీఃసుఖం- ప్రసన్నమనాఃశయితా- స్వప్తావీతమన్యుః- విగతమన్యుశ్చభవితా- స్యాత్. త్వాంపుత్రందదృశివాన్- దృష్టవాన్సః. మృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తంసన్తం. ౧౧

ఆ.—— ఔద్దాలకిరితితద్ధితఃస్వార్థేవ్యాఖ్యాతః. అపత్యార్థేవ్యాఖ్యేయఇత్యాహ (ద్వ్యాముష్యాయణోవేతి) అముష్యప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః. ద్వయోఃపిత్రోః- పూర్వభాషాదినాసమ్బన్ధీచాసావాముష్యాయణశ్చ. నజారజఇత్యర్థః. ౧౧

రం.—— ఏవముక్తోమృత్యుఃప్రత్యువాచ (యథాపురస్తాదితి) యథాపూర్వంత్వయిహృష్టోభవితా. ఉద్దాలకఏవౌద్దాలకిః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. ద్వ్యాముష్యాయణోవా. ఉద్దాలకస్యాపత్యం. అరుణస్యగోత్రాపత్యమితివార్థః. మత్ప్రసృష్టః- మదనుజ్ఞాతః. మదనుగృహీతస్సన్. మదనుగ్రహాదిత్యర్థః. (సుఖమితి) త్వయిగతమన్యుస్సన్ఉత్తరాఅపిరాత్రీస్సుఖంశయితా. లుట్. సుఖనిద్రాంప్రాప్స్యతీతియావత్. దదృశివాన్- దృష్టవాన్సన్నిత్యర్థః. క్వసన్తోయంశబ్దః. *దృశేశ్చేతివక్తవ్యమితిక్వసోరిట్. ఛాన్దసోద్విర్వచనాభావః. మత్ప్రసృష్టమితిద్వితీయాన్తపాఠేప్రేషితంత్వామితియోజనా. ౧౧

శం.—— నచికేతాఉవాచ- స్వర్గేలోకేరోగాదినిమిత్తంభయంకించిదపినాస్తి. నచతత్రత్వంమృత్యోసహసాప్రభవసి. అతోజరయాయుక్తఇహలోకవత్తతోనబిభేతికుతశ్చిత్తత్ర. కించ- ఉభేఅశనాయాపిపాసేతీర్త్వా- అతిక్రమ్యశోకమతీత్యగచ్ఛతీతిశోకాతిగస్సన్- మానసేనదుఃఖేనవర్జితోమోదతే- హృష్యతిస్వర్గలోకేదివ్యే. ౧౨

ఆ.—— స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానంప్రష్టుంస్వర్గస్వరూపంతావదాహ (స్వర్గేలోకఇతి) ౧౨-౧౩

రం.—— నచికేతావరంద్వితీయంప్రార్థయతే (స్వర్గేలోకఇత్యాదినామన్త్రద్వయేన) అత్రస్వర్గశబ్దోమోక్షస్థానపరః. యథాచైతత్తథోత్తరత్రవక్ష్యతే. హేమృత్యోత్వంతత్రనప్రభవసి. జరాయుక్తస్సన్నబిభేతి- జరాతోనబిభేతి. తత్రవర్తమానఃపురుషఇతిశేషః. (ఉభేఇతి) అశనాయా- బుభుక్షా. అత్రాపిస్వర్గశబ్దోమోక్షస్థానపరః. ౧౨

శం.—— ఏవంగుణవిశిష్టస్యస్వర్గలోకస్యప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నింస్వర్గ్యంసత్వం-మృత్యురధ్యేషి-స్మరసి. జానాసీత్యర్థః. హేమృత్యోతత్వంప్రబ్రూహి- కథయశ్రద్దధానాయ- శ్రద్ధావతే- మహ్యంస్వర్గార్థినే. యేనాగ్నినాచితేనస్వర్గలోకాః- స్వర్గోలోకోయేషాంతేస్వర్గలోకాః- యజమానాఅమృతత్వం- అమరణతాం-దేవత్వంభజన్తే- ప్రాప్నువన్తి. తదేతదగ్నివిజ్ఞానంద్వితీయేనవరేణవృణే. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౩

రం.—— (సత్వమితి) పురాణాదిప్రసిద్ధసార్వజ్ఞ్యస్త్వంస్వర్గప్రయోజనమగ్నింజానాసి. *స్వర్గాదిభ్యోయద్వక్తవ్యఇతిప్రయోజనమిత్యర్థేయత్. స్థణ్డిలరూపాగ్నేస్స్వర్గప్రయోజనకత్వంచఉపాసనాద్వారేతిఉత్తరత్రస్ఫుటం. శ్రద్దధానాయ- మోక్షశ్రద్ధావతే. స్వర్గలోకేనతవకింసిధ్యతీత్యత్రాహ (స్వర్గలోకాఇతి) స్వర్గోలోకోయేషాంతే. పరమపదంప్రాప్తాఇత్యర్థః. *పరంజ్యోతిరుపసంపద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ స్వరూపావిర్భావలక్షణమోక్షశబ్దితామృతత్వస్యేతిభావః. (ఏతదితి) స్పష్టం. ౧౩

శం.—— మృత్యోఃప్రతిజ్ఞేయం-తే-తుభ్యంప్రబ్రవీమియత్త్వయాప్రార్థితం- తత్. ఉ- మే- మమవచోనిబోధ- బుధ్యస్వైకాగ్రమనాస్సన్. స్వర్గ్యం-స్వర్గాయహితం. స్వర్గసాధనమగ్నింహేనచికేతఃప్రజానన్విజ్ఞాతవాన్సన్ అహమిత్యర్థః. ప్రబ్రవీమితన్నిబోధేతిచశిష్యబుద్ధిసమాధానార్థంవచనం. అధునాగ్నింస్తౌతి- అనన్తలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్. అథో- అపిప్రతిష్ఠాం- ఆశ్రయంజగతోవిరాడ్రూపేణ- తమేతమగ్నింమయోచ్యమానంవిద్ధి- జానీహిత్వంనిహితం- స్థితంగుహాయాం. విదుషాంబుద్ధౌనివిష్టమిత్యర్థః. ౧౪

లోకాదిమగ్నింతమువాచతస్మై యాఇష్టకాయావతీర్వాయథావా।
సచాపితత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్యమృత్యుఃపునరేవాహతుష్టః॥ ౧౫
తమబ్రవీత్ప్రీయమాణోమహాత్మావరంతవేహాద్యదదామిభూయః।
తవైవనామ్నాభవితాయమగ్నిఃసృఙ్కాంచేమామనేకరూపాంగృహాణ॥ ౧౬
త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూ।
బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వానిచాయ్యేమాంశాన్తిమత్యన్తమేతి॥ ౧౭

ఆ.— ఇయంచవక్ష్యమాణామృత్యోఃప్రతిజ్ఞావగన్తవ్యా. * సత్రేధాఽఽత్మానంవ్యాకురుతేతిశ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణసమష్టిరూపోవిరాడేవవ్యవస్థితఇతి. తేనవిరాడ్రూపేణాగ్నిర్జగతఃప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే. ౧౪

రం.— ఏవముక్తోమృత్యురాహ (ప్రతేబ్రవీమీతి) ప్రార్థితవతేతుభ్యంప్రబ్రవీమి. *వ్యవహితాశ్చేతివ్యవహితప్రయోగః. మమ ఉపదేశాజ్జానీహీత్యర్థః. జ్ఞానస్యఫలందర్శయతి (స్వర్గ్యమగ్నిమితి) అనన్తస్య- విష్ణోర్లోకస్యప్రాప్తిం. *తద్విష్ణోఃపరమంపదమిత్యుత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాత్. అథో - తత్ప్రాప్త్యనన్తరంప్రతిష్ఠాం- అపునరావృత్తించ. లభతఇతిశేషః. తజ్జ్ఞానస్యేదృశసామర్థ్యంకథంసమ్భవతీతిమన్యమానం ప్రత్యాహ (విద్ధీతి) బ్రహ్మోపాసనాఙ్గతయావిహితజ్ఞానస్యమోక్షహేతుత్వలక్షణమేతత్స్వరూపంగుహాయాంనిహితమన్యైర్నజానన్తి- త్వంజానీహీతిభావః. యద్వా- జ్ఞానార్థస్యవిదేర్లాభార్థకత్వసమ్భవాత్- అగ్నింప్రజానంస్త్వం. అనన్తలోకాప్తింప్రతిష్ఠాంలభస్వేత్యుక్తే హేతుహేతుమద్భావస్సిద్ధోభవతి. ప్రజానన్- *లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః. ౧౪

* * *

శం.— ఇదంశ్రుతేర్వచనం- లోకాదిం- లోకానామాదిం. ప్రథమశరీరిత్వాత్. అగ్నింతం- ప్రకృతంనచికేతసాప్రార్థితమువాచ- ఉక్తవాన్మృత్యుస్తస్మైనచికేతసే. కించ- యాఇష్టకాశ్చేతవ్యాఃస్వరూపేణ. యావతీర్వాసఙ్ఖ్యయా. యథా- చీయతేఽగ్నిర్యేనప్రకారేణ. సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః. సచాపి- నచికేతాస్తత్ప్రత్యవదద్యథోక్తమథాస్య- తన్మృత్యునోక్తంయథాయత్ప్రత్యయేనావదత్- ప్రత్యుచ్చారితవాన్. తస్యప్రత్యుచ్చారణేనతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరేవాహవరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యంవరందిత్సుః. ౧౫

ఆ.— సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానంచయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితిశ్రుతిరస్మాన్బోధయతీత్యాహ (ఇదంశ్రుతేర్వచనమితి) ౧౫-౧౬

రం.— అనన్తరంశ్రుతివాక్యం (లోకాదిమగ్నిమితి) లోకస్యాదిం- హేతుం. స్వర్గ్యమితియావత్. తమగ్నిమువాచ. యల్లక్షణాఇష్టకాశ్చేతవ్యాః- యత్సఙ్ఖ్యాకాః - యేనప్రకారేణచేతవ్యాః - తత్సర్వముక్తవానిత్యర్థః. యావతీరితి - పూర్వసవర్ణశ్ఛాన్దసః. (సచాపీతి) సచ - నచికేతాఃతత్ - శ్రుతంసర్వంతథైవానూదితవానిత్యర్థః. (అథాస్యేతి) శిష్యస్యగ్రహణసామర్థ్యదర్శనేనసంతుష్టస్సన్మృత్యుఃపునరప్యుక్తవాన్. ౧౫

* * *

శం.— కథం. తం- నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః- శిష్యయోగ్యతాంపశ్యన్ప్రీయమాణః- ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మా - అక్షుద్రబుద్ధిః. వరంతవచతుర్థమిహప్రీతినిమిత్తంఅద్యేదానీందదామిభూయః- ప్రయచ్ఛామి. తవైవ- నచికేతసోనామ్నా- అభిధానేనప్రసిద్ధోభవితామయోచ్యమానోఽయమగ్నిః. సృఙ్కాం-శబ్దవతీం. రత్నమయీంమాలామిమామనేకరూపాం-విచిత్రాంగృహాణ- స్వీకురు. యద్వా- సృఙ్కాం- అకుత్సితాంగతింకర్మమయీంగృహాణ. అన్యదపికర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః. అత్రఅనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౬

రం.— (తమబ్రవీదితి) సంతుష్యమహామనామృత్యుఃనచికేతసమబ్రవీత్-పునశ్చతుర్థంవరందదాని - ప్రయచ్ఛానీతి. కింతత్- తత్రాహ (తవైవేతి) మయోచ్యమానోఽగ్నిస్తవైవనామ్నానాచికేతఇతిప్రసిద్ధోభవితా. విచిత్రాంసృఙ్కాం- శబ్దవతీంరత్నమాలాంస్వీకుర్విత్యర్థః. ౧౬

* * *

శం.— పునరపికర్మస్తుతిమేవాహ - త్రిణాచికేతః - త్రిఃకృత్వోనాచికేతోఽగ్నిశ్చితోయేనసత్రిణాచికేతస్తద్విజ్ఞానస్తదనుష్ఠానవాన్వా. త్రిభిః- మాతృపిత్రాచార్యైరేత్య- ప్రాప్యసన్ధిం- సన్ధానం- సమ్బన్ధం. మాత్రాద్యనుశాసనంయథావత్ప్రాప్యేత్యేతత్. తద్ధిప్రామాణ్యకారణంశ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే- యథా *మాతృదేవఇత్యాదిః. వేదస్మృతిశిష్టైర్వా. ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా. తేభ్యోహివిశుద్ధిఃప్రత్యక్షాత్. త్రికర్మకృత్- ఇజ్యాధ్యయనదానానాంకర్తాతరతి- అతిక్రామతిజన్మమృత్యూ. కించ- బ్రహ్మజజ్ఞం- బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాజ్జాతోబ్రహ్మజః. బ్రహ్మజశ్చాసౌజ్ఞశ్చేతిబ్రహ్మజజ్ఞః. సర్వజ్ఞోహ్యసౌ. తందేవం- ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవన్తమీడ్యం- స్తుత్యంవిదిత్వాశాస్త్రతో, నిచాయ్య- దృష్ట్వాచాత్మభావేనే, మాం - స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాంశాన్తిం - ఉపరతిమత్యన్తమేతి - అతిశయేనైతి. వైరాజంపదంజ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేనప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౭

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వాయఏవంవిద్వాగ్ంశ్చినుతేనాచికేతం।
సమృత్యుపాశాన్పురతఃప్రణోద్యశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే॥ ౧౮
యోవాప్యేతాంబ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాంచితింవిదిత్వాచినుతేనాచికేతం। *
సఏవభూత్వాబ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతఃకరోతితద్యేనపునర్నజాయతే॥ ౧౮
ఏషతేఽగ్నిర్నచికేతస్స్వర్గ్యోయమవృణీథాద్వితీయేనవరేణ।
ఏతమగ్నింతవైవప్రవక్ష్యన్తిజనాసస్తృతీయంవరన్నచికేతోవృణీష్వ॥ ౧౯

ఆ.— (విశుద్ధిరితి.) ధర్మాద్యవగతిః. (దృష్ట్వాచాత్మభావేనేతి) వింశత్యధికానిసప్తశతానిఇష్టకానాంసఙ్ఖ్యా. సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణిచతావత్సఙ్ఖ్యాకాన్యేవ. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్తైరిష్టకాస్థానీయైశ్చితోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేనధ్యాత్వేతి. ౧౭-౧౮-౧౯

రం.— పునరపికర్మప్రస్తౌతి (త్రిణాచికేతఇతి) త్రిణాచికేతః - * అయంవావయఃపవతఇత్యాద్యనువాకత్రయాధ్యాయీ. త్రికర్మకృత్- యజనాధ్యయనదానకృత్. పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞసోమయజ్ఞకృద్వా. త్రిభిః- త్రిరనుష్ఠితైరగ్నిభిః. సన్ధిం- పరమాత్మోపాసనేనసమ్బన్ధం. ఏత్య- ప్రాప్యజన్మమృత్యూతరతీత్యర్థః. *కరోతితద్యేనపునర్నజాయతఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. ఏవమేవహ్యయంమన్త్రః *త్రయాణామేవచైవమితిసూత్రేవ్యాసార్యైర్వివృతః. త్రిభిరేత్యసన్ధిమితినిర్దిష్టమఙ్గిభూతంపరమాత్మోపాసనమాహ (బ్రహ్మజజ్ఞమితి) అయంమన్త్రః *విశేషణాచ్చేతిసూత్రభాష్యే * బ్రహ్మజజ్ఞః- జీవః. బ్రహ్మణోజాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ. తందేవమీడ్యంవిదిత్వా- జీవాత్మానముపాసకంబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః. ఇతివివృతం. దేవశబ్దస్యపరమాత్మవాచితయా, జీవపరయోశ్చైక్యాసమ్భవా, దత్రత్యదేవశబ్దస్యపరమాత్మాత్మకత్వపర్యన్తోర్థఇతిభాష్యాభిప్రాయః. నిచాయ్య- బ్రహ్మాత్మకంస్వాత్మానంసాక్షాత్కృత్య. ఇమాం- *త్రికర్మకృత్తరతీతిపూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాంసంసారరూపానర్థశాన్తిమేతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణంచ. త్రిణాచికేతః - త్రయం - యథోక్తం *యాఇష్టకాయావతీర్వాయథావేత్యేతద్విదిత్వా- అవగమ్యయశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నింవిద్వాంశ్చినుతే- నిర్వర్తయతినాచికేతమగ్నిం- క్రతుం. సమృత్యుపాశాన్- అధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతః- అగ్రతః- పూర్వమేవశరీరపాతాదిత్యర్థః. ప్రణోద్య- అపహాయశోకాతిగః-మానసైర్దుఃఖైర్వర్జితఇత్యేతత్. మోదతేస్వర్గలోకేవైరాజేవిరాడాత్మస్వరూపప్రతిపత్త్యా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౮

రం.— (త్రిణాచికేతఇతి) త్రిణాచికేతః- ఉక్తార్థః. త్రయమేతద్విదిత్వా- *బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యమితిమన్త్రనిర్దిష్టంబ్రహ్మస్వరూపం, తదాత్మకస్వాత్మస్వరూపం, *త్రిభిరేత్యసన్ధిమితినిర్దిష్టాగ్నిస్వరూపం, చవిదిత్వా- గురూపదేశేనశాస్త్రతోవాజ్ఞాత్వా. యఏవంవిద్వాన్- ఏతాదృశార్థత్రయానుసన్ధానపూర్వకంనాచికేతమగ్నింయశ్చినుతే- సమృత్యుపాశాన్- రాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతః- శరీరపాతాత్పూర్వమేవప్రణోద్య- తిరస్కృత్య. జీవద్దశాయామేవరాగాదిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (శోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకఇతి) పూర్వమేవవ్యాఖ్యాతం. ౧౮

రం.— (యోవాప్యేతామితి) యఃఏతాంచితింబ్రహ్మజజ్ఞాత్మభూతాంవిదిత్వా - బ్రహ్మాత్మకస్వస్వరూపతయాఽనుసన్ధాయనాచికేతమగ్నించినుతే- సఏవబ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానశాలీసన్ అపునర్భవహేతుభూతంయద్భగవదుపాసనం - తదనుతిష్ఠతి. తతశ్చాగ్నౌభగవదాత్మకస్వాత్మానుసన్ధానపూర్వకమేవచయనం- *త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇతిపూర్వమన్త్రేభగవదుపాసనద్వారామోక్షసాధనతయానిర్దిష్టత్వాత్. నాన్యదితిభావః. అయంచమన్త్రఃకేషుచిత్కోశేషునదృష్టః- కైశ్చిదవ్యాకృతశ్చ. అథాపి ప్రత్యయితవ్యతమైర్వ్యాసార్యాదిభిరేవవ్యాఖ్యాతత్వాన్నప్రక్షేపశఙ్కాకార్యా. ౧౮

శం.— ఏషతే- తుభ్యమగ్నిర్వరోహేనచికేతఃస్వర్గ్యః- స్వర్గసాధనః. యం- అగ్నింవరమవృణీథాః - ప్రార్థితవానసిద్వితీయేనవరేణ. సోఽగ్నిర్వరోదత్తఇత్యుక్తోపసంహారః. కించ- ఏతమగ్నింతవైవనామ్నాప్రవక్ష్యన్తిజనాసః- జనాఇత్యేతదేషవరోదత్తోమయాచతుర్థఃతుష్టేన. తృతీయంవరంనచికేతోవృణీష్వ. తస్మిన్హ్యదత్తేఋణవానహమిత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౯

రం.— (ఏషతేఽగ్నిర్నచికేతఃస్వర్గ్యః) ఉపదిష్టఇతిశేషః. (యమవృణీథాద్వితీయేనవరేణ) స్పష్టోర్థః. కిఞ్చ (ఏతమగ్నిమితి జనాస్తవైవనామ్నాఏతమగ్నింప్రవక్ష్యన్తీత్యర్థః. (తృతీయమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. నన్వేతత్ప్రకరణగతానాంస్వర్గశబ్దానాంమోక్షపరత్వేకింప్రమాణమితిచేత్. ఉచ్యతే- భగవతైవభాష్యకృతా *స్వర్గ్యమగ్నిమితిమన్త్రంప్రస్తుత్య *స్వర్గశబ్దేనాత్రపరమపురుషార్థలక్షణోమోక్షోఽభిధీయతే *స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇతితత్రస్థస్యజననమరణాభావశ్రవణాత్, * త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇతిప్రతిపాదనాత్, తృతీయవరప్రశ్నేనచికేతసాక్షయిఫలానాంనిన్దిష్యమాణతయాక్షయిఫలవిముఖేననచికేతసాక్షయిష్ణుస్వర్గఫలసాధనస్యప్రార్థ్యమానతానుపపత్తేశ్చ. స్వర్గశబ్దస్యప్రకృష్టసుఖవచనతయానిరవధికానన్దరూపమోక్షస్యస్వర్గశబ్దవాచ్యత్వసమ్భవాదధికరణతాత్పర్యతశ్చప్రతిపాది

త్వాన్నశఙ్కావకాశః. నను *స్వర్గేలోకేనభయంకించనాస్తినతత్రత్వంజరయాబిభేతి। ఉభేతీర్త్వాఅశనాయాపిపాసేశోకాతిగోమోదతేస్వర్గలోకే। సత్వమగ్నింస్వర్గ్యమధ్యేషిమృత్యోప్రబ్రూహితంశ్రద్దధానాయమహ్యం। స్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఏతద్ద్వితీయేనవృణేవరేణేతిద్వితీయవరప్రశ్నమన్త్రద్వయేచతురభ్యస్తస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వంకింముఖ్యయావృత్త్యా- ఉతఅముఖ్యయా. నాద్యః - *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యాం *స్వర్గాపవర్గయోరేకం *నస్వర్గంనాపునర్భవం *సస్వర్గస్స్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదిత్యాదిప్రయోగేష్వపవర్గప్రతిద్వన్ద్వివాచితయాలోకవేదప్రసిద్ధస్యస్వర్గశబ్దస్యమోక్షవాచిత్వాభావాత్, *ధ్రువసూర్యాన్తరంయత్తునియుతానిచతుర్దశ - స్వర్గలోకస్సకథితోలోకసంస్థానచిన్తకైరితిపురాణవచనానుసారేణసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవిశేషస్యైవస్వర్గశబ్దవాచ్యతయాతత్రైవలౌకికవైదికవ్యవహారదర్శనేనమోక్షస్థానస్యతథాత్వాత్,. నాప్యముఖ్యయేతిద్వితీయఃపక్షః- ముఖ్యార్థేబాధకాభావాత్. కిమత్ర ప్రశ్నవాక్యగతంజరామరణరాహిత్యామృతత్వభాక్త్వాదికంబాధకం-ఉతప్రతివచనగతజరామృత్యుతరణాది- ఉతమోక్షయిష్ణుస్వర్గస్యసర్వకామవిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిర్వా. నాద్యః-స్వర్గలోకవాసినాంజరామరణక్షుత్పిపాసాశోకాదిరాహిత్యస్య, అమృతపానాదమృతత్వప్రాప్తేశ్చ పురాణేషుస్వర్గస్వరూపకథనప్రకరణేషుదర్శనాత్, *ఆభూతసంప్లవంస్థానమమృతత్వంహిభాష్యతఇతిస్మరణా, త్తత్రైవ * అజీర్యతామమృతానాముపేత్యేతిమృత్యావప్యమృతశబ్దప్రయోగదర్శనా, చ్చ- స్వర్గలోకవాసినామేవబ్రహ్మోపాసనద్వారా *తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాఅమృతత్వప్రాప్తేస్సమ్భవేనస్వర్గలోకాఅమృతత్వంభజన్తఇత్యస్యోపపత్తే, శ్చ ఆపేక్షికామృతత్వపరతయాలోకవేదనిరూఢాపసంహారికామృతశబ్దానుసారేణ ప్రక్రమస్థానన్యథాసిద్ధవిశేష్యవాచి స్వర్గశబ్దస్యాన్యథానయనాసమ్భవాత్. నహిదేవదత్తోఽభిరూపఇత్యుక్తేఅభిరూపపదస్వారస్యానుసారేణదేవదత్తపదస్యఅత్యన్తాభిరూపయజ్ఞదత్తపరత్వమాశ్రీయతే. నద్వితీయః- *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరితిమన్త్రస్యస్వర్గసాధనస్యైవాగ్నేస్త్రిరభ్యాసేజన్మమృత్యుతరణహేతుభూతబ్రహ్మవిద్యాహేతుత్వమస్తీత్యేతదర్థకతయాస్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరత్వాబాధకత్వాత్. అతఏవతత్తుల్యార్థస్య *కరోతితద్యేనపునర్నజాయతఇత్యస్యాపినస్వర్గశబ్దముఖ్యార్థబాధకత్వం. నాపిమోక్షయిష్ణోఃస్వర్గస్యఫలాన్తరవిముఖనచికేతఃప్రార్థ్యమానత్వానుపపత్తిరితితృతీయఃపక్షః- స్వర్గసాధనాగ్నిప్రశ్నంప్రతిబ్రువతాహిత్వైషిణామృత్యునాఅప్యష్టేపిమోక్షస్వరూపే *అనన్తలోకాప్తిమథోప్రతిష్ఠాం *త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్యసన్ధింత్రికర్మకృత్తరతిజన్మమృత్యూఇత్యాదినాఉపక్షిప్తేఉత్పన్నా ముముక్షో * అన్యంవరంనచికేతోవృణీష్వేతి ప్రతిషేధేనదృఢీకృతా. తస్యాంచదశాయాంక్రియమాణామోక్షయిష్ణుఫలనిన్దాప్రాచీనస్వర్గప్రార్థనాయాఃకథంబాధికాస్యాత్. కించ - *శ్వోభావామర్త్యస్యేత్యాదౌమర్త్యభోగనిన్దాయామివదర్శనేనస్వర్గనిన్దాయాఅదర్శనాత్, స్వర్గశబ్దస్యమోక్షపరత్వేతస్యజ్ఞానైకసాధ్యతయాతత్ప్రయోజనకత్వస్యఅగ్నావభావాత్, ఉపక్రమోపసంహారమధ్యాభ్యస్తస్వర్గశబ్దపీడాప్రసక్తాత్,. నస్తువాప్రతివచనేబాధకాని- అథాప్యుపక్రమాధికరణన్యాయేన ప్రథమస్థప్రశ్నవాక్యస్థస్వర్గశబ్దస్యైవప్రబలత్వాత్. నచ *భూయసాంస్యాత్సధర్మత్వమితిన్యాయాద్భూయోనుగ్రహార్థంఅల్పస్యోపక్రమస్యబాధ్యత్వమస్త్వితివాచ్యం - *ముఖ్యంవేతిసూత్రేఔపసంహారికబహ్వపేక్షయాపిముఖ్యస్యైవప్రాబల్యోక్తేః. తస్మాత్స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యార్థపరిత్యాగేనకించిత్కారణమితి. అత్రోచ్యతే - స్వర్గశబ్దస్యముఖ్యయైవవృత్త్యామోక్షవాచిత్వం- స్వర్గకామాధికరణే- నాగృహీతవిశేషణన్యాయేనస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివచనత్వమేవనప్రీతివిశిష్టద్రవ్యవాచితాఇత్యుక్త్వా - ననుస్వర్గశబ్దస్యనాగృహీతవిశేషణన్యాయేనప్రీతివచనత్వే సిద్ధేపిదేహాన్తరదేశాన్తరభోగ్యప్రీతివాచితానసిధ్యేత్ - నచ *యస్మిన్నోష్ణమిత్యాదివాక్యశేషాద్విధ్యుద్దేశస్థస్వర్గశబ్దస్యప్రీతివిశేషవాచితా నిశ్చయఇతివాచ్యం - ప్రీతిమాత్రవాచిత్వేననిర్ణీతశక్తికతయాసందేహాభావేన *సన్దిగ్ధేతువాక్యశేషాదితిన్యాయస్యానవతారాదితిపరిచోద్య- యద్యపిలోకఏవస్వర్గశబ్దస్యనిర్ణీతార్థతా - తథాపిలోకావగతసాతిశయసుఖవాచిత్వేతత్సాధనత్వంజ్యోతిష్టోమాదీనాంస్యాత్. తథాచాల్పధననరాయాససాధ్యేలౌకికేతదుపాయాన్తరేసమ్భవతినబహుధననరాయాససాధ్యబహ్వన్తరాయేజ్యోతిష్టోమాదౌప్రేక్షావాన్ప్రవర్తతఇతిప్రవర్తకత్వంజ్యోతిష్టోమాదివిధేర్నస్యాత్. అతోవాక్యశేషావగతేనిరతిశయప్రీతివిశేషేస్వర్గశబ్దస్యశక్తౌనిశ్చితాయాంవాక్యశేషాభావస్థలేపియవవరాహాదిష్వివసఏవార్థః. లౌకికేసాతిశయప్రీతిభరితేగుణయోగాదేవవృత్తేరుపపత్తేర్నశక్త్యన్తరకల్పనా. నచప్రీతిమాత్రవచనస్యైవస్వర్గశబ్దస్యవేదేనిరతిశయప్రీతివాచిత్వమస్త్వితివాచ్యం- నిరతిశయత్వాంశస్యఅన్యతోనవగతత్వేనతత్రాపిశక్త్యవశ్యంభావేనస్వర్గశబ్దస్యలోకవేదయోరనేకార్థతాస్యాత్. యదాతువైదికప్రయోగావగతనిరతిశయప్రీతివాచితా - తదాసాతిశయేలౌకికేప్రీతిత్వసామాన్యయోగాత్ప్రాణీవృత్తిరితిమీమాంసకైఃనిరతిశయసుఖవాచిత్వస్యైవసమర్థితతయామోక్షస్యస్వర్గశబ్దవాచ్యత్వేవివాదాయోగాత్, పార్థశబ్దస్యార్జునఇవతదితరపృథాపుత్రేషుప్రచురప్రయోగాభావేపిపార్థశబ్దముఖ్యార్థత్వానపాయవత్ స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకగతసుఖవిశేషఇవ అన్యత్రప్రచురప్రయోగాభావేపివాచ్యత్వానపాయాత్, బర్హిరాజ్యాదిశబ్దానామసంస్కృతతృణఘృతాదిష్వార్యైరప్రయుజ్యమానానామపిఅస్యైవతద్వాచిత్వం- కేషాంచిదప్రయోగమాత్రస్యశక్త్యభావాసాధకత్వాత్. అతస్తృణత్వాదిజాతివచనాఏవబర్హిరాదిశబ్దాఇతిబర్హిరాజ్యాధికరణేస్థితత్వాత్,. తదుక్తంవార్తికే *ఏకదేశేపిమోదృష్టశ్శబ్దోజాతినిబన్ధనః। తదత్యాగాన్నతస్యాస్తినిమిత్తాన్తరగామితేతి. తతశ్చస్వర్గశబ్దోమోక్షసాధారణఏవ. ననుబర్హిరాజ్యాదిశబ్దేషుఅసంస్కృతతృణఘృతాదావార్యప్రయోగాభావేపిఅనార్యప్రయోగసత్త్వాదసంస్కృతవాచితాఽస్తునామ - స్వర్గశబ్దస్యసూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకసుఖవిశేషాతిరిక్తస్థలేనియమేనాప్రయోగాత్తద్వావృత్తైవశక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా. అతఏవప్రోద్గాత్రధికరణేఉద్గాతృశబ్దస్యఋత్విగ్విశేషేఇతరవ్యావృత్తప్రయోగవిశేషేణరూఢత్వాత్తస్యచోద్గాతురేకత్వేన *ప్రైతుహోతుశ్చమసఃప్రోద్గాతౄణామితిబహువచనార్థబహుత్వాసమ్భవాత్తదన్వయార్థంరూఢిపూర్వకలక్షణయాఅపసుబ్రహ్మణ్యానామేకస్తోత్రసమ్బన్ధినాంత్రయాణాంషా - ననుబ్రహ్మణ్యానాంచతుర్ణాంవాఉద్గాత్రాదీ

సాంఛన్దోగానాం గ్రహణమిత్యేతద్విరుధ్యేత. తథాహి-అహీనాధికరణే *త్రిరేవ సాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేత్యత్ర అహీనశబ్దస్య *అహ్నః ఖః క్రతావితి వ్యాకరణస్మృత్యా ఖప్రత్యయాన్తతయా అహర్గణసామాన్యవాచితయా వ్యుత్పాదితస్యాప్యహీనశబ్దస్య నియమేన సత్రే అప్రయోగాదహర్గణవిశేషరూఢిమఙ్గీకృత్య- జ్యోతిష్టోమస్యాహర్గణవిశేషత్వాభావాదహీన ఇతి యోగస్య రూఢిపరాహతత్వేన యోగేన జ్యోతిష్టోమ ఏవ వృత్త్యసమ్భవాత్ జ్యోతిష్టోమప్రకరణాధీతాయా అపి ద్వాదశాహీనస్యేతి ద్వాదశోపసత్తాయా అహర్గణవిశేషోత్కర్ష ఇత్యుక్తం. తథా *పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యా మానహవిర్నివాససామిధేనీష్వితి వ్యాకరణస్మృత్యా సామిధేనీమాత్రవాచితయా వ్యుత్పాదితస్యాపి ధాయ్యాశబ్దస్య న సామిధేనీమాత్రవచనత్వం, నాపి ధీయమానత్వరూపయోగార్థవశేన ధీయమానమాత్రవచనత్వం,- స్తుతిశస్త్రార్థతయా ధీయమానాసు ఋక్షు సామిధేనీమాత్రే చ ధాయ్యాశబ్దప్రయోగాత్. అపితు *పృథుపాజవత్యౌ ధాయ్యే భవత ఇత్యాది వైదికప్రయోగవిషయేషు పృథుపాజవత్యాదిష్వేవ ధాయ్యాశబ్దస్య శక్తిరితి *సమిధమానవతీం సమిధ్యవతీం చాన్తరా తద్ధాయ్యాస్స్యురితి పాఞ్చమికాధికరణే స్థితం. ఏవమాదికం సర్వం విరుధ్యేత - స్వర్గశబ్దే త్వదుక్తరీత్యా ప్రయోగాభావేపి శక్తిసమ్భవే ఉద్గాత్రాదిశబ్దానామృత్విగ్విశేషాదిషు రూఢేరకల్పనీయత్వాదితి చేత్. సత్యం - యది సర్వాత్మనా తదతిరిక్తే స్వర్గశబ్దప్రయోగో న స్యాత్ - తదా తద్వ్యావృత్తా రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా స్యాత్. అస్తి హి తత్రాపి ప్రయోగః- *తస్యాం హిరణ్మయః కోశః స్వర్గో లోకో జ్యోతిషావృతః యో వై తాం బ్రహ్మణో వేద *తేన ధీరా అపియన్తి బ్రహ్మవిదః స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వం విముక్తాః * అపహత్య పాప్మానమనన్తే స్వర్గే లోకే జ్యేయే ప్రతితిష్ఠతీతి తైత్తిరీయకబృహదారణ్యకతలవకారాదిషు అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రయోగదర్శనాత్. పౌరాణికపరికల్పితస్వర్గశబ్దరూఢేస్సాఙ్ఖ్యపరికల్పితావ్యక్తశబ్దరూఢివదనాదరణీయత్వాత్,. అస్మిన్నేవ ప్రకరణే *త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాంశ్చినుతే నాచికేతం। స మృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే ఇతి మన్త్రే కర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యవాచకతయా శ్రూయమాణస్య స్వర్గలోకశబ్దస్య సూర్యధ్రువాన్తర్వర్తిలోకవ్యతిరిక్తవైరాజపదవాచకతయా పరైరపి వ్యాఖ్యాతత్వా, చ్చ. నను సూర్యలోకోర్ధ్వవర్తిలోకత్వస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తతయా తస్య చ వైరాజపదేపి సత్త్వాన్నాముఖ్యార్థత్వమితి చేత్ - తర్హి భగవల్లోకేపి ఊర్ధ్వవర్తిత్వావిశేషేణ ముఖ్యార్థత్వానపాయాత్, *స్వర్గాపవర్గమార్గాభ్యామిత్యాదివ్యవహారస్య బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనోపపత్తే, శ్చ. అస్తు వా అముఖ్యార్థత్వం- ముఖ్యార్థే బాధకసత్త్వాత్. కిమత్ర బాధకమితి చేత్. శ్రూయతామవధానేన-*స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తీతి ప్రథమే ప్రశ్నమన్త్రే న భయం కించనాస్తీత్యపహతపాప్మత్వం ప్రతిపాద్యతే- *స్వర్గేపి పాతభీతస్యేత్యుక్తరీత్యా కేన పాపేన కదా పతిష్యామీతి భీత్యభావః ప్రతిపాద్యతే. స హ్యపహతపాప్మన ఏవ సమ్భవతి. *న తత్ర త్వం జరయా బిభేతీత్యనేన విజరత్వవిమృత్యుత్వే ప్రతిపాద్యేతే. *ఉభే తీర్త్వా అశనాయాపిపాసే ఇత్యనేన విజిఘత్సత్వాపిపాసత్వే ప్రతిపాద్యేతే. *శోకాతిగ ఇతి విశోకత్వం. * మోదతే స్వర్గలోక ఇత్యనేన * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన పితృలోకేన సంపన్నో మహీయత ఇతి శ్రుతిసన్దర్భప్రతిపాద్యసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వే ప్రతిపాద్యేతే. తతశ్చాధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్య అపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మగుణాష్టకావిర్భావస్యేహ ప్రతీయమానతయా తస్యైవేహ గ్రహణసమ్భవే పౌరాణికస్య స్వర్గలోకగతాపేక్షికజరామరణాద్యభావస్వీకారస్య అనుచితత్వాత్. అత ఏవ సప్తమే విధ్యన్తాధికరణే అనుపదిష్టేతికర్తవ్యతాకాను సౌర్యాదివికృతిభావనాసు ఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయాం వైతానికకర్మాధికారప్రవృత్తత్రయీవిహితత్వసామాన్యాద్వైదిక్యేవ దర్శపూర్ణమాసికీతికర్తవ్యతా ఉపతిష్ఠత ఇత్యుక్తం. ఉక్తం చ శాస్త్రదీపికాయాం *వైదికీ వైదికత్వేన సామాన్యేనోపతిష్ఠతే। లౌకికీ త్వసమానత్వాన్నోపస్థాస్యత్యపేక్షితేతి. న చ *యద్యేకం యూపం స్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయాదితి విహితస్య *ఏష తే వాయావితి వచనస్య వైదికత్వసామాన్యేన విహితవైదికయూపస్పర్శనిమిత్తకత్వమేవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః - *లౌకికే దోషసంయోగాదితి నావమాధికరణవిరోధప్రసఙ్గాదితి వాచ్యం - *యూపో వై యజ్ఞస్య దురిష్టమాముఞ్చతే తస్మాద్యూపో నోపస్పృశ్య ఇతి ప్రతిషిధ్య * యద్యేకం యూపం స్పృశేదేష తే వాయావితి బ్రూయాదిత్యనన్తరమేవ విహితస్య ప్రతిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాకాఙ్క్ష లౌకికస్పర్శవిషయత్వావశ్యమ్భావేన వైదికవిషయత్వాసమ్భవేప్యసతి బాధకే వైదికవిషయత్వస్య యుక్తత్వాత్. అత ఏవ *యావతోశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతో వారుణాన్ చతుష్కపాలాన్నిర్వపేదితి విహితేష్టిర్వైదిక ఏవ అశ్వదానే - న తు * న కేసరిణో దదాతీతి నిషిద్ధప్రాయశ్చిత్తసాపేక్షే సుహృదాదిభ్యః స్నేహాదినా క్రియమాణ ఇతి నిర్ణీతం తన్త్రధీరైః. తథా *యోగినః ప్రతిస్మర్యేతే స్మార్తే చైతే ఇతి సూత్రే స్మార్తస్య వేదాన్తేన ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యుక్తం పరైః. తతశ్చ *స్వర్గే లోక ఇతి మన్త్రే అధ్యాత్మశాస్త్రసిద్ధస్యాపహతపాప్మత్వాది బ్రహ్మగుణాష్టకస్యైవ గ్రహణముచితం. *స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఇతి ద్వితీయప్రశ్నమన్త్రే అమృతత్వభాక్త్వశ్రవణాదమృతత్వశబ్దస్యాధ్యాత్మశాస్త్రే మోక్ష ఏవ ప్రయోగాత్, *అజీర్యతామమృతానామిత్యత్ర అమృతశబ్దస్యాపి ముక్తపరత్వేనాపేక్షికామృతత్వపరత్వాభావాత్,. ఉత్తరత్ర *తతో మయా నాచికేతశ్చితోగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యం *అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతం శకేమహీతి పరస్యైవ బ్రహ్మణో నాచికేతాగ్నిప్రాప్యత్వకథనేన స్వర్గశబ్దస్య ప్రసిద్ధస్వర్గపరత్వాసమ్భవాత్, *నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే ఇతి బ్రహ్మేతరవిముఖతయా ప్రతిపాదితస్య నచికేతసః తుచ్ఛస్వర్గప్రార్థనానుపపత్తే,శ్చ. *ముఖ్యం వా పూర్వచోదనాల్లోకవదిత్యత్ర సమసఙ్ఖ్యాకయోః పరస్పరవిరోధ ఏవ ముఖ్యస్య ప్రాబల్యం- న హ్యల్పవైగుణ్యే సమ్భవతి బహువైగుణ్యం ప్రయోగవచనం క్షమతే- అతో యత్ర జఘన్యానాం భూయస్త్వం- తత్ర *భూయసాం స్యాత్సధర్మత్వమితి న్యాయ ఏవ ప్రవర్తత ఇత్యేవమీమాంసకైః స్థిరీకృత్య సిద్ధాన్తితత్వాత్, ప్రతర్దనవిద్యాయాం *ఏష హ్యేవ సాధుకర్మ కారయతి * ఏష లోకాధిపతిరేష లోకపాలః *ఆనన్దోఽజరోఽమృత ఇత్యుపసంహారికపరమాత్మధర్మబాహుళ్యేన ప్రకృతశ్రుతజీవలిఙ్గబాధస్య *ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యత్ర ప్రతిపాదితత్వా, దిత్యలమతిచర్చయా. ౧౯

యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే।
ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహం వరాణామేష వరస్తృతీయః॥ ౨౦

శం.— ఏతావద్ధ్యతిక్రాన్తేనవిధిప్రతిషేధార్థేనమన్త్రబ్రాహ్మణేనావగన్తవ్యం - యద్వరద్వయసూచితంవస్తు. నాత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం. అతోవిధిప్రతిషేధార్థస్యవిషయస్యాత్మనిక్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణస్యస్వాభావికస్య అజ్ఞానస్యసంసారబీజస్యనివృత్త్యర్థంతద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానంక్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యన్తికనిశ్శ్రేయసప్రయోజనంవక్తవ్యమిత్యుత్తరోగ్రన్థఆరభ్యతే. తమేతమర్థంద్వితీయవరప్రాప్త్యాప్యకృతార్థత్వంతృతీయవరగోచరమాత్మజ్ఞానమన్తరేణేత్యాఖ్యాయికయాప్రపఞ్చయతి. యతఃపూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాత్మజ్ఞానేఽధికారఇతితన్నిన్దార్థంపుత్రాద్యుపన్యాసేనప్రలోభనంక్రియతే. నచికేతాఉవాచతృతీయంవరంనచికేతోవృణీష్వేత్యుక్తస్సన్. యేయంవిచికిత్సా - సంశయః. ప్రేతే- మృతేమనుష్యే. అస్తీత్యేకే- అస్తిశరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తోదేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాఇత్యేకే. నాయమస్తీతిచైకే- నాయమేవంవిధోఽస్తీతిచైకే. అతశ్చాస్మాకంనప్రత్యక్షేణనాప్యనుమానేన నిర్ణయవిజ్ఞానం. ఏతద్విజ్ఞానాధీనోహిపరఃపురుషార్థఇత్యేతద్విద్యాం-విజానీయామహమనుశిష్టః-జ్ఞాపితస్త్వయా. వరాణామేషవరస్తృతీయోఽవశిష్టః. ౨౦

ఆ.— పితాపుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానంయద్వరద్వయసూచితంసంసారరూపం- తదేవకర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం. తన్నివర్తకంచాత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేనపూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధమాహ (ఏతావద్ధీతి) ప్రథమవల్లీసమాప్తి పర్యన్తాఖ్యాయికాయాఅవాన్తరసంబన్ధమాహ (తమేతమర్థమితి) *దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వవాదివిప్రతిపత్తేస్సంశయశ్చేత్ - తర్హిప్రత్యక్షాదినాస్యైవనిర్ణయజ్ఞానసమ్భవాత్తన్నిర్ణయస్యనిష్ప్రయోజనత్వాచ్చనతదర్థఃప్రశ్నఃకర్తవ్యఇత్యాశఙ్క్యాహ (అతశ్చాస్మాకమితి) ప్రత్యక్షేణస్థాణౌనిర్ణీతేపురుషానవేతిసందేహదర్శనా, ద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వేచసందేహదర్శనా, న్నప్రత్యక్షేణనిర్ణయః. పరలోకసంబద్ధాత్మనాచకస్యచిల్లిఙ్గస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపినిర్ణయఇత్యర్థః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩

రం.— ప్రకృతమనుసరామః. నచికేతాఆహ (యేయం ప్రేతఇతి) *అత్తాచరాచరగ్రహణాదిత్యధికరణేఇమంమన్త్రంప్రస్తుత్యేత్థంహిభగవతాభాష్యకృతా * అత్రపరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయతదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయాఽయంప్రశ్నఃక్రియతే. ఏవంచయేయంప్రేతఇతినశరీరమాత్రవియోగాభిప్రాయం - అపితు సర్వబన్ధవినిర్మోక్షాభిప్రాయం- యథా *నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి. అయమర్థః - మోక్షాధికృతేమనుష్యేప్రేతే- సర్వబన్ధవినిర్ముక్తేతత్స్వరూపవిషయావాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తాఅస్తినాస్త్యాత్మికాయేయంవిచికిత్సా- తదపనోదనాయతత్స్వరూపయాథాత్మ్యంత్వయాఽనుశిష్టోఽహంవిద్యాం - జానీయామితి. తథాహిబహుధావిప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనఃస్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణంమోక్షమాచక్షతే. అన్యేతువిత్తిమాత్రస్యైవసతోఽవిద్యాస్తమయం. పరేపాషాణకల్పస్యఆత్మనోజ్ఞానాద్యశేషవైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణంకైవల్యరూపం. అపరేఅపహతపాప్మానంపరమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛన్తస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేనతద్భావలక్షణంమోక్షమాతిష్ఠన్తే. త్రయ్యన్తనిష్ణాతాస్తునిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్యస్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్యసకలేతరవిలక్షణస్యసర్వాత్మభూతస్యపరస్యబ్రహ్మణశ్శరీరతయాప్రకారభూతస్యఅనుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్వరూపస్యపరమాత్మానుభవైకరసస్యజీవస్యానాదికర్మరూపావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవమోక్షమాచక్షతే. తత్రమోక్షస్వరూపంతత్సాధనంచత్వత్ప్రసాదాద్విద్యామితినచికేతసాపృష్టోమృత్యురితిభాషితం. తథా *త్రయాణామేవచైవమితిసూత్రే *తృతీయేనవరేణమోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణఉపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపంచపృష్టమితిచభాషితం. శ్రుతప్రకాశికాయాంచ *యేయమిత్యాదిప్రశ్నవాక్యేమోక్షస్వరూపప్రశ్నఃకణ్ఠోక్తః - ప్రతివచనప్రకారేణోపాసనాదిప్రశ్నశ్చార్థసిద్ధః. నిర్విశేషాపత్తిర్మోక్షశ్చేత్ - వాక్యార్థజ్ఞానస్యోపాయతాస్యాత్. ఉభయలిఙ్గకంప్రాప్యంచేత్ - తథాత్వేనోపాసనముపాయస్స్యాత్. అతోమోక్షస్వరూపజ్ఞానంతదనుబన్ధిజ్ఞానాపేక్షమితివర్ణితం. అతోయేయంప్రేతఇత్యస్యముక్తస్వరూపప్రశ్నపరత్వమేవ - నదేహాతిరిక్తపారలౌకికకర్మానుష్ఠానోపయోగికర్తృభోక్తృత్వాత్మకజీవస్వరూపమాత్రపరత్వం. అన్యథాతస్యార్థస్యదురధిగమత్వప్రదర్శనవివిధభోగవితరణప్రలోభనపరీక్షయాఅసమ్భవాదితిద్రష్టవ్యం. నచికేతసోఽప్యయమభిప్రాయః- హితైషివచనాదాత్మాపరిత్యక్తచరమదేహఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకోభవతీత్యుపశ్రుత్య *స్వర్గేలోకేనభయంకిఞ్చనాస్తీత్యాదినామన్త్రద్వయేనమోక్షసాధనభూతాగ్నిమప్రాక్షం - అధునాతువాదివిప్రతిపత్త్యాతద్విషయేసందేహోజాయతే- అయం *స్వర్గేలోకేనభయంకిఞ్చనాస్తీత్యాదినామయోపన్యస్తాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టరూపఆత్మాఅస్తీత్యేకే-నాయమస్తీత్యపరే- త్వయాఉపదిష్టఏతజ్జానీయామితి. అతఏవప్రతివచనే *ఏతచ్ఛ్రుత్వాసంప్రతిగృహ్యమర్త్యఃప్రవృహ్యధర్మ్యమణుమేతమాప్యసమోదతేమోదనీయంహిలబ్ధ్వేతిఏతత్ప్రశ్నానుగుణ్యమేవదృశ్యతే. అతోయథోక్తఏవార్థః. కేచిత్తు *పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితంతతోహ్యస్యబన్ధవిపర్యయావితిసూత్రేతిరోహితమితినిష్ఠాన్తపదేఉపసర్జనతయానిర్దిష్టస్యతిరోధానస్య *దేహయోగాద్వాసోఽపీతితదుత్తరసూత్రేసోఽపి- తిరోధానభావోఽపీతిపుల్లిఙ్గచ్ఛన్దేన పరామర్శదర్శనాత్, *సర్వనామ్నాఽనుసన్ధిర్వృత్తిచ్ఛన్నస్యేతివామనసూత్రేకృత్తద్ధితాదివృత్తిన్యగ్భూతస్యాపిసర్వనామ్నాపరామర్శస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, యేయంప్రేతఇతినిష్ఠాన్తప్రేతశబ్దేఉపసర్జనతయానిర్దిష్టస్యాపిప్రాయణశబ్దితమోక్షస్య * దేహయోగాద్వా

దెవైరత్రాపివిచికిత్సితంపురానహిసువిజ్ఞేయమణురేషధర్మః।
అన్యంవరంనచికేతోవృణీష్వమామోపరోత్సీరతిమాసృజైనమ్॥ ౨౧
దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంకిలత్వంచమృత్యోయన్నసువిజ్ఞేయమాత్థ।
వక్తాచాస్యత్వాదృగన్యోనలభ్యోనాన్యోవరస్తుల్యఏతస్యకశ్చిత్॥ ౨౨
శతాయుషఃపుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వబహూన్పశూన్హస్తిహిరణ్యమశ్వాన్।
భూమేర్మహదాయతనంవృణీష్వస్వయంచజీవశరదోయావదిచ్ఛసి॥ ౨౩

సోఽపీతివత్ నాయమస్తీతిచైకే ఇత్యత్ర అయమితిపదేనపరామర్శోఽస్తు. నచైవంభుక్తవత్యస్మిన్ భోజనమస్తీవా - నవేతివాక్యవత్ ముక్తేఽస్మిన్ మోక్షోఽస్తినవేతిసందేహకథనంవ్యాహతార్థమితివాచ్యం- మోక్షసామాన్యమభ్యుపేత్యమోక్షవిశేషసందేహస్యోపపాదయితుంశక్యత్వాత్, అయమిత్యనేనవిశేషపరామర్శసంభవాత్. ననునప్రాయణశబ్దస్యమోక్షవాచిత్వంక్వచిద్దృష్టం - శరీరవియోగవాచిత్వాత్, శ్రుతప్రకాశికాయాంశరీరవియోగవాచిత్వమభ్యుపేత్యైవచరమశరీరవియోగపరతయావ్యాఖ్యాతత్వాదితిచేత్. అస్త్వేవం-తథాప్యయమిత్యనేనచరమశరీరవియోగపరామర్శసమ్భవాత్తద్విషయిణ్యేవవిచికిత్సాఽస్తు. ననుతస్యనిశ్చితత్వాత్తద్విషయిణీవిచికిత్సానోపపద్యతఇతిచేత్. సత్యం- అయంచరమశరీరవియోగోబ్రహ్మరూపావిర్భావపూర్వకఃస్వేనరూపేణాస్తి- నవేతివిచికిత్సాయాస్సూపపాదత్వాదితివదన్తి. ౨౦

శం.— కిమయమేకాన్తతో నిశ్శ్రేయససాధనాత్మజ్ఞానార్హోనవేత్యేతత్పరీక్షార్థమాహ - దెవైరప్యత్ర - ఏతస్మిన్ వస్తుని విచికిత్సితం - సంశయితంపురా- పూర్వం. నహిసువిజ్ఞేయం - సుష్ఠుజ్ఞేయంశ్రుతమపిప్రాకృతైర్జనైః. యతోఽణుః - సూక్ష్మఏషఆత్మాఖ్యోధర్మః. అతోఽన్యం - అసందిగ్ధఫలంవరంనచికేతోవృణీష్వ. మా- మాంమోపరోత్సీః- ఉపరోధంమాకార్షీరధమర్ణమివోత్తమర్ణః. అతిసృజ-విముంచైనంవరంమాంప్రతి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౧

రం.— ఏవంముక్తస్వరూపసంపృష్టోమృత్యురుపదిశ్యమానార్థస్య అతిగహనతయాపారంప్రాప్తుమప్రభవతేమధ్యేపతతయాశివేనోపదేష్టవ్యమితిమత్వాహ (దేవైరత్రాపీతి) బహుదర్శిభిరపిదేవైరస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపేవిచికిత్సితం- సంశయితం. (నహీతి) ఆత్మతత్త్వంనసుజ్ఞానమితిసూక్ష్మోధర్మః. సామాన్యతోధర్మఏవదుర్జ్ఞానః- తత్రాప్యయందుర్జ్ఞానఇతిభావః. (అన్యంవరమితి) స్పష్టోర్థః. (మామోపరోత్సీరితి) మా- మా- ఇతిచ్ఛేదః. వీప్సాయాంద్విర్వచనం. ఉపరోధంమాకార్షీః. ఏనం- మామతిసృజ-ముఞ్చ. ౨౧

శం.— ఏవముక్తోనచికేతాఆహ- దేవైరత్రాపి విచికిత్సితంకిలేతి - భవతఏవ ముపశ్రుతం. త్వంచమృత్యోయత్ - యస్మాన్నసువిజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ - కథయసి. అతః పణ్డితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తాచాస్యధర్మస్యత్వాదృక్ - త్వత్తుల్యోఽన్యఃపణ్డితశ్చనలభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి. అయంతువరోనిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుః - అతోనాన్యోవరస్తుల్యః- సదృశోఽస్త్యేతస్యకశ్చిదపి - అనిత్యఫలత్వాదన్యస్యసర్వస్యైవేత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౨

రం.— ఏవముక్తోనచికేతాఆహ (దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంకిలేతి) స్పష్టోర్థః. (త్వంచేతి) త్వంచమృత్యోనసుజ్ఞేయమితియదాత్మస్వరూపముక్తవాన్. (వక్తేతి) త్వాదృక్- త్వాదృశఇత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. ౨౨

శం.— ఏవముక్తోఽపిపునఃప్రలోభయన్నువాచమృత్యుః - శతాయుషః- శతంవర్షాణ్యాయూంషియేషాంతాన్శతాయుషఃపుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ. కించ-గవాదిలక్షణాన్బహూన్పశూన్. హస్తిహిరణ్యం- హస్తీచహిరణ్యంచహస్తిహిరణ్యం. అశ్వాంశ్చ. కించ- భూమేః - పృథివ్యాః మహత్ - విస్తీర్ణంఆయతనం- ఆశ్రయం, మణ్డలం. సామ్రాజ్యంరాజ్యంవృణీష్వ. కించ- సర్వమప్యేతదనర్థకం - స్వయంచేదల్పాయురిత్యతఆహ- స్వయంచజీవ- త్వంజీవన్ధారయశరీరంసమగ్రేన్ద్రియకలాపంశరదః- వర్షాణియావదిచ్ఛసిజీవితుమిత్యర్థః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౩

రం.— ఏవంనచికేతసోక్తోమృత్యుర్విషయస్యదురధిగమతయామధ్యేనత్యక్ష్యతీతినిశ్చిత్య- సత్యపిగ్రహణసామర్థ్యేవిషయాన్తరాసక్తచేతసేఏతాదృశంముక్తాత్మతత్త్వంనోపదేశార్హమితిమత్వాముముక్షోస్థైర్యానువృత్త్యర్థంప్రలోభయన్నువాచ (శతాయుషఇతి) స్పష్టోర్థః. (భూమేరితి) పృథివ్యాఃవిస్తీర్ణమాయతనం- మణ్డలం- రాజ్యంవృణీష్వ. అథవా- భూమేస్సంబన్ధిమహదాయతనం- విచిత్రశాలాప్రాసాదాదియుక్తంగృహంవృణీష్వ. (స్వయంచేతి) యావద్వర్షాణిజీవితుమిచ్ఛసితావజ్జీవేత్యర్థః. ౨౩

ఏతత్తుల్యంయదిమన్యసేవరంవృణీష్వవిత్తంచిరజీవికాంచ।
మహాభూమౌనచికేతస్త్వమేధికామానాంత్వాకామభాజంకరోమి॥ ౨౪
యేయేకామాదుర్లభామర్త్యలోకేసర్వాన్కామాగ్ంశ్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ।
ఇమారామాస్సరథాస్సతూర్యానహీదృశాలమ్భనీయామనుష్యైః।
ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిఃపరిచారయస్వనచికేతోమరణంమానుప్రాక్షీః॥ ౨౫
శ్వోభావామర్త్యస్యయదన్తకైతత్సర్వేన్ద్రియాణాంజరయన్తితేజః।
అపిసర్వంజీవితమల్పమేవతవైవవాహాస్తవనృత్యగీతే॥ ౨౬
నవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యోలప్స్యామహేవిత్తమద్రాక్ష్మచేత్త్వా।
జీవిష్యామోయావదీశిష్యసిత్వంవరస్తుమేవరణీయస్సఏవ॥ ౨౭

శం.— ఏతత్తుల్యం- ఏతేనయథోపదిష్టేనసదృశమన్యమపియదిమన్యసేవరం- తమపివృణీష్వ. కించ- విత్తం- ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాది. చిరజీవికాంచసహవిత్తేనవృణీష్వేత్యేతత్. కింబహునా- మహాభూమౌ- మహత్యాంభూమౌ రాజానచికేతస్త్వమేధి- భవ. కించాన్యత్ - కామానాం- దివ్యానాంమానుష్యాణాంచత్వా- త్వాంకామభాజం- కామభాగినం- కామార్హంకరోమి. సత్యసఙ్కల్పోహ్యహందేవఇతిభావః. ౨౪

ఆ.— ఏకైకంపుత్రధనాదీనాంవరత్వేనోపన్యస్యసముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి (కించవిత్తంప్రభూతమితి) *అసభువీతిధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తస్యనిపాతఃఏధీతి. తతోభవేతివ్యాఖ్యాతం. ౨౪-౨౫-౨౬-౨౭

రం.— (ఏతత్తుల్యమితి) ఉక్తేనవరేణసదృశమన్యమపివరంమన్యసేచేత్ - తదపివృణీష్వ. ప్రభూతంహిరణ్యరత్నాదికంచిరంజీవనం చేత్యర్థః. ఏధి- భవ, రాజేతిశేషః. అస్తేర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. కామానాం- కామ్యమానానామప్సరఃప్రభృతివిషయాణాం. కామభాజం- కామః- కామనా. తాంవిషయతయాభజతీతి-కామభాక్ తం. కామ్యమానాప్సరఃప్రభృతీనామపికామనావిషయంకరోమీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యేయేకామాః- ప్రార్థనీయాదుర్లభాశ్చమర్త్యలోకే- సర్వాంస్తాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వ. కించ- ఇమాః- దివ్యాఅప్సరసః- రమయన్తిపురుషానితిరామాః- సహరథైర్వర్తన్తఇతిసరథాః- సతూర్యాః- సవాదిత్రాః. తాశ్చనహిలమ్భనీయాః- ప్రాపణీయాః. ఈదృశాః- ఏవంవిధాః. మనుష్యైః- మర్త్యైః. అస్మదాదిప్రసాదమన్తరేణ. ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిః- మయాదత్తాభిఃపరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాత్మానం- పాదప్రక్షాళనాదిశుశ్రూషాంకారయాత్మనఇత్యర్థః. నచికేతఃమరణం- మరణసంబద్ధంప్రశ్నంప్రేత్యాస్తినాస్తీతికాకదన్తపరీక్షారూపంమానుప్రాక్షీః- మైవంప్రష్టుమర్హసి. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౫

రం.— (యేయేకామాఇతి) ఛన్దతః - యథేష్టమిత్యర్థః. (ఇమారామాఇతి) రథవాదిత్రసహితాఃమయాదీయమానాఃస్త్రియోమనుష్యాణాందుర్లభాఇత్యర్థః. (ఆభిరితి) ఆభిఃమయాదత్తాభిఃపరిచారికాభిఃపాదసంవాహనాదిశుశ్రూషాంకారయేత్యర్థః. మరణమను - మరణాత్- ముక్తేఃపశ్చాత్. ముక్తాత్మస్వరూపమితియావత్. మరణశబ్దస్యదేహవియోగసామాన్యవాచినోపిప్రకరణవశేన విశేషవాచిత్వంనదోషాయేతి ద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతామహాహ్రదవదక్షోభ్యఆహ- శ్వోభవిష్యన్తి-నభవిష్యన్తివేతిసన్దిహ్యమానఏవయేషాంభావః- భవనంత్వయోపన్యస్తానాంభోగానాం- తేశ్వోభావాః. కించ- మర్త్యస్య- మనుష్యస్య- అన్తక- హేమృత్యోయదేతత్సర్వేన్ద్రియాణాంతేజః - తజ్జరయన్తి- అపక్షయన్తి. అప్సరఃప్రభృతయోభోగాఅనర్థాయైవైతే- ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాంక్షపయితృత్వాత్. యాంచాపిదీర్ఘజీవికాంత్వందిత్ససి- తత్రాపిశృణు. సర్వం- యద్బ్రహ్మణోపిజీవితం- ఆయురల్పమేవ- కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా. అతస్తవైవతిష్ఠన్తువాహాః - రథాదయః. తథాతవనృత్యగీతేచ. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౬

రం.— ఏవంప్రలోభ్యమానోపినచికేతాఅక్షుభితహృదయఆహ (శ్వోభావా ఇతి) హేఅన్తక - త్వదుపన్యస్తాయేమర్త్యస్యకామాః- తేశ్వోభావాః- శ్వఃఅభావోయేషాంతేతథోక్తాః. దినద్వయస్థాయినోనభవన్తీత్యర్థః. సర్వేన్ద్రియాణాంయదేతత్తేజః - తత్ క్షపయన్తి. అప్సరఃప్రభృతిభోగాహిసర్వేన్ద్రియదౌర్బల్యావహాఇతిభావః. (అపిసర్వమితి) బ్రహ్మణోపిజీవితంస్వల్పం- కిముతాస్మదాదిజీవితం. అతశ్చిరజీవికానపవర్గాయేతిభావః. వాహాః- రథాదయః. తిష్ఠన్త్వితిశేషః. ౨౬

శం.— కించ- నప్రభూతేనవిత్తేనతర్పణీయోమనుష్యః. నహిలోకేవిత్తలాభఃకస్యచిత్తృప్తికరోదృష్టః. యదినామాస్మాకం విత్తతృష్ణాస్యాత్- లప్స్యామహే- ప్రాప్స్యామహే ఏతద్విత్తం. అద్రాక్ష్మ - దృష్టవన్తోవయంచేత్త్వా- త్వాం. జీవితమపితథైవజీవిష్యామః- యావద్యా

అజీర్యతామమృతానాముపేత్యజీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః ప్రజానన్।
అభిధ్యాయన్వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘే జీవితే కో రమేత॥ ౨౮
యస్మిన్నిదం విచికిత్సన్తి మృత్యో యత్సామ్పరాయే మహతి బ్రూహి నస్తత్।
యోఽయం వరో గూఢమనుప్రవిష్టో నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే॥ ౨౯

ఇతి ప్రథమావల్లీ.

మ్యుపదేక్ష్యామి శిష్యసి- త్వమీశిష్యసే- ప్రభుః స్యాః. కథంహి మర్త్యః త్వత్సకాశమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్. వరస్తుమే వరణీయః స ఏవ - యదాత్మవిజ్ఞానం. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౭

రం.— (నవిత్తేనేతి) నహి విత్తేన లబ్ధేన కస్యచిత్తృప్తిః దృష్టచరీ. *నజాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతీతి న్యాయాదితి భావః. కించ (లప్స్యామహే విత్తమితి) త్వాం వయం దృష్టవన్తశ్చేత్- విత్తం ప్రాప్స్యామహే. త్వద్దర్శనమస్తి చేత్- విత్తలాభే కో భార ఇతి భావః. తర్హి చిరజీవికా ప్రార్థనీయేత్యత్రాహ (జీవిష్యామో యావదితి) యావత్కాలం యామ్యపదే త్వమీశ్వరతయా వర్తసే. వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. తావత్సర్వమస్మాకమపి జీవనం సిద్ధమేవ. నహి త్వదాజ్ఞాతిలఙ్ఘనేన అస్మజ్జీవితాన్తకరః కశ్చిదస్తి. వరలాభాలాభయోరపి తావదేవ జీవనమితి భావః. అతః *యేయం ప్రేత ఇతి ప్రాక్ప్రస్తుతో వర ఏవ వరణీయ ఇత్యర్థః. ౨౭

శం.— యతశ్చ అజీర్యతాం- వయోహానిమప్రాప్తవతామమర్త్యానాం సకాశముపేత్య- ఉపగమ్యాత్మన ఉత్కృష్టం ప్రయోజనాన్తరం ప్రాప్తవ్యం తేభ్యః ప్రజానన్- ఉపలభమానః స్వయం తు జీర్యన్మర్త్యః - జరామరణవాన్ క్వధఃస్థః- కుః- పృథివీ- అధశ్చాన్తరిక్షాదిలోకాపేక్షయా- తస్యాం తిష్ఠతీతి క్వధఃస్థః సన్ కథమేవమవివేకిభిః ప్రార్థనీయం పుత్రవిత్తహిరణ్యాద్యస్థిరం వృణీతే. క్వ తదాస్థ ఇతి వా పాఠాన్తరం. అస్మిన్పక్షేఽక్షరయోజనా- తేషు- పుత్రాదిష్వాస్థా- ఆస్థితిః- తాత్పర్యేణ వర్తనం యస్య - స తదాస్థః. తతోఽధికతరం పురుషార్థం దుష్ప్రాపమపి ప్రాపయిషుః క్వ తదాస్థో భవేత్. నకశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీ స్యాదిత్యర్థః. సర్వో హ్యుపర్యుపర్యేవ బుభూషతి లోకః- తస్మాన్న పుత్రవిత్తాదిలాభైః ప్రలోభ్యోఽహం. కించ- అప్సరః ప్రముఖాన్ వర్ణరతిప్రమోదాన్ అనవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్- నిరూపయన్ యథావదతిదీర్ఘే జీవితే కో వివేకీ రమేత. ౨౮

ఆ.— కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభే సంభవత్యధమం కామయమానో మూర్ఖ ఏవాహం స్యాం- తతోపి మమ స ఏవ వర ఇత్యాహ (యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా)...................................... ౨౮-౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీభాష్య వ్యాఖ్యా.

రం.— (అజీర్యతామితి) జరామరణశూన్యానాం ముక్తానాం స్వరూపం జ్ఞాత్వా ప్రజానన్- వివేకీ జరామరణోపప్లుతోఽయం జనః- తదాస్థః- జరామరణాద్యుపప్లుతాప్సరః ప్రభృతివిషయవిషయకాస్థావాన్ క్వ- కథం భవేదిత్యర్థః. (అభిధ్యాయన్నితి) వర్ణాః - ఆదిత్యవర్ణత్వాది రూపవిశేషాః. రతిప్రమోదాః- బ్రహ్మభోగాదిజనితానన్దవిశేషాః. తాన్ సర్వానభిధ్యాయన్- నిపుణతయా నిరూపయన్- అత్యల్పే ఐహికే జీవితే కః ప్రీతిమాన్ స్యాదిత్యర్థః. ౨౮

శం.— అతో విహాయానిత్యైః కామైః ప్రలోభనం- యన్మయా ప్రార్థితం యస్మిన్ప్రేత ఇదం- విచికిత్సనం విచికిత్సన్తి అస్తి నాస్తీత్యేవం ప్రకారం. హే మృత్యో సామ్పరాయే- పరలోకవిషయే మహతి- మహత్ప్రయోజననిమిత్తే ఆత్మనో నిర్ణయవిజ్ఞానం యత్- తద్బ్రూహి - కథయ నః- అస్మభ్యం. కిం బహునా- యోఽయం ప్రకృతాత్మవిషయో వరో గూఢం- గహనం- దుర్వివేచనం ప్రాప్తః- అనుప్రవిష్టః. తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిః ప్రార్థనీయమనిత్యవిషయం వరం నచికేతా న వృణీతే మనసాపీతి శ్రుతేర్వచనమితి. అత్ర ఆనన్దగిరీయం నాస్తి. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ కఠవల్ల్యాం ప్రథమవల్లీ భాష్యమ్.

రం.— (యస్మిన్నితి) మహతి పారలౌకికే యస్మిన్ముక్తాత్మస్వరూపే సంశేరతే- తదేవ మే బ్రూహి. (యోఽయమితి) గూఢం - ఆత్మతత్త్వమనుప్రవిష్టః యోఽయం వరః- తస్మాదన్యం నచికేతా న వృణీతే స్మ - ఇతి శ్రుతేర్వచనం...................................... ౨౯

ఇతి ప్రథమవల్లీవ్యాఖ్యా.

⁂

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయవల్లీ.

హరిః ఓం॥ అన్యచ్ఛ్రేయోన్యదుతైవప్రేయస్తేఉభేనానార్థేపురుషగ్ంసినీతః।
తయోశ్శ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేర్థాద్యఉప్రేయోవృణీతే॥ ౧

శ్రేయశ్చప్రేయశ్చమనుష్యమేతస్తౌసంపరీత్యవివినక్తిధీరః।
శ్రేయోహిధీరోభిప్రేయసోవృణీతేప్రేయోమన్దోయోగక్షేమాద్వృణీతే॥ ౨

సత్వంప్రియాన్ప్రియరూపాగ్ంశ్చకామానభిధ్యాయన్నచికేతోత్యస్రాక్షీః।
నైతాగ్ంసృఙ్కాంవిత్తమయీమవాప్తోయస్యాంమజ్జన్తిబహవోమనుష్యాః॥ ౩

శం.— పరీక్ష్యశిష్యంవిద్యాయోగ్యతాంచావగమ్యాహ-అన్యత్-పృథగేవశ్రేయః- నిశ్శ్రేయసం. తథా-అన్యదుతైవ-అపిచప్రేయః- ప్రియతరమపి. తే- ప్రేయశ్శ్రేయసీఉభేనానార్థే- భిన్నప్రయోజనేసతీ పురుషమధికృతంవర్ణాశ్రమాదివిశిష్టంసినీతః - బధ్నీతః. తాభ్యాంవిద్యావిద్యాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయాప్రయుజ్యతేసర్వఃపురుషః. శ్రేయఃప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీపురుషఃప్రవర్తతే - అతఃశ్రేయఃప్రేయఃప్రయోజనకర్తవ్యతయాతాభ్యాంబద్ధఇత్యుచ్యతేసర్వఃపురుషః. తేయద్యప్యేకైకపురుషార్థసమ్బన్ధినీవిద్యావిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనైకేనపురుషేణసహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపంప్రేయః- శ్రేయఏవకేవలమాదదానస్య - ఉపాదానంకుర్వతఃసాధు-శోభనం- శివంభవతి. యస్త్వదూరదర్శీవిమూఢోహీయతే- వియుజ్యతే. అర్థాత్-పురుషార్థాత్. పారమార్థికాత్ప్రయోజనాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవతఇత్యర్థః. కోసౌ. యఉప్రేయోవృణీతే- ఉపాదత్తఇత్యేతత్. ౧

ఆ.— అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేనవిద్యావిద్యాప్రదర్శనేనచ కేవలవిద్యార్థితయాశిష్యం ప్రథమంస్తౌతీత్యాహ (పరీక్ష్యేతి) శ్రేయఃప్రేయసోరన్యతరపరిత్యాగేనైవాన్యతరోపాదానేహేతుమాహ (తేయద్యపీతి) తేయద్యప్యేకైకపురుషార్థసంబన్ధినీ- తథాపివిరుద్ధే. ౧-౨-౩-౪-౫

రం.— ఏవంశిష్యంపరీక్ష్యతస్యముముక్షాస్థైర్యంనిశ్చిత్యతస్యోపదేశయోగ్యతాంమన్వానఃముముక్షాంస్తౌతి (అన్యచ్ఛ్రేయఇతి) అతిప్రశస్తంమోక్షవర్త్మాప్యన్యత్- ప్రియత్వాస్పదంభోగవర్త్మాప్యన్యత్. తేశ్రేయఃప్రేయసీపరస్పరవిలక్షణప్రయోజనేసతీ- పురుషంసినీతః- బధ్నీతః. పురుషంస్వవశతామాపాదయతఇత్యర్థః. (తయోరితి) తయోర్మధ్యేశ్రేయఆదదానస్య - మోక్షాయప్రయతమానస్యసాధు - భద్రంభవతి. యస్తుప్రేయోవృణీతే- సపురుషార్థాత్ భ్రష్టోభవతి. ఉఇత్యవధారణే. ౧

శం.— యద్యుభేఅపికర్తుంస్వాయత్తేపురుషేణ - కిమర్థంప్రేయఏవాదత్తేబాహుల్యేనలోకఇతి. ఉచ్యతే- సత్యంస్వాయత్తే. తథాపిసాధనతఃఫలతశ్చమన్దబుద్ధీనాందుర్వివేకరూపేసతీవ్యామిశ్రీభూతేఇవమనుష్యమేతః- పురుషంఆఇతః. ప్రాప్నువతఃశ్రేయశ్చప్రేయశ్చ. అతోహంసఇవామ్భసఃపయఃతౌ- శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌసంపరీత్య- సమ్యక్పరిగమ్య. సమ్యజ్మనసాఆలోచ్యగురులాఘవంవివినక్తి- పృథక్కరోతి ధీరః- ధీమాన్. వివిచ్యశ్రేయోహి- శ్రేయఏవాభివృణీతే- శ్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్. కోసౌ. ధీరః. యస్తుమన్దః- అల్పబుద్ధిః- సఃవివేకాసామర్థ్యాద్యోగక్షేమాత్ - యోగక్షేమనిమిత్తే. శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్. ప్రేయః- పశుపుత్రాదిలక్షణంవృణీతే. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౨

రం.— (శ్రేయశ్చప్రేయశ్చేతి) శ్రేయశ్చప్రేయశ్చమనుష్యమేతః- మనుష్యంప్రాప్నువతః. తౌ- శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌసమ్యగాలోచ్యనీరక్షీరేహంసఇవపృథక్కరోతి. ధియారమతఇతిధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీప్రేయోఽపేక్షయా-అభి-అభ్యర్హితంశ్రేయఏవవృణీతే. మన్దమతిః- యోగక్షేమార్థతఃప్రేయోవృణీతే. శరీరస్యోపచయోయోగః. క్షేమఃపరిపాలనం. ౨

శం.— సత్వంపునఃపునర్మయాప్రలోభ్యమానోపిప్రియాన్- పుత్రాదీన్ ప్రియరూపాంశ్చ- అప్సరఃప్రభృతిలక్షణాన్ కామానభిధ్యాయన్- చిన్తయన్ తేషాంఅనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్ హేనచికేతోఽత్యస్రాక్షీః- అతిసృష్టవాన్. పరిత్యక్తవానసి. అహోబుద్ధిమత్తాతవ. నైతామవాప్తవానసి. సృఙ్కాం- సృతింకుత్సితాంమూఢజనప్రవృత్తాం. విత్తమయీం- ధనప్రాయాం. యస్యాంసృతౌమజ్జన్తి - సీదన్తి. బహవః- నైకేమూఢాఃమనుష్యాః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౩

రం.— (సత్వంప్రియానితి) తాదృశస్త్వంస్వతోరూపతశ్చప్రియాన్- కామ్యమానాన్స్త్ర్యాదీనిత్యర్థః. దుఃఖోదర్కత్వాదుఃఖమి

దూరమేతేవిపరీతేవిషూచీఅవిద్యాయాచవిద్యేతిజ్ఞాతా।
విద్యాభీప్సినంనచికేతసంమన్యేనత్వాకామాబహవోలోలుపన్త॥ ౪
అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఃస్వయంధీరాఃపణ్డితంమన్యమానాః।
దన్ద్రమ్యమాణాఃపరియన్తిమూఢాఅన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః॥ ౫
నసామ్పరాయఃప్రతిభాతిబాలంప్రమాద్యన్తంవిత్తమోహేనమూఢం।
అయంలోకోనాస్తిపరఇతిమానీపునఃపునర్వశమాపద్యతేమే॥ ౬

స్థిరత్వాదిదోషయుక్తతయానిరూపయన్ త్యక్తవానసీత్యర్థః. (నైతాంసృఙ్కామితి) విత్తమయీం- ధనప్రాయాంసృఙ్కాం - కుత్సితగతిం మూఢజనసేవితాం ఏతాంనావాప్తవానసి (యస్యామితి) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— *తయోఃశ్రేయఆదదానస్యసాధుభవతిహీయతేఽర్థాత్ యఉ ప్రేయోవృణీతఇత్యుక్తం-తత్కస్మాత్. యతోదూరం-దూరేణ. మహతాన్తరేణైతేవిపరీతే- అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే. వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ. విషూచీ-విషూచ్యౌ. నానాగతీ. భిన్నఫలేసంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్. కేతేఇతి. ఉచ్యతే - యాచావిద్యాప్రేయోవిషయా, విద్యేతిచశ్రేయోవిషయా, జ్ఞాతా - నిర్జ్ఞాతా. అవగతాపణ్డితైః. తత్రవిద్యాభీప్సినం - విద్యార్థినంనచికేతసంత్వామహంమన్యే. కస్మాత్. యస్మాద్బుద్ధిప్రలోభనఃకామాః - అప్సరఃప్రభృతయోబహవోఽపి త్వా - త్వాంనలోలుపన్త - నవిచ్ఛేదంకృతవన్తః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాఞ్ఛాసంపాదనేన. అతోవిద్యార్థినంశ్రేయోభాజనంమన్యఇత్యభిప్రాయః. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.— (దూరమేతేఇతి) యాఅవిద్యేతిజ్ఞాతాకామకర్మాత్మికా, యాచవిద్యేతిజ్ఞాతావైరాగ్యతత్త్వజ్ఞానమయీ,- ఏతేదూరం- అత్యన్తంవిషూచీ- విషూచ్యౌ. భిన్నగతీ. పరస్పరవిరుద్ధేచ. విద్యాభీప్సినం-విద్యార్థినం. విద్యాభీప్సితమితిపాఠేఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాన్తస్యపరనిపాతః. ఛాన్దసత్వాద్వా. (నత్వాకామాఇతి) కామాఃబహవోఽపిత్వాంనలోలుపన్త - శ్రేయోమార్గాద్విచ్ఛేదంనకృతవన్తః. విషయవశగోనభవసీత్యర్థః. *లుపసదేతియఙన్తాల్లఙ్. ఛాన్దసోయలోపః. యఙ్లుగన్తాద్వాఛాన్దసమాత్మనేపదం. అడభావశ్చ. ౪

శం.— యేతుసంసారభాజోజనాఃఅవిద్యాయామన్తరే-మధ్యేఘనీభూతఇవతమసివర్తమానాః- వేష్ట్యమానాఃపుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః. స్వయంధీరాః - ప్రజ్ఞావన్తఃపణ్డితాః- శాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాస్తేదన్ద్రమ్యమాణాః - అత్యర్థంకుటిలామనేకరూపాంగతింగచ్ఛన్తోజరామరణరోగాదిదుఃఖైఃపరియన్తి - పరిగచ్ఛన్తి. మూఢాః- అవివేకినః. అన్ధేనైవ- దృష్టివిహీనేనైవనీయమానావిషమేపథియథాబహవోఽన్ధాఃమహాన్తమనర్థమృచ్ఛన్తి- తద్వత్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— *అవిద్యాయాంచవిద్యేతిజ్ఞాతేత్యుపాత్తమర్థద్వయేఅవిద్యామార్గంనిన్దతి (అవిద్యాయామితి) కామకర్మాదిలక్షణాయామవిద్యాయాంమధ్యేఘనీభూతఇవతమసీవవర్తమానాఃస్వయమేవప్రజ్ఞాశాలినఃశాస్త్రకుశలాశ్చేతిమన్యమానాః. దన్ద్రమ్యమాణాః - జరారోగాదిదుఃఖపీడితాఃఅవివేకినఃపరిభ్రమన్తి. అన్యత్ స్పష్టార్థం. కేచిత్తుదన్ద్రవ్యమాణాఇతిపాఠమాశ్రిత్యవిషయకామాగ్నినాద్రుతచిత్తాఇత్యర్థంవర్ణయన్తి. ౫

శం.— అతఏవమూఢత్వాత్నసామ్పరాయఃప్రతిభాతి- సమ్పరేయతఇతిసమ్పరాయః - పరలోకః. తత్ప్రాప్తిప్రయోజనఃసాధనవిశేషఃశాస్త్రీయఃసామ్పరాయః. సచబాలం- అవివేకినంప్రతినభాతి - నప్రకాశతే. నోపతిష్ఠతఇత్యేతత్. ప్రమాద్యన్తం - ప్రమాదంకుర్వన్తం. పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనసంతథావిత్తమోహేన - విత్తనిమిత్తేనావివేకేన. మూఢం - తమసాచ్ఛన్నం సన్తం. అయమేవలోకః - యోఽయందృశ్యమానఃస్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టః. నాస్తిపరః- అదృష్టోలోకఇత్యేవంమననశీలోమానీపునఃపునర్జనిత్వావశం- అధీనతామాపద్యతేమే- మృత్యోర్మమ. జన్మమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబన్ధానురూఢఏవభవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— సమ్యక్ప్రాప్యతే- దేహపాతాదూర్ధ్వమేవఈయతే- గమ్యతఇతిసామ్పరాయః. ౬- ౭

రం.— (నసామ్పరాయఇతి) పరలోకసాధనవ్యాపారఃఅవివేకినంప్రతినప్రకాశతే. ప్రమాద్యన్తం- అనవహితమనస్కం. విత్తమోహేనమూఢం- విషయాంశావశీకృతమనోరథం. (అయంలోకోనాస్తీతి) అయమేవలోకోఽస్తి- పరలోకోనాస్తీతిమన్యమానఃమత్క్రియమాణయాతనావిషయోభవతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైః *సంయమనేత్వనుభూయేతిసూత్రే- అయంలోకోనాస్తిపరఉతమానీతిపాఠానుసారేణ అయంచలోకఃపరశ్చలోకోనాస్తీత్యర్థోవర్ణితః. తత్రపక్షేతస్యేతిశేషఃపూరణీయః. చశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః. మానీత్యస్యదుర్మానీత్యర్థః. శిష్టపరిగ్రహాభావాదయంలోకోనాస్తీత్యస్యోపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా. దుర్మానీపునఃపునర్వశమాపద్యతఇత్యుత్తరత్రసంబధ్యతే. ౬

శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఃశృణ్వన్తోపిబహవోయంనవిద్యుః।
ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోఽస్యలబ్ధాఆశ్చర్యోజ్ఞాతాకుశలానుశిష్టః॥ ౭
ననరేణావరేణప్రోక్తఏషసువిజ్ఞేయోబహుధాచిన్త్యమానః।
అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తిఅణీయాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్॥ ౮
నైషాతర్కేణమతిరాపనేయాప్రోక్తాన్యేనైవసుజ్ఞానాయప్రేష్ఠ।
యాంత్వమాపఃసత్యధృతిర్బతాసిత్వాదృఙ్నోభూయాన్నచికేతఃప్రష్టా॥ ౯

శం.— ప్రాయేణహ్యేవంవిధఏవలోకః. యస్తుశ్రేయోర్థీసహస్రేషుకశ్చిదేవాత్మవిద్భవతిత్వద్విధః. యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి - శ్రవణార్థం- శ్రోతుమపియోనలభ్యఆత్మాబహుభిః - అనేకైః. శృణ్వన్తోపిబహవః - అనేకేఽన్యే-యం- ఆత్మానంనవిద్యుః- నవిన్దన్తి. అభాగినోఽసంస్కృతాత్మానోనవిజానీయుః. కించ- అస్యవక్తాప్యాశ్చర్యః-అద్భుతవదేవానేకేషుకశ్చిదేవభవతి. తథాశ్రుత్వాప్యస్యాత్మనఃకుశలః-నిపుణఏవానేకేషులబ్ధాకశ్చిదేవభవతి. యస్మాదాశ్చర్యోజ్ఞాతాకశ్చిదేవ, కుశలానుశిష్టః-కుశలేన- నిపుణేనాచార్యేణానుశిష్టస్సన్. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— (శ్రవణాయాపీతి) యః- ప్రసిద్ధఃపరమాత్మా- సఃఅనేకైఃపురుషైఃశ్రోతుమపినలభ్యఇత్యర్థః. శ్రవణలాభోపి మహాసుకృతఫలమితిభావః. (శృణ్వన్తోపీతి) నహిశ్రోతౄణాంసర్వేషాంపరమాత్మప్రతిపత్తిస్సులభేతిభావః. (ఆశ్చర్యోస్యేతి) అస్యకుశలోవక్తా, కుశలఃప్రాప్తా, చదుర్లభఇత్యర్థః. (ఆశ్చర్యోజ్ఞాతేతి) కుశలేనాచార్యేణానుశిష్టోజ్ఞాతాప్యాశ్చర్యః. *మనుష్యాణాంసహస్రేషుకశ్చిద్యతతిసిద్ధయే. యతతామపిసిద్ధానాంకశ్చిన్మాంవేత్తితత్త్వతఇత్యుక్తేరితిభావః. ౭

శం.— కస్మాత్. నహినరేణ- మనుష్యేణావరేణప్రోక్తః. అవరేణ- హీనేనేత్యేతత్. ఉక్తఏషఆత్మా- యంత్వంమాంపృచ్ఛసి. నహిసుష్ఠు- సమ్యగ్విజ్ఞేయః- విజ్ఞాతుంశక్యః. యస్మాద్బహుధా- అస్తినాస్తి- కర్తాఽకర్తా- శుద్ధోఽశుద్ధఇత్యాద్యనేకధాచిన్త్యమానోవాదిభిః. కథంపునస్సువిజ్ఞేయఇతి- ఉచ్యతే- అనన్యప్రోక్తే- అనన్యేన- అపృథగ్దర్శినాఆచార్యేణప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేనప్రోక్తే - ఉక్తేఆత్మనిగతిః - అనేకధాఅస్తినాస్తీత్యాదిలక్షణాచిన్తాగతిరస్మిన్నాత్మనినాస్తి- నవిద్యతే- సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః. అథవా - స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మనిప్రోక్తేఅత్రగతిః - అన్యస్యావగతిర్నాస్తి,- జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్. జ్ఞానస్యహ్యేషానిష్ఠా- యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానం. అతోఽవగన్తవ్యాభావాన్నగతిర్వాత్రనాస్తి- అనన్యఆత్మనిప్రోక్తేనాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్యమోక్షస్య. అథవా - ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాచార్యేణప్రోక్తేఆత్మన్యగతిః- అనవబోధః- అపరిజ్ఞానమత్రనాస్తి. భవత్యేవావగతిస్తద్విషయాశ్రోతుస్తదనన్యోహమిత్యాచార్యస్యేత్యర్థః. ఏవంసువిజ్ఞేయఆగమవతాచార్యేణానన్యతయాప్రోక్తఇత్యర్థః. అణీయాననుప్రమాణాదపిసమ్పద్యతేఆత్మా. అతర్క్యం- అణుప్రమాణోనతర్క్యః- స్వబుద్ధ్యభ్యూహేనకేవలేనతర్క్యమాణేఅణుపరిమాణేకేనచిత్స్థాపితేఆత్మని - తతోఽణుతరమన్యోభ్యూహతి. తతోప్యన్యోఽణుతమమితినహితర్కస్యనిష్ఠాక్వచిద్విద్యతే. ౮

ఆ.— అణుత్వం- పరోక్షత్వం. ౮-౯

రం.— (ననరేణావరేణేతి) అవరేణ- అశ్రేష్ఠేన. ప్రాకృతేన. పాణ్డిత్యమాత్రప్రయోజనవేదాన్తశ్రవణేననరేణ-దేహాత్మాభిమానినాఏషఆత్మాసువిజ్ఞేయోనభవతి. కుతోహేతోః (బహుధాచిన్త్యమానః) వాదిభిరితిశేషః. (అనన్యప్రోక్తేగతిరత్రనాస్తి) అనన్యేన-ఉచ్యమానాత్మనోఽనన్యేన- తదేకాన్తినా- బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారిణాప్రోక్తేఆత్మనియాదృశీఅవగతిః-సాఆత్మావగతిరవరేణప్రోక్తేనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అత్ర-సంసారేగతిః-చఙ్క్రమణంనాస్తీత్యర్థః. యద్వా-అనన్యప్రోక్తే- స్వయమవగతేగతిః - ఆత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. అన్యప్రోక్తఇతిపాఠేఅవరసరప్రోక్తేసత్యాత్మావగతిర్నాస్తీత్యర్థః. ననుయేనకేనచిదుపదిష్టేప్యూహాపోహశాలినస్స్యాదేవేత్యతఆహ (అణీయాన్హ్యప్రతర్క్యమణుప్రమాణాత్) యతోఽణోరప్యణీయానాత్మా- అతస్తత్స్వరూపంతర్కాగోచరం. ౮

శం. అతోఽనన్యప్రోక్తేఆత్మన్యుత్పన్నాయేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మమతిః-నైషాతర్కేణ- స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా-నప్రాపణీయేత్యర్థః. నాపనేతవ్యా- నహన్తవ్యా. తార్కికోహ్యనాగమజ్ఞఃస్వబుద్ధిపరికల్పితంయత్కించిదేవకథయతి - అతఏవచయేయమాగమప్రసూతామతిరన్యేనైవాగమాభిజ్ఞేనాచార్యేణైవతార్కికాత్ప్రోక్తాసతీసుజ్ఞానాయభవతి. హేప్రేష్ఠ - ప్రియతమ. కాపునస్సాతర్కాగమ్యామతిరితి. ఉచ్యతే- యాంత్వంమతింమద్వరప్రదానేనప్రాప్తవానసి. సత్యా- అవితథవిషయాధృతిర్యస్యతవ - సఃత్వంసత్యధృతిర్బతాసీత్యనుకమ్పయన్నాహమృత్యుర్నచికేతసంవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే. త్వాదృక్ - త్వత్తుల్యః. నః- అస్మభ్యం. భూయాత్ - భవతాత్. భవత్వన్యఃపుత్రఃశిష్యోవాప్రష్టా. కీదృక్. యాదృక్త్వంహేనచికేతఃప్రష్టా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

జానామ్యహగ్ంశేవధిరిత్యనిత్యంనహ్యధ్రువైఃప్రాప్యతేహిధ్రువంతత్।
తతోమయానాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైఃప్రాప్తవానస్మినిత్యమ్॥ ౧౦
కామస్యాప్తింజగతఃప్రతిష్ఠాంక్రతోరానన్త్యమభయస్యపారం।
† స్తోమమహదురుగాయంప్రతిష్ఠాందృష్ట్వాధృత్యాధీరోనచికేతోఽత్యస్రాక్షీః॥ ౧౧
తందుర్దర్శంగూఢమనుప్రవిష్టంగుహాహితంగహ్వరేష్ఠంపురాణం।
అధ్యాత్మయోగాధిగమేనదేవంమత్వాధీరోహర్షశోకౌజహాతి॥ ౧౨

రం.— తదేవాహ (నైషాతర్కేణమతిరితి) ఏషా - ఆత్మవిషయిణీమతిస్తర్కేణప్రాపణీయా నేత్యర్థః. అతస్తర్కకుశలేనాపి స్వయంజ్ఞాతుంనశక్యేత్యర్థః. (ప్రోక్తాన్యేనేతి) హేప్రేష్ఠ- ప్రియతమ- స్వస్మాదన్యేనైవగురుణాఉపదిష్టైవమతిర్మోక్షసాధనజ్ఞానాయభవతి. కా పునస్సామతిరిత్యత్రాహ (యాంత్వమాపఇతి) యాం- మతింత్వమాపః- ప్రాప్తవానసి - నిషాదయిషితతయానిశ్చితవానిత్యర్థః. సత్యధృతిరసి- సత్యా-అప్రకమ్ప్యాధృతిర్యస్య- సతథోక్తః. బతేత్యనుకమ్పాయాం. (త్వాదృగితి) త్వాదృశశ్శిష్యోఽస్మాకంభూయాదిత్యర్థః. ౯

శం.— పునరపితుష్టఆహ- (జానామ్యహం) శేవధిః - నిధిఃకర్మఫలలక్షణః. నిధిరివప్రార్థ్యతఇతి. అసావనిత్యమితి జానామి. నహి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యంధ్రువంతత్ప్రాప్యతేపరమాత్మాఖ్యం. శేవధిర్యస్త్వనిత్యఃసుఖాత్మకశ్శేవధిః - సఏవానిత్యైర్ద్రవ్యైఃప్రాప్యతేహియతః- తస్మాన్మయాజానతాపినిత్యమనిత్యసాధనైర్నప్రాప్యతఇతి - నాచికేతశ్చితోఽగ్నిః, అనిత్యైర్ద్రవ్యైః - పశ్వాదిభిఃస్వర్గసుఖసాధనభూతోఽగ్నిర్నిర్వర్తితఇత్యర్థః. తేనాహమధికారాపన్నోనిత్యం-యామ్యంస్థానంస్వర్గాఖ్యంనిత్యమాపేక్షికంప్రాప్తవానస్మి. ౧౦

ఆ.— మయాజానతాపి బహ్వాయాసం కర్మకృతం. త్వందీయమానమపితత్ఫలం నగృహ్ణాసి- మత్తోధిక ప్రజ్ఞోసీతిసన్తోషాత్ స్తౌతీత్యాహ (పునరపితుష్టఆహేతి) ౧౦-౧౧

రం.— పునరపితుష్టఆహ (జానామ్యహమితి) శేవధిః- నిధిః. కుబేరాద్యైశ్వర్యమేవంజాతీయకంకర్మఫలలక్షణ మనిత్యమితిజానామి. (నహ్యధ్రువైరితి) ధ్రువంతత్- ఆత్మతత్త్వం అధ్రువైః - అనిత్యఫలసాధనభూతైరనిత్యద్రవ్యసాధ్యైర్వాకర్మభిరిత్యర్థః. (తతోమయేతి) ఏవంజ్ఞాతవతామయాబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానోద్దేశేనఅనిత్యైరిష్టకాదిద్రవ్యైర్నాచికేతోఽగ్నిశ్చితః. తస్మాద్ధేతోర్నిత్యఫలసాధనంజ్ఞానంప్రాప్తవానస్మీత్యర్థః. అతోబ్రహ్మప్రాప్తేర్జ్ఞానైకసాధ్యత్వస్యనవిరోధః. ౧౦

శం.— త్వంతుకామస్యాప్తిం-సమాప్తిం, అత్రహిసర్వేకామాఃపరిసమాప్తాః. జగతః-అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠాం-ఆశ్రయం, సర్వాత్మత్వాత్. క్రతోఃఫలంహైరణ్యగర్భంపదంఆనన్త్యంఅభయస్యచపారం-పరాంనిష్ఠాం, స్తోమం-స్తుత్యం, మహత్-అణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసహితం. స్తోమంచతన్మహచ్చనిరతిశయత్వాత్స్తోమమహత్. ఉరుగాయం- విస్తీర్ణాంగతిం. ప్రతిష్ఠాం- స్థితిమాత్మనఉత్తమామపిదృష్ట్వాధృత్యా-ధైర్యేణధీరః-నచికేతోధీమాన్సన్నత్యస్రాక్షీః-పరమేవాకాఙ్క్షన్నతిసృష్టవానసిసర్వమేతత్సంసారభోగజాతంఅహోబతానుత్తమగుణోసి. అత్వాన్నదీయంనాస్తి. ౧౧

రం.— *త్వాదృఙ్నోభూయాన్నచికేతః ప్రష్టేతిపూర్వమన్త్రోక్తంనచికేతసఃశ్రవణాధికారంవివృణోతి (కామస్యాప్తిమితి) క్రతోః- కర్మణః ప్రతిష్ఠాం- ఫలభూతాంజగతఃకామస్యాప్తిం- చతుర్ముఖస్థానపర్యన్తసర్వలోకసబన్ధిస్త్ర్యాదివిషయాత్మకకామప్రాప్తించదృష్ట్వా. మోక్షస్వరూపమాహ (ఆనన్త్యమభయస్యపారమిత్యాదినా) అవినాశిత్వ, మత్యన్తనిర్భయత్వ, మపహతపాప్మత్వసత్యసంకల్పత్వాదిమహాగుణగణరూపస్తోమం, ఉరుకీర్తిం, చస్థైర్యం, చమోక్షగతందృష్ట్వా- లౌకికాన్కామాన్ ప్రజ్ఞాశాలిత్వాత్త్యక్తవానసీత్యర్థః. యద్వా-మోక్షరూపపరమాత్మస్వరూపఏవసర్వకామావాప్తిం, తత్రైవసకలజగదాధారత్వం, క్రతోరనన్తఫలరూపతాం, చేత్యేవంసర్వంపరమాత్మవిషయతయాయోజనీయం. ౧౧

శం.— యంత్వంజ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం-తందుర్దర్శం-దుఃఖేనదర్శనమస్యేతిదుర్దర్శం, అతిసూక్ష్మత్వాత్. గూఢం-గహనం, అనుప్రవిష్టం- ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్. గుహాహితం-గుహాయాం- బుద్ధౌస్థితం, తత్రోపలభ్యత్వాత్. గహ్వరే- విషమమనేకానర్థసంకటేతిష్ఠతీతిగహ్వరేష్ఠం. యతఏవంగూఢమనుప్రవిష్టోగుహాహితశ్చ- అతోగహ్వరేష్ఠః, అతోదుర్దర్శః. తంపురాణం-పురాతనం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన- విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్యచేతసఆత్మనిసమాధానమధ్యాత్మయోగః, తస్యాధిగమః. తేనమత్వాదేవమాత్మానంధీరోహర్షశోకావాత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాజ్జహాతి. ౧౨

ఆ.— యశ్చత్వయాదేహవ్యతిరిక్తఆత్మాపృష్టః - తస్యైవపరమార్థస్వరూపజ్ఞానం సనిదానబన్ధనివర్తకంపరమానన్దప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యంచ. నాతఃపరంశ్రేయస్సాధనమస్తీతి పృష్టస్యవస్తునఃప్రశంసయాచప్రష్టారంప్రశంసతి (యంత్వంజ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా) ౧౨-౧౩

---

† స్తోమంమహదితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య।
స మోదతే మోదనీయగ్ హి లబ్ధ్వా వివృతగ్ సద్మ నచికేతసం మన్యే॥ ౧౩
అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్।
అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద॥ ౧౪

రం.— తృతీయం ప్రశ్నం ప్రతివక్తి (తం దుర్దర్శమిత్యాదినా మన్త్రద్వయేన) దుర్దర్శం - *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ద్రష్టుమశక్యం. గూఢం-తిరోధాయకకర్మరూపావిద్యాతిరోహితం. సర్వభూతానుప్రవిష్టం. గుహాహితం-హృదయగుహావర్తినం. గహ్వరేష్ఠం-అన్తర్యామిణం. పురాణం- అనాదిం. అధ్యాత్మయోగాధిగమేన-విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమవధానమధ్యాత్మయోగః-*యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః *యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహేత్యాదినా వక్ష్యమాణః- తేన యోగేన యమధిగమ్య- జీవాత్మజ్ఞానం. తేన హేతునా దేవం- పరమాత్మానం మత్వేత్యర్థః. జీవాత్మజ్ఞానస్య పరమాత్మజ్ఞానహేతుత్వాదితి భావః. హర్షశోకౌ- విషయలాభాలాభప్రసక్తహర్షశోకౌ జహాతీత్యర్థః. ౧౨

శం.— కించ-ఏతదాత్మతత్త్వం- యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వా ఆచార్యసకాశాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్య- ఉపాదాయ మర్త్యః- మరణధర్మా-ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్య-ఉద్యమ్య- పృథక్కృత్య శరీరాదేః అణుం-సూక్ష్మం ఏతం-ఆత్మానమాప్య- ప్రాప్య సః-మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హి-హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా. తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మ సద్మ-భవనం నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతం- అభిముఖీభూతం మన్యే. మోక్షార్హం త్వాం మన్య ఇత్యభిప్రాయః. ౧౩

రం.— (ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్యేతి) ఏతత్-ఆత్మతత్త్వం శ్రుత్వా-సంపరిగృహ్య-మననాదికం కృత్వేత్యర్థః. ధర్మ్యం- కర్మసాధ్యం శరీరాది ప్రవృహ్య- పృథక్కృత్య. పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ఏతం-స్వాత్మభూతం అణుం-సూక్ష్మతయా చక్షురాద్యగోచరం *అణీయాన్హ్యతర్క్యమితి నిర్దిష్టం పరమాత్మానం దేశవిశేషే ప్రాప్య సః- విద్వాన్ మోదనీయం - ప్రీతివిషయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టం స్వస్వరూపం లబ్ధ్వా మోదతే- ఆనన్దీ భవతీత్యర్థః. *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణ ఇతి శ్రుత్యర్థోఽత్రానుసంధేయః. ఏవం ప్రశ్నోత్తరముక్త్వా నచికేతసం మోక్షార్హత్వేన స్తౌతి (వివృతం సద్మేతి) నచికేతసం ప్రతి బ్రహ్మరూపం ధామ- వివృతద్వారం ప్రవేశార్హం మన్య ఇత్యర్థః. *తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మ ధామేతి శ్రుతేః. నను *బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి శ్రుత్యైకార్థ్యాయ అధ్యాత్మయోగాధిగమేన మత్వేత్యత్రాపి పరమాత్మాత్మకజీవః ప్రతిపాద్యతాం. తతశ్చ తం దుర్దర్శమితి పూర్వఖణ్డోఽపి జీవపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇతి పూర్వసన్దర్భోఽపి పరిశుద్ధజీవస్వరూపపర ఏవాస్తు. తతశ్చ *ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేనమాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః। ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యః శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిదితి పరిశుద్ధాత్మవిషయగీతావచనైకార్థ్యమప్యుపపద్యత ఇతి చేన్న- *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే బ్రహ్మజత్వరూపప్రక్రమశ్రుతజీవలిఙ్గబలేన చరమశ్రుతదేవశబ్దస్య దేవాత్మకత్వరూపార్థాశ్రయణేఽపి తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తాదృశజీవలిఙ్గాభావేన దేవమిత్యస్య దేవాత్మకమిత్యర్థాశ్రయణాయోగాత్. ఏతదేవాభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా *గుహాం ప్రవిష్టావితి సూత్రే *పరమాత్మనస్తావత్తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమితి గుహాప్రవేశో దృశ్యత ఇత్యుక్తం. తథైవాయం మన్త్రః పరమాత్మపరతయా వ్యాసార్యైరపి వివృతః. గహ్వరేష్ఠమితి పదేన తు పరమాత్మనః గహ్వరశబ్దితదుర్విజ్ఞేయపరిశుద్ధాత్మస్వరూపశరీరకత్వమప్యుక్తం. ఇయాంస్తు విశేషః - *బ్రహ్మజజ్ఞమితి మన్త్రే పరమాత్మాత్మకపరిశుద్ధజీవస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే- తం దుర్దర్శమితి మన్త్రే తు జీవశరీరకపరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యత ఇతి న తయోరైకార్థ్యహానిః. ౧౩

శం.— ఏతచ్ఛ్రుత్వా నచికేతాః పునరాహ- యద్యహం యోగ్యః, ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రతి,- అన్యత్ర ధర్మాత్-శాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథగ్భూతమిత్యర్థః. తథా-అన్యత్రాధర్మాత్. తథా-అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్-కృతం-కార్యం, అకృతం - కారణం, అస్మాదన్యత్ర. కించ-అన్యత్ర భూతాచ్చ- అతిక్రాన్తాత్కాలాత్, భవ్యాచ్చ యత్తద్భవిష్యతశ్చ, తథా వర్తమానాత్, కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః. యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి- జానాసి, తద్వద మహ్యం. ౧౪

ఆ.— యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయస్సాధనం- తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ (యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా) అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణ అపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాశఙ్కనీయం- పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాతథ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వక్తుమిత్యర్థః. ౧౪

రం.— *నహ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే హి ధ్రువం తత్ *ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమణుమేతమాప్య స మోదతే మోదనీయం హి లబ్ధ్వా *అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి ప్రదేశేషు ధర్మఫలవిలక్షణతయా జ్ఞానసాధ్యతయా ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యస్య స్వరూపం, చోక్తప్రదేశేష్వేవ ధర్మవిలక్షణతయా మత్వేతి ప్రతిపన్నస్యోపాయస్య స్వరూపం, చ *ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యత్ర ధీర ఇతి ప్రతిపన్నస్య ప్రాప్తుశ్చ స్వరూపం, చ శోధయితుం పృచ్ఛతి (అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా) నను భాష్యే *దేవం మత్వేత్యుపాస్యతయా నిర్దిష్ట

స్యప్రాప్యభూతస్యదేవస్యా, ధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతివేదితవ్యతయానిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుఃప్రత్యగాత్మన, శ్చమత్వాధీరోహర్షశోకౌజహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య, చస్వరూపశోధనాయపునఃప్రప్రచ్ఛ అన్యత్రధర్మాదితీత్యుక్తైః కథంతద్విరుద్ధతయాధీర ఇతి నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తురిత్యుచ్యతఇతిచేత్. మైవంవోచః- *అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతివేదితవ్యతయానిర్దిష్టమాత్మశబ్దవాచ్యం ప్రజాపతివిద్యాప్రతిపన్నముపాస్యం ప్రాప్యభూతం పరిశుద్ధస్వస్వరూపమేవ. అత స్తస్యాపిప్రాప్యనిర్దేశకత్వమేవ. వస్తుగత్యాతస్య ప్రాప్తురభిన్నత్వాత్ ప్రాప్తుఃప్రత్యగాత్మనశ్చేతిభాష్యంనవిరోత్స్యతే. అతః *ప్రథమంతావత్ ప్రాప్తుఃప్రత్యగాత్మనఃస్వరూపమాహనజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితీత్యుత్తరభాష్యమపినవిరోత్స్యతే. సహి * నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదితిమన్త్రః ప్రతిపాద్యస్యవిపశ్చిచ్ఛబ్దితపరిశుద్ధస్వరూపస్య ప్రాప్తృరూపతోపపత్తిః-*ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః *విజ్ఞానసారథిర్యస్తుమనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితిమన్త్రప్రతిపాద్యస్యైవప్రాప్తృరూపత్వాత్, తథైవ *విశేషణాచ్చేతిసూత్రభాష్యేప్రతిపాదితత్వాత్,. అతఏవ ప్రాప్యప్రాప్త్రైకాధికరణ్య నిర్దేశపరగుహామన్త్రే ఛాయాతపావిత్యత్ర అజ్ఞత్వవాచినా ఛాయాశబ్దేననిర్దేశోదృష్టః- నతువిపశ్చిచ్ఛబ్దేన. అతోయథోక్తఏవార్థః. అయంమన్త్రోవ్యాసార్యైః త్రయాణామితిసూత్రేవివృతః *ధర్మః- ఉపాయః. ధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధోపాయవిలక్షణఇత్యర్థః. అధర్మః-ధర్మేతరదుపేయః. అధర్మాదన్యత్ర- ప్రసిద్ధసాధ్యవిలక్షణంఫలమిత్యర్థః. అస్మాదితి బుద్ధిస్థస్తత్సాధకోవివక్షితః. సఏవోపేతా. సహిప్రసిద్ధోపేతృవిలక్షణః-సాధకావస్థాయామితరఫలవిరక్తత్వాత్, ఫలదశాయామావిర్భూతగుణాష్టకవిశిష్టస్వరూపత్వాచ్చ. కృతాకృతాదితిధర్మాదీనాంవిశేషణం. కృతాకృతాద్ధర్మాదేర్విలక్షణం, భూతాచ్చభవ్యాచ్చధర్మాదేర్విలక్షణం, యదిత్యర్థః. ఇత్యేకాంవ్యాఖ్యాంకృత్వా-తస్మిన్పక్షేతుకృతాకృతాత్ భూతాద్భవ్యాచ్చధర్మాదన్యత్ర- తాదృశాదధర్మాదన్యత్ర-తాదృశాదస్మాచ్చాన్యత్ర- ఇత్యన్యత్రశబ్దత్రయేణైవోపపత్తౌ అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చేత్యన్యత్రశబ్దవైయర్థ్యం, ఉపాయస్యకాలత్రయపరిచ్ఛిన్నతయాత్రకాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవైలక్షణ్యాసన్వయం, చపర్యాలోచ్య-యద్వేత్యాదినాఅపరావ్యాఖ్యాకృతా. తదుచ్యతే-*యద్వా-ధర్మాదధర్మాచ్చాన్యత్రేత్యుపాసనప్రశ్నః. పుణ్యపాపరూపసాధనవిలక్షణత్వాదుపాసనస్య. కృతాకృతాత్ భూతాత్ భవ్యాచ్చ అన్యత్రయదితికాలాపరిచ్ఛిన్నముపేయంపృష్టం. ఉపేతురపిచేతనస్యనిత్యత్వాత్ ప్రాప్యాన్తర్భావాచ్చతతఏవతస్యాపితన్త్రేణ ప్రశ్నః. తదన్తర్గతంచ ప్రాప్తుఃస్వరూపమితివక్ష్యతే. తత్రయత్తచ్ఛబ్దౌ త్రితయపరావితిభావ ఇతి. నన్వస్మిన్నపిపక్షే ప్రష్టవ్యద్వయపరత్వాశ్రయణమశ్లిష్టమేవ-అన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితి ప్రక్రమస్థాన్యత్రశబ్దద్వయసామానాధికరణ్యవత్ అన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాదన్యత్రభూతాదిత్యుపరితనాన్యత్రశబ్దద్వయస్యాపిసామానాధికరణ్యస్యైవ ప్రతీతేః. యదితత్రధర్మాధర్మవిలక్షణంయచ్చ- కాలత్రయవిలక్షణంయచ్చేతిచశబ్దద్వయమశ్రోష్యత- తదాఽన్యత్రశబ్దయుగద్వయస్యస్వరసతః ప్రతీతంసామానాధికరణ్యంపర్యత్యక్ష్యత. అతః ప్రక్రమరీత్యనుసారి ప్రతీతసామానాధికరణ్యభఙ్గేకారణాభావాదన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యయమప్యంశః ప్రాప్యబ్రహ్మపరఏవాస్తు. నచ *నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయేత్యుపాయవిశేషప్రతివచనదర్శనేనఉపాయవిశేషప్రశ్నస్యాప్యత్రైవాన్తర్భావ్యతయా- చశబ్దాభావేప్యన్యత్రశబ్దయుగద్వయస్యసామానాధికరణ్యంభఞ్జనీయమితిచేన్న- ప్రతివచనేపి *నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యఇతిప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకలభ్యత్వలక్షణప్రాప్యధర్మవిశేషోపదేశస్యైవదర్శనేన ఉపాయప్రధానప్రతివచనాదర్శనాత్. *నాశాన్తమానసోవాపిప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ *యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాశుచిః। నసతత్పదమాప్నోతీతి ప్రతివచనదర్శనాదన్యత్రధర్మాదన్యత్రేతి ప్రసిద్ధోపాయవిరోధిప్రశ్నఇత్యపికింనస్యాత్. ప్రాప్యస్యప్రీతిరూపాపన్నజ్ఞానైకోపాయత్వకథనేనఉపాయే ప్రీతిరూపాపన్నత్వరూపవిశేషఃఫలిష్యతీతిచేత్. ఫలతునామ - నైతావతోపాయస్యప్రశ్నప్రతివచనప్రధానవిషయత్వంవక్తవ్యమిత్యస్తి. కిందేవదత్తభవనమితిప్రశ్నస్యవా బహుచమ్పకాలఙ్కృత నిష్కుటంద్వారోపాన్తలిఖితశఙ్ఖచక్రపద్మకందేవదత్తభవనమితితత్ప్రశ్నప్రతివచనస్యనానిష్కుటద్వారోపాన్తప్రధానకత్వంకశ్చిదభ్యుపైతి. అతోఽన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదిత్యపిఅన్యత్రశబ్దచతుష్టయసామానాధికరణ్యలిప్సయాధర్మాధర్మసాధ్యవిలక్షణబ్రహ్మవిషయఏవాయమితిచేత్. అత్రోచ్యతే- అసౌదేవదత్తాదుత్పన్నోనభవతి- అపితుయజ్ఞదత్తాదితివాక్యంశ్రుత్వాదేవదత్తాదన్యంయంపశ్యసి-తంమేబ్రూహీతిప్రవృత్తస్యప్రతివచనస్యదేవదత్తాన్యయజ్ఞదత్తపరత్వవత్ లక్షణయాదేవదత్తపుత్రాన్యప్రశ్నపరత్వస్యాప్రతీతేః- తద్వత్ కర్మసాధ్యంన- అపితుజ్ఞానసాధ్యమిత్యుపదేశానన్తరప్రవృత్తస్యధర్మాదన్యత్రేతి ప్రశ్నస్యధర్మవిలక్షణజ్ఞానరూపోపాయపరత్వమేవయుక్తం- నతుధర్మశబ్దలక్షణయాధర్మసాధ్యవిలక్షణ బ్రహ్మపరత్వం. తథాఅధర్మాదన్యత్రేత్యత్రాపిసామానాధికరణ్యేనోపాయపరత్వమేవనిశ్చితం. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నవిలక్షణవాచకేఉపరితనాన్యత్రశబ్దద్వయే కాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నోపాయపరామర్శాసంభవాత్ సామానాధికరణ్యభఙ్గేన ప్రాప్యపరత్వమేవయుక్తం. నీలాదీర్ఘారక్తాహ్రస్వాః ఇత్యుక్తేనీలదీర్ఘపదయోరవిరోధాత్ సామానాధికరణ్యంసిధ్యతి - రక్తహ్రస్వయోశ్చపరస్పరావిరోధాత్ సామానాధికరణ్యంసిధ్యతి. నతుచతుర్ణాంచశబ్దాభావేపిసామానాధికరణ్యందృష్టం - అపితుపురుషద్వయప్రశ్నపరత్వమేవ. ఏవమిహాపి యచ్ఛబ్దాన్వితచశబ్దద్వయాభావేపినసామానాధికరణ్య మవగాహ్యతే. అస్తువాభవదుక్తరీత్యాసామానాధికరణ్యం- అథాపిప్రశ్నప్రతివచనయోర్ద్వితీయవ్యాఖ్యాయాముపేయప్రశ్నే ఉపేత్రన్తర్భావవదుపాయస్యాప్యన్తర్భూతత్వాత్ *త్రయాణామేవచైవముపన్యాసఃప్రశ్నశ్చేతిసూత్రనిర్దిష్టోపాయోపేతృప్రశ్నప్రతివచనస్యానుఘటితతయాత్తేరభావాత్, * తత్తేపదంసంగ్రహేణబ్రవీమీతిపదశబ్దితప్రాప్యస్యైవప్రతివచన ప్రతిపాద్యత్వస్యస్పష్టం ప్రతీతే, రిత్యలంప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః.

౧౪

సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తితపాగ్ంసిసర్వాణిచయద్వదన్తి।
యదిచ్ఛన్తోబ్రహ్మచర్యంచరన్తితత్తేపదగ్ంసఙ్గ్రహేణబ్రవీమ్యోమిత్యేతత్ ॥ ౧౫
ఏతద్ధ్యేవాక్షరంబ్రహ్మఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరం। ఏతద్ధ్యేవాక్షరంజ్ఞాత్వాయోయదిచ్ఛతితస్యతత్ ॥౧౬

శం.— ఇత్యేవంపృష్టవతేమృత్యురువాచపృష్టంవస్తువిశేషణాన్తరంచవివక్షన్. సర్వేవేదాఃయత్పదం-పదనీయమవిభాగేనఆమనన్తి. తపాంసిసర్వాణిచయద్వదన్తి- యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః. యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం-గురుకులవాసలక్షణమన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థంచరన్తి. తత్తే- తుభ్యంపదం- యజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి- సంగ్రహేణ-సంక్షేపతో బ్రవీమి. ఓంఇత్యేతత్ - తదేతత్పదంయద్బుభుత్సితంత్వయా- యదేతదోమిత్యోంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకంచ. ౧౫

ఆ.— (సర్వేవేదాఇతి) వేదైకదేశాఉపనిషదః. తేనోపనిషదోజ్ఞానసాధనత్వేనసాక్షాద్వినియుక్తాః. తపాంసి- తేషాంకర్మాణిశుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని. మన్దాధికారిణోవిచారాసమర్థస్యక్రమేణావగతిసాధనంసంక్షిప్యాహ (సఙ్గ్రహేణేతి) ౧౫

రం.— ఏవంపృష్టోమృత్యుః *నజాయతేమ్రియతఇత్యాదినావిస్తరేణప్రతిపిపాదయిషురిదానీంశ్రోతురాదరాతిశయసిద్ధ్యర్థంప్రాప్యవైభవంప్రకాశయన్సంగ్రహేణోక్తింప్రతిజానీతే (సర్వేవేదాఇతి) పద్యతేగమ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాపదశబ్దఃప్రాప్యస్వరూపవాచీ. యత్స్వరూపంసర్వేవేదాఃసాక్షాత్పరమ్పరయావాప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః. అనేనాస్యాఉపనిషదఃప్రజాపతివిద్యావత్ పరిశుద్ధాత్మస్వరూపవిషయత్వైవాస్తు- *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్ *హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిమన్త్రద్వయస్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యసంప్రతిపన్నత్వాత్, *అణోరణీయానితిమన్త్రద్వయస్యాపి *అవినాశితుతద్విద్ధియేనసర్వమిదంతతం *నిర్వ్యాపారమనాఖ్యేయంవ్యాప్తిమాత్రమనూపమంఇతిస్మృతివచనాభ్యాంసర్వాన్తఃప్రవేశయోగ్యాతిసూక్ష్మతయావ్యాపకతయాచప్రతిపాదితేప్రత్యగాత్మన్యుపపన్నత్వాత్, *సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయందూరస్థంచాన్తికేచతదితిగీతానుసారేణ *ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతఇతివచనస్యాపితత్రైవయుక్తత్వాత్, *గ్రసిష్ణుప్రభవిష్ణుచేత్యుపబృంహణానుసారాత్ *యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచేతిమన్త్రస్యాపితత్రసఙ్గతార్థత్వాత్, *ద్వితీయంవిష్ణుసంజ్ఞస్యయోగిధ్యేయంపరంపదం *ప్రసూతినాశస్థితిహేతురీశ్వరస్త్వమేవనాన్యత్పరమంచయత్పదమితిస్మృత్యనుసారేణ *సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితిమన్త్రస్యాపిశుద్ధాత్మస్వరూపేసఙ్గతార్థత్వాత్, *అవ్యక్తోఽక్షరఇత్యుక్తస్తమాహుఃపరమాంగతిమితిస్మృత్యనుసారేణ *సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితిమన్త్రస్యాపిపరిశుద్ధాత్మవిషయత్వసంభవాత్, *సమంసర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్తంపరమేశ్వరమితిస్మృత్యనుసారేణ *ఏషసర్వేషుభూతేష్వితిమన్త్రస్యాపిశుద్ధస్వరూపపరత్వోపపత్తేః, *పరాఞ్చిఖానీతిమన్త్రేపరాగర్థనిన్దాద్వారేణప్రత్యగర్థస్యైవప్రకరణప్రతిపాద్యత్వావిష్కరణాత్, *తిష్ఠన్తంపరమేశ్వరమితిగీతానుసారేణ *ఈశానోభూతభవ్యస్యేతిమన్త్రస్యాపిశుద్ధాత్మస్వరూపేసఙ్గతార్థత్వాత్, భేదప్రసక్తిమతిప్రత్యగాత్మస్వరూపఏవ *నేహనానాస్తీతినిషేధస్యాపిసఙ్గతార్థత్వాత్, *అభేదవ్యాపినోవాయోస్తథాసౌపరమాత్మనఇతిస్మృతిప్రత్యభిజ్ఞాపకస్య *వాయుర్యథైకోభువనంప్రవిష్టఇతిమన్త్రస్యాపిశుద్ధస్వరూపపరత్వసంభవాత్, *సర్వతఃపాణిపాదమితిగీతాభాష్యేబ్రహ్మణాపరమసామ్యమాపన్నేశుద్ధాత్మస్వరూపేసర్వతఃపాణిపాదాదికార్యకర్తృత్వంసంభవతీత్యుపపాదితత్వాత్ *ఏకంబీజంబహుధాయఃకరోతీతిమన్త్రస్యాపిపరిశుద్ధపరత్వేఽనుపపత్త్యభావాత్, *నతత్రసూర్యోభాతీతిమన్త్రస్యాపి *నతద్భాసయతేసూర్యః *జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిస్తమసఃపరముచ్యతఇతిగీతావచనేనపరిశుద్ధాత్మస్వరూపపరత్వస్యయుక్తత్వాత్, *తంస్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేదిత్యుపసంహారికమన్త్రస్యశుద్ధాత్మపరత్వఏవస్వారస్యాత్, కృత్స్నాయాఅప్యుపనిషదఃప్రజాపతివాక్యవత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాత్రపరత్వోపపత్తౌప్రత్యగాత్మపరమాత్మస్వరూపప్రాప్యద్వయపరత్వక్లేశాశ్రయణంవృథేతిశఙ్కాప్రత్యుక్తా. సర్వవేదప్రతిపాద్యస్యైవతత్తేపదం సంగ్రహేణ బ్రవీమీతివక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞానాత్, పరమాత్మస్వరూపప్రతిపాదకవేదభాగప్రతిపాద్యత్వస్యశుద్ధస్వరూపే అసంభవాత్, శుద్ధస్వరూపస్యాన్తర్యామిణః పరమాత్మస్వరూపస్యశుద్ధస్వరూపప్రతిపాదకభాగేనాపిప్రతిపాద్యత్వసంభవాదితిద్రష్టవ్యం. (తపాంసిసర్వాణిచేతి) తపాంసి- తపఃప్రధానా ఉపరితనభాగాఇతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. (యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యంచరన్తి) బ్రహ్మచర్యంగురుకులవాసస్త్రీసఙ్గరాహిత్యాదిలక్షణంయదిచ్ఛన్తోఽనుతిష్ఠన్తి. (తత్తేపదమితి) సంగృహ్యతేఽనేనేతిసఙ్గ్రహః-శబ్దః. ప్రాప్యవక్తవ్యత్వప్రతిజ్ఞాపరేఽస్మిన్మన్త్రేఽర్థాత్ప్రణవప్రశంసాయాలాభాత్ *ప్రణవంప్రశంసతీతిభాష్యస్యచ *సర్వేవేదాఇత్యాదిపాదత్రయోక్తబ్రహ్మప్రతిపాదకతయాప్రశంసతీత్యర్థఇతిశ్రుతప్రకాశికావచనస్యచనానుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం. సఙ్క్షేపేణతత్ప్రతిపాదకంకిమిత్యతఆహ (ఓమిత్యేతదితి) *ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధఃస్మృతఇతిప్రణవస్యబ్రహ్మవాచకత్వాత్. ప్రణవావయవయోరకారమకారయోఃపరజీవవాచితయాఉపాయోపేత్రోరప్యుపదిష్టత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

శం.— అతఃఏతద్ధ్యేవాక్షరంబ్రహ్మపరం, ఏతద్ధ్యేవాక్షరంచపరం. తయోర్హిప్రతీకమేతదక్షరం. ఏతద్ధ్యేవాక్షరంజ్ఞాత్వా-ఉపాస్యబ్రహ్మేతి-యోయదిచ్ఛతి- పరమపరంవా-తస్యతద్భవతి. పరంచేజ్జ్ఞాతవ్యం-అపరంచేత్ప్రాప్తవ్యం. ౧౬

ఆ.— యస్యశబ్దస్యోచ్చారణేయత్స్ఫురతి- తత్తస్యవాచ్యంప్రసిద్ధం. సమాహితచిత్తస్యఓంకారోచ్చారణేయద్విషయానుపరక్తంసంవేదనంస్ఫురతి- తదోఙ్కారమవలమ్బ్యతద్వాచ్యంబ్రహ్మాస్మీతిధ్యాయేత్. తత్రాప్యసమర్థఃఓంశబ్దఏవబ్రహ్మదృష్టింకుర్యాదిత్యర్థః. ౧౬-౧౭

ఏతదాలమ్బనగ్ శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనంపరం। ఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ౧౭
నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిన్నాయంకుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిత్।
అజోనిత్యశ్శాశ్వతోయంపురాణోనహన్యతేహన్యమానేశరీరే॥ ౧౮
హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుగ్ హతశ్చేన్మన్యతేహతం। ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయగ్ హన్తినహన్యతే॥ ౧౯

రం.— ఏవంవాచకంప్రణవంద్వాభ్యాంమన్త్రాభ్యాంస్తౌతి (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంబ్రహ్మేతి) *ఓమిత్యనేనైవాక్షరేణపరమపురుషమభిధ్యాయీతేతి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనధ్యానాలమ్బనత్వాదిదమేవాక్షరం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాద్బ్రహ్మ. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరంపరం) జప్యేషుధ్యేయేషుచ శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. (ఏతద్ధ్యేవాక్షరమితి) ఏతదక్షరముపాసమానోఽనేనోపాసనేనఇదంఫలంమేభూయాదితియత్కామయతే-తస్యతద్భవతీత్యర్థః. ౧౬

శం.— యతఏవం-అతఏవైతదాలమ్బనంబ్రహ్మప్రాప్త్యాలమ్బనానాంశ్రేష్ఠం- ప్రశస్యతమం. ఏతదాలమ్బనంపరమపరంచ. పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్. అతఏతదాలమ్బనంజ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకేమహీయతే- పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్య, పరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతే, బ్రహ్మవదుపాస్యోభవతీత్యర్థః. ౧౭
అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఏతదాలమ్బనంశ్రేష్ఠం) ఏతదోఙ్కారరూపమాలమ్బనంశ్రేష్ఠం. ధ్యానాదావితిశేషః. అతఏవ (ఏతదాలమ్బనంపరం) ఏతదాలమ్బనకంధ్యానాదిసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధస్స్పష్టోర్థః. ౧౭

శం.— అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినాపృష్టస్యాత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాలమ్బనత్వేనప్రతీకత్వేనచఓంకారోనిర్దిష్టః-అపరస్యచబ్రహ్మణోమన్దమధ్యమప్రతిపత్తౄన్ ప్రతి. అథేదానీంతస్యోంకారాలమ్బనస్యాత్మనఃసాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే-నజాయతే-నోత్పద్యతే. మ్రియతేవా-నమ్రియతేచ. ఉత్పత్తిమతోవస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాః. తాసామాద్యన్తేజన్మవినాశలక్షణేవిక్రియేఇహాత్మనిప్రతిషిధ్యేతే ప్రథమంసర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థంనజాయతేమ్రియతేవేతి. విపశ్చిత్- మేధావీ. సర్వజ్ఞః. అపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్. కించ- నాయమాత్మాకుతశ్చిత్- కారణాన్తరాద్బభూవ. అస్మాచ్చాత్మనోనబభూవకశ్చిదర్థాన్తరభూతః. అతోఽయమాత్మాఅజోనిత్యశ్శాశ్వతః-అపక్షయవివర్జితః. యోహ్యశాశ్వతః-సోఽపక్షీయతే. అయంతుశాశ్వతః. అతఏవపురాణః- పురాపినవఏవేతి. యోహ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే-సఇదానీంనవః- యథాకుడ్యాదిః. తద్విపరీతస్త్వాత్మా పురాణః. వృద్ధివివర్జితఇత్యర్థః. యతఏవం-అతోనహన్యతే-నహింస్యతేహన్యమానేశస్త్రాదిభిఃశరీరే. తత్స్థోప్యాకాశవదేవభవతీత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— సాధనహీనానాముపదేశోఽనర్థకఇతిమత్వోచ్చావచమవగతిసాధనముక్త్వావక్తవ్యస్వరూపంయత్పృష్టం - తదభిధానాయోత్తరమతఇత్యాహ (అన్యత్రధర్మాదిత్యాదినేతి) యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మస్యాత్-తత్రజన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధస్స్యాత్. అతోజన్మాదిప్రతిషేధేనబ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతిగమ్యతే. మరణనిమిత్తాఽస్తిత్వాశఙ్కాఽఽత్మనః. మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవప్రతివచనంభవతీతిద్రష్టవ్యం. ౧౮

రం.— ప్రథమంతావత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపమాహ (నజాయతేమ్రియతేవేత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇదంచప్రస్తుత్యవ్యాసార్యైరిత్థంహ్యుక్తం *ఇదంమన్త్రద్వయంతావదేకవిషయం- నహన్యతేహన్యమానే శరీరఇత్యేతద్వివరణరూపత్వాత్ ద్వితీయమన్త్రస్య. హన్తాచేదితిమన్త్రశ్చజీవవిషయఏవ-లోకస్యపరమాత్మనిహన్తృహన్తవ్యభావప్రతిపత్త్యభావాత్. పరమాత్మాహిప్రత్యక్షగోచరః-కథంతస్మిన్వధ్యత్వాదిప్రతిపత్తిః. అహమేనంహన్మి - అయంమాంహన్తుమాగచ్ఛతీతివధ్యఘాతుకభావాభిమానోహిదేహినాంజీవవిషయఏవ. నను *నాస్యజరయైతజ్జీర్యతీతివత్ పరమాత్మనోపిహననప్రతిషేధఉపపద్యతే. సత్యం - దహరాకాశస్యదేహాన్తస్స్థిత్యాశఙ్కితవికారనిషేధఉపపద్యతే-ఇహతులోకసిద్ధాభ్రాన్తిరనూద్యనిరస్యతే. నహిపరమాత్మనివధ్యఘాతుకభావభ్రాన్తిఃకస్యాప్యస్తి. అతోఽనువాదనిషేధావనుపపన్నౌ. నజాయతఇతిమన్త్రశ్చతేనైకార్థః - అతోమన్త్రద్వయమపిజీవవిషయకమేవేతి. అక్షరార్థస్తు (నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిత్) విపశ్చిత్త్వాఖ్యాయమిదానీమపిజననమరణశూన్యఇత్యర్థః. (నాయంకుతశ్చిత్) ఉత్పాదకశూన్యః. (నబభూవకశ్చిత్) పూర్వమపిమనుష్యాదిరూపేణజననశూన్యః. నజాయతఇత్యత్రహేతుమాహ (అజఇతి) నమ్రియతఇత్యత్రహేతుమాహ (నిత్యఇతి) నకుతశ్చిదిత్యత్రహేతుమాహ (శాశ్వతఇతి) పూర్వంనబభూవేత్యత్రహేతుమాహ (పురాణఇతి) ననుకథమస్యనిత్యత్వం-శరీరాన్తర్వర్తినశ్శరీరవినాశానువినాశిత్వావశ్యంభావాదిత్యతఆహ (నహన్యతఇతి) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం.— ఏవంభూతమప్యాత్మానంశరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హన్తాచేత్- యదిమన్యతే- చిన్తయతిహన్తుం- హనిష్యామ్యేనమితి,- యోప్యన్యోహతః- సోపిచేన్మన్యతేహతమాత్మానంహతోహమితి,- ఉభావపితౌనవిజానీతఃస్వమాత్మానం. యతోనాయంహన్తి- అవిక్రియత్వాదాత్మనః. తథానహన్యతే-ఆకాశవదేవావిక్రియత్వాదేవ. అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయఏవధర్మాధర్మాదిలక్షణస్సంసారః-నబ్రహ్మజ్ఞస్య - శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయాచ్చధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః. ౧౯

౮౯.—— యద్వ్యతిక్రియఏవాత్మా-తద్విధర్మాద్యధికార్యభావా త్తదసిద్ధౌ సంసారోపలమ్భ ఏవన స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో నాత్మజ్ఞవిష [illegible]) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిస్స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితిన్యాయాచ్చాత్మజ్ఞస్యధర్మాదినోపపద్యతే - అత ఆత్మజ్ఞస్సదాముక్త ఏవేత్యా [illegible] న్యాయాచ్చేతి) రయుక్తం * వివేకీసర్వదాముక్తః కుర్వతో నాస్తికర్తృతా। లోకవాదం సమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకో యథేతి. ౮౯

౯౦.—— తదేవోపపాదయతి (హన్తాచేదితి) హన్తాచేన్మన్యతే హన్తుం- అహమేనం వధిష్యామీతి దేహాత్మదృష్ట్యాయమన్యతే చేదిత్యర్థః. (హ తశ్చేన్మన్యతే హతం) ఛిన్నదేహావయవః దేహాత్మదృష్ట్యా ఆత్మానం హతోఽహమితి మన్యతే చేదిత్యర్థః. (ఉభౌ తౌ న విజానీతః) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః (నాయం హన్తి) ఆత్మానమితి శేషః. (న హన్యతే) ఆత్మస్వరూపమితి శేషః నను వేదాన్తవేద్యపరిశుద్ధాత్మస్వరూపే కథం హననాది ప్రసక్తితథా [illegible] వాక్యం - తస్యైవ తత్త్వే త్రిభూతతయా తత్ప్రియ క్తతత్సంభవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇహామన్త్రౌ ప్రస్తుత్య వియత్త్వాదె చిన్తితం- తత్ర హి [illegible] న్తరిక్షం చైతదమృతమితి వాయ్వన్తరిక్షయోర్నిత్యత్వశ్రవణేపి * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయురితి తయోరుత్పత్తిశ్రవణాత్, ఏ కవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం సర్వస్య వస్తునో బ్రహ్మవికారత్వస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాచ్చ యథోత్పత్తిరఙ్గీక్రియతే- ఏవం జీవానాం నిత్యత్వశ్రవ [illegible] జీవాన్విససర్జభూమ్యాం * ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతేతి జీవానామపి సృష్టిశ్రవణాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం జీవస్యాపి సృష్టిర [illegible] తి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం- ఆత్మా నోత్పద్యతే- * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ * [illegible] హ్యుత్పత్తినిషేధశ్రుతేః, తాభ్య ఏవ శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాచ్చ. న చోత్పత్తిశ్రుతిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధశ్శఙ్క్యః- స్వరూపస్య నిత్యత్వేపి జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణాన్యథాభావరూపావస్థాన్తరాపత్తిసత్త్వేన ఉత్పత్తిశ్రుతేస్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చోపపత్తేః, ఉత్పత్తినిషేధశ్రుతేశ్చ స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్త్యభావపరతయా అవిరోధాత్,. ఇయాంస్తు విశేషః-చిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామపి అవస్థాన్తరాపత్తిలక్షణోత్పత్తిరూపో వికారోఽస్త్యేవ- తథాప్యచేతనానాం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిః. జీవానాం తు సా నాస్తి- అపి తు జ్ఞానసంకోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావరూపోత్పత్తిః. ఈశ్వరస్య తు తన్నియన్తృత్వాద్యవస్థాసత్త్వేపి ఉక్తలక్షణాఽనిష్టవికారద్వయాభావాత్ * నిత్యో నిత్యానామితి పరమాత్మన ఇతరవిలక్షణనిత్యత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. వర్ణితశ్చ సూత్రార్థః. నను * న జాయతే మ్రియతే వా ఇతి శ్రుతిప్రతిషిద్ధా జీవోత్పత్తిః * వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రీపాఞ్చరాత్రే ప్రతిపాద్యతే- సా చ జీవే న సంభవతి. తథా * సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయత ఇతి కర్తుర్జీవాత్కరణస్య మనస ఉత్పత్తిః శ్రూయమాణాపి న సంభవతి - కర్తుర్జీవాత్కరణోత్పత్తేః * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసో బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి * ఉత్పత్త్యసంభవాత్ * న చ కర్తుః కరణమితి సూత్రద్వయేన పూర్వపక్షం కృత్వా- * విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః * విప్రతిషేధాచ్చేతి సూత్రాభ్యాం సిద్ధాన్తితం- వాశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. విజ్ఞానం చ తదాది చ విజ్ఞానాది. నను * చక్యన్తో ఘురితి ఆదిశబ్దస్య నిత్యపుల్లిఙ్గత్వాత్ కథమేతదితి చేత్. నాయం ఘుః- అపి తు * అద భక్షణ ఇత్యస్మాదావశ్యకార్థే ణిని ప్రత్యయే ఆది ఇతి రూపం సిధ్యతి- తేన నిఖిలజగత్సంహర్తృత్వముఖేన కారణత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఆదివిజ్ఞానం - పరమాత్మేత్యర్థః. * సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రుతస్య జీవశబ్దస్య తదభిమానిపరమాత్మభావే సతి శాస్త్రప్రామాణ్యప్రతిషేధస్సిధ్యతి. పరమాత్మనశ్చ జననం నామ స్వేచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహః. తస్మిన్నేవ పాఞ్చరాత్రే * సహ్యనాదిరనన్తశ్చేతి జీవోత్పత్తేర్విశేషేణ ప్రతిషిద్ధతయా తద్విరుద్ధాభిధానాసంభవాత్ * సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇత్యనేన జీవాభిమానిసంకర్షణస్య ఇచ్ఛాధీనశరీరపరిగ్రహరూపోత్పత్తిః ప్రతిపాద్యత ఇతి న పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యమితి సూత్రయోరర్థః. నను సాంఖ్యపాశుపతాద్యధికరణవదిదమప్యధికరణం పాఞ్చరాత్రప్రామాణ్యప్రతిషేధకం కిం న స్యాదితి చేత్. వేదోపబృంహణాయ భారతసంహితాం కుర్వతా బాదరాయణేన * ఇదం శతసహస్రాద్ధి భారతాఖ్యానవిస్తరాత్। ఆమథ్య మతిమన్థానం దధ్నో ఘృతమివోద్ధృతం। నవనీతం యథా దధ్నో ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా। ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథామృతం। ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేదసమన్వితం। సాంఖ్యయోగకృతాన్తేన పఞ్చరాత్రానుశబ్దితం। ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమనుత్తమం। ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టం అథర్వాఙ్గిరసైస్తథా। భవిష్యతి ప్రమాణం వై ఏతదేవానుశాసనం। * బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైశ్శూద్రైశ్చ కృతలక్షణైః। అర్చనీయశ్చ సేవ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః। సాత్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సంకర్షణేన యః * అస్మాత్ప్రవక్ష్యతే ధర్మాన్మనుస్స్వాయంభువస్తథా ఇత్యాదిభిర్వచనైః బహుషు స్థలేషు పఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం ప్రతిష్ఠాపితవతా శారీరకశాస్త్రే తత్ప్రామాణ్యం నిరాక్రియత ఇత్యస్యాసఙ్గతత్వాత్. నన్వేవం * ఏవం తత్త్వమిదం కృత్స్నం సాఙ్ఖ్యానాం విదితాత్మనాం। యదుక్తం యతిభిర్ముఖ్యైః కపిలాదిభిరీశ్వరైః। యస్మిన్న విభ్రమాః కేచిద్దృశ్యన్తే మనుజర్షభ। గుణాశ్చ యస్మిన్ బహవో దోషహానిశ్చ కేవలా। ఇతి కాపిలమతస్య భారతే భ్రమాదిదోషాభావప్రతిపాదనాత్, * సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేతేషు దృశ్యతే। యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభురితి సాంఖ్యయోగపాశుపతాదీనామపి నారాయణనిష్ఠత్వప్రతిపాదనాత్, * తమేవ శాస్త్రకర్తారః ప్రవదన్తి మనీషిణ ఇతి చ శాస్త్రకర్తౄణామపి నారాయణప్రతిపాదకత్వస్య ప్రతిపాదనాత్, * సాంఖ్యం యోగః పాఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా। ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని న హన్తవ్యాని హేతుభిరితి సర్వేషామప్యాత్మప్రమాణత్వప్రతిపాదనాచ్చ * సర్వే ప్రమాణం హి తథా యథైతచ్ఛాస్త్రముత్తమమితి పాఞ్చరాత్రదృష్టాన్తేన ఇతరశాస్త్రాణామపి ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చ తత్త్వాదె సాఙ్ఖ్యపాశుపతాద్యాగమానామపి ప్రామాణ్యం న నిరాక్రియత ఇతి చేత్. సత్యం - భ్రమవిప్రలిప్సాదిరాహిత్యం శాస్త్రకర్తౄణాం, పరమతాత్పర్యం నారాయణ ఏవేతి, చ సమానం. తథాపి అబహుశ్రుతతయా తచ్ఛాస్త్రకర్తౄణాం హృదయమజానన్తః ఆపాతప్రతిపన్నమేవార్థం తాత్త్వికం మన్యమానా యే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే- తాన్ప్రతి సాంఖ్యాద్యాగమానామాపాతప్రతిపన్నార్థమాత్రపరత్వమన్వారుహ్య సూత్రకృతా తన్నిరసనం కృతం. పాఞ్చరాత్రశాస్త్రం తు పరతత్త్వహితపురుషార్థానామేవాపాతతోపి ప్రతీతేః,

అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మాస్య జన్తోర్నిహితో గుహాయాం।
తమక్రతుః పశ్యతి వీతశోకో ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః॥ ౨౦

వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదాద్యప్రతీతే, శ్చకృత్స్నం ప్రమాణమేవేతి నైకదేశ్యప్రామాణ్యాశఙ్కావకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— కథంపునరాత్మానంజానాతీతి, ఉచ్యతే- అణోః - సూక్ష్మాదణీయాన్. శ్యామాకాదేరణుతరః. మహతః - మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్- మహత్తరః పృథివ్యాదేః. అణుమహద్వా యదస్తి లోకే వస్తు- తత్తేనైవాత్మనా నిత్యేనాత్మవత్సంభవతి- తదాత్మనా వినిర్ముక్తమసత్సంపద్యతే. తస్మాదసావేవాత్మా అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్ - సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్. సచాత్మా అస్యజన్తోః - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం- హృదయే నిహితః- ఆత్మభూతస్స్థిత ఇత్యర్థః. తం- ఆత్మానం దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానలిఙ్గం అక్రతుః - అకామః, దృష్టాదృష్టబాహ్యవిషయోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః. యదా చైవం- తదా మనఆదీని కరణాని ధాతవః - శరీరస్య ధారణాత్ - ప్రసీదన్తీతి. ఏషాం ధాతూనాం ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితం పశ్యతి వీతశోకః. ధాతుప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనో ఽయమహమస్మీతి సాక్షాద్విజానాతి- తతో విగతశోకో భవతి. అన్యథా దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా కామిభిః ప్రాకృతైః పురుషైః. ౨౦

ఆ.— అకామత్వాదిసాధనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి (కథంపునరితి) ఏకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ విరుద్ధం కథమనూద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాణుత్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాద్వ్యవహారః- నతత్త్వత ఇత్యవిరోధమాహ (అణుమహద్వేతి) ౨౦

రం.— ఏవం మన్త్రద్వయేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం విశోధ్య తదాత్మభూతపరమాత్మస్వరూపమాహ (అణోరణీయానిత్యాదినా) అణోః- సర్వాచేతనాపేక్షయా సూక్ష్మాచ్చేతనాదణుతరః. తతోఽపి సూక్ష్మః. తదన్తః ప్రవేశయోగ్య ఇత్యర్థః. మహతః - ఆకాశాదేరపి మహత్తరః. స్వావ్యాప్తవస్తురహిత ఇత్యర్థః. అస్యజన్తోః- *నజాయతే మ్రియతే వేతి మన్త్రద్వయనిర్దిష్టస్య ఆత్మా - అన్తః ప్రవిశ్య నియన్తేత్యర్థః. అతశ్చ పూర్వమన్త్రద్వయనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మస్వరూపాత్ అణోరణీయానితి మన్త్రసందర్భప్రతిపాద్యోఽన్య ఏవేతి సిద్ధం. నచాస్యజన్తోరిత్యస్య హృదయగుహావాచినా సంబన్ధసాపేక్షేణ గుహాయామిత్యనేనైవాన్వితత్వేన నాత్మేత్యనేనాన్వయ ఇతి శఙ్క్యం- ఆత్మశబ్దాన్వితస్యైవ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయే దోషాభావాత్, *మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీత్యత్ర శాఖాం మూలతః పరివాస్య మూలత ఉపవేషం కరోతీతి పరివాసనాన్వితస్యాపి మూలత ఇత్యస్యోపవేషం కరోతీత్యనేనాపి అన్వయస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, జీవహృదయగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనేఽపి జీవభేదసిద్ధేశ్చ. నహి జీవస్యైవ జీవగుహావర్తిత్వప్రతిపాదనే ప్రయోజనమస్తి. నను *నజాయత ఇత్యుపన్యస్తస్యాత్మనః జాయమానవాచి జన్తుశబ్దేన పరామర్శస్యానుపపన్నతయాఽస్య జన్తోరిత్యస్య ప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితదేహపరతాయా ఏవ వక్తవ్యత్వేన తద్గుహాహిత ఆత్మా ప్రాగుపన్యస్తో జీవ ఏవాస్తు. నచ కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టతయా సదా అహమితిభాసమానే జీవే *కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి *క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి ఉత్తరసన్దర్భప్రతిపాద్యదుర్విజ్ఞానత్వం కథమన్వేత్వితి వాచ్యం- జీవస్య కర్తృత్వాదివిశిష్టతయా సర్వలోకవిదితత్వేఽపి ముక్తప్రాప్యబ్రహ్మస్వరూపవిశిష్టతయా దుర్జ్ఞానత్వసంభవాదితి చేన్న- *ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ జన్తుజన్యుశరీరిణ ఇతి జన్తుశబ్దస్య చేతనపర్యాయతయా ప్రకృతజీవవాచిత్వసంభవాత్, అస్యేతి శబ్దస్య చ పూర్వసన్దర్భోపస్థాపితప్రత్యగాత్మవిషయత్వసంభవే ప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితదేహవిషయత్వాశ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్, అత్యన్తాణుత్వమహత్త్వయోః *ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వా ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యాదిషు పరమాత్మధర్మతయాఽణోరణీయానితి మన్త్రప్రతిపాద్యస్య జీవత్వశఙ్కాయా అసంభవాత్,. నను *నేతరోఽనుపపత్తేరితి సూత్రే *సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి వాక్యశ్రుతవిపశ్చిత్త్వస్య బ్రహ్మసాధారణలిఙ్గత్వస్య భాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ *నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి మన్త్రస్యాపి పరరీత్యా పరమాత్మపరత్వమేవాస్తు. ఏవం సతి *అన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వం, ప్రతివచనస్య ప్రాప్యద్వయపరత్వమాశ్రిత్య *నజాయత ఇత్యాదిమన్త్రద్వయస్య ప్రాప్యజీవస్వరూపపరత్వం, అణోరణీయానితి సన్దర్భస్య చ పరమాత్మపరత్వమిత్యాదిపరికల్పనక్లేశో నాశ్రయణీయ ఇతి చేత్. న - హననాదిప్రతిషేధాద్యనుపపత్త్యా విపశ్చిచ్ఛబ్దే ముఖ్యార్థత్యాగస్యావశ్యకత్వేన తన్మన్త్రద్వయస్యాణోరణీయానిత్యాదిమన్త్రసన్దర్భస్య చైకవిషయత్వాసంభవాత్. శిష్టముత్తరత్ర స్పష్టయిష్యతే. (తమక్రతుం పశ్యతీతి) తం- తాదృశం పరమాత్మానమక్రతుః- కామ్యకర్మాదిరహితస్సన్ ధాతోః- ధారకస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం- మహత్త్వసంపాదకం స్వసార్వజ్ఞ్యాదిగుణావిర్భావహేతుభూతం పరమాత్మానం యదా పశ్యతి- తదా వీతశోకో భవతీత్యర్థః. ద్యుభ్వాద్యధికరణే *జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి మన్త్రఖణ్డం ప్రస్తుత్య *అయం యదాస్వస్మాదన్యం సర్వస్యేశం ప్రియమాణ, మస్యేశ్వరస్య మహిమానం చ నిఖిలజగన్నియమనరూపం, పశ్యతి - తదా వీతశోకో భవతీతి భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదనుసారేణాపి పరమాత్మనో నిఖిలజగన్నియమనరూపం మహిమానం చ యః పశ్యతి- స వీతశోకో భవతీత్యర్థః. ధాతుప్రసాదాద్వీతశోకో భవతీతి వాఽన్వయః. *ప్రసీదత్యచ్యుతస్తస్మిన్ ప్రసన్నే క్లేశసంక్షయ ఇతి స్మృతేరితి ద్రష్టవ్యం. అక్రతుం పశ్యతి ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశమితి పాఠే అక్రతుం-కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యమిత్యర్థః. ధాతుః-భగవతః. ౨౦

ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః। కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి॥ ౨౧
అశరీరగ్ఁశరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితం। మహాన్తంవిభుమాత్మానంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౨
నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయానబహునాశ్రుతేన।
యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యస్తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూగ్ఁస్వాం॥ ౨౩

శం.— యస్మాదాసీనః-అవస్థితః, అచలఏవసన్దూరంవ్రజతి. శయానోయాతిసర్వతః. ఏవమసావాత్మాదేవోమదామదః- సమదో ఽమదశ్చ- సహర్షోఽహర్షశ్చ- విరుద్ధధర్మవానతో ఽశక్యత్వాజ్జ్ఞాతుంకస్తంమదామదందేవం మదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి అస్మదాదేరేవసూక్ష్మబుద్ధేః పణ్డితస్య సువిజ్ఞేయోఽయమాత్మా. స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధర్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూపఇవచిన్తామణివదవభాసతేఽతోదుర్విజ్ఞేయత్వందర్శయతి (కస్తంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతీతి). కరణానాముపశమఃశయనం. కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమఃశయానస్యభవతి. యదాచైవం- కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతోయాతీవ, యదావిశేషవిజ్ఞానస్థఃస్వేనరూపేణస్థితఏవసన్మనఆదిగతిషుతదుపాధికత్వాద్దూరంవ్రజతీవ. సచేహైవవర్తతే. ౨౧

ఆ.— విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా- కథంతర్హిపణ్డితస్యాపిసుజ్ఞేయఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థితిగతీతి). విశ్వరూపోమణిర్యథానానారూపోఽవభాసతేపరంనానావిధోపాధిసన్నిధానాత్- నస్వతోనానారూపః, చిన్తామణిర్వాయద్యచ్చిన్త్యతే-తత్తచ్చిన్తోపాధికసన్నవభాసతే- నతత్త్వతః,- తథాస్థితిగతినిత్యానిత్యాదయోవిరుద్ధానేకధర్మాయేషాం- తదుపాధివశాదాత్మావిరుద్ధధర్మవానివావభాసతఇతితాదృశ్యనా పణ్డితస్యసువిజ్ఞేయోభవతి- ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తుదుర్విజ్ఞేయఏవేత్యర్థః. స్వతోవిరుద్ధధర్మత్వంనాస్తీత్యేతదేవశ్రుతియోజనయాదర్శయతి (కరణానామి త్యాదినా) (ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి) మనుష్యోఽహంనీలంపశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః. ౨౧-౨౧

రం.— ధాతుఃప్రసాదశబ్దితభగవదనుగ్రహశూన్యస్యపరమాత్మతత్త్వమత్యన్తాలౌకికత్వాద్దురధిగమమితిదర్శయతి (ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతఇతి) సర్వాత్మకత్వేనఇతరత్రవిరుద్ధతయాప్రతీయమానాఅప్యాసీనత్వదూరగన్తృత్వాదిధర్మాజీవద్వారాతస్మిన్సన్తీతిభావః. (కస్తమితి) హర్షాహర్షవిరుద్ధధర్మమధ్యస్థంతంపరమాత్మప్రసాదానుగృహీతమాదృశజనాదన్యఃకోవాజ్ఞాతేత్యర్థః. ౨౧

శం.— తద్విజ్ఞానాచ్చశోకాత్యయఇత్యపిదర్శయతి- అశరీరం-స్వేనరూపేణాకాశకల్పఆత్మా. తమశరీరం. శరీరేషు- దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేషు -అనిత్యేష్వవస్థితిరహితేష్వవస్థితం. నిత్యమవికృతమిత్యేతత్. మహాన్తం- మహత్త్వస్యాపేక్షికత్వశఙ్కాయామాహ- విభుం-వ్యాపినమాత్మానం- ఆత్మగ్రహణంస్వతోఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థం. ఆత్మశబ్దఃప్రత్యగాత్మవిషయఏవముఖ్యః. తమీదృశమాత్మానంమత్వా- అయమహమితి- ధీరః - ధీమాన్నశోచతి. నహ్యేవంవిధస్యాత్మవిదఃశోకోపపత్తిః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౨౨

రం.— (అశరీరమితి) కర్మకృతశరీరరహితంఅనవస్థేషు- అస్థిరేషునిత్యత్వేనతత్రస్థితంమహాన్తంవిభుం- మహావైభవశాలినంఆత్మానం మత్వాధీరోనశోచతి. ౨౨

శం.— యద్యపిదుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా- తథాప్యుపాయేనసువిజ్ఞేయఏవేత్యాహ - నాయమాత్మాప్రవచనేన అనేకవేదస్వీకరణేనలభ్యః- జ్ఞేయః, నాపిమేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. నబహునాశ్రుతేనకేవలేన. కేనతర్హిలభ్యఇతి. ఉచ్యతే- యమేవ- స్వమాత్మానమేషః- సాధకోవృణుతే - ప్రార్థయతే, తేనైవాత్మనావరిత్రాస్వయమాత్మాలభ్యః- జ్ఞాయతఇత్యేతత్. నిష్కామశ్చాత్మానమేవప్రార్థయతే - ఆత్మనైవాత్మాలభ్యతఇత్యర్థః. కథంలభ్యతఇతి. ఉచ్యతే- తస్య- స్వాత్మకామస్యైషః-ఆత్మావివృణుతే- ప్రకాశయతి, పారమార్థికీంస్వాంతనూం- స్వకీయంయాథాత్మ్యమిత్యర్థః. ౨౩

ఆ.— (నబహునాశ్రుతేనేతి) ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రశ్రవణేననలభ్యః. ఉపనిషద్విచారేణాపికేవలేనేతి- నిర్గురూపదేశరహితేననలభ్యతఇత్యర్థః. పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణతులభ్యతఇత్యాహ (యమేవేతి). ఆత్మానమేవసాధకఃశ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే- సంభజతే. శ్రవణాదికాలేపిసోఽహమిత్యుపాయేనైవానుసంధత్తఇత్యర్థః. తమేవేతిలక్షణయాపరమాత్మానుగ్రహేణైవపరిత్రాణాభేదానుసంధానవతాయథానుసంధానమాత్మతయైవపరమాత్మాలభ్యోభవతీత్యర్థః. వైపరీత్యేనవాయోజనా-ఆత్మాత్వేషప్రకరణోపరమాన్తర్యామిరూపేణవావ్యవస్థితోఽయమేవముముక్షుంభజతే- ఉపగృహ్ణాతి. తేనైవపరమేశ్వరానుగ్రహీతేనాభేదానుసన్ధానవతాలభ్యతఇత్యర్థః. ౨౩

రం.— ఈదృశాత్మప్రాప్త్యుపాయందర్శయతి (నాయమాత్మేతి) అత్రప్రవచనశబ్దేనమననస్యైవగ్రహీతుముచితత్వాత్, వ్యాఖ్యానరూపస్యప్రవచనస్యహేతుత్వాప్రసక్తేః, శ్రుతత్వైవవ్యాసార్యైర్వివృతత్వాచ్చప్రవచనం- మననం. (యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యః) ఏషః- పరమాత్మాయం- సాధకంప్రార్థయతే- తేనలభ్యః. ప్రార్థనీయపుంసాలభ్యఇత్యర్థః. తత్ప్రార్థనీయత్వంచతత్ప్రియతమస్యైవపుంసః. తత్ప్రియతమత్వంచతత్ప్రీతిమతఏవ. తతశ్చభగవద్విషయిణీఉపాసకస్యప్రీతిర్భగవతఉపాసకేప్రీతిముత్పాదయతత్ప్రాప్తిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (తస్యైషఆత్మావివృ

నావిరతోదుశ్చరితాన్నాశాన్తోనాసమాహితః।
నాశాన్తమానసోవాపిప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్॥ ౨౪
యస్యబ్రహ్మచక్షత్రంచఉభేభవతఓదనః।
మృత్యుర్యస్యోపసేచనంకఇత్థావేదయత్రసః॥.......................... ౨౫

ఇతి ద్వితీయా వల్లీ.

ణుతేతనూంస్వాం) తస్య- ఉపాసకస్యఏషఆత్మా - పరమాత్మాస్వరూపం ప్రకాశయతి- స్వాత్మానంప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. వృణుతఇతిపాఠేఏషఏవార్థః. ౨౩

శం.— కించాన్యత్ - దుశ్చరితాత్ - ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాపకర్మణోనావిరతః-అనుపరతః. నాపీన్ద్రియలౌల్యాదశాన్తః- అనుపరతః. నాప్యసమాహితః- నైకాగ్రమనాః, విక్షిప్తచిత్తః. సమాహితచిత్తోఽపిసన్ సమాధానఫలార్థిత్వాత్ నాప్యశాన్తమానసః- వ్యాపృతచిత్తో వాఆత్మానంప్రాప్నుయాత్. కేనప్రాప్నుయాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజ్ఞానేన- బ్రహ్మవిజ్ఞానేనఏనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్. యస్తుదుశ్చరితాద్విరతఇన్ద్రియలౌల్యాచ్చసమాహితచిత్తఃసమాధానఫలాదప్యుపశాన్తమానసశ్చాచార్యవాన్ ప్రజ్ఞానేనయథోక్తమాత్మానంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— దుశ్చరితం- కాయికంపాపం. ౨౪

రం.— పరమాత్మప్రాప్తిహేతుభూతోపాసనాఙ్గతయాకాంశ్చిద్ధర్మానుపదిశతి (నావిరతోదుశ్చరితాదితి) పరదారపరద్రవ్యాపహారాదనివృత్తః- అనుపశాన్తకామక్రోధవేగః- నానావిధవ్యాపారవిక్షిప్తతయానవహితచిత్తః- అనిగృహీతమనాశ్చ. ఏనం - పరమాత్మానం ప్రజ్ఞానేననాప్నుయాదిత్యర్థః. పురుషార్థస్యైవానృతవదననిషేధస్యదర్శపూర్ణమాసప్రకరణే క్రత్వఙ్గతయా *నానృతంవదేదితినిషేధవత్ పురుషార్థస్యాపిదుశ్చరితవిరత్యాదేరుపాసనాఙ్గతయావిధానముపపద్యతే. తతశ్చ యస్తుపురుషార్థమపిదుశ్చరితనిషేధముల్లఙ్ఘ్యపరమాత్మోపాసనమనుతిష్ఠతి- తస్యదుశ్చరితనిషేధరూపాఙ్గవైగుణ్యాదుపాసనసాద్గుణ్యంనసిధ్యతీత్యర్థః. ౨౪

శం.— యస్త్వనేవంభూతః- యస్య- ఆత్మనః- బ్రహ్మచక్షత్రంచబ్రహ్మక్షత్రే- సర్వధర్మవిధారకేఅపిసర్వప్రాణభూతేఉభేఓదనం- అశనంభవతః- స్యాతాం. సర్వహరోఽపిమృత్యుర్యస్యోపసేచనమివౌదనస్యాశనత్వేఽప్యపర్యాప్తః- తంప్రాకృతబుద్ధిర్యథోక్తసాధనరహితస్సన్కఃఇత్థా- ఇత్థం. ఏవం- యథోక్తసాధనవానివేత్యర్థః. వేద- విజానాతియత్రసఆత్మేతి. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంద్వితీయవల్లీభాష్యమ్.

ఆ.— యస్త్వనేవంభూతః-ఉక్తసాధనసమ్పన్నోనభవతిసకథంవేదేతిసంబన్ధః. (అశనత్వేఽప్యపర్యాప్తఇతి) అన్నత్వేఽప్యసమర్థః. శాకస్థానీయఇత్యర్థః. యత్ర- స్వేమహిమ్నిసః- విశ్వోపసంహర్తావర్తతే- తథాభూతంతంకోవేదేతిసంబన్ధః.......................... ౨౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాకఠవల్ల్యాం ద్వితీయవల్లీభాష్యవ్యాఖ్యా.

రం.— (యస్యబ్రహ్మచేతి) బ్రహ్మచక్షత్రంచ- బ్రహ్మక్షత్రాఖ్యవర్ణద్వయోపలక్షితకృత్స్నచరాచరాత్మకమిదంజగత్ యస్య ఓదనోభవతి - యస్యవినాశ్యోభవతీత్యర్థః. యస్యమృత్యుస్స్వయమద్యమానత్వేసత్యన్యస్యాదనహేతుర్భవతి. సః - నిఖిలచరాచరసంహర్తాపరమాత్మాయత్ర-యస్మిన్ ప్రకారేస్థితః. యత్ప్రకారవిశిష్టః. తంప్రకారమిత్థమితికోవేదేత్యర్థః. నను బ్రహ్మక్షత్రపదేనకృత్స్నచరాచరగ్రహణేకిం బీజమితిచేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మచక్షత్రంచఓదనఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణక్షత్రియవర్ణద్వయస్యకించిత్ ప్రతిఓదనశబ్దముఖ్యార్థత్వాసంభవాదోదనశబ్దస్యభోగ్యత్వంవావినాశ్యత్వంవాలక్షణీయం. నహిబ్రహ్మక్షత్రమాత్రభోక్తాతన్మాత్రసంహర్తావాకశ్చిజ్జీవోవాపరమాత్మావాస్తి. నన్వన్తరాదిత్యవిద్యాయాం *యేచాముష్మాత్పరాఞ్చోలోకాస్తేషాంచేష్టఇతిసర్వలోకేశ్వరేపరమాత్మనిఉపాసనార్థంలోకవిశేషేశితృత్వశ్రవణవత్ సర్వసంహర్తర్యపి పరమాత్మని బ్రహ్మక్షత్రసంహరణముపాసనార్థముపదిశ్యతామితిచేన్న - తద్వదస్యోపాసనాప్రకరణత్వాసంభవాత్. అతో బ్రహ్మక్షత్రగ్రహణస్యచరాచరమాత్రోపలక్షణత్వంయుక్తం. ఉక్తంచసూత్రకృతా *అత్తాచరాచరగ్రహణాదితి. నన్వేవమప్యోదనశబ్దేనకిమితివినాశ్యత్వంలక్ష్యతే. గౌణత్వమపిశబ్దస్యసాధారణగుణమపహాయఅసాధారణగుణేనైవనిర్వాహ్యం - నహ్యగ్నిర్మాణవకఇత్యత్ర అగ్నిశబ్దేనపైఙ్గళ్యాదేరివ ద్రవ్యత్వాదేరుప

స్థిరస్సి. అతఏవ *ప్రైతు హోతుశ్చమసః ప్రబ్రహ్మణః ప్రోద్గాతౄణాం ప్రయజమానస్యేత్యధ్వర్యుప్రైషే ఉద్గాతృశబ్దస్య బహువచనానురోధేన సుబ్రహ్మణ్యవృత్తావక్తవ్యాయాం షోడశర్త్విక్సాధారణాకారం విహాయ ఉద్గాతృగణమాత్రలక్షణా పూర్వతన్త్రే వర్ణితా. తద్వదిహాపి బ్రహ్మక్షత్రవాచక ప్రతీయతే చేత్. ఉచ్యతే- వినాశ్యత్వం సాధారణాకారః- తథాపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి వాక్యశేషానురోధాత్ సాధారణోఽపి గౌణ్యా వృత్త్యా యితుముచితః. నను ఉపసేచనశబ్దాపేక్షయా ఓదనశబ్దస్య ముఖ్యత్వాత్ ఓదనశబ్దస్వారస్యానురోధేన సాధారణాకారరూపభోగ్యత్వే లక్షితే- జఘన్యోపసేచనపదమబాధకత్వాభిప్రాయేణ కథంచిన్నీయతాం. అతో బ్రహ్మక్షత్రభోక్తా యః - యస్య చ మృత్యురబాధకః - సోఽస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యః భోక్తృత్వం చ జీవస్యైవేతి స ఏవాస్మిన్మన్త్రే ప్రతిపాద్యతామితి చేత్. ఉచ్యతే - ఉపసేచనత్వేన రూపితస్య మృత్యోరోదనత్వరూపితేన బ్రహ్మక్షత్రశబ్దితేన దధ్యన్నవత్ ప్రతీతసంబన్ధస్య సర్వాత్మనా బాధప్రసఙ్గాత్. నహి యస్య బ్రహ్మక్షత్రం చ భోగ్యం - యస్య చ మృత్యురబాధకస్తస్య మృత్యోర్బ్రహ్మక్షత్రస్య చ సంబన్ధః ప్రతీయతే. అత ఉపసేచనశబ్దస్య ఓదనశబ్దాపేక్షయా జఘన్యత్వేఽపి అబాధకత్వరూపసాధారణగుణం విహాయ - స్వయముపమృద్యమానత్వే సతి అన్యాదనహేతుత్వరూపః సాధారణరూప ఏవ గ్రాహ్యః. తతశ్చ ఏకవాక్యాన్తర్గతచరమశ్రుతోపసేచనపదానుసారేణ ఓదనశబ్దేనాపి వినాశ్యత్వమేవ లక్షణీయం- స్వబుద్ధ్యుపస్థాపనీయవిశేషాకారరూపగుణగ్రహణాదపి ఏకవాక్యతాపన్నపదాన్తరోపస్థాపితగుణగ్రహణస్యైవ బుద్ధిలాఘవేన ఏకవాక్యతాసామర్థ్యానురోధేన చ న్యాయ్యత్వాదిత్యస్యార్థస్య అత్ర్యధికరణే నిర్ణీతత్వాదిత్యలం పల్లవితేన. ౨౫

ఇతి ద్వితీయవల్లీవ్యాఖ్యా.

కఠోపనిషత్.

తృతీయవల్లీ.

హరిః ఓం॥ ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే।
ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః॥ ౧

శం. — (ఋతంపిబన్తావితి) అస్యా వల్ల్యాః సంబన్ధః- విద్యావిద్యే నానావిరుద్ధఫలే ఇత్యుపన్యస్తే - న తు సఫలే తే యథావన్నిర్ణీతే తన్నిర్ణయార్థా రథరూపకకల్పనా. తథా చ ప్రతిపత్తిసౌకర్యం. ఏవం చ ప్రాప్తృప్రాప్యగన్తృగన్తవ్యవివేకార్థం రథరూపకద్వారా ద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే (ఋతమితి)- ఋతం- సత్యం. అవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం. పిబన్తౌ- ఏకస్తత్ర కర్మఫలం పిబతి- భుఙ్క్తే. నేతరః. తథాపి పాతృసమ్బన్ధాత్పిబన్తావిత్యుచ్యేతే ఛత్రిన్యాయేన. సుకృతస్య- స్వయంకృతస్య కర్మణః. ఋతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. లోకే- అస్మింఛరీరే. గుహాం- గుహాయాం బుద్ధౌ ప్రవిష్టౌ. పరమే- బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయా పరమం, పరార్ధ్యే- పరస్య చ బ్రహ్మణోఽర్ధ్యం- స్థానం, పరార్ధ్యం- హార్దాకాశం. తస్మిన్హి పరం బ్రహ్మోపలభ్యతే. తస్మిన్ పరమే పరార్ధ్యే- హార్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్యర్థః. తౌ చ ఛాయాతపావివ విలక్షణౌ సంసారిత్వాసంసారిత్వేన బ్రహ్మవిదో వదన్తి- కథయన్తి. న కేవలమకర్మిణ ఏవ వదన్తి- పఞ్చాగ్నయః- గృహస్థాః, యే చ త్రిణాచికేతాః- త్రిః కృత్వో నాచికేతోఽగ్నిశ్చితో యైస్తే త్రిణాచికేతాః. ౧

ఆ.— (రథరూపకకల్పనేతి) ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః. ఋతపానకర్తా జీవస్తావదేకశ్చేతనః సిద్ధః. ద్వితీయాన్వేషణాయాం తు లోకే సఖ్యాశ్రవణే సమానస్వభావే ప్రథమప్రతీతిధర్మన్యాచ్చేతనతయా సమానస్వభావః పరమాత్మైవ ద్వితీయః ప్రతీయతే. తస్య చోపచారాత్పాతృత్వమిత్యర్థః. బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం- దేహాశ్రయ ఆకాశప్రదేశః. (పఞ్చాగ్నయ ఇతి) గార్హపత్యో దక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్య ఆవసథ్యశ్చేత్యేతే పఞ్చాగ్నయో యేషాం తే తథోక్తాః. ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టిం యే కుర్వన్తి - అగ్నిహోత్రాధికారేణ తే వా పఞ్చాగ్నయ ఇత్యర్థః.

రం.— *క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇత్యస్య దుర్జ్ఞానత్వే అత్ర ఇత్థమా స ఇత్యస్యార్థస్య దుర్బోధత్వేన న వయం తదుపాసనే శక్తా ఇతి విషణ్ణాన్ ౧ ప్రతి ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహానుప్రవేశేన పరమాత్మనస్సూపాస్యత్వాద్వయమపి ఉపాసితుం శక్తా ఇతి ద్వాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం వర్ణయతి (ఋతం పిబన్తావిత్యాదినా) సత్యపదవాచ్యావశ్యమ్భావికర్మఫలమనుభవన్తౌ సుకృతసాధ్యే లోకే - అస్మిన్నేవ లోకే వర్తమానౌ - హృదయకుహరం ప్రవిష్టౌ- తత్రాపి పరమాకాశే. పరార్ధ్యే - పరార్ధం - సంఖ్యాయా ఉత్తరావధిః. తదర్హతీతి పరార్ధ్యం. ఉత్కృష్టమిత్యర్థః. తాదృశే హార్దాకాశే వర్తమానౌ. ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం జ్ఞాజ్ఞౌ లక్ష్యేతే. అజ్ఞశబ్దేన జీవనిర్దేశస్య చాయమభిప్రాయః- ఉపాస్యోపాసకయోరేకగుహావర్తిత్వేఽనయోః ప్రాప్యప్రాప్తృతయా ప్రాప్యస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనరథత్వేన రూపితే శరీరేఽవస్థానమయుక్తం - నహి రథేన ప్రాప్తవ్యోఽర్థో రథస్థో భవతీతి శఙ్కా న కార్యా- ప్రాప్యస్య పరమాత్మనస్తత్రావస్థితత్వేఽపి జీవస్య *పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితమిత్యుక్తరీత్యా పరమాత్మసంకల్పమూలకర్మరూపావిద్యావేష్టితతయా

యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం। అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతగ్ం శకేమహి॥ ౨

దనుభవలక్షణతత్ప్రాప్తేరభావేన ప్రాప్తృప్రాప్యయోర్జీవపరయోః రథత్వరూపితశరీరాన్తర్వర్త్యేకగుహావర్తిత్వకథనేనానుపపత్తిరితి. (పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః) పఞ్చాగ్నిశుశ్రూషాపరిశుద్ధాన్తఃకరణాః. త్రిణాచికేతాః- ఉక్తోర్థః. ఏవంభూతా బ్రహ్మవిదో వదన్తీత్యర్థః. కేవలపఞ్చాగ్నిత్రిణాచికేతానామీదృశపరమాత్మప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్. బ్రహ్మవిదామేవ పఞ్చాగ్నిత్వత్రిణాచికేతత్వే విశేషణే. అస్య మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరత్వం సూత్రితం *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానావితి. నను కర్మఫలభోగశూన్యే పరమాత్మని ఋతం పిబన్తావితి నిర్దిష్టకర్మభోక్తృత్వస్యాసమ్భవాత్, సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వ గుహావచ్ఛిన్నత్వయోః సర్వగతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యసంభవాత్, ఛాయాతప నిర్దిష్టప్రకాశత్వాప్రకాశత్వయోరపి జీవపరమాత్మపరత్వేఽసంభవాత్, బుద్ధిజీవపరత్వే తు తస్య సర్వస్యాప్యుపపత్తేః, కర్మఫలభోగకరణే కర్తృత్వోపచారేణ పిబన్తావితి నిర్దేశస్యాప్యుపపత్తేః, బుద్ధిజీవపరత్వమేవాస్య మన్త్రస్య యుజ్యత ఇతి చేత్. ఏవమేవ హి *గుహాం ప్రవిష్టావితిసూత్రే ఆశఙ్క్య సఙ్ఖ్యాశ్రవణే సత్యేకస్మిన్ సంప్రతిపన్నే ద్వితీయాకాఙ్క్షాయాం ప్రతిపన్నజాతిముపజీవ్య వ్యక్తివిశేషపరిగ్రహే బుద్ధిలాఘవా, ద్విజాతీయపరిగ్రహే జాతివ్యక్తిబుద్ధిద్వయాపేక్షయా గౌరవాత్, సంప్రతిపన్నజాతీయపరిగ్రహ ఏవాయుక్తః - లోకేప్యస్య గోర్ద్వితీయోఽన్వేష్టవ్య ఇత్యాదౌ తథాదర్శనాత్. తథాచ ఋతపానలిఙ్గావగతస్య జీవస్య ద్వితీయశ్చేతనత్వేన తత్సజాతీయః పరమాత్మైవ గ్రాహ్యః - పరమాత్మనః ప్రయోజకకర్తృతయా పిబన్తావితి నిర్దేశస్యాపి సంభవా, దన్తఃకరణే స్వతన్త్రకర్తృత్వప్రయోజకకర్తృత్వయోరభావేన పిబన్తావితి నిర్దేశస్య సర్వథాప్యసంభవా,త్సర్వగతే బ్రహ్మణి సుకృతసాధ్యలోకవర్తిత్వస్యాపి సంభవా, దస్మిన్నేవ ప్రకరణే *గుహాహితం గహ్వరేష్ఠమితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశశ్రవణేన గుహాప్రవేశస్యాప్యుపపత్తేః, ఛాయాతపశబ్దాభ్యాం కించిజ్జ్ఞసర్వజ్ఞయోః ప్రతిపాదనసంభవాత్, జీవపరమాత్మపర ఏవాయం మన్త్ర ఇతి సమర్థితత్వాత్ నత్వదుక్తశఙ్కావకాశః- *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వమితి పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణానుసారేణ *ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రస్య బుద్ధిజీవపరత్వాత్, *ఇయదామననాదిత్యధికరణే ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రస్య *ద్వా సుపర్ణేతి మన్త్రైకార్థ్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్, అయమపి మన్త్రో బుద్ధిజీవపర ఇత్యస్యాశ్శఙ్కాయాః *గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానావితి సూత్రకృతైవ నిరాకృతత్వాత్. కించ - జీవే గుహాప్రవేశస్య బుద్ధ్యుపాధికతయా స్వతః ప్రవేశవత్యా బుద్ధ్యా సహ జీవస్య గుహాం ప్రవిష్టావితి గుహాప్రవేశవర్ణనం న సఙ్గచ్ఛతే- ఉపష్టమ్భకాధీనగురుత్వశాలిని సువర్ణే గురు సువర్ణమితి వ్యవహారసమ్భవేప్యుపష్టమ్భకసువర్ణే గురుణీ ఇతి వ్యవహారాదర్శనాత్. అత ఏవ పరపక్షే సూత్రానుసారేణ అస్య మన్త్రస్య జీవపరమాత్మపరతయా కృతం యోజనాన్తరమప్యనుపపన్నం- * అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుత్యనుసారేణ పరమాత్మనో జీవభావేనానుప్రవేశాభావాత్ - జీవపరమాత్మానౌ గుహాం ప్రవిష్టావితి నిర్దేశానుపపత్తే, ర్జీవభావేన బ్రహ్మణస్సంసారమభిప్రేత్య బ్రహ్మ సంసరతీతి వ్యవహారసత్త్వేపి జీవబ్రహ్మణీ సంసరత ఇతి వ్యవహారాసమ్భవాత్, * జీవేశావాభాసేన కరోతి మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతి * కార్యోపాధిరయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వరః ఇతి వచనానుసారేణ ప్రతిగృహీతే అవిద్యాయా వా అన్తఃకరణస్య వా జీవోపాధిత్వమితి పక్షద్వయేపి నావిద్యాన్తఃకరణయోః ప్రతిబిమ్బోపాధిత్వం యుజ్యతే - స్వచ్ఛద్రవ్యప్రతిహతిపరావృత్తనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యైవ ప్రతిబిమ్బశబ్దార్థతయా అచాక్షుషస్య చైతన్యస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసంభవేన అవిద్యాప్రతిబిమ్బో న్తఃకరణప్రతిబిమ్బో వా జీవ ఇత్యాశ్రయణాయోగాత్. అతోఽవిద్యావచ్ఛిన్నోఽన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో వా జీవ ఇతి పక్షద్వయమేవ పరిశిష్యతే. తత్ర చ హృదయగుహాయామవిద్యాన్తఃకరణాభ్యామవచ్ఛిన్నత్వేన అనవచ్ఛిన్నపరమాత్మనో గుహాప్రవేశవర్ణనశ్రుతేర్వా న్తర్యామిబ్రాహ్మణస్య వా నాఞ్జస్యమిత్యలమతిచర్చయా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— యస్సేతుః- సేతురివ సేతుః. ఈజానానాం- యజమానానాం- కర్మిణాం దుఃఖసంతరణార్థత్వాత్. నాచికేతం- నాచికేతః- అగ్నిః. తం వయం జ్ఞాతుం చేతుం చ శకేమహి- శక్నువన్తః. కించ- యచ్చాభయం- భయశూన్యం. సంసారస్య పారం తితీర్షతాం- తర్తుమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాం యత్పరం- ఆశ్రయం. అక్షరమాత్మాఖ్యం బ్రహ్మ- తచ్చ జ్ఞాతుం శకేమహి. పరావరే బ్రహ్మణీ కర్మ బ్రహ్మవిదాశ్రయే వేదితవ్యే ఇతి వాక్యార్థః. ఏతయోరేవ హ్యుపన్యాసః కృతః ఋతం పిబన్తావితి.

ఆ.— ననునసన్తి బ్రహ్మవిదః పఞ్చాగ్నివిదశ్చ- సామ్ప్రతమనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ (యస్సేతురిత్యాదినా) పూర్వేషాం యద్యపి బ్రహ్మవిత్త్వాదిసంభవతి- ప్రభావాతిశయాత్, తథాపి నాధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశఙ్క్య చేతనత్వాత్స్వభావికీ జ్ఞాతృత్వయోగ్యతాస్తీత్యభిప్రేత్య తాత్పర్యమాహ (పరావరే ఇతి). ౨

రం.— (యస్సేతురితి) యః సేతుః- ఆధారభూతః. కర్మఫలప్రద ఇత్యర్థః. ఈజానానామితి కానజన్తశ్శబ్దః. (అక్షరం బ్రహ్మ యత్పరం) యన్నిర్వికారం పరం బ్రహ్మ. (అభయం తితీర్షతాం పారం) సంసారసాగరం తితీర్షతాం నిర్భయం దృఢం తీరం. (నాచికేతం శకేమహి) నాచికేతాగ్నిప్రాప్యముపాసితుం శక్తాః స్మ ఇత్యర్థః. శకేర్వ్యత్యయేన శప్. నాచికేతం శకేమహీత్యస్య మన్త్రఖణ్డస్య తథైవ భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్. అతో దురుపాస్యత్వబుద్ధ్యా న భేతవ్యమితి భావః. ౨

ఆత్మానగ్ రథినంవిద్ధిశరీరగ్ రథమేవతు। బుద్ధింతుసారథింవిద్ధిమనఃప్రగ్రహమేవచ॥ ౩
ఇన్ద్రియాణిహయానాహుర్విషయాగ్ స్తేషుగోచరాన్।ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః॥ ౪
యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యయుక్తేనమనసాసదా।తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యానిదుష్టాశ్వాఇవసారథేః॥ ౫
యస్తువిజ్ఞానవాన్భవతియుక్తేనమనసాసదా।తస్యేన్ద్రియాణివశ్యానిసదశ్వాఇవసారథేః॥ ౬

శం.— తత్రయఉపాధికృతస్సంసారీవిద్యావిద్యయోరధికృతో మోక్షగమనాయసంసారగమనాయచ- తస్యతదుభయగమనేసాధనోరథఃకల్ప్యతఇత్యాహ- తత్రాత్మానం- ఋతపంసంసారిణంరథినం- రథస్వామినంవిద్ధి- విజానీహి. శరీరంరథమేవతు - రథబద్ధహయస్థానీయైరిన్ద్రియైరాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య. బుద్ధింతు - అధ్యవసాయలక్షణాంసారథింవిద్ధి - బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య, సారథినేతృప్రధానఇవరథః. సర్వంహిదేహగతంకార్యంబుద్ధికర్తవ్యమేవప్రాయేణ. మనః- సఙ్కల్పవికల్పాదిలక్షణంప్రగ్రహమేవచ- రశనామేవవిద్ధి. మనసాహిప్రగృహీతానిశ్రోత్రాదీనికరణానిప్రవర్తన్తే- రశనయేవాశ్వాః. ౩

ఆ.— (తత్రేతి) తయోఃప్రథమగ్రన్థోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే. ౩

రం. ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినాసోధ్వనఃపారమాప్నోతీత్యన్తేన సంసారాధ్వపారభూతవైష్ణవపరమపదప్రాప్తౌ పరికరముపదిశన్ప్రాప్తృస్వరూపముపదిశతి (ఆత్మానంరథినంవిద్ధీతి) శరీరాధిష్ఠాతారంరథినంవిద్ధి. శరీరమేవచరథంవిద్ధీత్యర్థః. బుద్ధిశబ్దితాధ్యవసాయాధీనత్వాద్దేహప్రవృత్తేస్తస్యాస్సారథిత్వమితిభావః. ప్రగ్రహః- రశనా. ౩

శం.— ఇన్ద్రియాణి- చక్షురాదీనిహయానాహుః రథకల్పనాకుశలాః-శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్. తేష్వేవ-ఇన్ద్రియేషుహయత్వేనపరికల్పితేషుగోచరాన్-మార్గాన్రూపాదీన్విషయాన్విద్ధి. ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం-శరీరేన్ద్రియమనోభిస్సహితం-సంయుక్తమాత్మానంభోక్తేతి-సంసారీత్యాహుర్మనీషిణః- వివేకినః. నహికేవలస్యాత్మనోభోక్తృత్వమస్తి-బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవతస్యభోక్తృత్వం. తథాచశ్రుత్యన్తరంకేవలస్యాభోక్తృత్వమేవదర్శయతి *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేత్యాది. ఏవంచసతివక్ష్యమాణరథకల్పనయావైష్ణవస్యపదస్యాత్మతయాప్రతిపత్తిరుపపద్యతే- నాన్యథా- స్వభావానతిక్రమాత్. ౪

ఆ.— ఆత్మారథస్వామీయఃకల్పితః- తస్యభోక్తృత్వంచనస్వాభావికమిత్యాహ (ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి). ఔపాధికేభోక్తృత్వేఅన్వయవ్యతిరేకౌశాస్త్రంచప్రమాణమిత్యాహ (నహికేవలస్యేతి) వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాపినస్వాభావికంభోక్తృత్వంవాచ్యమిత్యాహ (ఏవంచసతీతి) ౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (ఇన్ద్రియాణిహయానాహుః) స్పష్టోర్థః. (విషయాంస్తేషుగోచరాన్) తేషు-ఇన్ద్రియేషుహయత్వేనరూపితేషుగోచరాన్-మార్గాన్శబ్దాదివిషయాన్విద్ధీత్యర్థః. రథసారథిహయప్రగ్రహత్వేనరూపితానాంశరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధీనామభావేరథిత్వేనరూపితస్యోదాసీనస్యాత్మనఃగమనరూపలౌకికవైదికక్రియాకర్తృత్వమేవనాస్తీత్యేతత్సుప్రసిద్ధత్వేనదర్శయతి (ఆత్మేన్ద్రియేతి) ఆత్మశబ్దోదేహపరః. మనశ్శబ్దస్తత్కార్యబుద్ధేరప్యుపలక్షకః. పూర్వమన్త్రేబుద్ధేరపిసారథిత్వేననిర్దిష్టత్వాత్. భోక్తా- కర్తృత్వభోక్తృత్వవానిత్యర్థః. నహికేవలస్యాత్మనఃకర్తృత్వంభోక్తృత్వంవాస్తీతిభావః. ౪

శం.— తత్రైవంసతియస్తుబుద్ధ్యాఖ్యస్సారథిరవిజ్ఞానవాన్-ననిపుణః, అవివేకీప్రవృత్తౌచనివృత్తౌచభవతి-యథేతరోరథచర్యాయాం. అయుక్తేన- అప్రగృహీతేన- అసమాహితేనమనసాప్రగ్రహస్థానీయేనసదాయుక్తోభవతి. తస్యాకుశలస్యబుద్ధిసారథేరిన్ద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాని- అశక్యనివారణాని- దుష్టాశ్వాః- అదాన్తాశ్వాఇవేతరసారథేర్భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— శరీరాదేఃరథత్వాదిరూపణస్యప్రయోజనమాహ (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) లోకేహిసమీచీనసారథిప్రగ్రహవతఃఅశ్వావశీకృతాభవన్తి- ఏవంసారథిప్రగ్రహత్వేనరూపితయోర్విజ్ఞానమనసోస్సామీచీన్యేఅశ్వత్వేనరూపితానిఇన్ద్రియాణివశ్యానిభవన్తి- నాన్యథేత్యర్థః. ౫- ౬

శం.— యస్తుపునఃపూర్వోక్తవిపరీతసారథిర్భవతి- విజ్ఞానవాన్-నిపుణః- వివేకవాన్. యుక్తేనమనసా- ప్రగృహీతమనాః- సమాహితచిత్తస్సదా. తస్యాశ్వస్థానీయానీన్ద్రియాణిప్రవర్తయితుంనివర్తయితుంవాశక్యానివశ్యాని- దాన్తాఃసదశ్వాఇవేతరసారథేః. ౬

అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి.

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కస్సదాశుచిః । నసతత్పదమాప్నోతిసంసారంచాధిగచ్ఛతి॥ ౭
యస్తువిజ్ఞానవాన్భవతిసమనస్కస్సదాశుచిః। సతుతత్పదమాప్నోతియస్మాద్భూయోనజాయతే॥ ౮
విజ్ఞానసారథిర్యస్తుమనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదం॥ ౯
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమనః। మనసశ్చపరాబుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మామహాన్పరః॥ ౧౦

శం.—— తత్ర పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతో బుద్ధిసారథేరిదంఫలమాహ - యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవతి. అమనస్కః - అప్రగృహీతమనస్కః సతతమేవాశుచిస్సదైవ. నసరథీతత్ - పూర్వోక్తమక్షరంయత్పరంపదంతదాప్నోతి తేనసారథినా. నకేవలంతన్నాప్నోతి- సంసారంచజన్మమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.—— హయత్వేనరూపితానామిన్ద్రియాణాంవశీకరణతదభావయోః ప్రయోజనందర్శయతిమన్త్రద్వయేన (యస్త్వవిజ్ఞానవానిత్యాదినా) అమనస్కః- అనిగృహీతమనాః. అతఏవాశుచిః- సర్వదావిపరీతచిన్తాప్రవణత్వాదిత్యర్థః. నకేవలంజిగమిషితప్రాప్త్యభావమాత్రం- ప్రత్యుతగహనంసంసారకాన్తారమేవప్రాపయతీత్యర్థః. ౭ - ౮

శం.—— యస్తుద్వితీయోవిజ్ఞానవాన్భవతివిజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతోరథీ- విద్వానిత్యేతత్. యుక్తమనాః సమనస్కః- సతతఏవసదాశుచిః. సతుతత్పదమాప్నోతి. యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతస్సన్ భూయః- పునర్నజాయతేసంసారే. అత్రానన్దగిరీయం రఙ్గరామానుజీయంచనాస్తి. ౮

శం.—— కింతత్పదమిత్యాహ- విజ్ఞానసారథిర్యః- తపోవివేకబుద్ధిసారథిః. పూర్వోక్తోమనఃప్రగ్రహవాన్ - ప్రగృహీతమనాః. సమాహితచిత్తస్సన్ శుచిర్నరః- విద్వాన్. సోఽధ్వనః- సంసారగతేఃపారం- పరమేవ. అధిగన్తవ్యమిత్యేతత్. ఆప్నోతి- ముచ్యతేసర్వైస్సంసారబన్ధనైః. తద్విష్ణోః - వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణఃపరమాత్మనోవాసుదేవాఖ్యస్యపరమం - ప్రకృష్టం. పదం- స్థానం. తత్త్వమిత్యేతత్. యత్పదమాప్నోతివిద్వాన్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

రం.—— కింతత్పదమిత్యాకాఙ్క్షాయాంతత్పదందర్శయన్నుపసంహరతి (విజ్ఞానసారథిరితి) సమీచీనవిజ్ఞానమనశ్శాలీ - సంసారాధ్వపారభూతంపరమాత్మస్వరూపంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం.—— అధునాయత్పదంగన్తవ్యం- తస్యేన్ద్రియాణిస్థూలాన్యారభ్యసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽధిగమః కర్తవ్యఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే. స్థూలానితావదిన్ద్రియాణి. తానియైరర్థైరాత్మప్రకాశనాయారబ్ధాని- తేభ్యఇన్ద్రియేభ్యఃస్వకార్యేభ్యస్తేపరాహ్యర్థాః - సూక్ష్మామహాన్తశ్చప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ. తేభ్యోఽప్యర్థేభ్యశ్చపరం - సూక్ష్మతరంమహత్ప్రత్యగాత్మభూతంచమనః. మనశ్శబ్దవాచ్యం మనసఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం - సఙ్కల్పవికల్పాద్యారమ్భకత్వాత్. మనసోఽపిపరా - సూక్ష్మతరామహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతాబుద్ధిః. బుద్ధిశబ్దవాచ్యమధ్యవసాయాద్యారమ్భకంభూతసూక్ష్మం. బుద్ధేరాత్మా- సర్వప్రాణిబుద్ధీనాంప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా. మహాన్- సర్వమహత్త్వాత్. అవ్యక్తాద్యత్ప్రథమంజాతంహైరణ్యగర్భతత్త్వంబోధాబోధాత్మకంమహానాత్మాబుద్ధేఃపరఇత్యుచ్యతే. ౧౦

ఆ.—— (ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి) ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతాఇత్యర్థః. నన్వర్థేభ్యోమనసఆరమ్భకంభూతసూక్ష్మంపరం- తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకంభూతసూక్ష్మం పరమితినయుక్తం. కార్యాపేక్షయాహ్యుపాదానమపచితావయవంవ్యాపకమనపాయిస్వరూపంచప్రసిద్ధం- యథాఘటాదేర్మృదాదిః. నచేహభూతసూక్ష్మాణాంపరస్పరకార్యకారణభావేమానమస్తి. సత్యం - తథాపివిషయేన్ద్రియవ్యవహారస్యమనోఽధీనత్వాదర్థేభ్యోమనస్తావద్వ్యాపకంకల్ప్యతే. తచ్చపరమార్థతఏవాత్మభూతమితికేషాంచిన్మతం - తన్నిరాసాయోక్తంమనశ్శబ్దవాచ్యంభూతసూక్ష్మమితి. • అన్నమయంహి సోమ్యమనఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమా, దన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శనా, ద్భౌతికమేవతత్. తస్యచసఙ్కల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిస్తతఃపరేతి. బుద్ధిశ్చాత్మేతికేషాంచిదభిమానః - తదపనయనార్థమాహ (బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి) కరణత్వాదిన్ద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వంసిద్ధం. కరణత్వంచస్వబుద్ధ్యాఽహముపలభఇత్యనుభవాత్సిద్ధం. తతోభూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరంపరాపరత్వంకల్ప్యతేపరమపురుషార్థవివక్షయా- నత్వర్థాదీనాంపరత్వంప్రతిపిపాదయిషితం- ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేతి. సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్సతతగమనాద్వాత్మోచ్యతే సూత్రసంజ్ఞికంహైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః. (బోధాబోధాత్మకమితి) జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః. అథవా ఽధికారిపురుషాభిప్రాయేణబోధాత్మకత్వం, అవ్యక్తస్యాద్యఃపరిణామఉపాధిరపఞ్చీకృతభూతాత్మకః- తేనరూపేణాబోధాత్మకత్వం, హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ౧౦

రం.—— వశీకార్యత్వాయరథాదిరూపితేషుశరీరాదిషుయానియేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదిమన్త్రద్వయేన) అస్యమన్త్రద్వయస్యార్థోభగవతాభాష్యకృతాఆనుమానికాధికరణేఉక్తః. ఇత్థంహితత్రభాష్యం • తేషురథాదిరూపితశరీ

మహతఃపరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషఃపరః। పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిః॥ ౧౧
ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిః॥౧౨

రాదిషు యాని యేభ్యోవశీకార్యతాయాంప్రధానాని- తాన్యుచ్యన్తే ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాఇత్యాదినా. తత్రహయత్వేనరూపితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోగోచరత్వేనరూపితావిషయావశీకార్యత్వేపరాః- వశ్యేన్ద్రియస్యాపివిషయసన్నిధావిన్ద్రియాణాందుర్నిగ్రహత్వాత్. తేభ్యోఽపిపరంప్రగ్రహరూపితంమనః- మనసివిషయప్రవణేవిషయాసన్నిధానస్యాప్యకించిత్కరత్వాత్. తస్మాదపిసారథిత్వరూపితాబుద్ధిఃపరా. తస్యాఅపిరథిత్వేనరూపితఆత్మాకర్తృత్వేనప్రాధాన్యాత్పరః. సర్వస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాత్ ఆత్మైవమహానితివిశేష్యతే. తస్మాదపిరథరూపితంశరీరంపరం - తదాయత్తత్వాజ్జీవస్యసకలపురుషార్థప్రవృత్తీనాం. తస్మాదపిపరస్సర్వాన్తరాత్మభూతోఽన్తర్యామీఅధ్వనఃపారభూతఃపరమపురుషః - యథోక్తస్యాత్మపర్యన్తస్యతత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్. సఖల్వన్తర్యామితయాఉపాసనస్యాపినిర్వర్తకః- *పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేరితిహిజీవాత్మనఃకర్తృత్వంపరమపురుషాయత్తమితివక్ష్యతే. వశీకార్యోపాసననిర్వృత్త్యుపాయకాష్ఠాభూతఃపరమప్రాప్యశ్చసఏవ. తదిదముచ్యతేపురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితి. తథాఅన్తర్యామిబ్రాహ్మణే *యఆత్మనితిష్ఠన్నిత్యాదిభిఃసర్వంసాక్షాత్కుర్వన్ సర్వంనియమయతీత్యుక్త్వా *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేతినియన్త్రన్తరంనిషిధ్యతే. భగవద్గీతాసుచ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం। వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమమితి. దైవమత్రపురుషోత్తమఏవ- *సర్వస్యచాహంహృదిసన్నివిష్టోమత్తఃస్మృతిర్జ్ఞానమపోహనంచేతివచనాత్. తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవ. యథాహ*ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేఽర్జునతిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతానియన్త్రారూఢానిమాయయా। తమేవశరణంగచ్ఛేతి. తదేవం *ఆత్మానంరథినంవిద్ధీత్యాదినారథ్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థా ఇత్యత్రస్వశబ్దైరేవప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే - నరథరూపితంశరీరమితిపరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే. ఇతిభావితం. ౧౦-౧౧

శం. మహతోఽపిపరం- సూక్ష్మతరంప్రత్యగాత్మభూతంసర్వమహత్తరంచావ్యక్తం - సర్వస్యజగతోబీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసతత్త్వంసర్వకార్యకారణశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమవ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యంపరమాత్మన్యోతప్రోతభావేనసమాశ్రితం - వటకణికాయామివవటవృక్షశక్తిః. తస్మాదవ్యక్తాత్పరః- సూక్ష్మతమఃసర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చమహాంశ్చ. అతఏవపురుషః- సర్వపూరణాత్. తతోఽన్యస్యపరస్యప్రసఙ్గంనివారయన్నాహ (పురుషాన్నపరంకించిదితి) యస్మాన్నాస్తిపురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరంకించిదపివస్తు తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాంసాకాష్ఠా- నిష్ఠా- పర్యవసానం. అత్రహిఇన్ద్రియేభ్యఆరభ్యసూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః. అతఏవచగన్తౄణాం సర్వగతిమతాంసంసారిణాంసాపరా- ప్రకృష్టాగతిః. *యద్గత్వాననివర్తన్తఇతిస్మృతేః. ౧౧

ఆ.— ప్రలయేసర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగన్తవ్యం శబ్దార్థసర్వశక్తిలక్షణస్యనిత్యత్వనిర్వాహాయ. తాసాంశక్తీనాంసమాహారోమాయాతత్త్వంభవతి- బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితిశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః. *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్ *ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చ * మాయాంతుప్రకృతింవిద్యాన్మాయినంతుమహేశ్వరమిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధేశ్చావ్యక్తస్య. తస్యసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ (పరమాత్మనీతి) శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ (వటకణికాయామివేతి). ధానివటవృక్షశక్తిమద్వటకణికం స్వశక్త్యానసద్వితీయంకథ్యతే- తద్వద్బ్రహ్మాపినమాయాశక్త్యాసద్వితీయం. సత్త్వాదిరూపేణనిరూప్యమాణేవ్యక్తిరస్యనాస్తీత్యవ్యక్తం- తతోఽవ్యక్తశబ్దాదప్యద్వైతావిరోధిత్వంద్రష్టవ్యం. సర్వస్యప్రపఞ్చస్యకారణమవ్యక్తం- తస్యపరమాత్మపారతన్త్ర్యాత్పరమాత్మనఉపచారేణకారణత్వముచ్యతే- సత్త్వవ్యక్తవద్వికారితయా- అనాదిత్వాదవ్యక్తస్య. పారతన్త్ర్యంచపృథక్సత్త్వేప్రమాణాభావాదాత్మన్యధ్యస్తత్వాచ్చేత్యర్థః. ౧౧

శం.— ననుగతిశ్చేత్- ఆగత్యాపిచభవితవ్యం- కథంయస్మాద్భూయోనజాయతఇతి. నైషదోషః - సర్వస్యప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవగతిరిత్యుపచర్యతే. ప్రత్యగాత్మత్వంచదర్శితమిన్ద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన. యోహిగన్తా- సోఽయమప్రత్యగ్రూపంగచ్ఛత్యనాత్మభూతం - నవిపర్యయేణ. తథాచశ్రుతిః *అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇత్యాద్యాః. తథాచదర్శయతిప్రత్యగాత్మత్వంసర్వస్య- ఏషః- పురుషఃసర్వేషు - బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుభూతేషుగూఢః- సంవృతః. దర్శనశ్రవణాదికర్మావిద్యామాయాచ్ఛన్నఆత్మానప్రకాశతేఆత్మత్వేనకస్యచిద్రహో. అతిగమ్భీరాదురవగాహ్యావిచిత్రామాయాచేయం- యదయంసర్వోజన్తుఃపరమార్థతఃపరమార్థసతత్త్వోఽప్యేవంబోధ్యమానోఽహంపరమాత్మేతినగృహ్ణాతి. అనాత్మానందేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతమాత్మనోదృశ్యమానమపిఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్యపుత్రఇత్యనూచ్యమానోఽపిగృహ్ణాతి. నూనంపరస్యైవమాయయామోముహ్యమానస్సర్వోలోకోయంబమ్భ్రమీతి. తథాచస్మరతి *నాహంప్రకాశస్సర్వస్యయోగమాయాసమావృతఇత్యాది. ననువిరుద్ధమిదముచ్యతే *మత్వాధీరోనశోచతి*నప్రకాశతఇతిచ- నైతదేవం- అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్నప్రకాశతఇత్యుక్తం. దృశ్యతేతుసంస్కృతయాఅగ్ర్యయా- అగ్రమివాగ్ర్యా- తయా, ఏకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్. సూక్ష్మయా- సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా. కైః. సూక్ష్మదర్శిభిః- *ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఇత్యాదిప్రకారేణసూక్ష్మతాపారమ్పర్యదర్శనేనపరంసూక్ష్మంద్రష్టుంశీలంయేషాంతేసూక్ష్మదర్శినః- తైస్సూక్ష్మదర్శిభిఃపణ్డితైరితి. ౧౨

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞానఆత్మని। జ్ఞానమాత్మనిమహతినియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్తఆత్మని॥ ౧౩
ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతప్రాప్యవరాన్నిబోధత। క్షురస్యధారానిశితాదురత్యయాదుర్గంపథస్తత్కవయోవదన్తి॥ ౧౪

ఆ.— (పారయిష్ణవ ఇతి) సంసారపారంగతా ఇత్యర్థః. న ప్రకాశతే చేత్తర్హి నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం- లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ (దర్శనశ్రవణాదీతి) దర్శనశ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథోక్తః. జీవస్య స్వప్రకాశత్వే బ్రహ్మత్వే సత్యపి యో౽యం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః- స కేన ప్రతిబన్ధేన కృత ఇతి కల్ప్యతే. తచ్చ ప్రతిబన్ధకం న వస్తుజ్ఞానాత్మకం - శ్రుతేర్బాధప్రసఙ్గాత్. తతో౽విద్యైవ ప్రతిబన్ధికేత్యాహ (అవిద్యాచ్ఛన్న ఇతి). నిదిధ్యాసనప్రచయేనైకాగ్ర్యమాయత్తమన్తఃకరణం యదా సహకారి సమ్పద్యతే- తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధివృత్తిరుత్పద్యతే- తస్యామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతో౽పరోక్షతయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే. యో హి యత్ప్రయుక్తవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధం. ౧౨-౧

రం.— (ఏష సర్వేషు భూతేష్వితి) సర్వేషు భూతేషు ఆత్మతయా వర్తమానో౽సౌ గుణత్రయమయ్యా మాయయా తిరోహితత్వేన అజితబాహ్యాన్తఃకరణానాం న యథావత్ప్రకాశతే. అగ్ర్యయా- ఐకాగ్ర్యయుక్తయా బాహ్యాభ్యన్తరవ్యాపారరహితయా సూక్ష్మార్థవివేచనశక్తయా సూక్ష్మదర్శనశీలైర్దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧.

* * *

శం.— ఏతత్ప్రతిపత్త్యుపాయమాహ- యచ్ఛేత్-నియచ్ఛేత్. ఉపసంహరేత్. ప్రాజ్ఞః- వివేకీ. కిం. వాక్-వాచం. వాగత్రోపలక్షణార్థా సర్వేన్ద్రియాణాం. క్వ. మనసీ-మనసి. ఛాన్దసం దైర్ఘ్యం. తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే- ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని. బుద్ధిర్హి మనఆదికరణాన్యాప్నోతీత్యాత్మా- తేషాం ప్రత్యగ్జ్ఞానం. బుద్ధిమాత్మని మహతి- ప్రథమజే నియచ్ఛేత్. ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః. తం చ మహాన్తమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాన్తే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపే అవిక్రియే సర్వాన్తరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్య ఆత్మని. ౧

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— బాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరాహిత్యప్రకారం, * అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి నిర్దిష్టజీవస్వరూపజ్ఞానప్రకారం చ దర్శయన్ (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీత్యాదినా) ఇమం మన్త్రం ప్రస్తౌత్యేత్థం హి భాష్యకృతా *హయాదిరూపితానామిన్ద్రియాణాం వశీకరణప్రకారో౽యముచ్యత (యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ) వాచం మనసి నియచ్ఛేత్. వాక్సర్వకర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః. వాక్ఛబ్దాద్ద్వితీయాయా * సుపాం సులుగిత్యాదినా లుక్. మనసీతి సప్తమ్యాశ్ఛాన్దసో దీర్ఘః. (తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని) తత్- మనః బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్. జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే. జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ. ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః. (జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్) బుద్ధిం కర్త మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్. (తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని) తం కర్తారం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్. వ్యత్యయో నరథిన పుంసః బుద్ధి, తా. ఏవంభూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమిత్యర్థ ఇతి భాషితం. వివృతం చ శ్రుతప్రకాశికాయాం *వాచో మనసి నియమనం మనో౽ననుగుణప్రవృత్తివైముఖ్యాపాదనం. మనసో బుద్ధౌ నియమనం వ్యవసాయానుగుణప్రవృత్త్యాపాదనం. బుద్ధిశ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా. తస్యా బుద్ధేరాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనం. శాన్తే- స్వత ఊర్మిషట్కప్రతిభటే. శాన్త ఆత్మని మహత ఆత్మనో జీవస్య నియమనం నామ తచ్ఛేషతాప్రతిపత్తిరితి. ఆత్మశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వాత్- పుల్లిఙ్గతచ్ఛబ్దేన నిర్దిష్టస్య ఛాన్దసత్వాల్లిఙ్గవ్యత్యయ ఇతి. నను భాష్యే జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ - ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థ ఇత్యుక్తిరయుక్తా- అవ్యావర్తకత్వాదాత్మని వర్తమాన ఇతి విశేషణస్య. ఆత్మన్యవర్తమానజ్ఞానస్యైవాభావాత్. న చ తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆత్మస్వరూపజ్ఞానభ్రాన్తిస్స్యాత్- అతో జ్ఞాన ఆత్మనీత్యుక్తమితి వక్తుం శక్యం- తథా సతి తస్యా ఏవ భ్రాన్తేః సామానాధికరణ్యయోజనయా దృఢీకరణప్రసఙ్గాత్. న హ్యాత్మనీత్యనేన ఆత్మభ్రాన్తిర్నిర్వ్యుదస్యతే. న చ ఆత్మని వర్తమాన ఇతి భాష్యస్య ఆత్మని విషయవిషయిభావలక్షణసమ్బన్ధేన వర్తమాన ఇత్యర్థః. ఆత్మవిషయజ్ఞాన ఇతి యావత్. అతో వ్యావర్తకతయా న వైయర్థ్యదోష ఇతి వాచ్యం - తథా సతి జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేదిత్యస్య వైయర్థ్యాపాతాత్. తదర్థస్యానేనైవ సిద్ధేరితి చేత్. ఉచ్యతే- అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మనీత్యత్ర ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ. తచ్చాత్మవిషయకజ్ఞానం ఆత్మా ఉపాదేయః- తదతిరిక్తా అర్థా హేయా ఇత్యేవంరూపం. తచ్చార్థేషు హేయతాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరితి శ్రుతప్రకాశికాయాం వ్యక్తం. అస్య చాత్మానాత్మవిషయకాహేయహేయతాధ్యవసాయరూపస్య జ్ఞానస్య మహత్యాత్మని నియమనం నామ స ఏవోపాదేయతయా సాక్షాత్కార్య ఇత్యేతదర్థవిషయత్వాపాదనమితి తత్రైవ శ్రుతప్రకాశికాయాముక్తత్వాత్ వాక్యద్వయస్యాపి సప్రయోజనతయా త్వదుక్తవైయర్థ్యశఙ్కానవకాశ ఇతి. ౧౩

* * *

శం.— ఏవం పురుషే ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన- మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ- స్వస్థః ప్రశాన్తః కృతకృత్యో భవతి యతః- అతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జన్తవః- ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత. జాగ్రత- అజ్ఞాననిద్రాయాః ఘోరరూపాయాః సర్వానర్థబీజభూతా

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథాఽరసంనిత్యమగన్ధవచ్చయత్।
అనాద్యనన్తంమహతఃపరంధ్రువంనిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే॥ ౧౫
నాచికేతముపాఖ్యానంమృత్యుప్రోక్తꣳసనాతనం।
ఉక్త్వాశ్రుత్వాచమేధావీబ్రహ్మలోకేమహీయతే॥ ౧౬

యాఃక్షయంకురుత. కథం. ప్రాప్య- ఉపగమ్యవరాన్- ప్రకృష్టానాచార్యాం స్తద్విద స్తదుపదిష్టంసర్వాన్తరమాత్మానమహమస్మీతినిబోధత - అవగచ్ఛత. నహ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాహమాతృవదతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాద్విజ్ఞేయస్య. కిమివసూక్ష్మబుద్ధిరితి. ఉచ్యతే- క్షురస్యధారా- అగ్రంనిశితా- తీక్ష్ణీకృతాదురత్యయా- దుఃఖేనాత్యయోయస్యాస్సాదురత్యయా. యథాసాపద్భ్యాందుర్గమనీయా-తథాదుర్గం-దుస్సంపాద్యమిత్యేతత్. పథః- పన్థానం- తత్త్వజ్ఞానలక్షణంమార్గంకవయః- మేధావినోవదన్తి. జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్యజ్ఞానమార్గస్యదుస్సంపాద్యత్వంవదన్తీత్యభిప్రాయః.

ఆ.— క్రమేణైవంవిషయదోషదర్శనేనాభానేనచబాహ్యకరణాన్తఃకరణవ్యాపారప్రవిలాపనేసతిప్రవిలాపనకర్తుఃకఃపురుషార్థస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంపురుషఇత్యాదినా) ౧౪

రం.— ఏవంవశీకరణప్రకారముపదిశ్యఅధికారిపురుషానభిముఖీకరోతి (ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతేతి) ఆత్మజ్ఞానాభిముఖాభవత. అజ్ఞాననిద్రాయాఃక్షయంకురుత. వరాన్ - శ్రేష్ఠాన్ఆచార్యాన్ఉపసజ్జమ్యాత్మతత్త్వంనిబోధత. యద్వా - ఉపాసితాత్ భగవతోవా బ్రహ్మవిదోభ్యవా *దేవతాపారమార్థ్యంచయథావత్ వేత్స్యతేభవానిత్యేవంరూపాన్వరాన్ ప్రాప్యజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంనిబోధత. నోదాసితవ్యమితిభావః. (క్షురస్యేతి) జ్ఞానినఃతత్- ఆత్మతత్త్వందుర్గమపన్థానంవర్ణయన్తి. తత్కస్యహేతోః. యతఆత్మతత్త్వంక్షురస్య- ఆయుధవిశేషస్యధారా- అగ్రం. నిశితా - తీక్ష్ణా. దురత్యయా - అనతిక్రమణీయా. తీక్ష్ణక్షురాగ్రే సంచరతఃపుంసోయథాకించిత్స్వల్పేప్యనవధానేఆత్మనాశోభవతి - ఏవమిహాత్మస్వరూపావగతిదశాయాంస్వల్పేప్యనవధానాపరాధేఆత్మనాశోభవతీతిభావః. ౧౪

శం.— తత్కథమతిసూక్ష్మత్వంజ్ఞేయస్యేతి. ఉచ్యతే- స్థూలాతావదియంమేదినీశబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోపచితాసర్వేన్ద్రియవిషయభూతా- తథాశరీరం. తత్రైకైకగుణాపకర్షేణగన్ధాదీనాంసూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యందృష్టమబాదిషుయావదాకాశమితి- తేగన్ధాదయఃసర్వ ఏవస్థూలత్వాద్వికారాఃశబ్దాన్తాయత్రనసన్తి-కిముతస్యసూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వంవక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః (అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథాఽరసంనిత్యమగన్ధవచ్చయత్),ఏతద్వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మఽవ్యయం- యద్ధిశబ్దాదిమత్ -తద్వ్యేతి-ఇదంత్వశబ్దాదిమత్త్వాదవ్యయం- నవ్యేతి- నక్షీయతే. అతఏవచనిత్యం-యద్ధివ్యేతి- తదనిత్యం-ఇదంతున. ఇతశ్చనిత్యం- అనాది- అవిద్యమానఆదిఃకారణమస్య- తదిదమనాది. యచ్చాదిమత్- తత్కార్యత్వాదనిత్యంకారణే ప్రలీయతే- యథాపృథివ్యాది. ఇదంతుసర్వకారణత్వాదకార్యం. అకార్యత్వాన్నిత్యం. నతస్యకారణమస్తియస్మిన్లీయేత. తథాఅనన్తం- అవిద్యమానోఽన్తోయస్యతదనన్తం. యథాకదళ్యాదేఃఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వందృష్టం-నచతథాప్యన్తవత్త్వంబ్రహ్మణః.అతోపినిత్యం. మహతః- మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం- విలక్షణం. నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్. సర్వసాక్షిహిసర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ. ఉక్తంహి *ఏషసర్వేషుభూతేష్విత్యాది. ధ్రువంచ - కూటస్థంనిత్యం. నపృథివ్యాదివదాపేక్షికంనిత్యత్వం. తదేవంభూతం బ్రహ్మాత్మానంనిచాయ్య- అవగమ్యతం- ఆత్మానంమృత్యుముఖాత్- మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే - వియుజ్యతే....................౧౫

ఆ.— యావద్యావద్గుణాపచయః- తావత్తావత్తారతమ్యేనసౌక్ష్మ్యందృష్టంపృథివ్యాదిషు. పరమాత్మనితుగుణానామత్యన్తాభావాన్నిరతిశయసౌక్ష్మ్యంసిధ్యతీత్యాహ (స్థూలాతావదిత్యాదినా). ఇతితృతీయవల్లీభాష్యటీకా. ౧౫-౧౬-౧౭

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞాన కృతాకఠవల్ల్యాం ప్రథమాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— ఉపసంహరతి (అశబ్దమస్పర్శమితి) అత్రనిత్యమిత్యేతత్ అశబ్దమిత్యాదౌ ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే. అశబ్దత్వాదివశాదేవకాలవదవ్యయం- అవయవాపచయశూన్యమిత్యర్థః. మహతఇత్యనేన *ఆత్మనిమహతినియచ్ఛేదితిపూర్వమన్త్రనిర్దిష్టోజీవోగృహ్యతే. ధ్రువం- స్థిరం. నిచాయ్య- దృష్ట్వా. దర్శనసమానాకారోపాసనేనవిషయీకృత్యేత్యర్థః. మృత్యుముఖాదితి- భీషణాత్సంసారాదిత్యర్థః. ౧౫

శం.— ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః- నాచికేతం- నచికేతసా ప్రాప్తంనాచికేతం. మృత్యునా ప్రోక్తంమృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానంవల్లీత్రయలక్షణంసనాతనం- చిరన్తనం, వైదికత్వాత్. ఉక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః - శ్రుత్వాఆచార్యేభ్యోమేధావీ- బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకః- తస్మిన్ బ్రహ్మలోకేమహీయతే- ఆత్మభూతఉపాస్యోభవతీత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౬

యఇమంపరమంగుహ్యంశ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది।
ప్రయతశ్శ్రాద్ధకాలేవాతదానన్త్యాయకల్పతేతదానన్త్యాయకల్పతఇతి॥ ఇతితృతీయావల్లీ. ౧౭

* * *

ఇతిప్రథమోఽధ్యాయస్సమాప్తః.

* * *

రం.— ఉపసంహరతి (నాచికేతమితి) నచికేతసాప్రాప్తంనాచికేతం. మృత్యుప్రోక్తం- మృత్యోః ప్రవక్తృత్వమేవనస్వతన్త్రవక్తృత్వం. అతస్సనాతనం- అపౌరుషేయత్వాత్ ప్రవాహరూపేణనిత్యమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— యఃకశ్చిదిమంగ్రన్థంపరమం- ప్రకృష్టంగుహ్యం- గోప్యంశ్రావయేద్గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ. బ్రాహ్మణానాంసంసది బ్రహ్మసంసది. ప్రయతః- శుచిర్భూత్వాశ్రాద్ధకాలేవాశ్రావయేద్భుఞ్జానం- తచ్ఛ్రాద్ధమస్యానన్త్యాయ- అనన్తఫలాయకల్పతే-సమర్థతే. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ఇతితృతీయవల్లీభాష్యమ్. ౧౭

* * *

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవత్కృతౌకఠవల్ల్యాంప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

రం.— (యఇదమితి) బ్రహ్మసంసది- బ్రాహ్మణసమాజే. తృతీయవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్. ౧౭

* * *

ఇతికఠోపనిషది ప్రథమాధ్యాయభాష్యమ్.

* * *

K. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

కఠోపనిషత్.

ద్వితీయాధ్యాయే— చతుర్థవల్లీ.

*

హరిః ఓమ్॥ పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్।
కశ్చిద్ధీరఃప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్॥ ౧
పరాచఃకామాననుయన్తిబాలాస్తేమృత్యోర్యన్తివితతస్యపాశం।
అథధీరాఅమృతత్వంవిదిత్వాధ్రువమధ్రువేష్విహనప్రార్థయన్తే॥ ౨

శం.— *ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢోత్మానప్రకాశతే। దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాఇత్యుక్తం. కఃపునఃప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయాః బుద్ధేః - యేనతదభావాదాత్మానదృశ్యతఇతి. తదదర్శనకారణప్రదర్శనార్థావల్లీఆరభ్యతే - విజ్ఞాతేహిశ్రేయఃప్రతిబన్ధకారణేతదపనయనాయయత్నఆరబ్ధుంశక్యతే- నాన్యథేతి. పరాఞ్చి- పరాగఞ్చన్తి- గచ్ఛన్తీతి. ఖోపలక్షితానిశ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణిఖానీత్యుచ్యన్తే. తానిపరాఞ్చ్యేవ - శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయప్రవర్తన్తే. యస్మాదేవంస్వాభావికానితానివ్యతృణత్- హింసితవాన్- హననంకృతవానిత్యర్థః. కోఽసౌ, స్వయంభూః- యః పరమేశ్వరఃస్వయమేవస్వతన్త్రోభవతిసర్వదా- నపరతన్త్రఇతి. తస్మాత్పరాఙ్- ప్రత్యగ్రూపాననాత్మభూతాన్శబ్దాదీన్పశ్యతి - ఉపలభత ఉపలబ్ధా. నాన్తరాత్మన్-నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః. ఏవంస్వభావేఽపిసతిలోకస్యకశ్చిత్- నద్యాఃప్రతిస్రోతఃప్రవర్తనమివ- ధీరః- ధీమాన్- వివేకీప్రత్యగాత్మానం-ప్రత్యక్చాసావాత్మాచేతిప్రత్యగాత్మా. ప్రతీచ్యేవాత్మశబ్దోరూఢోలోకే-నాన్యస్మిన్. వ్యుత్పత్తిపక్షేపితత్రైవాత్మశబ్దోవర్తతే- *యచ్చాప్నోతియదాదత్తేయచ్చాత్తివిషయానిహ। యచ్చాస్యసన్తతోభావస్తస్మాదాత్మేతికీర్త్యతఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్. తంప్రత్యగాత్మానంస్వస్వభావమైక్షత్-అపశ్యత్-పశ్యతీత్యర్థః. ఛన్దసికాలానియమాత్. కథంపశ్యతీతి. ఉచ్యతే-ఆవృత్తచక్షుః-ఆవృత్తం-వ్యావృత్తంచక్షుఃశ్రోత్రాదికమిన్ద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్యసఆవృత్తచక్షుః. సఏవంసంస్కృతఃప్రత్యగాత్మానంపశ్యతి. నహిబాహ్యవిషయాలోచనపరత్వంప్రత్యగాత్మేక్షణంచైకస్యసంభవతీతి. కిమిచ్ఛన్పునరిత్థంమహతాప్రయాసేనస్వభావప్రవృత్తినిరోధంకృత్వాధీరఃప్రత్యగాత్మానంపశ్యతీతి. ఉచ్యతే-అమృతత్వం- అమరణధర్మత్వం- నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మనఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— అనాదిరవిద్యాప్రతిబన్ధఃప్రాగుక్తః- అధునాఆగన్తుకప్రతిబన్ధప్రదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారమ్భఇతిసమ్బన్ధమాహ (ఏషసర్వేష్విత్యాదినా) (హననంకృతవానితి) యదాఇన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖానిస్యుః- తదాతాన్యాత్మనిష్ఠతయాఽమృతత్వమాపుః. అతఇన్ద్రియాణిబహిర్ముఖానిసృష్టానీతియత్- తత్తేషాంహననమేవకృతమిత్యర్థః. ఆప్ల్వ్యాప్తావితిధాత్వర్థానుసారేణవ్యాపకఆత్మశబ్దార్థః. యత్- యస్మాదాదత్తే - సంహరతిస్వాత్మన్యేవసర్వమితిజగదుపాదానత్వంలభ్యతే. విషయానత్తీత్యాత్మేతివ్యుత్పత్త్యాస్వచైతన్యాభాసేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః. యేనస్వాకారేణాస్యఆత్మనఃసన్తతః- నిరన్తరోభావః. కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తామన్తరేణసత్తాఽభావాద్యథారజ్జ్వామధ్యస్తస్సర్పోరజ్జ్వాసాతత్యం - తథాకల్పితంసర్వంయేనస్వరూపవత్-సఆత్మేత్యర్థః.

రం.— *ఉత్తిష్ఠతజాగ్రతేతిప్రోత్సాహనేఽపిఆత్మస్వరూపవిముఖాన్పశ్యన్శోచతి (పరాఞ్చీతి) ఖాని- ఇన్ద్రియాణి. పరాగఞ్చన్తీతిపరాఞ్చి. పరప్రకాశకాని- నత్వాత్మప్రకాశకాని. తత్రహేతుంవదన్శోచతి (వ్యతృణత్స్వయంభూః) స్వతన్త్రఈశ్వరః- పరాఞ్చి-నానిఖానిహింసితవాన్. *తృహహింసాయామితిధాతుః. యద్వా - ఖానీనామనేకార్థత్వాత్పరాగ్ప్రకాశకానిఇన్ద్రియాణిసృష్టవానిత్యర్థః. (తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్) పరాఙ్- పరాచఇతియావత్. పరాగ్రూపాననాత్మభూతాన్పశ్యన్తి - ఉపలభన్తే. అన్తరాత్మానంనేత్యర్థః. యద్వా- పరాఙ్ముఖానిభూత్వావిషయానేవపశ్యన్తీత్యర్థః. పరాఙ్పశ్యతీతిపాఠేలోకాభిప్రాయమేకవచనం. ఈదృశేపిలోకస్వభావేనద్యాఃప్రతిస్రోతఃప్రవృత్తఇవకశ్చిత్పురుషధౌరేయఃప్రత్యగాత్మప్రవణోఽప్యస్తీత్యాహ (కశ్చిద్ధీరఇతి) ప్రత్యఞ్చమాత్మానంపశ్యతీత్యర్థః. ఛాన్దసంపరస్మైపదం. అతఏవవర్తమానార్థలఙుపపత్తిశ్చ. చక్షుశ్శబ్దఇన్ద్రియమాత్రపరః. స్వస్వవిషయవ్యావృత్తేన్ద్రియోముముక్షురిత్యర్థః. ౧

శం.— యత్తావత్స్వాభావికంపరాగేవానాత్మదర్శనం- తదాత్మదర్శనస్యప్రతిబన్ధకారణమవిద్యా - తత్ప్రతికూలత్వాత్. యాచపరాగేవాఽవిద్యోపప్రదర్శితేషుదృష్టాదృష్టేషుభోగేషుతృష్ణా,- తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాంప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాఃపరాచః- బహిర్గతానేవకామాన్- కామ్యాన్విషయాననుయన్తి- అనుగచ్ఛన్తిబాలాః- అల్పప్రజ్ఞాః. తేతేనకారణేనమృత్యోః- అవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య, యన్తి- గచ్ఛ

యేనరూపంరసంగన్ధంశబ్దాన్స్పర్శాంశ్చమైథునాన్।
ఏతేనైవవిజానాతికిమత్రపరిశిష్యతే॥ ఏతద్వైతత్॥ ౩.
స్వప్నాన్తంజాగరితాన్తంచోభౌయేనానుపశ్యతి। మహాన్తంవిభుమాత్మానంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౪
యఇమంమధ్వదంవేదఆత్మానంజీవమన్తికాత్। ఈశానంభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతే॥ఏతద్వైతత్॥ ౫

న్తి, వితతస్య- విస్తీర్ణస్య- సర్వతోవ్యాప్తస్య. పాశం- పాశ్యతేబధ్యతేయేనతంపాశం-దేహేన్ద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణం, అనవరతంజన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. యతఏవం- అథ- తస్మాద్ధీరాః-వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం. దేవాద్యమృతత్వంహ్యధ్రువం- ఇదంతు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం ధ్రువం- 'నకర్మణావర్ధతేనోకనీయాన్'ఇతిశ్రుతేః. తదేవంభూతంకూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వంవిదిత్వాఅధ్రువేషు- సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు బ్రాహ్మణాఇహ - సంసారేఽనర్థప్రాయేన ప్రార్థయన్తేకించిదపి. ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్.పుత్రవిత్తలోకైషణాభ్యోవ్యుత్తిష్ఠన్త్యేవేత్యర్థః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౨

రం.— (పరాచ ఇతి) బాలాః - అల్పప్రజ్ఞాః బాహ్యాన్కామాననుయాన్తి ఆపాతమనుగచ్ఛన్తి. తే మృత్యోస్సంసారస్యజన్మనంయం న్తీత్యర్థః. యద్వా- వితతస్య- సర్వత్రఅప్రతిహతాజ్ఞస్యమృత్యోర్యమస్యపాశంయాన్తీత్యర్థః. (అథధీరా ఇతి) అథశబ్దః ప్రకృతవిషయాదర్థాన్తరపరిగ్రహే. ధీమన్తః ప్రత్యగాత్మన్యేవ ధ్రువమమృతత్వంవిదిత్వా ఇహ-సంసారమణ్డలేఽధ్రువేషుపదార్థేషుకిమపిన ప్రార్థయన్తే. ప్రత్యక్షస్వర్గాద్యపి సర్వంజిహాసితవ్యమితిభావః. పరమాత్మనస్సర్వజీవగతాహన్తాస్పదత్వేనసుఖానుభవత్వాత్ ప్రత్యక్త్వమిత్యనుసన్ధేయం. ౨

శం.— యద్విజ్ఞానాన్నకించిదన్యత్ప్రార్థయన్తేబ్రాహ్మణాః- కథంతదధిగమఇతి. ఉచ్యతే- విజ్ఞానస్వభావేనాత్మనాయేనరూపంరసంగన్ధంస్పర్శాన్శబ్దాంశ్చమైథునాన్- మైథుననిమిత్తాన్సుఖప్రత్యయాన్విజానాతి- విస్పష్టంవిజానాతిసర్వోలోకః. నను నైవంప్రసిద్ధిర్లోకస్య-ఆత్మనాదేహాదివిలక్షణేనాహంవిజానామీతి. దేహాదిసఙ్ఘాతోఽహంవిజానామీతిసర్వోలోకోఽవగచ్ఛతి. నన్వేవం దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వానిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చనయుక్తం విజ్ఞాతృత్వం. యదిదేహాదిసఙ్ఘాతోరూపాద్యాత్మకస్సన్ రూపాదీన్విజానీయాత్ - తదాబాహ్యాఅపిరూపాదయోఽన్యోన్యంస్వంస్వంరూపంచవిజానీయుః. నచైతదస్తి. తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చరూపాదీనేతేనైవ - దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవవిజ్ఞానస్వభావేనాత్మనావిజానాతిలోకః, యథాయేనలోహందహతి- సోఽగ్నిరితి- తద్వత్. ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయంకిమత్ర- అస్మింల్లోకేపరిశిష్యతే - నకించిత్పరిశిష్యతే- సర్వమేవత్వాత్మనావిజ్ఞేయం. యస్యాత్మనోఽవిజ్ఞేయంనకించిత్పరిశిష్యతే - సఆత్మాసర్వజ్ఞః. (ఏతద్వైతత్) కింతత్- యత్పృష్టంనచికేతసాదేవాదిభిరపివిచికిత్సితంధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోఃపరమంపదం- యస్మాత్పరంనాస్తి- తదేతదధిగతమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (కథంతదధిగమఇతి) కిం వైదికత్వాత్తస్యపరోక్షత్వేన - కింవాఘటాదివత్ప్రసిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ వేదాన్తవాక్యాత్ప్రత్యగాత్మనోఽపరోక్షత్వేనైవావగమఃసమ్యగవగమఇత్యుచ్యతే (యేనేత్యాదినా) రూపాదీనాంవ్యతిరిక్తేనాత్మనాదేహాదేర్వేదితృత్వంయద్యపిన ప్రసిద్ధం- తథాపివిచారకాణాంవ్యతిరిక్తస్యైవవేదితృత్వం ప్రసిద్ధం. తతోయద్యప్యజ్ఞానప్రసిద్ధవత్పరామర్శోనవిరుధ్యతఇతిపరిహారః (నన్వేవందేహాదీత్యాదినా) దైహికాశ్శబ్దాదయోనస్వాత్మానమన్యంచవిజానీయుః-శబ్దాదిత్వాదృశ్యత్వాద్వా-బాహ్యవత్. విపక్షేబాధకమాహ (యదీతి) ౩-౪-౫

రం.— (యేనేతి) మైథునాన్- మిథుననిమిత్తకసుఖవిశేషానిత్యర్థః. నిశ్శేషంయేనఏతేనైవసాధనేనజానాతీత్యర్థః. తందేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిరితిరూపాదిప్రకాశకానామిన్ద్రియాణాంతదనుగ్రహితానామేవకార్యకారిత్వాదితిభావః. (కిమత్రపరిశిష్యతే) కింతదప్రకాశ్యమితిభావః. (ఏతద్వైతత్) పూర్వంప్రాప్యతయానిర్దిష్టంతత్పరమంపదం ఏతద్వై-ఏతదేవ. ఏవమత్ర ప్రతిపాద్యాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. ౩

శం.— అతిసూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమితిమత్వైతమేవార్థంపునఃపునరాహ-స్వప్నాన్తం- స్వప్నమధ్యం- స్వప్నవిజ్ఞేయ, మిత్యర్థః. తథాజాగరితాన్తం- జాగరితమధ్యం- జాగరితవిజ్ఞేయం, చ. ఉభౌ- స్వప్నజాగరితాన్తౌయేన ఆత్మనానుపశ్యతిలోకఇతిసర్వంపూర్వవత్. తంమహాన్తంవిభుమాత్మానంమత్వా- అవగమ్యాత్మభావేనసాక్షాదహమస్మిపరమాత్మేతి. ధీరోనశోచతి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.— (స్వప్నాన్తమితి) సకలంస్వాప్నప్రపఞ్చంజాగ్రత్ప్రపఞ్చంచమనఆదీన్ద్రియద్వారాయేనదృశ్యతే - పరమాత్మనాలోకస్సపశ్యతీత్యర్థః. మహాన్తమిత్యత్రతమితిశేషః. ఉక్తోఽర్థః. ౪

శం.— కించ- యఃకశ్చిదిమంమధ్వదం- కర్మఫలభుజంజీవం ప్రాణాదికలాపస్యధారయితారమాత్మానంఅన్తికాత్- అన్తికే- సమీపే. ఈశానం- ఈశితారంవేద- విజానాతిభూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్య. తతః-తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానంనవిజుగుప్సతే-నగోపాయితుమిచ్ఛతి. అభయప్రాప్తత్వాత్. యావద్ధిభయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానంమన్యతే - తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానం. యదాతునిత్యమద్వైతమాత్మానంవిజానాతి- తదాకింకఃకుతోవాగోపాయితుమిచ్ఛేత్. (ఏతద్వైతదితి) పూర్వవత్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

యఃపూర్వంతపసోజాతమద్భ్యఃపూర్వమజాయత।
గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తంయోభూతేభిర్వ్యపశ్యత॥ ఏతద్వైతత్॥ ౬
యాప్రాణేనసంభవత్యదితిర్దేవతామయీ।
గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీంయాభూతేభిర్వ్యజాయత॥ ఏతద్వైతత్॥ ౭
అరణ్యోర్నిహితోజాతవేదాగర్భఇవసుభృతోగర్భిణీభిః।
దివేదివఈడ్యోజాగృవద్భిర్హవిష్మద్భిర్మనుష్యేభిరగ్నిః॥ ఏతద్వైతత్॥ ౮

రం.— (యఇదంమధ్వదమితి)ఇదమితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమంమధ్వదం-*ఋతంపిబన్తావితినిర్దిష్టంకర్మఫలభోక్తారంజీవాత్మానం, *గుహాంప్రవిష్టావిత్యుక్తరీత్యాతస్యాన్తికేకాలత్రయవర్తిచిదచిదీశ్వరం, చయోవేద- తందుష్కృతకారిణమపిననిన్దేదిత్యర్థః. *గుప్తిజ్కిద్భ్యస్సన్నిత్యత్రజుగుప్సాశబ్దోనిన్దార్థకఉక్తః. *జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానామితిపఞ్చమీ (ఏతద్వైతదితి) పూర్వవత్. ౫

శం.— యఃప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేననిర్దిష్టః - ససర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి- యః- కశ్చిన్ముముక్షుః, పూర్వం- ప్రథమంతపసః- జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణఇత్యేతత్. జాతం- ఉత్పన్నంహిరణ్యగర్భం. కిమపేక్ష్యపూర్వమిత్యాహ- అద్భ్యఃపూర్వం-అప్సహితేభ్యఃపఞ్చభూతేభ్యః. నకేవలాభ్యోఽద్భ్యఇత్యభిప్రాయః. అజాయత- ఉత్పన్నోయః - తంప్రథమజందేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్యసర్వప్రాణిగుహాం- హృదయాకాశంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తంశబ్దాదీనుపలభమానంభూతేభిః- భూతైఃకార్యకారణలక్షణైస్సహతిష్ఠన్తంయోవ్యపశ్యత- యఃపశ్యతీత్యర్థః. యఏవంపశ్యతి- సఏతదేవపశ్యతి- యత్తత్ప్రకృతంబ్రహ్మ. ౬

ఆ.— యఃకశ్చిత్పూర్వంతపసోజాతంపశ్యతి- సప్రకృతంబ్రహ్మైవపశ్యతీతిసంబన్ధః. అద్భ్యఃపూర్వమిత్యాదినాహిరణ్యగర్భస్యవిశేషణం. అన్తఃకరణాంశేనజీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయావిశేషణం (శబ్దాదీనుపలభమానమితి) (యదితి) యస్మాల్లోకేసువర్ణాజ్జాతఃకుణ్డలంసువర్ణమేవభవతి- తద్బ్రహ్మణోజాతోహిరణ్యగర్భోపిబ్రహ్మాత్మకఏవేత్యర్థః. ౬

రం.— (యఃపూర్వంతపసోజాతమితి) *అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమంసహస్రాంశుసమప్రభం। తస్మిన్జజ్ఞేస్వయంబ్రహ్మాసర్వలోకపితామహఇతిస్మృత్యుక్తరీత్యాఅద్భ్యః- అపాదానేభ్యః వ్యష్టిసృష్టేఃపూర్వంయఃఅజాయత- తంతపసః-సంకల్పమాత్రాదేవపూర్వంజాతం- *యోదేవానాంప్రథమంపురస్తాద్విశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః। హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిశ్రుత్యుక్తరీత్యాప్రథమంజాతం- గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తం- హృదయగుహాంప్రవిశ్యవర్తమానంభూతేభిః- భూతైః- దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణాదిభిరుపేతంచతుర్ముఖం- అయంసకలజగత్స్రష్టాస్యాదితికటాక్షైరైక్షతేత్యర్థః (ఏతద్వైతత్) ఉక్తోర్థః. ౬

శం.— కించ- యాసర్వదేవతామయీ- సర్వదేవాత్మికాప్రాణేన- హిరణ్యగర్భరూపేణపరస్మాద్బ్రహ్మణఃసంభవతి. శబ్దాదీనామదనాదదితిః. తాంపూర్వవద్గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీమదితిం. తామేవవిశినష్టి- యాభూతేభిః- భూతైస్సమన్వితావ్యజాయత- ఉత్పన్నేత్యేతత్. ౭

ఆ.— హిరణ్యగర్భస్యైవవిశేషణాన్తరమాహ (కించేతి)

౭-౮-౬

రం.— (యాప్రాణేనేతి) అయంచమన్త్రః *గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రేభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతః. ఇత్థంహిభాష్యకృతా *కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః- జీవఉచ్యతే. ప్రాణేనసంభవతి- ప్రాణేనసహవర్తతే. దేవతామయీ - ఇన్ద్రియాధీనభోగా. గుహాంప్రవిశ్యతిష్ఠన్తీ- హృదయపుణ్డరీకకుహరవర్తినీ. భూతేభిర్వ్యజాయత- పృథివ్యాదిభిర్భూతైఃసహితాదేవాదిరూపేణవివిధాజాయతఇతిభాషితం. (ఏతద్వైతత్) తత్- తదాత్మకమిత్యర్థః. అత్రైవప్రకరణే *బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వేత్యత్రదేవమిత్యస్యపరమాత్మాత్మకమితివ్యాఖ్యాతత్వాత్, *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీత్యేతదుపబృంహణగీతావచనేపిమాం- మదాత్మకమితిభాష్యకృతైవవ్యాఖ్యాతత్వాత్, అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిశబ్దస్యవిశేష్యఇవాపృథక్సిద్ధవిశేష్యవాచిశబ్దస్యాపివిశేషణేనిరూఢత్వాత్, తత్- తదాత్మకమిత్యర్థోయుక్తఇతిద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— కించ- యోఽధియజ్ఞంఉత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః- స్థితోజాతవేదాః- అగ్నిఃపునఃసర్వహవిషాంభోక్తా, ఽధ్యాత్మంచయోగిభిః గర్భఇవగర్భిణీభిః- అన్తర్వత్నీభిరగర్హితాన్నభోజనాదినాఽయం, యథాగర్భస్సుభృతః-సుష్ఠు - సమ్యగ్భృతోలోకే- ఇత్థమేవఋత్విగ్భిర్యోగిభిశ్చసుభృతఇత్యేతత్. కించ-దివేదివే-అహన్యహని-ఈడ్యః-స్తుత్యోవన్ద్యశ్చకర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరేహృదయేచ. జాగృవద్భిః-జాగరణశీలైః. అప్రమత్తైరిత్యేతత్. హవిష్మద్భిః-ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చమనుష్యేభిః-మనుష్యైరగ్నిః. ఏతద్వైతత్-తదేవప్రకృతంబ్రహ్మ. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— (అరణ్యోర్నిహితోజాతవేదాఇతి) అరణ్యోః- అధరోత్తరారణ్యోఃస్థితోఽగ్నిఃగర్భిణీభిఃపానభోజనాదినాసుభృతోగర్భఇవనిహితఇతిపూర్వేణాన్వయః. ఉదిత్యవధారణే. దివేదివః - అహన్యహనిజాగృవద్భిః- జాగరణశీలైః- అప్రమత్తైఃహవిష్మద్భిః - ఆజ్యాదిహవిఃప్రదా

యతశ్చోదేతిసూర్యోఽస్తంయత్రచగచ్ఛతి।
తందేవాస్సర్వేఽర్పితాస్తదునాత్యేతికశ్చన॥ ఏతద్వైతత్॥ ౯
యదేవేహతదముత్రయదముత్రతదన్విహ।మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి॥ ౧౦
మనసైవేదమాప్తవ్యంనేహనానాస్తికించన।మృత్యోస్సమృత్యుంగచ్ఛతియఇహనానేవపశ్యతి॥ ౧౧

నప్రవృత్తైఃఋత్విగ్భిఃస్తుత్యఃఅగ్నిః - అగ్రనేతా-అరణ్యోర్నిహితఇతిరాజనా. (ఏతద్వైతత్) ఏతత్ - అగ్నిస్వరూపంతత్ - పూర్వోక్త బ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- యతశ్చ- యస్మాత్ప్రాణాదుదేతి- ఉత్తిష్ఠతిసూర్యః. అస్తం- నిమ్లోచనంచయత్ర- యస్మిన్నేవప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి. తంప్రాణమాత్మానందేవాస్సర్వే- అగ్న్యాదయోఽధిదైవతంవాగాదయశ్చాధ్యాత్మంసర్వే- విశ్వేఅర్పితాః- సంప్రవేశితాఃస్థితికాలే.సోపి బ్రహ్మైవ. తత్సర్వాత్మకంబ్రహ్మ-ఉ-నాత్యేతి- నాతీత్యతదాత్మకతాంతదన్యత్వంగచ్ఛతికశ్చన-కశ్చిదపి. ఏతద్వైతత్. అత్రానన్తరీయంనాస్తి. ౯

రం.— (యతశ్చోదేతి) యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్సూర్యఉదేతి. యత్రచలయమేతి. (తందేవాస్సర్వేఽర్పితాః) దేవాస్సర్వేతస్మిన్నాత్మనిప్రతిష్ఠితాఇత్యర్థః. (తదునాత్యేతికశ్చన) తత్- సర్వాత్మకంబ్రహ్మకోఽపినాతిక్రమతే. [illegible]దితిభావః. (ఏతద్వైతత్) ఉక్తార్థః. ౯

శం.— యద్బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషువర్తమానంతదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానంసంసారి- అన్యఃపరస్మాద్బ్రహ్మణఇతిమాభూత్కస్యచిదాశఙ్కేతీదమాహ-యదేవేహకార్యకారణోపాధిసమన్వితంసంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం- తదేవస్వాత్మస్థమముత్రనిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావంసర్వసంసారధర్మవర్జితంబ్రహ్మ. యచ్చాముత్ర-అస్మిన్నాత్మనిస్థితం- తదన్విహ - తదేవేహనామరూపకార్యకారణోపాధిమనువిభావ్యమానం. నాన్యత్. తత్రైవంసత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయామోహితోయస్సన్నిహ- బ్రహ్మణ్యనానాభూతే- పరస్మాదన్యోఽహం- మత్తోఽన్యత్పరంబ్రహ్మేతినానేవ- భిన్నమివపశ్యతి- ఉపలభతే. సమృత్యోః- మరణాన్మృత్యుం- మరణం. పునఃపునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి- ప్రతిపద్యతే. తస్మాత్తథానపశ్యేత్- విజ్ఞానైకరసంనైరన్తర్యేణాకాశవత్పరిపూర్ణంబ్రహ్మైవాహమస్మీతిపశ్యేదితివాక్యార్థః. ౧౦

ఆ.— సర్వాత్మకంబ్రహ్మేత్యుక్తం- తదసత్- ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్యజీవస్యసంసారిత్వాత్, బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాత్, విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యానిరుద్ధధర్మస్యోపాధినిబన్ధనత్వాత్స్వతోనైక్యేనకించిదనుపపన్నమిత్యాహ (యద్బ్రహ్మాదీత్యాదినా) అముత్ర- జగత్కారణత్వోపాధౌ, ఉపాధిస్వభావశ్చభేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాంకారణతయోపధ్యుపహితేత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా. సహ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యావిద్యామన్తరేణసమ్భవః - కార్యకారణభావస్యసంబన్ధస్యచమిథ్యారూపత్వాత్. (నానేవేతి) ఉపమార్థఇవశబ్దః. యథాస్వప్నేనానాత్వాభావేఽపినానాత్వమధ్యారోప్యసత్యత్వాభినివేశేనవ్యవహరతి- తథాజాగరితేఽపినానాత్వమధ్యారోప్యసత్యత్వాభినివేశేనయోవ్యవహరతి- తస్యనిన్దితత్వాదేకరసంబ్రహ్మైవాస్మీతిప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౦

రం.— ననుపరమాత్మనస్సర్వాత్మత్వంనసంభవతి- అహమిత్యహన్తాశ్రయత్వేనానుసంధీయమానోహ్యాత్మా - సచాహమిహైవాస్మీతిదేశాన్తరవ్యావృత్తతయాఽనుసంధీయతే. తస్యసర్వదేశకాలవర్తిసర్వపదార్థాత్మభూతత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేవేహతదముత్రయదముత్రతదన్విహ) యదేవ- పరమాత్మతత్త్వమిహ- అత్రలోకే అహమిత్యనుసంధీయమానతయా ఆత్మభూతం - తదేవలోకాన్తరస్థానామప్యాత్మభూతమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మభేదోనాస్తీత్యర్థః. అయమభిప్రాయః - కింపరమాత్మతత్త్వవిదామహమిహైవేతిప్రతీతిస్సర్వదేశకాలవర్తిపదార్థాత్మకత్వబాధకతయోపన్యస్యతే- ఉతతద్రహితానాం. నాద్యః- తేషామహమిహైవేత్యాదిప్రతీతేరేవాభావాత్, ప్రత్యుత •అహంమనురభవంసూర్యశ్చేతిసర్వవస్త్వర్తితయైవానుభవాత్,. నద్వితీయః - అతత్త్వవిదామహంప్రతీతేర్దేహమాత్రవిషయత్వేనతత్రదేశాన్తరవ్యావృత్తత్వప్రతీతేస్తదాసీమప్రతీతిఃపరమాత్మనిసర్వదేశవర్తిపదార్థాత్మత్వవిరోధిత్వాభావాదితి. (మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి) ఇహ - పరమాత్మనిభేదమివయఃపశ్యతి- సతుసంసారాత్సంసారంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౦

శం.— ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేనమనసైవేదం- బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవనాఽన్యదస్తీతి. ఆప్తేచనానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయాఅవిద్యాయాఃనివృత్తత్వాదిహ- బ్రహ్మణినానానాస్తికించన-అణుమాత్రమపి. యస్తుపునరవిద్యాతిమిరదృష్టింనముఞ్చతి-ఇహ-బ్రహ్మణినానేవపశ్యతి- సమృత్యోర్మృత్యుంగచ్ఛత్యేవస్వల్పమపిభేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— ఏకరసంచేద్బ్రహ్మ- కథంజ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగఇత్యాశఙ్క్యాజ్ఞప్రతికల్పితభేదేనేత్యాహ (ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి) ౧౧

రం.— నన్వస్మాకంసర్వాత్మభూతంపరమాత్మతత్త్వంకుతోలభ్యతఇత్యత్రాహ (మనసైవేదమాప్తవ్యమితి) ఇదం - ఆత్మస్వరూపం విశుద్ధమనోగ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థందృఢీకరణాయాభ్యస్యతి (నేహనానాస్తీత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౧

హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్।
నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్॥ ౨
ఊర్ధ్వంప్రాణమున్నయత్యపానంప్రత్యగస్యతి। మధ్యేవామనమాసీనంవిశ్వేదేవాఉపాసతే॥ ౩
అస్యవిస్రంసమానస్యశరీరస్థస్యదేహినః। దేహాద్విముచ్యమానస్యకిమత్రపరిశిష్యతే॥ఏతద్వైతత్॥ ౪

శం.— సతునైకశరీరపురవర్త్యేవాత్మా. కింతర్హి. సర్వపురవర్తీ. కథం. హంసః- హన్తి- గచ్ఛతీతి. శుచిషత్ - శుచౌ-దివిఆదిత్యాత్మనా సీదతీతి. వసుః-వాసయతిసర్వానితివాయ్వాత్మనా.అన్తరిక్షేసీదతీత్యన్తరిక్షసత్. హోతా-*అగ్నిర్వైహోతేతిశ్రుతేః. వేద్యాం-పృథివ్యాం సీదతీతివేదిషత్. *ఇయంవేదిఃపరోన్తఃపృథివ్యాఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. అతిథిః- సోమస్సన్దురోణే-కలశేసీదతీతిదురోణసత్. బ్రాహ్మణో వాఽతిథిరూపేణ దురోణేషు- గృహేషుసీదతీతి. నృషత్- నృషు - మనుష్యేషుసీదతీతినృషత్. వరేషు-దేవేషుసీదతీతివరసత్. ఋతసత్- ఋతం- సత్యం. యజ్ఞో వా. తస్మిన్సీదతీతి. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- ఆకాశేసీదతీతివ్యోమసత్. అబ్జాః- అప్సుశఙ్ఖశుక్తిమకరాదిరూపేణజాయతఇతి. గోజాః- గవి- పృథివ్యాంవ్రీహియవాదిరూపేణజాయతఇతి. ఋతజాః- యజ్ఞాఙ్గరూపేణజాయతఇతి. అద్రిజాః- పర్వతేభ్యోనద్యాదిరూపేణజాయతఇతి. సర్వాత్మాపిసన్ ఋతం- అవితథస్వభావఏవ. బృహత్- మహాన్, సర్వకారణత్వాత్. యదాప్యాదిత్యఏవమన్త్రేణోచ్యతే- తదాప్యాత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాఙ్గీకృతమితి బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానేప్యవిరోధః. సర్వథాప్యేకఏవాత్మా జగతః-నాత్మభేదఇతిమన్త్రార్థః.

ఆ.— యాయజ్ఞేప్రసిద్ధావేదిః- పృథివ్యాఃపరోన్తః-పరస్వభావఇతివేద్యాఃపృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీవేదిశబ్దవాచ్యేత్యర్థః. *అసౌవాఆదిత్యోహగ్ంసశ్శుచిషదితిబ్రాహ్మణేనాదిత్యోమన్త్రార్థతయావ్యాఖ్యాతః- కథంతద్విరుద్ధమిదంవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాప్యాదిత్యఏవేతి) *సూర్యఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చేతిమన్త్రాన్తరేణోపలక్షితస్యచిద్ధాతోరిష్యతఏవసర్వాత్మత్వమిత్యర్థః.

రం.— పునరప్యస్యసర్వాత్మతామేవద్రఢయతి (హంసశ్శుచిషదితి) హంసః - సూర్యః. శుచౌ - గ్రీష్మర్తౌసీదతి - వర్తతఇతి శుచిషత్. తేజస్వీతియావత్. వాసయతీతివసుః- వాయుః. అన్తరిక్షసత్- అన్తరిక్షగతోవాయుః. హోతావేదిషత్- వేద్యన్తర్వర్తమాన [illegible] శేషాగ్నిర్వా. అతిథిర్దురోణసత్- దురోణం- గృహం. గృహాగతోఽతిథిః. నృషత్ - నృష్వాత్మతయావర్తమానం. వరసత్ - వరేషు - దేవేషువర్తమానం, ఋతేసత్యలోకేసీదతీతిఋతసత్,. వ్యోమసత్- వ్యోమ్ని- పరమపదేవర్తమానం, చప్రత్యక్షత్వం. అబ్జాః- జలజాః. గోజాః- భూజాః. ఋతజాః- యజ్ఞోత్పన్నాః కర్మఫలభూతాశ్చస్వర్గాదయఇతియావత్. యద్వా- చిరకాలస్థాయితయాఋతశబ్దితాకాశజాఇత్యర్థః. అద్రిజాః- పర్వతజాః. ఏతత్సర్వం- బృహత్ఋతం-అపరిచ్ఛిన్నసత్యరూపబ్రహ్మాత్మకమిత్యర్థః.

శం.— ఆత్మనఃస్వరూపాధిగమేలిఙ్గముచ్యతే-ఊర్ధ్వంహృదయాత్ప్రాణం- ప్రాణవృత్తిం- వాయుమున్నయతి- ఊర్ధ్వంగమయతి. తథాఽపానంప్రత్యక్- అధోఽస్యతి- క్షిపతి. యఇతివాక్యశేషః. తంమధ్యే- హృదయపుణ్డరీకాకాశేఆసీనం - బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం- సంభజనీయంవిశ్వే- సర్వేదేవాః- చక్షురాదయఃప్రాణాఃరూపాదివిజ్ఞానంబలిముపాహరన్తోవిశఇవరాజానముపాసతే - తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారాభవన్తీత్యర్థః. యదర్థాయత్ప్రయుక్తాశ్చసర్వేవాయుకరణవ్యాపారాః- సోఽన్యస్సిద్ధఇతివాక్యార్థః.

ఆ.— *యేయంప్రేతేవిచికిత్సామనుష్యఇతియాపూర్వవిచికిత్సా ప్రశ్నభూతత్వేనోద్భావితా-సాపునర్మాభూదిత్యేతదర్థం [illegible] దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వంసాధయతి (ఆత్మనస్స్వరూపాధిగమఇత్యాదినా), సర్వేప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాస్తత్ప్రయుక్తాశ్చ [illegible] త్వాత్ - రథచేష్టావదిత్యర్థః.

రం.— (ఊర్ధ్వంప్రాణమితి) సర్వేషాంహృదయగతః పరమాత్మా ప్రాణవాయుమూర్ధ్వముఖమున్నయతి. అపానవాయుమధోముఖంక్షిపతి. మధ్యే- హృదయపుణ్డరీకమధ్యేఆసీనంవామనం- వననీయం. భజనీయం. అథవా - హృదయపుణ్డరీకపరిమితతయాహ్రస్వపరిమాణమిత్యర్థః. తంవిశ్వేదేవాః- సత్త్వప్రకృతయఃసర్వేప్యుపాసతఇత్యర్థః.

శం.— కించ- అస్యశరీరస్థస్యాత్మనోవిస్రంసమానస్య- అవస్రంసమానస్య- భ్రంశమానస్యదేహినః- దేహవతః. విస్రంసనశబ్దార్థమాహ (దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి), కిమత్రపరిశిష్యతే- ప్రాణాదికలాపేనకించనపరిశిష్యతే. అత్ర- దేహే. పురస్వామినివిద్రవమాణఇవపురవాసినః యస్యాత్మనోఽపగమేక్షణమాత్రాత్కార్యకారణకలాపంసర్వమిదంహతబలంవిధ్వస్తంభవతి- నష్టంభవతి. సోఽన్యస్సిద్ధః.

ఆ.— శరీరంచేతనశేషం- తద్విగమేభోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యాహ (కించాస్యేతి)

రం.— ఏవంపరమాత్మానముపాసీనస్య*తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాశరీరపాతఏవాన్తరాయః-నకించిత్కర్తవ్యంపరిశిష్యతఇత్యాహ (అస్యవిస్రంసమానస్యేతి) అస్య-ఉపాసకస్యదేహినఃశరీరస్థస్య- శరీరప్రతిష్ఠితస్య. వృద్ధశరీరస్యేతియావత్. ఏవంభూతస్యవా- విస్రంసమానస్య- శిథిలీభవద్గాత్రస్యవా - దేహాద్విముచ్యమానస్యమ్రియమాణస్యవా - కిమత్రపరిశిష్యతే - కృతకృత్యత్వాత్కర్తవ్యం కిమపి నావశిష్యతఇతిభావః. (ఏతద్వైతత్) పూర్వవత్.

నప్రాణేననాపానేనమర్త్యోజీవతికశ్చన।ఇతరేణతుజీవన్తియస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ॥ ౫
హన్తతఇదంప్రవక్ష్యామిగుహ్యంబ్రహ్మసనాతనం। యథాచమరణంప్రాప్యఆత్మాభవతిగౌతమ॥ ౬
యోనిమన్యేప్రపద్యన్తేశరీరత్వాయదేహినః। స్థాణుమన్యేనుసంయన్తియథాకర్మయథాశ్రుతం॥ ౭
యఏషసుప్తేషుజాగర్తికామంకామంపురుషోనిర్మిమాణః। తదేవశుక్రంతద్బ్రహ్మతదేవామృత
ముచ్యతే। తస్మిల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వేతదునాత్యేతికశ్చన॥ ఏతద్వైతత్॥ ౮

శం.— స్యాన్మతం- ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదంవిధ్వస్తంభవతి - నతువ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్, ప్రాణాదిభిరేవేహమర్త్యాజీవన్తీతి- తత్రాహ- నప్రాణేననాపానేనచక్షురాదినావామర్త్యః- మనుష్యోదేహవాన్కశ్చనజీవతి- నకోపిజీవతి. నహ్యేషాంపరార్థానాంసంహత్యకారిత్వాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే- స్వార్థేనాసంహతేనపరేణకేనచిదప్రయుక్తంసంహతానామవస్థానంనదృష్టం. యథాగృహాదీనాంలోకే-తథాప్రాణాదీనామపిసంహతత్వాద్భవితుమర్హత్యతఇతరః. ఇతరేణైవసంహతప్రాణాదివిలక్షణేనతుసర్వేసంహతాస్సన్తోజీవన్తి- ప్రాణాన్ధారయన్తి. యస్మిన్-సంహననవిలక్షణేఆత్మనిసతిపరస్మిన్నేతౌ- ప్రాణాపానౌచక్షురాదిభిస్సంహతావుపాశ్రితౌ. యస్యాసంహతస్యార్థేప్రాణాపానాదిస్సర్వంవ్యాపారంకుర్వన్వర్తతేసంహతస్సన్- సతతోఽన్యస్సిద్ధఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— అన్యథాసిద్ధింశఙ్కతే (స్యాన్మతమితి) నను *జీవప్రాణధారణఇతిధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్యజీవనంనామప్రాణధారణం. ప్రాణసంయోగశ్చప్రాణధారణం- కుణ్డదధిధారణవత్. తత్రచప్రాణస్యైవహేతుత్వం - సంయోగాశ్రయత్వాత్. కథముచ్యతేజీవనహేతుత్వంప్రాణాదీనాంనసంభవతీతి- తత్రాహ (స్వార్థేనాసంహతేనేతి) కాదాచిత్కస్యప్రాణశరీరసంయోగస్యస్వభావతోఽనుపపత్తేః, సఙ్ఘాతస్యచలోకేపరప్రయుక్తస్యైవదర్శనా, ద్భవితవ్యమన్యేనసఙ్ఘాతప్రయోజకేనేత్యర్థః. ౫

రం.— తస్యసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వరూపంమహిమానమాహ (నప్రాణేనేతి) కేనేతరేణజీవన్తీత్యత్రాహ (యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ) యదధీనంప్రాణాపానయోరపిజీవనం- తదధీనమేవసర్వేషాంజీవనమితిభావః. స్పష్టమన్యత్. ౫

శం.— హన్తేదానీంపునరపితే- తుభ్యమిదంగుహ్యం- గోప్యంబ్రహ్మసనాతనం- చిరంతనంప్రవక్ష్యామి. యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమోభవతి- అవిజ్ఞానాచ్చయస్యమరణంప్రాప్యయథాచాత్మాభవతి- యథాసంసరతి. తథాశ్రుణుహేగౌతమ. ౬

ఆ.— *యేయంప్రేతఇతిప్రష్టుఃపరలోకాస్తిత్వేపిసందేహఆసీత్-విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతఇత్యాహ(ఇదానీమితి) ౬-౭-౮

రం.— (హన్తతఇదమితి) గుహ్యం- అతిరహస్యంసనాతనంబ్రహ్మతేపునరపిప్రవక్ష్యామి. హన్తేతిస్వగతం.ఆశ్చర్యే. హేగౌతమ-ఆత్మానురణం-మోక్షంప్రాప్యయథా-యత్ప్రకారవిశిష్టోభవతి-తథాపునరపిముముక్షువైరాగాద్యుపహతాయఉపదేశయోగ్యాయతుభ్యంవక్ష్యామీత్యర్థః. ౬

శం.— యోనిం- యోనిద్వారంశుక్రబీజసమన్వితాస్సన్తోఽన్యే - కేచిదవిద్యావన్తోమూఢాఃప్రపద్యన్తే- ప్రవిశన్తి. శరీరత్వాయ- శరీరగ్రహణార్థం; దేహినః- దేహవన్తః. స్థాణుం- స్థావరభావమన్యే- అత్యన్తాధమాఃమరణంప్రాప్యానుసంయన్తి-అనుగచ్ఛన్తి. యథాకర్మ-యద్యస్యకర్మ- తద్యథాకర్మ, యైర్యాదృశంకర్మేహజన్మనికృతం- తద్వశేనేత్యేతత్. తథాయథాశ్రుతం- యాదృశంచవిజ్ఞానముపార్జితం- తదనురూపమేవశరీరంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. *యథాప్రజ్ఞంహిసంభవాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౭

రం.— అధికారివిశేషనిర్దేశపరేణ *హన్తతఇత్యనేనసూచితమర్థంవివృణోతి (యోనిమితి) అన్యేపరమాత్మతత్త్వశ్రవణవిముఖాః త్వద్విసదృశాఃశరీరపరిగ్రహాయబ్రాహ్మణాదియోనింప్రపద్యన్తే. అన్యేస్థావరభావమనుగచ్ఛన్తిస్వానుష్ఠితయజ్ఞాదికర్మోపాసనానతిక్రమణేన. *రమణీయచరణాః *తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేఇత్యాదిశ్రుత్యనురోధాదితిభావః. ౭

శం.— యత్ప్రతిజ్ఞాతంగుహ్యంబ్రహ్మతత్ప్రవక్ష్యామీతి- తదాహ-- యఏషసుప్తేషుప్రాణాదిషుజాగర్తి- నస్వపితి. కథం. కామంకామం- తంతమభిప్రేతంస్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయానిర్మిమాణః- నిష్పాదయన్జాగర్తిపురుషః. తదేవశుక్రం- శుభ్రం- శుద్ధం. తద్బ్రహ్మ- నాన్యద్గుహ్యంబ్రహ్మాస్తి. తదేవామృతం- అవినాశ్యుచ్యతేసర్వశాస్త్రేషు. కించ- పృథివ్యాదయోలోకాస్తస్మిన్నేవసర్వేబ్రహ్మణ్యాశ్రితాః- సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య. (తదునాత్యేతికశ్చనేత్యాది) పూర్వవదేవ. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— ఏవంశిష్యంప్రరోచనయాఽభిముఖీకృత్యప్రకృతమనుసరతి- (యఏషుసుప్తేషుజాగర్తీతి) సర్వేషుసుప్తేషుజీవేషుకామం- ణములన్తమిదం. సంకల్ప్యసంకల్ప్యేత్యర్థః. నతు *సర్వాన్కామాన్ఛన్దతఃప్రార్థయస్వేతిప్రకృతాఃపుత్రాదయఃకామశబ్దేననిర్దిశ్యన్తే. అయంచార్థఃసన్ధ్యధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః. సంకల్ప్యసంకల్ప్యస్వచ్ఛన్దానురోధేననిర్మిమాణఃపురుషోయోస్తి - తదేవశుక్రం-ప్రకాశకం. తదేవానన్యాధీనమమృతముచ్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. నిత్యముక్తానామమృతత్వసత్త్వేపినిరుపాధికామృతత్వాభావాత్ తదేవామృతమి

అగ్నిర్యథైకోభువనంప్రవిష్టోరూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ।
ఏకస్తథాసర్వభూతాన్తరాత్మారూపంరూపంప్రతిరూపోబహిశ్చ॥ ౯
వాయుర్యథైకోభువనంప్రవిష్టోరూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ।
ఏకస్తథాసర్వభూతాన్తరాత్మారూపంరూపంప్రతిరూపోబహిశ్చ॥ ౧౦
సూర్యోయథాసర్వలోకస్యచక్షుర్నలిప్యతెచాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః।
ఏకస్తథాసర్వభూతాన్తరాత్మానలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యః॥ ౧౧

త్యవధారణస్యానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనామృతాన్తరనిషేధాత్ ముక్తపరమాత్మనోరభేదప్రత్యాశా ప్రత్యుక్తా - అత్రత్యామృతశబ్దస్య నిరుపాధికామృతవాచిత్వాత్. ౮

శం.— అనేకతార్కికబుద్ధిచాలితాన్తఃకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాంచేతసినాధీయత ఇతి. తత్ప్రతిపాదనేఽఆదరవతీ శ్రుతిః పునఃపునరాహ - అగ్నిర్యథైక ఏవ ప్రకాశాత్మా సన్ భువనం - భవన్త్యస్మిన్ భూతానీతి భువనం, అయంలోకః. తమిమం ప్రవిష్టః- అనుప్రవిష్టః. రూపంరూపం ప్రతి- దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః. ప్రతిరూపః- తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్ దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ. ఏక ఏవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపంరూపం- సర్వేషాం భూతానామభ్యన్తర ఆత్మాఽతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహం ప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ. బహిశ్చ స్వేనాఽవిక్రుతేన రూపేణాకాశవత్. ౯

ఆ.— జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం- త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్ సర్వపురవర్త్యేక ఏవాత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశఙ్క్యౌపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం- స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ (అనేకతార్కికేత్యాదినా). ప్రతిరూపం- ఉపాధిసాదృశ్యం. చతుష్కోణత్వాదిషక, కేహి దారుణి తద్రూపో వహ్నిరపిలక్ష్యత ఇత్యర్థః. ౯-౧౦

ర.— ఏక ఏవాత్మా సర్వేషామహమర్థతయాఽఽత్మ ఇత్యస్యార్థస్య దుర్బోధత్వాత్ తద్దృఢీకరణాయ పునరప్యుపదిశతి (అగ్నిర్యథైక ఇతి) యథా ఏకస్తేజోధాతుః త్రివృత్కరణకృతవ్యాప్త్యా అణ్డాన్తర్గతలోకే ప్రవిష్టస్సన్ రూపంరూపం- రూపేరూపే. భౌతికవ్యక్తిషు. వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ప్రతిరూపః- ప్రత్యుప్తం రూపం యస్య స తథోక్తః. సర్వాసు భౌతికవ్యక్తిషు తేజోధాతోర్మిళితత్వేన ప్రతిసంక్రాన్తరూపత్వాత్ప్రతిరూపత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. తథా ఏక ఏవ సన్ పరమాత్మా ప్రతివస్తు ప్రతిసంక్రాన్తాన్తర్యామివిగ్రహో బహిశ్చ వ్యాప్నోతీత్యర్థః. ౯

శం.— తథాఽన్యోదృష్టాన్తః (వాయుర్యథైక ఇత్యాది). ప్రాణాత్మనా దేహేష్వనుప్రవిష్టో రూపంరూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి సమానం.

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౧౦

ర.— ఉదాహరణాన్తరమాహ (వాయుర్యథేతి) పూర్వవత్. ౧౦

శం.— ఏకస్య సర్వాత్మకత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ స్యాదితి ప్రాప్తం- అత ఇదముచ్యతే- సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్ మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన, తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్, న లిప్యతే చాక్షుషైః రశుచ్యాదిదర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైః, బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః,. ఏకో హ్యేవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన. లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం దుఃఖమనుభవతి- న తు సా పరమార్థతస్స్వాత్మని. యథా రజ్జుశుక్తికోషరగగనేషు సర్పరజతోదకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతోరూపాణి- సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యాసనిమిత్తత్వాత్తద్దోషవద్విభావ్యన్తే. న తద్దోషైస్తేషాం లేపః- విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే. తథా ఆత్మని సర్వో లోకః క్రియాకారకఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మజరామరణాదిదుఃఖమనుభవతి- న త్వాత్మా. సర్వలోకాత్మాపి సన్ విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తైర్న లిప్యతే- లోకదుఃఖేన బాహ్యః- బహిఃకృతో బాహ్యః. రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి సః. ౧౧

ఆ.— పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాత్ - దుఃఖ్యభిన్నత్వాత్ - లోకవదిత్యాహ (ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి). అవిద్యాయాః ప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాన్తో భవతి. భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే. తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి. పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ. తతో న ప్రయోజకో హేతురిత్యాహ (లోకో హ్యవిద్యయేతి). స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం. తథా చైతన్యస్యోపాధిస్థరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేఽపి నిరుపాధికబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న తద్దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః. ౧౧

ర.— ఆత్మత్వావిశేషేఽపి జీవాత్మవత్ దోషాః పరమాత్మని న భవన్తీత్యేతత్సదృష్టాన్తమాహ (సూర్యో యథేతి) •రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుత్యనుసారేణ యథా సూర్యశ్చక్షురధిష్ఠాతృతయా తదన్తర్గతోఽపి బహిర్నిర్గతైశ్చక్షుర్మలాదిభిర్న

ఏకో వశీ సర్వభూతాన్తరాత్మా ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతి।
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్॥ ౧౨
నిత్యోఽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్।
తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాస్తేషాం శాన్తిః శాశ్వతీ నేతరేషామ్॥ ౧౩
తదేతదితి మన్యన్తేఽనిర్దేశ్యం పరమం సుఖమ్। కథం ను తద్విజానీయాం కిము భాతి విభాతి వా॥ ౧౪

స్పృశ్యతే- తథా పరమాత్మా సర్వభూతేష్వన్తర్యామితయా వర్తమానోఽపి తద్గతైర్దోషైర్న స్పృశ్యతే- తస్య స్వాభావికాపహతపాప్మత్వాదిగుణయుక్తతయా స్వేతరసమస్తబాహ్యత్వాత్-విలక్షణత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— కిఞ్చ- స హి పరమేశ్వరః సర్వగతః స్వతన్త్ర ఏకః- న తత్సమోఽభ్యధికో వాఽన్యోఽస్తి. వశీ- సర్వం హ్యస్య జగద్వశే వర్తతే. కుతః. సర్వభూతాన్తరాత్మా. యత ఏకమేవ సదైకరసమాత్మానం విశుద్ధవిజ్ఞానఘనమరూపం నామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేన బహుధా- అనేకప్రకారం యః కరోతి స్వాత్మసత్తామాత్రేణాచిన్త్యశక్తిత్వాత్. తమాత్మస్థం- స్వశరీరహృదయాకాశే బుద్ధౌ చైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్. న హి శరీరస్యాధారత్వమాత్మనః- ఆకాశవదమూర్తత్వాత్. ఆదర్శస్థం ముఖమితి యద్వత్. తమేతమీశ్వరమాత్మానం యే- నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యన్తి- ఆచార్యాగమోపదేశమను సాక్షాదనుభవన్తి ధీరాః- వివేకినః. తేషాం పరమేశ్వరభూతానాం శాశ్వతం- నిత్యం సుఖమాత్మానన్దలక్షణం భవతి- నేతరేషాం బాహ్యాసక్తబుద్ధీనామవివేకినాం స్వాత్మభూతమపి- అవిద్యావ్యవధానాత్. ౧౨

ఆ.— స కోఽప్యర్థదర్శనసంహారస్వాతన్త్ర్యం [illegible] కారణం ప్రసిద్ధం. తదథాస్య పరమాత్మా [illegible]. తత్స్వాత్మ్యే [illegible] పురుషార్థ ఇతి వస్తూరీత్యాహ (కిఞ్చ స హీత్యాదినా) ౧౨

రం.— (ఏకో వశీతి) ఏకః- సమాభ్యధికరహితః. వశీ- [illegible]. [illegible] అన్తరాత్మా [illegible]. [illegible] ఏకం బీజం- [illegible] బహుధా [illegible] కరోతి- [illegible] ఆత్మస్థం [illegible] యేఽనుపశ్యన్తి- తేషామేవ సుఖమిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కిఞ్చ- నిత్యః- అవినాశీ, అనిత్యానాం- వినాశినాం. చేతనశ్చేతనానాం- చేతయితౄణాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణినాం. అగ్నినిమిత్తమివ దాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషాం. కిఞ్చ- స సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరః కామినాం సంసారిణాం కర్మానురూపం కామాన్- కర్మఫలాని స్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చ కామాన్ య ఏకో బహూనామనేకేషామనాయాసేన విదధాతి- ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్. తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరాః- తేషాం శాన్తిః- ఉపరతిః శాశ్వతీ- నిత్యా స్వాత్మభూతైవ స్యాత్- నేతరేషాం- అనేవంవిధానాం. ౧౩

ఆ. ఇదానీం పరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ (కిఞ్చ నిత్య ఇతి) [illegible] యథా [illegible] తేరకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారార్థం [illegible] ప్రతీయతే. [illegible] శక్తిశేషాలయస్య [illegible] ప్రకాశో [illegible] చేతనోఽభ్యస్యతే- [illegible] (చేతనశ్చేతనానామితి) [illegible] చేతయితృత్వం [illegible] నిత్యం- [illegible] ఫలత్వాత్- నేవాఫలవదిత్యాహ (కిఞ్చ స ఇతి) ౧౩

రం.— (నిత్యోఽనిత్యానామితి) నిత్యో [illegible] బహూనాం నిత్యానాం చేతనానాం [illegible] కామాన్ అనాయాసేన ప్రయచ్ఛతి. శిష్టం స్పష్టం. ౧౩

శం.— యత్తదాత్మవిజ్ఞానం సుఖమనిర్దేశ్యం- నిర్దేష్టుమశక్యం పరమం- ప్రకృష్టం ప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపి సన్నివృత్తైషణా యే బ్రాహ్మణాః- తే తదేతత్- ప్రత్యక్షమేవేతి మన్యన్తే. కథం ను- కేన ప్రకారేణ తత్- సుఖమహం విజానీయాం- ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం- యథా నివృత్తైషణా యతయః. కిము తద్భాతి- దీప్యతే ప్రకాశాత్మకం తత్- యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేన విభాతి- విస్పష్టం దృశ్యతే- కిం వా నేతి. ౧౪

ఆ.— విద్వదనుభవోఽపి పరమాత్మని ప్రమాణమిత్యాహ (యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి). [illegible] పరమాత్మదర్శనం- కిన్తు శ్రద్ధాధీనతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ (కథం న్వితి) ౧౪-౧౫

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా కఠవల్లీభాష్యటీకాయాం పఞ్చమీ వల్లీ సమాప్తా

నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకం నేమావిద్యుతోభాన్తికుతోయమగ్నిః।
తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి॥ ౧౫
ఇతిపఞ్చమీవల్లీసమాప్తా.

రం.—— ఏవముక్తశ్శిష్యఆహ (తదేతదితి) తత్- అలౌకికంపరమాత్మానన్దరూపం బ్రహ్మైవతదితి- కరతలామలకవత్ అపరోక్షంభవాదృశాఃనిష్పన్నయోగామన్యన్తే - భవాదృశాస్సాక్షాత్కర్తుంశక్నువన్తీత్యర్థః. *కథంరూపాదిహీనం బ్రహ్మగ్రహణాసమర్థమానసోహంవిజానీయాం. తత్ కిందీప్తిమత్తయాభాసతే. తత్రాపివిస్పష్టంప్రకాశతే- ఉతతేజోన్తరసంవలనాన్నవిస్పష్టంప్రకాశతఇతిప్రశ్నః. ౧౪

శం.—— తత్రోత్తరమిదంభాతిచవిభాతిచేతి. కథం. నతత్ర - తస్మిన్స్వాత్మభూతేబ్రహ్మణిసర్వావభాసకోపిసూర్యోభాతి- తద్బ్రహ్మనప్రకాశయతీత్యర్థః. తథానచన్ద్రతారకం. నేమావిద్యుతోభాన్తి. కుతోయం- అస్మద్దృష్టిగోచరోఽగ్నిః. కింబహునా- యదిదమాదిత్యాదికంసర్వంభాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరంభాన్తం- దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథా జ్వాలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిందహన్తమనుదహతి- నస్వతః- తద్వత్. తస్యైవభాసా- దీప్త్యాసర్వమిదం- సూర్యాదివిభాతి. యతఏవంతదేవబ్రహ్మభాతిచవిభాతిచ కార్యగతేనవివిధేనభాసా- తస్యబ్రహ్మణోభారూపత్వంస్వతోఽవగమ్యతే. నహిస్వతోఽవిద్యమానంభాసనమన్యస్యకర్తుంశక్యం - ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనా, ద్భారూపాణామాదిత్యాదీనాంతద్దర్శనాత్,. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.. ౧౫

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంపఞ్చమవల్లీభాష్యమ్.

రం.—— పరమాత్మనోయోగయుగాలమ్బనాయ *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ * సదైకరూపరూపాయేతిప్రమాణప్రతిపన్నశుభాశ్రయదివ్యమఙ్గళవిగ్రహోస్తి- తద్విశిష్టఃపరమాత్మావిభాతిసర్వాతిశాయిదీప్తిమానిత్యాహ (నతత్రసూర్యోభాతీతి) అయంచమన్త్రః *జ్యోతిర్దర్శనాదితిసూత్రే *సర్వతేజసాంఛాదకంసర్వతేజసాంకారణభూతమనుగ్రాహకంచఅఙ్గుష్ఠప్రమితస్యజ్యోతిర్దృశ్యతఇతిభాష్యేణవివృతః. ఇదంచభాష్యం *నతత్రసూర్యఇత్యాదిమన్త్రపూర్వార్ధస్యార్థమాహసర్వతేజసాంఛాదకమితి. ఉత్తరార్ధస్యపూర్వపాదార్థమాహసర్వతేజసాంకారణభూతమితి. అనుభానం- పశ్చాద్భానం. తేనకార్యకారణభావస్సిద్ధః. పౌర్వాపర్యనియమోహికార్యకారణభావఇతిభావః. చతుర్థపాదార్థమాహఅనుగ్రాహకమితి. *యస్యాదిత్యోభాముపయుజ్యభాతీత్యాదిశ్రుతిశ్చానుగ్రాహకత్వేప్రమాణమితివ్యాసార్యైర్వివృతం. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వంప్రథమార్ధార్థః. తేజోన్తరోత్పత్తౌతదుపాదానద్రవ్యానుగ్రాహకత్వరూపంనిమిత్తత్వంతృతీయపాదార్థః. చాక్షుషరశ్మ్యనుగ్రాహకచన్ద్రాతపాదేరివఉత్పన్నస్యాపితేజసఃస్వసంబన్ధేనస్వకార్యకరణసామర్థ్యాధాయకత్వలక్షణానుగ్రాహకత్వంచతుర్థపాదార్థఇత్యస్యార్థస్తత్రైవద్రష్టవ్యః. అధిష్ఠానబ్రహ్మరూపభానవ్యతిరిక్తభానశూన్యత్వమధ్యస్తప్రపఞ్చస్యతృతీయపాదార్థఇతియత్పరైరుచ్యతే- తదయుక్తం - తథాహిసతిభాన్తమితికర్తృత్వప్రత్యయస్య *శిష్యజ్ఞానంప్రకాశతఇతివదభేదేపికథంచిత్సంభవేపిఅనుభాతీత్యస్యశబ్దస్యాయోగాత్. నహిదేవదత్తేగమనక్రియాశూన్యేతిష్ఠతి, యజ్ఞదత్తేగచ్ఛతి, దేవదత్తంయజ్ఞదత్తోఽనుగచ్ఛతీతిప్రయోగోదృష్టచరః. ననువహ్నిమేవదహన్తమయోఽనుదహతీతిప్రయోగోదృష్టచరఇతిచేత్. న- అయసఃపృథక్దగ్ధృత్వాభావంనిశ్చితవతస్తత్ప్రతిపిపాదయిషయాతాదృశప్రయోగస్యసంప్రతిపన్నత్వాభావాత్. నను తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితిభవదభిమతార్థోపినయుజ్యతే-తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారవతామపిముక్తానాంతేజోన్తరసాక్షాత్కారదర్శనేనసజాతీయసంవలనాధీనాగ్రహణలక్షణాభిభవస్యాభావాదితిచేత్. ఉచ్యతే- బద్ధవిషయమేవైతత్. బద్ధానాంతత్సాక్షాత్కారాప్రసక్తేరిదంకథమితిచేన్న- బద్ధానామేవార్జునాదీనాంతత్సాక్షాత్కారదర్శనాత్. యద్వా - కాళిదాసకవావపరిగణ్యమానేఇతరఃకుకవిరకవిరివత్ భాతి బ్రహ్మణిపరిగణ్యమానేసూర్యాదితేజోన్తరంనభాతి- అతస్తదేవబ్రహ్మఅతిభాస్వరరూపశాలీతిపూర్వార్ధార్థః. *తదీయదీప్తిసాక్షాత్కారసంభవేతేజోన్తరాణామభిభూతత్వమితివ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. ఇమమేవార్థమితరతేజసాంస్వరూపోత్పత్తౌఫలజననేచపరమాత్మానుగ్రహసాపేక్షత్వప్రదర్శకేనతమేవభాన్తమిత్యుత్తరార్ధేన దృఢయతీతినదోషఇత్యవగన్తవ్యం. పూర్వార్ధస్యయథాశ్రుతఏవార్థః. నన్వతిభాస్వరరూపవతిసూర్యాదౌప్రత్యక్షేణానుభూయమానే-నభాతీతిప్రత్యక్షవిరుద్ధంకథమభిధీయతఇత్యత్రాహ (తమేవభాన్తమనుభాతీతి) ఇదంచపరిదృశ్యమానం భాస్వరరూపంనస్వాభావికం- అపితుపరమాత్మదత్తంతదీయమేవతేజః. గీతంచభగవతా *యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమితి. వివృతంచైతద్భగవతాభాష్యకృతా *అఖిలస్యజగతోభాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాంయత్తేజః - తన్మదీయంతేజఃతైస్తైరారాధితేనమయాతేభ్యోదత్తమితివిద్ధీతి. అతోఽన్ధకారేఖద్యోతతుల్యానామేతేషాంభాస్వరరూపశాలినాంనభాతీతివ్యపదేశోయుజ్యతఇతిభావః......... ౧౫

ఇతిపఞ్చమవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్.

⁂

ద్వితీయాధ్యాయే— షష్ఠివల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్ శాఖఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః। తదేవశుక్రంతద్బ్రహ్మ
తదేవామృతముచ్యతే। తస్మిఁల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వేతదునాత్యేతికశ్చన॥ఏతద్వైతత్॥ ౧
యదిదంకించజగత్సర్వం ప్రాణఏజతినిస్సృతం। మహద్భయంవజ్రముద్యతం యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి॥ ౨

శం.— తూలావధారణేనైవమూలావధారణంవృక్షస్య క్రియతేలోకేయథా- ఏవంసంసారకార్యవృక్షావధారణేనతన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావదిధారయిషయా ఇయంషష్ఠీవల్లీఆరభ్యతే. ఊర్ధ్వమూలః-ఊర్ధ్వంమూలం-యత్తద్విష్ణోః పరమంపదమస్యేతిసోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాన్తః సంసారవృక్షఊర్ధ్వమూలః-వృశ్చనాత్. జన్మమరణజరాశోకాద్యనేకానర్థాత్మకః ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావః- మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదివద్దృష్టనష్టస్వరూపత్వాత్, అవసానేచవృక్షవదభావాత్మకః కదలీస్తమ్భవన్నిస్సారో నైకశతపాషణ్డబుద్ధివికల్పాస్పదస్తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితేదంతత్త్వో వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారోఽవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబీజప్రభవఃపరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకహిరణ్యగర్భాఙ్కురస్సర్వప్రాణిలిఙ్గభేదస్కన్ధస్తత్తృష్ణాజలాశయసేకోద్భూతదర్పోబుద్ధీన్ద్రియవిషయప్రవాళాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిద్యోపదేశపలాశో యజ్ఞదానతపఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేకరసః ప్రాణ్యుపజీవ్యానన్తఫలస్తత్తృష్ణాసలిలావసేకప్రరూఢజటీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్యనామాదిసప్తలోకబ్రహ్మాదిభూతపక్షికృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాతనృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేలితాస్ఫోటితహసితాకృష్టరుదితహాహాముఞ్చముఞ్చేత్యాద్యనేకశబ్దకృతతుములీభూతమహారవో వేదాన్తవిహితబ్రహ్మాత్మదర్శనాఽసఙ్గశస్త్రకృతోచ్ఛేదః ఏషసంసారవృక్షోఽశ్వత్థః - అశ్వత్థవత్కామకర్మవాతేరితనిత్యప్రచలితస్వభావః. స్వర్గనరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిశ్శాఖాభిరవాక్శాఖః- అవాఞ్చశ్శాఖాయస్యసః. సనాతనః- అనాదిత్వాచ్చిరప్రవృత్తః. యదస్యసంసారవృక్షస్యమూలం-తదేవశుక్రం- శుభ్రం. శుద్ధం. జ్యోతిష్మత్. చైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వభావం. తదేవబ్రహ్మ-సర్వమహత్త్వాత్. తదేవామృతం-అవినాశిస్వభావముచ్యతే- కథ్యతే, సత్యత్వాత్. వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమనృతమన్యత్- అతోమర్త్యం. తస్మిన్పరమార్థసత్యేబ్రహ్మణిలోకాః గన్ధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావావగమ్యమానాః శ్రితాః- ఆశ్రితాస్సర్వే- సమస్తాః. ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు- తద్బ్రహ్మనాత్యేతి- నాతివర్తతేమృదాదికమివఘటాదికార్యంకశ్చన- కశ్చిదపివికారః. ఏతద్వైతత్- యద్విజ్ఞానాదమృతాభవన్తీత్యుచ్యతే, జగతోమూలంతదేవనాస్తిబ్రహ్మ- అసదేవేదంనిస్సృతమితి.. ౧

ఆ.— శాల్మల్యాదితూలదర్శనేనాదృష్టమపివృక్షమూలంయథాస్తీత్యవధార్యతే-తద్వదదృష్టస్యాపిబ్రహ్మణోఽవధారణాయప్రవృత్తఇత్యాహ (తూలావధారణేనేతి). వృక్షశబ్దస్యప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (వృశ్చనాదితి) *ఓవ్రశ్చూచ్ఛేదనే. అస్మాద్ధాతోః సప్రత్యయాన్తస్య రూపంవృక్షఇతి. ఛేద్యత్వేయుక్తిమాహ (జన్మజరేత్యాదినా). ప్రసిద్ధవృక్షసామ్యాద్వావృక్షశబ్దప్రయోగఇత్యభిప్రేత్యాహ (అవసానేచేత్యాదినా). ప్రసిద్ధోవృక్షఃస్థాణుర్వాపురుషోవేతివికల్పాస్పదోదృష్టః- తథాయమపిసఙ్ఘాతోవాపరిణామోవాఆరబ్ధోవాసద్వాఽసద్వేత్యాదినానేకేషాంశతసఙ్ఖ్యాకపాషణ్డబుద్ధివికల్పానాంవిషయఇత్యర్థః. కింసంజ్ఞికోఽయంవృక్షఇత్యనధ్యవసాయగోచరఃకశ్చిద్వృక్షోదృష్టః- తథాయమపీతిసామాన్యాన్తరమాహ (తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి). పరస్యబ్రహ్మణోవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకోహిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽఙ్కురోఽస్యేతితథోక్తః. బుద్ధీన్ద్రియాణాంవిషయాః- శబ్దాదయఃప్రవాళాఙ్కురాః-కిసలయాన్యస్యేతిసతథోక్తః. శ్రుత్యాదీనిపలాశాని- పత్త్రాణ్యస్యేతి. సుఖదుఃఖప్రాణివేదనాఏవానేకోరసోఽస్యేతి. ఫలతృష్ణైవసలిలావసేకః - తేనప్రరూఢానికర్మవాసనాదీనిసాత్త్వికాదిభావేనమిశ్రీకృతానిదృఢబద్ధాని అవాన్తరమూలాన్యస్యవటవృక్షస్యేవ- తథోక్తః. సత్యనామాదిషుసప్తలోకేషుబ్రహ్మాదీనిభూతాన్యేవపక్షిణః- తైఃకృతంనీడంయస్మిన్. ప్రాణినాంసుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌహర్షశోకౌ- తాభ్యాంయథాసఙ్ఖ్యేనజాతానినృత్యాదీనిరుదితాన్తాశ్శబ్దాః- తైఃకృతస్తుములీభూతోమహారవోయస్మిన్నితివిగ్రహః. కార్యస్యశూన్యతాపర్యన్తంనష్టస్యాఽసత్త్వపూర్వకమేవజన్మ-తతోనాస్తిమూలమితిశఙ్కతే (యద్విజ్ఞానాదితి) తత్రశశవిషాణాదేరసతస్సముత్పత్త్యదర్శనాత్సత్పూర్వకత్వప్రసిద్ధేశ్చాస్తిసద్రూపంవస్తుజగతోమూలం. తచ్చప్రాణపదలక్ష్యం- ప్రాణప్రవృత్తేరపిహేతుత్వాదిత్యర్థః. ౧-౯-౩

రం.— (ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః) అయంచమన్త్రః *ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితిగీతావ్యాఖ్యానావసరేభగవతాభాష్యకృతావ్యాఖ్యాతః. ఇత్థంహితత్రభాష్యం *యంసంసారాఖ్యమశ్వత్థమూర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమవ్యయమశ్వత్థం ప్రాహుః శ్రుతయః*ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః *ఊర్ధ్వమూలమవాక్శాఖంవృక్షంయోవేదసంప్రతీత్యాద్యాః. సప్తలోకోపరినివిష్టచతుర్ముఖస్యాదిత్వేనతస్యోర్ధ్వమూలత్వం. పృథివీనివాసిసకలనరపశుమృగక్రిమికీటపతఙ్గస్థావరాన్తతయాఽధశ్శాఖత్వమితి. తద్విలక్షణమేవబ్రహ్మేతివర్ణయతి (తదేవశుక్రమితి) పూర్వమేవవ్యాకృతోఽయంమన్త్రః. ౧

శం.— ౨ తత్రయదిదంకించ- యత్కిఞ్చేదంజగత్సర్వంప్రాణే- పరస్మిన్బ్రహ్మణిసత్యేజతి- కమ్పతే. తతఏవనిస్సృతం- నిర్గతంసత్ప్రచలతి- నియమేనచేష్టతే. యదేవజగదుత్పత్త్యాదికారణంబ్రహ్మ- తన్మహద్భయం- మహచ్చతద్భయంచ- బిభేత్యస్మాదితిమహద్భయం. వజ్రముద్యత

భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః। భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః॥ ౩
ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్శరీరస్య విస్రసః। తతస్సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే॥ ౪
యథాదర్శే తథాత్మని యథా స్వప్నే తథా పితృలోకే।
యథాప్సు పరీవ దదృశే తథా గన్ధర్వలోకే ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే॥ ౫

తం- ఉద్యతమివ వజ్రం. యథా వజ్రోద్యతకరం స్వామినమభిముఖీభూతం దృష్ట్వా భృత్యా నియమేన తచ్ఛాసనే ప్రవర్తన్తే- తథేదం చన్ద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణం జగత్ సేశ్వరం నియమేన క్షణమప్యవిశ్రాన్తం వర్తత ఇత్యుక్తం భవతి. య ఏతద్విదుః - స్వాత్మప్రవృత్తిసాక్షీభూతమేకం బ్రహ్మ- అమృతాః- అమరణధర్మాణస్తే భవన్తి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం । మహద్భయం వజ్రముద్యతం) అయం చ మన్త్రఖణ్డః * కమ్పనాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతః. తత్రాముం మన్త్రం ప్రస్తుత్య *కృత్స్నస్య జగతః అస్మిన్నఙ్గుష్ఠమాత్రే పురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే స్థితానాం సత్వేషాం తతో నిస్సృతానాం తస్మాత్సంజాతమహాభయనిమిత్తమేజనం - కమ్పనం శ్రూయతే. తచ్ఛాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి మహతా భయాద్వజ్రాదివోద్యతాత్ కృత్స్నం జగత్కమ్పత ఇత్యర్థః. * భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనేనైకార్థ్యాత్. మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమేతి భాషితం. వివృతం చైతత్ శ్రుతప్రకాశికాయాం * ప్రాణ ఇతి సప్తమ్యన్తపదసామర్థ్యాత్ స్థితానామిత్యధ్యాహారః. కుతో నిస్సృతానామిత్యపేక్షాయాం ప్రకృతస్యైవాపాదానత్వమాహ తత ఇతి. ఏజనం కమ్పనమితి *ఏజృ కమ్పన ఇతి హి ధాతుః. ప్రత్యవాయభయాత్ స్వస్వకార్యప్రవృత్తిః కమ్పనం. ఉద్యతవజ్రాదివ పరమపురుషాత్ సంజాతేన భయేన కృత్స్నం జగత్కమ్పత ఇత్యర్థ ఇతి. అత్ర మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి చత్వారి పదాని పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమాన్తాని. ఆద్యం పఞ్చమ్యర్థప్రథమాన్తపదద్వయం భయవాచి. ఉత్తరం తు పదద్వయం తద్ధేతుభూతప్రాణశబ్దితపరబ్రహ్మపరమితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు- బిభేత్యస్మాదితి భయం. భయానకమిత్యర్థః. మహాభయానకోద్యతవజ్రవత్ స్వస్మాన్నిస్సృతం ప్రాణశబ్దిత పరమాత్మా కమ్పయతి- ఏజతీత్యస్య ణ్యర్థగర్భోఽపృథగిత్యప్యముమప్యర్థం వర్ణయన్తి. (య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి) స్పష్టోర్థః. *అత ఏవ ప్రాణ ఇత్యధికరణన్యాయాత్ ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వేన వివాద ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— కథం తద్భయాజ్జగద్వర్తత ఇత్యాహ- భయాత్ - భీత్యా పరమేశ్వరస్యాగ్నిస్తపతి. భయాత్తపతి సూర్యః. భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ. మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః. న హీశ్వరాణాం లోకపాలానాం సమర్థానాం సతాం నియన్తా చేద్వజ్రోద్యతకరవన్న స్యాత్ - స్వామిభయభీతానామివ భృత్యానాం నియతా ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౩

రం.— (భయాదస్యాగ్నిరితి) ధావుశబ్ద ఇన్ద్రాదీనాం స్వవ్యాపారప్రవృత్తిపరః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.— తచ్చేహ జీవన్నేవ చేత్ - యద్యశకత్ - శక్నోతి. శక్తస్సన్ జానాత్యేతద్భయకారణం బ్రహ్మ బోద్ధుం - అవగన్తుం. ప్రాక్ - పూర్వం. శరీరస్య విస్రసః - అవస్రంసనాత్ - పతనాత్. సంసారబన్ధనాద్విముచ్యతే. న చేదశకద్బోద్ధుం - తతోఽనవబోధాత్సర్గేషు - సృజ్యన్తే యేషు స్రష్టవ్యాః ప్రాణిన ఇతి సర్గాః - పృథివ్యాదయో లోకాః; తేషు సర్గేషు - లోకేషు. శరీరత్వాయ - శరీరభావాయ కల్పతే - స సమర్థో భవతి - శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. ౪

ఆ.— సూర్యాదీనాం నియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం యత్పారమేశ్వరం రూపం - తదవగమాయైవేహ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యాహ (తచ్చేతి). ఇహైవ చేద్బోద్ధుం శక్తస్సన్నిహైవ చేజ్జానాతి తదా ముచ్యత ఇతి సంబన్ధః. ౪-౫-౬

రం.— (ఇహ చేదితి) శరీరస్య విస్రసః - విస్రంసనాత్. పతనాత్ప్రాగిహ - లోకే బ్రహ్మ బోద్ధుం అశకచ్చేత్ - అశక్నువాంశ్చేత్. వికరణవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తతః - తస్మాత్ జ్ఞానాభావాద్ధేతోః సృజ్యమానసర్వలోకేషు జన్మజరామరణాదిమత్త్వలక్షణశరీర్యమాణత్వాయ భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ శరీరపాతాత్ప్రాగేవ ఆత్మజ్ఞానాయ యతేతేతి భావః. ౪

శం.— తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయ యత్న ఆస్థేయః - యస్మాదిహైవాత్మనో దర్శనమాదర్శస్థస్యేవ ముఖస్య స్పష్టముపపద్యతే- న లోకాన్తరేషు బ్రహ్మలోకాదన్యత్ర. స చ దుష్ప్రాపః. కథమితి - ఉచ్యతే - యథా ఆదర్శే ప్రతిబిమ్బభూతమాత్మానం పశ్యతి లోకోఽత్యన్తవివిక్తం - తథేహాత్మని - స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాం వివిక్తమాత్మనో దర్శనం భవతీత్యర్థః. యథా స్వప్నేఽవివిక్తం జాగ్రద్వాసనోద్భూతం- తథా పితృలోకేఽవివిక్తమేవాత్మనో దర్శనం- కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్. యథా వా అప్సు అవివిక్తావయవమాత్మరూపం పరీవ దదృశే- పరిదృశ్యత ఇవ - తథా గన్ధర్వలోకేఽవివిక్తమేవ దర్శనమాత్మనః. ఏవం చ లోకాన్తరేష్వితి శాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే. ఛాయాతపయోరివాత్యన్తవివిక్తం బ్రహ్మలోక ఏవైకస్మిన్. స చ దుష్ప్రాపః- అత్యన్తవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్. తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౫
అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

ఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావముదయాస్తమయౌచయత్ । పృథగుత్పద్యమానానాంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౬
ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనోమనసస్సత్త్వముత్తమం। సత్త్వాదధిమహానాత్మామహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్॥ ౭
అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకోలిఙ్గఏవచ। యజ్జ్ఞాత్వాముచ్యతేజన్తురమృతత్వంచగచ్ఛతి॥ ౮

రం.— ఆత్మనోదుర్బోధత్వమేవాహ (యథేతి) యథాదర్శేచన్ద్రికాయాఅభావాత్నస్పష్టఃప్రతిభాసః - తథాఇహలోకే - ఆత్మనీత్యర్థః. యద్వా- యథాఆదర్శే - దర్పణే ప్రతీయమానంవస్తు - సాక్షాద్దృష్టవస్తువత్ ప్రత్యఙ్ముఖత్వాదికల్పితార్థానవరుద్ధతయానోపలభ్యతే- తథేహాత్మవిషయిణీ ప్రతీతిరిత్యర్థః. లోకాన్తరేపితథేత్యాహ (యథాస్వప్నేతథాపితృలోకే) యథాస్వప్నదర్శనస్యజాగ్రద్దర్శనవత్ సమ్యక్తయాసంశయాదివిరోధితయాపునరనుసంధానయోగ్యత్వాభావః - తథాపితృలోకఇత్యర్థః. (యథాప్సుపరీవదదృశేతథాగన్ధర్వలోకే) యథాజలాన్తరస్థవస్తునోనేతరవత్స్పష్టప్రకాశః - తద్వత్పరిదదృశఇవ - నవస్తుతఃపరితోదృశ్యతఇత్యర్థః. గన్ధర్వలోకేప్యాపాతతఃప్రతీతిమాత్రమిత్యర్థః. (ఛాయాతపయోరివబ్రహ్మలోకే) యథాఛాయాతపయోర్మిశ్రణేశుద్ధాతపవర్తిపదార్థవన్నోపలమ్భః - ఏవంబ్రహ్మలోకేపినసమ్యగుపలమ్భః. అతోదురధిగమమాత్మతత్త్వమితిభావః. యద్వా- బ్రహ్మలోకేయద్యపిఛాయాతపయోర్వివిచ్యోపలమ్భవదాత్మానాత్మస్వరూపయోర్వివిచ్యోపలమ్భస్సంభవతి- తథాపినాత్రత్యానామాత్మతత్త్వంసులభమితిభావః. ౫

శం.— కథమసౌబోద్ధవ్యః- కింవాతదవబోధేప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- ఇన్ద్రియాణాం- శ్రోత్రాదీనాంస్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేనస్వకారణేభ్యఃఆకాశాదిభ్యఃపృథగుత్పద్యమానానామత్యన్తవిశుద్ధాత్ కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్ పృథగ్భావం- స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం, తథాతేషామేవేన్ద్రియాణాముదయాస్తమయౌచయత్ - పృథగుత్పద్యమానానాముత్పత్తిప్రలయౌ, జాగ్రత్స్వప్నావస్థాపేక్షయా - నాత్మనఇతిమత్వా - జ్ఞాత్వావివేకతోధీరః - ధీమాన్ నశోచతి. ఆత్మనోనిత్యైకస్వభావత్వాదవ్యభిచారాచ్ఛోకాదికారణత్వానుపపత్తేః. తథాచశ్రుత్యన్తరం *తరతిశోకమాత్మవిదితి. ౬

అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.— (ఇన్ద్రియాణామితి) పృథగ్భూతానాముత్పద్యమానానామిన్ద్రియాణాం. ఇన్ద్రియాణామిత్యేతద్దేహాదీనామప్యుపలక్షణం. (ఉదయాస్తమయౌచయత్) యదిత్యవ్యయం. యావిత్యర్థః. యౌఉత్పాదవినాశౌ, యశ్చపరస్పరవైలక్షణ్యలక్షణపృథగ్భావ, శ్చ-తాన్సర్వానిన్ద్రియాదిగతాన్మత్వాధీరోనశోచతీత్యర్థః. పరస్పరవైలక్షణ్యోత్పాదవినాశాఃజ్ఞానైకాకారేఆత్మనినసన్తీతిజ్ఞాత్వానశోచతీత్యర్థః. ౬

శం.— యస్మాదాత్మనఇన్ద్రియాణాంపృథగ్భావఉక్తః-నాసౌబహిరధిగన్తవ్యః - యస్మాత్ప్రత్యగాత్మాసర్వస్య. తత్కథమితి. ఉచ్యతే (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరంమనఇత్యాది) అర్థానామిహేన్ద్రియసమానజాతీయత్వాదిన్ద్రియగ్రహణేనైవగ్రహణం. పూర్వవదన్యత్. సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహోచ్యతే. ౭

ఆ.— *ఇన్ద్రియేభ్యః పరాహ్యర్థాఇతిపూర్వముక్తం - ఇహత్వర్థానామగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వంనసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థానామిహేతి) ౭

రం.— దేహాదివివిక్తప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేపిభగవచ్ఛరణాగతిరేవోపాయఇతిపూర్వోక్తంశరణవరణమేవప్రతిపాదయతి (ఇన్ద్రియేభ్యఃపరమిత్యాదినామన్త్రద్వయేన) ఇన్ద్రియేభ్యఇత్యేతదర్థానామప్యుపలక్షణం. * ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాఅర్థేభ్యశ్చపరంమన ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. సత్త్వశబ్దోబుద్ధిపరః. *మనసస్తుపరాబుద్ధిరితిపూర్వోక్తేః. అలిఙ్గః-లిఙ్గాగమ్యః. పరత్వంచవశీకార్యతాయాంవివక్షితం. పరస్యచవశీకరణంశరణాగతిరేవ. శిష్టంస్పష్టం. ౭-౮

శం.— అవ్యక్తాత్తుపరఃపురుషోవ్యాపకః- వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేఃసర్వస్యకారణత్వాత్. అలిఙ్గః- లిఙ్గ్యతే- గమ్యతేయేన- తల్లిఙ్గం- బుద్ధ్యాది. తదవిద్యమానమస్యేతిసోయమలిఙ్గఏవచ, సర్వసంసారధర్మవర్జితఇతి. ఏతద్రూపంజ్ఞాత్వాచార్యతఃశాస్త్రతశ్చ - ముచ్యతేజన్తురవిద్యాదిహృదయగ్రన్థిభిర్జీవన్నేవ. పతితేపిశరీరేఽమృతత్వంచగచ్ఛతి. సోఽలిఙ్గఃపరోఽవ్యక్తాత్పురుషఇతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౮

ఆ.— బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిస్సాశ్రయః- గుణత్వాత్-రూపవదితివైశేషికైరనుమీయతే. తదసత్- సాశ్రయత్వమాత్రసాధనేసిద్ధసాధనత్వా, న్మనసఏవకామాదిగుణవత్త్వశ్రవణా, దాత్మాశ్రయత్వకల్పనేచనిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వా, దాత్మనాసహబుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణా, చ్చబుద్ధ్యాదినాత్మలిఙ్గమిత్యాహ (లిఙ్గ్యతేగమ్యతేయేనేతి) ౮

అత్ర రఙ్గరామానుజీయంనాస్తి.

నసందృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనం।
హృదామనీషామనసాభిక్లృప్తోయఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్తి॥ ౯
యదాపఞ్చావతిష్ఠన్తేజ్ఞానానిమనసాసహ। బుద్ధిశ్చనవిచేష్టతితామాహుఃపరమాంగతిమ్॥ ౧౦
తాంయోగమితిమన్యన్తేస్థిరామిన్ద్రియధారణాం।అప్రమత్తస్తదాభవతియోగోహిప్రభవాప్యయౌ॥ ౧౧

శం.— కథంతర్హితస్యాలిఙ్గస్యదర్శనముపపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- నసందృశే - దర్శనవిషయేనతిష్ఠతిప్రత్యగాత్మనోఽస్యరూపం. అతో నచక్షుషా- సర్వేన్ద్రియేణ. చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్. పశ్యతి- నోపలభతేకశ్చన - కశ్చిదప్యేనం- ప్రకృతమాత్మానం. కథంతర్హితత్పశ్యేదితి. ఉచ్యతే- హృదా- హృత్స్థయాబుద్ధ్యా, మనీషా- మనసఃసఙ్కల్పాదిరూపస్యేష్టేనియన్తృత్వేనేతిమనీట్- తయామనీషా- అవికల్పయిత్ర్యా. మనసా - మననరూపేణసమ్యగ్దర్శనేన. అభిక్లృప్తః - అభిసమర్థితః. అభిప్రకాశితఇత్యేతత్. ఆత్మాజ్ఞాతుంశక్యతఇతివాక్యశేషః. తమాత్మానంబ్రహ్మైతద్యేవిదురమృతాస్తేభవన్తి. ౯

ఆ.— కథందర్శనముపపద్యతఇతి ప్రష్టుఃకోఽభిప్రాయః. కింవిషయతయాదర్శనంవక్తవ్యం - ఉతావిషయతయైవదర్శనోపాయోవాచ్యః. ప్రథమంప్రత్యాహ (నసందృశఇతి) రూపాదిమత్తద్విశేషణంచదర్శనవిషయయోగ్యంభవతి- తదభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (కథంతర్హీతి) బాహ్యకరణగ్రామోపరమేఽపియదామనోవిషయాన్సఙ్కల్పతే- తదాముముక్షోర్బుద్ధిస్తస్యనియన్త్రీభవతి- హేమనఃకిమర్థంత్వంపిశాచవత్పరిధావసి. నతావత్స్వప్రయోజనార్థం- తవజడత్వాత్ప్రయోజనసమ్బన్ధానుపపత్తే, ర్విషయాణాంచక్షయిష్ణుత్వాదిదోషదుష్టానాంసమ్బన్ధేనప్రయోజనానుపపత్తేః, నాపిచేతనార్థం-తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతినియన్తృత్వేనబుద్ధిర్మనీడుచ్యతఇత్యాహ (మనసఇతి) (అవికల్పయిత్ర్యేతి) విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మాస్మీత్యవిషయతయైవబ్రహ్మీభావవ్యఞ్జికయా మహావాక్యోత్థయాబుద్ధివృత్త్యాజ్ఞాతుంశక్యతఇతిసంబన్ధః. కథంభూతఆత్మేత్యతఆహ (మననేతి) యద్యన్మయాదృశ్యతేబాహ్యంఘటాది - తత్తదహంయథానభవామి- తథాస్మిన్నపిసఙ్ఘాతేయద్యద్దృశ్యతే- తదహంనభవామి- కింతుయోఽత్రద్రష్టాంశః- సోఽస్మిసర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేకఏవేతివిచారేణప్రథమంసంభావితఇత్యర్థః. ౯

రం.— (నసందృశేతిష్ఠతీతి) అస్యరూపం - స్వరూపం. విగ్రహోవా. వ్యాపకత్వాదేవసందర్శనవిషయేఅభిముఖతయానతిష్ఠతీత్యర్థః. అథవాదృశ్యంనీలరూపాదికంనాస్తీత్యర్థః. అతఏవ (నచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనమితి) స్పష్టోఽర్థః. (హృదామనీషేత్యాది) అయమంశస్సర్వత్రప్రసిద్ధ్యధికరణేవ్యాసార్యైః *హృదేతిభక్తిరిత్యుచ్యతే. మనీషేతిధృతిః. * నసందృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనమితి పూర్వార్ధమేకరూపంపఠిత్వా *భక్త్యాచధృత్యాచసమాహితాత్మాజ్ఞానస్వరూపంపరిపశ్యతీహేతిమహాభారతేఉక్తం. అభిక్లృప్తః- గ్రాహ్యఇతివివృతః. *ధృత్యాసమాహితాత్మాభక్త్యాపురుషోత్తమంపశ్యతి - సాక్షాత్కరోతి - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. *భక్త్యాత్వనన్యయాశక్యఇత్యనేనైకార్థ్యాదితివేదార్థసఙ్గ్రహేప్రతిపాదితం. (యఏనంవిదురితి) స్పష్టోఽర్థః. ౯

శం.— సాహృత్కథంప్రాప్యతఇతితదర్థోయోగఉచ్యతే- యదా - యస్మిన్కాలేస్వవిషయేభ్యోనివర్తితాన్యాత్మన్యేవపఞ్చ- జ్ఞానార్థత్వాత్ శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణిజ్ఞానాన్యుచ్యన్తే. అవతిష్ఠన్తేసహమనసా-యదనుగతానితేనసఙ్కల్పాదివ్యావృత్తేనాన్తఃకరణేన. బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణానవిచేష్టతే- స్వవ్యాపారేషునచేష్టతే- నవ్యాప్రియతే. తామాహుఃపరమాంగతిం. ౧౦

ఆ.— శ్రుతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్బ్రహ్మాస్మీతిబుద్ధిస్థైర్యాదర్శనాదస్తికించిత్ప్రతిబన్ధకాన్తరం - తదపనయనోపాయోఽన్యోవక్తవ్యఇత్యభిప్రేత్యాహ(సాహృదితి)-శ్రవణమననాభ్యాంప్రమాణప్రమేయాసంభావనానిరాసేఽపిచిత్తస్యానైకాగ్రతాదోషఃప్రతిబన్ధకస్సంభవతి- తదపనయాయయోగోఽనుష్ఠాతవ్యఇత్యుపదిశ్యతఇత్యర్థః.(యదనుగతానీతి)యేనమనసాఽధిష్ఠితాని-తేనసహావతిష్ఠన్తే-నివృత్తవ్యాపారాణిభవన్తీత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యదాపఞ్చేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యాజ్ఞానాని - ఇన్ద్రియాణీత్యర్థః. *సప్తగతేరిత్యధికరణేవ్యాసార్యైస్తథావ్యాఖ్యాతత్వాత్. అధ్యవసాయోపేతంమనఏవబుద్ధిశబ్దేనోచ్యతే. అతఏవతత్రభాష్యం *అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మనఏవబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతఇతి. శరీరాన్తస్సంచరణంవిహాయమోక్షోర్ధ్వగమనంపరమాగతిరితితత్రైవస్పష్టం. ౧౦

శం.— తాం- ఈదృశీంతదవస్థాంయోగమితిమన్యన్తేవియోగమేవసన్తం. సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణాహీయమవస్థాయోగినః-ఏతస్యాంహ్యవస్థాయామవిద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠఆత్మా. (స్థిరామిన్ద్రియధారణాం) స్థిరాం-అచలామిన్ద్రియధారణాం- బాహ్యాన్తఃకరణానాంధారణామిత్యర్థః. అప్రమత్తః- ప్రమాదవర్జితః. సమాధానంప్రతినిత్యంప్రయత్నవాంస్తదా- తస్మిన్కాలే- యదైవప్రవృత్తయోగోభవతీతిసామర్థ్యాదవగమ్యతే. నహిబుద్ధ్యాదిచేష్టాఽభావేప్రమాదసంభవోఽస్తి - తస్మాత్ప్రాగేవబుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదోవిధీయతే. అథవా- యదైవేన్ద్రియాణాంస్థిరాధారణా- తదానీమేవనిరఙ్కుశమప్రమత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతేఅప్రమత్తస్తదాభవతీతి. కుతః. యోగోహి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయౌ - జననాపాయధర్మకఇత్యర్థః. అతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

నైవవాచానమనసాప్రాప్తుంశక్యోనచక్షుషా। అస్తీతిబ్రువతోన్యత్రకథంతదుపలభ్యతే॥ ౧౨
అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేనచోభయోః। అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్యతత్త్వభావఃప్రసీదతి॥ ౧౩

ఆ.— వియోగమేవసన్తంయోగమితివిరుద్ధలక్షణయామన్యన్తఇత్యుక్తం - తత్ స్ఫుటయతి (సర్వానర్థేతి). ఉపసంహృతంమనోయదిసుషుప్తింగచ్ఛేత్-తదాసానర్థబీజావస్థాభవతి. తద్వ్యావృత్తయేపూర్ణంబ్రహ్మాస్మీత్యావృత్త్యాయోజయేత్. అన్యత్రానియుక్తంవిషయేషువిక్షిప్తంచేత్స్యాత్, తద్దోషదర్శనేనతతోవ్యావృత్తమపితతస్తటస్థంచేత్స్యాత్, సాపియావత్కషాయావస్థా. తతోనిరుద్ధంమనోయదానజాగర్తి, నస్వపితి, నచాన్తరాలావస్థంభవతి, పూర్ణబ్రహ్మావభాసకతయైవక్షీణం భవతి,- తదాసర్వానర్థవియోగలక్షణాసావస్థా భవతీత్యర్థః. యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనంవిధేయతయావ్యాఖ్యాయానువాదపరతయావ్యాచష్టే (అథవేతి), విధిపక్షేహేతుంపృచ్ఛతి (కుతఇతి) ౧౧

రం.— (తాంయోగమితి) తాం- పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టాంబాహ్యాభ్యన్తరకరణధారణాంపరమంయోగమితిమన్యన్తే ఉక్తంచవ్యాసార్యైః *పరమాగతిర్యోగఇత్యర్థఇతి (అప్రమత్తస్తదాభవతి) ఇన్ద్రియాణాంనిర్వ్యాపారత్వఏవఅవహితచిత్తతాభవతి. చిత్తావధానంకిమర్థమిత్యత్రాహ (యోగోహిప్రభవాప్యయావితి) యోగస్యప్రతిక్షణాపాయశాలితయాఅవధానమపేక్షితమితిభావః. యద్వా- ఇష్టప్రభవానిష్టాప్యయలక్షణసర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్యతత్రాప్రమత్తతయాభవితవ్యమితిభావః. ౧౧

శం.— బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయంచేద్బ్రహ్మ - ఇదంతదితివిశేషతోగృహ్యేత. బుద్ధ్యాద్యుపరమేచగ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానంనాస్త్యేవబ్రహ్మ. యద్ధికరణగోచరంతదస్తీతిప్రసిద్ధంలోకే - విపరీతంచాసదితి. అతశ్చానర్థకోయోగః - అనుపలభ్యమానత్వాద్వానాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యంబ్రహ్మేత్యేవంప్రాప్తఇదముచ్యతే - సత్యం - నైవవాచానమనసానచక్షుషానాన్యైరపీన్ద్రియైఃప్రాప్తుంశక్యఇత్యర్థః. తథాపిసర్వవిశేషరహితోపిజగతోమూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ- కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాత్. తథాహి- ఇదంకార్యంసౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానంసద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి- యదాపివిషయప్రవిలాపనేనప్రవిలాప్యమానాబుద్ధిః- తదాపిసాసత్ప్రత్యయగర్భైవవిలీయతే. బుద్ధిర్హినః ప్రమాణంసదసతోర్యాథాత్మ్యావగమే. మూలంచేజ్జగతోనస్యాత్- అసదన్వితమేవేదంకార్యమసదిత్యేవంగృహ్యేత- నత్వేతదస్తి - సత్సదిత్యేవతుగృహ్యతే- యథామృదాదికార్యంఘటాదిమృదన్వితం. తస్మాజ్జగతోమూలమాత్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః. కస్మాత్. అస్తీతిబ్రువతః- అస్తిత్వవాదినఆగమార్థానుసారిణఃశ్రద్దధానాదన్యత్ర- నాస్తికవాదినినాస్తిజగతోమూలమాత్మా - నిరన్వయమేవేదంకార్యమభావాన్తంప్రవిలీయతఇతిమన్యమానేవిపరీతదర్శినికథంతద్బ్రహ్మతత్త్వతఉపలభ్యతే- నకథంచనోపలభ్యతఇత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుంశఙ్కాముద్భావయతి (బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయంచేదితి) ఘటోస్తీతిప్రతిపన్నస్యఘటస్యముద్గరాభిఘాతాద్విలాపనేఘటాకారఏవవిలీయతే - నాఽస్తిత్వాంశః - తస్యకపాలాదావప్యనువృత్తిదర్శనాత్. అతఃకార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్నశూన్యతాపర్యవసాయీలయఇత్యుక్తమేతత్ స్ఫుటయతి (తథాహీతి) స్థూలస్యకార్యస్యవిలయేసూక్ష్మంతత్కారణమవశిష్యతే- తస్యాపివిలయేతతస్సూక్ష్మమితియావద్దర్శనంవ్యాప్తిముపలభ్య- యత్రనదృశ్యతే- తత్రాపిమూర్తవిలయస్యావశ్యంభావిత్వాత్సన్మాత్రమేవావశిష్యతఇతి- కార్యమేవసౌక్ష్మ్యతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుస్రియమాణంసద్బుద్ధినిష్ఠాంపురుషస్యగమయతీత్యర్థః. ననుయద్దృశ్యంతదసత్ - యథాస్వప్నదర్శనమితివ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేనదృశ్యస్యాసత్త్వాత్సద్బుద్ధిరపినాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి) సద్బుద్ధిరపినాస్తీత్యేవంభూతప్రతీత్యాఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యం- అన్యథానిషేధవ్యవహారాయోగాత్. అతోఽన్తతోగత్వాసద్బుద్ధిస్స్వీకృతాస్యాదిత్యర్థః. తత్కిమిత్యతఆహ (బుద్ధిర్హీతి) వ్యభిచారస్యాపివిషయేషుసన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చస్వతఃప్రామాణ్యాత్సన్మాత్రంవస్త్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. ఇతశ్చసదేవమూలంజగతోవాచ్యమిత్యాహ (మూలంచేదితి) నాస్తిజగతోమూలంబ్రహ్మేత్యవగమేపిప్రతియోగితయాబ్రహ్మజ్ఞానసమ్భవాత్, కిమితిముముక్షుణాబ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ (కస్మాదితి). ప్రతియోగితయాజ్ఞానస్యనిషేధ్యత్వాదాత్మతయాజ్ఞానంనస్యాత్ - అతోబ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తిజగన్మూలమిత్యవగన్తవ్యమేవేత్యాహ (అస్తీతిబ్రువతఇత్యాదినా). ౧౨

రం.— (నైవవాచేతి) స్పష్టోర్థః. ప్రాణపాదే *సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి- ఇన్ద్రియాణిసప్తైవ- *సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తిప్రాణాగుహాశయానిహితాస్సప్తసప్తఇతిసప్తానామేవపరలోకగతిశ్రవణాత్, *యదాపఞ్చావతిష్ఠన్తేజ్ఞానానిమనసాసహ। బుద్ధిశ్చనవిచేష్టేతఇతి యోగదశాయామిన్ద్రియాణాంపరిగణితత్వాచ్చసప్తైవేతిప్రాప్తే - ఉచ్యతే- *హస్తాదయస్తుస్థితేఽతోనైవం - శరీరస్థితేబహిరాదానాదిలక్షణకార్యోపయోగిత్వాద్ధస్తాదయోపీన్ద్రియాణ్యేవ. అతోనైవం-*దశేమేపురుషేప్రాణాఆత్మైకాదశః - ఆత్మశబ్దేనమనోఽభిధీయతే. *ఇన్ద్రియాణిదశైకంచ *ఏకాదశంమనశ్చాత్రఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం. న్యూనసఙ్ఖ్యావాదాఉపకారవిశేషాభిప్రాయాః. అధికసఙ్ఖ్యావాదాశ్చమనోవృత్తిభేదాదితిస్థితం॥ అముమేవార్థముపపాదయతి (అస్తీతి) అస్తీతిబ్రువతః- శబ్దాదన్యత్రేత్యర్థః. తస్యోపనిషదేకగమ్యత్వాదితిభావః. ౧౨

శం.— తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాత్మోపలబ్ధవ్యఃసత్కార్యబుద్ధ్యాద్యుపాధిః. యదాతుతద్రహితోఽవిక్రియ ఆత్మా, కార్యంచకారణవ్యతిరేకేణనాస్తి- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యమితిశ్రుతేః, - తదాతస్యనిరుపాధికస్యాలిఙ్గస్య

యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥ ౧౪
యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః।
అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యేతావదనుశాసనమ్॥ ౧౫

సదసదాదిప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాత్మనస్తత్త్వభావో భవతి. తేన చ రూపేణాత్మోపలభ్యత ఇత్యనువర్తతే. తత్రాప్యుభయోః [illegible] కయోరస్తిత్వతద్భావయోః నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ. పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య- ఆత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః. పశ్చాత్ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధిరూప ఆత్మనస్తత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోఽద్వయస్వభావః *నేతి నేతి *అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమ్ [illegible] రుక్తేఽనిలయన ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదతి- అభిముఖీభవతి. ఆత్మప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— సోపాధికస్యాత్మనో జ్ఞానాన్ముక్త్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ (యథాస్త్వితి) [illegible] మంస్థిరీభూతస్య తద్ద్వారేణ లక్ష్యపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగతిస్సమ్భవతీత్యాహ (తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా) [illegible] మానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణత్వస్య- తత్కృతోఽయమస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాద్య [illegible] ౧౩

రం.— (అస్తీత్యేవేతి) తత్త్వంభావయతీతి తత్త్వభావః- అన్తఃకరణం. తేన పరమాత్మా అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః [illegible] స్తీత్యుపలబ్ధస్య మనసాప్యస్తీత్యేవం మనననిదిధ్యాసనే కర్తవ్యే ఇత్యర్థః. ఉభయోస్త్వితి- ఉభాభ్యాం శబ్దమనోరూపాభ్యాం [illegible] వతః. భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతివదయం నిర్దేశః. తత్త్వభావః ప్రసీదతి- మనః ప్రసన్నం భవతి. నిష్పష్టం భవతీత్యర్థః. ౧౩

శం.— ఏవం పరమార్థదర్శినః యదా- యస్మిన్కాలే సర్వే కామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యన్తే - విశీర్యన్తే. యేఽస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్విదుషో హృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. బుద్ధిర్హి కామానామాశ్రయః- నాత్మా- *కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ. అథ- తదా మర్త్యః ప్రాక్ప్రబోధాదాసీత్- సః ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశాదమృతో భవతి. గమనప్రయోజకస్య మృత్యోర్వినాశాద్గమనానుపపత్తేః అత్ర - ఇహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబన్ధనోపశమాద్బ్రహ్మ సమశ్నుతే- బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— (సర్వే కామా ఇతి) ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితే శరీరస్థితినిమిత్తాన్నపానాదౌ ప్రవృత్తిః [illegible] స్యేన జ్యోతిష్టోమాదినా స్వర్గం ప్రాప్స్యామి- మైత్రీపుర్యారాధనేన జనం వశీకరిష్యామీత్యేవమాదయః- స్వర్గాదే [illegible] శ్చ ప్రాప్తా ఏవ- ప్రాప్తవిషయశ్చ కామో వ్యర్థః - మిథ్యా చాసావితి విచారేణ విశీర్యన్త ఇత్యర్థః. కామా [illegible] న్నాదరణీయమేవేత్యాహ (బుద్ధిర్హీతి) ౧౪

రం.— (యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే ఇతి) కామాః- దుర్విషయవిషయకమనోరథాః [illegible] వాయముపాసక అమృతో భవతి- విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరో భవతీత్యర్థః. (అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే) అత్రై [illegible] వతీత్యర్థః. *సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్యేత్యత్ర భాష్యం *అనుపోష్య- శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధ [illegible] రపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే- తదుచ్యతే యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇత్యాదికయా శ్రుత్యా [illegible] నవేళాయాం యో బ్రహ్మానుభవః- తద్విషయమిత్యభిప్రాయ ఇతి. ౧౪

శం.— కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇతి. ఉచ్యతే- యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే- భేదముపయాన్తి [illegible] రిహ- జీవత ఏవ గ్రన్థయః - గ్రన్థివద్దృఢబన్ధనరూపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః. అహమిదం శరీరం- మమేదం ధనం- సుఖీ [illegible] లక్షణాః- తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి. వినష్టేష్వవిద్యాగ్రన్థిషు [illegible] మర్త్యోఽమృతో భవతి. ఏతావత్- ఏతావదేవ- ఏతావన్మాత్రం- నాధికమస్తీత్యాశఙ్కా కర్తవ్యా. అనుశాసనం- [illegible] స్నానామితి వాక్యశేషః. ౧౫

ఆ.— కామప్రవిలయస్యానుష్ఠేయత్వాదమృతత్వచిహ్నం తస్య భవతీతి మత్వాహ (కదా పునరితి) ౧౫

రం.— ఉక్తమేవార్థమాదరేణాభ్యస్య ఉపదేష్టవ్యాంశ ఏతావానేవేత్యుపసంహరతి (యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే ఇతి) [illegible] న్థివద్దుర్మోచా రాగద్వేషాదయో యదైవ ప్రముచ్యన్త ఇత్యర్థః. (ఏతావదనుశాసనం) అనుశాసనీయం- ఉపాసనస్వరూప [illegible] వదేవ. వక్ష్యమాణమూర్ధన్యనాడీనిష్క్రమణార్చిరాదిగమనాదికం న సాధకస్య కృత్యం- కింతూపాసనప్రీతభగవత్కృత్యమి [illegible] ౧౫

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా।
తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి॥ ౧౬
అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః।
తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ।
తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి॥ ౧౭

శం.— నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపి బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాదిగ్రన్థేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యత ఇత్యుక్తం- *అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యుక్తత్వాత్, *న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. యే పునర్మన్దబ్రహ్మవిదో విద్యాన్తరశీలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో, యే చ తద్విపరీతాః సంసారభాజః,- తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మవిద్యాఫలస్తుతయే. కించాన్యత్- అగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ. తస్యాశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మన్త్రారమ్భః. తత్ర శతం చ- శతసఙ్ఖ్యాకా ఏకా చ- సుషుమ్నా నామ పురుషస్య హృదయాద్వినిస్సృతా నాడ్యః- సిరాః. తాసాం మధ్యే మూర్ధానం భిత్త్వాఽభినిస్సృతా- నిర్గతా ఏకా- సుషుమ్నా నామ. తయాన్తకాలే హృదయ ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్. తయా నాడ్యా ఊర్ధ్వం- ఉపరి ఆయన్- గచ్ఛన్ ఆదిత్యద్వారేణామృతత్వం - అమరణధర్మత్వమాపేక్షికం. *ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి స్మృతేః. బ్రహ్మణా వా సహ కాలాన్తరేణ ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్ బ్రహ్మలోకగతాన్. విష్వక్- నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే- నిమిత్తం భవన్తి- సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— ప్రకరణవిచ్ఛేదేనోక్తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (నిరస్తాశేషేత్యాదినా). యత్త్వభాణి భాస్కరేణ - ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయేయం గతిరితి, తదసత్- గతిశ్రవణేన లిఙ్గేన పరిచ్ఛిన్నే చామానయోగ్యేఽస్యా గతేస్సంబన్ధ్యాగమే సుదుర్బలేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిత్సంబన్ధానుపపత్తేః, నాడ్యన్తరాణామపి తత్సమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్, శ్రుతివిరుద్ధప్రసఙ్గాచ్చ. విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః. ౧౬- ౧౭

రం.— విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పూర్వముక్తాం ద్వితీయాం పరాం ముక్తిమాహ (శతం చైకా చేతి) హృదయస్య ప్రధాననాడ్యశ్శతం చైకా చ సన్తి. తాసాం మధ్యే ఏకా సుషుమ్నాఖ్యా బ్రహ్మనాడీ మూర్ధానమభినిస్సృతా. తయా- నాడ్యా ఊర్ధ్వం - బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వక స్వస్వరూపావిర్భావలక్షణాం ముక్తిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అన్యాస్తు నాడ్యో విష్వఙ్ఙుత్క్రమణే - నానావిధసంసారమార్గోత్క్రమణాయోపయుజ్యన్తే. *విష్వక్ - వితతాః నాడ్యః అన్యోత్క్రమణే ఉపయుజ్యన్త ఇతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. ఇదం చ వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన ఉత్క్రాన్తిపాదే చిన్తితం. తథా హి- మూర్ధన్యయా శతాధికయా నాడ్యా విదుషో గమనం - అన్యాభిరవిదుష ఇతి నియమో నోపపద్యతే- నాడీనాం భూయస్త్వాత్ అతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్. తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాన్తిమనువదతీతి యుక్తమిత్యేవం ప్రాప్తే పూర్వపక్షే *తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తస్య చాయమర్థః- తదోకః- తస్య - జీవస్య స్థానం హృదయం అగ్రజ్వలనం- అగ్రే జ్వలనం- ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనం. తేన - అగ్రజ్వలనేన ప్రకాశితద్వారో భవతి- *తస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య ఇతి శ్రుతేః. ఏతావద్విద్వదవిదుషోస్సాధారణం. విద్వాంస్తు శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి. న చాస్యా నాడ్యా విదుషో దుర్వివేచత్వం- విద్యా హి పరమపురుషారాధనభూతా తత్ప్రాప్త్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాత్, విద్యాశేషభూతతయాత్మనోఽత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి- తతస్తాం నాడీం నిజానాతి తయా విదుషో గతిరుపపద్యత ఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౬

శం.— ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ - అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం సంబన్ధినిహృదయే సన్నివిష్టో యథా వ్యాఖ్యాతః- తం స్వాత్- ఆత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్, నిష్కర్షేణ పృథక్కుర్యాదిత్యర్థః. కిమివేతి. ఉచ్యతే - ముఞ్జాదివేషీకాం- అన్తస్థాం, ధైర్యేణ- అప్రమాదేన. తం శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాత్ - విజానీయాత్, శుక్రం- శుద్ధం, అమృతం- యథోక్తం బ్రహ్మేతి. తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి ద్విర్వచనముపనిషత్సమాప్త్యర్థమితి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౭

రం.— (అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి) స్పష్టోఽర్థః (తం స్వాచ్ఛరీరాదితి) యథా దేవదత్తః స్వాచ్ఛరీరాద్విలక్షణ ఇత్యుక్తే స్వశబ్దసమభివ్యాహృతదేవదత్తసంబన్ధిపరామర్శః- ఏవం పూర్వనిర్దిష్టాన్తరాత్మసంబన్ధిపరామర్శీ స్వశబ్దః. తతశ్చాయమర్థః- తం జనానామన్తరాత్మానం తచ్ఛరీరభూతాజ్జనశబ్దితాచ్చేతనాత్ ప్రవృహేత్ - వివిచ్య జానీయాత్. *జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమితి శ్రుత్యుక్తరీత్యాధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినా విలక్షణం జానీయాదిత్యర్థః. ముఞ్జాత్- తృణవిశేషాదిషీకాం- తన్మధ్యవర్తిస్థూలతృణవిశేషమివ. ధైర్యేణ- జ్ఞానకౌశలేనేతి పూర్వేణాన్వయః. (తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి) ఉక్తోఽర్థః. ద్విర్వచనముపదేశసమాప్త్యర్థం. ౧౭

మృత్యుప్రోక్తాంనచికేతోఽథలబ్ధ్వావిద్యామేతాంయోగవిధించకృత్స్నం।
బ్రహ్మప్రాప్తోవిరజోఽభూద్విమృత్యురన్యోఽప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ॥ ౧౮
సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై।
తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ ౧౯
హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

* * *

ఇతి కఠోపనిషదిషష్ఠవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయస్సమాప్తః.
కఠవల్లీ సమాప్తా.

* * *

శం.— విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే- మృత్యుప్రోక్తాం- యమేనోక్తామేతాం [illegible] యోగవిధించకృత్స్నం - సమస్తంసోపకరణంసఫలమిత్యేతత్. నచికేతాఽథవరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా - ప్రా[illegible] [illegible]ప్తోఽభూత్- ముక్తోఽభవదిత్యర్థః. కథం. విద్యాప్రాప్త్యావిరజః - విగతధర్మాధర్మోవిమృత్యుః - విగతకామావిద్య[illegible] [illegible]నచికేతాఇవ- అన్యోఽపియఏవం- నచికేతోవదధ్యాత్మమేవనిరుపచరితంప్రత్యక్స్వరూపంప్రాప్యతత్త్వమేవేత్య[illegible] [illegible]పం- తదేవమధ్యాత్మమేవం- ఉక్తప్రకారేణయోవేద- విజానాతి. ఏవంవిత్సోఽపివిరజస్సన్ బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతి [illegible]

ఆ.— ఆత్మానం- దేహమధికృత్యవర్తతఇత్యధ్యాత్మం- ప్రత్యక్స్వరూపమేవ బ్రహ్మప్రాప్యవిమృత్యుర్భవతి- నా[illegible] [illegible]ప్రాప్య- సంయోగస్యవియోగావసానత్వాదిత్యర్థః. ఏవంశబ్దస్యవిచ్ఛదైనసహాసంబన్ధః (ఏవంవిదితి) ఇతిషష్ఠవల్లీ[illegible] ...

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ కఠవల్లీభాష్యటీకాయాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యటీకా.
కఠవల్లీ భాష్యటీకాసమాప్తా.

రం.— ఆఖ్యాయికార్థముపసంహరతి (మృత్యుప్రోక్తామితి) నచికేతాఃమృత్యుప్రోక్తామాత్మవిద్యాం, [illegible] [illegible]యోగవిధిం, చలబ్ధ్వా- ప్రాప్య *పరంజ్యోతిరుపసంపద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాబ్రహ్మప్రాప్య[illegible] [illegible] (అన్యోఽప్యేవంయోవిదధ్యాత్మమేవ) అధ్యాత్మవిద్యాంయోఽన్యోఽపివేత్తి- సోఽపిఏవమేవ- నచికేతాఇవభవతీత్యర్థః.

శం.— అథశిష్యాచార్యయోఃప్రమాదకృతాన్యాయేనవిద్యాగ్రహణప్రతిపాదననిమిత్తదోషశమనార్థేయంశా[illegible] [illegible]మవతు- పాలయతువిద్యాస్వరూపప్రకాశనేన. కః, సఏవపరమేశ్వరఉపనిషత్ప్రకాశితః. కించ- సహనౌభునక్తు- [illegible] [illegible]యతు. సహైవావాంవిద్యాకృతంవీర్యం- సామర్థ్యంకరవావహై- నిష్పాదయావహై. కించ- తేజస్వినౌ- తేజస్వినో[illegible] [illegible]ధీతమస్తు. అథవా- తేజస్వి- నౌ- ఆవాభ్యాంయదధీతం- తదతీవతేజస్వి- వీర్యవదస్త్విత్యర్థః. మావిద్విషావహై- శిష్యాచార్య[illegible] [illegible]తాధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తంద్వేషంమాకరవావహైఇత్యర్థః. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితిత్రిర్వచనంసర్వదోషోపశమనార్థం [illegible] [illegible] ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యంసమాప్తమ్. ....

* * *

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌకఠవల్ల్యాంద్వితీయాధ్యాయభాష్యమ్.
ఇతికఠవల్లీ భాష్యమ్.

రం.— శిష్యాచార్యయోశ్శాస్త్రీయనియమాతిలఙ్ఘనకృతదోషప్రశమనార్థాశాన్తిరుచ్యతే (సహనావవతు) సః- విద్యాప్ర[illegible] పరమాత్మా. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. నౌ- శిష్యాచార్యౌ. అవతు- స్వస్వరూపప్రకాశనేనరక్షతు. (సహనౌభునక్తు) విద్యాప్రదయద్వారా[illegible]

హైవ పరిపాలయతు. యద్వా- విశ్లేషమన్తరేణ ఆవాం సహితావేవ యథా స్యావ-తథా పరిపాలయత్విత్యర్థః. (సహవీర్యంకరవావహై) సనియమకవిద్యాప్రదానేన విద్యాయాః సామర్థ్యం నిష్పాదయావహై. నియమాభావే విద్యా నిర్వీర్యా భవతీతి భావః. (తేజస్వినావధీతమస్తు) నౌ-ఆవయోః యదధీతం- తత్తేజస్వి అస్తు- వీర్యవత్తరం భవత్విత్యర్థః. (మావిద్విషావహై) *యశ్చాధర్మేణ విబ్రూతే యశ్చాధర్మేణ పృచ్ఛతి। తయోరన్యతరః ప్రైతి విద్వేషం వాధిగచ్ఛతీతి స్మృత్యుక్తరీత్యా అధర్మాధ్యయనాధ్యాపననిమిత్తా ద్వేష ఆవయోర్మాభూదిత్యర్థః. (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) త్రిర్వచనం సర్వదోషశాన్త్యర్థం. ౧౯

౨౦.—— ఇయంచోపనిషద్భగవత్సూత్రైరేవేతి భగవతా బాదరాయణేన సమన్వయాధ్యాయే త్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతా. తత్ర * యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్త్రం చోభే భవత ఓదనః। మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి వాక్యే బ్రహ్మక్షత్త్రయోరోదనత్వనిరూపణేన భోజ్యత్వస్య వా భోగ్యత్వస్య వా ప్రతీతేః తత్ప్రతిసంబన్ధియస్యేతి షష్ఠ్యన్తయచ్ఛబ్దనిర్దిష్టో భోక్తా జీవ ఏవ స్యాత్ - పరమాత్మనో భోక్తృత్వాసంభవాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా * అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ * ప్రకరణాచ్చ * గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ * విశేషణాచ్చేతి చతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. తేషాం చాయమర్థః- * ఉభే భవత ఓదన ఇతి ఓదనప్రతిసంబన్ధితయా ప్రతీయమానః అత్తా పరమాత్మైవ - బ్రహ్మక్షత్త్రశబ్దగృహీతనిఖిలచరాచరసంహర్తృత్వస్యాత్ర మన్త్రే ప్రతిపాదనాత్. అత్ర బ్రహ్మక్షత్త్రశబ్దయోః నిఖిలచరాచరలక్షకత్వప్రకారః, ఓదనశబ్దస్య నాశ్యత్వలక్షకత్వప్రకారశ్చ ఏతన్మన్త్రవ్యాఖ్యానావసరే దర్శితస్తత్రైవానుసంధేయః. * మహాన్తం విభుమాత్మానమితి ప్రస్తుతత్వేన తస్య బ్రహ్మప్రకరణమధ్యగతత్వాచ్చ. నను * ఋతం పిబన్తావిత్యుత్తరమన్త్రే కర్మఫలభోగాన్వయినోరేవ ప్రతిపాదనాత్, పరమాత్మనశ్చ జీవవత్ కర్తృత్వేన వా అన్తఃకరణవత్ కరణత్వేన వా అన్వయాసంభవాత్, పరమాత్మప్రకరణమధ్యగతత్వం నాస్తీత్యాశఙ్క్యోక్తం * గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాదితి. గుహాం ప్రవిష్టౌ జీవపరమాత్మానావేవ - తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్. * తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితమితి పరమాత్మనో గుహాప్రవేశః శ్రూయతే - * యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ। గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీతి జీవస్యాపి గుహాప్రవేశో దృశ్యతే. అతః ద్వయోరపి గుహాప్రవేశదర్శనాత్, తయోరేవ పిబతోశ్ఛత్త్రిన్యాయేన * ఋతం పిబన్తావితి నిర్దేశస్య సంభవాత్, * ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రేణ న పరమాత్మప్రకరణవిచ్ఛేదశ్శక్యశఙ్కః. * విశేషణాచ్చ- అస్మిన్ ప్రకరణే * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వేతి జీవపరయోరుపాస్యత్వోపాసకత్వాదినా విశేషితత్వాత్తయోరేవోపాసనసౌకర్యాయ ఏకాధికరణస్థత్వప్రతిపాదనార్థత్వాత్ * ఋతం పిబన్తావితి మన్త్రస్య జీవపరప్రతిపాదకత్వమేవ. అతః *యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్త్రం చేతి మన్త్రః పరమాత్మపర ఏవేతి నిర్ణీతం.—— తథా * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సత ఇతి మన్త్రే అఙ్గుష్ఠమాత్రతయా నిర్దిశ్యమానో జీవ ఏవ- అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య జీవధర్మతయా * ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపః * అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాదితి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా * శబ్దాదేవ ప్రమితః * హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ * కమ్పనాత్ * జ్యోతిర్దర్శనాదితి చతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. తేషాం చాయమర్థః- అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా - శబ్దాదేవ- * ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి ఈశ్వరత్వవాచకేశానశబ్దాదేవ. నను కథం తర్హి పరమాత్మనోఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ * హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్- హృది- హృదయే పరమాత్మనో వర్తమానత్వాత్తదపేక్షయా అఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే. న చ ఖరతురగాదీనామఙ్గుష్ఠశూన్యానాం హృదయస్యాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వాభావాత్తత్ర వర్తినః పరమాత్మనః కథమఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమితి వాచ్యం - ఉపాసనావిధాయిశాస్త్రస్య మనుష్యాధికారిత్వాత్, తేషాం చాఙ్గుష్ఠసంభవాత్, తద్ధృదయవర్తినః అఙ్గుష్ఠసమపరిమాణహృదయావచ్ఛేదనిబన్ధనాఙ్గుష్ఠప్రమితత్వేనానుపపత్తిః. * కమ్పనాత్ - * యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం। మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి సర్వప్రాణికమ్పనహేతుభయహేతుత్వస్యాస్మిన్నఙ్గుష్ఠప్రమితే ఆమ్నానాత్, తస్య చ పరమాత్మధర్మత్వస్య * భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాది శ్రుతిప్రతిపన్నత్వాత్, అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా. * జ్యోతిర్దర్శనాత్- * న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకమితి అఙ్గుష్ఠప్రమితే సకలతేజశ్ఛాదకజ్యోతిస్సంబన్ధప్రతిపాదనాత్తాదృశజ్యోతిస్సంబన్ధస్య అథర్వణే బ్రహ్మసంబన్ధితయా ప్రతిపాదితత్వాచ్చ అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మేత్యర్థః.—— తథా * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః। మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః। మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః। పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి వాక్యే సాఙ్ఖ్యప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానాత్, పఞ్చవింశాతిరిక్తపురుషనిషేధాచ్చ సాఙ్ఖ్యాభిమతమబ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమేవ అవ్యక్తశబ్దేనాభిధీయత ఇతి * ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేదితి సూత్రభాగేన పూర్వపక్షం కృత్వా * శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ * సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ * తదధీనత్వాదర్థవత్ * జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ * వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ * త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ * మహద్వచ్చేతి సప్తభిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తః కృతః. తేషాం చాయమర్థః- ఆనుమానికం నావ్యక్తశబ్దాభిలప్యం- ఉపాసనోపయోగివశీకరణాయ * ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చేతి వాక్యైః రథిరథాదిభావేన రూపితేషు ఆత్మశరీరబుద్ధిమన ఇన్ద్రియవిషయేషు రథరూపకాత్మనా * శరీరం రథమేవ చేతి విన్యస్తస్య శరీరస్యైవావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణసంభవాత్, అస్మింశ్చ ప్రకరణే ఇన్ద్రియాదివశీకరణప్రకారస్యైవ * యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞ ఇత్యాదిదర్శనాత్, తదనుసారేణావ్యక్తశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే. నను కథమవ్యక్తశబ్దేన వ్యక్తస్య శరీరస్యాభిధానం- తత్రాహ * సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ - భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతం హ్యవస్థావిశేషమాపన్నం శరీరం భవతి. అతః కారణవాచినా అవ్యక్తశబ్దేన స్థూలం శరీరమేవోపచారాదుచ్యత ఇత్యర్థః. ననూక్తశబ్దస్య ముఖ్య ఏవార్థోస్తు - కుతః స్థూలశరీరే లక్షణాభ్యుపగన్తవ్యేత్యత్రాహ

* తదర్థత్వాదితి- స్థూలశరీరస్యైవకార్యార్థత్వాత్, తస్యైవవశీకార్యత్వాయ ప్రతిపాదనస్యాపేక్షితత్వా, దవ్యక్తశబ్దేనకారణవాచినాస్థూలశరీరలక్షణాఉచితేతిభావః. ననుయదిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యుపగమ్యతే- కాపిలతన్త్రసిద్ధోపాదానేకః ప్రద్వేషఇత్యత్రాహ *తదధీనత్వాదర్థవత్-అస్మన్మతేఅవ్యక్తస్యపరమాత్మాధీనతయాతదధిష్ఠితత్వేన ప్రయోజనవత్త్వమస్తి- సాఙ్ఖ్యమతేతదనభ్యుపగమాత్తస్యనిష్ప్రయోజనత్వమితిభావః. *జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ - యదితన్త్రసిద్ధమేవఅవివక్షిష్యత్ - తదాస్యజ్ఞేయత్వమవివక్షిష్యత్ - వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షంవదద్భిస్తాన్త్రికైస్తేషాంసర్వేషాంజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. నచాస్యజ్ఞేయత్వముచ్యతే - అతోనతన్త్రసిద్ధస్యేహగ్రహణం. *వదతీతిచేన్నప్రాజ్ఞోహిప్రకరణాత్- *అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయంతథాఽరసంనిత్యమగన్ధవచ్చయత్ |అనాద్యనన్తంమహతఃపరంధ్రువంనిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతేఇత్యుక్తస్యజ్ఞేయత్వమనన్తరమేవశ్రుతిర్వదతీతిచేన్న- *సోఽధ్వనఃపారమాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపదమితి ప్రాజ్ఞస్యపరమాత్మనఃప్రకరణాత్ సఏవ *అశబ్దమస్పర్శమితిమన్త్రైర్జ్ఞేయత్వేననిర్దిశ్యతే-నతన్త్రసిద్ధమవ్యక్తం. *త్రయాణామేవచైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ-అస్మిన్ ప్రకరణేహిఉపాయోపేయోపేతౄణాంత్రయాణామేవజ్ఞేయతోపన్యాసః, *అన్యత్రధర్మాదన్యత్రాధర్మాదితిప్రశ్నశ్చదృశ్యతే- నావ్యక్తాదేః *మహద్వచ్చ- యథా *బుద్ధేరాత్మామహాన్ పరఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్నతన్త్రసిద్ధంమహత్తత్త్వంగృహ్యతే- ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనఃపరత్వేనాభిధానాన్నకాపిలతన్త్రసిద్ధం గృహ్యతఇతిస్థితం.——— అతఇయముపనిషత్సర్వాపిపరమాత్మపరేతిత్రిభిరధికరణైర్నిర్ణీతం. .... ౨౦.

ఇతిషష్ఠవల్లీభాష్యం కఠోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

K. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

N. KUPPUSWAMAYYA
PLEADER
TIRUPATI

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

ప్రశ్నోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రశ్నః.

అవతారికా.

శం.— మన్త్రోక్తస్యార్థస్యవిస్తరానువాదీదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ఋషిప్రశ్నప్రతివచనాఖ్యాయికాతు విద్యాస్తుతయే. ఏవం సంవత్సరబ్రహ్మచర్యసంవాసాదియుక్తైస్తపోయుక్తైర్గ్రాహ్యా, పిప్పలాదాదివత్సర్వజ్ఞకల్పైరాచార్యైర్వక్తవ్యా, చ- నసాయేనకేనచిదితివిద్యాంస్తౌతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసూచనాచ్చతత్కర్తవ్యతాస్యాత్. ......

ఆ.— అథర్వణే* బ్రహ్మాదేవానామిత్యాదిమన్త్రైరేవాత్మతత్త్వస్యనిర్ణీతత్వాత్తత్రైవబ్రాహ్మణేనతదభిధానంపునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాత్రైవేహవిస్తరేణప్రాణోపాసనాదిసాధనసాహిత్యేనాభిధానాన్నపౌనరుక్త్యమితివదన్ బ్రాహ్మణమవతారయతి (మన్త్రేతి)·(విస్తరేతి) మన్త్రేహి *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యే పరాచైవాపరాచేతిఉక్త్వా,తత్రాపరాఋగ్వేదాద్యభిధేయేత్యుక్తం. సాచావిద్యా- కర్మరూపోపాసనారూపాచ. తత్రద్వితీయా- ద్వితీయతృతీయప్రశ్నాభ్యాంవివ్రియతే. ఆద్యాకర్మకాణ్డేవివృతేతి,నేహవివ్రియతే. ఉభయోఃఫలంతుతతోవైరాగ్యార్థంప్రథమప్రశ్నేస్పష్టీక్రియతే. పరవిద్యాచ *అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతఇత్యుపక్రమ్యకృత్స్నేనముణ్డకేనప్రతిపాదితా. తత్రాపి *యథాసుదీప్తాదిత్యాదిమన్త్రద్వయోక్తార్థస్యవిస్తరార్థంచతుర్థఃప్రశ్నః. *ప్రణవోధనురిత్యత్రోక్తస్యార్థస్యస్పష్టీకరణార్థఃషష్ఠఃప్రశ్నఇతీదంబ్రాహ్మణంతద్విస్తరానువాదీత్యర్థః. అతఏవవిషయప్రయోజనాదికంతత్రైవోక్తమితినేహపునరుచ్యతఇతిబోధ్యం. ఆఖ్యాయికాయాఃబ్రహ్మచర్యతపఆదిసాధనవిధానంపురాకల్పస్వరూపేణప్రయోజనాన్తరంచాస్తీత్యాహ (బ్రహ్మచర్యాదిసాధనేతి) ......

హరిః ఓమ్॥

సుకేశాచభారద్వాజః శైబ్యశ్చ సత్యకామః సౌర్యాయణీచగార్గ్యః కౌశల్యశ్చాశ్వలా
యనోభార్గవోవైదర్భిఃకబన్ధీకాత్యాయనస్తే హైతేబ్రహ్మపరాఃబ్రహ్మనిష్ఠాఃపరంబ్రహ్మాన్వేష
మాణా ఏషహవైతత్సర్వంవక్ష్యతీతి తేహసమిత్పాణయోభగవన్తంపిప్పలాదముపసన్నాః॥ ౧

శం.— సుకేశాచనామతః, భరద్వాజస్యాపత్యంభారద్వాజః. శైబ్యశ్చ- శిబేరపత్యంశైబ్యః, సత్యకామోనామతః. సౌర్యాయణీ- సూర్యస్యాపత్యంసౌర్యః, తస్యాపత్యంసౌర్యాయణిః, ఛాన్దసఃసౌర్యాయణీతి, గార్గ్యః- గర్గగోత్రోత్పన్నః. కౌశల్యశ్చనామతః. అశ్వలస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవః- భృగోర్గోత్రాపత్యంభార్గవః, వైదర్భిః- విదర్భైఃప్రభవః. కబన్ధీనామతః, కత్యస్యాపత్యంకాత్యాయనః. విద్యమానప్రపితామహోయస్యసః, యువార్థప్రత్యయః. తేహైతేబ్రహ్మపరాః- అపరంబ్రహ్మపరత్వేనగతాః, తదనుష్ఠాననిష్ఠాశ్చబ్రహ్మనిష్ఠాః. పరంబ్రహ్మాన్వేషమాణాః- కింతత్, యన్నిత్యంవిజ్ఞేయమితి, తత్ప్రాప్త్యర్థంయథాకామంయతిష్యామఇత్యేవంతదన్వేషణంకుర్వన్తః తదధిగమాయఏషహవైతత్సర్వంవక్ష్యతీత్యాచార్యముపజగ్ముః. కథం. తేహసమిత్పాణయః- సమిద్భారగృహీతహస్తాస్సన్తోభగవన్తం- పూజావన్తంపిప్పలాదమాచార్యముపసన్నాః- ఉపజగ్ముః.

౧

ఆ.— (సౌర్యాయణీతి) సౌర్యాయణిరితివక్తవ్యేదైర్ఘ్యంఛాన్దసమిత్యర్థః. (యువార్థప్రత్యయఇతి) కత్యస్యయువాపత్యేవివక్షితేఫక్ ప్రత్యయేతస్యఅయనాదేశేచకాత్యాయనఇతిసిద్ధ్యతీత్యర్థః. బ్రహ్మపరాణాంపునర్బ్రహ్మాన్వేషణమయుక్తమిత్యతఆహ (అపరంబ్రహ్మేతి) నన్వపరబ్రహ్మాన్వేషణేనైవపురుషార్థసిద్ధేఃకింపరబ్రహ్మాన్వేషణేనేత్యాశఙ్కతే (కింతదితి) తస్యకోతిశయఇత్యర్థః. తస్యానిత్యత్వేనతత్ప్రాప్తేరప్యనిత్యహేతుత్వేనాపురుషార్థత్వాత్, పరస్యైవనిత్యత్వాత్తత్ప్రాప్తేస్తజ్జ్ఞానమాత్రసాధ్యత్వేనాపినిత్యత్వాచ్చతస్యైవాన్వేషణీయత్వమితిపరస్వరూప

తాన్హసఋషిరువాచభూయఏవ తపసాబ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాసంవత్సరం సంవత్స్యథయథాకామంప్రశ్నాన్పృచ్ఛథయదివిజ్ఞాస్యామఃసర్వంహవోవక్ష్యామఇతి॥ ౨

అథకబన్ధీకాత్యాయనఉపేత్యపప్రచ్ఛభగవన్కుతోహవాఇమాఃప్రజాఃప్రజాయన్తఇతి॥ ౩

కథనాయాహ (యదితి). పరబ్రహ్మాన్వేషమాణానాంకోతిశయఇత్యతఆహ (తత్ప్రాప్త్యర్థమితి). తత్ప్రాప్త్యర్థంతదధిగమాయతదన్వేషణంకుర్వన్తోయథాకామంయతిష్యామఇత్యేవమభిప్రాయేణేత్యన్వయః. (సమిదితి) సమిద్గ్రహణంయథాయోగ్యందన్తకాష్ఠాద్యుపహారోపలక్షణార్థం. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। క్రమాత్ప్రశ్నోపనిషదంవ్యాకరిష్యేయథామతి॥

రం.— (సుకేశాచభారద్వాజఇతి) భరద్వాజస్యాపత్యంపుమాన్భారద్వాజః. నామతస్సుకేశా. శిబేరపత్యంశైబ్యః. నామతస్సత్యకామః. సూర్యాయణస్యాపత్యంసౌర్యాయణీ. ఈకారశ్ఛాన్దసః. గోత్రతోగార్గ్యః. కౌసల్యోనామతః. అశ్వలాయనస్యాపత్యమాశ్వలాయనః. భార్గవోగోత్రతః. విదర్భస్యాపత్యంవైదర్భిః. కబన్ధీనామతః. కాత్యాయనోగోత్రతః. (తేహైతేబ్రహ్మపరాఇతి) తేహ- ప్రసిద్ధాఃఏతే- ఉక్తాఃసుకేశసత్యకామసౌర్యాయణీకౌసల్యభార్గవకబన్ధినఃషడృషయో బ్రహ్మపరాః - వేదపరాః. వేదైకశరణాఇత్యర్థః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- వేదార్థతాత్పర్యవన్తః. యద్వా- బ్రహ్మపరాః- బ్రహ్మజ్ఞానతత్పరాః. బ్రహ్మనిష్ఠాః- తపోనిష్ఠాః. * వేదస్తత్త్వంతపోబ్రహ్మేత్యుక్తేః. పరంబ్రహ్మ- పరం- ఉత్కృష్టం. నిరుపచితం. బ్రహ్మ- స్వరూపతోగుణతశ్చబృహద్భూతంవస్త్వన్వేషమాణాః- జిజ్ఞాసమానాఇత్యర్థః. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. వైశబ్దోఽవధారణే. ఏషః- అస్మద్బుద్ధౌవిపరివర్తమానఃపరబ్రహ్మవిత్త్వేనప్రసిద్ధఃపిప్పలాదఏవషణ్ణామస్మాకంజిజ్ఞాసితానర్థాన్వక్తుంప్రభవతీతిపర్యాలోచ్యసమిద్భారాద్యుపాయనపాణయశ్శాస్త్రదృష్టేనవిధినాపూజ్యంపిప్పలాదముపగతాఇత్యర్థః. ౧

శం.— తానేవముపగతాన్హ- సకిలఋషిరువాచ. భూయః- పునరేవ. యద్యపిపూర్వంతపస్వినఏవ-తపసా-ఇన్ద్రియసంయమేనతథాపీహవిశేషతో బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాచ- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యాఆదరవన్తఃసంవత్సరంకాలంసంవత్స్యథ-సమ్యక్- గురుశుశ్రూషాపరాస్సన్తోవత్స్యథ. తతోయథాకామం- యోయస్యకామస్తమనతిక్రమ్య - యద్విషయోయస్యజిజ్ఞాసా - తద్విషయాన్ప్రశ్నాన్పృచ్ఛథ. యదితద్యుష్మత్పృష్టంవిజ్ఞాస్యామః. అనుద్ధతత్వప్రదర్శనార్థోయదిశబ్దః- నాజ్ఞానసంశయార్థఃప్రశ్ననిర్ణయాదవసీయతే. సర్వంహవః- వఃపృష్టంవక్ష్యామఇతి. ౨

ఆ.— తథాపీత్యస్యతపసేత్యతఃపూర్వమన్వయః. విశేషతఇత్యస్యపూర్వత్రాన్వయః. నిష్కృష్టమర్థమాహ (యద్విషయఇతి). అజ్ఞానాద్యర్థత్వాభావేహేతుమాహ (ప్రశ్నేతి). అత్రఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః. సర్వప్రశ్నానాంనిర్ణయాదజ్ఞానాద్యసంభవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (తాన్హసఋషిరువాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. (భూయఏవేతి) యద్యపిపూర్వమేవభవన్తస్తపోబ్రహ్మచర్యాదిసమ్పన్నాః - తథాపిబ్రహ్మవిద్యాగ్రహణార్థం పునరపిశరీరశోషణాదిలక్షణతపసా, యోషిత్స్మరణకీర్తనకేళిప్రేక్షణగుహ్యభాషణసంకల్పాధ్యవసాయక్రియానిర్వృత్తిలక్షణాష్టవిధమైథునవర్జనరూపబ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయాశ్రద్ధయా, యుక్తాస్సంవత్సరమాత్రంవాసంకరిష్యథ - వాసంకుర్వన్త్వితియావత్. తతఃస్వేచ్ఛానురోధేనప్రష్టవ్యానర్థాన్పృచ్ఛత. యదితానర్థాన్వయంజ్ఞాస్యామః- తదావశ్యంనామన్తరేణసర్వంవక్ష్యామః. యద్యస్మాసుజ్ఞాతృత్వస్యనిశ్చయాభావేనసంవత్సరబ్రహ్మచర్యతపఆదౌబహుక్లేశసాధ్యేప్రవృత్తిర్నయుష్మభ్యంరోచతే- తదాసుఖేనగన్తవ్యమితిభావః. తతశ్చగురోఃజ్ఞాతృత్వపరీక్షామన్తరేణైవశుశ్రూషాకార్యేత్యయమర్థశ్శిక్షితోభవతి. తథాగురోరపిశిష్యసఙ్గ్రహేనాతీవాదరఃకర్తవ్యఇత్యర్థస్సూచితః. ౨

శం.— అథ- సంవత్సరాదూర్ధ్వంకబన్ధీకాత్యాయనఉపేత్య- ఆగత్యపప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్- హేభగవన్కుతః - కస్మాద్ధవై ఇమాః- బ్రాహ్మణాద్యాఃప్రజాఃప్రజాయన్తే- ఉత్పద్యన్తే. అపరవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చితాసముచ్చితయోర్యత్కార్యం- యాగతిః - తద్వక్తవ్యమితితదర్థోయంప్రశ్నః. ౩

ఆ.— పరబ్రహ్మాన్వేషమాణాఇత్యుపక్రాన్తేఽస్మిన్బ్రహ్మప్రకరణేప్రజాపతికర్తృకప్రజాసృష్టివిషయప్రశ్నప్రత్యుక్తేరసఙ్గతిమాశఙ్క్యప్రశ్నప్రత్యుక్తిరూపాయాఃశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అపరవిద్యేతి) *తేషామసౌవిరజోబ్రహ్మలోకఇతిసముచ్చితకార్యస్యబ్రహ్మలోకస్య *అథోత్తరేణేతితద్ధేతోర్దేవయానమార్గస్యచేహవక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంకేవలకర్మణాంచేత్యపిద్రష్టవ్యం, కేవలకర్మకార్యస్యాపిచన్ద్రలోకస్యతద్ధేతోఃపితృయాణస్యచ- *తేషామేవైషబ్రహ్మలోకః *ప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తఇతివక్ష్యమాణత్వాదితి. యద్యపీదమపిపరబ్రహ్మజిజ్ఞాసావసరేఽసఙ్గతమేవ- తథాపికేవలకర్మకార్యాత్సముచ్చితకర్మకార్యాచ్చవిరక్తస్యైవతత్రాధికారఇతితతోవైరాగ్యార్థమిదముచ్యతే. యద్యపి ముఖతఃసృష్టిఃప్రతీయతే- తథాపితదుక్తౌప్రయోజనాభావాత్సృష్ట్యుక్తివ్యాజేనాపరవిద్యాఫలమేవాత్రోచ్యతఇతిభావః. (ప్రశ్నఇతి) ప్రతివచనంచేత్యపిద్రష్టవ్యం- తాభ్యామేవతదుక్తేరితి. ౩

తస్మైసహోవాచప్రజాకామోవైప్రజాపతిఃసతపోతప్యతసతపస్తప్త్వాసమిథునముత్పాదయతే।
రయించప్రాణంచేత్యేతౌమేబహుధాప్రజాఃకరిష్యతఇతి॥ ౪
ఆదిత్యోహవైప్రాణోరయిరేవచన్ద్రమాఃరయిర్వాఏతత్సర్వం యన్మూర్తంచామూర్తంచతస్మాన్మూర్తిరేవరయిః॥ ౫

రం.— (అథకబన్ధీతి) సంవత్సరవాసానన్తరమన్యైరనుజ్ఞాతః కబన్ధీపిప్పలాదస్యసమీపంయథావిధ్యుపగమ్యపప్రచ్ఛ. కిమితి. (భగవన్కుతోహవాఇతి) స్పష్టోర్థః. ౩

శం.— తస్మాఏవంపృష్టవతేసహోవాచ- తదపాకరణాయాహ. ప్రజాకామః- ప్రజాఆత్మనస్సిసృక్షుర్వైప్రజాపతిఃసర్వాత్మాసన్జగత్స్రక్ష్యామీత్యేవంవిజ్ఞానవాన్యథోక్తకారీతద్భావభావితః కల్పాదౌనిర్వృత్తోహిరణ్యగర్భఃసృజ్యమానానాంప్రజానాంస్థావర జఙ్గమానాంపతిస్సన్జన్మాన్తరభావితంజ్ఞానంశ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయం- తపఃఅన్వాలోచయత్ - అతప్యత. అథతుసఏవంతపస్తప్త్వా- శ్రౌతంజ్ఞానమన్వాలోచ్యసృష్టిసాధనభూతంమిథునముత్పాదయతే- మిథునం- ద్వంద్వముత్పాదితవాన్. రయించ - సోమమన్నం, ప్రాణంచ - అగ్నిమత్తారం. ఏతావగ్నీషోమావన్నాత్తృభూతౌమే - మమబహుధా - అనేకధాప్రజాఃకరిష్యతఇత్యేవంసఞ్చిన్త్యాణ్డోత్పత్తిక్రమేణ సూర్యాచన్ద్రమసావకల్పయత్. ౪

ఆ.— తస్మైసహోవాచేతిప్రతిజ్ఞాతంవిశేషతోదర్శయతి(తదపాకరణాయేతి)ఆద్యస్యసన్నిత్యస్యప్రజాకామస్సన్నిత్యన్వయః. (యథోక్తకారీతి) జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీత్యర్థః. (తద్భావభావితఇతి) ప్రజాపతిరహంసర్వాత్మేత్యుపాసన కాలీనప్రజాపతిభావనాయుక్తఇత్యర్థః. పూర్వకల్పీయతద్భావభావితఏతత్కల్పాదౌహిరణ్యగర్భాత్మనానిర్వృత్తఃప్రజాపతిస్సన్పశ్చాత్ప్రజాకామస్సన్తపః- జన్మాన్తరభావితంజ్ఞానంశ్రుతిప్రకాశితార్థవిషయమతప్యత-అన్వాలోచయత్- చిన్తాదినాతత్సంస్కారముద్బోధ్యజ్ఞానముత్పాదితవానిత్యన్వయః. తత్రప్రథమమాదిత్యచన్ద్రోత్పాదనేనతద్భావమాపద్యపశ్చాచ్చన్ద్రాదిత్యసాధ్యసంవత్సర భావమాపద్యఏవమేవతదవయవాయనద్వయమాసపక్షాహోరాత్రభావమాపద్యతతస్తత్సాధ్యవ్రీహ్యాద్యన్నభావంరేతోభావంచాపద్యతే, నరేతసాప్రజాఃసృజేయమిత్యేవంనిశ్చిత్యప్రథమంరయిప్రాణశబ్దితసూర్యచన్ద్రద్వన్ద్వముత్పాదితవానిత్యాహ (సఏవమితి). రయిశబ్దేనధనవాచినాభోజ్యజాతంలక్షయిత్వాభోజ్యస్యసోమకిరణామృతయుక్తత్వాత్తద్ద్వారాసోమోలక్ష్యతఇత్యాహ (రయించేతి). ఏవంప్రాణశబ్దేనాపి *అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాందేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామ్యన్నంచతుర్విధమితిస్మృతేఃఅగ్నేఃప్రాణసంబన్ధాదగ్నిర్భోక్తాలక్ష్యతఇత్యాహ (ప్రాణంచేతి). అగ్నీషోమయోరణ్డాన్తర్గతత్వేనాణ్డోత్పత్త్యనన్తరముత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ (అణ్డోత్పత్తీతి) *ఉద్యన్తంవావాదిత్యమగ్నిరనుసమారోహతీతిశ్రుతేఃసూర్యాగ్న్యోరేకత్వమభిప్రేత్యాగ్నింసూర్యపదేనాహ (సూర్యాచన్ద్రమసావితి) ౪

రం.— (తస్మైసహోవాచేతి) ఏవంపృష్టవతేకబన్ధినేపిప్పలాదఉవాచ. (ప్రజాకామోహవైఇతి) అత్రప్రజాపతిశబ్దఃబ్రహ్మపరః- అస్యకారణవాక్యత్వాత్, వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే అత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వస్యసమర్థితత్వాత్,. సః- ప్రసిద్ధఃప్రజాపతిః పరమాత్మాప్రజాసృష్టికామనయాస్రష్టవ్యాలోచనరూపంతపఃఅతప్యత - కృతవాన్. (సతపస్తప్త్వేతి) ఏవంస్రష్టవ్యంపర్యాలోచ్యరయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషాఖ్యంమిథునముత్పాదితవానిత్యర్థః. కేనాభిప్రాయేణేత్యతఆహ (ఏతౌమెఇతి) ప్రజాకామస్యమమఏతౌరయిప్రాణౌఅనేకప్రకారాన్ప్రాణినఉత్పాదయిష్యతఇత్యభిప్రాయేణేత్యర్థః. ౪

శం.— తత్రాదిత్యోహవైప్రాణః- అత్తాఅగ్నిః. రయిరేవచన్ద్రమాః - రయిరేవాన్నంసోమఏవ. తదేతదేకమత్తాచాన్నంచప్రజాపతిః. ఏకంతుమిథునం- గుణప్రధానకృతోభేదః. కథం. రయిర్వై- అన్నంవైఏతత్సర్వం. కింతత్. యన్మూర్తంచ - స్థూలంచఅమూర్తంచ- సూక్ష్మంచ. మూర్తామూర్తేఅత్రన్నరూపేరయిరేవ. తస్మాత్- ప్రవిభక్తాదమూర్తాద్యదన్యన్మూర్తరూపం- మూర్తిః- సైవరయిః- అమూర్తేనాత్త్రాద్యమానత్వాత్. ౫

ఆ.— రయిప్రాణౌశ్రుతిఃస్వయమేవవ్యాచష్టఇత్యాహ (తత్రాదిత్యఇతి). ప్రజాపతేర్దేవసంవత్సరాదిప్రజాపర్యన్తంస్రష్టృత్వం వక్తుంరయిప్రాణయోఃసంవత్సరస్రష్ట్రోఃప్రజాపత్యుపాదానత్వాత్ ప్రజాపత్యాత్మత్వమాహ (తదేతదేకమితి). కథమేకస్యాత్త్రాన్నంచేతిభేదఇత్యాశఙ్క్యతస్యైవగుణభావవివక్షయాన్నత్వం, ప్రాధాన్యవివక్షయాచాత్తృత్వమితిభేదఇత్యాహ (గుణేతి). రయిప్రాణయోఃకథంప్రజాపత్యాత్మత్వమితిశఙ్క్యతే (కథమితి). తత్రరయ్యోఃసర్వాత్మకత్వాత్ప్రజాపతిత్వమిత్యాహ (రయిరితి). అమూర్తస్యాపివాయ్వాదేఃకేనచిదద్యమానత్వాద్రయిత్వమిత్యర్థః. ననుమూర్తామూర్తయోరత్త్రన్నరూపయోరుభయోరపిరయిత్వేఽన్నమేవరయిరితికథముక్తమిత్యాశఙ్క్యమూర్తామూర్తత్వేనవిభాగమకృత్వా సర్వస్యగుణభావమాత్రవివక్షయాసర్వంరయిరిత్యుచ్యతే- యదాఉభేవిభజ్యగుణప్రధానభావేనవివక్ష్యేతే - తదాఽమూర్తేనప్రాణేనమూర్తస్యాద్యమానత్వాన్మూర్తస్యైవరయిత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) ౫

అథాదిత్యః ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి తేన ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషు
సన్నిధత్తే । యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీంయదధోయదూర్ధ్వం యదన్తరాదిశో
యత్సర్వం ప్రకాశయతి తేనసర్వాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే॥ ౬
సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయతే తదేతదృచాభ్యుక్తమ్॥ ౭

రం.— రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ (ఆదిత్యోహవై ఇతి) అత్తఇత్యాదిత్యః- భోక్తా. సఏవప్రాణఇత్యర్థః. తస్యప్రాణశబ్దితత్వేహేతుస్సమనన్తరమేవవక్ష్యతే. *రయిరేవచన్ద్రమాఇత్యస్యాభిప్రేతమర్థమాహ (రయిర్వాఇతి) మూర్తశబ్దేనపృథివ్యప్తేజాంసిఉచ్యన్తే. అమూర్తశబ్దేనవాయ్వన్తరిక్షేఉచ్యేతే. సర్వమపిభూతజాతంరయిః- అన్నం. భోగ్యమిత్యర్థః. తస్మాన్మూర్తశబ్దితంపాఞ్చభౌతికంశరీరంసర్వంభోగ్యమేవేత్యర్థః. ౫

శం.— తథాఽమూర్తోఽపి ప్రాణోఽత్తాసర్వమేవయచ్చాద్యం. కథం. అథఆదిత్యఉదయన్- ఉద్గచ్ఛన్ యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతి- తత్ప్రాచీందిశంస్వప్రకాశేన ప్రవిశతి - వ్యాప్నోతి. తేన- స్వాత్మవ్యాప్త్యాసర్వాంస్తత్స్థాన్ ప్రాణాన్ ప్రాచ్యానన్తర్భూతాన్ రశ్మిషు - స్వాత్మావభాసరూపేషువ్యాప్తిమత్సువ్యాప్తత్వాత్ప్రాణినః సన్నిధత్తే- సన్నివేశయతి. ఆత్మభూతాన్ కరోతీత్యర్థః. తథైవయత్ప్రవిశతిదక్షిణాం- యత్ప్రతీచీంయదుదీచీమధఊర్ధ్వంయత్ప్రవిశతి- యచ్చాన్తరాదిశః - కోణదిశోఽవాన్తరదిశః. యచ్చాన్యత్సర్వం ప్రకాశయతి. తేన- స్వప్రకాశవ్యాప్త్యాసర్వాన్-సర్వదిక్స్థాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే. ౬

ఆ.— రయిశబ్దితస్యాన్నస్య ప్రజాపతిత్వార్థంసర్వాత్మత్వముక్త్వా ప్రాణస్యాపితదర్థమేవసర్వాత్మత్వముచ్యతే, అథాదిత్యఇతివాక్యేనేత్యాహ(తథేత్యాదినా)యచ్చాద్యం-తదపి ప్రాణోఽత్తా. ప్రాణోఽపిసర్వమేవేతి-సర్వాత్మకఇత్యర్థః.(స్వప్రకాశేనేతి)స్వకీయప్రకాశేన, స్వప్రభయేత్యర్థః. (అన్తర్భూతానితి) యద్యపి ప్రాణస్యాత్తృత్వముక్తం-తథాపి *రయిర్వాఏతత్సర్వమిత్యత్రామూర్తస్య ప్రాణస్యాపిగుణభావవివక్షయా అన్నత్వముక్తమితితథోక్తం. (స్వాత్మావభాసరూపేష్వితి) స్వాత్మప్రభారూపేషురశ్మిష్విత్యర్థః. (వ్యాప్తత్వాదితి) సమ్బద్ధత్వాదిత్యర్థః. ౬

రం.— (అథాదిత్యః) రయినిరూపణానన్తరంఆదిత్యఃవర్ణ్యతఇతిశేషః. ఆదిత్యశబ్దితస్యభోక్తుః ప్రాణశబ్దితత్వేహేతురుచ్యతఇతియావత్. (ఉదయన్యత్ప్రాచీందిశం ప్రవిశతీతి) అయంజీవఃసుషుప్తిస్థానాత్ ప్రబుధ్యమానఏవసన్ ప్రాచీందక్షిణాం ప్రతీచీముదీచీమధశ్చోర్ధ్వం అన్తరాదిశోయత్సర్వం ప్రకాశయన్ తత్తద్దిగ్వర్తీన్ద్రియాణిధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిద్వారాబిభర్తి-తస్మాత్సఏవ ప్రాణశబ్దితేన్ద్రియనిర్వోఢృత్వాత్ప్రాణఇత్యర్థః. ప్రాచీందిశంప్రవిశతి- ప్రకాశయతి. ప్రాచ్యాన్ పదార్థానుపలభతఇతియావత్. తేన - తస్మాద్ధేతోః ప్రాచ్యాన్ ప్రాణాన్ రశ్మిషుసన్నిధత్తే- పూర్వదిగ్వర్తిపదార్థప్రకాశకాన్ చక్షురాదీన్ ప్రాణాన్ ధర్మభూతజ్ఞానాఖ్యరశ్మిముఖేనాధితిష్ఠతి- ప్రేరయతి. ధర్మభూతజ్ఞానేనతదధిష్ఠాతృత్వలక్షణసన్నిధానాభావేచక్షురాదినాకరణేనరూపాద్యుపలమ్భానస్యాత్- చేతనానధిష్ఠితస్యకరణస్యకార్యాసమర్థత్వాదితిభావః. యద్దక్షిణాంయత్ప్రతీచీంయదుదీచీమిత్యాదౌ- యద్దక్షిణాంప్రవిశతి - తేనదాక్షిణాత్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే. యత్ ప్రతీచీం ప్రవిశతి-తేనప్రతీచ్యాన్ ప్రాణాన్రశ్మిషుసన్నిధత్తే. ఇత్యాదిశేషఃపూరణీయః. లాఘవార్థంప్రతిపర్యాయంతదనుక్తిః. అత్ర ప్రజాస్సిసృక్షుఃపరమాత్మా ప్రకృతింపురుషంచససర్జేతివక్తవ్యేపరోక్షరూపేణరయిప్రాణశబ్దాభ్యాంతదభిలాపః, రయిప్రాణయోశ్చన్ద్రాదిత్యశబ్దాభ్యామభిలాప, శ్చ *పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఇతి రీత్యాఅస్యార్థస్యస్ఫుటతరోపదేశానర్హత్వసూచనార్థః. ౬

శం.— సఏషః- అత్తాప్రాణోవైశ్వానరః- సర్వాత్మావిశ్వరూపః. విశ్వాత్మత్వాచ్చ ప్రాణోఽగ్నిశ్చసఏవాత్తోదయతే - ఉద్గచ్ఛతి ప్రత్యహంసర్వాదిశఆత్మసాత్కుర్వన్. తదేతత్- ఉక్తంవస్తుఋచా- మన్త్రేణాప్యభ్యుక్తం. ౭

ఆ.— తస్యప్రత్యక్షత్వమాహ (సఏషఇతి) (వైశ్వానరఇతి) నరాః- జీవాః. విశ్వేచతేనరాశ్చవిశ్వానరాః. సఏవవైశ్వానరః, సర్వజీవాత్మకఇత్యర్థః. విశ్వరూపః- సర్వప్రపఞ్చాత్మకఇతిభేదః. (ఉక్తంవస్త్వితి) ఆదిత్యస్యోక్తంమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౭

రం.— *ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణాదిత్యశబ్దనిర్దిష్టస్యభోక్తృవర్గస్యోదయమానస్యపరమాత్మాత్మకతామాహ (సఏషవైశ్వానరోవిశ్వరూపఇతి) యఃప్రాక్ ప్రస్తుతః ప్రజాపతిశబ్దితః- విశ్వేషాంనరాణాంనేతృత్వేనవైశ్వానరశబ్దవాచ్యః- సర్వశరీరతయావిశ్వరూపశబ్దితః-అగ్రనేతృత్వాదిగుణయోగేనఅగ్నిశబ్దితః - సఏషప్రాక్ ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టఃపరమాత్మా*ఆదిత్యోహవైప్రాణఇతిప్రాణశబ్దితభోక్తృరూపస్సన్ ఉదయతఇత్యర్థః. అయంచమన్త్రోవైశ్వానరాధికరణేపరమాత్మపరతయాసిద్ధవత్సూత్రకృద్భగవతాభాష్యకృతావ్యవహృతః. అతఏవంవ్యాఖ్యాతమితిద్రష్టవ్యం. (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్- బ్రహ్మఅభిముఖీకృత్యఋఙ్మన్త్రేణాప్యుక్తం. ౭

విశ్వరూపంహరిణంజాతవేదసంపరాయణంజ్యోతిరేకంతపన్తం।
సహస్రరశ్మిశ్శతధావర్తమానఃప్రాణః ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః॥ ౮
సంవత్సరోవైప్రజాపతిస్తస్యాయనేదక్షిణంచోత్తరంచ తద్యేహవైతదిష్టాపూ
ర్తేకృత మిత్యుపాసతేతేచాన్ద్రమసమేవ లోకమభిజయన్తేత ఏవపునరావర్తన్తేతస్మా
దేతేఋషయఃప్రజాకామాదక్షిణంప్రతిపద్యన్తే। ఏషహవైరయిర్యఃపితృయాణః॥ ౯

శం.— విశ్వరూపం- సర్వరూపం. హరిణం-రశ్మిమన్తం. జాతవేదసం- జాతప్రజ్ఞానం. పరాయణం- సర్వప్రాణాశ్రయం. జ్యోతిరేకం - సర్వప్రాణినాంచక్షుర్భూతమద్వితీయం. తపన్తం- తాపక్రియాంకుర్వాణంస్వాత్మానంసూర్యంసూరయోవిజ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మవిదః. కొసా-యంవిజ్ఞాతవన్తః. సహస్రరశ్మిః- అనేకరశ్మిః. శతధా- అనేకధా, ప్రాణిభేదేనవర్తమానః. ప్రజానాముదయత్యేషసూర్యః. యశ్చాసౌచన్ద్రమా మూర్తిరన్న, మమూర్తిశ్చప్రాణోత్తాదిత్య, స్తదేతదేకమేతన్మిథునంసర్వం. ౮

ఆ.— విశ్వరూపమిత్యాదిద్వితీయాన్తానాంసహస్రరశ్మిరిత్యాదిప్రథమాన్తానాం సామానాధికరణ్యేనాన్వయాయోగాదధ్యాహారంకృత్వావాక్యభేదేనవ్యాచష్టే (స్వాత్మానమిత్యాదినా) *సమిథునముత్పాదయత ఇత్యుపక్రాన్తంమిథునముపసంహరతి (యశ్చాసావితి). యశ్చాసౌచన్ద్రమాః, యశ్చామూర్తఃప్రాణ, స్తదేకంమిథునంసర్వం- సర్వాత్మకమిత్యన్వయః. ౮

రం.— (విశ్వరూపంహరిణమితి) విశ్వరూపం- సర్వశరీరం. జాతానివేదాంసి-వేద్యాఃయస్మాత్సజాతవేదాః. *ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీతిసర్వజ్ఞానోత్పాదకం. పరాయణం- పరమప్రాప్యం. జ్యోతిః-సర్వప్రకాశకదీప్తిమన్తం. ఏకం- అద్వితీయం. తపన్తం- జాఠరాదిత్యాదిరూపేణతపన్తం, *సన్తాపయతిస్వందేహమాపాదతలమస్తకం *అహంవైశ్వానరోభూత్వాప్రాణినాందేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తఃపచామ్యన్నంచతుర్విధమితిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం. హరిణం- హరిమిత్యర్థః. హరిశబ్దస్యనాన్తత్వంఛాన్దసం. వర్తమానః - అనువర్తమానః. తద్విధేయతయాతచ్ఛరీరభూతఇతియావత్. సహస్రరశ్మిః- నానావిధవిషయవిషయకజ్ఞానవాన్. ప్రజానాం - స్థావరజఙ్గమాత్మకానాంప్రాణః- ధారకః. సూర్యః - సూర్యవత్ప్రకాశః. ఏషః - జీవఃశతధా - దేవమనుష్యాదినానావిధదేహాత్మాభిమానశాలితయాసుషుప్తిస్థానాదుదయతి. సర్గకాలే ఉదయత ఇతివార్థః. ౮

శం.— కథంప్రజాఃకరిష్యత ఇతి. ఉచ్యతే- తదేవకాలస్సంవత్సరోవైప్రజాపతిః- తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యతిథ్యహోరాత్రసముదాయోహిసంవత్సరః, తదనన్యత్వాద్రయిప్రాణైతన్మిథునాత్మకఏవేత్యుచ్యతే, తత్కథం. తస్య - సంవత్సరస్యప్రజాపతేరయనే- మార్గౌద్వౌ- దక్షిణంచోత్తరంచ. ద్వేప్రసిద్ధేహ్యయనేషణ్మాసలక్షణే - యాభ్యాందక్షిణేనోత్తరేణచయాతిసవితా, కేవలకర్మిణాంజ్ఞానసంయుక్తకర్మవతాంచ లోకాన్విదధత్. కథం. తత్రచబ్రాహ్మణాదిషు యేవైతదుపాసత ఇతి, క్రియావిశేషణోద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. ఇష్టంచపూర్తంచఇష్టాపూర్తే- ఇత్యాదికృతమేవోపాసతే- నాకృతంనిత్యం. తేచాన్ద్రమసం - చన్ద్రమసిభవంప్రజాపతేర్మిథునాత్మకస్యాంశంరయిమన్నభూతం లోకమభిజయన్తే - కృతరూపత్వాచ్చాన్ద్రమసస్యతఏవచకృతక్షయాత్పునరావర్తన్తే- *ఇమంలోకంహీనతరంవావిశన్తీతిహ్యుక్తం. యస్మాదేవం ప్రజాపతిమన్నాత్మకంఫలత్వేనాభినిర్వర్తయన్తిచన్ద్రమిష్టాపూర్తకర్మణాఋషయః- స్వర్గద్రష్టారఃప్రజాకామాః- ప్రజార్థినోగృహస్థాః-తస్మాత్స్వకృతమేవదక్షిణం- దక్షిణాయనోపలక్షితంచన్ద్రంప్రతిపద్యన్తే. ఏషహవైరయిః- అన్నం. యఃపితృయాణః-పితృయాణోపలక్షితశ్చన్ద్రః. ౯

ఆ.— *ఏతౌమేబహుధాప్రజాఃకరిష్యత ఇత్యుక్తమ్- తత్కేనప్రకారేణేతిపృచ్ఛతి (కథమితి)- రయిప్రాణయోఃసంవత్సరాదిద్వారాప్రజాస్రష్టృత్వమిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి)- తదేవ- మిథునమేవసంవత్సరఃకాలః- సచప్రజాపతిః- ప్రజాపత్యాత్మకమిథుననిర్వర్త్యత్వాదిత్యాహ (తన్నిర్వర్త్యత్వాదితి)- తదుపపాదయతి (చన్ద్రేతి) చన్ద్రనిర్వర్త్యాస్తిథయః. ఆదిత్యనిర్వర్త్యాన్యహోరాత్రాణీతివిభాగః. తన్నిర్వర్త్యత్వేపికాలస్యకథంతదాత్మకత్వమిత్యాశఙ్క్యకార్యకారణయోరభేదాదిత్యాహ (తదనన్యత్వాదితి)- నకేవలంతిథ్యాదిద్వారాచన్ద్రాదినిర్వర్త్యత్వంసంవత్సరస్య- కింత్వయనద్వారాపీతివక్తుంతస్యాయనేఇత్యాదివాక్యం. తత్ప్రశ్నపూర్వకంవ్యాచష్టే (తత్కథమితి)- చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యత్వంకుతోహేత్వన్తరాదిత్యర్థః. కేవలకర్మిణాంలోకాన్విదధద్దక్షిణేనయాతి, జ్ఞానయుక్తకర్మవతాంలోకాన్విదధదుత్తరేణయాతీత్యన్వయః. సవితేత్యుపలక్షణం చన్ద్రస్యాపి- జ్యేష్ఠాదిదక్షిణాయనం- మార్గశీర్షాద్యుత్తరాయణమితిశ్రుతిషుప్రసిద్ధేః. తతశ్చకర్మిణాంలోకాన్విధాతుంతయోర్దక్షిణోత్తరాభ్యాం యామ్యోత్తరలోకాభ్యాంగమనా, త్తన్నిమిత్తత్వాచ్చఅయనద్వయప్రసిద్ధి, స్తన్నిర్వర్త్యత్వంతయోరయనయోరితితద్ద్వారాసంవత్సరస్యాపితన్నిర్వర్త్యత్వమిత్యర్థః. చన్ద్రాదిత్యయోఃకథంలోకవిధాయకత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి)- చన్ద్రాదిత్యనిర్వర్త్యదక్షిణోత్తరాయణద్వారాలోకప్రాప్తేః, ప్రాప్యస్యలోకస్యాపిచన్ద్రాదిత్యాత్మకత్వా, చ్చతయోస్తద్విధాయకత్వమితితద్యేహవాఇత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (తత్రేతి)-(ఇష్టంచేతి) *అగ్నిహోత్రంతపస్సత్యంవేదానామనుపాలనం।ఆతిథ్యంవైశ్వదేవంచఇష్టమిత్యభిధీయతే॥వాపీకూపతటాకాదిదేవతాయతనానిచ।అన్నప్రదానమారామఃపూర్తమిత్యభిధీయత ఇత్యుభయోర్భేదః. కృతమిత్యుపాసత ఇతికృతశబ్దోపరితనమితిశబ్దమిష్టాపూర్తేఇతిపూర్తశబ్దోపర్యాకృష్యాదిశబ్దపర్యాయతయావ్యాచ

అథోత్తరేణతపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తేఏతద్వైప్రాణానామాయతనమే తదమృతమభయమే తత్పరాయణమేతస్మాన్నపునరావర్తన్తఇత్యేషనిరోధః॥ తదేషశ్లోకః॥ ౧౦

ష్టే (ఇత్యాదీతి) దత్తమాదిశబ్దార్థః. కృతమేవోపాసతే- కార్యమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఇదంచవిశేషణంపునరావృత్తౌహేతుతయోక్తం. కృతరూపేష్టాదిజన్యత్వాచ్చన్ద్రస్యాపికృతత్వేనానిత్యత్వాత్పునరావృత్తిరిత్యాహ (కృతరూపత్వాదితి)- పునరావృత్తౌమన్త్రవాక్యంప్రమాణయతి(ఇమంలోకమితి) ౯

రం.— ఏవంసూక్ష్మప్రకృతిజీవశరీరకస్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితప్రకృతిపురుషరూపభోగ్యభోక్త్రాత్మనావిభాగముపవర్ణ్య- తస్యైవపరమాత్మనఅఖణ్డకాలరూపేణస్థితస్యఖణ్డకాలరూపేణవిభాగందర్శయిష్యన్ - చిత్తావతరణాయవాఉపాసనార్థంవాసంవత్సరాఖ్యప్రజాపతేర్దక్షిణోత్తరాయణాత్మకంరయిప్రాణరూపంవిభాగం, తథామాసాఖ్యప్రజాపతేఃరయిప్రాణశబ్దితంకృష్ణశుక్లపక్షాత్మకంవిభాగ, మహోరాత్రాత్మకకాలరూపప్రజాపతేఃరయిప్రాణాత్మకంరాత్ర్యహరాత్మకంవిభాగం, తత్ప్రసఙ్గేనరయిశబ్దార్థదక్షిణాయనకృష్ణపక్షరాత్ర్యపేక్షయాప్రాణశబ్దార్థభూతోత్తరాయణశుక్లపక్షదివసానాముత్కర్షంచవక్తుమారభతే (సంవత్సరోవైఇతి) తస్యసంవత్సరాఖ్యకాలరూపస్యప్రజాపతేఃదక్షిణోత్తరశబ్దితేద్వేఅయనే- సూర్యగత్యాధారభూతేద్వేరూపేస్తః. (తద్యేహవైఇతి) హవాఇతిప్రసిద్ధౌ. స్మరణేవా. అయమర్థః- తత్ - తత్రయే- పురుషాః ఇష్టాపూర్తేదత్తమితితత్ - కర్మోపాసతేఇత్యర్థః. *యఇమేగ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతిశ్రుత్యన్తరైకార్థ్యాత్ కృతశబ్దోదత్తపరః. ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం - ఖాతాది. ఇతిశబ్దఃప్రకారవచనః. యాగదానవాపీకూపాదికంకర్మయేఽనుతిష్ఠన్తి - తేచన్ద్రమస్సంబన్ధినంలోకమభిజయన్తే- అభిజయన్తి. ప్రాప్నువన్తి. తఏవపునరావర్తన్తే. నత్వాత్మోపాసకాఉత్తరమార్గేణగతాఇత్యర్థః. (తస్మాదేతఇతి) తస్మాద్ధేతోరేతే- కర్మఠాఃప్రజాస్వర్గాదిలక్షణక్షుద్రఫలకామాఃఋషయః - క్షుద్రఫలద్రష్టారఃదక్షిణంపన్థానంపితృయాణశబ్దితంప్రతిపద్యన్తే. ఏషపితృయాణః రయిః- అన్నప్రధానః. వైషయికభోగాత్మకఇతియావత్. యద్యపి *ధూమోరాత్రిస్తథాకృష్ణఇత్యాది ప్రమాణప్రతిపన్నఃపురాణేషుదక్షిణమార్గనిర్దిష్టఃధూమాదిశ్చన్ద్రాన్తఃపితృయాణోఽన్యః- సంవత్సరావయవభూతషణ్మాసాత్మాదక్షిణాయననిర్దిష్టోఽప్యన్యః - తథాపిదక్షిణాయనశబ్దేనద్వయోరపివ్యవహ్రియమాణత్వాత్ కాలమార్గయోరేకీకృత్యవ్యవహారఉపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అథోత్తరేణాయనేన ప్రాజాపత్యం ప్రాణమత్తారమాదిత్యమభిజయన్తే. కేన. తపసా- ఇన్ద్రియజయేనవిశేషతో బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాచ ప్రజాపత్యాత్మవిషయయా ఆత్మానం- ప్రాణంసూర్యంజగతస్తస్థుషశ్చాన్విష్య - అహమస్మీతివిదిత్వా ఆదిత్యమభిజయన్తి - అభిప్రాప్నువన్తి. ఏతద్వై ఆయతనంసర్వప్రాణానాంసామాన్యం. ఆయతనం- ఆశ్రయః. ఏతదమృతం- అవినాశి. అభయం- అతఏవభయవర్జితం. నచన్ద్రవత్ క్షయవృద్ధిభయవత్. ఏతత్పరాయణం- పరాగతిర్విద్యావతాంకర్మిణాంచజ్ఞానవతాం. ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తే - యథేతరే కేవలకర్మిణః. ఇతి- యస్మాదేషోఽవిదుషాంనిరోధః- ఆదిత్యాద్ధినిరుద్ధా అవిద్వాంసః నైతే సంవత్సరమాదిత్యమాత్మానంప్రాణమభిప్రాప్నువన్తి- సహిసంవత్సరఃకాలాత్మాఽవిదుషాంనిరోధః. తత్ - తత్రాస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రః. ౧౦

ఆ.— (అథేతి) మార్గాన్తరారమ్భార్థోఽథశబ్దః. (ప్రజాపత్యాత్మవిషయయేతి) తత్తాదాత్మ్యవిషయయేత్యర్థః. (ఆదిత్యమభిజయన్తఇతి). పూర్వమన్వయార్థముక్తం - ఇదానీంవ్యాఖ్యానార్థమితి ద్రష్టవ్యం. (సామాన్యమితి) సమష్టిరూపమిత్యర్థః. (విద్యావతామితి) కర్మానధికారిణాంఅతఏవకేవలోపాసనవతామిత్యర్థః. (కర్మిణాంచజ్ఞానవతామితి) సముచ్చయవతామిత్యర్థః. నను కేవలకర్మిణామప్యాదిత్యప్రాప్తావపునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య - తేషామాదిత్యప్రాప్తిరేవనాస్తీతివక్తుమిత్యేషఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (ఇతియస్మాదితి) తస్మాత్తేషామాదిత్యప్రాప్తిరనాశఙ్క్యేతిశేషః. ౧౦

ఆ.— యద్వా- తస్యాయనేఇత్యారభ్యఇత్యేషఇత్యన్తశ్రుతివాక్యమనయోఃరయిప్రాణరూపత్వప్రతిపాదనపరతయావ్యాఖ్యేయం. తథాహి- సంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథునానిర్వర్త్యత్వేరయిప్రాణరూపత్వంచవక్తవ్యం- తత్కథమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తదవయవయోరనయోస్తద్రూపత్వంవక్తుంతయోఃప్రథమంప్రసిద్ధిమాహ (తస్యేతి). ప్రసిద్ధిమేవాహ (యాభ్యామితి). ఏవమపికథంతయోస్తదాత్మకత్వమిత్యాహ (కథమితి). దక్షిణాయనస్యరయిత్వంవక్తుంకర్మిణాంరయిరూపచన్ద్రనిర్వర్తకత్వమాహ (తత్రేతి). (లోకమితి) సోమరూపంశరీరమిత్యర్థః. తస్యకర్మకృతత్వంపునరావృత్త్యాసాధయతి (కృతరూపత్వాదితి). రయిరూపచన్ద్రస్యదక్షిణాయనద్వారాప్రాప్యత్వాత్తస్యాయనస్యతదన్తర్భావఇతివక్తుంతస్యకర్మిభిఃప్రాప్యత్వమాహ (యస్మాదితి). ఏవంచేత్తస్యరయిత్వంసిద్ధమిత్యాహ (ఏషఇతి). (పితృయాణోపలక్షితఇతి) తత్ప్రాప్యఇత్యర్థః. తతశ్చతద్విశేషణస్యాయనస్యాపిరయిత్వమిత్యర్థః. ౯

ఆ.— ఇదానీముత్తరాయణస్యప్రాణత్వమాహ (అథేతి). ప్రాణరూపాదిత్యప్రాపకత్వాదుత్తరాయణస్య- తస్యాపిప్రాణత్వమితిసంవత్సరస్యరయిప్రాణమిథునాత్మకత్వమితితత్కార్యత్వంయుక్తమితిభావః. అస్యకర్మసాధ్యచన్ద్రవైలక్షణ్యమాహ (ఏతద్వాఇతి). ఇతరత్సర్వంసమానం. అస్మిన్నర్థే- ఇతి- సంవత్సరస్వరూపఇత్యర్థః. ౧౦

పఞ్చపాదంపితరంద్వాదశాకృతిందివఆహుఃపరేఅర్ధేపురీషిణం।
అథేమేఅన్యఉపరేవిచక్షణంసప్తచక్రేషడరఆహురర్పితమితి॥ ౧౧
మాసోవైప్రజాపతిస్తస్యకృష్ణపక్షఏవరయిఃశుక్లః ప్రాణస్తస్మాదేతే
ఋషయశ్శుక్లఇష్టింకుర్వన్తీతరఇతరస్మిన్॥ ౧౨

రం.— (అథోత్తరేణేతి) అథశబ్దోవాక్యాన్తరోపక్రమే. యేతావత్ *కింప్రజయాకరిష్యామఇతివిరక్తాఋషయఃకాయక్లేశాదిలక్షణేనతపసా, స్త్రీసఙ్గరాహిత్యలక్షణేనబ్రహ్మచర్యేణ, ఆస్తిక్యబుద్ధిలక్షణయాశ్రద్ధయా, ప్రత్యగాత్మవిద్యయా, పరమాత్మానముపాస్యఅర్చిరాద్యుత్తరాయణేన *ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసంచన్ద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీత్యుక్తప్రకారేణబ్రహ్మప్రాప్తిద్వారభూతంఆదిత్యమభిజయన్తే- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. అన్వేష్టవ్యతయానిర్దిష్టమాత్మానంసంస్తువన్ తేషామపునరావృత్తిందర్శయతి. (ఏతద్వైప్రాణానామితి) అయతనశబ్దాపేక్షయాఏతదితినపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ప్రాణానాం- ప్రాణభృతామాయతనం- ఆధారభూతం. *తద్యథారథస్యారేషునేమిరర్పితానాభావరాఅర్పితాఃఏవమేవైతాభూతమాత్రాఃప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాఃప్రజ్ఞామాత్రాఃప్రాణేఽర్పితాఇతిపరమాత్మనస్సకలచేతనాధారత్వోక్తేః. ఏతత్పరాయణం- పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తే- ఉపాసకాఇతిశేషః. ఉత్తరేణమార్గేణగతాః *మాముపేత్యతుకౌన్తేయపునర్జన్మనవిద్యతఇత్యుక్తరీత్యాపరమాత్మానంప్రాప్యననివర్తన్తఇత్యర్థః. (ఏషనిరోధః) ఏషః- *ప్రజాకామోవైప్రజాపతిరితిప్రాక్ప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టపరమాత్మాస్వంప్రాప్తస్యపునరావృత్తినిరోధకారీ. అతస్తంపరమాత్మానంప్రజాపతిశబ్దితంప్రాప్తస్యతదుపాసకస్యఅపునరావృత్తిరుపపద్యతఇతిభావః. అత్రఏషఇత్యేతచ్ఛబ్దేనప్రజాపతిపరామర్శాత్ ఆత్మానమన్విష్యేత్యాత్మశబ్దోఽపిప్రజాపతిపరఏవ. అతఏవసర్వమత్రైవసర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః- *తపసాబ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయావిద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తే - ఏతస్మాన్నపునరావర్తన్తఇతిఅర్చిరాదిగత్యాఅపునరావృత్తిప్రతిపాదనాత్ *ప్రజాకామోవైప్రజాపతిరితిప్రజాపతిశబ్దనిర్దిష్టఃపరంబ్రహ్మేతిప్రతిపాదితమితిద్రష్టవ్యం. (తదేషశ్లోకః) తత్- తస్మిన్సంవత్సరాత్మనిప్రజాపతౌవక్ష్యమాణశ్లోకఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— పఞ్చపాదం - పఞ్చర్తవఃపాదాఇవాస్యసంవత్సరాత్మనఆదిత్యస్య. తైరసౌపాదైరివర్తుభిరావర్తతే. హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యేయంకల్పనా. పితరం- సర్వస్యజనయితృత్వాత్పితృత్వంతస్య. ద్వాదశమాసాఆకృతయః- అవయవాః. ఆకరణంవా- అవయవీకరణమస్యద్వాదశమాసైః. తంద్వాదశాకృతిం. దివః-ద్యులోకాత్పరే- ఊర్ధ్వేఅర్ధే-స్థానే. తృతీయస్యాందివీత్యర్థః. పురీషిణం - పురీషవన్తం. ఉదకవన్తమాహుఃకాలవిదః. విచక్షణం- నిపుణం. సర్వజ్ఞంసప్తచక్రే - సప్తహయరూపేచక్రేసతతగతిమతికాలాత్మనిషడరే - షడృతుమతిఆహుః- సర్వమిదంజగత్తస్మిన్నర్పితం - అరాఇవరథనాభౌనివిష్టమితి. యదిపఞ్చపాదోద్వాదశాకృతిః - యదివాసప్తచక్రఃషడరః- సర్వథాపిసంవత్సరఃకాలాత్మాప్రజాపతిశ్చన్ద్రాదిత్యలక్షణోఽపిజగతఃకారణం. ౧౧

ఆ.— (ఇయంకల్పనేతి) పఞ్చధాకల్పనేత్యర్థః. (జనయితృత్వాదితి) సంవత్సరాత్మకకాలస్యసర్వజనకత్వాదిత్యర్థః. సమానాధికరణబహువ్రీహితయావ్యాఖ్యాయవ్యధికరణబహువ్రీహిత్వేనాహ (ఆకరణంవేతి), (అవయవీకరణమితి) అవయవిత్వేనకరణమిత్యర్థః. పక్షద్వయేఽప్యేకఏవార్థః. (ద్యులోకాదితి)ఆకాశరూపాదన్తరిక్షలోకాదిత్యర్థః. అన్యథాస్వర్గలోకాత్పరస్యచతుర్థత్వేనతృతీయస్యామిత్యనన్వయాపత్తేః. (ఉదకవన్తమితి) *ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిరితిస్మృతేరిత్యర్థః. అన్యేఇత్యస్యపూర్వాన్పరానాహురిత్యనేనసమ్బన్ధః. ఉఇతితుశబ్దసమానార్థోనిపాతః. పరేతుతమేవవిచక్షణమాహురిత్యన్వయః. కిమాహురిత్యతఆహ (సప్తచక్రఇతి) తస్మిన్సప్తచక్రేషడరేకాలాత్మకేసర్వమిదంజగదర్పితమిత్యాహురిత్యర్థః. మతద్వయేఽపికిందృశోఽర్థభేదఇత్యతఆహ (యదీతి) పూర్వమతేఋతూనాంపాదత్వకల్పనయామాసానామవయవత్వకల్పనయాఆదిత్యాత్మనాసంవత్సరఃకాలఏవోక్తః. ద్వితీయేతుహేమన్తశిశిరాపృథక్కృత్యషణ్ణామృతూనామరత్వకల్పనయాసంవత్సరస్యాపివర్తనగుణమాదాయచక్రత్వకల్పనయాకాలప్రాధాన్యేనసర్వాశ్రయత్వేనచసఏవోక్తః. పక్షద్వయేఽపిగుణభేదేనకల్పనాభేదేనచభేదః- నత్వర్థభేదఇత్యర్థః ౧౧

రం.— (పఞ్చపాదంపితరమితి) వత్సరసంవత్సరపరివత్సరఇడావత్సరానువత్సరరూపాఃపఞ్చపాదాఃయస్యసఃపఞ్చపాదః. అథవా- హేమన్తశిశిరయోరేకీకరణాత్ షడృతవఃపఞ్చర్తవఃసంపద్యన్తే. తేపాదాఃయస్యసః. తం. పితరం- సర్వస్యజనకం. ద్వాదశాకృతిం- ద్వాదశమాసాకృతిం. దివః- స్వర్గాత్ పరే- పరస్మిన్నర్ధే- స్థానేపురీషిణం- పురీషశబ్దేనస్వర్గభూమిసన్నిహితంబ్రహ్మాణ్డగోళకావరణముచ్యతే. సోఽస్యస్థానత్వేనాస్తీతిపురీషిణమాహురిత్యన్వయః. అథశబ్దఃపక్షాన్తరపరిగ్రహే. ఉశబ్దఅవధారణే. పరశబ్దఉత్కృష్టవచనః. పూర్వోక్తేభ్యఃఅన్యేఉత్కృష్టాఃఇమే- కాలతత్త్వవిదఃఆదిత్యాదిగ్రహసప్తకలక్షణచక్రయుక్తేఋతులక్షణారషట్కయుక్తేసంవత్సరాఖ్యేరథేజగత్సర్వంవిచక్షణం - కుశలం. నిశ్చలంయథాభవతితథాఅర్పితమిత్యాహుః. ౧౧

శం.— యస్మిన్నిదంశ్రితంవిశ్వం- సఏవప్రజాపతిస్సంవత్సరాఖ్యఃస్వావయవేమాసేకృత్స్నఃపరిసమాప్యతే- మాసోవైప్రజాపతిః- యథోక్తలక్షణఏవమిథునాత్మకః. తస్యమాసాత్మనఃప్రజాపతేరేకోభాగఃకృష్ణపక్షోరయిః- అన్నంచన్ద్రమాః. అపరోభాగశ్శుక్లః- శుక్లపక్షః ప్రాణః-

అహోరాత్రో వై ప్రజాపతి స్తస్యాహ రేవ ప్రాణో రాత్రి రేవ రయిః ప్రాణం వా ఏతే ప్రస్కన్దన్తి।
యే దివా రత్యా సంయుజ్యన్తే బ్రహ్మచర్య మేవ తద్య ద్రాత్రౌ రత్యా సంయుజ్యన్తే॥ ౧౩
అన్నం వై ప్రజాపతి స్తతో హ వై తద్రేత స్తస్మా దిమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి॥ ౧౪

ఆదిత్యో౽త్తాగ్నిః. యస్మాచ్ఛుక్లపక్షాత్మానం ప్రాణం సర్వమేవ పశ్యన్తి- తస్మాత్ప్రాణదర్శిన ఏతే ఋషయః కృష్ణపక్షేపీష్టిం-యాగం కుర్వన్తః శుక్లపక్ష ఏవ కుర్వన్తి, ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్న దృశ్యతే యస్మాత్. ఇతరే తు ప్రాణం న పశ్యన్తీత్యదర్శనలక్షణం కృష్ణాత్మానమేవ పశ్యన్తి- ఇతరేఇతరస్మిన్- కృష్ణపక్ష ఏవ కుర్వన్తి శుక్లే కుర్వన్తోపి. ౧౨

ఆ.— కారణత్వేనోక్తం జగదాశ్రయత్వం హేతుమాహ (యస్మిన్నితి) సంవత్సరస్యాపి మాసాహోరాత్రరూపవ్యతిరేకేణౌషధ్యాదిజనకత్వాభావాత్తస్య మాసాద్యాత్మకత్వమాహ (స ఏవేతి) (యథోక్తేతి) సంవత్సరరూపో రయిప్రాణమిథునాత్మక ఇత్యర్థః. శుక్లకృష్ణయోరపి దర్శపూర్ణమాసాదికర్మానుష్ఠానదర్శనాత్తస్మాదేత ఋషయ ఇత్యాది వాక్యమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య శుక్లస్య ప్రాణాత్మత్వజ్ఞానస్తుతిపరతయా వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) యస్మాత్ప్రాణం సర్వమేవ- సర్వాత్మకమేవ పశ్యన్తి, యస్మాచ్చ ప్రాణవ్యతిరేకేణ కృష్ణపక్షస్తైర్న దృశ్యతే,- తస్మాదిత్యన్వయః. ప్రాణస్య శుక్లపక్షాత్మకత్వాత్కృష్ణపక్షాదిసర్వజగతః ప్రాణాత్మత్వాత్ప్రాణద్వారా కృష్ణపక్షస్యాపి శుక్లపక్షత్వే సతి కృష్ణే కుర్వన్తోపి ప్రకాశాత్మకే శుక్ల ఏవ కుర్వన్తీతి శుక్లపక్షే ప్రాణత్వజ్ఞానస్య స్తుతిరిత్యర్థః. ఏతత్స్తుత్యర్థమేవ జ్ఞానరహితాన్నిన్దతి (ఇతరేత్వితి) యే తు సర్వాత్మానం ప్రాణం న పశ్యన్త్యజ్ఞత్వాత్ - తేషాం శుక్లపక్షః ప్రాణత్వేనాజ్ఞాయమానత్వాదజ్ఞానాత్మకస్సన్ కృష్ణపక్షత్వమాపద్యతే. అతశ్శుక్లే కుర్వన్తోపి అదర్శనాత్మకత్వాత్ప్రకాశరహితే కృష్ణ ఏవ కుర్వన్తీతి తే నిన్ద్యన్త ఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యారూఢం కరోతి (ఇతర ఇతి). ౧౨

రం. యథా సంవత్సరో రయిప్రాణాత్మనా విభక్తః - ఏవం మాసోపి విభక్త ఇత్యుపాసనార్థం ప్రదర్శయతి (మాసో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టోర్థః. (తస్మాదేత ఇతి) యస్మాత్ శుక్లః పక్షః ప్రాణతయా ఉత్కృష్టః- తస్మాదృషయః- అతీన్ద్రియార్థద్రష్టారస్సర్వేపి శుక్లపక్ష ఏవ శోభనాని కర్మాణి కుర్వన్తి. ఇతరే- అనృషయః. అజ్ఞాః పునః అప్రాణతయా అసారభూతే కృష్ణపక్షే కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౨

శం.— సోపి మాసాత్మా ప్రజాపతిః స్వావయవే౽హోరాత్రే పరిసమాప్యతే పూర్వవత్- తస్యాప్యహరేవ ప్రాణః- అత్తా౽గ్నిః. రాత్రిరేవ రయిః- పూర్వవత్. ప్రాణమహరాత్మానం వై ఏతే ప్రస్కన్దన్తి - నిర్గమయన్తి- శోషయన్తి వా, స్వాత్మనో విచ్ఛిద్యాపనయన్తి. కే. యే దివా- అహని రత్యా- రతికారణభూతయా సహ స్త్రియా సంయుజ్యన్తే- మైథునమాచరన్తి మూఢాః. యత ఏవం - తస్మాత్తన్న కర్తవ్యమితి ప్రతిషేధః ప్రాసఙ్గికః. యద్రాత్రౌ సంయుజ్యన్తే రత్యా ఋతౌ - బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి - ప్రశస్తత్వాదృతౌ భార్యాగమనం కర్తవ్యమితి. అయమపి ప్రాసఙ్గికో విధిః. ౧౩

ఆ.— (రయిః పూర్వవదితి) రయిరన్నం చన్ద్రమా ఇత్యర్థః. అహ్నః ప్రాణత్వోక్తిప్రసఙ్గాదహ్ని మైథునం నిషేధతి (ప్రాణమితి) ౧౩

రం.— అముమేవ విభాగమహోరాత్రేప్యుపాసనాయ దర్శయతి (అహోరాత్రో వై ప్రజాపతిరితి) స్పష్టోర్థః. (ప్రాణం వా ఏత ఇతి) యస్మాద్ధేతోరహ్నః ప్రాణరూపత్వం- అత ఏవ రత్యా- రత్యర్థం. ప్రయోజనస్య హేతుత్వవివక్షయా తృతీయా. ప్రాణభూతే౽హ్ని స్త్రీభిర్యే సంయుజ్యన్తే, త ఏతే ప్రాణమేవ ప్రస్కన్దన్తి - ప్రకర్షేణ శోషయన్తి. ప్రాణాపచారాత్ప్రాణమేవ నిఘ్నన్తీత్యర్థః. నను తర్హి స్వయోషిద్గమనం గృహస్థైర్న కార్యమిత్యాశఙ్క్య రాత్రౌ కార్యమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యమేవ తదితి) రత్యర్థం రాత్రౌ స్త్రీసంప్రయోగో బ్రహ్మచర్యమేవ. మైథునమేవ న భవతీత్యర్థః. తన్న దోషాయేతి యావత్. ౧౩

శం.— ప్రకృతం తూచ్యతే - సో౽హోరాత్రాత్మకః ప్రజాపతిర్వ్రీహియవాద్యన్నాత్మనా వ్యవస్థిత ఇత్యేవం క్రమేణాహోరాత్రప్రజాపతిరన్నే విపరిణమ్యతే- అన్నం వై ప్రజాపతిః. కథం. తతః తస్మాద్ధ వై రేతః- నృబీజం తత్ప్రజాకారణం. తస్మాత్- యోషితి సిక్తాదిమాః మనుష్యాదిలక్షణాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే. యత్పృష్టం కుతో హ వై ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి- తదేవం చన్ద్రాదిత్యమిథునాదిక్రమేణాహోరాత్రాన్తేనాన్నరేతోద్వారేణేమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి నిర్ణీతం. ౧౪

ఆ.— (ప్రకృతమితి) *కుతో హ వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి పృష్టమిత్యర్థః. పూర్వోక్తం సర్వమేతదుపయోగితయోక్తం-న తు సాక్షాత్ప్రకృతమితి భావః. (ఏవం క్రమేణేతి) రయిప్రాణసంవత్సరాదిక్రమేణ పరిణమ్య వ్రీహ్యాద్యాత్మనా వ్యవస్థితస్సన్ అన్నం వై ప్రజాపతిః - అన్నాత్మకో జాతః ప్రజాపతిరిత్యన్వయః. (కథమితి) అన్నరూపత్వేపి తస్య కథం ప్రజాజనకత్వమిత్యర్థః. (తత ఇతి) భక్షితాదన్నాదిత్యర్థః. రేత ఇతి శోణితస్యాప్యుపలక్షణం- తుల్యత్వాదితి. ౧౪

రం.— నను ప్రకృతిపురుషకాలాత్మకం బ్రహ్మ కథం ప్రజానాముపాదానమిత్యుచ్యతే-అన్నపరిణామభూతస్య రేతస ఏవ ప్రజోపాదానత్వదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నం వై ప్రజాపతిరితి) అన్నావస్థం, తదుత్పన్నరేతో౽వస్థం, చ యతః ప్రజాపతిశబ్దితం బ్రహ్మైవ - అతః ప్రకృతి

తద్యేహతత్ప్రజాపతివ్రతంచరన్తితేమిథునముత్పాదయన్తే।
తేషామేవైషబ్రహ్మలోకోయేషాంతపోబ్రహ్మచర్యంయేషుసత్యంప్రతిష్ఠితమ్॥ ౧౫
తేషామసౌవిరజోబ్రహ్మలోకోనయేషుజిహ్మమనృతంనమాయాచేతి॥ ౧౬

ఇతి ప్రథమః ప్రశ్నః.

పురుషసంవత్సరమాసాదికాలాన్నరేతోఽవస్థారూపాద్బ్రహ్మణస్సర్వాః ప్రజాః ప్రజాయన్తఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య బ్రహ్మణఉపాదానత్వముపపద్యతఇతిభావః. ౧౪

శం.— తత్- తత్రైవంసతియే- గృహస్థాః. హవై ఇతి ప్రసిద్ధిస్మరణార్థౌనిపాతౌ. తత్ప్రజాపతేర్వ్రతం- ఋతౌభార్యాగమనంచరన్తి- కుర్వన్తి. తేషాందృష్టఫలమిదం. కిం. తేమిథునం- పుత్రాన్దుహితరశ్చోత్పాదయన్తే. అదృష్టంచఫలమిష్టాపూర్తదత్తకారిణాంతేషామేవైషః - యశ్చాన్ద్రమసో బ్రహ్మలోకఃపితృయాణలక్షణః. యేషాంతపః - స్నాతకవ్రతాదీని. బ్రహ్మచర్యం - ఋతోరన్యత్ర మైథునాసమాచరణం బ్రహ్మచర్యం. యేషుచసత్యం- అనృతవర్జనం. ప్రతిష్ఠితం- అవ్యభిచారితయావర్తతే. ౧౫

ఆ.— ప్రజాపతివ్రతాచరణమాత్రేణాదృష్టఫలంచన్ద్రలోకఃప్రాప్యేతమూర్ఖాణామపి - ప్రసఙ్గాదతఆహ (ఇష్టాపూర్తేతి) (చాన్ద్రమసోబ్రహ్మలోకఇతి) అపరబ్రహ్మణఃప్రజాపతేరంశత్వాద్రయిరూపస్య చన్ద్రస్య బ్రహ్మలోకత్వమిత్యర్థః. ఇష్టాదికారిణాంతపఆదికమపిచన్ద్రలోకప్రాప్త్యర్థమపేక్షితమిత్యతఆహ (యేషాంతపఇతి). ౧౫

రం.— తత్ప్రసఙ్గాదముముక్షునిన్దాపూర్వకంముముక్షూన్స్తౌతి (తద్యేహవైప్రజాపతివ్రతంచరన్తీతి) తస్మాద్యే *అన్నంవైప్రజాపతిరితి ప్రజాపతిశబ్దితస్యాన్నస్యవ్రతం - భక్షణంవ్రతత్వేనానుతిష్ఠన్తి. యేఽన్నభక్షణశీలాః బ్రహ్మచర్యరహితాః - తఏవ ప్రజాఉత్పాదయన్తే. ఏషబ్రహ్మలోకః- పుత్రపశ్వాదిలక్షణఃకార్యభూతబ్రహ్మరూపోలోకస్తేషామేవ. నత్వాత్మకామానామితిభావః. (యేషాంతపోబ్రహ్మచర్యమితి) యేషాంకాయశోషణాఖ్యంతపః- నభక్షణశీలతా. మైథునవర్జం. యేషుచసత్యవచనంప్రతిష్ఠితం. యేషుచ *మనస్యన్యత్ వచస్యన్యత్ కర్మణ్యన్యత్ దురాత్మనామిత్యుక్తకౌటిల్యలక్షణజిహ్మత్వంనాస్తి. భూతాహితమసత్యవచనంనాస్తి. తేషామసౌవిరజః- నిర్దోషఃబ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకః. పరబ్రహ్మరూపంఫలమిత్యర్థః. తథైవవ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవివృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దఃప్రతివచనసమాప్తౌ.................. ౧౫-౧౬

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ప్రథమ ప్రశ్న భాష్యమ్.

శం.— యస్తుపునరాదిత్యోపలక్షితఉత్తరాయణఃప్రాణాత్మభావోవిరజః- శుద్ధః- నచన్ద్రబ్రహ్మలోకవద్రజస్వలోవృద్ధిక్షయాదియుక్తః- అసౌకేషాంతేషామితి. ఉచ్యతే- యథాగృహస్థానామనేకవిరుద్ధసంవ్యవహారప్రయోజనవత్త్వాజ్జిహ్మం-కౌటిల్యం-వక్రభావోఽవశ్యంభావి- తథానయేషుజిహ్మం. యథాచగృహస్థానాంక్రీడాదినిమిత్తమనృతమవర్జనీయం - తథానయేషుతత్. తథామాయాగృహస్థానామివనయేషువిద్యతే. మాయానామబహిరన్యథాత్మానంప్రకాశ్యాన్యథైవకార్యంకరోతి - సామాయామిథ్యాచారరూపా. మాయేత్యేవమాదయోదోషాయేష్వధికారిషు బ్రహ్మచారివానప్రస్థభిక్షుషునిమిత్తాభావాన్నవిద్యన్తే- తత్సాధనానురూపేణైవతేషామసౌవిరజో బ్రహ్మలోకఇత్యేషాజ్ఞానయుక్తకర్మవతాంగతిః. పూర్వోక్తస్తుబ్రహ్మలోకఃకేవలకర్మిణాంచన్ద్రలోకఇతి. ౧౬

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— తేషామసౌవిరజఇత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యస్త్వితి) (ఉత్తరాయణఇతి) తేనప్రాప్యఇత్యర్థః. ప్రాణాత్మభావః- అపరబ్రహ్మతయావస్థానమిత్యర్థః. (అసౌకేషాంతేషామితి) తేషామసౌవిరజఇత్యత్ర తేషామిత్యనేనకేషాంనిర్దేశఇతి ప్రశ్నార్థః. నయేషుజిహ్మమిత్యత్ర జిహ్మాదిశబ్దంవ్యతిరేకప్రదర్శనేనవ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా), మాయాగ్రహణంతాదృశానాందోషాణాముపలక్షణమితివదన్వాక్యార్థంసంగృహ్య దర్శయతి (మాయేత్యేవమితి). (భిక్షుష్వితి) పరమహంసవ్యతిరిక్తానాంకుటీచరాణాంగ్రహణం. తేషాంబ్రహ్మలోకాదపివిరక్తత్వేనతత్రానర్థిత్వాత్. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేషేతి) ౧౬

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రశ్నభాష్యటీకా.

ప్రశ్నోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథహైనంభార్గవో వైదర్భిఃపప్రచ్ఛ। భగవన్ కత్యేవదేవాః
ప్రజాంవిధారయన్తే కతరఏతత్ప్రకాశయన్తే కఃపునరేషాంవరిష్ఠఇతి॥ ౧
తస్మైసహోవాచాకాశోహవాఏషదేవోవాయురగ్నిరాపఃపృథివీవాఙ్మనశ్చక్షుఃశ్రోత్రంచ।
తేప్రకాశ్యాభివదన్తివయమేతద్బాణమవష్టభ్యవిధారయామః॥ ౨

శం.— ప్రాణోఽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం - తస్య ప్రజాపతిత్వమత్తృత్వంచాస్మిన్ శరీరేఽవధారయితవ్యమిత్యయం ప్రశ్నఆరభ్యతే. అథ- అనన్తరం హ- కిలైనంభార్గవో వైదర్భిఃపప్రచ్ఛ హేభగవన్ కత్యేవదేవాః ప్రజాం-శరీరలక్షణాంవిధారయన్తే-విశేషేణధారయన్తే. కతరే బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవిభక్తానామేతత్ప్రకాశనం - స్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కోసౌపునరేషాంవరిష్ఠః- ప్రధానఃకార్యకారణలక్షణానామితి. ౧

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరస్యైతేనప్రశ్నేనసఙ్గతిమాహ (ప్రాణోఽత్తేతి). (అవధారయితవ్యమితి) *అత్తావిశ్వస్యసత్పతిరిత్యత్తృత్వస్య *ఏషోఽగ్నిస్తపతీత్యారభ్య *అరాఇవరథనాభౌ ప్రాణేసర్వంప్రతిష్ఠితం *ప్రజాపతిశ్చరసిగర్భేత్వమేవప్రతిజాయసఇత్యాదినాచప్రజాపతిత్వస్యోత్తరత్రవక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇదముపలక్షణం- పూర్వంగతిశ్రవణేనవిరక్తస్యాపిచిత్తైకాగ్ర్యంవినావక్ష్యమాణాత్మజ్ఞానాసిద్ధేస్తదర్థం, మన్దానాంఫలవిశేషార్థం, చప్రాణోపాసనార్థంప్రశ్నద్వయారమ్భః. తత్రాపిశ్రేష్ఠత్వాత్తృత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణనిర్ధారణార్థంద్వితీయఃప్రశ్నః. తదుత్పత్త్యాదినిర్ధారణపూర్వకంతదుపాసనవిధానార్థంతృతీయఃప్రశ్నఇత్యపిద్రష్టవ్యం. ప్రజాశబ్దేనశరీరమేవగృహ్యతే- నజీవః- తస్యప్రాణధారకత్వేనతద్ధార్యత్వాభావాదిత్యాహ (శరీరేతి). విభక్తానామితినిర్ధారణేషష్ఠీ. (స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనమితి) అవకాశదానాదికమాకాశాదీనాంమాహాత్మ్యం. తస్యఖ్యాపనం- తస్యలోకాన్ ప్రతిప్రకటనం. తత్ప్రకాశయన్తే-కుర్వన్తీత్యర్థః, పాకంపచతీతివత్. అవకాశదానాదికంస్వస్వకార్యంసర్వలోకప్రకటనంయథాతథాకతరేకుర్వన్తీత్యర్థః. ౧

రం.— దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణాదివిలక్షణప్రత్యగాత్మశోధనాయప్రశ్నానవతారయతి. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః *ఉత్తరేషుఖణ్డేషుప్రత్యగాత్మావిశోధ్యతఇతి. (అథహైనమితి) కబన్ధిప్రశ్నానన్తరంపిప్పలాదంభార్గవోవైదర్భిఃపృష్టవాన్. కిమితి (భగవన్నితి) హేభగవన్ కింసఙ్ఖ్యాకాదేవాఃస్థావరజఙ్గమాత్మికాంప్రజాంబిభ్రతి. తేష్వేవదేవేషుకతరేదేవాఃఏతత్-శరీరంతత్కార్యంప్రకాశయన్తే. కఃపునరేషాంశ్రేష్ఠఇతి. ౧

శం.— ఏవంపృష్టవతేతస్మైసహోవాచ-ఆకాశోహవాఏషదేవోవాయురగ్నిరాపఃపృథివీత్యేతానిపఞ్చమహాభూతానిశరీరారమ్భకాణి. వాఙ్మనశ్చక్షుఃశ్రోత్రమిత్యాదీనికర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణిచశరీరంధారయన్తే. తన్మధ్యేకర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాణిశరీరేస్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనం ప్రకాశయన్తే. కార్యలక్షణాఃకరణలక్షణాశ్చతేదేవాఆత్మనోమాహాత్మ్యంప్రకాశ్యాభివదన్తిస్పర్ధమానాఃశ్రేష్ఠతాయై. కథంవదన్తి. వయమేతద్బాణం- శరీరంకార్యకారణసఙ్ఘాతమవష్టభ్యప్రాసాదమివస్తమ్భాదయోఽవిశిథిలీకృత్యవిధారయామః- విస్పష్టంధారయామః. మయైవైకేనాయంసఙ్ఘాతోధ్రియతఇత్యేకైకస్యాభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (ఏషదేవఇతి) వక్ష్యమాణాభివదనాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థంచేతనత్వంసమ్భావయితుందేవఇతివిశేషణం *అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిన్యాయేనాకాశాద్యభిమానిదేవతాగ్రహణార్థం. తచ్చవిశేషణంవాయ్వాదిష్వపిసర్వత్రసమ్బధ్యతే. వాగ్గ్రహణంకర్మేన్ద్రియోపలక్షణార్థం. చక్షురాదిగ్రహణంజ్ఞానేన్ద్రియోపలక్షణార్థమితిమత్వాహ (కర్మేన్ద్రియేతి) కార్యలక్షణాః - శరీరాకారేణపరిణతాఆకాశాదయః. కరణలక్షణాని- ఇన్ద్రియాణి. (మాహాత్మ్యమితి) ఆకాశాదీనామవకాశదానాదిరూపంశరీరధారణైకదేశాత్మకంప్రకాశ్యంస్వకార్యం. ప్రకాశ్య- సర్వలోకప్రకటంయథాతథాకృత్వా. అభివదన్తి- అభితః- సర్వతఃకృత్స్నంశరీరధారణంప్రత్యేకంవయమేవకుర్మఇతివదన్తీత్యర్థః. (బాణమితి) బాతీతి- బవయోరభేదాద్వాతి- కుత్సితంగన్ధంవహతీతివా- వినాశంగచ్ఛతీతివా- దేశాద్దేశాన్తరంగచ్ఛతీతివా - బాణం. బాణమివబాణం. కార్యకరణసఙ్ఘాతంశరీరమిత్యర్థః. ౨- ౩

రం.— (తస్మైసహోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యైవధారకత్వప్రకాశకత్వశ్రేష్ఠత్వానివక్తుమాఖ్యాయికామాహ (ఆకాశోహవాఇతి) హవాఇతిప్రసిద్ధ్యతిశయే. ఏషః- ప్రసిద్ధఆకాశః. దీవ్యతి-గచ్ఛతీతిదేవః - గమనశీలః. తాదృశోవాయుశ్చాగ్నిరాపఃపృథివీ. వాక్శబ్దేనకర్మేన్ద్రియాణిసర్వాణ్యుపలక్ష్యన్తే. చక్షుఃశ్రోత్రశబ్దేనజ్ఞానేన్ద్రియాణి. (తేప్రకాశ్యాభివదన్తీతి) ఆకాశాదయస్సర్వేమిలిత్వాపురోవర్తిశరీరంప్రదర్శ్యఅభితఃస్థిత్వావదన్తిస్మ. కిమితి. వయంబాణవత్ సఞ్చారశీలమేతత్- పురోవర్తిశరీరమవలమ్బ్యవిధారయామః - అవకాశాదివివిధకార్యక్షమతయాధారయామఇత్యర్థః. ౨

తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ। మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్
పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీతి॥ ౩

తేఽశ్రద్దధానా బభూవుః సోఽభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ తస్మిన్నుత్క్రామ
త్యథేతరే సర్వ ఏవోత్క్రామన్తే తస్మిగ్ంశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే। తద్యథా మ
క్షికా మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే తస్మిగ్ంశ్చ ప్రతిష్ఠమానే
సర్వా ఏవ ప్రాతిష్ఠన్త ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చ తే ప్రీతాః ప్రాణం స్తున్వన్తి॥ ౪

ఏషోఽగ్నిస్తపత్యేష సూర్య ఏష పర్జన్యో మఘవానేష వాయుః।
ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సదసచ్చామృతం చ యత్॥ ౫

శం.— తానేవమభిమానవతో వరిష్ఠః ప్రాణః- ముఖ్య ఉవాచ- ఉక్తవాన్. మా మైవం మోహమాపద్యథ-అవివేకతయాభిమానం మా కురుత. యస్మాదహమేవైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి పఞ్చధా ఆత్మానం ప్రవిభజ్య- ప్రాణాదివృత్తిభేదం స్వస్య కృత్వా విధారయామీతి. ౩

అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి.

రం.— (తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ) ముఖ్యః ప్రాణ ఉవాచేత్యర్థః. కిమితి (మా మోహమాపద్యథేతి) హే ఆకాశాదయః ఈదృశీం విపరీతబుద్ధిం మా గచ్ఛత. అహమేవాత్మానం ప్రాణాపానవ్యానసమానోదానరూపేణ పఞ్చధా విభజ్య ధారయామీతి. ఏవం వదతో ముఖ్యప్రాణస్యాయం భావః - హే ఆకాశాదయః భవన్తః అవకాశాది ప్రాతిస్వికకార్యక్షమాః. అహం తు భవతామపి కార్యనిమిత్తత్వాద్భవత్కార్యక్షమః. మయాఽక్రియమాణే జీవనే తు భవత్సు న కోఽపి క్షమ ఇతి. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవతి చాస్మింస్తే అశ్రద్దధానాః- అప్రత్యయవన్తో బభూవుః కథమేతదేవమితి. స చ ప్రాణస్తేషామశ్రద్దధానతామాలక్ష్యాభిమానాదూర్ధ్వముత్క్రామత ఇవ-ఉత్క్రామతీవ, ఇదముత్క్రాన్తవానివ స రోషాన్నిరపేక్షః. తస్మిన్నుత్క్రామతి యద్వృత్తం-తద్దృష్టాన్తేన ప్రత్యక్షీకరోతి-తస్మిన్నుత్క్రామతి సతి అథ-అనన్తరమేవేతరే సర్వ ఏవ ప్రాణాశ్చక్షురాదయ ఉత్క్రామన్తే-ఉత్క్రామన్తి-ఉచ్చక్రముః. తస్మింశ్చ ప్రాణే ప్రతిష్ఠమానే-తూష్ణీం భవతి- అనుత్క్రామతి సతి సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే- తూష్ణీం వ్యవస్థితా అభూవన్. తద్యథా లోకే మక్షికాః- మధుకరాః స్వరాజానం - మధుకరరాజానముత్క్రామన్తం ప్రతి సర్వా ఏవోత్క్రామన్తే- తస్మింశ్చ ప్రతిష్ఠమానే సర్వా ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే- ప్రతిష్ఠన్తి. యథాయం దృష్టాన్తః- ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుః శ్రోత్రం చెత్యాదయః. త ఉత్సృజ్యాశ్రద్దధానతాం- బుద్ధ్వా ప్రాణమాహాత్మ్యం ప్రీతాః ప్రాణం స్తువన్తి. ౪

ఆ.— (కథమేతదేవమితి) ఏతత్తు- అహమేవైతదిత్యాద్యుక్తం. ఏవం - యథాభూతం కథమిత్యర్థః. (ఉత్క్రాన్తవానివేతి) అత్యన్తోత్క్రాన్త్యభావాదివశబ్దః. (నిరపేక్ష ఇతి) స్వయమేవేత్యర్థః. (దృష్టాన్తేనేతి) తద్యథేతి వక్ష్యమాణేనేత్యర్థః. ౪

రం.— (తేఽశ్రద్దధానా ఇతి) తే తద్వాక్యే విశ్వాసం న కృతవన్తః. తతః సః- ప్రాణః ఏషాం గర్వమవలోక్య అహఙ్కారావేశాత్ అష్టోత్తరశతమర్మస్థానానాముపరి స్వసామర్థ్యం ప్రకటయితుం స్వస్థానాత్కిఞ్చిదుదచలదివ. ఇవశబ్ద అల్పార్థే. సాకల్యాదుత్క్రమణే అప్రతిసమాధేయశ్శరీరవినాశస్స్యాదితి మత్వా ఉత్క్రమణమివ కృతవానితి భావః. తస్మిన్- ముఖ్యప్రాణే ఉత్క్రామతి- ఇతరే సర్వే ప్రాణా ఉదక్రామన్. తస్మింస్తు ప్రతిష్ఠమానే సర్వ ఏవ ప్రతిష్ఠన్తే. ఏవం వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రం చ. యథా మధుకరమక్షికాస్తత్ర శ్రేష్ఠాం మక్షికాముత్క్రామతీమనూత్క్రామన్తి- ప్రతిష్ఠితాయాం తస్యాం స్వయం ప్రతిష్ఠితా భవన్తి - ఏవం వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణానువిధాయినో భవన్తీత్యర్థః. (తే ప్రీతా ఇతి) ముఖ్యప్రాణమాహాత్మ్యదర్శనప్రీతా వాగాద్యాః ప్రాణా ముఖ్యప్రాణం తుష్టువురిత్యర్థః. స్తౌతేర్వ్యత్యయాత్ శ్నుః. ౪

శం.— కథం. ఏషః- ప్రాణోఽగ్నిస్సన్ తపతి- జ్వలతి. తథైష సూర్యస్సన్ప్రకాశతే. తథైష పర్జన్యస్సన్వర్షతి. కిం చ-మఘవాన్-ఇన్ద్రస్సన్ప్రజాః పాలయతి-జిఘాంసత్యసురరక్షాంసి. ఏష వాయురావహప్రవహాదిభేదః. కిం చ-ఏష పృథివీ రయిర్దేవః సర్వస్య జగతః. సత్-మూర్తం, అసత్- అమూర్తం చ. అమృతం చ- యద్దేవానాం స్థితికారణం. ౫

ఆ.— (సూర్యస్సన్నితి) తపతీత్యనుషఙ్గః. సన్తాపయతీత్యర్థః. (ఆవహప్రవహాదీతి) ఆవహాదయస్సప్త వాయుస్కన్ధాః. తథాభూతస్సన్మేఘాన్ జ్యోతిశ్చక్రాదీంశ్చ వహతీతి శేషః. ఏష దేవః పృథివీ సన్ సర్వస్య జగతో ధారయితా. రయిః- చన్ద్రస్సన్సర్వం పుష్ణాతీత్యర్థః. ౫

రం.— స్తుతిమేవాహ (ఏషోఽగ్నిస్తపతీతి) ఏషః- ముఖ్యప్రాణః అగ్నిరూపేణ తపతి. ఏషః - ప్రాణ ఏవ సూర్యః. సర్వేషాం ప్రాణాయత్తస్థితికత్వాత్ *యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ గణ్యత ఇతి రీతిమనుసృత్య సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. రయిర్దేవః- అబ్భూతో దేవః. చన్ద్రమా ఇతి యావత్. సదసచ్ఛబ్దౌ వర్తమానావర్తమానపరౌ. ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపరౌ వా. స్థూలసూక్ష్మపరౌ వా. చేతనాచేతనపరౌ వా. అమృతశబ్దో మోక్షపరః. తస్యాపి తదధీనత్వాదితి భావః. ౫

అరాఇవరథనాభౌప్రాణేసర్వంప్రతిష్ఠితం। ఋచోయజూగ్ంషిసామానియజ్ఞఃక్షత్రంబ్రహ్మచ॥ ౬
ప్రజాపతిశ్చరసిగర్భేత్వమేవప్రతిజాయసే।
తుభ్యంప్రాణప్రజాస్త్విమాబలింహరన్తియఃప్రాణైఃప్రతితిష్ఠసి॥ ౭
దేవానామసివహ్నితమఃపితౄణాంప్రథమాస్వధా। ఋషీణాంచరితంసత్యమథర్వాఙ్గిరసామసి॥ ౮
ఇన్ద్రస్త్వంప్రాణతేజసారుద్రోసిపరిరక్షితా। త్వమన్తరిక్షేచరసిసూర్యస్త్వంజ్యోతిషాంపతిః॥ ౯

శం.— కించబహునా- అరాఇవరథనాభౌశ్రద్ధాదినామాన్తంసర్వంశరీరంస్థితికాలేప్రాణేప్రతిష్ఠితం. తథాఋచోయజూంషిసామానీతి త్రివిధామన్త్రాః, తత్సాధ్యశ్చయజ్ఞః, క్షత్రంచసర్వస్యపాలయితృ, బ్రహ్మచయజ్ఞాదికర్మకర్తృత్వేఽధికృతం, చైతచ్చప్రాణస్సర్వం. ౬

ఆ.— (శ్రద్ధాదీతి) *ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాత్ ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఇత్యాదినావక్ష్యమాణషోడశకలాత్మకఇత్యర్థః. (బ్రహ్మచేతి) బ్రాహ్మణజాతిరిత్యర్థః. చశబ్దార్థమాహ (యజ్ఞాదీతి) అధికృతంసర్వమేవేత్యన్వయః. ౬

రం.— (అరాఇవేతి) చక్రస్యనాభినేమ్యోరన్తరాళవర్తీనికాష్ఠానిఅరశబ్దేనోచ్యన్తే. చక్రమధ్యప్రదేశోనాభిశబ్దేనోచ్యతే. యథాఅరానాభావర్పితాః- ఏవమస్మిన్ప్రాణేసర్వంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. సర్వశబ్దార్థంస్పష్టయతి (ఋచోయజూగ్ంషీతి) అత్రబ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌస్థావరజఙ్గమాత్మకప్రాణిమాత్రోపలక్షకౌ. ౬

శం.— కించ- యఃప్రజాపతిరపి- సత్వమేవ. గర్భేచరసిపితుర్మాతుశ్చ. ప్రతి- ప్రతిరూపస్సన్ప్రతిజాయసే. ప్రజాపతిత్వాదేవప్రాగేవసిద్ధంతవమాతృపితృత్వం- సర్వదేహదేహ్యాకృతిచ్ఛన్నఏకఃప్రాణఃసర్వాత్మాసీత్యర్థః. తుభ్యం- త్వదర్థాయఇమాః - మనుష్యాద్యాఃప్రజాస్తుహేప్రాణచక్షురాదిద్వారైర్బలింహరన్తి. యస్త్వంప్రాణైశ్చక్షురాదిభిస్సహప్రతితిష్ఠసిసర్వశరీరేషు-అతస్తుభ్యంబలింహరన్తీతియుక్తం. భోక్తాహియస్త్వం- తవైవాన్యత్సర్వంభోజ్యం. ౭

ఆ.— (కించేతి) యఃప్రజాపతిః- విరాట్- సోపిత్వమేవేత్యన్వయః. పితుర్గర్భేరేతోరూపేణ, మాతుర్గర్భేపుత్రరూపేణ, యశ్చరతి- యశ్చానయోరేవప్రతిరూపస్సన్- సదృశస్సన్ప్రజాయతే- సత్వమేవప్రజాయసఇత్యన్వయః. ప్రతిశబ్దార్థఉక్తఃప్రతిరూపస్సన్నితి. నను ప్రాణస్యపుత్రరూపత్వమేవోక్తం- నతుపితృమాతృరూపత్వం-తత్కస్మాత్- అతఆహ (ప్రజాపతిత్వాదేవేతి)-తస్యసర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. నిష్కృష్టార్థమాహ (సర్వదేహేతి) అత్రాపినిష్కృష్టార్థమాహ (భోక్తాహీతి) అతస్తవైవేత్యతశ్శబ్దాధ్యాహారేణయోజ్యం. ౭

రం.— ఏవమేషఇత్యఙ్గుళ్యానిర్దిశ్యపరస్పరందర్శయిత్వాతద్గుణాన్సఙ్కీర్త్యపశ్చాత్తమేవముఖ్యప్రాణమభిముఖీకృత్యస్తువన్తి (ప్రజాపతిశ్చరసీతి) త్వంప్రజానాంరక్షకస్సన్ప్రాణాదివాయురూపేణగర్భేసంచరసి. తథాగర్భోత్పాదకతయాతత్పోషకతయాచపితృరూపఏవవర్తమానఃత్వముత్పాదకత్వప్రాతిలోమ్యేనపుత్రాదిరూపేణజాయసే. హేప్రాణ - స్థావరజఙ్గమాత్మకాఇమాఃప్రజాస్తుభ్యం - త్వదర్థాః. త్వచ్ఛేషభూతాః. యతోబలిం- అన్నాదికంతేఉపహరన్తి. యస్త్వంప్రాణనాదివ్యాపారైస్సర్వత్రప్రాణిషుప్రతిష్ఠితోసీత్యర్థః. ౭

శం.— కించ- దేవానాం - ఇన్ద్రాదీనామసి- భవసిత్వంవహ్నితమః - హవిషాంప్రాపయితృతమః. పితౄణాంనాన్దీముఖేశ్రాద్ధేయాపితృభ్యోదీయతేస్వధాన్నం- సాదేవప్రదానమపేక్ష్యప్రథమాభవతి. తస్యాఅపిపితృభ్యఃప్రాపయితాత్వమేవేత్యర్థః. కించ - ఋషీణాం- చక్షురాదీనాం ప్రాణానాం. అఙ్గిరసాం - అఙ్గిరసభూతానామథర్వణాం- *తేషామేవప్రాణోవాథర్వాఇతిశ్రుతేః. చరితం - చేష్టితం, సత్యం - అవితథం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణంత్వమేవాసి. ౮

ఆ.— (హవిషాంప్రాపయితృతమఇతి) వహ్నిశబ్దోవహనాద్వహ్నిరితియౌగికఇత్యర్థః. (ప్రథమాభవతీతి) యజ్ఞాదిదేవకర్మణి ప్రథమంనాన్దీముఖశ్రాద్ధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్సాప్రథమేత్యర్థః. (ఋషీణాంచక్షురాదీనామితి) *ఋషగతావితిధాతోర్జ్ఞానార్థత్వాదృషిశబ్దస్యజ్ఞానజనకచక్షురాద్యర్థత్వమిత్యర్థః. (అఙ్గిరసభూతానామితి) ప్రాణాభావేఽఙ్గానాంశోషదర్శనాత్తేషామఙ్గిరసత్వమిత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణస్యాథర్వత్వంశ్రుత్యభిహితంయద్యపి- తథాపిచక్షురాదీనామపితదంశత్వాదథర్వశబ్దార్థత్వమితిభావః. ౮

రం.— (దేవానామసీతి) వహ్నితమః - హవిషాంవాహకతమః. (పితౄణామితి) ముఖ్యఃపితృప్రీతిహేతుభూతస్త్వమేవేత్యర్థః. అథర్వాఙ్గిరసామృషీణాంసత్యం- ఉత్కృష్టంచరితం- నిత్యనైమిత్తికాదిలక్షణంచత్వమేవేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ- ఇన్ద్రః-పరమేశ్వరస్త్వం. హేప్రాణతేజసా- వీర్యేణరుద్రోసిహరన్జగత్. స్థితౌచపరి- సమన్తాద్రక్షితా - పాలయితా. పరిరక్షితాత్వమేకోజగతస్సౌమ్యేనరూపేణ.త్వమన్తరిక్షేఽజస్రంచరసిఉదయాస్తమయాభ్యాం-సూర్యస్త్వమేవచసర్వేషాంజ్యోతిషాంపతిః. ౯

ఆ.— ఇహేన్ద్రశబ్దేనపరమేశ్వరత్వముచ్యతే. *మఘవానిత్యనేనత్విన్ద్రఉక్తఇతిభేదమాహ (ఇన్ద్రఃపరమేశ్వరఇతి) వీర్యేణ- సంహారసామర్థ్యేనేత్యర్థః. (సౌమ్యేనేతి) విష్ణ్వాదిరూపేణేత్యర్థః. ౯-౧౦

యదా త్వమభివర్షస్యథేమాః ప్రాణ తే ప్రజాః। ఆనన్దరూపాస్తిష్ఠన్తి కామాయాన్నం భవిష్యతీతి॥ ౧౦
వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణైకఋషిరత్తా విశ్వస్య సత్పతిః। వయమాద్యస్య దాతారః పితా త్వం మాతరిశ్వ నః॥ ౧౧
యా తే తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా యా శ్రోత్రే యా చ చక్షుషి। యా చ మనసి సన్తతా శివాం తాం కురు మోత్క్రమీః॥ ౧౨
ప్రాణస్యేదం వశే సర్వం త్రిదివే యత్ప్రతిష్ఠితం। మాతేవ పుత్రాన్ రక్షస్వ శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ విధేహి న ఇతి॥ ౧౩

ఇతి ద్వితీయ ప్రశ్నః.

రం.— (ఇన్ద్రస్త్వమితి) హే ప్రాణ- త్వమిన్ద్రః- పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. *ఇది పరమైశ్వర్య ఇతి హి ధాతుః. తేజసా - సర్వసంహరణసామర్థ్యలక్షణేన తేజసా త్వం రుద్రః- రోదనహేతుః. స్థితికాలే పరిరక్షకశ్చేత్యర్థః. (త్వమన్తరిక్ష ఇతి) జ్యోతిషాం- ప్రకాశకానాం పతిః- శ్రేష్ఠః సూర్యో భూత్వా అన్తరిక్షే చరసి. ౯

శం.— యదా పర్జన్యో భూత్వాభివర్షసి త్వం- అథ- తదాన్నం ప్రాప్యేమాః ప్రజాః ప్రాణతే- ప్రాణచేష్టాం కుర్వన్తీత్యర్థః. అథవా - ప్రాణ- తే- తవేమాః ప్రజాః స్వాత్మభూతాస్త్వదన్నసంవర్ధితాస్త్వదభివర్షణదర్శనమాత్రేణ చానన్దరూపాః- సుఖం ప్రాప్తా ఇవ సత్యస్తిష్ఠన్తి. కామాయ- ఇచ్ఛాతోఽన్నం భవిష్యతీత్యేవమభిప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౧౦

రం.— (యదా త్వమభివర్షసీతి) హే ప్రాణ - త్వం యదా మేఘరూపీ అభితో వర్షసి - తదా తే - త్వదీయాః ఇమాః ప్రజాః ఆనన్దినో భవన్తి. కస్య హేతోః. కామాయ- అభిలషితార్థాయ పర్యాప్తమన్నం భవిష్యతీతి. *తద్యదా సువృష్టిర్భవతి ఆనన్దిన్యః ప్రజా భవన్త్యన్నం బహు భవిష్యతీతి ఛాన్దోగ్యశ్రవణాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— కించ- ప్రథమజత్వాదన్యస్య సంస్కర్తురభావాదసంస్కృతః- వ్రాత్యస్త్వం, స్వభావత ఏవ శుద్ధ ఇత్యభిప్రాయః. హే ప్రాణ ఏకఋషిస్త్వం- ఆథర్వణానాం ప్రసిద్ధ ఏకర్షినామాగ్నిస్సన్నత్తా సర్వహవిషాం. త్వమేవ విశ్వస్య- సర్వస్య సతః - విద్యమానస్య పతిః- సత్పతిః. సాధుర్వా పతిస్సత్పతిః. వయం పునరాద్యస్య- తవాదనీయస్య హవిషో దాతారః. త్వం పితా మాతరిశ్వ- నః- అస్మాకం. అథవా - మాతరిశ్వనః- వాయోస్త్వం. అతశ్చ సర్వస్యైవ జగతః పితృత్వం సిద్ధం. ౧౧

ఆ.— (అసంస్కృత ఇతి) *సంస్కారహీనో వ్రాత్య ఇతి స్మృతేరిత్యర్థః. అనేన స్వతశ్శుద్ధత్వం వివక్షితమిత్యాహ (స్వభావత ఏవేతి) (మాతరిశ్వేతి) మాతరిశ్వ ఇత్యత్ర నలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యర్థః. (వాయోస్త్వమితి) పితేత్యనుషఙ్గః. అస్మిన్ వ్యాఖ్యానే వాయుమాత్రపితృత్వాదస్మదాదిసర్వపితృత్వమనుక్తం స్యాదత ఆహ (అతశ్చేతి) అస్మదాదిసర్వజనకత్వాద్వాయోస్తజ్జనకస్యాకాశాత్మనః ప్రాణస్య సర్వజనకత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (వ్రాత్యస్త్వం ప్రాణేతి) హే ప్రాణ- సంస్కారరహితో బ్రాహ్మణోపి త్వమేవ. ముఖ్యో మన్త్రద్రష్టా- ఋషిరపి త్వమేవ. విశ్వస్యాత్తా- సంహర్తా చ త్వమేవ. సతాం- సాధూనాం రక్షకోపి త్వమేవ. వయం- తే ఆద్యస్య- అదనీయస్య. భోగ్యస్య దాతారః - కరప్రదాః. కిఙ్కరా ఇతి యావత్. హే మాతరిశ్వన్ త్వం నః పితాసి- పోషకోసీత్యర్థః. మాతరిశ్వన ఇత్యత్ర నకారద్విత్వాశ్రవణం ఛాన్దసత్వాద్ద్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— కింబహునా - యా- తే- త్వదీయా తనూర్వాచి ప్రతిష్ఠితా వక్తృత్వేన వదనచేష్టాం కుర్వతీ, యా శ్రోత్రే, యా చ చక్షుషి, యా మనసి సఙ్కల్పాదివ్యాపారేణ, సన్తతా- సమనుగతా తనూః- తాం శివాం- శాన్తాం కురు. మోత్క్రమీః- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— (వాచి ప్రతిష్ఠితేతి) వాచ్యపానరూపా తనూః ప్రతిష్ఠితా. శ్రోత్రే వ్యానరూపా. చక్షుషి ప్రాణరూపా. మనసి సమానరూపా. *స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం సోపానస్సా వాక్ స సమానస్తన్మన ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. (ఉత్క్రమణేనేతి) ప్రాణోత్క్రమణే సత్యపానాద్యాత్మికా వాగాదిరూపా తనూరశివా- కార్యాయోగ్యా స్యాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (యా తే తనూర్వాచీతి) వాగాదీన్ద్రియేషు తత్తదిన్ద్రియనియమనానుకూలా యా శక్తిస్సతతం ప్రతిష్ఠితా- తాం శివాం- శోభనాం కురు- ఉత్క్రమణేనాశివాం మా కురు. ఉత్క్రమణం మా కార్షీరిత్యర్థః. ౧౨

శం.— కింబహునా- అస్మిల్లోకే ప్రాణస్యైవ వశే సర్వమిదం యత్కించిదుపభోగజాతం. త్రిదివే - తృతీయస్యాం దివి చ యత్ప్రతిష్ఠితం దేవాద్యుపభోగలక్షణం- తస్యాపి ప్రాణ ఏవ ఈశితా - రక్షితా. అతో మాతేవ పుత్రానస్మాన్ రక్షస్వ - పాలయస్వ. త్వన్నిమిత్తా హి బ్రాహ్మ్యః క్షాత్ర్యశ్చ శ్రియః- తాస్త్వం శ్రీశ్చ ప్రజ్ఞాం చ త్వత్స్థితినిమిత్తాం విధేహి నః- విధత్స్వేత్యర్థః. ఇత్యేవం సర్వాత్మతయా వాగాదిభిః ప్రాణైః స్తుత్యా గమితమహిమా- స ప్రజాపతిరేవేత్యవధృతమ్. …………………………………… ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ప్రశ్నోపనిషత్.

తృతీయః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథహైనంకౌసల్యశ్చాశ్వలాయనఃపప్రచ్ఛ।భగవన్కుతఏషప్రాణోజాయతేకథమాయాత్యస్మిం
ఛ్ఛరీరే ఆత్మానంవాప్రవిభజ్యకథంప్రాతిష్ఠతేకేనోత్క్రమతేకథంబాహ్యమభిధత్తేకథమధ్యాత్మమితి॥ ౧
తస్మైసహోవాచాతిప్రశ్నాన్పృచ్ఛసిబ్రహ్మిష్ఠోసీతితస్మాత్తేహంబ్రవీమి॥ ౨
ఆత్మనఏషప్రాణోజాయతే।యథైషాపురుషేఛాయైతస్మిన్నేతదాతతంమనోకృతేనాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే॥ ౩

ఆ.— (బ్రాహ్మ్యఇతి) ఋగాదిమన్త్రరూపాబ్రాహ్మ్యఃశ్రియః. * ఋచస్సామానియజూంషిసాహిశ్రీరమృతాసతామితిశ్రుతేః. క్షాత్ర్యః- ప్రసిద్ధాధనాద్యైశ్వర్యరూపాః. అస్మిన్ప్రశ్నేనిర్ధారితంగుణంసఙ్గృహ్యాహ (ఇత్యేవమితి) ఇదంవరిష్ఠత్వాదేరుపలక్షణం............౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాంద్వితీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రాణస్యేదంవశేసర్వమితి) జగదిదంసర్వంప్రాణస్యవశేవర్తతే. వశః- ఇచ్ఛా. తదధీనమితియావత్. యచ్చత్రిదివే-స్వర్గాదిలోకే ప్రతిష్ఠితం - తదపిప్రాణాధీనం. తస్మాత్పుత్రాన్మాతేవఅస్మాకంస్వస్వకార్యనిష్పాదనసామర్థ్యలక్షణాఃశ్రియఃతదనుకూలప్రజ్ఞాంచ విధత్స్వ.. ౧౩

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రశ్నభాష్యమ్.

◆

శం.— అథహైనంకౌసల్యశ్చాశ్వలాయనఃపప్రచ్ఛ. ప్రాణోహ్యేవంనిర్ధారితతత్త్వఉపలబ్ధమహిమాపిసంహతత్వాత్ స్యాదస్యకార్యత్వం- అతఃపృచ్ఛామి- భగవన్ కుతః- కస్మాత్కారణాదేషః- యథావధృతఃప్రాణోజాయతే. జాతశ్చకథం - కేనవృత్తివిశేషేణాయాత్యస్మింఛ్ఛరీరే - కిన్నిమిత్తకమస్యశరీరగ్రహణమిత్యర్థః. ప్రవిష్టశ్చశరీరేఆత్మానంవాప్రవిభజ్య- ప్రవిభాగంకృత్వాకథం- కేనప్రకారేణప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతి. కేనవావృత్తివిశేషేణాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రమతే- ఉత్క్రామతి. కథంబాహ్యం- అధిభూతమధిదైవంచాభిధత్తే- ధారయతి. (కథమధ్యాత్మమితి) ధారయతీతిశేషః. ౧

ఆ.— ఏవంప్రజాపతిత్వాత్తృత్వాదిగుణజాతంనిర్ధార్యప్రాణస్యోత్పత్త్యాదినిర్ధారయన్తదుపాసనాంవిధాతుంప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (అథేతి) వైదర్భిప్రశ్నానన్తరమిత్యర్థః. (ప్రాణైరితి) యైర్వాగాదిప్రాణైరాకాశాదిభిశ్చప్రాణస్యతత్త్వముపలబ్ధంతైరిత్యర్థః. ప్రాణస్యపూర్వోక్తమహిమవత్త్వాదేవోత్పత్తిశఙ్కాఽభావాత్కుతఇతిప్రశ్నానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (అపిసంహతత్వాదితి) అనేకాత్మకత్వాత్ సావయవత్వాదిత్యర్థః. (శరీరగ్రహణమితి) శరీరప్రవేశఇత్యర్థః. (ప్రాతిష్ఠతఇతి) ఆఙ్ప్రశ్లేషాద్దీర్ఘత్వం. ౧

రం.— (అథహైనంకౌసల్యఇతి) ప్రాతిష్ఠతే- ప్రతితిష్ఠతీత్యర్థః. బాహ్యమభిధత్తే- బాహ్యరూపేణసన్నిధత్తఇత్యర్థః. బాహ్యమిత్యస్యసన్నిధానక్రియావిశేషణత్వాత్. ౧

శం.— ఇత్యేవంపృష్టస్తస్మైసహోవాచాచార్యః- ప్రాణఏవతావద్దుర్విజ్ఞేయత్వాద్విషమప్రశ్నార్హః- తస్యాపిజన్మాదిత్వంపృచ్ఛసి. అతోఽతిప్రశ్నాన్పృచ్ఛసి. (బ్రహ్మిష్ఠోసీతి) అతిశయేనత్వంబ్రహ్మవిత్. అతస్తుష్టోఽహంతస్మాత్తే- తుభ్యంబ్రవీమి- యత్పృష్టం, శృణు. ౨

ఆ.— (విషమేతి) విషమం- దుర్ఘటంయథాప్రశ్నార్హఇత్యర్థః. (అతిప్రశ్నానితి) త్వదన్యేషాంప్రశ్నానతిక్రాన్తాన్. అన్యదీయప్రశ్నాగోచరాన్, సూక్ష్మప్రశ్నాన్, ప్రష్టవ్యార్థానిత్యర్థః. (అతిశయేనేతి) అన్యాపేక్షయాతిశయితత్వముక్తం. బ్రహ్మవిదితిప్రోత్సాహార్థంస్తౌతీతిభావః. ౨

రం.— (తస్మైసహోవాచేతి) అతిప్రశ్నాన్- ప్రశ్నమతిక్రమ్యవర్తమానాన్. ప్రశ్నాయోగ్యాన్రహస్యార్థాన్పృచ్ఛసి. తస్మాత్త్వంబ్రహ్మిష్ఠోఽసి- ప్రాయేణబ్రహ్మవిదసి. నప్రాకృతఇతియావత్. అతస్తేఽహంయోగ్యత్వాద్బ్రవీమి. ౨

శం.— ఆత్మనః- పరస్మాత్పురుషాదక్షరాత్సత్యాదేషః- ఉక్తఃప్రాణోజాయతే. కథమితి, అత్రదృష్టాన్తః- యథాలోకేఏషాపురుషే- శిరఃపాణ్యాదిలక్షణేనిమిత్తేఛాయానైమిత్తికీజాయతే - తద్వదేతస్మిన్- బ్రహ్మణ్యేతత్ - ప్రాణాఖ్యంఛాయాస్థానీయమనృతరూపంతత్త్వంస

యథాసమ్రాడేవాధికృతాన్వినియుఙ్క్తే । ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామా
నధితిష్ఠస్వేత్యేవమేవైష ప్రాణఃఇతరాన్ప్రాణాన్పృథక్పృథగేవసన్నిధత్తే॥ ౪
పాయూపస్థేఽపానంచక్షుశ్శ్రోత్రే ముఖనాసికాభ్యాం ప్రాణస్స్వయంప్రా
తిష్ఠతేమధ్యేతుసమానః। ఏషహ్యేతద్ధుతమన్నంసమంనయతితస్మాదేతాస్సప్తార్చిషోభవన్తి॥ ౫

త్యేపురుషే ఆతతం- సమర్పితమిత్యేతత్- ఛాయేవదేహే. మనోకృతేన- మనఃకృతేన. మనస్సఙ్కల్పేచ్ఛాదినిష్పన్నకర్మనిమిత్తేనేత్యేతత్, వక్ష్యతిహి * పుణ్యేనపుణ్యమిత్యాది. *తదేవసక్తస్సహకర్మణేతిచ శ్రుత్యన్తరాత్. ఆయాతి- ఆగచ్ఛత్యస్మింఛరీరే. ౩

ఆ.— *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషః *అక్షరాత్పరతఃపరః *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణఇతిమన్త్రే అత్రసంవాదయితుంతద్గతవిశేషణాన్యాహ (పరస్మాదితి) (అత్రదృష్టాన్తఇతి) తస్యానృతత్వాద్దృష్టాన్తఉచ్యతేఇత్యర్థః. (ఛాయేతి) ప్రతిబిమ్బాదిరూపేత్యర్థః. (ఏతస్మిన్నితి) ప్రకృతజనకే ఆత్మనిబ్రహ్మణీత్యర్థః. కథమాయాతీత్యస్యోత్తరమాహ (మనోకృతేనేతి) సన్ధిరార్షః. (తదేవసక్తఇతి) అస్యకర్మిణోమనోయస్మిన్ఫలేనిషక్తం- సంసక్తం. ఆసక్తస్సన్తదేవఫలంకర్మణాసహఏతీతిశ్రుతౌచశరీరగ్రహణంకర్మసాధ్యముక్తమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రథమస్యోత్తరమాహ (ఆత్మనఏవైషప్రాణఇతి) పరమాత్మనఏవైషప్రాణోజాయతఇత్యర్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణ ఇతిశ్రుతేరితిద్రష్టవ్యం. *కథమాయాత్యస్మిన్శరీరఇత్యస్యోత్తరమాహ(యథైషాపురుషేఛాయేతి)యథాపురుషేగచ్ఛతిఛాయాపిసహైవగచ్ఛతి- నహిఛాయాగమనేసామగ్ర్యన్తరమస్తి- ఏవమేతస్మిన్పురుషే- జీవేఏతన్మనఃఅకృతేన- అయత్నేనఆతతం - అవినాభావేనసంశ్రితం. ఏవమేవప్రాణోఽప్యకృతేన - అయత్నేనఅస్మిన్శరీరేఆయాతి. మనఃప్రాణయోఃపురుషద్వారాశరీరేప్రవేశఇతియావత్. పురుషావినాభూతత్వాత్పురుషేణసహైవప్రాణస్యసంబన్ధః- అతఃప్రాణానాంగమనేమనసఇవనపృథక్కారణమపేక్షితమితిభావః. ౩

శం.— యథా - యేనప్రకారేణలోకేరాజాసమ్రాడేవగ్రామాదిష్వధికృతాన్వినియుఙ్క్తే. కథం. ఏతాన్గ్రామానేతాన్గ్రామానధితిష్ఠస్వేతి. ఏవమేవ- యథాదృష్టాన్తఃఏషముఖ్యఃప్రాణఇతరాన్ప్రాణాన్- చక్షురాదీనాత్మభేదాంశ్చపృథక్పృథగేవ - యథాస్థానంసన్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తే. ౪

ఆ.— *ఆత్మానంవాప్రవిభజ్యేత్యస్యోత్తరందృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) (ఇతరానితి) ఇతరాన్ - చక్షురాదీన్యథాస్థానం- అక్ష్యాదిగోళకస్థానేసన్నిధత్తే- సన్నిధాపయతి. ఆత్మభేదాన్- ముఖ్యప్రాణస్యవృత్తిభేదాన్ప్రాణాపానాదీన్. ౪

రం.— * ఆత్మానంవాప్రవిభజ్యకథంప్రతితిష్ఠతఇతితృతీయస్యోత్తరమాహ (యథాసమ్రాడేవేతి) యథారాజాకార్యేష్వధికృతాన్స్వసేవకాన్- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠ- ఇమాన్గ్రామానధితిష్ఠేతిపృథక్పృథగ్వినియుజ్య- తన్ముఖేనతేషుగ్రామేషుయథాసన్నిధత్తే - ఏవమేవైష ముఖ్యప్రాణఇతరేషుప్రాణేషుగ్రామస్థానీయేషుస్వాంశభూతాపానవ్యానాదిముఖేనసన్నిధత్తే- అధితిష్ఠతీతియావత్. ౪

శం.— తత్రవిభాగః- పాయూపస్థే- పాయుశ్చఉపస్థశ్చపాయూపస్థం, తస్మిన్. అపానమాత్మభేదంమూత్రపురీషాద్యపనయనంకుర్వంస్తిష్ఠతి- సన్నిధత్తే. తథాచక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చశ్రోత్రంచచక్షుశ్శ్రోత్రం. తస్మింశ్చక్షుశ్శ్రోత్రే, ముఖనాసికాభ్యాంచ-ముఖంచనాసికాచ ముఖనాసికే, తాభ్యాంముఖనాసికాభ్యాంచనిర్గచ్ఛన్ప్రాణఃస్వయం - సమ్రాట్స్థానీయఃప్రాతిష్ఠతే - ప్రతితిష్ఠతి. మధ్యేతుప్రాణాపానయోఃస్థానయోః- నాభ్యాం. సమానమశితంపీతంచసమంనయతీతిసమానః. ఏషహియస్మాద్యదేతద్ధుతం - భుక్తంపీతంచాత్మాగ్నౌప్రక్షిప్తమన్నంసమంనయతి- తస్మాత్ - అశితపీతేన్ధనాదగ్నేరౌదర్యాద్ధృదయదేశాదేతాఃసప్తసఙ్ఖ్యాకాఅర్చిషః - దీప్తయోనిర్గచ్ఛన్త్యోభవన్తిశీర్షణ్యాః. ప్రాణద్వారాదర్శనశ్రవణాదిలక్షణరూపాదివిషయప్రకాశఇత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— పాయ్వాదిషునియుఙ్క్తేఇత్యత్రశ్రుత్యానేత్రాదీనాంచక్షురాదిస్థానానాంస్పష్టత్వాత్తానినోక్తానీతిద్రష్టవ్యం. యఃకుర్వంస్తిష్ఠతి- తంసన్నిధత్తే- వినియుఙ్క్తేఇత్యర్థః. (మధ్యేత్వితి) ప్రాణాపానయోర్మధ్యేయానాభిః- తస్యాంసమానఃప్రతితిష్ఠతీత్యన్వయః. సమానశబ్దార్థముక్త్వాశ్రుత్యారూఢంకరోతి (ఏషహీతి) (ఆత్మాగ్నావితి) ఆత్మనిశరీరేఽగ్నిః- తస్మిన్నిత్యర్థః. ఏవంహుతపదబలాదన్నస్యహవిష్ట్వం, జాఠరాగ్నేరాహవనీయత్వం, ప్రక్షేపస్యహోమత్వం, చోక్త్వాశీర్షణ్యసప్తద్వారాన్నిర్గతానాంజ్ఞానానామర్చిష్ట్వంవక్తుంతస్మాదేతాఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) (సప్తేతి) అగ్నేరౌదర్యాద్ధేతోఃప్రాప్తపరిపాకాదన్నాన్నాడీద్వారానాడీస్థానంహృదయంప్రాప్తాదన్నరసాదితిశేషః. దర్శనద్వయం శ్రవణద్వయంఘ్రాణద్వయంముఖంచైకంరసనాఖ్యమితిసప్తార్చిషః. జాఠరాగ్నిపాకజన్యాన్నరసబలేనదర్శనాదీనాంప్రవృత్తేఃతేషు తదర్చిష్ట్వారోప ఇత్యర్థః. ౫

రం.— (పాయూపస్థేఽపానమితి) తత్ర- పాయుశ్చోపస్థంచపాయూపస్థం. తస్మిన్నపానం - మూత్రపురీషాపకర్షణంకుర్వన్ప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠితోభవతి, తదధిష్ఠాతాభవతీత్యర్థః. ముఖనాసికాభ్యాంనిర్గతోవాయుఃప్రాణరూపస్సన్- చక్షుశ్శ్రోత్రే-చక్షుశ్చశ్రోత్రంచ.

హృదిహ్యేషఆత్మా। అత్రైతదేకశతంనాడీనాం తాసాంశతంశతమేకైకస్యాం
ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణిభవన్త్యాసు వ్యానశ్చరతి॥ ౬
అథైకయోర్ధ్వఉదానఃపుణ్యేనపుణ్యంలోకంనయతిపాపేనపాపముభాభ్యామేవమనుష్యలోకమ్॥ ౭

తస్మిన్ ప్రతితిష్ఠతి- తదధిష్ఠాతాభవతీత్యర్థః. మధ్యేతుసమానస్సన్నవతిష్ఠతే. ఏషహి- సమానఃపచితం-భుక్తమన్నాదికంసమంనయతి- సప్తధాతుసామ్యంనయతి. విభాగంకరోతీతియావత్. తస్మాత్- సమానవాయోర్హుతాజ్జాఠరాగ్నేస్సప్త- *కాళీకరాళీత్యేవమాద్యాఅర్చిషః ప్రాదుర్భవన్తి. ౫

శం.— హృదిహ్యేషః- పుణ్డరీకాకారమాంసపిణ్డపరిచ్ఛిన్నేహృదయాకాశేఏషఆత్మా-ఆత్మసంయుక్తోలిఙ్గాత్మా. జీవాత్మేత్యర్థః. అత్ర- అస్మిన్హృదయేఏతదేకశతం- ఏకోత్తరశతంసఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాంభవతీతి. తాసాంశతంశతమేకైకస్యాం ప్రధాననాడ్యాంభేదాః. పునరపి ద్వాసప్తతిర్ద్వాసప్తతిః- ద్వేద్వేసహస్రే అధికసప్తతిశ్చసహస్రాణి-సహస్రాణాంద్వాసప్తతిః. ప్రతిశాఖానాడీసహస్రాణి ప్రతి ప్రతినాడీశతసఙ్ఖ్యయా ప్రధాననాడీనాంసహస్రాణిభవన్తి. ఆసునాడీషువ్యానోవాయుశ్చరతి. వ్యానోవ్యాపనాత్. ఆదిత్యాదివరశ్మయోహృదయాత్సర్వతోగామినీభిర్నాడీభిఃసర్వదేహంసంవ్యాప్యవ్యానోవర్తతే, సన్ధిస్కన్ధమర్మదేశేషువిశేషేణప్రాణాపానవృత్త్యోశ్చమధ్యేఉద్భూతవృత్తిర్వీర్యవత్కర్మకర్తాభవతి. ౬

ఆ.— వ్యానస్యనాడీరూపంస్థానందర్శయితుంనాడీనాముత్పత్తిస్థానంవక్తుమాహ (హృదీత్యాదినా). హృదయస్యలిఙ్గాత్మస్థానత్వోక్తేఃప్రయోజనంతు- కేచిద్యోగినోనాభికన్దస్యనాడ్యుత్పత్తిస్థానత్వంవదన్తి- తన్నిరాకరణం. తచ్చైవం- లిఙ్గాత్మనస్సంచరణార్థంనాడ్యః- *నాడీభిః ప్రత్యవసృప్యేత్యాదిశ్రుతేః. తతశ్చలిఙ్గాత్మనోహృదయస్థానత్వేతత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపితదేవోత్పత్తిస్థానం - అన్యథాప్రదేశాన్తరస్థాననాడీనాంతన్మార్గత్వాయోగాత్, *ద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠతఇతిశ్రుతే, శ్చేతి. లిఙ్గశరీరస్యాత్మత్వమాత్మోపాధిత్వేనతద్యోగాదిత్యాహ (ఆత్మసంయుక్తఇతి) యస్మాల్లిఙ్గాత్మాహృదివర్తతే - తత్సంచారమార్గభూతనాడీనామపితదేవస్థానమిత్యాహ (అత్రేతి) నాడీనాంశరీరవిధారకత్వేనప్రసిద్ధత్వంవక్తుమేతదితివిశేషణం. తస్యస్పష్టత్వాద్భాష్యేనవ్యాఖ్యానం. ఏకైకస్యానాడ్యాఃశాఖానాడ్యశ్శతంశతంభవతీత్యాహ (తాసామితి) తతశ్చశతోత్తరమయుతంశాఖానాడ్యఇత్యర్థః. శాఖానాడీనాంచప్రత్యేకంద్వ్యధికసప్తతిసహస్రాణిప్రతిశాఖానాడ్యస్సన్తీత్యాహ (పునరపీతి) సప్తతిరితిపదస్యసఙ్ఖ్యాప్రధానత్వేసహస్రాణీత్యస్యతేనసామానాధికరణ్యాయోగాత్షష్ఠ్యన్తతయావ్యాచష్టే (సహస్రాణామితి) (ప్రతిశాఖేతి) శాఖాభ్యోనిర్గతాల్పశాఖాః ప్రతిశాఖాః. ద్వాసప్తతిరిత్యత్రవీప్సార్థమాహ (ప్రతి ప్రతీతి) ప్రతిప్రతినాడీశతమిత్యనన్తరమేకైకస్యాఇత్యనుషఙ్గః. తథాచప్రతినాడీశతమేకైకస్యానాడ్యాః ప్రతిశాఖానాడీనాంద్వాసప్తతిసహస్రాణిభవన్తీత్యర్థః. తథాచమూలశాఖాప్రతిశాఖానాడ్యోమిళిత్వాద్వాసప్తతికోటయోద్వాసప్తతిలక్షాణిషట్సహస్రంచశతద్వయమేకాచభవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవంనాడీరుక్త్వావ్యానస్యతత్స్థానమాహ (ఆస్వితి) సూక్ష్మాసునాడీషువిద్యమానస్యవ్యానస్యకథంవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యనాడీనాం సర్వదేహవ్యాప్తేస్తత్స్థస్యాపివ్యానస్యతద్ద్వారావ్యాప్తిరిత్యాహ (ఆదిత్యాదివేతి) యథాదిత్యాద్వినిర్గత్యరశ్మయఃసర్వతోగతాః- తథాహృదయాత్సర్వతోగామిన్యోనాడ్యః - తాభిరితియోజ్యం. సామాన్యేనసర్వశరీరవ్యాప్తావపివిశేషస్థానమాహ (సన్ధీతి). (విశేషేణేతి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోః ప్రాణాపానవృత్త్యోరభావేవ్యానవృత్తిరుద్భవతీత్యర్థః. (వీర్యవదితి) *అథయఃప్రాణాపానయోస్సన్ధిఃసవ్యానఇత్యుక్త్వాయాని వీర్యవన్తికర్మాణిబలవతాపురుషేణసాధ్యానిధనురాయమనాదీని- తాన్యప్రాణన్ననపానన్కరోతీతి శ్రుత్యన్తరోక్తేరిత్యర్థః. ౬

రం.— (హృదిహ్యేషఆత్మేతి) ఏషజీవాత్మాహృది- హృదయే- యత్రసమానరూపేణప్రాణఆస్తే-తత్రస్వయమపివర్తతే. అత్ర- హృదయేనాడీనామేకాధికశతంవర్తతే. తాసాం- నాడీనాంమధ్యేఏకైకస్యాద్వాసప్తతిప్రభేదాభవన్తి. ఏకైకంద్వాసప్తతి ప్రభేదం ప్రతిశాఖాభూతనాడీసహస్రాణిశతంశతంభవన్తి. తాసునాడీషువ్యానరూపశ్చరతీత్యర్థః. ౬

శం.— అథయాతుతత్రైకశతానాంనాడీనాంమధ్యేఊర్ధ్వగాసుషుమ్నానాడీ - తయైకయోర్ధ్వస్సన్నుదానోవాయురాపాదతలమస్తకవృత్తిస్సంచరన్పుణ్యేన- కర్మణాశాస్త్రవిహితేనపుణ్యంలోకం - దేవాదిస్థానలక్షణంనయతి- ప్రాపయతి. పాపేన - తద్విపరీతేనపాపం - నరకంతిర్యగ్యోన్యాదిలక్షణం. ఉభాభ్యాం- సమప్రధానాభ్యాంపుణ్యపాపాభ్యామేవమనుష్యలోకంనయతీత్యనువర్తతే. ౭

ఆ.— ఇదానీముదానస్యస్థానంవదన్ *కేనోత్క్రామతఇత్యస్యోత్తరమాహ (యాత్వితి). (ఉభాభ్యాంసమప్రధానాభ్యామితి) అనేనపుణ్యాధిక్యేదేవలోకంపాపాధిక్యేనరకలోకంనయతీతిపూర్వంవ్యాఖ్యాతంభవతి. ౭

రం.— (అథైకయోర్ధ్వఉదానఇతి) అథేతివాక్యోపక్రమే. ఏకయాకయాచిన్నాడ్యోర్ధ్వముఖఉదానః పుణ్యేనహేతునాపుణ్యం స్వర్గాదిలోకం, పాపేనహేతునాపాపంనరకాదిలోకం, ఉభాభ్యామేవమనుష్యలోకం, నయతీత్యర్థః. *ఆత్మానంవా ప్రవిభజ్యకథం ప్రాతిష్ఠతఇతి. ప్రశ్నస్యయథాసమ్రాడిత్యారభ్యఉభాభ్యామేవమనుష్యలోకమిత్యేతదన్తం ప్రతివచనం. తన్మధ్యేఅథైకయోర్ధ్వఉదానఃపుణ్యేనపుణ్యంనయతీత్యనేన *కేనోత్క్రామతఇతిచతుర్థప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి. ౭

ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణానః।
పృథివ్యాం యా దేవతా సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యాన్తరా యదాకాశస్స సమానో వాయుర్వ్యానః॥౮
తేజో హ వై ఉదానస్తస్మాదుపశాన్తతేజాః। పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః॥ ౯

శం.—— ఆదిత్యో హ వై- ప్రసిద్ధో హ్యధిదైవతం బాహ్యః ప్రాణః. స ఏష ఉదయతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఏష హ్యేనం- ఆధ్యాత్మికం- చక్షుషి భవం చాక్షుషం- ప్రాణం ప్రకాశేనానుగృహ్ణానః- రూపోపలబ్ధౌ చక్షుష ఆలోకం కుర్వన్నిత్యర్థః. తథా పృథివ్యామభిమానినీ యా దేవతా ప్రసిద్ధా- సైషా పురుషస్యాపానం- అపానవృత్తిమవష్టభ్య-ఆకృష్య- వశీకృత్యాధ ఏవాపకర్షణేనానుగ్రహం కుర్వతీ వర్తత ఇత్యర్థః. అన్యథా హి శరీరం గురుత్వాత్ పతేత్ సావకాశే వోద్గచ్ఛేత్. యదేతదన్తరా-మధ్యే ద్యావాపృథివ్యోర్య ఆకాశః-తత్స్థో వాయురాకాశ ఉచ్యతే-మఞ్చస్థవత్. స సమానః-సమానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యర్థః. సమానస్యాన్తరాఆకాశస్థత్వసామాన్యాత్. సామాన్యేన చ యో బాహ్యో వాయుః- స వ్యాప్తిసామాన్యాద్వ్యానః- వ్యానమనుగృహ్ణానో వర్తత ఇత్యభిప్రాయః. ౮

ఆ.—— *కథం బాహ్యమధిభూతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్య ఇతి) (యా దేవతా ప్రసిద్ధేతి) అగ్నేర్దేవతా పృథివ్యేవ *యస్యాయతనమగ్నిర్లోక ఇతి శ్రుతేరగ్నిసమ్బన్ధావగమాదిత్యర్థః. అవష్టభ్యేత్యనన్తరమధ్యాహారేణ వాక్యం పూరయతి (అధ ఏవాపకర్షణేనేతి) వృత్త్యర్థం స్తమ్భాదేరూర్ధ్వముఖేన నిఖాతస్యోపరితో విద్యమానరజ్జుభిరధ ఏవాపకర్షణేన పతనాభావవదధ ఏవాపకర్షణేన శరీరస్య పతనాభావస్సిధ్యతీత్యర్థః. (అనుగ్రహమితి) శరీరధారణలక్షణమిత్యర్థః. (అన్యథేతి) పృథివీదేవతాయా విధారణాకరణే గురుత్వాదపానేనాధ ఆకర్షణాచ్చ సావకాశే భూమ్యాదిపతనప్రతిబన్ధకాభావస్థలే పతేదిత్యర్థః. అన్తరా యదాకాశ ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యదేతదితి) యదితి క్లీబత్వం ఛాన్దసమిత్యాహ (య ఆకాశ ఇతి) (మఞ్చస్థవదితి) మఞ్చాః క్రోశన్తీత్యత్ర మఞ్చశబ్దేన మఞ్చస్థా యథా లక్ష్యన్తే - తథా ఆకాశశబ్దేన తత్స్థో వాయుర్లక్ష్యత ఇత్యర్థః. సమాన ఇతి సామానాధికరణ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకయోరభేదోపచారాదిత్యాహ (సమానమనుగృహ్ణాన ఇతి) ఏవముత్తరత్రాపి. అనుగ్రహే హేతుమాహ (సమానస్యేతి) శరీరాన్తరాకాశస్థత్వం సమానస్య- ద్యావాపృథివ్యన్తరాకాశస్థత్వం బాహ్యవాయోరితి అన్తరాకాశస్థత్వం తయోస్తుల్యమిత్యర్థః. వాయుర్వ్యాన ఇత్యత్రత్యాన్తరాకాశస్థత్వవిశేషరహితో వాయుస్సామాన్యేన సముచ్చీయత ఇతి న పూర్వాభేద ఇత్యాహ (సామాన్యేనేతి) ౮

రం.—— *కథం బాహ్యమధిభూతమిత్యస్యోత్తరమాహ (ఆదిత్యో హ వై బాహ్య ఇతి) చాక్షుషం ప్రాణం- చక్షుర్గోళకవర్తిన్ద్రియం ఆలోకాఖ్యసహకారిప్రదానేనానుగృహ్ణానో బహిరాదిత్యరూపేణోదేతి. యద్యపి ప్రాణస్యాదిత్యాత్మకత్వం న సంభవతి- తయోర్భేదాత్. తథాపి ప్రాణకలాయాస్సర్వత్ర సత్త్వేనాభేదోపచారాద్వా- ఉపాసనార్థతయా వా- బాహ్యానామాదిత్యాదీనాం ప్రాణాత్మకత్వోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. పృథివ్యాం ప్రాణకలారూపా దేవతా యా సా పురుషస్యాపానవాయ్వధిష్ఠితపాయూపస్థేన్ద్రియమనుగృహ్ణానా వర్తత ఇత్యర్థః. (అన్తరా యదాకాశస్స సమాన ఇతి) ఆకాశాధిష్ఠాతృప్రాణకలయా ఆకాశస్యోపచారికీ అభేదోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపి. ప్రాణాపానస్థానమధ్యవర్తితయా హి సమానో నిర్దిష్టః- బాహ్యాకాశస్యాపి బాహ్యప్రాణరూపస్యాదిత్యస్య బాహ్యపానరూపపృథివ్యాశ్చ మధ్యవర్తితయా సమానత్వం యుజ్యత ఇతి భావః (వాయుర్వ్యాన ఇతి) బాహ్యో వాయుస్త్వగిన్ద్రియాద్యనుగ్రహాత్ వ్యానరూపః. ౮

శం.—— యద్బాహ్యం హ వై - ప్రసిద్ధం సామాన్యం తేజః - తచ్ఛరీర ఉదానం వాయుమనుగృహ్ణాతి స్వేన ప్రకాశేనేత్యభిప్రాయః. యస్మాత్తేజోభావో బాహ్యతేజోనుగృహీత ఉత్క్రాన్తికర్తా- తస్మాద్యదా లౌకికః పురుష ఉపశాన్తతేజా భవతి-ఉపశాన్తం స్వాభావికం తేజో యస్య సః. తదా తం క్షీణాయుషం ముమూర్షుం విద్యాత్. స పునర్భవం-శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యతే. కథం. సహేన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః- ప్రవిశద్భిర్వాగాదిభిః. ౯

ఆ.—— తేజో హ వా ఇతి వాక్యం వ్యాచష్టే (యద్బాహ్యమితి) పూర్వమాదిత్యాత్మకం విశేషతేజ ఉక్తం- అత్ర తేజస్సామాన్యముచ్యత ఇతి న పౌనరుక్త్యమిత్యాహ (సామాన్యం తేజ ఇతి), ఏవమాదిత్యాదినా రూపేణ ముఖ్యప్రాణస్య ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానానుగ్రాహకత్వోక్త్యా అధ్యాత్మం ప్రాణాదివృత్త్యనుగ్రాహకత్వముక్తం. ఆదిత్యాగ్న్యాకాశసామాన్యవాయుతేజోరూపీ సన్ బాహ్యమధిదైవమాదిత్యాద్యాత్మకం ధారయతీత్యుక్తం. తద్రూపేణావస్థానమేవ తద్ధారణం. ప్రాణాపానాద్యనుగ్రహేణ చక్షురాద్యనుగ్రహోక్తేస్తద్ద్వారా తద్బాహ్యాదిభూతవిధారకత్వముక్తం. *స ప్రాణస్తచ్చక్షుస్స అపానస్స వాక్స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స సమానస్తన్మనస్స ఉదానస్స వాయురితి శ్రుత్యన్తరే చక్షురాదీనాం ప్రాణాద్యాత్మత్వోక్తేశ్చక్షురాద్యనుగ్రాహకత్వోక్త్యా చక్షురాదిరూపాధ్యాత్మవిధారకత్వం చోక్తమితి *కథం బాహ్యమధిభూతం కథమధ్యాత్మమిత్యస్యోత్తరముక్తమితి ద్రష్టవ్యం. తేజస ఉదానవాయ్వనుగ్రాహకత్వం వ్యతిరేకప్రదర్శనేన సాధయతి (యస్మాదితి). యస్మాత్తేజస్స్వభావ ఉత్క్రాన్తికృదప్యుదానవాయుర్బాహ్యతేజోనుగృహీతస్సన్నేవ శరీరే వర్తతే - తస్మాజ్జీవజీవనహేతుకర్మోపరమే బాహ్యతేజోనుగ్రహాభావేనోపశాన్తతేజా ముమూర్షుర్భవతీత్యన్వయః. (స్వాభావికమితి) జాఠరాగ్నికృతం హస్తాదినా స్వశరీరస్పర్శే సత్యుష్ణత్వేనోపలభ్యమానం తేజ ఇత్యర్థః. (శరీరాన్తరమితి) భవతి-ఉత్పద్యత ఇతి భవః- శరీరమిత్యర్థః. శరీరాన్తరప్రతిపత్తిరాత్మనో ఽక్రియస్య న సమ్భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి) ఇన్ద్రియోపాధివశాదిత్యాహ (సహేతి) మనసి సమ్పద్యమానైరిన్ద్రియైస్సహ శరీరాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౯

యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి ప్రాణస్తేజసా యుక్తః। సహాత్మనా యథాసంకల్పితం లోకం నయతి॥ ౧౦
య ఏవంవిద్వాన్ ప్రాణం వేద। న హాస్య ప్రజా హీయతేఽమృతో భవతి తదేష శ్లోకః॥ ౧౧

రం.— (తేజోహవా ఉదాన ఇతి) బాహ్యం తేజ ఉన్నయనహేతుత్వాదుదాన ఇత్యర్థః. (తస్మాదితి) యస్మాద్ధేతోస్తేజస ఏవోదానశబ్దితోన్నయనహేతుత్వం- తస్మాదేవోపశాన్తతేజాః- అపగతదేహౌష్ణ్యస్స ఏషః- ముమూర్షుర్జీవః యచ్చిత్తః-యస్మింశ్చిత్తం యస్య స యచ్చిత్తః. యత్కామ ఇతి యావత్. యాదృశమనుష్యదేవాదిజన్మకామో భవతి- తత్కామనావశేన పునర్భవశబ్దితాం పునరుత్పత్తిం ప్రాప్తుం *వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర *వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చేతి సూత్ర తద్భాష్యోక్తరీత్యా మనసా సంశ్లేషవిశేషమాపన్నైర్వాగాదిభిరిన్ద్రియైస్సహితం ప్రాణం స ముమూర్షుర్జీవ ఆయాతి. యద్యపి *ఇమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ముఖ్యాముఖ్యప్రాణానాం జీవోపగమ ఏవ శ్రూయతే- న తు జీవస్య ప్రాణోపగమః. సూత్రితం చ *సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్య ఇతి. తదర్థస్తు తదధికరణభాష్యే ఉక్తః. తత్ర హి యథా *వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణ ఇతి వచనానురోధేన మనః ప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సమ్పత్తిః - తథా *ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్ తేజస్యేవ ప్రాణస్సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *సోఽధ్యక్షే ఇతి. సః- ప్రాణః అధ్యక్షే- కరణాధిపే జీవే సమ్పద్యతే. కుతః. తదుపగమాదిభ్యః- ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతే *ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి. తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిశ్శ్రూయతే *తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీతి. ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్ వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి. ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సమ్పత్తిరిహ *ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే. యథా యమునాయా గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరగమనేపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే- తద్వదితి భాషితం. తథాప్యస్య ప్రాణప్రశంసాపరత్వాజ్జీవస్య ప్రాణోపగమోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. (ప్రాణస్తేజసేతి) అనన్తరం *ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యుక్తరీత్యా తేజసా పరమాత్మనా చ సంయుక్తః ప్రాణస్తజ్జీవాత్మసంకల్పానుసారేణ తం తం లోకం మ్రియమాణం నయతి. తతశ్చ తేజసా సహితస్యైవ ప్రాణస్యోన్నయనహేతుత్వాత్తేజసోప్యున్నయనహేతుత్వేనోదానత్వం యుక్తమితి భావః. యద్యపి *ప్రాణస్తేజసీత్యత్ర తేజశ్శబ్దేన సర్వాణి భూతాన్యుచ్యన్తే - న తేజోమాత్రమితి *భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః *నైకస్మిన్ దర్శయతో హీతి సూత్రభాష్యయోః ప్రతిపాదితం- తథాపి *భూతాన్తరసంసృష్టమేవ తేజస్తేజశ్శబ్దేనాభిధీయత ఇతి భాష్యోక్తేస్తేజసః ప్రాధాన్యాత్తదుక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— మరణకాలే యచ్చిత్తో భవతి- తేనైష జీవః చిత్తేన- సంకల్పేనేన్ద్రియైస్సహ ప్రాణం- ముఖ్యప్రాణవృత్తిమాయాతి- మరణకాలే క్షీణేన్ద్రియవృత్తిస్సన్ ముఖ్యయా ప్రాణవృత్త్యైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః. తదాహి వదన్తి జ్ఞాతయః- ఉచ్ఛ్వసితి జీవతీతి. స చ ప్రాణస్తేజసా- ఉదానవృత్త్యా యుక్తస్సన్ సహాత్మనా- స్వామినా భోక్త్రా- స ఏవముదానవృత్త్యైవ యుక్తః ప్రాణస్తం భోక్తారం పుణ్యపాపకర్మవశాద్యథాసంకల్పితం- యథాభిప్రేతం లోకం నయతి- ప్రాపయతి. ౧౦

ఆ.— ఉక్తశరీరాన్తరప్రాప్తిమేవోత్క్రాన్తిక్రమప్రదర్శనేన స్పష్టీకర్తుం యచ్చిత్త ఇత్యాదివాక్యం తదపేక్షితాధ్యాహారం కుర్వన్ వ్యాచష్టే (మరణేతి) (యచ్చిత్త ఇతి) యదేవ - తిర్యగాదిశరీరం సమ్యగితి చిత్తే యస్య స యచ్చిత్త ఇత్యర్థః. ప్రాణం ప్రత్యాగమనం లోకవ్యవహారేణ ప్రథయతి (తదేతి). తేజసా - తేజోనుగృహీతయోదానవృత్త్యేత్యర్థః. ఏవంభూతో భోక్తోదానసంయుక్తః ప్రాణః కం నయతీత్యపేక్షాయాం తమేవ భోక్తారం నయతీతి వదన్ వాక్యార్థమాహ (స ఏవమితి) ఏవకారస్య తమేవేత్యన్వయః. (యథాసఙ్కల్పితమితి) కర్మజ్ఞానాదిసాధనానుష్ఠానదశాయాం సఙ్కల్పితం మరణకాలే వాసనారూపేణ పునరభివ్యక్తం లోకం- దేవాదిశరీరమిత్యర్థః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౧౦

శం.— యః కశ్చిదేవం విద్వాన్ యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టముత్పత్త్యాదిభిః ప్రాణం వేద - జానాతి. తస్యేదం ఫలమైహికమాముష్మికం చోచ్యతే- న హాస్య- నైవాస్య విదుషః ప్రజాః- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణాః హీయతే- హీయన్తే- ఛిద్యన్తే. పతితే చ శరీరే ప్రాణసాయుజ్యతయాఽమృతః-అమరణధర్మా భవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థే సఙ్క్షేపాభిధాయక ఏష శ్లోకః- మన్త్రో భవతి. ౧౧

ఆ.— ఏవం ప్రాణస్వరూపం నిర్ధార్య తదుపాసనం విధత్తే (యః కశ్చిదితి). ఉత్పత్త్యాదిభిర్యథోక్తవిశేషణైర్విశిష్టం- ఆత్మనః ప్రాణో జాయతే, మనఃకృతాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం శరీరం గృహ్ణాతి, ఆత్మానం చ పఞ్చధా విభజ్య పాయూపస్థయోరపానం - స్వస్వరూపం ప్రాణం చక్షుశ్శ్రోత్రయోః- నాభౌ సమానం- నాడీసమూహే వ్యానం - ఉదానం చ సుషుమ్నాయాం స్థాపయతి, ఉదానేనోత్క్రామతి, బాహ్యైః ప్రాణాపానసమానవ్యానోదానానుగ్రాహకైరాదిత్యపృథివీదేవతాకాశవాయుతేజోరూపైరధిదైవమాదిత్యాదికం - ఆదిత్యాదికృతానుగ్రహైరధ్యాత్మం చక్షుర్వాక్ శ్రోత్రమనస్త్వక్- చక్షురాదిగ్రాహ్యమధిభూతం చ ధారయతి, స ఏవోదానవృత్త్యా భోక్త్రా చ యుక్తో భోక్తారం లోకాన్తరం నయతి, స ఏవ చ వరిష్ఠః ప్రజాపతిరత్తా రయిరిత్యేవం ప్రాణం వేద ఇత్యర్థః. ఐహికఫలముక్త్వా ఆముష్మికఫలమాహ (పతిత ఇతి) అమృతత్వం నాత్ర ముఖ్యం- కింతు ప్రాణసాయుజ్యమేవేత్యాహ (ప్రాణేతి), ఇదం తు కామినః. నిష్కామస్య తు చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిద్వారా ముఖ్యమేవామృతత్వం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧౧

రం.— (య ఏవం విద్వానితి) ఏవం- ఉత్పత్త్యాగమనప్రతిష్ఠాదిప్రకారేణ ప్రాణం య ఉపాస్తే - తస్య పుత్రపౌత్రాదిలక్షణప్రజా

ఉత్పత్తిమాయతింస్థానంవిభుత్వంచైవపఞ్చధా।
అధ్యాత్మంచైవప్రాణస్యవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతి॥ ౧౨
ఇతి తృతీయః ప్రశ్నః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

ప్రశ్నోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ। భగవన్నేతస్మిన్పురుషేకానిస్వపన్తికాన్యస్మిన్
జాగ్రతికతరఏషదేవస్స్వప్నాన్పశ్యతికస్యైతత్సుఖంభవతికస్మిన్నుసర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీతి॥ ౧

హానిర్నభవతి. పరిశుద్ధప్రత్యగాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిముఖేనబ్రహ్మోపాసనప్రీతిద్వారామోక్షహేతుశ్చ భవతీతి ద్రష్టవ్యం. (తదేషశ్లోకఇతి) తత్- ప్రాణవేదనమధికృత్యప్రవృత్తోఽయంశ్లోకఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఉత్పత్తింపరమాత్మనఃప్రాణస్య, ఆయతిం- ఆగమనంమనోకృతేన- మనఃకృతేన, అస్మింఛరీరేస్థానం - స్థితిం, చ- పాయూపస్థాదిస్థానేషువిభుత్వంచ- స్వామ్యమేవ. సమ్రాడివప్రాణవృత్తిభేదానాంపఞ్చధాస్థాపనం, బాహ్యమాదిత్యాదిరూపేణాధ్యాత్మంచైవచక్షురాద్యాకారేణావస్థానం, విజ్ఞాయైవంప్రాణమమృతమశ్నుతఇతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రశ్నార్థపరిసమాప్త్యర్థం. ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ. (ఆయతిమితి) ఆయాతిమిత్యర్థః. హ్రస్వంఛాన్దసం...................................... ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాంతృతీయప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఉత్పత్తిమాయతిమితి) ఉత్పత్తిం- ప్రాణస్యపరమాత్మనఉత్పత్తిం, మనసాసహాగమనం, అస్మిఞ్ఛరీరేపాయూపస్థాదిస్థానేషు స్థితిం, * యథాసమ్రాడధికృతానిత్యుక్తం స్వామ్యలక్షణంవిభుత్వం, అధ్యాత్మంప్రాణాదిరూపేణపఞ్చధాస్థితిం, చశబ్దసముచ్చితమాదిత్యాదిరూపేణపఞ్చధాబాహ్యమవస్థానంచవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతే- మోక్షంప్రాప్నోతి. విజ్ఞాయామృతమశ్నుతేవిజ్ఞాయామృతమశ్నుతఇతిద్విర్వచనంప్రశ్నవచనసమాప్తిద్యోతనార్థం............................ ౧౨

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రశ్నభాష్యమ్.

⁂

శం.— (అథహైనంసౌర్యాయణీగార్గ్యఃపప్రచ్ఛ) ప్రశ్నత్రయేణాపరవిద్యాగోచరంసర్వంపరిసమాప్యసంసారం వ్యాకృతవిషయంసాధ్యసాధనలక్షణమనిత్యం- అథేదానీమసాధ్యసాధనలక్షణమప్రాణమమనోగోచరమతీన్ద్రియమవిషయంశివంశాన్తమవికృతమక్షరంసత్యంపరవిద్యాగమ్యంపురుషాఖ్యంసబాహ్యాభ్యన్తరమజంవక్తవ్యమిత్యుత్తరంప్రశ్నత్రయమారభ్యతే. తత్ర- సుదీప్తాదివాగ్నేర్యస్మాత్పరాదక్షరాత్సర్వేభావావిస్ఫులిఙ్గాఇవజాయన్తే, తత్రైవాపియన్తీ, త్యుక్తంద్వితీయేముణ్డకే - కేతేసర్వభావాఅక్షరాద్విభజ్యన్తే - కథంవావిభక్తాస్సన్తస్తత్రైవాపియన్తి- కింలక్షణంవాతదక్షరమిత్యేతద్వివక్షయాఽధునాప్రశ్నానుద్భావయతి. భగవన్నేతస్మిన్పురుషే- శిరఃపాణ్యాదిమతికానికరణానిస్వపన్తి- స్వాపంకుర్వన్తి- స్వవ్యాపారాదుపరమన్తే. కానిచాస్మిన్జాగ్రతి- జాగరణం- అనిద్రావస్థావ్యాపారంకుర్వన్తి- స్వవ్యాపారాన్కుర్వన్తీత్యర్థః. కతరః కార్యకారణలక్షణానాంయఏషదేవఃస్వప్నాన్పశ్యతి. స్వప్నోనామజాగ్రద్దర్శనాన్నివృత్తస్యజాగ్రద్వదన్తశ్శరీరేయద్దర్శనం, తత్కింకార్యలక్షణేనదేవేననిర్వర్త్యతే- కింవాకారణలక్షణేనకేనచిదిత్యభిప్రాయః. ఉపరతేచజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారేయత్ప్రసన్నం నిరాయాసలక్షణమనాబాధం సుఖం- కస్యైతద్భవతి. తస్మిన్కాలేజాగ్రత్స్వప్నవ్యాపారముపరతాస్సన్తఃకస్మిన్ను- సర్వేసమ్యగేకీభూతాఃసంప్రతిష్ఠితాఃమధునిరసవ, త్సముద్రంప్రవిష్టనద్యాదివ, చ్చవివేకానర్హాఃప్రతిష్ఠితాభవన్తి- సఙ్గతాఃసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యర్థః. ననున్యస్తదాత్రాదికరణవత్స్వవ్యాపారాదుపరతాని

పృథక్పృథగేవస్వాత్మన్యవతిష్ఠన్తఇత్యేతదుక్తం. కుతః ప్రాప్తిఃసుషుప్తపురుషాణాంకరణానాంకస్మింశ్చిదేకీభావగమనాశఙ్కాయాః ప్రష్టుః. యుక్తైవంత్వాశఙ్కా- యతస్సంహతానికరణానిస్వామ్యర్థానిపరతన్త్రాణిచజాగ్రద్విషయే. తస్మాత్స్వాపేపిసంహతానాంపారతన్త్ర్యేణైవకస్మింశ్చిత్సఙ్గతిర్న్యాయ్యేతి. తస్మాదాశఙ్కానురూపఏవప్రశ్నోయం- అత్రతుకార్యకారణసఙ్ఘాతోయస్మింశ్చప్రలీనస్సుషుప్తప్రలయకాలయోః- తద్విశేషంబుభుత్సోః- సకోనుస్యాదితి- కస్మిన్నుసర్వేసమ్ప్రతిష్ఠితాభవన్తీతి. ౧

ఆ.— ఏవంకర్మవిద్యాగతిశ్రవణేనవిరక్తస్యప్రాణవిద్యయా చిత్తైకాగ్ర్యతచ్ఛుద్ధిమతోఽతఏవసాధనచతుష్టయవతో ముముక్షోరధికారిణఃపరవిద్యోక్త్యర్థంప్రశ్నత్రయమారభ్యతే (అథహైనమితి)· పూర్వవిద్యయైవామృతత్వోక్తేరుత్తరప్రశ్నారమ్భోవ్యర్థఇత్యతఆహ (ప్రశ్నత్రయేణేతి)·(సంసారమితి) అతోనతన్ముఖ్యమమృతత్వమిత్యర్థః. తస్యసంసారత్వేవ్యాకృతత్వంహేతుమాహ (వ్యాకృతవిషయమితి) వ్యాకృతాశ్రయం. తదన్తర్గతమిత్యర్థః. (సాధ్యసాధనలక్షణమితి) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధేనలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే- ఉత్పద్యతఇతితథా. యద్వా-అపరబ్రహ్మణఃప్రాణస్యసాధ్యసాధనోభయాత్మకత్వాద్వాతథా. తస్మాదనిత్యమిత్యతోపిసంసారత్వమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణాత్మాతునతథేత్యాహ (అసాధ్యేత్యాదినా) (అతీన్ద్రియమవిషయమితి) ఇన్ద్రియవిషయత్వమతిక్రాన్తమిత్యవ్యాకృతం- అకార్యమిత్యర్థః. తత్రహేతుః (అప్రాణమితి)· ప్రాణాగోచరత్వేనతదాత్మకకర్మేన్ద్రియాగోచరత్వం, మనోఽగోచరత్వేనజ్ఞానేన్ద్రియాగోచరత్వ, ముక్తం.. సుఖరూపతామాహ (శివమితి) నివృత్తానర్థత్వమాహ (శాన్తమితి) తత్రభావవికారరహితత్వంహేతుమాహ (అవికృతమితి) అనేనోత్పత్తిపరిణామవృద్ధయోనిషిద్ధాః. అక్షరమిత్యపక్షయవినాశౌనిషిద్ధౌ. ఉత్పత్తినిషేధేనతదనన్తరభావ్యస్తిత్వంనిషిద్ధం. అత్రసర్వత్రహేతుః (సత్యమితి) కాలత్రయేప్యేకరూపమిత్యర్థః. తత్ర *అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతఇత్యాదివాక్యంమానమాహ (పరవిద్యాగమ్యమితి) *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఇతిమన్త్రమప్యాహ (పురుషాఖ్యమితి). కథంపురుషశబ్దోదితంపూర్ణత్వం- బాహ్యాభ్యన్తరవస్తుభేదాత్. అతఆహ (సబాహ్యేతి) సఏవబాహ్యాభ్యన్తరాత్మకః- తద్వ్యతిరేకేణతదుభయంనాస్తీత్యర్థః. (ప్రశ్నత్రయమితి) యద్యపిపఞ్చమఃప్రశ్నోఽపరవిద్యావిషయఏవ- ప్రణవోపాసనవిషయత్వాత్, తథాపితస్యక్రమముక్తిఫలత్వేననిర్విశేషాత్మన్యేవసవిశేషబ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాపర్యవసానాత్సోపిపరవిషయఏవేతిభావః. ఏవంసామాన్యేనప్రశ్నత్రయస్యాపిసమ్బన్ధముక్త్వాచతుర్థప్రశ్నస్యప్రాతిస్వికసమ్బన్ధమాహ (తత్రేతి)· యస్మాదిత్యస్యకింనామతదక్షరమితితచ్ఛబ్దేనాన్వయః. (ఉక్తమితి) *యథాసుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాఃసహస్రశఃప్రభవన్తేసరూపాః । తథాక్షరాద్వివిధాః సోమ్యభావాః ప్రజాయన్తేతత్రచైవాపి యన్తీతిమన్త్రేణేత్యర్థః. (ఏతద్వివక్షయేతి) మన్త్రోక్తార్థవిస్తరానువాదిత్వాదస్యబ్రాహ్మణస్యేతిభావః. అత్రాక్షరస్వరూపస్యైవవివక్షితత్వాత్తన్నిర్ణయార్థంకానిస్వపన్తీత్యాదిప్రశ్నఃజాగరితాదినాధర్మివిశేషనిర్ధారణార్థః- అన్యథాతేషామాత్మధర్మత్వశఙ్కాయాంతన్నిర్విశేషత్వనిర్ణయాసిద్ధేః. భావానాంస్వరూపవిభాగాదివివక్షాయాంతు *తాః పునరుదయతఃప్రచరన్తీతిదృష్టాన్తబలాద్యత్రైకీభావః - తతోవిభాగేననిర్గమనమిత్యక్షరేఏకీభూతానాంపృథివ్యాదికార్యకారణానామక్షరాద్విభాగప్రతీతేస్తావన్మాత్రేణభాష్యఉక్తేతిద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యప్రశ్నేనజాగరితస్యధర్మీపృష్టః- స్వప్నేయస్యవ్యాపారోపరమేజాగరితంనాస్తి-సతస్యధర్మఇతినిశ్చేతుంశక్యత్వాత్. ద్వితీయేనావస్థాత్రయేపిశరీరరక్షణంకస్యధర్మఇతిపృష్టం-జాగ్రతోఽనుపరతవ్యాపారస్యప్రాణస్యదేహరక్షకత్వోపపత్తేః. తృతీయేనస్వప్నస్యధర్మీపృష్టః. చతుర్థేనసుషుప్తిధర్మీ - సుఖమహమస్వాప్సమితిసుప్తోత్థితస్యపరామర్శేసుఖస్యసుషుప్తిసమ్బన్ధావగమాత్. పఞ్చమప్రశ్నేనావస్థాత్రయవినిర్ముక్తమవస్థాత్రయపర్యవసానభూమిరూపంతురీయమక్షరంపృష్టమితివివేకః. (కార్యేతి) కార్యం- శరీరం- ప్రాణోవా. కరణాని- మనఆదీని. పదార్థానుక్త్వావాక్యార్థంపిణ్డీకృత్యాహ (తస్మిన్నితి)· తత్పదంపూర్వాపరయోస్సంబధ్యతే. (ప్రసన్నమితి) విషయసంపర్కకాలుష్యరహితం. నిరాయాసేన- విక్షేపాభావమాత్రేణలక్ష్యతే- అభివ్యజ్యతే. నిర్వాతస్థాపితదీపాలోకవదనాబాధం - వినాశరహితంసత్యమాత్మస్వరూపమిత్యర్థః. (ఏతదితి) సుషుప్తేప్రకాశమానంసుఖమహమస్వాప్సమితిపరామర్శమూలభూతమిత్యర్థః. (తస్మిన్కాలేఇతి) యద్యపిపఞ్చమేనప్రశ్నేనతురీయంపృచ్ఛ్యతే - నసుషుప్తిః, తథాపిసంసారదశాయాంసర్వోపాధిరహితతురీయావస్థాఽభావేసుషుప్తఏవతస్యప్రదర్శనీయతా. అతస్సుషుప్తావజ్ఞానేసత్యపిఇతరోపాధిరాహిత్యేనతత్రైవసర్వోపాధివివేకకరణేనతురీయప్రదర్శనస్యసుకరత్వాత్తస్మిన్కాలేతురీయప్రదర్శనార్థంసర్వసంప్రతిష్ఠితత్వోక్తిః. (సమ్యగేకీభూతాఇతి) తదాత్మభావప్రాప్త్యావిలయంగతాఇత్యర్థః. (మధునిరసవదితి) యథానానాపుష్పరసాఃమధున్యేకీభవన్తి- తద్వదిత్యర్థః. వివేకాభావమాత్రేణదృష్టాన్తావుక్తౌ- తత్రసర్వాత్మనాలయాభావాదిత్యాహ (వివేకానర్హాఇతి) పూర్వంవివేకానర్హాస్సన్తఃపశ్చాత్సమ్ప్రతిష్ఠితాఇత్యర్థః. నచానేనాపిప్రశ్నేనాఽవిద్యావాసనాధిరవివిక్తస్సుషుప్తఏవపృష్టఇతిశంక్యం- * పరేఆత్మన్యక్షరేప్రతిష్ఠన్తఇతివక్ష్యమాణత్వాత్, సుషుప్తేచాజ్ఞానఏవసమ్ప్రతిష్ఠానాత్, *ఏషహిద్రష్టేత్యాద్యజ్ఞానప్రతిబిమ్బితస్యభోక్తురపిప్రతిష్ఠాయాఅభిధాస్యమానత్వాత్, *అచ్ఛాయమిత్యజ్ఞానాభావోక్తేశ్చతురీయమేవపృష్టమితిభావః. ననుకార్యకారణవ్యతిరిక్తేసమ్ప్రతిష్ఠానాధికరణేసామాన్యేనకస్మింశ్చిదవగతేకస్మిన్సమ్ప్రతిష్ఠితాఇతివిశేషప్రశ్నోఘటతే- నచతస్యావగతిరస్తి. నచసమ్ప్రతిష్ఠానస్యసాధికరణత్వేనసామాన్యేనాధికరణావగతిరస్తీతివాచ్యం - తత్తదుపాదానానామేవాఽచేతనానాంతదధికరణత్వేనతదతిరిక్తస్యచేతనస్యాసిద్ధేరితిశఙ్కతే (నన్వితి)· బాత్రంనామసస్యాదిలవనార్థఃశస్త్రవిశేషః. (స్వాత్మనీతి) స్వోపాదానఇత్యర్థః. (సుషుప్తపురుషాణాంకరణానామితి) సుషుప్తపురుషాణాంయానికరణాని - తేషామిత్యర్థః. *ఏషహిద్రష్టేత్యాదినాపురుషాణామప్యేకీభావస్యవక్ష్యమాణత్వాద్వాపురుషాణామిత్యుక్తం. అస్మిన్పక్షేకరణానాంచేతిచకారోద్రష్టవ్యః. ప్రష్టుశ్శఙ్కాయాఃకుతఃప్రాప్తిరిత్యన్వయః. సంహతానాంపరార్థేనవ్యాపృతత్వాత్సంహతత్వేన హేతునాపరస్మింశ్చేతనేసామాన్యేనావగతేప్రష్టుర్విశేషప్రశ్నోయుక్తఇత్యాహ

తస్మై స హోవాచ యథా గార్గ్య మరీచయోఽర్కస్యాస్తం గచ్ఛతః సర్వా ఏతస్మింస్తేజోమణ్డల ఏకీభవన్తి। తాః పునః పునరుదయతః ప్రచరన్త్యేవం హ వై తత్సర్వం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి। తేన తర్హ్యేష పురుషో న శృణోతి న పశ్యతి న జిఘ్రతి న రసయతే న స్పృశతే నాభివదతే నాదత్తే నానన్దయతే న విసృజతే నేయాయతే స్వపితీత్యాచక్షతే॥ ౨

ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే జాగ్రతి। గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానో వ్యానోఽన్వాహార్యపచనో యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదాహవనీయః ప్రాణః॥ ౩

(యుక్తైవత్వితి). స్వామ్యర్థాని - సజ్ఞాతాన్యర్థానీత్యర్థః. (ఆశఙ్కానురూప ఇతి) మనసి విద్యమానాశఙ్కానురూపో వాచికః ప్రశ్న ఇత్యర్థః. అత్ర సమ్ప్రతిష్ఠానవిశిష్ట ఆత్మా న పృష్టః- కిన్తు ఉపాధిసంశ్లిష్టః కేవల ఆత్మా పృష్ట ఇతి వాక్యతాత్పర్యమాహ (అత్ర త్వితి) భవతీత్యనన్తరం పృష్టమితి శేషః. ౧

రం.— (అథ హైనం సౌర్యాయణీతి) పురుషే- సుప్తే సతీతి శేషః. (కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతి) అత్రాపి సుప్తే సతీతి శేషః. ఏషః ద్రష్టృత్వాదిగుణయోగాద్దేవః- జీవః కతరః- కీదృశస్సన్ స్వప్నాన్- రథాదీన్పశ్యతి. కస్య హేతోరేతత్- వైషయికం సుఖమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మై స హోవాచాచార్యః. శృణు హే గార్గ్య- యత్త్వయా పృష్టం. యథా మరీచయః- రశ్మయోఽర్కస్య- ఆదిత్యస్యాస్తం- అదర్శనం గచ్ఛతః సర్వాః- అశేషత ఏతస్మింస్తేజోమణ్డలే- తేజోరాశిరూప ఏకీభవన్తి- వివేకానర్హత్వం- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి, తాః- మరీచయస్తస్యైవార్కస్య పునః పునరుదయతః- ఉద్గచ్ఛతః ప్రచరన్తి - వికీర్యన్తే. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవం హ వై తత్సర్వం- విషయేన్ద్రియాదిజాతం పరే- ప్రకృష్టే దేవే- ద్యోతనవతి మనసి, చక్షురాదిదేవానాం మనస్తన్త్రత్వాత్పరో దేవో మనః, తస్మిన్స్వప్నకాల ఏకీభవతి- మణ్డలే మరీచివదవిశేషతాం గచ్ఛతి, జిజాగరిషోశ్చ రశ్మివన్మణ్డలాన్మనస ఏవ ప్రచరన్తి- స్వవ్యాపారాయ ప్రతిష్ఠన్తే. యస్మాత్స్వప్నకాలే శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యుపలబ్ధికరణాని మనస్యేకీభూతానీవ కరణవ్యాపారాదుపరతాని- తేన- తస్మాత్తర్హి- తస్మిన్స్వాపకాల ఏషః- దేవదత్తాదిలక్షణః పురుషో న శృణోతి- న పశ్యతి- న జిఘ్రతి- న రసయతే- న స్పృశతే- నాభివదతే- నాదత్తే- నానన్దయతే- న విసృజతే- నేయాయతే. స్వపితీత్యాచక్షతే లౌకికాః. ౨

ఆ.— యత్త్వయా పృష్టం- తచ్ఛృణ్విత్యన్వయః. తస్యైవార్కస్య తా మరీచయ ఇత్యర్థః. స్వప్నేఽపి చక్షురాదివ్యాపారోపలబ్ధేరేకీభావోఽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య వాసనామయేన్ద్రియవ్యాపారోపలబ్ధావపి బాహ్యశబ్దాదిశ్రవణాదివ్యాపారాభావేన తం సాధయితుం తేనేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతి (యస్మాదితి) శ్రోత్రాదీనామేకీభావో నామ స్వస్వవ్యాపారం విహాయ మనస్తన్త్రతయాఽవస్థానమాత్రం- న తు ముఖ్యమేకత్వం- తేషాం మనఃప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతౌ లయానుపపత్తేరిత్యభిప్రేత్యేవకారః ప్రయుక్తః. (నేయాయత ఇతి) ఇణో గత్యర్థస్య యఙ్, తస్య రూపమేతత్, న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేతి) యథా సాయంకాలేఽస్తం గచ్ఛతః సూర్యస్య కిరణా నానాదిక్షు ప్రసరణం వినా ఆదిత్యమణ్డల ఏకీభవన్తి, పునశ్చోద్యతః సూర్యస్య కిరణా నానాదిక్షు ప్రసరన్తః ప్రకాశకా భవన్తి,- ఏవమేతత్సర్వం- ఇన్ద్రియజాతం పరే- ఇతరేభ్య ఉత్కృష్టే దేవే- ద్యోతనాదిగుణయుక్తే మనస్యేకీభవతి- స్వస్వవ్యాపారాభిముఖ్యనిరోధిసంశ్లేషవిశేషయుక్తం భవతీత్యర్థః. తేన- శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణాముపరతత్వేనేత్యర్థః. ఆనన్దః- ఉపస్థేన్ద్రియకార్యం. విసర్గః- అపానకార్యం. నేయాయతే- న గచ్ఛతీత్యర్థః. స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యన్తేన *కాని స్వపన్తీతి ప్రశ్నస్య బాహ్యజ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాది స్వపత ఇత్యుక్తం. ప్రత్యేకమేకత్వాభిప్రాయేణ స్వపితీత్యేకవచనం. ౨

శం.— సుప్తవత్సు శ్రోత్రాదిషు కరణేష్వేతస్మిన్పురే - నవద్వారే దేహే ప్రాణాగ్నయః - ప్రాణాదిపఞ్చ వాయవోఽగ్నయ ఇవాగ్నయో జాగ్రతి. అగ్నిసామాన్యం హ్యాహ- గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానః. కథమిత్యాహ - యస్మాద్గార్హపత్యాదగ్నేరగ్నిహోత్రకాల ఇతరోఽగ్నిరాహవనీయః ప్రణీయతే ప్రణయనాత్. ప్రణీయతేఽస్మాదితి ప్రణయనః- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యథా - తథా సుప్తస్యాపానవృత్తేః ప్రణీయత ఇవ ప్రాణో ముఖనాసికాభ్యాం సంచరత్యాహవనీయస్థానీయః ప్రాణః. వ్యానస్తు హృదయాద్దక్షిణసుషిరద్వారేణ నిర్గమాద్దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాదన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. ౩

ఆ.— * కాని స్వపన్తీత్యస్య సవిషయాణి బాహ్యకరణాని స్వపన్తి- ఉపరమన్తే,- అతస్తేషామేవ జాగరణధర్మ ఇత్యుత్తరముక్త్వా * కాని జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (సుప్తవత్స్వితి). ప్రాణానామగ్నిత్వం గౌణమిత్యాహ (అగ్నయ ఇవేతి). అపానస్య గార్హపత్యత్వే యద్గార్హపత్యాత్ప్రణీయతే ప్రణయనాదితీదం వాక్యం వ్యవహితమపి హేతుత్వేన యోజయతి (యస్మాదితి). ప్రణయనాదితి పదం గార్హపత్యవిశేషణమిత్యాహ (ప్రణయనో గార్హపత్య ఇతి). తత్సాదృశ్యమాహవనీయః ప్రాణ ఇతి వాక్యసాదృశ్యవ్యాఖ్యానపూర్వకం వ్యాచష్టే (తథేతి). గార్హపత్యత్వేనోక్తేఽపానేఽన్తర్గచ్ఛతి సతి బహిర్గచ్ఛన్ప్రాణ ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. పరిత్యక్తం వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇతి వాక్యమిదానీం వ్యాచష్టే (వ్యానస్త్వితి). ఛాన్దోగ్యగాయత్రీవిద్యాయాం *తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషిరా ఇత్యుపక్రమ్య *అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిరః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రమిత్యనేన వ్యానస్య దక్షిణసుషిరతో నిర్గమనముక్తమిత్యన్వాహార్యపచనసాదృశ్యం దక్షిణదిక్సమ్బన్ధిత్వం వ్యానస్యేతి, వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఇత్యర్థః. ౩

యదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావేతావాహుతీ సమం నయతీతి స సమానః। మనో హ వావ
యజమాన ఇష్టఫలమేవోదానః స ఏనం యజమానమహరహర్బ్రహ్మ గమయతి॥ ౪

ర.—— కాన్యస్మిఞ్జాగ్రతీత్యస్యోత్తరమాహ (ప్రాణాగ్నయ ఇతి) ప్రాణాపానాదిరూపా అగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురశబ్దనిర్దిష్టే శరీరే జాగరణం కుర్వన్తీత్యర్థః. స్వాపదశాయాం జాగ్రత్సు ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేషూపాసనార్థమగ్నిహోత్రసంపత్తిం దిదర్శయిషుః- తత్ర వ్యాప్రియమాణం మన ఏవ యజమానః, అపానో మూలాధారస్థతయా గార్హపత్య, స్తన్నిహితో వ్యానశ్చాన్వాహార్యపచనశబ్దితో దక్షిణాగ్నిః, అపానవాయుమూలకః ప్రాణో గార్హపత్యాత్ప్రణీయమానాహవనీయతుల్యతయా ఆహవనీయః, తదాధారకావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ద్వే ఆహవనీయే ఇతి నిర్దిష్టాహుతిద్వయం, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసహేతుభూతస్సమానో వాయుః ఆహుతీ సమం నయతీతి నిర్దేశయోగ్యాధ్వర్యుః, ఉదానవాయుస్తు యజమానస్య లోకాన్తరోన్నయనహేతుత్వాదుదాన, ఇత్యగ్నిహోత్రాహుత్యవయవభూతాన్యజమానాగ్నిత్రయాహుతిద్వయాధ్వర్యుకర్మఫలభూతానష్టావపి పదార్థాన్ప్రాణాదిపఞ్చకోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసమనోరూపేష్వష్టాసు దర్శయతి (గార్హపత్యో హ వా ఇతి) అత్ర యద్యపి *ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీతి బ్రహ్మగమనం జీవస్యైవ శ్రూయతే- న మనసః- తథాపి మనసః పురీతద్గమనశ్రవణాత్ తద్గత బ్రహ్మగమయితృత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩-౪

శం.—— అత్ర చ హోతాగ్నిహోత్రస్య. యత్- యస్మాదుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ నిత్యం ద్విత్వసామాన్యాదేవ తు. ఏతావాహుతీ సమం- సామ్యేన శరీరస్థితిభావాయ నయతి యో వాయురగ్నిస్థానీయోఽపి హోతా చ- ఆహుత్యోర్నేతృత్వాత్. కోఽసౌ. స సమానః. అతశ్చ విదుషః స్వాపోఽప్యగ్నిహోత్రహవనమేవ. తస్మాద్విద్వాన్నాకర్మీత్యేవం మన్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. *సర్వదా సర్వాణి భూతాని విచిన్వన్త్యపి స్వపత ఇతి హి వాజసనేయకే. అత్ర హి జాగ్రత్సు ప్రాణాగ్నిషూపసంహృత్య బాహ్యకరణాని విషయాంశ్చాగ్నిహోత్రఫలమివ స్వర్గం బ్రహ్మ జిగమిషుర్మనో హ వావ యజమానో జాగర్తి- యజమానవత్కార్యకరణేషు ప్రాధాన్యేన సంవ్యవహారాత్, స్వర్గమివ బ్రహ్మ ప్రతి ప్రస్థితత్వాద్యజమానో మనః కల్ప్యతే. ఇష్టఫలం- యాగఫలమేవోదానో వాయుః, ఉదాననిమిత్తత్వాదిష్టఫలప్రాప్తేః. కథం. సః- ఉదానో మన ఆఖ్యం యజమానం స్వప్నవృత్తిరూపాదపి ప్రచ్యావ్యాహరహస్సుషుప్తికాలే స్వర్గమివ బ్రహ్మాక్షరం గమయతి. అతో యాగఫలస్థానీయ ఉదానః. ౪

ఆ.—— (అత్ర చేతి) అగ్నిహోత్రస్య హోతా- హోమస్య కర్తా ఋత్విగుచ్యతే, ఉత్తరవాక్యేనేతి శేషః. అత్రోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసయోరాహుతిత్వస్యాపూర్వమసిద్ధత్వేన సిద్ధవన్నిర్దేశాయోగాత్, స సమాన ఇతి తచ్ఛబ్దాన్వయాచ్చ వాక్యత్రయం కృత్వాన్వయత్రయేణ యోజయతి (యద్యస్మాదితి) ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావిత్యనన్తరమాహుతీ ఇతి పదం భాష్యే అధ్యాహృత్య ఏతావుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ ఆహుతీ- ఆహవనీయాధికరణాగ్నిహోత్రాహుతీ ఇవ ద్విత్వసామ్యాదేవేత్యేకోఽన్వయః. అనన్తరం భాష్యే తుశబ్దశ్చార్థే. శ్రుతిగత ఇతి శబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే. యస్మాదేతావాహుతీ, యస్మాచ్చైతౌ సమం నయతి- శరీరస్థితిభావాయ సామ్యేన నయతి- ప్రవర్తయతి యో వాయుః- యథాగ్నిహోత్రే హోమకర్తా ఆహుతిద్వయమాహవనీయం ప్రతి సమం నయతి- ప్రాపయతి- తద్వత్,- తస్మాదాహుత్యోర్నేతృత్వాత్స వాయుర్హోతేతి యచ్ఛబ్దహోతృశబ్దాధ్యాహారేణ ద్వితీయోఽన్వయః. కోఽసౌ వాయురితి తద్విశేషప్రశ్నే స హోతా వాయుః - స సమాన ఇతి తృతీయాన్వయ ఇతి విభాగః. నను ప్రాణాగ్నయ ఇత్యత్ర సర్వేషాం ప్రాణానామగ్నిత్వోక్తేః కథమిహ సమానస్య హోతృత్వముచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యోక్తం (అగ్నిస్థానీయోఽపీతి) అగ్నిత్వేనోక్తోఽపీతి భావః. (హోతా చేతి) చకారోఽవధారణే. హోతైవేత్యర్థః. ఆహుతినేతృత్వాద్ధోతృత్వే స్థితేఽగ్నిత్వోక్తిః ఛత్రిన్యాయేనాగ్న్యనగ్నిసముదాయే లాక్షణికీత్యర్థః. అవస్థాత్రయవర్తినాముచ్ఛ్వాసనిశ్వాసప్రాణానాం చాగ్నిహోత్రావయవసమ్పాదనస్యోపాసనం ప్రయోజనం- నిర్విశేషాత్మప్రకరణత్వాత్తద్వైధ్యదర్శనాచ్చ. కింత్విన్ద్రియాణ్యుపరమన్తే- ప్రాణా జాగ్రతీత్యేవంత్వంపదార్థశోధనరూపస్య జ్ఞానస్య స్తుతిరేవేత్యాహ (అతశ్చేతి.) (సర్వదేతి) వాజసనేయకే హి *వాక్చితః ప్రాణశ్చితశ్చక్షుశ్చిత ఇత్యాదినా సర్వప్రాణవ్యాపారేషు ప్రత్యేకమగ్నిచితత్వదృష్టిం విధాయైవం దృష్టిమతః సర్వాణి భూతాన్యస్య స్వాపకాలేఽపి చయనం కుర్వన్తీతి సా దృష్టిః స్తుతా- తద్వదిహాపీత్యర్థః. (అత్ర హీతి) అత్ర మనో యజమానః కల్ప్యత ఇతి వ్యవహితాన్వయః. తత్కల్పనాయాం హేతుద్వయమాహ (యజమానవదితి). హేతుద్వయం సాధయతి (జాగ్రత్స్వితి). అత్ర- స్వప్నకాలే విషయాన్ కరణాని చోపసంహృత్య మనో జాగర్తి- ప్రాధాన్యేన స్వవ్యాపారం కుర్వన్వర్తతే. అగ్నిహోత్రఫలం స్వర్గం జిగమిషుర్యజమాన ఇవ సుషుప్తికాలే స్వర్గరూపబ్రహ్మ జిగమిషు చ మన ఇత్యన్వయః. భాష్యే యజమాన ఇత్యనన్తరమివశబ్దో ద్రష్టవ్యః. హ వావ శబ్దేన తత్ప్రసిద్ధమిత్యుక్తం. (ఇష్టేతి) ఉదాననిమిత్తకమరణానన్తరం యాగాదిఫలప్రాప్తేః తస్య తన్నిమిత్తత్వాత్కారణే కార్యోపచారాదుదాన ఇష్టఫలత్వేన కల్ప్యత ఇత్యర్థః. న కేవలం మరణద్వారా యాగఫలప్రాపకత్వముదానస్య - కింతు *ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుతేః సర్వయాగఫలానామపి బ్రహ్మాత్మకత్వాద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాదపి అహరహరిష్టఫలప్రాపకత్వముదానస్యేతి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి)-(స్వర్గమివేతి) స్వర్గమేవేత్యర్థః, సర్వయాగఫలాత్మకస్వరూపమేవ బ్రహ్మాక్షరం గమయతీత్యర్థః. యద్యప్యహరహర్బ్రహ్మప్రాప్తిర్న యాగసాధ్యా- యాగరహితానామపి తత్ప్రాప్తేః, తథాపి బ్రహ్మణ ఏవ సర్వయాగఫలత్వేన తత్ప్రాపకస్యోదానస్యేష్టఫలప్రాపకత్వమస్తీతి భావః. న చోదానస్య కథం తత్ప్రాపకత్వమితి శఙ్క్యం - తస్య సుషుమ్నానాడీచారిత్వేన సమస్తనాడీః ప్రవేశయంస్తం హుతం బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యుపపత్తేః. అత్ర రఙ్గరామానుజీయం నాస్తి. ౪

అత్రైషదేవస్స్వప్నేమహిమానమనుభవతి । యద్దృష్టందృష్టమనుపశ్యతి శ్రుతంశ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి దేశదిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునఃపునః ప్రత్యనుభవతి దృష్టం చాదృష్టంచ శ్రుతంచాశ్రుతంచానుభూతంచాననుభూతంచ సర్వంపశ్యతి సర్వఃపశ్యతి॥ ౫

శం.— ఏవం విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమకాలాదారభ్య యావత్సుప్తోత్థితో భవతి - తావత్సర్వయాగఫలానుభవో నావిదుషామివానర్థాయేతి విద్వత్తా స్తూయతే. న హి విదుష ఏవ శ్రోత్రాదీన్యుపరమన్తే - ప్రాణాగ్నయో వా జాగ్రతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్వా మనస్స్వాతన్త్ర్యమనుభవదహరహస్సుషుప్తం వా ప్రతిపద్యతే; సమానం హి సర్వప్రాణినాం పర్యాయేణ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిగమనం; అతో విద్వత్తాస్తుతిరేవేయముపపద్యతే. యత్పృష్టం "కతర ఏష దేవః స్వప్నాన్పశ్యతీతి" తదాహ - అత్ర - ఉపరతేషు శ్రోత్రాదిషు దేహరక్షాయై జాగ్రత్సు ప్రాణాదివాయుషు ప్రాక్సుషుప్తిప్రతిపత్తేః ఏతస్మిన్నన్తరాళే ఏష దేవోఽర్కరశ్మివత్స్వాత్మని సంహృతశ్రోత్రాదికరణః స్వప్నే మహిమానం - విభూతిం విషయవిషయిలక్షణమనేకాత్మభావగమనమనుభవతి - ప్రతిపద్యతే. నను మహిమానుభవనే కరణం మనోఽనుభవితుః - తత్కథం స్వాతన్త్ర్యేణానుభవతీత్యుచ్యతే - స్వతన్త్రో హి క్షేత్రజ్ఞః. నైష దోషః - క్షేత్రజ్ఞస్య స్వాతన్త్ర్యస్య మనఉపాధికృతత్వాత్. న హి క్షేత్రజ్ఞః పరమార్థతః స్వతః స్వపితి జాగర్తి వా - మనఉపాధికృతమేవ తస్య జాగరణం స్వప్నశ్చేత్యుక్తం వాజసనేయకే "సధీః స్వప్నో భూత్వా ధ్యాయతీవే"త్యాది. తస్మాన్మనసో విభూత్యనుభవే స్వాతన్త్ర్యవచనం న్యాయ్యమేవ. మనఉపాధిసహితత్వం స్వప్నకాలే క్షేత్రజ్ఞస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధత ఇతి కేచిత్. తన్న - శ్రుత్యర్థాపరిజ్ఞానకృతా భ్రాన్తిస్తేషాం - యస్మాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదివ్యవహారో ప్యా మోక్షాన్తస్సర్వోఽవిద్యావిషయ ఏవ మనఆద్యుపాధిజనితః "యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్" "మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతి" "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే"దిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అతో మన్దబ్రహ్మవిదామేవేయమాశఙ్కా - న త్వేకాత్మవిదాం. నన్వేవం సతి "అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతి"రితి విశేషణమనర్థకం. అత్రోచ్యతే - అల్పమిదముచ్యతే "య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత" ఇతి - అన్తర్హృదయపరిచ్ఛేదే సుతరాం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం బాధ్యేత. సత్యమేవమయం దోషో యద్యపి స్యాత్ - స్వప్నే కేవలతయా స్వయంజ్యోతిష్ట్వసార్థన్తావదపనీతం భారస్యేతి చేన్న - తత్రాపి "పురీతతి నాడీషు శేత" ఇతి శ్రుతేః పురీతతి నాడీసమ్బన్ధాత్తత్రాపి పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వానర్థభారాపనయాభిప్రాయో మృషైవ. కథం తర్హి "అత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతి"రితి. అన్యశాఖాత్వాదనపేక్షా సా శ్రుతిరితి చేన్న - అర్థైకత్వస్యేష్టత్వాత్. ఏకో హ్యాత్మా సర్వవేదాన్తానామర్థో విజిజ్ఞాపయిషితో బుభుత్సితశ్చ. తస్మాద్యుక్తా స్వప్నే ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వోపపత్తిర్వక్తుం - శ్రుతేర్యథార్థతత్త్వప్రకాశకత్వాత్. ఏవం తర్హి శృణు శ్రుత్యర్థం హిత్వా సర్వమభిమానం. న త్వభిమానేన వర్షశతేనాపి శ్రుత్యర్థో జ్ఞాతుం శక్యతే సర్వైః పణ్డితమ్మన్యైః. యథా హృదయాకాశే పురీతతి నాడీషు చ స్వపతస్తత్సమ్బన్ధాభావాత్, తతో వివిచ్య దర్శయితుం శక్యత ఇతి ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న బాధ్యతే - ఏవం మనస్యవిద్యాకామకర్మనిమిత్తోద్భూతవాసనావతి కర్మనిమిత్తవాసనాఽవిద్యయాఽన్యద్వస్త్వన్తరమివ పశ్యతస్సర్వకార్యకరణేభ్యః ప్రవివిక్తస్య ద్రష్టుర్వాసనాభ్యో దృశ్యరూపాభ్యోఽన్యత్వేన స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుదుష్టేనాపి తార్కికేణ న వారయితుం శక్యతే. తస్మాత్సాధూక్తం మనసి ప్రలీనేషు కరణేష్వప్రలీనే చ మనసి మనోమయస్స్వప్నాన్పశ్యతీతి. కథం మహిమానమనుభవతీతి. ఉచ్యతే - యన్మిత్రం పుత్రాది వా పూర్వం దృష్టం - తద్వాసనావాసితః పుత్రమిత్రాదివాసనాసముద్భూతం పుత్రం మిత్రమివ చావిద్యయా పశ్యతీవ మన్యతే. తథా శ్రుతమర్థం తద్వాసనయాఽనుశృణోతీవ. దేశదిగన్తరైశ్చ - దేశాన్తరైర్దిగన్తరైశ్చ ప్రత్యనుభూతం పునః పునస్తత్ప్రత్యనుభవతీవావిద్యయా. తథా దృష్టం చాస్మిఞ్జన్మని. అదృష్టం చ - జన్మాన్తరదృష్టమిత్యర్థః, అత్యన్తాదృష్టే వాసనానుపపత్తేః. ఏవం శ్రుతం చాశ్రుతం చ. అనుభూతం చాస్మిఞ్జన్మని కేవలేన మనసా. అననుభూతం చ - మనసైవ జన్మాన్తరేఽనుభూతమిత్యర్థః. సచ్చ - పరమార్థోదకాది. అసచ్చ - మరీచ్యుదకాది. కిం బహునా - ఉక్తం సర్వం పశ్యతి. సర్వః పశ్యతి - సర్వమనోవాసనోపాధిస్సన్నేవం సర్వకరణాత్మా మనోదేవః స్వప్నాన్పశ్యతి. ౫

ఆ.— నను "గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ" ఇతి శ్రుతిమారభ్య "మనో హ వావ యజమాన" ఇతి శ్రుత్యన్తేన గ్రన్థేన విద్వాన్సకర్మీ న భవతీతి స్తూయత ఇత్యుక్తమస్తు - ఏవం తత్రాగ్నిహోత్రాదికర్మప్రతీతేః. ఉదానస్య యాగఫలస్థానీయత్వోక్తైస్తన్నతత్ఫలత్వం - తత్ర కర్మాప్రతీతేః. అత ఆహ (ఏవం విదుష ఇతి) (విద్వత్తేతి) శ్రోత్రాదీని స్వప్నే ఉపరమన్తే - ప్రాణా ఏవ జాగ్రతీత్యేవంరూపా విద్యేత్యర్థః. అస్యాశ్చ విద్యాయాః జాగరణం శ్రోత్రాదిబాహ్యేన్ద్రియధర్మః - శరీరరక్షణం ప్రాణధర్మః - నాత్మధర్మ ఇత్యేవంరూపం పదార్థవివేకరూపత్వాత్ స్తోతవ్యత్వోపపత్తిః. అత ఏవ ప్రాణజాగరణస్యావిద్వత్సాధారణత్వాత్కథం విద్వత్తాస్తుతిరిత్యపి శఙ్కా నిరస్తా - తస్యైవంభూతవివేకాభావాదితి. నను విద్యాప్రకరణాద్విదుషః శ్రోత్రాద్యుపరమాదికం సర్వం భవతీతి విధీయతాం - కిం స్తుత్యేత్యాశఙ్క్య విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన స్వయమేవ భవతో న విధేయత్వమిత్యాహ (న హీతి). (విద్వత్తాస్తుతిరేవేతి) శ్రోత్రాదికం పరే దేవే మనస్యేకీభవతి - ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతీత్యత్ర పదార్థవివేకరూపం జ్ఞానం వివక్షితం - తజ్జ్ఞానం గార్హపత్యో వా ఏష ప్రాణ ఇత్యాదినా స్తూయత ఉక్తప్రకారేణేత్యర్థః. తృతీయప్రశ్నోత్తరత్వేన కతర ఏష ఇత్యాది సర్వః పశ్యతీత్యన్తం వ్యాచష్టే (యదితి). అత్రేతి శ్రౌతం పదం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఉపరతేష్విత్యాదినాఽన్తరాళే ఇత్యన్తేన). (అనేకేతి) విషయివిషయాద్యనేకభావగమనమిత్యర్థః. ఇదం చ మహత్త్వవ్యాఖ్యానం. స్వప్నద్రష్టుర్జీవస్య స్వాతన్త్ర్యవక్తవ్యే దేవశబ్దితమనసస్తదుక్తిః; స్వప్నో మనోధర్మః - నాత్మధర్మః; ఆత్మని తు తదారోపమాత్రం లోకస్యేతి ఖ్యాపనార్థేతి శఙ్కాపరిహారాభ్యామాహ (నన్వితి). (మనఉపాధికృతమితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తం మనఉపాధికృతం జాగరణం - కేవల

మనఉపాధీకృతస్స్వప్న ఇత్యర్థః. స్వప్నస్యధీశబ్దవాచ్యమనఃపరిణామత్వాత్ *స్వప్నోభూత్వేతి శ్రుతౌ సామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. నన్వయం శ్రుతిస్వప్నాద్యనుభవేమనస్స్వాతన్త్ర్యంవక్తుంనశక్నోతి- శ్రుత్యన్తరవిరోధాపత్తేః. అతోఽత్రదేవశబ్దేనక్షేత్రజ్ఞఏవోచ్యతే. తస్యైవస్వతస్స్వాతన్త్ర్యమితిశఙ్క్యతే (మనఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధకశ్రుతిరిత్యర్థః. అన్యథాద్వితీయసత్త్వేపిదీపాదీనామివవాస్తవస్వతస్స్వభాభావాపత్తిః. అత్రకింమనసస్సత్త్వేజ్యోతిరన్తరస్యమనసోవిద్యమానత్వాదాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనంనశక్యమితిశ్రుతేః కార్యస్యబోధనస్యబాధోఽభిప్రేతః- ఉతతద్బోధనరూపకార్యసిద్ధ్యర్థంమనసోఽభావోపివివక్షితశ్శ్రుతౌ-తతశ్చతత్సత్త్వే శ్రుత్యర్థబాధఇతివా. నాద్యః- మనసిసత్యపిఏవంతర్హీతివక్ష్యమాణరీత్యామనసోదృశ్యత్వేనజ్యోతిష్ట్వాయోగేనాత్మనఏవస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యబోధయితుంశక్యత్వాదిత్యాహ (తస్మేతి) నద్వితీయః- తదానీంమనసోఽభావస్తుశ్రుత్యర్థఏవనభవతీత్యాహ (శ్రుత్యర్థేతి), ఆత్మనోజ్యోతిష్ట్వబోధనాత్మకవ్యవహారస్యప్రకాశ్యాదిసాపేక్షత్వాత్తస్మిన్సత్యేవ, తద్బోధసాధనేమనఆదౌచసత్యేవ, తద్బోధయితుంశక్యతే- నాన్యథేతిమనఆద్యభావోనశ్రుతౌవివక్షితః- తథాసతితద్బోధనాశక్తేరిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్రమానమాహ (యత్రవేతి)-ద్వితీయాభావేవ్యవహారోనాస్తీత్యత్రాపిమానమాహ (మాత్రేతి), దృశ్యంమాత్రాశబ్దార్థః. అసంసర్గ ఇతిచ్ఛేదః. దృశ్యాసంసర్గెసుషుప్తావిశేషవిజ్ఞానాభావోక్త్యాద్వితీయాభావేవ్యవహారోనాస్తీత్యర్థః. అతోనద్వితీయఃకల్పస్సమ్భవతీత్యాహ (అతఇతి). ననుయదిస్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనార్థంమనఆద్యభావోనాపేక్షితః- జాగరితేపితస్మిన్తద్బోధనసమ్భవాత్ *అత్రేతిస్వప్నవాచివిశేషణమనర్థకమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి). కింవిశేషణబలాన్మనసోఽభావస్సిషాధయిషితః- ఉతవిశేషణస్యగతిమాత్రంపృచ్ఛ్యతే. నాద్యః - మనసోఽభావాఙ్గీకారేప్యన్తర్హృదయాకాశస్యతత్కృతపరిచ్ఛేదస్యచశ్రుతిసిద్ధత్వేనత్వన్మతేపితత్రస్వయంజ్యోతిష్ట్వబోధనాసమ్భవాత్, విశేషణానర్థక్యంతుల్యమిత్యాహ (అత్రోచ్యతఇతి) (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తద్బోధనమిత్యర్థః. యథాశ్రుతేవాస్తవస్యతస్యబాధస్యానాశఙ్క్యత్వాదితి. యద్యపిస్వప్నేన్తర్హృదయాకాశసత్త్వాత్సమ్యక్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంబోధయితుంనశక్యమితిదోషస్తుల్యః-తథాపిస్వప్నేమనసోఽభావేనతద్బోధనప్రతిబన్ధకస్యాభావాదసూరవిప్రకర్షేణస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నేబోధయితుంశక్యమితితద్విశేషణమర్థవదితిశఙ్క్యతే (సత్యమితి). స్యాదిత్యనన్తరంతథాపీతిశేషః. (కేవలతరయేతి) మనసోఽభావేనేత్యర్థః. (భారస్యేతి) ప్రతిబన్ధకస్యేత్యర్థః. శేషబోధనంతుసుషుప్తేభవిష్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవంతర్హిసుషుప్తేసర్వస్యాప్యభావమాశ్రిత్యసమ్యగ్బోధనంవివక్షణీయం- నచతత్సమ్భవతి -తత్రాపిబహుప్రతిబన్ధకస్యవిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నతత్రాపీతి) సుషుప్తేపీత్యర్థః. (తత్రాపీతి) స్వప్నేపీత్యర్థః. సుషుప్తేచేత్సర్వభారాపనయఃస్యాత్ - తదాస్వప్నేఽర్థభారాపనయాభిప్రాయోవర్ణయితుంశక్యతే-నచదస్తి. అతోఽత్రేతివిశేషణమనర్థకం. ఏతదర్థకథనావసరేకాణ్వశ్రుతిగతవిశేషణస్యగతిర్నవక్తవ్యా- ప్రకృతానుపయోగాదితిసిద్ధాన్త్యేకదేశీకశ్చిచ్ఛఙ్కతే (అన్యేతి) సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయేనసర్వశ్రుత్యవిరోధేనైకవాక్యతయాశ్రుత్యర్థస్యవర్ణనీయత్వాత్తదవిరోధోపివక్తవ్యఇతిపూర్వవాద్యాహ (నార్థకత్వస్యేతి). తర్హికాణ్వశ్రుతిరర్థాభావాత్త్యజ్యతామతఆహ (శ్రుతేర్యథార్థేతి) *స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యఇత్యధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలత్వాత్, తుల్యంచసామ్ప్రదాయికమితిన్యాయాచ్చాక్షరమాత్రస్యాప్యనర్థక్యాయోగాదిత్యర్థః. ఏవమేకదేశినిరూపితేసిద్ధాన్త్యుత్తరమాహ (ఏవంతర్హీతి). తర్హ్యాదావేవముఖ్యశ్రుత్యర్థఉచ్యతాం - కింపూర్వోక్తరీత్యాపక్షాన్తరాశఙ్కాతన్నిరాకరణాభ్యామిత్యాశఙ్క్యపాణ్డిత్యాభిమానవతోయథావదర్థబోధేఽనధికారాత్తస్యతదభిమానావతారనిరాచికీర్షయాతదీయనానాపక్షానిరాకృతాఇతివక్తుంసర్వమభిమానంహిత్వేత్యాద్యుక్తం. స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాద్బలాత్స్వప్నాదౌహృదయాకాశాదిసత్త్వేపితత్సమ్బన్ధప్రతీత్యభావాద్విద్యమానస్యాప్యవిద్యమానతుల్యత్వేనాత్మనఃకేవలత్వాత్ప్రకాశదర్శనాచ్చస్వయంజ్యోతిష్ట్వమితిబోధనీయంమనసోఽభావవాదినాపి. ఏవంమనసిసత్యపితస్యవాసనామయగజతురగాదివిషయతయాపరిణామాద్దృశ్యత్వాచ్చద్రష్టుఃతతోభేదేనవివేకతఃశ్రుత్యాస్వప్రకాశత్వంబోధ్యతఇత్యాహ(యథేత్యాదినా) (మనసీతి)సత్యపీతిశేషః. ననుమనశ్చేదవిద్యాదినిమిత్తవశాద్గజతురగాదిరూపేణాభివ్యక్తవాసనావత్-తర్హిజాగ్రతీవతస్యాహన్తయైవప్రతీతిస్స్యాత్-నైవన్తయాఽతఆహ (కర్మనిమిత్తేతి). తథాప్రతీతింవినాస్వప్నేభోగాసిద్ధేఃస్వప్నభోగప్రదకర్మనిమిత్తవశాత్, జాగ్రతిగజాదీనామిదన్తయాఽనుభవేసతద్వాసనానామపితథైవానుభవార్హత్వేనతద్వాసనారూపాఽవిద్యావశాచ్చవాసనాశ్రయస్యమనసఇదన్తయైవస్వస్వాన్తరవత్ప్రతీతిరిత్యర్థః. ఇదంచవిశేషణంమనసోవిషయత్వేనవిషయిత్వాసమ్భవాద్విషయిణఆత్మనఏవస్వప్రకాశరూపత్వమితివక్తుం. జాగ్రత్యాదిత్యాదికార్యజ్యోతిషాంచక్షురాదికరణజ్యోతిషాంచసత్త్వేనతత్సఙ్కీర్ణత్వేనాత్మనఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వందుర్బోధం- స్వప్నేతుతదభావాత్సుబోధమితివక్తుంసర్వకార్యేత్యాదివిశేషణం. స్వప్నేఆదిత్యాదికార్యకరణజ్యోతిషాంభాసమానత్వేపితేషాం వాసనామాత్రత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చవిషయప్రకాశనాసామర్థ్యమితివక్తుంవాసనాఖ్యఇతివిశేషణం. ఏతైశ్చవిశేషణైఃస్వప్నఏవఏవంభూతస్వయంజ్యోతిష్ట్వస్యబోధయితుంశక్యత్వాదన్యత్రాఽసమ్భవాత్ *అత్రాయమితిశ్రుతౌస్వప్నవిశేషణగ్రహణమర్థవదిత్యుక్తమితిద్రష్టవ్యం. (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) సిద్ధమితిశేషః. అతఃకాణ్వశ్రుతౌస్వప్నేమనసోఽభావవివక్షాకారణాభావేనతద్విరోధాభావాదత్రదేవశబ్దేన *పరేదేవేమనస్యేకీభవతీత్యుక్తంమనఏవోచ్యతఇత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి). నన్విన్ద్రియాణాముపరతత్వాద్విషయసమ్బన్ధాభావాత్కథంమనసోమహిమానుభవఇతిశఙ్క్యతే (కథమితి). పూర్వంజ్ఞాతస్యైవస్వప్నేజ్ఞానాత్తస్యవాసనామాత్రత్వం-అతోనేన్ద్రియాపేక్షేత్యాహ (ఉచ్యతఇతి). యన్మిత్రంపుత్రంవాపూర్వందృష్టవాన్-తదేవదృష్టంపుత్రమిత్రాదివిషయవాసనాసముద్భూతంమిత్రంపుత్రంవాఽవిద్యయాపశ్యతీతి - దృష్టవానిత్యాదిపదాధ్యాహారేణవాక్యంయోజ్యం. అన్యథాపుత్రమితిద్వితీయాయాయచ్ఛబ్దస్యచానన్వయస్స్యాదితి. చక్షురభావేతద్దర్శనాయోగాన్మన్యతఇత్యుక్తం. (తథేతి) అత్రాపియోర్థశ్శ్రుతః- తమేవశ్రుతమర్థమిత్యధ్యాహారేణైవశ్రుతిర్యోజ్యా. దేశః-

సయదా తేజసాభిభూతో భవతి।అత్రైషదేవస్స్వప్నాన్నపశ్యత్యథతదేతస్మింఛరీరఏతత్సుఖంభవతి॥ ౬
సయథాసోమ్యవయాంసివాసోవృక్షంసంప్రతిష్ఠన్తే।ఏవంహవైతత్సర్వంపరఆత్మనిసంప్రతిష్ఠతే॥ ౭

నదీతీరాదిః. దిక్- ప్రాచ్యాదిరితిభేదః. ప్రత్యనుభూతం- ప్రతివారమనుభూతం. పునఃపునః- అనేకదినేష్వనేకస్వప్నేష్వనుభవతీత్యర్థః. జన్మాన్తరదృష్టమితివ్యాఖ్యానే హేతుమాహ (అత్యన్తేతి). అనుభూతంచేత్యస్య ప్రత్యయస్య ప్రత్యనుభూతమిత్యనేనపునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలేనేతి). పూర్వమిన్ద్రియద్వారకానుభవ ఉక్తఇత్యసౌనపునరుక్తఇత్యర్థః. సర్వదర్శనే హేతుమాహ (సర్వఇతి) ౫

రం.— *కతరఏషదేవస్స్వప్నాన్పశ్యతీత్యస్యోత్తరమాహ (అత్రైషదేవఇతి) అత్ర-అస్మిన్నవసరేఏషదేవః-జీవస్స్వప్నేకరితురగాది లక్షణంమహిమానమనుభవతి- పశ్యతి. జాగరే ప్రాగ్యద్దృష్టం- తమేవార్థమనుపశ్యతి- అను- పశ్చాత్పశ్యతి- అనుభవతి. దృష్టందృష్టం- భూయోదృష్టమిత్యర్థః. శ్రుతమేవార్థమనుశృణోతి. దేశాన్తరేషు ప్రత్యహమనుభూతమర్థం పునఃపునరనుభవతి. దృష్టంశ్రుతమేవానుభవతీత్యయమపినియమో నాస్తి. కదాచిత్పూర్వాననుభూతమపిశిరశ్ఛేదనాదికమనుభవతి. విద్యమానంచానుభవతి. అవిద్యమానంచానుభవతి. (సర్వఃపశ్యతి) సర్వస్సన్పశ్యతి. ద్రష్టాశ్రోతా ఘ్రాతాగన్తావక్తాచేత్యాదిసర్వరూపస్సన్ పశ్యతీత్యర్థః. తదానీంజాగరేయబాహ్యజ్ఞానకరణేన్ద్రియాణాముపరతవ్యాపారత్వేపిస్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైశ్శరీరేన్ద్రియైర్ద్రష్టృత్వాదిమాన్సన్ననుభవతీతిభావః. ౫

శం.— సయదా-మనోరూపోదేవోయస్మిన్కాలేసౌరేణపిత్తాఖ్యేనతేజసానాడ్యాశయేసర్వతోఽభిభూతోభవతి-తిరస్కృతవాసనాద్వారోభవతి. తదాసహకరణైర్మనసోరశ్మయోహృద్యుపసంహృతాభవన్తి. తదామనోదావాగ్నివదవిశేషవిజ్ఞానరూపేణ కృత్స్నంశరీరంవ్యాప్యావతిష్ఠతే- తదాసుషుప్తోభవతి. అత్ర- ఏతస్మిన్కాలేఏషః - మనఆఖ్యోదేవఃస్వప్నాన్నపశ్యతి - దర్శనద్వారస్యనిరుద్ధత్వాత్తేజసా. అథతదేతస్మింఛరీరేఏతత్సుఖంభవతి- యద్విజ్ఞానంనిరాబాధమవిశేషేణశరీరవ్యాపకంప్రసన్నంభవతీత్యర్థః. ౬

ఆ.— కస్మిన్నేతత్సుఖంభవతీత్యస్యోత్తరంతదపేక్షితంవదన్నాహ (సయదేతి) (పిత్తాఖ్యేనేతి) ఇదముపలక్షణం. చిద్రూపేణబ్రహ్మణాచేత్యపిద్రష్టవ్యం- * తన్మనఃప్రాణమేవోపశ్రయతఇతిశ్రుత్యన్తరేణప్రాణశబ్దితేబ్రహ్మణితస్యలయాభిధానాత్. (తిరస్కృతేతి) వాసనాభివ్యక్తిద్వారంస్వప్నభోగప్రదంకర్మయత్- తత్తిరస్కృతంతత్రోపరతంభవతి - తేజశ్శబ్దితబ్రహ్మచైతన్యసమ్బన్ధాదితి. (రశ్మయఇతి) వాసనేత్యర్థః. (అవిశేషవిజ్ఞానేతి) సామాన్యచైతన్యరూపేణేత్యర్థః, చేతనాశబ్దితసామాన్యవృత్తిరూపేణవా. అనేనసుషుప్త ఉక్తఇత్యాహ (తదేతి). నన్వథైతత్సుఖంభవతీత్యయుక్తం - జన్యసుఖస్యతదానీమసమ్భవా, త్స్వరూపసుఖస్యపూర్వమపిసత్త్వేనతదాభవతీత్యనుపపత్తే, రిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖమేవవిశేషవిజ్ఞానరూపవిజ్ఞేయాభావేనిర్వాతస్థదీపప్రభావత్సమ్యక్ప్రకాశతే- తదపేక్షమేవతద్వచనమిత్యాహ (యద్విజ్ఞానమితి). విజ్ఞానరూపంస్వరూపసుఖమిత్యర్థః. అనేనానన్దమయకోశశబ్దితమనభివ్యక్తమనఆదివాసనావదజ్ఞానంసుషుప్తిధర్మీత్యుక్తం. ౬

రం.— ఏతస్మిన్నన్తరే *సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతి *తేజసాహితదాసమ్పన్నోభవతీతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాపరప్రకాశకతయాతేజశ్శబ్దితేనపరమాత్మనాఽభిభూతోభవతి- సమ్పన్నోభవతి. సమ్పరిష్వక్తోభవతీతియావత్. తదాస్వాప్నాన్పదార్థాన్నపశ్యతీత్యర్థః. తతశ్చ *కతరఏషస్వప్నాన్పశ్యతీతిప్రశ్నస్యబ్రహ్మసమ్పత్తివిరహదశాయాంమనోమాత్రపరిశేషసమయేస్వాప్నాన్పదార్థాన్పశ్యతీత్యుత్తరముక్తంభవతి. *కస్మిన్నేతత్సుఖంభవతీత్యస్యోత్తరమాహ (అథతదేతస్మిన్నితి) యదేతత్సుఖంభవతి- తదేతస్మిఞ్ఛరీరఏవభవతీత్యర్థః. శరీరమేవవైషయికసుఖహేతురిత్యుక్తంభవతి- *అశరీరంవావసన్తంనప్రియాప్రియేస్పృశతఇతిశ్రుతేరితిద్రష్టవ్యం. ౬

శం.— ఏతస్మిన్కాలేఽవిద్యాకామకర్మనిబన్ధనానికార్యకరణానిశాన్తానిభవన్తి. తేషుశాన్తేష్వాత్మస్వరూపముపాధిభిరన్యథా విభావ్యమానమద్వయమేకంశివంశాన్తంభవతీత్యేతామేవావస్థాం పృథివ్యాద్యవిద్యాకృతమాత్రానుప్రవేశేనదర్శయితుందృష్టాన్తమాహ- సః- దృష్టాన్తోయథా- యేనప్రకారేణ. సౌమ్య- ప్రియదర్శన. వయాంసి-పక్షిణోవాసార్థంవృక్షంసమ్ప్రతిష్ఠన్తే- గచ్ఛన్తి. ఏవం- యథాదృష్టాన్తః. హవా. ఏతత్- వక్ష్యమాణంసర్వంపరేఆత్మని- అక్షరేసమ్ప్రతిష్ఠతే. ౭

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్నస్యోత్తరంతురీయస్వరూపంవివేకసౌకర్యాద్వివిచ్యాత్రైవోచ్యతఇత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి). (అన్యథావిభావ్యమానమితి) పూర్వమన్యథావిభావ్యమానమిత్యర్థః. (మాత్రానుప్రవేశేనేతి) మాత్రాణాంవివేకతోఽక్షరేఽనుప్రవేశేనేత్యర్థః. ౭

రం.— కస్మిన్సర్వేప్రతిష్ఠితాభవన్తీత్యస్యోత్తరమాహ (సయథాసోమ్యేతి) వయాంసి- పక్షిణఃవాసావృక్షం - నివాసవృక్షం ప్రతిసంప్రతిష్ఠన్తే. సః- దృష్టాన్తోయథా- ఏవంపరమాత్మనిసర్వంప్రతిష్ఠితంభవతీత్యర్థః. ౭

పృథివీచపృథివీమాత్రాచాపశ్చాపోమాత్రాచ తేజశ్చ తేజోమాత్రాచ వాయుశ్చ వాయుమాత్రాచాకాశశ్చాకాశమాత్రాచచక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచశ్రోత్రంచశ్రోతవ్యంచఘ్రాణంచఘ్రాతవ్యంచ రసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచ వాక్చవక్తవ్యంచహస్తౌచాదాతవ్యంచోపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచపాయుశ్చవిసర్జయితవ్యంచపాదౌచగన్తవ్యంచమనశ్చమన్తవ్యంచబుద్ధిశ్చబోద్ధవ్యంచాహఙ్కారశ్చాహఙ్కర్తవ్యంచచిత్తంచచేతయితవ్యంచ తేజశ్చవిద్యోతయితవ్యంచ ప్రాణశ్చవిధారయితవ్యంచ॥౮

ఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః।
సపరేఽక్షరే ఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే॥ ౯

సయోహవైతదచ్ఛాయమశరీరమలోహితంశుభ్రమక్షరంవేదయతేయస్తుసోమ్య।
ససర్వజ్ఞస్సర్వోభవతితదేషశ్లోకః॥ ౧౦

శం.— కింతత్సర్వం. పృథివీచపృథివీమాత్రాచ, ఆపశ్చ ఆపోమాత్రాచతేజశ్చతేజోమాత్రాచవాయుశ్చవాయుమాత్రాచఆకాశశ్చాకాశమాత్రాచ-స్థూలానిసూక్ష్మాణిచభూతానీత్యర్థః. తథాచక్షుః-ఇన్ద్రియం. ద్రష్టవ్యంచ, శ్రోత్రంచ శ్రోతవ్యంచ, ఘ్రాణంచ ఘ్రాతవ్యంచ, రసశ్చరసయితవ్యంచత్వక్చస్పర్శయితవ్యంచ, వాక్చవక్తవ్యంచ, హస్తౌచాదాతవ్యంచ, ఉపస్థశ్చానన్దయితవ్యంచ, పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యంచ, పాదౌచగన్తవ్యంచ- బుద్ధీన్ద్రియాణికర్మేన్ద్రియాణితదర్థాశ్చోక్తాః. మనశ్చ- పూర్వోక్తం. మన్తవ్యంచ- తద్విషయః. బుద్ధిశ్చ - నిశ్చయాత్మికా. బోద్ధవ్యంచ- తద్విషయః. అహంకారశ్చ- అభిమానలక్షణమన్తఃకరణం. అహంకర్తవ్యంచ- తద్విషయః. చిత్తంచ- చేతనావదన్తఃకరణం. చేతయితవ్యంచ- తద్విషయః. తేజశ్చ - త్వగిన్ద్రియవ్యతిరేకేణప్రకాశవిశిష్టాయాత్వక్. తయానిర్భాస్యోవిషయోవిద్యోతయితవ్యం. ప్రాణశ్చ - సూత్రంయదాచక్షతే. తేనవిధారయితవ్యం- సంగ్రథనీయం. సర్వంహికార్యకారణజాతంపారార్థ్యేనసంహతంనామరూపాత్మకమేతావదేవ. ౮

ఆ.— ఆపోమాత్రాఇత్యత్రవిభక్త్యలోపశ్ఛాన్దసః. (స్థూలానిచేతి) పఞ్చీకృతానిచేత్యర్థః. తతశ్చపఞ్చీకరణమేతచ్ఛ్రుతిసిద్ధమిత్యుక్తం- అన్యథాఆకాశమాత్రయోఃపృథగుక్త్యనుపపత్తేరితి. యద్యపిమన్తవ్యాదయోమనఆదిచతుష్టయవిషయాఅపిద్రష్టవ్యాదివిషయాఏవ- నపృథక్. తథాపిమన్తవ్యాదిరూపేణపృథగితిపృథఙ్నిర్దిష్టాఇతిద్రష్టవ్యం. (ప్రకాశవిశిష్టాయాత్వగితి) త్వగాశ్రయంచర్మ. తత్ప్రకాశనిర్భాస్యం చతదేవేత్యర్థః. పృథివీచేత్యాదినావిధారయితవ్యంచేత్యన్తేనాత్మవ్యతిరిక్తంతదుపాధిభూతంసర్వంచోక్తమిత్యాహ (సర్వంహీతి) ౮

రం.— సర్వశబ్దార్థంప్రపఞ్చయతి (పృథివీచేత్యాదినా) అత్రపృథివీమాత్రాశబ్దేనపురాణేషుగన్ధతన్మాత్రశబ్దాభిలప్యాపృథివీపూర్వావస్థోచ్యతే. ఏవముత్తరేష్వపిమాత్రాశబ్దేషుద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— అతఃపరంయదాత్మరూపంజగత్కర్తృసూర్యకాదివద్భోక్తృత్వకర్తృత్వేనేహానుప్రవిష్టంఏషహిద్రష్టాస్ప్రష్టాశ్రోతాఘ్రాతారసయితామన్తాబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషః. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఅనేనేతికరణభూతంబుద్ధ్యాది. ఇదంతువిజానాతీతివిజ్ఞానం- కర్తృకారకరూపం. తదాత్మా- తత్స్వభావః విజ్ఞాతృస్వభావఇత్యర్థః. పురుషః- కార్యకారణసఙ్ఘాతోక్తోపాధిపూర్ణత్వాత్పురుషః. సచజలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బస్యసూర్యాదిప్రవేశవజ్జలాద్యాధారశేషే- పరేఽక్షరేఆత్మనిసమ్ప్రతిష్ఠతే. ౯

ఆ.— ఏషహిద్రష్టేత్యాదినోపహితస్వరూపముచ్యతఇత్యాహ (అతఃపరమితి) (ద్రష్టేతి) ఉపాధికృతమపిద్రష్టృత్వాదికముపాధివ్యతిరిక్తేఽనుపహితే ఆత్మన్యారోపితంస్ఫటికేలౌహిత్యవదస్తీత్యుపాధిభిన్నోప్యాత్మాద్రష్టేత్యాదినోక్తః. విజ్ఞానాత్మేత్యత్రద్రష్టేత్యాదావివకర్తృవాచకతృచోఽభావాత్ * విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతఇత్యాదావివబుద్ధేరభిధానేపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానమితి) (కరణభూతమితి) విజ్ఞానమయఇత్యాదావిత్యర్థః. ఏషహీతిహిశబ్దశ్చశబ్దార్థకః - సచసమ్ప్రతిష్ఠతఇతిక్రియానుకర్షణార్థఇతివదన్ద్రష్టురాత్మనః పృథివ్యాదివత్స్వరూపేణాక్షరేలయోనసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యోపాధిలయేఉపహితరూపాభావఏవాస్యలయఇత్యాహ (సచేతి) ౯

రం.— (ఏషహిద్రష్టేత్యాది) చేతనాచేతనరూపఃకర్తృకరణకర్మరూపస్సర్వోఽపిప్రపఞ్చస్తదాశ్రితఇతిభావః. అత్రబోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మేతినిర్దేశాదాత్మనోజ్ఞాతృత్వమేవ-నజ్ఞానరూపత్వమితివదన్తస్తార్కికాః, జ్ఞానత్వమేవ-నజ్ఞాతృత్వమితివదన్తోమృషావాదిన, శ్చనిరస్తాభవన్తి. ౯

శం.— తదేకత్వవిదఃఫలమాహ-పరమేవాక్షరంవక్ష్యమాణవిశేషణంప్రతిపద్యతఇతి- ఏతదుచ్యతే- సయోహవైతత్ - సర్వైషణావినిర్ముక్తః. అచ్ఛాయం- తమోవర్జితం. అశరీరం- నామరూపసర్వోపాధిశరీరవర్జితం. అలోహితం- లోహితాదిసర్వగుణవర్జితం. యతఏవం-అతశ్శుభ్రం. సర్వవిశేషణరహితత్వాదక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంఅప్రాణమమనోగోచరంశివంశాన్తంసబాహ్యాభ్యన్తరమజం,వేదయతే - విజానాతి. యస్తుసర్వత్యాగీ,- సోమ్య; ససర్వజ్ఞః- నతేనావిదితంకించిత్సమ్భవతి. పూర్వమవిద్యయాఽసర్వజ్ఞఆసీత్ - పునర్విద్యయాఽవిద్యాపనయేసర్వోభవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవత్యుక్తార్థసఙ్గ్రాహకః. ౧౦

విజ్ఞానాత్మాసహదేవైశ్చసర్వైః ప్రాణాభూతానిసంప్రతిష్ఠన్తియత్ర।
తదక్షరంవేదయతేయస్తుసోమ్యససర్వజ్ఞస్సర్వమేవావివేశేతి॥ ………… ౧౧
ఇతి చతుర్థః ప్రశ్నః.

ఆ.— ఏవంజాగ్రదాదీనామన్యధర్మత్వోక్త్యాశోధితతుర్యాత్మానువాదేనతస్యాక్షరైక్యాభిధానపురస్సరంతద్జ్ఞానస్యఫలముచ్యత ఉత్తరవాక్యేనేత్యాహ (తదేకత్వేతి) వక్ష్యమాణలక్షణమక్షరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవం రూపంఫలమాహేత్యన్వయః. ఉత్తరవాక్యమితిశేషః. ఉక్తమర్థం శ్రుత్యక్షరారూఢమాహ (ఏతదుచ్యత ఇతి) స ఇత్యస్యార్థమాహ (స ఏవేతి) అత్రాధికారిణాం దుర్లభత్వం సయోహవా ఇత్యనేనోక్తం. సయః- కశ్చిదేవాపూర్వవదచ్ఛాయాదివిశేషణమక్షరంవేదయత ఇత్యేకంవాక్యంసమాపనీయం- యస్తువేదయతేససర్వజ్ఞ ఇతివాక్యాన్తరంకార్యం. అన్యథా యచ్ఛబ్దద్వయానన్వయాత్. ఆద్యవాక్యేఽచ్ఛాయాదివిశేషణత్రయేణకారణసూక్ష్మస్థూలశరీరత్రయనిరాకరణేనావస్థాత్రయరాహిత్యమనూద్యతే. లోహితాదిగుణవర్జితమిత్యనేనతద్గుణకస్థూలశరీరవర్జితమితి ప్రతీతేః. శుభ్రమిత్యనేనతమేవతురీయమనూద్యతస్యాక్షరసామానాధికరణ్యేనైక్యముక్తమితివివేకః. అత్రాక్షరమిత్యనేన *అక్షరంపురుషంవేదసత్యం * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః అప్రాణోహ్యమనాః శుభ్ర ఇతిమన్త్రోక్తానిసర్వాణి విశేషణాన్యాత్మోపలక్షణాన్యత్రోపలక్షణార్థంసంగృహీతానీత్యాహ (సత్యమిత్యాదినా) (యస్తుసర్వత్యాగీతి) అత్రాపివాక్యేవేదయత ఇత్యస్యానుషఙ్గః. అత్రసర్వజ్ఞ ఇత్యనేన *కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి ప్రతిజ్ఞాతంసర్వవిజ్ఞానముక్తం. సర్వాత్మత్వస్యజ్ఞానజన్యత్వేఽనిత్యత్వంస్యాదత ఆహ (పూర్వమితి) ఏవంచారోపనివృత్తిద్వారాఽభూతతద్భావోవివక్షిత ఇత్యాహ (సర్వోభవతీతి) ౧౦

రం.— (సయోహవైతదితి) అత్రచ్ఛాయాశబ్దేనజ్ఞానసంకోచకంకర్మోచ్యతే. అచ్ఛాయం- అపాపమిత్యర్థః. అతఏవాశరీరం. అలోహితం- రూపాదిశూన్యం. శుభ్రం- స్వప్రకాశం. అక్షరం- క్షరణశూన్యం. పరమాత్మానంవేదయతే- జానాతి. సహేసోమ్య - ప్రియదర్శన. పరమేవాక్షరంబ్రహ్మవాసుదేవం ప్రతిపద్యసర్వజ్ఞోభవతి, సర్వోభవతి- సర్వకామయుక్తోభవతి,. (తదేషశ్లోకఇతి) తత్- బ్రహ్మాభిముఖీకృత్యైష శ్లోక ఇత్యర్థః. ౧౦

శం.— విజ్ఞానాత్మాసహదేవైశ్చ- అగ్న్యాదిభిః ప్రాణాః- చక్షురాదయః. భూతాని - పృథివ్యాదీని. సమ్ప్రతిష్ఠన్తి- ప్రవిశన్తి. యత్ర- యస్మిన్నక్షరే. తదక్షరంవేదయతేయస్తుసౌమ్య- ప్రియదర్శన- ససర్వజ్ఞస్సర్వమేవావివేశ- ఆవిశతీత్యర్థః. ………………… ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— (అగ్న్యాదిభిరితి) తతశ్చ *చక్షుశ్చద్రష్టవ్యంచేత్యత్రాపిచక్షురాదిభిర్దేవా అప్యుపలక్షితా ఇతివ్యాఖ్యాతమ్. ……… ౧౧

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (విజ్ఞానాత్మేతి) సర్వైర్దేవైః - వాగాదీన్ద్రియైస్సహముఖ్యప్రాణైః భూతాని - మహాభూతానిచజీవాత్మాచయత్ర ప్రతితిష్ఠన్తి- తాదృశంశుభ్రమక్షరం- నిర్వికారంపరమాత్మానంయోజానాతి- ససర్వజ్ఞః సర్వమపికార్యజాతంఆవివేశ- ఆవిశతి. * సర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతి శ్రుత్యుక్తరీత్యాకామ్యమానసర్వలోకసంచారీభవతీత్యర్థః. ………………… ౧౧

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రశ్నభాష్యమ్.

⁂

ప్రశ్నోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రశ్నః.

హరిః ఓమ్॥ అథహైనంశైబ్య స్సత్యకామఃపప్రచ్ఛ । సయోహవై తద్భగవన్మనుష్యేషు
ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత। కతమంవావస తేనలోకంజయతీతి॥ ౧
తస్మైసహోవాచ। ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచ బ్రహ్మయదోఙ్కారస్త
స్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి॥ ౨

శం.— (అథహైనంశైబ్యస్సత్యకామఃపప్రచ్ఛ) అథేదానీంపరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వేనోఙ్కారస్యోపాసనవిధిత్సయా ప్రశ్న ఆరభ్యతే. సయః- కశ్చిత్,హవై,భగవన్మనుష్యేషు- మనుష్యాణాంమధ్యేతత్- అద్భుతమివ,ప్రాయణాన్తం - మరణాన్తం- యావజ్జీవమిత్యేతత్. ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత- ఆభిముఖ్యేనచిన్తయేత్;బాహ్యవిషయేభ్యఉపసంహృతకరణఃసమాహితచిత్తో భక్త్యావేశితబ్రహ్మభావేఓఙ్కారే. ఆత్మప్రత్యయసన్తానావిచ్ఛేదోభిన్నజాతీయప్రత్యయాన్తరాఖిలీకృతో, నిర్వాతస్థదీపశిఖాసమోఽభిధ్యానశబ్దార్థః. సత్యబ్రహ్మచర్యాహింసాఽపరిగ్రహత్యాగసన్న్యాసశౌచసన్తోషామాయావిత్వాద్యనేకయమనియమానుగృహీతఃస ఏవంయావజ్జీవవ్రతధారణః,కతమంవావ - అనేకేహిజ్ఞానకర్మజితవ్యాలోకాస్తిష్ఠన్తి- తేషుతేనోఙ్కారాభిధ్యానేనకతమంసలోకంజయతీతి. ౧

ఆ.— ఏవంచతుర్థప్రశ్నోక్తోత్తమాధికారిణఃపదార్థశోధనపూర్వకవాక్యార్థజ్ఞానేనాక్షరప్రాప్తిముక్త్వా,అత్రానధికారిణోమన్దవైరాగ్యవతఃఓమిత్యేవంధ్యాయథఆత్మానం, * ప్రణవోధనురిత్యాదిమన్త్రసూచితబ్రహ్మలోకప్రాప్తిద్వారాక్రమేణాక్షరప్రాప్త్యర్థమోఙ్కారోపాసనంవక్తుంపఞ్చమప్రశ్నమవతారయతి (అథహైనమితి).(ఇదానీమితి) గార్గ్యప్రశ్ననిర్ణయానన్తరమిత్యర్థః. (పరేతి) అపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిక్రమేణపరబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వేనేత్యర్థః. (తదద్భుతమివేతి) తదితిక్రియావిశేషణం- తాదృశమభిధ్యానమితి. తేనవిశేషణేనాద్భుతత్వం- దుష్కరత్వంభాతీత్యర్థః. అభిధ్యానేన,తత్పూర్వకాలీనే ప్రత్యాహారధారణేసూచితేఇత్యాహ (బాహ్యేతి).భక్త్యా- ఆదరేణోపచారేణైవావేశితః- ఆరోపితో బ్రహ్మభావోయస్మిన్నోఙ్కారే- తస్మిన్ సమాహితచిత్తఇత్యన్వయః. అనేనధారణోక్తా. ధ్యానశబ్దార్థమాహ (ఆత్మేతి).(సన్తానావిచ్ఛేదఇతి) అవిచ్ఛిన్నసన్తానఇత్యర్థః. ప్రత్యయాన్తరేణ- విజాతీయప్రత్యయేనాఖిలీకృతః- అనన్తరితః. చిత్తస్యాత్మవిషయస్యైవసతఏకదేశవిక్షేపంవారయతి (నిర్వాతేతి).ధ్యానేనైవయమాదిసాధనజాతమపిసూచితమిత్యాహ (సత్యేతి). కతమమితిడతమచోర్థంబహుషునిర్ధారణం [illegible] (అనేకేహీతి)-ఓఙ్కారాభిధ్యానం-దహరాద్యుపాసనవదపరప్రాప్తిసాధనమేవ- ఉతపరప్రాప్తిసాధనమపీతిప్రష్టురభిప్రాయః. ౧

రం.— (అథహైనంశైబ్యఇతి) హవా ఇతి ప్రసిద్ధ్యతిశయే. సఇత్యధికారిసామాన్యపరం. హేభగవన్- పూజార్హ. యః - అధికారీ మనుష్యాణాంమధ్యేమరణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- సకతమంలోకంతేన- ఓఙ్కారేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌవా. ౧

శం.— ఏవంపృష్టవతేతస్మైసహోవాచపిప్పలాదః.ఏతద్వైసత్యకామ-ఏతద్బ్రహ్మవైపరంచాపరంచ. బ్రహ్మపరంసత్యమక్షరంపురుషాఖ్యం, అపరంచప్రాణాఖ్యంప్రథమజం, యత్- తదోఙ్కారఏవ-ఓఙ్కారాత్మకం, ఓఙ్కారప్రతీకత్వాత్. పరంహి బ్రహ్మశబ్దాద్యుపలక్షణానర్హంసర్వధర్మవిశేషవర్జితం-అతోనశక్యమతీన్ద్రియగోచరత్వాత్కేవలేనమనసావగాహితుం.ఓఙ్కారేతువిష్ణ్వాదిప్రతిమాస్థానీయేభక్త్యావేశితబ్రహ్మభావేధ్యాయినాంతత్ప్రసీదతీత్యవగమ్యతే-శాస్త్రప్రామాణ్యాత్. తథాఅపరంచబ్రహ్మ. తస్మాత్పరంచాపరంచబ్రహ్మయదోఙ్కారఇత్యుపచర్యతే. తస్మాదేవంవిద్వానేతేనైవ-ఆత్మప్రాప్తిసాధనేనైవఓఙ్కారాభిధ్యానేనైకతరం-పరమపరమన్వేతి- బ్రహ్మానుగచ్ఛతి. నేదిష్ఠంహ్యాలమ్బనమోఙ్కారో బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— తదభిప్రాయజ్ఞఃపిప్పలాదోఽపరాలమ్బనతయాధ్యానంచేదపరప్రాప్తిమాత్రసాధనం - పరాలమ్బనత్వేనచక్రమేణపరప్రాప్తిసాధనమిత్యుత్తరమాహ (ఏతద్వాఇతి). ఏతద్యచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకయోరోఙ్కారవిశేషణత్వాయోగాద్బ్రహ్మవిశేషణత్వమాహ (ఏతద్బ్రహ్మేతి) కింతద్బ్రహ్మేత్యతఆహ (పరంచేతి).యదేతత్పరంచాపరంచబ్రహ్మాస్తి- తదుభయమోఙ్కారఇతివాక్యాన్వయఇత్యర్థః. నచైవంబ్రహ్మోద్దేశేనోఙ్కారత్వవిధానే,బ్రహ్మణ్యోఙ్కారదృష్టిఃప్రసజ్యేతేతిశఙ్క్యం-*బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయేన * లోకేషుసామోపాసీతేత్యాదావివనిర్దిష్టేఓఙ్కారేఏవబ్రహ్మదృష్టిఃసిధ్యతీతిభావః. తయోర్భేదాత్కథమైక్యమిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదితి.).అనేనసామానాధికరణ్యేనోఙ్కారస్యప్రతీకత్వముపదిశ్యతఇతిభావః. ననుకింప్రతీకోపదేశేన- సాక్షాదేవబ్రహ్మాభిధీయతాం - అతఆహ (పరంహీతి).(శబ్దాదీతి) శబ్దాదిభిస్సాక్షాద్బోధనానర్హమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనానుమానాదిగృహ్యతే. ప్రవృత్తినిమిత్తస్యధర్మస్యలిఙ్గస్యచాభావాదితితత్రహేతుమాహ (సర్వేతి). (నశక్యమితి) అవగాహితుమిత్యన్వయః. తర్హీన్ద్రియైర్మనసావాతద్గ్రహోఽస్త్విత్యతఆహ (అతీన్ద్రియేతి);(మనసేతి). ఇన్ద్రియైరిత్యపిద్రష్టవ్యం. తర్హితథావిధస్యోఙ్కారేప్యావేశాసమ్భవాత్కించిద్విశేషమారోప్యావేశోవక్తవ్యః. అతఏవసూర్యాన్తర్గతత్వంవిశేషంవక్ష్యతి. ఓఙ్కారతాదాత్మ్యేచతత్కథంనిర్విశేషలాభః - అతఆహ (ఓఙ్కారేత్వితి).(ప్రసీదతీతి) తదుపాసనేనచిత్తస్యనైర్మల్యేసతినిర్విశేషంస్వయమేవప్రకాశతఇత్యర్థః.

స యద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీత స తేనైవ సంవేదితస్తూర్ణమేవ జగత్యామభి
సమ్పద్యతే తమృచో మనుష్యలోకముపనయన్తే స తత్ర తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా
సమ్పన్నో మహిమానమనుభవతి॥ ౩

అథ యది ద్విమాత్రేణ మనసి సమ్పద్యతే సోఽన్తరిక్షం యజుర్భిరున్నీయతే।
స సోమలోకం స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే॥ ౪

తత్ర మానమాహ (శాస్త్రేతి). అన్యథా పరబ్రహ్మార్థినస్తదుక్తిర్నైయస్యాదిత్యర్థః. (తథాఽపరం చేతి) ప్రసీదతీత్యన్వయః. (తస్మాదితి) ప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిద్వానితి) బ్రహ్మత్వార్థత్వాద్బ్రహ్మత్వార్థమితి విద్వానిత్యర్థః. ఏతేనైవేత్యనన్తరం- ఆయతనేన- ఆలమ్బనేనేతి పదద్వయం ప్రమాదతో గళితమితి ద్రష్టవ్యం. తస్య పదస్య పిణ్డితార్థమాహ (ఓఙ్కారేతి). న త్వేతచ్ఛబ్దార్థకథనమేతదితి ద్రష్టవ్యం- అభిధ్యానస్యాయతనత్వాభావాదితి. ఇతరోపాసనావదస్యాప్యుపాసనత్వాత్పరప్రాపకత్వం న సమ్భవతీత్యత ఆహ (నేదిష్ఠమితి) మనఆద్యపేక్షయేదం నేదిష్ఠం - సమీపవర్త్యన్తరఙ్గం శ్రేష్ఠమాలమ్బనం- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మై స హోవాచేత్యాది) హే సత్యకామ- ఏతదేవ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ- ఉభయవాచకమిత్యర్థః. *వాచ్యవాచకభావనిబన్ధనం సామానాధికరణ్యమితీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. కిం తదిత్యత్రాహ (యదోఙ్కార ఇతి) (తస్మాదితి) తస్మాదుపాసక ఏతేనైవ- ఓఙ్కారరూపేణ మార్గేణైకతరం- పరమపరం వా బ్రహ్మాన్వేతి- ఉపాస్త ఇత్యర్థః. ౨

* * *

శం.— స యద్యప్యోఙ్కారస్య సకలమాత్రావిభాగజ్ఞో న భవతి- తథాప్యోఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతి. కిం తర్హి. యద్యప్యేవమోఙ్కారమేకమాత్రావిభాగజ్ఞ ఏవ కేవలోఽభిధ్యాయీత - ఏకమాత్రం సదా ధ్యాయీత. స తేనైవ-ఏకమాత్రావిశిష్టోఙ్కారాభిధ్యానేనైవ సంవేదితః- సంబోధితస్తూర్ణం- క్షిప్రమేవ జగత్యాం - పృథివ్యామభిసమ్పద్యతే. కిం. మనుష్యలోకం - అనేకాని జన్మాని జగత్యాం. తత్ర తం సాధకం జగత్యాం మనుష్యలోకమేవోపనయన్తే- ఉపనిగమయన్తి ఋచః- ఋగ్వేదరూపా హ్యోఙ్కారస్య ప్రథమా ఏకా మాత్రా. తేన స తదభిధ్యానేన స మనుష్యజన్మని ద్విజాగ్ర్యస్సన్ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా చ సమ్పన్నో మహిమానం-విభూతిమనుభవతి. న వీతశ్రద్ధో యథేష్టచేష్టో భవతి- యోగభ్రష్టః కదాచిదపి న దుర్గతిం గచ్ఛతి. ౩

ఆ.— నేదిష్ఠత్వమేవ సంస్తువన్నుత్తరవాక్యేన సాధయతి (స యదీతి). వికలస్యాపి ఫలజనకత్వాన్నేదిష్ఠత్వమిత్యర్థః. (సకలేతి) అకారాదిమాత్రాత్రయాత్మక ఓంకారః - స చోపాసితవ్య ఇతి న జానాతి. కిన్త్వకారమాత్రముపాసితవ్యం జానాతీత్యర్థః. తథాప్యేకదేశజ్ఞానవైగుణ్యతయా దుర్గతిం న గచ్ఛతి-కిం తర్హి- ఓఙ్కారాభిధ్యానప్రభావాద్విశిష్టామేవ గతిం గచ్ఛతీత్యన్వయః. తాత్పర్యార్థముక్త్వేదానీమక్షరార్థమాహ (యద్యప్యేవమితి). యదిశబ్దో యద్యపీత్యర్థే వ్యాఖ్యాతః. ఏవం చ స తేనైవేత్యతః ప్రాక్ తథాపీతి పదం ద్రష్టవ్యం. ఏకమాత్రాత్మకమోంకారమిత్యర్థః. ఏకమాత్రావిశిష్టేత్యత్రాపి ఏకమాత్రాత్వవిశిష్టేత్యర్థః. (ఓఙ్కారేతి) తదవయవేత్యర్థః. ఏకమాత్రా ప్రధానమప్రధానీభూతమాత్రాద్వయం కృత్స్నమోఙ్కారమితి కేచిద్వ్యాచక్షతే. దీపికాయాం వాచస్పతినైవాకారమాత్రమిత్యేవ వ్యాఖ్యాతం. (సమ్బోధిత ఇతి) తన్మాత్రాధ్యానేన తన్మాత్రాసాక్షాత్కారవానిత్యర్థః. పృథివ్యాం కిమభిసమ్పద్యత ఇతి కర్మాకాఙ్క్షతే (కిమితి) మనుష్యలోకమితి పదమిహాకృష్యాకాఙ్క్షాం పూరయతి (మనుష్యేతి) మనుష్యశరీరమిత్యర్థః. పృథివ్యాం మనుష్యలోకస్యైవ నియమాత్తదుక్తిర్వైయర్థ్యమత ఆహ (అనేకానీతి) పశ్వాదీనీత్యర్థః. తర్హి తస్య నియమేన కథం మనుష్యత్వప్రాప్తిరత ఆహ (తత్ర తమితి) (ఋగ్వేదరూపా హీతి) *పృథివ్యకారః స ఋగ్వేద ఇతి శ్రుతేరకారస్యర్గ్రూపత్వమిత్యభిధ్యాతాకారరూపా మాత్రా ఋగ్వేదరూపేత్యన్వయః. (తేనేతి) యేన ఋచో మనుష్యలోకముపనయన్త ఇత్యర్థః. (వీతశ్రద్ధ ఇతి) శ్రద్ధావిరహితస్సన్నిత్యర్థః. (యోగభ్రష్ట ఇతి) ఏకదేశజ్ఞానవికల ఇత్యర్థః. అనేన *న హి కల్యాణకృత్కశ్చిదితి గీతావాక్యసంవాదస్సూచితః. ౩

రం.— (స యద్యేకమాత్రమితి) సః- ఉపాసకః యద్యేకమాత్రం- హ్రస్వం ప్రణవమపరబ్రహ్మవాచకమభిధ్యాయీత - అపరబ్రహ్మవాచకేన హ్రస్వేన ప్రణవేన యోఽపరం బ్రహ్మోపాస్తే. సః తేనైవ- ఏకమాత్రోఙ్కారకరణకాపరబ్రహ్మధ్యానేనైవ సంవేదితః- లబ్ధసత్తాకః జగత్యాం- భువి అభి- అభ్యర్హితః. శ్రేష్ఠస్సమ్పద్యతే. తమృఙ్మన్త్రా మనుష్యలోకం ప్రాపయన్తి. సః - మనుష్యలోకం నీతస్తపసా - అనశనాదినా బ్రహ్మచర్యేణ-మైథునవర్జనేన శ్రద్ధయా- ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా యది సమ్పన్నో భవతి-తదా మహిమానం- శ్రేయస్సాధకం బ్రహ్మోపాసనమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. న చైవం హ్రస్వాభావాత్కథమోఙ్కారస్య హ్రస్వత్వమితి శఙ్కనీయం- లోకే హ్రస్వస్యాప్యోఙ్కారస్య దర్శనాత్. ౩

* * *

శం.— అథ- పునర్యది ద్విమాత్రావిభాగజ్ఞో ద్విమాత్రేణ విశిష్టమోఙ్కారమభిధ్యాయీత- స్వప్నాత్మకే మనసి- మననీయే యజుర్మయే సోమదైవత్యే సమ్పద్యతే- ఏకాగ్రతయాత్మభావం గచ్ఛతి. సః- ఏవం సమ్పన్నో మృతోఽన్తరిక్షం- అన్తరిక్షాధారం ద్వితీయరూపం ద్వితీయమాత్రారూపైరేవ యజుర్భిరున్నీయతే సోమలోకం- సౌమ్యం జన్మ ప్రాపయన్తి తం యజూంషీత్యర్థః. స తత్ర విభూతిమనుభూయ సోమలోకే మనుష్యలోకం ప్రతి పునరావర్తతే. ౪

యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణైవోమిత్యేతేనైవాక్షరేణపరంపురుష మభిధ్యాయీ
త స తేజసిసూర్యేసమ్పన్నః । యథాపాదోదర స్త్వచావినిర్ముచ్యతఏవంహవై సపాప్మ
నావినిర్ముక్తః ససామభిరున్నీయతేబ్రహ్మలోకం సఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరంపురిశ
యంపురుషమీక్షతే తదేతౌశ్లోకౌభవతః॥ ౫

ఆ.— (ద్విమాత్రేణవిశిష్టమితి) ద్వితీయమాత్రాత్వేనవిశిష్టమోఙ్కారం. తద్గతముకారమిత్యర్థః. నతుమాత్రాద్వయం - అకారస్యపూర్వమేవోక్తత్వాత్. అతఏవద్వితీయమాత్రారూపమితివక్ష్యతి. శ్రుతౌతృతీయాద్వితీయార్థే - *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీతేత్యుపక్రమాదితిభావః. అత్రమాత్రాభిధ్యానంతాదాత్మ్యాభిమానపర్యన్తమితివక్తుంమనసిసమ్పద్యతఇతివాక్యం. తత్రసాక్షాన్మనస్సమ్పత్తేస్సాధనత్వేనఫలత్వేనవానన్వయాన్మనశ్శబ్దేనతత్పరిణామస్వప్నాదిలక్షణద్వారాస్వప్నయజురాద్యాత్మకత్వేనశ్రుత్యన్తరేశ్రుతఓఙ్కారఏవలక్ష్యతఇత్యాహ (స్వప్నాత్మకఇతి) ఓఙ్కారసమ్పత్తిపర్యన్తమభిధ్యానంయఃకరోతీతివాక్యార్థఇత్యర్థః. అత్రకేచిత్సయదీత్యాదిర్యఃపునరిత్యన్తశ్రుతిర్నస్తుతిః- కిన్తూక్తఫలాకారేవిశ్వాభిన్నవిరాడుపాసన, ముకారేతైజసాభిన్నహిరణ్యగర్భోపాసనం, చవివక్షితమిత్యాహుః. తన్మతేమనశ్శబ్దేనాణ్డపరిణామస్స్వప్నాభిమానీహిరణ్యగర్భఉచ్యతఇతివక్తుంస్వప్నాత్మకఇత్యాదివిశేషణానీతిబోధ్యం. దీపికాయాంతుమాత్రాద్వయస్యమిలితస్యోపాసనం, మనసిసమ్పత్తిశ్చ-మనసాఏకాగ్రతయాచిన్తన, మితిచవ్యాఖ్యాతం. ౪

రం.— (అథయదిద్విమాత్రేణేతి) ద్విమాత్రేణాపరబ్రహ్మవాచకేనప్రణవేనయస్యమనస్యపరబ్రహ్మధ్యానంసమ్పద్యతే- సఃఅన్తరిక్షాశ్రితం-సోమలోకంద్విమాత్రోపాసకఃపుమాన్యజుర్మన్త్రైరున్నీయతే. అత్రాన్తరిక్షసోమలోకశబ్దఃఉర్ధ్వమాత్రోపలక్షక ఆముష్మికమాత్రపరఇతీక్షతికర్మాధికరణభాష్యేసమర్థితం. అముష్మిన్నైశ్వర్యమనుభూయతత్పుణ్యావసానేపునరావర్తతే. ౪

శం.— యఃపునరేతమోఙ్కారంత్రిమాత్రేణ- త్రిమాత్రావిషయవిజ్ఞానవిశిష్టేనోమిత్యేతేనైవాక్షరేణప్రతీకేనపరం - సూర్యాన్తర్గతంపురుషమభిధ్యాయీత- తేనాభిధ్యానేన. ప్రతీకత్వేనత్వాలమ్బనత్వంప్రకృతమోఙ్కారస్య- పరంచాపరంచబ్రహ్మేతిఅభేదశ్రుతేః. ఓఙ్కారమితిచద్వితీయాఽనేకశఃశ్రుతాబాధ్యేతాన్యథా. యద్యపితృతీయాభిధానత్వేనకరణత్వముపపద్యతే- తథాపిప్రకృతానురోధాత్త్రిమాత్రంపరంపురుషమితిద్వితీయైవపరిణేయా- త్యజేదేకంకులస్యార్థఇతిన్యాయేన. సః- తృతీయమాత్రారూపస్తేజసిసూర్యేసమ్పన్నోభవతిధ్యాయమానః. మృతోఽపిసూర్యాత్సోమలోకాదివన్నపునరావర్తతే- కిన్తుసూర్యేసమ్పన్నమాత్రఏవ- యథాపాదోదరః- సర్పస్త్వచావినిర్ముచ్యతే - జీర్ణత్వగ్వినిర్ముక్తఃసపునర్నవోభవతి. ఏవంహవై - ఏషయథాదృష్టాన్తః. సఃపాప్మనా- సర్పత్వక్స్థానీయేనాశుద్ధిరూపేణవినిర్ముక్తఃసామభిస్తృతీయమాత్రారూపైరూర్ధ్వమున్నీయతేబ్రహ్మలోకం- హిరణ్యగర్భస్యబ్రహ్మణోలోకంసత్యాఖ్యం. సహిరణ్యగర్భస్సర్వేషాంసంసారిణాంజీవానామాత్మభూతః - సహ్యన్తరాత్మాలిఙ్గరూపేణసర్వభూతానాం- తస్మిన్లిఙ్గాత్మనిసంహతాస్సర్వేజీవాః. తస్మాత్సజీవఘనః. సః- విద్వాంస్త్రిమాత్రోఙ్కారాభిజ్ఞఃఏతస్మాజ్జీవఘనాత్- హిరణ్యగర్భాత్పరాత్పరంపరమాత్మాఖ్యంపురుషమీక్షతేపురిశయం- సర్వశరీరానుప్రవిష్టఃపశ్యతిధ్యాయమానః. తదేతావస్మిన్యథోక్తార్థప్రకాశకౌమన్త్రౌభవతః. ౫

ఆ.— ఏవమోఙ్కారంస్తుత్వాతదుపాసనంపరబ్రహ్మవిషయంవిధత్తే (యఃపునరితి). (విజ్ఞానవిశిష్టేనేతి) విజ్ఞానవిషయాకృతేనేత్యర్థః. మాత్రాత్రయాత్మకజ్ఞానేనేతియావత్. పూర్వవదత్రాపిత్రిమాత్రేణేత్యత్రతృతీయామాత్రామకారఉచ్యతఇతిభ్రమంనారయితుమోమిత్యేతేనైవాక్షరేణేత్యుక్తం. పూర్వత్రతత్తన్మాత్రాప్రధానఓఙ్కారఏవోచ్యతఇతిమతేఇహాప్యేవేదంవిశేషణమనుపపన్నం-పూర్వత్రాప్యోఙ్కారస్యైవోక్తత్వాదితితన్మతమనుపపన్నమివభాతీతి. త్రిమాత్రేణేతితృతీయాశ్రవణాదోఙ్కారోనప్రతీకం- తథాసతివిషయత్వేనకర్మతయాద్వితీయాస్యాత్. కిన్త్వభిధ్యాపకత్వేనకరణత్వమేవతృతీయాబలాదితిభ్రమంవారయతి (ప్రతీకేనేతి) తస్యకర్మత్వేపికారకత్వేనాభిధ్యానక్రియానిర్వర్తకత్వేనహేతుత్వాత్తన్మాత్రవివక్షయాతృతీయోపపద్యతఇత్యర్థః. ఏవంవ్యాఖ్యానేహేతుమాహ (ప్రతీకత్వేనేతి). (అభేదేతి) ప్రతీకత్వేహ్యధిష్ఠానాధ్యస్యమానయోస్తాదాత్మ్యారోపాదభేదశ్రవణముపపద్యతే- కరణత్వేతునతదుపపద్యతఇత్యర్థః. (అనేకశఇతి) *ఓఙ్కారమభిధ్యాయీత *సయద్యేకమాత్రమభిధ్యాయీతేతిద్వివారశ్రుతేరిత్యర్థః. అన్యథేత్యస్యబాధ్యేతేత్యనేనాన్వయః. *అథయదిద్విమాత్రేణ *యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణేతిచతృతీయాపిద్వివారంశ్రుతా- హేతుత్వాపేక్షయాకరణత్వేనస్వరసాచ - కారకవిభక్తిత్వాత్. తతస్తస్యాఅపిబాధోనయుక్తఇతిశఙ్కతే (యద్యపీతి). ద్వితీయాద్వయస్యాపికర్మత్వేస్వారస్యాదుపక్రమస్థత్వాచ్చతస్యైవప్రాబల్యమిత్యాహ (తథాపీతి). (ప్రకృతేతి) ప్రక్రమానురోధాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- ద్వితీయాద్వయయుక్తాభేదశ్రుతిః, *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఆయతనేనైవాన్వేతీత్యాలమ్బనవాచ్యాయతనశ్రుతిద్వయం, చేతిబహుశ్రుత్యనురోధేనతృతీయాద్వయంత్యాజ్యమిత్యాహ (త్యజేదేకమితి). (తృతీయమాత్రారూపఇతి) యద్యపిమాత్రాత్రయధ్యానాన్మాత్రాత్రయరూపత్వమేవతస్య- తథాపితృతీయమాత్రాయాఏవేహాసాధారణ్యాత్తత్ప్రాధాన్యేననిర్దేశఇతిబోధ్యం. తృతీయమాత్రారూపఇతిసప్తమ్యన్తపాఠేతత్సూర్యవిశేషణం - మకారస్యాదిత్యాత్మకత్వాదితి. హిరణ్యగర్భస్యజీవఘనత్వమనాగతావేక్షణన్యాయేనోపపాదయతి (సహిరణ్యగర్భఇతి)

తిస్రో మాత్రా మృత్యుమత్యః ప్రయుక్తా అన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాః।
క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు న కమ్పతే జ్ఞః॥ ౬
ఋగ్భిరేతం యజుర్భిరన్తరిక్షం స సామభిర్యత్తత్కవయో వేదయన్తే।
తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతి విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి॥ ౭

ఇతి పఞ్చమః ప్రశ్నః.

లిఙ్గరూపేణేతి- సమష్టిలిఙ్గరూపేణేత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) సమష్టిలిఙ్గాత్మని హిరణ్యగర్భే వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానినస్సర్వే జీవాస్సూత్రసామాన్యేనాఖణ్డముక్తావలయ ఇవ సంహతా ఇత్యర్థః. ఇదానీం వాక్యం యోజయతి (స విద్వానితి) స విద్వానిదానీం ధ్యాయమానస్సన్ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్సన్ బ్రహ్మలోకే స్థావరజఙ్గమేభ్యః పరాజ్జీవఘనాత్పరం పురుషం పశ్యతి- తతో ముక్తో భవతీత్యన్వయః. ౫

రం.— (యః పునరేతమితి) యస్త్వేకమాత్రద్విమాత్రత్వవశాద్యాసర్వాచీనఫలసాధనేనైతేనైవాక్షరేణ పరమాత్మానమభిధ్యాయతి- ఆభిముఖ్యేన ధ్యాయతి. నిరన్తరం ధ్యాయతీత్యర్థః. స ఉపాసకస్తేజోమణ్డలే సూర్యే సమ్పన్నస్స్యాత్. ఉదరమేవ పాదో యస్యాసౌ పాదోదరః - సర్పః యావత్. యథా సర్పో జీర్ణత్వచా వినిర్ముక్తో భవతి- ఏవం పాప్మనా వినిర్ముక్తస్సన్ భగవల్లోకం - వైకుణ్ఠం సామభిః - గీతిప్రధానైర్మన్త్రైరున్నీయతే. అత్ర వ్యాసార్యైస్స పాప్మనా వినిర్ముక్త ఇతి తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్ సామభిరిత్యైకపద్యమాశ్రిత్య సామగానసహితైరితి వా సాన్త్వవచనసహితైః పురుషైరితి వా ఉన్నీయత ఇతీక్షతికర్మాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏతస్మాదితి) కర్మనిమిత్తదేహసహితజీవఘనశబ్దార్థతయా ఈక్షతికర్మాధికరణభాష్యే వ్యాఖ్యాతత్వాజ్జీవఘనశబ్దేన సంసారమణ్డలముచ్యతే. * మూర్తౌ ఘన ఇతి కాఠిన్యశబ్దితమూర్తౌ ఘనశబ్దస్య నిపాతితత్వాత్ దేహస్యారత్వాదాత్మని కాఠిన్యస్య ఘనశబ్దో దేహోపగత ఏవ. తస్మాత్పరః- పరిశుద్ధాత్మా. తస్మాదపి పరభూతం. పురిశయం- * పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యేతి సర్వేషు ప్రాణిష్వన్తరాత్మతయా శయానం. * భగవానితి శబ్దోయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యం భగవన్తం వాసుదేవమీక్షత ఇత్యర్థః. అపి చ స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సత్యలోకపరత్వశఙ్కా వ్యపాస్తా - తద్గతానాం పరవాసుదేవేక్షణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. (ఏతేనేతి) తత్- ఓఙ్కారధ్యానమధికృత్య వక్ష్యమాణశ్లోకౌ ప్రవృత్తావిత్యర్థః. ౫

శం.— తిస్రః- త్రిసఙ్ఖ్యాకా అకారోకారమకారాఖ్యా ఓఙ్కారస్య మాత్రాః మృత్యుర్యాసాం విద్యతే- తా మృత్యుమత్యః. మృత్యుగోచరాదనతిక్రాన్తాః- మృత్యుగోచరా ఏవేత్యర్థః. తా ఆత్మనో ధ్యానక్రియాసు ప్రయుక్తాః. కిఞ్చ- అన్యోన్యసక్తాః- ఇతరేతరసమ్బద్ధాః. అనవిప్రయుక్తాః- విశేషేణైకైకవిషయ ఏవ ప్రయుక్తా విప్రయుక్తాః. తథా- న విప్రయుక్తాః- అవిప్రయుక్తాః, నావిప్రయుక్తాః- అనవిప్రయుక్తాః. కిం తర్హి, విశేషేణైకస్మిన్ ధ్యానకాలే తిసృష్వపి క్రియాసు బాహ్యాభ్యన్తరమధ్యమాసు- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానపురుషాభిధ్యానలక్షణాసు యోగక్రియాసు సమ్యక్ప్రయుక్తాసు- సమ్యగ్ధ్యానకాలే ప్రయోజితాసు న కమ్పతే- న చలతి జ్ఞః - యోగీ యథోక్తవిభాగజ్ఞ ఓఙ్కారస్యేత్యర్థః. న తస్యైవంవిదశ్చలనముపపద్యతే- యస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తపురుషాస్సహ స్థానైర్మాత్రాత్రయరూపేణోఙ్కారాత్మరూపేణ దృష్టాః- స హ్యేవం విద్వాన్ సర్వాత్మభూత ఓఙ్కారమయః కుతో వా చలేత్ కస్మిన్వా. ౬

ఆ.— * యః పునరేతమిత్యాదినోక్తేఽర్థే ఆద్యం మన్త్రం యోజయతి (తిస్ర ఇతి) (మృత్యుగోచరా ఇతి) ప్రత్యేకం బ్రహ్మదృష్టిం చ వినా తదుపాసకానాం మృత్యుర్నాతిక్రమణీయ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదృష్ట్యా సంశ్లిష్టత్వేన చ సమ్భూయ చ ప్రయుక్తాశ్చేన్నాయం దోష ఇత్యాహ (కిం చేతి) (జాగ్రదితి) జాగ్రత్పురుషో వైశ్వానరాభిన్నో విశ్వః- తత్స్థానం స్థూలం శరీరం జాగరితం చ. స్వప్నపురుషస్తు హిరణ్యగర్భాభిన్నస్తైజసః- తత్స్థానం లిఙ్గశరీరం స్వప్నశ్చ. సుషుప్తావీశ్వరాత్మా ప్రాజ్ఞః- తత్స్థానమవ్యాకృతం సుషుప్తిశ్చ. తేషామకారాదితాదాత్మ్యేన యదభిధ్యానం- తత్తద్రూపాసు లక్షణాసు యోగక్రియాసు ప్రయుక్తాస్స్వన్యోన్యసక్తా అనవిప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః ప్రయుక్తాశ్చేత్- న కమ్పత ఇత్యన్వయః. అనేన సర్వాత్మకే పరబ్రహ్మణీశ్వరే ఓఙ్కారాభేదేన ధ్యానముక్తం (యథోక్తేతి) తిస్రో మాత్రా ఇతి శ్లోకోక్తవిభాగజ్ఞ ఇత్యర్థః. (కుతో వేతి) చలనం- నిమిత్తతః. స్వస్య సర్వాత్మత్వేన స్వవ్యతిరిక్తాభావాచ్చలనం న సమ్భవతీతి కుతో హేతోః కస్మిన్వా విషయే గచ్ఛేదిత్యర్థః. ౬

రం.— (తిస్రో మాత్రా ఇతి) అవిప్రయుక్తా న భవన్తీత్యనవిప్రయుక్తాః. అత్యన్తద్రుతోచ్చారణేన అన్యోన్యసక్తతయా- అతివిప్రకృష్టకాలతయా అత్యన్తవిప్రయుక్తతయా వా ప్రయుక్తాస్తిస్రో మాత్రాః మృత్యుమత్యః- మృత్యుప్రదాః. అనర్థావహా ఇతి యావత్. మృత్యుమత్య ఇతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః. యజ్ఞాదికా బాహ్యాః క్రియాః. ఆన్తరాః- మానసక్రియాః. మధ్యమాః- వాచికజపరూపాః. ఆసు క్రియాసు తిసృషు మాత్రాసు సమ్యక్- అత్యన్తసంయోగవియోగమన్తరేణ ప్రయుక్తాసు సతీషు జ్ఞః తత్స్వరూపాభిజ్ఞః. పుమాన్న కమ్పతే- ఫలాన్న చ్యవత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— సర్వార్థసఙ్గ్రహార్థో ద్వితీయో మన్త్రః- ఋగ్భిరేతం- లోకం మనుష్యోపలక్షితం, యజుర్భిరన్తరిక్షం- సోమాధిష్ఠితం, సామభిర్యత్తద్బ్రహ్మలోకమితి తృతీయం కవయః- మేధావినః విద్యావన్త ఏవ- నావిద్వాంసో వేదయన్తే- తం, త్రివిధలోకమోఙ్కారేణ సాధనేనాపరబ్రహ్మ

లక్షణమన్వేతి- అనుగచ్ఛతివిద్వాన్. తేనైవాఙ్కారేణయత్తత్పరంబ్రహ్మాక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంశాన్తం-విముక్తం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివిశేషసర్వప్రపఞ్చవివర్జితం. అతఏవాజరం- జరావర్జితం. అమృతం-మృత్యువర్జితం. ఏవం యస్మాజ్జరాదిక్రియాదిరహితం-అతోఽభయం. యస్మాదేవాభయం- తస్మాత్పరం- నిరతిశయం. తదప్యోఙ్కారేణాయతనేన- గమనసాధనేనాన్వేతీత్యర్థః. ఇతిశబ్దోవాక్యపరిసమాప్త్యర్థః.................. ౭

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

ఆ.— అపరబ్రహ్మప్రాప్త్యర్థంయఓఙ్కారఃప్రయుక్తః- తేనైవ- నపృథక్ప్రయుక్తేన- పరమపిప్రైతి- బ్రహ్మలోకేఉత్పన్ననిర్విశేషబ్రహ్మసాక్షాత్కారేణ- ఉక్తస్యోఙ్కారస్యక్రమముక్తిఫలత్వాదిత్యాహ (తేనైవేతి) యేనాపరమన్వేతి - తేనైవపరమప్యన్వేతీత్యేవకారార్థః. తదప్యోఙ్కారేణేత్యాయతనవిశేషణార్థంపునరోఙ్కారగ్రహణమితినపునరుక్తిరితిబోధ్యమ్.......... ౭

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమప్రశ్నభాష్యటీకా.

రం.— (ఋగ్భిరేతమితి) సఃవిద్వాన్ ఋగ్భిఃఏతం లోకం, యజుర్భిరన్తరిక్షం,- సామభిర్యత్తత్కవయోవేదయన్తే-కవయః-క్రాన్తదర్శినః. * తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తి సూరయఇత్యుక్తరీత్యాసూరయోయంలోకంపశ్యన్తి- తం, ఓఙ్కారేణైవమార్గేణాన్వేతి. గత్వాచశాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితంఅజరం-జరామరణశూన్యంఅభయం-అకుతోభయంపరం-సర్వకారణత్వేనసర్వోత్కృష్టంబ్రహ్మచప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

రం.— అస్యసన్దర్భస్యపరమాత్మపరత్వం * ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సఇతిసూత్రకారైఃప్రత్యపాది. తదర్థస్తుతద్భాష్యేఇత్థముక్తః-*ఆథర్వణికాస్సత్యకామప్రశ్నేఽధీయతే * యఃపునరేతంత్రిమాత్రేణౌమిత్యేవాక్షరేణ పరమపురుషమభిధ్యాయీతసతేజసిసూర్యేసమ్పన్నో యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతేఏవంహైవసపాప్మనావినిర్ముక్తస్ససామభిరున్నీయతేబ్రహ్మలోకంసఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇతి. అత్రధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేకవిషయౌ- ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య,*యథాక్రతురస్మిల్లోకేపురుషఇతిన్యాయేనధ్యానవిషయస్యైవప్రాప్యత్వాత్, పరమపురుషమిత్యుభయత్రకర్మభూతస్యార్థస్యప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ. తత్రసంశయ్యతే - కిమిహపరమపురుషమితినిర్దిష్టోజీవసమష్టిరూపోఽణ్డాధిపతిశ్చతుర్ముఖః- ఉతసర్వేశ్వరఃపురుషోత్తమఇతి. కింయుక్తం. సమష్టిక్షేత్రజ్ఞఇతి. కుతః. *సయోహవైతద్భగవన్మనుష్యేషుప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీతకతమంవావసతేనలోకంజయతీతిప్రక్రమ్యైకమాత్రంప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయత్రిమాత్రముపాసీనస్యప్రాప్యతయాఽభిధీయమానో బ్రహ్మలోకోఽన్తరిక్షాత్పరోజీవసమష్టిరూపస్యచతుర్ముఖస్యలోకఇతివిజ్ఞాయతే. తద్గతేనవీక్ష్యమాణస్తల్లోకాధిపశ్చతుర్ముఖఏవ. *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితిచదేహేన్ద్రియాదిభ్యఃపరాద్దేహేన్ద్రియాదిభిస్సహఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసినస్సమష్టిపురుషస్యచతుర్ముఖస్యపరత్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్రనిర్దిశ్యమానఃపరఃపురుషస్సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖఏవ. ఏవంచతుర్ముఖత్వేనిశ్చితేఅజరత్వాదయోయథాకథంచిన్నేయాఇతిప్రాప్తేప్రచక్ష్మహే *ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సఇతి. ఈక్షతికర్మపరమాత్మా. కుతః. వ్యపదేశాత్., వ్యపదిశ్యతేహీక్షతికర్మపరమాత్మత్వేన. తథాహీక్షతికర్మవిషయతయోదాహృతేశ్లోకే *తమోఙ్కారేణైవాయతనేనాన్వేతివిద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమమృతంపరంచేతిపరంశాన్తమజరమభయమమృతమితిపరమాత్మనఏవైతద్రూపం-*ఏతదభయమేతదమృతమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. *ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితిచపరమాత్మనఏవవ్యపదేశః - నచతుర్ముఖస్య - తస్యాపిజీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్. యస్యహికర్మనిమిత్తందేహిత్వం- సజీవఘనఇత్యుచ్యతే. చతుర్ముఖస్యాపితచ్ఛ్రూయతే *యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వమిత్యాదౌ. యత్పునరుక్తమన్తరిక్షలోకస్యోపరినిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోకఇతిప్రతీయతఇతితత్రస్థశ్చతుర్ముఖఇతి- తదయుక్తం- యత్తచ్ఛాన్తమజరమభయమిత్యాదినా-ఈక్షతికర్మణఃపరమాత్మత్వేనిశ్చితేసతీక్షితుఃస్థానతయానిర్దిష్టోబ్రహ్మలోకోనక్షయిష్ణుశ్చతుర్ముఖలోకోభవితుమర్హతి. కించ-*యథాపాదోదరస్త్వచావినిర్ముచ్యతేఏవంహైవసపాప్మనావినిర్ముక్తస్సామభిరున్నీయతేబ్రహ్మలోకమితిసర్వపాపవినిర్ముక్తస్యప్రాప్యతయోచ్యమానంనచతుర్ముఖస్థానం. అతఏవచోదాహరణశ్లోకేఇమమేవబ్రహ్మలోకమధికృత్యశ్రూయతే*యత్తత్కవయోవేదయన్తఇతి. కవయః-సూరయః. సూరిభిర్దృశ్యంచవైష్ణవంపదమేవ- *తద్విష్ణోఃపరమంపదంసదాపశ్యన్తిసూరయఇత్యేవమాదిభ్యః. నచాన్తరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః- మధ్యేస్వర్గలోకాదీనాం సద్భావాత్. అతః *ఏతద్వైసత్యకామపరంచాపరంచబ్రహ్మయదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతిప్రతివచనేయదపరంకార్యంబ్రహ్మనిర్దిష్టం- తదైహికాముష్మికత్వేనద్విధావిభజ్య- ఏకమాత్రంప్రణవముపాసీనానామైహికంమనుష్యలోకావాప్తిరూపంఫలమభిధాయ- ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమన్తరిక్షశబ్దోపలక్షితంఫలంచాభిధాయ - త్రిమాత్రేణపరబ్రహ్మవాచినాప్రణవేనపరమపురుషంధ్యాయతాం పరమేవబ్రహ్మప్రాప్యతయోపదిశతీతిసర్వంసమఞ్జసం. అతఈక్షతికర్మపరమాత్మేతి. ....

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రశ్నభాష్యమ్.

KUPPUSWAMAYYA
PLEADER
TIRUPATI

ప్రశ్నోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః.

* * *

హరిః ఓమ్॥ అథహైనంసుకేశాభారద్వాజఃపప్రచ్ఛభగవౝహిరణ్యనాభః కౌసల్యోరాజపుత్రో మాముపేత్యైతంప్రశ్నమపృచ్ఛత । షోడశకలంభారద్వాజపురుషం వేత్థతమహం కుమారమబ్రువంనాహమిమం వేదయద్యహమిమమవేదిషంకథం తేనావక్ష్యమితి సమూలోవాఏషపరిశుష్యతియో ఽనృతమభివదతితస్మాన్నార్హామ్యనృతంవక్తుంసతూష్ణీంరథమారుహ్యప్రవవ్రాజ। తంత్వాపృచ్ఛామిక్వాసౌపురుషఇతి॥ ౧

శం.— (అథ హైనంసుకేశాభారద్వాజఃపప్రచ్ఛ) సమస్తం జగత్కార్యకారణలక్షణంసహ విజ్ఞానాత్మనాపరస్మిన్నక్షరేసుషుప్తికాలేసమ్ప్రతిష్ఠతఇత్యుక్తం. సామర్థ్యాత్ప్రళయేపితస్మిన్నేవాక్షరేసంప్రతిష్ఠతేజగత్- తతఏవోత్పద్యతఇతిసిద్ధంభవతి. నహ్యకారణేకార్యస్యసంప్రతిష్ఠానముపపద్యతే. ఉక్తంచ *ఆత్మనఏషప్రాణోజాయతఇతి. జగతశ్చయన్మూలం- తత్పరిజ్ఞానాత్పరంశ్రేయఇతిసర్వోపనిషదాంనిశ్చితోర్థః. అనన్తరంచోక్తం *ససర్వజ్ఞస్సర్వోభవతీతి. వక్తవ్యంచక్వతర్హితదక్షరంసత్యంపురుషాఖ్యంవిజ్ఞేయమితి-తదర్థోయంప్రశ్నఆరభ్యతే. వృత్తాన్తాఖ్యాయికాచ విజ్ఞానస్యదుర్లభత్వఖ్యాపనేనతల్లబ్ధ్యర్థం ముముక్షూణాంయత్నవిశేషోత్పాదనార్థం. హేభగవౝహిరణ్యనాభోనామతః - కోసలాయాంభవః కౌసల్యోరాజపుత్రః- జాతితఃక్షత్రియోమాముపేత్య- ఉపగమ్యఏతం- ఉచ్యమానంప్రశ్నమపృచ్ఛత. షోడశకలం - షోడశసఙ్ఖ్యాకాఃకలాః - అవయవాఇవాత్మన్యవిద్యాధ్యారోపితరూపాఃయస్మిన్పురుషే - సోయంషోడశకలః. తంషోడశకలంహేభారద్వాజపురుషంవేత్థ. తమహంరాజపుత్రంకుమారంపృష్టవన్తమబ్రువం- ఉక్తవానస్మి. నాహమిమంవేద- యత్త్వంపృచ్ఛసీతి. ఏవముక్తవత్యపిమయ్యజ్ఞానమసంభావయన్తంతమజ్ఞానేకారణమవాదిషం- యదికథంచిదహమిమం- త్వయాపృష్టంపురుషమవేదిషం- విదితవానస్మి. కథమత్యన్తశిష్యగుణవతేఽర్థినేతే- తుభ్యంనావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి- నబ్రూయామిత్యర్థః. భూయోప్యప్రత్యయమివాలక్ష్యప్రత్యాయయితుమబ్రువం- సమూలః- సహమూలేనవైఏషః- అన్యథాసన్తమాత్మానమన్యథాకుర్వన్ననృతం- అయథాభూతార్థమభివదతియః- సపరిశుష్యతి- శోషముపైతి- ఇహలోకపరలోకాభ్యాంవిచ్ఛిద్యతే- వినశ్యతి. యతఏవం జానే- తస్మాన్నార్హామ్యహమనృతంవక్తుంమూఢవత్. సః- రాజపుత్రఃఏవంప్రత్యాయితస్తూష్ణీంవ్రీడితోరథమారుహ్యప్రవవ్రాజ - ప్రగతవాౝ యథాగతమేవ. అతోన్యాయతఉపసన్నాయయోగ్యాయజానతావిద్యావక్తవ్యైవ- అనృతంచనవక్తవ్యంసర్వాస్వప్యవస్థాస్విత్యేతత్సిద్ధంభవతి. తంపురుషంత్వా- త్వాంపృచ్ఛామిమమహృదివిజ్ఞేయత్వేనశల్యమివమేహృదిస్థితం- క్వాసౌవర్తతేవిజ్ఞేయఃపురుషఇతి. ౧

ఆ.— *గతాఃకలాఃపఞ్చదశప్రతిష్ఠాఃకర్మాణివిజ్ఞానమయశ్చేతిమన్త్రేకర్మభిస్సహషోడశకలానాంపరస్మిౝలయముక్త్వా *యథానద్యఃస్యన్దమానాఇతిమన్త్రేణదృష్టాన్తోక్తిద్వారాపరప్రాప్తిరుక్తా. తన్మన్త్రయోర్విస్తరాభిధానార్థంషష్ఠంప్రశ్నమారభతే(అథహైనమితి)తస్యపూర్వేణసఙ్గతిముక్తార్థానువాదపూర్వకమాహ (సమస్తమిత్యాదినా) అక్షరస్యకారణత్వసిద్ధ్యర్థంప్రళయేపితస్మిన్నేవలయమాహ (సామర్థ్యాదితి) లయాధారత్వేనకారణత్వమాహ (తతఇతి) తదుక్తేఃప్రయోజనమాహ (జగతఇతి) యద్యప్యద్వితీయాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిః- నకారణజ్ఞానాత్, తథాపితస్యకారణత్వేతద్వ్యతిరేకేణకార్యాభావాత్తదద్వితీయత్వజ్ఞానంసిధ్యతీతితాదృశాత్తజ్జ్ఞానాత్పరంశ్రేయఇతి * ఆత్మావాఇదమేకఏవ *సఏతమేవపురుషంబ్రహ్మతతమపశ్యత్ *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మ *సఏతేనప్రజ్ఞేనాత్మనాఅమృతస్సమభవత్ *సదేవైకమేవాద్వితీయమిత్యుపక్రమ్య *ఆచార్యవాౝపురుషోవేద *అథసమ్పత్స్యే *తమేవైకంజానథ *అమృతస్యైషసేతుః *అహంబ్రహ్మాస్మీతితస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యాదిషునిశ్చితమిత్యర్థః. ఇహాపితాదృగాత్మజ్ఞానాదేవసర్వాత్మభావఃశ్రేయఉక్తఇత్యాహ (అనన్తరమితి). వృత్తమనూద్యవక్ష్యమాణమాహ (వక్తవ్యమితి) (తదర్థోయమితి) తస్యశరీరాన్తస్సత్త్వోక్తిద్వారాతస్యప్రత్యగాత్మత్వజ్ఞానార్థమిత్యర్థః. (ప్రశ్నమితి) ప్రష్టవ్యమిత్యర్థః. (అజ్ఞానేకారణమితి) అజ్ఞానసమ్భావనాయాంకారణమిత్యర్థః. (అప్రత్యయమితి) అవిశ్వాసమిత్యర్థః. (అన్యథాసన్తమితి) జ్ఞానినంసన్తం. అన్యథాకుర్వౝ - అజ్ఞానినంకుర్వౝ- ఆరోపయన్నిత్యర్థః. కథంతేనావక్ష్యమిత్యనేనసూచితమర్థమాహ (అతఇతి). సమూలోవాఇత్యనేనసూచితమాహ (అనృతంచేతి). స్వరూపేణశల్యత్వాభావాదాహ (విజ్ఞేయత్వేనేతి). యావజ్జిజ్ఞాసితంనజ్ఞాయతే- తావత్తద్ధృదిశల్యవద్భాసతఇతిశల్యమివేత్యుక్తం. ౧

రం.— (అథహైనంసుకేశేత్యాది) హేభగవౝ- హిరణ్యనాభనామాకోసలదేశాధిపతీరాజపుత్రోమత్సమీపమాగత్య ఇమంప్రశ్నం- వక్ష్యమాణంకృతవాౝ. హేభారద్వాజేతిమాంసంబోధ్య - ప్రాణాద్యానామాన్తాష్షోడశకలాఃయస్యసషోడశకలః. తంపురుషంజానాసికిమిత్యర్థః. తంరాజకుమారమహమేవముక్తవాౝ. త్వదుక్తంపురుషమహంనజానామి- యద్యహంజానీయాం- కేనహేతునాతే- రాజకుమారాయయోగ్యాయశిష్యాయనకథయిష్యామీతి. యోఽనృతంబ్రూతే- సః మూలేనసహసర్వతఃశుష్యతి- శ్రేయోహేతుభూతంపుణ్యంసర్వమేవనశ్యతీత్యర్థః. అతోమదుక్తేత్వయాఽనృతశఙ్కానకార్యేతిభావః. ప్రవవ్రాజ- ప్రకర్షేణగతః. అనేనస్వల్పలజ్జాసూచితా. రథేనప్రవవ్రాజేత్యనేనతస్యప్రభు

తస్మైసహోవాచ।ఇహైవాన్తశ్శరీరేసోమ్యసపురుషోయస్మిన్నేతాఃషోడశకలాఃప్రభవన్తీతి॥ ౨
సఈక్షాంచక్రే।కస్మిన్నహముత్క్రాన్తఉత్క్రాన్తోభవిష్యామికస్మిన్వాప్రతిష్ఠితేప్రతిష్ఠాస్యామీతి॥ ౩

త్వంసూచితం. తమేవషోడశకలంపురుషంపృచ్ఛామిత్వాంక్వాసావితి- క్వప్రదేశేతిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాధారభూతదేశప్రశ్నద్వారాజీవోవాపరమాత్మావేతినిర్ణయార్థోఽయంప్రశ్నఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తస్మైసహోవాచ- ఇహైవాన్తశ్శరీరే- హృదయపుణ్డరీకాకాశమధ్యేహేసోమ్యసపురుషః- నదేశాన్తరేవిజ్ఞేయః. యస్మిన్నేతాః-ఉచ్యమానాష్షోడశకలాః-ప్రాణాద్యాః ప్రభవన్తి-ఉత్పద్యన్తఇతి. షోడశకలాభిరుపాధిభూతాభిఃసకలఇవనిష్కలఃపురుషోలక్ష్యతేఽవిద్యయేతి. ౨

ఆ.— పురుషస్యషోడశకలత్వంనసాక్షాత్స్వావయవత్వేన - కింతుకలాజనకత్వేనతదుపాధిమత్త్వాదితివక్తుంయస్మిన్నేతా ఇతివాక్యమితితాత్పర్యమాహ (షోడశకలాభిరితి) ౨

రం.— (తస్మైసహేతి) ఇహైవాన్తశ్శరీరేసోమ్యసపురుషఃయస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తి - ఇహైవాన్తశ్శరీరే - వర్తతఇతిశేషః. అనేన శరీరపరిచ్ఛిన్నప్రదేశమాత్రాధారతోక్త్యాజీవఇత్యుక్తంభవతి. నను జీవస్యైవకథంషోడశకలత్వంషోడశకలాధారత్వ తత్స్రష్టృత్వయోఃపరమాత్మన్యేవపుష్కలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) యస్మిన్ - పురుషేఏతాః - వక్ష్యమాణాఃప్రాణాద్యానామాన్తాష్షోడశకలాః స్వసంసర్గప్రయుక్తసుఖదుఃఖాదిభోగాఖ్యముపకారంకర్తుంప్రభవన్తి - సమర్థాభవన్తీత్యర్థః. తతశ్చషోడశకలాభోక్తృత్వేనషోడశకలత్వం. తచ్చజీవస్యైవేతిభావః.

శం.— తదుపాధికలాధ్యారోపాపనయనేన విద్యయాసపురుషః కేవలోదర్శయితవ్యఇతికలానాంతత్ప్రభవత్వముచ్యతే ప్రాణాదీనాం. అత్యన్తనిర్విశేషేహ్యద్వయేశుద్ధతత్త్వేనశక్యోఽధ్యారోపమన్తరేణ ప్రతిపాద్యప్రతిపాదనాదివ్యవహారఃకర్తుమితికలానాంప్రభవస్థిత్యప్యయా ఆరోప్యన్తేఅవిద్యావిషయాః. చైతన్యావ్యతిరేకేణైవహికలాజాయమానాస్తిష్ఠన్త్యఃప్రలీయమానాశ్చసర్వదాలక్ష్యన్తే. అతఏవభ్రాన్తాఃకేచిదగ్నిసంయోగాద్ఘృతమివఘటాద్యాకారేణచైతన్యమేవప్రతిక్షణంజాయతేనశ్యతీతి; తన్నిరోధేశూన్యమివసర్వమిత్యపరే; ఘటాదివిషయంచైతన్యంచేతయితుర్నిత్యస్యాత్మనోఽనిత్యంజాయతేవినశ్యతీత్యపరే; చైతన్యంభూతధర్మఇతిలోకాయతికాః; అనపాయోపజనధర్మకచైతన్యమాత్మైవనామరూపాద్యుపాధిధర్మైఃప్రత్యవభాసతే- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ *ప్రజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. స్వరూపావ్యభిచారిషుపదార్థేషుచైతన్యస్యావ్యభిచారాత్, యథాయథాయోయఃపదార్థోవిజ్ఞాయతే- తథాతథాజ్ఞాయమానత్వాదేవతస్యతస్యచైతన్యస్యావ్యభిచారిత్వం. వస్తుచభవతికించిన్నజ్ఞాయతఇతి, చానుపపన్నం-రూపంచదృశ్యతేనచాస్తిచక్షురితివత్. వ్యభిచరతితుజ్ఞానంజ్ఞేయం. నవ్యభిచరతికదాచిదపి- జ్ఞేయాభావేఽపిజ్ఞేయాన్తరేభావాజ్జ్ఞానస్య. నహిజ్ఞానేఽసతిజ్ఞేయంనామభవతికస్యచిత్. సుషుప్తేఽదర్శనాజ్జ్ఞానస్యాపిసుషుప్తేఽభావాజ్జ్ఞేయవజ్జ్ఞానస్వరూపస్యవ్యభిచారఇతిచేన్న- జ్ఞేయావభాసకస్యజ్ఞానస్యాలోకవత్ జ్ఞేయాభివ్యఞ్జకత్వాత్ స్వవ్యఙ్గ్యాభావేఆలోకాభావానుపపత్తివత్ సుషుప్తేవిజ్ఞానాభావానుపపత్తేః. నహ్యన్ధకారేచక్షుషారూపానుపలబ్ధౌచక్షుషోఽభావశ్శక్యఃకల్పయితుమవైనాశికేన. వైనాశికోజ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావంకల్పయత్యేవేతిచేత్. యేనతదభావంకల్పయేత్- తస్యాభావఃకేనకల్ప్యతఇతివక్తవ్యంవైనాశికేన. తదభావస్యాపిజ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానాభావేతదనుపపత్తేః. జ్ఞానస్యజ్ఞేయావ్యతిరిక్తత్వాజ్జ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావఇతిచేన్న- అభావస్యాపిజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అభావోపిజ్ఞేయోఽభ్యుపగమ్యతేవైనాశికైర్నిత్యశ్చ - తదవ్యతిరిక్తం చేత్ జ్ఞానంనిత్యంకల్పితంస్యాత్. తదభావస్యచజ్ఞానాత్మకత్వాదభావత్వంవాఙ్మాత్రమేవ- నపరమార్థతోఽభావత్వమనిత్యత్వంచజ్ఞానస్య. నచనిత్యస్యజ్ఞానస్యాభావనామమాత్రాధ్యారోపేకిఞ్చిన్నశ్ఛిన్నం. అథాభావోజ్ఞేయోపిసన్ జ్ఞానవ్యతిరిక్తఇతిచేత్- నతర్హిజ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావః. జ్ఞేయంజ్ఞానవ్యతిరిక్తం- నతుజ్ఞానంజ్ఞేయవ్యతిరిక్తమితిచేన్న- శబ్దమాత్రత్వాద్విశేషానుపపత్తేః. జ్ఞేయజ్ఞానయోరేకత్వంచేదభ్యుపగమ్యతే - జ్ఞేయంజ్ఞానవ్యతిరిక్తంన- జ్ఞేయవ్యతిరిక్తంజ్ఞానం~~జ్ఞానవ్యతిరిక్తం~~నేతితుశబ్దమాత్రమేవ- తద్వహ్నిరగ్నివ్యతిరిక్తోఽగ్నిర్నవహ్నివ్యతిరిక్తఇతియద్వదభ్యుపగమ్యం. జ్ఞేయవ్యతిరేకేతుజ్ఞానస్య- జ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావానుపపత్తిస్సిద్ధా. జ్ఞేయాభావేఽదర్శనాదభావోజ్ఞానస్యేతిచేన్న- సుషుప్తైరస్తిత్వాభ్యుపగమాత్. వైనాశికైరభ్యుపగమ్యతేహిసుషుప్తేపివిజ్ఞానాస్తిత్వం. తత్రాపిజ్ఞేయత్వమభ్యుపగమ్యతేజ్ఞానస్యస్వేనైవేతిచేన్న- భేదస్యసిద్ధత్వాత్. సిద్ధంహ్యభావవిజ్ఞేయవిషయస్యజ్ఞానస్యాభావజ్ఞేయవ్యతిరేకాత్ జ్ఞేయజ్ఞానయోరన్యత్వం. నహితత్సిద్ధంమృతమివోజ్జీవయితుంపునరన్యథాకర్తుంశక్యతేవైనాశికశతైరపి. జ్ఞానస్యజ్ఞేయత్వమేవేతితదప్యన్యేన - తదప్యన్యేనేత్యత్పక్షేఽతిప్రసఙ్గఇతిచేన్న- తద్విభాగోపపత్తేస్సర్వస్య. యదాహిసర్వంజ్ఞేయంకస్యచిత్ - తదాతద్వ్యతిరిక్తంజ్ఞానంజ్ఞానమేవేతిద్వితీయోవిభాగఏవాభ్యుపగమ్యతేఽవైనాశికైః - నతృతీయస్తద్విషయఇత్యనవస్థానుపపత్తిః. జ్ఞానస్యస్వేనైవావిజ్ఞేయత్వేసర్వజ్ఞత్వహానిరితిచేత్ - సోపిదోషస్తస్యైవాస్తు. కింతన్నిబర్హణేనాస్మాకం. అనవస్థాదోషశ్చ- జ్ఞానస్యజ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. అవశ్యంచైవవైనాశికానాంజ్ఞానంజ్ఞేయం. స్వాత్మనాచావిజ్ఞేయత్వేనానవస్థాఽనివార్యా. సమానఏవాయందోషఇతిచేన్న- జ్ఞానస్యైకత్వోపపత్తేః. సర్వదేశకాలపురుషాద్యవస్థమేకమేవజ్ఞానంనామరూపాద్యనేకోపాధిభేదాత్సవిత్రాదిజలాదిప్రతిబిమ్బవదనేకధావభాసతఇతినాసౌదోషః. తథాచేహ

దముచ్యతే. ననుశ్రుతేరిహైవాన్తశ్శరీరేపరిచ్ఛిన్నః కుణ్డబదరవత్పురుషఇతి. న- ప్రాణాదికలాకారణత్వాత్. నహిశరీరమాత్రపరిచ్ఛిన్నస్యప్రాణస్య శ్రద్ధాదీనాంకలానాంకారణత్వంప్రతిపత్తుంశక్నుయాత్. కలాకార్యత్వాచ్చశరీరస్య. నహిపురుషకార్యాణాంకలానాంకార్యంసచ్ఛరీరంకారణకారణంస్వస్యపురుషంకుణ్డబదరమివాభ్యన్తరంకుర్యాత్. బీజవత్స్యాదితిచేత్, యథాబీజకార్యోవృక్షః- తత్కార్యంచఫలంస్వకారణకారణంబీజమభ్యన్తరీకరోత్యామ్రాది- తద్వత్పురుషమభ్యన్తరీకుర్యాత్ శరీరంస్వకారణకారణమపీతిచేన్న-అన్యత్వాత్ సావయవత్వాచ్చ. దృష్టాన్తే కారణబీజాద్వృక్షఫలసంవృతాన్యన్యాన్యేవబీజాని- దార్ష్టాన్తికేతు స్వకారణకారణభూతఃసఏవపురుషఃశరీరేభ్యన్తరీకృతః శ్రూయతే. బీజవృక్షాదీనాంసావయవత్వాచ్చస్యాదాధారాధేయత్వం- నిరవయవశ్చపురుషః- సావయవాశ్చ కలాః శరీరంచ. ఏతేనాకాశస్యాపిశరీరాధారత్వమనుపపన్నం - కిముతాకాశకారణస్యపురుషస్య. తస్మాదసమానోదృష్టాన్తః. కిందృష్టాన్తేన- వచనాత్ స్యాదితిచేన్న- వచనస్యాకారకత్వాత్. నహివచనంవస్తునోన్యథాకరణేవ్యాప్రియతే. కింతర్హి: యథాభూతార్థావద్యోతనే. తస్మాదన్తశ్శరీరఇత్యేతద్వచనమణ్డస్యాన్తర్వ్యోమేతివచ్చ ద్రష్టవ్యం. ఉపలబ్ధినిమిత్తత్వాచ్చ. దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాదిలిఙ్గైరన్తశ్శరీరేపరిచ్ఛిన్నఇవహ్యుపలభ్యతేచ- అతఉచ్యతే *అన్తశ్శరీరేసోమ్యసపురుషఇతి. నపునరాకాశకారణస్సన్కుణ్డబదరవచ్ఛరీరపరిచ్ఛిన్నఇతిమనసాపీచ్ఛతివక్తుంమూఢోపి- కిముతప్రమాణభూతాశ్రుతిః.॥ *యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాః ప్రభవన్తీతిపురుషవిశేషణార్థంకలానాంప్రభవః, సచాన్యోర్థోపిశ్రుతఃకేనక్రమేణస్యాదిత్యతఇదముచ్యతే, చేతనపూర్వికాచసృష్టిరిత్యేవమర్థం, చ. పురుషష్షోడశకలఃపృష్టోయోభారద్వాజేనసఈక్షాంచక్రే- ఈక్షణం- దర్శనంచక్రే- కృతవానిత్యర్థస్సృష్టిఫలక్రమాదివిషయం. కథమితి. ఉచ్యతే- కస్మిన్- కర్తృవిశేషేదేహాదుత్క్రాన్తేఉత్క్రాన్తోభవిష్యామ్యహమేవవా - కస్మిన్వాశరీరే ప్రతిష్ఠితే ఽహంప్రతిష్ఠాస్యామి - ప్రతిష్ఠితస్స్యామిత్యర్థః. నన్వాత్మా అకర్తా-ప్రధానంకర్తృ. అతఃపురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానంప్రవర్తతే మహదాద్యాకారేణ. తత్రేదమనుపపన్నం పురుషస్య స్వాతన్త్ర్యేణేక్షాపూర్వకంకర్తృత్వవచనం- సత్త్వాదిగుణసామ్యే ప్రధానే ప్రమాణోపపన్నే సృష్టికర్తరిసతి - ఈశ్వరేచ్ఛానువర్తిషు వాపరమాణుషుసత్సు - ఆత్మనోప్యేకత్వేన కర్తృత్వేసాధనాభావా, దాత్మనఆత్మన్యనర్థకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చ. నహిచేతనావాన్ బుద్ధిపూర్వకార్యాత్మనోఽనర్థంకుర్యాత్. తస్మాత్పురుషార్థేన ప్రయోజనేనేక్షాపూర్వకమివనియతక్రమేణప్రవర్తమానే ఽచేతనే ప్రధానేచేతనవదుపచారోయంసఈక్షాంచక్రేఇత్యాదిః, యథారాజ్ఞఃసర్వార్థకారిణిభృత్యేరాజేతి- తద్వత్. న- ఆత్మనోభోక్తృత్వవత్కర్తృత్వోపపత్తేః. యథాసాఙ్ఖ్యస్యచిన్మాత్రస్యాపరిణామినోప్యాత్మనోభోక్తృత్వం- తద్వద్వేదవాదినామీక్షాదిపూర్వకంజగత్కర్తృత్వముపపన్నం- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తత్త్వాన్తరపరిణామాదాత్మనోఽనిత్యత్వాశుద్ధత్వానేకత్వనిమిత్తచిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియాతఃపురుషస్యాత్మన్యేవ. భోక్తృత్వేచిన్మాత్రస్వరూపవిక్రియానదోషాయ- భవతాంపునర్వేదవాదినాంసృష్టికర్తృత్వేతత్త్వాన్తరపరిణామఏవేత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిసర్వదోషప్రసఙ్గఇతిచేన్న- ఏకస్యాప్యాత్మనోఽవిద్యావిషయనామరూపోపాధ్యనుపాధికృతవిశేషాభ్యుపగమాత్. అవిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతోహివిశేషోభ్యుపగమ్యతే. ఆత్మనోబన్ధమోక్షాదిశాస్త్రకృతసంవ్యవహారాయపరమార్థతోఽనుపాధికృతంచతత్త్వమేకమేవా ద్వితీయముపాదేయం సర్వతార్కికబుద్ధ్యనవగాహ్యమభయంశివమిష్యతే. నతత్రకర్తృత్వంభోక్తృత్వంవాక్రియాకారకఫలంచస్యాత్- అద్వైతత్వాత్సర్వభావానాం. సాఙ్ఖ్యాస్త్వవిద్యాధ్యారోపితమేవపురుషేకర్తృత్వంక్రియాకారకఫలంచేతికల్పయిత్వాఆగమబాహ్యత్వాత్పునస్తతస్త్రస్యన్తఃపరమార్థతఏవభోక్తృత్వంపురుషస్యేచ్ఛన్తి. తత్త్వాన్తరంచప్రధానంపురుషాత్ పరమార్థవస్తుభూతమేవకల్పయన్తోఽన్యతార్కికకృతబుద్ధివిషయాస్సన్తోవిహన్యన్తే- తథేతరేతార్కికాస్సాఙ్ఖ్యైరిత్యేవంపరస్పరవిరుద్ధార్థకల్పనాతఆమిషార్థినఇవప్రాణినోఽన్యోన్యంవిరుధ్యమానార్థదర్శిత్వాత్ పరమార్థతత్త్వాద్దూరమేవాపకృష్యన్తే. అతస్తన్మతమనాదృత్యవేదాన్తార్థతత్త్వమేకత్వదర్శనంప్రత్యాదరవన్తోముముక్షవఃస్యురితితార్కికమతేదోషదర్శనంకించిదుచ్యతేస్మాభిః - నతుతార్కికతాత్పర్యేణ. తథైతదత్రోక్తం *వివదత్స్వేవనిక్షిప్యవిరోధోద్భవకారణం। తైస్సంరక్షితసద్బుద్ధిఃసుఖంనిర్వాతివేదవిత్. కించ-భోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విక్రియయోర్విశేషానుపపత్తిః. కానామాసౌకర్తృత్వాజ్జాత్యన్తరభూతాభోక్తృత్వవిశిష్టావిక్రియా- యతోభోక్తైవపురుషఃకల్ప్యతే-నకర్తా, ప్రధానంతుకర్త్రేవ-నభోక్త్రీతి,. నన్వుక్తంపురుషశ్చిన్మాత్రఏవస్వాత్మస్థోవిక్రియతేభుఞ్జానః-నతత్త్వాన్తరపరిణామేన. ప్రధానంతుతత్త్వాన్తరపరిణామేనవిక్రియతే- అతోఽనేకమశుద్ధమచేతనంచేత్యాదిధర్మవత్. తద్విపరీతఃపురుషః. నాసౌవిశేషః - వాఙ్మాత్రత్వాత్. ప్రాగ్భోగోత్పత్తేఃకేవలచిన్మాత్రస్యపురుషస్యభోక్తృత్వంనామవిశేషోభోగోత్పత్తికాలేచేజ్జాయతే- నివృత్తేచభోగేపునస్తద్విశేషాదపేతశ్చిన్మాత్రఏవభవతీతిచేత్- మహదాద్యాకారేణచపరిణమ్యప్రధానంతతోఽపేత్యపునఃప్రధానస్వరూపేణావతిష్ఠతఇత్యస్యాంకల్పనాయాంనకశ్చిద్విశేషఇతివాఙ్మాత్రేణప్రధానపురుషయోర్విశిష్టవిక్రియా కల్ప్యతే. అథభోగకాలేపిచిన్మాత్రఏవప్రాగ్వత్పురుషఇతిచేత్ - నతర్హిపరమార్థతోభోగఃపురుషస్య. భోగకాలేచిన్మాత్రస్యవిక్రియాపరమార్థైవ- తేనభోగఃపురుషస్యేతిచేన్న- ప్రధానస్యాపిభోగకాలేవిక్రియావత్త్వాద్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. చిన్మాత్రస్యైవవిక్రియాభోక్తృత్వమితిచేత్- ఔష్ణ్యాద్యసాధారణధర్మవతామగ్న్యాదీనామభోక్తృత్వేహేత్వనుపపత్తిః. ప్రధానపురుషయోర్ద్వయోర్యుగపద్భోక్తృత్వమితిచేన్న - ప్రధానస్యపారార్థ్యానుపపత్తేః. నహిభోక్త్రోర్ద్వయోరితరేతరగుణప్రధానభావఉపపద్యతేప్రకాశయోరివేతరేతరప్రకాశనే. భోగధర్మవతిసత్త్వాఙ్గినిచేతసిపురుషస్యచైతన్యప్రతిబిమ్బోదయాదవిక్రియస్యపురుషస్యభోక్తృత్వమితిచేన్న- పురుషస్య† కస్యాపనయనార్థంమోక్షసాధనంశాస్త్రంప్రణీయతే. అవి

---

† అత్ర గ్రన్థోగళితఇవభాతి.

ద్యాధ్యారోపితానర్థాపనయనాయ శాస్త్రప్రణయనమితి చేత్, పరమార్థతః పురుషో భోక్తైవ - న కర్తా, ప్రధానం కర్త్రేవ - న భోక్తృ, పరమార్థసద్వస్త్వన్తరం పురుషాచ్చేతీయం కల్పనా ఆగమబాహ్యా వ్యర్థా నిర్హేతుకా చేతి నాదర్తవ్యా ముముక్షుభిః. ఏకత్వేఽపి శాస్త్రప్రణయనాద్యానర్థక్యమితి చేన్న - అభావాత్. సత్సు హి శాస్త్రప్రణేత్రాదిషు తత్ఫలార్థిషు చ శాస్త్రస్య ప్రణయనమనర్థకం సార్థకం చేతి కల్పనా స్యాత్. న హ్యాత్మైకత్వే శాస్త్రప్రణేత్రాదయస్తతో భిన్నాః సన్తి. తదభావే ఇయం కల్పనైవానుపపన్నా. అభ్యుపగతే ఆత్మైకత్వే ప్రమాణార్థశ్చాభ్యుపగతో భవతా యదాత్మైకత్వమభ్యుపగచ్ఛతా. తదభ్యుపగమే చ కల్పనానుపపత్తిమాహ శాస్త్రం *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాది. శాస్త్రప్రణయనాద్యుపపత్తిం చాన్యత్ర పరమార్థవస్తుస్వరూపాదవిద్యావిషయే *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాది విస్తరతో వాజసనేయకే. అత్ర చ విభక్తే విద్యావిద్యే పరాపరే ఇత్యాదావేవ శాస్త్రస్య. అతో న తార్కికవాదభటప్రవేశో వేదాన్తరాజప్రమాణబాహుగుప్త ఇహాత్మైకత్వవిషయ ఇతి. ఏతేనావిద్యాకృతనామరూపోపాధికృతానేకశక్తిసాధనకృతభేదవత్త్వాద్బ్రహ్మణః సృష్ట్యాదికర్తృత్వే సాధనాద్యభావో దోషః ప్రత్యుక్తో వేదితవ్యః, పరైరుక్త ఆత్మానర్థకర్తృత్వాదిదోషశ్చ. యస్తు దృష్టాన్తో రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి కర్తర్యుపచారాద్రాజా కర్తేతి - సోఽత్రానుపపన్నః - స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇతి శ్రుతేర్ముఖ్యార్థబాధనాత్ప్రమాణభూతాయాః. తత్ర హి గౌణీ కల్పనా శబ్దస్య - యత్ర ముఖ్యార్థో న సమ్భవతి. ఇహ త్వచేతనస్య ముక్తబద్ధపురుషవిశేషాపేక్షయా కర్తృకర్మదేశకాలనిమిత్తాపేక్షయా చ బన్ధమోక్షాదిఫలార్థా నియతా పురుషం ప్రతి ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే - యథోక్తసర్వజ్ఞేశ్వరకర్తృత్వపక్షే తూపపన్నా. ౩

ఆ.— నను కేవల ఆత్మా ప్రదర్శ్యతాం - కిం వక్ష్యమాణకల్పనయేత్యత ఆహ (తదుపాధీతి). తథైవ స ప్రదర్శనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యస్యేతి) (అవిద్యావిషయా ఇతి) అవిద్యాధీనా ఇత్యర్థః. కాలత్రయే సతాం చైతన్యరూపాధిష్ఠానావ్యతిరేకాద్రజ్జుసర్పవన్మృషాత్వమిత్యవిద్యావిషయత్వం సాధయతి (చైతన్యేతి) చైతన్యావ్యతిరేకేణ లక్ష్యమాణత్వం హేతుం విజ్ఞానవాదిభ్రాన్త్యా దృఢీకరోతి (అత ఏవేతి) ఘృతం యథాఽగ్నిసంయోగాద్ద్రవావస్థాం ప్రతిపద్యతే - ఏవమహమాకారమాలయవిజ్ఞానమేవ వాసనావశాద్విషయాకారేణ జాయత ఇతి వదతాం తేషాం భ్రమో విషయస్య చైతన్యావ్యతిరేకప్రత్యయం గమయతి - అన్యథా తథా భ్రమానుపపత్తేరిత్యర్థః. విషయాణాం చైతన్యావ్యతిరేకేణ ప్రతీతినియమాదేవ విషయవిజ్ఞానరూపేణ చైతన్యాభావే సుషుప్త్యాదౌ శూన్యభ్రమో జాతః కేషాంచిదితి తదీయభ్రాన్త్యాపి చైతన్యావ్యతిరిక్తప్రతీతిం దృఢీకరోతి (తన్నిరోధ ఇతి). చైతన్యస్యానిత్యస్య కలారోపాధిష్ఠానత్వం న సమ్భవతి - కలా కార్యత్వాదితి నైయాయికపక్షోక్తివ్యాజేన శఙ్కతే (ఘటాదీతి) (భూతధర్మ ఇతి) దేహాకారేణ సంహతభూతధర్మ ఇత్యర్థః. చైతన్యస్యారోపాధిష్ఠానత్వసిద్ధ్యర్థం నిత్యత్వమేకత్వం చ వదం తన్నిరాకరోతి (అనపాయేతి) (ప్రత్యవభాసత ఇతి) నానాత్వేన కార్యత్వేన చేతి శేషః. (సత్యం జ్ఞానమితి) తథా చ శ్రుతివిరోధాత్తే పక్షా హేయా ఇత్యర్థః. కిం చ జ్ఞానకాలే విషయాణాం సద్భావనియమాభావాద్విషయకాలే చ జ్ఞానస్య సద్భావనియమాత్తయోర్భేద ఇతి విజ్ఞానవాదిపక్షం నిరాకుర్వన్నవ్యభిచారాదేవ జ్ఞానస్య నిత్యత్వం సాధయన్నైయాయికాదిపక్షమపి నిరాకరోతి (స్వరూపేతి) ఘటజ్ఞానకాలే పటాభావసమ్భవాద్విషయాణాం జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం - జ్ఞానస్య తు విషయకాలేఽవశ్యం భావనియమాదవ్యభిచారిత్వమిత్యర్థః. పటకాలే ఘటజ్ఞానమపి నాస్తీతి ఘటజ్ఞానస్యాపి పటవిషయవ్యభిచారిత్వం తుల్యమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేత్యుక్తం. జ్ఞానస్య విషయవిశిష్టస్వరూపేణైవ వ్యభిచారః - విషయస్య తు స్వరూపేణైవేతి విశేష ఇత్యర్థః. జ్ఞానస్యావ్యభిచారిత్వముపపాదయతి (యథా యథేతి) ననూత్పన్నవినష్టా దేవ్మరుగుహాన్తర్వర్తినశ్చాజ్ఞాయమానత్వాజ్జ్ఞానస్యాపి జ్ఞేయావ్యభిచారోఽసిద్ధ ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాజ్ఞానే తత్సద్భావాసిద్ధేస్తథాభూతపదార్థోఽసిద్ధ ఇత్యాహ (వస్తు చేతి) అనుపపత్తిమేవ దృష్టాన్తేన స్ఫుటీకరోతి (రూపం చేతి). జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యభిచారిత్వం జ్ఞానకాలే సత్త్వనియమాభావరూపం స్పష్టమిత్యాహ (వ్యభిచరతీతి). ఘటజ్ఞానకాలే కదాచిత్పటాభావాదిత్యర్థః. పటకాలే ఘటజ్ఞానస్యాపి వ్యభిచారస్తుల్య ఇత్యాశఙ్క్య విశిష్టరూపేణ వ్యభిచారేఽపి స్వరూపేణావ్యభిచారం పూర్వమసూచితమాహ (న వ్యభిచరతీతి). జ్ఞానమిత్యన్వేహాప్యనుషఙ్గః. పూర్వవాక్యే ద్వితీయాన్తం - ఇహ తు ప్రథమాన్తమితి విశేషః. (భావాదితి) స్వరూపేణేత్యర్థః. జ్ఞానస్య స్వరూపేణ సత్తామేవ జ్ఞేయాన్తరస్య జ్ఞేయత్వాదేవ సాధయతి (న హీతి). స్వరూపేణాప్యభావం శఙ్కతే (సుషుప్త ఇతి) కిం తదానీం జ్ఞేయాభావేన జ్ఞానాభావః సాధ్యతే - ఉత జ్ఞానస్యాదర్శనాద్వా. ఆద్యేఽపి జ్ఞేయస్య వ్యఞ్జ్యత్వాత్తదభావాద్వ్యఞ్జకాభావ ఇతి - ఉతోభయోరైక్యాదేకాభావ ఇతరాభావ ఇతి. నాద్యః - వ్యభిచారాదిత్యాహ (న జ్ఞేయేతి). వ్యఞ్జ్యజ్ఞానైకకల్ప్యస్య వ్యఞ్జ్యాభావేఽభావ ఉచ్యతే - ఆలోకస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాన్నైవమితి. జ్ఞానానుమేయత్వవాదినం ప్రతి దృష్టాన్తాన్తరమాహ (న హీతి). వైనాశికమతే విజ్ఞానవ్యతిరిక్తాలోకాద్యభావాన్న తత్ర వ్యభిచార ఇతి శఙ్క్యతే (వైనాశిక ఇతి). (కల్పయత్యేవేతి) ఉక్తవ్యభిచారస్థలాభావేన వ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. ఏవమపి జ్ఞానాభావకల్పకస్య జ్ఞేయాభావస్య జ్ఞానమఙ్గీక్రియతే - న వా. ఆద్యే న జ్ఞానాభావసిద్ధిః - తస్యైవాభావజ్ఞానస్య సత్త్వాదిత్యాహ (యేనేతి). యేన - జ్ఞేయాభావజ్ఞానేన తదభావం కల్పయేత్ - తస్య - జ్ఞానస్యాభావః కేన కల్ప్యతే - న కేనాపి కల్పయితుం శక్య ఇత్యర్థః. న ద్వితీయ ఇత్యాహ (తదభావస్యాపీతి) జ్ఞేయాభావస్యాప్యజ్ఞానస్య జ్ఞానాభావకల్పకత్వాసమ్భవాదవశ్యం జ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానాభావే తదనుపపత్తేః - కల్పనానుపపత్తేర్జ్ఞానానఙ్గీకారపక్షో న యుక్త ఇత్యర్థః. ఆద్యకోటౌ ద్వితీయకల్పం శఙ్కతే (జ్ఞేయేతి). వైనాశికమతేఽప్యభావస్య జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్ *బుద్ధిబోధ్యం త్రయాదన్యత్సంస్కృతం క్షణికం చేతి ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాకాశరూపత్రయవ్యతిరిక్తస్యైవ క్షణికత్వేన నిరోధశబ్దితస్యాభావస్య నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ తదభిన్నస్య జ్ఞానస్యాపి సుషుప్తే సత్త్వం నిత్యత్వం చ ప్రాప్తమిత్యాహ (నాభావస్యేతి). జ్ఞానస్యాభావాభిన్నత్వేనాభావత్వమేవ స్యాత్ - న తు భావత్వేన సత్త్వం నిత్యత్వం చ స్యాదిత్యాహ (తదభావస్యేతి). (అనిత్యత్వం చ జ్ఞానస్యేతి) వాఙ్మాత్రమేవ స్యాదిత్యనుషఙ్గః. వాఙ్మాత్రేణాప్యభావస్యాభావత్వేన జ్ఞానానిత్యత్వేన చాస్మత్సిద్ధాన్తసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య నామమాత్రేణ తేన వాస్తవనిత్యత్వాదివిరోధాభావాన్నాస్మాకం క్షతిరిత్యాహ (న చేతి). (అభావనామేతి) అనిత్యనామేత్యపి ద్రష్టవ్యం.

ఏతద్దోషపరిహారార్థం జ్ఞేయస్యాపి సతోఽభావస్య జ్ఞానాభేదో నాఙ్గీక్రియత ఇతి శఙ్క్యతే (అథేతి) తర్హి జ్ఞేయాభిన్నత్వేన హేతునా సుషుప్తౌ జ్ఞానాభావో న సిధ్యతి- ఘటాద్యభావసిద్ధావపి అభావజ్ఞానాభావాసిద్ధేస్తస్యాభిన్నత్వాభావాదిత్యాహ (నతర్హీతి) యద్వా-అభావస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞానాద్భేదే భావస్యాపి తథాత్వం స్యాత్- విశేషహేత్వభావాత్. తథా చ న జ్ఞేయాభావాజ్జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యాహ (నతర్హీతి) నను జ్ఞేయస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వమఙ్గీక్రియతే- తథా చాభావస్య జ్ఞానవ్యతిరిక్తత్వాదభావత్వాదికం సిధ్యతి. జ్ఞానస్య న జ్ఞేయవ్యతిరిక్తత్వం- తథా చ జ్ఞేయాభావే జ్ఞానాభావసిద్ధిరితి నిరుద్ధగతికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞేయమితి) జ్ఞానస్య జ్ఞేయావ్యతిరేకే జ్ఞేయస్యాపి తదవ్యతిరేకావశ్యంభావాత్. అన్యథోభయోరత్యన్తభేద ఏవ స్యాత్- భేదాభేదయోర్విరోధాదనుపపత్తేరితి దూషయతి (నశబ్దమాత్రత్వాదితి) ఇదముపలక్షణం-జ్ఞానస్యాభావావ్యతిరేకేణ నిత్యత్వాదికం చ స్యాదేవేత్యపి ద్రష్టవ్యం. యద్వైతద్దోషపరిహారాయ తస్యాపి భేద ఏవాఙ్గీక్రియతే-తర్హి న సుషుప్తౌ జ్ఞానాభావసిద్ధిరిత్యుపసంహరతి (జ్ఞేయవ్యతిరేకేత్వితి) సుషుప్తౌ జ్ఞానస్యాదర్శనాదేవాభావ ఇత్యాద్యే ద్వితీయం శఙ్క్యతే (జ్ఞేయాభావ ఇతి) ఆలయవిజ్ఞానసన్తతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారేణ త్వయా తదాపి తదభావో వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ (నసుషుప్త ఇతి) (అస్తిత్వమితి) తథా చ జ్ఞానస్యాదర్శనమసిద్ధం- సుషుప్తేపి తదఙ్గీకారాదిత్యర్థః. నను జ్ఞేయాభావే సత్త్వన్నిరూపితస్య జ్ఞానస్యాదర్శనమిత్యుచ్యతే మయా- సుషుప్తే చ స్వస్యైవ స్వజ్ఞేయత్వాజ్జ్ఞానదర్శనమప్యుపపద్యతే అస్మన్మతే. త్వన్మతే తు స్వజ్ఞేయత్వానఙ్గీకారాత్సుషుప్తౌ చాస్య స్యాభావాన్నిరూపకాభావాన్న జ్ఞానదర్శనాస్తిత్వముపపద్యత ఇతి శఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అభావస్థలే జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదస్య సాధితత్వాత్తద్దృష్టాన్తేన సర్వత్ర జ్ఞానజ్ఞేయయోర్భేదసాధనాన్న స్వజ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్యేత్యాహ (నభేదస్యేతి) అభావరూపో విజ్ఞేయః-విషయో యస్య- తస్య జ్ఞానస్యాభావరూపో జ్ఞేయః-తద్వ్యతిరేకాదిత్యర్థః. అభావస్థలే భేదేపి న సర్వత్రేత్యాశఙ్క్య న్యాయస్య తుల్యత్వాన్న తదన్యథా కర్తుం శక్యమిత్యాహ (నహీతి) జ్ఞానస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమపక్షేఽనవస్థాం నైనాశికశ్శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞేయస్య స్వవ్యతిరిక్తజ్ఞేయత్వనియమాఙ్గీకారా, దస్మన్మతే చ జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వానఙ్గీకారా, న్న దోష ఇత్యాహ (నతదితి) సర్వస్య- వస్తుజాతస్య విభాగః- అసఙ్కరః- జ్ఞానం జ్ఞానమేవ- న జ్ఞేయం. జ్ఞేయమపి జ్ఞేయమేవ - న కదాచిదపి జ్ఞానమిత్యేవంరూపః. తస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. అథవా. ద్విభాగోపపత్తేరితి ఛేదః. జ్ఞానజ్ఞేయరూపభాగద్వయమేవ- రాశిద్వయమేవాఙ్గీక్రియతే - నతృతీయో జ్ఞానవిషయకజ్ఞానరూపో భావరాశిరఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థః. తామేవాహ (యదాహీతి) యస్మిన్పక్షే జ్ఞేయం సర్వం వ్యతిరిక్తస్య కస్యచిజ్జ్ఞానస్య జ్ఞేయమిత్యఙ్గీక్రియత ఇతి జ్ఞేయపదావృత్త్యా వ్యతిరిక్తస్యేతి పదాధ్యాహారేణ చ యదాహీతి వాక్యం యోజ్యం. అవైనాశికైరితి ఛేదః. (తద్విషయ ఇతి) జ్ఞానవిషయకజ్ఞానాత్మక ఇత్యర్థః. తర్హి త్వత్పక్షే జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్- స్వేన స్వస్యాజ్ఞానాదితి శఙ్క్యతే (జ్ఞానస్యేతి) జ్ఞాతుం యోగ్యస్య సర్వస్యాజ్ఞానే హి సర్వజ్ఞత్వహానిః- అన్యథా శశవిషాణాదేరజ్ఞానాత్సర్వజ్ఞత్వం కస్యాపి మతే న స్యాత్. అతో నాస్మన్మతే తస్య దోషస్య ప్రాప్తిః. కిం తు వైనాశికస్యైవ - తేన జ్ఞానస్యావశ్యజ్ఞేయత్వాఙ్గీకారా, త్స్వేన స్వస్య జ్ఞేయత్వస్య సిద్ధం హీతి పూర్వగ్రన్థే దూషితత్వా, దన్యజ్ఞేయత్వస్య చానఙ్గీకారా, త్సర్వజ్ఞత్వాయోగాదిత్యాహ (సోపీతి) తర్హి త్వన్మతే కథం సర్వజ్ఞత్వనిర్వాహ ఇత్యాశఙ్క్యాస్మన్మతే తస్య మాయికత్వేన తదనిర్వాహేపి న దోష ఇత్యాహ (కింతదితి) వస్తుతస్తు సర్వస్య వ్యవహారహేతుజ్ఞానవత్త్వం సర్వజ్ఞత్వం. తత్తు జ్ఞానస్యాపి స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారహేతుత్వాదస్తి-జ్ఞాతుం యోగ్యసర్వజ్ఞానాద్వా తదస్తీతి భావః. పూర్వోక్తానవస్థాదోషోపి తస్యైవేత్యాహ (అనవస్థేతి) నను తేన స్వేనైవ జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారాన్నానవస్థేత్యత ఆహ (స్వాత్మనా చేతి) సిద్ధం హీత్యత్ర స్వజ్ఞేయత్వాసమ్భవస్యోక్తత్వాత్ పరిశేషాదన్యజ్ఞేయత్వే తస్య తస్యాప్యేవమిత్యనవస్థాఽనివార్యేత్యర్థః. జ్ఞానస్యాజ్ఞేయత్వే తద్వ్యవహారాసిద్ధిః- జ్ఞానాన్తరజ్ఞేయత్వే చానవస్థా తవాపి స్యాదితి శఙ్క్యతే (సమానమేవేతి) స్వప్రకాశత్వేన స్వవ్యవహారసిద్ధే, ర్జ్ఞానభేదస్యైవాస్మాభిరనఙ్గీకారా, దనవస్థాయాః ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి పరిహరతి. (నజ్ఞానస్యేతి) ఏకత్వపక్షే భేదప్రతీతిముపపాదయతి (నామరూపేతి) ఏవం చైతన్యస్యైకత్వేన నిత్యత్వా, జ్జగద్భిన్నత్వేన తస్య సత్యత్వా, చ్చాధిష్ఠానతోపపత్తేః తస్మిన్కలానామధ్యారోప ఇత్యత్ర ప్రతిపత్త్యర్థమిహోచ్యత ఇత్యాహ (తథా చ హేతి) చైతన్యస్య నిత్యత్వేనాధిష్ఠానత్వే సతీహ- శ్రుతావిదం- కలానామధ్యారోపణముచ్యత ఇత్యర్థః. నను చైతన్యస్యానిత్యత్వం - పరిచ్ఛేదశ్రుతేః- పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటాదివదనిత్యత్వాదితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శరీరాన్తస్థత్వం ప్రత్యక్త్వవివక్షయోచ్యతే- న పరిచ్ఛేదవివక్షయా - తథా సత్యుత్తరవాక్యవిరోధాదిత్యాహ (నేతి) అయోగ్యత్వాదపి సోర్థో న వివక్షిత ఇత్యాహ (కలేతి) స్వోత్పత్తేః పూర్వం స్వస్యాభావాత్తత్కాలీనపురుషం పరిచ్ఛేత్తుం న శక్నోతీత్యర్థః. బీజకార్యస్య వృక్షస్య కార్యం ఫలం స్వకారణవృక్షకారణబీజమభ్యన్తరీకరోతీతి దృష్టమితి నాయోగ్యమితి శఙ్క్యతే (బీజవదితి) తద్వివృణోతి (యథేతి) దృష్టాన్తే బీజవ్యక్తిభేదాదవిరోధేపీహ పురుషవ్యక్త్యైక్యాత్కారణాభ్యన్తరీభావయోర్విరోధ ఇత్యాహ (నేతి) నను కారణీభూతబీజస్యైవ వృక్షఫలతదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోః కారణకార్యబీజయోరైక్యమిత్యాశఙ్క్యైవమపి తస్య సావయవత్వాద్వృక్షవత్ఫలాకారేణ పరిణతావయవేభ్యో భిన్నావయవానామేవ తదన్తర్గతబీజరూపేణ పరిణామాత్తయోర్భేదేనాధారాధేయభావస్స్యాత్- ఇహ తు నిరవయవత్వాన్న తథాత్వమిత్యాహ (సావయవత్వాచ్చేతి) ఆద్యం హేతుం వివృణోతి (దృష్టాన్త ఇతి) (శ్రూయత ఇతి) యస్మిన్నేతాష్షోడశకలా ఇతి యచ్ఛబ్దోక్తస్యైవ పురుషస్యాన్తశ్శరీరే సోమ్య స పురుష ఇతి తచ్ఛబ్దేనాభిధానాదిత్యర్థః. ద్వితీయం హేతుం వివృణోతి (బీజేతి) (నిరవయవశ్చేతి) తథా హ్యేకదేశేన కలాదిరూపేణ పరిణామ ఏకదేశేన తత్రావస్థానం బీజవన్న సంభవతీత్యర్థః. కించ - కలానాం సావయవత్వేన పరిచ్ఛేదా, త్పురుషస్య తద్విపరీతత్వా, దపరిచ్ఛిన్నస్య న పరిచ్ఛిన్నాధారకత్వం సంభవతీత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) యద్వా- సావయవత్వేన కార్యతయా మృషాత్వాన్నిరవయవతయా పరమార్థసత్యపురుషాధారత్వం నోపపద్యత ఇత్యాహ (సావయవాశ్చేతి) నన్వాకాశకార్యశరీరే ఆకాశస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యాభ్యన్తరీభావో దృష్ట ఇత్యాశఙ్క్య తస్యాపి శరీరాకారేణావస్థానమేవ- ఛిద్రాదివిశిష్టస్యైవ శరీరత్వాత్. న తు తదన్తస్థత్వమిత్యాహ (ఏతేనేతి) యుక్త్యసహమపివ

చనప్రామాణ్యాదఙ్గీకార్యమితిశఙ్కతే (కిందృష్టాన్తేనేతి) వచనస్యాపివస్తునోఽన్యథాకరణేసామర్థ్యాభావాద్వస్తుస్వరూపావిరోధేనైవబోధకత్వా, దన్యథావిచారవైయర్థ్యా, ద్విరుద్ధార్థోనబాధార్హఇత్యాహ (వచనస్యేతి) తర్హ్యన్తశ్శరీరఇతిశ్రుతేఃకథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యపురుషస్యశరీరోపాదానత్వేనతదనుస్యూతస్య తదన్తర్గతత్వప్రతీతేస్తదభిప్రాయేయంశ్రుతిరితిసదృష్టాన్తమాహ (తస్మాదితి) (అణ్డస్యేతి) అణ్డకారణస్యావ్యోమ్నోయథాతదనుస్యూతత్వేనతదన్తర్గతత్వప్రతీతిః- తద్వదిత్యర్థః. యద్వా - లోకభ్రమసమ్బద్ధంపరిచ్ఛిన్నత్వమనూద్యతేశ్రుత్యేత్యాహ (ఉపలబ్ధేరితి) తత్రాభివ్యక్తేర్వాతదన్తర్గతత్వవ్యపదేశఇత్యాహ (ఉపలభ్యతేచేతి) నను *యస్మిన్నేతాష్షోడశకలాఃప్రభవన్తీత్యనేనాధ్యారోపస్యోక్తత్వాత్ సఈక్షామిత్యాదినాపునస్సృష్టికథనమధికమిత్యతఆహ (యస్మిన్నితి) (అతఇతి) క్రమప్రతిపత్త్యర్థసఈక్షామిత్యాద్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తత్ప్రతిపత్తిశ్చకలోత్పత్తిప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం, *విపర్యయేణతుక్రమోతఉపపద్యతేచేతిన్యాయేనకార్యస్యస్వకారణక్రమేణాపవాదసౌకర్యార్థం, చేత్యర్థః. ఈక్షణోక్తేఃప్రయోజనమాహ (చేతనేతి) (సృష్టీతి) సృష్టిః- ప్రాణాదేఃసృష్టిః. తస్యాఉత్క్రాన్త్యాదిఫలం. క్రమః- ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాద్యుక్తానన్తర్యం. ఆదిశబ్దేనలోకేషునామచేత్యాధారాధేయవిశేషోగృహ్యతే. నన్వీక్షణోక్త్యానచేతనపూర్వకత్వసిద్ధిః- న్యాయేనచేతనస్యాకర్తృత్వేనాహేతుత్వేఽచేతనస్యప్రధానాదేర్విక్రియావత్త్వేనహేతుత్వేసతిఈక్షణస్యాన్యథానేయత్వాదితిసాఙ్ఖ్యాశ్శఙ్కన్తే (నన్వాత్మేతి) అకర్తేత్యస్యతత్రేదమిత్యనేనాన్వయః. ఆత్మా అకర్తా- తత్ర- తథాసతీదం- కర్తృత్వవచనమనుపపన్నమిత్యర్థః. కించ - తస్యకర్తృత్వాఙ్గీకారేపి కర్తుఃకులాలాదేరివసహకారసాధనాన్తరాభావాదాత్మనోదుఃఖాద్యనర్థహేతుప్రాణాదిసంసారకర్తృత్వానుపపత్తేశ్చానుపపన్నంస్రష్టృత్వవచనమిత్యాహ (ఆత్మనోపీతి) కర్తృత్వేపీత్యపిశబ్దాన్వయః. తర్హికింకర్తృ- అతఆహ (ప్రధానమితి) (కర్త్రితి) క్రియాశక్తిమత్. అతఃప్రవర్తతఇత్యన్వయః. ననుప్రధానస్యాచేతనస్యప్రయోజనాపేక్షాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యతఆహ (పురుషార్థమితి) పురుషస్య- చేతనస్య భోగాపవర్గరూపమర్థం - ప్రయోజనముద్దిశ్యప్రవర్తతే - వత్సవివృద్ధ్యర్థమచేతనస్యధేనుదేహగతక్షీరస్య, సస్యాదివృద్ధ్యర్థమమ్బునశ్చాచేతనస్య, ప్రవృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. ననుప్రధానస్యాప్యేకత్వేనసహకార్యభావాత్కారణత్వానుపపత్త్యాఅగత్యాచేతనస్యైవకథంచిత్కర్తృత్వంవాచ్యమిత్యతఆహ (సత్త్వాదీతి) సత్త్వాదిగుణత్రయస్యసామ్యావస్థాప్రధానమితిసాఙ్ఖ్యమతం. తత్రసత్త్వాదిగుణైరనేకాత్మకేప్రధానేకారణేసతి పురుషస్యకర్తృత్వవచనసఙ్గతేరభావాదనుపపన్నమిత్యన్వయః. యదిచేతనానధిష్ఠితస్యాచేతనస్యప్రవృత్తిర్నదృష్టేతిమన్యసే - తర్హి పరమాణుకారణవాదోస్తు- తత్రేశ్వరస్యాధిష్ఠాతుస్సత్త్వాదిత్యాహ (ఈశ్వరేచ్ఛేతి) అత్రాపిసతీత్యస్యానుపపన్నమితిపూర్వేణాన్వయః. తర్హీక్షణశ్రవణస్యకాగతిరతఆహ (తస్మాదితి) (పురుషార్థేనేతి) పురుషస్యభోగాపవర్గార్థేనేత్యర్థః. ముఖ్యఈక్షితరివిద్యమానేననియతక్రమేణప్రవర్తమానత్వేనగుణేనయోగాదైక్షతేతిగౌణఃప్రయోగః - మాణవకేపైఙ్గల్యగుణయోగేనాగ్నిశబ్దప్రయోగవదిత్యర్థః. నన్వేవమపీక్షితరిప్రధానేపురుషశబ్దఃకథమతఆహ (యథారాజ్ఞ ఇతి) (తద్వదితి) పురుషస్యభోగాపవర్గకారిణిప్రధానేపురుషశబ్దఔపచారికఇత్యర్థః. స్వతోఽకర్తురపిఆత్మనోమాయోపాధికకర్తృత్వం సంభవతీతిహృదినిధాయప్రథమమాపాతతఃప్రతిబన్ద్యాపరిహరతి (నేతి) బుద్ధిఃకర్త్రీ - భోక్తాపురుషఇతివదద్భిస్సాఙ్ఖ్యైరాత్మనోభోక్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) శ్రుత్యుక్తజగత్కర్తృత్వమవికారిణాపికథంచిన్నిర్వాహ్యమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యైఃప్రతిబన్దిపరిహారంశఙ్కతే (తత్త్వాన్తరేతి) భోగోనామసుఖదుఃఖానుభవః. సచపురుషస్యస్వరూపభూతఇతినతత్త్వాన్తరాపత్తిలక్షణపరిణామఇత్యర్థః. పరిణామోహిపూర్వరూపపరిత్యాగేనరూపాన్తరాపత్తిః-సాచసజాతీయరూపాన్తరాపత్త్యావిజాతీయరూపాన్తరాపత్త్యావాఽనిత్యత్వాదికమావహేదేవేతి. భోజ్యావివేకోపాధికంభోక్తృత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- తేనతదాత్మకర్తృత్వేపితుల్యమిత్యభిప్రేత్యముఖ్యపరిహారమాహ (నేతి) ఏకస్య- వస్తునోఽసహాయస్యాకర్తురాప్తకామస్యాపీత్యర్థః. ఉపాధికృతకర్తృత్వసమ్భవా, దవిద్యారూపసహాయస్యసంభవా, ద్భ్రాన్త్యాస్మాద్భిన్నజీవానామనాప్తకామానాంసంభవా, త్తత్పురుషార్థస్రష్టృత్వంతథావిధస్యాప్యుపపద్యతఇతినాచేతనస్యచేతనానధిష్ఠితస్యతద్యుక్తమితిభావః. (నామరూపేతి) అనభివ్యక్తనామరూపేత్యర్థః. (బన్ధమోక్షాదీతి) ఆదిశబ్దేనతత్సాధనముచ్యతే. మోక్షస్యాపిబన్ధప్రతియోగిత్వేనసోపాధికత్వముక్తం. పరమార్థస్యశ్రుత్యేకగమ్యత్వమాహ (సర్వేతి) ఏవంభూతస్యాత్మనోనస్రష్టృత్వమిత్యాహ (నతత్రేతి) (కల్పయిత్వేతి) కల్పయితుంప్రవృత్తాఇత్యర్థః. పురుషస్యనిర్విశేషత్వేనతస్మిన్వస్తుతఃకర్తృత్వాద్యయోగాత్తదారోపితమేవేతికల్పయితుంప్రవృత్తాఅపిసర్వవిరోధనిరాసకాగమప్రమాణైకశరణత్వాభావా, త్ప్రత్యక్షాదివిరోధాపత్త్యాఆరోపితత్వాఙ్గీకారా, చ్చత్రస్యన్తఃసర్వంపరమార్థతఏవేచ్ఛన్తి. తత్రాప్యచేతనస్యభోక్తృత్వాయోగాత్తన్మాత్రమాత్మనోఙ్గీకుర్వన్తి. కర్తృత్వాదికంతుప్రధానస్యాఙ్గీకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హితస్యకోదోషఇత్యాశఙ్క్యభోక్తృత్వాఙ్గీకారే తథైవతస్యైవకర్తృత్వమపిస్యాదిత్యన్యైశ్శిక్షితాస్సన్తః స్వమతాత్ప్రచ్యవన్తఇత్యాహ (అన్యేతి) కృతాయాః- శిక్షితాయాఃబుద్ధేర్విషయాః- అధీనాః. శిక్షితబుద్ధయఇత్యర్థః. తర్హిసాఙ్ఖ్యశిక్షకస్యతార్కికస్యమతంగ్రాహ్యమతఆహ (తథేతి) తస్యాపిసాఙ్ఖ్యేనశిక్షితత్వాన్నతదపిగ్రాహ్యమిత్యర్థః. తర్హితస్యతార్కికస్యమతంగ్రాహ్యమిత్యాశఙ్కనకస్యాపీత్యాహ (ఇత్యేవమితి) తర్హిత్వయాతార్కికమతంకిమర్థందూష్యతే - పరస్పరమేవతైర్దూషితత్వా, త్తవతద్వదేవద్వేషాదిమత్త్వప్రసఙ్గా, చ్చేత్యత్రాహ (అతఇతి) (విరోధాద్భవకారణమితి) పారమార్థికతయాభేదదర్శనమిత్యర్థః. (సంరక్షితేతి) భేదదర్శనస్యపరస్పరోక్తదోషగ్రస్తత్వాదద్వైతమేవనిర్దుష్టమితినిశ్చితబుద్ధిస్సన్. నిర్వాతి- సర్వవికల్పేభ్యఉపశాన్తోభవతీత్యర్థః. దోషప్రదర్శనంహికించిత్క్రియతఇతియదుక్తం - తదేవప్రపఞ్చయన్ కర్తృత్వాదేరారోపితత్వమేవపరేణాపివక్తవ్యమిత్యాహ (కించేత్యాదినా) తత్రాదౌభోక్తృత్వకర్తృత్వయోర్విశేషస్యవక్తుమశక్యత్వాత్తయోరాశ్రయవ్యవస్థానసంభవతీత్యాహ (భోక్తృత్వేతి) ఆశయమవిద్వాన్ శఙ్కావసరోక్తం విశేషంశఙ్కతే

(నన్వితి) (స్వాత్మస్థావిక్రియతఇతి) చిద్రూపేణవిక్రియతఇత్యర్థః. (తత్త్వాన్తరేతి) అనేకత్వాశుద్ధ్యాదియుక్తస్వవిలక్షణమహదాదిరూపేణేత్యర్థః. పురుషస్యచిద్రూపేణైవపరిణామాన్నరూపాన్తరాపత్తిఃఅశుద్ధ్యాదికంవా- ప్రధానస్యత్వాకారాన్తరేణపరిణామాత్పూర్వరూపత్యాగాదశుద్ధ్యాదికంస్యాదిత్యర్థః. కిం- చిద్రూపేణపరిణామఆగన్తుకోవా- నవా. ఆద్యేఆగన్తుకవిశేషవత్త్వేనానిత్యత్వాద్వ్యాపత్త్యా ప్రధానాదవిశేషః. భోగానన్తరంపునస్స్వరూపావస్థానాన్నానిత్యత్వాదిదోషశ్చేత్- ప్రధానస్యాపి ప్రలయేతథాత్వాఙ్గీకారాన్నతయోర్విశేషస్స్యాదితిదూషయతి (నాసావితి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (ప్రాగితి) (అస్యాంకల్పనాయామితి) చిద్రూపేణవిక్రియాకల్పనాయాముపవిచార్యమాణేఽర్థతోనకశ్చిదపివిశేషోలభ్యతఇతితయోర్విశిష్టవిక్రియేతివాఙ్మాత్రేణైవకల్ప్యతే- ఉచ్యతఇత్యర్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అథేతి) (చిన్మాత్రఏవేతి) సత్త్వాగన్తుకరూపాన్తరమిత్యర్థః. తర్హికర్మజన్యఃకాదాచిత్కోభోగోనసిధ్యేదిత్యాహ (నతర్హీతి) ఏతద్దోషపరిహారాయాగన్తుకంపరిణామమఙ్గీకృత్యభోగకాలీనవిక్రియామాత్రంభోగః- సచపురుషస్యైవనప్రధానస్యేతిభోగసదసత్త్వవిశేషమాత్రేణశఙ్కతే (భోగకాలఇతి) తత్రాపికింభోగకాలీనవిక్రియామాత్రంభోగః- ఉతతత్కాలీనచిన్మాత్రగతవిక్రియావత్త్వంభోగఇతివికల్ప్యాద్యేభోగకాలే ప్రధానస్యాపిసుఖాద్యాకారేణ విక్రియావత్త్వాద్భోగస్స్యాదిత్యాహ (నేతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (చిన్మాత్రస్యైవేతి) చిన్మాత్రస్యైవవిక్రియేత్యేవకారేణతదన్తరగతవిక్రియానపేక్షైతస్యవిక్రియాభోగఇత్యుచ్యతేవా- చైతన్యమాత్రగతాతదసాధారణావిక్రియాభోగఇతివా. నాద్యః- సుఖాదిరూపప్రధానవిక్రియాయాంనిరాభోగాసిద్ధేః. నద్వితీయః- చైతన్యాసాధారణవిక్రియాభోగఇత్యత్రహేత్వభావాత్స్వసాధారణవిక్రియాభోగఇతినశక్యం- తథాచాతిప్రసఙ్గః-సర్వస్యాపిస్వాసాధారణవిక్రియావత్త్వాత్. భోగకాలీనాసాధారణవిక్రియావత్త్వంతు ప్రధానస్యాప్యస్తి-తత్కాలీనసుఖాదివిక్రియావత్త్వాదితిదూషయతి (ద్రష్ట్రేతి) ననుభోగకాలీనాసాధారణవిక్రియైవభోగః- నచాగ్న్యాదేస్తత్కాలేనియమేనవిక్రియాస్తి. నచప్రధానస్యాపిప్రసఙ్గః- ఇష్టాపత్తేరితిశఙ్కతే (ప్రధానేతి) భోక్తాహిశేషీ- భోగ్యశ్చశేషః. ఉభయోరపిభోక్తృత్వేశేషశేషిభావోనస్యాదిత్యాహ (నేతి) ననుభోగస్యసత్త్వగుణప్రధానచేతోరూపేణపరిణతప్రకృతేరేవధర్మః - తస్యాఃవిక్రియోపపత్తేః. నపురుషస్య - తస్యావిక్రియత్వాత్. నచతస్యభోగాభావప్రసఙ్గః - తస్యతథావిధచిత్తప్రతిబిమ్బితత్వమాత్రేణభోక్తృత్వవ్యపదేశఇతిశఙ్కతే (భోగధర్మవతీతి) (సత్త్వాఙ్గినీతి) సత్త్వగుణాఙ్గి - ప్రధానంయస్య-తస్మిఁశ్చేతసీత్యర్థః. తర్హిచిత్తగతభోగేనచైతన్యేవిశేషోజాయతేవా-నవేతివికల్ప్యనద్వితీయఇత్యాహ (నేతి) కించానిష్టాపత్తేఃస్వకీయశాస్త్రప్రణయనంచవ్యర్థంస్యాదిత్యాహ (భోగరూపశ్చేదితి) ఆద్యేసవిశేషస్సత్యోవా - అసత్యోవేతివికల్ప్యసత్యవిశేషవత్త్వేపురుషస్యానిత్యత్వంస్యాదితిమనసినిధాయాసత్యారోపితవిశేషవత్త్వమస్తీత్యాద్యంశఙ్కతే (అవిద్యేతి) (అనర్థేతి) భోగరూపేత్యర్థః. తస్మిన్భోక్తృత్వవిశేషవత్త్వే- సత్యత్వాదివిశేషస్యప్రధానాదేశ్చారోపత్వమఙ్గీకర్తుంయుక్తం-నార్థవైశసం-అస్మదుక్తరీత్యాబన్ధమోక్షవ్యవహారసిద్ధ్యుపపత్తేః తథాకల్పనాయాంప్రయోజనాభావాత్, ప్రమాణాభావాత్,ప్రత్యుతసర్వశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చేత్యాహ (పరమార్థతఇతి)పురుషాద్వస్త్వన్తరంప్రధానమిత్యన్వయః. ఉక్తదోషజాతంసాఙ్ఖ్యస్యమతంమోక్షకామినానాదర్తవ్యమితిజ్ఞాపనార్థముక్తం-నతుద్వేషపక్షపాతాదిత్యాశయేనాహ(ఇతినాదర్తవ్యమితి)ఆత్మైకత్వపక్షేపినిరసనీయబన్ధాభావాచ్ఛాస్త్రప్రణయనానర్థక్యమితిశఙ్కతే (ఏకత్వేపీతి) కిమాత్మైకత్వనిశ్చయవన్తంప్రతిశాస్త్రానర్థక్యముచ్యతే-తద్విపరీతంప్రతివేతివికల్ప్యాద్యంప్రతిప్రణయనాభావాదానర్థక్యదోషాభావమాహ (నాభావాదితి) దోషాపాదనాభావాదిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (నహ్యాత్మైకత్వఇతి) నిశ్చితఇతిశేషః. తదభావే - శాస్త్రప్రణేత్రాద్యభావే. ఇయంకల్పనైవ - అర్థవదనర్థకంచేతికల్పనైవానుపపన్నేత్యర్థః. నైవానుపపన్నేతిపాఠేతు తదభావఇత్యనేనైకత్వనిశ్చయాభావోఽభిధీయతే. తదానీంనిరసనీయబన్ధాదిసత్త్వాదియంకల్పనా - బన్ధనివృత్త్యర్థంశాస్త్రప్రణయనకల్పనానానుపపన్నేతియోజ్యం. కించ- ఆత్మైకత్వనిశ్చయేజాతేతన్నిశ్చయజనకత్వేనశాస్త్రార్థవత్త్వస్యస్వానుభవసిద్ధత్వాత్తేనేయంశఙ్కాకర్తుమపినశక్యేత్యాహ (అభ్యుపగతఇతి) (ప్రమాణార్థఇతి) ప్రమాణస్య- శాస్త్రస్య. అర్థః- ప్రయోజనమిత్యర్థః. ఏకత్వనిశ్చయవన్తంప్రతిశాస్త్రానర్థక్యకల్పనాభావఃశ్రుత్యాప్యుక్తఇత్యాహ (తదభ్యుపగమేచేతి) అత్రాప్యభ్యుపగమోనిశ్చయః. ఏకత్వనిశ్చయాభావదశాయాన్తునిరసనీయారోపితబన్ధసత్త్వాన్నానర్థక్యం. తదపిశ్రుత్యోక్తమిత్యాహ (శాస్త్రప్రణయనేతి) అనేనద్వితీయకల్పోనిరస్తః. శ్రుతిగతంయత్పదంవ్యాచష్టే (అస్యత్రేతి) అథర్వణోపిమన్త్రోపనిషది *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యుపక్రమ్యాపరవిద్యామృగ్వేదాదిరూపా- పరాన్త్వదృశ్యత్వాదిగుణకప్రత్యస్తమితసర్వద్వైతవస్తువిషయేత్యుక్త్వావిద్యావిద్యయోర్విషయభేదఃశాస్త్రస్యాదావేవసూచితఇత్యాహ (అత్రచేతి) అద్వైతవాదేసర్వశఙ్కానాంశ్రుతిప్రామాణ్యేనైవనిరాసాత్ తార్కికోత్ప్రేక్షితశఙ్కాశూకస్యాపినాత్రప్రవేశఇత్యుపసంహరతి (అతఇతి) (రాజప్రమాణేతి) ప్రమాణరాజేత్యర్థః. రాజదన్తాదిత్వాత్పరనిపాతః. వేదాన్తప్రమాణమేవరాజేవరాజా. తద్బాహవః- తదుక్తన్యాయాః. తైర్గుప్తఃఆత్మైకత్వమేవవిషయఏవ - దేశఇవదేశోరక్షణీయత్వాత్-సఃతార్కికభటైః- నోధ్యైః. నప్రవేశఇత్యన్వయః. పూర్వవాద్యుక్తందోషంనిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఉపాధికృతాఃఅనేకాశ్శక్తయస్సాధనానిచ- తత్కృతస్యభేదస్య-అనేకత్వస్యసత్త్వాదిత్యర్థః. (ఆత్మేతి) ఆత్మనోయోఽనర్థః- సంసారః-తత్కర్తృత్వమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనాస్తికామత్వేనప్రయోజనాపేక్షోపపత్తిస్సఙ్గృహీతా. కల్పనాయాఃస్వవ్యతిరిక్తస్యజీవస్యసత్త్వాత్సంసారోనాత్మనః. తదీయకర్మఫలదానార్థంచాస్తికానుస్యాపిసృష్ట్యాదిప్రవృత్తిస్సంభవతి. సంవ్యవహారస్యాపిస్వప్నతుల్యత్వాద్వాస్వప్నఇవసర్వముపపద్యతఇతిసూత్రభాష్యాదావేవపరిహృతఇత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యేనస్వపక్షేపురుషశబ్దస్యేక్షణస్యచోపపత్తిరుక్తా- తామనూద్యనిరాకరోతి (యత్త్వితి) *యజమానఃప్రస్తరఇత్యాదావుపచారోదృష్టఇత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహిగౌణీతి) ప్రధానపక్షేనకేవలమీక్షణశ్రుత్యనుపపత్తిః- వస్తుతస్తుతస్యస్రష్టృత్వమపినసంభవతీత్యాహ (ఇహాపీతి) ము

స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం।
మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మన్త్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చ॥ ౪

[illegible]ద్వయిత్వాబద్ధాత్ ప్రత్యేవ ప్రవృత్తిః, కర్తృకర్మాద్యపేక్షయా బన్ధమోక్షాదిశబ్దితభోగాపవర్గార్థా వ్యవస్థితా ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. అనేన పురుషార్థం ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తత ఇతి యదుక్తం శఙ్కావసరే - తన్నిరస్తం. ఈశ్వరకారణవాదేతు న కోపి దోష ఇత్యాహ (యథోక్తైః) ౩

రం.— నను షోడశకలాసర్గహేతుత్వే జీవపరమాత్మనోరవిశిష్టే తద్భోక్తృత్వం జీవస్యైవ న పరమాత్మన ఇత్యత్ర కిం నియామకమిత్యత్రాహ (స ఈక్షాఞ్చక్ర ఇత్యాది) ఇదం వాక్యం జీవాభిసన్ధిప్రకారప్రదర్శనపరం- *సౌఖ్యతేతదుపగమాదిభ్య ఇతి భాష్యే తథోక్తత్వాత్. మదుత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠః కో వేతి పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. తతశ్చ స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకం జీవస్య ప్రాణాదిస్రష్టృత్వాత్తద్భోక్తృత్వం సంభవతి- పరమాత్మనస్తు *న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ। ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు *న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహా ఇత్యుక్తరీత్యా స్వోపకారాభిసన్ధిపూర్వకస్రష్టృత్వాభావాన్న తస్య షోడశకలాభోక్తృత్వమితి భావః. ౩

శం.— ఈశ్వరేణైవ సర్వాధికారీ ప్రాణః పురుషేణ సృజ్యతే. కథం. సః- పురుష ఉక్తప్రకారేణేక్షిత్వా సర్వప్రాణం హిరణ్యగర్భాఖ్యం సర్వప్రాణికరణాధారమన్తరాత్మానమసృజత- సృష్టవాన్. అతః ప్రాణాత్ శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాం. తతః కర్మఫలోపభోగసాధనాధిష్ఠానాని కారణభూతాని మహాభూతాన్యసృజత. ఖం- శబ్దగుణం. వాయుం- స్వేన స్పర్శేన కారణగుణేన చ విశిష్టం ద్విగుణం. తథా జ్యోతిః- స్వేన రూపేణ పూర్వాభ్యాం చ విశిష్టం త్రిగుణం శబ్దస్పర్శాభ్యాం. తథా అపః- రసేన గుణేనాసాధారణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన చ చతుర్గుణాః. తథా గన్ధగుణేన పూర్వగుణానుప్రవేశేన పఞ్చగుణా పృథివీ. తథా తైరేవ భూతైరారబ్ధమిన్ద్రియం- ద్విప్రకారం బుద్ధ్యర్థం కర్మార్థం చ దశసఙ్ఖ్యం. తస్య చేశ్వరమన్తస్థం సంశయసఙ్కల్పాదిలక్షణం మనః. ఏవం ప్రాణినాం కార్యం కారణం చ సృష్ట్వా తత్స్థిత్యర్థం వ్రీహియవాదిలక్షణమన్నం. తతశ్చాన్నాదద్యమానాద్వీర్యం- సామర్థ్యం- బలం సర్వకర్మప్రవృత్తిసాధనం. తద్వీర్యవతాం చ ప్రాణినాం తపో విశుద్ధిసాధనం సఙ్కీర్యమాణానాం. మన్త్రాః- తపోవిశుద్ధాన్తర్బహిఃకరణేభ్యః కర్మసాధనభూతా ఋగ్యజుస్సామాథర్వాఙ్గిరసః. తతః కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తతో లోకాః - కర్మణాం ఫలం. తేషు చ సృష్టానాం ప్రాణినాం నామ చ- దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇత్యాది. ఏవమేతాః కలాః ప్రాణినామవిద్యాదిదోషబీజాపేక్షయా సృష్టాస్తైమిరికదృష్టిసృష్టా ఇవ ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాద్యాః, స్వప్నదృక్సృష్టా ఇవ చ సర్వపదార్థాః, పునస్తస్మిన్నేవ పురుషే ప్రలీయన్తే హిత్వా నామరూపాదివిభాగం. ౪

ఆ.— ఏవం పరపక్షం నిరాకృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం కుర్వన్ స ప్రాణమసృజతేత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ (ఈశ్వరేణైవేతి) రాజ్ఞేవేత్యర్థః. అక్షరార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమితి) (హిరణ్యగర్భాఖ్యమితి) హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఖ్యా యేనోపాధినా ఆత్మనో భవతి- తం బుద్ధిభిన్నం. సర్వప్రాణం- సమష్టిప్రాణమిత్యర్థః. యథా శ్రుతే *కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఇత్యాదినా ఆత్మన ఉత్క్రాన్త్యాద్యుపాధిసృష్టేః ప్రస్తుతత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య జీవస్యాతథాత్వాదుపక్రమవిరోధాపత్తేః. హిరణ్యగర్భాఖ్యమిత్యుక్తిస్త్వాత్మనో హిరణ్యగర్భాదిసంసారిభావోఽప్యేతదుపాధిక ఇతి సూచయితుమితి బోధ్యం. తస్య సమష్టిత్వమాహ (సర్వేతి) (అన్తరాత్మానమితి) సర్వస్థూలశరీరాన్తరత్వాదాత్మబుద్ధిగోచరత్వాచ్చాన్తరాత్మా స ఇత్యర్థః. (అత ఇతి) ఆనన్తర్యార్థేయం పఞ్చమీ. ఏవముత్తరత్రాపి. న చ భూతకార్యత్వాత్ప్రాణస్య కథం తతః పూర్వకాలీనత్వమితి వాచ్యం. సత్యం - సూక్ష్మభూతసృష్ట్యనన్తరం ప్రాణమసృజతేతి కల్పనీయత్వాత్. న చైతదనన్తరం భూతసృష్ట్యుక్తివిరోధశఙ్కా- తస్యాః పఞ్చీకృతస్థూలభూతవిషయత్వోపపత్తేః. అత ఏవ భోగసాధనాధిష్ఠానానీత్యుక్తం- సూక్ష్మాణాం తథాత్వాయోగాత్. న చైవమపి స్థూలభూతసృష్ట్యనన్తరమిన్ద్రియమనస్సృష్ట్యుక్తివిరోధః - భూతారబ్ధదేహనిష్ఠితానామేవ తేషాం కార్యక్షమత్వేన తేషాం తదనన్తరత్వోక్తిరితి భావః. భోగసాధనాధిష్ఠానత్వం భూతానాం తత్కారణత్వాదిత్యాహ (కారణభూతానీతి) తేషాం భూతానాం లక్షణతయా ఖం శబ్దగుణమిత్యాదినా అసాధారణగుణా ఉక్తాః. పూర్వపూర్వగుణానువృత్తిస్తు పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరోపాదానత్వసూచనార్థం స్థౌల్యతారతమ్యసిద్ధ్యర్థం చేతి బోధ్యం. (వాయుమితి) శ్రుతౌ వాయురిత్యాది ప్రథమా ద్వితీయార్థా - ప్రాణమసృజతేతి ద్వితీయయోపక్రమాత్. (తైరేవేతి) అపఞ్చీకృతావస్థాయామిత్యర్థః. (తస్య చేశ్వరమితి) నియామకమిత్యర్థః. (సంకీర్యమాణానామితి) అవిశుద్ధసత్త్వతయా పాపాచరణేన తైః పాపైస్సంకీర్యమాణానాం సఙ్కరపరిహారాయ చిత్తశుద్ధిసాధనం తపోఽసృజతేత్యర్థః. (ఫలమితి) లోక్యతే- భుజ్యత ఇతి లోకః- ఫలమిత్యర్థః. (నామ చేతి) బ్రాహ్మణాదినామ్నా కవ్యవహారాసంకరార్థమిత్యర్థః. నన్వీశ్వరస్రష్టృత్వోక్త్యా కలానాం సత్యత్వమఙ్గీకర్తవ్యం- ఆరోపేషు శుక్తిరజతాదౌ స్రష్టృత్వవ్యవహారాభావాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గుల్యవష్టమ్భనేత్రమర్దనాదినా ప్రయత్నేన సృష్టస్య ద్విచన్ద్రమశకమక్షికాదేరారోపితత్వదర్శనాత్, *అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజత ఇతి సృష్టత్వేనోక్తస్వాప్నపదార్థస్య చ భ్రమత్వదర్శనాన్నైవమిత్యాహ(ఏవమేతా ఇతి) అవిద్యాకామకర్మాదిదోషరూపం యద్బీజం- తదపేక్షయా- తత్సాధనీకృత్యేత్యర్థః. తైమిరికశబ్దో నేత్రరోగాఙ్గుల్యవష్టమ్భాద్యుపలక్షణార్థః. ఏవమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమధ్యారోపముక్త్వాథాపవాదమవతారయతి (పునస్తస్మిన్నేవేతి) ౪

రం.— (స ప్రాణమసృజతేత్యాది) సః- జీవః ఏవం పర్యాలోచ్య ప్రథమతః స్వోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠాసహభూతోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠం ముఖ్య

సయథేమానద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రాయణాస్సముద్రం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛ
న్తిభిద్యేతే తాసాంనామరూపేసముద్ర ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే ఏవమేవాస్యపరిద్రష్టురిమాః
షోడశకలాఃపురుషాయణాఃపురుషం ప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తిభిద్యేతే తాసాంనామరూపే
పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే సఏషోఽకలోఽమృతోభవతి తదేషశ్లోకః॥ ౫

ప్రాణంసృష్టవాన్. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాం- ఆస్తిక్యబుద్ధిం, పఞ్చమహాభూతాని, వాగాదీన్ద్రియం, మనో, వ్రీహ్యాదిరూపమన్నం, తదాయత్తంశరీరేన్ద్రియసామర్థ్యం, శరీరశోషణాదిలక్షణంతపః, ఋగ్యజుస్సామాదీన్మన్త్రాన్, జ్యోతిష్టోమాదీనికర్మాణి, కర్మఫలభూతాంత్స్వర్గాదీన్లోకాన్, తేషులోకేషుస్వర్గాదినామాని, సృష్టవానిత్యర్థః. యద్యపిషోడశకలాస్రష్టృత్వంపరమాత్మనఏవ-తథాపితద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మకర్తృత్వేనాయంస్రష్టృత్వవాదఇతి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చస్వభోగోపకారికాష్షోడశాపికలాస్తద్ధేతుభూతాదృష్టారమ్భకకర్మాణికృత్వాసృష్టవాన్ - అతస్తద్భోక్తృతయాషోడశకలత్వంజీవస్యేతియావత్. ౪

శం.— కథం. సః- దృష్టాన్తఃయథాలోకే. ఇమానద్యఃస్యన్దమానాః- స్రవన్త్యః. సముద్రాయణాః- సముద్రః అయనం- గతిః. ఆత్మభావోయాసాంతాఃసముద్రాయణాః. సముద్రంప్రాప్య - ఉపగమ్య-అస్తం - నామరూపతిరస్కారంగచ్ఛన్తి. తాసాంచాస్తంగతానాంభిద్యేతే- వినశ్యేతే. నామరూపే - గఙ్గాయమునేత్యాదిలక్షణే. తదభేదేనసముద్ర ఇత్యేవంప్రోచ్యతే తద్వస్తూదకలక్షణం. ఏవం-యథాఽయందృష్టాన్తః. ఉక్తలక్షణస్యప్రకృతస్యపురుషస్యపరిద్రష్టుః - పరి- సమన్తాద్ద్రష్టుః- దర్శనస్యకర్తుః- స్వరూపభూతస్య. యథాఽర్కః స్వాత్మప్రకాశస్యకర్తా- తద్వత్. ఇమాఃషోడశకలాః- ప్రాణాద్యాఉక్తాఃకలాఃపురుషాయణాః- నదీనామివసముద్రఃపురుషోఽయనం - ఆత్మభావగమనంయాసాంకలానాంతాఃపురుషాయణాః. పురుషంప్రాప్య- పురుషాత్మభావముపగమ్యయథైవాస్తంగచ్ఛన్తి. భిద్యేతేతాసాంనామరూపే - కలానాంప్రాణాద్యాఖ్యారూపంచ. యథాస్వభేదేచనామరూపయోర్యదనష్టంతత్త్వంపురుష ఇత్యేవంప్రోచ్యతే బ్రహ్మవిద్భిః. యఏవంవిద్వాన్ గురుణాప్రదర్శితకలాప్రళయమార్గః- సఏషవిద్యయాప్రవిలాపితాస్వవిద్యాకామకర్మజనితాసుప్రాణాదికలాస్వకలః. అవిద్యాకృతకలానిమిత్తోహిమృత్యుః-తదపగమేఽకలత్వాదేవాఽమృతోభవతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః. ౫

ఆ.— గ్రామాదివద్భేదేనగన్తవ్యభ్రమంవారయతి (ఆత్మభావ ఇతి) అస్తశబ్దేననాశోనాభిధీయతే - భేదకోపాధినామరూపయోర్నాశేఽపిస్వరూపస్యసముద్రాత్మనావిద్యమానత్వాదిత్యాహ (నామరూపేతి). (తిరస్కారమితి) పూర్వరూపతిరస్కారమిత్యర్థః. (తద్వస్త్వితి) నామరూపనాశానన్తరపరిశిష్టముదకలక్షణంవస్తుసముద్ర ఇత్యేవోచ్యత ఇత్యన్వయః. పురుషస్యేతికర్మణిషష్ఠీ. పురుషంస్వాత్మరూపం. (పరిద్రష్టురితి) పరితస్సర్వంస్వరూపేణపశ్యత ఇత్యర్థః. ద్రష్టురిత్యుక్తేఆగన్తుకస్యకర్తాప్రతీయత ఇత్యత ఆహ (దర్శనస్యకర్తుస్స్వరూపభూతస్యేతి). స్వరూపత్వేదర్శనస్య తత్రకర్తృత్వానుపపత్తేస్తదర్థకర్తరితృచ్ప్రత్యయవిరోధ ఇత్యాశఙ్క్య- అర్కస్సర్వతఃస్వప్రకాశక ఇత్యత్రయథాకర్త్రర్థకస్య ప్రత్యయస్యోపచరితత్వం- తద్వదిహాపీత్యాహ (యథార్క ఇతి). (నదీనామివేతి) ఇవశబ్దస్తథాశబ్దార్థే. యథానదీనాంసముద్రోఽయనం- తథాపురుషోఽయనమిత్యన్వయః. అస్తగమనస్వరూపమాహ (భిద్యేతే ఇతి). నామరూపభేదఏవాస్తగమనమిత్యర్థః. (యథైవాస్తమితి) యస్యయత్స్వరూపంప్రాణాద్యాత్మకం- తదపిభిద్యత ఇత్యన్వయః. పురుష ఇత్యేవంప్రోచ్యత ఇత్యస్యార్థమాహ (స్వభేదేచేతి). (యదనష్టమితి) కలానాంహిరూపమారోప్యాధిష్ఠానోభయాత్మకంసత్యానృతమిథునరూపం-తత్రారోప్యస్యనామరూపాత్మకస్యభేదేఽధిష్ఠానాత్మకరూపపురుషాత్మనోచ్యత ఇత్యర్థః. యథాసముద్రస్వరూపభూతంజలంమేఘైరాకృష్యాభివృష్టం గఙ్గాదినామరూపోపాధినాసముద్రాద్భిన్నమివవ్యవహ్రియమాణంతదుపాధివిగమేసముద్రస్వరూపమేవప్రతిపద్యతే- ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధివశాదాత్మనోభిన్నమివస్థితంసర్వంజగద్విద్యయాఽవిద్యాకృతనామరూపవిగమేబ్రహ్మమాత్రతయావశిష్యత ఇత్యర్థః. ఏవంప్రాణాదికలోపాధికఆత్మనఉత్క్రమణాదిశక్తిమరణాదివ్యవహార ఇత్యుక్తేఃప్రయోజనంప్రాణాదినిమిత్తోత్క్రమణాదిసర్వసంసారధర్మరహితాత్మస్వరూపావస్థానం. రూపందర్శయితుంసఏష ఇతివాక్యంవ్యాచష్టే (యఏవంవిద్వానిత్యాదినా) ౫

రం.— అథపరమాత్మనఏవదృక్స్వాభావాదకలత్వం, తద్ద్వారాముముక్షువేద్యత్వం, చోపపాదయతి (సయథేమానద్య ఇతి) యథాప్రస్రవన్త్యోగఙ్గాద్యాఃనద్యఃసముద్రాయణాః - అయనశబ్దేనాధారత్వముఖేనాత్మత్వముచ్యతే. సముద్రాత్పృథక్స్థితిప్రతిపత్తియోగ్యాభూత్వా సముద్రంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- అదర్శనంయాన్తి. నతుసముద్రేవృద్ధ్యాదిలక్షణంవికారముత్పాదయితుంప్రభవన్తి, తాసాంచగఙ్గాయమునాదినామానియాని- యానిచశుక్లకృష్ణాదిరూపాణిప్రాక్తనానిభిద్యన్తే- తత్ప్రవేశానన్తరంనామాన్తరంరూపాన్తరంచభవతీ, త్యర్థః. తదేవదర్శయతి (సముద్ర ఇత్యేవోచ్యత ఇతి) తత్ప్రవిష్టంనదీజాతంసర్వంసముద్ర ఇత్యేవప్రోచ్యతే- నతుగఙ్గాయమునేతి. సయథా- సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః. ఏవమేవఅస్యపరిద్రష్టుః - అనుభవితుః. భోక్తుర్జీవస్యభోగోపకరణభూతాఇమాష్షోడశాపికలాఃనిరుపాధికపురుషశబ్దవాచ్యంవాసుదేవంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తి- యథాశిలాతలంప్రాప్యక్షురధారాఃకుణ్ఠీభవన్తి-తథాభోగాధాయకానభవన్తీ, త్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (పురుషాయణా ఇతి) పురుషసఙ్కల్పాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా ఇత్యర్థః. ఆసాం - కలానాంజీవవిషయేభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణత్వాదినామరూపభేదవత్పరమాత్మవిషయేభోగస్థాన

అరాఇవరథనాభౌకలాయస్మిన్ప్రతిష్ఠితాః।తంవేద్యంపురుషంవేదమావోమృత్యుఃపరివ్యథాఇతి॥ ౬
తాన్హోవాచైతావదేవాహమేతత్పరంబ్రహ్మవేదనాతఃపరమస్తీతి॥ ౭
తేతమర్చయన్తస్త్వంహినఃపితాయోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరంపారంతారయసీతినమఃపరమఋషిభ్యోనమఃపరమఋషిభ్యః॥ ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నః. ౮

ప్రశ్నోపనిషత్సమాప్తా.
హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

⁂

త్వాదినామరూపేణ స్థితః. తదేవదర్శయతి. (పురుషఇత్యేవమితి) పురుషాపృథక్సిద్ధిప్రతిపత్తికతయాపురుషఇత్యేవంప్రోచ్యతే-నతుపద్భిన్నత్వేన ప్యభోగస్థానత్వాదినాతత్కలాప్రోచ్యతే. (సఏషఇతి) తస్మాత్పరమాత్మనఃకలాభోక్తృత్వాభావాదకలఇత్యేవోచ్యతే. అతఏవామృతశ్చ. ణస్యభోక్తృత్వరూపకలాసమ్బన్ధాధీనత్వాదితిభావః. (తదేషఇతి) తత్- పరమాత్మనస్స్వరూపమధికృత్యవక్ష్యమాణశ్లోకఃప్రవృత్తఇత్యర్థః. ౫

శం.— అరాః- రథచక్రపరివారాః. ఇవరథనాభౌ- రథచక్రస్యనాభౌయథా- ప్రవేశితాస్తదాశ్రయాభవన్తియథా- తథేత్యర్థః. కలాః- ప్రాణాద్యాఃయస్మిన్- పురుషేప్రతిష్ఠితాఃఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. తంపురుషం- కలానామాత్మభూతంవేద్యం - వేదనీయం. పూర్ణత్వాత్పురుషం. పురిశయనాద్వా. వేద-జానీయాత్. యథాహేశిష్యాఃవః-యుష్మాన్మృత్యుర్మాపరివ్యథాః- మాపరివ్యథయతు. నచేద్వ్యథామాపన్నా [illegible]ఏవయూయంస్థ-అతస్తన్మాభూద్యుష్మాకమిత్యభిప్రాయః.

ఆ.— (పరివారాఇతి) నాభేఃపరితోనాభానేమ్యాంచప్రోతాస్తిర్యక్కాష్ఠవిశేషాఇత్యర్థః. (యథాప్రవేశితాఇతి) యథావత్-సమ్యక్ప్రవేశితాఇత్యర్థః. మాఙోఽర్థంవ్యతిరేకప్రదర్శనేనస్పష్టయతి (నచేదితి) ౬

రం.— (అరాఇవేతి) యస్మిన్ప్రతిష్ఠితాః- యదాత్మికాః. యదుపాదానాఇత్యర్థః. యథావత్తమేవపురుషంముముక్షువేద్యమవగచ్ఛత. బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (మావోమృత్యురితి) వః- బ్రహ్మజ్ఞానాంయుష్మాకంపరితోవ్యథాః- మృత్యుర్మాకార్షీదిత్యర్థః. ౬ ౬

శం.— తానేవమనుశిష్యశిష్యాన్తాన్హోవాచపిప్పలాదఃకిల - ఏతావదేవవేద్యంపరంబ్రహ్మవేద- విజానామ్యహమేతత్. నాతః- అస్మాత్పరమస్తి- ప్రకృష్టతరంవేదితవ్యమిత్యేవముక్తవాన్శిష్యాణామవిదితశేషాస్తీత్యాశఙ్కానివృత్తయేకృతార్థబుద్ధిజననార్థంచ.

ఆ.— శిష్యాణాంకృతార్థతాబుద్ధిజననార్థంతానిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (తానేవమితి). ౭

రం.— (తాన్హోవాచేతి) తాన్- సుకేశాదీన్షడపిశిష్యాన్ప్రత్యేతదువాచ. అహమేతావదేవపరంబ్రహ్మజానామి. పరబ్రహ్మవిషయమేతావదేవజ్ఞానం- ఇతోఽధికంనాస్తీత్యర్థః. ౭ ౭

శం.— తతస్తేశిష్యాఃగురుణానుశిష్టాస్తంగురుంకృతార్థాస్సన్తోవిద్యానిష్క్రయమపశ్యన్తఃకింకృతవన్తఇతి.. ఉచ్యతే - అర్చయన్తః- పాదయోఃపుష్పాఞ్జలిప్రకిరణేనప్రణిపాతేనచశిరసా. కిమూచురిత్యాహ- త్వంహినః- అస్మాకంపితా - బ్రహ్మశరీరస్యవిద్యయాజనయితృత్వాన్నిత్యస్యాజరామరస్యాభయస్య. యస్త్వమేవాస్మాకమవిద్యాయాః - విపరీతజ్ఞానాజ్జన్మజరామరణరోగదుఃఖాదిగ్రాహాదవిద్యామహోదధేర్విద్యాప్లవేన పరం - అపునరావృత్తిలక్షణంమోక్షాఖ్యంమహోదధేరివపారంతారయస్యస్మాన్ప్రతి. అతఃపితృత్వంతవాస్మాన్ప్రత్యుపపన్నమితరస్మాత్. ఇతరోపిహిపితాశరీరమాత్రంజనయతి - తథాపిసంప్రపూజ్యతమోలోకే. కిమువక్తవ్యమాత్యన్తికాభయదాతురిత్యభిప్రాయః. నమఃపరమఋషిభ్యః- బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యః. నమఃపరమఋషిభ్యఇతిద్విర్వచనమాదరార్థమ్. ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యేషష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్. ౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతావాథర్వణప్రశ్నోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— (ప్రకిరణేనేతి) ప్రక్షేపణేనేత్యర్థః. (అతఃపితృత్వంతవేతి) *జనకశ్చోపనేతాచయశ్చవిద్యాంప్రయచ్ఛతి। అన్నదాతాభయత్రాతాపఞ్చైతేపితరస్స్మృతాః ఇతిస్మృతేరిత్యర్థః. నోఽస్మాకమితిహేతూక్తేస్తాత్పర్యంవదన్పితృత్వోక్తిమాత్రేణవిద్యానిష్క్రయార్థం కిందత్తమి

త్యపేక్షయాంస్వశరీరమేవపరిచారకతయాదాసభావేనగురవేదత్తమిత్యాహ (ఇతరస్మాదితి) పితృత్వాదేవహిపూజ్యతరత్వేనపరిచార్యత్వంస్వామిత్వంకిమువక్తవ్యమిత్యర్థః. అతఏవవాజసనేయకే *మాంచాపిసహదాసాయేత్యుక్తమితిభావః. …………………………… ౮

ఇతి షష్ఠః ప్రశ్నభాష్యటీకా.

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా ఆథర్వణికప్రశ్నోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

౮౦.— (తేతమర్చయన్తఇతి) తే- షడపిశిష్యాస్తం- పిప్పలాదం- త్వమస్మాకంసంసారమహాపారతీరప్రాపకతయాపితాసి- తస్మాత్త్వత్తోజన్మైవశ్రేష్ఠంజన్మ - *సహివిద్యాతస్తంజనయతితచ్ఛ్రేష్ఠంజన్మేతిశ్రవణాదిత్యర్చయన్తః - పూజయన్తోబభూవుః. ఉత్తరశాన్తిస్థానేనమఃపరమఋషిభ్యఇతివాక్యం. అభ్యాసఉపనిషత్సమాప్త్యర్థః. నచైతావదేవాహంపరంబ్రహ్మవేద-నాతఃపరమస్తీతిషోడశకలజీవాతిరిక్తపరబ్రహ్మనిషేధఃకిన్నస్యాదితివాచ్యం- * అధికంతుభేదనిర్దేశాదిత్యాదిభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. తత్రహిజీవాభేదాద్బ్రహ్మణోజగత్కారణత్వేహితాకరణాదిదోషమాశఙ్క్యజీవభేదాద్దోషాభావస్సిద్ధాన్తితః. తథాహితదధికరణభాష్యం *జగతోబ్రహ్మానన్యత్వంప్రతిపాదయద్భిః *తత్త్వమసి *అయమాత్మాబ్రహ్మేత్యాదిభిర్జీవస్యాపిబ్రహ్మానన్యత్వంవ్యపదిశ్యతఇత్యుక్తం. తత్రేదంచోద్యతే- యదీతరస్య- జీవస్యబ్రహ్మభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే- తదాబ్రహ్మణస్సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పాదియుక్తస్యాత్మనోహితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కారణమిత్యాదయోదోషాఃప్రసజ్యేరన్. ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరంచేదంజగత్- నచేదృశేస్వానర్థేస్వాధీనోబుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే. జీవాద్బ్రహ్మణోభేదవాదిన్యఃశ్రుతయోజగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వంవదతాత్వయైవపరిత్యక్తాః- భేదేసత్యనన్యత్వాసిద్ధేః. ఔపాధికభేదవిషయాఃభేదశ్రుతయః- స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయఇతిచేత్. తత్రేదంవక్తవ్యం- స్వభావతస్స్వస్మాదభిన్నంజీవంకిమనుపహితంజగత్కారణంబ్రహ్మజానాతివా- నవా. నజానాతిచేత్సర్వజ్ఞత్వహానిః- జానాతిచేత్స్వస్మాదభిన్నస్యజీవస్యదుఃఖంస్వదుఃఖమేవజానతోబ్రహ్మణోహితాకరణాహితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా. జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతోభేదః- తద్విషయాభేదశ్రుతిరితిచేత్. తత్రాపిజీవాజ్ఞానపక్షేపూర్వోక్తోవికల్పస్తత్ఫలంచతదవస్థం. బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షేస్వప్రకాశస్వరూపస్యబ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షిత్వంతత్కృతజగత్సృష్టిశ్చనసమ్భవతి. అజ్ఞానేనప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్. తిరోధానస్యప్రకాశనివృత్తికరత్వేనప్రకాశస్యైవస్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతిస్వరూపనాశాదిదోషసహస్రంప్రాగేవోదీరితం. అతఇదమసఙ్గతంబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వమితి* ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిరితిసూత్రేణపూర్వపక్షంప్రాపయ్యసిద్ధాన్తోఽభిధీయతే *అధికంతుభేదనిర్దేశాదితి. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖయోగార్హాత్ప్రత్యగాత్మనోఽధికమర్థాన్తరభూతంబ్రహ్మ. కుతః. భేదనిర్దేశాత్. ప్రత్యగాత్మనోహిభేదేననిర్దిశ్యతేపరంబ్రహ్మ *యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరోయమాత్మానవేదయస్యాత్మాశరీరంయఆత్మానమన్తరోయమయతిసతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః *పృథగాత్మానంప్రేరితారంచమత్వాజుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి *సకారణంకరణాధిపాధిపః *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి *జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశౌ * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః *అస్మాన్మాయీసృజతేవిశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యోమాయయాసన్నిరుద్ధః *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః *నిత్యోనిత్యానాంచేతనశ్చేతనానామేకోబహూనాంయోవిదధాతికామాన్ *యోఽవ్యక్తమన్తరేసఞ్చరన్యస్యావ్యక్తంశరీరంయమవ్యక్తంనవేదయోఽక్షరమన్తరేసఞ్చరన్యస్యాక్షరంశరీరంయమక్షరంనవేదఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణఇత్యాదిభిః. * అశ్మాదివచ్చతదనుపపత్తిరితి. అశ్మకాష్ఠలోష్ఠతృణాదీనామత్యన్తహేయానాంసతతవికారాస్పదానామచిద్విశేషాణాంనిరవద్యనిర్వికారనిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యంయథానోపపద్యతే - తథాచేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖార్హస్యఖద్యోతకల్పస్య *అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగతసకలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకరబ్రహ్మభావానుపపత్తిః. సామానాధికరణ్యనిర్దేశః *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్యబ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణోజీవశరీరతయాతదాత్మత్వేనావస్థితేఃజీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరత్వాచ్చతదవిరోధీ - ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోపపాదకశ్చేతి *అవస్థితేరితికాశకృత్స్నఇత్యాదిభిరసకృదుపపాదితం. అతఃసర్వావస్థంబ్రహ్మచిదచిద్వస్తుశరీరమితిసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరంబ్రహ్మకారణం - తదేవబ్రహ్మస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరంజగదాఖ్యంకార్యమితిజగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః. జగతోబ్రహ్మకార్యత్వం, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వ, మచిద్వస్తునోజీవస్యబ్రహ్మణశ్చపరిణామిత్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాసఙ్కర, స్సర్వశ్రుత్యవిరోధ, శ్చభవతి. *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవేత్యవిభాగావస్థాయామప్యవిభక్తజీవస్యబ్రహ్మశరీరతయాసూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం- *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యేనసాపేక్షత్వాత్ * నకర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతేచాప్యుపలభ్యతేచేతిసూత్రద్వయోదితత్వాత్తదానీమపిసూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య. అవిభాగస్తునామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. అ

తో బ్రహ్మకారణత్వంసమ్భవత్యేవేతి. ఏవం *అధికోపదేశాత్తుబాదరాయణస్యైవంతద్దర్శనాత్ *భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన *ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయతే ఇత్యాదిన్యాయాః ప్రకుప్యేయురిత్యలం ప్రపఞ్చేన. ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యేషష్ఠప్రశ్నభాష్యమ్. ౬

* * *

ప్రశ్నోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

◆

PPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీ పరమాత్మనే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

ముణ్డకోపనిషత్.

ప్రథమముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

అవతారికా.

శం.—— బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యాథర్వణోపనిషత్. అస్యాశ్చవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వపారమ్పర్యలక్షణసమ్బన్ధమాదావేవాహస్వయమేవస్తుత్యర్థం - ఏవంహి మహద్భిఃపరమపురుషార్థసాధనత్వేనగురుణాఆయాసేనలబ్ధావిద్యేతి. శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనాయవిద్యాంమహీకరోతి- స్తుత్యాప్రరోచితాయాంహివిద్యాయాంసాదరాఃప్రవర్తేయురితి. ప్రయోజనేనతువిద్యాయాస్సాధనసాధ్యలక్షణసమ్బన్ధముత్తరత్రవక్ష్యతి *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదినా. అత్రచాపరశబ్దవాచ్యాయామృగ్వేదాదిలక్షణాయాంవిధిప్రతిషేధమాత్రపరాయాంవిద్యాయాంసంసారకారణావిద్యాదిదోషనివర్తకత్వంనాస్తీతిస్వయమేవోక్త్వాపరాపరేతివిద్యాభేదకారణపూర్వకం * అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇత్యాదినా - తథాపరప్రాప్తిసాధనంసర్వసాధనసాధ్యవిషయవైరాగ్యపూర్వకంగురుప్రసాదలభ్యాంబ్రహ్మవిద్యామాహ *పరీక్ష్యలోకానిత్యాదినా. ప్రయోజనంచాసకృద్బ్రవీతి *బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవభవతీతి *పరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వఇతిచ. జ్ఞానమాత్రేయద్యపిసర్వాశ్రమిణామధికారః- తథాపిసన్న్యాసనిష్ఠైవబ్రహ్మవిద్యామోక్షసాధనం- నకర్మసహితేతి *భైక్షచర్యాంచరన్తః *సన్న్యాసయోగాదితిచబ్రువన్దర్శయతి. విద్యాకర్మవిరోధాచ్చ. నహిబ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శనేనసహకర్మస్వప్నేపిసమ్పాదయితుంశక్యం. విద్యాయాఃకాలవిశేషాభావానియతనిమిత్తత్వాత్కాలకర్మసఙ్కోచానుపపత్తిః. యత్తుగృహస్థేషుబ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదిలిఙ్గం- నతత్స్థితన్యాయంబాధితుముత్సహతే- నహివిధిశతేనాపితమఃప్రకాశయోరేకత్రసమ్భవశ్శక్యతేకర్తుం- కిముతలిఙ్గైఃకేవలైరితి. ఏవముక్తసమ్బన్ధప్రయోజనాయాఉపనిషదోఽల్పగ్రన్థవివరణమారభ్యతే. యఇమాంబ్రహ్మవిద్యాముపయన్త్యాత్మభావేనశ్రద్ధాభక్తిపురస్సరాస్సన్తః- తేషాంగర్భజన్మజరారోగాద్యనర్థపూగంనిశాతయతి - పరంవాబ్రహ్మగమయతి-అవిద్యాదిసంసారకారణంచాత్యన్తమవసాదయతి-వినాశయతీత్యుపనిషత్ - ఉపనిపూర్వస్యసదేరేవమర్థస్మరణాత్.

యదక్షరంపరంబ్రహ్మవిద్యాగమ్యమితీరితం। యస్మిన్ జ్ఞాతేభవేద్జ్ఞాతంసర్వంతత్స్యామసంశయమ్॥

ఆ.—— బ్రహ్మోపనిషద్గర్భోపనిషదాద్యాఆథర్వణవేదస్యబహ్వ్యఉపనిషదస్సన్తి - తాసాంశారీరకేఽనుపయోగిత్వేనావ్యాచిఖ్యా
త్వాత్ *అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేరిత్యాద్యధికరణోపయోగితయాముణ్డకస్యవ్యాచిఖ్యాసితస్యప్రతీకమాదత్తే (బ్రహ్మాదేవానామిత్యాద్యా
ర్వణోపనిషదితి) వ్యాచిఖ్యాసితేతిశేషః. నన్వియముపనిషన్మన్త్రరూపా- మన్త్రాణాంచ *ఇషేత్వేత్యాదీనాంకర్మసమ్బన్ధేనైవప్రయోజనవత్త్వ
ఏతేషాంచమన్త్రాణాంవినియోజకప్రమాణానుపలమ్భేనతత్సమ్బన్ధాసమ్భవాన్నిష్ప్రయోజనత్వాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వంనసమ్భవతీతిశఙ్కమానస్యోత్తర
సత్వం - కర్మసమ్బన్ధాభావేపిబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసామర్థ్యాద్విద్యయాసమ్బన్ధోభవిష్యతీతి. ననువిద్యాయాఃపురుషకర్తృత్వాత్తత్ప్రకాశక
ఽస్యాఉపనిషదోపిపౌరుషేయత్వప్రసఙ్గాత్పాక్షికపురుషదోషజత్వశఙ్కయాఅప్రామాణ్యాద్వ్యాచిఖ్యాసితత్వంనోపపద్యతఇత్యత్రాహ (
స్యాశ్చేతి) విద్యాయాఃసమ్ప్రదాయప్రవర్తకాఏవపురుషాః- నతూత్ప్రేక్షయానిర్మాతారః. సమ్ప్రదాయకర్తృత్వమపినాధునాతనం -
నానాశ్వాసస్స్యాత్. కిన్త్వనాదిపారమ్పర్యాగతం- తతోఽనాదిప్రసిద్ధబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనసమర్థోపనిషదఃపురుషసమ్బన్ధస్సమ్ప్రదాయక
త్వపారమ్పర్యలక్షణఏవ. తమాదావేవాహేత్యర్థః. విద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వమేవపురుషాణాం-యథావిద్యాయాఃపురుషసమ్బన్ధః- తథైవోప
దోపి. యదిపురుషసమ్బన్ధోవివక్షితఃపౌరుషేయత్వపరిహారాయ- తర్హితథాభూతసమ్బన్ధాభిధాయకేనాన్యేనభవితవ్యం - స్వయమేవస్వసంబన్ధ
ధాయకత్వేఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవస్తుత్యర్థమితి) విద్యాస్తుతౌతాత్పర్యాన్నస్వవృత్తిదోషఇత్యర్థః. స్తుతిర్వాకిః
త్యతఆహ (శ్రోతృబుద్ధీతి) ప్రవర్తేరన్నితిపాఠోయుక్తః- వృతధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్. విద్యాయాయత్ప్రయోజనం- తదేవాస్యాఉపనిష
పి ప్రయోజనంభవిష్యతీత్యభిప్రేత్యవిద్యాయాఃప్రయోజనసమ్బన్ధమాహ (ప్రయోజనేనత్వితి) సంసారకారణనివృత్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలంచేత్

ర్థ్యాపరవిద్యయైవతన్నివృత్తేస్సమ్భవాత్తదర్థం న బ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రచేతి) సంసారకారణమవిద్యాదిదోషః- తన్నివర్తకత్వమపరవిద్యాయాః కర్మాత్మికాయా నసమ్భవతి- అవిరోధాత్. నహిశతశోఽపి ప్రాణాయామం కుర్వతః శుక్తిదర్శనం వినా తదవిద్యానివృత్తిర్దృశ్యతే. తతోఽపరవిద్యాయాస్సంసారకారణావిద్యానివర్తకత్వం నాస్తీతి స్వయమేవోక్త్వా బ్రహ్మవిద్యామాహేతి సమ్బన్ధః. కించ- పరమపురుషార్థసాధనత్వేన బ్రహ్మవిద్యాయాః పరవిద్యాత్వం. నికృష్టసంసారఫలత్వేనచ కర్మవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వం. తతః సమాఖ్యాబలాదపరవిద్యాయా మోక్షసాధనత్వాభావోఽవగమ్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (పరాపరేతి). యచ్చాహుః కర్మజడాః- కేవల బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్తృసంస్కారత్వేన కర్మాఙ్గత్వాత్స్వతన్త్రేణ పురుషార్థసాధనత్వం నాస్తీతి- తదనన్తరశ్రుత్యైవ నిరాకృతమిత్యాహ (తథాపరప్రాప్తిసాధనమితి) బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మణో నిన్దా న స్యాత్- నఖల్వఙ్గవిధానాయ ప్రధానం వినిన్ద్యతే. అత్రతు సర్వసాధ్యసాధననిన్దయా తద్విషయవైరాగ్యాభిధానపూర్వకం పరప్రాప్తిసాధనం బ్రహ్మవిద్యామాహేత్యాహ (విషయవైరాగ్యపూర్వకమితి) అతో బ్రహ్మవిద్యాయాః స్వప్రధానత్వాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదాం న కర్తృస్తావకత్వమిత్యర్థః. యద్యుపనిషదాం స్వతన్త్రబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశకత్వం స్యాత్ - తర్హి తదధ్యేతృణాం సర్వేషామేవ కిమితి బ్రహ్మవిద్యా న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (గురుప్రసాదలభ్యామితి) - గుర్వనుగ్రహాదిసంస్కారాభావాత్సర్వేషాం యద్యపి న భవిష్యతి - తథాపి విశిష్టాధికారిణాం భవిష్యతీతి భావః. ననుస్వతన్త్రా చేద్బ్రహ్మవిద్యా - తర్హి ప్రయోజనసాధనం న స్యాత్ - సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోః ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యతావగమాత్. తత్రాహ (ప్రయోజనంచేతి) స్మరణమాత్రేణ విస్మృతసువర్ణలాభే సుఖప్రాప్తిప్రసిద్ధేః, రజ్జుతత్త్వజ్ఞానమాత్రాచ్చ సర్పజన్యభయకమ్పాదిదుఃఖనివృత్తిప్రసిద్ధే, శ్చ న ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యత్వం ప్రయోజనస్యైకాన్తికం. అతో విప్రబ్ధం శ్రుతిః ప్రయోజనసమ్బన్ధం విద్యాయా అసకృద్బ్రవీతి. తస్మాత్తత్ప్రకాశకోపనిషదో వ్యాఖ్యేయత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. యచ్చాహురేకదేశినః- స్వాధ్యాయాధ్యయనవిధేరర్థావబోధఫలస్య త్రైవర్ణికాధికారత్వాదధీతోపనిషజ్జన్యే బ్రహ్మజ్ఞానేఽస్త్యేవ సర్వేషామధికారః- తతస్సర్వాశ్రమకర్మసముచ్చితైవ బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి- తత్రాహ (జ్ఞానమాత్రఇతి) - సర్వస్వత్యాగాత్మకసన్న్యాసనిష్ఠైవ పర బ్రహ్మవిద్యా మోక్షసాధనమితి వేదో దర్శయతి- తాదృశసన్న్యాసినాంచ కర్మసాధనస్యాభావాన్న కర్మసమ్భవః. ఆశ్రమధర్మోఽపి శమదమాద్యుపబృంహితవిద్యాసన్నిష్ఠత్వమేవ. తేషాం శౌచాచమనాదిరపి తత్త్వతో నాశ్రమధర్మః- లోకసఙ్గ్రహార్థత్వాత్, జ్ఞానాభ్యాసేనైవ పావనత్వనివృత్తేః, * నహిజ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యత ఇతి స్మరణాత్, త్రిషవణస్నానవిధ్యాదేరజ్ఞసన్న్యాసివిషయత్వాత్,. అతః కర్మనివృత్త్యైవ సాహిత్యం జ్ఞానస్య - న కర్మణేత్యర్థః. ఇతశ్చ న కర్మసముచ్చితా విద్యా మోక్షసాధనమిత్యాహ (విద్యాకర్మవిరోధాచ్చేతి) అకర్తృ బ్రహ్మైవాస్మి- కరోమి చేతి స్ఫుటో వ్యాఘాత ఇత్యర్థః. యదా బ్రహ్మాత్మైకత్వం విస్మరతి- తదోత్పన్నవిద్యోఽపి కర్మ కరిష్యతి. తతస్సముచ్చయస్సమ్భావ్య ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ (విద్యాయా ఇతి). ననుగృహస్థానామఙ్గిరః ప్రభృతీనాం విద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వదర్శనాద్గృహస్థాశ్రమకర్మభిస్సముచ్చయో లిఙ్గాదవగమ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) - లిఙ్గస్య న్యాయోపబృంహితస్యైవ గమకత్వాఙ్గీకారా, త్సముచ్చయే చ న్యాయాభావా,త్ప్రత్యుత విరోధదర్శనా, న్న లిఙ్గేన సముచ్చయసిద్ధిః. సమ్ప్రదాయప్రవర్తకానాంచ గార్హస్థ్యస్యాభాసమాత్రత్వానుసన్ధానేన ముహుర్ముహుర్బాధాత్, *యస్య మే చాస్తి సర్వత్ర యస్య మే నాస్తి కించన। మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం న మే కించన దహ్యత ఇత్యుద్గారదర్శనా, త్కర్మాభావేన న సముచ్చయస్స్యాత్. తత్రచ విధిర్న దృశ్యత ఇతి భావః - సాధితం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి (ఏవమితి) గ్రన్థే కథముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇతి శఙ్కాయాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యవిద్యార్థత్వాల్లాక్షణిక ఇతి దర్శయితుం విద్యాయా ఉపనిషచ్ఛబ్దార్థత్వమాహ (యఇమామితి) (ఆత్మభావేనేతి) ప్రేమాస్పదతయేత్యర్థః. అనర్థపూగం- క్లేశసమూహం. నిశాతయతి- శిథిలీకరోతి. అపరిపక్వజ్ఞానాద్విత్రైర్జన్మభిర్మోక్షసమ్భవాదిత్యర్థః. ...

హరిః ఓమ్.

బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సంబభూవ విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తా।
స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ॥ ౧

శం.— బ్రహ్మా- పరివృఢః మహాన్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సర్వానన్యానతిశేత ఇతి. దేవానాం- ద్యోతనవతామిన్ద్రాదీనాం ప్రథమః- గుణైః ప్రధానస్సన్, ప్రథమః- అగ్రే వా సంబభూవ- అభివ్యక్తస్సమ్యక్- స్వాతన్త్ర్యేణేత్యభిప్రాయః, న తథా - యథా ధర్మాధర్మవశాత్ సంసారిణోఽన్యే జాయన్తే- *యోఽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్య ఇత్యాదిస్మృతేః. విశ్వస్య- సర్వస్య జగతః కర్తా- ఉత్పాదయితా. భువనస్య- ఉత్పన్నస్య గోప్తా- పాలయితేతి విశేషణం బ్రహ్మణో విద్యాస్తుతయే. సః- ఏవం ప్రఖ్యాతమహత్త్వో బ్రహ్మవిద్యాం- బ్రహ్మణః- పరమాత్మనో విద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం. * యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి విశేషణాత్ పరమాత్మవిషయా హి సా. బ్రహ్మణా వాఽగ్రజేనోక్తేతి బ్రహ్మవిద్యా. తాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం- సర్వవిద్యాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్సర్వవిద్యాశ్రయామిత్యర్థః. సర్వవిద్యావేద్యం వా వస్త్వనయైవ విజ్ఞాయత ఇతి. *యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి శ్రుతేః. సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామితి చ స్తౌతి విద్యాం. (అథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ) జ్యేష్ఠశ్చాసౌ పుత్రశ్చ. అనేకేషు బ్రహ్మణః సృష్టిప్రకారేష్వన్యతమస్య సృష్టిప్రకారస్య ప్రముఖే పూర్వమథర్వా సృష్ట ఇతి జ్యేష్ఠః. తస్మై జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ. ౧

అథర్వణే యాం ప్రవదేత బ్రహ్మాథర్వా తాం పురోవాచాఙ్గిరే బ్రహ్మవిద్యాం।
స భారద్వాజాయ సత్యవాహాయ ప్రాహ భారద్వాజోऽఙ్గిరసే పరావరామ్॥ ౨
శౌనకో హ వై మహాశాలోऽఙ్గిరసం విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ।
కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి॥ ౩

ఆ.— (పరివృఢ ఇతి) *జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతేః। ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహ సిద్ధం చతుష్టయమితి స్మరణాద్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైస్సర్వానన్యానతిక్రమ్య వర్తత ఇతి పరివృఢత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. *యోऽసావతీన్ద్రియగ్రాహ్యః సూక్ష్మోऽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోऽచిన్త్యః స ఏష స్వయముద్బభౌ. స్వయముద్బభౌ - స్వయముద్భూతః. శుక్రశోణితసంయోగమన్తరేణావిర్భూత ఇతి స్మృతేః స్వాతన్త్ర్యం గమ్యత ఇత్యర్థః. వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యభివ్యక్తం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిద్యా. తచ్చ బ్రహ్మ సర్వాభివ్యఞ్జకం - అతస్సర్వవిద్యావ్యఞ్జకతయా ఆశ్రీయత ఇతి సర్వవిద్యాశ్రయా. అథవా - సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠా - పరిసమాప్తిర్భవతి యస్యాముత్పన్నాయాం జ్ఞాతవ్యాభావాత్ - సా సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠేత్యాహ (సర్వవిద్యావేద్యం వేతి) ౧-౨

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతామ్॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। ముణ్డకం విదుషాం ప్రీత్యై వ్యాకరిష్యే యథామతి॥

రం.— విద్యాప్రరోచనార్థా ఆఖ్యాయికా ఆరభ్యతే (బ్రహ్మా దేవానాం ప్రథమస్సమ్బభూవేతి) చతుర్ముఖ ఇన్ద్రాదీనామగ్రే ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. స కీదృశ ఇత్యత్రాహ (విశ్వస్య కర్తా భువనస్య గోప్తేతి) విశ్వస్య భువనస్య - సర్వస్య భువనస్య ఉత్పాదయితా రక్షకశ్చేత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిద్యామితి) సః - తాదృశో బ్రహ్మా సర్వవిద్యాశ్రయభూతాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామ్నే జ్యేష్ఠపుత్రాయోక్తవానిత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వం చ జ్ఞాతవ్యే బ్రహ్మణి కృత్స్నజ్ఞాతవ్యాన్తర్భావేన బ్రహ్మజ్ఞానే కృత్స్నజ్ఞానస్యాన్తర్భూతత్వాదితి వ్యాసార్యైరుపపాదితం. ౧

శం.— యామేతామథర్వణే ప్రవదేత - అవదత్ బ్రహ్మవిద్యాం బ్రహ్మా - తామేవ - బ్రహ్మణః ప్రాప్తామథర్వా పురా - పూర్వమువాచ - ఉక్తవానఙ్గిరే - అఙ్గిర్నామ్నే బ్రహ్మవిద్యాం. స చాఙ్గీర్భారద్వాజాయ - భారద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహాయ - సత్యవాహనామ్నే ప్రాహ - ప్రోక్తవాన్. భారద్వాజోऽఙ్గిరసే - స్వశిష్యాయ పుత్రాయ వా పరావరాం - పరస్మాత్పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యావిషయవ్యాప్తేర్వా. తాం పరావరామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౨

రం.— (అథర్వణే యాం ప్రవదేతేతి) అథర్వణే యాం బ్రహ్మా ప్రోవాచ - తాం బ్రహ్మవిద్యామథర్వనామా ఋషిః స్వశిష్యాయాఙ్గిరోనామ ఋషయే ప్రోవాచ. సః - అఙ్గిరోనామా ఋషిః భరద్వాజగోత్రాయ సత్యవాహనామ్నే ప్రోక్తవాన్. పరస్మాదవరేణ ప్రాప్తేతి పరావరా. పరావరసర్వవిద్యాప్రాప్తేర్వా పరావరా. తామఙ్గిరసే ప్రాహేత్యనుషఙ్గః. ౨

శం.— శౌనకః - శునకస్యాపత్యం మహాశాలః - మహాగృహస్థోऽఙ్గిరసం - భారద్వాజశిష్యమాచార్యం విధివత్ - యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ఉపసన్నః - ఉపగతస్సన్ పప్రచ్ఛ. శౌనకాఙ్గిరసయోస్సమ్బన్ధాదర్వాగ్విధివద్విశేషణాదుపసదనవిధేః పూర్వేషామనియమ ఇతి గమ్యతే. మధ్యదీపకన్యాయార్థం వా విశేషణం - అస్మదాదిష్వప్యుపసదనవిధేరిష్టత్వాత్. కిమిత్యాహ - కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే - ను ఇతి వితర్కే. భగవః - హే భగవన్ సర్వం యదిదం విజ్ఞేయం విజ్ఞాతం - విశేషేణ జ్ఞాతం - అవగతం భవతీతి. ఏకస్మిన్ జ్ఞాతే సర్వవిద్భవతీతి శిష్టప్రవాదం శ్రుతవాన్ శౌనకస్తద్విశేషం విజ్ఞాతుకామస్సన్ కస్మిన్నితి వితర్కయన్ పప్రచ్ఛ. అథవా - లోకసామాన్యదృష్ట్యా జ్ఞాత్వైవ పప్రచ్ఛ. సన్తి లోకే సువర్ణాదిసకలభేదాస్సువర్ణత్వాద్యేకత్వవిజ్ఞానేన విజ్ఞాయమానా లౌకికైః - తథా కిన్న్వస్తి సర్వస్య జగద్భేదస్యైకకారణం - యదేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి. నన్వవిదితే హి కస్మిన్నితి ప్రశ్నోऽనుపపన్నః - కిమస్తి తదితి తదా ప్రశ్నో యుక్తః - సిద్ధే హ్యస్తిత్వే కస్మిన్నితి స్యాత్ - యథా కస్మిన్నిధేయమితి. న - అక్షరబాహుల్యాదాయాసభీరుత్వాత్ప్రశ్నస్సమ్భవత్యేవ - కిన్న్వస్తి తత్ - యస్మిన్నేకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వవిత్ స్యాదితి. ౩

ఆ.— ప్రశ్నబీజమాహ (కస్మిన్నితి) ఉపాదానాత్కార్యస్య పృథక్సత్త్వాభావాదుపాదానే జ్ఞాతే తత్కార్యం తతః పృథఙ్నాస్తీతి జ్ఞాతం భవతీతి సామాన్యవ్యాప్తిః - తద్బలాద్వా పప్రచ్ఛేత్యాహ (అథవేతి) పక్షాన్తరాఙ్గస్యమాశఙ్క్య సమాధత్తే (నన్వవిదితే హీత్యాదినా) కిమస్తి తదితి ప్రయోగేऽక్షరబాహుల్యేనాయాసస్స్యాత్ - తద్భీరుతయా కస్మిన్నిత్యక్షరసామఞ్జస్యలాఘవాత్ప్రశ్న ఇత్యర్థః. ౩-౪

రం.— (శౌనకో హ వై మహాశాల ఇతి) మహాశాలః - మహాగృహస్థః శునకసుతః - శౌనకః సమిత్పాణిత్వాదిశాస్త్రీయనియమానతిక్రమేణ ఉపగతస్సన్ పృష్టవాన్. (కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి) హే భగవః - *ఉత్పత్తిం ప్రళయం చైవ భూతానామాగతిం గతిం। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితీతి లక్షణలక్షిత. భగవన్నిత్యస్య *విభాషా భవద్భగవదితి నకారస్య రుత్వే వస్యౌత్వాభావశ్ఛాన్దసః. యథాస్మృతి

ణ్డవిజ్ఞాతేసర్వంమృణ్మయంవిజ్ఞాతంభవతి- ఏవంకస్మింశ్చిద్వస్తునివిజ్ఞాతేసర్వంకార్యజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతిసామాన్యతోభవాదృశానాంవచనమత్రాప్తం తాదృగ్వస్తుకిమితి ప్రశ్నార్థః. సర్వనిమిత్తోపాదానభూతంవస్తుకిమితీతియావత్. ననుసర్వమిదమితిశబ్దేనస్థూలచిదచిచ్ఛరీరవిశిష్టం బ్రహ్మోచ్యతే- ఉత విశేషణమాత్రం. నాద్యః- ప్రశ్నదశాయాంశౌనకస్యఅబ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రహ్మవిదఇవబుద్ధిశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్, *తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమిత్యుత్తరవాక్యేఇదంసర్వమిత్యస్యవిశేషణమాత్రేపర్యవసాయిత్వేన బ్రహ్మపర్యన్తత్వాదర్శనేన ప్రశ్నవాక్యగతస్యాపిఇదంసర్వమితిశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావాత్. నద్వితీయః - విశేషణభూతస్థూలచిదచితోరక్షర బ్రహ్మభిన్నయోర్వక్ష్యమాణాక్షర బ్రహ్మోపాదానకత్వాభావాదితిచేత్. ఉచ్యతే- ఇదంసర్వమిత్యనేనవిశేషణమేవనిర్దిశ్యతే- నవిశేష్యం. అథాపివిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదేయత్వమస్తి- నహ్యభిన్నయోరేవోపాదానోపాదేయభావఇతినియమః. భావిస్థూలావస్థావతఃపూర్వభావిసూక్ష్మావస్థాయోగిహ్యుపాదానం. అవస్థావత్త్వంచచిదచిదీశ్వరాణాం త్రయాణామప్యస్త్యేవ. ఇయాంస్తువిశేషః-అద్వారకావస్థాయోగిత్వమచేతనస్య-జీవస్యతుధర్మభూతజ్ఞానద్వారా, అచేతనశరీరద్వారా, చకర్మకృతసఙ్కోచవికాసాద్యవస్థాశ్రయత్వం- పరమాత్మనస్తుచేతనాచేతనద్వారకమవస్థాశ్రయత్వం. తతశ్చమహత్త్వాహఙ్కారత్వాదిలక్షణభావ్యవస్థాయోగిత్వస్యాచేతనపరమాత్మసాధారణ్యేనపరమాత్మనఇవచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్యాపిభావ్యవస్థాశ్రయత్వేనఅక్షరంప్రత్యుపాదేయత్వమస్త్యేవ. తతశ్చఇదంసర్వమితివిశేషణమాత్రనిర్దేశేపితస్యవక్ష్యమాణమక్షరముపాదానంభవత్యేవేతికస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదం విజ్ఞాతంభవతీతివిశేషణమాత్రేఉపాదాన ప్రశ్నఉపపద్యతే. అతఏవమహాసిద్ధాన్తే*కృత్స్నస్యజగతోబ్రహ్మకార్యతయాతదన్తర్యామికతయాచతదాత్మకత్వైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వంనిషిధ్యతఇతిభాష్యవ్యాఖ్యానావసరేవ్యాసార్యైర్విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావః - నతువిశేషణీభూతస్యచేతనాచేతన ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వం. శరీరాత్మభావస్తు నిష్కృష్టవిశేషణయోర్నిష్కృష్టవిశేష్యస్యచ - చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మణశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మనియామ్యత్వాత్, కేవలస్య ప్రపఞ్చస్య కేవలాన్తర్యామికత్వాత్, ఇతిపక్షమాశ్రిత్య *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతివాక్యే ఉపాదానోపాదేయభావప్రతిపాదకే సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యత్రప్రజాశబ్దస్యబ్రహ్మపర్యన్తత్వం, సచ్ఛబ్దస్యాపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరత్వం,- సదాయతనాఇతి శరీరాత్మభావప్రతిపాదకాంశేతుప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వం, సచ్ఛబ్దస్యవిశేష్యమాత్రపరత్వం,- బ్రహ్మణోబ్రహ్మాన్తర్యామికత్వాసంభవాత్, కేవలప్రపఞ్చస్యవిశేష్యమాత్రాన్తర్యామికత్వేపి విశిష్టాన్తర్యామికత్వాభావాత్, ఇత్యుక్త్వా - అస్మిన్పక్షేసత్ప్రత్యయస్య ప్రజాశబ్దస్యవైరూప్యం, సచ్ఛబ్దానాంచవైరూప్యం, జగతఇతి శబ్దాన్తరాధ్యాహారాదిలక్షణభాష్యక్లేశం, చపర్యాలోచ్య - ప్రజాశబ్దస్య విశేషణమాత్రపరత్వమేవ - సచ్ఛబ్దస్యాపివిశేష్యమాత్రపరత్వమేవ. నచ విశేషణీభూతచిదచిద్వర్గస్యసదుపాదానకత్వంనాస్తీతిశఙ్క్యం - తస్యాపి భావ్యవస్థావత్త్వేన విశిష్టస్యేవవిశేషణస్యాపి బ్రహ్మోపాదానకత్వసంభవాదితిస్వాభిమతం పక్షాన్తరముపన్యస్తం *యద్వాజగతఇతినిష్కృష్టశబ్దఇత్యాదినా. *ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తీతిభాష్యాదౌ *సర్వస్య చిదచిద్వస్తునస్తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతి శరీరతోపాదేయత్వయోస్సామానాధికరణ్యంబహుకృత్వఉద్ఘోషితం. నచైతదన్యథాకర్తుంప్రభవామః. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తఇతివాక్యే ప్రాజ్ఞశబ్దితేఖిన్నేపరమాత్మనిజీవస్య పరిష్వఙ్గరూపలయశ్రవణాచ్చ. నచపరిష్వఙ్గోనలయః - కింత్వస్యైవ సంసర్గవిశేషఇతివాచ్యం- *స్వాప్యయాదితిసూత్రభాష్యతద్వ్యాఖ్యానగ్రన్థపర్యాలోచనాయాంతయోస్సమానార్థకత్వస్యఉపలభ్యమానత్వాత్. నచజాగ్రదాద్యవస్థాగతరాగద్వేషాదికాలుష్యయుక్తజీవవిశిష్టస్యపరమాత్మనస్తద్రహితజీవవిశిష్టపరమాత్మరూపేణావస్థానమేవ *సతాసోమ్యతదాసంపన్నోభవతీతివాక్యస్యార్థోభ్యుపేతః - సఏవప్రాజ్ఞేనాత్మనేతివాక్యస్యాప్యర్థోస్త్వితివాచ్యం - తథాసత్యస్యవాక్యస్యజీవపరభేదాబోధకత్వేన *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతిసూత్రాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్. నచభావ్యవస్థావత్సర్వముపాదేయం- పూర్వావస్థావత్సర్వముపాదానంచేత్-భావిమహత్త్వాహఙ్కారత్వాద్యవస్థావత్పరమాత్మానంప్రత్యవ్యక్తత్వలక్షణపూర్వావస్థాశ్రయస్యఅచేతనస్యాప్యుపాదానత్వప్రసఙ్గః - అతోభావ్యవస్థావతస్తదభిన్నంపూర్వావస్థాయోగ్యేవోపాదానమితివక్తవ్యం- తతశ్చేదంశబ్దవాచ్యస్యవిశేషణస్యన బ్రహ్మోపాదానకత్వమితివాచ్యం-భావ్యవస్థావతఃపూర్వావస్థాయోగియత్కారణం - తదుపాదానమిత్యుక్తావతిప్రసఙ్గాభావాత్. భావ్యవస్థావద్బ్రహ్మప్రత్యచేతనస్య హేతుత్వగ్రాహకప్రమాణాభావేనఉపాదానత్వాభావేపి బ్రహ్మణస్సర్వకార్యకర్తృత్వశ్రవణేనభావ్యవస్థావదచేతనాంశంప్రత్యుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నన్వవ్యక్తత్వమహత్త్వాద్యవస్థాయాః అవ్యక్తమహదాదినిష్ఠత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేన పూర్వావస్థాయోగిత్వాభావాత్కథముపాదానత్వమితిచేత్. అత్రవ్యాసార్యాః ప్రకృత్యధికరణే- బ్రహ్మణశ్చిదచిచ్ఛరీరకతయా ప్రకృతేర్బ్రహ్మణస్స్వరూపాన్తర్గతత్వేనప్రకృత్యవస్థానాంబ్రహ్మావస్థాత్వాత్. నహివిశేష్యమాత్రంవిశిష్టస్యస్వరూపం- విశిష్టస్యవస్తునోవిశిష్టమేవహిస్వరూపం. నహిఘటస్యమృణ్మాత్రంస్వరూపం- అపితుఘటత్వవిశిష్టం. ననుయదివిశేషణమపిస్వరూపాన్తర్భూతం- తచ్ఛిదద్దాదయస్సంయోగాదయశ్చస్వరూపంస్యుః. న- యావద్ద్రవ్యభావినామపృథక్సిద్ధవిశేషణానామేవస్వరూపాన్తర్భావాత్. కించ-ఘటాదివస్తునః ఉదకాహరణాదితత్తదసాధారణకార్యయోగ్యత్వమేవస్వరూపం- నమృణ్మాత్రం- పిణ్డాదీనామపిఘటస్వరూపత్వప్రసక్తాత్. ఘటస్యోదకాహరణం ప్రతియోగ్యతానామఅచ్ఛిద్రఘటత్వమేవ. యస్యవస్తునోయత్కార్యంయదాకారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి - సఆకారస్తస్యవస్తునస్తత్కార్యంప్రతియోగ్యతా. యథావహ్నేరుష్ణత్వంస్ఫోటజననే, యథాపరశోస్తైక్ష్ణ్యంభేదనే, యథాచమృదోమృత్త్వంఘటాదిపరిణామేశ్లక్ష్ణత్వాదిభావశ్చ. ఏవంప్రకృతిపురుషకాలాఃజగద్రూపేణబహుభవనేపరమాత్మనోయోగ్యతాస్థానీయాఃఅయుతసిద్ధప్రకారాః. అతఏవహిక్వచిచ్ఛక్తిశబ్దేనజగదభిధీయతే - కార్యోపయోగ్యపృథక్సిద్ధవిశేషణంహిశక్తిః. సాచయోగ్యతాయోగ్యస్వరూపాన్తర్గతా- అతోమహదాద్యవస్థాశ్చిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మస్వరూ

పగతా ఇతి నావస్థాశ్రయత్వాసిద్ధిః. యతో విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపం- అత ఏవ హి * తద్యథా రేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితా ఇతి అరనాభిదృష్టాన్త ఉపన్యస్యతే. నహి నాభిమాత్రం రథచక్రం - కింతు నాభివదరనేమిః అపి స్వరూపాన్తర్గతే. * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః। తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకామితి ముఞ్జేషీకాదృష్టాన్తశ్చ శ్రుతః. నహీషీకామాత్రం ముఞ్జః - కింతు బాహ్యదళవిశిష్టేషీకా హి ముఞ్జస్వరూపం. విశేష్యాంశస్య దృష్టాన్త ఇషీకా. తథా *యథా హి కదళీ నాన్యా త్వక్పత్రాన్నాథ జాయతే। ఏవం విశ్వస్య నాన్యస్త్వం త్వంమయీశ్వర దృశ్యసే ఇతి త్వక్పత్రకదళీదృష్టాన్తశ్చ చిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మస్వరూపమవగమయతి. నహి బాహ్యత్వక్పత్రేణ వినా కాణ్డమాత్రం కదళీ - అపి తు త్వక్పత్రవిశిష్టకాణ్డస్వరూపా. ఏవం విశ్వవిశిష్టం త్వత్స్వరూపం. తత్ర విశేష్యభూతస్త్వం విశేషణాంశవిలక్షణశ్చ దృశ్యసే ఇతి హ్యర్థః. ఇయాంస్తు భేదః- నహీషీకాకాణ్డానాం, అరనేమినాభికదళీత్వక్పత్రాణాం చాచేతనతయా మిథో నియన్తృనియామ్యభావాభావాన్న శరీరశరీరిభావః- అత ఏవ నేమ్యాదిశబ్దాశ్చ న విశేష్యవాచకాః. ఇహ తు నియన్తృనియామ్యభావాదినా శరీరాత్మభావసంభవాత్ శరీరవాచిశబ్దా బ్రహ్మపర్యన్తా ఇతి. అత ఏవ మహదాద్యవస్థానాం విశిష్ట బ్రహ్మస్వరూపగతత్వాదుపాదానత్వం ముఖ్యం. కించ - మాభూత్ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపాన్తర్భావః - తథాపి ముఖ్యత్వం యుక్తం- నహి శరీరద్వారకం బ్రహ్మణో మహదాద్యుపాదానత్వమముఖ్యం- కారణతానిర్వాహకవ్యవహితత్వాత్- జ్వాలావ్యవహితస్య కాష్ఠస్య పాకం ప్రతి కారణత్వవత్. నను మృద్వ్యవహితస్యాపి కులాలస్య ఘటం ప్రత్యుపాదానత్వం స్యాదితి చేన్న- స్వనిష్ఠమృత్పిణ్డవ్యవహితత్వాత్. అతః స్వాపృథక్సిద్ధవ్యవధానాదుపాదానత్వమవిరుద్ధం. నను తథాపి ఉపాదానస్య కార్యావస్థాశ్రయత్వం వాచ్యం- కథం వ్యవహితమవస్థావిశేషం ప్రత్యాశ్రయత్వం. ఉచ్యతే- కుమ్భోదరసమ్భృతమమ్భః ప్రతి పురుషస్యైవ పరమాత్మనో మహదాద్యవస్థాశ్రయత్వముపపన్నం. న చ పురుషస్యామ్భోధారకకుమ్భధారకత్వమేవ- నామ్భోధారకత్వమితి వాచ్యం- తథా సత్యమ్భోధారణజనితశ్రమో న స్యాత్. కించ- అవ్యవహితాదపి వ్యవహితస్యాశ్రయత్వం ముఖ్యం దృశ్యతే- యథా ఆస్తరణాంశుకాదపి పర్యఙ్కస్య, యథా దర్భేభ్యో భూతలస్య. వ్యవహితమప్యంశుకం న పురుషస్య ధారకం - అసామర్థ్యాత్. పర్యఙ్కభూతలయోరేవ సామర్థ్యాదాస్తరణదర్భాణాం పురుషసంయోగమాత్రవ్యవధాయకత్వమేవ. అతః పరమాత్మనస్సర్వావస్థాశ్రయత్వం ముఖ్యమితి జగదుపాదానత్వం ముఖ్యమేవ. నను జగదుపాదానావ్యక్తశరీరకత్వేన జగదుపాదానత్వముచ్యతే చేత్- వైశేషికాదిపక్షాద్భవత్పక్షస్య కో భేదః. నియామ్యవిశేషో హి శరీరమభిమతం - చిదచితోరీశ్వరప్రేర్యత్వం తన్మతేప్యస్తీతి చేత్. మహత్తరోయం పర్యనుయోగః. వైశేషికాశ్చేత్ప్రామాణికమేవ బ్రూయుః - తదుక్తం చేదనాదరణీయమితి న నః ప్రతిజ్ఞా. అస్మదుక్తార్థస్తదఙ్గీకృతశ్చేత్తా నః క్షతిః. కించ- సామ్యమపి దురుపపాదం- ఆకాశకాలదిగాత్మవర్గస్య ఈశ్వరధార్యత్వాద్యనభ్యుపగమాదిత్యాహుః. అతశ్చ బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వేనానుపపత్తిః. నను తథాపి బ్రహ్మజ్ఞానాచ్ఛరీరభూతప్రపఞ్చజ్ఞానం నోపపద్యతే- తస్య తద్భిన్నత్వాత్. న చ సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టస్వరూపే బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే సర్వస్యాపి తదన్తర్గతత్వాత్ వనే జ్ఞాతే తదన్తర్గతః పనసో జ్ఞాతో భవతీతివత్ ప్రపఞ్చో జ్ఞాతో భవతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతామితి వాచ్యం- *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణాశ్రయస్య చేతనాచేతనవర్గస్య తదన్తర్భావే ప్రమాణాభావాత్. న చ విశేష్యాంశస్య లక్షణం *సత్యం జ్ఞానమిత్యాది- విశిష్టస్య జిజ్ఞాస్య బ్రహ్మణస్తు లక్షణం జన్మాద్యేవేతి సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి జన్మాదిసూత్రే వ్యాసార్యైరుక్తమితి వాచ్యం - కారణశోధకవాక్యయోర్భిన్నవిషయకత్వస్య అసఙ్గతత్వాత్, *ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ఆత్మన ఏవ ఉపాదానత్వాభిధానాచ్చ. అస్తు వా విశిష్టం బ్రహ్మ - తథాపి *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతౌ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్య ఉపాదానోపాదేయాభేదేనైవోపపాదితతయా ఇహ ఇదం సర్వమితి ఇదంతాస్పదతయా ప్రతీయమానే విశేషణభూతే జగతి విశిష్టాభేదాసంభవాత్. శరీరగతావస్థాయాశ్శరీరినిష్ఠత్వమితి యదుక్తం - తత్తు సర్వలౌకికతాన్త్రికవిరుద్ధం, *న తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రభాష్యవిరుద్ధం చ. పూర్వావస్థాశ్రయస్య నియన్తృత్వమేవోపాదానత్వమిత్యస్య చ పరిభాషామాత్రత్వాత్. కించ - ఉత్పాద్యం హి ఉపాదేయం భవతి. ఉత్పాద్యం చ న భవన్మతే ద్రవ్యం - తస్య నిత్యత్వాత్. శబ్దస్పర్శాదిలక్షణా ద్రవ్యరూపావస్థాయా ఏవోత్పత్తేః, తస్యాశ్చ బ్రహ్మణా అభేదగన్ధస్యైవాభావాత్. నను ఘటత్వావస్థైవ ఘటద్రవ్యస్యోత్పత్తిః, మృత్పిణ్డస్య వినాశశ్చ. ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగస్తత్పూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః- స్వావస్థస్య తూత్పత్తిః. అవస్థాయా ఉత్పత్తిమత్త్వచోదనముత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వచోదనమివ అత్యుక్తిర్భవతి. పృథక్ప్రతిపత్తికార్యార్హాణామేవ పృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్ష్యతే - పృథక్ప్రతిపత్తికార్యానర్హధర్మాః పృథగుత్పత్తినిరపేక్షాః. అత ఏవ హ్యుత్పత్త్యాదేరుత్పత్త్యాదినైరపేక్ష్యం. తస్మాదపృథక్సిద్ధధర్మాస్తు స్వాయం ధర్మిణ ఉత్పత్త్యాద్యవస్థాభూతాః. అతోఽవస్థైవ వస్తున ఉత్పత్తిః- న త్వవస్థాయా ఉత్పత్తిర్నామాస్తీత్యారమ్భణాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోరుపపాదితమితి చేన్న - ఘటత్వావస్థాయా ఏవ ఘటోత్పత్తిత్వే మృత్పిణ్డవినాశరూపత్వే యావద్ఘటత్వావస్థానత్వం ఘట ఉత్పద్యతే పిణ్డో నశ్యతీతి ధీప్రసఙ్గః- న తు ఘట ఉత్పన్నః మృత్పిణ్డో వినష్ట ఇతి. న చ ఘటత్వావస్థాగతాద్యక్షణసమ్బన్ధ ఏవ ఘటస్యోత్పత్తిరితి వాచ్యం- యస్య హ్యాగన్తుకత్వమాద్యక్షణసమ్బన్ధః అభూత్వాభవనం వా- న తస్యోత్పత్తిః - యస్య తు తన్నాస్తి- తస్యోత్పత్తిరిత్యస్య పరిభాషామాత్రత్వాత్, ఘటే రూపరసాదిషు సంయోగే చ జాయమానేషు ఘటోత్పత్తివ్యవహారాభావాత్, అన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజస్సంయోగజ ఇత్యాది ప్రతీతివ్యవహారాదికం సర్వం నిర్మూలం స్యాత్. *ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని *ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాదిత్యాదీనాం వేదాద్యుత్పత్తిప్రతిపాదకానామప్రామాణ్యం స్యాత్. శబ్ద ఉత్పన్న ఇతి ప్రతీతివ్యవహారౌ న స్యాతాం- ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యేవ ప్రతీతివ్యవహారౌ స్యాతాం. అపృథక్సిద్ధధర్మాణాముత్పత్తివినాశాభావే శరీరస్యోత్పాదవినాశౌ న స్యాతాం - ఆత్మన ఏవ తౌ స్యాతాం. కిం బహునా - ఈశ్వరవ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యుత్పాదవినాశౌ న స్యాతాం - ఈశ్వరస్యైవ తౌ స్యాతాం. నను అపృథక్సిద్ధస్య అద్రవ్యస్యోత్పత్తివినాశౌ నాభ్యుపేయేతే- ద్రవ్యస్య తౌ స్త ఏవేతి చేన్న-

వినిగమకాభావాత్ వైపరీత్యస్యాపిసువచత్వాచ్చ. కించ - ప్రకృతిరుపాదానం - వికారఉపాదేయమితినిర్వివాదం. *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యత్రఘటత్వావస్థాయా ఏవవికారశబ్దేనాభిహితతయా *యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనసర్వంమృణ్మయం విజ్ఞాతంస్యాదితిపూర్వవాక్యేపి వికారార్థమయట్ప్రత్యయేన తస్యా ఏవాభిధాతుముచితతయా తస్యాఏవోపాదేయత్వం సిద్ధవత్కృత్యవిజ్ఞాతత్వాభిధానాత్, భవన్మతేచావస్థాయా జ్ఞాతత్వాసంభవా, దనుపపత్తిస్తదవస్థైవ. నచ *సర్వంమృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యత్రమయట్ప్రత్యయార్థవికారస్త్వవస్థావాన్- *వాచారమ్భణంవికారఇత్యత్ర అవస్థావికారశబ్దేనోచ్యతే *మృత్తికేత్యేవసత్య మిత్యభేదప్రతిపాదనాంశే అనుషక్తేనమృణ్మయమితిపదేనపునరవ్యవస్థావాన్వికారః పరామృశ్యతఇతివాచ్యం - అస్యాఉక్తేరహృదయంగమత్వాత్. తస్మాత్ *సర్వంమృణ్మయం *వాచారమ్భణం వికారః *మృత్తికేత్యేవ సత్యమితిస్థలత్రయేప్యైకరూప్యమేవ వక్తవ్యం. తస్మాద్వికారరూపావస్థాయా యుష్మన్మతేజ్ఞాతత్వానభ్యుపగమాదేక విజ్ఞానేనసర్వస్యతదభిన్నస్య వికారస్య జ్ఞాన మనుపపన్నమితిచేత్. ఉచ్యతే- ప్రకృతివికృత్యోః కారకవ్యాపారనైయత్యప్రసఙ్గాద్భేదసత్త్వేపి పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హత్వేనపృథక్సత్తానాస్తీతిసిద్ధం. తతశ్చాభిన్నసత్తాకకారణముపాదానం ప్రకృతిరాత్మేతిపర్యాయాః. తత్రచనైయాయికాస్తదేవస్ఫుటతరవివేకప్రకాశరహితమయుతసిద్ధంకారణంసమవాయికారణమితివ్యవహరన్తి. కార్యభిన్నాభిన్నంకారణముపాదానమితిభేదాభేదవాదినః. భిన్నతయాఽభిన్నతయావాదుర్వచంకారణమితికేచిత్. భిన్నత్వేసత్యభిన్నసత్తాకంకారణమిత్యన్యే. అస్మాకమప్యేతదేవసమ్మతం. ఘటశరావాదిరూపావస్థైవవికారః- *ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూపవికారాపన్నంనానానామధేయమపిమృత్తికాసంస్థానవిశేషత్వాన్మృద్ద్రవ్యమేవేత్థమవస్థితమితివేదార్థసంగ్రహేఅవస్థాయాఏవవికారత్వకథనాత్. తస్యచమృదశ్చదణ్డఘటయోరివపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాత్తదపృథక్సిద్ధత్వేనఘటాపృథక్సిద్ధకారణత్వరూపస్యోపాదానత్వస్యమృదిసత్త్వాత్ మృదోఘటశరావాదిప్రతిప్రకృతిత్వమాత్మత్వంచ. తతశ్చతస్యాంమృదిజ్ఞాతాయాంఘటశరావాదిలక్షణతదవస్థారూపవికృతీనాంపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యనర్హాణాంమృత్సత్తయాసత్తావత్త్వవత్ మృజ్జ్ఞాతతయైవజ్ఞాతతాశ్రయత్వాత్ సర్వమిదంవిజ్ఞాతమితిశక్యతేవక్తుం. ఏవంబ్రహ్మణోపిచేతనాచేతనసమస్తప్రపఞ్చంప్రత్యపృథక్సిద్ధకారణత్వేనసర్వప్రకృతిత్వేనసర్వాత్మతయా సర్వస్యతతోభిన్నత్వేనదర్శనాయోగ్యతయాజ్ఞాతత్వంసిద్ధం. ననుభాష్యే *కేవలభేదవాదినాంచాత్యన్తభిన్నయోః కేనాపిప్రకారేణైక్యాసమ్భవాదేవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశానసంభవన్తీతిసర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్స్యాదితి కేవలభేదస్య ప్రతిక్షిప్తత్వాత్, *ఏకత్వేసతినానాత్వంనానాత్వేసతిచైకతా।అచిన్త్యం బ్రహ్మణోరూపంకస్తద్వేదితుమర్హతీతిస్మృతివశాజ్జగద్బ్రహ్మణోఃభిన్నాభిన్నత్వమేవభగవతోభాష్యకారస్యాభిమతం- తతశ్చకార్యాభిన్నంకారణముపాదానమిత్యేవాస్తు. ఏవంచసతిసర్వస్యాపితదభిన్నత్వాత్ సర్వవిజ్ఞానమప్యుపపద్యతే. *హరేర్నకించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *ఏకస్సమస్తంయదిహాస్తికించిత్ *తదచ్యుతోనాస్తిపరంతతోన్యత్ *ఏకంసదైకంపరమఃపరేశః సవాసుదేవోనయతోన్యదస్తీత్యాదినిషేధాశ్చ కేవలభేదాశ్రయనిషేధకతయోపపద్యన్తే. కేవలభేదపక్షేశరీరభూతస్య జగతఆత్మభిన్నత్వాద్భిన్ననిషేధోనోపపద్యతే. అతఃకార్యాభిన్నంకారణమేవోపాదానమస్త్వితిచేన్న - *భేదాభేదవాదేతు బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తాజీవగతాదోషా బ్రహ్మణ్యేవప్రాదుష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణాత్మక బ్రహ్మాత్మభావోపదేశాహివిరోధాదేవపరిత్యక్తాస్స్యురితితత్రైవభేదాభేదపక్షస్యభాష్యేదూషితత్వాత్, *బ్రహ్మజ్ఞానపక్షాదపిపాపీయానయంభేదాభేదపక్షఇతివేదార్థసంగ్రహేఽతినిన్దితత్వాత్, భేదాభేదవాదోనభాష్యకారాభిమతః. కథంతర్హి *కేవలభేదవాదినాంచాత్యన్తభిన్నయోరితిభాష్యముపపద్యతాం-శరీరాత్మభావోప్యత్యన్తభేదఏవ. ప్రకారప్రకారిభావోహిభేదరూపః - నియమేనప్రకారప్రకారిభావలక్షణశ్శరీరశరీరిభావోనియమేనభేదరూపఇతిశరీరాత్మభావేకేవలభేదఏవదృఢీకృతోభవతి. అతఏవహి *ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయత ఇతిశరీరాత్మభావఏవభేదత్వేనవర్ణితఇతిచేత్. ఉచ్యతే - అత్యన్తభిన్నయోరిత్యాదిభాష్యస్యాయంభావః- లోకేహ్యైక్యవ్యవహారేస్వరూపైక్యంతన్త్రం - తదభావేదేశాదిలక్షణప్రకారైక్యం - యథాసాయంగోష్ఠేసర్వాగావఏకీభవన్తి- రాజానఏకీభూతాః- ఏకోవ్రీహిరిత్యాదౌదేశబుద్ధిజాత్యాద్యభేదతః. ఇహతుజగద్బ్రహ్మణోస్స్వరూపతోభిన్నయోః కేనచిదాకారేణాభేదోవక్తవ్యః- సకఇతివిచారేఅపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వమితిసహప్రకృతోభ్యస్తాపృథక్సిద్ధ్యైక్యమేవభాష్యకృదభిమతమితిప్రతీయతే. సిద్ధిర్నామస్థితిః ప్రతిపత్తిశ్చ- పృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యయోగ్యఇతిభాష్యాదిగ్రన్థేషుబహుశోవ్యవహారదర్శనాత్. స్థితిప్రతిపత్త్యోరైక్యంఅవయవావయవిజాతివ్యక్తిగుణగుణిస్థలేషుపృథక్స్థితిప్రతిపత్త్యోరభావాదవసేయతే. ననుఘటోభూతలేవర్తతే- నీలాదిగుణాస్తుఘటే - తథాగన్ధరసశబ్దానాంద్రవ్యప్రతిపత్తిమన్తరేణాపిపృథక్ప్రతిపత్తిర్దృష్టా - అతఃకథంస్థితిప్రతిపత్త్యైక్యముపపద్యతాం. నచ *తావేవాయుతసిద్ధౌవిజ్ఞాతవ్యౌ - యయోర్ద్వయోరనశ్యదేకమపరాశ్రితమేవావతిష్ఠతఇతితార్కికోక్తమయుతసిద్ధత్వమేవఅపృథక్సిద్ధత్వమితివాచ్యం - తథాహిసతినియతాశ్రయాశ్రయిభావలక్షణాయుతసిద్ధత్వస్యభేదైకసాధకత్వేనప్రకారైక్యాసాధకత్వాదితిచేన్న - *పృథక్ప్రతిపత్తికార్యాణామేవపృథగుత్పత్త్యాదికమపేక్షితమిత్యాది శ్రుతప్రకాశికాగ్రన్థపర్యాలోచనాయాంయస్యోత్పత్తివినాశాపక్షయసత్తాదికమాశ్రయోత్పత్త్యాదినైవవ్యవహ్రియతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితిఫలతి. తతశ్చయదుత్పత్త్యాఉత్పద్యతఇతివ్యవహ్రియతే- యత్సత్తయాసదితివ్యవహ్రియతే- నతుసత్తాన్తరమపేక్షతే- తత్తదపృథక్సిద్ధమితి. తతశ్చవికృతేః ప్రకృతిసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాదభిన్నసత్తాకకారణత్వముపాదానత్వం. తదేవచాత్మత్వం. ఇదం *తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మేతివదతోభగవతోభాష్యకారస్యాప్యభిమతం. నహ్యత్రాత్మత్వమన్తఃప్రవిశ్యనియన్తృత్వరూపం- తాదృశాత్మత్వస్యోపాదానత్వాప్రయోజ్యత్వాత్. నహ్యుపాదానత్వనియన్తృత్వాభ్యాంనిర్వాహ్యమాత్మత్వంనియన్తృత్వరూపంసంభవతి. అస్మదుక్తమాత్మత్వంతూభయనిర్వాహ్యంభవతి. కథం. ఉచ్యతే- తజ్జత్వాదినాఅచేతనాంశేఉపాదానత్వలక్షణాత్మత్వంఫలతి. తన్నియామ్యత్వాదిత్యనేనజీవరూపేణనియన్తృత్వంవివక్షితం.

తస్మై స హోవాచ। ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చ॥ ౪

జీవాపృథక్సిద్ధమితియావత్. తతశ్చ చేతనవర్గేపి అపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణముపాదానత్వముక్తం భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తచేతనాచేతనవర్గం ప్రతి బ్రహ్మణోఽపృథక్సిద్ధకారణత్వలక్షణాభిన్నసత్తాకకారణత్వరూపోపాదానత్వప్రకృతిత్వాపరపర్యాయాత్మత్వస్య సత్త్వాదాత్మభూతే తస్మిన్ జ్ఞా ఇతరత్సర్వం జ్ఞాతమేవ- ఇతరస్య పృథక్ప్రతిపత్తియోగ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్, తస్య తత్తయా సదితి వ్యవహారవత్ తజ్జ్ఞాతతయా జ్ఞాతమితి వ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్,. నచ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాఽభావే మృషావాదివన్మిథ్యాత్వం స్యాదితి వాచ్యం- యథా గుణగతజాత్యనభ్యుపగన్తృమతే రూపాదౌ సద్బుద్ధేర్ద్రవ్యగతసత్తావిషయత్వేపి న రూపాదిమిథ్యాత్వం, యథా వా ద్రవ్యగతగుణాదిషు ద్విత్వైకత్వాదిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేర్ద్రవ్యగతసఙ్ఖ్యానిర్వాహత్వేపి రూపాదిగతసఙ్ఖ్యాప్రతీతేర్న భ్రాన్తిత్వం, యథా వా సిద్ధాన్తే ఘటత్వాద్యవస్థాయా మృద్ద్రవ్యాపేక్షయా ఉత్పత్తిస్థితిసత్తానాం పార్థక్యాభావే న తత్ర ఉత్పత్తిస్థితిసత్తాప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం,- ఏవం ప్రపఞ్చగతసత్తాప్రతీతేర్బ్రహ్మసత్తానిర్వాహ్యత్వేపి న తత్సత్తాప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వం- న వా ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం. అత ఏవ *నైకస్మిన్నసమ్భవాదితి సూత్రే *కాలస్య పదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వనాస్తిత్వాపవాదేన వక్తవ్యాః- కాలోఽస్తీతి వ్యవహారో జాత్యాద్యస్తిత్వవ్యవహారతుల్య ఇతి స్పష్టం భాషితం. అతో బ్రహ్మసత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వేపి ప్రపఞ్చస్య న మిథ్యాత్వం నన్వపృథక్సిద్ధకారణత్వముపాదానత్వం- తదేవాత్మత్వం చేత్- భగవద్విగ్రహగోపురప్రాకారనిత్యసూరిప్రభృతినిత్యవిభూతిం ప్రత్యాత్మత్వం న స్యాత్- కారణత్వాభావేన ఉపాదానత్వాభావాత్. నను *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాదితి సూత్రే వియదాదేర్బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యనభ్యుపగమే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాద్వియదాద్యుత్పత్త్యభ్యుపగమవత్ నిత్యవిభూతేరప్యుపాదేయత్వమభ్యుపగన్తవ్యం- ఇతరథా సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాత్. నచ నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వగ్రాహకప్రమాణానుసారాత్ *యేనాశ్రుతం శ్రుతం *సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీత్యాదావశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సఙ్కోచః క్రియతామితి వాచ్యం- *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతం- ఆకాశం నిత్యం- నిరవయవద్రవ్యత్వాదిత్యాదిప్రమాణబలేన అశ్రుతాదిశబ్దానామాకాశవ్యతిరిక్తపరత్వమేవ స్యాదిత్యాకాశప్రతిబన్ద్యా దుర్మోచత్వమేవ స్యాదితి చేన్న- నిత్యవిభూతేర్నిత్యత్వానభ్యుపగమే బహుప్రమాణసంక్షోభప్రసఙ్గాదశ్రుతాదిశబ్దానాం నిత్యవిభూతివ్యతిరిక్తపరతయా సంకోచాభ్యుపగమేపి వియన్నిత్యత్వప్రతిపాదకప్రమాణస్యాపేక్షికనిత్యత్వపరతయాప్యుపపన్నస్య ప్రతిపిపాదయిషితసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసంకోచకత్వాయోగాత్. నను *రూపం వాలీన్ద్రియమన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశాదితి యథా జ్ఞానాదయః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః- తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యుక్తత్వాత్, *యదాత్మకో భగవాంస్తదాత్మికా భగవతో వ్యక్తిరితి శ్రుతేర్భగవద్విగ్రహాదికం సర్వం ఆత్మస్వరూపాదవ్యతిరిక్తమిత్యేవాభ్యుపగమ్యతాం- ఏవం చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా వినష్టేతి భావః. నచ వాపీకూపారామాదీనాం కథం బ్రహ్మరూపత్వమితి వాచ్యం- వాపీకూపోద్యానాదిప్రతిపాదకవాక్యానాం తత్క్రీడాజనితసుఖానాం బ్రహ్మసుఖామ్బునిధిలవకణికాయమానత్వమిత్యత్ర తాత్పర్యాత్, *యచ్చాన్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి వాక్యస్య బ్రహ్మణస్సర్వవిధభోగ్యత్వమస్తీత్యత్ర తాత్పర్యమితి దహరాధికరణభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్థితత్వాదితి చేన్న- అప్సరా[illegible]మూర్ధన్యవిరజానదీముఖ్యాగన్తవ్యేఽప్రాకృతలోకే *తద్వైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థస్సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణ ఇత్యాదివాక్యప్రతిపన్నానాం సరోఽశ్వత్థాదీనాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వస్య వక్తుమశక్యత్వాత్, *ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ। క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర్వభూతేషు సంస్థితే ఇతి అమూర్తశబ్దితముక్తాత్మస్వరూపస్యాపి శరీరవాచినా రూపశబ్దేన నిర్దేశేన ముక్తాత్మస్వరూపస్య బ్రహ్మరూపతాయా వక్తుమశక్యత్వాత్, *సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా *స తత్ర పర్యేతీత్యాదిశ్రుతిభిర్ముక్తానాం బ్రహ్మణశ్చ భోక్తృభోగ్యతయా ఆధారాధేయభావేన చ భేదప్రతీత్యా నిత్యసూరీణాం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రత్వాసంభవాత్, తాన్ప్రత్యపి చ పరమాత్మన ఆత్మత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, నిత్యసూర్యాదీనాం చ నిత్యతయా తాన్ప్రత్యుపాదానత్వలక్షణాత్మత్వాసంభవాత్, కథం తస్య సర్వాత్మత్వం సిద్ధ్యేదితి చేత్. యది నిత్యపదార్థాన్ ప్రత్యప్యాత్మత్వం పరమాత్మనో వక్తవ్యమితి నిర్బన్ధః- తర్హి తాన్ప్రత్యాత్మత్వముపాదానత్వైకదేశభూతమపృథక్సిద్ధాశ్రయత్వమేవ తత్రాత్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్తు- ఇతరత్రోపాదానత్వలక్షణాత్మత్వం. ఏతద్రూపం చాత్మత్వం తజ్జత్వాదిభిరుపపాద్యమితి నానుపపత్తిః. తతశ్చోపాదానే జ్ఞాతే తదపృథక్సిద్ధముపాదేయమపి జ్ఞాతం భవతీత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నం భవతి. యద్వా- కో భవానితి సౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేపి వస్తుగత్యా భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచితమితి మత్వా తస్యైవ భవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్ ఆదిభరతః *యదా సమస్తదేహేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః *యద్యన్యోఽస్తి పరః కోపీత్యాది ప్రత్యవోచత్, యథా వా- అథర్వశిరసి రుద్రం ప్రతి దేవైః ప్రయుక్తస్య ప్రశ్నస్య కో భవానితి పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ *అహమేకః ప్రథమమాసమితి ప్రతివచనప్రవృత్తిః, - ఏవం సర్వమిదం విజ్ఞాతమితి ప్రశ్నస్య విశేషణమాత్రపరత్వేపి విశేష్యపర్యన్తత్వశిక్షణాయ స్థూలచిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతి సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్య ప్రతివచనసన్దర్భస్య ప్రవృత్తౌ దోషాభావాదితి. ప్రపఞ్చితం చేదమస్మాభిర్బృహదారణ్యకప్రకాశికాయామిత్యలమతిచర్చయా. ౩

శం.--- తస్మై- శౌనకాయాఙ్గిరా ఆహ కిల- ఉవాచ. కిమితి. ఉచ్యతే- ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి- ఏవం హ స్మ- కిల యద్బ్రహ్మవిదః- వేదార్థాభిజ్ఞాః- పరమార్థదర్శినో వదన్తి. కే తే ఇత్యాహ- పరా చ- పరమాత్మవిద్యా. అపరా చ- ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలవిషయా. నను కస్మిన్ విదితే సర్వ

తత్రాపరాఋగ్వేదోయజుర్వేదఃసామవేదోఽథర్వవేదఃశిక్షాకల్పోవ్యాకర
ణంనిరుక్తంఛన్దోజ్యోతిషమితి. అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతే॥ ౫

విజ్ఞాతమితిశౌనకేనపృష్టం - తస్మిన్వక్తవ్యేఽపృష్టమాహఅఙ్గిరాఃద్వేవిద్యేఇత్యాది. నైషదోషః - క్రమాపేక్షత్వాత్ప్రతివచనస్య. అపరాహివిద్యాఽవిద్యా - సానిరాకర్తవ్యా - తద్విషయేహివిదితేనకించిత్తత్త్వంనోవిదితంస్యాదితి. నిరాకృత్యహిపూర్వపక్షంపశ్చాత్సిద్ధాన్తోవక్తవ్యోభవతీతిన్యాయాత్. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.— (తస్మైసహోవాచేతి) స్పష్టోఽర్థః. (ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇతిహస్మయద్బ్రహ్మవిదోవదన్తి) అత్రప్రాప్తుమిత్యధ్యాహారః. యత్ - వస్తుప్రాప్తుంద్వేజ్ఞానే ఉపాదేయేఇతిహవేదాభిజ్ఞాఃపరాశరాదయః * తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానంచకర్మచోక్తంమహామునే। ఆగమోత్థంవివేకాచ్చద్వివిధాజ్ఞానంతథోచ్యతే। శబ్దబ్రహ్మాగమమయంపరంబ్రహ్మవివేకజమితియద్వదన్తి- తజ్జ్ఞానేసర్వంవిజ్ఞాతంభవతీత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యభగవతాభాష్యకృతా * ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇతిహస్మయద్బ్రహ్మవిదోవదన్తిపరాచైవాపరాచేతి బ్రహ్మప్రేప్సునాద్వేవిద్యేవేదితవ్యే - బ్రహ్మవిషయేపరాపరాఖ్యరూపేద్వేజ్ఞానేఉపాదేయేఇత్యర్థఇతిభాషితం. ఏతేన - పరవిద్యాయాబ్రహ్మప్రేప్సూపాయత్వేపి అపరవిద్యాయాస్తథాత్వాప్రతీతేః, ప్రత్యుత *అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతఇతివాక్యపర్యాలోచనాయామపరవిద్యాయాబ్రహ్మప్రేప్సూపాయత్వాభావస్యైవప్రతీతేః, బ్రహ్మప్రేప్సునాద్వేవిద్యేఉపాదేయేఇతిభాష్యంకథమితిశఙ్కాపినిరస్తా- ప్రాప్తుమితిపదాధ్యాహారేణాస్యార్థస్యప్రతీతేః, ఇతరథాయత్పదనైయర్థ్యాత్,. కించ - కస్మిన్నుభగవఇతిసర్వోపాదానేపృష్టేవిద్యాద్వయకథనమామ్రాన్ పృష్టఃకోవిదారానాచష్టఇతిన్యాయమనుసరేత్ - అతోయథోక్తఏవార్థః. ఓదనపాకంపచతీతివత్ ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇతినిర్దేశః. కేతేవిద్యేఇత్యత్రాహ (పరాచైవాపరాచేతి) పరమపరమితిజ్ఞానంద్వివిధమిత్యర్థః. ౪

శం.—తత్రకాఅపరేతి. ఉచ్యతే- (ఋగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వవేదఇతి) ఏతేచత్వారోవేదాః. శిక్షాకల్పోవ్యాకరణంనిరుక్తంఛన్దోజ్యోతిషమిత్యఙ్గానిషట్. ఏషాఽపరావిద్యా, అథేదానీమియంపరావిద్యోచ్యతే-యయాతత్ - వక్ష్యమాణవిశేషణమక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే. అధిపూర్వస్యగమేఃప్రాయశఃప్రాప్త్యర్థత్వాత్. నచపరప్రాప్తేరవగమార్థస్యభేదోస్తి- అవిద్యాయాఅపాయఏవహిపరప్రాప్తిః- నార్థాన్తరం. ననుఋగ్వేదాదిబాహ్యా తర్హిసాకథంపరావిద్యాస్యాన్మోక్షసాధనంచ - * యావేదబాహ్యాస్స్మృతయఇతిహిస్మరన్తి. కుదృష్టిత్వాన్నిష్ఫలత్వాదనాదేయాస్యాత్. ఉపనిషదాంచఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వంస్యాత్. ఋగ్వేదాదిత్వేతుపృథక్కరణమనర్థకంఅథపరేతి. న- వేద్యవిషయవిజ్ఞానస్యవివక్షితత్వాత్. ఉపనిషద్వేద్యాక్షరవిషయంహి విజ్ఞానమిహపరావిద్యేతిప్రాధాన్యేనవివక్షితం- నోపనిషచ్ఛబ్దరాశిః. వేదశబ్దేనతుసర్వత్రశబ్దరాశిర్వివక్షితః. శబ్దరాశ్యధిగమేపియత్నాన్తరమన్తరేణగుర్వధిగమనాదిలక్షణంవైరాగ్యంచనాక్షరాధిగమస్సమ్భవతీతిపృథక్కరణంబ్రహ్మవిద్యాయాః,పరావిద్యేతికథనం, చేతి. ౫

ఆ.— కల్పః - సూత్రగ్రన్థః. అనుష్ఠేయక్రమఃకల్పఇత్యర్థః. అవిద్యాయాఅపగమఏవపరప్రాప్తిరుపచర్యతే. అవిద్యాపగమశ్చబ్రహ్మణగతిరేవేతివ్యాఖ్యాతమస్మాభిః *జ్ఞాతోఽర్థస్తద్జ్ఞప్తిర్వాఅవిద్యానివృత్తిరిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే. అధిగమశబ్దోత్రప్రాప్తిపర్యాయఏవేత్యాహ (నచపరప్రాప్తేరితి) సాఙ్గానాంవేదానామపరవిద్యాత్వేనోపన్యాసాత్తతఃపృథక్కరణాద్వేదబాహ్యతయాబ్రహ్మవిద్యాయాఃపరత్వంనసమ్భవతీత్యాక్షిపతి (నన్వితి) *యావేదబాహ్యాస్స్మృతయోయాశ్చకాశ్చకుదృష్టయః- సర్వాస్తానిష్ఫలాఃప్రేత్యతమోనిష్ఠాహితాఃస్మృతాఇతిస్మృతేఃకుదృష్టిత్వాదనుపాదేయాస్యాదిత్యర్థః. విద్యాయావేదబాహ్యత్వేతదర్థానాముపనిషదామపిఋగ్వేదాదిబాహ్యత్వంప్రసజ్యేతేత్యర్థః. వేదబాహ్యత్వేనపృథక్కరణంనసమ్భవతి- కింతువైదికస్యాపిజ్ఞానస్యవస్తువిషయస్యశబ్దరాశ్యతిరేకాభిప్రాయేణేత్యాహ (నవేద్యవిషయేతి) * వైరాగ్యంచేత్యత్రయత్నాన్తరమితిశేషోద్రష్టవ్యః. ౫

రం.— అత్రసూచీకటాహన్యాయేనాపరజ్ఞానస్వరూపమాహ (తత్రాపరాఋగ్వేదోయజుర్వేదఇత్యాదినా) షడఙ్గోపేతసశిరస్కసోపబృంహణ వేదశ్రవణజన్యంపరోక్షజ్ఞానమిత్యర్థః. అపరవిద్యాముక్త్వాపరవిద్యామాహ (అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతేఇతి) అత్రతచ్ఛబ్దః *ఇతిహస్మయద్బ్రహ్మవిదఇతియచ్ఛబ్దప్రతినిర్దేశకః. యేనజ్ఞానేన *ఇతిహస్మయద్బ్రహ్మవిదఇతివాక్యప్రస్తుతయానిర్దిష్టంతదక్షరమధిగమ్యతే- ఆధిక్యేనగమ్యతే. అపరోక్షీక్రియతఇత్యర్థః. వివేకాదిసాధనసప్తకజన్యంశ్రవణజన్యపరోక్షజ్ఞానానన్తరభావిదర్శన సమానాకారజ్ఞానంపరజ్ఞానమిత్యర్థః. ఏతేన- అధిగమ్యతఇత్యస్యజ్ఞాయతఇతివాప్రాప్యతఇతివాఽర్థస్యఆశ్రయణీయతయాపరవిద్యాయాఏవబ్రహ్మవిషయత్వబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వయోస్సిద్ధ్యా అపరవిద్యాయాబ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వయోరభావేనఅపరవిద్యాయాఅపి బ్రహ్మవిషయత్వతత్ప్రాప్తిహేతుత్వప్రతిపాదకభాష్యాసఙ్గతిః. కించ - పరవిద్యాయాఅపరోక్షజ్ఞానరూపత్వేప్రమాణానుపలమ్భాదపరోక్షత్వప్రతిపాదకభాష్యస్యాప్యసఙ్గతిరితిదూషణంపరాస్తం - అధిగమ్యతఇత్యస్యఅపరోక్షీక్రియతఇత్యర్థకత్వాత్. నన్వేతదుపబృంహణే శ్రీవిష్ణుపురాణే * ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇతిచాథర్వణీశ్రుతిః। పరయాత్వక్షరప్రాప్తిః ఋగ్వేదాదిమయాపరేతి అధిగమ్యతఇత్యస్యప్రాప్త్యర్థకతయా ఉపబృంహితత్వాత్కథమిదముచ్యతఇతిచేత్. యద్యుపబృంహణానుసారేణప్రాప్త్యర్థకతయా వ్యాఖ్యాతవ్యమితినిర్బన్ధః- తర్హి *ఇతిహస్మయద్బ్రహ్మవిదోవదన్తీతిపూర్వవాక్యపరాప

యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రోత్రంతదపాణిపాదం।
నిత్యంవిభుంసర్వగతంసుసూక్ష్మంతదవ్యయంయద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీరాః॥ ౬

రవిద్యయోర్ద్వయోరపి బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వస్యకథితత్వేనయయా తదక్షరమధిగమ్యతఇత్యస్య అపరవిద్యావ్యావర్తకత్వాభావప్రసఙ్గేన తద్వ్యావర్తకత్వార్థంసాక్షాదితిపదమధ్యాహృత్యయయా సాక్షాదక్షరమధిగమ్యతే- ప్రాప్యతే - సాపరవిద్యేత్యస్తు. అపరోక్షత్వంత్వర్థాల్లభ్యతే- శ్రుత్య రే * నిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే * తస్మిన్దృష్టేపరావరఇత్యాదిశ్రవణాదితిద్రష్టవ్యం. నను * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహీతిసూత్రే * తేషామేవైతాంబ్రహ్మవిద్యాం వదేతేత్యుపసంహారగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాం - వేదవిద్యామిత్యుపనిషత్పరతయాభాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతత్వాత్, * యేనాక్షరం పురుషంవేదసత్యం ప్రోవాచతాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి ద్వితీయఖణ్డగతబ్రహ్మవిద్యాశబ్దస్యాపి తత్పరత్వౌచిత్యా, దుపక్రమేచ * బ్రహ్మవిద్యాంసర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయజ్యేష్ఠపుత్రాయప్రాహేత్యుక్తికర్మతయాశ్రూయమాణాయా బ్రహ్మవిద్యాయాఉపనిషద్గ్రన్థరూపత్వస్యైవౌచిత్యాత్, * తత్రాపరాఋగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదఇత్యత్రఋగ్వేదాదిశబ్దానాంతజ్జన్యజ్ఞానలక్షణాయాఅయుక్తత్వేనవిద్యాశబ్దస్యైవగ్రన్థపరత్వాశ్రయణస్యయుక్తత్వా, త్పరవిద్యాశబ్దేనాపిసాక్షాద్బ్రహ్మప్రాపకోపనిషద్భాగవివక్షాతుముచితః- తతశ్చపరోక్షాపరోక్షరూపజ్ఞానపరత్వే - నయుక్తింపశ్యామఇతిచేత్. అత్రోచ్యతే- యదిపరవిద్యాశబ్దేనఉపనిషద్గ్రన్థసన్దర్భవిశేషః ప్రతిపాద్యః, ఋగ్వేదాదిశబ్దేనముఖ్యయావృత్త్యాఋగ్వేదాదయఏవప్రతిపాద్యాః,- తర్హిబ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషదామృగ్వేదాదిబహిర్భావప్రసఙ్గేన *యావేదబాహ్యాఃస్మృతయఇత్యుక్తరీత్యాఅసదర్థత్వమేవస్యాత్, ఋగ్వేదాదిశబ్దానాంముఖ్యార్థమాశ్రితవద్భిరపిపరైరుపనిషదాంవేదబాహ్యత్వప్రసఙ్గాత్ పరవిద్యాశబ్దోజ్ఞానవాచీతివ్యాఖ్యాతం. ఇయాంస్తువిశేషః - పరమతే *ద్వేవిద్యేవేదితవ్యేఇత్యత్రసకృత్ప్రయుక్తవిద్యాశబ్దోఽసత్యపిసాధారణేప్రవృత్తినిమిత్తేఋగ్వేదాదిగ్రన్థసన్దర్భలక్షణాపరవిద్యాం, బ్రహ్మజ్ఞానలక్షణాంపరవిద్యాం, చవక్తీతిదోషోస్తి - అస్మన్మతేసనాస్తి. కించ- పరవ్యాఖ్యానేఋగ్వేదాదివేద్యవిలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణః * వేదైశ్చసర్వైరహమేవవేద్యఇతిస్మృతిఃపీడ్యేత. అతో ఋగ్వేదాదిజన్యజ్ఞానంబ్రహ్మవిషయకమేవేత్యేవయుక్తం. అతఃపరాపరజ్ఞానశబ్దితాపరోక్షపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వం బ్రహ్మణఏవేతిభాష్యకారీయారీతిరేవసాధీయసీ. ౫

శం.—— యథావిధివిషయే కర్త్రాద్యనేకకారకోపసంహారద్వారేణ వాక్యార్థజ్ఞానకాలాదన్యత్రానుష్ఠేయోర్థోఽస్త్యగ్నిహోత్రాదిలక్షణః-నతథేహపరవిద్యావిషయే. వాక్యార్థజ్ఞానసమకాలఏవతుపర్యవసితోభవతి-కేవలశబ్దప్రకాశితార్థజ్ఞానమాత్రనిష్ఠావ్యతిరిక్తాభావాత్. తస్మాదిహపరాంవిద్యాంసవిశేషణేనాక్షరేణవిశినష్టి (యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా) వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసంహృత్యసిద్ధవత్పరామృశ్యతే (యత్తదితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం- సర్వేషాంబుద్ధీన్ద్రియాణామగమ్యమిత్యేతత్, దృశేర్బహిః ప్రవృత్తస్యపఞ్చేన్ద్రియద్వారకత్వాత్. అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియావిషయమిత్యేతత్. అగోత్రం- గోత్రం- అన్వయః- మూలమిత్యనర్థాన్తరం. అగోత్రం- అనన్వయమిత్యర్థః. నహితస్యమూలమస్తి- యేనాన్వితంస్యాత్. వర్ణ్యన్తఇతివర్ణాః - ద్రవ్యధర్మాఃస్థూలత్వాదయః, శుక్లత్వాదయోవా. అవిద్యమానావర్ణాయస్య - తదవర్ణమక్షరం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం - చక్షుశ్చశ్రోత్రంచ- నామరూపవిషయేకరణేసర్వజన్తూనాం. తేఽవిద్యమానేయస్య- తదచక్షుశ్శ్రోత్రం. *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిచేతనావత్త్వవిశేషణాత్ప్రాప్తంసంసారిణామివచక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిఃకరణైరర్థసాధకత్వం- తదిహాచక్షుశ్శ్రోత్రమితివార్యతే. * పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణఇత్యాదిదర్శనాత్. కించ- తదపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితమిత్యేతత్. యతఏవమగ్రాహ్యమగ్రాహకంచ- అతోనిత్యం- అవినాశి. విభుం- వివిధం- బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తప్రాణిభేదైర్భవతీతివిభుం. సర్వగతం-వ్యాపకమాకాశవత్. సుసూక్ష్మం- శబ్దాదిస్థూలత్వకారణరహితత్వాత్. శబ్దాదయోహ్యాకాశవాయ్వాదీనాముత్తరోత్తరంస్థూలత్వకారణాని - తదభావాత్సుసూక్ష్మం. కించ - తదవ్యయం - ఉక్తధర్మత్వాదేవనవ్యేతీత్యవ్యయం. నహ్యనఙ్గస్యస్వాఙ్గాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిశరీరస్యేవ. నాపికోశాపచయలక్షణోవ్యయస్సమ్భవతిరాజ్ఞఇవ. నాపిగుణద్వారకోవ్యయస్సమ్భవతి - అగుణత్వాత్సర్వాత్మకత్వాచ్చ. యదేవంలక్షణంభూతయోనిం- భూతానాం కారణంపృథివీవస్థావరజఙ్గమానాం. పరి- సర్వతఆత్మభూతంసర్వస్య, అక్షరంపశ్యన్తిధీరాః- ధీమన్తః- వివేకినః. ఈదృశమక్షరంయయావిద్యయాఽధిగమ్యతే- సాపరావిద్యేతిసముదాయార్థః. ౬

ఆ.—— కర్మజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాభిప్రాయేణచ పృథక్కరణమిత్యాహ (యథావిధివిషయఇతి). అప్రాప్తప్రతిషేధప్రసఙ్గాన్నప్రధానపరత్వమపిశఙ్కనీయమితిమత్వాహ (యస్సర్వజ్ఞ ఇతి) (అగుణత్వాదితి) ఉపసర్జనరహితత్వాదిత్యర్థః. (సర్వాత్మకత్వాచ్చేతి) హేయస్యాతిరిక్తస్యాభావాచ్చేత్యర్థః. ౬

రం.—— (యత్తదద్రేశ్యమితి) అద్రేశ్యం- అదృశ్యం. జ్ఞానేన్ద్రియావిషయం. అగ్రాహ్యం- పాణ్యాదికార్యహానోపాదానాద్యవిషయం. అగోత్రం- కులరహితం. అవర్ణం- అపేతబ్రహ్మక్షత్రాదికం. అచక్షుశ్శ్రోత్రం- జ్ఞానేన్ద్రియరహితం. తత్- ప్రసిద్ధం. అపాణిపాదం- కర్మేన్ద్రియరహితం. నిత్యం- కాలాపరిచ్ఛిన్నం. విభుం- దేశాపరిచ్ఛిన్నం. సర్వగతం- సర్వత్రాన్తః ప్రవిశ్యావస్థితం. తత్రహేతుమాహ (సుసూక్ష్మమితి) ఉక్తవిశేషణవిశిష్టంయత్ - తదవ్యయం * పరాయయాతదక్షరమిత్యత్ర అక్షరశబ్దనిర్దిష్టమిత్యర్థః. (యద్భూతయోనింపరిపశ్యన్తిధీరాః) ధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃయత్సర్వభూతోపాదానతయాపశ్యన్తీత్యర్థః. *యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచేతివాక్యశేషాదవగమ్యతఇతి ప్రకృత్యధికరణేభాషితం. ౬

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్।
వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౬
యథోర్ణనాభిఃసృజతేగృహ్ణతేచయథాపృథివ్యామోషధయఃసమ్భవన్తి।
యథాసతఃపురుషాత్ కేశలోమానితథాక్షరాత్ సమ్భవతీహవిశ్వమ్॥ ౭
తపసాచీయతేబ్రహ్మతతోఽన్నమభిజాయతే।అన్నాత్ప్రాణోమనఃసత్యంలోకాఃకర్మసుచామృతమ్॥౮

రం.— నను భూతయోనిశబ్దనిర్దిష్టంసర్వోపాదానత్వం బ్రహ్మణో నసంభవతి-ఘటాదిషు మృదాదేరేవోపాదానత్వదర్శనేన బ్రహ్మణఉపాదానత్వాసంభవాదిత్యాశఙ్కాయాం మృదాదిష్వపి బ్రహ్మణఏవాత్మతయావ్యాప్తత్వాన్మృదాదిరూపస్య బ్రహ్మణఉపాదానత్వేనానుపపత్తిరిత్యభిప్రాయేణాహ (యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిదితి) అత్రపరశబ్దఉత్కృష్టవచనః. అపరశబ్దోఽన్యవచనః. యస్మాదన్యదుత్కృష్టంనాస్తీత్యర్థః. నాత్రపరాపరయోర్ద్వయోరపినిషేధః- తథాసతినఞస్సకృచ్ఛ్రుతస్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. (యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిదితి) అణోరణీయాన్మహతోమహీయానితిభావః. *అణీయస్త్వం - సూక్ష్మత్వం. వ్యాపిత్వమితియావత్. జ్యాయస్త్వం- సర్వేశ్వరత్వం. సర్వవ్యాపిత్వాత్సర్వేశ్వరత్వాదస్యైవఏతద్వ్యతిరిక్తస్యకస్యాప్యణీయస్త్వంజ్యాయస్త్వంచనాస్తీత్యర్థఇతివేదార్థసఙ్గ్రహేవ్యాఖ్యాతం. కశ్చిదితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకః) నన్తవ్యాభావాద్వృక్షవదప్రణతస్వభావస్సన్ జగత్ప్రధానభూతఃపరమపదేఆస్తఇత్యర్థః. (తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వం) నియమనార్థమన్తఃప్రవిష్టేన సర్వమిదంవ్యాప్తమిత్యర్థః. అతశ్చమృదాదిశరీరకస్య బ్రహ్మణఃఘటాదావప్యుపాదానత్వసంభవాద్భూతయోనిత్వంనానుపపన్నమితిభావః. అయంమన్త్రఃకేషుచిత్కోశేషునదృష్టః-కైశ్చిదవ్యాకృతః. తథాపివ్యాసార్యైః *అక్షరపురుషస్యయస్మాత్పరంనాపరమస్తీతిసమాభ్యధికనిషేధశ్చోపక్రమావగతఇత్యభిహితత్వాన్నప్రక్షేపశఙ్కార్హఇతిద్రష్టవ్యం. ౬

* * *

శం.— భూతయోన్యక్షరమిత్యుక్తం- తత్కథంభూతయోనిత్వమితి. ఉచ్యతేప్రసిద్ధదృష్టాన్తైః- యథాలోకేప్రసిద్ధఊర్ణనాభిః - లూతాకీటః కించిత్కారణాన్తరమనపేక్ష్యస్వయమేవసృజతే- స్వశరీరావ్యతిరిక్తాన్ తన్తూన్ బహిః ప్రసారయతి, పునస్తానేవగృహ్ణతేచ - గృహ్ణాతి- స్వాత్మభావమేవాపాదయతి,. యథాచపృథివ్యామోషధయః- వ్రీహ్యాదిస్థావరాన్తాఃస్వాత్మావ్యతిరిక్తాఏవప్రభవన్తి. యథాసతః- విద్యమానాత్- జీవతః పురుషాత్కేశలోమాని- కేశాశ్చలోమానిచసమ్భవన్తివిలక్షణాని. యథైతేదృష్టాన్తాః-తథావిలక్షణంసలక్షణంచనిమిత్తాన్తరానపేక్షాద్యథోక్తలక్షణాదక్షరాత్సమ్భవతి- సముత్పద్యతే. ఇహ- సంసారమణ్డలే. విశ్వం- సమస్తంజగత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానన్తుసుఖార్థప్రబోధనార్థం. ౭

ఆ.— బ్రహ్మనకారణం- సహాయశూన్యత్వాత్ - కులాలమాత్రవదిత్యస్యానైకాన్తికత్వముక్తమూర్ణనాభిదృష్టాన్తేన. బ్రహ్మజగతోనోపాదానం- తదభిన్నత్వాత్స్వరూపస్యైవేత్యనుమానాన్తరస్యానైకాన్తికత్వమాహ (యథాచపృథివ్యామితి) జగన్నబ్రహ్మోపాదానం - తద్విలక్షణత్వాత్- యద్యద్విలక్షణం- తత్తదుపాదానకంనభవతి-యథాఘటోనతన్తూపాదానకఇత్యస్యవ్యభిచారమాహ (యథాసతఇతి) ఏకస్మిన్నపిదృష్టాన్తేఽనుమానానామనైకాన్తికత్వంయోజయితుంశక్యమితిశఙ్కామానంప్రత్యాహ (అనేకదృష్టాన్తేతి) ౭

రం.— నను లోకేఉపాదానస్యస్వభిన్ననిమిత్తకారణసాపేక్షత్వదర్శనాదేకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానమనుపపన్నం. కించ- ఏకస్య బ్రహ్మణఃపరస్పరవిలక్షణానన్తప్రపఞ్చోపాదానత్వమపినసంభవతి. కించ-ఘటాద్యుత్పత్తౌఉపాదానభూతమృత్పిణ్డాదిషుపూర్వావస్థోపమర్దోదృశ్యతే, ప్రాకారోపాదానభూతాస్విష్టకాసుచతురశ్రత్వాదిలక్షణపూర్వాకారతిరోధానందృశ్యతే,- అక్షరశబ్దితస్యనిర్వికారస్యబ్రహ్మణఃపూర్వాకారోపమర్దతిరోధానయోరసమ్భవేనఉపాదానత్వంనసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథోర్ణనాభిస్సృజతేగృహ్ణతేచేతి) * యథోర్ణనాభిర్హృదయాదూర్ణాంసంతత్యవక్త్రతః । తయావిహృత్యభూయస్తాంగ్రసత్యేవంజనార్దనఇత్యుక్తరీత్యాయథాలూతాఖ్యకీటవిశేషస్స్వస్మాన్నిస్సృతతన్తునిస్సారణతత్ప్రవేశనయోర్నిరపేక్షకర్తృత్వం, (యథాపృథివ్యామోషధయస్సంభవన్తీతి) యథాఏకస్యాఏవపృథివ్యాఃపూర్వావస్థోపమర్దతిరోధానాభావేపివిలక్షణానన్తౌషధ్యుపాదానత్వం, (యథాసతఃపురుషాత్కేశలోమానీతి) యథాజీవతఃపురుషస్యాచేతనకేశలోమాద్యుపాదానత్వం, (తథాక్షరాత్సమ్భవతీహవిశ్వం) ఏవమేవనిమిత్తాన్తరనిరపేక్షాత్ ఉపాదేయవిలక్షణాన్నిర్వికారాత్పరమాత్మనఃపరస్పరవిలక్షణంచేతనాచేతనాత్మకంనిఖిలంజగత్సమ్భవతీత్యర్థః. ౭

* * *

శం.— యద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యమానంవిశ్వం - తదనేన క్రమేణోత్పద్యతే - నయుగపద్బదరముష్టిప్రక్షేపవదితి- క్రమనియమ వివక్షార్థోయంమన్త్రఆరభ్యతే - తపసా- జ్ఞానేన, ఉత్పత్తివిధిజ్ఞతయా- భూతయోన్యక్షరం బ్రహ్మచీయతే - ఉపచీయతే. ఉత్పిపాదయిషదిదంజగదఙ్కురమివ బీజముచ్ఛూనతాంగచ్ఛతి - పుత్రమివపితాహర్షేణ. ఏవంసర్వజ్ఞతయా- సృష్టిస్థితిసంహారశక్తివిజ్ఞానవత్తయోపచితాత్తతో బ్రహ్మణోఽన్నం- అద్యతే- భుజ్యతఇత్యన్నం. అవ్యాకృతం - సాధారణంసంసారిణాం- వ్యాచికీర్షితావస్థారూపేణాభిజాయతే - ఉత్పద్యతే. తతశ్చావ్యాకృతాద్వ్యాచికీర్షితావస్థాతోఽన్నాత్ప్రాణః - హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మణోజ్ఞానక్రియాశక్త్యధిష్ఠితోజగత్సాధారణోఽవిద్యాకామకర్మభూతసముదాయబీజాఙ్కురోజగదాత్మా- అభిజాయతఇత్యనుషఙ్గః. తస్మాచ్చప్రాణాన్మనః- మనఆఖ్యంసఙ్కల్పవికల్పసంశయనిర్ణయాద్యాత్మకమభిజాయతే. త

యస్సర్వజ్ఞఃసర్వవిద్యస్యజ్ఞానమయంతపః।తస్మాదేతద్బ్రహ్మనామరూపమన్నంచజాయతే॥ ... ౯

ఇతిప్రథమముణ్డకే - ప్రథమఃఖణ్డః.

తోఽపిసఙ్కల్పాద్యాత్మకాన్మనసస్సత్యం- సత్యాఖ్యమాకాశాదిభూతపఞ్చకమభిజాయతే. తస్మాత్సత్యాఖ్యాద్భూతపఞ్చకాదణ్డక్రమేణసప్తలోకా భూరాదయః. తేషుమనుష్యాదిప్రాణివర్ణాశ్రమక్రమేణకర్మాణి. కర్మసుచనిమిత్తభూతేష్వమృతం- కర్మజంఫలం. యావత్కర్మాణికల్పకోటిశతైరపి నవినశ్యన్తి- తావత్ఫలంనవినశ్యతీత్యమృతం. ౮

ఆ.—— ఈశ్వరత్వోపాధిభూతంమాయాతత్త్వం మహాభూతాదిరూపేణసర్వజీవైరుపలభ్యతఇతిసాధారణ్యేపికథంజాయతే- అనాదిసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాచికీర్షితేతి) కర్మాపూర్వసమవాయిభూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమితికేచిత్. తన్న - తస్యప్రతిజీవంభిన్నత్వాదీశ్వరత్వోపాధిత్వాసమ్భవాత్, సామాన్యరూపేణసమ్భవేపిపృథివ్యాదిసామాన్యానాంబహుత్వాత్ ప్రకృతావేకత్వశ్రుతివ్యాకోపాపాతాత్,. జాడ్యమహామాయారూపేణైవసమ్భవేపినకర్మాపూర్వసమవాయిత్వం- తస్యాకారకత్వాత్, ద్రవ్యాదీనామేవకారకత్వాభిధానాత్, కారకావయవేష్వేవక్రియాసమవాయాభ్యుపగమాత్,. కిఞ్చ- నకార్యస్యస్వకారణప్రకృతిత్వందృష్టమితిభూతసూక్ష్మస్యపఞ్చీకృతభూతపఞ్చకప్రకృతిత్వంనస్యాత్. తస్మాన్మహాభూతసర్గాదిసంస్కారాస్పదంగుణత్రయసామ్యంమాయాతత్త్వమవ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యమిహాభ్యుపగన్తవ్యం. పూర్వస్మిన్కల్పే హిరణ్యగర్భత్వప్రాప్తినిమిత్తం ప్రకృష్టంజ్ఞానంకర్మచయేనానుష్ఠితం - తదనుగ్రాహ్యమాయోపాధికంబ్రహ్మహిరణ్యగర్భావస్థాకారేణవివర్తతే. సచజీవస్తదవస్థాభిమానీహిరణ్యగర్భఉచ్యతఇత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) జ్ఞానశక్తిభిఃక్రియాశక్తిభిశ్చాధిష్ఠితం- విశిష్టంజగద్వ్యష్టిరూపం- తస్యసాధారణః- సమష్టిరూపః. సూత్రసంజ్ఞికఇత్యర్థః. సమష్టిరూపంవివక్షితం- వ్యష్టిరూపలోకసృష్టేరుత్తరకాలత్వాత్. ౮

రం.—— బ్రహ్మణోవిశ్వోత్పత్తిప్రకారఉచ్యతే (తపసాచీయతేబ్రహ్మేతి) తపసా- జ్ఞానేన. * యస్యజ్ఞానమయంతపఇతివక్ష్యమాణత్వాత్. చీయతే- ఉపచీయతే. * బహుస్యామితిసఙ్కల్పరూపేణజ్ఞానేనబ్రహ్మసృష్ట్యున్ముఖంభవతీత్యర్థః. (తతోన్నమభిజాయతే) * అద్యతేఽత్తిచభూతానీతిభోగ్యభోక్తృరూపచేతనాచేతనసఙ్ఘాతలక్షణమవ్యాకృతంపరస్మాద్బ్రహ్మణోజాయతఇత్యర్థః. (అన్నాత్ప్రాణోమనఇత్యాది) తస్మాత్సమష్టిరూపచిదచిత్సఙ్ఘాతాత్మకాదన్నశబ్దితాదవ్యాకృతాన్ముఖ్యః ప్రాణః, అన్తఃకరణం, సత్యశబ్దితాఃభోక్తృవర్గాః, స్వర్గాదయోలోకాః, కర్మసుఆయత్తమమృతం, చ- అమృతత్వసాధనంకర్మేతియావత్. అథవా- కర్మస్వితినిర్ధారణేసప్తమీ. కర్మమధ్యేమోక్షార్థంకర్మేత్యర్థః. ఏతత్సర్వమభిజాయతఇతిపూర్వేణాన్వయః. ఏతత్సర్వంభాష్యశ్రుతప్రకాశికయోఃస్పష్టం. ౮

———

శం.—— ఉక్తమేవార్థముపజిహీర్షుర్మన్త్రోవక్ష్యమాణార్థమాహ- యః- ఉక్తలక్షణోఽక్షరాఖ్యస్సర్వజ్ఞః- సామాన్యేనసర్వంజానాతీతిసర్వజ్ఞః. విశేషేణసర్వంవేత్తీతిసర్వవిత్. యస్యజ్ఞానమయం- జ్ఞానవికారమేవసార్వజ్ఞ్యలక్షణంతపః- నాయాసలక్షణం. తస్మాత్- యథోక్తాత్సర్వజ్ఞాదేతత్- ఉక్తంకార్యలక్షణంబ్రహ్మహిరణ్యగర్భాఖ్యంజాయతే. కించ- నామ- అసౌదేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇత్యాదిలక్షణం. రూపం- ఇదంశుక్లంనీలమిత్యాది. అన్నంచ- వ్రీహియవాదిలక్షణంజాయతే. పూర్వమన్త్రోక్తక్రమేణేత్యవిరోధోద్రష్టవ్యః. ౯

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. (ఉక్తమేవేతి) వక్ష్యమాణస్యావిద్యావివరణప్రకరణస్యారమ్భార్థముక్తఃపరవిద్యాసూత్రార్థోపసంహారఇత్యర్థః. (సామాన్యేనేతి) సమష్టిరూపేణమాయాఖ్యేనోపాధినేత్యర్థః. (విశేషేణేతి) వ్యష్టిరూపేణావిద్యాఖ్యేనోపాధినాననజీవభావమాపన్నస్సన్నేవ సర్వస్యోపాధీంస్తత్సంసృష్టంచవేత్తీత్యధిదైవమధ్యాత్మంచతత్త్వాభేదస్సూత్రితః. స్రష్టృత్వం ప్రజాపతీనాంతపసాప్రసిద్ధం- స్రష్టృత్వేతపోనుష్ఠానంవక్తవ్యం - తతఃసంసారిత్వంప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యజ్ఞానమయమితి) సత్త్వప్రధానమాయాజ్ఞానాఖ్యోవికారః- తదుపాధికంజ్ఞానవికారంసృజ్యమానసర్వపదార్థాభిజ్ఞత్వలక్షణంతపః- నతుక్లేశరూపంప్రజాపతీనామివేత్యర్థః. ౯

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంప్రథమముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— పూర్వమన్త్రోక్తతపశ్శబ్దంవివృణ్వన్ భూతయోనిభూతస్యబ్రహ్మణస్సృష్ట్యుపకరణసార్వజ్ఞ్యందర్శయతి (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) సర్వజ్ఞః- సర్వవిషయజ్ఞానవాన్. సర్వవిత్- తద్వస్తుగతసర్వప్రకారజ్ఞానవాన్. స్వరూపతఃప్రకారతశ్చసర్వవిషయజ్ఞానవత్త్వమస్మిన్మన్త్రేభూతయోనేర్విధేయం - అప్రాప్తత్వాత్. యస్యజ్ఞానమయంతపఇత్యనేనాంశేనపూర్వోక్తతపశ్శబ్దవివరణం. యస్యబ్రహ్మణస్సఙ్కల్పరూపజ్ఞానవ్యతిరేకేణజగత్సృష్ట్యుపయుక్తంకర్మాన్తరంనాస్తీత్యర్థః. తతోన్నమభిజాయతఇత్యాదికమనువదతి (తస్మాదేతద్బ్రహ్మనామరూపమన్నంచజాయతేఇతి) తస్మాత్ - సఙ్కల్పేనసృష్ట్యున్ముఖాద్బ్రహ్మణః * తతోన్నమభిజాయతఇత్యత్ర అన్నశబ్దనిర్దిష్టమేతదవ్యాకృతాఖ్యం బ్రహ్మసాక్షాత్, తద్ద్వారానావ

ప్రథమముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం
బహుధా సన్తతాని। తాన్యాచరథ నియతం సత్యకామా ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోకే॥ ౧

రూపవత్ * అద్యతేఽత్తి చ భూతానీతి అన్నశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోక్తృరూపం చ జాయత ఇత్యర్థః. యద్యప్యస్మిన్మన్త్రే సర్వజ్ఞత్వాద్యనువాదేన బ్రహ్మశక్తితావ్యక్తాదిహేతుత్వం విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి - తథాపి తస్య పూర్వమన్త్రప్రాప్తత్వేన విధేయత్వాసమ్భవాదప్రాప్తస్య సర్వజ్ఞత్వస్యైవ విధేయత్వమితి ద్రష్టవ్యం. నను సర్వజ్ఞసర్వవిచ్ఛబ్దయోరపౌనరుక్త్యాయ సర్వజ్ఞశబ్దస్య రూఢిరభ్యుపగన్తవ్యా- * కృశానురేతాస్సర్వజ్ఞ ఇతి నిఘణ్టుపాఠేన సర్వజ్ఞశబ్దస్యోమాపతౌ రూఢత్వాత్. తస్మాత్సర్వవిదో దేవతాన్తరాన్నిమిత్తభూతాత్ * తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టముపాదానం బ్రహ్మస్యదేవ భవితుమర్హతి - తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి చోపాదానభూతాద్బ్రహ్మణో నిమిత్తభూతేశ్వరస్య భేద ఏవ ప్రతీయత ఇతి చేన్న - యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి తపసోపచీయమానతయా పూర్వమన్త్రనిర్దిష్టస్యాక్షరబ్రహ్మణ ఏవ సర్వజ్ఞత్వసర్వవిత్త్వయోః ప్రతీత్యా తయోర్భేదాసంభవాత్, నిమిత్తోపాదానభేదవివక్షాయామేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాసంభవేన * కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రశ్నప్రతివచనత్వాసంభవేన ప్రతిపిపాదయిషితప్రధానార్థవిరోధప్రసఙ్గాదిత్యలమతిప్రసఙ్గేన. ౯

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— సాఙ్గా వేదా అపరా విద్యోక్తా * ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా. * యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదినా * నామరూపమన్నం చ జాయత ఇత్యన్తేన గ్రన్థేనోక్తలక్షణమక్షరం యయా విద్యయాఽధిగమ్యత ఇతి పరా విద్యా సవిశేషణోక్తా. అతః పరమనయోర్విద్యయోర్విషయౌ వివేక్తవ్యౌ సంసారమోక్షావిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. తత్రాపరవిద్యావిషయః కర్త్రాదిసాధనక్రియాఫలభేదరూపః సంసారోఽనాదిరనన్తో దుఃఖస్వరూపత్వాద్ధాతవ్యః ప్రత్యేకం శరీరిభిః సామస్త్యేన నదీస్రోతోవదవిచ్ఛేదరూపసమ్బన్ధః. తదుపశమలక్షణో మోక్షః పరవిద్యావిషయోఽనాద్యనన్తోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః శుద్ధః ప్రసన్నః స్వాత్మప్రతిష్ఠాలక్షణః పరమానన్దోఽద్వయ ఇతి. పూర్వం తావదపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనార్థమారమ్భః- తద్దర్శనే హి తన్నిర్వేదోపపత్తేః. తథా చ వక్ష్యతి * పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితానిత్యాదినా. న హ్యప్రదర్శితపరీక్షోపపద్యత ఇతి తత్ప్రదర్శయన్నాహ- తదేతత్సత్యం- అవితథం. కిం తత్. మన్త్రేషు- ఋగ్వేదాద్యాఖ్యేషు కర్మాణి- అగ్నిహోత్రాదీని మన్త్రైరేవ ప్రకాశితాని కవయః- మేధావినో వసిష్ఠాదయో యాన్యపశ్యన్- దృష్టవన్తః. యత్తదేతత్సత్యం - ఏకాన్తపురుషార్థసాధనత్వాత్. తాని చ వేదవిహితాని ఋషిదృష్టాని కర్మాణి త్రేతాయాం- త్రయీసంయోగలక్షణాయాం హౌత్రాధ్వర్యవౌద్గాత్రప్రకారాయామధికరణభూతాయాం బహుధా- బహుప్రకారం సన్తతాని- ప్రవృత్తాని కర్మిభిః క్రియమాణాని. త్రేతాయాం వా యుగే ప్రాయశః ప్రవృత్తాని. అతో యూయం తాన్యాచరథ- నిర్వర్తయథ. నియతం- నిత్యం. సత్యకామాః- యథాభూతకర్మఫలకామాస్సన్తః. ఏష వః- యుష్మాకం యథా పన్థాః- మార్గః సుకృతస్య- స్వయం నిర్వర్తితస్య కర్మణో లోకే- ఫలనిమిత్తే. లోక్యతే- దృశ్యతే భుజ్యత ఇతి కర్మఫలం లోక ఉచ్యతే. తదర్థం- తత్ప్రాప్తయే ఏష మార్గ ఇత్యర్థః. యాన్యేతాన్యగ్నిహోత్రాదీని త్రయ్యాం విహితాని కర్మాణి తాన్యేష పన్థాః- అవశ్యఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః. ౧

ఆ.—— అనాదిః- ఉపాదానరూపేణ. అనన్తః- బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగన్తాసమ్భవాత్. ప్రత్యేకం శరీరిభిర్హాతవ్యో దుఃఖరూపత్వాదిత్యనేన- యదాహురేకజీవవాదినః- ఏకం చైతన్యమేకయైవావిద్యయా బద్ధం సంసరతి- తదేవ కదాచిన్ముచ్యతే- నాస్మదాదీనాం బన్ధమోక్షౌ స్త ఇతి - తదపాస్తం భవతి- శ్రుతిబహిష్కృతత్వాత్. సుషుప్తేఽపి క్రియాకారకఫలభేదస్య ప్రహాణం భవతి- బుద్ధిపూర్వకప్రహాణస్య తతో విశేషమాహ (సామస్త్యేనేతి) స్వోపాధ్యవిద్యాకార్యస్యావిద్యాప్రహాణే నాత్యన్తికప్రహాణం విద్యాఫలమిత్యర్థః. అమరః- అపక్షయరహితః. అమృతః - నాశరహిత ఇత్యర్థః. అపరవిద్యాయాః పరవిద్యాయాశ్చ విషయౌ ప్రదర్శ్య పూర్వమపరవిద్యాయా విషయప్రదర్శనే శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (పూర్వం తావదితి) యదిష్టసాధనతయాఽనిష్టసాధనతయా వా వేదేన బోధ్యతే కర్మ - తస్యాఽసతి ప్రతిబన్ధే తత్సాధనత్వాఽవ్యభిచారస్సత్యత్వం - న స్వరూపాబాధ్యత్వం- * ప్లవా హ్యేత ఇత్యాదినా నిన్దితత్వాత్. స్వరూపబాధ్యత్వేఽపి చార్థక్రియాసామర్థ్యం స్వప్నకామిన్యామివ ఘటత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతత్సత్యమితి) ఋగ్వేదవిహితః పదార్థో హౌత్రం- యజుర్వేదవిహిత ఆధ్వర్యవం - సామవేదవిహిత ఔద్గాత్రం- తద్రూపాయాం త్రేతాయామిత్యర్థః. సత్యకామాః- మోక్షకామా ఇతి సముచ్చయాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తం- ఏష వః పన్థాః సుకృతస్య లోక ఇతి స్వర్గఫలసాధనత్వవిషయవాక్యశేషవిరోధాదితి. ౧

రం.—— (తదేతత్సత్యమితి) సత్యం - నిత్యం. ఉత్పత్తివినాశాదిషడ్భావవికారశూన్యమిత్యర్థః. (మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి) కవయః- అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థా వేదేషు యాన్యగ్నిహోత్రాదికర్మాణి దృష్టవన్తః - తాని త్రేతాయాం - గార్హపత్యాదివైతానికాగ్నిషు యావజ్జీవం కర్తవ్యతయాఽధికారిమన్త్రఫలభేదేన- బహుధా విహితాని. సత్యకామాః- స్వతస్సత్యం- పరం బ్రహ్మైవ కామయమానాః. ఫలాభిసన్ధిరహితాస్సన్త ఇత్యర్థః. తాని నియతం- బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయా ఆచరథ. సుకృతస్య - స్వనుష్ఠితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య లోకే- ఫలే మోక్షే సాధ్యే ఏష వః పన్థా ఇత్యర్థః. ౧

యదాలేలాయతేహ్యర్చిస్సమిద్ధేహవ్యవాహనే।
తదాజ్యభాగావన్తరేణాహుతీః ప్రతిపాదయేచ్ఛ్రద్ధయాహుతమ్॥ ౨
యస్యాగ్నిహోత్రమదర్శమపౌర్ణమాసమచాతుర్మాస్యమనాగ్రయణమతిథివర్జితంచ।
అహుతమవైశ్వదేవమవిధినాహుతమాసప్తమాంస్తస్యలోకాన్హినస్తి॥ ౩
కాళీకరాళీచమనోజవాచసులోహితాయాచసుధూమ్రవర్ణా।
స్ఫులిఙ్గినీవిశ్వరూపీచదేవీలేలాయమానాఇతిసప్తజిహ్వాః॥ ౪

శం.— తత్రాగ్నిహోత్రమేవతావత్ప్రథమంప్రదర్శ్యతే. ప్రదర్శనార్థముచ్యతే- సర్వకర్మణాంప్రాథమ్యాత్. కథం. యదైవంధనైరభ్యాహితైఃసమ్యగిద్ధే- సమిద్ధేహవ్యవాహనేలేలాయతే- చలతిఅర్చిః- తదా- తస్మిన్కాలేలేలాయమానేచలత్యర్చిషిఆజ్యభాగౌ- ఆజ్యభాగయోరన్తరేణ- మధ్యేఆవాపస్థానేఆహుతీః ప్రతిపాదయేత్- ప్రక్షిపేద్దేవతాముద్దిశ్య. అనేకాహఃప్రయోగాపేక్షయాఆహుతీరితి బహువచనం. ఏషసమ్యగాహుతిప్రక్షేపాదిలక్షణకర్మమార్గోలోకప్రాప్తయేపన్థాః. శ్రద్ధయాహుతంతస్యచసమ్యక్కరణందుష్కరం-విపత్తయస్త్వనేకాభవన్తి. ౨

ఆ.— ఆహవనీయస్యదక్షిణోత్తరపార్శ్వయోరాజ్యభాగావిజ్యేతే *అగ్నయేస్వాహాసోమాయస్వాహేతిదర్శపూర్ణమాసే. తయోర్మధ్యేఽన్యేయాగాఅనుష్ఠీయన్తే. తన్మధ్యమావాపస్థానముచ్యతే. అగ్నిహోత్రాహుత్యోర్ద్విత్వంప్రసిద్ధం *సూర్యాయస్వాహాప్రజాపతయేస్వాహేతిప్రాతః *అగ్నయేస్వాహాప్రజాపతయేస్వాహేతిసాయం. తత్కథమగ్నిహోత్రంప్రక్రమ్యాహుతీరితిబహువచనం- తత్రాహ(అనేకాహరితి) అనేకేష్వహస్సుప్రయోగాః- అనుష్ఠానాని. తదపేక్షయేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవంబ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయాఫలాభిసన్ధిరహితకర్మానుష్ఠానంవిధాయ- ఫలాభిసన్ధిపూర్వకస్యతుకర్మణః అయథావదనుష్ఠితస్యనప్రతిపదోక్తఫలజనకత్వం- ప్రత్యుతప్రత్యవాయజనకత్వమేవ. యథావదనుష్ఠితస్యాపితస్యసత్యలోకపర్యన్తఫలకత్వమేవేత్యాహ (యదాలేలాయతేహ్యర్చిరిత్యాదినా) యదాసమిద్ధే- ఇన్ధనాదిభిర్దీపితేఽగ్నౌయస్మిన్కాలేజ్వాలాచలతి- తదా - తస్మిన్కాలేఆజ్యభాగయోర్మధ్యేఆహుతీఃప్రక్షిపేచ్ఛ్రద్ధయా. తత్సుహుతంభవేదిత్యర్థః. ౨

———

శం.— కథం. యస్య- అగ్నిహోత్రిణోఽగ్నిహోత్రమదర్శం- దర్శాఖ్యేనకర్మణావర్జితం. అగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాద్దర్శస్యఅగ్నిహోత్రసమ్బన్ధ్యగ్నిహోత్రవిశేషణమివభవతి - తదక్రియమాణమిత్యేతత్. తథాఽపౌర్ణమాసమిత్యాదిష్వప్యగ్నిహోత్రవిశేషణత్వంద్రష్టవ్యం, అగ్నిహోత్రాఙ్గత్వస్యావిశిష్టత్వాత్. అపౌర్ణమాసం - పౌర్ణమాసకర్మవర్జితం. అచాతుర్మాస్యం - చాతుర్మాస్యకర్మవర్జితం. అనాగ్రయణం- ఆగ్రయణం - శరదాదికర్తవ్యం. తచ్చనక్రియతేయస్య. తథాఽతిథివర్జితంచ - అతిథిపూజనంచాహన్యహన్యక్రియమాణంయస్య. స్వయంసమ్యగగ్నిహోత్రకాలేఽహుతం. అదర్శాదివదవైశ్వదేవకర్మవర్జితం. హూయమానమప్యవిధినాహుతం-నయథాహుతమిత్యేతత్. ఏవందుస్సమ్పాదితమగ్నిహోత్రాద్యుపలక్షితంకర్మకింకరోతీతి. ఉచ్యతే- ఆసప్తమాన్- సప్తమసహితాంస్తస్య-కర్తుర్లోకాన్హినస్తీవ- ఆయాసమాత్రఫలత్వాత్. సమ్యక్క్రియమాణేషుహికర్మసుకర్మపరిణామానురూపేణభూరాదయస్సత్యాన్తాస్సప్తలోకాఃఫలంప్రాప్యతే-తేలోకాఏవంభూతేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణాఅప్రాప్యత్వాద్ధింస్యన్తఇవ- ఆయాసమాత్రన్త్వవ్యభిచారీత్యతోహినస్తీత్యుచ్యతే. పిణ్డదానాద్యనుగ్రహేణవాసమ్బధ్యమానాఃపితృపితామహప్రపితామహాఃపుత్రపౌత్రప్రపౌత్రాః స్వాత్మోపకారాః సప్తలోకాఉక్తప్రకారేణాగ్నిహోత్రాదినానభవన్తీతిహింస్యన్తఇత్యుచ్యతే. ౩

ఆ,— దర్శపూర్ణమాసస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గత్వేప్రమాణాభావాత్కథంతదకరణమగ్నిహోత్రస్యవిపత్తిరిత్యాశఙ్క్య యావజ్జీవచోదనావశాదగ్నిహోత్రిణోఽవశ్యకర్తవ్యత్వాత్తదకరణం భవేద్విపత్తిరిత్యభిప్రేత్యవిశేషణమివేత్యుక్తం. శరదాదిషునూతనాన్నేనకర్తవ్యమాగ్రయణంకర్మ. (అదర్శేతి) అవైశ్వదేవమితివిశేషణంవైశ్వదేవస్యాగ్నిహోత్రానఙ్గత్వేప్యవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. పిణ్డోదకదానేనపిత్రాదీనాంత్రయాణాముపకరోతియజమానఃపుత్రాదీనాంచత్రయాణాంగ్రాసాదిదానేన. తతోమధ్యవర్తినాయజమానేనసమ్బధ్యమానాఃపూర్వేత్రయఉత్తరేచత్రయోగృహ్యన్తఇత్యాహ (పిణ్డదానాదీతి). ౩-౪-౫

రం.— (యస్యాగ్నిహోత్రమితి) దర్శాఖ్యపూర్ణమాసాఖ్యేష్ట్యననుష్ఠానే, అన్నస్వీకారార్థం శరత్కాలకర్తవ్యాగ్రయణాఖ్యేష్టివిశేషాననుష్ఠానే, అతిథిసత్కారౌపాసనహోమవైశ్వదేవాననుష్ఠానే, శ్రద్ధావైధుర్యే, యథాశాస్త్రమననుష్ఠానే, చానుష్ఠితమప్యగ్నిహోత్రాదికర్మ- తస్యసుకృతఫలంసర్వంసప్తపూరుషపర్యన్తంనాశయతీత్యర్థః. యద్యప్యగ్నిహోత్రస్యనదర్శపూర్ణమాసాదికమఙ్గం - తేషాంపృథక్ఫలసత్త్వాత్. తథాపినిత్యనైమిత్తికంసకలంకర్మఅనుష్ఠేయమిత్యత్రతాత్పర్యం. అతఏవభగవతాభాష్యకృతా * శ్రుతిస్మృతిచోదితేషుకర్మసుఏకతరకర్మవైధుర్యేపిఇతరేషామనుష్ఠితానామపినిష్ఫలత్వం, అయథానుష్ఠితస్య అననుష్ఠితసమత్వంచాభిధాయేతిమన్త్రార్థోవివృతః. ౩

———

శం.— కాళీకరాళీచమనోజవాచసులోహితాయాచసుధూమ్రవర్ణా। స్ఫులిఙ్గినీవిశ్వరూపీచదేవీలేలాయమానాదహనస్యజిహ్వాః- అగ్నేర్హవిరాహుతిగ్రసనార్థాఏతాస్సప్తజిహ్వాః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.] ౪

ఏతేషుయశ్చరతేభ్రాజమానేషుయథాకాలంచాహుతయోహ్యాదదాయన్।
తంనయన్త్యేతాస్సూర్యస్యరశ్మయోయత్రదేవానాంపతిరేకోఽధివాసః॥ ౫
ఏహ్యేహీతితమాహుతయస్సువర్చసఃసూర్యస్యరశ్మిభిర్యజమానంవహన్తి।
ప్రియాంవాచమభివదన్త్యోఽర్చయన్త్యఏషవఃపుణ్యస్సుకృతోబ్రహ్మలోకః॥ ౬
ప్లవాహ్యేతేఅదృఢాయజ్ఞరూపాఅష్టాదశోక్తమవరంయేషుకర్మ।
ఏతచ్ఛ్రేయోయేఽభినన్దన్తిమూఢాజరామృత్యుంతేపునరేవాపియన్తి॥ ౭
అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఃస్వయంధీరాఃపణ్డితమ్మన్యమానాః।
జఙ్ఘన్యమానాఃపరియన్తిమూఢాఅన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః॥ ౮

రం.— (కాళీకరాళీచేతి) దేవీత్యేతద్విశ్వరూప్యావిశేషణం. ఇతి లేలాయమానాస్సప్తజిహ్వాఇత్యన్వయః. ౪

శం.— ఏతేషు- అగ్నిజిహ్వాభేదేషుయః-అగ్నిహోత్రీచరత్యగ్నిహోత్రాది. భ్రాజమానేషు- దీప్యమానేషు. యథాకాలంచ- యస్యకర్మణోయఃకాలః- తత్కాలంయథాకాలం. యజమానమాదదాయన్- ఆదదానాఆహుతయోయజమానేననిర్వర్తితాః. తంనయన్తి- ప్రాపయన్త్యేతాః- ఆహుతయః. యాఇమాఅనేననిర్వర్తితాః. సూర్యస్యరశ్మయోభూత్వా- రశ్మిద్వారైరిత్యర్థః. యత్ర- యస్మిన్స్వర్గేదేవానాంపతిః- ఇన్ద్రఃఏకఃసర్వానుపర్యధివసతీత్యధివాసః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రం.— (ఏతేషుయశ్చరతేఇతి) ఏతేషుదీప్యమానేషు అగ్నిజిహ్వాభేదేషు విహితకాలానతిలఙ్ఘనేన హోమద్రవ్యంగృహీత్వాయోగ్నిహోత్రాదికర్మాచరతి. అధివసతీత్యధివాసః. యస్మిన్సత్యలోకేదేవానాంపతిరసమానోహిరణ్యగర్భఆస్తే-తత్రతాఆహుతయస్సూర్యస్యరశ్మయోభూత్వాతం- యజమానం ప్రాపయన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— కథంసూర్యస్యరశ్మిభిర్యజమానంవహన్తీతి. ఉచ్యతే- ఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యఃసువర్చసః- దీప్తిమత్యః. కించ- ప్రియాం- ఇష్టాంవాచంస్తుత్యాదిలక్షణామభివదన్త్యః- ఉచ్చారయన్త్యఃపూజయన్త్యశ్చ. ఏషవః- యుష్మాకంపుణ్యస్సుకృతోయథాబ్రహ్మలోకఃఫలరూపః- ఏవంప్రియాంవాచమభివదన్త్యోవహన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకః- స్వర్గః, ప్రకరణాత్. ౬

ఆ.— ఆహుతయోయజమానంవహన్తీతిసమ్బన్ధః. ౬

రం.— (ఏహ్యేహీతి) సూర్యస్యరశ్మిసంపృక్తాఃఅతఏవసువర్చసః ఆహుతయస్తంయజమానమర్చయన్త్యః-సుకృతసాధ్యఃపావనఏషచతుర్ముఖలోకోభవదీయః-భవత్స్వామికఇతిప్రియాంవాచంవదన్త్యఃఏహ్యేహీత్యాహ్వయన్త్యఃతంయజమానంబ్రహ్మలోకంప్రాపయన్తి. ౬

శం.— ఏతచ్చజ్ఞానరహితంకర్మైతావత్ఫలమవిద్యాకామకర్మకార్యం- అతోఽసారందుఃఖమూలమితినిన్ద్యతే- ప్లవాః- వినాశినఇత్యర్థః. హి- యస్మాదేతేఅదృఢాః- అస్థిరాః. యజ్ఞరూపాః- యజ్ఞస్యరూపాణియజ్ఞరూపాః-యజ్ఞనిర్వర్తకాః. అష్టాదశ- అష్టాదశసఙ్ఖ్యాకాః, షోడశర్త్విజఃపత్నీయజమానశ్చేత్యష్టాదశ. ఏతదాశ్రయతయోక్తం- కథితంశాస్త్రేణ. యేషు-అష్టాదశస్వవరం- కేవలం-జ్ఞానవర్జితంకర్మ. అతస్తేషామవరకర్మాశ్రయాణామష్టాదశానామదృఢతయాప్లవత్వాత్ప్లవతేసహఫలేనతత్సాధ్యంకర్మ. కుణ్డవినాశాదివక్షీరదధ్యాదీనాంతత్స్థాననాశః. యతఏవం- ఏతత్కర్మశ్రేయఇతియేఽభినన్దన్తి- అభిహృష్యన్త్యవివేకినోమూఢాః- అతస్తే- జరామృత్యుశ్చజరామృత్యుం- కించిత్కాలంస్వర్గేస్థిత్వాపునరేవాపియన్తి- భూయోపిగచ్ఛన్తి. ౭

ఆ.— రూప్యతే- నిరూప్యతేయదాశ్రయతయాయజ్ఞఃతేయజ్ఞరూపాః. ౭

రం.— ఏవంబ్రహ్మలోకపర్యన్తసాధకాన్యపికర్మాణితుచ్ఛఫలతయానిన్ద్యన్తే (ప్లవాహ్యేతేఅదృఢాఇత్యాదినా) షోడశఋత్విక్పత్నీయజమానరూపాష్టాదశకర్త్రాశ్రితత్వేనోక్తంఅవరం-ఫలాభిసన్ధిమత్తయాఅశ్రేష్ఠంకర్మయేషు- యజమానేషువర్తతే- ఏతేయజ్ఞరూపాః - యజ్ఞప్రధానాఃపురుషాఃజీర్ణనౌకాఇవసంసారార్ణవసుతరణాసమర్థాఇత్యర్థః. యద్వా - అష్టాదశస్మృత్యుక్తంస్మార్తంకర్మయేషు - శ్రౌతకర్మసుతదధికారసంపాదకత్వేనఅవరం- అఙ్గభూతంభవతి - తాన్యపిశ్రౌతానియజ్ఞాత్మకానికర్మాణిశోకామ్బుధితరణేసాధనానినభవన్తీత్యర్థః. (ఏతచ్ఛ్రేయోయేఽభినన్దన్తీతి) ఏతత్కర్మశ్రేయస్సాధనంమత్వాయేహృష్యన్తి- తేజరాంమృత్యుంచభూయోభూయోగచ్ఛన్తి. ౭

శం.— కించ- అవిద్యాయామన్తరే- మధ్యేవర్తమానాఃఅవివేకప్రాయాఃస్వయం- వయమేవధీరాః- ధీమన్తః- పణ్డితాః- విదితవేదితవ్యాశ్చేతిమన్యమానాఃఆత్మానంసంభావయన్తః. తేచజఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైర్హన్యమానాఃభృశంపీడ్యమానాః. పరియన్తి-

అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానావయంకృతార్థాఇత్యభిమన్యన్తిబాలాః।
యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్తేనాతురాఃక్షీణలోకాశ్చ్యవన్తే॥ ౯
ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠంనాన్యచ్ఛ్రేయోవేదయన్తేప్రమూఢాః।
నాకస్యపృష్ఠేతేసుకృతేఽనుభూత్వాఇమంలోకంహీనతరంచావిశన్తి॥ ౧౦
తపశ్శ్రద్ధేయేహ్యుపవసన్త్యరణ్యేశాన్తావిద్వాంసోభైక్షచర్యాంచరన్తః।
సూర్యద్వారేణతేవిరజాఃప్రయాన్తియత్రామృతస్సపురుషోహ్యవ్యయాత్మా॥ ౧౧

విభ్రమన్తి. మూఢాః- దర్శనవర్జితత్వాత్. అన్ధేనైవ- అచక్షుష్కేణైవనీయమానాః- ప్రదృశ్యమానమార్గాఃయథాలోకేఽన్ధాః- అక్షిరహితాఃగర్తకణ్టకాదౌపతన్తి- తద్వత్. ౮

ఆ.— (వయమేవేతి) తత్త్వదర్శ్యుపదేశానపేక్షతయాస్వమనోరథేనైవేత్యర్థః. ౮-౯

రం.— (అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇతి) అవివేకప్రధానాఃస్వయమేవధీమన్తః, ఊహాపోహక్షమధీశాలిన, ఇతిమన్యమానాః జఙ్ఘన్యమానాః- జరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతైఃభృశంహన్యమానాఃమూఢాఃపరిభ్రమన్తి. (అన్ధేనైవనీయమానాయథాన్ధాః) స్పష్టోర్థః. ౮

శం.— కించ- అవిద్యాయాంబహుధా- బహుప్రకారంవర్తమానాః. వయమేవకృతార్థాః - కృతప్రయోజనాఇత్యేవమభిమన్యన్తి- అభిమానంకుర్వన్తిబాలాః - అజ్ఞానినః. యత్ - యస్మాదేవంకర్మిణోనప్రవేదయన్తిరాగాత్- కర్మఫలరాగాభిభవనిమిత్తం. తేనకారణేనాతురాః- దుఃఖార్తాస్సన్తఃక్షీణలోకాః- క్షీణకర్మఫలాఃస్వర్గలోకాచ్చ్యవన్తే. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౯

రం.— ఏతదేవవిశదయతి (అవిద్యాయాంబహుధావర్తమానాఇతి) ప్రకృతిమణ్డలేదేవమనుష్యాదిబహువిధాభిమానితయావర్తమానాః బాలాః - అజ్ఞానినఃవయమేవకృతార్థాఇత్యభిమానంకుర్వన్తి. (యత్కర్మిణోనప్రవేదయన్తీతి) రాగాత్ - కర్మఫలస్వర్గాదిరాగాత్ కర్మతాపత్త్వంయతోనజానన్తి- తేన- తత్త్వజ్ఞానాభావాదేవహేతోఃక్షీణేపుణ్యేమర్త్యలోకంవిశన్తీత్యర్థః. ౯

శం.— ఇష్టాపూర్తం- ఇష్టం- యాగాదిశ్రౌతంకర్మ, పూర్తం- వాపీకూపతటాకాదిస్మార్తం. మన్యమానాః- ఏతదేవాతిశయేనపురుషార్థసాధనంవరిష్ఠం- ప్రధానమితిచిన్తయన్తః. అన్యత్- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యంశ్రేయస్సాధనంనవేదయన్తి- నజానన్తిప్రమూఢాః - పుత్రపశుబన్ధ్వాదిషుప్రమత్తతయామూఢాః. తేచనాకస్య- స్వర్గస్యపృష్ఠే- ఉపరిస్థానేసుకృతే- భోగాయతనేఽనుభూత్వా - అనుభూయకర్మఫలంపునరిమంలోకం- మానుషమస్మాద్ధీనతరంవా-తిర్యఙ్నరకాదిలక్షణం,యథాకర్మశేషంవిశన్తి. ౧౦

ఆ.— కం- సుఖంనభవతీత్యకం- దుఃఖం. తన్నవిద్యతేయస్మిన్నసౌనాకః. ౧౦

రం.— (ఇష్టాపూర్తంమన్యమానావరిష్ఠమితి) ఇష్టం-యాగాది. పూర్తం-ఖాతాది. ఏతదేవాఖిలపురుషార్థసాధనంమన్యమానాఃశ్రేయోన్తరంనజానన్తీత్యర్థః. (నాకస్యపృష్ఠేఇతి) తేసుకృతే - సుకృతసాధ్యేస్వర్గలోకాద్యూర్ధ్వలోకేకర్మఫలమనుభూయఇమంలోకం - మనుష్యలోకం- తతోహీనతరంవా- నరకాదిలక్షణంవిశన్తి. ౧౦

శం.— యేపునర్జ్ఞానయుక్తాస్తద్విపరీతావానప్రస్థాస్సన్న్యాసినశ్చతపశ్శ్రద్ధేహి- తపః- స్వాశ్రమవిహితంకర్మ. శ్రద్ధా - హిరణ్యగర్భాదివిషయావిద్యా- తేతపశ్శ్రద్ధేఉపవసన్తి- సేవన్తేఽరణ్యేవర్తమానాస్సన్తఃశాన్తాః- ఉపరతకరణగ్రామాఃవిద్వాంసః - గృహస్థాశ్చజ్ఞానప్రధానాఇత్యర్థః. భైక్షచర్యాంచరన్తఃపరిగ్రహాభావాదుపవసన్త్యరణ్యఇతిసమ్బన్ధః. సూర్యద్వారేణ - సూర్యోపలక్షితేనోత్తరాయణేనయథాతేవిరజాః- విరజసః- క్షీణపుణ్యపాపకర్మాణఃసన్తఇత్యర్థః. ప్రకర్షేణయాన్తి. యత్ర- యస్మిన్సత్యలోకాద్యావమృతస్సపురుషః - ప్రథమజోహిరణ్యగర్భోహ్యవ్యయాత్మా- అవ్యయస్వభావోయావత్సంసారస్థాయీ. ఏతదన్తాస్తుసంసారగతయోఽపరవిద్యాగమ్యాః. నన్వేతంమోక్షమిచ్ఛన్తికేచిత్. న- * ఇహైవసర్వేప్రవిలీయన్తికామాః * తేసర్వగంసర్వతఃప్రాప్యధీరాఃయుక్తాత్మానఃసర్వమేవావిశన్తీతిశ్రుతిభ్యఃప్రకరణాచ్చ. అపరవిద్యాప్రకరణేహిప్రవృత్తే- నహ్యకస్మాన్మోక్షప్రసఙ్గోఽస్తి. విరజస్త్వన్త్వాపేక్షికం. సమస్తమపరవిద్యాకార్యంసాధ్యసాధనలక్షణంక్రియాకారకఫలభేదభిన్నంద్వైతమేతావద్ధిరణ్యగర్భప్రాప్త్యవసానంతథాచస్థావరాద్యాంసంసారగతిమనుక్రామతాం- * బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. ౧౧

ఆ.— కేవలకర్మిణాంఫలముక్త్వాసగుణబ్రహ్మజ్ఞానసహితాశ్రమకర్మిణాంఫలంసంసారగోచరమేవదర్శయతి (యేపునర్జ్ఞానయుక్తాఇత్యాదినా) అరణ్యే- స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణేదేశే. ముక్తానామిహైవసర్వకామప్రవిలయంసర్వాత్మభావంచదర్శయన్తిశ్రుతయః - బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తుదేశపరిచ్ఛిన్నఫలం- తతోనమోక్షఇత్యాహ (ఇహైవేతి) బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. విశ్వసృజః- ప్రజాపతయోమరీచిప్రభృతయః. ధర్మః- యమః. మహాన్- సూత్రాత్మా. అవ్యక్తం- త్రిగుణాత్మికాప్రకృతిః. సాత్త్వికీం- సత్త్వపరిణామజ్ఞానసహితకర్మఫలభూతామిత్యర్థః. ౧౧

పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణోనిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతఃకృతేన।
తద్విజ్ఞానార్థంసగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియంబ్రహ్మనిష్ఠమ్॥ ౧౨

రం.— (తపశ్శ్రద్ధే ఇతి) యేసన్న్యాసినఃకృతశ్రవణమననాఃవనేస్థిత్వాఉపరతకరణగ్రామాఃతపశ్శబ్దితంబ్రహ్మచతదాదరాతిశయరూపశ్రద్ధాంచయేసేవన్తే - తేవిధూతపాపాస్సూర్యమణ్డలంభిత్వా * సహస్రస్థూణేవిమితేదృఢఉగ్రేయత్రదేవానామధిదేవఆస్తఇతిపర్యఙ్కవిద్యాస్వుక్తోహేయప్రత్యనీకః * సదైకరూపరూపాయేతిప్రమాణప్రతిపన్ననిత్యవిగ్రహయుక్తఃయత్రాస్తే - తత్రయాన్తీత్యర్థః. * యేచేమేరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇత్యత్రతపశ్శబ్దేనబ్రహ్మోచ్యతే- బృహదారణ్యకే * శ్రద్ధాంసత్యమిత్యుపాసతఇతితపశ్శబ్దస్థానేసత్యశబ్దప్రయోగాత్, సత్యశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వాత్, ఇతివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్తపశ్శ్రద్ధేఇత్యత్రతపశ్శబ్దోబ్రహ్మపరః. ౧౧

శం.— అథేదానీమస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సర్వస్మాత్సంసారాద్విరక్తస్యవిద్యాయామధికారప్రదర్శనార్థమిదముచ్యతే - పరీక్ష్య- యదేతదృగ్వేదాద్యపరవిద్యావిషయంస్వాభావికావిద్యాకామకర్మదోషవత్పురుషానుష్ఠేయమవిద్యాదిదోషవన్తమేవపురుషంప్రతివిహితత్వాత్, తదనుష్ఠానకార్యభూతాశ్చ లోకాయేదక్షిణోత్తరమార్గలక్షణాఃఫలభూతాః, యేచవిహితాకరణప్రతిషేధాతిక్రమదోషసాధ్యానరకతిర్యక్ప్రేతలక్షణాః,- తానేతాన్పరీక్ష్య- ప్రత్యక్షానుమానోపమానాగమైఃసర్వతోయాథాత్మ్యేనావధార్య. లోకాన్- సంసారగతిభూతానవ్యక్తాదిస్థావరాన్తాన్ వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్ బీజాఙ్కురవదితరేతరోత్పత్తినిమిత్తాననేకానర్థశతసహస్రసఙ్కులాన్కదలీగర్భవదసారాన్మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాకారస్వప్నజలబుద్బుదఫేనసమాన్ ప్రతిక్షణప్రధ్వంసాన్పృష్ఠతఃకృత్వాఽవిద్యాకామదోషప్రవర్తితకర్మచితాన్ ధర్మాధర్మనిర్వర్తితానిత్యేతత్. బ్రాహ్మణస్యైవవిశేషతోఽధికారస్సర్వత్యాగేనబ్రహ్మవిద్యాయామితిబ్రాహ్మణగ్రహణం. పరీక్ష్యలోకాన్కింకుర్యాదితి. ఉచ్యతే-నిర్వేదం- నిఃపూర్వోవిదిరత్రవైరాగ్యార్థే. వైరాగ్యమాయాత్- కుర్యాదిత్యేతత్. సవైరాగ్యప్రకారఃప్రదర్శ్యతే - ఇహసంసారేనాస్తికశ్చిదప్యకృతఃపదార్థః. సర్వఏవహిలోకాఃకర్మచితాః- కర్మచితత్వాచ్చానిత్యాః. ననిత్యంకించిదస్తీత్యభిప్రాయః. సర్వంతుకర్మానిత్యస్యైవసాధనం- యస్మాచ్చతుర్విధమేవహిసర్వంకర్మకార్యముత్పాద్యమాప్యంసంస్కార్యంవికార్యంవా. నాతఃపరంకర్మణాంవిషయోఽస్తి. అహంచనిత్యేనామృతేనాభయేనకూటస్థేనాచలేనధ్రువేణార్థీ- నతద్విపరీతేన. అతఃకింకృతేనకర్మణాఆయాసబాహుల్యేనానర్థసాధనేనేత్యేవంనిర్విణ్ణః. అభయంశివమకృతంనిత్యంపదంయత్- తద్విజ్ఞానార్థం-విశేషేణాధిగమార్థంసః- నిర్విణ్ణోబ్రాహ్మణోగురుమేవ- ఆచార్యంశమదమదయాసమ్పన్నమధిగచ్ఛేత్. శాస్త్రజ్ఞోఽపిస్వాతన్త్ర్యేణబ్రహ్మజ్ఞానాన్వేషణంనకుర్యాదిత్యేతద్గురుమేవేత్యవధారణఫలం. సమిత్పాణిః - సమిద్భారగృహీతహస్తః. శ్రోత్రియం - అధ్యయనశ్రుతార్థసమ్పన్నం. బ్రహ్మనిష్ఠం- హిత్వాసర్వకర్మాణికేవలేఽద్వయేబ్రహ్మణినిష్ఠాయస్య- సోఽయంబ్రహ్మనిష్ఠః. తపోనిష్ఠఇతియద్వత్. నహికర్మిణోబ్రహ్మనిష్ఠాసమ్భవతి- కర్మాత్మజ్ఞానయోర్విరోధాత్. సతంగురుంవిధివదుపసన్నఃప్రసాద్యపృచ్ఛేదక్షరంపురుషంసత్యం. ౧౨

ఆ.— ఐహికకర్మఫలస్యపుత్రాదేర్నాశవిషయంప్రత్యక్షం. విమతమనిత్యం-కృతకత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమాముష్మికనాశవిషయం. * తద్యథేహకర్మచితోలోకఃక్షీయతఇత్యాద్యాగమః. తైరనిత్యత్వేనసర్వాత్మనాఽవధార్యేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణస్యైవేతి) * నైతాదృశంబ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచేతిస్మృతేఃబ్రాహ్మణస్యైవాధికారఇత్యర్థః. కూటస్థేన- పరిణామరహితేన. అచలేన- స్పన్దరహితేన. ధ్రువేణ- ప్రయత్నరహితేనాహమర్థీ. సమిత్పాణిరితివినయోపలక్షణం. ౧౨

రం.— విరక్తస్యపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానేచ్ఛోర్గురూపాసనంవిధీయతే (పరీక్ష్యలోకాన్కర్మచితానితి) అస్మిన్వాక్యేన్యాయసిద్ధార్థానువాదేనగురూపసత్తిర్విధీయతే. * కర్మచితాన్- కర్మసఞ్చితాన్. కర్మసమ్పాద్యాన్లోకాన్పరీక్ష్య- మీమాంసాన్యాయైర్నిరూప్యబ్రాహ్మణః- అధీతసాఙ్గసశిరస్కవేదః. యఇత్యధ్యాహార్యం- సఇత్యుత్తరత్రశ్రవణాత్. అకృతః- నిత్యః. అత్రపురుషోవిశేష్యః- లిఙ్గవశాత్, అక్షరంపురుషమిత్యనన్తరోక్తేశ్చ. కృతేన- కర్మణానాస్తి-నసిధ్యతి. నలభ్యతఇతీతికరణంద్రష్టవ్యం. ఇతియోనిర్వేదమాయాత్ - సఃతద్విజ్ఞానార్థంగురుమేవాభిగచ్ఛేత్. ఏవకారేణనియమవిధిత్వమవగమ్యతే. సమిత్పాణిః-అరిక్తపాణిః. * రిక్తపాణిస్తునోపేయాద్రాజానందైవతంగురుమితిహిస్మర్యతే. శ్రోత్రియం- శ్రుతవేదాన్తం. బ్రహ్మనిష్ఠం- బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్తం. శ్రుతవేదాన్తోఽపిరుచిభేదాదబ్రహ్మనిష్ఠోనోపగన్తవ్యఇతిభావః. అభిగచ్ఛేదిత్యన్వయః. శమః- బాహ్యేన్ద్రియనియమనరూపః. ప్రశాన్తచిత్తాయేత్యన్తఃకరణనియమనస్యోక్తతయాపారిశేష్యాత్. ఏతేనశ్రవణోపయుక్తమవధానంవివక్షితం- నతూపాసనోపయుక్తాత్యన్తేన్ద్రియజయాదిః. తస్మైసవిద్వాన్ప్రోవాచేత్యన్వయః. యేనేతినిర్దేశోవిజ్ఞానాభిప్రాయః. తద్విజ్ఞానార్థమితిహిప్రకృతం. సామాన్యతఃకారణాభిప్రాయోవా. లిఙ్గవ్యత్యయోవా. అక్షరం- స్వరూపేణావికారం. సత్యం - గుణతోఽప్యవికారం. ఆభ్యామచిజ్జీవవ్యావృత్తిః. తాంబ్రహ్మవిద్యాంప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఇతివేదాన్తసారేవ్యాఖ్యాతం. ఏతచ్ఛ్రుత్యర్థంహృదినిధాయభగవతాబాదరాయణేనశాస్త్రారమ్భే * అథాతోబ్రహ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రితం. తస్యచాయమర్థః- అథ- షోడశలక్షణకర్మవిచారానన్తరంఅతః- కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాధిగమసహితానన్తస్థిరఫలాసాతప్రతీతేర్హేతోః బ్రహ్మజిజ్ఞాసా- బ్రహ్మవిచారఃకర్తవ్యఇతి. కర్మవిచారేసతి * అక్షయ్యంహవైచాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతంభవతీత్యాదిభిరక్షయఫలకత్వేనశ్రుతానామపిచాతుర్మాస్యాదీనాం * ప్రత్యబ్దంచాతుర్మాస్యైర్యజేతేత్యాదిభిరావృత్తివిధానాత్,

తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ।
యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యాం॥ ౧౩

ఇతి ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

ఇతి ప్రథమముణ్డకమ్.

అతోఽపి బహువిత్తవ్యయసాధ్యాశ్వమేధవిశ్వజిదాదీనామనుష్ఠానలక్షణాప్రామాణ్యప్రసక్త్యా, చ్చచాతుర్మాస్యాదీనామక్షయ్యఫలత్వమాపేక్షికమితి నిశ్చిత్య అనన్తస్థిరఫలరూపం బ్రహ్మ చ వేదాన్తవాక్యైరాపాతతోఽవగత్య తన్నిర్ణయాయ బ్రహ్మవిచారే పురుషః ప్రవర్తత ఇతి సర్వవసితోఽర్థః. ననుకర్మవిచారే సతి ఆవృత్తివిధానాదిభిః కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం ప్రతీయతాం నామ- వేదాన్తవాక్యైరనన్తస్థిరఫలం బ్రహ్మ కథం ప్రతీయతాం- సిద్ధే బ్రహ్మణి వ్యుత్పత్తివిరహాత్,. వ్యవహారాధీనత్వాదాద్యవ్యుత్పత్తిగ్రహస్య, వ్యవహారస్య చ కార్యాన్వితఏవ సంభవాత్,. తథాహి - గామానయేతి వాక్యశ్రవణానన్తరం గవానయనే ప్రవృత్తం ప్రయోజ్యముపలభ్య బాలో వ్యుత్పిత్సుః- ఇయం గవానయనప్రవృత్తిః గవానయనకార్యతాజ్ఞానసాధ్యా- గవానయనప్రవృత్తిత్వాత్. మదీయగవానయనప్రవృత్తివదితి తదీయకార్యతాజ్ఞానమనుమాయ తస్య చ జ్ఞానస్య శబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా శబ్దజన్యతాం నిశ్చినోతి - తతశ్చ ప్రాథమికవ్యుత్పత్తిగ్రహే శబ్దస్య కార్యతాజ్ఞానజనకత్వనిశ్చయాత్ తదుపజీవిద్వితీయాదివ్యుత్పత్తిగ్రహోఽపి కార్యవిశేషఏవేతి కార్యాన్వితే సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహాసమ్భవాత్, అవ్యుత్పన్నస్య శబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్, అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీత్యసమ్భవాత్ బ్రహ్మవిచారో నారభ్య ఇతి పూర్వః పక్షః. అమ్బాతాతాదిభిశ్చన్ద్రాదీనఙ్గుళ్యా నిర్దిశ్య- అయం చన్ద్రః - అయం గౌరిత్యాదిశబ్దైర్ముహుర్బహుశః ప్రయుక్తైర్భూయస్సహచారదర్శీ బాలశ్శబ్దప్రయోగే తదర్థబుద్ధ్యుత్పత్తిం స్వాత్మనో దృష్ట్వా- తయోః కంచిదౌత్పత్తికం సమ్బన్ధం నిశ్చినోతి. సఏవ శక్తిరితి గీయతే. తతశ్చ సిద్ధార్థేఽపి వ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్, తాన్త్రికాన్తరోపదర్శితమార్గైశ్చ సిద్ధార్థే వ్యుత్పత్తిగ్రహసమ్భవాత్, అనన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతిసమ్భవాద్బ్రహ్మవిచార ఆరమ్భణీయ ఇతి తత్ర సిద్ధాన్తః కృతః.................................... ౧౨- ౧౩

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ప్రథమముణ్డకభాష్యం సమాప్తమ్.

శం.— తస్మై స విద్వాన్- గురుర్బ్రహ్మవిదుపసన్నాయ- ఉపగతాయ సమ్యక్- యథాశాస్త్రమిత్యేతత్. ప్రశాన్తచిత్తాయ- ఉపరతదర్పాదిదోషాయ. శమాన్వితాయ- బాహ్యేన్ద్రియోపరమేణ చ యుక్తాయ. సర్వతో విరక్తాయేత్యేతత్., యేన విజ్ఞానేన- యయా విద్యయా చ పరయా అక్షరం - అద్రేశ్యాదివిశేషణం తదేవాక్షరం,- పురుషశబ్దవాచ్యం పూర్ణత్వాత్పురిశయనాచ్చ - సత్యం - తదేవ పరమార్థస్వాభావ్యాదక్షరం చాక్షరణాదక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చ- వేద- విజానాతి. తాం బ్రహ్మవిద్యాం తత్త్వతః- యథావత్ప్రోవాచ- ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. ఆచార్యస్యాప్యయం నియమో యన్న్యాయప్రాప్తశిష్యనిస్తారణమవిద్యామహోదధేః.. ౧౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.

ఆ.— (అక్షరణాదితి) అవయవాన్యథాభావలక్షణపరిణామశూన్యత్వాత్. (అక్షతత్వాదక్షయత్వాచ్చేతి) అశరీరత్వాద్వికారశూన్యత్వాదిత్యర్థః.. ౧౩

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి ప్రథమముణ్డకభాష్యటీకా.

ముణ్డకోపనిషత్.

ద్వితీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ తదేతత్సత్యం। యథాసుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః।
తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి॥ ౧
దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః।
అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః॥ ౨

శం.— అపరవిద్యాయాస్సర్వం కార్యముక్తం. సచ సంసారో యత్సారో, యస్మాన్మూలాదక్షరాత్సమ్భవతి, యస్మింశ్చ ప్రలీయతే, తదక్షరం పురుషాఖ్యం సత్యం- యస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి, తత్పరస్యా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయః. సవక్తవ్య ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. యదపరవిద్యావిషయం కర్మఫలలక్షణం సత్యం తదాపేక్షికం - ఇదన్తు పరవిద్యావిషయం పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్తదేతత్సత్యం - యథాభూతం విద్యావిషయం. అవిద్యావిషయత్వాచ్చానృతమితరత్. అత్యన్తపరోక్షత్వాత్కథం నామ ప్రత్యక్షవదక్షరం ప్రతిపద్యేరన్నితి దృష్టాన్తమాహ - యథాసుదీప్తాత్- సుష్ఠుదీప్తాత్- ఇద్ధాత్. పావకాత్- అగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాః- అగ్న్యవయవాః సహస్రశః- అనేకశః ప్రభవన్తే- నిర్గచ్ఛన్తి సరూపాః - అగ్నిసలక్షణాః. ఏవం- తథోక్తలక్షణాదక్షరాద్వివిధాః - నానాదేహోపాధిభేదమనువిధీయమానత్వాద్వివిధాః. హేసోమ్య- భావాః - జీవా ఆకాశాదివద్ఘటాదిపరిచ్ఛిన్నాః సుషిరభేదా ఘటాద్యుపాధిప్రభేదమనుభవన్తి- ఏవం నానానామరూపకృతదేహోపాధిప్రభేదమను ప్రజాయన్తే. తత్ర చైవ - తస్మిన్నేవాక్షరే౽పియన్తి- దేహోపాధివిలయమనులీయన్తే- ఘటాదివిలయమన్వివ సుషిరభేదాః. యథాకాశస్య సుషిరభేదోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం ఘటాద్యుపాధికృతమేవ- తద్వదక్షరస్యాపి నామరూపకృతదేహోపాధినిమిత్తమేవ జీవోత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వం. ౧

ఆ.— * ద్వేవిద్యే వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్యాపరవిద్యామాద్యముణ్డకేన ప్రపఞ్చ్యపరవిద్యాం సూత్రితాం ప్రపఞ్చయితుం ద్వితీయముణ్డకారమ్భ ఇత్యాహ (అపరవిద్యాయా ఇత్యాదినా) కర్మణో౽పి ప్రాక్సత్యత్వముక్తం - తద్వదిదం సత్యత్వం న మన్తవ్యమిత్యాహ (యదపరవిద్యావిషయమితి) విషీయతే. విశేష్యతే విద్యానేనేతి వ్యుత్పత్త్యా విషయశబ్దస్య వస్తుపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గత్వం. పరమార్థసల్లక్షణత్వాత్- అత్యన్తాబాధ్యత్వాదిత్యర్థః. (అత్యన్తపరోక్షత్వాదితి) శాస్త్రైకగమ్యత్వాదపూర్వవద్బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షం న సమ్భవతి. సాక్షాత్కారాధీనం చ కైవల్యం. తత్కథం నామ సత్యమక్షరం ప్రత్యక్షవత్ప్రతిపద్యేరన్ముముక్షవ ఇత్యభిప్రేత్య జీవబ్రహ్మణోరేకత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథాసుదీప్తాదితి) ఏకత్వే సతి ప్రత్యగ్రూపస్యాపరోక్షత్వాద్బ్రహ్మణో౽పి ప్రత్యక్షత్వం భవిష్యతి - ఘటైకదేశప్రత్యక్షవదిత్యర్థః. యథా విభక్తదేశావచ్ఛిన్నత్వేన విస్ఫులిఙ్గేష్వవయవత్వాదివ్యవహారః- స్వతః పునరగ్న్యాత్మత్వమేవ- ఉష్ణప్రకాశత్వావిశేషాత్. తథా చిద్రూపత్వావిశేషాజ్జీవానాం స్వతో బ్రహ్మత్వమేవేత్యర్థః. ౧

రం. (తదేతత్సత్యమితి) పూర్వవత్. (యథాసుదీప్తాత్పావకాదితి) అయోగోళకాదిగతాద్ధన్యమానాద్వా- వేశ్మాదిషు సుదీప్తాద్వా పావకాదనేకశస్సరూపా విస్ఫులిఙ్గా యథోత్పద్యన్తే- ఏవమేవ సూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరాదక్షరాత్ బ్రహ్మణస్తత్సరూపనానావిధస్థూలచిదచిద్రూపాః కార్యవర్గా ఉత్పద్యన్తే- తత్రైవలీయన్తే చ. ౧

శం.— నామరూపబీజభూతాదవ్యాకృతాఖ్యాత్ స్వవికారాపేక్షయా పరాదక్షరాత్పరం యత్ సర్వోపాధిభేదవర్జితమక్షరస్యైవ స్వరూపమాకాశస్యేవ సర్వమూర్తివర్జితం నేతి నేతీత్యాదివిశేషణం వివక్షన్నాహ- దివ్యః- ద్యోతనవాన్, స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. దివివా- స్వాత్మని భవః. అలౌకికో వా. హి- యస్మాదమూర్తః- సర్వమూర్తివర్జితః. పురుషః- పూర్ణః- పురిశయో వా. దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్స బాహ్యాభ్యన్తరః- సహ బాహ్యాభ్యన్తరేణ వర్తత ఇతి. అజః- న జాయతే కుతశ్చిత్. స్వతో౽జస్య జన్మనిమిత్తస్య చాభావాత్. యథా జలబుద్బుదాదేర్వాయ్వాది, యథా నభస్సుషిరభేదానాం ఘటాది,. సర్వభావవికారాణాం జనిమూలత్వాత్తత్ప్రతిషేధేన సర్వే ప్రతిషిద్ధా భవన్తి. సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః - అతో౽జరో౽మృతో౽క్షయో ధ్రువో౽భయ ఇత్యర్థః. యద్యపి దేహాద్యుపాధిభేదదృష్టీనామవిద్యావశాద్దేహభేదేషు సప్రాణస్సమనాస్సేన్ద్రియస్సవిషయ ఇవ ప్రత్యవభాసతే తలమలాదిమదివాకాశం- తథాపి తు స్వతః పరమార్థదృష్టీనామప్రాణః- విద్యమానః క్రియాశక్తిభేదవాంశ్చలనాత్మకో వాయుర్యస్మిన్న విద్యతే- అసావప్రాణః. తథా అమనాః - అనేకజ్ఞానశక్తిభేదవత్సఙ్కల్పాద్యాత్మకం మనో౽ప్యవిద్యమానం యస్మిన్-. సో౽యమమనాః. అప్రాణో హ్యమనాశ్చేతి ప్రాణాదివాయుభేదాః కర్మేన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ, తథా బుద్ధిమనసీ బుద్ధీన్ద్రియాణి తద్విషయాశ్చ ప్రతిషిద్ధా వేదితవ్యాః. యథా శ్రుత్యన్తరే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. యస్మాచ్చైవం ప్రతిషిద్ధోపాధిరద్వయః- తస్మాచ్ఛుభ్రః- శుద్ధః. అతో౽క్షరాత్ - నామరూపబీజోపాధిలక్షితస్వరూపాత్, సర్వకార్యకారణబీజత్వేనోపలక్ష్యమాణత్వాత్పరం తదుపాధిలక్షణమవ్యాకృతాఖ్యమక్షరం సర్వవికారేభ్యః. తస్మాత్పరతో౽క్షరాత్పరో నిరుపాధికః పురుష ఇత్యర్థః. యస్మింస్తదాకాశాఖ్యమక్షరం సంవ్యవహారవిషయమోతం చ ప్రోతం చ- కథం పునరప్రాణాదిమత్త్వం తస్యేతి. ఉచ్యతే - యదిహి ప్రా

ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ। ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ॥ ౩

ణాదయః ప్రాగుత్పత్తేః పురుష ఇవ స్వేనాత్మనా సన్తి- తదా పురుషస్య ప్రాణాదినా విద్యమానేన ప్రాణాదిమత్త్వం భవేత్. నతు తే ప్రాణాదయః ప్రాగుత్పత్తేస్సన్తి- అతోఽప్రాణాదిమాన్ పరః పురుషః- యథాఽనుత్పన్నే పుత్రే అపుత్రో దేవదత్తః. ౨

ఆ.— అక్షరస్యాపి జీవాత్పత్తిప్రళయనిమిత్తత్వమౌపాధికముక్తమేకత్వసిద్ధ్యర్థం - తత్త్వతస్తు నిమిత్తనైమిత్తికభావోపి నాస్తీత్యాహ (నామరూపబీజభూతాదితి) - దేహాపేక్షయా యద్బాహ్యమాభ్యన్తరం చ ప్రసిద్ధం- తేన సహ తాదాత్మ్యేన సకలవధిష్ఠానతయా వావర్తత ఇతి సబాహ్యాభ్యన్తరః. అత ఏవ సర్వాత్మత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తనిమిత్తాభావాదతోఽజ ఇత్యర్థః. జాయతే అస్తి విపరిణమతే వర్ధతేఽపక్షీయతే వినశ్యతీత్యేవమాదిభావవికారాణాం నిషేధే తాత్పర్యమజశబ్దస్యాహ (సర్వభావవికారాణామితి) జీవానాం ప్రాణాదిమత్త్వాత్తదాత్మత్వే బ్రహ్మణోపి ప్రాణాదిమత్త్వం ప్రాప్తం- తన్నివర్తయతి (యద్యపీత్యాదినా) (అనేకజ్ఞానశక్తీతి) స్మృతిసంశయాద్యనేకజ్ఞానేషు శక్తివిశేషోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం. (నామరూపబీజేతి) నామరూపయోర్బీజం- బ్రహ్మ. తస్యోపాధితయాలక్షితం - శుద్ధస్య కారణత్వానుపపత్త్యాగమితం స్వరూపమస్యేతి తథోక్తం. తస్మాదుపాధిరూపాత్తద్విశిష్టరూపాచ్చ యతోఽక్షరాత్పర ఇతి సమ్బన్ధః. కథం పునరయాతత్త్వస్యాక్షరస్య పరత్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సర్వకార్యేతి) కార్యం హ్యపరం ప్రసిద్ధం- తత్కారణత్వేన గమ్యమానత్వాన్మాయా తత్త్వం పరం. యాక్తికబాధాదనిర్వాచ్యత్వేపి స్వరూపోచ్ఛేదాభావాదక్షరం. తదుక్తం గీతాయాం *క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత ఇతి. ౨

రం.— (దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి) * వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేక ఇతి ద్యుసమ్బన్ధిత్వేన, * తదపాణిపాదమితి హి * నిత్యం విభుమితి వా అమూర్తత్వేన, * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి బాహ్యాభ్యన్తరసర్వవస్తువ్యాప్తతయా, * అచక్షుశ్శ్రోత్రమితి అనిన్ద్రియత్వేన ప్రాణమనశ్శూన్యతయా, * యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యమితి వికారరూపదోషశూన్యతయా, చ దివ్యాదిశబ్దపర్యన్తశబ్దితశ్చ యః - సః - అవ్యాకృతాత్- అక్షరాద్యః పరస్సమష్టిరూపపురుషః- తస్మాదపి కారణత్వేన పర ఇత్యర్థః. ప్రధానపురుషయోస్సజ్జన్యత్వాదితి భావః. అక్షరాత్పరత ఇత్యత్ర అక్షరశబ్దః అశ్నుత ఇతి వా న క్షరతీతి వా వ్యుత్పత్త్యా స్వవికారవ్యాపకేనామూర్తరాధిలాపయోగ్యక్షరణాభావవతి అవ్యాకృతే వర్తతే. నతు భూతయోన్యక్షరే- భూతయోన్యక్షరస్య సబాహ్యాభ్యన్తర ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్య తస్మాదేవ పరత్వాసమ్భవాత్. నహి తస్యైవ తత ఏవ పరత్వం సమ్భవతి- విరోధాత్. స చాక్షరాత్పరత ఇతి పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యమేవాస్తు- తతశ్చ స్వవికారాపేక్షయా పరభూతాదవ్యాకృతాదక్షరాత్పర ఇత్యేవాస్తు. నత్వవ్యాకృతాదక్షరాత్పరభూతాత్సమష్టిపురుషాత్పర ఇతీతి వాచ్యం- పరశబ్దస్య ప్రతియోగిసాపేక్షత్వేనాక్షరశబ్దస్య పరత్వావధిసమర్పకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. నహి దేవదత్తాదుత్పన్నాద్భయమిత్యత్ర పఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యప్రతీతిరస్తి. అత్రాయథోక్త ఏవార్థః. ౨

శం.— కథం తేన సన్తి ప్రాణాదయ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేవ పురుషాన్నామరూపబీజోపాధిలక్షితాజ్జాయతే - ఉత్పద్యతేఽవిద్యావిషయవికారభూతో నామధేయోఽనృతాత్మకః ప్రాణః- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. నహి తేనావిద్యావిషయేణాసతా తేన ప్రాణేన సప్రాణత్వం పరస్య స్యాత్- అపుత్రస్య స్వప్నదృష్టేనేవ పుత్రేణ పుత్రిత్వం. ఏవం మనస్సర్వాణి చేన్ద్రియాణి విషయాశ్చైతస్మాదేవ జాయన్తే. తస్మాత్సిద్ధమస్య నిరుపచరితమప్రాణాదిమత్త్వమిత్యర్థః. యథా చ ప్రాగుత్పత్తేః పరమార్థతోఽసన్తః- తథా ప్రలీనాశ్చేతి ద్రష్టవ్యాః. యథా కరణాని మనశ్చేన్ద్రియాణి- తథా శరీరవిషయకారణాని భూతాని- ఖం- ఆకాశం. వాయుః- బాహ్య ఆవహాదిభేదః. జ్యోతిః- అగ్నిః. ఆపః- ఉదకం. పృథివీ- ధరిత్రీ. విశ్వస్య- సర్వస్య ధారిణీ. ఏతాని చ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోత్తరోత్తరగుణాని పూర్వపూర్వగుణసహితాన్యేతస్మాదేవ జాయన్తే. ౩

ఆ.— యదేవ చైతన్యం నిరుపాధికం శుద్ధమవికల్పం బ్రహ్మ తత్త్వజ్ఞానాజ్జీవానాం కైవల్యం- తదేవ మాయాప్రతిబిమ్బితరూపేణ కారణం భవతీత్యాహ (యస్మాదేవేతి) ప్రాణోత్పత్తేరూర్ధ్వం తర్హి సప్రాణత్వమాత్మనో భవిష్యతీతి శఙ్కానివృత్త్యర్థం శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం ప్రాణస్య విశేషణమాహ (అవిద్యావిషయ ఇతి) (నామధేయ ఇతి) వాఙ్మాత్రః- న వస్తుకృత ఇత్యర్థః. ప్రాణాదీనామయముక్తక్రమోఽపరక్రమేణ బాధ్యతే- *గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా ఇతి భూతేషు లయశ్రవణేన- ప్రాణానాం భౌతికత్వావగమాద్భూతోత్పత్త్యనన్తరం ప్రాణోత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేతి. అభిముఖం గచ్ఛన్ వాయురావహః, పురతో గచ్ఛన్ ప్రవహ ఇత్యాదిభేదః. శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః ఉత్తరోత్తరగుణా యేషాం తాని తథోక్తాని. యథా సుక్లతన్త్వవస్థాపన్నాదన్వయికారణాజ్జాయమానః పటః శుక్లగుణో జాయతే- తథాకాశావస్థాపన్నాద్బ్రహ్మణో జాయమానో వాయురాకాశగుణేన శబ్దేనాన్వితో జాయతే. తథైవ వాయుభావాపన్నాద్బ్రహ్మణోఽగ్నిస్తద్గుణేనాన్వితో జాయత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ననుసూక్ష్మాణి భూతాని ప్రథమముత్పద్యన్తే- అనన్తరం *తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి పఞ్చీకరణోపలక్షణార్థత్రివృత్కరణశ్రుతేః పఞ్చాత్మకత్వమవగమ్యతే. తత ఏకైకస్య భూతస్య గుణవత్త్వం వర్ణితమన్యత్ర. కథమిహ పఞ్చీకరణమనాదృత్య ప్రథమసర్గ ఏవాకాశస్యైకగుణత్వం- వాయోర్హి ద్విగుణత్వం, తేజసస్త్రిగుణత్వమిత్యాద్యుచ్యతే. సత్యం- భూతసర్గే తాత్పర్యాభావద్యోతనాయ ప్రక్రియాన్తరం న విరుధ్యతే. నహ్యేతత్ప్రతిబద్ధం కించిత్ఫలం శ్రూయతే. అత ఏవ గుణగుణిభావో నైయాయికవైశేషికపక్షవదిహ న వివక్షితః- కిన్తు రాహోశ్శిర ఇతివద్వ్యపదేశమాత్రం. విస్తరేణాస్య స్యకార్యపర్యన్తం తేన తేనాకారేణ బ్రహ్మైవ వివర్తత ఇతి ప్రపఞ్చ్యతే- తతోఽతిరిక్తస్యాణుమాత్రస్యాసమ్భవాత్తస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రదర్శితమిత్యర్థః. ౩

అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యౌదిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః।
వాయుః ప్రాణో హృదయంవిశ్వమస్యపద్భ్యాంపృథివీ హ్యేషసర్వభూతాన్తరాత్మా॥ ౪

రం.— విశ్వసృష్టిమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఏతస్మాజ్జాయతఇతి) ఖం- ఆకాశః. జ్యోతిః- తేజః. విశ్వస్య- కృత్స్నస్య ధారిణీ. ఏతత్ పృథ్వీవిశేషణం. ఇదంహివాక్యంప్రాణపాదేవియత్పాదేచచిన్తితం. ప్రాణపాదే *అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ తదాహుఃకింతదాసీదితిఋషయోవావతే అగ్రేసదాసీత్తదాహుః కేతే ఋషయఇతిప్రాణావాఋషయఇతిజగదుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం సద్భావశ్రవణాత్ ప్రాణోత్పత్తివాదిశ్రుతయోజీవోత్పత్తినాదిశ్రుతివదన్యథానేయాఇతి * తథాప్రాణాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * తథాప్రాణాః - వియదాదివత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యానీన్ద్రియాణ్యప్యుత్పద్యన్తఏవ- *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్* ఆత్మావాఇదమేకఏవాగ్రఆసీదిత్యాదిషుప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్, *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిఇన్ద్రియాణామాహత్యోత్పత్తిశ్రవణా, చ్చ ఉత్పద్యన్తఏవ. నచేన్ద్రియోత్పత్తివాదోజీవోత్పత్తివదన్యథానేయః - బాధకాభావాత్, * ప్రాణావావఋషయఇత్యత్రప్రాణశబ్దస్యసార్వజ్ఞ్యవాచిఋషిశబ్దసమానాధికృతతయాపరమాత్మవాచిత్వేనేన్ద్రియవాచిత్వాభావాత్,. కథంతర్హ్యేకస్మిన్పరమాత్మని * ప్రాణావావఋషయఇతిబహువచనోపపత్తిరితిచేత్. తత్రాహ * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్శ్రుతేశ్చ - బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ - తత్రబహుత్వాసమ్భవాత్, పరమాత్మనఏవసృష్టేః ప్రాగవస్థానశ్రుతేః, తస్యైవప్రాణశబ్దేనప్రతిపాదనీయత్వాత్,. * తత్పూర్వకత్వాద్వాచః- వాగాదీన్ద్రియస్యవాగిన్ద్రియకార్యాభిలపనకర్మభూతనామవాచ్యవియదాదిసృష్టిపూర్వకత్వా, త్ప్రళయేవాగిన్ద్రియాదికార్యశబ్దాభిలాపాదిప్రయోజనాభావా, న్నప్రళయేతేషామవస్థానమితిస్థితం.॥ తథాతత్రైవపాదే * ఆనీదవాతంస్వధయాతదేకమితిమహాప్రళయసమయేప్రాణకార్యాననశ్రవణాన్ముఖ్యప్రాణోత్పత్తివాదోజీవోత్పత్తివాదవన్నేతవ్యఇతిశఙ్కాయాం * శ్రేష్ఠశ్చ- శ్రేష్ఠప్రాణోపీన్ద్రియవదుత్పద్యతే. * ఆనీదవాతమితిపరబ్రహ్మణఃఅననం- విద్యమానత్వముచ్యతే- నముఖ్యప్రాణస్య- అవాతమితివాయుమాత్రసత్తాయాస్తత్రైవ ప్రతిషిద్ధత్వాదితిస్థితం.॥ తథావియత్పాదే * వాయోరగ్నిఃఅగ్నేరాపఃఅద్భ్యఃపృథివీత్యాదౌవాయురూపాద్బ్రహ్మణఃఅగ్నిసృష్టిః-ఉతకేవలవాయోరేవేతివిశయే * తేజోఽతస్తథాహ్యాహ- అతః-కేవలవాయోరేవతేజఉత్పద్యతే- * వాయోరగ్నిరితిహిశ్రుతిరాహ. *ఆపః- అపస్తేజసఏవోత్పద్యన్తే- * ఆగ్నేరాపఇతిహిశ్రుతిరాహ. * పృథివీ- పృథివీఅద్భ్యఏవోత్పద్యతే- * అద్భ్యఃపృథివీ* తాఅన్నమసృజన్తేతిహిశ్రుతిరాహ. నను కథమన్నశబ్దేనపృథివ్యభిధీయతే.- తత్రాహ * అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః- మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యేవాన్నకారణభూతా అన్నశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే. తథా * యదగ్నేరోహితంరూపంతేజసస్తద్రూపంయచ్ఛుక్లంతదపాంయత్కృష్ణంతదన్నస్యేతికృష్ణరూపస్యాన్నసమ్బన్ధితయాకీర్తనాన్నముఖ్యమన్నమన్నశబ్దేనోచ్యతే - అపితుపృథివ్యేవ. తైత్తిరీయకే * అద్భ్యఃపృథివీతిపృథివీ వాచకస్పష్టశబ్దాన్తరశ్రవణాచ్చఅన్నశబ్దేనపృథివ్యేవోచ్యతే. తతశ్చ కేవలవాయ్వాదేరేవాగ్న్యాద్యుత్పత్తిః- నతుతచ్ఛరీరకబ్రహ్మణఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * తదభిధ్యానాదేవతుతల్లిఙ్గాత్సః- తుశబ్దఃపక్షవ్యావర్తకః. వాయ్వగ్న్యాదిశబ్దైస్సః - పరమాత్మైవాభిధీయతే- * తత్తేజఐక్షత * తాఆపఐక్షన్తేతితత్కార్యసృష్టిసఙ్కల్పలక్షణాభిధ్యానరూపాత్పరమాత్మలిఙ్గా, దచేతనేతేజఆదావీక్షణాసమ్భవాత్. * విపర్యయేణతుక్రమోతఉపపద్యతేచ- తుశబ్దోఽవధారణార్థః. *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ। ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపఃపృథివీవిశ్వస్యధారిణీత్యేవంసర్వేషాంభూతానాంపరబ్రహ్మనన్తర్యరూపః * వాయోరగ్నిరగ్నేరాపఇత్యుక్తక్రమవిపర్యయేణశ్రూయమాణోయఃక్రమః - సవాయ్వాదిశరీరకపరమాత్మోపాదానకత్వఏవోపపద్యతే - నకేవలవాయ్వాద్యుపాదానకత్వఇత్యర్థః. * అన్తరావిజ్ఞానమనసీక్రమేణతల్లిఙ్గాదితిచేన్నావిశేషాత్ - జ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణివిజ్ఞానముచ్యన్తే. నను * ఏతస్మాజ్జాయతఇతివాక్యంప్రాణాదీనాంసర్వేషామవ్యవహితబ్రహ్మోపాదానకత్వంప్రతిపాదయితుంనప్రవృత్తం- కింతుప్రాణోత్పత్త్యనన్తరంమనసశ్చసర్వేన్ద్రియాణాంచోత్పత్తిః- తతఆకాశాదిభూతానాముత్పత్తిరితీన్ద్రియాణాంమనసశ్చప్రాణభూతాన్తరాళసృష్టత్వప్రతిపాదనార్థంప్రవృత్తం. శ్రుత్యన్తరేపిమహాభూతసృష్టిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లిఙ్గాదితిచేన్న- అవిశేషాత్ - అవిశేషేణప్రాణాదీనాంసర్వేషాంబ్రహ్మనన్తర్యరూపక్రమప్రతీతేః, తత్పరిత్యాగేకారణాభావాత్. నను వాయ్వాదిశరీరకబ్రహ్మణోఽగ్న్యాద్యుత్పత్తౌవాయ్వాదిశబ్దానాంతచ్ఛరీరకబ్రహ్మణిలక్షణాస్యాత్. తత్రాహ*చరాచరవ్యపాశ్రయస్తుస్యాత్తద్వ్యపదేశోభాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్ - తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. చరాచరవ్యపాశ్రయోదేవమనుష్యాదివృక్షాదిశబ్దవ్యపదేశోభాక్తః- వాచ్యైకదేశేభజ్యతఇత్యర్థః. భక్త్యాప్రయుక్తోభాక్తః. భక్తిః- భఙ్గః. విశిష్టవాచిశబ్దఃవిశేషణమాత్రేభక్త్యాప్రయుజ్యతే - వాచ్యైకదేశేప్రయోగాత్ భజ్యతఇత్యర్థః. * వచసాంవాచ్యముత్తమమిత్యాదిప్రమాణానుసారాత్సర్వేషాంచరాచరశబ్దానాంవిశిష్టంబ్రహ్మైవార్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగస్తుఅముఖ్యః. తతశ్చ వాయ్వాదిశబ్దైః బ్రహ్మాభిధానంముఖ్యమేవ. యద్వా- అభాక్తఇతిచ్ఛేదః. చరాచరవాచిశబ్దైః బ్రహ్మవ్యపదేశఃఅభాక్తః- ముఖ్యఇతియావత్. శరీరవాచిశబ్దానాంశరీరపర్యన్తత్వాదితితత్రస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౩

శం.— సఙ్క్షేపతఃపరవిద్యావిషయమక్షరంనిర్విశేషంపురుషంసత్యం *దివ్యోహ్యమూర్తఇత్యాదినామన్త్రేణోక్త్వాపునస్తదేవసవిశేషం విస్తరేణవక్తవ్యమితిప్రక్రమతే-సఙ్క్షేపవిస్తరోక్తోహిపదార్థఃసుఖాధిగమ్యోభవతీతిసూత్రభాష్యోక్తివదితి. యోపి ప్రథమజాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాజ్జాయతేఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్- సతత్త్వాన్తరితత్వేనలక్ష్యమాణోప్యేతస్మాదేవపురుషాజ్జాయతఏతన్మయశ్చేత్యేతదర్థమాహ. తంచవిశినష్టి - అగ్నిః - ద్యులో

తస్మాదగ్నిస్సమిధోయస్యసూర్యఃసోమాత్పర్జన్యఓషధయఃపృథివ్యాం।
పుమాన్‌రేతస్సిఞ్చతియోషితాయాంబహ్వీఃప్రజాఃపురుషాత్సంప్రసూతాః॥ ౫
తస్మాదృచస్సామయజూంషిదీక్షాయజ్ఞాశ్చసర్వేక్రతవోదక్షిణాశ్చ।
సంవత్సరంచయజమానశ్చలోకాఃసోమోయత్రపవతేయత్రసూర్యః॥ ౬

కః. * అసౌవావలోకోగౌతమాగ్నిరితిశ్రుతేః. మూర్ధా- యస్యోత్తమాఙ్గం- శిరః. చక్షుషీచన్ద్రశ్చసూర్యశ్చేతిచన్ద్రసూర్యౌ. యస్యేతిసర్వత్రానుషఙ్గఃకర్తవ్యోయస్యేత్యస్యపదస్యవక్ష్యమాణస్యయస్యేతివిపరిణామంకృత్వా. దిశశ్శ్రోత్రేయస్య. వాగ్వివృతాః- ఉద్ఘాటితాః ప్రసిద్ధావేదాయస్య. వాయుః ప్రాణోయస్య. హృదయం- అన్తఃకరణంవిశ్వం- సమస్తంజగదస్య- యస్యేత్యేతత్. సర్వంహ్యన్తఃకరణవికారమేవజగత్ - మనస్యేవసుషుప్తేప్రలయదర్శనాత్, జాగరితేపితతఏవాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్విప్రతిష్ఠానాత్,. యస్యచపద్భ్యాంజాతాపృథివీ. ఏషదేవోవిష్ణురనన్తః ప్రథమశరీరీ త్రైలోక్యదేహోపాధిస్సర్వేషాంభూతానామన్తరాత్మా. సహిసర్వభూతేషుద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతాసర్వకరణాత్మా. ౪

ఆ.— (సర్వేషాంభూతానామితి) పఞ్చమహాభూతానామన్తరాత్మా- స్థూలపఞ్చభూతశరీరోహివిరాడిత్యర్థః. ౪

రం.— (అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యావితి) అముంమన్త్రంప్రస్తుత్య * స్మర్యమాణమనుమానంస్యాదిత్యత్ర * అగ్నిరిహద్యులోకః- * అసౌవైలోకోఽగ్నిరితిశ్రుతేః. స్మరన్తిచమునయః * ద్యాంమూర్ధానంయస్యవిప్రావదన్తిఖంవైనాభించన్ద్రసూర్యౌచనేత్రే। దిశశ్శ్రోత్రేవిద్ధిపాదౌక్షితించసోఽచిన్త్యాత్మాసర్వభూతప్రణేతేతిభాషితం. వాగ్వివృతాశ్చవేదాః- వాగిన్ద్రియవ్యాపారాఏవవేదాః. వాయుఃప్రాణః-మహావాయురేవదేహధారకఃప్రాణః. హృదయంవిశ్వమస్య- జగత్సర్వమస్యదేహాన్తర్వర్తిహృదయాఖ్యమాంసవిశేషః. పద్భ్యాంపృథివీ - పాదావేవపృథివీత్యర్థః. * ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమితితృతీయా. సర్వభూతానాంతచ్ఛరీరత్వాత్సర్వేషామన్తరాత్మేత్యర్థః. ౪

———

శం.— పఞ్చాగ్నిద్వారేణచయాస్సంసరన్తిప్రజాః- తాఅపితస్మాదేవపురుషాత్ప్రజాయన్తఇత్యుచ్యతే- తస్మాత్ - పరస్మాత్పురుషాత్ప్రజావస్థానవిశేషరూపోఽగ్నిః. సవిశేష్యతే - యస్యసూర్యస్సమిధఇవసమిధః. సూర్యేణహిద్యులోకస్సమిధ్యతే. తతోహిద్యులోకాగ్నినిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యోద్వితీయోఽగ్నిస్సమ్భవతి. తస్మాచ్చపర్జన్యాదోషధయఃపృథివ్యాంభవన్తి. ఓషధిభ్యఃపురుషాగ్నౌహుతాభ్యఃపుమానగ్నిః రేతస్సిఞ్చతియోషితాయాం - యోషితి- యోషాగ్నౌ- స్త్రియామితి. ఏవంక్రమేణబహ్వీః- బహ్వ్యఃప్రజాః - బ్రాహ్మణాద్యాఃపురుషాత్పరస్మాత్సమ్ప్రసూతాః- సముత్పన్నాః. ౫

ఆ.— (పఞ్చాగ్నిద్వారేణేతి) ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సుపఞ్చస్వగ్నిదృష్టేఃశ్రుత్యన్తరచోదితత్వాత్తద్ద్వారేణేత్యర్థః. ౫

రం.— (తస్మాదగ్నిస్సమిధోయస్యసూర్యఇతి) తస్మాత్- అక్షరాత్ * అగ్నిర్మూర్ధేత్యత్రఅగ్నిశబ్దనిర్దిష్టోద్యులోకః. యస్యాగ్నేస్సమిధస్సూర్యః- ఇన్ధనాని. * అసౌవావలోకోఽగ్నిర్గౌతమతస్యాదిత్యఏవసమిదితిపఞ్చాగ్నివిద్యాయాంశ్రవణాత్. (సోమాత్పర్జన్యఓషధయఃపృథివ్యాం) అతోహిద్యులోకాగ్నేర్నిష్పన్నాత్సోమాత్పర్జన్యః-ద్వితీయోఽగ్నిస్సంభవతి. తస్మాత్పర్జన్యాదోషధయఃపృథివ్యామగ్నౌసమ్భవన్తి. (పుమాన్రేతస్సిఞ్చతియోషితాయాం) ఓషధీభ్యఃపురుషాగ్నౌహుతాభ్యఉపాదానభూతాభ్యఃపురుషరూపోఽగ్నిర్యోషిద్రూపాగ్నౌరేతస్సేకంకరోతి. (బహ్వీఃప్రజాఃపురుషాత్సమ్ప్రసూతాః) ఏవంపఞ్చాగ్నివిద్యోక్తక్రమేణబహ్వ్యఃప్రజాఃపరస్మాత్పురుషాత్సమ్ప్రసూతాః. ౫

———

శం.— కించ- కర్మసాధనానిఫలానిచతస్మాదేవేత్యాహ- కథం. తస్మాత్- పురుషాదృచః - నియతాక్షరపాదావసానాఃగాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిశిష్టామన్త్రాః. సామ- పాఞ్చభక్తికంసాప్తభక్తికంచస్తోభాదిగీతివిశిష్టం. యజూంషి- అనియతాక్షరపాదావసానానివాక్యరూపాణి. ఏవంత్రివిధామన్త్రాః. దీక్షాః- మౌఞ్జ్యాదిలక్షణకర్తృనియమవిశేషాః. యజ్ఞాశ్చసర్వే- అగ్నిహోత్రాదయః. క్రతవః- సయూపాః. దక్షిణాశ్చ - ఏకగవాద్యపరిమితసర్వస్వాన్తాః. సంవత్సరంచ- కాలఃకర్మాఙ్గం. యజమానశ్చ - కర్తా. లోకాః- తస్యకర్మఫలభూతాః. తేవిశేష్యన్తే- సోమోయత్ర- యేషులోకేషుపవతే- పునాతిలోకాన్. యత్ర- యేషుసూర్యస్తపతి. తేచదక్షిణాయనోత్తరాయణమార్గద్వయగమ్యావిద్వదవిద్వత్కర్తృఫలభూతాః. ౬

ఆ.— (పాఞ్చభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యాఃపఞ్చభక్తయః- అవయవాయస్యతథోక్తం. (సాప్తభక్తికమితి) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యాస్సప్తభక్తయోయస్యతథోక్తం. స్తోభః - అర్థశూన్యావర్ణాః. విశ్వజిత్సర్వమేధయోస్సర్వస్వదక్షిణా- అతఏకాంగామారభ్యసర్వస్వాన్తాదక్షిణాభవన్తీత్యర్థః. ౬

రం.— (తస్మాదృచస్సామేతి) తస్మాత్- అక్షరపురుషాత్ ఋగ్యజుస్సామవేదాః, దీక్షాః, అగ్నిహోత్రాద్యాయజ్ఞాః, సోమవికారాఃక్రతవ, శ్చదక్షిణా, శ్చసంవత్సరాదయఃకాలాః, యజమానః, కర్మఫలభూతాఃస్వర్గాద్యాలోకా, శ్చఉత్పన్నాఇత్యర్థః. లోకాన్విశినష్టి (సోమోయత్రపవతేయత్రసూర్యఇతి) యేలోకాశ్చన్ద్రసూర్యకిరణపూతాభవన్తీత్యర్థః. ౬

———

తస్మాచ్చదేవాబహుధాసంప్రసూతాఃసాధ్యామనుష్యాఃపశవోవయాంసి।
ప్రాణాపానౌవ్రీహియవౌతపశ్చశ్రద్ధాసత్యంబ్రహ్మచర్యంవిధిశ్చ॥ ౭
సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తితస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తహోమాః।
సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తిప్రాణాగుహాశయానిహితాస్సప్తసప్త॥ ౮
అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఅస్మాత్స్యన్దన్తేసిన్ధవస్సర్వరూపాః।
అతశ్చసర్వాఓషధయోరసశ్చయేనైషభూతైస్తిష్ఠతేహ్యన్తరాత్మా॥ ౯
పురుషఏవేదంవిశ్వంకర్మతపోబ్రహ్మపరామృతం।
ఏతద్యోవేదనిహితంగుహాయాంసోవిద్యాగ్రన్థింవికిరతీహసోమ్య॥ ౧౦

ఇతిద్వితీయముణ్డకే-ప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— తస్మాచ్చపురుషాత్కర్మాఙ్గభూతాదేవాబహుధా- వస్వాదిగణభేదేనసమ్యక్ప్రసూతాః. సాధ్యాః-దేవవిశేషాః. మనుష్యాః- కర్మాధికృతాః. పశవః- గ్రామ్యారణ్యాః. వయాంసి- పక్షిణః. జీవనంచమనుష్యాదీనాంప్రాణాపానౌ. వ్రీహియవౌహవిరర్థౌ. తపశ్చ- కర్మాఙ్గంపురుషసంస్కారలక్షణంస్వతన్త్రంచఫలసాధనం. శ్రద్ధా- యత్పూర్వకస్సర్వపురుషార్థసాధనప్రయోగః- చిత్తప్రసాదః. ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- అనృతవర్జితంయథాభూతార్థవచనంచాపీడాకరం. బ్రహ్మచర్యం- మైథునాసమాచారః. విధిశ్చ- ఇతికర్తవ్యతా. ౭

ఆ.— (తపశ్చకర్మాఙ్గమితి) * పయోబ్రాహ్మణస్యవ్రతంయవాగూరాజన్యస్యామిక్షావైశ్యస్యేత్యాది-శ్రుతివిహితంకృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీత్యర్థః. ౭

రం.— (తస్మాచ్చదేవాఇతి) బహుధా- కర్మజాజానజాదిభేదాత్బహుధేత్యర్థః. వయాంసి- పక్షిణః. యవః - దీర్ఘశూకధాన్యవిశేషః. వ్రీహియవశబ్దోధాన్యమాత్రోపలక్షకః. తపః- కృచ్ఛ్రాదిలక్షణం. శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. సత్యం- సత్యవచనం. బ్రహ్మచర్యం- స్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యం. విధీయతఇతివిధిః- నిత్యనైమిత్తికాదిః. ౭

శం.— కించ- సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాస్తస్మాదేవపురుషాత్ప్రభవన్తి. తేషాంచసప్తార్చిషః- దీప్తయః- స్వస్వవిషయావద్యోతనాని. తథాసప్తసమిధః - సప్తవిషయాః. విషయైర్హిసమిధ్యన్తేప్రాణాః. సప్తహోమాః- తద్విషయవిజ్ఞానాని. * యదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతీతిశ్రుత్యన్తరాత్. కించ- సప్తఇమేలోకాః - ఇన్ద్రియస్థానాని, యేషుచరన్తిప్రాణాఇతివిశేషణాత్. ప్రాణానాంవిశేషణమిదంప్రాణాపానాదినివృత్త్యర్థం. గుహాయాం- శరీరేహృదయేవాస్వాపకాలేశేరతఇతిగుహాశయాః. నిహితాః- స్థాపితాధాత్రాసప్తసప్త- ప్రతిప్రాణిభేదంయానిచ. ఆత్మయాజినాంవిదుషాంకర్మాణితత్సాధనానికర్మఫలానిచా, విదుషాంచకర్మాణితత్సాధనానికర్మఫలానిచ, సర్వంచైతత్పరస్మాదేవపురుషాత్సర్వజ్ఞాత్ప్రసూతమితిప్రకరణార్థః. ౮

ఆ.— (ఆత్మయాజినామితి)సకలమిదమహంచపరమాత్మైవేతిభావనాపూర్వకంపరమేశ్వరారాధనబుద్ధ్యాయేయజన్తితేషామిత్యర్థః. ౮-౯

రం.— (సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తీతి) తస్మాత్- అక్షరాత్శీర్షణ్యాశ్చక్షుశ్శ్రోత్రనాసికారన్ధ్రయుగ్మాస్యసఞ్చారిణిసప్తేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యన్తే. తథాసప్తార్చిషః-గార్హపత్యాద్యాఅగ్నయః, ఇన్ధనాదీని, కాళీప్రభృతయస్సప్తజిహ్వా, శ్చప్రభవన్తీతిపూర్వేణాన్వయః. కించ-ఇమేసప్తాపిలోకాఉత్పన్నాః. యేషు - లోకేషుహృదయగుహాసుసుషుప్తివేళాయాంశయానాస్సప్తప్రాణాశ్చక్షురాదిగోళకప్రదేశేషుధాత్రానిహితాస్సన్తశ్చరన్తీత్యర్థః. సప్తసప్తేతివీప్సాపురుషభేదాభిప్రాయా. ౮

శం.— అతః- పురుషాత్సముద్రాః- సర్వేక్షారాద్యాః. గిరయశ్చ - హిమవదాదయోఽస్మాదేవపురుషాత్సర్వే. స్యన్దన్తే- స్రవన్తిగఙ్గాద్యాస్సిన్ధవః- నద్యస్సర్వరూపాః- బహురూపాః. అస్మాదేవపురుషాత్సర్వాఓషధయః- వ్రీహియవాద్యాః. రసశ్చ- మధురాదిష్షడ్విధః. యేన - రసేనభూతైః- పఞ్చభిస్స్థూలైఃపరివేష్టితస్తిష్ఠతే- తిష్ఠతిహ్యన్తరాత్మా-లిఙ్గంసూక్ష్మంశరీరం. తద్ధ్యన్తరాళేశరీరస్యాత్మనశ్చాత్మావర్తతఇత్యన్తరాత్మా. ౯

రం.— (అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఇత్యాది) సర్వరూపాః- బహురూపాస్సిన్ధవః- గఙ్గాద్యాస్సరితఇత్యర్థః. ననుపృథివ్యాఏవౌషధయోజాయమానాదృశ్యన్తే, ఇక్ష్వాదిభ్యోరసాజాయమానాదృశ్యన్తే, - కథమక్షరాత్సర్వమిదంజాయతఇత్యాశఙ్క్యాహ (యేనైషభూతైస్తిష్ఠతేహ్యన్తరాత్మేతి) యేన- యస్మాత్కారణాదేషః - అక్షరపురుషస్సర్వైర్భూతైఃపరివృతస్సన్తదన్తరాత్మతయావర్తతే- తస్మాత్పృథివ్యాదిభ్యోజాయమానాఅపిఅక్షరాద్బ్రహ్మణోజాతాఇతిశక్యతేవక్తుమితిభావః. ౯

శం.— ఏవంపురుషాత్సర్వమిదంసంప్రసూతం- అతోవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమనృతం- పురుషఇత్యేవసత్యం. అతఃపురుషఏవేదంసర్వం- నవిశ్వంనామపురుషాదన్యత్కించిదస్తి. అతోయదుక్తం- తదేతదభిహితం *కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి - ఏ

౮- సప్తజిహ్వాఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

హరిః ఓమ్॥ ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమత్రైతత్సమర్పితం।
ఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయదేతజ్జానథసదసద్వరేణ్యంపరంవిజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠంప్రజానాం॥ ౧

తస్మిన్హిపరస్మిన్నాత్మనిసర్వకారణేపురుషఏవేదంవిశ్వంనాన్యదస్తీతివిజ్ఞాతంభవతీతి. కింపునరిదంవిశ్వమితి. ఉచ్యతే- కర్మ- అగ్నిహోత్రాదిలక్షణం. తపః- జ్ఞానం. తత్కృతంఫలమన్యదేవ. తావద్ధీదంసర్వంతచ్చైతద్బ్రహ్మణఃకార్యం. తస్మాద్బ్రహ్మపరమమృతమహమేవేతియోవేదనిహితం- స్థితంగుహాయాం- హృదిసర్వప్రాణినాం - సఏవంవిజ్ఞానాదవిద్యాగ్రన్థిం- గ్రన్థిమివదృఢీభూతామవిద్యావాసనాం. వికిరతి- విక్షిపతి- నాశయతి. ఇహ- జీవన్నేవ, నమృతస్సన్. హేసోమ్య- ప్రియదర్శన.................. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యత్పృష్టం *కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతి- తన్నిరూపితం- సర్వంపరస్మాత్మనోజాయతే - అతస్తావన్మాత్రంసర్వంతస్మిన్విజ్ఞాతేవిజ్ఞాతంభవతీత్యవిద్యాక్షయఫలాభిధానేనోపసంహృతమితి. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పురుషఏవేదంవిశ్వమితి) యస్మాదసౌసర్వభూతాన్తరాత్మా- తస్మాత్సర్వమిదంపురుషోపాదానకత్వాత్పురుషఏవ. తస్మాత్తద్విజ్ఞానేసర్వస్యాపివిజ్ఞానముపపద్యతఇతిభావః. (కర్మతపోబ్రహ్మపరామృతమితి) తస్యజగత్సృష్ట్యనుకూలఃకర్మశబ్దితోవ్యాపారస్సృష్టవ్యాలోచనాత్మకఏవ. *ఏకోవ్యాపీసదాశుద్ధోనిర్గుణఃప్రకృతేఃపరఇతిబ్రహ్మశబ్దితప్రకృతిపరభూతముక్తాత్మనామమృతవత్పరమానన్దతయాభోగ్యభూతంబ్రహ్మపృథక్పురుషఏవేత్యర్థః. (ఏతద్యోవేదేతి) హేసోమ్య- సోమార్హ. హృదయగుహావర్తిఏతత్- అక్షరంబ్రహ్మ ఇహ-లోకేయోవేద- సఃగ్రన్థివద్దుర్మోచామవిద్యాంవికిరతి- నిరస్యతి. *కౄవిక్షేపఇతిధాతుః. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అరూపంసదక్షరంకేనప్రకారేణవిజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే- ఆవిః- ప్రకాశం. సన్నిహితం - వాగాద్యుపాధిభిః. జ్వలతిభ్రాజతీతిశ్రుత్యన్తరాచ్ఛబ్దాదీనుపలభమానవదవభాసతే - దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానాద్యుపాధిధర్మైరావిర్భూతంసల్లక్ష్యతేహృదిసర్వప్రాణినాం. యదేతదావిర్భూతంబ్రహ్మసన్నిహితం- సమ్యక్స్థితంహృది- తద్గుహాచరంనామ - గుహాయాంచరతీతి. దర్శనశ్రవణాదిప్రకారైర్గుహాచరమితిప్రఖ్యాతం. మహత్- సర్వమహత్త్వాత్. పదం- పద్యతేసర్వేణేతి, సర్వపదార్థాస్పదత్వాత్. కథంతన్మహత్పదమితి. ఉచ్యతే- యదత్ర - అస్మిన్బ్రహ్మణ్యేతత్సర్వంసమర్పితం- ప్రవేశితంరథనాభావివ. ఏజత్- చలత్, పక్ష్యాది. ప్రాణత్- ప్రాణితీతి, ప్రాణాపానాదిమన్మనుష్యపశ్వాది. నిమిషత్ - నిమిషాదిక్రియావత్. యచ్చానిమిషత్ - చశబ్దాత్. సమస్తమేతదత్రైవబ్రహ్మణిసమర్పితం. ఏతద్యదాస్పదంసర్వేజానథ - హేశిష్యాఅవగచ్ఛథతదాత్మభూతంభవతాం. సదసత్స్వరూపం- సదసతోః- మూర్తామూర్తయోస్స్థూలసూక్ష్మయోస్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్. వరేణ్యం- వరణీయం. తదేవహిసర్వస్యనిత్యత్వాత్ప్రార్థనీయం. పరం- వ్యతిరిక్తం, విజ్ఞానాత్ప్రజానామితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః- యల్లౌకికవిజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః. యద్వరిష్ఠం- వరతమం. సర్వపదార్థేషువరేషుతద్ధ్యేకంబ్రహ్మాతిశయేనవరం- సర్వదోషరహితత్వాత్. ౧

ఆ.— అధునాయస్యసకృదుపదేశమాత్రేణాద్వితీయంబ్రహ్మాస్మీతివాక్యార్థజ్ఞానమవగత్యన్తంనభవతి-తస్యోపాయానుష్ఠానేనభవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అరూపంసదక్షరమితి) వాక్యార్థస్యైవపునఃపునర్భావనాయుక్త్యనుసన్ధానంచోపాయఇత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) ఆవిశ్శబ్దోనిపాతఃప్రకాశవాచీ. బ్రహ్మవిశేషోపలబ్ధ్యాత్మనాప్రకాశమానమేవసదేతిభావయేదిత్యర్థః. అన్యైరప్యుక్తం * యదస్తియద్భాతితదాత్మరూపంనాన్యత్తతోభాతినచాన్యదస్తి। స్వభావసంవిత్ప్రతిభాతికేవలంగ్రాహ్యంగృహీతేతిమృషైవకల్పనేతి. (సన్నిహితమితి) సర్వప్రాణినాంహృదయేస్థితంవాగాద్యుపాధిభిశ్శబ్దాదీనుపలభమానవద్బ్రహ్మైవజీవభావమాపన్నమవభాసతేయతః - తతోఽపరోక్షంచేతిసదాస్మరేదిత్యర్థః. సర్వమిదంకార్యంపరిచ్ఛిన్నంచసాస్పదం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ - ఘటాదివత్. తతస్సర్వాస్పదంయత్ - తదేవమాయాస్పదమాత్మభూతమితియుక్త్యనుసన్ధానమాహ (మహత్పదమితి) ౧

రం.— (ఆవిస్సన్నిహితంగుహాచరంనామమహత్పదమితి) ఆవిరిత్యవ్యయం. యోగినామపరోక్షంహృదయగుహావర్తితయాసన్నిహితం. నామ- దుర్విజ్ఞేయస్వరూపతయాప్రసిద్ధం. సర్వతోమహత్పదం- ప్రాప్యభూతమిత్యర్థః. (అత్రైతత్సమర్పితంఏజత్ప్రాణన్నిమిషచ్చయత్) ఏజత్- కమ్పమానం. జాగ్రదితియావత్. ప్రాణత్- ప్రాణభృత్. నిమిషత్- సుప్తం. జాగ్రత్సుప్తాదిభేదభిన్నంప్రాణిజాతమత్ర- అక్షరపురుషేఅర్పితమిత్యర్థః. (ఏతజ్జానథేతి) సదసద్వరేణ్యం- స్థూలసూక్ష్మవస్తుభిరాధారత్వేనప్రార్థనీయం. ఆధారభూతమితియావత్. తాదృశమేతత్-

యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణుయస్మిఁల్లోకానిహితాలోకినశ్చ।
తదేతదక్షరంబ్రహ్మసప్రాణస్తదువాఙ్మనః।తదేతత్సత్యంతదమృతంతద్వేద్ధవ్యంసోమ్యవిద్ధి॥ ౨
ధనుర్గృహీత్వౌపనిషదంమహాస్త్రంశరంహ్యుపాసానిశితంసన్ధీయత।
ఆయమ్యతద్భావగతేనచేతసాలక్ష్యంతదేవాక్షరంసోమ్యవిద్ధి॥ ౩
ప్రణవోధనుశ్శరోహ్యాత్మాబ్రహ్మతల్లక్ష్యముచ్యతే।అప్రమత్తేనవేద్ధవ్యంశరవత్తన్మయోభవేత్ ॥ ౪

అక్షరమవగచ్ఛ తేత్యర్థః. (పరంవిజ్ఞానాద్యద్వరిష్ఠంప్రజానాం) * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నితి శ్రుతేఃవిజ్ఞానశబ్దోజీవపరః. విజ్ఞానాత్పరం - జీవాదధి
కం. ప్రజానాముపాయోపేయత్వేనాత్యన్తవరణీయం. అత్యన్తప్రార్థనీయమిత్యర్థః. ౧

శం.— కించ- యదర్చిమత్- దీప్తిమత్. యద్దీప్త్యాఆదిత్యాదిదీప్యతఇతిదీప్తిమద్బ్రహ్మ. కించ- యదణుభ్యః- శ్యామాకాదిభ్యోఽప్యణు-
సూక్ష్మం. చశబ్దాత్స్థూలేభ్యోఽప్యతిశయేనస్థూలంపృథివ్యాదిభ్యః. యస్మిఁల్లోకాః- భూరాదయోనిహితాః- స్థితాః. యేచలోకినః - లోకనివాసినోమను
ష్యాదయస్తేచైతన్యాశ్రయాహిసర్వే ప్రసిద్ధాః. తదేతత్సర్వాశ్రయమక్షరంబ్రహ్మ. సప్రాణః. తదువాఙ్మనః - వాక్చమనశ్చసర్వాణిచకరణాని.
అన్తశ్చైతన్యాదతోహిప్రాణేన్ద్రియాదిసర్వసఙ్ఘాతః- *ప్రాణస్యప్రాణమితి శ్రుత్యన్తరాత్. యత్ప్రాణాదీనామన్తశ్చైతన్యమక్షరం - తదేతత్స
త్యం- అవితథం. అతోఽమృతం- అవినాశి. తద్వేద్ధవ్యం- మనసాతాడయితవ్యం, తస్మిన్మనస్సమాధానంకర్తవ్యమిత్యర్థః. యస్మాదేవం - హేసో
మ్య- విద్ధి- అక్షరేచేతస్సమాధత్స్వ.

ఆ.— ఘటాదివదాదిత్యాదేర్జడత్వేఽపియద్దీప్తిమత్త్వవైచిత్ర్యం - తదనుపపత్త్యాఽపితత్కారణంసమ్భావనీయమిత్యాహ (కించయదర్చి ౨
మదితి) అర్చిమత్త్వాదాదిత్యాదివదిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వంప్రాప్తంనిషేధతి (యదణుభ్యఇతి) పరమాణుపరిమాణత్వంతర్హిస్యాదితినాశఙ్కనీయమి
త్యాహ (చశబ్దాదితి) స్థూలత్వాత్తర్హిఅన్యాధారంస్యాదితినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (యస్మిఁల్లోకాఇతి) ప్రాణాదిప్రవృత్తిశ్చేతనాధిష్ఠాననిబన్ధనా-
జడప్రవృత్తిత్వాత్ - రథాదిప్రవృత్తివత్. చిద్భేదేచ-ప్రమాణాభావాదేకంచైతన్యమాత్రమస్తీతివిచారయేదిత్యాహ (తదేతత్సర్వాశ్రయమితి)
ప్రాణాద్యధిష్ఠానత్వాత్ప్రాణాదిలక్ష్యఆత్మాద్రష్టవ్యః.

రం.— (యదర్చిమద్యదణుభ్యోఽణుచేతి) యదర్చిమత్- అర్చిశ్శబ్దితదీప్తిమత్త్వంవిగ్రహద్వారాద్రష్టవ్యం. అణుభ్యోఽపి- శ్యామా ౨
కాదిభ్యోఽపిఅణిష్ఠం- సూక్ష్మతయాసర్వాన్తఃప్రవేశయోగ్యమిత్యర్థః. (యస్మిఁల్లోకానిహితాలోకినశ్చ) లోకినః - లోకవాసినః. శిష్టంస్పష్టం.
సప్రాణస్తదువాఙ్మనఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణాదికమపితదాత్మకమిత్యర్థః. (తదేతత్సత్యంతదమృతంతద్వేద్ధవ్యంసోమ్యవిద్ధి) తదేతత్-
క్షరంసత్యం- అవినాశి. అమృతం- అసంసారి. భోగ్యమితివార్థః. తదేవమనసావేద్ధవ్యంవిద్ధి- సమాహితమనోవిషయంవిద్ధి. తత్రమనస్సమాధానం
వివియావత్.

౨

శం.— కథంవేద్ధవ్యమితి. ఉచ్యతే- ధనుః- ఇష్వాసనంగృహీత్వా. ఔపనిషదం- ఉపనిషత్సుభవంప్రసిద్ధంమహాస్త్రం - మహచ్చతద
స్త్రంచధనుః. తస్మిన్-శరం. కింవిశిష్టమిత్యాహ - ఉపాసానిశితం - సన్తతాభిధ్యానేనతనూకృతం, సంస్కృతమిత్యేతత్. సన్ధీయత - సన్ధానంకు
ర్యాత్. సన్ధాయచాయమ్య- ఆకృష్య, సేన్ద్రియమన్తఃకరణంస్వవిషయాద్వినివర్త్యలక్ష్యఏవావర్జితంకృత్వేత్యర్థః, నహిహస్తేనేవధనుషఆయమనమి
హసమ్భవతి. తద్భావగతేన, తస్మిన్- బ్రహ్మణ్యక్షరేలక్ష్యేభావనా- భావః. తద్గతేనచేతసాలక్ష్యంతదేవ-యథోక్తలక్షణమక్షరంసోమ్యవిద్ధి.

ఆ.— విచారాసమర్థస్య-ప్రణవమవలమ్బ్య-బ్రహ్మాత్మైకత్వేచిత్తసమాధానంక్రమముక్తిఫలందర్శయితుముపక్రమతే (కథంవేద్ధవ్య ౩
మిత్యాదినా)

రం.— (ధనుర్గృహీత్వేతి) ఔపనిషదం- ఉపనిషత్ప్రసిద్ధంప్రణవాఖ్యంధనుర్గృహీత్వాభగవదుపాసనయాస్థూలసూక్ష్మశరీరాద్వివే ౩
త్మలక్షణంమహాస్త్రసంయోజితంశరంసన్దధ్యాత్. కింకృత్వేత్యత్రాహ (ఆయమ్యేతి) భాగవతేన- 'భగవత్ప్రవణేనచేతసాతత్- ధనురాయ
ప్రణవాఖ్యస్యధనుషఆయమనంనామ- ప్రత్యక్పరమాత్మనోశ్శేషశేషిభావలక్షణార్థప్రకాశకత్వేనానుసంహితత్వం. తద్భావగతేనచేతసేతిపా
ద్భావః- తత్ప్రాప్తిః. తద్భావగతేనచేతసా- తత్ప్రాప్తీచ్ఛయాశరమాయమ్యేతివార్థః. తస్యచాయమనంనామ- సేన్ద్రియాన్తఃకరణస్యతత్స్వవిష
న్తరవిముఖీకరణపూర్వకంఅక్షరాఖ్యలక్ష్యాభిముఖతయావస్థాపనం. (లక్ష్యంతదేవాక్షరంసోమ్యవిద్ధి) హేసోమ్య - తదేవాక్షరంలక్ష్యంజా
త్యర్థః.

౩

శం.— యదుక్తంధనురాది- తదుచ్యతే- ప్రణవః- ఓఙ్కారోధనుః, యథేష్వాసనంలక్ష్యేశరస్యప్రవేశకారణం - తథాత్మశరస్యాక్ష
స్యప్రవేశకారణమోఙ్కారః- ప్రణవేనహ్యభ్యస్యమానేనసంస్క్రియమాణస్తదాలమ్బనోఽప్రతిబన్ధేనాక్షరేఽవతిష్ఠతే- యథాధనుషాఽస్త
క్ష్యే- అతఃప్రణవోధనురివధనుః. శరోహ్యాత్మా - ఉపాధిలక్షణఃపరఏవజలసూర్యకాదివదిహప్రవిష్టోదేహేసర్వబౌద్ధప్రత్యయసాక్షితయా-

యస్మిన్ద్యౌఃపృథివీచాన్తరిక్షమోతంమనస్సహప్రాణైశ్చసర్వైః।
తమేవైకంజానథాత్మానమన్యావాచోవిముఞ్చథఅమృతస్యైషసేతుః॥ ౫
అరాఇవరథనాభౌసంహతాయత్రనాడ్యఃసఏషోన్తశ్చరతేబహుధాజాయమానః।
ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానంస్వస్తివఃపారాయతమసఃపరస్తాత్॥ ౬

సశరఇవ. స్వాత్మనివిషయోపలబ్ధితృష్ణాప్రమాదవర్జితేనసర్వతోవిరక్తేనజితేన్ద్రియేణైకాగ్రచిత్తేనవేద్ధవ్యంబ్రహ్మలక్ష్యం. తతస్తద్వేధనాదూర్ధ్వంశరవత్తన్మయోభవేత్- యథాశరస్యలక్ష్యైకాత్మత్వంఫలంభవతి-తథాదేహాద్యనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణేనాక్షరైకాత్మత్వంఫలమాపాదయేదిత్యర్థః. ౪

ఆ.— ధనుషా- ఆయుధేన. (లక్ష్యఇతి) తల్లక్షణఆత్మైకత్వసాక్షాత్కారఇత్యర్థః. ప్రణవోబ్రహ్మేత్యభిధ్యాయతఉపసంహృతకరణగ్రామస్యప్రణవోపరక్తంయచ్చైతన్యప్రతిబిమ్బంస్ఫురతి- సఆత్మేత్యనుసన్ధానంప్రణవేశరసన్ధానం. తస్యచిత్ప్రతిబిమ్బసన్ధానంలక్ష్యవేధః. ౪

రం.— ఉక్తమర్థంవివృణోతి (ప్రణవోధనురితి) *ఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతిఆత్మరూపశరసమర్పణహేతుత్వాత్ప్రణవస్యధనుష్ట్వేనరూపణం. అప్రమత్తేన- విషయాన్తరవిముఖేన. ఏకాగ్రచిత్తేన. వేద్ధవ్యం- వేధోహితదేకశేషత్వేనతద్ధ్యానం. (శరవత్తన్మయఇతి) యథాలక్ష్యేనిమగ్నస్యశరస్యలక్ష్యాపేక్షయాభేదకాకారాస్ఫురణం - ఏవంపరమాత్మనిప్రణవేనసమర్పితస్యప్రత్యగాత్మనఃతత్సామ్యలక్షణాంముక్తిమాపన్నస్యజ్ఞానైకాకారస్యదేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫూర్తిరేవతన్మయత్వమితిద్రష్టవ్యం. ౪

———

శం.— అక్షరస్యైవదుర్లక్ష్యత్వాత్పునఃపునర్వచనంసులక్షణార్థం- యస్మిన్- అక్షరపురుషే. ద్యౌఃపృథివీచాన్తరిక్షంచోతం- సమర్పితం. మనశ్చసహప్రాణైః- కరణైరన్యైస్సర్వైః. తమేవ- సర్వాశ్రయమేకం- అద్వితీయంజానథ- జానీథహేశిష్యాః. ఆత్మానం- ప్రత్యక్స్వరూపంయుష్మాకంసర్వప్రాణినాంచ. జ్ఞాత్వాచ అన్యావాచః- అపరవిద్యారూపాఃవిముఞ్చథ- విముఞ్చత. పరిత్యజతతత్ప్రకాశ్యంచసర్వంకర్మససాధనం. యథాఽమృతస్యైషసేతుః- ఏతదాత్మజ్ఞానమమృతస్య- అమృతత్వస్య- మోక్షప్రాప్తయేసేతుః- సంసారమహోదధేరుత్తరణహేతుత్వాత్. తథాచశ్రుత్యన్తరం *తమేవవిదిత్వాతిమృత్యుమేతినాన్యఃపన్థావిద్యతేఽయనాయేతి. ౫

ఆ.— ఉత్తరగ్రన్థస్యపౌనరుక్త్యంపరిహరతి (అక్షరస్యైవదుర్లక్ష్యత్వాదితి) ససాధనంసర్వంకర్మపరిత్యజ్యాత్మైవజ్ఞాతవ్య ఇత్యత్రహేతుమాహ (అమృతస్యేతి) ౫

రం.— (యస్మిన్ద్యౌఃపృథివీత్యాది) యస్మిన్- అక్షరేద్యుపృథివ్యన్తరిక్షమనఃప్రాణాదికంసమవేతం- తమేకమేవస్వేతరసమస్తవస్తునియన్తృత్వేనవ్యాపకతయాఆత్మానంజానీత. అనాత్మవిషయావాచస్త్యజత. కస్యహేతోః. అమృతస్యైషసేతుః- నద్యాదిషుహిసేతుఃకూలస్యప్రతిలమ్భకః. సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యఏషప్రతిలమ్భకఇత్యర్థః. ౫

———

శం.— కించ- ఆరాఇవ- యథారథనాభౌసమర్పితాఅరాః- ఏవంసంహతాః - సంప్రవిష్టాయత్ర - యస్మిన్హృదయేసర్వతోదేహవ్యాపిన్యోనాడ్యః. తస్మిన్హృదయేబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిభూతసఏషః- ప్రకృతఆత్మాతన్మధ్యేచరతే - చరతి. వర్తతేపశ్యన్శృణ్వన్మన్వానోవిజానన్. బహుధా- అనేకధా. క్రోధహర్షాదిప్రత్యయైర్జాయమానఇవజాయమానః- అన్తఃకరణోపాధ్యనువిధాయిత్వాత్. వదన్తిహిలౌకికాఃహృష్టోజాతఃక్రుద్ధోజాతఇతి. తమాత్మానమోమిత్యేవమోఙ్కారాలమ్బనాస్సన్తోయథోక్తకల్పనయాధ్యాయథ- చిన్తయత. ఉక్తంచవక్తవ్యంశిష్యేభ్యఆచార్యేణజానతా. శిష్యాశ్చబ్రహ్మవిద్యావివిదిషవోనివృత్తకర్మాణోమోక్షపథేప్రవృత్తాః. తేషాంనిర్విఘ్నతయాబ్రహ్మప్రాప్తిమాశాస్త్యాచార్యః- స్వస్తి- నిర్విఘ్నమస్తువః- యుష్మాకంపారాయ- పరకూలాయ. కస్య. అవిద్యాతమసః. పరస్తాత్. కస్మాత్. అవిద్యాతమసః. అవిద్యారహితబ్రహ్మాత్మస్వరూపగమనాయేత్యర్థః. ౬

ఆ.— కర్మసఙ్గిజనసఙ్గత్యాకర్మశ్రద్ధావిషయశ్రద్ధాచవాక్యార్థజ్ఞానస్యాఽవగత్యన్తరాయాఃప్రతిబన్ధకః - విఘ్నః. సమాభూదిత్యాశంసనం- నతువాక్యార్థావగతౌనిష్పన్నాయాంఫలప్రాప్తేర్విఘ్నశఙ్కాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (పరస్తాదితి) మదుపదేశాదూర్ధ్వఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అరాఇవరథనాభౌసంహతాయత్రనాడ్యఇతి) * సన్తతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసన్నిభమిత్యుక్తరీత్యాయత్ర - హృదయేరథనాభౌసమర్పితాఅరాఇవనాడ్యస్సంహతాః- సంగతాః. తత్రమధ్యేసఏషః- ప్రకృతఆత్మా * అజాయమానోబహుధావిజాయతే । తస్యధీరాఃపరిజానన్తియోనిమితిదేవాదీనాంసమాశ్రయణీయత్వాయతత్తజ్జాతీయస్వరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితఃస్వీయస్వభావమజహదేవస్వేచ్ఛయాబహుధాజాయమానస్సన్చరతే- వర్తతఇత్యర్థః. తమసఃపరస్తాద్వర్తమానాయవఃపారాయ- * పారావారేపరార్వాచీతీరేఇతినైఘణ్టుకాః. ప్రాప్యభూతాయేతియావత్. తత్పదప్రాప్తయేఓమిత్యేవమాత్మానంధ్యాయథేత్యన్వయః. ఏవంధ్యానాయప్రవృత్తేభ్యోయుష్మభ్యంస్వస్తిభవతు. ౬

———

యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్యైషమహిమాభువి।దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమన్యాత్మాప్రతిష్ఠితః॥ ౭
మనోమయఃప్రాణశరీరనేతా ప్రతిష్ఠితోఽన్నేహృదయంసన్నిధాయ।
తద్విజ్ఞానేనపరిపశ్యన్తిధీరాఆనన్దరూపమమృతంయద్విభాతి॥ ౮
భిద్యతేహృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తేసర్వసంశయాః।క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టేపరావరే॥ ౯

శం.— యోఽసౌతమసఃపరస్తాత్ సంసారమహోదధింతీర్త్వాగన్తవ్యఃపరవిద్యావిషయఇతి- సకస్మిన్వర్తతఇత్యాహ- యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్- వ్యాఖ్యాతః. తంపునర్విశినష్టి - యస్యైషః- ప్రసిద్ధోమహిమా - విభూతిః. కోఽసౌమహిమా. యస్యేమేద్యావాపృథివీశాసనేవిధృతేతిష్ఠతః- సూర్యాచన్ద్రమసౌయస్యశాసనేఅలాతచక్రవదజస్రంభ్రమతః- యస్యశాసనేసరితస్సాగరాశ్చస్వగోచరంనాతిక్రామన్తి - తథాస్థావరంజఙ్గమంచయస్యశాసనేనియతం- తథాచర్తవోఽయనేఅబ్దాశ్చయస్యశాసనంనాతిక్రామన్తి- తథాకర్తారఃకర్మాణిఫలంచయచ్ఛాసనాత్స్వంస్వంకాలం నాతివర్తన్తే- సఏషమహిమాభువి- లోకేయస్య- సఏషసర్వజ్ఞఏవంమహిమాదివ్యే- ద్యోతనవతి. సర్వబౌద్ధప్రత్యయకృతద్యోతనే బ్రహ్మపురే - మనసి. బ్రహ్మణోఽత్రచైతన్యస్వరూపేణనిత్యాభివ్యక్తత్వాద్బ్రహ్మణఃపురంహృదయపుణ్డరీకం. తస్మిన్యద్వ్యోమ- తస్మిన్వ్యోమ్ని- ఆకాశేహృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థేప్రతిష్ఠితఇవోపలభ్యతే. నహ్యాకాశవత్సర్వగతస్యగతిరాగతిఃప్రతిష్ఠావాఽన్యథాసమ్భవతి. ౭

ఆ.— సర్వేశ్వరత్వమనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టబ్రహ్మణోహృదయపుణ్డరీకేధ్యానంచక్రమముక్తిఫలమన్దబ్రహ్మవిదోవిధేయమ్. ఇతిదర్శయితుమాహ (యోఽసౌతమసఃపరస్తాదిత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి) ఉక్తార్థః. (యస్యైషమహిమాభువీతి) భూలోకేసంసారతన్త్రప్రవర్తనరూపఏషమహిమాయదీయ ఇత్యర్థః. (దివ్యేబ్రహ్మపురేహ్యేషవ్యోమన్యాత్మాప్రతిష్ఠితః) * యస్యైషమహిమాభువీతిలీలావిభూత్యన్వయఉక్తః. దివ్యేవ్యోమనీతిత్రిపాద్విభూతిరుక్తేతివ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్ వైకుణ్ఠాఖ్యేబ్రహ్మపురేపరమేవ్యోమ్నిఅయమాత్మాప్రతిష్ఠితఇత్యర్థః. ౭

శం.— సహ్యాత్మాత్రస్థోమనోవృత్తిభిరేవవిభావ్యతఇతిమనోమయః- మనఉపాధిత్వాత్. ప్రాణశరీరనేతా- ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యాయంనేతా. స్థూలాచ్ఛరీరాచ్ఛరీరాన్తరంసూక్ష్మంప్రతిప్రతిష్ఠితోఽన్నే- భుజ్యమానాన్నవిపరిణామేప్రతిదినముపచీయమానేఽపచీయమానేచపిణ్డరూపాన్నేహృదయం- బుద్ధింపుణ్డరీకచ్ఛిద్రేసన్నిధాయ- సమవస్థాప్య. హృదయావస్థానమేవహ్యాత్మనఃస్థితిరన్నే. తత్-ఆత్మతత్త్వం. విజ్ఞానేన- విశిష్టేన- శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితేనజ్ఞానశమదమధ్యానవైరాగ్యోద్భూతేనపరిపశ్యన్తి- సర్వతఃపూర్ణంపశ్యన్తి- ఉపలభన్తే. ధీరాః - వివేకినః. ఆనన్దరూపం- సర్వానర్థదుఃఖాయాసప్రహీణమమృతంయద్విభాతి- విశేషేణస్వాత్మన్యేవభాతిసర్వదా. అత్రఆనన్దగిరీయంనాస్తి. ౮

రం.— (మనోమయఃప్రాణశరీరనేతేతి) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. ప్రాణశరీరనేతా - ప్రాణశ్చశరీరంచప్రాణశరీరం. తస్యనేతా-జీవస్యప్రాణశరీరలమ్భకఇత్యర్థః. యద్వా- *మనోమయఃప్రాణశరీరోభారూపఇతిశ్రుతేఃప్రాణశ్శరీరమస్యప్రాణశరీరః. సచాసౌనేతాచ- ప్రభురిత్యర్థః. * అధిభూర్నాయకోనేతాప్రభురితిహినైఘణ్టుకాః. అన్నే- అన్నపరిణామేశరీరేప్రతిష్ఠితోయః- తస్మిన్చిత్తం- హృదయంసన్నిధాయ- అమృతం- అస్పృష్టసంసారగన్ధంఆనన్దరూపంయద్విభాతి- తత్- బ్రహ్మ- విజ్ఞానశబ్దితేనదర్శనసమానాకారేణఉపాసనేనప్రజ్ఞాశాలినఃపరిపశ్యన్తి- సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యఫలమిదమభిధీయతే- భిద్యతేహృదయగ్రన్థిః- అవిద్యావాసనామయః. *బుద్ధ్యాశ్రయాస్తథాప్రోక్తాః *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్హృదయాశ్రయోఽసౌ- నాత్మాశ్రయః. భిద్యతే- భేదం - వినాశమాయాతిహృదయగ్రన్థిః. ఛిద్యన్తేసర్వేఽజ్ఞానవిషయాస్సంశయాః- లౌకికానామామరణాత్తుగఙ్గాస్రోతోవత్ప్రవృత్తాఃవిచ్ఛేదమాయాన్తి. అస్య- విచ్ఛిన్నసంశయస్యనివృత్తావిద్యస్యయానివిజ్ఞానోత్పత్తేఃప్రాక్తనానిజన్మాన్తరేచాప్రవృత్తఫలానిజ్ఞానోత్పత్తిసహభావీనిచ- క్షీయన్తేకర్మాణి- నత్వేతజ్జన్మారమ్భకాణి - ప్రవృత్తఫలత్వాత్. తస్మిన్- సర్వజ్ఞేఽసంసారిణిదృష్టేపరావరే- పరంచకారణాత్మనా, అవరంచకార్యాత్మనా. తస్మిన్పరావరేసాక్షాదహమస్మీతిదృష్టేసంసరణోచ్ఛేదాన్ముచ్యతఇత్యర్థః.

ఆ.— (అస్యపరమాత్మజ్ఞానస్యేతి) జీవన్ముక్తిఫలస్యాద్వైతవాక్యార్థావగమస్యసోపాసనస్యేత్యర్థః. అవిద్యావాసనాప్రచయోభిద్యత ఇతికోఽర్థః. కింబుద్ధౌవిద్యమానాయామవిద్యావిభేదేజ్ఞానఫలం- కింవాతన్నివృత్తౌ. నాద్యః- సత్యోపాదానేకార్యస్యాత్యన్తోచ్ఛేదాసమ్భవాత్. నద్వితీయః- జ్ఞానస్యాజ్ఞానేనైవసాక్షాద్విరోధప్రసిద్ధేః. కించ- బుద్ధిరప్యనాదిః- సాదిర్వా. నాద్యః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిశ్రుతివిరోధాత్. నాన్త్యః - ప్రలయేబ్రహ్మజ్ఞానంవినైవబుద్ధేర్నాశసమ్భవాత్తదానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. సాదిత్వేచబుద్ధేరుపాదానం సాక్షాద్బ్రహ్మచేత్- తన్నాశంవినాత్యన్తోచ్ఛేదోనస్యాత్. మాయాచేత్- సాద్రష్టృగతజ్ఞానేననోచ్ఛేదమర్హతి - లౌకికమాయావిగతమాయాయాద్రష్టృగతజ్ఞానేనోచ్ఛేదాదర్శనాత్. కించ- బుద్ధేరుచ్ఛేదోనతస్యాఃఫలం- స్వనాశస్యాఫలత్వాత్. నాత్మనః- తస్యబుద్ధిసఙ్గాభావేనతదుచ్ఛేదస్యాఫలత్వాత్. కించ- ౯

హిరణ్మయేపరేకోశేవిరజంబ్రహ్మనిష్కలం। తచ్ఛుభ్రంజ్యోతిషాంజ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదోవిదుః॥౧౦॥
నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకంనేమావిద్యుతోభాన్తికుతోయమగ్నిః।
తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వంతస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి॥ ౧౧

ఆత్మనోఽవిద్యాద్యనాశ్రయత్వాభిధానంశ్రుతివిరుద్ధం- ప్రక్రమే *అవిద్యాయామన్తరేవర్తమానాఇతి శ్రవణాత్, ఉపసంహారేచ *అనీశయాశోచతిముహ్యమానఇతిశ్రవణాత్. బుద్ధిగతమేవాఽవిద్యాద్యాత్మన్యధ్యస్యతఇతిచేత్. అధ్యస్యతఇతికోఽర్థః. నిక్షిప్యతే- భ్రాన్త్యాదృశ్యతేవా. నాద్యః- అన్యధర్మస్యాన్యత్రనిక్షేపాసమ్భవాత్. భ్రాన్త్యాచకేనదృశ్యతే. నతావదాత్మనా- తస్యావిద్యాశ్రయత్వానఙ్గీకారాత్. నబుద్ధ్యా - బుద్ధేరాత్మవిషయత్వాసమ్భవేనతద్గతదర్శనాసమ్భవాత్, భ్రాన్తేశ్చస్వాశ్రయగతేనతత్త్వానుభవేననివర్త్యత్వప్రసిద్ధేర్బుద్ధేరనుభవాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్. తస్మాన్నాస్యభాష్యస్యసమ్యగర్థంపశ్యామఇతిచేత్. ఉచ్యతే- చిత్తన్త్రానాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యాచైతన్యమవచ్ఛిద్యస్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్యబుద్ధ్యాదితాదాత్మ్యరూపేణవివర్తతే - తస్యాశ్చబ్రహ్మాత్మతాసాక్షాత్కారనివర్త్యరూపాఙ్గీకారాత్తన్నివృత్తౌతదుత్థంహృదయగ్రన్థిభేదనంశ్రుత్యోచ్యతే. భాష్యకారీయంచబుద్ధ్యాశ్రయణాభిధానమహఙ్కారవిశేషణత్వేనావిద్యాదేర్వ్యావహారికత్వాభిప్రాయం. ఆత్మానాశ్రయత్వాభిధానంచాత్మనోనిర్వికారత్వాభిప్రాయం. బాధితానువృత్తిశ్చప్రకటార్థేప్రదర్శితేతిజీవన్ముక్తిర్ననిరుధ్యతే. ౯-౧౦

రం.—— తస్యఫలమాహ (భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరితి) హృదయస్య - అన్తఃకరణస్యగ్రన్థయః గ్రన్థివద్దుర్మోచారాగద్వేషాదయః. హృత్స్థానమయతఇతివ్యుత్పత్త్యాహృదయశబ్దితోజీవోవా. బ్రహ్మజ్ఞానేనసార్వజ్ఞ్యసిద్ధేస్సర్వవిషయకాస్సంశయానశ్యన్తి. అస్యచప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తానిపూర్వాణ్యనేకభవార్జితానికర్మాణిచనశ్యన్తి. నాశోనామకర్మణాం ఫలజననశక్తివినాశః. *తదధిగమఉత్తరపూర్వాఘయోరితిసూత్రే * అఘస్యవినాశకరణముత్పన్నాయాస్తచ్ఛక్తేర్వినాశకరణం. శక్తిహిపరమపురుషాప్రీతిరేవేతిహిభాషితం. ఏతత్సర్వంకదేత్యత్రాహ (తస్మిన్దృష్టేపరావరేఇతి) పరేఅవరేయస్మాత్సఃపరావరః. సర్వోత్కృష్టాఅపిబ్రహ్మాదయోయస్మాన్నికృష్టాఇత్యర్థః. అథవా- పరావరే- పరావరశరీరకే. సర్వాత్మభూతఇత్యర్థః. తాదృశేతస్మిన్దృష్టే-దర్శనసమానాకారజ్ఞానవిషయీకృతఇత్యర్థః. నచ *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతిశరీరవియోగకాలఏవపుణ్యపాపాఖ్యకర్మవినాశస్యశ్రుతత్వాత్, *సామ్పరాయేతర్తవ్యాభావాదితిసూత్రతద్భాష్యయోరపితథైవప్రతిపాదనాత్, క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణితస్మిన్దృష్టఇతిదర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయఏవ శ్రూయమాణఃకర్మక్షయఃకథముపపద్యతామితివాచ్యం - అస్మిన్వాక్యేశ్రూయమాణఃకర్మక్షయఃదర్శనసమానాకారోపాసనారమ్భప్రభృతితస్యపరమాత్మనస్తత్ప్రాప్త్యుపాసకస్యాఘంతుమిథ్యాఇతిసఙ్కల్పరూపః. దేహవియోగసమయభావికర్మక్షయస్తుతన్నష్టమితిసఙ్కల్పరూపఇతిఅవిరోధోద్రష్టవ్యః. ౯

శం.—— ఉక్తస్యైవార్థస్యసఙ్క్షేపాభిధాయకాఉత్తరేమన్త్రాస్త్రయోఽపి- హిరణ్మయే- జ్యోతిర్మయే-బుద్ధివిజ్ఞానప్రకాశేపరేకోశే - కోశఇవాసేః- ఆత్మస్వరూపోపలబ్ధిస్థానత్వాత్. పరం- సర్వాభ్యన్తరత్వాత్. తస్మిన్విరజం - అవిద్యాద్యశేషదోషరజోమలవర్జితం. బ్రహ్మ - సర్వమహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చ. నిష్కలం- నిర్గతాఃకలాయస్మాత్తన్నిష్కలం, నిరవయవమిత్యర్థః. యస్మాద్విరజంనిష్కలంచ - అతస్తచ్ఛుభ్రం-శుద్ధం. జ్యోతిషాం- సర్వప్రకాశాత్మనామగ్న్యాదీనామపితజ్జ్యోతిః- అవభాసకం. అగ్న్యాదీనామపిజ్యోతిష్ట్వమన్తర్గతబ్రహ్మాత్మచైతన్యజ్యోతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః. తద్ధిపరంజ్యోతిః- యదన్యానవభాస్యమాత్మజ్యోతిః. తద్యదాత్మవిదః- ఆత్మానం - శబ్దాదివిషయబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణంయేవివేకినోవిదుః- విజానన్తి. తేఆత్మవిదస్తద్విదురాత్మప్రత్యయానుసారిణః. యస్మాత్పరంజ్యోతిః- తస్మాత్తఏవతద్విదుః- నేతరేబాహ్యార్థప్రత్యయానుసారిణః. ౧౦
అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి.

రం.—— (హిరణ్మయేపరేకోశఇతి) *తస్యాంహిరణ్మయ్యాంకోశఇతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాస్వప్రకాశతయాకమనీయతయావాహిరణ్మయశబ్దాభిలప్యేఉత్కృష్టపదార్థోపలబ్ధిస్థానతయాకోశతుల్యేపరే- ఉత్కృష్టేపరమపదే. పురమితిపాఠేఽపిసఏవార్థః. విరజం- ధ్వాన్తసమదస్తత్వం. సత్త్వరజస్తమోఽతీతంనిష్కలం- నిరవయవంశుభ్రం- అనవద్యంజ్యోతిషాంజ్యోతిః- ప్రకాశకానామపీన్ద్రియాణాంప్రకాశకం. జ్యోతిశ్శబ్దితదీప్తిమాగోవిగ్రహద్వారకః. (తద్యదాత్మవిదోవిదుః) ఆత్మవిదఃతద్విదుః- యదాత్మతత్త్వమితియావత్. ౧౦

శం.—— కథంతజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిరితి. ఉచ్యతే- నతత్ర- తస్మిన్స్వాత్మభూతేబ్రహ్మణిసర్వావభాసకోఽపిసూర్యోభాతి- తద్బ్రహ్మనప్రకాశయతీత్యర్థః. సహితస్యైవభాసాసర్వమన్యదనాత్మజాతంప్రకాశయతీత్యర్థః- నతుతస్యస్వతఃప్రకాశనసామర్థ్యం. తథానచన్ద్రతారకం. నేమావిద్యుతోభాన్తి. కుతోఽయమగ్నిః- అస్మద్గోచరః. కింబహునా- యదిదంజగద్భాతి- తత్తమేవ- పరమేశ్వరంస్వతోభారూపత్వాద్భాన్తం- దీప్యమానమనుభాతి- అనుదీప్యతే. యథాజలోల్ముకాదిఅగ్నిసంయోగాదగ్నిందహన్తమనుదహతి- నస్వతః- తద్వత్. తస్యైవభాసా- దీప్త్యాసర్వమిదం-సూర్యాదిమజ్జగద్విభాతి. యతఏవంతదేవబ్రహ్మభాతిచవిభాతిచ-కార్యగతేనవివిధేనభాసా- అతస్తస్యబ్రహ్మణోభారూపత్వంస్వతోఽవగమ్యతే. నహిస్వతోఽవిద్యమానంభాసనమన్యస్యకర్తుంశక్నోతి- ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాద్భారూపాణాంచాదిత్యాదీనాంతద్దర్శనాత్, ౧౧

బ్రహ్మైవేదమమృతంపురస్తాద్బ్రహ్మపశ్చాద్బ్రహ్మదక్షిణతశ్చోత్తరేణ।
అధశ్చోర్ధ్వంచప్రసృతంబ్రహ్మైవేదంవిశ్వమిదంవరిష్ఠమ్॥ ……………… ౧౨

ఇతిద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఃఖణ్డః.

ఇతిద్వితీయముణ్డకమ్.

ఆ.— (ప్రకాశయతీత్యర్థఇతి) భాతీతిణిజన్తాధ్యాహారేణవ్యాఖ్యాతం. తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతీత్యస్య బ్రహ్మణఃస్వతోభారూపత్వేతాత్పర్యంకథయతి (యతఏవంతదేవబ్రహ్మభాతిచేతి) ౧౧

రం.— జ్యోతిషాంజ్యోతిష్ట్వంప్రపఞ్చయతి (నతత్రసూర్యోభాతినచన్ద్రతారకంనేమావిద్యుతోభాన్తికుతోఽయమగ్నిరితి) తస్మిన్ దీప్యమానేనైతేషాంసూర్యాదీనాందీప్తిరస్తీత్యర్థః. నన్వతిభాస్వరరూపవతిసూర్యాదౌ ప్రత్యక్షేణానుభూయమానే, తద్భాసాచజగతిభాసమానే, నతత్రసూర్యోభాతీతి ప్రత్యక్షవిరుద్ధంకథమభిధీయతఇత్యత్రాహ (తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వమితి) ఇదంజగద్భాసకమాదిత్యాదీనాంపరిదృశ్యమానంరూపంననైజం - కింతుపరమాత్మదత్తంతదీయమేవతేజః. గీతంచభగవతా * యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమితి. వివృతంచైతద్భగవతాభాష్యకృతా *అఖిలస్యజగతోభాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాంయత్తేజః- తన్మదీయంతేజః. తైస్తైరారాధితేనమయాతేభ్యోదత్తమితివిద్ధీతి. అతోఽయాచితకమణ్డితకపురుషతుల్యానామేతేషాంభాస్వరరూపశాలినామపిఅన్యాధీనతేజస్త్వాభావాన్నభాతీతివ్యపదేశోయుజ్యతఇతిభావః. (తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతి) సర్వప్రపఞ్చభాసకస్యాపిసౌర్యాదితేజసస్తద్దత్తత్వేనస్వకీయత్వాభావాదితిభావః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంకఠవల్లీవివరణేఉక్తంతత్రైవద్రష్టవ్యం. ౧౧

శం.— యత్తజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిర్బ్రహ్మ- తదేవసత్యం. సర్వంతద్వికారంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమనృతమితరదిత్యేతమర్థంవిస్తరేణహేతుతఃప్రతిపాదితంనిగమనస్థానీయేనమన్త్రేణపునరుపసంహరతి- బ్రహ్మైవ- ఉక్తలక్షణమిదం- యత్పురస్తాత్- అగ్రేఽబ్రహ్మేవావిద్యాదృష్టీనాంప్రత్యవభాసమానం. తథాపశ్చాద్బ్రహ్మ. తథాదక్షిణతశ్చ. తథోత్తరేణ. తథైవాధస్తాదూర్ధ్వంచ. సర్వతోఽన్యదపికార్యాకారేణప్రసృతం- ప్రగతంనామరూపవదవభాసమానం. కింబహునా- బ్రహ్మైవేదంవిశ్వం- సమస్తమిదంజగద్వరిష్ఠం- వరతమం. అబ్రహ్మప్రత్యయస్సర్వోఽవిద్యామాత్రోరజ్జ్వామివసర్పప్రత్యయః - బ్రహ్మైవైకంపరమార్థసత్యమితివేదానుశాసనమ్. ……………………………… ౧౨

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకభాష్యంసంపూర్ణమ్.

ఆ.— ఉపసంహారమన్త్రస్యతాత్పర్యమాహ (యత్తజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిరితి) తేన-బ్రహ్మణావివిధంక్రియతఇతితద్వికారంసర్వం. జగత్సర్వంబ్రహ్మైవేతిబాధాయాంసామానాధికరణ్యం-యోఽయంస్థాణుఃపుమానసావితివదన్వయవ్యతిరేకాభావపరిహారేణతావన్మాత్రత్వంబోధ్యతే. ౧౨

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతిద్వితీయముణ్డకభాష్యటీకా.

రం.— ఉపసంహరతి (బ్రహ్మైవేదమమృతమితి) సర్వాసుదిక్షుయదిదందృశ్యతే - తత్సర్వంవరిష్ఠం - వరణీయతమంబ్రహ్మైవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టమ్. …………………………………………………………… ౧౨

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేద్వితీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ద్వితీయముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER
TIRUPATI

ముణ్డకోపనిషత్.

తృతీయముణ్డకే— ప్రథమః ఖణ్డః.

హరిః ఓమ్॥ ద్వాసుపర్ణాసయుజాసఖాయాసమానంవృక్షంపరిషస్వజాతే।
తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఅభిచాకశీతి॥ ౧
సమానేవృక్షేపురుషోనిమగ్నోఽనీశయాశోచతిముహ్యమానః।
జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమస్యమహిమానమితివీతశోకః॥ ౨

శం.— పరావిద్యోక్తా- యయాతదక్షరంపురుషాఖ్యంసత్యమధిగమ్యతే - యదధిగమేహృదయగ్రన్థ్యాదేస్సంసారకారణస్యాత్యన్తికవినాశస్స్యాత్. దర్శనోపాయశ్చయోగోధనురాద్యుపాదానకల్పనయోక్తః. అథేదానీంతత్సహకారీణిసత్యాదిసాధనానివక్తవ్యానీతితదర్థముత్తరారమ్భః. ప్రాధాన్యేనతత్త్వనిర్ధారణంచప్రకారాన్తరేణక్రియతేఅత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్కృతమపి. తత్రసూత్రభూతోమన్త్రఃపరమార్థవస్త్వవధారణార్థముపన్యస్యతే- ద్వా- ద్వౌ. సుపర్ణా- సుపర్ణౌ- శోభనపతనౌసుపర్ణౌ. పక్షిసామాన్యాద్వాసుపర్ణౌ. సయుజా - సయుజౌ- సహైవసర్వదాయుక్తౌ. సఖాయా- సఖాయౌ- సమానఖ్యాతౌసమానాభివ్యక్తికారణౌ. ఏవంభూతౌసన్తౌసమానం- అవిశేషముపలబ్ధ్యధిష్ఠానతయాఏకం. వృక్షం- వృక్షమివ. ఉచ్ఛేదనసామాన్యాచ్ఛరీరంవృక్షం. పరిషస్వజాతే - పరిష్వక్తవన్తౌ- సుపర్ణావివైకంవృక్షంఫలోపభోగార్థం. అయంహివృక్షః ఊర్ధ్వమూలోఽర్వాక్శాఖోఽశ్వత్థోఽవ్యక్తమూలప్రభవఃక్షేత్రసంజ్ఞకఃసర్వప్రాణికర్మఫలాశ్రయః. తంపరిష్వక్తవన్తౌసుపర్ణావివావిద్యాకామకర్మవాసనాశ్రయలిఙ్గోపాధ్యాత్మేశ్వరౌ. తయోః- పరిష్వక్తయోఃఅన్యః- ఏకఃక్షేత్రజ్ఞోలిఙ్గోపాధిర్వృక్షమాశ్రితఃపిప్పలం-కర్మనిష్పన్నంసుఖదుఃఖలక్షణంఫలంస్వాదు- అనేకవిచిత్రవేదనాస్వాదరూపంస్వాద్వత్తి- భక్షయతి. ఉపభుఙ్క్తేఅవివేకతః. అనశ్నన్నన్యః - ఇతరఈశ్వరోనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్సర్వజ్ఞస్సత్త్వోపాధిరీశ్వరోనాశ్నాతి. ప్రేరయితాహ్యసావుభయోర్భోజ్యభోక్త్రోర్నిత్యసాక్షిత్వసత్తామాత్రేణ. సత్వనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి- పశ్యత్యేవకేవలం. దర్శనమాత్రేణహితస్యప్రేరయితృత్వంరాజవత్. ౧

ఆ.— (ప్రాధాన్యేనేతి) అపూర్వత్వేనతాత్పర్యవిషయతయేత్యర్థః. ద్వాసుపర్ణేత్యాదౌద్వివచనస్యాకారశ్ఛాన్దసః. జీవస్యాజ్ఞత్వేననియామ్యత్వయోగ్యత్వా, దీశ్వరస్యసర్వజ్ఞత్వేననియామకత్వశక్తియోగా,చ్ఛోభనసంపతనం-ఉచితంనియామనియామ్యకభావగమనంయయోస్తౌశోభనపతనౌ. (పక్షిసామాన్యాద్వేతి) వృక్షాశ్రయణాదిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టంబ్రహ్మ- మూలం-అధిష్ఠానమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. అర్వాఞ్చః- ప్రాణాదయఃశాఖాఇవాస్యేత్యర్వాక్శాఖః. స్వావస్థానంనియతమస్యనశక్యమిత్యశ్వత్థః. అవ్యక్తం- అవ్యాకృతంమూలం- ఉపాదానమన్వయి. తస్మాత్ప్రభవతీతితథోక్తః. యావదజ్ఞానభావీత్యర్థః. అవిద్యాకామకర్మవాసనానామాశ్రయోలిఙ్గముపాధిర్యస్యాత్మనః- సజీవస్తథోక్తః. సచేశ్వరశ్చతావిత్యర్థః. సత్త్వం- మాయాఖ్యముపాధిరస్యేతిసత్త్వోపాధిః. *జ్ఞానాత్మకస్యామలసత్త్వరాశేరితిహ్యుక్తం. ౧

రం.— నన్వేకస్యైవబ్రహ్మణస్సర్వదేహానుప్రవేశేతస్యసుఖదుఃఖభోక్తృత్వప్రసఙ్గఇత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వాసుపర్ణాఇతి) యుజ్యతఇతియుక్ఛబ్దోగుణపరః-*సమానగుణకస్సయుగితివ్యాసార్యైర్వివృతత్వాత్. సయుజౌ-సమానగుణకౌ. అపహతపాప్మత్వాదిగుణైఃపరస్పరసమానౌ సఖాయా- సహచరౌద్వాసుపర్ణా- ద్వౌపక్షిసదృశౌసమానం- ఏకంవృక్షం- వృక్షవచ్ఛేదనార్హంశరీరంసమాశ్రితావిత్యర్థః. (తయోరన్యఇతి) తయోర్మధ్యేఅన్యతరోజీవః. స్వాదు- పరిపక్వంపిప్పలం- కర్మఫలంభుఙ్క్తే. అన్యస్తుపరమాత్మాఅభుఞ్జానఏవప్రకాశతే. అత్రశరీరతదాశ్రయజీవపరాదివిషయవాచకశబ్దనిగరణేనవిషయివాచకవృక్షసుపర్ణాదిశబ్దైర్వృక్షత్వాధ్యవసానలక్షణరూపకాతిశయోక్తిర్విచ్ఛిత్తివిశేషాయేతిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తత్రైవంసతిసమానేవృక్షే- యథోక్తేశరీరేపురుషః భోక్తాజీవోఽవిద్యాకామకర్మఫలరాగాదిగురుభారాక్రాన్తోఽలాబురివసాముద్రేజలేనిమగ్నోనిశ్చయేనదేహాత్మభావమాపన్నోఽయమేవాహమముష్యపుత్రోఽస్యనప్తాకృశఃస్థూలోగుణవాన్నిర్గుణఃసుఖీదుఃఖీత్యేవంప్రత్యయోనాస్త్యన్యోఽస్మాదితిజాయతేమ్రియతే, సంయుజ్యతేవియుజ్యతేచసమ్బన్ధిబాన్ధవైః,. అతోఽనీశయా - నకస్యచిత్సమర్థోఽహంపుత్రోమమవినష్టోమృతామేభార్యాకింమేజీవితేనేత్యేవందీనభావోఽనీశా- తయాశోచతి- సంతప్యతే. ముహ్యమానః- అనేకైరనర్థప్రకారైరవివేకితయాచిన్తామాపద్యమానః. సఏవంప్రేతతిర్యఙ్మనుష్యాదియోనిష్వాజవంజవీభావమాపన్నఃకదాచిదనేకజన్మసుశుద్ధధర్మసఞ్చితనిమిత్తేనకేనచిత్పరమకారుణికేనదర్శితయోగమార్గోఽహింసాసత్యబ్రహ్మచర్యసర్వత్యాగశమదమాదిసమ్పన్నఃసమాహితాత్మాసన్జుష్టం - సేవితమనేకైర్యోగమార్గైఃకర్మభిశ్చ. యదా- యస్మిన్కాలేపశ్యతిధ్యాయమానోఽన్యం - వృక్షోపాధిలక్షణాద్విలక్షణమీశం - అసంసారిణమశనాయాపిపాసాశోకమోహజరామృత్య్వతీతమీశంసర్వస్యజగతోఽయమహమస్మ్యాత్మాసర్వస్యసమస్సర్వభూతస్థఃనేతరోఽవిద్యాజనితోపాధిపరిచ్ఛిన్నోమాయాత్మేతి, విభూతిం- మహిమానంచజగద్రూపమస్యైవమమపరమేశ్వరస్యేతి, యదైవంద్రష్టా-తదావీతశోకోభవతి-సర్వస్మాచ్ఛోకసాగరాద్విప్రముచ్యతే. కృతకృత్యోభవతీత్యర్థః. ౨

అ.— ఆవరణంవిక్షేపశ్చద్వయమవిద్యాయాః కార్యం. తత్రేశ్వరభావాప్రతిపత్తిరనీశా- ఆవరణం. శోచతీతివిక్షేపః. తదుభయహేతురనిర్వాచ్యమజ్ఞానంమోహః. తేనవిశిష్టః. అనేకైరనర్థప్రకారైః- అహంకరోమీత్యాదిభిః. అవివేకతయా- తాదాత్మ్యాపన్నతయేత్యర్థః. అజస్రం- అనవరతం. జవీభావః- నికృష్టభావం. లక్షణయాలఘుభావం. కర్మవాయుప్రేరితతయాజవీభావం- క్షైప్ర్యమాపన్నః.

రం.— (సమానేవృక్షేఇతి) అనీశయా- భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానః- *పరాభిధ్యానాత్తుతిరోహితంతతోహ్యస్యబన్ధవిపర్యయౌ *దేహయోగాద్వాసోపీత్యుక్తన్యాయేనతిరోహితపరమాత్మవిశేషజ్ఞానానన్దలక్షణస్వరూపస్సన్ వృక్షఇవచ్ఛేదనార్హే ఏకస్మిన్ శరీరేజీవః స్థూలోహంకృశోహమిత్యాదితాదాత్మ్యబుద్ధ్యాపాంసూదకవత్తదేకతామాపన్నస్సన్ తత్సంసర్గకృతానిదుఃఖాన్యనుభవతీత్యర్థః. (జుష్టంయదాపశ్యతీతి) ఇతిశబ్దోబుద్ధిస్థప్రకారవచనః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. యదాఽసౌజీవోనిమగ్నాత్స్వస్మాద్ధారకత్వనియన్తృత్వశేషిత్వాదినావిలక్షణంజుష్టం-స్వకర్మభిః ప్రీతంపరమాత్మానమఖిలజగదీశత్వలక్షణమస్యమహిమానం, చయదాపశ్యతి- తదావీతశోకోభవతీత్యర్థః. కేచిత్తుఅనీశయా-అనీశత్వేన. అసమర్థత్వేనేత్యర్థః. లౌకికోఽపిహిపఙ్కాదౌనిమగ్నః పఙ్కాదిసమ్బన్ధేనముహ్యమానః స్వయంనిర్గమనాసమర్థత్వేనశోచన్ స్వోద్ధరణసమర్థంస్వయంపఙ్కాదావనిమగ్నంస్వస్మిన్ ప్రీతిమత్త్వేన సుహృద్భూతంతస్యోద్ధరణసామర్థ్యంచదృష్ట్వావీతశోకోభవతి-తత్సమాధిరత్రానుసన్ధేయః. నచాస్మిన్ పక్షే *అనీశయాభోగ్యభూతయాప్రకృత్యేతిభాష్యవిరోధఇతిశఙ్కనీయం - భోగ్యభూతయేత్యస్యానీశయేత్యేతద్వివరణరూపత్వాభావాత్, తస్యసామర్థ్యలబ్ధార్థానువాదరూపత్వాదితివదన్తి. ననుకథంద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వం - అన్తఃకరణజీవపరోహ్యయంమన్త్రః:- పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణేఅస్యమన్త్రస్యతథావ్యాఖ్యాతత్వాత్. తథాహి- *తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్తీతిసత్త్వంఅనశ్నన్నన్యోఅభిచాకశీతిఅనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతీతిజ్ఞఃద్వావేతౌసత్త్వక్షేత్రజ్ఞావిత్యత్రస్వాద్వత్తీత్యేతదన్తస్యవాక్యస్యసత్త్వపరత్వం అనశ్నన్నిత్యాదేఃక్షేత్రజ్ఞపరత్వంచప్రతీయతే. నచసత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దౌజీవపరమాత్మపరావితివాచ్యం- తయోశ్శబ్దయోరన్తఃకరణజీవపరతయాప్రసిద్ధత్వాత్, *తదేతత్సత్త్వంయేనస్వప్నంపశ్యతి అథయోయంశారీరఉపద్రష్టాసక్షేత్రజ్ఞఃతావేతౌసత్త్వక్షేత్రజ్ఞావితి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణజీవశబ్దాభ్యాంపైఙ్గిశ్రుత్యైవవ్యాఖ్యాతత్వా, చ్చ. యేనపశ్యతీతికరణత్వప్రతీతేఃసత్త్వంహ్యన్తఃకరణం. స్వప్నద్రష్టృత్వాచ్చక్షేత్రజ్ఞోహిజీవః. అతోఽయంమన్త్రోఽన్తఃకరణజీవపరఇతిచేన్న - జీవపరమాత్మపరత్వమస్యమన్త్రస్యాపవదితుంహినశక్యతే - అనేనమన్త్రేణతుల్యార్థతయాప్రత్యభిజ్ఞాయమానేసమానేవృక్షేపురుషోనిమగ్న ఇత్యనన్తరమన్త్రేజీవపరయోః ప్రతిపన్నత్వా, దస్యమన్త్రస్యతదైకార్థ్యా, చ్చ. సమానంవృక్షంపరిషస్వజాతే - సమానేవృక్షేపురుషోనిమగ్నఇత్యేతయోరైకార్థ్యంహిప్రతీయతే. సమానేవృక్షఇతిమన్త్రేచపురుషోజీవః- అన్తఃకరణస్యపురుషశబ్దవాచ్యత్వాభావాత్, శోచతిముహ్యమానఃపశ్యతివీతశోకఇతిపదానామస్వారస్యప్రసఙ్గా, చ్చ. అన్యశ్చపరమాత్మా-ఈశశబ్దోక్తత్వాత్, స్వవిషయజ్ఞానేనవీతశోకత్వహేతుత్వా, చ్చ. నకేవలమనన్తరమన్త్రైకార్థ్యాత్ ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రస్యజీవపరమాత్మపరత్వం - కింతుస్వవాక్యస్యాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యఇతిభోక్తృత్వాభోక్తృత్వశ్రవణాచ్చ తదవసీయతే. చక్షుశ్శ్రోత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదివదన్తఃకరణస్యాపి కరణత్వాదేవభోక్తృత్వంహినసమ్భవతి, జీవస్యచవృక్షశబ్దోక్తదేహపరిష్వఙ్గవత్తయాహ్యేవఅనశ్నత్త్వమపినోపపద్యతే.. తర్హి పైఙ్గిశ్రుతేః కోఽర్థః. ఉచ్యతే- సత్త్వం- బద్ధజీవః- * ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతుజన్తుష్వితినామానుశాసనాజ్జన్తుపరత్వావగతేః. జన్తుశ్చచేతనః- *ప్రాణీతుచేతనోజన్మీజన్తుర్జన్యశరీరిణఇతినామపాఠాత్, *వన్యాన్వినేష్యన్నివదుష్టసత్త్వానితిప్రయోగాత్, *నతదస్తిపృథివ్యాంవాదివిదేవేషువాపునః। సత్త్వంప్రకృతిజైర్ముక్తంయదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైరితిదర్శనా, చ్చ. క్షేత్రజ్ఞశబ్దశ్చాత్రపరమాత్మపరః-అర్థాన్తరపరత్వేఆకాశప్రాణాదిశబ్దవదర్థానుపపత్త్యాపరమాత్మపరత్వోపపత్తేః *విష్ణోర్నామసహస్రంమే ఇత్యుపక్రమ్య *క్షేత్రజ్ఞోఽక్షరఏవచేతిప్రయోగాత్, క్షేత్రంజానాతీత్యవయవార్థస్యతస్మిన్నేవపుష్కలత్వా, చ్చ. మోక్షధర్మే *తతస్త్రైగుణ్యహీనాస్తేపరమాత్మానమఞ్జసా। ప్రవిశన్తిద్విజశ్రేష్ఠక్షేత్రజ్ఞంనిర్గుణాత్మకమితి * సర్వావాసంవాసుదేవంక్షేత్రజ్ఞంవిద్ధితత్త్వతఇతి- తత్రైవ * విశ్వమూర్ధావిశ్వభుజోవిశ్వపాదాక్షినాసికః- ఏకశ్చరతిక్షేత్రేషుస్వైరచారీయథాసుఖం। క్షేత్రాణిచశరీరాణిబీజానిచశుభాశుభే। తానివేత్తిసయోగాత్మాతతఃక్షేత్రజ్ఞఉచ్యతఇతిప్రయోగాత్, తత్రైవకపిలాసురిసంవాదే *జ్ఞాతానామాసురేశ్రేష్ఠోజ్ఞో ద్రష్టాశుచిరుపేక్షకఃజ్ఞాతృకోబుధ్యమానాప్రతిబుద్ధయోః పరమచ్యుతం విదిత్వానిరవయవమనామయమస్మాద్దుఃఖాద్విముచ్యతఏవేతిబుధ్యమానాప్రతిబుద్ధశబ్దాభిహితయోశ్చిదచితోః పరస్య క్షేత్రజ్ఞశబ్దేనాభిధానాత్, తత్రైవ *పఞ్చవింశతితత్త్వానివర్గశబ్దేనోక్త్వా *ఏతస్మాద్వర్గాదపవృత్తోఽపవర్గః క్షేత్రజ్ఞశ్శుచిరుపేక్షకోబుధ్యమానా ప్రతిబుద్ధయోఃపరస్మాదితి- తత్రైవ *అన్యదుదకమన్యత్పుష్కరపర్ణంతథాన్యత్ క్షేత్రమన్యఃపురుషఃపఞ్చవింశకఃఅన్యశ్చాస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞఇతి- పునశ్చతత్రైవ *ఏవమాసురేఽన్యద్ద్రవ్యమన్యఃపురుషఃపఞ్చవింశతితత్త్వమన్యోఽస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞఇతిపఞ్చవింశాత్పరస్మిన్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్, సనత్కుమారనారదసంవాదేచ *పశ్యఃపశ్యతిపశ్యన్తమపశ్యన్తంచపశ్యతి। పశ్యన్తంపశ్యపశ్యత్వాత్పశ్యాపశ్యేనపశ్యతఇతిశ్లోకముక్త్వా *ప్రకృతింక్షేత్రంక్షేత్రజ్ఞంచాపరఃక్షేత్రజ్ఞఃషడ్వింశకోఽనుపశ్యతినతుపఞ్చవింశకఃక్షేత్రజ్ఞఃప్రకృతిర్వాపరంక్షేత్రజ్ఞంపశ్యతీతిప్రయోగా, చ్చ. అత్రహ్యాత్మశబ్దవత్ క్షేత్రజ్ఞశబ్దస్యజీవపరసాధారణస్యపఞ్చవింశపరశబ్దవిశేషితస్యజీవపరమాత్మవిషయత్వదర్శనా, చ్చ. *యోఽస్యాత్మనఃకారయితాతంక్షేత్రజ్ఞంప్రచక్షతే। యఃకరోతితుకర్మాణిసభూతాత్మేతిచోచ్యతఇతిమానవప్రయోగా, చ్చ. * యేనస్వప్నంపశ్యతీత్యత్ర ఇత్థంభావేతృతీయా. యేనవిశిష్టఃపరమాత్మాస్వప్నంపశ్యతీత్యుచ్యతే. తతశ్చ *కాఠిన్యవాన్యోబిభర్తీతిపృథివీద్వారాకాఠిన్యవత్ స్వప్నద్రష్టృత్వంజీవద్వారాపరమాత్మవిశేషణం భవతీతినవిరోధః. శారీరశబ్దశ్చ *తస్యైషఏవశారీరఆత్మేతివత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తచిదచిచ్ఛరీరకేపరమాత్మన్యుపపద్యతే. ఉపద్రష్టేతినిరుపాధికంద్రష్టృ

యదాపశ్యఃపశ్యతేరుక్మవర్ణంకర్తారమీశంపురుషంబ్రహ్మయోనిం।
తదావిద్వాన్పుణ్యపాపేవిధూయనిరఞ్జనఃపరమంసామ్యముపైతి॥ ౩
ప్రాణోహ్యేషయస్సర్వభూతైర్విభాతివిజానన్విద్వాన్భవతేనాతివాదీ।
ఆత్మక్రీడఆత్మరతిఃక్రియావానేషబ్రహ్మవిదాంవరిష్ఠః॥ ౪

త్వంతస్యైవోపపద్యతే. ఏవంశారీరఉపద్రష్టేతిపదద్వయేనపరస్యక్షేత్రజ్ఞశబ్దవాచ్యత్వముపపాదితంభవతి. అతోద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రోజీవపరమాత్మపరః. కించ- *ఇయదామననాదిత్యధికరణే- ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రేభోక్త్రభోక్త్రోః ప్రతిపాద్యతా-*ఋతంపిబన్తావిత్యత్రతుభోక్త్రోరేవప్రతిపాద్యతా- పిబన్తావితి శ్రవణాత్. నచపిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేనపిబదపిబత్సముదాయలక్షకమితివాచ్యం-ముఖ్యార్థపరిత్యాగేకారణాభావాదితిపూర్వపక్షంకృత్వా-*ఋతంపిబన్తౌద్వాసుపర్ణావిత్యత్రచద్విత్వసఙ్ఖ్యాప్రతీతేరైక్యంప్రతీయతే-తత్రచద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రేతయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యఇతిఅశనాయాద్యతీతఃపరమాత్మా ప్రతీయతే. అతఏవజుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమితివాక్యశేషేపరమాత్మనఏవప్రతిపాదనందృశ్యతే. *ఋతంపిబన్తావితిమన్త్రేచ * అన్యత్రధర్మాదిత్యుపక్రమేణపరమాత్మనఃప్రకృతత్వాత్, * యస్సేతురీజానానామక్షరంబ్రహ్మయత్పరమితిపరమాత్మవిషయవాక్యశేషాచ్చపరమాత్మైవప్రతిపాద్యః. అతః * ఋతంపిబన్తావిత్యేతచ్ఛత్రిన్యాయేనయోజ్యం.అతోవేద్యాభేదాద్విద్యాఽభేదఇతితదీయభాష్యఏవప్రతిపాదితతయాతయోర్మన్త్రయోర్భిన్నార్థత్వసమర్థనస్యతద్విరుద్ధత్వాత్. తస్మాద్ద్వాసుపర్ణేతిమన్త్రోజీవపరమాత్మపరఏవ- సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దావపితత్పరావిత్యేవయుక్తం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— అన్యోఽపిమన్త్రఇమమేవార్థమాహసవిస్తరం- యదా- యస్మిన్కాలేపశ్యః- పశ్యతీతి. విద్వాన్- సాధకఇత్యర్థః. పశ్యతే- పశ్యతిపూర్వవత్. రుక్మవర్ణం- స్వయంజ్యోతిస్స్వభావం, రుక్మస్యేవవాజ్యోతిరస్యావినాశి. కర్తారంసర్వస్యజగతఈశంపురుషంబ్రహ్మయోనిం - బ్రహ్మచతద్యోనిశ్చాసౌబ్రహ్మయోనిః- తంబ్రహ్మయోనిం. బ్రహ్మణోవాఽపరస్యయోనింసయదాచైవపశ్యతి- తదాసవిద్వాన్- పశ్యఃపుణ్యపాపే- బన్ధనభూతేకర్మణీసమూలేవిధూయ- నిరస్య- దగ్ధ్వానిరఞ్జనః- నిర్లేపోవిగతక్లేశఃపరమం- ప్రకృష్టం. నిరతిశయంసామ్యం- సమతామద్వయలక్షణాం. ద్వైతవిషయాణిసామ్యాన్యర్వాఞ్చ్యేవ- అతోఽద్వయలక్షణమేతత్పరమంసామ్యముపైతి- ప్రతిపద్యతే. ౩

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభేదేనేత్యర్థః. ౩

రం.— (యదాపశ్యఃపశ్యతేరుక్మవర్ణమితి) పశ్యతీతిపశ్యః. * పాఘ్రాధ్మాధేడ్దృశశ్శఇతిశప్రత్యయః. శిత్త్వాత్పశ్యాదేశః. యస్మిన్కాలేపశ్యః - బ్రహ్మదర్శీరుక్మవర్ణం - * ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాత్ * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఇత్యుక్తరీత్యాదేదీప్యమానదివ్యమఙ్గళవిగ్రహయుక్తం-ఈశం- జగదీశితారంతత్కర్తారంబ్రహ్మయోనిం- * తస్మాదేతద్బ్రహ్మేతినిర్దిష్టావ్యాకృతబ్రహ్మోపాదానభూతం * భగవానితిశబ్దోఽయం తథాపురుషఇత్యపి। నిరుపాధీచవర్తేతేవాసుదేవేసనాతనఇత్యుక్తరీత్యానిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టంవాసుదేవంయదాపశ్యతి- తదాపుణ్యపాపేనిరస్య- నిరఞ్జనః- నిరస్తప్రకృతిలేపస్సన్అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకలక్షణేనబ్రాహ్మ్యేణరూపేణపరమంసామ్యముపైతీత్యర్థః. వ్యాసార్యైర్బ్రహ్మయోనిమిత్యత్రషష్ఠీతత్పురుషేలక్షణాప్రసఙ్గాత్ బ్రహ్మయోనిశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యమిత్యుక్తం- తదతిసున్దరం. ౩

శం.— కించ- యోఽయంప్రాణస్యప్రాణఃపరఈశ్వరోహ్యేషప్రకృతఃసర్వభూతైః- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తైః. ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా. సర్వభూతస్థస్సర్వాత్మాసన్నిత్యర్థః. విభాతి- వివిధందీప్యతే. ఏవంసర్వభూతస్థంయస్సాక్షాదాత్మభావేనాయమహమస్మీతివిజానన్విద్వాన్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణనభవతే-నభవతీత్యేతత్. కిం. అతివాదీ- అతీత్యసర్వానన్యాన్వదితుంశీలమస్యేత్యతివాదీ. యస్త్వేవంసాక్షాదాత్మానంప్రాణస్యప్రాణంవిద్వాన్- నాతివాదీభవతీత్యర్థః. సర్వంయదాత్మైవ-నాన్యదస్తీతిదృష్టం - తదాకింహ్యసావతీత్యవదేత్. యస్యత్వపరమపరమన్యద్దృష్టమస్తి- సతదతీత్యవదతి- అయంతువిద్వానాత్మనోఽన్యన్నపశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతినాన్యద్విజానాతి- అతోనాతివదతి. కించ- ఆత్మక్రీడః- ఆత్మన్యేవక్రీడనంయస్య- నాన్యత్రపుత్రదారాదిషు- సఆత్మక్రీడః. తథాఆత్మరతిః- ఆత్మన్యేవరతిః- రమణం.- ప్రీతిర్యస్యసఆత్మరతిః. క్రీడాబాహ్యసాధనసాపేక్షా- రతిస్తుసాధననిరపేక్షాబాహ్యవిషయప్రీతిమాత్రమితివిశేషః. తథాక్రియావాన్- జ్ఞానధ్యానవైరాగ్యాదిక్రియాయస్యసోఽయంక్రియావాన్. సమాసపాఠేఆత్మరతిరేవక్రియాఽస్యవిద్యతఇతిబహువ్రీహిమతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతే. కేచిత్త్వగ్నిహోత్రాదికర్మబ్రహ్మవిద్యయోస్సముచ్చయార్థమిచ్ఛన్తి- తచ్చైషబ్రహ్మవిదాంవరిష్ఠఇత్యనేనముఖ్యార్థవచనేనవిరుధ్యతే. నహిబాహ్యక్రియావానాత్మక్రీడఆత్మరతిశ్చభవితుంశక్తః. కశ్చిద్బాహ్యక్రియావినివృత్తోహ్యాత్మక్రీడోభవతి- బాహ్యక్రియాత్మక్రీడయోర్విరోధాత్. నహితమఃప్రకాశయోర్యుగపదేకత్రస్థితిస్సమ్భవతి. తస్మాదసత్ప్రలపితమేతదనేనజ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం. *అన్యావాచోవిముఞ్చథ *సన్న్యాసయోగాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. తస్మాదయమేవేహక్రియావాన్- యోజ్ఞానధ్యానాదిక్రియావానసమ్భిన్నార్యమర్యాదస్సన్న్యాసీ. యఏవంలక్షణోనాతివాద్యాత్మక్రీడఆత్మరతిఃక్రియావాన్ బ్రహ్మనిష్ఠః- సబ్రహ్మవిదాంసర్వేషాంవరిష్ఠః- ప్రధానః. ౪

సత్యేనలభ్యస్తపసాహ్యేషఆత్మాసమ్యగ్జ్ఞానేనబ్రహ్మచర్యేణనిత్యం।
అన్తశ్శరీరేజ్యోతిర్మయోహిశుభ్రో యంపశ్యన్తియతయఃక్షీణదోషాః॥ ౫
సత్యమేవజయతేనానృతంసత్యేనపన్థావితతోదేవయానః।
యేనాక్రమన్త్యృషయోహ్యాప్తకామాయత్రతత్సత్యస్యపరమంనిధానం॥ ౬

ఆ.— ఆత్మన్యేవరతిరాత్మరతిః. తత్పురుషః. నైవక్రియాస్యాస్తీత్యాత్మరతిక్రియావానితిమతుబేకః ప్రతీయతే- కథముభయంబహువ్రీహి[illegible]మతుబర్థయోరన్యతరోఽతిరిచ్యతఇతి. సత్యం- అసమాసపక్షేద్వయోరర్థవత్త్వమాసీత్. సమాసపక్షేత్వన్యతరేమతుబతిరిచ్యతే- విశేష్యతే. బాహ్యక్రి[illegible]వృత్తిలాభాదిత్యర్థః. ఏకదేశివ్యాఖ్యాముద్భావ్యనిరాచష్టే (కేచిదిత్యాదినా)- అనేనవచనేనజ్ఞానకర్మసముచ్చయప్రతిపాదనం కి యదనన్య[illegible]పితమేవేతియోజనా. ౪

రం.— (ప్రాణోహ్యేషసర్వభూతైర్విభాతీతి) అత్ర *సర్వాణిహవాఇమానిభూతానిప్రాణమేవాభిసంవిశన్తీత్యాదావివప్రాణశబ్దఃపరమాత్మపరః. ఏషఃప్రాణః - పరమాత్మాసర్వభూతైరాశ్రితోవిభాతీత్యర్థః. (విజానన్విద్వాన్భవతేనాతివాదీతి) భవతేతిలోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. విజానన్- శ్రవణమననాభ్యాంజానన్విద్వాన్- తముపాసీనస్సన్- పరమాత్మనాఅతివాదీభవఇతిశిష్యంప్రత్యుపదేశః. అతీత్యసర్వాన్వదితుంశీలమస్యేత్యతివాదీ. యస్త్వస్యోపాస్యదేవతాయాస్సర్వాతిశాయిత్వంవదతి- సోఽతివాదీత్యుచ్యతే. (ఆత్మక్రీడఆత్మరతిరితి) యస్యక్రీడాఆత్మన్యేవ- నోద్యానాదిషు- సఆత్మక్రీడః. యస్యరతిరాత్మన్యేవ- నస్రక్చన్దనాదిషు- సఆత్మరతిః. *రతిః - స్రక్చన్దనాదిజన్యాప్రీతిః. క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యేతిభూమాధికరణేవ్యాసార్యైరుక్తత్వాత్. క్రియావాన్- అనభిసంహితఫలక్రియానుష్ఠానశాలీ. ఏవమ్భూతశ్చభవేతియోజనా. క్రియావత్త్వంకిమర్థమిత్యత్రాహ (ఏషబ్రహ్మవిదాంవరిష్ఠఇతి) క్రియయాహిఅన్తఃకరణేపరిశుద్ధేబ్రహ్మవిద్యానిష్పత్త్యాబ్రహ్మవిదాంవరిష్ఠోభవతి. ౪

శం.— అధునాసత్యాదీనిభిక్షోస్సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణిసాధనానివిధీయన్తేనివృత్తిప్రధానాని- సత్యేన - అనృతత్యాగేన. మృషావదనత్యాగేనలభ్యః- ప్రాప్తవ్యః. కించ - తపసాహి - ఇన్ద్రియమనఏకాగ్రతయా. *మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచఏకాగ్ర్యంపరమంతపఇతిస్మరణాత్. తద్ధ్యనుకూలమాత్మదర్శనాభిముఖీభావాయపరమంసాధనంతపః- నేతరచ్చాన్ద్రాయణాది. ఏషఆత్మాలభ్యఇత్యనుషఙ్గస్సర్వత్ర. సమ్యగ్జ్ఞానేన-యథాభూతాత్మదర్శనేన. బ్రహ్మచర్యేణ-మైథునాసమాచారేణ. నిత్యంసత్యేన- నిత్యంతపసా - నిత్యంసమ్యగ్జ్ఞానేనేతిసర్వత్రనిత్యశబ్దోఽన్తర్దీపికాన్యాయేనానుషక్తవ్యః. వక్ష్యతిచ *నయేషుజిహ్మమనృతంనమాయాచేతి. కోఽసావాత్మా- యఏతైస్సాధనైర్లభ్యతఇతి. ఉచ్యతే- అన్తశ్శరీరే - అన్తర్మధ్యేశరీరస్యపుణ్డరీకాకాశేజ్యోతిర్మయోహి- రుక్మవర్ణశ్శుభ్రః- శుద్ధః. యం- ఆత్మానంపశ్యన్తి- ఉపలభన్తేయతయః - యతనశీలాస్సన్న్యాసినః. క్షీణదోషాః- క్షీణక్రోధాదిచిత్తమలాః. సఆత్మానిత్యంసత్యాదిసాధనైస్సన్న్యాసిభిర్లభ్యతఇత్యర్థః. నకాదాచిత్కైస్సత్యాదిభిర్లభ్యతే. ౫

ఆ.— (సమ్యగ్జ్ఞానసహకారీణీతి) అత్రసమ్యగ్జ్ఞానశబ్దేనవస్తువిషయావగతిఫలావసానంవాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే- అవగతిఫలస్యస్వోత్పత్త్యవిద్యానివృత్త్యోస్సహకార్యపేక్షాఽసమ్భవాత్. అతోఽపరిపక్వజ్ఞానస్యసత్యాదీనాంచపరిపక్వవిద్యాలాభాయసముచ్చయఇష్యతఏవ. నైతావతా[illegible]రాభిమతసిద్ధిః- పరిపక్వవిద్యాసహకార్యపేక్షాయాంమానాభావాత్. తత్రకర్మాసంశ్లేషశ్రవణాత్, ద్వైవాదీనాంకర్మవిహీనానాంముక్తిశ్రవణాచ్చేతి.

రం.— (సత్యేనలభ్యఇతి) క్షీణదోషాః- రాగాదిదోషశూన్యాఃయతయః - జితేన్ద్రియాఃయంపశ్యన్తి - స్వశరీరాన్తర్వర్తిజ్యోతిర్మయః- జ్ఞానమయః - శుభ్రః - నిర్దోషఆత్మా *మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచఏకాగ్ర్యంపరమంతపఇత్యుక్తబాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియైకాగ్ర్యలక్షణతపసా [illegible]జ్ఞానేనస్త్రీసఙ్గాదిరాహిత్యలక్షణనిత్యబ్రహ్మచర్యేణచసత్యేన- భూతహితవచనేనచలభ్యః- సాక్షాత్కర్తవ్యః. అథవా - లభ్యః- ప్రాప్తవ్యఇత్యర్థః. ప్రాప్తిశ్చోపాసనద్వారేతిద్రష్టవ్యం. ౫

శం.— సత్యసాధనస్తుత్యర్థోఽయమర్థవాదః-సత్యమేవ-సత్యవానేవజయతే-జయతి. నానృతం- నానృతవాదీత్యర్థః. నహిసత్యానృతయోఃకేవలయోఃపురుషానాశ్రితయోస్సమ్భవోజయఃపరాజయోవాసమ్భవతి. ప్రసిద్ధంలోకేసత్యవాదినాఽనృతవాద్యభిభూయతే-నవిపర్యయః. అతస్సిద్ధంసత్యస్యబలవత్సాధనత్వం. కించ-శాస్త్రతోఽప్యవగమ్యతేసత్యస్యసాధనాతిశయత్వం. కథం. సత్యేన-యథాభూతవాదవ్యవస్థయా-పన్థాదేవయానాఖ్యోవితతః- విస్తీర్ణః-సాతత్యేనప్రవృత్తః. యేన- పథాహ్యాక్రమన్తి- క్రమన్తేఋషయః - దర్శనవన్తః కుహకమాయాశాఠ్యాహఙ్కారదమ్భానృతవర్జితాహ్యాప్తకామాః- విగతతృష్ణాస్సర్వతః. యత్ర- యస్మిన్ తత్- పరమార్థతత్త్వంసత్యస్య- ఉత్తమసాధనస్యసమ్బన్ధిసాధ్యంపరమం- ప్రకృష్టంనిధానం- పురుషార్థరూపేణనిధీయతేప్రవర్తతే. తత్రచయేనయథాక్రమన్తిసత్యేనవితతఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౬

ఆ.— కుహకం- పరవచనమన్తరన్యథాగృహీత్వాబహిరన్యథాప్రకాశనం. మాయాశాఠ్యం- విభవానుసారేణాప్రదానం. అహఙ్కారః- మిథ్యాభిమానః. దమ్భః- ధర్మధ్వజిత్వం. అనృతం- అయథాదృష్టభాషణం. ఏతైర్దోషైర్వర్జితాఇత్యర్థః. ౬

బృహచ్చతద్దివ్యమచిన్త్యరూపంసూక్ష్మాచ్చతత్సూక్ష్మతరంవిభాతి।
దూరాత్సుదూరేతదిహాన్తికేచపశ్యత్స్విహైవనిహితంగుహాయాం॥ ౭
నచక్షుషాగృహ్యతేనాపివాచానాన్యైర్దేవైస్తపసాకర్మణావా।
జ్ఞానప్రసాదేనవిశుద్ధసత్త్వస్తతస్తుతంపశ్యతేనిష్కలంధ్యాయమానః॥ ౮
ఏషోణురాత్మాచేతసావేదితవ్యోయస్మిన్ప్రాణఃపఞ్చధాసంవివేశ।
ప్రాణైశ్చిత్తంసర్వమోతంప్రజానాంయస్మిన్విశుద్ధేవిభవత్యేషఆత్మా॥ ౯

రం.— సత్యేనలభ్యఇత్యుక్తంసత్యంస్తౌతి (సత్యమేవజయతీతి) లోకేసత్యమేవజయతి - నానృతం. సత్యవాదినాహ్యనృతవాదీపరాభూయతే. అర్చిరాదిరూపేణవితతః- విస్తీర్ణః దేవయానాఖ్యఃపన్థాఃసత్యేనహిభవతి- సత్యవాదినోహిభవతీత్యర్థః. తంమార్గంవిశినష్టి (యేనాక్రమన్తీతి) ఆప్తకామాః- విగతతృష్ణాఃఋషయః-తత్త్వదర్శినఃయేన- మార్గేణప్రాప్నువన్తిహి. కింతదిత్యత్రాహ (యత్రతత్సత్యస్యపరమంనిధానం) యత్ర- స్థానేసత్యవదనస్యపరమప్రయోజనభూతమమూర్తంబ్రహ్మాస్తే- తత్స్థానమిత్యర్థః. ౬

శం.— కింతత్కింధర్మకంతదితి. ఉచ్యతే- బృహచ్చతత్- మహచ్చతత్ప్రకృష్టంబ్రహ్మ. సత్యాదిసాధనేనసర్వతోవ్యాప్తత్వాత్. దివ్యం- స్వయంప్రభం. అనిన్ద్రియగోచరం. అతఏవనచిన్తయితుంశక్యతేఽస్యరూపమిత్యచిన్త్యరూపం. సూక్ష్మాత్-ఆకాశాదేరపితత్సూక్ష్మతరం. నిరతిశయంహిసౌక్ష్మ్యమస్య- సర్వకారణత్వాత్. విభాతి- వివిధం-ఆదిత్యచన్ద్రాద్యాకారేణాభాతి- దీప్యతే. కించ- దూరాత్- విప్రకృష్టదేశాత్సుదూరే- విప్రకృష్టతరేదేశేవర్తతేఽవిదుషామత్యన్తాగమ్యత్వాత్తద్బ్రహ్మ. ఇహ- దేహేఽన్తికే-సమీపేచ. విదుషామాత్మత్వాత్-సర్వాన్తరత్వాచ్చ. ఆకాశస్యాప్యన్తరశ్రుతేః. ఇహపశ్యత్సు - చేతనావత్స్విత్యేతత్. నిహితం-స్థితం. దర్శనాదిక్రియావత్త్వేనయోగిభిర్లక్ష్యమాణం. క్వ. గుహాయాం-బుద్ధిలక్షణాయాం. తత్రహినిగూఢంలక్ష్యతేవిద్వద్భిః. తథాప్యవిద్యయాసంవృతంసన్నలక్ష్యతేతత్రస్థమేవావిద్వద్భిః. ౭

ఆ.— సత్యస్యనిధానంయదుక్తం- తత్పునర్విశేష్యతఇత్యాహ (కింతత్కింధర్మకంతదితి) ౭

రం.— అర్చిరాదిప్రాప్యంవిశినష్టి (బృహచ్చతద్దివ్యమితి) స్వరూపతోగుణతశ్చబృహత్ దివ్యం- పరమాకాశనిలయం. అచిన్త్యరూపం- వాఙ్మనసాగోచరకమనీయరూపవత్ సూక్ష్మాత్ - సర్వాచేతనాన్తఃప్రవేశనసమర్థాజ్జీవవర్గాదపితదనుప్రవేశసమర్థత్వాత్సూక్ష్మతరందీప్యతే. తత్ దూరాత్సుదూరే- ప్రకృతేః పరస్తాద్వర్తమానేపరమపదే, అన్తికే- అణ్డాన్తర్వర్తినిరవిమణ్డలే, పశ్యత్సు- బ్రహ్మాదర్శిష్విహైవగుహాయాం - హృదయాకాశే, చనిహితం-స్థితమిత్యర్థః. ౭

శం.— పునరప్యసాధారణేప్యసాధారణంతదుపలబ్ధిసాధనముచ్యతే- యస్మాన్నచక్షుషాగృహ్యతేకేనచిదపి- అరూపత్వాత్. నాపిగృహ్యతేవాచా- అనభిధేయత్వాత్. నచాన్యైర్దేవైః- ఇన్ద్రియైః. తపసస్సర్వప్రాప్తిసాధనత్వేపినతపసాగృహ్యతే. తథావైదికేనాగ్నిహోత్రాదికర్మణాప్రసిద్ధమహత్త్వేనాపినగృహ్యతే. కింపునస్తస్యగ్రహణసాధనమిత్యాహ- జ్ఞానప్రసాదేన- ఆత్మావబోధనసమర్థమపిస్వభావేనసర్వప్రాణినాం జ్ఞానంబాహ్యవిషయరాగాదిదోషకలుషితమప్రసన్నమశుద్ధంసన్నావబోధయతినిత్యంసన్నిహితమప్యాత్మతత్త్వంమలావనద్ధమివాదర్శం, విలులితమివసలిలం,. తద్యదేన్ద్రియవిషయసంసర్గజనితరాగాదిమలకాలుష్యాపనయనాదాదర్శసలిలాదివత్ప్రసాదితంస్వచ్ఛంశాన్తమవతిష్ఠతే- తదాజ్ఞానస్యప్రసాదస్స్యాత్. తేనవిశుద్ధాన్తఃకరణోయోగ్యోబ్రహ్మద్రష్టుంయస్మాత్-తస్మాత్తమాత్మానంపశ్యతే- పశ్యతి. ఉపలభతే. నిష్కలం- సర్వావయవభేదవర్జితం. ధ్యాయమానః- సత్యాదిసాధనతోపసంహృతకరణఏకాగ్రేణమనసాధ్యాయమానః- చిన్తయన్నయమాత్మానమేవపశ్యతీతి. ౮

ఆ.— (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) అత్రజ్ఞాయతేఽర్థోఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యాబుద్ధిరుచ్యతే. ధ్యాయమానోజ్ఞానప్రసాదంలభతే. జ్ఞానప్రసాదేనాత్మానంపశ్యతీతిక్రమోద్రష్టవ్యః- సంశయాదిమలరహితస్యప్రమాణజ్ఞానస్యైవసాక్షాత్కారహేతుత్వా, ధ్యానక్రియాయాః ప్రమితిసాధనత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః. ౮

రం.— (నచక్షుషాగృహ్యతఇతి) దేవాః - ఇన్ద్రియాణి. శిష్టంస్పష్టం. (జ్ఞానప్రసాదేనేతి) జ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్త్యా * ప్రజ్ఞాచతస్మాత్ప్రసృతాపురాణీతిశ్రుత్యుక్తరీత్యాజ్ఞానప్రసరణహేతుఃపరమాత్మాజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే. అయమన్వయః - నిష్కళంపరమాత్మానంధ్యాయన్ పరమాత్మప్రసాదేనవిశుద్ధాన్తఃకరణోభవతి. తదనన్తరంతంపశ్యతి- దర్శనసమానాకారజ్ఞానేనతంవిషయీకరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— ఏషోఽణుః- సూక్ష్మశ్చేతసా- విశుద్ధజ్ఞానేనకేవలేనవేదితవ్యః. క్వాసౌ. యస్మిన్- శరీరేప్రాణః-వాయుఃపఞ్చధా-ప్రాణాపానాదిభేదేనసంవివేశ- సమ్యక్ ప్రవిష్టః. తస్మిన్నేవశరీరేహృదయేచేతసాజ్ఞేయఇత్యర్థః. కీదృశేనచేతసావేదితవ్యఇత్యాహ- ప్రాణైః- సహేన్ద్రియైశ్చిత్తంసర్వం-అన్తఃకరణంప్రజానామోతం-వ్యాప్తం,యేనక్షీరమివస్నేహేన, కాష్ఠమివాగ్నినా,. సర్వంహిప్రజానామన్తఃకరణంచేతనావత్ప్రసిద్ధంలోకే. యస్మింశ్చ- చిత్తేక్లేశాదిమలవియుక్తేశుద్ధేవిభవత్యేషః-యఉక్తఆత్మావిశేషేణ- స్వేనాత్మనాభవతి-ఆత్మానంప్రకాశయతీత్యర్థః. ౯

యంయంలోకంమనసాసంవిభాతివిశుద్ధసత్త్వఃకామయతేయాంశ్చకామాన్।
తంతంలోకంజయతేతాంశ్చకామాంస్తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః॥ ... ౧౦

ఇతితృతీయముణ్డకే-ప్రథమఃఖణ్డః.

తృతీయముణ్డకే— ద్వితీయః ఖణ్డః.

*

హరిః ఓమ్॥ సవేదైతత్పరమంబ్రహ్మధామయత్రవిశ్వంనిహితంభాతిశుభ్రం।
ఉపాసతేపురుషంయేహ్యకామాస్తేశుక్రమేతదతివర్తన్తిధీరాః॥ ౧

ఆ.— బౌద్ధాదేశ్చిత్తాదావచేతనత్వభ్రమదర్శనాచ్చిత్తంతస్మిన్స్వసంసర్గిణిచచైతన్యాభివ్యఞ్జకత్వేస్వభావతఏవయోగ్యం- తతశ్చిత్తేపరమాత్మనోఽభివ్యక్తిసమ్భావనాచ్చేతసాజ్ఞేయత్వముచ్యతఇతిసమ్భావనార్థమాహ (ప్రాణైస్సహేన్ద్రియైశ్చిత్తమితి) ఓతం- చైతన్యేన. సర్వస్యతచ్చిత్తైకమితిబ్రహ్మస్వతఏవాపరోక్షంనభవతీత్యతఆహ (యస్మింశ్చిత్తఇతి). ౯

రం.— (ఏషోఽణురితి) యస్మిన్- ఆత్మనిప్రాణాపానాదిపఞ్చరూపేణవిభక్తఃప్రాణఆశ్రితః. ప్రాణైః - ఇతరైరిన్ద్రియైస్సహప్రజానాంసర్వమపిమనఆశ్రితం. యస్మింశ్చపరమాత్మనివిశుద్ధే- ప్రసన్నేసతిఏషజీవాత్మాఅపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయాఆవిర్భవతి. సఏషః అణుః- దుర్విజ్ఞేయఆత్మావిశుద్ధేనమనసాగ్రాహ్యఇత్యర్థః. ౯

శం.— యఏవముక్తలక్షణంసర్వాత్మానమాత్మత్వేనప్రతిపన్నః - తస్యసర్వాత్మత్వాదేవసర్వావాప్తిలక్షణంఫలమాహ - యంయంలోకం - పిత్రాదిలక్షణంమనసాసంవిభాతి - సఙ్కల్పయతిమహ్యమన్యస్మైవాభవేదితి. విశుద్ధసత్త్వః - క్షీణక్లేశఃఅతోవినిర్మలాన్తఃకరణఃకామయతేయాంశ్చకామాన్- ప్రార్థయతేభోగాన్. తంతంలోకంజయతే- ప్రాప్నోతి, తాంశ్చకామాన్- సఙ్కల్పితాన్భోగాన్. తస్మాత్- విదుషస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మజ్ఞం- ఆత్మజ్ఞానేనవిశుద్ధాన్తఃకరణంహ్యర్చయేత్- పూజయేత్పాదప్రక్షాళనశుశ్రూషానమస్కారాదిభిర్భూతికామః - విభూతిమిచ్ఛుః.. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేతృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సగుణవిద్యాఫలమపినిర్గుణవిద్యాస్తుతయేప్రరోచనార్థముచ్యతే (యంయమితి)........................ ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాంతృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యంయంలోకమితి) సంవిభాతి- సఙ్కల్పయతీత్యర్థః. కామాన్- స్త్ర్యాదీన్. జయతే - జయతి. వశీకరోతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (తస్మాదాత్మజ్ఞంహ్యర్చయేద్భూతికామః) యస్మాదేవమసౌవశీకృతలోకకామతయాలోకాన్కామాంశ్చప్రాప్తుంస్వభక్తాన్ప్రాపయితుంచశక్నోతి- తస్మాదైశ్వర్యకామః- ప్రీతోఽసావాత్మజ్ఞోమహ్యమభిలషితంవరంప్రయచ్ఛత్వితిబుద్ధ్యాపూజయేదిత్యర్థః.................. ౧౦

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేతృతీయముణ్డకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తతఃపూజార్హఏవాసౌ- యస్మాత్సవేద- జానాత్యసావేతత్- యథోక్తలక్షణంపరమంబ్రహ్మ- ప్రకృష్టంధామ - సర్వకామాశ్రయమాస్పదం. యత్ర- యస్మిన్బ్రహ్మణిధామ్నివిశ్వం- సమస్తంజగన్నిహితం- అర్పితం. యచ్చస్వేనజ్యోతిషాభాతిశుభ్రం- శుద్ధం. తమప్యేవమాత్మజ్ఞంపురుషంయేహ్యకామాః- విభూతితృష్ణావర్జితాముముక్షవస్సన్తఉపాసతేపరమివదేవం- తేశుక్రం- నృబీజం- యదేతత్ప్రసిద్ధంశరీరోపాదానకారణం. అతివర్తన్తే - అతిగచ్ఛన్తిధీరాః - బుద్ధిమన్తః. నపునర్యోనింప్రసర్పన్తి - *నపునఃక్వరతింకరోతీతిశ్రుతేః. అతస్తంపూజయేదిత్యప్రాయః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౧

రం.— ఆత్మవిద్యాయాఃమోక్షఫలకత్వమాహ (సవేదైతదితి) యత్ర- బ్రహ్మణివిశ్వంజీవజాతంనిహితంశుభ్రంనిర్మలంస్వప్రకాశంభాతి - ఏతత్- ఈదృశంసర్వకామాస్పదతయాధామశబ్దితంపరమంబ్రహ్మ-నారాయణంసః - పూర్వప్రకృతఆత్మజ్ఞోవేదేత్యర్థః. అతోయే రాః- ప్రజ్ఞాశాలినఃతాదృశాత్మజ్ఞంపురుషంఅకామాః- ఫలాన్తరకామనారహితాఃముముక్షవస్సన్తఃపరమాత్మానమివోపాసతే- తేఏతచ్ఛుక్రం- చరధాతుమతిక్రమ్యవర్తన్తే- జన్మశూన్యాభవన్తీత్యర్థః. ౧

కామాన్యః కామయతే మన్యమానః స కామభిర్జాయతే తత్ర తత్ర।
పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్తు ఇహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామాః॥ ౨
నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన।
యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్॥ ౩
నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్యో న చ ప్రమాదాత్తపసో వాప్యలిఙ్గాత్।
ఏతైరుపాయైర్యతతే యస్తు విద్వాంస్తస్యైష ఆత్మా విశతే బ్రహ్మధామ॥ ౪

శం.— ముముక్షోః కామత్యాగ ఏవ ప్రధానం సాధనమిత్యేతద్దర్శయతి - కామాన్ యో దృష్టాదృష్టేష్టవిషయాన్ కామయతే మన్యమానః- తద్గుణాంశ్చిన్తయానః ప్రార్థయతే. స తైః కామభిః- కామైర్ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతుభిర్విషయేచ్ఛారూపైః సహ జాయతే తత్ర తత్ర - యత్ర యత్ర విషయప్రాప్తినిమిత్తాః కామాః కర్మసు పురుషం నియోజయన్తి- తత్ర తత్ర- తేషు తేషు విషయేషు తైరేవ కామైర్వేష్టితో జాయతే. యస్తు పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాత్ పర్యాప్తకామః- ఆత్మకామత్వేన పరి- సమన్తత ఆప్తాః కామా యస్య- తస్య పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనః - అవిద్యాలక్షణాదపరరూపాదపనీయ స్వేన పరేణ రూపేణ కృత ఆత్మా విద్యయా యస్య- తస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ - తిష్ఠత్యేవ శరీరే సర్వే - ధర్మాధర్మప్రవృత్తిహేతవః ప్రవిలీయన్తి- విలయముపయాన్తి. నశ్యన్తీత్యర్థః. కామాస్తజ్జన్మహేతువినాశాన్న జాయన్త ఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— (పరమార్థతత్త్వవిజ్ఞానాదితి) విషయేషు యథాస్థితదోషదర్శనాత్. పర్యాప్తకామః- క్షీణరాగో విరుద్ధలక్షణయా. ఆప్తకామస్యాత్మబుభుత్సయైవ వశీకృతచిత్తస్య విషయేభ్యః కామా నివృత్తా భవన్తీత్యర్థసామర్థ్యాదవగమ్యతే. స్వహేతువినాశాత్పునః కామా న జాయన్త ఇతి - జాతానాం జ్ఞానం వినాపి క్షయసమ్భవాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (కామాన్యః కామయత ఇతి) యస్తు దేవత్వమనుష్యత్వాదీన్ కామాన్ భోగ్యతయా మన్యమానః కామయతే - స తత్ర తత్ర- దేవత్వమనుష్యత్వాదౌ కామభిః- కామైః. తత్తత్కామనావానితి యావత్. దేవమనుష్యాదిరూపేణ జాయతే. పర్యాప్తే - పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి కామనావతః కృతాత్మనః- విదితాత్మతత్త్వస్య తు ఇహైవ- అస్మిన్నేవ జన్మని సర్వే కామాః ప్రవిలీయన్తి- సర్వా ఆశా లుప్తాః. అతో న జన్మాన్తరప్రసక్తిరిత్యర్థః. కృతాత్మన ఇత్యత్ర శబ్దదర్దురం కరోతీత్యత్రేవ కృఞో జ్ఞానమర్థః. ౨

శం.— యద్యేవం సర్వలాభాత్పరమాత్మలాభః - తల్లాభాయ ప్రవచనాదయ ఉపాయా బాహుల్యేన కర్తవ్యా ఇతి ప్రాప్త ఇదముచ్యతే- నాయమాత్మా వ్యాఖ్యాతః- యస్య లాభః పరః పురుషార్థః- నాసౌ వేదశాస్త్రాధ్యయనబాహుల్యేన ప్రవచనేన లభ్యః. తథా న మేధయా- గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా. న బహునా శ్రుతేన- నాపి భూయసా శ్రవణేనేత్యర్థః. కేన తర్హి లభ్య ఇతి. ఉచ్యతే - యమేవ - పరమాత్మానమేషః - విద్వాన్ వృణుతే- ప్రాప్తుమిచ్ఛతి- తేన- వరణేనైష పరమాత్మా లభ్యః- నాన్యేన సాధనాన్తరేణ - నిత్యలబ్ధస్వభావత్వాత్. కీదృశోఽసౌ విదుష ఆత్మలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - తస్యైష ఆత్మా అవిద్యాసఞ్ఛన్నాం స్వాం పరాం తనూం స్వాత్మతత్త్వస్వరూపం వివృణుతే- ప్రకాశయతి. ప్రకాశ ఇవ ఘటాదిర్విద్యాయాం సత్యామావిర్భవతీత్యర్థః. తస్మాదన్యత్యాగేనాత్మలాభప్రార్థనైవాత్మలాభసాధనమిత్యర్థః. ౩

ఆ.— (న బహునా శ్రుతేనేతి) ఉపనిషద్విచారవ్యతిరిక్తేనేత్యర్థః. తేన వరణేనేతి కథం వ్యాఖ్యానం. యత్తదోర్భిన్నార్థత్వం సాధనవివక్షాయాః ప్రస్తుతత్వాదిత్యర్థం బ్రూమః. పరమాత్మాఽస్మీత్యభేదానుసన్ధానం వరణం. తేన వరణేనైష ఆత్మా లభ్యో భవతి- బహిర్ముఖేన ముముక్షుణాపి శ్రవణాదౌ క్రియమాణే న లభ్యతే. అతః పరమాత్మాఽస్మీత్యనుసన్ధానం పరమాత్మభజనం పురస్కృత్యైవ శ్రవణాదిరభ్యసనీయమితి భావః. అథవా- యమేవ పరమాత్మానం వృణుతే- తేన పరమాత్మనా ముముక్షురూపవ్యవస్థితేన వరణేన- అభేదానుసన్ధానలక్షణేన ప్రార్థనేన కృతేన లభ్యః. పరమాత్మైవ ముముక్షురూపవ్యవస్థిత ఇత్యభేదానుసన్ధానేనైవ లభ్యః- న కర్మణేత్యర్థః. ౩

రం.— (నాయమాత్మా ప్రవచనేనేతి) ప్రవచనశబ్దేన మననం లక్ష్యతే. తత్సాధనత్వాత్. మేధాశబ్దశ్చ నిదిధ్యాసనవాచీ. శ్రవణమననిదిధ్యాసనైః కేవలైః న ప్రాప్య ఇత్యర్థః. పునః కేనేత్యత్రాహ (యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః) ఏషః- పరమాత్మా యం - ఉపాసకం వృణుతే- తేన ప్రాప్యః. వరణీయేన ప్రాప్య ఇతి యావత్. ప్రియతమశ్చ వరణీయో భవతి. ప్రియతమత్వం చ స్వస్మిన్ ప్రీతిమత ఏవ. అతశ్చాయమర్థో లభ్యతే- యస్తు పరమాత్మని నిరతిశయప్రీతిమాన్- స పరమాత్మానం ప్రాప్నోతీతి. ప్రీతిరూపాపన్నభగవదుపాసనస్య భగవత్ప్రీతిద్వారా భగవత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యర్థః. (తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వాం) తాదృశస్యోపాసకస్యైష ఆత్మా స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. స్వానుభవముత్పాదయతీత్యర్థః. ౩

శం.— ఆత్మప్రార్థనాసహాయభూతాన్యేతాని చ సాధనాని బలాప్రమాదతపాంసి లిఙ్గయుక్తాని - సన్న్యాససహితాని. యస్మాదయమాత్మా బలహీనేన- బలప్రహీణేన- ఆత్మనిష్ఠాజనితవీర్యహీనేన న లభ్యః. నాపి లౌకికపుత్రపశ్వాదివిషయాసఙ్గనిమిత్తప్రమాదాత్. తథా తపసో వాప్యలిఙ్గాత్ - లిఙ్గరహితాత్. తపోఽత్ర జ్ఞానం. లిఙ్గం- సన్న్యాసః. సన్న్యాసరహితాజ్జ్ఞానాన్న లభ్య ఇత్యర్థః. ఏతైరుపాయైః - బలాప్రమాదసన్న్యాసజ్ఞానైర్యతతే- తత్పరస్సన్ ప్రయతతే యస్తు విద్వాన్- వివేకీ ఆత్మవిత్- తస్య- విదుషః ఆత్మా ఏష విశతే- సమ్ప్రవిశతి బ్రహ్మధామ. ౪

సంప్రాప్యైనమృషయోజ్ఞానతృప్తాఃకృతాత్మానోవీతరాగాఃప్రశాన్తాః।
తేసర్వగంసర్వతఃప్రాప్యధీరాయుక్తాత్మానస్సర్వమేవావిశన్తి॥ ౫
వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాఃసన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః।
తేబ్రహ్మలోకేషుపరాన్తకాలేపరామృతాఃపరిముచ్యన్తిసర్వే॥ ౬

ఆ.— (వీర్యేతి) మిథ్యాజ్ఞానానభిభావ్యతాలక్షణోవిశేషఃవీర్యం. అలిఙ్గాదితికథం- ఇన్ద్రజనకగార్గిప్రభృతీనామప్యాత్మలాభశ్రవణాత్. సత్యం- సన్న్యాసోనామసర్వత్యాగాత్మకః. తేషామపిస్వత్వాభిమానాభావాదస్త్యేవాన్తరస్సన్న్యాసః. బాహ్యంతులిఙ్గమవివక్షితం- *నలిఙ్గంధర్మకారణమితిస్మరణాత్. నైష్కర్మ్యసాహిత్యంతువివక్షితం. ౪-౫

రా.— (నాయమాత్మాబలహీనేనేతి) అయమాత్మాబలహీనేన- అవసన్నమనసానలభ్యః. అవసాదోనామదేశకాలవైగుణ్యాదిజన్యం దైన్యం. తదభావోహిబలం. ప్రమాదః - అనవహితచిత్తతా. తపశ్శబ్దఃతపఃప్రధానసన్న్యాసాశ్రమపరః. *తపఏవహిద్వితీయఇతివత్. తస్యచ లిఙ్గంశిఖాయజ్ఞోపవీతశిక్యజలపవిత్రాది. తద్రహితాత్సన్న్యాసాదపీత్యర్థః. తపసఇత్యేతదాశ్రమాన్తరస్యాప్యుపలక్షణం - సర్వాశ్రమాణామపిబ్రహ్మవిద్యాధికారసత్త్వాదితిద్రష్టవ్యం. లిఙ్గశూన్యైరాశ్రమైర్నప్రాప్యఇత్యర్థః. ఆశ్రమలిఙ్గాన్యప్యపేక్షితానీతియావత్. (ఏతైరుపాయైరితి) ఉక్తైర్బలాప్రమాదసలిఙ్గాశ్రమైర్యోవిద్వాన్బ్రహ్మప్రాప్తయేయతతే- తస్యైషః- తాదృశోపాయసంస్కృతఃఆత్మా- స్వరూపంధామ- ప్రాప్యంపరంబ్రహ్మస్యేతీత్యర్థః. ౪

శం.— కథంబ్రహ్మవిశతఇతి. ఉచ్యతే- సమ్ప్రాప్య- సమవగమ్యైనం- ఆత్మానమృషయః- దర్శనవన్తస్తేనైవజ్ఞానేనతృప్తాః - నబాహ్యేనతృప్తిసాధనేనశరీరోపచయకారణేన. కృతాత్మానః - పరమాత్మస్వరూపేణైవనిష్పన్నాత్మానస్సన్తఃవీతరాగాః - విగతరాగాదిదోషాఃప్రశాన్తాః- ఉపరతేన్ద్రియాః. తే- ఏవంభూతాఃసర్వగం- సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వతః- సర్వత్రప్రాప్య - నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేనైకదేశేన. కింతర్హి- బ్రహ్మైవాద్వయమాత్మత్వేనప్రతిపద్యధీరాః- అత్యన్తవివేకినోయుక్తాత్మానః- నిత్యసమాహితస్వభావాఃసర్వమేవ- సమస్తంశరీరపాతకాలేప్యావిశన్తి- భిన్నఘటాకాశవదవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛేదంజహతి. ఏవంబ్రహ్మవిదోబ్రహ్మధామప్రవిశన్తి. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౫

రా.— (సంప్రాప్యైనమితి) ఋషయః-తత్త్వదర్శినఃఏనం-పరమాత్మానంసంప్రాప్య-జీవద్దశాయామేవానుభూయజ్ఞానేన- తేనానుభవేనసంతుష్టాఃకృతాత్మానః- లబ్ధాత్మసత్తాకాఃఅపగతవిషయాశాఃఅతఏవప్రశాన్తాః- నిగృహీతేన్ద్రియాశ్చయేసన్తి-తేసర్వతఃసర్వదేశావచ్ఛేదేనఅన్తర్బహిశ్చసర్వవస్తుగతంపరమాత్మానందేశవిశేషవిశిష్టంప్రాప్యయుక్తాత్మానః- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపవిశిష్టాత్మానః ధర్మభూతజ్ఞానేనసర్వంవస్తుగత్యాప్రాప్నువన్తి- సర్వమనుభవన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— కించ- వేదాన్తజనితవిజ్ఞానంవేదాన్తవిజ్ఞానం. తస్యార్థఃపరమాత్మావిజ్ఞేయః. సోర్థస్సునిశ్చితోయేషాంతేవేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః. తేచసన్న్యాసయోగాత్- సర్వకర్మపరిత్యాగలక్షణయోగాత్- కేవలబ్రహ్మనిష్ఠాస్వరూపాద్యోగాద్యతయః - యత్నశీలాఃశుద్ధసత్త్వాః- శుద్ధంసత్త్వంయేషాంసన్న్యాసయోగాత్ - తేశుద్ధసత్త్వాః. తేబ్రహ్మలోకేషు. సంసారిణాంయేమరణకాలాః - తేఽపరాన్తాః. తానపేక్ష్యముముక్షూణాంసంసారావసానేదేహపరిత్యాగకాలఃపరాన్తకాలః. తస్మిన్పరాన్తకాలే. సాధకానాంబహుత్వాత్ - బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకఏకోప్యనేకవద్దృశ్యతేప్రాప్యతేచ- అతోబహువచనంబ్రహ్మలోకేష్వితి. బ్రహ్మణీత్యర్థః. పరామృతాః- పరమమృతం- అమరణధర్మకంబ్రహ్మాత్మభూతంయేషాంతేపరామృతాః- జీవన్తఏవబ్రహ్మభూతాః. పరామృతాస్సన్తఃపరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాత్ప్రదీపనిర్వాణవద్ఘటాకాశవచ్చనిర్వృతిముపయన్తి. పరిముచ్యన్తి- పరి- సమన్తాన్ముచ్యన్తేసర్వే- నదేశాన్తరంగన్తవ్యమపేక్షన్తే. *శకునీనామివాకాశేజలేవారిచరస్యచ। పదంయథానదృశ్యేతతథాజ్ఞానవిదాంగతిః *అనధ్వగాఅధ్వసుపారయిష్ణవఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం,దేశపరిచ్ఛిన్నాహిగతిస్సంసారవిషయైవ- పరిచ్ఛిన్నసాధనసాధ్యత్వాత్. బ్రహ్మతుసమస్తత్వాన్నదేశపరిచ్ఛేదేనగన్తవ్యం. యదిహిదేశపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మస్యాత్ - మూర్తద్రవ్యవదాద్యన్తవదన్యాశ్రితం. సావయవమనిత్యంకృతకంచస్యాత్. నత్వేవంవిధంబ్రహ్మభవితుమర్హతి- అతస్తత్ప్రాప్తిశ్చనైవదేశపరిచ్ఛిన్నాభవితుంయుక్తా. ౬

ఆ.— ప్రదీపస్యవర్తికృతావచ్ఛేదధ్వంసేయథాతేజస్సామాన్యతాపత్తిః- తద్వదిత్యాహ (ప్రదీపనిర్వాణవదితి) పదం- పాదన్యాసః- ప్రతిబిమ్బంచ. నదృశ్యేత- అభావాదేవేత్యర్థః. (అధ్వస్వితి) సంసారాధ్వనాంపారయిష్ణవః. పారయితుం- సమాపయితుమిచ్ఛన్తీతి. సమాప్తికామాః అనధ్వగాభవన్తీత్యర్థః. తర్కితోఽపీహ్యావమోక్షోవక్తవ్యఇత్యాహ (దేశపరిచ్ఛిన్నాహీత్యాదినా). ౬

రా.— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యేయతయఃనిర్జితేన్ద్రియగ్రామాఃకామ్యకర్మసన్న్యాసేనశుద్ధసత్త్వాః- పరిశుద్ధాన్తఃకరణాఃవేదాన్తశ్రవణజన్యజ్ఞానేనజ్ఞాతపరమార్థతత్త్వాఇత్యర్థః. (తేబ్రహ్మలోకేష్వితి) తే *బ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకః తత్రవర్తమానాః బ్రహ్మనిష్ఠాః. పరాన్తకాలే- *అన్తకాలేచమామేవేత్యుక్తచరమదేహావసానసమయేపరామృతాత్- ప్రసన్నాత్ బ్రహ్మణాసహితోన్యేపరిముచ్యన్తఇత్యర్థఃఇతి *విశేషంచదర్శయతీతి

గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠా దేవాశ్చ సర్వే ప్రతిదేవతాసు।
కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి॥ ౭
యథా నద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ।
తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥ ౮

సూత్రే వ్యాసార్యైరయం మన్త్రఖణ్డో వివృతః. తే బ్రహ్మలోకేషు పరాన్తకాలే పరామృతాః పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇతి పాఠే- తే చరమశరీరావసానే భగవల్లోకేషు పరం అమృతశబ్దితం బ్రహ్మ ప్రాప్యత్వేన యేషాం తే పరామృతాః- బ్రహ్మప్రాప్తా ఇతి యావత్. స్వరూపతిరోధాయకావిద్యయా సవాసనం విముక్తా భవన్తి- * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. న చ భగవల్లోకస్యైకతయా కథం బహుత్వమితి శఙ్కనీయం- *. పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛాపరికల్పితాస్స్వాసాధారణా అప్రాకృతాశ్చ లోకా నానాత్వన్యాయసస్సన్తీతి - శ్రుతిస్మృతీతిహాసప్రామాణ్యాదితి భగవతా భాష్యకృతోక్తత్వాత్. ౬

శం.— అపిచ- అవిద్యాదిసంసారబన్ధాపనయనమేవ మోక్షమిచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః- న తు కార్యభూతం. కించ - మోక్షకాలే యా దేహారమ్భికాః కలాః- ప్రాణాద్యాః- తాః స్వాః ప్రతిష్ఠాః- ప్రతిష్ఠాం గతాః. స్వం స్వం కారణం గతా భవన్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం. పఞ్చదశ- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకా యా అన్త్యప్రశ్నపరిపఠితాః ప్రసిద్ధాః. దేవాశ్చ- దేహాశ్రయాశ్చక్షురాదికరణస్థాః సర్వే ప్రతిదేవతాసు- ఆదిత్యాదిషు గతా భవన్తీత్యర్థః. యాని చ ముముక్షుణా కృతాని కర్మాణ్యప్రవృత్తఫలాని- ప్రవృత్తఫలానాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్. విజ్ఞానమయశ్చాత్మా- అవిద్యాకృతబుద్ధ్యాద్యుపాధిమాత్మత్వేన మత్వా జలాదిషు సూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదిహ ప్రవిష్టో దేహభేదేషు. కర్మణాం తత్ఫలార్థత్వాత్సహ తేనైవ విజ్ఞానమయేనాత్మనా- అతో విజ్ఞానమయో విజ్ఞానప్రాయః. త ఏతే కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చాత్మా ఉపాధ్యపనయే సతి పరేఽవ్యయే- అనన్తేఽక్షయే బ్రహ్మణ్యాకాశకల్పేఽజేఽజరేఽమృతేఽభయేఽపూర్వేఽనపరేఽనన్తరేఽబాహ్యేఽద్వయే శివే శాన్తే సర్వ ఏకీభవన్తి- అవిశేషతాం గచ్ఛన్తి. ఏకత్వమాపద్యన్తే జలాద్యాధారాపనయ ఇవ సూర్యాదిప్రతిబిమ్బాః, సూర్యే ఘటాద్యపనయ ఇవాకాశే ఘటాద్యాకాశః. ౭

ఆ.— స్వాః ప్రతిష్ఠాః ప్రతి గతా భవన్తీతి భూతాంశానాం భౌతికానాం చ మహాభూతేషు లయో దర్శితః. (అన్త్యప్రశ్నేతి) బ్రాహ్మణప్రశ్నే షష్ఠప్రశ్నే ప్రాణశ్రద్ధాద్యాః యాః కలాః పఠితా ఇత్యర్థః. మాయామయమహాభూతాంశావష్టబ్ధైర్వావిద్యామయభూతసూక్ష్మైః ప్రాతిస్వికైరదృష్టసహకృతైః ప్రాతిస్వికాః ప్రాణాదయ ఆరభ్యన్తే. తే చ కర్మాక్షిప్తైర్దైవైః సూర్యాదిభిరధిష్ఠీయన్తే. కర్మణా భోగేనావసానే తే దేవాః స్వస్థానం గచ్ఛన్తి. యచ్చ ప్రాతిస్వికం స్వావిద్యాకార్యం - తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇత్యాహ (యాని చేత్యాదినా) ౭-౮

రం.— (గతాః కలాః పఞ్చదశేతి) ముచ్యమానజీవోపకారికాః * స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామిత్యాది ప్రశ్నోపనిషదుక్తప్రాణాదినామాన్తషోడశకలామధ్యే కర్మవ్యతిరిక్తాః పఞ్చదశ కలాః స్వస్వప్రకృతిషు సంశ్లేషవిశేషయుక్తా భవన్తి. దేవాః- వాగాదీన్ద్రియాణి తత్తదధిష్ఠాత్రగ్న్యాదిదేవతాసు ప్రతిష్ఠాం- సంసర్గవిశేషం గచ్ఛన్తి. న తు లీయన్తే- ఇన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్ * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదిషు వాగాదీనామగ్న్యాద్యప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వమితి * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి సూత్రితత్వాత్,. (కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చేతి) యాని చ కర్మాణ్యదత్తఫలాని దర్శనసమానాకారజ్ఞానారమ్భసమయే క్షమిష్య ఇతి సంకల్పవిషయభూతాని- తాని కర్మాణి, విజ్ఞానమయ ఆత్మా, చ * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి సర్వస్మాత్పరభూతేఽవ్యయే- అక్షరే ఏకీభవన్తి. పరమాత్మప్రీత్యప్రీతిరూపాణాం కర్మణాం తత్రైకీభావస్తద్ధర్మభూతజ్ఞానే లయ ఏవ. జీవస్యైకీభావో నామ - నామరూపాత్మకభేదకాకారప్రహాణం. కర్మణాం నాశాత్ కలానాం ముచ్యమానం ప్రతి నోపకరణత్వమితి భావః. ౭

శం.— కించ- యథా నద్యః- గఙ్గాద్యాః స్యన్దమానాః- గచ్ఛన్త్యః సముద్రం ప్రాప్యాస్తం - అదర్శనం అవిశేషాత్మభావం గచ్ఛన్తి- ప్రాప్నువన్తి. నామ చ రూపం చ నామరూపే విహాయ- హిత్వా. తథాఽవిద్యాకృతనామరూపాద్విముక్తస్సన్ పరాత్- అక్షరాత్పూర్వోక్తాత్పరం దివ్యం పురుషం యథోక్తలక్షణముపైతి- ఉపగచ్ఛతి. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౮

రం.— తదేవోత్తరమన్త్రేణ విశదయతి (యథా నద్యస్స్యన్దమానా ఇతి) యథా గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదినద్యస్స్వోత్పత్తిస్థానేభ్యః ప్రసృత్య గఙ్గాయమునాసరస్వత్యాదీని నామాని, శుక్లకృష్ణలోహితాదీని రూపాణి, చ విహాయ సముద్రే ఏకతామివ భజన్తే- తథా- తద్వదేవ విద్వాన్ భేదకైర్నామరూపాదిభిర్విముక్తస్సన్ * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష ఇతి మన్త్రప్రతిపాద్యం పురుషం ప్రాప్నోతి. యథా నదీసముద్రజలయోర్వస్తుతో నైక్యం- అపి తు భేదకాకారప్రహాణమాత్రం- ఏవమిహాపి ముక్తస్య పరమాత్మనా పూర్వముక్తాత్మభిరపి నైక్యం - అపి తు పరమసామ్యమాత్రం. అత ఏవ కఠవల్ల్యాం * యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతీతి సాదృశ్యమేవోక్తం- న తు తద్భావః. నన్వవయవాతిరిక్తావయవ్యన్తరాభావవాదినాం పరస్పరసదృశానాం ఘటావయవానాం భిన్నానామేవ సతామేకత్వావస్థాశ్రయత్వవత్, కుణ్డలాదీనాం హేమరూపాణాం నిక్షిప్తానామగ్నితాపద్రుతానాం వస్తుతో

స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి।
తరతి శోకం తరతి పాప్మానం గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి॥ ౯
తదేతదృచాభ్యుక్తం। క్రియావన్తశ్శ్రోత్రియా బ్రహ్మనిష్ఠాస్స్వయం జుహ్వత
ఏకర్షిం శ్రద్ధయన్తః। తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్॥ ౧౦

భిన్నానామప్యైకత్వావస్థాశ్రయత్వేన, నదీసముద్రజలయోరపి పరస్పరమిలితయోస్సంసృష్టద్రవ్యయోరేకత్వావస్థాశ్రయత్వమస్తి- తతశ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మైకతాపత్తిరేవ పరమముక్తిరితి చేన్న- నిర్గుణవిద్యాశ్రేష్ఠత్వేన పరాభిమతాయాం ప్రజాపతివిద్యాయామపి * స తత్ర పర్యేతీతి ముక్తబ్రహ్మణోరాధారాధేయభావశ్రవణాత్, సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదిరూపధర్మాణాం ముక్తావావిర్భావస్య నిర్గుణవిద్యాఫలత్వేన * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్విత్యత్ర పరైరప్యఙ్గీకృతత్వాత్, న చ సత్యకామత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం చ జీవస్య స్వరూపమాత్రమితి శక్యతే వక్తుం - కామశబ్దోదితానాం కామనావిషయస్రజ్యపదార్థానాం, సఙ్కల్పశబ్దోదితస్య తత్సృష్టిహేతుమాయావృత్తివిశేషస్య, చ స్వరూపబహిర్భావావశ్యమ్భావాత్. తేషాం చ ముక్తావావిర్భావే కథం నిర్విశేషతాపత్తిః. అనావిర్భావే చ ప్రజాపతివిద్యాయాం * య ఆత్మాపహతపాప్మేత్యాదినా గుణాష్టకోపదేశవైయర్థ్యం. న హి ప్రజాపతివిద్యాయాం గుణాష్టకోపదేశస్య ఉపాసనార్థత్వం సమ్భవతి- పరైస్తత్రోపాసనావిధ్యనఙ్గీకారాత్. నాపి తదవగత్యర్థ ఉపదేశః- ముక్త్యర్థావగతేశ్శుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వాత్. * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్థలే బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదివర్ణనస్య ఆరోపాపవాదన్యాయేన నిష్ప్రపఞ్చత్వబోధనార్థతయేవాత్ర ప్రకారాన్తరేణ సార్థకత్వోపపాదనాయోగాత్. నాపి ప్రవృత్తిరుచ్యుత్పాదనార్థః- గుణకీర్తనస్య నిర్గుణవిద్యారుచ్యుత్పాదకత్వాసమ్భవాత్. అతో నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాద్యష్టకైరావిర్భవిష్యత్తయా తద్బోధనార్థతయైవ సాఫల్యం వాచ్యం. అతశ్చ ముక్తౌ నిర్విశేషబ్రహ్మభావాపత్తికథనమసఙ్గతం. ౮

శం.— నను శ్రేయస్యనేకే విఘ్నాః ప్రసిద్ధాః - అతః క్లేశానామన్యతమేనాన్యేన వా దేవాదినా చ విఘ్నితో బ్రహ్మవిదప్యన్యాం గతిం మృతో గచ్ఛతి- న బ్రహ్మైవ. న- విద్యయైవ సర్వప్రతిబన్ధస్యాపనీతత్వాత్. అవిద్యాప్రతిబన్ధమాత్రం హి మోక్షే- నాన్యః ప్రతిబన్ధః- నిత్యత్వాదాత్మభూతత్వాచ్చ. తస్మాత్స యః- కశ్చిద్ధ వై- లోకే తత్పరమం బ్రహ్మ వేద సాక్షాదహమేవాస్మీతి - స నాన్యాం గతిం గచ్ఛతి. దేవైరపి తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నో న శక్యతే కర్తుం- ఆత్మా హ్యేషాం స భవతి. తస్మాద్బ్రహ్మ విద్వాన్ బ్రహ్మైవ భవతి. కించ- నాస్య- విదుషః అబ్రహ్మవిత్కులే భవతి. కించ- తరతి శోకం- అనేకేష్టవైకల్యనిమిత్తం మానసం సన్తాపం జీవన్నేవాతిక్రాన్తో భవతి. తరతి పాప్మానం- ధర్మాధర్మాఖ్యం. గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తస్సన్నమృతో భవతీత్యుక్తమేవ * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది. అత్రానన్దగిరీయం నాస్తి. ౯

రం.— (స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి) య ఏతత్పరమం బ్రహ్మ వేద- * వేదనం ధ్యానవిశ్రాన్తం ధ్యానం శ్రాన్తం ధ్రువస్మృతౌ। సా చ దృష్టిత్వమభ్యేతి దృష్టిర్భక్తిత్వమృచ్ఛతీత్యుక్తరీత్యా ప్రీతిరూపాపన్నదర్శనసమానాకారోపాసనయుక్తో భవతి. సః బ్రహ్మైవ భవతి- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపో భవతీత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికం ప్రయోజనమాహ (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి) అస్య కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతీత్యర్థః. (తరతి శోకం తరతి పాప్మానమితి) స్పష్టోఽర్థః. (గుహాగ్రన్థిభ్యో విముక్తోఽమృతో భవతి) త్రిగుణాత్మకప్రకృతికారితరాగాదిభ్యో విముక్తస్సన్నావిర్భూతగుణాష్టకో భవతి. ౯

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదానవిధ్యుపదర్శనేనోపసంహారః క్రియతే- తదేతత్- విద్యాసమ్ప్రదానవిధానమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- అభిప్రకాశితం. క్రియావన్తః- యథోక్తకర్మానుష్ఠానయుక్తాః. శ్రోత్రియాః బ్రహ్మనిష్ఠాః- అపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభియుక్తాః, పరం బ్రహ్మ బుభుత్సవః, స్వయమేకర్షిం- ఏకర్షినామానమగ్నిం జుహ్వతే- జుహ్వతి శ్రద్ధయన్తః- శ్రద్దధానాస్సన్తో యే. తేషామేవ- సంస్కృతాత్మనాం పాత్రభూతానామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత- బ్రూయాత్. శిరోవ్రతం- శిరస్యగ్నిధారణలక్షణం- యథా ఆథర్వణానాం వేదవ్రతం ప్రసిద్ధం. యైస్తు- యైశ్చ తచ్చీర్ణం- విధివత్- యథావిధానం. తేషామేవ చ వదేత.

ఆ.— ఏతద్గ్రన్థద్వారకవిద్యాప్రదానేఽయం విధిరాథర్వణికానామితి ప్రకృతపరామర్శకాదేతచ్ఛబ్దాదవగమ్యతే - గ్రన్థద్వారేణ విద్యాయాః ప్రకృతత్వసమ్భవాన్న సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాన ఇతి సూచయన్నాహ (ఏతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత) ……………౧౦-౧౧ ౧౦

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ మచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి తృతీయముణ్డకభాష్యటీకా.

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః పురోవాచ నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే।
నమః పరమఋషిభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. ఇతి తృతీయముణ్డకే ద్వితీయః ఖణ్డః. ౧౧

ముణ్డకోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

రం.—— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) ఏతద్విద్యాసంప్రదానమభిముఖీకృత్య ఋఙ్మన్త్రేణోక్తం. (క్రియావన్తశ్శ్రోత్రియా ఇతి) నిత్యనైమిత్తికక్రియాయుక్తాః అధీతవేదాః బ్రహ్మబుభుత్సవః ఏకఋషిశబ్దితం అగ్నిహోత్రం స్వయమేవ జుహ్వతీత్యర్థః. ఏకర్షిత్వఞ్చాత్ర సాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రస్య ఏకర్షిత్వమిత్యర్థః. యద్వా - ఏకశ్చాసావృషిశ్చ - ముఖ్యర్షిః. పరమాత్మా. * తథా ప్రాణా ఇత్యత్ర * ఋషిశబ్దశ్చ సర్వజ్ఞే తస్మిన్నేవ యుజ్యత ఇతి భాషితత్వాత్. శ్రద్ధయన్తః - తత్ర శ్రద్ధాయుక్తా ఇత్యర్థః. (తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేతేతి) అత్ర విద్యాశబ్దో గ్రన్థసన్దర్భే వర్తతే. తేషామేవైతాం బ్రహ్మప్రతిపాదికాం వేదరూపాం విద్యాం ప్రబ్రూయాత్ - యైశ్శిరసి అఙ్గారవహప్రధారణలక్షణం ఆథర్వణికానాం వేదవ్రతత్వేన ప్రసిద్ధం యథాశాస్త్రమనుష్ఠితమిత్యర్థః. అయం చార్థః * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహీతి సూత్రభాష్యే స్పష్టః. ఇత్థంహి తదధికరణం - నానాశాఖాస్వామ్నాతాని వైశ్వానరాక్షరోపాసనాదీని అభ్యాసప్రకరణాన్తరాభ్యాం భిద్యన్తే - ఇతరథా పునశ్శ్రవణలక్షణాభ్యాసస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ వైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి శాఖాన్తరాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేన పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్ - సర్వవేదాన్తేషు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనమేకమేవ - చోదనాద్యవిశేషాత్. చోదనా తావద్వైశ్వానరముపాసీతేత్యాదిరేకరూపైవ. బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగోఽప్యవిశిష్టః. ఉపాస్యస్య రూపమప్యవిశిష్టం. వైశ్వానరవిద్యేతి సమాఖ్యాప్యవిశిష్టా. అతః * ఏకం వా సంయోగరూపచోదనాఖ్యాఽవిశేషాదితి శాఖాన్తరాధికరణసిద్ధాన్తసూత్రోక్తన్యాయేనోపాసనైక్యమేవ స్వీకృతం. * భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి - శాఖాన్తరే అభ్యాసప్రకరణాన్తరవశేన విద్యాభేదావశ్యమ్భావాన్న విద్యైక్యం - విద్యైక్యే పునశ్శ్రవణవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి చేన్న - ఏకస్యామపి విద్యాయామధ్యేతృభేదాత్పునశ్శ్రవణసార్థక్యోపపత్తేః న విద్యాభేదః. నను విద్యైక్యే ముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరోదితాక్షరవిద్యైక్యేన * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్త[illegible]ర్ణమిత్యాథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాఙ్గకత్వం శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యాయా అపి స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః - శిరోవ్రతశూన్యానామనాథర్వణికానామక్షరవిద్యానిష్ఠా న స్యాత్. అత ఆథర్వణికమాత్రానుష్ఠేయశిరోవ్రతాఙ్గకముణ్డకామ్నాతాక్షరవిద్యాయాః శాఖాన్తరాధీతాక్షరవిద్యా భిద్యత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్ - తత్రాహ * స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః - తథాత్వ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ. స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం - అధ్యయనజన్యసంస్కారభాక్త్వసిద్ధ్యర్థం శిరోవ్రతోపదేశః. శిరోవ్రతాఙ్గకాధ్యయనేన ఉపనిషద్రూపస్వాధ్యాయస్య సంస్కారో భవతి - ఉపనిషదధ్యయనాఙ్గం శిరోవ్రతం - న విద్యాఙ్గం - * నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీత ఇతి శిరోవ్రతస్యాధ్యయనసంయోగావగమాత్. సమాచారాఖ్యే ఆథర్వణికగ్రన్థే * ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి శిరోవ్రతే వేదవ్రతశబ్దప్రయోగాచ్చాధ్యయనాఙ్గమేవ శిరోవ్రతం - న విద్యాఙ్గం. సవవచ్చ తన్నియమః - యథా సప్తసూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యన్తాస్సవహోమా ఆథర్వణికైకాగ్నిసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతా భవన్తి - ఏవం శిరోవ్రతమపి ఆథర్వణికాధ్యయనసమ్బన్ధాత్తత్రైవ నియతం భవతి. * దర్శయతి చ - దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం. తథాహి - ఛాన్దోగ్యే * తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా * కిం తత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వకమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్నుపాస్య ఇత్యుక్తం. తైత్తిరీయకే తు ఛాన్దోగ్యస్థం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య * తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే. తదేతదుపజీవనం విద్యైక్యం దర్శయతి. ఏవం సిద్ధస్య విద్యైక్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే * ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ - ఏవం సర్వవేదాన్తేషు సమానే సత్యుపాసనే వేదాన్తాన్తరామ్నాతగుణా వేదాన్తాన్తర ఉపసంహర్తవ్యాః - విధిశేషవదర్థాభేదాత్. యథా ఏకస్మిన్వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానరదహరాదివిధిశేషా గుణాస్తద్విద్యాసమ్బన్ధాత్తదుపకారాయానుష్ఠీయతే - తథా వేదాన్తాన్తరోదితోఽపి గుణస్తత్సమ్బన్ధిత్వావిశేషాదుపసంహర్తవ్యః. చశబ్దోఽవధారణే. ఏవం గుణోపసంహారపాదాద్యే స్థితం. ౧౦

శం.—— తదేతత్ - అక్షరం పురుషం సత్యమృషిరఙ్గిరా నామ పురా - పూర్వం శౌనకాయ విధివదుపసన్నాయ పృష్టవతే ఉవాచ. తద్వదన్యోఽపి తథైవ శ్రేయోర్థినే ముముక్షవే మోక్షార్థం విధివదుపసన్నాయ బ్రూయాదిత్యర్థః. నైతద్గ్రన్థరూపమచీర్ణవ్రతః - అచరితవ్రతో నాప్యధీతే - న పఠతి. చీర్ణవ్రతస్య హి విద్యా ఫలాయ సంస్కృతా భవతీతి. సమాప్తా బ్రహ్మవిద్యా. సా యేభ్యో బ్రహ్మాదిభ్యః పారమ్పర్యక్రమేణ సమ్ప్రాప్తా - తేభ్యో నమః పరమఋషిభ్యః. పరమం - బ్రహ్మ సాక్షాద్దృష్టవన్తో యే బ్రహ్మాదయోఽవగతవన్తశ్చ - తే పరమర్షయః. తేభ్యో భూయోఽపి నమః. ద్విర్వచనమత్యన్తాదరార్థం ముణ్డకసమాప్త్యర్థం చ. …………………………………… ౧౧

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యే తృతీయముణ్డకభాష్యం సంపూర్ణమ్.
ఇతి ముణ్డకోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

౪౦.—— (తదేతత్సత్యమృషిరఙ్గిరాః ప్రోవాచేతి) ఏతత్సత్యం-అక్షరమఙ్గిరాఋషిఃశౌనకాయప్రోవాచ. (నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే) అచీర్ణశిరోవ్రతేనైతన్నాధ్యేతవ్యమిత్యర్థః. * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాంవదేతేతిపూర్వమన్త్రే) అచీర్ణశిరోవ్రతాయఏతదధ్యాపనంనిషిద్ధం-అస్మింస్తు వాక్యే అచీర్ణశిరోవ్రతస్యాధ్యయనంనిషిధ్యత ఇతి భేదో ద్రష్టవ్యః. ఇయముపనిషత్సర్వాపిభగవత్పరేతిభగవతాబాదరాయణేనసమన్వయాధ్యాయే ద్వాభ్యామధికరణాభ్యాంనిర్ణీతం. తథాహి- * అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేరిత్యధికరణే * అద్రేశ్యమగ్రాహ్యమితిఅచేతనధర్మాణాందృశ్యత్వాదీనాంనిషేధస్తత్ప్రసక్తిమత్యచేతనఏవఅవస్థాన్తరాపన్నేయుజ్యతే- నతత్ప్రసక్తిశూన్యేపరమాత్మని. అబాలఃఅతరుణఇత్యాదినిషేధాస్తత్ప్రసక్తిమత్యవస్థాన్తరాపన్నమనుష్యాదావేవదృష్టాః - నతుతత్ప్రసక్తిశూన్యపాషాణాదౌ. కించ- అదృశ్యత్వాదివిశిష్టస్యఅక్షరస్యపరమపురుషత్వే * అక్షరాత్పరతఃపరఇతితతోఽపిపరస్యపురుషస్యశ్రవణంనోపపద్యతే. అతః * అక్షరాత్పరతఃపరఇతిపురుషగతపరత్వావధితయాఅక్షరాదితినిర్దిష్టస్యభూతయోన్యక్షరస్యపరమపురుషత్వాసమ్భవా, దక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రసిద్ధే, శ్చాదృశ్యత్వాదిగుణకంభూతయోన్యక్షరంప్రధానమేవ - తత్పరతయానిర్దిశ్యమానఃపురుషోఽపిపఞ్చవింశకఏవ-నతుపరమపురుషః-పరమపురుషస్యఅక్షరపరభూతజీవాదపిపరత్వేనావ్యవహితపరత్వాభావాత్. నచాక్షరాత్పరతఇతిపదయోర్వైయధికరణ్యాశ్రయణేనఅక్షరాదపిపరభూతాజ్జీవాత్పరత్వమేవపురుషస్యప్రతిపాద్యతఇతివాచ్యం - అక్షరాత్పరతఇతిపదయోస్స్వకార్యవర్గాపేక్షయాపరభూతేఽక్షరేసామానాధికరణ్యేనవృత్తిసమ్భవేతయోర్వైయధికరణ్యేప్రమాణాభావాత్. అతోఽత్రప్రకృతిజీవావేవప్రతిపాద్యేతే-నపరమాత్మేతిపూర్వపక్షే *అదృశ్యత్వాదిగుణకోధర్మోక్తేః * విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాంచనేతరౌ * రూపోపన్యాసాచ్చేతిసూత్రైస్త్రిభిస్సిద్ధాన్తఃకృతః. తేషాంచాయమర్థః- అదృశ్యత్వాదిగుణకఃపరమాత్మైవ - తద్ధర్మాణాంసర్వజ్ఞత్వాదీనాం * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితివాక్యేనాత్రప్రకరణేషూక్తత్వాత్. ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదినాసిద్ధచేతనాచేతనాత్మకనిఖిలప్రపఞ్చోపాదానత్వేనభూతయోన్యక్షరస్యవిశేషణాత్, *అక్షరాత్పరతఃపరఇతి ప్రకృతిజీవాభ్యాంభేదవ్యపదేశా, చ్చభూతయోన్యక్షరంపరమాత్మైవ. నచాక్షరాత్పరతఇతిపఞ్చమ్యోస్సామానాధికరణ్యాత్ స్వకార్యవర్గాపేక్షయాపరభూతాదక్షరశబ్దితాదవ్యాకృతాత్పరత్వేనతద్భేదసిద్ధావపినజీవభేదస్సిధ్యతీతివాచ్యం- సామానాధికరణ్యేసతిపరత్వావధిసమర్పకస్వకార్యవర్గవాచిపదాన్తరాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, వైయధికరణ్యపక్షేఅధ్యాహారాభావా, జ్జీవాదపివైలక్షణ్యప్రతిపాదకత్వేనసార్థక్యసమ్భవేపరతఃపదస్యసామానాధికరణ్యాశ్రయణేనస్వకార్యవర్గపరత్వానువాదస్యనిష్ప్రయోజనస్యాశ్రయణాయోగాత్,. నచాక్షరాత్పరస్యపురుషస్యపరమాత్మత్వేభూతయోన్యక్షరస్యకథంపరమాత్మత్వంసిధ్యేదితివాచ్యం - అక్షరాత్పరతఇతినిర్దిష్టస్యాక్షరస్య * అథపరాయయాతదక్షరమధిగమ్యతే * తథాక్ష[illegible]స్సమ్భవతీహవిశ్వం * తథాక్షరాద్వివిధాస్సోమ్యభావాః * యేనాక్షరంపురుషంవేదసత్యమితివాక్యనిర్దిష్టభూతయోన్యక్షరాపేక్షయాఽభిన్నత్వాత్. నచతత్రప్రమాణాభావః - * దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషస్సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః । అప్రాణోహ్యమనాశ్శుభ్రఇతిపూర్వసన్దర్భప్రతిపాదితవిశేషణవిశిష్టంభూతయోన్యక్షరంసఇతిపదేనపరామృశ్యతస్యాక్షరాత్పరతఃపరత్వాభిధానాత్. నహితస్యైవతతఃపరతఃపరత్వంసమ్భవతి. అతః * అక్షరాత్పరతఃపరఇతివాక్యస్థమక్షరపదమవ్యాకృతాభిధాయి- నతుభూతయోన్యక్షరాభిధాయి. * అగ్నిర్మూర్ధాచక్షుషీచన్ద్రసూర్యావితిభగవత్సమ్బన్ధితయాప్రసిద్ధస్యరూపస్యభూతయోన్యక్షరసమ్బన్ధితయాఉపన్యాసా, చ్చ * పురుషంవేదసత్యం * దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఇతిభగవదసాధారణపురుషశబ్దాభ్యాసా, చ్చపరమాత్మైవాత్రప్రతిపాద్యతఇతినిర్ణీతం.॥ తథా * యస్మిన్ద్యౌరితివాక్యే * ఓతంమనస్సహప్రాణైశ్చసర్వైరితిమనఃప్రాణసమ్బన్ధిత్వప్రతిపాదనాత్, *అరాఇవరథనాభౌసంహతాయత్రనాడ్యఃసఏషోఽన్తశ్చరతేబహుధాజాయమానఇతిజీవలిఙ్గా, చ్చభూతయోన్యక్షరప్రకరణభఙ్గాజ్జీవపరత్వమేవాస్యసన్దర్భస్యాశ్రయణీయమితి పూర్వపక్షే * ద్యుభ్వాద్యాయతనంస్వశబ్దాత్ * ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ *భేదవ్యపదేశాత్ * ప్రకరణాత్ *స్థిత్యదనాభ్యాంచేతిషడ్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తఃకృతః. అయమర్థః-ద్యుభ్వాద్యాయతనంపరమాత్మా-*అమృతస్యైషసేతురితిమోక్షప్రదత్వలక్షణాసాధారణశబ్దశ్రవణాత్, వ్యాపకత్వవాచకస్యఆత్మశబ్దస్యచశ్రవణాత్, *నామరూపాద్విముక్తఃపరాత్పరంపురుషముపైతిదివ్యమితిపరమాత్మాసాధారణముక్తప్రాప్యత్వవ్యపదేశా, చ్చపరమాత్మైవ- నానుమానం- ఆనుమానికంప్రధానమస్మిన్ప్రకరణేయథాతత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్నప్రతిపాద్యం- ఏవంప్రాణభృత్- జీవోఽపితత్ప్రతిపాదకశబ్దాభావాన్నప్రతిపాద్యః. * జుష్టంయదాపశ్యత్యన్యమీశమితిప్రకరణప్రతిపాద్యస్యేశస్యజీవభేదవ్యపదేశా, చ్చభూతయోనిప్రకరణా, చ్చ * తయోరన్యఃపిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఅభిచాకశీతీతిజీవస్యకర్మఫలాత్తృత్వం - పరమాత్మనస్తుతదన్తరేణశరీరేఅవస్థానమితిపరమాత్మనఏవప్రకరణతాత్పర్యపర్యవసానభూమితయాఆవిష్కృతత్వా, చ్చపరమాత్మైవముణ్డకోపనిషత్ప్రతిపాద్యఇతిసిద్ధాన్తితం. అతశ్చముణ్డకోపనిషద్భగవత్పరేతిసిద్ధం. ॥ ఇయంబ్రహ్మవిద్యాయేభ్యోబ్రహ్మాదిభ్యఃపారమ్పర్యేణప్రాప్తా- తాన్నమస్యతి (నమఃపరమఋషిభ్యోనమఃపరమఋషిభ్యఇతి) ద్విర్వచనమాదరార్థంవిద్యాసమాప్త్యర్థంచ........................ ౧౧

ఇతిముణ్డకోపనిషద్భాష్యేతృతీయముణ్డకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

తృతీయముణ్డకభాష్యంసమాప్తమ్.

* * *

ముణ్డకోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

శ్రీమన్నారాయణ పరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణ కూరనారాయణభాష్యేణచ యుక్తా

మాణ్డూక్యోపనిషత్.

ప్రథమః ఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

మఙ్గళాచరణమ్.

శం.— ప్రజ్ఞానాంశుప్రతానైః స్థిరచరనికరవ్యాపిభిర్వ్యాప్యలోకాన్ భుక్త్వాభోగాన్స్థవిష్ఠాన్ పునరపిధిషణోద్భాసితాన్ కామజన్యాన్।
పీత్వాసర్వాన్ విశేషాన్ స్వపితిమధురభుఙ్మాయయాభోజయన్నో మాయాసఙ్ఖ్యాతురీయంపరమమృతమజం బ్రహ్మయత్తన్నతోఽస్మి॥ ౧

ఆ.— పరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరితృప్తిమతే సతే। విష్ణవేజిష్ణవేతస్మైకృష్ణనామభృతేనమః॥ ౧
శుద్ధానన్దపదామ్భోజద్వన్ద్వమద్వన్ద్వతాస్పదం। నమస్కుర్వేపురస్కుర్వంతత్త్వజ్ఞానమహోదయం॥ ౨
గౌడపాదీయభాష్యంహిప్రసన్నమివలక్ష్యతే। తదర్థతోఽతిగమ్భీరంవ్యాకరిష్యేస్వశక్తితః॥ ౩
పూర్వైర్యద్యపివిద్వాంసోవ్యాఖ్యానమిహచక్రిరే। తథాపిమన్దబుద్ధీనాముపకారాయయత్యతే॥ ౪

శ్రీగౌడపాదాచార్యస్య నారాయణప్రసాదతః ప్రతిపన్నాన్మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరానపి శ్లోకానాచార్యప్రణీతాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్ భాష్యకారశ్చికీర్షితస్యభాష్యస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాది సిద్ధయేపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణపూర్వకం తన్నమస్కారరూపంమఙ్గళాచరణం శిష్టాచారప్రమాణకంముఖతస్సమాచరన్నర్థాదపేక్షితమభిధేయాద్యనుబన్ధమపిసూచయతి (ప్రజ్ఞానేత్యాదినా),తత్రవిధిముఖేనవస్తుప్రతిపాదనమితిప్రక్రియాం ప్రదర్శయతి (యత్పరంబ్రహ్మతన్నతోఽస్మీతి),అస్మదర్థస్య తదైక్యస్మరణరూపంనమనంసూచయతా బ్రహ్మణస్తదర్థస్య ప్రత్యక్త్వంసూచితమితితత్త్వమర్థయోరైక్యంవిషయోధ్వనితః. యచ్ఛబ్దస్యప్రసిద్ధార్థావద్యోతకత్వాద్వేదాన్తప్రసిద్ధంయద్బ్రహ్మ- తన్నతోఽస్మీతిసమ్బన్ధేనమఙ్గళాచరణమపిశ్రుత్యాక్రియతే. బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాదేవజననమరణకారణాభావాదమృతమజమిత్యుక్తం. జననమరణప్రబన్ధస్యసంసారత్వాత్తన్నిషేధేనస్వతోఽసంసారిత్వందర్శయతాసంసారానర్థనివృత్తిరిహప్రయోజనమితిద్యోతితం. యద్యద్వితీయంస్వతోఽసంసారిబ్రహ్మవేదాన్తప్రమాణకం- తర్హికథమవస్థాత్రయవిశిష్టాజీవాభోక్తారోనుభూయన్తే, భోజయితాచేశ్వరశ్శ్రూయతే, భోజ్యంచవిషయజాతంపృథగుపలభ్యతే, తదేతదద్వైతేవిరుధ్యేతేత్యాశఙ్క్యబ్రహ్మణ్యేవజీవాజగదీశ్వరశ్చేతిసర్వంకాల్పనికంసమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి); ప్రకృష్టం- జన్మాదివిక్రియావిరహితంకూటస్థంజ్ఞానంజ్ఞప్తిరూపంవస్తుప్రజ్ఞానం. తచ్చ బ్రహ్మ- *ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతిశ్రుతేః. తస్యాంశవః- రశ్మయః. జీవాశ్చిదాభాసాస్సూర్యప్రతిబిమ్బకల్పానిరూప్యమాణాఃబిమ్బకల్పాద్బ్రహ్మణోభేదేనాసన్తః. తేషాంప్రతానాః- విస్తారాః. తైరపర్యాయమేవాశేషశరీరవ్యాపిభిః. తదేవాహ (స్థిరేతి) స్థిరాః- వృక్షాదయః. చరాః- మనుష్యాదయః. తేషాంనికరః- సమూహః. తంవ్యాప్తుంశీలమేషామితితథా. తైరితియావత్. లోకాః- లోక్యమానావిషయాః. తాన్వ్యాప్యేతివిషయసమ్బన్ధోక్తిః. తత్ఫలంకథయతి (భుక్త్వేతి) భోగాః- సుఖదుఃఖాదిసాక్షాత్కారాః. తేషాంస్థవిష్ఠత్వం- స్థూలతమత్వం. దేవతానుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారాబుద్ధేస్తత్తద్విషయాకారపరిణామజన్యత్వం. తాన్భుక్త్వా స్వపితీతిసమ్బన్ధః. ఏతేనజాగరితంబ్రహ్మణికల్పితముక్తం. తత్రైవస్వప్నకల్పనాందర్శయతి (పునరపీతి) జాగ్రద్ధేతుధర్మాధర్మక్షయానన్తర్యంపునశ్శబ్దార్థః. స్వప్నహేతుకర్మోద్భవేచసతీత్యపినోచ్యతే. సచతత్రబాహ్యేన్ద్రియాణిస్థూలావిషయాశ్చసన్తి- కిన్తుధిషణాశబ్దితబుద్ధ్యామనోవాసనాత్మానోవిషయాభాసన్తే- తాననుభూయస్వపితీత్యర్థః. తేషాంప్రాపకముపన్యస్యతి (కామజన్యానితి).కామగ్రహణంకర్మావిద్యయోరుపలక్షణార్థం. అవస్థాద్వయకల్పనాంబ్రహ్మణిదర్శయిత్వాతత్రైవసుషుప్తికల్పనాందర్శయతి (పీత్వేతి).సర్వావిశేషాః- సర్వేవిషయాఃస్థూలాస్సూక్ష్మాశ్చజాగరితస్వప్నరూపాః. తాన్పీత్వా- స్వాత్మన్యజ్ఞాతేప్రవిలాప్యస్వపితి- కారణభావేనతిష్ఠతీత్యర్థః. తత్రానన్దప్రాధాన్యమభిప్రేత్యవిశినష్టి (మధురభుగితి). అవస్థాత్రయస్యమాయాకృతస్యమిథ్యాభూతస్యప్రతిబిమ్బకల్పేష్వస్మాసుసమ్బన్ధితామివాపాద్యాస్మాన్భోజయద్బ్రహ్మవర్తతే- అతోబ్రహ్మణ్యేవావస్థాత్రయం, తద్వన్తోజీవా, మాయావిబ్రహ్మ, చ,బ్రహ్మణిపరిశుద్ధేపరికల్పితంసర్వమిత్యాహ (మాయయేతి),తస్యైవబ్రహ్మణోఽవస్థాత్రయాతీతత్వేనవిజ్ఞప్తిమాత్రత్వందర్శయతి (తురీయమితి). చతుర్ణాంపూరణంతురీయమితివ్యుత్పత్తేర్బ్రహ్మణస్తురీయత్వేననిర్దేశాత్ప్రాప్తంసద్వితీయత్వమిత్యాశఙ్క్యకల్పితస్థానత్రయసఙ్ఖ్యాపేక్షయాతురీయత్వం- నసద్వితీయత్వేనేత్యాహ (మాయేతి).మాయావిత్వేననికృష్టత్వమాశఙ్క్యోక్తం (పరమితి).మాయాద్వారాబ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధేఽపిస్వరూపద్వారానతత్సమ్బన్ధోఽస్తీతికుతోనికృష్టతేత్యర్థః.

శం.— యోవిశ్వాత్మావిధిజవిషయాన్ ప్రాశ్యభోగాన్ స్థవిష్ఠాన్ పశ్చాచ్చాన్యాన్ స్వమతివిభవాన్ జ్యోతిషా స్వేనసూక్ష్మాన్।
సర్వానేతాన్ పునరపిశనైస్స్వాత్మనిస్థాపయిత్వాహిత్వాసర్వాన్ విశేషాన్ విగతగుణగణఃపాత్వసౌనస్తురీయః॥ ౨

ఆ.— విధిముఖేనవస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామవలమ్బ్యతదర్థోనోపక్రమ్యతస్యత్వమర్థప్రత్యగాత్మమాత్రత్వముక్తం.- అభిధేయఫలాఖ్యాసమ్బన్ధాధికారిణౌచసూచితౌ. సమ్ప్రతినిషేధద్వారావస్తుప్రతిపాదనప్రక్రియామాశ్రిత్యత్వమర్థోనోపక్రమ్యతస్యతదర్థాసంసారిబ్రహ్మమాత్రత్వంప్రత్యాయయతి.(యోవిశ్వాత్మేతి).తత్రత్వమర్థఃస్వతస్సిద్ధశ్చిద్ధాతుస్సర్వనామ్నాపరామృశ్యతే. తస్మిన్ జాగరితమారోపితం. తముదాహరతి (విశ్వాత్మేతి).విశ్వం- పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకంస్థూలంజగద్వైరాజంశరీరం. తస్మిన్ జాగరితేచాహంమమేత్యభిమానవానిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాముపన్యస్యతి (విధిజేతి).విధీయతఇతివిధిః- ధర్మః. నఞానుబన్ధేనతతోవ్యతిరిక్తోఽవిధిః- అధర్మః. తాభ్యాంధర్మాధర్మాభ్యామవిద్యాకామప్రసూతాభ్యాంవిషయాశ్శబ్దాదయోజన్యన్తే. తాన్ భోగయోగ్యతయాభోగశబ్దితానాదిత్యాద్యనుగృహీతబాహ్యేన్ద్రియద్వారకబుద్ధిపరిణామగోచరతయాస్థూలతమాన్ ప్రాశ్య- సాక్షాదనుభూయస్థితోఽయంప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. తస్యైవస్వప్నావస్థామధ్యస్యతి (పశ్చాచ్చేతి).జాగ్రద్ధేతుకర్మక్షయానన్తరంస్వప్నహేతుకర్మోద్భవేచసతి- స్థూలేభ్యోవిషయేభ్యోన్యాన్- అస్మాదేవహేతోఃసూక్ష్మాన్- బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాదవిద్యాకామకర్మప్రేరితాత్స్వీయమతిప్రభావాదేవప్రసూతాన్ స్వీకరణాత్మనోవాసనామయాన్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామస్తమితత్వాదాత్మభూతేనైవజ్యోతిషావిషయీకృతాననుభూయాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకంసూక్ష్మంప్రపఞ్చంహైరణ్యగర్భంశరీరంస్వప్నస్థానంచాభిమన్యమానస్తైజసోభవతీత్యర్థః. తస్యైవసుషుప్తకల్పనాందర్శయతి (సర్వానితి).స్థూలసూక్ష్మవిభాగేనస్థానద్వయావచ్ఛిన్నాన్ ప్రకృతానేతానశేషానపివిశేషాన్- ఉపాధిద్వయద్వారకస్థానద్వయసంచారప్రయుక్తశ్రమోద్భవానన్తరం- తస్యాపిపరిజిహీర్షాయాంశనైః- అనుక్రమేణాక్రమేణవా. స్వాత్మని- అజ్ఞాతేకారణాత్మని. స్థాపయిత్వా - ఉపసంహృత్యావ్యాకృతప్రధానస్సన్ ప్రాజ్ఞోభవతీత్యర్థః. తస్యైవప్రత్యగాత్మనఃస్థానత్రయవిశిష్టస్య *నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధశాస్త్రప్రసూతప్రమాణజ్ఞానసమారూఢస్యసర్వానప్యనర్థవిశేషాన్ కార్యకారణరూపాన్ ప్రమాణజ్ఞానప్రభావాదేవహిత్వానిరుపాధికపరిపూర్ణపరిజ్ఞానపరమాత్మస్వరూపేణపరినిష్పన్నంతత్త్వంకథయతి (హిత్వేతి).ప్రథమశ్లోకేనప్రదర్శితప్రణామస్యప్రత్యూహప్రవాహప్రశమనాత్మకంప్రయోజనంస్థానత్రయప్రకల్పనాతీతపరవస్తుప్రయుక్తంప్రార్థయతేద్వితీయేన (పాత్వితి). సః- అస్మాన్ వ్యాఖ్యాతృత్వేనశ్రోతృత్వేనచవ్యవస్థితాన్ పురుషార్థపరిపన్థితత్కారణనిరాసపురస్సరంపరమాత్మాపరాకృతాశేషకల్పనోనిత్యవిజ్ఞప్తిస్వభావోమోక్షప్రదానేనతద్ధేతుజ్ఞానప్రదానేనచపరిరక్షతాదిత్యర్థః. కేచిత్తుప్రకరణచతుష్టయాత్మనోగ్రన్థస్యవేదాన్తైకదేశసమ్బద్ధత్వజ్ఞాపనార్థంనిష్ప్రపఞ్చంవాక్యప్రతిపాద్యంబ్రహ్మప్రథమశ్లోకేనసూచితం-ద్వితీయేనమాణ్డూక్యశ్రుతివ్యాఖ్యానరూపేణాద్యప్రకరణేనప్రణవమాత్రాణామాత్మపాదానాంచైకీకరణేనప్రతిపాద్యంబ్రహ్మసూచితమితిమన్యన్తే. నచద్వితీయశ్లోకేచతుర్థపాదేవృత్తలక్షణాభావాదసాఙ్గత్యమాశఙ్కనీయం- గాథాలక్షణస్యతత్రసుసమ్పాదత్వాదితిద్రష్టవ్యం. అన్యేత్వాద్యశ్లోకంమూలశ్లోకాన్తర్భూతమభ్యుపగచ్ఛన్తోద్వితీయశ్లోకంభాష్యకారప్రణీతమభ్యుపయన్తి. తదసత్- ఉత్తరశ్లోకేష్వివాద్యేపిశ్లోకేభాష్యకృతోవ్యాఖ్యానప్రణయనప్రసక్తాత్, ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిభాష్యవిరోధాచ్చ. అపరేపునరాద్యేనశ్లోకేనశాస్త్రప్రతిపాద్యపరదేవతాతత్త్వానుస్మరణద్వారేణనమనక్రియా-ప్రకరణప్రారమ్భోపయోగిత్వేనక్రియతే-పరదేవతాభక్తివదపరదేవతాభక్తేరపివిద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గత్వస్యశాస్త్రీయస్యశిష్యశిక్షాయైజ్ఞాపనార్థమవస్థాత్రయాతీతాన్నిత్యసిద్ధవిజ్ఞానమూర్తేరాచార్యాన్మోక్షోపయికజ్ఞానప్రాప్తిః *ఆచార్యవాన్ పురుషోవేదేత్యాదిశ్రుత్యవష్టమ్భేనముముక్షుణాప్రార్థ్యతఇతిద్వితీయశ్లోకేనకల్పయన్తీతి.................................. ౨

మాణ్డూక్యోపనిషదన్తర్గతత్వాభిమత గౌడపాదీయప్రకరణావతారికా.

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వంతస్యోపవ్యాఖ్యానం) వేదాన్తార్థసారసఙ్గ్రహభూతమిదం ప్రకరణచతుష్టయమోమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యారభ్యతే. అతఏవనపృథక్సమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనానివక్తవ్యాని- యాన్యేవతువేదాన్తేసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనాని- తాన్యేవేహభవితుమర్హన్తి. తథాపిప్రకరణవ్యాచిఖ్యాసునాసఙ్క్షేపతోవక్తవ్యాని. తత్రప్రయోజనవత్సాధనాభివ్యఞ్జకత్వేనాభిధేయసమ్బద్ధంశాస్త్రం- పారమ్పర్యేణవిశిష్టసమ్బన్ధాభిధేయప్రయోజనవద్భవతి. కింపునస్తత్ప్రయోజనమితి. ఉచ్యతే- రోగార్తస్యేవరోగనివృత్తౌస్వస్థతా- తథాదుఃఖాత్మకస్యాత్మనోద్వైతప్రపఞ్చోపశమేస్వస్థతాఽద్వైతభావఃప్రయోజనం. ద్వైతప్రపఞ్చస్యావిద్యాకృతత్వాద్విద్యయాతదుపశమస్స్యాదితిబ్రహ్మవిద్యాప్రకాశనాయాస్యారమ్భఃక్రియతే. *యత్రహిద్వైతమివభవతి *యత్రవాన్యదివస్యాత్తత్రాన్యోన్యత్పశ్యేదన్యోన్యద్విజానీయాత్ *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేత్తత్కేనకంవిజానీయాదిత్యాదిశ్రుతిభ్యోఽస్యార్థస్యసిద్ధిః. తత్రతావదోఙ్కారనిర్ణయాయప్రథమంప్రకరణమాగమప్రధానమాత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయభూతం. యస్యద్వైతప్రపఞ్చస్యోపశమేఽద్వైతప్రతిపత్తిఃరజ్జ్వామివసర్పాదివికల్పోపశమేరజ్జుతత్త్వప్రతిపత్తిః- తస్యద్వైతస్యహేతుతోవైతథ్యప్రతిపాదనాయద్వితీయంప్రకరణం. తథాఅద్వైతస్యాపివైతథ్యప్రసఙ్గప్రాప్తౌయుక్తితస్తథాత్వదర్శనాయప్రకరణంతృతీయం. అద్వైతస్యతథాత్వప్రతిపత్తిప్రతిపక్షభూతానియానివాదాన్తరాణ్యవైదికాని- తేషామన్యోన్యవిరోధిత్వాదతథార్థత్వేనతదుపపత్తిభిరేవనిరాకరణాయచతుర్థంప్రకరణం. ....

ఆ.— యదుద్దిశ్యమఙ్గళాచరణంకృతం-తన్నిర్దేష్టుమాదౌవ్యాఖ్యేయస్యప్రతీకంగృహ్ణాతి (ఓమిత్యేతదితి). ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదిప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టమిదమారభ్యతే-వ్యాఖ్యాయతేస్మాభిరిత్యుద్దేశ్యం ప్రతిజానీతే. కిమిదంశాస్త్రత్వేనవా-ప్రకరణత్వేనవావ్యాచిఖ్యాసితం. నాద్యః-శాస్త్రలక్షణాభావాదస్యాశాస్త్రత్వాత్. ఏకప్రయోజనోపనిబద్ధమశేషార్థప్రతిపాదకంహిశాస్త్రం. అత్రచమోక్షలక్షణైకప్రయోజనవత్త్వేపినాశేషార్థప్రతిపాదకత్వం. నద్వితీయః- ప్రకరణలక్షణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి). శాస్త్రంవేదాన్తశబ్దార్థః. తస్యార్థః - అధికారినిర్ణయగురూపసదనపదార్థద్వయతదైక్యనిరోధపరిహారసాధనఫలాఖ్యః. తత్రసారః- జీవపరైక్యం. తస్యసమ్యగ్గ్రహస్సఙ్గ్రహః- సంశయవిపర్యాసాదిప్రతిబన్ధవ్యుదాసేనతదుపాయోపదేశోయస్మిన్ప్రకరణే- తత్తథేతియావత్. తథాచశాస్త్రైకదేశసమ్బద్ధంశాస్త్రకార్యాన్తరేస్థితమిదంప్రకరణత్వేనవ్యాఖ్యాతుమిష్టం - నిర్గుణవస్తుమాత్రప్రతిపాదకత్వాత్, తత్ప్రతిపాదనసఙ్క్షేపస్యచకార్యాన్తరత్వాత్, తత్ప్రకరణలక్షణస్యచాత్రసంపూర్ణత్వాదిత్యర్థః. ప్రకరణత్వేపినిర్విషయత్వాదిప్రయుక్తమవ్యాఖ్యేయత్వమాశఙ్క్యాహ (అతఏవేతి) ప్రకరణత్వాదేవప్రకృతశాస్త్రాద్భేదేన సమ్బన్ధాదీనామవాచ్యత్వేపిప్రకరణప్రవృత్త్యఙ్గతయాతాన్యవశ్యంవక్తవ్యానీత్యాశఙ్క్యశాస్త్రీయసమ్బన్ధాదీనాంతదీయేప్రకరణేఽర్థాత్ప్రాప్తత్వాన్నాస్తివక్తవ్యత్వం- అర్థస్యపునరుక్తేరిత్యాహ (యాన్యేవేతి). శ్రోతారోహిశాస్త్రీయం ప్రకరణంప్రతిపద్యమానాః శాస్త్రీయాణ్యేవసమ్బన్ధాదీన్యత్రవచనాభావేపిబుధ్యమానాః ప్రవృత్తింతస్మిన్ప్రకుర్వన్తీత్యర్థః. తర్హిప్రకరణకర్తృవదేవతద్భాష్యకృతాపివిషయాదీనామత్రావక్తవ్యత్వాద్భాష్యకృతోవిషయాద్యుపన్యాసోవృథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి). ప్రకరణకర్తురవక్తవ్యాన్యపితద్భాష్యకృతాతానిసఙ్క్షేపతోవక్తవ్యానీతివ్యాఖ్యాతౄణాంసమ్మతం - ద్వాభ్యామనుక్తత్వేతేష్వనాశ్వాసాశఙ్కావకాశాదిత్యర్థః. భాష్యకృతాప్రయోజనాదీనాంవక్తవ్యత్వేసిద్ధేశాస్త్రప్రకరణయోర్మోక్షలక్షణప్రయోజనవత్త్వంప్రతిజానీతే (తత్రేతి). ప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రమితిసమ్బన్ధః. శాస్త్రగ్రహణంప్రకరణోపలక్షణార్థం. మోక్షలక్షణంఫలంబ్రహ్మజ్ఞానస్యేష్యతే- నశాస్త్రప్రకరణయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధనేతి). సత్యం - మోక్షస్యసాధనంబ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్యజనకంశాస్త్రాది. తద్భావేనజ్ఞానవ్యవధానేన.మోక్షఫలవద్భవతిశాస్త్రాదీత్యర్థః. తథాపిబ్రహ్మణావిషయేణసమ్బన్ధోవేదాన్తానామేష్యతే-తత్కథమభిధేయసమ్బద్ధంశాస్త్రాదీత్యాశఙ్క్యబ్రహ్మవిచారమన్తరేణతజ్జ్ఞానజనకత్వాయోగాత్తజ్జ్ఞానజననద్వారావిషయసమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాహ (అభిధేయేతి). ఉక్తంజ్ఞానవ్యవహితప్రయోజనాదిశాస్త్రాదేరుపసంహరతి (పారమ్పర్యేణేతి). తత్రసమ్బన్ధోబ్రహ్మజ్ఞానంశాస్త్రాదినాజన్యమేవేత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాదుక్తిః. శాస్త్రాదినైవజన్యమిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదాద్విషయోపివర్ణితః. యదుక్తంప్రయోజనవత్త్వం- తదాక్షిపతి (కింపునరితి). సాధ్యత్వేస్వర్గవదనిత్యత్వం- నిత్యత్వేసాధనానధీనత్వాన్నతాదర్థ్యేనశాస్త్రాదిప్రయోక్తవ్యమిత్యర్థః. మోక్షస్యాత్మస్వరూపత్వాన్నానిత్యత్వం. నాపిసాధనానర్థక్యం- స్వరూపభూతమోక్షప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనార్థవత్త్వాదిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి). యథాదేవదత్తస్యజ్వరాదినారోగేణాభిభూతస్యస్వస్థతా- స్వరూపాదప్రచ్యుతిరూపాస్వరూపభూతైవప్రాగపిసతీరోగప్రతిబద్ధాఽసతీవస్థితా - చికిత్సాశాస్త్రీయోపాయప్రయోగవశాత్ప్రతిబన్ధభూతరోగాపగమేసత్యభివ్యజ్యతే. నహితత్రోపాయవైయర్థ్యం- ప్రతిబన్ధప్రధ్వంసార్థత్వాత్. నచానిత్యత్వంస్వస్థతాయాశ్శఙ్క్యతే- తస్యాస్సదసాధ్యత్వాదిత్యుక్తేదృష్టాన్తమాహ (రోగార్తస్యేవేతి). యథోదితదృష్టాన్తానురోధాదాత్మనఃస్వతస్సముత్ఖాతనిఖిలదుఃఖస్యనిరతిశయానన్దైకతానస్యాపిస్వావిద్యాప్రసూతాహఙ్కారాదిద్వైతప్రపఞ్చసమ్బన్ధాదాత్మనిదుఃఖమారోప్యాహందుఃఖీ- సుఖంమయాప్రాప్తవ్యమితిప్రతిపద్యమానస్యపరమకారుణికాచార్యోపదిష్టవాక్యోత్థాద్వైతవిద్యాతోద్వైతనివృత్తౌప్రతిబన్ధప్రధ్వంసేస్వభావభూతాపరమానన్దతానిరస్తసమస్తానర్థతాచస్వారస్యేనాభివ్యక్తాభవతి. సాచస్వస్థతా- పరిపూర్ణవస్తుస్వభావాన్నాతిరిచ్యతే. తదిదంశాస్త్రీయంప్రయోజనం. తస్యచస్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాన్నానిత్యత్వంశఙ్కితవ్యం. నచసాధనవైయర్థ్యం - ప్రధ్వస్తప్రతిబన్ధనివృత్తిఫలత్వాదితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి). ననుద్వైతస్యాహఙ్కారాద్యాత్మనోవస్తుత్వాద్వస్తునశ్చవిద్యానపోహ్యత్వాన్నిత్యనైమిత్తికకర్మాయత్తత్వాత్తన్నివృత్తేః, అలంవిద్యార్థేనప్రకరణారమ్భేణేతత్రాహ (ద్వైతేతి). ఆత్మావిద్యాకృతస్యద్వైతస్యాత్మవిద్యయాకారణనివృత్త్యానివృత్తేరాత్మవిద్యాభివ్యక్తయేశాస్త్రారమ్భోయుజ్యతే. నచద్వైతస్యావిద్యాకృతస్యవిద్యాపనోద్యత్వేప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినీంశ్రుతిముదాహరతి (యత్రహీతి). ఇవశబ్దాభ్యామవిద్యావస్థాయాంప్రతిభాతద్వైతస్యతత్ప్రతిభానస్యచాభాసత్వేనావిద్యామయత్వముచ్యతే. (ఆత్మైవాభూదితి) విదుషావిద్యావస్థాయాంకర్తృకరణాదిసర్వమాత్మమాత్రం- నాతిరిక్తమస్తీత్యుక్త్యావిద్యాద్వారాసర్వస్యద్వైతస్యాత్మమాత్రత్వవచనాద్విద్యానిమిత్తకార్యకారణాత్మకద్వైతనివృత్తిరాత్మైవేత్యభిలప్యతే. తథాచవిద్యాతోద్వైతనివృత్తిస్సిద్ధాత్తస్యాఽవిద్యాత్వమవద్యోత్యతే. ఆదిశబ్దాత్ *నేహనానేత్యధిష్ఠాననిష్ఠాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వంద్వైతస్యాభిదధద్వాక్యంవాచారమ్భణవాక్యంచగృహీతం. (అస్యార్థస్యేతి) ద్వైతగతావిద్యాకృతత్వస్యేత్యర్థః. విషయప్రయోజనాద్యనుబన్ధోపన్యాసముఖేనగ్రన్థారమ్భేస్థితేసతిఆదౌప్రకరణచతుష్టయస్యప్రత్యేకమసఙ్కీర్ణంప్రమేయంప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థంసూచయితవ్యమిత్యాహ (తత్రతావదితి). ఓఙ్కారప్రకరణస్యాసంకీర్ణంప్రమేయంసఙ్గృహ్ణాతి (ఓఙ్కారేతి). తన్నిర్ణయాయప్రకరణమారబ్ధమిత్యయుక్తం - తన్నిర్ణయేప్రమాణాభావాత్, తస్యచానుపయోగిత్వాత్. ఆత్మప్రతిపత్తిర్హిపురుషార్థోపయోగినీత్యాశఙ్క్యాగమేత్యాదివిశేషణద్వయం. ఆగమప్రధానం - తదుపదేశప్రధానమాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపం. తేనతత్రప్రమాణ్యాదుక్తోనిర్ణయస్సేత్స్యతి. నన్విదంయుక్తిప్రధానం - యుక్తిలేశస్యసతోపిగుణత్వాదప్రధానత్వాత్. నచాయమోఙ్కారనిర్ణయోనోపయుజ్యతే - యదాత్మనస్తత్త్వమనారోపితరూపం - తత్ప్రతిపత్తావుపాయత్వాత్, తత్ప్రతిపత్తేశ్చముక్తిఫలత్వాత్. అతశ్చాద్యంప్రకరణమోఙ్కారనిర్ణయావాన్తరఫలద్వారేణతత్త్వజ్ఞానేపరమఫలేపర్యవస్యతీత్యుపదేశవశాదధిగన్తవ్యమిత్యర్థః. వైతథ్యప్రకరణస్యావాన్తరవిషయవిశే

హరిః ఓమ్॥

ఓమిత్యేతదక్షరమిదగ్ం సర్వం తస్యోపవ్యాఖ్యానం భూతం భవద్భవిష్యదితి సర్వమోఙ్కార ఏవ।
యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం తదప్యోఙ్కార ఏవ॥ ౧

షం దర్శయతి (యస్యేతి) । ఆరోపితనిషేధే సత్యనారోపితప్రతిపత్తిస్స్వాభావికీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) హేతుః - దృశ్యత్వానవస్థాదియుక్తివశాదిత్యర్థః. అద్వైతప్రకరణస్యార్థవిశేషముపన్యస్యతి (తథాఽద్వైతస్యాపీతి) । తస్యాపి ద్వైతవదవ్యవస్థానుపపత్త్యా మిథ్యాత్వప్రసఙ్గశ్శఙ్క్యతే. తస్యాం సత్యాముపాధికభేదావ్యవస్థాయామస్వస్థత్వాదవ్యభిచారాదియుక్తివశాదద్వైతస్య పరమార్థత్వం ప్రతిపాదయితుం తృతీయం ప్రకరణమిత్యర్థః. అలాతశాన్తిప్రకరణస్యార్థవిశేషం కథయతి (అద్వైతస్యేతి) తస్య తథాత్వం - అబాధితత్వేన వస్తుత్వం. తత్ప్రతిపక్షత్వం పరతన్త్రాణామిత్యత్ర హేతుమాహ (అవైదికానీతి) । తేషాం నిరాకార్యత్వే హేతుమాహ (అతథార్థత్వేనేతి) మిథ్యాద్వైతనిష్ఠత్వేనేత్యర్థః. తదుపపత్తిభిరేవ నిరాకరణే హేతుమాహ (అన్యోన్యేతి) । పరతన్త్రప్రతిషేధముఖేనాద్వైతమేవ ద్రఢయితుమన్త్యప్రకరణమిత్యర్థః. ……………

శం.— కథం పునరోఙ్కారనిర్ణయ ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే - *ఓమిత్యేతత్ *ఏతదాలమ్బనం *ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమితి బ్రహ్మ *ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. రజ్జ్వాదిరివ సర్పాదివికల్పస్యాస్పదోఽద్వయ ఆత్మా పరమార్థతస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదో యథా- తథా సర్వోఽపి వాక్ప్రపఞ్చః ప్రాణాద్యాత్మవికల్పవిషయ ఓఙ్కార ఏవ. స చాత్మస్వరూపమేవ- తదభిధాయకత్వాత్. ఓఙ్కారవికారశబ్దాభిధానాభిధేయశ్చ సర్వః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పోఽభిధానవ్యతిరేకేణ నాస్తి- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం *తదస్యేదం వాచా తన్త్యా నామభిర్దామభిస్సర్వం సితం సర్వం హీదం నామనీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అత ఆహ (ఓమిత్యేతదక్షరమిదం సర్వమితి) యదిదమర్థజాతమభిధేయభూతం - తస్యాభిధానావ్యతిరేకాత్, అభిధానస్య చౌఙ్కారావ్యతిరేకాత్, ఓఙ్కార ఏవేదం సర్వం. పరం చ బ్రహ్మాభిధానాభిధేయోపాయపూర్వకమేవ గమ్యత ఇత్యోఙ్కార ఏవ. తస్య- ఏతస్య పరాపరబ్రహ్మరూపస్యాక్షరస్యోమిత్యేతస్యోపవ్యాఖ్యానం- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వాద్బ్రహ్మసమీపతయా విస్పష్టం ప్రకథనముపవ్యాఖ్యానం. ప్రస్తుతం వేదితవ్యమితి వాక్యశేషః. (భూతం భవద్భవిష్యదితి) కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యం యత్- తదప్యోఙ్కార ఏవోక్తన్యాయతః. యచ్చాన్యత్ త్రికాలాతీతం- కార్యాధిగమ్యం కాలాపరిచ్ఛేద్యమవ్యాకృతాది- తదప్యోఙ్కార ఏవ. ౧

ఆ.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాత్మప్రతిపత్త్యుపాయభూతమాద్యం ప్రకరణమిత్యయుక్తం- తన్నిర్ణయస్య తద్ధీహేతుత్వాయోగాత్. న ఖల్వర్థాన్తరజ్ఞానమర్థాన్తరజ్ఞానే వ్యాప్తిమన్తరేణోపయుజ్యతే. న చాత్ర ధూమాగ్న్యోరివ వ్యాప్తిరుపలభ్యతే. న చాత్మకార్యత్వమోఙ్కారస్య యుక్తం- ఆకాశాదేరవిశేషాత్. తస్య చ సర్వాత్మత్వే నాత్మవత్తత్కార్యత్వవ్యాఘాతాదితి మన్వానస్సన్ ప్రథమప్రకరణార్థం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (కథమితి) । న వయమనుమానావష్టమ్భాదోఙ్కారనిర్ణయమాత్మప్రతిపత్త్యుపాయమభ్యుపగచ్ఛామః - యేన వ్యాప్త్యభావో దోషమావహేత్. కిన్తు శ్రుతిప్రామాణ్యాత్తన్నిర్ణయస్తద్ధీహేతురితి పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి) । తత్ర మృత్యునా నచికేతసం ప్రతి * ఓమిత్యేతదిత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మత్వేనోమిత్యేతదుపదిష్టం. సమాహితేనోఙ్కారోచ్చారణే యచ్చైతన్యం స్ఫురతి- తదోఙ్కారసామీప్యాదేవ శాఖాచన్ద్రన్యాయేనోఙ్కారశబ్దేన లక్ష్యతే- తేన లక్షణయోఙ్కారస్సద్రూపో బ్రహ్మధీహేతురితి వివక్షిత్వా శ్రుతిముదాహరతి (ఓమిత్యేతదితి) । ప్రతిమాయాం విష్ణుబుద్ధివదోఙ్కారో బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్యమానో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయో భవతీత్యభిప్రేత్య వాక్యాన్తరం పఠతి (ఏతదాలమ్బనమితి) । కించ- అయమోఙ్కారో యదా పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యతే- తదా తజ్జ్ఞానోపాయతాముపారోహతీతి మత్వా పునశ్శ్రుతిం దర్శయతి (ఏతద్వా ఇతి) । కిఞ్చ - సమాధినిష్ఠో యదోమిత్యుచ్చార్యాత్మానమనుసన్ధత్తే - తదా స్థూలమకారముకారే సూక్ష్మే, తం చ కారణే మకారే, తమపి కార్యకారణాతీతే ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్య తన్నిష్ఠో భవతీత్యనేన ప్రకారేణోఙ్కారస్య తత్ప్రతిపత్త్యుపాయతేతి విధాన్తరేణాహ (ఓమిత్యాత్మానమితి) । కిఞ్చ- యోఽయం స్థాణుస్స పుమానితివద్యదేతదోమిత్యుచ్యతే- తద్బ్రహ్మేతి బాధాయాం సామానాధికరణ్యేన సమాహితో బ్రహ్మ బోధ్యతే- తథా చ యుక్తమోఙ్కారస్య బ్రహ్మజ్ఞానే హేతుత్వమిత్యాహ (ఓమితి బ్రహ్మేతి) । కిఞ్చ - సర్వాస్పదత్వాదోఙ్కారస్య, బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వా, దేకలక్షణత్వాదన్యతాసిద్ధేరోఙ్కారప్రతిపత్తిర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిరేవేత్యాహ (ఓఙ్కార ఏవేతి) *ఓమితీదం సర్వమిత్యాదివాక్యాన్తరసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వమోఙ్కారస్య ప్రతిపాదితమితి శేషః. నను స్వానుగతప్రతిభాసే సన్మాత్రే చిదాత్మని ప్రాణాదివికల్పస్య కల్పితత్వాదాత్మనస్సర్వాస్పదత్వం- న పునరోఙ్కారస్య తదస్తి- అననుగమాదితి- తత్రాహ (రజ్జ్వాదిరివేతి) । యథా రజ్జుశ్శుక్తిరిత్యాదిరధిష్ఠానవిశేషః సర్పరజతమిత్యాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగతః- తథాత్మాఽద్వయత్వాన్మిథ్యాత్వే హేత్వభావాత్పరమార్థసత్స్వభావో వక్ష్యమాణస్సన్ ప్రాణాదివికల్పస్యాస్పదోఽభ్యుపగమ్యతే. యథైష దృష్టాన్తః- తథైవ ప్రాణాదిరాత్మవికల్పో యః - తద్విషయస్సర్వో వాక్ప్రపఞ్చో యథోక్తోఙ్కారమాత్రాత్మకస్తదాస్పదో గమ్యతే. న చ జగత్యోఙ్కారస్యాననుగమః- *ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణేతి శ్రుతేః. అతో యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాస్పదత్వమిత్యర్థః. నన్వర్థజాతస్యాత్మాస్పదత్వా, దోఙ్కారాస్పదత్వాచ్చ వాక్ప్రపఞ్చస్య, ప్రాప్తమాస్పదద్వయమితి, నేత్యాహ (న చేతి) । ఆత్మవాచకత్వేఽపి నాస్యోఙ్కారస్యాత్మమాత్రత్వం - తద్వాచకస్య తన్మాత్రత్వమితి వ్యాప్త్యభావాత్, ప్రాణాదేరాత్మవికల్పస్యాభిధాన

వ్యతిరేకదర్శనా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (ఓఙ్కారేతి) తస్యవికారస్సర్వోవాగ్విశేషః- *అకారోవైసర్వావాగితిశ్రుతేః, ఓఙ్కారస్యచతత్ప్రధానత్వాత్, తేనప్రాణాదిశబ్దైనవాచ్యః ప్రాణాదిరాత్మవికల్పస్సర్వః స్వాభిధానవ్యతిరేకేణనాస్తి. తచ్చాభిధానం ప్రాణాదిశబ్దవిశేషాత్మకమోఙ్కారవికారభూతమోఙ్కారాతిరేకేణనసమ్భవతీత్యోఙ్కారమాత్రంసర్వమితినిశ్చీయతే - ఆత్మనోపితద్వాచ్యస్యతన్మాత్రత్వాభిధానాదిత్యర్థః. శబ్దాతిరిక్తార్థాభావేశబ్దస్యార్థవాచకత్వానుపపత్తేః, ఏకత్వేవిషయవిషయిత్వాయోగా, న్నిర్వికల్పంసన్మాత్రంవస్తువాచ్యవాచకవిభాగశూన్యంపర్యవస్యతీత్యత్ర ప్రత్యక్షార్థస్యస్వవస్తుతోఽనృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్యస్యసర్వస్యైవమిథ్యాత్వేపికథమోఙ్కారనిర్ణయస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యుపాయత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) తత్ - ఇదంవికారజాతమస్య - బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధివాచా - సామాన్యరూపయాతన్త్ర్యా - ప్రసారితరజ్జుతుల్యయాసితం - బద్ధం. వ్యాప్తమితిసమ్బన్ధః. శబ్దసామాన్యేనార్థసామాన్యస్యవ్యాప్తావపికథమర్థవిశేషస్యశబ్దవిశేషవ్యాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామభిరితి) నామభిః - శబ్దవిశేషైర్దామభిః - దామస్థానీయైర్విశేషరూపమపీదమర్థజాతంవ్యాప్తంవక్తవ్యం - న్యాయస్యతుల్యత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంసమర్థయతే (సర్వం హీతి) ఇదంహిసర్వం - సామాన్యవిశేషాత్మకమర్థజాతంసామాన్యవిశేషరూపేణనామ్నానీయతే-వ్యవహారపథంప్రాప్యతే- తేననామనీత్యుచ్యతే. తదేవంవాగనురక్తబుద్ధిబోధ్యత్వాద్వాఙ్మాత్రంసర్వం. వాగ్జాతంచసర్వమోఙ్కారానువిద్ధత్వాదోఙ్కారమాత్రం. సచోఙ్కారఉపాసనేనాత్మధీహేతురిత్యాద్యప్రకరణారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. *తద్యథాశఙ్కునేతిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. ప్రతిజ్ఞాతప్రథమప్రకరణార్థసిద్ధిరితిశేషః. అర్థముపపాద్యతస్మిన్నర్థేశ్రుతిమవతారయతి (అతఆహేతి) శ్రుతింవ్యాచష్టే (యదిదమితి) తదిదంసర్వమోఙ్కారఏవేతిసమ్బన్ధః. అభిధానస్యాభిధేయతయావ్యవస్థితమర్థజాతమోఙ్కారఏవేత్యత్రహేతుమాహ (తస్యేతి) తథాపిపృథగభిధానభేదస్థాస్యతి. నేత్యాహ (అభిధానస్యేతి) వాచ్యంవాచకంచసర్వమోఙ్కారమాత్రమిత్యభ్యుపగమేపిపరంబ్రహ్మపృథగేవస్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరంచేతి) యద్యపిపరంకారణంబ్రహ్మ- తచ్చేదవగమ్యతే-తదాకించిదభిధానం- తేనేదమభిధేయమిత్యేవమాత్మకోపాయపూర్వకమేవతదధిగమః. అభిధేయంచస్వాభిధానావ్యతిరిక్తం - తత్పునరోఙ్కారమాత్రమిత్యుక్తత్వాద్వాచ్యంబ్రహ్మాపివాచకాభిన్నంతన్మాత్రమేవభవిష్యతి. యత్రతుకార్యకారణాతీతేచిన్మాత్రే వాచ్యవాచకవిభాగోవ్యావర్తతే- తత్రనాస్త్యోఙ్కారమాత్రత్వం- ఓఙ్కారేణలక్షణయాతదవగమాత్తోఙ్కారాదిత్యర్థః. తస్యేత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాకరోతి (తస్యేతి) భూతమిత్యాదిశ్రుతింగృహీత్వావ్యాచష్టే (కాలేతి) వాచ్యస్యవాచకాభేదాత్తస్యచోఙ్కారమాత్రత్వాదిత్యుక్తోన్యాయః. కాలత్రయాతీతమోఙ్కారాతిరిక్తంజడంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాధిగమ్యమితి) అవ్యాకృతం- సాభాసమజ్ఞానమనిర్వాచ్యం. తన్నకాలేనపరిచ్ఛిద్యతే- కాలంప్రత్యపికారణత్వాత్. కార్యస్యకారణాత్పశ్చాద్భావినోనప్రాగ్భావికారణపరిచ్ఛేదకత్వంసఙ్గచ్ఛతే. సూత్రమాదిపదేనగృహ్యతే. తదపినకాలేనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే- *ససంవత్సరోభవన్నహపురాతతస్సంవత్సరఆసేతిసూత్రాత్కాలోత్పత్తిశ్రుతేః. తదపిసర్వమోఙ్కారమాత్రం-వాచ్యస్యవాచకావ్యతిరేకన్యాయాదిత్యర్థః. ౧

శ్రీమతేరామానుజాయనమః.

* * *

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలంశ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥
వ్యాసంలక్ష్మణయోగీన్ద్రంప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి। మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాంకరిష్యేవిదుషాంముదే॥

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వంతస్యోపవ్యాఖ్యానం) అకారఉకారమకారార్ధమాత్రాత్మకపాదచతుష్టయవత్యోఙ్కారే అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాపరపర్యాయవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యపాదచతుష్టయయుక్తబ్రహ్మదృష్టివిధానాయేదం ప్రకరణమారభ్యతే. ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వం-చేతనాచేతనాత్మకమిదంసర్వంజగదోఙ్కారరూపమేవ. *తద్యథాశఙ్కునాసర్వాణిపర్ణానిసంతృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణా *ఓఙ్కారఏవేదంసర్వమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్యోపవ్యాఖ్యానం-గుణవిభూత్యుపాసనప్రకారప్రపఞ్చనంక్రియతఇతిశేషః. (భూతంభవద్భవిష్యదితిసర్వమోఙ్కారఏవయచ్చాన్యత్త్రికాలాతీతంతదప్యోఙ్కారఏవ) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంకాలత్రయాపరిచ్ఛిన్నంచ సర్వమోఙ్కారఏవేత్యర్థః. ప్రణవాత్పన్నవ్యాహృతిమూలకవేదసృష్టత్వాత్సర్వస్యజగతఇతిభావః. ౧

కూ.— ముముక్షోరధికారిణోనిఖిలక్లేశనివృత్తిపూర్వకంపరమానన్దావాప్తయేసమస్తవ్యస్తప్రణవప్రతిపాద్యభగవదుపాసనంవక్తుంప్రవృత్తేయంఆదౌసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యంతావదాహ (ఓమిత్యేతదితి) ఏతదితి శ్రవణాద్యదిత్యస్యేతి. ఓమితి- ఉక్తమితిశేషః. ఓతంజగదస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాఓమిత్యుక్తంయద్బ్రహ్మ- తదక్షరం- సత్యం. ఇదంశబ్దవాచ్యస్యసర్వస్యచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యాక్షరేఓతత్వాత్సర్వం. కేననిమిత్తేనోఙ్కారవాచ్యంబ్రహ్మాక్షరముచ్యతఇత్యతోనక్షరతీత్యక్షరమితివ్యుత్పత్త్యాకాలత్రయేప్యేకప్రకారతయానిత్యత్వేనేతిభావేనప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ (తస్యేతి) విశిష్యవ్యాఖ్యాయతేఽనేనేతివ్యాఖ్యానం - ప్రవృత్తినిమిత్తం. తస్య - ఓమిత్యేతత్ప్రతిపాద్యస్యాక్షరశబ్దార్థత్వేఉపపన్నంవ్యాఖ్యానముచ్యతఇత్యర్థః. తత్కిమిత్యతఆహ (భూతమితి) ఓమిత్యుక్తంబ్రహ్మభూతం- అతీతకాలేపివిద్యమానం. భవత్ - వర్తమానకాలేపిసత్. భవిష్యత్- ఆగామికాలేపిసత్. శశ్వదేకప్రకారమితియావత్. అతోఽక్షరముచ్యతఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యన్వయః. యదక్షరస్యసర్వత్వముక్తం - తదన్యస్యాప్యస్తికిమిత్యతోనేత్యాహ (సర్వమితి) ఓమిత్యాక్రియతే - ప్రతిపాద్యతఇత్యోఙ్కారః. కృత్. కర్మణిఘఞ్. *అచోఞ్ణితీతివృద్ధిః. *ఘఞన్తఃపుంసీతిపుల్లిఙ్గతా. ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరమేవసర్వం - నత్వన్యదిత్యర్థః. భూతమిత్యాదినోక్తంశశ్వదేకప్రకారత్వరూపం

సర్వꣳహ్యేతద్బ్రహ్మాయమాత్మాబ్రహ్మసోఽయమాత్మాచతుష్పాత్॥··· ఇతిప్రథమఃఖణ్డః. ౨

కాలత్రయాతీతత్వమక్షరపదప్రవృత్తినిమిత్తమపినాన్యస్యేత్యాహ (యచ్చాన్యదితి) కాలత్రయకృతవికారాతీతంయదన్యద్వస్త్వస్తి-తదప్యోఙ్కారఏవ-ఓమిత్యుచ్యమానమక్షరాఖ్యంబ్రహ్మైవ. నతతోఽన్యత్తాదృశమిత్యర్థః. ౧

శం.— అభిధానాభిధేయయోరేకత్వేఽప్యభిధానప్రాధాన్యేననిర్దేశఃకృతః *ఓమిత్యేతదక్షరమిదంసర్వమిత్యాది. అభిధానప్రాధాన్యేననిర్దిష్టస్య పునరభిధేయప్రాధాన్యేననిర్దేశోఽభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థః. ఇతరథాహ్యభిధానతన్త్రాఽభిధేయప్రతిపత్తిరిత్యభిధేయస్యాభిధానత్వంగౌణమిత్యాశఙ్కాస్యాత్. ఏకత్వప్రతిపత్తేశ్చప్రయోజనమభిధానాభిధేయయోః-ఏకేనైవప్రయత్నేనయుగపత్ప్రవిలాపయంస్తద్విలక్షణంబ్రహ్మప్రతిపద్యేతేతి. తథాచవక్ష్యతి *పాదామాత్రామాత్రాశ్చపాదాఇతి. తదాహ (సర్వంహ్యేతద్బ్రహ్మేతి) సర్వం- యదుక్తమోఙ్కారమాత్రమితి. తదేతద్బ్రహ్మ. తచ్చబ్రహ్మపరోక్షాభిహితంప్రత్యక్షతోవిశేషేణనిర్దిశతి (అయమాత్మాబ్రహ్మేతి) అయమితిచతుష్పాత్త్వేనప్రవిభజ్యమానంప్రత్యగాత్మతయాఽభినయేననిర్దిశత్యయమాత్మేతి. సోఽయమాత్మా- ఓఙ్కారాభిధేయఃపరాపరత్వేనవ్యవస్థితశ్చతుష్పాత్కార్షాపణవత్ - నగౌరివేతి. త్రయాణాంవిశ్వాదీనాంపూర్వపూర్వప్రవిలాపనేనతురీయస్యప్రతిపత్తిరితికరణసాధనఃపాదశబ్దః. తురీయస్యపద్యతఇతి కర్మసాధనఃపాదశబ్దః. ౨

ఆ.— అభిధానాభిధేయయోరేకస్మిన్నేవసతికల్పితత్వేనతదేకరూపత్వస్యోక్తత్వాత్కిమితిపునస్సర్వంహ్యేతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తత్ర వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యస్యసఫలంతాత్పర్యమాహ (అభిధానేత్యాదినా) వాచ్యస్యవాచకతోక్త్యైవతయోరేకత్వసిద్ధేర్వ్యతిహారనిర్దేశో వృథేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరథేతి) వాచ్యేనవాచకస్యైక్యమనుక్త్వావాచకేనైవవాచ్యస్యైక్యవచనేసత్యుపాయోపేయప్రయుక్తమేకత్వం- నముఖ్యమైక్యమిత్యాశఙ్క్యేత- తన్నివృత్త్యర్థంవ్యతిహారవచనమర్థవదిత్యర్థః. పరస్పరాభేదోపదేశాదభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తిరస్తు - సాపివిఫలా- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యనుపయోగిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకత్వేతి) అభిధానాభిధేయయోరేకత్వప్రతిపత్తేశ్చేదంప్రయోజనం-యదేకేనైవప్రయత్నేనద్వయమపివిలాపయన్నుభయవిలక్షణంబ్రహ్మప్రతిపద్యనిర్వృణోతీతియోజనా. అభిధానాభిధేయయోర్వ్యతిహారోపదేశేవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తేవాచకస్యవాచ్యాభిన్నత్వేవాక్యమవతార్యయోజయతి (తదాహేతి) సర్వం- కార్యంకారణంచేత్యర్థః. బ్రహ్మణఃశ్రుత్యుపదిష్టస్యపరోక్షత్వంవ్యావర్తయతి (తచ్చేతి) యద్బ్రహ్మశ్రుత్యాసర్వాత్మకముక్తం- తన్నపరోక్షమితిమన్తవ్యం- కింత్వయమాత్మేతియోజనా. చతుష్పాత్త్వేన - విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయత్వేనేత్యర్థః. అభినయోనామవివక్షితార్థప్రతిపత్త్యర్థమసాధారణశ్శారీరోవ్యాపారః. తేనహస్తాగ్రంహృదయదేశమానీయకథయతీత్యర్థః. సోఽయమిత్యాదివాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (ఓఙ్కారేతి) సర్వాధిష్ఠానతయాపరోక్షరూపేణపరత్వం, ప్రత్యగ్రూపేణచాపరత్వం. తేనకార్యకారణరూపేణ సర్వాత్మనావ్యవస్థితస్సన్నాత్మాప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం చతుష్పాత్కల్ప్యతే. తత్రదృష్టాన్తమాహ (కార్షాపణవదితి) దేశవిశేషేకార్షాపణశబ్దఃషోడశపణానాంసంజ్ఞా. తత్రయథావ్యవహారప్రాచుర్యాయపాదకల్పనాక్రియతే - తథేహాపీత్యర్థః. యథాగౌశ్చతుష్పాదుచ్యతే- నతథాచతుష్పాదాదేష్టుంశక్యతే- నిష్కలశ్రుతివ్యాకోపాదిత్యాహ (నగౌరివేతి) విశ్వాదిషుతుర్యాన్తేషుపాదశబ్దోయదికరణవ్యుత్పత్తికః- తదావిశ్వాదివత్తుర్యస్యాపికరణకోటినివేశాజ్జ్ఞేయాసిద్ధిః. యదితుపాదశబ్దస్సర్వత్రకర్మవ్యుత్పత్తికః - తదాసాధనాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య విభజ్యపాదశబ్దప్రవృత్తింప్రకటయతి (త్రయాణామిత్యాదినా) కరణసాధనః- కరణవ్యుత్పత్తికః. కర్మసాధనః- కర్మవ్యుత్పత్తికఇతియావత్. ౨

రం.— (సర్వంహ్యేతద్బ్రహ్మేతి) కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నాత్మకంసర్వమపివస్తుబ్రహ్మైవేత్యర్థః. తతఃకిమిత్యత్రాహ (అయమాత్మాబ్రహ్మేతి) అయం-ఓఙ్కారస్సర్వాత్మభూతంబ్రహ్మైవ. తతశ్చోఙ్కారేసర్వాత్మభూతబ్రహ్మదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. (సోఽయమాత్మాచతుష్పాదితి) ఓఙ్కారేఅధ్యస్యమానోఽయమాత్మాపాదచతుష్టయయుక్తఇత్యర్థః. ౨

కూ.— సర్వమోఙ్కారఏవేత్యత్రఓమ్పదవాచ్యస్యబ్రహ్మణఃపూర్ణత్వముక్తం-తత్కుతఇత్యాశఙ్క్యప్రమాణసూచనేన నిరాకృత్యాహ (సర్వంహ్యేతద్బ్రహ్మేతి) ఏతత్- ఓఙ్కారపదవాచ్యమక్షరాఖ్యంబ్రహ్మ - సర్వం- పూర్ణంహి. *పరమంయోమహద్బ్రహ్మ *తదేతద్బ్రహ్మపరమంకవీనాం *పూర్ణమదఃపూర్ణమిదమిత్యాదిషుప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ననుజీవానామపిక్రియాసుస్వాతన్త్ర్యానుభవేనతత్రాపికశ్చిదస్తినియన్తేత్యతఆహ (అయమితి) బ్రహ్మాదిష్వాదానకర్తృతయాఽఽస్థితోఽప్యాత్మా అయంబ్రహ్మ. ప్రాగుక్తోమ్పదవాచ్యంబ్రహ్మైవ - నత్వన్యఃకశ్చిదిత్యర్థః. ఇతిసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యోక్తిః. ఏవంసమస్తప్రణవప్రతిపాద్యముపాసనార్థంనిరూప్యేదానీంతస్యైకదేశైరకారోకారమకారనాదైః ప్రతిపాద్యానాంవిశ్వాదిభగవద్రూపాణాముపాసనం *అకారఉకారోమకారఇత్యాదినా తృతీయఖణ్డేవక్తుంతానిరూపాణ్యాహ (సోఽయమితి) సోఽయం - సమస్తోమ్పదవాచ్యోఽక్షరనామాబ్రహ్మాదిషునియామకతయాఽఽస్థితఆత్మాచతుష్పాత్ - చత్వారఃపాదాః- అంశాఃస్వరూపభూతాయస్యసచతుష్పాత్. పాదపదస్య*సఙ్ఖ్యాసుపూర్వస్యేత్యన్తలోపః. సర్వజీవనియామకతయాతత్తద్దేహేషుచతూరూపతయాఽవతిష్ఠతీత్యర్థః.................. ౨

ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

హరిః ఓమ్॥

౧॥ జాగరితస్థానోబహిఃప్రజ్ఞస్సప్తాఙ్గఏకోనవింశతిముఖఃస్థూలభుగ్వైశ్వానరఃప్రథమఃపాదః॥ ౩

శం.— కథంచతుష్పాత్త్వమిత్యాహ-జాగరితంస్థానమస్యేతిజాగరితస్థానః. బహిఃప్రజ్ఞః-స్వాత్మవ్యతిరిక్తేవిషయే ప్రజ్ఞాయస్యసబహిఃప్రజ్ఞః. బహిర్విషయేవ ప్రజ్ఞాఽవిద్యాకృతాఽవభాసతఇత్యర్థః. తథాసప్తాఙ్గాన్యస్య. * తస్యహవాఏతస్యాత్మనోవైశ్వానరస్యమూర్ధైవసుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపఃప్రాణఃపృథగ్వర్త్మాత్మాసందేహోబహులోవస్తిరేవరయిఃపృథివ్యేవపాదౌ-అగ్నిహోత్రకల్పనాశేషత్వేనాగ్నిర్ముఖత్వేనాహవనీయఉక్తఇత్యేవంసప్తాఙ్గానియస్యససప్తాఙ్గః. తథైకోనవింశతిముఖాన్యస్య. బుద్ధీన్ద్రియాణికర్మేన్ద్రియాణిచదశ, వాయవశ్చప్రాణాదయఃపఞ్చ, మనోబుద్ధిరహఙ్కారశ్చిత్త, మితిముఖానీవముఖాని- తాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యర్థః. సఏవంవిశిష్టోవైశ్వానరోయథోక్తైర్ద్వారైఃశబ్దాదీన్స్థూలాన్విషయాన్భుఙ్క్తఇతిస్థూలభుక్. విశ్వేషాంనరాణామనేకధానయనాద్విశ్వానరః. యద్వా - విశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతివిశ్వానరః. విశ్వానరఏవవైశ్వానరః. సర్వపిణ్డాత్మానన్యత్వాత్. సప్రథమఃపాదః. ఏతత్పూర్వకత్వాదుత్తరపాదాధిగమస్యప్రాథమ్యమస్య. కథం * అయమాత్మాబ్రహ్మేతిప్రత్యగాత్మనోఽస్యచతుష్పాత్త్వేప్రకృతేద్యులోకాదీనాంమూర్ధాద్యఙ్గత్వమితి. నైషదోషః-సర్వస్యప్రపఞ్చస్యసాధిదైవికస్యానేనాత్మనాచతుష్పాత్త్వస్యవివక్షితత్వాత్. ఏవంచసతిసర్వప్రపఞ్చోపశమేఽద్వైతసిద్ధిః. సర్వభూతస్థశ్చాత్మైకోదృష్టస్స్యాత్-సర్వభూతానిచాత్మని. * యస్తుసర్వాణిభూతానీత్యాదిశ్రుత్యర్థఉపసంహృతశ్చైవంస్యాత్. అన్యథాహిస్వదేహపరిచ్ఛిన్నఏవప్రత్యగాత్మాసాఙ్ఖ్యాదిభిరివదృష్టస్స్యాత్. తథాచసత్యద్వైతమితిశ్రుతికృతోవిశేషోనస్యాత్- సాఙ్ఖ్యాదిదర్శనేనావిశేషాత్. ఇష్యతేచసర్వోపనిషదాంసర్వాత్మైక్యప్రతిపాదకత్వం-అతోయుక్తమేవాస్యాధ్యాత్మికస్యపిణ్డాత్మనోద్యులోకాద్యఙ్గత్వేనవిరాడాత్మనా ఆధిదైవికేనైకత్వమభిప్రేత్యసప్తాఙ్గత్వవచనం. *మూర్ధాతేవ్యపతిష్యదిత్యాదిలిఙ్గదర్శనాచ్చ. విరాజైకత్వముపలక్షణార్థంహిరణ్యగర్భావ్యాకృతాత్మనోః. ఉక్తంచైతన్మధుబ్రాహ్మణే * యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాంతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది. సుషుప్తావ్యాకృతయోస్త్వేకత్వంసిద్ధమేవ- నిర్విశేషత్వాత్. ఏవంచసత్యేతత్సిద్ధంభవిష్యతి- సర్వద్వైతోపశమేచాద్వైతమితి. ౩

ఆ.— ఆత్మనోనిరవయవస్యపాదద్వయమపినోపపద్యతే- పాదచతుష్టయంతుదూరోత్సారితమితిశఙ్కతే (కథమితి) పరమార్థతశ్చతుష్పాత్త్వాభావేపికాల్పనికముపాయోపేయభూతంపాదచతుష్టయమవిరుద్ధమిత్యభిప్రేత్యాద్యంపాదంవ్యుత్పాదయతి (ఆహేత్యాదినా) (స్థానమస్యేతి) అభిమానస్యవిషయీభూతమిత్యర్థః. ప్రజ్ఞాయాస్తావదాన్తరత్వప్రసిద్ధేరయుక్తమిదంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యవ్యాచష్టే (బహిరితి) చైతన్యలక్షణాప్రజ్ఞాస్వరూపభూతానబాహ్యేవిషయే ప్రతిభాసతే- తస్యావిషయానపేక్షత్వాత్, బాహ్యస్యచవిషయస్యవస్తుతోఽభావా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (బహిర్విషయేవేతి) నస్వరూపభూతా ప్రజ్ఞావస్తుతోబాహ్యవిషయేష్యతే. బుద్ధివృత్తిరూపాత్వసావజ్ఞానకల్పితాతద్విషయాభవతి. నచసాపివస్తుతస్తద్విషయతామనుభవతి-వస్తుతస్సద్వయమభావా, ద్బాహ్యస్యవిషయస్యకాల్పనికత్వాత్,. అతస్తద్విషయత్వంప్రాతిభాసికమిత్యర్థః. పూర్వేణవిశేషణేనవిశేషణాన్తరంసముచ్చినోతి (తథేతి) సప్తాఙ్గత్వంశ్రుత్యవష్టమ్భేనవిశ్వస్యవిశదయతి (తస్యేత్యాదినా) ప్రకృతస్యసన్నిహితప్రసిద్ధస్యైవాత్మనస్త్రైలోక్యాత్మకస్య వక్ష్యమాణరీత్యావైశ్వానరశబ్దితస్య సుతేజస్త్వగుణవిశిష్టోద్యులోకోమూర్ధేతిద్యులోకస్యశిరస్త్వముపదిశ్యతే. విశ్వరూపః-నానావిధశ్వేతపీతాదిగుణాత్మకఃసూర్యశ్చక్షురిత్యుచ్యతే. పృథక్-నానావిధంవర్త్మ-సంచరణమార్గః-స్వభావోఽస్యేతిపృథగ్వర్త్మాత్మావాయుస్సఉచ్యతే, సచప్రాణస్తస్యేతిసమ్బన్ధః. బహులః- విస్తీర్ణగుణవానాకాశఃసన్దేహః- దేహస్యమధ్యమోభాగః. రయిః- అన్నం, తద్ధేతురుదకంవస్తిః-అస్యమూత్రస్థానం. పృథివ్యేవప్రతిష్ఠాత్వగుణావైశ్వానరస్యపాదౌ. * తద్యద్భక్తంప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమిత్యగ్నిహోత్రకల్పనాశ్రుతా- తస్యాశ్శేషత్వేనాహవనీయోఽగ్నిరస్యముఖత్వేనోక్తఇతియోజనా. ఉక్తంసప్తాఙ్గత్వముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) విశేషణాన్తరంసముచ్చినోతి (తథేతి) బుద్ధ్యర్థానీన్ద్రియాణిశ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని. కర్మార్థానీన్ద్రియాణివాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని. తాన్యేతానిద్వివిధానీన్ద్రియాణిదశభవన్తి. ప్రాణాదయఇత్యాదిశబ్దేనాపానవ్యానోదానసమానాగృహ్యన్తే. (ఉపలబ్ధిద్వారాణీతి) ఉపలబ్ధిపదంకర్మోపలక్షణార్థం. ద్వారత్వం- కరణత్వం. తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణాంమనసోబుద్ధేశ్చప్రసిద్ధముపలబ్ధౌకరణత్వం. కర్మేన్ద్రియాణాంతువదనాదౌకర్మణికరణత్వం. ప్రాణాదీనాంపునరుభయత్రపారమ్పర్యేణకరణత్వం- తేషుసత్స్వేవజ్ఞానకర్మణోరుత్పత్తేః, అసత్సుచానుత్పత్తేః,. మనోబుద్ధ్యోశ్చసర్వత్రసాధారణంకరణత్వం. అహఙ్కారస్యాపిప్రాణాదివదేవకరణత్వమన్తవ్యం. చిత్తస్యైవచైతన్యాభాసోదయేకరణత్వముక్తమితివివేక్తవ్యం. పూర్వోక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టస్యవైశ్వానరస్యస్థూలభుగితివిశేషణాన్తరం. తద్విభజతే (సఏవంవిశిష్టఇతి) శబ్దాదివిషయాణాంస్థూలత్వం- దిగాదిదేవతానుగృహీతైఃశ్రోత్రాదిభిర్గృహ్యమాణత్వం. ఇదానీంవైశ్వానరశబ్దస్యప్రకృతవిశ్వవిషయత్వంవిశదయతి (విశ్వేషామితి) విశ్వేషామితికర్మణిషష్ఠీ. విశ్వేచతేనరాశ్చేతివిశ్వానరాః. నిపాతాత్పూర్వపదస్యదీర్ఘతా. విశ్వాన్నరాన్భోక్తృత్వేనవ్యవస్థితాన్ప్రత్యనేకధాధర్మాధర్మకర్మానుసారేణసుఖదుఃఖాదిప్రాపణాదయంకర్మఫలదాతావైశ్వానరశబ్దితోభవతీత్యర్థః. అథవా- విశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతివిశ్వానరః. సఏవవైశ్వానరః. స్వార్థేఽణ్. తద్ధితోరాక్షసవాయసవదిత్యాహ (విశ్వేతి) కథంవిశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతివిగృహ్యతే- జాగ్రతాంనరాణామనేకత్వాత్తాదాత్మ్యానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వపిణ్డాత్మా - సమష్టిరూపోవిరాడుచ్యతే. తేనాత్మనావిశ్వేషామనన్యత్వాద్యథోక్తసమాససిద్ధిరిత్యర్థః. విశ్వస్యతైజసాదుత్పత్తేస్తస్యైవప్రాథమ్యంయుక్తం - కార్యస్యతుపశ్చాద్భావిత్వముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) ప్రవిలాపనాపేక్షయాప్రాథమ్యం.- నసృష్ట్యపేక్షయేత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదమాదాయప్రాగు

క్తంసప్తాఙ్గత్వమాక్షిపతి (కథమితి) బ్రహ్మణిప్రకృతేతస్యపరోక్షత్వేశఙ్కితేతన్నిరాసార్థం * బ్రహ్మాయమాత్మేతిప్రత్యగాత్మానంప్రకృత్య *సోయమాత్మాచతుష్పాదితిచతుష్పాత్త్వేతస్యప్రక్రాన్తేద్యులోకాదీనాంమూర్ధాద్యఙ్గత్వంసప్తాఙ్గత్వసిద్ధ్యర్థంయదుక్తం - తదయుక్తం- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్భేదాభావాన్న ప్రక్రమవిరోధోస్తీతి పరిహరతి (నైషదోషఇతి) తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్యాధిదైవికేనసహితస్యప్రపఞ్చస్యసర్వస్యైవస్థూలస్యపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మకస్యానేనాత్మనావిరాజా ప్రథమపాదత్వం. తస్యైవసూక్ష్మస్యాపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతతత్కార్యాత్మనో హిరణ్యగర్భాత్మనాద్వితీయపాదత్వం. తస్యైవకార్యరూపతాంత్యక్త్వా కారణరూపతామాపన్నస్యావ్యాకృతాత్మనాతృతీయపాదత్వం. తస్యైవతుకార్యకారణరూపతాంవిహాయసర్వకల్పనాధిష్ఠానతయాస్థితస్యసత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మనా చతుర్థపాదత్వం. తదేవమధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదమాదాయోక్తేన ప్రకారేణచతుష్పాత్త్వస్యవక్తుమిష్టత్వాత్పూర్వపూర్వపాదస్యోత్తరోత్తరపాదాత్మనా ప్రవిలాపనాత్. తురీయనిష్ఠాయాంపర్యవసానంసిధ్యతీత్యర్థః. యద్యేవంతురీయేపర్యవసానంజిజ్ఞాసోర్ముముక్షోరిష్యతే-తదాతత్త్వజ్ఞానప్రతిబన్ధకస్యప్రాతిభాసికద్వైతస్యోపరమేసత్యద్వైతపరిపూర్ణబ్రహ్మాహమస్మీతివాక్యార్థసాక్షాత్కారస్సిధ్యతీతిఫలితమాహ (ఏవంచేతి) ఉక్తన్యాయేనతత్త్వసాక్షాత్కారేసంగృహీతే సర్వేషుభూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేష్వాత్మైకోఽద్వితీయోదృష్టస్స్యాత్. * ఏకోదేవస్సర్వభూతేష్వితితత్రతత్ర బ్రహ్మచైతన్యస్యైవప్రత్యక్త్వేనావస్థానాభ్యుపగమాత్తానితానిచసర్వాణిప్రాతిభాసికానిభూతానితస్మిన్నేవాత్మనికల్పితానిదృష్టానిస్యుః. తథాచపూర్ణత్వమాత్మనో, భూతాన్తరాణాంచతదతిరేకేణసత్తాస్ఫురణవిరహితత్వం, సిధ్యతి. తతశ్చ * సర్వభూతస్థమాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని * సంపశ్యన్నాత్మతాంజీవేస్స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీతి స్మృతిరనుగృహీతాభవతీత్యాహ (సర్వభూతస్థశ్చేతి) నచేదంమానవంవచనమమానమితిశఙ్కనీయం-*యద్వైకించమనురవదత్తద్భేషజమితిశ్రుతేరిత్యభిప్రేత్యదర్శితస్మృతిమూలభూతాంశ్రుతింసూచయతి (యస్త్వితి) యోహిపాదత్రయంప్రాగుక్తయాప్రక్రియయా ప్రవిలాప్యతురీయేనిత్యేవిజ్ఞప్తిమాత్రే సదానన్దైకతానేపరిపూర్ణేప్రతిష్ఠాంప్రతిపద్యతే- సబ్రహ్మాహమస్మీత్యాత్మానంజానానస్సర్వేషాంభూతానామధిష్ఠానాన్తరమనుపలభమానఆత్మన్యేవప్రతీతికానితానిప్రత్యేతి, తేషుసర్వేష్వాత్మానంసత్తాస్ఫూర్తిప్రదమవగచ్ఛతి,. తతశ్చనకించిదపిగోపాయితుమిచ్ఛతీతిశ్రుత్యర్థశ్చయథోక్తరీత్యాతత్త్వసాక్షాత్కారేసంగృహీతేసతిస్వీకృతస్స్యాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరభేదాభ్యుపగమద్వారేణ ప్రాగుక్తపరిపాట్యాతత్త్వజ్ఞానానభ్యుపగమేదోషమాహ (అన్యథేతి) సాక్ష్యాదిపక్షస్యాపిప్రామాణికత్వాత్తథైవ ప్రతిదేహంపరిచ్ఛిన్నస్యప్రత్యగాత్మనోదర్శనేనప్రామాణికోర్థోఽభ్యుపగతోభవతి - వ్యవస్థానుపపత్త్యాచ ప్రతిశరీరమాత్మభేదస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) సాక్ష్యాదీనాంద్వైతవిషయందర్శనమిష్టం- తేనత్వదీయదర్శనస్యాద్వైతవిషయస్యవిశేషాభావాదద్వైతంతత్త్వమితిశ్రుతిసిద్ధోవిశేషస్త్వత్పక్షేనసిధ్యేత్- అతశ్శ్రుతివిరోధో భేదవాదేప్రసజ్యేత. వ్యవస్థాత్వౌపాధికభేదమధికృత్యానుస్థాభవిష్యతీత్యర్థః. ననుభేదవాదేపినాద్వైతశ్రుతిర్విరుధ్యతే - ధ్యానార్థం * అన్నం బ్రహ్మేతివదద్వైతంతత్త్వమిత్యుపదేశసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్యతేచేతి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదినాసర్వాసాముపనిషదాం సర్వేషుదేహేష్వాత్మైక్యప్రతిపాదనపరత్వమిష్టం- అతోనధ్యానార్థత్వమద్వైతశ్రుతేరేష్టుంశక్యం- వస్తుపరత్వలిఙ్గవిరోధాదిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వముపేత్యాద్వైతపర్యవసానేసిద్ధేసత్యాధ్యాత్మికస్యవ్యష్ట్యాత్మనోవిశ్వస్యత్రైలోక్యాత్మకేనాధిదైవికేనవిరాజాసహైకత్వంగృహీత్వాయత్తస్యసప్తాఙ్గత్వముక్తంతదవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి(అతఇతి)అధ్యాత్మాధిదైవయోరైక్యేహేత్వన్తరమాహ(మూర్ధేతి)ద్వ్యాదిత్యాదికంవైశ్వానరావయవంవైశ్వానరబుద్ధ్యాధ్యాయతోజిజ్ఞాసయాపునరఖణ్డపక్షముపగతస్య*మూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి *అన్ధోఽభవిష్యోయన్మామిత్యాదివ్యస్తోపాసననిన్దాసమస్తోపాసనవిధిత్సయాదృశ్యతే. నచద్యులోకాదికంవిపరీతబుద్ధ్యాగృహీతవతఃస్వకీయమూర్ధాదిపరిపతనముచితం- యద్యధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వంనభవేత్. తస్మాత్తయోరేకత్వమత్రవివక్షితంభవతీత్యర్థః. ననువిరాజోవిశ్వస్యైకత్వమేవమూలగ్రన్థేదృశ్యతే-తత్కథమవిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వంవివక్షిత్వాఽద్వైతపర్యవసానంభాష్యకృతోచ్యతే-తత్రాహ(విరాజేతి) యన్ముఖతోవిరాజోవిశ్వస్యైకత్వంప్రదర్శితం-తత్తుహిరణ్యగర్భస్యతైజసేనా, న్తర్యామిణశ్చావ్యాకృతోపహితస్యప్రాజ్ఞేన, సహైకత్వస్యోపలక్షణార్థం. అతోమూలగ్రన్థస్యావిశేషేణాధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వంవివక్షితమిత్యద్వైతపర్యవసానసిద్ధిరిత్యర్థః.అధ్యాత్మాధిదైవయోర్యదేకత్వమిహోచ్యతే-తన్మధుబ్రాహ్మణేపిదర్శితమిత్యాహ(ఉక్తంచేతి)అధిదైవమధ్యాత్మంచైకరూపంనిర్దేశంకృత్వాప్రతిపర్యాయమయమేవసఇత్యభేదవచనాదేకత్వమత్రవివక్షితమిత్యర్థః.ననువిశ్వవిరాజోఃస్థూలాభిమానిత్వా, త్తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చసూక్ష్మాభిమానిత్వా, దేకత్వంయుక్తం- ప్రాజ్ఞావ్యాకృతయోస్తుకేనసాధర్మ్యేణైకత్వం- తత్రాహ (సుషుప్తేతి) ప్రాజ్ఞోహిసర్వంవిశేషముపసంహృత్యనిర్విశేషస్సుషుప్తైవర్తతే- ప్రళయదశాయామవ్యాకృతంచనిశ్శేషవిశేషంస్వాత్మన్యుపసంహృత్యనిర్విశేషరూపంతిష్ఠతి - తేనోక్తంసాధర్మ్యంపురోధాయతయోరైక్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వేప్రాగుక్తన్యాయేనప్రసిద్ధేసత్యుపసంహారప్రక్రియయాసిద్ధమద్వైతమితిఫలితమాహ (ఏవంచేతి) తచ్చాద్వైతంప్రతిబన్ధధ్వంసమాత్రేణనస్ఫురతి- కింతువాక్యాదేవాచార్యోపదిష్టాదితివక్తుంచశబ్దః.

రం.—. తదేవపాదచతుష్టయంప్రపఞ్చయతి (జాగరితస్థానోబహిఃప్రజ్ఞఇతి) జాగరితంస్థానంయస్యసజాగరితస్థానః. జాగ్రద్దశానిర్వాహకఇత్యర్థః. *జాగరితేబ్రహ్మేతిబ్రహ్మశబ్దితస్యఅనిరుద్ధస్యైవజాగ్రద్దశానిర్వాహకత్వాత్. బహిఃప్రజ్ఞః- బహిఃరూపాదౌప్రజ్ఞాయేన సఃబహిఃప్రజ్ఞః. సప్తాఙ్గః- *ఏతస్యాత్మనోవైశ్వానరస్యమూర్ధైవసుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపఃప్రాణఃపృథగ్వర్త్మాసన్దేహోబహులశ్శివస్తిరేవరయిఃపృథివ్యేవపాదావితివైశ్వానరవిద్యోక్తరీత్యాద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీరూపైర్మూర్ధచక్షుఃప్రాణమధ్యకాయమూత్రాశయపాదరూపైస్సప్తభిరఙ్గైర్జాగ్రతాజీవేనచసప్తాఙ్గత్వంద్రష్టవ్యం. ఏకోనవింశతిముఖః- పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకర్మేన్ద్రియపఞ్చప్రాణాన్తఃకరణచతుష్టయరూపైర్ముఖైరేకోన ౩

౨॥ స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞఃసప్తాఙ్గఏకోనవింశతిముఖఃప్రవివిక్తభుక్తైజసోద్వితీయఃపాదః॥ ౪

వింశతిముఖత్వం. ఏషామధిష్ఠేయత్వంజాగ్రదవస్థజీవద్వారా ద్రష్టవ్యం. స్థూలభుక్ - స్థూలంరూపాదికంభుఙ్క్తేఇతిస్థూలభుక్. భోజనే ప్రయోజకకర్తృత్వాత్ *ఋతంపిబన్తావితిపరమాత్మనిర్దేశవదుపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా. వైశ్వానరః- విశ్వాన్నరాన్నయతీతివైశ్వానరః. సఏకఃపాదః. ౩

కూ.— కానితేషాంస్థానాని- కశ్చవ్యాపారః- కీదృశానితానిరూపాణి- కింతేషాంభోగ్యం - కానినామానీత్యత్రతత్సర్వంక్రమేణాహ (జాగరితేతి) యత్రస్థిత్వాజాగర్తి-తచ్చక్షుర్జాగరితం. అధికరణేక్తప్రత్యయః. తదేవస్థానంయస్యసజాగరితస్థానః. చక్షుస్స్థాన ఇత్యర్థః. బహిఃప్రజ్ఞః - బహిశ్శబ్దోదితబాహ్యార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతిజానాతిచేతిబహిఃప్రజ్ఞః. జానాతేరన్తర్భావితణ్యర్థాత్ *ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరఃక ఇతికప్రత్యయః. *ఆతోలోపఇటిచేత్యాకారలోపః. సప్తాఙ్గః- చత్వారోహస్తాః, ద్వౌపాదౌ, గజముఖత్వాద్గజహస్తఏక, ఇతిసప్తాఙ్గః. ఏకోనవింశతిముఖః- మధ్యముఖంగజముఖాకారం- పార్శ్వద్వయేనతునవనవముఖానిపురుషముఖాకారాణీతివివేకః. స్థూలభుక్ - స్థూలాన్భోగాన్భుఙ్క్తేభోజయతిచేతిస్థూలభుక్. వైశ్వానరః- విశ్యతే- గమ్యతేసర్వైఃజ్ఞాయతఇతివిశతేఃకర్మణివప్రత్యయః. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాంవిశతిరత్రమత్యర్థస్సన్జ్ఞానపరః. విశ్వం- సర్వైర్జ్ఞేయంస్థూలంవస్తూచ్యతే. భోక్తృతయాతత్సమ్బన్ధీవైశ్వః. నరీయతే - నక్షీయతఇతినరః. *రీఙ్ క్షయే. డప్రత్యయః. వైశ్వశ్చాసౌనరశ్చేతి. *నరేచసంజ్ఞాయామితిసూత్రేణ- భాష్యోక్తనిరుక్తిబలాద్వాదీర్ఘవైశ్వానరః. ప్రథమఃపాదః- ఆత్మనఇతివిపరిణామేనాత్రోత్తరత్రచానుషఙ్గః. సర్వదేహేష్వాదానకర్తృత్వేనస్థితస్యాత్మనఃప్రథమంరూపమిత్యర్థః. ౩

శం.— స్వప్నఃస్థానమస్యతైజసస్యస్వప్నస్థానః. జాగ్రత్ప్రజ్ఞాఽనేకసాధనాబహిర్విషయేవావభాసమానామనసఃస్పన్దనమాత్రా సతీతథాభూతంసంస్కారంమనస్యాధత్తే- తన్మనస్తథాసంస్కృతంచిత్రితఇవపటోబాహ్యసాధనానపేక్షమవిద్యాకామకర్మభిఃప్రేర్యమాణంజాగ్రద్వదవభాసతే. తథాచోక్తం *అస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రామపాదాయేతి. తథా *పరేదేవేమనస్యేకీభవతీతిప్రస్తుత్య *అత్రైషదేవఃస్వప్నేమహిమానమనుభవతీత్యాథర్వణే. ఇన్ద్రియాపేక్షయాన్తస్థత్వాన్మనసస్తద్వాసనారూపాచస్వప్నేప్రజ్ఞాయస్యేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. విషయశూన్యాయాంప్రజ్ఞాయాంకేవలప్రకాశస్వరూపాయాంవిషయిత్వేనభవతీతితైజసః. విశ్వస్యసవిషయత్వేనప్రజ్ఞాయాస్స్థూలాయాభోజ్యత్వం - ఇహపునఃకేవలావాసనామాత్రాప్రజ్ఞాభోజ్యేతిప్రవివిక్తోభోగఇతి. సమానమన్యత్. ద్వితీయఃపాదస్తైజసః. ౪

ఆ.— ద్వితీయపాదమవతార్యవ్యాచష్టే (స్వప్నేత్యాదినా) స్థానం - పూర్వవత్. ద్రష్టుర్మమాభిమానస్యవిషయభూతమితియావత్. స్వప్నపదార్థంనిరూపయితుంతత్కారణంనిరూపయతి (జాగ్రదిత్యాదినా). తస్యాఃస్వప్నాద్వైధర్మ్యార్థంవిశేషణమాహ (అనేకేతి) అనేకాని - వివిధానికరణానిసాధనానియస్యాస్సాతథేతియావత్. విషయద్వారకమపివైషమ్యందర్శయతి (బహిరితి) బాహ్యస్యశబ్దాదేర్విషయస్యావిద్యావివర్తత్వేనవస్తుతోఽభావాన్నతద్విషయత్వమపియథోక్తప్రజ్ఞాయావాస్తవం - కిన్తుప్రాతీతికమిత్యభిప్రేత్యోక్తమివేతి. నచయథోక్తాప్రజ్ఞాప్రమాణసిద్ధా- తస్యాఅనవస్థానాత్. తేనసాక్షివేద్యానేతివివక్షిత్వాహ (అవభాసమానేతి). ద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్వస్తుతోఽసత్త్వేహేతుంసూచయతి (మనస్స్పన్దనేతి). యథోక్తాప్రజ్ఞాస్వానురూపంవాసనాంస్వసమానాధారాముత్పాదయతీత్యాహ (తథాభూతమితి). జాగ్రద్వాసనావాసితంమనోజాగరితవదవభాసతేస్వప్నద్రష్టురిత్యేష్టవ్యం- మనసఏవవాసనావతఃస్వప్నేవిషయత్వాదతిరిక్తవిషయాభావాదిత్యాహ (తథాసంస్కృతమితి). జాగ్రద్వాసనావాసితంమనోజాగరితవద్భాతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (చిత్రితఇతి). యథాపటశ్చిత్రితశ్చిత్రవద్భాతి- తథామనోజాగరితసంస్కృతంతద్వద్భాతీతియుక్తమిత్యర్థః. స్వప్నస్యజాగరితాద్వైధర్మ్యంసూచయతి (బాహ్యేతి). తథోక్తస్యమనసోజాగరితవదనేకధాప్రతిభానేకారణాన్తరమాహ (అవిద్యేతి). యదుక్తంస్వప్నస్యజాగరితజనితవాసనాజన్యత్వం-తత్రబృహదారణ్యకశ్రుతింప్రమాణయతి (తథాచేతి) అస్యలోకస్యేతిజాగరితోక్తిః. తస్యవిశేషణంసర్వావతఇతి. సర్వాసాధనసమ్పత్తిరస్మిన్నస్తీతిసర్వవాన్. సర్వవానేవసర్వావాన్. తస్యమాత్రా- లేశః. వాసనా. తామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య. గృహీత్వాస్వపితి- వాసనాప్రధానంస్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. యత్తుస్వప్నరూపేణపరిణతంమనస్సాక్షిణోవిషయోభవతీతి- తత్రశ్రుత్యన్తరందర్శయతి (తథేతి). పరత్వంమనసస్తదుపాధిత్వాద్వా- అసాధారణకరణత్వాద్వా. దేవత్వంద్యోతనాత్మకత్వాత్. *తన్మనోజ్యోతిరితిజ్యోతిశ్శబ్దాత్. తస్మిన్నేకీభవతి - స్వప్నేద్రష్టాతత్ప్రధానోభవతీతిస్వప్నంప్రకృత్యాత్రస్వప్నేస్వప్రకాశోద్రష్టామహిమానం- మనసావిభూతింజ్ఞానజ్ఞేయపరిణామిత్వలక్షణాంసాక్షాత్కరోతి. తథాచమనసోవిషయత్వాన్నతత్రాత్మగ్రాహకత్వశఙ్కేత్యర్థః. ననువిశ్వస్యబాహ్యేన్ద్రియజన్యప్రజ్ఞాయా, తైజసస్యమనోజన్యప్రజ్ఞాయా, శ్చాన్తస్థత్వావిశేషాదన్తఃప్రజ్ఞత్వవిశేషణంనవ్యావర్తకమితి-తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి). ఉపపాదితంతావద్విశ్వస్యబహిఃప్రజ్ఞత్వం. తైజసస్త్వన్తఃప్రజ్ఞోవిజ్ఞాయతే-బాహ్యేన్ద్రియాణ్యపేక్ష్యమనసోఽన్తస్థత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చస్వప్నప్రజ్ఞాయాః, తద్వానన్తఃప్రజ్ఞోయుజ్యతే. కిఞ్చ- మనస్స్వభావభూతాయాజాగరితవాసనా - తద్రూపాస్వప్నప్రజ్ఞేతియుక్తంతైజసస్యాన్తః ప్రజ్ఞత్వమిత్యర్థః. స్వప్నాభిమానినస్తేజోవికారత్వాభావాత్కుతస్తైజసత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విషయేతి). స్థూలోవిషయోయస్యాంవాసనామయ్యాం ప్రజ్ఞాయాంనజ్ఞాయతే - తస్యాంవిషయసంస్పర్శమన్తరేణప్రకాశమాత్రతయాస్థితాయామాశ్రయత్వేనభవతీతిస్వప్నద్రష్టాతైజసోవివక్షితః- తేజశ్శబ్దేనయథోక్తవాసనామయ్యాఃప్రజ్ఞాయానిర్దేశాదిత్యర్థః. ననువిశ్వతైజసయోరవిశిష్టంప్రవివిక్తభుగితివిశే

3॥ యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తం।
సుషుప్తస్థాన ఏకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయో హ్యానన్దభుక్చేతోముఖః ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః॥ ౫

షణం- ప్రజ్ఞాయా భోజ్యత్వస్య తుల్యత్వాత్. నైవం- తస్యాః భోజ్యత్వావిశేషేఽపి తస్యామవాన్తరభేదాత్. సవిషయత్వాద్విశ్వస్య భోజ్యా ప్రజ్ఞా స్థూలా లక్ష్యతే- తైజసే తు ప్రజ్ఞా విషయసంస్పర్శశూన్యా వాసనామాత్రరూపేతి వివిక్తో భోగస్సిధ్యతీత్యాహ (విశ్వస్యేతి) సప్తాఙ్గైకోనవింశతిముఖత్వమిత్యేతదన్యదిత్యుచ్యతే. ౪

రం.— (స్వప్నస్థానోఽన్తఃప్రజ్ఞ ఇతి) స్వాప్నికవస్తూనాం జాగ్రద్వదితరానుభావ్యత్వం నాస్తీతి తద్వస్తూనామనుభావయితా ప్రద్యుమ్నః అన్తఃప్రజ్ఞ ఉచ్యతే. సప్తాఙ్గత్వైకోనవింశతిముఖత్వే తస్య స్వాప్నికైరీశ్వరసృష్టైః ద్యుసూర్యాదిభిః ప్రాణేన్ద్రియైః తదానీమప్రలీనేనాన్తఃకరణచతుష్టయేన చ పూర్వవద్ద్రష్టవ్యే. స్వాప్నార్థానాం తత్తత్పురుషమాత్రభోగ్యతయా స్వప్నదశాపన్నస్య జీవస్య ప్రవివిక్తభుక్త్వాత్ తదధిష్ఠాతుస్తైజసశబ్దితస్య ప్రద్యుమ్నస్యాపి ప్రవివిక్తభుక్త్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ఇతరావిదితానామతిసూక్ష్మాణాం స్వాప్నపదార్థానాం తేజోవద్భాసకత్వాత్ప్రద్యుమ్నస్య స్వప్నాధిష్ఠాతుస్తైజసశబ్దోక్తిః. ౪

కూ.— (స్వప్నేతి) స్వప్నస్థానః - యత్ర స్థిత్వా జీవః స్వప్నపదార్థాన్పశ్యతి- తత్స్వప్నస్థానం. తదేవ స్థానం యస్య సః. కణ్ఠదేశస్థ ఇత్యర్థః. అన్తఃప్రజ్ఞః - అన్తశ్శబ్దోఽత్ర బాహ్యార్థజ్ఞానజన్యవాసనాప్రయుక్తార్థపరః. తాన్వాసనాజన్యానర్థాన్ జ్ఞాపయతి జానాతి చేత్యన్తఃప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞ ఇతి జానాతేః కః. అత్ర స్వాప్నికపదార్థానాం జాగ్రద్వాసనాజన్యత్వోక్తిః ప్రాయికత్వాభిప్రాయా- *దృష్టం చాదృష్టం చ శ్రుతం చాశ్రుతం చానుభూతం చాననుభూతం చ సర్వం పశ్యతీతి శ్రుతేః. సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖ ఇతి ప్రాగ్వత్. ప్రవివిక్తభుక్- వాసనాజన్యతయా బాహ్యార్థేభ్యో వినిక్రాన్తాన్స్వాప్నార్థాన్భుఙ్క్తే భోజయతి చేతి ప్రవివిక్తభుక్. తేజోమయచిత్తస్థతయా చిత్తసమ్బన్ధిత్వేన తైజసనామా ఆత్మనో ద్వితీయః పాదః- ద్వితీయం రూపమిత్యర్థః. ౪

* * *

శం.— దర్శనాదర్శనవృత్త్యోః స్వాపస్య తుల్యత్వాత్సుషుప్తిగ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివిశేషణం. అథవా - త్రిష్వపి స్థానేషు తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణః స్వాపోఽవిశిష్ట ఇతి పూర్వాభ్యాం సుషుప్తం విభజతే. యత్ర- యస్మిన్ స్థానే. కాలే వా. సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న హి సుషుప్తే పూర్వయోరివాన్యథాగ్రహణలక్షణం స్వప్నదర్శనం కామో వా కశ్చన విద్యతే. తదేతత్సుషుప్తం స్థానమస్యేతి సుషుప్తస్థానః. స్థానద్వయప్రవిభక్తం మనస్స్పన్దితం ద్వైతజాతం తథారూపాపరిత్యాగేనావివేకాపన్నం నైశతమోగ్రస్తమివాహః సప్రపఞ్చకమేకీభూతమిత్యుచ్యతే. అత ఏవ స్వప్నజాగ్రన్మనస్స్పన్దనాని ప్రజ్ఞానాని ఘనీభూతానీవ- సేయమవస్థాఽవివేకరూపత్వాత్ప్రజ్ఞానఘన ఉచ్యతే. యథా రాత్రౌ నైశేన తమసాఽవిభజ్యమానం సర్వం ఘనమివ- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘన ఏవ. ఏవశబ్దాన్న జాత్యన్తరమజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తీత్యర్థః. మనసో విషయవిషయ్యాకారస్పన్దనాయాసదుఃఖాభావాదానన్దమయః- ఆనన్దప్రాయః. నానన్ద ఏవ- అనాత్యన్తికత్వాత్. యథా లోకే నిరాయాసస్స్థితః సుఖ్యానన్దభుగుచ్యతే. అత్యన్తానాయాసరూపా హీయం స్థితిరనేనానుభూయత ఇత్యానన్దభుక్. *ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఇతి శ్రుతేః. స్వప్నాదిప్రతిబోధచేతః ప్రతి ద్వారీభూతత్వాచ్చేతోముఖః. బోధలక్షణం వా చేతో ద్వారం- ముఖమస్య స్వప్నాద్యాగమనం ప్రతీతి చేతోముఖః. భూతభవిష్యజ్జ్ఞాతృత్వం, సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వమస్యైవేతి ప్రాజ్ఞః. సుషుప్తోఽపి హి భూతపూర్వగత్యా ప్రాజ్ఞ ఉచ్యతే. అథవా- ప్రజ్ఞప్తిమాత్రమస్యైవాసాధారణం రూపమితి ప్రాజ్ఞః. ఇతరయోర్విశిష్టమపి విజ్ఞానమస్తి. సోఽయం ప్రాజ్ఞస్తృతీయః పాదః. ౫

ఆ.— పాదద్వయమేవం వ్యాఖ్యాయ తృతీయం పాదం వ్యాఖ్యాస్యన్- వ్యాఖ్యాయమానశ్రుతౌ న కంచనేత్యాదివిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (దర్శనేతి) దర్శనస్య స్థూలవిషయస్య వృత్తిరత్రాస్తీతి జాగరితం దర్శనవృత్తిరిత్యుచ్యతే. స్థూలవిషయదర్శనాదన్యద్దర్శనమదర్శనం వాసనామాత్రం. తస్య వృత్తిరత్రాస్తీత్యదర్శనవృత్తిస్స్వప్నః. తయోస్సుషుప్తవదేవ స్వాపస్య- తత్త్వాగ్రహణస్య తుల్యత్వాత్, యత్ర సుప్త ఇత్యుక్తే తయోరపి ప్రసక్తౌ- తద్వ్యవచ్ఛేదేన సుషుప్తస్యైవ గ్రహణార్థం యత్ర సుప్త ఇత్యాదివాక్యే న కంచనేత్యాదివిశేషణం. తద్ధి స్థానద్వయం వ్యవచ్ఛిద్య సుషుప్తమేవ గ్రాహయతీత్యర్థః. న కంచన స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ విశేషణేన స్థానద్వయవ్యవచ్ఛేదసమ్భవాద్విశేషణాన్తరమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి). తత్త్వాప్రతిబోధః స్వాపః. తస్య స్థానత్రయేఽపి తుల్యత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాం విభజ్య సుషుప్తం జ్ఞాపయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఏకస్యైవ విశేషణస్య వ్యావచ్ఛేదకత్వసంభవాద్దలం విశేషణాభ్యామిత్యస్యకస్సగూఢరిత్యాశఙ్క్య ద్విశేషణయోర్వికల్పేన వ్యవచ్ఛేదకత్వాన్నానర్థక్యమితి మత్వాహ (నహీతి). యత్రేత్యస్యాపేక్షితార్థం కథయతి (తదేతదితి) అన్యథాగ్రహణశూన్యత్వం కామసంస్పర్శవిరహితత్వం చ విశేషణాభ్యాం వివక్షితం. కథమస్య సద్వితీయస్యైకీభూతత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్థానద్వయేతి)- జాగరితం స్వప్నశ్చేతి స్థానద్వయం. తేన ప్రవిభక్తం యద్ద్వైతం- స్థూలం సూక్ష్మం చ. తత్సర్వం మనస్స్పన్దితమాత్రమితి వక్ష్యతే. తచ్చ యథా స్వకీయరూపమాత్మనో విభక్తం - తథైవ తత్త్యాగేనావ్యాకృతాఖ్యం కారణమాపన్నం స్వకీయసర్వవిస్తారసహితం కారణాత్మకం భవతి. యథాఽహర్నైశేన తమసా గ్రస్తం తమస్త్వేనైవ వ్యవహ్రియతే- తథేదమపి కార్యజాతం కారణభావమాపన్నం కారణమిత్యేవ వ్యవహ్రియతే. తస్యాం చావస్థాయాం తదుపాధిరాత్మైకీభూతవిశేషణభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపి కారణోపహితస్య ప్రజ్ఞానఘనవిశేషణమయు

౬॥ ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామ్॥ ౬

క్తం- నిరుపాధికస్యైవ తథా సవిశేషణసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఏవేతి) సర్వస్య కార్యప్రపఞ్చస్య సమనస్కస్య సుషుప్తే కారణాత్మనా స్థితత్వాదేవేత్యర్థః. సుషుప్తావస్థాయాముక్తప్రజ్ఞానానామేకమూర్తిత్వం న వాస్తవం- పునర్యథాపూర్వవిభాగయోగ్యత్వాదితి మతోక్తం (ఇవేతి) సుషుప్త్యవస్థాయాః కారణాత్మకత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నప్రజ్ఞానానాం తత్రైకీభావాత్ప్రజ్ఞానఘనశబ్దేనాచ్యతేత్యుక్తమనువదతి (సేయమితి) - ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావావిర్భావయతి (యథేత్యాదినా) ఏవకారస్య నాన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరర్థః- కిన్తు అన్యయోగవ్యవచ్ఛిత్తిరిత్యాహ (ఏవశబ్దాదితి) ప్రాజ్ఞస్యానన్దవికారత్వాభావే కథమానన్దమయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్య స్వరూపసుఖాభివ్యక్తిప్రతిబన్ధక దుఃఖాభావాత్ప్రాచుర్యార్థత్వం మయటో గృహీత్వా విశేషణోపపత్తిం దర్శయతి (మనస ఇతి) మయటః స్వరూపార్థత్వాదానన్దమయత్వమానన్దత్వమేవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) నహి సుషుప్తే నిరుపాధికానన్దత్వం ప్రాజ్ఞస్యాభ్యుపగన్తుం శక్యం- తస్య కారణోపహితత్వాత్. అన్యథా ముక్తత్వాత్పునరుత్థానాయోగాత్. తస్మాదానన్దప్రాచుర్యమేవాస్య స్వీకర్తుం యుక్తమిత్యర్థః. ఆనన్దభుగితి విశేషణం సదృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) తథా సుషుప్తోపీతి శేషః. దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (అత్యన్తేతి) ఇయం స్థితిరితి సుషుప్తిరుక్తా. అనేనేతి ప్రాజ్ఞోక్తిః. సుషుప్తస్య పురుషస్య తస్యామవస్థాయాం స్వరూపభూతానతిశయానన్దాభివ్యక్తిరస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (ఏషోస్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యైవ చేతోముఖ ఇతి విశేషణాన్తరం. తద్వ్యాచష్టే (స్వప్నాదీతి) స్వప్నో జాగరితం చేతి ప్రతిబోధశ్చేతితం చేతః. తత్ప్రతి ద్వారభూతత్వం- ద్వారభావేన స్థితత్వం. నహి స్వప్నస్య జాగరితస్య వా సుషుప్తద్వారమన్తరేణ సమ్భవోఽస్తి- తయోస్తత్కార్యత్వాత్. అతస్సుషుప్తాభిమానీ ప్రాజ్ఞః స్థానద్వయకారణత్వాచ్చేతోముఖవ్యపదేశభాగిత్యర్థః. అథవా- ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తాభిమానినః స్వప్నం జాగరితం వా ప్రతి క్రమాక్రమాభ్యాం యదాగమనం- తత్ప్రతి చైతన్యమేవ ద్వారం- నహి తద్వ్యతిరేకేణ కాపి చేష్టా సిద్ధ్యతీత్యభిప్రేత్య పక్షాన్తరమాహ (బోధేత్యాదినా) భూతే భవిష్యతి చ విషయే జ్ఞాతృత్వం, తథా సర్వస్మిన్నపి వర్తమానే విషయే జ్ఞాతృత్వ, మస్యైవేతి- ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః. ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః. తదేవ ప్రాజ్ఞపదం వ్యుత్పాదయతి (భూతేతి) సుషుప్తే సమస్తవిశేషవిజ్ఞానోపరమాత్కథం జ్ఞాతృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తోపీతి) యద్యపి సుషుప్తస్తస్యామవస్థాయాం సమస్తవిశేషవిజ్ఞానవిరహితో భవతి- తథాపి భూతా- నిష్పన్నా యా జాగరితే స్వప్నే చ సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వలక్షణా గతిః- తయా ప్రకర్షేణ సర్వమాసన్నాజ్జానాతీతి ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః. తర్హి ప్రాజ్ఞశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వం న సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) అసాధారణమేతద్విశేషణద్వయమితి తమర్థం స్ఫుటయతి (ఇతరయోరితి) ఆధ్యాత్మికస్య తృతీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (సోయమితి) ౫

రం.— (యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతి తత్సుషుప్తమితి) యత్ర స్థానే జీవస్సుప్తస్సన్ రాగాదిదోషానుపహతస్స్వప్నం దర్శనపశ్యతి- తత్స్థానం సుషుప్తం. సుప్తమిత్యధికరణే క్తప్రత్యయ ఇతి భావః. (సుషుప్తస్థాన ఏకీభూత ఇతి) సుషుప్తస్థానే ఏకీభూతః- సుషుప్తస్థానే ఏకత్వం ప్రాప్తః. స్వయం సుషుప్తిస్థానతయా స్థిత ఇత్యర్థః. *తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చేత్యధికరణోక్తరీత్యా సుషుప్తస్థానస్సన్ ప్రజ్ఞానఘనః- జ్ఞానస్వరూపః. ఆనన్దమయః- ఆనన్దఘనః. జీవస్య సౌషుప్తికానన్దానుభావకః చేతోముఖః - విశుద్ధచేతోగ్రాహ్యః. జ్ఞానానన్దమయ ఇతి యావత్. ఆనన్దభుక్- యః ప్రాజ్ఞస్సజ్జ్ఞలక్షణాభిధస్తృతీయః పాద ఇత్యర్థః. ౫

హా.— తృతీయపాదస్య స్థానం వక్తుం స్థానస్వరూపం తావదాహ (యత్రేతి) యత్ర- దేశే సుప్తః- అజ్ఞానావృతః. సుఖరూపం భాగివ సంప్రాప్త ఇతివా. *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యాదేః. కఞ్చన- కమపి కామం- కామ్యమానమర్థం న కామయతే. న కఞ్చన స్వప్నపదార్థం పశ్యతి. ఉపలక్షణమేతత్. స్వాత్మానం వినా కిమపి న పశ్యతీత్యర్థః. తత్స్థానం సుషుప్తమిత్యుచ్యతే. సుషుప్తమేవ స్థానం యస్య స సుషుప్తస్థానః. ప్రాత్యక్షికా గృహ్యత ఇతి యావత్. ఏకీభూతః - వైశ్వానరతైజసాభ్యాం సామాన్యేన జ్ఞానానన్దాదిరూపేణైకీభావం ప్రాప్తః. ప్రజ్ఞానఘనః- *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యాన్యతీయా శక్తిరిష్యతే। యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితేత్యుక్తకర్మవేష్టనావృతో జీవో ఘన ఇత్యుచ్యతే. సుషుప్తివేళాయాం ఘనం- తజ్జీవస్వరూపం జానాతి ప్రజ్ఞాపయతి చ జీవస్యేతి ప్రజ్ఞానఘనః. ప్రపూర్వాదన్తర్ణీతణ్యర్థాత్ *జ్ఞా అవబోధన ఇతి ధాతోః *కృత్యల్యుటో బహులమితి బహులగ్రహణాత్కర్తరి ల్యుట్ అనాదేశే ప్రజ్ఞానః- ప్రజ్ఞాపకోఘనః- జీవో యేన సః ప్రజ్ఞానఘన ఇతి విగ్రహః. యద్వా - *ఘనప్రజ్ఞ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదిహాపి ప్రజ్ఞానఘనశబ్దస్య ఘనప్రజ్ఞాన ఇతి విపరీతసమాసో ద్రష్టవ్యః. తథా త్వేతత్ అన్తర్ణీతణ్యర్థాత్కర్మణి ల్యుట్. ఆనన్దమయః - ఆనన్దప్రచురః. పూర్ణానన్ద ఇతి యావత్. *యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమితి హేరర్థః. ఆనన్దభుక్- విషయభోగాన్వినైవానన్దం భుఙ్క్తే భోజయతి చేత్యానన్దభుక్. అత ఏవ స్థూలసూక్ష్మప్రవివిక్తభుక్త్వం చ నిత్యపూర్ణానన్దానుభవరూపస్య క్రీడారూపమితి భావః. చేతోముఖః- జ్ఞానరూపముఖః. ముఖ ఇత్యుపలక్షణం. జ్ఞానరూపసర్వావయవ ఇత్యర్థః. ఏతదానన్దమయత్వ చేతోముఖత్వరూప విశేషణద్వయం ప్రాగుక్తరూపద్వయే, * నాన్తః ప్రజ్ఞమితి వక్ష్యమాణచతుర్థరూపే చ ద్రష్టవ్యం. ప్రాజ్ఞః- ప్రకర్షేణ జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞః. జీవస్వరూపాతిరిక్తం బాహ్యం స్వాప్నం వా కిమపి న జ్ఞాపయతీతి ప్రాజ్ఞనామక ఇత్యర్థః. ప్రపూర్వాన్నఞుపపదాదన్తర్ణీతణ్యర్థాజ్జ్ఞాధాతోః * ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః. ఆత్మనస్తృతీయః పాదః. తృతీయం రూపం. 3

శం.— ఏష హి స్వరూపావస్థస్సర్వేశ్వరః- సాధిదైవికస్య భేదజాతస్య సర్వస్యేశితా. నైతస్మాజ్జాత్యన్తరభూతోఽన్యేషామివ- *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి శ్రుతేః. అయమేవ హి సర్వస్య సర్వభేదావస్థాజ్ఞాతేత్యేష సర్వజ్ఞః. ఏషోన్తర్యామీ- అన్తరనుప్రవిశ్య సర్వేషాం భూతానాం నియన్తా ఏష ఏవ. అత ఏవ యథోక్తం సభేదం జగత్ప్రసూయత ఇత్యేష యోనిస్సర్వస్య. యత ఏవం- ప్రభవశ్చాప్యయశ్చ ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామేష ఏవ. ౬

అత్రైతే శ్లోకా భవన్తి.౫॥ బహిఃప్రజ్ఞో విభుర్విశ్వో హ్యన్తఃప్రజ్ఞస్తు తైజసః। ఘనప్రజ్ఞస్తథా ప్రాజ్ఞ ఏక ఏవ త్రిధా స్మృతః॥౧
౬॥ దక్షిణాక్షిముఖే విశ్వో మనస్యన్తశ్చ తైజసః। ఆకాశే చ హృది ప్రాజ్ఞస్త్రిధా దేహే వ్యవస్థితః॥ ౨

ఆ.— ప్రాజ్ఞస్యాధిదైవికేనాన్తర్యామిణా సహాభేదం గృహీత్వా విశేషణాన్తరం దర్శయతి (ఏష హీతి) స్వరూపావస్థాత్వం- ఉపాధిప్రాధాన్యమవధూయ చైతన్యప్రాధాన్యం. అన్యథా స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తేః. నైయాయికాదయస్తు తాటస్థ్యమీశ్వరస్యాతిష్ఠన్తే- తదయుక్తం - *పత్యురసామఞ్జస్యాదితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (నైతస్మాదితి) శ్రుతివిరోధాదపి న తస్య తాటస్థ్యమాస్థేయమిత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రకృతమజ్ఞాతం పరం బ్రహ్మ సదాఖ్యం ప్రాణశబ్దితం. తద్బన్ధనం- బధ్యతే- అస్మిన్ పర్యవస్యతీతి వ్యుత్పత్తేః. నహి జీవస్య పరమాత్మాతిరేకేణ పర్యవసానమస్తి. మనః - తదుపహితం జీవచైతన్యమత్ర. ప్రాణశబ్దస్యాధ్యాత్మికార్థస్య పరస్మిన్ ప్రయోగా, న్మనశ్శబ్దితస్య చ జీవస్య తస్మిన్ పర్యవసానాభిధానా, ద్వస్తుతో భేదో నాస్తీతి ద్యోతితమిత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్యైవ విశేషణాన్తరం సాధయతి (అయమేవేతి) నన్వవధారణం నోపపద్యతే- వ్యాసపరాశరప్రభృతీనామన్యేషామపి సర్వజ్ఞత్వప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (సర్వేతి)- అన్తర్యామిత్వం విశేషణాన్తరం విశదయతి (అన్తరితి) అన్యస్య కస్యచిదన్తరనుప్రవేశే నియమనే చ సామర్థ్యాభావాదవధారణముక్తం. విశేషణత్రయం హేతుం కృత్వా ప్రకృతస్య ప్రాజ్ఞస్య సర్వజగత్కారణత్వం విశేషణాన్తరమాహ (అత ఏవేతి) యథోక్తం- స్వప్నజాగరితస్థానద్వయప్రవిభక్తమిత్యర్థః. సభేదం-అధ్యాత్మాధిదైవాధిభూతభేదసహితమితి యావత్. నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమేఽపి ప్రాచీనాని విశేషణాని నిర్వహన్తీత్యాశఙ్క్య *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి న్యాయాన్నిమిత్తోపాదానయోర్జగతి న భిన్నత్వమిత్యేవం నియమతస్సిద్ధం- అతో విశేషణాన్తరమిత్యాహ (యత ఇతి) ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః. అప్యేత్యస్మిన్నిత్యప్యయః. నహ్యేతౌ భూతానామేకత్రోపాదానాదృతే సంభావితావిత్యర్థః. ౬

రం.— ఏష సర్వేశ్వర ఏష సర్వజ్ఞ ఏషోఽన్తర్యామ్యేష యోనిస్సర్వస్య ప్రభవాప్యయౌ హి (భూతానామితి) యోనిః- స్థానమిత్యర్థః. *యోనిర్ద్వయోర్భగే స్థాన ఇతి కోశాత్. శిష్టం స్పష్టం. యద్యపి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం త్రయాణాం భగవద్వ్యూహతయా సర్వేశ్వరత్వాదికమప్యవిశిష్టం - అథాపి వ్యవస్థితపూర్వోక్తతత్తద్ధర్మవత్తయా త్రయాణామనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. ౬

కూ.— ఏవం రూపత్రయం నిరూప్య చతుర్థపాదం *నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదినా నిరూపయిష్యన్ వైశ్వానరాదిరూపాణాముక్తస్థానవ్యాపారాద్యర్థేషు శ్లోకాన్వివక్షుః మధ్యే వక్ష్యమాణచతుర్థరూపేణ సహ చతుర్ణాం రూపాణాం మహిమానమాహ (ఏష ఇతి) ఏషః- ఉక్తవక్ష్యమాణచతూరూపాత్మా. ఏష ఇత్యస్యాభ్యాసస్తాత్పర్యార్థః. తేనైషాం గుణానామావిద్యకత్వపక్షవ్యుదాసః. సర్వేశ్వరః - జాగ్రదాదిచతుష్టయోపలక్షితసర్వవస్తుశేషీ. సర్వజ్ఞః - సర్వమిదం స్వరూపతః ప్రకారతశ్చ వేత్తీత్యర్థః. అన్తర్యామీ - అన్తర్నియన్తా. సర్వస్య యోనిః - కారణమిత్యర్థః. అస్య వివరణం (ప్రభవాప్యయౌ హి భూతానామితి) హి- యస్మాత్ప్రభవాప్యయహేతుః- అతస్సర్వస్య యోనిరిత్యర్థః. ౪

శం.— అత్ర- ఏతస్మిన్ యథోక్తేఽర్థే ఏతే శ్లోకా భవన్తి. (బహిఃప్రజ్ఞ ఇతి) పర్యాయేణ త్రిస్థానత్వా, త్సోఽహమితి స్మృత్యా ప్రతిసన్ధానా, చ్చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తత్వమేకత్వం శుద్ధత్వమసఙ్గత్వం చ సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. మహామత్స్యాదిదృష్టాన్తశ్రుతేః. ౧

ఆ.— ఆచార్యైర్మాణ్డూక్యోపనిషదం పఠిత్వా తద్వ్యాఖ్యానశ్లోకావతారణమత్రేత్యాదినా కృతం- తదత్రేత్యనూద్య భాష్యకారో వ్యాకరోతి (ఏతస్మిన్నితి) విశ్వస్య విభుత్వం ప్రాగుక్తాధిదైవికాభేదాదవధేయం. అధ్యాత్మాధిదైవాభేదే పూర్వోదాహృతాం శ్రుతిం సూచయితుం హిశబ్దః. స్థూలసూక్ష్మకారణోపాధిభేదాజ్జీవభేదమాశఙ్క్య స్వరూపైక్యేఽపి స్వతన్త్రోపాధిభేదమన్తరేణ విశేషణమాత్రభేదాదవాన్తరభేదోక్తిరిత్యాహ (ఏక ఏవేతి) పదార్థానాం పూర్వమేవోక్తత్వాత్తాత్పర్యం శ్లోకస్య వక్తవ్యమవశిష్యతే-తదాహ (పర్యాయేణేతి) యద్యాత్మనశ్చైతన్యమివ స్వాభావికం స్థానత్రయం- న తర్హి తద్వదేవ తం వ్యభిచరితుమర్హతి. వ్యభిచరతి చాత్మానం స్థానత్రయం- క్రమాక్రమాభ్యాం తస్య త్రిస్థానత్వాత్. అతస్తద్వ్యతిరిక్తత్వమాత్మనస్సిద్ధం. యస్సుప్తస్సోఽహం జాగర్మీత్యనుసన్ధానాదేకత్వం తస్యావగతం. ఏకత్వేన హి స్మృత్యా ఘటాదావేకత్వమిష్యతే. ధర్మాధర్మరాగద్వేషాదిమలస్యావస్థాధర్మత్వాత్తదతిరేకిణశ్శుద్ధత్వమపి సిధ్యతి. సఙ్గస్యాపి వేద్యత్వేనావస్థాధర్మత్వాఙ్గీకారాత్తదతిరేకిణస్తద్ద్రష్టురసఙ్గత్వమపి సఙ్గతమేవేత్యర్థః. యుక్తిసిద్ధేఽర్థే శ్రుతిముదాహరతి (మహామత్స్యాదీతి) మహాన్నాదేయేన స్రోతసాఽప్రకమ్ప్యగతిరతిబలీయాంస్తిమిరుభే కూలే నద్యాస్సంచరన్ క్రమసంచరణాత్తాభ్యామతిరిచ్యతే- న చ తస్య కూలద్వయగతదోషగుణవత్త్వం- న చాసౌ క్వచిదపి సజ్జతే, న చ శ్యేనో వా సుపర్ణో వా నభసి పరిపతన్ క్వచిదపి ప్రతిహన్యతే,- తథైవాయమాత్మా క్రమేణ స్థానత్రయే సంచరన్నుక్తలక్షణో యుక్త్యాఽఙ్గీకర్తుమిత్యర్థః. ౧

కూ.— ఉపనిషత్ స్వయం ప్రమాణత్వేఽపి స్వోక్తార్థదార్ఢ్యాయ స్వోక్తార్థమన్త్రానుదాహరతి (అత్రేతి) అత్ర- ఉక్తేష్వర్థేషు. సంవాదిన ఇతి శేషః. వైశ్వానరో బహిఃప్రజ్ఞః, తైజసోఽన్తఃప్రజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానఘన, ఇత్యుక్తేఽర్థే మన్త్రమాహ (బహిరితి) విశ్వః- వైశ్వానరః. పదానామర్థః పూర్వత్రైవ ధ్యేయః (ఏక ఏవ త్రిధా స్మృత ఇతి) మన్త్రద్రష్టృభిర్బ్రహ్మణా భగవద్రూపాణామేతేషామేకత్వం స్మృతమిత్యర్థః. ౫

శం.— జాగరితావస్థాయామేవ విశ్వాదీనాం త్రయాణామనుభవప్రదర్శనార్థోఽయం శ్లోకః (దక్షిణాక్షీతి) దక్షిణమక్ష్యేవ ముఖం. తస్మిన్ ప్రాధాన్యేన ద్రష్టా స్థూలానాం విశ్వోఽనుభూయతే- *ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి శ్రుతేః. ఇన్ధః- దీప్తిగుణో వైశ్వా

నరఆదిత్యాన్తర్గతో వైరాజఆత్మా చక్షుషి చ ద్రష్టా ఏకః. నన్వన్యో హిరణ్యగర్భః క్షేత్రజ్ఞాద్దక్షిణేక్షిణి-అక్ష్ణోర్నియన్తా- ద్రష్టా చాన్యో దేహస్వామీ, న- స్వతో భేదానభ్యుపగమాత్. *ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ ఇతి శ్రుతేః, *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత * అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమితి స్మృతేః,. సర్వేషు కరణేష్వవిశేషేఽపి దక్షిణాక్షిణ్యుపలబ్ధిపాటవదర్శనాత్తత్ర విశేషేణ నిర్దేశో విశ్వస్య. దక్షిణాక్షిగతో రూపం దృష్ట్వా నిమీలితాక్షస్తదేవ స్మరన్ మనస్యన్తస్స్వప్న ఇవ తదేవ వాసనారూపాభివ్యక్తం పశ్యతి. యథా తత్ర తథా స్వప్నే. అతో మనస్యన్తస్తు తైజసోఽపి విశ్వ ఏవ. ఆకాశే చ హృది స్మరణాఖ్యవ్యాపారోపరమే ప్రాజ్ఞ ఏకీభూతో ఘనప్రజ్ఞ ఏవ భవతి- మనోవ్యాపారాభావాత్. దర్శనస్మరణే ఏవ హి మనస్స్పన్దితే- తదభావే హృద్యేవావిశేషేణ ప్రాణాత్మనావస్థానం. *ప్రాణో హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్తే ఇతి శ్రుతేః. తైజసో హిరణ్యగర్భః- మనస్స్థత్వాత్. *లిఙ్గం మనః *మనోమయోఽయం పురుష ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. నను వ్యాకృతః ప్రాణస్సుషుప్తే - తదాత్మకాని కరణాని భవన్తి - కథమవ్యాకృతతా. నైష దోషః- అవ్యాకృతస్య దేశకాలవిశేషాభావాత్. యద్యపి ప్రాణాభిమానే సతి వ్యాకృతతైవ ప్రాణస్య - తథాపి పిణ్డపరిచ్ఛిన్నవిశేషాభిమాననిరోధః ప్రాణే భవతీత్యవ్యాకృత ఏవ ప్రాణస్సుషుప్తే పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాం. యథా ప్రాణలయే పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాం ప్రాణోఽవ్యాకృతః - తథా ప్రాణాభిమానినోఽప్యవిశేషాపత్తావవ్యాకృతతా సమానా. ప్రసవబీజాత్మకత్వం చ - తదధ్యక్షశ్చైకోఽవ్యాకృతావస్థః. పరిచ్ఛిన్నాభిమానినామధ్యక్షాణాం చ తేనైకత్వమితి పూర్వోక్తం విశేషణమేకీభూతః ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యాద్యుపపన్నం. తస్మిన్నేతస్మిన్నుక్తహేతుత్వాచ్చ. కథం ప్రాణశబ్దత్వమవ్యాకృతస్య. *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి శ్రుతేః. నను తత్ర *సదేవ సోమ్యేతి ప్రకృతం సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం. నైష దోషః- బీజాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్సతః. యద్యపి సద్బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దవాచ్యం తత్ర - తథాపి జీవప్రసవబీజాత్మకత్వమపరిత్యజ్యైవ ప్రాణశబ్దత్వం సతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యతా చ. యది నిర్బీజరూపం వివక్షితం బ్రహ్మ భవిష్యత్- *నేతి నేతి *యతో వాచో నివర్తన్తే *అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదిత్యవక్ష్యత్. *న సత్తన్నాసదుచ్యత ఇతి స్మృతేః. నిర్బీజతయైవ చేత్ - సతి లీనానాం - సమ్పన్నానాం సుషుప్తిప్రలయయోః పునరుత్థానానుపపత్తిస్స్యాత్. ముక్తానాం చ పునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః-బీజాభావావిశేషాత్. జ్ఞానదాహ్యబీజాభావే చ జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గః. తస్మాత్సబీజత్వాభ్యుపగమేనైవ సతః ప్రాణత్వవ్యపదేశః, సర్వశ్రుతిషు చ కారణత్వవ్యపదేశః,. అత ఏవ *అక్షరాత్పరతః పరః *సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *యతో వాచో నివర్తన్తే *నేతి నేతీత్యాదినా బీజవత్త్వాపనయనేన వ్యపదేశః. తామబీజావస్థాం తస్యైవ ప్రాజ్ఞశబ్దవాచ్యస్య తురీయత్వేన దేహాదిసమ్బన్ధరహితాం పారమార్థికీం పృథగ్వక్ష్యతి. బీజావస్థాపి న కించిదవేదిషమిత్యుత్థితస్య ప్రత్యయదర్శనాద్దేహేఽనుభూయత ఏవేతి త్రిధా దేహే వ్యవస్థిత ఇత్యుచ్యతే.

ఆ.—— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానాం స్థానత్రయే క్రమేణ సంచరతామాత్మైక్యమేవ వస్తుతో భవతీత్యత్ర హేత్వన్తరం వివక్షన్నాహ (దక్షిణేతి). ౨ శ్లోకస్య తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (జాగరితేతి) న చైకస్యామవస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే భిన్నత్వమాత్మనస్తద్వాదిభిరపీష్యతే. జాగరితావస్థాయామితి తు దేహవ్యవస్థితత్వోక్త్యా విశేషణం. తద్ధి తత్ర వ్యవస్థితత్వం- యదాత్మనస్సర్వగతస్య తదభిమానిత్వం. దేహాభిమానశ్చ జాగరితే పరం సమ్భవతి- తేన తస్యామేవావస్థాయామేకస్మిన్నేవ దేహే త్రయాణామనుభవ ఇతి తేషాం మిథో భేదో నాస్తీతి సిధ్యతీత్యర్థః. ముఖం- ద్వారం- ఉపలబ్ధిస్థానం. శరీరమాత్రే దృశ్యమానస్య కథమిదముపలబ్ధావిశేషాయతనముపదిశ్యతే. న- స్థానాన్తరాపేక్షయాస్య ప్రాధాన్యాదిత్యాహ (ప్రాధాన్యేనేతి) అనుభూయతే- ధ్యాననిష్ఠైరితి శేషః. ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇన్ధ ఇతి) బృహదారణ్యకశ్రుతేరుదాహృతాయాస్తాత్పర్యార్థమాహ (ఇన్ధ ఇత్యాదినా) వైరాజస్యాత్మనో యథోక్తగుణవత్త్వేఽపి ద్రష్టుశ్చాక్షుషస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషి చేతి) అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వాదాధిదైవికో గుణశ్చాక్షుషేఽప్యాధ్యాత్మికే సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమేకత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) హిరణ్యగర్భః- సూక్ష్మప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాన్తర్గతః సూక్ష్మసమష్టిదేహో లిఙ్గాత్మా చక్షుర్గోళకానుగతేన్ద్రియానుగ్రాహకస్సంసారిణోఽర్థాన్తరం. విరాడాత్మాపి స్థూలప్రపఞ్చాభిమానీ సూర్యమణ్డలాత్మకస్సమష్టిదేహశ్చక్షుర్గోళకద్వయానుగ్రాహకస్తతోఽర్థాన్తరమేవ. క్షేత్రజ్ఞస్తు వ్యష్టిదేహే దక్షిణే చక్షుషి వ్యవస్థితో ద్రష్టా చక్షుషః కరణానాం నియన్తా కార్యకరణస్వామీ తాభ్యాం సమష్టిదేహాభ్యామన్యోఽభ్యుపగమ్యతే. తదేవం సమష్టివ్యష్టిత్వేన వ్యవస్థితజీవభేదాదుక్తమైకత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కాల్పనికో జీవభేదః-వాస్తవో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ఏకో హి పరో దేవః సర్వేషు భూతేషు సమష్టిత్వేన వ్యష్టిత్వేన చ సమావృతస్తిష్ఠతీతి శ్రవణాద్వస్తుతో భేదో నాస్తీత్యుక్తం హేతుం సాధయతి (ఏక ఇతి) సర్వేషు క్షేత్రేషు వ్యవస్థితం క్షేత్రజ్ఞం మాం- ఈశ్వరం విద్ధీతి భగవతో వచనాచ్చ తాత్త్వికభేదాసిద్ధిరిత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞం చేతి) సర్వేషు భూతేషు క్షేత్రజ్ఞశ్చిదాత్మైకః- కథం తర్హి ప్రతిభూతం భేదప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభక్తం చేతి) తత్త్వతోఽవిభాగేఽపి దేహకల్పనయా భేదధీరిత్యర్థః. నను కరణేషు సర్వేషు విశ్వస్యావిశేషాన్న దక్షిణే చక్షుషి విశేషనిర్దేశో యుజ్యతే. యద్యపి కరణాన్తరేభ్యశ్చక్షుషి ప్రాధాన్యముక్తం- తథాపి నార్థో దక్షిణవిశేషణేనేతి. తత్రాహ (సర్వేష్వితి) శ్రుత్యనుభవాభ్యాం నిర్దేశవిశేషసిద్ధిరిత్యర్థః. యద్యపి దేహదేశభేదే విశ్వోఽనుభూయతే- తథాపి కథం జాగరితే తైజసోఽనుభూయత ఇత్యాశఙ్క్య ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (దక్షిణేతి) యథా స్వప్నే జాగరితవాసనారూపేణాభివ్యక్తమర్థజాతం ద్రష్టాఽనుభవతి- తథైవ జాగరితే దక్షిణచక్షుషి ద్రష్టృత్వేన వ్యవస్థితః సన్నికృష్టం రూపం దృష్ట్వా పునర్నిమీలితాక్షో దృష్టమేవ రూపం రూపోపలబ్ధిజనితసముద్బుద్ధ వాసనాత్మనా మనస్యన్తరభివ్యక్తం స్మరన్ విశ్వస్తైజసో భవతి. తథా చ తయోర్భేదాశఙ్కానవతరతీత్యర్థః. స్వప్నజాగరితయోర్విలక్షణత్వాత్తద్ద్రష్ట్రోర్విశ్వతైజసయోరపి వైలక్షణ్యముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) జాగరితే యథాఽర్థజాతం ద్రష్టా పశ్యతి-తథైవ స్వప్నేఽపి తదుపలమ్భాత్ తతో న తయోర్వైలక్షణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయపాదస్య వ్యాఖ్యాముపసంహరతి (అత ఇతి) స్థానద్వయే ద్రష్టుర్భేదాశఙ్కానిరవకాశేతి దర్శయితుమేవకారః. తృతీయం పాదం వ్యాకుర్వన్ జాగ్రత్యేవ సుషుప్తిం దర్శయతి (ఆకాశే చేతి) యో విశ్వస్తైజసత్వముపగతః- స పునః స్మరణా

ఖ్యస్యవ్యాపారస్యవ్యావృత్తౌహృదయావచ్ఛిన్నాకాశేస్థితస్సన్ ప్రాజ్ఞాభూత్వాతల్లక్షణలక్షితో భవతి-నహితస్యరూపవిషయదర్శనస్మరణేపరిహృత్యవిశిష్టాకాశనివిష్టస్యప్రాజ్ఞాదర్థాన్తరత్వం.అతశ్చ సఏకీభూతః-విషయవిషయ్యాకారరహితః. యతోఘనప్రజ్ఞః-విశేషవిజ్ఞానవిరహీరూపాన్తరరహిత స్తిష్ఠతీత్యర్థః.ఉక్తమర్థంప్రపఞ్చయన్మనోవ్యాపారాభావాదితిహేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే(దర్శనేత్యాదినా)అవిశేషేణ-అవ్యాకృతరూపేణేత్యర్థః.అవస్థానం-జాగరితేసుషుప్తమితిశేషః.యదుక్తమవ్యాకృతేనప్రాణాత్మనాహృదయేఽవస్థానమితితత్రప్రమాణమాహ (ప్రాణోహీతి) సోహిప్రాణోఽధ్యాత్మంప్రసిద్ధః-సహవాగాదీన్ ప్రాణాత్మనిసంవృఙ్క్తే- సంహరతీతిప్రాణస్యాధ్యాత్మంవాగాదిసంహర్తృత్వముక్తం.అధిదైవంచయోవాయుఃసూత్రాత్మా-సోగ్న్యాదీనాత్మనిసంహరతీత్యగ్న్యాదిసంహర్తృత్వంవాయోరుక్తం.అధ్యాత్మాధిదైవయోశ్చైకత్వా,త్ప్రాణస్యవాయోశ్చవాగాదిష్వగ్న్యాదిషుచసంహర్తృత్వేనావ్యాకృతత్వస్యసంవర్గవిద్యాయాంసూచితత్వా,దవ్యాకృతేన ప్రాణాత్మనాసుషుప్తేప్రాజ్ఞస్యావస్థానమితియదుక్తమేవోక్తమిత్యర్థః.పూర్వమేవవిశ్వవిరాజోరైక్యస్యా,నన్తరంచసుషుప్తావ్యాకృతయోరేకత్వస్య,దర్శితత్వాత్తైజసహిరణ్యగర్భయోరనుక్తమభేదంవక్తవ్యమిదానీముపన్యస్యతి(తైజసఇతి) తత్రహేతుమాహ (మనస్త్వాదితి) హిరణ్యగర్భస్యసమష్టిమనోనిష్ఠత్వా,త్తైజసస్యవ్యష్టిమనోగతత్వా, త్తయోశ్చసమష్టివ్యష్టిమనసోరేకత్వా, త్తద్గతయోరపితైజసహిరణ్యగర్భయోరేకత్వముచితమిత్యర్థః. కించ- హిరణ్యగర్భస్యక్రియాశక్త్యుపాధౌలిఙ్గాత్మతయాప్రసిద్ధత్వా, త్తస్యచసామానాధికరణ్యశ్రుత్యామనసాసహాభేదావగమా, న్మనోనిష్ఠస్యతైజసస్యయుక్తంహిరణ్యగర్భత్వమిత్యాహ (లిఙ్గమితి) కించ - పురుషస్యమనోమయత్వశ్రవణా, త్పురుషవిశేషత్వాచ్చహిరణ్యగర్భస్యతత్ప్రధానత్వావగమా, త్తన్నిష్ఠస్తైజసోహిరణ్యగర్భోభవితుమర్హతీత్యాహ (మనోమయఇతి) ప్రాణస్యప్రాగుక్తమవ్యాకృతత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) సుషుప్తేహిప్రాణోనామరూపాభ్యాంవ్యాకృతః - యుక్తః. తద్వ్యాపారస్యపార్శ్వస్థైరపిస్పష్టందృష్టత్వాదిత్యర్థః. కించ-తస్యామవస్థాయాంవాగాదీనికరణానిప్రాణాత్మకానిభవన్తి- *తఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిశ్రుతేః.అతోపిప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమయుక్తమిత్యాహ (తదాత్మకానీతి)ఉక్తన్యాయేనప్రాణస్యావ్యాకృతత్వాయోగాదవ్యాకృతేనప్రాణాత్మనాసుషుప్తస్యావస్థానమయుక్తమితినిగమయతి (కథమితి) ఏకలక్షణత్వాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇతి)అవ్యాకృతంహిదేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యం-ప్రాణోపిసౌషుప్తద్రష్టుస్తథా-నహిసౌషుప్తదృష్ట్యాతత్కాలీనస్యప్రాణస్యదేశాదిపరిచ్ఛేదోఽవగమ్యతే. తథాచలక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తస్యాయం ప్రాణః-మమాయమితిదేశపరిచ్ఛేదప్రతిభానాదేకలక్షణత్వాభావాన్నప్రాణస్యావ్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ(యద్యపీతి) పరిచ్ఛిన్నాభిమానవతాంమధ్యేప్రత్యేకంమమాయమితిప్రాణాభిమానేసతిప్రాణస్యయద్యపివ్యాకృతతైవభవతి-తథాపిసుషుప్త్యవస్థాయాంపిణ్డసపరిచ్ఛిన్నోయోవిశేషః- తద్విషయోయోయమమేత్యభిమానః-తస్యనిరోధస్తస్మిన్ భవతీతిప్రాణోఽవ్యాకృతఏవేతియోజనా. ప్రతిబుద్ధదృష్ట్యావిశేషాభిమానవిషయత్వేనవ్యాకృతత్వేపిసుషుప్తదృష్ట్యాతదుపసంహారాదవ్యాకృతత్వంప్రాణస్యావిరుద్ధమితిభావః.*విశేషాభిమాననిరోధేప్రాణస్యావ్యాకృతత్వంక్వదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ(యథేతి)పరిచ్ఛిన్నాభిమానినాంప్రాణలయః-మరణం. తత్రాభిమాననిరోధేప్రాణోనామరూపాభ్యామవ్యాకృతోఽయథేష్యతే-తథైవప్రాణాభిమానినోపితదభిమాననిరోధేనావిశేషాపత్తిస్సుషుప్తిః. తత్రావ్యాకృతతాప్రాణస్యప్రాగుక్తదృష్టాన్తేనావిశిష్టా. తతోవిశేషాభిమాననిరోధేప్రాణస్యావ్యాకృతత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కించ-యథాఆధిదైవికమవ్యాకృతంజగత్ప్రసవబీజం-*తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిశ్రుతేః. తథాప్రాణాఖ్యంసుషుప్తంజాగరితస్వప్నయోర్భవతిబీజం. తథాచకార్యంప్రతిప్రసవరూపత్వమవిశిష్టముభయోరితిలక్షణావిశేషాదవ్యాకృతప్రాణయోరేకత్వస్యప్రసిద్ధిరిత్యాహ(ప్రసవేతి)సమానమిత్యనుకర్షార్థశ్చకారః. ఉపాధిస్వభావాలోచనయాసుషుప్తావ్యాకృతయోరభేదమభిధాయోపహితస్వభావాలోచనయాపితయోరభేదమాహ (తదధ్యక్షశ్చేతి)-అవ్యాకృతావస్థస్సుషుప్తావస్థశ్చయః-తయోరుపహితస్వభావయోరాధ్యాత్మికాధిదైవికయోరేకోఽధిష్ఠాతాచిద్ధాతుః. అతోపితయోరేకత్వంసిధ్యతీత్యర్థః. సుషుప్తావ్యాకృతయోరేవమేకత్వంప్రసాధ్యతస్మిన్నవ్యాకృతేసుషుప్తేప్రాగుక్తంవిశేషణంయుక్తమిత్యాహ (పరిచ్ఛిన్నేతి) యద్యపివిశేషానభివ్యక్తిమాత్రేణైకీభూతత్వాదివిశేషణముపపాదితం-తథాపిపరిచ్ఛిన్నాభిమానినాముపాధిప్రధానానాం తత్రతత్రాధ్యక్షాణాం చోపహితానామవ్యాకృతేనైకత్వం - అతోపిప్రాగుక్తవిశేషణోపపత్తిరిత్యర్థః. కించ- అధ్యాత్మాధిదైవయోరేకత్వమితిప్రాగుక్తహేతుసద్భావాచ్చయుక్తంసుషుప్తేప్రాజ్ఞేప్రాణాత్మన్యవ్యాకృతేయథోక్తంవిశేషణమిత్యాహ (ఉక్తేతి) గ్రన్థగతాదిశబ్దేనసర్వేశ్వరత్వాదివిశేషణంగృహ్యతే. ప్రాణశబ్దస్యపఞ్చవృత్తౌవాయువికారేరూఢత్వాన్నావ్యాకృతవిషయత్వం- రూఢివిరోధాదితిశఙ్కతే (కథమితి) అన్యత్రరూఢత్వేపిశ్రౌతప్రయోగవశాదవ్యాకృతవిషయత్వంప్రాణశబ్దస్యయుక్తమితిపరిహరతి (ప్రాణబన్ధనమితి) ప్రకరణస్యబ్రహ్మవిషయత్వా, ద్బ్రహ్మణ్యేవప్రకృతేవాక్యేప్రాణశబ్దస్యప్రయోగా, న్నావ్యాకృతవిషయత్వంతస్యయుక్తం- ప్రకరణవిరోధాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) ప్రకరణస్యబ్రహ్మవిషయత్వేపిబ్రహ్మణస్సల్లక్షణస్యశబలత్వాఙ్గీకారా, దస్మిన్నపివాక్యేతత్రైవప్రాణశబ్దప్రయోగా, దుక్తంతస్యావ్యాకృతవిషయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇతి) సద్బ్రహ్మవాక్యం ప్రపఞ్చయతి (యద్యపీతి) తత్రేతిప్రాణబన్ధనవాక్యంపరామృశ్యతే. జీవశబ్దస్సర్వస్యైవకార్యజాతస్యోపలక్షణం. ప్రకరణవాక్యయోరపిపరిశుద్ధబ్రహ్మవిషయత్వేకాక్షతిరిత్యాశఙ్క్యపరిశుద్ధస్యబ్రహ్మణశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాగోచరత్వాత్తత్రశబ్దవాచ్యత్వానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (యదిహీతి) నకేవలంనిరుపాధికంనిర్విశేషంబ్రహ్మవాఙ్మనసయోరగోచరమితిశ్రుతేరేవ నిర్ధార్యతే- కింతుస్మృతేరపీత్యాహ (నసదితి) కించ- కార్యజాతంప్రతిబీజభూతాజ్ఞానరహితతయాశుద్ధత్వేనైవాస్మిన్ ప్రకరణే బ్రహ్మవివక్షితంచేత్- తర్హి * సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతిజీవానాంసత్ప్రాప్తిశ్రవణాద్బ్రహ్మణశ్చబీజస్యశుద్ధత్వేసుషుప్త్యాదౌతత్రలీనానాం- ఏకీభూతానాంజీవానాంపునరుత్థానంనోపపద్యతే. దృశ్యతేచపునరుత్థానం- తేనశబలమేవబ్రహ్మాత్రవివక్షితమిత్యాహ (నిర్బీజతయేతి).సుషుప్త్యాదౌశుద్ధేబ్రహ్మ

౭॥ విశ్వోహిస్థూలభుఙ్నిత్యంతైజసఃప్రవివిక్తభుక్। ఆనన్దభుక్తథాప్రాజ్ఞస్త్రిధాభోగంనిబోధత॥ ౩
౮॥ స్థూలంతర్పయతేవిశ్వంప్రవివిక్తంతుతైజసం। ఆనన్దశ్చతథాప్రాజ్ఞంత్రిధాతృప్తింనిబోధత॥ ౪
౯॥ త్రిషుధామసుయద్భోజ్యంభోక్తాయశ్చప్రకీర్తితః। వేదైతదుభయంయస్తుసభుఞ్జానోనలిప్యతే॥ ౫

ణిసమ్పన్నానామపిపునరుత్థానేమోక్షానుపపత్తిదోషమాహ (ముక్తానాంచేతి) నతేషాంపునరుత్థానం- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్య - సుషుప్తానాం ప్రలీనానాంచనతర్హిపునరుత్థానం- హేత్వభావస్యతుల్యత్వాదిత్యాహ (బీజాభావేతి). నన్వనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానంసంసారస్యబీజభూతంనాస్త్యేవ- యద్బ్రహ్మణోవిశేషణం. అగ్రహణమిథ్యాజ్ఞానతత్సంస్కారాణామజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వాత్. తత్రాహ (జ్ఞానేతి) అజ్ఞోహమిత్యజ్ఞానమపరోక్షం. అగ్రహణస్యచగ్రహణప్రాగభావస్యానాపరోక్ష్యత్వం- ఇన్ద్రియసన్నికర్షాభావాదనుపలబ్ధిగమ్యత్వాచ్చ. భ్రాన్తితత్సంస్కారయోశ్చాభావేతరకార్యత్వాదుపాదానాపేక్షణా, దాత్మనశ్చకేవలస్యాతద్ధేతుత్వా, త్తదుపాదానత్వేనానాద్యజ్ఞానసిద్ధిః. కించ - దేవదత్తప్రమా- తన్నిష్ఠప్రమాప్రాగభావాతిరిక్తాఽనాదిప్రధ్వంసినీ- ప్రమాత్వాత్- యజ్ఞదత్తప్రమావత్. నచతదభావేసమ్యగ్జ్ఞానార్థవత్త్వం- క్షణికత్వేనభ్రాన్తేస్తదనివర్త్యత్వా, త్సంస్కారస్యచసత్యపిసమ్యగ్జ్ఞానేక్వచిదనువృత్తిదర్శనాత్,. నచాగ్రహణస్యతన్నివర్త్యత్వం- జ్ఞానస్యతన్నివృత్తిత్వాత్. అతోజ్ఞానదాహ్యంసంసారబీజభూతమనాద్యనిర్వాచ్యమజ్ఞానంజ్ఞానస్యార్థవత్త్వాయాస్థేయం- అన్యథాతదానర్థక్యప్రసక్తాదిత్యర్థః. శుద్ధస్యబ్రహ్మణోవాక్యప్రకరణాభ్యాం వివక్షితత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మణఃశబళస్యైవప్రాకరణికత్వా, ద్వాక్యేపితస్మిన్ప్రాణశబ్దా, దుక్తంప్రాణశబ్దస్యావ్యాకృతవిషయత్వమితిభావః. యతోఽనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానశబళస్యైవకారణత్వంబ్రహ్మణోవివక్ష్యతే- అతఏవకారణత్వనిషేధేనపరిశుద్ధంబ్రహ్మశ్రుతిషూపదిశ్యతే. తదేతదాహ (అతఏవేతి) అక్షరం-అవ్యాకృతం. తచ్చకార్యాపేక్షయాపరం. తస్మాత్పరోయంపరమాత్మా- సహికార్యకారణాభ్యామస్పృష్టోవర్తతే. బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం - కారణమితి. తాభ్యాంసహతత్కల్పనాధిష్ఠానత్వేన వర్తమానశ్చిద్ధాతుః. తథాచసచిద్ధాతుః ప్రజ్ఞాన్యాదిసమస్తవిక్రియాశూన్యత్వేనకూటస్థః శ్రుతిస్మృతిభ్యోవ్యపదిశ్యతే. యతః- బ్రహ్మణస్స్వాకాశాద్వాచస్సర్వాః మనసాసహావకాశమప్రాప్యనివర్తన్తే- తద్బ్రహ్మణస్స్వరూపంవిద్వాన్నబిభేతి. నేతినేతీతివీప్సయాసర్వమారోపితమపాక్రియతే. ఆదిశబ్దేనాస్థూలాదివాక్యంగృహ్యతే. బీజత్వనిరాసేనశుద్ధం బ్రహ్మవ్యపదిశ్యతేచేత్-బీజత్వంశబళస్యైవేతిసిధ్యతీత్యర్థః. ఆచార్యైరనుక్తత్వాన్నకారణాతిరిక్తంశుద్ధంబ్రహ్మాస్తీత్యాశఙ్క్య *నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది వాక్యశేషాన్నైవమిత్యాహ (తామితి) ఉక్తన్యాయేనవస్తువ్యవస్థాయామవ్యాకృతస్యదేహేఽనుభవాభావాత్త్రిధాదేహేవ్యవస్థితఇతికథముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) ౨

కూ.— జాగరితస్థానఃస్వప్నస్థానస్సుషుప్తస్థానఇత్యుక్తార్థేమన్త్రమాహ (దక్షిణాక్షీతి) ముఖే - అగ్రభాగే. అన్తరిత్యస్యవివరణం (మనసీతి) ఆకాశేచహృది-హృదయాకాశే. హృత్కర్ణికాగ్రస్థానఇత్యర్థః. (త్రిధాదేహేవ్యవస్థితఇతి) సభగవానేకఏవాస్మిన్దేహేత్రిధాస్థితఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఉక్తార్థౌశ్లోకౌ. ౩-౪

ఆ.— విశ్వాదీనాంత్రయాణాంత్రిధాదేహేవ్యవస్థితిం ప్రతిపాద్యతేషామేవత్రిధాభోగంనిగమయతి (విశ్వోహీతి) ౩

కూ.— స్థూలభుక్ప్రవివిక్తభుగానన్దభుగిత్యుక్తేర్థేమన్త్రమాహ (విశ్వఇతి) నిబోధతేతిమన్త్రద్రష్టాబ్రహ్మణాస్స్వోపదేశ్యాన్ప్రత్యుచ్యతే. ఏవంవిజానథేత్యపిధ్యేయం. ౭

ఆ.— భోగప్రయుక్తాంతృప్తిమధునాత్రేధావిభజతే (స్థూలమితి) ఉదాహృతశ్లోకయోర్వ్యాఖ్యానాపేక్షాంవారయతి(ఉక్తార్థాఇతి) ౪

కూ.— ఉక్తఏవార్థేమన్త్రాన్తరంపఠతి (స్థూలమితి) స్థూలం- భోగ్యంవస్తుకర్తృ. విశ్వం - కర్మ. ఏవమగ్రేపి. నిత్యతృప్తస్యస్థూలాదినాతృప్తిఃక్రీడారూపాధ్యేయా. ఆనన్దం- ఆనన్దః. లిఙ్గవ్యత్యయాత్. విజానథ- విజానీథ. వికరణవ్యత్యయాత్. ౮

శం.— త్రిషుధామసు - జాగ్రదాదిషుస్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యంభోజ్యమేకంత్రిధాభూతం. యశ్చవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యోభోక్తైకస్సోహమిత్యేకత్వేనప్రతిసన్ధానాత్, ద్రష్టృత్వావిశేషాచ్చప్రకీర్తితః. యోవేదైతదుభయం-భోజ్యభోక్తృతయాఽనేకధాభిన్నం- సభుఞ్జానోనలిప్యతే-భోజ్యస్యసర్వస్యైకస్యభోక్తుర్భోజ్యత్వాత్. నహియస్యయోవిషయః- సతేనహీయతేవర్ధతేవా. నహ్యగ్నిఃస్వవిషయందగ్ధ్వాకాష్ఠాది-తద్వత్. ౫

ఆ.— ప్రకృతభోక్తృభోగ్యపదార్థద్వయపరిజ్ఞానస్యావాన్తరఫలమాహ (త్రిష్వితి) పూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (జాగ్రదాదిష్వితి) భోగ్యత్వేనైకత్వేపిత్రైవిధ్యమవాన్తరభేదాదున్నేయం. భోక్తురేకత్వేహేతుమాహ (సోహమితి). యోహంసుషుప్తఃసోహంస్వప్నంప్రాప్తః- యశ్చస్వప్నమద్రాక్షంసోహమిదానీంజాగర్మీత్యేకత్వంప్రతిసన్ధీయతే. నచతత్రబాధకమస్తి- తదుక్తంభోక్తురేకత్వమిత్యర్థః. కించ - అజ్ఞానంతత్కార్యంచప్రతిప్రాజ్ఞాదిషుద్రష్టృత్వస్యావిశిష్టత్వాత్, ద్రష్టృభేదేచప్రమాణాభావా, దుక్తంతదేకత్వమిత్యాహ (ద్రష్టృత్వేతి), ద్వితీయార్ధంవిభజతే

౧౦॥ ప్రభవస్సర్వభావానాంసతామితివినిశ్చయః।సర్వంజనయతిప్రాణశ్చేతోఽంశూన్పురుషఃపృథక్॥ ౬

(యోవేదేతి) కథమేతావతాభోగప్రయుక్తదోషరాహిత్యం - తత్రాహ (భోజ్యస్యేతి) యద్యపిభోక్తురేకస్యైవసర్వంభోగ్యమిత్యవగతం - తథాపికథం సర్వంభుఞ్జానోభోగప్రయుక్తదోషవాన్నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహ్యగ్నిరితి) స్వవిషయం కాష్ఠాదిదగ్ధ్వానహీయతేవర్ధతేవాగ్నిరితిసమ్బన్ధః. ౫

మా.—— విశ్వాదిరూపత్రయస్వరూపం, తత్తత్స్థానేషుతద్భోజ్యస్వరూపం, చజానతఃఫలమాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు - అక్షిమనోహృదయాకాశరూపేషుయద్భోజ్యం- స్థూలప్రవివిక్తానన్దాత్మకం, యశ్చభోక్తా-విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపాత్మా,-ఏతదుభయం-భోక్తృభోజ్యలక్షణముభయంయస్తు- యోఽధికారీవేద- జానాతి- స్వజ్ఞానవిషయాన్భుఞ్జానః-అనుభవన్నపితత్ఫలలేపంన ప్రాప్నోతి- తత్కృతోచ్చనీచాదివికారంన ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తత్తత్స్థానేషుతత్తత్ఫలభోజయితాస్వస్యస్వేతరస్యచజీవస్యకర్మఫలప్రదస్సర్వేశ్వరఏవ - నమమాత్రభోగేఇతరజీవానాంవాస్వాతన్త్ర్యమితిమత్వానవికరోతీతిభావః. ౫

శం.—— సతాం- విద్యమానానాంస్వేనావిద్యాకృతనామరూపమాయాస్వరూపేణసర్వభావానాం- విశ్వతైజస ప్రాజ్ఞభేదానాం, ప్రభవః-ఉత్పత్తిః. వక్ష్యతిచ *వన్ధ్యాపుత్రోనతత్త్వేనమాయయావాపిజాయతఇతి. యదిహ్యసతామేవజన్మస్యాత్ - బ్రహ్మణోఽవ్యవహార్యస్యగ్రహణద్వారాభావాదసత్త్వప్రసఙ్గః. దృష్టంచరజ్జుసర్పాదీనామవిద్యాకృతమాయాబీజోత్పన్నానాంరజ్జ్వాద్యాత్మనాసత్త్వం. నహినిరాస్పదారజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదయఃక్వచిదుపలభ్యన్తేకేనచిత్. యథారజ్జ్వాంప్రాక్సర్పోత్పత్తేః రజ్జ్వాత్మనాసర్పస్సన్నేవాసీత్ - ఏవంసర్వభావానాముత్పత్తేఃప్రాక్ ప్రాణబీజాత్మనైవసత్త్వమితి. అతశ్శ్రుతిరపివక్తి* బ్రహ్మైవేదం * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదితి. సర్వంజనయతిప్రాణః. చేతోంశూన్- అంశవఇవరవేశ్చిదాత్మకస్యపురుషస్యచేతోరూపాజలార్కసమాః ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వభేదేనదేవతిర్యగాదిదేహభేదేషువిభావ్యమానాశ్చేతోంశవాస్తాన్ - తాన్ పురుషః పృథక్- విషయభావవిలక్షణానగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్సలక్షణాన్ జలార్కవచ్చజీవలక్షణాం, స్త్వితరాన్ సర్వభావాన్, ప్రాణబీజాత్మాజనయతి- *యథోర్ణనాభిః *యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గాఇత్యాదిశ్రుతేః. ౬

ఆ.—— *విషయోనిరిత్యత్రప్రాజ్ఞస్యప్రపఞ్చకారణత్వంప్రతిజ్ఞాతం. తత్రసత్కార్యమసత్కార్యంప్రతివాకారణత్వమితిసన్దేహేనిర్ధారయితుమారభతే (ప్రభవఇతి) తత్రావాన్తరభేదమాహ (సర్వమితి) పురుషోహిసర్వమచేతనంజగదుపాధిభూతంతమఃప్రధానంగృహీత్వాజనయతి-అతఏవపురుషేకారణవాచిప్రాణపదంప్రయుజ్యతే. ఏవంసచచైతన్యప్రధానశ్చేతసః-చైతన్యస్యాంశువదవస్థితాన్ ప్రతిబిమ్బకల్పాన్ జీవానాభాసభూతానుత్పాదయతి. ఏవంచేతనాచేతనాత్మకమశేషంజగదసఙ్కీర్ణంసంపాదయతీత్యర్థః. ననుసతాంభావానాంసత్త్వాదేవప్రభవోనసమ్భవతి- అతిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (సతామితి) స్వేన- అధిష్ఠానాత్మనావిద్యమానానామేవావిద్యాకృతంమాయామయమారోపితస్వరూపం- తేనప్రభవః - సంసారీభవతీత్యర్థః. అసజ్జన్మనిరసనమన్తరేణకథంసజ్జన్మనిర్ధారయితుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వక్ష్యతీతి). జన్మనః పూర్వంసర్వస్యసత్త్వేచకారణవ్యాపారసాధ్యత్వాసిద్ధేర్మిథ్యాత్వం. కథంసతామేవప్రభవోభావానామిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి). కార్యప్రపఞ్చస్యాసత్త్వేకారణస్యబ్రహ్మణఃస్ఫారస్యైవవ్యవహార్యత్వాభావా; తస్యగ్రహణేద్వారభూతస్యలిఙ్గస్యాభావా, దసత్త్వమేవసిధ్యేత్. కార్యేణహిలిఙ్గేనకారణంబ్రహ్మదృష్టమపిసదిత్యవగమ్యతే- తచ్చేదసద్భవేత్ - నతస్యకారణేనసమ్బన్ధఇత్యసదేవకారణమపిస్యాదిత్యర్థః. కార్యకారణయోరుభయోరపిభవత్వసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టంచేతి). అవిద్యయాఽనాద్యనిర్వాచ్యయాకృతాశ్చతేమాయాబీజాదుత్పన్నాశ్చ - తేషాం. అవిద్యైవమాయేత్యఙ్గీకారాత్. తేషురజ్జ్వాదౌకల్పితసర్పాదీనామధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదిరూపేణసత్త్వందృష్టమితియోజనా. విమతంసదుపాదానం - కల్పితత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యర్థః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (నహీతి). వివక్షితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణశబ్దితంబీజం- అజ్ఞాతంబ్రహ్మసల్లక్షణం, తదాత్మనేతియావత్. తదేవమచేతనంసర్వంజగత్ప్రాగుత్పత్తేర్బీజాత్మనాస్థితంప్రాణోబీజాత్మావ్యవహారయోగ్యతయాజనయతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యతఇతి). చతుర్థపాదప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (చేతోంశూనిత్యాదినా) రవేరంశవోయథావర్తన్తే- తథాపురుషస్యస్వయంచైతన్యాత్మకస్యచేతోరూపాశ్చైతన్యాభాసాశ్చేతోంశవో నిర్దిశ్యన్తే. తాన్పురుషోజనయతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. తేషాంచిదాత్మకాత్పురుషాత్పురుషతత్త్వతోభేదాభావంవివక్షిత్వావిశినష్టి(జలార్కేతి)భేదధీస్తుతేషాముపాధిభేదాదిత్యాహ (ప్రాజ్ఞేతి) పృథగితిసూచితంపురుషస్యజీవసర్జనేహేతుంకథయతి(విషయేతి). యథాగ్నినాసమానరూపావిస్ఫులిఙ్గాజన్యన్తే-తథాచిదాత్మనాసమానస్వభావాజీవాస్తేనోత్పాద్యన్తే. విషయవిలక్షణత్వాత్ నప్రాణేనబీజాత్మనాతేషాముత్పాదనం. నచోత్పాద్యానాంజీవానాముత్పాదకాచ్చిదాత్మనస్తత్త్వతోభిన్నత్వం - జలపాత్రప్రతిబిమ్బితాదిత్యాదీనాంబిమ్బభూతాత్తత్తసత్త్వతోభేదాభావాత్. తాన్ విశ్వాదీన్ పురుషశ్చిత్ప్రధానోజనయతీత్యర్థః. విషయభావేనవ్యవస్థితాన్ పునర్భావాన్ ప్రాణోజనయతీతితృతీయపాదార్థముపసంహరతి (ఇతరానితి) ౬

మా.—— *విషయోనిస్సర్వస్యేత్యుక్తార్థమన్త్రిమాహ (ప్రభవఇతి) ప్రభవత్యుత్పద్యతేఽనేనేతిప్రభవః. సర్వభావానాం- సర్వవస్తూనాంయథాయోగముత్పత్తిహేతుః. చతుర్థామహాత్మేతియోజ్యం. ఇతిసతాంవినిశ్చయఇత్యుక్త్యాఅసతామన్యథానిశ్చయఇతిలభ్యతే - తదగ్రేవివ

౧౧॥ విభూతింప్రసవంత్వన్యేమన్యన్తేసృష్టిచిన్తకాః। స్వప్నమాయాస్వరూపేతిసృష్టిరన్యైర్వికల్పితా॥ ౭
౧౨॥ ఇచ్ఛామాత్రంప్రభోస్సృష్టిరితిసృష్టౌవినిశ్చితాః। కాలాత్ప్రసూతింభూతానాంమన్యన్తేకాలచిన్తకాః॥ ౮

రిష్యతే. సర్వప్రభవత్వంవ్యనక్తి (సర్వంజనయతిప్రాణఇతి) సర్వస్యప్రణేతృత్వహేతునా ప్రాణనామాసఏవసర్వంజనయతీత్యుక్త్యానవివర్తరూపముపాదానత్వంసర్వప్రభవత్వమిత్యుక్తంభవతి. పురుషః - పూర్ణషడ్గుణత్వాదినాపురుషనామాప్రాగుక్తనామాచతూరూపాత్మాహరిఃచేతోంశూన్ - జ్ఞానాఖ్యరశ్మియుక్తాన్జీవానితియావత్. పృథక్ - దేవదానవమానవాదిభేదేనజనయతి. ౧౦

శం.— విభూతిః - విస్తారఈశ్వరస్యసృష్టిరితిసృష్టిచిన్తకామన్యన్తే- నతుపరమార్థచిన్తకానాంసృష్టావాదరఇత్యర్థః. * ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిశ్రుతేః. నహిమాయావినంసూత్రమాకాశేనిక్షిప్య - తేనతదాయుధమారుహ్యచక్షుర్గోచరతామతీత్యయుద్ధేనఖణ్డశశ్ఛిన్నంపతితంపునరుత్థితంచపశ్యతాంతత్కృతమాయాదితత్త్వచిన్తాయామాదరోభవిష్యతి. తథైవాయంమాయావినస్సూత్రప్రసారణసమఃసుషుప్తస్వప్నాదివికాసః. తదారూఢమాయావిసమశ్చతత్స్థప్రాజ్ఞతైజసాదిః. సూత్రతదారూఢాభ్యామన్యఃపరమార్థమాయావీ. సఏవభూమిష్ఠోమాయాచ్ఛన్నోఽదృశ్యమానఏవస్థితోయథా- తథాతురీయాఖ్యంపరమార్థతత్త్వం. అతస్తచ్చిన్తాయామేవాదరోముముక్షూణామార్యాణాం-ననిష్ప్రయోజనాయాంసృష్టావాదరఇతి. అతఃసృష్టిచిన్తకానామేవైతేవికల్పాఇత్యాహ (స్వప్నమాయాస్వరూపేతి) స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపాచేతి. ౭

ఆ.— చేతనాచేతనాత్మకస్యజగతఃసర్గేప్రస్తుతేస్వమతవివేచనార్థంమతాన్తరముపన్యస్యతి (విభూతింప్రసవమితి) ఈశ్వరస్యవిభూతిః- విస్తారః. స్వకీయైశ్వర్యఖ్యాపనంసృష్టిరితిపక్షేసృష్టేర్వస్తుత్వశఙ్కాయాంపక్షాన్తరమాహ (స్వప్నేతి) కుతస్సృష్టిచిన్తకానామేతన్మతం - తత్త్వవిదామేవకింనస్యాత్ - తత్రాహ (నత్వితి) సృష్టేరపివస్తుత్వాద్వస్తుచిన్తకానామపితత్రాదరోభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రఇతి) మాయామయీసృష్టిరాదరవిషయానభవతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) (మాయాదీతి) ఆదిశబ్దేనతత్కార్యంగృహ్యతే. దృష్టాన్తనివిష్టమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తథైవేతి) తర్హిపరమార్థచిన్తకానాంకుత్రాదరఇత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తముత్తరమాహ (సూత్రేత్యాదినా) మాయాచ్ఛన్నత్వమదృశ్యమానత్వేహేతుః. తురీయాఖ్యం- జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తేభ్యోవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యశ్చాతిరిక్తంతదస్పృష్టమితిశేషః. పరమార్థతత్త్వచిన్తాహిసమ్యగ్ధీద్వారాఫలవతీ- నసృష్టేః. తతఃసృష్టావనాదరస్తత్త్వనిష్ఠానామిత్యాహ (నేతి) పరమార్థచిన్తకానాంసృష్టావనాదరాదపరమార్థనిష్ఠానామేవసృష్టివిశేషచిన్తేత్యుక్తేఽర్థద్వితీయార్ధమవతారయతి (ఇత్యతఇతి) జాగ్రద్దతానామర్థానామేవస్వప్నేప్రథనాత్తస్యసత్యత్వం. మాయాయాశ్చమణ్యాదిలక్షణాయాఃసత్యత్వాఙ్గీకారాద్ధనయోర్వికల్పయోస్సిద్ధాన్తాద్వైషమ్యమున్నేయం. ౭

మా.— *సతామితివినిశ్చయఇత్యత్రాసతాంవైపరీత్యేననిశ్చయఇత్యర్థాత్ప్రాప్తం. తదుభయంవ్యనక్తి (విభూతిమిత్యాదినా) సృష్టిచిన్తకాః- సృష్టివిషయవిచారవన్తః అన్యే- బ్రహ్మస్వరూపపరిణామవాదినోఽసన్తః ప్రసవం-సృష్టింవిభూతిం-జీవజడాత్మనావివిధతయాభవనంబ్రహ్మణోమన్యన్తే. సృష్టిచిన్తకాఇత్యనేనయథావద్బ్రహ్మస్వరూపానభిజ్ఞాఇతిసూచితం. అన్యైః - బ్రహ్మవివర్తఃప్రపఞ్చఇతివాదిభిఃసృష్టిర్వికల్పితా- వివిధతయాకల్పితా. కథం. స్వప్నమాయాస్వరూపేతి - స్వాప్నపదార్థసృష్టిస్స్వాత్మవివర్తోయథామాయాస్వరూపా- తథాతత్స్వరూపబ్రహ్మవివర్తరూపాజాగ్రత్సృష్టిరపిమాయాస్వరూపా- మాయాపదేనమాయావినిర్మితగన్ధర్వనగరాదిగ్రహః. తత్స్వరూపా-తత్తుల్యస్వరూపా.మిథ్యాభూతేత్యేవంవికల్పితేత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఇచ్ఛామాత్రంప్రభోస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్సృష్టిః - ఘటాదిఃసఙ్కల్పనామాత్రం - నసఙ్కల్పనాతిరిక్తం. కాలాదేవసృష్టిరితికేచిత్. ౮

ఆ.— సృష్టిచిన్తకానామేవసృష్టివిషయేవికల్పాన్తరముత్థాపయతి (ఇచ్ఛామాత్రమితి) జ్యోతిర్విదాంకల్పనాప్రకారమాహ(కాలాదితి) పరమేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రంసృష్టిరిత్యత్రహేతుమాహ (సత్యేతి) యథాలోకేకులాలాదేఃసఙ్కల్పనామాత్రంఘటాదికార్యసృష్టిరిష్టా- నామరూపాభ్యామన్తరేవకార్యంసఙ్కల్ప్యబహిస్తన్నిర్మాణాభ్యుపగమాత్. తథాభగవతస్సృష్టిఃసఙ్కల్పనామాత్రా- నతదతిరిక్తాకాచిదస్తీతికేషాంచిదీశ్వరవాదినామిత్యర్థః. ౮

మా.— పరిణామవివర్తయోరభావేకథంహరేర్జగత్సృష్టిరిత్యతస్సతాంవినిశ్చయప్రకారమాహ (ఇచ్ఛేతి) కేవలమిచ్ఛామాత్రం- అనాయాసేనావిలమ్బేనఅవికారిత్వేనప్రభోః- అవన్ధ్యశక్తేఃసృష్టిః-ప్రభుకర్తృకావిశ్వవిషయిణీసృష్టిరితిసృష్టావిషయేవినిశ్చితాః-వినిశ్చయవన్తః. ఔపనిషదాఇత్యర్థః. భగవతస్సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ ససర్వశక్తస్స్వసఙ్కల్పమాత్రాదేవస్వశరీరభూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చమగ్రేసూక్ష్మంస్థూలరూపేణపరిణామ్యస్వయమవికారఏవసర్వాత్మకస్సర్వోపాదానంభవతీతిమన్యన్తఇతిభావః. వినిశ్చితాఇతికర్తరిక్తః. పునర్మతాన్తరాణ్యాహ (కాలేతి) కాలచిన్తకాః- కాలమేవేశ్వరంమన్వానాః భూతానాంప్రసూతిం- ఉత్పత్తింకాలాన్మన్యన్తే. ఉపలక్షణమేతద్యదృచ్ఛానియతిస్వభావాదీనాం. తేషాంనిరాసఃపురుషప్రభుపదాభ్యామేవజ్ఞేయః. అతఏవేచ్ఛామాత్రమితిపక్షస్యమధ్యేనివేశః. ౧౨

౧౩॥ భోగార్థంసృష్టిరిత్యన్యేక్రీడార్థమితిచాపరే। దేవస్యైషస్వభావోఽయమాప్తకామస్యకాస్పృహేతి॥ ౯

౧౪॥ నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞంనప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞంనాప్రజ్ఞం।
అదృష్టమవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమలక్షణమచిన్త్యమవ్యపదేశ్యమైకాత్మ్యప్రత్యయసారంప్రపఞ్చోపశ
మంశాన్తంశివమద్వైతంచతుర్థంమన్యన్తేసఆత్మాసవిజ్ఞేయః॥ ౭

శం.— భోగార్థంక్రీడార్థమితిచాన్యేసృష్టింమన్యన్తే. అనయోఃపక్షయోర్దూషణం దేవస్యైవస్వభావోఽయమితిదేవస్య స్వభావపక్షమాశ్రిత్య- సర్వేషాంవాపక్షాణామాప్తకామస్యకాస్పృహేతి. నహిరజ్జ్వాదీనామవిద్యాస్వభావవ్యతిరేకేణసర్పాద్యాభాసత్వేకారణంశక్యంవక్తుం. ౯

ఆ.— యథాతథావాఽస్తుసృష్టిః- తస్యాస్తుకింప్రయోజనమిత్యత్ర వికల్పద్వయమాహ (భోగార్థమితి) సిద్ధాన్తమాహ (దేవస్యేతి) కస్స్వభావోనామేత్యుక్తేనైసర్గికోఽపరోక్షోమాయాశబ్దార్థస్తస్యేత్యాహ (అయమితి) పూర్వపక్షాణామపవాదంసూచయతి (అస్యేతి) దేవస్య- పరమేశ్వరస్యస్వభావస్సృష్టిరితిస్వభావపక్షం - నైసర్గికమాయావినిర్మితాసృష్టిరితిమతంసిద్ధాన్తత్వేనాశ్రిత్యచతుర్థపాదేనదూషణముచ్యతేపక్షయోరనయోరితియోజ్యం. ఈశ్వరస్యైశ్వర్యత్వఖ్యాపనంసృష్టిరిత్యేకఃపక్షః. స్వప్నస్వరూపామాయాస్వరూపావాసృష్టిరితిపక్షద్వయం. ఈశ్వరస్యసత్యసఙ్కల్పస్యసృష్టిరితిపక్షాన్తరం. కాలాదేవజగతస్సృష్టిర్నేశ్వరాత్ - ఈశ్వరస్తూదాసీనః. తత్రవికల్పాన్తరంభోగార్థంక్రీడార్థంవాసృష్టిరితిఫలగతంచవికల్పద్వయం. తేషామేతేషాంసర్వేషామేవపక్షాణాందూషణంచతుర్థపాదేనోక్తమితిపక్షాన్తరమాహ (సర్వేషామితి). నోఖల్వాప్తకామస్యపరస్యాత్మనోమాయాంవినావిభూతిఖ్యాపనముపయుజ్యతే. నచస్వప్నమాయాభ్యాంసారూప్యమన్తరేణస్వప్నమాయాసృష్టిరేష్టుంశక్యతే - అవస్తునోకేవలయోస్తచ్ఛబ్దప్రయోగాత్. నచపరమానన్దస్వభావస్యపరస్యవినామాయామిచ్ఛాసఙ్గచ్ఛతే- నహితస్యస్వతోఽవిక్రియస్యేచ్ఛాదిభాక్త్వంయుక్తం. నచమాయామన్తరేణభోగక్రీడేతస్యోపపద్యేతే. తతోమాయామయీభగవతస్సృష్టిరిత్యర్థః. యదుక్తం * కాలాత్ప్రసూతింభూతానామితి- తత్రాహ (నహీతి)-అధిష్ఠానభూతరజ్జ్వాదీనాం స్వభావశబ్దితస్వాజ్ఞానాదేవసర్పాద్యాభాసత్వం - తథాపరస్యస్వమాయాశక్తివశాదాకాశాద్యాభాసత్వం- *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతిశ్రుతేః. నతుకాలస్యభూతకారణత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౯

కూ.— తర్హిపరిపూర్ణస్యపురుషస్యసృష్టిఃకిమర్థేత్యతోలోకానుగ్రహార్థంస్వభావఇతివక్తుంమతాన్తరాణ్యాహ (భోగార్థమితి) హ తేరత్తృప్తస్యైవభోగార్థంసృష్టిరిత్యన్యేమన్యన్తే. అపరేతుమహారాజస్యకన్దుకాదివిహారఇవక్రీడారూపప్రయోజనసిద్ధ్యర్థంవిశ్వసృష్టిరీశ్వరస్యేతి మన్యన్తఇత్యర్థః. స్వమతమాహశ్రుతిః(దేవస్యేతి)దేవస్య-క్రీడాశీలస్యాయం-లీలారూపఃఏషః-సృష్ట్యాదివిషయఃస్వభావఏవ. నాన్యత్ప్రయోజనమితిభావః. *లోకవత్తులీలాకైవల్యమితిసూత్రం. కుతః. ఆప్తకామస్యకాస్పృహా-ప్రయోజనస్పృహానకాపీత్యర్థః. ఇతిశబ్దోరూపత్రయనిరూపణసమాప్తౌ. ౧౩

శం.— చతుర్థఃపాదఃక్రమప్రాప్తోవక్తవ్యఇత్యాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది) సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యత్వాత్తస్యశబ్దానభిధేయత్వమితివిశేషప్రతిషేధేనైవచతురీయంనిర్దిదిక్షతి. శూన్యమేవతర్హితత్. న-మిథ్యావికల్పస్యనిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేః. నహిరజతసర్పపురుషమృగతృష్ణికాదివికల్పాఃశుక్తికారజ్జుస్థాణూషరాదివ్యతిరేకేణావస్త్వాస్పదాఃశక్యాఃకల్పయితుం. ఏవంతర్హిప్రాణాదిసర్వవికల్పాస్పదత్వాత్తురీయస్యశబ్దవాచ్యత్వమితినప్రతిషేధైఃప్రత్యాయ్యత్వముదకాధారాదేరివఘటాదేః. న- ప్రాణాదివికల్పస్యాసత్త్వాచ్ఛుక్తికాదిష్వివరజతాదేః. నహిసదసతోస్సమ్బన్ధశ్శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభాక్- అవస్తుత్వాత్. నాపిప్రమాణాన్తరవిషయత్వంస్వరూపేణగవాదివత్. నాపిక్రియావత్త్వంపాచకాదివత్. నాపిగుణవత్త్వంనీలాదివత్. అతోనాభిధానేననిర్దేశమర్హతి. శశవిషాణాదిసమత్వాన్నిరర్థకత్వంతర్హి. న- ఆత్మత్వావగమేతురీయస్యానాత్మతృష్ణావ్యావృత్తిహేతుత్వాత్. శుక్తికావగమఇవరజతతృష్ణాయాః. నహితురీయస్యాత్మత్వావగమేసత్యవిద్యాతృష్ణాదిదోషాణాంసమ్భవోఽస్తి. నచతురీయస్యాత్మత్వావగమేనకారణమస్తి - సర్వోపనిషదాంతాదర్థ్యేనోపక్షయాత్. * తత్త్వమసి * అయమాత్మాబ్రహ్మ * తత్సత్యంసఆత్మా * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః * ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదినా. సోఽయమాత్మాపరమార్థరూపశ్చతుష్పాదిత్యుక్తః. తస్యాపరమార్థరూపమవిద్యాకృతంరజ్జుసర్పాదిసమముక్తంపాదత్రయలక్షణంబీజాఙ్కురస్థానీయం. అథేదానీమబీజాత్మకం పరమార్థస్వరూపంరజ్జుస్థానీయం సర్పాదిస్థానీయోక్తస్థానత్రయనిరాకరణేనాహ (నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాది). నన్వాత్మనశ్చతుష్పాత్త్వంప్రతిజ్ఞాయపాదత్రయకథనేనైవచతుర్థస్యాన్తఃప్రజ్ఞాదిభ్యోఽన్యత్వేసిద్ధేనాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిప్రతిషేధోఽనర్థకః. న-సర్పాదివికల్పప్రతిషేధేనైవరజ్జుస్వరూపప్రతిపత్తివత్త్ర్యవస్థస్యైవాత్మనస్తురీయత్వేనప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్. *తత్త్వమసీతివత్. యదిహిత్ర్యవస్థాత్మవిలక్షణంతురీయమన్యత్ - తత్ప్రతిపత్తిద్వారాభావాచ్ఛాస్త్రోపదేశానర్థక్యంశూన్యతాపత్తిర్వా. రజ్జురివసర్పాదిభిర్వికల్ప్యమానాస్థానత్రయేఽపిఆత్మైకఏవాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వేనవికల్ప్యతేయదా-తదాన్తఃప్రజ్ఞాదిత్వప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణసమకాలమేవాత్మన్యనర్థప్రపఞ్చనివృత్తిలక్షణఫలంపరిసమాప్తమితితురీయాధిగమేప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరంవానమృగ్యం,రజ్జుసర్పవివేకసమకాలఇవరజ్జ్వాంసర్పనివృత్తిఫలేసతిరజ్జ్వధిగమస్య. యేషాంపునస్తమోపనయవ్యతిరేకేణఘటాధిగమేప్రమాణంవ్యాప్రియతే- తేషాంఛేద్యావయవసమ్బన్ధవియోగవ్యతిరేకేణాన్యతరావయవేఽపిఛిదిర్వ్యాప్రియతఇత్యుక్తంస్యాత్. యదాపునర్ఘటతమసోర్వివేకకరణేప్రవృత్తంప్రమాణమనుపాదిత్సితతమసో నివృత్తిఫలావసానంఛిదిరివఛేద్యావయవసమ్బన్ధవివేకకరణేప్రవృత్తాతదవయవద్వైధీభావఫలావసానా-తదానాన్తరీయకంఘటవిజ్ఞానం-నతత్ప్రమా

ణఫలం. నచతద్వదప్యాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదివివేకకరణే ప్రవృత్తస్య ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణస్యానుపాదిత్సితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తివ్యతిరేకేణతురీయేవ్యాపారోపపత్తిః-అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినివృత్తిసమకాలమేవప్రమాతృత్వాదిభేదనివృత్తేః. తథాచవక్ష్యతి*జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇతి. జ్ఞానస్యద్వైతనివృత్తిక్షణవ్యతిరేకేణక్షణాన్తరానవస్థానాత్. అవస్థానేచానవస్థాప్రసఙ్గాత్ ద్వైతానివృత్తిః. తస్మాత్ప్రతిషేధవిజ్ఞానప్రమాణవ్యాపారసమకాలఏవాత్మన్యధ్యారోపితాన్తఃప్రజ్ఞత్వాద్యనర్థనివృత్తిరితిసిద్ధం. నాన్తఃప్రజ్ఞమితితైజసప్రతిషేధః. నబహిఃప్రజ్ఞమితివిశ్వప్రతిషేధః. నోభయతఃప్రజ్ఞమితిజాగ్రత్స్వప్నయోరన్తరాళావస్థాప్రతిషేధః. నప్రజ్ఞానఘనమితిసుషుప్తావస్థాప్రతిషేధః-బీజభావావివేకరూపత్వాత్. నప్రజ్ఞమితియుగపత్సర్వవిషయజ్ఞాతృత్వప్రతిషేధః. నాప్రజ్ఞమిత్యచైతన్యప్రతిషేధః. కథంపునరన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామాత్మనిగమ్యమానానాంరజ్జ్వాదౌసర్పాదివత్ప్రతిషేధాదసత్త్వంగమ్యతఇతి. ఉచ్యతే- జ్ఞస్వరూపావిశేషేఽపీతరేతరవ్యభిచారాత్. రజ్జ్వాదావివసర్పధారాదివికల్పితభేదవత్. సర్వత్రావ్యభిచారాద్జ్ఞస్వరూపస్యసత్యత్వం. సుషుప్తేవ్యభిచరతీతిచేన్న- సుషుప్తస్యానుభూయమానత్వాత్. *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతిచశ్రుతేః. అతఏవాదృష్టం. యస్మాదదృష్టం- తస్మాదవ్యవహార్యం. అగ్రాహ్యం- కర్మేన్ద్రియైః. అలక్షణం - అలిఙ్గమిత్యేతత్. అననుమేయమిత్యర్థః. అతఏవాచిన్త్యం. అతఏవావ్యపదేశ్యంశబ్దైః. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - జాగ్రదాదిస్థానేష్వేకోఽయమాత్మేత్యవ్యభిచారీయః ప్రత్యయః - తేనానుసరణీయం. అథవా- ఏకఆత్మప్రత్యయఃసారం- ప్రమాణంయస్యతురీయస్యాధిగమే- తత్తురీయమేకాత్మప్రత్యయసారం. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతఇతిశ్రుతేః. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిస్థానిధర్మప్రతిషేధఃకృతః. ప్రపఞ్చోపశమమితిజాగ్రదాదిస్థానధర్మాభావఉచ్యతే. అతఏవశాన్తం - అవిక్రియం. శివం - యతోఽద్వైతం- భేదవికల్పరహితం. చతుర్థం- తురీయంమన్యన్తే - ప్రతీయమానపాదత్రయరూపవైలక్షణ్యాత్. (సఆత్మా సవిజ్ఞేయఇతి) ప్రతీయమానసర్పభూచ్ఛిద్రదణ్డాదివ్యతిరిక్తాయథారజ్జుః - తథా *తత్త్వమసీత్యాదివాక్యార్థః ఆత్మా ఽదృష్టోద్రష్టా *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతఇత్యాదిభిరుక్తోయః- సవిజ్ఞేయఇతిభూతపూర్వగత్యా. జ్ఞాతేద్వైతాభావః. ౭

ఆ. పాదత్రయేవ్యాఖ్యాతేవ్యాఖ్యేయత్వేన క్రమవశాత్ప్రాప్తంచతుర్థపాదం వ్యాఖ్యాతుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (చతుర్థఇతి). ననుపాదత్రయవద్విధిముఖేనైవచతుర్థః పాదోఽపివ్యాఖ్యాయతాం - కిమితినిషేధముఖేనవ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సర్వేతి) సర్వాణిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తానిషష్ఠీగుణాదీని.- తైఃశూన్యత్వాత్తురీయస్యావాచ్యత్వాద్యోగాన్నిషేధద్వారైవతన్నిర్దేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. సాక్షాదవాచ్యత్వాభావంద్యోతయితుంనిర్దిదిక్షతీత్యుక్తం. యదిచతుర్థంవిధిముఖేననిర్దేష్టుంశక్యం- తర్హిశూన్యమేవతదాపద్యేత - తన్నిషేధేనైవనిర్దిశ్యమానత్వాత్. తథావిధంనాస్త్యర్థవదితిశఙ్క్యతే (శూన్యమేవేతి) నతురీయస్యశూన్యత్వమనుమాతుంయుక్తం- విమతంసదధిష్ఠానం - కల్పితత్వాత్-తథావిధరజతాదివదిత్యనుమానాత్తురీయస్యసత్త్వసిద్ధేరిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) దృష్టాన్తంసాధయతి (నహీతి) రజతాదీనాంసదనువిద్ధబుద్ధిబోధ్యత్వాదవస్త్వాస్పదత్వాయోగాత్, తద్వదేవ ప్రాణాదివికల్పానామపినావస్త్వాస్పదత్వంసిధ్యతీత్యర్థః. యద్యధిష్ఠానత్వంతురీయస్యేష్టం- తర్హివాచ్యత్వమధిష్ఠానత్వాద్ఘటాదివదితిప్రక్రమభఙ్గఃస్యాదితిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) కింప్రాతిభాసికమధిష్ఠానత్వంహేతూకృతం-కింవాతాత్త్వికం. నాద్యః-తస్యతాత్త్వికవాచ్యత్వాసాధకత్వాత్. అతాత్త్వికేతువాచ్యత్వేప్రక్రమోనవిరుధ్యేత. నద్వితీయః - శుక్త్యాదిషుకల్పితరజతాదేరవస్తుత్వవత్ తురీయేఽపికల్పితప్రాణాదేరవస్తుత్వాత్తత్ప్రతియోగికాధిష్ఠానత్వస్యతాత్త్వికత్వాయోగాదితిదూషయతి (నప్రాణాదీతి). కించ- వాచ్యత్వే తురీయస్యనిరుచ్యమానేతత్రశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తంవక్తవ్యం. తచ్చషష్ఠీవా- రూఢిర్వా- జాతిర్వా- క్రియావా - గుణోవేతివికల్ప్యప్రథమంప్రత్యాహ (నహీతి). తురీయాతిరిక్తస్యావస్తుత్వాత్తస్యతురీయస్యచవస్తుభూతసమ్బన్ధాసిద్ధేర్విషయాభావేకుతఃషష్ఠీత్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (నాపీతి). విశిష్టరూపేణవిషయత్వేఽపిస్వరూపేణనిరుపాధికాత్మనాతదవిషయత్వాన్నాత్రగవాదావివరూఢిరవతరతీత్యర్థః. నతృతీయః- గవాదావివాద్వితీయేతురీయేసామాన్యవిశేషభావస్యాభిధాతుమయోగ్యత్వాదితిమత్వాహ (గవాదివదితి). నచతుర్థః- పాచకాదావివాక్రియేతురీయే క్రియావత్త్వస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యవక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపిక్రియావత్త్వమితి). నపఞ్చమః - ఉత్పలాదౌ నీలాదిశబ్దవన్నిర్గుణేతురీయేగుణవత్త్వస్యశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యవక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాహ (నాపీతి). తదేవంతురీయస్యవాచ్యత్వానుమానంశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానుపలబ్ధిబాధితమితి ఫలితమాహ (అతఇతి). యదితురీయస్యనాస్తివిశిష్టజాత్యాదిమత్త్వం- తర్హినరవిషాణాదివద్దృష్టేరివతద్దృష్టేరపినఫలవత్త్వం- విశిష్టజాత్యాదిమతోరాజాదేరుపాసనస్యఫలవత్త్వోపలమ్భాదితిశఙ్క్యతే (శశవిషాణాదీతి). యథాశుక్తిరియమిత్యవగమేరజతాదివిషయతృష్ణావ్యావర్త్యతే- తథాతురీయంబ్రహ్మాహమిత్యాత్మత్వేన తురీయస్యసాక్షాత్కారేసత్యనాత్మవిషయాతృష్ణావ్యవచ్ఛిద్యతే. తదేవమాత్మత్వేనతురీయావగమస్య సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకత్వాదనర్థకత్వాశఙ్కానయుక్తేతిపరిహరతి (నేత్యాదినా). తురీయస్యాత్మత్వావగమేసతిసర్వానర్థహేతుతృష్ణాదిదోషనివృత్తిలక్షణంఫలముక్తంవిద్వదనుభవేనసాధయతి (నహీతి). ననుతురీయమశేషవిశేషశూన్యంనాత్మత్వేనావగన్తుంశక్యతే- తద్ధర్మత్వాభావాదితి. తత్రాహ (నచేతి) సర్వోపనిషదామిత్యుక్తమేవోదాహరణలేశేన దర్శయతి (తత్త్వమసీతి). నిషేధముఖేనైవతురీయస్యప్రతిపాదనం - నవిధిముఖేనేత్యుపపాద్యవృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (సోఽయమిత్యాదినా). బీజాఙ్కురస్థానీయం- మిథోహేతుహేతుమద్భావేనవ్యవస్థితమిత్యర్థః.- అబీజాత్మకం - కార్యకారణవినిర్ముక్తమితియావత్. తత్రహేతుంసూచయతి (పరమార్థేతి) తస్యవిధిముఖేననిర్దేశానుపపత్తింప్రాగుక్తామభిప్రేత్యాహ (సర్వాదీతి). కిముత్తరేణగ్రన్థేనతురీయంప్రతిపాద్యతే- కింవాతస్యస్థానత్రయవైలక్షణ్యంవివక్ష్యతే. ప్రథమేప్రతిపాదకస్యవిధానావ్యతిరేకాదన్యనిషేధానర్థక్యం. ద్వితీయేఽపితదానర్థక్యమాపద్యేత- అనుక్త్యైవో

---

౭. ఏకాత్మప్రత్యయసారమితిశాఙ్కరాదిపాఠః.

స్థాదన్యత్వసిద్ధేరితిమన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) నతావత్తురీయంవిధిముఖేనబోధ్యం- తస్యస్వప్రకాశత్వాత్తస్మిన్ప్రకాశాద్యనుదయాత్. తథాపి సమారోపితవిశ్వాదిరూపేణప్రతిపన్నంతన్నిషేధేనబోధ్యతే- తదనిషేధేతస్యయథావదప్రథనాత్. అతోననిషేధానర్థక్యమితిపరిహరతి (నసర్పాదీతి) తురీయస్యపాదత్రయవిలక్షణస్యార్థాదేవసిద్ధావపిజీవాత్మనఃస్థానత్రయవిశిష్టస్యతురీయంబ్రహ్మస్వరూపమితినోపదేశమన్తరేణ సిధ్యతీతితురీయగ్రన్థోఽర్థవానిత్యర్థః. యథావిధిముఖేనప్రవృత్తేన * తత్త్వమసీతివాక్యేనస్థానత్రయసాక్షిణస్త్వంపదలక్ష్యస్యతత్పదలక్ష్యబ్రహ్మతాలక్షణయాబోధ్యతే - తథానిషేధశాస్త్రేణాపితాత్పర్యవృత్త్యాజీవస్య తురీయబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుందృష్టాన్తమాహ (తత్త్వమసీతి) ననుస్థానత్రయవిశిష్టస్యాత్మనోనైవతురీయాత్మత్వంతురీయగ్రన్థేనప్రతిపాద్యతే- తురీయస్యవిశిష్టాద్విలక్షణత్వేనాత్యన్తభిన్నత్వాత్. తత్రాహ (యదిహీతి) ప్రాతిభాసికవైలక్షణ్యేపివిశిష్టోపలక్ష్యయోరాత్యన్తికవైలక్షణ్యాభావాన్నతాత్త్వికంతురీయస్యవిశిష్టాదన్యత్వం-అన్యథాత్యన్తభిన్నయోర్మిథస్సంస్పర్శవిరహిణోరుపాయోపేయభావాయోగాత్తురీయప్రతిపత్తౌవిశిష్టస్యద్వారత్వాభావా, దన్యస్యచతత్ప్రతిపత్తిద్వారస్యాదర్శనా, త్తురీయాప్రతిపత్తిరేవస్యాదిత్యర్థః. శాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (శాస్త్రేతి) తద్విశిష్టరూపమనూద్యవిశేషణాంశాపోహేనతస్యతురీయత్వముపదిశతి-భేదేచాత్యన్తికేతదానర్థక్యాన్నశాస్త్రాత్తత్ప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. మాతర్హితురీయప్రతిపత్తిర్భూయాదితిచేత్. తత్రాహ (శూన్యేతి) విశిష్టస్యైవప్రతిపత్త్యాతురీయస్యాప్రతిపత్తౌ ప్రతిపన్నస్యవిశ్వాదేర్విశిష్టస్యపర్యుదస్తత్వా, దన్యస్యచాప్రతిపన్నత్వా, న్నైరాత్మ్యధీరేవాపద్యేతేత్యర్థః. భేదపక్షశ్చేద్యథోక్తదోషవశాన్నసమ్భవతి-తర్హిమాభూత్ -అభేదపక్షోపికథంనిర్వహతీతిచేత్. తత్ర కింఫలంపర్యనుయుజ్యతే-కింవాప్రమాణాన్తరం-అథవాసాధనాన్తరమితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (రజ్జురివేతి) యథారజ్జురధిష్ఠానభూతాసర్పధారాదిభిర్వికల్ప్యతే-తథైకఏవాత్మాస్థానత్రయేపియదాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదినావికల్ప్యమానోబహుధాభాసతే - తదాతదనువాదేనాన్తఃప్రజ్ఞత్వాదిప్రతిషేధజనితం యత్ప్రమాణరూపవిజ్ఞానం- తదుత్పత్తిసమానకాలమేవాత్మన్యనర్థనివృత్తిరూపంఫలంసిద్ధమితి నఫలపర్యనుయోగోఽవకాశవానిత్యర్థః. శబ్దస్యసంసృష్టపరోక్షజ్ఞానహేతోరసంసృష్టాపరోక్షజ్ఞానహేతుత్వాయోగాత్తురీయజ్ఞానే ప్రమాణాన్తరమేష్టవ్యమితిపక్షంప్రత్యాహ (తురీయేతి) తస్యహిసాక్షాత్కారేనశబ్దాతిరిక్తప్రమాణమన్వేష్యం - శబ్దస్యవిషయానుసారేణ ప్రమాహేతుత్వాత్, విషయస్య తురీయస్యాసంసృష్టాపరోక్షత్వా, దిత్యర్థః. తురీయసాక్షాత్కారే ప్రసఙ్ఖ్యానాఖ్యంసాధనాన్తరమేష్టవ్యమితిపక్షంప్రతిక్షిపతి (సాధనాన్తరంవేతి) ప్రసఙ్ఖ్యానస్యాప్రమాణత్వాన్న ప్రమారూపంప్రతిహేతుతేతిభావః. యథా రజ్జురియం సర్పోనేతి వివేకధీసముదయసాక్షాత్కారదశాయామేవరజ్జ్వాం సర్పనివృత్తిఫలే సిద్ధే రజ్జుసాక్షాత్కారస్యఫలాన్తరంప్రమాణాన్తరం సాధనాన్తరంవానమృగ్యతే- క్లృప్తత్వాత్. తథేహాపీత్యాహ (రజ్జ్వితి) విషయగతంప్రాకట్యంప్రమాణఫలం- నాధ్యస్తనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) స్వవిషయాజ్ఞానాపనయనాయప్రవృత్తాప్రమాణక్రియాస్వవిషయేభావరూపమతిశయమాధత్తేచేత్ - అపనయార్థక్రియాత్వావిశేషాచ్ఛిదిరపిచ్ఛేద్యసంయోగాపనయనాతిరిక్తమతిశయమాదధ్యాత్ - నచసంయోగవినాశాతిరిక్తేవిభాగేసమ్ప్రతిపత్తిరస్తి. ప్రాకట్యస్యచప్రకాశత్వేజ్ఞానవన్నార్థనిష్ఠత్వంస్యాత్. అప్రకాశత్వేతేనార్థేనార్థోస్తీతిభావః. అజ్ఞాననివర్తకమేవప్రమాణమితిపక్షేవిషయస్ఫురణేకారణాభావాద్విషయసంవేదనంనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) ఘటోహితమసాసమావృతోఽవ్యవహారయోగ్యస్తిష్ఠతి-తస్యతమసానిష్క్రమ్యవ్యవహారయోగ్యత్వాపాదనేప్రత్యక్షాదిప్రమాణంప్రవర్తతే. తచ్చానుపాదిత్సితస్య- అనిష్టస్యాప్రమేయస్యతమసోనివృత్తిలక్షణేయదాపర్యవస్యతి - తదాఘటసంవేదనమార్థికంప్రమాణఫలంనభవతి. యథాఛిదిక్రియాచ్ఛేద్యస్యతరోరవయవయోర్మిథస్సంయోగనిరసనేప్రవృత్తాసతీతయోరేవ ఛేద్యావయవయోర్ద్వైధీభావేఫలేపర్యవస్యతి - నత్వన్యత్రావయవేపిఛిదిర్వ్యాప్రియతే- తథేహాపితమోనివృత్తౌప్రమాణంనిర్వృణోతి- ఘటస్ఫురణంత్వార్థికం-నచతస్యస్థాయిత్వం - అభివ్యఞ్జకప్రమాతృవ్యాపారస్యాస్థిరత్వాదిత్యర్థః. కించ - ఘటాదేర్జడస్యసంవిదపేక్షత్వాత్తత్రసంవిదోమానఫలత్వేపినాత్మన్యజడేసంవిదేకతానేమనస్యారోపితధర్మనివర్తకత్వమన్తరేణసంవిజ్జనకత్వవ్యాపారస్సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి) తురీయాత్మనిసంవేదనజననవ్యాపారోనప్రమాణస్యప్రకల్ప్యతే-తస్యసంవిదాత్మకత్వాదారోపితనివృత్తివ్యతిరేకేణమానజన్యఫలసంవిదనపేక్షత్వాదిత్యుక్తం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీతి)-ఆశ్రయాభావేనాశ్రితప్రమాణాభావాదనన్తరక్షణేతస్యవ్యాపారానుపపత్తిరిత్యత్రవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) కించ- జ్ఞానాధీనద్వైతనివృత్త్యవచ్ఛిన్నక్షణాతిరేకేణనక్షణాన్తరేజ్ఞానంస్థాతుంపారయతి - నచాస్థిరంజ్ఞానంవ్యాపారాయపర్యాప్తం - తథాచజ్ఞానస్యద్వైతనివృత్తివ్యతిరేకేణనాత్మనివ్యాపారోస్తీత్యాహ (జ్ఞానస్యేతి) ననుజ్ఞానంద్వైతనివర్తకమపినస్వాత్మానంనివర్తయతి-నివర్త్యనివర్తకభావస్యైకత్రవిరోధాత్. అతోయావన్నివర్తకంస్థాస్యతి- తత్రాహ (అవస్థానేచేతి) నివర్తకస్యజ్ఞానస్యద్వైతనివృత్తేరనన్తరమపినివర్తకాన్తరమపేక్ష్యావస్థానేచతస్యతస్యనివర్తకాన్తరసవ్యపేక్షత్వాదాద్యస్యాపివిజ్ఞానస్యనివర్తకత్వాసిద్ధిః. నచజ్ఞానస్యస్వనివర్తకత్వానుపపత్తిః- స్వపరవిరోధినాంభావానాంబహుళముపలమ్భాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యజన్మాతిరిక్తవ్యాపారాభావా, త్తజ్జన్మనశ్చద్వైతనిషేధేనైవోపక్షయా, త్క్షణాన్తరేవిషయస్ఫురణజననాయానవస్థానా, దారోపితాతద్ధర్మనివృత్త్యైవజ్ఞానంపర్యవసితమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రతిషేధజనితంవిజ్ఞానమేవప్రమాణం- తస్యవ్యాపారోజన్మైవ- తేనసమానకాలెనైవానర్థనివృత్తిరితియోజనా. తత్ర హేతుమాహ (బీజభావేతి) సుషుప్తంహిస్వప్నజాగరితేప్రతిబీజభావః-తస్యాశేషవిశేషవిజ్ఞానాభావరూపత్వాద్విశేషవిజ్ఞానానాంసర్వేషాంఘనం-ఏకంసాధారణమవిభక్తంసుషుప్తమితితత్ప్రతిషేధేనేత్యాదినాసమ్భవతీత్యర్థః. యదుక్తంసర్పాదీనాంరజ్జ్వాదౌభ్రాన్తిప్రతిపన్నానాంప్రతిషేధాదసత్త్వం-ఆత్మనితుప్రమాణేనగమ్యమానానామన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనాంనప్రతిషేధోయుజ్యతే- మానవిరోధాదితిశఙ్క్యతే (కథమితి), ప్రామాణికత్వస్యాసిద్ధత్వాద్యుక్తమన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామసత్యత్వమితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి)-విమతమసత్యం-వ్యభిచారిత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాహ (జ్ఞస్వరూపేతి) తస్యావిశేషః- అవ్యభిచారః, తత్రరజ్జ్వాదావివేత్యుదాహరణం. అన్తఃప్రజ్ఞత్వాదీనామిత

రేతరవ్యభిచారేనిదర్శనంసర్పధారాదీతి. విమతంసత్యం - అవ్యభిచారిత్వాత్ - రజ్జ్వాదివదిత్యాహ (సర్వత్రేతి) తస్యచసత్యత్వేసర్వకల్పనాధిష్ఠా త్వసిద్ధిరితిభావః. అవ్యభిచారిత్వహేతోరసిద్ధింశఙ్కతే (సుషుప్తఇతి) నతత్రచైతన్యస్యవ్యభిచారః-సుషుప్తస్యాస్ఫురణవ్యాప్తతయాసాధకస్ఫురణస్యావశ్యకత్వాదిత్యాహ (ననుసుప్తస్యేతి) సుషుప్తైసాధకస్ఫురణస్యసత్త్వేప్రమాణమాహ (నహీతి) నిషేధశాస్త్రాలోచనయా నిర్విశేషత్వం తరీయస్యోక్తం- తదేవహేతూకృత్య జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వమాహ (అతఏవేతి) దృష్టస్యైవార్థక్రియాదర్శనా దదృష్టత్వాదర్థక్రియా రాహిత్య మితివిశేషణాన్తరమాహ (యస్మాదితి) అదృష్టమిత్యనేనాగ్రాహ్యమిత్యస్య పౌనరుక్త్యంపరిహరతి (కర్మేన్ద్రియైరితి) అలక్షణమిత్యయుక్తం * సత్యంజ్ఞానమనన్తమిత్యాదిలక్షణోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అలిఙ్గమితి) * కోహ్యేవాన్యాత్కఃప్రాణ్యాదిత్యాదిలిఙ్గోపన్యాసవిరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (అననుమేయమితి) ప్రత్యక్షానుమానావిషయత్వప్రయుక్తంవిశేషణాన్తరమాహ (అతఏవేతి) మనోవిషయత్వాభావాదేవశబ్దావిషయత్వం- శబ్దప్రవృత్తేస్తత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వాదిత్యాహ (అతఏవేతి) తర్హియథోక్తంవస్తునాస్త్యేవ- ప్రమాణాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ(ఏకాత్మేతి) పరోక్షార్థవిషయతయావిశేషణంవ్యాఖ్యాయాపరోక్షార్థతయావ్యాకరోతి (అథవేతి) అపరోక్షాత్మప్రత్యయస్యాత్మనిప్రమాణత్వేబృహదాణ్యకశ్రుతిముదాహరతి (ఆత్మేత్యేవేతి) యశ్చాప్నోతీత్యాదినాపరిపూర్ణత్వాదిలక్షణస్తావదాత్మోక్తః- సచవాఙ్మనసాతీతఃశ్రుతిభ్యోఽవగతస్తథా వైకరసంపరమాత్మానంప్రత్యక్త్వేనగృహీత్వాతన్నిష్ఠస్తిష్ఠతీత్యాత్మనోవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యాపరోక్షనిత్యదృష్టిత్వంశ్రుతితోదృష్టమిత్యర్థః. శేషణాన్తరస్యపునరుక్తింపరిహరన్నర్థభేదమాహ (అన్తరితి) స్థానిధర్మస్యస్థానధర్మస్యచప్రతిషేధోఽన్తశ్శబ్దేనపరామృశ్యతే. శాన్తం-రాగద్వేషారహితం, అవిక్రియం- కూటస్థమిత్యర్థః. శివం - పరిశుద్ధం. పరమానన్దబోధరూపమితియావత్. యస్మాద్ద్వైతాభావోపలక్షితం - తస్మాచ్చతుర్థమిత్యాహ (యతఇతి) అద్వైతమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (భేదేతి) సఙ్ఖ్యావిశేషవిషయత్వాభావేకథంచతుర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతీయమానేతి చతుర్థతురీయయోర్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయత్వేనాపౌనరుక్త్యం. తస్యోక్తవిశేషణత్వేపిమమకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఆత్మాసవిజ్ఞేయఇతి తదేవవ్యాచష్టే (ప్రతీయమానేతి) *నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఅవినాశిత్వాదిత్యాదివాక్యానిప్రతీకోపాదానేనదర్శయతి (నహిద్రష్టురితి) ఆత్మన్యవ్యవహార్యేకుతోవిజ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యభూతపూర్వమవిద్యావస్థాయాంయాజ్ఞేయత్వాఖ్యావగతిః - తయేదానీమపివిజ్ఞేయత్వమిత్యాహ (భూతేతి) విద్యావస్థాయామేవకిమితిజ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగోనభవతి- తత్రాహ (జ్ఞాతఇతి) జ్ఞానేనతత్కారణస్యాజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదిత్యర్థః. ౭

రం.— చతుర్థంపాదంనిర్దిశతి (నాన్తఃప్రజ్ఞమితి) నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞంనోభయతఃప్రజ్ఞమితిబహిఃప్రజ్ఞాన్తఃప్రజ్ఞయోర్విశ్వతైజసయోర్వ్యావృత్తిః. నప్రజ్ఞానఘనంనప్రజ్ఞమితిప్రజ్ఞానఘనస్యసుషుప్తిస్థానస్థస్యవ్యావృత్తిః. ప్రజ్ఞశబ్దాత్ * ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతిస్వార్థేఅణ్. అతఃప్రాజ్ఞశబ్దస్యస్వార్థాణన్తతయాప్రజ్ఞప్రాజ్ఞయోరేకార్థత్వాత్. ననుప్రజ్ఞభిన్నత్వేఅప్రజ్ఞత్వంస్యాత్. ఏవంచాజ్ఞత్వప్రసఙ్గఇత్యత్రాహ (నాప్రజ్ఞమితి) ప్రకర్షేణజానాతీతిప్రజ్ఞః. జ్ఞానాదిషడ్గుణమధ్యేజ్ఞానప్రధానత్వేనప్రజ్ఞశబ్దితాత్ -సుషుప్తిస్థానస్థాత్సఙ్కర్షణాద్భిన్నత్వేపిసర్వజ్ఞతయాఅప్రజ్ఞత్వమపినాస్తీతిభావః. అదృష్టం - బాహ్యేన్ద్రియజ్ఞానాగోచరం. అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యం - వాగ్ఘస్తాదికర్మేన్ద్రియాగోచరం. అతఏవఅలక్షణం- లక్ష్యతేఽనేనేతిలక్షణం- అనుమానం. అనుమానాగమ్యమిత్యర్థః. అతఏవాచిన్త్యంఅవ్యపదేశ్యం- ఇదమీదృగితిచిన్తావ్యపదేశానర్హం. ఏకాత్మప్రత్యయసారం - ఏకాత్మప్రత్యయగోచరం. ప్రపఞ్చోపశమం- సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధాదిప్రపఞ్చస్యోపశమోయస్మిన్ తత్ప్రపఞ్చోపశమం. * ఏతన్నానావతారాణాంనిదానంబీజమవ్యయమితిస్మరణాత్. శాన్తం- ఊర్మిషట్కరహితం. శివం-కదాచిదత్వాదవినాశావిర్భావతిరోభావగన్ధరహితతయాశివం - మఙ్గళం. అద్వైతం - సజాతీయద్వితీయరహితం. ఏతాదృశంవాసుదేవంచతుర్థంమన్యన్తే. (సఆత్మా) ఆప్నోతీతిహ్యాత్మా. సర్వదేశకాలసర్వవస్తువ్యాప్తత్వాత్ సంకర్షణాదీనామపిసఆత్మా. (సవిజ్ఞేయః) * తమేవైకంజానథాత్మానమన్యావాచోవిముఞ్చథేతిశ్రుతేఃతస్యైవవిజ్ఞేయత్వమితిభావః. ౭

కూ.— చతుర్థపాదమాత్మనఆహ (నాన్తరితి) అన్తఃప్రజ్ఞాపయతీత్యన్తఃప్రజ్ఞః - స్వప్నార్థప్రదర్శకః. సనేత్యర్థః. నబహిఃప్రజ్ఞం- జాగ్రదర్థప్రదర్శకోనభవతి. నోభయతఃప్రజ్ఞం- బాహ్యశబ్దాదికంజానన్ స్వాప్నార్థాంశ్చయదాపశ్యతి - సాపికాచిద్దశాఉభయతఇత్యనేగృహ్యతే. ఉభయతః - బాహ్యాభ్యన్తరరూపార్థాన్ప్రజ్ఞాపయతీతి ఉభయతఃప్రజ్ఞః. సనేతినోభయతఃప్రజ్ఞం. ఏతద్దశావ్యాపారోవిశ్వతైజసాఖ్యేశ్వరరూపద్వయకర్తృకోజ్ఞేయః. సోపితుర్యోనాస్తీత్యర్థః. నప్రజ్ఞానఘనం- ప్రాగ్వద్విపరీతసమాసఃకర్తవ్యఃఘనప్రజ్ఞానమితి. ఘనం - అజ్ఞానావృతంసుప్తజీవస్వరూపంప్రజ్ఞాపయతీతిఘనప్రజ్ఞానం. తన్నభవతీతినప్రజ్ఞానఘనమిత్యుచ్యతే. నప్రజ్ఞం- ప్రకర్షేణజ్ఞాపయతిమానసవాసనామయధ్యేయమితిప్రజ్ఞం. తన్నేతినప్రజ్ఞం. అయమపిస్వాప్నికవ్యాపారతుల్యతయాతైజసాఖ్యభగవద్రూపవ్యాపారోద్రష్టవ్యః. సోపితుర్యేనేత్యర్థః. ఇముపలక్షణంజాగ్రత్కాలీననిర్విషయకేవలాత్మస్ఫురణరూపజడీభావాఖ్యావస్థానస్యాపి. ఇదమపిసుషుప్తివ్యాపారతుల్యతయాప్రాజ్ఞాఖ్య భగద్వ్యాపారోజ్ఞేయః. సోపితుర్యేనాస్తీతిధ్యేయం. ఏవంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞాఖ్యరూపత్రయవ్యాపారాన్బాహ్యాభ్యన్తరపదార్థస్వరూపజ్ఞాపనసుషుప్తసరూపజ్ఞాపనరూపా, న్కిఞ్చిద్బాహ్యంకించిత్స్వాప్నోభయరూపవ్యాపారం, సమాధిస్థనిరన్తరజ్ఞానసన్తత్యుత్పాదనరూపవ్యాపారం, జడీభావరూపవ్యాపారం, చాకుర్వదిత్యర్థః. నోభయతఃప్రజ్ఞమిత్యత్రకింస్వరూపకర్తృకంవ్యాపారద్వయమస్యనేత్యుచ్యతే- తద్విచారణీయం - తర్హికింనిర్వ్యాపారమేవచతుర్థంరూపం. నేత్యాహ (నాప్రజ్ఞమితి) అప్రజ్ఞాపకంనేతినాప్రజ్ఞం. ప్రజ్ఞాపకమేవ. ముక్తానాంతద్భోగ్యసర్వజ్ఞానప్రదానరూ

అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి.

౧౫॥ నివృత్తేస్సర్వదుఃఖానామీశానఃప్రభురవ్యయః।అద్వైతస్సర్వభావానాందేవస్తుర్యోవిభుస్స్మృతః॥ ౧౦
౧౬॥ కార్యకారణబద్ధౌతావిష్యేతేవిశ్వతైజసౌ। ప్రాజ్ఞఃకారణబద్ధస్తుద్వౌతౌతుర్యేనసిధ్యతః॥ ౧౧

వ్యాపారకత్రైత్యర్థః. అదృష్టం - విశ్వాదిరూపత్రయం బాహ్యాన్తరపదార్థజ్ఞాపనతద్ద్వయరూపకార్యలిఙ్గేనానుమేయం. నతథాచతుర్థంరూపంద్రష్టవ్యమిత్యదృష్టమితివా- అముక్తదృష్ట్యగోచరత్వాద్వాఅదృష్టమిత్యర్థః. (అవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమితి) ముక్తింవినాతద్రూపవిషయకగ్రహణవ్యవహారయోఃఅభావాదవ్యవహార్యమగ్రాహ్యమిత్యుచ్యతే. అలక్షణం - లక్షణం - అనుమాపకం. జాగ్రదాదిప్రవృత్తిరూపానుమాపకరాహిత్యాదలక్షణం. అతఏవాచిన్త్యం. అచిన్త్యత్వాదేవావ్యపదేశ్యం- వ్యపదేష్టుమశక్యం. ఐకాత్మ్యప్రత్యయసారం- ఏకః- ప్రధానః. ఆత్మా - పూర్ణః. ఏకశ్చాసావాత్మాచైకాత్మా. ఏకాత్మైవైకాత్మ్యం. స్వార్థేష్యఞ్- ప్రత్యయః- జ్ఞానరూపః. సారః-ఆనన్దరూపఇత్యైకాత్మ్యప్రత్యయసారం. ప్రపఞ్చోపశమం- *పచివిస్తారే. ప్రపఞ్చః- విస్తృతః. వ్యాప్తఇతియావత్. ఉపశబ్దోఽత్రోత్కృష్టవాచీ. శమః- సుఖం. ఉత్కృష్టానన్దరూపం. ప్రపఞ్చశ్చాసావుపశమశ్చప్రపఞ్చోపశమః. తం. ముక్తాత్మనోదేహబన్ధాద్యనిష్టప్రపఞ్చముపశమయతీతిప్రపఞ్చోపశమమితివా.శాన్తం-షడూర్మిషట్కరహితం. నిర్దుఃఖసుఖరూపత్వాచ్ఛివం. అద్వైతం- ద్వీతిభావప్రధానం. ద్విత్వేన- వస్తుతత్త్వాపేక్షయాన్యాత్మకత్వరూపద్వితీయప్రకారేణ ఇతం- జ్ఞాతంవస్తుద్వీతం. *ఇణ్ గతౌ. ద్వీతస్యేదంద్వైతం - మిథ్యాజ్ఞానం. నవిద్యతేమిథ్యాజ్ఞానంయస్మాత్తదద్వైతం. మిథ్యాజ్ఞానవిరోధివా. అహంమమతాదిమిథ్యాధ్యవసాయనివర్తకమితియావత్. ఏతాదృశమాత్మానంచతుర్థంపాదంమన్యన్తే - ఔపనిషదాఇత్యర్థః. * సోయమాత్మాచతుష్పాదితిప్రతిజ్ఞాతంవిశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాఖ్యరూపచతుష్టయంసపరికరంనిరూప్యరూపత్రయవిషయేమన్త్రానుదాహృత్యచతుర్థవిషయే మన్త్రానుదాహరిష్యన్నిదానీంచతూరూపఆత్మా అవశ్యంజ్ఞాతవ్యఇతివదన్నుపసంహరతి (సఆత్మేతి) యఇతిశేషః. చతూరూపోయఆత్మా- సవిజ్ఞేయః- వివిధతయా- చతుర్విధతయావిశేషేణచముముక్షుభిర్జ్ఞేయ ఇత్యర్థః. ౧౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి. ప్రాజ్ఞతైజసవిశ్వలక్షణానాం సర్వదుఃఖానాం నివృత్తేరీశానస్తురీయ ఆత్మా. ఈశాన ఇత్యస్యపదస్య వ్యాఖ్యానం- ప్రభురితి. దుఃఖనివృత్తింప్రతిప్రభుర్భవతీత్యర్థః. తద్విజ్ఞాననిమిత్తత్వా దుఃఖనివృత్తేః. అవ్యయః - నవ్యేతి - స్వరూపాన్నవ్యభిచరతీతియావత్. ఏతత్కుతః. యస్మాదద్వైతః. సర్వభావానాంరజ్జుసర్పవన్మృషాత్వాత్. సఏషదేవః-ద్యోతనాత్. తురీయః-చతుర్థః. విభుః-వ్యాపీస్మృతః. ౧౦

ఆ.— * నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదిశ్రుత్యుక్తేర్థేతద్వివరణరూపాన్ శ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) వివిధంస్థానత్రయమస్మాద్భవతీతివ్యుత్పత్త్యాతురీయోవిభురుచ్యతే. నహితురీయాతిరేకేణస్థానత్రయమాత్మానంధారయతి. సర్వదుఃఖానాం- ఆధ్యాత్మికాదిభేదభిన్నానాంతద్ధేతూనాం తదాధారాణామితియావత్. ఈశానపదంప్రయుజ్యప్రభుపదంప్రయుఞ్జానస్యపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఈశానఇతి) తురీయస్యదుఃఖనివృత్తింప్రతిసామర్థ్యస్య నిత్యత్వాన్నకదాచిదపి దుఃఖంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ- (తద్విజ్ఞానేతి) సంస్పృష్టరూపేణ వ్యయోక్తిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (స్వరూపాదితి) తత్రప్రశ్నపూర్వకమద్వితీయత్వంహేతుమాహ (ఏతత్కుతఇతి) అతోద్వితీయస్యవ్యయహేతోరభావాదితిశేషః. విశ్వాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తురీయస్యాద్వితీయత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభావానామితి) అవస్థాత్రయాతీతస్యతురీయస్యోక్తలక్షణత్వంవిద్వదనుభవసిద్ధమితిసూచయతి (స్మృతఇతి) ౧౦

కూ.— చతుర్థరూపస్యోక్తంమాహాత్మ్యంసంవాదయితుమాహ (అత్రేతి) తురీయస్యోక్తార్థేఏతే-వక్ష్యమాణాశ్లోకాస్సంవాదినోభవన్తీత్యర్థః. *ప్రపఞ్చోపశమమిత్యాదినోక్తేసర్వానిష్టనివర్తకత్వాదిరూపేఽర్థేశ్లోకానాహ (నివృత్తేరితి) సర్వదుఃఖానాంనివృత్తేః - కారణమితిశేషః. ఈశాన్- బ్రహ్మాదీన్ అనితి- ప్రేరయతీతీశానః. ప్రభుః- స్వామీ. అవ్యయః- శశ్వదేకరూపః. అద్వైతః- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకః. సర్వభావానాం- భవన్తీతిభావాః. *భూసత్తాయాం. భగవజ్జ్ఞానేనలబ్ధసత్తాకాఇత్యర్థః. *అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదసన్తమేనంతతోవిదురితిశ్రుతేః. సర్వేషాం భావానాం- అధికృతాత్మనాందేవః- ఉపాస్యః. విభుః- సమర్థః. స్మృతః- మన్త్రదృగ్భిరితిశేషః. ౧౫

శం.— విశ్వాదీనాంసామాన్యవిశేషభావో నిరూప్యతేతుర్యయాథాత్మ్యావధారణార్థం-కార్యం- క్రియతఇతి. ఫలభావః. కారణం-కరోతీతి. బీజభావః. తత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణాభ్యాంబీజఫలభావాభ్యాంతౌ-యథోక్తౌవిశ్వతైజసౌబద్ధౌ-సంగృహీతావిష్యేతే. ప్రాజ్ఞస్తుబీజభావేనైవబద్ధః. తత్త్వాప్రతిబోధమాత్రమేవహిబీజంప్రాజ్ఞత్వేనిమిత్తం. తతోద్వౌతౌ- బీజఫలభావౌతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణేతుర్యేనసిధ్యతః-నవిద్యేతే. నసమ్భవతఇత్యర్థః. ౧౧

ఆ.— విశ్వాదిష్వవాన్తరవిశేషనిరూపణద్వారేణతురీయమేవనిర్ధారయతి (కార్యేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (విశ్వాదీనామితి) విశ్వతైజసయోరుభయబద్ధత్వంసామాన్యం - ప్రాజ్ఞస్యకారణమాత్రబద్ధత్వంవిశేషః. అథేదంనిరూపణంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తుర్యేతి) ప్రాజ్ఞస్యకారణమాత్రబద్ధత్వంసాధయతి (తత్త్వాప్రతిబోధేతి) త్రయాణామవాన్తరవిశేషేస్థితేప్రకృతేతురీయేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తతఇతి) తయోస్తస్మిన్నవిద్యమానత్వంచిదేకతానేతయోర్నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యాహ (నసమ్భవతఇతి) ౧౧

౧౭॥ నాత్మానంనాపరాంశ్చైవనసత్యంనాపిచానృతం। ప్రాజ్ఞఃకించనసంవేత్తితుర్యంతత్సర్వదృక్సదా॥ ౧౨.
౧౮॥ ద్వైతస్యాగ్రహణంతుల్యముభయోఃప్రాజ్ఞతుర్యయోః। బీజనిద్రాయుతఃప్రాజ్ఞఃసాచతుర్యేనవిద్యతే॥౧౩

కా.— *నాన్తఃప్రజ్ఞంనబహిఃప్రజ్ఞమిత్యాదినాతురీయస్యవిశ్వాదిరూపత్రయవైధర్మ్యముక్తం-తత్రమన్త్రమాహ (కార్యేతి) అజ్ఞానకార్యభూతోఽహఙ్కారమమతాదిభ్రమః. తద్రూపఃకార్యబన్ధః. తత్కారణావిద్యాబన్ధఃకారణబన్ధః. జీవనిష్ఠతాదృశజాగ్రత్పదార్థభ్రమానిద్యారూపకార్యకారణబన్ధస్వామీవిశ్వః. తైజసస్త్వవిద్యాకార్యభూతోక్తరూపస్వాప్నపదార్థభ్రమేణతత్కారణాజ్ఞానేనచబద్ధజీవనిష్ఠతాదృశబన్ధస్వామీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞస్తుతత్కారణాజ్ఞానరూపసుషుప్తిబద్ధః సుషుప్తిబన్ధస్వామీ. తురీయే-చతుర్థరూపేద్వౌ- కార్యకారణబన్ధనియమనవ్యాపారః కారణమాత్రబన్ధనియమనవ్యాపారశ్చద్వావపినసిధ్యత ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— కథంపునఃకారణబద్ధత్వంప్రాజ్ఞస్య,తురీయేవాతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణలక్షణౌబన్ధౌనసిధ్యత, ఇతి. యస్మాదాత్మవిలక్షణమవిద్యాబీజప్రసూతంబాహ్యంద్వైతం ప్రాజ్ఞోనకించనసంవేత్తి- యథావిశ్వతైజసౌ. తతశ్చాసౌతత్త్వాగ్రహణేనతమసా అన్యథాగ్రహణబీజభూతేనబద్ధోభవతి. యస్మాత్తురీయంతత్సర్వదృక్సదా- తురీయాదన్యస్యాభావాత్సర్వదా - సదైవసర్వంచతద్దృక్చేతిసర్వదృక్. తస్మాన్నతత్త్వాగ్రహణలక్షణంబీజం. తత్రతత్ప్రసూతస్యాన్యథాగ్రహణస్యాప్యతఏవాభావః. నహిసవితరిసదాప్రకాశాత్మకేతద్విరుద్ధమప్రకాశనమన్యథాప్రకాశనంవాసమ్భవతి. * నహిద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యత ఇతిశ్రుతేః. అథవా - జాగ్రత్స్వప్నయోః సర్వభూతావస్థఃసర్వవస్తుదృగాభాసస్తురీయ ఏవేతిసర్వదృక్సదా. * నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృ ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౧౨

ఆ.— ప్రాజ్ఞస్యకారణబద్ధత్వంసాధయతి (నాత్మానమితి) తురీయస్య కార్యకారణాభ్యామసంస్పృష్టత్వంస్పష్టయతి (తుర్యమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) వాశబ్దాత్కథమిత్యస్యానువృత్తిస్సూచ్యతే. ప్రథమచోద్యోత్తరత్వేనపాదత్రయంవ్యాచష్టే (యస్మా[illegible]తి) విలక్షణం- అనాత్మానమితియావత్. అనృతమిత్యస్యవ్యాఖ్యానమవిద్యాబీజప్రసూతమితి. ద్వైతం- ద్వితీయమసత్యమిత్యర్థః. వైధర్మ్యోదాహరణం (యథేతి) ప్రాజ్ఞస్యవిభాగవిజ్ఞానాభావేఫలమాహ (తతశ్చేతి) యథోక్తేతమసికార్యలిఙ్గమనుమానంసూచయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయంచోద్యంచతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేనప్రత్యాఖ్యాతి (యస్మాదిత్యాదినా) సదైవతురీయాదన్యస్యాభావాత్తురీయమేవసర్వం, తచ్చసదాదృగ్రూపమితియస్మాత్ - తస్మాదితియోజనా. తత్రేతిపరిపూర్ణంచిదేకతానంతురీయంపరామృశ్యతే. (అతఏవేతి) కారణాభావేకార్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. తురీయేతత్త్వాగ్రహణాన్యథాగ్రహణయోరసమ్భవందృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) యత్తుతురీయస్యసదాదృగాత్మత్వముక్తం - తత్రప్రమాణమాహ (నహిద్రష్టురితి) చతుర్థపాదంప్రకారాన్తరేణయోజయతి (అథవేతి) తత్రాపిశ్రుతిమనుకూలయతి (నాన్యదితి) ౧౨

కా.— *నప్రజ్ఞానఘనంనాప్రజ్ఞమిత్యుక్తప్రాజ్ఞవైధర్మ్యమన్త్రమాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానం సుషుప్తజీవస్వరూపంనసంవేదయేత్- తథానాపరాన్-అన్యాన్జీవాన్. నసత్యంఘటాదికం. నాపిచానృతం-శుక్తిరజతాదికంసంవేదయేదిత్యర్థః. జీవస్వరూపసుఖంవినానాన్యత్కిమపినసంవేదయేదితియావత్. తురీయంతుసదాసర్వదృక్- సర్వందర్శయతీతిసర్వదృక్. ముక్తౌతద్భోగ్యంసర్వంసర్వదాప్రదర్శయతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— నిమిత్తాన్తరప్రాప్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయంశ్లోకః. కథం. ద్వైతాగ్రహణస్యతుల్యత్వాత్కారణబద్ధత్వంప్రాజ్ఞస్యైవతురీయస్యేతిప్రాప్తాశఙ్కానివర్త్యతే. యస్మాద్బీజనిద్రాయుతః- తత్త్వాప్రతిబోధోనిద్రా. సైవచవిశేషప్రతిబోధప్రసవస్యబీజం. సాబీజనిద్రా. తయాయుతఃప్రాజ్ఞః. సదాదృక్స్వభావత్వాత్తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణానిద్రాతురీయేనవిద్యతే- అతోనకారణబన్ధస్తస్మిన్నిత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— అనుమానప్రయుక్తాంతురీయేపికారణబద్ధత్వాశఙ్కాంపరిహరతి (ద్వైతస్యేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యంగృహ్ణాతి (నిమిత్తాన్తరేతి) విమతంకారణబద్ధం - ద్వైతాగ్రహణత్వాత్- ప్రాజ్ఞవదిత్యనుమానమేవదర్శయన్నిమిత్తాన్తరమేవస్ఫోరయతి (కథమితి) అనుమానకృతాశఙ్కానివర్తకత్వేనశ్లోకమవతారయతి (ప్రాప్తేతి) ప్రాజ్ఞస్యోత్తరభావిప్రబోధాదికార్యాపేక్షయానియతపూర్వభావిత్వంకారణబద్ధత్వేప్రయోజకం - సచతురీయస్యతదస్తీత్యప్రయోజకోహేతురిత్యాహ (యస్మాదితి) కించ- తురీయస్యవిశుద్ధచిద్ధాతుత్వప్రసాధనప్రమాణబాధాత్కాలాత్యయాపదిష్టోహేతురిత్యాహ (సదేతి) నచపూర్వోక్తోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిః- తురీయస్యోత్తరభావికార్యాపేక్షయానియతప్రాగ్భావిత్వాభావాదితిమత్వాహ (తత్త్వేతి) దోషద్వయవత్త్వేనానుమానస్యామానత్వేఫలితమాహ (అతోనేతి) ౧౩

కా.— *శివమద్వైతమితితురీయస్యయన్మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వముక్తం - తత్ప్రాజ్ఞస్యాపిసమమితివదన్ తతస్తురీయస్యవైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ద్వైతస్యేతి) ద్వైతస్య- గేహదేహాదౌస్వాతన్త్ర్యస్య. అగ్రహణం - గ్రహణాహేతుత్వం. గేహాదౌస్వాతన్త్ర్యభ్రమాజనకత్వంప్రాజ్ఞతురీయయోస్తుల్యం. (బీజేతి) దేహగేహాదౌస్వాతన్త్ర్యబుద్ధిబీజభూతామూలావిద్యాబీజనిద్రా. తయాయుతః - తద్యుక్తత్వప్రదః ప్రాజ్ఞః. (సాచేతి) చస్త్వర్థే. తుర్యేతుసా- బీజనిద్రా- తద్యుతత్వప్రదత్వమితియావత్. నవిద్యత ఇత్యర్థః. ౧౮

౧౯॥ స్వప్ననిద్రాయుతావాద్యౌ ప్రాజ్ఞస్త్వస్వప్ననిద్రయా। ననిద్రాం నైవచస్వప్నం తుర్యేపశ్యన్తినిశ్చితాః॥ ౧౪
౨౦॥ అన్యథాగృహ్ణతఃస్వప్నోనిద్రా తత్త్వమజానతః। విపర్యాసేతయోఃక్షీణేతురీయంపదమశ్నుతే॥ ౧౫
౨౧॥ అనాదిమాయయాసుప్తోయదాజీవఃప్రబుధ్యతే। అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతంబుధ్యతేతదా॥ ౧౬

శం.— స్వప్నః- అన్యథా గ్రహణం. సర్ప ఇవరజ్జ్వాం. నిద్రా- ఉక్తా తత్త్వాప్రతిబోధలక్షణంతమఇతి. తాభ్యాంస్వప్ననిద్రాభ్యాం యుక్తౌవిశ్వతైజసౌ. అతస్తౌకార్యకారణబద్ధావిత్యుక్తౌ. ప్రాజ్ఞస్తుస్వప్నవర్జితః కేవలయైవనిద్రయాయుత ఇతికారణబద్ధఇత్యుక్తం. నోభయంపశ్యన్తితురీయేనిశ్చితాః- బ్రహ్మవిదోవిరుద్ధత్వాత్సవితరీవతమః. అతోనకార్యకారణబద్ధఇత్యుక్తస్తురీయః. ౧౪

ఆ.— * కార్యకారణబద్ధౌతావిత్యాదిశ్లోకోక్తమర్థమనుభవావష్టమ్భేన ప్రపఞ్చయతి (స్వప్నేతి) నను తైజసస్యైవస్వప్నయుక్తత్వం- నతువిశ్వస్య ప్రబుధ్యమానస్యతద్యోగోయుజ్యతే - ప్రబుధ్యమానత్వవ్యాఘాతాత్. కథమవిశేషేణవిశ్వతైజసౌస్వప్ననిద్రాయుతావిత్యత్ర స్వప్నశబ్దార్థమాహ (స్వప్నఇతి) యథారజ్జ్వాంసర్పోగృహ్యమాణోఽన్యథాగృహ్యతే- తథాఆత్మనిదేహాదిగ్రహణమన్యథాగ్రహణం- ఆత్మనోదేహాదివైలక్షణ్యస్యశ్రుతియుక్తిసిద్ధత్వాత్. తేనస్వప్నశబ్దితేనాన్యథాగ్రహణేనసంస్పృష్టత్వంవిశ్వతైజసయోరవిశిష్టమిత్యర్థః. తథానిద్రాణస్యైవనిద్రాయుక్తా- నతుప్రబోధవతోవిశ్వస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిద్రేతి) ఉక్తాభ్యాంస్వప్ననిద్రాభ్యాంవిశ్వతైజసయోర్వైశిష్ట్యంనిగమయతి (తాభ్యామితి) తయోరన్యథాగ్రహణేనాగ్రహణేనచవైశిష్ట్యముపేత్యప్రాగపిసూచితమిత్యాహ (అతఇతి) ద్వితీయంపాదంవిభజతే (ప్రాజ్ఞస్త్వితి) ద్వితీయార్థంవ్యాచష్టే (నోభయమితి) తురీయేనిద్రాస్వప్నయోరదర్శనేహేతుమాహ (విరుద్ధత్వాదితి) అజ్ఞానతత్కార్యయోర్నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపేతురీయేవిరుద్ధత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (సవితరీవేతి) తురీయేవస్తుతోనావిద్యాతత్కార్యయోస్సఙ్గతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యప్రాగపిసూచితమిత్యాహ (అతోనేతి) ౧౪

కూ.— ప్రకారాన్తరేణవిశ్వాదేస్సాధర్మ్యవైధర్మ్యేఆహ (స్వప్నేతి) స్వప్నేత్యుపలక్షణంజాగరస్యాపి. జాగ్రత్స్వప్నభ్రమాభ్యాం, తద్ధేతునిద్రాశబ్దితావిద్యయా, చయుతావాద్యౌ- తదుభయసమ్బన్ధనియామకౌవిశ్వతైజసౌ. ప్రాజ్ఞస్తుఅస్వప్ననిద్రయా- ద్వివిధ[illegible]మవినాకృతకేవలావిద్యయాయుతః- తన్మాత్రబన్ధస్వామీత్యర్థః. నిశ్చితాః- సమ్యఙ్నిశ్చయవన్తఃసన్తఃనిద్రాం - నిద్రాకృతబన్ధస్వామిత్వం, స్వప్నం- ద్వివిధభ్రమబన్ధహేతుత్వం, చతురీయేనపశ్యన్తి-నజానన్తీత్యర్థః. ౧౯

శం.— కదాతురీయేనిశ్చితోభవతీతి. ఉచ్యతే- స్వప్నజాగరితయోరన్యథా-రజ్జ్వాంసర్పమివగృహ్ణతస్తత్త్వంస్వప్నోభవతి. నిద్రాతత్త్వమజానతస్తిసృష్వవస్థాసుతుల్యా. స్వప్ననిద్రయోఃతుల్యత్వాద్విశ్వతైజసయోరేకరాశిత్వం. అన్యథాగ్రహణప్రాధాన్యాచ్చగుణభూతానిద్రేతితస్మిన్విపర్యాసఃస్వప్నః. తృతీయేతుస్థానేతత్త్వాజ్ఞానలక్షణానిద్రైవకేవలావిపర్యాసః. అతస్తయోః- కార్యకారణస్థానయోరన్యథాగ్రహణాగ్రహణలక్షణవిపర్యాసేకార్యకారణబన్ధరూపేపరమార్థతత్త్వప్రతిబోధతఃక్షీణేతురీయంపదమశ్నుతే- తదోభయలక్షణంబన్ధరూపంతత్రాపశ్యన్తురీయేనిశ్చితోభవతీత్యర్థః. ౧౫

ఆ.— కదాతర్హిస్వప్నోభవతీత్యపేక్షాయామాహ (అన్యథేతి) నిద్రాతర్హికదేతిసన్దిహానంప్రత్యాహ (నిద్రేతి) తురీయప్రతిపత్తిసమయంసఙ్గిరతే (విపర్యాసఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాకాఙ్క్షాందర్శయతి (కదేతి) కదాస్వప్ననిష్ఠోభవతి- కదానిద్రానిష్ఠస్స్యాదిత్యపిద్రష్టవ్యం. ప్రశ్నత్రయస్యోత్తరంశ్లోకేనదర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రకదాస్వప్నోభవతీతిప్రశ్నంపరిహరతి (స్వప్నేతి) అవస్థాద్వయేస్వప్నద్రష్టురిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రశ్నంసమాధత్తే (నిద్రేతి) విశ్వాదిషుత్రిషుతయోరితిద్వివచనంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్ననిద్రయోరితి) విశ్వతైజసావేకోరాశిః- ప్రాజ్ఞోద్వితీయః- తతఃశ్లోకేద్వివచనమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ప్రథమేరాశౌవిపర్యాసస్వరూపంకథయతి (అన్యథేతి) ద్వితీయేరాశౌవిపర్యాసవిశేషందర్శయతి (తృతీయేత్వితి) ద్వితీయార్థగతాన్యక్షరాణివ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్వివచనస్యోపపన్నత్వా, ద్విపర్యాసస్యచవిభాగేననిర్ధారితత్వా, దిత్యర్థః. తృతీయంప్రశ్నంప్రతివిధత్తే (తదేతి) తత్త్వప్రబోధాద్విపర్యాసక్షయావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౫

కూ.— ఏవంవిధతురీయస్యదర్శనప్రాప్తిఃకదాభవేతామిత్యత్రాహ (అన్యథేతి) అన్యథాగృహ్ణతః - దేహగేహాదౌభగవదధీనేస్వాధీనత్వాంజానతఃస్వప్నోభవతి. స్వప్నపదేనమిథ్యాజ్ఞానరూపభ్రమపరమ్పరాగ్రాహః. తత్త్వం - భగవతస్స్వాతన్త్ర్యాదిరూపం తత్త్వమజానతోనిద్రా - మూలావిద్యాబద్ధోభవతి. తయోః - నిద్రాభ్రమయోర్విపర్యాసే - ఆవర్తనేక్షీణేసతితురీయంపదం - చతుర్థరూపంఅశ్నుతే - సాక్షాత్కారద్వారాప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౦

శం.— యోఽయంసంసారీజీవః- సఉభయలక్షణేన- తత్త్వాప్రతిబోధరూపేణబీజాత్మనా, అన్యథాగ్రహణలక్షణేనచానాదికాలప్రవృత్తేనమాయాలక్షణేనస్వప్నేన, మమాయంపితాపుత్రోఽయంనప్తాక్షేత్రంపశవోఽహమేషాంస్వామీసుఖీదుఃఖీక్షయితోఽహమనేనవర్ధితశ్చానేనేత్యేవంప్రకారాన్స్వప్నాన్స్థానద్వయేఽపిపశ్యన్సుప్తోయదా- వేదాన్తార్థతత్త్వాభిజ్ఞేనపరమకారుణికేనగురుణా-నాస్యేవంత్వంహేతుఫలాత్మకః- కిన్తుతత్త్వమసీతిప్రతిబోధ్యమానోయదా-తదైవంప్రతిబుధ్యతే. కథం. నాస్మిన్బాహ్యమాభ్యన్తరంవాజన్మాదిభావవికారోఽస్తి- అతోఽజం- సబాహ్యాభ్యన్తరస

౨-౨॥ ప్రపఞ్చోయదివిద్యేతనివర్తేతనసంశయః। మాయామాత్రమిదంద్వైతమద్వైతంపరమార్థతః॥ ౧౭.

ర్వభావవికారవర్జితమిత్యర్థః. యస్మాజ్జన్మాదికారణ భూతంనాస్మిన్నవిద్యాతమోబీజం నిద్రావిద్యత ఇత్యనిద్రం. అనిద్రంహితత్తురీయం - అతఏవాస్వప్నం. తన్నిమిత్తత్వాదన్యథాగ్రహణస్య. యస్మాచ్చానిద్రమస్వప్నం- తస్మాదజమద్వైతం తురీయమాత్మానంబుధ్యతేతదా. ౧౬

ఆ.— కదాతత్త్వప్రతిబోధోవిపర్యాసక్షయహేతుర్భవతీత్యపేక్షాయామాహ (అనాదీతి) ప్రతిబుధ్యమానంతత్త్వమేవవిశినష్టి(అజమితి) జీవశబ్దవాచ్యమర్థంనిర్దిశతి (యోఽయమితి) పరమాత్మైవజీవభావమాపన్నఃసంసరతీత్యర్థః. తస్యకథంజీవభావాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యకార్యకారణబద్ధత్వాదిత్యాహ (సఇతి) పరమాత్మోభయలక్షణేనస్వాపేనసుప్తోఽభవతీత్యభిప్రాయః. స్వాపస్యోభయలక్షణత్వమేవప్రకటయతి (తత్త్వేత్యాదినా) మాయాలక్షణేనేత్యుభయత్రసమ్బధ్యతే. సుషుప్తిమేవవ్యనక్తి (మమేత్యాదినా) స్వాపపరిగృహీతస్యైవప్రతిబోధనావకాశోభవతీత్యాహ (యదేతి) యదాసుషుప్తః- తదాబుధ్యతఇతిశేషః. ప్రతిబోధకంవిశినష్టి (వేదాన్తార్థేతి) కథంప్రతిబోధనం. తదాహ (నాసీతి) అనుభూయమానత్వమేవమిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిశేషణేనగురుణాప్రతిబుధ్యమానశ్శిష్యః - తదాసావేవం - వక్ష్యమాణప్రకారేణప్రతిబుద్ధోభవతీత్యుక్తం. తమేవప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంద్వితీయార్థవ్యాఖ్యానేనవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) అస్మిన్నితిసప్తమ్యాబాధ్యాత్మరూపంపరామృశ్యతే. బాహ్యం- కార్యం. ఆన్తరం- కారణం. తచ్చోభయమిహనాస్తి- తతోజన్మాదేర్భావవికారస్యనాత్రావకాశస్సమ్భవతీత్యర్థః. అవతారితంవిశేషణంసప్రమాణంయోజయతి (సబాహ్యేతి) అజత్వాదేవానిద్రం - కార్యాభావేకారణస్యప్రమాణాభావేనవక్తుమశక్యత్వాదితిమత్వాహ (యస్మాదితి) అనిద్రత్వంహేతుంకృత్వావిశేషణాన్తరందర్శయతి (అతఏవేతి) అగ్రహణాన్యథాగ్రహణసమ్బన్ధవైధుర్యంహేతుంకృత్వావిశేషణద్వయమిత్యాహ (యస్మాచ్చేతి) తత్త్వమేవంలక్షణమస్తు- ఆత్మనఃకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి) తదా- విశిష్టేనాచార్యేణవిశిష్టంశిష్యంప్రతిప్రతిబోధనావస్థాయామిత్యర్థః. ౧౬

కూ.— నిద్రాభ్రమయోరావర్తనక్షయఃకేనస్యాత్ - యస్యక్షయోభగవదపరోక్షధీరిత్యతోభగవత్ప్రసాదేనైవేత్యాహ (అనాదీతి) మాయాశబ్దేనభగవదిచ్ఛా, తదధీనాఽవిద్యా, చగృహ్యతే. అనాదీతితన్త్రం. అనాదేర్విష్ణోరనాదిమాయయాకర్మరూపావిద్యయాసుప్తః- స్వాపితః. సంసారేనివేశితోజీవోయదాఅనాదిమాయయా - భగవదిచ్ఛయా. భగవత్ప్రసాదేనప్రబుధ్యతే - భగవానేవస్వతన్త్రోఽన్యత్సర్వంతదధీనమిత్యాదితత్త్వజ్ఞానవాన్భవతి. తదాఅజం- జననాదిదోషహీనంఅనిద్రమస్వప్నం. విశ్వాదిరూపవ్యాపారాప్రవర్తకంఅద్వైతం- మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకం. ఇదముపలక్షణం.సర్వానిష్టనివర్తకంభగవన్తంబుధ్యతే- సాక్షాత్కరోతి. ౨౧

శం.— ప్రపఞ్చనివృత్త్యాచేత్ప్రతిబుధ్యతే-అనివృత్తేప్రపఞ్చేకథమద్వైతమితి. ఉచ్యతేసత్యమేవంస్యాత్ప్రపఞ్చః-యదివిద్యేత. రజ్జ్వాంసర్పఇవకల్పితత్వాన్నతుసవిద్యతే. విద్యమానశ్చేత్ - నివర్తేతనసంశయః. నహిరజ్జ్వాంభ్రాన్తిబుద్ధ్యా కల్పితస్సర్పో విద్యమానస్సన్ వివేకతోనివృత్తః, నైవమాయామాయావినాప్రయుక్తాతద్దర్శినాంచక్షుర్బన్ధాపగమేవిద్యమానాసతీనివృత్తా, - తథేదంప్రపఞ్చాఖ్యంమాయామాత్రంద్వైతం. రజ్జువన్మాయావివచ్చాద్వైతంపరమార్థతః. తస్మాన్నకశ్చిత్ప్రపఞ్చఃప్రవృత్తోనివృత్తోవాస్తీత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— తురీయమద్వైతమిత్యుక్తం- తదయుక్తం- ప్రపఞ్చస్యద్వితీయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రపఞ్చఇతి) ప్రపఞ్చనివృత్త్యాతురీయప్రతిబోధాత్తదద్వితీయత్వమవిరుద్ధమితి.నైద్ధాన్తికీమాశఙ్కాంపూర్వవాద్యనువదతి (ప్రపఞ్చేతి) తర్హిపూర్వప్రపఞ్చనివృత్తేరనివృత్తస్యతస్యసత్త్వాన్నాద్వైతంసిద్ధమర్హతీతిపూర్వవాద్యేవబ్రవీతి (అనివృత్తఇతి) సిద్ధాన్తీశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) కింప్రపఞ్చస్యవస్తుత్వముపేత్యాద్వైతానుపపత్తిరుచ్యతే - కింవాఽవస్తుత్వమితివికల్ప్యాద్యేఽద్వైతానుపపత్తిమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అద్వైతంతర్హికథముపపద్యతేత్యాశఙ్క్యప్రపఞ్చస్యావస్తుత్వపక్షేతదుపపత్తిరిత్యాహ (రజ్జ్వామితి) యథాసర్పోరజ్జ్వాంకల్పితోవస్తుతోనాస్తి- తథాప్రపఞ్చోపికల్పితత్వాన్నవస్తుతోవిద్యతే. తథాచతాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (విద్యమానశ్చేదితి) యద్యాత్మనికారణాధీనస్సన్ప్రపఞ్చోవిద్యేత-తదాకృతకస్యానిత్యత్వనియమాత్తన్నివృత్తిరవశ్యంభావినీ. కార్యస్యచనివృత్తిర్నామకారణసంసర్గః. తత్సతికారణేప్రపఞ్చనివృత్తేరనాత్యన్తికత్వాదద్వైతానుపపత్తిరాశఙ్క్యేత- నచకారణాధీనస్సన్ప్రపఞ్చోస్తి- తస్యకల్పితత్వేనావస్తుత్వాదిత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్యమాయయావిద్యమానత్వం- నతువస్తుత్వమిత్యుదాహరణాభ్యాముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) సర్పోహిరజ్జ్వాంభ్రాన్త్యాకల్పితోనాయంసర్పోరజ్జురేవేతి వివేకధియానివృత్తోనైవవస్తుతోవిద్యతే- బాధితస్యకాలత్రయేపిసత్త్వాభావాత్. మాయాచేన్ద్రజాలశబ్దవాచ్యామాయావినాప్రదర్శితాపార్శ్వస్థానాంమాయాదర్శనవతాంచక్షుర్బన్ధస్యయథార్థదర్శన ప్రతిబన్ధకస్యాపగమేసతిసముత్పన్నసమ్యగ్దర్శనతోనివృత్తాసతీనైవవస్తుతోవిద్యమానాభవితుముత్సహతే. యథేదముదాహరణద్వయం- తథేదంద్వైతంప్రపఞ్చాఖ్యంమాయామాత్రం- నపరమార్థతోస్తీత్యర్థః. ప్రపఞ్చస్యాసత్త్వేశూన్యవాదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రజ్జువదితి) ప్రపఞ్చస్యకాలత్రయేపిసత్త్వాభావేతాత్త్వికమద్వైతమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౧౭

కూ.— నను దేహగేహాదౌస్వస్వామిసమ్బన్ధాదిలక్షణబన్ధస్యజీవస్వరూపస్యైవస్వాభావికత్వేననివృత్త్యయోగాత్ * విపర్యాసైకక్షయోక్షీణ ఇత్యుక్తిః కథమిత్యతోనాయంస్వాభావికఇత్యాహ (ప్రపఞ్చఇతి) దేహగేహాదౌస్వస్వామిసమ్బన్ధాదిరూపోబన్ధఃప్రపఞ్చః. సఃస్వాతన్త్ర్య

౨౩॥ వికల్పోవినివర్తేతకల్పితోయదికేనచిత్। ఉపదేశాదయంవాదోజ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతే॥ ౧౮

ఇతిద్వితీయఃఖణ్డః.

౧॥ హరిః ఓమ్॥ సోయమాత్మాధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రంపాదా
మాత్రామాత్రాశ్చపాదాఅకారఉకారోమకారఇతి॥ ౮

ణనాస్త్యేవ. యదిపరాధీనోపివిద్యతఇత్యఙ్గీక్రియతే- తర్హ్యపిపరమార్థతః- పరమశ్చాసావర్థశ్చపరమార్థః. ఉత్తమోఽర్థః. భగవాన్. తస్మాత్పరమార్థతః. పరమేశ్వరప్రసాదాదితియావత్. నివర్తేత- నివర్తతఏవ. నసంశయః. అనాదితోఽనువృత్తస్యదేహాదావస్వీయత్వజ్ఞానరూపభ్రమస్యకథంనివృత్తిరిత్యతఆహ (మాయేతి) అద్వైతం- మహద్భిర్యథావత్తయాజ్ఞాతంబ్రహ్మాదివస్తుజాతమజ్ఞైర్ద్వైతం- ద్వితీయేనప్రకారేణజ్ఞాతం. తద్వైపరీత్యేనజ్ఞాతం: తచ్చమిథ్యాజ్ఞానంతేషాంమాయామాత్రం- భగవదిచ్ఛామాత్రనిర్మితంజాతమిత్యర్థః. తథాచతాదృశమిథ్యాజ్ఞానస్యానాదితోఽనువృత్తస్యాపీశ్వరేచ్ఛయాజాతత్వేనాస్వాభావికత్వాత్తత్ప్రసాదేనతన్నివృత్తిర్యుక్తేతిభావః. ఉక్తంహి *సంసారబన్ధస్థితిమోక్షహేతుః *దైవీహ్యేషాగుణమయీమమమాయాదురత్యయా। మామేవయేప్రపద్యన్తేమాయామేతాంతరన్తితఇత్యాదికం. ౨౨

శం.—— నను శాస్తాశాస్త్రంశిష్యఇతివికల్పఃకథంనివృత్తఇతి. ఉచ్యతే- వికల్పోవినివర్తేత - యదికేనచిత్కల్పితస్స్యాత్. యథాయంప్రపఞ్చోమాయారజ్జుసర్పవత్- తథాయంశిష్యాదిభేదవికల్పోపిప్రాక్ప్రతిబోధాదేవోపదేశనిమిత్తః. అతఉపదేశాదయంవాదః - శిష్యశ్శాస్తాశాస్త్రమితి. ఉపదేశకార్యేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేజ్ఞాతేపరమార్థతత్త్వేద్వైతంనవిద్యతే. ౧౮

ఆ.—— ప్రకారాన్తరేణాద్వైతానుపపత్తిమాశఙ్క్యపరిహరతి (వికల్పఇతి) యదికేనచిత్- హేతునాతత్త్వజ్ఞానేనకార్యేణశాస్త్రాదివికల్పోహేతుతయావికల్పితః- తథాప్యసౌబాధితోనివర్తేత- నతుతాత్త్వికమద్వైతంవిరోద్ధుమర్హతి. తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాగవస్థాయామేవతత్త్వోపదేశాన్నిమిత్తీయతఃశాస్త్రాదిభేదోఽనూద్యతే - ఉపదేశప్రయుక్తేతుజ్ఞానేనిర్వృత్తేనకించిదపిద్వైతమస్తీత్యద్వైతమవిరుద్ధమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) తదనివృత్తౌనాద్వైతసిద్ధిః. నచశాస్త్రాదిభేదస్యకల్పితత్వాదవిరోధః- తథాసతిధూమాభాసవత్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. ధూమాభాసస్యావ్యాప్తస్యాతద్ధేతుత్వేపికల్పితస్యశాస్త్రాదేస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వంప్రతిబిమ్బాదివదుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) శిష్యశ్శాస్తాశాస్త్రమిత్యయంవికల్పః - విభాగః. సోపి నివృత్తిప్రతియోగిత్వాదవస్తుత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాదద్వైతావిరోధీత్యర్థః. శిష్యాదివిభాగస్యకల్పితత్వందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) మాయావినాప్రయుక్తామాయాయథాకల్పితేష్యతే, యథాచసర్పధారాదిర్వికల్పితః,- తథాయంప్రపఞ్చస్సర్వోపికల్పితోవస్తునభవతీతిప్రపఞ్చితం- తత్రైవప్రపఞ్చైకదేశశ్శిష్యాదిరపిజ్ఞానాత్ప్రాక్కల్పితస్సన్జ్ఞానకృతోమిథ్యేత్యర్థః. కిమితిజ్ఞానాత్పూర్వమసౌకల్ప్యతే. తత్రాహ (ఉపదేశేతి) ఉపదేశముద్దిశ్యయథోక్తవిభాగవచనమిత్యుక్తముపసంహరతి (అతఇతి) ఉపదేశాత్ప్రాగివతస్మాదూర్ధ్వమపిభేదోనువర్తతామిత్యాశఙ్క్యవిరోధిసద్భావాన్నైవమిత్యాహ (ఉపదేశేతి) ౧౮

కూ.—— ఉక్తమేవసర్వవాక్యార్థంవిశదయన్నుపసంహరతి (వికల్పఇతి) దేహగేహాదౌస్వీయతాభిమానాదినానాత్మకబన్ధరూపోవికల్పఃఉక్తరీత్యాఽస్వాభావికోయదికేనచిదజ్ఞానాదినాస్వాభావికత్వేనకల్పితః- తర్హ్యుపదేశాత్- మహతాముపదేశబలాద్వినివర్తేత - వినివర్తతఏవ. ననివర్తేతేతిపాఠేకాకుః. ననివర్తేతకిం- అపితునివర్తేతైవేత్యర్థః. కస్సతాంవాదః-యదుపదేశాన్నానావిధస్వాతన్త్ర్యాదిభ్రమనివృత్తిరిత్యతఆహ (అయమితి) బ్రహ్మణియథావజ్జ్ఞాతేసతిద్వైతం- *శివమద్వైతమిత్యత్రోక్తవ్యుత్పత్త్యామిథ్యాజ్ఞానంనవిద్యతే - నివర్తతఇత్యయంసతాంవాదఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యైతేశ్లోకాభవన్తీత్యనేనాన్వయః.. ౨౩

ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌమాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే
ద్వితీయఖణ్డభాష్యం.

శం.—— అభిధేయప్రధానఓఙ్కారశ్చతుష్పాదాత్మేతివ్యాఖ్యాతోయః - సోయమాత్మాఽధ్యక్షరం - అక్షరమధికృత్య- అభిధానప్రాధాన్యేనవర్ణ్యమానోఽధ్యక్షరం. కింపునస్తదక్షరమిత్యాహ- ఓఙ్కారః. సోయమోఙ్కారఃపాదశఃప్రవిభజ్యమానోధిమాత్రం- మాత్రామధికృత్యవర్తతఇత్యధిమాత్రం. కథం. ఆత్మనోయేపాదాః- తఓఙ్కారస్యమాత్రాః. కాస్తాః. అకారఉకారోమకారఇతి. ౮

ఆ.—— తత్త్వజ్ఞానసమర్థానాంమధ్యమానాముత్తమానాంచాధికారిణామధ్యారోపాపవాదాభ్యాంపారమార్థికంతత్త్వముపదిష్టం. ఇదానీం తత్త్వగ్రహణాసమర్థానామధమాధికారిణామాత్మధ్యానవిధానాయారోపదృష్టిమేవావష్టభ్యవ్యాచష్టే (అభిధేయేత్యాదినా) అధ్యక్షరమిత్యేతద్వ్యాకరోతి (అక్షరమితి) అధ్యక్షరమిత్యత్రకింపునస్తదక్షరమితిప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కింపునరిత్యాదినా) తస్యవిశేషణా

౯॥ జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రాఽఽప్తేరాదిమత్త్వాద్వా
ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥

స్తరం దర్శయతి (సోఽయమితి) ఆత్మా హి పాదశో విభజ్యతే- మాత్రామధికృత్య పునరోఙ్కారో వ్యవతిష్ఠతే- తత్కథం పాదశో విభజ్యమానస్యాధిమాత్రత్వమితి పృచ్ఛతి (కథమితి) పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వాదేతదవిరుద్ధమిత్యాహ (ఆత్మన ఇతి)

రం.— (సోఽయమాత్మాఽధ్యక్షరమోఙ్కారోఽధిమాత్రం) అధ్యక్షరం- అక్షరేష్వధిమాత్రం - మాత్రాస్వనువర్తమానో య ఓఙ్కారో నాదాత్మకః- స ఏవ అయమాత్మేత్యర్థః. (పాదా మాత్రా మాత్రాశ్చ పాదాః) యతో బ్రహ్మణః పాదభూతాః ఉక్తా అనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవాః మాత్రాః- ప్రణవమాత్రాభూతాకారాదివాచ్యాః- అతోఽస్యౌఙ్కారస్య యా మాత్రాః- అకారఉకారమకారాత్మికాః- తా ఏవ బ్రహ్మణః పాదభూతా ఇత్యర్థః. సమస్తప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కృత్వా ప్రణవమాత్రాస్వకారాదిషు చతుర్షు చానిరుద్ధాది చతుష్టయదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అకార ఉకారో మకార ఇతి) ఇదముపలక్షణం నాదస్యాపి.

కూ.— ఏవం సమస్తోఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనో విశ్వాదిరూపచతుష్టయం నిరూప్య తేషాం రూపాణాం అకారాదిప్రణవాంశప్రతిపాద్యత్వాదిమాహాత్మ్యం వక్తుముక్తమనువదతి (సోఽయమితి) ఓమిత్యాక్రియమాణతయా ఓఙ్కారశబ్దితస్సోఽయం చతురాత్మకత్వేనోక్త ఆత్మా. అధ్యక్షరం- అధి- సర్వతోఽధికం చ తదక్షరం- అవినాశి చేత్యధ్యక్షరం. అక్షరశబ్దస్వాభావ్యాన్నపుంసకలిఙ్గతా. కీదృశమక్షరమిత్యాహ (అధిమాత్రమితి) అధి- అధికాః మాత్రాః- అంశా యస్య తదధిమాత్రం. మాత్రాః కా ఇత్యత ఆహ (పాదా మాత్రా ఇతి) పద్యన్త ఇతి పాదాః - విశ్వాదిరూపాణి మాత్రా ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః. పాదాః కీదృశా ఇత్యతోఽకారాదిప్రతిపాద్యా విశ్వాదయ ఇత్యాహ (మాత్రాశ్చ పాదా అకార ఇతి) అ ఇత్యాక్రియతే ప్రతిపాద్యత ఇత్యకారః- విశ్వః. ఏవముక్తదిశా ఉకారః- తైజసః. మకారః- ప్రాజ్ఞః. ఉపలక్షణమిదం. నాదబోధ్యస్తురీయోఽపి వాక్యశేషోక్త్యా గ్రాహ్యః. ఏతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయాః పాదాః మాత్రాశబ్దేన అధిమాత్రమిత్యత్రోక్తా ఇత్యర్థః.

శం.— తత్ర విశేషనియమః క్రియతే - జాగరితస్థానో వైశ్వానరో యః - స ఓఙ్కారస్యాకారః ప్రథమా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ- ఆప్తేః. ఆప్తిః- వ్యాప్తిః. అకారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా- *అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేః. తథా వైశ్వానరేణ జగత్ - *తస్య హ వై తస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాది శ్రుతేః. అభిధానాభిధేయయోరేకత్వం చావోచామ. ఆదిరస్య విద్యత ఇత్యాదిమత్. యథైవాదిమదకారాఖ్యమక్షరం- తథైవ వైశ్వానరః. తస్మాద్వా సామాన్యాదకారత్వం వైశ్వానరస్య. తదేకత్వవిదః ఫలమాహ- ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామాన్, ఆదిః- ప్రథమశ్చ భవతి మహతాం,- య ఏవం వేద- యథోక్తమేకత్వం వేదేత్యర్థః.

ఆ.— పాదానాం మాత్రాణాం చ మధ్యే విశ్వాఖ్యవిశేషస్యాకారవిశేషత్వం నిగమయతి (తత్రేతి) విశ్వాకారయోరేకత్వం సాదృశ్యే సత్యారోపయితుం శక్యం- అన్యత్ర సత్యేవ తస్మిన్నారోపసందర్శనాత్. తథా చ కిం తదారోపప్రయోజకం సాదృశ్యమితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపరాం శ్రుతిమవతారయతి (ఆప్తేరితి) వ్యాప్తిమేవాకారస్య శ్రుత్యుపన్యాసేన వ్యనక్తి (అకారేణేతి) అధ్యాత్మాధిదైవికయోరేకత్వం పూర్వముక్తముపేత్య విశ్వస్య వైశ్వానరస్య జగద్వ్యాప్తిం శ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తథేతి) కించ - సామాన్యద్వారా వాచ్యవాచకయోరేకత్వమారోప్యం న భవతి- తయోరేకత్వస్య ప్రాగేవోక్తత్వాదిత్యాహ (అభిధానేతి) సామాన్యాన్తరమాహ (ఆదిరితి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథైవేతి) ఉకారో మకారశ్చేత్యుభయమపేక్ష్య ప్రథమపఠితాదాదిమత్త్వమకారస్య ద్రష్టవ్యం. విశ్వస్య పునరాదిమత్త్వం తైజసప్రాజ్ఞావపేక్ష్యావస్థానే వర్తమానత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తస్య సామాన్యాన్తరస్య ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి) కిమర్థమిత్థం సామాన్యద్వారా తయోరేకత్వముచ్యతే. తద్విజ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (తదేకత్వేతి) సాదృశ్యవికల్పాదేవ ఫలవికల్పః.

రం.— తదేవ వివిచ్య దర్శయతి (జాగరితస్థానో వైశ్వానరోఽకారః ప్రథమా మాత్రా) ప్రథమమాత్రాయామకారే జాగరితస్థానవైశ్వానరశబ్దితానిరుద్ధదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వా) ఆప్తిః- వ్యాప్తిః. సకలశబ్దప్రకృతిభూతస్యాకారస్య సర్వశబ్దవ్యాప్తత్వం సర్వజగద్వ్యాప్తస్యానిరుద్ధస్యేవేత్యవగన్తవ్యం. ఆదిమత్త్వాద్వా- సర్వశబ్దాదిభూతాకారశబ్దవాచ్యత్వాద్వా వైశ్వానరస్యాకారరూపత్వమిత్యర్థః. ఆప్తిమత్త్వాదిమత్త్వజ్ఞానయోః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వై సర్వాన్ కామానాదిశ్చ భవతి య ఏవం వేద) ఆదిశ్చ భవతి- సర్వప్రధానం భవతీత్యర్థః.

కూ.— తత్రావర్ణప్రతిపాద్యం రూపం స్థానోక్త్యా నిర్దిశతి (జాగరితేతి) అకారః- అ ఇత్యాక్రియమాణః. ప్రథమా మాత్రా- ప్రణవప్రతిపాద్యస్యాక్షరస్య ప్రథమాంశ ఇత్యర్థః. అత్ర జాగరితస్థానం ప్రథమమాత్రాం వైశ్వానరముద్దిశ్య అకార ఇత్యవర్ణప్రతిపాద్యత్వం విధీయత ఇత్యపౌనరుక్త్యం. ఏవమగ్రేఽపి. వైశ్వానరస్యావర్ణవాచ్యత్వే నిమిత్తద్వయమాహ (ఆప్తేరాదిమత్త్వాద్వేతి) తత్తజ్జీవయోగ్యభోగ్యవిషయాన్భోగాయాపయతి- ప్రాపయతి విశ్వ ఇత్య అ ఇత్యుచ్యతే విశ్వ ఇత్యర్థః. * ఆప్ల్ వ్యాప్తావితి ధాతోరన్తర్ణీతణ్యర్థాడ్డప్రత్యయో టిలోపశ్చ అ ఇతి రూపసిద్ధిరితి భావః. ప్రాజ్ఞతైజసావాదీ అస్యేత్యాదిమాన్. తస్మాద్వా అ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. సుషుప్తౌ స్వప్నే చ ప్రాజ్ఞతైజసాఖ్యామేకీభూతో విశ్వస్సుప్తోత్థానే ప్రా

౩॥ స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయా మాత్రోత్కర్షాదుభయత్వాద్వా
ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం సమానశ్చ భవతి నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౦
౪॥ సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో మకారస్తృతీయా మాత్రా మితేరపీతేర్వా మినోతి హ వా
ఇదగ్ం సర్వమపీతిశ్చ భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౧

జ్ఞా, తస్య స్వప్నాదుత్థానే చ తైజసా, ద్వివిక్తస్సన్ సాక్షీ జాక్షిస్థానమాయాతీతి తయోరాదితయా విశ్వస్య తాభ్యామాదిమత్త్వమితి భావః. ఏతన్నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనాకారవాచ్యం జానతః ఫలమాహ (ఆప్నోతి హ వా ఇతి) యః- అధికారీ ఏవం- అకారవాచ్యత్వం విశ్వస్య వేద. అస్యేతి శేషః. స వైశ్వానరస్య- వేదితుస్సర్వాన్ కామాన్ - స్వయోగ్యసర్వకామానాప్నోతి- ప్రాపయతి. అన్తర్ణీతణిచ్. ఆదిశ్చ- ఏవం వేదితుః విశ్వః ఆదిశ్చ భవతి - ఆదిర్యాత స్వరూపతయా ముక్తరూపేణ తత ఉత్పద్యతే తజ్జ్ఞానీ తస్యాయమాదికారణం భవతీత్యర్థః. యద్వా- ఆదిశ్చేత్యత్రైవాస్యేతి శేషః. ఆప్నోతీత్యత్రాపి స జ్ఞానీతి శేషో ధ్యేయః. ౨

శం.— స్వప్నస్థానస్తైజసో యః - స ఓఙ్కారస్యోకారో ద్వితీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - ఉత్కర్షాత్. అకారాదుత్కృష్ట ఇవ హ్యుకారః. తథా తైజసో విశ్వాత్. ఉభయత్వాద్వా- అకారమకారయోర్మధ్యస్థ ఉకారః. తథా విశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యే తైజసః. అత ఉభయభాక్త్వసామాన్యాత్. విద్వత్ఫలముచ్యతే - ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిం - విజ్ఞానసన్తతిం వర్ధయతీత్యర్థః. సమానః- తుల్యశ్చ. మిత్రపక్షస్యేవ శత్రుపక్షాణామప్రద్వేష్యో భవతి. అబ్రహ్మవిదస్య కులే న భవతి- య ఏవం వేద. ౧౦

ఆ.— ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం వ్యపదిశతి (స్వప్నేత్యాదినా) యథా ప్రథమపాదస్య ప్రథమమాత్రాయాశ్చైకత్వం సామాన్యం పురస్కృత్యోక్తం- తథా ద్వితీయపాదస్య ద్వితీయమాత్రాయాశ్చైకత్వం సత్యేవ సామాన్యే వక్తవ్యం - తదభావే తదారోపాయోగాదితి పృచ్ఛతి (కేనేతి) సామాన్యోపన్యాసపూర్వకమేకత్వారోపం సాధయతి (ఆహేతి) అకారస్య సర్వవాగ్వ్యాపకత్వేనోత్కృష్టత్వస్య స్పష్టత్వాత్కథం తస్మాదుకారస్యోత్కర్షో వర్ణ్యతే- తత్రాహ (అకారాదితి) అకారస్యోత్కృష్టత్వే వాస్తవేఽపి పాఠక్రమాదుకారస్యోత్కర్షవత్త్వమౌపచారికం. ఇవకారశ్చాముమర్థముపోద్బలయతి. యథా అకారాదుకారోత్కర్షో దర్శితః- తథా విశ్వాత్తైజసస్యోత్కర్షో వక్తవ్యః- సూక్ష్మాభిమానినః స్థూలాభిమానినస్సకాశాదుత్కర్షస్య యుక్తత్వాదిత్యాహ (తథేతి) ఉకారతైజసయోర్న ప్రత్యేకముభయత్వం - ఏకత్వస్యోభయత్వవ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (అకారేతి) మధ్యస్థత్వాదుకారతైజసయోరుభయభాక్త్వం సామాన్యం - తస్మాత్తయోరేకత్వం శక్యమారోపయితుమిత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తైకత్వవిజ్ఞానం ఫలవత్త్వాదుపాదేయమితి సూచయతి (విద్వదితి) జ్ఞానసన్తతేరుత్కర్షో నామ కుతశ్చిత్తస్యాభేదనం. తస్యాప్రత్యక్షత్వా భావే కథం ఫలత్వమిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (విజ్ఞానేతి) పక్షద్వయతుల్యత్వమేవ ప్రకటయతి (అప్రద్వేష్య ఇతి) సాదృశ్యభేదేన ఫలభేదమాపాద్య ద్వివిధసాదృశ్యప్రయుక్తైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అబ్రహ్మవిదితి) ౧౦

రం.— (స్వప్నస్థాన ఇతి) స్వప్నస్థానస్తైజస ఉకారో ద్వితీయా మాత్రా. తైజసస్య ఉకారరూపత్వే హేతుమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వా) విశ్వాపేక్షయా తైజసస్య ఉత్కృష్టత్వాద్వా- తత్సమానయోః ప్రాజ్ఞతైజసయోర్ద్వితీయత్వాద్వా - ఉకారరూపత్వమిత్యర్థః. అత్ర విశ్వాపేక్షయా తైజసస్యోత్కృష్టత్వం తతోఽపి సూక్ష్మత్వాత్. ప్రాజ్ఞతైజసయోర్విశ్వాపేక్షయా సామ్యం తు గుణపూర్తిసామ్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముకారస్యాప్యకారలయస్థానత్వాత్తత ఉత్కృష్టత్వం. ఉకారమకారయోరకారసామ్యం చ వర్ణత్వాదినేతి ధ్యేయం. ఉత్కృష్టత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వై జ్ఞానసన్తతిమితి) శిష్యప్రశిష్యాదిషు జ్ఞానసన్తత్యా ఉత్కృష్టో భవతీత్యర్థః. ఏవంవిదస్సన్తానే బ్రహ్మవిద్యా ఇతరసన్తానాపేక్షయా అతిరిచ్యత ఇతి యావత్. ఉభయత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సమానశ్చ భవతి) ఉత్కృష్టానాం సమానశ్చ భవతీత్యర్థః. (నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతి య ఏవం వేద) స్పష్టోఽర్థః. ౧౦

కూ. అథ ద్వితీయపాదమాహ (స్వప్నేతి) ద్వితీయా మాత్రా- ఆత్మనో ద్వితీయాంశస్తైజస ఉకారః - ఉరిత్యాక్రియమాణత్వాదుకారః. ఉకారవాచ్యత్వే నిమిత్తమాహ (ఉత్కర్షాదుభయత్వాద్వేతి) జాగ్రద్దశాయాం విద్యమానదేహాభిమానాదత్యాజ్యదేహాభిమానం త్యాజయిత్వా స్వప్నమణ్డలే జీవం కర్షతీత్యుత్కర్షణాద్ధేతోర్వా- బాహ్యజ్ఞప్తిరూపనిద్రాం, వాసనామయవిషయానుభవం, చ ప్రయచ్ఛతీత్యుభయహేతుత్వాద్వా- ఉరిత్యుచ్యతే తైజస ఇత్యర్థః. తథా వేదితుః ఫలమాహ (ఉత్కర్షతి హ వా ఇతి) యోఽధికారీ ఏవం నిమిత్తద్వయయుక్తతయోకారవాచ్యం తైజసం వేద- స జ్ఞానీ జ్ఞానసన్తతిం- జ్ఞానధారాం. జ్ఞాననిత్యత్వమితి యావత్. ఆప్నోతీత్యనుషఙ్గః. ఉత్కర్షతి- దేహబన్ధాదాత్మానముత్కర్షతి- ఉద్ధరతి. ఉత్కృష్య చ సమానశ్చ- *మానమన్తర్గతిస్స్మృతేతి స్మృత్యుక్తైర్మానసహితస్సమానః- సర్వమోక్షిణామన్తర్గతశ్చ భవతి. దోషాభావాత్ప్రీత్యా చేతి భావః. అస్య - జ్ఞానినః కులే అబ్రహ్మవిన్న భవతి- బ్రహ్మజ్ఞానసన్తతిరేవ భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— సుషుప్తస్థానః ప్రాజ్ఞో యః- స ఓఙ్కారస్య మకారస్తృతీయా మాత్రా. కేన సామాన్యేనేత్యాహ - సామాన్యమిదమత్ర - మితేః- మితిః- మానం. మీయేతే ఇవ హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం- ప్రస్థేనేవ యవాః. తథా ఓఙ్కారసమాప్తౌ పునః ప్ర

౫॥ అత్రైతేశ్లోకాభవన్తి॥ విశ్వస్యాత్వవివక్షాయామాదిసామాన్యముత్కటం।
మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌస్యాదాప్తిసామాన్యమేవచ॥ ౧౯

యోగేచ ప్రవిశ్యనిర్గచ్ఛతఇవాకారోకారౌమకారే. అపీతేర్వా- అపీతిః - అప్యయః. ఏకీభావః. ఓఙ్కారోచ్చారణేఽన్త్యేఽక్షరేఏకీభూతావివాకారోకారౌ. తథావిశ్వతైజసౌసుషుప్తికాలే ప్రాజ్ఞే. అతోవాసామాన్యాదేకత్వం ప్రాజ్ఞమకారయోః. విద్వత్ఫలమాహ-మినోతిహవాఇదంసర్వం- జగద్యాథాత్మ్యంజానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చ- జగత్కారణాత్మాభవతీత్యర్థః. అత్రావాన్తరఫలవచనంప్రధానసాధనస్తుత్యర్థం. ౧౧

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయైకత్వముపన్యస్యతి (సుషుప్తేతి) పూర్వవదేకత్వప్రయోజకమత్రాపిప్రశ్నపూర్వకముపవర్ణయతి (కేనేత్యాదినా) మానముపవివృణోతి (మీయేతేఇతి) ఓమోమిత్యోఙ్కారస్యనైరన్తర్యేణోచ్చారణేసత్యకారోకారౌ ప్రథమంమకారే ప్రవిశ్యపునస్తస్మాన్నిర్గచ్ఛన్తావివోపలభ్యేతే - తేనమకారేపిమానసామాన్యమితివక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏకీభావమేవస్మారయతి (ఓఙ్కారేతి) మకారవత్ప్రాజ్ఞేపితదస్తిసామాన్యమిత్యాహ (తథేతి) ఉక్తస్యాపిసామాన్యస్యఫలమాహ (అతోవేతి) సామాన్యద్వయద్వారేణప్రాజ్ఞమకారయోరేకత్వజ్ఞానంనావివక్షితం- ఫలవత్త్వాదిత్యాహ (విద్వదితి) అవిశిష్టోపిజగద్విషయజ్ఞానమస్తీత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (జగద్యాథాత్మ్యమితి) తద్యాథాత్మ్యంచావ్యాకృతత్వం. ప్రలయభవనమనిష్టత్వాన్నఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (జగదితి) తత్రతత్రైకత్వజ్ఞానేఫలభేదకథనాదుపాసనాభేదమాశఙ్క్యజ్ఞేషుఫలభేదశ్రుతేరర్థవాదత్వముపేత్యాహ (అత్రేతి) పాదానాంమాత్రాణాంచక్రమాదేకత్వవిజ్ఞానేఫలకథనంసర్వేషాంపాదానాంమాత్రాశ్చసర్వాఃస్వాత్మన్యన్తర్భావ్యప్రధానస్యబ్రహ్మధ్యానస్యసాధనంయదోఙ్కారాఖ్యమక్షరం - తస్యస్తుతావుపయుజ్యతే. తేనచతదేవైకముపాసనం- ఇతరస్యతదఙ్గత్వాన్నోపాస్తిభేదకత్వమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— (సుషుప్తస్థానఇతి) సుషుప్తస్థానఃప్రాజ్ఞోమకారస్తృతీయామాత్రా. మకారరూపత్వేయుక్తిమాహ (మితేరపీతేర్వా) మినోతిప్రాజ్ఞస్సర్వమాత్మనితాదాత్మ్యేన. మకారోపిస్వాత్మనిఅకారోకారౌమినోతి- మకారావధికత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. అపీతిః - ప్రలయః. ప్రాజ్ఞేజగత్ప్రలీయతే. మకారేహిఅకారోకారౌప్రలీయేతే - మకారావసానత్వాదకారోకారయోరిత్యర్థః. తద్జ్ఞానద్వయస్యఫలంక్రమేణాహ (మినోతిహవాఇదంసర్వమపీతిశ్చభవతీతి) ఇదంసర్వం- జగత్ మినోతి- పరిచ్ఛినత్తి. జానాతీత్యర్థః. అపీతిశ్చభవతి - పరమాత్మనిలయశ్చతస్యభవతి. యఏవంవేదేత్యర్థః. ౧౧

కూ.— తృతీయపాదమాహ (సుషుప్తేతి) తృతీయామాత్రా- అస్మన్నస్తృతీయోంశఃమకారః- మఇత్యాక్రియమాణః. కుతః. (మితేరపీతేర్వా) స్వాత్మనిజీవమన్తర్గమయతీతిస్వాన్తర్గమనహేతోర్వా- వృత్తిజ్ఞానస్యాపీతేః- అప్యయశబ్దితలయకరణాద్వా - మఇత్యాక్రియతఇత్యర్థః. యః- అధికారీఏవం- నిమిత్తద్వయయుక్తత్వేనమకారవాచ్యంప్రాజ్ఞంవేద- సజ్ఞానీఇదంసర్వం- యథాయోగ్యంజగన్మినోతి - స్వాన్తర్గమయతి. జీవానామణుత్వేప్యధికారిణస్సూర్యాదేరివప్రకాశతోవ్యాప్తిరస్తీతిపక్షేన్తర్గమయతిముక్తస్సన్నితిభావః. అపీతిశ్చభవతి- అప్యయకృచ్చభవతిదుఃఖాద్యనిష్టస్యేత్యర్థః. ౪

శం.— అత్రైతేశ్లోకాః- మన్త్రాభవన్తి. విశ్వస్యాత్వం - అకారమాత్రత్వంయదావివక్ష్యతే - తదాఆదిత్వసామాన్యముక్తన్యాయేనోత్కటం- ఉద్భూతందృశ్యతఇత్యర్థః. అత్వవివక్షాయామిత్యస్యవ్యాఖ్యానం (మాత్రాసంప్రతిపత్తావితి) విశ్వస్యాకారమాత్రత్వంయదాసమ్ప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. ఆప్తిసామాన్యమేవచ- ఉత్కటమిత్యనువర్తతే- చశబ్దాత్. ౧౯

ఆ.— పాదానాంమాత్రాణాంచయదేకత్వంసనిమిత్తంశ్రుత్యోపన్యస్తం - తత్రశ్రుత్యర్థవివరణరూపాన్పూర్వవదేవశ్లోకానవతారయతి (అత్రేతి) ప్రథమపాదస్యప్రథమమాత్రయాభేదారోపార్థముక్తంసామాన్యద్వయంవిశదయతి (విశ్వస్యేతి) ఉక్తన్యాయేన-ఆదిరస్యేత్యాదావితిశేషః. పునరుక్తిపరిహారద్వారావివక్షితమర్థమాహ (అత్వేతి) అనువృత్తిద్యోతకందర్శయతి (చశబ్దాదితి) ౧౯

కూ.— ఏవంరూపత్రయంప్రణవస్యాకారాదివర్ణత్రయప్రతిపాద్యముక్త్వాచతుర్థంరూపం *అమాత్రశ్చతుర్థ ఇత్యాదినాగ్రేవివక్షుఃప్రాగుక్తరూపత్రయజ్ఞానినోయానిఫలాన్యుక్తాని- తత్రబ్రహ్మదృష్టశ్లోకాన్ప్రగణయతి (అత్రేతి) అత్ర- రూపత్రయజ్ఞానిఫలఏతే- వక్ష్యమాణాఃశ్లోకాస్సంవాదినోభవన్తి. క్రమేణతాన్మన్త్రాన్పఠతి (విశ్వస్యేతి) అత్వవివక్షాయామితివివక్షాపదేనోపాసనంగ్రాహ్యం. *ఆదిమత్త్వాద్వేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వనిమిత్తేనవిశ్వస్యప్రణవైకదేశావర్ణవాచ్యతోపాసనాయాంసత్యాముపాసకస్యాదిసామాన్యం- *ఆదిశ్చేత్యత్రోక్తదిశాఆదిమత్త్వసామాన్యం. ఆదిత్వేనవిశ్వసామ్యంభవతి. ఉత్కటం- స్పష్టమేతత్. *యథాయథోపాసతేసతథైవభవతీత్యాదేరితిభావః. మాత్రాసంప్రతిపత్తౌ- మాత్రా- ఆత్మనోంశోవిశ్వః. ఆప్తినిమిత్తకప్రణవాంశాకారార్థఇతివిశ్వరూపాంశధ్యానేధ్యాతురాప్తిసామాన్యమేవస్యాత్ - సర్వకామావాప్త్యైవవిశ్వసామ్యమేవభవేదిత్యర్థః. ౫

౬॥ తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానేఉత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం। మాత్రాసంప్రతిపత్తౌస్యాదుభయత్వంతథావిధం॥ ౨౦
౭॥ మకారభావేప్రాజ్ఞస్యమానసామాన్యముత్కటం। మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌతులయసామాన్యమేవచ॥ ౨౧
౮॥ త్రిషుధామసుయత్తుల్యంసామాన్యంవేత్తినిశ్చితః। సపూజ్యస్సర్వభూతానాంవన్ద్యశ్చైవమహామునిః॥ ౨౨
౯॥ అకారోనయతేవిశ్వముకారశ్చాపితైజసం। మకారశ్చపునఃప్రాజ్ఞంనామాత్రేవిద్యతేగతిః॥...... ౨౩

ఇతితృతీయఃఖణ్డః.

శం.— తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే - ఉకారత్వవివక్షాయాముత్కర్షోదృశ్యతేస్ఫుటం - స్పష్టఇత్యర్థః. ఉభయత్వంచస్ఫుటమేవ పూర్వవత్సర్వం.

ఆ.— ద్వితీయపాదస్యద్వితీయమాత్రయాచైకత్వారోపప్రయోజకద్వయం శ్రుత్యుక్తంవ్యనక్తి (తైజసస్యేతి) స్ఫుటమితి క్రియావిశేషణం. తథావిధమిత్యస్యార్థంస్ఫుటమిత్యాహ (స్ఫుటమేవేతి) ఉత్వవిజ్ఞానఇత్యస్యవ్యాఖ్యానంమాత్రాసంప్రతిపత్తావితి. అన్యద్వ్యాఖ్యానంసర్వమిత్యుచ్యతే. తత్పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమిత్యుచ్యతే (పూర్వవదితి)

కూ.— (తైజసస్యేతి) తైజసస్యోత్వవిజ్ఞానే- ప్రాగుక్తరీత్యోత్కర్షనిమిత్తేన ప్రణవైకదేశోకారవాచ్యత్వోపాసనా[illegible]పాసకస్య *ఉత్కర్షతీత్యత్రోక్తదిశాస్ఫుటముత్కర్షోదృశ్యతే- ప్రమితఇత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ - ప్రాగుక్తదిశోభయ[illegible]నిమిత్తేన ప్రణవాంశోకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశతైజసధ్యానేనతస్యధ్యాతుస్తథావిధం- ప్రాగుక్తంజ్ఞానసన్తతిరూపసర్వజ్ఞత్వం, సమానత్వం. తేనోభయత్వం స్యాదిత్యర్థః.

శం.— మకారత్వేప్రాజ్ఞస్యమితిలయావుత్కృష్టేసామాన్యేఇత్యర్థః.

ఆ.— తృతీయపాదస్యతృతీయమాత్రయాచైకత్వాధ్యానేసామాన్యద్వయంశ్రుత్యాదర్శితంనిదర్శయతి (మకారేతి) [illegible]స్యపూర్వవదేవానుజ్ఞానత్వాత్తాత్పర్యార్థమాహ (మకారత్వఇతి)

కూ.— (మకారేతి) ప్రాజ్ఞస్యమకారభావే- మకారత్వే. ప్రాగుక్తమితిరూపనిమిత్తేనప్రణవైకదేశమకారవాచ్యత్వేనవిజ్ఞాతేసతి మానసామాన్యం- సర్వాన్తర్భావరూపప్రాజ్ఞసామ్యముత్కటం- స్ఫుటమిత్యర్థః. మాత్రాసమ్ప్రతిపత్తౌ- ఐక్యయికవిజ్ఞానే[illegible]నిమిత్తేనప్రణవాంశమకారవాచ్యత్వేనాత్మాంశప్రాజ్ఞధ్యానేతుధ్యాతుర్లయసామాన్యం- దుఃఖాదిలయకర్తృత్వేనప్రాజ్ఞసామ్యమేవస్యాదిత్యర్థః.

శం.— యథోక్తస్థానత్రయేతుల్యముక్తంసామాన్యంవేత్తి,ఏవమేవైతదితినిశ్చితో,యః-సపూజ్యోవన్ద్యశ్చబ్రహ్మవిచ్చభవతి.

ఆ.— విశ్వాదీనామకారాదీనాంచయత్తుల్యంసామాన్యముక్తం- తద్విజ్ఞానంస్తౌతి (త్రిష్వితి) యథోక్తస్థానత్రయం- జాగరితంస్వప్నంసుషుప్తంచేతిత్రితయం. తుల్యం- పాదానాంమాత్రాణాంచేతిశేషః. ఉక్తంసామాన్యం - ఆప్తిరుత్కర్షోమితిరిత్యాదినా. మహామునిరిత్యస్యార్థమాహ (బ్రహ్మవిదితి)

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామతోత్వమత్వజ్ఞానినోయదాది సామాన్యాదిఫలముక్తం- తద్ద్వారాన్వయ- విశ్వాదేరత్వాదిజ్ఞానినఆదిసామాన్యాదికంఫలమితియోజానాతి- తస్యాప్యుక్తిఫలమిత్యాహ (త్రిష్వితి) త్రిషుధామసు- త్రిషురూపేషూక్తవిధయాధ్యాతేషుసత్సు- ధ్యాతుర్యత్తుల్యం- ధ్యేయవిశ్వాదిసాదృశ్యం, సామాన్యం- ఆదిమత్త్వాదిసామ్యం, చభవతీతినిశ్చితః-నిశ్చయవాన్సన్వేత్తి-సః- వేదితామహామునిఃసర్వభూతానాంపూజ్యోవన్ద్యశ్చభవతీత్యర్థః.

శం.— యథోక్తైస్సామాన్యైరాత్మపాదానాంమాత్రాభిస్సహైకత్వంకృత్వాయథోక్తోఙ్కారంప్రతిపన్నోయోధ్యాయీతం - అకారోనయతేవిశ్వం- ప్రాపయతి. అకారాలమ్బనోఙ్కారంవిద్వాన్వైశ్వానరోభవతీత్యర్థః. తథోకారస్తైజసం. మకారశ్చాపిపునఃప్రాజ్ఞం. చశబ్దాన్నయతఇత్యనువర్తతే. క్షీణేతుమకారేబీజభావక్షయాదమాత్రేఓఙ్కారేగతిర్నవిద్యతేక్వచిదిత్యర్థః.

ఆ.— పూర్వోక్తసామాన్యజ్ఞానవతోధ్యాననిష్ఠస్యఫలవిభాగందర్శయతి (అకారఇతి) యత్రతుపాదానాంమాత్రాణాంచవిభాగోనాస్తి-తస్మిన్నోఙ్కారేతురీయాత్మనివ్యవస్థితస్యప్రాప్తృప్రాప్తవ్యప్రాప్తివిభాగోనాస్తీత్యాహ (నామాత్రఇతి) ఓఙ్కారధ్యాయినమకారోవిశ్వంప్రాపయతీత్యుక్తమయుక్తం - విశ్వప్రాప్తేర్ధ్యానమాత్రేణసిద్ధత్వాత్, అకారస్యచాధ్యేయస్యోక్తఫలప్రాపకత్వాయోగా, దిత్యాశఙ్క్యాహ (అకారేతి) తదాలమ్బనం- తత్ప్రధానమితియావత్. అకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతోయథావైశ్వానరప్రాప్తిః- తథోకారప్రధానంతమేవధ్యాయతస్తైజసహిరణ్యగర్భప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (తథేతి) యశ్చమకారప్రధానమోఙ్కారంధ్యాయతి - తస్యప్రాజ్ఞావ్యాకృతప్రాప్తిరుక్తేత్యాహ (మకారశ్చేతి) క్రియాపదానువృత్తిరుభయత్రవివక్షితా. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (క్షీణేత్వితి) స్థూలప్రపఞ్చోజాగరితంవిశ్వశ్చేత్యేతత్త్రితయమకార

N. K A. B.A. PLEADER TIRUPATI

౧॥ అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత
ఏవమోఙ్కార ఆత్మైవసంవిశత్యాత్మనాత్మానం య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౨

మాత్రం. సూక్ష్మప్రపఞ్చస్స్వప్నస్తైజసశ్చేత త్రితయముకారమాత్రం. ప్రపఞ్చద్వయకారణం సుషుప్తం ప్రాజ్ఞశ్చేత్యేతత్ త్రితయం మకారమాత్రం. తత్రాపి పూర్వం పూర్వముత్తరోత్తరభావమాపద్యతే. తదేవం సర్వమోఙ్కారమాత్రమితి ధ్యాత్వావస్థితస్య యదేతావన్తం కాలమోమితి రూపేణ ప్రతిపన్నం - తత్పరిశుద్ధం బ్రహ్మైవేత్యాచార్యోపదేశసముత్థసమ్యగ్జ్ఞానేన పూర్వోక్తసర్వవిభాగనిమిత్తాజ్ఞానస్య మకారత్వేన గృహీతస్య క్షయే బ్రహ్మణ్యేవ శుద్ధే పర్యవసితస్య న క్వచిద్గతిరుపపద్యతే- పరిచ్ఛేదాభావాదిత్యర్థః. ౨౩

కూ.— విశ్వాదిరూపోపాసనాత్సర్వకామావాప్త్యాదిఫలముక్తం ప్రాక్. ఇదానీం విశ్వాదిప్రాప్తిరూపఫలం చాహ (అకార ఇతి) అకారః-అ ఇత్యాక్రియమాణో విశ్వః స్యాత్ ఆత్మోపాసకం విశ్వం- స్వాత్మానం నయతి - ప్రాపయతి. ఉకారశ్చాపి తైజసమిత్యాదౌ నయత ఇత్యనుకర్షః. ప్రాగ్వద్వ్యాఖ్యా. పునః ప్రాజ్ఞమితి పునశ్శబ్దః ప్రత్యహం సుషుప్తౌ ప్రాప్తిసత్త్వేపి స్థానవిశేషే ముక్తౌ తత్ప్రాప్త్యర్థీ ప్రాయేణేతి జ్ఞేయం. తురీయోపాసకస్య కథమిత్యత్ర తస్యాపి తత్ప్రాప్తిరస్తీత్యాహ (నామాత్ర ఇతి) విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞేన ప్రతిదినమేకీభావోఽస్తీతి విశ్వాదీనాం మాత్రత్వం. తురీయస్య తన్నేత్యమాత్ర ఇత్యుచ్యతే తురీయః. అమాత్రే-చతుర్థే అగతిః-తత్ప్రాప్త్యభావస్తదుపాసకస్య న విద్యతే-విద్యత ఏవ గతిరిత్యర్థః. తురీయోఽస్తి గతిరితి వక్తవ్యే అగతిర్న విద్యత ఇత్యుక్తిః- విశ్వాదేరివ బాహ్యాదివ్యవహారకారణత్వం యథా నాస్తి-తథా గమ్యత్వమపి నేతి శఙ్కావారణార్థమితి జ్ఞేయం.............. ౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీవత్సాఙ్కమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అమాత్రః- మాత్రా యస్య నాస్తి- సోఽమాత్ర ఓఙ్కారశ్చతుర్థః- తురీయ ఆత్మైవ కేవలః అభిధానాభిధేయరూపయోర్వాఙ్మనసయోః క్షీణత్వాదవ్యవహార్యః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతః. ఏవం - యథోక్తవిజ్ఞానవతా ప్రయుక్త ఓఙ్కారస్త్రిమాత్రస్త్రిపాద ఆత్మైవ. సంవిశత్యాత్మనా- స్వేనైవ స్వం పారమార్థికమాత్మానం- య ఏవం వేద. పరమార్థదర్శినాం బ్రహ్మవిదాం తృతీయం బీజభావం దగ్ధ్వా ఆత్మానం ప్రవిష్ట ఇతి న పునర్జాయతే- తురీయస్యాబీజత్వాత్. న హి రజ్జుసర్పయోర్వివేకే రజ్జ్వాం ప్రవిష్టస్సర్పో బుద్ధిసంస్కారాత్పునః పూర్వవత్తద్వివేకినాముత్థాస్యతి. మన్దమధ్యమధియాంతు ప్రతిపన్నసాధకభావానాం సన్మార్గగామినాం సన్న్యాసినాం మాత్రాణాం పాదానాం చ క్లృప్తసామాన్యవిదాం యథావదుపాస్యమాన ఓఙ్కారో బ్రహ్మప్రతిపత్తయే ఆలమ్బనీభవతి. తథా చ వక్ష్యతి *ఆశ్రమాస్త్రివిధా హీనా ఇత్యాది.............. ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యమ్.

ఆ.--- ప్రత్యక్చైతన్యమోఙ్కారసంవేదనం త్రిమాత్రేణోఙ్కారేణాధ్యస్తేన తాదాత్మ్యాదోఙ్కారో నిరుచ్యతే. తస్య పరేణ బ్రహ్మణైక్యమమాత్రాదిశ్రుత్యా వివక్ష్యతే. తామవతార్య వ్యాకరోతి (అమాత్ర ఇత్యాదినా) కేవలత్వం - అద్వితీయత్వం. విశేషణాన్తరముపపాదయతి (అభిధానేతి) అభిధానం - వాక్. అభిధేయం- మనః. చిత్తాతిరిక్తార్థాభావస్యాభిధాస్యమానత్వాత్, తయోర్మూలాజ్ఞానక్షయేణ క్షీణత్వాదితి హేత్వర్థః. అవ్యవహార్యశ్చేదాత్మా- నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్య వికారజాతవినాశావధిత్వేనాత్మనో విశేషస్సైవమిత్యాహ (ప్రపఞ్చేతి) తస్య చ సర్వానర్థాభావోపలక్షితస్య పరమానన్దత్వేన పర్యవసానం సూచయతి (శివ ఇతి) తస్యైవ సర్వద్వైతకల్పనాధిష్ఠానత్వేనావస్థానమభిప్రేత్యాహ (అద్వైత ఇతి) ఓఙ్కారస్తురీయస్సన్నాత్మైవేతి యదుక్తం- తదుపసంహరతి (ఏవమితి) యథోక్తవిజ్ఞానం - పాదానాం మాత్రాణాం చైకత్వం. న చ పాదా మాత్రాశ్చ తురీయాత్మన్యోఙ్కారే సన్తి - పూర్వపూర్వవిభాగస్యోత్తరోత్తరాన్తర్భావేన క్రమాదాత్మని పర్యవస్యతీత్యేవంలక్షణ తద్వతా ప్రయుక్తస్సన్నోఙ్కారో మాత్రాః పాదాంశ్చ స్వస్మిన్నన్తర్భావ్యావస్థితస్యాత్మనో భేదమసహమానస్తద్రూపో భవతీత్యర్థః. ఉక్తైక్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సంవిశతీతి) సుషుప్తే బ్రహ్మప్రాప్తస్య పునరుత్థానవత్ ముక్తస్యాపి పునర్జన్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) సుషుప్తస్య పునరుత్థానం బీజభూతాజ్ఞానస్య సత్త్వాదుపపద్యతే- ఇహ తు బీజభూతమజ్ఞానం తృతీయం సుషుప్తాఖ్యం దగ్ధ్వైవ తేషామాత్మానం తురీయం ప్రవిష్టో విద్వానితి నాసౌ పునరుత్థానమర్హతి- కారణమన్తరేణ తదయోగాదిత్యర్థః. తురీయమేవ పునరుత్థానబీజభూతం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య కార్యకారణవినిర్ముక్తస్య తస్య తదయోగాన్నైవమిత్యాహ (తురీయస్యేతి) ముక్తస్యాపి పూర్వసంస్కారాత్ పునరుత్థానమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (న హీతి) (పూర్వవదితి) అవివేకావస్థాయామివేత్యర్థః. తద్వివేకినాం- రజ్జుసర్పవివేకవిజ్ఞానవతామితి యావత్. బుద్ధిసంస్కారాదిత్యత్ర బుద్ధిశబ్దేన సర్పభ్రాన్తిర్గృహ్యతే. ఉత్తమాధికారిణామోఙ్కారద్వారేణ పరిశుద్ధబ్రహ్మైక్యవిదామపునరావృత్తిలక్షణముక్తం ఫలం. ఇదానీం మన్దానాం మధ్యమానాం చ కథం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యా ఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్దేతి) తేషామపి క్రమముక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రైవ వాక్యశేషానుకూల్యం కథయతి (తథా చేతి)...................... ౧౨

ఇతి మాణ్డూక్యమూలమన్త్రభాష్యటీకా సమాప్తా.

౨॥ ఓఙ్కారంపాదశోవిద్యాత్ పాదామాత్రానసంశయః।ఓఙ్కారంపాదశోజ్ఞాత్వానకించిదపిచిన్తయేత్॥
౩॥ యుఞ్జీతప్రణవేచేతఃప్రణవోబ్రహ్మనిర్భయం।ప్రణవేనిత్యయుక్తస్యనభయంవిద్యతేక్వచిత్॥

రం.— (అమాత్రశ్చతుర్థోఽవ్యవహార్యఃప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైతఏవమోఙ్కారఆత్మైవ) అమాత్రః - పరిచ్ఛేదశూన్యఃఅ హార్యత్వాదిపూర్వోక్తలక్షణోపేతశ్చతుర్థః ఆత్మైవ- వ్యూహవాసుదేవఏవఏవమోఙ్కారః- ఏవంభూతఓఙ్కారః. ఓఙ్కారైకదేశనాదరూపఇతి వత్. అన్యవ్యూహవాసుదేవస్యపరవాసుదేవేనసమస్తప్రణవరూపేణాతిసన్నికృష్టైక్యసూచనార్థమోఙ్కారఇతిసమస్తనిర్దేశః. తజ్జ్ఞానస్యఫ హ (సంవిశత్యాత్మనాత్మానంయఏవంవేద) ఏవంఅనిరుద్ధప్రద్యుమ్నసఙ్కర్షణవాసుదేవ పరవాసుదేవరూపేణవ్యస్తసమస్తప్రణవోపాసక త్మనా- పరమాత్మనాఽనుగృహీతస్సన్ తేనైవాపాయేనక్రమాత్తమేవప్రాప్నోతీత్యర్థః. ……………………………

ఇతిమాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

* * *

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

⁂

కూ.— *నాన్తఃప్రజ్ఞమిత్యాదినోక్తతురీయగుణానువాదపూర్వకంతురీయస్యనాదప్రతిపాద్యత్వమాహ (అమాత్రఇతి) అద్వైత ఇత్యేతదన్తమనువాదః. ఓఙ్కారఇతిప్రణవైకదేశనాదప్రతిపాద్యత్వంవివక్షితం. అమాత్రాదిపదానాంపూర్వవద్వ్యాఖ్యా. తదనువాదస్తురీ పూర్వముక్తమవ్యవహార్యత్వాదికముపాసకస్యాపిసమమంముక్తావితిప్రదర్శనాయేతిజ్ఞేయం. యథావిశ్వాదీనామకారాదివాచ్యత్వం - ఏవమోఙ్కారైకదేశనాదవాచ్యత్వంతురీయస్యేత్యర్థః. నాదప్రతిపాద్యత్వేనతురీయోపాసకస్యఫలమాహ (ఆత్మేతి) యః- అధికార్యేవం- అమాత్రత్వా వహార్యత్వాదినాఓఙ్కారం- ఓఙ్కారైకదేశనాదప్రతిపాద్యంవేద- జానాతి-సఃఆత్మైవసన్-శుద్ధస్వరూపఏవసన్. దేహగేహాదావన్యత్రమమా ద్యభిమానత్యాగీభూత్వేతియావత్. ఆత్మనా-పరమాత్మనా. తత్ప్రసాదేనేతియావత్. ఆత్మానం- నాదబోధ్యంతురీయాత్మానంసంవిశతి- ప్రవి ప్రవిశ్యబహిరన్తస్స్వేచ్ఛయాస్వయోగ్యభోగ్యాన్భుఞ్జానస్సుఖమాస్తఇతిభావః. యఏవంవేదేతిద్విరుక్తిరుక్తవిధోపాసనోపదేశావధారణార్థా.

శం.— పూర్వవదత్రైతేశ్లోకాభవన్తి. యథోక్తైస్సామాన్యైఃపాదాఏవమాత్రాః- మాత్రాశ్చపాదాః. తస్మాదోఙ్కారంపాదశో విద్యాదిత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేజ్ఞాతేదృష్టార్థమదృష్టార్థంవానకించిత్ప్రయోజనంచిన్తయేత్- కృతార్థత్వాదిత్యర్థః.

ఆ.— యథాపూర్వమాచార్యేణశ్రుత్యర్థప్రకాశకాఃశ్లోకాఃప్రణీతాః-తథోత్తరేఽపిశ్లోకాఃశ్రుత్యుక్తేఽర్థేఏవంభవన్తీత్యాహ (ర్వవదితి) ఓఙ్కారస్యపాదశోవిద్యాకీదృశీత్యాశఙ్క్యాహ (పాదాఇతి) పాదానాం మాత్రాణాంచాన్యోన్యమేకత్వంకృత్వా తద్విభాగవిధురమోఙ్కా బ్రహ్మబుద్ధ్యాధ్యాయతోభవతికృతార్థతేతిదర్శయతి (ఓఙ్కారమితి) తస్మాత్-పాదానాంమాత్రాణాంచాన్యోన్యమేకత్వాదిత్యర్థః. తదేకత్వం కృత్వోఙ్కారముభయవిభాగశూన్యంబ్రహ్మబుద్ధ్యాజానీయాదిత్యాహ (ఓఙ్కారమితి) ఉత్తరార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి)

కూ.— ప్రణవావయవాకారాదిప్రతిపాద్యభగవద్రూపజ్ఞానమన్యస్మరణత్యాగేనసమ్పాద్యమిత్యత్రమన్త్రాన్బ్రహ్మదృష్టానాహ (త్రైతఇతి) అత్ర- ఉక్తార్థే. (ఓఙ్కారమితి) ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్రియమాణం. సమగ్రప్రణవప్రతిపాద్యంపాదశః - పాదైః. పద్య ప్రాప్యన్తేఽనేనోపాసకైరితిపాదైర్విశ్వాద్యంశైః. విశ్వాదిచతూరూపాత్మనాజానీయాత్. పాదాఃకింరూపాఇత్యతఆహ (పాదాఇతి) మాత్రాః- ణవాంశభూతాఅకారాదిప్రతిపాద్యాఇత్యర్థః. ఓఙ్కారం- ప్రణవవాచ్యంపాదశః- చతూరూపతయాజ్ఞాత్వాకిఞ్చిదపినచిన్తయేత్. ఇతరచిన్తయా జాయమానఫలస్య, తతోఽధికఫలస్య, చైతజ్జ్ఞానాదేవసిద్ధేరితిభావః.

శం.— యుఞ్జీత- సమాదధ్యాత్యథావ్యాఖ్యాతేపరమార్థరూపేప్రణవేచేతః- మనః. యస్మాత్ప్రణవోబ్రహ్మనిర్భయం- నహిత సదాయుక్తస్యభయంవిద్యతేక్వచిత్- *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతిశ్రుతేః.

ఆ.— ప్రణవానుసన్ధానకుశలస్యప్రణవజ్ఞానేనైవసర్వద్వైతాపవాదకేనకృతార్థతాభవతీత్యుక్తం. ఇదానీంతదనభిజ్ఞస్యపరోపశ మాత్రశరణస్యధ్యానకర్తవ్యతాంకథయతి (యుఞ్జీతేతి) ననుమనసస్సమాధానంబ్రహ్మణికర్తవ్యం- కిమితిప్రణవేతత్కర్తవ్యతోచ్యతే - తత్రా (ప్రణవఇతి) సంప్రతిప్రణవేసమాహితచిత్తస్యఫలందర్శయతి (ప్రణవేనిత్యేతి) సమాధానవిషయమాహ (యథేతి) తురీయరూపం థోచ్యతే. తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) తదేవసాధయతి (నహీతి) తత్రతైత్తిరీయకశ్రుత్యానుకూల్యమాహ (విద్వానితి)

కూ.— సంసారభయంతితీర్షుణాఓఙ్కారోభగవాన్సర్వథాధ్యేయఇత్యత్రశ్లోకంపఠతి (యుఞ్జీతేతి) ప్రణవే- ప్రణవవాచ్యే రాచేతోయుఞ్జీత- తద్విషయంకార్యం. సకీదృశఃప్రణవఇత్యతఆహ (ప్రణవోబ్రహ్మేతి) గుణైర్బృంహణాత్- పూర్ణత్వాద్బ్రహ్మ. విశ్వాది

౪॥ ప్రణవోహ్యపరంబ్రహ్మప్రణవశ్చపరఃస్మృతః।అపూర్వోఽనన్తరోఽబాహ్యోఽనపరఃప్రణవోఽవ్యయః॥ ౨౬
౫॥ సర్వస్యప్రణవోహ్యాదిర్మధ్యమన్తస్తథైవచ।ఏవంహి ప్రణవంజ్ఞాత్వావ్యశ్నుతేతదనన్తరమ్॥ ౨౭
౬॥ ప్రణవంహీశ్వరంవిద్యాత్సర్వస్యహృదిసంస్థితం।సర్వవ్యాపినమోఙ్కారంమత్వాధీరోనశోచతి॥ ౨౮

పచతుష్టయాత్మకః ప్రణవః నిర్భయం- యతో బ్రహ్మ- గుణపూర్ణమితి. విశ్వాదిచతూరూపోహరిర్జాగ్రదాద్యవస్థా ప్రణయనాద్వా ప్రణవ ఇత్యుచ్యతే. ప్రపూర్వాన్నయతేరచ్ప్రత్యయే ధాతోర్ణ్ణశబ్దాదేశే గుణావాదేశత్వేషు ప్రణవ ఇతిసిద్ధిః. ఫలమాహ (ప్రణవఇతి) తస్మిన్ప్రణవే- హరౌ నిత్యయుక్తస్య- నిత్యంతద్ధ్యాయినఇత్యర్థః. క్వచిత్- కేనాపినిమిత్తేనేత్యర్థః. ఫలసామ్యార్థమేవ బ్రహ్మనిర్భయమితివిశేషణోక్తిః. ౩

శం.— పరాపరే బ్రహ్మణీ ప్రణవః. పరమార్థతః క్షీణేషు మాత్రాపాదేషు పర ఏవాత్మా బ్రహ్మేతి - నపూర్వం - కారణమస్యవిద్యత ఇత్యపూర్వః. నాస్యాన్తరం- భిన్నజాతీయంకించిద్విద్యత ఇత్యనన్తరః. తథాబాహ్యం- అన్యన్నవిద్యత ఇత్యబాహ్యః. అపరం- కార్యమస్యనవిద్యత ఇత్యనపరః. సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజః సైన్ధవఘనవదిత్యర్థః. ౨౬

ఆ.— కీదృశస్తర్హి ప్రణవో మన్దానాం మధ్యమానాం చాధికారిణాం ధ్యేయో భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవోహీతి) ఉత్తమాధికారిణాం కీదృశస్తర్హి ప్రణవః సమ్యగ్జ్ఞానగోచరో భవతి - తత్రాహ (అపూర్వ ఇతి) పరాపరబ్రహ్మాత్మనా ప్రణవో మన్దమధ్యమాధికారిణో ధ్యేయతాముపగచ్ఛతీతి పూర్వార్థం వ్యాచష్టే (పరేతి) ఉత్తమాధికారిణస్తు సర్వవిశేషశూన్యమేకరసం ప్రత్యగ్భూతం యద్బ్రహ్మ- తద్రూపేణ ప్రణవస్సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యో భవతీత్యుత్తరార్ధం విభజతే (పరమార్థత ఇత్యాదినా) ఉక్తేఽర్థే ప్రమాణం సూచయతి (సబాహ్యేతి) ౨౬

కూ.— విశ్వాదిరూపాణామన్యోన్యం మూలరూపేణ చ న గుణతారతమ్యమిత్యాహ (ప్రణవ ఇతి) అపరం- అపరః. పూర్వతనః. మూలరూపపూర్వావతారాత్మా ప్రణవః- హరిః బ్రహ్మ- పూర్ణః. హి- ప్రసిద్ధమేతత్ * సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మేత్యాచక్షత ఇత్యాదావితి భావః. పరం- యశ్చాత్మనో విశ్వాద్యవతారరూపః ప్రణవః- హరిశ్చ బ్రహ్మ - పూర్ణ ఇత్యాకర్షః. స్మృతః - శ్లోకద్రష్టృభిరితి యోజ్యం. పూర్వావతారే పశ్చిమావతారే చ పూర్ణతైవ- నక్వచిన్న్యూనతేతి భావః. ప్రణవో బ్రహ్మేత్యుక్తం పూర్ణత్వం వ్యనక్తి (అపూర్వ ఇతి) న విద్యతే పూర్వం- కారణం యస్య సోఽపూర్వః ప్రణవః. నాశాభావాదనన్తరః. అన్తశబ్దపర్యాయోఽత్రాన్తరశబ్దః. సర్వగతత్వాదబాహ్యః. పరాధీనస్థిత్యభావాన్నపరః. అవ్యయః- శశ్వదేకప్రకారః. ౪

శం.— ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయాః. సర్వస్యైవ మాయాహస్తిరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాస్వప్నాదివదుత్పద్యమానస్య వియదాదిప్రపఞ్చస్య యథా మాయావ్యాదయః- ఏవంహి ప్రణవమాత్మానం మాయావ్యాదిస్థానీయం జ్ఞాత్వా తత్క్షణాదేవ తదాత్మభావం వ్యశ్నుత ఇత్యర్థః. ౨౭

ఆ.— యదోఙ్కారస్య ప్రత్యగాత్మత్వమాపన్నస్య తురీయస్యాపూర్వత్వమనన్తరత్వమిత్యాదివిశేషణముక్తం- తత్ర హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యథోక్తవిశేషణం ప్రణవం ప్రత్యఞ్చం ప్రతిపద్య కృతకృత్యో భవతీత్యాహ (ఏవంహీతి) పూర్వార్ధం వ్యాకరోతి (ఆదీతి) సర్వస్యైవోత్పద్యమానస్యోత్పత్తిస్థితిలయా యథోక్తప్రణవాధీనా భవన్తి- అతస్తస్యోక్తం విశేషణం యుక్తమిత్యర్థః. తత్ర పరిణామవాదం వ్యావర్త్య వివర్తవాదం ద్యోతయితుముదాహరతి (మాయేతి) అనేకోదాహరణముత్పద్యమానస్యానేకవిధత్వబోధనార్థం. ప్రణవస్య ప్రత్యగాత్మత్వప్రాప్తస్యావికృతస్యైవ స్వమాయాశక్తివశాజ్జగద్ధేతుత్వమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యథా మాయావీ స్వగతవికారమన్తరేణ మాయాహస్త్యాదేరిన్ద్రజాలస్య స్వమాయావశాదేవ హేతుః, యథా వా రజ్జ్వాదయః స్వగతవికారవిరహిణః స్వాజ్ఞానాదేవ సర్పాదిహేతవః, - తథాయమాత్మా ప్రణవభూతో వ్యవహారదశాయాం స్వావిద్యయా సర్వస్య హేతుర్భవతి. అతో యుక్తం తస్య పరమార్థావస్థాయాం పూర్వోక్తవిశేషణవత్త్వమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం విభజతే (ఏవంహీతి) పూర్వోక్తవిశేషణసమ్పన్నమితి యావత్. జ్ఞానస్య ముక్తిహేతోః సహాయాన్తరాపేక్షా నాస్తీతి సూచయతి (తత్క్షణాదేవేతి) తదాత్మభావమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాపూర్వాదివిశేషణం పరమార్థవస్తు పరామృశ్యతే. ౨౭

కూ.— (సర్వస్యేతి) ప్రణవః- హరిః సర్వస్యాదిః- కారణం. మధ్యం- స్థితికర్తా. తథా అన్తః- నాశకర్తా చ స ఏవేతి నిశ్చయే తజ్జ్ఞానినః ఫలమాహ (ఏవంహీతి) ఏవం- బ్రహ్మత్వాదినా ప్రకారేణ ప్రణవం- హరిం జ్ఞాత్వా అనన్తరం- ప్రారబ్ధభోగానన్తరం తత్- బ్రహ్మ వ్యశ్నుతే- విశేషేణ ప్రాప్నోతి. సదా సత్త్వేపి స్థానాదివిశేషాభిప్రాయేణ వీత్యుక్తిః. ౫

శం.— సర్వప్రాణిజాతస్య స్మృతిప్రత్యయాస్పదే హృదయే స్థితమీశ్వరం ప్రణవం విద్యాత్. సర్వవ్యాపినం వ్యోమవదోఙ్కారమాత్మానమసంసారిణం ధీరః- బుద్ధిమాన్ మత్వా న శోచతి- శోకనిమిత్తానుపపత్తేః * తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౨౮

ఆ.— బ్రహ్మబుద్ధ్యా ప్రణవమితి ధ్యాయతో హృదయాఖ్యం దేశముపదిశతి (ప్రణవమితి) పరమార్థదర్శినస్తు దేశాద్యనవచ్ఛిన్నవస్తుదర్శనాదార్థికశోకాభావం * తత్ర కో మోహః కః శోక ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమనువదతి (సర్వవ్యాపినమితి) హృదయదేశే ప్రణవభూతస్య బ్రహ్మణో ధ్యేయత్వే హేతుం సూచయతి (స్మృతిప్రత్యయేతి) బుద్ధిమానితి వివేకిత్వముచ్యతే. మత్వేతి సాక్షాత్కారసమ్పత్తిర్వివక్ష్యతే. వివేకద్వారా తత్త్వసా

౭॥ అమాత్రోఽనన్తమాత్రశ్చద్వైతస్యోపశమశ్శివః। ఓఙ్కారోవిదితోయేనసమునిర్నేతరోజనస్సమునిర్నేతరోజనఇతి॥ ౨౯

మాణ్డూక్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

త్సాక్షాత్కారేసతిశోకనివృత్తౌహేతుమాహ (శోకేతి) తస్యహినిమిత్తమాత్మాజ్ఞానం- తస్యాత్మసాక్షాత్కారతోనివృత్తౌశోకానుపపత్తిరిత్యత్రప్రమాణమాహ (తరతీతి) ఆదిశబ్దేన ✻ భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. ౨౮

కూ. ఉపాసనేస్థానవిశేషంవిదధత్ప్రణవస్యహరేర్మహిమానన్తరమాహ (ప్రణవంహీతి) ఈశ్వరం- సర్వనియామకం ప్రణవం-హరిం సర్వస్యహృదిసంస్థితంవిద్యాత్ - ఉపాసీత. ✻ ఈశ్వరస్సర్వభూతానాంహృద్దేశేర్జునతిష్ఠతి- తమేవశరణంగచ్ఛేతిస్మృతేరితిభావః. ఏవం సర్వవ్యాపినం ఓఙ్కారం- ఓమిత్యాక్రియమాణంమత్వా-ఉపాస్యధీరః- జ్ఞానీనశోచతిఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకోముచ్యతఇత్యర్థః. ౬

శం.— అమాత్రః- తురీయఓఙ్కారః- మీయతేఽనయేతిమాత్రా- పరిచ్ఛిత్తిః. సాఽనన్తాయస్య - సోఽనన్తమాత్రః. నైతావత్త్వమస్యపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతఇత్యర్థః. సర్వద్వైతోపశమత్వాదేవశివః ఓఙ్కారోయథావ్యాఖ్యాతోవిదితోయేన - సపరమార్థతత్త్వస్యమననాన్మునిః. నేతరోజనశ్శాస్త్రవిదపీత్యర్థః.. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యే ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ఓఙ్కారంతురీయభావమాపన్నంయఃప్రతిపన్నః - తంస్తౌతి (అమాత్రఇతి) యథోక్తప్రణవప్రతిపత్తివిహీనస్తుజననమరణమాత్రభాగీ- నపురుషార్థభాగ్భవతీతివిద్యారహితంనిన్దతి (నేతరఇతి) పాదవిభాగస్యమాత్రావిభాగస్యచాభావాదోఙ్కారస్తురీయస్సన్నమాత్రోభవతీత్యాహ (అమాత్రఇతి) ననుకథమనన్తాపరిచ్ఛిత్తిరోఙ్కారస్యతురీయస్యోచ్యతే- నహితత్రపరిచ్ఛిత్తిరేవాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నైతావత్త్వమితి) అనర్థాత్మకద్వైతసంస్పర్శాభావాదప్రతిబన్ధేనపరమానన్దత్వంతస్మిన్నావిర్భవతీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వేతి) యథావ్యాఖ్యాతః - పూర్వార్ధేనోక్తవిశేషణవానిత్యర్థః. ననుయథోక్తప్రణవపరిజ్ఞానరహితస్యాపిశాస్త్రపరిజ్ఞానవత్త్వాన్నజన్మోపలక్షితసంసారభాక్త్వేనపురుషార్థాసిద్ధిః. నైవం - శాస్త్రవిదోఽపితత్త్వజ్ఞానాభావేముఖ్యపురుషార్థాసిద్ధేరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతరఇతి) తదేవంప్రణవద్వారేణనిరుపాధికమాత్మానమనుసన్దధానస్యపురుషార్థపరిసమాప్తిః- నేతరేషాంబహిర్ముఖానామితిస్థితమ్.. ౨౯

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరగౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాం ప్రథమాగమప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

కూ.— ఏవముక్తాంసమస్తవ్యస్తప్రణవాభిధేయభగవదుపాసనామనువదన్ తజ్జ్ఞానినః స్తవేనోపసంహరతి (అమాత్రఇతి) అమాత్రః- మాత్రాః- అంశాః. తద్విహీనఃఅమాత్రః. మూలరూపేణస్థితఇతియావత్. అనన్తమాత్రః- జగద్వ్యాపారనిర్వహణార్థమిచ్ఛాకృతవిశ్వాద్యనన్తాంశః. ✻ ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహఇతిస్మృతేః. ద్వైతస్యోపశమః- స్వోపాసకానాం సర్వానిష్టనివర్తకః. శివః - నిర్దుఃఖసుఖరూపః. ఓఙ్కారః- ఓమిత్యాక్రియమాణః. ఏవంరూపోయేనవిదితః- జ్ఞాతః- సమునిః. నేతరః. కింతుసఃజనః- జననమరణాదినాపరివర్తతఇత్యర్థః. మునిస్తుముచ్యతఇతిభావః. సమునిర్నేతరోజనఇతిద్విరుక్తిరుక్తసర్వప్రమేయావధారణార్థాఉపనిషత్సమాప్త్యర్థాచ. ౭

⁂

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునికృతౌ మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

మాణ్డూక్యోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

⁂

అత్ర శ్రీవత్సాఙ్కమిశ్రమునిభిరత్రైతేశ్లోకాభవన్తీతివాక్యశ్రవణాద్బహిఃప్రజ్ఞోవిభుర్విశ్వ ఇత్యాద్యయస్సమునిర్నేతరోజనఇత్యన్తాఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః మాణ్డూక్యోపనిషత్త్వేనవ్యాఖ్యాతాః - రఙ్గరామానుజమునిభిస్తుశఙ్కరభాష్యాద్యనురోధేన గౌడపాదీయాఇతిమత్వానవ్యాఖ్యాతాః. శఙ్కరభాష్యాదిషుతుమాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణపరేపరిచ్ఛేదచతుష్టయాత్మకే గౌడపాదీయప్రకరణేఏతేశ్లోకాఃఆగమపరిచ్ఛేదఃప్రథమఇతివ్యవహృతాః. అథైతదవశిష్టంపరిచ్ఛేదత్రయంసానన్దీయటీకశఙ్కరభాష్యంప్రదర్శ్యతే.

N. KUPPUSWAMAYYA.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీగురుభ్యోనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా

గౌడపాదకారికా వైతథ్యప్రకరణమ్.

వైతథ్యంసర్వభావానాంస్వప్నఆహుర్మనీషిణః। అన్తఃస్థానాత్తుభావానాంసంవృతత్వేనహేతునా॥ ౧
అదీర్ఘత్వాచ్చకాలస్యగత్వాదేశాన్నపశ్యతి। ప్రతిబుద్ధశ్చవైసర్వస్తస్మిన్దేశేనవిద్యతే॥ ౨

శం.— * జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇత్యుక్తం *ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ఆగమమాత్రంతత్. తత్రోపపత్త్యాపిద్వైతస్యవైతథ్యంశక్యతేఽవధారయితుమితిద్వితీయంప్రకరణమారభ్యతే (వైతథ్యమిత్యాదినా) వితథస్యభావోవైతథ్యం-అసత్యత్వమిత్యర్థః. కస్య. సర్వేషాం-బాహ్యాధ్యాత్మికానాంభావానాం- పదార్థానాంస్వప్నఉపలభ్యమానానామాహుః-కథయన్తిమనీషిణః-ప్రమాణకుశలాః. వైతథ్యేహేతుమాహ- అన్తఃస్థానాత్-అన్తః- శరీరస్యమధ్యేస్థానంయేషాం. తత్రహిభావాఉపలభ్యన్తేపర్వతహస్త్యాదయః- నబహిశ్శరీరాత్. తస్మాత్తేవితథాభవితుమర్హన్తి. ననుఅపవరకాద్యన్తరుపలభ్యమానైర్ఘటాదిభిరనైకాన్తికోహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (సంవృతత్వేనహేతునేతి) అన్తస్సంవృతస్థానాదిత్యర్థః. నహ్యన్తస్సంవృతేదేహాన్తర్నాడీషుపర్వతహస్త్యాదీనాంభావోఽస్తి. నహిదేహేపర్వతోఽస్తి. ౧

ఆ.— ఆగమప్రాధాన్యేనాద్వైతం ప్రతిపాదయతాతత్ప్రత్యనీకస్యద్వైతస్యమిథ్యాత్వమర్థాదుక్తం. ఇదానీంతన్మిథ్యాత్వముపపత్తిప్రాధాన్యేనాపిప్రతిపత్తుంసుశకమితిదర్శయితుంప్రకరణాన్తరమవతారయన్నాదౌదృష్టాన్తసిద్ధ్యర్థంతస్మిన్వృద్ధసమ్మతిమాహ (వైతథ్యమితి) నకేవలమాప్తోక్తివశాదేవస్వప్నమిథ్యాత్వం- కింతుయుక్తితోఽపీత్యాహ (అన్తఃస్థానాదితి) పూర్వోత్తరప్రకరణయోస్సమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థంపూర్వప్రకరణేవృత్తంసఙ్కీర్త్యానువదతి (జ్ఞాతఇతి) ఆదిశబ్దేన *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాదిశ్రుతిర్గృహ్యతే. తర్హిద్వైతమిథ్యాత్వస్యప్రాగేవసిద్ధత్వాదుత్తరంప్రకరణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆగమేతి) యత్ద్వైతమిథ్యాత్వంపూర్వముక్తం-తదాగమమాత్రం-ఆగమప్రాధాన్యేనానుగతం-నయుక్తితస్సిద్ధం. తస్మిన్నాగమతోఽవగతేయుక్తిప్రాధాన్యేనాపితన్మిథ్యాత్వమవగన్తవ్యమితిప్రకరణాన్తరంప్రారబ్ధమిత్యర్థః. ప్రమాణానుగ్రాహకత్వాత్తర్కస్యానుగ్రాహ్యప్రమాణస్యప్రధానత్వాత్, తదధీనవిచారానన్తరంతర్కాధీనవిచారస్యసావకాశత్వాదుక్తంపౌర్వాపర్యం పూర్వోత్తరప్రకరణయోరిత్యుక్తం. సమ్ప్రతిశ్లోకాక్షరాణియోజయతి (వితథస్యేత్యాదినా) బాహ్యాః- ఘటాదయః. సుఖాదయస్త్వాధ్యాత్మికాభావాః. శరీరాన్తరవస్థానం స్వాప్నానాం భావానామిత్యత్రానుభవం ప్రమాణయతి (తత్రహీతి) తేషామన్తరుపలభ్యమానత్వేపినవైతథ్యం- వ్యభిచారాదిత్యాశఙ్కామనూద్యపరిహరతి (నన్విత్యాదినా) హేత్వన్తరశఙ్కాంవారయతి (అన్తరితి) యద్యపిదేహాన్తస్సఙ్కుచితేదేశేస్వాప్నాభావాభవన్తి- తథాపికథంతేషాంమృషాత్వమిత్యతఆహ (నహీతి) అన్తరిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (సంవృతఇతి) తమేవసఙ్కుచితందేశవిశేషమాన్తరంస్ఫోరయతి (దేహాన్తర్నాడీష్వితి) ఉక్తమర్థంకైముతికన్యాయేనస్ఫుటయతి (నహీతి) యదాదేహేపిపర్వతాదయోనసమ్భావ్యన్తే - తదాతదన్తర్వర్తినీషునాడీష్వతిసూక్ష్మాసుతేషాంసమ్భావనానాస్తీతికిమువక్తవ్యమిత్యర్థః. స్వాప్నాభావాస్సత్యానభవన్తి- ఉచితదేశశూన్యత్వాత్ - రజతభుజఙ్గాదివదితిభావః. ౧

శం.— స్వప్నదృశ్యానాంభావానామన్తఃసంవృతస్థానమిత్యేతదసిద్ధం- యస్మాత్ప్రాచ్యేషుసుప్తఉదక్షుస్వప్నాన్పశ్యన్నివదృశ్యతే- ఇత్యేతదాశఙ్క్యాహ- నదేహాద్బహిర్దేశాన్తరంగత్వాస్వప్నాన్పశ్యతి- యస్మాత్సుప్తమాత్రఏవదేహదేశాద్యోజనశతాన్తరితేమాసమాత్రప్రాప్యేదేశేస్వప్నాన్పశ్యన్నివదృశ్యతే. నచతద్దేశప్రాప్తైరాగమనస్యచదీర్ఘఃకాలోఽస్తి- అతోఽదీర్ఘత్వాచ్చకాలస్యనస్వప్నదృగ్దేశాన్తరంగచ్ఛతి. కించ- ప్రతిబుద్ధశ్చవైసర్వః స్వప్నదృక్స్వప్నదర్శనదేశేనవిద్యతే. యదిచస్వప్నేదేశాన్తరంగచ్ఛేత్-యస్మిన్దేశేస్వప్నాన్పశ్యేత్ - తత్రైవప్రతిబుధ్యేత- నచైతదస్తి. రాత్రౌసుప్తోఽహనీవభావాన్పశ్యతిబహుభిస్సఙ్గతః. యైశ్చసఙ్గతోభవతి- తైర్గృహ్యేత- నచగృహ్యతే. గృహీతశ్చేత్ - త్వామద్యతత్రోపలబ్ధవన్తోవయమితిబ్రూయుః- నచైతదస్తి. తస్మాన్నదేశాన్తరంగచ్ఛతిస్వప్నే. ౨

ఆ.— దేహాద్బహిరేవదేశాన్తరంగత్వాస్వాప్నానాంభావానాముపలమ్భాత్తేషాందేహాన్తస్సంవృతేనాడీప్రదేశేదర్శనమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అదీర్ఘత్వాచ్చేతి) బహిస్స్వప్నోపలబ్ధిపక్షేదోషాన్తరమాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి).వ్యావర్త్యామాశఙ్కామనువదతి(స్వప్నేతి) తేషాందేహాన్తస్సఙ్కుచితేనాడీదేశేస్థితిదర్శనాన్మిథ్యాత్వమిత్యేతదపిఅసంప్రతిపన్నమిత్యత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) (పశ్యన్నివేతి) స్వప్నదర్శనస్యనిరూపణేసత్యాసత్త్వమివశబ్దేనద్యోత్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేనచోద్యంపరామృశ్యతే. స్వప్నద్రష్టాగత్వాస్వప్నాన్నపశ్యతీత్యత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) ఇవశబ్దస్తుపూర్వవత్. తథాపికథంబహిస్స్వప్నోపలమ్భోనభవతీతినిర్ధారితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నస్సత్యోనభవతి - ఉచితకాలవికలత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యభిప్రేత్యఫలితమాహ (అతఇతి) ఇతశ్చనదేహాద్బహిర్దేశాన్తరేస్వప్నదర్శనమిత్యాహ (కించేతి) సర్వోపిస్వప్నద్రష్టాదేశాన్తరేస్వప్నాన్పశ్యన్నకస్మాదేవప్రతిబుద్ధోనతత్రాస్తి- కిన్తుశయనదేశేవర్తతే. తథాపిగత్వాస్వప్నదర్శనేకానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్య

అభావశ్చరథాదీనాం శ్రూయతేన్యాయపూర్వకం। వైతథ్యం తేనవై ప్రాప్తం స్వప్న ఆహుః ప్రకాశితం॥ ౩
అన్తస్థానాత్తు భేదానాం తస్మాజ్జాగరితే స్మృతం। యథా తత్ర తథా స్వప్నే సంవృతత్వేన భిద్యతే॥ ౪
స్వప్నజాగరితే స్థానే హ్యేకమాహుర్మనీషిణః। భేదానాం హి సమత్వేన ప్రసిద్ధేనైవ హేతునా॥ ౫

హ (యదిచేతి) అన్తరేవస్వప్నదర్శనమితిస్థితే స్వప్నమిథ్యాత్వముచితకాలశూన్యత్వాదిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (రాత్రావితి) యద్యపిరాత్రౌ నిద్రాముపగతః- తథాపిభానావహనిపశ్యన్నివలక్ష్యతి. సుప్తస్సంహృతచక్షురాదికరణోపిపశ్యతి. శయానోపిపర్యటనం ప్రతిపద్యతే. యద్యపిసహాయవిహీనస్సుప్తః- తథాపిబహుభిస్సహాయైస్స్వప్నానుపలభతే. తస్మాదుచితస్యకాలస్యకరణస్యసహకారిణశ్చాభావేపిస్వప్నదర్శనాత్తస్మిన్మిథ్యాత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. స్వప్నమిథ్యాత్వే హేత్వన్తరమాహ (నైశ్చేతి) సహదన్యైరగృహ్యమాణత్వంస్వప్నద్రష్టురసంప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతశ్చేదితి) పురుషాన్తరసంవాదాదర్శనాత్తద్దేశాన్తరప్రాప్తిద్వారాస్వప్నదర్శనమితివక్తుమశక్యత్వాదన్తరేవస్వప్నదర్శనమిత్యుచితదేశకాలాద్యభావాత్తన్మిథ్యాత్వంసిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ౨

శం. — ఇతశ్చస్వప్నదృశ్యాభావావితథాః- యతోఽభావశ్చైవరథాదీనాంస్వప్నదృశ్యానాం శ్రూయతేన్యాయపూర్వకం- యుక్తితశ్శ్రుతౌ *నతత్రరథాఇత్యత్ర. తేన- అన్తస్థానసంవృతత్వాదిహేతునాప్రాప్తంవైతథ్యంతదనువాదిన్యాశ్రుత్యాస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వప్రతిపాదనపరయాప్రకాశితమాహుర్బ్రహ్మవిదః. ౩

ఆ. — స్వప్నదృశ్యానాంభావానాంమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (అభావశ్చేతి) *నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్తీత్యాదిశ్రుత్యాస్వప్నేస్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనోదర్శయన్త్యాతత్రదృశ్యానాంరథాదీనామభావోయోగ్యదేశాద్యభావాద్యుక్తన్యాయపురస్సరంశ్రూయతే- అతస్తేనన్యాయేనప్రాప్తమేవస్వప్నదృశ్యభావానాంమిథ్యాత్వమన్యపరయాశ్రుత్యాప్రకాశితమితిబ్రహ్మవిదోవదన్తి. తథాచస్వప్నేభావానాంమిథ్యాత్వం శ్రుతియుక్తిభ్యాంసిద్ధమిత్యర్థః. హేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (యతఇతి) జ్ఞేయాభావేజ్ఞానాభావాదర్థాజ్జ్ఞానస్యాపిశ్రుతమసత్త్వమితివక్తుంచశబ్దః. శ్రూయతే- నతత్రేత్యాద్యాయాంశ్రుతావితిసమ్బన్ధః. న్యాయపూర్వకమితివ్యాచష్టే (యుక్తితఇతి) యోగ్యదేశాద్యభావోయుక్తిః. తర్హిన్యాయసిద్ధేఽర్థేకిమన్యపరయాశ్రుత్యాక్రియతేతత్రాహ (తేనేతి) అన్తశ్శరీరమధ్యస్థానం- నాడీలక్షణం. తత్రాతిసూక్ష్మేసంవృతత్వేన - సఙ్కుచితత్వేనావస్థానంపర్వతాదీనాముపలభ్యతే. తతశ్చోచితదేశాభావాద్యోగ్యకాలాభావశ్చేత్యాదినాప్రాగుక్తేనహేతునాప్రాప్తంస్వప్నదృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యం. తదేవతదనువాదిన్యాశ్రుత్యాపిప్రకాశితమిత్యాహుర్బ్రహ్మవిదః. జాగ్రదవస్థాయామాదిత్యాదిప్రకాశానాంవాగాదిజ్యోతిషాంచవిద్యమానత్వాదాసనాదివ్యవహారస్యతన్నిమిత్తత్వసమ్భవాదాత్మచైతన్యనిబన్ధనోవ్యవహారోననిర్ధారయితుంశక్యతే - స్వప్నేపునస్సూర్యాద్యభావేపివ్యవహారదర్శనా, త్తస్యచనిమిత్తాపేక్షత్వా, దాత్మచైతన్యస్య తన్నిమిత్తత్వనిర్ణయా, త్తత్రాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంప్రతిపాదయితుంనతత్రేత్యాద్యాశ్రుతిః. తయాతత్పరయాన్యాయసిద్ధంస్వప్నమిథ్యాత్వమనువదన్త్యాతదప్రతిపాదితమపిప్రకాశితమిష్యతే. తథాచశ్రుతియుక్తిభ్యాంప్రతిపన్నంస్వప్నమిథ్యాత్వమితిదృష్టాన్తసిద్ధిరిత్యర్థః. ౩

శం.— జాగ్రద్దృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యమితిప్రతిజ్ఞా. దృశ్యత్వాదితిహేతుః. స్వప్నదృశ్యభావవదితిదృష్టాన్తః. యథాతత్రస్వప్నేదృశ్యానాంభావానాంవైతథ్యం- తథాజాగరితేపిదృశ్యత్వమవిశిష్టమితిహేతూపనయః. తస్మాజ్జాగరితేపివైతథ్యంస్మృతమితినిగమనం. అన్తస్థానాత్సంవృతత్వేనస్వప్నదృశ్యానాంభావానాంజాగ్రద్దృశ్యేభ్యోభేదః- దృశ్యత్వమసత్యత్వంచావిశిష్టముభయత్ర. ౪

ఆ.— ఉక్తన్యాయేనదృష్టాన్తసిద్ధిఫలితమనుమానమాహ (అన్తస్థానాదితి) భేదానామిత్యత్రసూచితమనుమానమారచయతి (జాగ్రదితి) తృతీయేనపాదేనపక్షధర్మత్వంవ్యాప్తస్యహేతోరుచ్యతే - తద్దర్శయతి (యథేతి) ద్వితీయేనపాదేనప్రతికూలప్రమాణాభావసూచకంప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనంనిగమనంసూత్రితమిత్యాహ (తస్మాదితి) సర్వద్వైతవైతథ్యవాదినాంకేనవిశేషేణపక్షసపక్షవిభాగసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాన్తస్థానాత్తుసంవృతత్వేనభిద్యతఇత్యత్రవివక్షితమర్థమాహ (అన్తస్థానాదితి) స్వప్నదృశ్యానామన్తస్థానంసంవృతత్వంచ- నతథాజాగ్రద్దృశ్యానాం. తేనోచితదేశాద్యభావాత్తేషాంతేభ్యోవైషమ్యంస్ఫుటం. సిద్ధంహియోగ్యదేశాద్యభావేనస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమితిసపక్షత్వం- జాగరితస్యపునరుచితదేశాదిసద్భావాదస్ఫుటంమిథ్యాత్వమితిపక్షత్వమిత్యర్థః. తర్హిసర్వథావైషమ్యాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యత్వమితి) ౪

శం.— ప్రసిద్ధేనైవభేదానాంగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేనహేతునాసమత్వేనస్వప్నజాగరితస్థానయోరేకత్వమాహుర్వివేకినఇతిపూర్వప్రమాణసిద్ధస్యైవఫలం. ౫

ఆ.— స్వప్నవజ్జాగరితస్యమిథ్యాత్వేస్వప్ననిద్రాయుతావిత్యాదౌజాగరితేస్వప్నశబ్దప్రయోగోయుక్తోభవతీత్యాహ (స్వప్నేతి) ఉభయత్రైకత్వంవిద్వదభిమతమిత్యత్రహేతుమాహ (భేదానామితి) భేదాః- భిద్యమానాభావాః. తేషామవస్థాద్వయవర్తినాంగ్రాహ్యత్వంగ్రాహకత్వమవిశిష్టం. తేనదృశ్యత్వేనహేతునాప్రసిద్ధమేవతేషాంమిథ్యాత్వేనసమత్వం. తేనస్థానయోరేకరూపత్వంవివేకినామభిప్రేతమితి. యత్పూర్వమనుమానాఖ్యంప్రమాణంసిద్ధం- తస్యైవఫలంసాధనస్థానద్వయావిశేషరూపమనేనశ్లోకేనోక్తమితిశ్లోకయోజనయాదర్శయతి (ప్రసిద్ధేనైవేతి) ౫

ఆదావన్తేచయన్నాస్తివర్తమానేపితత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథాఇవలక్షితాః॥ ౬
సప్రయోజనతా తేషాంస్వప్నేవిప్రతిపద్యతే। తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేనమిథ్యైవఖలుతేస్మృతాః॥ ౭
అపూర్వంస్థానిధర్మోహియథాస్వర్గనివాసినాం। తానయంప్రేక్షతేగత్వాయథైవేహసుశిక్షితః॥ ౮

శం.— ఇతశ్చవైతథ్యంజాగ్రద్దృశ్యానాంభేదానాం- ఆద్యన్తయోరభావాత్. యదాదావన్తేచనాస్తివస్తుమృగతృష్ణికాది- తన్మధ్యేపి నాస్తీతినిశ్చితంలోకే. తథేమేజాగ్రద్దృశ్యాభేదాః. ఆద్యన్తయోరభావాద్వితథైరేవమృగతృష్ణికాదిభిఃసదృశత్వాద్వితథాఏవ- తథాప్యవితథాఇవలక్షితామూఢైరనాత్మవిద్భిః. ౬

ఆ.— జాగ్రద్దృశ్యానాం భావానాం మిథ్యాత్వమిత్యత్రానుమానాన్తరమాహ (ఆదావితి) యదిజాగ్రద్దృశ్యాభావామిథ్యాత్వేన ప్రసిద్ధస్వప్నాదిభిస్సమత్వాన్మిథ్యా - కథంతర్హితేషాంఘటస్సన్పటస్సన్నిత్యమృషాత్వేనప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వితథైరితి) ప్రకృతేజాగ్రన్మిథ్యాత్వేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యోపన్యస్యతి (ఇతశ్చేతి) విమతంమిథ్యా- ఆదిమత్త్వాదన్తవత్త్వాత్,- స్వప్నాదివదిత్యర్థః. ఉక్తానుమానద్రఢిమ్నేవ్యాప్తింకథయతి (యదాదావితి) యదాదిమదన్తవచ్చ- తన్మిథ్యా - యథామృగతృష్ణికాదీత్యర్థః. వ్యాప్తిమతస్సాధనస్యపక్షధర్మతోపన్యాసేన ప్రతిజ్ఞోపసంహారవచనంనిగమనందర్శయతి (తథేతి) అనుమానస్యఘటాదిషుసత్త్వసాధకప్రత్యక్షవిరోధమాశఙ్క్యసదసద్గన్ధర్వనగరమితివత్తస్యాపాతికసత్త్వవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (తథాపీతి) ౬

శం.— స్వప్నదృశ్యవజ్జాగరితదృశ్యానామప్యసత్త్వమితియదుక్తం- తదయుక్తం- యస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యాఅన్నపానవాహనాదయఃక్షుత్పిపాసాదినివృత్తింకుర్వన్తఃగమనాగమనాదికార్యంచసప్రయోజనాదృష్టాః- నతుస్వప్నదృశ్యానాంతదస్తి- తస్మాత్స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానామసత్త్వంమనోరథమాత్రమితి. తన్న. కస్మాత్. యస్మాత్సప్రయోజనతాదృష్టాయాఅన్నపానాదీనాం- సాస్వప్నేవిప్రతిపద్యతే. జాగరితేహిభుక్త్వాపీత్వాచతృప్తోవినివర్తితతృట్సుప్తమాత్రఏవక్షుత్పిపాసాద్యార్తమహోరాత్రోపోషితమభుక్తవన్తమాత్మానంమన్యతే-యథాస్వప్నేభుక్త్వాపీత్వాచతృప్తోత్థితస్తథా. తస్మాజ్జాగ్రద్దృశ్యానాంస్వప్నేపివిప్రతిపత్తిర్దృష్టా-అతోమన్యామహేతేషామప్యసత్త్వంస్వప్నదృశ్యవదనాశఙ్కనీయమితి. తస్మాదాద్యన్తవత్త్వముభయత్రసమానమితిమిథ్యైవఖలుతేస్మృతాః. ౭

ఆ.— స్వప్నస్యమిథ్యాత్వమాద్యన్తవత్త్వాన్నభవతి - కిన్తుఫలపర్యన్తత్వాభావాత్. జాగరితస్యఫలపర్యన్తత్వాన్నమిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) ఫలపర్యన్తతారాహిత్యోపాధేఃసాధనవ్యాపకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) జాగ్రద్దృశ్యాభావాబహూక్త్యాగృహ్యన్తే. శ్లోకస్యవ్యావర్త్యముపాధ్యాశఙ్కాముత్థాపయతి (స్వప్నేతి) జాగ్రద్దృశ్యానామివస్వప్నదృశ్యానామపితుల్యంసప్రయోజనత్వమిత్యుపాధేరసమ్భవిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అనుమానస్యసోపాధికత్వేనాసాధకత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వందూషయతి (తన్నేతి) సాధనవ్యాప్త్యాదిబోధాదృతేనోపాధినిరసనంసుశకమిత్యాహ (కస్మాదితి) ఫలపర్యన్తతావిరహితోపాధేస్సాధనవ్యాప్తిమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) తామేవవిప్రతిపత్తింప్రకటయతి (జాగరితేహీతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) ఉపాధేస్సాధనవ్యాప్తింనిగమయతి (తస్మాదితి) హేతోస్సోపాధికత్వాభావేఫలితమాహ (అతఇతి) హేతుద్వయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౭

శం.— స్వప్నజాగ్రద్భేదయోస్సమత్వాజ్జాగ్రద్భేదానామసత్త్వమితియదుక్తం- తదసత్. కస్మాత్. దృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వాత్. కథం. నహిజాగ్రద్దృష్టాఏవైతేభేదాఃస్వప్నేదృశ్యన్తే. కింతర్హి. అపూర్వంస్వప్నేపశ్యతి- చతుర్దన్తగజమారూఢమష్టభుజమాత్మానంమన్యతే, అన్యదప్యేవం ప్రకారమపూర్వంపశ్యతిస్వప్నే. తన్నాన్యేనాసతాసమమితిసదేవ. అతోదృష్టాన్తోఽసిద్ధః - తస్మాత్స్వప్నవజ్జాగరితస్యాసత్త్వమిత్యయుక్తం. తన్న- స్వప్నేదృష్టమపూర్వంయన్మన్యసే- నతత్స్వతస్సిద్ధం. కింతర్హి. అపూర్వంస్థానిధర్మోహి- స్థానినః- ద్రష్టురేవహిస్వప్నస్థానవతోధర్మః. యథాస్వర్గనివాసినాం-ఇన్ద్రాదీనాంసహస్రాక్షత్వాది-తథాస్వప్నదృశోఽపూర్వోఽయంధర్మః- నస్వతస్సిద్ధోద్రష్టుస్స్వరూపవత్. తాన్ - ఏవంప్రకారానపూర్వాన్స్వచిత్తవికల్పానయం - స్థానీస్వప్నదృక్స్వప్నస్థానంగత్వాప్రేక్షతే - యథైవేహలోకేసుశిక్షితదేశాన్తరమార్గస్తేనమార్గేణదేశాన్తరంగత్వాతాన్పదార్థాన్పశ్యతి-తద్వత్. తస్మాద్యథాస్థానిధర్మాణాంరజ్జుసర్పమృగతృష్ణికాదీనామసత్త్వం-తథాస్వప్నదృశ్యానామపూర్వాణాంస్థానిధర్మత్వమేవేత్యసత్త్వం.అతోనస్వప్నదృష్టాన్తస్యాసిద్ధత్వం. ౮

ఆ.— దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అపూర్వమితి) యథాస్వర్గనివసనశీలానామిన్ద్రాదీనాంసహస్రాక్షత్వాదిధర్మః- తథా యదిదమపూర్వస్వప్నదర్శనమన్యసే- తదపిస్థానినః- స్వప్నస్థానవతోద్రష్టురేవధర్మః-. తేనదృష్టత్వాత్తస్యమిథ్యాత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తేనైవదృష్టత్వంతత్రాహ (తానయమితి) యథైవేహ- వ్యవహారభూమౌసుశిక్షితదేశాన్తరప్రాప్తిమార్గస్తేనమార్గేణదేశాన్తరంగత్వాతత్రత్యాన్పదార్థాన్వీక్షతే-తథాయంస్వప్నగతాన్పదార్థాన్యథోక్తప్రకారాన్ప్రతిపద్యతే. తతశ్చస్వప్నస్యస్థానిధర్మత్వాద్రజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముపన్యస్యతి (స్వప్నేతి) సమత్వం-ఆద్యన్తవత్త్వాది. అనుమానసిద్ధస్యార్థస్యానుమానదోషోక్తిమన్తరేణాసత్త్వమయుక్తమితిపృచ్ఛతి (కస్మాదితి) వ్యాప్తిభూమిందూషయన్వ్యాప్తిభఙ్గందోషమాహ (దృష్టాన్తస్యేతి) అసిద్ధత్వంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి

స్వప్నవృత్తావపిత్వన్తశ్చేతసాకల్పితంత్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతంసద్దృష్టంవైతథ్యమేతయోః ౯
జాగ్రద్వృత్తావపిత్వన్తశ్చేతసాకల్పితంత్వసత్। బహిశ్చేతోగృహీతంసద్యుక్తంవైతథ్యమేతయోః॥ ౧౦
ఉభయోరపివైతథ్యంభేదానాంస్థానయోర్యది। కఏతాన్బుధ్యతేభేదాన్కోవైతేషాంవికల్పకః॥ ౧౧
కల్పయత్యాత్మనాత్మానమాత్మాదేవస్స్వమాయయా। సఏవబుధ్యతేభేదానితివేదాన్తనిశ్చయః॥ ౧౨

(కథమిత్యాదినా) అపూర్వందర్శనమేవవివృణోతి (చతుర్దన్తమితి) అన్యదపి- త్రినేత్రత్వాది. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వేసిద్ధే ప్రాగుక్తానుమానానుపపత్తిరితిఫలితమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తాసిద్ధిందూషయన్ననుమానంసాధయతి (తన్నేతి) తత్కింస్వభావతస్సిద్ధం- పరతోవా. నాద్యః- జడస్యతదయోగాదిత్యాహ (నతదితి) ద్వితీయేతన్మిథ్యాత్వమిత్యభిప్రేత్యప్రశ్నపూర్వకమాద్యపాదమవతారయతి (కింతర్హీతి) తద్గతాన్యక్షరాణివ్యాకరోతి (స్థానినఇతి) అపూర్వస్వప్నదర్శనస్యస్థానిధర్మత్వందృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేత్యాదినా) అపూర్వదర్శనంస్వప్నద్రష్టృధర్మోపిచైతన్యవన్నిత్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యబాధోపలబ్ధేర్మైవమిత్యాహ (నస్వతఇతి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (తానిత్యాదినా) అపూర్వాణాంస్వప్నదృశ్యానాంస్థానిధర్మత్వేపికిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) స్వప్నదృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలత్వాభావంనిగమయతి (అతోనేతి) అపూర్వస్యానపూర్వస్యవాస్వప్నద్రష్టృధర్మత్వేనతదవిద్యావిలసితత్వాద్దృష్టాన్తేసాధ్యసంప్రతిపత్తేస్తథైవజాగ్రద్భేదానాంమిథ్యాత్వంయుక్తమిత్యర్థః. ౯

శం.— అపూర్వత్వాశఙ్కాంనిరాకృత్యస్వప్నదృష్టాన్తస్య- పునస్స్వప్నతుల్యతాంజాగ్రద్భేదానాంప్రపఞ్చయన్నాహ - స్వప్నవృత్తావపి- స్వప్నస్థానేప్యన్తశ్చేతసా-మనోరథసఙ్కల్పితమసత్- సఙ్కల్పానన్తరసమకాలమేవాదర్శనాత్. తత్రైవస్వప్నేబహిశ్చేతసాగృహీతం-చక్షురాదిద్వారేణోపలబ్ధంఘటాదిసత్. ఇత్యేవమసత్యమితినిశ్చితేపిసదసద్విభాగోదృష్టః-ఉభయోరప్యన్తర్బహిశ్చేతఃకల్పితయోర్వైతథ్యమేవదృష్టం. ౯

ఆ.— జాగ్రద్దృశ్యానాంమిథ్యాత్వంతేషుసదసద్విభాగప్రతిభానవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తేనసమాధత్తే (స్వప్నవృత్తావితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (అపూర్వత్వేతి) స్వప్నదృష్టాన్తస్యాపూర్వదర్శనత్వప్రయుక్తాంసాధ్యవికలత్వశఙ్కాంపరిహృత్యేతియావత్. స్వప్నస్థానేసర్వస్యమిథ్యాత్వావిశేషేపీత్యర్థః. అసత్త్వంపరమార్థతద్విలక్షణత్వేనమిథ్యాత్వం. తత్రాపి తర్హివిభాగప్రతిభానవిరోధాత్కుతోమిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యబాధావిశేషాదిత్యాహ (ఉభయోరితి) ౯

శం.— ఏవంసదసతోర్వైతథ్యంయుక్తం- అన్తర్బహిశ్చేతఃకల్పితత్వావిశేషాదితి. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౧౦

ఆ.— దార్ష్టాన్తికమాహ (జాగ్రదితి) యుక్తత్వేహేతుమాహ (అన్తరితి) శ్లోకస్థానామక్షరాణాం వ్యాఖ్యానమనపేక్షితం- వ్యాఖ్యాతప్రాయత్వాదిత్యాహ (వ్యాఖ్యాతమితి) ౧౦

శం.— చోదకఆహ- స్వప్నజాగ్రత్స్థానయోర్భేదానాంయదివైతథ్యం- కఏతానన్తర్బహిశ్చేతఃకల్పితాన్బుధ్యతే- కోవైతేషాంవికల్పకః- స్మృతిజ్ఞానయోఃకఆలమ్బ ఇత్యభిప్రాయః. నచేన్నిరాత్మవాదఇష్టః. ౧౧

ఆ.— సర్వమిథ్యాత్వే ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యవహారానుపపత్త్యావిశేషమాశఙ్కతే (ఉభయోరితి) కర్తృకరణవ్యవస్థానుపపత్త్యావిరోధాన్తరమిత్యాహ (కోవాఇతి) వికల్పస్యకోనకర్తాతేతియావత్. శ్లోకస్యచోద్యపరత్వంప్రతిజానీతే (చోదకఇతి) అక్షరయోజనయాప్రథమార్ధాపత్తివిరోధంస్ఫోరయతి (స్వప్నేతి) చతుర్థపాదమవతార్యార్థాపత్త్యన్తరవిరోధంస్ఫుటయతి (కోవైతేషామితి) కర్తాహిపూర్వానుభూతంస్మృత్వాతజ్జాతీయాన్నిర్మిమీతే- అనుస్మృత్యనుభవాశ్రయాక్షేపేణకర్త్రాక్షేపోవివక్షితః. తథాచకర్త్రాదివ్యవహారానుపపత్తిఃసర్వమిథ్యాత్వేదుర్వారేత్యర్థః. యోఽధ్యాత్మంప్రమాతా, యశ్చాధిదైవంకర్తేశ్వరః,- తావుభావపిమిథ్యేత్యఙ్గీకారాత్సర్వమాత్రాదేరసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేదితి) యదిప్రమాతాకర్తావానేష్యతే- తర్హినైరాత్మ్యమిష్టమేవాపద్యతే- నచతదేష్టుంశక్యతే- ఆత్మనిరాకరణస్యదుష్కరత్వాన్నిరాకర్తురేవాత్మత్వాదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— స్వయంస్వమాయయాస్వమాత్మానమాత్మాదేవఃఆత్మన్యేవవక్ష్యమాణభేదాకారంకల్పయతిరజ్జ్వాదావివసర్పాదీన్, స్వయమేవచతాన్బుధ్యతేభేదాంస్తద్వదేవే, త్యేవంవేదాన్తనిశ్చయః. నాన్యోఽస్తిజ్ఞానస్మృత్యాశ్రయః - నచనిరాస్పదేఏవజ్ఞానస్మృతీవైనాశికానామివేత్యభిప్రాయః. ౧౨

ఆ.— కర్తృకార్యాది వ్యవస్థానుపపత్తింపరిహరతి (కల్పయతీతి) కరణాన్తరంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆత్మనేతి) కర్మాన్తరంవ్యావర్తయతి (ఆత్మానమితి) కర్త్రన్తరంనివారయతి (ఆత్మేతి) తస్యద్యోతకాన్తరాపేక్షాంప్రతిక్షిపతి (దేవఇతి) వివర్తవాదంద్యోతయతి (స్వమాయయేతి) సర్వస్యమిథ్యాత్వేపిమాయయావికల్పితభేదానురోధేనకర్తృత్వాదివ్యవహారస్సిధ్యతీతిభావః. ప్రమాతృ ప్రమాణాది వ్యవహారానుపపత్తింప్రత్యాహ (సఏవేతి) ఏకస్మిన్నేవాద్వితీయేప్రతీచివస్తునికాల్పనికభేదనిబన్ధనాసర్వావ్యవస్థేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇతివేదాన్తేతి) య

వికరోత్యపరాన్భావానన్తశ్చిత్తే వ్యవస్థితాన్। నియతాంశ్చ బహిశ్చిత్త ఏవం కల్పయతే ప్రభుః॥ ౧౩
చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు ద్వయకాలాశ్చ యే బహిః। కల్పితా ఏవ తే సర్వే విశేషో నాన్యహేతుకః॥ ౧౪

థాఘటస్రష్టా కులాలోఽధిష్ఠాతా దృష్టోఽన్యో దృష్టః- న తథేహాఽన్యోఽధిష్ఠాతాఽస్తీత్యాహ (స్వయమితి) యథా తత్ర మృదాఖ్యముపాదానమధిష్ఠాతురన్యదధిగతం- న తథాఽత్రాన్యదుపాదానమస్తీత్యాహ (స్వమాత్మానమితి) తత్ర చ ఘటం కుర్వతో భూభాగో భవత్యాధారః- న తథేహాధారోఽన్యోఽస్తీత్యాహ (ఆత్మన్యేవేతి) పరిణామవాదం వ్యావర్త్య వివర్తవాదం ప్రకటయితుం స్వమాయయేత్యుక్తం. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) మాయాద్వారేణ చిదాత్మనో జగన్నిర్మాతృత్వముక్త్వా తస్యైవ బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య ప్రమాతృత్వమిత్యాహ (స్వయమేవ చేతి) న చ ప్రమాతృత్వస్య తాత్త్వికత్వం- రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిదర్శనవదేవ మిథ్యాత్వనిర్ధారణాదిత్యాహ (తద్వదితి) కర్త్రాదిభేదస్య ప్రమాత్రాదిభేదస్య చ మిథ్యాత్వే * నేహ నానాస్తీత్యాదిశ్రుతిం ప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) స ఏవ వేత్త్యేవకారార్థమాహ (నాన్యోఽస్తీతి) యో జగత్స్రష్టా, యశ్చ ప్రమాతా, - తతోఽన్యో జ్ఞానస్మృత్యోశ్చాశ్రయో నాస్తి- చేతనభేదే మానాభావా, దనుభవస్మృత్యోశ్చైకాశ్రయత్వస్య ప్రసిద్ధత్వా, దిత్యర్థః. జ్ఞానస్మృత్యోరాశ్రయాపేక్షా విషయాపేక్షా వా నానాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽబాధితప్రసిద్ధివిరోధాన్నైవమిత్యాహ (న చేతి) ౧౨

శం.— న కల్పయన్ కేన ప్రకారేణ కల్పయతీతి. ఉచ్యతే- వికరోతి- నానాకరోత్యపరాన్- లౌకికాన్ భావాన్- పదార్థాన్ శబ్దాదీనన్యాంశ్చాన్తశ్చిత్తే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితానవ్యాకృతాన్నియతాంశ్చ - పృథ్వ్యాదీన్ అనియతాంశ్చ కల్పనాకాలాన్ బహిశ్చిత్తస్సన్. తథాఽన్తశ్చిత్తో మనోరథాదిలక్షణానిత్యేవం కల్పయతి ప్రభుః- ఈశ్వరః. ఆత్మేత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— ప్రకృతాయాం కల్పనాయాం వివక్షితం క్రమముపన్యస్యతి (వికరోతీతి) నియతాంశ్చేతి చకారాదనియతాంశ్చేతి వక్ష్యతే. ప్రతిపిపిత్సితక్రమప్రతిపత్త్యర్థం పృచ్ఛతి (న కల్పయన్నితి) శ్లోకాక్షరయోజనయా బుభుత్సితం క్రమం ప్రత్యాయయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (అన్యాంశ్చేతి) శాస్త్రీయానితి యావత్. చిత్తమధ్యే వాసనారూపేణ వ్యవస్థితాన్. అభివ్యక్తనామరూపత్వేన వ్యవహారయోగ్యత్వమాహ (అవ్యాకృతానితి) కల్పనాకాలాన్- విద్యుదాదీనస్థిరానిత్యర్థః. బహిశ్చిత్తః- బహిర్ముఖో బాహ్యాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ పదార్థాన్ కల్పయతి- అన్తశ్చిత్తస్తు- తేభ్యో వ్యావృత్తబుద్ధిర్మనోరథాదిలక్షణానాత్మవ్యవస్థితాన్ భావాన్ వ్యవహారయోగ్యాన్ కల్పయిత్వా పునర్వ్యవహారయోగ్యతాయై కల్పయతీత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి - యథా లోకే కులాలో వా తన్తువాయో వా ఘటం పటం వా కార్యం చికీర్షురాదౌ వ్యవహారయోగ్యం వ్యక్తిం బుద్ధావావిర్భావ్య పశ్చాత్తామేవ బహిర్నామరూపాభ్యాం సమ్పాదయతి- తథైవాయమాదికర్తాపి మాయాలక్షణే స్వచిత్తే నామరూపాభ్యామవ్యక్తరూపేణ స్థితాన్ స్రష్టవ్యపదార్థాన్ ప్రథమం సిసృక్షితాకారేణాన్తర్విభావ్య పశ్చాద్బహిస్సర్వప్రతిపత్తిసాధారణరూపేణ సమ్పాదయతీతి కల్పనాయాం క్రమాఙ్గీకృతిరితి. ౧౩

శం.— స్వప్నవచ్చిత్తపరికల్పితం సర్వమిత్యేతదాశఙ్క్యతే- యస్మాచ్చిత్తపరికల్పితైర్మనోరథాదిలక్షణైశ్చిత్తపరిచ్ఛేద్యైర్వైలక్షణ్యం బాహ్యానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వమితి. సా న యుక్తాఽఽశఙ్కా- చిత్తకాలా హి యేఽన్తస్తు - చిత్తపరిచ్ఛేద్యాః. నాన్యశ్చిత్తకాలవ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదకః కాలో యేషాం తే చిత్తకాలాః. కల్పనాకాల ఏవోపలభ్యన్త ఇత్యర్థః. ద్వయకాలాశ్చ - భేదకాలాః. అన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యాః. యథా ఆగోదోహనమాస్తే. యావదాస్తే- తావద్గాం దోగ్ధి, యావద్గాం దోగ్ధి- తావదాస్తే, తావానయ, మేతావానస, ఇతి పరస్పరపరిచ్ఛేదకత్వం బాహ్యానాం భేదానాం. తే ద్వయకాలాః. అన్తశ్చిత్తకాలా, బాహ్యాశ్చ ద్వయకాలాః,- కల్పితా ఏవ తే సర్వే. న బాహ్యః కాలద్వయత్వవిశేషః కల్పితత్వవ్యతిరేకేణాన్యహేతుకః. అత్రాపి హి స్వప్నదృష్టాన్తో భవత్యేవ. ౧౪

ఆ.— కల్పితానాం కల్పనాకాలావస్థాయినాం కాలాన్తరే సత్త్వాభావా, జ్జాగ్రద్భావానాం చ కల్పనాకాలాత్కాలాన్తరేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞయా సత్త్వావగమా, దనుపపన్నం తేషాం మిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తేతి) యే కల్పనాకాలభావినో భావాః మనస్యన్తర్వర్తన్తే, యే చ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వేన పూర్వాపరకాలభావినో బహిరేవ వ్యవహారయోగ్యా దృశ్యన్తే, - తే సర్వే కల్పితాస్సన్తో మిథ్యైవ భవితుమర్హన్తి. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వలక్షణో విశేషస్తు నాకల్పితత్వప్రయుక్తః- కల్పితేఽపి తద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (స్వప్నవదితి) యథా స్వప్నే దృశ్యమానం సర్వం కల్పితం మిథ్యైవేష్యతే- తథా జాగరితేఽపి దృష్టం సర్వం చిత్తస్పన్దితం- తేన కల్పితం మిథ్యైవేత్యేతన్నాద్యాపి నిర్ధారితమిత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) ఆత్మావిద్యావివర్తేన చిత్తేన తావదన్తర్వినిర్మితా మనోరథరూపా మనస్యన్తర్వర్తమానా, బహీరజ్జుసర్పాదయ, శ్చ - తే చిత్తేనైవ పరిచ్ఛిద్యన్తే - తే హి కల్పనాకాలమాత్రభావినో న ప్రమీయన్తే. తైస్సహ వైలక్షణ్యం మనసా బహిర్జాగ్రద్దృశ్యమానానాం భావానామన్యోన్యపరిచ్ఛేద్యత్వం - కాలద్వయావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానగోచరత్వమితి యస్మాదుపలభ్యతే- తస్మాదయుక్తం జాగరితస్య స్వప్నవన్మిథ్యాత్వమిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (సా నేతి) యే మనస్యన్తర్మనోరథరూపా భావాః- తే చిత్తకాలా భవన్తీత్యర్థః. చిత్తకాలత్వం విశదయతి (చిత్తేత్యాదినా) వాచ్యార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (కల్పనేతి) ద్వితీయపాదమవతార్య వ్యాకరోతి (ద్వయేతి) యే మనసో బహిరుపలభ్యన్తే - తే భేదకాలాః. కాలస్య భేదో భేదకాలః. స యేషాం తే తథేతి వ్యుత్పత్తేః. తతశ్చాన్యేన పూర్వేణాన్యేన చాపరేణ పరిచ్ఛేద్యాః- భిన్నకాలావచ్ఛిన్నత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానా ఇత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వముదాహరణనిష్ఠతయా స్ఫుటయతి (యథేతి) ఆగోదోహనం - గోదోహనపర్యన్తమాస్తే- దేవదత్తస్తిష్ఠతీతి ప్రత్యభిజ్ఞాశేషత్వేనాభిజ్ఞా

అవ్యక్తాఏవయేఽన్తస్తుస్ఫుటాఏవచయేబహిః। కల్పితాఏవతేసర్వేవిశేషస్త్విన్ద్రియాన్తరే॥ ౧౫
జీవంకల్పయతేపూర్వంతతోభావాన్పృథగ్విధాన్।బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవయథావిద్యస్తథాస్మృతిః॥౧౬

దాహరణీయా. యావతాకాలేనావచ్ఛిన్నోఽవర్తతే-తావతాకాలేనావచ్ఛిన్నోగోదోహనంనిర్వర్తయతీత్యనేకకాలావస్థాయిత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞావిషయత్వంతస్యదర్శయతి (యావదితి) యావతాకాలేనాయంఘటోర్థక్రియాంనిర్వర్తయితుంశక్నోతి - తావతాకాలేనావచ్ఛిన్నస్సన్నేషతిష్ఠతీత్యుదాహరణాన్తరమాహ (తానానితి) పరోక్షతయాస్థితో యావతాకాలేనావచ్ఛిన్నఃస్వకార్యంనిర్వర్త్యంనిర్వృణోతి - ఏతావతాకాలేనావచ్ఛిన్నస్సతిష్ఠతీత్యపరముదాహరణమాహ (ఏతావానితి) ఉక్తేనన్యాయేనపరేణాపరేణచకాలేనపరిచ్ఛేద్యత్వంజాగ్రద్దృశ్యానాంభావానాముపలభ్యతే- కాలద్వయస్యచపరిచ్ఛేదకత్వం - తథాతేసర్వేభావాబహిర్దృశ్యమానాఃద్వయకాలేన - కాలద్వయేనపరిచ్ఛేద్యాభవన్తీత్యర్థః. తృతీయపాదంవ్యాచష్టే (అన్తరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నైత్యాదినా) బాహ్యాః - జాగ్రద్దృశ్యేషుబాహ్యపదార్థేషువ్యవస్థితఃకాలద్వయత్వేన - కాలద్వయావచ్ఛేదేనకృతః ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వరూపోవిశేషోఽన్యహేతుకోనభవతి - కల్పితేపితథావిధవిశేషసమ్భవాదిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (అత్రాపిహీతి) యద్యపిసర్వంజాగ్రద్భేదజాతంకల్పితం - తథాపితత్రయథోక్తావిశేషఃస్ఫుటస్సిధ్యతి. స్వప్నేసర్వస్యభేదజాతస్యకల్పితత్వేపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాజ్జాగరితేపితదుపపత్తేరిత్యర్థః. ౧౪

శం.— యద్యప్యన్తరవ్యక్తత్వంభావానాంమనోవాసనామాత్రాభివ్యక్తానాం- స్ఫుటత్వంవాబహిశ్చక్షురాదీన్ద్రియాన్తరవిశేషః-నాసౌభేదానామ'న్యత్వకృతః- స్వప్నేపితథాదర్శనాత్. కిన్తర్హి. ఇన్ద్రియాన్తరకృతఏవ. అతఃకల్పితాఏవజాగ్రద్భావాఅపిస్వప్నభావవదితిసిద్ధం. ౧౫

ఆ.— స్వప్నజాగరితయోరుభయోరపిమిథ్యాత్వేస్ఫుటాస్ఫుటావభాసవిభాగానుపపత్తేర్నావిశేషేణమిథ్యాత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తాఇతి) యేమనస్యన్తర్భావనారూపత్వాదస్ఫుటాః, యేచమనసోబహిరుపలభ్యమానాఃస్ఫుటాభవన్తి,-తేసర్వేమనస్స్పన్దనమాత్రత్వేనకల్పితామిథ్యైవ. అన్తర్బహిరిన్ద్రియభేదనిమిత్తఃస్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వవిశేషః. నమిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వంవాతత్రోపయుజ్యతే - మిథ్యాభూతేష్వపితద్దర్శనాదిత్యర్థః. శ్లోకస్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (యద్యపీత్యాదినా) మనస్యన్తర్మనోరథరూపాణాంభావానామవ్యక్తత్వం- అస్ఫుటత్వం. తత్రహేతుమాహ (మనఇతి) చక్షురాదిగ్రాహ్యత్వేనమనసోబహిర్భావానాంస్ఫుటత్వందృష్టం-తదేషామమిథ్యాత్వకృతమితిశఙ్కాంవారయతి (నాసావితి) సర్వసంప్రతిపన్నమిథ్యాత్వేపిస్వప్నేస్ఫుటత్వవిశేషప్రతిభానాన్నాసౌవిశేషోమిథ్యాత్వమమిథ్యాత్వంవాప్రయోజయితుంప్రభవతీత్యాహ (స్వప్నేపీతి)అయంవిశేషఃతర్హికేనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ(కింతర్హీతి)మనోమాత్రసమ్బన్ధాదన్తర్భావానాంవాసనామాత్రరూపాణామస్ఫుటత్వం-బహిర్భావానాంతుచక్షురాదిబహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధాత్ యుక్తంస్ఫుటత్వం. తదేవవిశేషోమిథ్యాత్వావిశేషేపిసిధ్యతీత్యర్థః. స్ఫుటత్వాస్ఫుటత్వప్రతిభాసభేదస్యమిథ్యాత్వేపిసమ్భవాత్ప్రాగుక్తమనుమానమవిరుద్ధమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ౧౫

శం.— బాహ్యాధ్యాత్మికానాంభావానామితరేతరనిమిత్తనైమిత్తికతయాకల్పనాయాఃకింమూలమితి. ఉచ్యతే- జీవం- హేతుఫలాత్మకం- అహంకరోమి- మమసుఖదుఃఖేఇత్యేవంలక్షణమనేవంలక్షణఏవశుద్ధఆత్మనిరజ్జ్వామివసర్పంకల్పయతేపూర్వం. తతస్తాదర్థ్యేనక్రియాకారకఫలభేదేనప్రాణాదీన్నానావిధాన్భావాన్బాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చైవకల్పయతే. తత్రకల్పనాయాంకోహేతురితి. ఉచ్యతే- యోసౌస్వయంకల్పితోజీవస్సర్వకల్పనాయామధికృతః- సయథావిద్యః- యాదృశీవిద్యా- విజ్ఞానమస్యేతియథావిద్యః- తథావిధైవస్మృతిస్తస్యేతితథాస్మృతిర్భవతిసఇతి. అతోహేతుకల్పనావిజ్ఞానాత్ఫలవిజ్ఞానం- తతోహేతుఫలస్మృతిః- తతస్తద్విజ్ఞానతదర్థక్రియాకారకతత్ఫలభేదవిజ్ఞానాని- తేభ్యస్తత్స్మృతిః-తత్స్మృతేశ్చపునస్తద్విజ్ఞానానీత్యేవంబాహ్యానాధ్యాత్మికాంశ్చేతరేతరనిమిత్తనైమిత్తికభావేనానేకధాకల్పయతే. ౧౬

ఆ.— భవతుసర్వస్యకల్పితత్వం - సాపునస్సర్వకల్పనాకేనద్వారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (జీవమితి) ఆత్మాహిసర్వంస్వమాయయైవకల్పయన్నాదౌవిశిష్టరూపేణజీవంకల్పయతి. (తతఇతి) * తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితిశ్రుతేఃస్వయమేవజీవభావమాపద్యతే- తద్ద్వారేణపునర్నానావిధాన్భావాన్నిర్మిమీతే. జ్ఞానస్మృతివైషమ్యాత్తత్కల్ప్యేష్వపిభావేషువైషమ్యోపపత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యంప్రశ్నముత్థాపయతి (బాహ్యేతి (పదార్థాస్సాధ్యసాధనతయాస్థితాబాహ్యాః- సుఖందుఃఖంజ్ఞానంరాగశ్చేత్యేవమాదయస్త్వాధ్యాత్మికాః. తేషాంపరస్పరంనిమిత్తనైమిత్తికతాస్తి- బాహ్యాన్నిమిత్తీకృత్యాధ్యాత్మికాభవన్తి - తానపినిమిత్తీకృత్యేతరేజాయన్తే. తదేవమితరేతరనిమిత్తతయానైమిత్తికతయాచకల్పనాయాంమూలంవక్తవ్యం- నిర్మూలకల్పనాయామతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరయోజనయాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) హేతుఫలాత్మకమిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (అహమితి) హేతుఫలభావవికలంపరిశుద్ధాత్మరూపంజీవకల్పనాధిష్ఠానందర్శయతి (అనేవమితి) ఆరోపస్యాధిష్ఠానాపేక్షాస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి) ద్వితీయతృతీయపాదౌవిభజతే(తతఇతి) తాదర్థ్యేన- ప్రథమంకల్పితస్యభోక్తుర్జీవస్యశేషత్వేనేత్యర్థః. యద్యపిజీవస్సర్వకల్పనాయాంమూలభూతోహేతుః- తథాపితస్యకల్పనావిశేషావిశేషహేతువ్యతిరేకేణనసమ్భవతీతిశఙ్క్యతే (తత్రేతి) చతుర్థపాదేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి)కల్పితః - విశిష్టరూపేణేతిశేషః. అధికృతః - స్వామిత్వేనసమ్బన్ధేనసమ్బద్ధఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకాక్షరపదయోజనాసమాప్తిద్యోతనార్థః. ప్రకృతకల్పనామేవప్రపఞ్చయతి (అతఇత్యాదినా) సత్యన్నపానాద్యుపయోగేతృప్త్యాదిభవతి - అసతినభవతీత్యన్వయవ్యతిరేకరూపాన్న్యాయాత్ భోజనాది

అనిశ్చితాయథారజ్జురన్ధకారేవికల్పితా। సర్పధారాదిభిర్భావైస్తద్వదాత్మావికల్పితః॥ ౧౭
నిశ్చితాయాంయథారజ్జ్వాంవికల్పోవినివర్తతే।రజ్జురేవేతిచాద్వైతంతద్వదాత్మవినిశ్చయః॥ ౧౮

కం హేతురితికల్పనావిజ్ఞానముత్పద్యతే. తతస్తుష్ట్యాదికంఫలమితికల్పనావిజ్ఞానంజాయతే. తతోఽపరేద్యురుక్తయోరుభయోరపిహేతుఫలయోస్స్మృతిరుచ్ఛ్వసతి. తతశ్చఫలసాధనసమానజాతీయేతికర్తవ్యతావిజ్ఞానం. తతశ్చాభిలషితతుష్ట్యాదిఫలార్థత్వేనపాకాదిక్రియాతత్కారకతణ్డులాదితత్ఫలాన్ననిష్పత్త్యాదివిశేషవిజ్ఞానాదీనిభవన్తి. తతోహేత్వాదిస్మృతిః. తతస్తదనుష్ఠానం. తతశ్చఫలమిత్యనేనక్రమేణమిథోహేతుహేతుమత్తయాకల్పనాభవతీత్యర్థః. ప్రకృతాంకల్పనాముపసంహరతి (ఏవమితి) ౧౬

శం.— తత్రజీవకల్పనాసర్వకల్పనామూలమిత్యుక్తం- సైవజీవకల్పనాకింనిమిత్తేతి. దృష్టాన్తేనప్రతిపాదయతి- యథాలోకేస్వేనరూపేణానిశ్చితా- అనవధారితైవమేవేతిరజ్జుర్మన్దాన్ధకారేకింసర్పఉదకధారాదణ్డఇతివానేకధావికల్పితాభవతిపూర్వంస్వరూపానిశ్చయనిమిత్తం. యదిహిపూర్వమేవరజ్జుస్స్వరూపేణనిశ్చితాస్యాత్ - నసర్పాదివికల్పోఽభవిష్యత్ - యథాస్వహస్తాఙ్గుల్యాదిషు. ఏషదృష్టాన్తః. తద్వద్ధేతుఫలాదిసంసారధర్మానర్థవిలక్షణతయా- స్వేనవిశుద్ధవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాద్వయరూపేణానిశ్చితత్వాజ్జీవప్రాణాద్యనన్తభావభేదైరాత్మావికల్పితఇత్యేషసర్వోపనిషదాంసిద్ధాన్తః. ౧౭

ఆ.— ఇదానీంజీవకల్పనానిమిత్తంనిరూపయతి (అనిశ్చితేతి). శ్లోకస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవృత్తంకీర్తయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకేషూక్తమిత్యర్థః. జీవకల్పనాయానిత్యత్వాయోగాత్సనిమిత్తత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్, తస్యచవస్తుత్వేనివృత్త్యనుపపత్తేః, అవస్తుత్వేచనిమిత్తత్వాసిద్ధేః, జీవకల్పనాయాదుర్ఘటత్వాత్తత్కార్యభూతాపికల్పనానావకల్పతఇత్యాశఙ్క్యతే (సైవేతి). ఉత్తరత్వేనశ్లోకాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) స్వం- అసాధారణం. రూపం- రజ్జుత్వం. తేనేతియావత్. అనవధారితత్వమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రజ్జురేవేయమిత్యనేనప్రకారేణేత్యర్థః. సర్పాదికల్పనాయాఃనన్వయవ్యతిరేకసిద్ధముపాదానముపన్యస్యతి (స్వరూపేతి) ఉక్తావధారణరాహిత్యేకారణంసూచయతి (మన్దేతి) పూర్వం- రజ్జుస్వరూపనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. ఏతదేవవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీతి) దేవదత్తస్యహస్తాద్యవయవేషుతద్రూపేణైవనిశ్చితేషుసర్పాదివికల్పోయథానోపలభ్యతే- తథాపురోవర్తిన్యపిరజ్జుస్వరూపేణనిశ్చితేనాసాయుక్తః. తథాచరజ్జ్వజ్ఞానాదేవభవతీత్యర్థః. ఉపపాదితందృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమభిసన్ధానశ్చతుర్థపాదార్థమాహ (ఏషఇతి) హేతుఫలాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిగృహ్యతే. విలక్షణత్వమేవస్ఫుటయతి (స్వేనేతి) అనారోపితేనేతియావత్. విజ్ఞప్తేర్విశుద్ధత్వం- జన్మాదిరాహిత్యం, మాత్రాన్తరశూన్యత్వం, సన్మాత్రత్వం, చేత్యర్థః. సన్మాత్రత్వమయుక్తం - సామాన్యవిశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తేతి) నచతత్రాన్యదస్తిసుఖమితిమత్వావిశినష్టి (అద్వయేతి) సచ్చిదానన్దాద్వయాత్మావిద్యావిలసితంద్వైతమిత్యత్రప్రమాణంసూచయతి (ఇత్యేషఇతి) అద్వైతశ్రుతయస్తావత్తత్రోపలభ్యన్తే, *యత్రహిద్వైతమివభవతీత్యాద్యాశ్చద్వైతతత్ప్రతిభాసయోర్మృషాత్వమావేదయన్త్యఃశ్రుతయశ్శ్రూయన్తే,- తేనాద్వైతంతత్త్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితమితిప్రమాణసిద్ధమిత్యర్థః. ౧౭

శం.— రజ్జురేవేతినిశ్చయేసర్వవికల్పనివృత్తౌరజ్జురేవేతిచాద్వైతంయథా- తథా *నేతినేతీతిసర్వసంసారధర్మశూన్యప్రతిపాదకశాస్త్రజనితవిజ్ఞానసూర్యాలోకకృతాత్మవినిశ్చయః ఆత్మైవేదంసర్వమపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యస్సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజోఽజరోఽమరోఽభయఏకఏవాద్వయఇతి. ౧౮

ఆ.— అవిద్యాకృతాజీవకల్పనేత్యన్వయముఖేనోక్తం - తదేవేదానీంవ్యతిరేకముఖేనదర్శయతి (నిశ్చితాయామితి) (రజ్జురేవేతి) రజ్జ్వాంనిశ్చితాయాంతదజ్ఞాననివృత్తౌసహేతుకస్సర్పాదివికల్పస్సర్వథానివర్తతే- రజ్జుమాత్రంచావశిష్యతే. తద్వదాత్మనిశ్రౌతోనిశ్చయోయదాసమ్పద్యతే - తదాసర్వస్యాత్మావిద్యాకల్పితస్యజీవాదివికల్పస్యవ్యావృత్తేరద్వైతమేవాత్మతత్త్వంపరిశిష్యతే. తస్మాదాత్మావిద్యావిజృమ్భితాజీవకల్పనేత్యర్థః. దృష్టాన్తభాగంవ్యాచష్టే (రజ్జురితి) తద్వదిత్యాదివ్యాకరోతి (తథేతి) సర్వస్యాపిసంసారాత్మనోధర్మస్యాత్మన్యారోపితస్యాసత్త్వావేదకంయన్నిషేధకంశాస్త్రం- తేనజనితంవిజ్ఞానమేవసూర్యాలోకః. తత్కృతోయఆత్మనినిశ్చయః- సఏవాద్వితీయశ్శిష్యతే- ద్వైతంపునస్సర్వమేవవ్యావృత్తంభవతీత్యర్థః. ఆత్మవినిశ్చయమేవవిశినష్టి (ఆత్మైవేతి) సర్వమిదమాత్మైవేత్యుక్తేఃపూర్ణత్వంతస్యోచ్యతే. పూర్వభావినాకారణేనసంస్పర్శశూన్యోఽపూర్వః. పశ్చాద్భావినాకార్యేణసంబన్ధవిధురోఽనపరః. అన్తరం- ఛిద్రం. తచ్ఛూన్యోఽనన్తరః- చిదేకరసః. తస్యైవప్రత్యక్త్వమబాహ్యత్వం. కార్యకారణాత్మకత్వముభయకల్పనాధిష్ఠానత్వేనతతోఽర్థాన్తరత్వాదిత్యాహ (సబాహ్యేతి) విశేషణత్రయంకౌటస్థ్యవ్యవస్థాపనార్థం. జన్మాదిసమ్బన్ధాభావేకారణమవిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యందర్శయతి (అభయఇతి) నఖల్వవిద్యాతత్రకారణత్వేనసమ్బన్ధమనుభవతి- తస్యపూర్ణత్వేనకార్యకారణానపేక్షత్వాదిత్యాహ (ఏకఇతి) ద్వైతాద్వైతవ్యావృత్త్యర్థమవధారణం. నన్వవిద్యాయానిరాశ్రయత్వాపత్తేః, ఆశ్రయాన్తరస్యచాసత్త్వాత్, తత్రైవసాప్రవిశతీతిచేత్. సత్యం- అవిద్వద్దృష్ట్యాతస్యాస్తత్రప్రవేశేఽపివస్తుదృష్ట్యానాసౌతస్మిన్ప్రవేష్టుంప్రభవతీత్యాహ (అద్వయఇతి) ౧౮

ప్రాణాదిభిరనన్తైశ్చ భావైరేతైర్వికల్పితః। మాయైషాతస్యదేవస్యయయాసమ్మోహితస్స్వయం॥ ౧౯
ప్రాణఇతిప్రాణవిదోభూతానీతిచతద్విదః। గుణాఇతిగుణవిదస్తత్త్వానీతిచతద్విదః॥ ౨౦
పాదాఇతిపాదవిదోవిషయాఇతితద్విదః। లోకాఇతిలోకవిదోదేవాఇతిచతద్విదః॥ ౨౧
వేదాఇతిచవేదవిదోయజ్ఞాఇతిచతద్విదః। భోక్తేతిచభోక్తృవిదోభోజ్యమితిచతద్విదః॥ ౨౨

శం.— యద్యాత్మైకఏవేతినిశ్చయః- కథం ప్రాణాదిభిరనన్తైర్భావైరేతైస్సంసారలక్షణైర్వికల్పితఇతి. ఉచ్యతే శ్రుణు - మాయైషాతస్యాత్మనోదేవస్య. యథామాయావినావిహితామాయాగగనమతివిమలంకుసుమితైస్సఫలైస్తరుభిరాకీర్ణమివకరోతి - తథేయమపిదేవస్యమాయా- యయాయంస్వయమపిమోహితోభవతి. *మమమాయాదురత్యయేత్యుక్తం. ౧౯

ఆ.— ఆత్మనోఽద్వితీయత్వేకథమనేకైర్భావైస్తస్యవికల్పితత్వమిత్యభిప్రాయాప్రతిపత్త్యాప్రత్యవతిష్ఠతే (ప్రాణాదిభిరితి) సిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (మాయేతి) చోద్యభాగంవిభజతే (యదీతి) ఉత్తరార్థముత్తరత్వేనవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) మాయామేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) తామేవమాయాంకార్యద్వారాస్ఫోరయతి (యయేతి) యథాలౌకికోమోహితః- మోహపరవశోదృశ్యతే- తథాఽయమాత్మాస్వయమేవమాయాసమ్బన్ధాన్మోహితోభవతి. అతోమోహద్వారాఆత్మన్యేవమాయాధిగతిరిత్యర్థః. మాయాయామోహహేతుత్వంభగవతాపిసూచితమిత్యాహ (మమేతి) ౧౯

శం.— ప్రాణః- ప్రాజ్ఞోబీజాత్మా. తత్కార్యభేదాహీతరేస్థిత్యన్తాః, అన్యేచసర్వేలౌకికాఃసర్వప్రాణిపరికల్పితాభేదా, రజ్జ్వామివసర్పాదయఃతచ్ఛూన్యేఆత్మన్యాత్మస్వరూపానిశ్చయహేతోరవిద్యయాకల్పితాఇతిపిణ్డీకృతోర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకానాంప్రత్యేకంపదార్థవ్యాఖ్యానేఫల్గుప్రయోజనత్వాద్యత్నోనకృతః. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-౨౭-౨౮

ఆ.— కేతేప్రాణాదయోఽనన్తాభావాః- యైరాత్మావికల్ప్యతేమాయయేత్యపేక్షాయాంప్రాణాదివికల్పానుదాహరతి (ప్రాణఇతి) ప్రాణః- హిరణ్యగర్భః. తటస్థేశ్వరోవా. సజగతోహేతురితిప్రాణవిదః- హైరణ్యగర్భాద్యావైశేషికాదయశ్చకల్పయన్తి. తదిదంకల్పనామాత్రం- స్వతన్త్రస్య హిరణ్యగర్భస్యసర్వజగద్ధేతుత్వేమానాభావాత్, పౌరుషేయాగమస్యాపౌరుషేయశ్రుతివిరోధేస్వార్థమానత్వాయోగా, త్తటస్థేశ్వరవాదస్యచప్రమాణయుక్తివిహీనస్యప్రతిపత్తుమశక్యత్వా,దిత్యర్థః. కల్పనాన్తరందర్శయతి(భూతానీతిచేతి) పృథివ్యప్తేజోవాయవస్తత్త్వాని - తానిచచత్వారిభూతానిజగత్కారణానీతిలౌకాయతికాః. తదపికల్పనామాత్రం- నహిభూతానిస్వతస్సిద్ధాని- జడత్వవిరోధాత్. నాపిపరతస్సిద్ధాని-స్వగుణస్యచైతన్యస్యస్వగ్రాహకత్వాయోగా, ద్వహ్నిగతౌష్ణ్యస్యవహ్నివిషయత్వాదర్శనాత్,. అతోభూతానిజగత్కర్తృణీతికల్పనైవేత్యర్థః. సత్త్వరజస్తమాంసిత్రయోగుణాఃసామ్యేనావస్థితాఃజగతోమహదాదిలక్షణస్యకారణమితిసాఙ్ఖ్యాః. తదపికల్పనామాత్రం- సామ్యేనస్థితానాంకారణత్వేప్రళయాభావప్రసఙ్గాత్, వైషమ్యభజనస్యచనిర్హేతుకత్వేసదాతదాపాతాత్, సహేతుకత్వేహేతోర్నిత్యత్వేప్రాచీనదోషానుషఙ్గా, దనిత్యత్వేహేత్వన్తరాపేక్షాయామనవస్థానాదిత్యాహ (గుణాఇతీతి) కల్పనాన్తరమాహ (తత్త్వానీతిచేతి) ఆత్మాఽవిద్యాశివఇతిసఙ్క్షేపతస్త్రీణితత్త్వానిసర్వజగత్ప్రవర్తకానీతిశైవామన్యన్తే.తదపికల్పనామాత్రం- ఆత్మనోభిన్నత్వేశివస్యఘటాదితుల్యత్వప్రసఙ్గా,దభిన్నత్వేతత్త్వానాంత్రిత్వవ్యాఘాతా,దిత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— ఏకస్యాత్మనోవిశ్వాదయస్సర్వవ్యవహారహేతవోభవన్తీత్యపికల్పనామాత్రం- నిరంశస్యాత్మనోంశభేదానుపపత్తేరిత్యాహ (పాదాఇతీతి) వాత్స్యాయనప్రభృతీనాంకల్పనాంకథయతి (విషయాఇతీతి) శబ్దాదయోవిషయాఃభూయోభూయోభుజ్యమానాస్తత్త్వమితివిభ్రమమాత్రం-*విషస్యవిషయాణాంచదూరమత్యన్తమన్తరం।ఉపభుక్తంవిషంహన్తివిషయాఃస్మరణాదపీతివిషయానుసన్ధానస్యనిన్దితత్వా, త్తేషాంపారమార్థికతత్త్వభావానుపపత్తే, రిత్యర్థః. భూర్భువస్స్వరితిత్రయోలోకావస్తుభూతాస్సన్తీతిపౌరాణికాః. తదపికల్పనామాత్రం- స్థానభేదేనత్రిత్వేతదానన్త్యస్యదురుత్తరత్వా, త్స్వాతన్త్ర్యస్యచాసిద్ధత్వా, దిత్యాహ (లోకాఇతీతి) అగ్నీన్ద్రాదయోదేవాస్తత్తత్ఫలదాతారః - నేశ్వరస్తథేతిదేవతాకాణ్డీయాః. తదపికల్పనామాత్రం - అస్మదాదిప్రయత్నమపేక్ష్యఫలదాతృత్వేతేషాంభృత్యేభ్యోఽవిశేషభావప్రసఙ్గాత్, స్వాతన్త్ర్యేణోపకారకత్వేతదారాధనవైయర్థ్యాత్, తద్భక్తానామపివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్.తత్ప్రసాదస్యాకించిత్కరత్వా, దిత్యాహ (దేవాఇతిచేతి) ౨౧

ఆ.— ఋగ్వేదాదయోవేదాఃచత్వారస్తత్త్వానీతిపాఠకావదన్తి. తదపికల్పనామాత్రం- నహివేదాలౌకికవర్ణవ్యతిరిక్తాదృశ్యన్తే - క్రమవతామేవవర్ణానాంవేదశబ్దవాచ్యత్వాఙ్గీకారాత్. క్రమశ్చోచ్చారణోపలబ్ధ్యోరన్యతరగతోవర్ణేష్వారోప్యతే- తథాచతథావిధక్రమవతాంవర్ణానామారోపితరూపేణవేదశబ్దవాచ్యత్వాత్కల్పితోవేదానాంపరమార్థతేత్యాహ (వేదాఇతి) జ్యోతిష్టోమాదయోయజ్ఞావస్తుభూతాభవన్తీతిబోధాయనప్రభృతయోయాజ్ఞికామన్యన్తే. తదపిభ్రాన్తిమాత్రం-*యజ్ఞంవ్యాఖ్యాస్యామోద్రవ్యందేవతాత్యాగఇత్యత్రైకైకస్మిన్యజ్ఞవిజ్ఞానాభావా, త్సముదాయస్యచావస్తుత్వా,దిత్యాహ (యజ్ఞాఇతిచేతి) భోక్తైవాత్మా - నకర్తేతిసాఙ్ఖ్యాః. తత్రభోగోయదివిక్రియాస్వీక్రియతే- తర్హికథంనానిత్యత్వాదిప్రసఙ్గః. స్వభావత్వేసదాస్యాదితివిషయసన్నిధౌభోక్తృత్వంభ్రాన్తిరేవేత్యాహ (భోక్తేతిచేతి) సూపకారాస్తుభోజ్యంవస్త్వితిప్రతిజానతే. తదపిన- మధురాదిరసవ్యఞ్జనాదేస్తదైవాన్యథాత్వదర్శనాదైకరూప్యాసమ్భవాదిత్యాహ (భోజ్యమితిచేతి) ౨౨

సూక్ష్మఇతిసూక్ష్మవిదఃస్థూలఇతిచతద్విదః। మూర్తఇతిమూర్తవిదోఽమూర్తఇతిచతద్విదః॥ ౨౩
కాలఇతికాలవిదోదిశఇతిచతద్విదః। వాదాఇతివాదవిదోభువనానీతితద్విదః॥ ౨౪
మనఇతిమనోవిదోబుద్ధిరితిచతద్విదః। చిత్తమితిచిత్తవిదోధర్మాధర్మౌచతద్విదః॥ ౨౫
పఞ్చవింశకఇత్యేకేషడ్వింశఇతిచాపరే। ఏకత్రింశకఇత్యాహురనన్తఇతిచాపరే॥ ౨౬
లోకాఁల్లోకవిదఃప్రాహురాశ్రమాఇతితద్విదః। స్త్రీపుంనపుంసకంలైఙ్గాఃపరాపరమథాపరే॥ ౨౭

ఆ.— ఆత్మాసూక్ష్మోఽణుపరిమాణస్స్యాదితికేచిత్. తన్న- యుగపదశేషశరీరవ్యాపివేదనానుసన్ధానాసిద్ధేరిత్యాహ (సూక్ష్మఇతీతి) స్థూలోదేహోఽహంప్రత్యయాదాత్మేతిలోకాయతభేదః. తచ్చన - మృతసుషుప్తయోరపిసఙ్ఘాతావిశేషాచ్చైతన్యప్రసఙ్గాత్, ఏకైకస్యచభూతస్యచైతన్యాదర్శనా, త్సఙ్ఘాతస్యచావస్తుత్వా, దిత్యాహ (స్థూలఇతిచేతి) మూర్తః - త్రిశూలాదిధారీమహేశ్వరశ్చక్రాదిధారీవాపరమార్థోభవతీత్యాగమికాః. తదపిభ్రాన్తిమాత్రం- అస్మదాదిశరీరవత్తస్యాపిశరీరస్యపాఞ్చభౌతికత్వాత్. లీలావిగ్రహకల్పనంచవిగ్రహాభావేలీలాభావాదయుక్తమిత్యాహ (మూర్తఇతి) అమూర్తః- సర్వాకారశూన్యోనిస్స్వభావఃపరమార్థఇతిశూన్యవాదినః. తదపికల్పనామాత్రం- పరమార్థోనిస్స్వభావశ్చేతివ్యాహతాదిత్యాహ (అమూర్తఇతిచేతి) ౨౩

ఆ.— కాలఃపరమార్థఇతిజ్యోతిర్విదః. తచ్చన - కాలైక్యేముహూర్తాదివ్యవహారాయోగాత్. తన్నానాత్వేపినస్వాతన్త్ర్యం-అన్యవిషయత్వేనప్రతీతేః. ఉదయకాలఇత్యాదినాక్రియాధర్మత్వేనప్రతీతేఃస్ఫుటత్వాత్. నచాక్రియాధర్మత్వం - కాలేపితదుత్పత్తిదర్శనా, దన్యథాకాలానవచ్ఛిన్నత్వేనక్రియానిత్యత్వాపాతా, దిత్యాహ (కాలఇతీతి) స్వరోదయవిదస్తుదిశఃపరమార్థాఇత్యాహుః. తదపిభ్రాన్తిమాత్రం- తద్విదామపిపరాజయదర్శనాదిత్యాహ (దిశఇతిచేతి) ధాతువాదోమన్త్రవాదశ్చేత్యాదయోవాదావస్తుభూతాభవన్తీతికేచిత్. తదపికల్పనామాత్రం- తామ్రాదిస్వభావేస్థితేనష్టేచకనకాదిస్వభావాసమ్భవాత్, మన్త్రవాదేపికాలదష్టోనజీవతి-అకాలదష్టఃస్వయమేవోత్థాస్యతీత్యభ్యుపగమాద్వ్యామోహమాత్రమిత్యాహ (వాదాఇతీతి) భువనానిచతుర్దశవస్తూనీతిభువనకోశవిదః. తదపికల్పనామాత్రం- తేషామదృష్టత్వాత్. నచతేభ్యస్తద్దర్శనం - తేషాంమిథోవిప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (భువనానీతి) ౨౪

ఆ.— మనఏవాత్మేతిలోకాయతభేదః. తదపిభ్రాన్తిమాత్రం- తస్యస్వాతన్త్ర్యేక్లేశప్రాప్త్యనుపపత్తేః, అస్వాతన్త్ర్యేచఘటవదనాత్మత్వా, త్కారణత్వాచ్చదీపవదాత్మత్వాయోగా, దిత్యాహ (మనఇతి) బుద్ధిరేవాత్మేతిబౌద్ధాః. తేషామపిభ్రాన్తిమాత్రమేవ- తత్సుషుప్తేవ్యభిచారా, ద్వేద్యస్యచఘటవదతిరిక్తవేద్యత్వా, దిత్యాహ (బుద్ధిరితి) చిత్తమేవబాహ్యాకారశూన్యంవిజ్ఞానం - తదేవాత్మేత్యపరే. తత్రాపిప్రాగుక్తన్యాయావిశేషాత్తుల్యంభ్రాన్తిత్వమిత్యాహ (చిత్తమితి) ధర్మాధర్మౌవిధినిషేధచోదనాగమ్యౌపరమార్థావితిమీమాంసకాః. తదపికల్పనామాత్రం - దేశకాలాదిషుధర్మాధర్మయోర్విప్రతిపత్తిదర్శనాదిత్యాహ (ధర్మేతి) ౨౫

ఆ.— ప్రధానం- మూలప్రకృతిః. మహదహఙ్కారతన్మాత్రాణీతిసప్తప్రకృతివికృతయః. పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చవిషయాః, మనశ్చైక, మితిషోడశవికారాః. పురుషస్తుదృశిస్వభావఇతిపఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాకఃప్రపఞ్చోవస్త్వితిసాఙ్ఖ్యాః. తచ్చకల్పనామాత్రం- పఞ్చవింశతివిశేషణస్యావ్యావర్తకత్వేవైయర్థ్యాత్, వ్యావర్తకత్వేచవ్యావర్త్యప్రమిత్యప్రమిత్యోరనుపపత్తే, రిత్యాహ (పఞ్చవింశకఇతి) పాతఞ్జలాఃపునరీశ్వరమధికంపశ్యన్తఃషడ్వింశతిపదార్థాఇతివికల్పయన్తి. తదయుక్తం- ఈశ్వరస్యపురుషాన్తర్భావాదధికత్వానుపపత్తేః, అనన్తర్భావేచఘటవదనీశ్వరత్వప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (షడ్వింశఇతిచేతి) పాశుపతాస్తురాగావిద్యానియతికాలకలామాయాధికాస్తపివైకత్రింశత్పదార్థాఇతిబ్రువతే. తన్న- క్లేశత్వేపిరాగావిద్యయోరవాన్తరభేదవదన్యథాదేరపితద్భిన్నత్వేనసఙ్ఖ్యాతిరేకాత్, తస్యరాగోపలక్షితత్వేనతస్యాప్యవిద్యోపలక్షితత్వేనచశూన్యతాపాతాత్, అవిద్యామాయయోశ్చైకత్వా, దవాన్తరభేదేచనియతావపితదుపపత్తేః, సఙ్ఖ్యాతిరేకతాదవస్థ్యం. కాలకలాసుచతత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (ఏకత్రింశకఇతి) అనన్తఃపదార్థభేదః - ననియతోస్తీతికేచిత్. తదపిన - వాదినాంవివాదదర్శనాత్, వివాదస్యచాజ్ఞానమూలకత్వా, దిత్యాహ (అనన్తఇతీతి) ౨౬

ఆ.— లోకానురఞ్జనమేవతత్త్వమితిలౌకికాః. తదపివిభ్రమమాత్రం - లోకస్యభిన్నరుచిత్వాత్తదనురఞ్జనస్యేశ్వరేణాపికర్తుమశక్యత్వాదిత్యాహ (లోకానితి) దక్షప్రభృతయస్త్వాశ్రమాఃపరమార్థాఇతిసమర్థయన్తే. తదసత్ - వేషస్యాశ్రమశబ్దార్థత్వేశూద్రాదేరపిప్రసఙ్గా, జ్జాతేశ్చదుర్వివేచనత్వా, త్తన్మూలస్యాశ్రమస్యదర్శయితుమశక్యత్వా, త్సంస్కారస్యచదేహసమవాయిత్వేపారలౌకికత్వాయోగా, దసఙ్గేచాత్మనితదసమవాయా, దిత్యాహ (ఆశ్రమాఇతీతి) వైయాకరణాస్తుస్త్రీపుంనపుంసకంశబ్దజాతంతత్త్వమితివర్ణయన్తి. తదప్యయుక్తం - స్త్ర్యాదేశ్శబ్దస్వభావత్వేసర్వాదీనాంత్రిలిఙ్గత్వాయోగా, దేకస్యానేకస్వభావత్వాసమ్భవా, దౌపాధికధర్మత్వేచతస్యావస్తుత్వప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (స్త్రీపుంనపుంసకమితి) ద్వేబ్రహ్మణీవేదితవ్యేపరంచాపరంచేతికేచిత్. తచ్చన- పరిచ్ఛేదేక్వచిదపిబ్రహ్మత్వాయోగాత్, వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నస్యతద్భావాదిత్యాహ (పరాపరమితి) ౨౭

సృష్టిరితిసృష్టివిదోలయఇతిచతద్విదః। స్థితిరితిస్థితివిదఃసర్వేచేహతుసర్వదా॥ ౨౮
యంభావందర్శయేద్యస్యతంభావంసతుపశ్యతి।తంచావతిసభూత్వాసౌతద్గ్రహస్సముపైతితమ్॥ ౨౯
ఏతైరేషోపృథగ్భావైఃపృథగేవేతిలక్షితః। ఏవంయోవేదతత్త్వేనకల్పయేత్సోవిశఙ్కితః॥ ౩౦
స్వప్నమాయేయథాదృష్టేగన్ధర్వనగరంయథా। తథావిశ్వమిదందృష్టంవేదాన్తేషువిచక్షణైః॥ ౩౧

ఆ.— సృష్టిర్వాలయోవాస్థితిర్వాతత్త్వమితిపౌరాణికాః. తదపికల్పనామాత్రం - సతోఽసతశ్చోత్పత్త్యాద్యభావస్యవక్ష్యమాణత్వాదితిమత్వాహ (సృష్టిరిత్యాదినా) యథోక్తకల్పనాధిష్ఠానంసూచయతి (సర్వేచేతి) ఉదాహృతాఅనుదాహృతాశ్చకల్పనాభేదాయావన్తోవిద్యన్తే- తేసర్వేఽపిప్రకృతాత్మన్యేవకల్పనావస్థాయాంకల్ప్యన్తే - నాత్మనఃకల్పితత్వం - సర్వస్యకల్పితత్వేనాధిష్ఠానత్వాయోగాదిత్యర్థః. ప్రాణాదిశ్లోకేషుప్రాణశబ్దార్థమాహ (ప్రాణఇతి) తస్యైవబీజాత్మనోవికారవిశేషత్వాదితరేషాంనతతోఽత్యన్తభిన్నతేత్యాహ (తత్కార్యేతి) అన్తిమపదార్థంస్ఫుటయతి (అన్యఇతి) కులధర్మోగ్రామధర్మోదేశధర్మశ్చేత్యేతేసర్వశబ్దేనగృహ్యన్తే. తేషామాత్మనితదజ్ఞానాదేవకల్పితత్వంసదృష్టాన్తం స్పష్టయతి (రజ్జ్వామితి) ఆత్మనోఽధిష్ఠానయోగ్యతార్థంకల్పనాశూన్యత్వమాహ (తచ్ఛూన్యఇతి) కిమితిసముదాయార్థశ్లోకానాముచ్యతే- శ్లోకాన్తరేష్వివప్రత్యేకంపదార్థవ్యాఖ్యానమేతేషుకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యేకమితి) ౨౮

శం.— కింబహునా- ప్రాణాదీనామన్యతమముక్తమనుక్తంవాన్యంయంభావం - పదార్థందర్శయేద్యస్యాచార్యోఽన్యోవాఽఽప్తఇదమేవతత్త్వమితి- సతంభావమాత్మభూతంపశ్యత్యయమహమితివా- మమేతివా. తంచ- ద్రష్టారంసభావోఽవతి- యోదర్శితోభావః- అసౌసభూత్వారక్షతి. స్వేనాత్మనాసర్వతోనిరుణద్ధి. తస్మిన్గ్రహస్తద్గ్రహః- తదభినివేశఃఇదమేవతత్త్వమితి. సతం - గృహీతారముపైతి - తస్యాత్మభావంనిగచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— లౌకికానాంపరీక్షకాణాంచకతిపయకల్పనాభేదానుదాహృత్యానన్తత్వాదశేషతస్తేషామిహోదాహర్తుమశక్యత్వందృష్ట్వాసఙ్క్షేపమాత్రమాచష్టే (యంభావమితి) పాదత్రయంవిభజతే (కింబహునేత్యాదినా) తమేవభావంవిశినష్టి (యోదర్శితఇతి) సకథంద్రష్టారంరక్షతీత్యపేక్షాయామాహ (అసావితి) సాధకపురుషతాదాత్మ్యమాపద్యేత్యర్థః. రక్షణప్రకారంప్రకటయతి (స్వేనేతి) సాక్షాదసాధారణరూపత్వేనతత్రైవనిష్ఠామాపాద్యతతోఽన్యత్రప్రవృత్తిముపాసకస్యనివారయతీత్యర్థః. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి) ఏతేనాన్యత్రప్రవృత్తినిరోధేహేతురుక్తః. ౨౯

శం.— ఏతైః- ప్రాణాదిభిరాత్మనోఽపృథగ్భూతైరపృథగ్భావైరేషః - ఆత్మారజ్జురివసర్పాదివికల్పనారూపైఃపృథగేవేతిలక్షితోప్యలక్షితోమూఢైరిత్యర్థః. వివేకినాంతురజ్జ్వామివకల్పితాస్సర్పాదయోనాత్మవ్యతిరేకేణప్రాణాదయస్సన్తీత్యభిప్రాయః. * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతిశ్రుతేః. ఏవం - ఆత్మవ్యతిరేకేణాసత్త్వంరజ్జుసర్పవదాత్మనికల్పితానాం, ఆత్మానంచకేవలంనిర్వికల్పం, యోవేదతత్త్వేనశ్రుతితోయుక్తితశ్చ- సోఽవిశఙ్కితోవేదార్థంవిభాగతఃకల్పయేత్- కల్పయతీత్యర్థః- ఇదమేవంపరంవాక్యం- అదోన్యపరమితి. నహ్యనధ్యాత్మవిద్వేదాన్జ్ఞాతుంశక్నోతితత్త్వతః- * నహ్యనాత్మవిత్కశ్చిత్క్రియాఫలముపాశ్నుతఇతిహిమానవంవచనం. ౩౦

ఆ.— తర్హిప్రాణాదీనామాత్మత్వంప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యకల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణావస్తుత్వాన్నైవమిత్యాహ (ఏతైరితి) ఉక్తజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ (ఏవమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఏతైరితి) కల్పితానామధిష్ఠానాతిరేకేణసత్తాస్ఫురణయోరభావాత్తద్ద్వారేణాత్మనిభేదదర్శనమవివేకినామస్తు- తదన్యేషాంకథముపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ప్రాణాదీనామాత్మాతిరేకేణాసత్త్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవమితి) తత్త్వేనాత్మవేదనోపాయంసూచయతి (తత్త్వేనేతి) స్వప్నదృశ్యవజ్జాగ్రద్దృశ్యానాంమిథ్యాత్వసాధకోదృశ్యత్వాదిహేతురత్రయుక్తిరిత్యుచ్యతే. యథోక్తవిజ్ఞానవాన్వేదకింకరోనభవతి- కింతుసయంవేదార్థంబ్రూతే- సఏవవేదార్థోభవతీత్యర్థః. విభాగతోవేదార్థవ్యాఖ్యానమభినయతి (ఇదమితి) జ్ఞానకాణ్డంసాక్షాదద్వైతవస్తుపరం- కర్మకాణ్డంతుసాధ్యసాధనసంబన్ధబోధనద్వారాపరమ్పరయాతస్మిన్పర్యవసితం- * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మవిదోవేదార్థవిత్త్వముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) తదేవహివేదార్థతత్త్వం - యత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపం. అతశ్చాధ్యాత్మవిదేవయాథాత్మ్యేనతత్త్వజ్ఞానేప్రభవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థేస్మృతిముదాహరతి (నహీతి) క్రియాశబ్దేనప్రమాణముచ్యతే. తత్ఫలంతత్త్వజ్ఞానం. అగ్నిహోత్రాదిక్రియాయాశ్చశుద్ధిద్వారాతస్మిన్పర్యవసానాదిత్యర్థః. ౩౦

శం.— యదేతద్ద్వైతస్యాసత్త్వముక్తంయుక్తితః - తద్వేదాన్తప్రమాణావగతమిత్యాహ- స్వప్నశ్చమాయాచస్వప్నమాయేఽసద్వస్త్వాత్మికేసత్యౌసద్వస్త్వాత్మికేఇవలక్ష్యేతేఅవివేకిభిః, యథాచప్రసారితపణ్యాపణగృహప్రాసాదస్త్రీపుంజనపదవ్యవహారాకీర్ణమివగన్ధర్వనగరందృశ్యమానమేవసదకస్మాదభావతాంగతందృష్టం,-యథాచస్వప్నమాయేదృష్టేఽసద్రూపే-తథావిశ్వమిదం-ద్వైతంసమస్తమసద్దృష్టం. క్వేత్యాహ-వేదా

ననిరోధోనచోత్పత్తిర్నబద్ధోనచసాధకః। నముముక్షుర్నవైముక్తఇత్యేషాపరమార్థతా॥ ౩౨

న్తేషు- * నేహనానాస్తికించన * ఇన్ద్రోమాయాభిః * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్ * బ్రహ్మైవేదమగ్రఆసీత్ * ద్వితీయాద్వైభయంభవతి * నతుతద్ద్వితీయమస్తి *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదిషు. విచక్షణైః- నిపుణతరవస్తుదర్శిభిరేభిఃపణ్డితైరిత్యర్థః. * తమశ్శ్వభ్రనిభందృష్టంవర్షబుద్బుదసన్నిభం। నాశప్రాయంసుఖాద్ధీనంనాశోత్తరమభావగమితిహివ్యాసస్మృతిః. ౩౧

ఆ.— యాభిర్యుక్తిభిరస్మిన్ప్రకరణేద్వైతస్యమిథ్యాత్వంకథ్యతే- తాసాంప్రమాణానుగ్రాహకత్వాదనాభాసత్వమవసేయమిత్యాహ (స్వప్నేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (యదేతద్ద్వైతస్యేతి) అసత్త్వేసద్వత్ప్రతిభానంకథమిత్యాశఙ్క్యశ్లోకాక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నశ్చేతి) ప్రసారితాని- తత్రతత్రప్రకటతాంప్రాపితానిపణ్యాని- క్రయవిక్రయద్రవ్యాణియేషామాపణేషు- హట్టేషు- తేప్రసారితపణ్యాపణాః. తేచగృహాశ్చప్రాసాదాశ్చస్త్రీపుంజనపదాశ్చ. ఏతేషాంవ్యవహారాః. తైరాకీర్ణమితియోజనా. దృష్టాన్తత్రయమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథాచేతి) గన్ధర్వనగరాకారశ్చకారార్థః. నేహనానాస్తికించనేత్యాదివేదాన్తాః. ద్వైతస్యవస్తుతోఽసత్త్వేస్మృతిమపిదర్శయతి (తమఇతి) తమసి- మన్దాన్ధకారేరజ్జ్వామధిష్ఠానేభూచ్ఛిద్రమితియద్భ్రాన్త్యాభాతి- తన్నిభం- తత్తుల్యంవివేకిభిర్విశ్వందృష్టం. తచ్చాతీవచఞ్చలమాలక్షితం. నాశప్రాయం- వర్తమానకాలేపితద్యోగ్యతాసత్త్వాత్. నచద్వైతంకదాచిదపిసుఖకరముపలభ్యతే- దుఃఖాక్రాన్తంతుదృశ్యతే. తచ్చనాశగ్రస్తం. నాశాదూర్ధ్వమప్యసత్త్వమేవగచ్ఛతి- నత్వస్థితస్యపరమార్థత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౩౧

శం.— ప్రకరణార్థోపసంహారార్థోఽయంశ్లోకః- యదావితథంద్వైత, మాత్మైవైకఃపరమార్థతస్సన్, - తదేదంనిష్పన్నంభవతి - సర్వోఽయంలౌకికోవైదికశ్చవ్యవహారోఽవిద్యావిషయఏవేతి. తదానసనిరోధః- నిరోధనంనిరోధః, ప్రలయః; ఉత్పత్తిః- జననం. బద్ధః- సంసారీజీవః. సాధకః- సాధనవాన్మోక్షస్య. ముముక్షుః- మోచనార్థీ. ముక్తః - విముక్తబన్ధః. ఉత్పత్తిప్రలయయోరభావాద్బద్ధాదయోనసన్తీత్యేషాపరమార్థతా. కథముత్పత్తిప్రలయయోరభావఇతి. ఉచ్యతే- ద్వైతస్యాసత్త్వాత్. * యత్రహిద్వైతమివభవతి * యఇహనానేవపశ్యతి*ఆత్మైవేదంసర్వం * బ్రహ్మైవేదంసర్వం * ఏకమేవాద్వితీయం *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేత్యాదినాశ్రుతిభ్యోద్వైతస్యాసత్త్వంసిద్ధం. సతోహ్యుత్పత్తిఃప్రలయోవాస్యాత్- నాసతశ్శశవిషాణాదేః. నాప్యద్వైతముత్పద్యతేలీయతేవా. అద్వయంచోత్పత్తిప్రలయవచ్చేతివిప్రతిషిద్ధం. యస్తుపునర్ద్వైతసంవ్యవహారః- సరజ్జుసర్పవదాత్మనిప్రాణాదిలక్షణఃకల్పితఇత్యుక్తం. నహిమనోవికల్పనాయాఃరజ్జుసర్పాదిలక్షణాయాఃరజ్జ్వాంప్రలయఉత్పత్తిర్వా- నచమనసిరజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిఃప్రలయోవా- నచోభయతోవా. తథామానసత్వావిశేషాద్ద్వైతస్య. నహినియతేమనసిసుషుప్తేవాద్వైతంగృహ్యతే- అతోమనోవికల్పనామాత్రంద్వైతమితిసిద్ధం. తస్మాత్సూక్తంద్వైతస్యాసత్త్వాన్నిరోధాద్యభావఃపరమార్థతేతి. యద్యేవంద్వైతాభావే శాస్త్రవ్యాపారః- నాద్వైతే- విరోధాత్. తథాచసత్యద్వైతస్యవస్తుత్వేప్రమాణాభావాత్శూన్యవాదప్రసఙ్గః- ద్వైతస్యచాభావాత్. న- రజ్జుసర్పాదివికల్పనాయానిరాస్పదత్వానుపపత్తిరితిప్రత్యుక్తమేతత్కథముజ్జీవయసీతి. ఆహ-రజ్జురపిసర్పవికల్పస్యాస్పదభూతాకల్పితైవేతిదృష్టాన్తానుపపత్తిః. న- వికల్పనాక్షయేఽవికల్పితస్యావికల్పితత్వాదేవసత్త్వోపపత్తేః. రజ్జుసర్పవదసత్త్వమితిచేత్. న- ఏకాన్తేనావికల్పితత్వాత్. అవికల్పితరజ్జ్వంశవత్ప్రాక్సర్పాభావవిజ్ఞానాత్. వికల్పయితుశ్చప్రాగ్వికల్పనోత్పత్తేఃసిద్ధత్వాభ్యుపగమాదేవాసత్త్వానుపపత్తిః. కథంపునస్స్వరూపేవ్యాపారాభావేశాస్త్రస్యద్వైతవిజ్ఞాననివర్తకత్వం. నైషదోషః-రజ్జ్వాంసర్పాదివదాత్మనిద్వైతస్యావిద్యాధ్యస్తత్వాత్. కథం. సుఖ్యహందుఃఖీమూఢోజాతోమృతోజీర్ణోదేహవాన్పశ్యామివ్యక్తావ్యక్తఃకర్తాఫలీసంయుక్తోవియుక్తఃక్షీణోవృద్ధోహంమమైతఇత్యేవమాదయస్సర్వే ఆత్మన్యధ్యారోప్యన్తే. ఆత్మైతేష్వనుగతః- సర్వత్రావ్యభిచారాత్. యథాసర్పధారాదిభేదేషురజ్జుః. యదాచైవం - విశేష్యస్వరూపప్రత్యయస్యసిద్ధత్వాన్నకర్తవ్యత్వంశాస్త్రేణ. అకృతకర్తృచశాస్త్రంకృతానుకారిత్వేఽప్రమాణం. యతోఽవిద్యాధ్యారోపితసుఖిత్వాదివిశేషప్రతిబన్ధాదేరాత్మనఃస్వరూపేణానవస్థానం, స్వరూపావస్థానంచశ్రేయ, ఇతిసుఖిత్వాదినివర్తకంశాస్త్రమాత్మన్యసుఖిత్వాదిప్రత్యయకరణేన * నేతినేత్యస్థూలాదివాక్యైః. ఆత్మస్వరూపవదసుఖిత్వాద్యపిసుఖిత్వాదిభేదేషునానువృత్తోఽస్తిధర్మః. యద్యనువృత్తస్స్యాత్-నాధ్యారోపితసుఖిత్వాదిలక్షణోవిశేషః. యథోష్ణత్వగుణవిశేషవత్యగ్నౌశీతతా. తస్మిన్నిర్విశేషఏవాత్మనిసుఖిత్వాదయోవిశేషాఃకల్పితాః. యత్త్వసుఖిత్వాదిశాస్త్రం - ఆత్మనస్తత్సుఖిత్వాదివిశేషనివృత్త్యర్థమేవేతిసిద్ధం. * సిద్ధంతునివర్తకత్వాదిత్యాగమవిదాంసూత్రం. ౩౨

ఆ.— ప్రమాణయుక్తిభ్యాంద్వైతమిథ్యాత్వప్రసాధనేనాద్వైతమేవపారమార్థికమితిస్థితేనిర్ధారితమర్థంసంగృహ్ణాతి (నేత్యాదినా).శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (ప్రకరణేతి) కోఽసౌప్రకరణార్థః- తస్యసఙ్గ్రహేకింసిధ్యతి- తదాహ (యదేతి) వ్యవహారమాత్రస్యావిద్యావిషయత్వేఽపికింస్యాదితిచేత్. తదాహ (తదేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవార్థంప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాంప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ద్వైతాసత్త్వంశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్పష్టయతి (యత్రహీతి) ద్వైతస్యాసత్త్వేకథముత్పత్తిప్రలయౌనస్యాతామిత్యాశఙ్క్యకింద్వైతస్యతా- కింవాఽద్వైతస్యేతిఆద్యంవికల్పందూషయతి (సతోహీతి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) వ్యావహారికద్వైతాఙ్గీకారాత్తస్యైవోత్పత్తిప్రలయావిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) విమతస్తత్త్వతోనోత్పత్తిప్రలయవాన్- కల్పితత్వాత్ - రజ్జుసర్పవదిత్యత్రదృష్టాన్తాసిద్ధిమాశఙ్క్యరజ్జు-

భావైరసద్భిరేవాయమద్వయేనచకల్పితః। భావాఅప్యద్వయేనైవతస్మాదద్వయతాశివా॥ ౩౩

ర్పస్య రజ్జ్వాముత్పత్తిప్రలయౌ - మనసివా- ద్వయోర్వేతివికల్పత్రయే ప్రథమం ప్రత్యాహ (నహీతి) రజ్జుంపశ్యతాంసర్వేషాముపలబ్ధిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ద్వితీయందూషయతి (నచేతి) బహిరుపలబ్ధివిరోధాదిత్యర్థః. తృతీయంనిరస్యతి (నచేతి) ఉభయతః - మనోరజ్జులక్షణే - నరజ్జుసర్పస్యోత్పత్తిప్రలయౌయుక్తౌ - ద్వయాధారత్వోపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్యమానసత్వావిశేషాన్నతత్త్వతోజన్మవినాశౌ దర్శయితుంశక్యావితిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్వైతస్య - నకుతశ్చిత్తాత్త్వికౌజన్మవినాశావితిశేషః. మానసత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతంమనోవికల్పనామాత్రమితినిగమయతి (అతఇతి) నచ మనోద్వైతస్య దర్శనమాత్రేనిమిత్తమితియుక్తం - భ్రమసిద్ధస్యాజ్ఞాతసత్తాయాంప్రమాణాభావాదిత్యభిప్రేత్యప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) నిరోధాద్యభావస్యపరమార్థత్వేతద్వైవశాస్త్రవ్యాపారా, దద్వైతేతదవ్యాపారా, దభావబోధనేవ్యాప్తస్యభావబాధనేవ్యాపారవిరోధా, దద్వైతమప్రామాణికంప్రాప్తమితిశఙ్కతే (యద్యేవమితి) అద్వైతస్యప్రామాణికత్వాభావేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) అద్వైతస్యాప్రామాణికత్వేఽపికుతశ్శూన్యవాదః- ద్వైతస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వైతస్యేతి) నాప్రామాణికశూన్యవాదోయుక్తః- యథారజ్జ్వామారోపితసర్పాదేఃరజ్జురధిష్ఠానం- నహినిరధిష్ఠానోభ్రమోఽస్తి. తథాద్వైతకల్పనాయానిరధిష్ఠానత్వాయోగాత్తదధిష్ఠానత్వేనాద్వైతమాస్థేయమిత్యోఙ్కారప్రకరణేపరిహృతమేతచ్చోద్యంకథముద్భావయసీతిసిద్ధాన్తవాద్యాహ (నేత్యాదినా) తత్రశూన్యవాదీస్వమతానుసారేణ దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్త్యాచోదయతి (ఆహేతి) స్వమతసమ్మతస్యైవదృష్టాన్తత్వేన నియమాత్, ప్రసిద్ధిమాత్రేణపరప్రతిబోధనసమ్భవాత్, భ్రమబాధేపరిశిష్యమాణస్యావధేస్సత్యతాయారజ్జ్వాదౌదృష్టత్వాత్, ద్వైతభ్రమబాధసాక్షితయాస్ఫురతశ్చైతన్యస్యాకల్పితత్వాదేవసత్త్వా, న్నశూన్యతాప్రసక్తిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) అద్వైతమసత్- అప్రామాణికత్వాత్- రజ్జుసర్పవదితి తదకల్పితత్వాసిద్ధింశఙ్కతే (రజ్జ్వితి) రజ్జుసర్పస్యాసత్త్వేభ్రాన్తివిషయత్వంప్రయోజకం- ఆత్మనస్తుభ్రమసాక్షిత్వా, న్నియమేనభ్రమావిషయత్వా, న్నాసత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (నైకాన్తేనేతి) అప్రామాణికత్వహేతోరనైకాన్తికత్వందోషాన్తరమాహ (అవికల్పితేతి) నాయంసర్పోరజ్జురేషేతిసర్పాభావజ్ఞానపూర్వకపురోవర్తిరజ్జుత్వనిశ్చయాత్ప్రాగవస్థాయాంప్రామాణికత్వాభావేఽపిసన్నేవాజ్ఞాతోరజ్జ్వంశోఽభ్యుపగమ్యతే - తథాసదైవప్రామాణికత్వాభావేఽపిసన్నేవాత్మాభవిష్యతీత్యర్థః. ఆత్మనోఽసత్త్వాభావేహేత్వన్తరమాహ (వికల్పయితుశ్చేతి) ఆత్మనోద్వైతభ్రమాధిష్ఠానత్వేనసంభావితత్వా, ద్బాధసాక్షిత్వేనపరిశిష్టత్వా, త్పూర్వంభ్రమోత్పత్తేఃస్వతస్సిద్ధత్వా, చ్చప్రమాణావిషయత్వేఽపినాస్తిశూన్యతేత్యుక్తం. ఇదానీం ప్రమితేధర్మిణిప్రతిషేధదర్శనాదాత్మనోఽప్రమితత్వేతత్రద్వైతాభావప్రమాపకంశాస్త్రమయుక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి) ప్రతిపన్నేధర్మిణి ప్రతిషేధా, త్ప్రమితేప్రతిషేధస్యవిశేషణవైఫల్యాదేవానభ్యుపగమా, దాత్మనశ్చసర్వకల్పనాస్వధిష్ఠానాకారేణస్ఫురణాఙ్గీకరణాత్, తస్మిన్ప్రతిపన్నేద్వైతస్యప్రతిషేధస్సంభవతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) భ్రమావిషయస్యాత్మనోఽధ్యాసానుగతతయాస్ఫురణమఘటమానమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) స్వప్రకాశత్వేనస్వతోనిర్వికల్పకస్ఫురణేఽపిసవికల్పకవ్యవహారేసమారోపితసంసృష్టాకారేణభ్రమవిషయత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (సుఖ్యహమిత్యాదినా) ఉక్తన్యాయేనాత్మప్రతీతేస్సిద్ధత్వాత్ప్రతిపన్నేతస్మిన్ద్వైతప్రతిషేధస్సుకరఇతిఫలితమాహ (యదాచేతి) నకేవలమారోపితవిశేషణైర్విశేష్యస్యాత్మనః స్వరూపస్ఫురణస్యసిద్ధత్వాదేవనశాస్త్రైకకర్తవ్యత్వం - అనువాదత్వేనాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్చైవమిత్యాహ (అకృతేతి) స్ఫురత్యాత్మనిద్వైతనిషేధకత్వేఽపిశాస్త్రస్యఫలాభావాదప్రామాణ్యంతదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ప్రతిషేధశాస్త్రాదపనీతేప్రతిబన్ధేస్వరూపావస్థానంఫలతీత్యర్థః. నిశ్శేషదుఃఖనివృత్తిర్నిరతిశయానన్దావాప్తిశ్చపరంశ్రేయః- నస్వరూపావస్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి) ఇతి- ప్రసిద్ధంమోక్షశాస్త్రేష్వితిశేషః. ద్వైతనివర్తకత్వేశాస్త్రస్యకారకత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మనీతి) అసుఖిత్వాదేఃస్వాభావికత్వాదాత్మని స్ఫురత్యస్ఫురణమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యభ్రమవిషయశుక్తీదమంశాదేశ్చస్వాభావికోఽపిరజతాదిభేదోదోషమాహాత్మ్యాద్వ్యవధానప్రతిభాతి- తథాఽచిన్త్యశక్త్యవిద్యాప్రభావాదాత్మనిస్ఫురత్యపిసుఖిత్వాద్యధ్యాసవిరోధ్యసుఖిత్వాదిరూపేణాస్ఫురణమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఆత్మేతి) విపక్షేభ్రమానుపపత్తిరిత్యాహ (యదీతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యనిగమయతి (తస్మిన్నితి) అసుఖిత్వాదేరకల్పితత్వమసిద్ధమాశఙ్క్యనిరస్యతి (యత్త్వితి) * అస్థూలమశోకమనాన్తరమిత్యాదివాక్యంశాస్త్రశబ్దేనగృహ్యతే. ఉక్తేఽర్థేద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (సిద్ధంత్వితి) బ్రహ్మణిపదానాంవ్యుత్పత్త్యభావేఽపిసిద్ధమేవశాస్త్రప్రామాణ్యం-అభావబోధనవ్యుత్పన్ననఞ్పదసంసృష్టైఃస్థూలాదివ్యుత్పన్నపదైఃస్వాభావికద్వైతాభావబోధనేనాధ్యస్తనివర్తకత్వాదితిసూత్రార్థః. ౩౨

శం.— పూర్వశ్లోకార్థస్యహేతుమాహ- యథారజ్జ్వామసద్భిఃసర్పధారాదిభిరద్వయేనరజ్జుద్రవ్యేణసతాయంసర్పఇయంధారాదణ్డోఽయమితివారజ్జుద్రవ్యమేవకల్ప్యతే- ఏవంప్రాణాదిభిరనన్తైరసద్భిరేవ- అవిద్యమానైః- పరమార్థతః. నహ్యప్రచలితేమనసికశ్చిద్భావఉపలక్షయితుంశక్యతేకేనచిత్. నచాత్మనఃప్రచలనమస్తి. ప్రచలితస్యైవోపలభ్యమానాభావాఃనపరమార్థతఃసన్తఃకల్పయితుంశక్యాః- అతోఽసద్భిరేవప్రాణాదిభావైరద్వయేనచపరమార్థసతాఆత్మనారజ్జువత్సర్వవికల్పాస్పదభూతేనాయంస్వయమేవాత్మాకల్పితఃసదైకస్వభావోఽపిసన్. తేచప్రాణాదిభావాః అద్వయేనైవసతాఆత్మనావికల్పితాః- నహినిరాస్పదాకాచిత్కల్పనోపలభ్యతే. అతస్సర్వకల్పనాస్పదత్వాత్స్వేనాత్మనాఽద్వయస్యావ్యభిచారాత్, కల్పనావస్థాయామప్యద్వయతాశివా. కల్పనాఏవత్వశివాః- రజ్జుసర్పాదివత్త్రాసాదికారిణ్యోహితాః. అద్వయతాఅభయా- అతఃసైవశివా. ౩౩

నాత్మభావేన నానేదం న స్వేనాపి కథంచన। న పృథఙ్నాపృథక్కించిదితి తత్త్వవిదో విదుః॥ ౩౪

ఆ.— యదుక్తం నిరోధాద్యభావస్య పరమార్థతేతి- తదయుక్తం- సామాన్యవిశేషాత్మకం వస్తు - నారోపితమితి మతే నిరోధాదేః సుసాధ్యత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భావైరితి) భావాః - వ్యావృత్తా విశేషాః. తే చ వ్యభిచారిత్వాదసన్తః. రజ్జుసర్పవదద్వయం - అనువృత్తం సామాన్యం. విశేషాకారైరవస్తుభూతైః సామాన్యాకారేణ చ తాదృశేనాయమవ్యావృత్తాననుగతపూర్ణసత్తాచిదేకతానస్సాత్రాత్మైవ మూఢైర్మోహమాహాత్మ్యాత్ కల్ప్యతే- న వస్తుతస్సామాన్యవిశేషభావోఽస్తి- పరస్పరాశ్రయత్వాదిత్యర్థః. విశేషాణామసత్త్వే కథం సత్త్వేన వ్యవహారస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య సత్తాదాత్మ్యేన కల్పితత్వాత్తేషాం సత్త్వేన వ్యవహారోపపత్తిరిత్యాహ (భావా ఇతి) అనుగతసత్తాకారేణ కల్పితాస్సత్త్వవ్యవహారాభవన్తీతి శేషః. సామాన్యవిశేషభావస్య కల్పితత్వాదఖణ్డైకరసత్వే వస్తునస్సిద్ధే నిరోధాదేః దుస్సాధనత్వముచితమితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) శ్లోకతాత్పర్యం దర్శయతి (పూర్వేతి) నిరోధాదిసర్వవిశేషాభావోపలక్షితం వస్తు వస్తుభూతమితి పూర్వశ్లోకార్థః - తస్య సామాన్యవిశేషాత్మకే వస్తుని విశేషేణాశ్రిత్య నిరోధాదేస్సుసాధనత్వాదసత్త్వమాశఙ్క్యతే - తేన తస్య సాధనాపేక్షా ఘటాం తత్త్వప్రదర్శనపరోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. తత్ర పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణి దృష్టాన్తావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వేఽపి స్వరూపేణానారోపితత్వాద్రజ్జుద్రవ్యస్య వ్యావహారికసత్యత్వమున్నేయం. అవిద్యమానైరయమాత్మా కల్ప్యతే - న పరమార్థతస్తేషాం సత్త్వమితి శేషః. కథం ప్రాణాదీనాం పరమార్థతోఽసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తేషాం మనస్స్పన్దితమాత్రత్వప్రతీతేర్మృషాత్వం స్వప్నవదిత్యాహ (నహీతి) ఆత్మపరిణామత్వాన్మనశ్చలనమన్తరేణాపి ప్రాణాదిభావానాం పరమార్థతస్సత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) న హి విభోరాత్మనో నభోవచ్చలనం వాస్తవమవకల్పతే - న చ తద్వదేవ నిరవయవస్య పరిణామసంభావనేత్యర్థః. ప్రాణాదీనామాత్మపరిణామత్వాసంభవే ఫలితమాహ (ప్రచలితస్యేతి) ప్రగతం చలితం యస్య స తథా. కూటస్థస్యైవాత్మనో భాసమానా భావా న పరమార్థతస్సన్తో భవితుమర్హన్తి- దృశ్యత్వజడత్వాదినా స్వప్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేరిత్యర్థః. ఏవం ప్రాణాదిభావానాం మిథ్యాత్వం ప్రసాధ్య ఫలితం దర్శయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణాం వ్యాఖ్యానముపసంహరతి (అత ఇతి) అద్వయస్య పరమార్థత్వాత్ తదాత్మనా కథమాత్మా కల్పితస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వరూపేణాకల్పితస్య సంసృష్టరూపేణ కల్పితత్వమిష్టమిత్యాహ (పరమార్థసతేతి) అవిద్యావశాదిష్టా కల్పనా - న స్వభావవశాదిత్యాహ (సదేతి) ప్రాణాదీనామసత్త్వే సత్త్వేన కథం వ్యవహారగోచరత్వమిత్యాశఙ్క్య తృతీయపాదార్థమాహ (తే చేతి) కల్పితానాం ప్రాణాదిభావానామధిష్ఠానసత్తయా సత్త్వేన న సత్తావకల్ప్యతే- తేషామధిష్ఠానాపేక్షానియమాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సర్వవికల్పనా సాధిష్ఠానైవ దృశ్యతే. న చాసతోఽధిష్ఠానత్వం - ఆరోపితానువేధాభావాత్. తదనువేధాత్తు సతోఽధిష్ఠానత్వమేష్టవ్యం- తథా చ ప్రాణాదిభావానాం వస్తుతోఽసత్త్వేఽపి సతి కల్పితానాం సత్త్వేన వ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (అత ఇతి) స్వేనేతి విశేషణం సంసృష్టరూపేణ వ్యభిచారాఙ్గీకారార్థం. కల్పనారాహిత్యదశాయామేవాద్వయతా శివేత్యాశఙ్క్య కల్పనామాత్రస్యాశివత్వాన్మైవమిత్యాహ (కల్పనేతి) (త్రాసాదీతి) ఆదిశబ్దేన హర్షశోకాదయో గృహ్యన్తే. యదుక్తమద్వయతా శివేతి- తదుపపాదయతి (అద్వయతేతి) ౩౩

శం.— కుతశ్చాద్వయతా శివా. నానాభూతం- పృథక్త్వమన్యస్యాన్యస్మాద్యత్ర దృష్టం - తత్రాశివం భవేత్. న హ్యత్రాద్వయే పరమార్థసత్యాత్మని ప్రాణాదిసంసారజాతమిదం జగదాత్మభావేన పరమార్థస్వరూపేణ నిరూప్యమాణం నానా- వస్త్వన్తరభూతం భవతి- యథా రజ్జుస్వరూపేణ ప్రకాశేన నిరూప్యమాణే న నానాభూతః కల్పితస్సర్పోఽస్తి- తద్వత్. నాపి స్వేన- ప్రాణాద్యాత్మనేదం విద్యతే కదాచిదపి- రజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వాదేవ. తథాన్యోన్యం న పృథక్ప్రాణాదివస్తు- యథాశ్వాన్మహిషః పృథగ్విద్యతే- ఏవం. అతోఽసత్త్వాన్నాపృథగ్విద్యతేఽన్యోన్యం పరేణ వా కించిత్. ఇతి- ఏవం పరమార్థతత్త్వమాత్మని విదో బ్రాహ్మణా విదుః. అతోఽశివహేత్వభావాదద్వయతైవ శివేత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ.— కించ- కిమిదం నానాభూతం ద్వైతమాత్మతాదాత్మ్యేన వా సిధ్యతి- స్వాతన్త్ర్యేణ వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (నాత్మభావేనేతి) ఇదం హి నానాభూతం ద్వైతం నాత్మతాదాత్మ్యేనేత్థమస్తి- జడాజడయోర్విరుద్ధస్వభావయోస్తాదాత్మ్యాయోగాత్, భేదాదిశూన్యాత్మతాదాత్మ్యే చ ద్వైతస్య నానాత్వాసిద్ధే, రిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న స్వేనేతి) స్వేన - సత్తాప్రతీత్యోరన్యానపేక్షతాలక్షణస్వాతన్త్ర్యేణాపి నేదం ద్వైతం నేత్థం పారయతి- తథా స్వాతన్త్ర్యే సత్యాత్మత్వప్రసక్త్యా, దనాత్మనోఽద్వైతత్వాపాతా, దిత్యర్థః. కించ- కిమిదం ద్వైతమన్యోన్యం పృథక్- అపృథగ్వేతి వివేక్తవ్యం. నాద్య ఇత్యాహ (న పృథగితి) న హి కించిదపి ద్వైతం పరస్పరం పృథగేవ సిధ్యతి- పృథక్త్వస్య ధర్మిప్రతియోగిరూపావచ్ఛిన్నత్వేనాన్యోన్యాశ్రయత్వా, ద్ధర్మత్వస్వరూపత్వయోర్దుర్వచనత్వా, దిత్యర్థః. నాపి కించిదన్యోన్యమపృథగ్భూతత్వాత్సిధ్యతి - ఘటపటాదిశబ్దానాం పర్యాయత్వప్రసక్త్యా వ్యవహారలోపాపాతాదిత్యాహ (నాపృథగితి) అతో వాస్తవాకారేణ సర్వథా నిరూపణాసహమేవ ద్వైతమితి ఫలితమాహ (ఇతి తత్త్వేతి) యదుక్తం * అద్వయతా శివేతి- తత్ర హేత్వన్తరోపన్యాసపరత్వం శ్లోకస్య దర్శయతి (కుతశ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నానాభూతమిత్యాదినా) నానాభూతమిత్యస్య పర్యాయోపాదానం పృథక్త్వమితి. తస్య భయకారణత్వం ప్రకటయతి (అన్యస్యేతి) తత్ర- వ్యాఘ్రచోరాదావితి యావత్. తస్య భయకారణం భేదదర్శనమద్వయే వస్తుని నాస్తీత్యాహ (న హీతి) అధ్యస్తమధిష్ఠానరూపేణ తత్త్వతో నిరూప్యమాణమసదేవ భవతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రదీపప్రకాశేనాధిష్ఠానమాత్రతయా సమారోపితస్సర్పో యదా నిరూప్యతే- తదా నాసౌ తద్వ్యతిరేకేణ సిధ్యతి. తథా జగదపీదం త

వీతరాగభయక్రోధైర్మునిభిర్వేదపారగైః। నిర్వికల్పోహ్యయందృష్టఃప్రపఞ్చోపశమోద్వయః ౩౫
తస్మాదేవం విదిత్వైనమద్వైతేయోజయేత్స్మృతిం।అద్వైతంసమనుప్రాప్యజడవల్లోకమాచరేత్ ॥౩౬
నిస్తుతిర్నిర్నమస్కారోనిస్స్వధాకారఏవచ। చలాచలనికేతశ్చయతిర్యాదృచ్ఛికోభవేత్ ॥ ౩౭

డాత్మస్వరూపేణనిరూప్యమాణంనాన్యత్వేనసిధ్యేదిత్యర్థః. ఏవంప్రథమపాదంవ్యాఖ్యాయద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (నాపీతి) (కదాచిదపీతి) కల్పనావస్థాయాం ప్రాగూర్ధ్వంచేత్యర్థః. నపృథగిత్యస్యార్థమాహ (తథేతి) పృథక్త్వస్యాన్యోన్యాశ్రయత్వేనదుర్వచనత్వాత్. వైధర్మ్యోదాహరణంతు ప్రాతీతికంపృథక్త్వమధికృత్యావిరుద్ధం. నాపృథగిత్యాదివ్యాకరోతి (అతఇతి) ద్వైతస్యప్రాగుక్తన్యాయేనాసత్త్వాత్తత్తదన్యోన్యంవా- పరేణాత్మనావాసహాపృథగ్భూత్వానైధమర్హతి- అతోదుర్నిరూపత్వాన్నకించిద్ద్వైతంనానాస్తీతిబ్రహ్మవిదాంమతమిత్యర్థః. దృష్టంహిద్వైతంభయహేతుః- తదస్పృష్టంపునరద్వైతమభయమేవేత్యుపసంహరతి (అతఇతి) ౩౪

శం.— తదేతత్సమ్యగ్దర్శనంస్తూయతే- విగతరాగభయద్వేషక్రోధాదిసర్వదోషైఃసర్వదామునిభిః- మననశీలైర్వివేకిభిర్వేదపారగైః-అవగతవేదార్థతత్త్వైర్జ్ఞానిభిర్నిర్వికల్పః- సర్వవికల్పశూన్యోయం- ఆత్మాదృష్టః-ఉపలబ్ధోవేదాన్తార్థతత్పరైః. ప్రపఞ్చోపశమః- ప్రపఞ్చః- ద్వైతభేదవిస్తారః. తస్యోపశమః- అభావోయస్మిన్సఆత్మా ప్రపఞ్చోపశమః. అతఏవాద్వయః. విగతదోషైరేవపణ్డితైర్వేదాన్తార్థతత్పరైస్సన్న్యాసిభిఃపరమాత్మా ద్రష్టుంశక్యః- నాన్యైఃరాగాదికలుషితచేతోభిఃస్వపక్షపాతదర్శనైస్తార్కికాదిభిరిత్యభిప్రాయః. ౩౫

ఆ.— కిమితియథోక్తమద్వైతంసర్వేషాంనప్రతీతిగోచరత్వమారోహతీత్యాశఙ్క్యాహ (వీతేతి) రాగాదిప్రతిబన్ధవిధురాణామేవయథోక్తమద్వైతదర్శనం- నసర్వేషామిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థమాహ (తదేతదితి) స్తుతిశ్చతదుపాయప్రవృత్తావుపకరోతీతిశేషః. ఆదిపదేనసమ్యగ్దర్శనప్రతిబన్ధకాస్సర్వేదోషాస్సంగృహ్యన్తే. రాగాదివిమోకోయదాకదాచిదనధికారిణామపిసంభవతి- అతోవిశినష్టి (సర్వదేతి) సదారాగాదివ్యావృత్తౌవివేకంహేతుంప్రపఞ్చయతి (మునిభిరితి) వివేకేచపదశక్తేర్వాక్యతాత్పర్యస్యచపరిజ్ఞానంకారణమిత్యాహ (వేదేతి) ఏవంసమ్యగ్జ్ఞానాధికారిణంసాధనచతుష్టయసమ్పన్నముక్త్వాతద్విషయంనిరూపయతి (నిర్వికల్పఇతి) ఆత్మనశ్చాక్షుషత్వశఙ్కాంవారయతి (ఉపలబ్ధఇతి) హిశబ్దద్యోత్యమర్థమాహ (వేదాన్తేతి) సర్వవికల్పశూన్యత్వమాత్మనఃస్ఫుటయితుంప్రపఞ్చోపశమవిశేషణం - ఆత్మనోఽభావత్వంబహువ్రీహిణాప్రత్యుదస్యతే. హేతుహేతుమద్భావేనపునరుక్తింవిశేషణయోర్వ్యాసేధతి (అతఏవేతి) సమ్యగ్దర్శనాధికారిణోదర్శితానుపసంహరతి (విగతేతి) అనధికారిణోదర్శయన్వైశేషికవైనాశికాదిశాస్త్రాభిజ్ఞానామపితదదర్శనంసూచయతి (నాన్యైరితి) ౩౫

శం.— యస్మాత్సర్వానర్థప్రశమనరూపత్వాదద్వయంశివమభయం- అతఏవంవిదిత్వాఽద్వైతేస్మృతింయోజయేత్- అద్వైతావగమాయైవస్మృతింకుర్యాదిత్యర్థః. తచ్చాద్వైతమవగమ్య- అహమస్మిపరంబ్రహ్మేతివిదిత్వాశనాయాద్యతీతంసాక్షాదపరోక్షాదజమాత్మానం. సర్వలోకవ్యవహారాతీతోజడవల్లోకమాచరేత్ - అప్రఖ్యాపయన్నాత్మానమహమేవంవిధఇతీత్యభిప్రాయః. ౩౬

ఆ.— మిథ్యాజ్ఞానప్రచయసంస్కారాద్వేదాన్తార్థతాత్పర్యవతాంపణ్డితానామపినాద్వైతేప్రత్యయదార్ఢ్యంసిధ్యతీత్యాహ (తస్మాదితి) శాస్త్రాదద్వైతమవగమ్యస్మృతిసన్తతింకుర్వతోలోకానువర్తనేవిధినియమమాహ (అద్వైతమితి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ఏవమితినిర్వికల్పత్వాదిపరామర్శః. విదిత్వా - శాస్త్రతోఽవగమ్యేత్యర్థః. అద్వైతావగతిదార్ఢ్యార్థంస్మృతిసన్తతికర్తవ్యతాయాంనియమవిధిమభ్యనుజానాతి (అద్వైతఇతి) అద్వైతమిత్యాద్యుత్తరార్ధంవిభజతే (తచ్చేతి) జడసదృశస్య కథంలోకాచరణం - అబుద్ధిపూర్వకారిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వలోకేతి) లౌకికవ్యవహారాతీతస్యవిదుషోజడవదాచరణంకీదృశమిత్యపేక్షాయాంచతుర్థంపాదమనూద్యతాత్పర్యమాహ (జడవదితి) ఏవంవిధోహమిత్యాత్మానంవిద్యాభిజనాదిభిర్నప్రఖ్యాపయన్జడవదేవవిద్వాన్లోకమాచరేదితియోజనా. ౩౬

శం.— కయాచర్యయాలోకమాచరేదిత్యాహ- స్తుతినమస్కారాదిసర్వకర్మవర్జితస్త్యక్తసర్వబాహ్యైషణఃప్రతిపన్నపారమహంస్యపారివ్రాజ్యఇత్యభిప్రాయః. *ఏవంవైతమాత్మానంవిదిత్వేత్యాదిశ్రుతేః, *తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాఇత్యాదిస్మృతేశ్చ. చలం- శరీరం. ప్రతిక్షణమన్యథాభావాత్. అచలం- ఆత్మతత్త్వం. యదా కదాచిద్భోజనాదివ్యవహారనిమిత్తమాకాశవదచలంస్వరూపమాత్మతత్త్వమాత్మనోనికేతనం - ఆశ్రయమాత్మస్థితింవిస్మృత్యాహమితిమన్యతేయదా- తదాచలోదేహోనికేతోయస్య. సోయమేవంచలాచలనికేతోవిద్వాన్నపునర్బాహ్యవిషయాశ్రయః. సచయాదృచ్ఛికోభవేత్- యదృచ్ఛాప్రాప్తకౌపీనాచ్ఛాదనగ్రాసమాత్రదేహస్థితిరిత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— ననుపరాపరదేవతాస్తుతిపూర్వకప్రణామస్యశ్రాద్ధాదిక్రియాయాశ్చకర్తవ్యతయాప్రతిబన్ధాత్కథంవిదుషోజడవదాచరణమితి- తత్రాహ (నిస్తుతిరితి) తథాపి జీవతాక్వాపిస్థాతవ్యత్వాదాశ్రయముద్దిశ్యప్రవృత్తేరావశ్యకత్వాత్కుతోజడసాదృశ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలేతి) చలంచాచలంచచలాచలే- తేనికేతః- యస్యాశ్రయః- సతథేతియావత్. తథాపికౌపీనాచ్ఛాదనాశనపానాదిదేహస్థితిప్రయోజకాపే

తత్త్వమాధ్యాత్మికందృష్ట్వాతత్త్వందృష్ట్వాతుబాహ్యతః।తత్త్వీభూతస్తదారామస్తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవేత్ ॥౩౮

ఇతిగౌడపాదీయకారికాయాం ద్వితీయంవైతథ్యప్రకరణమ్.

క్షయా ప్రవృత్తిర్ధ్రౌవ్యాన్నవిదుషోజడతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (యతిరితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాచష్టే (కర్మేత్యాదినా) వర్ణాశ్రమాభిమానవతస్తత్తత్కర్మానువర్తమానస్యకథమిదంవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్తేతి) పారమహంస్యపారివ్రాజ్యంప్రతిపత్తుమశక్యం- అప్రామాణికత్వాదితిచేత్. నైవం- శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) విదిత్వేత్యాపాతికంవేదనంవ్యుత్థానహేతుత్వేనోచ్యతే. తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్ వస్తునివిషయాన్తరేభ్యోవ్యావృత్తాబుద్ధిర్యేషామితితథా. తదేవ- పరంవస్త్వాత్మా- నిరుపచరితంస్వరూపంయేషాంతేతథోచ్యన్తే. తస్మిన్నేవ-పరస్మిన్నాత్మనినిష్ఠా- నిశ్చయేనస్థితిర్యేషాంతేతథేత్యాహ (తన్నిష్ఠాఇతి) తదేవ- ఆత్మభూతంపరంవస్తుపరమయనం - పరాగతిర్యేషాంతేతథేత్యాహ (తత్పరాయణాఇతి) ఆదిశబ్దేన *సర్వకర్మాణిమనసేత్యాదివాక్యంగృహ్యతే. కదాపునశ్చలోదేహోవిదుషోనికేతోభవతి- తత్రాహ (యదేతి) అవివక్షితేహికాలవిశేషేవివక్షితంవ్యవహారంనిమిత్తీకృత్యాత్మస్థితిముక్తవిశేషణవతీంవిస్మృత్యాహఙ్కారమమకారపరవశోయదావిద్వాన్వర్తతే-తదేతియోజనా. స్వభావస్త్వచలమాత్మస్వరూపమేవాస్యనికేతనం- చలంపునశ్శరీరముపదర్శితవిస్మరణద్వారేణేతినిగమయతి (సోయమితి) అవిదుషోవిశేషార్థంవ్యావర్త్యంకీర్తయతి (నపునరితి) చతుర్థపాదార్థమాహ (సచేతి) ౩౭

శం.— బాహ్యం- పృథివ్యాదితత్త్వమాధ్యాత్మికంచ- దేహాదిలక్షణంరజ్జుసర్పాదివత్ స్వప్నమాయాదివచ్చాసత్- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యాదిశ్రుతేః. ఆత్మాచసబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజోఽపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నః ఆకాశవత్సర్వగతఃసూక్ష్మోఽచలోనిర్గుణోనిష్కలోనిష్క్రియః*తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీతిశ్రుతేః. ఇత్యేవంతత్త్వందృష్ట్వాతత్త్వీభూతస్తదారామః-నబాహ్యారమణః. యథా అతత్త్వదర్శీకశ్చిచ్చిత్తమాత్మత్వేనప్రతిపన్నశ్చిత్తచలనమనుచలితమాత్మానంమన్యమానస్తత్త్వాచ్చలితం దేహాదిభూతమాత్మానంకదాచిన్మన్యతే- ప్రచ్యుతోఽహమాత్మతత్త్వాదిదానీమితి, సమాహితేతుమనసికదాచిత్తత్త్వభూతంప్రసన్నమాత్మానంమన్యతఇదానీమస్మితత్త్వీభూతఇతి,- నతథాత్మవిద్భవేత్- ఆత్మనఏకరూపత్వాత్ స్వరూపప్రచ్యవనాసమ్భవాచ్చ. సదైవంబ్రహ్మాస్మీత్యప్రచ్యుతోభవేత్తత్త్వాత్-సదాఽప్రచ్యుతాత్మదర్శనోభవేదిత్యభిప్రాయః. *శునిచైవశ్వపాకేచ *సమంసర్వేషుభూతేషుఇత్యాదిస్మృతేః.................. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యేవైతథ్యాఖ్యద్వితీయప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— అహమేవపరంబ్రహ్మ- నమత్తోఽన్యదస్తికించిదితిస్మృతిసన్తతికరణమపినకాలవిశేషనియతం-కింతునైరన్తర్యేణకర్తవ్యమిత్యాహ (తత్త్వమితి) ఆధ్యాత్మికం- శరీరాదికల్పితంతత్త్వం- అధిష్ఠానమాత్రందృష్ట్వా, బాహ్యతః-దేహాద్బహిరవస్థితంపృథివ్యాదిచకల్పితత్వేనావస్తుత్వాదధిష్ఠానమేవేత్యనుభూయ, స్వయమపిద్రష్టాపరమార్థవస్తుస్వభావమాపన్నస్తత్రైవాసక్తచేతాఃబాహ్యేభ్యోవిషయేభ్యోవ్యావృత్తబుద్ధిస్తస్మిన్నేవతత్త్వేపరమార్థభూతేప్రతిష్ఠితస్తద్దర్శననిష్ఠస్స్యాదిత్యర్థః. పృథివ్యాదేర్దేహాదేశ్చప్రత్యేకంపరమార్థత్వసమ్భవేకథమద్వైతనిష్ఠాసిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యవ్యాచష్టే(బాహ్యమిత్యాదినా) కింతదుభయోస్తత్త్వం- తదాహ (రజ్జుసర్పాదివదితి) ఉక్తస్యవికారజాతస్యానత్త్వేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) ద్రష్టురాత్మనోఽపిదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్తుల్యంవాచారమ్భణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మాచేతి) భవతుపరస్యాత్మనస్తత్తదాగమవచననిర్దిష్టముక్తలక్షణత్వం- తథాపిద్రష్టురాత్మనోనయథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్సత్యమితి) విశేషణానితుప్రాచీనానితత్తదాగమోపాత్తాన్యపునరుక్తాని. ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి) ఆత్మారామత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యబాహ్యవిషయాసక్తింత్యక్త్వాప్రత్యగాత్మన్యేవపరితృప్తత్వాదిత్యాహ (నబాహ్యేతి) తత్త్వాదప్రచ్యుతోభవతీత్యేతద్ వ్యతిరేకముఖేనవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అతత్త్వదర్శీతిచ్ఛేదః. ఆత్మవిదోనావ్యవస్థితమాత్మదర్శనమిత్యత్రహేతుమాహ (ఆత్మనఇతి) సతిస్వరూపేస్వరూపాత్ప్రచ్యుతేరప్రసక్తత్వాత్ తత్ప్రతిషేధోయుక్తోనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) వస్తునస్సదైకరూపత్వేస్మృతిముదాహరతి (శునిచేతి) సమదర్శినః- సదైకరూపవస్తుదర్శినఏవపణ్డితాః- నాన్యేతథేత్యర్థః. స్వరూపాప్రచ్యవనేచస్మృతిందర్శయతి (సమమితి) తత్రహి *వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తమితిస్వరూపాప్రచ్యవనముక్తమ్. ౩౮

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంద్వితీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

⁂

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా — గౌడపాదకారికా

అద్వైతప్రకరణమ్.

ఉపాసనాశ్రితోధర్మోజాతేబ్రహ్మణివర్తతే। ప్రాగుత్పత్తేరజంసర్వంతేనాసౌకృపణస్స్మృతః॥ ౧
అతోవక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతిసమతాంగతమ్।యథానజాయతేకించిజ్జాయమానంసమన్తతః॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయ ఉక్తః ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోఽద్వైత ఆత్మేతి ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ, *జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇతి, చ. తత్ర ద్వైతాభావస్తు వైతథ్యప్రకరణేన స్వప్నమాయాగన్ధర్వనగరాది దృష్టాన్తైర్దృశ్యత్వాద్యన్తవత్త్వాదిహేతుభిస్తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః. అద్వైతం కిమాగమమాత్రేణ ప్రతిపత్తవ్యం- ఆహోస్విత్తర్కేణాపీత్యత ఆహ- శక్యతే తర్కేణాపి జ్ఞాతుం. తత్కథమిత్యద్వైతప్రకరణమారభ్యతే. ఉపాస్యోపాసనాదిభేదజాతం సర్వం వితథం- కేవలశ్చాత్మాఽద్వయః పరమార్థ ఇతి స్థితమతీతప్రకరణే - యత ఉపాసనాశ్రితః - ఉపాసనామాత్మనో మోక్షసాధనత్వేన గత ఉపాసకోఽహం మమోపాస్యం బ్రహ్మ తదుపాసనం కృత్వా జాతే బ్రహ్మణి ఇదానీం వర్తమానోఽజం బ్రహ్మ శరీరపాతాదూర్ధ్వం ప్రతిపత్స్యే - ప్రాగుత్పత్తేశ్చాజమిదం సర్వమహం చ- యదాత్మకోహం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీం జాతో జాతే బ్రహ్మణి చ వర్తమానః- ఉపాసనయా పునస్తదేవ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవముపాసనాశ్రితో ధర్మః- సాధకో యేనైవం క్షుద్రబ్రహ్మవిత్- తేనాసౌ కారణేన కృపణః- దీనః. అల్పకః స్మృతో నిత్యాజబ్రహ్మదర్శిభిర్మహాత్మభిరిత్యభిప్రాయః. * యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత ఇత్యాది శ్రుతేస్తలవకారాణాం. ౧

ఆ.— తర్కావష్టమ్భేన ద్వైతవైతథ్యనిరూపణం పరిసమాప్యాద్వైతం పారమార్థికమపి తర్కతస్సమ్భావయితుం ప్రకరణాన్తరం ప్రారిప్సురుపాస్యోపాసకభేదదృష్టిం తావదపవదతి (ఉపాసనేతి) దేహస్య ధారణాద్ధర్మః- జీవః. భూతసఙ్ఘాతాకారేణ జాతే బ్రహ్మణి పదభిమానిత్వేన వర్తతే. స ప్రాగుత్పత్తేరజం సర్వమిత్యేవం కాలావచ్ఛిన్నం వస్తు మన్యతే. స పునరుపాసనాం పురుషార్థసాధనత్వేనాశ్రితస్తదేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్యే శరీరపాతాదూర్ధ్వమిత్యేవం యతో మిథ్యాజ్ఞానవానవతిష్ఠతే- తేనాసౌ కృపణః- అల్పకో బ్రహ్మవిద్భిః స్మృతః- చిన్తిత ఇత్యర్థః. ప్రకరణాన్తరమవతారయన్ వృత్తమనువదతి (ఓఙ్కారేతి) తస్య హి నిర్ణయే - ప్రథమే ప్రకరణే ప్రపఞ్చోపశమశ్శివోద్వైత ఇతి విశేషణైరాత్మా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాద్వితీయో వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. ద్వితీయప్రకరణార్థం సఙ్క్షిప్యానువదతి (జ్ఞాత ఇతి) తత్రైవాద్యే ప్రకరణే * జ్ఞాతే ద్వైతం న విద్యత ఇత్యత్ర ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ద్వైతాభావ ఉక్తః - స తు ద్వితీయేన ప్రకరణేన హేతుదృష్టాన్తాత్మకేన తర్కేణ చ ప్రతిపాదితః - నాత్ర ప్రతిపాదయితవ్యమవశిష్టమస్తీత్యర్థః. తృతీయం ప్రకరణమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (అద్వైతమితి) * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయేతి శ్రుతేరద్వైతం కథం తర్కేణ జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాక్షిపతి (తత్కథమితి) స్వతన్త్రతర్కాప్రవేశేపి తస్మిన్నాగమికతర్కస్య సహకారితయా సమ్భావనాహేతుత్వాత్ తర్కేణాపి జ్ఞాతుం శక్యమితి వ్యవహారోపపత్తిరితి మత్వాహ (అద్వైతేతి) యది తర్కేణాద్వైతం సమ్భావయితుం ప్రకరణమారభ్యతే- తర్హి కిమిత్యుపాసకనిన్దా ప్రథమం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (ఉపాస్యేతి) ఉక్తవక్ష్యమాణవిరోధిత్వాదుపాసకస్య తన్నిన్దా ప్రకృతోపయోగినీత్యర్థః. కథం తర్హి తత్రాజత్వమాత్మనో దర్శయన్తీ శ్రుతిర్ఘటిష్యతే తత్రాహ (ప్రాగితి) ప్రాగవస్థాయాం సర్వమిదమజం- అహం చ లిథేత్యుపాసకో యతో మన్యతే- అతశ్చ ప్రాగవస్థబ్రహ్మవిషయా భవిష్యత్యజత్వశ్రుతిరిత్యర్థః. కార్యస్థిత్యవస్థాయాం యది బ్రహ్మ తన్మాత్రమిష్టం - తర్హి కిముపాసనయా ప్రాప్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మక ఇతి) ఇదానీం- ఉత్పత్త్యవస్థాయాం జాతో జాతే బ్రహ్మణి స్థిత్యవస్థాయాం వర్తమానోహం ప్రాగుత్పత్తేర్యదాత్మకస్సన్నాసం - తదేవ పునః ప్రలయావస్థాయాముపాసనయా ప్రతిపత్స్యే- తత్క్రతున్యాయాదితి సమ్బన్ధః. తలవకారాణాం శాఖాయాముపాస్యస్య బ్రహ్మత్వనిషేధదర్శనాచ్చోపాసకనిన్దా యుక్తేత్యాహ (యద్వాచేతి) అనభ్యుదితం- అనభిప్రకాశితం. అభ్యుద్యతే- అభిప్రకాశ్యతే. ఉపాసతే - వాచావిషయీకుర్వన్తీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన * యన్మనసేత్యాది గృహ్యతే. ౧

శం.— స బాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మానం ప్రతిపత్తుమశక్నువన్నవిద్యయా దీనమాత్మానం మన్యమానో జాతోహం జాతే బ్రహ్మణి వర్తే- తదుపాసనాశ్రితస్సన్ బ్రహ్మ ప్రతిపత్స్య ఇత్యేవం ప్రతిపన్నః కృపణో భవతి యస్మాత్- అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యం-అకృపణభావమజం బ్రహ్మ. తద్ధి కార్పణ్యాస్పదం- *యత్రాఽన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం * మర్త్యం తత్ *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యాది శ్రుతిభ్యః. తద్విపరీతం స బాహ్యాభ్యన్తరమజమకార్పణ్యం భూమాఖ్యం బ్రహ్మ - యత్ప్రాప్యావిద్యాకృతసర్వకార్పణ్యనివృత్తిః. తదకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యర్థః. తదజాతి- అవిద్యమానా జాతిర్యస్య. సమతాంగతం- సర్వసామ్యంగతం. కస్మాత్, అవయవవైషమ్యాభావాత్. యద్ధి సావయవం వస్తు- తదవయవవైషమ్యాజ్జాయత ఇత్యుచ్యతే- ఇదన్తు నిరవయవత్వాత్సమతాంగతమితి న కైశ్చిదవయవైః స్ఫుటతి- అతోఽజాత్యకార్పణ్యం సమన్తతః- సమన్తాత్. యథా న జాయతే కించిత్ - అల్పమపి న స్ఫుటతి. రజ్జుసర్పవదవిద్యాకృతదృష్ట్యా జాయమానం యేన ప్రకారేణ న జాయతే- సర్వతోఽజమేకం బ్రహ్మ భవతి- తథా తం ప్రకారం శృణ్విత్యర్థః.

ఆత్మాహ్యాకాశవజ్జీవైర్ఘటాకాశైరివోదితః। ఘటాదివచ్చసఙ్ఘాతైర్జాతావేతన్నిదర్శనమ్॥ ౩
ఘటాదిషుప్రలీనేషుఘటాకాశాదయోయథా। ఆకాశేసంప్రలీయన్తేతద్వజ్జీవఇహాత్మని॥ ౪
యథైకస్మిన్ఘటాకాశేరజోధూమాదిభిర్యుతే। నసర్వేసంప్రయుజ్యన్తేతద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః॥ ౫

ఆ.— భేదదర్శినముపాసకమద్వైతవిరోధినంనిన్దిత్వాసమ్ప్రత్యద్వైతప్రతిజ్ఞాంకరోతి (అత ఇతి) జాతిః- జన్మ. తద్రహితమజాతి. తత్రహేతుమాహ (సమతామితి) జన్మరాహిత్యంసాధయతి (యథేతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (సబాహ్యేతి) ప్రతిజ్ఞాభాగంవిభజతే (అకృపణేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనస్ఫారయతి (తద్ధీతి) దర్శనాదివిశేషవ్యవహారగోచరీభూతంకార్యజాతంపరిచ్ఛిన్నంనాశిచోచ్యతే - తదేవకృపణత్వాలమ్బనమిత్యర్థః. తచ్చమిథ్యాభూతమిత్యత్రప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) కార్పణ్యముక్త్వాతదభావరూపమకార్పణ్యంప్రకటయతి (తద్విపరీతమితి) ప్రాప్య- జ్ఞాత్వేతియావత్. ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (తదజాతీత్యాదినా) సర్వాత్మనాసామ్యం- నిర్విశేషత్వంగతమిత్యత్రహేతుంపృచ్ఛతి (కస్మాదితి) నిర్విశేషత్వేహేతుమాహ (అవయవేతి) హేతుమేవప్రకటయన్వ్యతిరేకముఖేనాజత్వంప్రపఞ్చయతి (యద్ధీత్యాదినా) సమన్తత ఇతిపూర్ణత్వసఙ్కీర్తనం. ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) యథారజ్జ్వాంసర్పోభ్రాన్త్యాజాయతే- తథాసర్వంభ్రాన్తిదృష్ట్యాజాయమానత్వేనభాసమానమపియథా- యేనప్రకారేణవస్తుతోనజాయతే- కింతుసర్వతః- దేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చపూర్ణంకూటస్థమేవవస్తుభవతి- తథాతంప్రకారమితిసమ్బన్ధః. ౧

శం.— అజాతిబ్రహ్మాకార్పణ్యంవక్ష్యామీతిప్రతిజ్ఞాతం. తత్సిద్ధ్యర్థంహేతుందృష్టాన్తంవక్ష్యామీత్యాహ- ఆత్మాపరోహి - యస్మాదాకాశవత్ - సూక్ష్మోనిరవయవస్సర్వగతఆకాశవదుక్తః- జీవైః - క్షేత్రజ్ఞైర్ఘటాకాశైరివఘటాకాశతుల్యైరుదితః - ఉక్తస్సఏవాకాశసమఃపరఆత్మా. అథవా- ఘటాకాశైర్యథోదితః- ఉత్పన్నః- తథాపరోజీవాత్మభిరుత్పన్నః. జీవాత్మనాంపరస్మాదాత్మనఉత్పత్తిర్యాశ్రూయతేవేదాన్తేషు- సామహాకాశాద్ఘటాకాశోత్పత్తిసమా- నపరమార్థత ఇత్యభిప్రాయః. తస్మాదేవాకాశాద్ఘటాదయస్సఙ్ఘాతాయథోత్పద్యన్తే - ఏవమాకాశస్థానీయాత్పరమాత్మనఃపృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతాఆధ్యాత్మికాశ్చకార్యకారణలక్షణాఃరజ్జుసర్పవద్వికల్పితాజాయన్తే- అత ఉచ్యతేఘటాదివచ్చసఙ్ఘాతైరుదిత ఇతి. యదామన్దబుద్ధిప్రతిపిపాదయిషయాశ్రుత్యాత్మనోజాతిరుచ్యతేజీవాదీనాం-తదాజాతావుపగమ్యమానాయామేతన్నిదర్శనం-దృష్టాన్తోయథోదితాకాశవదిత్యాదిః. ౩

ఆ.— ప్రతిజ్ఞావాక్యేబ్రహ్మశబ్దేనపరమాత్మాప్రకృతః- సకిందృగిత్యపేక్షాయామాహ (ఆత్మాహీతి) జీవభేదప్రతీతిస్తర్హికథమిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవైరితి) యథాఆకాశోవిభుత్వాదిధర్మైస్స్వగతతాత్త్వికభేదవాన్నభవతి- తథాపరమాత్మా- విశేషాభావాత్. యథాచమహాకాశోఘటాకాశాకారేణప్రతీయతే - తథాపరమాత్మానానావిధజీవాకారేణప్రతీతిగోచరోభవతీత్యర్థః. కథంసఙ్ఘాతానాంపరస్మాదుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటాదివదితి) యథామృదస్సకాశాద్ఘటాదయోజాయన్తే - తథాపరమాత్మైవపృథివ్యాదిసఙ్ఘాతాకారేణజాయతఇత్యర్థః. యదాఆత్మనోజీవాదీనాముత్పత్తిరిష్టా - తదాతస్యాముత్పత్తౌదృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (జాతావితి) శ్లోకస్యవృత్తానువాదపూర్వకంతాత్పర్యమాహ (అజాతీత్యాదినా) ప్రథమపాదస్యాక్షరార్థమాహ (ఆత్మేత్యాదినా) విమతస్స్వగతతాత్త్వికభేదశూన్యః- సూక్ష్మత్వా, న్నిరవయవత్వా, ద్విభుత్వాత్,- ఆకాశవత్. నచపరమాణ్వాదౌసూక్ష్మత్వాదేర్వ్యభిచారః- తస్యైవాసమ్మతత్వాత్, క్వచిదపితాత్త్వికభేదాసంప్రతిపత్తే, శ్చేత్యర్థః. జీవైరిత్యాదివ్యాచష్టే (జీవైరితి) జీవాకారేణపరమాత్మైవోక్తః- * క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీతిస్మృతేరిత్యర్థః. ఉదితశబ్దశ్చేదుక్తార్థః- తర్హిపరస్యైవాత్మనస్సఙ్ఘాతరూపేణోక్తత్వేసప్రపఞ్చత్వంప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) తర్హి * నాత్మాశ్రుతేరితిన్యాయవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవాత్మనామితి) తృతీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదేవేతి) ఉక్తేఽర్థేవాక్యమవతారయతి (అత ఇతి) ఆకాశస్యావకాశప్రదానేనఘటాద్యుత్పత్తౌకారణత్వంనిర్వికారస్యైవదృష్టమితిద్రష్టవ్యం. జాతావిత్యాదేరర్థమాహ (యదేతి) ౩

శం.— యథాఘటాద్యుత్పత్త్యాఘటాకాశాద్యుత్పత్తిః, యథాచఘటాదిప్రలయేఘటాకాశాదిప్రలయః, - తద్వద్దేహాదిసఙ్ఘాతోత్పత్త్యాజీవోత్పత్తిః- తత్ప్రలయేచజీవానామిహాత్మనిప్రలయః- నస్వత ఇత్యర్థః. ౪

ఆ.— అద్వైతస్యజీవసృష్టిశ్రుతివిరోధంపరిహృత్యతస్యైవజీవప్రలయశ్రుత్యావిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి (ఘటాదిష్వితి) ఔపాధికౌజీవానాముత్పత్తిప్రలయౌ- నస్వాభావికౌ. తథాచోత్పత్తిశ్రుత్యావిరోధాభావవదద్వైతస్యప్రలయశ్రుత్యాపినవిరోధాస్తీతిశ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానేనప్రకటయతి (యథేత్యాదినా) ౪

శం.— సర్వదేహేష్వాత్మైకత్వేఏకస్మిన్ జననమరణసుఖాదిమత్యాత్మనిసర్వాత్మనాంతత్సమ్బన్ధఃక్రియాఫలసాఙ్కర్యంచస్యాదితియఆహుర్ద్వైతినః- తాన్ప్రతీదముచ్యతే- యథైకస్మిన్ఘటాకాశేరజోధూమాదిభిర్యుతే - సంయుక్తేనసర్వే - ఘటాకాశాదయస్తద్రజోధూమాదిభిస్సంయుజ్యన్తే- తద్వజ్జీవాస్సుఖాదిభిః. నన్వేకఏవాత్మా. బాఢం- ననుశ్రుతంత్వయాఆకాశవత్సర్వసఙ్ఘాతేష్వేకఏవాత్మేతి. యద్యేకఏవాత్మా-

తర్హి సర్వత్ర సుఖీ దుఃఖీ చ స్యాత్. న చేదం సాఙ్ఖ్యచోద్యం సమ్భవతి - న హి సాఙ్ఖ్య ఆత్మనస్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వమిచ్ఛతి - బుద్ధిసమవాయాభ్యుపగమాత్సుఖదుఃఖాదీనాం. న చోపలబ్ధిస్వరూపస్యాత్మనో భేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. భేదాభావే ప్రధానస్య పారార్థ్యానుపపత్తిరితి చేత్. న- ప్రధానకృతస్యార్థస్యాత్మన్యసమవాయాత్. యది హి ప్రధానకృతో బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషేషు భేదేన సమవైతి-తతః ప్రధానస్య పారార్థ్యమాత్మైకత్వే నోపపద్యత ఇతి యుక్తా పురుషభేదకల్పనా. న చ సాఙ్ఖ్యైర్బన్ధో మోక్షో వార్థః పురుషసమవేతోఽభ్యుపగమ్యతే - నిర్విశేషాశ్చ చేతనమాత్రా ఆత్మానోఽభ్యుపగమ్యన్తే. అతః పురుషసత్తామాత్రప్రయుక్తమేవ ప్రధానస్య పారార్థ్యం సిద్ధం- న తు పురుషభేదప్రయుక్తమితి. అతః పురుషభేదకల్పనాయాం న ప్రధానస్య పారార్థ్యం హేతుః. న చాన్యత్పురుషభేదకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి సాఙ్ఖ్యానాం. పరసత్తామాత్రమేవ చైతన్నిమిత్తీకృత్య స్వయం బధ్యతే ముచ్యతే చ ప్రధానం- పరశ్చోపలబ్ధిమాత్రసత్తాస్వరూపేణ ప్రధానప్రవృత్తౌ హేతుః - న కేనచిద్విశేషేణేతి కేవలమూఢతయైవ పురుషభేదకల్పనా వేదార్థపరిత్యాగశ్చ. యే త్వాహుర్వైశేషికాదయ ఇచ్ఛాదయ ఆత్మసమవాయిన ఇతి- తదప్యసత్ - స్మృతిహేతూనాం సంస్కారాణామప్రదేశవత్యాత్మన్యసమవాయాత్. ఆత్మమనస్సంయోగాచ్చ స్మృత్యుత్పత్తేః స్మృతినియమానుపపత్తిః. యుగపద్వా సర్వస్మృత్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః. న చ భిన్నజాతీయానాం స్పర్శాదిహీనానామాత్మనాం మనఆదిభిస్సమ్బన్ధో యుక్తః. న చ ద్రవ్యాద్రూపాదయో గుణాః కర్మసామాన్యవిశేషసమవాయా భిన్నాస్సన్తి. పరేషాం యది హ్యత్యన్తభిన్నా ఏవ ద్రవ్యాత్స్యుః, ఇచ్ఛాదయశ్చాత్మనః, - తథా సతి ద్రవ్యేణ తేషాం సమ్బన్ధానుపపత్తిః. అయుతసిద్ధానాం సమవాయలక్షణస్సమ్బన్ధో న విరుధ్యత ఇతి చేత్. న- ఇచ్ఛాదిభ్యోఽనిత్యేభ్య ఆత్మనో నిత్యస్య పూర్వసిద్ధత్వాన్నాయుతసిద్ధత్వోపపత్తిః. ఆత్మనాఽయుతసిద్ధత్వే చేచ్ఛాదీనామాత్మగతమహత్త్వవన్నిత్యత్వప్రసఙ్గః. స చానిష్టః - ఆత్మనోఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. సమవాయస్య చ ద్రవ్యాదన్యత్వే సతి ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధాన్తరం వాచ్యం- యథా ద్రవ్యగుణయోః. సమవాయో నిత్యసమ్బన్ధ ఏవేతి న వాచ్యమితి చేత్. తథా చ సమవాయసమ్బన్ధవతాం నిత్యసమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్పృథక్త్వానుపపత్తిః. అత్యన్తపృథక్త్వే చ ద్రవ్యాదీనాం స్పర్శవదస్పర్శద్రవ్యయోరివ షష్ఠ్యర్థానుపపత్తిః. ఇచ్ఛాద్యుపజనాపాయవద్గుణవత్త్వే చాత్మనోఽనిత్యత్వప్రసఙ్గః. దేహఫలాదివత్సావయవత్వం విక్రియావత్త్వం చ దేహాదివదేవేతి దోషావపరిహార్యౌ. యథా త్వాకాశస్యావిద్యాధ్యారోపితరజోధూమమలవత్త్వాదిదోషవత్త్వం- తథాత్మనోఽవిద్యాధ్యారోపితబుద్ధ్యాద్యుపాధికృతసుఖదుఃఖాదిదోషవత్త్వే బన్ధమోక్షాదయో వ్యావహారికా న విరుధ్యన్తే- సర్వవాదిభిరవిద్యాకృతవ్యవహారాభ్యుపగమాత్, పరమార్థేఽనభ్యుపగమాచ్చ. తస్మాదాత్మభేదపరికల్పనా వృథైవ తార్కికైః క్రియత ఇతి. ౫

ఆ.— ఇదానీమద్వైతస్య వ్యవస్థానుపపత్త్యా విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (యథైకస్మిన్నితి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాదేకస్మిన్ జీవే సుఖాదిసంయుక్తే సత్యపరే జీవాస్తైరేవ సుఖాదిభిర్న యుజ్యన్తే - ఔపాధికభేదాదిత్యాహ (తద్వదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (సర్వదేహేష్వితి) ఐకాత్మ్యే కర్తర్యేకస్మిన్ కర్తారస్సర్వే, భోక్తరి చైకస్మిన్ భోక్తారస్సర్వే, భవేయురిత్యవ్యవస్థాన్తరమాహ (క్రియేతి) వ్యవస్థానుపపత్త్యా ద్వైతమేష్టవ్యమితి వదన్తం ప్రత్యుత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తాన్ ప్రతీతి) కిమిదమైకాత్మ్యే సాఙ్ఖ్యచోద్యం. కిమేకస్మిన్ జీవే వ్యవస్థితేన సుఖాదినా జీవాన్తరాణాం తద్వత్త్వం స్యాదిత్యుచ్యతే- కిం వా సర్వోపాధిష్వాత్మైక్యాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వం స్యాదిత్యాపాద్యతే. తత్రాద్యం ప్రత్యాహ (తద్వదితి) ఆత్మనస్సర్వత్రైకత్వాత్తస్య స్వరూపేణ సర్వసుఖాదిమత్త్వమితి ద్వితీయం పక్షం వివక్షన్నాశఙ్క్యతే (నన్వితి) సర్వత్రాత్మైకత్వముక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తదేకత్వముపపత్తిశూన్యం కథమఙ్గీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ననునేతి) యది సర్వత్రైకత్వం నియతమిష్యతే- తర్హి తత్ర తత్ర సుఖిత్వం దుఃఖిత్వం చ తస్యైకస్య ప్రాప్తమితి వ్యవస్థాఽసిద్ధిరితి చోదయతి (యద్యేకఏవేతి) ఆత్మస్వరూపస్య సర్వత్రైకత్వేఽపి కల్పితభేదాద్వ్యవస్థాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్య కిమిదం సాఙ్ఖ్యస్య చోద్యం- కిం వా వైశేషికాదేరితి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (న చేదమితి) కిం చ- ఐకాత్మ్యం దూషయతా సాఙ్ఖ్యేన తత్పక్షేఽపి భేదోఽభ్యుపగమ్యతే. స చ నాభ్యుపగన్తుం శక్యతే- మానాభావాదిత్యాహ (న చేతి) ప్రధానం హి కస్యచిద్భోగమపవర్గం చ కస్యచిదాదధత్పురుషభేదమిష్యతే- తచ్చ పురుషభేదాభావే నోపపద్యతే- తేనార్థాపత్త్యా పురుషభేదస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యతే (భేదేతి) అర్థాపత్తేరనుదయం వదన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) సఙ్క్షిప్తమేవోక్తం వివృణోతి (యదిహీతి) ప్రధానస్య పారార్థ్యసామర్థ్యాదేవ పురుషేషు కశ్చిదతిశయో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాన్నైవమిత్యాహ (నిర్విశేషా ఇతి) కిం చ- ప్రధానస్య పారార్థ్యం పరం శేషిణమపేక్షతే- న తస్మిన్ భేదమపి కాఙ్క్షతే- అతోఽన్యథాఽప్యుపపత్తిరిత్యాహ (అత ఇతి) జన్మమరణవ్యవస్థానుపపత్త్యా పురుషభేదకల్పనమపి న యుక్తం- వ్యధికరణత్వాదితి మత్వాహ (న చేతి) న కేవలం ప్రమాణశూన్యా పురుషభేదకల్పనా- కింతు ప్రయోజనశూన్యా చేత్యాహ (పరేతి) నను న పురుషసత్తామాత్రం నిమిత్తీకృత్య ప్రధానం ప్రవర్తతే- కింత్వీశ్వరాధిష్ఠితమితి సేశ్వరాదిమతమాశఙ్క్య తస్యాపి పురుషత్వావిశేషాదుపలబ్ధిమాత్రత్వమభ్యుపేత్యాహ (పరశ్చేతి) వేదార్థః - వేదప్రతిపాద్యమద్వైతం. ద్వితీయముత్థాపయతి (యే త్వితి) బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారా నవవిశేషగుణాః- తే చ ప్రత్యేకమాత్మసు వ్యవస్థయా సమవేతాస్స్వీక్రియన్తే- తేషాం వ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహమాత్మభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. కిం బుద్ధ్యాదయో రూపాదివదాత్మవ్యాపినః- కిం వా సంయోగాదివదేకదేశవృత్తయః. నాద్యః- జ్ఞానాదిగుణానామాశ్రయవ్యాపినామాశ్రయసంయుక్తే సర్వస్మిన్నపర్యాయేణ జ్ఞాతృత్వాదివ్యవహారజనకత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (తదప్యసదితి) ద్వితీయే త్వేకదేశస్సత్యః- అసత్యో వా. ప్రథమే ఘటాదివదాత్మనస్సత్యైకదేశత్వాత్ కార్యత్వాదిప్రసఙ్గః. ద్వితీయే కల్పితైకదేశానామేవ జ్ఞానాదిగుణవత్త్వం- ఆత్మనస్తు న తద్వత్త్వం సిధ్యతీత్యాహ (స్మృతీతి) స్మృతిహేతవస్సంస్కారాః- భావనాఖ్యాః. తేషాం గ్రహణమితరేషాముపలక్షణార్థం. తేషామాత్మని సమవాయాభావాత్ పరస్య సిద్ధాన్తాసిద్ధిరితి శేషః. కిం చ- ఆత్మమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాజ్జ్ఞానానాముత్పత్తిరిష్టా - తథా చ సతి గ్రహణసమయే స్మృతిర్న సమ్భవత్యేవేతి నియమో నోపపద్యతే- గ్రహణకారణసంయోగేనైవ స్మృత్యుత్ప

రూపకార్యసమాఖ్యాశ్చ భిద్యన్తే తత్ర తత్ర వై। ఆకాశస్య న భేదోస్తి తద్వజ్జీవేషు నిర్ణయః॥ ౬

త్తిసమ్భవాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) కించ- ఆత్మమనస్సంయోగాదేకస్మాదేకస్యాః స్మృతేస్సముత్పత్తిసమయే స్మృత్యన్తరాణ్యపి సముత్పద్యేరన్- అసమవాయికారణస్య తుల్యత్వాత్. నచ సముద్బుద్ధసంస్కారాయౌగపద్యాద్యుగపదనుత్పత్తిః- తేషాం తదుద్బోధస్య చాత్మని విప్రతిపన్నత్వేన స్మృతిసామగ్ర్యన్తర్భావాసమ్భవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యుగపద్వేతి) కించ- సమానజాతీయానాం స్పర్శాదిమతాం చ పరస్పరం సమ్బన్ధో దృష్టః- యథా మల్లానాం మేషాణాం రజ్జుఘటాదీనాం చ. తదుభయాభావాదాత్మనాం మనఆదిభిస్సమ్బన్ధాసిద్ధేర్నోక్తాదసమవాయికారణాద్బుద్ధ్యాదిగుణోత్పత్తిస్సిధ్యతీత్యాహ (నచేతి) గుణాదీనాం సాజాత్యస్య స్పర్శాదిమత్త్వస్య చాభావేపి ద్రవ్యేణ సమ్బన్ధవదాత్మనో మనఆదిభిస్సమ్బన్ధస్సిధ్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (నచేతి) స్వతన్త్రం సన్మాత్రం ద్రవ్యశబ్దేనాత్ర వివక్షితం. నతతో భేదేన గుణాదయో వేదాన్తిమతే విద్యన్తే- శుక్లః పటః ఖణ్డో గౌరిత్యాది సామానాధికరణ్యదర్శనాత్, ద్రవ్యమేవ తు కల్పనయా తత్తదాకారేణ భాతీత్యభ్యుపగమాత్,. అతో దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (యదిహీతి) గుణాదయో ద్రవ్యాదత్యన్తభిన్నా హిమవద్విన్ధ్యయోరివ యదిస్యుః, యది చాత్మనస్సకాశాదిచ్ఛాదయోఽత్యన్తం భిన్నా భవేయుః,- తదా గుణాదీనాం ద్రవ్యేణ తద్వదేవ సమ్బన్ధానుపపత్తేః, ఇచ్ఛాదీనాం చాత్మనా తదయోగా, త్పారతన్త్ర్యాసిద్ధిరిత్యర్థః. అత్యన్తభిన్నానామపి సమవాయసమ్బన్ధాత్పారతన్త్ర్యోపపత్తిరితి శఙ్కతే (అయుతేతి) కిమిదమయుతసిద్ధత్వమపృథక్కాలత్వం- కింవాఽపృథగ్దేశత్వం- ఉతాపృథక్స్వభావత్వం- ఆహోస్విత్సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వం. నాద్యః- వికల్పాసహత్వాత్. కిమిచ్ఛాద్యపేక్షయా ఆత్మనోఽపృథక్కాలత్వం- కింవాత్మాపేక్షయేచ్ఛాదీనామితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) యద్యాత్మనా సహాపృథక్కాలత్వమిచ్ఛాదీనాం- తదా ఆత్మనోఽనాదిత్వాత్తద్గతమహత్త్వవన్నిత్యత్వం తేషామాపతతీత్యాహ (ఆత్మనేతి) ప్రసజ్యేష్టత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (నచేతి) నచాపృథగ్దేశత్వమయుతసిద్ధత్వం- తన్తుపటాదీనాం పృథగ్దేశానామయుతసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్. నచాపృథక్స్వభావత్వమయుతసిద్ధత్వం- భేదపక్షపరిక్షయాత్. నచ సంయోగవిభాగాయోగ్యత్వమయుతసిద్ధత్వం- దేవదత్తస్య హస్తాదీనాం చాయుతసిద్ధ్యభావాపాతాదిత్యభిప్రేత్య సమవాయస్య ద్రవ్యాదనన్యత్వే తావన్మాత్రత్వేన తత్సమ్బన్ధత్వవ్యాఘాతాత్తతోఽన్యత్వే నస సమ్బన్ధాన్తరమస్తి- నవేతి వికల్ప్యాద్యే స్యాదనవస్థేతి మత్వాహ (సమవాయస్యేతి) ద్వితీయం శఙ్కతే (సమవాయ ఇతి) నవాచ్యం - సమ్బన్ధాన్తరమితి శేషః. సమవాయస్య నిత్యసమ్బన్ధత్వే సమవాయవతాం ద్రవ్యగుణాదీనామపి తద్వత్త్వాత్ భేదస్య కదాచిదప్యనుపలమ్భాత్ పృథక్త్వప్రథానుపపత్తిరితి దూషయతి (తథాచేతి) సంయోగస్యాపి సమవాయసామ్యం చకారేణ సూచ్యతే. సమవాయస్య సమవాయిభిః, గుణాదీనాం చ ద్రవ్యేణ, అత్యన్తభేదే హిమవద్విన్ధ్యయోరివ సమ్బన్ధానుపపత్తేః తేషు పరతన్త్రతావ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అత్యన్తేతి) కించ- ఇచ్ఛాదయో నాత్మగుణాః- ఉపజనాపాయవత్త్వాత్- రూపాదివత్. యద్వా- ఆత్మా నానిత్యగుణవాన్- నిత్యత్వాత్- వ్యతిరేకేణ దేహాదివదిత్యాహ (ఇచ్ఛాదీతి) న కేవలమాత్మనోఽనిత్యగుణత్వేఽనిత్యత్వప్రసక్తిరేవ దోషః- కిన్త్వన్యదపి దోషద్వయం దుష్పరిహరమితి బాధకాన్తరమాహ (సావయవత్వమితి) యద్యాత్మనో నేచ్ఛాదిగుణవత్త్వం- తదా తస్య బన్ధాభావాన్మోక్షో న స్యాత్ - అతో బన్ధమోక్షవ్యవస్థానుపపత్త్యా ప్రతిదేహం సుఖదుఃఖాదివిశిష్టాత్మభేదసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాత్వితి) అవస్తుత్వాదవిద్యాయాస్తత్కృతవ్యవహారాయోగాద్వ్యావహారికబన్ధాద్యభ్యుపగమాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవాదిభిరితి) అవిద్యాకృతమనుష్యత్వాద్యారోపేణ లౌకికవైదికవ్యవహారః సర్వవాదిభిరిష్యతే- తత్కృతా చ వ్యవస్థా ఆశ్రీయతే- తస్మాదస్మాకమపి తథైవ సర్వమనిరుద్ధమిత్యర్థః. పరమార్థే చ మోక్షే కేనాపి వాదినా వ్యవహారో నాభ్యుపగమ్యతే- తథా చ మోక్షే పరేషాం వ్యవహారస్యైవాభావాత్ తన్నిర్వాహకపారమార్థికభేదాభ్యుపగమో వృథేత్యాహ (పరమార్థ ఇతి) కల్పితభేదవశాదపి పూర్వోక్తసర్వవ్యవస్థాసౌస్థ్యాత్ పారమార్థికాత్మభేదకల్పనా ప్రమాణప్రయోజనశూన్యేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౫

శం.— కథం పునరాత్మభేదనిమిత్తవ్యవహార ఏకస్మిన్నాత్మన్యవిద్యాకృత ఉపపద్యత ఇతి. ఉచ్యతే- యథేహాకాశ ఏకస్మిన్ ఘటకరకాపవరకాద్యాకాశానామల్పత్వమహత్త్వాదిరూపాణి భిద్యన్తే, తథా కార్యముదకాహరణధారణశయనాది, సమాఖ్యాశ్చ ఘటాకాశః కరకాకాశ ఇత్యాద్యాస్తత్కృతాశ్చ భిన్నాశ్చ దృశ్యన్తే,. తత్ర తత్ర వై- వ్యవహారవిషయ ఇత్యర్థః. సర్వోఽయమాకాశే రూపాదిభేదకృతో వ్యవహారః- న పరమార్థ ఏవ. పరమార్థతస్త్వాకాశస్య న భేదోఽస్తి. నచాకాశభేదనిమిత్తో వ్యవహారోఽస్త్యన్తరేణ పరోపాధికృతం ద్వారం. యథైతత్ - తద్వద్దేహోపాధిభేదకృతేషు జీవేషు ఘటాకాశస్థానీయేష్వాత్మసు నిరూపణాత్కృతో బుద్ధిభిర్నిర్ణయః- నిశ్చయ ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అద్వైతస్య శ్రుత్యాదివిరోధాభావేప్యనుమానవిరోధమాశఙ్క్యానైకాన్తికత్వేనానుమానం దూషయతి (రూపేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (కథమితి) యథాత్మభేదవాదే తద్భేదనిమిత్తో రూపాదివ్యవహారః- తథైకస్మిన్నేవాత్మన్యాత్మైక్యపక్షే రూపాదివ్యవహారో నోపపద్యతే. తథా చ విమతా జీవాస్తత్త్వతో భిద్యన్తే - భిన్ననామకత్వాత్, భిన్నకార్యకరత్వా, ద్భిన్నరూపత్వాత్, - ఘటపటాదివదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతమిత్యర్థః. ఘటాకాశాదిష్వనైకాన్తికత్వం వివక్షిత్వా శ్లోకాక్షరాణి వ్యుత్పాదయతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) శయనాది కార్యం సమాఖ్యాశ్చ భిద్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తత్కృతాశ్చేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వికల్పితో ఘటాకాశభేదో గృహ్యతే. చకారోఽవధారణార్థః. ఘటాకాశాదీనాముక్తహేతుమత్త్వేపి విపక్షత్వాభావే కథమనైకాన్తికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోయమితి) ఉక్తార్థే తృతీయం పాదం విభజతే (నచేతి) పరోపాధిశబ్దేన ఘటకరకాదిరుచ్యతే. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (యథైతదిత్యాదినా). ౬

నాకాశస్యఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా। నైవాత్మనస్సదాజీవో వికారావయవౌ తథా॥ ౭
యథాభవతి బాలానాం గగనం మలినం మలైః। తథాభవత్యబుద్ధానామాత్మాపి మలినో మలైః॥ ౮
మరణే సంభవే చైవ గత్యాగమనయోరపి। స్థితౌ సర్వశరీరేషు ఆకాశేనావిలక్షణః॥ ౯
సఙ్ఘాతాస్స్వప్నవత్సర్వే ఆత్మమాయావిసర్జితాః। ఆధిక్యే సర్వసామ్యే వా నోపపత్తిర్హి విద్యతే॥ ౧౦

శం.— ననుతత్ర పరమార్థకృత ఏవ ఘటాకాశాదిషు రూపకార్యాదిభేదవ్యవహార ఇతి. నైతదస్తి- యస్మాత్పరమార్థాకాశస్య ఘటాకాశో న వికారః- యథా సువర్ణస్య రుచకాది, ర్యథా వాఽపాం ఫేనబుద్బుదహిమాదిః,. నాప్యవయవః - యథా చ వృక్షస్య శాఖాదిః. న తథా ఆకాశస్య ఘటాకాశో వికారావయవౌ యథా- తథా నైవాత్మనః పరస్య పరమార్థసతో మహాకాశస్థానీయస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవః సదా - సర్వదా యథోక్తదృష్టాన్తవన్న వికారో నాప్యవయవః. అత ఆత్మభేదకృతవ్యవహారో మృషైవేత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఘటాకాశాదీనాం విపక్షత్వాభావమాశఙ్క్య పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఘటాకాశాదిరాకాశస్య వికారోఽవయవో వేత్యఙ్గీకారాత్తత్రాపి భేదస్య తాత్త్వికత్వాన్న విపక్షతేతి శ్లోకస్య వ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) ఆకాశస్య నిర్వికారత్వం నిరవయవత్వం చ లోకసిద్ధం గృహీత్వా పరిహరతి (నైతదస్తీతి) తత్ర వైధర్మ్యోదాహరణద్వయమాహ (యథేతి) ఘటాకాశాదిరాకాశాఖ్యస్య మహాకాశస్యావయవో న భవతీత్యత్ర వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ (యథా వృక్షస్యేతి) ఉక్తదృష్టాన్తానాం దార్ష్టాన్తికమాహ (న తథేతి) ఘటాకాశస్య మహాకాశం ప్రతి వికారత్వమవయవత్వం చ నాస్తీత్యుక్తం దృష్టాన్తత్వేనానూద్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్నుత్తరార్ధం వ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) అనైకాన్తికత్వేనానుమానస్యామానత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి). ౭

శం.— యస్మాద్యథా ఘటాకాశాదిభేదబుద్ధినిబన్ధనో రూపకార్యాదిభేదవ్యవహారః - తథా దేహోపాధిజీవభేదకృతో జన్మమరణాదివ్యవహారః- తస్మాత్తత్కృతమేవ క్లేశకర్మఫలమలవత్త్వమాత్మనః- న పరమార్థత ఇత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ- యథా భవతి లోకే బాలానాం- అవివేకినాం గగనం- ఆకాశం ఘనరజోధూమాదిమలైర్మలినం- మలవత్. న గగనం మలవత్తద్యాథాత్మ్యవివేకినాం- తథా భవత్యాత్మా పరోపి యో విజ్ఞాతా ప్రత్యక్ క్లేశకర్మఫలమలైర్మలినోఽబుద్ధానాం- ప్రత్యగాత్మవివేకరహితానాం. నాత్మవివేకవతాం. న హ్యూషరదేశస్తృడ్వత్ప్రాణ్యధ్యారోపితోదకఫేనతరఙ్గాదిమాన్- తథా నాత్మా అబుధారోపితక్లేశాదిమలైర్మలినో భవతీత్యర్థః. ౮

ఆ.— జీవో బ్రహ్మణో నాంశో న వికారః- అపి తు బ్రహ్మైవోపాధ్యనుప్రవిష్టం జీవశబ్దితమిత్యుక్తం. తదయుక్తం- బ్రహ్మణశ్శుద్ధత్వా, జ్జీవస్య రాగాదిమలవత్త్వా, దనేకత్వా, దేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్య పరమార్థతో జీవస్యాపి నాస్తి మలవత్త్వమిత్యాహ (యథేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (యస్మాదితి) ఘటాకాశో మఠాకాశః సూచీపాశాకాశశ్చేత్యుపాధినిమిత్తా భేద, స్తద్విషయా బుద్ధి, స్తత్ప్రయుక్తో రూపభేదో, ఽర్థక్రియాభేదో, నామభేద, శ్చేతి వ్యవహారో నభసి యథోపలభ్యతే - తథా దేహాద్యుపాధిభేదప్రయుక్తో జీవభేద, స్తత్కృతో జననమరణసుఖదుఃఖాదివ్యవహారో, వ్యవస్థితో యస్మాదాస్థీయతే- తస్మాత్తేనావిద్యోపాధ్యభిమానేన కృతమేవాత్మనో రాగాదిమలవత్త్వం- న వస్తుతోస్తీత్యేతమర్థం దృష్టాన్తద్వారా ప్రతిపిపాదయిషన్నాదౌ దృష్టాన్తమాహేతి యోజనా. దృష్టాన్తభాగనివిష్టాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) దార్ష్టాన్తికభాగగతానామక్షరాణామర్థమాహ (తథేతి) యోహి ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞాతా- సోప్యబుద్ధానాం మలినో భవతీతి సమ్బన్ధః. అబుద్ధానామిత్యేతద్వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మేతి) అవివేకిభిరధ్యారోపితేపి ప్రత్యగాత్మనో మలవత్త్వే మలప్రయుక్తం ఫలం తత్రావశ్యం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). ౮

శం.— పునరప్యుక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి- ఘటాకాశజన్మనాశగమనాగమనస్థితివత్సర్వశరీరేష్వాత్మనో జన్మమరణాదిరాకాశేనావిలక్షణః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. ౯

ఆ.— ననుజీవో మరణానన్తరం ధర్మానురోధేన స్వర్గం గచ్ఛతి - అధర్మవశాచ్చ నరకం ప్రతిపద్యతే - ధర్మాధర్మయోశ్చ భోగేన క్షయే పునరాగత్య యోనివిశేషే సమ్భవతి- తత్ర యావద్భోగం స్థిత్వా పునరపి పరలోకాయ ప్రతిష్ఠతే - ఏవమిహలోకపరలోకసంచరణవ్యవహారవిరుద్ధమద్వైతమితి. తత్రాహ (మరణ ఇతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి) ఆత్మని సర్వో వ్యవహారోఽవిద్యాకృతః - వాస్తవో నేత్యుక్తోర్థః. ఆత్మనో హి గగనోపమస్య గత్యాదేర్వస్తుతోఽసమ్భవాదవిద్యాకృతస్తస్మిన్ గత్యాదిరిత్యర్థః. ౯

శం.— ఘటాదిస్థానీయాస్తు దేహాదిసఙ్ఘాతాః స్వప్నదృశ్యదేహాదివన్మాయావికృతదేహాదివచ్చాత్మమాయావిసర్జితాః- ఆత్మనో మాయా- అవిద్యా. తయా ప్రత్యుపస్థాపితాః న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. యద్యాధిక్యం-అధికభావ స్తిర్యగ్దేహాద్యపేక్షయా దేవాదికార్యకరణసఙ్ఘాతానాం-యది వా సర్వేషాం సమతైవ - నైషాముపపత్తిసమ్భవః - సద్భావప్రతిపాదకో హేతుర్విద్యతే - నాస్తి. హి - యస్మాత్ - తస్మాదవిద్యాకృతా ఏవ- న పరమార్థతస్సన్తీత్యర్థః. ౦౧

రసాదయోహియేకోశా వ్యాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకే। తేషామాత్మాపరోజీవఃఖంయథాసంప్రకాశితః॥ ౧౧
ద్వయోర్ద్వయోర్మధుజ్ఞానేపరంబ్రహ్మప్రకాశితం। పృథివ్యాముదరేచైవయథాకాశఃప్రకాశితః॥ ౧౨
జీవాత్మనోరనన్యత్వమభేదేనప్రశస్యతే। నానాత్వంనిన్ద్యతేయచ్చతదేవంహిసమఞ్జసం॥ ౧౩

ఆ.— ననుసఙ్ఘాతశబ్దితానాముపాధీనాంసత్యత్వాత్, తత్ప్రయుక్తభేదస్యాపితథాత్వాత్, దద్వైతానుపపత్తితాదవస్థ్యమితిచేత్-తత్రాహ (సఙ్ఘాతా ఇతి) దేవాదిదేహానాంపూజ్యతమత్వేనాధిక్యాభ్యుపగమాన్నసత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యదేహభేదేషు కేషుచిదాధిక్యమాత్రదృష్ట్యాకల్పితేపి వివేకదృష్ట్యాసర్వదేహానాంపఞ్చభూతాత్మకత్వావిశేషాదశేషసామ్యవాస్వీకృతేనాస్తిసఙ్ఘాతేషుసత్యత్వేకాచిదుపపత్తిరిత్యాహ (ఆధిక్యఇతి) పూర్వార్ధాక్షరాణియోజయతి (ఘటాదీతి) మణిమన్త్రాదిరూపాంమాయామిన్ద్రజాలప్రయోజకభూతాంవ్యావర్తయతి(అవిద్యేతి)విమతాదేహానసత్యాః-దేహత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. బ్రహ్మాదిదేహానాముత్కృష్టత్వాన్నావిద్యాకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా). ౧౦

శం.— ఉత్పత్త్యాదివర్జితస్యాద్వయస్యాస్యాత్మతత్త్వస్యశ్రుతిప్రమాణకత్వప్రదర్శనార్థంవాక్యాన్యుపన్యస్యన్తే- రసాదయః- అన్నరసమయఃప్రాణమయఇత్యేవమాదయఃకోశాఇవకోశాఃఅస్యాదేరివ - ఉత్తరోత్తరస్యాపేక్షయాబహిర్భావాత్పూర్వస్య. వ్యాఖ్యాతాః - విస్పష్టమాఖ్యాతాస్తైత్తిరీయకశాఖోపనిషద్వల్ల్యాం- తేషాంకోశానామాత్మా- యేనాత్మనాపఞ్చాపికోశాఆత్మవన్తోఽన్తరతమేన- సహిసర్వేషాంజీవననిమిత్తత్వాజ్జీవః. కోసావిత్యాహ- పరఏవాత్మా- యఃపూర్వం * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనఃస్వప్నమాయాదివదాకాశాదిక్రమేణరసాదయఃకోశరూపాస్సఙ్ఘాతాఆత్మమాయావిసర్జితాఇత్యుక్తం- సఆత్మాఽస్మాభిర్యథాఖం- తథేతిసంప్రకాశితః *.ఆత్మాహ్యాకాశవదిత్యాదిశ్లోకైః. నతార్కికపరికల్పితాత్మవత్పురుషబుద్ధిప్రమాణగమ్యఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ.— జీవస్యాద్వితీయబ్రహ్మత్వముపపత్త్యవష్టమ్భేనోపపాదితం- ఇదానీంతత్రైవతైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ(రసాదయోహీతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉత్పత్త్యాదీతి) అక్షరార్థంకథయతి (రసాదయఇతి) ఆదిశబ్దేనమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయాగృహ్యన్తే. ఖడ్గాదేర్యథాకోశాస్తదపేక్షయాబహిర్భవన్తి- తద్వదేతేపఞ్చకోశావ్యపదిశ్యన్తే. తత్రహేతుమాహ (ఉత్తరోత్తరస్యేతి) పూర్వపూర్వస్యాన్నమయాదేరుత్తరోత్తరప్రాణమయాద్యపేక్షయాబహిర్భావాత్ బ్రహ్మసర్వాన్తరంప్రతిష్ఠాభూతమపేక్ష్యానన్దమయస్యాపిబహిర్భావావిశేషాదవిశిష్టంపఞ్చానామపికోశత్వమిత్యర్థః. అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (వ్యాఖ్యాతాఇత్యాదినా) తత్రజీవశబ్దప్రవృత్తింవ్యుత్పాదయతి (సహీతి) విశిష్టంజీవశబ్దార్థమాకాఙ్క్షాద్వారావ్యావర్తయతి (కోసావిత్యాదినా) ప్రకరణావిచ్ఛేదనార్థంప్రకరణమనుసంధత్తే (యస్మాదితి) ప్రకృతస్యపరస్యాత్మనఃశ్రౌతత్వేఫలితమాహ (నేత్యాదినా). ౧౧

శం.— కించ- అధిదైవమధ్యాత్మంచతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషఃపృథివ్యాద్యన్తర్గతోయోవిజ్ఞాతా- పరఏవాత్మా బ్రహ్మసర్వమితిద్వయోర్ద్వయోరాద్వైతక్షయాత్ పరంబ్రహ్మ ప్రకాశితం. క్వేత్యాహ- బ్రహ్మవిద్యాఖ్యంమధు-అమృతం. అమృతత్వంమోదనహేతుత్వాత్. తద్విజ్ఞాయతేఽస్మిన్నితిమధుజ్ఞానం - మధుబ్రాహ్మణం. తస్మిన్నిత్యర్థః. కిమివేత్యాహ- పృథివ్యాముదరేచైవయథైకఆకాశోనుమానేనప్రకాశితోలోకే- తద్వదిత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— మనుష్యోహంప్రాణ్యహంప్రమాతాహంకర్తాహంభోక్తాహమితిపఞ్చానాంవిశిష్టానాం యదేకంస్వరూపమనుగతంప్రత్యక్చైతన్యం- తస్యైవజీవపరయోరైక్యేతైత్తిరీయశ్రుతేస్తాత్పర్యముక్త్వాతత్రైవబృహదారణ్యకశ్రుతేరపితాత్పర్యమాహ (ద్వయోరితి) మధుబ్రాహ్మణేపృథివ్యాదిషుపర్యాయేష్వధిదైవాధ్యాత్మవిభక్తయోఃస్థానయోరయమేవసఇతిపరంబ్రహ్మప్రత్యక్ప్రకాశితం - అతోఽస్మిన్ బృహదారణ్యకశ్రుతేరపిబ్రహ్మాత్మైక్యేతాత్పర్యమిత్యర్థః. తత్రదృష్టాన్తమాహ (పృథివ్యామితి) నకేవలమైక్యేతైత్తిరీయశ్రుతేరేవతాత్పర్యం- కింతుబృహదారణ్యకశ్రుతేరపీత్యాహ (కించేతి) అధిదైవం- పృథివ్యాదౌ. అధ్యాత్మంచ- శరీరే. తేజోమయః- జ్యోతిర్మయః. చైతన్యప్రధానః. అమృతమయః- అమరణధర్మా. పురుషః- పూర్ణః. పృథివ్యాదౌశరీరేచాన్తర్గతోయోవిజ్ఞాతా- సపరఏవాత్మా. తేనసవిజ్ఞాతాసర్వం-పూర్ణమపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మైవేతిపరంబ్రహ్మప్రకాశితమితిసమ్బన్ధః. అపవాదావస్థాయామధ్యారోపాసంభవాత్ ద్వయోర్ద్వయోరితికథముచ్యతే - తత్రాహ (అద్వైతక్షయాదితి) ద్వైతక్షయపర్యన్తంబ్రహ్మప్రకాశితం- ద్వయోర్ద్వయోరితిపునరనువాదమాత్రమిత్యర్థః. మధుజ్ఞానేమధ్వేవప్రకాశితం - నబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యమధుజ్ఞానశబ్దార్థంవ్యుత్పాదయతి (క్వేత్యాదినా) శబ్దస్యక్వచిదాశ్రితత్వంరూపవదనుమీయతే- తచ్ఛబ్దాధికరణంసామాన్యతస్సిద్ధంపారిశేష్యాదాకాశమితినిర్ణీయతే- తచ్చకల్పనాలాఘవాదేకమేవేతిగమ్యతే. తథాచబహిరన్తశ్చైకమేవాకాశమనుమానప్రమాణాదధిగతం - తథాఽధిదైవమధ్యాత్మంచబ్రహ్మప్రత్యగ్భూతంసిద్ధమిత్యుత్తరార్థంవ్యాచష్టే (కిమివేత్యాదినా). ౧౨

శం.— యద్యుక్తితఃశ్రుతితశ్చనిర్ధారితంజీవస్యపరస్యచాత్మనోరనన్యత్వమభేదేన- ప్రశస్యతే- స్తూయతేశాస్త్రేణవ్యాసాదిభిశ్చ, యచ్చసర్వప్రాణిసాధారణంస్వాభావికంశాస్త్రబహిష్కృతైఃకుతార్కికైర్విరచితంనానాత్వదర్శనం-నిన్ద్యతే *నతుతద్ద్వితీయమస్తి* ద్వితీయాద్వై

జీవాత్మనోఃపృథక్త్వంయత్ప్రాగుత్పత్తేఃప్రకీర్తితమ్। భవిష్యద్వృత్త్యాగౌణంతన్ముఖ్యత్వంహినయుజ్యతే॥ ౧౪

భయంభవతి * ఉదరమన్తరంకురుతే అథతస్యభయంభవతి * ఇదంసర్వంయదయమాత్మా *మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతీత్యాదివాక్యైః, శ్చాన్యైశ్చ బ్రహ్మవిద్భిః,- యచ్చైతత్- తదేవంహిసమఞ్జసం- ఋజ్వవబోధం. న్యాయ్యమిత్యర్థః. యాస్తుతార్కికపరికల్పితాఃకుదృష్టయః- తాఅస్పృజ్వోవ్వ నిరూప్యమాణానఘటనాంప్రాఞ్చన్తీత్యభిప్రాయః. ౧౩

ఆ.— ఇతశ్చైకత్వే శ్రుతీనాంతాత్పర్యమిత్యాహ (జీవాత్మనోరితి) అభేదేన- * బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవభవతీత్యాదినా బ్రహ్మభావఫలవాదేనేత్యర్థః. యత్ప్రశస్యతే-తద్విధేయమిత్యాదిన్యాయాత్ ఏకత్వదర్శనఫలవాదోపపత్త్యుపలమ్భాదేకత్వం ప్రశస్తత్వాద్వివక్షితమితిభావః. యచ్చానేకత్వంసర్వప్రాణిసాధారణం-తన్నిన్ద్యమానందృశ్యతే. యన్నిన్ద్యతే-తన్నిషిధ్యత ఇతిన్యాయాన్నానాత్వంశాస్త్రార్థోనభవతీత్యాహ (నానాత్వమితి) తదుభయమేకత్వప్రశంసనంనానాత్వనిన్దనంచైకత్వమేవశాస్త్రీయమిత్యభ్యుపగమేసత్యయుక్తమితిఫలితమాహ (తదేవంహీతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాచష్టే (యదితి) అనన్యత్వాభావశఙ్కాంవ్యావర్త్యైకరసత్వందర్శయతి (అభేదేనేతి) తత్ప్రశస్యతేశాస్త్రేణేతితత్పదమాదాయవ్యాఖ్యేయం. శాస్త్రేణ-అభేదవేదనఫలవాదేనేత్యర్థః. వ్యాసపరాశరాదిభిశ్చవేదార్థంవ్యాచక్షాణై- రేకత్వంస్తూయతే *వాసుదేవస్సర్వమితిసమహాత్మాసుదుర్లభః *అహంహరిస్సర్వమిదంజనార్దనోనాన్యత్తతఃకారణకార్యజాతమిత్యాదివాక్యైరిత్యాహ (వ్యాసాదిభిశ్చేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే (యచ్చేతి) తన్నిన్ద్యత ఇతి యచ్ఛబ్దేనోపక్రమాద్ద్రష్టవ్యం. *అవిద్యామోహితాత్మానఃపురుషాభిన్నదర్శినః * కింతేననకృతంపాపంచోరేణాత్మాపహారిణేత్యాదివాక్యైర్వ్యాసాదయోపిద్వైతదర్శనంనిన్దన్తీత్యాహ (అన్యైశ్చేతి) ఏవమనేకత్వదర్శనస్యనిన్దితత్వేననిషిద్ధత్వాన్నానేకత్వంశాస్త్రీయమిత్యుక్త్వాచతుర్థపాదార్థమాహ (యచ్చైతదితి) విషయభేదేనప్రశంసనంనిన్దనంచేత్యర్థః. (ఏవంహీతి) ద్వైతస్యాశాస్త్రీయత్వే, అద్వైతస్యైవతత్తాత్పర్యగమ్యత్వే, మిథ్యాఙ్గీకారేసతీత్యర్థః. భేదదృష్టీనామపిన్యాయ్యత్వావిశేషాద్భేదదర్శననిన్దనస్యకుతోన్యాయ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్త్వితి) *యావేదబాహ్యాస్స్మృతయోయాశ్చకాశ్చకుదృష్టయః। సర్వాస్తానిష్ఫలాఃప్రేత్యతమోమూలాహితాఃస్మృతా ఇతిమనువచనాదిత్యర్థః. న్యాయవిరోధాదపిభేదవాదానామసమఞ్జసత్వమిత్యాహ (నిరూప్యమాణా ఇతి) వైశేషికవైనాశికాదికల్పనాఃభేదానుసారిణ్యః,- భేదశ్చపరస్పరాశ్రయతాదిదోషదూషితోనప్రమీయతే,- తేనభేదవాదానాముత్ప్రేక్షామూలానామసమఞ్జసతేత్యర్థః. ౧౩

శం.— నను శ్రుత్యాపిజీవపరమాత్మనోఃపృథక్త్వంయత్ప్రాగుత్పత్తేః - ఉత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యఃపూర్వంప్రకీర్తితంకర్మకాణ్డే అనేకశఃకామభేదత ఇదంకామోఽదఃకామ ఇతి, పరశ్చ * సదాధారపృథివీంద్యామిత్యాదిమన్త్రవర్ణైః, - తత్రకథంకర్మజ్ఞానకాణ్డవాక్యవిరోధేజ్ఞానకాణ్డవాక్యార్థస్యైవైకత్వస్యసామఞ్జస్యమవధార్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే - * యతోవా ఇమానిభూతానిజాయన్తే * యథాగ్నేఃక్షుద్రావిస్ఫులిఙ్గాః * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్త్యర్థోపనిషద్వాక్యేభ్యఃప్రాక్పృథక్త్వంకర్మకాణ్డేప్రకీర్తితంయత్- తన్నపరమార్థం. కింతర్హి, గౌణం మహాకాశఘటాకాశాదిభేదవత్, యథౌదనంపచతీతిభవిష్యద్వృత్త్యా- తద్వత్,. నహిభేదవాక్యానాంకదాచిదపిముఖ్యభేదార్థత్వముపపద్యతే- స్వాభావికావిద్యావత్ప్రాణిభేదదృష్ట్యనువాదిత్వాదాత్మభేదవాక్యానాం. ఇహచోపనిషత్సూత్పత్తిప్రలయాదివాక్యైర్జీవపరమాత్మనోరేకత్వమేవప్రతిపిపాదయిషితం * తత్త్వమసి * అన్యోసావన్యోహమస్మీతినసవేదేత్యాదిభిః- అత ఉపనిషత్స్వేకత్వంశ్రుత్యాప్రతిపిపాదయిషితంభవిష్యతీతిభావినీమివవృత్తిమాశ్రిత్యలోకేభేదదృష్ట్యనువాదోగౌణ ఏవేత్యభిప్రాయః. అథవా- * తదైక్షత తత్తేజోఽసృజతేత్యాద్యుత్పత్తేఃప్రాక్* ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేకత్వంప్రకీర్తితం - తదేవచ * తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీత్యేకత్వంభవిష్యతీతితాంభవిష్యద్వృత్తిమపేక్ష్యయజ్జీవాత్మనోఃపృథక్త్వంయత్రక్వచిద్వాక్యేగమ్యమానం- తద్గౌణం. యథౌదనంపచతీతి- తద్వత్. ౧౪

ఆ.— నభేదవాదానాముత్ప్రేక్షామాత్రమూలత్వం- శ్రుతిమూలత్వాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (జీవాత్మేతి) ఉత్పత్తిః- వ్యుత్పత్తిః- సమ్యగ్జ్ఞానం. తదర్థోపనిషదఃప్రవృత్త్యపేక్షయాప్రాక్ప్రవృత్తకర్మకాణ్డేనయత్పరాపరయోర్నానాత్వముక్తం- తదోదనంపచతీతిభవిష్యత్ప్రవృత్త్యా తణ్డులేష్వోదనత్వవత్ గౌణమేవ. నముఖ్యభేదార్థత్వంశ్రుతేర్యుజ్యతే- భేదస్యాపూర్వత్వపురుషార్థత్వయోరభావాదిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నకేవలమస్మాభిరుత్ప్రేక్షితమిదం- కింతుశ్రుత్యాపిదర్శితమిత్యపేరర్థః. భేదవత్త్వాః శ్రుతేస్తాత్పర్యలిఙ్గమభ్యాసంసూచయతి (అనేకశ ఇతి) కర్మకాణ్డేతత్తత్కామనాభేదేననియోజ్యభేదసిద్ధావపికథంజీవపరయోర్భేదస్సిధ్యతి - పరస్యతత్రానుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరశ్చేతి) *హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర ఇతిమన్త్రేప్రకృతోహిరణ్యగర్భఃసర్వనామ్నాపరామృశ్యతే. సఇమాంపృథివీంద్యామపిధృతవాన్- అన్యథాగురుత్వాత్తయోరవస్థానాయోగాత్. నచహిరణ్యగర్భాతిరిక్తమీశ్వరంపరేబుధ్యన్తే. మన్త్రవర్ణైఃపరశ్చప్రకీర్తిత ఇతిసమ్బన్ధః. కర్మకాణ్డార్థంజ్ఞానకాణ్డేనాపవాద్యజ్ఞానకాణ్డార్థస్యైవైకత్వస్యసామఞ్జస్యమవధార్యతామిత్యాశఙ్క్యబాధ్యబాధకభావనిర్ధారణేకారణానవధారణాన్నైవమిత్యాహ (తత్రేతి) శ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) పృథక్త్వస్యగౌణత్వేప్రాగుక్తమేవదృష్టాన్తమాహ (మహాకాశేతి) తత్రైవశ్లోకసూచితముదాహరణమాహ (యథేతి) ముఖ్యత్వంహీత్యాదివ్యాచష్టే (నహీతి) భేదస్యాపూర్వత్వాద్యభావాన్నవాక్యానాంతత్పరత్వం. తత్ప్రాప్తతత్పరయోశ్చతత్పరంవాక్యంబలవదితిన్యాయాదఖణ్డవాక్యార్థస్యైవసామఞ్జస్యమిత్యర్థః. అద్వైతశ్రుతీనామపికథమద్వైతేతాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వార్థత్వాదుపపత్తి

మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాఽన్యథా। ఉపాయస్సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచన॥ ౧౫

మత్వాచ్చేత్యాహ (ఇహచేతి) అద్వైతం తావన్మానాన్తరాగోచరత్వాదపూర్వమేవ. *అద్వితీయమితి ప్రాగవస్థాయాం బ్రహ్మాద్వితీయం శ్రుతం-తదేవేదం సృష్ట్వా *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేరనుప్రవిష్టో జీవోఽభిలప్యతే- తేన జీవస్య బ్రహ్మతా సమ్భవతీత్యుపపత్త్యాపి శ్రుతేరద్వైతార్థత్వం గమ్యతే. సృష్ట్యాదిశ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యం - న సృష్ట్యాదావిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే. తస్మాదద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యాత్ తదర్థస్యైవ తాత్త్వికతేత్యర్థః. న కేవలముపపత్తేరేవాద్వైతే శ్రుతేస్తాత్పర్యం- కింతు నవకృత్వోఽభ్యాసాదపీత్యాహ (తత్త్వమితి) భేదదృష్టేరపవాదాచ్చ శ్రుతేరద్వైతే తాత్పర్యం ప్రతిభాతీత్యాహ (అన్యోఽసావితి) ఆదిశబ్దేనాద్వైతవాదీని ద్వైతనిషేధకాని చ వచనాన్తరాణి చ గృహ్యన్తే. ఏకత్వమేవ ప్రతిపిపాదయిషితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏకత్వే శ్రుతేస్తాత్పర్యే సిద్ధే తృతీయపాదావష్టమ్భేన ఫలితమాహ (అత ఇతి) శ్లోకస్య సాధ్యాహారం వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేత్యాదినా) ౧౪

శం.— నను యద్యుత్పత్తేః ప్రాగజం సర్వమేకమేవాద్వితీయం-తథాప్యుత్పత్తేరూర్ధ్వం జాతమిదం సర్వం. జీవాశ్చ భిన్నా ఇతి. మైవం- అన్యార్థత్వాదుత్పత్తిశ్రుతీనాం. పూర్వమపి పరిహృత ఏవాయం దోషః స్వప్నవదాత్మమాయావిసర్జితాస్సఙ్ఘాతాః ఘటాకాశోత్పత్తిభేదాదివజ్జీవానాముత్పత్తిర్భేదాది, రితి. ఇత ఏవోత్పత్తిభేదాదిశ్రుతిభ్య ఆకృష్యేహ పునరుత్పత్తిశ్రుతీనామైదంపర్యప్రతిపిపాదయిషయోపన్యాసః. మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తోపన్యాసైః, సృష్టిర్యా చోదితా - ప్రకాశితా. అన్యథా, చ. స సర్వస్సృష్టిప్రకారో జీవపరమాత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయోపాయోఽస్మాకం- యథా ప్రాణసంవాదే వాగాద్యాసురపాప్మవేధాద్యాఖ్యాయికా కల్పితా ప్రాణవైశిష్ట్యబోధావతారాయ. తదప్యసిద్ధమితి చేన్న - శాఖాభేదేష్వన్యథా చ ప్రాణాదిసంవాదశ్రవణాత్. యది హి వాదః పరమార్థ ఏవాభూత్- ఏకరూప ఏవ సంవాదః సర్వశాఖాస్వశ్రోష్యత్, విరుద్ధానేకప్రకారేణ నాశ్రోష్యత్. శ్రూయతే తు- తస్మాన్న తాదర్థ్యం సంవాదశ్రుతీనాం. తథోత్పత్తివాక్యాని ప్రత్యేతవ్యాని. కల్పసర్గభేదాత్సంవాదశ్రుతీనాం చ ప్రతిసర్గమన్యథాత్వమితి చేన్న-నిష్ప్రయోజనత్వాద్యథోక్తబుద్ధ్యవతారప్రయోజనవ్యతిరేకేణ. న హ్యన్యప్రయోజనవత్త్వం సంవాదోత్పత్తిశ్రుతీనాం శక్యం కల్పయితుం. తథాత్వే ప్రతిపత్తయే ధ్యానార్థమితి చేన్న - కలహోత్పత్తిప్రలయానాం ప్రతిపత్తేరనిష్టత్వాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాదిశ్రుతయ ఆత్మైకత్వబుద్ధ్యవతారాయైవ- నాన్యార్థాః కల్పయితుం యుక్తాః. అతో నాస్త్యుత్పత్త్యాదికృతో భేదః కథంచన. ౧౫

ఆ.— సృష్ట్యాదిశ్రుతిషు శబ్దశక్తివశాదేవ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేరద్వైతానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృల్లోహేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వముపేత్యావ్యావర్త్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తాసాం స్వార్థనిష్ఠత్వాభావాన్నిరవకాశం చోద్యమితి పరిహరతి (మైవమితి) పరిహృతత్వాచ్చ నేదం చోద్యం సావకాశమిత్యాహ (పూర్వమపీతి) యది ప్రకృతోత్పత్త్యాదిశ్రుతిభ్యస్సకాశాదుపక్రమోపసంహారైకరూప్యం తాత్పర్యలిఙ్గమాకృష్యాద్భ్యప్యపాస్య సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థపరత్వం పరిహృతం- తర్హి పునరుపన్యాసో వృథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇత ఏవేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం మిథ్యాసృష్టిపరత్వం పూర్వముక్తం- ఇహ తు తాసాం బ్రహ్మాత్మైక్యతాత్పర్యప్రతిపాదనేచ్ఛయా పునరుపన్యాసస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఇహ పునరితి) పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (మృదిత్యాదినా) యచ్ఛబ్దశక్త్యా ప్రతీయతే - న స శ్రుత్యర్థో భవతి- కింతు తాత్పర్యగమ్యస్సైవ శ్రుత్యర్థ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) వాగాదీనాం ప్రాణానామహం శ్రేయానితి మిథస్సఙ్ఘర్షస్సంవాదః. తత్ర యాఽఽఖ్యాయికా శ్రూయతే- నాసౌ శ్రుత్యర్థో భవతి - వాగాదీనామచేతనత్వాత్. తథా సృష్ట్యాదిశ్రుతిరపి న స్వార్థే తాత్పర్యవతీత్యర్థః. ఉదాహరణాన్తరం సూచయతి (వాగాదీతి) దేవాసురసఙ్గ్రామే దేవాస్తావదసురానభిభవితుముపచక్రమిరే- వాగాదీంశ్చోద్గాతృత్వేన వవ్రిరే- తాంశ్చ వాగాదీన్ కల్యాణాసఙ్గజేన పాప్మనాఽసురా వివిధురిత్యాద్యాఖ్యాయికా చ న యథాశ్రుతార్థా- వాగాదీనాం భాగభావే నోద్గానాసామర్థ్యాత్, కింత్వసురాధర్షితత్వాత్, ప్రాణోత్క్రాన్త్యా దేహపాతప్రసిద్ధేశ్చ ప్రాణశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి ప్రాణవైశిష్ట్యనిశ్చయో బుద్ధ్యవతారశేషత్వేన సా కల్పితా- తథైవ ప్రకృతేఽపి సృష్ట్యాదిశ్రుతేః స్వార్థతాత్పర్యాభావాత్తత్కార్యస్య తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తదేవాస్తీత్యద్వైతబుద్ధ్యవతారోపాయత్వేన సృష్ట్యాదిప్రక్రియా కల్పితేత్యర్థః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చేతనత్వం వాగాదీనామితి ముఖ్యార్థత్వం సంవాదాదిశ్రవణస్య- అతోఽసిద్ధముదాహరణమితి శఙ్క్యతే (తదపీతి) సంవాదవిసంవాదయోరసతోః శ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమర్థవాదానామిత్యఙ్గీకారాదవిరోధాపేక్షమేవార్థవాదప్రామాణ్యం- ఇహ తు పరస్పరవ్యావృత్తిదర్శనాన్న ప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (న శాఖాభేదేష్వితి) ప్రాణాదీత్యాదిశబ్దేన ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తా వాగాదయో గృహ్యన్తే. ఉక్తమేవ సమాధానం వ్యతిరేకముఖేన వివృణోతి (యది హీతి) క్వచిద్వివదమానానాం ప్రాణానాం స్వయమేవ నిర్ణేతుమశక్తానాం ప్రజాపతిముపగతానాం యస్మిన్నుత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ తిష్ఠతి- స వశ్శ్రేష్ఠో భవతీతి తేనోక్తానాం ప్రవాసః శ్రూయతే- క్వచిత్తు స్వాతన్త్ర్యేణ- యస్మిన్నుత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పతతి- స నశ్శ్రేయానిత్యాలోచ్య ప్రవాసో వ్యపదిశ్యతే- క్వచిత్పునః * వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనాంసీతి ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తాశ్చత్వారః శ్రూయన్తే- క్వచిత్త్వగాదయోఽపీత్యేవం విరుద్ధానేకప్రకారేణ సంవాదశ్రవణమస్తీత్యాహ (శ్రూయతే త్వితి) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం మిథో విరోధాన్నాస్తి స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తదృష్టాన్తానురోధాదుత్పత్తివాక్యాన్యపి న వివక్షితార్థాని- క్వచిదాకాశాదిక్రమేణ సృష్టిః- క్వచిదగ్న్యాదిక్రమేణ- క్వచిత్ప్రాణాదిక్రమేణ- క్వచిదక్రమేణేత్యేవం పరస్పరపరాహతిదర్శనాదిత్యాహ (తథేతి) ప్రతికల్పం సృష్టిభేదస్యేష్టత్వాదుక్తశ్రుతీనామపి ప్రతిసర్గమన్యథాత్వాదవ్యవస్థయా

ఆశ్రమాస్త్రివిధాహీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః।ఉపాసనోపదిష్టేయంతదర్థమనుకమ్పయా॥ ౧౬
స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసుద్వైతినోనిశ్చితాదృఢమ్। పరస్పరంవిరుధ్యన్తేతైరయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౭

అర్థవత్త్వంస్యాదితిశఙ్కతే (కల్పేతి) సిద్ధే ప్రాణాద్యేవ్యవస్థాకల్ప్యతే - తదేవనాద్యాపిసిద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తాసాం ప్రయోజనవత్త్వంత్వయాపిస్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథోక్తేతి) ప్రయోజనాన్తరాభావం ప్రకటయతి (నహీతి) ప్రాణాదిభావప్రాప్తయేధ్యానార్థం ప్రాణాదిసంకీర్తనమితిశఙ్కతే (తథాత్వేతి) * తంయథాయథోపాసతేతథైవభవతీతిశ్రుతేః. న్యాయసామ్యాత్కలహాదిధ్యానాత్తత్ప్రాప్తిఃఫలం స్యాత్- తచ్చానిష్టమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ప్రాణసంవాదశ్రుతీనాం ప్రాణవైశిష్ట్యావధారణావతారార్థత్వముపపాద్యదార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాముత్పత్త్యాదిపరత్వాభావేఫలితంచతుర్థపాదావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (అతఇతి) ౧౫

శం.— యదిపరఏవాత్మానిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావఏకఃపరమార్థస్సన్ * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః- అసదన్యత్- కిమర్థేయముపాసనోపదిష్టా * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యః * యఆత్మాపహతపాప్మా *సక్రతుంకుర్వీత *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదిశ్రుతిభ్యః, కర్మాణిచాగ్నిహోత్రాదీని,. శృణుతత్రకారణం- ఆశ్రమాః - ఆశ్రమిణోఽధికృతాః, వర్ణినశ్చమార్గగాః,. ఆశ్రమశబ్దస్యప్రదర్శనార్థత్వాత్. త్రివిధాః. కథం. హీనమధ్యమోత్కృష్టదృష్టయః- హీనా- నికృష్టా, మధ్యమాఉత్కృష్టాచదృష్టిః - దర్శనసామర్థ్యంచయేషాంతే. మన్దమధ్యమోత్తమబుద్ధిసామర్థ్యోపేతాఇత్యర్థః. ఉపాసనో, పదిష్టేయంతదర్థం - మన్దమధ్యమదృష్ట్యాశ్రమాద్యర్థంకర్మాణి, చ. నచాత్మైకఏవాద్వితీయఇతినిశ్చితోత్తమదృష్ట్యర్థం. దయాళునావేదేనానుకమ్పయాసన్మార్గగాస్సన్తఃకథమిమాముత్తమామేకత్వదృష్టింప్రాప్నుయురితి. *యన్మనసానమనుతేయేనాహుర్మనో మతం। తదేవబ్రహ్మత్వంవిద్ధినేదంయదిదముపాసతే *తత్త్వమసి *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. ౧౬

ఆ.— ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతివిరోధమద్వైతేపరిహృత్యోపాసనవిధ్యనుపపత్తివిరోధంపరిహరతి (ఆశ్రమాఇతి) ఆశ్రమిణోవర్ణినశ్చకార్యబ్రహ్మోపాసకాహీనదృష్టయః- కారణబ్రహ్మోపాసకామధ్యమదృష్టయః - అద్వితీయబ్రహ్మదర్శనశీలాస్తూత్తమదృష్టయః - ఏవమేతేషుత్రివిధేషుమధ్యేతేషాం- మన్దానాంమధ్యమానాంచఉత్తమదృష్టిప్రవేశార్థందయాళునావేదేనోపాసనోపదిష్టా. తథాచోపాసనానుష్ఠానద్వారేణోత్తమామేకత్వదృష్టింక్రమేణప్రాప్తాఉత్తమేష్వేవాన్తర్భవిష్యన్తీత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీతి) తస్యైవపరమార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) ద్వైతప్రతీతేర్మిథ్యాద్వైతవిషయత్వేనావిరోధమాహ (అసదితి) అద్వైతస్యైవవస్తుత్వేధ్యానవిధివిరోధమాహ (కిమర్థేతి) ఉపాసనోపదేశమేవవిశదయతి (ఆత్మేతి)*తత్రహినిదిధ్యాసితవ్యఇత్యుపాసనోపదిశ్యతే. యఆత్మేత్యాదౌతు *సవిజిజ్ఞాసితవ్యఇతిధ్యానవిధిః. సక్రతుమిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనశమాదిమానధికారీపరామృశ్యతే. అద్వైతస్యైవవస్తుత్వేకర్మవిధివిరోధోఽపిప్రసరతీత్యాహ (కర్మాణిచేతి). కిమర్థాన్యుపదిష్టానీతిసమ్బన్ధః. అద్వైతాధికారిణోఽధికార్యన్తరం ప్రతివిధిద్వయంసావకాశమితిపరిహరతి (శృణ్వితి) తత్రేత్యుపాసనోపదేశఃకర్మోపదేశశ్చగృహ్యతే. తదేవకారణమక్షరయోజనయాప్రకటయతి (ఆశ్రమాఇతి) ఆశ్రమశబ్దేనాశ్రమిణోగృహ్యన్తాం- వర్ణినస్తుకథంగృహ్యేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆశ్రమేతి) శూద్రాన్వ్యావర్తయితుంత్రైవర్ణికానామేవగ్రహణార్థంమార్గగాఇతివిశేషణం. త్రైవిధ్యమేవాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాన్నికృష్టత్వం- మధ్యమత్వంకారణబ్రహ్మవిషయత్వాత్ - ఉత్కృష్టత్వమద్వైతవిషయత్వాదితిద్రష్టవ్యం. ఏవంపూర్వార్ధంవ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధంవ్యాకరోతి (ఉపాసనేతి) కర్మోపదేశస్యాపితదర్థత్వమాహ (కర్మాణిచేతి) వ్యావర్త్యాంశఙ్కాందర్శయతి (నచేతి) వేదేనోపాసనాద్యుపదేశేమన్దానాంమధ్యమానాంచకథమనుగ్రహస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సన్మార్గగాఇతి) ప్రాప్నుయురిత్యుపాసనోపదిష్టాకర్మాణిచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఉపాస్యంబ్రహ్మైవనభవతీతిప్రతిషేధాత్ మన్దమధ్యమదృష్టివిషయత్వముపాసనస్యప్రతిభాతీత్యాహ (యన్మనసేతి) అద్వైతదృష్టీనాంతువర్ణాశ్రమభేదాభిమానాభావాదేవనోపాసనంకర్మవాసమ్భవతీత్యాహ (తత్త్వమసీతి) ౧౬

శం.— శాస్త్రోపపత్తిభ్యామవధారితత్వాత్ అద్వయాత్మదర్శనంసమ్యగ్దర్శనం- తద్బాహ్యత్వాన్మిథ్యాదర్శనమన్యత్. ఇతశ్చమిథ్యాదర్శనం- ద్వైతినాంరాగద్వేషాదిదోషాస్పదత్వాత్. కథం. స్వసిద్ధాన్తవ్యవస్థాసు- స్వసిద్ధాన్తరచనానియమేషుకపిలకణాదబుద్ధాదిదృష్ట్యనుసారిణోద్వైతినోనిశ్చితాః - ఏవమేవైషపరమార్థోనాన్యథేతితత్రతత్రానురక్తాః ప్రతిపక్షంచాత్మనఃపశ్యన్తస్తంద్విషన్తఇత్యేవంరాగద్వేషోపేతాఃస్వసిద్ధాన్తదర్శననిమిత్తమేవపరస్పరం- అన్యోన్యంవిరుధ్యన్తే. తైరన్యోన్యవిరోధిభిరస్మదీయోఽయంవైదికఃసర్వానన్యత్వాదాత్మైకత్వదర్శనపక్షోనవిరుధ్యతే- యథాస్వహస్తపాదాదిభిః. ఏవంరాగద్వేషానాస్పదత్వాదాత్మైకత్వబుద్ధిరేవసమ్యగ్దర్శనమిత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యోపాసనాదివిధివిరోధాభావేపి మతాన్తరైర్విరోధోస్తీత్యాశఙ్క్యతేషాంభ్రాన్తిమూలత్వాన్నైవమిత్యాహ (స్వసిద్ధాన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యంవక్తుంభూమికాంకరోతి (శాస్త్రేతి) తద్బాహ్యత్వాదిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనశాస్త్రోపపత్తీగృహ్యేతే. ద్వైతదర్శనస్యమిథ్యాత్వేహేత్వన్తరపరత్వమవతారితస్యశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవదర్శయతి (ద్వైతినామితి) ఆదిశబ్దేనమదమానాదయోగృహీతాః. స్వీయంస్వీయంసిద్ధాన్తంవ్యవస్థాపయితుంతత్త్వజ్ఞానమధికృత్యప్రవృత్తానాంవాదినాంకుతోదోషాస్పదత్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) శ్లోకా

అద్వైతంపరమార్థోహి ద్వైతంతద్భేద ఉచ్యతే। తేషాముభయథా ద్వైతం తేనాయంనవిరుధ్యతే॥ ౧౮
మాయయాభిద్యతే హ్యేతన్నాన్యథాజంకథంచన। తత్త్వతోభిద్యమానే హి మర్త్యతామమృతంవ్రజేత్॥ ౧౯

ఉత్తరయోజనయాపరిహరతి (స్వసిద్ధాన్తేత్యాదినా) నిశ్చయమేవస్ఫోరయతి (ఏవమేవేతి) రాగాస్పదత్వేఽపి తేషాంద్వేషాస్పదత్వం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షమితి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (స్వసిద్ధాన్తేతి) యద్ద్వివాదినాంప్రత్యేకంస్వసిద్ధాన్తైనోపసంగృహీతందర్శనం - తన్నిర్ధారణార్థమన్యోన్యంవాదినోవిరోధమాచరన్తోదృశ్యన్తే. నచతైరద్వైతదర్శనంవిరుధ్యమానమధ్యవసీయతే. యథాస్వకీయకరచరణాదిభిరాహతేకదాచిదాచరితేపిద్వేషోనజాయతే - పరబుద్ధ్యభావాత్. తథాద్వైతాభిమానిభిరుపద్రవేషూద్రేకృతేష్వపినాద్వైతదర్శినస్తేషుద్వేషోజాయతే - సర్వాననన్యత్వాత్పరబుద్ధ్యభావాదిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనస్యసమ్యగ్దర్శనత్వంప్రతిజ్ఞాతంకథంప్రదర్శితయాప్రక్రియయాప్రతిపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧౭

శం.— కేనహేతునాతైర్నవిరుధ్యతఇతి- ఉచ్యతే- అద్వైతంపరమార్థః హి- యస్మాద్ద్వైతం- నానాత్వమస్యాద్వైతస్యభేదః- తస్యకార్యమిత్యర్థః. *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్తేజోఽసృజతేతిశ్రుతేః, ఉపపత్తేశ్చ- స్వచిత్తస్పన్దనాభావేసమాధౌమూర్ఛాయాంసుషుప్తౌచాభావాత్. అతస్తద్భేదఉచ్యతేద్వైతం. ద్వైతినాంతుతేషాంపరమార్థతోఽపరమార్థతశ్చోభయథాపిద్వైతమేవ. యదిచతేషాంభ్రాన్తానాంద్వైతదృష్టిః-అస్మాకమద్వైతదృష్టిరభ్రాన్తానాం-తేనాయం- హేతునాస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః- *ఇన్ద్రోమాయాభిః *నతుతద్ద్వితీయమస్తీతిశ్రుతేః. యథామత్తగజారూఢఉన్మత్తంభూమిష్ఠంప్రతిగజారూఢోహంవాహయమాంప్రతీతిబ్రువాణమపితంప్రతినవాహయత్యవిరోధబుద్ధ్యా-తద్వత్. తతఃపరమార్థతోబ్రహ్మవిదాత్మైవద్వైతినాం- తేనాయంహేతునాస్మత్పక్షోనవిరుధ్యతేతైః. ౧౮

ఆ.— ద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షస్యవిషయద్వారకే విరోధేఽధిగమ్యమానేకథమవిరోధవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యస్వమతపర్యాలోచనయాతావదవిరోధమాహ (అద్వైతమితి) మిథ్యాభూతేనద్వైతేనాద్వైతస్యావిరోధేఽపిపరమార్థభూతేనతేనవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతథావిధంద్వైతమేవనాస్తీతిమత్వాహ (తేషామితి) ద్వైతినాంపరమార్థత్వేనాపరమార్థత్వేనచద్వైతమేవవ్యవహారగోచరీభూతం-తచ్చసంప్రతిపన్నద్వైతవన్మిథ్యాత్వేనసంస్థితేనద్వైతేనాద్వైతస్యవిరోధశ్శక్యశఙ్కోభవతీత్యర్థః. శ్లోకప్రతిషేధ్యంప్రశ్నంకరోతి (కేనేతి) శ్లోకాక్షరాణామర్థమాచక్షాణోహేతుమాహ (ఉచ్యతఇతి) ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వేప్రమాణమాహ (ఏకమేవేతి) శ్రుతిప్రామాణ్యాద్ద్వైతస్యాద్వైతకార్యత్వావగమః, కార్యస్యచకారణాద్భేదేనసత్త్వనిషేధాత్, *తత్సత్యమిత్యవధారణా, న్నాద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనేనవిరుద్ధమిత్యర్థః. అద్వైతదర్శనంద్వైతదర్శనైరవిరుద్ధమిత్యత్రైవయుక్తిమాహ (ఉపపత్తేశ్చేతి) తామేవోపపత్తింసఙ్క్షిప్యదర్శయతి (స్వచిత్తేతి) సుషుప్త్యాద్యవస్థాయాంస్వకీయచిత్తస్పన్దనాభావేమిథ్యాజ్ఞానోపరమేసతిద్వైతదర్శనాభావాదద్వైతంసిద్ధం - తతశ్చస్వప్నవజ్జాగ్రద్భేదానాముత్పత్తిదర్శనాదిత్యుపపత్తేర్ద్వైతమద్వైతకార్యం. నచకారణంతత్కార్యప్రతిభాసేనవిరుధ్యతే- కార్యస్యవాచారమ్భణమాత్రత్వాత్కారణాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. తేషామిత్యాదిభాగంవిభజతే (ద్వైతినాంత్వితి) పరమార్థద్వైతాంశేనాద్వైతవిరోధమాశఙ్క్యద్విధావ్యవహారేపివిమతస్యద్వైతస్యద్వైతత్వాదేవసంప్రతిపన్నవన్మిథ్యాత్వసిద్ధేర్నతేనవిరోధోఽద్వైతస్యేతిమన్వానస్సన్నాహ (యదిచేతి) భ్రాన్తిమూలద్వైతదర్శనైరద్వైతదర్శనంప్రమాణమూలమవిరుద్ధమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథేత్యాదినా) కార్యకారణభూతయోర్ద్వైతాద్వైతయోరవిరోధేసిద్ధఫలితమాహ (తతఇతి) అద్వైతినాంద్వైతినాంచప్రాతిస్వికపక్షపర్యాలోచనాయాంద్వైతపక్షైరద్వైతపక్షోవిరుద్ధోనభవతీతిఫలితముపసంహరతి (తేనేతి) ౧౮

శం.— ద్వైతమద్వైతభేద ఇత్యుక్తేద్వైతమప్యద్వైతవత్పరమార్థసదితిస్యాత్కస్యచిదాశఙ్కేత్యతఆహ - యత్పరమార్థసదద్వైతం- మాయయాభిద్యతేహ్యేతత్తైమిరికానేకచన్ద్రవద్రజ్జుస్సర్పాదిధారాదిభిర్భేదైరివ. నపరమార్థతః- నిరవయవత్వాదాత్మనః. సావయవంహ్యవయవాన్యథాత్వేనభిద్యతే- యథామృద్ఘటాదిభేదైః. తస్మాన్నిరవయవమజంనాన్యథాకథంచన- కేనచిదపిప్రకారేణనభిద్యతఇత్యభిప్రాయః. తత్త్వతోభిద్యమానేహ్యమృతమజమద్వయంస్వభావతస్సన్మర్త్యతాంవ్రజేత్- యథాగ్నిశ్శీతతాం. తచ్చానిష్టంస్వభావవైపరీత్యగమనం - సర్వప్రమాణవిరోధాత్. అజమద్వయమాత్మతత్త్వంమాయయైవభిద్యతే- నపరమార్థతః. తస్మాన్నపరమార్థసద్ద్వైతం. ౧౯

ఆ.— అద్వైతమేవద్వైతాత్మనాపరిణమతేచేత్- ద్వైతమపితాత్త్వికంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాయయేతి) వివర్తవాదానఙ్గీకారేదోషమాహ (తత్త్వతఇతి) పూర్వార్ధవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాదర్శయతి (ద్వైతమితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణ్యవతార్యవ్యాకరోతి (అతఆహేతి) విమతోభేదోమిథ్యా- భేదత్వాత్- చన్ద్రాదిభేదవదిత్యర్థః. విమతంతత్త్వతోభేదరహితం- నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాదజత్వాచ్చ - వ్యతిరేకేణమృదాదివదిత్యాహ (నేత్యాదినా) నిరవయవత్వేపివస్తునఃస్ఫుటనధర్మత్వమాశఙ్క్యాహ (సావయవంహీతి) ఉక్తమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) అన్యథా- పరమార్థత్వేనేత్యర్థః. పునర్నఞనుకర్షణమన్వయార్థం. కార్యత్వధర్మత్వాంశత్వాదిరత్రప్రకారోఽభిప్రేతః. విపక్షేదోషంవదన్ద్వితీయార్ధంవివృణోతి (తత్త్వతఇతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (తచ్చేతి) వివర్తవాదముపసంహరతి (అజమితి) స్థితేవివర్తవాదేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౧౯

అజాతస్యైవభావస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినః। అజాతోహ్యమృతోభావోమర్త్యతాంకథమేష్యతి॥ ౨౦
నభవత్యమృతంమర్త్యంనమర్త్యమమృతంతథా। ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౧
స్వభావేనామృతోయస్యభావోగచ్ఛతిమర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్యకథంస్థాస్యతినిశ్చలః॥ ౨౨
భూతతోభూతతోవాపిసృజ్యమానేసమాశ్రుతిః। నిశ్చితంయుక్తియుక్తంచయత్తద్భవతినేతరత్॥ ౨౩

శం.— యేతుపునః కేచిదుపనిషద్వ్యాఖ్యాతారో బ్రహ్మవాదినో వావదూకా అజాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యామృతస్యస్వభావతో జాతిం- ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తిపరమార్థతఏవ. తేషాంజాతంచేత్- తదేవమర్త్యతామేష్యత్యవశ్యం. సచాజాతోహ్యమృతభావస్స్వభావతస్సన్నాత్మాకథంమర్త్యతామేష్యతి -నకథంచనమర్త్యత్వంస్వభావవైపరీత్యమేష్యతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— స్వపక్షముక్త్వాస్వయూథ్యపక్షమనుభాష్యదూషయతి (అజాతస్యేతి) అనువాదభాగంవిభజతే (యేత్వితి). స్వభావతఏవాజాతస్య, స్వభావతఏవామృతస్య, చాత్మతత్త్వస్యపరమార్థతఏవజాతిం- ఉత్పత్తింయే-స్వయూథ్యాఃస్వీకుర్వన్తీత్యర్థః. * జాతస్యహిధ్రువోమృత్యురితిన్యాయేనదూషయతి (తేషామితి) అజాతోహీత్యాద్యక్షరాణ్యుక్తేఽర్థేయోజయతి (సచేతి) ౨౦

శం.— యస్మాన్నభవత్యమృతంమర్త్యంలోకే, నాపిమర్త్యమమృతంతథా,- తతః ప్రకృతేః- స్వభావస్యాన్యథాభావః- స్వతఃప్రచ్యుతిర్నకథంచిద్భవిష్యతి- అగ్నేరివౌష్ణ్యస్య. ౨౧

ఆ.— పదార్థానాంస్వభావవైపరీత్యగమనమనుపపన్నమిత్యుక్తంప్రపఞ్చయతి (నభవతీతి) తత్రపూర్వార్ధంహేతుత్వేనవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధంహేతుమత్త్వేనయోజయతి (తతఇతి)- యథాఽగ్నేస్స్వభావభూతస్యౌష్ణ్యస్యాన్యథాత్వం- శైత్యగమనమయుక్తం- తథాఽన్యత్రాపిస్వభావస్యాన్యథాత్వమనుచితం- స్వరూపనాశప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౨౧

శం.— యస్యపునర్వాదినఃస్వభావేనామృతోభావోమర్త్యతాంగచ్ఛతి-పరమార్థతోజాయతే. తస్యప్రాగుత్పత్తేఃసభావఃస్వభావతోఽమృతఇతిప్రతిజ్ఞామృషైవ. కథంతర్హి. కృతకేనామృతస్తస్యస్వభావః. కృతకేనామృతస్సకథంస్థాస్యతినిశ్చలః - అమృతస్వభావతయానకథంచిత్స్థాస్యతి. ఆత్మజాతివాదినస్సర్వదాఽజంనామనాస్త్యేవ- సర్వమేతన్మర్త్యం- అతోఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గఇత్యభిప్రాయః. ౨౨

ఆ.— ననుబ్రహ్మకారణరూపేణప్రాగుత్పత్తేరమృతమపికార్యాకారేణోత్పత్త్యుత్తరకాలంమర్త్యతాంగమిష్యతి-తతోరూపభేదాదుభయమవిరుద్ధమితి- తత్రాహ (స్వభావేనేతి) పూర్వార్ధంసాధ్యాహారంయోజయతి (యస్యేతి) ప్రాగవస్థాయామపికారణస్యైవకార్యాకారేణజన్మయోగ్యతయామర్త్యతావగమాన్మృషైవప్రతిజ్ఞాస్యాదిత్యర్థః. కథంతర్హితస్యప్రతిజ్ఞాయుక్తేత్యాశఙ్క్యకృతకేన- మర్త్యవిలయేనామృతస్తస్యవాదినస్సకారణాఖ్యోభావోభవతీతిప్రతిజ్ఞాయుక్తేత్యాహ (కథమిత్యాదినా) భవతుప్రలయావస్థాయామమృతావస్థాపరిణామేనామృతత్వం-తతోవా కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కృతకేనేతి) కృతకత్వస్య- యత్కృతకంతదనిత్యమితివినాశిత్వేనవ్యాప్తత్వాదిత్యర్థః. కించ- అస్యామవస్థాయాంకార్యమాత్రంవస్త్విత్యజంబ్రహ్మాస్మీతిజ్ఞానాభావాన్మోక్షోనస్యాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) ౨౨

శం.— నన్వజాతివాదినస్సృష్టిప్రతిపాదికాశ్రుతిర్నసఙ్గచ్ఛతేప్రామాణ్యం. బాఢంవిద్యతేసృష్టిప్రతిపాదికాశ్రుతిః. సాత్వన్యపరా- *ఉపాయస్సోఽవతారాయేత్యవోచామ. ఇదానీముక్తేఽపిపరిహారేపునశ్చోద్యపరిహారౌవివక్షితార్థం ప్రతిసృష్టిశ్రుత్యక్షరాణామానులోమ్యవిరోధాశఙ్కామాత్రపరిహారార్థౌ. భూతతః- పరమార్థతస్సృజ్యమానేవస్తుని, అభూతతః- మాయయామాయావినేవసృజ్యమానేవస్తుని,- సమా- తుల్యాసృష్టిశ్రుతిః. ననుగౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యేశబ్దార్థప్రతిపత్తిర్యుక్తా. న- అన్యథాసృష్టేరప్రసిద్ధత్వాన్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేత్యవోచామ. అవిద్యాసృష్టివిషయైవసర్వాగౌణీముఖ్యాచసృష్టిః - నపరమార్థతః. * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఇతిశ్రుతేః. తస్మాచ్ఛ్రుత్యానిశ్చితంయదేకమేవాద్వితీయమజమమృతమితి,- యుక్తియుక్తంచ- యుక్త్యాచసంపన్నం, తదేవేత్యవోచామపూర్వైర్గ్రన్థైః. తదేవశ్రుత్యర్థోభవతి-నేతరత్కదాచిదపి. ౨౩

ఆ.— పరిణామవాదస్యసృష్టిశ్రుత్యనుసారేణస్వీకార్యత్వమాశఙ్క్యనిరస్యతి (భూతతఇతి) పరిణామవాదేవివర్తవాదేచసృష్టిశ్రుతేరవిశేషాదద్వైతానురోధిశ్రుతియుక్తివశాద్వివర్తవాదస్యైవస్వీకర్తవ్యతేతిభావః. సృష్టిశ్రుతేరద్వైతానుగుణ్యేప్రమాణయుక్త్యనుగృహీతమద్వైతమేవాభ్యుపగన్తవ్యమితిఫలితమాహ (నిశ్చితమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాంశఙ్కాందర్శయతి (నన్వితి) యద్యాత్మాకార్యాకారేణనజాయతే - తర్హిసృష్టిశ్రుతిరశ్లిష్టాస్యాదిత్యర్థః. సృష్ట్యనువాదినీశ్రుతిరస్తీత్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తస్యాఃమిథ్యాసృష్ట్యనువాదిత్వేనకథముపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సాత్వితి). కథమద్వైతపరత్వేనసృష్టిశ్రుతేరుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయఇతి). యదిసృష్టిశ్రుతేరద్వైతపరత్వేనతద్విరోధసమాధిరధస్తాదేవోక్తః- తర్హిపునశ్చోద్యంతత్పరిహారశ్చనయుక్తౌ- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి). మిథ్యాసృష్టివాదేశ్రుతిపదానామసృజతాభవదిత్యాదీనామసామఞ్జస్యవిరోధాశఙ్కాయాంతావన్మాత్రంపరిహర్తుంపునశ్చోద్యపరిహారావిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యముక్త్వాపూర్వార్ధాక్షరాణివ్యాకరోతి (భూతత

నేహ నానేతి చామ్నాయాదిన్ద్రో మాయాభిరిత్యపి। అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః॥ ౨౪
సమ్భూతేరపవాదాచ్చ సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే। కో న్వేనం జనయేదితి కారణం ప్రతిషిధ్యతే॥ ౨౫

ఇతి) మాయయా హ్యేషామయా సృష్టేత్యాదివత్ *తత్తేజోఽసృజతేతి శ్రుతిః. *సచ్చ త్యచ్చాభవదితి శ్రుతిస్తు దేవదత్తో వ్యాఘ్రోఽభవదితివత్. న చ సత్యత్వం విశేషణమత్రోపలభ్యతే- తేన మాయామయ్యాం సృష్టావిష్టాయామపి సృష్టిశ్రుతిర్నిక్షేప్తేత్యర్థః. గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయ ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర మాణవకేఽగ్నిశబ్దప్రయోగేఽప్యగ్నిమానయేత్యాది ప్రయోగే ప్రథమం వహ్నిప్రతీతేర్ముఖ్యస్యైవ ప్రథమం ప్రతిభాతీతి ముఖ్యే పదవ్యుత్పత్తేర్ముఖ్యార్థతయా సత్యా సృష్టిరేష్టవ్యేత్యర్థః. ముఖ్యసృష్ట్యఙ్గీకారేఽపి సత్యా సృష్టిర్న సిధ్యతి - అస్మత్పక్షే సత్యాయాస్సృష్టేస్సృష్టిశబ్దార్థత్వేనాప్రసిద్ధత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) లౌకికానాం ముఖ్యసృష్టేస్సత్యసృష్టిత్వేఽపి ఫలాభావాన్న తత్ర శ్రుతితాత్పర్యమిత్యాహ (నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చేతి) అన్యథా సృష్టేరప్రసిద్ధత్వమేవ స్పష్టయతి (అవిద్యేతి) గౌణీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిః- ముఖ్యా జాగరే ఘటాదిసృష్టిః. సర్వాప్యవిద్యావస్థాయామేవ- తస్యాం సత్యామేవ భావాత్. న తత్త్వదృష్ట్యా కాపి సృష్టిస్సమ్భవతి. తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్య స్వతః పరతో వా వస్తునోఽన్యథాభావాసమ్భవాత్, తదతిరేకేణ చ సృష్టేరయోగాదిత్యర్థః. వస్తుస్వరూపాలోచనయా వాస్తవ్యాస్సృష్టేరశ్లిష్టత్వే శ్రుతిమనుకూలయతి (స బాహ్యేతి) సృష్టేరవిద్యమానత్వేఽపి కిం వస్తు వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యోత్తరార్ధం విభజతే (తస్మాదితి) నిరవయవత్వం విభుత్వమిత్యాది యుక్తిః. తేనాద్వైతమేవ శ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- న ద్వైతమితి ఫలితమాహ (తదేవేతి) ౨౩

శం.—— కథం శ్రుతినిశ్చయ ఇత్యాహ- యది హి భూతత ఏవ సృష్టిస్స్యాత్ - తతస్సత్యమేవ నానావస్త్వితి తదభావప్రదర్శనార్థమామ్నాయో న స్యాత్. అస్తి చ *నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాద్యామ్నాయో ద్వైతభావప్రతిషేధార్థః- తస్మాదాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థా కల్పితా సృష్టిరభూతైవ- ప్రాణసంవాదవత్. *ఇన్ద్రో మాయాభిరిత్యభూతార్థప్రతిపాదకేన మాయాశబ్దేన వ్యపదేశాత్. నను ప్రజ్ఞావచనో మాయాశబ్దః. సత్యం- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాయా అవిద్యామయత్వేన మాయాత్వాభ్యుపగమాదదోషః. మాయాభిః- ఇన్ద్రియప్రజ్ఞాభిరవిద్యారూపాభిరిత్యర్థః. *అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతేః. తస్మాజ్జాయతే మాయయా తు సః. తుశబ్దోఽవధారణార్థః మాయయైవేతి. న హ్యజాయమానత్వం బహుధా జన్మ చైకత్ర సమ్భవతి- అగ్నావివ శైత్యమౌష్ణ్యం చ. ఫలవత్త్వాచ్చాత్మైకత్వదర్శనమేవ శ్రుతినిశ్చితోఽర్థః - *తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్, *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతీతి నిన్దితత్వాచ్చ సృష్ట్యాదిభేదదృష్టేః. ౨౪

ఆ.—— సృష్టేర్గ్రాహ్యత్వస్పష్టీకరణద్వారేణాద్వైతమేవ శ్రుత్యర్థతయా నిర్ధారయితుం శ్రౌతనిశ్చయమేవ వివృణోతి (నేహేతి) ఆకాఙ్క్షాం ప్రదర్శ్య శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా) తత్రాద్యపాదే వ్యతిరేకం దర్శయిత్వా పునరన్వయాఖ్యానేన వ్యాచష్టే (యదిహీతి) ద్వైతభావశ్చేత్ప్రతిషిధ్యతే- కథం తర్హి సృష్టిరుపదిశ్యతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) యథా ప్రాణవైశిష్ట్యదృష్ట్యర్థం ప్రాణసంవాదశ్శ్రుతౌ కల్ప్యతే- తథా సృష్టిరేకత్వప్రతిపత్త్యర్థత్వేన కల్పితా- వాస్తవ్యాస్సృష్టేరయోగస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. కల్పితా సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరం దర్శయన్ ద్వితీయం పాదమవతార్య తాత్పర్యమాహ (ఇన్ద్ర ఇతి) మాయాశబ్దేన సృష్టేర్వ్యపదేశాదసౌ కల్పితా యుక్తేతి శేషః. అభిధానగ్రన్థే ప్రజ్ఞానామసు పాఠాన్మాయాశబ్దో మిథ్యార్థో న భవతీతి శఙ్కతే (నన్వితి) మాయాశబ్దస్య ప్రజ్ఞానామసు క్వాచిత్కం పాఠమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కథం తర్హి మిథ్యార్థత్వం - తత్రాహ (ఇన్ద్రియేతి) న హి మాయాశబ్దితా ప్రజ్ఞా బ్రహ్మచైతన్యం- *భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిరిత్యాదౌ నివృత్తిశ్రవణాత్. కిం త్వసావిన్ద్రియజన్యా - తస్యాశ్చావిద్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయితయా అవిద్యాత్వేన మిథ్యాత్వాన్మాయాశబ్దస్య మిథ్యార్థత్వేనానుపపత్తిరిత్యర్థః. తాత్పర్యాన్తరముక్త్వా తత్రైవాక్షరానుగుణ్యమాహ (మాయాభిరితి) పురురూప ఈయత ఇతి సమ్బన్ధః. మాయామయీ సృష్టిరిత్యత్ర హేత్వన్తరపరత్వేన తృతీయపాదమవతారయతి (అజాయమాన ఇతి) అజాయమానస్య బహుధా విజాయమానత్వం విరుద్ధమిత్యాశఙ్క్య చతుర్థపాదముత్థాపయతి (తస్మాదితి) అస్తు తస్య కథమేవకారస్యావాప్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తుశబ్ద ఇతి) అవధారణరూపమర్థమేవాభినయతి (మాయయైవేతి) కస్మాదిత్థమవధార్యతే- వాస్తవే జన్మని కా వస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హ్యజేతి) ఆత్మైకత్వజ్ఞానమేవ సృష్టిశ్రుతితాత్పర్యగమ్యం- సృష్టిస్తు తచ్ఛేషత్వాదవివక్షితేత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఫలవత్త్వాచ్చేతి) తస్య ఫలవత్త్వే ప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ఏకత్వం- ఆచార్యోపదేశమనుపశ్యతః- సాక్షాత్కుర్వతస్తత్ర- ఏకత్వే సాక్షాత్కారే సతి శోకమోహోపలక్షితస్సంసారో న భవతీత్యర్థః. న కేవలం నిష్ఫలత్వాద్భేదదృష్టిరవివక్షితా- కిం తు నిన్దితత్వేన నిషిద్ధత్వాదనర్థకరత్వాచ్చేత్యాహ (మృత్యోరితి) ౨౪

శం.—— *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే సమ్భూతిముపాసత ఇతి శ్రుతేస్సమ్భూతేరుపాస్యత్వాపవాదాత్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే- న హి పరమార్థతస్సమ్భూతాయాం సమ్భూతౌ తదపవాద ఉపపద్యతే. నను వినాశేన సమ్భూతేస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సమ్భూత్యపవాదః- యథా *అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసత ఇతి. సత్యమేవ- దేవతాదర్శనస్య సంభూతివిషయస్య వినాశశబ్దవాచ్యస్య కర్మణస్సముచ్చయవిధానార్థస్సమ్భూత్యపవాదః- తథాపి వినాశాఖ్యస్య కర్మణస్స్వాభావికాజ్ఞానప్రవృత్తిరూపస్య మృత్యోరతితరణార్థత్వవద్దేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్య పురుషసంస్కారార్థస్య కర్మఫలరా

సఏష నేతి నేతీతివ్యాఖ్యాతంనిహ్నుతేయతః। సర్వమగ్రాహ్యభావేనహేతునాజంప్రకాశతే॥ ౨౬

గప్రవృత్తిరూపస్యసాధ్యసాధనేషణాద్వయలక్షణస్యమృత్యోరతితరణార్థత్వం. ఏవంహీషణాద్వయలక్షణాదవిద్యయామృత్యోరతితీర్ణస్యవిరక్తస్యోప నిషచ్ఛాస్త్రార్థాలోచనపరస్యనాన్తరీయకీపరమాత్మైకత్వవిద్యోత్పత్తిరితిపూర్వభావినీమవిద్యామపేక్ష్యపశ్చాద్భావినీ బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనైకేనపురుషేణసమ్బధ్యమానాఅవిద్యయాసముచ్చీయతఇత్యుచ్యతే. అతోఽన్యార్థత్వాదమృతత్వసాధనంబ్రహ్మవిద్యామపేక్ష్యనిన్దార్థఏవభవతిసమ్భూత్యపవాదోయద్యప్యశుద్ధివియోగహేతుః- అతన్నిష్ఠత్వాత్. అతఏవసమ్భూతేరపవాదాత్సంభూతేరాపేక్షికమేవసత్త్వమితిపరమార్థసదాత్మైకత్వమపేక్ష్యామృతాఖ్యస్సమ్భవః ప్రతిషిధ్యతే. ఏవంమాయానిర్మితస్యైవ జీవస్యావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితస్యావిద్యానాశే స్వభావరూపత్వాత్పరమార్థతః కోన్వేనంజనయేత్- నహిరజ్జ్వామవిద్యారోపితంసర్పంపునర్వివేకతోనష్టంజనయేత్కశ్చిత్- తథానకశ్చిదేనంజనయేదితి. కోన్వితీత్యాక్షేపార్థత్వాత్కారణంప్రతిషిధ్యతే. అవిద్యోద్భూతస్యనష్టస్యజనయితృకారణంనకించిదస్తీత్యభిప్రాయః. *నాయంకుతశ్చిన్నబభూవకశ్చిదితిశ్రుతేః. ౨౫

ఆ.— భేదదృష్టిర్మిథ్యాత్వేహేత్వన్తరమాహ (సమ్భూతేరితి) సమ్యగ్భూతిః- ఐశ్వర్యంయస్యాస్సాసమ్భూతిర్దేవతా - హిరణ్యగర్భాఖ్యా. తస్యాశ్చకార్యపధ్యేశ్రుత్యాయానిన్దితత్వాత్ ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేనసమ్భవశబ్దితంకార్యమేవనిషిధ్యతే- తథాచసిద్ధంతస్యావస్తుత్వమిత్యర్థః. కారణప్రతిషేధేనతదవస్తుత్వసిద్ధేశ్చయథోక్తార్థసిద్ధిరిత్యాహ (కోన్వేనమితి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అన్ధమితి) సమ్భూత్యుపాసనాయామన్త్రార్థేనాద్యేననిన్దాంవిధాయ *తతోభూయఇవేత్యాదినోత్తరార్ధేనసమ్భూతేరుక్తాయాదేవతాయాహేయత్వముపపాద్యతే - తతశ్చప్రధానభూతదేవతోపాస్యత్వాపవాదాత్తతోఽర్వాక్తనంసర్వమేవసమ్భవశబ్దితంకార్యమాత్రంనిషిధ్యతే- తథాచతదవస్తుత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. సమ్భూతేరపవాదేపితస్మిన్మిథ్యాత్వనియమాభావాన్నకార్యమాత్రస్యమిథ్యాత్వంశక్యంప్రతిజ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సమ్భూతేర్నిన్దాతదవస్తుత్వఖ్యాపనార్థానభవతి.- కింతువినాశేన - కర్మణాదేవతోపాసనస్యసముచ్చయవిధానస్యఫలవత్త్వాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) అపవాదస్యసముచ్చయవిధ్యర్థత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) అత్రఖల్వవిద్యాశబ్దితకర్మాపవాదోవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయవిధ్యర్థస్సిద్ధః- *విద్యాంచావిద్యాంచయస్తద్వేదోభయంసహేతిశ్రవణాదిత్యర్థః. ఉక్తంచోద్యమనుజానాతి (సత్యమితి) తర్హిసమ్భూత్యపవాదస్తదవస్తుత్వఖ్యాపకోనభవతీత్యుక్తంస్థితమేవేత్యాశఙ్క్యసముచ్చయస్యావిద్యావస్థాయామవస్థితఫలవత్త్వాద్యదవస్తుత్వంసమ్భూత్యాదేర్నిన్దాధీనముక్తం-తత్తదవస్థమేవేతిమన్వానస్సన్నాహ (తథాపీతి). యథాగ్నిహోత్రాదేశ్శాస్త్రీయస్యకర్మణోఽశాస్త్రీయప్రవృత్తిరూపమృత్యుతరణార్థత్వం - తథాసాధనాద్యేషణారూపమృత్యుతరణార్థత్వంసముచ్చయస్యాపివాచ్యం. తథాచసమ్భూత్యాదేరవస్తుత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. మృత్యుతరణార్థత్వేసంస్కారార్థత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంహీతి) కామచారకామవాదకామభక్షణాదిలక్షణస్వాభావికప్రవృత్తిరూపాశుద్ధివియోగస్సంస్కారోయథానిత్యాగ్నిహోత్రాదిఫలం- తథానిష్కామేనానుష్ఠితసముచ్చయఫలంకామాఖ్యాశుద్ధివ్యావృత్తిరిత్యర్థః. *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రేమృత్యుతరణహేతురవిద్యేతిశ్రవణాత్, *సంభూత్యామృతమశ్నుతఇతిచసమ్భూతేరమృతత్వఫలాభిధానాత్, కథంసముచ్చయఫలంమృత్యోరతితరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) యతోనసముచ్చయాన్ముఖ్యమమృతత్వంఘటతేతస్య - *విద్యయామృతమశ్నుతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్. అతస్సముచ్చయలక్షణాఅవిద్యా *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వేత్యత్రనిర్దిశ్యతే- అపేక్షితమృత్యుతరణహేతుత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యద్యవిద్యాశబ్దేనసముచ్చయోవివక్ష్యతే - కథంతర్హి *విద్యాంచావిద్యాంచేత్యనేనవిద్యావిద్యయోస్సముచ్చయోనిర్దిశ్యతే - నహిదేవతాదర్శనకర్మసముచ్చయస్యబ్రహ్మవిద్యయాస్సముచ్చయస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) నాన్తరీయకత్వం- అవశ్యంభావిత్వం. ప్రతిబన్ధకాభావేకార్యోత్పత్తేరిత్యర్థః. ఏవంమన్త్రార్థేస్థితేప్రకృతేఫలితమాహ (అతఇతి) అన్యార్థత్వం - సముచ్చయస్యాశుద్ధిక్షేపహేతుత్వం. తచ్చేదిష్టం- కిమిత్యపవాదః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాప్యతన్నిష్ఠత్వాత్- పరమార్థామృతత్వఫలత్వాభావాత్తదపవాదసిద్ధిరిత్యర్థః. అపవాదఫలందర్శయన్నాద్యభాగవిభజనముపసంహరతి (అతఏవేతి) *కోన్వేనంజనయేత్పునరితిశ్రుత్యర్థమాచక్షాణోద్వితీయార్థంవిభజతే (ఏవంమాయేత్యాదినా) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) నకశ్చిదేనంజనయేదితికారణం ప్రతిషిధ్యతఇతిసమ్బన్ధః. ప్రశ్నార్థేకింశబ్దేదృశ్యమానేకథంకారణప్రతిషేధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కోన్వితి) అక్షరార్థముక్త్వాద్వితీయార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (అవిద్యేతి) తతశ్చేదుద్భూతోజీవః- కథంతస్యజనయితృకారణంనేత్యుచ్యతే- వ్యాఘాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నష్టస్యేతి) జీవస్యజనయితృకారణాభావేప్రమాణమాహ (నాయమితి) తస్యావిద్యామన్తరేణస్వతోజన్మాభావంసూచయతి (నబభూవేతి) ౨౫

శం:— సర్వవిశేషప్రతిషేధేన *అథాతఆదేశోనేతినేతీతిప్రతిపాదితస్యాత్మనోదుర్బోధ్యత్వంమన్యమానాశ్రుతిఃపునఃపునరుపాయాన్తరత్వేనతస్యైవప్రతిపిపాదయిషయాయద్యద్వ్యాఖ్యాతం- తత్సర్వంనిహ్నుతే. గ్రాహ్యం- జనిమద్బుద్ధివిషయమపలపత్యర్థాత్ *సఏషనేతినేతీత్యాత్మనోఽదృశ్యతాందర్శయన్తీశ్రుతిః. ఉపాయస్యోపేయనిష్ఠతామజానతఉపాయత్వేనవ్యాఖ్యాతస్యోపేయవద్గ్రాహ్యతామాభూదిత్య-గ్రాహ్యభావేనహేతునా- కారణేననిహ్నుతఇత్యర్థః. తతశ్చైవముపాయస్యోపేయనిష్ఠతామేవ,జానతఉపేయస్యచనిత్యైకరూపత్వమితి, తస్యసబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వంప్రకాశతేస్వయమేవ. ౨౬

ఆ.— ఇతోపిద్వైతంవస్తునభవతీత్యాహ (సఏషఇతి) *ద్వేవావేత్యాదినావ్యాఖ్యాతంమూర్తామూర్తాదిసర్వమేవత్యాజ్యమగ్రాహ్యం *నేతినేతీతివీప్సయాయతోనిషేధతిశ్రుతిః- అతస్సఏషఇత్యుపక్రమ్యప్రతిపాదితస్యాత్మతత్త్వస్యకూటస్థస్యావిషయత్వేనప్రథమోపపత్తిరి

సతోహిమాయయాజన్మయుజ్యతేనతుతత్త్వతః। తత్త్వతోజాయతేయస్యజాతంతస్యహిజాయతే॥ ౨౭

త్యర్థః. నేతినేతీతివీప్సాతాత్పర్యమాహ (సర్వేతి) రూపద్వయోపన్యాసానన్తరంతన్నిషేధమన్తరేణనిర్విశేషవస్తుప్రతిపత్తేరయోగాత్, తత్ప్రతిపత్త్యా చపురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్భవాత్, ఆదేశః - నిర్విశేషాత్మతత్త్వోపదేశస్తావత్ ప్రస్తూయతే. ఏవంప్రస్తుత్య *నేతినేతీతివీప్సయాసర్వస్యమూర్తామూర్తాదివిశేషస్యారోపితస్యనిషేధోదర్శితః. తేనచాత్మాజిజ్ఞాసితోవిశిష్టోనిర్దిష్టఇత్యర్థః. సచేదేవంమూర్తామూర్తాధికారేప్రతిపాదితః- తర్హికిమితి ప్రదేశాన్తరేపునఃపునరేవంప్రతిపాద్యతే- పునరుక్తేరిత్యాశఙ్క్యవ్యాఖ్యాతమిత్యాదివ్యాచష్టే (ప్రతిపాదితస్యేతి) యద్యపిమూర్తామూర్తప్రకరణేప్రతిపాదితమాత్మతత్త్వం-తథాపితస్యపరమసూక్ష్మత్వాత్ దుర్జ్ఞానత్వంమన్యతేశ్రుతిః. సాపునరుపాయవిశేషసద్భావాభిప్రాయేణతస్యైవపునఃపునఃప్రతిపాదనేచ్ఛయాయద్యదారోపితం-తత్తదశేషమపహ్నుత్యావశిష్టమాత్మస్వరూపంనివేదయతీత్యర్థః. సర్వమిత్యాదిస్పష్టీకుర్వాణఃసఏషఇతివ్యాచష్టే (గ్రాహ్యమితి) *సఏషఇత్యాద్యాశ్రుతిరదృశ్యతామాత్మనోవిశేషంనిషేధముఖేనదర్శయన్తీయద్దృశ్యంకార్యంమనసాంవాచాంచగోచరీభూతం- తదశేషమర్థాదపలపతి. సాహిపరమార్థతస్త్వదృశ్యమితిబ్రువాణాదృశ్యస్యవస్తుత్వేనోపపద్యతే- తథాచానుపపత్తేర్దృశ్యవర్గస్యావస్తుత్వంసిద్ధమిత్యర్థః. ననుకిమితిశ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతంవిశేషజాతంనిహ్నుతే- పఞ్చప్రత్యేకశన్యాయాపాతాదిత్యాశఙ్క్యగ్రాహ్యాభావేనేత్యాదివ్యాకరోతి (ఉపాయస్యేతి) *ద్వావావేత్యాదినావ్యాఖ్యాతస్వరూపప్రపఞ్చస్యాద్వితీయబ్రహ్మాత్మమాత్రపర్యవసాయితామప్రతిపాద్యమానస్యబ్రహ్మణఏవోపాయత్వేనాభిమతస్యాపిప్రపఞ్చస్యవస్తుత్వేనగ్రాహ్యత్వాశఙ్కాయా- సామాభూదిత్యశేషవిశేషరాహిత్యేనాద్వితీయబ్రహ్మస్వరూపనిర్ధారణార్థమారోపితంప్రపఞ్చంప్రతిషేధతిశ్రుతిరిత్యర్థః. ఉపాయస్యకల్పితత్వేనవస్తుత్వాభావాత్, ఉపేయస్యచసదైకరూపత్వాత్, కథంతథావిధవస్తుప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాజమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతశ్చేతి) సమారోపితస్యసర్వస్యనిషేధాదేవస్వాతన్త్ర్యేణవస్తుత్వాభావనిశ్చయాదారోపితసర్వాధిష్ఠానాతిరేకేణాసత్త్వాదుపాయస్యమూర్తాదేరుపేయాద్వితీయబ్రహ్మమాత్రతామేవప్రతిపద్యమానస్య, బ్రహ్మణశ్చసదైకరూపత్వకూటస్థనిత్యదృష్టిస్వభావత్వాదిజానత, స్తస్య- ఉత్తమస్యాధికారిణస్స్వయమేవ - అన్యాపేక్షామన్తరేణాత్మతత్త్వముక్తవిశేషణంప్రకాశీభవతి. కల్పితస్యచోపాయత్వంప్రతిబిమ్బాదివదవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨౬

శం.— ఏవంహిశ్రుతివాక్యశతైః, సబాహ్యాభ్యన్తరమజమాత్మతత్త్వమద్వయం- నతతోఽన్యదస్తీతినిశ్చితమేతద్యుక్త్యా, చ. అధునైతదేవపునర్నిర్ధార్యతఇత్యాహ. తత్రైతత్స్యాత్- సదాఽగ్రాహ్యమేవచేదసదేవాత్మతత్త్వమితి. తన్న- కార్యగ్రహణాత్. యథాఽసతోమాయావినోమాయయాజన్మకార్యం- ఏవంజగతోజన్మకార్యంగృహ్యమాణంమాయావినమివపరమార్థంసన్తమాత్మానంజగజ్జన్మమాయాస్పదమేవగమయతి. యస్మాత్సతోహి- విద్యమానాత్కారణాత్ మాయానిర్మితస్యహస్త్యాదికార్యస్యేవజగజ్జన్మయుజ్యతే- నాసతఃకారణాత్. నతుతత్త్వతఏవాత్మనోజన్మయుజ్యతే. అథవా- సతః- విద్యమానస్యవస్తునోరజ్జ్వాదేస్సర్పాదివన్మాయయాజన్మయుజ్యతే- నతుతత్త్వతోయథా-. తథాఽగ్రాహ్యస్యాపిసతఏవాత్మనోరజ్జుసర్పవజ్జగద్రూపేణమాయయాజన్మయుజ్యతే- నతుతత్త్వతఏవాజస్యాత్మనోజన్మ. యస్యపునఃపరమార్థసదజమాత్మతత్త్వంజగద్రూపేణజాయతేవాదినః- నహితస్యాజంజాయతఇతిశక్యంవక్తుం- విరోధాత్. తతస్తస్యార్థాజ్జాతంజాయతఇత్యాపన్నం- తతశ్చానవస్థాపాతాజ్జాయమానత్వంన. తస్మాదజమేకమేవాత్మతత్త్వమితిసిద్ధం. ౨౭

ఆ.— ఆత్మతత్త్వమజమద్వితీయంపరమార్థభూతం- ద్వైతంతుమాయాకల్పితమసదితిప్రతిపాదితం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (సతోహీతి) యదాత్మతత్త్వంసదానదేకరూపం - తస్యమాయయాజగదాకారేణజన్మయుక్తం - మాయాయాదుర్నిరూపార్థసమర్థనపటీయస్త్వాత్. పరమార్థతస్త్వేకరూపమనేకరూపతయానోత్పత్తుంపారయతి - విరోధాదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (తత్త్వతఇతి) యస్యవాదినోమతేబ్రహ్మైవపరమార్థతోజగదాత్మనాజాయతే - తస్యాజస్యజాయమానత్వప్రతిజ్ఞావ్యాహతత్వాజ్జాతస్యైవజాయమానత్వేస్యాదనవస్థేత్యర్థః. అద్వైతమావేదయన్త్యాద్వైతనిషేధకశ్రుత్యాదృశ్యత్వజడత్వాదియుక్త్యాచతథావిధయానిర్ధారితమర్థంశ్లోకాక్షరార్థకథనార్థమనువదతి (ఏవమితి) ఉక్తమేవవస్తుయుక్త్యన్తరేణపునర్నిర్ధారయితుముత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యాహ (అధునేతి) పూర్వార్ధంశఙ్కోత్తరత్వేనవ్యాఖ్యాతుంశఙ్కయతి (తత్రేతి) పూర్వశ్లోకస్థమ్యాపరామృశ్యతే. యన్నకదాచిదపిగృహ్యతే - తదత్యన్తాసదేవశశవిషాణాదివదేష్టవ్యం - ప్రమాణాభావేప్రమేయాసిద్ధేరిత్యర్థః. కార్యలిఙ్గకానుమానవశాదాత్మతత్త్వస్యకారణత్వేనసత్త్వనిర్ణయాన్నాసత్త్వచోద్యమితిదూషయతి (తన్నేతి) సఙ్గృహీతమర్థందృష్టాన్తేనవివృణోతి (యథేతి) విమతంసదధిష్ఠానం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థేపూర్వార్ధాక్షరాణియోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్కారణస్యసత్త్వముపపాదమితిశేషః. (నాసతఇతి) తస్యనిస్స్వభావత్వాత్కారణత్వాయోగాదిత్యర్థః. (నత్వితి) తథాభూతస్యాన్యథాభూతస్యచజన్మాయోగాదిత్యర్థః. సతఇతిపఞ్చమ్యన్తంపదంగృహీత్వానిమిత్తకారణపరతయావ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతిసతఇతిషష్ఠ్యన్తంపదమాదాయోపాదానపరతయావ్యాఖ్యాంకరోతి (అథవేతి) యథారజ్జోస్సర్పధారాద్యాకారేణమాయాకృతంజన్మ- తథైవాగ్రాహ్యస్యాపిసద్రూపస్యాత్మతత్త్వస్యజగదాత్మనాజన్మమాయాప్రయుక్తంప్రతిపత్తవ్యం- జన్మరహితస్యవస్తుతోజన్మవ్యాఘాతాదిత్యర్థః. ఉత్తరార్ధంవిభజతే (యస్యేత్యాదినా) మాయికంజన్మ- నతాత్త్వికమితిస్థితేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౨౭

అసతోమాయయాజన్మతత్త్వతోనైవయుజ్యతే।వన్ధ్యాపుత్రోనతత్త్వేనమాయయావాపిజాయతే॥ ౨౮
యథాస్వప్నేద్వయాభాసంస్పన్దతేమాయయామనః।తథాజాగ్రద్ద్వయాభాసంస్పన్దతేమాయయామనః॥ ౨౯
అద్వయంచద్వయాభాసంమనస్స్వప్నేనసంశయః।అద్వయంచద్వయాభాసంతథాజాగ్రన్నసంశయః॥ ౩౦
మనోదృశ్యమిదంద్వైతంయత్కిఞ్చిత్సచరాచరమ్।మనసోహ్యమనీభావేద్వైతంనైవోపలభ్యతే॥ ౩౧
ఆత్మసత్యానుబోధేననసఙ్కల్పయతేయదా।అమనస్తాంతదాయాతిగ్రాహ్యాభావేతదగ్రహమ్॥ ౩౨

శం.— అసద్వాదినామసతోభావస్యమాయయాతత్త్వతోవానకథంచనజన్మయుజ్యతే - అదృష్టత్వాత్. నహివన్ధ్యాపుత్రోమాయయాతత్త్వతోవాజాయతే. తస్మాదసద్వాదోదూరతఏవాత్రానుపపన్నఇత్యర్థః. ౨౮

ఆ.— సత్పూర్వకంకార్యమితినవ్యాప్తిః-అసద్వాదిభిరసతస్సజ్జన్మాభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతఇతి) తత్త్వతోఽతత్త్వతోవానాసతస్సదాకారేణజన్మేత్యర్థః. తత్రదృష్టాన్తమాహ (వన్ధ్యేతి) పూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అసద్వాదినామితి) అసతోనిఃస్వరూపస్యస్వరూపాభావాదేవతత్త్వతోఽతత్త్వతోవాకార్యాకారేణనయుక్తంజన్మేత్యత్రహేతుమాహ (అదృష్టత్వాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాకుర్వన్నదృష్టత్వమేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) సద్వాదోమాయయాసమ్భవతి - అసద్వాదస్తుతయాపినేతివిశేషందర్శయతి (తస్మాదితి) కార్యకారణనిరూపణమత్రేతిపరామృశ్యతే. ౨౮

శం.— కథంపునస్సతోమాయయైవజన్మేతి. ఉచ్యతే- యథారజ్జ్వాంవికల్పితస్సర్పోరజ్జురూపేణావేక్ష్యమాణస్సన్- ఏవంమనఃపరమార్థవిజ్ఞప్త్యాత్మరూపేణావేక్ష్యమాణంసత్- గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణద్వయాభాసంస్పన్దతేస్వప్నేమాయయా- రజ్జ్వామివసర్పః. తథా-తద్వదేవజాగ్రత్-జాగరితేస్పన్దతేమాయయామనః. స్పన్దతఇవేత్యర్థః. ౨౯

ఆ.— సతఏవమాయయాజన్మేత్యుక్తముపపాదయతి (యథేతి) సతఏవమాయయాజన్మేత్యయుక్తం - అవస్థాద్వయేపి ద్వైతస్య మనస్స్పన్దితత్వస్వీకారాదితిశ్లోకవ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (కథమితి) అధిష్ఠానరూపేణమనోపిసదితిసదృష్టాన్తముత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) మనసస్సన్మాత్రత్వేపికథమనేకధాస్పన్దనమిత్యాశఙ్క్యస్వప్నదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (గ్రాహ్యేతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేత్యాదినా) మాయాధీనంమనస్స్పన్దనమవస్తుభూతమితిద్యోతయితుమివేత్యుక్తం. ౨౯

శం.— రజ్జురూపేణసర్పఇవపరమార్థతఆత్మరూపేణాఽద్వయంసత్-ద్వయాభాసంమనస్స్వప్నేనసంశయః- నహిస్వప్నేహస్త్యాదిగ్రాహ్యం, గ్రాహకంచక్షురాది, ద్వయంవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాస్తి. జాగ్రదపితథైవేత్యర్థః- పరమార్థసద్విజ్ఞానమాత్రావిశేషాత్. ౩౦

ఆ.— మనోబ్రహ్మచేతికారణద్వయంతర్హిద్వైతస్యస్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తేననిరాచష్టే (అద్వయంచేతి) దృష్టాన్తభాగంవిభజతే (రజ్జ్వితి) దృష్టాన్తేచైతన్యాతిరిక్తస్యగ్రాహ్యగ్రాహకభేదస్యమనస్స్పన్దితస్యాసత్త్వంసాధయతి (నహీతి) తథైవజాగరితేపిపరమార్థాత్మస్వరూపేణాద్వయంసన్మనోగ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతాకారేణావభాసతే- తథాచపరమార్థసతోవిజ్ఞానమాత్రస్యావస్థాద్వయేపివిశేషాభావాత్తస్మిన్నేవాధిష్ఠానేమాయాకల్పితంమనస్స్పన్దతేద్వయాకారమిత్యఙ్గీకారాన్నకారణద్వయంశఙ్కితవ్యమిత్యాహ (జాగ్రదపీతి) ౩౦

శం.— రజ్జుసర్పవద్వికల్పనారూపంద్వైతరూపేణమనఏవేత్యుక్తం-తత్రకింప్రమాణమితి.అన్వయవ్యతిరేకలక్షణమనుమానమాహ. కథం. తేనహిమనసావికల్ప్యమానేనదృశ్యం-మనోదృశ్యమిదం- ద్వైతంసర్వంమనఇతిప్రతిజ్ఞా. తద్భావేభావా, త్తదభావేఽభావాత్,. మనసోహ్యమనీభావే- నిరుద్ధేవివేకదర్శనాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంరజ్జ్వామివసర్పే, లయఙ్గతేవాసుషుప్తే, ద్వైతంనైవోపలభ్యతఇత్యభావాత్సిద్ధంద్వైతస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. ౩౧

ఆ.— మనోమాత్రంద్వైతమిత్యత్రప్రమాణమాహ (మనోదృశ్యమితి) వృత్తమనూద్యశ్లోకతాత్పర్యమాహ (రజ్జ్వితి) యథారజ్జుస్సర్పరూపేణవికల్ప్యతే - తథామనోద్వైతరూపేణవికల్పనాత్మకం, తచ్చావిద్యాకల్పిత, మిత్యుక్తేఽర్థేప్రమాణగవేషణాయాంవిశిష్టమనుమానముపన్యస్యతీత్యర్థః. తదేవప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయన్ప్రథమార్ధాక్షరాణివ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) విమతంమనోమాత్రం- తద్భావేనియతభావత్వాత్ - యథామృద్భావేనియతభావోమృన్మాత్రోఘటాదిరిత్యనుమానమారచయతి (ద్వైతమితి) ఉక్తమేవవ్యతిరేకంస్ఫోరయన్ద్వితీయార్ధంవిభజతే (మనసాహీతి) సమాధిస్వాపయోర్ద్వైతస్యానుపలమ్భేపినాసత్త్వమిత్యాశఙ్క్యమానాధీనామేయసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇత్యభావాదితి) ౩౧

శం.— కథంపునరయమమనీభావఇతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవసత్యమాత్మసత్యం. మృత్తికావత్- *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యమితిశ్రుతేః. తస్యశాస్త్రాచార్యోపదేశమన్వవబోధఆత్మసత్యానుబోధః. తేనసఙ్కల్ప్యాభావాత్తన్నసఙ్కల్పయతే-దాహ్యాభావేజ్వలనమివాగ్నేః-యదా-యస్మిన్కాలే, తదా- తస్మిన్కాలే అమనస్తాం- అమనోభావంయాతిగ్రాహ్యాభావేతత్-మనః అగ్రహం- గ్రహణవికల్పనావర్జితమిత్యర్థః.

అకల్పకమజంజ్ఞానంజ్ఞేయాభిన్నంప్రచక్షతే । బ్రహ్మజ్ఞేయమజంనిత్యమజేనాజంవిబుధ్యతే॥ ౩౩
నిగృహీతస్యమనసోనిర్వికల్పస్యధీమతః। ప్రచారస్సతువిజ్ఞేయఃసుషుప్తేఽన్యోనతత్సమః॥ ౩౪

ఆ.— మనసోఽయమనస్త్వముక్తంతదుపపాదయతి (ఆత్మేతి) సమాధిస్వాపయోరననుభవేపిమనసస్స్వరూపేణనిత్యత్వాన్నామనస్త్వమిత్యాక్షిపతి (కథమితి) సఙ్కల్పోహిమనసోవ్యావహారికంరూపం- సఙ్కల్పశ్చసఙ్కల్ప్యాపేక్షత్వాత్తదభావేనభవతి. సర్వమాత్మైవేత్యవగమే తుసఙ్కల్ప్యాభావాన్నమనసోమనస్త్వంనవర్తతే. తథాపిస్ఫురతిచేత్- ఆత్మైవేతినవివేకిదృష్ట్యామనోనామాస్తీతిశ్లోకాక్షరైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తస్యైవసత్యత్వేదృష్టాన్తమాహ (మృత్తికావదితి) యథాఘటశరావాదిష్వసత్యేషుమృత్తికామాత్రమనుస్యూతంసత్యమిష్యతే-తథైవానాత్మస్వసత్యేష్వాత్మమాత్రంసత్యమేష్టవ్యం- * తత్సత్యమిత్యవధారణా, దేవకారస్యదృష్టాన్తనివిష్టస్యదార్ష్టాన్తికేఽనుషఙ్గా, దిత్యర్థః. ఉక్తేదృష్టాన్తేప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి) అవశిష్టాన్యక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేనసత్యజ్ఞానేనాత్మాతిరిక్తార్థాభావనిశ్చితేసఙ్కల్పవిషయాభావనిర్ధారణయాసఙ్కల్ప్యాభావేదృష్టాన్తమాహ (దాహ్యేతి) యథాఽగ్నేర్దాహ్యాభావేజ్వలనంనభవతి-తథాసఙ్కల్ప్యాభావేనసఙ్కల్పోనిరవకాశస్స్యాదిత్యర్థః. సఙ్కల్ప్యాభావేకింమనసోభవతి- తదాహ (యదేతి) ౩౨

శం.— యద్యసదిదంద్వైతం - కేనసమఞ్జసమాత్మతత్త్వంవిబుధ్యతఇతి. ఉచ్యతే- అకల్పకం- సర్వకల్పనావర్జితం. అతఏవాజంజ్ఞానం- జ్ఞప్తిమాత్రంజ్ఞేయేన- పరమార్థసతాబ్రహ్మణాఽభిన్నంప్రచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః - నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽగ్న్యుష్ణవత్. * విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తస్యైవవిశేషణం - బ్రహ్మజ్ఞేయంయస్య - స్వస్థంతదిదంబ్రహ్మజ్ఞేయం. ఔష్ణ్యస్యేవాగ్నివదభిన్నం. తేనాత్మస్వరూపేణాజేనజ్ఞానేనాజంజ్ఞేయమాత్మతత్త్వంస్వయమేవవిబుధ్యతే- అవగచ్ఛతి. నిత్యప్రకాశస్వరూపఇవసవితానిత్యవిజ్ఞానైకరసఘనత్వాన్నజ్ఞానాన్తరమపేక్షతఇత్యర్థః. ౩౩

ఆ.— మనసశ్చేన్మనస్త్వంవ్యావర్తతే-తర్హికథమాత్మనోఽవబోధః - వ్యఞ్జకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అకల్పకమితి) శ్లోకవ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (యదీతి) మనోముఖ్యస్యద్వైతస్యాసత్త్వేవ్యఞ్జకాభావాన్నాత్మబోధస్సమ్భవతి- *మనసైవానుద్రష్టవ్యమితిశ్రుతేః, మనసశ్చాసత్త్వాఙ్గీకారా, దిత్యర్థః. స్వరూపభూతేనజ్ఞానేనైవాత్మనోఽవబోధసమ్భవాన్నాతిరిక్తేమనస్యపేక్షేత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) జ్ఞేయాభిన్నంజ్ఞానమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (నహీతి) సత్యగ్నౌతదాత్మకమౌష్ణ్యంనపరిలుప్యతే- తథేత్యుదాహరతి (అగ్న్యుష్ణవదితి) *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. జ్ఞేయాభిన్నమిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (తస్యైవేతి) ఆత్మనస్స్వయమేవావగతిరూపత్వాన్నార్థాన్తరాపేక్షేత్యేతమర్థందృష్టాన్తేనస్ఫుటయతి (నిత్యేతి) ౩౩

శం.— ఆత్మసత్యానుబోధేనసఙ్కల్పమకుర్వత్ బాహ్యవిషయాభావేనిరిన్ధనాగ్నివత్ప్రశాన్తంనిగృహీతంనిరుద్ధంమనోభవతీత్యుక్తం-ఏవంచమనసోహ్యమనీభావేద్వైతాభావశ్చోక్తః. తస్యైవంనిగృహీతస్య- నిరుద్ధస్యమనసోనిర్వికల్పస్య- సర్వకల్పనావర్జితస్యధీమతః-వివేకవతఃప్రచరణం- ప్రచారోయః-సతుప్రచారవిశేషోవిజ్ఞేయోయోగిభిః. ననుసర్వప్రత్యయాభావేయాదృశస్సుషుప్తస్యమనసఃప్రచారః- తాదృశఏవనిరుద్ధస్యాపి- ప్రత్యయాభావావిశేషాత్. కింతత్రవిజ్ఞేయమితి. అత్రోచ్యతే- నైవం- యస్మాత్సుషుప్తేఽన్యఃప్రచారోఽవిద్యామోహతమోగ్రస్తస్యాన్తర్లీనానేకానర్థప్రవృత్తిబీజవాసనావతోమనసః- ఆత్మసత్యానుబోధహుతాశవిప్లుష్టావిద్యాద్యనర్థప్రవృత్తిబీజస్యనిరుద్ధస్యాన్యఏవప్రశాన్తసర్వక్లేశరజసస్స్వతన్త్రఃప్రచారః. అతోనతత్సమః. తస్మాద్యుక్తస్సవిజ్ఞాతుమిత్యభిప్రాయః. ౩౪

ఆ.— మోక్ష్యమాణస్యజ్ఞానఫలంస్వర్గవన్నపరోక్షం-కింతువిద్వత్ప్రత్యక్షం. అతశ్చప్రకృతజ్ఞానఫలస్యమనోనిరోధస్యప్రత్యక్షత్వార్థంప్రసఙ్గంకరోతి (నిగృహీతస్యేతి) నతస్యవిజ్ఞేయత్వం- సుషుప్తేఽప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఆత్మేతి) తస్యసత్యస్యప్రాగుక్తేనానుబోధేన- సమ్యగ్జ్ఞానేనబాహ్యస్యవిషయస్యసఙ్కల్ప్యస్యాభావే, నిరాలమ్బనస్యప్రచారాసమ్భవే, చమనస్సఙ్కల్పమకుర్వత్ప్రశాన్తంనిరుద్ధంచభవతీత్యన్వయః. నిర్విషయంమనశ్శామ్యతీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (నిరిన్ధనేతి) నిరుద్ధేమనసిమనస్త్వవ్యావృత్తౌ మనస్స్పన్దితస్యద్వైతస్యాభావముక్తంస్మారయతి (ఏవంచేతి) ఏవంవృత్తమనూద్యపాదత్రయస్యార్థమాహ (తస్యేతి) ఏవం-విషయాభావేనేతియావత్. ఆత్మసత్యానుబోధోవివేకశబ్దార్థః. ప్రత్యగాత్మత్వేనపర్యవసానంప్రచారః. తస్యవిద్వత్ప్రత్యక్షత్వంవివక్షిత్వాయోగిభిరిత్యుక్తం. చతుర్థపాదవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) నిరుద్ధస్యాపిమనసఃప్రచారఇతిసమ్బన్ధః. విశేషప్రత్యయాభావస్యనిరోధేస్వాపేచవిశేషాభావాదితిహేత్వర్థః. తత్ర- ప్రచారేఽప్రసిద్ధేసతీతియావత్. చతుర్థపాదముత్తరత్వేనావతారయతి (అత్రేతి) నిరుద్ధస్యమనసస్సుషుప్తస్యేవప్రచారస్యాసుజ్ఞానత్వాన్నతత్రజ్ఞాతవ్యమస్తీత్యుక్తంప్రత్యాహ (నైవమితి) విద్యాఽభావవ్యావృత్త్యర్థంమోహవిశేషణం. చిత్తభ్రమంవ్యావర్తయితుంతమోవిశేషణం. అన్తర్లీనా- గుప్తాఅనేకానర్థఫలానాంప్రవృత్తీనాంబీజభూతావాసనాయస్మిన్మనసి- తస్యేతిసుషుప్తస్యవిశేషణం. ఆత్మనస్సత్యస్యానుబోధోయోవ్యాఖ్యాతః- సఏవహుతాశః- అగ్నిః. తేనవిప్లుష్టాన్యవిద్యాదీన్యనేకానర్థపర్యన్తప్రవృత్తీనాంబీజానియస్య-తస్యేతినిరుద్ధస్యవిశేషణం.

లీయతేహిసుషుప్తేతన్నిగృహీతంనలీయతే।తదేవనిర్భయంబ్రహ్మజ్ఞానాలోకంసమన్తతః॥ ౩౫
అజమనిద్రమస్వప్నమనామకమరూపకమ్ । సకృద్విభాతంసర్వజ్ఞంనోపచారఃకథంచన॥ ౩౬

ప్రకర్షేణశాన్తంసర్వక్లేశాత్మకంరజోయస్యేతితస్యైవవిశేషణాన్తరం. స్వతన్త్రః- బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాత్మక ఇత్యర్థః. యథోక్తస్యప్రచారస్య సుషుప్తప్రచారవిసదృశస్యసుజ్ఞానత్వేస్థితేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ౩౪

శం.— ప్రచారభేదే హేతుమాహ- లీయతేహి - యస్మాత్సర్వాభిరవిద్యాదిప్రత్యయబీజవాసనాభిస్సహతమోరూపమవిశేషరూపం బీజభావమాపద్యతే- తద్వివేకవిజ్ఞానపూర్వకంనిరుద్ధం- నిగృహీతంసత్ నలీయతె- తమోబీజభావంనాపద్యతే. తస్మాద్యుక్తః ప్రచారభేదస్సుషుప్తస్య సమాహితస్యచమనసః. యదాగ్రాహ్యగ్రాహకావిద్యాకృతమలద్వయవర్జితం - తదాపరమద్వయంబ్రహ్మైవతత్సంవృత్తమిత్యతస్తదేవనిర్భయం- ద్వైతగ్రహణస్యభయనిమిత్తస్యాభావాత్. శాన్తమభయంబ్రహ్మ- యద్విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చన. తదేవవిశేష్యతె- జ్ఞప్తిః- జ్ఞానం - ఆత్మస్వభావ చైతన్యం. తదేవజ్ఞానమాలోకః- ప్రకాశోయస్య- తద్బ్రహ్మజ్ఞానాలోకం. విజ్ఞానైకరసఘనమిత్యర్థః. సమన్తతః- సమన్తాత్. సర్వతోవ్యోమవద్నైరన్తర్యేణవ్యాపకమిత్యర్థః. ౩౫

ఆ.— మనసస్సుషుప్తస్యసమాహితస్యచప్రచారభేదోఽస్తీత్యుక్తం-తత్రహేతుమాహ (లీయతేహీతి) సమాహితస్యమనసోఽద్వైతవస్తుతస్యస్వరూపంకథయతి (తదేవేతి) పూర్వార్ధస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రచారేతి) మనసస్సుషుప్తస్యసమాహితస్యచేతివక్తవ్యం. యస్మాదిత్యస్య తస్మాదిత్యుత్తరేణసమ్బన్ధః. అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితారాగాదయోగృహ్యన్తే. సుషుప్తేమనసోవాసనాభిస్సహలయప్రకారంకథయతి (తమోరూపమితి) ఆపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. జాడ్యంరూపమవస్థాన్తరేపితుల్యమిత్యతోవిశినష్టి (అవిశేషేత్యాదినా) ఏవమాద్యంపాదంవ్యాఖ్యాయద్వితీయంపాదంవ్యాచష్టే (తదితి) పూర్వభాగవిభజనేనఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదేవనిర్భయంబ్రహ్మేత్యస్యార్థమాహ (యదేతి) సమాహితం మనోగ్రాహ్యంగ్రాహకమిత్యవిద్యాకృతంయన్మలద్వయం - తేనవర్జితంయదా- తదేతిసమ్బన్ధః. మనసాబ్రహ్మత్వేనిర్భయత్వంతస్యఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) తత్రహేతుమతశ్శబ్దేనసూచితమాహ (ద్వైతేతి) యదుపశాన్తంబ్రహ్మభయమిత్యుక్తం- తస్యాభయత్వేప్రమాణంసూచయతి (యద్విద్వానితి) ననుయథోక్తంబ్రహ్మప్రకాశతే- నవాప్రకాశతే. ప్రకాశతేచేత్- ఉపాయాపేక్షాయామద్వైతవ్యాఘాతః. నచేత్ప్రకాశతె- పురుషార్థత్వాసిద్ధిరితి. తత్రాహ (తదేవేతి) తస్యబ్రహ్మత్వసిద్ధయేపరిచ్ఛిన్నత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (సమన్తత ఇతి) ౩౫

శం— జన్మనిమిత్తాభావాత్సబాహ్యాభ్యన్తరమజం- అవిద్యానిమిత్తంహిజన్మరజ్జుసర్పవదిత్యవోచామ. సాచావిద్యాఆత్మసత్యానుబోధేననిరుద్ధా. యతోఽజం - అతఏవానిద్రం. అవిద్యాలక్షణానాదిమాయానిద్రాస్వాపాత్ప్రబుద్ధోఽద్వయస్వరూపేణాత్మనా - అతోఽస్వప్నం. అప్రబోధకృతేస్వస్యనామరూపె - ప్రబోధాచ్చతేరజ్జుసర్పవద్వినష్టే. ననామ్నాభిధీయతేబ్రహ్మ, రూప్యతేవానకేనచిత్ప్రకారేణే, త్యనామకమరూపకంచతత్. * యతోవాచోనివర్తన్తఇత్యాదిశ్రుతేః. కించ- సకృద్విభాతం- సదైవవిభాతం, సదాభారూపం- అగ్రహణాన్యథాగ్రహణావిర్భావతిరోభావవర్జితత్వాత్. గ్రహణాగ్రహణేహిరాత్ర్యహనీ. తమశ్చావిద్యాలక్షణంసదాఽప్రభాతత్వేకారణం- తదభావాన్నిత్యచైతన్యభారూపత్వాచ్చయుక్తంసకృద్విభాతమితి. అతఏవసర్వంచతజ్జ్ఞస్వరూపంచేతిసర్వజ్ఞం. నేహబ్రహ్మణ్యేవంవిధేఉపచరణం- ఉపచారఃకర్తవ్యః- యథాఽన్యేషామాత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ సమాధానాద్యుపచారః. నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాద్బ్రహ్మణఃకథంచన - నకథంచిదపికర్తవ్యసమ్భవోఽవిద్యానాశే ఇత్యర్థః. ౩౬

ఆ.— ప్రకృతమేవప్రకారాన్తరేణ నిరూపయతి (అజమిత్యాదినా) నచతస్మిన్నిరుపాధికేబ్రహ్మణిజ్ఞానేకర్తవ్యశేషస్సమ్భవతీత్యాహ (నేతి) అజత్వముపపాదయతి (జన్మేతి) కింతజ్జన్మనిమిత్తం- యదభావాదజత్వముపపాద్యతే- తదాహ (అవిద్యేతి) కుతస్తన్నిమిత్తన్నివృత్త్యాఅజత్వసిద్ధిః- తత్రాహ (సాచేతి) నిమిత్తనివృత్త్యాఅజత్వసిద్ధేర్యుక్తమనిద్రత్వం - నిద్రాశబ్దేనావిద్యాఖిలాపాదిత్యాహ (అతఏవేతి) విశేషణాన్తరంసాధయతి (అవిద్యాలక్షణేతి) ఉత్తరవిశేషణద్వయంవివృణోతి (అప్రబోధేతి) బ్రహ్మణోనామరూపవత్త్వాభావే ప్రమాణమాహ (యతఇతి) విశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) సదాభారూపత్వే హేతుమాహ (అగ్రహణేతి) జీవేహ్యుపాధిస్థేఽహంరూపగ్రహణాసుదయేతిరోభావః, కర్తాహమిత్యన్యథాగ్రహణోదయేచావిర్భావో, భవతి- తదభావాద్భాస్వరూపమేవసదాబ్రహ్మేత్యర్థః. శ్రుత్యాచార్యోపదేశాత్పూర్వంబ్రహ్మణోఽగ్రహణం- తదుపదేశాదూర్ధ్వంతద్గ్రహణమితిప్రసిద్ధేబ్రహ్మణ్యపిగ్రహణాగ్రహణేస్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రహణేతి) యథాసవిత్రపేక్షయారాత్ర్యహనీనస్తః- కింతూదయాస్తమయకల్పనయాకల్ప్యేతే- తథాబ్రహ్మస్వభావాలోచనయాగ్రహణాగ్రహణేనవిద్యేతే- కింతూపాధిద్వారాకల్ప్యేతే - తేనబ్రహ్మణస్సదాభారూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతశ్చనిరుపాధికంబ్రహ్మసదావిభాతమేషితవ్యమిత్యాహ (తమశ్చేతి) అప్రభాతత్వ ఇతిచ్ఛేదః. తదభావః- బ్రహ్మదృష్ట్యాతమస్సమ్బన్ధాభావః. ఉక్తమేవస్ఫుటీకృత్యవిశేషణాన్తరంవిశదయతి (అతఏవేతి) విదుషానిరుద్ధమనసాబ్రహ్మస్వరూపావస్థానముక్తం. యేతువిదుషాపిసమాధ్యాదికర్తవ్యమాచక్షతే- తాన్ప్రత్యాహ (నేహేతి) ఏవంవిధత్వం-నిరుపాధికత్వం. ఉపచారః-

సర్వాభిలాపవిగతస్సర్వచిన్తాసముత్థితః। సుప్రశాన్తస్సకృజ్జ్యోతిస్సమాధిరచలోభయః॥ ౩౭
గ్రహోనతత్రనోత్సర్గశ్చిన్తాయత్రనవిద్యతే। ఆత్మసంస్థంతదాజ్ఞానమజాతిసమతాంగతం॥ ౩౮
అస్పర్శయోగోవైనామదుర్దర్శస్సర్వయోగిభిః। యోగినోబిభ్యతిహ్యస్మాదభయేభయదర్శినః॥ ౩౯

సమూర్త్యాదిః. నిరుపాధికే బ్రహ్మణి విదుషో న కర్తవ్యశేషోఽస్తీత్యేతదర్థం వైధర్మ్యోదాహరణేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) అన్యేషాం - అనాత్మవిదాం మిథ్యావత్. అవిద్యాదశాయామేవ సర్వో వ్యవహారః- విద్యాదశాయాం చావిద్యాయా అసత్త్వాన్న కోఽపి వ్యవహారః - బాధితానువృత్త్యా తు వ్యవహారాభాససిద్ధిరిత్యర్థః. ౩౬

శం.— అనామకత్వాద్యుక్తార్థసిద్ధయే హేతుమాహ- అభిలప్యతేఽనేనేతి అభిలాపః- వాక్కరణం సర్వప్రకారస్యాభిధానస్య. తస్మాద్విగతః. వాగత్రోపలక్షణార్థా. సర్వబాహ్యకరణవర్జిత ఇత్యేతత్. తథా సర్వచిన్తాసముత్థితః- చిన్త్యతేఽనయేతి చిన్తా- బుద్ధిః. తస్యాస్సముత్థితః. అన్తఃకరణవర్జిత ఇత్యర్థః. *అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర ఇతి శ్రుతేః. *అక్షరాత్పరతః పరః. యస్మాత్సర్వవిషయవర్జితః-అతస్సుప్రశాన్తః. సకృజ్జ్యోతిః- సదైవ జ్యోతిరాత్మచైతన్యస్వరూపేణ. సమాధిః- సమాధినిమిత్తప్రజ్ఞావగమ్యత్వాత్. సమాధీయతేఽస్మిన్నితి వా సమాధిః. అచలః-అవిక్రియః. అత ఏవాభయః-విక్రియాఽభావాత్. ౩౭

ఆ.— విద్వానేవ బ్రహ్మేత్యఙ్గీకృత్య ప్రకృతం బ్రహ్మ పునర్విశిష్టత్వేన నిర్దిశతి (సర్వేతి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (అనామేతి) అత్రేతి ప్రకృతపదోపాదానే. తస్మిన్ సర్వకరణవర్జితత్వస్యాత్రైవ సిద్ధత్వాదుత్తరవిశేషణమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వబాహ్యేతి) బాహ్యకరణసమ్బన్ధరాహిత్యవదన్తఃకరణసమ్బన్ధరాహిత్యం దర్శయతి (తథేతి) ఉభయవిధకరణసమ్బన్ధవైధుర్యేణాత్మనశ్శుద్ధత్వే ప్రమాణమాహ (అప్రాణ ఇతి) కారణసమ్బన్ధరాహిత్యమాహ (అక్షరాదితి) తస్య పరత్వం కార్యాపేక్షయా ద్రష్టవ్యం. ఉక్తం హేతూకృత్య విశేషణాన్తరం విశదయతి (యస్మాదితి) అస్మిన్- పరస్మిన్నాత్మని సమాధీయతే - నిక్షిప్యతే జీవస్తదుపాధిశ్చేతి సమాధిః పరమాత్మా. సమాధినిమిత్తయా ప్రజ్ఞయా తస్యావగమ్యత్వాద్వా సమాధిత్వమవగన్తవ్యం. అత ఏవేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (విక్రియేతి) ౩౭

శం.— యస్మాచ్చ సమాధిరచలోభయ ఇత్యుక్తం- అతో న తత్ర-తస్మిన్ బ్రహ్మణి గ్రహః- గ్రహణం. ఉపాదానం. నోత్సర్గః-ఉత్సర్జనం. హానం వా విద్యతే. యత్ర హి విక్రియా- తద్విషయత్వం వా- తత్ర హానోపాదానే స్యాతాం- న తద్ద్వయమిహ బ్రహ్మణి సమ్భవతి- వికారహేతోరన్యస్యాభావాన్నిరవయవత్వాచ్చ. అతో న తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. చిన్తా యత్ర న విద్యతే - సర్వప్రకారైవ చిన్తా న సమ్భవతి యత్రామనస్త్వం- కుతస్తత్ర హానోపాదానే ఇత్యర్థః. యదైవాత్మసత్యానుబోధో జాతః-తదైవాత్మసంస్థం-విషయాభావాదగ్న్యుష్ణవదాత్మన్యేవ స్థితం జ్ఞానం అజాతి-జాతివర్జితం. సమతాంగతం- పరం సామ్యమాపన్నం భవతి. యదాదౌ ప్రతిజ్ఞాతం *అతో వక్ష్యామ్యకార్పణ్యమజాతిసమతాంగతమితి - ఇదం తదుపపత్తితశ్శాస్త్రతశ్చోక్త్వోపసంహ్రియతే అజాతిసమతాంగతమితి. ఏతస్మాదాత్మసత్యానుబోధాత్ కార్పణ్యవిషయమన్యత్- *యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణ ఇతి శ్రుతేః. ప్రాప్యైతత్సర్వః కృతకృత్యో బ్రాహ్మణో భవతీత్యభిప్రాయః. ౩౮

ఆ.— ప్రకృతే బ్రహ్మణ్యవిక్రియే విధినిషేధాధీనయోర్వైదికయోర్వా లౌకికయోర్వా హానోపాదానయోరనవకాశత్వమిత్యాహ (గ్రహో నేతి) మనోవిషయత్వాభావాచ్చ బ్రహ్మణి తయోరవకాశో నాస్తీత్యాహ (చిన్తేతి) యథోక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే ఫలితమాహ (ఆత్మేతి) ప్రకరణాదౌ ప్రతిజ్ఞాతముపసంహరతి (అజాతీతి) కిమితి లౌకికౌ వైదికౌ వా గ్రహోత్సర్గౌ బ్రహ్మణి న భవతః- తత్రాహ (యస్మాదితి) ఉక్తమేవార్థముపపాదయతి (యత్ర హీతి) బ్రహ్మణి విక్రియాఽభావే హేతుమాహ (వికారేతి) తస్య విక్రియావిషయత్వాభావే హేతుం కథయతి (నిరవయవత్వాచ్చేతి) విక్రియాయాస్తద్విషయత్వస్య చాభావే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ద్వితీయం పాదమవతార్య వ్యాచష్టే (చిన్తేత్యాదినా) తృతీయం పాదం విభజతే (యదైవేతి) చతుర్థం పాదం వ్యాకరోతి (అజాతీతి) నన్విదం ప్రకరణాదావుక్తం కిమర్థం పునరిహోచ్యతే - తత్రాహ (యదాదావితి) నను గ్రహో న తత్రేత్యాదౌ పూర్వత్ర తత్త్వజ్ఞానముక్తం - న త్వకార్పణ్యం. తత్కథమకార్పణ్యం వక్ష్యామీత్యుపక్రాన్తస్యాత్రోపసంహారస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య తత్త్వజ్ఞానస్యైవాకార్పణ్యరూపత్వాదుక్తోపసంహారసిద్ధిరిత్యాహ (ఏతస్మాదితి) తత్త్వజ్ఞానాతిరిక్తం జ్ఞానం కార్పణ్యవిషయమిత్యత్ర లిఙ్గం దర్శయతి (యో వా ఇతి) తత్త్వజ్ఞానరాహిత్యే కృపణత్వముక్త్వా తదవాప్తౌ ఫలితమాహ (ప్రాప్యేతి) ౩౮

శం.— యద్యపీదమిత్థం పరమార్థతత్త్వం. అస్పర్శయోగో నామాయం- సర్వసమ్బన్ధాఖ్యస్పర్శవర్జితత్వాదస్పర్శయోగో నామ - వై స్మర్యతే ప్రసిద్ధ ఉపనిషత్సు. దుఃఖేన దృశ్యత ఇతి దుర్దర్శః. సర్వైర్యోగిభిః-వేదాన్తవిజ్ఞానరహితైః. సర్వయోగిభిరాత్మసత్యానుబోధాయాసలభ్య ఏవేత్యర్థః. యోగినో బిభ్యతి హ్యస్మాత్సర్వమలవర్జితాదపి- ఆత్మనాశరూపమిమం యోగం మన్యమానా భయం కుర్వన్తి. అభయేఽస్మిన్ భయదర్శినః- భయనిమిత్తాత్మనాశదర్శనశీలాః అవివేకిన ఇత్యర్థః. ౩౯

మనసోనిగ్రహాయత్తమభయంసర్వయోగినాం। దుఃఖక్షయఃప్రబోధశ్చాప్యక్షయాశాన్తిరేవచ॥ ౪౦
ఉత్సేకఉదధేర్యద్వత్కుశాగ్రేణైకబిన్దునా। మనసోనిగ్రహస్తద్వద్భవేదపరిఖేదతః॥ ౪౧
ఉపాయేననిగృహ్ణీయాద్విక్షిప్తంకామభోగయోః।సుప్రసన్నంలయేచైవయథాకామోలయస్తథా॥౪౨

ఆ.—— పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపావస్థానఫలకంచేదద్వైతదర్శనం- కిమితితర్హిసర్వైరేవనాద్రియతే- తత్రాహ (అస్పర్శేతి) పరమార్థతత్త్వంకర్మనిష్ఠానాంబహిర్ముఖానాందుర్దర్శనమిత్యత్రహేతుమాహ (యోగినఇతి) యదుక్తంతత్త్వజ్ఞానంస్వరూపావస్థానఫలకమితితదఙ్గీకరోతి (యద్యపీతి) పరమార్థతత్త్వంబ్రహ్మేదంప్రత్యగ్భూతమిష్టం- ప్రాగుక్తపరిపాట్యాకూటస్థసచ్చిదానన్దాత్మకంయద్యపితత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాప్యతే- తథాపిమూఢాస్తుతస్మిన్నస్థానభయవన్తీతిశేషః. యస్యతత్త్వానుభవస్యస్వరూపావస్థానంఫలముక్తం-తమిదానీంవిశినష్టి (అస్పర్శేతి) తత్రవర్ణాశ్రమాదిధర్మేణపాపాదిమలేనచస్పర్శోనభవత్యస్మాదిత్యద్వైతానుభవోఽస్పర్శః. సచయోగః- జీవస్యబ్రహ్మభావేనయోజనాదిత్యాహ (సర్వేతి) నామేతినిపాతస్యపర్యాయంగృహీత్వావివక్షితమర్థమాహ (నామేత్యాదినా) ఉపనిషత్సు- *నకర్మణాలిప్యతేపాపకేనేత్యాద్యాసు. దుఃఖం- శ్రవణమననాదిబహుళం. యోగిభిస్తస్యజ్ఞానవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (వేదాన్తేతి) తైస్తస్యయథోక్తస్యానుభవస్యలభ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి)ఉత్తరార్ధంవిభజతే (యోగినఇతి) కర్మిణోహిశ్రోత్రియాబ్రాహ్మణాద్యస్మాకంనశ్యతీతిమత్వాతత్త్వజ్ఞానాద్బిభ్యతీత్యర్థః. అభయనిమిత్తమేవతత్త్వజ్ఞానంమిథ్యాజ్ఞానవశాద్భయనిమిత్తంపశ్యన్తీత్యాహ (సర్వేతి) భయదర్శిత్వంవిశదయతి (అభయేతి) ౩౯

శం.—— యేషాంపునర్బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరేకేణరజ్జుసర్పవత్కల్పితమేవమన, ఇన్ద్రియాదిచనపరమార్థతోవిద్యతే,- తేషాంబ్రహ్మస్వరూపాణామభయంమోక్షాఖ్యాచాక్షయాశాన్తిఃస్వభావతఏవసిద్ధా- నాన్యాయత్తా. *నోపచారఃకథంచనేత్యవోచామ. యేత్వతోఽన్యేయోగినోమార్గగాహీనమధ్యమదృష్టయోమనోన్యదాత్మవ్యతిరిక్తమాత్మసంబన్ధిపశ్యన్తి - తేషామాత్మసత్యానుబోధరహితానాం,మనసోనిగ్రహాయత్తమభయంసర్వేషాంయోగినాం. కించ-దుఃఖక్షయోపి. నహ్యాత్మసమ్బన్ధినిమనసిప్రచలితేదుఃఖక్షయోస్త్యవివేకినాం. కించ-ఆత్మప్రబోధోపిమనోనిగ్రహాయత్తఏవ. తథాఅక్షయాపిమోక్షాఖ్యాశాన్తిస్తేషాంమనోనిగ్రహాయత్తైవ. ౪౦

ఆ.—— ఉత్తమదృష్టీనామద్వైతదర్శన, మద్వైతదృష్టిఫలంచ మనోనిరోధ, ముక్త్వామన్దదృష్టీనాం మనోనిరోధాధీనమాత్మదర్శన ముపన్యస్యతి (మనసఇతి) అభయమిత్యశేషభయనివృత్తిసాధనాత్మదర్శనముచ్యతే. సర్వయోగినాం- సర్వేషాం యోగినాంకర్మానుష్ఠాననిష్ఠానాంబుద్ధిశుద్ధిమతామిత్యర్థః. మనోనిరోధాధీనంప్రాగుక్తమనూద్యతత్ఫలంకైవల్యంకథయతి (దుఃఖేతి)శ్లోకస్యవిషయంపరిశినష్టి (యేషామితి) అభయం- భయరాహిత్యం. అసన్త్రాసాత్మకమిత్యర్థః. ఉక్తలక్షణాశాన్తిః- నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిః, స్వభావతః- విద్యాస్వరూపసామర్థ్యాదిత్యర్థః. విదుషాంజీవన్ముక్తానాంముక్తేస్సిద్ధత్వాన్నసాధనాపేక్షేత్యాహ (నాన్యాయత్తేతి). తత్రవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (నేత్యాదినా) ఉత్తమేభ్యోజ్ఞానవద్భ్యోఽధికారిభ్యోవ్యతిరిక్తానధికారిణోవతారయతి (యేత్వితి). యోగినః- సుకృతానుష్ఠాయినః. తదనుష్ఠానాదేవసన్మార్గగామినః. తేషామపితత్త్వజ్ఞానంకథంచిదుపజాతంచేత్- అలంమనోనిగ్రహేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) అభయం- తదేవతత్త్వజ్ఞానం. దుఃఖనివృత్తిరపిమనోనిగ్రహమపేక్ష్యభవతీత్యాహ (కించేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేనస్ఫోరయతి (నహీతి) ఇతశ్చమనోనిగృహీతవ్యమిత్యాహ (కించేతి). అభయమిత్యత్రసూచితంస్పష్టంవివృణోతి (ఆత్మేతి) ఇతశ్చమనోనిగ్రహోఽర్థవానిత్యాహ (తథేతి) తేషాం-సాధకానాం, ముముక్షూణామితియావత్. ౪౦

శం.—— మనోనిగ్రహోపితేషాం ఉదధేఃకుశాగ్రేణైకబిన్దునా ఉత్సేచనేనశోషణవ్యవసాయవత్, వ్యవసాయవతామవసన్నాన్తఃకరణానామనిర్వేదాదపరిఖేదతోభవతీత్యర్థః. ౪౧

ఆ.—— కథంముముక్షూణాంజిజ్ఞాసూనాంమనోనిగ్రహస్సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్సేకఇతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతశ్లోకనివిష్టాక్షరాణివ్యాచష్టే (మనోనిగ్రహోపీతి) తేషాంవ్యవసాయవతాం-ఉద్యోగభాగినామనుద్వేగవతామితిసమ్బన్ధః. చక్షుషానిమీలనేతమోదృశ్యతే-తస్యచోన్మీలనేఘటాద్యేవోపలభ్యతే-నకదాచిదపిబ్రహ్మేత్యుద్వేగపరివర్జనాత్ప్రాగుదీరితానాంమనోనిగ్రహస్సమ్భవతి- తదాహ (అపరిఖేదతఇతి) ౪౧

శం.—— కిమపరిఖిన్నవ్యవసాయమాత్రమేవమనోనిగ్రహేఉపాయః. నేత్యుచ్యతే - అపరిఖిన్నవ్యవసాయవాన్సన్వక్ష్యమాణేనోపాయేనకామభోగవిషయేషువిక్షిప్తంమనోనిగృహ్ణీయాత్ - నిరున్ధ్యాదాత్మన్యేవేత్యర్థః. కించ-లీయతేఽస్మిన్నితిసుషుప్తోలయః. తస్మిఁల్లయేచసుప్రసన్నం- ఆయాసవర్జితమపీత్యేతత్. నిగృహ్ణీయాదిత్యనువర్తతే. సుప్రసన్నంచేత్- కస్మాన్నిగృహ్యతఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాద్యథాకామోఽనర్థహేతుః-తథాలయోపి- అతఃకామవిషయస్యమనసోనిగ్రహవల్లయాదపినిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ౪౨

ఆ.—— సమాధింకుర్వతస్తత్త్వసాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకాః లయవిక్షేపసుఖరాగాః - తేభ్యోమనసోవక్ష్యమాణోపాయేననిగ్రహంకుర్యాత్ - అన్యథాసమాధిసాఫల్యానుపపత్తేరిత్యాహ (ఉపాయేనేతి) ప్రాగుక్తాదుపాయాదేవమనోనిగ్రహపరిగ్రహేశ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమితిమ

దుఃఖంసర్వమనుస్మృత్యకామభోగాన్నివర్తయేత్ । అజంసర్వమనుస్మృత్యజాతంనైవతుపశ్యతి॥ ౪౩
లయేసంబోధయేచ్చిత్తంవిక్షిప్తంశమయేత్పునః। సకషాయంవిజానీయాత్సమప్రాప్తంనచాలయేత్॥ ౪౪
నాస్వాదయేత్సుఖంతత్రనిస్సఙ్గఃప్రజ్ఞయాభవేత్ । నిశ్చలంనిశ్చరచ్చిత్తమేకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః॥ ౪౫

స్యానశ్శఙ్క్యతే (కిమితి) పూర్వోక్తోపాయవతః శ్రవణాద్యనుశిష్ఠతోమనోనిగ్రహద్వారాతత్త్వజ్ఞానసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (నేత్యుచ్యతఇతి) తృతీయపాదంవ్యాచష్టే (కించేతి) లీయతే- స్థానద్వయమితిశేషః. చతుర్థపాదమాకాఙ్క్షాద్వారావివృణోతి (సుప్రసన్నమిత్యాదినా) ౪౨

శం.— కస్సఉపాయఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- ద్వైతమవిద్యావిజృమ్భితందుఃఖమేవేత్యనుస్మృత్యకామభోగాత్- కామనిమిత్తోభోగః- ఇచ్ఛావిషయః. తస్మాత్విప్రసృతంమనోనివర్తయేత్- వైరాగ్యభావనయేత్యర్థః. అజం- బ్రహ్మసర్వమిత్యేతచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశతోఽనుస్మృత్యతద్విపరీతంద్వైతజాతంనైవతుపశ్యతి- అభావాత్. ౪౩

ఆ.— ఉపాయేననిగృహ్ణీయాదిత్యుక్తం- తమేవోపాయంవైరాగ్యరూపముపదిశతి (దుఃఖమితి) జ్ఞానాభ్యాసాఖ్యముపాయాన్తరముపన్యస్యతి (అజమితి) అక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాంనిక్షిపతి (కస్సఇతి) తత్రపూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) వైరాగ్యభావనా- తత్రతత్రద్వైతవిషయేదోషానుసన్ధానేనవైతృష్ణ్యభావనా. తయాకామభోగాన్మనోనిరోద్ధవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంజ్ఞానాభ్యాసవిషయంవ్యాకరోతి (అజమిత్యాదినా) ౪౩

శం.— ఏవమనేనజ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యద్వయోపాయేనలయే-సుషుప్తేలీనంసమ్బోధయేన్మనః- ఆత్మవివేకదర్శనేనయోజయేత్. చిత్తంమనఇత్యనర్థాన్తరం. విక్షిప్తంచకామభోగేషుశమయేత్పునః. ఏవంపునఃపునరభ్యస్యతోలయాత్సంబోధితంవిషయేభ్యశ్చవ్యావర్తితంనాపిసామ్యాపన్నమన్తరాళావస్థంసకషాయం-సరాగం. బీజసంయుక్తంమనఇతివిజానీయాత్. తతోఽపియత్నతస్సామ్యమాపాదయేత్. యదాతుసమప్రాప్తంభవతి- సమప్రాప్త్యభిముఖీభవతీత్యర్థః. తతస్తన్నవిచాలయేత్- విషయాభిముఖంనకుర్యాదిత్యర్థః. ౪౪

ఆ.— జ్ఞానాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాంలయాద్విక్షేపాచ్చవ్యావర్తితంమనోరాగప్రతిబద్ధంశ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసప్రసూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తేనతతోఽపిప్రతిబన్ధాద్వ్యావర్తనీయమిత్యాహ (లయఇతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) జ్ఞానాభ్యాసః- శ్రవణాద్యావృత్తిః. విషయేషుక్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనేనవైతృష్ణ్యంవైరాగ్యం. లయః- నిద్రా. సంప్రబోధనమేవాభినయతి (ఆత్మేతి) మనస్సిప్రకృతేకిమితిచిత్తముచ్యతే- తత్రాహ (చిత్తమితి) విక్షిప్తం - విప్రసృతం. శమయేత్ - వ్యావర్తయేదితియావత్. పునరిత్యత్రవివక్షితమర్థమాహ (ఏవమితి) ఉభయతోవ్యావర్తితంమనస్తర్హినిర్విశేషబ్రహ్మరూపతాంగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అన్తరాళావస్థమనసఃస్వరూపంతృతీయపాదావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (సకషాయమితి) .రాగస్యబీజత్వంపరాచీనవిషయప్రవృత్తింప్రతిప్రతిపత్తవ్యం. యథోక్తంమనోజ్ఞాత్వాకింకర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తతోఽపీతి) అన్తరాళావస్థాపఞ్చమ్యాపరామృశ్యతే. లయావస్థాదిదృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః. యత్నతః- సంప్రజ్ఞాతసమాధేరితియావత్. సామ్యం- అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిమిత్యర్థః. చతుర్థపాదస్యార్థమాహ (యదాత్వితి) సమాధిద్వయద్వారేణసమంనిర్విశేషంపరిపూర్ణంబ్రహ్మరూపంప్రాప్యమనస్తన్మాత్రతయాసమాప్తంచేత్- అప్రాప్తప్రతిషేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమప్రాప్తేతి). తతః- నిర్విశేషవస్తుప్రాప్త్యభిముఖ్యాదనన్తరమిత్యర్థః. కింతన్మనసశ్చాలనం- యత్ప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (విషయేతి) ౪౪

శం.— సమాధిస్థస్యయోగినోయత్సుఖంజాయతే-తన్నాస్వాదయేత్- తత్రనరజ్యేతేత్యర్థః. కథంతర్హి. నిస్సఙ్గః - నిస్స్పృహః. ప్రజ్ఞయా-వివేకబుద్ధ్యా. యదుపలభ్యతేసుఖం- తదవిద్యాపరికల్పితంమృషైవేతివిభావయేత్. తతోఽపిసుఖరాగాన్నిగృహ్ణీయాదిత్యర్థః. యదాపునఃసుఖరాగాన్నివృత్తంనిశ్చలస్వభావంసన్నిశ్చరత్- బహిర్నిర్గచ్ఛద్భవతిచిత్తం- తతస్తతోనియమ్యోక్తోపాయేనఆత్మన్యేవైకీకుర్యాత్ప్రయత్నతః - చిత్స్వరూపసత్తామాత్రమేవాపాదయేదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ.— సమాధిస్థాయాంయత్సుఖముత్పద్యతేతద్విషయాభిలాషాదపిమనోనిరోద్ధవ్యమిత్యాహ (నాస్వాదయేదితి) తత్రేతిసమాధ్యవస్థోచ్యతే. కింతుతస్యామవస్థాయాంసుఖంయదుపలభ్యతే - తదజ్ఞానవిజృమ్భితంమిథ్యైవేతిప్రజ్ఞయా- వివేకవిజ్ఞానేననిస్స్పృహస్సన్భావయేదిత్యాహ (నిస్సఙ్గఇతి). కించ-యచ్చిత్తంప్రాచీనవైరాగ్యాద్యుపాయేననిశ్చలంప్రత్యగాత్మప్రవణంప్రసాధితం- తద్యదిస్వభావానుసారేణబహిర్నిర్గన్తుమిచ్ఛేత్- తదాసంప్రజ్ఞాతసమాధేరసంప్రజ్ఞాతసమాధిపర్యన్తాత్ప్రయత్నాత్తదాత్మన్యేవైకీకృత్య- తన్మాత్రతామాపాద్యపరిశుద్ధపరిపూర్ణబ్రహ్మాత్మకస్స్వయంతిష్ఠేదిత్యాహ (నిశ్చలమితి) ప్రథమపాదాక్షరాణియోజయతి (సమాధిస్థఇతి) తస్యసమాధ్యవస్థాయామితిశేషః. ద్వితీయపాదమాకాఙ్క్షాద్వారావివృణోతి (కథమిత్యాదినా) నిస్స్పృహః- యథోక్తేసుఖేఅనురాగరహితస్సన్నిత్యర్థః. వివేకరూపాబుద్ధిః- ఆగన్తుకస్యరజ్జుసర్పవత్కల్పితత్వమిత్యేవమాత్మికా. తయాభావయేదితిసమ్బన్ధః. భావనాప్రకారమభినయతి (యదిత్యాదినా) ప్రథమార్ధస్యాక్షరార్థముక్త్వా

యదానలీయతేచిత్తంనచవిక్షిప్యతేపునః। అనిఙ్గనమనాభాసంనిష్పన్నంబ్రహ్మతత్తదా॥ ౪౬
స్వస్థంశాన్తంసనిర్వాణమకథ్యంసుఖముత్తమం। అజమజేనజ్ఞేయేనసర్వజ్ఞంపరిచక్షతే॥ ౪౭
నకశ్చిజ్జాయతేజీవస్సంభవోఽస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౪౮

ఇతిగౌడపాదీయకారికాయాంతృతీయమద్వైతప్రకరణమ్.

తాత్పర్యార్థంకథయతి (తథాపీతి) ఉత్తరార్ధంవిభజతే (యదేత్యాదినా) పూర్వోక్తసమాధ్యనురోధాదాత్మ [illegible] స్వభావం [illegible] యథోక్తసుఖరాగనిమిత్తంతదుపాయరాగనిమిత్తంవానిశ్చరద్భవతీతిసమ్బన్ధః. తచ్చచిత్తంబాహ్యవిషయాభిముఖ్యాదుక్తోపాయేన - జ్ఞానాభ్యాసాదినా వ్యావర్త్యాత్మన్యేవ- పరస్మిన్బ్రహ్మణి ప్రయత్నతః- సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధివశాదేకీకుర్యాత్- అసంప్రజ్ఞాతసమాధియు [illegible] పయేదిత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (చిత్స్వరూపేతి) ౪౫

శం.— యథోక్తేనోపాయేననిగృహీతంచిత్తంయదాసుషుప్తేనలీయతే, నచపునర్విషయేషువిక్షిప్యతే, అనిఙ్గనం- [illegible] దీపకల్పం. అనాభాసం- నకేనచిత్కల్పితేనవిషయభావేనావభాసతేఇతి. యదైవంలక్షణంచిత్తం - తదానిష్పన్నంబ్రహ్మ, - [illegible] న్నంచిత్తంభవతీత్యర్థః. ౪౬

ఆ.— కదాపునరిదంచిత్తంబ్రహ్మమాత్రమాపద్యతే - తత్రాహ (యదేతి) త్రివిధప్రతిబన్ధ [illegible] త్తమవతిష్ఠతే- తదాబ్రహ్మసమ్పన్నంభవతీత్యర్థః. అక్షరాణివ్యాచష్టే (యథోక్తేనేత్యాదినా) ఉపాయః- జ్ఞానాభ్యాసాదిః. [illegible] యేభ్యోవిముఖీకృతం. నలీయతే- ననిద్రాపారవశ్యేనకారణాత్మతాంగతమిత్యర్థః. అచలం- రాగాదివాసనాశూన్యమిత్యర్థః. [illegible] వాతేతి. కల్పితేనవిషయభావేననావభాసతే- కింతుబ్రహ్మాకారేణేతి. ఏవంలక్షణంచిత్తంయదాసమ్పద్యతే - తదేతియోజనా. [illegible] క్తమేవస్ఫుటయతి (బ్రహ్మస్వరూపేణేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తంపరమార్థసుఖమాత్మసత్యానుబోధలక్షణంస్వస్థం - స్వాత్మనిస్థితం. శాన్తం- సర్వానర్థోపశమరూపం. సనిర్వాణం- నిర్వృతిః- నిర్వాణం. కైవల్యం. సహనిర్వాణేనవర్తతే. తచ్చాకథ్యం- నశక్యతేకథయితుం. అత్యన్తాసాధారణవిషయత్వాత్. సుఖముత్తమం- నిరతిశయంహితద్యోగిప్రత్యక్షమేవ. నజాతమిత్యజం. యథావిషయం. అజేన-అనుత్పన్నేనజ్ఞేయేనాఽవ్యతిరిక్తంసత్ స్వేనసర్వజ్ఞ [illegible] హ్యైవసుఖంపరిచక్షతే- కథయన్తిబ్రహ్మవిదః. ౪౭

ఆ.— అసంప్రజ్ఞాతసమాధ్యవస్థాయాంయేనరూపేణచిత్తమభినిష్పద్యతే-తద్బ్రహ్మస్వరూపంవిశినష్టి (స్వస్థమితి). [illegible] రిక్తమితిశేషః. తత్రవిదుషాంసమ్మతిముదాహరతి (సర్వజ్ఞమితి) (యథోక్తమితి) అసంప్రజ్ఞాతసమాధిలక్షణం [illegible] రుషార్థరూపతామాహ (సుఖమితి) వైషయికసుఖంవ్యవచ్ఛేత్తుంపరమార్థవిశేషణం. కింతత్జ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] మాచార్యానురోధినాబోధేనలక్ష్యతే- ప్రాప్యతేబ్రహ్మేతిలభ్యతే. తస్యస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వమాహ (స్వాత్మనీతి) సర్వస్య- [illegible] పశమోపలక్షితత్వాదపిపురుషార్థత్వసిద్ధిరిత్యాహ (సర్వేతి) నిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్నిరవశేషానర్థాచ్ఛిత్తిశ్చేత్యేవంలక్షణంమోక్షమాచక్షతే - [illegible] త్కథమిదంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (సనిర్వాణమితి) తస్య క్షీరగుడాదిమాధుర్యభేదస్యేవస్వానుభవమాత్రాధిగమ్యత్వాన్నవాచ్యత్వమాహ [illegible] యదుక్తంపరమార్థసుఖమితి- తదిదానీముపపాదయతి (సుఖమితి) (తద్ధిసర్వేషామేవతద్బ్రహ్మ [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) [illegible] త్వేవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ౪౭

శం.— సర్వోఽప్యయంమనోనిగ్రహాది, మృల్లోహాదివత్సృష్టిః, రుపాసనా, చోక్తాపరమార్థస్వరూపప్రతిపత్త్యుపాయత్వేన [illegible] ర్థసత్యేతి. పరమార్థసత్యంతు- నకశ్చిజ్జాయతేజీవః- కర్తాభోక్తాచనోత్పద్యతే కేనచిదపిప్రకారేణ. అతఃస్వభావతోఽజస్యాస్య [illegible] వః- కారణంనవిద్యతే - నాస్తి. యస్మాన్నవిద్యతేఽస్యకారణం - తస్మాన్నకశ్చిజ్జాయతేజీవఇత్యేతత్. పూర్వేషూపాయత్వేనోక్తానాం [illegible] మేతదుత్తమంసత్యం- యస్మిన్సత్యస్వరూపేబ్రహ్మణ్యణుమాత్రమపికించిన్నజాయతేఇతి.............................. ౪౮

* * *

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్యశ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యేఅద్వైతాఖ్యతృతీయప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ఉక్తానాముపాయానాంపరమార్థసత్యత్వేసత్యద్వైతహానిః - అన్యథాతదప్రమితిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నకశ్చిదితి) తత్రహేతుమాహ (సంభవోస్యేతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకర్తుంభూమికాంకరోతి (సర్వోపీతి) వ్యావహారికసత్యత్వమేవోపాయానాం- నపరమార్థసత్యత్వమిత్యఙ్గీకృత్యపారమార్థికసత్యస్యప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనైవోక్తేత్యాహ (మృదితి) యదుక్తంమనోనిగ్రహాదీనాంపరమార్థత్వేఽద్వైతహానిరితి-తత్రాహ (నేత్యాదినా) తేషామపరమార్థత్వేకథమద్వైతప్రతిపత్తిరిత్యపిన- వ్యావహారికసత్యానామపితత్ప్రమితిహేతుత్వస్యప్రతిబిమ్బవదుపపత్తేరితిభావః. ఉపాయానాంవ్యావహారికసత్యత్వేపారమార్థికంసత్యంకింస్యాదితి- తత్రాహ (పరమార్థేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్త్రేతి) స్వభావతోఽజత్వంహేతూకర్తవ్యం. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అతఇతి) హేత్వన్తరమేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (పూర్వేష్వితి) పూర్వేషు- గ్రన్థేష్వితిశేషః. ఇతిశబ్దోఽద్వైతప్రకరణపరిసమాప్తింద్యోతయతి.. ౪౮

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతా
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంతృతీయప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణయుక్తా— గౌడపాదకారికా

అలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

జ్ఞానేనాకాశకల్పేనధర్మాన్యోగగనోపమాన్।జ్ఞేయాభిన్నేనసంబుద్ధస్తంవన్దేద్విపదాంవరమ్॥ ౧
అస్పర్శయోగోవైనామసర్వసత్త్వసుఖోహితః।అవివాదోఽవిరుద్ధశ్చదేశితస్తంనమామ్యహమ్॥ ౨

శం.— ఓఙ్కారనిర్ణయద్వారేణాగమతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాద్వైతస్య బాహ్యవిషయభేదవైతథ్యాచ్చ ప్రసిద్ధస్య పునరద్వైతే శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సాక్షాన్నిర్ధారితస్యైతదుత్తమం సత్యమిత్యుపసంహారః కృతోఽన్తే. తస్యైతస్యాగమార్థస్యాద్వైతదర్శనస్య ప్రతిపక్షభూతా ద్వైతినో వైనాశికాశ్చ. తేషాంచాన్యోన్యవిరోధాద్రాగద్వేషాదిక్లేశాస్పదందర్శనమితిమిథ్యాదర్శనత్వంసూచితం- క్లేశానాస్పదత్వాత్సమ్యగ్దర్శనమిత్యద్వైతదర్శనం స్తూయతే. తదిహ విస్తరేణాన్యోన్యవిరుద్ధతయా అసమ్యగ్దర్శనత్వం ప్రదర్శ్య తత్ప్రతిషేధేనాద్వైతదర్శనసిద్ధిరుపసంహర్తవ్యా అవీతన్యాయేనేత్యలాతశాన్తిరారభ్యతే. తత్రాద్వైతదర్శనసమ్ప్రదాయకర్తురద్వైతస్వరూపేణైవనమస్కారార్థోఽయమాద్యశ్లోకః. ఆచార్యపూజాహ్యభిప్రేతార్థసిద్ధ్యర్థేష్యతే శాస్త్రారమ్భే. ఆకాశేనేషదసమాప్తమాకాశకల్పం. ఆకాశతుల్యమేతత్. తేనాకాశకల్పేనజ్ఞానేనకిం. ధర్మాన్ - ఆత్మనః. కింవిశిష్టాన్. గగనోపమాన్- గగనముపమా యేషాంతేగగనోపమాః. తానాత్మనోధర్మాన్. జ్ఞానస్యైవపునర్విశేషణం- జ్ఞేయైః- ధర్మైరాత్మభిరభిన్నమగ్న్యుష్ణవత్సవితృప్రకాశవచ్చజ్ఞానం. తేనజ్ఞేయాభిన్నేనజ్ఞానేనాకాశకల్పేనజ్ఞేయాత్మస్వరూపావ్యతిరిక్తేనగగనోపమాన్ ధర్మాన్యస్సంబుద్ధః - సంబుద్ధవానిత్యయమేవేశ్వరోయోనారాయణాఖ్యః- తంవన్దే- అభివాదయే. ద్విపదాంవరం- ద్విపదోపలక్షితానాంపురుషాణాంవరం - ప్రధానం. పురుషోత్తమమిత్యభిప్రాయః. ఉపదేష్టృనమస్కారముఖేనజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితంపరమార్థతత్త్వదర్శనమిహప్రకరణేప్రతిపిపాదయిషితం ప్రతిపక్షప్రతిషేధద్వారేణ ప్రతిజ్ఞాతంభవతి. ౧

ఆ.— ఆద్యన్తమధ్యమఙ్గలా గ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీత్యభిప్రేత్యాదావోఙ్కారోచ్చారణవదన్తే పరదేవతాప్రణామవత్ మధ్యేఽపిపరదేవతారూపముపదేష్టారం ప్రణమతి (జ్ఞానేనేతి) పూర్వోత్తరప్రకరణసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థంపూర్వప్రకరణత్రయవృత్తమర్థం క్రమాదనుద్రవతి (ఓఙ్కారేతి) అద్వైతమిత్యద్వైతోపలక్షితంతృతీయం ప్రకరణముచ్యతే. చతుర్థం ప్రకరణమవతారయితుముపయుక్తమర్థాన్తరమనువదతి (తస్యేతి) ద్వైతినః- భేదవాదినోవైనాశికవ్యతిరిక్తా గృహ్యన్తే. వైనాశికాః- నైరాత్మ్యవాదినః. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనాతిరిక్తక్లేశోపాదానం. పక్షాన్తరాణాం మిథ్యాదర్శనత్వసూచనంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (క్లేశేతి) పాతనికామేవంకృత్వా సమనన్తరప్రకరణప్రవృత్తిం ప్రతిజానీతే (తదిహేతి) తదసమ్యగ్దర్శనత్వమితిసమ్బన్ధః. అవీతన్యాయః- వ్యతిరేకన్యాయః. యథా- యత్కృతకంతదనిత్యమిత్యన్వయాదనిత్యత్వేఽవగతేఽపియన్నానిత్యం నతత్కృతకమితివ్యతిరేకోఽపివ్యభిచారశఙ్కానిరాసిత్వేనవ్యాప్తినిశ్చయార్థమిష్యతే- తథాతర్కతస్సమ్భావితస్యాగమేనావగతస్యాపి ప్రతిపక్షభూతవాదాన్తరాపాకరణప్రపఞ్చమన్తరేణపాక్షికీసమ్యక్త్వశఙ్కాస్యాదద్వైతదర్శనస్యేతితత్ప్రతిషేధేనతత్సిద్ధిరుపసంహర్తవ్యేత్యలాతశాన్తిదృష్టాన్తోపలక్షితమారభ్యతే ప్రకరణమిత్యర్థః. విశేషేణ-స్పష్టమితో వీతః. సనభవతీత్యవీతః. అవీత ఏవావీతః. తేనన్యాయేన-వ్యతిరేకేణేతియావత్. ప్రకరణస్య తాత్పర్యమేవందర్శయిత్వా ప్రథమశ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) తత్ర- చతుర్థప్రకరణంసప్తమ్యాపరామృశ్యతే. కిమిత్యద్వైతరూపేణాచార్యోనమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఆచార్యేతి) అభిప్రేతార్థః-శాస్త్రస్యావిఘ్నపరిసమాప్తి, స్తదర్థేవిప్రతిపత్త్యాదివ్యావృత్తి, శ్చ. ఆకాశస్యజడత్వాధిక్యాత్ జ్ఞానంస్వప్రకాశమాకాశేనేషదసమాప్తంవక్తవ్యం. విభుత్వాదావుపమా ద్రష్టవ్యా. ధర్మానితిబహువచనముపాధికల్పితభేదాభిప్రాయం. తేషామపిచిన్మాత్రత్వంవివక్షితోక్తం (జ్ఞానస్యైవేతి) తేనేత్యాదిపునరనువాదేనాన్వయమన్వాచష్టే. ఆచార్యోహిపురాబదరికాశ్రమేనరనారాయణాధిష్ఠితేనారాయణంభగవన్తమభిప్రేత్యతపోమహదతప్యత- తతోభగవానతిప్రసన్నస్తస్మైవిద్యాంప్రాదాదితిప్రసిద్ధంపరమగురుత్వం పరమేశ్వరేఇతిభావః. ననుప్రకరణే ప్రారభ్యమాణే ప్రతిపాద్యప్రమేయమేవవక్తవ్యేకిమిత్యుపదేష్టానమస్క్రియతే- తత్రాహ (ఉపదేష్టేతి) ౧

శం.— అధునాఽద్వైతదర్శనయోగస్యనమస్కారస్తత్స్తుతయే. స్పర్శనంస్పర్శః - సమ్బన్ధోనవిద్యతేయస్యయోగస్యకేనచిత్కదాచిదపి- సోఽస్పర్శయోగో బ్రహ్మస్వభావఏవ. (వైనామేతి) బ్రహ్మవిదామస్పర్శయోగఇత్యేవం ప్రసిద్ధఇత్యర్థః. సచసర్వసత్త్వసుఖః- భవతికశ్చిదత్యన్తసుఖసాధనవిశిష్టోఽపిదుఃఖరూపః- యథాతపః. అయంతునతథా. కింతర్హి. సర్వసత్త్వానాంసుఖః. తథేహభవతికశ్చిద్విషయోపభోగస్సుఖోనహితః- అయంతుసుఖోహితశ్చ- సత్యమప్రచలితస్వభావత్వాత్. కించ-అవివాదః- విరుద్ధవదనం- వివాదః పక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహేణయస్మిన్నవిద్యతే- సోఽవివాదః. కస్మాత్. యతోఽవిరుద్ధశ్చ. యఈదృశోయోగోదేశితః- ఉపదిష్టశ్శాస్త్రేణ- తంనమామ్యహం- ప్రణమామీత్యర్థః. ౨

ఆ.— ఇదానీమద్వైతదర్శనయోగస్తుతయేతన్నమస్కారం ప్రస్తౌతి (అస్పర్శేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అధునేతి) తస్యచస్తుతిఃతత్సాధనేషు ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే. సంప్రత్యక్షరాణివ్యాకుర్వన్ అస్పర్శయోగశబ్దంవ్యాకరోతి (స్పర్శనమితి) యోగస్యాన్యసంబన్ధప్రసక్తౌ

భూతస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినః కేచిదేవహి।అభూతస్యాపరేధీరావివదన్తఃపరస్పరమ్॥ ౩
భూతంనజాయతేకించిదభూతంనైవజాయతే। వివదన్తోఽద్వయాహ్యేవమజాతింఖ్యాపయన్తితే॥ ౪
ఖ్యాప్యమానామజాతింతైరనుమోదామహేవయం । వివదామోనతైస్సార్ధమవివాదంనిబోధత॥ ౫
అజాతస్యైవధర్మస్యజాతిమిచ్ఛన్తివాదినః। అజాతోహ్యమృతోధర్మోమర్త్యతాంకథమేష్యతి॥ ౬
నభవత్యమృతంమర్త్యంనమర్త్యమమృతంతథా । ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౭

భావాత్ కథమస్పర్శత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిపాతయోరర్థంకథయతి (వైనామేతి) సర్వేషాంసత్త్వానాం- దేహభృతాంసుఖయతీతివ్యుత్పత్త్యాసుఖహేతుత్వం బ్రహ్మస్వభావస్యసుఖవిశేషణేనదర్శయతి (నచేతి) సుఖహేతావపి బ్రహ్మస్వభావేవివక్షితంవిశేషందర్శయతి (భవతీతి) హితవిశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (తథేహభవతీత్యాదినా) తస్యహితత్వేహేతుమాహ (నిత్యమితి) తస్యైవవిశేషణాన్తరమాహ (కించేతి) తత్రహేతుంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) ఆత్మప్రకాశత్వాత్ బ్రహ్మస్వభావస్యావిరుద్ధత్వం. నహికస్యచిదాత్మప్రకాశోఽవిరుద్ధోభవతీత్యర్థః. యథోక్తయోగజ్ఞానమార్గస్యసంప్రదాయాగతత్వమాహ (యఈదృశఇతి) తన్నమస్కారవ్యాజేనతస్యస్తుతిస్తదుపాయేషుశ్రోతృప్రవృత్త్యర్థమత్రవివక్షితేత్యాహ (తన్నమామీతి) ౨

శం.— కథంద్వైతినఃపరస్పరంవిరుధ్యన్తఇతి. ఉచ్యతే- భూతస్య - విద్యమానస్యవస్తునోజాతిం - ఉత్పత్తిమిచ్ఛన్తివాదినఃకేచిదేవహి- సాఙ్ఖ్యాః. నసర్వఏవద్వైతినః. యస్మాదభూతస్య- అవిద్యమానస్యాపరే - వైశేషికానైయాయికాశ్చధీరాః - ధీమన్తః. ప్రాజ్ఞాభిమానినఇత్యర్థః. వివదన్తోఽన్యోన్యమిచ్ఛన్తిజేతుమిత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అద్వైతదర్శనస్యావిరుద్ధత్వేనావివాదత్వంవిశదీకర్తుంద్వైతినాంవివాదంతావదుదాహరతి (భూతస్యేతి) ఏవంవిరుద్ధంవదన్తోమిథోజేతుమిచ్ఛన్తీత్యాహ (వివదన్తఇతి) ప్రశ్నపూర్వకంశ్లోకాక్షరాణియోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఏవకారార్థేహేతుమాహ(యస్మాదితి) ప్రాజ్ఞాభిమానినోజాతిమిచ్ఛన్తీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. చతుర్థపాదంసాధ్యాహారంవ్యాకరోతి (వివదన్తఇతి) ౩

శం.— తైరేవంవిరుద్ధవదనేనాన్యోన్యపక్షప్రతిషేధంకుర్వద్భిఃకింఖ్యాపితంభవతీతి. ఉచ్యతే - భూతం- విద్యమానంవస్తునజాయతేకించిత్ - విద్యమానత్వాదేవ - ఆత్మవదిత్యేవంవదన్నసద్వాదీసాఙ్ఖ్యపక్షంప్రతిషేధతిసజ్జన్మ. తథాఅభూతం - అవిద్యమానమవిద్యమానత్వాన్నైవజాయతే- శశవిషాణవదిత్యేవంవదన్సాఙ్ఖ్యోప్యసద్వాదిపక్షమసజ్జన్మప్రతిషేధతి. వివదన్తః-విరుద్ధంవదన్తోఽద్వయాః-అద్వైతినోఽప్యేతేఽన్యోన్యస్యపక్షౌసదసతోర్జన్మనీప్రతిషేధన్తోఽజాతిం- అనుత్పత్తిమర్థాత్ ఖ్యాపయన్తి- ప్రకాశయన్తితే. ౪

ఆ.— పక్షద్వయనిషేధముఖేనసిద్ధమర్థంకథయతి (భూతమిత్యాదినా) శ్లోకాక్షరవ్యాఖ్యానార్థమాకాఙ్క్షాన్నిక్షిపతి (తైరితి) తత్రాద్యంపాదమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇతి) ద్వితీయపాదంవిభజతే (తథేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే (వివదన్తఇత్యాదినా) సదసదతిరిక్తవస్త్వభావాద్వస్తుతఉత్పత్తేరనుపపత్తిరిత్యాహ (అర్థాదితి) ౪

శం.— తైరేవంఖ్యాప్యమానామజాతిమేవమస్త్విత్యనుమోదామహే కేవలం- నతైస్సార్ధంవివదామఃపక్షప్రతిపక్షగ్రహణేన- యథాతేఽన్యోన్యమిత్యభిప్రాయః. అతస్తమవివాదం- వివాదరహితంపరమార్థదర్శనమనుజ్ఞాతమస్మాభిర్నిబోధతహేశిష్యాః. ౫

ఆ.— తర్హిప్రతివాదిభిరుక్తత్వాదజాతిరపిభవతాప్రత్యాఖ్యేయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఖ్యాప్యమానామితి) ప్రతివాదిభిస్సహవివాదాభావఫలితమాహ (అవివాదమితి) అక్షరాణివ్యాచష్టే (తైరిత్యాదినా) అద్వైతవాదినోద్వైతవాదిభిర్వివాదాభావేవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథాతఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అతఇతి) ౫

శం.— సదసద్వాదినస్సర్వే. అయంతు. పురస్తాత్కృతభాష్యశ్లోకః. ౬

ఆ.— జాతస్యైవజన్మనాఆనర్థక్యాదనవస్థానాచ్చాజాతస్యైవపదార్థస్యజన్మసద్వాదినోఽసద్వాదినశ్చసర్వేపిస్వీకుర్వన్తీతిపరపక్షమనువదతి (అజాతస్యేతి) తత్రశిష్టాభీష్టదోషంప్రదర్శ్యాభ్యనుజానాతి (అజాతోహీతి) కేతేవాదినః-యైరేవమిష్యతే-తత్రాహ (సదసదితి) అవశిష్టానిశ్లోకాక్షరాణివ్యాఖ్యాతత్వాన్నపునర్వ్యాఖ్యానసాపేక్షాణీత్యాహ (పురస్తాదితి) ౬

శం.— ఉక్తార్థానాంశ్లోకానామిహోపన్యాసఃపరవాదిపక్షాణామన్యోన్యవిరోధఖ్యాపితానుమోదనప్రదర్శనార్థః. ౭-౮

ఆ.— పరిణామిబ్రహ్మవాదేయద్బ్రహ్మవాదిభిర్దూషణముచ్యతే- తదప్యనుజ్ఞాతమేవేతిమత్వాహ (నభవతీతి) అమృతంహి- బ్రహ్మనతద్రూపేస్థితే మర్త్యంభవితుమర్హతి- స్థితరూపవిరోధాత్. నచమర్త్యం- కార్యంస్వరూపేస్థితేప్రలయావస్థాయామమృతం- బ్రహ్మసంపద్యతే-సత్యేపిస్వరూపేతస్యైవాభావాన్నాన్యథాత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (ప్రకృతేరితి). ౭

స్వభావేనామృతో యస్య ధర్మో గచ్ఛతి మర్త్యతాం। కృతకేనామృతస్తస్య కథం స్థాస్యతి నిశ్చలః॥ ౮
సాంసిద్ధికీ స్వాభావికీ సహజా అకృతా చ యా। ప్రకృతిస్సేతి విజ్ఞేయా స్వభావం న జహాతి యా॥ ౯
జరామరణనిర్ముక్తాః సర్వే ధర్మాస్స్వభావతః। జరామరణమిచ్ఛన్తశ్చ్యవన్తే తన్మనీషయా॥ ౧౦
కారణం యస్య వై కార్యం కారణం తస్య జాయతే। జాయమానం కథమజం భిన్నం నిత్యం కథం చ తత్॥ ౧౧

ఆ.— కించ- యస్య - పరిణామవాదినస్స్వభావేనామృతస్సన్ పరమాత్మాఖ్యో ధర్మశబ్దితో భావో మర్త్యతాం కార్యభావాపత్త్యా గచ్ఛతి- తస్య కృతకేన- సముచ్చయానుష్ఠానేనామృతోఽజాతో ముక్తో వక్తవ్యః. స చ కథం నిశ్చలః స్థాతుం పారయతి- యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయవిరోధాదిత్యాహ (స్వభావేనేతి) పునరుక్తిమాశఙ్క్య ప్రత్యాదిశతి (ఉక్తార్థానామితి) ౮

శం.— యస్మాల్లౌకిక్యపి ప్రకృతిర్న విపర్యేతి. కాసావితి. ఆహ-సమ్యక్సిద్ధిస్సంసిద్ధిః. తత్ర భవా సాంసిద్ధికీ. యథా యోగినాం సిద్ధానామణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిః ప్రకృతిః- సా భూతభవిష్యత్కాలయోరపి యోగినాం న విపర్యేతి తథైవ సా. తథా స్వాభావికీ- ద్రవ్యస్వభావత ఏవ సిద్ధా. యథాగ్న్యాదీనాముష్ణప్రకాశాదిలక్షణా. సాపి న కాలాన్తరే వ్యభిచరతి దేశాన్తరే చ. తథా సహజా - ఆత్మనా సహైవ జాతా. యథా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపి యా కాచిదకృతా- కేనచిన్న కృతా. యథాఽపాం నిమ్నదేశగమనాదిలక్షణా. అన్యాపి యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి - సా సర్వా ప్రకృతిరితి విజ్ఞేయా లోకే. మిథ్యాకల్పితేషు లౌకికేష్వపి వస్తుషు ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతి - కిముతాజస్వభావేషు పరమార్థవస్తుష్వమృతత్వలక్షణా ప్రకృతిర్నాన్యథా భవతీతీత్యభిప్రాయః. ౯

ఆ.— * ప్రకృతేరన్యథాభావో న కథంచిదిత్యుక్తం - తత్ర ప్రకృతిశబ్దార్థం కథయతి (సాంసిద్ధికీతి) శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకుర్వన్ ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాదజామృతస్వభావా ప్రకృతిర్న విపర్యేతీతి కిము వక్తవ్యమితి యోజనా. కైముతికన్యాయద్యోతనార్థోఽపిశబ్దః. వివక్షితుం హేతుం స్ఫుటయితుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కాసావిత్యాదినా) సాఙ్గయోగమనుష్ఠాయ పరిసమాపనం సంసిద్ధిః. సిద్ధానాం- అణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తసామగ్రీసంపన్నానాం. యా కాచిత్స్వభావం న జహాతి - ఘటస్య ఘటత్వం, పటస్య పటత్వ, మిత్యాది కేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం ప్రకృతిశబ్దార్థముక్త్వా ప్రకృతేరన్యథాత్వాభావే ప్రాగుక్తే సిద్ధాన్తే యత్ఫలితం తదిదానీం కింపునర్న్యాయేన కథయతి (మిథ్యేతి) ౯

శం.— కింవిషయా పునస్సా ప్రకృతిః- యస్యా అన్యథాభావో వాదిభిః కల్ప్యతే - కల్పనాయాం వా కో దోష ఇతి. ఆహ - జరామరణనిర్ముక్తాః- జరామరణాదిసర్వవిక్రియావర్జితా ఇత్యర్థః. కే. సర్వే ధర్మాః- సర్వే ఆత్మాన ఇత్యేతత్. స్వభావతః - ప్రకృతితః. ఏవంస్వభావాస్సన్తో ధర్మాః జరామరణమిచ్ఛన్త ఇవేచ్ఛన్తః- రజ్జ్వామివ సర్పమాత్మని కల్పయన్తశ్చ్యవన్తే- స్వభావతశ్చలన్తీత్యర్థః. తన్మనీషయా- జన్మమరణచిన్తయా- తద్భావభావితత్వదోషేణేత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రాసఙ్గికీమేవ జీవానాం ప్రకృతిం దర్శయితుం ప్రక్రమతే (జరేతి) ఆత్మానో హి సర్వవిక్రియారహితాః స్వభావతో భవన్తీత్యర్థః. తేషాముక్తప్రకృతేరన్యథాత్వే కా క్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జరామరణమితి) సర్వవిక్రియాశూన్యేష్వాత్మసు నిర్విక్రియేషు విక్రియాకల్పనాయాం తద్భావనయా స్వభావహానిస్స్యాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాకర్తుమాకాఙ్క్షాం దర్శయతి (కింవిషయేతి) ఆశ్రయవిషయో విషయశబ్దః. అప్రకృతం ప్రకృతేరాశ్రయనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యా ఇతి) ప్రశ్నాన్తరం ప్రకరోతి (కల్పనాయామితి) తత్ర పూర్వార్ధముత్తరత్వేన వ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) ఉత్తరార్ధం విభజతే (ఏవంస్వభావా ఇతి) ౧౦

శం.— కథం సజ్జాతివాదిభిస్సాఙ్ఖ్యైరనుపపన్నముచ్యత ఇతి. ఆహ వైశేషికః- కారణం- మృద్వదుపాదానలక్షణం యస్య- వాదినో వై కార్యం. కారణమేవ కార్యాకారేణ పరిణమతే యస్య వాదిన ఇత్యర్థః. తస్యాజమేవ సత్ప్రధానాదికారణం మహదాదికార్యరూపేణ జాయత ఇత్యర్థః. మహదాద్యాకారేణ చేజ్జాయమానం ప్రధానం- కథమజముచ్యతే తైః- విప్రతిషిద్ధం చేదం జాయతేఽజం చేతి. నిత్యం చ తైరుచ్యతే- ప్రధానం భిన్నం- విదీర్ణం. స్ఫుటితమేకదేశేన సత్కథం నిత్యం భవేదిత్యర్థః. న హి సావయవం ఘటాద్యేకదేశస్ఫుటనధర్మి నిత్యం దృష్టం లోక ఇత్యర్థః. విదీర్ణం చ స్యాదేకదేశేనాజం నిత్యం చేత్యేతద్విప్రతిషిద్ధం తైరభిధీయత ఇత్యభిప్రాయః. ౧౧

ఆ. ప్రాసఙ్గికం పరిత్యజ్య సాఙ్ఖ్యపక్షే వైశేషికాదిభిరుచ్యమానం దూషణమభ్యనుజ్ఞాతమనుభాషతే (కారణమితి) కారణస్య జాయమానత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయమానమితి) సావయవత్వాచ్చ ప్రధానస్యానిత్యత్వాదనుపపత్తిరిత్యాహ (భిన్నమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (కథమితి) తత్ర ప్రథమపాదాక్షరాణి యోజయతి (కారణమిత్యాదినా) తదేవ స్పష్టయతి (కారణమేవేతి) ద్వితీయపాదం విభజతే (తస్యేతి) ప్రధానాదీత్యాదిశబ్దేన తదవయవాః సత్త్వాదయో గృహ్యన్తే. మహదాదీత్యాదిశబ్దేనాహఙ్కారాదిగ్రహణం. తృతీయపాదం వ్యాకరోతి (మహదాదీతి) విప్రతిషేధం విశదయతి (జాయత ఇతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (నిత్యంచేతి) విమతమనిత్యం- సావయవత్వాత్ - ఘటాదివదిత్యత్ర దృష్టాన్తం సాధయతి (నహీతి) సాఙ్ఖ్యస్మృతివిరుద్ధమనుమానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విదీర్ణంచేతి) ౧౧

కారణాద్యద్యనన్యత్వమతఃకార్యమజంయది। జాయమానాద్ధివై కార్యాత్ కారణం తేకథం ధ్రువం॥ ౧౨
అజాద్వైజాయతేయస్యదృష్టాన్తస్తస్యనాస్తివై। జాతాచ్చజాయమానస్యనవ్యవస్థా ప్రసజ్యతే॥ ౧౩
హేతోరాదిఃఫలంయేషామాదిర్హేతుఃఫలస్యచ। హేతోఃఫలస్యచానాదిఃకథంతైరుపవర్ణ్యతే॥ ౧౪
హేతోరాదిఃఫలంయేషామాదిర్హేతుఃఫలస్యచ। తథాజన్మభవేత్తేషాంపుత్రాజ్జన్మపితుర్యథా॥ ౧౫

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యస్పష్టీకరణార్థమాహ- కారణాదజాత్కార్యస్యయద్యనన్యత్వమిష్టంత్వయా- తతఃకార్యమజమితి ప్రాప్తం- ఇదంచాన్యద్విప్రతిషిద్ధం కార్యమజంచేతితవ. కించాన్యత్- కార్యకారణయోరనన్యత్వేజాయమానాద్ధివై కార్యాత్కారణమనన్యన్నిత్యం ధ్రువంచతేకథంభవేత్. నహికుక్కుట్యాఏకదేశఃపచ్యతే- ఏకదేశః ప్రసవాయకల్ప్యతే. ౧౨

ఆ.— కించ- కార్యకారణయోరభేదేకింకారణాభిన్నంకార్యం- కింవాకార్యాభిన్నంకారణమితివికల్ప్యాద్యమనువదతి (కారణాదితి) అతోఽస్మిన్పక్షేకార్యమజంస్యాత్- తథావిధకారణాభిన్నత్వాదితిదూషయతి (అత ఇతి) ద్వితీయమనుద్రవతి (యదీతి) జాయమానాత్కార్యాత్ కారణమభిన్నంయదీతియోజనా. నతర్హికారణంధ్రువంభవితుమర్హతి- కార్యాభిన్నత్వాత్, తస్యచాధ్రువత్వాత్, ఇతిదూషయతి (కారణమితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యేతి) కార్యకారణయోరభేదవాదేవిప్రతిషేధోదర్శితః- తస్యైవదృఢీకరణార్థమయంశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధాక్షరోత్థమర్థమాహ (కారణాదితి) ప్రాప్తైరనిష్టపర్యవసాయిత్వమాహ (ఇదంచేతి) ప్రధానస్యాజత్వంజాయమానత్వంచవిప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తం. అన్యదిత్యుక్తమేవవ్యనక్తి (కార్యమితి) అభేదేపిమాయావాదేనైషదోషః - కారణస్యకార్యాదనన్యత్వానభ్యుపగమాత్, కార్యస్యైవకారణమాత్రత్వాఙ్గీకారాత్, ఇతిమత్వాహ (తవేతి) ద్వితీయార్ధంవిభజతే (కించాన్యదితి) అభేదవాదేపికార్యస్యానిత్యత్వం - కారణస్యనిత్యత్వమితివ్యవస్థాకిమితినభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ౧౨

శం.— కించాన్యత్- అజాత్- అనుత్పన్నాద్వస్తునోజాయతేయస్య - వాదినఃకార్యం- దృష్టాన్తస్తస్యనాస్తివై. దృష్టాన్తాభావేఽర్థాదజాన్నకించిజ్జాయతఇతిసిద్ధంభవతీత్యర్థః. యదాపునర్జాతాజ్జాయమానస్యవస్తునోఽభ్యుపగమః- తదప్యన్యస్మాజ్జాతాత్ -తదప్యన్యస్మాదితినవ్యవస్థా ప్రసజ్యతే- అనవస్థానంస్యాదిత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— కించ- యస్య- ప్రధానవాదినోమతే ప్రధానాదజాదభిన్నంకార్యంజాయతేమహదాదీత్యభ్యుపగమ్యతే- తస్యపక్షేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తోవక్తవ్యః- తదవష్టమ్భేనైవతేనార్థవ్యవస్థాపనాత్. నచాత్రోభయసంప్రతిపన్నోదృష్టాన్తోదృష్టోఽస్తీత్యాహ (అజాదితి) యద్యజాన్నిత్యాద్వస్తునోజాయమానమభ్యుపగన్తుంనశక్యతే- తర్హిజాతాదేవజాయమానమభ్యుపగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (జాతాచ్చేతి) సాఙ్ఖ్యసమయేదోషాన్తరప్రదర్శనపరత్వంశ్లోకస్యప్రతిజానీతే (కించాన్యదితి) తత్రపూర్వార్ధాక్షరాణియోజయతి (అజాదితి) దృష్టాన్తాభావేపిప్రమాణాన్తరాదర్థప్రతిపత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేతి) పరస్యఖల్వనుమానాధీనమర్థపరిజ్ఞానం - నచదృష్టాన్తాభావేఽనుమానమవకల్పతే - తస్మాన్నసాఙ్ఖ్యసమయస్సమ్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (యదాపునరిత్యాదినా) ౧౩

శం.— *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూదితిపరమార్థతోద్వైతాభావఃశ్రుత్యోక్తః- తమాశ్రిత్యాహ- హేతోః- ధర్మాదేరాదిః- కారణందేహాదిసఙ్ఘాతఃఫలంయేషాంవాదినాం- తథాఆదిః- కారణం. హేతుర్ధర్మాదిఃఫలస్యచ - దేహాదిసఙ్ఘాతస్య. ఏవంహేతుఫలయోరితరేతరకార్యకారణత్వేనాదిమత్త్వంబ్రువద్భిరేవ హేతోఃఫలస్యచానాదిత్వంకథంతైరుపవర్ణ్యతే- విప్రతిషిద్ధమిత్యర్థః. నహినిత్యస్యకూటస్థస్యాత్మనోహేతుఫలాత్మకతాసమ్భవతి. ౧౪

ఆ.— ద్వైతవాదిభిరన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేనఖ్యాపితంవస్తునోఽజన్యత్వమద్వైతవాదినాభ్యనుజ్ఞాతం- ఇదానీంద్వైతనిరసనమపిశ్రౌతంవిద్వదనుభవానుసారిచైతేనాభ్యనుజ్ఞాతమేవేత్యాహ (హేతోరితి) హేతుఫలాత్మకస్సంసారోఽనాదిరితివదద్భిస్తస్యానాదిత్వంస్వభావోనైవవక్తుంశక్యతే- హేతుఫలయోరాదిమత్త్వస్యకణ్ఠోక్తత్వాత్. అతోహేతుఫలాత్మకంద్వైతమనిరూపితరూపమవస్తుభూతమిత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (యత్రత్వితి) తమాశ్రిత్యకార్యకారణాత్మకస్యద్వైతస్యదుర్నిరూపత్వమాహేతియోజనా. హేతుఫలయోరాత్మపరిణామత్వాదాదిమత్త్వముపాదానరూపేణచానాదిత్వ, మిత్యాశఙ్క్యాత్మనోనిరంశస్యకూటస్థస్యనిత్యస్యపరిణామానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (నహీతి) ౧౪

శం.— కథంతైర్విరుద్ధమభ్యుపగమ్యతఇతి. ఉచ్యతే- హేతుజన్యాదేవఫలాద్ధేతోర్జన్మాభ్యుపగచ్ఛతాంతేషామీదృశోవిరోధఉక్తోభవతి- యథాపుత్రాజ్జన్మపితుః. ౧౫

ఆ.— హేతుఫలయోరన్యోన్యమాదిత్వంబ్రువతాతదాత్మకస్యసంసారస్యానాదిత్వంవిప్రతిషిద్ధమిత్యుపపాదితం. సమ్ప్రతికార్యకారణభావోపితయోర్నసంభవతీత్యాహ (హేతోరిత్యాదినా) హేతుఫలయోరన్యోన్యంకారణత్వమభ్యుపగచ్ఛద్భిరభ్యుపగమ్యతేవిరుద్ధమిత్యేతత్ప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యథేతి) ౧౫

సంభవే హేతుఫలయోరేషితవ్యః క్రమస్త్వయా। యుగపత్సమ్భవే యస్మాదసమ్బన్ధో విషాణవత్ ॥ ౧౬
ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్న తే హేతుః ప్రసిధ్యతి। అప్రసిద్ధః కథం హేతుః ఫలముత్పాదయిష్యతి॥ ౧౭
యది హేతోః ఫలాత్సిద్ధిః ఫలసిద్ధిశ్చ హేతుతః। కతరత్పూర్వనిష్పన్నం యస్య సిద్ధిరపేక్షయా॥ ౧౮
అశక్తిరపరిజ్ఞానం క్రమకోపోఽథవా పునః। ఏవం హి సర్వథా బుద్ధైరజాతిః పరిదీపితా॥ ౧౯

శం.— యథోక్తావిరోధో న యుక్తోఽభ్యుపగన్తుమితి చేన్మన్యసే- సమ్భవే- హేతుఫలయోరుత్పత్తౌ- క్రమ ఏషితవ్యః- త్వయా అన్వేష్టవ్యః- హేతుః పూర్వం పశ్చాత్ఫలం చేతి. ఇతశ్చ- యుగపత్సమ్భవే యస్మాద్ధేతుఫలయోః కార్యకారణత్వేనాసమ్బన్ధః- యథా యుగపత్సమ్భవతోః సవ్యేతరగోవిషాణయోః. ౧౬

ఆ.— ప్రతీతితో హేతుఫలయోరుత్పత్తేరుపగన్తవ్యత్వాన్న యుక్తం తన్నిరాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమ్భవ ఇతి) తయోరుదయే ప్రాతీతికే- నియతపూర్వభావీ హేతుః- నియతోత్తరభావి ఫలమిత్యభ్యుపగమే హేతుమాహ (యుగపదితి) యథోక్తో విరోధః - హేతుఫలభావస్యాసమ్భవః. స న యుక్తోఽభ్యుపగన్తుం - ప్రతీతివిరోధాదితి వ్యావర్త్యాంశఙ్కామనువదతి (యథేతి) తత్రోత్తరత్వేన శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (సమ్భవ ఇతి) ప్రతీత్యా క్రమస్వీకారవదుపపత్తేశ్చేత్యాహ (ఇతశ్చేతి) తామేవోపపత్తిం స్ఫోరయతి (యుగపదితి) యయోర్యుగపత్సంభవః- తయోర్న కార్యకారణత్వం- యథా విషాణయోరితి వ్యాప్తేర్వ్యక్తత్వాత్- క్రమస్యావశ్యకతేత్యర్థః. ౧౬

శం.— కథమసమ్బన్ధ ఇతి. ఆహ- జన్యాత్ స్వతోఽలబ్ధాత్మకాత్ ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్ శశవిషాణాదేరివాసతో న హేతుః సిధ్యతి - జన్మ న లభతే. అలబ్ధాత్మకోఽప్రసిద్ధస్సన్ శశవిషాణాదికల్పస్తవ స కథం ఫలముత్పాదయిష్యతి- న హీతరేతరాపేక్షసిద్ధ్యోః శశవిషాణకల్పయోః కార్యకారణభావేన సమ్బన్ధః క్వచిద్దృష్టోఽన్యథా వేత్యభిప్రాయః. ౧౭

ఆ.— ఉక్తవ్యాప్తేరనుగ్రాహకం తర్కముపన్యస్యతి (ఫలాదితి) హేతుఫలయోర్మిథో హేతుఫలత్వం బ్రువతో మతే హేత్వధీనతయాఽలబ్ధాత్మకాత్ఫలాదుత్పద్యమానో హేతుర్న తతో లబ్ధాత్మకో భవతి- అలబ్ధాత్మకశ్చాసత్త్వాన్న ఫలముత్పాదయితుం శక్నోతి- అతో హేతుఫలభావస్యైవాసిద్ధిరిత్యర్థః. హేతుఫలయోరక్రమవతోర్న కార్యకారణభావేన సమ్బన్ధస్సిధ్యతీత్యేతదాకాఙ్క్షాపూర్వకం సాధయతి (కథమిత్యాదినా) హేతుస్వరూపాజ్జన్యం ఫలం తదధీనత్వేనాలబ్ధాత్మకం- స్వతశ్చాలబ్ధాత్మకం. తత ఉత్పద్యమానస్సన్నేష హేతుర్న సిధ్యతి - న ఖలు శశవిషాణాదేరసతస్సకాశాత్కించిల్లబ్ధాత్మకముపలభ్యతే. హేతుశ్చేదప్రసిద్ధోఽలబ్ధాత్మకోఽభ్యుపగతః- స తర్హి తథావిధోఽసద్రూపస్సన్న ఫలముత్పాదయితుముత్సహతే- న హి సద్వాదిమతే ఫలమసతస్సకాశాదుపలబ్ధచరమిత్యర్థః. తథాపి కథం హేతుఫలయోరసమ్బన్ధస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) అన్యథా వేత్యాధారాధేయభావాదికథనం. ౧౭

శం.— అసమ్బన్ధతాదోషేణాపోదితేఽపి హేతుఫలయోః కార్యకారణభావే యది హేతుఫలయోరన్యోన్యసిద్ధిరభ్యుపగమ్యత ఏవ త్వయా- కతరత్పూర్వనిష్పన్నం హేతుఫలయోః- యస్య పశ్చాద్భావినస్సిద్ధిస్స్యాత్పూర్వసిద్ధ్యపేక్షయా- తద్బ్రూహీత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— హేతుఫలయోర్యౌగపద్యే సత్యన్యతరస్యాపి న పూర్వక్షణే సత్తేత్యసతోః శశవిషాణయోరివాన్యోన్యాపేక్షయా జన్యజనకత్వం నోపపద్యతే- శశవిషాణాదిష్వపి ప్రసఙ్గాదిత్యుక్తం. ఇదానీం *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాదిశ్రుతేర్ధర్మాదిషు హేతుఫలభావమాశఙ్క్య శ్రుతేరసమ్భావితార్థే ప్రామాణ్యాయోగాదవశ్యం పౌర్వాపర్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (యదీతి) శ్లోకాక్షరాణి యోజయతి (అసమ్బన్ధేత్యాదినా) ౧౮

శం.— అథైతన్న శక్యతే వక్తుమితి మన్యసే- సేయమశక్తిరపరిజ్ఞానం - తత్త్వావివేకః- మూఢతేత్యర్థః.. అథవా - యోఽయం త్వయోక్తః క్రమః- హేతోః ఫలస్య సిద్ధిః, ఫలాచ్చ హేతోస్సిద్ధి, రితీతరేతరానన్తర్యలక్షణః, తస్య కోపః - విపర్యాసః- అన్యథాభావస్స్యాదిత్యభిప్రాయః. ఏవం హేతుఫలయోః కార్యకారణభావానుపపత్తేరజాతిః - సర్వస్యానుత్పత్తిః పరిదీపితా - ప్రకాశితా- అన్యోన్యాపేక్షదోషం బ్రువద్భిర్వాదిభిర్బుద్ధైః- పణ్డితైరిత్యర్థః. ౧౯

ఆ.— హేతుఫలయోరిదం పూర్వమిదం పశ్చాదితి న జ్ఞాయతే - పరస్పరాశ్రయాత్.. అతశ్చేదం పూర్వనిష్పన్నమితి వక్తుమశక్యమిత్యాహ (అశక్తిరితి) ఉత్తరావసరే చేదుత్తరాపరిజ్ఞానం- తర్హి కథాయామశక్తిసూచకం తన్నిగ్రహస్థానమప్రతిభాభిధానీయమాపతతీత్యర్థః. కించ- యది క్రమస్య నియతపూర్వాపరభావాత్మనోఽపరిజ్ఞానం- తదా పూర్వం కారణముత్తరం కార్యమితి ప్రతిజ్ఞా హీయేత- తథా చ ప్రతిజ్ఞాహానిర్నిగ్రహస్థానమాపద్యేతేత్యాహ (క్రమేతి) అన్యోన్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన సతోఽసతశ్చ జన్మని ప్రత్యాఖ్యాతే- క్రమాక్రమాభ్యాముత్పత్తేరనుపపత్తేరజాతిరేవాస్మదభిప్రేతా వాదిభిరాదర్శితా భవతీత్యుపసంహరతి (ఏవం హీతి) తత్రాద్యం పాదం వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) క్రమపక్షే పూర్వనిష్పన్నమేతచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. ద్వితీయపాదం యోజయతి (అథవేత్యాదినా) ద్వితీయార్ధం వివృణోతి (ఏవమితి) ౧౯

బీజాఙ్కురాఖ్యోదృష్టాన్తఃసదాసాధ్యసమోహిసః। నహిసాధ్యసమోహేతుఃసిద్ధౌసాధ్యస్యయుజ్యతే॥ ౨౦
పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేఃపరిదీపకం। జాయమానాద్ధివైధర్మాత్కథంపూర్వంనగృహ్యతే॥ ౨౧
స్వతోవాపరతోవాపినకించిద్వస్తుజాయతే। సదసత్సదసద్వాపినకించిద్వస్తుజాయతే॥ ౨౨

శం.— ననుహేతుఫలయోఃకార్యకారణభావఇత్యస్మాభిరుక్తంశబ్దమాత్రమాశ్రిత్యఛలమిదంత్వయోక్తం - *పుత్రాజ్జన్మపితుర్యథా, విషాణవచ్చాసమ్బన్ధ, ఇత్యాది. నహ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోఃఫలసిద్ధిః, అసిద్ధాద్వాఫలాద్ధేతుసిద్ధి, రభ్యుపగతా. కింతర్హి, బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యతఇతి. అత్రోచ్యతే- బీజాఙ్కురాఖ్యోయోదృష్టాన్తః- ససాధ్యేనతుల్యోమమేత్యభిప్రాయః. ననుప్రత్యక్షఃకార్యకారణభావోబీజాఙ్కురయోరనాదిః, న- పూర్వస్యపూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్. యథేదానీముత్పన్నోఽపరోఽఙ్కురోబీజాదాదిమాన్ - బీజంచాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితిక్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్. ఏవంపూర్వఃపూర్వోఽఙ్కురో, బీజంచపూర్వంపూర్వ, మాదిమదేవేతిప్రత్యేకంసర్వస్యబీజాఙ్కురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవంహేతుఫలానాం. అథబీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితిచేన్న- ఏకత్వానుపపత్తేః. నహిబీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణబీజాఙ్కురసంతతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే,హేతుఫలసంతతిర్వాతదనాదిత్వవాదిభిః. తస్మాత్సూక్తం * హేతోఃఫలస్యచానాదిఃకథంతైరుపవర్ణ్యతఇతి. తథాచాన్యదప్యనుపపత్తేర్నచ్ఛలమిత్యభిప్రాయః. నచలోకేసాధ్యసమోహేతుస్సాధ్యస్యసిద్ధౌ- సిద్ధినిమిత్తంప్రయుజ్యతేప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః. హేతురితిదృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతః- గమకత్వాత్. ప్రకృతోహిదృష్టాన్తోనహేతురితి. ౨౦

ఆ.— బీజాఙ్కురయోరివహేతుఫలయోరన్యోన్యంకార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) దృష్టాన్తస్యసాధ్యసమత్వేఽపిసాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) శ్లోకాపోద్యంచోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం - వివక్షితార్థశూన్యం: శబ్దమాశ్రిత్యఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రాదితి) ఆదిశబ్దేన *ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్నతేహేతుఃప్రసిధ్యతీత్యాదిగృహ్యతే. కార్యకారణభావోహేతుఫలయోరిత్యత్రాభిప్రేతమర్థంకథయతి (నహీతి) తత్రైవప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కింతర్హీతి) దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యాపరిహరతి (అత్రేతి) మాయావాదిమతేక్వచిదపికార్యకారణభావస్యవస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపత్తేర్మమేత్యుక్తం. ప్రత్యక్షావష్టమ్భేనదృష్టాన్తంసాధయన్నాశఙ్కతే (నన్వితి) కింబీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదంకార్యకారణత్వమిష్యతే- కింవాబీజాఙ్కురసన్తానయోరితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నపూర్వస్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్యచానుపపత్తిరితిశేషః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వంచావిరుద్ధంసిధ్యతి- బీజజాతీయాదఙ్కురజాతీయ, మఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయ, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తథైవహేతుజాతీయాత్ఫలజాతీయం, ఫలజాతీయాచ్చహేతుజాతీయ, మవిరుద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేదార్ష్టాన్తికేచసన్తతేరేకస్యావ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్నైవమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తదనాదిత్వవాదిభిః- తాసు- వ్యక్తిషుమిథోహేతుత్వమనాదిత్వం - తద్వదనశీలైరితియావత్. అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వా-హేతుఫలయోర్మిథోహేతుఫలభావస్యవక్తుమశక్యత్వాత్, దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వేస్థితేకార్యకారణత్వస్యక్వచిదపిసమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ * పుత్రాజ్జన్మపితుర్యథేత్యాదినచ్ఛలప్రయుక్తమితిఫలితమాహ (తథాచేతి) ఏవంశ్లోకస్యపూర్వార్ధంవ్యాఖ్యాయోత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (నచేతి). కిమితిహేతుశబ్దస్యముఖ్యమర్థంత్యక్త్వాగౌణార్థోగృహ్యతే. ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతోహీతి) హేతుఫలభావానుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౨౦

———

శం.— కథంబుద్ధైరజాతిఃపరిదీపితేతి. ఆహ- యదేతద్ధేతుఫలయోఃపూర్వాపరాపరిజ్ఞానం- తచ్చైతదజాతేఃపరిదీపకం- అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానోహిచధర్మోగృహ్యతే- కథంతస్మాత్పూర్వంకారణంనగృహ్యతే. అవశ్యంహిజాయమానస్యగృహీత్రాతజ్జనకంగృహీతవ్యం - జన్యజనకయోస్సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్. తస్మాదజాతిపరిదీపకంతదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— యత్పునరన్యోన్యపక్షంప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతోజ్ఞాపితాపరీక్షకైరిత్యుపక్షిప్తం- తత్రకథమజాతిర్వస్తుతోజ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరేతి) కార్యస్యగృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యకారణస్యాపితద్వద్గ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరతివ్యక్తాసిధ్యతీత్యాహ (జాయమానాదితి) తత్రపూర్వార్ధంప్రశ్నద్వారావివృణోతి (కథమిత్యాదినా). నియతేపౌర్వాపర్యేనిర్ధారితేజాతిస్సిధ్యతి - తదభావేతదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంవిభజతే (జాయమానోహీతి) కార్యగ్రహణేకారణంగృహీతవ్యమితికుతోనియమ్యతే - తత్రాహ (అవశ్యంహీతి) కార్యకారణయోర్నియతసమ్బన్ధవతోరితరేతరాశ్రయాత్దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవవస్తుతోజ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోర్దుర్జ్ఞానత్వంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. ౨౧

———

శం.— ఇతశ్చనజాయతేకించిత్- యజ్జాయమానంవస్తుస్వతః- పరతః- ఉభయతోవా- సత్- అసత్- సదసద్వా- జాయతే - నతస్యకేనచిదపిప్రకారేణజన్మసంభవతి. నతావత్స్వయమేవ- అపరినిష్పన్నాత్స్వరూపాత్స్వయమేవజాయతే- యథాఘటస్తస్మాదేవఘటాత్. నా

బీజాఙ్కురాఖ్యోదృష్టాన్తఃసదాసాధ్యసమోహిసః। నహిసాధ్యసమోహేతుఃసిద్ధౌసాధ్యస్యయుజ్యతే॥ ౨౦
పూర్వాపరాపరిజ్ఞానమజాతేఃపరిదీపకం। జాయమానాద్ధివైధర్మాత్కథంపూర్వంనగృహ్యతే॥ ౨౧
స్వతోవాపరతోవాపినకించిద్వస్తుజాయతే। సదసత్సదసద్వాపినకించిద్వస్తుజాయతే॥ ౨౨

శం.— ననుహేతుఫలయోఃకార్యకారణభావఇత్యస్మాభిరుక్తంశబ్దమాత్రమాశ్రిత్యఛలమిదంత్వయోక్తం - *పుత్రాజ్జన్మపితుర్యథా, విషాణవచ్చాసమ్బన్ధ, ఇత్యాది. నహ్యస్మాభిరసిద్ధాద్ధేతోఃఫలసిద్ధిః, అసిద్ధాద్వాఫలాద్ధేతుసిద్ధి, రభ్యుపగతా. కింతర్హి. బీజాఙ్కురవత్కార్యకారణభావోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- బీజాఙ్కురాఖ్యోయోదృష్టాన్తః- ససాధ్యేనతుల్యోమమేత్యభిప్రాయః. నను ప్రత్యక్షఃకార్యకారణభావోబీజాఙ్కురయోరనాదిః. న- పూర్వస్యపూర్వస్యాపరవదాదిమత్త్వాభ్యుపగమాత్. యథేదానీముత్పన్నోఽపరోఽఙ్కురోబీజాదాదిమాన్ - బీజంచాపరమన్యస్మాదఙ్కురాదితి క్రమేణోత్పన్నత్వాదాదిమత్. ఏవంపూర్వపూర్వోఽఙ్కురో, బీజంచపూర్వంపూర్వ, మాదిమదేవేతి ప్రత్యేకంసర్వస్యబీజాఙ్కురజాతస్యాదిమత్త్వాత్కస్యచిదప్యనాదిత్వానుపపత్తిః. ఏవంహేతుఫలానాం. అథబీజాఙ్కురసన్తతేరనాదిమత్త్వమితిచేన్న- ఏకత్వానుపపత్తేః. నహిబీజాఙ్కురవ్యతిరేకేణబీజాఙ్కురసంతతిర్నామైకాఽభ్యుపగమ్యతే హేతుఫలసంతతిర్వాతదనాదిత్వవాదిభిః. తస్మాత్సూక్తం * హేతోఃఫలస్యచానాదిఃకథంతైరుపవర్ణ్యతఇతి. తథాచాన్యదప్యనుపపత్తేర్నచ్ఛలమిత్యభిప్రాయః. నచలోకేసాధ్యసమోహేతుస్సాధ్యస్యసిద్ధౌ- సిద్ధినిమిత్తంప్రయుజ్యతేప్రమాణకుశలైరిత్యర్థః. హేతురితిదృష్టాన్తోఽత్రాభిప్రేతః- గమకత్వాత్. ప్రకృతోహిదృష్టాన్తోనహేతురితి. ౨౦

ఆ.— బీజాఙ్కురయోరివహేతుఫలయోరన్యోన్యంకార్యకారణభావాభ్యుపగమాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బీజేతి) దృష్టాన్తస్యసాధ్యసమత్వేఽపిసాధకత్వమస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) శ్లోకాపోద్యంచోద్యముద్భావయతి (నన్వితి) శబ్దమాత్రం - వివక్షితార్థశూన్యం. శబ్దమాత్రమాశ్రిత్యఛలప్రయోగమేవోదాహరతి (పుత్రాదితి) ఆదిశబ్దేన *ఫలాదుత్పద్యమానస్సన్నతేహేతుఃప్రసిధ్యతీత్యాదిగృహ్యతే. కార్యకారణభావోహేతుఫలయోరిత్యత్రాభిప్రేతమర్థంకథయతి (నహీతి) తత్రైవప్రశ్నపూర్వకమభిప్రేతమర్థముదాహరతి (కింతర్హీతి) దృష్టాన్తాసమ్ప్రతిపత్త్యాపరిహరతి (అత్రేతి) మాయావాదిమతేక్వచిదపికార్యకారణభావస్యవస్తుభూతస్యాసమ్ప్రతిపత్తేర్మమేత్యుక్తం. ప్రత్యక్షావష్టమ్భేనదృష్టాన్తంసాధయన్నాశఙ్కతే (నన్వితి) కింబీజాఙ్కురవ్యక్త్యోరిదంకార్యకారణత్వమిష్యతే- కింవాబీజాఙ్కురసన్తానయోరితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నపూర్వస్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా) బీజవ్యక్తేరఙ్కురవ్యక్తేశ్చోక్తప్రకారేణానాదిత్వస్యాన్యోన్యకారణత్వస్యచానుపపత్తిరితిశేషః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) బీజసన్తతేరఙ్కురసన్తతేశ్చానాదిత్వమన్యోన్యకారణత్వంచావిరుద్ధంసిధ్యతి- బీజజాతీయాదఙ్కురజాతీయ, మఙ్కురజాతీయాద్బీజజాతీయ, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తథైవహేతుజాతీయాత్ఫలజాతీయం, ఫలజాతీయాచ్చహేతుజాతీయ, మవిరుద్ధమిత్యర్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికేషుసన్తతేరేకస్యావ్యక్తేర్వ్యతిరేకేణాసమ్భవాన్నైవమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తదనాదిత్వవాదిభిః- తాసు- వ్యక్తిషుమిథోహేతుత్వమనాదిత్వం - తద్వదనశీలైరితియావత్. అన్యోన్యాశ్రయత్వాదనవస్థానాద్వాహేతుఫలయోర్మిథోహేతుఫలభావస్యవక్తుమశక్యత్వాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరనుపపత్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) దృష్టాన్తస్యాసమ్ప్రతిపన్నత్వేస్థితేకార్యకారణత్వస్యక్వచిదపిసమ్ప్రతిపత్త్యభావాత్ * పుత్రాజ్జన్మపితుర్యథేత్యాదినచ్ఛలప్రయుక్తమితిఫలితమాహ (తథాచేతి) ఏవంశ్లోకస్యపూర్వార్థంవ్యాఖ్యాయోత్తరార్థంవ్యాచష్టే (నచేతి). కిమితిహేతుశబ్దస్యముఖ్యమర్థంత్యక్త్వాగౌణోఽర్థోగృహ్యతే. ప్రకరణసామర్థ్యాదిత్యాహ (ప్రకృతోహీతి) హేతుఫలభావానుపపత్తిముపపాదితాముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౨౦

శం.— కథంబుద్ధైరజాతిఃపరిదీపితేతి. ఆహ- యదేతద్ధేతుఫలయోఃపూర్వాపరాపరిజ్ఞానం- తచ్చైతదజాతేఃపరిదీపకం- అవబోధకమిత్యర్థః. జాయమానోహిచద్ధర్మోగృహ్యతే- కథంతస్మాత్పూర్వంకారణంనగృహ్యతే. అవశ్యంహిజాయమానస్యగృహీత్రాతజ్జనకంగృహీతవ్యం - జన్యజనకయోస్సమ్బన్ధస్యానపేతత్వాత్. తస్మాదజాతిపరిదీపకంతదిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— యత్పునరన్యోన్యపక్షంప్రతిక్షిపద్భిరజాతిర్వస్తుతోజ్ఞాపితాపరీక్షకైరిత్యుపక్షిప్తం- తత్రకథమజాతిర్వస్తుతోజ్ఞాపితేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వాపరేతి) కార్యస్యగృహ్యమాణత్వాదజాతిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యకారణస్యాపితర్హిగ్రాహ్యత్వాదితరేతరాశ్రయాదజాతిరభివ్యక్తాసిధ్యతీత్యాహ (జాయమానాదితి) తత్రపూర్వార్థంప్రశ్నద్వారావివృణోతి (కథమిత్యాదినా)- నియతేపౌర్వాపర్యేనిర్ధారితేజాతిస్సిధ్యతి - తదభావేతదసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయార్థంవిభజతే (జాయమానోహీతి) కార్యగ్రహణేకారణంగృహీతవ్యమితికుతోనియమ్యతే - తత్రాహ (అవశ్యంహీతి) కార్యకారణయోర్నియతసమ్బన్ధవతోరితరేతరాశ్రయాద్దుర్గ్రహత్వాదజాతిరేవవస్తుతోజ్ఞాపితేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కార్యకారణయోర్గ్రహణాశక్యత్వంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. ౨౧

శం.— ఇతశ్చనజాయతేకించిత్ - యజ్జాయమానంవస్తుస్వతః- పరతః- ఉభయతోవా- సత్ - అసత్ - సదసద్వా- జాయతే - నతస్యకేనచిదపిప్రకారేణజన్మసంభవతి. నతావత్స్వయమేవ- అపరినిష్పన్నాత్స్వరూపాత్స్వయమేవజాయతే- యథాఘటస్తస్మాదేవఘటాత్. నా

హేతుర్నజాయతేఽనాదేఃఫలంచాపిస్వభావతః। ఆదిర్నవిద్యతేయస్యతస్యహ్యాదిర్నవిద్యతే॥ ౨౩
ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమన్యథాద్వయనాశతః। సంక్లేశస్యోపలబ్ధేశ్చపరతన్త్రాస్తితామతా॥ ౨౪

పి పరతః- అన్యస్మాదన్యః. యథాఘటాత్పటః, పటాత్పటాన్తరం,. తథానోభయతః- విరోధాత్- యథాఘటపటాభ్యాంఘటఃపటోవాజాయతే. ననుమృదోఘటోజాయతే, పితుశ్చపుత్రః,. సత్యం-అస్తిజాయతఇతిప్రత్యయశ్శబ్దశ్చమూఢానాం. తావేవశబ్దప్రత్యయావివేకిభిఃపరీక్ష్యేతేకింసత్యమేవతౌ- ఉతమృషేతి. యావతాపరీక్ష్యమాణేశబ్దప్రత్యయవిషయంవస్తుఘటపుత్రాదిలక్షణంశబ్దమాత్రమేవతత్- *వాచారమ్భణమితిశ్రుతేః. సచ్చేన్నజాయతే - సత్త్వాత్- మృత్పిణ్డాదివత్. యద్యసత్ - తథాపినజాయతే-నవిద్యతే- అసత్త్వాదేవ- శశవిషాణవత్. అథసదసత్-తథాపినజాయతే- విరుద్ధస్యైకస్యాసమ్భవాత్. అతోనకించిద్వస్తుజాయతఇతిసిద్ధం. యేషాంపునర్జనిరేవజాయతఇతిక్రియాకారకఫలైకత్వ,మభ్యుపగమ్యతే క్షణికత్వంచవస్తునః,- తేదూరతఏవన్యాయాపేతాః- ఇదమిత్థమిత్యవధారణక్షణాన్తరానవస్థానాత్, అననుభూతస్యస్మృత్యనుపపత్తే, శ్చ. ౨౨

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మనాస్తీతివికల్పపూర్వకంసాధయతి (స్వతోవేత్యాదినా) కస్యచిదపివస్తునోజన్మనాస్తీత్యస్మిన్నర్థేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయితుంజాయమానమనూద్యపక్షాన్వికల్పయతి (యజ్జాయమానమితి) సర్వేష్వపిపక్షేషుదోషసమ్భావనాంసూచయతి (నతస్యేతి) తత్రాద్యందూషయతి (నతావదితి) స్వయమేవజాయమానంకార్యం స్వస్మాదేవస్వరూపాన్నతావజ్జాయతే - స్వయమేవస్వాపేక్షమన్తరేణస్వకారణాధీనతయాపరినిష్పన్నత్వాత్, అన్యథాస్వసిద్ధేస్స్వసిద్ధిరిత్యాత్మాశ్రయాత్,. నహిఘటాదేవఘటోజాయమానోదృష్టోస్తీత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నాపీతి) నఖల్వన్యత్వంజనకత్వేప్రయోజకం- ఘటాదపిఘటోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. నచోత్పాదకత్వయోగ్యత్వవిశేషితమన్యత్వంతథేతివాచ్యం - ఉత్పత్తిమన్తరేణతద్యోగ్యత్వస్యదురవగమత్వాదిత్యర్థః. తృతీయంనిరస్యతి (తథేతి) విరోధమేవదృష్టాన్తద్వారాస్పష్టయతి (యథేతి) నహిఘటపటాభ్యాంఘటఃపటోవాజాయమానోదృశ్యతే- తథాజాయమానంస్వస్మాదన్యస్మాచ్చభవతీత్యనుపపన్నమిత్యర్థః. అన్యత్వేసత్యపిజన్యజనకభావస్యప్రత్యక్షత్వాన్నాసౌశక్యతేప్రతిక్షేప్తుమితిశఙ్కతే (నన్వితి) కింప్రత్యక్షానుసారిణాంశబ్దప్రత్యయావవివేకినామిష్యేతే - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (తావేవేతి) మృషైవేతిపరీక్ష్యమాణేసతీతిసమ్బన్ధః. తచ్చజన్మశబ్దధీవిషయంవస్తుశబ్దమాత్రమేవ- వాచారమ్భణశ్రవణాన్నపరమార్థతోయావతావిద్యతే- తస్మాదసత్యాలమ్బనత్వమేవశబ్దప్రత్యయయోరేష్టవ్యమితియోజనా. చతుర్థంశిథిలయతి (సచ్చేదితి) పఞ్చమంనిరాకరోతి (యదీతి) షష్ఠంప్రత్యాదిశతి (అథేత్యాదినా) షణ్ణాంవికల్పానాంనిరాసేఫలితంనిగమయతి (అతోనేతి) క్రియాకారకఫలనానాత్వపక్షేఽజజన్మానుపపత్తిదోషముక్త్వాపక్షాన్తరమనూద్యదూషయతి (యేషాంపునరితి) బౌద్ధానాంన్యాయావష్టమ్భేనవస్తువ్యవస్థాపయతాంకుతోన్యాయబాహ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) ఇదమావస్తుపరామృష్టం. ఇత్థమితిక్షణికత్వంవివక్షితం. ఏవమవధారణావచ్ఛిన్నేక్షణేవస్త్వవచ్ఛేదకక్షణాతిరిక్తేవస్తునోఽవస్థానాభావాన్నతస్మిన్ననుభవసిద్ధిరిత్యర్థః. నచతస్మిన్ననుభూతేఽర్థేస్మృతిరుత్పద్యతే- తథాచవస్తునిప్రత్యయద్వయాసిద్ధౌవ్యవహారాసిద్ధిరిత్యాహ (అననుభూతస్యేతి) ౨౨

* * *

శం.— కించ- హేతుఫలయోరనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతాత్వయాబలాద్ధేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగతంస్యాత్. కథం. అనాదేః - ఆదిరహితాత్ఫలాద్ధేతుర్నజాయతే- నహ్యనుత్పన్నాదనాదేఃఫలాద్ధేతోర్జన్మేష్యతేత్వయా. ఫలంచఆదిరహితాదనాదేర్హేతోరజాత్. స్వభావతఏవ- నిర్నిమిత్తంజాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతే. తస్మాదనాదిత్వమభ్యుపగచ్ఛతాత్వయాహేతుఫలయోరజన్మైవాభ్యుపగమ్యతే- యస్మాదాదిః- కారణంనవిద్యతేయస్యలోకే- తస్యఆదిః- పూర్వోక్తాజాతిర్నవిద్యతే. కారణవతఏవహ్యాదిరభ్యుపగమ్యతే- నాకారణవతః. ౨౩

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మరాహిత్యేహేత్వన్తరమాహ (హేతుర్నేతి) నానాదేఃఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నహిఫలస్యానాదిత్వేతతోహేతుజన్మయుక్తం- సదాతజ్జన్మప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ఫలమపినహేతోరనాదేర్జాయతే- దోషసామ్యాదిత్యాహ (ఫలంచేతి) నాపిస్వభావతః- నిమిత్తమన్తరేణఫలంహేతుర్వాజాయతే. తత్రహేతుమాహ (ఆదిరితి) కారణరహితస్యజన్మానుపలబ్ధేరిత్యర్థః. వస్తునోవస్తుతోజన్మాభావేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యసూచయతి (కించేతి) హేత్వన్తరమేవదర్శయితుంప్రథమంప్రతిజ్ఞాంకరోతి (హేత్వితి) ఫలాద్ధేతుర్జాయతే - తతశ్చఫలమిత్యభ్యుపగమాత్ కథమజన్మాభ్యుపగతమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) తత్రాద్యపాదాక్షరయోజనయాపరిహరతి (అనాదేరితి) తదేవోపపాదయతి (నహీతి) ఫలం-కార్యకారణసఙ్ఘాతః. హేతుః - ధర్మాదిః. ఫలంచాపీతిభాగంవిభజతే (ఫలంచేతి) అజాజ్జాయతఇతినాభ్యుపగమ్యతఇతిసమ్బన్ధః. స్వభావతఇతిపదంయోజయతి (స్వభావతఏవేతి) ఫలితంనిగమయతి (తస్మాదితి) నహేతుఫలయోర్జన్మవతోరనాదిత్వమభ్యుపగన్తుంశక్యం-అభ్యుపగమేచజన్మైవతయోరాకస్మికంస్యాదిత్యర్థః. స్వభావవాదనిరాకరణంప్రతిజ్ఞాతముత్తరార్ధావష్టమ్భేనప్రతిపాదయతి (యస్మాదితి) ౨౩

* * *

శం.— ఉక్తస్యైవార్థస్యదృఢీకరణచికీర్షయాపునరాక్షిపతి - ప్రజ్ఞానం- ప్రజ్ఞప్తిః- శబ్దాదిప్రతీతిః. తస్యాస్సనిమిత్తత్వం - నిమిత్తం- కరణం- విషయఇత్యేతత్. సనిమిత్తత్వం- సవిషయత్వం- స్వాత్మవ్యతిరిక్తవిషయతేత్యేతత్ప్రతిజానీమహే. నహినిర్విషయాప్రజ్ఞప్తిః- శబ్దాదిప్రతీతిస్స్యాత్- తస్యాస్సనిమిత్తత్వాత్. అన్యథా- నిర్విషయత్వేశబ్దస్పర్శనీలపీతలోహితాదిప్రత్యయవైచిత్ర్యద్వయస్యనాశతః-నాశః- అభా

ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిష్యతేయుక్తిదర్శనాత్। నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతేభూతదర్శనాత్॥ ౨౫

వః ప్రసజ్యేతేత్యర్థః. నచ ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యాభావో౽స్తి- ప్రత్యక్షత్వాత్. అతః ప్రత్యయవైచిత్ర్యస్యద్వయస్యదర్శనాత్-పరేషాంతన్త్రింపరతన్త్రమిత్యస్యశాస్త్రం. తస్యపరతన్త్రాశ్రయస్యబాహ్యార్థస్యజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితామతా - అభిప్రేతా. నహిప్రజ్ఞప్తేఃప్రకాశమాత్రస్వరూపాయాఃనీలపీతాది బాహ్యాలమ్బనవైచిత్ర్యమన్తరేణస్వభావభేదేనైవవైచిత్ర్యంసమ్భవతి-స్ఫటికస్యేవనీలాద్యుపాధ్యాశ్రయైర్వినావైచిత్ర్యంనఘటతఇత్యభిప్రాయః. ఇతశ్చపరతన్త్రాశ్రయస్యబాహ్యార్థస్యజ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాస్తితా- సంక్లేశనం- సంక్లేశః- దుఃఖమిత్యర్థః. ఉపలభ్యతేహ్యగ్నిదాహాదినిమిత్తందుఃఖం. యద్యగ్న్యాదిబాహ్యందాహాదినిమిత్తంవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తంనస్యాత్ - తతోదాహాదిదుఃఖంనోపలభ్యేత. ఉపలభ్యతేతు- అతస్తేనమన్యామహేఅస్తిబాహ్యో౽ర్థఇతి. నహివిజ్ఞానమాత్రేసంక్లేశోయుక్తః- అన్యత్రాదర్శనాదిత్యభిప్రాయః. ౨౪

ఆ.— వస్తునోవస్తుతోజన్మారోగాదజంవిజ్ఞానమాత్రంతత్త్వమిత్యుక్తం. ఇదానీంబాహ్యార్థవాదముత్థాపయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) జ్ఞానస్యనిర్విషయత్వేప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తింప్రమాణయతి (అన్యథేతి) అగ్నిదాహాదిప్రయుక్తదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తేశ్చాస్తిబాహ్యార్థఇత్యాహ (సంక్లేశస్యేతి) పరతన్త్రం - పరకీయంశాస్త్రం. తస్యాస్తితా - తద్విషయస్యబాహ్యార్థస్యవిద్యమానతేతియావత్. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తస్యైవేతి) వస్తునోనాస్తివస్తుతోజన్మేత్యుక్తార్థః. తస్యైవదృఢీకరణంపూర్వోత్తరపక్షాభ్యాంచికీర్ష్యతే- తదాపునరాక్షేపముఖేనబాహ్యార్థవాదినాంప్రస్థానముత్థాపయతీత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపభూతాంప్రజ్ఞప్తింప్రతిషేధతి (శబ్దాదీతి) సాకారవాదంవ్యుదస్యతి (స్వాత్మేతి) ప్రజ్ఞప్తేర్విషయనిరపేక్షత్వాన్నస్వాతిరిక్తవిషయతేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) సనిమిత్తత్వం - సవిషయత్వేనస్ఫురణం. తత్రైవహేతుంద్వితీయపాదయోజనయావిశదయతి (అన్యథేతి) ప్రసక్తస్యేష్టత్వంప్రత్యాచష్టే (నచేతి) ప్రత్యయవైచిత్ర్యానుపపత్తిప్రయుక్తంఫలంచతుర్థపాదవ్యాఖ్యానేనకథయతి (అతఇతి) ననుప్రజ్ఞప్తేఃస్వభావభేదేనైవబాహ్యాలమ్బనంవైచిత్ర్యమన్తరేణస్వగతంవైచిత్ర్యంఘటిష్యతే - తత్రాహ (నహీతి) సోపాధికంతర్హిప్రత్యయవైచిత్ర్యమిత్యాశఙ్క్యబాహ్యార్థాతిరిక్తోపాధ్యనధిగమాన్మైవమిత్యాహ (స్ఫటికస్యేతి) తృతీయపాదంహేత్వన్తరపరత్వేనావతారయతి (ఇతశ్చేతి) తస్యోపలబ్ధిముపపాదయతి (ఉపలభ్యతేహీతి) తదుపలమ్భేపికుతో బాహ్యార్థసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉపలబ్ధిరేవతర్హిదుఃఖస్యమాభూదితిచేన్న - స్వానుభవవిరోధాదిత్యాహ (ఉపలభ్యతేత్వితి) విశిష్టదుఃఖోపలబ్ధ్యనుపపత్తిసిద్ధంఫలమాహ (అతఇతి) విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావేపిక్లేశోపలబ్ధిరవిరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అన్యత్ర- దాహచ్ఛేదాదివ్యతిరిక్తేచన్దనపఙ్కలేపాదావితియావత్. ౨౪

శం.— అత్రోచ్యతే- బాఢం- ఏవంప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వంద్వయసంక్లేశోపలబ్ధియుక్తిదర్శనాదిష్యతేత్వయా - స్థిరీభవతావత్త్వం- యుక్తిదర్శనంవస్తునస్తథాత్వాభ్యుపగమేకారణమిత్యత్ర. బ్రూహికింతతఇతి. ఉచ్యతే- నిమిత్తస్య - ప్రజ్ఞప్త్యాలమ్బనాభిమతస్యఘటాదేరనిమిత్తత్వం- అనాలమ్బనత్వం. వైచిత్ర్యాహేతుత్వమిష్యతే౽స్మాభిః. కథం. భూతదర్శనాత్ - పరమార్థదర్శనాదిత్యేతత్. నహిఘటోయథాభూతమృద్రూపదర్శనేసతితద్వ్యతిరేకేణాస్తి,- యథాశ్వాన్మహిషః. పటోవాతన్తువ్యతిరేకేణ, తన్తవశ్చాంశువ్యతిరేకేణే, త్యేవముత్తరోత్తరభూతదర్శనేఆశబ్దప్రత్యయనిరోధాన్నైవనిమిత్తముపలభామహఇత్యర్థః. అథవా- అభూతదర్శనాద్బాహ్యార్థస్యానిమిత్తత్వమిష్యతే-రజ్జ్వాదావివసర్పాదేరిత్యర్థః. భ్రాన్తిదర్శనవిషయత్వాచ్చనిమిత్తస్యానిమిత్తత్వంభవేత్ - తదభావే౽భావాత్. నహిసుషుప్తసమాహితముక్తానాంభ్రాన్తిదర్శనాభావేఆత్మవ్యతిరిక్తోబాహ్యో౽ర్థఉపలభ్యతే. నహ్యున్మత్తావగతంవస్త్వనున్మత్తైరపితథాభూతంగమ్యతే. ఏతేనద్వయదర్శనంసంక్లేశోపలబ్ధిశ్చప్రత్యుక్తా. ౨౫

ఆ.— ద్వాభ్యామర్థాపత్తిభ్యాంబాహ్యార్థవాదేప్రాప్తేవిజ్ఞానవాదముద్భావయతి (ప్రజ్ఞప్తేరితి) అస్తుకానామవస్తుక్షతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తస్యేతి) మతాన్తరేప్రాప్తేతన్నిరాకరణముచ్యతే విజ్ఞానవాదినేతిశ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అత్రేతి) తత్రపూర్వార్ధంవిభజతే (బాఢమిత్యాదినా) ద్వైతినస్తవతర్కప్రధానత్వాన్నప్రతీతిమాత్రశరణతాయుక్తేతిమత్వాహ (స్థిరీభవేతి) వస్తునః- బాహ్యస్యార్థస్యతథాత్వం - ప్రజ్ఞప్తివిషయత్వం. తస్యాభ్యుపగమేకారణంప్రాగుక్తయుక్తిదర్శనమిత్యేతస్మిన్నర్థేత్వంస్థిరీభవేతియోజనా. విచారదృష్టిమేవావష్టభ్యాహంవక్తా- కింతతోదూషణంబ్రూహీతిపృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) తత్రోత్తరార్ధంసిద్ధాన్తీవ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇత్యాదినా) ఘటాదేర్వైచిత్ర్యాహేతుత్వేప్రశ్నపూర్వకంహేతుమాహ (కథమిత్యాదినా) పరమార్థదర్శనంప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తత్రవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటేదర్శితంన్యాయంపటేపిదర్శయతి (పటోవేతి) తన్తుష్వపిన్యాయసామ్యముదాహరతి (తన్తవఇతి) పరమార్థదర్శనఫలముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ఘటాదీనాంస్వకారణవ్యతిరేకేణాసతాంనప్రత్యయవైచిత్ర్యహేతుత్వం- అతోఘటాదిప్రత్యయవత్ప్రత్యయాన్తరాణ్యపిప్రత్యయత్వావిశేషాద్వాస్తవాలమ్బనవర్జితానిమన్తవ్యానీత్యర్థః. భూతదర్శనం- యాథార్థికంతత్త్వదర్శనం. తతోనిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమితివ్యాఖ్యాతం. ఇదానీమభూతదర్శనాదితిపదచ్ఛేదేన వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ (అథవేతి) యథారజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదేరారోపితస్యదర్శనాన్నతస్యవస్తుతోదర్శనంప్రత్యాలమ్బనత్వమిష్టం - తథైవాధిష్ఠానజ్ఞానాపేక్షయాపరమార్థతోదర్శనాద్బాహ్యస్యార్థస్యజ్ఞానంప్రత్యాలమ్బనత్వంవాస్తవమభ్యుపగన్తుమశక్యమిత్యర్థః. కించ- విమతోబాహ్యో౽ర్థోనతత్త్వతోజ్ఞానంప్రత్యాలమ్బనం - భ్రాన్తివిషయత్వాత్- రజ్జ్వాంసర్పాదివదిత్యాహ (భ్రాన్తీతి) హేతుంసాధయతి (తదభావఇతి) భ్రాన్త్యభావేబాహ్యార్థోనభాతీత్యుక్తంహేతుంప్రపఞ్చయతి (నహీతి) దేహాభిమానవతోబాహ్యార్థప్రతిభానధ్రౌవ్యాదద్వైతదర్శి

చిత్తంనసంస్పృశత్యర్థంనార్థాభాసంతథైవచ। అభూతోహియతశ్చార్థోనార్థాభాసస్తతఃపృథక్॥ ౨౬
నిమిత్తంనసదాచిత్తంసంస్పృశత్యధ్వసుత్రిషు। అనిమిత్తోవిపర్యాసఃకథంతస్యభవిష్యతి॥ ౨౭
తస్మాన్నజాయతేచిత్తంచిత్తదృశ్యంనజాయతే। తస్యపశ్యన్తియేజాతింఖేవైపశ్యన్తితేపదం॥ ౨౮

నోపితత్ప్రతిభానమప్రత్యూహంప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహ్యున్మత్తేతి) బాహ్యార్థసమర్థనార్థముక్తమర్థాపత్తిద్వయంకథంనిరసనీయమిత్యత్రాహ (ఏతేనేతి) తత్త్వదర్శినాంస్ఫురణాతిరిక్తవస్త్వనుపలమ్భప్రదర్శనేనవైచిత్ర్యదర్శనందుఃఖోపలబ్ధిశ్చప్రత్యుక్తా. తేనానుపపద్యమానార్థాపత్తిద్వయస్యానుత్థానం-వ్యవహారదృష్ట్యాతుపూర్వభ్రమసమారోపితస్వప్నవదేవసంవేదనేవైచిత్ర్యం-దుఃఖంవ్యవహారాఙ్గమిత్యన్యథాప్యుపపత్తేరిత్యర్థః. ౨౫

శం.— యస్మాన్నాస్తిబాహ్యంనిమిత్తం- అతశ్చిత్తంనస్పృశత్యర్థం- బాహ్యాలమ్బనవిషయం. నాప్యర్థాభాసం- చిత్తత్వాత్ - స్వప్నచిత్తవత్. అభూతోహిజాగరితేపిస్వప్నార్థవదేవబాహ్యశ్శబ్దాద్యర్థోయతః. ఉక్తహేతుత్వాచ్చ. నాప్యర్థాభాసశ్చిత్తాత్పృథక్ - చిత్తమేవహిఘటాద్యర్థవదవభాసతే- యథాస్వప్నే. ౨౬

ఆ.— జ్ఞానస్యసాలమ్బనత్వప్రసిద్ధేస్తత్త్వదృష్ట్యాజ్ఞేయాభావేజ్ఞానమపినస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చిత్తమితి) నహిస్ఫురణంసకర్మకం- తస్యసకర్మకత్వప్రసిద్ధ్యభావాత్. జానాతేస్తుసకర్మకత్వంక్రియాఫలత్వకల్పనయాస్వీకృతమితిభావః. చిత్తస్యార్థస్పర్శిత్వాభావేపితదాభాసస్పర్శిత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నార్థేతి) తత్రహేతుమాహ (అభూతఇతి) ప్రథమపాదంవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) విమతంచిత్తమర్థాభాసమపినస్పృశతి- చిత్తత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదితిద్వితీయంపాదంవిభజతే (నాపీతి) నహిదృష్టాన్తేతస్యార్థాభాసస్పర్శిత్వం- తస్యైవతదాత్మనాభానాదిత్యర్థః. తృతీయపాదంవ్యాకరోతి (అభూతోహీతి) విమతోర్థస్సన్నభవతి- అర్థత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యనుమానాన్నజ్ఞానస్యాలమ్బనమిత్యర్థః. విమతోర్థఃస్వవిషయజ్ఞానజనకోనభవతి- భ్రాన్తివిషయత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యుక్తమనుమానంస్మారయతి (ఉక్తేతి) అర్థజన్యత్వాభావేవిజ్ఞానస్యార్థాభాసజన్యత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (నాపీతి) ౨౬

శం.— ననువిపర్యాసస్తర్హ్యసతిఘటాదౌఘటాద్యాభాసతాచిత్తస్య- తథాచసత్యవిపర్యాసఃక్వచిద్వక్తవ్యఇతి. అత్రోచ్యతే- నిమిత్తం- విషయమతీతానాగతవర్తమానాధ్వసుత్రిష్వపిసదాచిత్తంనస్పృశేదేవహి. యదిహిక్వచిత్సంస్పృశేత్ - సోఽవిపర్యాసఃపరమార్థతఇత్యతస్తదపేక్షయాఽసతిఘటేఘటాభాసతావిపర్యాసస్స్యాత్. నతుతదస్తికదాచిదపిచిత్తస్యార్థసంస్పర్శనం- తస్మాదనిమిత్తోవిపర్యాసఃకథంతస్య-చిత్తస్యభవిష్యతి. నకథంచిద్విపర్యాసోఽస్తీత్యభిప్రాయః. అయమేవహిస్వభావశ్చిత్తస్య- యదుతాసతినిమిత్తేఘటాదౌతద్వదవభాసనం. ౨౭

ఆ.— జ్ఞానస్యసాలమ్బనత్వాభావేతస్యతథాత్వప్రథాభ్రాన్తిర్భవేత్- భ్రాన్తిశ్చభ్రాన్తిప్రతియోగినీత్యన్యథాఖ్యాతిమతమాశఙ్క్యాహ (నిమిత్తమితి) కాలత్రయేపిజ్ఞానస్యవస్తుతోఽర్థస్పర్శిత్వాభావేతద్వాసనాఽభావాత్తజ్జన్యానాన్యథాఖ్యాతిస్సిధ్యతి- భ్రాన్తిస్తువిధాన్తరేణాపిభవిష్యతీత్యాహ (అనిమిత్తఇతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాందర్శయతి (నన్వితి) యదిఘటాదిర్బాహ్యోఽర్థోనగృహ్యతే - తర్హితస్మిన్నసత్యేవతదాభాసత్వాత్జ్ఞానస్యవిపర్యాసః- అతస్మింస్తద్బుద్ధేస్తథాత్వాత్. విపర్యాసేచస్వీకృతేక్వచిదప్యవిపర్యాసోవక్తవ్యః- భ్రాన్తేరభ్రాన్తిపూర్వత్వస్యాన్యథాఖ్యాతివాదిభిరిష్టత్వాదిత్యర్థః. తత్రపూర్వార్ధయోజనయాపరిహరతి (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థముత్తరార్ధయోజనార్థంసాధయతి (యదీతి) అభ్రాన్తేరభావాదసమ్భవేభ్రాన్తేరసతిఘటాదౌఘటాద్యాభాసతాజ్ఞానస్యకథంనిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (అయమేవేతి) స్వభావశబ్దేనానిర్వాచ్యతే నహిభ్రాన్తిరభ్రాన్తిపూర్వికేతినియమః- సవిషయాణాంభ్రమాణామవిద్యాత్వాభ్యుపగమాదిత్యర్థః. ౨౭

శం.— * ప్రజ్ఞప్తేస్సనిమిత్తత్వమిత్యాద్యేతదన్తం-విజ్ఞానవాదినోబౌద్ధస్యవచనంబాహ్యార్థవాదిపక్షప్రతిషేధపరమాచార్యేణానుమోదితం - తదేవహేతుంకృత్వాతత్పక్షప్రతిషేధాయ- తదిదముచ్యతే (తస్మాదిత్యాది) యస్మాదసత్యేవఘటాదౌఘటాద్యాభాసతాచిత్తస్యవిజ్ఞానవాదినాభ్యుపగతా, తదనుమోదితమస్మాభిరపిభూతదర్శనాత్,-తస్మాత్తస్యాపిచిత్తస్యజ్ఞాయమానావభాసతాఽసత్యేవజన్మనియుక్తాభవితుమిత్యతోనజాయతేచిత్తం. యథాచిత్తదృశ్యంనజాయతే. అతస్తస్యచిత్తస్యయేజాతిం, పశ్యన్తివిజ్ఞానవాదినఃక్షణికత్వదుఃఖత్వశూన్యత్వానాత్మత్వాది, చతేనైవచిత్తేనచిత్తస్వరూపంద్రష్టుమశక్యంపశ్యన్తఃఖేవైపశ్యన్తితేపదంపక్ష్యాదీనాం. అతఇతరేభ్యోపిద్వైతిభ్యోత్యన్తసాహసికాఇత్యర్థః. యేపిశూన్యవాదినఃపశ్యన్తఏవసర్వశూన్యతాం, స్వదర్శనస్యాపిశూన్యతాం, ప్రతిజానతే- తేతతోపిసాహసికతరాఃఖంముష్టినాపిజిఘృక్షన్తి. ౨౮

ఆ.— బాహ్యార్థవాదిపక్షమేవంవిజ్ఞానవాదిముఖేనప్రతిక్షిప్యవిజ్ఞానవాదమిదానీమపవదతి (తస్మాదితి) ప్రతిక్షణంవిజ్ఞానస్యజన్మదృశ్యతేవిజ్ఞానవాదిభిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) వృత్తసఙ్కీర్తనపూర్వకంశ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రజ్ఞప్తేరితి) తచ్చబాహ్యార్థవాదినోబాహ్యోఽర్థోవిజ్ఞానవదస్తీతిపక్షప్రతిషేధముఖేనప్రవృత్తం- తత్పునరాచార్యేణభవత్వేవమిత్యభ్యనుజ్ఞాతం- బాహ్యార్థవాదదూషణస్యస్వమతేపిసమ్మతత్వాదిత్యాహ (బాహ్యార్థేతి) బాహ్యార్థవాదదూషణానుమోదనప్రయోజనమాహ (తదేవేతి) అసత్యేవఘటాదౌఘటాద్యాభాసత్వం విజ్ఞానస్యయదుక్తం - తదేవహేతుత్వేనోపాదాయవిజ్ఞానవాదనిషేధార్థంబాహ్యార్థపక్షదూషణమనుమోదితమిత్యర్థః. సమ్ప్రతివిజ్ఞానవాదదూషణమవతారయతి

అజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తతః। ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౯
అనాదేరన్తవత్త్వంచసంసారస్యనసేత్స్యతి। అనన్తతాచాదిమతోమోక్షస్యనభవిష్యతి॥ ౩౦
ఆదావన్తేచయన్నాస్తివర్తమానేపితత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథాఇవలక్షితాః॥ ౩౧

(తదిదమితి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్- ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రంభూతం - వస్తుతత్త్వం. తస్యాపివిజ్ఞప్తిమాత్రం తత్త్వం. తస్యశాస్త్రితోదర్శనాదితియావత్. ద్వితీయపాదందృష్టాన్తత్వేనవిభజతే (యథేతి) విమతంవిజ్ఞానజన్మనతాత్త్వికం- దృశ్యత్వాత్- నీలపీతాదివదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అతఇతి) తత్త్వతోవిజ్ఞానస్యజన్మాయోగాద్యేతస్యతాత్త్వికంజన్మపశ్యన్తి- తేపక్ష్యాదీనాంఖేపిపదంపశ్యన్తీత్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశబ్దేనాన్యోన్యవిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యంచగృహ్యతే. తత్రహేతుంసూచయతి (తేనైవేతి) స్వవృత్తేరనుపపత్తే, స్తద్దృశ్యతామన్తరేణచతద్ధర్మదృశ్యత్వాసమ్భవా, దిత్యర్థః. విజ్ఞానవాదేఫలితంవిశేషందర్శయతి (అతఇతి) శూన్యవాదినంప్రతివిశేషంకథయతి (యేపీతి) పశ్యన్తపివేత్యవిలుప్తదృగ్రూపతాద్యోత్యతే. దృగ్బలాదేవసర్వాభావస్సిధ్యతి- దృగభావస్తుకథంసిధ్యేత్. నచతావద్దృగేవతదభావంసాధయేత్- తయోరేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ- సర్వశూన్యతాంవదన్తఃశూన్యతాదర్శనస్యస్వాత్మదర్శనస్యచశూన్యతాంవదన్తి - తథాచస్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౨౮

శం.— ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకంబ్రహ్మేతిసిద్ధం- యత్పునరాదౌప్రతిజ్ఞాతం. తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయంశ్లోకః- అజాతంయచ్చిత్తంబ్రహ్మైవజాయతఇతివాదిభిఃపరికల్ప్యతే - తదజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తస్య- తతః - తస్మాదజాతరూపాయాఃప్రకృతేరన్యథాభావః- జన్మనకథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

ఆ.— యదివిజ్ఞానస్యబాహ్యాలమ్బనత్వంక్షణికత్వంశూన్యత్వంచనసమ్భవతి-కింతర్హితత్త్వమేకరూపంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చప్రకృతేరన్యథాత్వంపురస్తాదేవనిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి) కూటస్థమద్వితీయంబ్రహ్మేతియత్పూర్వత్రప్రతిజ్ఞాతం- తజ్జన్మనోదుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం. తస్యైవసిద్ధస్యార్థస్యఫలముపసంహర్తుమేషశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధంయోజయతి (అజాతమితి) యదిచిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం- తర్హితద్బ్రహ్మైవ- తస్యకౌటస్థ్యైకస్వాభావ్యాత్. తత్పునర్వస్తుతోనజాతమేవమాయయాజన్మవదితికల్ప్యతేచేత్-తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంయోజయతి (అజాతరూపాయాఇతి) తస్యాశ్చేదన్యథాత్వం- స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

శం.— అయంచాపరఆత్మనస్సంసారమోక్షయోఃపరమార్థసద్భావవాదినాందోషఉచ్యతే- అనాదేః- అతీతకోటిరహితస్యసంసారస్యాన్తవత్త్వం- సమాప్తిర్నసేత్స్యతి- యుక్తితస్సిద్ధింనోపయాస్యతి. నహ్యనాదిస్సన్నన్తవాన్కశ్చిత్పదార్థోదృష్టోలోకే. బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛేదోదృష్టఇతిచేన్న- ఏకవస్త్వభావేనాపోదితత్వాత్. తథాఽనన్తతాపివిజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్యమోక్షస్యాదిమతోనభవిష్యతి - ఘటాదిష్వదర్శనాత్. ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోషఇతిచేత్-తథాచమోక్షస్యపరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః,అసత్త్వాదేవశశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావ,శ్చ. ౩౦

ఆ.—కూటస్థంతత్త్వంతాత్త్వికమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారోనాన్తవాన్- అనాదిభావత్వాత్ - ఆత్మవదిత్యర్థః. కించ- మోక్షోఽనన్తోన - భావత్వేసత్యాదిమత్త్వాత్- ఘటవదిత్యాహ (అనన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అయంచేతి) తత్రపూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య- పూర్వంనాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః- సోఽన్తవాన్నేతివ్యాప్తిరాత్మనివ్యక్తేత్యాహ (నహీతి) బీజాఙ్కురయోర్హేతుఫలభావేనసమ్బన్ధః- తస్యనైరన్తర్యంసన్తానః- తస్యానాదిభావత్వేపివిచ్ఛేదస్య- అన్తస్యదృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతిశఙ్కతే (బీజేతి) భావత్వవిశేష్యాంశస్యతత్రావర్తనాన్నవ్యభిచారశఙ్కేతిదూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం- తత్రనానన్తత్వమితివ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథాకృతకోపిఘటాదిధ్వంసోనిత్యః- తథాబన్ధధ్వంసోపిభవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశఙ్కతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వేసతిపరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాభజ్యేతేతిదూషయతి (తథాచేతి) కించ- ప్రాగసతస్సత్తాసమవాయరూపంకార్యత్వం- తదపిమోక్షస్యాసత్త్వేనసిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి) ౩౦

శం.— వైతథ్యేకృతవ్యాఖ్యానౌశ్లోకావిహసంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేనపఠితౌ. ౩౧-౩౨

ఆ.— అస్తుతర్హిమోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం- తత్రాహ (ఆదావితి) యదిత్యాపరోదకాదిగృహ్యతే. తథా- వస్తుతోనాస్త్యేవేతియావత్. వితథైః- తైరేవమరీచ్యుదకాదిభిస్సాదృశ్యం- ఆద్యన్తవత్త్వం. విమతామోక్షోదయోనపరమార్థసన్తోభవితుమర్హన్తి- ఆద్యన్తవత్త్వాత్- మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథంతర్హిమోక్షాదీనామవితథాత్వప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవితథాఇతి) లక్షితాః- మూఢైరవిచారకైరితిశేషః. ౩౧

అజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తతః। ప్రకృతేరన్యథాభావోనకథంచిద్భవిష్యతి॥ ౨౯
అనాదేరన్తవత్త్వంచసంసారస్యనసేత్స్యతి। అనన్తతాచాదిమతోమోక్షస్యనభవిష్యతి॥ ౩౦
ఆదావన్తేచయన్నాస్తివర్తమానేపితత్తథా। వితథైస్సదృశాస్సన్తోఽవితథాఇవలక్షితాః॥ ౩౧

(తదిదమితి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) భూతదర్శనాత్- ఘటాదేర్మృదాదిమాత్రంభూతం - వస్తుతత్త్వం. తస్యాపివిజ్ఞప్తిమాత్రంతత్త్వం. తస్యశాస్త్రతోదర్శనాదితియావత్. ద్వితీయపాదందృష్టాన్తత్వేనవిభజతే (యథేతి) విమతంవిజ్ఞానజన్మనతాత్త్వికం- దృశ్యత్వాత్- నీలపీతాదివదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అతఇతి) తత్త్వతోవిజ్ఞానస్యజన్మాయోగాద్యేతస్యతాత్త్వికంజన్మపశ్యన్తి- తేపక్ష్యాదీనాంఖేపిపదంపశ్యన్తీత్యన్వయః. అనాత్మత్వాదీత్యాదిశఙ్కనాన్యోన్యవిలక్షణత్వమన్యోన్యసాదృశ్యంచగృహ్యతే. తత్రహేతుంసూచయతి (తేసైవేతి) స్వవృత్తేరనుపపత్తే, స్తద్వ్రశ్యతామన్తరేణచతద్ధర్మదృశ్యత్వాసమ్భవా, దిత్యర్థః. విజ్ఞానవాదేఫలితంవిశేషందర్శయతి (అతఇతి) శూన్యవాదినంప్రతివిశేషంకథయతి (యేపీతి) పశ్యన్తపివేత్యవిలుప్తదృగ్రూపతాద్యోత్యతే. దృగ్బలాదేవసర్వాభావస్సిధ్యతి- దృగభావస్తుకథంసిధ్యేత్. నచతావద్దృగేవతదభావంసాధయేత్- తయోరేకకాలత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. కించ- సర్వశూన్యతాంవదన్తఃశూన్యతాదర్శనస్యస్వాత్మదర్శనస్యచశూన్యతాంవదన్తి - తథాచస్వపక్షాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వదర్శనస్యేతి) (తతోపీతి) విజ్ఞానవాదిభ్యోపీత్యర్థః. ౨౮

శం.— ఉక్తైర్హేతుభిరజమేకంబ్రహ్మేతిసిద్ధం- యత్పునరాదౌప్రతిజ్ఞాతం. తత్ఫలోపసంహారార్థోఽయంశ్లోకః- అజాతంయచ్చిత్తం బ్రహ్మైవజాయతఇతివాదిభిఃపరికల్ప్యతే - తదజాతంజాయతేయస్మాదజాతిఃప్రకృతిస్తస్య- తతః - తస్మాదజాతరూపాయాఃప్రకృతేరన్యథాభావః- జన్మనకథంచిద్భవిష్యతి. ౨౯

ఆ.— యదివిజ్ఞానస్యబాహ్యలమ్బనత్వంక్షణికత్వంశూన్యత్వంచనసమ్భవతి-కింతర్హితత్త్వమేకరూపంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతమితి) తస్యాశ్చప్రకృతేరన్యథాత్వంపురస్తాదేవనిరస్తమిత్యాహ (ప్రకృతేరితి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తైరితి) కూటస్థమద్వితీయంబ్రహ్మేతియత్పూర్వత్రప్రతిజ్ఞాతం- తజ్జన్మనోదుర్నిరూపత్వాదుక్తహేతుభిస్సిద్ధం. తస్యైవసిద్ధస్యార్థస్యఫలముపసంహర్తుమేషశ్లోకఇత్యర్థః. పూర్వార్ధంయోజయతి (అజాతమితి) యదిచిత్తస్ఫురణమజాతమభీష్టం- తర్హితద్బ్రహ్మైవ- తస్యకౌటస్థ్యైకస్వాభావ్యాత్. తత్పునర్వస్తుతోనజాతమేవమాయయాజన్మవదితికల్ప్యతేచేత్-తస్యాజాతిరేవాజాతత్వాత్ప్రకృతిర్భవతీత్యర్థః. ద్వితీయార్ధంయోజయతి (అజాతరూపాయాఇతి) తస్యాశ్చదన్యథాత్వం- స్వరూపహానిరాపతేదిత్యర్థః. ౨౯

శం.— అయంచాపరఆత్మనస్సంసారమోక్షయోఃపరమార్థసద్భావవాదినాందోషఉచ్యతే- అనాదేః- అతీతకోటిరహితస్యసంసారస్యాన్తవత్త్వం- సమాప్తిర్నసేత్స్యతి- యుక్తితస్సిద్ధింనోపయాస్యతి. నహ్యనాదిస్సన్నన్తవాన్కశ్చిత్పదార్థోదృష్టోలోకే. బీజాఙ్కురసమ్బన్ధనైరన్తర్యవిచ్ఛేదోదృష్టఇతిచేన్న- ఏకవస్త్వభావేనాపోదితత్వాత్. తథాఽనన్తతాపివిజ్ఞానప్రాప్తికాలప్రభవస్యమోక్షస్యాదిమతోనభవిష్యతి - ఘటాదిష్వదర్శనాత్. ఘటాదివినాశవదవస్తుత్వాదదోషఇతిచేత్-తథాచమోక్షస్యపరమార్థసద్భావప్రతిజ్ఞాహానిః,అసత్త్వాదేవశశవిషాణస్యేవాదిమత్త్వాభావశ్చ. ౩౦

ఆ.—కూటస్థంతత్త్వంతాత్త్వికమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (అనాదేరితి) విమతస్సంసారోనాన్తవాన్- అనాదిభావత్వాత్ - ఆత్మవదిత్యర్థః. కించ- మోక్షోఽనన్తోన - భావత్వేసత్యాదిమత్త్వాత్- ఘటవదిత్యాహ (అనన్తేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (అయంచేతి) తత్రపూర్వార్ధంవ్యాకరోతి (అనాదేరితి) అతీతకోటిరహితస్య- పూర్వంనాసీదిత్యవచ్ఛేదవర్జితస్యేత్యర్థః. యోఽనాదిభావః- సోఽన్తవాన్నేతివ్యాప్తిరాత్మనివ్యక్తేత్యాహ (నహీతి) బీజాఙ్కురయోర్హేతుఫలభావేనసమ్బన్ధః- తస్యనైరన్తర్యంసన్తానః- తస్యానాదిభావత్వేపివిచ్ఛేదస్య- అన్తస్యదృష్టత్వాదనైకాన్తికతేతిశఙ్కతే (బీజేతి) భావత్వవిశేషస్యాంశస్యతత్రావర్తనాన్నవ్యభిచారశఙ్కేతిదూషయతి (నైకేతి) ద్వితీయార్ధం వ్యాచష్టే (తథేతి) యత్రాదిమత్త్వం- తత్రనానన్తత్వమితివ్యాప్తిభూమిమాహ (ఘటాదిష్వితి) యథాకృతకోపిఘటాదిధ్వంసోనిత్యః- తథాబన్ధధ్వంసోపిభవిష్యతీత్యనైకాన్తికత్వమాశఙ్కతే (ఘటాదీతి) మోక్షస్యాభావత్వేసతిపరమార్థసత్త్వప్రతిజ్ఞాభజ్యేతేతిదూషయతి (తథాచేతి) కించ- ప్రాగసతస్సత్తాసమవాయరూపంకార్యత్వం- తదపిమోక్షస్యాసత్త్వేనసిధ్యతీత్యాహ (అసత్త్వాదేవేతి) ౩౦

శం.— వైతథ్యేకృతవ్యాఖ్యానౌశ్లోకావిహసంసారమోక్షాభావప్రసఙ్గేనపఠితౌ. ౩౧-౩౨

ఆ.— అస్తుతర్హిమోక్షస్యాద్యన్తవత్త్వం- తత్రాహ (ఆదావితి) యదిభూయాపరోదకాదిగృహ్యతే. తథా- వస్తుతోనాస్త్యేవేతియావత్. వితథైః- తైరేవమరీచ్యుదకాదిభిస్సాదృశ్యం- ఆద్యన్తవత్త్వం. విమతామోక్షాదయోనపరమార్థసన్తోభవితుమర్హన్తి- ఆద్యన్తవత్త్వాత్- మరీచ్యుదకాదివదిత్యర్థః. కథంతర్హిమోక్షాదీనామపితథాత్వప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (అవితథాఇతి) లక్షితాః- మూఢైరవిచారకైరితిశేషః. ౩౧

సప్రయోజనతా తేషాంస్వప్నే విప్రతిపద్యతే।తస్మాదాద్యన్తవత్త్వేనమిథ్యైవఖలుతేస్మృతాః॥ ౩౨
సర్వేధర్మామృషాస్వప్నేకాయస్యాన్తర్నిదర్శనాత్। సంవృతేస్మిన్ప్రదేశేవైభూతానాందర్శనంకుతః॥ ౩౩
నయుక్తందర్శనంగత్వాకాలస్యానియమాద్గతౌ। ప్రతిబుద్ధశ్చవైసర్వస్తస్మిన్దేశేనవిద్యతే॥ ౩౪
మిత్రాద్యైస్సహసమ్మన్త్ర్యసమ్బుద్ధోనప్రపద్యతే। గృహీతంచాపియత్కించిత్ ప్రతిబుద్ధోనపశ్యతి॥ ౩౫
స్వప్నేచావస్తుకఃకాయఃపృథగన్యస్యదర్శనాత్।యథాకాయస్తథాసర్వంచిత్తదృశ్యమవస్తుకం॥ ౩౬
గ్రహణాజ్జాగరితవత్తద్ధేతుస్స్వప్నఇష్యతే। తద్ధేతుత్వాత్తుతస్యైవసజ్జాగరితమిష్యతే॥ ౩౭

ఆ.— ఊషరోదకాదీనాంస్నానపానాదిప్రయోజనానుపలమ్భాత్, స్వోక్తస్వర్గాదీనాంతుసుఖాదిప్రాప్తిప్రయోజనప్రతిలమ్భాత్, స్వప్నమోక్షాదివైతథ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సప్రయోజనతేతి) తేషాం- మోక్షాదీనామితియావత్. పునరుక్తిశఙ్కాంవారయతి (వైతథ్యఇతి) ౩౨

శం.— * నిమిత్తస్యానిమిత్తత్వమిష్యతేభూతదర్శనాదిత్యయమర్థః ప్రపఞ్చ్యతేఏతైఃశ్లోకైః. ౩౩

ఆ.— కించ- యేనహేతునాస్వప్నస్యమిథ్యాత్వమిష్టం- తస్యజాగరితేపితుల్యత్వాజ్జన్మాదిరహితంసంవిన్మాత్రంతత్త్వమేష్టవ్యమితివివక్షిత్వాహ (సర్వేఇతి) యదిదేహాన్తర్దర్శనాన్మిథ్యాత్వంస్వప్నస్యేష్టం- తర్హివైరాజదేహేసర్వస్యజాగరితస్యదర్శనాత్ మిథ్యాత్వందుర్వారమిత్యర్థః. కించ- యోగ్యదేశవైధుర్యాన్మిథ్యాత్వంస్వప్నస్యయద్యభీష్టం- తర్హిసంవృతేప్రదేశే ప్రత్యఙ్మాత్రే బ్రహ్మణ్యఖణ్డైకరసేభూతానాంవియదాదీనాందర్శనంనకుతోపిస్యాత్- బ్రహ్మణోఽనవకాశత్వాదిత్యాహ (సంవృతఇతి) అవతారితశ్లోకసహితానాముత్తరశ్లోకానాంజాగ్రత్ప్రపఞ్చాభాసమిథ్యాత్వసాధకత్వోక్తానాంతాత్పర్యమాహ (నిమిత్తస్యేతి) ౩౩

శం.— జాగరితేగత్వాగమనకాలోనియతో - దేశః ప్రమాణతోయః- తస్యానియమాత్ - నియమస్యాభావాత్ స్వప్నేనదేశాన్తరగమనమిత్యర్థః. ౩౪

ఆ.— ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (నయుక్తమిత్యాదినా) స్వప్నేదేశాన్తరగతౌనియతకాలాభావాన్నగత్వాదర్శనమిష్టం - తథామరణాదూర్ధ్వమర్చిరాదిమార్గేణగత్వా బ్రహ్మదర్శనమయుక్తం- కాలానవచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కించ-యద్దేశస్థఃస్వప్నంపశ్యతి- ప్రతిబుద్ధస్తస్మిన్దేశేనాస్తీతిమిథ్యాత్వమభీష్టం- తథాయస్మిన్దేశేస్థితస్సంసారమనుభవతి- బ్రహ్మభావం ప్రతిపన్నస్తస్మిన్దేహదేశేనాస్తి- పరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానాత్. అతోజాగరితస్యాపిమిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ప్రతిబుద్ధశ్చేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యార్థంకథయతి (జాగరితఇతి) ౩౪

శం.— మిత్రాద్యైస్సహసమ్మన్త్ర్యతదేవమన్త్రణం ప్రతిబుద్ధోనప్రపద్యతే. గృహీతంచయత్కించిత్- హిరణ్యాదినప్రాప్నోతి. తతశ్చనదేశాన్తరంగచ్ఛతిస్వప్నే.

ఆ.— కించ- యథాస్వప్నేవిసంవాదాదప్రామాణ్యమిష్టం- తథాజాగరితేపిపరం శ్రేయోఽస్మాభిస్సాధనీయమితిసబ్రహ్మచారిభిస్సహసమాలోచ్యావిద్యానివృత్తః ప్రతిబుద్ధోనైవశ్రేయస్సాధ్యత్వమాలోచితం ప్రతిపద్యతే- సర్వస్యనిత్యముక్తత్వనిశ్చయాత్. అతోముముక్షుత్వం శ్రవణాదికర్తవ్యతాచభ్రాన్త్యైవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరితి) కించ- స్వప్నవదేవగృహీతముపదేశాదివిద్యావాన్నపశ్యతి- తత్సాధ్యఫలాభావాదిత్యాహ (గృహీతంచేతి) అథవా - లోకదృష్ట్యాయత్కించిద్గృహీతంవస్త్రాన్నోదకాది - తద్విద్వానైవకించిత్కరోమీతి ప్రతిబుద్ధోఽన్యప్రత్యయబాధాన్నస్వసంబన్ధిత్వేనాధిగచ్ఛతి - తేనతదాభాసమాత్రమేవేత్యాహ (మిత్రాద్యైరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థంవివక్షిత్వాశ్లోకాక్షరాణియోజయతి (మిత్రాద్యైరితి) ౩౫

శం.— స్వప్నేచఅటన్దృశ్యతేయఃకాయః- సోఽవస్తుకః- తతోన్యస్య- స్వాపదేశస్థస్యపృథక్కాయాన్తరస్యదర్శనాత్. యథాస్వప్నదృశ్యఃకాయోసన్ -తథాసర్వంచిత్తదృశ్యమవస్తుకంజాగరితేపి- చిత్తదృశ్యత్వాదిత్యర్థః. స్వప్నసమత్వాదసజ్జాగరితమపీతి ప్రకరణార్థః. ౩౬

ఆ.— కించ- స్వప్నావస్థాయాంయేనదేహేననద్యాదిషుపర్యటతి- సమిథ్యా- పృథగ్భూతస్యనిశ్చలస్యదేహస్యదర్శనాత్. తథాజాగరితేయేనపరివ్రాజకాదిశరీరేణలోకస్యపూజ్యోద్వేష్యోవాదృశ్యతే- సమిథ్యాకథ్యతే-పృథగేవకూటస్థబ్రహ్మాఖ్యశరీరస్యానుభవాదిత్యాహ(స్వప్నేచేతి) కించ- యథాస్వప్నేదేహోమిథ్యా- తథాచిత్తదృశ్యం- జడంసర్వమవస్తుకం- మిథ్యాభూతమేషితవ్యమిత్యాహ (యథేతి) పూర్వార్ధగతాన్యక్షరాణియోజయతి (స్వప్నఇతి) ఉత్తరార్ధగతానివ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ప్రకరణార్థముపసంహరతి (స్వప్నేతి) ౩౬

శం.— ఇతశ్చాసత్త్వంజాగ్రద్వస్తునః- జాగరితవత్ - జాగరితస్యేవ గ్రహణాత్ గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణస్వప్నస్య - తత్ - జాగరితంహేతురస్య- స్వప్నస్తద్ధేతుః- జాగరితకార్యమిష్యతే. తద్ధేతుత్వాత్- జాగరితకార్యత్వాత్తస్యైవ- స్వప్నదృశఏవసజ్జాగరితం- నత్వన్యేషాం-యథా

ఉత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వాదజంసర్వముదాహృతం। నచభూతాదభూతస్యసమ్భవోస్తికథంచన॥ ౩౮
అసజ్జాగరితేదృష్ట్వాస్వప్నేపశ్యతితన్మయః। అసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యతి॥ ౩౯
నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్సదసద్ధేతుకంతథా। సచ్చసద్ధేతుకంనాస్తిసద్ధేతుకమసత్కుతః॥ ౪౦

థాస్వప్న ఇత్యభిప్రాయః. యథాస్వప్నస్స్వప్నదృశఏవసర్వసాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసతే- తథాతత్కారణత్వాత్సాధారణవిద్యమానవస్తువదవభాసనం. నతుసాధారణంవిద్యమానవస్తు- స్వప్నవదేవేత్యభిప్రాయః. ౩౭

ఆ.— యథాజాగరితం- తథాస్వప్నోగృహ్యతే- తథాస్వప్నస్యజాగరితకార్యత్వాద్యస్స్వప్నద్రష్టాతస్యైవజాగరితంసదితిస్వప్నవత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (గ్రహణాదితి) కించ- జాగరితస్యవిద్యమానత్వమనేకసాధారణత్వంవస్తునోనాస్తి- స్వప్నకారణత్వాత్. కింతుతథాభాసమానత్వమిత్యాహ (తద్ధేతుత్వాదితి) జాగరితస్యవస్తుతోఽసత్త్వేహేత్వన్తరపరత్వంశ్లోకస్యదర్శయతి (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫోరయన్పూర్వార్థంయోజయతి (జాగరితవదితి) ఉత్తరార్థంయోజయతి (తద్ధేతుత్వాదితి) సతిప్రమాతరిబాధ్యత్వంస్వప్నస్యమిథ్యాత్వం- జాగరితస్యపునస్తదనుపలమ్భాత్పరమార్థసత్త్వం - కార్యస్యమిథ్యాత్వేకారణస్యాపిమిథ్యాత్వమితిమానాభావాత్. నహిసర్వసాధారణంవిద్యమానంచజాగరితంమిథ్యాభవితుంయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేత్యాదినా) ౩౭

శం.— ననుస్వప్నకారణత్వేజాగరితవస్తునోనస్వప్నవదవస్తుత్వం- అత్యన్తచలోహిస్వప్నః - జాగరితంతుస్థిరంలక్ష్యతే. సత్యమేవావివేకినాంస్యాత్ -వివేకినాంతునకస్యచిద్వస్తునఉత్పాదఃప్రసిద్ధః. అతోఽప్రసిద్ధత్వాదుత్పాదస్యాత్మైవసర్వమిత్యజంసర్వముదాహృతం వేదాన్తేషు "సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజ"ఇతి. యదపిమన్యసే- జాగరితాత్సతోఽసంత్స్వప్నోజాయతఇతి- తదసత్- నభూతాత్ - విద్యమానాదభూతస్య- అసతస్సంభవోస్తిలోకే. నహ్యసతశ్శశవిషాణాదేస్సంభవోదృష్టఃకథంచిదపి. ౩౮

ఆ.— కార్యకారణభావేపిస్వప్నజాగరితయోర్నమిథ్యాత్వమవిశిష్టం - అత్యన్తవైషమ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాదస్యేతి) యత్తుకార్యకారణత్వంసత్యాసత్యయోరేవస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం- తద్దురుక్తమిత్యాహ (నచేతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) కిమిదంవైలక్షణ్యమవివేకినాంప్రతిభాతి - కింవావివేకినామితివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) ద్వితీయంప్రత్యాహ (వివేకినాంత్వితి) ద్వితీయభాగమాకాఙ్క్షాద్వారావిభజతే (యదపీత్యాదినా) సమ్భవోనాసతోఽస్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) కథంచిదపి-సతోఽసతావేత్యర్థః. ౩౮

శం.— ననూక్తంత్వయైవస్వప్నోజాగరితకార్యమితి- తత్కథముత్పాదోఽప్రసిద్ధఇతి. ఉచ్యతేశృణుతత్ర - యథాకార్యకారణభావోఽస్మాభిరభిప్రేతఇతి. అసత్- అవిద్యమానంరజ్జుసర్పవద్వికల్పితంవస్తుజాగరితేదృష్ట్వాతద్భావభావితః - తన్మయస్స్వప్నేజాగరితవద్గ్రాహ్యగ్రాహకరూపేణవికల్పయన్పశ్యతి. తథాఽసత్స్వప్నేపిదృష్ట్వాచప్రతిబుద్ధోనపశ్యత్యవికల్పయన్. చశబ్దాత్ తథాజాగరితేపిదృష్ట్వాస్వప్నేనపశ్యతికదాచిదిత్యర్థః. తస్మాజ్జాగరితంస్వప్నహేతురుచ్యతే- నతుపరమార్థసదితికృత్వా. ౩౯

ఆ.— యదుక్తముత్పాదస్యాప్రసిద్ధత్వం - తదయుక్తం- స్వప్నజాగరితయోస్త్వయాకార్యకారణత్వాఙ్గీకరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసదితి) జాగరితేదృష్టస్యస్వప్నేదర్శనాత్ జాగరితస్యస్వప్నంప్రతికారణత్వంచేత్ - తర్హిస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తస్యజాగరితంప్రతికారణత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్స్వప్నేపీతి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కాముత్థాపయతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధేచోదితేపరిహారేకథ్యమానేమనస్సమాధానంప్రార్థయతే (శృణ్వితి) తమేవప్రకారంప్రకటయన్నక్షరాణియోజయతి (అసదితి) తుచ్ఛత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (రజ్జ్వితి) దర్శనస్యాభాసత్వంసూచయతి (వికల్పితమితి) యథాజాగ్రద్దృష్టస్యవిశేషస్యస్వప్నేదర్శనాజ్జాగరితవాసనాధీనస్స్వప్నోజాగరితకార్యత్వేనవ్యవహ్రియతే - తథాస్వప్నేదృష్టస్యజాగరితేపిదర్శనాత్తత్కార్యత్వంజాగరితస్యప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యద్వితీయార్ధంవ్యాచష్టే (తథేతి) యత్తుస్వప్నజాగరితయోరుక్తంకార్యకారణత్వం - తదపినియతమితినిపాతార్థంకథయతి (చశబ్దాదితి) తస్మాత్- ప్రాయశస్స్వప్నస్యజాగ్రద్వాసనాధీనత్వాదితియావత్. జాగరితస్యపరమార్థసత్త్వాత్కార్యస్యస్వప్నస్యాపితాదాత్మ్యత్తథాత్వంవివక్షిత్వాకార్యకారణత్వప్రథాకథనంనభవతీతివ్యావర్త్యంకథయతి (నత్వితి) ౩౯

శం.— పరమార్థతస్తునకస్యచిత్కేనచిదపిప్రకారేణకార్యకారణభావఉపపద్యతే. కథం. నాస్త్యసద్ధేతుకమసత్- శశవిషాణాదిహేతుః-కారణంయస్యాసతఏవ ఖపుష్పాదేః- తదసద్ధేతుకమసన్నవిద్యతే. తథాసదపి- ఘటాదివస్తుఅసద్ధేతుకం- శశవిషాణాదికార్యంనాస్తి. తథాసచ్చ- విద్యమానంఘటాదివస్త్వన్తరకార్యంనాస్తి. సత్కార్యమసత్కుతఏవసమ్భవతి. నచాన్యఃకార్యకారణభావస్సంభవతి- శక్యోవాకల్పయితుం. అతోవివేకినామసిద్ధఏవకార్యకారణభావఃకస్యచిదిత్యభిప్రాయః. ౪౦

ఆ.— వ్యవహారదృష్ట్యాకార్యకారణత్వంస్వప్నజాగరితయోరుక్తం- తత్త్వదృష్ట్యాత్వప్రసిద్ధమేవక్వచిదపికార్యకారణత్వమితివదన్వస్తునోఽజ్ఞాతాదవస్త్వేవకార్యంభవతీతిమతంవ్యావర్తయతి (నాస్తీతి) శూన్యవాదినస్తుసదేవకార్యంజాయతేశూన్యాదితిమన్యన్తే- తాన్ప్రత్యాహ

విపర్యాసాద్యథా జాగ్రదచిన్త్యాన్భూతవత్స్పృశేత్ । తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధర్మాంస్తత్రైవ పశ్యతి॥ ౪౧
ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తివస్తుత్వవాదినాం । జాతిస్తు దేశితా బుద్ధైరజాతేస్త్రసతాం సదా॥ ౪౨
అజాతేస్త్రసతాం తేషాముపలమ్భాద్వియన్తి యే। జాతిదోషా న సేత్స్యన్తి దోషోఽప్యల్పో భవిష్యతి॥ ౪౩
ఉపలమ్భాత్సమాచారాన్మాయాహస్తీ యథోచ్యతే। ఉపలమ్భాత్సమాచారాదస్తి వస్తు తథోచ్యతే॥ ౪౪

(సదితి) తథేత్యనేన నాస్తీత్యేతదనుకృష్యతే. సాఙ్ఖ్యాదయస్తు కార్యకారణయోర్ద్వయోరపి సత్త్వం సఙ్గిరన్తే- తాన్ ప్రత్యుక్తం (సచ్చేతి) సద్బ్రహ్మ కారణం మిథ్యాప్రపఞ్చస్సృష్టేరిత్యేకే వర్ణయన్తి- తాన్ నిరాచష్టే (సద్ధేతుకమితి) శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పరమార్థతస్త్వితి) ప్రసిద్ధం కార్యకారణత్వం యయా కయా చ ప్రక్రియయా ప్రతిపాదయితుముచితం- అన్యథా ప్రసిద్ధిప్రకోపాదిత్యాక్షిపతి (కథమితి) అనిర్వాచ్యం మాయామయం కార్యకారణత్వం ప్రతిభామాత్రసిద్ధమయాక్తికమధికృత్య ప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యభిసన్ధాయాద్యం పాదం విభజతే (నాస్తీత్యాదినా) ద్వితీయం పాదం వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) తృతీయం పాదం వ్యాకరోతి (తథాసచ్చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (అసదితి) అసత్త్వప్రకారాన్తరేణ కార్యకారణభావ ఇత్యాశఙ్క్య యోగ్యానుపలబ్ధివిరుద్ధత్వాన్నైవమిత్యాహ (నచేతి) ౪౦

శం.— పునరపి జాగ్రత్స్వప్నయోరసతోరపి కార్యకారణభావాశఙ్కామపనయన్నాహ- విపర్యాసాత్ - అవివేకతో యథా జాగ్రత్- జాగరితే౽చిన్త్యాన్ భావాన్- అశక్యచిన్తనీయాన్ రజ్జుసర్పాదీన్ భూతవత్- పరమార్థవత్స్పృశేత్- స్పృశన్నివ వికల్పయేదిత్యర్థః- కశ్చిద్యథా - తథా స్వప్నే విపర్యాసాద్ధస్త్యాదీన్ పశ్యన్నివ వికల్పయతి. తత్రైవ పశ్యతి- నతు జాగరితాదుత్పద్యమానానిత్యర్థః. ౪౧

ఆ.— స్వప్నజాగరితయోర్వస్తుతో నాస్తి కార్యకారణత్వమిత్యత్రైవ హేత్వన్తరమాహ(విపర్యాసాదితి)శ్లోకస్య తాత్పర్యమాహ (పునరపీతి)అక్షరార్థం కథయతి(విపర్యాసాదిత్యాదినా)కశ్చిదిత్యస్య పూర్వేణ క్రియాపదేన సంబన్ధః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ(యథేత్యాదినా) ౪౧

శం.— యాపి బుద్ధైః- అద్వైతవాదిభిర్జాతిర్దేశితా- ఉపదిష్టా- ఉపలమ్భనముపలమ్భః. తస్మాదుపలబ్ధే, రిత్యర్థః. సమాచారాత్ - వర్ణాశ్రమాదిధర్మసమాచరణా, చ్చ. ఆభ్యాం హేతుభ్యామస్తివస్తుత్వవాదినాం - అస్తివస్తుభావ ఇత్యేవం వదనశీలానాం దృఢగ్రాహవతాం శ్రద్దధానానాం మన్దవివేకినామర్థోపాయత్వేన సా దేశితా జాతిః- తాం గృహ్ణన్తు తావత్ - వేదాన్తాభ్యాసినాం తు స్వయమేవాజాద్వయాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి. నతు పరమార్థబుద్ధ్యా. తే హి శ్రోత్రియాః స్థూలబుద్ధిత్వాదజాతేః- అజాతివస్తునస్సదా త్రస్యన్త్యాత్మనాశం మన్యమానా అవివేకిన ఇత్యర్థః. *ఉపాయస్సోఽవతారాయేత్యుక్తం. ౪౨

ఆ.— తత్త్వదృష్ట్యా కార్యకారణత్వస్యాప్రసిద్ధత్వే కథం జన్మాదిసూత్రప్రముఖైః సూత్రైర్జగత్కారణం బ్రహ్మ సూత్రితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపలమ్భాదితి) అవివేకినాం వివేకోపాయత్వేన కార్యకారణత్వముపేత్య సూత్రకారప్రవృత్తిరిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యాపీత్యాదినా) అస్తివస్తుభావః - ద్వైతస్యేతి శేషః. కార్యకారణభావముపేత్య జన్మోపదిశతాముద్వైతవాదినాం మన్దవివేకిషు వివేకదార్ఢ్యోపాయత్వేన కథం తదుపదేశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తామితి) యదా బ్రహ్మణస్సకాశాదశేషం జగద్భవతీత్యభ్యుపేతం- తదా తదతిరేకేణ జగతో౽భావాత్ బ్రహ్మైవ సర్వమితి నిశ్చితం. తద్విషయేషు చ వేదాన్తేషు పౌర్వాపర్యేణాలోచితేషు తదభ్యాసినాం తేషాం తదభ్యాసప్రసాదాదేవ కూటస్థా౽ద్వితీయవస్తువివేకదార్ఢ్యం సేత్స్యతీత్యభిప్రేత్యాద్వైతవాదిభిర్జాతిరుపదిష్టా - నతు ద్వైతస్య శ్రుతితో న్యాయతశ్చ నిరూపయితుమశక్యస్య పరమార్థత్వం గృహీత్వా జాతిరుపదిష్టేత్యజాతిరేవ పారమార్థికీత్యర్థః. చతుర్థపాదార్థమాహ (తేహీతి) తేషాం వివేకోపాయత్వేన జాతిరుపదిష్టేత్యత్రోపక్రమమనుకూలయతి (ఉపాయఇతి) ౪౨

శం.— యే చైవముపలమ్భాత్సమాచారాచ్చాజాతేః- అజాతివస్తునస్త్రసన్తో౽స్తి వస్త్విత్యద్వయాత్మనో వియన్తి- విరుద్ధం యన్తి. ద్వైతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తేషామజాతేస్త్రసతాం శ్రద్దధానానాం సన్మార్గావలమ్బినాం జాతిదోషాః- జాత్యుపలమ్భకృతా దోషా న సేత్స్యన్తి-సిద్ధిం నోపయాస్యన్తి. వివేకమార్గప్రవృత్తత్వాత్. యద్యపి కశ్చిద్దోషస్స్యాత్- సోఽప్యల్ప ఏవ భవిష్యతి సమ్యగ్దర్శనాప్రతిపత్తిహేతుక ఇత్యర్థః. ౪౩

ఆ— * ఉదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీత్యాదిశ్రుతిభ్యో బ్రహ్మణి వికారదర్శినాం భయప్రాప్తిః స్మర్యతే- తథా చ శ్రోత్రియాణామపి భేదదర్శనాన్నానుగ్రాహ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అజాతేరితి) * నహి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతీతి స్మృతేస్తేషామాత్యన్తికపతనాభావేఽపి నిష్ఠానుపపత్త్యా కశ్చిదేవ దోషలేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య సమ్యగ్దర్శనాప్రాప్తిప్రయుక్తం గర్భవాసాదిదోషమభ్యనుజానాతి (దోషోఽపీతి) అన్వయమాదర్శయన్ పాదత్రయగతాన్యక్షరాణి యోజయతి (యేచేత్యాదినా) చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (యద్యపీతి) కశ్చిత్ - నిష్ఠానుపపత్తిసూచిత ఇతి యావత్. ౪౩

శం.— నను ఉపలమ్భసమాచారయోః ప్రమాణత్వాదస్త్యేవ ద్వైతం వస్త్వితి. న- ఉపలమ్భసమాచారయోర్వ్యభిచారాత్. కథం వ్యభిచార ఇతి. ఉచ్యతే-ఉపలభ్యతే హి మాయాహస్తీ హస్తీవ, హస్తినమివాత్ర సమాచరన్తి బన్ధనారోహణాది హస్తిసమ్బన్ధిభిర్ధర్మై, ర్హస్తీతి చోచ్యతేఽసన్నపి,

జాత్యాభాసంచలాభాసంవస్త్వాభాసంతథైవచ।అజాచలమవస్తుత్వంవిజ్ఞానంశాన్తమద్వయమ్॥ ౪౫
ఏవంనజాయతేచిత్తమేవంధర్మా అజాస్స్మృతాః। ఏవమేవవిజానన్తోనపతన్తివిపర్యయే॥ ౪౬
ఋజువక్రాదికాభాసమలాతస్పన్దితంయథా। గ్రహణగ్రాహకాభాసంవిజ్ఞానస్పన్దితంతథా॥ ౪౭
అస్పన్దమానమలాతమనాభాసమజంయథా। అస్పన్దమానంవిజ్ఞానమనాభాసమజంతథా॥ ౪౮

యథా- తథైవోపలమ్భాత్సమాచారాత్ ద్వైతం- భేదరూపమస్తివస్త్విత్యుచ్యతే. తస్మాన్నోపలమ్భసమాచారాద్వైతవస్తుసద్భావే హేతూభవతఇత్యభిప్రాయః. ౪౪

ఆ. యత్తుహేతుభ్యాంద్వైతస్యాస్తిత్వముక్తంతద్దూషయతి (ఉపలమ్భాదితి) శ్లోకవ్యావర్త్యామాశఙ్కామనూద్యదూషయతి (నన్విత్యాదినా) వ్యభిచారస్యాసిద్ధిమాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఉపలమ్భసమాచారౌమాయామయేహస్తినివస్తుత్వాభావేపిభవతః- తథాద్వైతేపినతయోరస్తివస్తుత్వసాధకత్వమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౪౪

శం.— కింపునఃపరమార్థసద్వస్తు- యదాస్పదాజాత్యాద్యసద్బుద్ధయఇతి. ఆహ-అజాతిసజ్జాతివదవభాసతఇతిజాత్యాభాసం. తద్యథా- దేవదత్తోజాయతఇతి. చలాభాసం- చలనమివాభాసతఇతి. యథా- సఏవదేవదత్తోగచ్ఛతీతి. వస్త్వాభాసం- వస్తు- ద్రవ్యం. ధర్మి. తద్వదవభాసతఇతివస్త్వాభాసం. యథా- సఏవదేవదత్తోగౌరోదీర్ఘఇతి. జాయతేదేవదత్తఃస్పన్దతేదీర్ఘోగౌరఇత్యేవమవభాసతే- పరమార్థతస్త్వజమచలమవస్తుత్వం- అద్రవ్యంచ. కింతదేవంప్రకారం. విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిః. జాత్యాదిరహితత్వాచ్ఛాన్తంఅతఏవాద్వయంచతదిత్యర్థః. ౪౫

ఆ,— భూతదర్శనావష్టమ్భేననిమిత్తస్యానిమిత్తత్వముక్తమేతదన్తశ్లోకైఃప్రపఞ్చితం- సంప్రతిభూతదర్శనముపసంహరతి (జాత్యాభాసమితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాద్వారావివృణోతి (కింపునరిత్యాదినా) గౌరత్వదీర్ఘత్వోక్త్యాదేవదత్తస్య గుణవత్త్వేనద్రవ్యత్వం స్ఫుటీక్రియతే. పూర్వార్ధస్థాసువాదేనాపరార్ధంయోజయతి (జాయతఇత్యాదినా) విశేష్యంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ౪౫

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యోహేతుభ్యోనజాయతేచిత్తం. ఏవంధర్మాః- ఆత్మానోఽజాస్స్మృతా బ్రహ్మవిద్భిః. ధర్మాఇతిబహువచనం దేహభేదానువిధాయిత్వాదద్వయస్యైవోపచారతః. ఏవమేవ- యథోక్తంవిజ్ఞానంజాత్యాదిరహితమద్వయమాత్మతత్త్వంవిజానన్తస్త్యక్తబాహ్యైషణాఃపునర్నపతన్త్యవిద్యాధ్వాన్తసాగరే- విపర్యయే. *తత్రకోమోహఃకశ్శోకఏకత్వమనుపశ్యతఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. ౪౬

ఆ.— బ్రహ్మణశ్చిద్రూపస్యాజత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఏవంనేతి) చిత్ప్రతిబిమ్బానాంజీవానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదజత్వమవిశిష్టమిత్యాహ (ఏవమితి) ఉక్తబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానస్యఫలమాహ (ఏవమితి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) కార్యకారణభావస్యదుర్భణత్వాదయోయథోక్తాహేతవః. చిత్తం- చైతన్యం- బ్రహ్మేతియావత్. (ఏవమితి) ప్రతిబిమ్బానాంబిమ్బమాత్రత్వాత్, జీవానామపిప్రతిబిమ్బకల్పానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వా, దిత్యర్థః. అద్వయస్యబహువచనభాక్త్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ధర్మాఇతీతి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవమేవేతి) విజ్ఞానం- విజ్ఞప్తిరూపంబ్రహ్మేత్యర్థః. యథోక్తజ్ఞానేముఖ్యానధికారిణోవ్యపదిశతి (త్యక్తేతి) ఉక్తజ్ఞానవతాంసంసారసన్త్రాసాభావేప్రమాణమాహ (తత్రేతి) ౪౬

శం.— యథోక్తంపరమార్థదర్శనంప్రపఞ్చయిష్యన్నాహ- యథాహిలోకేఋజువక్రాదిప్రకారాభాసమలాతస్పన్దితం- ఉల్కాచలనం- తథాగ్రహణగ్రాహకాభాసం - విషయాభాసమిత్యర్థః. కింతత్. విజ్ఞానస్పన్దితం- స్పన్దితమివస్పన్దితమవిద్యయా. నహ్యచలస్యవిజ్ఞానస్యస్పన్దనమస్తి- *అజాచలమితిహ్యుక్తం. ౪౭

ఆ.— విజ్ఞానమజమచలమేవజాత్యాభాసంచేత్యుక్తం- తదిదానీందృష్టాన్తేనప్రపఞ్చయతి (ఋజువక్రాదికేతి) అప్రచ్యుతపూర్వస్వరూపస్యాసత్యనానాకారావభాసోవివర్తః. తదత్రవిజ్ఞానస్యస్పన్దితత్వం. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (యథోక్తమితి) తత్రదృష్టాన్తభాగంవ్యాచష్టే (యథాహీతి) దార్ష్టాన్తికంయోజయతి (తథేతి) కిమిత్యవిద్యామన్తరేణముఖ్యమేవస్పన్దనంవిజ్ఞానస్యనేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి) నిరవయవస్యవిభునోవిజ్ఞానస్యవస్తుతశ్చలనవికల్పస్యావిద్యమానత్వమేవస్పన్దనమిత్యత్రవాక్యోపక్రమానుకూల్యంకథయతి (అజేతి) ౪౭

శం.— అస్పన్దమానం- స్పన్దనవర్జితంతదేవాలాతమృజ్వాద్యాకారేణాజాయమానంఅనాభాసమజంయథా-తథాఽవిద్యయాస్పన్దమానమవిద్యోపరమేఅస్పన్దమానంజాత్యాద్యాకారేణానాభాసమజమచలంభవిష్యతీత్యర్థః. ౪౮

ఆ.— విజ్ఞానంశాన్తమిత్యుక్తందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (అస్పన్దమానమితి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (అస్పన్దమానమిత్యాదినా) తథావిద్యయేత్యత్రావిద్యయేతిచ్ఛేదః. ౪౮

అలాతే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్స్పన్దాన్నాలాతం ప్రవిశన్తి తే॥ ౪౯
న నిర్గతా అలాతాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। విజ్ఞానేఽపి తథైవ స్యురాభాసస్యావిశేషతః॥ ౫౦
విజ్ఞానే స్పన్దమానే వై నాభాసా అన్యతోభువః। న తతోఽన్యత్ర నిస్స్పన్దాన్న విజ్ఞానం విశన్తి తే॥ ౫౧
న నిర్గతా విజ్ఞానాత్తే ద్రవ్యత్వాభావయోగతః। కార్యకారణతాభావాద్యతోఽచిన్త్యాస్సదైవ తే॥ ౫౨
ద్రవ్యం ద్రవ్యస్య హేతుస్స్యాదన్యదన్యస్య చైవ హి। ద్రవ్యత్వమన్యభావో వా ధర్మాణాం నోపపద్యతే॥ ౫౩

శం.— కించ- తస్మిన్నేవాలాతే స్పన్దమానే ఋజువక్రాద్యాభాసా అలాతాదన్యతః కుతశ్చిదాగత్యాలాతే నైవ భవన్తీతి నాన్యతోభువః. న చ తస్మాన్నిస్స్పన్దాదలాతాదన్యత్ర నిర్గతాః. న చ నిస్స్పన్దమలాతమేవ ప్రవిశన్తి తే. ౪౯

ఆ.— అలాతదృష్టాన్తే కథమృజువక్రాదీనామసత్త్వమిత్యాశఙ్కాయాం నిరూపణాసహత్వాదిత్యాహ (అలాత ఇతి) యదా ఖల్వలాతం స్పన్దమానమవతిష్ఠతే- తదా తస్మిన్నన్యతః- దేశాన్తరాదాగత్యాభాసా భవన్తీతి న శక్యం వక్తుం- ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానవగమాత్. యదా తదైవాలాతం నిస్స్పన్దనం- స్పన్దనవర్జితం వర్తతే- తదా తతోఽన్యత్రాభాసా భవన్తీత్యపి న యుక్తం వక్తుం- అనుపలమ్భావిశేషాత్. న చాభాసాస్తస్మిన్నేవాలాతే లీయన్తే- తదనుపాదానత్వాత్. యది హి స్పన్దననిమిత్తమలాతముపాదానం- తదా నిమిత్తాభావమాత్రాన్నైమిత్తికాభావాదర్శనాదృజువక్రాద్యాకారాః స్పన్దనాభావేఽప్యలాతే భవేయురిత్యర్థః. ఇతశ్చ దృష్టాన్తే దృష్టానామాభాసానాం మిథ్యాత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) హేత్వన్తరమేవ స్పష్టయన్ పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) ఆభాసానాం దేశాన్తరాదాగమనస్యానుపలమ్భో హేతుః కర్తవ్యః. అనుపలబ్ధిమేవ హేతూకృత్య తృతీయపాదార్థమాహ (న చేతి) చతుర్థపాదార్థమాహ (న చ నిస్స్పన్దమితి) ౪౯

శం.— కించ- న నిర్గతా అలాతాత్తే ఆభాసా గృహాదివ - ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యస్య భావో ద్రవ్యత్వం. తదభావో ద్రవ్యత్వాభావః. ద్రవ్యత్వాభావయోగతః- ద్రవ్యత్వాభావయుక్తేః. వస్తుత్వాభావాదిత్యర్థః. వస్తునో హి ప్రవేశాదిసమ్భవతి - నావస్తునః. విజ్ఞానేఽపి జాత్యాద్యాభాసాస్తథైవ స్యుః- ఆభాసస్యావిశేషతః- తుల్యత్వాత్. ౫౦

ఆ.— ఋజువక్రాద్యాభాసానాం దృష్టాన్తే నిర్గమనప్రవేశయోరసమ్భవం సాధయతి (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తనిష్ఠాభాసవద్దార్ష్టాన్తికేఽపి జన్మాద్యాభాసా మిథ్యైవ భవేయురిత్యాహ (విజ్ఞానేఽపీతి) ఋజువక్రాద్యాకారేషు జన్మాద్యాకారేషు చాభాసత్వస్య తుల్యత్వాదితి హేతుమాహ (ఆభాసస్యేతి) ఇతశ్చ దృష్టాన్తే మిథ్యాత్వమాభాసానామేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) తదేవ పూర్వార్ధయోజనయా విశదయతి (నేతి) ఋజువక్రాద్యాభాసానాం వస్తుతోఽభావేఽపి కిమితి ప్రవేశాద్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వస్తునో హీతి) ద్వితీయార్ధం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (విజ్ఞానేఽపీతి) ౫౦

శం.— కథం తుల్యత్వమితి. ఆహ- అలాతేన సమానం సర్వం విజ్ఞానస్య. సదా అచలత్వం తు విజ్ఞానస్య విశేషః. జాత్యాద్యాభాసా విజ్ఞానేఽచలే కిం కృతా ఇత్యాహ- కార్యకారణతాభావాత్- జన్యజనకత్వానుపపత్తేరభావరూపత్వాదచిన్త్యాస్తే యతస్సదైవ. యథాఽసత్సు ఋజ్వాద్యాభాసేషు ఋజ్వాదిబుద్ధిర్దృష్టాఽలాతమాత్రే- తథాఽసత్స్వేవ జాత్యాదిషు విజ్ఞానమాత్రే జాత్యాదిబుద్ధిర్మృషైవేతి సముదాయార్థః. ౫౧-౫౨

ఆ.— తుల్యత్వం సార్ధేనోత్తరశ్లోకేన సాధయతి (కథమిత్యాదినా) న హి తస్మిన్విజ్ఞానే యథాకథంచిచ్చలనవతి తతోఽన్యస్మాత్కస్మాచ్చిదాగత్య జన్మాద్యాభాసాస్తత్ర భవితుమర్హన్తి- తథా ప్రథాఽభావాత్. న చ తస్మాద్విజ్ఞానాదచలతయావస్థితాదన్యత్రాభాసా భవితుముత్సహన్తే- ప్రతీత్యభావస్య తుల్యత్వాత్. నాపి తదైవ విజ్ఞానం ప్రవిశన్తి- తస్య కేవలస్య తదుపాదానత్వానుపగమాత్. న చ తే విజ్ఞానే ప్రవేష్టుం సమర్థాస్తతో నిర్గన్తుం వా పారయన్తి- తేషామవస్తుత్వాదిత్యర్థః. కథం తర్హి విజ్ఞానే ప్రథా తేషామిత్యాశఙ్క్య మృషైవేత్యాహ (కార్యేతి) ఆభాసానాం విజ్ఞానస్య చ కార్యకారణతాయా దుర్వచనత్వాదాభాసాస్సర్వథైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాన్మాయామయాస్సన్తో మిథ్యైవ భవన్తీత్యర్థః. సార్ధశ్లోకతాత్పర్యమాహ (అలాతేనేతి) తర్హి సక్రియత్వమపి విజ్ఞానస్య ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (సదేతి) యది విజ్ఞానమచలమభీష్టం- తర్హి తత్ర జాత్యాద్యాభాసా హేత్వభావాన్న స్యురిత్యాశఙ్క్యాన్తిమార్ధేన పరిహరతి (జాత్యాద్యాభాసా ఇత్యాదినా) యతస్సదైవాచిన్త్యాః - అతో మృషైవేతి శేషః. సదృష్టాన్తతాత్పర్యమాహ (యథేత్యాదినా) ౫౧-౫౨

శం.— అజమేకమాత్మతత్త్వమితి స్థితం. తత్ర యైరపి కార్యకారణభావః కల్ప్యతే- తేషాం ద్రవ్యం ద్రవ్యస్యాన్యస్యాన్యద్ధేతుః- కారణం స్యాత్- స తు తస్యైవ తత్. నాప్యద్రవ్యం కస్యచిత్కారణం స్వతన్త్రం దృష్టం లోకే. న చ ద్రవ్యత్వం ధర్మాణాం- ఆత్మనాముపపద్యతే- అన్యత్వం వా కుతశ్చిత్- యేనాన్యకారణత్వం కార్యత్వం వా ప్రతిపద్యేత. అతోఽద్రవ్యత్వాదనన్యత్వాచ్చ న కస్యచిత్కార్యం కారణం వాత్మేత్యర్థః. ౫౩

ఆ.— యదుక్తం కార్యకారణతాభావాదితి- తదిదానీముపపాదయితుముపక్రమతే (ద్రవ్యమితి) అవయవద్రవ్యమవయవిద్రవ్యస్యోపాదానం, అవయవగుణాశ్చావయవిగుణేషు సమానజాతీయేష్వసమవాయినో దృష్టాః. న చైవమాత్మనో ద్రవ్యత్వం- యేన సమవాయిత్వం. న చ

ఏవంనచిత్తజాధర్మాశ్చిత్తంవాపినధర్మజం। ఏవంహేతుఫలాజాతింప్రవిశన్తిమనీషిణః॥ ౫౪
యావద్ధేతుఫలావేశస్తావద్ధేతుఫలోద్భవః। క్షీణేహేతుఫలావేశేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః॥ ౫౫
యావద్ధేతుఫలావేశఃసంసారస్తావదాయతః। క్షీణేహేతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే॥ ౫౬
సంవృత్యాజాయతేసర్వంశాశ్వతంనాస్తితేనవై। సద్భావేనహ్యజంసర్వముచ్ఛేదస్తేననాస్తివై॥ ౫౭

తద్రూపాణాంక్వచిదసమవాయిత్వం- గుణగుణిభావస్యాన్యత్వస్యతస్మిన్దుర్వచనత్వాదిత్యర్థః. శ్లోకాక్షరాణియోజయతి (అజమిత్యాదినా) అవయవావయవివిభాగవిరహిత్వమజత్వం. ఏకత్వంగుణగుణిభావశూన్యత్వం. తత్రేత్యాత్మతత్త్వంపరామృశ్యతే. తత్రకార్యకారణభావందూషయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (తేషామితి) అద్రవ్యస్యాపిరూపాదేస్తన్త్వాదిద్వారాపటశౌక్ల్యాదౌకారణత్వందృష్టమిత్యతోవిశినష్టి (స్వతన్త్రమితి) అస్తుతర్హిద్రవ్యత్వేనాన్యత్వేనచాత్మన్యపికార్యత్వం. నేత్యాహ (నచేతి) నహితత్రగుణవత్త్వేనద్రవ్యత్వం- నిర్గుణత్వాత్. నాపిసమవాయిత్వేనతథాత్వం- అన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్. నచతత్రకుతశ్చిదన్యత్వం- సర్వస్యసన్మాత్రత్వేనైకరూపత్వప్రతిభానాత్. అతోనతత్రకారణత్వంకార్యత్వంవాప్రతిపత్తుంశక్యమితిఫలితమాహ (అతఇతి) ౫౩

శం.— ఏవం- యథోక్తేభ్యోహేతుభ్యఃఆత్మవిజ్ఞానస్వరూపమేవచిత్తమితినచిత్తజాబాహ్యధర్మాః. నాపిబాహ్యధర్మజంచిత్తం, విజ్ఞానస్వరూపాభాసమాత్రత్వాత్సర్వధర్మాణాం. ఏవంనహేతోఃఫలంజాయతే- నాపిఫలాద్ధేతురితిహేతుఫలయోరజాతిం- హేతుఫలాజాతింప్రవిశన్తి- అధ్యవస్యన్తి. ఆత్మనిహేతుఫలయోరభావమేవప్రతిపద్యన్తేబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. ౫౪

ఆ.— చికీర్షితకుమ్భసంవేదనసమనన్తరంకుమ్భస్సమ్భవతి- సమ్భూతశ్చాసౌకర్మతయాస్వసంవిదంజనయతీతివ్యవహారోపినోపపద్యతే- కస్యచిదపివిద్వద్దృష్ట్యనురోధేనానన్యత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి) యశ్చధర్మాదేశ్శరీరాదేశ్చకార్యకారణభావోవిద్వద్దృష్ట్యాపురస్తాన్నిరస్తః- సోప్యన్యత్వాభావేనసిధ్యతీత్యాహ (ఏవంహేత్వితి) తత్రపూర్వార్ధంయోజయతి (ఏవమిత్యాదినా) ఆత్మస్వరూపస్యనిర్వికారత్వమద్రవ్యత్వమనన్యత్వమిత్యాదయోయథోక్తాహేతవః. బాహ్యధర్మాః- ఘటాదయోనాత్మనః. నచధర్మశబ్దితానాంజీవానాంచిత్తశబ్దితాత్పరస్మాదాత్మనోజన్మేతియుక్తం- తేషాంప్రతిబిమ్బకల్పానాంబిమ్బభూతబ్రహ్మమాత్రత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ఉత్తరార్ధంయోజయతి (ఏవంనేతి) ౫౪

శం.— యేపునర్హేతుఫలయోరభినివిష్టాః- తేషాంకింస్యాదితి. ఉచ్యతే- ధర్మాధర్మాఖ్యహేతోరహంకర్తా- మమధర్మాధర్మౌ- తత్ఫలంకాలాన్తరేక్వచిత్ప్రాణినికాయేజాతోభోక్ష్యఇతియావద్ధేతుఫలయోరావేశః- హేతుఫలాగ్రహః- ఆత్మన్యధ్యారోపణం- తచ్చిత్తతేత్యర్థః. తావద్ధేతుఫలయోరుద్భవః- ధర్మాధర్మయోస్తత్ఫలస్యచానుచ్ఛేదేనప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యదాపునర్మన్త్రౌషధివీర్యేణేవగ్రహావేశోయథోక్తాద్వైతదర్శనేనావిద్యోద్భూతహేతుఫలావేశోపనీతోభవతి- తదాతస్మిన్క్షీణేనాస్తిహేతుఫలోద్భవః. ౫౫

ఆ.— నఫలాద్ధేతుర్జాయతే- నాపిఫలంహేతోరితితత్త్వదృష్ట్యోపదిష్టం- ఇదానీంముముక్షూణాంతదభినివేశవ్యావృత్త్యర్థంతదభినివేశభావాభావయోస్తదుద్భవానుద్భవౌదర్శయతి (యావదితి) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాప్రదర్శనపురస్సరంవివృణోతి (యేపునరిత్యాదినా) ౫౫

శం.— యదిహేతుఫలోద్భవః- తదాకోదోషఇతి. ఉచ్యతే- యావత్సమ్యగ్దర్శనేనహేతుఫలావేశోననివర్తతే- అక్షీణః- సంసారస్తావదాయతః- దీర్ఘోభవతీత్యర్థః. క్షీణేపునర్హేతుఫలావేశేసంసారంనప్రపద్యతే- కారణాభావాత్. ౫౬

ఆ.— అభినివేశవశాద్ధేతుఫలోద్భవేకింభవతి- తదాహ (యావదితి) అభినివేశనివృత్త్యాతదనుద్భవేవాకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్షీణఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధంయోజయతి (యదీతి) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (క్షీణేపునరితి) ౫౬

శం.— నన్వజాదాత్మనోన్యన్నాస్త్యేవ- తత్కథంహేతుఫలయోస్సంసారస్యచోత్పత్తివినాశావుచ్యేతేత్వయా. శృణు- సంవృత్యా- సంవరణంసంవృతిః- అవిద్యావిషయోలౌకికవ్యవహారః. తయాసంవృత్యాజాయతేసర్వం. తేనావిద్యావిషయేశాశ్వతం- నిత్యంనాస్తివై. అతఉత్పత్తివినాశలక్షణస్సంసారఆయతఇత్యుచ్యతే. పరమార్థసద్భావేనత్వజంసర్వమాత్మైవయస్మాత్- అతోజాత్యభావాదుచ్ఛేదఃతేననాస్తివై. కస్యచిద్ధేతుఫలాదేరిత్యర్థః. ౫౭

ఆ.— కూటస్థమద్వితీయమాత్మతత్త్వమిచ్ఛతాకుతోజన్మనాశౌవ్యవహ్రియేతే- తత్రాహ (సంవృత్యేతి) అవిద్యయాసర్వస్యజాయమానత్వేసత్యవిద్యావిషయేనిత్యంనామనాస్త్యేవేత్యాహ (శాశ్వతమితి) పరమార్థతస్తుసర్వమజంకూటస్థమాస్థీయతే- తేనకల్పనాంవినావినాశోనాస్త్యేవహేతుఫలాదేరిత్యాహ (సద్భావేనేతి) పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి) నతావదాత్మనోజన్మవినాశౌ- తస్యకూటస్థత్వాత్. నాపితతోన్యస్యతౌయుక్తౌ- తస్యాద్వితీయత్వాత్. తథాచహేత్వాదేర్బన్ధస్యజన్మనాశౌనత్వయావక్తవ్యావిత్యర్థః. ఉచ్యమానేసమాధానేమనస్సమాధానమర్థయ

ధర్మాయఇతిజాయన్తేజాయన్తే తేనతత్త్వతః। జన్మమాయోపమం తేషాంసాచమాయానవిద్యతే॥ ౫౮
యథామాయామయాద్బీజాజ్జాయతే తన్మయోఽఙ్కురః। నాసౌనిత్యోనచోచ్ఛేదీతద్వద్ధర్మేషుయోజనా॥ ౫౯
నాజేషుసర్వధర్మేషుశాశ్వతాశాశ్వతాభిధా। యత్రవర్ణానవర్తన్తేవివేకస్తత్రనోచ్యతే॥ ౬౦
యథాస్వప్నేద్వయాభాసంచిత్తంచలతిమాయయా।తథాజాగ్రద్ద్వయాభాసంచిత్తంచలతిమాయయా॥ ౬౧
అద్వయంచద్వయాభాసంచిత్తంస్వప్నేనసంశయః। అద్వయంచద్వయాభాసంతథాజాగ్రన్నసంశయః॥ ౬౨
స్వప్నదృక్ప్రచరన్స్వప్నేదిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥ ౬౩

తే (శృణ్వితి) తత్రపూర్వభాగాక్షరార్థంకథయతి (సంవృత్యేత్యాదినా) అవిద్యావిషయేనిత్యస్యవస్తునోఽభావే ఫలితమాహ (అతఇతి) ద్వితీయార్ధాక్షరార్థమాహ (పరమార్థేతి) జాత్యభావః - జన్మాదివిక్రియాఽభావః. తస్యోచ్ఛేదాభావే హేతుంకథయతి (తేనేతి) యథాపురోవర్తినిభుజగాభావమనుభవన్ వివేకీనాస్తిభుజఙ్గోరజ్జురేషాకథంవృథైవబిభేషీతిభ్రాన్తమభిదధాతి - భ్రాన్తస్తుస్వకీయాదపరాధాదేవభుజఙ్గం పరికల్ప్యభీతస్సన్ పలాయతే. నచతత్రవివేకినోవచనంమూఢదృష్ట్యావిరుధ్యతే-తథాపరమార్థకూటస్థాత్మదర్శనంవ్యావహారికజన్మాదివచనేనావిరుద్ధమితిభావః. ౫౭

శం.— యేప్యాత్మనోఽన్యేచధర్మాజాయన్తఇతికల్ప్యన్తే - తేఇతి - ఏవంప్రకారాయథోక్తాసంవృతిర్నిర్దిశ్యతఇతిసంవృత్యైవధర్మాజాయన్తే. నతేతత్త్వతః- పరమార్థతోజాయన్తే. యత్పునస్తత్సంవృత్యాజన్మతేషాం- ధర్మాణాంయథోక్తానాం- యథామాయయాజన్మ - తథాతన్మాయోపమంప్రత్యేతవ్యం. మాయానామవస్తుతర్హి. నైవం- సాచమాయానవిద్యతే. మాయేత్యవిద్యమానస్యాఖ్యేత్యభిప్రాయః. ౫౮

ఆ.— * సంవృత్యాజాయతేసర్వమిత్యుక్తం- తదిదానీంప్రపఞ్చయతి (ధర్మాఇతి) తత్రాద్యంపాదంవిభజతే (యేపీతి) ప్రసిద్ధార్థద్యోతకత్వమితిశబ్దస్యదర్శయతి (తఇత్యేవంప్రకారాఇతి) ఏవంప్రకారత్వమేవస్ఫోరయతి (యథోక్తేతి) అనన్తరప్రకృతాసంవృతిరితిశబ్దేనోక్తా- తథాచసంవృత్యైవతేధర్మాజాయన్తే- నతుతేషాంతత్త్వతోజన్మాస్తీత్యర్థః. నతేతత్త్వతఇత్యుక్తంప్రపఞ్చయతి (పరమార్థతఇతి) సంవృత్యాపిజన్మపారమార్థికమేవేత్యాశఙ్క్యతృతీయపాదంయోజయతి (యత్పునరితి) ప్రత్యేతవ్యం-జన్మేతిశేషః. చతుర్థపాదార్థమాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫోరయతి (మాయేత్యాదినా) ౫౮

శం.— కథంమాయోపమంతేషాంధర్మాణాంజన్మేతి. ఆహ - యథామాయామయాదామ్రాదిబీజాజ్జాయతేతన్మయః-మాయామయోఽఙ్కురః- నాసావఙ్కురోనిత్యః-నచోచ్ఛేదీ-వినాశీవా. అభూతత్వాదేవధర్మేషుజన్మనాశాదియోజనాయుక్తిః. నతుపరమార్థతోధర్మాణాంజన్మనాశోవాయుజ్యతఇత్యర్థః. ౫౯

ఆ.— * జన్మమాయోపమంతేషామిత్యుక్తం-తదపిదృష్టాన్తావష్టమ్భేనసాధయతి (యథేత్యాదినా) శ్లోకాక్షరాణ్యాకాఙ్క్షాందర్శయన్యోజయతి (కథమిత్యాదినా) ౫౯

శం.— పరమార్థతస్త్వాత్మస్వజేషునిత్యైకరసవిజ్ఞప్తిమాత్రసత్తాకేషుశాశ్వతోఽశాశ్వతఇతివానాభిధా-నాభిధానంప్రవర్తతఇత్యర్థః. యత్ర- యేషు. వర్ణ్యన్తేయైరర్థాస్తేవర్ణాః- శబ్దాఃనప్రవర్తన్తేఽభిధాతుం. ప్రకాశయితుంనప్రవర్తన్తఇత్యర్థః. ఇదమేవమితివివేకః - వివిక్తతాతత్రనిత్యోఽనిత్యఇతినోచ్యతే. * యతోవాచోనివర్తన్తఇతిశ్రుతేః. ౬౦

ఆ.— యదుక్తం * సద్భావేనహ్యజంసర్వమితి - తత్ప్రపఞ్చయతి (నాజేష్వితి) ఆత్మనినిత్యానిత్యకథానావతరతీత్యత్రహేతుమాహ (యత్రేతి) శ్లోకస్యపూర్వార్ధంవ్యాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ద్వితీయార్ధంవ్యాకరోతి (యత్రేత్యాదినా) (తత్రేతి) ప్రకృతేషుధర్మేష్వితియావత్. ఆత్మసునిత్యానిత్యకథాఽభావేఽశబ్దగోచరత్వంహేతుః. తత్రప్రమాణమాహ (యతఇతి) ౬౦

శం.— యత్పునర్వాగ్గోచరత్వం పరమార్థతోఽద్వయస్యవిజ్ఞానమాత్రస్య - తన్మనసస్స్పన్దనమాత్రంనపరమార్థతఇతి. ఉక్తార్థౌశ్లోకౌ. ౬౧-౬౨

ఆ.— ఆత్మనశ్శబ్దాగోచరత్వేకథమసౌవ్యాఖ్యాతృభిశ్శబ్దైరేవప్రతిపాద్యతామాచరతీత్యాశఙ్క్యచిత్తస్పన్దనమాత్రమవిచారసున్దరంప్రతిపాద్యప్రతిపాదకరూపంద్వైతమితిసదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) స్వప్నేప్రతిపాద్యప్రతిపాదకద్వైతస్యచిత్తస్పన్దితమాత్రత్వేఽపిజాగరితేకథంతథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ(అద్వయంచేతి)పౌనరుక్త్యంశ్లోకయోరాశఙ్క్యశఙ్కాన్తరనిరాసార్థత్వాన్నైవమితిమన్వానస్సన్నాహ(యత్పునరితి) ౬౧-౬౨

శం.— ఇతశ్చవాగ్గోచరస్యాభావోద్వైతస్య- స్వప్నాన్పశ్యతీతిస్వప్నదృక్ప్రచరన్- పర్యటన్స్వప్నే- స్వప్నస్థానేదిక్షువైదశసుస్థితాన్- వర్తమానాన్జీవాన్- ప్రాణినోఽణ్డజాన్స్వేదజాన్వాయాన్సదాపశ్యతీతి. ౬౩

స్వప్నదృక్చిత్తదృశ్యాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంస్వప్నదృక్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౪
చరన్జాగరితేజాగ్రద్దిక్షువైదశసుస్థితాన్। అణ్డజాన్స్వేదజాన్వాపిజీవాన్పశ్యతియాన్సదా॥ ౬౫
జాగ్రచ్చిత్తేక్షణీయాస్తేనవిద్యన్తేతతఃపృథక్। తథాతద్దృశ్యమేవేదంజాగ్రతశ్చిత్తమిష్యతే॥ ౬౬
ఉభేహ్యన్యోన్యదృశ్యేతేకింతదస్తీతిచోచ్యతే। లక్షణాశూన్యముభయంతన్మతేనైవగృహ్యతే॥ ౬౭

ఆ.— వాచోగోచరీభూతస్యద్వైతస్యాఽసత్త్వేహేత్వన్తరమాచక్షాణోదృష్టాన్తమాచష్టే (స్వప్నదృగితి). యాన్పశ్యతి- తేనవిద్యన్తేపృథగిత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (ఇతశ్చేతి) ఇతశ్శబ్దార్థమేవస్ఫుటయన్నక్షరాణివ్యాచష్టే (స్వప్నానితి)-నతేవిద్యన్తఇతి పూర్వవదన్వయః. ౬౩

శం.— యద్యేవం- తతఃకిం. ఉచ్యతే- స్వప్నదృశశ్చిత్తం- స్వప్నదృక్చిత్తం. తేనదృశ్యాస్తే - జీవాఃతతః- తస్మాత్స్వప్నదృక్చిత్తాత్పృథఙ్నవిద్యన్తే - నసన్తీత్యర్థః. చిత్తమేవహిజీవాదిభేదాకారేణవికల్ప్యతే. తథాతదపిస్వప్నదృక్చిత్తమిదంతద్దృశ్యమేవ-తేన - స్వప్నదృశాదృశ్యంతద్దృశ్యం. అతఃస్వప్నదృగ్వ్యతిరేకేణచిత్తంనామనాస్తీత్యర్థః. ౬౪

ఆ.— స్వప్నదృశోవిషయభూతానాంభేదానాంతత్రదృశ్యమానత్వేఽపిద్వైతభేదమిథ్యాత్వేకిమాయాతమితిపృచ్ఛతి (యదీతి) ఉత్తరశ్లోకేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి). శ్లోకాక్షరాణియోజయన్కర్మధారయంవ్యావర్తయతి (స్వప్నేతి) జీవాదిభేదానాంస్వప్నేదృశ్యమానానాముక్తానాంచిత్తాత్పృథగసత్త్వంసాధయతి (చిత్తమేవేతి) తర్హిద్రష్టాచిత్తంచేతిద్వయంస్వప్నేస్వీకృతం. నేత్యాహ (తథేతి) తచ్ఛబ్దస్యచిత్తవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (తేనేతి) స్వప్నావస్థస్యచిత్తస్యస్వప్నదృగ్విషయత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) ౬౪

శం.— జాగ్రతోదృశ్యాజీవాస్తచ్చిత్తావ్యతిరిక్తాః- చిత్తేక్షణీయత్వాత్- స్వప్నదృక్చిత్తేక్షణీయజీవవత్. తచ్చజీవేక్షణాత్మకంచిత్తంద్రష్టురవ్యతిరిక్తం- ద్రష్టృదృశ్యత్వాత్- స్వప్నచిత్తవత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ౬౫-౬౬

ఆ.— దృష్టాన్తనివిష్టమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (చరన్నిత్యాదినా) జాగ్రదవస్థోహిపురుషోయాన్జీవాన్పశ్యతీత్యత్రజీవశబ్దేనకార్యకారణసఙ్ఘాతాగృహ్యన్తే- చేతనానాందృశ్యత్వాభావాదితిద్రష్టవ్యం. శ్లోకద్వయేవివక్షితమనుమానద్వయమారచయతి (జాగ్రతఇతి) అక్షరవ్యాఖ్యానంతుదృష్టాన్తవ్యాఖ్యానేనైవస్పష్టత్వాన్నపృథగపేక్షితమితివివక్షిత్వాహ (ఉక్తార్థమితి) ౬౫- ౬౬

శం.— జీవచిత్తేఉభే- చిత్తచైత్యేతేఅన్యోన్యదృశ్యే - ఇతరేతరగమ్యే. జీవాదివిషయాపేక్షంహిచిత్తంనామభవతి- చిత్తాపేక్షంహిజీవాదిదృశ్యం- అతస్తేఽన్యోన్యదృశ్యే- తస్మాన్నకించిదస్తీతిచోచ్యతే. చిత్తంవాచిత్తేక్షణీయంవాకిన్తదస్తీతివివేకినోచ్యతే. నహిస్వప్నేహస్తీహస్తిచిత్తంవావిద్యతే- తథేహాపివివేకినామిత్యభిప్రాయః. కథం. లక్షణాశూన్యం- లక్ష్యతేఽనయేతిలక్షణా- ప్రమాణం. ప్రమాణశూన్యముభయం - చిత్తంచైత్త్యంద్వయంయతః. తన్మతేనైవ- తచ్చిత్తతయైవతద్గృహ్యతే. నహిఘటమతింప్రత్యాఖ్యాయఘటోగృహ్యతే- నాపిఘటంప్రత్యాఖ్యాయఘటమతిః. నహితత్రప్రమాణప్రమేయభేదశ్శక్యతేకల్పయితుమిత్యభిప్రాయః. ౬౭

ఆ.— దృశ్యదర్శనవ్యతిరేకగ్రాహకప్రమాణప్రతిహతంహేతుద్వయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి). దృశ్యదర్శనేపరస్పరాపేక్షసిద్ధికే - దృశ్యేసిద్ధేతదవచ్ఛిన్నందర్శనంసిధ్యతి - తస్యచసిద్ధౌతదవచ్ఛిన్నందృశ్యంసిధ్యతీత్యన్యోన్యాశ్రయాన్నదృశ్యందర్శనంవాసిధ్యతీత్యతోవిభాగావగాహిప్రమాణాభావాన్నతద్బాధోహేతుద్వయస్యేత్యర్థః. కించ - సమ్భావనాయాంప్రమాణప్రవృత్తిర్వక్తవ్యా - నదృశ్యదర్శనయోరన్యతరస్యాపినైరపేక్ష్యేణసమ్భావనాభవతి- అన్యోన్యాశ్రయదోషాత్. తథాచపరస్పరపురస్కారేణవిద్యతేయదుభయం - తత్కల్పితమేవస్యాదితిమత్వాహ (కింతదితి) తత్ - దృశ్యందర్శనంవాకిమస్తీతిపృష్టేవివేకినానాస్తీత్యేవోచ్యతే- ప్రాగుక్తదోషాదిత్యర్థః. కించ - ప్రామాణికస్యైవప్రామాణికోభేదస్సమ్భవతి- నచదృశ్యదర్శనయోస్స్వరూపేప్రమాణమస్తీత్యాహ (లక్షణేతి). కథంతర్హిప్రమాణప్రమేయవిభాగోవాదిభిర్గృహ్యతే. తచ్చిత్తతాదోషేణేత్యాహ (తన్మతేనేతి). తత్రప్రథమంపాదంవిభజతే (జీవేతి) - తేజీవచిత్తేఇతిసమ్బన్ధః. అన్యోన్యదృశ్యత్వం - ఇతరేతరగ్రాహ్యత్వం. తదేవస్పష్టయతి (జీవాదీతి) ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (చిత్తంవేతి) - కింతదస్తీతిపృష్టేసతినకించిదస్తీత్యుచ్యతేవివేకినేతియోజనా. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనవివృణోతి (నహీతి). ఇహేతిజాగరితోక్తిః. ద్వితీయార్ధవ్యాచిఖ్యాసుతయాపృచ్ఛతి (కథమితి) - తదేవావతార్యవ్యాకరోతి (లక్షణేత్యాదినా) - యతః - తతోనతద్భేదస్యప్రామాణికత్వమితిశేషః. కథంతర్హిలౌకికానాంపరీక్షకాణాంచప్రమాణప్రమేయవిభాగప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యచతుర్థపాదార్థమాహ (తన్మతేనేతి). తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఘటేకింప్రమాణమిత్యుక్తేజ్ఞానమిత్యనుత్తరం- అతిప్రసఙ్గాత్. నాపిఘటజ్ఞానం- అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్. అతోనఘటతజ్జ్ఞానయోర్మానమేయభావస్సమ్భవతీత్యర్థః. ౬౭

యథాస్వప్నమయోజీవో జాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౮
యథామాయామయోజీవో జాయతేమ్రియతేపిచ। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౬౯
యథానిర్మితకోజీవో జాయతేమ్రియతేపివా। తథాజీవాఅమీసర్వేభవన్తినభవన్తిచ॥ ౭౦
నకశ్చిజ్జాయతేజీవఃసమ్భవోఽస్యనవిద్యతే। ఏతత్తదుత్తమంసత్యంయత్రకించిన్నజాయతే॥ ౭౧
చిత్తస్పన్దితమేవేదంగ్రాహ్యగ్రాహకవద్ద్వయం। చిత్తంనిర్విషయంనిత్యమసఙ్గంతేనకీర్తితమ్। ౭౨
యోఽస్తికల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాస్త్యసౌ। పరతన్త్రాభిసంవృత్యాస్యాన్నాస్తిపరమార్థతః॥ ౭౩
అజఃకల్పితసంవృత్యాపరమార్థేననాప్యజః। పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యాసంవృత్యాజాయతేతుసః॥ ౭౪

శం.— మాయామయః- మాయావినాయఃకృతః. నిర్మితకః- మన్త్రౌషధ్యాదిభిర్నిష్పాదితః. స్వప్నమాయానిర్మితకాఅణ్డజాదయోజీవాయథాజాయన్తేమ్రియన్తేచ- తథామనుష్యాదిలక్షణాఅవిద్యమానాఏవచిత్తవికల్పనామాత్రా ఇత్యర్థః. ౬౮-౬౯-౭౦

ఆ.— దృశ్యానామణ్డజాదీనాందర్శనాతిరిక్తానామసత్త్వానుమానస్యభేదగ్రాహకప్రమాణబాధం పరిహృత్యదర్శనాతిరేకేణతేషామసత్త్వేజన్మాదిప్రత్యయబాధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (యథేత్యాదినా)। మాయామయస్యనిర్మితకస్యచజీవస్యవిశేషంబుభుత్సమానంప్రత్యాహ (మాయేతి) సంవిదతిరేకేణాణ్డజాదీనాంపరమార్థతస్సత్త్వాభావానుమానస్యనజన్మాదిప్రతిభాసబాధః-సత్త్వాభావేపిస్వప్నాదిషుజన్మాదివికల్పబాహుళ్యోపలమ్భాదితిశ్లోకత్రయస్యతాత్పర్యమాహ (స్వప్నేత్యాదినా) ౬౮-౬౯-౭౦

శం.— వ్యవహారసత్యవిషయజీవానాంజన్మమరణాదిఃస్వప్నాదిజీవవదిత్యుక్తం. ఉత్తమంతుపరమార్థసత్యంనకశ్చిజ్జాయతేజీవఇతి. ఉక్తార్థమన్యత్. ౭౧

ఆ.— యస్తుజన్మాదిసత్యమితిమన్యతే - తంప్రతిప్రాగుక్తంస్మారయతి (నకశ్చిదితి) వృత్తానువాదపూర్వకంశ్లోకతాత్పర్యమాహ (వ్యవహారేతి) అక్షరాణినవ్యాఖ్యేయాని- వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (ఉక్తార్థమితి) ౭౧

శం.— సర్వంగ్రాహ్యగ్రాహకవత్ చిత్తస్పన్దితమేవద్వయం. చిత్తంపరమార్థతఆత్మైవేతినిర్విషయం. తేన- నిర్విషయత్వేననిత్యమసఙ్గంకీర్తితం. * అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతిశ్రుతేః. సవిషయస్యహివిషయేసఙ్గః- నిర్విషయత్వాచ్చిత్తమసఙ్గమిత్యర్థః. ౭౨

ఆ.— సంవేదనస్యకల్పితదృశ్యోపహితరూపేణదృశ్యత్వాన్నదృష్టవ్యతిరేకేణసత్త్వమితిస్వప్నదృష్టాన్తేనోక్తం - ఇదానీంతత్త్వతస్సంవేదనస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాదాత్మైవసంవేదనమిత్యాహ (చిత్తేతి) అక్షరార్థంకథయతి (సర్వమిత్యాదినా) నిర్విషయత్వేనాసఙ్గత్వేసిద్ధే శ్రుతిమపిసంవాదయతి (అసఙ్గోహీతి) శ్రుతియుక్తిసిద్ధమసఙ్గత్వంసాధయతి (సవిషయస్యేతి) ౭౨

శం.— నను నిర్విషయత్వేనచేదసఙ్గత్వంచిత్తస్య -ననిస్సఙ్గతాభవతి - యస్మాచ్ఛాస్తాశాస్త్రం శిష్యశ్చేత్యేవమాదేర్విషయస్యవిద్యమానత్వాత్. నైషదోషః. కస్మాత్. యఃపదార్థశ్శాస్త్రాదిర్విద్యతే- సకల్పితసంవృత్యా- కల్పితాచయాపరమార్థప్రతిపత్త్యుపాయత్వేనసంవృతిశ్చసా. తయాఽస్తి. పరమార్థేననాస్త్యసౌ- నవిద్యతే. * జ్ఞాతేద్వైతంనవిద్యతఇత్యుక్తం. యశ్చపరతన్త్రాభిసంవృత్యా - పరశాస్త్రవ్యవహారేణస్యాత్పదార్థః- సపరమార్థతోనిరూప్యమాణోనాస్త్యేవ. తేనయుక్తముక్తం. *అసఙ్గంతేనకీర్తితమితి. ౭౩

ఆ.— నిర్విషయత్వేనచేచ్చిత్తస్యాసఙ్గత్వం- అసఙ్గతంతదసఙ్గత్వం-శాస్త్రాదేర్విషయస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోఽస్తీతి). నను వైశేషికాఃషట్పదార్థాన్ద్రవ్యాదిసమవాయాన్తానాతిష్ఠన్తే- తథాచచిత్తస్యకథమసఙ్గత్వం. తత్రాహ (పరేతి) వైశేషికపారిభాషికవ్యవహారానురోధేనపదార్థోయోద్రవ్యాదిస్సమవాయాన్తస్స్యాత్- ననపరమార్థతోఽస్తి- కింతుసంవృత్యాప్రతిభాతి- తస్మాదవిరుద్ధమసఙ్గత్వమిత్యర్థః. వ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి) తత్రయస్మాదితిసామాన్యేనోక్తంహేతుంవిశేషతోవ్యనక్తి (శాస్త్రేతి) ఆదిశబ్దేనప్రమాతాప్రమాణంప్రమేయమిత్యాదిగృహ్యతే. అసఙ్గత్వాక్షేపంపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తత్రనిర్విషయత్వహేతుంప్రశ్నపూర్వకంపూర్వార్ధయోజనయాసాధయతి (కస్మాదిత్యాదినా) పరమార్థతోద్వైతస్యాసత్త్వేవాక్యోపక్రమమనుగుణమాదర్శయతి (జ్ఞాతఇతి) ద్వితీయార్ధంయోజయతి (యశ్చేతి) నహిద్రవ్యస్యలక్షణంగుణాదిపఞ్చకస్యచతతోవ్యావర్తకప్రాతిస్వికలక్షణప్రతిపత్తిమన్తరేణప్రకల్ప్యతే-తథాచతత్తల్లక్షణతత్ప్రతిపత్తౌతదితరప్రతిపత్తిః- తత్ప్రతిపత్తౌచతల్లక్షణతద్వ్యావృత్తప్రతిపత్తిరితిపరస్పరాశ్రయాన్నకించిదపివస్తుతస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వస్తుతోనిర్విషయస్యైవసిద్ధత్వాదసఙ్గత్వంచిత్తస్యప్రాగుక్తంసఙ్గతమేవేత్యుపసంహరతి (తేనేతి) ౭౩

శం.— ననుశాస్త్రాదీనాంసంవృతిత్వేఅజఇతీయమపికల్పనాసంవృతిస్స్యాత్. సత్యం-ఏవంశాస్త్రాదికల్పితసంవృత్త్యైవాజఇత్యుచ్యతే- పరమార్థేననాప్యజః. యస్మాత్పరతన్త్రాభినిష్పత్త్యా- పరశాస్త్రసిద్ధమపేక్ష్యయోఽజఇత్యుక్తః - ససంవృత్యాజాయతే. అతోఽజఇతీయమపికల్పనాపరమార్థవిషయేనైవక్రమతఇత్యర్థః. ౭౪

అభూతాభినివేశోఽస్తిద్వయంతత్రనవిద్యతే। ద్వయాభావంసబుద్ధ్వైవనిర్నిమిత్తోనజాయతే॥ ౭౫
యదానలభతేహేతూనుత్తమాధమమధ్యమాన్। తదానజాయతేచిత్తంహేత్వభావేఫలంకుతః॥ ౭౬
అనిమిత్తస్యచిత్తస్యయానుత్పత్తిస్సమాద్వయా। అజాతస్యైవసర్వస్యచిత్తదృశ్యంహితద్యతః॥ ౭౭

ఆ.—— శాస్త్రాదిభేదకల్పనాయాః సంవృతిసిద్ధత్వే తదధీనాఽఽత్మనోఽజత్వకల్పనాపి సంవృతిసిద్ధైవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకరోతి (అజ ఇతి) కల్పితమాత్మనోఽజత్వమిత్యత్ర హేతుమాహ (పరత ఇతి)-పరిణామవాదప్రసిద్ధజన్మనా భ్రాన్త్యైవాత్మా జాయతే- జన్మనశ్చ విభ్రమత్వే తన్నిషేధస్యాజత్వస్యాపి తథాత్వం యుక్తమిత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ (నన్వితి)-శాస్త్రాదిభేదస్య కల్పితత్వే తత్ప్రయుక్తమాత్మనోఽజత్వమపి కల్పితం స్యాదిత్యర్థః. కిమజోఽయమాత్మేతి వ్యవహారస్య కల్పితత్వం-కిం వా తదుపలక్షితస్వరూపస్యేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) అజోఽయమిత్యభిధానస్య సంవృతిప్రయుక్తత్వాత్- తద్వ్యవహారస్య కల్పితత్వమిష్టమిత్యర్థః. కైవల్యావస్థాయామజోఽయమిత్యభిధానాభావమభ్యుపేత్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి(పరమార్థేనేతి) ఆత్మనోఽజత్వవ్యవహారస్య కల్పితత్వే ద్వితీయార్ధవ్యాఖ్యానేన హేతుమాహ (యస్మాదితి)-పరేషాం- పరిణామవాదినాం శాస్త్రీయా పరిణామప్రసిద్ధిః- తామపేక్ష్య తన్నిషేధేన యోఽజ ఇత్యాత్మోక్తః- స సంవృత్త్యైవ యతో జాయతే- అతశ్చ ప్రతియోగినో జన్మనః సంవృతిసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధరూపమజత్వమపి తాదృగేవేత్యర్థః. అజత్వాదివ్యవహారోపలక్షితస్వరూపస్యాకల్పితత్వం - తస్య కల్పనాధిష్ఠానత్వాత్. నచ కల్పితస్య శాస్త్రాదేరకల్పితేన ప్రమితిహేతుత్వం- ప్రతిబిమ్బాదౌ బిమ్బాదిప్రమితిహేతుత్వస్య సంప్రతిపన్నత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭౪

శం.—— యస్మాదసద్విషయః- తస్మాదసత్యభూతే ద్వైతేఽభినివేశోఽస్తి కేవలం. అభినివేశః- ఆగ్రహమాత్రం. ద్వయం తత్ర న విద్యతే. మిథ్యాభినివేశమాత్రం చ జన్మనః కారణం యస్మాత్- తస్మాద్ద్వయాభావం బుద్ధ్వా నిర్నిమిత్తః- నివృత్తమిథ్యాద్వయాభినివేశో యః- స న జాయతే. ౭౫

ఆ.—— నను జ్ఞానస్య కల్పితశాస్త్రాదిజన్యత్వే మిథ్యాత్వాన్నాపునరావృత్తిఫలసాధనత్వం. తత్రాహ (అభూతేతి) యది ద్వితీయస్సంసారస్సత్యస్స్యాత్- తదా తన్నివృత్త్యర్థసాధనమపి వస్తుభూతమభిధీయతే-మిథ్యాభినివేశమాత్రస్య తు మిథ్యోపాయజన్యేనాపి జ్ఞానేన వస్తునిష్ఠేన నివృత్తిస్సిధ్యతీతి శ్లోకార్థం కథయతి (యస్మాదిత్యాదినా) ౭౫

శం.—— జాత్యాశ్రమవిహితా ఆశీర్వర్జితైరనుష్ఠీయమానా ధర్మా దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతవ ఉత్తమాః కేవలాశ్చ. ధర్మాధర్మాభ్యాం మిశ్రా మనుష్యత్వాదిప్రాప్త్యర్థా మధ్యమాః. తిర్యగాదిప్రాప్తినిమిత్తా అధర్మలక్షణాః ప్రవృత్తివిశేషాశ్చాధమాః. తానుత్తమమధ్యమాధమానవిద్యాపరికల్పితాన్ యదా ఏకమేవాద్వితీయమాత్మతత్త్వం సర్వకల్పనావర్జితం జానన్న లభతే- న పశ్యతి. యథా బాలైర్దృశ్యమానం గగనే మలం వివేకీ న పశ్యతి-తద్వత్. తదా న జాయతే - నోత్పద్యతే చిత్తం దేవాద్యాకారైరుత్తమాధమమధ్యమఫలరూపేణ. న హ్యసతి హేతౌ ఫలముత్పద్యతే-బీజాద్యభావ ఇవ సస్యాదిః. ౭౬

ఆ.—— * నిర్నిమిత్తో న జాయత ఇత్యుక్తం-తదేతత్ప్రపఞ్చయతి (యదేతి). ఉత్తమాన్ హేతూన్ విభజతే (జాతీతి). ఆశీర్వర్జితైః-ఫలతృష్ణారహితైరధికారిభిరితి యావత్. దేవత్వాదీత్యాదిశబ్దేనోత్కృష్టం జన్మ గృహ్యతే. కేవలత్వేన ధర్మాణాం ప్రాధాన్యం. మనుష్యత్వాదీత్యాదిశబ్దేన మధ్యమయోనయో గృహ్యన్తే. తిర్యగాదీత్యాదిశబ్దేనాధమజన్మ సంగృహ్యతే. వాక్యీయజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ తన్నివృత్త్యర్థం విశినష్టి (అవిద్యేతి) అవిదుషాం ప్రతీయమానా హేతవో విదుషాం న ప్రతిభాన్తీత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి). ఉక్తేఽర్థే హేతుత్వేన చతుర్థపాదం వ్యాచష్టే (న హీతి) ౭౬

శం.—— హేత్వభావే చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి హ్యుక్తం-సా పునరనుత్పత్తిశ్చిత్తస్య కీదృశీతి. ఉచ్యతే-పరమార్థదర్శనేన నిరస్తధర్మాధర్మాఖ్యోత్పత్తినిమిత్తస్య- అనిమిత్తస్య చిత్తస్యేతి యా మోక్షాఖ్యాఽనుత్పత్తిః-సా సర్వదా సర్వావస్థాసు సమా-నిర్విశేషా, అద్వయా చ. పూర్వమప్యజాతస్యైవ- అనుత్పన్నస్య చిత్తస్య సర్వస్య- అద్వయస్యేత్యర్థః. యస్మాత్ప్రాగపి విజ్ఞానాచ్చిత్తదృశ్యం తత్- ద్వయం జన్మ చ,- తస్మాదజాతస్య సర్వస్య సర్వదా చిత్తస్య సమాద్వయైవానుత్పత్తిః- న పునః కదాచిద్భవతి- కదాచిద్వా న భవతి. సర్వదైకరూపైవేత్యర్థః. ౭౭

ఆ.—— * తదా న జాయతే చిత్తమితి కాలపరిచ్ఛేదప్రతీతేరాగన్తుకత్వమాశఙ్క్య పరిహరతి (అనిమిత్తస్యేతి). చిత్తస్య హి నిమిత్తవర్జితస్య- నిత్యసిద్ధస్య యా సర్వదాఽనుత్పత్తిః- సా నిర్విశేషాఽద్వితీయా చేత్యత్ర హేతుమాహ (అజాతస్యేతి). సర్వస్య ద్వైతస్య చిత్తదృశ్యత్వేన మిథ్యాత్వాన్నిత్యసిద్ధస్య పరిపూర్ణస్య చిత్తాఖ్యస్య స్ఫురణస్య జన్మాయోగాత్తదనుత్పత్తిరుక్తలక్షణా యుక్తేత్యర్థః. ఉక్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్లోకమవతార్య వ్యాకరోతి (హేత్వభావ ఇత్యాదినా). యథా రూప్యకల్పనాకాలేపి శుక్తేరరూప్యత్వం స్వాభావికం- తథా జన్మకల్పనాకాలేపి సంవిదో నిర్విశేషాద్వితీయబ్రహ్మతా స్వాభావికీ. జన్మభ్రమనివృత్త్యపేక్షయా తు తదా న జాయత ఇత్యుక్తమిత్యాహ (సర్వదేతి). న కేవలం మోక్షావస్థస్యైవ చైతన్యస్యాజత్వం- కింతు ఘటాద్యుపరక్తస్యాపీత్యభిప్రేత్యాహ (సర్వావస్థాస్వితి). సర్వస్యైవ చిత్తప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపత్వాదితి హేతుమభిప్రేత్యాహ (అద్వయా చేతి). తృతీయపాదార్థం కథయతి (పూర్వమపీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్- రజ్జుసర్పవద్ద్వైతస్య జన్మనశ్చ దృశ్యత్వాద్వస్తుతోఽసత్త్వాదితి యావత్. ౭౭

బుద్ధ్వానిమిత్తతాంసత్యాంహేతుంపృథగనాప్నువన్।వీతశోకంతథాకామమభయంపదమశ్నుతే॥ ౭౮
అభూతాభినివేశాద్ధిసదృశ్యేతత్ప్రవర్తతే।వస్త్వభావంసబుద్ధ్వైవనిస్సఙ్గంవినివర్తతే॥ ౭౯
నివృత్తస్యాప్రవృత్తస్యనిశ్చలాహితదాస్థితిః। విషయస్సహిబుద్ధానాంతత్సామ్యమజమద్వయం॥ ౮౦
అజమనిద్రమస్వప్నంప్రభాతంభవతిస్వయం।సకృద్విభాతోహ్యేవైషధర్మోధాతుస్వభావతః॥ ౮౧

శం.— యథోక్తేనన్యాయేనజన్మనిమిత్తస్యద్వయాభావాదనిమిత్తతాంచసత్యాం - పరమార్థరూపాంబుద్ధ్వాహేతుం - ధర్మాదికార ందేవాదియోనిప్రాప్తయేపృథగనాప్నువన్ - అనుపాదదానస్త్యక్తబాహ్యైషణస్సన్ కామశోకాదివర్జితమవిద్యాదిరహితమభయంపదమశ్నుతే-నర్నజాయతఇత్యర్థః. ౭౮

ఆ.— * ద్వయాభావంసబుద్ధ్వైవనిర్నిమిత్తోనజాయతఇత్యుక్తం - తదిదానీంప్రపఞ్చయతి (బుద్ధ్వేతి) ద్వైతాభావోపలక్షితాం త్మానాద్యనన్తాంపరమార్థభూతాంప్రతిపద్యదేవాదియోనిప్రాప్త్యాధర్మాదిహేతుమసాఙ్కర్యేణానుతిష్ఠన్ యదావిద్వానవతిష్ఠతే- తదాసర్వసంసా కారణరహితంపదమశ్నువానోనపునశ్శరీరంగృహ్ణాతీత్యర్థః. శ్లోకంవ్యాచష్టే (యథోక్తేతి) దృశ్యత్వాదినాహేతునాద్వైతస్యరజ్జుసర్పాదివదేవకల్పి త్వంయథోక్తన్యాయః. తేనచైతన్యస్యజన్మనియద్ద్వయంనిమిత్తం- తస్యాఽభావతాం-అభావోపలక్షితాంసత్తాంనిమిత్తాభావాదేవానాద్యనన్తాంత దేవసత్యాంబుద్ధ్వేతియోజనా. (పృథగితి) దేవతాదిప్రకృష్టజన్మప్రాప్తయేధర్మం, మనుష్యత్వప్రాప్తయేధర్మాధర్మా, తిర్యగాద్యధమయోని ప్రాప్తయేచాధర్మ, మసాఙ్కర్యేణానుతిష్ఠన్నితియావత్. ప్రకృతస్యజ్ఞానవతోధర్మాద్యనుష్ఠానాయోగే హేతుంసూచయతి (త్యక్తేతి) కార్య తసర్వానర్థరాహిత్యముక్త్వాపునరభయమిత్యస్యార్థమాహ (అవిద్యేతి) ౭౮

శం.— యస్మాదభూతాభినివేశాత్ - అసతిద్వయేద్వయాస్తిత్వనిశ్చయోఽభూతాభినివేశః. తస్మాదవిద్యావ్యామోహరూపాద్ధిసదృశ- నురూపేతత్- చిత్తంప్రవర్తతే. తస్యద్వయస్యవస్తునోఽభావంయదాబుద్ధవాన్- తదాతస్మాన్నిస్సఙ్గం- నిరపేక్షంసద్వినివర్తతేఽభూతాభినివే షయాత్. ౭౯

ఆ.— యథోక్తపదప్రాప్తిస్సదాఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(అభూతేతి) వ్యభిచారిత్వాదిహేతుభిరద్వయాత్మదర్శనేనవాసాధ్యసాధనాత్మ ద్వైతస్యవస్తునోఽభావంయదాపుమాన్బుద్ధవాన్- తదావస్త్వభావంపురుషబుద్ధ్వైవనిస్సఙ్గంచిత్తంయథాపునర్నప్రవర్తతే- తథాతన్నివృత్తిప వృత్త్యాభవతీత్యర్థః. అక్షరాణివిభజతే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదభూతాభినివేశాత్తదనురూపేచిత్తంప్రవర్తతే - తస్మాన్నిస్సఙ్గంనివర్తతెఇతిస న్ధః. అభూతాభినివేశమేవవిశదయతి (అసతీతి) అభినివేశస్యావిద్యావ్యామోహరూపత్వమన్వయవ్యతిరేకసిద్ధమితివక్తుంహీత్యుక్తం. తదనురూ త్యత్రతచ్ఛబ్దేనాభినివేశోగృహ్యతే. (తస్యేతి) అభినివేశవిషయస్యేత్యర్థః. ౭౯

శం.— నివృత్తస్యద్వైతవిషయా, ద్విషయాన్తరేచాప్రవృత్తస్యాభావదర్శనేన, చిత్తస్యనిశ్చలా- చలనవర్జితాస్వరూపైవతదాస్థితిః. షాబ్రహ్మరూపాస్థితిశ్చిత్తస్యాద్వయవిజ్ఞానైకరసఘనలక్షణా - సహి - యస్మాద్విషయః - గోచరఃపరమార్థదర్శనాంబుద్ధానాం - తస్మాత్తత్సా ం- పరంనిర్విశేషమజమద్వయంచ. ౮౦

ఆ.— * అభయంపదమశ్నుతఇత్యత్రహేతుమాహ (నివృత్తస్యేతి) విద్వదనుభవైకగమ్యత్వాదశేషకల్పనాతీతత్వాచ్చసిద్ధంమోక్ష భయాదిరూపత్వమిత్యాహ (విషయఇతి) అక్షరార్థంకథయతి (నివృత్తస్యేత్యాదినా) ౮౦

శం.— పునరపికీదృశశ్చాసౌబుద్ధానాంవిషయఇతి. ఆహ- స్వయమేవతత్ప్రభాతంభవతి - నాదిత్యాద్యపేక్షం. స్వయంజ్యోతిస్స్వభా త్యర్థః. సకృద్విభాతః- సదైవవిభాతఇత్యేతత్. ఏషః- ఏవంలక్షణఆత్మాఖ్యోధర్మోధాతుస్వభావతః- వస్తుస్వభావతఇత్యర్థః. ౮౧

ఆ.— మోక్షోవిదుషాంవిషయోదర్శితః - తమేవపునర్విశినష్టి (అజమితి) స్వయంప్రభాతత్వేహేతుమాహ (సకృదితి) కల్పిత సర్వస్యాధారత్వాద్ధర్మః. నాసౌకథమపిపరతన్త్రోభవితుమర్హతి- అనవస్థానాత్. అతస్స్వయంజ్యోతిరిత్యాహ (ధర్మఇతి) కించ- ధీయతే-నిధీయ సర్వంనిక్షిప్యతేసుషుప్త్యాద్యవస్థాస్మిన్నితిధాతురాత్మోచ్యతే. తథాచ సర్వస్యజ్ఞానసాధనస్యోపసంహారేపి సుషుప్తౌసాక్షితయాఆత్మనస్సిద్ధేఃస్వ ంజ్యోతిష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (ధాతురితి) కించ- ఆత్మత్వాదేవాత్మనఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వం-అన్యథాఘటవదనాత్మత్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (స్వ తఇతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంశ్లోకమవతార్యతదక్షరాణియోజయతి (పునరపీత్యాదినా) ధాతుస్వభావతఇత్యేకపదంగృహీత్వావ్యాచష్టే (వస్త్వితి) క్షితార్థస్తుపూర్వస్మాన్నాతిరిచ్యతే. ౮౧

సుఖమావ్రియతేనిత్యందుఃఖంవివ్రియతేసదా। యస్యకస్యచధర్మస్యగ్రహేణభగవానసౌ॥ ౯౨
అస్తినాస్త్యస్తినాస్తీతినాస్తినాస్తీతివాపునః। చలస్థిరోభయాభావైరావృణోత్యేవబాలిశః॥ ౯౩
కోట్యశ్చతస్రఏతాస్తుగ్రహైర్యాసాంసదావృతః। భగవానాభిరస్పృష్టోయేనదృష్టస్ససర్వదృక్॥ ౯౪

శం.— ఏవముచ్యమానమపిపరమార్థతత్త్వంకస్మాల్లౌకికైర్నగృహ్యతేఇతి. ఉచ్యతే - యస్మాత్ యస్యకస్యచిద్ద్వయవస్తునోధర్మస్యగ్రహేణ- గ్రహణావేశేనమిథ్యాభినివిష్టతయా సుఖమావ్రియతే- అనాయాసేనాచ్ఛాద్యతఇత్యర్థః. ద్వయోపలబ్ధినిమిత్తంహితత్రావరణంనయత్నాన్తరమపేక్షతే. దుఃఖఞ్చవివ్రియతే- ప్రకటీక్రియతే. పరమార్థజ్ఞానస్యదుర్లభత్వాత్. భగవానసౌ- ఆత్మాఽద్వయోదేవఇత్యర్థః. అతోవేదాన్తైరాచార్యైశ్చబహుశఉచ్యమానోపినైవజ్ఞాతుంశక్యఇత్యర్థః. *ఆశ్చర్యోవక్తాకుశలోస్యలబ్ధేతిశ్రుతేః. ౯౨

ఆ.— ఆత్మాచేదుక్తలక్షణోవివక్షితః- తర్హికిమిత్యసౌశ్రుత్యాచార్యోపదిష్టస్తథైవసర్వైర్నగృహ్యతే- తత్రాహ (సుఖమితి) మిథ్యాభినివేశాదాత్మతత్త్వస్వరూపసుఖంసదైవాచ్ఛాద్యతే- తస్మాదేవవస్తుతోఽసదపిదుఃఖంసర్వదాప్రకటీక్రియతే- తేనాసౌభగవాన్-ఆత్మాశ్రుత్యాచార్యోపదిష్టోపినవిస్పష్టోభవతీత్యర్థః. శ్లోకవ్యావర్త్యాంశఙ్కాందర్శయతి (ఏవమితి) స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిప్రాగుపదిష్టప్రకారేణేతియావత్. తత్రశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) ద్వైతేగృహ్యమాణేపికథమాత్మస్వరూపస్యసుఖరూపస్యానాయాసేనాచ్ఛాద్యమానత్వం- తత్రాహ (ద్వయేతి) ఇతశ్చాత్మతత్త్వంయథావన్నప్రతిభాతీత్యాహ (దుఃఖంచేతి) యథావదాత్మప్రథాభావేహేతుమాహ (పరమార్థేతి) దేవః- యాథాత్మ్యేననభాతీతిశేషః. సుఖస్యవిద్యమానస్యఆవరణ, మవిద్యమానస్యదుఃఖస్యవివరణ, మితిస్థితేఫలితమాహ (అతఇతి) శ్రుత్యాచార్యోపదేశస్యతాత్పర్యశూన్యత్వంవారయతి (బహుశఇతి) ఆత్మనిప్రవచనస్యపరిజ్ఞానస్యచదుర్లభత్వేప్రమాణమాహ (ఆశ్చర్యఇతి) ౯౨

శం.— అస్తినాస్తీత్యాదిసూక్ష్మవిషయాఅపిపణ్డితానాంగ్రహాఃభగవతఃపరమాత్మనఆవరణాఏవ - కిముతమూఢజనబుద్ధిలక్షణాఇత్యేవమర్థంప్రదర్శయన్నాహ (అస్తీతి) అస్త్యాత్మేతివాదీకశ్చిత్ప్రతిపద్యతే. నాస్తీత్యపరోవైనాశికః. అస్తినాస్తీత్యపరోఽర్ధవైనాశికస్సదసద్వాదీదిగ్వాసాః. నాస్తినాస్తీత్యత్యన్తశూన్యవాదీ. తత్రాస్తిభావశ్చలః- ఘటాద్యనిత్యవిలక్షణత్వాత్. నాస్తిభావఃస్థిరః - సదాఽవిశేషత్వాత్. ఉభయంచలస్థిరవిషయత్వాత్ సదసద్భావః. అభావోఽత్యన్తాభావః. ప్రకారచతుష్టయస్యాపితైరేతైశ్చలస్థిరోభయాభావైఃసదసదాదివాదీసర్వోపిభగవన్తమావృణోత్యేవబాలిశః - అవివేకీ. యద్యపిపణ్డితోబాలిశఏవ- పరమార్థతత్త్వానవబోధాత్. కిముస్వభావమూఢోజనఇత్యభిప్రాయః. ౯౩

ఆ.— పరీక్షకాభినివేశానామప్యాత్మావరణత్వేసతిలౌకికపురుషాభినివేశానాంతదావరణత్వంకిమువక్తవ్యమితిసాధయతి (అస్తీత్యాదినా) శ్లోకతాత్పర్యమాహ (అస్తీతి) ప్రమాతాదేహాదివ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యాద్యోవైశేషికాదిపక్షః. దేహాదివ్యతిరిక్తోపినాసౌబుద్ధేర్వ్యతిరిచ్యతే- క్షణికస్యవిజ్ఞానస్యైవాత్మత్వాదితిద్వితీయోవిజ్ఞానవాదిపక్షః. తృతీయోదిగమ్బరపక్షః. చతుర్థఃశూన్యవాదిపక్షేశూన్యస్యాత్యన్తికత్వద్యోతనార్థావీప్సా. ద్వితీయార్థంవిభజతే (తత్రేత్యాదినా) అనిత్యేభ్యోఘటాదిభ్యఃసుఖాద్యాకారపరిణామితయావైలక్షణ్యాదస్తిభావోయఃప్రమాతోక్తః- సచలః - సవిశేషస్సన్పరిణామీత్యర్థః - దేహాద్వ్యతిరిక్తోపిప్రమాతాబుద్ధ్యతిరిక్తోనాస్తీతియోనాస్తిభావః - సస్థిరః- నిర్విశేషత్వాత్తద్భావస్యేత్యాహ (నాస్తిభావఇతి) (ప్రకారచతుష్టయస్య) అస్తిత్వస్యనాస్తిత్వస్యాస్తినాస్తిత్వస్యనాస్తినాస్తిత్వస్యచేతియావత్- బాలిశత్వేసిద్ధేఫలితంన్యాయముపసంహరతి (కిమ్వితి) ౯౩

శం.— కీదృక్పునఃపరమార్థతత్త్వం- యదవబోధాదబాలిశఃపణ్డితోభవతీతి. ఆహ- కోట్యః- ప్రావాదుకశాస్త్రనిర్ణయాన్తాఏతాఉక్తాఅస్తినాస్తీత్యాద్యాశ్చతస్రః- యాసాంకోటీనాంగ్రహైః- గ్రహణైః ఉపలబ్ధినిశ్చయైఃసదా- సర్వదాఆవృతః - ఆచ్ఛాదితస్తేషామేవప్రావాదుకానాంయః- సభగవాన్ఆభిః- అస్తినాస్తీత్యాదికోటిభిశ్చతసృభిరస్పృష్టః- అస్త్యాదివికల్పనావర్జితఇత్యేతత్. యేన- మునినాదృష్టః-జ్ఞాతోవేదాన్తేష్వౌపనిషదఃపురుషః- ససర్వదృక్- సర్వజ్ఞః- పరమార్థపణ్డితఇత్యర్థః. ౯౪

ఆ.— ఆత్మనోయదావరణముక్తంతదుపసంహరతి (కోట్యఇతి) యాసాంకోటీనాంపరీక్షకపరికల్పితనిర్ణయనిరూపణీయానాంగ్రహైః- అభినివేశవిశేషైరాత్మాసదాసమావృతః- తాఃఖల్వేతాశ్చతస్రఃకోట్యస్సన్తి. తథాచాత్మనోనయథావదాత్మప్రథనమిత్యర్థః. యదిసదాఆత్మాసమావృతః- నతర్హితస్యజ్ఞానం. జ్ఞానేవానాస్తినైరాకాఙ్క్ష్యం - జ్ఞాతవ్యాన్తరపరిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భగవానితి) ఆత్మాహివస్తుతోఽస్తీత్యాదికల్పనారహితోయేనోపనిషత్ప్రవణేనప్రతిపన్నః- ససర్వజ్ఞోజ్ఞాతవ్యాన్తరమపశ్యన్పరమార్థపణ్డితోనిరాకాఙ్క్షోభవతీత్యర్థః. శ్లోకనిరస్యామాకాఙ్క్షాందర్శయతి (కీదృగితి) కిమితిపరమార్థతత్త్వంజిజ్ఞాస్యతే. తజ్జ్ఞానాత్పాణ్డిత్యసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ (యదవబోధాదితి) తత్రశ్లోకమవతార్యవ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా) తేషామేవప్రావాదుకానాముపలబ్ధినిశ్చయైరితిసమ్బన్ధః. యోభగవానుక్తవిశేషణః- సయేనేతియోజనా. ౯౪

ప్రాప్యసర్వజ్ఞతాంకృత్స్నాం బ్రాహ్మణ్యంపదమద్వయం। అనాపన్నాదిమధ్యాన్తంకిమతఃపరమీహతే॥ ౮౫
విప్రాణాంవినయోహ్యేషశమఃప్రాకృతఉచ్యతే। దమఃప్రకృతిదాన్తత్వాదేవంవిద్వాంఛమంవ్రజేత్॥ ౮౬
సవస్తుసోపలమ్భంచద్వయంలౌకికమిష్యతే। అవస్తుసోపలమ్భంచశుద్ధంలౌకికమిష్యతే॥ ౮౭

శం.— ప్రాప్యైతాంయథోక్తాంకృత్స్నాం- సమస్తాంసర్వజ్ఞతాం బ్రాహ్మణ్యంపదం- * సబ్రాహ్మణః *ఏషనిత్యోమహిమేతిశ్రుతేః. అనాపన్నాదిమధ్యాన్తం- ఆదిమధ్యాన్తాః- ఉత్పత్తిస్థితిలయాఃఅనాపన్నాః- అప్రాప్తాఃయస్యాద్వయపదస్యనవిద్యన్తే - తదనాపన్నాదిమధ్యాన్తం బ్రాహ్మణ్యంపదం. తదేవంప్రాప్య - లబ్ధ్వాకిమతః - పరస్మాదాత్మలాభాదూర్ధ్వమీహతే - చేష్టతేనిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః. *నైవతస్యకృతేనార్థ ఇత్యాదిగీతాస్మృతేః. ౮౫

ఆ.— జ్ఞానవతోఽపియావజ్జీవాదిశ్రుతివశాదగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాప్యేతి) యథోక్తాం- చతుష్కోటివినిర్ముక్తామితియావత్. సమస్తత్వం- జ్ఞాతవ్యవిశేషశూన్యత్వం. పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపత్వం. తత్రబ్రాహ్మణ్యపదప్రయోగే ప్రమాణమాహ (సబ్రాహ్మణఇతి) సః - విద్వానపరోక్షీకృతబ్రహ్మతత్త్వస్సన్ఫలావస్థాముఖ్యోబ్రాహ్మణోభవతీత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదోవిద్యాఫలావస్థస్యైవ స్వభావోమహిమేత్యుక్తోనిత్యోకర్మణోవృద్ధిహ్రాసాభావాదేకరూపోభవతీతివాక్యాన్తరస్యార్థః. తదేవపదంవిశినష్టి (అనాపన్నాదిమధ్యాన్తమితి) తద్వ్యాకరోతి (ఆదీతి) అన్వయందర్శయన్నవశిష్టంవ్యాచష్టే (తదేవ ప్రాప్యేతి) జ్ఞానవాన్ఫలావస్థస్సన్కృతకృత్యః- నతస్యకిఞ్చిదస్తికర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థేభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (నైవతస్యేతి) ౮౫

శం.— విప్రాణాం- బ్రాహ్మణానాంవినయః-వినీతత్వంస్వాభావికం- యదేతదాత్మస్వరూపేణావస్థానం-ఏషవినయః. శమోప్యేషఏవ ప్రాకృతః- స్వాభావికః- అకృతకఉచ్యతే. దమోప్యేషఏవ- ప్రకృతిదాన్తత్వాత్- స్వభావతఏవచోపశాన్తరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. ఏవం-యథోక్తంస్వభావోపశాన్తంబ్రహ్మవిద్వాఞ్ఛమం- ఉపశాన్తింస్వాభావికీం బ్రహ్మస్వరూపాంవ్రజేత్- బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠతఇత్యర్థః. ౮౬

ఆ.— యావజ్జీవాదిశ్రుతేరవిద్వద్విషయత్వాద్విదుషానాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యమిత్యుక్తం. ఇదానీంతస్యాపినియోగతోఽస్తికర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రాణామితి) బ్రహ్మవిదాంబ్రాహ్మణానామేషవినయఃస్వభావజః - ననియోగాధీనాంకర్తవ్యతామధికరోతి. శమోపి స్వాభావికః- ననియోగేనక్రియతే. దమోపిస్వభావసిద్ధత్వాన్ననియోగమపేక్షతే. ఏవంకూటస్థమాత్మతత్త్వంవిద్వాన్పుమానశేషవిక్రియాశూన్యబ్రహ్మస్వరూపేణతిష్ఠతీత్యర్థః. అక్షరార్థంకథయతి (విప్రాణామిత్యాదినా) తమేవస్వాభావికంవినయంవివృణోతి (యదేతదితి) ఏషఏవేత్యాత్మస్వభావోగృహ్యతే. ౮౬

శం.— ఏవమన్యోన్యవిరుద్ధత్వాత్సంసారకారణానిరాగద్వేషదోషాస్పదానిప్రావాదుకానాందర్శనాని - అతోమిథ్యాదర్శనానితానీతి తద్యుక్తిభిరేవదర్శయిత్వా- చతుష్కోటివర్జితత్వాద్రాగాదిదోషానాస్పదంస్వభావశాన్తమద్వైతదర్శనమేవసమ్యగ్దర్శనమిత్యుపసంహృతం. అథేదానీంస్వప్రక్రియాప్రదర్శనార్థఆరమ్భః సవస్తు- సంవృతేస్సతావస్తునాసహవర్తతఇతిసవస్తు. తథాచోపలబ్ధిః- ఉపలమ్భః. తేనసహవర్తతఇతిసోపలమ్భః- సోపలమ్భంచశాస్త్రాదిసర్వవ్యవహారాస్పదంగ్రాహ్యగ్రాహకలక్షణంద్వయంలౌకికం - లోకాదనపేతంలౌకికం. జాగరితమిత్యేతత్. ఏవంలక్షణంజాగరితమిష్యతేవేదాన్తేషు. అవస్తు- సంవృతేరప్యభావాత్. సోపలమ్భం - వస్తువదుపలమ్భనముపలమ్భోఽసత్యపివస్తుని. తేనసహవర్తతఇతి సోపలమ్భంచ. శుద్ధం-కేవలం- ప్రవిభక్తంజాగరితాత్స్థూలాత్. లౌకికం- సర్వప్రాణిసాధారణత్వాత్. ఇష్యతే-స్వప్న ఇత్యర్థః. ౮౭

ఆ.— పరమతనిరాకరణముఖేనాత్మతత్త్వమవధారితం - అధునాస్వప్రక్రియయాఽవస్థాత్రయోపన్యాసముఖేనాపితదవధారయితుమవస్థాద్వయముపన్యస్యతి (సవస్త్వితి) వృత్తానువాదపూర్వకంప్రకరణశేషస్యతాత్పర్యందర్శయతి (ఏవమితి) శిష్యస్యాధ్యారోపవృష్టిసృష్టిక్రమజాగ్రదాదిపదార్థపరిశుద్ధిపూర్వకోబోధప్రకారఃస్వప్రక్రియా. తయాతస్యైవాత్మతత్త్వస్యప్రదర్శనపరోగ్రన్థశేషఇత్యర్థః. తత్రజాగరితముదాహరతి (సవస్త్వితి) యత్ప్రాతిభాసికంవ్యావహారికంచస్థూలమర్థజాతమాదిత్యాదిదేవతానుగృహీతైరిన్ద్రియైరుపలభ్యతేతజ్జాగరితమిత్యర్థః. ద్వయమిత్యస్యార్థమాహ (శాస్త్రాదీతి) తత్రశ్లోకేలోకప్రసిద్ధమిత్యేతదుచ్యతేలౌకికమితి. తద్వ్యాచష్టే (లోకాదితి) నకేవలంజాగరితమిదంలోకేప్రసిద్ధం- కిన్తువేదాన్తేష్వపిపరమ్పరయాజ్ఞానోపాయత్వేనప్రసిద్ధమిత్యాహ (ఏవంలక్షణమితి) స్వప్నోపన్యాసపరముత్తరార్థంయోజయతి (అవస్త్వితి) బాహ్యేన్ద్రియప్రయుక్తోవ్యవహారస్సంవృతిశబ్దార్థః. సోపిస్థూలార్థవన్నస్వప్నేభవతి. తథాచబాహ్యేషుకరణేషూపసంహృతేషుజాగరితవాసనానుసారేణమనసస్తత్తదర్థాభాసాకారావభాసనంస్వప్నశబ్దితమిత్యర్థః. శుద్ధమిత్యస్యకేవలమితిపర్యాయంగృహీత్వావివక్షితమర్థమాహ (ప్రవిభక్తమితి) తస్యాపిలోకప్రసిద్ధత్వంలౌకికమిత్యనేనోక్తం. తద్వివృణోతి (సర్వప్రాణీతి) ౮౭

అవస్త్వనుపలమ్భంచలోకోత్తరమితిస్మృతం। జ్ఞానంజ్ఞేయంచవిజ్ఞేయంసదాబుద్ధైః ప్రకీర్తితమ్॥ ౮౮
జ్ఞానేచత్రివిధేజ్ఞేయేక్రమేణవిదితేస్వయం। సర్వజ్ఞతాహిసర్వత్రభవతీహమహాధియః॥ ౮౯
హేయజ్ఞేయాప్యపాక్యానివిజ్ఞేయాన్యగ్రయాణతః। తేషామన్యత్రవిజ్ఞేయాదుపలమ్భస్త్రిషుస్మృతః॥ ౯౦

శం.— అవస్త్వనుపలమ్భఞ్చ- గ్రాహ్యగ్రహణవర్జితమిత్యేతత్. లోకోత్తరం - అతఏవలోకాతీతం. గ్రాహ్యగ్రహణవిషయోహి లోకః- తదభావాత్. సర్వప్రవృత్తిబీజంసుషుప్తమిత్యేతదేవంస్మృతం. సోపాయంపరమార్థతత్త్వంలౌకికం, శుద్ధంలౌకికం, లోకోత్తరం, క్రమేణయేనజ్ఞానేనజ్ఞాయతే- తజ్జ్ఞానం. జ్ఞేయం-ఏతాన్యేవత్రీణి. ఏతద్వ్యతిరేకేణజ్ఞేయానుపపత్తేః. సర్వప్రావాదుకకల్పితవస్తునోఽత్రైవాన్తర్భావాత్. విజ్ఞేయం - పరమార్థసత్యంతురీయాఖ్యమద్వయమజమాత్మతత్త్వమిత్యర్థః. సదా - సర్వదైతల్లౌకికాదివిజ్ఞేయాన్తంబుద్ధైః - పరమార్థదర్శిభిర్బ్రహ్మవిద్భిః ప్రకీర్తితం. ౮౮

ఆ.— సంప్రతిసుషుప్తందర్శయతి (అవస్త్వితి) స్థూలంసూక్ష్మంచవస్తువిషయభూతంయత్రనవిద్యతే-తత్తథా. ఇన్ద్రియార్థసంప్రయోగజన్యోవాస్థూలార్థావగాహీవాసనాత్మకోవాయత్రోపలమ్భోనసంభవతి- తదశేషవిజ్ఞానశూన్యంసుషుప్తమితివిశినష్టి (అనుపలమ్భంచేతి) తదిదంకారణాత్మనాబుద్ధేరవస్థానం. నచకారణంలోకేప్రసిద్ధం- కార్యస్యైవావస్థాద్వయాత్మకస్యతథాత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (లోకోత్తరమితి) తస్యసాక్షిప్రసిద్ధత్వంవివక్షిత్వాహ (స్మృతమితి) జ్ఞానజ్ఞేయాత్మకమేవావస్థాత్రయం. తురీయంచపరమార్థతత్త్వంవిద్వదనుభవసమధిగమ్యమిత్యాహ (జ్ఞానమితి) శ్లోకగతంపదద్వయమనూద్యవివక్షితమర్థంకథయతి (అవస్త్వితి) గ్రాహ్యగ్రహణవిభాగవర్జితత్వాదేవకుతోలోకాతీతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రాహ్యేతి) సుషుప్తంచేదలౌకికం - కథంతదవగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వప్రవృత్తీతి) అవస్థాద్వయబీజంసుషుప్తమిత్యేతత్ప్రసిద్ధంశాస్త్రవిదామిత్యాహ (ఏవమితి) అవస్థాత్రయమేవముక్త్వాజ్ఞానపదార్థంకథయతి (సోపాయమితి) జ్ఞానమత్రమనోవృత్తిరూపం వివక్షితం. అవస్థాత్రయాతిరిక్తమపిపరీక్షకపరికల్పితంజ్ఞేయంసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) సర్వైరేవప్రావాదుకైః - శుష్కతర్కజల్పనశీలైః పరికల్పితస్యకార్యకారణాదిరూపవస్తునోఽవస్థాత్రయేనియమేనాన్తర్భావాన్నజ్ఞేయాన్తరంనాస్తీత్యర్థః. జ్ఞేయమేవవిశేషేణజ్ఞేయంవిజ్ఞేయముచ్యతే- తేనతదపినావస్థాత్రయాతిరిక్తమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ(విజ్ఞేయమితి)ఉపాయోపేయభూతేయథోక్తేఽర్థేవిదుషామభిమతిమాదర్శయతి (సదేతి)౮౮

శం.— జ్ఞానేచ- లౌకికాదివిషయే, జ్ఞేయేచ- లౌకికాదౌ త్రివిధే, చ. పూర్వంలౌకికంస్థూలం. తదభావేనపశ్చాచ్ఛుద్ధంలౌకికం. తదభావేనలోకోత్తరమిత్యేవంక్రమేణస్థానత్రయాభావేనపరమార్థసత్యేతుర్యేఽద్వయేఽజేఽభయేవిదితేస్వయమేవ- ఆత్మస్వరూపమేవ. సర్వజ్ఞతా- సర్వశ్చాసౌజ్ఞశ్చసర్వజ్ఞః. తద్భావస్సర్వజ్ఞతా ఇహ- అస్మిఁల్లోకేభవతి. మహాధియః- మహాబుద్ధేః సర్వలోకాతిశయవస్తువిషయబుద్ధిత్వాదేవంవిదస్సర్వత్రసర్వదాభవతి- సకృద్విదితేస్వరూపేవ్యభిచారాభావాదిత్యర్థః. నహిపరమార్థవిదోజ్ఞానోద్భవాభిభవౌస్తః-యథాఽన్యేషాంప్రావాదుకానాం. ౮౯

ఆ.— * ఆత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతీతిశ్రుత్యాయత్ప్రతిజ్ఞాతం- తదుక్తవస్తుజ్ఞానేఫలతీతికథయతి (జ్ఞానేచేతి) జ్ఞానజ్ఞేయవేదనేవివక్షితంక్రమమనుక్రామతి (పూర్వమిత్యాదినా) యత్పునరవస్థాత్రయాతీతంతురీయం - తత్పరిజ్ఞానేవివక్షితంక్రమందర్శయతి (స్థానేతి) తుర్యేవిదితేసతీతిసమ్బన్ధః. తస్యస్థానత్రయాత్మకద్వైతాభావోపలక్షితత్వమాహ (అద్వయఇతి) జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేనకౌటస్థ్యంకథయతి (అజఇతి) కార్యసమ్బన్ధస్తత్రనాస్తీతివక్తుంకారణభూతావిద్యాసంబన్ధాభావమభిదధాతి (అభయఇతి) యథోక్తతత్త్వజ్ఞానస్యపరిపూర్ణబ్రహ్మరూపేణావస్థానంఫలమాహ (స్వయమేవేతి) జ్ఞానవతోయథోక్తంఫలమర్చిరాదిమార్గాయత్తమితిశఙ్కాంవారయతి (ఇహేతి) ఉక్తజ్ఞానవతోమహాబుద్ధిత్వేహేతుమాహ (సర్వలోకేతి) జ్ఞానవతోయథోక్తంజ్ఞానంకదాచిదపివేదపికాలాన్తరేఽభిభూతమసత్కల్పం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంవిదఇతి) శ్రుత్యాచార్యప్రసాదాద్విదితేస్వరూపేస్వరూపస్ఫురణస్యవ్యభిచారాభావాత్పరిపూర్ణజ్ఞప్తిరూపతావిదుషోభవతీత్యుక్తంస్ఫుటయతి (నహీతి) ౮౯

శం.— లౌకికాదీనాంక్రమేణజ్ఞేయత్వేననిర్దేశాదస్తిత్వాశఙ్కా- పరమార్థతోమాభూదిత్యాహ- హేయానిచ- లౌకికాదీనిత్రీణి. జాగరితస్వప్నసుషుప్తాన్యాత్మన్యసత్త్వేనరజ్జ్వాంసర్పవద్ధాతవ్యానీత్యర్థః. జ్ఞేయమిహచతుష్కోటివర్జితంపరమార్థతత్త్వం. ఆప్యాని - ఆప్తవ్యానిత్యక్తబాహ్యైషణాత్రయేణభిక్షుణాపాణ్డిత్యబాల్యమౌనాఖ్యానిసాధనాని. పాక్యాని - రాగద్వేషమోహాదయోదోషాఃకషాయాఖ్యానిపక్తవ్యాని. సర్వాణ్యేతానిహేయజ్ఞేయాప్యపాక్యానివిజ్ఞేయానిభిక్షుణోపాయత్వేనేత్యర్థః. అగ్రయాణతః- ప్రథమతః. తేషాం-హేయాదీనాంఅన్యత్రవిజ్ఞేయాత్ - పరమార్థసత్యంవిజ్ఞేయంబ్రహ్మైకంవర్జయిత్వాఉపలమ్భనముపలమ్భః- అవిద్యాకల్పనామాత్రంహేయాప్యపాక్యేషుత్రిష్వపిస్మృతోబ్రహ్మవిద్భిః. నపరమార్థసత్యతాత్రయాణామిత్యర్థః. ౯౦

ఆ.— అవస్థాత్రయస్యజ్ఞేయత్వనిర్దేశాత్పరమార్థతోఽస్తిత్వమాశఙ్క్యపరిహరతి (హేయేతి) శఙ్కోత్తరత్వేనశ్లోకమవతార్యహేయశబ్దార్థంవ్యాచష్టే (లౌకికాదీనామితి) తాన్యేవత్రీణివిభజతే (జాగరితేతి) పాణ్డిత్యం- వేదాన్తతాత్పర్యాభిజ్ఞత్వం. అద్వితీయవస్తువిచార

ప్రకృత్యాకాశవజ్జ్ఞేయాస్సర్వేధర్మాఅనాదయః।విద్యతేనహినానాత్వంతేషాంక్వచనకించన॥ ౯౧
ఆదిబుద్ధాఃప్రకృత్యైవసర్వేధర్మాస్సునిశ్చితాః। యస్యైవంభవతిక్షాన్తిఃసోఽమృతత్వాయకల్పతే॥ ౯౨
ఆదిశాన్తాహ్యనుత్పన్నాఃప్రకృత్యైవసునిర్వృతాః।సర్వేధర్మాస్సమాభిన్నాఅజంసామ్యంవిశారదం॥ ౯౩
వైశారద్యంతువైనాస్తిభేదేవిచరతాంసదా। భేదనిమ్నాఃపృథగ్వాదాస్తస్మాత్తేకృపణాఃస్మృతాః॥ ౯౪

చాతుర్యపరినిష్పన్నం శ్రవణం. బాల్యం- దమ్భదర్పాహంకారాదిరాహిత్యం. యుక్తితః శ్రుతార్థానుసన్ధానకుశలత్వం మౌనం- మునేర్ [illegible] సలక్షణం నిదిధ్యాసనశబ్దితం. తాన్యేతాన్యాప్తవ్యాని. యద్యపి జ్ఞేయస్య విజ్ఞేయత్వం యుక్తం- తథాపి కథం హేయాదీనాం జ్ఞేయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయత్వేనేతి) తదేవ ప్రకటయితుం ప్రథమత ఇత్యుక్తం. ఉత్తరార్ధం వ్యాచష్టే (తేషామితి) హేయాదీనాం [illegible] తత్త్వాన్నాస్తి పరమార్థత్వశఙ్కేత్యర్థః.

శం. — పరమార్థతస్తు ప్రకృత్యా- స్వభావత ఆకాశవత్- ఆకాశతుల్యాః సూక్ష్మనిరఞ్జనసర్వగతత్వైర్జ్ఞేయాః [illegible] - ఆత్మానో జ్ఞేయా ముముక్షుభిరనాదయః - నిత్యాః. బహువచనకృతభేదాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్నాహ - క్వచనకించన - కించిత్. [illegible] విద్యతే నానాత్వమితి. ౯౧

ఆ. — యదుక్తం జ్ఞేయం చతుష్కోటివర్జితం పరమార్థతత్త్వమితి- తదిదానీం స్ఫుటయతి (ప్రకృత్యేతి) బహువచనస్య [illegible] దోషమ్ప్రత్యాదిశతి (విద్యత ఇతి). కల్పితభేదనిబన్ధనం బహువచనమిత్యర్థః. క్వచనేతి దేశకాలావస్థాగ్రహణం. [illegible] వస్త్వంశాంశిభావస్యచోపాదానం. ౯౧

శం. — జ్ఞేయతాపి ధర్మాణాం సంవృత్యైవ- న పరమార్థత ఇత్యాహ (ఆదీతి) యస్మాదాదౌ బుద్ధా ఆదిబుద్ధాః ప్రకృత్యైవ- స్వభావత ఏవ. యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపస్సవితా- ఏవం నిత్యబోధస్వరూపా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాః- సర్వ ఆత్మానః. న చ తేషాం [illegible] తస్వరూపా ఇత్యర్థః- న సందిహ్యమానస్వరూపా ఏవం నైవం చేతి. యస్య- ముముక్షోరేవం- యథోక్తప్రకారేణ సర్వదా [illegible] ర్థం పరార్థం వా- యథా సవితా నిత్యం ప్రకాశాన్తరనిరపేక్షః స్వార్థం పరార్థం చేతి. ఏవం భవతి క్షాన్తిః - బోధాన్తరనైరపేక్ష్యం [illegible] సోఽమృతత్వాయ- అమృతభావాయ కల్పతే, మోక్షాయ సమర్థో భవతీత్యర్థః. ౯౨

ఆ. — జ్ఞేయశబ్దప్రయోగాత్ ముఖ్యమేవ జ్ఞేయత్వం ప్రాప్తం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిబుద్ధా ఇతి). యథో [illegible] స్యఫలమాహ (యస్యేతి). ప్రథమపాదస్య తాత్పర్యమాహ (జ్ఞేయతాపీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) [illegible] తి (న చేతి). నిశ్చితస్వరూపత్వమేవ వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) న ఖల్వాత్మా స్వసత్తాయాం [illegible] పేక్షో భవితుమలం- తస్య స్ఫురణావ్యభిచారాత్, తద్రూపస్య ప్రాగేవ సాధితత్వా, దిత్యర్థః. ద్వితీయార్ధం వ్యాకరోతి (యస్యేత్యాదినా) [illegible] పస్స్ఫురద్రూపత్వం యథోక్తప్రకారః. బోధాన్తరేణ నిశ్చయో బోధనిశ్చయః. తస్మిన్ నిరపేక్షత్వం స్వార్థమాత్మ [illegible] సోఽమృతత్వాయకల్పత ఇతి సమ్బన్ధః. తదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దో యథేత్యేతేన సంబధ్యతే. ౯౨

శం. — తథా నాపి శాన్తికర్తవ్యతాత్మనీత్యాహ- యస్మాదాదిశాన్తాః- నిత్యమేవ శాన్తా అనుత్పన్నాః - అజాశ్చ [illegible] తాః - సుతరాముపరతస్వభావాః, నిత్యముక్తస్వభావా ఇత్యర్థః. సర్వే ధర్మాస్సమాశ్చాభిన్నాశ్చ సమాభిన్నాః అజం సామ్యం [illegible] యస్మాత్- తస్మాచ్ఛాన్తిర్మోక్షో వా నాస్తి కర్తవ్య ఇత్యర్థః. న హి నిత్యైకస్వభావస్య కృతం కించిదేవ స్యాత్. ౯౩

ఆ. — *సోఽమృతత్వాయేత్యాదివచనాదాగన్తుకమమృతత్వం ప్రత్యుదస్యతి (ఆదిశాన్తా ఇతి) శ్లోకస్య [illegible] తి (తథా నాపీత్యాదినా). ఉక్తమేవార్థం చతుర్థపాదేన సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (అజమితి). శ్లోకార్థముపసంహరతి ([illegible] కారే మోక్షస్యాపురుషార్థతా స్యాదిత్యాహ (న హీతి). సంసారదుఃఖోపశమనం సుఖజన్మ యది క్రియతే - [illegible] వేత్యర్థః. ౯౩

శం. — యే యథోక్తం పరమార్థతత్త్వం ప్రతిపన్నాః- త ఏవాకృపణా లోకే- కృపణాస్త్వన్యే ఇత్యాహ- [illegible] భేదానుయాయినః, సంసారానుగా ఇత్యర్థః. కే. పృథగ్వాదాః- పృథక్- నానా వస్త్విత్యేవం వదనం యేషాం తే పృథగ్వాదాః, ద్వైతిన ఇత్యర్థః. [illegible] పణాః- క్షుద్రాః స్మృతాః. యస్మాద్వైశారద్యం- విశుద్ధిర్నాస్తి తేషాం భేదే విచరతాం - ద్వైతమార్గేఽవిద్యాకల్పితే సర్వదా [illegible] అతో యుక్తమేవ తేషాం కార్పణ్యమిత్యభిప్రాయః. ౯౪

అజే సామ్యే తు యే కేచిద్భవిష్యన్తి సునిశ్చితాః। తే హి లోకే మహాజ్ఞానా స్తచ్చ లోకో న గాహతే॥ ౯౫
అజేష్వజమసఙ్క్రాన్తం ధర్మేషు జ్ఞానమిష్యతే। యతో న క్రమతే జ్ఞానమసఙ్గం తేన కీర్తితం॥ ౯౬
అణుమాత్రేఽపి వైధర్మ్యే జాయమానేఽవిపశ్చితః। అసఙ్గతా సదా నాస్తి కిము తావరణచ్యుతిః॥ ౯౭

ఆ.— ఇదానీంముముక్షుప్రరోచనార్థమవిద్వన్నిన్దాందర్శయతి (వైశారద్యంత్వితి). శ్లోకస్యతాత్పర్యందర్శయతి (యథోక్తమితి) ఉత్తరార్ధమాదౌయోజయతి (యస్మాదితి) తస్మాదిత్యుత్తరేణాస్యసమ్బన్ధః. ప్రథమార్ధముక్తేఽర్థేహేతుత్వేనవ్యాచష్టే(యస్మాదిత్యాదినా) సమనన్తరోక్తస్యయస్మాదిత్యస్యాపేక్షితంపూరయతి (అతఇతి) ౯౪

శం.— యదిదంపరమార్థతత్త్వం- అమహాత్మభిరపణ్డితైర్వేదాన్తబహిష్ఠైఃక్షుద్రైరల్పప్రజ్ఞైరనవగాహ్యమిత్యాహ- అజేసామ్యే - పరమార్థతత్త్వఏవమేవయేకేచిత్ - స్త్ర్యాదయోఽపిసునిశ్చితాభవిష్యన్తిచేత్,- తఏవహిలోకేమహాజ్ఞానాః- నిరతిశయతత్త్వవిషయకజ్ఞానాఇత్యర్థః. తచ్చ- తేషాంవర్త్మ. తేషాంవిదితంపరమార్థతత్త్వంసామాన్యబుద్ధిరన్యోలోకోనగాహతే- నావతరతి. నవిషయీకరోతీత్యర్థః. *సర్వభూతాత్మభూతస్యసర్వభూతహితస్యచ। దేవామార్గేఽపిముహ్యన్త్యపదస్యపదైషిణః *శకునీనామివాకాశేగతిర్నైవోపలభ్యతఇత్యాదిస్మరణాత్. ౯౫

ఆ.— ఏవమవిద్వన్నిన్దాంప్రదర్శ్యవిద్వత్ప్రశంసాంప్రసారయతి (అజఇతి) కూటస్థేవస్తునినిర్విశేషేయేషామసమ్భావనావిపరీతభావనావిరహినిర్ధారణరూపంవిజ్ఞానసంభావనోపనీతమస్తి- తేహివ్యవహారభూమావపి - నిరతిశయేతత్త్వపరిజ్ఞానవత్త్వాన్మహానుభావాభవన్తీత్యర్థః. ననుతత్త్వవిషయజ్ఞానస్యసర్వలోకసాధారణత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవతాంకిమితిప్రశంసాప్రస్తూయతే- తత్రాహ (తచ్చేతి) శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి). యదిత్యుపక్రమాత్తదమహాత్మభిరనవగాహ్యమితియోజనీయం. అమహాత్మత్వం - క్షుద్రహృదయత్వం. తత్రహేతురపణ్డితైరితి. అపాణ్డిత్యం- వివేకరహితత్వం. తత్రహేతుర్వేదాన్తేత్యాదినాసూచ్యతే. తేషాంపౌర్వాపర్యేణపర్యాలోచనాపరిచయపరాఙ్ముఖైరిత్యర్థః. విచారచాతుర్యాభావాదేవపదార్థవాక్యార్థవిభాగావగమశూన్యత్వమాహ (అల్పప్రజ్ఞైరితి). తర్హిపారమార్థికేతత్త్వేకేషామేవమనీషాసమున్మిషేదిత్యాశఙ్క్యయేషాంకేషాంచిదేవతన్నిష్ఠానామిత్యాహ (యేకేచిదితి). స్త్ర్యాదీనాముపనిషద్ద్వారాజ్ఞానాధికారాభావేఽపిద్వారాన్తరప్రయుక్తస్తదధికారస్సమ్భవతీత్యభిప్రేత్యాపీత్యుక్తం. తత్త్వజ్ఞానస్యదుర్లభత్వమభ్యుపేత్యచేదిత్యుక్తం. చతుర్థపాదంవ్యాచష్టే(తచ్చేతి)జ్ఞానవతాంవిజ్ఞాతంపరమార్థతత్త్వమన్యేషామనవగాహ్యమిత్యత్రప్రమాణమాహ (సర్వభూతేతి). సర్వేషాంభూతానాం- బ్రహ్మాదీనాంస్తమ్బపర్యన్తానామాత్మా- పరంబ్రహ్మ. తద్భూతస్యవిదుషస్సర్వత్రాత్మభూతస్యసర్వేషుభూతేషునిరుపచరితస్వరూపత్వాదేవపరమహితస్యపరమప్రేమాస్పదత్వాదేవపరమసుఖాత్మకస్యప్రాప్యపురుషార్థవిరహిణోమార్గేదేవాః- విద్వాంసోఽపిపదమన్వేషమాణాఃవివిధంమోహముపగచ్ఛన్తీత్యర్థః. మహాత్మనోజ్ఞానవతోగన్తవ్యపదరహితస్యపరిపూర్ణస్యగతిరవగన్తుమశక్యేతినిదర్శనవశేనవిశదయతి (శకునీనామితి) ౯౫

శం.— కథంమహాజ్ఞానత్వమిత్యాహ- అజేషు- అనుత్పన్నేష్వచలేషుధర్మేషు - ఆత్మస్వజమచలంచజ్ఞానమిష్యతేసవితరీవౌష్ణ్యంప్రకాశశ్చయతః - తస్మాదసఙ్క్రాన్తమర్థాన్తరేజ్ఞానమజమిష్యతే. యస్మాన్నక్రమతేఽర్థాన్తరేజ్ఞానం - తేనకారణేనాసఙ్గంతత్కీర్తితం - ఆకాశకల్పమిత్యుక్తం. ౯౬

ఆ.— అజంసామ్యమిత్యుక్తంప్రమేయం- తద్విషయనిశ్చయవాంశ్చప్రమాతా - ప్రమాణంతథావిధనిశ్చయజ్ఞానమితివస్తుపరిచ్ఛేదేకథంమహాజ్ఞానత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అజేష్వితి) అజాధర్మాః- చిత్ప్రతిబిమ్బజీవావివక్ష్యన్తే. తేష్వజంజ్ఞానం- కూటస్థదృష్టిరూపంబిమ్బకల్పంబ్రహ్మాచలమాత్మభూతమభ్యుపగమ్యతే. తథాచమానమేయాదిభావస్యకల్పితత్వేఽపివస్తుతోవస్తుపరిచ్ఛేదాభావాదుపపన్నంతజ్జ్ఞానవతాంమహాజ్ఞానత్వమిత్యర్థః. కించ- అసఙ్క్రాన్తమతేర్జ్ఞానస్యయదసఙ్గత్వమఙ్గీకృతం- తదపివిషయాభావాదేవసిధ్యతి- తతశ్చ * ముక్తైర్నిర్విషయంమనఇతియదుచ్యతే - తదప్యవిరుద్ధమిత్యాహ (యతోనేతి). ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంపూర్వార్ధంయోజయతి (కథమిత్యాదినా) ఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (యస్మాన్నేతి) నిత్యవిజ్ఞప్తిరూపస్యాత్మనోఽసఙ్గత్వంప్రాగపిసూచితమిత్యాహ (ఆకాశేతి). ౯౬

శం.— ఇతోఽన్యేషాంవాదినామణుమాత్రే- అల్పేఽపివైధర్మ్యే- వస్తునిబహిరన్తర్వాజాయమానే- ఉత్పద్యమానేఽవిపశ్చితః- అవివేకినోఽసఙ్గతా- అసఙ్గత్వంసదానాస్తి- కిమువక్తవ్యమావరణచ్యుతిః- బన్ధనాశోనాస్తీతి. ౯౭

ఆ.— కూటస్థంబ్రహ్మైవతత్త్వమితిస్వమతేజ్ఞానమసఙ్గంసిధ్యతీత్యుక్తం- మతాన్తరేపునఃసవిషయత్వాజ్జ్ఞానస్యాసఙ్గత్వమసఙ్గతంప్రసజ్యతేత్యాహ (అణుమాత్రేపీతి) అవిద్వద్దృష్ట్యాకస్యచిదపిపదార్థస్యజన్మాఙ్గీకారేజ్ఞానస్యతదనుషఙ్గిత్వేనాసఙ్గత్వాయోగాద్బన్ధధ్వంసలక్షణంప్రయోజనందూరాదపాస్తంభవతీత్యాహ (కిముతేతి) శ్లోకాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇతఇతి) విద్వాన్ద్వైతవాదీపశ్చాదుపరామృశ్యతే. ౯౭

అలబ్ధావరణాస్సర్వే ధర్మాః ప్రకృతినిర్మలాః। ఆదౌ బుద్ధాస్తథా ముక్తా బుధ్యన్త ఇతి నాయకాః॥ ౯౮
క్రమతే న హి బుద్ధస్య జ్ఞానం ధర్మేషు తాపినః। సర్వే ధర్మాస్తథా జ్ఞానం నైతద్బుద్ధేన భాషితం॥ ౯౯
దుర్దర్శమతిగమ్భీరమజం సామ్యం విశారదం। బుద్ధ్వా పదమనానాత్వం నమస్కుర్మో యథాబలమ్॥ ౧౦౦

ఇతి చతుర్థమలాతశాన్తిప్రకరణమ్.

* * *

ఇతి గౌడపాదాచార్యకృతా మాణ్డూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణకారికా సమాప్తా.

* * *

శం.— తేషామావరణచ్యుతిర్నాస్తీతి బ్రువతాం స్వసిద్ధాన్తేఽభ్యుపగతం తర్హి ధర్మాణామావరణం. నేత్యుచ్యతే-అలబ్ధావరణాః-అలబ్ధం-అప్రాప్తమావరణం- అవిద్యాదిబన్ధనం యేషాం తే ధర్మా అలబ్ధావరణాః బన్ధనరహితా ఇత్యర్థః. ప్రకృతినిర్మలాః-స్వభావశుద్ధాః. ఆదౌ బుద్ధాస్తథా ముక్తాః-యస్మాన్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావాః. యద్యేవం- కథం తర్హి బుధ్యన్త ఇతి. ఉచ్యతే-నాయకాః- స్వామినః- సమర్థా బోద్ధుం. బోధశక్తిమత్స్వభావా ఇత్యర్థః. యథా నిత్యప్రకాశస్వరూపోఽపి సవితా ప్రకాశత ఇత్యుచ్యతే, యథా వా నివృత్తగతయోఽపి నిత్యమేవ శైలాస్తిష్ఠన్తీత్యుచ్యతే,-తద్వత్. ౯౮

ఆ.— న చేదావరణచ్యుతిరిష్యతే - తర్హి స్వీకృతమావరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అలబ్ధేతి) బోద్ధృత్వం తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్య బోధనశక్తిమత్త్వాదిత్యాహ (బుధ్యన్త ఇతి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్లోకమవతారయతి (తేషామిత్యాదినా) అవిద్యాద్యస్పృష్టత్వేనైవ అవిద్యావరణం సిధ్యతి - న తత్త్వదృష్ట్యేత్యాహ (అలబ్ధేతి) ఉక్తేఽర్థే హేతుకథనార్థం విశేషణాన్తరమిత్యాహ (యస్మాదితి) తస్మాద్బన్ధనరహితా ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఆత్మనో యథోక్తస్వభావత్వే బోధవత్త్వం న సిధ్యతీత్యాశఙ్కతే (యద్యేవమితి) సాధారణేనోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) ముఖ్యావేవ క్రియాకర్తారౌ ప్రకృతిప్రత్యయాభ్యామభిధేయావిత్యాశఙ్కాం సవితృశైలోదాహరణాభ్యాం నిరస్యతి (యథేత్యాదినా) ౯౮

* * *

శం.— యస్మాచ్చ న హి క్రమతే బుద్ధస్య - పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం విషయాన్తరేషు ధర్మేషు- ధర్మసంస్థం సవితరీవ ప్రభా. తాపినః - తాపోఽస్యాస్తీతి తాపీ. తస్య సన్తానవతః. నిరన్తరస్యాకాశకల్పస్యేత్యర్థః. పూజావతో వా. ప్రజ్ఞావతో వా. సర్వే ధర్మాః- ఆత్మానోఽపి తథా- జ్ఞానవదేవాకాశకల్పత్వాన్న క్రమన్తే క్వచిదప్యర్థాన్తర ఇత్యర్థః. యదాదావుపన్యస్తం *జ్ఞానేనాకాశకల్పేనేత్యాది - తదిదం. ఆకాశకల్పస్య తాపినో బుద్ధస్య తదనన్యత్వాదాకాశకల్పం జ్ఞానం న క్రమతే క్వచిదప్యర్థాన్తరే, తథా ధర్మా, ఇతి. ఆకాశమివాచలమవిక్రియం నిరవయవం నిత్యమద్వితీయమసఙ్గమదృశ్యమగ్రాహ్యమశనాయాద్యతీతం బ్రహ్మాత్మతత్త్వం- *న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేః. జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృభేదరహితం పరమార్థతత్త్వమద్వయమేతన్న బుద్ధేన భాషితం. యద్యపి బాహ్యార్థనిరాకరణం జ్ఞానమాత్రకల్పనా చాద్వయవస్తుసామీప్యముక్తం- ఇదం తు పరమార్థతత్త్వమద్వైతం వేదాన్తేష్వేవ విజ్ఞేయమిత్యర్థః. ౯౯

ఆ.— కిఞ్చ ముక్తే బోద్ధృత్వే సత్యపి తేషాం దేవ నేష్టమిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానస్యావిద్వద్దృష్ట్యా విషయసమ్బన్ధాసమ్భవాదిత్యాహ (క్రమత ఇతి) కించ- జీవానాం బ్రహ్మత్వే నానావిభుత్వాదాకాశవత్క్రియాసమవాయాయోగాన్న ముఖ్యం బోద్ధృత్వం నేష్టమలమిత్యాహ (సర్వ ఇతి) జ్ఞానమాత్రం పారమార్థికం- తత్రైవ జ్ఞాతృజ్ఞేయాదికల్పితమితి సౌగతమతమేవ భవతాపి సఙ్గృహీతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానమితి) తత్ర పూర్వార్ధాక్షరాణి వ్యాకరోతి (యస్మాదితి) యద్ధి పరమార్థదర్శినో జ్ఞానం - తన్న విషయాన్తరేషు క్రమతే- కింతు సవితరి ప్రకాశవదాత్మన్యేవ ప్రతిష్ఠితం యస్మాదిష్యతే తస్మాన్నాస్య ముఖ్యత్వం నేష్టమర్హతీత్యర్థః. పరమార్థదర్శినో విశేషణం తాపిన ఇతి. తద్వ్యాచష్టే (తాపోఽస్యేత్యాదినా) ఆత్మనో ముఖ్యస్య బోద్ధృస్వభావే హేత్వన్తరం సర్వే ధర్మాస్తథేతి. తద్విభజతే (సర్వ ఇత్యాదినా) ప్రకరణాదావుక్తమేవ కిమర్థం పునరిహోచ్యతే- తత్రాహ (యదాదావితి) తదిదం- ఇహోపసంహృతమితి శేషః. క్రమతే న హీత్యాదేరక్షరార్థముపసంహరతి (ఆకాశకల్పస్యేతి) సర్వే ధర్మాస్తథేత్యస్యార్థం నిగమయతి (తథేతి) ధర్మాః- న క్రమన్తే క్వచిదపీతి శేషః. తథా చ నాత్మని ముఖ్యం బోద్ధృత్వం- కింత్వౌపచారికమితి ప్రకృతముపసంహర్తుమితి శఙ్కా. పూర్వార్ధస్య తాత్పర్యమాహ (ఆకాశమితి) జ్ఞానమిత్యాది వ్యాచష్టే (జ్ఞానేతి) సకలభేదవికలం పరిపూర్ణమనాదినిధనం జ్ఞప్తిమాత్రముపనిషదేకసమధిగమ్యం తత్త్వమిహ ప్రతిపాద్యతే- మతాన్తరేషు నైవమితి కుతో మతసాఙ్కర్యాశఙ్కాఽవకాశమాసాదయేదిత్యర్థః. ౯౯

* * *

శం.— శాస్త్రసమాప్తౌ పరమార్థతత్త్వస్తుత్యర్థం నమస్కార ఉచ్యతే- దుర్దర్శం- దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శం, అస్తి నాస్తీతి ఽవర్జితత్వాత్ దుర్విజ్ఞేయమిత్యర్థః. అత ఏవాతిగమ్భీరం - దుష్ప్రవేశం మహాసముద్రవదకృతప్రజ్ఞైః. అజం సామ్యం విశారదం - ఈదృక్త్వం- నానాత్వవర్జితం బుద్ధ్వా - అవగమ్య తద్భూతాస్సన్తో నమస్కుర్మస్తస్మై పదాయ. అవ్యవహార్యమపి వ్యవహారగోచరమాపాద్య యథ……
బాశక్తీత్యర్థః……

For pages 273-274 — see at the very beginning of the book.

ఆ.— ప్రకరణచతుష్టయవిశిష్టస్యశాస్త్రస్యాదావివాన్తేపిపరదేవతాతత్త్వమనుస్మరంస్తన్నమస్కారరూపంమఙ్గళాచరణంసమ్పాదయతి (దుర్దర్శమితి) దుర్విజ్ఞేయత్వే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానధిగమ్యత్వంహేతుంవివక్షిత్వావిశినష్టి (అతిగమ్భీరమితి) ప్రత్యక్షాదిభిరనవగాహ్యత్వే కూటస్థత్వంనిర్విశేషత్వంసర్వసమ్బన్ధవిధురత్వంచేతిహేతుత్రయమభిప్రేత్యాహ (అజమిత్యాదినా)- విశేషణత్రయంతర్హికుతశ్చిదనవగతంతన్నాస్త్యేవేతినిశ్చేతుంయుక్తం - ప్రమాణాధీనత్వాత్ప్రమేయసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యోపనిషద్భిరతద్ధర్మాధ్యాసాపాకరణద్వారేణావగమ్యమానత్వాన్నైవమిత్యాహ (పదమితి)తత్రతర్హిసకలవిభాగవికలేకుతోనమస్కారక్రియాస్వీక్రియామర్హతీత్యాశఙ్క్యాహ(అనానాత్వమితి)-యద్యపివస్తుతస్తస్మిన్నానాత్వంనావకల్పతే-తథాపియథాసామర్థ్యంమాయాబలమవలమ్బ్యకాల్పనికంనానాత్వమనుసృత్యనమస్కారక్రియాప్రచయాదిప్రయోజనవతీప్రామాణికైరభిప్రేతేత్యర్థః. శ్లోకస్యతాత్పర్యమాహ (శాస్త్రేతి)యదిపరమార్థతత్త్వంశాస్త్రస్యాదావివాన్తేపినమస్క్రియతే- తదాతస్యాద్యన్తసుధ్యేయత్వసుస్థైర్యతయా శ్రుతిస్సిధ్యతి. తేనతదర్థమాదావివావసానేపిప్రవణీభావస్తద్విషయశ్లోకేనోపదిశ్యతే - తథాచప్రతిపాద్యస్యబ్రహ్మణోమహామహిమత్వంసమధిగతమిత్యర్థః. దుర్దర్శత్వముక్తంవ్యనక్తి (అస్తీతి) సర్వేషామేవయథోక్తేపరమార్థతత్త్వేప్రవేశానుపపత్తిమాశఙ్క్యసమ్ప్రదాయరహితానాంతథాత్వేపితద్వతాంనైవమిత్యాహ (అకృతేతి) కౌటస్థ్యాదిసిద్ధ్యర్థంవ్యాఖ్యాతమేవపదత్రయమనువదతి (అజమితి) ఉక్తంవేదాన్తైకగమ్యంతత్త్వంద్వైతాభావోపలక్షితమిత్యాహ (ఈదృగితి) యథోక్తంబ్రహ్మజ్ఞాత్వాజ్ఞానసామర్థ్యాద్బ్రహ్మీభూతశ్చేదాచార్యః- తర్హికథంతస్మైనమస్కారంప్రవర్తతే- నహిపరిపూర్ణంవస్తువస్తుతోవ్యవహారగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవ్యవహార్యేతి)-పరమార్థతోవ్యవహారాగోచరత్వేపిపరమార్థతత్త్వస్యమాయాశక్తిమనుసృత్యవ్యవహారగోచరతాంపరికల్ప్యనమస్కారక్రియాతస్మిన్ప్రయోజనవశాదాశ్రితేత్యర్థః.............. ౧౦౦

శం.— అజమపిజనియోగంప్రాపదైశ్వర్యయోగాదగతిచగతిమత్తాంప్రాపదేకంహ్యనేకం।
వివిధవిషయధర్మగ్రాహిముగ్ధేక్షణానాంప్రణతభయవిహన్తృబ్రహ్మయత్తన్నతోస్మి॥ ౧

ఆ.— ఇదానీంభాష్యకారోపిభాష్యపరిసమాప్తౌశాస్త్రప్రతిపాదితంపరదేవతాతత్త్వమనుస్మృత్యతన్నమస్కారరూపంమఙ్గళాచరణమాచరతి (అజమపీతి). యద్బ్రహ్మ- అశేషోపనిషత్ప్రసిద్ధంసర్వథాపరిచ్ఛేదరహితం - తదహంప్రత్యగ్భూతంనమస్యే - తద్విషయంప్రవణీభావంకరోమీతిసమ్బన్ధః. ప్రణామప్రయోజనమాహ (ప్రణతేతి)-యేహిప్రణతాః- బ్రహ్మణిప్రవణీభూతాస్తన్నిష్ఠాస్తిష్ఠన్తి- తేషాంయదవిద్యాతత్కార్యాత్మకంభయం- తదాచార్యోపదేశజనితబుద్ధివృత్తిఫలతారూఢంబ్రహ్మైవహన్తి. నఖలుజడావృత్తిర్వస్తుసామర్థ్యమన్తరేణాజ్ఞానంసకార్యమపనేతుమలం. బుద్ధిస్థోబోధోబోద్ధాబుద్ధిరుక్తంఫలమాదధాతీత్యర్థః. తస్యైవబ్రహ్మణఃసమ్ప్రతితటస్థలక్షణంవివక్షతి (అజమిత్యాదినా)-యద్యపిజన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యంవస్తుతోబ్రహ్మకూటస్థమాస్థీయతే- తథాపితదైశ్వర్యేణ- తదీయశక్త్యాత్మకేనానిర్వాచ్యాజ్ఞానవైభవేనయోగాదాకాశాదికార్యస్యనాజన్మసంబన్ధంప్రాప్యజగతోనిదానమితివ్యపదేశభాగ్భవతి. తథాచశ్రుతిసూత్రయోఃబ్రహ్మణోజగత్కారణత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపిచేదంబ్రహ్మకూటస్థతయానిభృతతయాచగతివర్జితమవతిష్ఠతి- తథాపియథోక్తాజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్కార్యబ్రహ్మతాంప్రాప్యగతిమత్తాం- గన్తవ్యతాంకార్యాధికరణన్యాయేనప్రతిపద్యతే. తదాహ (అగతిచేతి). యద్యపిచేదంబ్రహ్మవస్తుతోనిరస్తసమస్తనానాత్వమేకరసమద్వితీయముపనిషద్భిరభ్యుపగమ్యతే- తథాపిజీవోజగదీశ్వరశ్చేత్యేతద్వదనాద్యనిర్వాచ్యావిద్యావశాదనేకమివప్రతిభాతీత్యాహ (ఏకమితి). కేషాందృష్ట్యాపునరనేకత్వంబ్రహ్మణోఽభ్యుపగమ్యతే- తదాహ (వివిధేతి)-వివిధాశ్చతేవిషయధర్మాశ్చ, తద్గ్రాహితయాముగ్ధం - విపర్యస్తం— వివేకవికలమీక్షణంయేషాంతేషాందృష్ట్యాబ్రహ్మణోఽనేకత్వధీః- నతుతత్త్వతః. శాస్త్రదృష్ట్యాతుతస్మిన్నేకత్వమేవప్రామాణికమిత్యర్థః. ౧

శం— ప్రజ్ఞావైశాఖవేధక్షుభితజలనిధేర్వేదనామ్నోన్తరస్థంభూతాన్యాలోక్యమగ్నాన్యవిరతజననగ్రాహఘోరేసముద్రే।
కారుణ్యాదుద్దధారామృతమిదమమరైర్దుర్లభంభూతహేతోర్యస్తంపూజ్యాభిపూజ్యం
పరమగురుమముంపాదపాతైర్నతోస్మి॥ ౨

ఆ.— సమ్ప్రతిగ్రన్థప్రణయనప్రయోజనప్రదర్శనపూర్వకంపరమగురూన్ ఆగమశాస్త్రస్యవ్యాఖ్యాతస్యప్రణేతృత్వేనవ్యవస్థితాన్ ప్రణమతి (ప్రజ్ఞేతి)-యోహికారుణ్యాదిదంజ్ఞానాఖ్యమమృతంభూతహితాయ-తదుపకారార్థముద్ధార్యతంపరమగురుంనతోస్మీతిసమ్బన్ధః. అముమితిపదస్యపురోదేశసన్నిహితత్వేనాపరోక్షత్వంసూచితం. పరమగురుత్వంపూజ్యానామపిగురూణామతిశయేనపూజ్యత్వాదాచార్యస్యసమధిగతమిత్యాహ (పూజ్యేతి) నమస్కారప్రక్రియాంప్రకటయతి (పాదపాతైరితి). పాదౌ- తదీయౌపాదౌ- తయోఃస్వకీయస్యోత్తమాఙ్గస్యపాతాః- భూమౌభూమౌనప్రణిపాతాః- తైరితియావత్. ఆచార్యోజ్ఞానాఖ్యమమృతంకథంభూతముద్ధృతవానిత్యపేక్షాయాముక్తం (అన్తరస్థమితి). కస్యాన్తరస్థమిత్యపేక్షాయామాహ (వేదేతి). కథమిత్యత్రాహ (ప్రజ్ఞేతి)-మేధాసహితాప్రజ్ఞైవవైశాఖః- మన్థానదణ్డః- తస్యవేధః- వేధనం-ప్రక్షేపణం. తేనక్షుభితః- విలోడితోజలనిధిర్వేదనామా. తస్యాన్తరే- అభ్యన్తరేస్థితమిదమమృతమితియావత్. ఉక్తస్యజ్ఞానామృతస్యప్రసిద్ధాదమృతాదవాన్తరవైషమ్యమావర్ణయతి (అమరైరితి)- యద్ధిభగవతానారాయణేనక్షీరసాగరాన్తరావస్థితమమృతంసముద్ధృతం- తదేవకథంచిదమరాలభిరే-

ఇదంతు తైరనాయాసలభ్యంనభవతి- జ్ఞానసామగ్రీసంపన్నైరేవలభ్యత్వాదిత్యర్థః. యదికారుణ్యాదిదమమృతమాచార్యేణవేదోదధేర్భూతోపకారార్థముద్ధృతం- కథంతర్హి కారుణ్యంతస్యప్రాదురభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (భూతానీతి)-యోయంసముద్రవద్దురుత్తారస్సంసారః-తస్మిన్నవిరతం-అనవరతం.- సన్తతమేవయోనిజననాని- విగ్రహభేదగ్రహణాని- తాన్యేవగ్రాహాః- జలచరాః. తైర్ఘోరే- క్రూరే- భయంకరేమగ్నాని - మగ్నకల్పాని. పరవశానిభూతాన్యుపలభ్య కారుణ్యమాచార్యస్యప్రాదురాసీత్- తతశ్చేదమమృతముద్ధృత్యభూతేభ్యోదత్తవానిత్యర్థః. ౨

శం— యత్ప్రజ్ఞాలోకభాసా ప్రతిహతిమగమత్స్వాన్తమోహాన్ధకారో మజ్జోన్మజ్జచ్చ ఘోరే హ్యసకృదుపజనోదన్వతి త్రాసనే మే। యత్పాదావాశ్రితానాం శ్రుతిశమవినయప్రాప్తిరగ్ర్యా హ్యమోఘా తత్పాదౌ పావనీయౌ భవభయవినుదౌ సర్వభావైర్నమస్యే॥ ౩

* * *

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యేఅలాతశాన్త్యాఖ్య చతుర్థప్రకరణభాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— అథాధునా స్వగురుభక్తిర్విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గత్వమఙ్గీకృత్యతదీయపాదసరసీరుహయుగళం ప్రణమతి (యత్ప్రజ్ఞేతి) తేషాం- అస్మద్గురూణాంపాదౌసర్వభావైః- వాఙ్మనోదేహానాం ప్రవణీభావైర్నమస్యే- నమ్రీభవామీతిసమ్బన్ధః. తౌ చజగతస్సర్వస్యాపిపావనీయౌ- పవిత్రతయాపవిత్రత్వమాపాద్యనిర్వృణాతే. తౌ చస్వసమ్బన్ధినాంసర్వేషాంభవః- సంసారః. తత్ప్రయుక్తంభయంస్వకారణేనసహాపనుద్యపురుషార్థపరిసమాప్తింకుర్వన్తౌ. తానేవగురూన్ విశినష్టి (యత్ప్రజ్ఞేతి) మే- మమస్వాన్తం- అన్తఃకరణం. తస్మిన్ మోహః-వ్యాకులతాహేతురవివేకః. తస్య కారణంయదనాద్యజ్ఞానం- తత్- యేషాంప్రజ్ఞైవాలోకః. తస్యభాః- దీప్తిః. తయాప్రతిహతిం- వినాశమగమత్-గతవత్. తత్పాదావితిసమ్బన్ధః. నకేవలమజ్ఞానమేవాచార్యప్రసాదాదపగచ్ఛత్తుచ్ఛీభవతి - కిన్తుతత్కార్యమనర్థజాతమపికారణనివృత్తౌస్థితిమలభమానమాభాసీభవతీత్యాహ (మజ్జోన్మజ్జదితి)-అసకృత్- అనేకశోదేవతిర్యగాదియోనిషుయోయముపజనః- నానావిధదేహభేదసఙ్గ్రహః. అసావేవోదన్వాన్- ఉదధిః. తస్మిన్ త్రాసనే- భయావహేకదాచిద్యథోక్తమజ్ఞానంకార్యరూపేణమజ్జత్- అనభివ్యక్తమవతిష్ఠతే.- తదేవచావస్థావిశేషేతద్రూపేణోన్మజ్జత్- అభివ్యక్తమనర్థకరంపరివర్తతే. తదేవమతిక్రూరేసంసారసాగరేపరివర్తమానమజ్ఞానంసకార్యమాచార్యప్రసాదాదపనీతమాసీదిత్యర్థః. నకేవలమేకస్యమమైవయథోక్తఫలప్రాప్తిరాచార్యప్రసాదాదావిరభూత్- కింతుతచ్చరణపరిచర్యాపరాయణానామన్యేషామపిభూయసామిత్యాహ (యత్పాదావితి) యేషాం గురూణాంపాదద్వయమాశ్రితానామన్యేషామపిశిష్యాణాంతదీయశుశ్రూషాప్రణయిమనీషాజుషాం శ్రుతిః- మనననిదిధ్యాసనసహకృతంశ్రవణజ్ఞానం. శమః- శాన్తిః- ఇన్ద్రియోపరతిః. వినయః - అవనతిః- అనౌద్ధత్యం. తేషాంప్రాప్తిరగ్ర్యా- శ్రేష్ఠా. ప్రతిష్ఠితాసిధ్యతి. యస్మాదమోఘా- సఫలాశ్రవణాదీనాంప్రాప్తిః- తస్మాదగ్ర్యత్వంతస్యాంసంభావ్యతే. తదేవమాచార్యప్రసాదాదాత్మనోఽన్యేషాంచబహూనాంపురుషార్థపరిసమాప్తిసమ్బన్ధాదాచార్యపరిచరణం పురుషార్థకామైరాచరణీయమిత్యర్థః.. ౩

విష్ణుంకృష్ణంస్వమాయావిరచితవివిధద్వైతవర్గంనిసర్గాదుద్యాతానర్థసార్థంనిరవధిమధురంసచ్చిదేకస్వభావం।
అజ్ఞేయాత్మానమేకంవిధిముఖవిముఖంనేతినేతీతిగీతంవన్దేవాచాంధియాంచాపదమపిజగతామాస్పదంకల్పితానామ్॥ ౧
గౌడపాదీయభాష్యస్య వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యాతృసమ్మతా। సమ్మితానిర్మితాసేయమర్పితాపురుషోత్తమే॥ ౨

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
గౌడపాదీయకారికాభాష్యటీకాయాంచతుర్థప్రకరణభాష్యటీకాసమాప్తా.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

హరిః ఓమ్.

శ్రీమద్దశోపనిషద్భాష్యమ్.

ఆనన్దగిరీయటీకతోఁ జేరిన శంకరభాష్యమును,
రంగరామానుజముని భాష్యమును, జేర్చిన-
ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూ
క్యోపనిషత్తులును, ఈ మాండూక్యోపనిషదర్థావిష్కరణ పరంబగు
గౌడపాదీయకారికయు,
తైత్తిరీయక, బృహదారణ్యక, చ్ఛాందోగ్యో
పనిషత్తులునుగల యీ గ్రంథము-

శ్రీమదుభయవేదాంతప్రవర్తకులైన
తిరుపతి. గోమఠము.
శ్రీనివాసాచార్యుల వారిచేఁ
బరిశోధింపించి-

KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER
TIRUPATI

ఊ వేరిపుత్తేరి.
పెరుమాళ్లునాయకుల వారి పుత్రులగు
షహండ్ హౌస్ దుబాసి. మహారాజరాజశ్రీ.
చెంగల్వరాయనాయకుల వారిచే
స్వీయ
వేదాంతవిద్యావిలాసముద్రాక్షరశాలయం
దచ్చుగూర్పించి-
శాలివాహనశకాబ్దంబులు - ౧౭౯౧వ శుక్లసంవత్సర నిజవైశాఖ శుద్ధంబునఁ
బ్రచురింపం బడిరెు.

౧౮౬౯ వ సం॥ మే నెల.

Registered Copyright.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

శ్రీమతేనారాయణపరబ్రహ్మణేనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శీక్షావల్లీ.

అవతారికా.

శం.— యస్మాజ్జాతంజగత్సర్వంయస్మిన్నేవప్రలీయతే। యేనేదంధార్యతేచైవతస్మైజ్ఞానాత్మనేనమః॥౧॥
యైరిమేగురుభిఃపూర్వంపదవాక్యప్రమాణతః। వ్యాఖ్యాతాస్సర్వవేదాన్తాస్తాన్నిత్యంప్రణతోఽస్మ్యహం॥౨॥
తైత్తిరీయకసారస్యమయాచార్యప్రసాదతః। విస్పష్టార్థరుచీనాంహివ్యాఖ్యేయంసంప్రణీయతే॥౩॥

నిత్యాన్యధిగతానికర్మాణిఉపాత్తదురితక్షయార్థాని, కామ్యానిచఫలార్థినాం, పూర్వస్మిన్గ్రన్థే. ఇదానీంకర్మోపాదానహేతుపరిహారాయబ్రహ్మవిద్యాప్రస్తూయతే. కర్మహేతుఃకామఃస్యాత్- ప్రవర్తకత్వాత్. ప్రవృత్తిర్హిసతికామే. ఆప్తకామానాంహికామాభావేస్వాత్మన్యవస్థానాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః. ఆత్మకామత్వేచాప్తకామతా. ఆత్మాచబ్రహ్మ - తద్విదోహిపరప్రాప్తింవక్ష్యతి.

ఆ.— యత్ప్రకాశసుఖాభిన్నంయన్మన్త్రైణప్రకాశితమ్। వివృతంబ్రాహ్మణేతత్స్వమదృశ్యంబ్రహ్మనిర్భయమ్॥౧॥

యజుర్వేదశాఖాభేదంతైత్తిరీయకోపనిషదంవ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారస్తత్ప్రతిపాద్యంబ్రహ్మజగజ్జన్మాదికారణత్వేనతటస్థలక్షణేనమన్దమతీన్ప్రతిసామాన్యేనోపలక్షితంసత్యజ్ఞానాదినాచస్వరూపలక్షణేనవిశేషతోవినిశ్చితంనమస్కారచ్ఛలేనసఙ్క్షేపతోదర్శయతి (యస్మాజ్జాతమితి) నిమిత్తోపాదానయోఃపఞ్చమ్యాఃసాధారణ్యాదుభయవిధమపిహేతుత్వమిహవివక్షితం. కార్యవిలయస్యప్రకృతావేవనియతత్వాద్విశేషతఃప్రకృతిత్వమాహ (యస్మిన్నితి) కార్యసాధారణత్వస్యనిమిత్తేధర్మాదావపిప్రసిద్ధత్వాత్,సాధారణకారణత్వమాహ (యేనేతి) జ్ఞానాత్మన ఇతిస్వరూపలక్షణవచనం.౧॥ గురుభక్తేర్విద్యాప్రాప్తావన్తరఙ్గసాధనత్వంఖ్యాపయితుంగురూన్ప్రణమతి (యైరితి) పదాని, చవాక్యాని, చ ప్రమాణంచానుమానాది-తద్వివేచనేనవ్యాఖ్యాతా ఇతి.౨॥ చికీర్షితంనిర్దిశతి (తైత్తిరీయకేతి) వ్యుత్పన్నస్యపదేభ్యఏవపదార్థస్మృతిసంభవాత్, పదస్మారితపదార్థసంసర్గస్యైవవాక్యార్థత్వాత్, సూత్రకారేణోపనిషత్తాత్పర్యస్యనిరూపితత్వా, చ్చవ్యర్థఃపృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భఇత్యాశఙ్క్యాహ (విస్పష్టార్థేతి) మన్దమతీనాంస్వతఏవనిశ్శేషపదార్థస్మరణాసంభవాదుపనిషద్గతనిశ్శేషపదార్థానాంవిశిష్యనిస్సంశయంజ్ఞానంయేరోచయన్తే- తేషాముపకారాయేత్యర్థః.౩॥

కర్మవిచారేణైవోపనిషదోగతార్థత్వా, దుపనిషత్ప్రయోజనస్యనిశ్శ్రేయసస్యకర్మభ్యఏవసంభవాత్, పృథగ్వ్యాఖ్యారమ్భోనయుక్తఇత్యాశఙ్కామపనేతుంకర్మకాణ్డార్థమాహ (నిత్యానీతి) *అథాతోధర్మజిజ్ఞాసేతిజైమినినాధర్మగ్రహణేనసిద్ధవస్తువిచారస్యపర్యుదస్తత్వాన్నోపనిషదోగతార్థత్వమిత్యర్థః. తానిచధర్మాణిసంచితదురితక్షయార్థాని- *ధర్మేణపాపమపనుదతీతిశ్రుతేః. ననిశ్రేయసార్థాని. నకేవలంజీవతోఽవశ్యకర్తవ్యాని అధిగతాని - ఫలార్థినాంకామ్యానిచ. నతాన్యపినిశ్రేయసార్థాని - * స్వర్గకామః *పశుకామఇత్యాదివత్- మోక్షకామోఽదఃకుర్యాదిత్యశ్రవణాత్. అతస్సంసారఏవకర్మణాంఫలమిత్యర్థః. కర్మకాణ్డార్థముక్త్వాత్రవిచారితముపనిషదర్థమాహ. (ఇదానీమితి) కర్మణాముపాదానే- అనుష్ఠానేకామోహేతుః- తన్నివృత్త్యర్థం,బ్రహ్మవిద్యాఅస్మిన్గ్రన్థేఆరభ్యతే - అతఃనిదానకర్మోన్మూలనార్థత్వాదుపనిషదఃకర్మకాణ్డనిరుద్ధత్వే[illegible] క్షత్వమిత్యర్థః. కర్మానుష్ఠానహేతుర్నియోగః- తస్యప్రమాణసిద్ధత్వాన్నవిద్యయావిరోధఇత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మహేతురితి) అస్యేష్టసాధనమిత్యేతావచ్ఛాస్త్రేణబోధ్యతే. యస్యయత్రాభిలాషః- సతత్రప్రవర్తతేకామతఏవ - అతోననియోగస్యప్రవర్తకత్వసంభావనాపీత్యభిప్రాయః. సతికామేప్రవృత్తిరిత్యన్వయః. ఉక్తకామాభావే- నప్రవృత్తిరితివ్యతిరేకమాహ (ఆప్తేతి) అభిలషితవిషయప్రాప్తిఃకామనివృత్తౌహేతుః- సవిద్యా అత్యన్తికఫలంకర్మహేతుపరిహారాయవిద్యారమ్భఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మకామత్వేచేతి) -కామితవిషయప్రాప్త్యాకామస్యతాత్కాలికోపశమమాత్రేణనమూలోచ్ఛేదః- పునస్తద్విషయాకాఙ్క్షాదిదర్శనాత్. ఆప్తకామతాపినిరఙ్కుశాఆత్మైవవస్తునాన్యత్తతోఽస్తీత్యేవంరూపా ఆత్మకామత్వేసతి భవతి - కామితేచ్ఛాభావాత్. ఆత్మనోహ్యద్వయానన్దరూపమజానన్నేవవ్యతిరిక్తంవిషయంపశ్యన్కామయతే - తతఃకామస్యాత్మావిద్యామూలత్వాదాత్మవిద్యైవతన్నివృత్తిహేతురిత్యర్థః. భవత్వాత్మవిద్యాకామవిరోధినీ- కర్మహేతుపరిహారాయబ్రహ్మవిద్యాప్రస్తూయతఇతికథముక్తం - తత్రాహ (ఆప్తేతి)

అతోఽవిద్యానివృత్తౌస్వాత్మన్యవస్థానంపరప్రాప్తిః- *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతే* ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీత్యాదిశ్రుతేః.| కామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారంభాత్, ఆరబ్ధస్యచభోగేనక్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానేనప్రత్యవాయాభావాత్, అయత్నతఏవ స్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షః. అథవా - నిరతిశయాయాః ప్రీతేఃస్వర్గశబ్దవాచ్యాయాఃకర్మహేతుత్వాత్కర్మభ్యఏవమోక్షఇతిచేన్న- కర్మానేకత్వాత్. అనేకానిహ్యారబ్ధఫలాన్యనారబ్ధఫలానిచఅనేకజన్మాన్తరకృతానివిరుద్ధఫలానికర్మాణిసంభవన్తి-అతస్తేష్వనారబ్ధఫలానామేకస్మిన్జన్మన్యుపభోగేనక్షయాసంభవాత్-శేషకర్మనిమిత్తశరీరారమ్భోపపత్తిః. *కర్మశేషసద్భావసిద్ధిశ్చ *తద్యఇహరమణీయచరణాః *తతశ్శేషేణేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. ఇష్టానిష్టఫలానామనారబ్ధానాం క్షయార్థానినిత్యానీతిచేన్న-అకరణేప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ప్రత్యవాయశబ్దోహ్యనిష్టవిషయః. నిత్యాకరణనిమిత్తస్యప్రత్యవాయస్యదుఃఖరూపస్యాగామినఃపరిహారార్థానినిత్యానీత్యభ్యుపగమాత్-నానారబ్ధఫలకర్మక్షయార్థాని. యదినామానారబ్ధకర్మక్షయార్థానినిత్యానికర్మాణి- తథాప్యశుద్ధమేవక్షపయేయుః. నశుద్ధం-విరోధాభావాత్. నహీష్టఫలస్యకర్మణశ్శుద్ధరూపత్వాత్నిత్యైర్విరోధఉపపద్యతే-శుద్ధాశుద్ధయోర్హివిరోధోయుక్తః. నచకర్మహేతూనాం కామానాంజ్ఞానాభావేనివృత్త్యసంభవాదశేషకర్మక్షయోపపత్తిః. అనాత్మవిదోహికామాః - అనాత్మఫలవిషయత్వాత్. స్వాత్మనిచ కామానుపపత్తిః- నిత్యప్రాప్తత్వాత్. స్వయంచాత్మాపరంబ్రహ్మేత్యుక్తం. నిత్యానాంచాకరణమభావః-తతః ప్రత్యవాయానుత్పత్తిరితి. అతఃపూర్వోపచితదురితేభ్యః ప్రాప్యమాణాయాఃప్రత్యవాయక్రియాయాః నిత్యాకరణంలక్షణమితి * అకుర్వన్విహితంకర్మేతిశతుర్నానుపపత్తిః. అన్యథాహ్యభావాద్భావోత్పత్తిరితిసర్వప్రమాణవ్యాకోపఇతి.

ఆనన్దమయంపరమాత్మానమాదాయశ్రుతిరుదాహృతా.| ఏవంతావత్కర్మకాణ్డేనాఽగతార్థత్వాత్, కర్మభ్యోఽసంభావ్యమాననిశ్రేయసప్రయోజనత్వాచ్చోపనిషదోవ్యాఖ్యారమ్భంసంభావ్యపునరనారమ్భవాదినోఽభిప్రాయముద్భావయతి (కామ్యప్రతిషిద్ధయోరితి) ఆత్యన్తికాగామిశరీరానుత్పాదేస్వరూపావస్థానంనిశ్రేయసం. శరీరానుత్పాదశ్చహేత్వభావాదేవనేత్స్యతి- కింజ్ఞానార్థోపనిషదారమ్భేణేత్యర్థః. మతాన్తరమాహ (అథవేతి) యదేవస్వర్గసాధనంజ్యోతిష్టోమాది - తదేవమోక్షసాధనం - నిరతిశయప్రీతేఃస్వర్గపదార్థస్యమోక్షాదన్యత్రాసమ్భవా, త్సతిశరీరేక్లేశావశ్యంభావా, దిత్యర్థః. ఏకభవికపక్షమాద్యంమతంప్రత్యాఖ్యాతి (నేత్యాదినా) యద్యపివర్తమానేదేహేకామ్యంప్రతిషిద్ధంచనాతిష్ఠతముముక్షుః- తథాపిసఞ్చితస్యానేకస్యసమ్భవాద్ధేత్వభావోఽసిద్ధఇత్యర్థః. ప్రాయేణానభివ్యక్తానిసర్వాణ్యేవకర్మాణిసమ్భూయఏకంశరీరమారభన్తే- తత్రసర్వోపాముపభోగేనక్షపితత్వాత్సఞ్చితంకర్మైవనాస్తీతిశఙ్కానిరాకరణాయోక్తంవిరుద్ధఫలానీతి. స్వర్గనరకఫలానాంజ్యోతిష్టోమబ్రహ్మహత్యాదీనామేకస్మిన్దేహేభోగేనక్షయాసమ్భవాత్, ప్రాయేణాస్యసర్వాభివ్యఞ్జకత్వే ప్రమాణాభావా, ద్బలవతాప్రతిబద్ధస్యదుర్బలస్యావస్థానంసమ్భవతీత్యర్థః. సమ్భావనామాత్రమేతత్- నాత్రప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మశేషేతి) *ప్రేత్యస్వకర్మానుభూయతతఃశేషేణజన్మప్రతిపద్యత్తఇతిస్వర్గాదవరోహతాంకర్మశేషందర్శయతీత్యర్థః. సఞ్చితకర్మసద్భావమఙ్గీకృత్యదేహాన్తరారమ్భోనభవిష్యతీత్యాహ (ఇష్టేతి) ఏతద్భవతాంసిద్ధాన్తవిరుద్ధమిత్యాహ (నేతి) ముముక్షుణాఽనుష్ఠితస్యనిత్యాదేఃసఞ్చితకర్మక్షయార్థత్వాభ్యుపగమేఽపినాభిమతసిద్ధిరిత్యాహ (యదినామేతి) యచ్చోక్తంముముక్షుఃకామ్యానివర్జయేదితి- తదప్యసతివివేకబలేదుర్ఘటం-నహిమూలాజ్ఞానేకామోద్భవస్యదుర్నివారత్వాదిత్యాహ (నచకర్మహేతూనామితి) ననుకామోనాజ్ఞానమూలః- ఆత్మవిదామపికామదర్శనాదిత్యతఆహ (స్వాత్మనిచేతి)- సర్వమాత్మేతిపశ్యతాంతత్త్వతోవిషయాభావాదేవకామానుపపత్తిః. రసనాదిప్రవృత్తినిమిత్తంతుకామాభాసఏవ- వాస్తవాభినివేశాభావాదిత్యర్థః. తేషామర్చిరాదిమార్గేణబ్రహ్మప్రాప్తేఃకామనాఽస్తీతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (స్వయంచేతి) యచ్చోక్తమకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థానినిత్యానీతి- తత్రాహ (నిత్యానాంచేతి) ఆగామిదుఃఖంప్రత్యవాయఉచ్యతే. తస్యభావరూపస్యనాభావోనిమిత్తం- *పాపఃపాపేనేతిశ్రుతేఃనిషిద్ధాచరణనిమిత్తత్వాద్దుఃఖస్యేత్యర్థః. *అకుర్వన్విహితంకర్మనిన్దితంచసమాచరన్। ప్రసజ్జంశ్చేన్ద్రియార్థేషునరఃపతనమృచ్ఛతీతిశతృప్రత్యయాదకరణస్యాపిప్రత్యవాయనిమిత్తత్వమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃపూర్వేతి) యదియథావన్నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానమభవిష్యత్- తదాసఞ్చితదురితక్షయోఽభవిష్యత్, - నచాయంవిహితమకార్షీదిత్యతః ప్రత్యవాయీభవిష్యతీతిశిష్టైర్లక్ష్యతే- యథావిచికిత్సన్ శ్రోత్రియఇతి. తతఃశతృప్రత్యయస్యాన్యథావ్యుత్పన్నత్వాన్నతద్బలాదకరణేహేతుత్వమవగన్తుంశక్యతఇత్యర్థః. *లక్షణహేత్వోఃక్రియాయాఇతిశతృప్రత్యయస్యోభయత్రవిధానేసతికిమితిహేతుత్వమేవనగృహ్యతేతత్రాహ (అన్యథేతి)- భావరూపస్యకార్యస్యభావరూపమేవకారణమితిప్రత్యక్షాదిభిరవగతం - శతృప్రత్యయాదభావస్యహేతుత్వాభిధానేసర్వప్రమాణవిరోధఃస్యాదిత్యర్థః. ననుత్వయాప్యకరణస్యప్రత్యవాయలక్షణత్వమిష్టం, భాట్టైశ్చానుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వమిష్యతే,తార్కికైశ్చప్రతిబన్ధకాభావస్యతత్తత్ప్రాగభావస్యచతత్తత్కార్యవ్యవస్థాపకత్వమిష్యతే,- తత్కథంభావస్యైవకారణత్వం. తదుక్తం *భావోయథాతథాఽభావఃకారణంకార్యవన్మతమితి. ఉచ్యతే- అస్మాభిస్తావదభావస్యస్వరూపేణకారణత్వంనేష్టం- కింతుతద్భానస్యప్రత్యవాయగమకత్వమిష్టం. తేనచరూపేణనప్రత్యవాయజనకత్వమిష్యతే - నిత్యాకరణజ్ఞానేప్రత్యవాయభావాప్రసఙ్గాత్. భాట్టానామపిచకేషాంచిజ్జ్ఞాతస్యయోగ్యానుపలమ్భస్యాభావప్రమితిహేతుత్వం. సత్తయాతుప్రమితిహేతుత్వే అభావప్రమాయాఃప్రత్యక్షత్వాపాతః. తార్కికాణామపిప్రతిబన్ధకాభావస్యకారణత్వేఅన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గాన్నప్రామాణికత్వం. ప్రాగభావస్యాపిజ్ఞాతరూపేణజన్యజ్ఞాపకత్వమేవ- యస్మాదిదంప్రాఙ్నాసీత్ - తస్మాదిదానీంజాతమితి. నతుజనకత్వంప్రాగభావస్యనియతప్రాగ్భావిత్వేన

౪౦- అతోఽయత్నతస్స్వాత్మన్యవస్థానమిత్యనుపపన్నం। యచ్చోక్తంనిరతిశయప్రీతేస్స్వర్గశబ్దవాచ్యాయాఃకర్మనిమిత్తత్వాత్కర్మారబ్ధఏవమోక్షఇతి-తన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్య. నహినిత్యంకించిదారభ్యతే. లోకేయదారబ్ధం-తదనిత్యమిత్యతోనకర్మారబ్ధోమోక్షః. విద్యాసహితానాంకర్మణాంనిత్యారమ్భసామర్థ్యమితిచేన్న-విరోధాత్. నిత్యంచారభ్యతఇతివిరుద్ధం. యద్వినష్టం-తదేవనోత్పద్యతఇతి ప్రధ్వంసాభావవన్నిత్యోపిమోక్షఆరభ్యతఏవేతిచేన్న - మోక్షస్యభావరూపత్వాత్. ప్రధ్వంసాభావోప్యారభ్యతఇతిఅభావస్యవిశేషాభావాత్ వికల్పమాత్రమేతత్. భావప్రతియోగీహ్యభావః. యథాహ్యభిన్నోపిభావోఘటపటాదిభిర్విశేష్యతేభిన్నఇవ - ఘటభావఃపటభావఇతి- ఏవంనిర్విశేషోప్యభావఃక్రియాగుణయోగాద్ద్రవ్యాదివద్వికల్ప్యతే. నహ్యభావఉత్పలాదివద్విశేషణసహభావీ. విశేషణవత్త్వేభావఏవస్యాత్. విద్యాకర్మకర్తృనిత్యత్వాత్-విద్యాకర్మసన్తానజనితస్యమోక్షస్యనిత్యత్వమితిచేత్- గంగాస్రోతోవత్. న- కర్తృత్వస్యదుఃఖరూపత్వాత్, కర్తృత్వోపరమేచమోక్షవిచ్ఛేదాత్. తస్మాదవిద్యాకామకర్మోపాదానహేతునివృత్తౌస్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షఇతి, స్వయంచాత్మాబ్రహ్మ-తద్విజ్ఞానాదవిద్యానివృత్తిరితి, అతోబ్రహ్మవిద్యార్థోపనిషదారభ్యతే. ఉపనిషదితివిద్యోచ్యతే- తత్సేవినాం గర్భజన్మజరానిశాతనాత్, తదవసాదనాద్వా. బ్రహ్మణోవోపనిగమయితృత్వాత్. ఉపనిషణ్ణంవాస్యాంపరంశ్రేయఇతి. తదర్థత్వాద్గ్రన్థోప్యుపనిషత్.

కారణత్వం- ప్రాక్కాలస్యసవృత్తితాపాతాత్. ప్రాగ్భావిత్వమపిచాన్యథాసిద్ధమిత్యుక్తంతత్త్వాలోకే. యస్మాదకరణనిమిత్తప్రత్యవాయపరిహారార్థంసనిత్యంకర్మ- కింతు *కర్మణాపితృలోకః *సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తీతిశ్రుతేఃపితృలోకప్రాప్తిఫలం- తస్మాన్నయథోక్తాచరితస్యశరీరానుత్పాదఇత్యాహ (అతోయత్నతఇతి) ద్వితీయమతమనూద్యదూషయతి (యచ్చోక్తమిత్యాదినా) విద్యాసహితేనాపికర్మణాఆరభ్యశ్చేన్మోక్షః-తర్హ్యనిత్యఏవ- యత్కృతకంతదనిత్యమితివ్యాప్తిదర్శనాదిత్యుక్తం. తత్రవ్యాప్తిభఙ్గమన్వానఃశఙ్కతే (యద్వినష్టమితి) (భావరూపత్వాదితి) యద్భావరూపంకార్యం-తదనిత్యమితివ్యాప్తౌ, తవచమోక్షస్యనిరతిశయప్రీతేర్భావత్వా, దనిత్యత్వంస్యాదేవేత్యర్థః. ప్రధ్వంసాభావస్యకార్యత్వమభ్యుపగమ్యాయత్ప్రధ్వంసాతిరిక్తంకార్యం- తదనిత్యమితివ్యాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా. వస్తుతస్తుప్రధ్వంసస్యకార్యత్వమపినాస్తీత్యాహ (ప్రధ్వంసేతి) జన్యాశ్రయత్వంతావత్ప్రధ్వంసస్యనకార్యత్వం- జన్యేనైరుక్తైభావవికారత్వాభ్యుపగమాత్. నాపిప్రాగసతఃసత్తాసమవాయాదిలక్షణం-తదనభ్యుపగమాత్. నాప్యుత్తరకాలయోగః - కాలేనసమ్బన్ధాభావాత్, అవచ్ఛేద్యావచ్ఛేదకభావస్య సమవాయమూలత్వాత్, సమ్బన్ధాన్తరమూలకత్వాదర్శనాత్,. ఉత్తరకాల ప్రధ్వంసావచ్ఛేదకత్వస్వభావశ్చేత్ -అన్యావచ్ఛేదకత్వస్వభావోనస్యాత్. తస్మాదభావస్యనిర్విశేషకత్వాత్- కార్యత్వంకల్పనామాత్రమితిభావః. ౩౦ వ-అభావస్యాభావవిశేషమాత్రస్వభావత్వాద్భావవిరోధిత్వాచ్చనభావరూపోధర్మఃసమ్భవతీత్యాహ (భావేతి) నన్వభావశ్చతుర్విధః. తత్రానిత్యఃప్రాగభావః- ప్రధ్వంసాదయస్తునిత్యాః. తతఃకథంనిర్విశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాహీతి) భావప్రత్యయస్యఏకాకారత్వాదేకఏవభావోఽవచ్ఛేదకభేదాద్భిన్నఇవప్రకాశతే- తథానిషేధప్రత్యయస్యైకాకారత్వాదేకఏవాభావోఽవచ్ఛేదకభేదభిన్నఇవప్రకాశతే. జాయతేనశ్యతీచేతి యాయోగాత్సఙ్ఖ్యాదిగుణయోగాద్ద్రవ్యవదభావోవికల్ప్యతే - నతుతత్త్వతఃసవిశేషఇత్యర్థః. ఇతశ్చనతత్త్వతఃసవిశేషఇత్యాహ (నహీతి) విశేషణంహివిశేష్యాన్వయిప్రసిద్ధం. ప్రతియోగినాచవిశేషణేననాభావస్యసహభావోఽస్తి-ఘటప్రధ్వంసస్యనిత్యత్వేఘటస్యాపినిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, ఘటసహభావిత్వేచతదభావత్వవ్యాఘాతాత్, భావాభావయోఃసహానవస్థానరూపవిరోధాభ్యుపగమాత్,. తతఃప్రతియోగివిశేషాదభావఃసవిశేషఃకార్యత్వాదిధర్మవానితిభ్రమమాత్రమిత్యర్థః. ఏవంప్రధ్వంసదృష్టాన్తేనశఙ్కితంనిత్యత్వంపరిహృత్యప్రకారాన్తరేణాశఙ్కాంనిషేధతి (విద్యాకర్మేత్యాదినా) విద్యాకర్మణోఃకర్తానిత్యఇతిసాధనసాతత్యాత్సాధ్యసాతత్యంనవాచ్యం - కర్తృత్వస్యానుపరమేఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. ఉపరమేచసాధనసాతత్యాభావాన్మోక్షస్యవిచ్ఛిత్తిఃస్యాదిత్యర్థః. యస్మాన్నిశ్రేయసంబ్రహ్మజ్ఞానంవినాదుష్ప్రాపం- తస్మాదిత్యుపసంహారః. బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దప్రసిద్ధిరపివిద్యాయాఏవనిశ్శ్రేయససాధనత్వేప్రమాణమిత్యాహ (ఉపనిషదితి) నిశాతనాత్- శిథిలీకరణాదిత్యర్థః. అస్యాం - విద్యాయాంనిమిత్తభూతాయాంపరంశ్రేయః- బ్రహ్మజీవస్యోపనిషణ్ణం- స్వాత్మతయోపస్థితంభవతీత్యర్థః.

ఉ.—— హరిః ఓమ్॥ శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా।శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః। శంనోవిష్ణురురుక్రమః। నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి । త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి।ఋతంవదిష్యామి। సత్యంవదిష్యామి॥౧॥ తన్మామవతు। తద్వక్తారమవతు। అవతుమాం। అవతువక్తారం । ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.—— శం-సుఖం. ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానీదేవతాత్మామిత్రః నః-అస్మాకం భవతు. తథైవాపానవృత్తేః రాత్రేశ్చాభిమానీదేవతాత్మా వరుణః. చక్షుష్యాదిత్యేచాభిమాన్యర్యమా. బలేఇన్ద్రః. వాచిబుద్ధౌచబృహస్పతిః. విష్ణురురుక్రమః-విస్తీర్ణక్రమఃపాదయోరభిమానీ. ఏవమాద్యాఅధ్యాత్మదేవతాః. శంనోభవన్త్వితిసర్వత్రానుషఙ్గః. తాసుహిసుఖకృత్సువిద్యాశ్రవణధారణోపయోగాఅప్రతిబన్ధేనభవిష్యన్తీతితత్సుఖకృత్త్వంప్రార్థ్యతేశంనోభవన్త్వితి. బ్రహ్మవివిదిషుణానమస్కారబ్రహ్మవదనక్రియేవాయువిషయేబ్రహ్మవిద్యోపసర్గోపశాన్త్యర్థంక్రియేతే-సర్వక్రియాఫలానాం తదధీనత్వాత్. బ్రహ్మ- వాయుః. తస్మైబ్రహ్మణేనమః- ప్రహ్వీభావంకరోమీతివాక్యశేషః. నమః తే- తుభ్యం. హేవాయోనమస్కరోమీతిపరోక్షప్రత్యక్షాభ్యాంవాయురేవాభిధీయతే. కించ త్వమేవచక్షురాద్యపేక్ష్యబాహ్యంసన్నికృష్టమవ్యవహితంప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసియస్మాత్-తస్మాత్త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామి. ఋతం- యథాశాస్త్రంయథాకర్తవ్యంబుద్ధౌసుపరినిశ్చితమర్థంత్వదధీనత్వాత్త్వామేవవదిష్యామి. సత్యమితి- సఏవవాక్కాయాభ్యాంసంపాద్యమానః. సోఽపిత్వదధీనఏవ సంపాద్యతఇతిత్వామేవసత్యంవదిష్యామి. తత్-సర్వాత్మకంవాయ్వాఖ్యంబ్రహ్మమయైవంస్తుతంసత్ మాంవిద్యార్థినమవతువిద్యాసంయోజనేన. తదేవబ్రహ్మవక్తారమాచార్యంచవక్తృత్వసామర్థ్యసంయోజనేన. అవతుమామవతువక్తారమితిపునర్వచనమాదరార్థం. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితిత్రిర్వచనమాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికానాం విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గాణాంప్రశమనార్థం. ఇతిప్రథమానువాకః.

ఆ.—— ఏవముపనిషదాంవ్యాఖ్యానస్యసంబన్ధంప్రతిపాద్యవ్యాఖ్యానమారభతే(శంసుఖమిత్యాదినా)శంనోభవన్త్వితి-సుఖకృత్త్వంప్రార్థ్యతే. అధ్యాత్మప్రాణకరణాభిమానినీనాందేవతానాంసుఖకృత్త్వంకిమర్థంప్రార్థ్యతఇత్యాహ (తాసుహీతి) శ్రవణం-గురుముఖాదుపసర్పణపూర్వకంవేదాన్తానాంతాత్పర్యావధారణం. ధారణం- శ్రుతస్యావిస్మరణం. ఉపయోగః- శిష్యేభ్యఃప్రదానం. అన్యస్త్వేవాహ-వాయుశ్చాన్యఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (పరోక్షేతి) బ్రహ్మణఇతిపరోక్షేణ, నమస్తేవాయోఇతిప్రత్యక్షేణచ. వాయుశబ్దేనప్రత్యక్షతయా, నిర్దేశః-ప్రాణస్యప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. యద్యపిసూత్రాత్మరూపేణవాయుఃపరోక్షః- తథాప్యాధ్యాత్మికప్రాణవాయురూపేణబ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వేఽపిఅపరోక్షత్వమిత్యాహ (కించేతి) బాహ్యంచక్షురాది - రూపదర్శనాద్యనుమేయత్వాదవ్యవహితం - ప్రాణస్త్వవ్యవధానేనసాక్షివేద్యస్సన్నిహితశ్చ ధోరణ్యాచక్షురాద్యపేక్ష్యప్రత్యక్షఇత్యర్థః. బృంహణాద్బ్రహ్మ. ప్రాణస్తేనశ్వసనాదినాశరీరాదేర్బృంహణంప్రసిద్ధమిత్యర్థః.యథారాజ్ఞోవాటికంప్రాణాదిప్రత్యక్షమేవరాజేతి - తథాహార్దస్యబ్రహ్మణోద్వారపాలంపాణంబ్రహ్మదిదృక్షుర్గురుముఖాత్త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మవదిష్యామీతి. బ్రహ్మవదనక్రియా ప్రాణదేవతాస్తుత్యర్థా. స్తుత్యన్తరమాహ(ఋతమిత్యాదినా)— ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

రం.—— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలంశ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమగాహతామ్॥౧॥

వ్యాససంలక్ష్మణయోగీన్ద్రాన్ప్రణమ్యాన్యాన్గురూనపి।తైత్తిరీయకవేదాన్తవివృతింకరవాణ్యహమ్॥౨॥

పరవిద్యామారభమాణోవిఘ్నశాన్త్యైదేవతాఃప్రార్థయతే (శంనఇతి) మిత్రో, వరుణోఽర్యమాఖ్యాదిత్యవిశేషాః, ఇన్ద్రో, బృహస్పతిః, ఉరుమహతావిక్రమాఖ్యపదవిన్యాసవిశేషేణయుక్తోవిష్ణుః, శంసుఖప్రదాభవన్త్విత్యర్థః (నమఇతి)నమోబ్రహ్మణే - వేదాయనమఇత్యర్థః వేదాభివ్యఞ్జకవాయుంప్రార్థయతే (నమస్తేఇత్యాదినా) (ప్రత్యక్షంబ్రహ్మేతి బృంహణత్వాదిహేతుభిర్బృహత్త్వగుణశాలిత్వే వాయుబ్రహ్మణోరవిశేషేఽపివాయోఃప్రత్యక్షత్వంవిశేషఇతిభావః. (ఋతమితి) ఋతత్వం- అపభ్రంశరాహిత్యలక్షణంశబ్దసత్యత్వం. (సత్యమితి) సత్యత్వంచ యథావస్థితార్థకథనరూపమర్థసత్యత్వమితినపౌనరుక్త్యం. (తన్మామవత్వితి) అధీయమానంబ్రహ్మఅధ్యేతారంమామవతు. (తద్వక్తారమితి) అధ్యాపయితారంచవిఘ్నేభ్యోరక్షత్విత్యర్థః. తమేవార్థంభిన్నానుపూర్వీకాభ్యాంతాభ్యామేవపదాభ్యాం ఆదరాతిశయాత్ప్రార్థయతే (అవతుమామవతువక్తారమితి) (శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః) విఘ్నానామస్త్వితిశేషః. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.—— శీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః। వర్ణస్స్వరః । మాత్రాబలం । సామసంతానః । ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయః॥ శీక్షాంపఞ్చ॥ ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

శం.—— అర్థజ్ఞానప్రధానత్వాదుపనిషదోగ్రంథపాఠేయత్నోపరమోమాభూదితిశీక్షాధ్యాయఆరభ్యతే. శిక్షా- శిక్ష్యతేఅనయేతివర్ణాద్యుచ్చారణలక్షణం. శిక్ష్యన్తఇతివాశిక్షాః- వర్ణాదయః. శిక్షైవశీక్షా. దైర్ఘ్యంఛాందసం. తాంశీక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామః-విస్పష్టమాసమన్తాత్ కథయిష్యామః. చక్షిఙోవ్యాఖ్యాపూర్వస్యవ్యక్తవాక్కర్మణఏతద్రూపం. తత్ర- వర్ణః- అకారాదిః, స్వరః - ఉదాత్తాదిః. మాత్రాః- హ్రస్వాద్యాః.

లం- ప్రయత్నవిశేషః. సామ- వర్ణానాంమధ్యమవృత్త్యోచ్చారణం-సమతా. సన్తానః- సంతతిః, సంహితేత్యర్థః. ఏషోహిశిక్షితవ్యోఽర్థః. శిక్షాయస్మిన్నధ్యాయే-సోయంశిక్షాధ్యాయఃఇత్యుక్తః- ఏవముక్తః-ఉదితః. ఉక్తఇత్యుపసంహారఉత్తరార్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

అ.— (యత్నోపరమఇతి) స్వరోష్మవ్యఞ్జనప్రమాదోమాభూదిత్యర్థః. అన్యథావివక్షితార్థసిద్ధిరేవనస్యాత్. తదుక్తం *మన్త్రోహీనః స్వరతోవర్ణతోవామిథ్యాప్రయుక్తోనతమర్థమాహ। సవాగ్వజ్రోయజమానంహినస్తియథేన్ద్రశత్రుఃస్వరతోపరాధాదితి. (లక్షణమితి) లక్షణం-శాస్త్రం. *ఋటురషాణాంమూర్ధా।ఇచుయశానాంతాల్విత్యాది. తస్యాన్యత్రైవసిద్ధత్వాదిహకర్మవ్యుత్పత్తిరేవశిక్షాశబ్దస్యగ్రాహ్యా. *చక్షిఙఃఖ్యాఞ్వా లిటిఇసూత్రేణఖ్యాఞాదిష్టోయస్య-తస్యేదంరూపం-న * ఖ్యాప్రకథనేఇత్యస్యసోపసర్గస్య- ప్రయోగానభిధానాదిత్యర్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

రం.— (శిక్షాంవ్యాఖ్యాస్యామఇతి) శిక్షాఖ్యవేదాఙ్గస్య వేదోపకారప్రకారోవర్ణ్యత ఇత్యర్థః. శీక్షేతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః. (వర్ణ ఇతి) * వర్ణాస్త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వాశమ్భుమతేమతాఇత్యుక్తరీత్యా అకారాద్యాఃవర్ణాః. స్వరాః- ఉదాత్తాదయః. మాత్రాః- * ఏకమాత్రోభవేద్ధ్రస్వ ఇత్యుక్తప్రహ్రస్వదీర్ఘాదిభేదాః. బలం - అల్పప్రాణత్వమహాప్రాణత్వాదిలక్షణం. సామ-కృష్టప్రథమాదిలక్షణాఃసప్తస్వరాః. సన్తానః-వర్ణపదసంహితాదయః. ఏతేషాంజ్ఞానంశిక్షాఖ్యవేదాఙ్గసాధ్యం. తతశ్చఏతజ్జ్ఞానంబ్రహ్మవిద్యోపయోగీత్యర్థః. ఇదముపలక్షణంవేదాఙ్గాన్తరాణామపి. (ఇత్యుక్తశ్శీక్షాధ్యాయఇతి) అధ్యాయః-గ్రన్థవిశేషః. శిక్షాఖ్యగ్రన్థవిశేషస్యఉపయోగోవర్ణితఇత్యర్థః. ఇతిద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.— సహనౌయశః। సహనౌబ్రహ్మవర్చసం। అథాతస్సగ్ంహితాయా ఉపనిషదంవ్యాఖ్యాస్యామః। పఞ్చస్వధికరణేషు। అధిలోకమధిజ్యౌతిషమధివిద్యమధిప్రజమధ్యాత్మం। తామహాసగ్ంహితాఇత్యాచక్షతే। అథాధిలోకం। పృథివీపూర్వరూపం। ద్యౌరుత్తరరూపం। ఆకాశస్సంధిః॥౧॥ వాయుస్సంధానం। ఇత్యధిలోకం। అథాధిజ్యౌతిషం। అగ్నిఃపూర్వరూపం। ఆదిత్యఉత్తరరూపం। ఆపస్సంధిః। వైద్యుతస్సంధానం। ఇత్యధిజ్యౌతిషం। అథాధివిద్యం। ఆచార్యఃపూర్వరూపం॥౨॥ అన్తేవాస్యుత్తరరూపం। విద్యాసంధిః। ప్రవచనగ్ంసంధానం। ఇత్యధివిద్యం। అథాధిప్రజం। మాతాపూర్వరూపం। పితోత్తరరూపం। ప్రజాసంధిః। ప్రజననగ్ంసంధానం। ఇత్యధిప్రజం॥౩॥ అథాధ్యాత్మం। అధరాహనుఃపూర్వరూపం। ఉత్తరాహనురుత్తరరూపం। వాక్సంధిః। జిహ్వాసంధానం। ఇత్యధ్యాత్మం। ఇతీమామహాసగ్ంహితాః। యఏవమేతామహాసగ్ంహితావ్యాఖ్యాతావేద। సంధీయతేప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేనాన్నాద్యేనసువర్గ్యేణలోకేన॥౪॥ సంధిరాచార్యఃపూర్వరూపమిత్యధిప్రజంలోకేన॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.— అధునాసంహితోపనిషదుచ్యతే. తత్రసంహితాద్యుపనిషత్పరిజ్ఞాననిమిత్తంయద్యశఃప్రాప్యతే-తన్నౌ-ఆవయోఃశిష్యాచార్యయోః [illegible] తన్నిమిత్తంచయద్బ్రహ్మవర్చసం-తేజః-తచ్చసహైవాస్త్వితిశిష్యవచనమాశీః. శిష్యస్యహ్యకృతార్థత్వాత్ప్రార్థనోపపద్యతే- నాచార్య[illegible] కృతార్థోహ్యాచార్యోనామభవతి. అథ-అనన్తరమధ్యయనలక్షణవిధానస్యపూర్వవృత్తస్య-అతః-యతోఽత్యర్థంగ్రన్థభావితాబుద్ధి[illegible] నసహసాఽర్థజ్ఞానవిషయేఽవతారయితుమిత్యతః-సంహితాయాఉపనిషదం-సంహితావిషయందర్శనమిత్యేతద్గ్రన్థసంనికృష్టామేవవ్యాఖ్యా[illegible] పఞ్చస్వధికరణేషు- ఆశ్రయేషు-జ్ఞానవిషయేష్విత్యర్థః. కానితానీత్యాహ-అధిలోకం-లోకేష్వధియద్దర్శనం-తదధిలోకం. తథాఅధిజ్యౌతి[illegible]మధ్యాత్మమితి. తాఏతాఃపఞ్చవిషయాః ఉపనిషదోలోకాదిమహావస్తువిషయత్వాత్సంహితావిషయత్వాచ్చమహత్యశ్చతాస్సం[illegible] ఇత్యాచక్షతే- కథయన్తివేదవిదః. అథతాసాంయథోపన్యస్తానాంమధ్యేఅధిలోకందర్శనముచ్యతే. దర్శనక్రమవివక్షార్థోఽ[illegible] (పృథివీపూర్వరూపం) పూర్వవర్ణఃపూర్వరూపం. సంహితాయాఃపూర్వవర్ణేపృథివీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తంభవతి. తథాద్యౌరుత్తరరూ[illegible] సన్ధిః - మధ్యపదంపూర్వోత్తరరూపయోః. సన్ధీయేతేఽస్మిన్పూర్వోత్తరరూపేఇతి. (వాయుస్సన్ధానం) సన్ధీయ[illegible] ఇత్యధిలోకందర్శనముక్తం. (అథాధిజ్యౌతిషమిత్యాది) సమానం. ఇతీమాఇతి- ఉక్తాఃఉపప్రదర్శ్యన్తే. యఃకశ్చిదేవంఏతా[illegible] వ్యాఖ్యాతా.వేద-ఉపాస్తే. వేదేత్యుపాసనంస్యాత్ - విజ్ఞానాధికారాత్, * ఇతి ప్రాచీనయోగ్యోపాస్వేతివచనాత్, ఉపాసనంచయథా[illegible] ప్రత్యయసన్తతిరసఙ్కీర్ణాచాన్యప్రత్యయైశ్శాస్త్రోక్తాలమ్బనవిషయాచ. ప్రసిద్ధశ్చోపాసనశబ్దార్థోలోకేగురుముపాస్తేరాజానముపా[illegible] నిత్యదీక్షాసన్తతముపచరతి- సఉపాస్తఇత్యుచ్యతే. సచఫలమాప్నోత్యుపాసనస్య. అతోఽత్రాపియఏవంవేద- సన్ధీయతేప్రజాది[illegible] ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

ఆ.— సంహితా- వర్ణానాంసన్నికర్షః.తద్విషయముపాసనంప్రథమంకథ్యతఇత్యాహ (అథనేతి) సన్నిధానాచ్చస్వశాఖాసంహితైవ

గ్రాహ్యః *శంనోమిత్ర ఇత్యాశీర్వాదః కృతోపనిషచ్ఛేషః- సంహితోపనిషచ్ఛేషమాశీర్వాదానన్తరమాహ (తత్రేతి) వక్ష్యాపాసనసంహితాస్వప్రథమత, శబ్దోపాసనవిధానే హేతురతఃశబ్దేనోక్త ఇత్యాహ (యతోఽత్యర్థమితి) పఞ్చస్వితి సప్తమీ తృతీయార్థే విపరిణేయా. అధికరణశబ్దో విషయపర్యాయః. పఞ్చభిః పదార్థైర్విశేషితం జ్ఞానం వర్ణేషు వక్తవ్యం- యథా విష్ణుదర్శనం ప్రతిమాయామిత్యర్థః. (లోకేష్వధీతి) లోకానధికృత్య- ఉపాదాయ ధ్యాయత్వమిత్యర్థః. విద్యాశబ్దేన విద్యాప్రతిబద్ధ ఆచార్యాదిర్వివక్షితః. తథైవ ప్రజాశబ్దేన ప్రజాప్రతిబద్ధః పిత్రాదిర్వివక్షితః. (అధ్యాత్మమితి) ఆత్మానం- భోక్తారమధికృత్య యద్వర్తతే. జిహ్వాదిర్వివక్షితః. సర్వత్ర తదభిమానినీ దేవతైవ గ్రాహ్యా- అన్యస్యోపాస్యత్వాసమ్భవాదితి. విధిశేషమర్థవాదమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహితోపనిషదః కర్తవ్యా ఇత్యుత్పత్తివిధిరుక్తః- కథం కర్తవ్యా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం వినియోగవిధిమాహ (అథ తాసామిత్యాదినా) కర్తురేకత్వా, దనుష్ఠేయానాం బహుత్వా, దవశ్యంభావిని క్రమే విశేషనియమార్థోఽథశబ్దః- *హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథ వక్షస ఇతివత్. ఉపప్రదర్శ్యన్తే- పరామృశ్యన్తే, అధికారివిధిప్రదర్శనాయ. యథా దర్శాదయః షడ్యాగాస్సముచ్చితాః ఫలసాధనం- అధికారాంశేనాభేదాత్- తథా పఞ్చోపనిషదః సముచ్చితాః ప్రజాదిఫలకామస్యానుష్ఠేయా ఇత్యాహ (యః కశ్చిదిత్యాదినా) ఫలకామినాఽనుష్ఠీయమానం సంహితోపాసనం కామితఫలాయ భవతి- ఫలానభిసన్ధినా చానుష్ఠీయమానం బ్రహ్మవిద్యార్థం భవతి. మేధాహీనేన బ్రహ్మణోఽవగన్తుమశక్యత్వాన్మేధాకామస్య జపోఽపి బ్రహ్మవిద్యార్థో భవతి- శ్రీవిహీనేన సత్త్వశుద్ధ్యర్థం యాగాద్యనుష్ఠాతుం న శక్యత ఇతి శ్రీకామస్య హోమోఽపి పరమ్పరయా బ్రహ్మవిద్యోపయోగీతి మహత్తాత్పర్యం విద్యాసన్నిధిసమామ్నాతానాం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

శం.— విద్యాఫలం గురుశిష్యోభయగతమస్త్వితి గురుశిష్యౌ ప్రార్థయేతే (సహ నావితి) బ్రహ్మవర్చసం యశశ్చావయోస్సహాస్త్విత్యర్థః. (అథాత ఇతి) లోకజ్యోతిర్విద్యాప్రజాశరీరరూపేషు పఞ్చస్వధికరణేషు సంహితాశబ్దితసన్ధివిషయకరహస్యోపదేశాన్వ్యాకరిష్యామ ఇత్యర్థః. అధిలోకం- *విభక్త్యర్థే యదవ్యయమితి సప్తమ్యర్థే సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి. అధిజ్యౌతిషమధ్యాత్మమిత్యత్రావ్యయీభావే *శరత్ప్రభృతిభ్యః అనశ్చేతి సమాసాన్తష్టచ్. లోకాదిషు పఞ్చస్వధికరణేషు అధ్యస్యమానాస్సంహితాః మహాసంహితాః. మహచ్ఛబ్దః పూజ్యవచనః. పూజ్యా ఇత్యర్థః. అ, ఉ, ఓ. ఇతి వర్ణసంహితాయాం పూర్వాపరౌ వర్ణౌ- పూర్వాపరరూపే, శ్లిష్టోచ్చారణలక్షణః *పరస్సంనికర్షస్సంహితేత్యుక్తస్సన్ధిః, తదనుకూలయత్నలక్షణస్సన్ధాన, ఇతి సంహితాగతానాం చతుర్ణామవయవానాం లోకాదిషు పఞ్చస్వధికరణేషు దృష్టిక్రమం దర్శయతి (అథాధిలోకమిత్యాదినా) అధిలోకం- ఉచ్యత ఇతి శేషః. అథశబ్దో వాక్యోపక్రమే. (వాయుస్సన్ధానమితి) వాయోః పూర్వోత్తరలోకసంచారితయా సంధానత్వమితి భావః. (ఇత్యధిలోకమితి) ఉక్తమితి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అగ్నిరిత్యాది) *అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠత ఇత్యుక్తరీత్యా ఆహుతిసంబన్ధేన అగ్న్యాదిత్యయోః పూర్వోత్తరత్వం. అభ్లక్షణసంఘర్షే వైద్యుతాగ్న్యధీనత్వాత్ వైద్యుతస్య సంధానత్వం ద్రష్టవ్యం. (ఆచార్య ఇత్యాది) విద్యా- శిష్యగతజ్ఞానం. ప్రవచనం- అధ్యాపనమిత్యర్థః. (మాతేత్యాది) ప్రజననం- గర్భోత్పాదనం. (అధరేత్యాది) కపోలాధః ప్రదేశోఽధరాహనుః. ఊర్ధ్వప్రదేశ ఉత్తరాహనుః. వాక్- శబ్ద ఇత్యర్థః. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (య ఏవమితి) సంధీయతే- అన్వితో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యశ్ఛన్దసామృషభో విశ్వరూపః । ఛన్దోభ్యోఽధ్యమృతాత్సంబభూవ । స మేన్ద్రో మేధయా స్పృ
ణోతు । అమృతస్య దేవధారణో భూయాసం । శరీరం మే విచర్షణం । జిహ్వా మే మధుమత్తమా । క
ర్ణాభ్యాం భూరి విశ్రువం। బ్రహ్మణః కోశోఽసి మేధయాపిహితః। శ్రుతం మే గోపాయ। ఆవహన్తీ వితన్వా
నా॥౧॥ కుర్వాణా చీరమాత్మనః। వాసాగ్ంసి మమ గావశ్చ। అన్నపానే చ సర్వదా। తతో మే శ్రియమావ
హ। లోమశాం పశుభిస్సహ స్వాహా। ఆమాయన్తు బ్రహ్మచారిణస్స్వాహా। యశో జనేఽసాని స్వాహా। శ్రే
యాన్వస్యసోఽసాని స్వాహా। తం త్వా భగ ప్రవిశాని స్వాహా। స మా భగ ప్రవిశ స్వాహా॥౨॥ తస్మింత్సహ
స్రశాఖే। నిభగాహం త్వయి మృజే స్వాహా। యథాపః ప్రవతాయన్తి। యథా మాసా అహర్జరం। ఏవం
మాం బ్రహ్మచారిణః। ధాతరాయన్తు సర్వతస్స్వాహా। ప్రతివేశోఽసి ప్ర మా ¶పాహి ప్ర మా పద్యస్వ॥౩॥
వితన్వానా ప్రవిశ స్వాహా సప్త చ॥ ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యశ్ఛన్దసామితి) మేధాకామస్య శ్రీకామస్య చ తత్ప్రాప్తిసాధనం జపహోమావుచ్యేతే- *స మేన్ద్రో మేధయా స్పృణోతు *తతో మే శ్రియమావహేతి చ లిఙ్గదర్శనాత్. యశ్ఛన్దసాం- వేదానామృషభ ఇవ ఋషభః- ప్రాధాన్యాత్. విశ్వరూపః- సర్వరూపః. సర్వవాగ్వ్యాప్తేః. *తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణాని సంతృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్సంతృణ్ణోఙ్కార ఏవేదం సర్వమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. అత ఏవర్షభత్వమోఙ్కారస్య. ఓఙ్కారో హ్యత్రోపాస్య- ఇత్యృషభాదిశబ్దైః స్తుతిర్న్యాయ్యైవోఙ్కారస్య. ఛన్దోభ్యః- వేదేభ్యః. వేదా హ్యమృతం. తస్మాదమృతాదధిసంబభూవ- లోకవేదవ్యాహృతిభ్యస్సారిష్ఠం జిఘృక్షోః ప్రజాపతేస్తపస్యత ఓఙ్కారస్సారిష్ఠత్వేన ప్రత్యభాదిత్యర్థః. న హి నిత్యస్యోఙ్కారస్యాఞ్జసైవోత్పత్తిరవకల్పతే. సః- ఏవంభూత ఓఙ్కారః- ఇన్ద్రస్సర్వకామేశః పరమేశ్వరో మా- మాం మేధయా- ప్రజ్ఞయా స్పృణోతు- ప్రీణయతు- బలయతు వా. ప్రజ్ఞాబలం హి ప్రార్థ్యతే, అమృ

¶ భాహీతి పాఠాన్తరం.

తస్య-అమృతత్వహేతుభూతస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య,తదధికారాత్. హేదేవ-ధారణః-ధారయితా భూయాసం-భవేయం. కించ-శరీరం మే-మమ విచర్షణం-విచక్షణం-యోగ్యమిత్యేతత్. భూయాదితి ప్రథమపురుషపరిణామః. జిహ్వా మే మధుమత్తమా- మధుమతీ- అతిశయేన మధురభాషిణీత్యర్థః. కర్ణాభ్యాం- శ్రోత్రాభ్యాం భూరి-బహు విశ్రువం-వ్యశ్రువం- శ్రోతా భూయాసమిత్యర్థః. ఆత్మజ్ఞానయోగ్యః కార్యకారణసఙ్ఘాతోఽస్త్వితి వాక్యార్థః. మేధా చ తదర్థమేవ ప్రార్థ్యతే. బ్రహ్మణః-పరమాత్మనః కోశోసి-అసేరివ ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్. త్వం హి బ్రహ్మణః ప్రతీకం-త్వయి బ్రహ్మోపలభ్యతే. మేధయా-లౌకికప్రజ్ఞయా పిహితః-ఆచ్ఛాదితః. స త్వం సామాన్యప్రజ్ఞైరవిదితతత్త్వ ఇత్యర్థః. శ్రుతం- శ్రవణపూర్వకం ఆత్మజ్ఞానాదికం విజ్ఞానం మే గోపాయ-రక్ష-తత్ప్రాప్త్యవిస్మరణాదికం కుర్విత్యర్థః. జపార్థా ఏతే మన్త్రా మేధాకామస్య. శ్రీకామస్య హోమార్థాస్త్వధునోచ్యన్తే మన్త్రాః. ఆవహన్తీ- ఆనయన్తీ. వితన్వానా-విస్తారయన్తీ-తనోతేస్తత్కర్మకత్వాత్. కుర్వాణా-నిర్వర్తయన్తీ. అచీరం- అచిరం. క్షిప్రమేవ. ఛాన్దసో దీర్ఘః. చిరం వా కుర్వాణా. ఆత్మనః-మమ. కిమిత్యాహ-వాసాగ్ంసి-వస్త్రాణి. మమ గావశ్చ- గాశ్చేతి యావత్. అన్నపానే చ సర్వదా. ఏవమాదీని కుర్వాణా శ్రీః-తాం-తతః-మేధానిర్వర్తనాత్పరం ఆవహ-ఆనయ. అమేధసో హి శ్రీరనర్థాయైవేతి. కింవిశిష్టాం చ-లోమశాం-అజావ్యాదియుక్తాం. అన్యైశ్చ పశుభిస్సహ- యుక్తాం. ఆవహేతి అధికారాదోఙ్కార ఏవాభిసంబధ్యతే. స్వాహాకారో హోమార్థమన్త్రత్వజ్ఞాపనార్థః. (ఆమాయన్త్వితి) ఆయన్తు మామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. బ్రహ్మచారిణః. యశః-యశస్వీ. జనే-జనేషు. అసాని-భవాని. శ్రేయాన్-ప్రశస్యతరః. వస్యసః-వసీయసః. వసుతరాద్వసుమత్తరాద్వా. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. తుల్యజాతీయాచ్చ విశేషణం. ధనవజ్జాతీయపురుషాద్విశేషవానహమిత్యర్థః. కించ తం- బ్రహ్మణః కోశభూతం త్వా-త్వాం హే భగ-భగవన్-పూజార్హ- ప్రవిశాని. ప్రవిశ్య చానన్యస్త్వదాత్మైవ భవానీత్యర్థః. సః-త్వమపి మా-మాం భగ-భగవన్ ప్రవిశ. ఆవయోరేకాత్మత్వమేవాస్తు. తస్మిన్-త్వయి సహస్రశాఖే-బహుభేదే హే భగ త్వయి నిమృజే-శోధయామ్యహం పాపకృత్యాం. యథా లోకే ఆపః ప్రవతా-నిమ్నవతా దేశేన-యన్తి- గచ్ఛన్తి. యథా చ మాసాః అహర్జరం- సంవత్సరం. సంవత్సరో అహర్జరః- అహోభిః పరివర్తమానో లోకాన్ జరయతీతి. అహాని వాఽస్మిన్ జీర్యన్తి - అన్తర్భవన్తీత్యహర్జరః. తం చ యథా మాసా యన్తి - ఏవం మాం బ్రహ్మచారిణః హే ధాతః- సర్వస్య విధాతః మామాయన్తు- ఆగచ్ఛన్తు. సర్వతః - సర్వదిగ్భ్యః. ప్రతివేశః- శ్రమాపనయనస్థానం ఆసన్నం గృహమిత్యర్థః. ఏవం త్వం ప్రతివేశ ఇవ ప్రతివేశః - త్వచ్ఛీలినాం సర్వపాపదుఃఖాపనయనస్థానమసి. అతో మాం ప్రభాహి- ప్రకాశయ ఆత్మానం. ప్రమాపద్యస్వ- ప్రపద్యస్వ చ మాం. శరవిద్ధమివ లోహం త్వన్మయం త్వదాత్మానం కుర్విత్యర్థః. శ్రీకామోఽస్మిన్ విద్యాప్రకరణేఽభిధీయమానో ధనార్థః. ధనం చ కర్మార్థం. కర్మ చోపాత్తదురితక్షయార్థం- తత్క్షయే హి విద్యా ప్రకాశతే. తథా చ స్మృతిః * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణః। యథాదర్శతలే ప్రఖ్యే పశ్యన్త్యాత్మానమాత్మనీతి. ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

ఆ.— అవాన్తరతాత్పర్యమభిప్రేత్యాహ (యశ్ఛన్దసామిత్యాదినా) సంబభూవేతి జన్మవాచకే పదే శ్రూయమాణే కిమితి* ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదిశ్రుత్యన్తరానుసారేణ-ఆత్మజ్ఞానయోగ్యకార్యశ్రేష్ఠత్వేన ప్రతిభానం వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) (పురుషవిపరిణామ ఇతి) భూయాసమిత్యుత్తమపురుషస్య ప్రకృతస్య ప్రథమపురుషత్వేన పరిణామః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. అచేతనం శబ్దం ప్రతి ప్రార్థనా కథం, కథం చేన్ద్రశబ్దేనాభిధాన, మిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మభేదవివక్షయేత్యభిప్రేత్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి) బ్రహ్మభేదేన ప్రార్థితదానే సమర్థశ్చేదోఙ్కారః- కిమితి సర్వైర్నోపాస్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (మేధయేతి) (లౌకికప్రజ్ఞయేతి) సాలగ్రామాదిష్వివ దేవతాబుద్ధ్యత్యర్థః. నైతేష్వాక్షేయాదివృగ్యం - బ్రహ్మణ ఉత్పన్నత్వాత్. *వస నివాసే *వస ఆచ్ఛాదనే ఇతి ధాతుద్వయాదుప్రత్యయశ్శీలార్థే. వసుః- వసనశీలః, పరాచ్ఛాదనశీలో వా వసుః. అతిశయేన వసుః- వసీయాన్. తస్మాత్- వసీయసః. ఇలోపశ్ఛాన్దసః. వసుమాన్ వసుశబ్దేన లక్ష్యత ఇత్యభిప్రేత్యాహ(వసుమత్తరాద్వేతి)-పూర్వోక్తస్య ప్రయోజనమాహ (కించేతి) యదుక్తం బ్రహ్మచారిణో మామాయన్త్వితి- తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి)-ఇతి చతుర్థోఽనువాకః.

రం.— బ్రహ్మవిద్యార్థం ప్రణవం ప్రార్థయతే(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం-వేదానాం ఋషభః- శ్రేష్ఠః. విశ్వరూపః-*విశ్వం విష్ణురితి నామసహస్రపాఠాత్. విశ్వం-విష్ణుః. తత్ప్రతీకత్వాత్ తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ తద్రూపత్వం. సర్వశబ్దప్రకృతిత్వాద్వా సర్వరూపత్వం. ఏవంభూతః ప్రణవః అమృతాత్ - పరమాత్మనః సర్వేభ్యశ్ఛన్దోభ్యోఽధికతయా సంబభూవ- ప్రాదుర్భూతః. స ఇన్ద్రః- పరమైశ్వర్యశాలీ ప్రణవః మా- మాం మేధయా- జ్ఞానేన స్పృణోతు- ఉజ్జీవయతు. *స్పృ ప్రీతిరక్షణ ప్రాణనేష్వితి హి ధాతుః. దేవేతి- దీవ్యతః ప్రణవస్య సంబోధనం. అమృతస్య - పరమాత్మనః హృదయే ధారకో భూయాసం - సర్వదా బ్రహ్మజ్ఞానమనువర్తతామిత్యర్థః. మదీయం చ శరీరం విచర్షణం - బలారోగ్యాదినా కాన్తిమద్భవతు. మదీయా చ జిహ్వా సర్వదా బ్రహ్మవదనశీలతయా భోగ్యతమా భవతు. కర్ణాభ్యాం చ భూరి - భూయో బ్రహ్మప్రతిపాదకం శాస్త్రం శృణవాని. విశ్రువమితి ఛాన్దసం రూపం. పరమాత్మనస్త్వం వాచకతయా కోశోసి - నిధానస్థానమసి. మేధాజనకతయా తద్భరితతయా వా మేధయాచ్ఛాదితోసి. తాదృశస్త్వం శ్రుతార్థో యథా అప్రమృష్టో భవతి- తథా కుర్విత్యర్థః. విద్యోపయికహోమసాధనమన్త్రా ఉచ్యన్తే (ఆవహన్తీత్యాదినా) లక్ష్మీప్రార్థనామన్త్రోఽయం. ఆవహన్తీ- ఉత్పాదయన్తీ, వితన్వానా- వర్ధయన్తీ, యతస్త్వం - తతో మే చీరమితరాణి వాసాంసి గాః అన్నపానే చ సర్వదా కుర్వాణా సతీ *సా హి శ్రీరమృతా సతామితి త్రయీలక్షణాం శ్రియం లోమశాం - బహులాం యజ్ఞాద్యుపయికపశ్వాదిద్రవ్యైస్సహ ఆవహ - ఉత్పాదయ. హోమసాధనత్వాన్మన్త్రస్య స్వాహాన్తత్వం. (ఆమాయన్త్వితి) బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యా బ్రహ్మచర్యవ్రతసంపన్నాశ్శిష్యాః మామాగచ్ఛన్తు. ఇత్య

సుకూలశిష్యప్రార్థనామన్త్రః. (యశ ఇతి) జనమధ్యేయశస్వీభవానీత్యర్థః. (శ్రేయానితి) వస్యసః- వసీయసః. వసుమత్తరాణాంమధ్యే శ్రేష్ఠోభూయాసమిత్యర్థః. (తంత్వేతి) హేభగేతి- ఐశ్వర్యాదీనాంసంబోధనం. తంత్వాంప్రవిశాని- ప్రాప్నవానీత్యర్థః. (సమేతి) హేభగసః త్వంమాంప్రాప్నుహీత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) హేభగ - సహస్రశాఖ- ఐశ్వర్యవీర్యాద్యనన్తవిధాయుక్తేత్వయి ప్రవిష్టోహంనిమృజే- శుద్ధోభవానీత్యర్థః. *మృజూష్శుద్ధావితిహిధాతుః. (యథాపఇతి) హేధాతః- పరమాత్మన్ యథాజలాని ప్రవతాః- ప్రవణాద్దిశో యన్తి,- తానాదికాద్వను తేన్నిమ్నస్థాయామనునాసికలోపః. యథావా-మాసాఃఅహర్జరం - అహోభిర్జరాయత్యసపురుషోఽహర్జరః. యస్యకాలేనజరాభవతి- సవ్యాఖ్యాదినా- సోఽహర్జరః. వృద్ధ ఇతియావత్. తంయథామాసాః ప్రాప్నువన్తి,. యద్వా- అహానిజీర్యన్తియత్రేతిఅహర్జరః- సంవత్సరః. సూర్యోవా. ఏవంమాం యోగ్యాఃశిష్యాఃఆయాన్త్విత్యర్థః (ప్రతివేశోసీతి) హేధాతస్త్వంప్రతివేశశబ్దితప్రతిగృహకల్పః. సన్నిహితోసీత్యర్థః. మా- మాంప్రకాశేనపాహి. ప్రపద్యస్వ- అన్తర్భావితణ్యర్థోయంపదిః. ప్రపన్నంమాంకుర్విత్యర్థః. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

మూ.— భూర్భువస్సువరితి వా ఏతాస్తిస్రో వ్యాహృతయః । తాసాముహస్మైతాంచతుర్థీం । మాహాచమస్యః ప్రవేదయతే। మహ ఇతి। తద్బ్రహ్మ । స ఆత్మా। అఙ్గాన్యన్యా దేవతాః। భూరితి వా అయం లోకః। భువ ఇత్యన్తరిక్షం। సువరిత్యసౌ లోకః॥౧॥ మహ ఇత్యాదిత్యః। ఆదిత్యేన వావ సర్వే లోకా మహీయన్తే। భూరితి వా అగ్నిః । భువ ఇతి వాయుః। సువరిత్యాదిత్యః । మహ ఇతి చన్ద్రమాః। చన్ద్రమసా వావ సర్వాణి జ్యోతీగ్ంషి మహీయన్తే। భూరితి వా ఋచః। భువ ఇతి సామాని। సువరితి యజూగ్ంషి॥౨॥ మహ ఇతి బ్రహ్మ। బ్రహ్మణా వావ సర్వే వేదా మహీయన్తే । భూరితి వై ప్రాణః । భువ ఇత్యపానః। సువరితి వ్యానః। మహ ఇత్యన్నం। అన్నేన వావ సర్వే ప్రాణా మహీయన్తే । తా వా ఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధా। చతస్రశ్చతస్రో వ్యాహృతయః । తా యో వేద । స వేద బ్రహ్మ । సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి॥౩॥ అసౌ లోకో యజూగ్ంషి వేద ద్వే చ॥ఇతి పఞ్చమోఽనువాకః.

శం.— సంహితావిషయముపాసనముక్తం-తదను మేధాకామస్య శ్రీకామస్యచానుక్రాన్తామన్త్రాః. తేచపారంపర్యేణవిద్యోపయోగార్థాఏవ. అనన్తరంవ్యాహృత్యాత్మనోబ్రహ్మణోఽన్తరుపాసనంస్వారాజ్యఫలంప్రస్తూయతే (భూర్భువస్సువరితి) ఇతీత్యుక్తోపప్రదర్శనార్థః. ఏతాస్తిస్ర ఇతిప్రదర్శితానాంచపరామర్శార్థః. పరామృష్టాఃస్మార్యన్తేవై ఇత్యనేన.తిస్ర ఏతాఃప్రసిద్ధాఃవ్యాహృతయఃస్మర్యన్తేఇతియావత్. తాసామియం చతుర్థీవ్యాహృతిర్మహఇతి. తామేతాంచతుర్థీంమహాచమసస్యాపత్యంమాహాచమస్యఃప్రవేదయతే. ఉ-హ-స్మ-ఇత్యేతేషాంవృత్తానుకథనార్థత్వాద్విదితవాన్-దదర్శేత్యర్థః. మాహాచమస్యగ్రహణమార్షానుస్మరణార్థం. ఋష్యనుస్మరణమపి-ఉపాసనాఙ్గమితిగమ్యతే- ఇహోపదేశాత్. యేయంమాహాచమస్యేనదృష్టావ్యాహృతిర్మహఇతి-తద్బ్రహ్మ. మహద్ధిబ్రహ్మ-మహశ్చవ్యాహృతిః. కింపునస్తత్ (సఆత్మా) ఆప్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణఃఆత్మా. ఇతరాశ్చవ్యాహృతయోలోకాదేవావేదాఃప్రాణాశ్చమహఇత్యనేనవ్యాహృత్యాత్మనాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేనవ్యాప్యన్తేయతః- అతోఽఙ్గాని- అవయవాఅన్యాదేవతాః. దేవతాగ్రహణముపలక్షణార్థంలోకాదీనాం. మహఇత్యస్యవ్యాహృత్యాత్మనోదేవాలోకాదయశ్చసర్వేఅవయవభూతాయతః- అతఆహ- ఆదిత్యాదిభిర్లోకాదయోమహీయన్తఇతి. ఆత్మనాహ్యఙ్గానిమహీయన్తే. మహనం-వృద్ధిః-ఉపచయః. మహీయన్తే- వర్ధన్తఇత్యర్థః. అయంలోకః, అగ్నిః,ఋగ్వేదః, ప్రాణ, ఇతి ప్రథమవ్యాహృతిర్భూరితి. ఏవముత్తరాఏకైకాశ్చతుర్ధాభవన్తి, (మహఇతిబ్రహ్మ) బ్రహ్మేత్యోఙ్కారః-శబ్దాధికారేఅన్యస్యాసమ్భవాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. (తావాఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధేతి) తావాఏతాఃభూర్భువస్సువర్మహఇతిచతస్రఏకైకశశ్చతుర్ధా- చతుఃప్రకారాః. ధాశబ్దఃప్రకారవచనః. చతస్రఃచతస్రస్సత్యఃచతుర్ధాభవన్తీత్యర్థః. తాసాంయథాక్లృప్తానాంపునరుపదేశస్తద్విదోపాసననియమార్థః. తాః- యథోక్తవ్యాహృతీర్యోవేద-సవేద-విజానాతి. కిం (బ్రహ్మ) నను*తద్బ్రహ్మసఆత్మేతిజ్ఞాతేబ్రహ్మణిసవక్తవ్యమవిజ్ఞాతవత్సవేదబ్రహ్మేతి.న-తద్విశేషవివక్షుత్వాదదోషః. సత్యం- విజ్ఞాతంచతుర్థవ్యాహృత్యాత్మాబ్రహ్మేతి- నతుతద్విశేషోహృదయాన్తరుపలభ్యత్వంమనోమయత్వాదిశ్చ. శాన్తిసమృద్ధమిత్యేవమన్తోవిశేషణవిశేష్యరూపోధర్మపూగోవిజ్ఞాయతఇతి. తద్వివక్షుహిశాస్త్రమవిజ్ఞాతమివబ్రహ్మమత్వాసవేదబ్రహ్మేత్యాహ- అతోనదోషః. యోవావక్ష్యమాణేనధర్మపూగేనవిశిష్టంబ్రహ్మవేద- సవేదబ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. అతోవక్ష్యమాణానువాకేనైకవాక్యతాస్య- ఉభయోర్హ్యనువాకయోరేకముపాసనం. లిఙ్గాచ్చ. *భూరిత్యగ్నౌప్రతితిష్ఠతీత్యాదికంలిఙ్గముపాసనైకత్వే. విధాయకాభావాచ్చ. నహివేదోపాసీతవేతివిధాయకఃకశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. వ్యాహృత్యనువాకేతాయోవేదేతితువక్ష్యమాణార్థత్వాన్నోపాసనాభేదకః. వక్ష్యమాణార్థత్వంచతద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినాఉక్తం. సర్వేదేవాః- అస్మై- ఏవంవిదుషేఅఙ్గభూతాఆవహన్తి - ఆనయన్తిబలింస్వారాజ్యప్రాప్తౌసత్యామిత్యర్థః ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకస్యసమ్బన్ధమాహ (సంహితావిషయమిత్యాదినా) వ్యాహృతీనాంశ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్ప్రతియోగేనోపదిశ్యమానంబ్రహ్మనబుద్ధిమారోహేదితిశఙ్కితోవ్యాహృతిశరీరంహిరణ్యగర్భాఖ్యంబ్రహ్మాన్తర్హృదయధ్యేయత్వేనోపదిశ్యతఇత్యర్థః. మహఇతి

సహాలశిష్యప్రార్థనామన్త్రః. (యశఇతి) జనమధ్యేయశస్వీభవానీత్యర్థః. (శ్రేయానితి) వస్యసః- వసీయసః. వసుమత్తరాణాంమధ్యే శ్రేష్ఠోభూయాసమిత్యర్థః. (తంత్వేతి) హేభగేతి- ఐశ్వర్యాదీనాంసంబోధనం. తంత్వాంప్రవిశాని- ప్రాప్నవానీత్యర్థః. (సమేతి) హేభగసః త్వంమాంప్రాప్నుహీత్యర్థః. (తస్మిన్నితి) హేభగ - సహస్రశాఖ- ఐశ్వర్యవీర్యాద్యనన్తవిధాయకేత్వయి ప్రవిష్టోహంసమృజే- శుద్ధోభవానీత్యర్థః. *మృజూష్శుద్ధావితిహిధాతుః. (యథాపఇతి) హేధాతః- పరమాత్మన్ యథాజలాని ప్రవతాః- ప్రవణాదిశోయన్తి,- తానాదితాన్ననుతేన్నిష్ఠాయామనునాసికలోపః. యథావా-మాసాఃఅహర్జరం - అహోభిర్జరాయస్యసపురుషోఽహర్జరః. యస్యకాలేనజరాభవతి- సవ్యాఖ్యాతినా- సోఽహర్జరః. వృద్ధఇతియావత్. తంయథామాసాః ప్రాప్నువన్తి,. యద్వా- అహానిజీర్యన్తియత్రేతిఅహర్జరః- సంవత్సరః. మాసో[illegible] యోగ్యాఃశిష్యాఃఆయాన్త్విత్యర్థః (ప్రతివేశోసీతి) హేధాతస్త్వంప్రతివేశశబ్దితప్రతిగృహకల్పః. సన్నిహితోసీత్యర్థః. మా- మాంప్రకా[illegible]హి. ప్రపద్యస్వ- అన్తర్భావితణ్యర్థోయంపదిః. ప్రపన్నంమాంకుర్విత్యర్థః. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.—— భూర్భువస్సువరితివాఏతాస్తిస్రోవ్యాహృతయః । తాసాముహస్మైతాంచతుర్థీం । మాహాచమస్యఃప్రవేదయతే। మహఇతితద్బ్రహ్మ । సఆత్మా। అఙ్గాన్యన్యాదేవతాః। భూరితివాఅయంలోకః। భువఇత్యన్తరిక్షం। సువరిత్యసౌలోకః॥౧॥ మహఇత్యాదిత్యః। ఆదిత్యేనవావసర్వేలోకామహీయన్తే। భూరితివాఅగ్నిః । భువఇతివాయుః। సువరిత్యాదిత్యః । మహఇతిచన్ద్రమాః। చన్ద్రమసావావసర్వాణిజ్యోతీగ్ంషిమహీయన్తే। భూరితివాఋచః। భువఇతిసామాని। సువరితియజూగ్ంషి॥౨॥ మహఇతిబ్రహ్మ। బ్రహ్మణావావసర్వేవేదామహీయన్తే । భూరితివైప్రాణః । భువఇత్యపానః। సువరితివ్యానః। మహఇత్యన్నం। అన్నేనవావసర్వేప్రాణామహీయన్తే । తావాఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధా। చతస్రశ్చతస్రోవ్యాహృతయః । తాయోవేద । సవేదబ్రహ్మ । సర్వేఽస్మైదేవాబలిమావహన్తి॥౩॥ అసౌలోకో యజూగ్ంషి వేదద్వేచ॥ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

శం.—— సంహితావిషయముపాసనముక్తం-తదనుమేధాకామస్య శ్రీకామస్యచానుక్రాన్తామన్త్రాః. తేచపారంపర్యేణ[illegible]గా స్థాఏవ. అనన్తరంవ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణోఽన్తరుపాసనంస్వారాజ్యఫలంప్రస్తూయతే (భూర్భువస్సువరితి) ఇతి[illegible] తిస్రఇతిప్రదర్శితానాంచపరామర్శార్థః. పరామృష్టాఃస్మార్యన్తేవై ఇత్యనేన.తిస్రఏతాఃప్రసిద్ధాఃవ్యాహృతయః[illegible]. తాసా[illegible] చతుర్థీవ్యాహృతిర్మహఇతి. తామేతాంచతుర్థీంమహాచమసస్యాపత్యంమాహాచమస్యఃప్రవేదయతే. ఉ-హ-స -ఇత్యేతే[illegible] తవాన్-దదర్శేత్యర్థః. మాహాచమస్యగ్రహణమార్షానుస్మరణార్థం. ఋష్యనుస్మరణమపి-ఉపాసనాఙ్గమితిగమ్యతే- ఇహోపదేశాత్. [illegible] మస్యేనదృష్టా వ్యాహృతిర్మహఇతి-తద్బ్రహ్మ. మహద్ధి బ్రహ్మ-మహశ్చ వ్యాహృతిః. కింపునస్తత్ (సఆత్మా) ఆప్నోతేర్వ్యాప్తికర్మణ[illegible]. [illegible]శ్చ వ్యాహృతయోలోకాదేవావేదాః ప్రాణాశ్చమహఇత్యనేన వ్యాహృత్యాత్మనాదిత్యచన్ద్రబ్రహ్మాన్నభూతేనవ్యాప్యన్తేయతః- అతో[illegible]- [illegible]వాఅన్యాదేవతాః. దేవతాగ్రహణముపలక్షణార్థంలోకాదీనాం. మహఇత్యస్యవ్యాహృత్యాత్మనోదేవాలోకాదయశ్చసర్వే[illegible]. అతఆహ- ఆదిత్యాదిభిర్లోకాదయోమహీయన్తఇతి. ఆత్మనాహ్యఙ్గానిమహీయన్తే. మహనం-వృద్ధిః-ఉపచయః. మహీయన్తే- వర్ధన్త[illegible]. [illegible] లోకః, అగ్నిః,ఋగ్వేదః, ప్రాణ, ఇతి ప్రథమవ్యాహృతిర్భూరితి. ఏవముత్తరాప్యేకైకాశ్చతుర్ధాభవన్తి. (మహఇతి బ్రహ్మ) బ్రహ్మేత్యోఙ్కారః- [illegible] ధికారేఅన్యస్యాసమ్భవాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. (తావాఏతాశ్చతస్రశ్చతుర్ధేతి) తావాఏతాఃభూర్భువస్సువర్మహఇతిచత[illegible] ప్రకారాః. ధాశబ్దఃప్రకారవచనః. చతస్రఃచతస్రస్సత్యశ్చతుర్ధాభవన్తీత్యర్థః. తాసాంయథాక్లప్తానాంపునరుపదేశే[illegible] తాః- యథోక్తవ్యాహృతీర్యోవేద-సవేద-విజానాతి. కిం (బ్రహ్మ) నను*తద్బ్రహ్మసఆత్మేతిజ్ఞాతే బ్రహ్మణి[illegible]. తద్విశేషవివక్షుత్వాదదోషః. సత్యం- విజ్ఞాతంచతుర్థవ్యాహృత్యాత్మా బ్రహ్మేతి- నతుతద్విశేషహృదయాన్తరుపలభ్యత్వంమనోమయత్వాదిశ్చ. [illegible] న్తిసమృద్ధమిత్యేవమన్తోవిశేషణవిశేష్యరూపోధర్మపూగోవిజ్ఞాయతఇతి. తద్వివక్షుహిశాస్త్రమవిజ్ఞాతమివ బ్రహ్మమత్వాసవేద బ్రహ్మేత్యాహ- అతోన దోషః. యోవావక్ష్యమాణేనధర్మపూగేనవిశిష్టం బ్రహ్మవేద- సవేద బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. అతోవక్ష్యమాణానువాకేనైకవాక్యతాస్య- ఉభయోర్హ్య[illegible] నువాకయోరేకముపాసనం. లిఙ్గాచ్చ. *భూరిత్యగ్నౌప్రతితిష్ఠతీత్యాదికంలిఙ్గముపాసనైకత్వే. విధాయకాభావాచ్చ. నహివేదోపాసీతవేతివిధాయకఃకశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. వ్యాహృత్యనువాకేతాయోవేదేతితువక్ష్యమాణార్థత్వాన్నోపాసనాభేదకః. వక్ష్యమాణార్థత్వంచతద్విశేషవివక్షుత్వాదిత్యాదినావోక్తం. సర్వేదేవాః- అస్మై - ఏవంవిదుషేఽఙ్గభూతాఆవహన్తి - ఆనయన్తిబలింస్వారాజ్యప్రాప్తౌసత్యామిత్యర్థః ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ.—— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకస్యసమ్బన్ధమాహ (సంహితావిషయమిత్యాదినా) వ్యాహృతీనాంశ్రద్ధాస్పదత్వా[illegible] త్వాఙ్గేనోపదిశ్యమానంబ్రహ్మనబుద్ధిమారోహేదితిశఙ్కితో వ్యాహృతిశరీరంహిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ[illegible]దయధ్యేయత్వేనోపదిశ్యతఇత్యర్థః. మహఇతి

యథా ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. సువరితి తృతీయవ్యాహృత్యాత్మని ఆదిత్యే ప్రతితిష్ఠతీత్యనువర్తతే. మహ ఇత్యఙ్గిని చతుర్థవ్యాహృత్యాత్మని బ్రహ్మణి ప్రతితిష్ఠతి. తేష్వాత్మభావేన స్థిత్వా ఆప్నోతి బ్రహ్మభూతః స్వారాజ్యం-స్వరాడ్భావం. స్వయమేవ రాజా- అధిపతిర్భవతి. అఙ్గభూతానాం దేవతానాం యథా బ్రహ్మ. దేవాశ్చ సర్వే అస్మై బలిమావహన్త్యఙ్గభూతాః-యథా బ్రహ్మణే. (ఆప్నోతి మనసస్పతిం) సర్వేషాం హి మనసాం పతిః -సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణః సర్వైర్హి మనోభిస్తన్మనుతే. తదాప్నోత్యేవం విద్వాన్. కించ- వాక్పతిః- సర్వాసాం వాచాం పతిర్భవతి. తథైవ చక్షుష్పతిః- చక్షుషాం పతిః. శ్రోత్రపతిః- శ్రోత్రాణాం చ పతిః. విజ్ఞానపతిః- విజ్ఞానానాం చ పతిః. సర్వాత్మకత్వాత్ సర్వప్రాణినాం కరణైస్తద్వాన్భవతీత్యర్థః. కించ - తతోఽప్యధికతరమేతద్భవతి. కింతత్. ఉచ్యతే (ఆకాశశరీరం) ఆకాశశ్శరీరమస్య- ఆకాశవద్వా సూక్ష్మం శరీరమస్యేత్యాకాశశరీరం. కింతత్. ప్రకృతం బ్రహ్మ. (సత్యాత్మ) సత్యం- మూర్తామూర్తం అవితథం స్వరూపం చాత్మా- స్వభావో యస్య- తదిదం సత్యాత్మ. (ప్రాణారామం) ప్రాణేష్వారమణం- ఆక్రీడా యస్య- తత్ప్రాణారామం. ప్రాణానాం వా ఆరామో యస్మిన్ - తత్ప్రాణారామం. మన ఆనన్దం - ఆనన్దభూతం. సుఖకృదేవ యస్య మనః - తన్మన ఆనన్దం. (శాన్తిసమృద్ధం) శాన్తిః- ఉపశమః. శాన్తిశ్చ తత్సమృద్ధం చ శాన్తిసమృద్ధం. శాన్త్యా వా సమృద్ధవదుపలభ్యమానం శాన్తిసమృద్ధం. అమృతం - అమరణధర్మి. ఏతచ్చాధికరణవిశేషణం తత్రైవ మనోమయ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యమితి. ఏవం మనోమయత్వాదిధర్మైర్విశిష్టం యథోక్తం బ్రహ్మ హే ప్రాచీనయోగ్య ఉపాస్స్వేత్యాచార్యవచనోక్తిరాదరార్థా. ఉక్తస్తూపాసనాశబ్దార్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— (తదుపలభ్యత్వాదితి) జ్ఞానాకారపరిణామిని మనసి స్వేనోపలభ్యత్వాత్ [illegible] ప్రసిద్ధం [illegible] తృతీయా హైరణ్యగర్భోఽనువిధీయతే- తస్య శాస్త్రైకగమ్యత్వాత్ [illegible] స్వారాజ్యం- నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం. [illegible] ప్రాప్త్యాదిలక్షణం సంభవతీత్యాహ (అఙ్గభూతానాం దేవతానామితి) [illegible] (ఆప్నోతీత్యాదినా) ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

రం.— అఙ్గాన్యుపదిశ్యాఙ్గినముపదిశతి (స య ఇత్యాదినా) [illegible] మనోగ్రాహ్యః అమృతః- అసంసారీ కమనీయవిగ్రహో య ఆస్తే- స ఉపాసితవ్య ఇత్యర్థః. [illegible] *సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర భాష్యకృతా ఉదాహృతం, తథైవ వ్యాసాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం చ. అతో జీవవిషయత్వశఙ్కా న కార్యా. [illegible] (అన్తరేణ తాలుకే ఇత్యాదినా) తాలుకే- జిహ్వయోః అన్తరేణ- మధ్యే గోస్తన ఇవావలమ్బతే- సేన్ద్రయోనిః- ఇన్ద్రస్య - [illegible] జీవస్య యోనిః - నిర్గమమార్గః. (యత్రాసావితి) యత్ర- యస్మిన్ మూర్ధ్ని కేశాన్తః- కః- బ్రహ్మ. [illegible] కఇతి బ్రహ్మ [illegible] సర్వదేహినామితి కేశవశబ్ద[illegible]రుక్తా తథా వర్ణనాత్. తయోరన్తః- అవధిభూతః. కారణమితి యావత్. సంహర్తా. స్థానభూత ఇతి వా. తాదృశో భగవాన్ యత్ర మూర్ధ్ని విశేషేణ ప్రాప్యతయా వర్తత ఇత్యర్థః. యద్వా- తాలుకే అన్తరేణ- ఊర్ధ్వాధరతాలుద్వయమధ్యే. తయోరస్య స్థానాదిత్యర్థః. యః స్తన ఇవావలమ్బతే- *సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభమితి శ్రవణాద్ధృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. సా ఇన్ద్రస్య - పరమాత్మనో యోనిః - స్థానం. యత్రాసౌ [illegible] జీవో విశ్వవర్తతే- *హృది హ్యయమాత్మేతి శ్రుతేః. (వ్యపోహ్యేతి) ప్రయాణకాలే శిరఃకపాలే భిత్త్వా భూరిత్యుపాసితయా వ్యాహృత్యా అగ్న్యా- అగ్నిలోకే ప్రతిష్ఠితో భవతి. భూరితి వ్యాహృతిరగ్నిలోకం ప్రాపయతీత్యర్థః. యద్యపి సర్వస్యార్చిరాదిమార్గగస్యాగ్నిలోకప్రాప్తిరస్తి- తథాపి భూరాదివ్యాహృత్యుపాస్తిమహిమ్నా కంచిత్కాలం తత్ర తిష్ఠతీత్యర్థః. స్వారాజ్యం- అకర్మవశ్యత్వమిత్యర్థః. (ఆప్నోతీత్యాది) స్వసఙ్కల్పసిద్ధ[illegible]య ఇత్యర్థః. కరణనిరపేక్షజ్ఞాన ఇతి వార్థః. (ఏతదితి) తతః- తదనన్తరమేతద్భవతి. కిం తదిత్యత్రాహ (ఆకాశేతి) ఆసమన్తాత్ప్రకాశమానదివ్యవిగ్రహయుక్తం ఆవిర్భూతబ్రహ్మరూపం భవతీత్యర్థః. (సత్యాత్మేతి) సతతైకరూపతయా సత్యానాం- నిత్యముక్తానామాత్మనాం ప్రాణవత్పరమప్రేమాస్పదభూతో యః పరమాత్మా- స ఏవారామః- సర్వవిధభోగ్యభూతో యస్య - తత్తథోక్తం. మనసా- సఙ్కల్పమాత్రేణ సిద్ధ ఆనన్దో యస్య- తన్మన ఆనన్దం. *యం కామం కామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీతి శ్రుతేః. శాన్తిసమృద్ధం- ఆత్యన్తికశాన్తియుక్తం. అమృతం- అసంసారి. ఏతాదృశం బ్రహ్మ భవతీతి పూర్వేణాన్వయః. (ఇతీతి) ఏవం ప్రాచీనయోగ్యనామానం శిష్యమనుశిష్టవానితి శేషః.॥ ఇతి షష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశోఽవాన్తరదిశః। అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణి। ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మా। ఇత్యధిభూతం। అథాధ్యాత్మం। ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఉదానస్సమానః। చక్షుశ్శ్రోత్రం మనో వాక్త్వక్। చర్మ మాగ్ంసగ్ం స్నావాస్థి మజ్జా। ఏతదధివిధాయ ఋషిరవోచత్। పాఙ్క్తం వా ఇదగ్ం సర్వం॥౧॥ పాఙ్క్తేనైవ పాఙ్క్తగ్గ్ స్పృణోతీతి॥ సర్వమేకం చ॥ సప్తమోఽనువాకః.

శం.— యదేతద్వ్యాహృత్యాత్మకం బ్రహ్మోపాస్యముక్తం- తస్యైవేదానీం పృథివ్యాదిపాఙ్క్తస్వరూపేణోపాస్యత్వముచ్యతే. పఞ్చసంఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పత్తిః-తతః పాఙ్క్తత్వం సర్వస్య. పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞః. పఞ్చపదా పఙ్క్తిః- పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఇతి శ్రుతేః. తేన యత్సర్వం లోకాద్యాత్మకం చ పాఙ్క్తం పరికల్పయతి- యజ్ఞమేవ తత్పరికల్పయతి. తేన యజ్ఞేన పరికల్పితేన పాఙ్క్తాత్మకం ప్రజాపతిమభిసమ్పద్యతే. తత్కథం పా

ఙ్క్తంవా ఇదగ్ సర్వమితీత్యత ఆహ - పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌర్దిశోఽవాన్తరదిశ ఇతి లోకపాఙ్క్తం. అగ్నిర్వాయురాదిత్యశ్చన్ద్రమా నక్షత్రాణీతి దేవతా ఙ్క్తం. ఆప ఓషధయో వనస్పతయ ఆకాశ ఆత్మేతి భూతపాఙ్క్తం. ఆత్మేతి- విరాట్. భూతాధికారాత్. (ఇత్యధిభూతమితి)- అధిలోకాధిదైవత ఙ్క్తద్వయోపలక్షణార్థం - లోకదేవతాపాఙ్క్తయోర్ద్వయోశ్చాభిహితత్వాత్. అథ - అనన్తరమధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రయముచ్యతే - ప్రాణాది యుపాఙ్క్తం. చక్షురాదీన్ద్రియపాఙ్క్తం. చర్మాదిధాతుపాఙ్క్తం. ఏతావద్ధీదం సర్వమధ్యాత్మం బాహ్యం చ పాఙ్క్తమేవేత్యేతదేవమధివిధాయ- కల్పయి- ఋషిః- వేదః. ఏతద్దర్శనసమ్పన్నో వా కశ్చిదృషిః. అవోచత్ -ఉక్తవాన్. కిమిత్యాహ- (పాఙ్క్తం వా ఇదం సర్వం) పాఙ్క్తమేవ- ఆధ్యా కేన- సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. పాఙ్క్తం- బాహ్యం స్పృణోతి- బలయతి- పూరయతి. ఏకాత్మతయోపలభ్యత ఇతి. ఏతదేవం పాఙ్క్తమిదం సర్వమితి యో ద- స ప్రజాపత్యాత్మైవ భవతీత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ.— ఉత్తరోఽప్యనువాకః ప్రకారాన్తరేణ హిరణ్యగర్భోపాసనవిషయ ఇత్యాహ (యదేతదిత్యాదినా)- పృథివ్యాదేః కథం పాఙ్క్తత్వ త్యాకాఙ్క్షాయాం పఙ్క్తేః పఞ్చాక్షరస్య ఛన్దసః సమ్పాదనాదిత్యాహ (పఞ్చసఙ్ఖ్యేతి) న కేవలం పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్సమ్పాదనం- యజ్ఞత్వ మ్పాదనమపి కర్తుం శక్యత ఇత్యాహ (పాఙ్క్తశ్చ యజ్ఞ ఇతి) పత్నీయజమానదైవమానుషవిత్తైః పఞ్చభిః సమ్పాద్యత ఇతి యజ్ఞః పాఙ్క్త ఇత్యర్థః. త్రివృద్దృష్టిర్నిష్కృష్టఫలవతీతి న్యాయాద్బాహ్యపాఙ్క్తరూపేణాధ్యాత్మికపాఙ్క్తత్రయమవగన్తవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాత్మతయేతి) ఇ సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (పృథివ్యన్తరిక్షమిత్యాది) అధిభూతేషు పృథివ్యాదిపఞ్చకమేకం, అగ్న్యాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, అబాదిపఞ్చకం తృతీయం,- ఏవం ణ్యధిభూతం పఞ్చకాని. అధ్యాత్మం- ప్రాణాదిపఞ్చకమేకం, చక్షురాదిపఞ్చకం ద్వితీయం, చర్మాదిపఞ్చకం తృతీయం,. ఏవం షట్పఞ్చకాన్యపి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిరితి పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తతయా పాఙ్క్తాని. తతశ్చ పఙ్క్తిచ్ఛన్దోయుక్తతయా ఉపాసితేన పఞ్చకషట్కేన పాఙ్క్తం స్పృణోతి- పఞ్చభూతాదియుక్తతయా పాఙ్క్తం స్పృణోతి- పాలయతి- సామ్రాజ్యం లభత ఇతి పఞ్చకషట్కమధికృత్య కశ్చిదృషిరవోచదిత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఉ.— ఓమితి బ్రహ్మ । ఓమితీదగ్ సర్వం । ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హ స్మ వా అప్యో శ్రావయేత్యాశ్రావయ
న్తి। ఓమితి సామాని గాయన్తి। ఓగ్ శోమితి శస్త్రాణి శగ్ంసన్తి । ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి।
ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి । ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి । ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహ। బ్ర
హ్మోపాప్నవానీతి। బ్రహ్మైవోపాప్నోతి॥౧॥ ఓం దశ॥ అష్టమోఽనువాకః.

శం— వ్యాహృత్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపాసనముక్తం, అనన్తరం చ పాఙ్క్తస్వరూపేణ. ఇదానీం సర్వోపాసనాఙ్గభూతస్యోఙ్కారస్యోపాసనం విధిత్స్యతే. పరాపరబ్రహ్మదృష్ట్యా హి ఉపాస్యమాన ఓఙ్కారః శబ్దమాత్రోఽపి పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం భవతి- స హ్యాలమ్బనం బ్రహ్మణః రస్యాపరస్య చ- ప్రతిమేవ విష్ణోః- *ఏతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి శ్రుతేః. (ఓమితి) ఇతి శబ్దః స్వరూపపరిచ్ఛేదార్థః. ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం బ్రహ్మేతి మనసా ధారయేత్-ఉపాసీత. యతః (ఓమితీదం సర్వం)- శబ్దరూపం హి సర్వమోఙ్కారేణ వ్యాప్తం. తద్యథా శఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్. భిధానతన్త్రం హ్యభిధేయమిత్యత ఇదం సర్వమోఙ్కార ఇత్యుచ్యతే. ఓఙ్కారస్తుత్యర్థ ఉత్తరగ్రన్థః- ఉపాస్యత్వాత్తస్య. ఓమిత్యేతదనుకృతిః- అనుకరణం. కరోమి యాస్యామి చేతి కృతముక్తమోమిత్యనుకరోత్యన్యః-అత ఓఙ్కారోఽనుకృతిః. హ-స్మ-వై-ఇతి ప్రసిద్ధార్థద్యోతకాః. ప్రసిద్ధం హ్యోఙ్కారస్యానుకృతిత్వం. అపిచ - ఓ శ్రావయేతి ప్రైషపూర్వమాశ్రావయన్తి- ప్రతిశ్రావయన్తి. తథా-ఓమితి సామాని గాయన్తి సామగాః. ఓగ్ శోమితి శస్త్రాణి శంసన్తి శస్త్రశంసితారోఽపి. తథా-ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి- ప్రతిగృహ్ణాతి. ఓమితి బ్రహ్మా ప్రసౌతి-అనుజానాతి. ఓమిత్యగ్నిహోత్రమనుజానాతి-జుహోమీత్యుక్తే ఓమిత్యేవ సఙ్జ్ఞాం ప్రయచ్ఛతి. ఓమిత్యేవ బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్- ప్రవచనం కరిష్యన్-అధ్యేష్యమాణ ఇత్యా ఓమిత్యేవ ప్రతిపద్యతేఽధ్యేతుమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- వేదం ఉపాప్నవాని- ఉపాప్నుయాం- గ్రహీష్యామీతి- ఉపాప్నోత్యేవ బ్రహ్మ. అథవా- బ్రహ్మ పరమాత్మా. తముపాప్నవానీత్యాత్మానం ప్రవక్ష్యన్- ప్రాపయిష్యన్- ఓమిత్యేవాహ-స చ తేన ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్యేవ. ఓఙ్కారపూర్వం ప్రవృత్తానాం క్రియాణాం ఫలవత్త్వం యస్మాత్ - తస్మాదోఙ్కారం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి వాక్యార్థః. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరానువాకమవతారయతి (వ్యాహృత్యాత్మన ఇత్యాదినా) వేదవిదాం హి సర్వాః క్రియా ఓఙ్కారముచ్చార్య ప్రవర్తన్తే - తస్య శ్రద్ధాగృహీతత్వాత్తత్పరిహారేణోపదిష్టం బ్రహ్మ న బుద్ధిమారోహేత్ - అత స్తమాదావేవోపాసనం నిర్ధార్యత ఇత్యర్థః. న్వోఙ్కారస్య శబ్దమాత్రస్యాచేతనత్వాదహమనేనోపాసిత ఇతి జ్ఞానాభావాత్కథం ఫలదాతృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరాపరేతి)- ప్రతిమార్చన ఇవ సర్వత్ర ఈశ్వర ఏవ ఫలదాతేతి భావః. ఓఙ్కారే బ్రహ్మత్వాధ్యాసే కిం సాదృశ్యమిత్యత ఆహ (ఓమితీదమితి)- సర్వాస్పదత్వమోఙ్కారస్య బ్రహ

ణాం సాదృశ్యమిత్యర్థః. శస్త్రాణి- గీతిరహితా ఋచ ఉచ్యన్తే. ప్రతిగరమితి- ఓథామోదైవేతిశబ్దం. అధ్వర్యుః ప్రతిగృణాతి- హోతుః శంసనం ప్రతి ప్రతిశంసనముచ్చారయతీత్యర్థః. ప్రవక్ష్యన్నితి- * వచపరిభాషణ ఇత్యస్య రూపం ప్రథమవ్యాఖ్యానే. ద్వితీయే * వహ ప్రాపణ ఇత్యస్య ద్రష్టవ్యం. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

రం.— ప్రణవం ప్రశంసతి (ఓమితి బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్తద్ధ్యానసాధనత్వాచ్చ ప్రణవో బ్రహ్మైవ. (ఓమితీదగ్ం సర్వమితి) ప్రపఞ్చాత్మకత్వాదేవ సర్వాత్మకత్వం చేత్యర్థః. (ఓమిత్యేతదనుకృతిర్హస్మవా అపీతి) విధినిషేధాత్మకస్య సర్వస్యాప్యోమిత్యేకాకారవిధానుజ్ఞాలక్షణోఽనుకారోఽపి. హస్మవై ఇతి నిపాతత్రయేణ ప్రసిద్ధిర్ద్యోత్యతే. (ఓ శ్రావయేత్యాది) ఓమిత్యుపక్రమ్య ఉద్గాతారస్సామాని గాయన్తీత్యర్థః. (ఓగ్ం శోమితి) హోతారోఽపి ఓమిత్యుపక్రమ్యైవ శంసన్తీత్యర్థః. (ఓమిత్యధ్వర్యురితి) హోతరి శంసతి అధ్వర్యుః ప్రత్యృచం ఓమిత్యనుమోదతే. ఓథామోదైవేతి శంసతో హోతుః ప్రోత్సాహనం ప్రతిగరః. పాకం పచతీతివత్ ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతీతి నిర్దేశః. ప్రసౌతి- అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. (ఓమిత్యగ్నిహోత్రమితి) ఓమున్నయేత్యేవం యజమానోఽనుజానాతీత్యర్థః. (ఓమితి బ్రాహ్మణ ఇతి) వేదం ప్రాప్నవానీత్యనుసన్ధాయాధ్యయనం కరిష్యన్ ఓమిత్యాహ- తథైవ వేదం ప్రాప్నోతీతి దృష్టమేవేత్యర్థః. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

[illegible].—— ఋతంచ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। సత్యంచ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। తపశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। దమశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। శమశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। అగ్నయశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। అగ్నిహోత్రంచ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। అతిథయశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। మానుషం చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। ప్రజాచ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ॥౧॥ ప్రజనశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। ప్రజాతిశ్చ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ। సత్యమితి సత్యవచా రాథీతరః। తప ఇతి తపోనిత్యః పౌరుశిష్టిః। స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవేతి నాకో మౌద్గల్యః। తద్ధి తపస్తద్ధి తపః॥ ప్రజాచ స్వాధ్యాయప్రవచనే చ షట్చ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

శం.— విజ్ఞానాదేవాప్నోతి స్వారాజ్యమిత్యుక్తత్వాత్ శ్రౌతస్మార్తానాం కర్మణామానర్థక్యం ప్రాప్తమిత్యేతన్మా ప్రాపదితి కర్మణాం పురుషార్థం ప్రతి సాధనత్వప్రదర్శనార్థమిహోపన్యాసః. ఋతమితి- వ్యాఖ్యాతం. స్వాధ్యాయః- అధ్యయనం. ప్రవచనం- అధ్యాపనం. బ్రహ్మయజ్ఞో వా. తాన్యృతాదీన్యనుష్ఠేయానీతి వాక్యశేషః. సత్యం- సత్యవచనం- యథావ్యాఖ్యాతార్థం వా. తపః- కృచ్ఛ్రాది. దమః- బాహ్యకరణోపశమః. శమః- అన్తఃకరణోపశమః. అగ్నయశ్చ- ఆధాతవ్యాః. అగ్నిహోత్రం- హోతవ్యం. అతిథయశ్చ- పూజ్యాః. మానుషమితి- లౌకికసంవ్యవహారః. తచ్చ యథాప్రాప్తమనుష్ఠేయం. ప్రజాశ్చ- ఉత్పాద్యాః. ప్రజనః- ప్రజననం- ఋతౌ భార్యాగమనమిత్యర్థః. ప్రజాతిః- పౌత్రోత్పత్తిః- పుత్రో నివేశయితవ్య ఇత్యేతత్. సర్వైరేతైః కర్మభిర్యుక్తస్యాపి స్వాధ్యాయప్రవచనే యత్నతోఽనుష్ఠేయే ఇత్యేవమర్థం సర్వేణ సహ స్వాధ్యాయప్రవచనగ్రహణం. స్వాధ్యాయాధీనం హ్యర్థజ్ఞానం- అర్థజ్ఞానాధీనం చ పరం శ్రేయః. ప్రవచనం తదవిస్మరణార్థం ధర్మవృద్ధ్యర్థంచ. అతః స్వాధ్యాయప్రవచనయోరాదరః. సత్యమితి- సత్యమేవానుష్ఠేయమితి. సత్యవచాః- సత్యమేవ వచో యస్య సోఽయం- సత్యవచా నామ వా. రాథీతరః- రథీతరసగోత్రః రాథీతర ఆచార్యో మన్యతే. తప ఇతి- తప ఏవ కర్తవ్యమితి. తపోనిత్యః- తపసి నిత్యః- తపఃపరః- తపోనిత్య ఇతి వా నామ. (పౌరుశిష్టిః) పురుశిష్టస్యాపత్యం పౌరుశిష్టిరాచార్యో మన్యతే. స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవానుష్ఠేయే ఇతి నాకో నామతః- ముద్గలస్యాపత్యం మౌద్గల్య ఆచార్యో మన్యతే. తద్ధి తపః- యస్మాత్స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవ తపః- తస్మాత్తే ఏవానుష్ఠేయే ఇతి. ఉక్తానామపి సత్యతపస్స్వాధ్యాయప్రవచనానాం పునర్గ్రహణమాదరార్థం. ఇతి నవమోఽనువాకః.

అ.— వ్యవహితానువాకేన సమ్బన్ధమాహ (విజ్ఞానాదేవేత్యాదినా)- అపరవిద్యాసహకారితయా తత్ఫలేనైవ ఫలవత్త్వసిద్ధ్యర్థముత్తరానువాకారమ్భ ఇత్యర్థః. లౌకికస్సంవ్యవహారః- వివాహాదిః. పునఃపునః స్వాధ్యాయప్రవచనగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వైరేతైరితి) కిమితి యత్నతోఽనుష్ఠేయే- తత్రాహ (స్వాధ్యాయాధీనమితి) త్రయాణామృషీణాం మతభేదోపన్యాసేన స్వాధ్యాయప్రవచనయోరేవాదరం విష్పష్టయతి (సత్యమిత్యాదినా) ఇతి నవమోఽనువాకః.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమనుష్ఠేయం కర్మాహ (ఋతంచేత్యాదినా) ఋతం- సూనృతా వాణీ. స్వాధ్యాయః- వేదాధ్యయనం. ప్రవచనం- అధ్యాపనం. ఋతస్వాధ్యాయప్రవచనాని నిత్యానుష్ఠేయానీతి వాక్యార్థః. సత్యం- సమదర్శనం. * ఋతంచ సూనృతా వాణీ సత్యం చ సమదర్శనమిత్యుక్తేః. తపః- కాయశోషణం, దమః- బాహ్యేన్ద్రియజయః. శమః- అన్తరిన్ద్రియజయః. అగ్నయః- గార్హపత్యాద్యాః. అగ్నిహోత్రమితి- నిత్యకర్మణామగ్నిసాధ్యానాముపలక్షణం. మృతమనుష్యోద్దేశేనానుష్ఠీయమానం శ్రాద్ధం మానుషం. * న్యాయానామయం పరో ధర్మో న నైష్ఠ(?)సముదాహృతః। త్రిం

శ్లక్ష్ణవాక్ సాక్షాత్ సర్వాత్మా యేన తుష్యతీత్యుక్తభగవదారాధనం వా. ప్రజనః- ప్రజననం. ఋతుకాలాభిగమనం. ప్రజాతిః- ప్రకర్షేణ పౌత్రాదిజననం. సత్యం వచో యస్య- స సత్యవచాః. రథీతరస్యాపత్యం రాథీతరనామా ఋషిః. సత్యమితి నిర్దిష్టం సత్యం వచ ఏవ ప్రధానం- స్వాధ్యాయ ప్రవచనేన ప్రధానే ఇతి మన్యతే. పౌరుశిష్టినామా తపసి నిత్యః- నిరతః ఋషిస్తు తప ఏవ ప్రధానం - స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రయోజనమితి మన్యతే. స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవ ప్రధానం- తదేవ ప్రథమం తప ఇతి నాకో మౌద్గల్యో మన్యత ఇత్యర్థః. ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఉ.— అహం వృక్షస్య రేరివా। కీర్తిః పృష్ఠం గిరేరివ। ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవ స్వమృతమస్మి। ద్రవిణగ్ సువర్చసం। సుమేధా అమృతోక్షితః। ఇతి త్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం॥ అహగ్ షట్॥ ఇతి దశమోఽనువాకః.

శం.— (అహంవృక్షస్యరేరివేతి) స్వాధ్యాయార్థో మన్త్రామ్నాయః. స్వాధ్యాయశ్చ విద్యోత్పత్తయే- ప్రకరణాత్. విద్యార్థం హీదం ప్రకరణం. న చాన్యార్థత్వమవగమ్యతే. స్వాధ్యాయేన చ విశుద్ధసత్త్వస్య విద్యోత్పత్తిరవకల్పతే. అహం వృక్షస్య- ఉచ్ఛేద్యాత్మకస్య సంసారవృక్షస్య. రేరివా- ప్రేరయితా అన్తర్యామ్యాత్మనా. కీర్తిః- ఖ్యాతిః గిరేః పృష్ఠమివ ఉచ్ఛ్రితా మమ. (ఊర్ధ్వపవిత్రః) ఊర్ధ్వం- కారణం. పవిత్రం- పావనం. జ్ఞానప్రకాశ్యం పవిత్రం పరమం చ బ్రహ్మ యస్య సర్వాత్మనో మమ- సోఽహమూర్ధ్వపవిత్రః. వాజినీవ- వాజవతీవ. వాజం - అన్నం. తద్వతి సవితరీవేత్యర్థః. యథా సవితర్యమృతమాత్మతత్త్వం శుద్ధం ప్రసిద్ధం శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః- ఏవం స్వమృతం- శోభనం- విశుద్ధమాత్మతత్త్వం అస్మి- భవామి. ద్రవిణం- ధనం. సువర్చసం- దీప్తిమత్. తదేవాత్మతత్త్వం అస్మీత్యనువర్తతే. బ్రహ్మజ్ఞానం వా- ఆత్మతత్త్వప్రకాశకత్వాత్ సువర్చసం, ద్రవిణమివ ద్రవిణం,- మోక్షసుఖహేతుత్వాత్. అస్మిన్ పక్షే ప్రాప్తం మయేత్యధ్యాహారః కర్తవ్యః. (సుమేధాః) శోభనా మేధా సర్వజ్ఞత్వలక్షణా యస్య మమ- సోఽహం సుమేధాః. సంసారస్థిత్యుత్పత్తిసంహారకౌశలయోగాత్సుమేధస్త్వం. అత ఏవామృతః- అమరణధర్మా. అక్షితః- అక్షీణః- అవ్యయః. ఉక్షితో వా- అమృతేన ఉక్షితః- సిక్తోఽమృతోక్షితః. అహమిత్యాది బ్రాహ్మణం ఇతి- ఏవం త్రిశఙ్కోః ఋషేః బ్రహ్మభూతస్య బ్రహ్మవిదో వేదానువచనం. వేదః- వేదనం- ఆత్మైకత్వజ్ఞానం. తస్య ప్రాప్తిమను- వచనం వేదానువచనం. ఆత్మనః కృతకృత్యతాప్రఖ్యాపనార్థం వామదేవవత్ త్రిశఙ్కునార్షేణ దర్శనేన దృష్టో మన్త్రామ్నాయః ఆత్మవిద్యాప్రకాశక ఇత్యర్థః. అస్య చ జపో విద్యోత్పత్త్యర్థోఽవగమ్యతే. *ఋతం చేతి ధర్మోపన్యాసాదనన్తరం వేదానువచనపాఠాదేతదవగమ్యతే- ఏవం శ్రౌతస్మార్తేషు నిత్యేషు కర్మసు యుక్తస్య నిష్కామస్య బ్రహ్మవివిదిషోరార్షాణి దర్శనాని ప్రాదుర్భవన్త్యాత్మాదివిషయాణీతి. ఇతి దశమోఽనువాకః.

ఆ.— (స్వాధ్యాయార్థ ఇతి) జపార్థః. *ఇషే త్వేతి శాఖాం ఛినత్తీతివత్. అన్యత్ర వినియోజకశ్రుత్యాది ప్రమాణమపి నోపలభ్యత ఇత్యాహ (న చాన్యార్థత్వమితి) *అక్షితమసీత్యాదివదుపాసనావిధిశేషత్వం వా వక్తుం న శక్యతే- జ్ఞానక్రియాసాధనవిధేః ప్రక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. అహం వృక్షస్యేతి మన్త్రస్య ఋషిః త్రిశఙ్కుః- పఙ్క్తిశ్ఛన్దః- పరమాత్మా దేవతా- బ్రహ్మవిద్యార్థజపే వినియోగః. న కేవలమస్య జపో విద్యార్థః- పూర్వోక్తాని కర్మాణ్యపీత్యాహ (ఋతం చేత్యాదినా) ఇతి దశమోఽనువాకః.

రం.— విద్యాఙ్గతయా జప్యమన్త్రమాహ (అహమిత్యాదినా) అహం వృక్షస్య రేరివా- వృక్షవచ్ఛేద్యస్యాహఙ్కారాదేః క్షపయితా. రేరివేతి *రీఙ్ క్షయ ఇత్యస్మాద్యఙ్లుగన్తాత్ *అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి క్వనిపి రూపం. నిరస్తదేహాత్మాభిమాన ఇత్యర్థః. కీర్తిః పృష్ఠం గిరేరివ- మేర్వాదిగిరిపృష్ఠవత్ శ్లాఘ్యగుణశాలితయా కీర్తిమానస్మీత్యర్థః. ఊర్ధ్వపవిత్రో వాజినీవ స్వమృతమస్మి- ఊర్ధ్వపవిత్రః- సర్వోత్తరపవిత్రోఽహం వాజిని- వాజం- అన్నమస్యాస్తీతి వాజీ- భోక్తా. సర్వశేషిణి పరమాత్మని స్వమృతమివాస్మి- అతిశయేన భోగ్యోఽస్మి. తత్ప్రీతివిషయోఽస్మీత్యర్థః. ద్రవిణగ్ సువర్చసం - తస్య సమీచీనద్రవిణమస్మి. భోగోపకరణమస్మీత్యర్థః. సుమేధా అమృతోక్షితః- భగవచ్ఛేషత్వజ్ఞానదార్ఢ్యాత్సుమేధాశ్చ. అమృతః- మరణశూన్యః. అసంసారీ. అక్షితః- అక్షయః. షడ్భావవికారశూన్య ఇత్యర్థః. ఇతి త్రిశఙ్కోర్వేదానువచనం- త్రిశఙ్కుదృష్టోఽయం మన్త్ర ఇత్యర్థః. ఇతి దశమోఽనువాకః.

ఉ.— వేదమనూచ్యాచార్యోఽన్తేవాసినమనుశాస్తి। సత్యం వద। ధర్మం చర। స్వాధ్యాయాన్మా ప్రమదః। ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతన్తుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః। సత్యాన్న ప్రమదితవ్యం। ధర్మాన్న ప్రమదితవ్యం। కుశలాన్న ప్రమదితవ్యం। భూత్యై న ప్రమదితవ్యం। స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం॥ ౧॥ దేవపితృకార్యాభ్యాం న ప్రమదితవ్యం। మాతృదేవో భవ। పితృదేవో భవ। ఆచార్యదేవో భవ। అతిథిదేవో భవ। యాన్యనవద్యాని కర్మాణి। తాని సేవితవ్యాని। నో ఇతరాణి। యాన్యస్మాకగ్ సుచరితాని। తాని త్వయోపాస్యాని॥ ౨॥ నో ఇతరాణి। యే కే చాస్మచ్ఛ్రేయాగ్ సో బ్రాహ్మణాః। తేషాం త్వయాఽఽసనేన ప్రశ్వసితవ్యం। శ్రద్ధయా దేయం। అశ్రద్ధయాదేయం। శ్రియా దేయం। హ్రియా దేయం। భియా దేయం। సంవిదా దేయం। అథ యది తే కర్మవిచికిత్సా వా వృత్తవిచికిత్సా వా స్యాత్ ॥ ౩॥ యే తత్ర బ్రాహ్మణాస్సమ్మర్శినః। యుక్తా ఆయుక్తాః। అలూక్షా ధర్మకామాస్స్యుః। యథా తే తత్ర వర్తేరన్। తథా తత్ర వర్తేథాః। అథా

భ్యాఖ్యా తేషు। యేతత్ర బ్రాహ్మణాస్సంమర్శినః। యుక్తా ఆయుక్తాః। అలూక్షా ధర్మకామాస్స్యుః। యథా తే తేషు వర్తేరన్॥౪॥ తథా తేషు వర్తేథాః। ఏష ఆదేశః। ఏష ఉపదేశః। ఏషా వేదోపనిషత్। ఏతదనుశాసనం। ఏవముపాసితవ్యం। ఏవము చైతదుపాస్యం॥ స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యం తానిత్వయోపాస్యానివిచికిత్సావాస్యాత్తేషువర్తేరన్ సప్తచ॥ ఇతిఏకాదశోఽనువాకః.

శం.—— (వేదమనూచ్యేతి) ఏవమాదికర్తవ్యతోపదేశారమ్భః ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాన్నియమేనకర్తవ్యాని శ్రౌతస్మార్తాని కర్మాణీత్యేవమర్థః. అనుశాసనశ్రుతేః పురుషసంస్కారార్థత్వాత్. సంస్కృతస్యహివిశుద్ధసత్త్వస్యఆత్మజ్ఞానంఅఞ్జసైవోపజాయతే- *తపసాకల్మషంహన్తివిద్యయాఽమృతమశ్నుతఇతిహిస్మృతిః. వక్ష్యతిచ * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి. అతో విద్యోత్పత్త్యర్థంఅనుష్ఠేయానికర్మాణీతి - అనుశాస్తీత్యనుశాసనశబ్దాత్. అనుశాసనాతిక్రమేహిదోషోత్పత్తిః. ప్రాగుపన్యాసాచ్చకర్మణాం. కేవలబ్రహ్మవిద్యారమ్భాచ్చపూర్వంకర్మాణ్యుపన్యస్తాని. ఉదితాయాంచ బ్రహ్మవిద్యాయాం *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతే *నబిభేతికుతశ్చన *కిమహంసాధునాకరవమిత్యాదినాకర్మనైష్కిఞ్చన్యందర్శయిష్యతి-అతోఽవగమ్యతే పూర్వోపచితదురితక్షయద్వారేణవిద్యోత్పత్త్యర్థానికర్మాణీతి. మన్త్రవర్ణాచ్చ *అవిద్యయామృత్యుంతీర్త్వావిద్యయాఽమృతమశ్నుతే ఇతి. ఋతాదీనాంపూర్వత్రోపదేశః అనర్థక్యపరిహారార్థః-ఇహతుజ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వాత్కర్తవ్యతానియమార్థః. వేదమనూచ్య-అధ్యాప్యాచార్యోఽన్తేవాసినం-శిష్యమనుశాస్తి- గ్రన్థగ్రహణాదను-పశ్చాచ్ఛాస్తి-తదర్థంగ్రాహయతీత్యర్థః. అతోఽవగమ్యతేఅధీతవేదస్యధర్మజిజ్ఞాసామకృత్వాగురుకులాన్నసమావర్తితవ్యమితి. *బుద్ధ్వాకర్మాణిచారభేదితిస్మృతేశ్చ. కథమనుశాస్తీత్యతఆహ (సత్యంవద) యథాప్రమాణావగతంవక్తవ్యంవద. తద్వద్ధర్మంచర. ధర్మఇత్యనుష్ఠేయానాంసామాన్యవచనం, సత్యాదివిశేషసర్దేశాత్. స్వాధ్యాయాత్ - అధ్యయనాన్మాప్రమదః- ప్రమాదంమాకార్షీః. ఆచార్యాయ-ఆచార్యార్థం ప్రియం- ఇష్టంధనంఆహృత్య-ఆనీయదత్త్వావిద్యానిష్క్రయార్థం-ఆచార్యేణచానుజ్ఞాతోఽనురూపాన్దారానాహృత్యప్రజాతన్తుం-ప్రజాసన్తానంమావ్యవచ్ఛేత్సీః. ప్రజాసన్తతేర్విచ్ఛిత్తిర్నకర్తవ్యా. అనుత్పద్యమానేపిపుత్రేపుత్రకామ్యాదికర్మణాతదుత్పత్తౌయత్నఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః; ప్రజాప్రజనప్రజాతిత్రయనిర్దేశసామర్థ్యాత్. అన్యథాప్రజనశ్చేత్యేతదేకమేవావక్ష్యత్. సత్యాన్నప్రమదితవ్యం - ప్రమాదోనకర్తవ్యః. సత్యాచ్చప్రమదనం-అనృతప్రసఙ్గః ప్రమాదశబ్దసామర్థ్యాత్. విస్మృత్యాప్యనృతంనకర్తవ్యమిత్యర్థః. అన్యథాఽసత్యవచనప్రతిషేధఏవస్యాత్. (ధర్మాన్నప్రమదితవ్యం) ధర్మశబ్దస్యఅనుష్ఠేయవిశేషవిషయత్వాదననుష్ఠానంప్రమాదః. సనకర్తవ్యః-అనుష్ఠాతవ్యఏవ. కుశలాత్-ఆత్మరక్షార్థాత్కర్మణోనప్రమదితవ్యం. భూతిః-విభూతిః. తస్యైభూత్యై. భూత్యర్థాన్మఙ్గళయుక్తాత్కర్మణఃనప్రమదితవ్యం. (స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాంనప్రమదితవ్యం) తేహినియమేనకర్తవ్యేఇత్యర్థః. (దేవపితృకార్యాభ్యాంనప్రమదితవ్యం) దైవపిత్ర్యేకర్మణీకర్తవ్యే. మాతృదేవః-మాతాదేవోయస్యసః. త్వంమాతృదేవోభవ-స్యాః. ఏవంపితృదేవోభవ. ఆచార్యదేవోభవ. అతిథిదేవోభవ. దేవతావదుపాస్యాఏతేఇత్యర్థః. యాన్యపిచాన్యాని అనవద్యాని-అనిన్దితానిశిష్టాచారలక్షణానికర్మాణి-తానిసేవితవ్యానిత్వయా. నో- కర్తవ్యాని. నకర్తవ్యానిఇతరాణిసావద్యానిశిష్టకృతాన్యపి. యాన్యస్మాకం-ఆచార్యాణాంసుచరితాని-శోభనచరితానిఆమ్నాయాద్యవిరుద్ధాని-తాన్యేవత్వయోపాస్యాని. అదృష్టార్థాన్యనుష్ఠేయాని. నియమేనకర్తవ్యానీత్యేతత్. నోఇతరాణి-విపరీతాన్యాచార్యకృతాన్యపి. యేకేచవిశేషితాఃఆచార్యత్వాదిధర్మైరస్మత్- అస్మత్తఃశ్రేయాంసః- ప్రశస్తతరాః-తేచబ్రాహ్మణాః- నక్షత్రియాదయః. తేషామ్మాసనేన - ఆసనదానాదినాత్వయాప్రశ్వసితవ్యం. ప్రశ్వసనం-ప్రశ్వాసః-శ్రమాపనయః. తేషాంశ్రమఃత్వయాఽపనేతవ్యఇత్యర్థః. తేషాంవాఆసనే- గోష్ఠీనిమిత్తేసముదితేతేషునప్రశ్వసితవ్యం- ప్రశ్వాసోపినకర్తవ్యః. కేవలంతదుక్తసారగ్రాహిణాభవితవ్యం. కించ-యత్కిఞ్చిద్దేయం- తచ్ఛ్రద్ధయైవదాతవ్యం. అశ్రద్ధయాఽదేయం-నదాతవ్యం. శ్రియా-విభూత్యాదేయం. హ్రియా-లజ్జయాచదేయం-దాతవ్యం. భియా- భీత్యాచదేయం. సంవిదా- మైత్ర్యాదికార్యేణదేయం. అథైవంవర్తమానస్యయదికదాచిత్తే- తవశ్రౌతేస్మార్తేవాకర్మణివృత్తేవాఆచారలక్షణే. విచికిత్సా- సంశయఃస్యాత్- భవేత్. యేతత్ర - తస్మిన్దేశేకాలేవాబ్రాహ్మణాఃతత్ర- కర్మాదౌయుక్తాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధఃకర్తవ్యః. సంమర్శినః- విచారక్షమాః. యుక్తాః- అభియుక్తాః. కర్మణివృత్తేవాఆయుక్తాః- అపరప్రయుక్తాః. అలూక్షాః- అరూక్షాః- అక్రూరమతయః. ధర్మకామాః - అదృష్టార్థినః; అకామహతాఇత్యేతత్. తేయథాతత్ర- తస్మిన్కర్మణివృత్తేవావర్తేరన్- తథాత్వమపివర్తేథాః. అథాభ్యాఖ్యాతేషు- అభ్యుక్తాః- దోషేణసందిహ్యమానేనసంయోజితాః కేనచిత్. తేషుచ. యథోక్తంసర్వముపనయేద్యేతత్రేత్యాది. ఏషఆదేశః-విధిః. ఏషఉపదేశః-పుత్రాదిభ్యఃపిత్రాదీనామపి. ఏషావేదోపనిషత్- వేదరహస్యం, వేదార్థఇత్యేతత్. ఏతదనుశాసనం- ఈశ్వరవచనం, ఆదేశవాక్యస్యవిధేరుక్తత్వాత్. సర్వేషాంవా ప్రమాణభూతానామనుశాసనమేతత్. యస్మాదేవం- తస్మాత్ఏవం - యథోక్తంసర్వముపాసితవ్యం- కర్తవ్యం. (ఏవముచైతదుపాస్యం) ఉపాస్యమేవచైతత్- నానుపాస్యమిత్యాదరార్థంపునర్వచనం.—— అత్రైతచ్చిన్త్యతేవిద్యాకర్మణోర్వివేకార్థం-కింకర్మభ్యఏవకేవలేభ్యః పరంశ్రేయః - ఉతవిద్యాసవ్యపేక్షేభ్యః - ఆహోస్విద్విద్యాకర్మభ్యాం సంహతాభ్యాం- విద్యయావా కర్మాపేక్షయా - ఉత కేవలయైవవిద్యయేతి. తత్ర కేవలేభ్యఃకర్మభ్యఏవస్యాత్ - సమస్తవేదార్థజ్ఞానవతఃకర్మాధికారాత్. * వేదఃకృత్స్నోఽధిగన్తవ్యఃసరహస్యోద్విజన్మనేతిస్మరణాత్. అధిగమశ్చసహోపనిషదర్థేనాత్మజ్ఞానేన. * విద్వాన్యజతే * విద్వాన్యాజయతీతిచవిదుషఏవకర్మణ్యధికారఃప్రదర్శ్యతే. *సర్వత్రజ్ఞాత్వానుష్ఠానమితిచ. కృత్స్నశ్చవేదఃకర్మార్థఇతిహిమన్యన్తేకేచిత్. కర్మభ్యశ్చేత్పరంశ్రేయోనావాప్యతే- వేదోఽనర్థకస్స్యాత్. న-నిత్యత్వాన్మోక్షస్య.నిత్యోహిమో

క్షిష్యతే. కర్మకార్యస్యచానిత్యత్వం ప్రసిద్ధంలోకే. కర్మభ్యశ్చేచ్ఛ్రేయో౽నిత్యంస్యాత్-తచ్చానిష్టం. ననుకామ్యప్రతిషిద్ధయోరనారమ్భా, దారబ్ధస్యచకర్మణఉపభోగేనక్షయాత్, నిత్యానుష్ఠానాచ్చప్రత్యవాయానుత్పత్తే, ర్జ్ఞాననిరపేక్షఏవమోక్షఇతిచేత్. తచ్చన- శేషకర్మసమ్భవాత్తన్నిమిత్తశరీరాన్తరోత్పత్తిః ప్రాప్నోతీతి, ప్రత్యుక్తం,- కర్మశేషస్యచనిత్యానుష్ఠానేనావిరోధాత్క్షయానుపపత్తి, రితిచ. యదుక్తంసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతః కర్మాధికారాదిత్యాది - తచ్చన - శ్రుతజ్ఞానవ్యతిరేకాదుపాసనస్య. శ్రుతజ్ఞానమాత్రేణహికర్మణ్యధిక్రియతే - నోపాసనజ్ఞానమపేక్షతే. ఉపాసనంచ-శ్రుతజ్ఞానాదర్థాన్తరంవిధీయతేమోక్షఫలం. అర్థాన్తరప్రసిద్ధేశ్చస్యాత్. * శ్రోతవ్యఇత్యుక్త్వాతద్వ్యతిరేకేణ *మన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతియత్నాన్తరవిధానాన్మనననిదిధ్యాసనయోశ్చప్రసిద్ధం శ్రవణజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వం. ఏవంతర్హివిద్యాసవ్యపేక్షేభ్యఃకర్మభ్యస్స్యాన్మోక్షః. విద్యాసహితానాంచకర్మణాంభవేత్కార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం. యథాస్వతోమరణజ్వరాదికార్యారమ్భసామర్థ్యానామపి విషదధ్యాదీనాంమన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానాంకార్యాన్తరారమ్భసామర్థ్యం - ఏవంవిద్యాసహితైఃకర్మభిర్మోక్షఆరభ్యతఇతిచేన్న - ఆరభ్యస్యానిత్యత్వాదిత్యుక్తదోషః. వచనాదారభ్యోపినిత్యఏవేతిచేన్న-జ్ఞాపకత్వాద్వచనస్య. వచనంనామయథాభూతస్యార్థస్యజ్ఞాపకం - నావిద్యమానస్యకర్తృ. నహివచనశతేనాపినిత్యమారభ్యతే, ఆరబ్ధంవా౽వినాశిభవేత్,. ఏతేనవిద్యాకర్మణోస్సంహతయోర్మోక్షారమ్భకత్వం ప్రత్యుక్తం. విద్యాకర్మణీమోక్షప్రతిబన్ధహేతునివర్తకేఇతిచేన్న - కర్మణఃఫలాన్తరదర్శనాత్. ఉత్పత్తివికారసంస్కారాప్తయోహిఫలంకర్మణోదృశ్యన్తే. ఉత్పత్త్యాదిఫలవిపరీతశ్చమోక్షః. గతిశ్రుతేరాప్యఇతిచేత్.* సూర్యద్వారేణ *తయోర్ధ్వమాయన్నిత్యాదిగతిశ్రుతిభ్యః ప్రాప్యోమోక్షఇతిచేత్. న- సర్వగతత్వాత్, గన్తృభ్యశ్చానన్యత్వాత్,. ఆకాశాదికారణత్వాచ్చసర్వగతం బ్రహ్మ, బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాశ్చసర్వేవిజ్ఞానాత్మానః,. అతోనాప్యోమోక్షః. గన్తురన్యద్భిన్నదేశంభవతిగన్తవ్యం- నహియేనైవానతిరిక్తంయత్ - తేనైవగమ్యతేతత్. అనన్యత్వసిద్ధిశ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధిసర్వక్షేత్రేష్విత్యాదిశ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. గత్యైశ్వర్యాదిశ్రుతివిరోధఇతిచేత్. అథాపిస్యాత్- యద్యప్రాప్యోమోక్షః- గతిశ్రుతీనాం *సఏకధా *సయదిపితృలోకకామః *స్త్రీభిర్వాయానైర్వేత్యాది శ్రుతీనాంచ కోపస్స్యాదితిచేన్న - కార్యబ్రహ్మవిషయత్వాత్తాసాం. కార్యేహిబ్రహ్మణిస్త్ర్యాదయస్స్యుః - నకారణే. ఏకమేవాద్వితీయం * యత్రనాన్యత్పశ్యతి * తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యః. విరోధాచ్చవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తిః. ప్రలీనకర్త్రాదికారకవిశేషతత్త్వవిషయాహివిద్యాతద్విపరీతకారకసాధ్యేనకర్మణావిరుధ్యతే.- నహ్యేకంవస్తుపరమార్థతఃకర్త్రాదివిశేషవత్తచ్ఛూన్యంచేతిఉభయథాద్రష్టుంశక్యతే. అవశ్యంహ్యన్యతరన్మిథ్యాస్యాత్. అన్యతరస్యచమిథ్యాత్వప్రసఙ్గేయుక్తం యత్స్వాభావికాజ్ఞానవిషయస్య ద్వైతస్యమిథ్యాత్వం- *యత్రహిద్వైతమివభవతి*మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి *అథయత్రాన్యత్పశ్యతితదల్పం *అన్యో౽సావన్యో౽హమస్మీతి *ఉదరమన్తరంకురుతేఅథతస్యభయంభవతీత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. సత్యత్వంచైకత్వస్య *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదంసర్వం * ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః.నచసమ్ప్రదానాదికారకభేదాదర్శనేకర్మోపపద్యతే. అన్యత్వదర్శనాపవాదాశ్చవిద్యావిషయేసహస్రశశ్శ్రూయన్తే. అతో విరోధోవిద్యాకర్మణోః - అతశ్చసముచ్చయానుపపత్తిః. తతోయదుక్తంసంహతాభ్యాంవిద్యాకర్మభ్యాంమోక్ష-ఇత్యేతదనుపపన్నమితి - తదయుక్తం. విహితత్వాత్కర్మణాంశ్రుతివిరోధఇతిచేత్. యద్యుపమృద్యకర్త్రాదికారకవిశేషమాత్మైకత్వవిజ్ఞానంవిధీయతే-సర్పాదిభ్రాన్తిజ్ఞానోపమర్దకరజ్జ్వాదివిషయవిజ్ఞానవత్- ప్రాప్తఃకర్మవిధిశ్రుతీనాంనిర్విషయత్వాద్విరోధః. విహితానిచకర్మాణి. సచవిరోధోనయుక్తః- ప్రమాణత్వాత్ శ్రుతీనామితిచేన్న - పురుషార్థోపదేశపరత్వాచ్ఛ్రుతీనాం. విద్యోపదేశపరాతావచ్ఛ్రుతిఃసంసారాత్పురుషోమోక్షయితవ్య-ఇతిసంసారహేతోరవిద్యాయాః విద్యయానివృత్తిః కర్తవ్యేతివిద్యాప్రకాశకత్వేనప్రవృత్తేతినవిరోధః. ఏవమపికర్త్రాదికారక సద్భావప్రతిపాదనపరం శాస్త్రంవిరుధ్యతఏవేతిచేత్. న - యథాప్రాప్తమేవకారకాస్తిత్వముపాదాయఉపాత్తదురితక్షయార్థంకర్మాణివిదధచ్ఛాస్త్రంముముక్షూణాంఫలార్థినాంచఫలసాధనంన కారకాస్తిత్వేవ్యాప్రియతే. ఉపచితదురితప్రతిబన్ధస్యహివిద్యోత్పత్తిర్నావకల్పతే. తత్క్షయేచవిద్యోత్పత్తిస్స్యాత్ - తతశ్చావిద్యానివృత్తిః- తతఆత్యన్తికస్సంసారోపరమః. అపిచ- అనాత్మదర్శినోహ్యనాత్మవిషయఃకామః - కామయమానశ్చకరోతికర్మాణి - తత్ఫలోపభోగాయశరీరాద్యుపాదానలక్షణ స్సంసారః. తద్వ్యతిరేకేణాత్మైకత్వదర్శినో- విషయాభావాత్కామానుపపత్తిః- ఆత్మనిచానన్యత్వాత్కామానుపపత్తౌస్వాత్మన్యవస్థానంమోక్షఇత్యతోపివిద్యాకర్మణోర్విరోధః. విరోధాదేవచవిద్యామోక్షంప్రతినకర్మాణ్యపేక్షతే. స్వాత్మలాభేతుపూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధాపనయనద్వారేణవిద్యాహేతుత్వం ప్రతిపద్యన్తేకర్మాణినిత్యానీతి. అతఏవాస్మిన్ ప్రకరణేఉపన్యస్తానికర్మాణీత్యవోచామ. ఏవంచావిరోధఃకర్మవిధిశ్రుతీనాం. అతఃకేవలాయాఏవవిద్యాయాఃపరంశ్రేయఇతిసిద్ధం. ఏవంతర్హ్యాశ్రమాన్తరానుపపత్తిః- కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యోత్పత్తేః. గార్హస్థ్యస్యైవవిహితానికర్మాణీత్యైకాశ్రమ్యమేవ. అతశ్చయావజ్జీవాదిశ్రుతయో౽నుకూలతరాస్స్యుః. న- కర్మానేకత్వాత్. నహ్యగ్నిహోత్రాదీన్యేవకర్మాణి. బ్రహ్మచర్యం, తప, స్సత్యవచనం, శమో, దమో, ౽హింసే, త్యేవమాదీన్యపికర్మాణీతరాశ్రమప్రసిద్ధానివిద్యోత్పత్తౌసాధకతమాన్యసఙ్కీర్ణాని, విద్యన్తే-ధ్యానధారణాదిలక్షణాని, చ. వక్ష్యతిచ * తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి. జన్మాన్తరకృతకర్మభ్యశ్చప్రాగపిగార్హస్థ్యాద్విద్యోత్పత్తిసమ్భవాత్, కర్మార్థత్వాచ్చగార్హస్థ్యప్రతిపత్తేః, కర్మసాధ్యాయాంచవిద్యాయాంసత్యాంగార్హస్థ్యప్రతిపత్తిరనర్థికైవ. లోకార్థత్వాచ్చపుత్రాదీనాం. పుత్రాదిసాధ్యేభ్యశ్చఅయంలోకః *పితృలోకోదేవలోకఇత్యేతేభ్యోవ్యావృత్తకామస్యనిత్యసిద్ధాత్మదర్శినఃకర్మణిప్రయోజనమపశ్యతఃకథంప్రవృత్తిరుపపద్యతే. ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్యాపివిద్యోత్పత్తౌవిద్యాపరిపాకాద్విరక్తస్యకర్మసుప్రయోజనమపశ్యతఃకర్మభ్యోనివృత్తిరేవస్యాత్-*ప్రవ్రజిష్యన్వాఅరే౽హమస్మాత్స్థానాదస్మీత్యేవమాదిశ్రుతిలిఙ్గదర్శనాత్. కర్మప్రతిశ్రుతేర్యత్నాధిక్యదర్శనాదయుక్తమితిచేత్. అ

గ్నిహోత్రాదికర్మప్రతిశ్రుతేరధికోఽయత్నః. మహాంశ్చకర్మణ్యాయాసః- అనేకసాధనసాధ్యత్వాదగ్నిహోత్రాదీనాం. తపోబ్రహ్మచర్యాదీనాంచేతరాశ్రమకర్మణాంగార్హస్థ్యేపిసమానత్వా, దల్పసాధనాపేక్షత్వాచ్చేతరేషాం, నయుక్తస్తుల్యవద్వికల్పఆశ్రమిభిస్తస్యేతిచేన్న- జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాత్. యదుక్తంకర్మణి శ్రుతేరధికోఽయత్నఇత్యాది- నాసౌదోషః- యతోజన్మాన్తరకృతమపిఅగ్నిహోత్రాదిలక్షణంకర్మ,బ్రహ్మచర్యాదిలక్షణంచానుగ్రాహకంభవతివిద్యోత్పత్తింప్రతి. యేనజన్మనైవవిరక్తాదృశ్యన్తేకేచిత్, కేచిత్తుకర్మసుప్రవృత్తాఃఅవిరక్తాఃవిద్యావిద్వేషిణః,-తస్మాజ్జన్మాన్తరకృతసంస్కారేభ్యోవిరక్తానాంఆశ్రమాన్తరప్రతిపత్తిరేవేష్యతే. కర్మఫలబాహుళ్యాచ్చ. పుత్రస్వర్గబ్రహ్మవర్చసాదిలక్షణస్యకర్మఫలస్యాసఙ్ఖ్యేయత్వా, త్తత్ప్రతిచపురుషాణాంకామబాహుళ్యా, త్తదర్థంశ్రుతేరధికోఽయత్నఃకర్మసూపపద్యతే - ఆశిషాంబాహుళ్యదర్శనాదిదంమేస్యాదిదంమేస్యాదితి. ఉపాయత్వాచ్చ. ఉపాయభూతానిహికర్మాణివిద్యాంప్రతీత్యవోచామ. ఉపాయేచాధికోఽయత్నఃకర్తవ్యః - నోపేయే. కర్మనిమిత్తత్వాద్విద్యాయాఃయత్నాన్తరానర్థక్యమితిచేత్. కర్మభ్యఏవపూర్వోపచితదురితప్రతిబన్ధకక్షయాద్విద్యోత్పద్యతేచేత్ - కర్మభ్యఃపృథగుపనిషచ్ఛ్రవణాదియత్నోఽనర్థకఇతిచేత్. న- నియమాభావాత్. నహిప్రతిబన్ధక్షయాదేవవిద్యోత్పద్యతే-నత్వీశ్వరప్రసాదతపోధ్యానాద్యనుష్ఠానాదితినియమోఽస్తి- అహింసాబ్రహ్మచర్యాదీనాంచవిద్యాంప్రత్యుపకారకత్వాత్,- సాక్షాదేవచకారణత్వాచ్ఛ్రవణమనననిదిధ్యాసనాదీనాం,. అతస్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణి. సర్వేషాంచాధికారోవిద్యాయాం, పరంచశ్రేయఃకేవలాయావిద్యాయాఏవే, తిసిద్ధం. ఇత్యేకాదశోనువాకః.

ఆ.—— ఉత్తరానువాకస్యతాత్పర్యమాహ (వేదమనూచ్యేత్యాదినా) విద్యోత్పత్త్యర్థంనిత్యనైమిత్తికాన్యనుష్ఠేయానీత్యేకోనియమఉక్తః - ప్రాగేవచానుష్ఠేయానీతి నియమాన్తరమాహ (ప్రాగితి) ప్రాగుపన్యాసాచ్చకర్మణామితి సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (కేవలేత్యాదినా) అవిద్యయా- కర్మణా. మృత్యుంతీర్త్వేతిమన్త్రోఽపివిద్యోత్పత్తేః ప్రాగేవకర్మానుష్ఠానంసూచయతీత్యర్థః. *ఋతంచస్వాధ్యాయప్రవచనేచేత్యాదినా పూర్వత్రకర్మానుష్ఠానముక్తమేవ - అతఃపునరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతాదీనామితి) విచారమకృత్వాగురుకులాన్నివర్తితవ్యం - కింత్వధ్యయనవిధేరర్థావబోధద్వారేణపురుషార్థపర్యవసాయితాసిద్ధ్యర్థమక్షరగ్రహణానన్తరమర్థావబోధేప్రయతితవ్యమిత్యాహ (గ్రన్థగ్రహణాదన్వితి) *వేదమధీత్యస్నాయాదితి స్మృతిరప్యేతచ్ఛ్రుతినిరుద్ధేత్యాహ (అతోఽవగమ్యతఇతి) (వక్తవ్యమితి) వచనార్హం. పరస్యహితమిత్యర్థః. సర్వమేతత్ స్పష్టమితి. ఏవంకర్తవ్యమర్థముపదిశ్యానుష్ఠానకాలేసముత్పన్నసంశయనివృత్త్యర్థంశిష్టాచారఃప్రమాణయితవ్యఇత్యాహ (అద్వైతమిత్యాదినా) (అపరప్రయుక్తాఇతి) స్వతన్త్రాఇత్యర్థః. గ్రన్థాదౌఆద్యవాదేకేవలాయాఃవిద్యాయాః నిశ్శ్రేయసహేతుత్వముక్తమపిస్ఫుటీకర్తుంకర్మవిధిముపలభ్యప్రసక్తాత్ పునర్విచారయితుముపక్రమతే (అత్రైతచ్చిన్త్యతఇత్యాదినా). (వివేకార్థమితి) పృథక్ఫలత్వజ్ఞాపనార్థమిత్యర్థః. భూతంభవ్యాయోపదిశ్యతఇతిన్యాయేనజ్ఞానస్యాపికర్మకర్తుః సంస్కారతయాకర్మవిధిశేషత్వా, చ్ఛ్రుతస్యాపిఫలస్యార్థవాదమాత్రత్వా, త్కర్మభ్యఏవపరోఽర్థఇతిపూర్వపక్షః. సిద్ధాన్తమాహ (నిత్యత్వాదిత్యాదినా) యద్యప్యధ్యయనవిధిప్రయుక్తః కృత్స్నవేదార్థవివేకేనవిచారితవ్యః- తథాప్యధ్యయనవిధౌ ప్రతివాక్యాధ్యాపనం ప్రతివాక్యార్థవిచారశ్చవ్యాపారభేదాత్తత్ప్రయుక్తాభ్యుదయకామస్య. కర్మోపయోగివాక్యార్థజ్ఞానవత్త్వమాత్రేణకర్మణ్యధికారసమ్భవా, ద్బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యతత్రానుపయోగిత్వా, న్నసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతఃకర్మాధికారేప్రమాణమస్తీత్యాహ (తచ్చనేతి) యద్యపిచాధ్యయనవిధిప్రయుక్తో వేదాన్తవిచారోఽపికృతోగురుకులఏవ - తథాపినసమస్తవేదార్థజ్ఞానవతోఽధికారః- ఉపాసనాసాధ్యస్యబ్రహ్మసాక్షాత్కారస్యపృథగ్భావాదిత్యాహ (శ్రుతజ్ఞానేతి)- శ్రుతాత్ - గురుకులేవిచారితాద్వాక్యాదనుష్ఠానోపయోగియజ్జ్ఞానం- తావన్మాత్రేణకర్మణ్యధిక్రియతే. నబ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలముపాసనమపేక్షతే- వ్యతిరేకాభావాదిత్యర్థః. అధ్యాపనవిధివ్యాపారోపరమేఽనుష్ఠేయతయాఽభిమతం బ్రహ్మోపాసనమేవనాస్తి- మానాభావాదితినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉపాసనంచేతి). ఏతచ్చకర్మమీమాంసాన్యాయజ్ఞైకారమాత్రేణోక్తం. వస్తుతశ్శ్రోతవ్యవిధిప్రయుక్తఏవోపనిషద్విచారారమ్భోభిన్నాధికారః. కర్మకాణ్డవిచారోప్యుత్తరవిధిప్రయుక్తఏవేతిప్రకటార్థేప్రతిష్ఠితం. కేవలంకర్మమోక్షసాధనమితిపక్షంనిరస్యవిద్యాసముచ్చితం మోక్షసాధనమితిపక్షాన్తరమాశఙ్క్యనిషేధతి (ఏవంతర్హీత్యాదినా) *నచపునరావర్తతఇతివచనాత్కార్యోపిమోక్షోనిత్యఇతినశక్యంవక్తుం- ప్రసిద్ధపదార్థయోగ్యత్వముపాదాయవచనస్యసంసర్గజ్ఞాపకత్వాత్. నకార్యస్యనిత్యత్వయోగ్యత్వంప్రసిద్ధం - అన్యథావచనస్యకారకత్వప్రసఙ్గాత్, అన్ధోమణిమవిన్దదిత్యాదిష్వపియోగ్యతాకల్పనప్రసఙ్గా, దిత్యాహ (నజ్ఞాపకత్వాదిత్యాదినా) కర్మప్రధానం- విద్యాచోపసర్జనమితిసముచ్చయంనిరస్యసముచ్చయేష్వతిదిశతి (ఏతేనేతి) అనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గేనేత్యర్థః. (మోక్షేతి) మోక్షస్యప్రతిబన్ధహేతురవిద్యాఽధర్మాది- తన్నివర్తకేవిద్యాకర్మణీ - నస్వరూపోత్పాదికే. తతఃస్వరూపావస్థానస్యనిత్యత్వం. ప్రధ్వంసస్యచకృతకస్యాపినిత్యత్వంప్రసిద్ధమిత్యర్థః. *భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుతేః కేవలవిద్యాసాధ్యైవావిద్యానివృత్తిః - నతత్రవిద్యాయాఃసహకార్యపేక్షా. కర్మఫలంత్వన్యదేవప్రసిద్ధమిత్యాహ (నకర్మణఇతి) ఉత్పత్తిః - పురోడాశాదేః. సంస్కారః- వ్రీహ్యాదేః. వికారః- సోమస్య. ఆప్తిః - వేదస్య. కర్మఫలంప్రసిద్ధం. ఆత్మస్వరూపస్యతుమోక్షస్యానాదిత్వా, దనాధేయాతిశయత్వా, దవికార్యత్వా, న్నిత్యాప్తత్వాచ్చకర్మఫలాద్వైపరీత్యమిత్యర్థః. (గతిశ్రుతేరితి) అర్చిరాదిగతిశ్రవణాద్బ్రహ్మలోకస్థబ్రహ్మప్రాప్తిర్మోక్షః - తతోనిత్యాప్తత్వమప్రసిద్ధమిత్యర్థః. గత్యాప్రాప్తిఃకింసంయోగలక్షణా- తాదాత్మ్యలక్షణావా. నోభయథాపీత్యాహ (నసర్వగతత్వాదితి). గత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యంశఙ్కాపూర్వకంవర్ణయతి (గత్యైశ్వర్యేత్యాదినా) సముచ్చయమభ్యుపగమ్యకర్మకార్యంకించిన్మోక్షేనసమ్భవతీత్యుక్తం. సోపినసమ్భవతీత్యాహ (విరోధా

చ్ఛేత్యాదినా) యదికర్త్రాదికారకభేదస్యసత్యత్వాంశమపోద్య బ్రహ్మజ్ఞానముపదిశ్యతే- తదామిథ్యార్థత్వాత్కర్మవిధీనామప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాహ (విహితత్వాదితి) శఙ్కాంవివృణోతి (యదీత్యాదినా) అధ్యయనవిధిగృహీతానాంశ్రుతీనాంపురుషార్థోపదేశకత్వేనప్రామాణ్యంవక్తవ్యం- న తుభేదస్యసత్యత్వేన. తతఃప్రసిద్ధిసిద్ధంకారకాదిభేదమర్థక్రియాసమర్థమాదాయప్రవృత్తానాంప్రామాణ్యంనవిరుధ్యతఇత్యాహ (నపురుషార్థేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (విద్యోపదేశపరాతావదిత్యాదినా) పూర్వంసత్యమిథ్యావిషయత్వేనవిద్యాకర్మణోర్విరోధమాదాయసముచ్చయోనిరస్తః. ఇదానీంకామ్యాకామివిషయత్వేనాపివిరోధమాహ (అపిచేత్యాదినా) సమసముచ్చయంనిరస్యగుణప్రధానభావేనాపితంనిరస్యతి (విరోధాదేవచేతి) విద్యాచేత్- కర్మణఃస్వరూపఫలేనాపేక్షతే- విరుద్ధత్వాత్. త్రిదణ్డిధర్మవదృతుగమనం. కథంతర్హివిద్యాసన్నిధానేకర్మణాం పాఠఇత్యతఆహ (స్వాత్మలాభేత్వితి) కర్మణావిద్యాసాధనత్వం శ్రుత్వాగార్హస్థ్యమేవైకమనుష్ఠేయమితి ప్రత్యవతిష్ఠన్తేకర్మజడాః (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతిస్మృతిష్వాశ్రమాన్తరాణామపివిహితత్వావిశేషా, తదీయకర్మానుకర్మత్వావిశేషా, చ్చగ్రామ్యధర్మరాగిణామేవైతచ్చోద్యమిత్యాహ (నకర్మానేకత్వాదితి) (అసఙ్కీర్ణత్వాదితి) హింసాద్యమిశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చవిద్యాకర్మణోః సాధనత్వేపినగార్హస్థ్యమావశ్యకమిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి) కామినాంగార్హస్థ్యస్యానుష్ఠేయత్వేపినసర్వైరనుష్ఠేయత్వమిత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (లోకార్థత్వాచ్చేత్యాదినా) గార్హస్థ్యస్యానావశ్యకత్వేనవైకల్పికమనుష్ఠానముక్తం- తత్రాఽతుల్యత్వేనవికల్పమాక్షిపతి (కర్మప్రతిశ్రుతేరితి) జన్మాన్తరకృతానుగ్రహాదితిపరిహారభాష్యంవివృణోతి (యదుక్తమిత్యాదినా) కర్మణియత్నాధిక్యస్యాన్యథాసిద్ధత్వాద్వికల్పవిఘాతకత్వంనసమ్భవతీత్యర్థః. ఇదానీంగృహస్థాశ్రమకర్మణాంబహిరఙ్గత్వం, సన్యాసాశ్రమకర్మణాంత్వన్తరఙ్గత్వంవిద్యాసాధనత్వఇతివిశేషందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (కర్మనిమిత్తత్వాదిత్యాదినా) ఇత్యేకాదశోఽనువాకః.

రం.— (వేదమనూచ్యేతి) వేదమధ్యాప్యాచార్యః శిష్యమనుశిష్యాదిత్యర్థః. (స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదఇతి) స్వాధ్యాయాధ్యయనేప్రమాదంమాకార్షీః. తత్రావహితోభవేత్యర్థః. (ఆచార్యాయేతి) గురవేదక్షిణాందత్వాపుత్రసంతత్యవిచ్ఛేదాయభార్యాముద్వహేః. కుశలం - దేవార్చనాదిమఙ్గళాచరణం. *భూత్యైనప్రమదితవ్యం- ఐశ్వర్యార్థంకర్మకురు. ఐశ్వర్యస్యసర్వాశ్రయసాధనత్వాదితిభావః. మాతృదేవోభవ- దేవమివమాతరంపూజయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యాన్యస్మాకమితి) శిష్టాచారేష్వపిశ్రుతిస్మృతివిరోధశూన్యతయాయానిసుచరితాని - తాన్యేవహోమాశాకాదీనిగ్రాహ్యాణి- నలోభాదిమూలచరితానీత్యర్థః. (యేకేచేతి) స్వాపేక్షయాశ్రేష్ఠానాంబ్రాహ్మణానాం శయ్యాసనేషుసమానతయానవిశ్రమణీయం. (శ్రియాదేయమితి) శ్రీః -ముఖశోభా. అవిషణ్ణవదనేనదేయమిత్యర్థః. (భియాదేయమితి) సమ్యగకరణేప్రత్యవాయోభవిష్యతీతిభియాదేయమిత్యర్థః. (సంవిదాదేయమితి) సంవిత్ -సఙ్కల్పః సఙ్కల్పపూర్వకందేయమిత్యర్థః. (అథయదీత్యాది) కర్మ- అగ్నిహోత్రాది. వృత్తం- శిష్టాచారమాత్రప్రమాణకంహోమాశాకాది. తత్ర యదిసందేహఇత్యర్థః. సంమర్శినః-విచారకుశలాఇత్యర్థః. యుక్తాః-వేదశాస్త్రేష్వభిరతాః. ఆయుక్తాః-అసమన్తాద్యుక్తాః. లౌకికేష్వపికుశలాఇత్యర్థః. అలూక్షాః- క్రోధలోభాదిరహితాః. శిష్టంస్పష్టం. (అథేత్యాది) అభ్యాఖ్యాతాః- అభిశస్తాఇత్యర్థః. (ఏషఆదేశఇత్యాది) ఆదేశః- శాసనం. రాజాజ్ఞాతుల్యమితిభావః. ఉపదేశః- పిత్రాదిహితైషివచనం. వేదోపనిషత్ - వేదానాంరహస్యోపదేశః. ఏతదనుశాసనం- శిష్యంప్రత్యాచార్యస్యకర్తవ్యమనుశాసనమేతత్. ఏవముపాసితవ్యం- అనుశాసనప్రకారేణఅనుష్ఠేయమిత్యర్థః. (ఏవముచైతదుపాస్యమితి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏవమేవఉపాస్యమిత్యర్థః. ఇతిఏకాదశోఽనువాకః.

ఉ.— శంనోమిత్రశ్శంవరుణః। శంనోభవత్వర్యమా। శంనఇన్ద్రోబృహస్పతిః।శంనోవిష్ణురురుక్రమః।
నమోబ్రహ్మణే। నమస్తేవాయో। త్వమేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మాసి। త్వామేవప్రత్యక్షంబ్రహ్మావాదిషం।
ఋతమవాదిషం। సత్యమవాదిషం॥౧॥ తన్మామావీత్। తద్వక్తారమావీత్। ఆవీన్మాం। ఆవీద్వక్తారం।
ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః। సత్యంవదిష్యామిపఞ్చచ॥ ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతిశీక్షావల్లీప్రథమాధ్యాయః.

* * *

శంనశ్శీక్షాగ్ సహనౌయశ్ఛన్దసాంభూఃసయఃపృథివ్యామిత్యృతంచాహంవేదమనూచ్య
శంనోద్వాదశ। శంనోమహఇత్యాదిత్ర్యోనోఇతరాణిత్రయోవిగ్ శతిః॥ శంనోవక్తారం॥
హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశమనార్థాం శాన్తింపఠతి (శంనోమిత్రఇత్యాది) వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వం. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతఃకృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేశీక్షావల్లీనామప్రథమోఽధ్యాయః.

N. KUPPUSWAMA PLEADE TIRUPAT

ఆ.— శాన్తిద్వయస్యాఽపౌనరుక్త్యమాహ (అతీతేతి) తత్ - అపరం బ్రహ్మ. మాం- అపరవిద్యార్థినం. ఆవీత్ - అరక్షదిత్యర్థః. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః.

రం.— అధీతానాముపనిషదాంఅన్తేపఠితవ్యాంశాన్తిమాహ (శంనోమిత్ర ఇత్యాది) పూర్వమేవవ్యాకృతమేతత్. లృడాదిస్థానేభూతార్థత్వాల్లుఙ్ ప్రయోగఇతివిశేషః. ఇతిద్వాదశోఽనువాకః.

* * *

ఇతి శీక్షావల్ల్యధ్యాయః ప్రథమః.

* * *

శ్రీగురుభ్యోనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజవ్యాఖ్యానేనచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

ఆనన్దవల్లీ.— ద్వితీయాధ్యాయః.

ఉ.— హరిః ఓమ్ ॥ సహనావవతు । సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తు। మావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥ బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం। తదేషాభ్యుక్తా। సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ। యోవేదనిహితంగుహాయాంపరమేవ్యోమన్ ॥౧॥ సోఽశ్నుతేసర్వాన్ కామాన్ సహ। బ్రహ్మణావిపశ్చితేతి । తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతః । ఆకాశాద్వాయుః । వాయోరగ్నిః । అగ్నేరాపః । అద్భ్యఃపృథివీ । పృథివ్యాఓషధయః। ఓషధీభ్యోన్నం। అన్నాత్పురుషః॥౨॥ సవాఏషపురుషోన్నరసమయః । తస్యేదమేవశిరః। అయందక్షిణఃపక్షః। అయముత్తరఃపక్షః। అయమాత్మా। ఇదంపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

శం.— అతీతవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గప్రశమనార్థాశాన్తిఃపఠితా. ఇదానీంతువక్ష్యమాణబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్త్యుపసర్గోపశమనార్థాశాన్తిః పఠ్యతే (సహనావవత్వితి). సహనావవతు- నౌ - శిష్యాచార్యౌసహైవావతు - రక్షతు. సహనౌభునక్తు - బ్రహ్మభోజయతు. సహవీర్యం- విద్యానిమిత్తంసామర్థ్యంకరవావహై - నిర్వర్తయావహై. తేజస్వి - నౌ - తేజస్వినోరావయోరధీతంస్వధీతమస్తు- అర్థజ్ఞానయోగ్యమస్త్విత్యర్థః. (మావిద్విషావహై)-విద్యాగ్రహణనిమిత్తం శిష్యస్యాచార్యస్యవా ప్రమాదకృతాదన్యాయాద్విద్వేషః ప్రాప్తః - తచ్ఛమనాయేయమాశీః-మావిద్విషావహైఇతి.- నావితరేతరంవిద్వేషంమాఆపద్యావహై. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిరితిత్రిర్వచనముక్తార్థం. వక్ష్యమాణవిద్యావిఘ్నప్రశమనార్థాచేయంశాన్తిః. అవిఘ్నేనహ్యాత్మవిద్యాప్రాప్తిరాశాస్యతే- తన్మూలంహిపరంశ్రేయఇతి.॥ సంహితాదివిషయాణికర్మభిరవిరుద్ధానిఉపాసనాన్యుక్తాని. అనన్తరంచాన్తస్సోపాధికమాత్మదర్శనముక్తం-వ్యాహృతిద్వారేణస్వారాజ్యఫలేనచ. నచతావతాఽశేషతస్సంసారబీజస్యోపమర్దనమస్తి- అతోఽశేషోపద్రవబీజస్యాజ్ఞానస్యనివృత్త్యర్థంవిధూతసర్వోపాధివిశేషాత్మదర్శనార్థమిదమారభ్యతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాది) ప్రయోజనంచాస్యాబ్రహ్మవిద్యాయాఅవిద్యానివృత్తిః- తతశ్చాత్యన్తికస్సంసారాభావః. వక్ష్యతిచ *విద్వాన్నబిభేతికుతశ్చనేతి. సంసారనిమిత్తేచసతి *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇత్య, నుపపన్నం-కృతాకృతేపుణ్యపాపేనతపతఇతి,చ. అతోఽవగమ్యతేఅస్మాద్విజ్ఞానాత్సర్వాత్మబ్రహ్మవిషయాదాత్యన్తికస్సంసారాభావ ఇతి. స్వయమేవాహప్రయోజనంబ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదావేవసమ్బన్ధప్రయోజనజ్ఞాపనార్థం. నిర్జ్ఞాతయోర్హిసమ్బన్ధప్రయోజనయోర్విద్యాశ్రవణగ్రహణధారణాభ్యాసార్థంప్రవర్తతే. శ్రవణాదిపూర్వకంహివిద్యాఫలం-*శ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యః. బ్రహ్మవిత్- బ్రహ్మేతి-వక్ష్యమాణలక్షణం. బృహత్తమత్వాద్బ్రహ్మ-తద్వేత్తి-విజానాతీతిబ్రహ్మవిత్. ఆప్నోతి-ప్రాప్నోతి. పరం-నిరతిశయం. తదేవబ్రహ్మపరం-నహ్యన్యస్యవిజ్ఞానాదన్యప్రాప్తిః-స్పష్టంచశ్రుత్యన్తరంబ్రహ్మప్రాప్తిమేవబ్రహ్మవిదోదర్శయతి*సయోహవైతత్పరంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతీత్యాది.। ననుసర్వగతంసర్వస్యచాత్మభూతం బ్రహ్మవక్ష్యతి- అతోనాప్యం. ఆప్తిశ్చాన్యస్యాన్యేన, పరిచ్ఛిన్నస్యచపరిచ్ఛిన్నేన, దృష్టా.అపరిచ్ఛిన్నంసర్వాత్మకంచబ్రహ్మేతిఅతఃపరిచ్ఛిన్నవదనాత్మవచ్చతస్యాప్తిరనుపపన్నా. నాయందోషః. కథం. దర్శనాఽదర్శనాపేక్షత్వాత్-బ్రహ్మణఆప్త్యనాప్త్యోః- పరమార్థతోబ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోఽస్యజీవస్యభూతమాత్రాకృతబాహ్యపరిచ్ఛిన్నాన్నమయాద్యాత్మదర్శినఃతత్రాసక్తచేతసః. ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవ్యవహితస్యాపిబాహ్యసఙ్ఖ్యేయవిషయాసక్తచిత్తతయాస్వరూపాభావదర్శనవత్,పరమార్థబ్రహ్మస్వరూపాభావదర్శనలక్షణయాఅవిద్యయాఅన్నమయాదీన్ బాహ్యాననాత్మనఆత్మత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్,అన్నమయాద్యనాత్మభ్యోనాన్యోహమస్మీత్యభిమన్యతే. ఏవమవిద్యయాఆత్మభూతమపిబ్రహ్మనాప్తంస్యాత్. తస్యైవమవిద్యయానాప్తబ్రహ్మస్వరూపస్య- ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్యాత్మనోఽవిద్యయానాప్తస్యసతః కేనచిత్స్మారితస్యపునస్తస్యైవవిద్యయాప్తిర్యథా- తథాశ్రుత్యుపదిష్టస్యసర్వాత్మబ్రహ్మణఆత్మత్వదర్శనేనవిద్యయాతదాప్తిరుపపద్యతఏవ. బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితివాక్యం సూత్రభూతంసర్వస్యవల్ల్యర్థస్య. బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనేనవాక్యేనవేద్యతయాసూత్రితస్యబ్రహ్మణోఽనిర్ధారితస్వరూపవిశేషస్యసర్వతోవ్యావృత్తస్వరూపవిశేషసమర్పణసమర్థస్యలక్షణస్యాభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయ, అవిశేషేణచ ఉక్తవేదనస్యబ్రహ్మణోవ

ష్యమాణలక్షణస్యవిశేషేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽనన్యరూపేణవిజ్ఞేయత్వాయ, బ్రహ్మవిద్యాఫలంచ బ్రహ్మవిదోయత్పరప్రాప్తిలక్షణముక్తం - ససర్వాత్మభావఃసర్వసంసారధర్మాతీతబ్రహ్మస్వరూపత్వమేవ- నాన్యదిత్యేతత్ప్రదర్శనాయ, సైషాఋగుదాహ్రియతే (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్- తస్మిన్నేవ బ్రాహ్మణవాక్యోక్తార్థేఏషాఋగభ్యుక్తా - ఆమ్నాతా. (సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణోలక్షణార్థంవాక్యం. సత్యాదీనిహిత్రీణివిశేషణార్థానిపదానివిశేష్యస్యబ్రహ్మణః. విశేష్యంబ్రహ్మ - వివక్షితత్వాద్వేద్యతయా. వేద్యత్వేనయతోబ్రహ్మప్రాధాన్యేనవివక్షితం- తస్మాద్విశేష్యంవిజ్ఞేయం. అతోఽస్మాద్విశేషణవిశేష్యత్వాదేవసత్యాదీన్యేకవిభక్త్యన్తానిపదానిసమానాధికరణాని. సత్యాదిభిస్త్రిభిర్విశేషణైర్విశేష్యమాణంబ్రహ్మవిశేష్యాన్తరేభ్యోనిర్ధార్యతే. ఏవంహితజ్జ్ఞాతంభవతి - యదన్యేభ్యోనిర్ధారితం - యథాలోకేనీలం మహత్సుగన్ధ్యుత్పలమితి- నను విశేష్యంవిశేషణాన్తరంవ్యభిచరద్విశేష్యతే - యథానీలంరక్తంచోత్పలమితి. యదాహ్యనేకాని ద్రవ్యాణ్యేకజాతీయాన్యనేకవిశేషణయోగీనిచ- తదావిశేషణస్యార్థవత్త్వం. నహ్యేకస్మిన్నేవవస్తుని - విశేషణాన్తరాయోగాత్. యథాఽసావేకఆదిత్యఇతి. తథైకమేవబ్రహ్మ-నబ్రహ్మాన్తరాణి- యేభ్యోవిశేష్యేతనీలోత్పలవత్. న - లక్షణార్థత్వాద్విశేషణానాం. నాయందోషః. కస్మాత్. లక్షణార్థప్రధానానివిశేషణాని - నవిశేషణప్రధానాన్యేవ. కఃపునర్లక్షణలక్ష్యయోర్విశేషణవిశేష్యయోర్వావిశేషః. ఉచ్యతే-సజాతీయేభ్యఏవనివర్తకానివిశేషణానివిశేష్యస్య. లక్షణంతుసర్వతఏవ. యథాఽవకాశదాత్రాకాశమితి. లక్షణార్థంచవాక్యమిత్యవోచామ.। సత్యాదిశబ్దాఃనపరస్పరంసమ్బధ్యన్తే - పరార్థత్వాత్. విశేష్యార్థాహితే. అతఏవైకైకోవిశేషణశబ్దః పరస్పరంనిరపేక్షో బ్రహ్మశబ్దేనసమ్బధ్యతే - సత్యంబ్రహ్మ, జ్ఞానంబ్రహ్మ, అనన్తంబ్రహ్మేతి. (సత్యమితి) యద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంనవ్యభిచరతి-తత్సత్యం. యద్రూపేణయన్నిశ్చితం-తద్రూపంవ్యభిచరత్తదనృతమిత్యుచ్యతే. అతోవికారోఽనృతం-*వాచారమ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం- ఏవంసదేవసత్యమిత్యవధారణాత్. అతస్సత్యంబ్రహ్మేతిబ్రహ్మవికారాన్నివర్తయతి. అతః కారణత్వంప్రాప్తంబ్రహ్మణః- కారణస్యచకారకత్వం, వస్తుత్వాత్. మృద్వదచిద్రూపతా, చప్రాప్తా- అతఇదముచ్యతే (జ్ఞానంబ్రహ్మేతి) జ్ఞానం- జ్ఞప్తిః- అవబోధః. భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః- నతు జ్ఞానకర్తృ- బ్రహ్మవిశేషణత్వాత్సత్యానన్తాభ్యాంసహ. నహిసత్యతాఽనన్తతాచజ్ఞానకర్తృత్వేసత్యుపపద్యేతే - జ్ఞానకర్తృత్వేనహివిక్రియమాణంకథంసత్యంభవేత్-అనన్తంచ. యద్ధినకుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే-తదనన్తం. జ్ఞానకర్తృత్వేచ- జ్ఞేయజ్ఞానాభ్యాం ప్రవిభక్తమిత్యనన్తతానస్యాత్. *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యద్విజానాతిసభూమాఽథయత్రాన్యద్విజానాతితదల్పమితిశ్రుత్యన్తరాత్. నాన్యద్విజానాతీతివిశేషప్రతిషేధాత్-ఆత్మానంవిజానాతీతిచేన్న- భూమలక్షణవిధిపరత్వాద్వాక్యస్య. *యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యాదిభూమ్నోలక్షణవిధిపరంవాక్యం. యథాప్రసిద్ధమేవాన్యోఽన్యత్పశ్యతీత్యేతదుపాదాయయత్రతన్నాస్తి-సభూమేతిభూమస్వరూపంతత్రజ్ఞాప్యతే. అన్యగ్రహణస్యప్రాప్తప్రతిషేధార్థత్వాన్నస్వాత్మనిక్రియాస్తిత్వపరంవాక్యం. స్వాత్మనిచభేదాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః. ఆత్మనశ్చవిజ్ఞేయత్వే-జ్ఞాత్రభావప్రసఙ్గః- జ్ఞేయత్వేనైవవినియుక్తత్వాత్.। ఏకఏవాత్మాజ్ఞేయత్వేనజ్ఞాతృత్వేనచోభయథాభవతీతిచేన్న- యుగపదనంశత్వాత్. నహినిరవయవస్యయుగపజ్జ్ఞాతృజ్ఞేయత్వోపపత్తిః. ఆత్మనశ్చఘటాదివద్విజ్ఞేయత్వేజ్ఞానోపదేశానర్థక్యం - నహిఘటాదివత్ప్రసిద్ధస్యజ్ఞానోపదేశోఽర్థవాన్. తస్మాజ్జ్ఞాతృత్వేసత్యానన్త్యానుపపత్తిః. సన్మాత్రత్వంచానుపపన్నం- జ్ఞానకర్తృత్వాదివిశేషవత్త్వేసతిసన్మాత్రత్వంచాసత్యం. *తత్సత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సత్యానన్తశబ్దాభ్యాంసహవిశేషణత్వేనజ్ఞానశబ్దస్యప్రయోగాద్భావసాధనోజ్ఞానశబ్దః. జ్ఞానంబ్రహ్మేతికర్తృత్వాదికారకత్వనివృత్త్యర్థం, మృదాదివదచిద్రూపతానివృత్త్యర్థం, చప్రయుజ్యతే.జ్ఞానంబ్రహ్మేతివచనాత్-ప్రాప్తమన్తవత్త్వం-లౌకికస్యజ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనాత్. అతస్తన్నివృత్త్యర్థమాహ(అనన్తమితి)సత్యాదీనామనృతాదిధర్మనివృత్తిపరత్వా, ద్విశేష్యస్యచబ్రహ్మణఃఉత్పలాదివదప్రసిద్ధత్వాత్, *మృగతృష్ణామ్భసిస్నాతఃఖపుష్పకృతశేఖరః।ఏషవన్ధ్యాసుతోయాతిశశశృఙ్గధనుర్ధరఇతివచ్ఛూన్యార్థతైవప్రాప్తాసత్యాదివాక్యస్యేతిచేన్న- లక్షణార్థత్వాత్. విశేషణత్వేపిసత్యాదీనాంలక్షణార్థప్రాధాన్యమిత్యవోచామ. శూన్యేహిలక్ష్యేఅనర్థకంలక్షణవచనం-అతఃలక్షణార్థత్వాన్మన్యామహేనశూన్యార్థతేతి. విశేషణార్థత్వేపిచసత్యాదీనాంస్వార్థాపరిత్యాగఏవ. శూన్యార్థత్వేహిసత్యాదిశబ్దానాంవిశేష్యనియన్తృత్వానుపపత్తిః. సత్యాద్యర్థైరర్థవత్త్వేతుతద్విపరీతధర్మవద్భ్యోవిశేష్యేభ్యోబ్రహ్మణోవిశేష్యస్యనియన్తృత్వముపపద్యతే. బ్రహ్మశబ్దోపిస్వార్థేనార్థవానేవ. తత్రానన్తశబ్దోఽన్తవత్ప్రతిషేధద్వారేణవిశేషణం- సత్యజ్ఞానశబ్దౌతుస్వార్థసమర్పణేనైవవిశేషణేభవతః।*తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఇతి,బ్రహ్మణ్యేవాత్మశబ్దప్రయోగాత్-వేదితురాత్మైవబ్రహ్మ. *ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి, చ. ఆత్మతాందర్శయతితత్ప్రవేశాచ్చ. *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితిచతస్యైవజీవరూపేణశరీరప్రవేశందర్శయతి. అతోవేదితుస్స్వరూపంబ్రహ్మ. ఏవంతర్హ్యాత్మత్వాత్ జ్ఞానకర్తృత్వం-ఆత్మాజ్ఞాతేతిహి ప్రసిద్ధం. *సోఽకామయతేతిచకామినోజ్ఞానకర్తృత్వప్రసిద్ధిః. అతోజ్ఞానకర్తృత్వాత్,జ్ఞప్తిర్బ్రహ్మేత్యయుక్తం. అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ. యదినామజ్ఞప్తిర్జ్ఞానమితిభావరూపతాబ్రహ్మణః- తదాప్యనిత్యత్వంప్రసజ్యేత. పారతన్త్ర్యంచ- ధాత్వర్థానాంకారకాపేక్షత్వాత్. జ్ఞానంచధాత్వర్థః- అతోఽస్యానిత్యత్వంపరతన్త్రతాచ. న-స్వరూపావ్యతిరేకేణకార్యత్వోపచారాత్. ఆత్మనస్స్వరూపంజ్ఞప్తిః- నతతోవ్యతిరిచ్యతే. అతోనిత్యైవ. తథాపిబుద్ధేరుపాధిలక్షణాయాశ్చక్షురాదిద్వారైర్విషయాకారపరిణామిన్యాఃయేశబ్దాద్యాకారావభాసాః- తేఆత్మవిజ్ఞానస్యవిషయభూతాఉత్పద్యమానాఏవాత్మవిజ్ఞానేనవ్యాప్తాఉత్పద్యన్తే - తస్మాదాత్మవిజ్ఞానావభాస్యాశ్చతేవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యాశ్చ-ధాత్వర్థభూతాఆత్మనఏవధర్మాఃవిక్రియారూపాఇత్యవివేకిభిఃపరికల్ప్యన్తే. యత్తుబ్రహ్మణోవిజ్ఞానం- తత్సవితృప్రకాశవదగ్న్యుష్ణత్వవచ్చబ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తం స్వరూపమేతత్. నతత్కారణాన్తరసవ్యపేక్షం - నిత్యస్వరూపత్వాత్. సర్వభావానాంచతేనావిభక్తదేశకాలత్వాత్, కాలాకాశాదికారణత్వాత్, నిరతిశయసూక్ష్మత్వా, చ్చనతస్యాన్యదవిజ్ఞేయంసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూ

తంభవద్భవిష్యద్వాస్తి- తస్మాత్సర్వజ్ఞంతద్బ్రహ్మ. మన్త్రవర్ణాచ్చ. * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః- స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాన్తమితి, *నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే౽వినాశిత్వాత్ న తు తద్ద్వితీయమస్తీత్యాది, శ్రుతేశ్చ విజ్ఞాతృస్వరూపావ్యతిరేకాత్కరణాదినిమిత్తానపేక్షత్వాచ్చ బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపత్వే౽పి నిత్యత్వం ప్రసిద్ధం. అతో న ధాత్వర్థః- తస్యాక్రియారూపత్వాత్. అత ఏవ చ న జ్ఞానకర్తృ. తస్మాదేవ చ న జ్ఞానశబ్దవాచ్యమపి తద్బ్రహ్మ. తథాపి తదాభాసవాచకేన బుద్ధిధర్మవిశేషేణ జ్ఞానశబ్దేన తల్లక్ష్యతే- న తూచ్యతే- శబ్దప్రవృత్తిహేతుజాత్యాదిధర్మరహితత్వాత్. తథా సత్యశబ్దేనాపి. సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితస్వరూపత్వాత్ బ్రహ్మణః. బాహ్యసత్తాసామాన్యవిషయేణ సత్యశబ్దేన లక్ష్యతే సత్యం బ్రహ్మేతి- న తు సత్యశబ్దవాచ్యమేవ బ్రహ్మ. ఏవం సత్యాదిశబ్దా ఇతరేతరసన్నిధానాదన్యోన్యనియమ్యనియామకాస్సన్తస్సత్యాదిశబ్దవాచ్యాన్నివర్తకా బ్రహ్మణో లక్షణార్థాశ్చ భవన్తీతి. అతస్సిద్ధం *యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ *అనిరుక్తే౽నిలయనే ఇతి చ అవాచ్యత్వం, నీలోత్పలవాక్యవైలక్షణ్యాద్వాక్యార్థత్వం, చ బ్రహ్మణః। తద్యథా వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మ యో వేద- విజానాతి. నిహితం- స్థితం. (గుహాయాం) గూహతేస్సంవరణార్థస్య - గూఢా అస్యాం జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృపదార్థా ఇతి గుహా- బుద్ధిః. గూఢావస్యాం భోగాపవర్గౌ పురుషార్థావితి వా. తస్యాం. పరమే- ప్రకృష్టే. వ్యోమన్- వ్యోమ్ని. ఆకాశే అవ్యాకృతాఖ్యే. తద్ధి పరమం వ్యోమ- *ఏతస్మిన్ ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఇతి అక్షరసన్నికర్షాత్. గుహాయాం వ్యోమ్నీతి వా సామానాధికరణ్యాత్- అవ్యాకృతాకాశమేవ గుహా. తత్రాపి నిగూఢాస్సర్వే పదార్థాః త్రిషు కాలేషు- కారణత్వాత్సూక్ష్మతరత్వాచ్చ. తస్మిన్నన్తర్నిహితం బ్రహ్మ. హార్దమేవ తు పరమం వ్యోమేతి న్యాయ్యం- విజ్ఞానాఙ్గత్వేన వ్యోమ్నో వివక్షితత్వాత్. *యో వై స బహిర్ధా పురుషాదాకాశో యో వై సో౽న్తః పురుష ఆకాశో యో౽యమన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ప్రసిద్ధం హార్దస్య వ్యోమ్నః పరమత్వం. తస్మిన్ హార్దే వ్యోమ్ని యా బుద్ధిర్గుహా- తస్యాం నిహితం బ్రహ్మ- తద్వృత్త్యా వివిక్తతయోపలభ్యత ఇతి. న హ్యన్యథా విశిష్టదేశకాలసమ్బన్ధో౽స్తి బ్రహ్మణః; సర్వగతత్వాన్నిర్విశేషత్వాచ్చ. సః- ఏవం బ్రహ్మ విజానన్. కిమిత్యాహ- అశ్నుతే- భుఙ్క్తే సర్వాన్ - నిశ్శేషాన్- కామాన్- కామ్యభోగానిత్యర్థః. *కిమస్మదాదివత్ పుత్రస్వర్గాదీన్ పర్యాయేణ- నేత్యాహ- సహ - యుగపత్- ఏకక్షణోపారూఢానేవైకయోపలబ్ధ్యా సవితృప్రకాశవన్నిత్యయా బ్రహ్మస్వరూపావ్యతిరిక్తయా- యామవోచామ సత్యం జ్ఞానమితి. ఏతత్తదుచ్యతే (బ్రహ్మణా సహేతి) బ్రహ్మభూతో విద్వాన్ బ్రహ్మస్వరూపేణైవ సర్వాన్ కామాన్ సహాశ్నుతే. న తథా- యథోపాధికృతేన స్వరూపేణాత్మనో జలసూర్యవత్ప్రతిబిమ్బభూతేన సాంసారికేణ ధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాంశ్చక్షురాదికరణాపేక్షాంశ్చ- సర్వాన్కామాన్ పర్యాయేణాశ్నుతే లోకః- కథం తర్హి. యథోక్తేన ప్రకారేణ సర్వజ్ఞేన సర్వగతేన సర్వాత్మనా నిత్యబ్రహ్మాత్మస్వరూపేణ ధర్మాదినిమిత్తానపేక్షాన్ చక్షురాదికరణానపేక్షాంశ్చ సర్వాన్ కామాన్ సహాశ్నుత ఇత్యర్థః. విపశ్చితా- మేధావినా- సర్వజ్ఞేన. తద్ధి వైపశ్చిత్త్యం- యత్సర్వజ్ఞత్వం. తేన సర్వజ్ఞస్వరూపేణ బ్రహ్మణా౽శ్నుతే. ఇతిశబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః। సర్వ ఏవ వల్ల్యర్థః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి బ్రాహ్మణవాక్యేన సూత్రితః స సంక్షేపతో మన్త్రేణ వ్యాఖ్యాతః. పునస్తస్యైవ విస్తరేణార్థనిర్ణయః కర్తవ్య ఇత్యుత్తరస్తద్వృత్తిస్థానీయో గ్రన్థ ఆరభ్యతే (తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిః) తత్ర చ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తం మన్త్రాదౌ- తత్కథం సత్యమనన్తం చేత్యత ఆహ. త్రివిధం హ్యానన్త్యం- దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చేతి. తద్యథా- దేశతో౽నన్త ఆకాశః- న హి దేశతస్తస్య పరిచ్ఛేదో౽స్తి. న తు కాలత ఆనన్త్యం వస్తుతశ్చాకాశస్య. కస్మాత్, కార్యత్వాత్. నైవం బ్రహ్మణ ఆకాశవత్కాలతో౽ప్యన్తవత్త్వం- అకార్యత్వాత్. కార్యం హి వస్తు కాలేన పరిచ్ఛిద్యతే. అకార్యం చ బ్రహ్మ- తస్మాత్కాలతో౽స్యానన్త్యం; తథా వస్తుతః. కథం పునర్వస్తుత ఆనన్త్యం. సర్వానన్యత్వాత్. భిన్నం హి వస్తు వస్త్వన్తరస్యాన్తో భవతి- వస్త్వన్తరబుద్ధిర్హి ప్రసక్తాద్వస్త్వన్తరాన్నివర్తతే. యతో యస్య బుద్ధేర్నివృత్తిః- స తస్యాన్తః. తద్యథా - గోత్వబుద్ధిరశ్వత్వాన్నివర్తత ఇత్యశ్వత్వాన్తం గోత్వమిత్యన్తవదేవ భవతి. స చాన్తో భిన్నేషు వస్తుషు దృష్టః. నైవం బ్రహ్మణో భేదః - అతో వస్తుతో౽ప్యానన్త్యం. కథం పునస్సర్వానన్యత్వం బ్రహ్మణ ఇతి. ఉచ్యతే- సర్వవస్తుకారణత్వాత్. సర్వేషాం హి వస్తూనాం కాలాకాశాదీనాం కారణం బ్రహ్మ. కార్యాపేక్షయా వస్తుతో౽న్తవత్త్వమితి చేన్న- అనృతత్వాత్కార్యస్య వస్తునః. న హి కారణవ్యతిరేకేణ కార్యం నామ వస్తుతో౽స్తి. యతః కారణబుద్ధిర్వినివర్తతే- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం ఏవం సదేవ సత్యమితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాద్దేశతస్తావదనన్తం బ్రహ్మ. ఆకాశో హ్యనన్త ఇతి ప్రసిద్ధం- దేశతః. తస్యేదం కారణం. తస్మాత్సిద్ధం దేశత ఆత్మన ఆనన్త్యం. న హి సర్వగతాత్సర్వగతముత్పద్యమానం కించిద్దృశ్యతే- అతో నిరతిశయమాత్మన ఆనన్త్యం దేశతః. తథా అకార్యత్వాత్కాలతః, తద్భిన్నవస్త్వన్తరాభావాచ్చ వస్తుతః,. అత ఏవ నిరతిశయం సత్యత్వం। తస్మాదితి మూలవాక్యసూత్రితం బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితి మన్త్రవాక్యేనానన్తరం యథాలక్షితం. యద్బ్రహ్మాదౌ బ్రాహ్మణవాక్యేన సూత్రితం, యచ్చ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యనన్తరమేవ లక్షితం,- తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణః ఆత్మనః- ఆత్మశబ్దవాచ్యాత్. ఆత్మా హి తత్సర్వస్య- *తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. అతో౽సౌ బ్రహ్మాత్మా. తస్మాదేతస్మాద్బ్రహ్మణః ఆత్మస్వరూపాదాకాశస్సమ్భూతః- సముత్పన్నః. ఆకాశో నామ శబ్దగుణో౽వకాశకరో మూర్తద్రవ్యాణాం. తస్మాదాకాశాత్- స్వేన స్పర్శగుణేన, పూర్వేణ చాకాశగుణేన శబ్దేన, ద్విగుణో వాయుః - సంభూత ఇత్యనువర్తతే. వాయోశ్చ- స్వేన రూపగుణేన పూర్వాభ్యాం చ- త్రిగుణో౽గ్నిస్సంభూతః. అగ్నేశ్చ- స్వేన రసగుణేన- పూర్వైశ్చ త్రిభిశ్చతుర్గుణా ఆపస్సంభూతాః. అద్భ్యస్స్వేన గన్ధగుణేన పూర్వైశ్చ చతుర్భిః పఞ్చగుణా పృథివీ సంభూతా. పృథివ్యా ఓషధయః. ఓషధీభ్యో౽న్నం. అన్నాద్రేతోరూపేణ పరిణతాత్పురుషః శిరఃపాణ్యాద్యాకృతిమాన్. స వా ఏష పురుషో౽న్నరసమయః - అన్నరసవికారః. పురుషాకృతిభావితం హి సర్వాఙ్గేభ్యస్తేజస్సంభూతం రేతో బీజం - తస్మాద్యో జాయతే- సో౽పి తథా పురుషాకృతిరేవ స్యాత్- సర్వజాతిషు జాయమానానాం జనకాకృతినియమదర్శనాత్. సర్వేషామప్యన్నరసవికారత్వే బ్రహ్మవంశ్యత్వే చావిశిష్టే కస్మాత్పురుష ఏవ గృహ్యతే; ప్రాధాన్యాత్. కింపునః ప్రాధాన్యం. క

ర్మజ్ఞానాధికారః. పురుషఏవహిశక్తత్వాదర్థిత్వాచ్చకర్మజ్ఞానయోరధిక్రియతే- *పురుషత్వేవావిస్తరామాత్మాసహిప్రజ్ఞానేనసంపన్నతమోవిజ్ఞాతంవదతివిజ్ఞాతంపశ్యతివేదశ్వస్తనంవేదలోకాలోకౌమర్త్యేనామృతమీప్సతీత్యేవంసంపన్నోఽథేతరేషాంపశూనామశనాయాపిపాసేఏవాభివిజ్ఞానమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరదర్శనాత్. । సహిపురుషఇహవిద్యయాఽన్తరతమంబ్రహ్మసఙ్క్రామయితుమిష్టః. తస్యచబాహ్యాకారవిశేషేష్వనాత్మస్వాత్మభావితాబుద్ధిర్వినాలమ్బనవిశేషంకంచిత్సహసాన్తరతమప్రత్యగాత్మవిషయానిరాలమ్బనాచకర్తుమశక్యేతి-దృష్టశరీరాత్మసామాన్యకల్పనయాశాఖాగ్రచన్ద్రనిదర్శనవదన్తః ప్రవేశయన్నాహ (తస్యేదమేవశిరః) తస్య - అస్యపురుషస్యఅన్నరసమయస్య. ఇదమేవశిరః - ప్రసిద్ధం. ప్రాణమయాదిష్వశిరసాంశిరస్త్వదర్శనాదిహాపి తత్ప్రసఙ్గోమాభూదితీదమేవశిరఇత్యుచ్యతే. ఏవంపక్షాదిషుయోజనా. అయం - దక్షిణోబాహుః పూర్వాభిముఖస్యదక్షిణఃపక్షః. అయం-సవ్యోబాహురుత్తరఃపక్షః. అయం- మధ్యమో దేహభాగఆత్మా- అఙ్గానాం. *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేః. ఇదమితి- నాభేరధస్తాద్యదఙ్గం- తత్పుచ్ఛం. ప్రతితిష్ఠత్యనయేతిప్రతిష్ఠా. పుచ్ఛమివపుచ్ఛం- అధోలమ్బనసామాన్యాత్. యథాగోఃపుచ్ఛం. ఏతత్ప్రకృత్యోత్తరేషాంప్రాణమయాదీనాంరూపకత్వసిద్ధిః- మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రప్రతిమావత్. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) తత్ - తస్మిన్నేవార్థే బ్రాహ్మణోక్తేఅన్నమయాత్మప్రకాశకఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. ఇతిప్రథమోఽనువాకః.

అ.— ఇదానీంపరవిద్యార్థినమప్యవతు - సాధారణ్యేనమయాపూర్వం ప్రార్థితత్వాదిత్యర్థః. అసాధారణ్యేనపరవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థమాహ (సహనావవత్వితి) నౌ- ఆవయోఃతేజస్వినోరధీతంతేజస్వ్యస్త్వితి. వృత్తానువాదపూర్వకమానన్దవల్ల్యాస్తాత్పర్యమాహ (సంహితాదీత్యాదినా) ననుయథాపూర్వం *ఆప్నోతిస్వారాజ్యమిత్యపరవిద్యాఫలముక్తంసంసారగోచరమేవ-తథాపరవిద్యాఫలమపి *సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామానితిసర్వవిషయసాధ్యాన్సర్వాన్ సంసారగోచరానేవదర్శయిష్యతీతికథమాత్యన్తికసంసారాభావఇత్యతఆహ (ప్రయోజనంచాస్యాఇతి) సర్వకామశబ్దేననిరతిశయానన్దాభివ్యక్తిర్వివక్షితా- సాచస్వభావానన్దాభివ్యక్తిరూపావిద్యానివృత్తిరేవేతినసంసారగోచరఫలమిత్యర్థః. ఆద్యవాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యమాహ (స్వయమేవాహేతి) విద్యయైవకేవలయామోక్షఃసాధయితుంశక్యతే-బ్రహ్మవిదితివిశేషణాత్. సమ్బన్ధజ్ఞానస్యపురుషార్థాకాఙ్క్షావిషయతయాపరప్రాప్తిఃప్రయోజనంవిద్యాయాఇతి. తజ్జ్ఞానస్యవాకుత్రోపయోగఇత్యాశఙ్క్యయజ్ఞాదిపరిత్యాగేనవేదాన్తశ్రవణాదావేవముముక్షుణాప్రవర్తితవ్యమిత్యత్రేత్యాహ (నిర్జ్ఞాతయోర్హీతి) పరశబ్దేనోత్కృష్టముచ్యతే- కథంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) ఆప్నోతిశబ్దస్యాపచారికమర్థందర్శయితుంశఙ్కాముఖేనముఖ్యార్థబాధకమాహ (ననుసర్వగతమిత్యాదినా)-పరమార్థతో బ్రహ్మస్వరూపస్యాపిసతోజీవస్యావిద్యయాబ్రహ్మనాప్తంస్యాదితిసమ్బన్ధః. భూతమాత్రాభిః- భూతాంశైఃకృతాయేవాహ్యాఃపరిచ్ఛిన్నాశ్చాన్నమయాదయః- తదాత్మత్వదర్శినఇత్యవిద్యాయావిక్షేపకత్వరూపముక్తం. పరమార్థంబ్రహ్మస్వరూపంనాస్తీత్యభావదర్శనం - ఆవరణలక్షణం - లిఙ్గంయస్యాః- సాతథోక్తా. స్వరూపేప్యగ్రహణవిపర్యయాభవతఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ప్రకృతేతి) -ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణస్య - దశమస్య. నవైవవయంవర్తామహఇతివిపర్యయఃస్వరూపాదర్శనంచ-యథేత్యర్థః. అదర్శననిమిత్తామనాప్తింవివిచ్యదర్శననిమిత్తామాప్తింవివృణోతి (తస్యైవమితి) ఆద్యంబ్రాహ్మణవాక్యంవ్యాఖ్యాయఉత్తరంమన్త్రంసఙ్క్షేపతోర్థకథనేనావతారయతి (బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాదినా) సర్వతోవ్యావృత్తోయఃస్వరూపవిశేషః- తత్సమర్పణేసమర్థస్యలక్షణస్యాఽభిధానేనస్వరూపనిర్ధారణాయైషాఋగుదాహ్రియతఇతిసమ్బన్ధః. బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతివ్యుత్పత్తిబలేనాస్తికమపిమహద్వస్త్విత్యవిశేషేణప్రతీయతే - తతోలక్ష్యోద్దేశేనలక్షణవిధానమితిప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. అవ్యాకృతాది- బ్రహ్మశబ్దవాచ్యతయాసజాతీయం. ఘటాది-విజాతీయం. తస్మాత్సజాతీయవిజాతీయవ్యావర్తకతయాసత్యాదిలక్షణస్యలక్షణత్వప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. లక్షణాభిధానద్వారేణస్వరూపవిశేషప్రతిపాదనేతాత్పర్యమితివాక్యస్యవ్యర్థతాదోషఃపరిహృతః. పూర్వత్ర *బ్రహ్మవిదిత్యనేనావిశేషేణోక్తంవేదనంయస్యబ్రహ్మణః-తస్య *యోవేదనిహితంగుహాయామిత్యనేనప్రత్యగాత్మతయావేదనంవక్తవ్యమిత్యేవమర్థాఋగుదాహ్రియతఇత్యాహ (అవిశేషేణచేతి) ఆపాతప్రతిపన్నవిశేషణవిశేష్యభావమాదాయపదానివిభజతే (సత్యాదీనిహిత్రీణీతి) (విశేషణార్థానీతి) వ్యావృత్త్యర్థాని. కుతోవిశేషణవిశేష్యభావప్రతీతిరిత్యతఆహ (విశేషణవిశేష్యత్వాదేవేతి) నీలంమహత్సుగన్ధ్యుత్పలమిత్యాదౌసత్యేవవిశేషణవిశేష్యభావేసమానాధికరణతయైకవిభక్త్యన్తానిప్రసిద్ధాని- ఏతాన్యపిచతథాభూతానినానార్థగతవిశేషణవిశేష్యభావనిబన్ధనానీతిగమ్యతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యఫలమాహ (ఏవంహీతి) విశేషణవిశేష్యభావమాక్షిపతి (నన్వితి) నీలత్వంవ్యభిచరదుత్పలంరక్తమపిసమ్భవతీతినీలంవిశేషణంఘటతే- నతథాసత్యత్వాదికంవ్యభిచరద్బ్రహ్మాన్తరంలోకప్రసిద్ధం-తతఃసజాతీయవ్యవచ్ఛేద్యస్యాభావాత్‌విశేషణవిశేష్యభావోనఘటతఇత్యర్థః. విశేషణవిశేష్యభావస్యతాత్పర్యేణాప్రతిపాద్యత్వా, దవ్యాకృతాదిశాస్త్రీయబ్రహ్మపదార్థవ్యవచ్ఛేదేనానిర్వాచ్యవిశేషణవిశేష్యభావసమ్భవా, త్తద్ద్వారేణబ్రహ్మలక్షణంవివక్షితమిత్యాహ (నేతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (నాయందోషఇత్యాదినా) (సర్వతఏవేతి) సజాతీయాద్విజాతీయాచ్చ. యథా మహాభూతత్వేనసదృశాత్ పృథివ్యాదే, ర్విసదృశాచ్చాత్మాదే, రాకాశస్యవ్యావర్తకమవకాశదాతృత్వమిత్యర్థః. ఏతదుక్తంభవతి-అతివ్యాప్త్యాదిరహితోవ్యావర్తకోధర్మోలక్షణం. న్యాయవిశేషమీమాంసకాః-బ్రహ్మపదవ్యుత్పత్తిబలేనావిశేషతఃప్రతిపన్నంకించిన్మహదస్తీతితత్సత్యంజ్ఞానమనన్తమనృతజడపరిచ్ఛేదవిరోధిస్వరూపమితివిశేషతఃప్రతిపత్తవ్యమితివిశేషావగతిశేషభూతంలక్షణం-ప్రమితిస్తుప్రమాణాదేవేతి. తార్కికాఃపునర్లక్షణంకేవలవ్యతిరేకానుమానమాచక్షతే-తదాలక్షణాదేవస్వభావవిశేషప్రమితిః- యథాగుణవద్ద్రవ్యమితిలక్షణాత్.గుణాశ్రయత్వయోగ్యస్వభావవిశేషస్యప్రమితిస్సామాన్యప్రతిపన్నస్యద్రవ్యపదాభిధేయస్యభవతి. యద్వా-వ్యవహారసిద్ధిఃఫలం. గుణవద్ద్రవ్యమితివ్యవహార్త

వ్యం-గుణవత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథారూపం. తథాసత్యత్వాదిమత్ బ్రహ్మేతివ్యవహర్తవ్యం-సత్యత్వాదిమత్త్వాత్. నయదేవం-నతదేవం-యథాఘటాదయఇతి. ఏతచ్చఖణ్డనయుక్త్యాऽసహమానమపివ్యవహారాఙ్గంభవతీతినాతీవసూక్ష్మశఙ్కాకార్యా. పునర్విశేషణవిశేష్యభావంపక్షద్వయమవలమ్బ్యాహ (సత్యాదిశబ్దా ఇతి) సత్యంబ్రహ్మేత్యుక్తేజాడ్యవ్యావృత్తిఃపరిచ్ఛేదవ్యావృత్తిశ్చయద్యపిలభ్యతే-జడస్యపరిచ్ఛిన్నస్యసర్వస్యానృతత్వాత్. జ్ఞానంబ్రహ్మేత్యుక్తేచానృతపరిచ్ఛేద్యవ్యావృత్తిర్లభ్యతే-స్వప్రకాశస్యబోధావిషయత్వా,త్పరిచ్ఛేద్యగ్రాహకప్రమాణావిషయత్వా,చ్చ. లక్షణమపిచానేకంవైకల్పికమదృష్టం.తథాపిమన్దమతివ్యుత్పాదనాయసత్యాదిపదార్థవ్యాఖ్యానపూర్వకంప్రత్యేకంవ్యావర్త్యమాహ (సత్యమితియద్రూపేణేత్యాదినా) (భావసాధనఇతి) భావవ్యుత్పత్తికః. క్రియాసామాన్యంయద్యప్యత్రభావఉచ్యతే- తథాప్యత్రనిర్విశేషంచిన్మాత్రంభావవ్యుత్పత్త్యాలక్ష్యతే- సత్యాదిశబ్దసన్నిధానాదితిద్రష్టవ్యం. విశేషనిషేధఃశేషాభ్యనుజ్ఞావిషయఇతిన్యాయేనప్రాసఙ్గికంస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యమాశఙ్క్యనిషేధతి (నాన్యద్విజానాతీత్యాదినా) కర్తృత్వంకర్మత్వంచైకక్రియావచ్ఛిన్నధర్మద్వయంభిన్నాధికరణంప్రసిద్ధం - స్వాత్మనిచభేదాభావాన్నిరుపపత్తికేస్వజ్ఞాతృత్వేతాత్పర్యంకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (స్వాత్మనిచేతి) సత్యాదీనివ్యావృత్త్యర్థానీత్యుక్తం - తత్రశఙ్క్యతే (సత్యాదీనామితి) ప్రమాణాన్తరసిద్ధముత్పలాది- విశేష్యందృష్టం. బ్రహ్మతుప్రమాణాన్తరాసిద్ధం. పదమాత్రస్యాప్రమాణత్వాత్, సత్యాదీనాంచవ్యావృత్త్యర్థత్వా, దసదర్థంవాక్యంస్యాదిత్యర్థః. సిద్ధత్వమాత్రేణవిశేష్యత్వేసమ్భవతిప్రమాణాన్తరవిశేషణమనర్థకం. కేవలవ్యతిరేకాభావా, న్మిథ్యార్థస్యరజ్జుసర్పాదేఃసదధిష్ఠానత్వదర్శనా, త్ప్రపఞ్చస్యాపిదృశ్యత్వాదిహేతుభిర్మిథ్యాత్వేనావగతస్యసదధిష్ఠానత్వంసమ్భావ్యతే. తస్యప్రపఞ్చాధిష్ఠానతయాసమ్భావితస్యస్వరూపవిశేషలక్షణార్థమిదంవాక్యం- తతోనాసదర్థత్వమిత్యాహ (నలక్షణార్థత్వాదితి) విశేషణార్థత్వమభ్యుపగమ్యాహ (విశేషణార్థత్వేపిచేతి) నీలంమహత్సుగన్ధమితివిశేషణపదానిస్వార్థసమర్పణేనతద్విరుద్ధవ్యావర్తకానిప్రసిద్ధాని.తథాసత్యశబ్దోప్యబాధితసత్త్వేవ్యుత్పన్నః. జ్ఞానశబ్దస్స్వప్రకాశేవిషయసంవేదనే.అనన్తోయమాకాశఇత్యాదావనన్తశబ్దోవ్యాపకే. తతఃస్వార్థసమర్పణేనవిరోధివ్యావర్తకత్వాన్నవ్యావృత్తిమాత్రపర్యవసానమిత్యర్థః. కించ-విశేషణస్యవ్యావర్తకత్వంసతివ్యావర్త్యేఘటతే- అతోవిశేషణత్వానుపపత్త్యైవసదర్థత్వంవాచ్యమిత్యాహ (శూన్యార్థత్వేహీతి) యచ్చోక్తంబ్రహ్మశబ్దోऽప్రసిద్ధార్థఇతి (తత్రాహ బ్రహ్మశబ్దోపీతి) * బృహబృహివృద్ధావితిధాతోర్బ్రహ్మేతిశబ్దోనిష్పన్నోవృద్ధౌమహత్త్వేచవర్తతే- తచ్చమహత్త్వందేశతఃకాలతోవస్తుతశ్చానవచ్ఛిన్నత్వంసఙ్కోచేమానాన్తరాభావాత్-నిరతిశయమహత్త్వసంపన్నేధర్మిణిపర్యవస్యతి - తతోవన్ధ్యాసుతాదిశబ్దవిలక్షణోబ్రహ్మశబ్దఇత్యర్థః. సత్యాదిషుత్రిషువిశేషణేష్వవాన్తరభేదమాహ (తత్రానన్తేతి) అనన్తమిత్యనేనచాత్మైక్యంబ్రహ్మణఉక్తమభిప్రేత్యైక్యేశాస్త్రతాత్పర్యందర్శయతి (తస్మాద్వాఇత్యాదినా) బ్రహ్మణఆత్మైక్యంచేద్వివక్షితం- తర్హిజ్ఞానశబ్దస్యభావసాధనత్వవ్యాఖ్యాహీయేతేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి) ఇతశ్చభావవ్యుత్పత్తిరసఙ్గతేత్యాహ (అనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చేతి) వృత్తిమదన్తఃకరణోపహితత్వేనాత్మనోజ్ఞాతృత్వం- నస్వతః. కార్యత్వంచజ్ఞానస్యాన్తఃకరణవృత్త్యుపహితత్వేన. తతఆత్మాభిన్నత్వేపిబ్రహ్మణోనజ్ఞానకర్తృత్వంనాపికార్యత్వంప్రసజ్యతఇత్యాహ (నస్వరూపేతి) నిత్యంచేజ్జ్ఞానం- తర్హితత్రబ్రహ్మణఃకర్తృత్వాభావేకథంసర్వజ్ఞత్వమిత్యతఆహ (సర్వభావానాంచేతి) సంవిదవ్యవధానేనైవబహిర్విషయస్యసిద్ధిః-సర్వంచసంవిత్స్వభావేనబ్రహ్మణాऽవ్యవహితమితిసర్వజ్ఞంబ్రహ్మేత్యుపచర్యతఇత్యర్థః. నిత్యంజ్ఞానంబ్రహ్మణివిద్యతఇత్యత్రమన్త్రసమ్మతిమాహ (మన్త్రవర్ణాచ్చేతి) బ్రహ్మనిత్యం- జ్ఞానత్వాత్- లౌకికజ్ఞానవదిత్యాదిచోద్యముక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (విజ్ఞాతృస్వరూపేతి), లౌకికజ్ఞానస్యకరణాదిసాపేక్షత్వాదనిత్యత్వం- ఆత్మస్వరూపంతుజ్ఞానంనకరణాదిసాపేక్షం - సకలకరణవ్యాపారోపరమేపిసుషుప్తాభావాత్. అన్యథాసుషుప్తిసిద్ధ్యనుపపత్తేఃపరామర్శాసమ్భవప్రసఙ్గాత్. అతఃశ్రుతితాత్పర్యగమ్యేऽర్థేనసామాన్యతోదృష్టస్యప్రవేశఇతిభావః. ఆత్మస్వరూపభూతంజ్ఞానంకారకసాధ్యంధాత్వర్థత్వాదితిచాసిద్ధమిత్యాహ (అతఇతి) నిత్యాత్మస్వరూపత్వాదేవేత్యర్థః. (అతఏవచేతి) నిత్యత్వాదేవజ్ఞానస్యనతత్కర్తృత్వమపిబ్రహ్మణఆపాదయితుంశక్యతే. లౌకికాసత్యజ్ఞానవిలక్షణత్వాదేవజ్ఞానశబ్దవాచ్యమపిబ్రహ్మనభవతీత్యాహ (తస్మాదేవచేతి) కథంతర్హిజ్ఞానంబ్రహ్మేతిప్రయోగః- తత్రాహ (తథాపీతి) శబ్దస్యప్రవృత్తిహేతవోజాత్యాదిధర్మాః గౌఃశుక్లఇత్యాదౌ. తదభావాత్-శబ్దాన్తరేణాపివాచ్యంనభవతీత్యాహ (తథేతి) తథాసత్యశబ్దేనాపి- నవాచ్యంబ్రహ్మేతిశేషః. ఏతత్స్ఫోరయతి (సర్వవిశేషేతి) సత్తాయస్యాస్తితత్సత్యమితిలోకరూఢిః. సత్తాచానుగతరూపంసామాన్యం - వ్యావృత్తఃసత్తావిశేషః. సచాయమనువృత్తవ్యావృత్తభావేనావస్తు- పరస్పరాపేక్షసిద్ధిత్వాత్. అతోయస్మిన్నవ్యావృత్తానువృత్తభావః-తదవ్యావృత్తాననుగతంబ్రహ్మలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవమేకైకస్యశబ్దస్యార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (ఏవంసత్యాదీతి) యద్యపిసత్యాదిశబ్దానాంబ్రహ్మణాముఖ్యోऽన్వయః- తథాప్యరుణైకహాయన్యాదివత్పార్ష్ణికాన్వయేనేతరేతరసన్నిధావన్యోన్యవ్యావృత్తినియామకాభవన్తి. జ్ఞానేనవిశేషణాత్సత్యశబ్దోనజడేకారణేవర్తతే. సత్యేనవిశేషణాత్జ్ఞానశబ్దోనవిషయసాపేక్షేజ్ఞానేవర్తతే. జ్ఞానేనవిశేషణాన్నానన్తశబ్దోజ్ఞాతృవ్యతిరిక్తేవర్తతే. తతశ్చసత్యాదిశబ్దైనలౌకికంవాచ్యంతద్విలక్షణేనభవితవ్యమితిసమ్భావయన్తః-సకలలౌకికాధ్యాసాధిష్ఠానంబ్రహ్మత్వేనలక్షయన్తీత్యర్థః. తతఃకింఫలతీత్యతఆహ (అతఃసిద్ధమితి) వాచకశక్త్యాబోధకత్వానఙ్గీకారాదవాచ్యత్వం, సకలానిష్టవ్యవచ్ఛేదేనైకస్యైవలక్ష్యత్వాభ్యుపగమాచ్చ-గుణగుణ్యాదిసంభేదరూపవాక్యార్థవైలక్షణ్యం, చబ్రహ్మణఃసిద్ధమిత్యర్థః. బుద్ధ్యాకార్యాయదనుగతంపరమంవ్యోమావ్యాకృతాఖ్యం - తస్మిన్నిహితమితిసప్తమీద్వయంవైయధికరణ్యేనవ్యాఖ్యాతం. వ్యోమశబ్దస్యభూతాకాశేరూఢింపరిత్యజ్యకిమిత్యవ్యాకృతవిషయత్వంవ్యాఖ్యాతం - తత్రాహ (తద్ధీతి) భూతాకాశస్యకార్యత్వేనాపరత్వా, దవ్యాకృతాకాశస్యకారణత్వేనపరమత్వవిశేషణసమ్భవా, చ్ఛాఖాన్తరశతపథేచాక్షరేణబ్రహ్మణాసామీప్యావగమా,దవ్యాకృతంవ్యోమశబ్దేనలక్ష్యతఇత్యర్థః. ఏవంపరాభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాయస్వాభిప్రాయంవ్యాచష్టే (హార్దమేవత్వితి) హృదయావచ్ఛిన్నేభూతాకాశే

యా గుహా- తస్యాం బుద్ధౌ సాక్షితయా నిహితం- అభివ్యక్తం బ్రహ్మేతి వ్యాఖ్యానం యుక్తం - ద్రష్ట్రభేదేన బ్రహ్మణ ఆపరోక్ష్యలాభాత్. అన్యథా సమష్టిరూపే అవ్యాకృతే మాయాతత్త్వేఽవస్థితం బ్రహ్మేత్యుక్తే బ్రహ్మణః పారోక్ష్యం ప్రసజ్యేత. పారోక్ష్యేణ చ జ్ఞానం నాపరోక్షసంసారాధ్యాసనివర్తకం. తస్మాదపరోక్షద్రష్టృచైతన్యాభేదేన బ్రహ్మణః స్వహృదయే ప్రత్యక్తయా వివక్షితత్వాత్. హృదయాకాశమేవ విజ్ఞానశేషభూతం వివక్షితమిత్యర్థః. యదుక్తం భూతాకాశస్య పరమత్వానుపపత్తిరితి- తత్రాహ (యో వై ఇతి) నను నిహితశబ్దః స్థితిం బ్రూతే- కథం వివిక్తతయా స్ఫుటతయోపలమ్భాభిప్రాయేణ వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (సహీతి)- (అన్యథేతి) ఉపలమ్భవ్యతిరేకేణ. అవిద్యావస్థాయాం యే సుఖవిశేషా హిరణ్యగర్భాద్యుపాధిసుభోగ్యత్వేనాభిమతాః- తేషాం సర్వేషాం బ్రహ్మానన్దావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మభూతో విద్వాన్ సర్వానేవానన్దానశ్నుత ఇత్యుపచారేణ బహువచనమిత్యర్థః. వృత్తమనువదన్నుత్తరగ్రన్థావతారణాయాహ (సర్వ ఏవేత్యాదినా) ఆకాశాదికారణత్వాభిధానేనానన్త్యప్రపఞ్చః క్రియత ఇతి సమనన్తరగ్రన్థతాత్పర్యం దర్శయితుం పూర్వోక్తేష్వర్థవిశేషమనువదతి (తత్ర చేతి) వస్తుత ఆనన్త్యం వ్యాఖ్యాతుం వస్తుతోఽనన్తత్వం తావదాహ (భిన్నం హీత్యాదినా) విస్తరేణోక్తమానన్త్యం సఙ్క్షిప్యాహ (తస్మాత్సిద్ధమితి) దేశతోఽనవచ్ఛిన్నస్యాకాశస్య కారణత్వాద్వ్యాపకత్వాన్నిరతిశయమాత్మనో దేశత ఆనన్త్యం. అకార్యత్వాచ్చ కాలత ఆనన్త్యం. యద్యతో వ్యావర్తతే- తస్య పృథగసత్త్వాత్కార్యస్యోపాదానాదన్యత్ర సత్త్వాయోగాద్వస్తుతోఽప్యానన్త్యం సిద్ధమిత్యర్థః. (అత ఇతి) నిరతిశయానన్త్యాదేవ సత్యత్వమపి సిద్ధం- అన్తవత్త్వ ఏవ రజ్జుసర్పాదివదసత్యత్వాదిత్యర్థః. ఏవం సృష్టివాక్యతాత్పర్యముక్త్వా పదాని విభజతే (తస్మాదిత్యాదినా) అనన్యకార్యపర్యన్తం పరమాత్మనః సర్వత్రోపాదానత్వాదాకాశభావాపన్నాత్పరమాత్మన ఏవ వాయుః సమ్భూతః. అత ఏవ తద్గుణస్యోత్తరత్రానువృత్తిః. గుణశబ్దప్రయోగోపి భేదకల్పనయా తత్త్వాన్తరత్వాభిప్రాయేణ- న వైశేషికపక్షవత్తత్త్వభేదాభిప్రాయేణ. తత్త్వతో భేదే ప్రమాణాభావాదితి ద్రష్టవ్యం. పురుషగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ (సర్వేషామపీతి) ప్రాధాన్యాదితి- విధినిషేధవివేకసామర్థ్యోపేతత్వాదిత్యుక్తం- తత్రైతరేయకశ్రుతిసమ్మతిమాహ (పురుషత్వేవేతి) బ్రాహ్మణ్యాదిజాతిమతి మనుష్యాదిదేహే ఆవిస్తరాం- అతిశయేన ప్రకట ఆత్మా - జ్ఞానాతిశయదర్శనాదిత్యర్థః. మర్త్యేన- జ్ఞానకర్మాదిసాధనేనాక్షయఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛతీత్యర్థః. యేన వివేకజ్ఞానేన పురుషస్య ప్రాధాన్యం వివక్షితం- తత్పశ్వాదీనాం నాస్తీత్యాహ (అథేతరేషామితి) కోశపఞ్చకోపన్యాసస్య తాత్పర్యమాహ (సహీత్యాదినా) పక్షపుచ్ఛశబ్దప్రయోగాత్సుపర్ణాకారక్లృప్తిం దర్శయతి- ఉత్తరత్ర తత్కల్పనయా బాహ్యవిషయాసఙ్గవ్యపోహహేతుబుద్ధేరాత్మని స్థిరీకరణార్థం. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

౨౦.—— (సహనావవత్విత్యాది) అధీతో మన్త్రః నౌ- గురుశిష్యౌ సహ రక్షతు. అన్యతరస్యాపి దోషో మా భూదిత్యర్థః. పునరపి తదేవ ప్రార్థయతే (సహనౌ భునక్త్వితి) భునక్తు- పాలయతు. * భుజ పాలనాభ్యవహారయోరితి హి ధాతుః. అవనార్థత్వాత్ * భుజోఽనవన ఇత్యాత్మనేపదాభావః. (సహవీర్యం కరవావహై ఇతి) అధీతైర్మన్త్రైస్తత్తత్ఫలనిష్పాదనలక్షణం వీర్యం సహ కరవావేత్యర్థః. నౌ- ఆవయోరధీతం తేజస్వ్యస్తు- వీర్యవత్తరమస్తు (మా విద్విషావహై ఇతి) పరస్పరానురక్తౌ స్యావేత్యర్థః. అన్యతరద్వేషే అధీతమన్త్రస్య వీర్యహానిర్భవతీతి భావః. శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః- దోషాన్తరాణామస్త్వితి శేషః.—— పరమతత్త్వహితపురుషార్థప్రతిపాదికా ఆనన్దవల్లీ ప్రస్తూయతే (బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి) నిరతిశయబృహత్త్వాత్త్ర, యవస్తూపాసకస్సర్వేభ్య ఉత్కృష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. * ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన వేదనోపాసనాదిశబ్దానామేకార్థత్వాద్బ్రహ్మవిదిత్యత్ర విచ్ఛబ్దోపి ఉపాసనపరః. తత్క్రతున్యాయేన ప్రాప్యస్యైవోపాస్యత్వాత్ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యత్వకథనాత్ తస్యైవోపాస్యత్వమితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర బ్రహ్మ, తద్వేదనం, ప్రాప్తిః, ప్రాప్యం, చేతి చతుష్టయముక్తం. కిం తద్బ్రహ్మ- కీదృశం తద్వేదనం- కీదృశీ ప్రాప్తిః- కీదృశం చ ప్రాప్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం మన్త్రముఖేన వివరీతుం మన్త్రమవతారయతి (తదేషాభ్యుక్తేతి) తత్ - బ్రహ్మాభిముఖీకృత్య ఏషా ఋగధ్యేతృభిరుక్తా. బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్య వైశద్యమనేన మన్త్రేణ క్రియత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ హి మాన్త్రవర్ణికసూత్రే భాషితం. (సత్యమితి) అత్ర జన్మాదిసూత్రే *యతో వా ఇమానీత్యాది కారణవాక్యేన ప్రతిపన్నజగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మణః సకలేతరవ్యావృత్తం స్వరూపమభిధీయతే- సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి- తత్ర సత్యపదం నిరుపాధికసత్తాయోగి బ్రహ్మాహ- తేన వికారాస్పదమచేతనం తత్సంసృష్టశ్చేతనశ్చ వ్యావృత్తః- నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగేన తయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్- జ్ఞానపదం నిత్యాసఙ్కుచితజ్ఞానైకాకారమాహ - తేన కదాచిత్సఙ్కుచితజ్ఞానత్వేన ముక్తా వ్యావృత్తాః- అనన్తపదం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితం స్వరూపమాహ - సగుణత్వాత్ స్వరూపస్య స్వరూపేణ గుణైశ్చ ఆనన్త్యం- తేన పూర్వపదద్వయవ్యావృత్తకోటిద్వయవిలక్షణాః సాతిశయస్వరూపస్వగుణాః నిత్యా వ్యావృత్తాః- విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వాదితి భాషితం. నన్వత్ర జ్ఞానపదస్య విషయావగాహిజ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ స్వరూపస్యాతాదృక్త్వాత్ జ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానగుణకత్వమిత్యర్థః పర్యవస్యేత్ - న తు స్వరూపస్య జ్ఞానత్వం. స్వప్రకాశతారూపం జ్ఞానత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం చేత్ - స్వరూపస్య జ్ఞానత్వమాత్రం సిధ్యేత్ - న తు జ్ఞానగుణకత్వం. న చేష్టాపత్తిః- *తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవదితి సూత్రే *యథా సత్యం జ్ఞానమితి బ్రహ్మణో జ్ఞానగుణసారత్వాత్ జ్ఞానమితి వ్యపదేశ ఇతి భాష్యం విరుధ్యేత ఇతి చేత్. ఉచ్యతే- స్వప్రకాశత్వమేవ హి ప్రవృత్తినిమిత్తం. తత్ర జ్ఞానత్వాశ్రయత్వమసఙ్కోచాత్ స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- బ్రహ్మశబ్దాత్ప్రతీయమానం బృహత్త్వం యథా స్వరూపతో గుణతశ్చ సిధ్యతి- తద్వదితి వ్యాసార్యైరుక్తం. వస్తుతస్తు సత్యం జ్ఞానమిత్యస్యాన్తోదాత్తత్వాదర్శ ఆద్యజన్తత్వేన జ్ఞానగుణకత్వమేవార్థః. * ప్రజ్ఞానఘన ఏవానన్దమయః * నిత్యం విజ్ఞానమితి శ్రుత్యన్తరాత్ బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపత్వమప్యస్తీతి ద్రష్టవ్యం. ఇహేదం- నాన్యత్రేతి పరిచ్ఛేత్తుమశక్యత్వం దేశాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదానీం- నాన్యదేతి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వం కాలాపరిచ్ఛేదః. ఇదమిదన్నేతి పరిచ్ఛేదానర్హత్వలక్షణం సర్వవస్తుసా

మానాధికరణ్యార్హత్వరూపం వస్తుపరిచ్ఛేదః. యద్వా - వస్తుస్వభావతః పరిచ్ఛేదో వస్తుపరిచ్ఛేదః. యథాతుల్యకాలత్వేపి తుల్యపరిమాణత్వేపి దశవర్ణసువర్ణాపేక్షయా కలధౌతాదేరపకర్షః. తద్రాహిత్యం వస్తుపరిచ్ఛేదః. సమాభ్యధికరాహిత్యనిదానభూతో గుణైర్నిరతిశయప్రకర్షో వస్తుపరిచ్ఛేదఇత్యుక్తం భవతీతి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. *నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోయముచ్యత ఇతిస్మరణాత్. గుణానన్త్యం అనన్తశబ్దార్థః. అత్ర రూఢివశాద్దేవతావిశేషనిర్ణయః. నచానన్తపదస్య నారాయణవాచినః పుల్లిఙ్గత్వం స్యాదితి వాచ్యం - ఇష్టాపత్తేః. తస్య ద్వితీయాన్తత్వేన పుల్లిఙ్గత్వస్య ఇష్టత్వాత్. ద్వితీయాన్తత్వాభావే చ యో వేద నిహితం గుహాయామిత్యత్ర తచ్ఛబ్దాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, అనధ్యాహారేణోపపత్తావధ్యాహారస్యాఽన్యాయ్యత్వాత్,. యది చానన్తపదయోగికార్థస్య త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యస్య నారాయణాదన్యత్రాప్రసక్త్యా శ్రీపత్యాదిశబ్దేష్వివ నరూఢిః కల్పనీయేత్యుచ్యేత - తదాపి న నః క్షతిః. అత్ర సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యనేన బ్రహ్మశబ్దార్థో వివృతః. హృదయగుహానిహితత్వప్రకారకజ్ఞానప్రతిపాదకేన యో వేద నిహితం గుహాయామిత్యనేన విచ్ఛబ్దార్థ ఉక్తః. పరమే వ్యోమన్ సోఽశ్నుత ఇత్యంశేన ఆప్నోతిశబ్దార్థ ఉక్తః. పరమే వ్యోమన్-అప్రాకృతాకాశశబ్దితే పరమపద ఇత్యర్థః. సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యనేన ప్రాప్యముక్తం. కామ్యన్త ఇతి కామాః- కల్యాణగుణాః. ముక్తస్య సర్వవిషయవిరక్తస్య తద్వ్యతిరిక్తకామ్యాన్తరాసమ్భవాత్, *అథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యాదౌ కామశబ్దస్య కల్యాణగుణేష్వేవ ప్రయోగాత్,. వివిధం పశ్యన్తీ చిద్యస్యేతి బహువ్రీహిః. నిరుపాధికానన్యాధీనాసఙ్కుచితసర్వవిషయకజ్ఞానవత్త్వం హి విపశ్చిత్త్వం. అయం చ గుణో నిత్యముక్తాదివ్యావర్తకః. బ్రహ్మాపేక్షయాపి తద్గుణానాం ఫలదశాయాం ప్రాధాన్యం ప్రతిపాదయితుం బ్రహ్మణా సహేతినిర్దేశః- *సహాయుక్తేఽప్రధాన ఇతిహి పాణినిస్మృతిః. నచ భోగ్యతాయాం గుణాపేక్షయా బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం దోషాయేతి శఙ్క్యం-*శ్రియం త్వత్తోప్యుచ్చైర్వయమిహ భణామశ్శృణుతరామితివత్ పరమాత్మాపేక్షయాపి తత్కల్యాణగుణానాం భోగ్యతాతిశయప్రతిపాదనస్య పరమాత్మాతిశయపర్యవసాయిత్వేనైతాదృశాప్రాధాన్యస్య గుణత్వేన దోషత్వాభావాత్. అత ఏవ హి పుత్రేణ సహౌదనం భుఙ్క్త ఇతివద్భోక్తృసాహిత్యపరత్వే బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యప్రసఙ్గాత్ తత్పరిత్యజ్య పయసా సహౌదనం భుఙ్క్త ఇతివద్భోగ్యసాహిత్యపరత్వమేవ. నాత్ర చ పక్షే బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం దోషాయేతి భోగ్యసాహిత్యపక్ష ఏవ భగవతా భాష్యకృతా సమాశ్రితః. నను *తేషామృగ్యత్రార్థవశేన పాదవ్యవస్థితిర్జైమినినాఽర్థవశాధీనపాదవ్యవస్థావత్త్వస్య ఋగ్లక్షణతయోక్తత్వాత్ సహ ఇత్యస్య పాదాన్తరస్థస్య బ్రహ్మణేతి పాదాన్తరస్థేనాన్వయో న సమ్భవతి. తతశ్చ బ్రహ్మణేతి న సహయోగే తృతీయా-అపితు ఇత్థం భూతలక్షణే తృతీయా. సహేత్యస్య చ యుగపదిత్యర్థః. సర్వాన్ కామాన్ యుగపదనుభవతి- బ్రహ్మణా- బ్రహ్మభూత ఇతి యావత్. అత ఏవ స్మార్తైః *సోఽశ్నుతే సకలాన్ కామాన్ అక్రమేణ సురర్షభ! విదితబ్రహ్మరూపేణ జీవన్ముక్తో న సంశయ ఇత్యుపబృంహితమితిచేత్. న-*తేషామృగ్యత్రార్థవశేనేత్యస్య ఉపలక్షణమాత్రత్వాత్, ఉపలక్షణత్వమభ్యుపగమ్యైవ తద్వ్యాఖ్యాతృభిరపి అర్థవశేన వా వృత్తవశేన వా పాదవ్యవస్థేతి వ్యాఖ్యాతత్వాత్,. అభియుక్తానాం మన్త్రప్రసిద్ధివిషయత్వమితివత్ అభియుక్తానాం ఋక్పదప్రసిద్ధివిషయత్వమేవ ఋక్త్వం. తతశ్చ పాదాన్తరస్థేనాపి పాదాన్తరస్థపదాస్యాన్వయో యుక్తః. బ్రహ్మణేత్యస్య ఇత్థం భూతలక్షణత్వాశ్రయణే బ్రహ్మభూత ఇత్యర్థోపి న సమ్భవతి - శ్వేతచ్ఛత్రేణ రాజేత్యాదౌ తథా అభేదాదర్శనాత్. త్వదుక్తస్మార్తవచనస్య పూర్వైర్వ్యాసం ప్రతిపన్నైరనుదాహృతత్వాచ్చ భాష్యకృదుక్త ఏవార్థః. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్తిద్యోతనార్థః. *సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యుక్తం వస్తుపరిచ్ఛేదలక్షణమానన్త్యం సర్వోపాదానత్వ సర్వాన్తరత్వముఖేన ప్రపఞ్చయతి (తస్మాద్వా ఇత్యాదినా) తస్మాదిత్యనేన * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి వ్యవహితబ్రాహ్మణోక్తం పరామృశ్యతే. ఏతస్మాదితి *సత్యం జ్ఞానమితి అవ్యవహితమన్త్రోక్తం పరామృశ్యతే. తతశ్చ మన్త్రబ్రాహ్మణోక్తాదేతస్మాదాత్మన ఆకాశ ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. అత్ర *తత్తేజ ఐక్షత *తా ఆప ఐక్షన్తేతి తేజః ప్రభృతిష్వీక్షణాదిశ్రవణాదాకాశవాయుతేజఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరా ఇతి *తేజోఽతస్తథాహ్యాహేత్యధికరణే స్థితం. పురుషః-శరీరమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (సవా ఇతి) స వా ఏష పురుషః-అయం దేహః అన్నరసస్య పరిణామః. *అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుః తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసమిత్యాద్యుక్తరీత్యా జాఠరాగ్నిపచ్యమానాన్నరసాంశనిర్వర్త్యమాంసాదిమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతి భావః. (తస్యేతి) తస్య-దేహరూపస్య పురుషస్య ఇదం- ప్రత్యక్షతో దృశ్యమానమేవ శిరః. పాణిద్వయం పక్షౌ. అధస్తాత్ గ్రీవాయాః నాభేరూర్ధ్వం పరిదృశ్యమానః అయం- మధ్యమో దేహభాగః- అఙ్గానామాత్మా. *మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుతేః ధారకత్వేన ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ఇదం-నాభేరధస్తాత్పరిదృశ్యమానం చరణద్వయం పుచ్ఛవదాధారత్వాత్ పుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్ర పురుషశబ్దితమనుష్యపాణ్యాదేః పక్షత్వాదిరూపణం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమితి ద్రష్టవ్యం. (తదపీతి) తత్-తస్మిన్నేవార్థే బ్రాహ్మణోక్తే అయం మన్త్రరూపశ్శ్లోకో భవతీత్యర్థః. ఇతి ప్రథమోఽనువాకః.

ఉ.— అన్నాద్వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే। యాః కాశ్చ పృథివీగ్ం శ్రితాః। అథో అన్నేనైవ జీవన్తి। అథైనదపియన్త్యన్తతః। అన్నగ్ం హి భూతానాం జ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే। సర్వం వై తేన్నమాప్నువన్తి। యేన్నం బ్రహ్మోపాసతే। అన్నగ్ం హి భూతానాం జ్యేష్ఠం। తస్మాత్సర్వౌషధముచ్యతే॥ ౧॥ అన్నాద్భూతాని జాయన్తే। జాతాన్యన్నేన వర్ధన్తే। అద్యతేత్తి చ భూతాని। తస్మాదన్నం తదుచ్యత ఇతి। తస్మాద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాత్। అన్యోన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః। తేనైష పూర్ణః। స వా ఏష పురుషవిధ ఏవ। తస్య పురుషవిధతాం। అన్వయం పురుషవిధః॥ ౨॥ తస్య ప్రాణ ఏవ శిరః। వ్యానో దక్షిణః పక్షః। అపాన ఉత్తరః పక్షః। ఆకాశ ఆత్మా। పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా। తదప్యేష శ్లోకో భవతి॥ ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

నతదన్తర్యామిత్వేనచనిర్దిష్టఆత్మేత్యర్థః. భగవతాభాష్యకృతా * అన్వయాదితిచేత్స్యాదవధారణాదితిసూత్రే * అన్నమ[illegible]దన్తరే ప్రాప్రథమంపరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా - తదనన్తరంచప్రాణమయాదన్తరేమనోమయే - తతోవిజ్ఞానమయే - తతఆనన్దమయఇతిభాషితం. అత్ర [illegible] త్రేః ప్రాణస్య ప్రాణనవృత్తిప్రచురత్వాత్ ప్రాణమయత్వం. (తేనేతి) తేన- ప్రాణమయేనాత్మనాఅయమన్నరసమయఆత్మాపూర్ణ ఇత్యర్థః. ష్టఇతియావత్. సర్వస్యాపిదేహస్యప్రాణవ్యాప్యత్వాదితిభావః. (సవాఇతి) ప్రాణమయోపిపురుషాకృతిరేవేత్యర్థః. హస్తపాదాదిమత్త్వేనపురుషత్వభ్రాన్తింవ్యుదస్యతి (తస్యేతి) తస్య- అన్నమయస్యపురుషవిధత్వమనుకృత్యప్రాణమయోపిపురుషవిధఇత్యర్థః. తతశ్చతద్వదేవశిరఃపక్షపుచ్ఛాదియాపఞ్చవిధఇత్యర్థః. (ఆకాశఆత్మేతి) *యథాకాశస్థితోనిత్యం వాయుస్సర్వత్రగోమహాన్ ఇతిస్మృత్యుక్తరీత్యావాయువికారభూతప్రహానాదిధారకత్వాదాకాశస్యాత్మత్వం. (పృథివీతి) పృథివ్యామాకాశస్య ప్రతిష్ఠితత్వాత్తస్యాః పుచ్ఛత్వం. ఇతి ద్వితీయోఽనువాకః.

ఉ.—— ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి। మనుష్యాఃపశవశ్చయే। ప్రాణోహిభూతానామాయుః। తస్మా
త్సర్వాయుషముచ్యతే। సర్వమేవతఆయుర్యన్తి। యేప్రాణంబ్రహ్మోపాసతే। ప్రాణోహిభూతా
నామాయుః।తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి। తస్యైషఏవశారీరఆత్మా। యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వా
ఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్। అన్యోఽన్తరఆత్మామనోమయః। తేనైషపూర్ణః। సవాఏషపురుషవిధఏవ। త
స్యపురుషవిధతాం। అన్వయంపురుషవిధః। తస్యయజురేవశిరః। ఋగ్దక్షిణఃపక్షః। సామోత్తరఃప
క్షః। ఆదేశఆత్మా॥౨॥ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా। తదప్యేషశ్లోకోభవతి॥ ఇతితృతీయోఽనువాకః.

శం.—— (ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తి) అగ్న్యాదయోదేవాః ప్రాణంవాయ్వాత్మానంప్రాణనశక్తిమన్తమను - తదాత్మభూతాస్సన్తః ప్రాణన్తి- ప్రాణనకర్మకుర్వన్తి- ప్రాణనక్రియయాక్రియావన్తోభవన్తి. అధ్యాత్మాధికారాత్ దేవాః- ఇన్ద్రియాణిప్రాణమనుప్రాణన్తి- ముఖ్యప్రాణమనుచేష్టన్తఇతివా. తథా - మనుష్యాఃపశవశ్చయే - తే ప్రాణనకర్మణైవచేష్టావన్తోభవన్తి. అతశ్చనాన్నమయేనైవపరిచ్ఛిన్నానాఆత్మవన్తః ప్రాణినః. కిన్తర్హి. తదన్తర్గతప్రాణమయేనాపిసాధారణేనైవసర్వపిణ్డవ్యాపినాఆత్మవన్తోమనుష్యాదయః. ఏవంమనోమయాదిభిః పూర్వపూర్వవ్యాపిభిరుత్తరోత్తరైస్సూక్ష్మైరానన్దమయాన్తైరాకాశాదిభూతారబ్ధైరవిద్యాకృతైరాత్మవన్తస్సర్వేప్రాణినః. యథాఅనేకతుషకోద్రవథాస్వాభావికేనాపిఆకాశాదికారణేననిత్యేనావికృతేనసర్వగతేనసత్యజ్ఞానానన్తలక్షణేనపఞ్చకోశాతిగేనసర్వాత్మనాత్మవన్తః - సహిపరమార్థతఆత్మాసర్వేషామిత్యేతదప్యర్థాదుక్తంభవతి. ప్రాణందేవాఅనుప్రాణన్తీత్యాద్యుక్తం- తత్కస్మాదిత్యాహ- ప్రాణోహి- యస్మాద్భూతానాం- ప్రాణినామాయుః-జీవనం. *యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరే ప్రాణోవసతితావదేవాయురితిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వాయుషం- సర్వేషామాయుస్సర్వాయుః. సయురేవసర్వాయుషమిత్యుచ్యతే. ప్రాణాపగమేమరణప్రసిద్ధేః- ప్రసిద్ధంలోకేసర్వాయుష్ట్వంప్రాణస్య- అతోఽస్మాద్బాహ్యాదసాధారణాదన్నమయాదాత్మనోఽపక్రమ్యాన్తస్సాధారణంప్రాణమయమాత్మానంబ్రహ్మోపాసతేయే - అహమస్మిప్రాణస్సర్వభూతానాం ఆత్మాయుర్జీవనహేత్వాదితి- తేసర్వమేవాయురస్మిన్ లోకేయన్తి. నాపమృత్యునామ్రియన్తేప్రాక్షుతాదాయుష్యాదిత్యర్థః. శతంవర్షాణీతితుయుక్తం- *సర్వమాయురేతీతిశ్రుతిప్రసిద్ధేః. కింకారణం (ప్రాణోహిభూతానామాయుస్తస్మాత్సర్వాయుషముచ్యతఇతి) యోయద్గుణకంబ్రహ్మోపాస్తే- సతద్గుణభావతీతి- విద్యాఫలప్రాప్తేర్హేత్వర్థంపునర్వచనంప్రాణోహీత్యాది. తస్యపూర్వస్య- అన్నమయస్యఏషఏవ- శరీరేఅన్నమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. ఏషప్రాణమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదిత్యాది) ఉక్తార్థం. (అన్యోన్తరఆత్మామనోమయః) మనఇతి - సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమన్తఃకరణం. న్మయోమనోమయః. సోఽయంప్రాణమయస్యాభ్యన్తరఆత్మా. (తస్యయజురేవశిరః) యజురితి - అనియతాక్షరపాదావసానోమన్త్రవిశేషః తజ్జాతీయవచనోయజుశ్శబ్దః. తస్యశిరస్త్వంప్రాధాన్యాత్. ప్రాధాన్యంచయాగాదౌసన్నిపత్యోపకారకత్వాత్. యజుషాహిహవిర్దీయతేస్వాహాకారాదినా. వాచనికీవాశిరఆదికల్పనా. సర్వత్రమనసోహిస్థానప్రయత్ననాదస్వరవర్ణపదవాక్యవిషయాతత్సఙ్కల్పాత్మికాతద్భావితావృత్తిశ్శ్రోత్రకరణద్వారాయజుస్సఙ్జ్ఞా తేనవిశిష్టాయజురిత్యుచ్యతే. ఏవమృక్. ఏవంసామ. ఏవంచమనోవృత్తిత్వేమన్త్రాణాం-వృత్తిరేవావర్త్యతఇతిమానసోజపఉపపద్యతే. అన్యథాఽవిషయత్వాన్మన్త్రోనావర్తయితుంశక్యః - ఘటాదివదితిమానసోజపోనోపపద్యతే. మన్త్రావృత్తిశ్చోద్యతేబహుశః. కర్మసుక్షరవిషయస్మృత్యావృత్త్యామన్త్రావృత్తిస్స్యాదితిచేన్న- ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్. * త్రిఃప్రథమామన్వాహ త్రిరుత్తరామితిఋగావృత్తిశ్శ్రూయతే. తత్రర్చోవిషయత్వేతద్విషయస్మృత్యావృత్తౌచక్రియమాణాయాం *త్రిఃప్రథమామన్వాహేతిఋగావృత్తిర్ముఖ్యోర్థశ్చోదితఃపరిత్యక్తస్స్యాత్. స్మాన్మనోవృత్త్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నంమనోవృత్తినిష్ఠమాత్మచైతన్యమనాదినిధనంయజుశ్శబ్దవాచ్యంఆత్మవిజ్ఞానంమన్త్రాఇతి. ఏవంచనిత్యత్వోపపత్తిర్వేదానాం. అన్యథావిషయత్వేరూపాదివదనిత్యత్వంచస్యాత్. నైతద్యుక్తం. *సర్వేవేదాయత్రైకంభవన్తిసమానసీనఆత్మేతిచశ్రుతిర్నిత్యాత్మనాఃత్వంబ్రువన్తీఋగాదీనాంనిత్యత్వేసమఞ్జసాస్యాత్. * ఋచోఅక్షరేపరమేవ్యోమన్యస్మిన్ దేవాఅధివిశ్వేనిషేదురితిచమన్త్రవర్ణాత్. ఆదేశోత్రబ్రాహ్మణం-ఆదేష్టవ్యవిశేషానాదిశతీతి. అథర్వణాఽఙ్గిరసాచదృష్టామన్త్రాః బ్రాహ్మణంచశాన్తికపౌష్టికాదిప్రతిష్ఠాహేతుకర్మప్రధానత్వాత్ అథర్వాఙ్గిరసఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి)మనోమయాత్మప్రకాశకః. ఇతితృతీయోఽనువాకః.

్మానముపసఙ్క్రమతీతి పూర్వపూర్వకోశస్యోత్తరోత్తరః కోశ ఏవాత్మేతి వ్యాఖ్యాతమాహ తదర్శనేన. తదసత్-ఆత్మశబ్దస్యాముఖ్యార్థత్వప్రసఙ్గాత్, ప్ర ిదాభావాత్. అ[illegible]చ్ఛబ్దకోశ, చ్చ. అతః సర్వకోశాధ్యాసాధిష్ఠానభూతశ్చిదాత్మైవ అత్రాత్మశబ్దేనవివక్షిత ఇతి తాత్పర్యమాహ (తథాస్వాభావికేనేతి) రూపకల్పనో[illegible] ఆత్మశబ్దసామర్థ్యాత్, కల్పితస్యాధిష్ఠానత్వానుపపత్తేశ్చేత్యర్థః. (అసాధారణాదితి) వ్యావృత్తస్వరూపాత్. అపక్రమ్య - తత్రా ్శ్చ. [illegible]హిత్వేత్యర్థః. (సాధారణమితి) సర్వేన్ద్రియసాధారణం. ప్రాణకృతేనాశనాదినా సర్వేషాం పుష్ట్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః. (సర్వభూతానా వహాత్మేతి) సూత్రాత్మనా పూర్వస్య య ఆత్మా చిద్ధాతుః- ఏష ఏవ తస్య ప్రాణమయస్యాత్మేతి యోజనా. యజుశ్శబ్దేన బాహ్యో యజుర్వేద ఉచ్యతే-తస్య కథమాన్తరం మనోమయం ప్రతి శిరస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసాహీతి) యద్యపి యజుశ్శబ్దో బాహ్యశబ్దరాశౌ రూఢః- తథాపి శ్రుతేరనతిశఙ్కనీయత్వాత్ తత్ప్రామాణ్యాద్విశిష్టమనోవృత్తిర్యజుస్సఙ్కేతవిషయభూతా యజుర్వేదమధీమహే-ఏతత్క్రమకావర్ణా యజుర్వేదతయోఽధ్యేతవ్యాః- ఇత్యేవం సఙ్కల్పరూపా గ్రాహ్యేత్యర్థః. శ్రుత్యనుగ్రాహికాం యుక్తిమప్యాహ (ఏవంచేతి) (అన్యథేతి) శబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వే మనోవిషయత్వాసమ్భవా, న్మనసా బాహ్యేఽర్థేఽస్వాతన్త్ర్య, న్మానసో జపో న స్యాదిత్యర్థః. ఇతశ్చ మనోవృత్తిత్వం మన్త్రాణాం వాచ్యమిత్యాహ (మన్త్రావృత్తిశ్చేతి) శబ్దానాం ఘటాదివద్బాహ్యద్రవ్యత్వే మన్త్రాణాం ఘటాదివదావృత్తిర్నోపపద్యేత- క్రియైవ హ్యావర్త్యేత. ఆవృత్తిసిద్ధ్యనుపపత్త్యా క్రియాత్వం వాచ్యమిత్యుక్తం- తత్రాఽన్యథాప్యుపపత్తిమాశఙ్కతే (అక్షరవిషయేతి) మన్త్రైర్భ్యస్మృతేరన్యత్వాదన్యావృత్తిర్వర్ణానాం ప్రసజ్యతే - అతో నాన్యథాప్యుపపత్తిరిత్యుక్తం. ఏతత్ స్ఫుటయతి (త్రిః ప్రథమామిత్యాదినా) సామిధేన్యః సమిధాయదా అధ్వర్యుణా హూయన్తే- తదా * ప్రవోవాజా అభిద్యవ ఇత్యష్టాదశర్చం సూక్తం హోతా శంసతి- తాసాం చర్చాం మధ్యే ప్రథమామృచం సూక్తస్యాన్త్యాం చర్చం హోతా త్రిరనుబ్రూయాదిత్యావృత్తిః శ్రూయత ఇత్యర్థః. మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వముక్త్వా మనోవృత్తీనాం సదా చిద్వ్యాప్తత్వేనైవ సిద్ధేశ్చిదాత్మతామాహ (తస్మాదితి) మన్త్రాణాం మనోవృత్తిత్వేన ఆవృత్తిర్ఘటతే, పరంపరయా చిదాత్మత్వేన నిత్యత్వమపి ఘటత, ఇత్యాహ (ఏవంచేతి) (అన్యథేతి) స్వప్రకాశచిదాత్మత్వానఙ్గీకారే రూపాదివద్విషయత్వాదనిత్యత్వమపి ప్రసజ్యేత. కాళిదాసాదివాక్యానామప్యేతేన న్యాయేన నిత్యత్వాపాతాద్యుక్త్యాభాసమేతత్. అస్తు వ నిత్యమితి న వాచ్యమిత్యాహ (నైతద్యుక్తమితి) *వాచా విరూప నిత్యయేతి శ్రుత్యా నిత్యత్వస్యావేదితత్వాద్వేదానిత్యత్వం యుక్తం న భవతీత్యర్థః. వేదానాం జడత్వే స్వప్రకాశేనాత్మనా ఏకత్వం న సమ్భవతి- జడాజడయోర్విరోధాత్. అతో మనోవృత్తివ్యాపకచిదాత్మత్వం సూచితమిత్యర్థః. సాక్షితయా మనసి భవో మానసీనః. అక్షరే పరమే వ్యోమకల్పే బ్రహ్మణి ఋచః - విధినిషేధరూపాః నిషేదుః- తాదాత్మ్యేన వ్యవస్థితా ఇతి మన్త్రవర్ణ ఏకత్వం దర్శయతీత్యర్థః. ఆదేష్టవ్యవిశేషాః- కర్తవ్యవిశేషాః. ఇదమేవం కర్తవ్యమిత్యుపదిశతీత్యర్థః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

శం.— (ప్రాణమితి) దేవమనుష్యపశవః ప్రాణమనుప్రాణన్తి- ప్రాణాధీనజీవనా ఇత్యర్థః. (ప్రాణో హీతి) యస్మాత్సర్వేషాం భూతానాం *యావద్ధ్యస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయురితి ప్రాణస్య ఉచ్ఛ్వసననిశ్వసనాదిలక్షణ సర్వభూతాయుర్హేతుత్వం-అత ఏవ ప్రాణ ఏవ సర్వేషామాయురిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. (సర్వమేవేతి) ఏవం లక్షణే ప్రాణే బ్రహ్మబుద్ధిం కుర్వన్తః సర్వమాయుః ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ఏవం ప్రాణమయే ఆకాశాద్యన్నమయాన్తస్యాన్తరాత్మత్వబుద్ధిం అవతార్య తాం బుద్ధిం నివర్తయతి (తస్యైష ఇతి) పూర్వస్య- అన్నమయస్య య ఆత్మా- ఏష ఏవ తస్య- ప్రాణమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. శారీరః- శరీరప్రతిసమ్బన్ధ్యాత్మేత్యర్థః. అనేన ఆత్మశబ్దస్య స్వరూపార్థత్వభ్రాన్తిర్వ్యుదస్తా భవతి. తతశ్చాన్నమయప్రాణమయావేకాత్మకౌ- న త్వన్నమయస్య ప్రాణమయ ఆత్మేత్యర్థః. తర్హ్యన్నమయప్రాణమయయోః క ఆత్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (తస్మాద్వా ఇతి) అత్ర మనోమయ ఇత్యత్ర ప్రాచుర్యార్థే మయట్ - మనోబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తాఖ్యాన్తఃకరణవృత్తిషు మనోవృత్తేః ప్రచురత్వాత్. (తేనైష ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యేతి) తస్య-అన్తఃకరణస్య యజుర్వేదవిషయజ్ఞానజనకమనోవ్యాపారశ్శిర ఇత్యర్థః. ముఖ్యార్థస్య యజుర్వేదస్య మనస్సంబన్ధాభావేన మనశ్శిరస్త్వరూపణాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (ఆదేశ ఆత్మేతి) ఇదం కురు- ఇదం మాకార్షీరితి విధినిషేధరూపం రహస్యానుశాసనం ఆదేశ ఇత్యర్థః. అత్ర తజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతాన్తఃకరణవృత్తిరాదేశశబ్దేనోచ్యతే. (అథర్వేతి) అథర్వాఙ్గిరోభిర్దృష్టా మన్త్రాః ప్రతిష్ఠాహేతుభూతం పుచ్ఛమిత్యర్థః. అత్రాప్యథర్వాఙ్గిరశ్శబ్దః తజ్జన్యజ్ఞానహేతుభూతమనోవ్యాపారపరః. ఇతి తృతీయోఽనువాకః.

ఉ.— యతోవాచోనివర్తన్తే । అప్రాప్యమనసాసహ । ఆనన్దంబ్రహ్మణోవిద్వాన్ । నబిభేతికదా
చనేతి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య । తస్మాద్వాఏతస్మాన్మనోమయాత్ । అన్యోఽన్తర
ఆత్మావిజ్ఞానమయః । తేనైషపూర్ణః । సవాఏషపురుషవిధఏవ ॥ ౧ ॥ తస్యపురుషవిధతాం । అన్వయంపు
రుషవిధః । తస్యశ్రద్ధైవశిరః । ఋతందక్షిణఃపక్షః । సత్యముత్తరఃపక్షః । యోగఆత్మా । మహఃపు
చ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

శం.— (యతోవాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహేత్యాది) తస్యపూర్వస్య- ప్రాణమయస్యైష ఏవాత్మా శారీరః- శరీరే ప్రాణమయే భవశ్శారీరః. కః. య ఏష మనోమయః. (తస్మాద్వా ఏతస్మాదితి) పూర్వవత్. (అన్యోన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః) మనోమయస్యాభ్యన్తరో

విజ్ఞానమయః. మనోమయాద్వేదాత్మోక్తః. వేదార్థవిషయాబుద్ధిర్నిశ్చయాత్మికావిజ్ఞానం. తచ్చాధ్యవసాయలక్షణమన్తఃకశబ్దోజీవాత్మపరః. (నిశ్చయవిజ్ఞానైః ప్రమాణస్వరూపైర్నిర్వర్తితఆత్మావిజ్ఞానమయః. ప్రమాణవిజ్ఞానపూర్వకోహియజ్ఞాదిఃస్తాయతే. యజ్ఞాదిహేతుత్వాదుపాసతఇత్యర్థః. నిశ్చయవిజ్ఞానవతోహికర్తవ్యేష్వర్థేషు పూర్వం శ్రద్ధోపపద్యతే - సావశ్యకర్తవ్యానాం ప్రాథమ్యాచ్ఛిర ఇవశిరః. ఋతసత్యే - ఉ- దేహేవర్తతేఏవ. యోగః- యుక్తిః- సమాధానం. ఆత్మైవాత్మా. ఆత్మవతోహియుక్తస్య సమాధానవతో ఉఙ్గానీవశ్రద్ధాదీనియథార్థప్రతిపత్తిక్షమాణిభవన్తి- తస్మాత్సమాధానంయోగఆత్మావిజ్ఞానమయస్య. (మహఃపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా) మహఇతి- మహత్తత్త్వం. ప్రథమజం- * మహద్యక్షంప్రథమజంవేదేతి శ్రుత్యన్తరాత్. పుచ్ఛంప్రతిష్ఠా- కారణత్వాత్. కారణంహికార్యాణాంప్రతిష్ఠా-యథావృక్షవీరుధాంపృథివీ. సర్వవిజ్ఞానానాంచ మహత్తత్త్వంకారణం- తేనతద్విజ్ఞానమయస్యాత్మనఃప్రతిష్ఠా. (తదప్యేషశ్లోకోభవతి) పూర్వవత్- యథాన్నమయాదీనాం బ్రాహ్మణోక్తానాం ప్రకాశకాఃశ్లోకాః-ఏవంవిజ్ఞానమయస్యాపి. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

———

ఆ.—— వాఙ్మనసగోచరత్వంనోపపద్యతే - స్వాత్మనివృత్తివిరోధాత్. అతోవాఙ్మనోవిశిష్టాన్మనోమయాద్వాచోమనసాసహనివర్తన్త ఇత్యర్థః. తస్యచమనోమయస్యబ్రహ్మణఃఉపాసనఫలభూతమాధిదైవికమానన్దంవిద్వాన్నబిభేతిగర్భవాసాదిదుఃఖాదిత్యర్థః. (వేదార్థేతి) తథావ్యవసాయలక్షణంలౌకికమపిజ్ఞానం గ్రాహ్యమిత్యర్థః. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

———

రం.—— (యతోవాచఇతి) యస్మాద్బ్రహ్మానన్దాత్ వాఙ్మనసేఇయత్తాలక్షణంపారమప్రాప్యనివర్తన్తే- తాదృశంబ్రహ్మానన్దం *దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యా *మనసాతువిశుద్ధేనఇత్యుక్తరీత్యాశుద్ధేనమనసాజ్ఞాత్వాకదాపినబిభేతీత్యర్థః. అత్రబ్రహ్మానన్దస్యశుద్ధమనోగోచరత్వప్రతిపాదకత్వాత్ అస్యశ్లోకస్యమనోవిషయత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. (తస్యైషఇతి) ప్రాణమయస్యయఆత్మా - సఏవమనోమయస్యాప్యాత్మేత్యర్థః. ఏవంచాన్నమయప్రాణమయమనోమయానామేకఆత్మేత్యుక్తంభవతి. సకఇత్యపేక్షాయామాహ (తస్మాద్వాఇతి) అత్రవిజ్ఞానమయోజీవః- నబుద్ధిమాత్రం- మయట్ప్రత్యయేనవ్యతిరేకప్రతీతేః. (తస్యశ్రద్ధైవేత్యాది) అత్రశ్రద్ధాఋతసత్యశబ్దాఃజ్ఞానవిశేషపరాః. *బ్రహ్మణేత్వామహసఓమిత్యాత్మానంయుఞ్జీతేతివిహితజ్ఞానవిశేషోయోగశబ్దేనోచ్యతే. (మహఇతి) యోగవిరోధినిరసనసామర్థ్యలక్షణంమహఃపుచ్ఛమిత్యర్థః. ఏతేషాం శ్రద్ధాదీనాంఆత్మగుణత్వేనప్రసిద్ధత్వాత్తత్తదవచ్ఛిన్నసూక్ష్మస్వరూపంశిరఃపక్షపుచ్ఛాదితయా ప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. అతః * స్వస్వాదనతిరిక్తైఃస్వావయవైఃశిరఃపక్షపుచ్ఛాదిరూపణపరత్వాత్ ప్రకరణస్యేతిభాష్యస్యనవిరోధః. ఇతిచతుర్థోఽనువాకః.

ఉ.—— విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతే । కర్మాణితనుతేపిచ । విజ్ఞానందేవాస్సర్వే । బ్రహ్మజ్యేష్ఠముపాసతే । విజ్ఞానంబ్రహ్మచేద్వేద । తస్మాచ్చేన్నప్రమాద్యతి । శరీరేపాప్మనోహిత్వా । సర్వాన్కామాన్సమశ్నుతఇతి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య॥౧॥ తస్మాద్వాఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ । అన్యోఽన్తరఆత్మానన్దమయః । తేనైషపూర్ణః । సవాఏషపురుషవిధఏవ । తస్యపురుషవిధతాం । అన్వయంపురుషవిధః । తస్యప్రియమేవశిరః । మోదోదక్షిణఃపక్షః । ప్రమోదఉత్తరఃపక్షః । ఆనన్దఆత్మా॥ ౨॥ బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

శం.—— (విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతే) విజ్ఞానవాన్హియజ్ఞంతనోతిశ్రద్ధాపూర్వకం- అతోవిజ్ఞానస్యకర్తృత్వంతనుతఇతి. కర్మాణిచతనుతే. యస్మాద్విజ్ఞానకర్తృకంసర్వం - తస్మాద్యుక్తంవిజ్ఞానమయఆత్మాబ్రహ్మేతి. కించ- విజ్ఞానంబ్రహ్మ; సర్వేదేవాః-ఇన్ద్రాదయఃజ్యేష్ఠం- ప్రథమజత్వాత్. సర్వప్రవృత్తీనాంవాతత్పూర్వకత్వాత్-ప్రథమజం. విజ్ఞానంబ్రహ్మోపాసతే- ధ్యాయన్తి; తస్మిన్ విజ్ఞానమయేబ్రహ్మణ్యభిమానం కృత్వోపాసతఇత్యర్థః. తస్మాత్తేమహతోబ్రహ్మణఉపాసనాత్-జ్ఞానైశ్వర్యవన్తోభవన్తి. తచ్చవిజ్ఞానంబ్రహ్మచేత్-యదివేద-విజానాతి. నకేవలం వేదైవ- తస్మాత్- బ్రహ్మణశ్చేన్నప్రమాద్యతి. బాహ్యేష్వనాత్మస్వాత్మభావితః- తస్మాత్ప్రాప్తంవిజ్ఞానమయేబ్రహ్మణ్యాత్మభావనాయాః ప్రమదనం. తన్నివృత్త్యర్థముచ్యతే-తస్మాచ్చేన్నప్రమాద్యతీతి. అన్నమయాదిష్వాత్మభావంహిత్వాకేవలేవిజ్ఞానమయేబ్రహ్మణ్యాత్మత్వంభావయన్నాస్తే చేదిత్యర్థః. అతఃకింస్యాదితి. ఉచ్యతే (శరీరేపాప్మనోహిత్వా) శరీరాభిమాననిమిత్తాహిసర్వేపాప్మానః- తేషాంచవిజ్ఞానమయేబ్రహ్మణ్యాత్మాభిమానాన్నిమిత్తాపాయేహానముపపద్యతే- ఛత్రాపాయఇవఛాయాయాః. తస్మాచ్ఛరీరాభిమాననిమిత్తాన్సర్వాన్పాప్మనః శరీరప్రభవాన్శరీరఏవహిత్వావిజ్ఞానమయబ్రహ్మస్వరూపాపన్నస్తత్స్థాన్ సర్వాన్కామాన్విజ్ఞానమయేనైవాత్మనాసమశ్నుతే - సమ్యగ్భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. తస్యపూర్వస్య- మనోమయస్యాత్మాఏషఏవశరీరేమనోమయేభవశ్శారీరః. కః. యఏషవిజ్ఞానమయః. (తస్మాద్వాఏతస్మాదితి) ఉక్తార్థః. ఆనన్దమయఇతికార్యాత్మప్రతీతిః- అధికారాన్మయట్చశబ్దాచ్చ. అన్నాదిమయాహికార్యాత్మానోభౌతికాఇహాధికృతాః- తదధికారపతితశ్చాయమానన్దమయః. మయట్చాత్రవికారార్థేదృష్టః- యథాన్నమయఇత్యత్ర. తస్మాత్కార్యాత్మానన్దమయఃప్రత్యేతవ్యః. సంక్రమణాచ్చ. *ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతివక్ష్యతి. కార్యాత్మనాంచసఙ్క్రమణమనాత్మనాందృష్టం- సఙ్క్రమణకర్మత్వేనచానన్దమయఆత్మాశ్రూయతే-*యథాన్నమయమా

నచాత్మనఏవోపసఙ్క్రమణం-అధికారవిరోధాదసమ్భవాచ్చ. నహ్యాత్మనైవాత్మనఉపసఙ్క్రమణంసమ్భవతి-స్వాత్మని

శం.—— క్ష్మోభూతంచ బ్రహ్మసఙ్క్రమితుః. శిరఆదికల్పనానుపపత్తేశ్చ. నహియథోక్తలక్షణేఆకాశాదికారణేఽకార్యపతితేశిరఆద్యవయవపృథివీంశ్రితాః- ఽపపద్యతే. *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తే *అస్థూలమనణు *నేతినేత్యాత్మేత్యాదివిశేషాపోహశ్రుతిభ్యశ్చ. మన్త్రోదాహరణానుపపఅథ- అపిఏనస్ప్రియశిరఆద్యవయవవిశిష్టే ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానేఆనన్దమయేఆత్మని బ్రహ్మణినాస్తి బ్రహ్మేత్యాశఙ్కాభావాత్ *అసన్నేవస౨సమాతెఅసద్బ్రహ్మేతివేదచేదితిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతే. *బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠేత్యపిచానుపపన్నం-పృథగ్బ్రహ్మణఃప్రతిష్ఠాత్వేనగ్రహణం. త న స్మాత్కార్యపతితఏవానన్దమయః- నపరఏవానన్దాత్మా. ఆనన్దఇతియద్విద్యాకర్మణోఃఫలం- తద్వికారఆనన్దమయః. సచవిజ్ఞానమయాదన్తరః-యజ్ఞాదిహేతోర్విజ్ఞానమయాదన్తరఇతిశ్రుతేః. జ్ఞానకర్మణోర్హిఫలం భోక్త్రర్థత్వాదన్తరతమంస్యాత్. అన్తరతమశ్చానన్దమయఆత్మాపూర్వేభ్యః. విద్యాకర్మణోః ప్రియాద్యర్థత్వాచ్చ. ప్రియాదిప్రయుక్తేహివిద్యాకర్మణీ. తస్మాత్ప్రియాదీనాంఫలరూపాణామాత్మసన్నికర్షాద్విజ్ఞానమయాచ్చాభ్యన్తరత్వముపపద్యతే. ప్రియాదివాసనానిర్వర్తితోహ్యాత్మానన్దమయోవిజ్ఞానమయాశ్రితస్స్వప్నఉపలభ్యతే. తస్యానన్దమయస్యాత్మనఇష్టపుత్రాదిదర్శనజంప్రియంశిరఇవశిరః- ప్రాధాన్యాత్. మోదఇతి- ప్రియలాభనిమిత్తోహర్షః. సఏవచప్రకృష్టోహర్షఃప్రమోదః. ఆనన్దఇతి- సుఖసామాన్యమాత్మా- ప్రియాదీనాంసుఖావయవానా[illegible]ష్వనుస్యూతత్వాత్. ఆనన్దఇతిపరంబ్రహ్మ - తద్ధిశుభకర్మణాప్రత్యుపస్థాప్యమానేపుత్రమిత్రాదివిషయవిశేషోపాధావన్తఃకరణవృత్తివిశేషేతమసాప్రచ్ఛాద్యమానేప్రసన్నేఽభివ్యజ్యతే. తద్విషయసుఖమితిప్రసిద్ధంలోకే.తద్వృత్తివిశేషప్రత్యుపస్థాపకస్యకర్మణోఽనవస్థితత్వాత్సుఖస్యక్షణికత్వం. తద్యదన్తఃకరణంతపసాతమోఘ్నేనదమేనసత్యేనవిద్యయాబ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయాచనిర్మలత్వమాపద్యతే యావత్- తావద్వివిక్తే ప్రసన్నేఅన్తఃకరణేఆనన్దవిశేషఉత్కృష్యతే - విపులీభవతి. వక్ష్యతిచ *రసోవైసః రసగ్ంహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి *ఏషహ్యేవానన్దయాతి * ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏవంచకామోపశమోత్కర్షాపేక్షయాశతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షఆనన్దస్యవక్ష్యతే. ఏవంచోత్కృష్యమాణస్యానన్దమయస్యాత్మనఃపరమార్థబ్రహ్మవిజ్ఞానాపేక్షయాబ్రహ్మపరమేవ యత్ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణం- యస్యచప్రతిపత్త్యర్థంపఞ్చాన్నమయాదికోశాఉపన్యస్తాః- యచ్చతేభ్యోఽభ్యన్తరం- యేనచైతేసర్వఆత్మవన్తః- తద్బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠా. తదేవచ-సర్వస్యావిద్యాపరికల్పితస్య ద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠా - ఆనన్దమయస్యఏకత్వావసానత్వాత్. అస్తితదేకమవిద్యాపరికల్పితస్యద్వైతస్యావసానభూతమద్వైతంబ్రహ్మప్రతిష్ఠాపుచ్ఛం. తదపి-అస్మిన్నర్థఏషశ్లోకోభవతి. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

ఆ.—— (ప్రథమజత్వాదితి) హిరణ్యగర్భాభేదేనేత్యర్థః. ఆనన్దమయఃపరమాత్మేతివృత్తికారైరుక్తం- తన్నిషేధేనవ్యాచష్టే (కార్యాత్మప్రతీతిరిత్యాదినా) *సఙ్క్రామతీత్యేతదతిక్రామతీత్యభిప్రాయేణవ్యాఖ్యాతం. ప్రాప్త్యభిప్రాయంకస్మాన్నవ్యాఖ్యాయతఇత్యతఆహ (నచాత్మనఏవేతి) అన్నమయాదీనామతిక్రమణీయతయాప్రకృతత్వా, దేకస్యకర్తృత్వకర్మత్వాసమ్భవా, చ్చప్రాప్తిఃసఙ్క్రమణంనభవతీత్యర్థః. ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వాసమ్భవేహేత్వన్తరాణ్యాహ(శిరఆదీత్యాదినా) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మత్వవివక్షాయాంమన్త్రతఃతస్యైవాసత్త్వాశఙ్కావక్తవ్యా-తదసమ్భవాచ్చనానన్దమయఃపరమాత్మతయాప్రతిపద్యతఇత్యాహ (మన్త్రోదాహరణానుపపత్తేశ్చేతి) నహిమన్త్రోదాహరణముపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. విశిష్టస్యవిశేషణకార్యత్వాత్సుఖ్యహమిత్యుపలభ్యమానోభోక్తాఆనన్దమయఇత్యుక్తం. కథంతస్యవిజ్ఞానమయాదన్తరత్వమిత్యతఆహ (సచేతి) కర్త్రపేక్షయాభోక్తృత్వస్యోత్తరభావిత్వంప్రసిద్ధమేవశ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. ఏతత్స్ఫుటయతి (జ్ఞానకర్మణోర్హీతి) శరీరాదిభ్యఆనన్దసాధనేభ్యఃసకాశాత్సాధ్యేనానన్దేనవిశిష్టోఽన్తరతమఃప్రసిధ్యతీత్యర్థః. కించ-ప్రియంతత్సాధనంచోద్దిశ్యకర్తావిజ్ఞానకర్మణీఅనుతిష్ఠతే- తతఉద్దేశ్యత్వాదస్యాన్తర్యంసిద్ధమిత్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) ప్రియాదివిశిష్టస్యస్వప్నేసాక్షిణఃఉపలభ్యత్వాచ్చనముఖ్యాత్మత్వమిత్యాహ (ప్రియాదివాసనేతి) యదుక్తంజ్ఞానకర్మణోఃఫలభూతఆనన్దమయఇతి-తస్యసాధ్యత్వమౌపాధికంస్వమతానుసారేణాహ (ఆనన్దఇతిపరమితి) కథంతర్హివిషయసుఖస్యక్షణికత్వంసాతిశయత్వంచ. వ్యఞ్జకవృత్తినిబన్ధనమిత్యాహ (తద్వృత్తివిశేషేతి) బ్రహ్మణఆనన్దస్వభావత్వఏవకింప్రమాణమిత్యతఆహ(వక్ష్యతిచేతి) అన్తఃకరణవృత్త్యుత్కర్షాదేవఆనన్దస్యసాతిశయత్వమిత్యత్రలిఙ్గమాహ (ఏవంచేతి) యదివిషయవిశేషజన్యత్వేనఆనన్దోత్కర్షః- తదానిష్కామస్యవిషయవిశేషోపభోగాసమ్భవాదానన్దోత్కర్షోనశ్రూయేత-ఆత్మస్వభావస్యైవానన్దస్యవ్యఞ్జకాన్తఃకరణశుద్ధ్యుత్కర్షాదిత్యేవంతుసతిఅకామహతత్వేనోత్కర్షఃసంభావ్యతఇత్యర్థః. ఉక్తప్రకారేణవిషయానన్దస్యసాతిశయత్వేసతితద్విశిష్టస్యానన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వంసిద్ధం- సాతిశయత్వేనప్రతిశరీరంభిన్నత్వాత్. బ్రహ్మతుతదధ్యాసాధిష్ఠానమద్వితీయమిత్యాహ (ఏవంచేతి) (ఏతస్మిన్నర్థఇతి) ఆనన్దమయస్యప్రతిష్ఠాభూతబ్రహ్మప్రకాశనపరఇత్యర్థః. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

రం.—— (విజ్ఞానమితి) అత్రవిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టోజీవఃవిజ్ఞానశబ్దేనోచ్యతే - ఆత్మస్వరూపస్యస్వప్రకాశతయాజ్ఞానైకనిరూపణీయత్వేనచవిజ్ఞానశబ్దేనాభిధానసమ్భవాత్. *కృత్యల్యుటోబహులమితివాజానాతీత్యర్థల్యుడాశ్రీయతే. నన్ద్యాదిత్వంవాశ్రిత్య *నన్దిగ్రహీత్యాదినాకర్తరిల్యుర్వాశ్రీయతే. కేవలవిజ్ఞానమాత్రపరామర్శేయజ్ఞంతనుతే కర్మాణితనుతేపిచేతిప్రతిపాదిత వైదికలౌకికకర్మకర్తృత్వాసమ్భవాత్.

అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే *ఆత్మనితిష్ఠన్నితిమాధ్యన్దినపాఠగతాత్మశబ్దస్థానే *యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నితికాణ్వపాఠేదర్శనాత్ విజ్ఞానశబ్దోజీవాత్మపరః. (విజ్ఞానమితి) సర్వేదేవాఃవిజ్ఞానం - జీవస్వరూపమేవప్రధానశబ్దాఖిలప్యాదచేతనాత్ బ్రహ్మణోజ్యేష్ఠంప్రజాపతివిద్యోక్తరీత్యాఉపాసతఇత్యర్థః (విజ్ఞానంబ్రహ్మేతి) యస్తుజీవరూపంబ్రహ్మవేద, తస్మాచ్చజీవాదన్తిమప్రత్యయపర్యన్తంనప్రమాద్యతి, చేత్ - శరీరేపాప్మనోహిత్వా- దేహేవర్తమానఏవవినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘస్సర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే. (తస్మాద్వాఇత్యాది) ఇష్టవస్తుదర్శనజన్యంసుఖంప్రియం. తల్లాభజన్యంసుఖంమోదః. లబ్ధస్యఉపయోగజన్యంసుఖంప్రమోదః సుఖాతిశయఆనన్దః. నచమధ్యకాయత్వేనరూపితస్యఆనన్దస్యపుచ్ఛత్వేనరూపితబ్రహ్మణశ్చభేదాభావేన తస్యైవాత్మత్వేనపుచ్ఛత్వేనచరూపణంకథమితివాచ్యం- ఏకస్యైవబ్రహ్మణఃబ్రహ్మత్వవిశేషేణపుచ్ఛత్వం, ఆనన్దత్వవిశేషేణాత్మశబ్దితమధ్యకాయత్వ, మిత్యుపపత్తేః. నచానన్దరూపబ్రహ్మస్వరూపస్యకథమానన్దప్రచురత్వలక్షణమానన్దమయత్వం - ఆనన్దస్యచానన్దప్రచురత్వాభావాత్ ఇతి వాచ్యం - ఆనన్దస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణఃప్రియమోదప్రమోదశబ్దవాచ్యశిరఃపక్షతారూపితధర్మభూతానన్దప్రచురత్వేనానన్దమయత్వస్యాప్యుపపత్తేః. అత్రచపూర్వేష్వన్నమయాదిషుచతుర్షుపర్యాయేషుఅనిరూపితస్య బ్రహ్మణోఽవయవత్వస్యాస్మిన్నానన్దమయపర్యాయేనిరూపణం *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రాన్తస్యబ్రహ్మోపదేశస్యానన్దమయపర్యాయేసమాపనమితిజ్ఞాపనార్థమితిద్రష్టవ్యం. అతోత్రానన్దమయఏవప్రక్రాన్తంబ్రహ్మ. ఇతిపఞ్చమోఽనువాకః.

ఉ.— అసన్నేవసభవతి । అసద్బ్రహ్మేతివేదచేత్ । అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేద । సన్తమేనంతతోవిదురితి । తస్యైషఏవశారీరఆత్మా । యఃపూర్వస్య । అథాతోఽనుప్రశ్నాః । ఉతావిద్వానముంలోకంప్రేత్య । కశ్చనగచ్ఛతి । ఆహోవిద్వానముంలోకంప్రేత్య॥౧॥కశ్చిత్సమశ్నుతా౩- ఉ। సోకామయత । బహుస్యాంప్రజాయేయేతి । సతపోతప్యత । సతపస్తప్త్వా। ఇదగ్ సర్వమసృజత । యదిదంకించ । తత్సృష్ట్వా । తదేవానుప్రావిశత్ । తదనుప్రవిశ్య॥౨॥ సచ్చత్యచ్చాభవత్ । నిరుక్తంచానిరుక్తంచ । నిలయనంచానిలయనంచ । విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ । సత్యంచానృతంచ సత్యమభవత్। యదిదంకించ । తత్సత్యమిత్యాచక్షతే । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

శం.— (అసన్నేవసభవతి) అసన్నేవ - అసత్సమఏవ. యథాఽసన్నపురుషార్థసమ్బన్ధీ - ఏవంసభవతిపురుషార్థసమ్బన్ధీ. కోఽసౌ. యోఽసత్ - అవిద్యమానంబ్రహ్మేతివేద - జానాతిచేత్ - యది. తద్విపర్యయేణయత్సర్వవికల్పాస్పదంసర్వప్రవృత్తిబీజం సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితమప్యస్తితద్బ్రహ్మేతివేదచేత్. కాపునరాశఙ్కాత్రాస్తిత్వే. వ్యవహారాతీతత్వంబ్రహ్మణఇతిబ్రూమః. వ్యవహారవిషయేహివాచారమ్భణమాత్రేఽస్తిత్వభావితాబుద్ధిస్తద్విపరీతేవ్యవహారాతీతేనాస్తిత్వమపిప్రతిపద్యతే. యథాఘటాదిర్వ్యవహారవిషయతయోపపన్నస్సన్ - తద్విపరీతోఽసన్నితిప్రసిద్ధం- ఏవంతత్సామాన్యాదిహాపిస్యాత్- బ్రహ్మణోనాస్తిత్వంప్రత్యాశఙ్కా. తస్మాదుచ్యతే-అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదేతి. కింపునస్స్యాత్తదస్తీతివిజానతః. సన్తం- విద్యమానం-బ్రహ్మస్వరూపేణపరమార్థసదాత్మాపన్నమేనమేవంవిదంవిదుర్బ్రహ్మవిదః. తతః - తస్మాదస్తిత్వవేదనాత్సోఽన్యేషాంబ్రహ్మవద్విజ్ఞేయోభవతీత్యర్థః. అథవా-యోనాస్తిబ్రహ్మేతిమన్యతే- ససర్వస్యైవసన్మార్గస్యవర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణస్యనాస్తిత్వంప్రతిపద్యతే- బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థత్వాత్తస్య. అతోనాస్తికస్సోఽసన్- అసాధురుచ్యతేలోకే. తద్విపరీతస్సన్ యోఽస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేద - సతద్బ్రహ్మప్రతిపత్తిహేతుంసన్మార్గంవర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాలక్షణంశ్రద్దధానతయాయథావత్ప్రతిపద్యతేయస్మాత్- తతః - తస్మాత్సన్తం - సాధుమార్గస్థమేనంవిదుస్సాధవః. తస్మాదస్తీత్యేవబ్రహ్మప్రతిపత్తవ్యమితివాక్యార్థః. తస్యపూర్వస్య- విజ్ఞానమయస్యఏషఏవశరీరేవిజ్ఞానమయేభవశ్శారీరఆత్మా. కః. యఏషఆనన్దమయః. తంప్రతినాస్త్యాశఙ్కానాస్తిత్వే. అపోఢసర్వవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణోనాస్తిత్వంప్రత్యాశఙ్కాయుక్తా, సర్వసామ్యాచ్చబ్రహ్మణః. యస్మాదేవం-అతః-తస్మాదథ- అనన్తరంశ్రోతుశ్శిష్యస్యానుప్రశ్నాః - ఆచార్యోక్తిమనుఏతేప్రశ్నాః. సామాన్యంహిబ్రహ్మాకాశాదికారణత్వాద్విదుషోఽవిదుషశ్చ- తస్మాదవిదుషోపిబ్రహ్మప్రాప్తిరాశఙ్క్యతే. ఉత- అపిఅవిద్వానముంలోకం- పరమాత్మానమితఃప్రేత్యకశ్చన- చనశబ్దోఽప్యర్థే. అవిద్వానపిగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. కింవానగచ్ఛతీతిద్వితీయోఽపిప్రశ్నోద్రష్టవ్యః - అనుప్రశ్నాఇతిబహువచనాత్. విద్వాంసంప్రత్యన్యౌప్రశ్నౌ. యద్యవిద్వాన్ సామాన్యకారణమపిబ్రహ్మనగచ్ఛతి- అతోవిదుషోపిబ్రహ్మగమనమాశఙ్క్యతే. అతస్తంప్రతిప్రశ్నః(ఆహోవిద్వానితి) ఉకారంచఅధస్తాదపకృష్యతకారంచపూర్వస్మాదుతశబ్దాద్వ్యాసజ్య-ఆహోఇత్యేతస్మాత్పూర్వముతశబ్దంసంయోజ్యపృచ్ఛతి (ఉతాహోవిద్వానితి) విద్వాన్ - బ్రహ్మవిదపికశ్చిదితఃప్రేత్యఅముంలోకంసమశ్నుతే- ప్రాప్నోతి. సమశ్నుతే- ఉ- ఏవంస్థితేఅయాదేశేయలోపేచకృతేఅకారస్యప్లుతిః-సమశ్నుతా౩ఉఇతి. విద్వాన్ సమశ్నుతేఅముంలోకం- కింవాయథాఅవిద్వాన్-ఏవంవిద్వానపినసమశ్నుతఇత్యపరఃప్రశ్నః. ద్వావేవాత్రప్రశ్నౌవిద్వదవిద్వద్విషయౌ. బహువచనన్తుసామర్థ్యప్రాప్తప్రశ్నాన్తరాపేక్షయోపఘటతే. *అసద్బ్రహ్మేతివేదచేత్అస్తిబ్రహ్మేతిచేద్వేదేతిశ్రవణాదస్తినాస్తీతిసంశయః. తతోఽర్థప్రాప్తఃకిమస్తి-నాస్తీతిప్రథమోఽనుప్రశ్నః. బ్రహ్మణోఽపక్షపాతిత్వాదవిద్వాన్గచ్ఛతి- నగచ్ఛతీతిద్వితీయః. బ్రహ్మణస్సమత్వేప్యవిదుషఇవవిదుషోప్యగమనమాశఙ్క్యతే. కింవిద్వాన్ సమశ్నుతే - నసమశ్నుతఇతితృతీయోఽనుప్రశ్నః. ఏతేషాంప్రతివచనార్థఉత్తరోగ్రన్థఆరభ్యతే. తత్రాఽస్తిత్వమేవతావదుచ్యతే. యచ్చోక్తం *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతి- తత్రచకథంసత్యత్వ

మిత్యేతద్వక్తవ్యమితీదముచ్యతే. సత్త్వోక్త్యైవ-సత్యత్వముచ్యతే. ఉక్తంహిసదేవసత్యమితి - తస్మాత్సత్త్వోక్త్యైవసత్యత్వముచ్యతే. కథమేవమర్థోపపద్యతేఽస్య గ్రన్థస్య. శబ్దానుగమాత్. అనేనైవహ్యర్థేనాన్వితాన్యుత్తరాణివాక్యాని *తత్సత్యమిత్యాచక్షతే *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యాదీని. తత్రాఽసదేవబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యతే. కస్మాత్. యదస్తి-తద్విశేషతోగృహ్యతే-యథాఘటాది. యన్నాస్తి-తన్నోపలభ్యతే - యథాశశవిషాణాది. తథానోపలభ్యతేబ్రహ్మ-తస్మాద్విశేషతోఽగ్రహణాన్నాస్తీతి. తన్న-ఆకాశాదికారణత్వాద్బ్రహ్మణః. ననాస్తిబ్రహ్మ- కస్మాత్. ఆకాశాదిహిసర్వంకార్యంబ్రహ్మణోజాతంగృహ్యతే. యస్మాచ్చజాయతేకించిత్ - తదస్తీతిదృష్టంలోకే- యథాఘటాఙ్కురాదికారణంమృద్బీజాది. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాదస్తిబ్రహ్మ. నచాసతోజాతంకించిద్గృహ్యతేలోకేకార్యం. అసతశ్చేన్నామరూపాదికార్యం- నిరాత్మకత్వాన్నోపలభ్యేత- ఉపలభ్యతేతు. తస్మాదస్తిబ్రహ్మ. అసతశ్చేత్కార్యం- గృహ్యమాణమపిఅసదన్వితమేవస్యాత్. నచైవం - తస్మాదస్తిబ్రహ్మ. * కథమసతస్సజ్జాయేతేతిశ్రుత్యన్తరంఅసతస్సజ్జన్మాసమ్భవమన్వాచష్టేన్యాయతః - తస్మాత్సదేవబ్రహ్మేతియుక్తం. తద్యదిమృద్బీజాదివత్కారణంస్యాత్- అచేతనంతర్హి. న-కామయితృత్వాత్. నహికామయిత్రచేతనమస్తిలోకే. సర్వజ్ఞంహిబ్రహ్మేత్యవోచామ-అతఃకామయితృత్వోపపత్తిః. కామయితృత్వాదస్మదాదివదనాప్తకామమితిచేత్. న- స్వాతన్త్ర్యాత్. యథాన్యాన్పరవశీకృత్యకామాదిదోషాఃప్రవర్తయన్తి- నతథాబ్రహ్మణఃప్రవర్తకాఃకామాః. కథంతర్హి. సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణాస్స్వాత్మభూతత్వాద్విశుద్ధాః. నతైర్బ్రహ్మప్రవర్త్యతే. తేషాంతుతత్ప్రవర్తకంబ్రహ్మప్రాణికర్మాపేక్షయా. తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యంకామేషుబ్రహ్మణః. అతోనానాప్తకామంబ్రహ్మ. సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చ. యథాఽన్యేషామనాత్మభూతాధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాఃకామాః స్వాత్మవ్యతిరిక్తకార్యకరణసాధనాన్తరాపేక్షాశ్చ - నతథాబ్రహ్మణోనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం. కింతర్హి. స్వాత్మనోఽనన్యాః. తదేతదాహ (సోఽకామయత) సః - ఆత్మా- యస్మాదాకాశస్సంభూతః. అకామయత- కామితవాన్. కథం. బహు - ప్రభూతం స్యాం- భవేయం. కథమేకస్యార్థాన్తరాననుప్రవేశేబహుత్వంస్యాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజాయేయ- ఉత్పద్యేయ. నహిపుత్రోత్పత్తిరివార్థాన్తరవిషయంబహుభవనం. కథంతర్హి. ఆత్మస్థానభివ్యక్తనామరూపాభివ్యక్త్యా. యదా ఆత్మస్థేఅనభివ్యక్తేనామరూపేవ్యాక్రియేతే- తదాఆత్మస్వరూపాపరిత్యాగేనైవబ్రహ్మణఃఅప్రవిభక్తదేశకాలేసర్వావస్థాసువ్యాక్రియేతే. తదాతన్నామరూపవ్యాకరణంబ్రహ్మణోబహుభవనం. నాన్యథానిరవయవస్యబ్రహ్మణోబహుత్వాపత్తిరుపపద్యతేఅల్పత్వంవా- యథాఆకాశస్యాల్పత్వంబహుత్వంచవస్త్వన్తరకృతమేవ. అతస్తద్ద్వారేణైవాత్మాబహుభవతి. నహ్యాత్మనోఽన్యదనాత్మభూతంతత్ప్రవిభక్తదేశకాలంసూక్ష్మంవ్యవహితంవిప్రకృష్టంభూతంభవద్భవిష్యద్వావస్తువిద్యతే - అతోనామరూపేసర్వావస్థేబ్రహ్మణైవాత్మవతీ. నబ్రహ్మతదాత్మకం. తేతత్ప్రత్యాఖ్యానే- నస్తఏవేతితదాత్మకేఉచ్యేతే. తాభ్యాంచోపాధిభ్యాంజ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృశబ్దార్థాదిసర్వసంవ్యవహారభాగ్బ్రహ్మ. సః-ఆత్మాఏవంకామస్సన్. తపోఽతప్యత. తపఇతిజ్ఞానముచ్యతే-* యస్యజ్ఞానమయంతపఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. ఆప్తకామత్వాచ్చేతరస్య అసమ్భవఏవతపసః. తపోఽతప్యత - తపఃతప్తవాన్. సృజ్యమానజగద్రచనావిషయామాలోచనామకరోదాత్మేత్యర్థః. సఏవమాలోచ్యతపస్తప్త్వా ప్రాణికర్మాదినిమిత్తానురూపమిదం సర్వంజగద్దేశతఃకాలతోనామ్నారూపేణచయథానుభవంసర్వప్రాణిభిస్సర్వావస్థైరనుభూయమానమసృజత- సృష్టవాన్. (యదిదంకించ) యత్కించేదం అవిశిష్టం. తదిదంజగత్సృష్ట్వాకిమకరోదితి. ఉచ్యతే- తదేవసృష్టం జగదనుప్రావిశత్. తత్రైతచ్చిన్త్యం.కథమనుప్రావిశదితి. కింయస్స్రష్టా- సతేనైవాత్మనాఽనుప్రావిశత్- ఉతాన్యేనేతి. కింతావద్యుక్తం. క్త్వాప్రత్యయశ్రవణాద్యస్స్రష్టా-సఏవానుప్రావిశదితి. ననునయుక్తంమృద్వచ్చేత్కారణంబ్రహ్మ-తదాత్మకత్వాత్కార్యస్య. కారణమేవహికార్యాత్మనాపరిణమతే. అతోఽప్రవిష్టస్యేవకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వంపృథక్కారణస్యపునఃప్రవేశోఽనుపపన్నః- నహిఘటపరిణామవ్యతిరేకేణమృదోఘటేప్రవేశోఽస్తి. యథాఘటేచూర్ణాత్మనామృదోఽనుప్రవేశః - ఏవమన్యేనాత్మనానామరూపకార్యేఽనుప్రవేశఆత్మనఇతిచేత్- శ్రుత్యన్తరాచ్చ*అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి. నైవంయుక్తం- ఏకత్వాద్బ్రహ్మణః. మృదాత్మనస్త్వనేకత్వాత్సావయవత్వాచ్చయుక్తోఘటేచూర్ణాత్మనాఽనుప్రవేశః. చూర్ణస్యాప్రవిష్టదేశవత్త్వాచ్చ. నత్వాత్మనఏకత్వేసతినిరవయవత్వాదప్రవిష్టదేశాభావాచ్చప్రవేశఉపపద్యతే. కథంతర్హిప్రవేశస్స్యాత్-ఉక్తశ్చప్రవేశః-శ్రుతత్వాత్తదేవానుప్రావిశదితి. సావయవమేవాస్తుతర్హి-సావయవత్వాన్ముఖేహస్తప్రవేశవన్నామరూపకార్యేజీవాత్మనాఽనుప్రవేశోయుక్తఏవేతిచేన్న- అశూన్యదేశత్వాత్. నహికార్యాత్మనాపరిణతస్యనామరూపకార్యదేశవ్యతిరేకేణాత్మశూన్యఃప్రదేశోస్తి-యంప్రవిశేజ్జీవాత్మనా. కారణమేవచేత్ప్రవిశేత్- జీవాత్మత్వంజహ్యాత్- యథాఘటోమృత్ప్రవేశేఘటత్వంజహాతి. తదేవాఽనుప్రావిశదితిచ-శ్రుతేర్నకారణానుప్రవేశోయుక్తః. కార్యాన్తరమేవస్యాదితిచేత్. తదేవానుప్రావిశదితిజీవాత్మరూపంకార్యం.నామరూపపరిణతంకార్యాన్తరమేవాపద్యతఇతిచేన్న-విరోధాత్. నహిఘటోఘటాన్తరమాపద్యతే. వ్యతిరేకశ్రుతివిరోధాచ్చ. జీవస్యనామరూపకార్యవ్యతిరేకానువాదిన్యశ్శ్రుతయోవిరుధ్యేరన్. తదాపత్తౌమోక్షాసమ్భవాచ్చ. నహియతోముచ్యమానస్తదేవాపద్యతే - నహిశృఙ్ఖలాపత్తిర్బద్ధస్యతస్కరాదేః. బాహ్యాన్తరభేదేనపరిణతమితిచేత్. తదేవకారణంబ్రహ్మశరీరాద్యాధారత్వేనతదన్తర్జీవాత్మనాధేయత్వేనచపరిణతమితిచేన్న- బహిష్ఠస్యప్రవేశోపపత్తేః. నహియోయస్యాన్తస్థః - సఏవతత్ప్రవిష్టఇత్యుచ్యతే. బహిష్ఠస్యానుప్రవేశస్స్యాత్- ప్రవేశశబ్దార్థస్యైవందృష్టత్వాత్. యథాగృహంకృత్వాప్రావిశదితి. జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేన్న- అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమూర్తత్వాచ్చ. పరిచ్ఛిన్నస్యమూర్తస్యాన్యస్యాన్యత్రప్రసాదస్వభావకేజలాదౌసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బోదయస్స్యాత్- నత్వాత్మనః- అమూర్తత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాద్వ్యాపకత్వాత్,. తద్విప్రకృష్టదేశప్రతిబిమ్బాధారవస్త్వన్తరాభావాచ్చప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశోనయుక్తః. ఏవంతర్హినైవాస్తిప్రవేశః - నచ గత్యన్తరముపలభామహే తదేవానుప్రావిశదితిచశ్రుతేః. శ్రుతిశ్చనోఽతీన్ద్రియవిషయేవిజ్ఞానో

మిత్యేతద్వక్తవ్యమితీదముచ్యతే. సత్త్వోపేత్యైవ-సత్యత్వముచ్యతే. ఉక్తంహి-సదేవ-సత్యమితి - తస్మాత్సత్త్వోపేత్యైవసత్యత్వముచ్యతే. కథమేవమర్థతోపపద్యతే అస్య గ్రన్థస్య. శబ్దానుగమాత్. అనేనైవహ్యర్థేనాన్వితాన్యుత్తరాణి వాక్యాని *తత్సత్యమిత్యాచక్షతే *యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యాదీని. తత్రాఽసదేవ బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యతే. కస్మాత్. యదస్తి-తద్విశేషతో గృహ్యతే-యథా ఘటాది. యన్నాస్తి-తన్నోపలభ్యతే - యథా శశవిషాణాది. తథా నోపలభ్యతే బ్రహ్మ-తస్మాద్విశేషతోఽగ్రహణాన్నాస్తీతి. తన్న-ఆకాశాదికారణత్వాద్బ్రహ్మణః. న నాస్తి బ్రహ్మ- కస్మాత్. ఆకాశాదిహి సర్వం కార్యం బ్రహ్మణో జాతం గృహ్యతే. యస్మాచ్చ జాయతే కించిత్- తదస్తీతి దృష్టం లోకే- యథా ఘటాఙ్కురాదికారణం మృద్బీజాది. తస్మాదాకాశాదికారణత్వాదస్తి బ్రహ్మ. న చాసతో జాతం కించిద్గృహ్యతే లోకే కార్యం. అసతశ్చేన్నామరూపాది కార్యం- నిరాత్మకత్వాన్నోపలభ్యేత- ఉపలభ్యతే తు. తస్మాదస్తి బ్రహ్మ. అసతశ్చేత్కార్యం- గృహ్యమాణమపి అసదన్వితమేవ స్యాత్. న చైవం - తస్మాదస్తి బ్రహ్మ. * కథమసతస్సజ్జాయేతేతి శ్రుత్యన్తరం అసతస్సజ్జన్మాసమ్భవమన్వాచష్టే న్యాయతః - తస్మాత్సదేవ బ్రహ్మేతి యుక్తం. తద్యది మృద్బీజాదివత్కారణం స్యాత్- అచేతనం తర్హి. న-కామయితృత్వాత్. నహి కామయిత్రచేతనమస్తి లోకే. సర్వజ్ఞం హి బ్రహ్మేత్యవోచామ- అతః కామయితృత్వోపపత్తిః. కామయితృత్వాదస్మదాదివదనాప్తకామమితి చేత్. న- స్వాతన్త్ర్యాత్. యథాఽన్యాన్పరవశీకృత్య కామాదిదోషాః ప్రవర్తయన్తి- న తథా బ్రహ్మణః ప్రవర్తకాః కామాః. కథం తర్హి. సత్యజ్ఞానలక్షణాః స్వాత్మభూతత్వాద్విశుద్ధాః. న తైర్బ్రహ్మ ప్రవర్త్యతే. తేషాం తు తత్ప్రవర్తకం బ్రహ్మ ప్రాణికర్మాపేక్షయా. తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యం కామేషు బ్రహ్మణః. అతో నానాప్తకామం బ్రహ్మ. సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చ. యథాఽన్యేషామనాత్మభూతాః ధర్మాదినిమిత్తాపేక్షాః కామాః- స్వాత్మవ్యతిరిక్తకార్యకరణసాధనాన్తరాపేక్షాశ్చ - న తథా బ్రహ్మణో నిమిత్తాద్యపేక్షత్వం. కిం తర్హి. స్వాత్మనోఽనన్యాః. తదేతదాహ (సోఽకామయత) సః - ఆత్మా- యస్మాదాకాశస్సంభూతః. అకామయత- కామితవాన్. కథం. బహు - ప్రభూతం స్యాం- భవేయం. కథమేకస్యార్థాన్తరాననుప్రవేశే బహుత్వం స్యాదితి. ఉచ్యతే- ప్రజాయేయ- ఉత్పద్యేయ. న హి పుత్రోత్పత్తిరివార్థాన్తరవిషయం బహుభవనం. కథం తర్హి. ఆత్మస్థానభివ్యక్తనామరూపాభివ్యక్త్యా. యదా ఆత్మస్థే అనభివ్యక్తే నామరూపే వ్యాక్రియేతే- తదా ఆత్మస్వరూపాపరిత్యాగేనైవ బ్రహ్మణః అప్రవిభక్తదేశకాలే సర్వావస్థాసు వ్యాక్రియేతే. తదా తన్నామరూపవ్యాకరణం బ్రహ్మణో బహుభవనం. నాన్యథా నిరవయవస్య బ్రహ్మణో బహుత్వాపత్తిరుపపద్యతే అల్పత్వం వా- యథా ఆకాశస్యాల్పత్వం బహుత్వం చ వస్త్వన్తరకృతమేవ. అతస్తద్ద్వారేణైవాత్మా బహు భవతి. న హ్యాత్మనోఽన్యదనాత్మభూతం తత్ప్రవిభక్తదేశకాలం సూక్ష్మం వ్యవహితం విప్రకృష్టం భూతం భవద్భవిష్యద్వా వస్తు విద్యతే - అతో నామరూపే సర్వావస్థే బ్రహ్మణైవాత్మవతీ. న బ్రహ్మ తదాత్మకం. తే తత్ప్రత్యాఖ్యానే- న స్త ఏవేతి తదాత్మకే ఉచ్యేతే. తాభ్యాం చోపాధిభ్యాం జ్ఞానజ్ఞేయజ్ఞాతృశబ్దార్థాదిసర్వసంవ్యవహారభాగ్బ్రహ్మ. సః-ఆత్మా ఏవం కామస్సన్ తపోఽతప్యత. తప ఇతి జ్ఞానముచ్యతే-* యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఆప్తకామత్వాచ్చేతరస్య అసమ్భవ ఏవ తపసః. తపోఽతప్యత - తపః తప్తవాన్. సృజ్యమానజగద్రచనాదివిషయామాలోచనామకరోదాత్మేత్యర్థః. స ఏవమాలోచ్య తపస్తప్త్వా ప్రాణికర్మాదినిమిత్తానురూపమిదం సర్వం జగద్దేశతః కాలతో నామ్నా రూపేణ చ యథానుభవం సర్వప్రాణిభిస్సర్వావస్థైరనుభూయమానమసృజత- సృష్టవాన్. (యదిదం కించ) యత్కించేదం అవిశిష్టం. తదిదం జగత్సృష్ట్వా కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- తదేవ సృష్టం జగదనుప్రావిశత్. తత్రైతచ్చిన్త్యం కథమనుప్రావిశదితి. కిం యస్స్రష్టా- స తేనైవాత్మనాఽనుప్రావిశత్ - ఉతాన్యేనేతి. కిం తావద్యుక్తం. క్త్వాప్రత్యయశ్రవణాద్యస్స్రష్టా-స ఏవానుప్రావిశదితి. నను న యుక్తం మృద్వచ్చేత్కారణం బ్రహ్మ-తదాత్మకత్వాత్కార్యస్య. కారణమేవ హి కార్యాత్మనా పరిణమతే. అతోఽప్రవిష్టస్యైవ కార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్కారణస్య పునః ప్రవేశోఽనుపపన్నః- న హి ఘటపరిణామవ్యతిరేకేణ మృదో ఘటే ప్రవేశోఽస్తి. యథా ఘటే చూర్ణాత్మనా మృదోఽనుప్రవేశః - ఏవమన్యేనాత్మనా నామరూపకార్యేఽనుప్రవేశ ఆత్మన ఇతి చేత్- శ్రుత్యన్తరాచ్చ *అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి. నైవం యుక్తం- ఏకత్వాద్బ్రహ్మణః. మృదాత్మనస్త్వనేకత్వాత్సావయవత్వాచ్చ యుక్తో ఘటే చూర్ణాత్మనాఽనుప్రవేశః. చూర్ణస్యాప్రవిష్టదేశవత్త్వాచ్చ. న త్వాత్మన ఏకత్వే సతి నిరవయవత్వాదప్రవిష్టదేశాభావాచ్చ ప్రవేశ ఉపపద్యతే. కథం తర్హి ప్రవేశస్స్యాత్-ఉక్తశ్చ ప్రవేశః- శ్రుతత్వాత్తదేవానుప్రావిశదితి. సావయవమేవాస్తు తర్హి-సావయవత్వాన్ముఖే హస్తప్రవేశవన్నామరూపకార్యే జీవాత్మనాఽనుప్రవేశో యుక్త ఏవేతి చేన్న- అశూన్యదేశత్వాత్. న హి కార్యాత్మనా పరిణతస్య నామరూపకార్యదేశవ్యతిరేకేణాత్మశూన్యః ప్రదేశోఽస్తి- యం ప్రవిశేజ్జీవాత్మనా. కారణమేవ చేత్ప్రవిశేత్- జీవాత్మత్వం జహ్యాత్- యథా ఘటో మృత్ప్రవేశే ఘటత్వం జహాతి. తదేవానుప్రావిశదితి చ- శ్రుతేర్న కారణానుప్రవేశో యుక్తః. కార్యాన్తరమేవ స్యాదితి చేత్. తదేవానుప్రావిశదితి జీవాత్మరూపం కార్యం నామరూపపరిణతం కార్యాన్తరమేవాపద్యత ఇతి చేన్న- విరోధాత్. న హి ఘటో ఘటాన్తరమాపద్యతే. వ్యతిరేకశ్రుతివిరోధాచ్చ. జీవస్య నామరూపకార్యవ్యతిరేకానువాదిన్యశ్శ్రుతయో విరుధ్యేరన్. తదాపత్తౌ మోక్షాసమ్భవాచ్చ. న హి యతో ముచ్యమానస్తదేవాపద్యతే - న హి శృఙ్ఖలాపత్తిర్బద్ధస్య తస్కరాదేః. బాహ్యాన్తరభేదేన పరిణతమితి చేత్. తదేవ కారణం బ్రహ్మ శరీరాద్యాధారత్వేన తదన్తర్జీవాత్మనాధేయత్వేన చ పరిణతమితి చేన్న- బహిష్ఠస్య ప్రవేశోపపత్తేః. న హి యో యస్యాన్తస్థః - స ఏవ తత్ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. బహిష్ఠస్యానుప్రవేశస్స్యాత్ - ప్రవేశశబ్దార్థస్యైవం దృష్టత్వాత్, యథా గృహం కృత్వా ప్రావిశదితి. జలసూర్యకాదిప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశస్స్యాదితి చేన్న- అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమూర్తత్వాచ్చ. పరిచ్ఛిన్నస్య మూర్తస్యాన్యస్యాన్యత్ర ప్రసాదస్వభావకే జలాదౌ సూర్యకాదిప్రతిబిమ్బోదయస్స్యాత్- న త్వాత్మనః- అమూర్తత్వాత్, ఆకాశాదికారణత్వాద్వ్యాపకత్వాత్,. తద్విప్రకృష్టదేశప్రతిబిమ్బాధారవస్త్వన్తరాభావాచ్చ ప్రతిబిమ్బవత్ప్రవేశో న యుక్తః. ఏవం తర్హి నైవాస్తి ప్రవేశః- న చ గత్యన్తరముపలభామహే తదేవానుప్రావిశదితి చ శ్రుతేః. శ్రుతిశ్చ నోఽతీన్ద్రియవిషయే విజ్ఞానో

త్పత్తౌనిమిత్తం. నచాస్మాద్వాక్యాద్వ్యుత్పన్నవతామపిజ్ఞానముత్పద్యతే. హన్తతర్హ్యనర్థకత్వాదపోహ్యమేతద్వాక్యంతత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి. న-అన్యార్థత్వాత్. కిమర్థమస్థానేచర్చా - ప్రకృతోహ్యన్యోవివక్షితోఽస్యవాక్యస్యార్థోఽస్తి - సస్మర్తవ్యః. *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరంసత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యోవేదనిహితంగుహాయామితి తద్విజ్ఞానంచవివక్షితం - ప్రకృతంచతత్. బ్రహ్మస్వరూపావగమాయచాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యం ప్రదర్శితం- బ్రహ్మావగమశ్చారబ్ధః. తత్రాన్నమయాదాత్మనోఽన్యోఽన్తరఆత్మా ప్రాణమయః- తదన్తర్మనోమయః- విజ్ఞానమయఇతి- విజ్ఞానగుహాయాంప్రవేశితః. తత్రచానన్దమయోవిశిష్టఆత్మాప్రదర్శితః. అతఃపరమానన్దమయలిఙ్గాధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మాబ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠాసర్వవికల్పాస్పదోనిర్వికల్పకోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇతితత్ప్రవేశఃకల్ప్యతే. నహ్యన్యత్రోపలభ్యతేబ్రహ్మ - నిర్విశేషత్వాత్. విశేషసమ్బన్ధోహ్యుపలబ్ధిహేతుర్దృష్టః. యథారాహోశ్చన్ద్రార్కవిశేషసమ్బన్ధః - ఏవమన్తఃకరణగుహాత్మసమ్బన్ధోబ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిహేతుః. సన్నికర్షాదవభాసకత్వాచ్చాన్తఃకరణస్య. యథాచాలోకవిశిష్టఘటాద్యుపలబ్ధిః-ఏవంబుద్ధిప్రత్యయాలోకవిశిష్టాత్మోపలబ్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుపలబ్ధిహేతౌగుహాయాంనిహితమితిప్రకృతమేవతద్వృత్తిస్థానీయేత్విహపునస్తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదిత్యుచ్యతే. తదేవేదమాకాశాదికారణంకార్యం సృష్ట్వాతదనుప్రవిష్టమివాన్తర్గుహాయాంబుద్ధౌద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రిత్యేవంవిశేషవదుపలభ్యతే. సఏవతస్యప్రవేశః- తస్మాదస్తికారణం బ్రహ్మ. అతోఽస్తిత్వాదస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యం తత్. తత్- కార్యమనుప్రవిశ్య. కిం. సచ్చ- మూర్తంత్యచ్చ- అమూర్తంచాభవత్. మూర్తామూర్తేహ్యవ్యాకృతే- నామరూపేఆత్మస్థేఅన్తర్గతేనాత్మనావ్యాక్రియేతే- మూర్తామూర్తశబ్దవాచ్యేతేఆత్మనాత్వప్రవిభక్తదేశకాలేఇతికృత్వాఆత్మాతే అభవదిత్యుచ్యతే. కించ (నిరుక్తంచానిరుక్తంచ) నిరుక్తంనామనిష్కృష్టం- సమానాసమానజాతీయేభ్యో దేశకాలవిశిష్టతయేదం తదిత్యుక్తం. అనిరుక్తం- తద్విపరీతం. నిరుక్తానిరుక్తేఅపిమూర్తామూర్తయోరేవవిశేషణే. యథాసచ్చత్యచ్చ- ప్రత్యక్షపరోక్షే. తథా (నిలయనంచానిలయనంచ) నిలయనం-నీడం- ఆశ్రయః మూర్తస్యైవధర్మః. అనిలయనం-తద్విపరీతమమూర్తస్యైవధర్మః. త్యదనిరుక్తానిలయనాన్యమూర్తధర్మత్వేఽపివ్యాకృతవిషయాణ్యేవ- సర్గోత్తరకాలభావశ్రవణాత్. త్యదితిప్రాణాద్యనిరుక్తం - తదేవానిలయనంచ - అతోవిశేషణాన్యమూర్తస్యవ్యాకృతవిషయాణ్యేవైతాని. విజ్ఞానం- చేతనం. అవిజ్ఞానం- తద్రహితమచేతనంపాషాణాది. సత్యంచ- వ్యవహారవిషయం. అధికారాత్- నపరమార్థసత్యం- ఏకమేవహిపరమార్థసత్యంబ్రహ్మ. ఇహపునర్వ్యవహారవిషయమాపేక్షికంసత్యం-మృగతృష్ణికాద్యనృతాపేక్షయోదకాదిసత్యముచ్యతే. అనృతంచ-తద్విపరీతం. కింపునరేతత్సర్వమభవత్. సత్యం- పరమార్థసత్యం. కింపునస్తత్. బ్రహ్మ- సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిప్రకృతత్వాత్. యస్మాత్సత్త్యదాదికంమూర్తామూర్తధర్మజాతంయత్కించేదంసర్వమవిశిష్టంవికారజాతమేకమేవసచ్ఛబ్దవాచ్యంబ్రహ్మాభవత్-తద్వ్యతిరేకేణాభావాన్నామరూపవికారస్య- తస్మాత్తద్బ్రహ్మసత్యమిత్యాచక్షతేబ్రహ్మవిదః. అస్తినాస్తీత్యనుప్రశ్నః ప్రకృతః- తస్యప్రతివచనవిషయఏతదుక్తం- ఆత్మాఽకామయతబహుస్యామితి - సయథాకామంచాకాశాదికార్యంసత్త్యదాదిలక్షణంసృష్ట్వాతదనుప్రవిశ్యపశ్యఞ్శృణ్వన్మన్వానోవిజానన్బహ్వభవత్. తస్మాత్తదేవేదమాకాశాదేఃకారణంకార్యస్య-పరమేవ్యోమన్ హృదయగుహాయాం నిహితంతత్ప్రత్యయావభాసవిశేషేణోపలభ్యమానమస్తీత్యేవ విజానీయాదిత్యుక్తంభవతి. తత్- ఏతస్మిన్నర్థేబ్రాహ్మణోక్తఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యథాపూర్వేష్వన్నమయాద్యాత్మప్రకాశకాఃపఞ్చస్వపి- ఏవంసర్వాన్తరతమాత్మాస్తిత్వప్రకాశకోఽపిమన్త్రఃకార్యద్వారేణభవతి. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఆ.— ఆనన్దమయస్యప్రకాశకోఽయంశ్లోకఇతికేచన-తాన్ప్రత్యాహ (తంప్రతీతి)-సవిశేషతయాప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. సర్వేషాంసాధారణత్వాచ్చబ్రహ్మణోవ్యవహార్యత్వంసర్వాన్ప్రతిభవేత్-నచదృశ్యతే-తతోవినాస్తిత్వాశఙ్కాజాయతఇత్యర్థః. (ఆకాశాదికారణత్వాదితి) భూతవిశిష్టసర్వజీవకారణత్వాదిత్యర్థః. కస్యసామర్థ్యేనప్రాప్తంప్రశ్నాన్తరమిత్యతఆహ (అసద్బ్రహ్మేతి) చేచ్ఛబ్దాత్పాక్షికసత్త్వావగమసామర్థ్యాదిత్యర్థః. సత్త్వంచేదుపపన్నంబ్రహ్మణః-తావతైవసత్యత్వంసిధ్యతి-సతోబాధాసమ్భవాదిత్యర్థః. (ఏవమర్థతేతి) సత్త్వోపపాదనేనసత్యవస్తువిషయతేత్యర్థః. బ్రహ్మణఃసత్త్వసాధనంనామాసత్త్వవ్యావృత్తిరేవేత్యభిప్రేత్యాసత్త్వశఙ్కాముద్భావయతి (తత్రాసదేవేతి) విప్రతిపన్నమాకాశాది- సత్పూర్వం-కార్యత్వాత్ - ఘటవదితిలౌకికవ్యాప్త్యవష్టమ్భేనసత్కారణంతావత్సిద్ధం-తస్యచదేశాదికారణత్వేనదేశాద్యనవచ్ఛిన్నత్వాద్బ్రహ్మపదవాచ్యత్వంసిద్ధం. తస్యవిశేషతోఽనుపలమ్భేనాసచ్ఛఙ్కాజాయతే - సాకారణత్వేనవ్యావర్త్యతే - నతుకారణత్వాత్సత్త్వంసాధ్యతే - ఆశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గాదితిభావః. ఇతోఽపిజగదుపాదానేనాసత్త్వశఙ్కాకార్యేత్యాహ (నచాసదితి) అసదన్వయాదర్శనాదితియుక్తితఇత్యర్థః. ఏవమసత్త్వశఙ్కాంనిరస్యాచేతనత్వాశఙ్కాంప్రధానవాదినఃప్రసఙ్గాన్నిరాచష్టే (తద్యదీతి)-యద్యపిసాక్షిత్వమతేచేతనస్యనిర్వికారత్వాత్కామయితృత్వమసిద్ధం - తథాపిలౌకికవ్యాప్తిబలేనకామయితృత్వాదచేతనత్వశఙ్కానివర్త్యతఇత్యాహ (నహీతి). తర్హిలౌకికవ్యాప్తిబలేనైవఅనాప్తకామత్వమపిప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామయితృత్వాదిత్యాదినా)-జీవానామనాప్తకామత్వంపరవశత్వాత్ - నతదస్తిబ్రహ్మణఇత్యర్థః. కథంభూతాస్తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఇత్యాశఙ్కాయామాహ (సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణాఇతి) సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణంస్వరూపంయేషాంతే-తథోక్తాః. ఏతదుక్తంభవతి-మాయాప్రతిబిమ్బితంబ్రహ్మజగతఃకారణంమాయాపరిణామైరేవకామైఃకామయితృ. తేషాంచపరిణామానామవిద్యాద్యనభిభూతచిద్వ్యాప్తత్వాత్సత్యజ్ఞానాత్మకత్వం- బ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యేచ్చధర్మాద్యనుపస్పృష్టత్వేనశుద్ధత్వం-తతోజీవకామవైలక్షణ్యంసిద్ధమితి. తర్హిబ్రహ్మణఃకామాఃపుణ్యాకారిణామప్యనిష్టఫలప్రాప్త్యనుకూలాఃస్యుః- స్వాతన్త్ర్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంత్వితి) కామస్యశరీరాదిసమ్బన్ధజన్యత్వప్రసిద్ధేర్బ్రహ్మణఃశరీరా

ధిమత్త్వప్రసజ్యఇతినాశఙ్కనీయమిత్యాహ (సాధనాన్తరానపేక్షత్వాచ్చేతి) కామసంస్కారవత్యామాయయా బ్రహ్మతాదాత్మ్యేత్తత్పరిణామానాం బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్య శరీరనిమిత్తాపేక్షాస్తీత్యర్థః. (తద్ద్వారేణైవేతి) నామరూపశక్త్యాత్మకమాయాపరిణామద్వారేణైవ. నామరూపశక్త్యాత్మికా స్వరూపాతిరిక్తామాయాఅఙ్గీకృతాచేత్- తర్హిసాప్రధానవత్ పృథక్ సతీత్యద్వైతహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఆత్మాతిరిక్తంకింస్వతఃసిధ్యతి-పరతోవా. నాద్యః-జాడ్యహానేరతిరేకహానేశ్చ. నద్వితీయః- ప్రమాసంసర్గానిరూపణాత్. నహిభిన్నదేశకాలయోఃసంయోగాదిసమ్భవతి-విషయవిషయిభావోవా-నియామకగవేషణాత్. నచస్వభావఏవసమ్బన్ధః - ద్వయోఃస్వభావయోఃసమ్బన్ధత్వేనైవోపతద్వయోఃసమ్బన్ధాభావప్రసఙ్గాత్. నచస్వాత్మానం ప్రతిస్వస్యైవసమ్బన్ధిత్వం- ఆత్మాశ్రయాపాతాత్. తథావిధార్థాభావేవ్యవహారమాత్రప్రవర్తకత్వేచమిథ్యావ్యవహారాపాతాదనిర్వచనీయవాదఏవపర్యవస్యతీతిభావః. యస్మాదాత్మాతిరిక్తంవస్తునసంభావ్యతే- తస్మాదాత్మతాదాత్మ్యేనైవనామరూపయోఃసిద్ధిరిత్యాహ (అతఇతి) తర్హిబ్రహ్మణఃసప్రపఞ్చతాప్రసజ్యఇతినవాచ్యమిత్యాహ (నబ్రహ్మేతి) నబ్రహ్మతదాత్మకం-అజడత్వాత్తత్పరిహారేణాపిసిద్ధిసంభవాదిత్యర్థః. కథంతర్హిబ్రహ్మాత్మకత్వం-తత్రాహ (తేతదితి) స్వప్నేనభోభక్షణవదారోపితస్యానుభవప్రత్యాఖ్యానేనసిద్ధ్యసంభవాదనుభావ్యేనామరూపేఅనుభవాత్మకబ్రహ్మాత్మకేకథ్యేతే-నత్వైక్యాభిప్రాయేణేత్యర్థః. నకేవలం బ్రహ్మణోబహురూపత్వంమాయోపాధికం-సర్వవ్యవహారాస్పదత్వంచేత్యాహ (ఆఖ్యామితి) ప్రవేశస్యానిర్వాచ్యభావద్యోతనేనజీవస్యబ్రహ్మాత్మతాయాం ప్రవేశవాక్యస్యతాత్పర్యందర్శయితుంవిచారమారభతే (తత్రైతచ్చిన్త్యమిత్యాదినా) విమర్శేసతిక్త్వాశ్రుత్యనురోధాత్-స్రష్టురేవప్రవేశఇత్యుక్తంసిద్ధాన్తినా. పూర్వవాద్యాహ (ననునయుక్తమితి) సృష్టిప్రవేశక్రియయోఃపూర్వాపరకాలీనత్వసంభవేసతికర్త్రైక్యంక్త్వాశ్రుత్యాబోధ్యేత- నతుప్రవేశస్యోత్తరకాలతాసంభవతి- సృష్టిసమయఏవోపాదానస్యకార్యాత్మతయా అవస్థితత్వాదిత్యర్థః. ఏతదేవవివృణోతి (కారణమేవహీతి) అప్రవిష్టేయథాభవనాదౌదేవదత్తస్యప్రవేశోదృష్టః- తథాకార్యోత్పత్తేరూర్ధ్వం పృథక్ ప్రవేశోనసంభవతీత్యర్థః. సిద్ధాన్త్యేకదేశినాంమతముద్భావ్యపూర్వవాదీదూషయతి (యథాఘటఇత్యాదినా) స్రష్టురన్యస్యవాప్రవేశోనసంభవతీతిచేత్- కథంతర్హిప్రవేశోవాచ్యఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశ్యాహ (కథమితి) నాస్త్యేవేతినవక్తవ్యమిత్యాహ (ఉక్తశ్చేతి) సఏవాహాగతిం (సావయవమేవేతి) పూర్వవాదీదూషయతి (నాశూన్యదేశత్వాదితి) -కార్యాత్మనాపరిణతస్యబ్రహ్మణోనామరూపాత్మకంకార్యమేవదేశః- తద్వ్యతిరేకేణనహ్యన్యఃప్రదేశోస్తి. యత్కారణమేవకార్యాకారేణపరిణతం - తత్ప్రతికార్యవిశేషోజీవాత్మనాప్రవేక్ష్యతీతినశఙ్కనీయమిత్యాహ (కారణమేవచేదితి) కార్యవిశేషస్యప్రవేశమఙ్గీకృత్యదూషణముక్తం-సనసంభవతి- శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ (తదేవేతి) కారణపరామర్శకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యముపలక్ష్యకార్యాన్తరస్యతత్రప్రవేశోవిధీయతే- ప్రాప్తదేశసంభవాత్. అతోనశ్రుతివిరోధఇతిసిద్ధాన్త్యేకదేశిమతముద్భావ్యదూషయతి (కార్యాన్తరమేవేత్యాదినా) కారణవాచకేనతచ్ఛబ్దేనకార్యలక్షణాయాంఅవివక్షితలక్షణాచేత్ప్రసజ్యేత- తర్హికారణపరఏవతచ్ఛబ్దోఽస్త్విత్యాహఅన్యఃసిద్ధాన్త్యేకదేశీ(బాహ్యేతి)అస్మిన్పక్షేప్రవేశశ్రుతేర్ముఖ్యార్థోనలభ్యేతేత్యాహ (నబహిష్ఠేతి)అన్యస్యవేదాన్తినోమతముద్భావ్యదూషయతి(జలఇత్యాదినా)ఏవంసిద్ధాన్త్యేకదేశినోసిరస్యపూర్వవాద్యుపసంహరతి (ఏవంతర్హీతి) నైవాస్తిప్రవేశోబ్రహ్మణః- తతోఽన్యస్యాపిప్రవేశోనసమ్భవతీత్యుక్తమిత్యాహ (నచేతి) ఇతరస్యాపిప్రవేశఃకల్పయితుంనశక్యతఇత్యాహ (తదేవానుప్రావిశదితి) సాచశ్రుతిఃస్రష్టుఃప్రవేశమాహ - సాచాస్మాకంమీమాంసకానాంప్రమాణం- తతస్తద్విరోధేనాన్యస్యప్రవేశకల్పనానయుక్తేతిభావః. తర్హిశ్రుతిశ్రవణతయైవబ్రహ్మణఏవప్రవేశఉచ్యతాం. మిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్మాదన్ధోమణిమవిన్దదితివదర్థశూన్యమేవేదంవాక్యమితినిగమయతి (హన్తేతి) శక్తిగోచరస్యార్థస్యాసంభవాదర్థశూన్యత్వం - తాత్పర్యగోచరస్యవా. నాద్యః- ఆకాశాదేరవిప్రకృష్టదేశేఽపిజలేఽమూర్తస్యప్రతిబిమ్బభావవదమూర్తస్యాపిబ్రహ్మణోఽనిర్వాచ్యావిద్యాసుప్రతిబిమ్బితసృష్ట్యుత్తరకాలమన్తఃకరణాదిషుప్రతిబిమ్బభావసంభవాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (అన్యార్థత్వాదితి) ఏతత్స్ఫుటయతి (కిమర్థమిత్యాదినా) (అతఃపరమితి) బుద్ధిగుహాప్రవేశాదనన్తరమానన్దమయఏవవిశిష్టోఽర్థోవిశేష్యస్యచిద్ధాతోర్లిఙ్గం-విశిష్టస్యవిశేష్యావ్యభిచారదర్శనాత్. తదధిగమద్వారేణానన్దవివృద్ధ్యవసానఆత్మాబ్రహ్మరూపోఽస్యామేవగుహాయామధిగన్తవ్యఇత్యభిప్రేత్యజలేసూర్యప్రవేశవదనిర్వాచ్యఃప్రవేశోఽభిధీయతఇత్యర్థః. బుద్ధిగుహాయామేవబ్రహ్మణఉపలబ్ధిసంభవాత్తత్రైవప్రవేశోఽభిప్సితఇత్యాహ (నహీతి) నన్వన్యత్రోపలబ్ధ్యసత్త్వంబ్రహ్మబుద్ధావేవకథముపలభ్యతఇత్యాశఙ్క్యోపాధేర్యోగ్యతావిశేషసంభవాదిత్యాహ (విశేషేతి) (సన్నికర్షాదితి)అన్తఃకరణసంసర్గాదేవదేహఘటాదిషుచైతన్యాభివ్యక్తిః- నస్వతః. అన్తఃకరణంచావ్యవధానేనైవచైతన్యాభివ్యఞ్జకం-అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిత్యర్థః. యథాచాస్వచ్ఛస్వభావకేఘటాదౌముఖంనప్రతిబిమ్బతే- జలాదౌస్వచ్ఛస్వభావకేప్రతిబిమ్బతే-తథాసత్త్వప్రధానస్యాన్తఃకరణస్యప్రసాదస్వాభావ్యాద్ఘటేతేతత్రబ్రహ్మోపలబ్ధిరిత్యాహ (అవభాసాత్మకత్వాచ్చేతి) కించ-యథాజాడ్యసామ్యేఽన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసమర్థఆలోకోఽఙ్గీక్రియతే-తథాజాడ్యసామ్యేఅన్తఃకరణస్యైవప్రత్యయాకారపరిణతస్యాజ్ఞానలక్షణావరణాభిభవసామర్థ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (యథాచేతి) నిలయనం-గృహప్రాసాదాదిమూర్తసన్నివేశవిశేషః. అవయవసంస్థానవిశేషరాహిత్యమనిలయనం. అనిరుక్తత్వాదేర్మూర్తధర్మవద్బ్రహ్మణఏవకింనస్యాదిత్యతఆహ (త్వదనిరుక్తానిలయనానీతి) తత్సత్యమిత్యాచక్షతఇత్యస్యోపపత్తిమాహ (యస్మాదితి) పదానివ్యాఖ్యాయప్రకృతానుప్రశ్ననిరాకరణేప్రకరణస్యతాత్పర్యం *సోకామయతేత్యాదేర్దర్శయతి (అస్తినాస్తీత్యాదినా) తస్యాః- బుద్ధిగుహాయాః ప్రత్యయాః - అహంకర్తాభోక్తేత్యాదయః-తఏవావభాసవిశేషాః- తైర్వ్యజ్యమానం. విశిష్టధర్మస్యవిషయత్వేఽపిస్వరూపస్యావిషయత్వాదిత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

శం.— (అసన్నేవేతి)పూర్వేషుచతుర్షుపర్యాయేషూదాహృతానాంశ్లోకానాంపుచ్ఛవద్విషయత్వదర్శనాత్ అయమపిశ్లోకఃపుచ్ఛవదానన్దమయవిషయకఏవ-నతు *బ్రహ్మపుచ్ఛమితినిర్దిష్టతదేకదేశవిషయః. తతశ్చబ్రహ్మశబ్దేనానన్దమయఏవోచ్యతే. ఆనన్దమయసదసత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షసంసారౌభవతఇత్యర్థః. ఆనన్దమయరూపస్య బ్రహ్మణఃఆకాశాదివిజ్ఞానమయాన్తపదార్థాన్తర్యామితయానిర్దిష్టస్యాపి ఆత్మాన్తరమస్తికిమితిశఙ్కాంవ్యుదస్యతి(తస్యైషఏవేతి) పూర్వస్య- విజ్ఞానమయాన్తపదార్థస్యఆత్మభూతఏషఆనన్దమయఆత్మా-తస్య-ఆనన్దమయస్యాత్మేత్యర్థః. తతశ్చానన్యాత్మత్వముక్తంభవతి. నచపూర్వేషుపర్యాయేషు *తస్యైషఏవశారీరఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మకత్వప్రతిపాదకత్వాదర్శనాదస్మిన్పర్యాయేతదాశ్రయణే అర్థవైరూప్యంస్యాదితిశఙ్క్యం- పూర్వేషుపర్యాయేష్వనుక్తస్యబ్రహ్మవయవత్వస్యఇహనిరూపణాత్, తస్మాద్వాఏతస్మాదానన్దమయాదన్యోన్తరఆత్మేతినిర్దేశాభావా, చ్చ ఏతత్పర్యాయగతస్యతస్యైషఏవశారీరఆత్మేత్యస్యానన్యాత్మత్వమేవార్థః. ఆనన్దమయబ్రహ్మప్రతిపాదనానన్తరం *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రమాభిహితప్రాప్తివిశదీకరణార్థంప్రశ్నానుపక్షిపతి (అథాతఇత్యాదినా) పూర్వప్రతిపాదనస్యబుభుత్సాహేతుత్వమతశ్శబ్దేనోచ్యతే. ఉతాఇతినిపాతస్యఛాన్దసోదీర్ఘః- *అథాసపత్నానితివత్. అవిద్వానితిపదేసతిఆద్యుదాత్తత్వంస్యాత్ -*తత్పురుషేతుల్యార్థఇతిస్మరణాత్. అన్తోదాత్తంచేదంపదం. ఉతా- విద్వానితిచ్ఛేదః. అవిప్రకృష్టహృదయాదిస్థానస్థం అనవచ్ఛిన్నంచబ్రహ్మఉపాసీనోవిద్వాన్కిమతఃప్రేత్యాముంలోకం- *పరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తంలోకంగచ్ఛతీత్యేకఃప్రశ్నః. ఉతగత్యనపేక్షంఇహైవబ్రహ్మాప్నోతీత్యర్థసిద్ధఃప్రశ్నః. ఆహోవిద్వాన్సమశ్నుతఇతి- భోక్తృత్వంవివక్షితం. అయమర్థః- కశ్చిదహఙ్గ్రహేణోపాసీనోపివిద్వానముంలోకంగత్వాకింసమశ్నుతే - భోగ్యభూతంబ్రహ్మానుభవతీత్యేకఃప్రశ్నః. ఉతబ్రహ్మస్వరూపేణైకీభవతీత్యర్థసిద్ధఃప్రశ్నః. ఏవంశాస్త్రవైవిధ్యమూలాఃగతివిశేషస్వరూపభేదసదసద్భావవిషయాఃప్రశ్నాః బహువచనవివక్షితాః. ఏతత్సర్వంవ్యాసార్యైః *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రేస్పష్టముక్తం. ఏతాన్ప్రశ్నాన్ ప్రతివక్తుంజగత్కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టస్యైవబ్రహ్మణఃప్రాప్యత్వాదిజ్ఞాపనాయాహ (సోకామయతేతి) సః-ఆనన్దమయఆత్మా దేవమనుష్యాదిరూపేణబహుస్యాం-తదర్థమాకాశాదిరూపేణప్రజాయేయేతి వ్యష్టిసమష్టిరూపచేతనాచేతనవిషయసఙ్కల్పమకరోదిత్యర్థః. సః- పరమాత్మాస్రష్టవ్యాలోచనరూపంతపః కృతవానిత్యర్థః. *తపఆలోచనఇతిహిధాతుః. (తత్[illegible] ననుసర్వదాసర్వవ్యాప్తస్యబ్రహ్మణఃకోసౌసృష్టికాలానుప్రవేశఇతిచేత్. ఉచ్యతే-గోజఠరగతవత్సవత్సర్వవ్యాప్తస్యబ్రహ్మణఃప్రత్యేకంసర్వవస్తుషుపుష్కలప్రతీత్యర్హస్థితివిశేషఏవానుప్రవేశః. అనేన * సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మయోవేదనిహితంగుహాయామితిమన్త్రోక్తంఅనన్తస్యబ్రహ్మణఃహృదయగుహానిహితత్వముపపాదితంభవతి.(తదనుప్రవిశ్యసచ్చత్యచ్చాభవత్) సచ్ఛబ్దేననిర్వికారతయాసతతైకరూపశ్చేతనఉచ్యతే- త్యచ్ఛబ్దేనపూర్వావస్థాత్యాగరూపవికారాస్పదమచేతనముచ్యతే. బ్రహ్మైవచేతనాచేతననామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మణఏవసర్వోపాదానతయాసర్వభావవికారాస్పదత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరుక్తంచేత్యాది) జాతిగుణక్రియావత్తయాజాతిగుణాభిధాయిశబ్దవాచ్యమచేతనంనిరుక్తం. జాతిగుణాదిశూన్యంచేతనజాతంఅనిరుక్తం. *ఏతాభూతమాత్రాఃప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇత్యుక్తరీత్యాఅచేతనవర్గాధారభూతం చేతనజాతంఅనిలయనం. ఆశ్రితమచేతనజాతంనిలయనం. (విజ్ఞానంచావిజ్ఞానంచ) అజడస్వరూపంజడస్వరూపంచ. (సత్యంచానృతంచేతి) నిర్వికారతయాసత్యత్వంచేతనస్య. ఇతరస్యత్వన్యథాత్వం. తతశ్చనిరుక్తత్వానిరుక్తత్వనిలయనత్వానిలయనత్వవిజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వయుక్తసత్యానృతశబ్దితచేతనాచేతననామరూపభాక్ భవదపిబ్రహ్మసత్యమేవాభవత్ - అజహన్నిర్వికారత్వలక్షణస్వస్వభావమేవాభవతిత్యర్థః. (యదిదమితి) యస్మాచ్చేతనాచేతనాత్మకవర్గానుప్రవిష్టతయాసత్యశబ్దితస్యబ్రహ్మణఆత్మత్వం-అతఏవసర్వమపిచేతనాచేతనాత్మకంజగత్ శాస్త్రదృష్టిమన్తఃపురుషాఃపరాశరాదయః *హరేర్నకించిద్వ్యతిరిక్తమస్తి *జ్యోతీంషివిష్ణుర్భువనానివిష్ణురిత్యాచక్షతేఇత్యర్థః. ఇతిషష్ఠోఽనువాకః.

ఉ.— అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ । తతోవైసదజాయత । తదాత్మానగ్ స్వయమకురుత। తస్మాత్తత్సుకృతముచ్యతఇతి । యద్వైతత్సుకృతం । రసోవైసః । రసగ్ హ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతి । కోహ్యేవాన్యాత్ కఃప్రాణ్యాత్ । యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాత్। ఏషహ్యేవానన్దయాతి॥ ౧॥ యదాహ్యేవైషఏతస్మిన్నదృశ్యేనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతే । అథసోభయంగతోభవతి । యదాహ్యేవైషఏతస్మిన్నుదరమన్తరంకురుతే । అథతస్యభయంభవతి। తత్త్వేవభయంవిదుషోమన్వానస్య । తదప్యేషశ్లోకోభవతి ॥ ఇతిసప్తమోఽనువాకః.

శం.— (అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితి) అసదితి - వ్యాకృతనామరూపవిశేషవిపరీతరూపమవ్యాకృతం-బ్రహ్మోచ్యతే - నపునరత్యన్తమేవాసత్. నహ్యసతస్సజ్జన్మాస్తి. ఇదమితి - నామరూపవిశేషవద్వ్యాకృతంజగదగ్రే - పూర్వం-ప్రాగుత్పత్తేః బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దవాచ్యమాసీత్. తతః- అసతఃవై- సత్- ప్రవిభక్తనామరూపవిశేషమజాయత-ఉత్పన్నం. కింతతఃప్రవిభక్తం-పితురివపుత్రః. నేత్యాహ- తత్- అసచ్ఛబ్దవాచ్యం స్వయమేవాత్మానమేవాకురుత- కృతవత్. యస్మాదేవం - తస్మాత్తత్- బ్రహ్మైవసుకృతం-స్వయంకర్తృఉచ్యతే. స్వయంకర్తృబ్రహ్మేతిప్రసిద్ధంలోకే- సర్వకారణత్వాత్. యస్మాద్వాస్వయమేవాకరోత్సర్వంసర్వాత్మనా - తస్మాత్పుణ్యరూపేణాపితదేవబ్రహ్మకారణంసుకృతముచ్యతే. సర్వథాపితత్ఫలసమ్బన్ధాదికారణంసుకృతశబ్దవాచ్యంప్రసిద్ధంలోకే. యదిపుణ్యం - యదివాన్యత్ - సాప్రసిద్ధిర్నిత్యేచేతనావత్కారణేసత్యుపపద్యతే. తస్మాదస్తితద్బ్రహ్మ- సుకృతప్రసిద్ధేరితి. ఇతశ్చాస్తికుతః. రసత్వాత్. కుతోరసత్వప్రసిద్ధిఃబ్రహ్మణఇత్యతఆహ (యద్వైతత్సుకృతం

రసో వై సః) రసో నామ తృప్తిహేతురానన్దకరో మధురామ్లాదిః ప్రసిద్ధో లోకే. రసమేవాయం హి లబ్ధ్వా- ప్రాప్యానన్దీ - సుఖీ భవతి. నాసత ఆనన్దహేతుత్వం దృష్టం లోకే. బాహ్యానన్దసాధనరహితా అప్యనీహా నిరేషణా బ్రాహ్మణా బాహ్యరసలాభాదివ సానన్దా దృశ్యన్తే విద్వాంసః- నూనం బ్రహ్మైవ రసస్తేషాం. తస్మాదస్తి తత్తేషామానన్దకారణం రసవద్బ్రహ్మ. ఇతశ్చాస్తి. కుతః. ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాత్. అయమపి హి పిణ్డో జీవతః ప్రాణేన ప్రాణితి, అపానేనాపానితి,- ఏవం వాయవీయా ఐన్ద్రియికాశ్చ చేష్టాః సంహతైః కార్యకారణైర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే. తచ్చైకార్థవృత్తిత్వేన సంహననం నాన్తరేణ చేతనం సమ్భవతి - అన్యత్రాదర్శనాత్. తదాహ.. యత్. యది ఏష ఆకాశే - పరమే వ్యోమ్ని గుహాయాం నిహిత ఆనన్దో న స్యాత్ - న భవేత్. కో హ్యేవాన్యాత్- అపానచేష్టాం కుర్యాదిత్యర్థః. కః ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనం వా కుర్యాత్. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ - యదర్థాః కార్యకరణప్రాణనాదిచేష్టాః. తత్కృత ఏవ చానన్దో లోకస్య. కుతః. ఏష హ్యేవ - పరమాత్మా ఆనన్దయాతి - ఆనన్దయతి - సుఖయతి లోకం ధర్మానురూపం. స ఏవాత్మానన్దరూపోఽవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. భయాభయహేతుత్వాచ్చ విద్వదవిదుషోరస్తి తద్బ్రహ్మ. సద్వస్త్వాశ్రయణేన హ్యభయం భవతి- నాసద్వస్త్వాశ్రయణేన భయనివృత్తిరుపపద్యతే. కథమభయభయహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యదా హ్యేవ యస్మాదేషః- సాధక ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి. కిం విశిష్టే. అదృశ్యే- దృశ్యం నామ ద్రష్టవ్యం- వికారః. దర్శనార్థత్వాద్వికారస్య. న దృశ్యమదృశ్యం. అవికార ఇత్యర్థః. ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽవికారేఽవిషయభూతే. అనాత్మ్యే- అశరీరే. యస్మాదదృశ్యం- తస్మాదనాత్మ్యం. యస్మాదనాత్మ్యం - తస్మాదనిరుక్తం. విశేషో హి నిరుచ్యతే. విశేషశ్చ వికారః. అవికారం తద్బ్రహ్మ- సర్వవికారహేతుత్వాత్. తస్మాదనిరుక్తం. యస్మాదేవం- తస్మాదనిలయనం. నిలయనం- నీడః ఆశ్రయః. న నిలయనం అనిలయనం- అనాధారం. తస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే- సర్వకార్యధర్మవిలక్షణే బ్రహ్మణీతి వాక్యార్థః. అభయమితి క్రియావిశేషణం. అభయామితి వా లిఙ్గాన్తరం పరిణమ్యతే. ప్రతిష్ఠాం- స్థితిం ఆత్మభావం. విన్దతే- లభతే. అథ- తదా సః- తస్మిన్ నానాత్వస్య భయహేతోరవిద్యాకృతస్యాదర్శనాదభయం గతో భవతి. స్వరూపప్రతిష్ఠో హ్యసౌ తదా భవతి *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. అన్యస్య హ్యన్యతో భయం భవతి- నాత్మన ఏవ ఆత్మనో భయం యుక్తం. తస్మాదాత్మైవాత్మనోఽభయకారణం. సర్వతో నిర్భయా హి బ్రాహ్మణా దృశ్యన్తే సత్సు భయహేతుషు- తచ్చాయుక్తం అసతి భయత్రాణే బ్రహ్మణి. తస్మాత్తేషామభయదర్శనాదస్తి తదభయకారణం బ్రహ్మేతి. కదాఽసావభయం గతో భవతి సాధకః. యదా నాన్యత్పశ్యతి, ఆత్మని చాన్తరం- భేదం న కురుతే, తదా అభయం గతో భవతీత్యభిప్రాయః. యదా పునః- అవిద్యావస్థాయాం హి- యస్మాదేషః- అవిద్యావాన్ అవిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం వస్తు తైమిరికద్వితీయచన్ద్రవత్పశ్యతి, ఆత్మని చైతస్మిన్- బ్రహ్మణి. ఉత్- అపి అరం- అల్పం. అన్తరం- ఛిద్రం- భేదం. అల్పమప్యన్తరం- భేదదర్శనం కురుతే,. భేదదర్శనమేవ హి భయకారణం. అల్పమపి భేదం పశ్యతీత్యర్థః. అథ - తస్మాద్భేదదర్శనాద్ధేతోః తస్య- భేదదర్శిన ఆత్మనో భయం భవతి. తస్మాదాత్మైవాత్మనో భయకారణమవిదుషః. తదేతదాహ - తత్ - బ్రహ్మ త్వేవ భయం భేదదర్శినోఽవిదుషః. ఈశ్వరోఽన్యో మత్తః - అహమన్యః సంసారీత్యేవం విదుషః భేదదృష్టమీశ్వరాఖ్యం తదేవ బ్రహ్మాల్పమప్యన్తరం కుర్వతో భయం భవతి- ఏకత్వేనామన్వానస్య. తస్మాద్విద్వానప్యవిద్వానేవసః - య ఏవమేకమభిన్నమాత్మతత్త్వం న పశ్యతి. ఉచ్ఛేదహేతుదర్శనాద్ధ్యుచ్ఛేద్యాభిమతస్య భయం భవతి- అనుచ్ఛేద్యో హ్యుచ్ఛేదహేతుః. తస్మిన్నాసత్యుచ్ఛేదహేతావనుచ్ఛేద్యే తద్దర్శనకార్యం భయం యుక్తం. సర్వం చ జగద్భయవద్దృశ్యతే- తస్మాజ్జగతో భయదర్శనాద్గమ్యతే- నూనం తదస్తి భయకారణముచ్ఛేదహేతురనుచ్ఛేద్యాత్మకం - యతో జగద్బిభేతీతి. తత్- ఏతస్మిన్నప్యర్థ ఏష శ్లోకో భవతి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఆ. — (సుకృతమితి) కృత్ప్రత్యయః సుష్ఠు క్రియత ఇతి కర్మాభిధాయకోఽపి ఛాన్దస్యా ప్రక్రియయా సుష్ఠు కరోతీతి కర్తరి వ్యాఖ్యాతః. (ఏకార్థవృత్తిత్వేనేతి)- ఏకప్రయోజనసాధనత్వేన పరస్పరాయత్తతేత్యర్థః. (అన్యత్రేతి) గృహప్రాసాదాదిషు స్వతన్త్రగృహాద్యనారభ్యం- స్వామినమన్తరేణ సంహననస్యాదర్శనాత్. కార్యకరణసంఘాతేష్వపి విలక్షణః స్వామీ శరీరావయవాదిభిరుపచయాదిరహితోఽవగమ్యతే- స చ చేతనత్వేన భేదాభావాద్బ్రహ్మైవేతి తదస్తిత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. దాసోఽహం తస్య దేవస్య- మమారాధ్యః పరమేశ్వర ఇతి భేదం విద్వాన్ కథమజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అసౌ మోఽయమితి) యథా చన్ద్రభేదం పశ్యన్నవిద్వానుచ్యతే- అతత్త్వదర్శిత్వాత్. తథేత్యర్థః. కథం తర్హి తస్య భయసంభావనేత్యత ఆహ (ఉచ్ఛేదేతి) సంహర్తా హి పరమేశ్వరో మాం సంహరిష్యతి- నరకే వా నిక్షేప్స్యతీతి పశ్యతో భయం భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మైవోచ్ఛేదహేతుః కుత ఇత్యత ఆహ (అనుచ్ఛేద్యో హీతి) ఉచ్ఛేదహేతోరప్యుచ్ఛేద్యత్వేఽనవస్థాప్రసక్తేర్నిత్యత్వం వక్తవ్యం- తచ్చ బ్రహ్మణో నాన్యత్సంభావ్యత ఇత్యర్థః. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

రం.— (అసద్వా ఇత్యాది) ఇదం- స్థూలచేతనాచేతనశరీరకం బ్రహ్మానభివ్యక్తనామరూపం బ్రహ్మసృష్టేః ప్రాగాసీత్. తస్మాదిదం జగదభివ్యక్తనామరూపమభవదిత్యర్థః. నన్వసచ్ఛబ్దితస్య బ్రహ్మణః ఉపాదానత్వే కర్త్రన్తరమపేక్షితం- నిమిత్తోపాదానయోర్భేదావశ్యంభావాత్. ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మానమితి) ఆత్మానమేవోపాదానత్వేన స్వీకృత్య స్వయమేవాకురుత. (తస్మాదితి) యస్మాత్స్వయమేవ స్వస్య కార్యం- అత ఏవ బ్రహ్మ సుఖేన కృతం- కార్యం యస్య- తత్సుకృతం. కార్యస్య సౌష్ఠవం చానతిక్లేశరూపత్వం. స్వభిన్నస్య కార్యస్య నిర్మాణే హి క్లేశప్రసక్తిః. తతశ్చాక్లిష్టకార్యం బ్రహ్మేతి *నిశ్వసితమేతన్మహతో భూతస్యేత్యాదిశ్రుతయోఽవదన్తీత్యర్థః. భవతు తత్సుకృతం- తస్య ఉపాస్యత్వప్రాప్యత్వయోః కిమాయాతమిత్యత్రాహ (యద్వా ఇతి) సుకృతమితి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ - రసః- ఆనన్దః. తల్లాభాదస్యానన్దిత్వం. తతశ్చ తస్యానన్దత్వాత్ ప్రాప్యత్వోపాస్యత్వే యుక్తే

ఇతిభావః. తదేవోపపాదయతి (కో హ్యేవాన్యాదితి) యద్యయమపరిచ్ఛిన్నానన్దరసః పరమాత్మా న స్యాత్ - సాంసారికమాపవర్గికం వా సుఖం కః ప్రాప్నుయాత్. అతఏష ఏవానన్దయతి. అతస్తస్య సర్వవిధానన్దహేతుత్వాత్తస్య ప్రాప్యత్వమస్తీతి భావః. (యదా హీత్యాది) అదృశ్యే - చక్షురాదిగ్రహణానర్హే. ఆత్మ్యం - వ్యాప్యం. శరీరమిత్యర్థః. అనాత్మ్యే - అశరీర ఇత్యర్థః. అతఏవానిరుక్తే - జాతిగుణాదివాచిదేవాదిపదావాచ్యే. అనిలయనే- ఆధారశూన్యే. అభయం- భయాభావాయ. *నావ్యయీభావాదితి చతుర్థ్యా అమ్భావః. *అర్థాభావే యదవ్యయమితి అవ్యయీభావసమాసః. అభయసాధనభూతాం ప్రతిష్ఠాం- నిరన్తరస్మృతిలక్షణాం నిష్ఠాం యో విన్దతే- లభతే- స అభయం ప్రాప్నోతి. అత్ర వ్యాసార్యైః *అదృశ్య ఇత్యచిద్వ్యావృత్తిః-అనాత్మ్య ఇతి బద్ధవ్యావృత్తిః - స హి పరమాత్మనా వ్యాప్యః - యద్వా - ఆత్మ్యం- వ్యాప్యం. కర్మకృతశరీరం. తద్రహితోఽనాత్మ్యః. అనిరుక్త ఇతి ముక్తవ్యావృత్తిః- స హి బద్ధావస్థాయాం దేవాదిశబ్దైరుక్తః- అనిలయన ఇతి నిత్యముక్తవ్యావృత్తిః - తేషాం హి భగవానాధార ఇత్యుక్తం. ఏవంవిహితాయాః ప్రతిష్ఠాయా విచ్ఛేదే అనర్థం దర్శయతి (యదా హీతి) ఏషః- ఉపాసకః ఏతస్మిన్- పరమాత్మని ధ్యానస్య అన్తరం- విచ్ఛేదం అరం- అల్పమపి యః కురుతే - తస్య భయం భవతీత్యర్థః. పూర్వవాక్యే ప్రతిష్ఠాశబ్దేన నిరన్తరధ్యానవాచినా ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విహితత్వాదత్రాన్తరశబ్దేనాపి తస్యైవ ధ్యానగతనైరన్తర్యస్య విరోధినో ధ్యానవిచ్ఛేదస్య గ్రహణముచితం. న తు పరోక్తరీత్యా- బ్రహ్మణి అన్తరం - భేదం యః కురుతే- జానాతీత్యర్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. వస్తుతస్తు బ్రహ్మైక్యవాదినామస్మాకం బ్రహ్మణి నానాత్వనిషేధేన ప్రతికూలః - అస్మాభిర్నానాబ్రహ్మవాదస్యానభ్యుపగమాత్. తథాపి ప్రకరణానుగుణ్యాదుక్త ఏవార్థ ఉచిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కిం భయం తత్రాహ (తత్త్వేవేతి) విదుషః - బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్య తదతిరిక్తవిషయస్పృహయా నిరన్తరమననమకుర్వతః తదేవ- అమననం భయం. న హి తదపేక్షయాన్యద్భయమస్తి. ఉక్తం చ మహర్షిభిః యన్ముహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే। సా హానిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తిస్సా చ విక్రియా॥ వరం హుతవహజ్వాలాపఞ్జరాన్తర్వ్యవస్థితిః। న శౌరిచిన్తావిముఖజనసంవాసవైశసమితి. ఇతి సప్తమోఽనువాకః.

ఉ.—— భీషాస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః । భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ
ఇతి । సైషానన్దస్య మీమాꣳసా భవతి । యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః । ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః । త
స్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్ । స ఏకో మానుష ఆనన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య ॥౧॥
తే యే శతం మానుషా ఆనన్దాః । స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య ।
తే యే శతం మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకో దేవగన్ధర్వాణామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహ
తస్య । తే యే శతం దేవగన్ధర్వాణామానన్దాః । స ఏకః పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దః । శ్రోత్రి
యస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం పితౄణాం చిరలోకలోకానామానన్దాః ॥౨॥ స ఏక ఆజానజానాం
దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతమాజానజానాం దేవానామానన్దాః । స
ఏకః కర్మదేవానాం దేవానామానన్దః । యే కర్మణా దేవానపియన్తి । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య ।
తే యే శతం కర్మదేవానాం దేవానామానన్దాః । స ఏకో దేవానామానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహత
స్య । తే యే శతం దేవానామానన్దాః ॥ ౩॥ స ఏక ఇన్ద్రస్యానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే
యే శతమిన్ద్రస్యానన్దాః । స ఏకో బృహస్పతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం
బృహస్పతేరానన్దాః । స ఏకః ప్రజాపతేరానన్దః । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । తే యే శతం ప్రజా
పతేరానన్దాః । స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః ॥౪॥ శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య । స యశ్చాయం పురుషే ।
యశ్చాసావాదిత్యే । స ఏకః । స య ఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానము
పసఙ్క్రామతి । ఏతం ప్రాణమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । ఏతం మనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రా
మతి । ఏతం విజ్ఞానమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి ॥౫॥ ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి । త
దప్యేష శ్లోకో భవతి ॥ ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

శం.—— భీషా- భయేనాస్మాద్వాతః పవతే. భీషోదేతి సూర్యః. భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ. మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి. వాతాదయో హి మహార్హాః స్వయమీశ్వరాస్సన్తః పవనాదికార్యేష్వాయాసబహులేషు నియతాః ప్రవర్తన్తే; తద్యుక్తం ప్రశాస్తరి సతి. యస్మాన్నియమేన తేషాం ప్రవర్తనం- తస్మాదస్తి భయకారణం తేషాం ప్రశాస్తృ బ్రహ్మ. యతస్తే భృత్యా ఇవ రాజ్ఞస్తస్మాద్బ్రహ్మణో భయేన ప్రవర్తన్తే- తచ్చ భయకారణమానన్దం బ్రహ్మ. తస్యాస్య బ్రహ్మణ ఆనన్దస్యైషా మీమాంసా- విచారణా భవతి. కిమానన్దస్య మీమాంస్యమితి. ఉచ్యతే- కిమానన్దో విషయవిషయిసంబన్ధజనితో లౌకికానన్దవత్- ఆహోస్విత్స్వాభావిక ఇత్యేవమేషా ఆనన్దస్య మీమాంసా. తత్ర లౌకిక ఆనన్దో బాహ్యాధ్యాత్మికసాధనసమ్పత్తినిమిత్త ఉత్కృష్టః- స ఏ

షనిర్దిశ్యతే బ్రహ్మానన్దానుగమార్థం. అనేనహి ప్రసిద్ధేనానన్దేన వ్యావృత్తవిషయబుద్ధిగమ్య ఆనన్దోఽనుగన్తుం శక్యతే. లౌకికోఽప్యానన్దో బ్రహ్మానన్దస్యైవ మాత్రా. అవిద్యయా తిరస్క్రియమాణే విజ్ఞానే ఉత్కృష్యమాణాయాం చావిద్యాయాం బ్రహ్మాదిభిః కర్మవశాద్యథావిజ్ఞానం విషయాదిసాధనసమ్బన్ధవశాచ్చ విభావ్యమానశ్చ లోకేఽనవస్థితో లౌకికస్సమ్పద్యతే. స ఏవావిద్యాకామకర్మాపకర్షేణ మనుష్యగన్ధర్వాద్యుత్తరోత్తరభూమిష్వకామహతవిద్వచ్ఛ్రోత్రియప్రత్యక్షో విభావ్యతే శతగుణోత్తరోత్తరోత్కర్షేణ యావద్ధిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి. నిరస్తే త్వవిద్యాకృతే విషయవిషయివిభాగే విద్యయా స్వాభావికః పరిపూర్ణ ఏక ఆనన్దోఽద్వైతో భవతీత్యేతమర్థం విభావయిష్యన్నాహ- యువా- ప్రథమవయాః. (సాధుయువేతి) సాధుశ్చాసౌ యువా చేతి యూనో విశేషణం. యువాప్యసాధుర్భవతి- సాధురప్యయువా. అతో విశేషణం యువా స్యాత్సాధుయువేతి. ఆధ్యాయకః - అధీతవేదః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతమః. దృఢిష్ఠః- దృఢతమః. బలిష్ఠః- బలవత్తమః. ఏవమాధ్యాత్మికసాధనసంపన్నః. తస్యేయం పృథివీ- ఉర్వీ సర్వా విత్తస్య- విత్తేనోపభోగసాధనేన దృష్టార్థేన అదృష్టార్థేన చ కర్మసాధనేన సంపన్నా- పూర్ణా. రాజా- పృథివీపతిరిత్యర్థః. తస్య య ఆనన్దః- స ఏకో మానుషః - మనుష్యాణాం ప్రకృష్ట ఏక ఆనన్దః. మానుషానన్దాచ్ఛతగుణోత్కృష్టో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దో భవతి. మనుష్యాస్సన్తః కర్మవిద్యావిశేషాత్ గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తా మనుష్యగన్ధర్వాః. తే హ్యన్తర్ధానాదిశక్తిసంపన్నాః- సూక్ష్మకార్యకరణాః - తస్మాత్ప్రతిఘాతాల్పత్వం, తేషాం ద్వన్ద్వప్రతిఘాతశక్తిః, సాధనసమ్పత్తిశ్చ. తతోఽప్రతిహన్యమానస్య ప్రతీకారవతో మనుష్యగన్ధర్వస్య స్యాచ్చిత్తప్రసాదః. తత్ప్రసాదవిశేషాత్సుఖవిశేషాభివ్యక్తిః. ఏవం పూర్వస్యాః పూర్వస్యాః భూమేరుత్తరస్యాముత్తరస్యాం భూమౌ ప్రసాదవిశేషతః శతగుణేనానన్దోత్కర్ష ఉపపద్యతే. ప్రథమం త్వకామహతాగ్రహణం మనుష్యవిషయభోగకామానభిహతస్య శ్రోత్రియస్య మనుష్యానన్దాచ్ఛతగుణేనానన్దోత్కర్షో మనుష్యగన్ధర్వేణ తుల్య ఇతి వక్తవ్య ఇత్యేవమర్థం. సాధుయువాధ్యాయక ఇతి - శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే గృహ్యేతే. తే హ్యవిశిష్టే సర్వత్ర. అకామహతత్వం తు విషయోత్కర్షాపకర్షతః - సుఖోత్కర్షాపకర్షాయ విశిష్యతే. అతోఽకామహతగ్రహణం తద్విశేషతశ్శతగుణసుఖోత్కర్షోపలబ్ధేరకామహతత్వస్య పరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వవిధానార్థం. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. దేవగన్ధర్వాః - జాతిత ఏవ. చిరలోకలోకా ఇతి పితౄణాం విశేషణం. చిరకాలస్థాయీ లోకో యేషాం పితౄణాం- తే చిరలోకలోకాః. ఆజాన ఇతి దేవలోకః. తస్మిన్నాజానే జాతాః- ఆజానజాః దేవాః - స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతాః. కర్మదేవాః - యే వైదికేన కర్మణా అగ్నిహోత్రాదినా కేవలేన దేవానపియన్తి. దేవా ఇతి త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః. ఇన్ద్రః- తేషాం స్వామీ. తస్యాచార్యో బృహస్పతిః. ప్రజాపతిః- విరాట్ త్రైలోక్యశరీరః బ్రహ్మసమష్టివ్యష్టిరూపః సంసారమణ్డలవ్యాపీ. యత్రైతే ఆనన్దభేదాః- ఏకతాం గచ్ఛన్తి - ధర్మశ్చ తన్నిమిత్తం జ్ఞానం చ తద్విషయమకామహతత్వం చ నిరతిశయం- యత్ర- స ఏష హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా. తస్యైష ఆనన్దః శ్రోత్రియేణావృజినేనాకామహతేన చ సర్వతః ప్రత్యక్షముపలభ్యతే. తస్మాదేతాని త్రీణి సాధనానీత్యవగమ్యతే. తత్ర శ్రోత్రియత్వావృజినత్వే నియతే- అకామహతత్వం తూత్కృష్యతే - ఇతి ప్రకృష్టసాధనతాఽవగమ్యతే. తస్యాకామహతత్వప్రకర్షతశ్చ ఉపలభ్యమానశ్శ్రోత్రియప్రత్యక్షో బ్రహ్మణ ఆనన్దో యస్య పరమానన్దస్య మాత్రా- ఏకదేశః *ఏతస్యైవానన్దస్య అన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. స ఏష ఆనన్దో యస్య మాత్రాస్సముద్రామ్భస ఇవ విప్రుషః ప్రవిభక్తా యత్రైకతాం గతాః- స ఏష పరమానన్దస్స్వాభావికః. అద్వైతత్వాదానన్దానన్దినోశ్చాఽవిభాగోఽత్ర. తదేతన్మీమాంసాఫలముపసంహ్రియతే (స యశ్చాయం పురుష ఇతి) గుహాయాం నిహితః పరమే వ్యోమ్న్యాకాశాదికార్యం సృష్ట్వా అన్నమయాన్తం తదేవానుప్రవిష్టస్స య ఇతి నిర్దిశ్యతే. కోఽసౌ. అయం పురుషే. (యశ్చాసావాదిత్యే) యః పరమ ఆనన్దః శ్రోత్రియప్రత్యక్షో నిర్దిష్టః- యస్యైకదేశం బ్రహ్మాదీని భూతాని సుఖార్హాణ్యుపజీవన్తి- స యశ్చాసావాదిత్య ఇతి నిర్దిశ్యతే. స ఏకః - భిన్నప్రదేశస్థఘటాకాశాకాశైకత్వవత్. నను తన్నిర్దేశే స యశ్చాయం పురుష ఇతి అవిశేషతోఽధ్యాత్మం న యుక్తో నిర్దేశః. యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నితి యుక్తః- ప్రసిద్ధత్వాత్. న- పరాధికారాత్. పరో హ్యాత్మాత్రాధికృతః *అదృశ్యేఽనాత్మ్యే *భీషాస్మాద్వాతః పవతే *సైషానన్దస్య మీమాంసేతి. న హ్యకస్మాదప్రకృతో యుక్తో నిర్దేష్టుం- పరమాత్మవిజ్ఞానం చ వివక్షితం- తస్మాత్పర ఏవ నిర్దిశ్యతే స ఏక ఇతి. నన్వానన్దస్య మీమాంసా ప్రసక్తా- తస్యా అపి ఫలం ఉపసంహర్తవ్యం- అభిన్నః స్వాభావిక ఆనన్దః పరమాత్మైవ- న విషయవిషయిసమ్బన్ధజనిత ఇతి. నను తదనురూప ఏవాయం నిర్దేశః స యశ్చాఽయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి భిన్నాధికరణస్థవిశేషోపమర్దేన. నన్వేవమప్యాదిత్యవిశేషగ్రహణమనర్థకం. నానర్థకం- ఉత్కర్షాపకర్షాపోహార్థత్వాత్. ద్వైతస్య హి యో మూర్తామూర్తలక్షణస్య పర ఉత్కర్షస్సవితర్యన్తర్గతః- స చేత్పురుషగతవిశేషోపమర్దేన పరమానన్దమపేక్ష్య సమో భవతి- న కశ్చిదుత్కర్షోఽపకర్షో వా తాం గతిం గతస్యేతి *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దత ఇత్యుపపన్నం. అస్తి నాస్తీత్యనుప్రశ్నో వ్యాఖ్యాతః- కార్యరసలాభప్రాణనాభయప్రతిష్ఠాభయదర్శనోపపత్తిభ్యోఽస్త్యేవ తదాకాశాదికారణం బ్రహ్మేతి. అపాకృతోఽనుప్రశ్న ఏకః. ద్వావన్యావనుప్రశ్నౌ విద్వదవిదుషోర్బ్రహ్మప్రాప్త్యప్రాప్తివిషయౌ. తత్ర విద్వాన్ సమశ్నుతే- న సమశ్నుత ఇతి అనుప్రశ్నోఽన్త్యః- తదపాకరణాయోచ్యతే. మధ్యమోఽనుప్రశ్నోఽన్త్యాపాకరణాదేవాపాకృత ఇతి తదపాకరణాయ న యత్యతే. స యః కశ్చిదేవం - యథోక్తం బ్రహ్మోత్సృజ్యోత్కర్షాపకర్షమద్వైతం సత్యం జ్ఞానమనన్తమస్మీత్యేవం వేత్తీత్యేవంవిత్, ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాత్: స కిం. (అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య) దృష్టాదృష్టేష్టవిషయసముదాయో హ్యయం లోకః. తస్మాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య- ప్రత్యావృత్య- నిరపేక్షో భూత్వా ఏతం - యథావ్యాఖ్యాతం అన్నమయమాత్మానముపసంక్రామతి- విషయజాతమన్నమయాత్పిణ్డాత్మనో వ్యతిరిక్తం న పశ్యతి, సర్వం స్థూలభూతమన్నమయమాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః. తతోఽభ్యన్తరమేతం ప్రాణమయం- సర్వాన్నమయాత్మస్థమవిభక్తం. అథైతం మనోమయం.. విజ్ఞానమయం. ఆనన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతి. అథాదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే. తత్రైతచ్చిన్త్యం- కోఽయమేవంవిత్- కథం వా సంక్రామతీతి. కిం పరస్మాదాత్మ

నోఽన్యస్సఙ్క్రమణకర్తా ప్రవిభక్తః- ఉతనఏవేతి. కింతతః. యద్యన్యస్స్యాత్- శ్రుతివిరోధః *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతినసవేద *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీతి. అథ-సఏవానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి-కర్మకర్తృత్వానుపపత్తిః. పరస్యైవచ సంసారిత్వంపరాభావోవా. యద్యుభయథాప్రాప్తోదోషో నపరిహర్తుంశక్యతఇతి - వ్యర్థాచిన్తా. అథాన్యతరస్మిన్పక్షే దోషాప్రాప్తిః - తృతీయేవాఽదృష్టేపక్షే - సఏవశాస్త్రార్థఇతివ్యర్థైవచిన్తా. న- తన్నిర్ధారణార్థత్వాత్. సత్యం - ప్రాప్తోదోషోనశక్యఃపరిహర్తుం అన్యతరస్మింస్తృతీయేవాపక్షేఽదృష్టేఽవధృతేవ్యర్థాచిన్తాస్యాత్. నతుసోఽవధృతఇతితదవధారణార్థత్వాదర్థవత్యేవైషాచిన్తా. సత్యమర్థవతీచిన్తా - శాస్త్రార్థావధారణార్థత్వాత్. చిన్తయసిచత్వం- నతునిర్ణేష్యసి. కింననిర్ణేతవ్యమితివేదవచనం. న. కథంతర్హి. బహుప్రతిపక్షత్వాత్. ఏకత్వవాదీత్వం- వేదార్థపరత్వాత్. బహవోహినానాత్వవాదినోవేదబాహ్యాస్త్వత్ప్రతిపక్షాః- అతోమమాశఙ్కాననిర్ణేష్యసీతి. ఏతదేవమేస్వస్త్యయనం- యన్మామేకయోగినమనేకయోగిబహుప్రతిపక్షమాత్థ. అతోజేష్యామిసర్వాన్ ఆరభేచచిన్తాం. సఏవతుస్యాత్- తద్భావస్యవివక్షితత్వాత్. తద్విజ్ఞానేనపరమాత్మభావోహ్యత్రవివక్షితః * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమితి. నహ్యన్యస్యాన్యభావాపత్తిరుపపద్యతే. ననుతస్యాపితద్భావాపత్తిరనుపపన్నైవ. న- అవిద్యాకృతతాదాత్మ్యాపోహార్థత్వాత్. యేయంహిబ్రహ్మవిద్యయాస్వాత్మప్రాప్తిరుపదిశ్యతే - సాఽవిద్యాకృతస్యాన్నమయాదివిశేషాత్మనఃఆత్మత్వేనాధ్యారోపితస్యానాత్మనోఽపోహార్థా. కథమేవమర్థతాఽవగమ్యతే. విద్యామాత్రోపదేశాత్. విద్యాయాశ్చదృష్టంకార్యమవిద్యానివృత్తిః-తచ్చేహవిద్యామాత్రమాత్మప్రాప్తిసాధనముపదిశ్యతే. మార్గవిజ్ఞానోపదేశవదితిచేత్. తదాత్మత్వేవిద్యామాత్రసాధనోపదేశోఽహేతుస్స్యాత్. కస్మాత్. దేశాన్తరప్రాప్తౌమార్గవిజ్ఞానోపదేశదర్శనాత్. నహిగ్రామఏవగన్తాఇతిచేన్న - వైధర్మ్యాత్. తత్రహిగ్రామవిషయంవిజ్ఞానంనోపదిశ్యతే-తత్ప్రాప్తిమార్గవిషయమేవోపదిశ్యతేవిజ్ఞానం. నతథేహబ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణసాధనాన్తరవిషయంవిజ్ఞానముపదిశ్యతే. ఉక్తకర్మాదిసాధనాపేక్షంబ్రహ్మవిజ్ఞానంపరప్రాప్తౌసాధనముపదిశ్యతఇతిచేన్న- నిత్యత్వాన్మోక్షస్యేత్యాదినాప్రత్యుక్తత్వాత్. శ్రుతిశ్చ *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి- కార్యస్యతదాత్మత్వందర్శయతి. అభయప్రతిష్ఠోపపత్తేశ్చ. యదిహివిద్వాంస్స్వాత్మనోఽన్యన్నపశ్యతి - తతః *అభయంప్రతిష్ఠాంవిన్దతఇతిస్యాత్ - భయహేతోఃపరస్యాన్యస్యాభావాత్. అన్యస్యచావిద్యాకల్పితత్వేనవిద్యయాఽవస్తుత్వదర్శనోపపత్తిః. తద్ధిద్వితీయస్యచన్ద్రస్యాసత్త్వం- యదతైమిరికేణచక్షుష్మతానగృహ్యతే. నైవంనగృహ్యతఇతిచేన్న- సుషుప్తసమాహితయోరగ్రహణాత్. సుషుప్తేఽగ్రహణమన్యాసక్తవదితిచేన్న- సర్వాగ్రహణాత్. జాగ్రత్స్వప్నయోరన్యస్యగ్రహణాత్సత్త్వమేవేతిచేన్న- అవిద్యాకృతత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నయోః. యదన్యగ్రహణంజాగ్రత్స్వప్నయోః- తదవిద్యాకృతం-అవిద్యాఽభావేఽభావాత్. సుషుప్తేఽగ్రహణమప్యవిద్యాకృతమితిచేన్న- స్వాభావికత్వాత్. ద్రవ్యస్యహితత్త్వమవిక్రియా- పరానపేక్షత్వాత్. విక్రియానతత్త్వం - పరాపేక్షత్వాత్. నహికారకాపేక్షంవస్తునస్తత్త్వం. సతోవిశేషఃకారకాపేక్షః- విశేషశ్చవిక్రియా. జాగ్రత్స్వప్నయోశ్చగ్రహణంవిశేషః. యద్ధియస్యనాన్యాపేక్షంస్వరూపం- తత్తస్యతత్త్వం. యదన్యాపేక్షం- నతత్తత్త్వం- అన్యాభావేఽభావాత్. తస్మాత్స్వాభావికత్వాజ్జాగ్రత్స్వప్నవన్నసుషుప్తేవిశేషః. యేషాంపునరీశ్వరోఽన్యఆత్మనః- కార్యంచాన్యత్ - తేషాంభయానివృత్తిః-భయస్యాన్యనిమిత్తత్వాత్. సతోఽన్యస్యాత్మహానానుపపత్తేః. నచాసతఆత్మలాభః. సాపేక్షస్యాన్యస్యభయహేతుత్వమితిచేన్న- తస్యాపితుల్యత్వాత్. యద్ధర్మాద్యనుసహాయభూతంనిత్యమనిత్యంవానిమిత్తమపేక్ష్యాన్యద్భయకారణంస్యాత్ - తస్యాపితథాభూతస్యాత్మహానాభావాద్భయానివృత్తిః. ఆత్మహానేవాసదసతోరితరేతరాపత్తౌసర్వత్రానాశ్వాసఏవ. ఏకత్వపక్షేపునస్సనిమిత్తస్యసంసారస్యావిద్యాకల్పితత్వాదదోషః. తైమిరికదృష్టస్యహిద్వితీయచన్ద్రస్యనాత్మలాభోనాశోవాఽస్తి. విద్యావిద్యయోస్తద్ధర్మత్వమితిచేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్. వివేకావివేకౌరూపాదివత్ప్రత్యక్షావుపలభ్యేతేఽన్తఃకరణస్థౌ. నహిరూపస్యప్రత్యక్షస్యసతోద్రష్టృధర్మత్వం. అవిద్యాచస్వానుభవేననిరూప్యతే-మూఢోఽహం- అవివిక్తంమమవిజ్ఞానమితి. తథావిద్యావివేకోఽనుభూయతే. ఉపదిశన్తిచాన్యేభ్యఆత్మనోవిద్యాంబుధాః. తథాచాన్యేఽవధారయన్తి. తస్మాన్నామరూపపక్షస్యైవవిద్యావిద్యే. నామరూపేచనాత్మధర్మౌ-*నామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తేచపునర్నామరూపేసవితర్యహోరాత్రేఇవకల్పితే- నపరమార్థతోవిద్యమానే. అభేదేఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతికర్మకర్తృత్వానుపపత్తిరితిచేన్న- విజ్ఞానమాత్రత్వాత్సఙ్క్రమణస్య. నజలూకాదివత్సఙ్క్రమణమిహోపదిశ్యతే. కింతర్హి. విజ్ఞానమాత్రంసఙ్క్రమణశ్రుతేరర్థః. ననుముఖ్యమేవసఙ్క్రమణంశ్రూయతేఉపసఙ్క్రామతీతీతిచేన్న- అన్నమయేఽదర్శనాత్. నముఖ్యమేవసఙ్క్రమణం. నహ్యన్నమయముపసఙ్క్రామతోబాహ్యాదస్మాల్లోకాజ్జలూకావత్సఙ్క్రమణందృశ్యతే- అన్యథావా. మనోమయస్యబహిర్నిర్గతస్యవిజ్ఞానమయస్యవాపునఃప్రత్యావృత్త్యాత్మసఙ్క్రమణమితిచేన్న- స్వాత్మనిక్రియావిరోధాత్. అన్యోఽన్నమయముపసఙ్క్రామతీతిప్రకృత్యమనోమయోవిజ్ఞానమయోవాస్వాత్మానమేవోపసఙ్క్రామతీతివిరోధస్స్యాత్. తథానానన్దమయస్యాత్మసఙ్క్రమణముపపద్యతే. తస్మాన్నప్రాప్తిస్సఙ్క్రమణం, నాప్యన్నమయాదీనామన్యతమకర్తృకం,. పారిశేష్యాదన్నమయాద్యానన్దమయాన్తాత్మవ్యతిరిక్తకర్తృకంజ్ఞానమాత్రంచసఙ్క్రమణముపపద్యతే. జ్ఞానమాత్రత్వేచ. ఆనన్దమయాన్తస్యైవసర్వాన్తరస్యాకాశాద్యన్నమయాన్తంకార్యంసృష్ట్వాఽనుప్రవిష్టస్యహృదయగుహాభిసంబన్ధాదన్నమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మవిభ్రమస్సంక్రమణాత్మకవివేకజ్ఞానోత్పత్త్యావినశ్యతి. తదేతస్మిన్నవిద్యావిభ్రమనాశేసంక్రమణశబ్దఉపచర్యతే. నహ్యన్యథాసర్వగతస్యాత్మనస్సంక్రమణముపపద్యతే. వస్త్వన్తరాభావాచ్చ. నచస్వాత్మనఏవసంక్రమణం. నహిజలూకాస్వాత్మానమేవసంక్రామతి. తస్మాత్ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతియథోక్తలక్షణాత్మప్రతిపత్త్యర్థమేవ- బహుభవనసర్గప్రవేశరసభయాభయసంక్రమణాదిపరికల్ప్యతే-ఆత్మన్యేవబ్రహ్మణిసంవ్యవహారవిషయే. నతు-పరమార్థతోనిర్వికల్పేబ్రహ్మణికశ్చిద

పివికల్పఉపపద్యతే. తమేతంనిర్వికల్పమాత్మానమేవం క్రమేణోపసంక్రమ్య- విదిత్వానబిభేతికుతశ్చన-అభయం ప్రతిష్ఠాంవిన్దత ఇతిఏతస్మిన్నర్థేప్యేష శ్లోకోభవతి. సర్వస్యైవాస్య ప్రకరణస్యఆనన్దవల్ల్యర్థస్యసఙ్క్షేపతః ప్రకాశనాయఏషమన్త్రోభవతి. ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఆ.— తచ్చభయకారణం బ్రహ్మానన్దముక్తం *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదితి. అత్రానన్దశ్చలోకజన్యః ప్రసిద్ధః- తతోవిచారమారభతే (తస్యాస్యైత్యాదినా) బ్రహ్మానన్దస్యచేన్మీమాంసా ప్రస్తుతా- కిమర్థస్తర్హిసార్వభౌమానన్దాద్యుపన్యాసః- తత్రాహ (తత్రలౌకిక ఇత్యాదినా) లౌకికఆనన్దఃక్వచిత్కాష్ఠాం ప్రాప్తః- సాతిశయత్వాత్-పరమాణువదితి బ్రహ్మానన్దానుమానార్థో లౌకికోపన్యాసఇత్యర్థః. విషయేభ్యోవ్యావృత్తాఃవ్యావృత్తవిషయాః. అవిషయ బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శినః. తద్బుద్ధిగోచరాఇత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మానన్దానుగమమాహ (లౌకికోపీత్యాదినా) మనుష్యగన్ధర్వానన్దస్యోత్కృష్టత్వేనిమిత్తమాహ (తేహ్యన్తర్ధానాదీతి) ప్రథమమకామహతాగ్రహణస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రథమమితి) యది ప్రథమపర్యాయఏవాకామహతోగృహ్యేత- తదాతస్యైవసార్వభౌమానన్దేనతుల్యఆనన్దఃస్యాత్. తదాచవ్యాహతోభవేత్ మానుషానన్దనిస్పృహోమానుషానన్దభాగభాగీచేతి. తతోమనుష్యగన్ధర్వానన్దేనతుల్యమానన్దం తస్యదర్శయితుం ప్రథమపర్యాయేతదగ్రహణమిత్యర్థః. అవృజినత్వం - అపాపత్వం. యథోక్తకారిత్వం. తత్సాధుపదాల్లభ్యతఇత్యర్థః. (దేవాస్త్రయస్త్రింశత్) అష్టౌవసవః, ఏకాదశరుద్రాః, ద్వాదశాదిత్యాః, ఇన్ద్రః, ప్రజాపతిశ్చేతి. యదర్థంమీమాంసాఆరబ్ధా-తస్యనిరతిశయానన్దస్య సిద్ధౌవాక్యతాత్పర్యందర్శయితుమాహ (తస్యాకామహతత్వేతి) తస్య బ్రహ్మణోహిరణ్యగర్భస్యానన్దస్తదుపాసకప్రత్యక్షోయస్యమాత్రా- సఏషపరమానన్దఃస్వాభావికఇతిసంబన్ధః. హిరణ్యగర్భానన్దస్యమాత్రాత్వేశ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (ఏతస్యైవేతి) నకేవలంహిరణ్యగర్భానన్దఏవమాత్రా - యశ్చ ప్రాగుపన్యస్తఃసార్వభౌమాద్యానన్దః - సఏషయస్యమాత్రా ప్రవిభక్తానానాత్వమాపన్నాసతీయత్రనిరతిశయానన్దేఽకామహత బ్రహ్మవిత్ప్రత్యక్షేకైవల్యఏకతాంగతేతియోజనా. అకామహత ప్రత్యక్షత్వాభిధానాద్భేదప్రాప్తిం నిరస్యతి (ఆనన్దానన్దినోశ్చేతి) ప్రత్యక్షత్వాభిధానమజ్ఞానసంశయాదివ్యవధానాభావాభిప్రాయం- నతువిషయవిషయిభావాభిప్రాయం - *అదృశ్యేఽనాత్మ్యే *ఉదరమన్తరంకురుత ఇత్యాదినానిషేధాదిత్యర్థః. మీమాంసయానిరతిశయానన్దం బ్రహ్మాస్మీతినిర్ధారితం - తస్యాకామహత ప్రత్యక్షాభిధానాదభేదసిద్ధిః. నహిపరానన్దఃపరస్య ప్రత్యక్షోభవతి. తస్మాన్నిరతిశయానన్ద బ్రహ్మైకత్వంజీవస్య *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యుపక్రాన్తంమీమాంసయాచసిద్ధముపసంహ్రియత ఇత్యర్థః. ఆదిత్యగ్రహణస్యాధిదైవికోపాధ్యుపలక్షణార్థస్యావివక్షితత్వందర్శయితుంచోద్యముద్భావయతి (సన్నితి) *యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్ పురుషఇత్యాదౌ శ్రుత్యన్తరేమణ్డలస్థదక్షిణాక్షిస్థైక్యస్య ప్రసిద్ధత్వాదిహాప్యాదిత్యస్థైక్యానిర్దేశేదక్షిణాక్షిగ్రహణంయుక్తమిత్యర్థః. అధ్యాత్మమధిదైవతంచలిఙ్గాత్మోపాసనవివక్షయాంతథాస్యాత్ - నేహతద్వివక్షితమిత్యాహ (సపరేతి) యఏవంవిద్వాన్-నిరతిశయానన్దఉత్కృష్టోపాధౌ ప్రతిబిమ్బితః- సఏవనికృష్టోపాధౌశిరఃపాణ్యాదిమతిపురుషే ప్రతిబిమ్బితఇతిపరమానన్దమపేక్ష్యసమత్వంవిశిష్టయోఃస్వభావైక్యంచవివక్షితమిత్యర్థః. వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్తినాస్తీతి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచారమర్హతి- అత్రచకస్మిన్పక్షేకోదోషః- కోవాలాభఇత్యాహ (కింతతఇతి) ఉభయత్రానుపపత్తింసంశయకారణమాహ (యద్యన్యఃస్యాదితి) చోద్యముఖేనసంశయవ్యావృత్తిం ప్రయోజనమాహ (యద్యుభయథేత్యాదినా) ఏతదేవమనువిచారారమ్భకస్యస్వస్త్యయనం- కల్యాణం. యస్మాదేకత్వవాదినస్త్వమర్థ- బ్రూషే. అప్రతిపన్నవస్తువాదిత్వాదనేకత్వవాదినో, హ్యేకస్యవస్తునఃసమ్మతత్వాదనేకవస్తువాదినశ్చ. బహవః ప్రతిపక్షాస్సన్తీయనేత్యర్థతోపికల్యాణం- అనేకత్వస్యాన్యోన్యాశ్రయాదిదోషదుష్టత్వా, త్పూర్వపక్షనిరాకరణేనసిద్ధాన్తోపపత్తే, శ్చేత్యర్థః. విచారారమ్భముపపాద్యసిద్ధాన్తముపక్రమతే (సఏవతుస్యాదితి) ఔపాధికభేదభిన్నోప్యేవంవిత్స్వతఃపరఏవస్యాదిత్యర్థః. అవిద్యాధ్యారోపితాబ్రహ్మత్వవ్యావృత్తిరేవ బ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతిఫలవాక్యస్యైవమర్థతాకథమవగమ్యతే-సపునరప్రాప్తప్రాప్తిరిత్యాహ (కథమితి) పరిహరతి (విద్యామాత్రేతి) అన్యథాప్యుపపత్తింశఙ్కతే (మార్గేతి) గన్తుఃస్వతోగ్రామత్వాభావేఽపియథామార్గజ్ఞానోపదేశఃసార్థకః-తథాజీవస్యస్వతో బ్రహ్మత్వాభావేఽపివిద్యోపదేశః- అభ్యాసద్వారేణ బ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వాదిత్యర్థః. త్వంగ్రామోఽసీతినతథోపదేశః - అత్రాభేదోపదేశః ప్రతీయతే - అతఉపదేశవైషమ్యాన్నదృష్టాన్తోయుక్తఇత్యాహ (నవైధర్మ్యాదితి) యదివిదుషఃసకాశాదన్యఈశ్వరోభయహేతుర్నాస్తి- కాతర్హిగతిర్వ్యతిరిక్తేశ్వరదర్శనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యచేతి) కల్పితభేదవిశిష్టరూపేణేశ్వరస్యావిద్యాకృతత్వేమిథ్యాత్వేసత్యవిద్యయాతత్రవస్తుత్వదర్శనముపపద్యతే- ఈశ్వరోపమప్రశాస్త్రైతిమిథ్యైతత్- యతస్తస్యమమచైకాత్మ్యమేవపరమార్థమితివిద్వద్దృష్ట్యావిశిష్టస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. దృష్టాన్తవైషమ్యంశఙ్కతే (నైవమితి) యథాచన్ద్రైకత్వదర్శనాత్ద్వితీయశ్చన్ద్రోనగృహ్యతే - నైవం బ్రహ్మవిదాగృహ్యతేవ్యతిరిక్తేశ్వరః - ప్రతినియత ప్రపఞ్చావభాసస్యభోజనాదిప్రవృత్త్యనుపపత్త్యాజీవన్ముక్తస్యాప్యభ్యుపగమా, త్ప్రపఞ్చనియమస్యచేశ్వరాధీనత్వాభ్యుపగమా, దిత్యర్థః. యద్యపిజాగరేవ్యతిరేకాభాసదర్శనంవిదుషః- తథాపినతద్భయకారణం. నహిమాయావీస్వవిరచితవ్యాఘ్రాభాసాద్బిభేతి. అవిదుషోపివ్యతిరేకదర్శనంనసదాతనమిత్యాహ (సనుషుప్తేతి) సుషుప్తేవ్యతిరేకాగ్రహణమసత్త్వసాధకంనభవతీత్యాహ (సుషుప్తఇతి) యథాఇషుకారఇష్వాసక్తమనస్కతయాతద్వ్యతిరిక్తంవిద్యమానమపినపశ్యతి- తథాసుషుప్తేపినిద్రాసుఖాసక్తతయాసదపిద్వితీయంనపశ్యతి- నత్వభావాదిత్యర్థః. అన్యాసక్తస్యతద్వ్యతిరిక్తాదర్శనేపితద్దర్శనమిహనాస్తి- సుషుప్తేపినకించిదజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యయా, త్సుఖస్యాప్యాత్మతాదాత్మ్య, దజ్ఞానస్యచవ్యతిరిక్తత్వానిర్వచనా, దతస్తాత్త్వికద్వితీయాభావాదేవాగ్రహణమిత్యాహ (నసర్వాగ్రహణాదితి) సుషుప్తేచేదనుపలబ్ధేరసత్త్వం - తర్హిజాగ్రత్స్వప్నయోరుపలబ్ధేర్ద్వైతస్యసత్త్వంకింనస్యా

దిత్యాహ (జాగ్రదితి) అనాత్మాదావాత్మత్వాదిబుద్ధిరవిద్యా - తద్భావఏవద్వైతోపలమ్భాన్నోపలమ్భమాత్రంసత్త్వసాధకం- అన్యథాశుక్తిరూప్యాదేరపిసత్త్వప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నావిద్యేతి) పూర్వవాద్యాహ(సుషుప్తఇతి) సుషుప్తేద్వితీయస్యాగ్రహణమపిలయరూపావిద్యాకృతం- నతుభేదాభావనిబన్ధనం-అతోయదుక్తంసుషుప్తేసర్వాత్మకబ్రహ్మభూతోజీవఃస్వవ్యతిరిక్తమభావాదేవనపశ్యతీతితదసదిత్యర్థః. సతోఽపిద్వితీయస్యావిద్యావశాదగ్రహణమితికోర్థః. కింగ్రహణప్రాగభావోజాయతే- ఉతాప్రకాశారోపః - కింవాఽగ్రహణాకారావికృతస్వరూపావస్థానం. నాద్యః- ప్రాగభావస్యానాదిత్వాభ్యుపగమాత్. నద్వితీయః- పరైర్ద్వితీయస్యాస్వప్రకాశతాస్వాభావ్యాభ్యుపగమేనాప్రకాశారోపానభ్యుపగమాత్, అప్రకాశారోపేచసర్వస్యస్వప్రకాశబ్రహ్మాత్మతాయాఅభ్యుపగన్తవ్యత్వేనాస్మత్సమీహితసిద్ధిప్రసఙ్గాత్,. నతృతీయఇత్యాహ (నస్వాభావికత్వాదితి) అవికృతస్వరూపావస్థానంనావిద్యాకార్యం - అనాగన్తుకత్వాదిత్యర్థః. ఏతత్స్ఫుటయతి (ద్రవ్యస్యహీత్యాదినా) సన్మాత్రంద్రవ్యముచ్యతేస్వాతన్త్ర్యసిద్ధ్యభిప్రాయేణ. నవైశేషికాభిప్రాయేణక్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణంద్రవ్యం- మానాభావాదితిద్రష్టవ్యం. (అవిక్రియేతి) విక్రియాఽభావోపలక్ష్యంస్వరూపం - అనపేక్షసిద్ధిత్వాదిత్యర్థః. గ్రహణాదివిక్రియానస్వాభావికీ - పరాపేక్షత్వాత్. స్ఫటికలౌహిత్యవదిత్యర్థః. యదుక్తమనపేక్షసిద్ధిత్వాదవిక్రియత్వమితితత్స్ఫుటయతి (యద్ధీతి) ఏవంస్వమతేచిత్సత్తావ్యతిరిక్తేశ్వరస్యభయహేతోరభావాదభయంవిదుషఃసమ్భవతీత్యుపపాద్యద్వైతిపక్షేతదసమ్భవమాహ (యేషామితి) సతోఽన్యస్యస్వరూపేణస్థితేనష్టివామాభూద్ధ్వంసః- వ్యాసూతాత్తదవస్థానాచ్చ. తర్హ్యసతఏవభయస్యోత్పాదేఽభయప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచాసతఇతి) వ్యతిరిక్తేశ్వరస్యసత్తామాత్రేణనభయహేతుత్వం - కింతుప్రాణికృతధర్మాద్యపేక్షస్యతుతదభావాదభయంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యనైతత్సాఙ్ఖ్యైనవాచ్యం- అధర్మాదేరపిసతస్తైర్నాత్యన్తాసత్త్వానఙ్గీకారాత్. నైయాయికాదిమతేపిసతిహేతౌకార్యాత్యన్తాభావస్యదురవధారణత్వాత్తైర్నాపినవాచ్యమిత్యాహ (నతస్యాపీతి) కించ - సచ్ఛేదనష్టమాపద్యతే అధర్మాదికం- తర్హిఆత్మన్యపికఃప్రత్యాశః-తస్మాత్స్వభావవైపరీత్యంసతోఽసత్త్వగమనంకస్యాపిమతేనఘటతఇత్యాహ (సదసతోరితి) స్వమతంనిగమయతి (ఏకత్వపక్షఇతి) అవిద్యాకల్పితంభయంవిద్యయానివర్త్యతఇతివదతోవిద్యావిద్యయోరాత్మధర్మత్వమిష్టం- తతోధర్మిత్వాదవినాశయోర్వికారిత్వమనిత్యత్వంచప్రసజ్యేతేతిశఙ్కతే (విద్యావిద్యయోరితి) కల్పితయోర్విద్యావిద్యయోరాత్మనిభయాభయహేతుత్వసమ్భవాన్నాత్మధర్మత్వేప్రమాణమస్తి- ప్రత్యుతవేద్యత్వాద్రూపాదివదాత్మధర్మత్వంనాస్తీత్యనుమాతుంశక్యతఇత్యాహ (నప్రత్యక్షత్వాదితి) చిన్మాత్రతన్త్రా అనాదిరనిర్వాచ్యాఽవిద్యాఽన్తఃకరణరూపేణపరిణమతే- తచ్చాన్తఃకరణంతామససాత్త్వికావస్థాభేదేనభ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానాకారేణపరిణమతే- తస్మిన్ప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతుఃస్వోపాధిధర్మైరేవభ్రాన్తఃసమ్యగ్దర్శీతిచవ్యవహ్రియతే-నతత్త్వతోవిద్యావిద్యావత్త్వమిత్యాహ (తేచపునరితి) ఉక్తన్యాయేనబ్రహ్మవిత్తతోబ్రహ్మభిన్నఇత్యుక్తం. తత్రపరోక్తముద్భావ్యనిరస్యతి (అభేదఇత్యాదినా) నానన్దమయఃపరమాత్మా, నచతత్రప్రవేశఃసంక్రమణం,-కింతుఅవిషయబ్రహ్మాత్మతాజ్ఞానేనానన్దమయస్యాత్మతయాభ్రాన్తిగృహీతస్యాతిక్రమణంబాధోఽత్రవివక్షితఇత్యర్థః. (అన్యథావేతి) నీడపక్షిప్రవేశవద్వేత్యర్థః. యద్యప్యన్నమయేముఖ్యంసఙ్క్రమణంనసమ్భవతి-తథాపిమనోబుద్ధ్యోర్బహిర్విషయేప్రవృత్తయోస్తతోవ్యావృత్త్యస్వరూపేఽవస్థానంసఙ్క్రమణందృష్టం-తథాదుఃఖినఆనన్దమయస్యస్వరూపేఽవస్థానంసంక్రమణంభవిష్యతీత్యాహ (మనోమయస్యేతి) స్వరూపావస్థానస్యానాగన్తుకత్వాత్ప్రక్రమవిరోధాచ్చనతన్ముఖ్యసంక్రమణమిత్యాహ (నేతి) జ్ఞానమాత్రత్వేవాసంక్రమణస్యకింఫలమిత్యతఆహ (జ్ఞానమాత్రత్వేచేతి) ముఖ్యాసంభవేగౌణార్థగ్రహణంన్యాయ్యమేవ-అతోఽధిష్ఠానయాథాత్మ్యప్రతిషేధవిశిష్టస్యాధ్యస్తస్యబాధనమేవసఙ్క్రమణంఫలతీతిభావః. ఇతశ్చతన్ముఖ్యంసంక్రమణమన్వేషణీయమిత్యాహ (వస్త్వన్తరాభావాచ్చేతి) సంక్రమణస్యౌపచారికత్వంవ్యాఖ్యాయప్రకరణస్యమహాతాత్పర్యముపసంహరచ్ఛలేనాహ (తస్మాదితి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

౯.—— (భీషాస్మాదితి) అగ్నీన్ద్రసూర్యప్రముఖాస్సర్వేపిదేవప్రవరాఃపరమాత్మశాసనాతివృత్తౌకింభవిష్యతీతిభీత్యాస్వస్వకర్మసుజాగరూకాభవన్తి. అతశ్చబ్రహ్మవ్యతిరిక్తంకృత్స్నమపిపదందుఃఖోదర్కత్వాదనర్థరూపమేవ. అతశ్చతాదృశపదకామనయామననవిచ్ఛేదస్యాత్యన్తభయావహత్వాత్తతోనభయంకించిదస్తీత్యర్థః. ఏవంబ్రహ్మవేదనస్యజగత్కారణత్వతదుపాయకసార్వజ్ఞ్యాదిగుణవిశిష్టవిషయకత్వంఅవిచ్ఛిన్నత్వంచవిధాయప్రాప్యస్యానన్దమయస్యబ్రహ్మణఃఆనన్దమయశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తంఆనన్దప్రాచుర్యందర్శయతి (సైషేతి) వక్ష్యమాణఆనన్దవిషయకవిచారోభవతీత్యర్థః. (యువేత్యాది) అత్రవ్యాసార్యాః *సాధుయువాధ్యాయికః- సాధు- యథావిధి. సమ్యక్సంప్రదాయసిద్ధతయాస్వరవర్ణాదిభ్రంశరహితంవా. యువశబ్దేనప్రత్యగ్రత్వంవివక్షితం.అవిస్మరణాన్నిత్యంనవంయథాభవతితథాధ్యయనవానిత్యర్థః. యద్వా-స్వసమవయస్కానాంసర్వేషామధ్యాయికః- అధ్యాపకః. తదధికజ్ఞానఇత్యర్థః. ఆశిష్ఠః- ఆశుతరక్రియః. యద్వా- అశనక్షమః. అరోగఇత్యర్థః. యద్వా - ఆశీర్వాదవిషయభూతః. సర్వానురఞ్జకఇత్యర్థః. *సర్వాన్దేవాన్నమస్యన్తీతివత్. బలిష్ఠః-మనోబలవాన్. ద్రఢిష్ఠఇతిశరీరబలస్యోక్తత్వాత్. యద్వా- ద్రఢిష్ఠః- దృఢతరః. సత్త్వవ్యవస్థితస్వభావఇత్యర్థః. బలిష్ఠః- శరీరమానససర్వవిధబలవాన్. విత్తస్యపూర్ణా- విత్తేనపూర్ణా. *పూరణగుణసుహితార్థతిషష్ఠ్యాఅనుజ్ఞానాత్. ఏవంగుణసముదాయంవిభూతిసౌష్కల్యంచోక్త్వాసఏకోమానుషఆనన్దఇతిశ్రుత్యాతస్యైవానన్దత్వముక్తం. నచజ్ఞానభిన్నస్యగుణవిభూత్యాదేఃకథమానన్దత్వమితిశఙ్క్యం- అనుకూలత్వంహ్యానన్దత్వం. తచ్చస్వతఏవేష్టత్వం. తచ్చగుణవిభూత్యోరపిసంభవతి. తద్విషయజ్ఞా

మనుష్యానన్దపర్యాయే శ్రోత్రియస్యేత్యాదివాక్యంశాఙ్కరపాఠేనాస్తి.

నస్యాప్యనుకూలత్వం విషయానుకూలత్వప్రయుక్తమేవేత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం. అత్ర శ్రుతిస్వారస్యాత్ గుణవిభూత్యోరేవానన్దత్వం. శ్రోత్రియః- బ్రహ్మనిష్ఠః. అకామహతః- సమస్తసాంసారికభోగానుపహతః. అతో ముక్త ఉచ్యత ఇత్యుక్తం. ఏవంచ యువత్వదృఢగాత్రత్వసౌన్దర్యజ్ఞానబలైశ్వర్యాదయః సంభూయ యత్ర భవన్తి- స ఏకో మానుష ఆనన్దః. అకామహతశ్రోత్రియస్య ముక్తస్యాపి స ఆనన్దోఽస్తి - ముక్తస్య సర్వానన్దానుభవశాలిత్వాత్తత్ర మానుషానన్దస్యాన్తర్గతత్వాదితి భావః. (తేయే శతమిత్యాది) యే మనుష్యా ఏవ సన్తః కర్మవిశేషేణ విద్యావిశేషేణ వా అన్తర్ధానాదిశక్త్యుపేతతయా గన్ధర్వత్వం ప్రాప్తాః- తే మనుష్యగన్ధర్వాః. అన్తరిక్షలోకవాసినో దేవగన్ధర్వాః. చిరకాలస్థాయీ లోకః చిరలోకః. చిరలోకో లోకో యేషాం- తే చిరలోకలోకాః పితరః. ఆజానః - దేవలోకః. తత్ర జాతాః ఆజానజాః. స్మార్తకర్మవిశేషతో దేవస్థానేషు జాతా ఇత్యర్థః. అగ్నిహోత్రాదికర్మణా అగ్నీన్ద్రాదిసాయుజ్యం ప్రాప్తాః కర్మదేవాః. దేవాస్తు- వసురుద్రాదయః త్రయస్త్రింశద్ధవిర్భుజః. ఇన్ద్రబృహస్పతీ- ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః- చతుర్ముఖః. న తు దక్షాదయః- ఏకవచనశ్రవణాత్. (తేయే శతం ప్రజాపతేరితి) అత్ర బ్రహ్మశబ్దః *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృతబ్రహ్మపరః. నచ బ్రహ్మానన్దస్య తేయే శతమితి పరిచ్ఛిన్నత్వం కథమితి శఙ్క్యం- క్షణార్ధేన బహూని యోజనాని గచ్ఛతి రవౌ ఇషువత్ గచ్ఛతి సవితేతి ఇషుసామ్యప్రతిపాదకవచనస్య గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరత్వవత్ తేయే శతమితి వాక్యస్యాపి చతుర్ముఖానన్దాదాధిక్యమాత్రపరత్వేన శతగుణితచతుర్ముఖానన్దాన్యూనాధికత్వపరత్వాభావాత్. ఏవంభూత ఆనన్దమయః *యో వేద నిహితం గుహాయామితి హృదయగుహానిహితత్వేన ఉపాస్యమానః కీదృశవిగ్రహవిశేషవిశిష్టః- కో వా దేవతావిశేష ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సయశ్చాయమితి) *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుః హిరణ్యకేశః ఆ ప్రణఖాత్ సర్వ ఏవ సువర్ణః తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామేతి ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తికమనీయవిగ్రహయుక్తో యః పుణ్డరీకాక్షః - స ఏవ హృదయగుహావర్తీ విజ్ఞానమయాదన్తరః. తతశ్చ పుణ్డరీకాక్షత్వాదివిగ్రహోపేతో నారాయణ ఏవేత్యర్థః. తతశ్చ తాదృశవిగ్రహవిశిష్టత్వేన హృదయగుహావర్తినో ధ్యానం కర్తవ్యమితి ఫలితార్థః. అత్ర *సచ్చ త్యచ్చాభవదితి చిదచిచ్ఛరీరకత్వేనానుసన్ధానముక్తం. *సత్యం జ్ఞానమితి స్వరూపేణానుసన్ధానముక్తం. తచ్చ స్వరూపేణానుసన్ధానం ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తిపుణ్డరీకాక్షత్వవిశిష్టతయా చోక్తం భవతి. *జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదితి సూత్రే భగవతా భాష్యకృతా *తదిదం త్రివిధం బ్రహ్మానుసన్ధానం ప్రకరణాన్తరేష్వప్యాశ్రితం- సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు స్వరూపేణానుసన్ధానం, తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవదితి భోక్తృశరీరకతయా భోగ్యభోగోపకరణశరీరకతయా చానుసన్ధాన,మిత్యుక్తం. ఏవమస్య ప్రాప్యత్వోపయుక్తముక్త్వా *ఉతాహోవిద్వానముం లోకమిత్యాదినోపక్షిప్తానాం ప్రశ్నానాముత్తరమాహ (సయ ఏవమితి) అత్ర య ఏవంవిత్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యేత్యనేన సర్వేషాం బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిమార్గ ఉక్తో భవతి. ఆనన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి- ముక్తదశాయాం జీవబ్రహ్మణోరుపాస్యోపాసకయోర్భోగ్యభోక్తృభావప్రతిపాదనాన్ముక్తౌ బ్రహ్మైక్యపక్షో నిరస్తో భవతి. ఏతమన్నమయమిత్యాదిపఞ్చస్వపి పర్యాయేష్వేతచ్ఛబ్దః పరమాత్మపరః. అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయశబ్దాః తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాః. అత్ర వ్యాసార్యైః *సర్వోఽపి విద్వాన్ అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్యాన్నమయాదిసమష్టివ్యష్టివిభూతికం నిరతిశయానన్దం పరమాత్మానం భోగ్యభూతం భోక్తా సన్ననుభవతీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం భవతీత్యుక్తం. *అభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతీత్యుక్తార్థసాక్షిత్వేన శ్లోకం పఠతి (తదపీతి) ఇత్యష్టమోఽనువాకః.

ఉ.— యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ । ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ । న బిభేతి కుతశ్చనేతి । ఏతగ్ం హ వావ న తపతి । కిమహగ్ం సాధు నాకరవం । కిమహం పాపమకరవమితి । స య ఏవం విద్వానేతే ఆత్మానగ్ం స్పృణుతే । ఉభే హ్యేవైష ఏతే ఆత్మానగ్ం స్పృణుతే । య ఏవం వేద ॥౧॥ ఇత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి నవమోఽనువాకః.

ఇత్యానన్దవల్లీ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

బ్రహ్మవిదిదమయమిదమేకవిగ్ంశతిరన్నాదన్నరసమయాదన్యాత్ప్రాణో వ్యానోఽపాన ఆకాశః పృథివీ పుచ్ఛగ్ం షడ్విగ్ంశతిః ప్రాణం యజుఋక్సామాదేశోఽథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ద్వావిగ్ంశతిర్యతశ్శ్రద్ధర్తగ్ం సత్యం యోగో మహోఽష్టాదశ విజ్ఞానం ప్రియం మోదః ప్రమోద ఆనన్దో బ్రహ్మ పుచ్ఛం ద్వావిగ్ంశతిరసన్నేవాథాష్టావిగ్ంశతిరసత్ షోడశ భీషాస్మాన్మానుషో మనుష్యగన్ధర్వాణాం దేవగన్ధర్వాణాం పితౄణాం చిరలోకలోకానామాజానజానాం కర్మదేవానాం యే కర్మణా దేవానామిన్ద్రస్య బృహస్పతేః ప్రజాపతేర్బ్రహ్మణః స యశ్చ సఙ్క్రామత్యేకపఞ్చాశద్యతః కుతశ్చ నైతమేకాదశ నవ.

హరిః ఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.—— యతః - యస్మాన్నిర్వికల్పాద్యథోక్తలక్షణాదద్వయాదానన్దాదాత్మనో వాచః - అభిధానాని ద్రవ్యాదిసవికల్పవస్తువిషయాణి వస్తుసామాన్యాన్నిర్వికల్పేఽద్వయేపి బ్రహ్మణి ప్రయోక్తృభిః ప్రకాశనాయ ప్రయుజ్యమానాని అప్రాప్య - అప్రకాశ్యైవ నివర్తన్తే - స్వసామర్థ్యాద్ధీయన్తే. మన ఇతి- ప్రత్యయః. విజ్ఞానం. తచ్చ యత్రాభిధానం ప్రవృత్తమతీన్ద్రియేప్యర్థే - తదన్వేవ ప్రవర్తతే ప్రకాశనాయ. యత్ర చ విజ్ఞానం తత్ర వాచః ప్రవృత్తిః. తస్మాత్సహైవ వాఙ్మనసయోః - అభిధానప్రత్యయయోః ప్రవృత్తిస్సర్వత్ర. తస్మాద్బ్రహ్మప్రకాశనాయ సర్వథా ప్రయోక్తృభిః ప్రయుజ్యమానా అపి వాచో యస్మాదప్రత్యయవిషయాదనభిధేయాదదృశ్యాదివిశేషణాత్సహైవ మనసా - విజ్ఞానేన సర్వప్రకాశనసమర్థేన నివర్తన్తే- తం బ్రహ్మణ ఆనన్దం శ్రోత్రియస్యావృజినస్యాకామహతస్య సర్వైషణావిముక్తస్య ఆత్మభూతం విషయవిషయిసంబన్ధవినిర్ముక్తం స్వాభావికం నిత్యమవిభక్తం పరమానన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ యథోక్తేన విధానేన న బిభేతి కుతశ్చన- నిమిత్తాభావాత్. న హి తస్మాద్విదుషోఽన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి వస్తుతో భిన్నం - యతో బిభేతి. అవిద్యయా యదోదరమన్తరం కురుతే - అథ తస్య భయం భవతీతి హ్యుక్తం. విదుషస్త్వవిద్యాకార్యస్య తైమిరికదృష్టద్వితీయచన్ద్రవన్నాశాత్- భయనిమిత్తస్యాభావాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి యుజ్యతే. మనోమయే చోదాహృతో మన్త్రో- మనసో బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వాత్. తత్ర బ్రహ్మత్వమధ్యారోప్య తత్స్తుత్యర్థం * న బిభేతి కదాచనేతి- భయమాత్రం ప్రతిషిద్ధం. ఇహ త్వద్వైతవిషయే న బిభేతి కుతశ్చనేతి భయనిమిత్తమేవ ప్రతిషిధ్యతే. నన్వస్తి భయనిమిత్తం సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ. నైవం. కథమితి. ఉచ్యతే- ఏతం-యథోక్తమేవంవిధం. హ-వావేత్యవధారణార్థౌ. న తపతి- నోద్వేజయతి. నాత్యన్తం తాపయతి. కథం పునస్సాధ్వకరణం పాపక్రియా చ న తపతి. ఉచ్యతే- అహమేవం కిం - కస్మాత్ సాధు- శోభనం కర్మ నాకరవం- న కృతవానస్మీతి- పశ్చాత్సన్తాపో భవత్యాసన్నే మరణకాలే. తథా కిం - కస్మాత్పాపం- ప్రతిషిద్ధం కర్మాకరవం- కృతవానస్మీతి చ నరకపతనాదిదుఃఖభయాత్తాపో భవతి. తే ఏతే సాధ్వకరణపాపక్రియే ఏవమేతం న తపతః - యథా అవిద్వాంసం తపతః. కస్మాత్పునర్విద్వాంసం న తపత ఇతి. ఉచ్యతే - స య ఏవం విద్వానేతే - సాధ్వసాధునీ తాపహేతూ ఇత్యాత్మానం స్పృణుతే- ప్రీణయతి- బలయతి వా- పరమాత్మభావేనోభే పశ్యతీత్యర్థః. ఉభే- పుణ్యపాపే. హి- యస్మాదేవమేష విద్వానేతే ఆత్మానమాత్మరూపేణైవ పుణ్యపాపే స్వేన విశేషరూపేణ శూన్యే కృత్వా ఆత్మానం స్పృణుత ఏవ. కః. (య ఏవం వేద) యథోక్తమద్వైతమానన్దం బ్రహ్మ వేద-తస్యాత్మభావేన దృష్టే పుణ్యపాపే నిర్వీర్యేఽతాపకే జన్మారమ్భకే న భవత ఇతి. యస్మాదేవం తస్మాదితి - ఇత్థమేవం యథోక్తాఽస్యాం వల్ల్యాం బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్ - సర్వాభ్యో విద్యాభ్యః పరమరహస్యం దర్శితమిత్యర్థః. పరం శ్రేయోఽస్యాం నిషణ్ణమితి. ఇతి నవమోఽనువాకః.

* * *

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శఙ్కరభగవతః కృతౌ తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే ఆనన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఆ.— సాధ్వసాధునీ సన్తః, ప్రకాశేతే, చేత్సత్ప్రకాశమాత్రమాత్మతత్త్వమేవ తయోః స్వరూపం - తతోఽతిరిక్తం పదార్థానర్థహేతుత్వం నామ విశేషరూపం. తన్న వస్తు సత్-ప్రకాశాన్యత్వేనాసత్త్వాదప్రకాశమానత్వాచ్చేత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేన విశేషరూపేణేతి) ఆత్మైవావిద్యయా సాధ్వసాధురూపేణ ప్రతిపన్న ఆసీత్- ఇదానీం తు యే సాధ్వసాధునీ అర్థానర్థహేతూ బభూవతుః- తే ఆత్మైవేతి జ్ఞానేన స్వాత్మానం సాధ్వసాధుకరణే న ప్రీణయత్యేవ- లోకదృష్ట్యా నిష్పాద్యమానే పుణ్యపాపే దృష్ట్వా విద్వాన్ న బిభేతీత్యాహ (స్పృణుత ఏవేతి) ఇతి నవమోఽనువాకః.

* * *

ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానవిరచితాయాం తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్య
టీకాయాం బ్రహ్మానన్దవల్లీ నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

రం.— (యతో వాచ ఇతి) వాఙ్మనసే ఆనన్దస్య ఇయత్తాలక్షణం పారం గన్తుం ప్రవృత్తే తదప్రాప్యైవ నివృత్తే భవతః - తాదృశానన్దగుణకబ్రహ్మోపాసనేన సర్వక్లేశభయాత్యన్తికనివృత్తిర్భవతీత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఏతమితి) స్వర్గాదిహేతుభూతం సుకృతం నాకార్షం- నరకాదిహేతుభూతం దుష్కృతమకార్షమితీదృశీ చిన్తా ఏతం - బ్రహ్మవిదం న బాధతే - స్వర్గాదిలోకేష్విచ్ఛాయా అభావాత్, బ్రహ్మజ్ఞానదగ్ధపాపతయా నరకాదిభయస్యాప్యభావాత్,. ఏతాదృశం బ్రహ్మవిద్యాప్రయుక్తమాహాత్మ్యమపి ధ్యేయమిత్యాహ (స య ఇతి) ఏతే - ఏతాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం ఆత్మానం స్పృణుతే - రక్షతీత్యర్థః. పుణ్యపాపఫలానుభవో నాస్తీత్యుక్తం భవతి. (ఉభే ఇతి) పునర్వచనం పుణ్యపాపవిధూననసాతత్యతాత్పర్యద్యోతనాయ, అనువాకసమాప్తిద్యోతనాయ చ. (ఇత్యుపనిషదితి) ఇత్థం పరమరహస్యోపదేశః తాదృశోపదేశయోగ్యాయైవ వక్తవ్య ఇతి భావః. ఇదం చ ప్రకరణం సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే చిన్తితం - * తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్. అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇతి శ్రుత ఆనన్దమయో జీవ ఏవ- * నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇతి వృద్ధాదానన్దాద్వికారార్థమయట్ ప్రత్యయస్య విధానేన అవికారే పరమాత్మని మయట్ప్రత్యయార్థాసంభవాత్,. * శారీర ఇతి శరీరసంబన్ధశ్రవణాత్, * అన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మే శుధ్యన్తామితి ఆనన్దమయస్య శోధ్యత్వ

శ్రవణాత్, నిత్యశుద్ధస్యపరమాత్మనఃశోధ్యత్వాసంభవాత్, ఆనన్దమయోజీవఏవేతి ప్రాప్తేఉచ్యతే *ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ - ఆనన్దమయఃపరమాత్మా. కుతః. అభ్యాసాత్- నిరతిశయదశాశిరస్కతయా *తేయేశతంతేయేశతమిత్యభ్యస్యమానస్యాపరిచ్ఛిన్నానన్దస్యపరిమితసుఖలవభాజిజీవే అసంభవాత్. *వికారశబ్దాన్నేతిచేన్నప్రాచుర్యాత్ - వికారవాచిమయట్ప్రత్యయ శ్రవణాదానన్దమయోజీవఏవేతిచేత్. నాత్రవికారవాచీమయట్ప్రత్యయః- *మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరితిపూర్వసూత్రాత్ *నిత్యంవృద్ధశరాదిభ్యఇత్యత్రభాషాయామిత్యనువృత్తేః వికారావయవయోర్మయట్ప్రత్యయస్యభాషావిషయత్వేనఛన్దసివికారార్థమయటోఽసంభవాత్. *యస్యపర్ణమయీత్యాదౌతు *ద్వ్యచశ్ఛన్దసీతివిధానబలాత్ ఉపపద్యతే- ప్రకృతేత్వానన్దపదస్యద్వ్యచ్త్వాభావేననమయట్ప్రత్యయస్యసంభవః. అతఆనన్దమయఇత్యత్రమయట్ప్రత్యయః *తత్ప్రకృతవచనేమయడితిసూత్రవిహితప్రాచుర్యార్థమయట్ప్రత్యయఏవ. అతశ్చఆనన్దప్రచురత్వంచపరమాత్మనస్సంభవతీతిపరమాత్మైవానన్దమయః. నను బ్రాహ్మణప్రచురోగ్రామఇత్యుక్తేతస్మిన్ గ్రామేఅబ్రాహ్మణానామప్యల్పానాంసత్త్వంప్రతీయతే - ఏవమిహాపి బ్రహ్మణిఆనన్దప్రాచుర్యేకథితేఅనానన్దస్యాపిలేశతఃసత్త్వంప్రతీయతఇతిదుఃఖలేశశూన్యేపరమాత్మనిఆనన్దప్రాచుర్యోక్తిరపినసంగచ్ఛతఇతిచేత్. నైవం - ప్రచురప్రకాశస్సవితేత్యత్రసవితుఃప్రకాశప్రాచుర్యేకథితేపితద్విరోధితమోల్పత్వస్యతత్రాప్రతీతేః. నహిసవితరితమోలేశస్యాపిసంభావనాస్తి. అతస్తత్రయథా సవితరిప్రకాశప్రాచుర్యంవ్యధికరణచన్ద్రాదిగతప్రకాశాల్పత్వాపేక్షం - నతుసమానాధికరణాదిత్యగతతమోల్పత్వాపేక్షం - ఏవంబ్రహ్మణ్యానన్దప్రాచుర్యమపివ్యధికరణజీవగతానన్దాల్పత్వాపేక్షమేవ - నతుసమానాధికరణబ్రహ్మగతస్వవిజాతీయదుఃఖాల్పత్వాపేక్షం. అతో బ్రహ్మణిఆనన్దప్రాచుర్యేనానుపపత్తిః. *తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ- *ఏషహ్యేవానన్దయాతీతిఆనన్దమయస్యజీవానన్దయితృత్వంవ్యపదిశ్యతే - అతఆనన్దయితవ్యాజ్జీవాదానన్దయితాఅన్యఏవ. *మాన్త్రవర్ణికమేవచగీయతే- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిమన్త్రవర్ణోదితంబ్రహ్మైవ *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతఇత్యాదినాఆకాశాదికారణత్వేనఆనన్దమయత్వేనచగీయతే - నచసత్యజ్ఞానత్వాదికంనవికారస్యసంకుచితజ్ఞానస్యజీవస్యసంభవతి. నను పరిశుద్ధస్వరూపస్యమన్త్రవర్ణోదితసత్యజ్ఞానత్వాదికంసంభవతీతిచేత్. తత్రాహ *నేతరోనుపపత్తేః- ఇతరః-ముక్తోపిజీవోనాత్రప్రతిపాద్యః- అనుపపత్తేః- నిరుపాధికవిపశ్చిత్త్వసకలజగత్కారణత్వభయాభయహేతుత్వాదీనాంప్రకరణప్రతిపాదితానాంధర్మాణాంపరమాత్మవ్యతిరిక్తేఅనుపపత్తేః. *భేదవ్యపదేశాచ్చ- *తస్మాద్వాఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇతివిజ్ఞానశబ్దితబద్ధముక్తాత్మకసకలజీవభేదవ్యపదేశాచ్చ నముక్తాత్మాఇహప్రతిపాద్యః. *కామాచ్చనానుమానాపేక్షా- *సోకామయతబహుస్యాంప్రజాయేయేతికామనామాత్రాదేవఅనుమానికప్రధాననిరపేక్షజగత్సృష్టృత్వప్రతీతేర్నజీవఆనన్దమయః. *అస్మిన్నస్యచతద్యోగంశాస్తి-అస్మిన్-ఆనన్దమయేలబ్ధేసతిఅస్య-జీవస్యఆనన్దయోగం *రసంహ్యేవాయంలబ్ధ్వానన్దీభవతీతిశాస్త్రంశాస్తి. అతోజీవానన్దహేతుభూతలాభకర్మభూతస్యబ్రహ్మణఃనజీవాభేదఉపపద్యతే. నను నానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వముపపద్యతే. *బ్రహ్మపుచ్ఛంప్రతిష్ఠేతితదాధారభూతతయాతత్పుచ్ఛత్వేననిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మత్వేనాభిధానాత్. ఆనన్దమయస్యైవప్రధానప్రతిపాద్యత్వే *అసన్నేవసభవతీతితత్పర్యాయోక్తశ్లోకోపిఆనన్దమయవిషయఏవస్యాత్. నచతస్మిన్ శ్లోకేఆనన్దమయస్యనిర్దేశోదృష్టః- తత్రబ్రహ్మశబ్దస్యైవశ్రవణాత్. అతఃపుచ్ఛమేవబ్రహ్మనానన్దమయఇతిచేన్న-ఆనన్దమయస్యైవబ్రహ్మణఃకయాచనభేదవివక్షయాఅవయవావయవిభావేననిర్దేశోపపత్తేః. ఇతరథా*ఆనన్దఆత్మేతిమధ్యమావయవత్వేననిర్దిష్టస్యానన్దస్యాపిపుచ్ఛత్వేననిర్దిష్ట బ్రహ్మణోపిభేదఃప్రసజ్యేత-మధ్యమావయవపుచ్ఛయోర్భేదస్యావశ్యంభావాత్. నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణోఽనానన్దరూపత్వప్రసఙ్గాత్. యదిచకయాచనభేదవివక్షయాఏకస్యైవబ్రహ్మణః పుచ్ఛత్వమధ్యమాఙ్గత్వనిరూపణం- తర్హిఅవయవావయవిభావభేదకల్పనమప్యభేదేపిసంగచ్ఛతఇతినానన్దమయబ్రహ్మణోర్భేదప్రసక్తిః. నచానన్దమయస్యబ్రహ్మత్వే *ఆనన్దమయోమేశుధ్యన్తామితిశోధ్యత్వమనుపపన్నమితివాచ్యం - శోధ్యత్వస్యప్రసాద్యత్వరూపతయాభక్తిప్రపత్తిలక్షణోపాయవశేన శాన్తకోపత్వలక్షణప్రసాదవిశిష్టత్వరూపేణసాధ్యత్వసంభవేనశోధ్యత్వస్యాపిసంభవాత్. ఆనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వేచ *ఆనన్దమయోభ్యాసాదిత్యాది సూత్రగణస్యాసంబద్ధప్రలాపత్వంస్యాదిత్యాస్తాంతావత్.—— తథాగుణోపసంహారపాదేయథావిద్యాన్తరేశ్రుతానాంసంయద్వామత్వాదీనాంగుణానాంసవిద్యాన్తరేఉపసంహారః- తథాసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనామపివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంనవిద్యాన్తరేఉపసంహారః- ప్రాపకాభావాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే *ఆనన్దాదయఃప్రధానస్య- ప్రధానస్య- గుణినోబ్రహ్మణఃసర్వేషుఉపాసనేష్వభేదాద్గుణ్యపృథక్స్యాతానాంఆనన్దాదీనాంగుణానామపిసర్వేషుఉపాసనేషుఉపసంహారః. నన్వేవంప్రియశిరస్త్వాదీనామపిసర్వేషూపాసనేషూపసంహారఃప్రాప్నోతి- తత్రాహ *ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌహిభేదే - ప్రియశిరస్త్వాదీనాంబ్రహ్మణోబుద్ధ్యారోహాయకల్పితత్వేనబ్రహ్మగుణత్వాభావాన్నోపాసనాన్తరేతస్యప్రాప్తిః. యదిహిబ్రహ్మణశ్శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యవయవభేదస్స్యాత్- తర్హిబ్రహ్మణోమధ్యప్రదేశేఉపచయః, శిరఃప్రదేశేఅపచయః, ఇత్యాదికంపక్షివత్ ప్రసజ్యేత. నచానన్తస్యబ్రహ్మణస్తదుపపద్యతే. నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాం అబ్రహ్మగుణతయాసర్వవిద్యోపసంహారాప్రాప్తావపిసంయద్వామత్వాదీనాంబ్రహ్మగుణానాంసర్వవిద్యాసూపసంహారఃప్రాప్నోతి- బ్రహ్మగుణానామానన్త్యేనోపసంహారోఽశక్యశ్చ-తత్రాహ *ఇతరేత్వర్థసామాన్యాత్- ఇతరేతు- ఆనన్దాదయఃఅర్థసామాన్యాత్- ప్రయోజనసామాన్యాత్ - బ్రహ్మస్వరూపావగతిలక్షణప్రయోజనైక్యాత్ సర్వాసుపరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. తతశ్చస్వరూపనిరూపకాఃధర్మాస్సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్సర్వాసుపరవిద్యాసుఉపసంహర్తవ్యాః - నిరూపితస్వరూపధర్మాఃసత్యకామత్వాదయఃనసర్వాసుపరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః. నను ప్రియశిరస్త్వాదీనాంవస్తుతోబ్రహ్మధర్మత్వాభావేతదుపదేశఃకిమర్థఇత్యత్రాహ *ఆధ్యానాయప్రయోజనాభావాత్- ఆధ్యానాయ- బుద్ధ్యారోహణాయప్రియశిరస్త్వాదిరుపదిశ్యతే - ప్రయోజనాన్తరస్యాభావాత్.

*ఆత్మశబ్దాచ్చ- * అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇతిఆనన్దమయస్యాత్మశబ్దేననిర్దేశా, దాత్మనశ్చశిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యసంభవాత్, ప్రియశిరస్త్వాదికంబుద్ధ్యారోపాయకల్పితమిత్యేవావసీయతే. నను*అన్యోన్తరఆత్మాప్రాణమయఇత్యాత్మశబ్దస్యానాత్మన్యపిపూర్వంప్రయుక్తత్వాత్ *అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇత్యాత్మశబ్దస్యాత్మవిషయత్వంకథంనిశ్చీయతే - తత్రాహ *ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్- *అన్యోన్తరఆత్మానన్దమయఇత్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మనఏవగ్రహణం- ఇతరవత్- యథాఇతరత్ర *ఆత్మావాఇదమేకఏవాగ్రఆసీత్ సఈక్షతలోకాన్నుసృజాఇత్యాదిషుఆత్మశబ్దేనపరమాత్మనఏవగ్రహణం- తద్వత్. కుతఏతత్. ఉత్తరాత్- *సోకామయతబహుస్యాంప్రజాయేయేతిఆనన్దమయవిషయాదుత్తరాద్వాక్యాత్. *అన్వయాదితిచేత్స్యాదవధారణాత్- పూర్వత్రప్రాణమయాదిషుఅనాత్మస్వాత్మశబ్దాన్వయదర్శనాన్నోత్తరాన్నిశ్చేతుంశక్యతఇతిచేత్. స్యాదవధారణాత్- స్యాదేవనిశ్చయః. కుతః. అవధారణాత్- పూర్వత్రాపి *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సంభూతఇతిపరమాత్మనఏవబుద్ధ్యావధారితత్వాత్. అన్నమయాదనన్తరేప్రాణమయేప్రథమంపరమాత్మబుద్ధిరవలీఢా- తదనన్తరంచప్రాణమయాదనన్తరేమనోమయే- తతోవిజ్ఞానమయే- తతఆనన్దమయేప్రక్రాన్తాపరమాత్మబుద్ధిస్తదనన్తరాభావాత్, తదుత్తరాచ్చ *సోకామయతేతివాక్యాత్, ప్రతిష్ఠితేత్యుపక్రమేపిఅపరమాత్మనిపరమాత్మబుద్ధ్యాఆత్మశబ్దాన్వయఇతినిరవద్యం. నచానన్దమయేపిపరమాత్మత్వబుద్ధ్యాఆత్మశబ్దప్రయోగఇతిశఙ్క్యమ్ - తద్వదత్రాత్మాన్తరానుపదేశాత్ బాధకాభావాత్. నన్వితరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తికాలేసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాంనప్రతీయమానత్వనియమస్సంభవతి-అస్థూలత్వాదినావాఅన్తర్యామిత్వజగత్కారణత్వలక్ష్మీపతిత్వనిరుపాధికసర్వజ్ఞత్వాదిభిర్వాఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీతేస్సంభవాత్.అతఆనన్దాదీనాంసత్యకామత్వసంయద్వామత్వాదీనాంచవైషమ్యందుర్నివేదమితిచేత్. అత్రకేచిత్- ధర్మాహిద్వివిధాః-విశేష్యస్వరూపనిష్ఠాః, సవిశేషణస్వరూపనిష్ఠా, శ్చ. యేవిశేష్యస్వరూపనిష్ఠాఃఆనన్దత్వాదయః- తేసర్వానుయాయినః. ఇతరేతువ్యవస్థితాః- జగత్కారణత్వస్యప్రకృతిపురుషకాలవిశిష్టలక్షణతయా తదుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యాదేరపితథాత్వాన్నసర్వానుయాయిత్వం. అయంభావః - కేచిద్ధర్మాఃస్వరూపప్రయుక్తాస్సతతైకరూపాఃనిర్వికారాః. అతఏవ *యచ్చకాలాన్తరేణాపినాన్యసంజ్ఞాముపైతివై। పరిణామాదిసంభూతాంతద్వస్తునృపతచ్చకిం। అనాశీపరమార్థశ్చప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతేఇత్యాదిభిరుపపాదితాపరమార్థశబ్దవాచ్య సర్వజ్ఞత్వసర్వనియన్తృత్వాదివిలక్షణాస్తే సర్వవిద్యానుయాయినః. సంయద్వామత్వసర్వజ్ఞత్వాదయస్తుధర్మాస్స్వరూపవ్యతిరిక్తసతతైకరూపత్వశూన్యప్రకృతితత్కార్యజీవకాలేశ్వరధర్మభూతజ్ఞానఘటితాః- నతఏకరూపాః. ఈశ్వరధర్మభూతజ్ఞానస్యాపి నానావిధసఙ్కల్పత్వాదిలక్షణవికారశాలితయా ఐశ్వర్యతత్క్రియాణామప్యనేకరూపత్వాత్తద్ఘటితధర్మాణామపినైకరూపత్వం. అతఏవనపరమార్థశబ్దితత్వంచ. అతస్తేషాంనసర్వానుయాయిత్వం. జ్ఞానత్వానన్తత్వసత్యత్వాదీనాంతునతథేతివైషమ్యమాహుః. అన్యేతుస్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతాధర్మాస్సర్వవిద్యానుయాయినః- స్వరూపప్రతీత్యన్తర్గతత్వం- స్వరూపాన్తర్గతత్వమేవ. జ్ఞానత్వానన్దత్వాదయస్తుస్వరూపాభిన్నధర్మాః. అతఏవపరైరపి *ఆనన్దోవిషయానుభవోనిత్యత్వంచేతిసన్తిధర్మాస్తేచాపృథక్త్వేపిపృథగివావభాసన్తేఇత్యుక్తమ్. అతశ్చయేస్వరూపాభిన్నాధర్మాః - తేసర్వవిద్యానుయాయినః. సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాదయస్తుధర్మభూతజ్ఞానక్రియాదిరూపాధర్మిస్వరూపభిన్నాఇతినసర్వానుయాయినః. అపరేతుస్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నానాంసర్వవిద్యానుయాయిత్వం- నోపాసనార్థోపదిష్టానాం. నచ *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిషుస్వరూపోపదేశపరవాక్యప్రతిపన్నతయాసార్వజ్ఞ్యాదీనామపిసర్వవిద్యానుయాయిత్వప్రసఙ్గఇతివాచ్యం - తస్యాప్యుపాసనవిధ్యశ్రవణేపితత్పరత్వాత్. అతఏవ *సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపిచాతఇత్యధికరణేఽనారభ్యశ్రుతానామశ్రుతోపాసనవిధీనామప్యుపాసనార్థత్వంసిద్ధవత్కృత్యైవకింసర్వవిద్యానివేశః- ఉతాల్పాయతనవ్యతిరిక్తాస్వితిచిన్తాప్రవర్తితా. నచైవముపాసనార్థత్వేసార్వజ్ఞ్యాదీనాంఅపారమార్థ్యప్రసఙ్గఇతివాచ్యం- బాధకాభావేనసత్యత్వాత్. అతఏవ *ధ్యానార్థేప్యుపదేశేతద్గుణకఈశ్వరస్సిధ్యతీతివ్యతిహారసూత్రేశఙ్కరభాష్యేప్యుక్తం. ఇతరథాపరమతేసత్యకామత్వాదీనాంవాగాదిపాదత్వాదివద్వ్యావహారికసత్యత్వస్యాపిఅభావప్రసఙ్గాదిత్యాహుః. ……

* * *

* ఇతితైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యేఆనన్దవల్లీభాష్యంసంపూర్ణమ్.

* * *

N. KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీగురుభ్యోనమః.

ఆనన్దగిరిటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ రఙ్గరామానుజభాష్యేణచయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

భృగువల్లీ.

హరిః ఓమ్॥ సహనావవతు। సహనౌభునక్తు। సహవీర్యంకరవావహై। తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై। ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః॥

ఉ.— భృగుర్వైవారుణిః। వరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి।తస్మాఏతత్ప్రోవాచ। అన్నంప్రాణంచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమితి। తగ్ంహోవాచ। యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తే। యేనజాతానిజీవన్తి। యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి।తద్విజిజ్ఞాసస్వ। తద్బ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిప్రథమోనువాకః.

శం.— సత్యంజ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ- ఆకాశాదికార్యమన్నమయాన్తంసృష్ట్వాతదేవానుప్రవిష్టంవిశేషవదివోపలభ్యమానంయస్మాత్- తస్మాత్సర్వకార్యవిలక్షణమదృశ్యాదిధర్మకమేవానన్దం. తదేవాహమితివిజానీయాత్- అనుప్రవేశస్యతదర్థత్వాత్. తస్యైవంవిజానతశ్శుభాశుభకర్మణీజన్మాన్తరారమ్భకేనభవతఇత్యేవమానన్దవల్ల్యాంవివక్షితోఽర్థః. పరిసమాప్తాచబ్రహ్మవిద్యా. అతఃపరంబ్రహ్మవిద్యాసాధనంతపోవక్తవ్య, మన్నమయాదివిషయాణిచోపాసనాన్యనుక్తానీ, త్యతఃపూర్వవచ్ఛాన్తిపాఠపూర్వకమిదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికావిద్యాస్తుతయే - ప్రియాయపుత్రాయపిత్రోక్తేతి. (భృగుర్వైవారుణిః) వైశబ్దః ప్రసిద్ధానుస్మారకః. భృగురిత్యేవంనామా ప్రసిద్ధోఽనుస్మార్యతే. వారుణిః - వరుణస్యాపత్యంవారుణిః. వరుణంపితరంబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసురుపససార- ఉపగతవాన్. అధీహిభగవోబ్రహ్మేత్యనేనమన్త్రేణ. అధీహి- అధ్యాపయ- కథయ. సచపితావిధివదుపసన్నాయతస్మైపుత్రాయైతద్వచనంప్రోవాచ- అన్నంప్రాణంచక్షుః శ్రోత్రంమనోవాచమితి. అన్నం- శరీరం. తదభ్యన్తరంచప్రాణమన్తరముపలబ్ధిసాధనానిచక్షుశ్శ్రోత్రంమనోవాచమిత్యేతానిబ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యుక్తవాన్. ఉక్త్వాచద్వారభూతాన్యేతాన్యన్నాదీనితంభృగుంహోవాచబ్రహ్మణోలక్షణం. కింతత్. యతః- యస్మాద్వైఇమాని- బ్రహ్మాదీనిస్తమ్బపర్యన్తానిభూతానిజాయన్తే. - యేనచజాతానిజీవన్తి - ప్రాణాన్ధారయన్తి- వర్ధన్తే,. వినాశకాలేచయత్ప్రయన్తి - యత్ - బ్రహ్మప్రతిగచ్ఛన్తి.అభిసంవిశన్తి- తాదాత్మ్యమేవప్రతిపద్యన్తే,. ఉత్పత్తిస్థితిలయకాలేషుయదాత్మతాంనజహతిభూతసందోహః- తద్బ్రహ్మణోలక్షణం. తద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ- విశేషేణజ్ఞాతుమిచ్ఛస్వ. యదేవంలక్షణంబ్రహ్మ- తదన్నాదిద్వారేణప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. శ్రుత్యన్తరంచ * ప్రాణస్యప్రాణముతచక్షుషశ్చక్షురుతశ్రోత్రస్యశ్రోత్రమన్నస్యాన్నంమనసోమనోయే విదుస్తేనిచిక్యుర్బ్రహ్మపురాణమగ్ర్యమితి బ్రహ్మోపలబ్ధౌద్వారాణ్యేతానిదర్శయతి. సః - భృగుర్బ్రహ్మోపలబ్ధిద్వారాణిబ్రహ్మలక్షణంచశ్రుత్వాపితుఃతపఏవబ్రహ్మోపలబ్ధిసాధనత్వేనాఽతప్యత- తప్తవాన్. కుతఃపునరనుపదిష్టస్యైవతపసఃసాధనత్వప్రతిపత్తిర్భృగోః- సావశేషోక్తేః. అన్నాదిబ్రహ్మణఃప్రతిపత్తౌద్వారం, లక్షణంచయతోవాఇమానిభూతానీ, త్యుక్తవాన్- సావశేషంహితత్- సాక్షాద్బ్రహ్మణోఽనిర్దేశాత్. అన్యథాహి- స్వరూపేణైవబ్రహ్మనిర్దేష్టవ్యంజిజ్ఞాసవేపుత్రాయేదమిత్థంరూపంబ్రహ్మేతి- నచైవంనిరదిశత్. కింతర్హి. సావశేషమేవోక్తవాన్. అతోఽవగమ్యతే - నూనంసాధనాన్తరమప్యపేక్షతేపితాబ్రహ్మవిజ్ఞానంప్రతీతి. తపోవిశేషప్రతిపత్తిస్తుసర్వసాధకతమత్వాత్. సర్వేషాంహినియతసాధ్యవిషయాణాంసాధనానాంతపఏవసాధకతమంసాధనమితిహిప్రసిద్ధంలోకే - తస్మాత్పిత్రానుపదిష్టమపిబ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనత్వేనతపః ప్రతిపేదేభృగుః. తచ్చతపః- బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానం. తద్ద్వారకత్వాత్ బ్రహ్మప్రతిపత్తేః. *మనసశ్చేన్ద్రియాణాంచఐకాగ్ర్యంపరమంతపః। తజ్జ్యాయస్సర్వధర్మేభ్యఃసధర్మఃపరఉచ్యతఇతిస్మృతేః. సచతపస్తప్త్వా. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవల్లీసంబన్ధమాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా.) (తపఇతి) పదార్థవివరణంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనమిత్యర్థః. (అధీహీతి) అధ్యాపయ- స్మారయ. * ఇక్స్మరణఇతిధాతుపాఠాదిత్యర్థః. (బ్రహ్మోపలబ్ధావితి) లక్ష్యత్వమర్థవివేకాయద్వారాణి- శరీరాదిచేష్టాఽన్యథానుపపత్త్యాహిసాక్షిభూతశ్చిద్ధాతుర్వివిచ్యతఇతిభావః. నకేవలంత్వమర్థజ్ఞానంవాక్యార్థజ్ఞానసాధనం- కింతుతత్పదార్థజ్ఞానమపీత్యభిప్రేత్యతదర్థస్యబ్రహ్మణోలక్షణముక్తవానిత్యర్థః. (సావశేషోక్తేరితి) పదార్థోపలక్షణస్యైవాభిధానా, దఖణ్డవాక్యార్థస్యాప్రతిపాదనాత్, ప

దార్థభేదజ్ఞానాన్నపురుషార్థసంభవః- * ఉదరమన్తరంకురుతఇతినిన్దితత్వాత్. అతోవాక్యార్థావగతిపర్యన్తంతాత్పర్యేణలక్ష్యపదార్థవివరణమావృత్త్యానుష్ఠితవానిత్యర్థః. (సతపస్తప్త్వేతి) కుత్రేదంపిత్రోక్తంలక్షణంపరిపూర్ణంభవతీత్యేకాగ్రేణచేతసాపర్యాలోచ్య. ఇతి ప్రథమానువాకభాష్యటీకా.

౧౦.— అథలక్షణాన్తరముఖేన బ్రహ్మప్రతిపాదయితుం, బ్రహ్మప్రతిపత్తౌతపోనిర్ధూతకల్మషాన్తఃకరణస్యహేతుత్వమితిప్రతిపాదనాయ, చభృగువల్ల్యారభ్యతే (భృగుర్వైఇతి) వరుణసుతోభృగుఃపితరంవరుణంఅధీహిభగవో బ్రహ్మేతిమన్త్రపూర్వకముపసన్నఇత్యర్థః. హేభగవన్- పూజార్హ. బ్రహ్మధీహి- ఉపదేశాయస్మర. అధీష్వేతివా. అధ్యాపయేతివార్థః. (తస్మాఏతదితి) అన్నంబ్రహ్మప్రాణోబ్రహ్మేత్యాదికంతస్మనశ్శోధనాయోపదిశ్యకింసర్వాణ్యపిబ్రహ్మణి - ఉతైకం - తత్రాపికింవా బ్రహ్మేతివ్యాకులచేతసంపుత్రమాలోక్యవక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (యతోవాఇమానీతి) జీవన్తి - ఆత్మభూతేనజీవన్తీత్యర్థః. ప్రయన్తిసన్తిభూతానియదభిసంవిశన్తి - లీయన్తే. సమిత్యేకీకరణే. ఏకీకృతతయాప్రవేశస్సంవేశః. యద్వా - యత్ప్రియన్తీతిమోక్షః. అభిసంవిశన్తీతిప్రలయః. అస్మిన్పక్షేయచ్ఛబ్దస్యఆవృత్తిః. యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తేయేనజాతానిజీవన్తియత్ప్రియన్త్యభిసంవిశన్తీత్యత్రహిప్రతివాక్యంతద్బ్రహ్మేత్యనుక్తేఃనజగజ్జన్మాదిప్రత్యేకంలక్షణం - ప్రత్యేకలక్షణత్వేలక్షణాన్తరవైయర్థ్యప్రసక్తేశ్చ. అతస్సముదితమేవలక్షణం. నచజన్మాదిసముదాయస్యలక్షణత్వేవ్యావర్త్యాభావేననిష్ప్రయోజనత్వం- లక్ష్యాకారవిపరీతశఙ్కానివారణక్షమత్వేనసప్రయోజనత్వాత్. ఉత్పత్తికారణత్వమాత్రేఽభిహితేహితస్యస్థితిప్రళయకారణభూతవస్త్వన్తరశఙ్కాయాంజగజ్జన్మమాత్రకారణస్యబ్రహ్మణోనిరతిశయబృహత్త్వంనసిధ్యేత్, తథాలయకారణత్వానభిధానేఆత్యన్తికలయరూపమోక్షప్రదాన్తరసద్భావశఙ్కాయాంమోక్షప్రదత్వప్రాప్యత్వానుగుణగుణైర్బృహత్త్వంనసిధ్యేత్, -అతోజగజ్జన్మకారణత్వమాత్రస్యసమస్తవస్తువ్యవచ్ఛేదక్షమత్వేపిజన్మాదిసముదాయకారణత్వస్యైవబృహత్త్వాతిశయోపయికత్వాత్సృష్టిస్థితిప్రలయసముదాయకారణత్వంలక్షణమితిజ్ఞాపితం. యతోయేనయదితియద్వృత్తయోగాత్ కారణమనూద్యతే- తద్బ్రహ్మేతికారణస్యబ్రహ్మత్వంవిధీయతే. తేనకారణత్వస్యబ్రహ్మలక్షణత్వంసిద్ధంభవతి. తద్విజిజ్ఞాసస్వేతినవిచారస్యోపాసనస్యవావిధిః- విచారాత్మకజ్ఞానంరాగప్రాప్తత్వాన్నవిధేయం. ఉపాసనాత్మకస్యతుజ్ఞానస్య * బ్రహ్మవిదాప్నోతీతిప్రాకరణికవాక్యాన్తరసిద్ధత్వాత్, ఉపక్రమే *అధీహిభగవోబ్రహ్మేతిప్రశ్నస్యతత్త్వపరత్వేనఉపాయవిషయత్వాభావా, చ్చనోపాసనాజ్ఞానమిహవిధేయం. అతోవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశ్యమానార్థసావధానత్వార్థంసందేహనివృత్త్యర్థంచోక్తం- యాగన్ధవతీ - తాంపృథివీంవిద్ధీతివత్. అతఃకారణత్వస్యబ్రహ్మలక్షణత్వమేవాస్యవాక్యస్యవిధేయం- యథా- యత్రసారసస్సదేవదత్తకేదారఇత్యుక్తేసారససంబన్ధస్య దేవదత్తకేదారలక్షణత్వముక్తంస్యాత్ - తద్వదితివ్యాసార్యైరుక్తం. నను ఈశ్వరస్యలిలక్షయిషితత్వేతర్హితదసాధారణసర్వజ్ఞత్వాదిప్రతిపాదకసత్యజ్ఞానాదివాక్యానాదరేణ జన్మాదికారణత్వేనకిమర్థంలక్ష్యతఇతిచేత్. ఉచ్యతే- గుణైస్స్వరూపస్యలక్ష్యత్వేతదపేక్షయాబహిస్థాయావిభూతేరుపాస్యాన్తర్భావోనప్రతీయేత - సర్గాదివిషయభూతయాఃకువిభూత్యాస్స్వరూపేలక్ష్యమాణేవిభూతేస్సర్గాద్యౌపయికసర్వజ్ఞత్వాదిగుణానామపిజిజ్ఞాస్యాన్తర్భావస్సిధ్యతి. విభూతేశ్చజిజ్ఞాస్యాన్తర్భావః*ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితిసూత్రితః. నన్వేవమపికృత్స్నవిభూతేర్జిజ్ఞాస్యాన్తర్భావోనసిధ్యతి- త్రిపాద్విభూతేర్జన్మాద్యస్పృష్టత్వాదితిచేన్న- యత్ప్రియన్తీతిప్రలయవాక్యస్థయచ్ఛబ్దేనముక్తప్రాప్యస్యబ్రహ్మణోవివక్షితత్వాత్, నిత్యవిభూతివిశిష్టస్యైవముక్తప్రాప్యత్వాత్, నిత్యవిభూతేరపిజిజ్ఞాస్యత్వసిద్ధిః. ఏవంచజగత్కారణత్వలక్షణంవిశిష్టనిష్ఠం- సత్యజ్ఞానత్వలక్షణంతువిశేష్యనిష్ఠమితిభిదా. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. అత్రయతఇతిపఞ్చమీహేత్వర్థికా- యచ్ఛబ్దస్యానువాదరూపత్వాత్, అనువాదస్యచప్రాపకవాక్యసాపేక్షతయాతద్విరుద్ధార్థపరత్వాసమ్భవాత్, ప్రాపకవాక్యేషు * ఏకమేవాద్వితీయంతదైక్షతబహుస్యాంతత్తేజోఽసృజతేతినిమిత్తత్వోపాదానత్వయోఃప్రతిపాదనా, త్తదనువాదినిలక్షణవాక్యేయతఇతిపదముభయవిషయకమితివ్యాసార్యైరుక్తం. నచహేతౌపఞ్చమీనానుశిష్టేతిశఙ్క్యం - *అఇఉణితిసూత్రే *వివారభేదాదితిభాష్యనిర్దేశేన *విభాషాగుణేస్త్రియామిత్యత్రవిభాషేతియోగవిభాగస్యాశ్రితతయాతతఏవహేతుపఞ్చమ్యుపపత్తేరితిద్రష్టవ్యం. ఇదఞ్చచిన్తితం * జన్మాద్యస్యయతఇతిసూత్రే - యతోవాఇమానిభూతానిజాయన్తేయేనజాతానిజీవన్తీత్యత్రజగజ్జన్మాదయోనవిశేషణత్వేనబ్రహ్మలక్షయితుంశక్నువన్తి - విశేషణానాంవ్యావర్తకస్వభావత్వేనవ్యావర్తకబహుత్వేవ్యావర్త్యబహుత్వావశ్యంభావేనవిశేషణానాంబహుత్వేవిశేష్యనానాత్వప్రసఙ్గాత్, ఖణ్డోముణ్డఃపూర్ణశృఙ్గోగౌరిత్యత్రవిశేషణబహుత్వేనవిశేష్యబహుత్వస్యదర్శనాత్,. నచదేవదత్తశ్శ్యామోయువాలోహితాక్షస్సమపరిమాణఇత్యాదౌవిశేషణబహుత్వేపివిశేష్యైక్యందృష్టమితివాచ్యం- ప్రత్యక్షావగతవిశేష్యైక్యబలాత్తత్రవిశేష్యభేదత్యాగేపిప్రత్యక్షాద్యప్రతిపన్నేఅలౌకికేబ్రహ్మణిఉత్సర్గప్రాప్తస్యవిశేషణభేదప్రయుక్తవిశేష్యభేదస్యత్యాగాయోగాత్. నాప్యుపలక్షణతయాజన్మాదీనాంవ్యావర్తకత్వం - యత్రాయంసారసస్సదేవదత్తకేదారఇత్యాదౌకేదారత్వాదినాకేనచిదాకారేణపూర్వప్రతిపన్నఏవకేదారఃదేవదత్తకేదారత్వరూపధర్మాన్తరవత్తయాసారసేనోపలక్ష్యతే. ఇహతుజగజ్జన్మాదిభిర్హినిరతిశయబృహత్త్వరూపలక్షణీయేఉపలక్ష్యాకారసమానాధికరణకేదారత్వస్థానీయఃపూర్వప్రతిపన్నఃకశ్చనాకారోవక్తవ్యః -నచేహబ్రహ్మణిపూర్వప్రతిపన్నాకారఃకశ్చిదస్తి. నచ *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతివాక్యప్రతిపన్నసత్యత్వజ్ఞానత్వాదీనాంపూర్వప్రతిపన్నాకారత్వసమ్భవః- సత్యత్వాదిష్వపివిశేషణత్వోపలక్షణత్వవికల్పదౌస్థ్యేనతేషామపిలక్షణత్వాసమ్భవాదితిప్రాప్తఉచ్యతే- *జన్మాద్యస్యయతః. అస్య - అచిన్త్యవివిధవిచిత్రరచనస్యబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రితస్యజగతోజన్మస్థితిలయాయతోభవన్తి - తద్బ్రహ్మేతిసూత్రార్థః. తతశ్చజగజ్జన్మాదిహేతుత్వంబ్రహ్మలక్షణంభవితుమర్హతీతిసూత్రార్థః. అయంభావః- యద్యపివిశేషణానాంవ్యావర్తకత్వంస్వభావః- అథాపివిశేషణంస్వవిరుద్ధధర్మాశ్రయాద్వ్యావ

చ్ఛినత్తీత్యేవ. నతుస్వావిరుద్ధధర్మాశ్రయాపస్వాశ్రయంవ్యావర్తయతి- నీలముత్పలమిత్యాదౌ నైల్యస్యశౌక్ల్యాశ్రయవ్యావర్తకత్వవత్ దైర్ఘ్యాయవ్యావర్తకత్వాభావాత్. ప్రకృతేచజన్మహేతుత్వస్థితిహేతుత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాభావేనవ్యక్తిబహుత్వస్యాప్రసక్తిః - ఖణ్డోముణ్డఇతివాఖణ్డత్వాదీనాంపరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ స్వాశ్రయభేదకత్వం. ఉపలక్షణత్వపక్షేపినదోషః - ఉపలక్షణభూతాజ్జగజ్జన్మాదిహేతుత్వా, దుపలక్ష్యేనిరతిశయబృహత్త్వా, దన్యస్యబృహత్త్వసామాన్యస్యపూర్వప్రతిపన్నాకారస్యసమ్భవేనఉపలక్షణత్వపక్షేపిదోషాభావాత్. ననుపరస్పరవిరుద్ధవిశేషణత్వోపలక్షణత్వపక్షయోరుభయోరపిభాష్యేకథమభ్యుపగమఇతిచేత్. అత్ర కేచిత్ - విశిష్టనిష్ఠంజగత్కారణత్వం - విశేష్యనిష్ఠంచసత్యత్వాకమితివ్యాసార్యైస్తత్రతత్రోక్తం. భాష్యేచజగత్కారణత్వోపలక్షితస్వరూపస్యేతిబహుశోవ్యవహృతత్వాత్ జగత్కారణత్వం [illegible] ణఃవిశేషణభూతంలక్షణం. శుద్ధస్వరూపస్యతూపలక్షణం-జగత్కారణత్వస్యశుద్ధస్వరూపనిష్ఠత్వాభావాత్. తదభిప్రాయేణైవవిశేషణోపలక్షణత్వాపగమః. నచశుద్ధస్వరూపానిష్ఠస్యవిశిష్టనిష్ఠస్యజగత్కారణత్వస్యకథంశుద్ధస్వరూపోపలక్షణత్వమితివాచ్యం-తటస్థస్యాపిశాఖాగ్రస్యచన్ద్రోపలక్షణత్వదర్శనాదితివదన్తి. అన్యేతువిశేష్యనిష్ఠత్వానిష్ఠత్వాభ్యామేవవిశేషణోపలక్షణభేదమాశ్రిత్యజగత్కారణత్వస్యబ్రహ్మనిష్ఠతయావిశేషణత్వం- ప్రపఞ్చగతజన్మాదేస్తుబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావేనఉపలక్షణత్వమితివర్ణయన్తి. అపరేతుయతోవాఇమానీతివాక్యేనజన్మాదివిశిష్టే బ్రహ్మత్వంబోధ్యతే- ఉతతల్లక్షితే. నాద్యః - జన్మవిశిష్టేబ్రహ్మత్వబోధనేవిశేషణభూతజన్మాదావపిబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః. ఉపలక్షణపక్షేఆకారాన్తరాప్రతిపత్తేరితిపూర్వపక్షిణోభావః. తన్న- నవిధేయాన్వయిత్వంవిశేషణత్వం - యేనజన్మాదేర్విశేషణత్వేవిధేయభూతబ్రహ్మత్వాన్వయోపిప్రసజ్యేత. అపితుయన్వితతయాజ్ఞాతేఇతరాన్వయః- తత్తత్రవిశేషణం. ప్రకృతేచజగజ్జన్మాదిహేతుత్వాన్వయితయాజ్ఞాతేబ్రహ్మణిబ్రహ్మత్వాన్వయఇతివిశేషణత్వానుపపత్తిః. యదివిధేయాన్వయ్యేవవిశేషణమిత్యాగ్రహః - తర్హ్యుపలక్షణపక్షోవాస్తు- బృహత్త్వసామాన్యలక్షణప్రతీయమానాకారప్రతిపత్తేస్సమ్భవాదిత్యేవసిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. నతువిశేషణత్వోపలక్షణత్వయోస్సముచ్చయఇతి. ఇతరేతుతద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యత్రోపాసనంవిధీయతే. తత్రక్వచిదుపాసనేషుజగత్కారణత్వమనుసన్ధేయం- తత్రజ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాత్ జగత్కారణత్వంవిశేషణం. యత్రతునానుసన్ధేయం-తత్రోపలక్షణం-జ్ఞాప్యాన్తర్గతత్వాదితి* ఇతరేత్వర్థసామాన్యాదితిసూత్రేవ్యాసార్యోక్తేః తదనుసారేణవిశేషణత్వోపలక్షణత్వసముచ్చయోపినానుపపన్నఇతివదన్తి. అతోజన్మాదిహేతుత్వంబ్రహ్మలక్షణమితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (సతపోతప్యతేతి) శృఙ్గగ్రాహికయాఇదంబ్రహ్మేత్యుపదేశం [illegible] శపూర్వకంవిజిజ్ఞాసస్వేత్యుపదిశతోఽప్యయంభావః-సమ్పాదనీయంబ్రహ్మజ్ఞానసాధనంసమ్పాద్యపితల్లక్షణలక్షితంబ్రహ్మవిజానీహీతి. ఏతపస్తంనిత్యేన్ద్రియనిగ్రహాదిలక్షణస్యతపసోబ్రహ్మవిద్యాయామన్తరఙ్గోపాయత్వాత్ తదేవసాధనమితిజ్ఞాత్వాతపఃకృత్వా. ఇతిప్రథమానువాకభాష్యమ్

ఉ.—— అన్నంబ్రహ్మేతివ్యజానాత్।అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే।అన్నేనజాతానిజీవన్తి।అన్నంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి।తద్విజ్ఞాయ।పునరేవవరుణంపితరముపససార।అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి।తగ్ంహోవాచ।తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపోబ్రహ్మేతి।సతపోతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతిద్వితీయోనువాకః.

ఉ.—— ప్రాణోబ్రహ్మేతివ్యజానాత్। ప్రాణాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। ప్రాణేనజాతానిజీవన్తి। ప్రాణంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ। తపోబ్రహ్మేతి। సతపోతప్యత। సతపస్తప్త్వా॥ ఇతితృతీయోనువాకః.

ఉ.—— మనోబ్రహ్మేతివ్యజానాత్। మనసోహ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే। మనసాజాతానిజీవన్తి। మనఃప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి। తద్విజ్ఞాయ। పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి। తగ్ంహోవాచ। తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ।తపోబ్రహ్మేతి।సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ఇతిచతుర్థోనువాకః.

ఉ.—— విజ్ఞానంబ్రహ్మేతివ్యజానాత్।విజ్ఞానాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే।విజ్ఞానేనజాతానిజీవన్తి।విజ్ఞానంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి।తద్విజ్ఞాయ।పునరేవవరుణంపితరముపససార। అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి।తగ్ంహోవాచ।తపసాబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ।తపోబ్రహ్మేతి।సతపోతప్యత।సతపస్తప్త్వా॥ఇతిపఞ్చమోనువాకః.

శం.—— అన్నంబ్రహ్మేతివ్యజానాత్ - విజ్ఞాతవాన్. తద్ధియథోక్తలక్షణోపేతం. కథం. అన్నాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తే అన్నేనజాతానిజీవన్తి, అన్నంప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీ, తి. తస్మాద్యుక్తమన్నస్యబ్రహ్మత్వమిత్యభిప్రాయః. సఏవంతపస్తప్త్వాఽన్నంబ్రహ్మేతివిజ్ఞాయలక్షణేనోపపత్త్యాచ- పునరేవసంశయమాపన్నోవరుణంపితరముపససార అధీహిభగవోబ్రహ్మేతి. కఃపునఃసంశయహేతురస్యేతి. ఉచ్యతే-అన్నస్యోత్పత్తిదర్శనాత్. తపసఃపునఃపునరుపదేశఃసాధనాతిశయత్వావధారణార్థః. యావద్బ్రహ్మణోలక్షణంనిరతిశయంనభవతి, యావచ్చజిజ్ఞాసానివర్తతే- తావత్తపఏవతేసాధనం- తపసైవబ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేత్యర్థః. ఋజ్వన్యత్. ఇతిద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.— (అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్) అద్యతే - భుజ్యతే సర్వైరితి సర్వప్రతిపత్తిసాధారణం స్థూలదేహకారణం భూతపఞ్చకం విరాట్సంజ్ఞికమన్నశబ్దేనోచ్యతే- తస్య స్థూలభౌతికకారణత్వాత్. * యతో వా ఇమానీతి లక్షణస్య తత్ర యోజయితుం శక్యత్వాత్తద్బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. విరాజ ఉత్పత్తిదర్శనాచ్ఛ్రుతిస్మృతిషు - లక్షణం తత్ర సంపూర్ణం న భవతీతి పునస్తపోఽతప్యత. విచార్య చ తత్కారణం క్రియాశక్తివిశిష్టతయా ప్రాణశబ్దలక్ష్యం, హిరణ్యగర్భం సఙ్కల్పాధ్యవసాయశక్తివిశిష్టతయా చ మనో విజ్ఞానశబ్దలక్ష్యం, బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్. తస్యాపి కార్యత్వాల్లక్షణం న భవతీతి విచార్య తత్కారణం స్వాతన్త్ర్యేణ నిశ్చిత్య సర్వైః ప్రార్థ్యమానతయా ఆనన్దశబ్దవాచ్యం మాయావిశిష్టం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయ విశిష్టస్య విశిష్టాన్తరాత్మత్వానుపపత్తేః కారణతోపలక్షితం విశుద్ధానన్దం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యటీకా.

రం.— ప్రథమతః అన్నస్య సర్వభూతోత్పత్త్యాదికారణత్వాదన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తద్విజ్ఞాయేతి) అన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వా ఉత్పత్తిమత్త్వాదినా అన్నస్య బ్రహ్మత్వే అపరితుష్యన్ పునరపి పితృసమీపమాగత్య అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రముచ్చారితవానిత్యర్థః. (తగ్ం హోవాచేతి) పూర్వవదేవ తపస్సమాచర- తప ఏవ బ్రహ్మవిద్యాసాధనం- తస్మాత్తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స తపస్తప్త్వేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ఇతి ద్వితీయతృతీయచతుర్థపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ । ఆనన్దాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే । ఆనన్దేన జాతాని జీవన్తి । ఆనన్దం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తీతి । సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్ ప్రతిష్ఠితా । స య ఏవం వేద ప్రతితిష్ఠతి । అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్ భవతి । ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్ కీర్త్యా ॥ ఇతి షష్ఠానువాకః.

ఉ.— అన్నం న నిన్ద్యాత్ । తద్వ్రతం । ప్రాణో వా అన్నం । శరీరమన్నాదం । ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం । శరీరే ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః । తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం । స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి । అన్నవానన్నాదో భవతి । మహాన్భవతి । ప్రజయా పశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన । మహాన్కీర్త్యా ॥ ఇతి సప్తమోనువాకః.

శం.— ఏవం తపసా విశుద్ధాత్మా ప్రాణాదిషు సాకల్యేన బ్రహ్మలక్షణమపశ్యన్ శనైశ్శనైరన్తః ప్రవిశ్యాన్తరతమమానన్దం బ్రహ్మ విజ్ఞాతవాంస్తపసైవ సాధనేన భృగుః - తస్మాద్బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసునా బాహ్యాన్తఃకరణసమాధానలక్షణం పరమం తపః సాధనమనుష్ఠేయమితి ప్రకరణార్థః. అధునాఽఽఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుతిః స్వేన వచనేనాఖ్యాయికానిర్వర్త్యమర్థమాచష్టే- సైషా భార్గవీ- భృగుణా విదితా వరుణేన ప్రోక్తా- వారుణీ విద్యా- పరమే వ్యోమన్- హృదయాకాశగుహాయాం పరమ ఆనన్దేఽద్వైతే ప్రతిష్ఠితా- పరిసమాప్తా అన్నమయాదాత్మనోఽధి ప్రవృత్తా. ఏవమన్యోఽపి తపసైవ సాధనేన అనేనైవ క్రమేణానుప్రవిశ్యానన్దం బ్రహ్మ వేద- స ఏవం విద్యాప్రతిష్ఠానాత్ప్రతితిష్ఠత్యానన్దే పరమే బ్రహ్మణి, బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః. దృష్టం చ ఫలం తస్యోచ్యతే - అన్నవాన్- ప్రభూతమన్నమస్య విద్యత ఇత్యన్నవాన్. సత్తామాత్రేణ తు సర్వో హ్యన్నవానితి విద్యాయా విశేషో న స్యాత్. ఏవమన్నమత్తీత్యన్నాదః- దీప్తాగ్నిర్భవతీత్యర్థః. మహాన్భవతి. కేన మహత్త్వమిత్యత ఆహ- ప్రజయా- పుత్రాదినా. పశుభిః- గవాశ్వాదిభిః. బ్రహ్మవర్చసేన- శమదమజ్ఞానాదినిమిత్తేన తేజసా మహాన్ భవతి. కీర్త్యా- ఖ్యాత్యా శుభప్రచారనిమిత్తయా సాక్షాదనుభవతీత్యర్థః. ఇతి షష్ఠోఽనువాకభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రభూతత్వవిశేషణం న శ్రుతం కథం నిక్షిప్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సత్తామాత్రేణేతి) అత్ర సత్తామాత్రే వినిక్షిప్తే శ్వసూకరాదిరపి శరీరస్థిత్యపేక్షితాన్నేనాన్నవానితి విద్యాయాః ఫలవిశేషో నోక్తస్స్యాత్- అతస్తద్బలాత్ప్రభూతత్వవిశేషణం నిక్షిప్తమిత్యర్థః. ఏతచ్చ దృష్టఫలం బ్రహ్మవిదో జీవన్ముక్తస్యాప్యవిద్యాలేశవశాద్ద్వైతాభాసం పశ్యతో నానుపపన్నం- యస్యేశ్వరస్యానుగ్రహాదవిదుషామపి అన్నాదిసమృద్ధిర్దృశ్యతే - కిము తత్తదాత్మతత్త్వం సాక్షాదనుభవత ఇతి. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యటీకా.

రం.— (సైషా భార్గవీతి) భృగవే వరుణేన ప్రోక్తా విద్యా అన్నమయాదికమతిక్రమ్య పరమే వ్యోమ్ని - తన్నిర్దిష్టే పరమవ్యోమశబ్దితే పరమాత్మని ప్రతిష్ఠితా- న తు తమప్యతిక్రమ్య తతోఽన్యత్ర గతేత్యర్థః. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (స య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ఇతి షష్ఠానువాకభాష్యమ్.

శం.— కిఞ్చ- అన్నేన ద్వారభూతేన- బ్రహ్మ విజ్ఞానం యస్మాత్- తస్మాద్గురుమివాన్నం న నిన్ద్యాత్. తదస్యైవం బ్రహ్మవిదో వ్రతముపదిశ్యతే. వ్రతోపదేశోఽన్నస్తుతయే. స్తుతిభాక్త్వం చాన్నస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యుపాయత్వాత్. ప్రాణో వాఽన్నం- శరీరాన్తర్భావాత్ప్రాణస్య. యద్యస్యాన్తః ప్రతిష్ఠితం భవతి- తత్తస్యాన్నం భవతీతి. శరీరే చ ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః- తస్మాత్ప్రాణోఽన్నం- శరీరమన్నాదం. తథా శరీరమప్యన్నం- ప్రాణోఽన్నాదః. కస్మాత్. ప్రాణే శరీరం ప్రతిష్ఠితం- తన్నిమిత్తత్వాచ్ఛరీరస్థితేః. తస్మాదేతదుభయం- శరీరం ప్రాణశ్చాన్నమన్నాదశ్చ. యేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితం- తేనాన్నం. యేనాన్యోన్యస్య ప్రతిష్ఠా - తేనాన్నాదః. తస్మాత్ప్రాణశ్శరీరం చోభయమన్నమన్నాదం చ. స య ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద- ప్రతితిష్ఠత్యన్నాన్నాదాత్మనైవ. కిఞ్చ- అన్నవానన్నాదో భవతీత్యాదిపూర్వవత్. ఇతి సప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఆ.— అన్నమపకృష్టంప్రాప్తంననిన్ద్యాత్ యదృచ్ఛయోపపన్నం- * ఆద్యోచ్ఛిష్టముతావరమిత్యుక్తత్వాత్. బ్రహ్మవిదోనియమాధానంసాధకస్యానుష్ఠానార్థం. ఏవంవాక్యార్థజ్ఞానేలక్ష్యపదార్థానుసన్ధానంముఖ్యంసాధనంతత్ఫలంచోపసంహృత్యాధునావిచారాసమర్థస్యమన్దాధికారిణోఽన్నాన్నాదరూపేణప్రాణాద్యుపాసనంగౌణంసాధనంవిధత్తే (ప్రాణోవాఅన్నమిత్యాదినా) ఉపాసనమపిఫలానభిసన్ధినానుష్ఠితంబుద్వారేణబ్రహ్మజ్ఞానాయోపకరోతీత్యుక్తం- ముఖ్యాధికారిణస్త్వపవాదాయోపకరిష్యతి. ఇతిసప్తమాష్టమనవమానువాకభాష్యటీకా.

రం.— ఏతద్విద్యాఙ్గవ్రతమాహ (అన్నంనని న్ద్యాత్తద్వ్రతమితి) ప్రాణశరీరయోరప్తేజసోఃపృథివ్యాకాశయోఃఅన్నాన్నాదత్వదృష్టిం, తయోఃపరస్పరప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిం, పరస్పరప్రతిష్ఠితతయాపరమ్పరయాస్వప్రతిష్ఠితత్వదృష్టిం, తదఙ్గవ్రతవిశేషం, తత్ఫలం, చాహ(ప్రాణోవాఅన్నమిత్యాదినా) ఇతిసప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— అన్నంనపరిచక్షీత। తద్వ్రతం। ఆపోవాఅన్నం। జ్యోతిరన్నాదం। అప్సుజ్యోతిఃప్రతిష్ఠితం। జ్యోతిష్యాపఃప్రతిష్ఠితాః। తదేతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితం। సయఏతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితంవేదప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదోభవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇత్యష్టమోనువాకః.

ఉ.— అన్నంబహుకుర్వీత। తద్వ్రతం। పృథివీవాఅన్నం। ఆకాశోన్నాదః। పృథివ్యామాకాశఃప్రతిష్ఠితః। అకాశేపృథివీప్రతిష్ఠితా। తదేతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితం। సయఏతదన్నమన్నేప్రతిష్ఠితంవేదప్రతితిష్ఠతి। అన్నవానన్నాదోభవతి। మహాన్భవతి। ప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేన। మహాన్కీర్త్యా॥ ఇతినవమోనునాకః.

ఉ.— నకంచనవసతౌప్రత్యాచక్షీత। తద్వ్రతం। తస్మాద్యయాకయాచవిధయాబహ్వన్నంప్రాప్నుయాత్। అరాధ్యస్మాఅన్నమిత్యాచక్షతే। ఏతద్వైముఖతోన్నగ్ రాద్ధం। ముఖతోస్మాఅన్నగ్ రాధ్యతే। ఏతద్వైమధ్యతోన్నగ్ రాద్ధం। మధ్యతోస్మాఅన్నగ్ రాధ్యతే। ఏతద్వాఅన్తతోన్నగ్ రాద్ధం। అన్తతోస్మాఅన్నగ్ రాధ్యతే. ౧

శం.— అన్నంనపరిచక్షీత- నపరిహరేత్. తద్వ్రతం. పూర్వవత్- స్తుత్యర్థం. తదేవంశుభాశుభకల్పనయాఽపరిహ్రియమాణంస్తుతంమహీకృతమన్నంస్యాత్. ఏవంయథోక్తముత్తరేష్వప్యాపోవాఅన్నమిత్యాదిషుయోజయేత్. (అప్సుజ్యోతిరితి) ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

రం.— నపరిచక్షీత-పాత్రస్థమన్నంననిరాకుర్యాదిత్యర్థః. ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

శం.— అబ్జ్యోతిషోరన్నాన్నాదగుణత్వేనోపాసకస్యాన్నస్యబహూకరణంవ్రతం. ఇతినవమానువాకభాష్యమ్.

రం.— (బహుకుర్వీతేతి)అతిథ్యభ్యాగతస్వజనపర్యాప్తంకుర్యాదిత్యర్థః. యద్వా- బహుకుర్వీత-బహుమన్వీతేత్యర్థః. అన్నేబహుమతింకుర్యాదిత్యర్థః. ఇతినవమానువాకభాష్యమ్.

శం.— తథాపృథివ్యాకాశోపాసకస్యవసతౌచ - వసతినిమిత్తంకంచన- కంచిదపిన ప్రత్యాచక్షీత- వసత్యర్థమాగతంననివారయేదిత్యర్థః. వాసేచదత్తేఽవశ్యంహ్యశనందాతవ్యం- తస్మాద్యయాకయాచవిధయా-యేనకేనప్రకారేణబహ్వన్నంప్రాప్నుయాత్- బహ్వన్నసంగ్రహంకుర్యాదిత్యర్థః. యస్మాదన్నవన్తోవిద్వాంసోఽభ్యాగతాయాన్నార్థినేఅరాధి- సంసిద్ధమస్మైఅన్నమిత్యాచక్షతే- ననాస్తీతిప్రత్యాఖ్యానంకుర్వన్తి- తస్మాచ్చహేతోర్బహ్వన్నంప్రాప్నుయాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. అపిచ- అన్నదానస్యమాహాత్మ్యముచ్యతే- యథాయత్కాలంప్రయచ్ఛత్యన్నం- తథాతత్కాలమేవప్రత్యుపనమతే. కథమితి. తదేతదాహ- ఏతద్వైఅన్నంముఖతః- ముఖ్యే- ప్రథమేవయసి- ముఖ్యయావావృత్త్యా. పూజాపురస్సరం. అభ్యాగతాయాన్నార్థినేరాద్ధం- సంసిద్ధంప్రయచ్ఛతీతివాక్యశేషః. తస్యకింఫలంస్యాదితి. ఉచ్యతే- ముఖతః - పూర్వేవయసి- ముఖ్యయావావృత్త్యా. అస్మై- అన్నదాయాన్నంరాధ్యతే- యథాదత్తముపతిష్ఠతఇత్యర్థః. ఏవంమధ్యతః-మధ్యమేవయసి- మధ్యమేనచోపచారేణ. తథా అన్తతః-అన్తేవయసి- జఘన్యేనచోపచారేణ- పరిభవేన. తథైవాస్మైరాధ్యతే- సంసిధ్యత్యన్నం. అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౧

రం.— (నకంచనవసతౌప్రత్యాచక్షీతేతి) స్వగృహేరాత్ర్యావౌభోజనార్థమాగతంకమపినరంననిరాకుర్యాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి) భోజనార్థమాగతానాంపురుషాణాం అప్రత్యాఖ్యానస్యావశ్యకత్వాత్ నిషిద్ధేనాపి యేనకేనమార్గేణబహ్వన్నం సమ్పాదయేదిత్యర్థః. (అరాధ్యస్మాఇతి) అస్మై- ఉపాసకాయఅన్నమరాధి- సిద్ధం. ఉపాసకార్థమేవహ్యన్నస్యనిష్పత్తిః- అతస్తదర్థమేవనిష్పన్నత్వాదన్నానాంతేషాంయేనకేనాప్యుపాయేనార్జనేనదోషఇతిభావః. (ఏతద్వాఇతి) ఆదిమధ్యాన్తప్రదేశేషుఅన్నంయదేతత్సిద్ధం - సర్వావయవయుక్తముత్పన్నమస్మైఉపాసకాయసిద్ధం- తదర్థమేవోత్పన్నమితిహాసస్తఆచక్షతఇత్యర్థః. ౧

ఉ.— యఏవంవేద। క్షేమఇతివాచి। యోగక్షేమఇతిప్రాణాపానయోః। కర్మేతిహస్తయోః। గతిరితిపాదయోః। విముక్తిరితిపాయౌ। ఇతిమానుషీస్సమాజ్ఞాః। అథదైవీః। తృప్తిరితివృష్టౌ। బలమితివిద్యుతి. ౨

ఉ.— యశఇతిపశుషు। జ్యోతిరితినక్షత్రేషు। ప్రజాతిరమృతమానన్దఇత్యుపస్థే। సర్వమిత్యాకాశే। తత్ప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత । ప్రతిష్ఠావాన్భవతి । తన్మహఇత్యుపాసీత। మహాన్భవతి । తన్మనఇత్యుపాసీత। మానవాన్భవతి. ౩

ఉ.— తన్నమఇత్యుపాసీత। నమ్యన్తేస్మైకామాః । తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత। బ్రహ్మవాన్భవతి । తద్బ్రహ్మణఃపరిమరఇత్యుపాసీత। పర్యేణంమ్రియన్తేద్విషన్తస్సపత్నాః। పర్యేప్రియాభ్రాతృవ్యాః। సయశ్చాయంపురుషే। యశ్చాసావాదిత్యే। సఏకః. ౪

శం.— యఏవంవేద- యఏవం - అన్నస్యయథోక్తంమాహాత్మ్యంవేద. తద్దానస్యఫలంయథోక్తంఫలముపనయేత్. ఇదానీంబ్రహ్మణఉపాసనప్రకారఉచ్యతే (క్షేమఇతివాచి) క్షేమోనామోపాత్తపరిరక్షణం. బ్రహ్మవాచిక్షేమరూపేణప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. (యోగక్షేమఇతి) యోగః- అనుపాత్తస్యోపాదానం. తౌహియోగక్షేమౌప్రాణాపానయోర్బలవతోస్సతోర్భవతః. యద్యపి- తథాపినప్రాణాపాననిమిత్తావేవ. కింతర్హి. బ్రహ్మనిమిత్తౌ. తస్మాద్బ్రహ్మయోగక్షేమాత్మనాప్రాణాపానయోఃప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. ఏవముత్తరేష్వన్యేషుతేనతేనాత్మనాబ్రహ్మైవోపాస్యం. కర్మణోబ్రహ్మనిర్వర్త్యత్వాద్ధస్తయోఃకర్మాత్మనాబ్రహ్మప్రతిష్ఠితముపాస్యం. గతిరితిపాదయోః. విముక్తిరితిపాయౌ. ఇత్యేతామానుషీః- మనుష్యేషుభవాఃమానుష్యఃమానుష్యస్సమాజ్ఞాః- ఆధ్యాత్మిక్యస్సమాజ్ఞాః- జ్ఞానాని— విజ్ఞానాని— ఉపాసనానీత్యర్థః. అథ - అనన్తరందైవీః- దైవ్యః— దేవేషుభవాఃసమాజ్ఞాఉచ్యన్తే. తృప్తిరితివృష్టౌ- వృష్టేరన్నాదిద్వారేణతృప్తిహేతుత్వాద్బ్రహ్మైవతృప్త్యాత్మనావృష్టౌవ్యవస్థితమిత్యుపాస్యం. తథాన్యేషు.తేనతేనాత్మనాబ్రహ్మైవోపాస్యం. తథాబలరూపేణవిద్యుతి. అత్రానన్దీయంనాస్తి. ౨

రం.— యఏవంవేద- సఃయయాకయాచవిధయాబహ్వన్నంప్రాప్నుయాదితిపూర్వేణసంబన్ధః. (క్షేమఇతీత్యాది) క్షేమసాధనత్వాద్వాచఃక్షేమత్వబుద్ధిఃతత్రకార్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. విముక్తిః- విసర్గఇత్యర్థః. అధ్యాత్మమేతాఉపాసనాఉక్తాఇత్యర్థః. అథదైవికీరుపాసనావక్ష్యామీత్యర్థః. ౨

శం.— యశోరూపేణపశుషు. జ్యోతీరూపేణనక్షత్రేషు. ప్రజాతి, రమృతం - అమృతత్వప్రాప్తిఃపుత్రేణఋణవిమోక్షద్వారేణా, నన్దః- సుఖ, మిత్యేతత్సర్వముపస్థనిమిత్తం. బ్రహ్మైవానేనాత్మనోపస్థేప్రతిష్ఠితమిత్యుపాస్యం. సర్వంహ్యాకాశేప్రతిష్ఠితం- అతోయత్సర్వమాకాశేతద్బ్రహ్మైవేత్యుపాస్యం. తచ్చాకాశంబ్రహ్మైవ - తస్మాత్తత్సర్వస్యప్రతిష్ఠేత్యుపాసీత. ప్రతిష్ఠాగుణోపాసనాత్ప్రతిష్ఠావాన్భవతి. ఏవంపూర్వేష్వపి- యద్యత్తాధీనంఫలం- తద్బ్రహ్మైవ - తదుపాసనాత్తద్వాన్భవతీతిద్రష్టవ్యం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ * తంయథాయథోపాసతేతదేవభవతీతి. (తన్మహఇత్యుపాసీత) మహః- మహత్త్వగుణవత్తదుపాసీత - మహాన్భవతి. (తన్మనఇత్యుపాసీత) మననం - మనః. మానవాన్భవతి - మననసమర్థోభవతి. ౩

ఆ.— యత్ర - వాగాదౌయత్ఫలం- కార్యంక్షేమాదీత్యర్థః. మహానితి- ప్రజాదిభిర్బ్రహ్మవానితి. స్థూలభోగసాధనవాక్—విరాడేవేత్యర్థః. ౩

రం.— (ప్రజాతిరితి)ఏతత్తుఆధ్యాత్మికోపాసనేసఙ్గతం-పాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వాదితిద్రష్టవ్యం.(సర్వమిత్యాకాశఇత్యాది) ౩

శం.— (తన్నమఇత్యుపాసీత) నమనం- నమః. నమనగుణవదుపాసీత- నమ్యన్తే- ప్రహ్వీభవన్త్యస్మై- ఉపాసిత్రేకామాః- కామ్యన్తఇతి- భోగ్యాః- విషయాఇత్యర్థః. (తద్బ్రహ్మేత్యుపాసీత) బ్రహ్మ - పరిబృఢతమమిత్యుపాసీత - బ్రహ్మవాన్ - తద్గుణోభవతి. (తద్బ్రహ్మణఃపరిమరఇత్యుపాసీత) బ్రహ్మణఃపరిమరః- పరిమ్రియన్తేఽస్మిన్పఞ్చదేవతాఃవిద్యుద్వృష్టిశ్చన్ద్రమాఆదిత్యోఽగ్నిరిత్యేతాః - అతోవాయుఃపరిమరః. శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేః. సఏషఏవాయంవాయురాకాశేనానన్యఇత్యాకాశోబ్రహ్మణఃపరిమరః. తమాకాశంవాయ్వాత్మానంబ్రహ్మణఃపరిమరఇత్యుపాసీత. ఏనం- ఏవంవిదంప్రతిస్పర్ధినః- ద్విషన్తోఽద్విషన్తోఽపిసపత్నాయతోభవన్తి - అతోవిశిష్యన్తేద్విషన్తస్సపత్నాఇతి. ఏనంద్విషన్తఃసపత్నాస్తేపరిమ్రియన్తే- ప్రాణాన్జహతీత్యర్థః. కించ - యేచాఽప్రియాఅస్యభ్రాతృవ్యాఅద్విషన్తోఽపి - తేచపరిమ్రియన్తే. *ప్రాణోవాఽన్నంశరీరమన్నాదమిత్యారభ్యాకాశాన్తస్యకార్యస్యైవాన్నాన్నాదత్వముక్తం. ఉక్తంనామ- కింతేన. తేనైతత్సిద్ధంభవతి- కార్యవిషయఏవభోజ్యభోక్తృత్వకృతస్సంసారః- నత్వాత్మనీతి. ఆత్మనితుభ్రాన్త్యోపచర్యతే. నన్వాత్మాపిపరమాత్మనఃకార్యం- తతోయుక్తస్తస్యసంసారఇతి. న- అసంసారిణఏవప్రవేశశ్రుతేః. * తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదిత్యాకాశాదికారణస్యహ్యసంసారిణఏవపరమాత్మనఃకార్యేష్వనుప్రవేశశ్శ్రూయతే-తస్మా

త్కార్యానుప్రవిష్టోజీవఆత్మాపరఏవాసంసారీ. సృష్ట్వానుప్రావిశదితిసమానకర్తృత్వోపపత్తేశ్చ. సర్గప్రవేశక్రియయోశ్చైకశ్చేత్కర్తా- తతః క్త్వాప్రత్యయోయుక్తః. ప్రవిష్టస్యతుభావాన్తరాపత్తిరితిచేన్న - ప్రవేశస్యాన్యార్థత్వేనప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్. * అనేనజీవేనేతివిశేషశ్రుతేః. ధర్మాన్తరేణానుప్రవేశఇతిచేన్న- * తత్త్వమసీతిపునస్తద్భావోక్తేః. భావాన్తరాపన్నస్యైవతదపోహార్థాసమ్పదితిచేన్న- * తత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసీతిసామానాధికరణ్యాత్. దృష్టంజీవస్యసంసారిత్వమితిచేన్న- ఉపలబ్ధురనుపలభ్యత్వాత్. సంసారధర్మవిశిష్టఆత్మోపలభ్యతఇతిచేన్న- ధర్మాణాం ధర్మిణోఽవ్యతిరేకాత్కర్మత్వానుపపత్తేః. ఉష్ణప్రకాశయోర్దాహ్యప్రకాశ్యత్వానుపపత్తివత్. త్రాసాదిదర్శనాద్దుఃఖిత్వాద్యనుమీయతఇతి చేన్న- త్రాసాదేర్దుఃఖస్యచోపలభ్యమానత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వం. కాపిలకాణాదాదితర్కశాస్త్రవిరోధఇతిచేన్న- తేషాంమూలాభావేవేదవిరోధే చభ్రాన్త్యోపపత్తేః. శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాంచసిద్ధమాత్మనోఽసంసారిత్వం - ఏకత్వాచ్చ. కథమేకత్వమితి. ఉచ్యతే- (సయశ్చాయంపురుషేయశ్చాసావాదిత్యేసఏకఇత్యేవమాది) పూర్వవత్సర్వం. ౮

ఆ.— (శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేరితి) *యఏవమేతాఃపఞ్చదేవతా వాయుర్వావసంవర్గఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాద్బ్రహ్మణఃసంహర్తృత్వం వాయుద్వారకమితివాయుర్బ్రహ్మణఃపరిమరః - సంహారసాధనమిత్యర్థః. తత్కథంపరిమరగుణతయాకాశోపాసనంసిధ్యతీత్యతఆహ (సఇతి) ఏవంమన్దాధికారిగోచరముపాసనజాతమధ్యారోపావస్థాయాముపదిశ్యాథవాదదృష్టిమభిప్రేత్యాహ (ప్రాణోవాఽన్నమిత్యాదినా)-ప్రాణోవాన్నమిత్యాదినాభోక్తృత్వాదిలక్షణస్సంసారఃకార్యగోచరఇతివివృతః. తత్రజీవస్యానౌపాధికసంసారిత్వందృష్టం - తస్యాపికార్యత్వాదితిభాగవతానాంమతముద్భావ్యదూషయతి (నన్వాత్మాపీత్యాదినా) ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణవికారాకారాత్మనాప్రవేశమాశఙ్క్యవాక్యశేషవిరోధమాహ (అనేనజీవేనేత్యాదినా) భ్రాన్త్యాదేహాదిభావమాపన్నస్యజీవస్యబ్రహ్మావ్యతిరిక్తస్యైవబ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతేసంసారిత్వాపోహార్థా - మాతృబుద్ధిరివ పరయోషితిరాగాపోహార్థా- అతః * తత్త్వమసీత్యుపదేశస్యాన్యార్థత్వాన్నజీవస్య పారమార్థికమసంసారిబ్రహ్మత్వమిత్యాశఙ్క్యతద్దూషయతి (భావాన్తరాపన్నస్యేత్యాదినా)-అబాధితతత్పదముఖ్యార్థసామానాధికరణ్యవిరోధాదబ్రహ్మణిజీవే బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థత్వం కల్పితుంనశక్యతఇత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకప్రత్యక్షవిరోధాదబాధితత్వమసిద్ధమిత్యాహ (దృష్టమితి)-సర్వప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్కఇష్యతే. ఆత్మనశ్చసంసారధర్మవత్త్వస్యతర్కాపరిశుద్ధత్వాత్తత్ప్రత్యక్షస్యభ్రాన్తత్వాన్నశాస్త్రజ్ఞానబాధకత్వం సంభవతీత్యాహ (నేతి)-సుఖాదేరుపలభ్యత్వాన్నోపలబ్ధృధర్మత్వంసంభవతి- రూపాదివదిత్యర్థః. సంసారిత్వగ్రాహకంయద్యపిప్రత్యక్షప్రమాణంనభవతి- తథాపిసంసారధర్మవిశిష్టఆత్మాస్వచైతన్యేనోపలభ్యతఇతిస్వానుభవవిరోధాన్నశాబ్దమసంసారిత్వజ్ఞానంప్రమాణమితిచేత్. నైతదపియుక్తం - కర్మత్వకర్తృత్వవిరోధాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షవిరోధాభావేఽప్యనుమానవిరోధోభవిష్యతీత్యాహ (త్రాసాదీతి) త్రాసాదిసాశ్రయం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్. అన్యస్యాశ్రయస్యాసంభవాదాత్మైవతదాశ్రయోఽనుమీయతఇతినవాచ్యం - ఉపలభ్యంనోపలబ్ధుర్ధర్మః- రూపాదివదితివ్యాప్త్యన్తరవిరోధా, దధ్యాసాదపికార్యదర్శనసంభవా, దిత్యర్థః. జీవస్యబ్రహ్మాత్మత్వంప్రతిపాదయతశ్శాస్త్రస్యతర్కశాస్త్రవిరోధాదప్రామాణ్యమాశఙ్క్యదూషయతి (కాపిలేత్యాదినా) తర్కశాస్త్రస్యశ్రుతేశ్చవిరుద్ధావ్యభిచారిత్వేనప్రామాణ్యసంశయేఽపినాశఙ్కనీయఇత్యాహ (శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాంచేతి). కించ- తార్కికేణాపిఈశ్వరాధీనంజీవస్యాసుఖిత్వంనిరూపణీయం- నతన్నిరూపయితుంశక్యతే - స్వాత్మనీశ్వరస్యాసుఖదుఃఖహేతుత్వాసంభవాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకత్వాచ్చేతి) సయఇత్యాదిపదవ్యాఖ్యానముపేక్ష్యోపసఙ్క్రమణసామగానయోరేకకర్తృత్వమన్వయప్రదర్శనేనదర్శితం. ౮

రం. ఆకాశస్యప్రతిష్ఠితత్వాదిగుణయుక్తతయాఉపాసనేతత్క్రతున్యాయేనప్రతిష్ఠాదికంభవతీత్యర్థః. బ్రహ్మవాన్- బృహత్త్వవానిత్యర్థః. నమ్యన్తే- ప్రహ్వస్సన్తఇత్యర్థః. పరితోమ్రియన్తేఅస్మిన్నితిపరిమరః. సార్వత్రికమరణస్యాపిఅవకాశతయాఆశ్రయఇత్యర్థః. ఏవమాకాశస్యబ్రహ్మశేషత్వేనపరిమరత్వేనచోపాసనేఏనం - ఉపాసకంపరితోద్విషన్తోమ్రియన్తఇత్యర్థః. (పర్యేణమితి) ణత్వంఛాన్దసం. తదేవవ్యాచష్టే (పర్యప్రియాఇతి) అప్రియాఃభ్రాతృవ్యాః- శత్రవఃపరితోవర్తమానామ్రియన్తఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— సయఏవంవిత్ । అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య । ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతంప్రా
ణమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతంమనోమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతంవిజ్ఞానమయమా
త్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య । ఇమాల్లోకాన్కామాన్నీకామరూ
ప్యనుసఞ్చరన్ । ఏతత్సామగాయన్నాస్తే । హా3వుహా3వుహా3వు. ౫

శం.— అన్నమయాదిక్రమేణానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యైతత్సామగాయన్నాస్తే.-* సత్యంజ్ఞానమిత్యస్యామృచోఽర్థోవ్యాఖ్యాతోవిస్తరేణతద్వివరణభూతయాఆనన్దవల్ల్యా. * సోఽశ్నుతేసర్వాన్కామాన్సహబ్రహ్మణావిపశ్చితేతితస్యఫలవచనస్యార్థవిస్తారోనోక్తః. కేతే- కింవిషయావాసర్వేకామాః- కథంవాబ్రహ్మణాసహసమశ్నుతే- ఇత్యేతద్వక్తవ్యమితీదమిదానీమారభ్యతే. తత్రపితాపుత్రాఖ్యాయికాయాంపూర్వవిద్యాశేషభూతాయాంతపోబ్రహ్మవిద్యాసాధనముక్తం, ప్రాణాదేరాకాశాన్తస్యచకార్యస్యాన్నాన్నాదత్వేనవినియోగశ్చోక్తః, బ్రహ్మవిషయోపాసనాని,చ. యేచసర్వేకామాఃప్రతినియతానేకసాధనసాధ్యాఆకాశాదికార్యభేదవిషయాఏతేదర్శితాః. ఏకత్వేపునఃకామకామిత్వానుపప

త్తిః- భేదజాతస్యసర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. తత్రకథంయుగపద్బ్రహ్మస్వరూపేణసర్వాన్కామానేవంవిత్సమశ్నుతఇతి. ఉచ్యతే- సర్వాత్మత్వోపపత్తేః. కథంసర్వాత్మత్వోపపత్తిరితి. ఆహ- పురుషాదిత్యస్థాత్మైకత్వవిజ్ఞానేనాపోహ్యోత్కర్షాపకర్షావన్నమయాద్యాత్మనోఽవిద్యాకల్పితాన్ క్రమేణసఙ్క్రమ్యానన్దమయాన్తాన్ సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మదృశ్యాదిధర్మకంస్వాభావికమానన్దమజమమృతమభయమద్వైతంఫలమాపన్నఇమాంల్లోకాన్- భూరాదీననుసఞ్చరన్నితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. కథమనుసఞ్చరన్. కామాన్నీ- కామతోఽన్నమస్యేతికామాన్నీ. తథా- కామతోరూపాణ్యస్యేతికామరూపీ. అనుసఞ్చరన్- సర్వాత్మనేమాంల్లోకానాత్మత్వేనానుభవన్. కిం. ఏతత్సామగాయన్నాస్తే- సమత్వాద్బ్రహ్మైవసామసర్వానన్యరూపంగాయన్- శబ్దయన్. ఆత్మైకత్వంప్రఖ్యాపయన్ లోకానుగ్రహార్థం, తద్విజ్ఞానఫలంచాతీవకృతార్థత్వంగాయ, న్నాస్తే- తిష్ఠతి. హావుహావుహావు- ఆహోఇత్యేతస్మిన్నర్థే. అత్యన్తవిస్మయఖ్యాపనార్థః. ౫

ఆ.— ఇదానీంవల్లీసమాప్తిపర్యన్తస్యగ్రన్థస్యతాత్పర్యంవృత్తకీర్తనేనాహ (సత్యంజ్ఞానమిత్యాదినా) అవిద్యాలేశవశేనద్వైతావభాసమనుభవన్విద్వాన్సర్వస్యాత్మాహమితిమన్యమానోఽణిమాద్యైశ్వర్యభుజాంయోగినాంయత్కామాన్నత్వంకామరూపత్వంచమమైవేతిపశ్యన్యుగపత్సర్వాన్విషయానస్తానశ్నుతఇత్యుపచర్యతఇత్యాహ (సర్వాత్మత్వోపపత్తేరితి) ౫

శం.— (సయఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ఏతత్- వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. హావుహావుహావుఇతి స్తోభాక్షరాణ్యేతాని. ౫

ఉ.— అహమన్నమహమన్నమహమన్నం। అహమన్నాదోహమన్నాదోహమన్నాదః। అహగ్గ్శ్లోకకృదహగ్గ్శ్లోకకృదహగ్గ్శ్లోకకృత్ । అహమస్మిప్రథమజాఋతా౩స్య। పూర్వందేవేభ్యోఅమృతస్యనా౩భా౩ఇ। యోమాదదాతిసఇదేవమా౩వా౩ః। అహమన్నమన్నమదన్తమా౩ద్మి। అహంవిశ్వంభువనమభ్యభవా౩ం। సువర్ణజ్యోతీః। యఏవంవేద।ఇత్యుపనిషత్. ౬

ఉ.— రాధ్యతేవిద్యుతిమానవాన్భవత్యేకోహా౩వుయఏవంవేదైకంచ॥ ఇతిదశమోనువాకః.

ఉ.— భృగుస్తస్మైయతోవిశన్తితద్విజిజ్ఞాసస్వతత్త్రయోదశాన్నంప్రాణంమనోవిజ్ఞానమితి విజ్ఞాయ తంతపసాద్వాదశద్వాదశానన్దఇతిసైషాదశాన్నంననిన్ద్యాత్ప్రాణశ్శరీరమన్నంనపరిచక్షీతాపోజ్యోతిరన్నంబహుకుర్వీతపృథివ్యామాకాశఏకాదశైకాదశనకంచనైకషష్టిరేకాన్నవిగ్ంశతిరేకాన్నవిగ్ంశతిః.

ఉ.— సహనావవతు।సహనౌభునక్తు।సహవీర్యంకరవావహై।తేజస్వినావధీతమస్తుమావిద్విషావహై।
ఓంశాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః……………………………………

ఓంతత్సత్ హరిఃఓం శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

శం.— కఃపునరసౌవిస్మయఇతి. ఉచ్యతే- అద్వైతఆత్మానిరఞ్జనోఽపిసన్నహమేవాన్నమన్నాదశ్చ. కించ- అహమేవశ్లోకకృత్- శ్లోకోనామాన్నాన్నాదయోస్సఙ్ఘాతః- తస్యకర్తాచేతనావాన్. అన్నస్యైవవాపరార్థస్య- అన్నాదార్థస్యసతోఽనేకాత్మకస్యపరార్థేనహేతునాసఙ్ఘాతకృత్. త్రిరుక్తిర్విస్మయత్వఖ్యాపనార్థా. అహమస్మి- భవామి. ప్రథమజః- ప్రథమోత్పన్నః. ఋతస్య- సత్యస్య. మూర్తామూర్తస్యాస్యజగతః. దేవేభ్యశ్చపూర్వం. అమృతస్యనాభిః- మధ్యం, మత్సంస్థమమృతత్వంప్రాణినామిత్యర్థః. యఃకశ్చిన్మామన్నమన్నార్థిభ్యోదదాతి- ప్రయచ్ఛతి. అన్నాత్మనాబ్రవీతి- సఇత్ ఇత్యర్థః. ఏవమేవ- అవినష్టం- యథాభూతంమాం,ఆవా - అవతీత్యర్థః. యఃపునరన్యోమామదత్త్వార్థిభ్యఃకాలేప్రాప్తేఽన్నమత్తి- తమన్నమదన్తమహం- అన్నమేవభక్షయన్తంపురుషంభోజయామి- ప్రత్యద్మి. అత్రాహ- ఏవంతర్హిబిభేమిసర్వాత్మత్వప్రాప్తేర్మోక్షాత్ -అస్తుసంసారఏవ- యతోముక్తోఽప్యహమన్నభూతః- అద్యఃస్యామన్నస్యైవ. మాభైషీః- సంవ్యవహారవిషయత్వాత్సర్వకామాశనస్య. అతీత్యయంసంవ్యవహారవిషయమన్నాన్నాదాదిలక్షణమవిద్యాకృతం. విద్యయాబ్రహ్మత్వమాపన్నోవిద్వాన్. తస్యనైవద్వితీయంవస్త్వన్తరమస్తి - యతోబిభేతి- అతోనబిభేతవ్యంమోక్షాత్. ఏవంతర్హికిమిదమాహ-అహమన్నమహమన్నమహమన్నాదఇతి. ఉచ్యతే- యోఽయమన్నాన్నాదాదిలక్షణఃసంవ్యవహారకార్యభూతః - సఃసంవ్యవహారకార్యభూతఏవ - నపరమార్థవస్తు. సఏవంభూతోఽపిబ్రహ్మనిమిత్తోబ్రహ్మవ్యతిరేకేణాసన్నితికృత్వాబ్రహ్మవిద్యాకార్యసర్వభావస్యస్తుత్యర్థముచ్యతే. అహమన్నమహమన్నమహమన్నంఅహమన్నాదోఽహమన్నాదోఽహమన్నాద ఇత్యాద్యతోభయాదిదోషగన్ధోఽప్యవిద్యానిమిత్తోఽవిద్యోచ్ఛేదాత్ బ్రహ్మభూతస్యనాస్తీత్యహంవిశ్వం- సమస్తంభువనం - భూతైస్సంభజనీయంబ్రహ్మాదిభిః- భవన్తీతివాస్మిన్భూతానీతిభువనమభ్యభవాం- అభిభవామిపరేణేశ్వరేణస్వరూపేణ. సువర్ణజ్యోతిః - సువర్ - ఆదిత్యః. నకారఉపమార్థః. ఆదిత్యఇవసకృద్విభాతమస్మదీయంజ్యోతిః. జ్యోతిః- ప్రకాశఇత్యర్థః. ఇతివల్లీద్వయవిహితోపనిషత్ - పరమాత్మజ్ఞానంనామ. తామేతాంయథోక్తాముపనిషదంశాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుఃసమాహితోభూత్వాభృగువత్తపోమహదాస్థాయయఏవంవేద- తస్యేదంఫలంయథోక్తమోమిత్యుక్తేరితి. ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్. ౬

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతిషు
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

ఆ.— ప్రథమజాః- హిరణ్యగర్భాద్యహం. శ్రుతిస్తావదాదరార్థా. దేవేభ్యః - స్వవ్యష్టిరూపేభ్యః పూర్వం - నిరాద్రూపపదే వేత్యర్థః ఆవైబోఽన్త్యమపురుషైకవచనం పౌనఃపున్యేనైత్యేవం సర్వవ్యాఖ్యానేషు నిపాత్యత ఇత్యవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అభిభవామి - ఉపసంహరామీత్యర్థః. ఉత్కృష్టరాత్మతాజ్ఞానేనాహం బాధే ద్వైతం తతో నాస్తి భయకారణమిత్యర్థః. నకారశ్చ వేత్యర్థే. ఇతిదశమానువాకభాష్యటీకా. ౯

* * *

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతౌ
తైత్తిరీయోపనిషచ్ఛఙ్కరభాష్యటీకాయాం భృగువల్లీభాష్యటీకాసంపూర్ణా.

తైత్తిరీయకభాష్యస్య శాఙ్కరస్య ద్రఢీయసః। స్ఫుటార్థబోధికా వ్యాఖ్యా నిరమాయి సుటిప్పణీ॥
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యటీకా సమాప్తా.

* * *

రం.— (అహమన్నమితి) అత్రాహంశబ్దః పరమాత్మపర్యన్తః. భోగ్యభోక్తృవాచ్యన్నాన్నాదశబ్దావపి తత్పర్యన్తౌ. శ్లోకకృత్- శ్లోక్యన్త ఇతి శ్లోకాః. శ్లాఘనీయజగద్రక్షణాదికృదిత్యర్థః. (అహమస్మీతి) ఋతస్య- కర్మణః. ప్రథమజా- సర్గాద్యసమయే తత్పరిపాకకృదిత్యర్థః. దేవేభ్యః పూర్వం వర్తమానః అమృతస్య- మోక్షస్య నాభిః - రథచక్రస్య నాభిరివాశ్రయభూతః. నాభా ఇతి గానకృతో వికారః. యో మాం యోగ్యాయ శిష్యాయ ప్రదదాతి- ఉపదిశతి- స ఏవ మా- మాం అవాః- అవాత్. ప్రాప్తో భవతి. *వాగతిగన్ధనయోరితి హి ధాతుః. ఇచ్ఛబ్దోఽనర్థకః. (అహమన్నమితి) అన్నశబ్దితమచేతనం, తద్భోక్తారం చేతనం, చ అద్మి - వ్యాప్నోమి. (అహంవిశ్వమితి) ప్రళయకాలే విశ్వం అభిభూతవానస్మీత్యర్థః. (సువర్ణజ్యోతిరితి) కమనీయదేదీప్యమానశరీరో భవతి- య ఏవం వేద. ఇత్యుపనిషత్ - సమాప్తేతి శేషః. ఇతిదశమానువాకభాష్యమ్. ………… ౬

* * *

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యే భృగువల్లీభాష్యమ్.

* * *

శ్రీగురుభ్యోనమః.

రఙ్గరామానుజభాష్యేణయుక్తా

తైత్తిరీయోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రశ్నః— నారాయణమ్.

* * *

ఉ.— అమ్భస్యపారేభువనస్యమధ్యేనాకస్యపృష్ఠేమహతోమహీయాన్ । శుక్రేణజ్యోతీగ్ంషిసమనుప్రవిష్టఃప్రజాపతిశ్చరతిగర్భేఅన్తః. ౧

యస్మిన్నిదగ్ంసఞ్చవిచైతిసర్వంయస్మిన్దేవాఅధివిశ్వేనిషేదుః। తదేవభూతంతదుభవ్యమాఇదంతదక్షరేపరమేవ్యోమన్. ౨

యేనావృతంఖంచదివంమహీంచయేనాదిత్యస్తపతితేజసాభ్రాజసాచ । యమన్తస్సముద్రేకవయోవయన్తితదక్షరేపరమేప్రజాః. ౩

యతఃప్రసూతాజగతఃప్రసూతీతోయేనజీవాన్వ్యససర్జభూమ్యాం।యదోషధీభిఃపురుషాన్పశూగ్ంశ్చవివేశభూతానిచరాచరాణి. ౪

అతఃపరంనాన్యదణీయసగ్ంహిపరాత్పరంయన్మహతోమహాన్తం । యదేకమవ్యక్తమనన్తరూపంవిశ్వంపురాణంతమసఃపరస్తాత్. ౧. ౫

తదేవర్తన్తదుసత్యమాహుస్తదేవబ్రహ్మపరమంకవీనాం । ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతంజాయమానంవిశ్వంబిభర్తిభువనస్యనాభిః. ౬

రం.— ఆనన్దవల్లీప్రతిపాద్యస్యానన్తశబ్దవాచ్యస్యనారాయణస్యపారమ్యంషష్ఠేప్రశ్నేప్రతిపాద్యతే (అమ్భస్యపారఇత్యాదినా) అపారేఅమ్భసి- సముద్రే. భువనస్యమధ్యే - అన్తరిక్షే. భానుమణ్డలఇతియావత్. నాకస్య - దుఃఖాసంభిన్నస్యభగవల్లోకస్యవైకుణ్ఠలోకస్యపృష్ఠే- ఉపరిప్రదేశే. త్రిషుధామసుభక్తానుగ్రహాయవిశేషేణాభివ్యక్తః. మహతోపి- ఆకాశాదేర్మహాన్. శుక్రేణ- స్వతేజసాజ్యోతీగ్ంషి-ఆదిత్యాదిజ్యోతీగ్ంషి * తమేవభాన్తమనుభాతిసర్వం తస్యభాసాసర్వమిదం విభాతి * యదాదిత్యగతంతేజోజగద్భాసయతేఽఖిలం। యచ్చన్ద్రమసియచ్చాగ్నౌతత్తేజోవిద్ధిమామకమిత్యుక్తరీత్యాసమ్యగనుప్రవిష్టఃప్రజానాంపతిఃసర్వేషాంగర్భే - హృదయేవిపరివర్తతఇత్యర్థః. * రాజాధిరాజస్సర్వేషాంవిష్ణుర్బ్రహ్మమయోమహాన్ । ఈశ్వరంతంవిజానీమఃసపితాసప్రజాపతిరితిఆశ్వమేధికోక్తేః। ప్రజాపతిర్భగవానేవేతిద్రష్టవ్యం. ౧

(యస్మిన్నితి) యస్మిన్-పరమాత్మనిఇదం-జగత్సంహారకాలేసమేతి-సమిత్యేకీకారే. *తమఃపరేదేవఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యాఏకీభవతి. సృష్టికాలేచవ్యేతి-విభక్తనామరూపంభవతి.యస్మింశ్చసర్వేదేవాఅధినిషేదుః-ఆశ్రితాఇత్యర్థః. తదేవభూతభవిష్యత్ప్రపఞ్చశరీరకంసర్వాత్మభూతంపరమవ్యోమశబ్దితేక్షరణశూన్యేపరమపదేవర్తతఇత్యర్థః. ఇదమిత్యత్రఆఇత్యస్యస్మరణార్థత్వాత్ *నిపాతఏకాజనాఙితిప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిత్వం. ౨

(యేనావృతమితి) యేన- బ్రహ్మణాఖం- ఆకాశోద్యౌశ్చమహీచావ్రియతే. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యేనచతేజసా-దీప్త్యాభ్రాజసా-ఔష్ణ్యేనచాప్యాయితస్సన్నాదిత్యస్తపతి. * యేనసూర్యస్తపతితేజసేద్ధఇతిశ్రుతేః. యంచసముద్రమధ్యేకవయః - క్రాన్తదర్శినఃప్రజాః అవయన్తి- అవగచ్ఛన్తి. యచ్చక్షరణశూన్యేపరమపదే. తద్బ్రహ్మేతిపూర్వేణసంబన్ధః. ౩

(యతఃప్రసూతేతి) జగత్ప్రసూతిభూతాప్రకృతిరపియతః - తమోవస్థాద్బ్రహ్మణఃప్రసూతా- ఉత్పన్నా. భూమ్యాంతోయశబ్దోపలక్షితభూతైస్సహబ్రహ్మాదిజీవాన్సృష్టవాన్. సృష్టానిఓషధిపురుషపశ్వాదిచరాచరాణ్యాత్మతయాప్రవిష్టఇత్యర్థః. ౪

(అతఃపరమితి) యత్పరాత్పరంమహతోపిమహత్ - తదేవాణోరపిఅణీయసం- అన్తఃప్రవేశసమర్థతయాసూక్ష్మం. తతస్సూక్ష్మతరంనాస్తీత్యర్థః. అణీయసం- అణీయఇత్యర్థః. మహాన్తం- మహదిత్యర్థః. (యదేకమితి) ఏకం-అద్వితీయం. అవ్యక్తం- ఇన్ద్రియాగోచరం. అనన్తరూపం- నానారూపం. విశ్వం- విశ్వశరీరకం. పురాణం- అనాదిం. తమసఃపరస్తాత్ - తమఃపారవర్తిచ. అథవాప్రలయదశాయామేకత్వావస్థాపన్నంఅవ్యక్తశరీరకంచఅనన్తరూపం- దేవాదినానారూపయుక్తంఅతఏవవిశ్వశరీరకంచేత్యర్థః. ౫

(తదేవర్తమితి) ఋతసత్యశబ్దాభ్యాం స్వరూపాన్యథాభావస్వభావాన్యథాభావలక్షణవికారద్వయరాహిత్యముచ్యతే. శిష్టంస్పష్టం. (ఇష్టాపూర్తమితి)ఇష్టం-యాగాదిశ్రౌతం. పూర్తం-ఖాతాదిస్మార్తం. భూతభవిష్యద్రూపంఅగ్నీన్ద్రాదిదేవతాన్తరసంబన్ధితయాబహుభూతంసర్వమపికర్మబిభర్తి-స్వీకరోతి. తదారాధ్యఇతియావత్. భువనస్యనాభిః-కర్మఫలప్రదతయాధారభూతః. ఏవమేవవేదార్థసఙ్గ్రహేప్రతిపాదితం. ౬

ఉ.—తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదుచన్ద్రమాః। తదేవశుక్రమమృతంతద్బ్రహ్మ తదాపస్సప్రజాపతిః. ౭

సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరేవిద్యుతఃపురుషాదధి । కలాముహూర్తాఃకాష్ఠాశ్చాహోరాత్రాశ్చసర్వశః।అర్ధమాసామాసాఋతవస్సంవత్సరశ్చకల్పతాం. ౮

సఆపఃప్రదుఘేఉభేఇమేఅన్తరిక్షమథోసువః । నైనమూర్ధ్వంనతిర్యఞ్చంనమధ్యేపరిజగ్రభత్। నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశః. ౯

నసందృశేతిష్ఠతిరూపమస్యనచక్షుషాపశ్యతికశ్చనైనం । హృదామనీషామనసాభిక్లృప్తోయఏనం విదురమృతాస్తేభవన్తి. ౧౦

అద్భ్యస్సంభూతోహిరణ్యగర్భఇత్యష్టౌ । ఏషహిదేవఃప్రదిశోనుసర్వాఃపూర్వోహిజాతస్సఉగర్భేఅన్తః।సవిజాయమానస్సజనిష్యమాణఃప్రత్యఙ్ముఖాస్తిష్ఠతివిశ్వతోముఖః. ౧౧

విశ్వతశ్చక్షురుతవిశ్వతోముఖోవిశ్వతోహస్తఉతవిశ్వతస్పాత్ । సంబాహుభ్యాంనమతిసంపతత్రైర్ద్యావాపృథివీజనయన్దేవఏకః. ౧౨

రం.— (తదేవాగ్నిరిత్యాది) శుక్రం- తేజిష్ఠం. తచ్ఛవిగ్రహద్వారా ద్రష్టవ్యం. అమృతం- అసంసారి. ఇతరత్స్పష్టం. ౭

(సర్వేనిమేషాఇతి) విద్యుతః- విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః. *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదితిశ్రుతేః. అధిజజ్ఞిరే- ఉత్పన్నాఇత్యర్థః. కల్పతాం- కల్పితాః. సృష్టాఇత్యర్థః. ౮

(సఆపఇతి) సః ఆపః-ద్వితీయార్థే ప్రథమా. అపఇత్యర్థః. ప్రదుఘే- దుగ్ధే. అప్ఛబ్దోపలక్షితంభూతజాతముత్పాదితవానిత్యర్థః. తథా- అన్తరిక్షంస్వర్గంచ ఉభేఇమేఉత్పాదితవానిత్యర్థః. (నైనమూర్ధ్వమితి) ఏనంఊర్ధ్వప్రదేశేతిర్యక్ప్రదేశేవామధ్యప్రదేశేవాకోపినసంగృహీతవాన్- నజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఛాన్దసత్వాద్ధకారస్యభకారాదేశః. సర్వగతస్యతస్యఊర్ధ్వాది దేశవిశేషాభావాదితిభావః. యద్వా - వృషాదిలక్షణోర్ధ్వరూపేణ సన్తంపశ్వాదిలక్షణతిర్యగ్రూపేణసన్తంమధ్యేతద్విలక్షణమనుష్యాదిరూపేణసన్తం- స్థావరజఙ్గమరూపేణవర్తమానంకోపినజ్ఞాతవానిత్యర్థః. (నతస్యేతి) తస్యకోపినేష్టే- తస్యేశ్వరఃకోపినాస్తి. నిఖిలజగజ్జననాదిలీలత్వసర్వరక్షకత్వకీర్తిస్తస్యైవ-నాన్యస్యేత్యర్థః. నామశబ్దఃప్రసిద్ధా. ౯

(నసందృశేతిష్ఠతీతి) ఏతస్యరూపం- దివ్యంవపుఃదృశే- దర్శనాయనసంతిష్ఠతి. దర్శనయోగ్యతానాస్తీత్యర్థః. అతఏవకోపిచక్షురాదీన్ద్రియైఃనపశ్యతి. (హృదామనీషేతి) హృదితిభక్తిరుచ్యతే. మనీషేతిధృతిః. ఏతచ్చకఠవల్లీప్రకాశికాయాంప్రతిపాదితం. మనసాభిక్లృప్తః-మనసోగ్రాహ్యఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

(అద్భ్యస్సంభూతఇతి) అద్భ్యస్సంభూతఇత్యుత్తరానువాకో, హిరణ్యగర్భఇత్యష్టర్చం తదేకవాక్యతాపన్న, మిహపఠితవ్యమిత్యర్థః. యథా * అమ్భస్యపారఇత్యస్య * యమన్తస్సముద్రేకవయోవయన్తి * సర్వేనిమేషాజజ్ఞిరేవిద్యుతః పురుషాదధీతి సముద్రశాయిత్వవిద్యుద్వర్ణపురుషత్వాదిలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వం - ఏవం * అద్భ్యస్సంభూతఇత్యుత్తరానువాకస్య * హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితి లక్ష్మీపతిత్వరూపాసాధారణలిఙ్గాద్భగవత్పరత్వంసిద్ధం. అత్ర హ్రీశబ్దోభూమిపరః- * శ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావిత్యన్యత్రశ్రవణాత్, శ్రీరామాయణేచ * రామస్యదక్షిణేపార్శ్వేపద్మాశ్రీస్సమవర్తత । సవ్యేతుశ్రీర్విశాలాక్షీతిభూమ్యాంశ్రీశబ్దప్రయోగాత్, * త్వామిహోపహ్వాయేశ్రియమితివైదికప్రయోగాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనదేవతాన్తరస్యపారమ్యశఙ్కాప్రత్యుక్తా - బ్రహ్మశివాదీనాంక్వచిత్కారణత్వశ్రవణమాత్రేణపరబ్రహ్మత్వేఆకాశప్రాణాదీనామపిపారమ్యప్రసఙ్గాత్, తేషాంకార్యత్వాత్పారమ్యాభావేబ్రహ్మరుద్రాదేరపిమహోపనిషదాదౌకార్యత్వశ్రవణసామ్యాత్,. నచాథర్వశిఖాయాం * బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేన్ద్రాఃతేసర్వేసంప్రసూయన్తఇతివిష్ణోరపికార్యత్వంశ్రూయతఇతిశఙ్క్యం - తస్య * అజాయమానోబహుధావిజాయతఇతిశ్రుత్యాఽవతారరూపత్వావేదనాత్. నచేయంశ్రుతిర్దేవతాన్తరపరాకింనస్యాదితిశఙ్క్యం- తత్సన్నిధౌ * హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చపత్న్యావితిభగవదసాధారణలక్ష్మీపతిత్వలిఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యం. తథా * హిరణ్యగర్భఇత్యష్టర్చస్యాపినిరుపాధికభూతపతిత్వలిఙ్గాత్, * హిరణ్యగర్భశ్శత్రుఘ్నఇతినామసహస్రపాఠాత్, * హిరణ్యగర్భఇత్యష్టభిర్ద్వాభిర్నివేదయేదితివిష్ణుస్మృతౌభగవదారాధనేవినియోగాత్, జ్యోతిశ్శాస్త్రేసూర్యసిద్ధాన్తేఅనిరుద్ధవ్యూహంప్రకృత్య * హిరణ్యగర్భోభగవానేషఛన్దస్సుపఠ్యతఇత్యుక్తేః, పాద్మేగిరియజ్ఞానన్తరమిన్ద్రస్తవే * అగ్రేహిరణ్యగర్భస్త్వంభూతస్యసమవర్తత। త్వమేవైకఃపతిరసిపురుషస్త్వంహిరణ్మయఇత్యాదినాఅస్యమన్త్రస్యభగవత్పరతయోపబృంహితత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టర్చస్యాపిభగవత్పరత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. (ఏషహిదేవఇతి) ప్రదిశః- దిగ్వర్తిపదార్థాః, పూర్వంజాతాః, గర్భస్థాః, జాయమానాః, జనిష్యమాణా, శ్చసఏవ. ననుకథంతస్యసార్వాత్మ్యమిత్యత్రాహ (ప్రత్యఙ్ముఖాఇతి) ప్రత్యగాత్మాముఖం - శరీరంయస్య - సతథోక్తః. సర్వస్యాపిప్రత్యగాత్మనస్తచ్ఛరీరత్వాత్తస్యసర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ప్రత్యఙ్ముఖాఇతివచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. విశ్వతోముఖఇతిసర్వాచేతనశరీరకత్వముచ్యతే. ౧౧

(విశ్వతశ్చక్షురితి) పాణిపాదాదికమన్తరేణాపి సర్వతఃపాణిపాదాదికార్యకృత్పరమాత్మాద్యావాపృథివ్యాది సృష్టికాలే జీవాన్బాహుభ్యాంపద్భిశ్చయోజయతి-కరణకళేబరయోగంకారయతీత్యర్థః. గీతాభాష్యే*సర్వతఃపాణిపాదమితిశ్లోకవ్యాఖ్యానానుసారాదేవమేవార్థః. ౧౨

ఉ.—— వేనస్తత్పశ్యన్విశ్వాభువనానివిద్వాన్యత్రవిశ్వంభవత్యేకనీడం। యస్మిన్నిదంసఞ్చవిచైతిసర్వం సఓతఃప్రోతశ్చవిభుఃప్రజాసు. ౧౩

ప్రతద్వోచేదమృతన్నువిద్వాన్గన్ధర్వోనామనిహితంగుహాసు ।౩।త్రీణిపదానినిహితంగుహాసుయస్తద్వేదసపితుఃపితాసత్. ౧౪

సనోబన్ధుర్జనితాసవిధాతాధామానివేదభువనానివిశ్వా । యత్రదేవాఅమృతమానశానాస్తృతీయేధామన్యధ్యైరయన్త. ౧౫

పరిద్యావాపృథివీయన్తిసద్యఃపరిలోకాన్పరిదిశఃపరిసువః । ఋతస్యతన్తుంవితతంవిచృత్యతదపశ్యత్తదభవత్ప్రజాసు. ౧౬

పరీత్యలోకాన్పరీత్యభూతానిపరీత్యసర్వాఃప్రదిశోదిశశ్చ । ప్రజాపతిఃప్రథమజాఋతస్యాత్మనాత్మానమభిసంబభూవ. ౧౭

సదసస్పతిమద్భుతంప్రియమిన్ద్రస్యకామ్యం। సనింమేధామయాసిషం. ౧౮

ఉద్దీప్యస్వజాతవేదోపఘ్నన్నిఋఋతింమమ॥ పశూగ్ంశ్చమహ్యమావహజీవనంచదిశోదశ. ౧౯

మానోహిగ్ంసీర్జాతవేదోగామశ్వంపురుషంజగత్ । అబిభ్రదగ్నఆగహిశ్రియామాపరిపాతయ. ౨౦

రం.—— (వేనస్తత్పశ్యన్నితి) విద్వాన్- సర్వజ్ఞఃపరమాత్మావిశ్వానిభువనాని. వాశబ్దఇవార్థః. ఇనఇవ - సూర్యఇవపశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్నాస్తే. యత్ర- పరమాత్మనివిశ్వమిదమేకనీడం- ఏకాధికరణ్యంభజతఇత్యర్థః. (యస్మిన్నిదమితి) యస్మిన్- పరమాత్మనిజగత్సర్వమవిభక్తంవిభక్తంచ-తాదృశఃపరమాత్మాసర్వప్రజాసు-చేతనాచేతనవర్గేషుదీర్ఘతన్తువదోత, స్తిర్యక్తన్తువత్ప్రోత, శ్చ. వ్యాప్యవర్తతఇతియావత్. ౧౩

(ప్రతద్వోచేఇతి) గాం.- పృథివీంధారయతీతిజగద్ధారకఃపరమాత్మాగన్ధర్వః. సఃఅమృతం - అపౌరుషేయతయానిత్యం. నామ- శబ్దప్రపఞ్చరూపంవేదం. గుహాసు - సాక్షిహృదయాదిస్థానేషుస్థితం బ్రహ్మణేప్రవోచే- ప్రోక్తవాన్. * యోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మాఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. (త్రీణిపదేతి) యస్యపరమాత్మనోభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణరూపాణిత్రీణిపదానిగుహాశబ్దితేపరమపదే * త్రిపాదస్యామృతందివీత్యుక్తరీత్యాయోవేద- సఃపితురపి పితాభవతి. నకస్యచిత్పుత్రోభవతీత్యర్థః. ౧౪

(సనోబన్ధురితి) సఏవాస్మాకంబన్ధుః. జనితా- ఉత్పాదకః. సఏవశ్రేయసాంవిధాతా. సర్వేషాంజనానాంభోగ్యభోగోపకరణాదీనివేద. నహ్యస్యస్వబన్ధోర్గర్భస్థత్వాదిదశాయాం తద్భోగ్యవస్తుజ్ఞానంసంభవతీతిభావః. (యత్రదేవాఇతి) యత్ర - పరమాత్మనిఅమృతం- అమృతవద్భోగ్యంకల్యాణగుణజాతంఆనశానాః- అశితవన్తః. అనుభూతవన్తఇత్యర్థః. కానజన్తోఽయంశబ్దః. తృతీయేధామన్- దహరాకాశాదిత్యమణ్డలాపేక్షయాతృతీయేపరమపదేఅధ్యైరయన్త- * ఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తరీత్యాపరస్పరాభిముఖతయాగానంకుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౫

(పరిద్యావాపృథివీఇతి) * సర్వాన్లోకాన్కామాన్నీకామరూప్యనుసఞ్చరన్నిత్యుక్తరీత్యాద్యుపృథివ్యాదిలోకాన్దిగన్తపదార్థాన్స్వపశ్యన్తి తభగవల్లోకంచపరితశ్చరన్తీత్యర్థః. వైషమ్యాదిపరిహారాయకర్మసాపేక్షతాంబ్రహ్మణోదర్శయతి (ఋతస్యేతి) ఋతస్య- కర్మణః. విచృత్యవితతంతన్తుం - వ్యాప్యస్థితంకర్మణస్సూక్ష్మరూపంఅదృష్టమపశ్యత్. జీవసమవేతకర్మసాధ్యాపూర్వాణిసాక్షాత్కృత్యతదనురోధేనతదభవత్- అన్తర్భావితణ్యర్థోఽయంశబ్దః. తత్తత్కర్మాదృష్టానురోధేనతత్తత్ఫలమభవత్. సృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(పరీత్యలోకానితి) సర్వాన్పదార్థాన్వ్యాప్యతదాత్మతయాస్థితః ప్రజానాంపతిః- శేషీపరమాత్మాఋతస్య-కర్మణః ప్రథమజాః- ప్రథమంజనయితా-సర్గాద్యసమయేకర్మపరిపాకంకుర్వన్స్వయమేవాత్మనాత్మానముత్పాదితవాన్. స్వయమేవకర్తాకరణంచేత్యర్థః. ౧౭

(సదసస్పతిమితి) నిత్యసూరిపరిషన్నాయకంఅద్భుతం- ఆశ్చర్యశాలినంఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితజ్ఞానినఃపరమప్రేమాస్పదంకామ్యం- కామసాధనంసనిం-భజనీయం. *వనషణసంభక్తావితిహిధాతుః. అసఙ్కుచితసర్వవిధమేధాశాలినంశరణమయాసిషం- ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః. హరివంశేపౌష్కరప్రాదుర్భావే*అహమగ్నిర్బ్రహ్మామయ్యఃసదసస్పతిరద్భుతమితిభగవద్వచనానురోధేనాస్యమన్త్రస్యభగవత్పరత్వం ద్రష్టవ్యం. ౧౮

(ఉద్దీప్యస్వజాతవేదఇతి) జాతానిసర్వాణివేత్తీతిజాతవేదాః- సర్వజ్ఞః. హేసర్వజ్ఞ. పరమాత్మన్మమనిఋఋతిం- పాపమపఘ్నన్నేవ- నాశయన్నేవఉద్దీప్యస్వ- ప్రకాశస్వ. మహ్యంత్వదారాధనోపయుక్తాన్యజ్ఞార్థపశూనానయ. దశసుదిక్షుజీవనసాధనమన్నాదికంచావహ- ఆనయేత్యర్థః. ౧౯

(మానోహిగ్ంసీరితి) హేజాతవేదః- సర్వజ్ఞ. నః- అస్మాకంత్వదారాధనోపయుక్తాన్పశ్వాదీన్మావధీః. హేఅగ్నే - అగ్రనేతః. హింసకరూపంఅబిభ్రదేవాగహి- ఆగచ్ఛ. శ్రియా- ఐశ్వర్యేణయోజయేత్యర్థః. అత్ర పరమాత్మలిఙ్గాభావా, దేషాంచమన్త్రాణాందీపసమర్పణాదౌవినియుక్తత్వా, దగ్నిజాతవేదఆదిశబ్దానాంప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. ౨౦

ఉ.— పురుషస్యవిద్మసహస్రాక్షస్యమహాదేవస్యధీమహి।తన్నోరుద్రఃప్రచోదయాత్. ౨౧

తత్పురుషాయవిద్మహేమహాదేవాయధీమహి। తన్నోరుద్రఃప్రచోదయాత్. ౨౨

తత్పురుషాయవిద్మహేవక్రతుణ్డాయధీమహి। తన్నోదన్తిఃప్రచోదయాత్. ౨౩

తత్పురుషాయవిద్మహేసువర్ణపక్షాయధీమహి। తన్నోగరుడఃప్రచోదయాత్. ౨౪

కాత్యాయనాయవిద్మహేకన్యకుమారిధీమహి। తన్నోదుర్గిఃప్రచోదయాత్. ౨౫

నారాయణాయవిద్మహేవాసుదేవాయధీమహి। తన్నోవిష్ణుఃప్రచోదయాత్. ౨౬

సహస్రపరమాదేవీశతమూలాశతాఙ్కురా।సర్వగ్ంహరతుమేపాపందూర్వాదుఃస్వప్ననాశనీ. ౨౭

అశ్వక్రాన్తేరథక్రాన్తేవిష్ణుక్రాన్తేవసున్ధరా। శిరసాధారితాదేవిరక్షస్వమాంపదేపదే। ఉద్ధృతాసివరాహేణకృష్ణేనశతబాహునా. ౨౮

భూమిర్ధేనుర్ధరణీలోకధారిణీ। మృత్తికేహనమేపాపంయన్మయాదుష్కృతంకృతం। త్వయాహతేనపాపేనజీవామిశరదశ్శతం। మృత్తికేదేహిమేపుష్టింత్వయిసర్వంప్రతిష్ఠితమ్॥ ౨౯

గన్ధద్వారాందురాధర్షాంనిత్యపుష్టాంకరీషిణీం। ఈశ్వరీగ్ంసర్వభూతానాంత్వామిహోపహ్వయేశ్రియమ్॥ ౩౦

హిరణ్యశృఙ్గంవరుణంప్రపద్యేతీర్థంమేదేహియాచితః। యన్మయాభుక్తమసాధూనాం పాపేభ్యశ్చప్రతిగ్రహః। యన్మేమనసావాచాకర్మణావాదుష్కృతంకృతం। తన్నఇన్ద్రోవరుణోబృహస్పతిస్సవితాచపునన్తుపునఃపునః॥ ౩౧

సుమిత్రానఆపఓషధయస్సన్తుదుర్మిత్రాస్తస్మైభూయాసుర్యోస్మాన్ద్వేష్టియంచవయంద్విష్మః॥ ౩౨

నమోగ్నయేప్సుమతేనమఇన్ద్రాయనమోవరుణాయనమోవారుణ్యైనమోద్భ్యః॥ ౩౩

రం.— తత్తద్దేవతాభక్తానాంజప్యాన్రుద్రగాయత్ర్యాదిసమాఖ్యాన్మన్త్రానాహ (పురుషస్యవిద్మేత్యాదినా) పురుషస్యవిద్మః-పురుషముపాస్మహే. తదర్థంసహస్రాక్షంమహాదేవంధీమహి-ధ్యాయేమ. తత్-ధ్యానంరుద్రశ్చోదయతు-నిర్వర్తయత్విత్యర్థః. *శఙ్కరాద్జ్ఞానమన్విచ్ఛేదిత్యుక్తరీత్యాశఙ్కరోపాసనస్యభగవదుపాసనహేతుత్వాత్, భాష్యకారైరేవంవ్యాఖ్యాతత్వాచ్చపురుషశబ్దోభగవత్పరః. సర్వస్యరుద్రపరత్వేపినదోషః. ౨౧

(తత్పురుషాయేతి) సచాసౌపురుషశ్చతత్పురుషః- పూర్వోక్తఃపురుషోనారాయణః. తముపాస్మహే. తదర్థంమహాదేవంధ్యాయేమేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨౨

(తత్పురుషాయేతి) దన్తిః- గజాననః. వక్రతుణ్డః- వక్రనాసికః. శిష్టంస్పష్టం. ౨౩

(తత్పురుషాయేతి) సువర్ణపక్షః- శోభనవర్ణయుక్తపార్శ్వఇత్యర్థః. ౨౪

(కాత్యాయనాయేతి) గోత్రతఃకాత్యాయన్యైకన్యాయై- *కనదీప్తావితిహిధాతుః. దీప్తిమత్యైకుమార్యైధీమహి - ధ్యాయేమ. తన్నోదుర్గిఃప్రచోదయాదిత్యర్థః. దుర్గాగాయత్రీసమాఖ్యాతేయమృక్. ౨౫

(నారాయణాయేతి) స్పష్టోర్థః. ౨౬

(సహస్రపరమాదేవీతి) స్నానాఙ్గశిరసిదూర్వాధారణేవినియుక్తోయంమన్త్రః. సహస్రాదపిపరమాఅనేకమూలాఙ్కురయుక్తాదూర్వాసర్వంపాపంహరత్విత్యర్థః. ౨౭

(అశ్వక్రాన్తేఇతి) స్నానకాలేమృద్గ్రహణాఙ్గమన్త్రోయం. అశ్వరథమహాబలవిష్ణుక్రమణసహనశీలేవసున్ధరే త్వంశిరసాధారితాసతీపదేపదే- సర్వదారక్షేత్యర్థః (ఉద్ధృతాసీతి) పాతాళగతాత్వం వరాహరూపేణ భగవతాశతబాహునామహతాయత్నేనఉద్ధృతాసీతిస్తుతిః. ౨౮

(భూమిర్ధేనురితి) మృద్ధారణమన్త్రోయం. భవన్త్యస్యాంసర్వేపదార్థాఇతిభూమిః. సర్వకామదోగ్ధృత్వాద్ధేనుః. త్వంనిశ్చలతయాఅవస్థానాద్ధరణీ. *ధృఙవస్థానఇతిహిధాతుః. హన-నాశయేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (త్వయాహతేనేతి) శరదః-సంవత్సరాన్. జీవామి-జీవానీత్యర్థః. ౨౯

(గన్ధద్వారామితి) అయమపిమృద్ధారణవినియుక్తమన్త్రః. గన్ధోద్వారం-వ్యఞ్జకం. స్వప్రతీత్యుపాయభూతంయస్యాస్సా. దురాధర్షాం-దుర్ధర్షణాం. పాపైరితిశేషః. కరీషిణీం- గోమయాదిసంయుతాం. ఉపహ్వయే- సమీపేఆహ్వయామీత్యర్థః. ౩౦

(హిరణ్యశృఙ్గమితి) తీర్థాధిదేవతాప్రార్థనమన్త్రః. హిరణ్యశృఙ్గః- రమణీయాయుధఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩౧

(సుమిత్రానఆపఇతి) తీర్థాభిమన్త్రణమన్త్రః. స్పష్టోర్థః. ౩౨

(నమోగ్నయఇతి) జలాన్తర్వర్తిదేవతానమస్కారార్థోయంమన్త్రః. అప్సుమతే-జలాన్తర్వర్తినే. వారుణీ-వరుణస్యపత్నీ. ౩౩

ఉ.—— యదపాం క్రూరంయదమేధ్యంయదశాన్తంతదపగచ్ఛతాత్ । అత్యాశనాదతీపానాద్యచ్చ ఉగ్రాత్ప్రతిగ్రహాత్। తన్మేవరుణోరాజాపాణినాహ్యవమర్శతు॥ ౩౪

సోహమపాపోవిరజోనిర్ముక్తోముక్తకిల్బిషః। నాకస్యపృష్ఠమారుహ్యగచ్ఛేద్బ్రహ్మసలోకతామ్॥ ౩౫

ఇమంమేగఙ్గేయమునేసరస్వతిశుతుద్రిస్తోమగ్ంసచతాపరుష్ణియా। అసిక్నియామరుద్వృధేవితస్తయార్జీకీయేశృణుహ్యాసుషోమయా॥ ౩౬

ఋతంచసత్యంచాభీద్ధాత్తపసోధ్యజాయతతతోరాత్రిరజాయత। తతస్సముద్రో అర్ణవః। సముద్రాదర్ణవాదధిసంవత్సరోఅజాయత॥ ౩౭

అహోరాత్రాణివిదధద్విశ్వస్యమిషతోవశీ। సూర్యాచన్ద్రమసౌధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్। దివంచపృథివీంచాన్తరిక్షమథోసువః॥ ౩౮

యత్పృథివ్యాంరజస్స్వమాన్తరిక్షేవిరోదసీ। ఇమాగ్ంస్తదాపోవరుణఃపునాత్వఘమర్షణః॥ ౩౯

ఏషభూతస్యభవ్యేభువనస్యగోప్తా। ఏషపుణ్యకృతాంలోకానేషమృత్యోర్హిరణ్మయం। ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయగ్ంసగ్ంశ్రితంసువః। సనస్సువస్సగ్ంశిశాధి॥ ౪౦

ఆర్ద్రంజ్వలతిజ్యోతిరహమస్మిజ్యోతిర్జ్వలతిబ్రహ్మాహమస్మి। యోహమస్మిబ్రహ్మాహమస్మి। అహమేవాహంమాంజుహోమిస్వాహా॥ ౪౧

రం.—— (యదపామితి) స్నానకాలేమలనిరసనార్థోయంమన్త్రః. (అత్యాశనాదితి) అత్యాశనం - శాస్త్రనిషిద్ధాశనం. అతీపానమపితాదృశం. అవమర్శతు- పరిమార్ష్టు. అపనయత్విత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩౪

(సోహమపాపఇతి) పాణినావిమృష్టోహంఅపాపోరజోగుణేనవిముక్తః రజోగుణప్రయుక్తమనోదోషేణచముక్తస్సన్బ్రహ్మసాలోక్యంగచ్ఛేయం. గచ్ఛేదితిపురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఇమౌమన్త్రౌస్నానకాలేమూర్ధ్నిజలసేచనార్థౌ. ౩౫

(ఇమంమేగఙ్గేఇతి) హేగఙ్గే. హేయమునే. హేసరస్వతి. హేశుతుద్రి. పరుష్ణ్యా- నద్యాసహహేమరుద్వృధే. అసిక్నియాసహ ఆర్జీకీయే. వితస్తయాసుషోమయానద్యాసహఆసచత - ఆగచ్ఛత. శృణుహ్యాసుషోమయేత్యత్ర ఆజస్సచతేత్యత్రాన్వయః. ఆగత్యస్తోమం- స్తోత్రం శృణుహి- శృణుతేత్యర్థః. ౩౬

అన్తర్జలేనిమగ్నేనజప్యమఘమర్షణసూక్తమాహ (ఋతంచసత్యంచేత్యాదినా) సర్గాద్యసమయేఅభీద్ధాత్ - ఉత్పన్నాత్తపసః- పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ ఋతం- *ఋగతౌ. ఋచ్ఛతి-గచ్ఛతివికారమితిఅచేతనంప్రధానముచ్యతే. సత్యమితిస్వరూపాన్యథాభావశూన్యశ్చేతనవర్గః. ప్రకృతిపురుషావుత్పన్నావిత్యర్థః. (తతఇతి) అజ్ఞానహేతుత్వాద్రాత్రిరితిప్రాకృతోమహదాదివర్గఉచ్యతే. (తతస్సముద్రఇతి) సముద్రశబ్దేనజలరాశివాచినాభూతవర్గఉపలక్ష్యతే. అర్ణవశబ్దేనతద్వికారబ్రహ్మాణ్డం. (సముద్రాదితి) తతఊర్ధ్వం * ప్రజాపతిస్సంవత్సరోమహాన్క-ఇతిప్రసిద్ధోణ్డాధిపతిరజాయతేత్యర్థః. ౩౭

(అహోరాత్రాణీతి) మిషతః- లబ్ధసత్తాకస్యజగతఃవశీ- నియన్తాధాతా - చతుర్ముఖఃఅహోరాత్రాణివిదధత్సన్. హేతౌశతృప్రత్యయః. అహోరాత్రవిధానాయసూర్యాచన్ద్రౌపూర్వకల్ప ఇవతత్సమాననామరూపౌద్యుపృథివ్యాదీన్యపిసృష్టవానిత్యర్థః. ౩౮

(యత్పృథివ్యామితి) పృథివ్యామన్తరిక్షేచరోదసీ- రోదస్యోరిత్యర్థః. సప్తమీద్వివచనస్యసుపాంసులుగితిలుక్. ఇహలోకేపరలోకేచయత్స్వం- ఆత్మీయంరజః- పాపం. ఇమాని-పాపాని. వృత్త్యభిప్రాయేణబహువచనం. ఆప, శ్చతదధిష్ఠాతాఅఘానామపనోదకోవరుణ, శ్చపునాత్విత్యర్థః. ౩౯

(ఏషభూతస్యేతి) ఏషః- వరుణఃభూతస్యభవిష్యతశ్చభువనస్యగోప్తా-జలాధిష్ఠాతృతయారక్షకః. పుణ్యకృతాంలోకానామపిరక్షకః. మృత్యోర్హిరణ్మయంలోకంగోప్తా. ద్యావాపృథివ్యోర్హిరణ్మయంలోకంచగోప్తేత్యర్థః. భూలోకేపిభూమయాస్స్వర్గలోకాస్సన్తీతిప్రసిద్ధేః. ద్యావాపృథివ్యాస్సంశ్రితంసువరిత్యస్యనానుపపత్తిః. (సనఇతి) హేపరమాత్మన్ సత్వం- జగత్కారణభూతస్త్వంనః- అస్మాకంసువః - స్వర్గలోకం, భగవల్లోకంసమ్యక్ శిశాధి. *బహుళంఛన్దసీతిశ్లుః. శాధి- శాసనం- జ్ఞాపనం. ప్రదర్శనమితియావత్. దర్శయేత్యర్థః. ౪౦

(ఆర్ద్రమితి) ఆర్ద్రశబ్దేనజలతత్త్వముచ్యతే. ఆద్యజ్యోతిశ్శబ్దేనస్వప్రకాశత్వముచ్యతే. ద్వితీయజ్యోతిశ్శబ్దేనతేజస్త్వముచ్యతే. జ్వలతి- ప్రకాశతఇత్యర్థః. ప్రకాశమానసర్వభూతాత్మభూతోస్మీత్యర్థః. అహంశబ్దేనచపర్యవసానవృత్త్యాపరమాత్మాభిధీయతే. (యోహమస్మీతి) అహందేహేన్ద్రియాదివిలక్షణతయాయాదృశరూపోస్మి - తాదృశోహంబ్రహ్మాత్మకోస్మి - బ్రహ్మశేషభూతోస్మీత్యర్థః. (అహమేవాహమితి) అహంయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపఏవసన్ *జ్ఞానానన్దమయస్త్వాత్మాశేషోహిపరమాత్మనఇత్యుక్తరీత్యాఇతరవిలక్షణత్వేనజ్ఞానవానేవసన్ శేషభూతంస్వాత్మరూపంఆత్మాపహారదోషశాన్తయేప్రత్యర్పయామీత్యర్థః. అనేనఆత్మసమర్పణలక్షణప్రపదనమనుష్ఠితంభవతి. ౪౧

ఉ.— అకార్యకార్యవకీర్ణీస్తేనోభ్రూణహాగురుతల్పగః । వరుణోఽపామఘమర్షణస్తస్మాత్పాపాత్ప్రముచ్యతే. ౪౨

రజోభూమిస్త్వమాంరోదయస్వప్రవదన్తిధీరాః । పునన్తుఋషయఃపునన్తువసవఃపునాతువరుణఃపునాత్వఘమర్షణః. ౪౩

ఆక్రాన్సముద్రఃప్రథమేవిధర్మఞ్జనయన్ప్రజాభువనస్యరాజా । వృషాపవిత్రేఅధిసానోఅవ్యేబృహత్సోమోవావృధేసువానఇన్దుః. ౪౪

జాతవేదసేసునవామసోమమరాతీయతోనిజహాతివేదః । సనఃపర్షదతిదుర్గాణివిశ్వానావేవసిన్ధుందురితాత్యగ్నిః. ౪౫

తామగ్నివర్ణాంతపసాజ్వలన్తీంవైరోచనీంకర్మఫలేషుజుష్టాం । దుర్గాందేవీంశరణమహంప్రపద్యేసుతరసితరసేనమః. ౪౬

అగ్నేత్వంపారయానవ్యోఅస్మాన్స్వస్తిభిరతిదుర్గాణివిశ్వా । పూశ్చపృథ్వీబహులానఉర్వీభవాతోకాయతనయాయశంయోః. ౪౭

విశ్వానినోదుర్గహాజాతవేదస్సిన్ధుంననావాదురితాతిపర్షి । అగ్నేఅత్రివన్మనసాగృణానోఽస్మాకంభూత్వవితాతనూనాం. ౪౮

పృతనాజితగ్ సహమానముగ్రమగ్నిగ్ హువేమపరమాత్సధస్థాత్ । సనఃపర్షదతిదుర్గాణివిశ్వాక్షామద్దేవోఽతిదురితాత్యగ్నిః. ౪౯

రం.— (అకార్యకారీతి) అవకీర్ణీ- క్షతవ్రతః. యస్మాదపామధిష్ఠానదేవతావరుణఃఅఘమర్షణః - అఘానాంఛేత్తా. తస్మాత్సర్వోఽపి పాతకీపాతకాత్స్నానమాత్రేణప్రముచ్యతఇత్యర్థః. ౪౨

(రజోభూమిరితి) రజోభూమిః- కర్మభూమిరియంతుఅహం- అఘమర్షణస్నాతుఃమత్తోఽన్యం. రోదయస్వ- రోదయతు. ఏవంధీరాః ప్రవదన్తీత్యర్థః. (పునన్త్వితి) స్పష్టోఽర్థః. ౪౩

(ఆక్రాన్సముద్రఇతి) సముద్రః- సమ్యగుద్ద్రవతి- ఉత్పద్యతేజగదస్మాదితిసముద్రః- జగత్కారణం. ప్రజాఃజనయన్. భువనస్య రాజా- రక్షితా. ఆక్రాన్- ఆక్రాన్తవాన్. వ్యాపకఇత్యర్థః. క్రమేర్క్విప్రత్యయే * మోనోధాతోరితినత్వేరూపం. వృషా - కామానాం వర్షుకః. గుణైర్బృహత్. సోమః- చన్ద్రఇవానన్దయితా. ఇన్దుః- పరమైశ్వర్యశాలీ. పురుషార్థంసువానః - దాతా. పరమాత్మాప్రథమే - ముఖ్యేవిధర్మణి- విధర్మే. జగద్విలక్షణే అధిసానో- సానువదున్నతప్రదేశేపవిత్రే- శుద్ధేఅవ్యే- అవ్యయేభగవల్లోకేనావృధే- నిరతిశయదీప్తియుక్తతయావర్ధతఇత్యర్థః. అయంభగవద్విభూత్యనుసన్ధానమన్త్రః. ౪౪

(జాతవేదసఇతి) దురితతరణార్థతయాజప్యమన్త్రోఽయం. జాతవేదసే- సర్వజ్ఞాయపరమాత్మనేసోమం-పూజోపకరణంహవిఃసునవామ- సోమాభిషవంకరవామేత్యర్థః. అరాతీయతః- శత్రువదాచరతః. శత్రూనితియావత్. వేదః- ధనంనిజహాతి- నిజహాత్విత్యర్థః. సః అగ్నిః- అగ్రనేతృతయాఅగ్నిశబ్దవాచ్యఃపర్షత్- పాలకఃపరమాత్మాఅతిదుర్గాణివిశ్వానిదురితానినావాసిన్ధుమివతారయత్విత్యర్థః. ౪౫

(తామగ్నివర్ణామితి) దుఃఖనిర్హరణాయదుర్గాప్రార్థనామన్త్రః. వైరోచనీం- కాన్తిమతీంకర్మఫలేషు- ప్రేప్సితేషుజుష్టాం-విఘ్ననివారణాయఉపాస్యమానాంప్రపద్యే. సుతరసి- అన్తర్భావితణ్యర్థోఽయంశబ్దః. సమ్యక్తారయసి. తరసే- బలాయనమః. ౪౬

(అగ్నేత్వమితి) అగ్న్యుపస్థానమన్త్రోఽయం. అగ్నే. నవ్యః-నవఏవనవ్యః. యద్వా-జరాదిశూన్యస్త్వంస్వస్తిభిః- శోభనైఃతవసఙ్కల్పైరతిదుర్గాణివిశ్వానిదురితానిపారయ- తారయ. పూశ్చ- పురీచబహులా-ధనధాన్యాదిసమృద్ధాఉర్వీ- విపులాపృథ్వీచనః- అస్మాకంభవత్వితిశేషః. తోకాయ- అపత్యాయ, తనయాయ- తత్పుత్రాయ, చ శంయోః- శం-సుఖంయౌతి-మిశ్రయతీతిశంయోః. విచ్ప్రత్యయాన్తఃఓకారాన్తశబ్దః. సుఖప్రాపకోభవ. భవా ఇతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః. శుద్ధయాజినామగ్న్యాదిశబ్దాః*సాక్షాదప్యవిరోధంజైమినిరితిన్యాయేనాగ్రనేతృత్వాదినాభగవత్పరాః. ౪౭

(విశ్వానినఇతి) హేజాతవేదః, దుర్గాణి - దురితానిహన్తీతిదుర్గహా. తాదృశస్త్వంసిన్ధుం - ననావా-నశబ్దఇవార్థే. నావేవవిశ్వానిదురితానిఅతిపర్షి- అతిక్రమ్యపాలయ. * పృపాలనపూరణయోరితిహిధాతుః. హేఅగ్నేఅత్రిమహర్షివన్మనసాగృణానః- బాహ్యేన్ద్రియనిరపేక్షతయా మనసైవసర్వంపశ్యంస్త్వమస్మాకంతనూనాం- అస్మత్సంబన్ధిశరీరాణాం అవితా- రక్షకోభూతు- భవేత్యర్థః. ౪౮

(పృతనాజితమితి) పృతనాజితం - పరసైన్యజితంసహమానం - ఆశ్రితాపరాధసహంశత్రువిషయేఉగ్రం అగ్నింపరమాత్ సధస్థాత్- ఉత్కృష్టస్థానాత్. సహతిష్ఠత్యస్మిన్నితిసధస్థః. * సధమాదస్థయోశ్ఛన్దసీతిసహశబ్దస్యసధాదేశః. హువేమ- ఆహ్వయేమేత్యర్థః. (సనఃపర్షదితి) ఆశ్రితాపరాధంక్షమతఇతిక్షామత్. తాదృశోఽగ్నిఃఅతిదుర్గాణివిశ్వాని-సర్వాణిదురితానిఅతి-అతివాహ్యపర్షత్-పాలకోభవత్విత్యర్థః. ౪౯

ఉ.— ప్రత్నోషికమీడ్యోఅధ్వరేషుసనాచ్చహోతానవ్యశ్చసత్సి । స్వాంచాగ్నేతనువంపిప్రియస్వాస్మభ్యంచసౌభగమాయజస్వ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే ప్రథమోనువాకః.................... ౫౦

భూరగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా । భువోవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా। సువరాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా।నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వితీయోనువాకః.

భూరన్నమగ్నయేపృథివ్యైస్వాహా। భువోన్నంవాయవేన్తరిక్షాయస్వాహా । సువరన్నమాదిత్యాయదివేస్వాహా। భూర్భువస్సువరన్నంచన్ద్రమసేదిగ్భ్యస్స్వాహా। నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరన్నమోం॥ఇతిషష్ఠప్రశ్నేతృతీయోనువాకః.

భూరగ్నయేచపృథివ్యైచమహతేచస్వాహా । భువోవాయవేచాన్తరిక్షాయచమహతేచస్వాహా। సువరాదిత్యాయచదివేచమహతేచస్వాహా । భూర్భువస్సువశ్చన్ద్రమసేచనక్షత్రేభ్యశ్చదిగ్భ్యశ్చమహతేచస్వాహా । నమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువర్మహరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్థోనువాకః.

పాహినోఅగ్నఏనసేస్వాహా। పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహా। యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహా। సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చమోనువాకః.

యశ్ఛన్దసామృషభోవిశ్వరూపశ్ఛన్దోభ్యశ్ఛన్దాంస్యావివేశ। సతాంశిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రో జ్యేష్ఠ ఇన్ద్రియాయఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషష్ఠోనువాకః.

నమోబ్రహ్మణేధారణంమేఅస్త్వనిరాకరణంధారయితాభూయాసంకర్ణయోశ్శ్రుతంమాచ్యోఢ్వంమమాముష్యఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తమోనువాకః.

౮౦.— (ప్రత్నోషీతి) అధ్వరేషుఈడ్యః- స్తుత్యః. ఆశ్రితానాంకం- సుఖం ప్రత్నోషి-తనోషి. సనాత్- సనాతనః. హోతా-దాతా. నవ్యః- యువేవసత్సి-సీదసి. వర్తసఇత్యర్థః. (స్వాంచాగ్నేఇతి) హేఅగ్నేఅస్మద్దత్తేనహవిషాస్వాంతనుంప్రీణయ.అస్మభ్యంచసౌభాగ్యమాయజస్వ- ప్రయచ్ఛ. ఇతిషష్ఠప్రశ్నేప్రథమానువాకభాష్యమ్. ౫౧

భూరగ్నయఇత్యాదిమన్త్రాః బ్రహ్మోపాసనాఙ్గావినియుక్తాః. భూరితివ్యాహృతి ప్రతిపాద్యాయాగ్నయే - అగ్న్యన్తర్యామిణే పృథివ్యై - పృథివ్యన్తర్యామిణేస్వాహేతి ఆత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రాః. ఏవముత్తరత్రాపి. (భూర్భువస్సువరోమితి) భూరాదికంసర్వం ఓం - బ్రహ్మైవ. *ఓంతత్సదితినిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతఇత్యుక్తేః. ఇతిద్వితీయానువాకభాష్యమ్.

(భూరన్నమితి) అత్రభూరితిప్రతిపాద్యస్యపరమాత్మనఃఅన్నమిత్యనేనాస్మిన్ననువాకేభోగ్యత్వముచ్యతఇతివిశేషః. ఇతితృతీయానువాకభాష్యమ్.

చతుర్థానువాకే తస్యైవమహత్త్వవిశేషితస్యకీర్తనం. ఇతిచతుర్థానువాకభాష్యమ్.

(పాహినఇతి) ఏనసే-ఏనసః. పాపాదిత్యర్థః. (పాహినోవిశ్వవేదసేస్వాహేతి) విశ్వంవేత్తీతివిశ్వవేదాః- సర్వజ్ఞః. హేవిశ్వవేదఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (యజ్ఞంపాహివిభావసోస్వాహేతి) విభావసుః - ప్రకాశకఇత్యర్థః. (సర్వంపాహిశతక్రతోస్వాహేతి) శతక్రతునిర్వర్తకత్వాదగ్నేశ్శతక్రతుత్వం. ఇతిపఞ్చమానువాకభాష్యమ్.

(యశ్ఛన్దసామితి) ఛన్దసాం- వేదానాంఋషభః- శ్రేష్ఠః. సకలవాక్ప్రకృతిత్వేనవిశ్వరూపః ప్రణవః సర్వఛన్దోభ్యఃపూర్వముత్పన్నః ఛన్దాంస్యావివేశ-*ఓఙ్కారేణసర్వావాక్సంతృణ్ణేతి శ్రుతేః, సర్వవేదానాంఓంకారసాపేక్షత్వాచ్చ. (సతాంశిక్యః ప్రోవాచోపనిషదిన్ద్రో జ్యేష్ఠఇన్ద్రియాయేతి) సఃవిద్యానాంశిక్యవదాశ్రయభూతఇన్ద్రః తాం- ఓంకారరూపాముపనిషదంఇన్ద్రియాయ-ఇన్ద్రశిష్యాయ ప్రోవాచేత్యర్థః. *ఇన్ద్రియమిన్ద్రలిఙ్గమిత్యాదినాఇన్ద్రసృష్టాద్యర్థేఇన్ద్రియశబ్దసాధుత్వం. దోషశాన్త్యర్థంశాన్తిరూపతయాదేవపితృవ్యాహృతీఃకీర్తయతి (ఋషిభ్యోనమోదేవేభ్యస్స్వధాపితృభ్యోభూర్భువస్సువరోమితి) ఇతిషష్ఠానువాకభాష్యమ్.

(నమోబ్రహ్మణఇతి) అధిగతస్యఅవిస్మృతిప్రార్థనామన్త్రః. బ్రహ్మణే- పరమాత్మనేనమః. అధీతస్యధారణం - అవిస్మృతిరస్తు. అనిరాకరణం- అవిస్మృతంయథాభవతితథాధారయితాభవేయం. అముష్యమమకర్ణయోః శ్రుతంమాచ్యవత్విత్యర్థః. ఇతిసప్తమానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— ఋతంతపస్సత్యంతపశ్శ్రుతంతపశ్శాన్తంతపోదానంతపోయజ్ఞస్తపో భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్యైతత్తపః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టమోనువాకః.

యథావృక్షస్యసంపుష్పితస్యదూరాద్గన్ధోవాత్యేవంపుణ్యస్యకర్మణోదూరాద్గన్ధోవాతి। యథాసిధారాంకర్తేవహితామవక్రామేత్ । యద్యువేయువేహవావిహ్వాదిష్యామికర్తంవదిష్యామీత్యేవమనృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేనవమోనువాకః.

అణోరణీయాన్మహతోమహీయానాత్మాగుహాయాంనిహితోస్యజన్తోః। తమక్రతుంపశ్యతివీతశోకోధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమీశం. ౧

సప్తప్రాణాఃప్రభవన్తితస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తజిహ్వాః । సప్తఇమేలోకాయేషుచరన్తిప్రాణాగుహాశయాన్నిహితాస్సప్తసప్త. ౨

అతస్సముద్రాగిరయశ్చసర్వేఽస్మాత్స్యన్దన్తేసిన్ధవస్సర్వరూపాః। అతశ్చవిశ్వాఓషధయోరసాశ్చయేనైషభూతస్తిష్ఠత్యన్తరాత్మా. ౩

బ్రహ్మాదేవానాంపదవీఃకవీనామృషిర్విప్రాణాంమహిషోమృగాణాం। శ్యేనోగృధ్రాణాంస్వధితిర్వనానాంసోమఃపవిత్రమత్యేతిరేభన్. ౪

రం.— బ్రహ్మజ్ఞానేతపసఆవశ్యకతాం దర్శయన్ తపసఏవావశ్యాపేక్షితసత్యశ్రుతాదిరూపత్వమిత్యాహ (ఋతంతపఇత్యాది) ఋతం- సత్యవచనం. సత్యమిత్యేతత్తు* సత్యంలోకహితం ప్రోక్తమితిలోకహితవచనపరం. (భూర్భువస్సువర్బ్రహ్మైతదుపాస్స్వైతత్తపఇతి) వ్యాహృతీర్బ్రహ్మత్వేనోపాస్స్వైతదేవతపః- సర్వధర్మస్థానాభిషిక్తమితివ్యాహృత్యుపాసనంస్తుతంభవతి. ఇత్యష్టమానువాకభాష్యమ్.

(యథావృక్షస్యేతి) తతశ్చపుణ్యంకర్మాపిఅన్తఃకరణనైర్మల్యద్వారా బ్రహ్మవిద్యోపయికమితిభావః. (యథాసిధారామితి) యథా అసిధారాం. కర్తనం-కర్తః. తస్మిన్నవహితాం-జాగరూకాం. కర్తనశీలామసిధారాం యథాతిక్రామలీత్యర్థః. (యద్యువేయువేతి) ఉవా- ఇయువా - ఇహ-వా ఇతిభేదః. ఉవా - ఇయువేత్యేతావనర్థకౌ. ఇయువేతిఛాన్దసః. వాశబ్దఏవార్థః. కర్తం - కర్తనప్రాయంఅసత్యం యదివదిష్యామి- ఇహవా- ఇహైవవిహ్వాదిష్యామి- హ్వాదిశ్ఛాన్దసోధాతుర్నాశార్థః వినఙ్క్ష్యామి. *నమూలోవాఏషపరిశుష్యతియోనృతమభివదతీతిశ్రుతేః. ఇత్యేవమనృతాదాత్మానంజుగుప్సేత్- ఆత్మానంనిన్దిత్వాతతోనివర్తయేదిత్యర్థః. ఇతినవమానువాకభాష్యమ్.

ఏవమఙ్గాన్యుపదిశ్య బ్రహ్మస్వరూపరూపాదికంప్రపఞ్చయతి (అణోరణీయానిత్యాదినా) సర్వసూక్ష్మవస్తుప్రవేశనయోగ్యతయానిరతిశయసౌక్ష్మ్యయుక్తఃసర్వప్రపఞ్చవ్యాపకఃఆత్మాఅస్యజన్తోఃహృదయగుహాయామాస్తే. తంఅక్రతుం- సర్వకర్మబన్ధశూన్యం. అపహతపాప్మానం మహిమానం- మహిమశాలినం ఈశం- సర్వస్యశేషిభూతంపరమాత్మానం యదాపశ్యతి- తదాధాతుః - సర్వస్రష్టుఃతస్యపరమాత్మనఃప్రసాదాద్వీతశోకోభవతీత్యర్థః. ౧

(సప్తప్రాణాఇతి) తస్మాత్- పరమాత్మనఃపఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి మనోబుద్ధిశ్చేతిసప్తప్రాణాః, గార్హపత్యాద్యాస్సప్తార్చిషః - అగ్నయ, ఇతియావత్. *సప్తార్చిర్దమునాశ్శుక్రఇత్యమరః. సమిదాద్యుపకరణాని, *కాళీకరాళీచేతిముణ్డకామ్నాతాస్సప్తజిహ్వాః, సప్తలోకా, శ్చప్రభవన్తి. యేషు- సప్తలోకేషుఉక్తాస్సప్తాపిప్రాణాఃగుహాశయేన- పరమాత్మనానిహితాస్సన్తఃసంచరన్తి. * సప్తసప్తేతివీప్సాపురుషభేదాభిప్రాయేణేతి * సప్తగతేరిత్యధికరణేభాషితం. ౨

(అతస్సముద్రాఇతి) అస్మాత్- పరమాత్మనఃగిరిసముద్రాదికంఉత్పద్యతే. అస్మాదేవగఙ్గాయమునాదిసిన్ధవఃప్రవర్తన్తే. సర్వాఓషధయోరసాశ్చఉత్పద్యన్తే. ననుస్వస్వోపాదానేభ్యోఽచేతనేభ్యఉత్పన్నతయాదృశ్యమానానాంపి తేషాంకథంపరమాత్మనఉత్పన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యయస్మాద్ధేతోరేషః- పరమాత్మాతేషామప్యచేతనానామన్తరాత్మతయాతిష్ఠతి- అతస్సర్వంతద్రూపాత్పరమాత్మనఏవఉత్పద్యతఇత్యర్థః. ౩

(బ్రహ్మాదేవానామితి) * యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవవా ఇత్యుక్తరీత్యాదేవానాంమధ్యే బ్రహ్మాప్యయమేవ- ఏతద్విభూతిభూతఇత్యర్థః. శరీరాత్మభావేనేదంసామానాధికరణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. కవీనాంమధ్యేపదవీః- మార్గదర్శీవాల్మీక్యాదిరపిపరమాత్మా. విప్రాణాం మధ్యేఋషిరప్యయం. మృగాణాంమధ్యేమహిషోప్యయమేవ. గృధ్రాణాంమధ్యేశ్యేనోప్యయమేవ. వనానాం- వనవద్దుర్గాణాందురితానాంస్వధితిః- ఛేత్తా. సోమః- చన్ద్రవదానన్దయితా. రేభన్- దీప్యమానః. సకలంపవిత్రమత్యేతి- సకలపావనవస్త్వతిశయితఇత్యర్థః. సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేవ్యాసార్యైః* బ్రహ్మాదేవానామితిమన్త్రే బ్రహ్మాదీనాంవిభూతిత్వప్రతిపాదనేనకార్యత్వస్యాపిసిద్ధత్వాత్. శ్యేనమహిషాదీనామివ బ్రహ్మణోప్యస్మిన్మన్త్రే కార్యత్వంప్రతిపాద్యతఇత్యుక్తం. ౪

ఉ.—— అజామేకాంలోహితశుక్లకృష్ణాంబహ్వీంప్రజాంజనయన్తీంసరూపాం। అజోహ్యేకోజుషమాణోనుశేతేజహాత్యేనాంభుక్తభోగామజోన్యః. ౫

హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్ । నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్. ౬

యస్మాజ్జాతానపరానైవకించనాసయఆవివేశభువనానివిశ్వా। ప్రజాపతిఃప్రజయాసంవిదానస్త్రీణిజ్యోతీగ్ంషిసచతేసషోడశీ. ౭

విధర్తారంహవామహేవసోఃకువిద్వనాతినః। సవితారంనృచక్షసం. ౮

అద్యానోదేవసవితఃప్రజావత్సావీస్సౌభగం। పరాదుష్ష్వప్నియంసువ. ౯

విశ్వానిదేవసవితర్దురితానిపరాసువ। యద్భద్రంతన్మఆసువ. ౧౦

మధువాతాఋతాయతే। మధుక్షరన్తిసిన్ధవః। మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీః. ౧౧

మధునక్తముతోషసి। మధుమత్పార్థివగ్ంరజః। మధుద్యౌరస్తునఃపితా. ౧౨

మధుమాన్నోవనస్పతిర్మధుమాగ్ంఅస్తుసూర్యః। మాధ్వీర్గావోభవన్తునః. ౧౩

ఘృతంమిమిక్షేఘృతమస్యయోనిర్ఘృతేశ్రితోఘృతమువస్యధామ। అనుష్వధమావహమాదయస్వస్వాహాకృతంవృషభవక్షిహవ్యం. ౧౪

రం.—— (అజామేకామితి) తేజోబన్నరూపేణ పరిణమమానతయాలోహితశుక్లకృష్ణాం స్వానురూపబహుప్రజాస్సృష్టింకుర్వతీం అజాం- జననరహితాం ప్రకృతింకశ్చిజ్జననరహితఃప్రీత్యాభుఙ్క్తే. కశ్చిద్విద్వాన్ భోగాద్విరతస్త్యజతీత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంప్రపఞ్చితం తత్రైవానుసన్ధేయం. ౫

(హగ్ంసశ్శుచిషదితి) హగ్ంసః- సూర్యః. శుచౌ- గ్రీష్మేసీదతీతిశుచిషత్. గ్రీష్మర్తౌ ప్రతపన్ సూర్యోపిసఏవేత్యర్థః. సర్వత్రవసతీతివసుః- వాయుః. అన్తరిక్షేవర్తమానోవాయురపిసఏవేత్యర్థః. వేద్యాంవర్తమానోహోతా- ఋత్విగ్విశేషః. అగ్నిర్వా. దురోణం - గృహం. తత్రాగత్యవర్తమానోతిథిరపిసఏవ. నృషత్- మనుష్యేషువిద్యమానః. వరేషు- దేవాదిశరీరేషువర్తమానః. ఋతం- కర్మఫలభూతలోకః. వ్యోమ- పరమపదం. జలజాఃభూమిజాస్సత్కర్మఫలభూతస్వర్గాదిజాఃపర్వతజాతాశ్చబృహత్-అపరిచ్ఛిన్నంఋతం- సత్యభూతంబ్రహ్మైవేత్యర్థః. ౬

(యస్మాజ్జాతా ఇతి) సర్వేవికారాయస్మాజ్జాతాః- నపరస్మాత్. యతఃప్రాక్కించిదపినాస్తి - నోత్పన్నం. యశ్చవిశ్వానిభువనాని సృష్ట్వాఅన్తర్యామితయాప్రవిష్టఃప్రజాపతిః- ప్రజానాంశేషీప్రజయాసంవిదానః- సమ్యగుపాస్యమానఃత్రీణిజ్యోతీగ్ంషి - సూర్యచన్ద్రాగ్నిరూపాణిసచతే- ప్రవిష్టః. సఏవషోడశీ- షోడశలక్షణవికారప్రవిష్టశ్చేత్యర్థః. ౭

(విధర్తారమితి) విధర్తారం- విశేషేణజగతోధర్తారం. ధారకం. సవితారం - జగత్స్రష్టారంనృచక్షసం - నృణాంచక్షురివజ్ఞానప్రదం హవామహే- స్తుత్యాఆహ్వయామః. నః- అస్మాకంకువిత్- శశ్వత్ వసోః- ధనస్యవనాతి- దదాత్విత్యర్థః. ౮

(అద్యానోదేవేతి) హేదేవ- ద్యోతమాన. సవితః- జగత్కారణభూత. అద్యప్రజావత్- ప్రజాసమృద్ధిమత్ సౌభగం - సౌభాగ్యంసావీః- అసావీః. ఉత్పాదితవానసి. దుస్స్వప్నజనితభయంపరాసువ- పరాకురు. ౯

(విశ్వానిదేవేతి) హేదేవసవితఃసర్వదురితానిపరాకురు. భద్రంప్రాపయేత్యర్థః. ౧౦

(మధ్వితి) ఋతాయతే- ఋతం - పరమాత్మానమిచ్ఛతేమహ్యంవాతాఃమధుక్షరన్త్విత్యర్థః. ఆనన్దదుహోభవన్తు. సిన్ధవోపితథాభవన్త్విత్యర్థః. ఓషధ్యోపిమధుదుహోభవన్తు. ౧౧

(మధునక్తమితి) సాయంప్రాతశ్చసర్వవస్తూనిమధుక్షరన్తు. పృథివ్యాంవర్తమానంసర్వమపిరజోమధుమదస్తు. * ద్యౌఃపితాపృథివీమాతేతిశ్రుతేః పితృభూతాద్యౌరపిమధుమత్యస్తు. ౧౨

(మధుమానితి) స్పష్టోర్థః. ౧౩

(ఘృతంమిమిక్ష ఇతి) అత్రఘృతశబ్దేనరస్యంబ్రహ్మోచ్యతే. ప్రసిద్ధార్థత్వేపినదోషః. మిమిక్షే- సేక్తుమిచ్ఛతి. *మిహసేచన ఇతిహిధాతుః. సర్వంవస్తుస్వాదుకరోత్విత్యర్థః. ఘృతమేవజగతోయోనిః- ఉపాదానం. ఘృతేశ్రితః- పక్వః. తత్రైవలీనః. తదేవచధామ - స్థానం. హేవృషభ- అగ్నే. తచ్ఛరీరకబ్రహ్మన్నితియావత్. స్వాహాకృతంహవిఃవక్షి- వహసి. తద్ధవిఃఅనుష్వధం- అనుకృతాస్వధాయేనతదనుష్వధం- అస్యహవిషఃస్వధాసాదృశ్యమావహస్వ. శేషభూతాజ్ఞానానేనహవిషామాదయస్వ- హర్షయేత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— సముద్రాదూర్మిర్మధుమాం ఉదానతదుపాగ్ శునాసమమృతత్వమానట్ । ఘృతస్యనామగుహ్యంయదస్తిజిహ్వాదేవానామమృతస్యనాభిః. ౧౫

వయం నామప్రబ్రవామాఘృతేనాస్మిన్యజ్ఞేధారయామానమోభిః । ఉపబ్రహ్మాశృణవచ్ఛస్యమానంచతుశ్శృఙ్గోవమీద్గౌరఏతత్. ౧౬

చత్వారిశృఙ్గాత్రయో అస్యపాదాద్వేశీర్షేసప్తహస్తాసోఽస్య । త్రిధాబద్ధోవృషభోరోరవీతి మహోదేవోమర్త్యాంఆవివేశ॥ ౧౭

త్రిధాహితంపణిభిర్గుహ్యమానంగవిదేవాసోఘృతమన్వవిన్దన్ । ఇన్ద్రఏకం సూర్యఏకంజజాన వేనాదేకంస్వధయానిష్టతక్షుః॥ ౧౮

యోదేవానాంప్రథమంపురస్తాద్విశ్వాధికోరుద్రోమహర్షిః । హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానంసనోదేవశ్శుభయాస్మృత్యాసంయునక్తు॥ ౧౯

యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిద్యస్మాన్నాణీయోనజ్యాయోఽస్తికశ్చిత్ । వృక్షఇవస్తబ్ధోదివితిష్ఠత్యేకస్తేనేదంపూర్ణంపురుషేణసర్వమ్॥ ౨౦

నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేఅమృతత్వమానశుః । పరేణనాకంనిహితంగుహాయాంవిభ్రాజతేయద్యతయోవిశన్తి॥ ౨౧

రం.— (సముద్రాదితి) ఘృతస్తుతిరియం. అమృతార్థంమథ్యమానాత్సముద్రాన్మధుమానూర్మిః-తరఙ్గఃఉత్పన్నః. మధురతరఙ్గఉత్పన్న ఇత్యర్థః. సచఉపాంశునా-ఉపాంశుజప్యేనరహస్యమన్త్రేణామృతభావం ప్రాప్తః. తదేవఘృతమితిభావః. ఏవంభూతస్యఘృతస్యగుహ్యం-రహస్యంనామ-దేవానాంజిహ్వా, అమృతస్యనాభి, రితిచ. దేవానాంజిహ్వాసదృశం.అమృతస్యనాభిః-ఆశ్రయభూతం. పరమాత్మపరతయాయోజనాయాంఘృతశబ్దేన భోగ్యభూతంబ్రహ్మైవఉచ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ౧౫

(వయంనామేతి) వయంనామ- ఘృతశబ్దేనతస్యనామవదామ. అస్మిన్యజ్ఞేనమోభిఃధారయామ- నమశ్శబ్దేనఘృతస్యస్తోత్రంకుర్మః. అస్మాభిశ్శస్యమానం- స్తూయమానంఘృతంచతుశ్శృఙ్గః- శృఙ్గశబ్దేనజ్ఞాపకోవేదఉచ్యతే. చతుర్వేదప్రతిపాద్యఃగౌరః- శుద్ధఃబ్రహ్మ - పరంబ్రహ్మఉపశృణవత్- శృణోతు. నఖలుఏతత్- ఘృతమవమీత్- సర్వోత్తరతయాసృష్టవానిత్యర్థః. ౧౬

(చత్వారిశృఙ్గాఇతి) అస్య- పరమాత్మనఃచత్వారోవేదాఃశృఙ్గాణి. నిత్యబద్ధముక్తరూపాస్త్రయోపిపాదాః. శుద్ధసత్త్వంత్రిగుణసత్త్వంచశిరసీ. మహదాదయఃప్రకృతివికృతయస్సప్తహస్తాః. వృషభః - శ్రేష్ఠఃవాసుదేవః త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధతయా త్రిధాభూతస్సన్ సర్వంవస్తురోరవీతి- *రుశబ్దఇతిహిధాతుః. వ్యవహరతి. నామరూపవత్కరోతీత్యర్థః. తాదృశోమహోదేవః- మహాదేవఃమర్త్యాన్- చేతనాచేతనపదార్థాన్అన్తరాత్మతయాప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭

(త్రిధాహితమితి) త్రిధా - సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధభేదేనాహితం - అవతీర్ణం. పణిభిర్గుహ్యమానం - ఫణామణ్డలాచ్ఛాదితం. యద్వా- స్తోతృభిస్స్తూయమానం. *పణస్తుతావితిహిధాతుః. గవిఘృతం- గోఘృతం. అమృతరూపం బ్రహ్మ. దేవాఃఅన్వవిన్దన్-ఉపాసితవన్తః. తేషాంమధ్యేఇన్ద్రః- ఇన్ద్రశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహం శ్రితవాన్. అన్యస్సూర్యశబ్దోపలక్షితాధికారివిశేషఃఏకంవ్యూహమాశ్రితః. ఇతరేవేనాత్- వ్యాప్తిమతోవాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతమేకంవ్యూహంస్వధావద్భోగ్యభూతంప్రీతిరూపజ్ఞానేననిష్టతక్షుః- ఉపాసితవన్తః. వాసుదేవాత్ప్రాదుర్భూతాన్ వ్యూహవిశేషాన్ అధికారివిశేషాఉపాసతఇతియావత్. ౧౮

(యోదేవానామితి) బ్రహ్మజ్ఞానప్రార్థనామన్త్రోయం. యః- పరమాత్మాదేవానాం శ్రేష్ఠంచతుర్ముఖంసర్వస్రజ్యస్సృష్టేఃప్రాగుత్పద్యమానంసర్వాధికోమహర్షిః- నిరఙ్కుశసార్వజ్ఞ్యవాన్ సంసారరుద్రావకతయారుద్రశబ్దవాచ్యోనారాయణఃఅనావలిశయితప్రజ్ఞానాదియుక్తస్స్వదిత్యనుగ్రహేణాపశ్యత్. తాదృశోభగవాన్ శుద్ధయాబుద్ధ్యాపరమాత్మవిషయబుద్ధ్యాయోజయత్విత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవర్ణితం. ౧౯

(యస్మాత్పరమితి) యస్మాదపరం- అన్యత్పరం - ఉత్కృష్టంవస్తునాస్తి. యస్మాచ్చసూక్ష్మమధికపరిమాణంవస్తువానాస్తి. తాదృశోనిస్సమాభ్యధికఃఅవాప్తసమస్తకామతయాతృణీకృతబ్రహ్మరుద్రాదిప్రపఞ్చఃపరమపదఆస్తే. తేనపురుషశబ్దితేనవాసుదేవేనవ్యాప్తంసకలంజగదిత్యర్థః. అయమపిమన్త్రఃశ్వేతాశ్వతరప్రకాశికాయాంవ్యాఖ్యాతః. ౨౦

(నకర్మణేతి) యదమృతత్వంయతయః ప్రాప్నువన్తి. యచ్చామృతత్వంనాకస్య - భగవల్లోకస్యఉపరిపరమవ్యోమ్నినిహితంవిరాజతే. తదమృతత్వంకర్మప్రజాధనైర్నప్రాప్యం- అపితు *సన్న్యాసస్త్యాగఇత్యుక్తశ్శరణాగతిరిత్యపీత్యుక్తభగవచ్చరణారవిన్దశరణవరణలక్షణత్యాగేనైవఏకే-

ఉ.—— వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సన్న్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః। తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వే. ౨౨

దహరంవిపాప్మంవరవేశ్మభూతంయత్పుణ్డరీకంపురమధ్యసంస్థం। తత్రాపిదహరంగగనంవిశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యం. ౨౩

యద్వేదాదౌస్వరఃప్రోక్తోవేదాన్తేచప్రతిష్ఠితః। తస్యప్రకృతిలీనస్యయఃపరస్సమహేశ్వరః. ఇతిషష్ఠప్రశ్నేదశమోనువాకః. ౨౪

సహస్రశీర్షందేవంవిశ్వాక్షంవిశ్వశమ్భువం। విశ్వంనారాయణందేవమక్షరంపరమంప్రభుం। విశ్వతఃపరమంనిత్యంవిశ్వంనారాయణంహరిం। విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతి। పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరంశాశ్వతగ్ శివమచ్యుతం। నారాయణంమహాజ్ఞేయంవిశ్వాత్మానంపరాయణం। నారాయణపరంబ్రహ్మతత్త్వంనారాయణఃపరః। నారాయణపరోజ్యోతిరాత్మానారాయణఃపరః। యచ్చకించిజ్జగ

కలిచిత్ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. భక్తినిష్ఠానామప్యఙ్గతయా ప్రపదనస్యాపేక్షితత్వాత్, ప్రపన్నానాంచ ప్రధానతయా అపేక్షితత్వాత్, *తస్యచవశీకరణంతచ్ఛరణాగతిరేవేతిభాషణా, చ్చయథోక్తఏవార్థః. ౨౧

రం.—— (వేదాన్తవిజ్ఞానేతి) యతయః- సన్న్యాసినః. యమాదియుక్తాః వేదాన్తజనితజ్ఞానేనసునిశ్చితతత్త్వహితపురుషార్థాస్సన్న్యాసలక్షణప్రపదనేననిరస్తభక్తివిరోధిపాపతయానిర్మలాన్తఃకరణాః అనుష్ఠితోపాయాః పరాన్తకాలే- చరమశరీరవియోగకాలే బ్రహ్మలోకే- భగవల్లోకేపరామృతాత్- ఉత్కృష్టాదసంసారిణః. పరమాత్మానంప్రాప్య. ల్యబ్లోపేపఞ్చమీ. సర్వేపరిముచ్యన్తి- బన్ధాన్ముక్తాభవన్తీత్యర్థః. ౨౨

(దహరంవిపాప్మమితి) * అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోస్మిన్నన్తరఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితి ఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యా ఉపాస్యతయా సన్నిహితస్యపరబ్రహ్మణః పురభూతస్య ఉపాసకశరీరస్యమధ్యేసంస్థితందహరం- అల్పంవిపాప్మం - నిరస్తపాపంపరమాత్మనోవరవేశ్మభూతంయద్ధృదయపుణ్డరీకం- తత్రాపియదల్పంవిశోకోపలక్షితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకంగగనం - గగనవదపరిచ్ఛేద్యంబ్రహ్మ, తస్మిన్నన్తర్యత్,- తత్- ఉభయమప్యుపాసితవ్యమిత్యర్థః. అత్రవక్తవ్యంసర్వంఛాన్దోగ్యప్రకాశికాయాముక్తంతత్రైవద్రష్టవ్యం. ౨౩

దహరవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషఃక ఇతిజిజ్ఞాసాయాంనారాయణస్యతదుపాస్యత్వంప్రతిపాదయితుంసకలపరవిద్యోపాస్యత్వోపయికంమహేశ్వరత్వంనారాయణస్యదర్శయతి (యద్వేదాదావితి) *బ్రహ్మణఃప్రణవంకుర్యాదాదావన్తేచసర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతంబ్రహ్మపరస్తాచ్చవిశీర్యతేఇతిమానవస్మరణాత్ వేదాద్యన్తేప్రతిష్ఠితస్స్వరః- ప్రణవః. తస్యప్రకృతిః- అకారః. సమస్తశబ్దమూలత్వాదకారస్యతత్రలీనత్వం- తద్రూపతామాపన్నత్వం. అకారస్యేతియావత్. తస్యయఃపరః- ప్రతిపాద్యః. ఇదంపరస్తత్పరఇత్యాదౌపరశబ్దస్యవాచ్యే ప్రయోగదర్శనాత్. * అకారేణోచ్యతేవిష్ణుస్సర్వలోకేశ్వరోహరిః *అకారోవిష్ణువాచకఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామకారవాచ్యోవిష్ణుః. సఏవమహేశ్వరఇత్యర్థః. ౨౪

ఇతి దశమానువాకభాష్యమ్.

రం.—— పూర్వస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యోపాస్యోనారాయణఏవేత్యుక్తమ్. అధునాతుపరవిద్యాప్రకరణేషుశివశమ్భుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిఃపరతత్త్వపరమాత్మాదిశబ్దనిర్దిష్టవస్తునోనారాయణత్వంప్రతిపాద్యతే(సహస్రశీర్షందేవమిత్యాదినా)లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయానిర్దేశేనపూర్వానువాకోదితోపాసనాసంబన్ధశ్శఙ్కనీయః- *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిఉపాసిగతేనకృత్ప్రత్యయేనచోపాస్యస్యకర్మణోభిహితత్వాత్ ఉపాస్యేద్వితీయానుపపత్తేః. *విశ్వమేవేదంపురుషః * తత్త్వంనారాయణఃపరఃఇత్యాది ప్రథమానిర్దేశా, చ్చప్రథమార్థద్వితీయావేదితవ్యా. *అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః *తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః। స బ్రహ్మసశివస్సేన్ద్రస్సోక్షరఃపరమస్స్వరాడితినిర్దిష్టైస్సర్వస్మాత్పరోనారాయణఏవసర్వత్రోపాస్యఇతినిర్ణీయమానత్వాచ్చ ప్రథమార్థద్వితీయేతినిశ్చీయతఇతిభాషితం. వ్యాసార్యైరపి *ద్వితీయాన్తపదస్వారస్యానురోధేతువిద్యాదుపాసీతేత్యేవిధిపదాధ్యాహారః. ప్రథమాన్తపదస్వారస్యానురోధేతునాధ్యాహారః. సహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాః *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ ప్రథమార్థత్వాశ్రయణమాత్రమితివర్ణితం. విశ్వాక్షత్వం- సర్వవిషయసాక్షాత్కారవత్త్వం. విశ్వశమ్భుత్వం- సకలజగత్క్షేమకారిత్వం. ననువిశ్వంనారాయణమితికథంవిశ్వస్యనారాయణత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తం (విశ్వమేవేదంపురుషస్తద్విశ్వముపజీవతీతి) విశ్వేనాత్మతయోపజీవ్యతయావిశ్వత్వం- నతుస్వరూపేణేత్యభిప్రాయః. నారాయణపరంబ్రహ్మేత్యత్రనారాయణాత్పరంబ్రహ్మేతినార్థశ్శఙ్కనీయః- పూర్వాపరవిరోధాత్, *నారాయణఃపరంబ్రహ్మేతిమహోపనిషదిస్ఫుటమావేదనాత్,. సముద్రేఅన్తః-స్థానంయస్యససముద్రేన్తః. *సప్తమ్యాస్తత్పురుషేకృతిబహులమితిఅలుక్. *అన్తస్సమాప్తౌస్థానేచనిర్ణయేభ్యన్తరేపిచేతినైఘణ్టుకాః. ఇతరత్స్పష్టం. నచసహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయాయాం *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచేతివత్ప్రథమార్థత్వాశ్రయణే *తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితిప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యవిశేషసమర్పకతయాతదేకవాక్యతైవస్యాత్- నతుసర్వపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమస్యానువాకస్యేతిచేత్. గుణోపసంహారపాదే అస్యానువాకస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వమేవయుక్తం- *పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యస్మిన్ననువాకేదహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్।

త్యస్మిన్దృశ్యతే శ్రూయతేపివా। అన్తర్బహిశ్చతత్సర్వంవ్యాప్యనారాయణస్థితః। అనన్తమవ్యయంకవింసముద్రేన్తంవిశ్వశమ్భువం। పద్మకోశప్రతీకాశంహృదయంచాప్యధోముఖం। అధోనిష్ట్యావితస్త్యాంతునాభ్యాముపరితిష్ఠతి। హృదయంతద్విజానీయాద్విశ్వస్యాయతనంమహత్। సన్తతంసిరాభిస్తులమ్బత్యాకోశసన్నిభం। తస్యాన్తేసుషిరంసూక్ష్మంతస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితం। తస్యమధ్యేమహానగ్నిర్విశ్వార్చిర్విశ్వతోముఖః। సోగ్రభుగ్విభజన్తిష్ఠన్నాహారమజరఃకవిః। సన్తాపయతిస్వం దేహమాపాదతలమస్తకం। తస్యమధ్యేవహ్నిశిఖాఅణీయోర్ధ్వావ్యవస్థితః। నీలతోయదమధ్యస్థావిద్యుల్లేఖేవభాస్వరా। నీవారశూకవత్తన్వీపీతాభాస్వత్యణూపమా। తస్యాశ్శిఖాయామధ్యేపరమాత్మావ్యవస్థితః। సబ్రహ్మసశివస్సేన్ద్రస్సోక్షరఃపరమస్స్వరాట్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకాదశోనువాకః.

ఉ.—— ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మపురుషంకృష్ణపిఙ్గళం। ఊర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంవిశ్వరూపాయవైనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాదశోనువాకః.

ఆదిత్యోవాఏషఏతన్మణ్డలంతపతితత్రతాఋచస్తదృచాంమణ్డలంసఋచాం లోకోథయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేర్చిర్దీప్యతేతానిసామానితత్సామ్నాం మణ్డలంససామ్నాంలోకోథయ ఏషఏతస్మిన్మణ్డలేర్చిషిపురుషస్తానియజూంషిసయజుషాం మణ్డలంసయజుషాంలోకస్సైషాత్రయ్యేవ విద్యాతపతియఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయోదశోనువాకః.

ప్రకృతహానానౌచిత్యాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే * లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధిబలీయస్తదపి. యద్యపిదహరవిద్యాప్రకృతా, తదేకవాక్యత్వంచయుక్తం, - *తథాపిసకలపరవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థత్వేబహూనిలిఙ్గాన్యుపలభ్యన్తే- తత్తత్పరవిద్యావాక్యగతానిపరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిపదరూపాణిచిహ్నానీహవాక్యేదృశ్యన్తే. యది ప్రకృతవిద్యోపాస్యదేవతావిశేషసమర్పకమిదంవాక్యజాతంస్యాత్ - పరబ్రహ్మపరతత్త్వాదిప్రయోగోనారాయణపదావృత్తిశ్చనస్యాత్- ఏకేననారాయణపదేనైవసమీహితసిద్ధేః. అతఃపరబ్రహ్మాదిపదవాచ్యస్యనారాయణత్వవిధానాయైవఅయంసంరమ్భః * శివశ్చనారాయణఃశక్రశ్చనారాయణఇతి వత్పరంబ్రహ్మపినారాయణః పరతత్త్వమపినారాయణఇతివాక్యభేదోపినదోషాయ. తల్లిఙ్గంప్రకరణాద్బలీయః. తదప్యుక్తంపూర్వకాణ్డే* శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాంసమవాయేపరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి. నచసకలపరవిద్యోపాస్యనిశ్చాయకత్వే * పద్మకోశప్రతీకాశమితిదహరవిద్యోపాస్యవిశేషేణోపసంహారోనయుక్తఇతివాచ్యం- * ఏతదాత్మ్యమిదంసర్వమితిసామాన్యేననిర్దిష్టస్య * తత్త్వమసీతివిశేషే ఉపసంహారవత్సకలపరవిద్యోపాస్యతయా అభిహితస్యనారాయణస్యప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యతయా ఉపసంహారేదోషాభావాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః- (పద్మకోశేతి) నిష్ట్యా- గ్రీవాబన్ధనం. *సుపాంసులుగితిపఞ్చమ్యాలుక్. నిష్ట్యాయాఃఅధః- అధస్తాత్నాభ్యాఊర్ధ్వంవితస్తిమాత్రేఅధోముఖంపద్మాకారంచయద్ధృదయమాస్తఇత్యర్థః. తద్ధృదయంవిశ్వాత్మకస్యభగవతఃఆయతనం - ఆధారభూతంవిజానీయాదిత్యర్థః. (సన్తతమితి) తత్ హృదయం ఈషన్ముకులితపుణ్డరీకసదృశంసిరాభిస్తులమ్బతే. తదన్తేసూక్ష్మంరన్ధ్రం. తత్రసర్వాత్మకంబ్రహ్మఉపాసకానుగ్రహాయసన్నిహితం. (తస్యమధ్యఇతి) సర్వతఃప్రసృతఃసర్వతోజ్వాలఃతస్యహృదయస్యమధ్యేజాఠరాగ్నిర్వర్తతే. సత్వజరః-సర్వదాఉన్నిద్రఃకవిః - శబ్దాయమానఃఆహారం - భుక్తమశితపీతాదికం * అన్నమశితంత్రేధావిధీయతఇత్యాదిప్రకారేణవిభజన్అగ్రఅశితాదికంపూర్వంస్వయమశ్నాతీత్యర్థః. (సన్తాపయతీతి) దేహగతఊష్మాసర్వోపితదధీనఇత్యర్థః. (తస్యమధ్యఇతి) వహ్నిశిఖా- వహ్నేశ్శిఖా. ఆత్మజ్వాలా అణీయసీఊర్ధ్వా- ఊర్ధ్వాగ్రా. అణీయోర్ధ్వేతికర్మధారయః. సన్ధిశ్ఛాన్దసః. వ్యవస్థితఇతిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (నీలతోయదమధ్యస్థేతి) నీలతోయదశ్యామలభగవద్విగ్రహాశ్రయత్వాత్ మధ్యస్థనీలతోయదవిద్యున్నిభేత్యర్థః. మధ్యస్థేతి నీలతోయదవిశేషణస్య పూర్వనిపాతాభావశ్ఛాన్దసః. (నీవారశూకవదితి) నీవారాగ్రవత్సూక్ష్మస్వప్రకాశాతనూపమా- తన్వీ- అల్పాఉపమాయస్యాస్సా. అసదృశీతియావత్. స్యాత్- అస్తీత్యర్థః. (తస్యాశ్శిఖాయాఇతి) స్పష్టోర్థః (సబ్రహ్మేతి) శరీరాత్మభావప్రయుక్తస్సామానాధికరణ్యవ్యపదేశః. అక్షరః- ముక్తః. స్వరాట్- అకర్మవశ్యః. పరమః- ఉత్కృష్టః. ఇత్యేకాదశానువాకభాష్యమ్.

రం.—— (ఋతమితి) ఋతం-*ఋగతౌ. సర్వత్రగతం. సత్యం-నిర్వికారం. కృష్ణపిఙ్గళం-లక్ష్మీశోభాసంప్రయుక్తతయాకృష్ణపిఙ్గళం. అథవా-భగవద్విగ్రహస్యాతసీపుష్పసఙ్కాశతయా ప్రతిపాదనాత్, అతసీపుష్పస్యమయూరగ్రీవాసదృశతయాకృష్ణపిఙ్గళవర్ణత్వాత్కృష్ణపిఙ్గళత్వోపపత్తిః. *నమస్యేపరమానన్దవపుషంకృష్ణపిఙ్గళం।నారాయణంజగన్నాథంవాసుదేవమనామయమితియోగార్ణవవచనాత్, ఊర్ధ్వం- ఉత్కృష్టంరేతః- వీర్యంయస్యసతథోక్తః. రేతశ్శబ్దేనవికారఉచ్యతే- వికారాదుత్తీర్ణతయాఊర్ధ్వరేతమితిభట్టభాస్కరేణవ్యాఖ్యాతం. విరూపాక్షం- విరూపేఅక్షిణీయస్యసఃవిరూపాక్షః. వారాహే * తస్యచిన్తయతోనేత్రాత్ తేజస్సమభవన్మహత్। దక్షిణంవహ్నిసఙ్కాశంవామంతుహిమసన్నిభమిత్యుక్తేః శీతోష్ణత్వేనపరస్పరవిలక్షణత్వాద్విరూపాక్షత్వం. ఇతిద్వాదశానువాకభాష్యం.

హృదయాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశ్యఆదిత్యాన్తర్వర్త్యుపాసనముపదిశతి (ఆదిత్యోవాఏషఇత్యాదినా) ప్రత్యక్షదృష్టాదిత్యమణ్డలతద్గ

ఉ.—— ఆదిత్యోవై తేజఓజోబలంయశశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమాత్మామనోమన్యుర్మనుర్మృత్యుస్సత్యోమిత్రోవాయురాకాశః ప్రాణోలోకపాలఃకఃకింకంతత్సత్యమన్నమాయురమృతోజీవోవిశ్వఃకతమస్స్వయంభుః ప్రజాపతిస్సంవత్సరఇతి। సంవత్సరోఽసావాదిత్యోయఏషపురుషఏషభూతానామధిపతిర్బ్రహ్మణస్సాయుజ్యంసలోకతామాప్నోత్యేతాసామేవదేవతానాంసాయుజ్యంసార్ష్టితాంసమానలోకతామాప్నోతియఏవంవేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుర్దశోఽనువాకః.

ఘృణిస్సూర్యఆదిత్యోమర్చయన్తి తపస్సత్యంమధుక్షరన్తితద్బ్రహ్మతదాప ఆపోజ్యోతీరసోఽమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చదశోఽనువాకః.

సర్వోవైరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు । పురుషోవైరుద్రస్సన్మహోనమోనమః । విశ్వంభూతంభువనంచిత్రంబహుధాజాతంజాయమానంచయత్। సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషోడశోఽనువాకః.

కద్రుద్రాయప్రచేతసేమీఢుష్టమాయతవ్యసే । వోచేమశన్తమంహృదే । సర్వోహ్యేషరుద్రస్తస్మైరుద్రాయనమోఅస్తు॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తదశోఽనువాకః.

నమోహిరణ్యబాహవేహిరణ్యపతయేఽమ్బికాపతయఉమాపతయేనమోనమః। ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టాదశోఽనువాకః.

యస్యవైకఙ్కత్యగ్నిహోత్రహవణీభవతిప్రతిష్ఠితాప్రత్యేవాస్యాహుతయస్తిష్ఠన్త్యథోప్రతిష్ఠిత్యై॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనవింశోఽనువాకః.

తార్చిస్తద్గతపురుషాణాంఋక్సామయజూరూపత్వంతన్మణ్డలత్వంతల్లోకత్వంచ - అతశ్చఏతత్త్రియరూపతయాత్రయ్యేవవిద్యాతపతీత్యర్థః. ఏవంత్రయీమణ్డలరూపేఆదిత్యేకమనీయవిగ్రహయుక్తతయాయోగిభిర్దృశ్యమానఉపాసితవ్యఇత్యర్థః. ఇతిత్రయోదశానువాకభాష్యమ్.

రం.—— (ఆదిత్యోవైతేజఇత్యాది) తేజః- ప్రతాపః. ఓజః- కాన్తిః. సత్సుసాధుఃసత్యః. సత్యం-నిర్వికారం. ఆదిత్యస్యైవతేజఆద్యాత్మకత్వం. కఃకింకంకతమఇతిపృచ్ఛ్యమానసర్వవస్తురూపత్వమపితస్యైవేత్యర్థః. ఇతిశబ్దఃప్రకారవచనః. ఏవంజాతీయకత్వమపితస్యైవేత్యర్థః. (సంవత్సరోఽసావిత్యాది) ఆదిత్యేయఃపురుషః-సఏవసమ్యగ్వసన్తిసర్వభూతాన్యస్మిన్నితిసంవత్సరః. ఇదంసంవత్సరత్వోపపాదనంఉపలక్షణంపూర్వనిర్దిష్టతేజస్త్వాదిగుణానామపి. సాయుజ్యం- యుజ్యతఇతియుక్- గుణః. సాయుజ్యం- సమానగుణత్వం. సార్ష్టితాం - సమానభోగత్వం. ఏతాసాం - ప్రసిద్ధానాందేవతానాం-*వాయుర్లోకపాలఇతిపూర్వనిర్దిష్టానాంవాసార్ష్టిత్వసాలోక్యేప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇతిచతుర్దశానువాకభాష్యం.

(ఘృణిస్సూర్యఇతి) అపాంప్రశంసార్థోఽయంమన్త్రఃఅపాంప్రాశనాభిమన్త్రణాదౌవినియుజ్యతే. సూర్యే- సూర్యమణ్డలేవిద్యమానమాదిత్యంఘృణిః- ఘృణయఇత్యర్థః. వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కిరణాః అర్చయన్తి- పూజయన్తి. సన్తాపకైఃకిరణైఃయుక్తోభవతి. ఆదిత్యమర్చయన్తీత్యర్థేఆదిత్యోమర్చయన్తీతిచ్ఛాన్దసఓకారః. సత్యంతపః- తపఃఫలభూతంమధు- భోగ్యంక్షరన్తి- నిష్పాదయన్తి. ఆదిత్యకిరణేభ్యఏవవృష్ట్యుత్పత్తేః. తదేవబృహత్త్వగుణయోగాద్బ్రహ్మ. తదేవఆపఇత్యుచ్యతే. భూరాదివ్యాహృత్యర్థాఃప్రణవార్థోఽప్యాపఏవేత్యపాంప్రశంసా. ఇతిపఞ్చదశానువాకభాష్యమ్.

త్వరితఫలార్థిభిర్జప్యతయాత్వరితరుద్రసమాఖ్యాతాష్షోడశసప్తదశాష్టాదశాస్త్రయోఽనువాకారుద్రస్తుతిరూపాః. (సర్వోవైరుద్రఇతి) రుద్రస్యజగన్నిర్వాహకత్వాత్సర్వోవైరుద్రఇత్యుక్తిః. పురుషః- సర్వవీర్యసంపన్నఇత్యర్థః. మహః - మహాన్. నమోనమఇతివీప్సాపూజ్యతాతిశయప్రతిపాదనార్థా. (విశ్వంభూతమితి) స్పష్టోఽర్థః. ఇతిషోడశానువాకభాష్యం.

(కద్రుద్రాయేతి) కఇవాచరతీతికన్. స్రష్టేత్యర్థః. ప్రచేతసే- ప్రకృష్టబుద్ధిశాలినేమీఢుష్టమాయ-సేక్తృతమాయ. వర్షాదిభిర్లోకసేచకాయ. తవ్యసే- తపస్వినే. హృదే - హృద్యాయ. శన్తమం - మనస్సుఖావహంస్తోత్రంవోచేమ - వదామఇత్యర్థః. ఇతిసప్తదశానువాకభాష్యం.

హిరణ్యబాహవే - రమణీయబాహవే. *దేవోవస్సవితాహిరణ్యపాణిఃప్రతిగృహ్ణాత్విత్యత్రహిరణ్యాలఙ్కృతపాణిరితిభట్టభాస్కరవ్యాఖ్యానాత్ హిరణ్యాలఙ్కృతబాహవఇతివార్థః. హిరణ్యపతయే- ధనానాంపతయే. అమ్బికాపతయే- ఉమాపతయఇత్యర్థః. ఆదరార్థంఅమ్బికాపతయఉమాపతయఇతిద్విరుక్తిః. * సర్వోవైరుద్రఃపురుషోవైరుద్రఇతిశ్రవణాత్ రుద్రశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వమితివ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానావసరేవర్ణితం. తాపనీయేచ *ఋతంసత్యంపరంబ్రహ్మనృకేసరివిగ్రహం కృష్ణపిఙ్గళమూర్ధ్వరేతంవిరూపాక్షంశఙ్కరంనీలలోహితం ఉమాపతిఃపశుపతిఃపినాకీహ్యమితద్యుతిః ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాంబ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోఽధిపతిరితినృసింహపరతయాఉమాపతిప్రభృతిశబ్దానాంవ్యాఖ్యాతత్వాద్భగవత్పరత్వంయుక్తమేవ. ఇత్యష్టాదశానువాకభాష్యం.

(యస్యేతి) యస్యయజమానస్యాగ్నిహోత్రహోమసాధనభూతపాత్రవిశేషోవికఙ్కతాఖ్యవృక్షవిశేషప్రకృతికోభవతి - ప్రతి

౨౦.—— కృణుష్వ పాజ ఇతి పఞ్చ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే వింశోనువాకః.

అదితిర్దేవా గన్ధర్వా మనుష్యాః పితరోఽసురాస్తేషాం సర్వ భూతానాం మాతా మేదినీ మహతీ మహీ సావిత్రీ గాయత్రీ జగత్యుర్వీ పృథ్వీ బహులా విశ్వా భూతా కతమా కాయా సా సత్యేత్యమృతేతి వసిష్ఠః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకవింశోనువాకః.

ఆపో వా ఇదం సర్వం విశ్వా భూతాన్యాపః ప్రాణా వా ఆపః పశవ ఆపోఽమృతమాపోఽన్నమాపః సమ్రాడాపో విరాడాపస్స్వరాడాపశ్ఛన్దాగ్ంస్యాపో జ్యోతీగ్ంష్యాపస్సత్యమాపస్సర్వా దేవతా ఆపో భూర్భువస్సువరాప ఓం॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ద్వావింశోనువాకః.

ఆపః పునన్తు పృథివీం పృథివీ పూతా పునాతు మాం। పునన్తు బ్రహ్మణస్పతిః। బ్రహ్మపూతా పునాతు మాం। యదుచ్ఛిష్టమభోజ్యం యద్వా దుశ్చరితం మమ సర్వం పునన్తు మామాపోఽసతాం చ ప్రతిగ్రహం స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే త్రయోవింశోనువాకః.

అగ్నిశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యుపతయశ్చ మన్యుకృతేభ్యః। పాపేభ్యో రక్షన్తాం। యదహ్నా పాపమకార్షం మనసా వాచా హస్తాభ్యాం పద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా। అహస్తదవలుమ్పతు యత్కిఞ్చ దురితం మయి ఇదమహం మామమృతయోనౌ సత్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే చతుర్వింశోనువాకః.

సూర్యశ్చ మా మన్యుశ్చ మన్యుపతయశ్చ మన్యుకృతేభ్యః పాపేభ్యో రక్షన్తాం యద్రాత్ర్యా పాపమకార్షం మనసా వాచా హస్తాభ్యాం పద్భ్యాముదరేణ శిశ్నా రాత్రిస్తదవలుమ్పతు యత్కిఞ్చ దురితం మయి ఇదమహం మామమృతయోనౌ సూర్యే జ్యోతిషి జుహోమి స్వాహా॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చవింశోనువాకః.

ఆయాతు వరదా దేవీ । అక్షరం బ్రహ్మసమ్మితం । గాయత్రీం ఛన్దసాం మాతేదం బ్రహ్మ జుషస్వ నః। ఓజోఽసి సహోఽసి బలమసి భ్రాజోఽసి దేవానాం ధామ నామాసి విశ్వమసి విశ్వాయుస్సర్వమసి సర్వాయురభిభూరోం గాయత్రీమావాహయామి॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే షడ్వింశోనువాకః.

ష్ఠితా భవన్తి. కే ప్రతిష్ఠితా భవన్తీత్యత్రాహ (ప్రత్యేవాస్యాహుతయ ఇతి) ఆహుతయః ప్రతిష్ఠితా భవన్తి. తా యజమానస్య ప్రతిష్ఠిత్యై ప్రకల్పన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యేకోనవింశానువాకభాష్యం.

౨౦.—— (కృణుష్వ పాజ ఇతి) రక్షోజనశాన్త్యర్థాః పఞ్చమన్త్రా ఇహ పఠితవ్యా ఇత్యర్థః. ఇతి వింశానువాకభాష్యం.

(అదితిరితి) దేవగన్ధర్వమనుష్యపిత్రసురసర్వభూతమాతృత్వయుక్తా, మేదిన్యాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తగుణవతీ, కతమా కాయా సా సత్యాదిశబ్దితా, భూమిరేవ. ఖణ్డనానర్హత్వాద్భూమేరేవాదితిత్వం. ఏవం భూమిం వసిష్ఠః ప్రశశంసేత్యర్థః. ఇత్యేకవింశానువాకభాష్యం.

(ఆపో వా ఇతి) సమ్యగ్రాజతీతి సమ్రాట్. విశిష్య రాజతీతి విరాట్. స్వయమేవ రాజత ఇతి స్వరాట్. ఓమితి బ్రహ్మాత్మకత్వముచ్యతే. సర్వాత్మకత్వేనాపాం ప్రశంసార్థోఽయం మన్త్రః తదభిమన్త్రణాదౌ వినియుక్తః. ఇతి ద్వావింశానువాకభాష్యం.

(ఆపః పునన్త్వితి) బ్రహ్మణస్పతిః- బ్రహ్మణః - చతుర్ముఖస్య. వేదస్య వా పతిర్నారాయణః. పృథివీం పునాత్విత్యర్థః. పునన్త్వితి వచనవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మణా- పరమాత్మనా పూతా పృథివీ మాం పునాత్విత్యర్థః. శిష్టస్పష్టార్థః. అయం మన్త్రోఽపామాచమనే వినియుక్తః. ఇతి త్రయోవింశానువాకభాష్యం.

(అగ్నిశ్చేతి) మన్యుః- క్రోధః. మన్యుపతయః- క్రోధప్రవర్తకాశ్చక్షురాదయశ్చ క్రోధకృతేభ్యః పాపేభ్యో మాం రక్షన్తామిత్యర్థః. శిశ్నా- శిశ్నేనేత్యర్థః. మనఆదినా అహ్నా కృతం పాపం అహరేవ లుమ్పతు- ఛినత్తు- నాశయత్విత్యర్థః. ఇదమహం మాం- అహమిమం మాం అమృతానాం- ముక్తానాం యోనౌ- స్థానే సత్యే- బ్రహ్మణి జుహోమి- సమర్పయామీత్యర్థః. అయం చ మన్త్రః అపామాచమనే పాపశోధకే వినియుక్తః. ఇతి చతుర్వింశానువాకభాష్యం.

(సూర్యశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. సర్వప్రాణిసూతిహేతుత్వాత్పరమాత్మనస్సూర్యత్వమ్. ఇతి పఞ్చవింశానువాకభాష్యమ్.

ఆయాత్విత్యనువాకో గాయత్ర్యావాహనే వినియుక్తః. గాయత్రీ దేవీ ఆయాత్విత్యర్థః. హే ఛన్దసాం మాతః! త్వమాగత్య గాయత్రీం- గాయత్రీఛన్దస్కం వాచ్యేన బ్రహ్మణా పూజ్యత్వేన సమ్మితం- సమమిదం అక్షరం- వర్ణరూపం బ్రహ్మ- బృహత్త్వగుణయుక్తం జుషస్వ- సేవస్వ. (ఓజోఽసీతి) ఓజః- కాన్తిః. సహః- సామర్థ్యం. ఓజఆదీనాం సాధనమసీత్యర్థః. నామాని- నామాన్యసీత్యర్థః. విశ్వాయుః- విశ్వేషామాయుస్సాధనమసీత్యర్థః. అభిభూః- పరేషామభిభావికా. ఓం శబ్దో హి * ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృత ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మవాచకః. బ్రహ్మాత్మికాసీత్యర్థః. ఇతరత్స్పష్టం. ఇతి షడ్వింశానువాకభాష్యం.

ఉ.— ఓంభూః। ఓంభువః। ఓంసువః। ఓంమహః। ఓంజనః। ఓతపః। ఓంసత్యం। ఓంతత్సవితుర్వరేణియంభర్గోదేవస్యధీమహి। ధియోయోనఃప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తవింశానువాకః.

ఓమాపోజ్యోతీరసోమృతంబ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టవింశానువాకః.

ఓంభూర్భువస్సువర్మహర్జనస్తపస్సత్యంతద్బ్రహ్మతదాపఆపోజ్యోతీరసోమృతం బ్రహ్మభూర్భువస్సువరోం। ఓంతద్బ్రహ్మ। ఓంతద్వాయుః । ఓంతదాత్మా। ఓంతత్సర్వం। ఓంతత్పురోర్నమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనత్రింశానువాకః.

ఉత్తమేశిఖరేదేవీభూమ్యాంపర్వతమూర్ధని। బ్రాహ్మణేభ్యోహ్యనుజ్ఞానంగచ్ఛదేవియథాసుఖం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రింశోనువాకః.

ఓమన్తశ్చరతిభూతేషుగుహాయాంవిశ్వమూర్తిషు। త్వంయజ్ఞస్త్వంవిష్ణుస్త్వంవషట్కారస్త్వం రుద్రస్త్వంబ్రహ్మాత్వంప్రజాపతిః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకత్రింశానువాకః.

అమృతోపస్తరణమసి। ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిప్రాణాయస్వాహా । అపానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఅపానాయస్వాహా। వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమివ్యానాయస్వాహా। ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిసమానాయస్వాహా। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్వాత్రింశోనువాకః.

ప్రాణేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయప్రాణాయస్వాహా। అపానేనివిష్టోమృతం జుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయాపానాయస్వాహా । వ్యానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయవ్యానాయస్వాహా।ఉదానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయఉదానాయస్వాహా। సమానేనివిష్టోమృతంజుహోమిశివోమావిశాప్రదాహాయసమానాయస్వాహా । బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ । అమృతాపిధానమసి॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రయస్త్రింశోనువాకః.

రం.— (ఓంభూరితి) భూలోకాద్యాస్సప్తాపిలోకాఃఓం- బ్రహ్మాత్మకాఇత్యర్థః. (ఓంతత్సవితురితి) నః- అస్మాకంధియోయశ్చోదయతి- సుప్తానిజ్ఞానేన్ద్రియాణియత్ప్రేరయతి. తత్సవితుః - జగత్కారణస్యవరేణియం - వరణీయం. ఉపాస్యంభర్గః - తేజః. పరమాత్మస్వరూపంధీమహి-ధ్యాయేమహీత్యర్థః. ఇతి సప్తవింశానువాకభాష్యం.

(ఓమాపఇతి) గాయత్ర్యాఇదంశిరః. ఆపః, జ్యోతిః, తదుపలక్షితానిభూతాని. రసః- తద్గుణాశ్చ. అమృతంబ్రహ్మ- ముక్తాత్మా. తత్సర్వంఓం- బ్రహ్మేత్యర్థః. భూర్భువస్సువరోం- లోకత్రయమపిబ్రహ్మైవేత్యర్థః. ఇత్యష్టవింశానువాకభాష్యం.

(ఓంభూరితి) అస్మిన్ననువాకేప్రణవస్యైవసర్వాత్మత్వేనస్తుతిః. పురః- పూర్వభావి. కారణమిత్యర్థః. అతస్తస్మైప్రణవాయనమఇత్యర్థః. నకారరేఫశ్ఛాన్దసః. ఇత్యేకోనత్రింశానువాకభాష్యం.

(ఉత్తమఇతి) మేర్వాదీనామూర్ధ్వభాగేతత్రాపిఉత్తమేశిఖరేవిద్యమానాయాంభూమ్యాం - భోగ్యప్రదేశవిశేషేయథాసుఖంగచ్ఛ. బ్రాహ్మణేభ్యః- త్వదుపాసకైఃబ్రాహ్మణైరనుజ్ఞానం- కృతమితిశేషః. ఇతి త్రింశానువాకభాష్యం.

(ఓమన్తశ్చరతీతి) ఓంకారవాచ్యస్త్వంసర్వాత్మకోఽన్తశ్చరసీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. బ్రహ్మోపాసనేవినియుక్తోయంమన్త్రః. ఇత్యేకత్రింశానువాకభాష్యం.

(అమృతోపస్తరణమితి) పూర్వాపోశనమన్త్రోయం. పాత్రేహవిషోఽసంస్పర్శాయక్రియమాణద్రవద్రవ్యసేచనముపస్తరణం. హేఅమృత. త్వముపస్తరణమసీతిహస్తస్థజలస్యాభిమన్త్రణం. ఉపస్తీర్యతేనేనేతివ్యుత్పత్త్యాఉపస్తరణసాధనముచ్యతే. (ప్రాణఇతి) ప్రాణసంతర్పణే అభినివిష్టస్సన్ అమృతభూతమన్నమహం జుహోమీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (బ్రహ్మణీతి) మె ఆత్మాబ్రహ్మణిహుతః - సమర్పితస్సన్ అమృతత్వాయకల్పతామిత్యర్థః. ఇతి ద్వాత్రింశానువాకభాష్యమ్.

(ప్రాణేనివిష్టఇతి) అయంమన్త్రఃపూర్వేణమన్త్రేణవికల్పితః. శివస్సన్ హేహూయమానౌదన. అప్రదాహాయ - జాఠరాగ్నికృతదాహాభావాయమాం ప్రవిశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (అమృతాపిధానమసీతి) అమృతరూపమాచ్ఛాదనమసి. ఉత్తరాపోశనార్థహస్తస్థజలాభిమన్త్రణమన్త్రః. ఇతి త్రయస్త్రింశానువాకభాష్యమ్.

ఉ.— శ్రద్ధాయాంప్రాణేనివిశ్యామృతంహుతంప్రాణమన్నేనాప్యాయస్వ । అపానేనివిశ్యామృతంహుతంఅపానమన్నేనాప్యాయస్వ। వ్యానేనివిశ్యామృతంహుతంవ్యానమన్నేనాప్యాయస్వ । ఉదానేనివిశ్యామృతంహుతముదానమన్నేనాప్యాయస్వ । సమానేనివిశ్యామృతంహుతంసమానమన్నేనాప్యాయస్వ। బ్రహ్మణిమఆత్మామృతత్వాయ॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుస్త్రింశోనువాకః.

ప్రాణానాంగ్రన్థిరసి రుద్రోమావిశాన్తకస్తేనాన్నేనాప్యాయస్వ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నేపఞ్చత్రింశోనువాకః.

అఙ్గుష్ఠమాత్రఃపురుషోఙ్గుష్ఠంచసమాశ్రితః । ఈశస్సర్వస్యజగతఃప్రభుఃప్రీణాతివిశ్వభుక్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషట్త్రింశోనువాకః.

మేధాదేవీజుషమాణానఆగాద్విశ్వాచీభద్రాసుమనస్యమానా । త్వయాజుష్టాజుషమాణాదురుక్తాన్బృహద్వదేమవిదథేసువీరాః । త్వయాజుష్టఋషిర్భవతిదేవి త్వయాబ్రహ్మగతశ్రీరుతత్వయా। త్వయాజుష్టశ్చిత్రంవిన్దతేవసుసానోజుషస్వద్రవిణేనమేధే॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నే సప్తత్రింశోనువాకః.

మేధాంమఇన్ద్రోదదాతుమేధాందేవీసరస్వతీమేధాంమేఅశ్వినౌదేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ। అప్సరాసుయామేధాగన్ధర్వేషుచయన్మనః। దైవీమేధామనుష్యజాసామాంమేధాసురభిర్జుషతాం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టత్రింశోనువాకః.

సద్యోజాతంప్రపద్యామిసద్యోజాతాయవైనమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనచత్వారింశోనువాకః.

భవేభవేనాతిభవేభజస్వమాంభవోద్భవాయనమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచత్వారింశోనువాకః.

వామదేవాయనమోజ్యేష్ఠాయనమోరుద్రాయనమఃకాలాయనమఃకలవికరణాయనమోబలవికరణాయనమోబలప్రమథనాయనమస్సర్వభూతదమనాయనమోమనోన్మనాయనమః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకచత్వారింశోనువాకః.

రం.— (శ్రద్ధాయామితి) జాఠరాగ్నింప్రతివచనమిదం. శ్రద్ధాయాంస్థిత్వా- శ్రద్ధాళునామయేత్యర్థః. ప్రాణేనిమిత్తేహుతం. హుతేనతేనప్రాణంపోషయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ఇతి చతుస్త్రింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణానాంగ్రన్థిరితి) ఇదమపిజాఠరాగ్నింప్రతివచనం. ప్రాణానాంజాఠరాగ్న్యధీనత్వాత్తేషాం గ్రన్థిరసి. జాఠరాగ్నినా గ్రథితాః ప్రాణాహిదేహేవర్తన్తే. రుద్రోసి- రోదయితాసి. అన్తకః - భుక్తాన్నస్యనాశకః. తాదృశస్త్వంమా- మామావిశ - జరణార్థంజ్వాలయావ్యాప్నుహీత్యర్థః. ఇతి పఞ్చత్రింశానువాకభాష్యం.

(అఙ్గుష్ఠమాత్రఇతి) అఙ్గుష్ఠపరిమాణహృదయసమాశ్రితఃఅతఏవాఙ్గుష్ఠపరిమాణఃసర్వస్యజగతఃఈశః- నియన్తా ప్రభుః- శేషీ పురుషశబ్దితోవాసుదేవః అనేనప్రాణాదిహోమేన ప్రీణాతి- ప్రీణాతు. యతోసౌవిశ్వంస్వయమేవభుఙ్క్తే - అతస్తస్యైవప్రాణాద్యాహుతిభోక్తృత్వాత్ ప్రీణాత్విత్యర్థః. అయంచమన్త్రోభోజనానన్తరంజప్యః. ఇతిషట్త్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాదేవీతి) విశ్వమఞ్చతీతివిశ్వాచీ- విశ్వవ్యాపినీ. సుమనస్యమానా - సర్వప్రజాసుశోభనమనోయుక్తామేధాదేవీ - మేధాప్రదాదేవీజుషమాణా- ప్రీతియుక్తాసతీఆగాత్- ఆగచ్ఛతు. హేదేవి. పూర్వందురుక్తాః- గర్హితాఃశబ్దాఃజుషమాణాః- సేవమానావయమిదానీం త్వయాజుష్టాః- అనుగృహీతాస్సన్తఃగుణైర్బృహత్- శ్లాఘ్యగుణయుక్తంవచఃవదేమ. యస్మాద్భవతీసువీరాఃవాచోవిదధే- విహితవతీ. త్వయాసువీర్యయుక్తానాంవాచాంఅస్మాసుసంవిధానాత్ వయంసమీచీనంవచఃత్వదనుగ్రహాదనన్తరంవదామఇత్యర్థః. (త్వయాజుష్టఇతి) త్వయాఅనుగృహీతోమన్త్రద్రష్టాభవతి. త్వయాఅనుగృహీతోబ్రహ్మప్రాప్తశ్రీర్భవతి. త్వయానుగృహీతశ్చిత్రంధనంలభతే. హేమేధాప్రదేదేవి. తాదృశీత్వం ద్రవిణేనఅనుగృహాణ. ఇతి సప్తత్రింశానువాకభాష్యం.

(మేధాంమఇతి) ఇన్ద్రస్సరస్వతీపద్మమాలాలఙ్కృతావశ్వినౌదేవౌచమేధాంప్రయచ్ఛన్త్విత్యర్థః. అప్సరాసు - అప్సరస్స్విత్యర్థః. యన్మనః- యామేధా. అప్సరస్సుగన్ధర్వేషుచదేవేషుమనుష్యేషుచవిద్యమానాసాసురభిః- శ్రేష్ఠామేధామాంజుషతాం - ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. ఇత్యష్టత్రింశానువాకభాష్యం.

(సద్యోజాతంప్రపద్యామీత్యాది) అత్రతాపనీయే * ఈశానస్సర్వవిద్యానామిత్యాదీనాంనృసింహేభగవతిప్రయుక్తత్వాత్, స్కాన్దే నిర్వాణఖణ్డే * సద్యోజాతప్రవృత్తిస్స్వామీశిష్టేష్టత్రరక్షక| వామదేవఃప్రతిష్ఠాయావాసనాంతనుమాశ్రితఇత్యాదినారామవిషయతయాఉపబృంహితత్వా, చ్చభగవద్విషయాఏవైతేమన్త్రాః. సఙ్కల్పసమయఏవకారణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ చిదచిద్రూపేణభగవతోజాతత్వాత్ సద్యోజాతత్వం. భ

ఉ.— అఘోరేభ్యోథఘోరేభ్యో ఘోరఘోరతరేభ్యస్సర్వతస్సర్వశర్వేభ్యోనమస్తే అస్తు రుద్రరూపేభ్యః॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్విచత్వారింశోనువాకః.

తత్పురుషాయవిద్మహే మహాదేవాయధీమహితన్నోరుద్రః ప్రచోదయాత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేత్రిచత్వారింశోనువాకః.

ఈశానస్సర్వవిద్యానామీశ్వరస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోధిపతిర్బ్రహ్మా శివో మే అస్తు సదాశివోం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేచతుశ్చత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మమేతుమాం। మధుమేతుమాం। బ్రహ్మమేవమధుమేతుమాం। యాస్తేసోమప్రజావత్సోభిసోఅహం। దుస్స్వప్నహందురుష్వహ। యాస్తేసోమప్రాణాంస్తాంజుహోమి। త్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయదద్యాత్। బ్రహ్మహత్యాంవాఏతేఘ్నన్తి। యేబ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణంపఠన్తి। తేసోమంప్రాప్నువన్తి। ఆసహస్రాత్పఙ్క్తింపునన్తి ఓమ్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేపఞ్చచత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మమేధయామధుమేధయా బ్రహ్మమేవమధుమేధయా। బ్రహ్మమేధవా। మధుమేధవా బ్రహ్మమేవమధుమేధవా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేషట్చత్వారింశోనువాకః.

బ్రహ్మాదేవానాంపదవీఃకవీనామృషిర్విప్రాణాంమహిషోమృగాణాం। శ్యేనోగృధ్రాణాంస్వధితిర్వనానాంసోమఃపవిత్రమత్యేతిరేభన్॥ హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతావేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జాగోజాఋతజాఅద్రిజాఋతంబృహత్। యఇమంత్రిసుపర్ణమయాచితం బ్రాహ్మణాయదద్యాత్ వీరహత్యాంవాఏతేఘ్నన్తియే బ్రాహ్మణాస్త్రిసుపర్ణంపఠన్తితే సోమంప్రాప్నువన్తిఆసహస్రాత్పఙ్క్తింపునన్తిఓం॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేసప్తచత్వారింశోనువాకః.

ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానామేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్గ్ స్వా

వేభవే- మోనామోనా నాతిభవే- అతిశయేననోత్పద్యేయ. మా- మాంభజస్వ - అనుగృహాణ. భవస్య - కార్యవర్గస్యఉద్భవోయస్మాత్ - తాదృశాయనమఇత్యర్థః. వామః- శోభనోదేవోవామదేవః. సంసారరుగ్ద్రావయతీతిరుద్రః. సంహారకత్వాత్కాలః. కలాకాష్ఠాదివికరణహేతుత్వాత్కాలవికరణత్వం. కలవికరణఇతి హ్రస్వశ్ఛాన్దసః. మనోన్మనః - మనోవికర్తా. అఘోరేభ్యఇత్యాదినాఘోరాఘోరసర్వవస్తురూపత్వముచ్యతే. సర్వతోవర్తమానేభ్యశ్శర్వసంబన్ధిభ్యఃరుద్రరూపేభ్యోనమఇత్యర్థః. బ్రహ్మాధిపతిః- బ్రహ్మణః- వేదస్యాధిపతిః. బ్రహ్మణోధిపతిః- చతుర్ముఖస్యాధిపతిః. బ్రహ్మ- చతుర్ముఖశరీరకః. సదాశివః- సర్వదానిరవద్యః. ఓం- ప్రణవవాచ్యః. మేశివోఽస్తు- శివప్రదోస్తు. శుభావహోస్తు. ఇత్యేకోనచత్వారింశచత్వారింశైకచత్వారింశద్విచత్వారింశత్రిచత్వారింశచతుశ్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— (బ్రహ్మమేత్వితి) బ్రహ్మమితిమకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మ-స్వరూపేణగుణైశ్చబృహద్వస్తుమామేతు- ప్రాప్నోతు. మనసినిత్యంసన్నిధత్తామిత్యర్థః. మధుమిత్యత్రాపిమకారశ్ఛాన్దసః. మధు- మధువద్భోగ్యభూతం. ఆనన్దరూపమిత్యర్థః. బ్రహ్మమేవ-అత్రాపిమకారశ్ఛాన్దసః. బ్రహ్మైవతత్. యన్మధు- భోగ్యమిత్యర్థః. అత్రాపిమకారశ్ఛాన్దసః. (యాస్తేసోమేతి) హేసోమ- సౌతి- ఉత్పాదయతీతిసోమః- పరమాత్మా. హేసోమ. యాఃప్రజాః- తాస్సర్వాస్తే- తవశేషభూతాఇత్యర్థః. సోహంతేఽభి- అభిమతవత్సః. వత్సవత్పోష్యః. (దుస్స్వప్నేతి) త్వందుస్స్వప్నగోషాణాంహన్తా. దురు-దుష్టానాంస్వహా- స్వం- ధనంహన్తీతిస్వహా. ఉఇత్యనర్థకః (యాస్తేసోమేతి) హేసోమ. యాః- యేఇత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః తానీన్ద్రియాణిత్వయిజుహోమి. కాయేనవాచామనసేన్ద్రియైర్వాయత్కరోమితత్సర్వంపరమాత్మనేసమర్పయామీత్యర్థః. (త్రిసుపర్ణమితి) త్రిసుపర్ణశబ్దితమేతదనువాకత్రయంగురుదక్షిణాయాఋచామన్తరేణ *కృపయానిస్స్పృహోవదేదిత్యుక్తరీత్యాకృపాపారవశ్యేన బ్రాహ్మణమధ్యాపయతి. తేసోమశబ్దితంబ్రహ్మప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఓమిత్యేతద్విఘ్నశాన్త్యర్థంబ్రహ్మానుస్మరణార్థంవా. ఇతిపఞ్చచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(బ్రహ్మమేధయేతి) బ్రహ్మసమీచీనయాస్వవిషయబుద్ధ్యాసంయోజయత్విత్యర్థః. మధు- ఆనన్దరూపమిత్యర్థః. మేధవా - మేధయేత్యర్థః. యద్వా- మేధః- యజ్ఞః. తాంవాతి - గమయతీతిమేధవా. *సుపాంసులుగితిలుక్. స్వవిద్యాహేతుభూతయజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాపకఇత్యర్థః ఇతి షట్చత్వారింశానువాకభాష్యం.

బ్రహ్మాదేవానామితిహగ్ంసశ్శుచిషదితిఇమౌమన్త్రౌవ్యాఖ్యాతౌ. (వీరహత్యామితి) *వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇత్యుక్తాంవీరహత్యామిత్యర్థః. అన్యస్స్పష్టార్థః. ఇతిసప్తచత్వారింశానువాకభాష్యం.

(ప్రాణాపానేత్యాది) ఏతేసన్న్యాసార్థవిరజస్స్వార్థాహోమమన్త్రాః. జ్యోతిరహం- స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపోహంరజస్తమోభ్యాం

హా। వాఙ్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణరేతోబుద్ధ్యాకూతిసఙ్కల్పా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। శిరఃపాణిపాదపార్శ్వపృష్ఠోదరజఙ్ఘశిశ్నోపస్థపాయవో మెశుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా।త్వక్చర్మమాంసరుధిరమేదోస్థిమజ్జా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। అన్నమయ ప్రాణమయ మనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మేశుధ్యన్తాంజ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। వివిట్టిస్స్వాహా। ఘుషోత్కాయస్వాహా । ఉత్తిష్ఠపురుషా హరీలోహితపిఙ్గళాక్షి దేహిదేహిదదాపయితా మెశుధ్యన్తాం జ్యోతిరహంవిరజావిపాప్మాభూయాసగ్ స్వాహా। ఓంస్వాహా॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఅష్టచత్వారింశోనువాకః.

ఉ.— సత్యంపరంపరంసత్యంసత్యేననసువర్గాల్లోకాచ్యవన్తేకదాచనసతాంహి సత్యంతస్మాత్సత్యేరమన్తే। తపఇతితపోనానశనాత్పరంయద్ధిపరంతపస్తద్దుర్ధర్షంతద్దురాధర్షంతస్మాత్తపసిరమన్తే। దమఇతినియతంబ్రహ్మచారిణస్తస్మాద్దమేరమన్తే।శమ ఇత్యరణ్యేమునయస్తస్మాచ్ఛమేరమన్తే। దానమితిసర్వాణిభూతానిప్రశంసన్తిదానాన్నాతిదుష్కరంతస్మాద్దానేరమన్తే। ధర్మఇతిధర్మేణసర్వమిదంపరిగృహీతంధర్మాన్నాతిదుశ్చరంతస్మాద్ధర్మేరమన్తే। ప్రజనఇతిభూయాంసస్తస్మాద్భూయిష్ఠాఃప్రజాయన్తేతస్మాద్భూయిష్ఠాః ప్రజననేరమన్తే। అగ్నయఇత్యాహతస్మాదగ్నయఆధాతవ్యాఅగ్నిహోత్రమిత్యాహ తస్మాదగ్నిహోత్రేరమన్తే।యజ్ఞఇతియజ్ఞోహిదేవానాంయజ్ఞేనహిదేవాదివఙ్గతాస్తస్మాద్యజ్ఞేరమన్తే। మానసమితివిద్వాంసస్తస్మాద్విద్వాంసఏవమానసేరమన్తే । న్యాసఇతిబ్రహ్మాహిపరఃపరోహిబ్రహ్మాతానివా ఏతాన్యవరాణితపాంసిన్యాసఏవాత్యరేచయద్యఏవంవేదేత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేఏకోనపఞ్చాశోనువాకః.

ప్రాజాపత్యోహారుణిస్సుపర్ణేయఃప్రజాపతింపితరముపససారకింభగవన్తఃపరమంవదన్తీతితస్మైప్రోవాచ। సత్యేనవాయురావాతిసత్యేనాదిత్యోరోచతేదివిసత్యంవాచః ప్రతిష్ఠాసత్యేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాత్సత్యంపరమంవదన్తి । తపసాదేవాదేవతామగ్రఆయన్తపసర్షయస్సువరన్వవిన్దన్తపసాసపత్నాన్ప్రణుదామారాతీంస్తపసిసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాత్తపఃపరమంవదన్తి। దమేనదాన్తాఃకిల్బిషమవధూన్వన్తిదమేనబ్రహ్మచారిణస్సువరగచ్ఛన్దమోభూతానాందురాధర్షందమేసర్వం ప్రతిష్ఠితంతస్మాద్దమఃపరమంవదన్తి। శమేనశాన్తాశ్శివమాచరన్తిశమేననాకంమునయోన్వవిన్దన్ఛమోభూతానాందురాధర్షంశమేసర్వంప్రతిష్ఠితంతస్మాచ్ఛమఃపరమంవదన్తి। దానంయజ్ఞానాంవరూథందక్షిణాలోకే

స్వలఙ్కోసిరస్తపాపాభూయాసమిత్యర్థః. రేతశ్శబ్దేనఇన్ద్రియముచ్యతే. ఆకూతిః- అభిప్రాయః. (అన్నమయేత్యాది) ఆనన్దమయస్యపరమాత్మశోధ్యత్వంచభజనప్రపదనలక్షణప్రసదనోపాయేనప్రసాద్యత్వం. వివిట్టిస్స్వాహా- విశేషేణవిట్టిః- వ్యాప్తిః. జ్ఞానవ్యాప్తిరస్త్విత్యర్థః. ఘుష్ఠ—ఘోషః. స్వగుణకీర్తనం. తత్రఉత్కః- ఉత్సుకః. పరమాత్మా. తస్మైస్వాహా. హేపురుష. హరే. లోహితపుణ్డరీకవత్ పిఙ్గళేఅక్షిణీయస్యసతథోక్తః ఉత్తిష్ఠ- అస్మద్రక్షణజాగరూకోభవ. దేహి-త్వద్విషయజ్ఞానశక్త్యాదికందేహి. తద్దానహేతుభూతాపితేసర్వేసమగ్రాభవన్త్విత్యర్థః. ఓంస్వాహా-మితిశబ్దవాచ్యాయపరమాత్మనేస్వాహా. ఇత్యాత్మహవిస్సమర్పణమన్త్రః. ఇత్యష్టచత్వారింశానువాకభాష్యం.

రం.— బ్రహ్మవిద్యాయాంసత్యతపఆదీనిసాధనాన్యుపవర్ణ్యసన్న్యాసశబ్దితంప్రపదనమేవసర్వోత్కృష్టంచతుర్ముఖాభిమతమితిప్రతిపాదయితుముపక్రమతే(సత్యంపరమిత్యాదినా)సతాంహిసత్యం-సతాంహిపురుషాణాంసత్యమభిమతం.సత్యంపరమితినిర్దిష్టస్యైవపరంసత్యమితిఅనుకృష్యాభేదేననిర్దేశః.తపఇతినిర్దిష్టంతపఃపరమితిమత్వాతపసిరమన్తఇత్యుత్తరత్రాన్వయః.దమఇతినియతంబ్రహ్మచారిణః- బ్రహ్మచారిణోదమఏవసాధనమితిమత్వానియతందమేస్థితాఇత్యర్థః. ప్రజాయన్తే-ప్రజాః ప్రజనయన్తీత్యర్థః. మానసం-మనసాభగవన్మననమిత్యర్థః. పరోహిబ్రహ్మా-సర్వోత్కృష్టః. తస్యయన్మతంన్యాసశబ్దితం-తదేవసర్వోత్కృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మాహిపరఃపరోహిబ్రహ్మేతినిర్దేశోదార్ఢ్యార్థః. ఇత్యేకోనపఞ్చాశానువాకభాష్యం.

(ప్రాజాపత్యోహారుణిరితి) ప్రాజాపత్యోహారుణిస్సుపర్ణేయః-అరుణాఖ్యప్రజాపతేఃపితుఃసుపర్ణాయాఃమాతుశ్చాపత్యమిత్యర్థః. (సత్యేనేత్యాది) పూర్వోక్తసత్యాదీనాంప్రపఞ్చః. దివిఆదిత్యోరోచతేఇతియోజనా. దేవతామగ్రఆయన్-దేవత్వంప్రాప్తాఇత్యర్థః. సువరన్వవిన్దన్-స్వర్గంప్రాప్తాఇత్యర్థః. సపత్నాన్- ద్వేషయుక్తాన్అరాతీనిత్యర్థః. సపత్నశబ్దేనఉత్కటద్వేషయుక్తతాఅభిప్రేతా. (దానంయజ్ఞానామితి

దాతారం సర్వభూతాన్యుపజీవన్తి దానేనారాతీరపానుదన్త దానేన ద్విషన్తో మిత్రా భవన్తి దానే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్దానం పరమం వదన్తి। ధర్మో విశ్వస్య జగతః ప్రతిష్ఠా లోకే ధర్మిష్ఠం ప్రజా ఉపసర్పన్తి ధర్మేణ పాపమపనుదతి ధర్మే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్ధర్మం పరమం వదన్తి। ప్రజననం వై ప్రతిష్ఠా సాధు ప్రజాయాస్తన్తుం తన్వానః పితృణామనృణో భవతి తదేవ తస్యానృణం తస్మాత్ప్రజననం పరమం వదన్తి। అగ్నయో వై త్రయీ విద్యా దేవయానః పన్థా గార్హపత్య ఋక్పృథివీ రథన్తరమన్వాహార్యపచనో యజురన్తరిక్షం వామదేవ్యమాహవనీయస్సామ సువర్గో లోకో బృహత్తస్మాదగ్నీన్పరమం వదన్తి। అగ్నిహోత్రం సాయం ప్రాతర్గృహాణాం నిష్కృతిస్స్విష్టం సుహుతం యజ్ఞక్రతూనాం ప్రాయణం సువర్గస్య లోకస్య జ్యోతిస్తస్మాదగ్నిహోత్రం పరమం వదన్తి । యజ్ఞ ఇతి యజ్ఞో హి దేవానాం యజ్ఞేన హి దేవా దివం గతా యజ్ఞేనాసురానపానుదన్త యజ్ఞేన ద్విషన్తో మిత్రా భవన్తి యజ్ఞే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాద్యజ్ఞం పరమం వదన్తి। మానసం వై ప్రాజాపత్యం పవిత్రం మానసేన మనసా సాధు పశ్యతి మానసా ఋషయః ప్రజా అసృజన్త మానసే సర్వం ప్రతిష్ఠితం తస్మాన్మానసం పరమం వదన్తి । న్యాస ఇత్యాహుర్మనీషిణో బ్రహ్మాణం బ్రహ్మా విశ్వః కతమస్స్వయమ్భుః ప్రజాపతిస్సంవత్సర ఇతి సంవత్సరోఽసావాదిత్యో య ఏష ఆదిత్యే పురుషస్స పరమేష్ఠీ బ్రహ్మాత్మా యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతి పర్జన్యేనౌషధివనస్పతయః ప్రజాయన్త ఓషధివనస్పతిభిరన్నం భవత్యన్నేన ప్రాణాః ప్రాణైర్బలం బలేన తపస్తపసా శ్రద్ధా శ్రద్ధయా మేధా మేధయా మనీషా మనీషయా మనో మనసా శాన్తిశ్శాన్త్యా చిత్తం చిత్తేన స్మృతిం స్మృత్యా స్మారం స్మారేణ విజ్ఞానం విజ్ఞానేనాత్మానం వేదయతి తస్మాదన్నం దదన్సర్వాణ్యేతాని దదాత్యన్నాత్ప్రాణా భవన్తి భూతానాం ప్రాణైర్మనో మనసశ్చ విజ్ఞానం విజ్ఞానాదానన్దో బ్రహ్మయోనిస్స వా ఏష పురుషః పఞ్చధా పఞ్చాత్మా యేన సర్వమిదం ప్రోతం పృథివీ చాన్తరిక్షం చ ద్యౌశ్చ దిశశ్చావాన్తరదిశాశ్చ స వై సర్వమిదం జగత్స చ భూతం స చ భవ్యం। జిజ్ఞాసక్లృప్త ఋతజా రయిష్ఠాశ్శ్రద్ధా సత్యో మహస్వాన్ తపసో వరిష్ఠాజ్ఞాత్వా తమేవం మనసా హృదా చ భూయో న మృత్యుముపయాహి విద్వాన్ । తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహుః॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే పఞ్చాశోఽనువాకః.

౬.— వసురణ్యో విభూరసి। ప్రాణే త్వమసి సన్ధాతా। బ్రహ్మన్ త్వమసి విశ్వసృక్। తేజోదాస్త్వమస్యగ్నేర్వర్చోదాస్త్వమసి సూర్యస్య ద్యుమ్నోదాస్త్వమసి చన్ద్రమస ఉపయామగృహీతోఽసి బ్రహ్మణే

దక్షిణాః పురుషాః యజ్ఞానాం పరార్ధం- వరిష్ఠం వదన్తీత్యర్థః. ప్రజాయాస్తన్తుం - ప్రజాసన్తతిమిత్యర్థః. గార్హపత్యస్య ఋక్పృథివీరథన్తరరత్వం. ఏవముత్తరత్రాపి. నిష్కృతిః- పాపప్రాయశ్చిత్తం. ప్రాయణం- ప్రకృష్టగతిః. సువర్గస్య జ్యోతిః- దీపవత్ప్రకాశకం. తత్ప్రాప్తితుభూతమిత్యర్థః. (న్యాస ఇత్యాహురితి) బ్రహ్మా విశ్వః కతమస్స్వయమ్భుః ప్రజాపతిస్సంవత్సర ఇతి నిర్దిష్టం బ్రహ్మాణం - తదన్తర్యామిరమాత్మానమేవ సిద్ధోపాయతయా మనీషిణో న్యాసమాహురిత్యర్థః. సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వం కథమిత్యాశఙ్క్య ఆదిత్యస్య సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వాత్తత్పురుషస్యాపి సంవత్సరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (సంవత్సరోఽసావాదిత్య ఇతి) తత్ప్రసఙ్గాదన్నదానం ప్రశంసతి (యాభిరాదిత్యస్తపతీత్యా శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. మేధా- గ్రహణధారణసమర్థబుద్ధిః. మనీషా- శ్రవణజన్యధీః. మనః- మననం. చిత్తం - భగవద్విషయకప్రేమరూపం. రం- నిరన్తరస్మరణం. విజ్ఞానం- దర్శనసమానాకారజ్ఞానం. ఆనన్దో బ్రహ్మయోనిః-యోనిః- జగత్కారణం. ప్రాప్యత ఇతి శేషః. పఞ్చధా- పరవ్యూవిభవాన్తర్యామ్యర్చావతారలక్షణభగవచ్ఛాస్త్రోక్తప్రకారేణ విభక్తః. పఞ్చానాం - ప్రకృతికాలత్రివిధజీవానామాత్మేత్యర్థః. జిజ్ఞాసుక్లృ జిజ్ఞాసూనాం- ప్రేప్సూనాం క్లృప్తః- సాధ్యః. ఋతజాః- ఋతేన- సత్యేన జాయతే- లభ్యత ఇతి ఋతజాః. రయిష్ఠాః- రయిః - నిత్యవిభూతిః ష్ఠ ఇత్యర్థః. శ్రద్ధా సత్యః- యస్యాస్తిక్యబుద్ధిః- తస్యైవ సత్యః- సత్యత్వేన ప్రతీయమాన ఇత్యర్థః. హృదా - భక్త్యేత్యర్థః. ఉపయాహి - ఉపయ ఇతి పఞ్చాశానువాకభాష్యం.

౮౦.— న్యాసశబ్దితప్రపదనకరణభూతమన్త్రమాహ (వసురణ్య ఇతి) వసురణ్యః- వసు ప్రాప్యః. *రణ గతావితి హి ధాతుః. వసూ తసర్వదేవతోపాస్య ఇత్యర్థః. విభుత్వం- వ్యాపకత్వం. (ప్రాణ ఇతి) ప్రాణశబ్దితకార్యకారణసఙ్ఘాతసంయోజక ఇత్యర్థః. విశ్వసృక్-విశ్వస్రష్టా. మ్నోదాః- కాన్తిద ఇత్యర్థః. ఉపయామ- త్వాం శరణముపగచ్ఛామ. గృహీతోఽసి- మహతా కాలేన దృష్టోఽసి. కస్మై ప్రయోజనాయేత్యత్రాహ- బ్ర

త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతైతద్వై మహోపనిషదం దేవానాం గుహ్యం య ఏవం వేద బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమిత్యుపనిషత్ ॥ ఇతి షష్ఠప్రశ్నే ఏకపఞ్చాశోఽనువాకః.

ఉ.—— తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః। శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిర్వేదః శిఖా హృదయం యూపః కామ ఆజ్యం మన్యుః పశుస్తపోఽగ్నిః। శమయితా దక్షిణా। వాగ్ఘోతా ప్రాణ ఉద్గాతా చక్షురధ్వర్యుర్మనో బ్రహ్మా శ్రోత్రమగ్నీద్యావద్ధ్రియతే సా దీక్షా। యదశ్నాతి యత్పిబతి తదస్య సోమపానం యద్రమతే తదుపసదః। యత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతే చ స ప్రవర్గ్యః యన్ముఖం తదాహవనీయః యదస్య విజ్ఞానం తజ్జుహోతి యత్సాయం ప్రాతరత్తి తత్సమిధో యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తాని సవనాని యే అహోరాత్రే తే దర్శపూర్ణమాసౌ యేఽర్ధమాసాశ్చ మాసాశ్చ తే చాతుర్మాస్యాని య ఋతవస్తే పశుబన్ధా యే సంవత్సరాశ్చ పరివత్సరాశ్చ తేఽహర్గణాః। సర్వవేదసం వా ఏతత్సత్రం। యన్మరణం తదవభృథ ఏతద్వై జరామర్యమగ్నిహోత్రం। య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే। దేవానామేవ మహిమానం గత్వాదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛత్యథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా

ణే మహసే- మహతే బ్రహ్మణే తుభ్యమిత్యర్థః. త్వా త్వాం ప్రత్యక్షమితి యావత్. ఓమితి మన్త్రేణాపి భగవచ్ఛేషత్వప్రతిపాదకేన పునరాత్మసమర్పణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. మహోపనిషదం- మహోపనిషత్ప్రతిపాద్యం. దేవానాం గుహ్యం- దేవానామపి దుర్విజ్ఞానమిత్యర్థః. ఇత్యేకపఞ్చాశోఽనువాకభాష్యం.

రం.—— ఏవంవిదుషా క్రియమాణస్యాత్మహవిస్సమర్పణరూపయజ్ఞస్య ప్రసిద్ధయజ్ఞాఙ్గైరభేదేన ప్రాశస్త్యం దర్శయతి (తస్యైవంవిదుష ఇత్యాదినా) సమర్పణీయ ఆత్మైవ యజమానః. తపశ్శబ్దేన ఆలోచనరూపజ్ఞానముచ్యతే. (శమయితేతి) * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత్యుక్తరీత్యా శాన్తిహేతుభూతం * ఆనుకూల్యమితి ప్రోక్తం సర్వభూతానుకూలతేతి సర్వభూతానుకూల్యోపయోగి సర్వం బ్రహ్మాత్మకమితి యద్ధ్యానం- తద్దక్షిణేత్యర్థః. (యావద్ధ్రియత ఇతి) యావత్కాలం ప్రాణధారణం - సా దీక్షేత్యర్థః. రమతే - క్రీడతీత్యర్థః. సంవత్సరపరివత్సరావబ్దభేదౌ. ఆత్మసమర్పణరూపత్వాత్సర్వవేదసం- సర్వస్వదక్షిణం సత్రమిత్యర్థః. జరయా- వయోహాన్యా మ్రియతే- సమాప్యత ఇతి జరామర్యం. యావజ్జీవమనుష్ఠేయమగ్నిహోత్రం సత్రం చ తదేవేత్యర్థః. ఏతద్విద్యానిష్ఠానాముదగయనమరణే దేవలోకప్రాప్తిపూర్వకాదిత్యసాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిః- దక్షిణాయనమరణే పితృలోకప్రాప్తిపూర్వకచన్ద్రమస్సాయుజ్యపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాహ (య ఏవం విద్వానితి) ప్రమీయతే - మ్రియత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - తతః పశ్చాదిత్యర్థః. అత్ర * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఆత్మానం యుఞ్జీతేతి పూర్వానువాకవిహితప్రపదనస్తుతిపరతయా * తస్యైవంవిదుషో యజ్ఞస్యేత్యాదిసన్దర్భో వేదాన్తాచార్యైర్యోజితః. భగవతా తు భాష్యకృతా * పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాదిత్యధికరణే * తైత్తిరీయే పూర్వానువాకే * బ్రహ్మణే త్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి బ్రహ్మవిద్యామభిధాయ తత్ఫలత్వేన * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీత్యుక్త్వాత తస్యైవంవిదుష ఇత్యాదినామ్నాతా పురుషవిద్యా తత్సైవ బ్రహ్మవిదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి గమ్యతే అతో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరేవ ఫలం- ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయాత్. ఛాన్దోగ్యే తు పురుషవిద్యా ఆయుః ప్రాప్తిఫలా. అతః ఫలభేదాత్ విద్యాభేద ఇతి భాషితం, పక్షద్వయేపి న విరోధః. అత్ర విదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి భాష్యస్వారస్యాత్ విదుషో యజ్ఞస్యేతి షష్ఠ్యౌ సమానాధికరణే. తతశ్చ విద్వానేవ యజ్ఞః - తస్యాత్మా యజమాన ఇత్యర్థః. న చైవం సతి వాక్యభేదశ్శఙ్కనీయః - విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమాన ఇతి సిద్ధవత్కారేణైవ విద్వాన్యజ్ఞ ఇత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్. న చ విదుషి యజ్ఞత్వకల్పనే తస్యైవాత్మతయా ఆత్మనో యజమానత్వం విరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకత్ర విరోధాదితి వాచ్యం- విద్వచ్ఛబ్దేన కార్యకారణసఙ్ఘాతవిశిష్టస్య, ఆత్మశబ్దేన నిష్కృష్టవిశేష్యమాత్రస్య, ప్రతిపాదనసంభవేన చ విరోధాభావాత్. అత్ర వ్యాసార్యైః పూర్వానువాకే * బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి ఫలస్యోక్తత్వాదస్మిన్ననువాకే తత్కీర్తనే పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య తస్యైవ విద్యాయాః పురుషవిద్యాలక్షణమఙ్గమభిధాయ సాఙ్గమభిహితాయాః స్తుత్యర్థం పూర్వానువాకోక్తఫలమేవానూద్యత ఇత్యుక్తం. * సోమాపౌష్ణం త్రైతమాలభేత పశుకామ ఇతి శ్రుతేన ప్రధానఫలేన పశునా * ఊర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్క్పశవ ఇత్యఙ్గభూతోదుమ్బరతాయాః స్తుతివదఙ్గభూతపురుషవిద్యాయా అఙ్గిభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తిజనకత్వేన స్తుతిరిహ క్రియతే. అథవా- పూర్వానువాకోక్తఫలకీర్తనం. అతో న పౌనరుక్త్యమిత్యపి వదన్తి. ఉత్క్రాన్తిహేతౌ దక్షిణాయనే ప్రమీతానాం * అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితృణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛతీతి శ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తేరవశ్యంభావాత్, చన్ద్రం ప్రాప్తానాం చ * యదా తత్పర్యవైత్యథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్త ఇతి శ్రవణాత్, పునరావృత్తిరవశ్యంభావినీ. తతశ్చ దక్షిణాయనమృతానాం న బ్రహ్మప్రాప్తిస్సంభవతి. నను * దివా చ శుక్లపక్షశ్చ షణ్మాసా ఉత్తరాయణం। ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమితి నిశామరణస్య నిన్దితత్వావేదనేనాధోగతిహేతుత్వప్రతీతేః నిశి మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్నాస్తీతి * నిశి నేతి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా * న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తితం. తస్య హ్యయమర్థః - కర్మసంబన్ధాభావే శరీరాన్తరపరిగ్రహాసంభవాద్యావద్దేహం కర్మసంబన్ధో వక్తవ్యః - ని

చన్ద్రమసస్సాయుజ్యంగచ్ఛత్యేతౌవైసూర్యాచన్ద్రమసోర్మహిమానౌ బ్రాహ్మణోవిద్వానభిజయతితస్మాద్బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతితస్మాద్బ్రహ్మణోమహిమానమిత్యుపనిషత్॥ ఇతిషష్ఠప్రశ్నేద్విపఞ్చాశోనువాకః. ....

షష్ఠప్రశ్నఃసమాప్తః.

ఇతి తైత్తిరీయకోపనిషత్సమాప్తా.

⁂

హరిః ఓమ్॥ శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు.

మృతస్యాపిబ్రహ్మవిదఃప్రారబ్ధవ్యతిరిక్తకర్మణాంవిద్యయానష్టత్వా, దవశిష్టప్రారబ్ధస్యభోగేననష్టత్వాత్, * తస్యతావదేవచిరమితిప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరపాతమాత్రస్యైవాన్తరాయత్వశ్రవణా, చ్చప్రారబ్ధకర్మార్జితశరీరనాశేపునశ్శరీరాన్తరాప్రసక్తేఃనిశిమృతస్యాపిబ్రహ్మవిదోస్త్యేవబ్రహ్మప్రాప్తిః. *దివాచశుక్లపక్షశ్చేత్యేతత్త్వబ్రహ్మవిద్విషయమితిపూర్వాధికరణఏవస్థితత్వాత్కథమస్యాశ్శఙ్కాయాఉత్థితిరితిచేత్. సత్యం- దక్షిణాయనమృతస్యచన్ద్రప్రాప్తిశ్రవణాత్, చన్ద్రంప్రాప్తస్యపునరావృత్తిశ్రవణా, చ్చభీష్మాదీనాంబ్రహ్మవిదాముత్తరాయణప్రతీక్షాదర్శనా, చ్చదక్షిణాయనమృతస్యనబ్రహ్మప్రాప్తిరితిఅధికాశఙ్కాయాముచ్యతే * అతశ్చాయనేపిదక్షిణే. అయనేపిదక్షిణేమృతస్యపూర్వాధికరణోక్తయుక్త్యాస్త్యేవబ్రహ్మప్రాప్తిః. చన్ద్రంప్రాప్తస్యాపివిదుషః * తస్మాద్బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతివాక్యశేషే బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రవణాచ్చన్ద్రప్రాప్తిర్విశ్రమహేతుమాత్రం. చన్ద్రంప్రాప్తస్యపునరావృత్తివచనంఅబ్రహ్మవిద్విషయం. భీష్మాదీనాంస్వచ్ఛన్దమరణానాముత్తరాయణప్రతీక్షణముత్తరాయణప్రాశస్త్యప్రదర్శనార్థం. నను * యత్రకాలేత్వనావృత్తిమావృత్తించైవయోగినః। ప్రయాతాయాన్తితంకాలం వక్ష్యామిపురుషర్షభ। అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లఃషణ్మాసాఉత్తరాయణం। తత్రప్రయాతాగచ్ఛన్తిబ్రహ్మ బ్రహ్మవిదోజనాః। ధూమోరాత్రిస్తథాకృష్ణష్షణ్మాసాదక్షిణాయనం। తత్రచాన్ద్రమసంజ్యోతిర్యోగీప్రాప్యనివర్తతే । శుక్లకృష్ణేగతీహ్యేతేజగతశ్శాశ్వతేమతే । ఏకయాయాత్యనావృత్తిమన్యయావర్తతేపునరితిస్మరణంకథముపపద్యతాం. తత్రాహ * యోగినఃప్రతిస్మర్యేతేస్మార్తేచైతే. అస్మిన్నధికరణేఅర్చిరాదిగతిఃధూమాదిగతిరిత్యేతేద్వేగతీస్మార్తే - స్మర్తవ్యత్వేనయోగినఇతిస్మర్యేతే- నతుముమూర్షతాంకాలవిశేషాభిధీయతే-*నైతేసృతీపార్థజానన్యోగీముహ్యతికశ్చనేత్యుపసంహారాత్. * యత్రకాలేత్వనావృత్తిమిత్యస్యాయఙ్కాలాభిమానిదేవతాభిరతివాహితఃబ్రహ్మప్రాప్నోతి - తంమార్గంవక్ష్యఇత్యేవార్థః. అతోయోగినోగతిద్వయచిన్తావిధానార్థోయంసందర్భఇతిస్థితం. ఇత్యుపనిషత్- సమాప్తేతిశేషః. ఇతి ద్విపఞ్చాశానువాకభాష్యమ్. ....

ఇతి శ్రీరఙ్గరామానుజమునికృతిషు తైత్తిరీయకోపనిషద్భాష్యంసమాప్తమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER
TIRUPATI

ఓం తత్సత్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

శ్రీమతే నారాయణాయ నమః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

కల్లూ. రామానుజ

ఆనన్దీయటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

నాగపూడి. ౩౭౭

తృతీయాధ్యాయః.

అవతారికా.

శం.— ఓన్నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యో నమో గురుభ్యః. *ఉషావాఅశ్వస్యేత్యేవమాద్యా వాజసనేయిబ్రాహ్మణోపనిషత్. తస్యా ఇయమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే సంసారనివివృత్సుభ్యః సంసారహేతునివృత్తిసాధనబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే. సేయం బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా-తత్పరాణాం సహేతోస్సంసారస్యాత్యన్తావసాదనాత్.

యదవిద్యావశాద్విశ్వం దృశ్యతే రశనాహివత్। యద్విద్యయా చ తద్ధానిస్తం వన్దే పురుషోత్తమం॥ ౧
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨
భగవత్పాదపాదాబ్జద్వన్ద్వం వన్దే ద్వన్ద్వనిబర్హణం। సురేశ్వరాదిసద్భృఙ్గైరవలమ్బితమాభజే॥ ౩
బృహదారణ్యకే భాష్యే శిష్యోపకృతిసిద్ధయే। సురేశ్వరోక్తిమాశ్రిత్య క్రియతే న్యాయనిర్ణయః॥ ౪

ఆ.— కాణ్వోపనిషద్వివరణవ్యాజేనాశేషామేవోపనిషదం శోధయితుకామో భగవాన్ భాష్యకారో విఘ్నోపశమాదిసమర్థం శిష్టాచారప్రమాణకం పరాపరగురునమస్కారరూపం మఙ్గళమాచరతి (నమో బ్రహ్మాదిభ్య ఇతి)- వేదో హిరణ్యగర్భో వా బ్రహ్మ. తన్నమస్కారేణ సర్వా దేవతా నమస్కృతా భవన్తి- తదర్థత్వాత్తదాత్మకత్వాచ్చ. *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి శ్రుతేః. ఆదిపదేన పరమేష్ఠిప్రభృతయో గృహ్యన్తే. యద్యపి తేషాముక్తో బ్రహ్మాన్తర్భావః - తథాపి తేష్వనాదరనిరాసార్థం పృథగ్గ్రహణం. చతుర్థీ నమోయోగే. నమశ్శబ్దః త్రివిధప్రహ్వీభావవిషయః. నను బ్రహ్మవిద్యాం వక్తుకామేన కిమిత్యేతే నమస్క్రియన్తే - సైవ హి వక్తవ్యేత్యత ఆహ (బ్రహ్మవిద్యేతి)- ఏతేషాం తత్సమ్ప్రదాయకర్తృత్వే వంశబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (వంశఋషిభ్య ఇతి)- యద్యపి తత్ర పౌతిమాష్యాదయో బ్రహ్మాన్తాః సంప్రదాయకర్తారశ్శ్రూయన్తే - తథాపి గురుశిష్యక్రమేణ బ్రహ్మణః ప్రాథమ్యమితి తదాదిత్వమితి భావః. సమ్ప్రత్యపరగురూన్నమస్కరోతి (నమో గురుభ్య ఇతి)- యద్యపి బ్రహ్మవిద్యాసమ్ప్రదాయకర్తృత్వాదేతే ప్రాగేవ నమస్కృతాః- తథాపి శిష్యాణాం గురువిషయాదరాతిరేకకార్యార్థం పృథగ్గురునమస్కరణం *యస్య దేవే పరా భక్తిరిత్యాది శ్రుతేరితి. యదుద్దిశ్య మఙ్గళమాచరితం - తత్ప్రతిజ్ఞాతుం ప్రతీకమాదత్తే (ఉషా వా ఇతి)- ఏతేన చికీర్షితాయా వృత్తేర్భర్తృప్రపఞ్చభాష్యేణాగతార్థత్వముక్తం. తద్ధి *ద్వయా హేత్యాదిమాధ్యన్దినశ్రుతిమధికృత్య ప్రవృత్తం. ఇయం పునః *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిమాశ్రిత్యేతి. అథోద్దేశ్యం నిర్దిశతి (తస్యా ఇతి) భర్తృప్రపఞ్చభాష్యాద్విశేషాన్తరమాహ (అల్పగ్రన్థేతి)- అస్యా గ్రన్థతోఽల్పత్వేఽపి నార్థతస్తథాత్వమితి గ్రన్థస్య గ్రహణం. వృత్తిశబ్దో భాష్యవిషయః- సూత్రానుకారిభిర్వాక్యైః సూత్రార్థస్య స్వపదానాం చోపవర్ణనస్య భాష్యలక్షణస్యాత్ర భావాదితి. నను కర్మకాణ్డాధికారిణో విలక్షణోఽధికారీ న జ్ఞానకాణ్డే సమ్భవతి- అర్థిత్వాదేస్సాధారణత్వా, ద్వైరాగ్యాదేశ్చ దుర్వచనత్వాత్,. నచ నిరధికారం శాస్త్రమారమ్భమర్హతీత్యత ఆహ (సంసారేతి)- కర్మకాణ్డే హి స్వర్గాదికామస్సంసారపరవశో నరపశురధికారీ- ఇహ తు సంసారాద్వ్యావృత్తిమిచ్ఛన్ విరక్తః. నచ వైరాగ్యం దుర్వచం- శుద్ధబుద్ధేర్వివేకినో బ్రహ్మలోకాన్తే సంసారే తత్సమ్భవాత్. ఉక్తం హి *శోధ్యమానం తు తచ్చిత్తమీశ్వరార్పితకర్మభిః। వైరాగ్యం బ్రహ్మలోకాదౌ వ్యనక్త్యాశు సునిర్మలమితి. అతోఽయథోక్తవిశిష్టాధికారిభ్యో వృత్తేరారమ్భస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపి విషయప్రయోజనసమ్బన్ధానామభావే కథం వృత్తిరారభ్యతే- తత్రాహ (సంసారహేత్వితి)- ప్రమాతృతాప్రముఖః కర్తృత్వాదిరనర్థస్సంసారః. తస్య హేతుః- ఆత్మావిద్యా. తన్నివృత్తేస్సాధనం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా. తస్యాః ప్రతిపత్తిః- అప్రతిబద్ధాయాః ప్రాప్తిః. తదర్థం వృత్తిరారభ్యత ఇతి యోజనా. ఏతదుక్తం భవతి - సనిదానానర్థనివృత్తిశ్శాస్త్రస్య ప్రయోజనం. బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యా తదుపాయః. తదైక్యం విషయః. సమ్బన్ధో జ్ఞానఫలయోరుపాయోపేయత్వం, శాస్త్రతద్విషయయోర్విషయవిషయిత్వం,. తదారభ్యం శాస్త్రమితి. ప్రయోజనాదిషు ప్రవృత్త్యఙ్గతయోక్తేష్వపి సర్వవ్యాపారాణాం ప్రయోజనార్థత్వాత్తస్య ప్రాధాన్యం. ఉక్తం హి * సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాపి కస్యచిత్। యావత్ప్రయోజనం నోక్తం తావత్తత్కేన గృహ్యత ఇతి. తథా చ శాస్త్రారమ్భోపయికం ప్రయోజనమేవ నామవ్యుత్పాదనద్వారా వ్యుత్పాదయతి (సేయమితి)- అధ్యాత్మశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా సన్నిహితా చాత్ర బ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యా తన్నిష్ఠానాం సర్వత

ఉపనిపూర్వస్య సదేస్తదర్థత్వాత్. తాదర్థ్యాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషదుచ్యతే. సేయం షడధ్యాయీ అరణ్యేఽనూచ్యమానత్వాదారణ్యకం. బృహత్త్వాత్పరిమాణతో బృహదారణ్యకం.॥ తస్యాస్య కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధోఽభిధీయతే- సర్వోఽప్యయం వేదః ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనవగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయప్రకాశనపరః- సర్వపురుషాణాం నిసర్గత ఏవ తత్ప్రాప్తిపరిహారయోరిష్టత్వాత్. దృష్టవిషయే చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ సిద్ధత్వాన్నాగమాన్వేషణా. న చాసతి జన్మాన్తరసమ్బన్ధాత్మాస్తిత్వవిజ్ఞానే జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛా స్యాత్- స్వభావవాదిదర్శనాత్.

ర్యసన్న్యాసినాం సనిదానస్య సంసారస్యాత్యన్తనాశకత్వాద్భవత్యుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా. *ఉపనిషదం భో బ్రూహీత్యాద్యా చ శ్రుతిః. తస్యాముపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేర్విద్యాయా నతో యథోక్తఫలసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తస్యాస్తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వేఽపి తావానర్థో లభ్యతే- తత్రాహ (ఉపనిపూర్వస్యేతి) [illegible]స్యార్థః * షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి స్మర్యతే. సదేర్ధాతోరుపనిపూర్వస్య క్విబన్తస్య సహేతుసంసారనివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వాదుపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యా సా భవత్యుక్తఫలవతీ. ఉపశబ్దో హి సామీప్యమాహ. తచ్చాసతి సఙ్కోచకే ప్రతీచి పర్యవస్యతి. నిశబ్దో నిశ్చయార్థః. తస్మాదైకాత్మ్యం నిశ్చిన్వతాం తద్విద్యా సహేతుం సంసారం సాదయతీత్యుపనిషదుచ్యతే. ఉక్తం హి *అవసాదనార్థస్య చావసాదాదితి. బ్రహ్మవిద్యైవ చేదుపనిషదిష్యతే- కథం తర్హి గ్రన్థే బుధాస్తచ్ఛబ్దం ప్రయుఞ్జతే. న ఖల్వేకస్య శబ్దస్యానేకార్థత్వం న్యాయ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాదర్థ్యాదితి) గ్రన్థస్య బ్రహ్మవిద్యాజనకత్వాదుపచారాత్తత్రోపనిషత్పదమిత్యర్థః. యథోక్తవిద్యాజనకత్వే గ్రన్థస్యైకమితి తదధ్యేతౄణాం సర్వేషాం విద్యా న భవతీత్యాశఙ్క్య [illegible]రణ్యానువచనాదినియమాధీతాత్తేభ్యస్తజ్జన్మేతి బృహదారణ్యకనామనిర్వచనపూర్వకమాహ (సేయమితి) అథారణ్యానువచనాదినియమాధీతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్విద్యానుపలమ్భాత్కుతో యథోక్తాత్తేభ్యస్తదుత్పత్తిరిత్యత ఆహ (బృహత్త్వాదితి) ఉపనిషదన్తరేభ్యో గ్రన్థపరిమాణాతిరేకాదస్య బృహత్త్వం ప్రసిద్ధం. అర్థతోఽపి తస్య తదస్తి- బ్రహ్మణోఽఖణ్డైకరసస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాత్, తద్జ్ఞానహేతూనాం చాన్తరఙ్గబహిరఙ్గాణాం భూయసామిహ ప్రతిపాదనాత్. అతో బృహత్త్వాదారణ్యకత్వాచ్చ బృహదారణ్యకం॥ న చైతదశుద్ధబుద్ధేరధీతమపి విద్యామాదధాతి- *కషాయే కర్మభిః పక్వే తతో జ్ఞానమితి స్మృతేరిత్యర్థః. జ్ఞానకాణ్డస్య విశిష్టాధికార్యాదివైశిష్ట్యేఽపి కర్మకాణ్డేన నియతపూర్వాపరభావానుపపత్తిలభ్యస్సమ్బన్ధో వక్తవ్యః- స చ పరీక్షకప్రతిపత్తైరశక్యో విశేషతో జ్ఞాతుమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాస్యేతి) ప్రతిజ్ఞాతం సమ్బన్ధం ప్రకటయితుమనిష్టప్రమాణభావానాం వేదాన్తానాం సమ్బన్ధాభిధానావసరాభావాత్ తత్ప్రామాణ్యం ప్రతిపాద్య పశ్చాత్తేషాం కర్మకాణ్డేన సమ్బన్ధవిశేషవచనముచితమితి మన్వానస్తత్ప్రామాణ్యం సాధయతి (సర్వోఽపీతి) ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యాగమాతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణార్థం. ఏషోఽర్థోఽధ్యయనవిధ్యుపాత్తః. సర్వోఽపి- కాణ్డద్వయాత్మకో వేదో మానాన్తరానధిగతం యదిష్టోపాయాది- తజ్జ్ఞాపనపరః. తథా చాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వావిశేషాత్తుల్యం ప్రామాణ్యం కాణ్డయోరితి. అథవా- వేదనం- వేదః. అనుభవః. స చ శబ్దేతరమానాయోగ్యః- రూపాదిహీనత్వాత్. *ఏతదప్రమేయమితి హి శ్రుతిః. స చేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయః- తస్యైవ తత్తదాత్మనావస్థానాత్. *సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదిశ్రుతేః. స చ ప్రకాశనః- సర్వప్రకాశనః. సర్వప్రకాశకత్వాత్. *తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి శ్రుతేః. స చ పరః- అవిద్యాతత్కార్యాతీతత్వాత్. *విరజః పర ఆకాశాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఏవంరూపో వేదపదవేదనీయశ్చిదేకరసః ప్రత్యగాత్మా తేన సర్వోఽపి- కార్యకారణాత్మకః ప్రపఞ్చః. *ఆత్మైవేదం సర్వమితి శ్రుతేః. తథా చ యథోక్తం వస్తుస్వరూపం ప్రకాశయన్తో వేదాన్తా విధివాక్యవత్ప్రమాణమితి. అథవా- ప్రత్యక్షాదినానవగతో యోఽసావిష్టప్రాప్త్యాద్యుపాయో బ్రహ్మాత్మా- తస్య ప్రకాశనపరః సర్వోఽప్యయం వేదః- తస్యైవాజ్ఞాతత్వాత్. తత్ర కర్మకాణ్డం కర్మానుష్ఠానప్రయుక్తబుద్ధిశుద్ధిద్వారా బ్రహ్మాధిగతావారాదుపకారకం- *వివిదిషన్తి యజ్ఞేనేతి శ్రుతేః. జ్ఞానకాణ్డం తు సాక్షాదేవ తత్రోపయుక్తం- పరమపురుషస్యౌపనిషదత్వశ్రవణాత్, *సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తీతి చ శ్రుతేః. తదుక్తం కర్మకాణ్డవజ్జ్ఞానకాణ్డస్యాపి ప్రామాణ్యమితి. అధికారిసౌలభ్యప్రతిపాదనద్వారా జ్ఞానకాణ్డప్రామాణ్యమేవ స్ఫుటయతి (సర్వపురుషాణామితి) అయమర్థః- సుఖం మే స్యాత్- దుఃఖం మా భూదితి స్వభావతః ప్రాప్తిం వినా సర్వేషాం పురుషాణామనవచ్ఛిన్నసుఖాదిమాత్రేఽభిలాషోపలమ్భాత్, తన్మాత్రస్య చ మోక్షత్వాత్, తత్కామినో జ్ఞానకాణ్డాధికారస్సులభత్వాత్, తస్మిన్ప్రమాం స్వార్థవిషయామాదధత్కథం తదప్రమాణమితి. నను వేదస్య కార్యపరతయా ప్రామాణ్యాత్ కర్మకాణ్డవత్కాణ్డాన్తరస్యాపి కార్యపరతయా ప్రామాణ్యమేష్టవ్యమితి. నేత్యాహ- (దృష్టవిషయేతి) క్రియాకారకఫలేతికర్తవ్యతానామన్యతమస్మిన్కార్యే సమీహితప్రాప్త్యాద్యుపాయభూతే వ్యుత్పత్తికాలే ప్రత్యక్షాదిసిద్ధే తథావిధకార్యధియోఽన్యథాలబ్ధత్వాత్ తత్ర నాగమోఽనుసన్ధేయః. న హి లోకవేదయోః శబ్దో భిద్యతే- అలౌకికే తస్మిన్నవ్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. న చావ్యుత్పన్నాని పదాని బోధకాని- అతిప్రసఙ్గాత్. న చ బ్రహ్మణ్యపి తుల్యా వ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిః- తస్మిన్బ్రహ్మత్వేనాత్మత్వేన చ ప్రసిద్ధేః, తత్సమానోపాధౌ విజ్ఞానాదిపదానాం వ్యుత్పత్తేస్సుకరత్వాత్,. తాని చాలౌకికమఖణ్డం ప్రత్యగ్బ్రహ్మ [illegible]సామాన్యవిశేషం లక్షణయా బోధయన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మైవ వేదప్రమాణకం- న కార్యమితి భావః. కించ- తిష్ఠతు వేదాన్తప్రామాణ్యం- కర్మకాణ్డస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ సిద్ధేఽర్థే ప్రామాణ్యమావశ్యకం- తదభావే తత్ప్రామాణ్యాయోగాత్. న హి భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధ్యాత్మసద్భావానధిగమే పారలౌకికప్రవృత్తివిస్రమ్భః. తస్మాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యమిచ్ఛతా సిద్ధేఽర్థే భవిష్యద్దేహసమ్బన్ధిన్యాత్మని స్వర్గాదౌ చ తత్ప్రామాణ్యస్యాభ్యుపేయత్వాత్, కార్య ఏవ ప్రామాణ్యనియమాత్ వేదాన్తానామపి స్వార్థమానత్వం సిధ్యతీత్యాహ (న చేతి)- నను దేహాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మజ్ఞానం వినాపి విధివశాదదృష్టార్థక్రియాసు ప్రవృత్తిస్స్యాదితి. నేత్యాహ (స్వభావేతి) యదాత్మా దేహాన్తరసమ్బన్ధీ శాస్త్రాన్మానాన్తరాచ్చ న ప్రమితః- తదాభోక్తురనవగమాన్న ప్రేక్షాపూ

తస్మాజ్జన్మాన్తరసమ్బన్ధ్యాత్మాస్తిత్వేజన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషే చశాస్త్రం ప్రవర్తతే. * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇత్యుపక్రమ్య * అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్య ఇత్యేవమాదినిర్ణయదర్శనాత్. * యథా చ మరణం ప్రాప్యేత్యుపక్రమ్య * యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః। స్థాణుమన్యేనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమితిచ. * స్వయంజ్యోతిరిత్యుపక్రమ్య * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీతి. * జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్య * విజ్ఞానమయ ఇతి చ వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం. తత్ప్రత్యక్షవిషయమేవేతి చేన్న- వాదివిప్రతిపత్తిదర్శనాత్. నహి దేహాన్తరసమ్బన్ధిన ఆత్మనః ప్రత్యక్షేణాస్తిత్వవిజ్ఞానే లోకాయతికా బౌద్ధాశ్చ నః ప్రతికూలాస్స్యుర్నాస్త్యాత్మేతి వదన్తః. నహి ఘటాదౌ ప్రత్యక్షవిషయే కశ్చిద్విప్రతిపద్యతే నాస్తి ఘట ఇతి. స్థాణ్వాదౌ పురుషాదిదర్శనాన్నేతి చేత్, న- నిరూపితే తదభావాత్. నహి ప్రత్యక్షేణ నిరూపితే స్థాణ్వాదౌ విప్రతిపత్తిర్భవతి. వైనాశికాస్త్వహమితి ప్రత్యయే జాయమానేపి దేహాన్తరవ్యతిరిక్తస్య నాస్తిత్వమేవ ప్రతిజానతే- తస్మాత్ ప్రత్యక్షవిషయవైలక్షణ్యాత్ ప్రత్యక్షాన్నాత్మాస్తిత్వసిద్ధిః. తథానుమానాదపి; శ్రుత్యా ఆత్మాస్తిత్వే లిఙ్గస్య దర్శితత్వాత్, లిఙ్గస్య చ ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్,

---

ర్వాకారీయాగాద్యనుతిష్ఠేత్ - లోకాయతస్య వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమజానతో జన్మాన్తరేష్టానిష్టప్రాప్తిహానీచ్ఛయా వైదికక్రియాస్వప్రవృత్తేర్దర్శనాత్. అతో నాతిరిక్తాత్మజ్ఞానం వినాసామ్పరాయికే ప్రవృత్తిరిత్యర్థః॥ నను విధయస్సాధనవిశేషం బోధయన్తో నాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వాదౌ మానం - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ (తస్మాదితి)-అతిరిక్తాత్మధియం వినా పారలౌకికప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా కర్మకాణ్డప్రామాణ్యాయోగాదితి యావత్. విధీనాం శ్రుత్యర్థాభ్యాముభయార్థత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. న కేవలం విధిభిరేవార్థాదాక్షిప్తమతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం - కింతు శ్రుత్యాపి స్వముఖేనోక్తమిత్యాహ (యేయమితి)- నిర్ణయదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమితి సమ్బన్ధః. తత్రైవ ప్రకృతోపయోగిత్వేనోపక్రమోపసంహారాన్తరే దర్శయతి (యథా చేతి) పూర్వవదేవ సంబన్ధద్యోతనార్థం చకారః. ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాత్ కఠవల్లీనామతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే తాత్పర్యముక్త్వా- బృహదారణ్యకవాక్యస్యాపి తత్ర తాత్పర్యమాహ (స్వయమితి). నహి ప్రసిద్ధజడత్వస్య దేహాదేః స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి జ్యోతిర్బ్రాహ్మణగతోపక్రమస్తద్విషయో దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మానమధికరోతి. తం- ప్రేతం విద్యాకర్మణీ- పూర్వోపార్జితే ఫలదానాయానుగచ్ఛతః. న చ గత్వా జ్ఞానకర్మానుగుణఫలమనుభవతీతి శారీరకబ్రాహ్మణగతోపసంహారోపి జన్మాన్తరసమ్బన్ధవిషయః. న చాత్రైవ భస్మీభవతో దేహాదేర్జన్మాన్తరసమ్బన్ధో యుక్తః- తేనాత్మా దేహాదివ్యతిరిక్తో జన్మాన్తరసమ్బన్ధీ సిద్ధో బ్రాహ్మణాభ్యామిత్యర్థః. అజాతశత్రుబ్రాహ్మణే చ * వ్యేవ త్వా జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమో వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవిషయః- నహి ప్రత్యక్షే దేహాదౌ జిజ్ఞాసాస్తి. తత్రైవోపసంహారే * య ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఇతి విజ్ఞానమయవిశేషణాదతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం దర్శితం - నహి దేహాదేర్విజ్ఞానమయత్వమస్తి. తస్మాత్తదప్యుపక్రమోపసంహారాభ్యాం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం గమయతీత్యాహ (జ్ఞాపయిష్యామీత్యుపక్రమ్యేతి) న చోదాహృతానాం వాక్యానామప్రామాణ్యం - తత్ప్రామాణ్యస్యౌత్పత్తికసూత్రే హేత్వవిశేషాదభ్యుపేయత్వాదితి భావః. యథోక్తాత్మన్యహం ప్రత్యయో మానం- తత్ర దేహాకారాస్ఫురణాత్, అతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య తేనైవ స్ఫూర్త్యుపపత్తేః. అతో న తత్ర శ్రుతిప్రామాణ్యమితి శఙ్కతే (తత్ప్రత్యక్షేతి)- ప్రత్యక్షస్య విషయః - అవకాశో యస్మిన్నిత్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వముచ్యతే. యద్యపి వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం తదభిప్రాయేణాహంధీగోచరః - తథాపి న సా వ్యతిరేకమాత్మనో గోచరయతి - యుక్త్యాగమవివేకశూన్యానామహం ప్రత్యయభాజాం వ్యతిరేకప్రత్యయప్రాప్తౌ విపశ్చితాం విప్రతిపత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి పరిహరతి (న వాదీతి) వేదప్రతికూలవాదినో నాస్తికా నైవ వివాదం ముఞ్చన్తీత్యాహ (నహీతి) తేషు ప్రాతికూల్యసమ్భావనార్థం విశేషణం (నేత్యాది) ఇతి వదన్తస్సన్తో నః - అస్మాకం ప్రతికూలా న హి స్యుః - ఏవం వదనస్యైవాసమ్భావాదధ్యక్షవిరోధాదితి యోజనా. ప్రత్యక్షవిషయే విప్రతిపత్త్యభావే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) తత్ర వ్యభిచారం శఙ్కతే (స్థాణ్వాదావితి) ప్రత్యక్షే ధర్మిణి స్థాణుర్వా పురుషో వేతి విప్రతిపత్తేరుపలమ్భాన్న ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్త్యభావః - వ్యభిచారాదితి శఙ్కార్థః. ఆదిపదేన పాషాణాదౌ గజాదివిప్రతిపత్తిస్సఙ్గృహ్యతే. కిం ప్రత్యక్షమాత్రే విప్రతిపత్తిః - కింవా తేన వివిక్తే ప్రతిపన్నే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న చైవమాత్మని ప్రత్యక్షే విప్రతిపత్తావపి నాగమాన్వేషణా- తేనైవ తన్నిరాసే న తన్నిర్ణయాదితి మన్వానో ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రత్యక్షతో వివిక్తేర్థే విప్రతిపత్త్యభావం ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఆత్మనః స్థూలదేహవ్యతిరిక్తత్వం న ప్రత్యక్షమితి ప్రతిపాద్య సూక్ష్మదేహవ్యతిరిక్తత్వమపి నాహంప్రత్యయగ్రాహ్యమిత్యాహ (వైనాశికాస్త్వితి)- తే ఖల్వహమితి ధియమనుభవన్తి- తథాపి దేహాన్తరం- స్థూలదేహాతిరిక్తం సూక్ష్మం. తత్ర ప్రధానభూతాయా బుద్ధేరతిరిక్తస్యాత్మనో నాస్తిత్వమేవ పశ్యన్తి- తత్రాహంధియా సూక్ష్మదేహాతిరిక్తాత్మాసిద్ధిరిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షస్య విషయో రూపాదిః. తద్రాహిత్యం- తద్వైలక్షణ్యం. తదాత్మనోస్తి- * అశబ్దమస్పర్శమరూపమిత్యాది శ్రుతేః. నహి రూపాదితదాధారం వినా ప్రత్యక్షం క్రమతే. అతో న దేహాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వస్య ప్రత్యక్షాత్ప్రసిద్ధిరిత్యాహ (తస్మాదితి)- ప్రత్యక్షతో వివిక్తే విప్రతిపత్త్యయోగాత్, ప్రకృతే చ తద్దర్శనా, దితి యావత్. అథేచ్ఛాదయః క్వచిదాశ్రితాః - గుణత్వాత్- రూపవదిత్యనుమానాదతిరిక్తాత్మసిద్ధిరితి. నేత్యాహ (తథేతి) నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిరితి సమ్బన్ధార్థస్తథాశబ్దః. అయం భావః- ఇచ్ఛాదీనాం స్వాతన్త్ర్యే స్వరూపాసిద్ధిః, పారతన్త్ర్యే పరస్పరాశ్రయత్వం- ఆధారస్యేదానీమేవ సాధ్యమానత్వాత్. క్వచిచ్ఛబ్దేన చాశ్రయమాత్రవచనే సిద్ధసాధనత్వం - మనసస్తదాశ్రయస్య సిద్ధత్వాత్. ఆత్మోక్తౌ చ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాది శ్రుత్యా ప్రాణనాదివ్యాపారాఖ్యస్య లిఙ్గస్యాత్మాస్తిత్వే ప్రదర్శితత్వాత్, తస్య చ వ్యాప్తిసాపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధాత్మవిషయత్వా, న్న తస్య శబ్దైకగమ్యతేతి శఙ్కతే (శ్రుత్యేతి) ఆత్మనస్స్వాతన్త్ర్య

నేతిచేన్న- జన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యాగ్రహణాత్. ఆగమేన, త్వాత్మాస్తిత్వేవగతేవేదప్రదర్శిత లౌకికలిఙ్గవిశేషైః, శ్చ-తదనుసారిణోమీమాంసకాస్తార్కికాశ్చఅహంప్రత్యయలిఙ్గానిచవైదికాన్యేవస్వమతిప్రభవానీతికల్పయన్తోవదన్తి ప్రత్యక్షశ్చానుమేయశ్చాత్మేతి.||

సర్వథాప్యస్త్యాత్మాదేహాన్తరసమ్బన్ధీత్యేవం ప్రతిపత్తుర్దేహాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయవిశేషార్థినస్తద్విశేషజ్ఞాపనాయకర్మకాణ్డంసమారబ్ధం. నత్వాత్మనఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారేచ్ఛాకారణమాత్మవిషయమజ్ఞానంకర్తృత్వభోక్తృత్వస్వరూపాభిమానలక్షణం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనాపనీతం. యావద్ధితన్నాపనీయతే- తావదయంకర్మఫలరాగద్వేషాదిస్వాభావికదోషప్రయుక్తః శాస్త్రవిహితప్రతిషిద్ధాతిక్రమేణాపి ప్రవర్తమానోమనోవాక్కాయైర్దృష్టాదృష్టానిష్టసాధనాన్యధర్మసంజ్ఞికాని కర్మాణ్యుపచినోతి బాహుల్యేనస్వాభావికదోషబలీయస్త్వాత్. తతస్స్థావరాన్తాధోగతిః. కదాచిచ్ఛాస్త్రకృతసంస్కారబలీయస్త్వం. తతోమనఆదిభిరిష్టసాధనంబాహుల్యేనోపచినోతిధర్మాఖ్యం. తద్ద్వివిధం-జ్ఞానపూర్వకం,కేవలంచ. తత్ర కేవలంపితృలోకాదిప్రాప్తిఫలం, జ్ఞానపూర్వకందేవలోకాది బ్రహ్మలోకాన్తప్రాప్తిఫలం. తథాచశాస్త్రం * ఆత్మయాజీ శ్రేయాన్దేవయాజీఇత్యాది. స్మృతిశ్చ * ద్వివిధంకర్మవైదికమిత్యాద్యా. సామ్యేచధర్మాధర్మయోర్మనుష్యత్వప్రాప్తిః. ఏవం బ్రహ్మాద్యాస్థావరాన్తాస్స్వాభావికావిద్యాదిదోషవతోధర్మాధర్మసాధనకృతాసంసారగతిర్నామరూపకర్మాశ్రయా. తదేవేదంవ్యాకృతంసాధ్యసాధనరూపం జగత్ప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతమా

ణలిఙ్గగమ్యత్వాభిప్రాయేణశ్రుత్యాలిఙ్గంనోపన్యస్తమితిపరిహరతి (నేతి) దేహాఽచేతనవ్యాపారః-సచేతనాధిష్ఠానపూర్వకః- యథారథాదివ్యాపారః. ప్రాణనాదివ్యాపారస్యాప్యచేతనవ్యాపారత్వాచ్చేతనాధిష్ఠానపూర్వకత్వమితిసంభావనామాత్రేణలిఙ్గోపన్యాసః. నహినిశ్చాయకత్వేనతదుపన్యస్యతే- ఆత్మనోజన్మాన్తరసమ్బన్ధస్యప్రమాణాన్తరేణాగ్రహణాత్ తద్వ్యాప్తలిఙ్గాయోగాదిత్యాహ (జన్మాన్తరేతి). ననువ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వమాగమైకగమ్యంచేత్- కథంతత్ప్రత్యక్షమనుమేయంచేతివాదినోవదన్తీతి. తత్రాహ (ఆగమేనత్వితి) * యేయంప్రేతేవిచికిత్సేత్యాద్యాగమేన, * కోహ్యేవాన్యాదిత్యాదివేదోక్తైశ్చప్రాణనాదిభిర్లౌకికైర్లిఙ్గవిశేషైః, రాత్మాస్తిత్వేసిద్ధేయథోక్తాత్మసిద్ధిమనుసరన్తోవాదినోవైదికమేవాహంప్రత్యయంప్రతిలభమానావైదికాన్యేవచలిఙ్గానిపశ్యన్తఃస్వోత్ప్రేక్షానిర్మితానితానీతికల్పయన్తోద్విధాత్మానంవదన్తి - వస్తుతస్తు ఆత్మాయథోక్తశ్రుత్యేకసమధిగమ్యఇత్యర్థః.|| తస్యాస్త్యేత్యాదినాకాణ్డయోస్సమ్బన్ధంప్రతిజ్ఞాయతాదర్థ్యేనసిద్ధేర్థేవేదాన్తప్రామాణ్యంసర్వోఽపీత్యాదినాప్రసాధ్యాధునాకర్మభిశ్శుద్ధబుద్ధేర్వైరాగ్యాదిద్వారాజ్ఞానోత్పత్తిరితితయోఃసమ్బన్ధంకథయతి (సర్వథాపీతి)- ఆగమాన్మానాన్తరాద్వావ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రతిపత్తావపీత్యర్థః. పురుషార్థోపాయవిశేషార్థినోజ్ఞాపనార్థంకర్మకాణ్డంసమారబ్ధంచేత్-తర్హితత్రోక్తకర్మభిరేవవివక్షితపుమర్థసిద్ధేర్వేదాన్తారమ్భవైయర్థ్యాన్నసమ్బన్ధోక్తిస్స్యావకాశేత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) ఆత్మాజ్ఞానంఖల్వనర్థకారణమన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రగమ్యంమిథ్యాజ్ఞానకార్యలిఙ్గకంచ. తచ్చాకర్తృభోక్తృబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాదపనేయం. నహితత్కర్మకాణ్డోక్తైరేవకర్మభిశ్శక్యమపనేతుం - విరోధాభావాత్. తస్మాత్తద్బాధనార్థంజ్ఞానసిద్ధయేవేదాన్తారమ్భసంభవాదుక్తసంబన్ధసిద్ధిరిత్యర్థః. యదికర్మభిరజ్ఞానంననివర్తతే- మానివర్తిష్ట. సత్యేవతస్మిన్ కర్మవశాన్మోక్షస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యావద్ధీతి). సమ్యగ్జ్ఞానమేవసాక్షాన్మోక్షహేతుః- నకర్మ. తత్తుప్రణాశ్యాతదుపయోగి. నహిసత్యేవాజ్ఞానేముక్తిః-తస్మిన్ సతిసంసారస్యదుర్వారత్వాత్. తస్మాత్ కర్మకాణ్డస్యవైరాగ్యద్వారాప్రవేశోముక్తావితిభావః. అయమిత్యజ్ఞోనిర్దిశ్యతే. రాగద్వేషాదీత్యాదిశబ్దేనావిద్యాస్మితాభినివేశాదయోగృహ్యన్తే. దోషాణాంస్వాభావికత్వం-శాస్త్రానపేక్షత్వం. అపికారఃసమ్భావనార్థః. దృష్టత్వం-అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వం.అదృష్టత్వం- శాస్త్రమాత్రగమ్యత్వం. అధర్మోపచయప్రాచుర్యేహేతుమాహ (స్వాభావికేతి) అథవైరాగ్యార్థంకర్మఫలంప్రపఞ్చయన్నధర్మఫలమాహ (తతఇతి) ఉక్తంహి *శరీరజైఃకర్మదోషైర్యాతిస్థావరతాంనరఇతి. తర్హికింపుణ్యోపచయాభావాదనవకాశంస్వర్గాదిఫలమితి. నేత్యాహ (కదాచిదితి) శాస్త్రీయసంస్కారస్యబలీయస్త్వేఫలితమాహ (తతఇతి)ఆదిశబ్దోవాగ్దేహవిషయః. ఫలవిభాగంవక్తుంకర్మభినత్తి (తద్ద్వివిధమితి) తస్యముక్తిఫలత్వంనిరసితుంఫలంవిభజతే (తత్రేతి) కేవలం-ఇష్టాదికర్మేతిశేషః. *కర్మణాపితృలోకఇతిహివక్ష్యతి.తస్మిన్ఫలేనానాత్వమభిప్రేత్యాదిశబ్దః. *విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ(జ్ఞానేతి) దేవలోకాయస్యాది, ర్బ్రహ్మలోకోయస్యాన్తః,- తస్యార్థస్యప్రాప్తిరేవఫలమస్యేతివిగ్రహః. ఉక్తేర్థేశాతపథీంశ్రుతింప్రమాణయతి (తథాచేతి) సర్వత్రపరమాత్మభావనాపురస్సరంనిత్యంకర్మానుతిష్ఠన్నాత్మయాజీ. కామనాపురస్సరందేవాన్యజమానోదేవయాజీ. తయోర్మధ్యేకతరఃశ్రేయానితివిచారేసత్యాత్మయాజీశ్రేయానితినిర్ణయఃకృతః. అతోజ్ఞానపూర్వకంకర్మదేవలోకస్య, కామనాపూర్వంపితృలోకస్య,ప్రాపకమిత్యర్థః. *ప్రవృత్తంచనివృత్తంచద్వివిధంకర్మవైదికం।ఇహచాముత్రవాకామ్యంప్రవృత్తంకర్మకీర్త్యతే।నిష్కామంజ్ఞానపూర్వంతునివృత్తమభిధీయతఇత్యాదిమనుస్మృతించాత్రోదాహరతి (స్మృతిశ్చేతి) ధర్మాధర్మయోరేకైకస్యఫలముక్త్వామిశ్రయోఃఫలమాహ (సామ్యేతి) ఉక్తంహి * ఉభాభ్యాంపుణ్యపాపాభ్యాంమానుష్యంలభతేఽవశఇతి. త్రివిధమపికర్మఫలంవైరాగ్యార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమితి) సాచావిద్యాకృతత్వాదనర్థరూపేత్యాహ (స్వాభావికేతి) విచిత్రకర్మజన్యతయాతస్యావైచిత్ర్యమాహ (ధర్మాధర్మేతి) తర్హిధర్మాధర్మాభ్యామేవతన్నిర్మాణసమ్భవాత్ కృతమవిద్యయేత్యతఆహ (నామేతి) తేషాంసూక్ష్మావస్థాఽవిద్యాతదాలమ్బనేతియావత్. ధర్మాదేరవిద్యాయాశ్చనిమిత్తత్వోపాదానత్వాభ్యాముపయోగఇతిభావః. ననుసంసారగతేరావిద్యకత్వమయుక్తం - ప్రత్యక్షాదిప్రతిపన్నత్వాత్, *తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిశ్రుతౌచనామరూపాత్మనోజగతోఽభివ్యక్తిశ్రవణాత్, నచప్రామాణికస్యావిద్యాకృతత్వం. అతఆహ (తదేవేదమితి) జగతస్స్వరూపమాత్మా-తత్రాధ్యస్తత్వాత్.

నీత్. స ఏష బీజాఙ్కురాదివదవిద్యాకృతః సంసార ఆత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపలక్షణోఽనాదిరనన్తోఽనర్థ ఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యావిద్యానివృత్తయే తద్విపరీత బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపత్త్యర్థోపనిషదారభ్యతే। అస్య త్వశ్వమేధకర్మసంబన్ధినో విజ్ఞానస్య ప్రయోజనం యేషామశ్వమేధేనాధికారః - తేషామస్మాదేవ విజ్ఞానాత్తత్ఫలప్రాప్తిః విద్యయా వా కర్మణా వా *తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. కర్మవిషయత్వమేవ విజ్ఞానస్యేతి చేన్న - *యోఽశ్వమేధేన యజతే య ఉ చైనమేవం వేదేతి వికల్పశ్రుతేః, విద్యాప్రకరణే చామ్నానాత్, కర్మాన్తరే చ సమ్పాదనదర్శనాద్విజ్ఞానాత్ తత్ఫలప్రాప్తిరస్తీత్యవగమ్యతే. సర్వేషాం చ కర్మణాం పరం కర్మాశ్వమేధః - సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వాత్. తస్య చేహ బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భ ఆమ్నానం సర్వకర్మణాం సంసారవిషయత్వదర్శనార్థం. తథా చ దర్శయిష్యతి ఫలమశనాయాం మృత్యుం భయం. న నిత్యానాం సంసారవిషయఫలత్వమితి చేన్న - సర్వకర్మఫలోపసంహారశ్రుతేః. సర్వం హి పత్నీసమ్బద్ధం కర్మ. *జాయా మే స్యాదేతావాన్వై కామ ఇతినిస్సర్వత ఏవ సర్వకర్మణాం కామ్యత్వం దర్శయిత్వా పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం చ *అయం లోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలం దర్శయిత్వాఽన్నాత్మకతాం చాన్త ఉపసంహరతి *త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేతి - సర్వకర్మణాం ఫలం వ్యాకృతం సంసా

ఆత్మతత్త్వేఽనభివ్యక్తే ప్రత్యక్షాదినా శ్రుత్యా చాభివ్యక్తమివ దృశ్యమానమప్యనభివ్యక్తమేవేతి న తస్యావిద్యాకృతత్వక్షతిరితి భావః. అవిద్యాకృతాం సంసారగతిమనుభాషతే (స ఏష ఇతి) అవిద్యాకృతత్వే కథమనాదిత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్య ప్రవాహరూపేణేత్యాహ (బీజాఙ్కురాదివదితి) తర్హి కాదాచిత్కతయా సాధనాపేక్షామన్తరేణ నాశో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియేతి) చైతన్యవదాత్మని తస్యావిద్యాకృతత్వానుపపత్తిమాశఙ్క్య నానారూపత్వేన తతో విలక్షణత్వాదేకరూపే యుక్తం తస్య కల్పితత్వమిత్యాహ (అనాదిరితి) అనాదేరపి సంసారస్య ప్రాగభావవన్నివృత్తిః స్యాదితి చేత్ - తథాపి బ్రహ్మవిద్యామన్తరేణ నాశో నాస్తీత్యాహ (అనన్త ఇతి) ప్రయత్నతో హేయత్వం ద్యోతయితుమనర్థ ఇతి విశేషణం. నైసర్గిక ఇతి పాఠే కారణరూపేణ తత్త్వమున్నేయం. యస్మాత్కర్మ సంసారఫలం న మోక్షం ఫలయతి - తస్మాత్సనిదానసంసారనివర్తకాత్మజ్ఞానార్థత్వేన సాధనచతుష్టయసమ్పన్నమధికారిణమధికృత్య వేదాన్తారమ్భః సంభవతీత్యుపసంహరతి (ఇత్యేతస్మాదితి) ॥ యథోక్తజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భే *బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యారబ్ధవ్యం - తస్మాదారభ్య జ్ఞానోపదేశాత్. *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యారమ్భస్తు న యుక్తః - సాక్షాదత్ర తదనుక్తేరిత్యాశఙ్క్యాస్మాదారభ్యోపనిషదారమ్భేఽభీష్టం ఫలమభిధిత్సమానః ప్రథమమశ్వమేధఫలమాహ (అస్య త్వితి) రాజయజ్ఞత్వాదశ్వమేధస్య తదనధికారిణామపి బ్రాహ్మణాదీనాం తత్ఫలాప్తినామస్మాదేవోపాసనాత్తదాప్తిరితి మత్వా తదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. కిమత్ర నియామకమిత్యాశఙ్క్య వికల్పశ్రవణం కేవలస్యాపి జ్ఞానస్య సాధనత్వం సూచయతీత్యర్థతో వికల్పశ్రుతిముదాహరతి (విద్యయేతి) తత్ఫలప్రాప్తిరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తత్రైవ శ్రుత్యన్తరమాహ (తద్ధైతదితి) తదేతత్ - ప్రాణదర్శనం లోకప్రాప్తిసాధనమిత్యేతావత్. ఆదిశబ్దేన కేవలోపాస్త్యా బ్రహ్మలోకాప్తివాదిన్యః శ్రుతయో గృహ్యన్తే. అశ్వమేధే యఃపాసనం - తస్యాప్యశ్వాదివత్ తచ్ఛేషత్వేన ఫలవత్త్వాత్ న స్వాతన్త్ర్యేణ తద్వత్త్వం - అఙ్గేషు స్వాతన్త్ర్యేణ ఫలాభావాదితి శఙ్కతే (కర్మవిషయత్వమితి) జ్ఞానస్య క్రత్వర్థత్వం దూషయతి (నేతి) పూర్వత్రార్థతో దర్శితాం వికల్పశ్రుతిమత్ర హేతుతయా స్వరూపతోఽనుక్రామతి (నయోఽశ్వమేధేనేతి) *స సర్వం పాప్మానం తరతి తరతి బ్రహ్మహత్యామితి సమ్బన్ధః జ్ఞానకర్మణోస్తుల్యఫలత్వస్యాన్యాయ్యత్వాదితి శేషః. ఉపాస్తిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమాశఙ్క్యాశ్వమేధవదుపాస్తేరపి కర్మత్వాత్, విహితత్వాత్, కర్మప్రకరణాద్వ్యుత్థితత్వాచ్చ మైవమిత్యాహ (విద్యేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (కర్మాన్తరే చేతి) అశ్వమేధాతిరిక్తే కర్మణి *అయం వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాదౌ చిత్యాగ్న్యాదావేతల్లోకాదిసమ్పాదనస్య దర్శనాత్ న ఫలశ్రుతేరర్థవాదతేత్యర్థః. అశ్వమేధోపాసనం న క్రత్వర్థం - కింతు పురుషార్థం. తత్ర చాధికారోఽశ్వమేధక్రత్వనధికారిణామపీత్యేతావదేవేష్టం చేత్ - ఉపాసనే కర్మప్రకరణస్థపితల్లాభాత్ విద్యాప్రకరణే నాస్యాధ్యయనమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాం చేతి) పరత్వే హేతుః (సమష్టీతి) అనువృత్తవ్యావృత్తరూపహిరణ్యగర్భప్రాప్తిహేతుత్వాత్తస్య శ్రేష్ఠతేత్యర్థః. తస్య పుణ్యశ్రేష్ఠత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం తదాహ (తస్య చేతి) యదా క్రతుప్రధానస్యాశ్వమేధస్యోపాస్తిసహితస్యాపి సంసారఫలత్వం - తదాల్పీయసామగ్నిహోత్రాదీనాం సంసారఫలం కిం వాచ్యమిత్యస్మిన్ కర్మరాశౌ బన్ధహేతౌ విరక్తాః సాధనచతుష్టయవిశిష్టా జ్ఞానమపేక్షమాణాస్తదుపాయే శ్రవణాదావేవ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకే కథం ప్రవర్తేరన్నిత్యాశయవతీ శ్రుతిరుపాసనాం విద్యారమ్భే నిదధాతీతి. తేన *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యుపనిషదారమ్భో యుక్తః - అస్య విశిష్టాధికారిసమర్పకత్వాదిత్యర్థః. ఉపాసనఫలస్య సంసారగోచరత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - అత ఆహ (తథా చేతి) *అశనాయా హి మృత్యుః *స వై నైవ రేమే *సోఽబిభేదితి భయారత్యాదిశ్రవణాత్, ఉపాస్తియుక్తక్రతుఫలస్య సూత్రస్య బన్ధమధ్యపాతిత్వాద్విశిష్టోపి క్రతుర్న ముక్తయే పర్యాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తే సర్వకర్మణాం బన్ధఫలత్వే నిత్యనైమిత్తికానాం న తత్ఫలత్వం - తేషాం విధ్యన్తరశో ఫలాశ్రుతేర్నష్టాశ్వదగ్ధరథన్యాయేన ముక్తిఫలత్వలాభాదితి శఙ్కతే (న నిత్యానామితి) *ఏతావాన్వై కామ ఇతి సర్వకర్మణామవిశేషేణ ఫలసమ్బన్ధశ్రవణాత్, పశ్వాదేశ్చ కామ్యఫలత్వస్య తద్విధ్యుద్దేశవశాత్సిద్ధత్వాత్, *కర్మణా పితృలోక ఇతి వాక్యస్య నిత్యాదికర్మఫలవిషయత్వాన్న మోక్షఫలత్వాశఙ్కేతి పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (సర్వం హీతి) పత్నీసమ్బన్ధే మానమాహ (జాయేతి) తథాపి కథం కర్మణస్సర్వస్య కామోపాయత్వం - తత్రాహ (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) కథం తర్హి తేషాం ఫలభేదో లభ్యతే - తత్రాహ (పుత్రేతి) అథైవం ఫలవిభాగే - కథం సమష్టివ్యష్టిప్రాప్తిఫలత్వమశ్వమేధస్యోక్తం - అత ఆహ (అన్నాత్మకతాం చేతి) అస్యాధ్యాయస్యావసానే కర్మఫలస్య హిరణ్యగర్భరూపతాం త్రయమిత్యాద్యా శ్రుతిరుపసంహరిష్యతీత్యర్థః. ఉపసంహారశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వకర్మణామితి) కర్మఫలం సంసారశ్చేత్ - ప్రాక్తదనుష్ఠానాత్తదభావాన్ముక్తానాం పునర్బన్ధ

రపి వేతి. ఇదమేవ త్రయం ప్రాగుత్పత్తేస్తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్. తదేవ పునః సర్వప్రాణికర్మవశాద్వ్యాక్రియతే బీజాదివవృక్షః. సో౽యం వ్యాకృతావ్యాకృతరూపస్సంసారో౽విద్యావిషయః క్రియాకారకఫలాత్మకతయా ఆత్మరూపత్వేనాధ్యారోపితో౽విద్యయైవ మూర్తామూర్తతద్వాసనాత్మకః- అతో విలక్షణో౽నామరూపకర్మాత్మకో౽ద్వయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావో౽పి క్రియాకారకఫలభేదాదివిపర్యయేణావభాసతే. అతో౽స్మాత్ క్రియాకారకఫలభేదస్వరూపాదేతావదిదమితి సాధ్యసాధనరూపాద్విరక్తస్య కామాదిదోషకర్మబీజభూతావిద్యానివృత్తయే రజ్జ్వామివ సర్పవిజ్ఞానాపనయాయ బ్రహ్మవిద్యారభ్యతే. ....

స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదమేవేతి) తర్హి - తస్యామవస్థాయామితి యావత్. తస్య పునర్వ్యాకరణే కారణమాహ (తదేవేతి) వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మనస్సంసారస్య చ ప్రామాణికత్వేన సత్యత్వమాశఙ్క్యావిద్యాకృతత్వేన తన్మిథ్యాత్వముక్తం స్మారయతి (సో౽యమితి) సవివర్తా నిర్విషయః- న ప్రామాణికః. తత్కృతో౽స్య సత్యతేత్యర్థః. కథమస్యాత్మన్యద్వయే కూటస్థే ప్రాప్తిరిత్యాహ (క్రియేతి) సమారోపమూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి) ఆత్మన్యవిద్యారోపితం ద్వైతమిత్యత్ర * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తమేవ చేత్యాదివాక్యం ప్రమాణయతి (మూర్తేతి) న స్వాత్మన్యారోపో నోపపద్యతే- తస్య నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావస్య ద్వైతవిలక్షణత్వాత్, అసతి సాదృశ్యే ధ్యాసాసిద్ధే, రత ఆహ (అత ఇతి) సంసారాద్వైలక్షణ్యమేవ ప్రకటయతి (అనామేతి) ఆదిపదేనాన్యే౽పి విపర్యయభేదాస్సఙ్గృహ్యన్తే. ఆరోపే ప్రమిణోమి- కరోమి - భుఞ్జే చేత్యనుభవం ప్రమాణయతి (అవభాసత ఇతి) ఆత్మన్యధ్యాసః సాదృశ్యాద్యభావే౽పి నభసి మలినత్వాదివద్యతో౽నుభూయతే- అతస్సవిలాసావిద్యానివర్తకబ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనోపనిషదారమ్భస్సంభవతీత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతావదిత్యనర్థోక్తిః. తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామివేతి)......

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

రం.— అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్థలం శ్రియా । అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతాం ॥౧॥
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి । బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యాం కరోమి విదుషాం ముదే ॥౨॥

అవతారికా.

అష్టాధ్యాయాత్మకే బృహదారణ్యకే ప్రవర్గ్యోపసత్ప్రతిపాదక ప్రథమద్వితీయాధ్యాయావుపేక్ష్యోత్తరో౽ధ్యాయగణో వ్యాఖ్యాయతే. యద్యపి *ఉషా వా అశ్వస్యేత్యాదికమప్యశ్వమేధాదికర్మవిషయకమేవ-తథాపి బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపతయా బ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరతయా యథాకథంచిద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిత్వేన తద్వ్యాఖ్యానస్యోచితత్వాత్. అత ఏవాశ్వమేధబ్రాహ్మణాదేర్బ్రహ్మపరోపనిషద్భాగసఙ్గతిరుపపద్యతే. న చ ప్రవర్గ్యోపసత్పరాద్యాధ్యాయద్వికస్య బ్రహ్మపరారణ్యకమధ్యే విద్యాసన్నిధిపాఠాద్విద్యార్థత్వం శఙ్క్యం-*వేధాద్యర్థభేదాదిత్యధికరణే *శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య *తేజస్వినావధీతమస్త్విత్యాదీనాం శత్రుహృదయవేధాధ్యయనాదిప్రకాశకానాం మన్త్రాణాం, *దేవా హ వై సత్రం నిషేదురితి బృహదారణ్యకారమ్భపఠితబ్రాహ్మణప్రతిపాదితప్రవర్గ్యాదేశ్చ కర్మణో, లిఙ్గాదిబలేనాన్యత్ర వినియుక్తత్వే౽పి విద్యాసన్నిధిపాఠానర్థక్యపరిహారాయ విద్యార్థత్వమితి పూర్వపక్షే- విద్యాసన్నిధిపాఠస్య దివాకీర్త్యత్వారణ్యపాఠ్యత్వాదిసాకర్యార్థతయాప్యుపపత్తేః బలవద్భిర్లిఙ్గాదిభిరభిచారాధ్యయనజ్యోతిష్టోమాద్యర్థత్వమితి * వేధాద్యర్థభేదాదితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్య చ సూత్రస్యాయమర్థః-మన్త్రప్రతిపాద్యస్య వేధాద్యర్థస్య విద్యార్థత్వాభావేన విద్యార్థభేదాన్న తత్ప్రకాశనద్వారా విద్యాశేషత్వమపీత్యభిచారాదిశేషత్వమితి. తతశ్చ న విద్యార్థత్వశఙ్కాయా అవకాశః. ....

KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— ఉషావాఅశ్వస్యమేధ్యస్యశిరః । సూర్యశ్చక్షుర్వాతః ప్రాణోవ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర ఆత్మాశ్వస్యమేధ్యస్యద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరం పృథివీపాజస్యందిశఃపార్శ్వమవాన్తరదిశఃపర్శవఋతవోఽఙ్గానిమాసాశ్చార్ధమాసాశ్చపర్వాణ్యహోరాత్రాణిప్రతిష్ఠానక్షత్రాణ్యస్థీని నభో మాంసాని । ఊవధ్యంసికతాఃసిన్ధవోగుదాయకృచ్చక్లోమానశ్చపర్వతాఓషధయశ్చవనస్పతయశ్చలోమానిఉద్యన్పూర్వార్ధోనిమ్లోచఞ్జఘనార్ధోయద్విజృమ్భతె తద్విద్యోతతేయద్విధూనుతెతత్ స్తనయతియన్మేహతితద్వర్షతివాగేవాస్యవాక్॥ ౧

శం.— తత్ర తావదశ్వమేధవిజ్ఞానాయ ఉషావాఅశ్వస్యేత్యాది. తత్రాశ్వవిషయమేవదర్శనముచ్యతే- ప్రాధాన్యాదశ్వస్య. ప్రాధాన్యంచతన్నామాఙ్కితత్వాత్ క్రతోః, ప్రాజాపత్యత్వాచ్చ. (ఉషావాఇతి) బ్రాహ్మోముహూర్తఉషాః. వైశబ్దఃస్మారణార్థః-ప్రసిద్ధంకాలంస్మారయతి. శిరః- ప్రాధాన్యాత్. శిరశ్చప్రధానంశరీరావయవానాం. అశ్వస్యమేధ్యస్య- మేధార్హస్య, యజ్ఞీయస్యఉషాశ్శిరఇతిసమ్బన్ధః. కర్మాఙ్గస్యపశోఃసంస్కర్తవ్యత్వాత్ కాలాదిదృష్టయఃశిరఆదిషుక్షిప్యన్తే. ప్రాజాపత్యత్వంచ-ప్రజాపతిదృష్ట్యధ్యారోపణాత్. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపంచ-ప్రజాపతిత్వకరణంపశోః, ఏవంరూపోహిప్రజాపతిః, విష్ణుత్వాదికరణమివప్రతిమాదౌ. సూర్యశ్చక్షుః- శిరసోఽనన్తరత్వాత్, సూర్యాధిదైవతత్వాచ్చ. వాతఃప్రాణః- వాయుస్వాభావ్యాత్. వ్యాత్తం- వివృతంముఖమగ్నిర్వైశ్వానరః. వైశ్వానరఇత్యగ్నేర్విశేషణం. వైశ్వానరోనామాగ్నిర్వివృతముఖమిత్యర్థః- ముఖస్యాగ్నిదైవతత్వాత్. సంవత్సరఆత్మా- సంవత్సరః - ద్వాదశమాసస్త్రయోదశమాసోవాఆత్మా - శరీరం. కాలావయవానాంచసంవత్సరశ్శరీరం, శరీరంచాత్మా, *మధ్యంహ్యేషామఙ్గానామాత్మేతిశ్రుతేః. అశ్వస్యమేధ్యస్యేతిసర్వత్రానుషఙ్గార్థంపునర్వచనం. ద్యౌఃపృష్ఠం- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం-సుషిరత్వసామాన్యాత్. పృథివీపాజస్యం - పాదస్యం, పాజస్యమితివర్ణవ్యత్యయేన, పాదాసనస్థానమిత్యర్థః. దిశశ్చతస్రోఽపిపార్శ్వే- పార్శ్వేనదిశాంసమ్బన్ధాత్. పార్శ్వయోర్దిశాంచసఙ్ఖ్యావైషమ్యాదయుక్తమితిచేన్న- సర్వముఖత్వోపపత్తేరశ్వస్యపార్శ్వాభ్యామేవసర్వదిశాంసమ్బన్ధాదదోషః. అవాన్తరదిశః- ఆగ్నేయ్యాద్యాఃపరశవః- పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోఽఙ్గాని-సంవత్సరావయవత్వాదఙ్గసాధర్మ్యాత్. మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చపర్వాణి- సన్ధయః, సన్ధిసామాన్యాత్. అహోరాత్రాణిప్రతిష్ఠాః; బహువచనాత్ప్రాజాపత్యదైవపిత్ర్యమానుషాణి. ప్రతిష్ఠాః- పాదాః, ప్రతితిష్ఠన్త్యేతైరితి. అహోరాత్రైర్హికాలాత్మాప్రతితిష్ఠతి- అశ్వశ్చపాదైః. నక్షత్రాణ్యస్థీని - శుక్లత్వసామాన్యాత్. నభః- నభస్థామేఘాః, అన్తరిక్షస్యోదరత్వోక్తేః, మాంసాని- ఉదకరుధిరసేచనసామాన్యాత్. ఊవధ్యం- ఉదరస్థమర్ధజీర్ణమశనం. సికతా- విశ్లిష్టావయవసామాన్యాత్. సిన్ధవః - స్యన్దనసామాన్యాన్నద్యోగుదాః- నాడ్యః, బహువచనాచ్చ. యకృచ్చక్లోమానశ్చ- హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌమాంసఖణ్డౌ, క్లోమానఇతినిత్యంబహువచనమేకస్మిన్నేవ, పర్వతాః- కాఠిన్యాదుచ్ఛ్రితత్వాచ్చ. ఓషధయశ్చ- క్షుద్రాఃస్థావరాః. వనస్పతయః- మహాన్తః. లోమానికేశాశ్చ- యథాసంభవం. ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్భవతిసవితాఆమధ్యాహ్నాదశ్వస్యపూర్వార్ధః- నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. నిమ్లోచన్ - అస్తంయన్నామధ్యాహ్నాజ్జఘనార్ధః- అపరార్ధః, పూర్వాపరత్వసాధర్మ్యాత్. యద్విజృమ్భతే - గాత్రాణివినామయతి- విక్షిపతి, తద్విద్యోతతే- విద్యోతనం- ముఖఘనవిదారణసామాన్యాత్. యద్విధూనుతే- గాత్రాణికమ్పయతి- తత్ స్తనయతి- గర్జనశబ్దసామాన్యాత్. యన్మేహతి- మూత్రంకరోత్యశ్వః, తద్వర్షతి- వర్షణంతత్, సేచనసామాన్యాత్. వాగేవ- శబ్దఏవాస్య- అశ్వస్యవాగితి, నాత్రకల్పనేత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఏవముపనిషదారమ్భేస్థితేప్రాథమికబ్రాహ్మణయోరవాన్తరతాత్పర్యమాహ (తత్రతావదితి) ఆద్యస్యపునరవాన్తరతాత్పర్యం దర్శయతి (తత్రేతి). నన్వశ్వమేధస్యాఙ్గబాహుల్యేకస్మాదశ్వాఖ్యాఙ్గవిషయమేవోపాసనముచ్యతే- తత్రాహ (ప్రాధాన్యాదితి), తదేవకథమితి- తదాహ (ప్రాధాన్యంచేతి). ప్రజాపతిదేవతాకత్వాచ్చాశ్వస్యప్రాధాన్యమిత్యాహ (ప్రాజాపత్యత్వాచ్చేతి). ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (ఉషా ఇత్యాదినా). స్మరణార్థత్వమేవనిపాతస్యస్ఫుటయతి (ప్రసిద్ధమితి). శాస్త్రీయే లౌకికేచవ్యవహారేప్రసిద్ధోబ్రాహ్మోముహూర్తః- తంకాలమితి యావత్. ఉషసిశిరశ్శబ్దప్రయోగేదినావయవేషుతస్యప్రాధాన్యంహేతుమాహ (ప్రాధాన్యాదితి) తథాపికథంతత్రతచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (శిరశ్చేతి). ఆశ్వమేధికాశ్వశిరస్యుషసోదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కాలాది దృష్టిరశ్వాఙ్గే కిమితిక్షిప్యతే - అశ్వాఙ్గదృష్టిరేవతేషు కిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాఙ్గస్యేతి). అఙ్గేష్వనఙ్గమతిక్షేపే హేత్వన్తరమాహ (ప్రాజాపత్యత్వంచేతి)- అశ్వస్య సేత్స్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రజాపతీతి). నను కాలాదిదృష్టయోఽశ్వావయవేష్వారోప్యన్తే - నతస్యప్రజాపతిత్వం క్రియతే. తత్రాహ (కాలేతి) కాలాద్యాత్మకోహి ప్రజాపతిః - తథాచ యథా ప్రతిమాయాం విష్ణుత్వకరణంతద్దృష్టిః - తథా కాలాది దృష్టిరశ్వావయవేషు తస్యప్రజాపతిత్వకరణం. అశ్వమేధాధికారీహి సత్యశ్వేకర్మణోవీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీరశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీతు అశ్వాభావేస్వాత్మానమశ్వం కల్పయిత్వాస్వశిరఃప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టికరణేనప్రజాపతిత్వం సంపాద్యప్రజాపతిరస్మీతి విజ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతిభావః. చక్షుషిసూర్యదృష్టౌహేతుమాహ (శిరసఇతి). ఉషసోఽనన్తరత్వం సూర్యేదృష్టం - చక్షుషిచశిరసోఽనన్తరత్వం దృశ్యతే - తస్మాత్తత్రతద్దృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సూర్యేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీప్రావిశదితిశ్రుతేః చక్షుషిసూర్యోఽధిష్ఠాత్రీదేవతా - తేన

సామీప్యాత్తత్ర తద్దృష్టిరిత్యర్థః. అశ్వప్రాణే వాయుదృష్టౌ చలనస్వాభావ్యం హేతుః. అశ్వస్య వివృతే ముఖే వైశ్వానరాగ్నిదృష్టిః – తథాపి పర్యాయోపాదానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్య క్రియాదావివ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (వైశ్వానరఇత్యగ్నేరితి) *అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్య ముఖే తద్దృష్టౌ హేతుమాహ (ముఖస్యేతి) అధికమాసమనుసృత్య త్రయోదశమాసా వేత్యుక్తం. శరీరే సంవత్సరదృష్టిరిత్యత్రాత్మత్వం హేతుమాహ (కాలేతి) ఆత్మా– హస్తాదీనామఙ్గానామితి శేషః. కాలావయవానాం సంవత్సరస్యాత్మత్వవదఙ్గానాం శరీరస్యాత్మత్వే ప్రమాణమాహ (మధ్యం హీతి) పునరుక్తేరర్థవత్త్వమాహ (అశ్వస్యేతి) పృష్ఠే ద్యులోకదృష్టౌ హేతుమాహ (ఊర్ధ్వత్వేతి) ఉదరే– న్తరిక్షదృష్టౌ నిమిత్తమాహ (సుషిరత్వేతి) పాదా అస్య నైయస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిమాశ్రిత్య వివక్షితమాహ (పాదేతి) అశ్వస్య హి ఖురే పాదాః సర్వసామాన్యాత్పృథివీదృష్టిరిత్యర్థః. పార్శ్వయోర్దిక్చతుష్టయదృష్టౌ హేతుమాహ (పార్శ్వేనేతి) ద్వే పార్శ్వే– చతస్రశ్చ దిశః – తత్ర కథం తయోస్తదారోపణం – ద్వాభ్యాం చతసృణామసమ్బన్ధాదితి శఙ్కతే (పార్శ్వయోరితి) యద్యపి ద్వే దిశౌ ద్వాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం సంబధ్యేతే– తథాప్యశ్వస్య ప్రాఙ్ముఖత్వే ప్రత్యఙ్ముఖత్వే చ దక్షిణోత్తరయోః, తన్ముఖత్వే చ ప్రాక్ప్రతీచ్యోర్దిశోః, స్వాభ్యాం సమ్బన్ధసమ్భవాత్తత్ర తద్దృష్టిరనియతేతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదుపపత్త్యా చాశ్వస్య చరిష్ణుత్వం హేతూకర్తవ్యం. పార్శ్వాస్థిష్వవాన్తరదిశామారోపే పార్శ్వదిక్సమ్బన్ధో హేతుః. ఋతవస్సంవత్సరస్యాఙ్గాని – హస్తాదీని చ దేహస్యావయవాః– తస్మాదృతుదృష్టిరఙ్గేషు కర్తవ్యేత్యాహ (ఋతవ ఇతి) అస్తి మాసాదీనాం సంవత్సరసన్ధిత్వం– అస్తి చ శరీరసన్ధిత్వం పర్వణాం – అతస్తేషు మాసాదిదృష్టిరిత్యాహ (సన్ధీతి) యుగసహస్రాభ్యాం ప్రాజాపత్యమేకమహోరాత్రం. అయనాభ్యాం దైవం. పక్షాభ్యాం పిత్ర్యం. షష్టిఘటికాభిర్మానుష్యమితి భేదః. ప్రతిష్ఠాశబ్దస్య పాదవిషయకత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రతితిష్ఠన్తీతి) పాదేష్వహోరాత్రదృష్టిసిద్ధ్యర్థముపపాదయతి (అహోరాత్రైరితి) అస్థిషు నక్షత్రదృష్టౌ హేతుమాహ (శుక్లత్వేతి) నభశ్శబ్దేనాన్తరిక్షం కిమితి న గృహ్యతే – ముఖ్యే సమ్భవత్యారోపానుగాదిత్యాశఙ్క్య పునరుక్తిం పరిహర్తుమిత్యాహ (అన్తరిక్షస్యేతి) ఉదకం సిఞ్చన్తి మేఘాః – మాంసాని రుధిరం – అతస్సేకకర్తృత్వసామాన్యాన్మాంసేషు మేఘదృష్టిరిత్యాహ (ఉదకేతి) అశ్వజఠరవిపరివర్తిన్యర్ధజీర్ణే సికతాదృష్టౌ హేతుమాహ (విక్లిష్టేతి) కిమితి గుదశబ్దేన పాయురేవ న గృహ్యతే – సిరాగ్రహణే హి ముఖ్యార్థాతిక్రమస్స్యాత్ – తత్రాహ (బహువచనాచ్చేతి) చకారోऽవధారణార్థః. యద్యపి బహూన్యాన్త్రాణి నాడ్యః గుదశబ్దవాచ్యాః గుదశబ్దస్య తథాపి స్యన్దనసాదృశ్యాత్తాస్వేవ నదీదృష్టిరితి తాసామిహ గ్రహణమితి భావః. కుతో మాంసఖణ్డయోః పర్వతత్వం – ఏకత్ర బహువచనానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్య ద్వారా ఇతివద్బహూక్తేరర్థమాహ (క్లోమాన ఇతి), తయోః పర్వతదృష్టౌ హేతుమన్వయమాహ (కాఠిన్యాదిత్యాదినా) ఘనత్వసాధర్మ్యాదోషధిదృష్టిర్లోమసు, మహత్త్వసామాన్యాద్వనస్పతిదృష్టిశ్చాశ్వకేశేషు కర్తవ్యేత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) పూర్వత్వసామాన్యాన్మధ్యాహ్నాత్ప్రాగవస్థాదిత్యదృష్టిరశ్వస్య నాభేరూర్ధ్వభాగే కర్తవ్యేత్యాహ (ఉద్యన్నిత్యాదినా), అపరత్వసాధర్మ్యాదశ్వస్య నాభేరపరార్ధభాగే మధ్యాహ్నాదనన్తరభావ్యాదిత్యదృష్టిః కార్యేత్యాహ (నిమ్లోచన్నిత్యాదినా) విజృమ్భత ఇత్యాదౌ ప్రత్యయార్థో న వివక్షితః. విజృమ్భణం– ముఖవిదారణం, విద్యోతనం పునర్మేఘవిదారణం. అతో విద్యోతనదృష్టిర్జృమ్భణే కర్తవ్యేత్యాహ (ముఖేతి) శబ్దనమేవ స్తనితముచ్యతే. తద్దృష్టిర్గాత్రకమ్పే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (గర్జనేతి) మూత్రకరణే వర్షణదృష్టౌ కారణమాహ (సేచనేతి) అశ్వస్య హేషితశబ్దే వాగారోపణమిత్యత్ర సాదృశ్యం వక్తవ్యమిత్యాహ (నాదేతి)

౮౦ --- సర్వకర్మశ్రేష్ఠాశ్వమేధాఙ్గభూతేऽశ్వే * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి కర్మవీర్యవత్తరత్వాపాదికా నిశ్వరూపతోపాసనోపదిశ్యతే (ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః ఇత్యాదినా) మేధః– యజ్ఞః. తమర్హతీతి మేధ్యః. యజ్ఞార్హస్యాశ్వస్య యచ్ఛిరః– తత్ ఉషాః– బ్రాహ్మో ముహూర్తః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఉషసాऽహర్ముఖత్వేనాహ్నశ్శిరస్త్వాచ్ఛిరస్స్యాచ్ఛిరసి తద్దృష్టిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యత్ర కర్మాఙ్గభూత ఉద్గీథే ఆదిత్యదృష్టిః కర్తవ్యా– ఉతాదిత్యే ఉద్గీథదృష్టిరితి విశయే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి సూత్రోక్తన్యాయేనోత్కృష్టదృష్టేరేవాపకృష్టే కర్తవ్యత్వాదుత్కర్షస్యాఙ్గస్యైవ సత్త్వస్య కర్మోపకారకత్వేనోత్కృష్టతయా తద్బుద్ధిరేవాదిత్యే కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే– * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. అఙ్గ ఏవాదిత్యాదిమతయః కార్యాః – కర్మారాధ్యతయా ఆదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వస్యోపపత్తేరితి తదర్థః. తథా చాశ్వస్య శిరః ప్రభృత్యవయవేష్వఙ్గభూతేష్వేవోషఆదిబుద్ధిః కార్యా– న తూష ఆదౌ శిరఆదిబుద్ధిః. (సూర్యశ్చక్షురితి) అశ్వస్య చక్షుస్సూర్యః. సూర్యాధిష్ఠాతృకత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వాతః ప్రాణః) అశ్వస్య ప్రాణ ఏవ వాతః. వాయ్వవస్థావిశేషత్వాత్ప్రాణస్య తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (వ్యాత్తమగ్నిర్వైశ్వానరః) వివృతం ముఖమేవ వైశ్వానరోऽగ్నిః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్ముఖాధిష్ఠాతృత్వాత్ తద్బుద్ధిస్తత్ర కార్యేత్యర్థః. (సంవత్సర ఇతి) సంవత్సరః అశ్వస్య మేధ్యస్య ఆత్మా – స్వరూపమిత్యర్థః. ఋతవోऽఙ్గానీత్యాదినా సంవత్సరావయవ ఋతుమాసాదీనాం తదవయవత్వేన నిరూపయిష్యమాణత్వాత్ సంవత్సరస్యావయవిశరీరాత్మకత్వం. అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి సర్వత్రానుషఙ్గార్థం పునర్వచనం. సంవత్సరశబ్దేన సంవత్సరాభిమానీ ప్రజాపతిర్వా వివక్షితః. ద్యౌః పృష్ఠం– ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. అన్తరిక్షముదరం– అవకాశత్వసామాన్యాత్. పృథివీ పాజస్యం – భుజాన్తరమిత్యర్థః. *ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురః ఇత్యగ్నేరురసి పృథివీదృష్టిదర్శనాత్. దిశః పార్శ్వే– దిశః దక్షిణోత్తరత్వాద్వ్యాశ్రయత్వాత్పార్శ్వే. అవాన్తరదిశః పర్శవః– వాయవ్యాద్యా అవాన్తరదిశః పార్శ్వాస్థీని. ఋతవోऽఙ్గాని– స్పష్టోऽర్థః. (మాసాశ్చార్ధమాసాశ్చ పర్వాణీతి) పర్వాణి – అఙ్గసన్ధయః. సమవిభాగసామ్యాత్. అహోరాత్రాణి ప్రతిష్ఠా– పాదా ఇత్యర్థః. నక్షత్రాణ్యస్థీని– శుక్లత్వసామ్యాత్. నభో మాంసాని– అస్థ్యావృత్తకత్వసామ్య ౧

అహర్వాఅశ్వంపురస్తాన్మహిమాన్వజాయతతస్యపూర్వేసముద్రేయోనీరాత్రిరేనంపశ్చాన్మహిమాన్వజాయతతస్యాపరేసముద్రేయోనిరేతౌవాఅశ్వంమహిమానావభితస్సంబభూవతుః।హయోభూత్వాదేవానవహద్వాజీగన్ధర్వానర్వాసురానశ్వోమనుష్యాన్సముద్రఏవాస్యబన్ధుఃసముద్రోయోనిః॥ ... ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమంబ్రాహ్మణమ్.

క్తత్వాత్. ఊవధ్యంసికతాః- అర్ధజీర్ణంఘాసాద్యశనంసికతాః. విశ్లిష్టావయవసామ్యాత్. (సిన్ధవోగుదాః) గుదాఇత్యవయవాభిప్రాయేణబహువచననిర్దేశః. సిన్ధవః- నద్యఇత్యర్థః. (యకృచ్చక్లోమానశ్చపర్వతాః) హృదయస్యాధఃప్రదేశవర్తిదక్షిణోత్తరమాంసఖణ్డౌయకృత్క్లోమశబ్దవాచ్యౌ. క్లోమానఇత్యేకస్మిన్వ్యత్యయాద్బహువచనం. పర్వతాః - కాఠిన్యోన్నతత్వపిణ్డాకారత్వసామ్యాత్. ఓషధయశ్చవనస్పతయశ్చలోమాని- సూక్ష్మత్వసామ్యాత్. ఉద్యన్ పూర్వార్ధః- సూర్యఇతిశేషః. ఉద్యన్సూర్యఃశరీరపూర్వార్ధఇత్యర్థః. నిమ్రోచన్జఘనార్ధః- నిమ్రోచన్ - అస్తంగచ్ఛన్సూర్యఃఅపరార్ధః. పూర్వాపరత్వసామ్యాత్. యద్విజృమ్భతేతద్విద్యోతతే- ముఖవ్యాదానమేవాన్తరప్రకాశహేతుత్వాద్విద్యుత్. యద్విధూనుతేతత్స్తనయతి- రోమవిధూననమేవసశబ్దత్వాన్మేఘనిర్ఘోషః. యన్మేహతితద్వర్షతి - మూత్రోత్సర్జనమేవసేచనత్వసామ్యాద్వర్షణం. వాగేవాస్యవాక్- నాత్రకల్పనాపేక్షా. ౧

శం.— (అహర్వాఇతి) -సౌవర్ణరాజతౌమహిమాఖ్యౌగ్రహావశ్వస్యాగ్రతఃపృష్ఠతశ్చస్థాప్యేతే - తద్విషయమిదందర్శనం. అహస్సౌవర్ణోగ్రహః - దీప్తిసామాన్యాత్. వై. అహరశ్వంపురస్తాన్మహిమాన్వజాయతేతికథం, అశ్వస్యప్రజాపతిత్వాత్. ప్రజాపతిర్హ్యాదిత్యాదిలక్షణోఽహ్నాలక్ష్యతే, అశ్వంలక్షయిత్వాజాయతే- వృక్షమనువిద్యోతతేవిద్యుదితియద్వత్. తస్యగ్రహస్యపూర్వే- పూర్వః, సముద్రే- సముద్రః, యోనిః, విభక్తివ్యత్యయేన. యోనిరిత్యాసాదనస్థానం. తథారాత్రీరాజతోగ్రహః - వర్ణసామాన్యాజ్జఘన్యత్వసామాన్యాద్వా. ఏనం - అశ్వంపశ్చాత్- పృష్ఠతోమహిమాన్వజాయత. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః. మహిమా-మహత్త్వం, అశ్వస్యహివిభూతిరేషా-యత్సౌవర్ణోరాజతశ్చగ్రహావుభయతఃస్థాప్యేతే. తావేతౌవైమహిమానౌ- మహిమాఖ్యౌగ్రహావశ్వమభితఃసంబభూవతుః-ఉక్తలక్షణావేవసంభూతౌ. ఇత్థమసావశ్వోమహత్త్వయుక్తఇతిపునర్వచనంస్తుత్యర్థం.తథాచహయోభూత్వేత్యాదిస్తుత్యర్థమేవ. హయః-హినోతేర్గతికర్మణః, విశిష్టగతిరిత్యర్థః,జాతివిశేషోవా. దేవానవహత్-దేవత్వమగమయత్ప్రజాపతిత్వాత్,దేవానాంవావోఢాఽభవత్. నునునిన్దైవవాహనత్వం.నైషదోషః-వాహనత్వంస్వాభావికమశ్వస్య. స్వాభావికత్వాత్, ఉచ్ఛ్రాయప్రాప్తిర్దేవాదిసమ్బన్ధోఽశ్వస్యేతిస్తుతిరేవైషా. తథావాజ్యాదయోజాతివిశేషాః. వాజీభూత్వాగన్ధర్వానవహదిత్యనుషఙ్గః. తథార్వాభూత్వాఽసురాన్. అశ్వోభూత్వామనుష్యాన్. సముద్రఏవేతి- పరమాత్మాబన్ధుః- బన్ధనం, బధ్యతేఽస్మిన్నితి. సముద్రోయోనిః-కారణముత్పత్తింప్రతి. ఏవమసౌశుద్ధయోనిశ్శుద్ధస్థితిరితిస్తూయతే. * అప్సుయోనిర్వాఅశ్వఇతిశ్రుతేఃప్రసిద్ధఏవవేతిసముద్రోయోనిః.................. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అశ్వావయవేషు కాలాదిదృష్టిర్విధాయాశ్వంప్రజాపతిరూపంవివక్షిత్వాఖణ్డికాన్తరంగృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (అహర్వేత్యాదినా) గ్రహౌ - హవనీయద్రవ్యాధారౌపాత్రవిశేషౌ. (అగ్రతఃపృష్ఠతశ్చేతి) సంజ్ఞపనాత్ప్రాగూర్ధ్వంచేతియావత్. ప్రసిద్ధాతావదహ్నిదీప్తిః- సౌవర్ణేచగ్రహేసాస్తి-అతస్తస్మిన్నహర్దృష్టిరితిదర్శనంవిభజతే (అహరితి) అశ్వసంజ్ఞపనాత్పూర్వంయోమహిమాఖ్యోగ్రహఃస్థాప్యతే- సచేదహర్దృష్ట్యోపాస్యతే - కథంసోఽశ్వమన్వజాయతేతిపశ్చాదశ్వస్యతజ్జన్మవాచోయుక్తిరితిశఙ్కతే (అహరశ్వమితి) నాయంపశ్చాదర్థోఽనుశబ్దః- కింతులక్షణార్థః. తథాచాశ్వస్యప్రజాపతిరూపత్వాత్తంలక్షయిత్వాగ్రహస్యయథోక్తస్యప్రవృత్తేరుపదేశాదశ్వమన్వజాయతేత్యవిరుద్ధమితిపరిహరతి (అశ్వస్యేతి) తదేవస్ఫుటయతి (ప్రజాపతిరితి) కాలలోకదేవతాత్మాప్రజాపతిరశ్వాత్మనాదృశ్యమానోఽత్రాహర్దృష్ట్యాదృష్టేనగ్రహేణలక్ష్యతే. తథాచాశ్వమన్వజాయతేతిశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. అనుశబ్దోనపశ్చాద్వాచీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (వృక్షమితి) యదావృక్షంలక్షయిత్వాతస్యాగ్రేవిద్యుద్విద్యోతతే-తదావృక్షమనువిద్యోతతేసేతిప్రయుజ్యతే, తథాత్రాప్యనుశబ్దోనపశ్చాదర్థఇత్యర్థః. యత్రచస్థానేగ్రహఃస్థాప్యతే- తత్పూర్వసముద్రదృష్ట్యాధ్యేయమిత్యాహ (తస్యేతి) పూర్వత్వమత్రసాదృశ్యం. కథంసప్తమీప్రథమార్థేయోజ్యతే. ఛన్దస్యర్థానుసారేణవ్యత్యయసమ్భవాదిత్యాహ (విభక్తీతి) యథాసౌవర్ణేగ్రహేఽహర్దృష్టిరుపదిష్టా-తథారాజతేగ్రహేరాత్రిదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి) అస్తిహిచన్ద్రాతపవత్త్వాద్రాత్రేశ్శౌక్ల్యం-అస్తిచరాజతస్యగ్రహస్య- తద్యుక్తంతత్రరాత్రిదర్శనమిత్యాహ (వర్ణేతి) రజతంసువర్ణాజ్జఘన్యం-అహ్నశ్చరాత్రిః- అతోవాసాదృశ్యాత్తత్రరాత్రిదృష్టిరిత్యాహ (జఘన్యేతి) ప్రజాపతిరూపంప్రకృతమశ్వంలక్షయిత్వాతత్సంజ్ఞపనాత్పశ్చాదస్యప్రవృత్తిందర్శయతి (ఏనమితి) తదాసాదనస్థానేపశ్చిమసముద్రదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి) కథమేతౌగ్రహౌమహిమాఖ్యావుక్తౌ. మహత్త్వోపేతత్వాదిత్యాహ (మహిమేతి) అథాశ్వవిషయందర్శనమాదిశ్యగ్రహవిషయంతదాదిశతోవాక్యభేదస్స్యాత్. నేత్యాహ (అశ్వస్యేతి) కిమ

హరిః ఓమ్॥ నైవేహకించనాగ్రఆసీన్మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయాంఅశనాయాహిమృత్యుస్తన్మనోకురుతాత్మన్వీస్యామితిసోర్చన్నచరత్తస్యార్చత ఆపోజాయన్తార్చతేవైమేకమభూదితితదేవార్కస్యార్కత్వం। కగ్ంహవాఅస్మైభవతియఏవమేతదర్కస్యార్కత్వంవేద॥ ౧

త్రనియామకమిత్యాశఙ్క్యపునరుక్తిరితిమత్వాహ (తావిత్యాదినా) వైశబ్దార్థం కథయతి (ఏవేతి) వాక్యశేషోప్యత్రానుగుణీభవతీత్యాహ (తథాచేతి) హయశబ్దనిష్పత్తిపురస్సరంతదర్థమాహ (హయఇతి) వాజ్యాదిశబ్దానాంజాతివిశేషవాచిత్వాదత్రాపితదేవగ్రాహ్యమితిపక్షాన్తరమాహ (జాతీతి) దేవానాందేవత్వప్రాపకత్వంకథమస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిత్వాదితి) అశ్వంస్తోతుమారభ్యకల్పానరోక్త్యాతన్నిన్దావచనమనుచితమితిశఙ్కతే (నన్వితి) ఉపక్రమవిరోధోనాస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) సముత్పద్యభూతానిద్రవన్త్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాపరమగమ్భీరస్యేశ్వరస్యసముద్రశబ్ద్యతామాహ (పరమాత్మేతి) తత్రయోనిత్వం- ఉత్పాదకత్వం. బన్ధుత్వం- స్థాపకత్వం. సముద్రత్వం- విలాపకత్వమితిభేదః. అథపరమాత్మయోనిత్వాదివచనముపాస్యస్యాశ్వస్యకోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏవమితి) శ్రుత్యన్తరానురోధేనసముద్రోయోనిరిత్యత్రసముద్రశబ్దస్యరూఢిమనుజానాతి (అప్సుయోనిరితి).. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అహర్వాఅశ్వమితి) అశ్వస్యాగ్రతఃపృష్ఠతశ్చసౌవర్ణరాజతౌ మహిమాఖ్యౌగ్రహౌ - పాత్రవిశేషౌస్తః. తయోర్మధ్యేఅశ్వంపురస్తాత్ - అశ్వస్యపురస్తాద్యోమహిమా - మహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః. సః అహరేవఅన్వజాయత - సమపద్యత. తత్రాహర్భావనాకర్తవ్యేతి యావత్. అహ్న ఇవసౌవర్ణపాత్రస్యాపిదీప్తప్రభత్వాత్. (తస్యపూర్వేసముద్రేయోనిః) పూర్వస్సముద్రోయోనిః - ఆసాదనస్థానం. సౌవర్ణపాత్రగ్రహాసాదనస్థానేపూర్వసముద్రబుద్ధిఃకార్యేత్యర్థః. యద్వా- మహిమాన్వజాయతేత్యత్రానుర్లక్షణార్థః. కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగేఅశ్వమితిద్వితీయా. (రాత్రిరేనమితి) ఏనం- అస్యఅశ్వస్యపశ్చాద్యోరాజతోమహిమాఖ్యోగ్రహవిశేషః- సరాత్రిరన్వజాయత - రాత్రిస్సమపద్యతేత్యర్థః. చన్ద్రికాధవళత్వసామ్యాత్. తస్యాపరేసముద్రేయోనిః- పశ్చిమస్సముద్రస్తదాసాదనస్థానమిత్యర్థః. (ఏతౌవాఇతి) ఏతౌవైమహిమాఖ్యౌగ్రహౌఅశ్వస్యపూర్వోత్తరపార్శ్వయోఃప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. అతస్సర్వతోమహిమశాల్యశ్వఇతిస్తుత్వాహయవాజ్యర్వాశ్వరూపైశ్చతుర్భిర్జాతివిశేషైర్దేవగన్ధర్వాసురమనుష్యవాహకత్వేనాశ్వంస్తౌతి (హయోభూత్వాదేవానవహదిత్యాదినా) (సముద్రఏవాస్యబన్ధురితి) అస్య - అశ్వస్యసముద్రోబన్ధుః. తత్రబన్ధుదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (సముద్రోయోనిరితి) ఉచ్చైశ్శ్రవసోశ్వస్యవారుణాశ్వానాంచతస్మాదుత్పత్తిదర్శనాత్సముద్రోయోనిత్వేనధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అథాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యోత్పత్తిరుచ్యతే- తద్విషయదర్శనవివక్షయైవోత్పత్తిఃస్తుత్యర్థా.। (నైవేహకించనాగ్రఆసీత్) ఇహ- సంసారమణ్డలేకించన- కించిదపినామరూపప్రవిభక్తవిశేషంనైవాసీత్- నబభూవప్రాగుత్పత్తేర్మనఆదేః.॥ కింశూన్యమేవబభూవ. శూన్యమేవస్యాత్- నైవేహకించనేతిశ్రుతేర్నకార్యంకారణంవాసీత్, ఉత్పత్తేశ్చ. ఉత్పద్యతేహిఘటః- అతఃప్రాగుత్పత్తేర్ఘటస్యనాస్తిత్వం.। నను కారణస్యననాస్తిత్వం- మృత్పిణ్డాదిదర్శనాత్. యన్నోపలభ్యతే-తస్యైవనాస్తితాస్తు-కార్యస్య, నతుకారణస్య- ఉపలభ్యమానత్వాత్. న- ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వానుపలమ్భాత్. అనుపలబ్ధిశ్చేదభావహేతుస్సర్వస్యజగతః- ప్రాగుత్పత్తేర్నకారణంకార్యంచోపలభ్యతే. తస్మాత్సర్వస్యైవాభావోఽస్తు॥ న- మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. యదిహికించిదపినాసీత్ యేనావ్రియతే, యచ్చావ్రియతే,- తదానావక్ష్యన్మృత్యునైవేదమావృతమితి. నహిభవతిగగనకుసుమచ్ఛన్నోవన్ధ్యాపుత్రఇతి. బ్రవీతిచమృత్యునైవేదమావృతమాసీదితి. తస్మాద్యేనావృతంకారణేన, యచ్చావృతంకార్యం, - ప్రాగుత్పత్తేస్తదుభయమాసీత్- శ్రుతేఃప్రామాణ్యాత్, అనుమేయత్వాచ్చ.। అనుమీయతేచప్రాగుత్పత్తేఃకార్యకారణయోరస్తిత్వం- కార్యస్యహిసతోజాయమానస్యకారణేసత్యుత్పత్తిదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్;. జగతోపిప్రాగుత్పత్తేఃకారణాస్తిత్వమనుమీయతే- ఘటాదికారణాస్తిత్వవత్। ఘటాదికారణస్యాప్యసత్త్వమేవ- అనుపమృద్యమృత్పిణ్డాదికంఘటాద్యనుత్పత్తేరితిచేన్న- మృదాదేఃకారణత్వాత్. మృత్సువర్ణాదిహితత్రకారణంఘటరుచకాదేః- నపిణ్డాద్యాకారవిశేషః- తదభావేభావాత్. అసత్యపిపిణ్డాకారవిశేషేమృత్సువర్ణాదికారణద్రవ్యమాత్రాదేవఘటరుచకాదికార్యోత్పత్తిర్దృశ్యతే-తస్మాన్నపిణ్డాకారవిశేషోఘటరుచకాదికారణం. అసతితుమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యేఘటరుచకాదిర్నజాయతఇతిమృత్సువర్ణాదిద్రవ్యమేవకారణం- నతుపిణ్డాకారవిశేషః. సర్వంహికారణంకార్యముత్పాదయత్పూర్వోత్పన్నస్యాత్మకార్యస్యతిరోధానంకుర్వత్కార్యాన్తరముత్పాదయతి- ఏకస్మిన్కారణేయుగపదనేకకార్యవిరోధాత్. నచపూర్వకార్యోపమర్దేకారణస్యాత్మోపమర్దోభవతి-తస్మాత్పిణ్డాద్యుపమర్దేకార్యోత్పత్తిదర్శనమహేతుః ప్రాగుత్పత్తేఃకారణాసత్త్వే।। పిణ్డాదివ్యతిరేకేణమృదాదేరసత్త్వాదయుక్తమితిచేత్- పిణ్డాదిపూర్వకార్యోపమర్దేమృదాదికారణంనోపమృద్యతే, ఘటాదికార్యాన్తరేప్యనువర్తత, ఇత్యేతదయుక్తం,- పిణ్డఘటాదివ్యతిరేకేణమృదాదికారణస్యానుపలమ్భాదితిచేన్న- మృదాదికారణానాంఘటాద్యుత్పత్తౌ

పిణ్డాదినివృత్తావనువృత్తిదర్శనాత్। సాదృశ్యాదన్వయదర్శనం-నకారణానువృత్తేరితిచేన్న-పిణ్డాదిగతానాంమృదాద్యవయవానామేవఘటాదౌ ప్రత్యక్షత్వేఽనుమానాభావాత్సాదృశ్యాదికల్పనానుపపత్తేః. నచ ప్రత్యక్షానుమానయోర్విరుద్ధావ్యభిచారితా- ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాదనుమానస్య. సర్వత్రైవానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్. యదిచక్షణికంసర్వంతదేవేదమితిగమ్యమానం-తద్బుద్ధేరప్యన్యతద్బుద్ధ్యపేక్షత్వేతస్యాఅప్యన్యబుద్ధ్యపేక్షత్వమిత్యనవస్థాయాంతత్సదృశమిదమిత్యస్యాఅపిబుద్ధేర్మృషాత్వాత్ సర్వత్రానాశ్వాసతైవ. తదిదంబుద్ధ్యోరపికర్తృభావేసమ్బన్ధానుపపత్తిః. సాదృశ్యాత్తత్సమ్బన్ధఇతిచేన్న-తదిదంబుద్ధ్యోరితరేతరవిషయత్వానుపపత్తేః. అసతిచేతరేతరవిషయత్వేసాదృశ్యగ్రహణానుపపత్తిః। అసత్యేవసాదృశ్యేతద్బుద్ధిరితిచేన్న-తదిదమ్బుద్ధ్యోరపిసాదృశ్యబుద్ధివదసద్విషయప్రసఙ్గాత్। అసద్విషయత్వమేవసర్వబుద్ధీనామస్త్వితిచేన్న-బుద్ధబుద్ధేరప్యసద్విషయత్వప్రసఙ్గాత్। తదప్యస్త్వితిచేన్న-సర్వబుద్ధీనాంమృషాత్వేఽసత్యబుద్ధ్యనుపపత్తేః। తస్మాదసదేతత్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితి. అతస్సిద్ధః ప్రాక్కార్యోత్పత్తేః కారణసద్భావః।కార్యస్యచ-అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్, కార్యస్యచసద్భావః ప్రాగుత్పత్తేస్సిద్ధః. కథం-అభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాత్, అభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతి. అభివ్యక్తిః-సాక్షాద్విజ్ఞానాలమ్బనత్వప్రాప్తిః. యద్ధిలోకే ప్రావృతంతమఆదినాఘటాదివస్తు-తదాలోకాదినా ప్రావరణతిరస్కారేణవిజ్ఞానవిషయత్వం ప్రాప్నువత్ప్రాక్సద్భావంనవ్యభిచరతి-తథేదమపిజగత్ప్రాగుత్పత్తేరిత్యవగచ్ఛామః, నహ్యవిద్యమానోఘటఉదితేప్యాదిత్యఉపలభ్యతే।న-తేఽవిద్యమానత్వాభావాదుపలభ్యతేవేతిచేత్. నహితవఘటాదికార్యంకదాచిదప్యవిద్యమానమిత్యుదితేప్యాదిత్యఉపలభ్యేతైవమృత్పిణ్డేఽసన్నిహితేతమఆద్యావరణేచాసతి-విద్యమానత్వాదితిచేత్. న-ద్వివిధత్వాదావరణస్య. ఘటాదికార్యస్యద్వివిధంహ్యావరణం-మృదాదేరభివ్యక్తస్యతమఃకుడ్యాది, ప్రాఙ్మృదోఽభివ్యక్తేర్మృదాద్యవయవానాంపిణ్డాదికార్యాన్తరరూపేణసంస్థానం,. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేర్విద్యమానస్యైవఘటాదికార్యస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిః. నష్టోత్పన్నభావాభావశబ్దప్రత్యయభేదస్త్వభివ్యక్తితిరోభావయోర్ద్వివిధత్వాపేక్షః।పిణ్డకపాలాదేరావరణవైలక్షణ్యాదయుక్తమితిచేత్. తమఃకుడ్యాదిర్హిఘటాద్యావరణంఘటాదిభిన్నదేశందృష్టం-నతథాఘటాదిభిన్నదేశేదృష్టే పిణ్డకపాలే- తస్మాత్పిణ్డకపాలసంస్థానయోర్విద్యమానస్యైవఘటస్యావృతత్వాదనుపలబ్ధిరిత్యయుక్తం-ఆవరణధర్మవైలక్షణ్యాదితిచేత్. న-క్షీరోదకాదేఃక్షీరాద్యావరణేనైకదేశత్వదర్శనాత్। ఘటాదికార్యేకపాలచూర్ణాద్యవయవానామన్తర్భావాదనావరణత్వమితిచేన్న- విభక్తానాంకార్యాన్తరత్వాదావరణత్వోపపత్తేః।ఆవరణాభావఏవయత్నఃకర్తవ్యఇతిచేత్. పిణ్డకపాలావస్థయోర్విద్యమానమేవఘటాదికార్యమావృతత్వాన్నోపలభ్యతఇతిచేత్-ఘటాదికార్యార్థినాతదావరణవినాశఏవయత్నఃకర్తవ్యః- నఘటాద్యుత్పత్తౌ. నచైతదస్తి- తస్మాదయుక్తంవిద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిరితీతిచేత్, న- అనియమాత్. నహివినాశమాత్రప్రయత్నాదేవఘటాద్యభివ్యక్తిర్నియతా - తమఆద్యావృతేఘటాదౌ ప్రదీపాద్యుత్పత్తౌ ప్రయత్నదర్శనాత్। సోపితమోనాశాయైవేతిచేత్. దీపాద్యుత్పత్తావపియః ప్రయత్నః- సోపితమస్తిరస్కరణాయ - తస్మిన్నష్టేఘటస్స్వయమేవోపలభ్యతే- నహిఘటేకించిదాధీయతఇతిచేత్, న- ప్రకాశవతోఘటస్యోపలభ్యమానత్వాత్. యథా ప్రకాశవిశిష్టోఘటఉపలభ్యతే ప్రదీపకరణే - నతథా ప్రాక్ప్రదీపకరణాత్. తస్మాన్నతమస్తిరస్కారాయైవ ప్రదీపకరణం. కింతర్హి, ప్రకాశవత్త్వాయ- ప్రకాశవత్త్వేనైవోపలభ్యమానత్వాత్. క్వచిదావరణవినాశేపియత్నస్స్యాత్ - యథాకుడ్యాదివినాశే. తస్మాన్ననియమోఽస్త్యభివ్యక్త్యర్థినావరణవినాశఏవయత్నఃకార్యఇతి। నియమార్థవత్త్వాచ్చ. కారణేవర్తమానంకార్యంకార్యాన్తరాణామావరణమిత్యవోచామ. తత్ర యదిపూర్వాభివ్యక్తస్యకార్యస్యపిణ్డస్యవ్యవహితస్యవాకపాలస్యవినాశఏవయత్నఃక్రియేత - తదావిదళచూర్ణాద్యపికార్యంజాయేత. తేనాప్యావృతోఘటోనోపలభ్యతఇతిపునః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షైవ. తస్మాద్ఘటాద్యభివ్యక్త్యర్థినోనియతఏవకారకవ్యాపారోఽర్థవాన్. తస్మాత్ ప్రాగుత్పత్తేరపిసదేవకార్యం. ।అతీతానాగతప్రత్యయభేదాచ్చ. అతీతోఘటో, ఽనాగతోఘట, ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్వర్తమానఘటప్రత్యయవన్నిర్విషయత్వంయుక్తం. అనాగతార్థిప్రవృత్తేశ్చ. నహ్యసత్యర్థితయా ప్రవృత్తిర్లోకేదృష్టా. యోగినాంచాతీతానాగతజ్ఞానస్యసత్యవిషయత్వాత్. అసంశ్చేద్భవిష్యద్ఘటః- ఐశ్వరంభవిష్యద్ఘటవిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానంమిథ్యాస్యాత్. నచ ప్రత్యక్షముపచర్యతే - ఘటసద్భావేహ్యనుమానమవోచామ.। విప్రతిషేధాచ్చ. యదిఘటోభవిష్యతీతికులాలాదిషువ్యాప్రియమాణేషుఘటార్థం-యేనప్రమాణేననిశ్చితం,యేనచకాలేనఘటస్యసమ్బన్ధోభవిష్యతీత్యుచ్యతే,- తస్మిన్నేవకాలేఘటోఽసన్నితివిప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. భవిష్యన్ఘటోఽసన్నితి- నభవిష్యతీత్యర్థః- అయంఘటోనవర్తతఇతియద్వత్. అథ ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నిత్యుచ్యేతఘటార్థం ప్రవృత్తేషుకులాలాదిషు- తత్ర యథావ్యాపారరూపేణవర్తమానాస్తావత్కులాలాదయః-తథాఘటోనవర్తతఇత్యసచ్ఛబ్దస్యార్థశ్చేత్-నవిరుధ్యతే. కస్మాత్. స్వేనహిభవిష్యద్రూపేణఘటోవర్తతే. నహిపిణ్డస్యవర్తమానతాకపాలస్యవాఘటస్యభవతి, నచతయోర్భవిష్యత్తాఘటస్య,. తస్మాత్ కులాలాదివ్యాపారవర్తమానతాయాం ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటోఽసన్నితినవిరుధ్యతే. యదిఘటస్యయత్స్వంభవిష్యత్తా- కార్యరూపం - తత్ ప్రతిషిధ్యేత,- తత్ప్రతిషేధేవిరోధస్స్యాత్. నతుతద్భవాన్ ప్రతిషేధతి. నచసర్వేషాం క్రియావతామేకైవవర్తమానతాభవిష్యత్త్వంవా.।అపిచ-చతుర్విధానామభావానాంఘటస్యేతరేతరాభావోఘటాదన్యోదృష్టః- యథాఘటాభావఃపటాదిరేవ- నఘటస్వరూపమేవ. నచఘటాభావస్సన్పటోఽభావాత్మకః. కింతర్హి, భావరూపఏవ. ఏవంఘటస్యప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామపిఘటాదన్యత్వంస్యాత్- ఘటేనవ్యపదిశ్యమానత్వాత్- ఘటస్యేతరేతరాభావవత్. తథైవభావాత్మకతాఽభావానాం. ఏవంచసతిఘటస్యప్రాగభావఇతినఘటస్వరూపమేవప్రాగుత్పత్తేర్నాస్తి.। అథఘటస్య ప్రాగభావఇతిఘటస్యయత్స్వరూపం-తదేవోచ్యేత,- ఘటస్యేతివ్యపదేశానుపపత్తిః.।అథకల్పయిత్వావ్యపదిశ్యేత,శిలాపుత్రకస్యశరీరమితియద్వత్- తథాపిఘటస్య ప్రాగభావఇతికల్పితస్యైవాభావస్యఘటేనవ్యపదేశః- నఘటస్వరూపస్యైవ. అథార్థాన్తరంఘటాద్ఘటస్యాభావఇతి, ఉక్తోత్తరమేతత్.।కించాన్యత్- ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషాణవదభావభూతస్యఘటస్యస్వకారణసత్తాసమ్బన్ధానుపపత్తిః- ద్వినిష్ఠత్వాత్సమ్బన్ధస్య.। అయుతసిద్ధానామదోషఇతిచేన్న- భావాభావయోరయుతసిద్ధ

త్త్వానుపపత్తేః. భావభూతయోర్హి యుతసిద్ధతాఽయుతసిద్ధతా వా స్యాత్ - నతు భావాభావయోరభావయోర్వా. తస్మాత్సదేవకార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి సిద్ధం॥ కింలక్షణేనమృత్యునావృతమిత్యత ఆహ- అశనాయయా- అశితుమిచ్ఛా అశనాయా. సైవమృత్యుః - సాహిమృత్యోర్లక్షణం. తయాలక్షితేన మృత్యునాఽశనాయయా. కథమశనాయామృత్యురితి. ఉచ్యతే-అశనాయాహిమృత్యుః-హిశబ్దేన ప్రసిద్ధం హేతుమవద్యోతయతి. యోహ్యశితుమిచ్ఛతి-సోఽశనాయానన్తరమేవహన్తిజన్తూన్. తేనాసావశనాయయాలక్ష్యతేమృత్యురిత్యశనాయాహీత్యాహ. బుద్ధ్యాత్మనోఽశనాయాధర్మ ఇతి సఏష బుద్ధ్యవస్థోహిరణ్యగర్భోమృత్యురిత్యుచ్యతే. తేనమృత్యునేదం కార్యమావృతమాసీత్ -యథాపిణ్డావస్థయామృదాఘటాదయ ఆవృతాస్స్యురితి- తద్వత్. (తన్మనోఽకురుత) తదితిమనసానిర్దేశః. సః- ప్రకృతోమృత్యుర్వక్ష్యమాణకార్యసిసృక్షయాతత్కార్యాలోచనక్షమంమనశ్శబ్దవాచ్యంసఙ్కల్పాదిలక్షణమన్తఃకరణమకురుత-కృతవాన్. కేనాభిప్రాయేణమనోఽకరోదితి. ఉచ్యతే-ఆత్మన్వీ- ఆత్మవానితిలిఙ్గవ్యత్యయేన, స్యాం-భవేయం. అహమనేనాత్మనా-మనసామనస్వీస్యామిత్యభిప్రాయః. సః- ప్రజాపతిరభివ్యక్తేనమనసాసమనస్కస్సన్నర్చన్-అర్చయన్. పూజయన్నాత్మానమేవకృతార్థోఽస్మీత్యచరత్-చరణమకరోత్. తస్యప్రజాపతేరర్చతః-పూజయతః ఆపః- రసాత్మికాః పూజాఙ్గభూతా అజాయన్త-ఉత్పన్నాః. అత్రాకాశప్రభృతీనాం త్రయాణాముత్పత్త్యనన్తరమితివక్తవ్యం- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్, వికల్పాసమ్భవాచ్చసృష్టిక్రమస్య. అర్చతే- పూజాంకుర్వతేవైమే-మహ్యంకం-ఉదకమభూదిత్యేవమమన్యతయస్మాన్మృత్యుః - తదేవ- తస్మాదేవహేతోరర్కస్య-అగ్నేరశ్వమేధక్రతూపయోగికస్యార్కత్వం- అర్కత్వేహేతురిత్యర్థః. అగ్నేరర్కనామనిర్వచనమేతత్ -అర్చనాత్సుఖహేతుపూజాకరణాప్సంబన్ధాచ్చాగ్నేరేతద్గౌణంనామార్క ఇతి. యఏవంయథోక్తమర్కస్యార్కత్వంవేద-జానాతి. కం-ఉదకం. సుఖంవా- నామసామాన్యాత్. హవా ఇత్యవధారణార్థః. భవత్యేవేతి. అస్మై-ఏవంవిదే. ఏవంవిదర్థంభవతి. ౧

ఆ.— అశ్వాదిదర్శనోక్త్యనన్తరంఅగ్నిదర్శనంవక్తుంబ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి)-నైవేహేత్యాదౌతత్సృష్టిర్నాస్తీతిచేత్. సత్యం- తత్రాగ్నేర్జన్మవక్తుంభూమికాక్రియత ఇత్యాహ (అగ్నేరితి) * వాయోరగ్నిరిత్యాదౌప్రసిద్ధంతజ్జన్మేతిచేత్. సత్యం- తద్విశేషస్యాత్ర జన్మోక్తిరిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) దర్శనేవిధిత్సితేకింజన్మోక్త్యేతిచేత్. తత్రాహ (తద్విషయేతి) అగ్నిదర్శనస్యవిధాతుమిష్టస్యవిధ్యర్థముపాస్యాగ్నిస్తుతిఫలాతదుత్పత్తిరిష్టా- శుద్ధజన్మత్వాదుత్కృష్టత్వేనాయముపాస్యోరాజాదివదిత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వావాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (నైవేత్యాదినా) నామరూపాభ్యాంవిభక్తోవిశేషోయస్మిన్నితిబహువ్రీహిః. ॥ అత్రశూన్యవాదీలబ్ధావకాశోవిమృశ్యపరేష్టశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్వపక్షమాహ (కిమిత్యాదినా) కార్యస్యప్రాగసత్త్వేహేత్వన్తరమాహ (ఉత్పత్తేశ్చేతి) విమతంప్రాగసత్ - ఉత్పద్యమానత్వాత్ -యన్నైవంనతదేవం-యథాపరేష్టంబ్రహ్మేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధింశఙ్కిత్వోత్తరమాహ (ఉత్పద్యతేహీతి) ఘటగ్రహణంకార్యమాత్రస్యోపలక్షణార్థం. ఉక్తమనుమానంనిగమయతి (అతఇతి) ॥ తత్రతార్కికోబ్రూతే (నన్వితి) యదుక్తంనకార్యంకారణంవాసీదితితత్రభాగేబాధో, భాగేచానుమతి, రిత్యర్థః. కార్యస్యాపికథంప్రాగసత్త్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నేతి) ఏతేనానుమానస్యసిద్ధసాధ్యతోక్తా. కార్యవత్కారణస్యాపిప్రాగసత్త్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యోక్తహేత్వభావాన్నైవమిత్యాహ (నత్వితి) శూన్యవాద్యాహ (నప్రాగుత్పత్తేరితి) విమతంప్రాగసత్ - యోగ్యత్వేసతితదానుపలబ్ధత్వాత్ - సమ్మతవత్. నచాసిద్ధోహేతుః- శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాత్. తద్విరోధేసత్యుపలబ్ధేరాభాసత్వాదిత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (అనుపలబ్ధేశ్చేతి) కార్యవత్కారణస్యాపిప్రాగసత్త్వేప్రాప్తేసిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా). నైవేత్యాదిశ్రుతిరవ్యాకృతనామరూపాదివిషయా-నప్రాగసత్త్వంకార్యకారణయోరాహ- అన్యథావాక్యశేషవిరోధాదిత్యర్థః. శ్రుతింవివృణోతి (యదిహీతి) ద్వయోరసత్త్వేకావాచోయుక్తేరనుపపత్తిః-తత్రాహ (సహీతి) మాత్యర్హివాక్యమేవభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రవీతిచేతి) మృత్యునైవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) (శ్రుతేఃప్రామాణ్యాదితి) తత్ప్రామాణ్యస్యప్రమాణలక్షణేస్థితత్వాదితియావత్. పరకీయేనుమానేశ్రుతివిరోధమభిధాయానుమానవిరోధమాహ (అనుమేయత్వాచ్చేతి) కార్యకారణయోస్సత్త్వస్యానుమేయతయాతదసత్త్వమనుమాతుమశక్యం- ఉపజీవ్యవిషయతయాసత్త్వానుమానస్యబలీయస్త్వాదిత్యర్థః.। కార్యకారణయోస్సత్త్వానుమానంప్రతిజ్ఞాయప్రథమంకారణసత్త్వమనుమినోతి (అనుమీయతేచేత్యాదినా) (కార్యస్యహీతి) విమతంసత్పూర్వం - కార్యత్వాత్- కుమ్భవదిత్యర్థః.।నానుపమృద్యప్రాదుర్భవేదితిన్యాయేనదృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంచోదయతి (ఘటాదీతి) నతావదసిద్ధోఘటస్యకారణముపమృద్నాతి- అసతోఽకారకత్వాత్. సిద్ధస్యతూపమర్దకత్వేనాసత్పూర్వకత్వమితికుతస్సాధ్యవికలతేత్యాహ (నేతి) కించ - అన్వయిద్రవ్యమేవసర్వత్రకారణం- నపిణ్డాదివిశేషః- అనన్వయాదవ్యవస్థానాచ్చేతికుతస్సాధ్యవైకల్యమిత్యాహ (మృదాదేరితి) తదేవస్ఫుటయతి (సువర్ణాదీతి) తత్రేతిదృష్టాన్తోక్తిః. కించ- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంకారణమవధేయం- నచపిణ్డాభావేఘటోనభవతీతివ్యతిరేకోఽస్తి - పిణ్డాభావేపిశకలాదిభ్యోపిఘటాద్యుద్భవోపలమ్భాదిత్యాహ (తదభావేతి) తదేవస్ఫుటయతి (అసత్యపీతి) త్వన్మతేపివ్యతిరేకరాహిత్యంతుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) మృదాద్యేవఘటాదికారణంచేత్- కిమితిపిణ్డాదౌసత్యేవతతోఘటాద్యనుత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) బ్రహ్మణీత్వవిద్యావశాదుపపత్తిరితిభావః. అన్వయిద్రవ్యంపూర్వోత్పన్నస్వకార్యతిరోధానేనకార్యాన్తరంజనయతిచేత్ - కార్యతాదాత్మ్యేనస్వయమపినశ్యేత్ - తతోనోత్తరకార్యోత్పత్తిః- హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కార్యాన్తరేప్యనువృత్తిదర్శనాత్, కార్యాన్తరాత్మనాభావా, చ్చేత్యర్థః. అన్వయిద్రవ్యస్యైవకారణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్వయినోమృదాదేర్నాశాభావేనాభావాన్నకారణతేతిశఙ్క్యతే (పిణ్డాదీతి) తదేవచోద్యంవివృణోతి (పిణ్డాదిత్యాదినా)॥ మృద్ఘటస్సువర్ణకుణ్డలమిత్యాది తాదాత్మ్యప్రత్యయస్యపిణ్డాద్యతిరిక్తమృదాద్యభావేఽనుపపత్తేరనుగతంమృదాద్యపేయమితి పరిహరతి (నేతి) కించ- యాపిణ్డాత్మనాపూర్వద్యుర్మృదాసీత్ -సైవాద్యాభూదితిప్రత్యభిజ్ఞయామృదోన్వయిన్యాస్సిద్ధేస్తత్కారణత్వందురపహ్నవమిత్యాహ

(మృదాదీతి) యత్సత్- తత్క్షణికం- యథాదీపః - సన్తశ్చేమే భావా ఇత్యనుమానాత్ సర్వార్థానాంక్షణికత్వసిద్ధేరన్వయదృష్టిస్సాదృశ్యాద్భ్రాన్తిరితిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధస్థాయ్యర్థవిరుద్ధంక్షణికార్థబోధలిఙ్గమనుష్ణతానుమానవన్నమానమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) (సాదృశ్యాదీతి) ఆదిశబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రాన్తిత్వాదిగృహ్యతే. ప్రత్యక్షాత్తావదైక్యంగమ్యతే- అనుమానాత్తద్భేదః - అతో ద్వయోర్విరుద్ధత్వస్యావ్యభిచారిత్వాన్నాధ్యక్షేణానుమానబాధః - వైపరీత్యసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రత్యభిజ్ఞాముపజీవ్యక్షణికత్వానుమానాప్రవృత్తావప్యుపజీవ్యజాతీయత్వాత్తత్ప్రాబల్యాదుపజీవకజాతీయకముక్తానుమానందుర్బలంతద్బాధ్యమిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞాస్వార్థేస్వతోనమానం - బుద్ధ్యన్తరసంవాదాదేవబుద్ధీనాంమానత్వస్యబౌద్ధైరిష్టత్వాత్. నచబుద్ధ్యన్తరంస్థాయిత్వసాధకమస్తీతి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యాపిక్షణికత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రసఙ్గమేవ ప్రకటయతి (యదిచేతి) క్షణికత్వాదిబుద్ధేరపిస్వార్థేస్వతోమానత్వాభావాత్తాదృగ్బుద్ధ్యన్తరాపేక్షాయామన్తస్యాపి తథాత్వేనానవస్థానాద్బుద్ధేస్స్వతఃప్రామాణ్యముపేయం- తథాచ ప్రత్యభిజ్ఞానంసర్వంతథైవ- అబాధాదిత్యర్థః. కించ- ప్రత్యభిజ్ఞాయాభ్రాన్తిత్వంవదతాస్వరూపానపహ్నవాత్తదిదంబుద్ధ్యోస్సామానాధికరణ్యేనసమ్బన్ధోవాచ్యః- సచవక్తుంనశక్యతే- క్షణద్వయసమ్బన్ధినో ద్రష్టురభావాదిత్యాహ (తదిదమితి) అసతిసమ్బన్ధేబుద్ధ్యోస్సాదృశ్యాత్తద్బుద్ధిరితిశఙ్క్యతే (సాదృశ్యాదితి) తయోఃస్వసంవేద్యత్వా, ద్గ్రాహకాన్తరస్యచాభావా, న్నసాదృశ్యసిద్ధిరితిదూషయతి (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) తథాపికిమితిసాదృశ్యాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీచేతి) । సాదృశ్యాసిద్ధిమభ్యుపేత్యశఙ్క్యతే (అసత్యేవేతి) యత్రసత్యేవార్థధీః- తత్రైవసాధకాపేక్షా- నాన్యత్రేతిభావః. తత్రబాహ్యార్థవాదినంప్రత్యాహ (నతదిదంబుద్ధ్యోరితి) । విజ్ఞానవాద్యాహ (అపదితి) తథాసత్యనాలమ్బనంక్షణికవిజ్ఞానమిత్యస్యాపివిజ్ఞానస్యాసద్విషయతయావిజ్ఞానవాదాసిద్ధిరిత్యాహ (నేతి) । శూన్యవాద్యాహ (తదపీతి) సర్వాధీరసద్విషయేత్యేషాధీరసద్విషయాస్యాత్- తతశ్చసర్వబుద్ధేరసద్విషయత్వాసిద్ధిరితిదూషయతి (నేత్యాదినా) । పరపక్షాసమ్భవాత్తత్ప్రత్యభిజ్ఞాయాఃస్థాయిహేతుసిద్ధౌదృష్టాన్తస్యసాధ్యవైకల్యంపరిహృత్యావాన్తరప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) సంప్రతికారణసత్త్వానుమానంనిగమయతి (అతఇతి) కార్యకారణయోర్ద్వయోరపిప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వమనుమేయమితిప్రతిజ్ఞాయకారణాస్తిత్వంప్రపఞ్చితం-॥ ఇదానీంకార్యాస్తిత్వానుమానందర్శయతి (కార్యస్యేతి) ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావఃప్రసిద్ధఇతిచకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాభాగంవిభజతే (కార్యస్యేతి) హేతుభాగమాక్షిపతి (కథమితి) అభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతివ్యుత్పత్త్యాకథమభివ్యక్తిలిఙ్గత్వాదితికార్యసత్త్వేహేతురుచ్యతే - సిద్ధేహిసత్త్వేఽభివ్యక్తిర్లిఙ్గమస్యేతిసిధ్యతి- తద్బలాచ్చసత్త్వసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయాదిత్యర్థః. సంప్రతిపన్నయాభివ్యక్త్యావిప్రతిపన్నంసత్త్వంసాధ్యతే- తన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమితిపరిహరతి (అభివ్యక్తిరితి) కథంతర్హీహానుమానంప్రయోక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యప్రథమంవ్యాప్తిమాహ (యద్ధీతి) యద్ధ్యభివ్యజ్యమానం- తత్ప్రాగభివ్యక్తేరస్తి-యథాతమోనష్టంఘటాదీత్యర్థః. సంప్రత్యనుమినోతి (తథేతి) విమతంప్రాగభివ్యక్తేస్సత్-అభివ్యక్తివిషయత్వాత్-సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. ననుతమోనష్టోఘటోఽభివ్యఞ్జకసామీప్యాదభివ్యజ్యతే- నతత్రప్రాక్కాలీనంసత్త్వంప్రయోజకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) । ఉక్తేనుమానేకార్యస్యసదోపలబ్ధిప్రసఙ్గంవిపక్షేబాధకమాశఙ్క్యతే (నేత్యాదినా) ఉక్తానుమాననిషేధోనఞర్థః. అవిద్యమానత్వాభావాదితిచ్ఛేదః. అనుమానేబాధకోపన్యాసంవివృణోతి (నహీతి) వర్తమానవదతీతమాగామిఘటాదిసదేవచేత్- ఉపలబ్ధిసామగ్ర్యాంసత్యాంతద్వత్ప్రాగ్జనేర్నాశాచ్చోర్ధ్వముపలభ్యేత-నచైవముపలభ్యతే-తస్మాదయుక్తంకార్యస్యసదాసత్త్వమిత్యర్థః. మృత్పిణ్డగ్రహణంవిరోధికార్యాన్తరోపలక్షణార్థం.ఆసన్నిహితేసతీతిఛేదః. నతావద్విద్యమానత్వమాత్రంకార్యస్యసదోపలమ్భాపాదకం-సతోపిఘటాదేరభివ్యక్త్యనభివ్యక్త్యోరుపలబ్ధత్వాదితిసమాధత్తే (నేతి) అభివ్యక్తిసామగ్రీసత్త్వంత్వభివ్యక్తిసాధకం-నతుసతస్తత్సామగ్రీనియమోస్తీత్యభిప్రేత్యాహ (ద్వివిధత్వాదితి) ఉత్పన్నస్యకుడ్యాద్యావరణం, అనుత్పన్నస్యవిశిష్టంకారణ, నితిద్వైవిధ్యమేవప్రతిజ్ఞాపూర్వకంసాధయతి (ఘటాదీతి) యదోపలభ్యమానకారణావయవానాంకార్యాన్తరాకారేణస్థితిః- తదానేదంకార్యముపలభ్యతే, తత్రాన్యథాచోపలభ్యత, ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధంకారణస్యకార్యాన్తరరూపేణస్థితస్యకార్యావరకత్వమితిద్రష్టవ్యం. విశిష్టస్యకారణస్యావరకత్వసిద్ధౌసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాక్కార్యాస్తిత్వేసిద్ధేసదాతదుపలబ్ధిప్రసఙ్గబాధకంనిరాకృత్యనష్టోఘటః- నాస్తీత్యాదిప్రయోగప్రత్యయభేదానుపపత్తింబాధకాన్తరమాశఙ్క్యాహ (నష్టేతి) । కపాలాదినాతిరోభావేనష్టవ్యవహారః - పిణ్డాద్యావరణభఙ్గేనాభివ్యక్తావుత్పన్నవ్యవహారః- దీపాదినాతమోనిరాసేనాభివ్యక్తౌభావవ్యవహారః. పిణ్డాదినాతిరోభావేఽభావవ్యవహారః-తదేవంకార్యస్యసదాసత్త్వేపిప్రయోగప్రత్యయభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. పిణ్డాదినఘటాద్యావరణం- తేనసమానదేశత్వాత్. యద్యస్యావరణం- నతత్తేనసమానదేశం- యథాకుడ్యాదీతిశఙ్క్యతే (పిణ్డేతి) వ్యతిరేక్యనుమానంవివృణోతి (తమఇత్యాదినా) అనుమానఫలంనిగమయతి (తస్మాదితి) కిమిదంసమానదేశత్వం. కిమేకాశ్రయత్వం- కింనైకకారణత్వమితివికల్ప్యాద్యంవిరుద్ధత్వేనదూషయతి (నేత్యాదినా) క్షీరేణసఙ్కీర్ణస్యోదకాదేరావ్రియమాణస్యేతియావత్. । ద్వితీయముత్థాపయతి (ఘటాదీతి) యస్యేదంకార్యం- తస్మిన్మృదాత్మనితేషామవస్థానాత్తద్వత్తేషామనావరణత్వమిత్యర్థః. ఘటావస్థమృన్మాత్రవృత్తికపాలాదేర్ఘటేఽనావరణత్వమిష్టమేవేతిసిద్ధసాధనతా. అవ్యక్తఘటావస్థమృద్వృత్తికకపాలాదేరనావరణత్వసాధనేహేత్వసిద్ధిః- ఘటస్యకపాలాదేశ్చాశ్రయవదవయవభేదాదితిదూషయతి (నవిభక్తానామితి) విద్యమానస్యైవావృతత్వాదనుపలబ్ధిశ్చేత్ ।- ఆవరణతిరస్కారేయత్నస్స్యాత్ - నఘటాదేరుత్పత్తౌ- అతోనుభవవిరోధస్సత్కార్యవాదినస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యతే (ఆవరణేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (పిణ్డేతి) యత్రావృతంవస్తువ్యజ్యతే- తత్రావరణభఙ్గఏవయత్నఇతివ్యాప్త్యభావాన్నానుభవవిరోధోస్తీతిదూషయతి (నానియమాదితి) అనియమంసాధయతి (నహీతి) తమసావృతేఘటాదౌదీపోత్పత్త్యైయత్నోస్తీత్యత్రచోదయతి (సోపీతి) । అనుభవవిరోధమాశఙ్క్యోక్తమేవవ్యనక్తి (దీపాదీతి) దీపస్తమస్తిరయతిచేత్- కథంకు

మ్వోపలబ్ధిః- అతఆహ (తస్మిన్నితి) తత్ర హేతుమాహ (నహీతి) అనుభవమనుసృత్య పరిహరతి (నేత్యాదినా) కిమిదానీమావరణభఙ్గే ప్రయత్నే నైత్యైవనియమోస్తు. నేత్యాహ (క్వచిదితి) అనియమం నిగమయన్ననుభవవిరోధాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి)। కించ- అభివ్యఞ్జకవ్యాపారే సతి నియమేన ఘటో వ్యజ్యతే- తదభావే నేత్యన్వయవ్యతిరేకావధారితో ఘటార్థికులాలాదివ్యాపారః. తస్యార్థవత్త్వార్థమభివ్యక్త్యర్థమేవ ప్రయత్నో న కర్తవ్యః - ఆవరణభఙ్గస్యార్థిక ఇత్యాహ (నియమేతి) ఉక్తం స్మారయన్నేతదేవ వివృణోతి (కారణ ఇత్యాదినా) ఆవృతిభఙ్గార్థయత్నేయతో ఘటానుపలబ్ధిః- అత స్తదుపలబ్ధ్యర్థత్వేన నియతస్య యత్నస్య ఫలస్యాదితి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకృతమభివ్యక్తిలిఙ్గకమనుమానం నిర్దోషత్వాదాదేయం మన్వాన స్తత్ఫలముపసంహరతి (తస్మాత్ప్రాగితి)। కార్యస్య సత్త్వే యుక్త్యన్తరమాహ (అతీతేతి) విమతం సదర్థం - సప్రమాణత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. తదేవానుమానం విశదయతి (అతీతఇతి) అత్రైవోపపత్త్యన్తరమాహ (అనాగతేతి) ఆగామిని ఘటే తదర్థిత్వేన లోకే ప్రవృత్తిర్దృష్టా- నచాత్యన్తాసతి సా యుక్తా- తేన తస్యాసద్విలక్షణతేత్యర్థః. కించ- యోగినామీశ్వరస్య చాతీతాదివిషయం ప్రత్యక్షజ్ఞానమిష్టం- తచ్చవిద్యమానోపలమ్భనం- అతో ఘటస్య సదా సత్త్వమిత్యాహ (యోగినాంచేతి)- ఈశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. భవిష్యద్గ్రహణమతీతోపలక్షణార్థం. ఐశ్వరం- యౌగికం చేతి ద్రష్టవ్యం. ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అధికబలం హి బాధకం- నచానతిశయాద్వైతాదిజ్ఞానాదధికబలంజ్ఞానం దృష్టం - అతో బాధకాభావాన్న తన్మిథ్యేత్యర్థః. తస్య సమ్యక్త్వేపి పూర్వోత్తరకాలయోరసద్ఘటవిషయత్వం కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) పూర్వోత్తరయోః కాలయోరితి శేషః। ఘటస్య ప్రాగసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (విప్రతిషేధాదితి) నహి కారకవ్యాపారదశాయామసన్నిత్యర్థః. కిం తస్య భవిష్యత్త్వాది తదానాస్తి - కిం వార్థక్రియాసామర్థ్యం. ఆద్యే వ్యాహతిం సాధయతి (యదీతి) ఘటార్థం కులాలాదిషు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు ఘటో భవిష్యతీతి ప్రమాణేన నిశ్చితం చేత్- కథం తద్విరుద్ధం ప్రాగసత్త్వముచ్యతే- కారకవ్యాపారావచ్ఛిన్నే నహి కాలే న ఘటస్య భవిష్యత్త్వేనాతీతత్వేన వా భవిష్యత్యభూదితి సమ్బన్ధో వివక్ష్యతే. తథాచ తస్మిన్నేవ కాలే ఘటస్య తథావిధసత్త్వనిషేధవ్యాహతిరతివ్యక్తేత్యర్థః. తామేవ వాచయతి (భవిష్యన్నితి) యోహి కారకవ్యాపారదశాయాం భవిష్యత్త్వాదిరూపేణాస్తి - స తదానాస్తీత్యుక్తే తస్య తస్యామవస్థాయాం తేనాకారేణాసత్త్వముక్తం భవతి - తథాచ ఘటో యదా యేనాకారేణాస్తి- స తదా తేనాకారేణ నాస్తీతి వ్యాహతిరిత్యర్థః. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటార్థం కులాలాదిషు ప్రవృత్తేషు అసావసన్నిత్యస్య స్పష్టార్థం స్వయమేవ వివేచయతి (తత్రేత్యాదినా) తత్ర సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (నవిరుధ్యత ఇతి) కథం పునస్సత్కార్యవాదిన స్తదసత్త్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (కస్మాదితి) ప్రాగుత్పత్తేస్తు అసద్వ్యావృత్తిరూపం సత్త్వం ఘటస్య నిషేధయిషితం - తచ్చేద్భవానపి తస్య సదాతనమర్థక్రియాసామర్థ్యం నిషేధన్ననుమన్యతే - నావయోర్విప్రతిపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (స్వేనహీతి) ననుత్వన్మతే సర్వస్య మృణ్మాత్రత్వావిశేషాత్ పిణ్డాదేర్వర్తమానతా ఘటస్య స్యాత్, తస్య చాతీతతా భవిష్యత్తా చ పిణ్డకపాలయోస్స్యా, దితి సాఙ్కర్యమాశఙ్క్యాహ (నహీతి) వ్యవహారదశాయాం యథాప్రతిభాసమనిర్వాచ్య సంస్థానభేదాశ్రయణాదిత్యర్థః. ప్రాగవస్థాయాం ఘటస్యార్థక్రియాసామర్థ్యలక్షణసత్త్వనిషేధే విరోధాభావముపపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తమేవ వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీత్యాదినా) యదా కారకాణి వ్యాప్రియన్తే- తదా ఘటోऽసన్నితి తస్య భవిష్యత్త్వాదిరూపం తత్కాలే నిషిధ్యతే చేత్- ఉక్తవిధయా వ్యాహతస్స్యాత్. నచ తస్య త[illegible] కాలే భవిష్యత్త్వాదిరూపం సత్త్వం నిషిధ్యతే- అర్థక్రియాసామర్థ్యస్యైవ నిషేధాత్- తన్న విరోధావకాశోస్తీత్యర్థః. నహి పిణ్డస్యేత్యాదినా సాఙ్కర్యసమాధిరుక్తిః- తమిదానీం సర్వత్ర సిద్ధాన్తతయా స్ఫుటయతి (నచేతి) భవిష్యత్త్వం - అతీతత్వం చేతి శేషః। కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేర్నాశాచ్చోర్ధ్వమసత్త్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) తదేవానుమానతయా స్పష్టయితుం దృష్టాన్తం సాధయతి (చతుర్విధానామితి)- షష్ఠీ నిర్ధారణే. ఘటాన్యోన్యాభావస్య ఘటాదన్యత్వే తత్రాప్యన్యోన్యాభావాన్తరాఙ్గీకారాదనవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టఇతి) నయౌక్తికమన్యత్వం- కింతు ఘటో న భవతి పట ఇతి ప్రాతీతికం. తథాచ ఘటాభావః పటాదిరేవేతి పటాదేస్తతోన్యత్వాత్, ఘటాన్యోన్యాభావస్యాపి ఘటాదన్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. నను ఘటాభావః పటాదిరిత్యయుక్తం- విశేషణత్వేన ఘటస్యాపి పటాదావన్తర్భావప్రసఙ్గాదితి చేత్. మైవం- దృష్టపదేన నిరాకృతత్వాత్. ఘటాభావస్య పటాదిత్వాభావేపి న స్వాతన్త్ర్యం- అభావత్వవిరోధాత్. నాపి తదన్యోన్యాభావః పటాదేర్ధర్మః - సంసర్గాభావాన్తర్భావాపాతాత్. నచ స ఘటస్యైవ ధర్మః స్వరూపం వా- ఘటో ఘటో న భవతీతి ప్రతీత్యభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నఘటస్వరూపమేవేతి) యది ప్రతీతిమాశ్రిత్య ఘటాన్యోన్యాభావః పటాదిరిష్యతే- తదా పటాదేర్భావస్యాభావత్వవిధానాద్వ్యాహత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * స్వరూపపరరూపాభ్యాం సర్వం సదసదాత్మకమితి హి వృద్ధాః- తథాచ పటాదేస్స్వేనాత్మనా భావత్వం, ఘటతాదాత్మ్యాభావాత్తదభావత్వం, చేత్యవ్యాహతిరిత్యర్థః. సిద్ధే ప్రతీత్యనుసారిణి దృష్టాన్తే నైవ వివక్షితమనుమానమాహ (ఏవమితి). కించ - తేషామభావానాం ఘటాద్భిన్నత్వాత్పటవదేవ సత్త్వమేష్టవ్యమిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి) అనుమానఫలం కథయతి (ఏవంచేతి) తేషాం ఘటాదన్యత్వే తస్యానాద్యనన్తత్వమద్వయత్వం సర్వాత్మత్వం చ ప్రాప్నోతి. సత్త్వే చ తేషామభావానామభావాన్న భావాభావవ[illegible]ధస్సఙ్గతిరిత్యర్థః। నను ప్రసిద్ధోऽభావో భావవదశక్యోऽపహ్నోతుమితి చేత్ * సత్యం- ఘటస్య స్వరూపం- అర్థాన్తరం వేతి వికల్పాద్యమనూద్య దూషయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాగభావాదేర్ఘటత్వేపి సమ్బన్ధం కల్పయిత్వా ఘటస్యేత్యుక్తిరితి శఙ్కతే (అథేతి) సంబన్ధస్య కల్పితత్వే సమ్బన్ధినోప్యథావస్యతథాత్వం స్యాదితి దూషయతి (తథాపీతి) యత్ర సమ్బన్ధం కల్పయిత్వా వ్యపదేశః- తత్ర సవాస్తవో భేదః- యథా రాహుశిరసోః. తథాత్రాపి వివికల్పి లే సంబన్ధే భేదస్య తథాత్వాద్వా నవత్వం సమ్బన్ధినోరన్యతరస్య స్యాత్. నచాభావస్తథా- సాపేక్షత్వాత్. అతో ఘటస్తథేత్యర్థః. కల్పాన్తరమనువదతి (అథేతి) అనుమానఫలం వదద్భిర్ఘటస్య కారణాత్మనా ధ్రువత్వం చ నేన సమాహితమేతదిత్యాహ (ఉక్తోత్తరమితి)। అసత్కార్యవాదే దోషాన్తరమాహ

(కించేతి) స్వహేతుసమ్బన్ధస్సత్తాసమ్బన్ధో వాజన్మేతితార్కికాః. నచ ప్రాగుత్పత్తేరసతస్సంబన్ధః - తస్యసతోర్వ్యుత్తైరిత్యర్థః. యుతసిద్ధయోరజ్జుఘటయోర్మిథస్సంయోగాపృథక్సిద్ధిరపేక్ష్యతే- అయుతసిద్ధానాంపరస్పరపరిహారేణ ప్రతీత్యనర్హాణాంకార్యకారణాదీనాంమిథోయోగాపృథక్సిద్ధ్యభావో నదోషమావహతీతిశఙ్క్యతే (అయుతేతి) పరిహరతి (నేతి) ఉక్తమేవస్ఫోటయతి (భావేతి) ||వ్యవహారదృష్ట్యాకార్యకారణయోఃసాధితాంతుచ్ఛవ్యావృత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) నైవేహేత్యత్రసర్వస్యప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వశఙ్కామృత్యునేత్యాది వాక్యవ్యాఖ్యానేననిరస్తా. సంప్రతిమృత్యుశబ్దస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాన్నతేనావరణంజగతస్సంభవతీత్యాక్షిపతి (కింలక్షణేనేతి) అనభివ్యక్తనామరూపమధ్యతౌద్వయోగ్యమ పఞ్చీకృత పఞ్చమహాభూతావస్థాతిరిక్తంమాయారూపంసాభాసం మృత్యురిత్యుచ్యతే. నహిసర్వంకార్యమవాన్తరకారణాదుత్పత్తుమర్హతీత్యభిప్రేత్యాహ (అతఆహేతి) కథం యథోక్తోమృత్యురశనాయయాలక్ష్యతే - నహిమూలకారణస్యాశనాయాదిమత్త్వం - అశనాయాపిపాసే ప్రాణస్యేతిస్థితేరితిశఙ్క్యతే (కథమితి) మూలకారణస్యైవసూత్రత్వంప్రాప్తస్య సర్వసంహర్తృత్వాన్మృత్యుత్వేసతి వాక్యశేషోపపత్తిరితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (యోహీతి) తథాపిప్రసిద్ధంమృత్యుంహిత్వా-కథంహిరణ్యగర్భోపాదానం. అతఆహ (బుద్ధ్యాత్మనఇతి) ఉక్తంహేతుంకృత్వాఫలితమాహ (ఇతిసఇతి) ననునతేనజగదావ్రియతే - మూలకారణేనైవతదావరణాత్. తత్కథంవాక్యోపక్రమోపపత్తిరతఆహ (తేనేతి) ననుహిరణ్యగర్భే ప్రకృతేకథంనప్తరినపుంసకప్రయోగః. తత్రాహ (తదితిమనసఇతి) వాక్యార్థమధునాకథయతి (సప్రకృతఇతి) భూతస్పృష్ట్యతిరేకేణభౌతికస్యమనసస్సృష్టిరయుక్తేతిమత్వాపృచ్ఛతి (కేనేతి) అపఞ్చీకృతానాంహిరణ్యగర్భాదిభూతానాం ప్రాగేవలబ్ధాత్మకత్వాత్తేభ్యోమనోవ్యక్తిరవిరుద్ధేతిమన్వానోబ్రూతే (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మవత్త్వస్యస్వాభావికత్వాన్నతదాశంసనీయమిత్యాశఙ్క్యవాక్యార్థమాహ (అహమితి) మనసోవ్యక్తస్యాపయోగమాహ (సప్రజాపతిరితి) ననుతైత్తిరీయకాణామాకాశాదిసృష్టిరుచ్యతే-తత్కథమిహాప్యాదౌసృష్టివచనం. తత్రాహ (అత్రేతి) సప్తమ్యాహిరణ్యగర్భకర్తృకసర్గోక్తిః. త్రయాణాం- పఞ్చీకృతానామితియావత్. నన్వాకాశాద్యాతైత్తిరీయేసృష్టిః - ఇహత్వబాద్యేతిఉదితానుదితహోమవద్వికల్పోభవిష్యతి. నేత్యాహ- (వికల్పేతి) పురుషతన్త్రత్వాత్ క్రియాయామేవయుక్తోవికల్పః- సిద్ధేత్వర్థేతుపురుషానధీనేనాసౌసమ్భవతి. అతస్సృష్టిర్వివక్షితాచేదాకాశాద్యైవసాయుక్తా. అవిద్యాప్రధానత్వాత్తునాదరస్సృష్టావితిభావః. అపామత్రసృష్టివచనమనుపయుక్తం - నన్వష్టుస్తాభిరేవపూజాసిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధికాగ్నేరర్కనామసిద్ధ్యర్థంతదుపయోగముపన్యస్యతి (అర్చతఇతి) కోఽసౌహేతురిత్యపేక్షాయామర్చతిపదావయవస్యార్కశబ్దేనసఙ్గతిరితిమన్వానస్సన్నాహ (అర్కత్వమితి) ఏవంమృత్యోరర్కత్వేపికథమగ్నేరర్కత్వమిత్యాశఙ్క్యమృత్యుసమ్బన్ధాదిత్యాహ (అగ్నేరితి) కిమర్థమగ్నేరర్కనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాపూర్వక్రియాయోగస్యఫలాన్తరాభావాదుపాసనార్థమిత్యాహ (అగ్నేరితి) నిర్వచనమేవస్ఫోరయతి (అర్చనాదితి) ఫలవత్త్వాచ్చయథోక్తనామవతోఽగ్నేరుపాస్తిరత్రవివక్షితేత్యాహ (యఏవమితి)

౨౦.— అశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నౌ తదఙ్గభూతసంవత్సరకాలేచబ్రహ్మదృష్టింవిధిత్సన్ ప్రథమతోఽగ్నేరుత్పత్తిప్రకారమాహ ౧ (నైవేహకించనాగ్రఆసీదిత్యాదినా) కేచిత్తునాత్రదృష్టిర్విధీయతే- అపితుతాత్త్వికతదాత్మకత్వానుసన్ధానసిద్ధయేపరమాత్మనఉత్పత్త్యాదికమామ్నాయతఇత్యాహుః. నోభయథాపివిరోధంపశ్యామః. ఇహజగతికించన- పరిదృశ్యమానంస్థూలావస్థంవస్తుఅగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్నైవాసీత్. అగ్రేనైవాసీదిత్యనేననశూన్యత్వముచ్యతే- అసత్కార్యానభ్యుపగమాత్, తథాహిసతిశశవిషాణాదేరప్యుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్, ఘటఃప్రాక్నాసీదితి ప్రతీతేర్ఘటత్వావస్థాపూర్వభావిపిణ్డత్వావస్థావిషయకత్వదర్శనేనఇహాపినాగ్రఆసీదితి ప్రతీతేఃపరిదృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధ్యవస్థావత్త్వమేవార్థః. నను పరిదృశ్యమానమిదంజగత్ దృశ్యమానస్థూలావస్థావిరోధినీం కామవస్థామభజదిత్యతఆహ (మృత్యునైవేదమావృతమాసీదశనాయయేతి) కారణవాక్యత్వాదత్రమృత్యుశబ్దేన మృత్యుసంజ్ఞాచిచ్ఛరీరక పరమాత్మోచ్యతే-*యస్యావ్యక్తం శరీరంయస్యాక్షరం శరీరంయస్య మృత్యుశ్శరీరంఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాఅపహతపాప్మాదివ్యోదేవఏకోనారాయణఇతిసుబాలశ్రుతౌమృత్యుశబ్దస్యతమసిప్రయుక్తత్వాత్. అత్రాశనాయానామసఞ్జిహీర్షా. *అశనాయోదన్యాధనాయాబుభుక్షాపిపాసాగర్ధేష్వితి బుభుక్షార్థేనిపాతితోఽశనాయాశబ్దస్సఞ్జిహీర్షాం లక్షయిత్వాతద్వతిలక్షితలక్షణయా వర్తతే. తతశ్చాయమర్థః- సఞ్జిహీర్షుణాతమశ్శరీరేణ పరమాత్మనాపరిదృశ్యమానం స్థూలావస్థంజగత్ ఆవృతమాసీత్ - తిరోహితస్థూలావస్థమాసీత్. స్థూలావస్థాం విహాయతమశ్శరీరకపరమాత్మావస్థమాసీదిత్యర్థః. అశనాయాశబ్దస్యమృత్యుశబ్దితే పరమాత్మనిప్రయోగహేతుమాహ (అశనాయాహిమృత్యురితి) లోకేబుభుక్షావిశిష్టోహిపురుషోజన్తూన్ హినస్తి - అతోబుభుక్షాయామరణహేతుత్వేనమృత్యుత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్యపితత్రత్యాశనాయామృత్యుశబ్దయోర్భిన్నత్వాత్ ప్రకృతేమృత్యుశబ్దప్రతిపాద్యస్య తమశ్శరీరకపరమాత్మనస్సంజిహీర్షావాచ్యశనాయాశబ్దప్రయోగవిషయతాయాంనతదుపపాదకం - తథాప్యేకశబ్దరూషితత్వేనార్థద్వయైకీకరణేన శ్రుతిప్రవృత్తిరుపపద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. (తన్మనోకురుతాత్మన్వీస్యామితి) తదితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సః- మృత్యుః. తమశ్శరీరకఃపరమాత్మాఅహమాత్మన్వీ - శరీరీ. చేతనాచేతనప్రపఞ్చశరీరకస్స్యామితిసఙ్కల్ప్యమనః కృతవానిత్యర్థః. నచసఞ్జిహీర్షోస్సిసృక్షాకార్యమనస్సృష్టిర్విరుద్ధేతివాచ్యం- సృష్ట్వాసంహరిష్యామీత్యేవంభూతసృష్టిసంహారలక్షణవిహారేచ్ఛయాఏవాశనాయాశబ్దేనవివక్షితత్వాత్. అత్రమనశ్శబ్దేన * మనోమహాన్మతిర్బ్రహ్మేతినామహాన్మహత్తత్త్వముచ్యతే. తచ్చోపలక్షణమహఙ్కారాదిభూతావధికస్సృష్టేరపి. మనశ్శబ్దస్యాన్తఃకరణార్థకత్వేపిమనశ్శబ్దఃస్వపూర్వభావిమహదాదీనామప్యుపలక్షకః- మహదాదిసృష్ట్యభావేమనస్సృష్ట్యభావాత్. అన్యత్సర్వంపూర్వవత్. ఆత్మన్ శబ్దాత్తదస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థేవినిప్రత్యయశ్ఛాన్దసః. (సోఽర్చన్నచరదితి) అర్చన్-ప్రీణయన్. కర్మకారకంచస్వయమేవ- అత్రతాదృగ్వ్యాహారాదపిప్రకృతస్యైవకర్మత్వోపపత్తేః. అర్చన్నిత్యత్ర *లక్షణహేత్వోః క్రియాః

ఉ.— ఆపోవాఅర్కస్తద్యదపాగ్ంశరఆసీత్తత్సమహన్యత।సాపృథివ్యభవత్తస్యామశ్రామ్యత్
తస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిః॥ ౨

యా ఇతి హేతౌ శతృప్రత్యయః. జగద్వ్యాపారలీలయా స్వాత్మానం ప్రీణయితుమచరదిత్యర్థః. ఉక్తం హి భగవతా బాదరాయణేన జగత్సృష్టేర్లీలారసఏవ ప్రయోజనమితి. తథా హి - ద్వితీయాధ్యాయే స్మృతిపాదే జన్మజరామరణాదిదుఃఖబహులం జగత్సృజతో ఽవాప్తసమస్తకామస్య పరమాత్మనః ప్రవృత్తేః స్వార్థత్వపరార్థత్వాసమ్భవాత్, ప్రయోజనానుద్దేశేన ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేరయోగాత్, ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇతి *న ప్రయోజనవత్త్వాదితిసూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా *లోకవత్తు లీలాకైవల్యం *వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి *సకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చేతి చతుర్భిస్సూత్రైస్సిద్ధాన్తితం. తేషాం చాయమర్థః - యథా మహారాజస్యాపి కేవలలీలాప్రయోజనాః కన్దుకాదిక్రీడా దృష్టాః. ఏవం పరమాత్మనో ఽపి కేవలలీలార్థా జగత్సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిరితి *లోకవదితిసూత్రస్యార్థః. నను విషమం దేవమనుష్యతిర్యగాదిసృజతః పరమాత్మనో వైషమ్యం ప్రసజేత్, అతిఘోరనరకాదిసృష్ట్యా నిర్ఘృణత్వం చ ప్రసజే, దితి చేన్న - తత్తత్కర్మానుసారేణ కర్మసాపేక్షతయా సృజతో న పక్షపాతాదిప్రసక్తిః. *సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతి * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః. నిమిత్తమాత్రం- సాధారణమిత్యర్థః. సృజ్యశక్తయః- కర్మాణీత్యర్థః. ఇతి శ్రుతిస్మృతిలక్షణం ప్రమాణం దర్శయతి- అతో వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే నేతి * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యసూత్రస్యార్థః. నను ప్రళయే జీవస్య బ్రహ్మణా అవిభాగేన తదాశ్రితానాం చ కర్మణామభావాత్ సర్గాద్యసృష్టౌ స్వేచ్ఛయా తరతమభావాపన్నం జగత్సృజతో వైషమ్యాదికమపరిహార్యమితి * న కర్మావిభాగాదితిసూత్రఖణ్డేన పరిచోద్య * నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతిసూత్రఖణ్డేన పరిహృతం. జీవానామనాదిత్వాత్, తదానీం కర్మణామపి సత్త్వాన్న వైషమ్యాదిప్రసఙ్గః. న చ జీవానామనాదిత్వే ప్రళయే *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి అవిభాగో నోపపద్యత ఇతి వాచ్యం - అవిభక్తనామరూపతయా భేదకాకారాస్ఫురణమాత్రేణావిభాగవ్యవహారోపపత్తేః. తదనాదిత్వం చ శ్రుతిస్మృతిషూపలభ్యతే * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి సూత్రార్థః. *సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ- ప్రధానాదిష్వసమ్భవితానామపి సృష్ట్యుపయుక్తసార్వజ్ఞ్యసర్వశక్తిత్వాదిసకలధర్మాణాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ పరమాత్మైవ జగత్కారణమితి సృష్టేర్లీలాప్రయోజనత్వం స్థితం. అతస్సో ఽర్చన్నచరదిత్యస్యోక్త ఏవార్థః. (తస్యార్చత ఆపో జాయన్తేతి) అర్చతః- ప్రీణనాయ ప్రవృత్తస్య తస్య- పరమాత్మనస్సకాశాదాప ఉత్పన్నా ఇత్యర్థః. తత్ర చాపాం ప్రాధాన్యాత్ అప్ఛబ్దప్రయోగః. అపాం సృష్టిశ్చ స్రష్టుర్నారాయణత్వే లిఙ్గం- *ఏకో హ వై నారాయణ ఇత్యుపక్రమ్య *తా ఇమా ఆప ఇతి శ్రుతేః. (అర్చతే వై మే కమభూదితి) వై శబ్దో ఽవధారణే. అర్చన ప్రవృత్తాయ మే- మహ్యం కం- జలమభూదితి స పరమాత్మా అమన్యతేత్యర్థః. (తదేవార్కస్యార్కత్వమితి) యస్మాద్ధేతోరేవమమన్యత - అత ఏతత్తదేవార్కశబ్దితస్య పరమాత్మనః అర్కశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమిత్యర్థః. అర్కశబ్దితత్వం చ పరమాత్మనః *అర్కో వాజసనశ్శ్రుతిభగవన్నామసహస్రపాఠాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్సర్వం సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాసార్యైః స్పష్టముక్తం. నామనిరుక్తిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (కగ్ం హ వా అస్మై భవతీతి) కం- సుఖం. హః ప్రసిద్ధౌ. వై శబ్దో ఽవధారణే. సుఖమేవేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆపో వా అర్కః) కః పునరసావర్క ఇతి, ఉచ్యతే- ఆపో వా- యా అర్చనాఙ్గభూతాః- తా ఏవార్కః.- అగ్నేరర్కస్య హేతుత్వాత్, అప్సు చాగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. న పునస్సాక్షాదేవార్కస్తాః-తాసామప్రకరణాత్. అగ్నేశ్చ ప్రకరణం- వక్ష్యతి చ *అయమగ్నిరర్క ఇతి. తత్- తత్ర యదపాం శర ఇవ శరో దధ్న ఇవ మణ్డభూతమాసీత్- తత్సమహన్యత- సఙ్ఘాతమాపద్యత తేజసా బాహ్యేనాన్తఃపచ్యమానం. లిఙ్గవ్యత్యయేన వా యో ఽపాం శరః- స సమహన్యతేతి. (సా పృథివ్యభవత్) సః- సఙ్ఘాతో యో ఽయం పృథివీ - సా ఽభవత్. తాభ్యో ఽద్భ్యో ఽణ్డమభినిర్వృత్తమిత్యర్థః. తస్యాం- పృథివ్యాముత్పాదితాయాం స మృత్యుః ప్రజాపతిరశ్రామ్యత్ - శ్రమయుక్తో బభూవ. సర్వో హి లోకః కార్యం కృత్వా శ్రామ్యతి. ప్రజాపతేశ్చ తన్మహత్కార్యం- యత్పృథివీసర్గః. కిం తస్య శ్రాన్తస్యేతి, ఉచ్యతే- తస్య శ్రాన్తస్య సంతప్తస్య- స్విన్నస్య తేజో రసః- తేజ ఏవ రసస్తేజో రసః ప్రసారో నిరవర్తత - ప్రజాపతిశరీరాన్నిష్క్రాన్త ఇత్యర్థః. కో ఽసౌ నిష్క్రాన్తః, అగ్నిః. సో ఽణ్డస్యాన్తర్విరాట్ ప్రజాపతిః ప్రథమజః కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్ జాతః- *స వై శరీరీ ప్రథమ ఇతి స్మరణాత్. ౨

ఆ.— అపామర్కత్వశ్రవణాన్నాగ్నేరర్కత్వమితి శఙ్కతే (కః పునరితి) ప్రకరణమాశ్రిత్య తాసామర్కత్వమౌపచారికమిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) * తాస్వన్తర్హిరణ్మయమణ్డం సంబభూవేతి శ్రుతిమనురుద్ధ్యన్నుపచారే హేత్వన్తరమాహ (అప్సు చేతి) ముఖ్యమర్కత్వమపాం వారయతి (న పునరితి) నను *శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్. అతః ప్రకరణాదాపో వా అర్క ఇతి వాక్యం బలవదిత్యాశఙ్క్య వాక్యసహకృతం ప్రకరణమేవ కేవలవాక్యాద్బలవదిత్యాశయవానాహ (వక్ష్యతి చేతి) భూతాన్తరసహితాస్వప్సు కారణభూతాసు పృథివీద్వారా పార్థివో ఽగ్నిః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తం. ఇదానీం పృథివీసర్గం తాభ్యో దర్శయతి (తదిత్యాదినా) అప్సు భూతాన్తరసహితాసూత్పన్నాసు సతీష్వితి సప్తమ్యర్థః. శర ఇవ శర ఇత్యుక్తమేవ వ్యాచష్టే (దధ్న ఇవేతి) సఙ్ఘాతే సహకారికారణమాహ (తేజసేతి) యత్తదితిపదేన నపుంసకత్వేన శ్రుతే- కథం తయోః శరశబ్దేన కారణస్యోచ్ఛూనత్వవాచినా పుంలిఙ్గేనాన్వయః. తత్రాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) ఉక్తానుపపత్తిద్యోత

ఉ.— సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతాదిత్యం తృతీయంవాయుం తృతీయగ్ంసఏషప్రాణస్త్రేధావిహితః తస్యప్రాచీదిక్శిరోఽసౌచాసౌచేర్మౌ అథాస్యప్రతీచీదిక్పుచ్ఛమసౌచాసౌచసక్థ్యౌదక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమియమురస్సఏషోఽప్సుప్రతిష్ఠితోయత్రక్వచైతితదేవప్రతితిష్ఠత్యేవంవిద్వాన్॥ 3

నార్థో వాశబ్దః. వ్యత్యయేనాన్వయమేవాభినయతి (యోఽసావితి) వాక్యతాత్పర్యమాహ (తాభ్య ఇతి) స్థూలప్రపఞ్చాత్మకవిరాజస్సూక్ష్మప్రపఞ్చాత్మకసూత్రాదుత్పత్తింవక్తుంపాతనికామాహ (తస్యామితి) ఉక్తేఽర్థేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (సర్వో హీతి) ఇదానీంవిరాడుత్పత్తిముపదిశతి (కింతస్యేత్యాదినా) అగ్నిశబ్దార్థంస్ఫుటయతి (సోణ్డస్యేతి) తస్యప్రథమశరీరత్వేమానమాహ (సవా ఇతి) ౨

రం.— అణ్డస్య భగవదాత్మకభూతపరిణామత్వంవక్తుమపాంభగవదాత్మకత్వమాహ (ఆపో వా అర్క ఇతి) ఆపఃఅర్కశబ్దితభగవదాత్మికా ఇత్యర్థః. (తద్యదపాంశర ఆసీదితి) దధ్నోమణ్డాంశఇవభూతాన్తరసంస్పృష్టానామపాంయశ్శరః- సారాంశఆసీత్- తత్సమహన్యత-బాహ్యేన తేజసాపచ్యమానంసత్సఙ్ఘాతభావమాపద్యత. సాపృథివ్యభవత్- తతఇతిశేషః. తతః- సంహన్యమానేభ్యోభూతేభ్యస్సాపృథివీ- అణ్డరూపాపృథివ్యభవత్. * తాఆపస్తద్ధిరణ్మయమణ్డమభవదితిమహోపనిషత్సైకార్థ్యాత్. (తస్యామశ్రామ్యదితి) తస్యాం- అణ్డాకారేణపరిణతాయాం పృథివ్యాంసత్యామితిశేషః. మృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మాఅశ్రామ్యత్-అత్రశ్రాన్తిశబ్దఃకరణలక్షణయాయత్నపరః. అయతతేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిరితి) తస్య-పరమాత్మనఃశ్రాన్తస్య- కృతయత్నస్యతప్తస్య- సృజ్యవర్గపర్యాలోచనవతఃశరీరాత్తైజసోరసః- తేజస్సారభూతోఽగ్నిర్నిరవర్తత. ఏవమేవవ్యాసార్యైరుక్తం. ౨

శం.— సచ-జాతఃప్రజాపతిస్త్రేధా- త్రిప్రకారమాత్మానంస్వయమేవకార్యకరణసఙ్ఘాతంవ్యకురుత- వ్యభజదిత్యేతత్. కథంత్రేధేతి. ఆహ - ఆదిత్యంతృతీయం - అగ్నివాయ్వపేక్షయాత్రయాణాంపూరణం. అకురుతేత్యనువర్తతే. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయావాయుంతృతీయం. తథావాయ్వాదిత్యాపేక్షయాగ్నింతృతీయమితిద్రష్టవ్యం - సామర్థ్యస్యతుల్యత్వాత్త్రయాణాంసఙ్ఖ్యాపూరణత్వే. సఏషప్రాణః-సర్వభూతానామగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణవిశేషతస్స్వేనైవమృత్య్వాత్మనాత్రేధావిహితః - విభక్తః. నవిరాట్స్వరూపోపమర్దనేన. తస్య - అస్యప్రథమజస్యాగ్నేరశ్వమేధోపయోగికస్యార్కస్యవిరాజశ్చిత్యాత్మకస్యాశ్వస్యేవదర్శనముచ్యతే. సర్వాహిపూర్వోక్తోత్పత్తిరస్యస్తుత్యర్థేత్యవోచామ - ఇత్థమసౌశుద్ధజన్మేతి. తస్యప్రాచీదిక్శిరః- విశిష్టత్వసామాన్యాత్. అసౌచాసౌచ-ఐశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మౌ - బాహూ. ఈరయతేర్గతికర్మణః. అథాస్య- అగ్నేఃప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం - జఘన్యోభాగః. ప్రాఙ్ముఖస్యప్రత్యగ్దిక్సమ్బన్ధాత్. అసౌచాసౌచ- వాయవ్యానైరృత్యౌసక్థ్యౌ - సక్థినీ. పృష్ఠకోణత్వసామాన్యాత్. దక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే- ఉభయదిక్సమ్బన్ధసామాన్యాత్. (ద్యౌఃపృష్ఠమన్తరిక్షముదరమితి) పూర్వవత్. ఇయమురః- అధోభాగసామాన్యాత్. సఏషః- అగ్నిఃప్రజాపతిరూపోలోకాద్యాత్మకోఽగ్నిరప్సుప్రతిష్ఠితః. *ఏవమిమేలోకాఅప్స్వన్తరితిశ్రుతేః. యత్రక్వచ- యస్మిన్కస్మింశ్చిత్, ఏతి - గచ్ఛతి, తదేవ-తత్రైవప్రతితిష్ఠతి - స్థితింలభతే. కోఽసౌ. ఏవం - యథోక్తమప్సుప్రతిష్ఠితత్వమగ్నేర్విద్వాన్-విజానన్. గుణఫలమేతత్. 3

ఆ.— విరాజోధ్యానార్థమవచ్ఛేదభేదమాహ (సచేతి). కోఽస్యత్రేధాభావస్యకర్తేతి జిజ్ఞాసాయామాహ (స్వయమేవేతి). కథమేకస్యత్రిధాత్వం - అన్యథాకథమేకత్వమిత్యాహ (కథమితి) మృదోఘటశరావాద్యనేకరూపవత్త్వవద్విరాజోబహురూపత్వంసాధయతి (ఆహేత్యాదినా) కథమగ్నింతృతీయమిత్యశ్రుతంకల్ప్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యస్యేతి)-వాయ్వాదిత్యయోరివాగ్నేరపిసఙ్ఖ్యాపూరణత్వశక్తేరవిశిష్టత్వాదగ్నింతృతీయమకురుతేత్యుపసఙ్ఖ్యాయతే- సత్రేధాత్మానమితిచోపక్రమాదిత్యర్థః. ననుకిమయంత్రేధాభావోవిరాట్స్వరూపోపమర్దేనక్రియతే- స హిసతస్మిన్నసత్యేవయుక్తః-విరోధాదిత్యాహ (సఏషఇతి) యథాతన్త్వవస్థానుపమర్దేనైవమూలకారణాత్పటోజాయతే-తథాసర్వేషాంభూతానాం ప్రాణతయాసాధారణోఽప్యయంస్వేనైవస్వతన్త్రేణానుగతేనమృత్యురూపేణత్రేధావిభాగస్యకర్తా. నచైకస్యబహురూపత్వవిరోధః- మాయావివదుపపత్తేరిత్యర్థః. తస్యప్రాచీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉక్తానివిశేషణానిప్రకరణావిచ్ఛేదార్థమనూద్యన్తే. అగ్నివిషయందర్శనమిదానీముచ్యతేచేత్- *నైవేహేత్యాదిపూర్వోక్తమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాహీతి) స్తుతిమేవాభినయతి (ఇత్థమితి) కర్మాఙ్గస్యసంస్కర్తవ్యత్వాచ్చిత్యాగ్నిశిరసిప్రాచీదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) ఆరోపేసాదృశ్యమాహ (విశిష్టత్వేతి) శిరసోఽనన్తరభావిత్వాద్బాహ్వోరైశాన్యాదిదృష్టిమాహ (అసౌచేతి) కథమీర్మశబ్దోబాహువాచీత్యాశఙ్క్యతదుత్పత్తిమాహ (ఈరయతేరితి) గత్యర్థత్వేనాగావీర్మశబ్దోబాహుమధికరోతీత్యర్థః. తత్పుచ్ఛాదిషుప్రతీచ్యాదిదృష్టీరధ్యస్యతి (అథేత్యాదినా) చిత్యస్యాగ్నేశ్శిరసిబాహ్వోఃప్రాచ్యాదిదృష్టికరణానన్తరమిత్యర్థః. సక్థిపదంపృష్ఠనిష్ఠన్యతాస్థిద్వయవిషయం. ఉభయశబ్దేనప్రాచీప్రతీచీద్వయంగృహ్యతే. ఉరసిపృథివీదృష్టిమాహ (ఇయమితి) ఉపాస్యముక్తమగ్నిమనువదతి (సఏషఇతి) తస్యోపాసనార్థమేవాప్సుప్రతిష్ఠితత్వంగుణముపదిశతి (అగ్నిరితి) భూతాన్తరసహితానామపాంసర్వలోకకారణత్వాదశేషలోకాత్మకోఽగ్నిస్తత్రప్రతిష్ఠితస్సంభవతీత్యత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఏవమితి) యథైతేషులోకేషుసర్వంకార్యంప్రతిష్ఠితం - తథేతియావత్.

ఉ.—— । సోఽకామయతద్వితీయోమఆత్మాజాయేతేతిసమనసావాచంమిథునꣳసమభవత్ అశనాయామృత్యుస్తద్యద్రేతఆసీత్ససంవత్సరోఽభవత్। నహపురాతతస్సంవత్సరఆసతమేతావన్తంకాలమబిభః। యావాన్ సంవత్సరస్తమేతావతఃకాలస్యపరస్తాదసృజత। తంజాతమభివ్యాదదాత్ సభాణకరోత్సైవవాగభవత్॥ ౪

లోకశబ్దేనస్థూలానాంభూతానాంసన్నివేశవిశేషోగృహ్యన్తే. అప్సు- భూతాన్తరసహితాసుకారణభూతాస్వితియావత్. ఫలశ్రుతింవ్యాచష్టే (యత్రేతి) అథోపాస్తిఫలం అపపునర్మృత్యుంజయతీత్యాదినావక్ష్యతే- కిమిదమస్థానేఫలసఙ్కీర్తనం. అతఆహ (గుణేతి) ౩

రం.—— (సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి) సః- అగ్నిరాత్మానంత్రేధావ్యభజదిత్యర్థః. (ఆదిత్యంతృతీయంవాయుంతృతీయమితి) అగ్న్యాదిత్యవాయ్వాత్మనాత్రేధావిభక్తఇత్యర్థః. త్రయాణాంమధ్యేచిత్యాగ్నిరంశీ- వాయ్వాదిత్యావంశావితిభావః. అగ్నివాయ్వపేక్షయాఆదిత్యస్యతృతీయత్వం. అగ్న్యాదిత్యాపేక్షయావాయోస్తృతీయత్వం. (సఏషప్రాణస్త్రేధావిహితఇతి) యః త్రేధావిభక్తఃఅగ్నివాయ్వాదిత్యాత్మనా- వాయ్వాదిత్యాంశకోయః. ఏషోఽగ్నిస్సఏషప్రాణః- పరమాత్మేత్యర్థః. తత్రతద్దృష్టిఃకర్తవ్యేతియావత్. సఏషోఽగ్నిరర్కఇత్యుత్తరత్రాగ్న్యర్కశబ్దితపరమాత్మధ్యానస్యవక్ష్యమాణత్వాదితిద్రష్టవ్యం. (తస్యప్రాచీదిక్ఛిరఇతి) తస్య - అగ్నేశ్శిరఆదౌప్రాగాదిబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. శిరసః ప్రాచీసమ్బన్ధిత్వాత్తత్రతద్బుద్ధిఃకర్తవ్యా. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (అసౌచాసౌచేర్మావితి) ఐశాన్యాగ్నేయ్యావీర్మా-బాహూ. (అథాస్యప్రతీచీదిక్పుచ్ఛం) పుచ్ఛేప్రతీచీత్వబుద్ధిఃకర్తవ్యా. తత్సమ్బన్ధిత్వాదితిభావః. (అసౌచాసౌచసక్థ్యావితి) వాయవ్యనైరృత్యౌసక్థినీ- ఊరూ ఇతియావత్. సక్థ్యావితిచ్ఛాన్దసఃప్రయోగః. (దక్షిణాచోదీచీచపార్శ్వే) దక్షిణోత్తరపార్శ్వేఅపిదక్షిణోత్తరదిగ్ద్వయం. తద్దిగ్వర్తిత్వాదితిభావః. (ద్యౌరిత్యాది) ఇయం- పృథివీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సఏషోఽప్సుప్రతిష్ఠితఇతి) సఏషః - అగ్నిః. అప్సుప్రతిష్ఠితత్వంచఉక్తరీత్యాతన్మూలోత్పత్తికత్వాదితిద్రష్టవ్యం. (యత్రక్వచైతితదేవప్రతితిష్ఠతియఏవంవిద్వానితి) ఏవంవిద్వాన్యత్రక్వచ- ప్రదేశేఏతి- గచ్ఛతి. తదేవ-తత్రైవప్రతితిష్ఠతి- ప్రతిష్ఠాంలభతఇత్యర్థః. ౩

శం.—— (సోఽకామయత) యోఽసౌమృత్యుః- సోఽబాదిక్రమేణాత్మనాత్మానమణ్డస్యాన్తః కార్యకరణసఙ్ఘాతవన్తంవిరాజమగ్నిమసృజత్- సత్రేధాచాత్మానమకురుతేత్యుక్తం. సకింవ్యాపారస్సన్నసృజతేతి. ఉచ్యతే- సః - మృత్యురకామయత - కామితవాన్. కిం. ద్వితీయోమే- మమాత్మా- శరీరం. యేనాహంశరీరీస్యాం- సోజాయేత- ఉత్పద్యేతేత్యేవమేతదకామయత. సఏవంకామయిత్వామనసాపూర్వోత్పన్నేనవాచం- త్రయీలక్షణాంమిథునం- ద్వన్ద్వభావంసమభవత్ - సమ్భవనంకృతవాన్. మనసాత్రయీమనూలోచితవాన్. త్రయీవిహితంసృష్టిక్రమం మనసాఽన్వాలోచయదిత్యర్థః. కోఽసౌ. అశనాయయాలక్షితోమృత్యుః. అశనాయాలక్షణోమృత్యురిత్యుక్తం. తమేవపరామృశతి - అన్యత్రప్రసఙ్గోమాభూదితి. (తద్యద్రేతఆసీత్) తత్- తత్రమిథునేయద్రేతఆసీత్ - ప్రథమశరీరిణఃప్రజాపతేరుత్పత్తౌకారణంరేతోబీజంజ్ఞానకర్మరూపం త్రయ్యాలోచనాయాంయద్దృష్టవానాసీత్-జన్మాన్తరకృతం. తద్భావభావితోఽపస్సృష్ట్వాతేనరేతసాబీజేనాప్స్వనుప్రవిశ్యాణ్డరూపేణగర్భీభూతస్ససంవత్సరోఽభవత్- ససంవత్సరకాలనిర్మాతాసంవత్సరః ప్రజాపతిరభవత్. నహపురా-పూర్వంతతః-తస్మాత్సంవత్సరకాలనిర్మాతుః ప్రజాపతేస్సంవత్సరఃకాలోనాస- నబభూవహ. తం-సంవత్సరకాలనిర్మాతారమన్తర్గర్భంప్రజాపతింయావానిహప్రసిద్ధఃకాలః-ఏతావన్తం-ఏతావత్సంవత్సరపరిమాణంకాలమబిభః- భృతవాన్. యావాన్సంవత్సరఇహప్రసిద్ధః- తతఃపరస్తాత్-కింకృతవాన్. తమేతావతఃకాలస్య- సంవత్సరమాత్రస్యపరస్తాత్-ఊర్ధ్వమసృజత-సృష్టవాన్. అణ్డమభినదిత్యర్థః. తమేవంకుమారంజాతమగ్నింప్రథమశరీరిణంఅశనాయావత్త్వాన్మృత్యురభివ్యాదదాత్- ముఖవిదారణంకృతవానత్తుం. సచకుమారోభీతస్స్వాభావిక్యాఽవిద్యయాయుక్తోభాణిత్యేవంశబ్దమకరోత్. (సైవవాగభవత్) వాక్- శబ్దోఽభవత్. ౪

ఆ.—— ఉత్తరగ్రన్థమవతార్యతస్యపూర్వగ్రన్థేనసంబన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (సోఽకామయతేత్యాదినా) అవాన్తరవ్యాపారమన్తరేణకర్తృత్వానుపపత్తిరితిమత్వాపృచ్ఛతి (సకింవ్యాపారఇతి) కామనాదిరూపమవాన్తరవ్యాపారముత్తరవాక్యావష్టమ్భేనదర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) కామనాకార్యంమనస్సంయోగముపన్యస్యతి (సఏవమితి) కోఽయంమనసాసహవాచోద్వన్ద్వభావః- తత్రాహ (మనసేతి) వాక్యార్థమేవస్ఫుటయతి (త్రయీవిహితమితి) వేదోక్తసృష్టిక్రమాలోచనంప్రజాపతేర్నేదమ్ప్రథమం - సంసారస్యానాదిత్వాదితివక్తుమనుశబ్దః. సోఽకామయతేత్యాదౌసర్వనామ్నోఽవ్యవహితవిరాడ్విషయత్వమాశఙ్క్యపరిహరతి (కోఽసావిత్యాదినా) కథంతయామృత్యుర్లక్ష్యతే- తత్రాహ (అశనాయేతి) కిమితిత్వస్మిన్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవేతి) అన్యత్ర- అనన్తరప్రకృతేవిరాడాత్మనీతియావత్. అవాన్తరవ్యాపారాన్తరమాహ (తదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధంరేతోవ్యావర్తయతి (జ్ఞానేతి) ననుప్రజాపతేర్జ్ఞానంకర్మవాసమ్భవతి- తత్రానధికారాదిత్యాశఙ్క్యాసీదిత్యస్యపదస్యార్థమాహ (జన్మాన్తరేతి) వాక్యస్యాపేక్షితంపూరయిత్వావాక్యాన్తరమాదాయవ్యాకరోతి (తద్భావేత్యాదినా) ననుసంవత్సరస్యప్రాగేవప్రసిద్ధత్వాన్నప్రజాపతేస్తన్నిర్మాణేనతదాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యోత్తరంవాక్యముపాదత్తే (నహపురేతి) తద్వ్యాచష్టే (పూర్వమితి) ప్రజాపతేరాదిత్యాత్మకత్వా, త్తదధీనత్వాచ్చసంవత్సరవ్యవహారస్యాదిత్యాత్పూర్వంవ్యవహారోనాసీదేవేత్యర్థః. కియన్తంకాలమణ్డరూపేణగర్భోబభూవేత్యపే

ఉ.— సఐక్షత యది వా ఇమమభిమగ్ంస్యే కనీయోఽన్నం కరిష్య ఇతి స తయా వాచా తేనాత్మనేదగ్ం సర్వ
మసృజత యదిదం కిం చర్చో యజూగ్ంషి సామాని ఛన్దాగ్ంసి యజ్ఞాన్ ప్రజాః పశూన్। స యద్యదేవాసృజత
తత్తదత్తుమధ్రియత సర్వం వా అత్తీతి తదదితేరదితిత్వగ్ం సర్వస్యైతస్యాత్తా భవతి సర్వమస్యాన్నం భవతి
య ఏవమేతదదితేరదితిత్వం వేద॥ ౫

త్తౌపాయమాహ (తమిత్యాదినా). అవాన్తరవ్యాపారమనేకవిధమభిధాయ విరాడుత్పత్తిమాకాఙ్క్షాద్వారోపసంహరతి (యావానిత్యాదినా). కేయం పూర్వమేవ గర్భతయా విద్యమానస్య విరాజస్సృష్టిః- తత్రాహ (అణ్డమితి). విరాడుత్పత్తిముక్త్వా శబ్దమాత్రస్య సృష్టిం వివక్షుర్భూమికాం కరోతి (తమేవమితి) అస్యాశ్యపి పుత్రభక్షణే ప్రవర్తకం దర్శయతి (అశనాయావత్త్వాదితి). విరాజో భయకారణమాహ (స్వాభావిక్యేతి). ఇన్ద్రియం దేవతాం చ వ్యాఖ్యాతం దర్శయతి (వాక్శబ్ద ఇతి) ౪

రం.— ఏవమర్క ప్రాణశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టమశ్వమేధాఙ్గభూతచిత్యాగ్నిముత్పత్త్యాది ప్రకారోపేతముపవర్ణ్యాశ్వమేధాఙ్గభూత సంవత్సరకాలం మృత్యుశబ్దితపరమాత్మదృష్టివిశిష్టం ప్రతిపాదయితుముపక్రమతే (సోఽకామయతేత్యాదినా) సః అశనాయయా మృత్యుః- పూర్వోక్తస్సంజిహీర్షుర్మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మా పూర్వసృష్టాగ్నిరూపాత్మాపేక్షయా ద్వితీయ ఆత్మా - ఆత్మాన్తరం మే జాయతామితి సఙ్కల్పం కృతవాన్. సఙ్కల్ప్య చ త్రయీలక్షణాం వాచం మనసా మిథునం - ద్వన్ద్వభావం సమభవత్ - సమ్భావితవాన్. ప్రత్యుష్యాణాప్రపఞ్చపరిజ్ఞానాయ * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనం। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః ఇతి న్యాయేన సాక్షాద్వా చతుర్ముఖశరీరకతయా వా త్రయీం పర్యాలోచితవానిత్యర్థః. (తద్యద్రేత ఆసీత్స సంవత్సరోఽభవదితి) మనసా త్రయీపర్యాలోచనలక్షణసమ్భోగే యద్రేతః- బీజం. కారణముత్పన్నం ఇదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయాత్మకం. తేన సంవత్సరః- సంవత్సరలక్షణకాలశరీరకః *సంవత్సరో విశ్వకర్మా *సంవత్సరః ప్రజాపతిః * ప్రజాపతిస్సంవత్సరో మహాన్ క ఇతి సంవత్సరాభిమానితయా ప్రసిద్ధః ప్రజాపతిః ద్వితీయ ఆత్మా అభవదిత్యర్థః. యద్యపి సంవత్సరకాలస్యైవాశ్వమేధాఙ్గత్వం- న తదభిమాని ప్రజాపతేః. తథాపి తయోరభేదోపచారేణ శ్రుతిప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (న హ పురా తతస్సంవత్సర ఆసేతి) తతః- తస్మాదిదమిత్థం కర్తవ్యమితి నిశ్చయరూపాద్రేతశ్శబ్దితాత్కారణాత్ పురా- ప్రథమతః. సద్యపి వేలియావత్. సద్య ఏవ సంవత్సరరూప ఆత్మా న బభూవ. ద్వాదశమాసపరిమాణస్య సంవత్సరస్య సద్యోనిష్పత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తమేతావన్తం కాలమబిభ ఇతి) యావాన్ సంవత్సరః- యావతా కాలేన సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్. తావన్తం కాలం రేతశ్శబ్దితకారణాకారేణ అబిభః- భరణం కృతవానిత్యర్థః. అబిభ ఇతి *భృఞ్ భరణ ఇతి ధాతోర్లఙి రూపం. (తమేతావతః కాలస్య పరస్తాదసృజతేతి) ఏతావతః కాలస్య పరస్తాత్ - ద్వాదశసు మాసేషు పూర్ణేషు సంవత్సరరూపం ద్వితీయమాత్మానమసృజతేత్యర్థః. (తం జాతమభివ్యాదదాదితి) జాతం తం- సంవత్సరమభి - అభిముఖీకృత్య వ్యాదదాత్ - విశిష్య పుత్రత్వేన పరిజగ్రాహేత్యర్థః. (స భాణకరోదితి) సః - సంవత్సర ఆత్మా బాలస్వభావత్వాద్భాణితి శబ్దమకరోత్. సైవ వాగభవత్ - భూరాదివ్యాహృతిరూపా వాగభవదిత్యర్థః. ౪

శం.— (స ఐక్షత) స ఏవం భీతం కృతరవం కుమారం దృష్ట్వా మృత్యురైక్షత - ఈక్షితవాన్ అశనాయావానపి. యది - కదాచిద్వై ఇమం- కుమారమభిమంస్యే- అభిపూర్వో మన్యతిర్హింసార్థః; హింసిష్య ఇత్యర్థః. (కనీయోఽన్నం కరిష్యే) కనీయః- అల్పమన్నం కరిష్య ఇత్యేవమీక్షిత్వా తద్భక్షణాదుపరరామ. బహు హ్యన్నం కర్తవ్యం దీర్ఘకాలభక్షణాయ- న కనీయః. తద్భక్షణే హి కనీయోఽన్నం స్యాత్ - బీజభక్షణ ఇవ సస్యాభావః. స ఏవం ప్రయోజనమన్నబాహుల్యమాలోచ్య తయైవ- త్రయ్యా వాచా పూర్వోక్తయా, తేనైవ చాత్మనా- మనసా మిథునీభావం - ఆలోచనముపగమ్యోపగమ్యేదం సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చాసృజత యదిదం కించ- యత్కించేదం. కిం తత్, ఋచో యజూంషి సామాని, ఛన్దాంసి చ- సప్త గాయత్ర్యాదీని, స్తోత్రశస్త్రాదికర్మాఙ్గభూతాం స్త్రివిధాన్మన్త్రాన్ గాయత్ర్యాదిఛన్దోవిశిష్టాన్, యజ్ఞాంశ్చ తత్సాధ్యాన్, ప్రజాస్తత్కర్త్రీః, పశూంశ్చ గ్రామ్యానారణ్యాన్ కర్మసాధనభూతాన్,. నను త్రయ్యా మిథునీభూతయాఽసృజతేత్యుక్తం - ఋగాదీన్ హి కథమసృజతేతి. నైష దోషః - మనసస్త్వవ్యక్తోఽయం మిథునీభావస్త్రయ్యాః. బాహ్యాః ఋగాదీనాం విద్యమానానామేవ కర్మసు వినియోగభావేన వ్యక్తీభావః సర్గ ఇతి. సః- ప్రజాపతిరేవమన్నవృద్ధిం బుద్ధ్వా యద్యదేవ- క్రియాం క్రియాసాధనం ఫలం వా కించిదసృజత- తత్తదత్తుం- భక్షయితుమధ్రియత- ధృతవాన్ మనః. సర్వం- కృత్స్నం వై, యస్మాదత్తీతి- తత్ - తస్మాదదితేః- అదితినామ్నో మృత్యోరదితిత్వం ప్రసిద్ధం. తథా చ మన్త్రః *అదితిర్ద్యౌరదితిరన్తరిక్షమదితిర్మాతా స పితేత్యాదిః. సర్వస్యైతస్య- జగతోఽన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి, అన్యథా విరోధాత్. న హి కశ్చిత్సర్వస్యైకోఽత్తా దృశ్యతే- తస్మాత్సర్వాత్మా భవతీత్యర్థః. (సర్వమస్యాన్నం భవతి) అత ఏవ సర్వాత్మనో హ్యత్తుః సర్వమన్నం భవతీత్యుపపద్యతే. య ఏవమేతత్- యథోక్తమదితేః- మృత్యోః ప్రజాపతేః సర్వస్యాదనాదదితిత్వం వేద- తస్యైతత్ఫలం. ౫

ఆ.— ఇదానీమృగాదిసృష్టిముపదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (స ఇత్యాదినా). ఈక్షణప్రతిబన్ధకసద్భావం దర్శయతి (అశనాయావానపీతి) (అభిపూర్వో మన్యతిరితి) * రుద్రోఽస్య పశూనభిమన్యేత *నాస్య రుద్రః పశూనభిమన్యత ఇత్యాదిశాస్త్రమత్ర ప్రమాణయితవ్యం. అన్నస్య కనీయస్త్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు హీతి). తథాపి విరాజో భక్షణే కా క్షతిః- తత్రాహ (తద్భక్షణే హీతి) తస్యాన్నాత్మకత్వాత్తదత్త్వాద

ఉ.— సోకామయతభూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతిసోశ్రామ్యత్సతపోతప్యతతస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యయశోవీర్యముదక్రామత్। ప్రాణావైయశోవీర్యంతత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేషుశరీరగ్ శ్వయితుమధ్రియతతస్యశరీరఏవమనఆసీత్॥ ౬

కత్వాచ్చేతిశేషః. కారణనివృత్తౌ కార్యనివృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బీజేతి). యథోక్తేక్షణానన్తరంమిథునభావద్వారా త్రయ్యాస్సృష్టిం ప్రస్తౌతి (సఏవమితి) ననువిరాజస్సృష్ట్యాస్థావరజఙ్గమాత్మనోజగతస్సృష్టిరుక్తత్వాత్ కింపునరుక్త్యేత్యాశయేనపృష్ట్వాపరిహరతి (కింతదితి) గాయత్ర్యాదీనీత్యాదిపదేనోష్ణిగనుష్టుబ్బృహతీపఙ్క్తి త్రిష్టుబ్జగతీఛన్దాంస్యుక్తాని. కేవలానాంఛన్దసాంసర్గాసమ్భవాత్తదారూఢానామృగ్యజుస్సామాత్మనాంమన్త్రాణాంసృష్టిరత్రవివక్షితేత్యాహ (స్తోత్రేతి). ఉద్గాత్రాదినాగీయమానమృగ్జాతంస్తోత్రం. తదేవహోత్రాదినాశంస్యమానంశస్త్రం. * స్తుతమనుశంసతి శ్రుతేః. యన్నగీయతే,నచశంస్యతే, ఽధ్వర్యుప్రభృతిభిశ్చప్రయుజ్యతే,- తదప్యత్రగ్రాహ్యమిత్యభిప్రేత్యాదిపదం. అతఏవ త్రివిధానిత్యుక్తం. అజాదయో గ్రామ్యాఃపశవః, గవయాదయస్త్వారణ్యా ఇతిభేదః. కర్మసాధనభూతానసృజతేతిసమ్బన్ధః. * సమనసావాచంమిథునంసమభవదిత్యుక్తత్వాత్- ప్రాగేవత్రయ్యాస్సిద్ధత్వాన్నతస్యాఃసృష్టిఃక్లిష్టేతిశఙ్కతే (నన్వితి). వ్యక్తావ్యక్తవిభాగేనపరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతిమిథునీభావసర్గయోరుపపత్తిరితిశేషః. అత్తృసర్గశ్చాన్నసర్గశ్చేతిద్వయముక్తం- ఇదానీముపాస్యస్యప్రజాపతేర్గుణాన్తరంనిర్దిశతి (సప్రజాపతిరిత్యాదినా). కథంమృత్యోరదితినామత్వంసిద్ధవదుచ్యతే-తత్రాహ (తథాచేతి) అదితేస్సర్వాత్మత్వంవదతామన్త్రేణసర్వకారణస్యమృత్యోరదితినామత్వం సూచితమితిభావః. మృత్యోరదితిత్వవిజ్ఞానవతోఽవాన్తరఫలమాహ (సర్వస్యేతి) సర్వాత్మనేతికుతోవిశిష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) సర్వరూపేణావస్థానాభావేసర్వాన్నభక్షణస్యాశక్యత్వాదిత్యర్థః. విరోధమేవసాధయతి (నహీతి) ఫలస్యోపాసనాధీనత్వాత్ప్రజాపతిమదితినామానమాత్మత్వేనధ్యాయతోధ్యేయాత్మభూతత్వాత్తద్రూపత్వమాపన్నస్సర్వస్యాన్నస్యాత్తాస్యాదిత్యర్థః. అన్నమన్నమేవాస్యసదా- నకదాచిత్తదస్యాత్తృభవతీతివక్తుమనన్తరవాక్యమాదత్తే (సర్వమితి). అతఏవేత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (సర్వాత్మనోహీతి) ౫

ర.— (సఐక్షతేత్యాది) యద్యహమిమం- సంవత్సరంసృష్ట్వాఆత్మానంకృతకృత్యతయాఅభిమంస్యే- తత్కఃఅన్నంకనీయఃకరిష్యే- అన్నమల్పీయఏవస్యాదితియావత్. అత్తవ్యస్యభూయసోఽర్థస్యాభావాత్. ఇతిసః- మృత్యురైక్షత- అచిన్తయదిత్యర్థః. (సతయేతి) సః- మృత్యుశబ్దితఃపరమాత్మాతయావాచా- సంవత్సరనిష్పాదితయాభూరాదివ్యాహృతిలక్షణయావాచా, తేనాత్మనా- సంవత్సరరూపేణాత్మనా, చ నిమిత్తభూతేనయదిదంకించ- తత్సర్వమసృజతేత్యర్థః. * సభూరితివ్యాహరత్ * ఆదౌవేదమయీదివ్యాయతస్సర్వాఃప్రసూతయః ఇత్యాదినా భూరాదిశబ్దస్యసృజ్యమానప్రపఞ్చహేతుత్వావగమాత్, సంవత్సరాఖ్యకాలస్యాపి కార్యమాత్రహేతుత్వాచ్చేతిభావః. యదిదంకిఞ్చేత్యేతత్ప్రపఞ్చయతి (ఋచోయజూంషీత్యాది) ఛన్దాంసి- గాయత్ర్యాదీని. శిష్టంస్పష్టం. నను త్రయ్యామిథునీభూతయా కథమృగాదీనాంసృష్టిః-తేషాంతదభిన్నత్వాదితిచేన్న- కర్మసువినియుక్తత్వావస్థావిశిష్టతయా ఋగాదీనాముత్పత్తిసమ్భవాత్. సర్వప్రత్యక్షగోచరతయావా. (సయద్యదితి) సః-మృత్యుఃపరమాత్మాయద్యదేవాసృజత- తత్తత్- సృష్టంసర్వం అత్తుం- సంహర్తుమధ్రియత- ఐచ్ఛదిత్యర్థః. (సర్వంవాఅత్తీతితదదితేరదితిత్వమితి) అదితేః- అదితిశబ్దవాచ్యస్యపరమాత్మనస్సర్వాత్తృత్వాదేవాదితిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాదదితిత్వమిత్యర్థః. నామనిరుక్తజ్ఞానస్యఫలమాహ (సర్వస్యేతి) అత్తాభవతి- అనుభవితాభవతి. అన్నంభవతి- అనుభావ్యంభవతి.నచైకస్యభోక్తృత్వోక్త్యాతత్ప్రతిసమ్బన్ధినఇతరస్యభోగ్యత్వంసిద్ధమితితత్కథనవైయర్థ్యంశఙ్కనీయం- తద్దార్ఢ్యఫలతయాతత్ప్రపఞ్చనరూపత్వేనాదోషాత్. ౫

శం.— (సోకామయతేతి) అశ్వాశ్వమేధయోర్నిర్వచనార్థమిదమాహ - భూయసా- మహతాయజ్ఞేనభూయః- పునరపియజేయేతి. జన్మాన్తరకరణాపేక్షయాభూయశ్శబ్దః. సప్రజాపతిర్జన్మాన్తరేఽశ్వమేధేనాయజత్-సతద్భావభావితఏవకల్పాదౌవ్యావర్తత. సోశ్వమేధక్రియాకారకఫలాత్మత్వేననిర్వృత్తస్సన్నకామయతభూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతి. ఏవంమహత్కార్యంకామయిత్వాలోకవదశ్రామ్యత్. (సతపోతప్యతతస్యశ్రాన్తస్యతప్తస్యేతి) పూర్వవత్. (యశోవీర్యముదక్రామదితి) స్వయమేవపదార్థమాహ- ప్రాణాః- చక్షురాదయోవైయశః- యశోహేతుత్వాత్, తేషుహిసత్సుఖ్యాతిర్భవతి. తథావీర్యం- బలమస్మిన్శరీరే. నహ్యుత్క్రాన్తప్రాణోయశస్వీబలవాన్భవతి- తస్మాత్ప్రాణాఏవయశోవీర్యంచాస్మిఞ్శరీరే. తదేవంప్రాణలక్షణంయశోవీర్యముదక్రామత్- ఉత్క్రాన్తవత్, తదేవంయశోవీర్యభూతేషుప్రాణేషూత్క్రాన్తేషు - శరీరాన్నిష్క్రాన్తేషుతచ్ఛరీరంప్రజాపతేఃశ్వయితుం- ఉచ్ఛూనభావంగన్తుమధ్రియతా, మేధ్యంచాభవత్,. తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నేవశరీరేమనఆసీత్, యథాకస్యచిత్ప్రియేవిషయేదూరంగతస్యాపిమనోభవతి- తద్వత్. ౬

ఆ.— ఉపాస్తివిధౌసఫలేసతిసమాప్తిరేవబ్రాహ్మణస్యోచితా-కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (సోకామయతేత్యాదినా) * తదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వమిత్యేతదన్తంవాక్యమిదమానిర్దిశ్యతే. భూయోదక్షిణకత్వాదశ్వమేధస్యభూయస్త్వం. ఇతిశబ్దోఽకామయతేత్యనేనసంబధ్యతే. కథంపునస్తేనయక్ష్యమాణస్యప్రజాపతేర్భూయశ్శబ్దోక్తిః- నహిసపూర్వమశ్వమేధమన్వతిష్ఠత్- కర్మానధికారిత్వాత్. తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి) తదేవస్పష్టయతి (సప్రజాపతిరితి) అథాతీతేజన్మనియజమానోఽశ్వమేధస్యకర్తాభూత్ - అధునాహిరణ్య

ఉ.— సోకామయత మేధ్యంమఇదగ్ స్యాదాత్మన్వ్యనేనస్యామితి। తతోశ్వస్సమభవద్యదశ్వత్తన్మేధ్యమభూదితితదేవాశ్వమేధస్యాశ్వమేధత్వం । ఏషహవాఅశ్వమేధంవేదయఏనమేవంవేద । తమనవరుధ్యైవామన్యతతగ్ సంవత్సరస్యపరస్తాదాత్మనఆలభత। పశూన్దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్ । తస్మాత్సర్వదైవత్యంప్రోక్షితంప్రాజాపత్యమాలభన్తే। ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతితస్యసంవత్సరఆత్మాయమగ్నిరర్కస్తస్యేమేలోకాఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధౌసోపునరేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవాపపునర్మృత్యుంజయతినైనంమృత్యురాప్నోతిమృత్యురస్యాత్మాభవతిఏతాసాందేవతానామేకోభవతి॥ ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

గర్భోభూయాయజేయేత్యాహ- తథాచకర్తృభేదాద్భూయశ్శబ్దాసామఞ్జస్యం. అతఆహ (సతద్భావేతి) సః- ప్రజాపతిరశ్వమేధవాసనావిశిష్టోజ్ఞానకర్మఫలత్వేనకల్పాదౌనిర్వృత్తోభూయోయజేయేత్యాహ-కర్తృభోక్త్రైక్యేనసాధకఫలావస్థయోర్యజమానమాత్రయోర్భేదాభావాదిత్యర్థః. ప్రజాపతిరీశ్వరః- నతస్యదుఃఖాత్మకక్రత్వనుష్ఠానేచ్ఛాయుక్తేత్యాశఙ్క్య-ప్రకృతివశాత్తదుపపత్తిమభిప్రేత్యాహ (సోశ్వమేధేతి) కథమేతావతానివక్షితాస్తుతిస్సిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) శ్రమకారణమాహ (సతపఇతి) చక్షురాదీనాంయశస్త్వే హేతుమాహ (యశో హేతుత్వాదితి) తదేవసాధయతి (తేషుహీతి) ప్రాణాఏవేతితథాశబ్దార్థః. నత్సుహితేషుశరీరేబలంభవతీతిపూర్వవదేవ హేతురున్నేయః. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారాస్ఫారయతి (నహీతి) ప్రాణానాంయశస్త్వంవీర్యత్వంచోపసంహృత్యవాక్యార్థంనిగమయతి (తదేవమితి) తత్ప్రాణేష్విత్యాదివ్యాచష్టే (తదేవమిత్యాదినా) శరీరాన్నిర్గతస్యప్రజాపతేర్ముక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) ౬

రం.— ఏవమశ్వమేధాఙ్గభూతయోరగ్నిసంవత్సరయోస్సృష్టిప్రకారాదికముక్త్వాఅశ్వస్యసృష్టిప్రకార, మశ్వమేధనిర్వచన, మశ్వమేధేఆదిత్యదృష్టిం, చవక్తుమారభతే (సోకామయతేతి) సః- ప్రజాపతిశరీరకఃపరమాత్మాఅకామయత. కిమితి. భూయసా- మహతాయజ్ఞేనపరమాత్మానంభూయః- ముహుర్ముహుర్యజేయేతి. యద్వా- భూయశ్శబ్దోభూమవాచీ. భూమానం- పరమాత్మానంయజేయేతీత్యర్థః. (సోశ్రామ్యదితి) మహాయజ్ఞసామగ్ర్యసమ్పత్త్యాశ్రాన్తఇవాభవత్. (సతపోతప్యతేతి) పరమాత్మానముద్దిశ్యతపశ్చచారేత్యర్థః. (తస్యశ్రాన్తస్యేతి) యశశ్చవీర్యంచయశోవీర్యం. యశోవీర్యశబ్దార్థమేవాహ (ప్రాణావైయశోవీర్యమితి) యశసోవీర్యస్యచప్రాణాయత్తత్వాత్ ప్రాణాఏవయశోవీర్యమిత్యర్థః. తతశ్చయశోవీర్యముదక్రామదిత్యస్యప్రాణాఉదక్రామన్నిత్యర్థః. (తత్ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వితి) ప్రాణేషుఉత్క్రాన్తేషుసత్సుతత్ప్రజాపతేశ్శరీరంశ్వయితుమధ్రియత- ఉచ్ఛూనతాంగన్తుంప్రవృత్తం. (తస్యశరీరఏవమనఆసీదితి) తస్య- ప్రజాపతేశ్శరీరాన్నిర్గతస్యాపితస్మిన్నేవశరీరేమనఆసీత్ - మయాత్యక్తంస్థూలంశరీరముచ్ఛూనంహేయమాసీదితిశరీరవిషయఏవచిన్తాసర్వదాసంవృత్తేత్యర్థః. ౬

శం.— సతస్మిన్నేవశరీరేగతమనాస్సన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- సోకామయత. కథం. మేధ్యం-మేధార్హం. యజ్ఞియంమే- మమేదం- శరీరంస్యాత్. కించ- ఆత్మన్వీ- ఆత్మవాంశ్చానేనశరీరేణ- శరీరవాన్స్యామితిప్రవివేశ. యస్మాత్తచ్ఛరీరంమద్వియోగాద్గతయశోవీర్యంసదశ్వత్- అశ్వయత్. తతః- తస్మాదశ్వస్సమభవత్- తతోఽశ్వనామాప్రజాపతిరేవసాక్షాదత్రస్తూయతే. యస్మాచ్చపునస్తత్ప్రవేశాద్గతయశోవీర్యత్వాదమేధ్యంసన్మేధ్యమభూత్తదేవ- తస్మాదేవాశ్వమేధస్య- అశ్వమేధనామ్నఃక్రతోరశ్వమేధత్వం- అశ్వమేధనామలాభః. క్రియాకారకఫలాత్మకోహిక్రతుః- సచప్రజాపతిరేవేతిస్తూయతే. క్రతునిర్వర్తకస్యాశ్వస్యప్రజాపతిత్వముక్తం * ఉషావాఅశ్వస్యమేధ్యస్యేత్యాదినా. తస్యైవాశ్వస్యమేధ్యస్య, ప్రజాపతిస్వరూపస్యాగ్నేశ్చయథోక్తస్య, క్రతుఫలాత్మరూపతయాసమస్యోపాసనంవిధాతవ్యమిత్యారభ్యతే. పూర్వత్రక్రియాపదస్యవిధాయకస్యాశ్రుతత్వాత్, క్రియాపదాపేక్షత్వాచ్చప్రకరణస్య, యమర్థోవగమ్యతే. ఏషహవైఅశ్వమేధంక్రతుంవేద - యఃకశ్చిదేనమశ్వమగ్నిరూపమర్కంచయథోక్తమేవం- వక్ష్యమాణేనసమాసేనప్రదర్శ్యమానేనవిశేషణేనవిశిష్టంవేద- సఏషాశ్వమేధంవేద- నాన్యః. తస్మాదేవంవేదితవ్యఇత్యర్థః. కథం. తత్రపశువిషయమేవతావద్దర్శనమాహ - తత్రప్రజాపతిర్భూయసాయజ్ఞేనభూయోయజేయేతికామయిత్వాఆత్మానమేవపశుంమేధ్యంకల్పయిత్వాతంపశుమనవరుధ్యైవ- ఉత్సృష్టంపశుమవరోధమకృత్వైవముక్తప్రగ్రహమమన్యత-అచిన్తయత్. తంసంవత్సరస్యపూర్ణస్యపరస్తాత్- ఊర్ధ్వమాత్మనే- ఆత్మార్థమాలభత- ప్రజాపతిదేవతాత్మకత్వేనేత్యేతత్. ఆలభత- ఆలంభంకృతవాన్. పశూన్-అన్యాన్గ్రామ్యానారణ్యాంశ్చదేవతాభ్యః- యథాదైవతంప్రత్యౌహత్ - ప్రతిగమితవాన్. యస్మాచ్చైవంప్రజాపతిరమన్యత-తస్మాదేవమన్యోప్యుక్తేనవిధినాత్మానంపశుమశ్వంమేధ్యంకల్పయిత్వాసర్వదైవత్యోహంప్రోక్ష్యమాణఆలభ్యమానస్త్వహంమద్దైవత్యఏవస్యాం- అన్యే- ఇతరేపశవోగ్రామ్యారణ్యాయథాదైవతమన్యాభ్యోదేవతాభ్యఆలభ్యన్తేమదవయవభూతాభ్యఏవేతివిద్యాత్. అతఏవేదానీంసర్వదైవత్యంప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్తేయాజ్ఞికాః

---

౭. యదశ్వయదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౬

ఏవం. (ఏషవాఅశ్వమేధోయఏషతపతి) యస్యైవంపశుసాధనకఃక్రతుః-సఏషసాక్షాత్ఫలభూతోనిర్దిశ్యతే. ఏషవాఅశ్వమేధః. కోఽసౌ. యఏష సవితాతపతి- జగదవభాసయతితేజసా. తస్యాస్యక్రతుఫలాత్మనఃసంవత్సరః- కాలవిశేషఆత్మా - శరీరం. తన్నిర్వర్త్యత్వాత్సంవత్సరస్య. తస్యైవ క్రత్వాత్మనోఽగ్నిసాధ్యత్వాచ్చఫలస్యక్రతుత్వరూపేణైవనిర్దేశః. అయం- పార్థివోఽగ్నిరర్కస్సాధనభూతః. తస్యచార్కస్యక్రత్వౌచిత్యస్యేమేలోకాస్త్రయోప్యాత్మానః - శరీరావయవాః. తథాచవ్యాఖ్యాతం * తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినా. తావగ్న్యాదిత్యావేతౌయథావిశేషితావర్కాశ్వమేధౌ క్రతుఫలే. అర్కోయఃపార్థివోఽగ్నిః ససాక్షాత్క్రతురూపఃక్రియాత్మకః. క్రతోరగ్నిసాధ్యత్వాత్తద్రూపేణైవనిర్దేశః. క్రతుసాధ్యత్వాచ్చఫలస్య క్రతురూపేణైవనిర్దేశఃఆదిత్యోఽశ్వమేధఇతి. తౌసాధ్యసాధనౌ క్రతుఫలభూతావగ్న్యాదిత్యౌసాఉపునః - భూయఏకైవదేవతాభవతి. కాసా. మృత్యురేవ. పూర్వమప్యేకైవాసీత్- క్రియాసాధనఫలభేదాయవిభక్తా- తథాచోక్తం * సత్రేధాత్మానంవ్యకురుతేతి. సాపునరపిక్రియానిర్వృత్త్యుత్తరకాలమేకైవదేవతాభవతిమృత్యురేవఫలరూపః. యఃపునరేవమేనమశ్వమేధంమృత్యుమేకాందేవతాంవేద - అహమేవమృత్యురస్మ్యశ్వమేధఏకాదేవతాసామద్రూపాశ్వాగ్నిసాధ్యేతి - సోఽపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వాపునర్మరణాయనజాయతఇత్యర్థః. అపజితోఽపిమృత్యురేనంపునరాప్నుయాదిత్యాశఙ్క్యాహ- నైనంమృత్యురాప్నోతి. కస్మాత్. మృత్యురస్య- ఏవంవిదఆత్మాభవతి. కించ - మృత్యురేవఫలరూపస్సన్నేతాసాందేవతానామేకోభవతి. తస్యైతత్ఫలమ్. ౭

ఇతితృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానాభావాదాసఙ్గేసత్యపినపునస్తస్మిన్ప్రవేశోయుక్తః - పరిత్యక్తపరిగ్రహయోగాదితిశఙ్కతే (సతస్మిన్నితి) అజ్ఞానవశాత్పరిత్యక్తపరిగ్రహోఽపిసమ్భవతీత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) వీతదేహస్యకామనాయుక్తేతిశఙ్కతే (కథమితి) సామర్థ్యాతిశయాదశరీరస్యాపిప్రజాపతేస్తదుపపత్తిరితిమన్వానోబ్రూతే (మేధ్యమితి) కామనాఫలమాహ (ఇతిప్రవివేశేతి) తథాపికథంప్రకృతినిరుక్తిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) యచ్ఛబ్దోయస్మాదితివ్యాఖ్యాతః. దేహస్యాశ్వత్వేపికథంప్రజాపతేస్తథాత్వమిత్యాశఙ్క్యతత్తాదాత్మ్యాదిత్యాహ (తతఇతి) అశ్వస్యప్రజాపతిత్వేనస్తుతత్వాత్తస్యోపాస్యత్వంఫలతీతిభావః. తథాపికథమశ్వమేధనామనిర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) క్రతోః - తదాత్మకస్యప్రజాపతేరితియావత్. దేహోహిప్రాణవియోగాదశ్వయత్పునస్తత్ప్రవేశాచ్చమేధార్హోభూత్,- అతస్సోఽశ్వమేధః. తత్తాదాత్మ్యాత్ప్రజాపతిరపితథేత్యర్థః- నను ప్రజాపతిత్వేనాశ్వమేధస్యస్తుతిర్నోపయోగినీ- అగ్నేరుపాస్యత్వేనప్రస్తుతత్వాత్క్రతూపాసనాభావాత్. అతఆహ (క్రియేతి) నను క్రత్వఙ్గస్యాశ్వస్యా, శ్వమేధక్రత్వాత్మనశ్చాగ్నే, రుక్తరీత్యాస్తుతత్వా, త్తదుపాస్తేశ్చప్రాగేవోక్తత్వా, దేషహవాఅశ్వమేధమిత్యాదివాక్యంనోపయుజ్యతే-తత్రాహ (క్రతునిర్వర్తకస్యేతి) ఉక్తంచచిత్యస్యాగ్నేః *తస్యప్రాచీదిగిత్యాదినాప్రజాపతిత్వమితిశేషః. అశ్వోపాసనమగ్న్యుపాసనంచైకమేవేతివక్తుముత్తరంవాక్యమిత్యాహ (తస్యైవేతి) *యఏవమేతదదితేరదితిత్వంవేదేత్యాదౌప్రాగేవవిహితముపాసనం- కింపునరారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వత్రేతి) యద్యపివిధిరదితిత్వంవేదేతిశ్రుతః- తథాపిసఃగుణోపాస్తివిధిః- నప్రధానవిధిః. అత్రతుప్రధానవిధిరుపాస్తిప్రకరణత్వాదపేక్ష్యతే- అతోఽశ్వమేధంవేదేతిప్రధానవిధిరితిభావః. తాత్పర్యముక్త్వావాక్యమాదాయాక్షరాణివ్యాకరోతి (ఏషఇతి) యథోక్తమిత్యుభయత్రప్రజాపతిత్వమనుకృష్యతే. తమనవరుద్ధ్యేత్యాదిభిఃప్రదర్శ్యమానవిశేషణం. విధిరత్రస్పష్టోనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) అశ్వమేధోవిశేష్యత్వేనసమ్బధ్యతే. ఏవంశబ్దాత్ప్రసిద్ధార్థత్వేభాతిసతికుతోవిధిరిత్యాహ (కథమితి). ఏషహవాఅశ్వమేధంవేదేత్యాదావివక్షితస్యవిధేర్భూమికాంకరోతి (తత్రేత్యాదినా)-ఉపాస్తివిధిప్రస్తావస్సప్తమ్యర్థః. పశువిషయందర్శనందర్శయతి (తత్రేతి) ఏవమనన్తరవాక్యేప్రవృత్తేసతీతియావత్. అథవివక్షితంవిధిమభిదధాతి (యస్మాచ్చేతి) ప్రజాపతిరిత్థంఫలావస్థాయామమన్యతేత్యత్రకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యసమ్ప్రతితత్కార్యభూతాసుప్రజాసుతథావిధచేష్టాదృష్టిరిత్యాహ (అతఏవేతి) ప్రోక్షితం- మన్త్రసంస్కృతంపశుమితియావత్. ఫలావస్థప్రజాపతివదిత్యేవంశబ్దార్థః. ఉపాసనవిధిరుక్తః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయతాత్పర్యమాహ (ఏషఇతి) ద్వివిధోహిక్రతుః- కల్పితపశుహేతుకోబాహ్యతద్ధేతుకశ్చ. సచద్విప్రకారోపిఫలరూపేణస్థితస్సవితైవేత్యుపాస్తిఫలంవక్తుమేతద్వాక్యమిత్యర్థః. విశేషోక్తింవినానాస్తిబుభుత్సోపశాన్తిరిత్యాహ (కోసావితి) క్రతుఫలాత్మకస్సవితామణ్డలం - దేవతావేతిసన్దేహేద్వితీయంగృహీత్వాతస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యాస్యేతి) ఆదిత్యోదయానుదయాభ్యామహోరాత్రిద్వారాసంవత్సరవ్యవస్థానాత్తన్నిర్మాతుస్తస్యయుక్తంతత్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. క్రతోరాదిత్యత్వముక్త్వాతదఙ్గస్యాగ్నేస్తత్త్వం వక్తుమయమగ్నిరర్కఇతివాక్యం. తస్యార్థమాహ (తస్యైవేతి) ననుపూర్వోక్తస్యైవాగ్నేరాదిత్యత్వంకుతోనియమ్యతే- అన్యశ్చిత్యోఽగ్నిః - అన్యశ్చాగ్నిరాదిత్యఃకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) తథాపికథంతస్యైవాదిత్యత్వంతత్రాహ (తథాచేతి) తస్యప్రాచీత్యాదినాలోకాత్మకత్వంచిత్యాగ్నేరుక్తం- తదిహానువ్యజ్యతే- తస్మాత్తస్యైవాత్రాదిత్యత్వమిష్టమిత్యర్థః. అగ్న్యాదిత్యభేదస్యలోకవేదసిద్ధత్వాన్నతయోరేకేనక్రతునాతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) యథావిశేషితత్వం- ఆదిత్యరూపత్వం. కుతస్తస్యచార్కస్యక్రతురూపత్వం-సాధనత్వేనభేదాదిత్యాశఙ్క్యోపచారాదిత్యాహ (క్రియాత్మకఇతి). తథాపికథమాదిత్యస్యక్రతుతాదాత్మ్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుసాధ్యత్వాదితి) నన్వాదిత్యస్యక్రతుఫలత్వేనక్రతుత్వేతద్ధేతోరగ్నేస్తాదాత్మ్యయోగాదయుక్తమగ్నేరాదిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తావితి) క్రతుఫలత్వాత్తదాత్మాసవితా - తద్ధేతుశ్చిత్యోఽగ్నిః - తావుక్తవిభాగాత్పృథక్త్వాదితోపాసనాదివ్యాపారాత్సన్తావేకైవప్రాణాఖ్యాదేవతేతితయోరైక్యోక్తిరిత్యర్థః. ఏకైవేత్యుక్తేప్రకృతయోరగ్న్యాదిత్యయోరన్యతరపరిశేషంశఙ్కతే (కా

ఉ.— ద్వయాహ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చ । తతః కానీయసా ఏవ దేవా జ్యాయసా అసురాః త ఏషు లోకేష్వస్పర్ధన్త తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి॥ ౧

నేతి) కథం ద్వయోరేకత్వం- ఏకత్వే వా కథం ద్విత్వం- తత్రాహ (పూర్వమపీతి) ఉక్తైర్థవాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథా చేతి) సో పునరిత్యత్ర పునరిత్యాదేరర్థం నిగమయతి (సా పునరితి) నను ఫలకథనార్థముపక్రమ్య ప్రాణాత్మనాగ్న్యాదిత్యయోరేకత్వం వదతా ప్రక్రాన్తం విస్మృతమితి. నేత్యాహ (యః పునరితి) ఏకత్వం- అభిన్నత్వమ్. ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సోఽకామయతేతి) ఏవం చిన్తావిశిష్టః ప్రజాపతిః మే- మదీయమిదం-శరీరం మేధ్యం- యజ్ఞార్హం స్యాత్, అనేన చ- శరీరేణాహమాత్మన్వీ- శరీరీ స్యామిత్యేవమకామయత - సమకల్పయత్. ఏవం సంకల్ప్య పునరపి స ప్రాణస్సన్ ప్రజాపతిస్తత్ర ప్రవిష్ట ఇతి భావః. (తతోఽశ్వస్సమభవదితి) తతః - ప్రజాపతినా పునరనుప్రవిష్టాత్ స్థూలశరీరాదుపాదానభూతాదశ్వరూపస్సన్ ప్రజాపతిరుత్పన్న ఇత్యర్థః. (యదశ్వయదిత్యాది) యత్- యస్మాత్కారణాత్ ప్రజాపతేశ్శరీరముత్క్రాన్తేషు ప్రాణేష్వశ్వయత్ - ఉచ్ఛూనం- తత ఏవామేధ్యం చాభవత్, తదేవ పశ్చాదశ్వరూపం మేధ్యమభూత్,- తత ఏవాస్యాశ్వరూపస్య ప్రజాపతేరశ్వమేధత్వం. అశ్వయదిత్యశ్వః. మేధార్హత్వాన్మేధః. యద్యప్యశ్వమేధశబ్దో యాగనామ- తథాపి యాగద్రవ్యయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాగపరత్వేపి న దోషః- యజ్ఞార్థకమేధశబ్దస్స్వరస్యాదితి వదన్తి. (ఏష హ వా ఇత్యాది) య ఏనం- పశుం ఏవం- యథోక్తనిర్వచనం వేద- స ఏవాశ్వమేధవేత్తా- నాన్య ఇత్యర్థః. (తమనవరుధ్యైవామన్యతేతి) తం- అశ్వరూపం పశుమనవరుధ్య - అవరోధనమకృత్వా. సంవత్సరమాత్రముత్సృష్టబన్ధనమేవ కృత్వా పరమాత్మానమనేన యక్ష్య ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. (తం సంవత్సరస్య పరస్తాదాత్మన ఆలభత పశూన్ దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహదితి) సంవత్సరస్య పరస్తాత్ - పూర్ణే సంవత్సరే తతః పరం ప్రజాపతిరాత్మనే- స్వాన్తర్యామిణే పరమాత్మనే తం - అశ్వం ఆలభత - అశ్వాలమ్భం కృతవాన్. గ్రామ్యానారణ్యానప్యన్యాన్ పశూనగ్న్యాదిభ్యో దేవతాభ్యః ప్రత్యౌహత్ - పరివిభజ్యాలభతేత్యర్థః. (తస్మాత్సర్వదైవత్యం ప్రోక్షితం ప్రాజాపత్యమాలభన్త ఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదానీన్తనా అపి యజమానాస్సర్వదేవతాసమష్టిభూతప్రజాపతిరూపపరమాత్మదేవతాకత్వేన సర్వదైవత్యం ప్రోక్షణపర్యగ్నికరణాది సంస్కృతం ప్రజాపతిదేవతాకమశ్వమాలభన్త ఇత్యర్థః. (ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతీతి) తపత ఆదిత్యస్య దృష్టిరశ్వమేధే కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ర యుక్తిమాహ (తస్య సంవత్సర ఆత్మేతి) తస్య- అశ్వమేధశబ్దితస్యాశ్వస్య సంవత్సర ఆత్మా - * అశ్వస్య మేధ్యస్యేతి పూర్వబ్రాహ్మణోక్తత్వాత్సంవత్సరాత్మకత్వం సిద్ధం. సంవత్సరాదికాలచక్రప్రవర్తకస్యాదిత్యస్య సంవత్సరాత్మకత్వాత్సంవత్సరాత్మకే మేధ్యే అశ్వే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యాసో యుజ్యత ఇత్యర్థః. (అయమగ్నిరర్క ఇతి) అయం-చిత్యాగ్నిరర్కః - పూర్వమర్కశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మేత్యర్థః. తత్ర తదధ్యాసః కర్తవ్య ఇతి యావత్. తత్ర యుక్తిం వక్తి (తస్యేమే లోకా ఆత్మాన ఇతి) తస్య- అధ్యస్యమానస్య పరమాత్మనస్స్వర్గాద్యా ఇమే లోకా ఆత్మానః - శరీరభూతా ఇత్యర్థః. * ద్యౌః పృష్ఠమన్తరిక్షముదరమిత్యాదినా చిత్యాగ్నేస్సర్వలోకశరీరకత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాద్ద్యులోకాదిశరీరకే చిత్యాగ్నౌ ప్రతీకే తాదృశస్య పరమాత్మనోఽధ్యసనం, అశ్వస్య చ సంవత్సర ఆత్మేత్యుక్తత్వాత్తస్మిన్నశ్వమేధే సంవత్సరాత్మకాదిత్యాధ్యసనం, చ యుజ్యత ఇతి భావః. (తావేతావర్కాశ్వమేధావితి) అర్కశబ్దేనాయమగ్నిరర్క ఇత్యర్కశబ్దితశ్చిత్యాగ్నిరుచ్యతే. తావేతౌ చిత్యాగ్న్యశ్వమేధౌ ప్రాగుక్తదృశమహిమశాలినావిత్యర్థః. (సో పునరేకైవ దేవతా భవతీతి) ఉశబ్దోఽవధారణార్థః. అగ్న్యశ్వమేధాభ్యామేతాదృశదృష్టివిశిష్టాభ్యాం ప్రీణనీయా దేవతైకైవ భవతీత్యర్థః. సా కేత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యురేవేతి) పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్వా - తావేతావగ్న్యశ్వమేధౌ అప్యయకాలే మృత్యుశబ్దితః పరమాత్మైవేత్యర్థః. ఏతాదృశానుసన్ధానవిశిష్టాగ్న్యశ్వమేధయోః ప్రయోజనమాహ (అప పునర్మృత్యుం జయతీతి) అపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. (నైనం మృత్యురాప్నోతీతి) ఏనం సంసారో నాప్నోతీత్యర్థః. నను బ్రహ్మజ్ఞానసాధ్యాయాస్సంసారనివృత్తేః కథం దృష్టివిశిష్టచిత్యాగ్న్యశ్వమేధసాధ్యత్వమిత్యత్రాహ (మృత్యురస్యాత్మా భవతీతి) మృత్యుః- పరమాత్మా అస్య - అశ్వమేధానుష్ఠాతురాత్మా భవతి - ఆత్మత్వేనావగతో భవతీత్యర్థః. నిత్యసిద్ధస్యాత్మత్వస్యాసాధ్యత్వాత్. తతశ్చాగ్న్యశ్వయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వావగమద్వారా సంసారనివృత్తిహేతుత్వముపపద్యత ఇతి భావః. (ఏతాసాం దేవతానామితి) అగ్న్యాదిసాయుజ్యకామస్య తదపి భవతీత్యర్థః.................. ౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ద్వయా హేత్యాది) అస్య కస్సమ్బన్ధః. కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం పరా గతిరుక్తా మృత్య్వాత్మభావోఽశ్వమేధగత్యుక్త్యా. అథేదానీం మృత్య్వాత్మభావసాధనభూతయోః కర్మజ్ఞానయోర్యత ఉద్భవః - తత్ప్రకాశనార్థముద్గీథబ్రాహ్మణమారభ్యతే.॥ నను మృత్య్వాత్మభావః పూర్వత్ర జ్ఞానకర్మణోః ఫలముక్తం - ఉద్గీథజ్ఞానకర్మణోస్తు మృత్య్వాత్మభావాతిక్రమణం ఫలం వక్ష్యతి - అతో భిన్నవిషయత్వాత్ఫలస్య న పూర్వకర్మజ్ఞానోద్భవప్రకాశనార్థత్వమితి చేత్, నాయం దోషః - అగ్న్యాదిత్యాత్మభావత్వాదుద్గీథఫలస్య. పూర్వత్రాప్యేతదేవ ఫలముక్తం * ఏతాసాం దేవతానామేకో భవతీతి. నను మృత్యుమతిక్రాన్త ఇత్యాదివిరుద్ధం. న - స్వాభావికపాప్మాసఙ్గవిషయత్వాదతిక్రమణస్య.॥ కోఽసౌ స్వాభావికః పాప్మాసఙ్గో మృత్యుః-

యతో వాతస్యోద్భవః- కేనవాతస్యాతిక్రమణం- కథంవేత్యేతస్యార్థస్య ప్రకాశనాయాఖ్యాయికారభ్యతే. కథం.॥ ద్వయాః- ద్విప్రకారాః. హ ఇతిపూర్వవృత్తావద్యోతకోనిపాతః. వర్తమానప్రజాపతేఃపూర్వజన్మనియద్వృత్తం- తదేవద్యోతయతిహశబ్దేన. ప్రాజాపత్యాః- ప్రజాపతేర్వృత్తజన్మావస్థస్యాపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. కేతే. దేవాశ్చాసురాశ్చ- తస్యైవప్రజాపతేః ప్రాణా వాగాదయః. కథంపునస్తేషాం దేవాసురత్వం. ఉచ్యతే- శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మభావితాః ద్యోతనాద్దేవా భవన్తి. తఏవస్వాభావికప్రత్యక్షానుమానజనితదృష్టప్రయోజనకర్మజ్ఞానభావితా అసురాః - స్వేష్వేవాసుషు రమణాత్. సురేభ్యోవా- దేవేభ్యోన్యత్వాత్. యస్మాచ్చదృష్టప్రయోజనజ్ఞానకర్మభావితా అసురాః - తతః - తస్మాత్ కానీయసాః- కనీయాంసఏవ కానీయసాః. స్వార్థేవృద్ధిః. కనీయాంసః- అల్పాఏవదేవాః. జ్యాయసా అసురాః - జ్యాయాంసోఽసురాః. స్వాభావికీహికర్మజ్ఞానప్రవృత్తిర్మహత్తరా ప్రాణానాంశాస్త్రజనితాయాః కర్మజ్ఞానప్రవృత్తేః- దృష్టప్రయోజనత్వాత్. అతఏవకనీయస్త్వం దేవానాం- శాస్త్రజనితప్రవృత్తేరల్పత్వాత్. అత్యన్తయత్నసాధ్యాహిసా. తేదేవాశ్చాసురాశ్చ ప్రజాపతిశరీరస్థాఃఏషులోకేషునిమిత్తభూతేషుస్వాభావికేతరకర్మజ్ఞానసాధ్యేష్వస్పర్ధన్త - స్పర్ధాంకృతవన్తః. దేవానాంచాసురాణాంచవృత్త్యుద్భవాభిభవాస్పర్ధా. కదాచిచ్ఛాస్త్రజనితాకర్మజ్ఞానభావనారూపావృత్తిః ప్రాణానాముద్భవతి. యదాచోద్భవతి- తదాదృష్టప్రయోజనా ప్రత్యక్షానుమానజనితకర్మజ్ఞానభావనారూపా తేషామేవప్రాణానాంవృత్తిరాసుర్యభిభూయతే. సదేవానాంజయో, సురాణాంపరాజయః,. కదాచిత్తద్విపర్యయేణదేవానాంవృత్తిరభిభూయతే-ఆసుర్యాఉద్భవః. సోఽసురాణాంజయో, దేవానాంపరాజయః,. ఏవందేవానాంజయేధర్మభూయస్త్వాదుత్కర్షఆప్రజాపతిత్వప్రాప్తేః. అసురజయేఽధర్మభూయస్త్వాదపకర్షఆస్థావరత్వప్రాప్తేః. ఉభయసామ్యేమనుష్యత్వప్రాప్తిః. తఏవంకనీయస్త్వాదభిభూయమానా అసురైర్దేవా బాహుల్యాదసురాణాంకింకృతవన్తఇతి. ఉచ్యతే- తేదేవా అసురైరభిభూయమానాః హ- కిల ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కథం. హన్తేదానీమస్మిన్యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమఉద్గీథేన - ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణేనాత్యయామ- అతిగచ్ఛామః. అసురానభిభూయస్వం దేవభావంశాస్త్రప్రకాశితంప్రతిపద్యామహ ఇత్యుక్తవన్తోన్యోన్యం. ఉద్గీథకర్మపదార్థకర్తృస్వరూపాశ్రయణంచజ్ఞానకర్మభ్యాం. కర్మ- వక్ష్యమాణమన్త్రజపలక్షణం విధిత్స్యమానంతదేతానిజపేదితి. జ్ఞానంత్విదమేవనిరూప్యమాణం॥ నన్విదమభ్యారోహజపవిధిశేషోఽర్థవాదః- నజ్ఞాననిరూపణపరం. న - యఏవంవేదేతివచనాత్. ఉద్గీథప్రస్తావేపురాకల్పశ్రవణాత్ ఉద్గీథవిధిపరమితిచేన్న- అప్రకరణాత్, ఉద్గీథస్యచాన్యత్రవిహితత్వాత్, విద్యాప్రకరణత్వాచ్చాస్యా, భ్యారోహజపస్యచానిత్యత్వాత్, ఏవం విత్ప్రయోజ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్యచనిత్యవచ్ఛ్రవణాత్, *తద్ధైతల్లోకజిదేవేతిచశ్రుతేః, ప్రాణస్యవాగాదీనాంచశుద్ధ్యశుద్ధివచనాత్,. నహ్యనుపాస్యత్వేప్రాణస్యశుద్ధివచనం, వాగాదీనాంచసహైవాపన్యస్తానామశుద్ధివచనం, వాగాదినిన్దయాముఖ్యప్రాణస్తుతి, ర్వాభిప్రేతోపపద్యతే. *మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇత్యాదిఫలవచనంచ. ప్రాణస్వరూపాపత్తిర్హిఫలంతత్ - యద్వాగాద్యగ్న్యాదిభావః॥ భవతునామప్రాణస్యోపాసనం- నతువిశుద్ధ్యాదిగుణవత్తేతి. ననుస్యాత్- శ్రుతత్వాత్. నస్యాత్- ఉపాస్యత్వేస్తుత్యర్థోపపత్తేః. న - అవిపరీతార్థప్రతిపత్తేశ్శ్రేయఃప్రాప్త్యుపపత్తేర్లోకవత్. యోహ్యవిపరీతమర్థంప్రతిపద్యతేలోకే - సఇష్టంప్రాప్నోతి- అనిష్టాద్వానివర్తతే- నవిపరీతార్థప్రతిపత్త్యా. తథేహాపిశాస్త్రతశ్శబ్దజనితార్థప్రతిపత్తౌ శ్రేయఃప్రాప్తిరుపపన్నా- నవిపర్యయే. నచోపాసనార్థశ్రుతశబ్దోత్థవిజ్ఞానవిషయస్యాయథార్థత్వే ప్రమాణమస్తి. నచతద్విజ్ఞానస్యాపవాదశ్శ్రూయతే. తతశ్శ్రేయఃప్రాప్తిదర్శనాద్యథార్థతాంప్రతిపద్యామహే- విపర్యయేచానర్థప్రాప్తిదర్శనాత్. యోహివిపర్యయేణార్థంప్రతిపద్యతేలోకేపురుషంస్థాణురితి- అమిత్రంమిత్రమితివా- సోఽనర్థంప్రాప్నువన్ దృశ్యతే. ఆత్మేశ్వరదేవతాదీనామప్యయథార్థానామేవచేద్గ్రహణంశ్రుతితః - అనర్థప్రాప్త్యర్థంశాస్త్రమితి ధ్రువంప్రాప్నుయాల్లోకవదేవ. నచైతదిష్టం- తస్మాద్యథాభూతానేవాత్మేశ్వరదేవతాదీన్ గ్రాహయత్యుపాసనార్థంశాస్త్రం. నామాదౌబ్రహ్మదృష్టిదర్శనాదయుక్తమితిచేత్. స్ఫుటంనామాదేరబ్రహ్మత్వం- తత్రబ్రహ్మదృష్టింస్థాణ్వాదావివపురుషదృష్టింవిపరీతాం గ్రాహయచ్ఛాస్త్రందృశ్యతే- తస్మాద్యథార్థమేవశాస్త్రతః ప్రతిపత్తేః శ్రేయఇత్యయుక్తమితిచేన్న- ప్రతిమావద్భేదప్రతిపత్తేః. నామాదావబ్రహ్మణిబ్రహ్మదృష్టింవిపరీతాం గ్రాహయతిశాస్త్రంస్థాణ్వాదావివపురుషదృష్టిమితి నైతత్సాధ్వవాచః. కస్మాత్. భేదేనహిబ్రహ్మణోనామాదివస్తునఃప్రతిపన్నస్యనామాదౌవిధీయతేబ్రహ్మదృష్టిః ప్రతిమాదావివవిష్ణుదృష్టిః. ఆలమ్బనత్వేనహినామాదిప్రతిపత్తిః ప్రతిమావదేవ - నతునామాద్యేవబ్రహ్మేతి. యథాస్థాణావనిర్జ్ఞాతే- నస్థాణురితిపురుషఏవాయమితి ప్రతిపద్యతేవిపరీతం- నతుతథానామాదౌ బ్రహ్మదృష్టిర్విపరీతా॥ బ్రహ్మదృష్టిరేవకేవలా- నాస్తిబ్రహ్మేతిచేత్. ఏతేనప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషువిష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిదృష్టీనాంతుల్యతా. న- ఋగాదిషుపృథివ్యాదిదృష్టిదర్శనాత్. విద్యమానపృథివ్యాదివస్తుదృష్టీనామేవర్గాదివిషయేస్వాక్షేపదర్శనాత్ - తస్మాత్తత్సామాన్యాన్నామాదిషు బ్రహ్మాదిదృష్టీనాంవిద్యమానబ్రహ్మాదివిషయత్వసిద్ధిః. ఏతేనప్రతిమాబ్రాహ్మణాదిషువిష్ణ్వాదిదేవపిత్రాదిబుద్ధీనాంచసత్యవస్తువిషయత్వసిద్ధిః. ముఖ్యాపేక్షత్వాచ్చగౌణత్వస్య. పఞ్చాగ్న్యాదిషుచాగ్నిత్వాదేర్గౌణత్వాన్ముఖ్యాగ్న్యాదిసద్భావవన్నామాదిషుబ్రహ్మత్వస్యగౌణత్వాన్ముఖ్యబ్రహ్మసద్భావోపపత్తిః॥ క్రియార్థైశ్చావిశేషాద్విద్యార్థానాం. యథాచదర్శపౌర్ణమాసాదిక్రియేదంఫలావిశిష్టేతికర్తవ్యతాకాఏవంక్రమప్రయుక్తాఙ్గాచేత్యేతదలౌకికంవస్తుప్రత్యక్షాద్యవిషయం- తథాభూతంచవేదవాక్యైరేవజ్ఞాప్యతే- తథాపరమాత్మేశ్వరదేవతాదివస్త్వస్థూలాదిధర్మకమశనాయాద్యతీతంచేత్యేవమాదివిశిష్టమితివేదవాక్యైరేవజ్ఞాప్యతఇత్యలౌకికత్వాత్తథాభూతమేవభవితుమర్హతీతి. నచక్రియార్థైర్వాక్యైర్జ్ఞానవాక్యానాంబుద్ధ్యుత్పాదకత్వేవిశేషోఽస్తి. నచానిశ్చితావిపర్యస్తావాపరమాత్మాదివస్తువిషయాబుద్ధిరుత్పద్యతే. అనుష్ఠేయాభావాదయుక్తమితిచేత్. క్రియార్థైర్వాక్యైస్త్ర్యంశాభావనానుష్ఠేయాజ్ఞాప్యతేలౌకిక్యపి- నతథాపరమా

త్మైశ్వర్యాదివిజ్ఞానేఽనుష్ఠేయంకించిదస్తి. - అతః క్రియార్థైస్సాధర్మ్యమిత్యయుక్తమితిచేన్న - జ్ఞానస్యతథాభూతార్థవిషయత్వాత్. నహ్యనుష్ఠేయస్యత్ర్యంశస్యభావనాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వాత్తథాత్వం. కింతర్హి. ప్రమాణసమధిగతత్వాత్. నచతద్విషయాయాబుద్ధేరనుష్ఠేయవిషయత్వాత్తథార్థత్వం. కింతర్హి- వేదవాక్యజనితత్వాదేవ. వేదవాక్యాధిగతస్యవస్తునస్తథాత్వేసత్యనుష్ఠేయత్వవిశిష్టంచేదనుతిష్ఠతి- నోచేత్ అనుష్ఠేయత్వవిశిష్టం- నానుతిష్ఠతి. అననుష్ఠేయత్వేవాక్యప్రమాణత్వానుపపత్తిరితిచేత్. నహ్యనుష్ఠేయేఽసతిపదానాంసంహతిరుపపద్యతే - అనుష్ఠేయత్వేతుసతితాదర్థ్యేనపదానిసంహన్యన్తే- తత్రానుష్ఠేయనిష్ఠంవాక్యంప్రమాణంభవతిఇదమనేనైవంకర్తవ్యమితి - నత్విదమనేనైవమిత్యేవంప్రకారాణాంపదశతానామపివాక్యత్వమస్తి కుర్యాత్ క్రియేతకర్తవ్యంభవేత్స్యాదిత్యేవమాదీనామన్యతమేఽసతి. అతఃపరమాత్మేశ్వరాదీనామవాక్యప్రమాణత్వం. భూతార్థత్వేచప్రమాణాన్తరవిషయత్వం. అతోఽసదేతదితిచేన్న- అస్తిమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాద్యననుష్ఠేయేపివాక్యదర్శనాత్. నచమేరుర్వర్ణచతుష్టయోపేతఇత్యేవమాదివాక్యశ్రవణేమేర్వాదావనుష్ఠేయత్వబుద్ధిరుత్పద్యతే. తథా- స్తిపదసహితానాంపరమాత్మేశ్వరాదిప్రతిపాదకవాక్యపదానాంవిశేషణవిశేష్యభావేనసంహతిః కేనవార్యతే. మేర్వాదిజ్ఞానవత్పరమాత్మజ్ఞానేప్రయోజనాభావాదయుక్తమితిచేన్న- * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం * భిద్యతేహృదయగ్రన్థిరితిఫలశ్రవణాత్, సంసారబీజావిద్యాదిదోషనివృత్తిదర్శనాచ్చ. అనన్యశేషత్వాచ్చతజ్జ్ఞానస్యజుహ్వామివఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వానుపపత్తిః॥ ప్రతిషిద్ధానిష్టఫలసమ్బన్ధశ్చవేదాదేవవిజ్ఞాయతే- నచానుష్ఠేయస్సః. నచప్రతిషిద్ధవిషయేప్రవృత్తక్రియస్యాకరణాదన్యదనుష్ఠేయమస్తి. అకర్తవ్యతాజ్ఞాననిష్ఠతైవహిపరమార్థతః ప్రతిషేధవిధీనాంస్యాత్. క్షుధార్తస్యప్రతిషేధజ్ఞానసంస్కృతస్యాభక్ష్యేఽభోజ్యేవా ప్రత్యుపస్థితేకలఞ్జాభిశస్తాన్నాదావిదంభక్ష్యమదోభోజ్యమితివాజ్ఞానముత్పన్నంతద్విషయాయాప్రతిషేధజ్ఞానస్మృత్యాబాధ్యతే - మృగతృష్ణికాయామివపేయజ్ఞానం. తద్విషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనతస్మిన్బాధితే స్వాభావికవిపరీతజ్ఞానేఽనర్థకరీతద్భక్షణభోజనప్రవృత్తిర్నభవతి. విపరీతజ్ఞాననిమిత్తాయాః ప్రవృత్తేర్నివృత్తిరేవ- నపునర్యత్నః కార్యస్తదభావే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధీనాం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననిష్ఠతైవ- నపురుషవ్యాపారనిష్ఠతాగన్ధోఽప్యస్తి. తథేహాపిపరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానవిధీనాంతావన్మాత్రపర్యవసానతైవస్యాత్. తథాతద్విజ్ఞానసంస్కృతస్యతద్విపరీతార్థజ్ఞాననిమిత్తానాంప్రవృత్తీనామనర్థార్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాత్పరమాత్మాదియాథాత్మ్యజ్ఞానస్మృత్యాస్వాభావికేతన్నిమిత్తవిజ్ఞానేబాధితేఽభావస్స్యాత్. ననుకలఞ్జాదిభక్షణాదేరనర్థార్థత్వేనవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యస్మృత్యాస్వాభావికేతద్భక్ష్యత్వాదివిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేతద్భక్షణాద్యనర్థప్రవృత్త్యభావవదప్రతిషేధవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రవిహితప్రవృత్త్యభావోనయుక్తఇతిచేన్న- విపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంతుల్యత్వాత్. కలఞ్జభక్షణాదిప్రవృత్తేర్మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వమనర్థార్థత్వంచయథా- తథాశాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపి-తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శాస్త్రవిహితప్రవృత్తీనామపిమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వేనానర్థత్వేనచతుల్యత్వాత్ పరమాత్మజ్ఞానేనవిపరీతజ్ఞానేనివర్తితేయుక్తఏవాభావః. ననుతత్రయుక్తః - నిత్యానాంతుకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వాదనర్థార్థత్వాభావాచ్చాభావోనయుక్తఇతిచేన్న - అవిద్యారాగద్వేషాదిదోషవతోవిహితత్వాత్. యథాస్వర్గకామాదిదోషవతోదర్శపౌర్ణమాసాదీనికామ్యానికర్మాణివిహితాని- తథాసర్వానర్థబీజావిద్యాదిదోషవతస్తజ్జనితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరాగద్వేషాదిదోషవతః శ్చతత్ప్రేరితావిశేషప్రవృత్తేరిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినోనిత్యానికర్మాణివిధీయన్తే- నకేవలంశాస్త్రనిమిత్తాన్యేవ. నచాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసచాతుర్మాస్యపశుబన్ధసోమానాంకర్మణాంస్వతఃకామ్యనిత్యత్వవివేకోఽస్తి - కర్తృగతేనహిస్వర్గాదికామ్యదోషేణకామ్యార్థతా - తథాఽవిద్యాదిదోషవతః స్వభావప్రాప్తేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థినస్తదర్థాన్యేవనిత్యానీతియుక్తంతంప్రతివిహితత్వాత్. నచపరమాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానవతశ్శమోపాయవ్యతిరేకేణకించిత్కర్మవిహితముపలభ్యతే. కర్మనిమిత్తదేవతాదిసర్వసాధనవిజ్ఞానోపమర్దేనహ్యాత్మజ్ఞానంవిధీయతే- నచోపమర్దితక్రియాకారకాదివిజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తిరుపపద్యతే- విశిష్టక్రియాసాధనాదిజ్ఞానపూర్వకత్వాత్క్రియాప్రవృత్తేః. నహిదేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నాస్థూలాద్వయాదిబ్రహ్మప్రత్యయవతఃకర్మావసరోఽస్తి. భోజనాదిప్రవృత్త్యవసరవత్స్యాదితిచేన్న - అవిద్యాదికేవలదోషనిమిత్తత్వాద్భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తేః. నతుతథానియతంకదాచిత్క్రియతే, కదాచిన్నక్రియతే, చేతినిత్యంకర్మోపపద్యతే. కేవలదోషనిమిత్తత్వాత్తుభోజనాదికర్మణోఽనియతత్వంస్యాత్ - దోషోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాత్ - కామానామివకామ్యేషు. శాస్త్రనిమిత్తకాలాద్యపేక్షిత్వాచ్చ నిత్యానామనియతత్వానుపపత్తిః. దోషనిమిత్తత్వేసత్యపియథాకామ్యాగ్నిహోత్రస్యశాస్త్రవిహితత్వాత్సాయంప్రాతఃకాలాద్యపేక్షత్వం- ఏవం. తద్భోజనాదిప్రవృత్తౌనియమవత్స్యాదితిచేన్న- నియమస్యాక్రియాత్వాత్, క్రియాయాశ్చాప్రయోజకత్వా, న్నాసౌజ్ఞానస్యాపవాదకరః. తస్మాత్పరమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవిధేరపితద్విపరీతస్థూలద్వైతాదిజ్ఞాననివర్తకత్వాత్ సామర్థ్యాత్ సర్వకర్మప్రతిషేధవిధ్యర్థత్వంసమ్పద్యతే - కర్మప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్ - యథాప్రతిషేధవిషయే. తస్మాత్ప్రతిషేధవిధివచ్చవస్తుప్రతిపాదనంతత్పరత్వంచసిద్ధంశాస్త్రస్య. ౧

ఆ. — తృతీయమగ్నిబ్రాహ్మణానన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధాప్రతీతేర్నసాస్తీత్యాక్షిపతి (ద్వయాహేత్యాద్యస్యేతి) వివక్షితంసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (కర్మణామితి) * సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితిశ్రుతేరుక్తాపరాగతిర్ముక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరాత్మభావఇతి) అశ్వమేధోపాసనస్యసాశ్వమేధస్యకేవలస్యవాఫలముక్తం- నోపాస్త్యన్తరాణాంకర్మాన్తరాణాంచేత్యాశఙ్క్యాశ్వమేధఫలోక్త్యోపాస్త్యన్తరాణాంకేవలానాంసముచ్చితానాంచఫలముపలక్షితమిత్యాహ (అశ్వమేధేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి)- జ్ఞానయుక్తానాంకర్మణాంసంసారఫలత్వప్రదర్శనానన్తరమితియావత్॥ జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకస్యప్రాణస్యస్వరూపంనిరూపయితుం బ్రాహ్మణమిత్యుత్థాప్యోత్థాపకత్వంసంబన్ధముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) * మృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి- మృత్యోరతిక్రమస్యవక్ష్యమాణజ్ఞానకర్మఫలత్వా, త్పూర్వత్రచతదన్త

స్వభావస్యతత్ఫలస్యోక్తత్వాత్, ఉభయస్యాపిఫలస్యభేదాత్ పూర్వోత్తరయోర్జ్ఞానకర్మణోర్విషయశబ్దితాద్ద్వైశ్యభేదాన్నపూర్వోక్తయోస్తయోరుద్భవకారణప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరజ్ఞానకర్మఫలభేదాభావాదేకవిషయత్వాత్ తదుద్భావకప్రకాశనార్థం బ్రాహ్మణంయుక్తమితిపరిహరతి (నాయమితి) వాక్యశేషవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా) స్వాభావికః - శాస్త్రానాధేయోఽసావయం పాప్మావిషయాసఙ్గరూపః- సమృత్యుః. తస్యాతిక్రమణంవాక్యశేషేకథ్యతే - నహిహిరణ్యగర్భాఖ్యమృత్యోః. అతఃపూర్వోక్తజ్ఞానకర్మభ్యాంతుల్యవిషయత్వమేవోత్తరజ్ఞానకర్మణోరిత్యర్థః॥ జ్ఞానకర్మణోరుద్భావకత్వంవక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతాం- ఆఖ్యాయికాతుకిమర్థేత్యాశఙ్క్యతస్యాస్తాత్పర్యమాహ (కోసావితి) క్రియంయథోక్తో బ్రాహ్మణాఖ్యాయికయోరర్థశ్శక్యోజ్ఞాతుమిత్యాకాఙ్క్షాంనిక్షిప్యాక్షరాణివ్యాకరోతి (కథమిత్యాదినా)॥ నిపాతార్థమేవస్ఫుటయతి (వక్ష్యమాణేతి) ప్రజాపతిశబ్దోభవిష్యద్వృత్త్యాయజమానంగోచరయతీత్యాహ (వృత్తేతి) ఇన్ద్రాదయోదేవాః-విరోచనాదయస్త్వసురాఇత్యాశఙ్క్యాంవారయతి (తస్యైవేతి): యాజమానేషు ప్రాణేషుదేవత్వమసురత్వంచ విరుద్ధంనసిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (కథమితి). తేషుతదుభయమౌపాధికం సాధయతి (ఉచ్యతఇతి) శాస్త్రీయవిషయోర్జ్ఞానకర్మణోరుత్పాదకమాహ(ప్రత్యక్షేతి) సన్నిధానాసన్నిధానాభ్యాం ప్రమాణద్వయోక్తిః. స్వాపేక్షయాసుఖరమణంనామాత్మంభరిత్వం. తతఇత్యాదివాక్యద్వయంవ్యాచష్టే (యస్మాచ్చేతి) దేవానామల్పత్వం ప్రపఞ్చయతి (స్వాభావికీహీతి) మహత్తరత్వేహేతుర్దృష్టప్రయోజనత్వాదితి. అసురాణాంబహుత్వం ప్రపఞ్చయతి (శాస్త్రజనితేతి) అసురాణాంబాహుల్యమితిశేషః. తదేవసాధయతి (అత్యన్తేతి) ఉభయేషాందేవాసురాణాంమిథస్సఙ్ఘర్షందర్శయతి (తేదేవాశ్చేతి) కథంబ్రహ్మాదీనాంస్థావరాన్తానాంభోగస్థానానాంస్పర్ధానిమిత్తత్వమిత్యాశఙ్క్యతేషాంశాస్త్రీయేతరజ్ఞానకర్మసాధ్యత్వాత్, తయోశ్చదేవాసురజయాధీనత్వాత్, తస్యచస్పర్ధాపూర్వకత్వాత్, తత్పరమ్పరయాలోకానాంతన్నిమిత్తత్వమిత్యభిప్రేత్యవిశినష్టి (స్వాభావికేతి) కాపునరేషాంస్పర్ధానామేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానాంచేతి) తామేవసఫలాంవివృణోతి (కదాచిదిత్యాదినా) అధికృతైరసురపరాజయోదేవజయశ్చ ప్రయతితవ్యమిత్యనుగ్రహబుద్ధ్యాజయఫలమాహ (ఏవమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమనన్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తఏవమిత్యాదినా) యోఽయముద్గీథోనామకర్మాఙ్గభూతఃపదార్థః- తత్కర్తుః ప్రాణస్యస్వరూపాశ్రయణమేవకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి) కింతత్కర్మ- కింవాజ్ఞానం- తదాహ (కర్మేతి) తాన్యేతాని- * అసతోమాసద్గమయేత్యాదీనియజూంషిజపేదితివిధిత్స్యమానమితియోజనా.॥ ద్వయాహేత్యాదిన జ్ఞాననిరూపణపరం- జపవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాత్. తత్కుతో ప్రజ్ఞానస్యనిరూప్యమాణత్వమిత్యాక్షిపతి (నన్వితి) అభిముఖ్యనారోహతిదేవభావమనేనేత్యభ్యారోహోబాహమన్త్రజపః. తద్విధిశేషోఽర్థవాదోద్వయాహేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. ఉపాస్తివిధిశ్రవణాత్తత్పరంవాక్యం - నజపవిధిశేషఇతిదూషయతి (నేతి) మాభూజ్జపవిధిశేషః - తథాప్యుద్గాయేత్యాద్యాత్రస్యకర్మణఃసన్నిధానేపురాతనకల్పనాప్రకారస్యద్వయాహేత్యాదినా శ్రవణాత్ తద్విధిశేషోఽర్థవాదోఽయమితిశఙ్క్యతే (ఉద్గీథేతి) నేదంవాక్యంజ్ఞానంచోద్గీథవిధిశేషః- తత్ప్రకరణస్థత్వాభావేనసన్నిధ్యభావాదితిదూషయతి (నాప్రకరణాదితి) ఉద్గీథస్తన్నిక్వవిధీయతే- నఖల్వవిహితమఙ్గంభవతి- తత్రాహ (ఉద్గీథస్యచేతి) అన్యత్రేతికర్మకాణ్డోక్తిః. అథోద్గాయేత్యుద్గీథవిధిరపీహప్రతీయతే- తత్కథంసన్నిధిరపోద్యతే - తత్రాహ (విద్యేతి) ఉద్గీథవిధిరిహప్రతీయమానఃప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనవిధిః - అన్యథాప్రకరణవిరోధాదిత్యర్థః. జపవిధిశేషత్వముద్గీథవిధిశేషత్వంవాజ్ఞానస్యనాస్తీత్యుక్తం- ఇదానీంజపవిధిశేషత్వాభావేయుక్త్యన్తరమాహ (అభ్యారోహేతి) అనిత్యత్వంసాధయతి (ఏవమితి) ప్రాణవిజ్ఞానవతానుష్ఠేయోజపోనతద్విజ్ఞానాత్ప్రాగస్తి- తస్మాత్సోపశ్చాద్భావీ ప్రాగేవసిద్ధంవిజ్ఞానంప్రయోజయతీత్యర్థః. తస్యాపిప్రాచీనత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానస్యచేతి) * యఏవంవిద్వాన్ పౌర్ణమాసీంయజతఇతివత్ * యఏవంవేదేతివిజ్ఞానంశ్రుతం. నహిప్రయాజాదిపౌర్ణమాసీప్రయోజకం-తస్యాఏవతత్ప్రయోజకత్వాత్. తథాప్రాణవిత్ప్రయోజ్యోజపోనవిజ్ఞానప్రయోజకః - తస్యస్వప్రయోజకత్వేనప్రాగేవసిద్ధేరావశ్యకత్వాదిత్యర్థః. ఫలవత్త్వాచ్చప్రాణవిజ్ఞానంస్వతన్త్రంవిధిత్సితమిత్యాహ (తద్ధేతి) ప్రాణోపాస్తేర్వివక్షితత్వేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణస్యేతి) యద్ధిస్తూయతే - తద్విధీయతఇతిన్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతశ్చప్రాణోపాస్తిరత్రవిధిత్సితేత్యాహ (మృత్యుమితి) ఫలవచనంప్రాణస్యోపాస్యత్వేనోపపద్యతఇతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమేవవ్యనక్తి (ప్రాణేతి) మృత్యుమోక్షణానన్తరంవాగాదీనాంయదగ్న్యాదిత్వంఫలం- తదధ్యాత్మపరిచ్ఛేదంహిత్వోపాసితురాధిదైవికప్రాణస్వరూపాపత్తేరుపపద్యతే- తస్మాద్విధిత్సితైవాత్రప్రాణోపాస్తిరిత్యర్థః॥ ఉక్తన్యాయేనప్రాణోపాస్తిముపేత్యప్రాణదేవతాంశుద్ధ్యాదిగుణవతీమాక్షిపతి (భవత్వితి) యథాప్రాణస్యోపాస్తిశ్శాస్త్రదృష్టత్వాదిష్టా- తథాస్యగుణసమ్బన్ధఃశ్రుతత్వాదేష్టవ్యః - ఉపాస్తావుపాస్యేచగుణవతిప్రాణేప్రామాణికప్రాప్తేరవిశేషాదితిసిద్ధాన్తీబ్రూతే (నన్వితి) ప్రాణస్యోపాస్యత్వేవిశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యస్తుత్యర్థత్వేనార్థవాదత్వసమ్భవాన్నయథోక్తాదేవతాస్యాదితిపూర్వవాద్యాహ (నస్యాదితి) విశుద్ధ్యాదిగుణవాదస్యార్థవాదత్వేపినాభూతార్థవాదత్వమితిపరిహరతి(నేతి) విశుద్ధ్యాదిగుణవిశిష్టప్రాణదృష్టేరత్రఫలప్రాప్తిశ్శ్రుతా- నజ్ఞానస్యమిథ్యార్థత్వేయుక్తా - సమ్యగ్జ్ఞానాదేవపుమర్థప్రాప్తేస్సమ్భవాత్. అతస్స్తుతిరపియథార్థైవేత్యర్థః. లోకదృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యోహీతి) ఇహేతివేదాఖ్యదార్ష్టాన్తికోక్తిః. ననువిశుద్ధ్యాదిగుణవతీందేవతాంవదన్తివాక్యాన్యుపాసనావిధ్యర్థానిస్వార్థేప్రామాణ్యంప్రతిపద్యన్తే- తత్రాహ (నచేతి) అన్యపరాణామపివాక్యానాంమానాన్తరసంవాదవిసంవాదయోరసతోస్స్వార్థేప్రామాణ్యమనుభవానుసారిభిరేష్టవ్యమిత్యర్థః. ననుప్రాణస్యవిశుద్ధ్యాదివాదోనస్వార్థేమానం- అన్యపరత్వాత్- ఆదిత్యయూపాదివాక్యవత్. అతఆహ (నచేతి)-ఆదిత్యయూపాదివాక్యార్థజ్ఞానస్యప్రత్యక్షాదినాపవాదవద్విశుద్ధ్యాదిగుణవిజ్ఞానస్యనాపవాదశ్శ్రుతః-తస్మాద్విశుద్ధ్యాదివాదస్యస్వార్థమానత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. విశుద్ధ్యాదిగుణకప్రాణవిజ్ఞానాత్ఫలశ్రవణాత్తద్వాదస్యయథార్థత్వమేవేత్యుపసంహరతి (తతఇతి) లోకవచ్చే

దేపిసమ్యగ్జ్ఞానాదిష్టప్రాప్తిరనిష్టపరిహారశ్చేత్యన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనాపిసమర్థయతే (విపర్యయేచేత్యాదినా) శాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమిష్టమితిశఙ్కాంనిరాచష్టే (నచేతి) అపౌరుషేయస్యాసమ్భావితసర్వదోషస్యాశేషపురుషార్థహేతోఃశాస్త్రస్యానర్థార్థత్వమేష్టుమశక్యమిత్యర్థః. శాస్త్రస్యయథార్థభూతార్థత్వంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం- జ్ఞానార్థంచేతిశేషః. శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేః శ్రేయఃప్రాప్తిరిత్యత్రవ్యభిచారంచోదయతి (నామాదావితి) తదేవస్ఫుటయతి (స్ఫుటమితి) అబ్రహ్మణిబ్రహ్మదృష్టిరతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వాన్మిథ్యాధీః- సాచ *యావన్నామ్నోగతమిత్యాదిశ్రుత్యాఫలవతీ. తతశ్శాస్త్రాద్యథార్థప్రతిపత్తేరేవఫలమిత్యయుక్తమిత్యర్థః. భేదాగ్రహపూర్వకోऽన్యస్యాన్యాత్మతావభాసోమిథ్యాజ్ఞానం: అత్రతుభేదేభాసమానేऽన్యత్రాన్యదృష్టిర్విధీయతే- యథావిష్ణోర్భేదేప్రతిమాయాంగృహ్యమాణేతత్రవిష్ణుదృష్టిఃక్రియితే. తన్నేదంమిథ్యాజ్ఞానమిత్యాహ (నేతి) నఞర్థంస్పష్టయతి (నామాదావితి) ప్రశ్నపూర్వకంహేతుంవ్యాచష్టే (కస్మాదితి) ప్రతిమాయాంవిష్ణుదృష్టిం ప్రత్యాలమ్బనత్వమేవ - నవిష్ణుతాదాత్మ్యం. నామాదేస్తుబ్రహ్మతాదాత్మ్యం శ్రుతమితివైషమ్యమాశఙ్క్యాహ (ఆలమ్బనత్వేనేతి) ఉక్తమర్థంవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి)॥ కర్మమీమాంసకోబ్రహ్మవిద్వేషంప్రకటయన్ప్రత్యవతిష్ఠతే (బ్రహ్మేతి) కేవలాతద్దృష్టిరేవనామ్నిచోద్యతే- చోదనావశాచ్చఫలంసేత్స్యతి. బ్రహ్మతునాస్తి- మానాభావాదిత్యర్థః. అథయథాదేవానాంప్రతి[illegible]దిషూపాస్యమానానామన్యత్రసత్త్వం, యథాచవస్వాద్యానాంపితౄణాంబ్రాహ్మణాదిదేహేతర్ప్యమాణానామన్యత్రసత్త్వం, - తథాబ్రహ్మణోऽపినామాదావుపాస్యత్వాదన్యత్రసత్త్వంభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతేనేతి) నామాదౌబ్రహ్మదర్శనేనేతియావత్. దృష్టాన్తాసిద్ధేర్నక్వాపిబ్రహ్మాస్తీతిభావః. సత్యజ్ఞానాదిలక్షణంబ్రహ్మనాస్తీత్యయుక్తం *సదేవసోమ్యేదమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యాహ (నేతి) కించ- బ్రహ్మదృష్టిఃసత్యార్థా - శాస్త్రీయదృష్టిత్వాత్- * ఇయమేవర్గగ్నిస్సామేతిదృష్టివదిత్యాహ (ఋగాదిష్వితి) తదేవస్పష్టయతి (విద్యమానేతి) తాభిర్వ్యాప్తిభిస్సామాన్యందృష్టిత్వం. తస్మాదితియావత్. యత్తుదృష్టాన్తాసిద్ధిరితి-తత్రాహ (ఏతేనేతి) బ్రహ్మదృష్టేస్సత్యార్థత్వవచనేనేతియావత్. బ్రహ్మాస్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ముఖ్యాపేక్షత్వాదితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (పఞ్చేతి) పఞ్చాగ్నయః- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషితః. ఆదిపదంవాగ్ధేన్వాదిగ్రహార్థం॥ననువేదాన్తవేద్యంబ్రహ్మేష్యతే-నచతేభ్యస్తద్ధీస్సిధ్యతి- తేషాంవిధివైధుర్యేణాప్రామాణ్యాత్.తత్కుతోబ్రహ్మసిద్ధిః-అతఆహ(క్రియార్థైశ్చేతి)విమతంస్వార్థేప్రమాణం-అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వాత్- సమ్మతవత్. అతోవేదాన్తశాస్త్రాదేవబ్రహ్మసిద్ధిరిత్యర్థః. సిద్ధసాధ్యార్థభేదేనవైషమ్యాదవిశిష్టత్వమనిష్టమిత్యాశఙ్క్యోక్తంవివృణోతి(యథాచేతి) విశిష్టత్వం- స్వరూపోపకారిత్వంఫలోపకారిత్వంచ. పఞ్చమోక్తంప్రకారంపరామృష్టమేవమిత్యాదిష్టం. అలౌకికత్వంసాధయతి (ప్రత్యక్షాదీతి) కించ- వేదాన్తానామప్రామాణ్యంబుద్ధ్యనుత్పత్తేర్వా- సంశయాద్యుత్పత్తేర్వా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచానిశ్చితేతి) కోటిద్వయాస్పర్శిత్వాదబాధాచ్చేత్యర్థః. క్రియార్థైర్వాక్యైర్విద్యార్థానాం వాక్యానాంసాధర్మ్యముక్తమాక్షిపతి (అనుష్ఠేయేతి) సాధర్మ్యస్యాయుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (క్రియార్థైరితి) వాక్యోత్థబుద్ధేర్యథార్థత్వాద్విధ్యభావేపివాక్యప్రామాణ్యమజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేనావిరుద్ధమితిపరిహరతి (నజ్ఞానస్యేతి) అనుష్ఠేయనిష్ఠత్వమన్తరేణకుతోవస్తునిప్రయోగప్రత్యయయోస్తథార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతయోర్విషయతథాత్వార్థంతదపేక్షా- స్వప్రామాణ్యార్థంవేతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (నహీతి) తదుభయవిషయస్యకర్తవ్యార్థస్యతథాత్వంనకర్తవ్యత్వాపేక్షం - కింతుమానగమ్యత్వాత్. అన్యథావిప్రలమ్భకవిధివాక్యేపితథాత్వాపత్తేరిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) బుద్ధిగ్రహణంప్రయోగోపలక్షణార్థం. కర్తవ్యతార్థవిషయప్రయోగాదేర్నానుష్ఠేయవిషయత్వాన్మానత్వం-కింతుప్రమాకరణత్వాత్తజ్జన్యత్వాచ్చ.అన్యథోక్తాతిప్రసక్తితాదవస్థ్యాత్. అతోऽనుష్ఠేయనిష్ఠత్వంమానత్వేऽనుపయుక్తమిత్యర్థః. కుతస్తర్హికార్యాకార్యధియావిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదేతి) వైదికస్యార్థస్యాబాధేనతథార్థత్వేసిద్ధే సమీహితసాధనత్వవిశిష్టంచేద్వస్తు- తదాకర్తవ్యమితిధియానుతిష్ఠతి. తచ్చేదనిష్టసాధనత్వవిశిష్టం - తదానకార్యమితిధియానానుతిష్ఠతి. అతోమానస్యానుష్ఠానాననుష్ఠానహేతూకార్యాకార్యధియావిత్యర్థః. తథాపిబ్రహ్మణోవాక్యార్థత్వం-పదార్థత్వంవా. నాద్యమిత్యాహ(అననుష్ఠేయత్వఇతి) తస్యాకార్యత్వేపివాక్యార్థత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఉభయత్రాసతీతిచ్ఛేదః. ద్వితీయందూషయతి (పదార్థత్వేచేతి) బ్రహ్మణశ్శాస్త్రార్థత్వమేతదిత్యుచ్యతే. కార్యాస్పృష్టేర్థేవాక్యప్రామాణ్యందృష్టాన్తేనసాధయతి (నేత్యాదినా) శుక్లకృష్ణలోహితమిశ్రలక్షణంవర్ణచతుష్టయం- తద్విశిష్టోమేరురస్తీత్యాదిప్రయోగేమేర్వాదావకార్యేపిసమ్యగ్ధీదర్శనాత్ *తత్త్వమసివాక్యాదపికార్యాస్పృష్టేబ్రహ్మణిసమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తేపికార్యధీరేవవాక్యాదుదేతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ననుతత్రక్రియాపదాధీనాపదసంహతిర్యుక్తా- వేదాన్తేషుపునస్తదభావాత్పదసంహత్యయోగాత్.కుతోవాక్యప్రమాణత్వంబ్రహ్మణస్సమ్భవతి. తత్రాహ (తథేతి) విమతమఫలం- సిద్ధార్థజ్ఞానత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానాత్ తత్త్వమాదేస్సిద్ధార్థస్యాయుక్తంమానత్వమితిశఙ్కతే (మేర్వాదీతి) శ్రుతివిరోధేనానుమానంధునీతే (నేత్యాదినా) విద్వదనుభవ విరోధాచ్చనైవమిత్యాహ (సంసారేతి) ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వేనామానత్వాదనుమానాబాధకతేత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యేతి) పర్ణమయీత్వాధికరణన్యాయేనజుహ్వాంఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంయుక్తం - బ్రహ్మధియోऽన్యశేషత్వప్రాపకాభావాత్ తత్ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వాసిద్ధిరితి. అన్యథాశారీరకానారమ్భస్స్యాదిత్యర్థః.॥ శ్రుత్యనుభవాభ్యాంవాక్యోక్తజ్ఞానస్యఫలవత్త్వదృష్టేర్యుక్తాకార్యాస్పృష్టేర్థే * తత్త్వమస్యాదేర్మానతేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిశాస్త్రస్యకార్యపరత్వానియమేహేత్వన్తరమాహ(ప్రతిషిద్ధేతి) యద్యపికలఞ్జభక్షణాదేరధఃపాతస్యచసమ్బన్ధః*నకలఞ్జంభక్షయేదిత్యాదివాక్యాత్ప్రతీయతే-తథాపితస్యానుష్ఠేయత్వాద్వాక్యస్యానుష్ఠేయనిష్ఠత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)-సమ్బన్ధస్యాభావార్థత్వాన్నానుష్ఠేయతేత్యర్థః. అథభక్షణాదికార్యమితివిధిపరత్వమేవనిషేధవాక్యస్యకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)-తస్యాపికార్యార్థత్వేవిధినిషేధభేదభఙ్గాత్, స్నఘాశ్చస్వసమ్బన్ధ

భావబోధేనముఖ్యస్యార్థాన్తరేవృత్తౌలక్షణాపాతా, న్నిషిద్ధవిషయేరాగాదినా ప్రవృత్తిక్రియావతోనిషేధశాస్త్రార్థధీసంస్కృతస్యనిషేధశ్రుతేరకరణాత్- ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యుపలక్షితాదౌదాసీన్యాదన్యదనుష్ఠేయంనప్రతిభాతీత్యర్థః. భావవిషయంకర్తవ్యత్వంవిధీనామర్థః-అభావవిషయంతునిషేధానామితివిశేషమాశఙ్క్యాహ (అకర్తవ్యతేతి) అభావస్యభావార్థత్వాభావాత్ కర్తవ్యతావిషయత్వాసిద్ధిరితిహిశబ్దార్థః. ప్రతిషేధజ్ఞానవతోపికలఞ్జభక్షణాదిజ్ఞానదర్శనాత్ తన్నివృత్తేర్నియోగాధీనత్వాత్ తన్నిష్ఠమేవవాక్యమేష్టవ్యమితిచేత్- నేత్యాహ (క్షుధార్తస్యేతి) విషలిప్తబాణహతస్యపశోర్మాంసంకలఞ్జం. బ్రహ్మవధాద్యభిశాపయుక్తస్యాన్నపానాది. తస్మిన్నభక్ష్యేఽభోజ్యేచప్రాప్తేయద్భ్రమజ్ఞానంక్షుత్క్షామస్యోత్పన్నం-తన్నిషేధధీసంస్కృతస్యతద్ధీస్మృత్యాబాధ్యమిత్యత్రలౌకికదృష్టాన్తమాహ (మృగతృష్ణికాయామితి) తథాపిప్రవృత్త్యభావసిద్ధయేవిధిరర్థ్యతామితిచేత్-నేత్యాహ (తస్మిన్నితి) తదభావః-ప్రవృత్త్యభావోనవిధిజన్యప్రయత్నసాధ్యః-నిమిత్తాభావేనైవసిద్ధేరిత్యర్థః. దృష్టాన్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నకేవలం *తత్త్వమస్యాదివాక్యానాంసిద్ధవస్తుమాత్రపర్యవసానతా- కింతుసర్వకర్మనివర్తకత్వమపిసిధ్యతీత్యాహ (సర్వేతి)అకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానసంస్కృతస్యప్రవృత్తీనామభావస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. తస్మాత్- బ్రహ్మాభావాద్విపరీతోఽర్థోయస్యకర్తృత్వాదిజ్ఞానస్య- తన్నిమిత్తానామనర్థత్వేనజ్ఞాయమానత్వాదితిహేతుః. కదాపునస్తాసామభావస్స్యాత్- అతఆహ (పరమాత్మేతి) భ్రాన్తిప్రాప్తభక్షణాదినిరాసేననివృత్తినిష్ఠతయానిషేధవాక్యమానత్వవత్ తత్త్వమాదేరపిప్రత్యగ్జ్ఞానోత్థకర్తృత్వాదినివర్తకత్వేనమానత్వోపపత్తిరితిసముదాయార్థః. దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైషమ్యమాశఙ్కతే (నన్వితి)తస్యనిషిద్ధత్వాదనర్థార్థత్వమేవ. యద్వస్తుయాథాత్మ్యం-తజ్జ్ఞానేననిషేధశ్రుతేస్తత్సంస్కారద్వారాసమ్భవాదితస్మృత్యాశాస్త్రీయజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానేబాధితేతత్కార్యప్రవృత్త్యభావో నిమిత్తాభావేనైమిత్తికాభావన్యాయేనయుక్తః - నతథాగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్త్యభావోయుక్తః- బ్రహ్మవిదాగ్నిహోత్రాదినకర్తవ్యమితినిషేధానుపలమ్భాదిత్యర్థః. *తత్త్వమస్యాదివాక్యానామనిషిద్ధమగ్నిహోత్రాదీతిమన్వానస్సామ్యమాహ (నేత్యాదినా) శాస్త్రీయప్రవృత్తీనాంగర్భవాసాదిహేతుత్వాదనర్థార్థత్వం. అహంకర్తేత్యాద్యభిమానకృతత్వేనవిపరీతజ్ఞాననిమిత్తత్వం. ఏతదేవదృష్టాన్తావష్టంభేనస్పష్టయతి(కలఞ్జేతి)కామ్యానామజ్ఞానహేతుత్వానర్థార్థత్వాభ్యాంవిదుషస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తః-నిత్యానాంతుశాస్త్రమాత్రప్రయుక్తానుష్ఠానత్వాన్నాజ్ఞానకృతత్వం. ప్రత్యవాయాభావాన్నర్థధ్వంసిత్వాచ్చనానర్థకరత్వం. అతస్తేషుప్రవృత్త్యభావోయుక్తోనభవతీతిశఙ్కతే (నన్వితి)*నిత్యానాంశాస్త్రమాత్రకృతానుష్ఠానత్వమసిద్ధమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేతి) అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేనాస్మితాదిక్లేశచతుష్టయోక్తిః. తైరవిద్యాదిభిర్జనితేష్టప్రాప్తౌతాదృగనిష్టప్రాప్తౌచక్రమేణరాగద్వేషవతఃపురుషస్యేష్టప్రాప్తిమనిష్టపరిహారంచవాఞ్ఛతస్తాభ్యామేవరాగద్వేషాభ్యామిష్టంమేభూయాదనిష్టం మాభూదిత్యవిశేషకామనాభిప్రేరితావిశేషప్రవృత్తియుక్తస్యనిత్యానివిధీయన్తే- స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యాని - తుల్యంతూభయేషాంకేవలశాస్త్రనిమిత్తత్వమిత్యర్థః. కించ- కామ్యానాందుష్టత్వం ప్రసక్తానిత్యానామపితదిష్టం- ఉత్పత్తివినియోగప్రయోగాధికారవిధిరూపేవిశేషాభావాదిత్యాహ (నచేతి).కథంతర్హికామ్యనిత్యవిభాగః-తత్రాహ (కర్తృగతేనేతి) స్వర్గకామఃపశుకామఇతివిశేషార్థినఃకామ్యవిధిః- ఇష్టంమేస్యాదనిష్టంమాభూదిత్యవిశేషకామప్రేరితావిశేషితప్రవృత్తిమతోనిత్యవిధిరితియుక్తమిత్యర్థః. నన్వవిద్యాదిదోషవతోనిత్యానికర్మాణీత్యయుక్తం- పరమాత్మజ్ఞానవతోపియావజ్జీవశ్రుతేస్తేషామనుష్ఠేయత్వాదిత్యాశఙ్క్య- శ్రుతేరవిరక్తవిషయత్వాన్నైవమిత్యాహ (నపరమాత్మేతి) * యోగారూఢస్యతస్యైవశమఃకారణముచ్యత ఇతిస్మృతేర్జ్ఞానపరిపాకేకారణంకర్మోపశమఏవప్రతీయతే- నతథాకర్మవిధిరిత్యర్థః. నకేవలంవిహితంనోపలభ్యతే- నసమ్భవతిచేత్యాహ (కర్మనిమిత్తేతి). యదానాసిత్వంసంసారీ- కింత్వకర్త్రభోక్తృబ్రహ్మాసీతిశ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే- తదాదేవతాయాస్సంప్రదానత్వం, కరణత్వంవ్రీహ్యాదే, రిత్యేతత్సర్వముపమృదితంభవతి. తత్కథమకర్త్రాదిజ్ఞానవతఃసంభవతికర్మవిధిరిత్యర్థః. ఉపమృదితమపివాసనావశాదుద్భవిష్యతి- తతశ్చవిదుషోపికర్మవిధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)-వాసనావశాదుద్భూతస్యాభాసత్వా, దాత్మస్మృత్యాపునఃపునర్బాధా, చ్చ విదుషోనకర్మప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కించ - అనవచ్ఛిన్నంబ్రహ్మాస్మీతిస్మరతస్సదాత్మకస్యదేశాదిసాపేక్షంకర్మనిరవకాశమిత్యాహ (నహీతి) విదుషోభిక్షాటనాదివత్ కర్మావసరస్స్యాదితిశఙ్కతే (భోజనాదీతి) అపరోక్షజ్ఞానవతోవా-పరోక్షజ్ఞానవతోవాభోజనాదిప్రవృత్తిః. నాద్యః- అనభ్యుపగమాత్, తత్ప్రతీతేర్బాధితానువృత్తిమాత్రత్వాత్,. అగ్నిహోత్రాదేరబాధితాభిమాననిమిత్తస్యతథాత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) నద్వితీయః- పరోక్షజ్ఞానినశ్శాస్త్రానపేక్షక్షుత్పిపాసాదిదోషకృతత్వాత్తత్ప్రవృత్తేరిష్టత్వాదిత్యాహ (అవిద్యాదీతి) అగ్నిహోత్రాద్యపితథాస్యాదితిచేత్-నేత్యాహ(నత్వితి)భోజనాదిప్రవృత్తేరావశ్యకత్వానుపపత్తింవివృణోతి (కేవలేతి) నతుతథేత్యాదిప్రపఞ్చయతి(శాస్త్రనిమిత్తేతి)తర్హిశాస్త్రవిహితకాలాద్యపేక్షత్వాన్నిత్యానామదోషప్రభవత్వంభవేదిత్యాశఙ్క్యాహ (దోషేతి) ఏవందోషకృతత్వేపినిత్యానాంశాస్త్రసాపేక్షత్వాత్ కాలాద్యపేక్షత్వమవిరుద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) భోజనాదేర్దోషకృతత్వేపి*చాతుర్వర్ణ్యంచరేద్భైక్షంయతీనాంతుచతుర్థ్ణమిత్యాదినియమవద్విదుషాగ్నిహోత్రాదినియమోపిస్యాదితిశఙ్కతే (తద్భోజనాదీతి) విదుషాహ్నికభోజనాదినియమః-అతిక్రాన్తవిధిత్వాత్. నచైతావతాయథేష్టచేష్టాపత్తిః- అధర్మాదీనావివేకకృతాహిసా. నతావిదుషోవిద్యతే. అతో ఽవిద్యావస్థాయామప్యసతీయథేష్టచేష్టావిద్యాదశాయాంకుతస్స్యాత్ - సంస్కారస్యాప్యభావాత్, బాధితానువృత్తేశ్చ. అగ్నిహోత్రాదేస్త్వనాభాసత్వాన్నబాధితానువృత్తిరిత్యాహ (నేతి) కించ- అవిదుషాంవిధిషూక్తామేషనియమః - తేషాంవిధినిషేధగోచరత్వాత్. నచతేషామప్యేషజ్ఞానోదయపర్యన్తం - తస్యాన్యనివృత్తిరూపస్యస్వయంక్రియాత్వాభావాత్. నాపిసక్రియామాక్షిపత్ బ్రహ్మవిద్యాంప్రతిక్షిపతి- అన్యనివృత్త్యాత్మనస్తదాక్షేపకత్వాసిద్ధేరిత్యాహ (నియమస్యేతి) కర్మసురాగాదిమతోఽధికారాత్, విరక్తస్యజ్ఞానాధికారాత్, జ్ఞానినోహేత్వభావాదేవకర్మాభావాత్, తస్యభోజనాద్యతుల్యత్వాత్,

తత్త్వమాదేస్సర్వవ్యాపారోపరమాత్మకజ్ఞానహేతోస్సైవర్తకత్వేన ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తస్యవిధిః - ఉత్పాదకం వాక్యం. తస్యనిషేధవాక్యవత్ తత్త్వజ్ఞానహేతో స్తద్విరోధిమిథ్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వాత్ అశేషవ్యాపారనివర్తకత్వేనకూటస్థవస్తునిష్ఠస్యయుక్తం ప్రామాణ్యం- మిథ్యాజ్ఞానధ్వంసేహేత్వభావేఫలాభావన్యాయేనసర్వకర్మనివృత్తేరిత్యర్థః. తత్పదోపాత్తం హేతుమేవస్పష్టయతి (కర్మప్రవృత్తీతి) యథా ప్రతిషేధ్యభక్షణాదౌ ప్రతిషేధశాస్త్రవశాత్ ప్రవృత్త్యభావః- తథా * తత్త్వమస్యాదివాక్యసామర్థ్యాత్కర్మస్వపి ప్రవృత్త్యభావస్యతుల్యత్వాత్ప్రామాణ్యమపితుల్యమిత్యర్థః. ప్రతిషేధశాస్త్రసామ్యే *తత్త్వమస్యాదిశాస్త్రస్యాప్యమానేతథైవనివృత్తినిష్ఠత్వంస్యాత్ - నవస్తుప్రతిపాదకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి)- ప్రతిషేధో హి ప్రసక్తక్రియాంనివర్తయం స్తదుపలక్షితౌదాసీన్యాత్మకేవస్తునిపర్యవస్యతి- తథా * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యాపివస్తుప్రతిపాదకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. వేదాన్తానాంసిద్ధే ప్రామాణ్యవదర్థవాదాదీనామస్యపరాణామపిసంవాదవిసంవాదయోరభావేస్వార్థే మానత్వసిద్ధాసిద్ధావిశుద్ధ్యాదిగుణవతీ ప్రాణదేవతేతిచకారార్థః. ౧

౨౦.— అథకర్మాఙ్గభూతోద్గాతరిముఖ్యప్రాణదృష్టింవిధాతుమాఖ్యాయికామాహ (ద్వయాహవైప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యాదినా) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. ప్రజాపతేరపత్యానిప్రాజాపత్యాః. * దిత్యదిత్యాదిత్యేత్యాదినాఅపత్యార్థేణ్యప్రత్యయః. ద్వయాః- ద్వివిధాః, * ద్విత్రిభ్యాంతయస్యాయజ్వేత్యయచ్ప్రత్యయః. కేతే. దేవాశ్చాసురాశ్చ. (తతఃకానీయసాఇతి) తతః- తత్ర. తేష్విత్యర్థః. దేవాః కానీయసాః- కనీయాంసః. స్వార్థేఅణ్. అల్పీయాంసఇతియావత్. జ్యాయసాః- జ్యాయాంసః. భూయాంసః. * భూయాంసోఽసురా ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. (తఏషులోకేష్వస్పర్ధన్తేతి) తే - దేవాసురాఃఏషులోకేషు - త్రైలోక్యరాజ్యనిమిత్తేఅస్పర్ధన్త - పరస్పరవిజిగీషాంకృతవన్త ఇత్యర్థః. (తేహదేవాఊచురిత్యాది) హన్తేత్యసురవిజయోపాయదర్శనజహర్షే. అత్రోద్గీథశబ్దఉద్గాతృపరః - ఉత్తరత్రోద్గాతురేవాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యతాప్రతీతేః, * ఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీత్యుత్తరత్రబహుకృత్వఉద్గాతృశబ్దస్యాభ్యసిష్యమాణతయాతదనురోధేనప్రక్రమస్థోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృపరత్వస్యవక్తవ్యత్వా, త్సతిబాధకేకర్మవాచిశబ్దస్యలక్షణయాకర్తృపరత్వయోగాత్,. యద్వా - ఉద్గీథశబ్దఃఉద్గాతృవిశేషణభూతోద్గీథపర ఇతినలక్షణా. తథాచఅసురానస్మిన్యజ్ఞేయజ్ఞాఙ్గభూతేనోద్గీథేన - అధ్యస్తప్రాణభావేనోద్గానకర్త్రా. యజ్ఞాఙ్గభూతోద్గాతరిప్రాణదృష్టిరూపోపాసనేనేతియావత్. అత్యయామ- అతీతరేమ. జయేమ. అన్యథాభూయసామసురాణామల్పీయోభిస్సైన్యైర్దృష్టోపకరణైర్జేతుమశక్యత్వాదితిదేవాహర్షేణాన్యోన్యముక్తవన్తఇత్యర్థః. తథాహిగుణోపసంహారపాదే * అన్యథాత్వాధికరణేఅత్రోద్గీథశబ్దఃకేవలోద్గీథపరఇతి * అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా * నవాప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్ *సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తితుతదపి * వ్యాప్తేశ్చసమఞ్జసమితిత్రిభిస్సూత్రైరత్రోద్గీథశబ్దస్యోద్గాతృగేయమానోద్గీథపరతయాకృత్స్నోద్గీథగానకర్తరిముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాయాఅస్యాఉద్గీథవిద్యాయాఉద్గీథాఙ్గభూతేప్రణవేముఖ్యప్రాణదృష్టిరూపాఛాన్దోగ్యోపాత్తోద్గీథవిద్యాభిద్యతఇతిసిద్ధాన్తితం. ఇత్థంహితత్రభాష్యం-*అస్తిహ్యుద్గీథవిద్యావాజినాం ఛన్దోగానాంచ. వాజినాంతావత్ *ద్వయాహవైప్రాజాపత్యాదేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య *తేహదేవాఊచుఃహన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనాసురవిధ్వంసనంప్రతిజ్ఞాయోద్గీథేవాగాదిమనఃపర్యన్తదృష్టావసురైరభిభవముక్త్వా *అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనాపరాస్యద్విషన్భ్రాతృవ్యోభవతియఏవంవేదేతిశత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవంఛన్దోగానామపి * దేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరఇత్యారభ్య *తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇత్యుద్గీథేనాసురపరాభవంప్రతిజ్ఞాయతద్వదేవోద్గీథేవాగాదిదృష్టౌదోషమభిధాయ *అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యాదినోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * యథాశ్మానమాఖణమృత్వావిధ్వంసతఏవంహైవసవిధ్వంసతేయఏవంవిదిపాపంకామయతఇతిశత్రుపరాభవాయోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. వేదనవిషయవిధిప్రత్యయాశ్రవణేఽపిఫలసాధనత్వశ్రవణాద్వేదనవిషయోవిధిఃకల్ప్యతే. ఉద్గీథవిద్యాయాఃక్రత్వర్థత్వేనక్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేప్యర్థవాదికమపిఫలంతదవిరుద్ధంగ్రాహ్యమేవేతిదేవతాధికరణేప్రతిపాదితం. తత్రసంశయ్యతే-కిమత్రవిద్యైక్యం-ఉతనేతి. కింయుక్తం విద్యైక్యమితి. కుతః. ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యస్తప్రాణభావస్యఉపాస్యత్వశ్రవణాచ్చోదనాద్యవిశేషాత్. ఫలసంయోగస్తావచ్ఛత్రుపరిభవరూపోనవిశిష్యతే. రూపమధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాదవిశిష్టం. చోదనాపివిధిధాత్వర్థగతాఽవిశిష్టా. ఆఖ్యాచోద్గీథవిద్యేత్యవిశిష్టా. అత్రసిద్ధాన్తచ్ఛాయయాపరిచోద్యపరిహరతి *అన్యథాత్వంశబ్దాదితిచేన్నావిశేషాదితి. యదుక్తంవిద్యైక్యమితి-తన్నోపపద్యతే- రూపభేదాత్. రూపాన్యథాత్వంహిశబ్దాదేవప్రతీయతే. వాజసనేయకేహి * అథహేమమాసన్యంప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యుద్గానస్యకర్తరిప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వాయఏవంవేదేతికర్తర్యేవప్రాణదృష్టిరేవంశబ్దాదవగమ్యతే. ఛాన్దోగ్యే*అథహయఏవాయంముఖ్యప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరఇత్యుద్గానస్యకర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * ఏవంవిదిపాపంకామయతఇత్యేవంశబ్దాత్కర్మణ్యేవోద్గీథేప్రాణదృష్టిర్విహితా. అతఏకత్రకర్తరిప్రాణదృష్టిశబ్దా, దన్యత్రకర్మణిప్రాణదృష్టిశబ్దా, చ్చరూపాన్యథాత్వంస్పష్టం. రూపాన్యథాత్వేచవిధేయభేదేనతి కేవలచోదనాద్యవిశేషాఽకించిత్కరఇతి విద్యాభేదఇతిచేత్. తన్న - అవిశేషాత్. అవిశేషేణహ్యుభయత్రోద్గీథసాధనకఃపరపరిభవఉపక్రమెప్రతీయతే. వాజసనేయకే * తేహదేవాఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమే శ్రూయతే. * ఛాన్దోగ్యేపి * తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతి. అతఉపక్రమావిరోధాయ * తేభ్యఏషప్రాణఉదగాయదిత్యధ్యస్తప్రాణభావఉద్గీథఉద్గానకర్మభూతఏవపాకాదిష్వోదనాదివత్స్వకర్యాతిశయవివక్షయాకర్తృత్వేనోచ్యతే. అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథశబ్దఃకర్తరిలాక్ష

మూ.— తే హ వాచమూచు స్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయత్ । యో వాచి భోగ స్తం దేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మనే । తే విదు రనేన వై న ఉద్గాత్రా త్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్ స యస్స పాప్మా యదేవేద మప్రతిరూపం వదతి స ఏవ స పాప్మా ॥ ౨

ణికస్స్యాత్. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- * న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పక్షం వ్యావర్తయతి. న హ్యేతదస్తి- యద్విద్యైక్యమితి. కుతః. ప్రకరణభేదాత్. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతముద్గీథావయవభూతం ప్రణవం ప్రస్తుత్య * ఏతస్యైవా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూతప్రణవవిషయముపాసనం ఛాన్దోగా అధీయతే. వాజసనేయినస్తు తాదృశప్రాచీనప్రకరణాభావాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య- * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచు స్త్వం న ఉద్గాయేత్యాది కృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే. అతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః- విధేయభేదే చ రూపభేద ఇతి న విద్యైక్యం. కించ- * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ స్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇతి పూర్వప్రకృతఉద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవాధ్యస్తప్రాణభావశ్ఛాన్దోగానాముపాస్యః. వాజినాం తు కృత్స్నస్యోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత ఇతి * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచు స్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం సంకీర్త్య * య ఏవం వేదేత్యుద్గాతైవాధ్యస్తప్రాణభావ ఉపాస్యో విధీయతే. అతశ్చ రూపభేదః. న చోద్గాతర్యుపాస్యే విహితే * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధ శ్శఙ్కనీయః - ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యోద్గానకర్మభూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్, తస్యాపి పరపరిభవాఖ్యం ఫలం ప్రతి శేషత్వాత్,. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి చోదనాఽవిశేషేపి న విద్యైక్యం. * పరోవరీయస్త్వాదివత్. యథైకస్యామేవ శాఖాయామ్ ఉద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్తత్- విద్యైక్యముక్తం చేత్. తత్- సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేప్యస్త్యేవ. యథాఽగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ, యథా చోద్గీథవిద్యేతి ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకోపాత్తాసు బహ్వీషు విద్యాసు. * వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చ తన్మధ్యగతస్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసం. అవయవే చ సముదాయశబ్దః పటో దగ్ధ ఇత్యాదిషు దృశ్యతే. అతశ్ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యః ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః. వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయ ఉద్గీథశబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యానానాత్వం సిద్ధమితి. అతోఽత్రోద్గీథశబ్దః ఉద్గాతృకర్మోద్గీథపర ఏవ- న తు * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఛాన్దోగ్యగతోద్గీథశబ్దవత్ప్రణవమాత్రోద్గీథపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తే- దేవాః హ- ఏవం వినిశ్చిత్య వాచం- వాగభిమానినీం దేవతాం ఊచుః- ఉక్తవన్తః. త్వం నః- అస్మభ్యముద్గాయ- ఔద్గాత్రం కర్మ కురుష్వ. వాగ్దేవతానిర్వర్త్యమౌద్గాత్రం కర్మ, ద్రష్టవన్తః- తామేవ చ దేవతాం జపమన్త్రాభిధేయాం * అసతో మా సద్గమయేతి,. అత్ర చోపాసనాయాః కర్మణశ్చ కర్తృత్వేన వాగాదయ ఏవ వివక్ష్యన్తే. కస్మాత్. యస్మాత్పరమార్థతస్తత్కర్తృకస్తద్విషయ ఏవ చ సర్వో జ్ఞానకర్మసంవ్యవహారః. వక్ష్యతి హి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాత్మకర్తృకత్వాభావం విస్తరతష్షష్ఠే-. ఇహాపి చాధ్యాయాన్తే ఉపసంహరిష్యతి అవ్యాకృతాది క్రియాకారకఫలజాతం * త్రయం వా ఇదం నామరూపం కర్మేత్యవిద్యావిషయం, అవ్యాకృతాత్తు యత్పరం పరమాత్మాఖ్యం విద్యావిషయమనామరూపకర్మాత్మకం- * నేతి నేతీతీతరప్రత్యాఖ్యానేనోపసంహరిష్యతి పృథక్,. యస్తు వాగాదిసమాహారోపాధికల్పితః సంసార్యాత్మా - తం చ వాగాదిసమాహారపక్షపాతినమేవ దర్శయిష్యతి * తేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి. తస్మాద్యుక్తా వాగాదీనామేవ జ్ఞానకర్మకర్తృత్వఫలప్రాప్తివివక్షా. తథేతి- తథాస్త్వితి దేవైరుక్తా వాక్ తేభ్యః- అర్థిభ్యోఽర్థాయోదగాయత్- ఉద్గానం కృతవతీ. కః పునరసౌ దేవేభ్యోఽర్థాయ ఉద్గానకర్మణా వాచా నిర్వర్తితః కార్యవిశేష ఇతి. ఉచ్యతే- యో వాచి- నిమిత్తభూతాయాం వాగాదిసముదాయస్య య ఉపకారో నిష్పద్యతే వదనాదివ్యాపారేణ - స ఏవ. సర్వేషాం హ్యసౌ వాగ్వదనాభినిర్వృత్తో భోగః ఫలం. తం భోగం సా త్రిషు పవమానేషు కృత్వా ఽవశిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు వాచనికమార్త్విజ్యం ఫలం యత్కల్యాణం- శోభనం వదతి- వర్ణానభినిర్వర్తయతి, తదాత్మనే- మహ్యమేవ. తద్ధ్యసాధారణం వాగ్దేవతాయాః కర్మ- యత్సమ్యగ్వర్ణానాముచ్చారణం. అత స్తదేవ విశేష్యతే యత్కల్యాణం వదతీతి. యత్తు వదనకార్యం సర్వసఙ్ఘాతోపకారాత్మకం తద్యాజమానికమేవ. తత్ర కల్యాణవదనాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గావసరం దేవతాయా రన్ధ్రమేవ ప్రతిలభ్య- తే విదురసురాః. కథం. అనేనోద్గాత్రా నః- అస్మాన్ స్వాభావికం జ్ఞానం కర్మ చాభిభూయ- అతీత్య శాస్త్రజనితకర్మజ్ఞానరూపేణ జ్యోతిషోద్గాత్రాత్మనాఽత్యేష్యన్తి- అతిగమిష్యన్తీతి. ఏవం విజ్ఞాయ తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య - అభిగమ్య స్వేనాసఙ్గలక్షణేన పాప్మనాఽవిధ్యన్- తాడితవన్తః సంయోజితవన్త ఇత్యర్థః. స యస్స పాప్మా ప్రజాపతేః పూర్వజన్మావస్థస్య వాచి నిషిక్తః - స ఏష ప్రత్యక్షీక్రియతే. కోసౌ. యదేవేదమప్రతిరూపం- అననురూపం- శాస్త్రప్రతిషిద్ధం వదతి. యేన ప్రయుక్తోఽసభ్యబీభత్సానృతాద్యనిచ్ఛన్నపి వదతి- అనేన కార్యేణాప్రతిరూపవదనేనానుగమ్యమానః- ప్రజాపతేః కార్యభూతాసు ప్రజాసు వాచి వర్తతే స ఏవ. అప్రతిరూపవదనేనానుమితః స ప్రజాపతేర్వాచిగతః పాప్మా - కా

అ.— జ్ఞానమిహ పరీక్ష్యమాణమిత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం విచారం పరిసమాప్య తే హ వాచమిత్యాది వ్యాచష్టే (తే దేవా ఇతి) అచేతనాయా వాచో నియోజ్యత్వం వారయతి (వాగభిమానినీమితి) నియోక్తౄణాం దేవానామభిప్రాయమాహ (వాగ్దైవతేతి) నన్వౌద్గాత్రం కర్మ జపమన్త్రప్రకాశ్యా దేవతా నిర్వర్తయిష్యతి- న తు వాగ్దేవతేతి. తత్రాహ (తామేవేతి)- అసతో మా సద్గమయేతి జపమన్త్రాభిధేయాం దృష్టవన్త ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వాగాద్యాశ్రయం కర్తృత్వాది దర్శయతో ఽర్థవాదస్య ప్రాసఙ్గికం తాత్పర్యమాహ (అత్ర చేతి)- ఆత్మాశ్రయే కర్తృత్వాదావవభాసమానే తస్య వాగాద్యాశ్రయత్వమయుక్తమిత్యాహ (కస్మాదితి) పరస్య- జీవస్య వా కర్తృత్వాది వివక్షితమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (యస్మాదితి)- విచారదశాయాం వాగాదిసఙ్ఘాతస్య క్రియాదిశక్తిమత్త్వాత్ కర్తృత్వాదిః తదాశ్రయో యస్మాత్ప్రతీతః- తస్మాత్పరస్యాత్మనః స్వతస్తచ్ఛక్తిశూన్యస్య న తదాశ్రయత్వమిత్యర్థః. కించ- అవిద్యాశ్రయస్సర్వో వ్యవహారో న తద్ధీనే పరస్మిన్నవతరతీత్యాహ (తద్విషయ ఇతి) *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి న్యాయేన కర్తృత్వమాత్మనోఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య *యథా చ తక్షోభయథేతి న్యాయాదౌపాధికం తస్మిన్ కర్తృత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (వక్ష్యతి హీతి) యదుక్తమవిద్యావిషయస్సర్వో వ్యవహార ఇతి- తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (ఇహాపీతి)- ఇతశ్చ పరస్మిన్నాత్మని కర్తృత్వాదివ్యవహారో నాస్తీత్యాహ (అవ్యాకృతాత్త్వితి)- అనామరూపకర్మాత్మకమిత్యస్మాదుపరిష్టాత్ తత్పదమధ్యాహర్తవ్యం. పృథక్ - అవిద్యావిషయాత్ క్రియాకారకఫలజాతాదితి శేషః. మాభూత్పరమాత్మా కర్తృత్వాద్యాశ్రయః - జీవస్తు స్యాదితి ద్వితీయమాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి)- జీవశబ్దవాచ్యస్య విశిష్టస్య కల్పితత్వాన్న తాత్త్వికం కర్తృత్వాదికం - కింతు తద్ద్వారా స్వరూపే సమారోపితమితి భావః. ఆత్మని తాత్త్వికకర్తృత్వాద్యభావే ఫలితమర్థవాదతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి)- తాత్పర్యమర్థవాదస్యోక్త్వా నియన్త్రయా వాగ్దైవతయా యత్కృతం తదుపన్యస్యతి (తథేత్యాదినా)- ఉద్గాతృత్వం జపమన్త్రప్రకాశ్యత్వం చాత్మనోఙ్గీకృత్య వాగుద్గానే ప్రవృత్తా చేత్- తయా కశ్చిదుపకారో దేవానాముద్గానేన నిర్వర్తనీయః - స చ నాస్తీతి శఙ్క్యతే (కః పునరితి) వదనాదివ్యాపారే సతి యస్సుఖవిశేషస్సఙ్ఘాతస్య నిష్పద్యతే - స ఏవ కార్యవిశేష ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) యో వాచీతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాఖ్యాయతే. కథం పునర్వాచో వచనం, చక్షుషో దర్శనం, ఇత్యాదినా నిష్పన్నం ఫలం సర్వసాధారణమిత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (సర్వేషామితి) కించ- దేవార్థముద్గాయన్త్యా వాచః స్వార్థమపి కించిదుద్గానమస్తి. తథా చ జ్యోతిష్టోమే ద్వాదశ స్తోత్రాణి - తత్ర త్రిషు పవమానాఖ్యేషు స్తోత్రేషు యాజమానం ఫలముద్గానేన కృత్వా శిష్టేషు నవసు స్తోత్రేషు యత్కల్యాణవదనసామర్థ్యం- తదాత్మనే- స్వార్థమేవాగాయదిత్యాహ (తం భోగమితి) ఋత్విజాం క్రీతత్వాన్న ఫలసమ్బన్ధస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచనికమితి) *అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి శ్రుతమిత్యర్థః. కల్యాణవదనసామర్థ్యస్య స్వార్థత్వం సమర్థయతే (తద్ధీతి) కల్యాణవదనం వాచోఽసాధారణం చేత్ - కస్తర్హి యో వాచీత్యాదేర్విషయః- తత్రాహ (యత్త్వితి) వాగ్దైవతాయామసురాణామవకాశం దర్శయతి (తత్రేతి)- స్వార్థపరార్థయోరుద్గానే సతీతి యావత్. కల్యాణవదనస్యాత్మనా- వాచైవ సమ్బన్ధో యోఽయమాసఙ్గః- అభినివేశః. స ఏవావసరో దేవతాయాః, తమవసరం ప్రాప్యేత్యర్థః. అవసరమేవ వ్యాకరోతి (రన్ధ్రమేవేతి) అస్మానతీత్యేతి సమ్బన్ధః. కోఽసావసురాత్యయస్తం వ్యాచష్టే (స్వాభావికమితి) తత్రోపాయముపన్యస్యతి (శాస్త్రేతి) అసురానభిభూయ కేనాత్మనా దేవాః స్థాస్యన్తీతి వివక్షాయామాహ (జ్యోతిషేతి) ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మా క్షిప్తోఽసురైరితి కుతోఽవగమ్యతే- తత్రాహ (స యస్స పాప్మేతి) ప్రతిషిద్ధవదనమేవ పాప్మేత్యయుక్తం- అదృష్టస్య క్రియాతిరిక్తత్వాఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) అసభ్యం- సభానర్హం స్త్రీవర్ణనాది. బీభత్సం- భయానకం ప్రేతాదివర్ణనం. అనృతం- అయథాదృష్టవచనం. ఆదిశబ్దాత్ పిశునత్వం గృహ్యతే. కిమత్ర ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మసత్త్వే మానముక్తం భవతీత్యాశఙ్క్య స ఏవ స పాప్మేతి వ్యాకరోతి (అనేనేతి) ప్రాజాపత్యాసు ప్రజాసు ప్రతిపన్నేనాసత్యవదనాదినా లిఙ్గేన తద్వాచి పాప్మానుమీయతే- విమతం పాప్మపూర్వకం- ప్రతికూలధీవిషయత్వాత్ - దుఃఖవత్. యస్స పాప్మా ప్రజావాచ్యనుమితః- స ఏవ ప్రజాపతివాచి పాప్మానం గమయతి- విమతం కారణపూర్వకం- కార్యత్వాత్- ఘటవత్. న చ ప్రజాగతం దురితం ప్రాజాపత్యం తద్వినా హేత్వన్తరాదేవ స్యాత్ - కారణానువిధాయిత్వాత్ కార్యస్య. న చ తత్కారణేపి పరస్మిన్ ప్రసఙ్గః- *అపాపవిద్ధమితి శ్రుతేః. న చ *న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీతి శ్రుతేర్న సూత్రేపి పాపవేధః- తస్య ఫలావస్థస్యాపాపత్వేపి యజమానావస్థస్య తద్భావాదిత్యర్థః. ఆద్యసకారాభ్యాం కారణస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కార్యస్థత్వముచ్యతే. ఉత్తరాభ్యాం తు కార్యస్థం పాప్మానమనూద్య తస్యైవ కారణస్థత్వమితి విభాగః. ౨

రం.— (తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి) త్వం న ఉద్గాతా భవేతి వాగభిమానినీం దేవతాం ప్రార్థితవన్త ఇత్యర్థః. (తథేతి తేభ్యో వాగుదగాయదితి) తథేత్యఙ్గీకృత్య తేభ్యః - దేవేభ్యో వాగుద్గానం కృతవతీత్యర్థః. దృష్టివిధిప్రకరణత్వాదసమ్భవదర్థకత్వాచ్చ *ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరితి న్యాయేన క్రత్వఙ్గభూతే ఉద్గాతరి వాగ్దృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. (యో వాచి భోగస్తం దేవేభ్య ఆగాయద్యత్కల్యాణం వదతి తదాత్మన ఇతి) వాచి నిమిత్తే యో భోగః - గానాదిజన్యో యస్సుఖానుభవః. తం - భోగం దేవేభ్య ఆగాయత్- దేవానాం భోగముద్దిశ్యాగాయత్- గానం కృతవతీ. గానేన దేవానాం భోగం సంపాదితవతీతి యావత్. యత్కల్యాణవార్తాభిలపనరూపం వాగిన్ద్రియకార్యం- తదప్యాత్మనే వాక్సమ్పాదితవతీత్యర్థః. (తే విదురనేనేతి) తే- అసురాః అవిదుః- జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. అనేన- వాగ్రూపేణోద్గాత్రా నః- అస్మానత్యేష్యన్తి- జేష్యన్తీతి. (తమభిద్రుత్యేతి) తం- ఉద్గాతారమభిద్రుత్య- శీఘ్రం ప్రాప్య పాప్మనాఽవిధ్యన్- పాపేన సంయోజితవన్తః. (స యస్స పాప్మా యదేవేతి) యస్స పాప్మా తద్బాధనసాధనభూతః- స తు- యదేవేదమప్రతిరూపం- అనుచితమశ్లీలానృతపైశున్యాది వదతి- స ఏవ- తద్రూప ఏవ స పాప్మేత్యర్థః. అయం భావః- వాగిన్ద్రియమసురాః క్రోధాద్యుత్పాదనద్వారా పరుషాతివాదపైశున్యాదిదూషితామకుర్వన్నితి. తతశ్చాసురబుద్ధికార్యాత్తదిన్ద్రియాణాం పాపప్రవృత్తిరితి భావః. ౨

ఉ.— అథహ ప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యః ప్రాణఉదగాయద్యః ప్రాణేభోగస్తం దేవేభ్యఆగాయత్ యత్కల్యాణంజిఘ్రతితదాత్మనే।తేవిదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతి తమభిద్రుత్యపాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపంజిఘ్రతిసఏవసపాప్మా॥ ౩

అథహచక్షురూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యశ్చక్షురుదగాయత్। యశ్చక్షుషిభోగస్తం దేవేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణం పశ్యతితదాత్మనే।తే విదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభిద్రుత్య పాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపంపశ్యతిసఏవసపాప్మా॥ ౪

అథహ శ్రోత్రమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యః శ్రోత్రముదగాయత్ యశ్శ్రోత్రేభోగస్తందేవేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ శృణోతితదాత్మనే।తే విదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభిద్రుత్యపాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపగ్ శృణోతిసఏవసపాప్మా॥ ౫

అథహమనఊచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతి తేభ్యోమనఉదగాయత్ యోమనసిభోగస్తందేవేభ్యఆగాయద్యత్కల్యాణగ్ సఙ్కల్పయతితదాత్మనే।తే విదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభిద్రుత్యపాప్మనావిధ్యన్సయస్సపాప్మాయదేవేదమప్రతిరూపగ్ సఙ్కల్పయతిసఏవసపాప్మైవముఖల్వేతాదేవతాఃపాప్మభిరుపాసృజన్నేవమేనాఃపాప్మనావిధ్యన్॥ ౬

అథహేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వంనఉద్గాయేతితథేతితేభ్యఏష ప్రాణఉదగాయత్తేవిదురనేనవైనఉద్గాత్రాత్యేష్యన్తీతితమభిద్రుత్య పాప్మనావివిత్సన్ సయథాశ్మానమృత్వాలోష్టోవిధ్వగ్ సేతైవగ్ హైవవిధ్వగ్ సమానావిష్వఞ్చోవినేశుస్తతోదేవాఅభవన్పరాసురాభవత్యాత్మనాపరాస్యద్విషన్పాప్మాభ్రాతృవ్యోభవతియఏవంవేద॥ ౭

శం.— తథైవ ఘ్రాణాదిదేవతా ఉద్గీథనిర్వర్తకత్వాజ్జపమన్త్రప్రకాశ్యా ఉపాస్యాశ్చేతి క్రమేణపరీక్షితవన్తః. దేవానాంచైతన్నిశ్చితమాసీత్– వాగాదిదేవతాః క్రమేణపరీక్ష్యమాణాఃకల్యాణవిషయవిశేషాత్మసమ్బన్ధాసఙ్గహేతోరాసురపాప్మసంసర్గాదుద్గీథనిర్వర్తనాసమర్థాః-అతోఽనభిధేయాః *అసతోమాసద్గమయేతి, అనుపాస్యాశ్చ- అశుద్ధత్వాదితరావ్యాపకత్వాచ్చేతి. ఏవముఖల్వనుక్తాఅపిఏతాస్త్వగాదిదేవతాఃకల్యాణాకల్యాణకార్యదర్శనాదేవం - వాగాదివదేవైనాఃపాప్మనాఽవిధ్యన్ - పాప్మనావిద్ధవన్తఇతియదుక్తం; తత్పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మభిస్సంసర్గంకృతవన్తఇత్యేతత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— వాగ్దేవతాయాజపమన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వంచ నేతినిర్ధార్యావశిష్టపర్యాయచతుష్టయస్యతాత్పర్యమాహ (తథైవేతి) పరీక్షాఫలనిర్ణయమాహ (దేవానాంచేతి) అనుపాస్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి) ఇతరః- కార్యకారణసఙ్ఘాతః, తస్మిన్నవ్యాపకత్వం- పరిచ్ఛిన్నత్వం, అతశ్చానుపాస్యత్వంజపమన్త్రప్రకాశ్యత్వంచేత్యర్థః. ఉక్తైరిన్ద్రియైరనుక్తేన్ద్రియాణ్యుపలక్షణీయానీతివివక్షిత్వోపసంహరతి (ఏవమితి) వాగాదివత్త్వగాదిషుకల్పకాభావాన్నపాప్మవేధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (కల్యాణేతి) పాప్మభిరుపాసృజన్- పాప్మనాఽవిధ్యన్నిత్యనయోరస్తిపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్య వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (ఇతియదుక్తమితి). ౩-౪-౫-౬

రం.— (అథహప్రాణమూచురిత్యాది) ప్రాణం- ఘ్రాణం. శిష్టంస్పష్టం. ౩-౪-౫

రం.— ఉక్తమర్థంనిగమయతి (ఏవముఖల్వేతాఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. ఏవమేవఖలు-ఉక్తయారీత్యాఏతాదేవతాః-వాగాద్యాఃఉక్తాఅనుక్తాశ్చపాప్మభిః- అనృతవదనాదిలక్షణైరుపాసృజన్- ఉపగతవత్యఇత్యర్థః. (ఏవమేతాఃపాప్మనావిధ్యన్నితి) ఏవం-ఉక్తయారీత్యాఅసురాః ఏతాః- వాగాదిదేవతాఃపాప్మనాఅవిధ్యన్- అనృతాదిపాప్మనావేధనంకృతవన్తఇత్యర్థః. ౬

శం.— వాగాదిదేవతాఉపాసీనాఅపిమృత్యుమతిగమనాయాశరణాస్సన్తోదేవాః క్రమేణఅథ–అనన్తరంహ, ఇమమిత్యభినయప్రదర్శనం. ఆసన్యం- ఆస్యేభవమాసన్యం, ముఖాన్తర్బిలస్థం ప్రాణమూచుః త్వంన ఉద్గాయేతి. తథేత్యేవంశరణముపగతేభ్యఃసఏష ప్రాణోముఖ్యఉదగాయదిత్యాదిపూర్వవత్. పాప్మనాఽవివిత్సన్- వేధనంకర్తుమిష్టవన్తః. తేచదోషాసంసర్గిణంసన్తంముఖ్యం ప్రాణంస్వేనాసఙ్గదోషేణవాగాదిషులబ్ధప్రసరాఃతదభ్యాసానువృత్త్యాసంస్పృక్ష్యమాణావినేశుః - వినష్టాః- విధ్వస్తాః. కథమివేతి- దృష్టాన్తఉచ్యతే- సయథా- సదృష్టాన్తోయథా, లోకేఽశ్మానం- పాషాణమృత్వా- గత్వా- ప్రాప్యలోష్టః- పాంసుపిణ్డఃపాషాణచూర్ణనాయాశ్మనినిక్షిప్తఃస్వయంవిధ్వంసేత - విస్రంసేత- విచూర్ణీభవేత్. ఏవంహైవ- యథాఽయందృష్టాన్తః- ఏవమేవవిధ్వంసమానాః - విశేషేణధ్వంసమానాఃవిష్వఞ్చః - నానాగతయోవినేశుః- వినష్టాఃయతః. తతః- తస్మాదసురవినాశాద్దేవత్వప్రతిబన్ధభూతేభ్యఃస్వాభావికాసఙ్గజనితపాప్మభ్యోవియోగాత్; అసంసర్గధర్మిముఖ్యప్రాణాశ్రయబలాద్దేవాః- వాగాదయఃప్రకృత్యాఅభవన్. కిమభవన్, స్వందేవతారూపమగ్న్యాద్యాత్మకంవక్ష్యమాణం. పూర్వమప్యగ్న్యాద్యాత్మానఏవసన్తఃస్వాభావికేనపా

ఉ.— తే హోచుః క్వ ను సోఽభూద్యో న ఇత్థమసక్తేత్యయమాస్యేఽన్తరితి సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాం హి రసః॥౮

ష్కనాతిరస్కృతవిజ్ఞానాః పిణ్డమాత్రాభిమానా ఆసన్ - తేతత్పాప్మవియోగాదుజ్ఝిత్వా పిణ్డమాత్రాభిమానం శాస్త్రసమర్పితవాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మాభిమానా బభూవురిత్యర్థః. కించ- తే ప్రతిపక్షభూతా అసురాః పరా - అభవన్నిత్యనువర్తతే. పరాభూతాః- వినష్టా ఇత్యర్థః. యథా పురాకల్పేన వర్ణితః పూర్వయజమానః - అతిక్రాన్తకాలికః ఏతాముపాఖ్యాయికారూపాం శ్రుతిం దృష్ట్వా తేనైవ క్రమేణ వాగాదిదేవతాః పరీక్ష్య తాశ్చాసాహ్యాఽసఙ్గపాప్మాస్పదదోషవత్త్వేన. దోషానాస్పదం ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్య వాగాద్యాధ్యాత్మికపిణ్డమాత్రపరిచ్ఛిన్నాత్మాభిమానం హిత్వా వైరాజపిణ్డాభిమానం వాగాద్యగ్న్యాద్యాత్మవిషయం వర్తమానప్రజాపతిత్వం శాస్త్రప్రకాశితం ప్రతిపన్నః- తథైవాయం యజమానస్తేనైవ విధినా భవతి ప్రజాపతిస్వరూపేణాత్మనా. పరా చాస్య ప్రజాపతిత్వప్రతిపక్షభూతః పాప్మా భ్రాతృవ్యో భవతి- యతోఽద్వేష్టాపి భవతి కశ్చిద్భ్రాతృవ్యో భరతాదితుల్యః. యస్త్విన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితః పాప్మా- భ్రాతృవ్యో ద్వేష్టా చ- పారమార్థికాత్మస్వరూపతిరస్కరణహేతుత్వాత్. స చ పరాభవతి- విశీర్యతే లోష్టవత్ప్రాణపరిష్వఙ్గాత్. కస్యైతత్ఫలమితి. ఆహ- య ఏవం వేద - యథోక్తం ప్రాణమాత్మత్వేన ప్రతిపద్యతే పూర్వయజమానవదిత్యర్థః. ౭

ఆ.— సమ్ప్రతి ముఖ్యప్రాణస్య మన్త్రప్రకాశ్యత్వముపాస్యత్వం చ వక్తుముత్తరవాక్యముపాదాయ వ్యాకరోతి (వాగాదీతి) క్రమేణోపాసీనా ఇతి సమ్బన్ధః. వాగాదిషు నైరాశ్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. వివక్షితార్థజ్ఞాపకోఽసాధారణదేహతదవయవవ్యాపారోఽభినయః. దోషాసంసర్గిణం దోషేణ సంస్పృష్టం కర్తుమిచ్ఛా కుతో జాతేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి) తదభ్యాసానువృత్త్యా - తస్య - పాప్మసంసర్గకరణస్యాభ్యాసవశాదితి యావత్. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) అసురనాశే నాసఙ్గజనితపాప్మవియోగే హేతుమాహ (అసంసర్గేతి) వక్ష్యమాణం- * సోఽగ్నిరభవదిత్యాదినేతి శేషః. వాగాదీనాం స్థితానాం నష్టానాం చ కుతోఽగ్న్యాదిరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వమపీతి) - న తర్హి తేషాం పరిచ్ఛేదాభిమానస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేనేతి) పరిచ్ఛేదాభిమానాదగ్న్యాద్యాత్మాభిమానస్య బలవత్త్వం సూచయతి (శాస్త్రేతి). న కేవలమత్రోక్తానామేవాసురాణాం సంసర్గధర్మి ప్రాణాశ్రయాద్వినాశః- కింతు తుల్యజాతీయానామపీత్యభిప్రేత్యాహ (కిం చేతి) - వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తివచనేన తత్సంహతస్య యజమానస్య దేవతాప్రాప్తిరాసురపాప్మధ్వంసశ్చ ఫలమిత్యుక్తమ్. తత్ర పూర్వకల్పీయయజమానస్యాతిశయశాలిత్వాద్యథోక్తఫలవత్త్వేఽపి నేదానీంతనస్యైవమిత్యాశఙ్క్య పరాస్య భవతీత్యాది శ్రుతిమవతారయతి (యథేతి) - పూర్వకల్పనాప్రకారేణ పూర్వజన్మస్థో యజమానః శాస్త్రప్రకాశితం వర్తమానప్రజాపతిత్వం ప్రతిపన్నో యథేతి సమ్బన్ధః. పూర్వయజమాన ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా అతిక్రాన్తకాలిక ఇతి. పురాకల్పమేవ దర్శయతి (ఏతామితి) (తేనేతి) శ్రుత్యుక్తేనేత్యేతత్. తేనైవ విధినా- శ్రుతిప్రకాశితేన క్రమేణ. ముఖ్యం ప్రాణమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి శేషః. సాపత్నో భ్రాతృవ్యః. తస్య ద్విషన్నితి కుతో విశేషణం - అర్థసిద్ధత్వాద్ద్వేషస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) - తస్య ద్వేష్టృత్వనియమే హేతుమాహ (పారమార్థికేతి) - అపరిచ్ఛిన్నదేవతాత్వమత్ర పారమార్థికమాత్మస్వరూపం వివక్షితం, తత్తిరస్కరణకారణత్వాత్. ఉక్తపాప్మనో విశేషణమర్థవదితి శేషః. * యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇతివత్- య ఏవం వేదేతి ప్రసిద్ధార్థోపబన్ధవిధిపరం వాక్యం - అతశ్చైవం విద్యాదితి వివక్షితమిత్యభిప్రేత్యాహ (యథోక్తమితి) ౭

రం.— (అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమితి) ఆసన్యం- ముఖ్యమిత్యర్థః. యద్వా- ఆస్యే భవః ఆసన్యః. ఆస్యశబ్దస్య * పద్దన్నిత్యాదినా ఆసన్నాదేశః. ముఖ్యమితి యావత్. తం ప్రాణం దేవా ఊచుః- ఉక్తవన్తః. కిమితి. త్వం న ఉద్గాయేతి - స్పష్టోఽర్థః. (తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి) ఉద్గాతరి ముఖ్యప్రాణదృష్టిం కృతవన్త ఇత్యర్థః. తథైవ హి వ్యాఖ్యాతం వ్యాసార్యైః * అన్యథాత్వం శబ్దాదిత్యధికరణే. (తే విదురిత్యాది) అనేన- వేద్ధుమైచ్ఛన్. * వ్యధ తాడనే. తస్మాత్సని నేట్. అకిత్త్వాన్న సంప్రసారణం. శిష్టం స్పష్టం. (స యథాఽశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతేతి) యథా అశ్మమూర్ధ్నా యక్షిప్తో లోష్టః- పాంసుపిణ్డః అశ్మానం- పాషాణమృత్వా- ప్రాప్య విధ్వంసేత- చూర్ణీభవేత్. సః- దృష్టాన్తో యథా - తథా అధ్యస్తముఖ్యప్రాణభావోద్గాతృపాసనానిష్ఠాన్ దేవాన్ ప్రాప్య విధ్వంసమానాః- చూర్ణీభవన్తః విష్వఞ్చః- నానాగతయః వినష్టా అభవన్నిత్యర్థః. (తతో దేవా అభవన్ పరాసురా ఇతి) తతః పరం దేవాః దేవజాతాః- ద్యోతమానా అభవన్నిత్యర్థః. యద్వా- దేవా అభవన్- సత్తామలభన్తేత్యర్థః. విజయినోఽభవన్నితి వాఽర్థః. అసురాస్తు పరాభవన్- పరాభూతా అభవన్. (భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి) యః ఉద్గాతారమధ్యస్తప్రాణభావముపాస్తే- స ఆత్మనా భవతి- ఉత్తరో భవతీత్యర్థః. యద్వా- ఆత్మనా- మనసా సమీచీనేన యుక్తో భవతీత్యర్థః. అస్య ద్విషన్- * ద్విషశ్శతుర్వావచనమితి కర్మణి షష్ఠీ. ఏనం ప్రతిద్వేషం కుర్వన్ శత్రుః పాప్మా చ పరాభూతో భవతీత్యర్థః. * భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితేతి భాష్యస్యోపలక్షణతయా పాప్మపరాభవస్య, ఆత్మనా భవనస్య, చ ఫలత్వప్రతిపాదనస్య న విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- అస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్య ఆత్మనా- స్వత ఏవ పరాభవతి, పాప్మా చ భవతి- నిస్తాదియుక్తశ్చ భవతీ,త్యర్థః. ౭

శం.— ఫలముపసంహృత్యాధునాఽఽఖ్యాయికారూపమేవాశ్రిత్యాహ. కస్మాచ్చ హేతోర్వాగాదీన్ ముక్త్వా ముఖ్య ఏవ ప్రాణ ఆత్మత్వేనాఽఽశ్రయితవ్య ఇతి- తదుపపత్తినిరూపణాయ- యస్మాదయం వాగాదీనాం పిణ్డాదీనాం చ సాధారణ ఆత్మేత్యేతమర్థమాఖ్యాయికయా దర్శయన్నాహ శ్రుతిః-॥ తే- ప్రజాపతిప్రాణాః ముఖ్యేన ప్రాణేన పరిప్రాపితదేవస్వరూపాః హ, ఊచుః- ఉక్తవన్తః ఫలావస్థాః. కిమితి. ఆహ- క్వ ను ఇతి వితర్కే. క్వ ను- కస్మి

ఉ.—సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరగ్ం హ్యస్యా మృత్యుర్దూరగ్ం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి య ఏవం వేద॥౯

స్నసోభూత్- యోనః- అస్మాన్ ఇత్థం-ఏవమసక్త-సఞ్జితవాన్, దేవభావమాత్మత్వేనోపగమితవాన్. స్మరన్తిహిలోకే కేనచిదుపకృతాః ఉపకారిణం. లోకవదేవస్మరన్తో విచారయమాణాః కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మన్యేవోపలబ్ధవన్తః. కథం. (అయమాస్యేన్తరితి) ఆస్యే-ముఖే యఆకాశః-తస్మిన్నన్తరయం- ప్రత్యక్షోవర్తత ఇతి. సర్వోహిలోకోవిచార్యాధ్యవస్యతి- తథాదేవాః. యస్మాదయమన్తరాకాశే వాగాద్యాత్మత్వేనవిశేషమనాశ్రిత్య వర్తమానఉపలబ్ధో దేవైః- తస్మాత్స ప్రాణఅయాస్యః. విశేషానాశ్రయాచ్చాసక్త- సఞ్జితవాన్ వాగాదీన్. అతఏవాఙ్గిరసః- ఆత్మా కార్యకరణానాం. కథమాఙ్గిరసః. ప్రసిద్ధం హ్యేతత్, అఙ్గానాం కార్యకరణలక్షణానాం రసః-సారఆత్మేత్యర్థః. కథంపునరఙ్గరసత్వం. తదపాయే శోషప్రాప్తేరితివక్ష్యామః. యస్మాచ్చాయమఙ్గరసత్వాద్విశేషానాశ్రయత్వాచ్చ కార్యకరణానాం సాధారణ ఆత్మా విశుద్ధశ్చ - తస్మాద్వాగాదీనపాస్య ప్రాణఏవ ఆత్మత్వేనాశ్రయితవ్య ఇతి వాక్యార్థః. ఆత్మాహ్యాత్మత్వేనోపగన్తవ్యః- అవిపరీతబోధాచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తే, ర్విపర్యయే చానిష్టప్రాప్తిదర్శనాత్,. ౧

ఆ.— ఫలవత్ప్రధానోపాస్తేరుక్తత్వాత్తే హోచురిత్యాద్యుత్తరవాక్యం గుణోపాస్తిపరమిత్యాహ (ఫలమితి) ఫలవన్తం ప్రధానవిధిముక్త్వా సమ్ప్రత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్య గుణవిశిష్టప్రాణోపాసనమాహానన్తరశ్రుతిరిత్యర్థః. శఙ్కోత్తరత్వేనచోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (కస్మాచ్చేతి) విశుద్ధత్వస్యోక్తత్వాద్ధేత్వన్తరంజిజ్ఞాస్యమితి ద్యోతయితుంచశబ్దః. కరణానాం కార్యస్యతదవయవానాంచ- ప్రాణో యస్మాదాత్మా- వ్యాపకః. తస్మాత్స ఏవాశ్రయితవ్య ఇత్యుపపత్తినిరూపణార్థం తస్యవ్యాపకత్వమిత్యేతదర్థం ఆఖ్యాయికయా దర్శయన్తీ శ్రుతిర్హేత్వన్తరమాహేతి యోజనా. తచ్ఛబ్దస్తస్మాదర్థే. ప్రాణస్యాత్మత్వాదివ్యక్తీకర్తుమాఖ్యాయికాం శ్రుతింవిభజతే (తే ప్రజాపతీతి)- వాగాదయశ్చేత్ ప్రాణమాశ్రిత్య ఫలావస్థాః- తర్హి కిమితి ప్రాణం స్మరన్తి- ప్రాప్తఫలత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మరన్తిహీతి)- విచారఫలముపలబ్ధింకథయతి (లోకవదితి). తామేవోపలబ్ధిమాకాఙ్క్షాద్వారేణ వివృణోతి (కథమితి) దృష్టాన్తంస్పష్టయతి (సర్వోహీతి). తథాదేవావిచార్య-ప్రాణమాస్యాన్తరాకాశస్థం నిర్ధారితవన్త ఇత్యాహ (తథేతి). కిమనయాకథయా సిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి). ఉపలబ్ధిసిద్ధ్యర్థ యుక్తింసముచ్చినోతి (విశేషేతి)- సర్వానేవ వాగాదీనవిశేషేణాఙ్గ్యాదిభావేన ప్రాణస్సఞ్జితవాన్- నచామధ్యస్థస్సాధారణం కార్యం నిర్వర్తయతి- అతో యుక్తితోప్యయమాస్యాన్తరాకాశే వర్తమానస్సిద్ధ ఇత్యర్థః. అయాస్యత్వవదాఙ్గిరసత్వంగుణాన్తరం దర్శయతి (అతఏవేతి)- సర్వసాధారణత్వాదేవేతి యావత్. తథాపి కుతోస్యాఙ్గిరసత్వం - సాధారణేపి నభసి తదనుపలబ్ధేరిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అఙ్గేషు చరమధాతోస్సారత్వప్రసిద్ధేర్న ప్రాణస్య తథాత్వమితి శఙ్కిత్వా సమాధత్తే (కథంపునరిత్యాదినా). కస్మాచ్చ హేతోరిత్యాదిచోద్యపరిహారముపసంహరతి (యస్మాచ్చేతి)- వాక్యార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మాహీతి)- ౧

ర.— (తే హోచుః క్వను సోభూద్యోన ఇత్థమసక్తేతీతి) తేహ- దేవాః ఊచుః. కిమితి. యః- ముఖ్యప్రాణోనః- అస్మాకమిత్థం-ఉక్తరూపం శత్రుపరాజయమసక్త- సంయోజితవాన్. షఞ్జస్సిచివ్యత్యయేనాత్మనేపదే * ఝలోఝలీతిసిజ్లోపే తస్యచ్ఛాన్దసేనజిత్త్వేసిద్ధత్వేన * అనిదితామిత్యనునాసికలోపః. కుత్వం. యస్సంయోజితవాన్- సక్వను- కస్మిన్ దేశే ప్రతిష్ఠితః. ఇత్యూచుః-మన్త్రయాఞ్చక్రురిత్యన్వయః. ఏవంసమన్త్ర్యదదృశుః. (అయమాస్యేన్తరితి సోయాస్య ఇతి) అన్తరాస్యే అయమితి ప్రత్యక్షతో దృష్టో యః ప్రాణః- సోఽయాస్యః. (ఆఙ్గిరసోఙ్గానాం హిరస ఇతి) అఙ్గానాం ప్రాణోహిరసః- అతఆఙ్గిరస ఇత్యర్థః. ౧

———

శం.— స్యాన్మతం - ప్రాణస్యవిశుద్ధిరసిద్ధేతి. నను పరిహృతమేతద్వాగాదీనాం కల్యాణవదనాద్యాసఙ్గవత్ప్రాణస్యాసఙ్గాస్పదత్వాభావేన. బాఢం- కింత్వాఙ్గిరసత్వేనవాగాదీనామాత్మత్వోక్త్యావాగాదిద్వారేణ శవస్పృష్టిస్పృష్టేరివాశుద్ధతాశఙ్క్యత ఇతి. ఆహ- శుద్ధఏవప్రాణః. కుతః. (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ) యం ప్రాణం ప్రాప్యాశ్మానమివలోష్టవద్విధ్వస్తా అసురాః- తంపరామృశతి సేతి. సైవైషా - యేయం వర్తమానయజమానశరీరస్థా దేవైర్నిర్ధారితాఽయమాస్యేన్తరితి. దేవతా చస్యాత్- ఉపాసనక్రియాయాః కర్మభావేనగుణభూతత్వాత్. యస్మాత్సాదూర్నామ- దూరిత్యేవం ఖ్యాతా. నామశబ్దః ఖ్యాపనపర్యాయః. తస్మాత్ప్రసిద్ధాస్యావిశుద్ధిః- దూర్నామత్వాత్. కుతః పునర్దూర్నామత్వమితి. ఆహ- దూరం- దూరేహి- యస్మాదస్యాః ప్రాణదేవతాయా మృత్యుః - ఆసఙ్గలక్షణః పాప్మా. అసంశ్లేషధర్మిత్వాత్ప్రాణస్య సమీపస్థస్యాపి దూరతా మృత్యోః. తస్మాద్దూరిత్యేవంఖ్యాతిరేవ ప్రాణస్య విశుద్ధిజ్ఞాపికా. విదుషః ఫలముచ్యతే (దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః. యఏవంవేద- తస్మాదేవమితి ప్రకృతం విశుద్ధిగుణోపేతం ప్రాణముపాస్త ఇత్యర్థః. ఉపాసనంనామోపాస్యార్థవాదే యథా దేవతాదిస్వరూపం శ్రుత్యాజ్ఞాప్యతే- తథా మనసోపగమ్యాసనం- చిన్తనం-లౌకికప్రత్యయావ్యవధానేన యావత్తద్దేవతాదిస్వరూపాత్మాభిమానాభివ్యక్తిరితి లౌకికాత్మాభిమానవత్. * దేవోభూత్వాదేవానప్యేతి * కిందేవతోస్యాం ప్రాచ్యాందిశ్యసీత్యేవమాది శ్రుతిభ్యః. ౯

ఆ.— ప్రాణస్యశుద్ధత్వాద్వ్యాపకత్వాచ్చోపాస్యత్వముక్తం-తస్యశుద్ధత్వం వాగాదివదసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యతే (స్యాన్మతమితి) శఙ్కాముపేక్ష్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) శవేనస్పృష్టిర్యస్యాస్తి- తేనస్పృష్టోపరస్యాశుద్ధతావదశుద్ధత్వం. వాగాదిసమ్బన్ధాదశుద్ధత్వాశఙ్కా-ప్రాణస్యేన్నిపతీత్యర్థః. తాత్పర్యం దర్శయన్నుత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతారయతి (ఆహేతి)- నన్వత్ర ప్రాణోనోచ్యతే - స్త్రీలిఙ్గేనార్థాన్తరోక్తిప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (యం ప్రాణమితి)-తస్యామూర్తస్యపరోక్షత్వాదపరోక్షవాచీచకథమేతచ్ఛబ్దోయుజ్యతే- తత్రాహ (సైవేతి)-కథం ప్రాణో దేవతా

ఉ.—— సా వా ఏషా దేవతైతాసాం దేవతానాంపాప్మానంమృత్యుమపహత్యయత్రాసాందిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకారతదాసాంపాప్మనోవిన్యదధాత్తస్మాన్నజనమియాన్నాన్తమియాన్నేత్పాప్మానంమృత్యుమన్వవాయానీతి॥ ౧౦

శబ్దః- నహితస్యతచ్ఛబ్దత్వం ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతా చేతి)-యాగేహి దేవతా కారకత్వేన గుణభూతా ప్రసిద్ధా- తథా ప్రాణోపి ద్రవ్యాద్యన్యత్వే సతి విహితక్రియాగుణత్వాద్దేవతేత్యర్థః. ప్రాణోపాస్తేర్ద్వివిధం ఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ. తత్ర పాపహానేరేవ ప్రధానఫలస్యాత్ర శ్రవణాద్ధుర్గుణవిశిష్టప్రాణోపాస్తిరిహ వివక్షితేతి వాక్యార్థమాహ (యస్మాదితి) నతావత్ప్రాణదేవతాయా దూర్నామత్వం నిరూఢం- తత్ర తచ్ఛబ్దప్రసిద్ధేరదర్శనాత్. నాపి యౌగికం - ప్రాణస్య ప్రత్యగ్వృత్తేర్దూరత్వాభావాదిత్యాక్షిపతి (కుతః పునరితి). పరిహరతి (ఆహేతి) కథం పాప్మసన్నిధావర్తమానస్య తతో దూరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసంశ్లేషేతి) ఉపాస్తే - సదా భావయతీతి యావత్. బ్రహ్మజ్ఞానాదివ ప్రాణతత్త్వజ్ఞానాత్ఫలసిద్ధిసంభవే కింసజాతద్భావనయేత్యాశఙ్క్య భావనాపర్యాయోపాసనశబ్దార్థమాహ (ఉపాసనం నామేతి) దీర్ఘకాలాదరనైరన్తర్యరూపవిశేషణత్రయం వివక్షిత్వాహ (లౌకికేతి) తస్య మర్యాదాం దర్శయతి (యావదితి) మనుష్యోఽహమితివద్దేవోఽహమితి యస్య జీవతఏవాభిమానాభివ్యక్తిః - తస్యైవ దేహపాతాదూర్ధ్వం తద్భావః ఫలతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (దేవోభూత్వేతి) కా దేవతా రూపం తత వేతి కిం దేవతః. అపి- తద్భావో భానీత్యర్థః. ౯

రం.—— (సా వా ఏషా దేవతా దూర్నామ దూరం హ్యస్యా మృత్యురితి) హి- యస్మాత్ కారణాత్ అస్యాః - ముఖ్యప్రాణరూపాయా దేవతాయా మృత్యుర్దూరం భవతి - తస్మాత్ప్రాణస్య దూర్నామత్వమిత్యర్థః. దూర్నామకత్వేన ప్రాణవిద్యాయాః ఫలమాహ (దూరం హ వా ఇత్యాదినా) స్పష్టోర్థః. ౯

శం.—— (సా వా ఏషా దేవతా) *దూరం హ వా అస్మాన్మృత్యుర్భవతీత్యుక్తం. కథం పునరేవంవిదో దూరం మృత్యుర్భవతీతి. ఉచ్యతే-ఏవంవిత్త్వవిరోధాత్. ఇన్ద్రియవిషయసంసర్గసఙ్గజో హి పాప్మా ప్రాణాత్మాభిమానినో హి విరుధ్యతే- వాగాదివిశేషాత్మాభిమానహేతుత్వాత్, స్వాభావికాజ్ఞానహేతుత్వాచ్చ, శాస్త్రజనితో హి ప్రాణాత్మాభిమానః. తస్మాదేవంవిదః పాప్మా దూరం భవతీతి యుక్తం- విరోధాత్. తదేతత్ప్రదర్శయతి-సా వా ఏషా దేవతేతి- ఉక్తార్థం. ఏతాసాం-వాగాదీనాం దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుం-స్వాభావికాజ్ఞానప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేన హి పాప్మనా సర్వో మ్రియతే - స హ్యతో మృత్యుః- తం ప్రాణాత్మాభిమానరూపాభ్యో దేవతాభ్యో ప్యపచ్ఛిద్య- అపహత్య. ప్రాణాత్మాభిమానమాత్రతయైవ ప్రాణోపహన్తేత్యుచ్యతే - విరోధాదేవ తు పాప్మైవంవిదో దూరఙ్గతో భవతి. కిం పునశ్చకార దేవతానాం పాప్మానం మృత్యుమపహత్యేతి. ఉచ్యతే- యత్ర- యస్మిన్నాసాం- ప్రాచ్యాదీనాం దిశామన్తః- అవసానం- తత్- తత్ర గమయాఞ్చకార- గమనం కృతవానిత్యేతత్. నను నాస్తి దిశామన్తః-కథమన్తం గమితవానితి. ఉచ్యతే- శ్రౌతవిజ్ఞానవజ్జనావధినిమిత్తకల్పితత్వాద్దిశాం తద్విరోధిజనాధ్యుషిత ఏవ దేశో దిశామన్తః-దేశాన్తోఽరణ్యమితి యద్వదిత్యదోషః. తత్- తత్ర గమయిత్వా ఆసాం- దేవతానాం- పాప్మన ఇతి ద్వితీయాబహువచనం. విన్యదధాత్ - వివిధం న్యగ్భావేనాదధాత్ - స్థాపితవతీ ప్రాణదేవతా ప్రాణాత్మాభిమానశూన్యేష్వన్త్యజనేష్వితి-సామర్థ్యాత్. ఇన్ద్రియసంసర్గజో హి స ఇతి ప్రాణ్యాశ్రయతావగమ్యతే. తస్మాత్తమన్త్యం జనం నేయాత్ - న గచ్ఛేత్. సమ్భాషణదర్శనాదిభిర్న సంస్పృశేత్. తత్సంసర్గే పాప్మనా సంసర్గః కృతస్స్యాత్-పాప్మాశ్రయో హి సః. తజ్జననివాసం చాన్తం - దిగన్తశబ్దవాచ్యం నేయాజ్జనశూన్యమపి. జనమపి తద్దేశవియుక్తమిత్యుక్తమిత్యభిప్రాయః. నేదితి-పరిభయార్థే నిపాతః. ఇత్థం జనసంసర్గే పాప్మానం మృత్యుమన్వవాయానీతి - అనుఅవఅయానీతి - అనుగచ్ఛేయమిత్యేవం భీతో జనమన్తం నేయాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౦

ఆ.—— ఖణ్డికాన్తరమవతార్య వృత్తం కీర్తయతి (సా వా ఇతి) నిత్యానుష్ఠానాత్పాపహానిః- ధర్మాత్పాపక్షయశ్రుతేః. నచేదముపాసనం నిత్యం నైమిత్తికం వా- దేవతాత్మత్వకామినో విధానాత్. తత్కథం పాపమేవంవిదో దూరే భవతీత్యాక్షిపతి (కథం పునరితి)- విరోధసన్నిపాతే పూర్వధ్వంసమావశ్యకమన్వానః సమాధత్తే (ఉచ్యత ఇతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (ఇన్ద్రియేతి) ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు సంసర్గో యోఽభినివేశః - తేన జనితః పాప్మా- పరిచ్ఛేదాభిమానోఽపరిచ్ఛిన్నే ప్రాణాత్మన్యాత్మాభిమానవతో విరుధ్యతే - పరిచ్ఛేదాపరిచ్ఛేదయోర్విరోధస్య ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. విరోధం సాధయతి (వాగాదీతి) పాప్మనో వాగాదివిశేషవత్యాత్మని విశిష్టాభిమానహేతుత్వాద్బాధితైవికాపరిచ్ఛిన్నాభిమానే ధ్వంసో యుజ్యతే - దృశ్యతే హి చాణ్డాలభాణ్డావలమ్బినో జలస్య గఙ్గాద్యవిశేషభావాపత్తావపేయత్వనివృత్తిః- *అశుచ్యపి పయః ప్రాప్య గఙ్గాం యాతి పవిత్రతామితి న్యాయాదిత్యర్థః. యన్నైసర్గికాజ్ఞానజన్యం- తదాగన్తుకప్రమాణజ్ఞానేన నివర్త్యతే- యథా రజ్జుసర్పాదిజ్ఞానం. నైసర్గికాజ్ఞానజన్యశ్చ పాప్మా- తేన ప్రామాణికప్రాణవిజ్ఞానేన తద్ధ్వస్తిరిత్యాహ (స్వాభావికేతి). నన్వభిమానయోర్విరోధావిశేషాద్బాధ్యబాధకత్వవ్యవస్థాఽయోగాద్ద్వయోరపి మిథో బాధస్స్యాత్. తత్రాహ (శాస్త్రజనితో హీతి) ఉక్తమేవ పాపధ్వంసరూపవిద్యాఫలం ప్రపఞ్చయితుముత్తరవాక్యమిత్యాహ (తదేతదితి)- మృత్యుమపహత్య యత్రాసాం దిశామన్తస్తద్గమయాఞ్చకారేతి సమ్బన్ధః. కథం పాప్మా మృత్యురుచ్యతే- తత్రాహ (స్వాభావికేతి)-అపహత్యేత్యత్ర పూర్వవదన్వయః. ప్రాణదేవతా చేత్పాప్మానం హన్తి- సదైవ కిం న హన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) భవతు ప్రాణో వాగాదీనాం పాప్మనోఽపహన్తా - విదుషస్తు కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధాదేవేతి) అనన్తాకాశదేశత్వాద్దిశామన్తాభావాద్యత్రాసామిత్యాద్యయుక్తమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) శాస్త్రీయజ్ఞానకర్మసంస్కృతో జనో

ఉ.—— సావాఏషాదేవతైతాసాం దేవతానాం పాప్మానంమృత్యుమపహత్యాథైనామృత్యుమత్యవహత్ ॥ ౧౧
సవై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్సాయదా మృత్యుమత్యముచ్యతసోగ్ని రభవత్సోయమ
గ్నిఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతే॥ ౧౨

మధ్యదేశః- ప్రసిద్ధస్యాపితదధిష్ఠితత్వేనమధ్యదేశత్వాత్, తత్రాప్యన్త్యజాధిష్ఠితదేశస్యాపీయస్త్వస్వీకారాత్,. అతస్సంజనం, తదనధిష్ఠితంచదేశ, మవధింకృత్వాతైనైవనిమిత్తేనదిశాంకల్పితత్వాదానన్త్యాభావాత్పూర్వోక్తజనాతిరిక్తజనస్య తదనధిష్ఠితదేశస్యచానన్త్యాత్తైర్మధ్యదేశాదస్యోదేశోదిశాన్తఇత్యుక్తేనకాచిదనుపపత్తిరితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) కిమిత్యన్త్యజనేష్విత్యధికావాప్యక్రియతే-తత్రాహ (ఇతిసామర్థ్యాదితి) దేశమాత్రే పాప్మావస్థానానుపపత్తిరిత్యర్థః. తామేవానుపపత్తింసాధయతి (ఇన్ద్రియేతి) భవతుయథోక్తాదిశామన్తః- తథాచసాప్యసంసర్గోస్తు - తథాపికిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యతస్యశిష్టైస్త్యాజ్యత్వమిత్యాహ (తస్మాదితి) నిషేధవ్యయస్యతాత్పర్యమాహ (జనమాస్యమపీతి) ప్రాణోపాస్తిప్రకరణేనిషేధశ్రుతేస్తదుపాసకేనైవాయంనిషేధోనుష్ఠేయః- నసర్వైరిత్యాశఙ్క్యాహ (నేదిత్యాదినా) ఇత్థంశ్రుత్యుక్తంనిషేధంనచేదహంకుర్యాం-తతఃపాప్మానమనుగచ్ఛేయమితినిషేధాతిక్రమాదితిసర్వస్యభయంజాయతే- నప్రాణోపాసకస్యైవ. అతస్సర్వోపిపాపాద్భీతోనోభయంగచ్ఛేత్-వాక్యంహిప్రకరణాద్బలవదిత్యర్థః. ౧౦

రం.—— (సావాఏషాదేవతేతి) సా- ఉద్గాతుర్యథ్యస్యోపానితాఏషా- మృత్యుమారత్వేనదూర్నామికాముఖ్యప్రాణరూపాదేవతాపూర్వ మసురైరనృతాదిపాప్మభిస్సంయోజితానాం వాగాదిదేవతానాంమృత్యుం- మరణాదిదుఃఖహేతుతయామృత్యుశబ్దితంపాప్మానమపహత్య- వాగాదిదేవతాభ్యఆచ్ఛిద్యయత్రాసాందిశామన్తః- సర్వదిగన్తప్రదేశః- తద్గమయాఞ్చకార. దూర్నామత్వాద్దూరంమృత్యుంనినాయేత్యర్థః. (యదాసాంపాప్మనోవిన్యదధాదితి) ఆసాం- వాగాదిదేవతానాంపాప్మనః- పాపానితత్- తేషుదిగన్తదేశేషువిన్యదధాత్-నిశ్చయనిధానంకృతవతీత్యర్థః. (తస్మాన్నజనమియాన్నాన్తమియాదితి) యస్మాత్కారణాత్ ప్రత్యన్తదేశానాంవాగాదిదేవతావినిర్ముక్తానృతాదిలక్షణపాపనిధానాశ్రయతయా మ్లేచ్ఛదేశత్వం- అతఏవతత్రదేశేజనం- జననం. ఉత్పత్తిమితియావత్. అన్తం- మరణంచనేయాత్- నప్రాప్నుయాత్. తత్రదేశేఉత్పత్తిమరణేఅశోభనే ఇతియావత్. (నేత్పాప్మానంమృత్యుమన్వవాయానీతి) నేత్- నైవేత్యర్థః. పాప్మానంమృత్యుంనైవాన్వవాయాని-నానుగచ్ఛేయమితిభీతస్సన్నుత్పత్తిమరణేతత్రనప్రాప్నుయాదిత్యన్వయః. ఉత్పత్తిమరణేతాదృశేయథానభవతః- తథాయతేతేతియావత్. ౧౦

శం.—— (సావాఏషాదేవతా) తదేతత్ప్రాణాత్మజ్ఞానకర్మఫలంవాగాదీనామగ్న్యాద్యాత్మత్వముచ్యతే(అథైనామృత్యుమత్యవహత్) యస్మాదాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదకరఃపాప్మామృత్యుఃప్రాణాత్మవిజ్ఞానేనాపహతః- తస్మాత్సప్రాణోఽపహన్తాపాప్మనోమృత్యోః. తస్మాత్సఏవప్రాణఏనాః వాగాదిదేవతాఃప్రకృతంపాప్మానంమృత్యుమతీత్యావహత్- ప్రాపయత్స్వంస్వమపరిచ్ఛిన్నమగ్న్యాద్యధిదైవతాత్మరూపం. ౧౧

ఆ.—— ద్వివిధముపాస్తిఫలం- పాపహానిర్దేవతాభావశ్చ. తత్రపాపహానిముపదిశతాప్రాసఙ్గికస్యాచారస్యనిషేధోదర్శితః. సమ్ప్రతి దేవతాభావం వక్తుముత్తరవాక్యమితి ప్రతీకోపాదానపూర్వకమాహ (సావాఏషేతి). అథశబ్దావద్యోతితమర్థంకథయతి (యస్మాదితి). పాప్మాపహన్తృత్వమనూద్యావశిష్టభాగంవ్యాచష్టే (తస్మాత్సఏవేతి) ౧౧

రం.—— (సావాఏషాదేవతైతాసాందేవతానాంపాప్మానంమృత్యుమపహత్యాథైనామృత్యుమత్యవహదితి) సైషాముఖ్యప్రాణదేవతా ఆసాం- వాగాదిదేవతానాంపాప్మానంమృత్యుంఅపహత్య- తతఆచ్ఛిద్యఅథ- తదనన్తరమేనాః - వాగాదిదేవతాఃమృత్యుమతీత్యావహత్ - మృత్యునాతిక్రాన్తంస్వరూపంప్రాపయదిత్యర్థః. ౧౧

శం.—— (సవైవాచమేవప్రథమామత్యవహత్) సః- ప్రాణఃవాచం ప్రథమాం- ప్రధానామిత్యేతత్. ఉద్గీథకర్మణీతరకరణాపేక్షయాసాధకతమత్వంప్రాధాన్యం- తస్యాస్తాంప్రథమామత్యవహత్- వహనంకృతవాన్. తస్యాఃపునర్మృత్యుమతీతోఢాయాఃకింరూపమితి. ఉచ్యతే. సా- వాక్యదా- యస్మిన్కాలేపాప్మానంమృత్యుమత్యముచ్యత- అతీత్యాముచ్యత- మోచితా, స్వయమేవతదాసోఽగ్నిరభవత్-సావాక్పూర్వమప్యగ్నిరేవసతీమృత్యువియోగేఽప్యగ్నిరేవాభవత్. ఏతావాంస్తువిశేషః- మృత్యువియోగేసోఽయం- అతిక్రాన్తోఽగ్నిఃపరేణమృత్యుం-పరస్తాన్మృత్యోర్దీప్యతే.ప్రాఙ్మోక్షాన్మృత్యుప్రతిబద్ధోఽధ్యాత్మవాగాత్మనానేదానీమివదీప్తిమానాసీత్- ఇదానీంతుమృత్యుంపరేణదీప్యతే-మృత్యువియోగాత్. ౧౨

ఆ.—— సామాన్యోక్తమర్థంవిశేషేణప్రపఞ్చయతి (సవైవాచమిత్యాదినా). కథంవాచఃప్రాథమ్యం- తదాహ (ఉద్గీథేతి). వాచో మృత్యుమతిక్రాన్తాయారూపంప్రశ్నపూర్వకంప్రదర్శయతి (తస్యాఇతి). అనగ్నేరగ్నిత్వవిరోధంధునీతే (సావాగితి) పూర్వమపివాచోఽగ్నిత్వే నోపాసనాలభ్యంతదగ్నిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి). ఉక్తంవిశేషంవిశదయతి (ప్రాగితి) ౧౨-౧౩-౧౪-౧౫

రం.—— తదేవప్రపఞ్చయతి (సవైవాచమేవప్రథమామత్యవహదిత్యాదినా) సః- ప్రాణఃప్రథమాంఇతరదేవతాసుప్రధానభూతాంవాచమత్యవహత్- మృత్యుమత్యక్రామయదిత్యర్థః. సా- వాక్యదామృత్యుమత్యముచ్యత- మృత్యోరతిముక్తా- అత్యన్తముక్తాఆసీత్. సోఽగ్ని

ఉ.— అథప్రాణమత్యవహత్సయదామృత్యుమత్యముచ్యతసవాయురభవత్సోఽయంవాయుఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తఃపవతే॥ ౧౩

అథచక్షురత్యవహత్తద్యదామృత్యుమత్యముచ్యతసఆదిత్యోఽభవత్సోఽసావాదిత్యఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తస్తపతి॥ ౧౪

అథశ్రోత్రమత్యవహత్తద్యదామృత్యుమత్యముచ్యతతాదిశోఽభవగ్ంస్తాఇమాదిశఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తాః॥ ౧౫

అథమనోఽత్యవహత్తద్యదామృత్యుమత్యముచ్యత సచన్ద్రమాఅభవత్సోఽసౌచన్ద్రఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తోభాత్యేవగ్ంహవాఏనమేషాదేవతామృత్యుమతివహతియఏవంవేద॥ ౧౬

అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయద్యద్ధికించాన్నమద్యతేఽనేనైవతదద్యతఇహప్రతితిష్ఠతి॥ ౧౭

రభవత్- తదేతిశేషః. సఇత్యగ్న్యపేక్షయాపుల్లిఙ్గనిర్దేశః. యద్యపివాగభిమానినీదేవతాసర్వదాఽగ్నిరేవ - తథాప్యపగతదోషతయాఽగ్రనయనాదిప్రవృత్తినిమిత్తపౌష్కల్యశాలితయాఽగ్నిరభవత్. * అద్యరామస్యరామత్వమిత్యాదివదితిభావః. తదేవాహ (సోఽయమగ్నిఃపరేణమృత్యుమతిక్రాన్తోదీప్యతఇతి) ఏవంమృత్యుమతిక్రాన్తోఽగ్నిఃనిరస్తపాపరూపమలతయామృత్యుంపరేణ- మృత్యోఃపరస్తాద్దీప్యతఇత్యర్థః. ౧౨

శం.— తథా- ఘ్రాణఃప్రాణోవాయురభవత్. సతుపవతే- మృత్యుంపరేణాతిక్రాన్తః. సర్వమన్యదుక్తార్థం. ౧౩

రం.— ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౪

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యోఽభవత్. సతుతపతి. ౧౪

శం.— తథాశ్రోత్రందిశోఽభవన్. దిశఃప్రాచ్యాదివిభాగేనావస్థితాః. ౧౫

రం.— (అతిక్రాన్తాఇతి) అత్రభాన్తీతిశేషః. దిక్ఛబ్దోదిగ్దేవతాపరః. ౧౫

శం.— మనశ్చన్ద్రమాభాతి. యథాపూర్వంయజమానంవాగాద్యగ్న్యాదిభావేనమృత్యుమత్యవహత్ఏవమేనం - వర్తమానయజమానమపీహైషా - ప్రాణదేవతాఽతివహతి. వాగాద్యగ్న్యాదిభావేనైవయోవాగాదిపఞ్చకవిశిష్టంప్రాణంవేద. * తంయథాయథోపాసతేతదేవభవతీతిశ్రుతేః. ౧౬

ఆ — వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాత్వప్రాప్తావుపాసకస్యకిమాయాతం- నహితద్దేవతస్యఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి)• దేవతాత్వప్రతిబన్ధకానాంపాప్మనఃసర్వానపోహ్యాతివర్తనాద్వాగాదీనాముపాసకోపాధిభూతానామగ్న్యాదిదేవతాత్మైవ్యవసాపి సదాప్రాణమాత్మత్వేనధ్యాయన్భావనాబలాద్వైరాజంపదంపూర్వయజమానవదాప్నోతీతిభావః. కస్యేదంఫలమిత్యాకాఙ్క్షాయాముపాసకంవిశినష్టి (యోవాగాదీతి)- ఉక్తోపాసనస్యప్రాగుక్తంఫలమనుగుణమిత్యత్రమానమాహ (తంయథేతి). ౧౬

రం.— (ఏవంహవాఏనమేషాదేవతామృత్యుమతివహతియఏవంవేదేతి) యఃపుమాన్వాగాద్యభిమాన్యగ్న్యాదిదేవతానాంమృత్య్వతివహనకర్మవేద- తమేనమేషా- ప్రాణదేవతామృత్యుమతివహతి- అతితారయతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౬

శం.— (అథాత్మనే) యథావాగాదిభిరాత్మార్థమాగానంకృతం - తథా ముఖ్యోఽపిప్రాణఃసర్వప్రాణసాధారణంప్రాజాపత్యంఫలమాగానం కృత్వాత్రిషుపవమానేష్వథ - అనన్తరంశిష్టేషునవసుస్తోత్రేష్వాత్మనే.- ఆత్మార్థమన్నాద్యం - అన్నంచతదాద్యంచాన్నాద్యం. ఆగాయత్. కర్తుఃకామసంయోగోవాచనికఇత్యుక్తం. కథంపునస్తదన్నాద్యంప్రాణేనాత్మార్థమాగీతమితిగమ్యతఇత్యత్రహేతుమాహ - యత్కించేతిసామాన్యాన్నమాత్రపరామర్శార్థః. హీతిహేతౌ. యస్మాల్లోకేప్రాణిభిర్యత్కించిదన్నమద్యతే- భక్ష్యతే, తదనేనైవ- ప్రాణేనైవ. అనఇతిప్రాణస్యాఖ్యాప్రసిద్ధా. అనశ్శబ్దస్సాన్తశ్శకటవాచీ. యస్త్వన్యస్స్వరాన్తస్సప్రాణపర్యాయః. ప్రాణేనైవతదద్యతఇత్యర్థః. కించ- నకేవలంప్రాణేనాద్యతఏవాన్నాద్యం- తస్మిన్ శరీరాకారపరిణతేఽన్నాద్యేఇహప్రతితిష్ఠతిప్రాణః - తస్మాత్ప్రాణేనాత్మనఃప్రతిష్ఠార్థమాగీతమన్నాద్యం. యదపిప్రాణేనాన్నాదనం- తదపిప్రాణస్యప్రతిష్ఠార్థమేవేతినవాగాదిష్వివకల్యాణాసఙ్గజపాప్మసమ్భవఃప్రాణేఽస్తి. ౧౭

ఆ.— ఉపాస్యస్యప్రాణస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవిధారకత్వంనామగుణాన్తరంవక్తుముత్తరవాక్యం. తదాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా)• కథముద్గాతుస్స్వీకృతస్యఫలస్యసమ్బన్ధః- తత్రాహ (కర్తురితి)- అన్నాగానమార్త్విజ్యమిత్యత్రప్రశ్నపూర్వకంవాక్యశేషమనుకూలయతి (కథమిత్యాదినా)• తమేవహేతుమాహ (యస్మాదితి)- ప్రాణేనైవతదద్యతఇతిసమ్బన్ధః. యస్మాదిత్యస్యతస్మాదిత్యాదిభాష్యేణాన్వయః. అనితేర్ధాతోర

ఉ.— తేదేవాఅబ్రువన్నేతావద్వాఇదగ్ం సర్వంయదన్నంతదాత్మనఆగాసీరనునోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి తేవై మాభిసంవిశతేతితథేతి తగ్ంసమన్తంపరిణ్యవిశన్త తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తితేనైతాస్తృప్యన్త్యేవగ్ం హవాఏనగ్ం స్వాఅభిసంవిశన్తిభర్తాస్వానాగ్ం శ్రేష్ఠఃపురఏతాభవత్యన్నాదోఽధిపతిర్యఏవం వేదయఉహైవంవిదగ్ం స్వేషుప్రతిప్రతిర్బుభూషతినహైవాలంభార్యేభ్యోభవత్యథయఏవైత మనుభవతియోవైతమనుభార్యాన్బుభూర్షతిసహైవాలంభార్యేభ్యోభవతి॥ ౧౮

నశబ్దశ్చేత్ప్రాణపర్యాయః - తర్హికథంశకటేతచ్ఛబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (అనశ్శబ్దఇతి). ఇతశ్చప్రాణస్యస్వార్థమన్నాగానంయుక్తమిత్యాహ (కించేతి) ప్రాణేనవాగాదివదాత్మార్థమన్నమాగీతంచేత్- తర్హితస్యాపిపాప్మవేధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ఇహాన్నే దేహాకారపరిణతే ప్రాణస్తిష్ఠతి- తదనుసారిణశ్చవాగాదయఃస్థితిభాజః- ప్రాణజాతస్థిత్యర్థంప్రాణస్యాన్నమితినపాప్మవేధస్తస్మిన్నస్తీత్యర్థః. ౧౭

రం. (అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయదితి) * యోవాచిభోగస్తందేవేభ్య ఆగాయత్ యత్కల్యాణంవదతితదాత్మనఇతియజమానగామిఫలవ్యతిరిక్తంకల్యాణవదనాదికంయథావాగాద్యాదేవతాఆగాయన్- తథాప్రాణోఽప్యాత్మనేఅన్నాద్యమాగాయత్. అన్నమత్తీత్యన్నాదః. తస్యభావఃఅన్నాద్యం. ఆదివృద్ధ్యభావశ్ఛాన్దసః. అథవా- అన్నంచతదాద్యంచ అన్నాద్యం. ఆద్యం- అదనార్హం. భక్షణార్హమిత్యర్థః. ఆగాయత్- గానసామర్థ్యేనఉపాస్థాపయత్. సమ్పాదితవానిత్యర్థః. (యద్ధికిఞ్చాన్నమద్యతేఅనేనైవతదద్యతఇతి) అత్రానశబ్దఃప్రాణవాచీ. అద్యమానంసర్వంప్రాణేనైవాద్యతఇత్యర్థః. (ఇహప్రతితిష్ఠతీతి) ఇహ - అన్నేసత్యేవప్రాణఃప్రతిష్ఠితోభవతీత్యర్థః. తస్మాదన్నస్యప్రాణాహారత్వాదన్నాదత్వంసిద్ధమితిభావః.

౧౭

శం.— (తేదేవాః) నన్వవధారణమయుక్తం * ప్రాణేనైవతదద్యతఇతి- వాగాదీనామప్యన్ననిమిత్తోపకారదర్శనాత్. నైషదోషః- ప్రాణద్వారత్వాత్తదుపకారస్య. కథం ప్రాణద్వారకోఽన్నకృతోవాగాదీనాముపకారఇత్యేతమర్థంప్రదర్శయన్నాహ- తే- వాగాదయోదేవాః-స్వవిషయద్యోతనాద్దేవాః. అబ్రువన్ - ఉక్తవన్తోముఖ్యంప్రాణం, ఇదమేతావత్- నాతోఽధికమస్తి. వైఇతిస్మరణార్థం. ఇదంతత్సర్వమేతావదేవ. కిం. యదన్నంప్రాణస్థితికరమద్యతేలోకే - తత్సర్వమాత్మనే - ఆత్మార్థమాగాసీః- ఆగీతవానసి- ఆగానేనాత్మసాత్కృతమిత్యర్థః. వయంచాన్నమన్తరేణస్థాతుంనోత్సహామహే- అతోఽను- పశ్చాత్నః- అస్మానస్మిన్నన్నే- ఆత్మార్థేతవాన్నేఆభజస్వ- ఆభాజయస్వ. ణిచోఽశ్రవణంఛాన్దసం. అస్మాంశ్చాన్నభాగినఃకురు. ఇతరఆహ- తేయూయంయద్యన్నార్థినఃవై- మా - మామభిసంవిశత - సమన్తతోమామాభిముఖ్యేననివిశత. ఇత్యేవముక్తవతిప్రాణేతథేతి- ఏవమితి- తం- ప్రాణంపరిసమన్తం- పరిసమన్తాన్న్యవిశన్త- నిశ్చయేనావిశన్త; తంప్రాణంపరివేష్ట్యనివిష్టవన్తఇత్యర్థః. తథానివిష్టానాం ప్రాణానుజ్ఞయాతేషాం ప్రాణేనైవాద్యమానంప్రాణస్థితికరంసదన్నంతృప్తికరంభవతి- నస్వాతన్త్ర్యేణాన్నసమ్బన్ధోవాగాదీనాం. తస్మాదుక్తమేవావధారణమనేనైవతదద్యతఇతి. తదేవచాహ- తస్మాత్-యస్మాత్ప్రాణాశ్రయతయైవప్రాణానుజ్ఞయాభిసన్నివిష్టావాగాదీనాందేవతాః- తస్మాద్యదన్నమనేన- ప్రాణేనాత్తిలోకః- తేనాన్నేనైతాః - వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. వాగాద్యాశ్రయం ప్రాణంయోవేద - వాగాదయశ్చపఞ్చప్రాణాశ్రయాఇతి. తమప్యేవమేవహవైస్వాః - జ్ఞాతయఃఅభిసంవిశన్తివాగాదయఇవప్రాణం, జ్ఞాతీనామాశ్రయణీయోభవతీత్యభిప్రాయః. అభిసన్నివిష్టానాంచస్వానాం-ప్రాణవదేవవాగాదీనాంస్వాన్నేనభర్తాభవతి. తథాశ్రేష్ఠఃపురః- అగ్రతఏతా - గన్తాభవతివాగాదీనామివప్రాణః. తథాఅన్నాదః- అనామయావీత్యర్థః. అధిపతిః - అధిష్ఠాయచపాలయితా- స్వతన్త్రఃపతిః, ప్రాణవదేవవాగాదీనాం. యఏవం ప్రాణంవేద - తస్యైతద్యథోక్తంఫలంభవతి. కించ- యఉహఏవంవిదం- ప్రాణవిదంప్రతిస్వేషు- జ్ఞాతీనాంమధ్యే-ప్రతిప్రతిః - ప్రతికూలోబుభూషతి- ప్రతిస్పర్ధీభవితుమిచ్ఛతి. సోఽసురాఇవప్రాణప్రతిస్పర్ధినోనహైవాలం - నపర్యాప్తోభార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యోభవితుమిత్యర్థః. అథపునర్యఏవజ్ఞాతీనాంమధ్యఏతం- ఏవంవిదంవాగాదయఇవప్రాణమను- అనుగతోభవతి, యశ్చైవైతం-ఏవంవిదమనుస్వేవ- అనువర్తయన్వాత్మీయాన్భార్యాన్బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతియథైవవాగాదయఃప్రాణానువృత్త్యాఆత్మబుభూర్షవఆసన్, సహైవాలం - పర్యాప్తోభార్యేభ్యః - భరణీయేభ్యోభవతిభర్తుం, నేతరస్స్వతన్త్రః.

౧౮

ఆ.— భర్తాశ్రేష్ఠఃపురోగన్తేత్యాదిగుణవిధానార్థంవాక్యాన్తరమాదత్తే (తేదేవాఇతి). తస్యవివక్షితమర్థంవక్తుమాదావాక్షిపతి (నన్వితి). అయుక్తత్వేహేతుమాహ (వాగాదీనామితి). అవధారణానుపపత్తిందూషయతి (నైషదోషఇతి). యథా ప్రాణస్యోపకారోఽన్నకృతోనవాగాదిద్వారకః- తథాతేషామపినాసౌప్రాణద్వారకః- విశేషాభావాదితిశఙ్కతే (కథమితి). వాక్యేనపరిహరతి (ఏతమర్థమితి)- ఆహ- విశేషమితిశేషః. తేషాందేవత్వంసాధయతి (స్వవిషయేతి). తత్రప్రసిద్ధింప్రమాణయితుంవైశబ్దఇత్యాహ (వాఇతి). (స్మరణార్థమితి)- తత్ప్రసిద్ధస్యార్థస్యేతిశేషః. వాక్యార్థమాహ (ఇదంతదితి). ఏతావత్త్వమేవవ్యాచష్టే (తత్సర్వమితి). కిమిదం ప్రాణార్థమన్నాగానంనామ- తదాహ (ఆగానేనేతి). కాపునరేతావతాభవతాంక్షతిః- తత్రాహ (వయంచేతి). అన్నమన్తరేణమయాపిస్థాతుమశక్తేర్మదర్థంతదాగీతమితిచేత్ - తత్రాహ (అతఇతి). ఆ

ఉ.— సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాగ్ హి రసః। ప్రాణో వా అఙ్గానాగ్ రసః ప్రాణో హి వా అఙ్గానాగ్ రసస్తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యత్యేష హి వా అఙ్గానాగ్ రసః॥ ౧౯

భజస్వేతి శ్రూయమాణే కథమన్యథా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ణిచ ఇతి) తస్మై వా స్వస్వామిత్వం- అస్మాకమపి తత్ర ప్రవేశమాత్రం స్థిత్యర్థమపేక్షితమితి వాక్యార్థమాహ (అస్మాంశ్చేతి)- వై శబ్దో యద్యర్థే ప్రయుక్తః. ప్రాణం పరివేష్ట్య తదనుజ్ఞయా వాగాదీనామన్నార్థినామవస్థానం చేత్- తేషామపి ప్రాణవదన్నసమ్బన్ధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి)- త్యక్తప్రాణస్యాన్నజలాద్వాగాదిస్థిత్యనుపలబ్ధేరిత్యర్థః. వాగాదీనామన్నజన్యోపకారస్య ప్రాణద్వారత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి)- తేషామన్నకృతోపకారస్య ప్రాణద్వారకత్వే వాక్యశేషం సంవాదయతి (తదేవేతి)- విద్యాఫలదర్శయన్ గుణజాతముపదిశతి (వాగాదీతి)- వేదనమేవ వ్యాచష్టే (వాగాదయశ్చేతి)- స చ ప్రాణోఽహమస్మీతి వేదేతి చకారార్థః. అనామయావీ వ్యాధిరహితః- దీప్తాగ్నిరితి యావత్. సమ్ప్రతి ప్రాణవిద్యాం స్తోతుం తద్విద్యావద్విద్వేషిణో దోషమాహ (కిం చేతి)- ఇదానీం ప్రాణవిదం ప్రత్యనరాగేలాభం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) ౧౮

రం.— (తేదేవా అబ్రువన్నితి) వాగాద్యాస్తే దేవాః ప్రాణమబ్రువన్. కిమితి. (ఏతావద్వా ఇదం సర్వం యదన్నం తదాత్మన ఆగాసీరను నోఽస్మిన్నన్న ఆభజస్వేతి) యదిదమన్నమస్తి- ఏతావదేవ సర్వమిదం. తత్- తాదృశమన్నమాత్మనే- స్వార్థమాగాసీః. వయం చాన్నార్థినః అన్నం వినా స్థాతుమశక్యత్వాత్. తస్మాదస్మిన్నన్నే అను- త్వద్భాగానన్తరం నః- అస్మానాభజస్వ- ఆజీషదర్థే. అన్తర్భావితణ్యర్థోఽయం భజిః. భాజయ- అల్పాల్పభాగవతః కుర్విత్యర్థః. స ఏవముక్తః ప్రాణః ప్రత్యాహ (తేవై మాభిసంవిశతేతి) తేవై - తాదృశాః. అన్నార్థినో యూయం మా- మామభి- అభితః సంవిశత - ఉపవిశతేత్యబ్రవీత్. (తథేతి తం సమన్తం పరిణ్యవిశన్తేతి) వాగాద్యా దేవతాస్తథేతి ప్రతిశ్రుత్య సమన్తాత్ - పరితోఽస్య విశన్త- నివిష్టా ఇత్యర్థః. భాగినశ్చాభవన్నితి భావః. (తస్మాద్యదనేనాన్నమత్తి తేనైతాస్తృప్యన్తీతి) తస్మాద్ధేతోరనేన - ప్రాణేన కరణేన జీవో యదన్నమత్తి- తేనైవాన్నేన వాగాద్యాస్తృప్యన్తి. ప్రాణే అన్నేనాప్యాయితే వాగాద్యాః ప్రాణా అన్నేనాప్యాయితా భవన్తీత్యర్థః. ఏతద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఏవం హ వా ఏనం స్వా అభిసంవిశన్తి భర్తా స్వానాం శ్రేష్ఠః పుర ఏతా భవత్యన్నాదోఽధిపతిర్య ఏవం వేదేతి) యస్త్వేవం వేద- ఉపాస్తే - తాదృశమేనం- విద్వాంసం- యథా వాగాద్యాః ప్రాణస్య పరితో నివిష్టాః- ఏవం స్వాః- జ్ఞాతయః అభితస్సంవిశన్తి- పరిత ఉపాసతే. స్వానాం - జ్ఞాతీనాం భర్తా - పోషకః శ్రేష్ఠశ్చ పుర ఏతా- అగ్రేసరః అన్నాదః- అరోగదృఢగాత్రతయా అభిమతాన్నభోక్తా అన్యేషామధిపతిశ్చ భవతీత్యర్థః. (య ఉ హైవంవిదం స్వేషు ప్రతి ప్రతిబుభూషతి న హైవాలం భార్యేభ్యో భవతీతి) ఏవంవిదం- ఏతాదృశప్రాణవిద్యానిష్ఠం ప్రతిస్వేషు- జ్ఞాతిషు ప్రతి - ప్రతిభటః. ఛాన్దసస్సులోపః. బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. ప్రతిస్పర్ధీ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః. ప్రతిపత్తిర్బుభూషతీతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః. సః భార్యేభ్యః- భర్తవ్యభార్యాపుత్రాదిభ్యః. భార్యాపుత్రాదిభరణాయేతి యావత్. నాలం భవతి- పుత్రకళత్రాదిభరణేఽప్యసమర్థో భవతీత్యర్థః. (అథ య ఏవైతమనుభవతి యో వైతమను భార్యాన్ బుభూర్షతి స హైవాలం భార్యేభ్యో భవతి) అథశబ్దః ప్రకృతమపేక్ష్యార్థాన్తరపరత్వే. జ్ఞాతీనాం మధ్యే య ఏతం- ప్రాణవిదమనుభవతి- అనుగతో భవతి, యో వా ఏతం- ప్రాణవిదమను- అనుసృత్య భార్యాన్- భర్తవ్యాన్ పుత్రకళత్రాదీన్ బుభూర్షతి- భర్తుమిచ్ఛతి,- భృఞ ఇస్సని *ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్యేత్యుత్వం. స ఏవాలం భార్యేభ్యో భవతి- ఉక్తార్థః. ౧౮

శం.— సర్వమేతత్ప్రాణగుణవిజ్ఞానఫలముక్తం.- కార్యకరణానామాత్మత్వప్రతిపాదనాయ ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వముపన్యస్తం *సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇతి. అస్మాద్ధేతోరయమాఙ్గిరస ఇత్యాఙ్గిరసత్వే హేతురనుక్తః- తద్ధేతుసిద్ధ్యర్థమారభ్యతే- తద్ధేతుసిద్ధ్యాయత్తం హి కార్యకరణాత్మత్వం ప్రాణస్య. అనన్తరం చ వాగాదీనాం ప్రాణాధీనతోక్తా- సా చ కథముపపాదనీయేతి. ఆహ (సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఇత్యాది)- యథోపన్యస్తమేవోపాదీయతే ఉత్తరార్థం. ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇత్యేవమన్తం వాక్యం- యథావ్యాఖ్యాతార్థమేవ పునస్స్మారయతి. కథం ప్రాణో వా అఙ్గానాం రస ఇతి- ప్రాణో హి, హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ, అఙ్గానాం రసః. ప్రసిద్ధమేతత్ప్రాణస్యాఙ్గరసత్వం- న వాగాదీనాం. తస్మాద్యుక్తం ప్రాణో వా ఇతి స్మరణం. కథం పునః ప్రసిద్ధత్వమిత్యత ఆహ- తస్మాచ్ఛబ్ద ఉపసంహారార్థ ఉపరిత్వేన సమ్బధ్యతే. యస్మాత్- యతోఽవయవాత్, కస్మాత్- అనుక్తవిశేషాత్, యస్మాత్కస్మాత్- యతః కుతశ్చిచ్చాఙ్గాత్- శరీరావయవాదవిశేషితాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి- అపసర్పతి, తదేవ- తత్రైవ తదఙ్గం శుష్యతి- నీరసం భవతి- శోషముపైతి. తస్మాదేష హి వా అఙ్గానాం రస ఇత్యుపసంహారః. అతః కార్యకరణానామాత్మా ప్రాణ ఇత్యేతత్సిద్ధం,- ఆత్మాపాయే హి శోషః - మరణం స్యాత్, తస్మాత్తేన జీవన్తి ప్రాణినస్సర్వే. తస్మాదపాస్య వాగాదీన్- ప్రాణ ఏవోపాస్య ఇతి సముదాయార్థః. ౧౯

ఆ.— *తేదేవా అబ్రువన్నిత్యాదౌ గుణవిధిర్వివక్షితః- న విశిష్టవిధిః- గుణఫలస్యైవాత్ర శ్రవణాదిత్యాహ (సర్వమేతదితి)- ఉత్తరగ్రన్థస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వ్యవహితమనువదతి (కార్యకరణానామితి)- అనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అస్మాదితి)- కిమిత్యాఙ్గిరసత్వసాధకో హేతుస్సాధనీయః- తత్రాహ (తద్ధేత్వితి)- సమ్ప్రత్యవ్యవహితం సమ్బన్ధం దర్శయతి (అనన్తరం చేతి)- ప్రకారాన్తరం బుభుత్స్యమానమితి సూచయితుం చశబ్దః. తర్హి యదుపపాదనీయం- తదుచ్యతాం. కిమిత్యుక్తస్య పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తరార్థమితి)- ప్రతిజ్ఞానువాదో వక్ష్యమాణహేతోరుపయోగీత్యర్థః. యథోపన్యస్తమేవేత్యాది ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణో వా ఇతి)- ఉక్తార్థనిర్ణయహేతుం పృచ్ఛతి (కథమితి)- తత్ర ప్రసిద్ధిం

ఉ.— ఏషఉఏవబృహస్పతిర్వాగ్వైబృహతీతస్యాఏషపతిస్తస్మాదుబృహస్పతిః॥ ౨౦
ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిర్వాగ్వైబ్రహ్మతస్యాఏషపతిస్తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః॥ ౨౧

హేతుంకుర్వన్పరిహరతి (ప్రాణోహీతి) ప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (ప్రసిద్ధమితి) స్మారణం- ప్రసిద్ధస్యాఙ్గిరసత్వస్యేతిశేషః. ప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి శఙ్కతే (కథమితి) తామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (అతఆహేతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యస్మాత్కస్మాదితి) ఉక్తేనవ్యతిరేకేణానుక్తమన్వయంసముచ్చేతుంచశబ్దః. తస్మాచ్ఛబ్దస్యోపరితనేనసమ్బన్ధముక్తంస్ఫుటయతి (తస్మాదితి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామఙ్గిరసత్వే ప్రాణస్యసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ఉక్తన్యాయాదఙ్గిరసత్వేసిద్ధేఽపికథమాత్మత్వం సిధ్యేదిత్యాశఙ్క్యాహ (అఙ్గేతి) అస్తుప్రాణస్సఙ్ఘాతస్యాత్మా-తథాపికింస్యాత్-తదాహ (తస్మాదితి) భవతుప్రాణాధీనంసఙ్ఘాతస్యజీవనం-తథాపికథంతస్యైవోపాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదపాస్యేతి) ౧౯

రం.— పూర్వముక్తమేవాయాస్యత్వమాఙ్గిరసత్వంచవిద్యాభేదభ్రమాపనుత్తయేపునరాహ (సోఽయాస్యఇత్యాదినా) సోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽఙ్గానాంహిరసః ప్రాణోవాఅఙ్గానాంరసఃఇత్యన్తేనోక్తవాక్యార్థఃస్మారితః. పునస్తమేవార్థం ప్రసిద్ధ్యోపపాదయతి (ప్రాణోహివాఇత్యాదినా) హి-యస్మాత్ ప్రాణానామఙ్గరసత్వం- తస్మాద్యస్మాత్కస్మాచ్చిదఙ్గాత్ప్రాణఉత్క్రామతి- తదైవతదఙ్గంశుష్యతి- నీరసత్వాదితిభావః. ౧౯

శం.— (ఏషఉ) నకేవలంకార్యకరణయోరేవాత్మా ప్రాణోరూపకర్మభూతయోః. కింతర్హి. ఋగ్యజుస్సామ్నాంనామభూతానామాత్మేతిసర్వాత్మకతయా ప్రాణంస్తువన్మహీకరోత్యుపాస్యత్వాయ. ఏషఉఏవ- ప్రకృతఆఙ్గిరసోఽబృహస్పతిః. కథంబృహస్పతిరితి. ఉచ్యతే - వాగ్వై బృహతీ- బృహతీఛన్దఃషట్త్రింశదక్షరా. అనుష్టుప్చవాక్. కథం. * వాగ్వాఅనుష్టుబితిశ్రుతేః. సాచవాగనుష్టుబ్బృహత్యాంఛన్దస్యన్తర్భవతి - అతోయుక్తంవాగ్వైబృహతీతిప్రసిద్ధవద్వక్తుం. బృహత్యాంచసర్వాఋచోఽన్తర్భవన్తి- ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. * ప్రాణోబృహతీ * ప్రాణఋచఇత్యేవవిద్యాదితిశ్రుత్యన్తరాత్. వాగాత్మత్వాచ్చర్చాం ప్రాణేఽన్తర్భావః. తత్కథమితి. ఆహ- తస్యాః - వాచోబృహత్యాఋచఏషః - ప్రాణఃపతిః. తస్యానిర్వర్తకత్వాత్. కౌష్ఠ్యాగ్నిప్రేరితమారుతనిర్వర్త్యాహిఋక్. పాలనాద్వావాచఃపతిః- ప్రాణేనహిపాల్యతేవాక్ - అప్రాణస్యశబ్దోచ్చారణసామర్థ్యాభావాత్. తస్మాదుబృహస్పతిః- ఋచాంప్రాణఆత్మేత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— బృహస్పత్యాదిధర్మకంప్రాణోపాసనంవక్తుంవాక్యాన్తరమవతారయతి (ఏషఉఇతి) తస్యవిధాన్తరేణతాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) కార్యం - స్థూలశరీరంప్రత్యక్షతోరూప్యమాణంరూపాత్మకం. కరణంచ- జ్ఞానక్రియాశక్తిమత్కర్మభూతం. తయోరాత్మాప్రాణఇత్యుక్త్వానామరాశేరపితథేతివక్తుంకణ్డికాచతుష్టయమిత్యర్థః. కిమితిప్రాణస్యాత్మత్వేనసర్వాత్మత్వోక్తిస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాయేతి) ఉక్తోఽర్థోబృహస్పతిశబ్దాదుపరిసమ్బధ్యతే. * బృహస్పతిర్దేవానాంపురోహితఆసీదితిశ్రుతేర్దేవపురోహితోబృహస్పతిరుచ్యతే - తత్కథంప్రాణస్యబృహస్పతిత్వమితిశఙ్కతే (కథమితి) దేవపురోహితంవ్యావర్తయితుముత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ప్రసిద్ధివచనం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహతీతి) (ఛన్దఇతి) సప్తహిగాయత్ర్యాదీనిప్రధానానిఛన్దాంసి- తేషాంమధ్యమంఛన్దోబృహతీత్యుచ్యతే. సాచబృహతీషట్త్రింశదక్షరా ప్రసిద్ధేత్యర్థః. భవతుయథోక్తాబృహతీ- తథాపికథంవాగ్వైబృహతీత్యుక్తం- తత్రాహ (అనుష్టుప్చేతి) ద్వాత్రింశదక్షరావాఇదమనుష్టుబిష్టా- సాచాష్టాక్షరైశ్చతుర్భిఃపాదైఃషట్త్రింశదక్షరాయాంబృహత్యామన్తర్భవతి-అవాన్తరసఙ్ఖ్యాయామహాసఙ్ఖ్యాయామన్తర్భావాదిత్యాహ (సాచేతి) వాగనుష్టుభోరనుష్టుబ్బృహత్యోశ్చోక్తైక్యముపజీవ్యఫలితమాహ (అతఇతి) భవతువాగాత్మికాబృహతీ- తథాపితత్పతిత్వేన ప్రాణస్యకథమృక్పతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బృహత్యాంచేతి) సర్వాత్మకప్రాణరూపేణబృహత్యాస్స్తుతత్వాత్తత్రసర్వాసామృచామన్తర్భావస్సమ్భవతి- తస్మాత్ప్రాణస్యబృహస్పతిత్వేసిద్ధమృక్పతిత్వమిత్యర్థః. ప్రాణరూపేణస్తుతాబృహతీత్యత్రప్రమాణమాహ (ప్రాణోబృహతీతి) తథాపి ప్రాణస్యవివక్షితమృగాత్మత్వంకథంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణఇతి) తస్యతదాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (వాగాత్మత్వాదితి) తాసాంతదాత్మత్వేఽపికథం ప్రాణేఽన్తర్భావః- నహిఘటోమృదాత్మాపటేఽన్తర్భవతీతిశఙ్కతే (తత్కథమితి) ప్రాణస్యవాఙ్నిష్పాదకత్వాత్తద్భూతానామృచాం ప్రాణేకారణేయుక్తోఽన్తర్భావఇత్యాహ (ఆహేత్యాదినా) ప్రాణస్యతన్నిర్వర్తకత్వేఽపినతస్మిన్వాచోఽన్తర్భావః- నహిఘటస్యకులాలేఽన్తర్భావఇత్యాశఙ్క్యాహ (కౌష్ఠ్యేతి) కోష్ఠనిష్ఠేనాగ్నినాప్రేరితస్సన్తతోవాయురూర్ధ్వంగచ్ఛన్కణ్ఠాదిభిరభివ్యజ్యమానోవర్ణతయావ్యజ్యతే - తదాత్మికాచవాఙ్నిర్ణీతాదేవతాధికరణే. ఋక్చవాగాత్మికోక్తా- తదుక్తంతస్యాః ప్రాణేఽన్తర్భూతత్వమిత్యర్థః. ఋగాత్మత్వం ప్రాణస్యప్రకారాన్తరేణసాధయతి (పాలనాద్వేతి) సత్తాప్రదత్వేసతిస్థాపకత్వంతాదాత్మ్యవ్యాప్తమిత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨౦

రం.— (ఏషఉఏవబృహస్పతిరితి) ఉశ్చార్థే. బృహస్పతిశ్చఏషఏవేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (వాగ్వైబృహతీతి) బృహత్యాఖ్యచ్ఛన్దసోవాగ్రూపత్వాదితిభావః. తస్యాః- తాదృశ్యావాచఃఏషః- ప్రాణఃపతిః- రక్షకఇత్యర్థః. వాగాదిసత్తాయాస్తదధీనత్వాదితిభావః. ౨౦

శం. తథాయజుషాం. కథం. ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిః. వాగ్వైబ్రహ్మ- యజుః. తచ్చవాగ్విశేషఏవ. తస్యావాచోయజుషోబ్రహ్మణఏషపతిః- తస్మాదుబ్రహ్మణస్పతిః- పూర్వవత్. కథంపునరేతదవగమ్యతేబృహతీబ్రహ్మణోఋగ్యజుష్ట్వం- నపునరన్యార్థత్వమితి. ఉచ్యతే- వాచో

ఉ.— ఏషఉఏవసామవాగ్వైసామఏషసాచామశ్చేతితత్సామ్నస్సామత్వం। యద్వేవసమఃప్లుషిణా సమోమశకేనసమోనాగేనసమఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోనేనసర్వేణతస్మాద్వేవసామాశ్నుతేసామ్న స్సాయుజ్యగ్ంసలోకతాంజయతి యఏవమేతత్సామవేద॥ ౨౨

స్త్రైసామసామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్వాగ్వైసామేతి. తథాచ *వాగ్వైబృహతీవాగ్వైబ్రహ్మేతిచవాక్సమానాధికరణయోఃఋగ్యజుష్ట్వంయుక్తం- పరిశేషాత్. సామ్న్యభిహితేఋగ్యజుషీఏవపరిశిష్టే. వాగ్విశేషత్వాచ్చ. వాగ్విశేషేహిఋగ్యజుషీ- తస్మాత్తయోర్వాచాసమానాధికరణతాయుక్తా. అవిశేషప్రసక్తాచ్చ. సామోద్గీథఇతిచస్పష్టంవిశేషాభిధానత్వం- తథాబృహతీబ్రహ్మశబ్దయోరపివిశేషాభిధానత్వంయుక్తం. అన్యథాఽనిర్ధారితవిశేషయోరానర్థక్యాపత్తేశ్చ. విశేషాభిధానస్యవాఙ్మాత్రత్వేచోభయత్రపౌనరుక్త్యాత్. ఋగ్యజుస్సామోద్గీథశబ్దానాంచశ్రుతిష్వేవంక్రమదర్శనాత్. ౨౧

ఆ.— యజుషాం- ఆత్మేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. నియతపాదాక్షరాణామృచాం ప్రాణత్వేకృతస్తద్విపరీతానాంయజుషాంతత్త్వమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కథమితి) తథాపికథం ప్రాణోయజుషామాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగ్వైబ్రహ్మేతి) నిర్వర్తకత్వం పాలయితృత్వంచాత్రాపి తుల్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) రూఢిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కథంపునరితి) వాక్యశేషవిరోధాన్నాత్రరూఢిస్సమ్భవతీతిపరిహారః (ఉచ్యతఇతి) (వాచోన్తైసామేతి) అన్తేవాచస్సామసామానాధికరణ్యేననిర్దేశాద్వేదాధికారోయమితియోజనా. తథాపికథమృక్త్వంయజుష్ట్వంవాబృహతీబ్రహ్మణోరితి- తత్రాహ (తథాచేతి) పరిశేషమేవదర్శయతి (సామ్నీతి) ఇతశ్చవాక్సమానాధికృతయోర్బృహతీబ్రహ్మణోఋగ్యజుష్ట్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (వాగ్విశేషత్వాచ్చేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అవిశేషేతి) ప్రసక్తమేవవ్యతిరేకముఖేనవివృణోతి (సామేతి) ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థః. కించ- *వాగ్వైబృహతీవాగ్వైబ్రహ్మేతివాక్యాభ్యాంబృహతీబ్రహ్మణోర్వాగాత్మత్వంసిద్ధం. నచతయోర్వాఙ్మాత్రత్వం- వాక్యద్వయేపి వాగ్వైవాగితిపౌనరుక్త్యప్రసక్తాత్. తస్మాద్బృహతీబ్రహ్మణోరేష్టవ్యమృగ్యజుష్ట్వమిత్యాహ (వాఙ్మాత్రత్వేచేతి) తత్రైవస్థానమాశ్రిత్యహేత్వన్తరమాహ (ఋగితి) ౨౧

రం.— (ఏషఉఏవబ్రహ్మణస్పతిరితి) బ్రహ్మశబ్దోవేదపరః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨౧

శం.— (ఏషఉఏవసామ) కథమితి. ఆహ- వాగ్వైసా- యత్కించిత్ స్త్రీశబ్దాభిధేయం- సావాక్. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోహిసర్వనామసాశబ్దః. తథాఅమఃఏషః- ప్రాణః. సర్వపుంశబ్దాభిధేయవస్తువిషయోఽమశబ్దః. *కేనమేపౌంస్యానినామాన్యాప్నోషీతిప్రాణేనేతి బ్రూయాత్కేనమేస్త్రీనామానీతివాచేతిశ్రుత్యన్తరాత్. వాక్ప్రాణాభిధానభూతౌసామశబ్దౌ. తథా - ప్రాణనిర్వర్త్యస్స్వరాదిసముదాయమాత్రంగీతిఃసామశబ్దేనాభిధీయతే- అతోనప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణసామనామాస్తికించిత్. స్వరవర్ణాదేశ్చప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్ప్రాణతన్త్రత్వాచ్చ- ఏషఉఏవప్రాణస్సామ. యస్మాత్సామసామేతి- వాక్ప్రాణాత్మకం- సాచామశ్చేతి. తత్- తస్మాత్సామ్నః - గీతిరూపస్యస్వరాదిసముదాయస్యసామత్వం- తత్ప్రసిద్ధంభువి. యద్వేవసమః- తుల్యఃసర్వేణవక్ష్యమాణేనప్రకారేణ- తస్మాద్వాసామేత్యనేనసమ్బన్ధః. వాశబ్దస్సామశబ్దలాభనిమిత్తప్రకారాన్తరనిర్దేశసామర్థ్యలభ్యః. కేనపునఃప్రకారేణప్రాణస్యతుల్యత్వమితి. ఉచ్యతే- సమఃప్లుషిణా- పుత్తికాశరీరేణ. సమోమశకేన- మశకశరీరేణ. సమోనాగేన - హస్తిశరీరేణసమః. ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః - త్రైలోక్యశరీరేణప్రాజాపత్యేన. సమోనేనజగద్రూపేణహైరణ్యగర్భేణ. పుత్తికాదిశరీరేషుగోత్వాదివత్కార్త్స్న్యేనపరిసమాప్తఇతిసమత్వంప్రాణస్య- నపునఃశరీరమాత్రపరిమాణేనైవ- అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ. నచఘటప్రాసాదాదిప్రదీపవత్సఙ్కోచవికాసితయాశరీరేషుతావన్మాత్రంసమత్వం- *తఏతేసర్వఏవసమాస్సర్వేనన్తాఇతిశ్రుతేః. సర్వగతస్యతుశరీరేషుశరీరపరిమాణవృత్తిలాభోనవిరుధ్యతే. ఏవంసమత్వాత్సామాఖ్యంప్రాణంవేదయః- శ్రుతిప్రసారితమహత్త్వం- తస్యైతత్ఫలం. అశ్నుతే- వ్యాప్నోతిసామ్నః- ప్రాణస్యసాయుజ్యం- సయుగ్భావం, సమానదేహేన్ద్రియాభిమానత్వం. సాలోక్యం - సమానలోకతాంవా - భావనావిశేషతః. యఏవమేతద్యథోక్తంసామ- ప్రాణంవేద- ఆప్రాణాత్మాభిమానాభివ్యక్తేరుపాస్తఇత్యర్థః. ౨౨

ఆ.— ఋగ్యజుష్ట్వంప్రాణస్యప్రతిపాద్యతస్యైవసామత్వంసాధయతి (ఏషఇత్యాదినా). తదేవస్పష్టయతి (సర్వేతి) సాశబ్దోహిసర్వనామ- తథాచయఃస్త్రీలిఙ్గస్సర్వశ్శబ్దః- తేనాభిధేయంవస్తువాగిత్యర్థః. అమఃప్రాణఇత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వపుంశబ్దేతి) పుంలిఙ్గేనసర్వేణశబ్దేనాభిధేయంవస్తుప్రాణఇత్యర్థః. తత్రశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (కేనేతి) ఆచార్యస్యశిష్యంప్రత్యేతద్వాక్యం. పౌంస్యాని - పుంసాంవాచకాని. తథాపికస్యసామశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యఫలితమాహ (వాగితి) వాగుపసర్జనఃప్రాణస్సామశబ్దాభిధేయః- ఏకవచననిర్దేశాదిత్యర్థః. నను గీతిషుసామాఖ్యేతిన్యాయాద్విశిష్టాకాచిద్గీతిస్సామేత్యుచ్యతే- తత్కుతోవాగుపసర్జనస్యప్రాణస్యసామత్వం - అతఆహ (తథేతి) ప్రాణస్యసామత్వేసతీతియావత్. ప్రగీతమన్త్రవాక్యసామశబ్దస్యవృద్ధైరిష్టత్వాదస్తిప్రాణాదివ్యతిరేకేణసామేత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరేతి) ఆదిపదేనపదవాక్యాదిగ్రహః. వాగుపసర్జనేప్రాణేముఖ్యస్సామశబ్దస్తత్సమ్బన్ధాదితరత్రగౌణః- మఞ్చాదిశబ్దవదిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థేతత్సామ్నస్సామత్వమితివాక్యంయోజయతి (యస్మాదితి). ఇదంసామేదంసామేతియద్వ్యవహ్రియతే- తద్వాక్ప్రాణాత్మకమేవోచ్యతే- సాచామశ్చేతివ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం - త

ఉ.— ఏషఉ వా ఉద్గీథః ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేనహీదగ్ సర్వముత్తబ్ధం వాగేవగీథోచ్చగీథాచేతి స ఉద్గీథః॥ ౨౩
‡ తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితానేయో రాజానం భక్షయన్నువాచాయంత్యస్య రాజా మూర్ధానం
విపాతయతాద్యదితోఽయాస్య ఆఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితి వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయదితి॥ ౨౪

స్యాత్ప్రసిద్ధస్య సామ్నో యత్సామత్వం - తన్ముఖ్యసామనిర్వక్తృత్వాద్గౌణమేవ సదర్థే స్తుత్యవ్యవహారే ప్రసిద్ధనిబన్ధనా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణస్య సామత్వముపాసనార్థముపన్యస్యతి (యదిత్యాదినా) ప్రకారాన్తరావద్యోతీ వాశబ్దో త్ర న శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (వాశబ్దఇతి) నిమిత్తాన్తరమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కేనేత్యాదినా). నను ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేపరిచ్ఛిన్నత్వాదానన్త్యానుపపత్తిః - తత్కథమస్య సర్వేషు శరీరేషు సమత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్తికాదీతి) సమశబ్దస్య యథాశ్రుతార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నపునరితి). ఆధిదైవికేన రూపేణామూర్తత్వం సర్వగతత్వం చ ద్రష్టవ్యం. నను ప్రదీపో ఘటే సఙ్కుచతి - ప్రాసాదే వికసతి - తథా ప్రాణోఽపి మశకాదిశరీరేషు సఙ్కోచమిభాదిదేహేషు వికాసం చాపద్యతామితి సమత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి). ప్రాణస్య సర్వగతత్వే సమత్వశ్రుతిర్విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతస్యేతి) ఖణ్డాదిషు గోత్వవచ్ఛరీరేషు సర్వత్ర స్థితస్య ప్రాణస్య తత్తచ్ఛరీరపరిమాణానువృత్తేర్నాభస్స్పన్దతి - సర్వగతస్యైవ నభస స్తత్ర తత్రోపాధిరూపకుమ్భాద్యవచ్ఛేదోపలమ్భాదిత్యర్థః. ఫలశ్రుతిమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఫలవికల్పే హేతుమాహ (భావనేతి) వేదనం వ్యాకరోతి (ఆప్రాణేతి) ఇదం చ ఫలం మధ్యప్రదీపన్యాయేనోభయతస్సమ్బద్ధమవధేయం. ౨౨

రం.— (ఏషఉఏవసామేతి) ఏషఉఏవ - వాగ్విశిష్టో ముఖ్యప్రాణ ఏవ సామ - సా చామశ్చేతి సామశబ్దనిర్వచనాత్. సా ఇతి స్త్రీలిఙ్గేన తచ్ఛబ్దేన వాక్ పరామృశ్యతే. * అమగతిభాజనశబ్దేష్వితి గమనార్థాదమతేరౌణాదికః - గచ్ఛతీత్యమః - ప్రాణః. తదుపపాదయతి (వాగ్వై సా అమ ఏష ఇతి) ఉక్తోఽర్థః. ప్రకారాన్తరేణ సామశబ్దనిర్వచనమాహ (యద్వేవసమః ప్లుషిణేత్యాది) యద్వేవ - యత్ - ఉ - ఏవ - ఇతిచ్ఛేదః. ఉశబ్దో వార్థః. యస్మాదేవ ప్లుషిణా - పుత్తికాశరీరేణ సమః, మశకశరీరేణ సమః, హస్తిశరీరేణ సమః, స్వసృష్టజీవభూతత్రైలోక్యశరీరకబ్రహ్మణశ్శరీరేణాపి సమః, దేవమనుష్యాదిసర్వప్రాణిశరీరేణాపి సమః. యథా ఘటప్రదీపప్రభా తావన్మాత్రవ్యాపినీ - ప్రాసాదప్రదీపప్రభా చ ప్రాసాదవ్యాపినీ - ఏవం ప్రాణోఽపి బ్రహ్మాదిపిపీలికాన్తశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరానురూపవ్యాప్తిమత్త్వేన సమః. తస్మాత్త్వేవ సామ - తస్మాదేవ వా సామేత్యర్థః. ఏతదేవ వాక్యముపలభ్య ముఖ్యప్రాణస్య విభుత్వం పూర్వపక్షీకృత్య ఇన్ద్రియాణామివ ముఖ్యప్రాణస్యాప్యుత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాదణుత్వమితి ప్రాణపాదే * అణుశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (అశ్నుతే సామ్నస్సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామ్నః - సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యం - ప్రాణదేవతాసమానభోగతాం అశ్నుతే. సలోకతాం జయతి - సాలోక్యం ప్రాప్నోతి. య ఏవం సామశబ్దనిరుక్తం సర్వదాఽనుసన్ధత్తే. ౨౨

శం.— (ఏష ఉ వా ఉద్గీథః) ఉద్గీథో నామ సామావయవో భక్తివిశేషః, నోద్గానం, సామాధికారాత్. కథముద్గీథః ప్రాణః. ప్రాణో వా ఉత్. ప్రాణేన హి - యస్మాదిదం సర్వం - జగదుత్తబ్ధం - ఊర్ధ్వం స్తబ్ధం - ఉత్తమ్భితం, విధృతమిత్యర్థః. ఉచ్ఛబ్దార్థావద్యోతకోఽయముచ్ఛబ్దః ప్రాణగుణాభిధాయకః - తస్మాదుత్ప్రాణః. వాగేవ గీథా - శబ్దవిశేషత్వాదుద్గీథభక్తేః. గాయతేశ్శబ్దార్థత్వాత్సా వాగేవ. న హ్యుద్గీథభక్తేశ్శబ్దవ్యతిరేకేణ కిఞ్చిద్రూపముత్ప్రేక్ష్యతే - తస్మాద్యుక్తమవధారణం వాగేవ గీథేతి. ఉచ్చ - ప్రాణో, గీథా చ - ప్రాణతన్త్రా వాక్, ఇత్యుభయమేకేన శబ్దేనాభిధీయతే - స ఉద్గీథః. ౨౩

ఆ.— ప్రస్తావాదిశబ్దవదుద్గీథశబ్దస్యాపి భక్తివిశేషరూఢత్వాత్, * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యత్ర చౌద్గాత్రే కర్మణి ప్రయుక్తత్వాత్, కథముద్గీథః ప్రాణ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథో నామేతి) నఞ్ పదస్యోభయతస్సమ్బన్ధః. సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య ప్రకృతత్వాదితి హేతుమాహ (సామాధికారాదితి). న తావదుద్గీథశబ్దస్య ప్రాణే రూఢిః - తస్య తస్మిన్ వృద్ధప్రయోగాదర్శనాత్. నాపి యోగః - అవయవవృత్తేరదృష్టేరితి శఙ్కాయాం (కథమితి) యోగవృత్తిముపేత్య పరిహరతి (ప్రాణ ఇతి) ఉచ్ఛబ్దో నాన్యార్థస్య వాచకః - నిపాతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్తబ్ధమితి) తథాపి కథం ప్రాణో వా ఉదిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాణేతి) * వాయుర్వై గౌతమ తత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తేశ్శబ్దవిశేషత్వేఽపి గీథా వాగితి కథముచ్యతే - తత్రాహ (గాయతేరితి) అథావధారణం సాధయతి (నహీతి) తథాపి కథం ప్రాణస్యోద్గీథత్వమిత్యాశఙ్క్య వాగుపసర్జనస్య తస్య తథాత్వం కథయతి (ఉచ్చేతి) ౨౩

రం.— (ఏషఉవా ఉద్గీథ ఇతి) ఏష ఉ వా - ఏష ఏవ వాక్ప్రాణసముదాయః ఉద్గీథః - ఉద్గీథాఖ్యసామభక్తిరిత్యర్థః. తదుపపాదయతి (ప్రాణో వా ఉత్ప్రాణేన హీదం సర్వమిత్యాదినా) ఉత్తబ్ధం - ధృతమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨౩

శం.— ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయాఖ్యాయికారభ్యతే (తద్ధాపి). తత్ - తత్రైతస్మిన్నర్థే హ అపి - ఆఖ్యాయికాపి శ్రూయతే హ - స్మ. బ్రహ్మదత్తః - బ్రహ్మదత్తో నామతః. చికితానస్యాపత్యం చైకితానః, తదపత్యం యువా చైకితానేయో రాజానం - యజ్ఞే సోమం భక్షయన్నువాచ. కిం. అయం - చమససోమో యో భక్ష్యమాణో రాజా త్యస్య - తస్యామమానృతవాదినో మూర్ధానం - శిరో విపాతయతాత్ - విస్పష్టం పాతయతు. తూర

---

‡ చైకితాయనేయ ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— తస్య హైతస్య సామ్నో యః స్వం వేదభవతిహాస్య స్వం తస్య వై స్వర ఏవ స్వం తస్మాదార్త్విజ్యంకరిష్యన్వాచి స్వరమిచ్ఛేత తయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యంకుర్యాత్తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవ। అథో యస్య స్వంభవతిభవతిహాస్య స్వం య ఏవ మేతత్సామ్నః స్వం వేద॥ ౨౫

యం తాతఙాదేశః. ఆశిషిలోట్ విపాతయతాదితి. యద్యహమనృతవాదీ స్యామిత్యర్థః. కథంపునరనృతవాదిత్వప్రాప్తిరితి. ఉచ్యతే - యత్ - యది ఇతః- అస్మాత్ప్రకృతాత్ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదయాస్యాత్- ముఖ్యప్రాణాభిధాయకేనాయాస్యాఙ్గిరసశబ్దేనాభిధీయతే. విశ్వసృజాంపూర్వర్షీణాం సత్రే ఉద్గాతా. సోఽన్యేన- దేవతాన్తరేణవాక్ప్రాణవ్యతిరిక్తేనోదగాయత్ - ఉద్గానంకృతవాన్. తతోఽహమనృతవాదీస్యాం- తస్యమమదేవతావిపరీత ప్రతిపత్తుర్మూర్ధానంవిపాతయత్విత్యేవంశపథం చకారేతివిజ్ఞానే ప్రత్యయదార్ఢ్యకర్తవ్యతాం దర్శయతి. తమిమమాఖ్యాయికానిర్ధారితమర్థం స్వేన వచసోపసంహరతి శ్రుతిః - వాచాచ - ప్రాణప్రధానయా ప్రాణేనచ - స్వేనాత్మభూతేన సోఽయాస్య ఆఙ్గిరస ఉద్గాతా ఉదగాయదిత్యేషోఽర్థో నిర్ధారితశ్శపథేన. ౨౪

ఆ.—— తద్ధాపీత్యాదివాక్యస్య ప్రకృతానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తార్థేతి)- ఉద్గీథదేవతా ప్రాణః - న వాగాదిరిత్యుక్తోఽర్థః. *జీవతి తు వంశ్యే యువేతి పాణినిస్మరణాత్ప్రాప్తౌ వంశ్యే జీవతి పౌత్రప్రభృతేర్యదపత్యం - తద్యువసంజ్ఞకమితి ద్రష్టవ్యం. క్రియాపదనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (తోరితి)- తుప్రత్యయస్యాయమాశిషి విషయే తాతఙాదేశః- *తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామితి పాణినిస్మరణాదిత్యర్థః. మూర్ధపాతప్రాపకం దర్శయతి (యదీతి) అనృతవాదిత్వస్య ప్రాపకాభావాదప్రాప్తిరితి శఙ్క్యతే (కథంపునరితి) ఉద్గానస్య బుద్ధ్యాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతా ప్రాజాపత్యాదిలక్షణా కింతస్మిన్ దేవతా- కింవా వక్స్వరాదిసన్నిధానాత్తద్దేవతైవ తత్ర దేవతేతి విప్రతిపత్తేరనృతవాదిత్వే శఙ్కితే బ్రహ్మదత్తశ్శపథేన నిశ్చయంచకారేత్యాహ (ఉచ్యతఇతి) ప్రాణాద్వాక్సంయుక్తాదన్యేనాయాస్యోయద్యుదగాయదితి సమ్బన్ధః. నన్వయాస్యాఙ్గిరసశబ్దవాచ్యో ముఖ్యః ప్రాణో దేవతా- తన్నోద్గాతా భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ముఖ్యేతి) ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయేత్యుక్తముపసంహరతి (ఇతివిజ్ఞాన ఇతి)- ఉక్తరీత్యా శపథక్రియయా ప్రాణ ఏవోద్గీథదేవతేత్యస్మిన్ విజ్ఞానే ప్రత్యయః- విశ్వాసః. తస్య యద్దార్ఢ్యం - తస్య కర్తవ్యతామాఖ్యాయికయా దర్శయతి శ్రుతిరితియావత్. ఆఖ్యాయికార్థస్యైవ వాచేత్యాదినోక్తేః పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) - శపథస్య స్వోక్తనైరాశ్యప్రామాణ్యేఽపి శ్రుతిమూలతయా ప్రామాణ్యం సిధ్యతీతి భావః. ౨౪

రం.—— (తద్ధాపి బ్రహ్మదత్తశ్చైకితాయనేయో రాజానంభక్షయన్నువాచేతి) తత్- తత్ర. ఆఖ్యాయికేతిశేషః. హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఆఖ్యాయికాపి ప్రసిద్ధాఽస్తీత్యర్థః. చైకితాయనేయః-చికితస్యాపత్యంచైకితిః. *అతఇఞ్. తస్యగోత్రాపత్యంయువా చైకితాయనః. ఫక్. తస్యాయనాదేశః. చైకితాయనస్యాపత్యంచైకితాయనేయః. చైకితాయనేయో బ్రహ్మదత్తనామా ఋషిః రాజానం - సోమంభక్షయన్నువాచ. కిమితి. (అయంత్యస్యరాజామూర్ధానంవిపాతయతాత్) అయం-భక్ష్యమాణో రాజా- సోమః త్యస్య- అన్యస్య శిరః విపాతయతు. ననుకింతేనాపరాద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదితోఽయాస్యాఙ్గిరసోఽన్యేనోదగాయదితీతి) యత్- యస్మాత్కారణాదితః- అస్మాదయాస్యాఙ్గిరసః- ముఖ్యప్రాణాదన్యేన-దేవతాన్తరేణఅన్యః ఉదగాయత్ - ఉద్గానంకృతవాన్. అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితముఖ్యప్రాణవేదనమన్తరేణదేవతాన్తరదృష్టింకృత్వాయస్తూద్గాయతి- తస్యసోమంపిబతో మూర్ధాపతత్విత్యర్థః. ఇతిశబ్దో బ్రహ్మదత్తవచస్సమాప్తౌ. (వాచాహ్యేవస ప్రాణేనచోదగాయత్) హి- యస్మాద్ధేతోః సోమం పిబన్ శపథంకృతవాన్- తస్మాత్ బ్రహ్మదత్తః అయాస్యాఙ్గిరసశబ్దితవాక్సహితప్రాణవేదనమేవకృత్వా ఉద్గానంకృతవానిత్యర్థః ౨౪

శం.—— (తస్య హైతస్య) తస్యేతి ప్రకృతం ప్రాణమభిసంబధ్నాతి. హ ఏతస్యేతి ముఖ్యంవ్యపదిశత్యభినయేన. సామ్నః - సామశబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య యః స్వం-ధనం వేద- తస్య హ కిం స్యాత్. భవతి హాస్య స్వం. ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్య శుశ్రూషవే ఆహ- తస్య వై- సామ్నః స్వర ఏవ స్వం. స్వర ఇతి కణ్ఠగతం మాధుర్యం. తదేవాస్య స్వం- విభూషణం. తేన హి భూషితమృద్ధిమల్లభ్యతే ఉద్గానం. యస్మాదేవం - తస్మాదార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మోద్గానం కరిష్యన్వాచి విషయే వాచి-వాగాశ్రితం స్వరమిచ్ఛేత్ సామ్నో ధనవత్తాం స్వరేణ చికీర్షురుద్గాతా. ఇదంతు ప్రాసఙ్గికం విధీయతే. సామ్నస్సౌస్వర్యేణ స్వరవత్త్వప్రత్యయ కర్తవ్య ఇచ్ఛామాత్రేణ సౌస్వర్యం న భవతీతి దన్తధావనతైలపానాది సామర్థ్యాత్కర్తవ్యమిత్యర్థః. తయా- ఏవం సంస్కృతయా వాచా స్వరసమ్పన్నయార్త్విజ్యం కుర్యాత్. తస్మాత్ - యస్మాత్సామ్నః స్వభూతః స్వరః, తేన స్వేన భూషితం సామ,- అతో యజ్ఞే స్వరవన్తముద్గాతారం దిదృక్షన్త ఏవ- ద్రష్టుమిచ్ఛన్త ఏవ ధనినమివ లౌకికాః. ప్రసిద్ధం హి లోకేఽథో- అపి యస్య స్వం- ధనం భవతి- తం ధనినం దిదృక్షన్త ఇతి. సిద్ధస్య గుణవిజ్ఞానఫలసమ్బన్ధస్యోపసంహారః క్రియతే (భవతి హాస్య స్వం య ఏవ మేతత్సామ్నః స్వం వేదేతి) ౨౫

ఆ.—— ఉద్గీథదేవతా ప్రాణ ఏవేతి నిర్ధార్య స్వరసువర్ణప్రతిష్ఠాగుణవిధానార్థముత్తరకణ్డికాత్రయమవతారయతి (తస్యేత్యాదినా). కిమిత్యావయోః ఫలమభిలప్యతే- తత్రాహ (ఫలేనేతి) సౌస్వర్యం సామ్నో భూషణమిత్యత్రానుభవమనుకూలయతి (తేనహీతి). కథం తర్హి కణ్ఠగతం మాధుర్యం సమ్పాదనీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి)- ప్రాణోఽహం- మమైవ గీతిభావమాపన్నస్య సౌస్వర్యం ధనమితి ప్రకృతే ప్రాణవిజ్ఞానే గుణవిధిర్వివక్షితశ్చేత్- కిమిత్యుద్గాతురత్ర కర్తవ్యముపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాదృష్టఫలతయేత్యాహ (ఇదంత్వితి)- అథేచ్ఛాయాం కర్తవ్యత్వేన విహితాయాం తావన్మా

ఉ.— తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేద॥ ౨౬

‡ తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతి తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠా వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతేఽన్న ఇత్యు హైక ఆహుః॥ ౨౭

[illegible] సౌస్వర్యం నిధ్యేత్ - నహి స్వర్గకామనామాత్రేణ స్వర్గస్సిధ్యతి. అత ఆహ (సామ్న ఇతి) - తస్య సుస్వరత్వేన తచ్ఛబ్దితస్య ప్రాణస్యోపాస[illegible] ప్రత్యయో కార్యే సతి విహితేచ్ఛామాత్రేణ సామ్నః సౌస్వర్యం న భవతీత్యస్మాత్సామర్థ్యాద్యత్నతో భావనాదికర్తవ్యమిత్యేతదత్ర విధిత్సి[illegible] సౌస్వర్యస్య సామభూషణత్వే గమకమాహ (తస్మాదితి) దృష్టాన్తమనన్తరవాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రసిద్ధం హీతి) భవతి హా[illegible]క్తత్వాదనర్థికా పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సిద్ధస్యేతి). ౨౫

రం. (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్స్వం వేద భవతి హాస్య స్వమితి) ఏతస్య - ప్రకృతస్య సామశబ్దవాచ్యస్యైతస్య - ప్రాణస్య యః స్వం వేద - [illegible] - ధనం భవతి. ఇతి ప్రథమతః ప్రలోభ్య శుశ్రూషుముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ స్వమితి) స్వరః - కణ్ఠధ్వనిః. (తస్మాదార్త్విజ్యం [illegible] వాచి స్వరమిచ్ఛేతేతి) ఋత్విజః కర్మ ఆర్త్విజ్యం - ఔద్గాత్రాదికం కరిష్యన్వాచి స్వరం - కణ్ఠధ్వనిమిచ్ఛేత్. ఇచ్ఛేతేతి పదవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యథా కణ్ఠధ్వనిర్భవతి - తముపాయం మధుపిప్పలీసేవాదిలక్షణం కుర్యాదిత్యర్థః (స తయేత్యాది) స్పష్టం. (తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఏవేతి) యస్మాత్ స్వర ఏవ సామ్నస్స్వం - తస్మాద్యజ్ఞే స్వరవన్తమేవోద్గాతారం దిదృక్షన్తే. జనా ఇతి శేషః. (అథో యస్య స్వం భవతీతి) యస్య స్వం - ధనమస్తీత్యర్థః. అథో శబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. అత్యల్పమిదముచ్యతే స్వరవన్తం దిదృక్షన్త ఇతి - యస్య స్వం - ధనమస్తి - తం సర్వం దిదృక్షన్త ఇత్యర్థః. అతః స్వర ఏవ స్వమితి నిర్దిష్టస్వరవత్తా దిదృక్షితత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః. సామస్వరే స్వత్వవేదనస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య స్వమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨౫

శం.— అథాన్యో గుణస్సువర్ణవత్తాలక్షణో విధీయతే - అసావపి సౌస్వర్యమేవ. ఏతావాన్విశేషః - పూర్వం కణ్ఠగతమాధుర్యజం, ఇదం తు లాక్షణికం సువర్ణశబ్దవాచ్యం. తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేద భవతి హాస్య సువర్ణం - సువర్ణశబ్దసామాన్యాత్స్వరసువర్ణయోర్లౌకికమేవ సువర్ణం గుణవిజ్ఞానఫలం భవతీత్యర్థః. (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణం భవతి హాస్య సువర్ణం య ఏవమేతత్సామ్నస్సువర్ణం వేదేతి) పూర్వవత్సర్వం. ౨౬

ఆ.— సామ్నో గుణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తర్హి పునరుక్తిస్స్యాత్ - తత్రాహ (ఏతావానితి). లాక్షణికం - కణ్ఠ్యోయం వర్ణో దన్త్యోయమితి లక్షణజ్ఞానపూర్వకం సుష్ఠు వర్ణోచ్చారణం. (తస్య హైతస్య సామ్న ఇతి) మన్త్రేణ సామశబ్దితప్రాణభూతస్య ధనమితి యావత్. లాక్షణికసౌస్వర్యగుణవత్ప్రాణవిజ్ఞానవతో యథోక్తఫలలాభే హేతుమాహ (సువర్ణశబ్దేతి) వాక్యార్థమాహ (లౌకికమేవేతి) ఫలేన ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యైకం తత్సువర్ణమితి శుశ్రూషవే బ్రూతే (తస్యేతి) గుణవిజ్ఞానఫలముపసంహరతి (భవతీతి) సామ్నః - తచ్ఛబ్దవాచ్యస్య ప్రాణస్య స్వరూపభూతస్యేతి యావత్. ౨౬

రం.— (తస్య హైతస్య సామ్నో యస్సువర్ణం వేదేతి) సామ్నః - ప్రకృతస్య సామశబ్దితస్య ప్రాణస్య. అన్యత్స్పష్టార్థః. ఏవం ఫలప్రదర్శనేన శుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై స్వర ఏవ సువర్ణమితి) కృష్టప్రథమాదిలక్షణసామస్వరవిదః స్వర ఏవ సువర్ణం - భూషణమిత్యర్థః. సామస్వరే సువర్ణత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (భవతి హాస్య సువర్ణమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౨౬

శం.— తథా ప్రతిష్ఠాగుణం విధిత్సన్నాహ (తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద) - ప్రతితిష్ఠత్యస్యామితి ప్రతిష్ఠా - వాక్. తాం ప్రతిష్ఠాం సామ్నో గుణం యో వేద స ప్రతితిష్ఠతి హ. *తం యథా యథోపాసత ఇతి శ్రుతేస్తద్గుణత్వం యుక్తం. పూర్వవత్ఫలేన ప్రలోభితాయ కా ప్రతిష్ఠేతి శుశ్రూషవ ఆహ - తస్య వై - సామ్నో వాగేవ - వాగితి జిహ్వామూలీయాదీనాం స్థానానామాఖ్యా. సైవ ప్రతిష్ఠా. తదాహ - వాచి హి - జిహ్వామూలీయాదిషు హి - యస్మాత్ప్రతిష్ఠితస్సన్నేష ప్రాణ ఏతద్గానం గీయతే - గీతిభావమాపద్యతే. తస్మాత్సామ్నః ప్రతిష్ఠా వాక్. అన్నే ప్రతిష్ఠితో గీయత ఇత్యు హైక ఏకే - అన్యే ఆహుః. * ఇహ ప్రతితిష్ఠతీత్యుక్తం. అనిన్దితత్వాదేకీయపక్షస్య వికల్పేన ప్రతిష్ఠాగుణవిజ్ఞానం కుర్యాత్ - వాగ్వా ప్రతిష్ఠా - అన్నం వేతి.

ఆ.— ఉపాస్యస్య ప్రతిష్ఠాగుణత్వేఽపి కథముపాసకస్య తద్గుణత్వం - తత్రాహ (తం యథేతి) ఆదిపదాదురశ్శిరఃకణ్ఠదన్తోష్ఠనాసికాతాలూని గృహ్యన్తే. *అష్టౌ స్థానాని వర్ణానామురః కణ్ఠం శిరస్తథా। జిహ్వామూలం చ దన్తాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ తాలు చ. కిమిత్యష్టౌ స్థానాని వాగిత్యుచ్యన్తే - తత్రాహ (వాచి హీతి) పక్షాన్తరమాహ (అన్న ఇతి) అన్నశబ్దేన తత్పరిణామో దేహో గృహ్యతే. ఏకీయపక్షే యుక్తిమాహ (ఇహేతి) కథం తర్హి ప్రతిష్ఠాగుణస్య ప్రాణస్య విజ్ఞానం కర్తవ్యం - అత ఆహ (అనిన్ద్యత్వాదితి) ౨౭

రం.— తస్య హైతస్య సామ్నో యః ప్రతిష్ఠాం వేద ప్రతి హ తిష్ఠతీత్యేవం ఫలప్రదర్శనేన పూర్వవచ్ఛుశ్రూషాముత్పాద్యాహ (తస్య వై వాగేవ ప్రతిష్ఠేతి) తస్య - సామశబ్దితస్య ప్రాణస్యేత్యర్థః. కుత ఇత్యత్రాహ (వాచి హి ఖల్వేష ఏతత్ప్రాణః ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఆహురితి) ౨౭

---

‡ ప్రతిష్ఠితో గీయతే ఇత్యు హైక ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఃసవైఖలుప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతిసయత్రప్రస్తుయాత్తదేతానిజపేత్ అసతోమాసద్గమయతమసోమాజ్యోతిర్గమయమృత్యోర్మామృతంగమయేతిసయదాహాసతోమాసద్గమయేతిమృత్యుర్వాఅసత్సదమృతం మృత్యోర్మామృతంగమయామృతంమాకుర్విత్యేవైతదాహతమసోమాజ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వైతమోజ్యోతిరమృతం మృత్యోర్మామృతంగమయామృతంమాకుర్విత్యేవైతదాహ మృత్యోర్మామృతంగమయేతినాత్రతిరోహితమివాస్తిఅథ యానీతరాణిస్తోత్రాణితేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్తస్మాదుతేషువరంవృణీతయం కామంకామయేతతగ్ సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనేవాయజ మానాయవాయంకామంకామయతేతమాగాయతితద్ధైతల్లోకజిదేవనహైవాలోక్యతాయాఆశాస్తియఏవమేతత్సామవేద. ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

ఏషః-ముఖ్యః ప్రాణః వాచి-వాగిన్ద్రియస్థానభూతజిహ్వామూలాదిస్థానేషు ప్రతిష్ఠితస్సన్ ఏతత్సామ గీయతే-సామభావమాపన్న ఉద్గీయత ఇత్యర్థః. ఇత్యస్యైకఆహుః - ఉశబ్దోఽవధారణే. పూర్వత్ర *ఇహ ప్రతిష్ఠితీతి ప్రాణస్యాన్నప్రతిష్ఠితత్వోక్తేః వాక్ఛబ్దితజిహ్వామూలాది ప్రతిష్ఠితత్వం ఏకీయమతమితిభావః. ౨౭

శం.— ఏవం ప్రాణవిజ్ఞానవతో జపకర్మవిధిత్స్యతే- యద్విజ్ఞానవతో జపకర్మణ్యధికారః - తద్విజ్ఞానముక్తం- అథ- అనన్తరం. యస్మాచ్చైవంవిదుషా ప్రయుజ్యమానం దేవభావాయాభ్యారోహఫలం జపకర్మ- అతః- తస్మాత్తద్విధీయతే ఇహ. తస్య చోదితత్వసమ్బన్ధాత్సర్వత్ర ప్రాప్తౌ పవమానానామితి వచనాత్ పవమానేషు త్రిష్వపి కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం పునః కాలసఙ్కోచం కరోతి- సవైఖలు ప్రస్తోతా సామ ప్రస్తౌతి. సః- ప్రస్తోతా యత్ర- యస్మిన్కాలే సామ ప్రస్తుయాత్- ప్రారభేత, తస్మిన్కాల ఏతాని జపేత్. అస్య చ జపకర్మణ ఆఖ్యాభ్యారోహః - ఆభిముఖ్యేనారోహత్యనేన జపకర్మణా ఏవంవిద్దేవభావమాత్మానమిత్యభ్యారోహః. ఏతానీతి బహువచనాత్త్రీణి యజూంషి. ద్వితీయానిర్దేశాద్బ్రాహ్మణోత్పన్నత్వాచ్చ యథాపఠిత ఏవ స్వరః ప్రయోక్తవ్యః- న మాన్త్రః. యాజమానం జపకర్మ. ఏతాని తాని యజూంషి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మామృతం గమయేతి) మన్త్రాణామర్థస్తిరోహితో భవతీతి స్వయమేవ వ్యాచష్టే బ్రాహ్మణం మన్త్రార్థం- సః- మన్త్రో యదాహ - యదుక్తవాన్. కోఽసావర్థ ఇతి. ఉచ్యతే (అసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్) స్వాభావికకర్మవిజ్ఞానే మృత్యురిత్యుచ్యతే, అసత్- అత్యన్తాధోభావహేతుత్వాత్. (సదమృతం) సత్- శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే అమరణహేతుత్వాదమృతం. తస్మాదసతః- అసత్కర్మణోఽజ్ఞానాచ్చ మా - మాం సత్ - శాస్త్రీయకర్మవిజ్ఞానే గమయ- దేవభావసాధనాత్మభావమాపాదయేత్యర్థః. తత్ర వాక్యార్థమాహ (అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) తథా (తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి మృత్యుర్వై తమః) సర్వం హ్యజ్ఞానమావరణాత్మకత్వాత్తమః. తదేవ చ మరణహేతుత్వాన్మృత్యుః. (జ్యోతిరమృతం) పూర్వోక్తవిపరీతం దైవం స్వరూపం ప్రకాశాత్మకత్వాజ్జ్ఞానం జ్యోతిః. తదేవామృతం - అవినాశాత్మకత్వాత్. తస్మాత్తమసో మా జ్యోతిర్గమయేతి - పూర్వవత్. (మృత్యోర్మామృతం గమయేత్యాది) అమృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహ- దైవం ప్రాజాపత్యం ఫలభావమాపాదయేత్యర్థః. పూర్వో మన్త్రోఽసాధనస్వభావాత్సాధనభావమాపాదయేతి. ద్వితీయస్తు సాధనభావాదప్యజ్ఞానరూపాత్సాధ్యభావమాపాదయేతి. మృత్యోర్మామృతం గమయేతి పూర్వయోరేవ మన్త్రయోః సముచ్చితోఽర్థః తృతీయేన మన్త్రేణోచ్యత ఇతి ప్రసిద్ధార్థతైవ- నాత్ర- తృతీయే మన్త్రే తిరోహితం - అన్తర్హితమివార్థరూపం పూర్వయోరివ మన్త్రయోరస్తి- యథాశ్రుత ఏవార్థః. యాజమానముద్గానం కృత్వా పవమానేషు త్రిష్వథ- అనన్తరం యానీతరాణి- శిష్టాని స్తోత్రాణి- తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేత్- ప్రాణవిదుద్గాతా ప్రాణభూతః ప్రాణవదేవ. యస్మాత్స ఏష ఉద్గాతా ఏవం- ప్రాణం యథోక్తం వేత్తి- అతః ప్రాణవదేవ తం కామం సాధయితుం సమర్థః. తస్మాద్యజమానస్తేషు స్తోత్రేషు ప్రయుజ్యమానేషు వరం వృణీత, యం కామం కామయేత- తం కామం వరం వృణీత- ప్రార్థయేత. యస్మాత్స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేతి తస్మాచ్ఛబ్దాత్ప్రాగేవ సమ్బధ్యతే. ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే- ఇచ్ఛత్యుద్గాతా- తమాగానేన సాధయతి. ఏవం తావజ్జ్ఞానకర్మభ్యాం ప్రాణాత్మాపత్తిరిత్యుక్తం - తత్ర నాస్త్యాశఙ్కాసమ్భవః. అతః కర్మాపాయే ప్రాణాపత్తిర్భవతి వా న వేత్యాశఙ్క్యతే- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) తత్ హ- తదేతత్ప్రాణదర్శనం కర్మవియుక్తం కేవలమపి లోకజిదేవేతి - లోకసాధనమేవ. న హ ఏవాలోక్యతాయై- అలోకార్హత్వాయ ఆశా - శంసనం- ప్రార్థనం నైవాస్తి హ. న హి ప్రాణాత్మన్యుత్పన్నాత్మాభిమానస్య తత్ప్రాప్త్యాశంససంసమ్భవతి- న హి గ్రామస్థః కదా గ్రామం ప్రాప్నుయామిత్యరణ్యస్థ ఇవాశాస్తే. అసన్నికృష్టవిషయే హ్యనాత్మన్యాశంసనం- న తత్స్వాత్మని సమ్భవతి- తస్మాన్నాశాస్తి కదాచిత్ప్రాణాత్మభావం న ప్రతిపద్యేయమితి. కస్యైతత్. య ఏవమేతత్సామ- ప్రాణం యథోక్తం నిర్ధారితమహిమానం వేద- అహమస్మి ప్రాణ ఇన్ద్రియవిషయాసఙ్గజైరాసురైః పాప్మభిరధర్షణీయో విశుద్ధః, వాగాదిపఞ్చకం చ మదాశ్రయత్వాదగ్న్యాద్యాత్మస్వరూపం స్వాభావికవిజ్ఞానోత్థేన్ద్రియవిషయాసఙ్గజనితాసురపాప్మదోషవియుక్తం సర్వభూతేషు చ మదాశ్రయాన్నాద్యోపయోగబన్ధన, మాత్మా చాహం సర్వభూతానామ

ఙ్గిరసత్వా, దృగ్యజుస్సామోద్గీథభూతాయాశ్చవాచఆత్మాతద్వ్యాప్తేస్తన్నిర్వర్తకత్వాచ్చ, మమసామ్నోగీతిభావమాపద్యమానస్యబాహ్యంధనం-భూషణంసౌస్వర్యం, తతోప్యన్తరతరంసౌవర్ణ్యం - లాక్షణికంసౌస్వర్యం, గీతిభావమాపద్యమానస్యమమకణ్ఠాదిస్థానానిప్రతిష్ఠా, ఏవంగుణోహమ్ పుత్తికాదిశరీరేషుకార్త్స్న్యేనపరిసమాప్తోహమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చేతి. ఆపివమభిమానాభివ్యక్తేర్వేద-ఉపాస్త ఇత్యర్థః.......... ౨

ఇతితృతీయాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

౯.— అథాతఃపవమానానామిత్యాదివాక్యమవతారయతి (ఏవమితి) తత్రాథశబ్దంవ్యాచష్టే (యద్విజ్ఞానవతఇతి) అతశ్శబ్దార్థమాహ (యస్మాచ్చేతి) ఇహేతిప్రాణవిదుక్తిః. కదాతర్హిజపకర్మకర్తవ్యంతత్రాహ (తస్యేతి) *ఉద్గీథేనాత్యయామ * త్వంనఉద్గాయేతిచప్రణవాదుద్గీథేనసమ్బన్ధాజ్జపస్యసర్వత్రోద్గానకాలేప్రాప్తౌపవమానానామేవేతివచనాత్కాలనియమసిద్ధిరిత్యర్థః. సవైఖల్విత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (పవమానేష్వితి) ననుకర్తవ్యత్వేనాభ్యారోహశ్శ్రూయతే- జపకర్మవిధిత్సితమితిచోచ్యతే- కింకేనసఙ్గతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యచేతి) అభ్యారోహశబ్దస్యనతత్రరూఢిః- వృద్ధప్రయోగాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అభిముఖ్యేనేతి) యజుర్మన్త్రేషురాణామనియతపాదాక్షరత్వాదసతోమాసద్గమయేత్యాదౌకోవా- ద్వావామన్త్రావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతానీతి) యద్యమీయాజుషామన్త్రాః-తర్హిమన్త్రేణస్వరేణనైభాషికగ్రన్థోక్తేనభావ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయేతి) యత్రస్వరోవివక్షితః- తత్రతృతీయానిర్దేశోదృశ్యతే * ఉచ్చైఃఋచాక్రియతే-ఉచ్చైస్సామ్నాపాంశుయజుషేతి. ప్రకృతేతుద్వితీయానిర్దేశాజ్జపకర్మమాత్రంప్రతీయతే - మన్త్రస్తుస్వరోనప్రతిభాతీత్యర్థః. కేనతర్హిస్వరేణప్రయోగోమన్త్రాణామితిచేత్తత్రాహ (బ్రాహ్మణేతి) భవతుశాతపథేనస్వరేణమన్త్రాణాంప్రయోగః- తథాపికిమార్త్విజ్యం-కింవాయాజమానంజపకర్మేతివివక్షాయామాహ (యాజమానమితి) వ్యాచిఖ్యాసితయజుషాంస్వరూపందర్శయతి (ఏతానీతి) మన్త్రార్థశబ్దేనపదార్థోవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిత్రయముచ్యతే. తాకంతమోవ్యాచష్టయతి (సర్వంహీతి) పూర్వోక్తపదేనవ్యాఖ్యాతంతమోగృహ్యతే. వైపరీత్యేహేతుమాహ (ప్రకాశాత్మకత్వాదితి) జ్ఞానంతేనసత్యమితియావత్. పదార్థోక్తిసమాప్తావితిశబ్దః. ఉత్తరవాక్యాభ్యాంవాక్యార్థస్తత్ఫలంచేతిద్వయంక్రమేణోచ్యతఇత్యాహ (పూర్వవదితి) ఫలవాక్యమాదాయపూర్వస్మాద్విశేషందర్శయతి (అమృతమితి) ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోరర్థభేదాప్రతీతేఃపునరుక్తిమాశఙ్క్యవాన్తరభేదమాహ (పూర్వోమన్త్రఇతి) తథాపితృతీయేమన్త్రేపునరుక్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వయోరితి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యాజమానమితి) యథాప్రాణస్త్రిషుపవమానేషుసాధారణమాగానంకృత్వాశిష్టేషుస్తోత్రేషుస్వార్థమాగానమకరోత్- తథేత్యాహ (ప్రాణవదితి) తదిదన్తద్వదాగానేయోగ్యతామాహ (ప్రాణభూతఇతి) హేతువాక్యమాదాయయోజయతి (యస్మాదితి) ప్రతిజ్ఞావాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) మితివ్యత్యాసేనవాక్యద్వయవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యార్థాచ్చేతిన్యాయేనపాఠక్రమమనాదృత్యపరిహరతి (యస్మాదిత్యాదినా) సఏషఏవంవిదుద్గాతాత్మనేవాయజమానాయవాయంకామంకామయతేతమాగానేనసాధయతియస్మాదితిహేతుగ్రన్థస్తస్మాదితిప్రతిజ్ఞాగ్రన్థాత్ప్రాగేవసమ్బధ్యతఇతియోజనా. వృత్తంకీర్తయతి (ఏవంతావదితి) తత్రకర్మసముచ్చితేజ్ఞానేదేవతాప్రాప్తిరాశఙ్క్యసమ్భవోనాస్తి- మిథస్సహకృతయోర్జ్ఞానకర్మణోస్తదాప్తిహేతుత్వాదిత్యాహ (తత్రేతి) సమనన్తరంవాక్యమవతారయతి (అతఇతి) సముచ్చయాత్ఫలాప్తేర్దృష్టత్వాదితియావత్. నహీత్యాదినాపదాన్యాశిష్టవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి. (అలోకాప్తత్వాయేతి) తదేవస్ఫుటయతి (నహీతి) తత్రదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) దృశ్యమానమాశంసనంతర్హికస్మిన్విషయేస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసన్నికృష్టేతి) ప్రాణాత్మనావ్యవస్థితస్యవిదుషస్తదాత్మభావంకదాచిదహంనప్రతిపద్యేయమిత్యాశంసనంనాస్తీతినిగమయతి (తస్మాదితి) కర్మసముచ్చితాదుపాసనాత్కేవలాచ్చప్రాణాత్మత్వంఫలముక్తం- తత్రసముచ్చితాదుద్గాతుర్యజమానస్యవాఫలంకేవలాచ్చోపాసనాత్తయోరన్యతరస్యాన్యస్యవాకస్యచిదితిజిజ్ఞాసమానశ్శఙ్కతే (కస్యేతి) జ్ఞానకర్మణోరుభయత్రసమభావాదుభయోరపివచనాత్ఫలసిద్ధిః- ఆశ్రమాన్తరవిషయంతుకేవలజ్ఞానస్యలోకజయహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (యఏవమితి) ఏవంశబ్దస్యప్రకృతపరామర్శిత్వాత్పూర్వోక్తంసర్వంవేద్యస్వరూపంసఙ్క్షిపతి (అహమస్మీత్యాదినా) తస్యవాగాదిభ్యోవిశేషందర్శయతి (ఇన్ద్రియేతి) కిమిదానీంప్రాణస్యైవోపాస్యత్వంనవాగాదిపఞ్చకముపేక్షితమితి- నేత్యాహ (వాగాదీతి) తస్యప్రాణాశ్రయత్వేపికుతోదేవతాత్వం-ఆసఙ్గపాప్మవిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికేతి) అన్నకృతోపకారంప్రాణద్వారావాగాదౌస్మారయతి (సర్వేతి) రూపాత్మకేజగతిప్రాణస్యస్వరూపమనుసన్ధత్తే (ఆత్మాచేతి) నామాత్మకేజగతిప్రాణస్యాత్మత్వముక్తంస్మారయతి (ఋగితి) సతిసామత్వేగీతిభావావస్థాయాంప్రాణస్యోక్తంబాహ్యమాభ్యన్తరంచసౌస్వర్యంసౌవర్ణ్యమితిగుణద్వయమనువదతి (మమేతి) తస్యైవనైకల్పికీంప్రతిష్ఠాముక్తామనుస్మారయతి (గీతావితి) తద్ధైవేత్యాదినోక్తంపరామృశతి (ఏవంగుణోహమితి) (ఇత్యేవమభిమానాభివ్యక్తిపర్యన్తంయోధ్యాయతి- తస్యేదంఫలమిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి) ౨౮

ఇతితృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— ఏవముద్గాతృప్రాణవిదోపదేశానన్తరంఏవమ్భూతప్రాణవిదముద్గాతారం ప్రతిప్రార్థనారూపాణాం బ్రహ్మలోకాభ్యారోహహేతుతయాఅభ్యారోహశబ్దితానాంమన్త్రాణాంప్రయోగకాలంమన్త్రార్థంచాహ (అథాతఃపవమానానామేవాభ్యారోహఇతి) బహిష్పవమానమాధ్యన్దినపవమానార్భవపవమానభేదభిన్నానాంత్రయాణామేవపవమానానామేవాభ్యారోహః- అభ్యారోహమన్త్రాః. ఇతిసంజ్ఞేతిశేషః. నేతరేషామాజ్యపృష్ఠాదిస్తోత్రాణామిత్యర్థః. ఏతేషామభ్యారోహమన్త్రాణాంజపకాలంవక్తుంప్రథమంప్రస్తోతృసంజ్ఞార్థమాహ (సవైఖలుప్రస్తోతాసామప్రస్తౌతీతి

హరిః ఓమ్. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ పురుషవిధః సోఽనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యత్ సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాభవత్ తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఔషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

యస్సామ ప్రస్తౌతి- స ఏవ ఖలు ప్రస్తోతేత్యర్థః. (స యత్ర ప్రస్తుయాత్తదైతాని జపేదితి) సః- ప్రస్తోతా యత్ర - యదా ప్రస్తౌతి- తదా ఏతాని యజూంషి యజమానో జపేదిత్యర్థః. తాని యజూంషి పఠతి (అసతో మా సద్గమయ తమసో మా జ్యోతిర్గమయ మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతీతి) ఏతాని యజూంషి స్వయమేవ వ్యాచష్టే (స యదాహాఽసతో మా సద్గమయేతి మృత్యుర్వా అసత్సదమృతం మృత్యోర్మాఽమృతం గమయామృతం మా కుర్విత్యేవైతదాహేతి) మా- మాం అసతస్సద్గమయ- మృత్యోరమృతం కురు. మృత్యోస్సంసారాదుద్ధృత్యామృతం కుర్విత్యర్థః. స యదాహ- అనేన మన్త్రేణ యత్ప్రతిపాద్యమాహ. తదమృతం మా కుర్విత్యేతదాహేత్యన్వయః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం తమసో మా జ్యోతిర్గమయేత్యాది. (మృత్యోర్మాఽమృతం గమయేతి నాత్ర తిరోహితమివాస్తీతి) తృతీయపర్యాయస్స్పష్టార్థ ఇత్యర్థః. (అథ యానీతరాణి స్తోత్రాణి తేష్వాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి) యస్మాత్కారణాత్త్రిష్వపి పవమానేషూద్గాతా ఏభిర్యజుర్మన్త్రైర్యజమానేన స్వగతం ఫలం యాచితః- అతో యజమానగామి ఫలముద్దిశ్యైవాగాయేత్. పవమానత్రయవ్యతిరిక్తేషు ఆజ్యాదిషు నవసు స్తోత్రేషు ఆత్మనే- స్వార్థమన్నాద్యముద్దిశ్యాగాయేదిత్యర్థః. (తస్మాదు తేషు వరం వృణీత యం కామం కామయేత తమితి) తస్మాద్ధేతోః తేషు- పవమానవ్యతిరిక్తస్తోత్రేషు యం కామం కామయేత - తం వరం వృణీతేత్యర్థః. (స ఏష ఏవంవిదుద్గాతేత్యాది) తమాగాయతి- తముద్దిశ్యాగాయతి. ఆగానేన తం సంపాదయతీత్యర్థః. (తద్ధైతల్లోకజిదేవేతి) హ- ప్రసిద్ధం పూర్వోక్తం తదేతత్ - ప్రాణవేదనం లోకజిదేవ- బ్రహ్మలోకసాధనమేవేత్యర్థః. (న హైవాలోక్యతాయా ఆశాస్తి య ఏవమేతత్సామ వేదేతి) సామశబ్దనిర్దిష్టం ప్రాణం ఏవం - అయాస్యాఙ్గిరసత్వాదిప్రాగుక్తగుణవిశిష్టం యో వేద- య ఉపాస్తే. నహి అలోక్యతాయాః- లోక్యతా- లోకార్హతా. తదభావః - అలోక్యతా. బ్రహ్మలోకార్హత్వాభావతో భీత్యా న హైవాశాస్తి- నైవాశాస్తే. సాధనాన్తరం నాభిలషతి. తస్య కృతార్థత్వాదితి భావః………………………… ౨౮

ఇతి తృతీయాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) జ్ఞానకర్మభ్యాం సముచ్చితాభ్యాం, ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కేవలప్రాణదర్శనేన, చ * తద్ధైతల్లోకజిదేవేత్యాదినా. ప్రజాపతేః ఫలభూతస్య సృష్టిస్థితిసంహారేషు జగతస్స్వాతన్త్ర్యాదివిభూత్యుపవర్ణనేన జ్ఞానకర్మణోర్వైదికయోః ఫలోత్కర్షో వర్ణయితవ్య ఇత్యేవమర్థమారభ్యతే. తేన చ కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మస్తుతిః కృతా భవేత్ - సామర్థ్యాత్. వివక్షితం త్వేతత్ - సర్వమప్యేతజ్జ్ఞానకర్మఫలం సంసార ఏవ- భయారత్యాదియుక్తత్వశ్రవణాత్, కార్యకరణలక్షణత్వాత్, స్థూలవ్యక్తానిత్యవిషయత్వాచ్చేతి. బ్రహ్మవిద్యాయాః కేవలాయా వక్ష్యమాణాయా మోక్షహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థం చేతి. న హి సంసారవిషయాత్సాధ్యసాధనాదిభేదలక్షణాదవిరక్తస్యాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయేఽధికారోఽతృషితస్యేవ పానే- దస్మాజ్జ్ఞానకర్మఫలోత్కర్షోపవర్ణనముత్తరార్థం. తథా చ వక్ష్యతి * తదేతత్పదనీయమస్య * తదేతత్ప్రేయః పుత్రాదిత్యాది.। (ఆత్మైవ) ఆత్మేతి ప్రజాపతిః ప్రథమోఽణ్డజశ్శరీర్యభిధీయతే వైదికజ్ఞానకర్మఫలభూతః. స ఏవ కిం? ఇదం- శరీరభేదజాతం తేన ప్రజాపతిశరీరేణావిభక్తమాత్మైవాసీత్ అగ్రే- ప్రాక్ఛరీరాన్తరోత్పత్తేః. స చ పురుషవిధః- పురుషప్రకారశ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో విరాట్. స ఏవ ప్రథమస్సమ్భూతః అనువీక్ష్య- అన్వాలోచనం కృత్వా కోఽహం కిం లక్షణో వాఽస్మీతి, నాన్యత్ - వస్త్వన్తరమాత్మనః- ప్రాణపిణ్డాత్మకాత్ కార్యకరణరూపాన్నాపశ్యత్ - న దదర్శ. కేవలం త్వాత్మానమేవ సర్వాత్మానమపశ్యత్. తథా పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః సోఽహం - ప్రజాపతిస్సర్వాత్మాఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్- వ్యాహృతవాన్. తతః- తస్మాత్, యతః పూర్వజ్ఞానసంస్కారాదాత్మానమేవాహమిత్యభ్యధాదగ్రే - తస్మాదహన్నామాభవత్. * తస్యోపనిషదహమితి శ్రుతిః ప్రదర్శితమేవ నామ వక్ష్యతి. తస్మాత్- యస్మాత్కారణే ప్రజాపతావేవం వృత్తం- తస్మాత్ కార్యభూతేషు ప్రాణిష్వేతర్హి- ఏతస్మిన్నపి కాలే ఆమన్త్రితః- కస్త్వమిత్యుక్తస్సన్ అహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా- కారణాత్మాభిధానేనాత్మానమభిధాయాగ్రే పునర్విశేషనామజిజ్ఞాసవేఽథ - అనన్తరం విశేషపిణ్డాభిధానం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తో వేతి ప్రబ్రూతే- కథయతి. యత్ - నామాస్య- విశేషపిణ్డస్య మాతాపితృకృతం భవతి- తత్కథయతి. స చ- ప్రజాపతిరతిక్రాన్తజన్మని సమ్యక్కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః సాధకావస్థాయాం, యత్ - యస్మాత్, కర్మజ్ఞానభావనానుష్ఠానైః ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపిత్సూనాం పూర్వః- ప్రథమస్సన్ అస్మాత్ - ప్రజాపతిత్వప్రతిపిత్సుసముదాయాత్సర్వస్మాదాదావౌషత్- అదహత్. కిం. ఆసఙ్గాజ్ఞానలక్షణాన్ సర్వాన్ పాప్మనః ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకారణభూతాన్. యస్మాదేవం- తస్మాత్పురుషః- పూర్వమౌషదితి పురుషః. యథాఽయం ప్రజాపతిరోషిత్వా ప్రతిబన్ధకాన్ పాప్మనస్సర్వాన్, స పురుషః ప్రజాపతిరభవత్ - ఏవమన్యోఽపి జ్ఞానకర్మభావనానుష్ఠానవహ్నినా కేవలం జ్ఞానబలాద్వా ఓషతి - భస్మీకరోతి హ వై సః తం. కం. యోఽస్మాత్ - విదుషః పూర్వః- ప్రథమః ప్రజాపతిత్వం బుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి తమిత్యర్థః. తం దర్శయతి (య ఏవం వేదేతి) సామర్థ్యాత్ జ్ఞానభావనాప్రకర్షవాన్. నన్వనర్థాయ ప్రాజాపత్యప్రతిపిత్సా- ఏవంవిదా చేద్దహ్యతే. నైష దోషః- జ్ఞానభావనోత్కర్షాభావాత్ ప్ర

థమం ప్రజాపతిత్వప్రతిపత్త్యభావమాత్రత్వాద్దాహస్య. ఉత్కృష్టసాధనః ప్రథమం ప్రజాపతిత్వం ప్రాప్నువన్, న్యూనసాధనో న ప్రాప్నోతీతి స తం దహతీత్యుచ్యతే- స పునః ప్రత్యక్షముత్కృష్టసాధనేనేతరో దహ్యతే, యథాలోకే ఆజిసృతాం యః ప్రథమమాజిముపసర్పతి- తేనేతరే దగ్ధా ఇవాపహృతసామర్థ్యా భవన్తి- తద్వత్. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) కేవలప్రాణదర్శనేన చ ప్రజాపతిత్వప్రాప్తిర్వ్యాఖ్యాతేతి సమ్బన్ధః. ఇదానీమాత్మేత్యాదేస్తదర్థమిత్యతః ప్రాక్తనగ్రన్థస్యాపాతతస్తాత్పర్యమాహ (ప్రజాపతేరితి) ఆదిపదేన సర్వాత్మత్వాదిగృహ్యతే. ఫలోత్కర్షోపవర్ణనం కుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తేన చేతి) కర్మకాణ్డపదేన పూర్వగ్రన్థోపి సఙ్గృహీతః. ఫలాతిశయో హేత్వతిశయాపేక్షః- అన్యథా ఆకస్మికత్వాపాతాత్. అతో జ్ఞానకర్మఫలభూతసూత్రవిభూతిరుచ్యమానా జ్ఞానకర్మణోర్మహత్త్వం దర్శయతీత్యాహ (సామర్థ్యాదితి) ఆపాతికం తాత్పర్యముక్త్వా పరమతాత్పర్యమాహ (వివక్షితం త్వితి) కించ- విమతం సంసారాన్తర్భూతం- కార్యకరణాత్మత్వాత్- అస్మదాదికార్యకరణవదిత్యాహ (కార్యేతి) ప్రాజాపత్యపదస్య సంసారాన్తర్భూతత్వే హేత్వన్తరమాహ (స్థూలేతి) స్థూలత్వం సాధయతి (వ్యక్తేతి) అనిత్యత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ ప్రజాపతిత్వం సంసారాన్తర్గతమిత్యాహ (అనిత్యేతి) ఇతిశబ్దో వివక్షితార్థసమాప్త్యర్థః. కిమిత్యేతద్వివక్షితముపవర్ణ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మవిద్యాయా ఇతి) తచ్చేదం వివక్షితార్థవచనమేకాకిన్యా విద్యయా వక్ష్యమాణాయా ముక్తిహేతుత్వమిత్యుత్తరార్థమితి ద్రష్టవ్యం. యదా హి కర్మజ్ఞానఫలం ప్రజాపతిత్వం సంసార ఇత్యుచ్యతే- తదా తావత్పర్యన్తాత్సర్వస్మాత్తస్మాద్విరక్తస్య వక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారస్సేత్స్యతీత్యర్థః. అథ యస్య కస్యచిదర్థితామాత్రేణ తత్రాధికారసమ్భవాద్వైరాగ్యం న మృగ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉభయత్రాపి విషయశబ్దః పూర్వేణ సమానాధికరణః. వివక్షితమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వైరాగ్యమన్తరేణ జ్ఞానానధికారాత్ జ్ఞానాదిఫలస్య ప్రజాపతిత్వస్యోత్కర్షవతస్సంసారత్వవచనం తతో విరక్తస్య వక్ష్యమాణవిద్యాయామధికారార్థం. విరక్తస్య విద్యాధికారే మోక్షేపి వైరాగ్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) నను మోక్షార్థం విద్యాయాం ప్రవర్తితవ్యం- మోక్షశ్చాపురుషార్థత్వాన్న ప్రేక్షావతా ప్రార్థ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) ఆపాతికమనాపాతికం చ తాత్పర్యముక్త్వా ప్రతీకమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (ఆత్మైవేతి) తస్యాశ్వమేధాధికారే ప్రకృతత్వం సూచయతి (అణ్డజ ఇతి) పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే తస్య ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (వైదికేతి) స ఏవాసీదితి సమ్బన్ధః. స్థిత్యవస్థాయామపి ప్రజాపతిరేవ సమష్టిదేహస్తత్తద్వ్యష్ట్యాత్మనా తిష్ఠతీతి విశేషాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) ఆత్మశబ్దేన పరస్యాపి గ్రహణసమ్భవే కిమితి విరాడేవోపాదీయత ఇత్యాశఙ్క్య వాక్యశేషాదిత్యాహ (స చేతి) వక్ష్యమాణమన్వాలోచనాది విరాడాత్మకర్తృకమేవేత్యాహ (స ఏవేతి) స్వరూపధర్మవిషయౌ ద్వావిమర్శౌ. నాన్యదితి వాక్యమాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (వస్త్వన్తరమితి) దర్శనశక్త్యభావాదేవ వస్త్వన్తరం ప్రజాపతిర్న దృష్టవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కేవలం త్వితి) సోహమిత్యాది వ్యాచష్టే (తథేతి) యథా సర్వాత్మా ప్రజాపతిరహమితి పూర్వస్మిన్ జన్మని శ్రౌతేన విజ్ఞానేన సంస్కృతో విరాడాత్మా- తథేదానీమపి ఫలావస్థస్సోహం ప్రజాపతిరస్మీతి ప్రథమం వ్యాహృతవానితి యోజనా. వ్యాహరణఫలమాహ (తత ఇతి) కిమితి ప్రజాపతేరహమితి నామోచ్యతే- సాధారణం హీదం సర్వేషామిత్యాశఙ్క్యోపాసనార్థమిత్యాహ (తస్యేతి) ఆధ్యాత్మికస్య చాక్షుషస్య పురుషస్యాహమితి రహస్యం నామేతి యతో వక్ష్యతి- అతశ్శ్రుతిసిద్ధమేవైతన్నామాస్య ధ్యానార్థమిహోక్తమిత్యర్థః. ప్రజాపతేరహన్నామత్వే లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపాసనార్థం ప్రజాపతేరహన్నామోక్త్వా పురుషనామనిర్వచనం కరోతి (స చేత్యాదినా) పూర్వస్మిన్ జన్మని సాధకావస్థాయాం కర్మాద్యనుష్ఠానైరహమహమికయా ప్రజాపతిత్వం ప్రేప్సూనాం మధ్యే పూర్వో యః, సమ్యక్కర్మాద్యనుష్ఠానైః సర్వం ప్రతిబన్ధకం యస్మాదదహత్, - తస్మాత్స ప్రజాపతిః పురుష ఇతి యోజనా. ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ప్రథమస్సన్నితి) సర్వస్మాదస్మాత్ ప్రజాపతిత్వం ప్రతిపిత్సుసముదాయాత్ ప్రథమస్సన్నౌషదితి సమ్బన్ధః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం దాహ్యం దర్శయతి (కిమిత్యాదినా) పూర్వం ప్రజాపతిత్వప్రతిబన్ధకప్రధ్వంసిత్వేన సిద్ధమర్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషగుణోపాసకస్య ఫలమాహ (యశ్చేతి) అయం ప్రజాపతిరితి భవిష్యద్వృత్త్యా సాధకోక్తిః. పురుషః ప్రజాపతిరితి ఫలావస్థస్స కథ్యతే. కోసావోషతీత్యపేక్షాయామాహ (తం దర్శయతీతి) పురుషగుణః ప్రజాపతిరహమస్మీతి యో విద్యాత్- సోన్యానోషతీత్యర్థః. విద్యాసామ్యే కథమేషా వ్యవస్థేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) హేతుసామ్యే దాహకత్వానుపపత్తేస్తత్ప్రకర్షవానితరాన్ దహతీత్యర్థః. ప్రసిద్ధం దాహమాదాయ చోదయతి (నన్వితి) తథా చ తత్ప్రేప్సోరనుద్యోగాత్తదుపాస్త్యసిద్ధిరిత్యర్థః. వివక్షితం దాహం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నైష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఉత్కృష్టేతి) ప్రాప్నువన్- భవతీతి శేషః. ఔపచారికం దాహం దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) ఆజిః- మర్యాదా. తాం సరన్తి- ధావన్తీత్యాజిసృతః. తేషామితి యావత్. ౧

రం.— అథ నారాయణతదుపాసనతత్ప్రాప్తీనాం పరమతత్త్వహితపురుషార్థత్వం, తత్ప్రాప్తిసజాత్యసనకాదియోగీశ్వరవిషయలక్షణాతిసృష్టేస్సృష్ట్యపేక్షయాఽతిశయితత్వం, చ వక్తుముపక్రమతే (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధ ఇత్యాదినా) ఇదం- జగదగ్రే- సృష్టేః ప్రాక్పురుషవిధః ఆత్మైవాసీత్. అస్య వాక్యస్య కారణవాక్యత్వాదాత్మశబ్దో నారాయణపరః. * స యో హైతమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద* అన్వయం పురుషవిధ ఇత్యాదౌ పురుషవిధశబ్దస్య భగవతి ప్రయుక్తత్వాచ్చ. పురుషస్య విధేవ విధా యస్య సః పురుషవిధః- పురుషాకార ఇత్యర్థః. *అస్యాత్మనః పురుషవిధత్వం చానన్దమయత్వం జ్ఞాపయతి- *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యుపక్రమ్య *అన్యోన్తర ఆత్మానన్దమయ ఇత్యుక్త్వా తస్య పురుషవిధత్వప్రతిపాదనాదితి వ్యాసార్యైస్సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణేప్యుక్తం. (సోనువీక్ష్య నాన్యదాత్మనోఽపశ్యదితి) సః- పురుషః అనువీక్ష్య- అన్వీక్ష్య. సా

ఉ.— సోఽబిభేత్తస్మాదేకాకీ బిభేతి స హాయమీక్షాఞ్చక్రే యన్మదన్యన్నాస్తి కస్మాన్ను బిభేమీతి తత ఏవాస్య భయం వీయాయ కస్మాద్ధ్యభేష్యత్ ద్వితీయాద్వై భయం భవతి॥ ౨

[illegible]ర్వన్నాత్మనోఽన్యం- విభక్తం నాపశ్యత్. సృష్టేః ప్రాక్ * తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్యుక్తరీత్యా అయః పీతాంబువచ్చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య పరమాత్మనా అవిభక్తత్వాదితి భావః. (సోఽహమస్మీత్యగ్రే వ్యాహరత్తతోఽహన్నామాఽభవదితి) అహమితి హిరణ్యగర్భనామ- అహమభిమానాశ్రయవ్యష్టిపురుషాణాం ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య. ఉక్తంచ మోక్షధర్మే భృగుభరద్వాజసంవాదే * తస్మాత్పద్మాత్సమభవద్బ్రహ్మా వేదమయో నిధిః । అహఙ్కార ఇతి ఖ్యాతస్సర్వభూతాత్మభూతకృదితి. తస్మాదయమర్థః- అహమస్మి- అహఙ్కారస్స్వయం. చతుర్ముఖస్స్వయమితి సఙ్కల్పవాక్యం అగ్రే - బ్రహ్మసృష్టిపూర్వకాలే వ్యాజహార. తతోఽహన్నామా- చతుర్ముఖోఽభవదితి. (తస్మాదప్యేతర్హ్యామన్త్రితోఽహమయమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వాఽథాన్యన్నామ ప్రబ్రూతే యదస్య భవతి) యస్మాద్ధేతోర్భగవతా ప్రథమతశ్చతుర్ముఖే అహంశబ్దః ప్రయుక్తః - తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి - అస్మిన్నపి కాలే కేనచిత్పుంసా ఆమన్త్రితోఽయం- జనః అహమిత్యేవాగ్ర ఉక్త్వా అథ- పశ్చాదస్య యత్పిత్రాదికృతం నామ భవతి- తద్వదతీత్యర్థః. (స యత్పూర్వోఽస్మాత్సర్వస్మాత్సర్వాన్పాప్మన ఔషత్తస్మాత్పురుష ఇతి) సః- ఆత్మా యస్మాత్కారణాత్ అస్మాత్ -దృశ్యమానాజ్జగతస్సర్వస్మాత్పూర్వః, యస్మాచ్చ హేతోస్సర్వాన్ పాప్మన ఔషత్- అదహత్, * ఉష దాహే. తస్మాత్కారణాత్ పురుషశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః. అత్ర స ఇత్యనేన నావ్యవహితస్యాప్యహన్నామ్నో గ్రహణముచితం- తస్య కర్మవశ్యస్య స్వయం సర్వపాపప్రదాహకత్వాద్యసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. పూర్వత్వం చాత్ర కారణత్వం. తతశ్చ సర్వకారణత్వే సతి సర్వపాపప్రదాహకత్వం పురుషశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. * పురసంజ్ఞే శరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషో హరిః । శకారస్య షకారోఽయం వ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతే ఇతి భగవదసాధారణపురుషశబ్దేనోపక్రమాదియముపనిషన్నారాయణపరేత్యవగన్తవ్యం. తద్వేదనస్య ఫలమాహ (ఓషతి హ వై స తం యోఽస్మాత్పూర్వో బుభూషతి య ఏవం వేదేతి) య ఏవం- పురుషత్వనిరుక్తిక్రమం వేద- నిరన్తరమనుసన్ధత్తే- స తమోషతి- దహతి. కమిత్యత్రాహ (యోఽస్మాదితి) పూర్వో బుభూషతి - శ్రేష్ఠో భవితుమిచ్ఛతి. యోఽస్మాత్- ఉపాసకాత్ శ్రేష్ఠభూయం సమీచ్ఛతీత్యర్థః. విజిగీషుం తిరస్కరోతీతి ఫలితార్థః. ౧

శం.— య ఏతదన్తం పూర్వోక్తం కర్మకాణ్డవిహితజ్ఞానకర్మఫలం ప్రాజాపత్యలక్షణం - నైవ తత్సంసారవిషయమత్యక్రామదితీమమర్థం ప్రదర్శయిష్యన్నాహ (సోఽబిభేత్)। సః- ప్రజాపతిః- యోఽయం ప్రథమశ్శరీరీ పురుషవిధో వ్యాఖ్యాతః. సోఽబిభేత్- భీతవాన్, అస్మదాదివదేవేత్యాహ- యస్మాదయం పురుషవిధః- శరీరకరణవాన్- ఆత్మనాశవిపరీతదర్శనవత్త్వాదబిభేత్. తస్మాత్- తత్సామాన్యాదద్యత్వేఽప్యేకాకీ బిభేతి. కించ- అస్మదాదివదేవ భయహేతువిపరీతదర్శనాపనోదకారణం యథాభూతాత్మదర్శనం సోఽయం- ప్రజాపతిరీక్షాం- ఈక్షణం చక్రే- కృతవానస్మహ. కథమితి. ఆహ- యత్- యస్మాన్మత్తోఽన్యత్- ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరం ప్రతిద్వన్ద్వీభూతం నాస్తి- తస్మిన్నాత్మవినాశహేత్వభావే కస్మాన్ను బిభేమీతి. తత ఏవ- యథాభూతాత్మదర్శనాదస్య- ప్రజాపతేర్భయం వీయాయ- విస్పష్టమపగతవత్. తస్య ప్రజాపతేర్యద్భయం - తత్ కేవలావిద్యానిమిత్తమేవ- పరమార్థదర్శనేనుపపన్నమిత్యాహ- కస్మాద్ధ్యభేష్యత్- కిమిత్యసౌ భీతవాన్. పరమార్థనిరూపణాయాం భయమనుపపన్నమేవేత్యభిప్రాయః. యస్మాద్ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి- ద్వితీయం చ వస్త్వన్తరమవిద్యా ప్రత్యుపస్థాపితమేవ. న హ్యదృశ్యమానం ద్వితీయం భయజన్మనో హేతుః - * తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యత ఇతి మన్త్రవర్ణాత్. యచ్చైకత్వదర్శనేన భయమపనునోద - అపనోదితం తద్యుక్తం. కస్మాత్. ద్వితీయాత్- వస్త్వన్తరాద్వై భయం భవతి- తదేకత్వదర్శనేన ద్వితీయదర్శనమపనీతమితి- నాస్తి యతః। అత్ర చోదయన్తి- కుతః ప్రజాపతేరేకత్వదర్శనం జాతం - కో వాఽస్మా ఉపదిదేశ. అథానుపదిష్టమేవ ప్రాదురభూత్- అస్మదాదేరపి తథా ప్రసఙ్గః. అథ జన్మాన్తరకృతసంస్కారహేతుకం- ఏకత్వదర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః. యథా ప్రజాపతేరతిక్రాన్తజన్మావస్థైకత్వదర్శనం విద్యమానమప్యవిద్యాబన్ధకారణం నాపనిన్యే- యతోఽవిద్యాసంయుక్త ఏవాయం చాతోఽబిభేత్- ఏవం సర్వేషామేకత్వదర్శనానర్థక్యం ప్రాప్నోతి. అన్త్యమేవ నివర్తకమితి చేన్న- పూర్వవత్పునః ప్రసఙ్గేనానైకాన్త్యాత్. తస్మాదనర్థకమేవైకత్వదర్శనమితి.। నైష దోషః- ఉత్కృష్టహేతూద్భవత్వాల్లోకవత్. యథా పుణ్యకర్మోద్భవైర్విశిష్టైః కార్యకరణైస్సంయుక్తే జన్మని సతి ప్రజ్ఞామేధాస్మృతివైశారద్యం దృష్టం- తథా ప్రజాపతేర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యవిపరీతహేతుసర్వపాప్మదాహాద్విశుద్ధైః కార్యకరణైస్సంయుక్తముత్కృష్టం జన్మ. తదుద్భవం చానుపదిష్టమేవ యుక్తమేకత్వదర్శనం ప్రజాపతేః. తథా చ స్మృతిః * జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ ప్రజాపతేః । ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్టయమితి. సహసిద్ధత్వే భయానుపపత్తిరితి చేత్ - న హ్యాదిత్యేన సహ తమ ఉదేతి. న- అన్యానుపదిష్టార్థత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్య. శ్రద్ధాతాత్పర్యప్రణిపాతాదీనామహేతుత్వమితి చేత్, స్యాన్మతం- * శ్రద్ధావాఁల్లభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేన్ద్రియః. * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేనేత్యేవమాదీనాం శ్రుతిస్మృతివిహితానాం జ్ఞానహేతూనామహేతుత్వం ప్రజాపతేరివ జన్మాన్తరకృతధర్మహేతుత్వే జ్ఞానస్యేతి చేన్న - నిమిత్తసముచ్చయవికల్పగుణవదగుణత్వభేదోపపత్తేః. లోకే హి నైమిత్తికానాం కార్యాణాం నిమిత్తభేదోఽనేకధా వికల్ప్యతే, తథా నిమిత్తసముచ్చయః, తేషాం చ వికల్పితానాం సముచ్చితానాం చ పునర్గుణవదగుణవత్త్వకృతో భేదో భవతి,. తద్యథా- రూపజ్ఞాన ఏవ తావన్నైమిత్తికే

ర్యైతమస్వినాఆలోకేనచక్షూరూపసన్నికర్షోనక్తంచరాణాంరూపజ్ఞానేనిమిత్తంభవతి. మనఏవకేవలంరూపజ్ఞాననిమిత్తంయోగినాం. అస్మాకంతుసన్నికర్షాలోకాభ్యాంసహ. తథాదిత్యచన్ద్రాద్యాలోకభేదైస్సముచ్చితానిమిత్తభేదాభవన్తి. తథా ఆలోకవిశేషగుణవదగుణవత్త్వేనభేదాస్స్యుః. ఏవమేవాత్మైకత్వజ్ఞానేపిక్వచిజ్జన్మాన్తరకృతంకర్మనిమిత్తంభవతి- యథాప్రజాపతేః. క్వచిత్తపోనిమిత్తం- * తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతి శ్రుతేః. క్వచిత్ * ఆచార్యవాన్ పురుషోవేద * శ్రద్ధావాల్లభతేజ్ఞానం * తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన * ఆచార్యాద్ధైవజ్ఞాతవ్యో ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యః. ఏకాన్తజ్ఞానలాభనిమిత్తత్వం శ్రద్ధాప్రభృతీనాం - అధర్మాదినిమిత్తవియోగహేతుత్వాత్. వేదాన్తశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానాంచ సాక్షాజ్జ్ఞేయవిషయత్వాత్. పాపాది ప్రతిబన్ధక్షయేచాత్మమనసోర్భూతార్థజ్ఞాననిమిత్తస్వాభావ్యాత్. తస్మాదహేతుత్వంనజ్ఞానస్య శ్రద్ధాప్రణిపాతాదీనామితి. ౧

ఆ.— జ్ఞానకర్మఫలంసాత్రంపదముత్కృష్టత్వాన్ముక్తిః - తదన్యముక్త్యభావాత్తద్ధేతుసమ్యగ్ధీసిద్ధయే ప్రవృత్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాసోబిభేదిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (యదిదమితి) తుష్టూషితం- స్తోతుమభిప్రేతమితియావత్. ఆహ- వివక్షితార్థసిద్ధ్యర్థంహేతుంభయభాక్త్వమితిశేషః. జ్ఞానకర్మఫలంత్రైలోక్యాత్మసూత్రత్వముత్కృష్టమపిసంసారాన్తర్భూతమేవ - నకైవల్యమితివక్తుముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అహమేకాకీ - కోపిమాంహనిష్యతీత్యాత్మనాశవిషయవిపరీతజ్ఞానవత్త్వాత్ - ప్రజాపతిర్భీతవానిత్యత్ర కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య కార్యగతేనలిఙ్గేన కారణే ప్రజాపతౌతదనుమేయమిత్యాహ (యస్మాదితి) తత్సామాన్యాత్ - ఏకాకిత్వావిశేషాదితియావత్. ప్రజాపతేస్సంసారాన్తర్భూతత్వే హేత్వన్తరమాహ (కించేతి) యథాస్మదాదిభీరజ్జుస్థాణ్వాదౌ సర్పపురుషాదిభ్రమజనితభయనివృత్తయేవిచారేణతత్త్వజ్ఞానంసమ్పాద్యతే - తథా ప్రజాపతిరపిభయస్య, తద్ధేతోశ్చవిపరీతధియో, ధ్వస్తిహేతుతత్త్వజ్ఞానంవిచార్యసమ్పాదితవానిత్యర్థః. పరమార్థదర్శనమేవ ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్మిన్నిత్యత్ర తస్మాదిత్యాదౌ పఠితవ్యం. మచ్ఛబ్దోపలక్షితం ప్రత్యక్చైతన్యమద్వితీయబ్రహ్మరూపేణజ్ఞాత్వాసహేతుభీతిం ప్రజాపతిరాక్షిపతీత్యుక్తం. ఇదానీంతత్త్వజ్ఞానఫలమాహ (తతఇతి) కస్మాద్ధీత్యాదేరుత్తరస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యవిదుషోహేత్వభావాన్నభయమిత్యుక్తసమర్థనార్థత్వాదుత్తరస్యనైవమిత్యాహ (తస్యేత్యాదినా) అనుపపత్తౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) పరమార్థదర్శనేపివస్త్వన్తరాత్ కిమితిభయంనభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వితీయంచేతి) అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ద్వైతస్యావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వేపి కుతస్తదుత్థద్వైతదర్శనంభయకారణం నభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తత్త్వజ్ఞానేసత్యజ్ఞానాయోగాత్తదుత్థంద్వైతంతద్దర్శనంచాయుక్తమిత్యతో హేత్వభావాద్భయానుపపత్తిరిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానేభయనివృత్తిరిత్యత్రమన్త్రంసంవాదయతి (తత్రేతి) విరాడైక్యదర్శనేనైవ ప్రజాపతేర్భయమపనీతం- నాద్వైతదర్శనేనేత్యస్మిన్నర్థేపియన్మదన్యన్నాస్తీత్యాదిశక్యం వ్యాఖ్యాతుమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకుర్వన్నాహ (యచ్చేతి) తదేవ ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా) ప్రథమవ్యాఖ్యానానుసారేణచోద్యముత్థాపయతి (అత్రేతి) ప్రజాపతేర్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాద్భీతిధ్వస్తిరుక్తా- నచతస్యతద్జ్ఞానంయుక్తం - హేత్వభావాదిత్యాహ (కుతఇతి) యస్మాదస్మాకమైక్యధీః- తస్మాదేవతస్యాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కోవేతి) నహితస్యశాస్త్రశ్రవణం - ఆచార్యాభావాత్. నాపిసన్న్యాసః- తస్యత్రైవర్ణికవిషయత్వాత్. నాపిశమాది- ఐశ్వర్యాసక్తత్వాత్. అతోస్మత్ప్రసిద్ధశ్రవణాదివిద్యాహేత్వభావాన్నప్రజాపతేరైక్యధీర్యుక్తేత్యర్థః. ఉపదేశానపేక్షమేవ ప్రజాపతేరైక్యజ్ఞానం ప్రాదుర్భూతమితిశఙ్కతే (అథేతి) అతిప్రసక్త్యాప్రత్యాహ (అస్మదాదేరితి) ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాయామాచార్యస్యసత్త్వాచ్ఛ్రవణాద్యావృత్తైరైక్యజ్ఞానోదయాత్తత్సంస్కారోత్థంతథావిధమేవతజ్జ్ఞానంఫలావస్థాయామపిస్యాదితిచోదయతి (అథేతి) దూషయతి (ఏకత్వేతి) అజ్ఞానధ్వంసిత్వేనార్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) తత్రగమకమాహ (యథఇతి) దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) నన్వస్మిన్నేవజన్మని ప్రజాపతేరైక్యధీరనపేక్షాజాయతే- *జ్ఞానమప్రతిఘంయస్యేతిస్మృతేః. నచతదుత్పత్త్యనన్తరమేవసహేతుంబన్ధంనిరుణద్ధి- భయారత్యాదిఫలేన ప్రారబ్ధకర్మణా ప్రతిబన్ధాత్. అతోమరణకాలీనంతదజ్ఞానధ్వంసీతిశఙ్కతే (అన్త్యమేవేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణస్స్వోపపాదకాజ్ఞానలేశాద్విజ్ఞానశక్తిప్రతిబన్ధకత్వేపిజన్మాన్తరాదిసర్వసంస్కారహేత్వజ్ఞానధ్వంసిజ్ఞానసామర్థ్యప్రతిబన్ధకత్వేమానాభావాన్మధ్యేజాతంజ్ఞానమపినివర్తకమితివక్తుమన్త్యస్యచజ్ఞానస్యనివర్తకత్వేనాన్త్యత్వంహేతుః- యజమానాన్తరస్యాద్యజ్ఞానేతద్ధ్వంసిత్వాదృష్టేరన్త్యస్యాజ్ఞానధ్వంసిత్వేనానియమాత్. నచయజమానాన్తరేప్రజాపతౌచాన్త్యంజ్ఞానంజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసి- సర్వజ్ఞానేషుబన్ధహేత్వజ్ఞానధ్వంసిత్వాదృష్టేర్జ్ఞానత్వహేతోరనైకాన్త్యాత్. నచాన్త్యమైక్యజ్ఞానత్వాదజ్ఞానధ్వంసీతియుక్తం - ఉపాన్త్యతాదృగ్జ్ఞానవదన్త్యేపితదయోగాదుపాన్త్యహేతోరనైకాన్త్యాదిత్యభిప్రేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) క్లృప్తకారణాభావాత్, తదన్తరేణచోత్పత్తావతిప్రసఙ్గాత్, సంస్కారాధీనత్వేపివిశేషాభావా, దన్త్యస్యచజ్ఞానస్యచాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధే, రయుక్తంప్రజాపతేరేకత్వదర్శనమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రజాపతేస్సుప్తప్రతిబుద్ధవత్ప్రకృష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణవత్త్వాత్, పూర్వకల్పీయపదపదార్థవాక్యస్మరణవతఃస్మృతివిపరివర్తినో వాక్యాద్విచార్యమాణాదదృష్టసహకృతాత్తత్త్వజ్ఞానంస్యాత్ - లోకేవిశిష్టాదృష్టోత్థకార్యకరణానాం ప్రజ్ఞాద్యతిశయదర్శనాత్. తేనచజ్ఞానేనజన్మాన్తరహేత్వవిద్యాక్షయేప్యారబ్ధంకర్మతజ్జంచభయారత్యాద్యవిద్యాలేశతోభవిష్యతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సఙ్గృహీతమర్థంసమర్థయతే (యథేత్యాదినా) ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం - అధర్మాదిచతుష్టయం. తత్రహేతోస్సర్వస్యపాప్మనోజ్ఞానాద్యతిశయేననాశాదితియావత్. ఉత్కృష్టత్వం - ప్రకృష్టజ్ఞానాదిశాలిత్వం. ఉక్తజన్మఫలమాహ (తదుద్భవంచేతి) తస్యజ్ఞానాదివైశారద్యేపౌరాణికీంస్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి) అప్రతిఘం- అప్రతిబద్ధం, నిరఙ్కుశమిత్యేతత్.

ఉ.— ¶సవైనైవరేమెతస్మాదేకాకీనరమతేసద్వితీయమైచ్ఛత్ । సహైతావానాసయథాస్త్రీపుమాꣳసౌసమ్పరిష్వక్తౌసఇమమేవాత్మానంద్వేధాపాతయత్తతఃపతిశ్చపత్నీచాభవతాంతస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మాదయమాకాశః । స్త్రియాపూర్యతఏవతాꣳసమభవత్తతో మనుష్యాఅజాయన్త॥ 3

ప్రత్యేకంసమ్బధ్యతే. తస్యైతచ్చతుష్టయం సహసిద్ధం- సహనిరవర్తతేతిసమ్బన్ధః. సహసిద్ధత్వస్మృతేః *సోబిభేదితిశ్రుతివిరుద్ధత్వాదప్రామాణ్యమితివిరోధాధికరణన్యాయేనశఙ్కతే (నహసిద్ధత్వఇతి) సత్యేవసహజేజ్ఞానేస్వహేతోర్భయమపిస్యాదితిచేత్ - నేత్యాహ (నహీతి) అన్యేనాచార్యేణానుపదిష్టమేవ ప్రజాపతేర్జ్ఞానముదేతీత్యేవమర్థపరత్వాత్సహసిద్ధవాక్యస్యతజ్జ్ఞానాత్ప్రాక్తస్యభయమవిరుద్ధం, ఊర్ధ్వంచాజ్ఞానలేశాదరత్యాదిః,- అతోనవిరోధః శ్రుతిస్మృత్యోరితిసమాధత్తే (నేత్యాదినా) జ్ఞానోత్పత్తేరాచార్యాద్యనపేక్షత్వే శ్రద్ధాదివిధానానర్థక్యాదనేకశ్రుతిస్మృతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (శ్రద్ధేతి) ఆదిపదేనశమాదిగ్రహః. అస్మదాదిషుతేషాంహేతుత్వమితిచేత్ - నేత్యాహ (ప్రజాపతేరివేతి) చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) నిమిత్తానాంవికల్పస్సముచ్చయోగుణవత్త్వమగుణవత్త్వమిత్యనేనప్రకారేణకార్యోత్పత్తావిశేషసమ్భవాన్నశ్రద్ధాదివిధ్యానర్థక్యమిత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (లోకేహీతి) తద్ధిసర్వంవికల్పాదియథాజ్ఞాతుంశక్యం - తథైకస్మిన్నేవనైమిత్తికేరూపజ్ఞానాఖ్యే కార్యేదర్శయామీత్యాహ (తద్యథేతి) తత్రవికల్పముదాహరతి (తమసీత్యాదినా) సముచ్చయందర్శయతి (అస్మాకంత్వితి) వికల్పితానాంసముచ్చితానాంచనిమిత్తానాం గుణవదగుణత్వప్రయుక్తంభేదం కథయతి (తథేతి) ఆలోకవిశేషస్యగుణవత్త్వం - బహుళత్వం. అగుణవత్త్వం- మన్దప్రభత్వం. చక్షురాదేర్గుణవత్త్వం- నిర్మలత్వాది. తిమిరోపహతత్వాదిచాగుణవత్త్వమితిభేదః. దృష్టాన్తంప్రతిపాద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి) తథాన్యస్యాపి ప్రజాపతితుల్యస్యవామదేవాదేర్జన్మాన్తరీయసాధనవశాదీశ్వరానుగ్రహాదస్మిఞ్జన్మనిస్మృతవాక్యాదైక్యజ్ఞానముదేతీతిశేషః. భృగుస్తత్తుల్యోవాధికారీక్వచిదిత్యుచ్యతే. తపః- అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామాలోచనం. శ్వేతకేతుప్రభృతిషుజ్ఞాననిమిత్తానాంసముచ్చయందర్శయతి (క్వచిదిత్యాదినా) ఏకాన్తం -నియతం. అవశ్యకంజ్ఞానోదయలాభేనిమిత్తత్వమితియావత్. అథప్రణిపాతాదివ్యతిరేకేణనప్రజాపతేరపిజ్ఞానంసమ్భవతి- సామగ్ర్యభావాత్. అతఆహ (అధర్మాదీతి) ప్రణిపాతాదేర్జ్ఞానోదయప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వాత్, ప్రజాపతేశ్చతన్నివృత్తేర్జన్మాన్తరీయసాధనాయత్తత్వా, దాధునికప్రణిపాతాదినావినాస్మృతవాక్యాదైక్యధీస్సమ్భవతీత్యర్థః. తర్హి శ్రవణాదివ్యతిరేకేణాపిప్రజాపతేర్జ్ఞానంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదాన్తేతి) నతైర్వినాజ్ఞానంకస్యచిదపిస్యాత్- ప్రజాపతేస్తుజన్మాన్తరీయశ్రవణవశాదిదానీమనుస్మృతవాక్యాత్తదుత్పత్తిరితిశేషః. తర్హి శ్రద్ధాదికమపిప్రతిబన్ధనివర్తకత్వేనప్రజాపతేరాదరణీయం - తన్నివృత్తిమన్తరేణజ్ఞానోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (పాపాదీతి) ఆత్మమనసోర్మిథస్సంయుక్తయోస్సమ్బన్ధియత్పాపం, తత్కార్యంచరాగాది, - తేనజ్ఞానోత్పత్తౌప్రతిబన్ధస్యపూర్వోక్తేనన్యాయేనక్షయేసతిప్రజాపతేరీశ్వరానుగ్రహాత్స్మృతవాక్యస్యపరమార్థజ్ఞానోత్పత్తౌకేవలస్యనిమిత్తత్వాత్తస్యాధునికశ్రద్ధాద్యతిరేకేణజ్ఞానోదయేపినతద్విధివైయర్థ్యం- అస్మాకంతద్వశాదేవతదుత్పత్తేః. వాక్యతాత్పర్యాదిజ్ఞానంసర్వేషామేవజ్ఞానసాధనం. ఆచార్యాదిషుపునర్వికల్పసముచ్చయావిత్యర్థః. అధికారిభేదేనజ్ఞానహేతుషువికల్పేపితేషామస్మాసుసముచ్చయాన్నశ్రుతిస్మృతివిరోధోస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (సోబిభేదితి) సః- అహన్నామాచతుర్ముఖఃఅబిభేత్ - ఆత్మనఏకాకితాందృష్ట్వాఅస్థానభయావిష్టోఽభవదిత్యర్థః. అత్రసఇతినపరమప్రకృతస్యపరమాత్మనఃపరామర్శస్సంభవతి - తస్యాపహతపాప్మత్వేనభయసమ్బన్ధాభావాదితిద్రష్టవ్యం. (తస్మాదేకాకీబిభేతీతి) అతఏవహిలోకేఅద్యత్వేప్యసహాయోబిభేతీత్యర్థః. (సహాయమీక్షాఞ్చక్రఇతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. సోయం - చతుర్ముఖఃఏవమీక్షాఞ్చక్రే- ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. కిమితి. (యన్మదన్యన్నాస్తికస్మాన్నుబిభేమీతి) యత్- యస్మాద్ధేతోర్మత్- మత్తోఽన్యత్- మత్ప్రతిద్వన్ద్వివస్త్విహనాస్తి. కుతోహంబిభేమీతి. లోకేహిప్రతిద్వన్ద్వినిసత్యేఅసహాయత్వంభయహేతుః- తదభావేత్వసహాయత్వంనభయహేతురితిభావః. (తతఏవాస్యభయంవీయాయేతి) తతఏవ- వివేకరూపాత్ జ్ఞానాదస్య- హిరణ్యగర్భస్యభయంవీయాయ - వీతమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థంశ్రుతిస్స్వయమేవానువాదతే (కస్మాద్ధ్యభేష్యద్ద్వితీయాద్వైభయంభవతీతి) ద్వితీయస్య- ప్రతిద్వన్ద్వినఏవభయహేతుత్వం-అతస్తస్యైవాభావేకుతోభయంప్రాప్స్యతీతిభావః. హిరణ్యగర్భస్యాపిశరీరపరిగ్రహానన్తరమేవభయోత్పత్తేశ్శరీరిత్వంకష్టమితిభావః. అత్రాద్వైతసాక్షాత్కారాద్భయంనివృత్తమితినార్థః- తథాసత్యాత్మరతేస్తస్యోత్తరత్ర * నైవరేమఇత్యాదినాఅరతిరిరంసాప్రతిపాదనవిరోధాత్. ప్రారబ్ధవశాదరతిరిరంసానువృత్తౌభయమపితద్వశాత్కుతోనానువర్తేతేత్యాస్తాంతావత్. ౨

———

శం.— ఇతశ్చసంసారవిషయఏవప్రజాపతిత్వం- యతస్సః - ప్రజాపతిర్వై-నైవరేమే - రతింనాన్వభవత్. అరత్యావిష్టోభూదిత్యర్థః. అస్మదాదివదేవ- యత్ఇదానీమపితస్మాత్- ఏకాకిత్వాదిధర్మవత్త్వాదేకాకీనరమతే- రతింనానుభవతి. రతిర్నామేష్టార్థసంయోగజాక్రీడా. తత్ప్రసఙ్గినఇష్టవియోగాన్మనస్యాకులీభావోఽరతిరిత్యుచ్యతే. సతస్యాఅరతేరపనోదాయద్వితీయం- అరత్యపఘాతసమర్థంస్త్రీవస్త్వైచ్ఛత్ - గృద్ధిమక

¶ తస్మాదయమేకాంశ స్త్రియేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

రోత్. తస్యచైవంస్త్రీవిషయంగృధ్యతఃస్త్రీయాపరిష్వక్తస్యేవాత్మనోభావోబభూవ. తేనససత్యేప్సుత్వాత్-హ- ఏతావాన్- ఏతత్పరిమాణఆస- బభూవహ. కింపరిమాణఇతి. ఆహ- యథాలోకేస్త్రీపుమాంసావరత్యపనోదాయసంపరిష్వక్తౌయత్పరిమాణౌస్యాతాం- తదాతత్పరిమాణోబభూవేత్యర్థః. సతథాతత్పరిమాణమేవేమమాత్మానంద్వేధా- ద్విప్రకారమపాతయత్- పాతితవాన్. ఇమమేవేత్యవధారణంమూలకారణాద్విరాజోవిశేషణార్థం. నక్షీరస్యసర్వోపమర్దేనదధిభావాపత్తివద్విరాడ్భావోపమర్దేనైతావానాస. కింతర్హి. ఆత్మనావ్యవస్థితస్యైవవిరాజస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదాత్మవ్యతిరిక్తంస్త్రీపుంసపరిష్వక్తపరిమాణంశరీరాన్తరంబభూవ. సఏవచవిరాట్తథాభూతః- సహైతావానాసేతిసామానాధికరణ్యాత్. తతః- తస్మాత్పాతనాత్పతిశ్చపత్నీచాభవతామితిదమ్పత్యోర్నిర్వచనంలౌకికయోః. అతఏవతస్మాత్- యస్మాదాత్మనఏవార్ధఃపృథగ్భూతః- యేయంస్త్రీ. తస్మాదిదం- శరీరమాత్మనోఽర్ధబృగలం- అర్ధంచతద్బృగలంచతదర్ధబృగలం- విదళం. అర్ధవిదళమివేత్యర్థః. ప్రాక్స్త్ర్యుద్వహనాత్. కస్యార్ధబృగలమితి. ఉచ్యతే-స్వః- ఆత్మనః. ఇతి- ఏవమాహస్మ- ఉక్తవాన్కిలయాజ్ఞవల్క్యః- యజ్ఞస్యవల్కః- వక్తాయజ్ఞవల్కః. తస్యాపత్యంయాజ్ఞవల్క్యః. దైవరాతిరిత్యర్థః. బ్రహ్మణోవాపత్యం. యస్మాదయంపురుషార్ధఆకాశః - స్త్ర్యర్ధశూన్యః పునరుద్వహనాత్తస్మాత్పూర్యతేస్త్ర్యర్ధేనపునస్సంపుటీకరణేనేవవిదలార్ధః. తాంసః- ప్రజాపతిర్మన్వాఖ్యశ్శతరూపాఖ్యామాత్మనోదుహితరంపత్నీత్వేనకల్పితాంసమభవత్- మైథునముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్తదుపగమనాన్మనుష్యాఅజాయన్త- ఉత్పన్నాః. ౩

ఆ.— ప్రజాపతేర్భయావిష్టత్వేనసంసారాన్తర్భూతత్వముక్తం- ఇదానీంతస్యైవహేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) అరత్యావిష్టత్వేప్రజాపతేరేకాకిత్వంహేతూకరోతి (యతఇతి) కార్యస్థారతిఃకారణస్థారతేర్లిఙ్గమిత్యనుమానంసూచయతి (ఇదానీమపీతి) ఆదిపదేనభయావిష్టత్వాదిగ్రహః. అరతింప్రతియోగినిరుక్తిద్వారానిర్వక్తి (రతిర్నామేతి) కథంతన్నిరాసోయథోక్తారతినిరసనమిత్యాశఙ్క్యాహ ద్వితీయస్త్రీచ్ఛదిత్యేతద్వ్యాచష్టే (నతస్యాఇతి) సహేత్యస్యవాక్యస్యపాతనికాంకరోతి (తస్యేతి) తేన-భావేనేతియావత్. కథముభిమానమాత్రేణయథోక్తపరిమాణత్వం-తత్రాహ (సత్యేతి) నిపాతోఽవధారణే. తస్యైవపునరనువాదోఽన్వయార్థః. పరిమాణమేవప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కిమిత్యాదినా) సమ్ప్రతిస్త్రీపుంసయోరుత్పత్తిమాహ (సతథేతి) ననుద్వేధాభావోవిరాజోవా- సంసక్తస్త్రీపుమ్మానస్యపిణ్డస్యవా. నాద్యః- సశబ్దేనవిరాడ్గ్రహాయోగాత్. తస్యైకత్వాత్. ద్వితీయేత్వాత్మశబ్దానుపపత్తిః. తత్రాహ (ఇమమితి) తథాచసశబ్దేనకర్తృతయావిరాడ్గ్రహణమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (నేత్యాదినా) కస్యతర్హిద్వేధాకరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) (శరీరాన్తరంబభూవేతి) తచ్చద్వేధాకరణకర్మేతిశేషః. కథంతర్హితత్రాత్మశబ్దస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవచేతి) తథాభూతః- సంసక్తజాయాపుంపరిమాణోఽభూదితియావత్. నకేవలమనుశతరూపేత్యనయోరేవదమ్పత్యోరిదంనిర్వచనం- కింతులోకప్రసిద్ధయోఃసర్వయోరేవతయోరేతద్ద్రష్టవ్యం- సర్వత్రాన్వయసమ్భవాదిత్యాహ (లౌకికయోరితి) ఉక్తేనిర్వచనేలోకానుభవమనుకూలయతి (తస్మాదితి) (ప్రాగితి) సహధర్మచారిణీసమ్బన్ధాత్పూర్వమిత్యర్థః. ఆకాఙ్క్షాద్వారాపస్థితమాధాయానుభవముపలమ్భయన్వ్యాచష్టే (కస్యేత్యాదినా) బృగలశబ్దోవికారార్థః. అనుభవసిద్ధేఽర్థేప్రామాణికసమ్మతిమాహ (ఏవమితి) ద్వేధాపాతనేసత్యేకోభాగఃపురుషః - అపరస్తుస్త్రీత్యత్రైవహేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ఉద్వహనాత్ప్రాగవస్థాయామాకాశఃపురుషార్ధః- స్త్ర్యర్ధశూన్యోయస్మాదసంపూర్ణోవగతే- తస్మాదుద్వహనేనప్రాప్తస్త్ర్యర్ధేనపునరితరోభాగఃపూర్యతే- యథావిదళార్ధోఽన్యార్ధస్సమ్పుటీకరణేనపునస్సంపూర్ణఃక్రియతే-తద్వదితియోజనా. పూర్వమపిస్వాభావికయోగ్యతావశేనసంసర్గోభూత్-అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతిసూచయితుంపునరిత్యుక్తం. పురుషార్ధస్యేతరార్ధస్యచమిథస్సమ్బన్ధాన్మనుష్యాదిసృష్టిరిత్యాహ (తామిత్యాదినా) ౩

రం.— (సవైనైవరేమేఇత్యాది) సః- చతుర్ముఖఃనైవరేమే- ఇష్టార్థసంయోగజాప్రీతిఃరతిః. తాంనలబ్ధవానిత్యర్థః. (తస్మాదేకాకీనరమతఇతి) యస్మాదేకాకినశ్చతుర్ముఖస్యనరతిః - అతఏవాద్యాప్యసహాయస్యరతిర్నోపలభ్యతఇత్యర్థః. (సద్వితీయమైచ్ఛదితి) సఃప్రజాపతిఃద్వితీయంరన్తుమైచ్ఛదిత్యర్థః. (సహైతావానాసయథాస్త్రీపుమాంసౌసమ్పరిష్వక్తౌఇతి) హశబ్దోవృత్తార్థస్మరణే. యథాలోకేస్త్రీపుంసౌరత్యర్థంసమ్పరిష్వక్తౌయత్పరిమాణౌస్యాతాం- తత్పరిమాణోవివృద్ధోబభూవేత్యర్థః. (సఇమమేవాత్మానంద్వేధాపాతయదితి) సః- ప్రజాపతిఃఇమం - వివృద్ధమాత్మానం - శరీరంద్వేధాఅపాతయత్. తతః - పతనాదేవపతిఃపత్నీశబ్దవాచ్యౌదమ్పతీఅభవతామిత్యర్థః. ఉక్తంచ శ్రీ విష్ణుపురాణే * బ్రహ్మణోఽభూన్మహాన్క్రోధస్త్రైలోక్యదహనక్షమః। భ్రుకుటీకుటిలాత్తస్యలలాటాత్క్రోధదీపితాత్। సముత్పన్నస్తదారుద్రోమధ్యాహ్నార్కసమప్రభః। అర్ధనారీనరవపుఃప్రచణ్డోఽతిశరీరవాన్। విభజాత్మానమిత్యుక్త్వాతంబ్రహ్మాన్తర్దధేతతః। తథోక్తోఽసౌద్విధాస్త్రీత్వంపురుషత్వంతథాకరోదితి. శ్రీభాగవతేచ * కస్యరూపమభూద్ద్వేధాయత్కాయమభిచక్షతే। తాభ్యాంరూపవిభాగాభ్యాంమిథునంసమపద్యతేతి. (తస్మాదిదమర్ధబృగలమివస్వఇతిహస్మాహయాజ్ఞవల్క్యఇతి) తస్మాద్ధేతోరిదం- శరీరంస్వః- స్వస్య. ఆత్మనఇతియావత్. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. వివాహాత్ప్రాక్అర్ధబృగలమివ- అర్ధవిదళమివ. ఇతిహయాజ్ఞవల్క్యఆహస్మ- ఉక్తవాన్. (తస్మాదయమాకాశఃస్త్రియాపూర్యతఏవేతి) యస్మాద్వివాహాత్ప్రాగర్ధవిదళం- తస్మాదేకాంశః- పురుషశరీరార్ధభాగఃవివాహేసతిస్త్రియాపూర్యతే. * అర్ధోవాఏషఆత్మనోయత్పత్నీతిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆకాశఃస్త్రియాపూర్యతఇత్యత్రాపి ఆకాశః - పూరణీయావకాశఇత్యర్థః. (తాంసమభవదితి) తాం - శతరూపాఖ్యామాత్మనోదుహితరంసఃప్రజాపతిఃసమభవత్- మైథున్యముపగతవాన్. తతః- తస్మాత్సఙ్గమాన్మనుష్యాఉత్పన్నాఇత్యర్థః. ఉక్తంచవిష్ణుపురాణే * శతరూపాంచతాంనారీంతపోనిర్ధూతకల్మషాం। స్వాయమ్భువోమనుర్దేవఃపత్నీత్వేజగృహేప్రభురితి. ౩

ఉ.— ¶ సోహేయమీక్షాఞ్చక్రే కథంనుమాత్మనఏవజనయిత్వాసమ్భవతిహన్తతిరోసానీతిసాగౌరభవదృషభఇతరస్తాగ్ంసమేవాభవత్తతోగావోఽజాయన్తబడబేతరాభవదశ్వవృషఇతరోగర్దభీతరాగర్దభఇతరస్తాగ్ంసమేవాభవత్తతఏకశఫమజాయతాఽజేతరాభవద్బస్తఇతరోఽవిరితరామేషఇతరస్తాగ్ంసమేవాభవత్తతోజావయోఽజాయన్తైవమేవయదిదంకించమిథునమాపిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజత॥ ౪

సోవైదహంవావసృష్టిరస్మ్యహగ్ంహీదగ్ంసర్వమసృక్షీతితతః సృష్టిరభవత్సృష్ట్యాగ్ంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౫

శం.— సా- శతరూపా. ఉ. హ. ఇయం. సేయందుహితృగమనేస్మార్తంప్రతిషేధమనుస్మరన్తీ-ఈక్షాంచక్రే-కథన్విదమకృత్యం-యన్మా- మామాత్మనఏవజనయిత్వా- ఉత్పాద్యసమ్భవతి-ఉపగచ్ఛతి. యద్యప్యయంనిర్ఘృణః- అహంహన్తేదానీంతిరోసాని-జాత్యన్తరేణతిరస్కృతాభవానీత్యేవమీక్షిత్వాఽసౌగౌరభవత్. ఉత్పాద్యప్రాణికర్మభిశ్చోద్యమానాయాః పునఃపునః సైవమతిశ్శతరూపాయాఃమనోశ్చాభవత్. తతశ్చ (ఋషభఇతరస్తాంసమేవాభవదిత్యాది) పూర్వవత్. తతోగావోఽజాయన్త. తథా-బడబేతరాభవత్, అశ్వవృషఇతరః. తథా-గర్దభీతరా. గర్దభఇతరః. తత్రబడబాశ్వవృషాదీనాంసఙ్గమాత్తతఏకశఫం- ఏకఖురమశ్వాశ్వతరగర్దభాఖ్యంత్రయమజాయత. తథా-అజేతరాభవత్. బస్తః-ఛాగఇతరః. తథా-అవిరితరా. మేషఇతరః. సతాంసమేవాభవత్. తాంతామితివీప్సా. తాం- అజాం. తాం- అవించేతి. సమభవదేవేత్యర్థః. తతఅజాశ్చావయశ్చాజావయోఽజాయన్త. ఏవమేవయదిదంకించ- యత్కించేదంమిథునం- స్త్రీపుంసలక్షణంద్వన్ద్వమాపిపీలికాభ్యః - పిపీలికాభిస్సహానేనైవన్యాయేనతత్సర్వమసృజత- జగత్సృష్టవాన్. ౪

ఆ.— (స్మార్తంప్రతిషేధమితి) * నసగోత్రాంసమానప్రవరాంభార్యాంవిన్దేతేత్యాదికమితియావత్. అకృత్యంహీదం- యద్దుహితృగమనం- * మాతృతశ్చాపఞ్చమాత్పురుషాత్పితృతశ్చాసప్తమాదితిస్మృతేరితిమత్వాహ (కథమితి) తయోర్జాత్యన్తరగమనంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) శతరూపాయాంగోభావమాపన్నాయాంవృషభాదిభావోమనోర్భవతు- తావతాయథోక్తదోషపరిహారః. తయోశ్చబడబాదిభావేతుసకారణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్పాద్యేతి) తతః- తస్యాగోభావాదనన్తరమితియావత్. గవాంజన్మార్థంమిథస్సమ్భవనంతచ్ఛబ్దార్థః. తత్ర- తేషాముత్పత్తౌసత్యామితియావత్. వాక్యద్వయేవీప్సావివక్షితేత్యాహ (తామితి) తామేవాభినయతి (తామజామితి) తాంబడబాంతాంగర్దభీంచేత్యపిద్రష్టవ్యం. తతః - మిథస్సమ్భవనాద్యథోక్తాదితియావత్. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకముపదేశాసమ్భవం మన్వానస్సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఏవమేవేతి) తద్విభజతే (ఇదంమిథునమితి) పశుకర్మప్రయోగోన్యాయః. ౪

రం.— (సోహేయమీక్షాఞ్చక్రేఇతి) సా-ఉ-హ- ఇయమితిచ్ఛేదః. సేయంహ-ప్రసిద్ధాశతరూపాకన్యా-ఈక్షాఞ్చక్రే-ఇత్థమచిన్తయదిత్యర్థః. చిన్తాప్రకారమేవాహ (కథంనుమాత్మనఏవజనయిత్వాసంభవతీతి) న్వితివితర్కే- కథంను- కథంవాహా- మామాత్మనఏవోత్పాద్యసంభవతి- ఉపగచ్ఛతి. ఇతివితర్క్యతతస్తత్రోపాయంనిశ్చిత్యాహ (హన్తతిరోసానీతి) హన్తేత్యుపాయదర్శనజహర్షే. తిరోసాని- జాత్యన్తరేణతిరోహితాభవానీతినిశ్చితవతీత్యర్థః. ఇతీక్షిత్వాసా- శతరూపాగౌరభవత్. (వృషభఇతరఇతి) ఇతరః - మనుఃవృషభః- పుఙ్గవోభూత్. తాం- గోరూపాంశతరూపాంసమేవాభవత్- సమభవదేవ. పునరపిమైథున్యముపగతవానిత్యర్థః. (తతోగావోఽజాయన్తేతి) స్పష్టోర్థః. (బడబేతరాభవదితి) ఇతరా- శతరూపాబడబా- అశ్వాఽభవత్. ఇతరస్తు- మనుఃఅశ్వవృషః- పుమశ్వోఽభవదిత్యర్థః. వృషః- *వృషసేచనే. రేతస్సేక్తేత్యర్థః. (తతఏకశఫమజాయతేతి) అశ్వాశ్వతరగర్దభాదయోఽజాయన్తేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. (అజేతరాభవద్బస్తఇతరఇత్యాది) బస్తః- ఛాగః. (తాంతాంసమేవాభవదితి) తాం- అజాం. తాం- అవించసమభవదేవేత్యర్థః. ఇతరస్స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— సః- ప్రజాపతిఃసర్వమిదంజగత్సృష్ట్వాఽవైత్. కథం. అహంవావ- అహమేవసృష్టిః- సృజ్యతఇతిసృష్టంజగదుచ్యతేసృష్టిరితి. యన్మయాసృష్టంజగత్- మదభేదత్వాదహమేవాస్మి- నమత్తోవ్యతిరిచ్యతే. కుతఏతత్. అహంహి- యస్మాదిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదిత్యర్థః. యస్మాత్సృష్టిశబ్దేనాత్మానమేవాభ్యధాత్ప్రజాపతిః- తతః- తస్మాత్సృష్టిరభవత్- సృష్టినామాభవత్. సృష్ట్యాం- జగతిహఅస్య- ప్రజాపతేరేతస్యాం- ఏతస్మిన్ జగతిసప్రజాపతివత్స్రష్టాభవతిస్వాత్మనోఽనన్యభూతస్యజగతః. కః. యఏవం - ప్రజాపతివద్యథోక్తంస్వాత్మనోఽనన్యభూతంజగత్సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవంజగదహమస్మీతివేద. ౫

ఆ.— యద్యపిమన్వాదిసృష్టిరేవోక్తా- తథాపిసర్వాసృష్టిరుక్తైవేతిసిద్ధవత్కృత్వాహ (సప్రజాపతిరితి) అవగతింప్రశ్నపూర్వకంవివరయతి (కథమిత్యాదినా) కథంసృష్టిరస్మీత్యవధార్యతే-కర్తృక్రియయోరేకత్వాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సృజ్యతఇతీతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యన్మయేతి) జగత్స్రష్టాదుపరితచ్ఛబ్దమధ్యాహృత్యాహమేవతదస్మీతిసమ్బన్ధః. తత్రహేతుమాహ (మదభేదత్వాదితి) ఏవకారార్థమాహ (నేతి) మదభేదత్వాదిత్యుక్తమాక్షిప్యసమాధత్తే (కుతఇత్యాదినా) నహిస్రష్టంస్రష్టురర్థాన్తరం- తస్యైవతేనమాయయావివదవస్థానాదిత్య

¶ మేషఇతరస్తాంతాగ్ంసమేవాభవదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథేత్యభ్యమన్థత్సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతతస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరతోఽలోమకాహియోనిరన్తరతఃతద్యదిదమాహురముంయజాముంయజేత్యేకైకందేవమేతస్యైవసావిసృష్టిరేషఉహ్యేవసర్వేదేవాః। అథయత్కించేదమార్ద్రం తద్రేతసోఽసృజతతదుసోమఃఏతావద్వాఇదగ్ం సర్వమన్నంచైవాన్నాదశ్చసోమఏవాన్నమగ్నిరన్నాదఃసైషాబ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః।యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతాథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతతస్మాదతిసృష్టిరతిసృష్ట్యాగ్ంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేద॥ ౬

ర్థః. తతస్సృష్టిరిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) కిమర్థం స్రష్టురేషాం భూతానాముపదిష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (సృష్ట్యామితి) జగతిభవతీతిసమ్బన్ధః. వాక్యార్థమాహ (ప్రజాపతివదితి) ౫

రం.— (సోఽహంవావసృష్టిరస్మిఅహంహీదంసర్వమసృక్షీతి) హి- యస్మాదహమిదంసర్వం- జగదసృక్షి- సృష్టవానస్మి. తస్మాదహంవావ- అహమేవసృష్టిః. సృజ్యతఇతిసృష్టిః- జగదుచ్యతే. అహమేవసృష్టిరితి- మత్సృష్టమిదంజగదహమేవేతిసః- ప్రజాపతిరజానాత్- జ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తతస్సృష్టిరభవదితి) యస్మాద్ధేతోః ప్రజాపతిరహమేవసృష్టిరిత్యభేదోపచారేణస్వస్మిన్ సృష్టిశబ్దంప్రాయుఙ్క్త - తతస్సృష్టినామా అభవదిత్యర్థః. (సృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతియఏవంవేదేతి) యఏవం- సృష్టినిరుక్తింవేద- సః అస్య - ప్రజాపతేరేతస్యాంసృష్టౌ- ప్రజాస్రష్టా- ప్రసిద్ధః. ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవంసప్రజాపతిర్జగదిదంమిథునాత్మకంసృష్ట్వాబ్రాహ్మణాదివర్ణనియన్త్రీర్దేవతాస్సిసృక్షురాదౌ- అథేతిశబ్దద్వయమభినయప్రదర్శనార్థం. అనేనప్రకారేణముఖేహస్తౌప్రక్షిప్యాభ్యమన్థత్ - ఆభిముఖ్యేనమన్థనమకరోత్. సముఖంహస్తాభ్యాంమథిత్వాముఖాచ్చయోనేః, హస్తాభ్యాంచయోనిభ్యాం, అగ్నింబ్రాహ్మణజాతేరనుగ్రహకర్తారమసృజత- సృష్టవాన్. యస్మాద్దాహకస్యాగ్నేర్యోనిరేతదుభయం - హస్తౌముఖంచ, తస్మాదుభయమప్యేతదలోమకం- లోమవివర్జితం. కింసర్వమేవ. న- అన్తరతః- అభ్యన్తరతః. అస్తిహియోన్యాస్సామాన్యముభయస్యాస్య. కిం. అలోమకాహియోనిరన్తరతఃస్త్రీణాం. తథా బ్రాహ్మణోఽపిముఖాదేవజజ్ఞేప్రజాపతేః - తస్మాదేకయోనిత్వాజ్జ్యేష్ఠేనేవానుజోఽనుగృహ్యతేఽగ్నినాబ్రాహ్మణః. తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽగ్నిదైవత్యోముఖవీర్యశ్చేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం. తథా- బలాశ్రయాభ్యాంబాహుభ్యాంబలభిదాదికంక్షత్రియజాతినియన్తారం, క్షత్రియం, చ. తస్మాదైన్ద్రంక్షత్రంబాహువీర్యంచేతిశ్రుతౌస్మృతౌచావగతం. తథోరుతఃఈహా - చేష్టా. తదాశ్రయాద్వస్వాదిలక్షణంవిశోనియన్తారంవిశంచ. తస్మాత్కృష్యాదిపరోవస్వాదిదైవత్యశ్చవైశ్యః. తథాపూషణంపృథివీదైవతంశూద్రంచపద్భ్యాంపరిచరణక్షమమసృజతేతిశ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధేః.అత్రక్షత్రాదిదేవతాసర్గమిహానుక్తంవక్ష్యమాణమప్యుక్తవదుపసంహారార్థేసృష్టిసాకల్యానుకీర్త్యై. యథేయంశ్రుతిర్వ్యవస్థితా- తథాప్రజాపతిరేవసర్వేదేవాఇతినిశ్చితోఽర్థః- స్రష్టురనన్యత్వాత్సృష్టానాం, ప్రజాపతినైవసృష్టత్వాద్దేవానాం. అథైవంప్రకరణార్థేవ్యవస్థితేతత్స్తుత్యభిప్రాయేణావిద్వన్మతాన్తరనిన్దోపన్యస్యతే - నాన్యనిన్దానిన్దార్థైవ- కింత్వన్యస్తుతయే. తత్- తత్రకర్మప్రకరణేకేవలయాజ్ఞికాయాగకాలేయదిదంవచఆహుః- అముం- అగ్నింయజ - అముం - ఇన్ద్రంయజేత్యాది. నామశస్త్రస్తోత్రకర్మాదిభిన్నత్వాద్భిన్నమేవాగ్న్యాదిదేవమేకైకంమన్యమానాఆహురిత్యభిప్రాయః. తన్నతథావిద్యాత్- యస్మాదేతస్యైవ- ప్రజాపతేస్సావిసృష్టిర్దేవభేదస్సర్వః. ఏషఉహ్యేవ- ప్రజాపతిరేవప్రాణస్సర్వేదేవాః.। అత్రవిప్రతిపద్యన్తే- పరఏవహిరణ్యగర్భఇత్యేకే- సంసారీత్యపరే. పరఏవతు- మన్త్రవర్ణాత్ *ఇన్ద్రంమిత్రంవరుణమగ్నిమాహురితిశ్రుతేః, *ఏషబ్రహ్మైషఇన్ద్రఏషప్రజాపతిరేతేసర్వేదేవాఇతిశ్రుతేః, స్మృతేశ్చ * ఏతమేకేవదన్త్యగ్నింమనుమన్యేప్రజాపతిమితి * యోఽసావతీన్ద్రియోఽగ్రాహ్యఃసూక్ష్మోఽవ్యక్తస్సనాతనః। సర్వభూతమయోఽచిన్త్యఃసఏవస్వయముద్బభావితి, చ. సంసార్యేవవాస్యాత్- *సర్వాన్పాప్మనఔషదితిశ్రుతేః. నహ్యసంసారిణఃపాప్మదాహప్రసక్తోఽస్తి. భయారతిసంయోగశ్రవణాచ్చ. అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతిచ. హిరణ్యగర్భంపశ్యతజాయమానమితిచమన్త్రవర్ణాత్. స్మృతేశ్చకర్మవిపాకప్రక్రియాయాం * బ్రహ్మావిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ। ఉత్తమాంసాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతి. అథైవంవిరుద్ధార్థానుపపత్తేఃప్రామాణ్యవ్యాఘాతఇతిచేన్న- కల్పనాన్తరోపపత్తేరవిరోధాత్. ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాద్విశేషకల్పనాన్తరముపపద్యతే- * ఆసీనోదూరంవ్రజతిశయానోయాతిసర్వతః। కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతీత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. ఉపాధివశాత్సంసారిత్వం - పరమార్థతస్స్వతోఽసంసార్యేవ. ఏవమేకత్వంనానాత్వంచహిరణ్యగర్భస్య, తథాసర్వజీవానాం- *తత్త్వమసీతిశ్రుతేః. హిరణ్యగర్భస్తూపాధిశుద్ధ్యతిశయాపేక్షయాప్రాయశఃపరఏవేతిశ్రుతిస్మృతివాదాఃప్రవృత్తాః- సంసారిత్వంతుక్వచిదేవదర్శయన్తి. జీవానాంతూపాధిగతాశుద్ధిబాహుల్యాత్సంసారిత్వమేవప్రాయశోఽభిలప్యతే. వ్యావృత్తకృత్స్నోపాధిభేదాపేక్షయాతుసర్వఃపరత్వేనాభిధీయతేశ్రుతిస్మృతివాదైః.।తార్కికైస్తుపరిత్యక్తాగమబలైరస్తి- నాస్తి- కర్తా - అకర్తేత్యాదివిరుద్ధంబహుతర్కయద్భిరాకులీకృతశ్శాస్త్రార్థః- తేనార్థనిశ్చయోదుర్లభః. యేతుకేవలశాస్త్రానుసారిణశ్శాన్తదర్పాః- తేషాంప్రత్యక్షవిషయఇవనిశ్చితశ్శాస్త్రార్థోదేవతాదివిషయః.।తత్ర.

ప్రజాపతేరేకస్యదేవస్యాత్త్రాద్యలక్షణోభేదోవివక్షితఇతి - తత్రాగ్నిరుక్తోత్తా - ఆద్యస్సోమఇదానీముచ్యతే- అథయత్కించేదంలోకేఆర్ద్రం-ద్రవాత్మకం. తద్రేతసః- ఆత్మనోబీజాదసృజత. *రేతసఆపఇతి శ్రుతిః. అబాత్మకశ్చసోమః- తస్మాద్యదార్ద్రంప్రజాపతినారేతసస్సృష్టం- తదుసోమఏవ. ఏతావద్వై- ఏతావదేవ. నాతోఽధికమిదంసర్వం. కింతత్. అన్నంచైవ- సోమోద్రవాత్మకత్వాదాప్యాయకం, అన్నాదశ్చ-అగ్నిరాష్ట్యాద్రూక్షత్వాచ్చ. తత్రైవమవధ్రియతే (సోమఏవాన్నం) యదద్యతే-తదేవసోమఇత్యర్థః. యఏవాత్తా-సఏవాగ్నిః. అర్థబలాద్ధ్యవధారణం. అయమగ్నిరపిక్వచిదపక్షీయమాణస్సోమఏవ- సోమోపీజ్యమానోఽగ్నిరేవ- అత్తృత్వాత్. ఏవమగ్నీషోమాత్మకంజగదాత్మత్వేనపశ్యన్నకేనచిద్దోషేణలిప్యతే, ప్రజాపతిశ్చభవతి,. సైషాబ్రహ్మణః- ప్రజాపతేరతిసృష్టిః- ఆత్మనోప్యతిశయా. కాసేతి. ఆహ- యచ్ఛ్రేయసః - ప్రశస్యతరాదాత్మనస్సకాశాద్యస్మాదసృజతదేవాన్- సైషాతస్మాత్సైవసృష్టిరతిసృష్టిః. కథంపునరాత్మనోఽతిశయాసృష్టిరిత్యతఆహ- అథయత్ - యస్మాన్మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్- అమరణధర్మిణోదేవాన్ కర్మజ్ఞానవహ్నినాసర్వానాత్మనఃపాప్మనఉషిత్వా- సృజత- తస్మాదియమతిసృష్టిః- ఉత్కృష్టజ్ఞానస్యఫలమిత్యర్థః. తస్మాదేతామతిసృష్టింప్రజాపతేరాత్మభూతాంయోవేద - సఏతస్యామతిసృష్ట్యాంప్రజాపతిరివభవతి - ప్రజాపతివదేవస్రష్టాభవతి.

౬

అ.— ననుసర్వాసృష్టిరుక్తా, ఉక్తంచప్రజాపతేర్విభూతిసంకీర్తనఫలం, - కిమవశిష్యతే - యదర్థముత్తరంవాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి)-ఆదావభ్యమన్థదితిసమ్బన్ధః. అభినయప్రదర్శనమేవవిశదయతి (అనేనేతి) ముఖాదేరగ్నింప్రతియోనిత్వేగమకమాహ (యస్మాదితి) ప్రత్యక్షవిరోధంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా)-హస్తయోర్ముఖేచరోమాణిశబ్దప్రయోగేనిమిత్తమాహ (అస్తిహీతి) ప్రజాపతేర్ముఖాదిత్థమగ్నిస్సృష్టోపికథంబ్రాహ్మణమనుగృహ్ణాతి - తత్రాహ (తథేతి) ఉక్తేఽర్థేశ్రుతిస్మృతిసంవాదందర్శయతి (తస్మాదితి) * ఆగ్నేయోవైబ్రాహ్మణఇత్యాద్యాశ్రుతి-స్తదనుసారిణీచస్మృతిర్ద్రష్టవ్యా. అగ్నిమసృజతేత్యేతదుపలక్షణార్థమిత్యభిప్రేత్యసృష్ట్యన్తరమాహ (తథేతి) బలభిత్- ఇన్ద్రః. ఆదిశబ్దేనవరుణాదిర్గృహ్యతే. క్షత్రియంచ- అసృజతేత్యనువర్తతే. ఉక్తమర్థంప్రమాణేనదృఢయతి (తస్మాదితి) *ఐన్ద్రోరాజన్యఇత్యాద్యాశ్రుతి-స్తదనుసారిణీచస్మృతిరవధేయా. విశంచ- అసృజతేతిపూర్వవత్. ఈహాఃశ్రయ్యాదూరుతోజాతత్వంవస్వాదేర్జ్యేష్ఠత్వంచతచ్ఛబ్దార్థః. *పద్భ్యాంశూద్రోఅజాయతేత్యాద్యాశ్రుతి-స్తథావిధాచస్మృతిరనుసర్తవ్యా. అగ్నిసర్గస్యవక్ష్యమాణేన్ద్రియసర్గోపలక్షణత్వేసతిసృష్టిసాకల్యాదేషఉఏవ సర్వేదేవాఇత్యుపసంహారసిద్ధిరితిఫలితమాహ (అత్రేతి)-ఉక్తేనవక్ష్యమాణోపలక్షణంసర్వశబ్దస్సూచయతీతిభావః. కించ- సృష్టిరత్రనవివక్షితా- కింతుయేనప్రకారేణసృష్టిశ్శ్రుతిస్స్థితా- తేనప్రకారేణదేవతాదిసర్వంప్రజాపతిరేవేతివివక్షితమిత్యాహ (యథేతి) తత్రహేతుమాహ (స్రష్టురితి) తథాపికథందేవతాదిసర్వంప్రజాపతిమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతినేతి) తద్యదిదమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి) స్రష్టాప్రజాపతిరేవసృష్టంసర్వంకార్యమితిప్రకరణార్థపూర్వోక్తప్రకారేణవ్యవస్థితేసత్యనన్తరంతస్యైవస్తుతివివక్షయాతద్యదిదమిత్యాద్యవిద్వన్మతాన్తరస్యనిన్దార్థంవచనమిత్యర్థః. మతాన్తరేనిన్దితేపికథంప్రకరణార్థఃస్తుతోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యేతి)-ఏకైకందేవమిత్యస్యతాత్పర్యమాహ (నామేతి) కారకంకాలాపకమితివన్నామభేదా, తత్క్రతుషుతత్తద్దేవతాస్తుతిభేదా, ద్ఘటశకటాదివదర్థక్రియాభేదా, చ్చప్రత్యేకందేవానాంభిన్నత్వాత్కర్మిణామేతద్వచనమిత్యర్థః. ఆదిశబ్దేనరూపాదిభేదాత్తద్భేదవత్త్వంసఙ్గృహ్ణాతి. నన్వత్రకర్మిణాంనిన్దానప్రతిభాతి - తన్మతోపన్యాసస్యైవప్రతీతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నేతి) ఏకస్యైవప్రాణస్యానేకవిధోదేవతాప్రభేదశ్శాకల్యబ్రాహ్మణేవక్ష్యతఇతివివక్షిత్వావిశినష్టి. (ప్రాణఇతి) అగ్న్యాదయోదేవాస్సర్వేప్రజాపతిరేవేత్యుక్తం- సమ్ప్రతితత్స్వరూపనిర్ధారయిషయాతత్రవిప్రతిపత్తిందర్శయతి (అత్రేతి)- హిరణ్యగర్భస్యపరత్వమాద్యే- ద్వితీయేకల్పేసంసారిత్వంవిధేయమితివిభాగః. తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (పరఏవత్వితి) నన్వేకస్యానేకాత్మకత్వంమన్త్రవర్ణాదవగమ్యతే-నతుపరమాత్మత్వంప్రజాపతేరిత్యాశఙ్క్యబ్రాహ్మణవాక్యముదాహరతి (ఏషఇతి)- బ్రహ్మప్రజాపతీ- సూత్రవిరాజౌ. ఏషశబ్దఃపరమాత్మవిషయః. స్మృతేశ్చ - పరఏవహిరణ్యగర్భఇతిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరంపఠతి (యోసావితి)- కర్మేన్ద్రియావిషయత్వమతీన్ద్రియత్వం. అగ్రాహ్యత్వం- జ్ఞానేన్ద్రియావిషయత్వం. తత్రహేతుమాహ (సూక్ష్మోవ్యక్తఇతి) నచతస్యాసత్త్వం- ప్రమాత్రాదిభావాభావసాక్షిత్వేనసదాసత్త్వాదిత్యాహ (సనాతనఇతి)- ఇతశ్చతస్యనాసత్త్వం - సర్వోపాదానత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి)- అన్తఃకరణావిషయత్వమాహ (అచిన్త్యఇతి) యోసౌపరమాత్మా యథోక్తవిశేషణః - సఏవస్వయం విరాడాత్మనాభూతవానిత్యాహ (సఏవేతి)- మన్త్రబ్రాహ్మణస్మృతిషు పరస్యసర్వదేవతాత్మత్వదృష్టే, రత్రచసూత్రస్యతత్ప్రతీతే, స్తస్యపరత్వమిత్యుక్తం. ఇదానీంపూర్వపక్షాన్తమాహ (సంసార్యేవేతి)- సర్వపాప్మదాహశ్రవణమాత్రేణ- కథంప్రజాపతేస్సంసారిత్వం - తత్రాహ (నహీతి) * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్ర-పరస్యాపి సర్వపాప్మోదయాఙ్గీకారాన్నేదంసంసారిత్వేలిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (భయేతి)-అసృజతేతిచశ్రవణాదితిసమ్బన్ధః. నకేవలంమర్త్యత్వశ్రుతేరేవసంసారిత్వం - కింతుజన్మశ్రుతేశ్చేత్యాహ (హిరణ్యగర్భమితి)- యథోక్తహేతూనాంసంసార్యేవస్యాదితిప్రతిజ్ఞయాన్వయః. కర్మఫలదర్శనాధికారే- బ్రహ్మాత్యాద్యాయాః స్మృతేశ్చతత్ఫలభూతస్యప్రజాపతేస్సంసారిత్వమేవేత్యాహ (స్మృతేశ్చేతి)- విరాడ్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే, విశ్వసృజః- మన్వాదయః, ధర్మః-తదభిమానినీదేవతాయమః, మహాన్- ప్రకృతేరాద్యోవికారస్సూత్రం, అవ్యక్తం- ప్రకృతిరితిభేదః. అస్తుతర్హిద్వివిధవాక్యవశాత్ప్రజాపతేస్సంసారిత్వమసంసారిత్వంచేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి)-తద్ద్వివిధవాక్యశ్రవణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఏవంశబ్దస్సంసారిత్వాసంసారిత్వప్రకారపరామర్శార్థః. విరోధకృత

మప్రామాణ్యం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) స్వతోఽసంసారిత్వం, కల్పనయా చ సంసారిత్వ, మితి కల్పనాన్తరసమ్భవాత్ ద్వివిధశ్రుతీనామవిరోధాత్ప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యర్థః. కల్పనయా సంసారిత్వమిత్యేతద్విశదయతి (ఉపాధీతి) ఔపాధికీ పరస్యవిశేషకల్పనేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అనీశ ఇతి) స్వారస్యేన కూటస్థో హ్యాత్మా మనస్సాక్షీ ఘటం దూరగమనదర్శనాత్తదుపాధికో దూరం వ్రజతి. తథా స్వప్నే శయానోఽపి మనసా గతిభ్రాన్త్యా సర్వత్ర యాతీవ భాతి- యథా జాగరేపీత్యర్థః. కల్పితేన హర్షాదివికారేణ, స్వాభావికేన తదభావేన, చ యుక్తమాత్మానం న కశ్చిదపి నిశ్చేతుం శక్నోతీత్యాహ (కస్తమితి) ఆదిపదేన *ధ్యాయతీవేత్యాది శ్రుతయో గృహ్యన్తే. ఉదాహృతశ్రుతీనాం తాత్పర్యమాహ (ఉపాధీతి) కిం తర్హి పారమార్థికం- తదాహ (స్వత ఇతి) పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హిరణ్యగర్భస్య వాస్తవమవాస్తవం చ రూపం నిరూపితముపసంహరతి (ఏవమితి) తస్యాప్యస్మదాదివన్న స్వతో బ్రహ్మత్వం- కిం తు సంసారిత్వమేవ స్వాభావికమిత్యాశఙ్క్య- దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతామాహ (తథేతి)- సర్వజీవానామేకత్వం నానాత్వం చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తేషాం స్వతో బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమాహ (తత్త్వమితి) కస్తర్హి హిరణ్యగర్భే విశేషః- యేనాసావస్మదాదిభిరుపాస్యతే- తత్రాహ (హిరణ్యగర్భస్త్వితి) నను శ్రుతిస్మృతివాదేషు క్వచిత్తస్య సంసారిత్వమపి ప్రదర్శ్యతే. సత్యం- తత్తు కల్పితమిత్యభిప్రేత్యాహ (సంసారిత్వం త్వితి) అస్మదాదిషు తుల్యమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (జీవానాం త్వితి) కథం తర్హి *తత్త్వమసి *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యాది శ్రుతిస్మృతివాదాస్సఙ్గచ్ఛన్తే- తత్రాహ (వ్యావృత్తైతి) స్వమతే తత్త్వనిశ్చయముక్త్వా పరమతే తదభావమాహ (తార్కికైస్త్వితి)- నన్వేకజీవవాదేఽపి సర్వవ్యవస్థానుపపత్తేస్తత్త్వనిశ్చయవౌగల్భ్యం తుల్యమితి చేత్- నేత్యాహ (యేష్వితి)- స్వప్నవత్ప్రబోధాత్ప్రాగశేషవ్యవస్థాసమ్భవా, దూర్ధ్వం చ తదభావస్యేష్టత్వా, దేకమేవ బ్రహ్మ నాద్యవిద్యావశాదేవ వ్యవహారాస్పదమితి పక్షే న కాచన దోషకలేతి భావః. సర్వదేవతాత్మకస్య ప్రజాపతేః స్వతోఽసంసారిత్వం - కల్పనయా తు వైపరీత్యమితి స్థితే సత్యథేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి)- (వివక్షిత ఇతీతి) ఉత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితి శేషః. తద్విషయం పరిశినష్టి (తత్రాగ్నిరితి) అత్తాఽన్నస్సోమో నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. సమ్ప్రతి ప్రతీకమాదాయాక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేతి)- అత్తు స్వర్థానన్తర్యమథశబ్దార్థః. రేతసస్సకాశాదపాం సృష్టిస్సోమశబ్దే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అబాత్మకశ్చేతి)- శ్రద్ధాఖ్యాహుతేస్సోమోత్పత్తిశ్రవణా, త్తత్ర చైతద్వ్యుపలబ్ధే, శ్చేతి భావః. సోమస్య ద్రవాత్మకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి)- అగ్నీషోమయోరత్తాన్నయోస్సృష్టావపి జగతి సృష్ట్యన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి)- ఆప్యాయకస్సోమః- ద్రవాత్మకత్వాత్. అన్నం చాప్యాయకం ప్రసిద్ధం. తస్మాదుపపన్నం సోమస్యాన్నత్వమిత్యాహ (ద్రవాత్మకత్వాదితి) సోమ ఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇత్యవధారణస్య వివక్షితమర్థమాహ (తత్రేతి)- యథోక్తం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. యథాశ్రుతమవధారణమవధార్య కుతో విధాన్తరేణ తద్వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థబలాదితి)- అన్నాదస్య సంహర్తృత్వాదగ్నిత్వ, మన్నస్య చ సంహరణీయతయా సోమత్వ, మవధారయితుం యుక్తమిత్యర్థః. నన్వన్నస్య సోమత్వే న నియమః- అగ్నేరపి జలాదినా సంహారాత్. న చాత్తురగ్నిత్వే నియమః - సోమస్యాపి కదాచిదిజ్యమానత్వేనాత్తృత్వాత్. తత్కుతోఽర్థబలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిరపీతి)- సోఽపి సంహర్తవ్యశ్చేత్సోమ ఏవ - స చ సంహర్తా చేదగ్నిరేవేత్యవధారణసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రజాపతేస్సర్వాత్మకస్యోపక్రమ్య జగతో ద్వేధా విభక్తత్వాభిధానం కుతోఽప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్య- ఏతస్య సూత్రపర్యవసానాత్తస్మిన్నాత్మబుద్ధ్యోపాసకస్య సర్వదోషరాహిత్యం ఫలమత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ఏవమితి)- అనుగ్రాహకదేవసృష్టిం శిష్ట్వా తదుపాసకస్య ఫలోక్త్యర్థమాదౌ దేవసృష్టిం స్తౌతి (సైషేతి) *అగ్నిర్మూర్ధేత్యాది శ్రుతేరగ్న్యాదయోఽస్యావయవాః- తత్కథం తత్సృష్టిస్తతోఽతిశయవతీత్యాశఙ్క్యతే (కథమితి)- ప్రజాపతేర్యజమానావస్థాపేక్షయా దేవసృష్టేరుత్కృష్టత్వవచనమవిరుద్ధమితి పరిహరతి (అత ఆహేతి)- దేవసృష్టేరతిసృష్టిత్వాభావశఙ్కానువాదార్థోఽథశబ్దః. జ్ఞానస్యేత్యుపలక్షణం- కర్మణోఽపీతి ద్రష్టవ్యం. అతిసృష్ట్యామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి)- దేవతాదిస్రష్టా తదాత్మా ప్రజాపతిరహమేవేత్యుపాసీత- స తద్భావాపత్త్యా తత్స్రష్టృత్వం ఫలతీత్యర్థః.

౬

౮౦.— (అథేత్యభ్యమన్థదితి) సః- చతుర్ముఖః అథేతి- మఙ్గళశబ్దోచ్చారణపూర్వకమభ్యమన్థత్. ఏవం ముఖా, చ్చ హస్తాభ్యాం, చ మన్థనం కృత్వా యోనేః- కారణభూతాన్ముఖాద్ధస్తాభ్యాం చాగ్నిమసృజతేత్యర్థః. (తస్మాదేతదుభయమలోమకమన్తరత ఇతి) ఏతదుభయం- స్ఫూత్కారనిష్పన్నసాధనముఖహస్తాత్మకముభయం తస్మాత్- అగ్నేర్యోనిత్వాదన్తరతః- మధ్యే అలోమకం- లోమశూన్యమిత్యర్థః. అగ్నియోనిత్వాన్ముఖస్య హస్తయోశ్చాన్తరతో లోమశూన్యత్వసిద్ధ్యర్థం యోనేరన్తరతో నిర్లోమకత్వప్రసిద్ధిం దర్శయతి (అలోమకా హి యోనిరన్తరత ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (తద్యదిదమాహురముం యజాముం యజేతి) తత్- తస్మాద్ధేతోర్యజ్ఞే యాజ్ఞికాః అముం యజ- అముం యజేతి యదిదం వచనమేకైకం దేవం- ఇన్ద్రాదిలక్షణం నిర్దిశ్యాహుః- సా- తద్వచననిర్దిష్టేన్ద్రాదిదేవవిషయిణీ సర్వాపి సృష్టిః- వివిధసృష్టిరేతస్య- ప్రజాపతేరేవ. అగ్నిద్వారా సర్వదేవతాసృష్టిరపి ప్రజాపతికర్తృకైవేత్యర్థః- సర్వస్యాప్యస్య దేవజాతస్యాగ్న్యధీనసత్తాకత్వాదితి భావః. (ఏష ఉ హ్యేవ) అతఏవ తత్సృష్టత్వాద్దేవసర్వే దేవాః ఏష ఉ హ్యేవ- ఏష ప్రజాపతిరేవ. కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్తథోక్తిః. (అథ యత్కిఞ్చేదమార్ద్రమితి) అథేతి వాక్యాన్తరోపక్రమే. యత్కిఞ్చేదం కార్యమార్ద్రం- ద్రవరూపం దృశ్యతే. తద్రేతసోఽసృజత- తద్రేతసా ప్రజాపతిరసృజతేత్యర్థః. *శిశ్నాద్రేతో రేతస ఆప ఇతి శ్రుతేః. (తదు సోమ ఇతి) ఉరవధారణే. తదు- తద్ద్రవద్రవ్యమేవ సోమః- సోమరసః. (ఏతావద్వా ఇదమితి) ఇదం సర్వం- కార్యజాతమేతావద్వా- ఏతావదేవ. కిం తత్. అన్నం చైవాన్నాదశ్చ- అన్నాన్నాదాత్మకమిత్యర్థః. సర్వస్య జగతోఽన్నాన్నాదాత్మకత్వే అగ్నీషోమాత్మకత్వమాయాతమిత్యాహ (సోమ ఏవాన్నమగ్నిరన్నాద ఇతి) సోమస్య భక్ష్యమాణత్వాదన్నత్వం, అగ్నేస్తద్దాహకతయాఽన్నాదత్వం. అతో జగదగ్నీషోమాత్మకమితి భావః. (సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టి

ఉ.— ‡. తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతాసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతితదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదగ్ంరూపఇతిసఏషఇహప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యోయథాక్షురఃక్షురధానేవహితఃస్యాద్విశ్వంభరోవావిశ్వంభరకులాయేతన్నపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతివదన్వాక్పశ్యగ్ంశ్చక్షుఃశృణ్వఞ్ఛ్రోత్రంమన్వానోమనస్తాన్యస్యైతానికర్మనామాన్యేవసయోతఏకైకముపాస్తేనసవేదాకృత్స్నోహ్యేషోతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తితదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మానేనహ్యేతత్సర్వంవేద। యథాహవైపదేనానువిన్దేదేవంకీర్తింశ్లోకంవిన్దతేయఏవంవేద॥ ౭

ర్యచ్ఛ్రేయసోదేవానసృజతేతి) యత్- యస్మాత్ శ్రేయసః- శ్రేష్ఠాన్. ఊర్ధ్వరేతసఃసనకసనన్దనాదీన్ దేవానసృజత- సైషా బ్రహ్మణోఽతిసృష్టిః- అతిశయితాసృష్టిరతిసృష్టిః. కథమతిశయితసృష్టిత్వమిత్యతఆహ (అథయన్మర్త్యస్సన్నమృతానసృజతేతి) అథయత్ -యస్మాత్ ప్రజాపతిఃస్వయం మర్త్యస్సన్- మరణధర్మాసన్నమృతాన్ - ముక్తియోగ్యాన్ జ్ఞానవైరాగ్యాదిసమ్పన్నాన్ ముముక్షూన్ సనన్దనాదీనసృజత- తస్మాత్సాఽతిసృష్టిరిత్యర్థః. (అతిసృష్ట్యాంహాస్యైతస్యాంభవతీతి) యఏవంవేద- యఏవం ప్రకారేణజ్ఞానవాన్- సఏతస్యామస్య- చతుర్ముఖస్యాతిసృష్టౌహ- ప్రసిద్ధః. ముఖ్యోభవతీత్యర్థః. జ్ఞానవైరాగ్యముముక్షుత్వసమ్పన్నోభవతీతియావత్. ౬

———

శం.— (తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్) సర్వంవైదికంసాధనం జ్ఞానకర్మలక్షణంకర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వఫలావసానంసాధ్యమేతావదేవ- యదేతద్వ్యాకృతంజగత్సంసారః. అథైతస్యైవసాధ్యసాధనలక్షణస్యవ్యాకృతస్యజగతో వ్యాకరణాత్ప్రాగ్బీజావస్థాయాం- తాంనిర్దిదిక్షత్యఙ్కురాదికార్యానుమితామివవృక్షస్య- కర్మబీజోఽవిద్యాక్షేత్రో హ్యసౌసంసారవృక్షస్సమూలఉద్ధర్తవ్యఇతి. తదుద్ధరణేహిపురుషార్థపరిసమాప్తిః. తథాచోక్తం * ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖఇతి కాఠకే. గీతాసుచ. ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమితి. పురాణేచ * బ్రహ్మవృక్షస్సనాతనఇతి.| తద్ధ- తదితిబీజావస్థం జగత్ప్రాగుత్పత్తేఃతర్హి- తస్మిన్కాలే పరోక్షత్వాత్సర్వనామ్నాఽప్రత్యక్షాభిధానేనాభిధీయతే- భూతకాలసమ్బన్ధిత్వాదవ్యాకృతభావినోజగతః. సుఖగ్రహణార్థమైతిహ్యప్రయోగోహశబ్దః. ఏవంహతదాసీదిత్యుచ్యమానేసుఖంతాంపరోక్షామపిజగతోఽవస్థాంప్రతిపద్యతే- యుధిష్ఠిరోహకిలరాజాసీదిత్యుక్తేయద్వత్. ఇదం-వ్యాకృతనామరూపాత్మకంసాధ్యసాధనలక్షణంయథావర్ణితమభిధీయతే. తదిదంశబ్దయోఃపరోక్షప్రత్యక్షావస్థజగద్వాచకయోఃసామానాధికరణ్యాదేకత్వమేవపరోక్షప్రత్యక్షావస్థస్యజగతోఽవగమ్యతే-తదేవేద, మిదమేవచతదవ్యాకృత, మాసీదితి. అథైవంసతినాసతఉత్పత్తి, ర్నసతోవినాశఃకార్యస్యే, త్యవధృతంభవతి. తత్ -ఏవంభూతంజగదవ్యాకృతంసన్నామరూపాభ్యామేవ-నామ్నారూపేణైవచవ్యాక్రియత. వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాత్తత్స్వయమేవాత్మనైవవ్యాక్రియత. వ్యాక్రియత- విస్పష్టనామరూపవిశేషావధారణమర్యాదంవ్యక్తీభావమాపద్యత-సామర్థ్యాదాక్షిప్తనియన్తృకర్తృసాధనక్రియానిమిత్తం. అసౌనామేతిసర్వనామ్నాఽవిశేషాభిధానేననామమాత్రంవ్యపదిశతి. దేవదత్తోయజ్ఞదత్తఇతివానామాస్యేత్యసౌనామాయం. తథేదమితిశుక్లకృష్ణాదీనామవిశేషః. ఇదంశుక్లమిదంకృష్ణంవారూపమస్యేతీదంరూపః. తదిదం - అవ్యాకృతంవస్త్వేతర్హి - ఏతస్మిన్నపికాలేనామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదంరూపఇతి. యదర్థస్సర్వశాస్త్రారమ్భో, యస్మిన్నవిద్యయాస్వాభావిక్యాకర్తృక్రియాఫలాధ్యారోపణాకృతా, యఃకారణంసర్వస్యజగతో, యదాత్మకేనామరూపేసలిలాదివస్వచ్ఛాన్మలమివఫేనమవ్యాకృతేవ్యాక్రియేతే, యశ్చతాభ్యాంనామరూపాభ్యాంవిలక్షణస్స్వతోనిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః,- సఏషోఽవ్యాకృతేఆత్మభూతేనామరూపేవ్యాకుర్వన్-బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుదేహేష్విహకర్మఫలాశ్రయేష్వశనాయాదిమత్సుప్రవిష్టః.| నన్వవ్యాకృతంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుక్తం- కథమిదానీముచ్యతేపరఏవత్వాత్మా అవ్యాకృతం వ్యాకుర్వన్నిహప్రవిష్టఇతి. నైషదోషః-పరస్యాత్మనోఽవ్యాకృతజగదాత్మత్వేనవివక్షితత్వాత్. ఆక్షిప్తనియన్తృకర్తృక్రియానిమిత్తంహిజగదవ్యాకృతంవ్యాక్రియతేత్యవోచామ, ఇదంశబ్దసామానాధికరణ్యాచ్చావ్యాకృతశబ్దస్య. యథేదంజగన్నియన్త్రాద్యనేకకారకనిమిత్తాదివిశేషవద్వ్యాకృతం - తథాఽపరిత్యక్తాన్యతమవిశేషవదేవతదవ్యాకృతం. వ్యాకృతావ్యాకృతమాత్రంతువిశేషః. దృష్టశ్చలోకేవివక్షాతశ్శబ్దప్రయోగోగ్రామఆగతో, గ్రామఃశూన్యఇతి,. కదాచిద్గ్రామశబ్దేననివాసమాత్రవివక్షాయాంగ్రామశ్శూన్యఇతిశబ్దప్రయోగోభవతి. కదాచిన్నివాసిజనవివక్షాయాంగ్రామఆగతఇతి. కదాచిదుభయవివక్షాయామపిగ్రామశబ్దప్రయోగోభవతి- గ్రామంచనప్రవిశేదితియథా - తద్వదిహాపిజగదిదమవ్యాకృతంవ్యాకృతంచేత్యభేదవివక్షాయామాత్మానాత్మనోర్భవతివ్యపదేశః. తథేదంజగదుత్పత్తివినాశాత్మకమితికేవలజగద్వ్యపదేశః. తథా * మహానజఆత్మా * అస్థూలోనణుః * సఏషనేతినేతీత్యాదికేవలఆత్మవ్యపదేశః.| ననుపరేణవ్యాకర్త్రావ్యాకృతంసర్వతోవ్యాప్తంసర్వదాజగత్- సకథమిహప్రవిష్టఃపరికల్ప్యతే. అప్రవిష్టోహిదేశఃపరిచ్ఛిన్నేనప్రవేష్టుంశక్యతే- యథాపురుషేణగ్రామాదిః, నాకాశేనకించిత్- నిత్యప్రవిష్టత్వాత్. పాషాణేసర్పాదివద్ధర్మాన్తరేణేతిచేత్, అథాపిస్యాత్- నపరఆత్మాస్వేనైవరూపేణప్రవిశేత. కింతర్హి. తత్స్థఏవధర్మాన్తరేణోపజాయతే - తేనప్రవిష్టఇత్యుపచర్యతే, యథాపాషాణేసహజోఽన్తస్థస్సర్పో, నారికేలేవాతోయం,. స-

---

‡ తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నః ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

*తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. యః స్రష్టా- సభావాన్తరమనాపన్నఏవకార్యంసృష్ట్వాపశ్చాత్ప్రావిశదితిహి శ్రూయతే. యథాభుక్త్వాగచ్ఛతీతిభుజిగమిక్రియయోః పూర్వాపరకాలయోరితరేతరావిచ్ఛేదో, ఽవిశిష్టశ్చకర్తా,- తద్వదిహాపిస్యాత్.- సతుతత్స్రష్టుస్స్వభావాన్తరోపజననఏతత్సమ్భవతి. నచస్థానాన్తరేణవియుజ్యస్థానాన్తరసంయోగలక్షణః ప్రవేశో నిరవయవస్యాపరిచ్ఛిన్నస్యదృష్టః. సావయవఏవ- ప్రవేశశ్రవణాదితిచేన్న- *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషః * నిష్కలంనిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః, సర్వవ్యపదేశ్యధర్మవిశేషప్రతిషేధశ్రుతిభ్యశ్చ. ప్రతిబిమ్బప్రవేశవదితిచేన్న- వస్త్వన్తరేణవిప్రకర్షానుపపత్తేః. ద్రవ్యేగుణప్రవేశవదితిచేన్న- అనాశ్రితత్వాత్. నిత్యపరతన్త్రస్యైవాశ్రితస్యగుణస్యద్రవ్యేప్రవేశఉపచర్యతే- నతు బ్రహ్మణఃస్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్తథా ప్రవేశఉపపద్యతే. ఫలేబీజవదితిచేన్న- సావయవత్వవృద్ధిక్షయోత్పత్తివినాశాదిధర్మవత్త్వప్రసక్తాత్. నచైవంధర్మవత్త్వం బ్రహ్మణః- *అజోఽజరఇత్యాది శ్రుతిన్యాయవిరోధాత్. అన్యఏవసంసారీపరిచ్ఛిన్నఇహప్రవిష్టఇతిచేన్న-*సేయందేవతైక్షతేత్యారభ్య * నామరూపేవ్యాకరవాణీతితస్యైవప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వశ్రుతేః. తథా * తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *సఏతమేవసీమానంవిదార్యైతయాద్వారాప్రాపద్యత * సర్వాణిరూపాణివిచిత్యధీరోనామానికృత్వాభివదన్యదాస్తే * త్వంకుమారఉతవాకుమారీత్వంజీర్ణోదణ్డేనవఞ్చసి * పురశ్చక్రేరూపమితిచ-మన్త్రవర్ణాన్నపరాదన్యస్యప్రవేశః. ప్రవిష్టానామితరేతరభేదాత్పరానేకత్వమితిచేన్న- * ఏకోదేవోబహుధాసన్నివిష్టః * ఏకస్సన్బహుధావిచార * త్వమేకోఽసిబహూననుప్రవిష్టః * ఏకోదేవస్సర్వభూతేషుగూఢఃసర్వవ్యాపీసర్వభూతాన్తరాత్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యః.। ప్రవేశఉపపద్యతే- నోపపద్యతఇతితిష్ఠతుతావత్.- ప్రవిష్టానాంసంసారిత్వా, త్తదనన్యత్వాచ్చపరస్య, సంసారిత్వమితిచేన్న- అశనాయాద్యత్యయశ్రుతేః. సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదిదర్శనాన్నేతిచేన్న- * నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇతిశ్రుతేః. ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయుక్తమితిచేన్న- ఉపాధ్యాశ్రయజనితవిశేషవిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేః. * నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేః* విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాత్ * అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాత్రిత్యాది శ్రుతిభ్యోనాత్మవిషయంవిజ్ఞానం. కింతర్హి. బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యాత్మప్రతిచ్ఛాయావిషయమేవ-సుఖితోదుఃఖితోఽహమిత్యేవమాది ప్రత్యక్షవిజ్ఞానం. అయమహమితివిషయేణవిషయిణస్సామానాధికరణ్యోపచారాత్. *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్ట్రిత్యన్యాత్మప్రతిషేధాచ్చ. దేహావయవవిశేష్యత్వాచ్చసుఖదుఃఖయోర్విషయధర్మత్వం. * ఆత్మనస్తుకామాయేత్యాత్మార్థత్వశ్రుతేరయుక్తమితిచేన్న-* యత్రవాఅన్యదివస్యాదిత్యవిద్యావిషయాత్మార్థత్వాభ్యుపగమాత్. * తత్కేనకంపశ్యేత్ * నేహనానాస్తికిఞ్చన * తత్రకోమోహఃకశ్శోకఇత్యాదివిద్యావిషయేతత్ప్రతిషేధాచ్చనాత్మధర్మత్వం. తార్కికసమయవిరోధాదయుక్తమితిచేన్న- యుక్త్యాప్యాత్మనోదుఃఖిత్వానుపపత్తేః. నహిదుఃఖేనప్రత్యక్షవిషయేణాత్మనోవిశేష్యత్వం- ప్రత్యక్షావిషయత్వాత్. ఆకాశస్యశబ్దగుణవత్త్వవదాత్మనోదుఃఖిత్వమితిచేన్న- ఏకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః. నహిసుఖగ్రాహకేణప్రత్యక్షవిషయేణప్రత్యయేనానిత్యానుమేయస్యాత్మనోవిషయీకరణముపపద్యతే. తస్యచవిషయీకరణేఆత్మనఏకత్వాద్విషయ్యభావప్రసఙ్గః. ఏకస్యైవవిషయవిషయిత్వందీపవదితిచేన్న- యుగపదసమ్భవా, దాత్మన్యంశానుపపత్తే, శ్చ. ఏతేనవిజ్ఞానస్యగ్రాహ్యగ్రాహకత్వం ప్రత్యుక్తం. ప్రత్యక్షానుమానవిషయయోశ్చదుఃఖాత్మనోర్గుణగుణిత్వేనానుమానం-దుఃఖస్యనిత్యమేవప్రత్యక్షవిషయత్వా, ద్రూపాదిసామానాధికరణ్యా, చ్చ. మనస్సంయోగజత్వేప్యాత్మనిదుఃఖస్యసావయవత్వవిక్రియావత్త్వానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. నహ్యవికృత్యసంయోగిద్రవ్యంగుణఃకశ్చిదుపయన్నపయన్వాదృష్టఃక్వచిత్. నచనిరవయవంవిక్రియమాణందృష్టంక్వచి, దనిత్యగుణాశ్రయంవానిత్యం,. నచాకాశఆగమవాదిభిర్నిత్యతయావగమ్యతే. నచాన్యోదృష్టాన్తోఽస్తి. విక్రియమాణమపితత్ప్రత్యయానివృత్తేర్నిత్యమేవేతిచేన్న- ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వవ్యతిరేకేణవిక్రియానుపపత్తేః. సావయవత్వేపినిత్యత్వమితిచేన్న-సావయవస్యావయవసంయోగపూర్వకత్వేసతివిభాగోపపత్తేః. వజ్రాదిష్వదర్శనాన్నేతిచేన్న- అనుమేయత్వాత్సంయోగపూర్వత్వస్య. తస్మాన్నాత్మనోదుఃఖాద్యనిత్యగుణాశ్రయత్వోపపత్తిః. పరస్యాదుఃఖిత్వేఽన్యస్యచదుఃఖినోఽభావేదుఃఖోపశమనాయశాస్త్రారమ్భానర్థక్యమితిచేన్న-అవిద్యాధ్యారోపితదుఃఖిత్వభ్రమాపోహార్థత్వాత్, ఆత్మని ప్రకృతసఙ్ఖ్యాపూరణభ్రమాపోహవత్. కల్పితదుఃఖాత్మాభ్యుపగమాచ్చ.। జలసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవదాత్మప్రవేశశ్చప్రతిబిమ్బవద్వ్యాకృతేకార్యేఉపలభ్యత్వం. ప్రాగుత్పత్తేరనుపలబ్ధఆత్మాపశ్చాత్కార్యేచసృష్టేవ్యాకృతేబుద్ధేరన్తరుపలభ్యమానఃసూర్యాదిప్రతిబిమ్బవజ్జలాదౌ, కార్యంసృష్ట్వాప్రవిష్టఇవలక్ష్యమాణోనిర్దిశ్యతే *సఏషఇహప్రవిష్టః *తత్సృష్ట్వాతదేవానుప్రావిశత్ *సఏతమేవసీమానంవిదార్యైతయాద్వారాప్రాపద్యత *సేయందేవతైక్షతహన్తాహమిమాస్తిస్రోదేవతాఅనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేత్యేవమాదిభిః. నతుసర్వగతస్యనిరవయవస్యప్రదేశకాలాన్తరాపక్రమణప్రాప్తిలక్షణఃప్రవేశఃకదాచిదప్యుపపద్యతే. నచపరాదాత్మనోన్యోస్తి-* నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృనాన్యదతోఽస్తిశ్రోతృఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యవోచామ. ఉపలబ్ధ్యర్థత్వాచ్చసృష్టిప్రవేశస్థిత్యప్యయవాక్యానాం. ఉపలబ్ధేఃపురుషార్థశ్రవణాత్ *ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం *సయోహవైతత్పరమంబ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి*ఆచార్యవాన్పురుషోవేద *తస్యతావదేవచిరమిత్యాదిశ్రుతిభ్యః, *తతోమాంతత్త్వతోజ్ఞాత్వావిశతేతదనన్తరం *తద్ధ్యగ్ర్యంసర్వవిద్యానాంప్రాప్యతేహ్యమృతంతతఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. భేదదర్శనాపవాదాచ్చసృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వదర్శనార్థపరత్వోపపత్తిః. తస్మాత్కార్యస్థస్యోపలభ్యత్వమేవప్రవేశఇత్యుపచర్యతే.। (ఆనఖాగ్రేభ్యః) ఆనఖాగ్రమర్యాదమాత్మనశ్చైతన్యముపలభ్యతే. తత్రకథమివప్రవిష్టఇతి. ఆహ-యథాలోకేక్షురధానే-క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితిక్షురధానం. తస్మిన్నాపితోపస్కరాధానేక్షురోన్తస్థోయథోపలభ్యతేఽవహితః- ప్రవేశితస్స్యాత్. యథావావిశ్వమ్భరః-అగ్నిః- విశ్వస్యభరణాద్విశ్వమ్భరః, కులాయే-నీడే. అగ్నిఃకాష్ఠాదావవహితః-స్యాదిత్యనువర్తతే. తత్రహిసమథ్యమానఉపలభ్యతే. యథాచక్షురఃక్షురధానైకదేశేఽవస్థితో, యథాచాగ్నిఃకాష్ఠాదౌసర్వతోవ్యాప్యావస్థితః,- ఏవంసామాన్యతోవిశేషతశ్చదేహంసంవ్యాప్యావస్థితఆత్మా. తత్రహిసప్రాణనాదిక్రియావాన్దర్శనాదిక్రియావాం

శ్చోపలభ్యతే. తస్మాత్తత్రైవం ప్రవిష్టంతమాత్మానం ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టంనపశ్యన్తి- నోపలభన్తే. నన్వప్రాప్తప్రతిషేధోయంతన్నపశ్యన్తీతి- దర్శనస్యాప్రకృతత్వాత్. నైషదోషః- సృష్ట్యాదివాక్యానామాత్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థపరత్వాత్ప్రకృతమేవతస్యదర్శనం-*రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయేతిమన్త్రవర్ణాత్. తత్రప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టస్యాదర్శనే హేతుమాహ-అకృత్స్నః-అసమస్తోహి-యస్మాత్సః- ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టః. కుతఃపునరకృత్స్నత్వమితి ఉచ్యతే-ప్రాణన్నేవ-ప్రాణనక్రియామేవకుర్వన్ ప్రాణోనామ- ప్రాణసమాఖ్యః. ప్రాణాభిధానోభవతి. ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాద్ధి ప్రాణః ప్రాణితీత్యుచ్యతే-నాన్యాం క్రియాంకుర్వన్- యథాలావకఃపాచకఇతి. తస్మాత్క్రియాన్తరవిశిష్టస్యానుపసంహారాదకృత్స్నోహిసః. తథావదనక్రియాంకుర్వన్వక్తీతివాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- చష్టే ద్రష్టా చక్షురితి. శృణ్వన్-శృణోతీతి శ్రోత్రం. ప్రాణన్నేవప్రాణోవదన్వాగిత్యాభ్యాం క్రియాశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శితోభవతి. పశ్యంశ్చక్షుఃశృణ్వన్ శ్రోత్రమిత్యాభ్యాంవిజ్ఞానశక్త్యుద్భవః ప్రదర్శ్యతే-నామరూపవిషయత్వాద్విజ్ఞానశక్తేః. నహినామరూపవ్యతిరిక్తంవిజ్ఞేయమస్తి-తయోశ్చోపలమ్భకరణంచక్షుశ్శ్రోత్రే. క్రియాచనామరూపసాధ్యాప్రాణసమవాయినీ. తస్యాఃప్రాణాశ్రయాయాఅభివ్యక్తౌవాక్కరణం. తథాపాణిపాదపాయూపస్థాఖ్యాని. సర్వేషాముపలక్షణార్థావాక్. ఏతదేవహిసర్వంవ్యాకృతం- * త్రయంవాఇదంనామరూపంకర్మేతిహివక్ష్యతి.(మన్వానోమనః) మనుతఇతి. జ్ఞానశక్తివికాసానాంసాధారణంకరణంమనః.మనుతేనేనేతి. పురుషస్తుకర్తాసన్మన్వానోమనఇత్యుచ్యతే. తాన్యేతాని- ప్రాణాదీన్యస్య-ఆత్మనఃకర్మనామాని-కర్మజానినామాని. కర్మనామాన్యేవ-నతువస్తుమాత్రవిషయాణి-అతోనకృత్స్నాత్మవస్త్వవద్యోతకాని. ఏవంహ్యసావాత్మా ప్రాణనాదిక్రియయాతత్తత్క్రియాజనితప్రాణాదినామరూపాభ్యాంవాక్రియమాణోఽవద్యోత్యమానోపి. సయోఽతః-అస్మాత్ప్రాణనాదిక్రియాసముదాయాదేకైకం- ప్రాణంచక్షురితివావిశిష్టమనుపసంహృతేతరవిశిష్టక్రియాత్మకంమనసాఽయమాత్మేత్యుపాస్తే- చిన్తయతి, నసవేద- నసజానాతిబ్రహ్మ. కస్మాత్. అకృత్స్నః- అసమస్తోహి- యస్మాదేషః- ఆత్మా. అస్మాత్ప్రాణనాదిసముదాయాదతః ప్రవిభక్తఏకైకేనవిశేషణేనవిశిష్టఇతరధర్మాన్తరానుపసంహారాద్భవతి. యావదయమేవంవేద - పశ్యామిశృణోమిస్పృశామీతివాస్వభావప్రవృత్తివిశిష్టంవేద: తావదఞ్జసాకృత్స్నమాత్మానంనవేద.| కథంపునఃపశ్యన్ వేదేతి. ఆహ (ఆత్మేత్యేవ) ఆత్మాఇతి- ప్రాణనాదీనివిశేషణానియాన్యుక్తాని- తానియస్యసః. ఆప్నువంస్తాన్యాత్మేత్యుచ్యతే. సతథాకృత్స్నవిశేషోపసంహారీసన్కృత్స్నోభవతి- వస్తుమాత్రరూపేణహి ప్రాణాద్యుపాధివిశేషక్రియాజనితానివిశేషణానివ్యాప్నోతి. తథాచవక్ష్యతి * ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. తస్మాదాత్మేత్యేవోపాసీత. ఏవంకృత్స్నోహ్యసౌస్వేనవస్తురూపేణగృహ్యమాణోభవతి. కస్మాత్కృత్స్నఇత్యాశఙ్క్యాహ - అత్ర - అస్మిన్నాత్మనిహి - యస్మాన్నిరుపాధికేజలసూర్యప్రతిబిమ్బభేదాఇవాదిత్యే ప్రాణాద్యుపాధికృతావిశేషాః ప్రాణాదికర్మజనామాభిధేయాయథోక్తాహ్యేతేఏకం - అభిన్నతాంభవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే.|అతఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతినాపూర్వవిధిః- పక్షేప్రాప్తత్వాత్. *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఇత్యేవమాద్యాత్మప్రతిపాదనపరాభిఃశ్రుతిభిరాత్మవిషయంవిజ్ఞానముత్పాదితం. తత్రాత్మస్వరూపవిజ్ఞానేనైవతద్విషయానాత్మాభిమానబుద్ధిఃకారకాదిక్రియాఫలాధ్యారోపణాత్మికాఽవిద్యానివర్తితా. తస్యాంనివర్తితాయాం కామాదిదోషానుపపత్తేరనాత్మచిన్తానుపపత్తేః- పారిశేష్యాదాత్మచిన్తైవ. తస్మాత్తదుపాసనమస్మిన్పక్షేనవిధాతవ్యం- ప్రాప్తత్వాత్.| తిష్ఠతుతావత్పాక్షిక్యాత్మోపాసనప్రాప్తిః- నిత్యావేతి.అపూర్వవిధిస్స్యాత్- జ్ఞానోపాసనయోరేకత్వేసత్యప్రాప్తత్వాత్. నసవేదేతి విజ్ఞానం ప్రస్తుత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యభిధానాద్వేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థతావగమ్యతే. * అనేనహ్యేతత్సర్వంవేద * ఆత్మానమేవావేదిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చవిజ్ఞానముపాసనం. తస్యచాప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్హత్వం. నచస్వరూపాన్వాఖ్యానేపురుషప్రవృత్తిరుపపద్యతే - తస్మాదపూర్వవిధిరేవాయం. కర్మవిధిసామాన్యాచ్చ. యథా * యజేతజుహుయాదిత్యాదయఃకర్మవిధయః- నతథేతరస్యాత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇత్యాద్యాత్మోపాసనవిధేర్విశేషోఽవగమ్యతే. మానసక్రియాత్వాచ్చవిజ్ఞానస్య. యథా * యస్యైదేవతాయైహవిర్గృహీతంస్యాత్తాంమనసాధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్నిత్యాద్యామానసీక్రియావిధీయతే - తథాత్మేత్యేవోపాసీత * మన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇత్యాద్యాక్రియైవవిధీయతేజ్ఞానాత్మికా. తథాఽవోచామవేదోపాసనశబ్దయోరేకార్థత్వమితి. భావనాంశత్రయోపపత్తేశ్చ. యథాహి * యజేతేత్యస్యాంభావనాయాం. కిం కేనకథమితిభావ్యాద్యాకాఙ్క్షాపనయకారణమంశత్రయమవగమ్యతే - తథోపాసీతేత్యస్యామపిభావనాయాంవిధీయమానాయాంకిముపాసీత - కేనోపాసీత - కథముపాసీతేత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామాత్మానముపాసీతమనసాత్యాగబ్రహ్మచర్యశమదమోపరమతితిక్షాదీతికర్తవ్యతాసంయుక్తఇత్యాదిశాస్త్రేణైవసమర్ప్యతేఽంశత్రయం. యథాచకృత్స్నస్యదర్శపూర్ణమాసాదివిధ్యుద్దేశత్వేనోపయోగః- ఏవమౌపనిషదాత్మోపాసనప్రకరణస్యాత్మోపాసనవిధ్యుద్దేశత్వేనైవోపయోగః. *నేతినేతి *అస్థూలం *ఏకమేవాద్వితీయం * అశనాయాద్యతీతఇత్యేవమాదివాక్యానాముపాస్యాత్మస్వరూపవిశేషసమర్పణేనోపయోగః. ఫలంచమోక్షోఽవిద్యానివృత్తిర్వా.| అపరేవర్ణయన్తి - ఉపాసనేనాత్మవిషయంవిశిష్టంవిజ్ఞానాన్తరంభావయేత్- తేనాత్మాజ్ఞాయతే. అవిద్యానివర్తకంచతదేవ. నాత్మవిషయంవేదవాక్యజనితంవిజ్ఞానమిత్యేతస్మిన్నర్థేవచనాన్యపి * విజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీత *ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యః *సోన్వేష్టవ్యస్సవిజిజ్ఞాసితవ్యఇత్యాదీని.| న- అర్థాన్తరాభావాత్. నచాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యపూర్వవిధిః. కస్మాత్, ఆత్మస్వరూపకథనానాత్మప్రతిషేధవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణార్థాన్తరస్య కర్తవ్యస్యమానసస్యబాహ్యస్యవాఽభావాత్. తత్రహివిధేస్సాఫల్యం-యత్రవిధివాక్యశ్రవణమాత్రజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణపురుషప్రవృత్తిర్గమ్యతే-యథా*దర్శపూర్ణమాసాభ్యాంస్వర్గకామోయజేతేత్యేవమాదౌ. నహిదర్శపూర్ణమాసవిధివాక్యజనితవిజ్ఞానమేవదర్శపూర్ణమాసానుష్ఠానం. తచ్చాధికారాద్యపేక్షానుభావి. నతు *నేతినేతీత్యాత్మప్రతిపాదకవాక్యజనితవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణదర్శపూర్ణమాసాదివత్పురుషవ్యాపారస్సమ్భవతి-సర్వవ్యాపారోపశమహేతుత్వాత్తద్వా

క్యజనితవిజ్ఞానస్య. న హ్యుదాసీనవిజ్ఞానం ప్రవృత్తిజనకం. అబ్రహ్మానాత్మవిజ్ఞాననివర్తకత్వాచ్చ *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసీత్యేవమాదివాక్యానాం. న చ తన్నివృత్తౌ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే - విరోధాత్. వాక్యజనితవిజ్ఞానమాత్రాన్నాబ్రహ్మానాత్మవిజ్ఞాననివృత్తిరితి చేన్న - *తత్త్వమసి * నేతి నేతి *ఆత్మైవేదం *ఏకమేవాద్వితీయం * బ్రహ్మైవేదమమృతం * నాన్యదతోస్తి ద్రష్టృ * తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీత్యాదివాక్యానాం తద్వాదిత్వాత్. ద్రష్టవ్యవిధేర్విషయసమర్పకాణ్యేతానీతి చేన్న - అర్థాన్తరాభావాదిత్యుక్తోత్తరత్వాత్. ఆత్మవస్తుస్వరూపసమర్పకైరేవ వాక్యైః *తత్త్వమసీత్యాదిభిః శ్రవణకాల ఏవ తద్దర్శనస్య కృతత్వాద్ద్రష్టవ్యవిధేర్నానుష్ఠానాన్తరం కర్తవ్యమిత్యుక్తోత్తరమేతత్. ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రేణాత్మవిజ్ఞానే విధిమన్తరేణ న ప్రవర్తత ఇతి చేన్న - ఆత్మవాదివాక్యశ్రవణేనాత్మవిజ్ఞానస్య జనితత్వాత్. కిం భోః కృతస్య కరణం. తచ్ఛ్రవణేపి న ప్రవర్తత ఇతి చేన్న - అనవస్థాప్రసఙ్గాత్. యథాత్మవాది వాక్యార్థశ్రవణే విధిమన్తరేణ న ప్రవర్తతే - తథా విధివాక్యార్థశ్రవణేపి విధిమన్తరేణ న ప్రవర్తిష్యత ఇతి - విధ్యన్తరాపేక్షా - తథా తదర్థశ్రవణేపీత్యనవస్థా ప్రసజ్యేత. వాక్యజనితాత్మజ్ఞానస్మృతిసన్తతేశ్శ్రవణవిజ్ఞానమాత్రాదర్థాన్తరత్వమితి చేన్న - అర్థప్రాప్తత్వాత్. యదైవాత్మప్రతిపాదకవాక్యశ్రవణాదాత్మవిషయం విజ్ఞానముత్పద్యతే - తదైవ తదుత్పద్యమానం తద్విషయం మిథ్యాజ్ఞానం నివర్తయదేవోత్పద్యతే. ఆత్మవిషయమిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌ చ తత్ప్రభవాః స్మృతయో న భవన్తి స్వాభావిక్యోఽనాత్మవస్తుభేదవిషయాః. అనర్థత్వావగతేశ్చ. ఆత్మావగతౌ హి సత్యామన్యద్వస్త్వనర్థత్వేనావగమ్యతే - అనిత్యదుఃఖాశుద్ధ్యాదిబహుదోషవత్త్వాత్, ఆత్మవస్తునశ్చ తద్విలక్షణత్వాత్. తస్మాదనాత్మవిజ్ఞానస్మృతీనామాత్మావగతేరభావప్రాప్తిః పారిశేష్యాదాత్మైకవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతేరర్థత ఏవ భావాన్న విధేయత్వం. శోకమోహభయాయాసాదిదుఃఖదోషనివర్తకత్వాచ్చ తత్స్మృతేః. విపరీతజ్ఞానప్రభవో హి శోకమోహాదిదోషః. తథా చ *తత్ర కో మోహః *విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన *అభయం వై జనక ప్రాప్తోసి *భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాది శ్రుతయః. నిరోధస్తర్హ్యర్థాన్తరమితి చేత్. అథాపి స్యాచ్చిత్తవృత్తినిరోధస్య వేదవాక్యజనితాత్మవిజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాత్, తన్త్రాన్తరేషు చ కర్తవ్యతయావగతత్వాద్విధేయత్వమితి చేన్న - మోక్షసాధనత్వేనానవగమాత్. న హి వేదాన్తేషు బ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్పరమపురుషార్థసాధనత్వేనావగమ్యతే *ఆత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *తస్య తావదేవ చిరం *అభయం హి వై బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేదేత్యేవమాదిశ్రుతిశతేభ్యః. అనన్యసాధనత్వాచ్చ నిరోధస్య. న హ్యాత్మవిజ్ఞానతత్స్మృతిసన్తానవ్యతిరేకేణ చిత్తవృత్తినిరోధస్య సాధనమస్తి. అభ్యుపగమ్యేదముక్తం. న తు బ్రహ్మవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణాన్యన్మోక్షసాధనమవగమ్యతే. ఆకాఙ్క్షాఽభావాచ్చ భావనాఽభావః. యదుక్తం *యజేతేత్యేవమాదౌ కిం కేన కథమితి భావనాకాఙ్క్షాయాం ఫలసాధనేతికర్తవ్యతాభిధానాకాఙ్క్షాపనయనం యథా - తద్వదిహాప్యాత్మవిజ్ఞానవిధావప్యుపపద్యత ఇతి - తదసత్ - *ఏకమేవాద్వితీయం *తత్త్వమసి *నేతి నేతి *అనన్తరమబాహ్యం *అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాది వాక్యార్థవిజ్ఞానసమకాలమేవ సర్వాకాఙ్క్షావినివృత్తేః. న చ వాక్యార్థవిజ్ఞానే విధిప్రయుక్తిః ప్రవర్తతే. విధ్యన్తరప్రయుక్తౌ చానవస్థాదోషమవోచామ. న చ *ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యేషు విధిరవగమ్యతే - ఆత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానేనైవావసితత్వాత్. వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యమితి చేత్. అథాపి స్యాద్యథా *సోరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్య రుద్రత్వమిత్యేవమాదౌ వస్తుస్వరూపాన్వాఖ్యానమాత్రత్వాదప్రామాణ్యం - ఏవమాత్మార్థవాక్యానామపీతి చేన్న - విశేషాత్. న వాక్యస్య వస్త్వన్వాఖ్యానం - క్రియాన్వాఖ్యానం వా ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యే కారణం. కిం తర్హి, నిశ్చితఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వం. తద్యత్రాస్తి తత్ప్రమాణం వాక్యం - యత్ర నాస్తి తదప్రమాణం. కిం చ - భోః పృచ్ఛామస్త్వా - మాత్మస్వరూపాన్వాఖ్యానపరేషు వాక్యేషు - ఫలవన్నిశ్చితం చ విజ్ఞానముత్పద్యతే - న వా. ఉత్పద్యతే చేత్ - కథమప్రామాణ్యమితి. కిం వా న పశ్యస్యవిద్యాశోకమోహభయాది సంసారబీజదోషనివృత్తిం విజ్ఞానఫలం, న శృణోషి వా కిం *తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః * మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిత్సోహం భగవః శోచామి తం మా భగవాన్ఛోకస్య పారం తారయత్విత్యేవమాద్యుపనిషద్వాక్యశతాని. ఏవం విద్యతే కిం *సోరోదీదిత్యాదిషు నిశ్చితం ఫలవచ్చ విజ్ఞానం. న చేద్విద్యతే - అస్త్వప్రామాణ్యం. తదప్రామాణ్యే ఫలవన్నిశ్చితవిజ్ఞానోత్పాదకస్య - కిమిత్యప్రామాణ్యం స్యాత్. తదప్రామాణ్యే వా దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యేషు కో విస్రమ్భః. నను దర్శపూర్ణమాసాదివాక్యానాం పురుషప్రవృత్తివిజ్ఞానోత్పాదకత్వాత్ప్రామాణ్యం - ఆత్మవిజ్ఞానవాక్యేషు తన్నాస్తీతి. సత్యమేవ. నైష దోషః - ప్రామాణ్యకారణోపపత్తేః. ప్రామాణ్యకారణం చ యథోక్తమేవ - నాన్యత్. అలంకారశ్చాయం - యత్సర్వప్రవృత్తిబీజనిరోధఫలవద్విజ్ఞానోత్పాదకత్వమాత్మప్రతిపాదకవాక్యానాం - నాప్రామాణ్యకారణం. యత్తూక్తం * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీతేత్యాదివచనానాం - వాక్యార్థవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణోపాసనార్థత్వమితి - సత్యమేతత్. కిం తు నాపూర్వవిధ్యర్థతా - పక్షప్రాప్తస్య నియమార్థతైవ. కథం పునరుపాసనస్య పక్షప్రాప్తిః - యావతా పారిశేష్యాదాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నిత్యైవేత్యభిహితం. బాఢం - యద్యప్యేవం - శరీరారమ్భకస్య కర్మణో నియతఫలత్వా - త్సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తావప్యవశ్యంభావినీ ప్రవృత్తిర్వాఙ్మనఃకాయానాం - లబ్ధవృత్తేః కర్మణో బలీయస్త్వాత్ - ముక్తేష్వాదిప్రవృత్తివత్. తేన పక్షే ప్రాప్తం - జ్ఞానప్రవృత్తిదౌర్బల్యం. తస్మాత్త్యాగవైరాగ్యాదిసాధనబలావలమ్బేనాత్మవిజ్ఞానస్మృతిసన్తతిర్నియన్తవ్యా భవతి - న త్వపూర్వా కర్తవ్యా - ప్రాప్తత్వాదిత్యవోచామ. తస్మాత్ప్రాప్తవిజ్ఞానస్మృతిసన్తాననియమవిధ్యర్థాని * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీతేత్యాదివాక్యాని - అన్యార్థాసమ్భవాత్. అనాత్మోపాసనమిదం - ఇతి శబ్దప్రయోగాత్. యథా * ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాదౌ న ప్రియాదిగుణ ఏవోపాస్యః. కిం తర్హి - ప్రియాదిగుణవత్ప్రాణాద్యేవోపాస్యం. తథేహాపీతిపరాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మగుణవదనాత్మవస్తూపాస్యమితి గమ్యతే. ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాచ్చ. పరేణ చ వక్ష్యతి * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి - తత్ర చ వాక్య ఆత్మైవోపాస్యత్వేనాభిప్రేతో ద్వితీయాశ్రవణాదాత్మానమేవేతి. ఇహ తు న ద్వితీయా శ్రూయతే, ఇతిపరశ్చాత్మశబ్ద ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి,. అతోనాత్మోపాస్య ఆత్మ

గుణశ్చాన్యఇతిత్వవగమ్యతే. న- వాక్యశేషేఆత్మనఉపాస్యత్వేనావగమాత్. అస్యైవవాక్యస్యశేషేఆత్మైవోపాస్యత్వేనావగమ్యతే - * తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యయదయమాత్మాన్తరతరంయదయమాత్మా- * ఆత్మానమేవావైదితి. ప్రవిష్టస్యదర్శనప్రతిషేధాదనుపాస్యత్వమితిచేత్. యస్యైవాత్మనఃప్రవేశఉక్తః- తస్యైవదర్శనంవార్యతే- తన్నపశ్యన్తీతిప్రకృతోపాదానాత్. తస్మాదాత్మనోనుపాస్యత్వమితిచేన్న- అకృత్స్నత్వదోషాత్. దర్శనప్రతిషేధో ఽకృత్స్నత్వదోషాభిప్రాయేణ - నాత్మోపాస్యత్వప్రతిషేధాయ- ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్టత్వేనవిశేషణాత్. ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వమనభిప్రేతం - ప్రాణనాద్యేకైకక్రియావిశిష్టస్యాత్మనోఽకృత్స్నత్వవచనమనర్థకంస్యాదకృత్స్నోహ్యేషోతఏకైకేనభవతీతి. అనేకైకవిశిష్టస్యాత్మాకృత్స్నత్వాదుపాస్యత్వమేవేతిసిద్ధం. యస్మాదాత్మశబ్దస్యేతిపరః ప్రయోగః- ఆత్మశబ్దప్రత్యయయోరాత్మతత్త్వస్యపరమార్థతోఽవిషయత్వజ్ఞాపనార్థం. అన్యథాత్మానముపాసీతేత్యేవమవక్ష్యత్. తథాచార్థాదాత్మనిశబ్దప్రత్యయావనుజ్ఞాతౌస్యాతాం-తచ్చానిష్టం-* నేతినేతి *విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాత్ *అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతృ *యతోవాచోనివర్తన్తేఅప్రాప్యమనసాసహేత్యాదిశ్రుతిభ్యః. యత్తు *ఆత్మానమేవలోకముపాసీతేతి-తదనాత్మోపాసనప్రసజ్ఞనివృత్తిపరత్వాన్నవాక్యాన్తరం.॥ అనిర్జ్ఞాతత్వసామాన్యాద్ధ్యాత్మాజ్ఞాతవ్యో, ఽనాత్మా, చ-తత్రకస్మాదాత్మోపాసనఏవయత్నఆస్థీయతేఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- నేతరవిజ్ఞానఇతి. అత్రోచ్యతే- తదేతదేవ- ప్రకృతంపదనీయం- గమనీయం, నాన్యత్. అస్యసర్వస్యేతినిర్ధారణార్థాషష్ఠీ. అస్మిన్సర్వస్మిన్నిత్యర్థః. యదయమాత్మా- యదేతదాత్మతత్త్వం. కింనవిజ్ఞాతవ్యమేవాన్యత్. న. కింతర్హి. జ్ఞాతవ్యత్వేపినపృథగ్జ్ఞానాన్తరమపేక్షతేఆత్మజ్ఞానాత్. కస్మాత్. అనేన- ఆత్మజ్ఞానేనహి- యస్మాదేతత్సర్వం-అనాత్మజాతమన్యద్యత్తత్సర్వం-సమస్తంవేద- జానాతి. నన్వన్యజ్ఞానేనాన్యన్నజ్ఞాయతఇతి. అస్యపరిహారందున్దుభ్యాదిగ్రన్థేనవక్ష్యామః. కథంపునరేతత్పదనీయమితి. ఉచ్యతే- యథాహవైలోకేపదేన- గవాదిఖురాఙ్కితోదేశఃపదమిత్యుచ్యతే. -తేనపదేన. నష్టంవివిత్సితంపశుంపదేనాన్విష్యమాణోనువిన్దేత్ - లభేత. ఏవమాత్మనిలబ్ధేసర్వమనులభతఇతి॥ నన్వాత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమన్యద్జ్ఞాయతఇతిజ్ఞానేప్రకృతేకథంలాభోఽప్రకృతఉచ్యతఇతి. న - జ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వస్యవివక్షితత్వాత్. ఆత్మనోహ్యలాభోఽజ్ఞానమేవ- తస్మాజ్జ్ఞానమేవాత్మనోలాభః. నానాత్మలాభవదప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణఆత్మలాభః - లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదాభావాత్. యత్రహ్యాత్మనోఽనాత్మాలబ్ధవ్యోభవతి- తత్రాత్మాలబ్ధః- లబ్ధవ్యోఽనాత్మా. సచాప్రాప్తఉత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః కారకవిశేషోపాదానేనక్రియావిశేషముత్పాద్యలబ్ధవ్యః. సత్వప్రాప్తప్రాప్తిలక్షణోఽనిత్యః, మిథ్యా- అజ్ఞానజనితకామక్రియాప్రభవత్వాత్- స్వప్నేపుత్రాదిలాభవత్. అయంతుతద్విపరీతఆత్మా- ఆత్మత్వాదేవనోత్పాద్యాదిక్రియావ్యవహితః. అతోనిత్యలబ్ధస్వరూపత్వేపిసత్యవిద్యామాత్రంవ్యవధానం - యథాగృహ్యమాణాయాఅపిశుక్తికాయాఃవిపర్యయేణరజతాభాసాయాఅగ్రహణంవిపరీతజ్ఞానవ్యవధానమాత్రం- తథాగ్రహణంజ్ఞానమాత్రమేవ- విపరీతజ్ఞానవ్యవధానాపోహార్థత్వాజ్జ్ఞానస్య. ఏవమిహాప్యాత్మనోఽలాభోఽవిద్యామాత్రవ్యవధానం- తస్మాద్విద్యయాతదపోహనమాత్రమేవలాభః- నాన్యఃకదాచిదుపపద్యతే. తస్మాదాత్మలాభేజ్ఞానాదర్థాన్తరసాధనస్యానర్థక్యంవక్ష్యామః. తస్మాన్నిరాశఙ్కమేవజ్ఞానలాభయోరేకార్థత్వంవివక్షన్నాహజ్ఞానంప్రకృత్యానువిన్దేదితి- విన్దతేర్లాభార్థత్వాత్॥ గుణవిజ్ఞానఫలమిదముచ్యతే- యథాఽయమాత్మానామరూపానుప్రవేశేనఖ్యాతింగతః, ఆత్మేత్యాదినామరూపాభ్యాం-ప్రాణాదిసంహతించ- శ్లోకంప్రాప్తవాన్, ఇతి - ఏవంయోవేదసకీర్తిం - ఖ్యాతింశ్లోకంచ - సఙ్ఘాతమిష్టైస్సహావిన్దతే- లభతే. యద్వా-యథోక్తంవస్తుయోవేద-ముముక్షూణామపేక్షితంకీర్తిశబ్దితమైక్యజ్ఞానం, తత్ఫలంశ్లోకశబ్దితముక్తిం, చాప్నోతీతిముఖ్యమేవఫలం. ౭

ఆ.—— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోస్సమ్బన్ధంవక్తుం-ప్రతీకమాదాయవృత్తంకీర్తయతి (తద్ధేత్యాదినా)- తస్యాదేయత్వార్థంవైదికమిత్యుక్తం. సాధనమిత్యుక్తేముక్తిసాధనంపురఃస్ఫురతి- తన్నిరస్యతి (జ్ఞానేతి) ఏకరూపస్యమోక్షస్యానేకరూపంనసాధనంభవతీతిభావః. ముక్తిసాధనంహానవస్తుతన్త్రంతత్త్వజ్ఞానం- ఇదంతుకారకసాధ్యం- అతోపినతద్ధేతురిత్యాహ (కర్త్రాదీతి)-కించ- ఇదంప్రజాపతిత్వఫలావసానం * మృత్యురస్యాత్మాభవతీతిశ్రుతేః. నచతదేవకైవల్యం- భయారత్యాదిశ్రవణాత్. అతోపినేదంముక్త్యర్థమిత్యాహ (ప్రజాపతిత్వేతి). కించ - నిత్యసిద్ధాముక్తిః- ఇదంతుసాధ్యఫలం- అతోపినముక్తిహేతురిత్యాహ (సాధ్యమితి)-కించ-ముక్తిర్వ్యాకృతాదర్థాన్తరం-* అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదిశ్రుతేః. ఇదంచనామరూపవ్యాకృతం - అతోపినతద్ధేతురిత్యాహ (ఏతావదేవేతి) సమ్ప్రతివ్యాకృతఖణ్డికామవతారయన్నప్రవేశవాక్యాత్ప్రాక్తనస్యతద్ధేదమిత్యాదేర్వాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (అథేతి)-జ్ఞానకర్మఫలోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. బీజావస్థా - సాభాసప్రత్యగవిద్యా. తస్యానిర్దేష్టుమిష్టత్వమేవ- నసామాన్యేన్నిర్దేశ్యత్వం- అనిర్వాచ్యత్వాదితివక్తుంనిర్దిదిక్షితేత్యుక్తం. వృక్షస్యబీజావస్థాంలోకోనిర్దిశతీతిసమ్బన్ధః. యద్జ్ఞానేపుమర్థాప్తిః - తదేవవాచ్యం. కిమితిప్రత్యగవిద్యోచ్యతే- తత్రాహ (కర్మేతి).(ఉద్ధర్తవ్యఇతి) తన్మూలనిరూపణమర్థవదితిశేషః. అథపురుషార్థమర్థయమానస్యతదుద్ధారాపేక్షోపయుజ్యతే- తత్రాహ (తదుద్ధరణేహీతి)-ననుసంసారస్యమూలమేవనాస్తి- స్వభావవాదాత్. ప్రధానాద్యేవవాతన్మూలం- నాజ్ఞాతంబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్య-శ్రుతిస్మృతిభ్యాంపరిహరతి (తథాచేతి) ఊర్ధ్వం - ఉత్కృష్టంకారణం-కార్యాపేక్షయాపరమవ్యాకృతం-మూలమస్యేత్యూర్ధ్వమూలః. హిరణ్యగర్భాదయోమూలాపేక్షయాఅవాక్శాఖాఇత్యవాక్శాఖః. ఏవం * ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమిత్యాదిగీతాఅపినేతవ్యాః. అస్తిహిసంసారస్యమూలం- * నేదమమూలంభవిష్యతీతిశ్రుతేః. తచ్చాజ్ఞాతంబ్రహ్మైవేతి-శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమితిభావః. సమ్ప్రతిప్రతీకమాదాయపదానివ్యాచష్టే (తర్హీత్యాదినా)-అప్రత్యక్షాభిధానేనతదితిసర్వనామ్నాబీజావస్థంజగదభిధీయతే-పరోక్షత్వాదితిసమ్బన్ధః. కథంజగతోబీజావస్థత్వమిత్యాశఙ్క్యతర్హీత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగితి) కథంతస్యపరోక్షత్వం- తత్రాహ (భూతేతి) నిపాతార్థమాహ (సుఖేతి) హశబ్దార్థమభినయతి (కిలేతి) యథావర్ణితమిత్యనర్థత్వేనసంసారేఽసారతోక్తిః. పదద్వయసామానాధికరణ్యలబ్ధమర్థమాహ (తదిదమితి) ఏకత్వమభినయేనోదాహరతి (తదే

వేతి) ఏకత్వావగతిఫలంకథయతి (అథేతి) సామానాధికరణ్యవశాదేకత్వేనిశ్చితేసత్యనన్తరం * నాసతోవిద్యతేభావోనాభావోవిద్యతేసత ఇతిస్మృతిరనుసృతాభవతీతిభావః. అజ్ఞాతంబ్రహ్మజగతోమూలమిత్యుక్త్వాతద్వివర్తోజగదితినిరూపయతి (తదేవంభూతమితి) -తృతీయామిత్థంభావార్థత్వేన వ్యాచష్టే (నామ్నేతి) క్రియాపదప్రయోగాభిప్రాయంతదనువాదపూర్వకమాహ (వ్యాక్రియతేతి) తత్రపదచ్ఛేదపూర్వకంతద్వ్యాచ్యమర్థమాహ (విఆఅక్రియతేత్యాదినా) స్వయమేవేతికుతోవిశేష్యతే - కారణమన్తరేణహికార్యోత్పత్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి) నిర్హేతుకార్యసిద్ధ్యనుపపత్త్యాక్షిప్తానియన్తా- జనయితా,. కర్తాచోత్పత్తౌ,. సాధనక్రియా- కరణవ్యాపారః,. తన్నిమిత్తం - తదపేక్షంవ్యక్తీభావమాపద్యతఇతియోజనా. నామసామాన్యందేవదత్తాదినావిశేషనామ్నాసంయోజ్యసామాన్యవిశేషవానర్థోనామవ్యాకరణవాక్యేవివక్షితఇత్యాహ (అసావిత్యాదినా) అసౌశబ్దశ్శ్రితోఽవ్యయత్వేననేయః. రూపసామాన్యంశుక్లకృష్ణాదినావిశేషేణసంయోజ్యాచ్యతేరూపవ్యాకరణవాక్యేనేత్యాహ (తథేత్యాదినా) అవ్యాకృతమేవవ్యాకృతాత్మనావ్యక్తమిత్యేతత్సుప్తప్రబుద్ధదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (తదిదమితి) తద్ధేత్యత్రమూలకారణముక్త్వాతన్నామరూపాభ్యామిత్యాదినాతత్కార్యముక్తం. ఇదానీంప్రవేశవాక్యస్థసశబ్దాపేక్షితమర్థమాహ (యదర్థఇతి) -కాణ్డద్వయాత్మనోవేదస్యారమ్భయస్యపరస్యప్రతిపత్త్యర్థోవిజ్ఞాయతే. కర్మకాణ్డంహిస్వార్థానుష్ఠానాహితచిత్తశుద్ధిద్వారాతత్త్వజ్ఞానోపయోగీష్యతే- జ్ఞానకాణ్డంతుసాక్షాదేవతత్రోపయుజ్యతే. * సర్వేవేదాయత్పదమామనన్తీతిచశ్రూయతే. సపరోత్రప్రవిష్టోదేహాదావితియోజనా. సర్వస్యామ్నాయస్యబ్రహ్మాత్మనిసమన్వయముక్త్వాతత్రవిరోధసమాధానార్థమాహ (యస్మిన్నితి) -అధ్యాసస్యచతుర్విధఖ్యాతీనామన్యతమత్వంవారయతి (అవిద్యయేతి) తస్యామిథ్యాజ్ఞానత్వేనసాదిత్వాదనాద్యధ్యాసహేతుత్వాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావిక్యేతి) -విద్యాప్రాగభావత్వమవిద్యాయావ్యావర్తయతి (కర్త్రీతి) నహితదుపాదానత్వమభావత్వేసమ్భవతి-నచోపాదానాన్తరమస్తీతిభావః. అన్వయస్తుసర్వత్రయచ్ఛబ్దస్యపూర్వవద్ద్రష్టవ్యః. ఆత్మనికర్తృత్వాధ్యాసస్యావిద్యాకృతత్వోక్త్యాసమన్వయేవిరోధస్సమాహితః. సమ్ప్రత్యధ్యాసకారణస్యోక్తత్వేపినిమిత్తోపాదానభేదంసాఙ్ఖ్యవాదమాశఙ్క్యోక్తమేవకారణంతద్భేదనిరాకరణార్థంకథయతి(యఃకారణమితి) శ్రుతిస్మృతివాదేషుపరస్యతత్కారణత్వంప్రసిద్ధమితిభావః. నామరూపాత్మకస్యద్వైతస్యావిద్యావిద్యమానదేహత్వాద్విద్యాపనోద్యత్వంసిధ్యతీత్యాహ(యదాత్మకేతి) వ్యాకర్తురాత్మనఃస్వభావతశ్శుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (సలిలాదితి) వ్యాక్రియమాణయోర్నామరూపయోస్స్వతోఽశుద్ధత్వేదృష్టాన్తమాహ (మలమివేతి) యథాఫేనాదిజలోత్థంతన్మాత్రమేవ - తథాఽజ్ఞాతబ్రహ్మోత్థంజగద్బ్రహ్మమాత్రంతజ్జ్ఞానబాధ్యంచేతిభావః. నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమపివస్తునస్స్వతోఽజ్ఞాననివర్తకం- కేవలస్యాతత్సాధకత్వాత్. వాక్యోత్థబుద్ధివృత్త్యారూఢంతుతథేతిమన్వానోబ్రూతే (యశ్చేతి) * ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (తాభ్యామితి) -నామరూపాత్మకద్వైతాసంస్పర్శిత్వాదేవనిత్యశుద్ధత్వం. అశుద్ధిఃద్వైతసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తత్రావిద్యాప్రయోజికేత్యభిప్రేత్యతత్సమ్బన్ధంనిషేధతి (బుద్ధేతి) తస్మాదేవదుఃఖాద్యనర్థాసంస్పర్శిత్వమాహ (ముక్తేతి) విద్యాదశాయాంశుద్ధ్యాదిసద్భావేపిబన్ధావస్థాయాంనైవమితిచేత్ - నైత్యాహ (స్వభావఇతి) అవ్యాకృతవాక్యోక్తమజ్ఞాతంపరమాత్మానంపరామృశతి (సఇతి) తమేవకార్యస్థంప్రత్యఞ్చంనిర్దిశతి (ఏషఇతి) ఆత్మాహిస్వతోనిత్యశుద్ధత్వాదిరూపోపిస్వావిద్యావష్టమ్భాన్నామరూపేవ్యాకరోతీతితత్సర్జనస్యావిద్యామయత్వంవివక్షిత్వాహ (అవ్యాకృతఇతి) తయోరాత్మనావ్యాకృతత్వేతదతిరేకణాభావఃఫలతీతిమత్వావిశినష్టి (ఆత్మేతి) జనిమన్మాత్రమిహాశబ్దార్థంకథయతి (బ్రహ్మాదీతి) తత్రైవదుఃఖాదిసమ్బన్ధోనాత్మనీతిమన్వానోవిశినష్టి (కర్మేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యేపదద్వయసామానాధికరణ్యాధిగతేహేతుమాహ (ప్రవిష్టఇతి) పరమాత్మాస్రష్టాసృష్టేప్రవిష్టోజగతీత్యాదిష్టమాక్షిపతి (నన్వితి) పూర్వాపరవిరోధంసమాధత్తే (నేత్యాదినా) వ్యాక్రియతేతికర్మకర్తృప్రయోగాజ్జగత్కర్తురవివక్షితత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆక్షిప్తేతి) ముచ్యతేవత్సఃస్వయమేవేతివత్కర్మకర్తరిలకారోవ్యాకరణసౌకర్యాపేక్షయాసత్యేవకర్తరినిర్వహతీతిభావః. అవ్యాకృతశబ్దస్యనియన్త్రాదియుక్తజగద్వాచిత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదంశబ్దేతి) కథముక్తసామానాధికరణ్యమాత్రాదవ్యాకృతస్యజగతోనియన్త్రాదియుక్తత్వం- తత్రాహ (యథేతి) నియన్త్రాదీత్యాదిశబ్దేనకర్తృకరణాదిగ్రహణం. నిమిత్తాదీత్యాదిపదేనోపాదానముచ్యతే. విమతంనియన్త్రాదిసాపేక్షం- కార్యత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కస్తర్హిప్రాగవస్థేసమ్ప్రతితనేచజగతోవిశేషః-తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) కథంపునరవ్యాకృతేనజగద్వాచినాపరోగృహ్యతే - ఏకస్యశబ్దస్యానేకార్థత్వాయోగాత్. అతఆహ (దృష్టశ్చేతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (కదాచిదితి) ఉభయవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి) ఇహేత్యవ్యాకృతవాక్యోక్తిః. నివాసమాత్రవివక్షయాగ్రామశబ్దప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) నివాసిజనమాత్రవివక్షయాతత్ప్రయోగస్యాపిదార్ష్టాన్తికంకథయతి (తథామహానితి) అవ్యాకృతవాక్యేపరస్యప్రకృతత్వాత్తస్యప్రవేశవాక్యేసశబ్దేనపరామృష్టస్యసృష్టకార్యేప్రవేశఉక్తః - తంచప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) కథమితిసూచితామనుపపత్తిమేవస్పష్టయతి (అప్రవిష్టోహీతి) దృష్టాన్తావష్టమ్భేనప్రవేశవాదీశఙ్కతే (పాషాణేతి) తదేవవివృణోతి (అథాపీత్యాదినా) పరస్యపరిపూర్ణస్యక్వచిత్ప్రవేశాభావేపీతియావత్. తచ్ఛబ్దస్సృష్టకార్యవిషయః. ధర్మాన్తరం- జీవాఖ్యం. దృష్టాన్తంవ్యాచష్టే (యథేతి) పాషాణాద్బాహ్యస్సర్పాదిస్తత్రప్రవిష్టఇతిశఙ్కాపోహార్థంసహజవిశేషణం. సర్పాదేరఙ్గాదిరూపేణస్థితభూతపఞ్చకపరిణామత్వాత్తత్రసహజత్వం. పాషాణాదౌయానిభూతానిస్థితాని-తేషాంపరిణామస్సర్పాదిః. తద్రూపేణతత్రభూతానామనుప్రవేశవదపరిచ్ఛిన్నస్యాపిపరస్యజీవాకారేణబుద్ధ్యాదౌప్రవేశసిద్ధిరిత్యర్థః. ఆక్షేప్తాబ్రూతే (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (యఃస్రష్టేతి) ననుతక్ష్ణానిర్మితేవేశ్మనితతోన్యస్యాపిప్రవేశోదృశ్యతే- తథాపరేణసృష్టేజగత్యన్యస్యప్రవేశోభవిష్యతి. నేత్యాహ (యథేతి) -పాషాణసర్పన్యాయేనకార్యస్థస్యైవపరస్యజీవాఖ్యేపరిణామే * తత్సృష్ట్వేత్యాదిశ్రవణమనుపపన్నమితివ్యతిరేకందర్శ

యతి (నన్వితి) అస్తు తర్హి పరస్య మార్జారాదివత్పూర్వావస్థానత్యాగేనావస్థానాన్తరసంయోగాత్మా ప్రవేశః. నేత్యాహ (నచేతి) నిరవయవోఽపరిచ్ఛిన్నశ్చాత్మా- తస్య స్థానాన్తరేణ వియోగం ప్రాప్య స్థానాన్తరేణ సహ సంయోగలక్షణో యః ప్రవేశః - స సావయవే పరిచ్ఛిన్నే చ మార్జారాదౌ దృష్టః ప్రవేశసదృశో న భవతీతి యోజనా. వియజ్జ్యోతిహేతుస్స్ఫుటైవ యోజనా. ప్రవేశశ్రుత్యా నిరవయవత్వాసిద్ధిం శఙ్కతే (సావయవ ఇతి) ప్రవేశశ్రుతేరన్యథోపపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) అమూర్తత్వం-నిరవయవత్వం. పురుషత్వం-పూర్ణత్వం. ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశోపపత్తిం శఙ్కతే (ప్రతిబిమ్బేతి) ఆదిత్యాదౌ జలాదినా సన్నికర్షాదిసమ్భవాత్ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశోపపత్తిః- ఆత్మని తు పరస్మిన్నసఙ్గేఽనవచ్ఛిన్నే కేనచిదపి తదభావాన్న యథోక్తప్రవేశసిద్ధిరిత్యాహ (నవస్త్వన్తరేణేతి) ప్రకారాన్తరేణ ప్రవేశం చోదయతి (ద్రవ్య ఇతి) పరస్యాపి కార్యే ప్రవేశ ఇతి శేషః. గుణాపేక్షయా పరస్య వైలక్షణ్యం దర్శయన్ పరిహరతి (నేత్యాదినా) స్వాతన్త్ర్యశ్రవణం * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాది. పనసాదిఫలే బీజస్య ప్రవేశవత్కార్యే పరస్య ప్రవేశస్స్యాదితి శఙ్కిత్వా దూషయతి (ఫల ఇత్యాదినా) - వినాశాదీత్యాదిశబ్దేనానాత్మత్వానీశ్వరత్వాది గృహ్యతే. ప్రసజ్యేష్టత్వమాశఙ్క్య నిరాచష్టే (నచేతి) - జన్మాదీనాం ధర్మాణాం ధర్మిణో భిన్నత్వాభిన్నత్వాసమ్భవాదిన్యాయః. బీజఫలయోరవయవావయవిత్వం- పాషాణసర్పయోరాధారాధేయతేత్యపునరుక్తిః. పరస్య సర్వప్రకారప్రవేశాసమ్భవే- శ్రుతేరాలమ్బనం వాచ్యమిత్యాశఙ్క్య పూర్వపక్షముపసంహరతి (అన్యపి వేతి) జగతో హి పరః స్రష్టేతి వేదాన్తమర్యాదా - స్రష్టైవ చ ప్రవేష్టా- * ప్రవిశ్య వ్యాకరవాణీతి ప్రవేశవ్యాకరణయోరేకకర్తృత్వశ్రుతేః. తస్మాత్పరస్మాదన్యస్య ప్రవేశో న యుక్తిమానితి సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తత్రైవ తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (తథేతి) ఐతరేయశ్రుతిరపి యథోక్తమర్థముపోద్బలయతీత్యాహ (స ఏతమేవేతి) శ్రీనారాయణాఖ్యమన్త్రోఽప్యత్రానుకూలయతి (సర్వాణీతి) వాక్యాన్తరముదాహరతి (త్వం కుమార ఇతి) అత్రైవ వాక్యశేషస్యానుగుణ్యం దర్శయతి (పుర ఇతి) ఉదాహృతశ్రుతీనాం తాత్పర్యమాహ (నపరాదితి) పరస్య ప్రవేశే ప్రవిష్టానాం మిథో భేదాత్తదభిన్నస్య తస్యాపి నానాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టానామితి) న పరస్యానేకత్వం- ఏకత్వశ్రుతివిరోధాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) విచార - విచచారేతి యావత్. పరస్య ప్రవేశే నానాత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాఖ్యాయ దోషాన్తరం చోదయతి (ప్రవేశ ఇతి) తేషాం సంసారిత్వేపి పరస్య కిమాయాతం- తదాహ (తదనన్యత్వాదితి) శ్రుత్యవష్టమ్భేన దూషయతి (నేతి) అనుభవమనుసృత్య శఙ్కతే (సుఖీతి) న- అసంసారిత్వమితి శేషః. గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ (నేతి) ఆగమో హి పరస్యాసంసారిత్వే మానం త్వయోచ్యతే- స చాధ్యక్షవిరుద్ధో న స్వార్థే మానం. న చ వైపరీత్యం - జ్యేష్ఠత్వేన బలవత్త్వాదితి శఙ్కతే (ప్రత్యక్షాదీతి) శఙ్కితే పూర్వవాదిని స్వాశయమావిష్కృతవతి సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిమాహ (నోపాధీతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తదాశ్రయత్వేన జనితో విశేషః - చిదాభాసః. తద్గతదుఃఖాదివిషయత్వాత్ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వాత్తేనాత్మన్యసంసారిత్వావగమస్య న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. కించ- ప్రత్యక్షాదీనామనాత్మవిషయత్వా, దాత్మవిషయత్వాచ్చాగమస్య, భిన్నవిషయతయా నానయోర్మిథో విరోధోఽస్తీత్యభిప్రేత్యాత్మనోఽధ్యక్షావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (నదృష్టేరితి) సుఖ్యహమిత్యాది ప్రతిభాసస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తమేవ స్మారయతి (కింతర్హీతి) బుద్ధ్యాదిరుపాధిః. తత్రాత్మప్రతిచ్ఛాయా- తత్ప్రతిబిమ్బః. తద్విషయమేవ సుఖ్యహమిత్యాదివిజ్ఞానమితి యోజనా. ఆత్మనో దుఃఖిత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అయమితి) అయం - దేహోఽహమితి దృశ్యేన ద్రష్టుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసదర్శనాద్దృశ్యవిశిష్టస్యైవ ప్రత్యక్షవిషయత్వాన్న కేవలస్యాత్మనో దుఃఖాదిసంసారోఽస్తీత్యర్థః. కించ-అస్థూలాదివిశేషణమక్షరం ప్రక్రమ్య తస్యైవ ప్రత్యగాత్మత్వం దర్శయన్తీ శ్రుతిరాత్మనస్సంసారిత్వం వారయతీత్యాహ (నాన్యదితి) కించ- పాదయోర్మే దుఃఖం శిరసి దుఃఖమితి దేహావయవావచ్ఛిన్నత్వేన తత్ప్రతీతేస్తద్ధర్మత్వనిశ్చయాన్నాత్మని సంసారిత్వం ప్రామాణికమిత్యాహ (దేహేతి) శ్రుతివశాదాత్మనస్సంసారిత్వం శఙ్కతే (ఆత్మనస్త్వితి) సుఖం తావదాత్మాశ్రయం- * ఆత్మనస్తు కామాయేతి సుఖసాధనస్యాత్మార్థత్వశ్రుతేః. అతస్తదవినాభూతం దుఃఖమపి తత్రేత్యాత్మన్యసంసారిత్వమయుక్తమిత్యర్థః. ఆవిద్యసంసారిత్వానువాదేనాత్మనోఽనతిశయానన్దత్వప్రతిపాదకం * ఆత్మనస్తు కామాయేత్యాదివాక్యమితి మత్వాహ (నేతి) తదావిద్యసంసారానువాదిత్వే గమకమాహ (యత్రేతి) అనేన హి వాక్యేనావిద్యావస్థాయామేవాత్మార్థత్వం సుఖాదేరభ్యుపగమ్యతే- అతో న తస్యాత్మధర్మత్వమిత్యర్థః. ఆత్మని సంసారిత్వస్యాప్రతిపాద్యత్వేపి గమకమాహ (తత్కేనేతి) ఆత్మనోఽసంసారిత్వే విద్వదనుభవమనుకూలయితుం చశబ్దః. తర్కశాస్త్రప్రామాణ్యాదాత్మనస్సంసారిత్వమితి శఙ్కతే (తార్కికేతి) బుద్ధ్యాదిచతుర్దశగుణవానాత్మేతి తార్కికసమయః- తేన విరోధాత్తస్యాసంసారిత్వమయుక్తం- తర్కావిరుద్ధో హి సిద్ధాన్తో భవతీత్యర్థః. సర్వతర్కావిరోధీ వా- కతిపయతర్కావిరోధీ వా సిద్ధాన్తః. నాద్యః- తార్కికాదిసిద్ధాన్తస్యాపి మిథో వైదికతర్కైశ్చ విరోధాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయే తు శ్రౌతతర్కావిరోధాదాత్మాసంసారిత్వసిద్ధాన్తోఽపి సిధ్యేదిత్యభిసన్ధాయాహ (నయుక్త్యాపీతి) కించ- దుఃఖాదిరాత్మధర్మో న భవతి- వేద్యత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (నహీతి) ప్రత్యక్షావిషయత్వోక్త్యా ప్రతీచస్తద్విషయదుఃఖావిశేష్యత్వమయుక్తం- ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోశ్శబ్దాకాశయోరివ దుఃఖాత్మనోరపి గుణగుణిత్వసమ్భవాదితి శఙ్కతే (ఆకాశస్యేతి) యత్ర ధర్మధర్మిభావః- తత్రైకజ్ఞానగమ్యత్వం దృష్టం- యథా శుక్లో ఘట ఇతి. తద్వ్యాపకం వ్యావర్తమానం దుఃఖాత్మనోర్ధర్మధర్మిత్వం వ్యావర్తయతి. శబ్దాకాశయోరపి గుణగుణిభావో నాస్మాకం సమ్మతః- శబ్దతన్మాత్రమాకాశమితి స్థితేరిత్యాశయేనాహ (నైకేతి) కథం తదనుపపత్తిః- తత్రాహ (నహీతి) నిత్యానుమేయస్యేతి జరత్తార్కికమతానుసారేణ సాఙ్ఖ్యసమయానుసారేణ వోక్తం. ఆధునికం తార్కికం ప్రత్యాహ (తస్య చేతి) సుఖాదివదాత్మనోఽపి ప్రత్యక్షేణ విషయీకారే సత్యేకస్మిన్దేహే తదైక్యసమ్మతే, రాత్మాన్తరస్య తత్రాయోగాదేకత్ర భోక్తృద్వయానిష్టేః, పురుషాన్తరస్యాన్యం ప్రత్యప్రత్యక్షత్వా, ద్ద్రష్ట్రభావాదాత్మదృశ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. దీపస్య స్వవ్యవహారహేతుత్వేన విషయవిషయిత్వవదేకస్యైవాత్మనో ద్రష్టృదృశ్యత్వసిద్ధేర్ద్రష్ట్రభావో నాస్తీతి శఙ్కతే (ఏకస్యైవేతి)

ఆత్మనో విషయవిషయిత్వం కార్త్స్న్యేన - అంశాభ్యాం వా. ఆద్యేపి యుగపత్- క్రమేణ వా. నాద్య ఇత్యాహ (నయుగపదితి) క్రియాయాం గుణత్వం- కర్మత్వం. తత్ర ప్రాధాన్యం- కర్తృత్వం. అతో యుగపదేకక్రియాం ప్రత్యేకస్య సాకల్యేన గుణప్రధానత్వాయోగాన్నైవమిత్యర్థః. న ద్వితీయః - ఏకభావేన్యాభావాదితి మత్వా కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (ఆత్మనీతి) ఏతేన ప్రదీపదృష్టాన్తోపి ప్రతినీతః - తస్యాంశాభ్యాం తద్భావే ప్రకృతాననుకూలత్వాత్. నను విజ్ఞానవాదినో యుగపదేకస్య విజ్ఞానస్య సాకల్యేన గ్రాహ్యగ్రాహకత్వముపయన్తి- తథాత్వదాత్మనోపి స్యాత్ -తత్రాహ (ఏతేనేతి) ఏకస్యోభయత్వనిరాసేనేత్యర్థః. మా భూత్ప్రత్యక్షమాగమికం పారిభాషికం వాత్మనస్సంసారిత్వం- ఆనుమానికం తు భవిష్యతి- దుఃఖాది క్వచిదాశ్రితం- గుణత్వాత్- రూపాదివదిత్యాశ్రయసిద్ధిపరిశేషాదాత్మనస్తదాశ్రయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేతి) నహి మిథోవిరుద్ధయోర్గుణగుణిత్వమనుమేయం, దుఃఖాదేశ్చ సాభాసబుద్ధిస్థత్వాత్పారిశేష్యాసిద్ధి, రిత్యర్థః. సాభాసాన్తఃకరణనిష్ఠం దుఃఖాదీత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్కథం సిద్ధసాధనమిత్యాశఙ్క్య దుఃఖ్యహమిత్యాది ప్రత్యక్షస్య తత్ర ప్రమాణత్వాదుక్తానుమానస్య సిద్ధసాధ్యతయా పరిశేషాసిద్ధిరిత్యాహ (దుఃఖస్యేతి) యత్ర రూపాదిమతి దేహే దాహచ్ఛేదాది దృష్టం- తత్రైవ తత్కృతదుఃఖాద్యుపలమ్భాన్నాత్మనస్తద్వత్త్వమితి హేత్వన్తరమాహ (రూపాదీతి) యత్త్వాత్మమనస్సంయోగాదాత్మని బుద్ధ్యాదయో నవ వైశేషికా గుణా భవన్తీతి- తద్దూషయతి (మనస్సంయోగేతి) దుఃఖస్యాత్మని మనస్సంయోగజత్వాభ్యుపగతే పిమనోవదాత్మనః సంయోగిత్వాత్సావయవత్వాది ప్రసఙ్గాదాత్మత్వమేవ న స్యాదిత్యర్థః. తత్ర సంయోగిత్వేన సక్రియత్వం సాధయతి (నహీతి) సమ్ప్రతి సక్రియత్వేన సావయవత్వం ప్రతిపాదయతి (నచేతి) యద్వా-దుఃఖాద్యాత్మనో విక్రియేతి కైశ్చిదిష్టత్వాత్తస్య సక్రియత్వమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆత్మా న పరిణామీ- నిరవయవత్వాత్- నభోవదితి భావః. కించ- ఆత్మా న గుణీ- నిత్యత్వాత్- సామాన్యవదిత్యాహ (అనిత్యేతి) నిత్యం- పశ్యామ ఇతి శేషః. వాశబ్దో నఞనుకర్షార్థః. ఆకాశే వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ఆకాశస్యానిత్యత్వం చేత్ * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యాది శ్రుతివిరోధస్స్యాదితి సూచయితుమాగమవాదిభిరిత్యుక్తం. పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారమాశఙ్క్యాహ (నచాన్య ఇతి) న తావదణవస్సన్తి- త్ర్యణుకేతరసత్త్వే మానాభావాత్. దిశశ్చాకాశేన్తర్భవన్తి. కాలస్తు * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే ఇత్యాది శ్రుతేరుత్పత్తిమాన్. మనోప్యన్నమయం శ్రుతిప్రసిద్ధం. అతో న క్వచిద్వ్యభిచార ఇతి భావః. యస్మిన్విక్రియమాణే తదేవేదమితి బుద్ధిర్న విహన్యతే- తదపి నిత్యమితి న్యాయేన పరిణామవాదీ శఙ్కతే (విక్రియమాణమితి) తత్ప్రత్యయః - తదేవేదమితి ప్రత్యయః. విక్రియాం వదతా ద్రవ్యస్యావయవాన్యథాత్వం వాచ్యం- తదేవ తస్యానిత్యత్వం- అత్యన్తాభావస్యాప్రామాణికత్వేన దుర్వచత్వాదితి పరిహరతి (న ద్రవ్యస్యేతి) ఆత్మనః సక్రియత్వం సావయవత్వం వాస్తు - తథాపి నానిత్యత్వమితి స్యాద్వాదీ శఙ్కతే (సావయవత్వేపీతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగకృతం- యథా పటాది. తథా సతి సంయోగస్య విభాగావసానత్వాదవయవవిభాగే ద్రవ్యనాశోऽవశ్యంభావీతి దూషయతి (న సావయవస్యేతి) యత్సావయవం- తదవయవసంయోగపూర్వకమితి న వ్యాప్తిః - సావయవేష్వేవ వజ్రాదిష్వవయవసంయోగపూర్వకత్వే ప్రమాణాభావాదితి శఙ్కతే (వజ్రాదిష్వితి) విమతమవయవసంయోగపూర్వకం- సావయవత్వాత్- పటవదిత్యనుమానేన పరిహరతి (నానుమేయత్వాదితి) ఆత్మనో మనస్సంయోగజన్యదుఃఖాదిగుణత్వే సావయవత్వసక్రియత్వానిత్యత్వాది ప్రసఙ్గం ప్రతిపాద్య ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆత్మనోऽనర్థధ్వంసార్థం శాస్త్రారమ్భోऽన్యథానుపపత్త్యా సంసారితేత్యర్థాపత్త్యా శఙ్కతే (పరస్యేతి) అవిద్యావిద్యమానమాత్మస్థమనర్థభ్రమం నిరాకర్తుం తదారమ్భస్సమ్భవతీత్యన్యథోపపత్త్యా సమాధత్తే (నావిద్యేతి) పరస్యైవావిద్యాకృతసంసారిత్వభ్రాన్తిధ్వంసార్థం శాస్త్రమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ఆత్మనీతి) యత్తు పరస్యాదుఃఖిత్వ, మన్యస్య దుఃఖినోऽనన్యత్వం,- తత్రాహ (కల్పితేతి) న తావత్పరస్మాదన్యో దుఃఖీ- * నాన్యోతోऽస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుతేః. స పునరనాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానసమ్బన్ధాత్తజ్జన్యైర్బుద్ధ్యాదిభిరైక్యాధ్యాసమాపన్నస్సంసరతి- తథా చ కల్పితాకారద్వారా దుఃఖినః పరస్యాత్మనోऽఙ్గీకారాన్నార్థాపత్తేరుత్థానమిత్యర్థః. పరస్య ప్రవేశప్రాప్తం దోషపరమ్పరాం పరాకృత్య తత్ప్రవేశస్వరూపం నిరూపయతి (జలేతి) యథా జలే సూర్యాదేః ప్రతిబిమ్బలక్షణః ప్రవేశో దృశ్యతే- తథాత్మనోపి సృష్టే కార్యే కాల్పనికః ప్రవేశ ఇత్యర్థః. అనవచ్ఛిన్నాద్వయవస్తునో వస్త్వన్తరేణ సన్నికర్షాసమ్భవాన్న ప్రతిబిమ్బాఖ్యప్రవేశస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య వస్త్వన్తరకల్పనయా కల్పితసన్నికర్షాద్వాదాయ ప్రతిబిమ్బపక్షం సాధయతి (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాగుత్పత్తేరిత్యాదినా) స్వాభిప్రేతం ప్రవేశం ప్రతిపాద్య పరేష్టం పరాచష్టే (నత్వితి) కుతశ్చిద్దిశో దేశాత్కాలాచ్చాపక్రమణేన- దిగన్తరే దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ ప్రాప్తిలక్షణ ఇతి యావత్. యత్తు పరస్మాదన్యస్య ప్రవేష్టృత్వమితి - తత్రాహ (నచేతి) అథైవం ప్రవేశాదివస్తుతో విద్యమానమస్తు - కిమిత్యావిద్యం కల్ప్యతే - తత్రాహ (ఉపలబ్ధీతి) ఆత్మజ్ఞానార్థత్వే న ప్రవేశాదీనాం కల్పితత్వాత్తద్వాక్యానాం న స్వార్థే పర్యవసానమిత్యర్థః. ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయమాశ్రిత్యోక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (ఉపలబ్ధేరిత్యాదినా) (తతో మామితి) తతశ్శబ్దో భక్తియోగపరామర్శీ. (తద్ధ్యగ్ర్యమితి) తదిత్యాత్మజ్ఞానముచ్యతే. తస్యాగ్ర్యత్వం సాధయతి (ప్రాప్యతే హీతి) సృష్ట్యాది వాక్యానామైక్యజ్ఞానార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (భేదేతి) కల్పితం ప్రవేశం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) కా పునరస్య ప్రవేశస్య మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆనఖాగ్రేభ్య ఇతి) సమ్భవతి మర్యాదాన్తరే కిమితి ప్రవేశస్యేయమేవ మర్యాదేత్యాశఙ్క్యాహ (నఖాగ్రేతి) దృష్టాన్తద్వయమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్రేతి) ప్రవేశాధారో దేశాదిస్సప్తమ్యర్థః. ప్రథమోదాహరణప్రతీకోపాదానం (యథేతి) తద్వ్యాచష్టే (లోక ఇతి) తత్ర ప్రవేశితత్వం క్షురస్య కథం సిద్ధం- అత ఆహ (అన్తస్థ ఉపలభ్యత ఇతి) విశ్వమ్భరశబ్దస్యాగ్నివిషయత్వం వ్యుత్పాదయతి (విశ్వస్యేతి) తస్య తద్భర్తృత్వం మహాభూతత్వాజ్జాఠరత్వాద్వా ద్రష్టవ్యం. కాష్ఠాదావగ్నేరవహితత్వే యుక్తిమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తద్వయే వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా) ఆత్మనో జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేహద్వయే వృత్తిః- స్వాపే తు

సామాన్యవృత్తిరేవేత్యవాన్తరవిభాగమాహ (తత్ర హీతి) అవస్థాద్వయంసప్తమ్యర్థః. న కేవలంవిశేషవృత్తిరేవతదోపలబ్ధా- కింతుసామాన్యవృత్తిశ్చేతి చకారార్థః. అవస్థాన్తరేసైవేత్యపిశస్యైవార్థః. వాక్యాన్తరమవతారయితుంభూమికామాహ (తస్మాదితి) యస్మాదుభయావృత్తిరాత్మనశ్శరీరేదృశ్యతే- తస్మాత్తత్రైవజలసూర్యవదవిద్యయాప్రవిష్టోయమితియోజనా. వ్యాకృతాజ్జగతస్సకాశాదాత్మానంపృథక్కర్తుంతన్నపశ్యన్తీతివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (తమాత్మానమితి) విశిష్టంపశ్యన్తోపికేవలమాత్మానంనపశ్యన్తీతియావత్. చాక్షుషత్వనిషేధస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యవ్యాచష్టే (నోపలభన్తఇతి) ఉక్తనిషేధమాక్షిపతి (నన్వితి) ప్రతిషేధ్యస్యప్రాప్తిందర్శయన్ పరిహరతి (నేత్యాదినా) తన్నామరూపాభ్యాం- సఏషఇత్యాదివాక్యానాంజ్ఞానార్థత్వమానమాహ (రూపమితి) విశిష్టస్యదర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనే హేతూక్తిరనన్తరవాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి) ప్రతిజ్ఞావాక్యార్థస్థితేసతీతియావత్. తస్మాత్తద్దర్శనేపిపూర్ణస్యాదర్శనమితిశేషః. విశిష్టస్యాపిపూర్ణత్వం- ఆత్మత్వాత్. అన్యథా ప్రాణనాదికర్తృత్వాయోగాదితిశఙ్కతే (నుతఇతి) ప్రాణనాదిక్రియాకర్తా ప్రాణాదిభిస్సంహతత్వాత్పూర్ణోనభవతీత్యుత్తరవాక్యైరుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) ఆత్మని ప్రాణశబ్దప్రవృత్తిముపపాదయతి (ప్రాణనక్రియాకర్తృత్వాదితి) తత్కర్తృత్వాదాత్మా ప్రాణఉచ్యతే- ప్రాణితీతివ్యుత్పత్తేరితియోజనా. సదృష్టాన్తమేవకారార్థమాహ (నాన్యామితి) ఏవకారార్థమనూద్యహేత్వర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వాపావస్థాయాంసమస్తకరణోపసంహారేపి ప్రాణస్యవ్యాపారదర్శనాత్ప్రాధాన్యావగమాత్ప్రాణన్నిత్యాదివాక్యమాదౌ వ్యాఖ్యాయ క్రియాశక్తిత్వేన ప్రాణసాదృశ్యాద్వాచోవదన్నిత్యేతత్పూర్వకముత్తరవాక్యాని వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) ప్రాణనవదనాభ్యామనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారముపలక్ష్యవాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ (ప్రాణన్నేవేతి) ప్రాణవాగాద్యుపాధిద్వారేణాత్మనీతిశేషః. దృష్టిశ్రుతిభ్యామనుక్తజ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణంకృత్వాఽనన్తరవాక్యయోస్తాత్పర్యమాహ (పశ్యన్నితి) చక్షురాద్యుపాధిద్వారాత్మనీతిపూర్వవత్. ఉక్తబుద్ధీన్ద్రియవ్యాపారాభ్యామనుక్తంతద్వ్యాపారముపలక్ష్యాత్మనస్స్రష్టృత్వాదిపరిచ్ఛేదోనసిధ్యతి- సమ్బన్ధంవినానుపలక్షణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపేత్యాదినా) ప్రకాశ్యప్రకాశకాతిరిక్తజ్ఞేయాభావా, త్తదుపలబ్ధౌచచక్షుశ్శ్రోత్రయోరివత్వగాదేరపికరణత్వా, దేకార్థత్వరూపసమ్బన్ధాదుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనస్స్రష్టృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. తథాప్యనుక్తకర్మేన్ద్రియవ్యాపారేణానుక్తతద్వ్యాపారోపలక్షణాదాత్మనోగన్తృత్వాదిపరిచ్ఛేదస్సిధ్యతే- వినాసమ్బన్ధముపలక్షణాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాచేత్యాదినా) సర్వాక్రియానామరూపవ్యక్త్యా ప్రాణాశ్రయాచ- తత్రప్రాణాశ్రయనామవిషయోచ్చారణక్రియావ్యఞ్జకత్వంవాచః- హస్తాదీనాంతదాశ్రయాదానాదివ్యఞ్జకతా- తస్మాదేకాశ్రయక్రియావ్యఞ్జకత్వయోగాదుపలక్షణసమ్భవాదాత్మనోగన్తృత్వాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. శక్తిద్వయోద్భవోక్త్యాసమస్తసంసారస్యప్రతీత్యర్థ్యాసాత్రవివక్షితఇత్యాహ (ఏతదేవేతి) ఉద్భూతంశక్తిద్వయమేతచ్ఛబ్దార్థః. ఉక్తార్థవాక్యశేషమనుకూలయతి (త్రయమితి) ఆత్మామన్వానస్సన్మనఇత్యుచ్యతే- మనుతఇతివ్యుత్పత్తేరితివాక్యాన్తరంవ్యాచష్టే (మన్వానఇతి) కరణేప్రసిద్ధస్యమనశ్శబ్దస్యకథమాత్మనివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యవ్యుత్పత్తిభేదమాహ (జ్ఞానశక్తీత్యాదినా) ఆత్మాదిశబ్దైర్విశేషమాహ (తానీతి) కృత్స్నఏష్యవస్త్వవద్యోతకానినభవన్తీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (ఏవంహీతి) ప్రాణాదీనాంకర్మనామత్వేసతీతియావత్. అవద్యోత్యమానోపి- నకృత్స్నఏదృష్టస్స్యాదితిశేషః. అకృత్స్నఏదర్శినోప్యాత్మదర్శిత్వమాశఙ్క్యాహ (సయఇతి) ఆత్మోపాసితురాత్మదర్శనాసత్త్వమయుక్తమితిశఙ్కిత్వాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్విశిష్టాత్మదర్శీన బ్రహ్మాత్మదర్శీతిశేషః. ఉపాస్తిః- జ్ఞానం. *ఉపాస్తఇతిజానాతినస్వభావాదుపాసనమిత్యుక్తత్వాత్. తథాచజానన్నజానాతీతివ్యాహతిరిత్యాశఙ్క్యాహ(యావదితి) యఏవంవేదేత్యేతదేవవివ్రియతే (పశ్యామీత్యాదినా) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంవిద్యాసూత్రమవతారయతి (కథమితి) తత్రవ్యాఖ్యేయంపదమాదత్తే (ఆత్మేతీతి) తద్వ్యాచష్టే (ప్రాణాదీతి) తస్మిన్ దృష్టేపూర్వోక్తదోషరాహిత్యందర్శయతి (సతథేతి) తద్విశేషణవ్యాప్తిద్వారేణేతియావత్. కథంతత్తద్విశేషోపసంహారీతేనతేనాత్మనాతిష్ఠన్ కృత్స్నస్స్యాత్- తత్రాహ (వస్తుమాత్రేతి) స్వతోస్యప్రాణనాదిసమ్బన్ధసమ్భవతికిమిత్యుపాధిసమ్బన్ధేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తథాచేతి) ఆత్మనిసర్వోపసంహారవతిదృష్టేపూర్వోక్తదోషాభావాత్తంపశ్యన్నేవాత్మదర్శీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తాత్మోపాసనేపూర్వోక్తదోషాభావేప్రాగుక్తమేవహేతుంస్మారయతి (ఏవమితి) తస్యార్థంస్ఫోరయతి (స్వేనేతి) వాఙ్మనసాతీతేనాకార్యకారణేన ప్రత్యగ్భూతేనేతియావత్. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) తస్మాద్యథోక్తమాత్మానమేవోపాసీతేతిశేషః. అస్మిన్నేవద్యోతకోద్వితీయోహిశబ్దః. విద్యాసూత్రంవిధిస్పర్శంవినావివక్షితేర్థేవ్యాఖ్యాయాపూర్వవిధిరయమితిపక్షంప్రత్యాహ (ఆత్మేత్యేవేతి) అత్యన్తాప్రాప్తార్థోహ్యపూర్వవిధిః- యథా *స్వర్గకామోగ్నిహోత్రంజుహుయాదితి, నాయంతథా- పక్షేప్రాప్తత్వాదాత్మోపాసనస్య. తత్ప్రాప్తిశ్చ పురుషవిశేషాపేక్షయావిచారావసానేస్పష్టీభవిష్యతీత్యర్థః. ఇదానీమాత్మజ్ఞానస్యావిధేయత్వఖ్యాపనార్థంవస్తుస్వభావాలోచనయానిత్యప్రాప్తిమాహ (యత్నాదితి) ఉత్పాద్యతాముక్తశ్రుతిభిరాత్మవిజ్ఞానం- కింతావతేతి. ఆహ (తత్రేతి) కారకాదీత్యాదిపదంతదవాన్తరభేదవిషయం. నస్వవిద్యాయామపనీతాయామపిరాగద్వేషాదిసద్భావాద్ద్వైతధీప్రవృత్తిస్స్యాత్- నహివిద్వదవిదుషోర్వ్యవహారేకశ్చిద్విశేషః- *పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాదితిన్యాయాత్. అతఆహ (తస్యామితి) బాధితానువృత్తిమాత్రాన్నద్వైతధీప్రవృత్తిః- అబాధితాభిమానమన్తరేణతదయోగాదితిభావః. విదుషస్సుషుప్తత్వంన్యావర్తయతి (పారిశేష్యాదితి) శ్రౌతజ్ఞానాత్పూర్వమపిసర్వాసాంచిత్తవృత్తీనాంజన్మనైవాత్మచైతన్యవ్యఞ్జకత్వాత్ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- శ్రౌతేతుజ్ఞానేనాస్త్యనాత్మేతిస్ఫురణమాత్మజ్ఞానమేవేతినిత్యప్రాప్తిమభిప్రేత్యాహ (తస్మాదితి) అస్మిన్పక్షఇతినిత్యప్రాప్తత్వపక్షోక్తిః. అపూర్వవిధివాదీశఙ్కతే (తిష్ఠతుతావదితి) సర్వేషాంస్వభావతోవిషయప్రవణానీన్ద్రియాణినాత్మజ్ఞానవార్తామపిస్పృశన్తి- తదత్యన్తాప్రాప్తత్వాదాత్మజ్ఞానేభవత్యపూర్వవిధిరితిభావః. విశిష్టస్యాధికారిణశ్శాబ్దజ్ఞానంశబ్దాదేవసిద్ధమితికథమప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేతి) నఖల్వత్రశాబ్దజ్ఞానంవివక్షితం - కింతూ

పాసనంనామమానసంకర్మ. తదేవజ్ఞానావృత్తిరూపత్వాత్-జ్ఞానమిత్యేకత్వేసత్యప్రాప్తత్వాద్విధేయమిత్యర్థః. తయోరేకత్వంవివృణోతి (నేత్యాదినా) అనేనహీత్యాదౌవేదశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వాన్నసవేదేత్యత్రాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేనేతి) ఉక్తశ్రుతిభ్యోయద్విజ్ఞానంశ్రుతం-తదుపాసనమేవేతియోజనా. సయోతఏకైకముపాస్తఇత్యుపక్రమా, దాత్మేత్యేవోపాసీతేత్యుపసంహారా, చ్చనసవేదేత్యత్రతావద్వేదశబ్దస్యోపాసనార్థత్వమేష్టవ్యం - అన్యథోపక్రమోపసంహారవిరోధాత్. తథాచార్థవైశసాసమ్భవాదుపాసనమేవసర్వత్రవేదనం. తచ్చసర్వత్రైవాప్రాప్తమితితస్మిన్నపూర్వవిధిస్స్యాదితిభావః. ఇతశ్చతస్మిన్నేష్టవ్యోవిధిరిత్యాహ (నచేతి) అతఃప్రవర్తకోవిధిరుపేయఇతిశేషః. నచాత్యన్తాప్రాప్తవిషయత్వాన్నియమాదిరూపోనభవతీత్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మోపాస్తిర్విధేయేత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (కర్మవిధీతి) కర్మాత్మజ్ఞానవిధ్యోఃశబ్దానుసారేణావిశేషమభిదధాతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రత్యర్థతోఽప్యవిశేషమాహ (మానసేతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) యదిక్రియావిధీయతే- కథంజ్ఞానాత్మికేతివిశేష్యతే- తత్రాహ (తథేతి) ఇతశ్చాత్మోపాసనవిధిరస్తీత్యాహ (భావనేతి) వేదాన్తేషుభావనాపేక్షితాంశత్రయోపపత్తింవిశదయితుందృష్టాన్తమాహ (యథేతి) భావనాయాంవిధీయమానత్వేసతీతిశేషః. ప్రేరణాధర్మకశబ్దవ్యాపారఃస్వజ్ఞానకారణకఃస్తుత్యాదిజ్ఞానేతికర్తవ్యతాకఃపురుషప్రయత్నభావ్యనిష్ఠఃశబ్దభావనోచ్యతే- స్వర్గంయాగేనప్రయాజాదిభిరుపకృత్యసాధయేదితి. పురుషప్రవృత్తిరర్థభావనేతివిభాగః. దృష్టాన్తస్థమర్థందార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తథేత్యాదినా) త్యాగః- నిషిద్ధకామ్యవర్జనం. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగః. తితిక్షాదీత్యాదిపదంసమాధానాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఇత్యంశత్రయమితిసమ్బన్ధః. శాస్త్రం- *శాన్తోదాన్తఇత్యాది. ఉక్తప్రకారమంశత్రయం. అన్యదపిసులభమితివక్ష్యమాదిపదం. విధియుక్తానాంవేదాన్తానాంకార్యపరత్వేపితద్ధీనానాం తేషాంవస్తుపరతేత్యాశఙ్క్యాహ (యథాచేతి) విధ్యుద్దేశ్యత్వేన- తచ్ఛేషత్వేనేతియావత్. అస్థూలాదివాక్యానామారోపితద్వైతనిషేధేనాద్వయంవస్తుసమర్పయతాం. కథముపాస్తివిధిశేషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) *బ్రహ్మవేదబ్రహ్మైవభవతి* తరతిశోకమాత్మవిదిత్యాదీనాంఫలార్పకత్వేనోపాస్తివిధ్యుపయోగమభిప్రేత్యాహ (ఫలంచేతి) మోక్షః- బ్రహ్మప్రాప్తిః. ఆత్మోపాసనంవిధేయమితిపక్షముక్త్వాపక్షాన్తరమాహ (అపరఇతి) తస్యానుపయోగమాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) శాబ్దస్యజ్ఞానస్యాసంసృష్టాపరోక్షాత్మవిషయత్వాభావమితిశబ్దేనహేతూకరోతి. జ్ఞానాన్తరంవేదాన్తేషువిధేయమిత్యత్రమానమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పక్షద్వయేప్రాప్తేప్రథమపక్షంప్రత్యాహ (నార్థాన్తరాభావాదితి) తత్రనఞర్థమేవస్వయంవ్యాచష్టే (నచేతి) శాబ్దజ్ఞానవతోవిషయాభావాన్నవిధిస్సమ్భవతి- అవిద్యాతత్కార్యనివృత్త్యోస్స్వయంఫలావస్థత్వాచ్చేత్యర్థః. హేతుభాగంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) ఆత్మోపదేశేనానాత్వనిషేధద్వారావాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణేతియావత్. కర్తవ్యాన్తరాభావేపివాక్యజన్యవిజ్ఞానమేవవిధేయంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రహీతి) దృష్టాన్తేపివాక్యోత్థజ్ఞానాతిరేకేణపురుషప్రవృత్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హివాక్యార్థజ్ఞానాధీనమితివ్యర్థోవిధిః- తత్రాహ (తచ్చేతి) అధికారః- విధిపురుషసమ్బన్ధః. తత్కృతజ్ఞానాపేక్షమనుష్ఠానమిత్యర్థవాన్విధిరిత్యర్థః. తర్హిప్రకృతేపివాక్యోత్థజ్ఞానవ్యతిరేకేణ పురుషవ్యాపారసమ్భవాద్విధిసాఫల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అథవిమతంప్రవర్తకం- వైదికజ్ఞానత్వాత్- విధివాక్యోత్థజ్ఞానవదిత్యాశఙ్క్యప్రవర్తకవిషయత్వముపాధిరిత్యాహ (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానానివర్తకత్వముపాధ్యన్తరమాహ (అబ్రహ్మేతి) వాక్యోత్థజ్ఞానస్యతన్నివర్తకత్వేపిప్రవర్తకత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్వితీయోపాధేస్సాధనవ్యాప్తింశఙ్కతే (వాక్యేతి) బ్రహ్మాత్మైక్యధీపరవాక్యోత్థవిజ్ఞానస్యాజ్ఞానతత్కార్యధ్వంసిత్వధ్రౌవ్యాన్నసాధనవ్యాప్తిరిత్యాహ (నేత్యాదినా) తద్భావాదిత్వాత్- వస్తుపరత్వాదితియావత్. ఉక్తానాంవాక్యానాంవిధ్యపేక్షితార్థకత్వేనతచ్ఛేషత్వంశఙ్కితమనుభాషతే (ద్రష్టవ్యేతి) సిద్ధాన్తోపక్రమేణసమాహితమేతదిత్యాహ (నేతి) తదేవస్పష్టయతి (ఆత్మేతి) పరోక్తముద్భావయతి (ఆత్మస్వరూపేతి) కుత్రతర్హివిధిః. ఆత్మజ్ఞానేవా- వాక్యశ్రవణేవా- తదర్థజ్ఞానస్మృతిసన్తానేవా- చిత్తవృత్తినిరోధేవా. నాద్యఇత్యాహ (నాత్మవాదీతి) ద్వితీయంశఙ్కతే (తచ్ఛ్రవణేపీతి) అనిష్టాపాదివాక్యస్యాసత్యాదిలక్షణస్యవిధింవినాశ్రవణవత్ *తత్త్వమాదేరపితస్మాదృతేశ్రవణమవిరుద్ధమిత్యభిసన్ధాయదోషాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) *తత్త్వమాది శ్రవణప్రయోజకోవిధిరాత్మనోపి ప్రయుజ్యశ్రవణమితిచేత్. నైవం - సఖల్వధ్యయనవిధిః - అన్యోవా. ఆద్యేతదపేక్షయాశ్రుతస్య *తత్త్వమస్యాదేఃస్వార్థబోధిత్వం కర్మవాక్యవదితిస్వార్థనిష్ఠత్వావిశేషః. ద్వితీయేతస్యాప్రమాణత్వాత్తదీయస్వపరనిర్వాహకత్వందూరోత్సారితమిత్యభిప్రేత్యానవస్థాంవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తృతీయమాశఙ్కతే (వాక్యజనితేతి) తతస్సావిధేయేతిశేషః. తస్యాఃవిధేయత్వందూషయతి (నేతి) అర్థప్రాప్తింవివృణోతి (యదైవేతి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞాననివృత్తౌతత్కార్యస్మృత్యనుపపత్తేస్స్వభావబలప్రాప్తైవాత్మస్మృతిరిత్యుక్తం. ఇదానీమనాత్మస్మృతేరనర్థత్వస్యాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాచ్చాత్మస్మృతిఃస్వభావప్రాప్తేత్యాహ (అనర్థత్వేతి) అనాత్మనోనర్థత్వనిశ్చయాచ్చ తదీయస్మృత్యనుపపత్తావితరస్మృతిరర్థప్రాప్తేత్యాహ (ఆత్మావగతావితి) ఆత్మనశ్చపరమేష్టత్వావగమాదర్థప్రాప్తాతదీయస్మృతిరిత్యాహ (ఆత్మవస్తునశ్చేతి) అర్థప్రాప్త్యావిధేయత్వాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనాత్మస్మృతిహేత్వజ్ఞానాభావాదిస్తచ్ఛబ్దార్థః. అర్థతః- చిదేకరసాత్మస్వభావబలాదితియావత్. దృష్టఫలత్వాచ్చాత్మస్మృతిర్నవిధేయేత్యాహ (శోకేతి) మిథ్యాజ్ఞానమేవసానివర్తయతి - నశోకాదీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతేతి) ఆత్మస్మృతేశ్శోకాదినివర్తకత్వేమానమాహ (తథాచేతి) చతుర్థముత్థాపయతి (నిరోధస్తర్హీతి) యదివాక్యోత్థజ్ఞానాదేరవిధేయత్వం - తర్హిచిత్తతద్వృత్తినిరోధోముక్తిసాధనత్వేన విధీయతాం-తస్యోక్తజ్ఞానాదేరర్థాన్తరత్వాదిత్యర్థః. చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి) అర్థాన్తరత్వాత్ - తస్యవిధేయతేతిశేషః. తస్యముక్తిహేతుత్వేనవిధేయత్వేయోగశాస్త్రంసంవాదయతి (తన్త్రాన్తరేష్వితి) *అథయోగానుశాసనమితినిశ్శ్రేయసహేతుస్సమాధిస్సూత్రితః - తస్యచలక్షణముక్తం *యోగశ్చిత్త

వృత్తినిరోధ ఇతి. తన్నిరోధావస్థాయాంచాత్మనః స్వరూపప్రతిష్ఠత్వం కైవల్యమాఖ్యాతం * తదా ద్రష్టుస్స్వరూపేవస్థానమితి. ఏవం యోగశాస్త్రే ముక్తిహేతుత్వేనేష్టో నిరోధవిధిరిత్యర్థః. యోగశాస్త్రాదపిబలవతీం శ్రుతిమాశ్రిత్యోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) చిత్తతద్వృత్తినిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వేపి నవిధేయత్వం- విధింవినా తత్సిద్ధేరిత్యాహ (అనన్యేతి) నతావద్యథాకథంచిన్నిరోధో విధేయః- సర్వస్యాపి తత్సంభవాద్విధివైయర్థ్యాత్. నాపి సర్వాత్మనా తన్నిరోధో విధేయః- జ్ఞానాదేవ తత్సిద్ధేర్విధ్యానర్థక్యాదిత్యర్థః * నాన్యః పన్థా విద్యతే * జ్ఞానాదేవతు కైవల్యమిత్యాదిశాస్త్రమనుసరన్నపేత్యవాదం త్యజతి (అభ్యుపగమ్యేతి) నిరోధస్య ముక్తిహేతుత్వమిదమాపరామృష్టం. యోగశాస్త్రమపి శ్రుతిస్మృతివిరోధే న ప్రమాణం- * ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇతి న్యాయాదితి భావః. వేదాన్తేషు నిధియాభావోక్త్యా విధిర్నిరస్తః- సమ్ప్రత్యంశత్రయవతీ భావనాతేష్వస్తీత్యుక్తం దూషయతి (ఆకాఙ్క్షేతి) తదేవ స్ఫుటయితుముక్తమనువదతి (యదుక్తమితి) ఆగమావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (తదసదితి) విధిమన్తరేణ వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రవృత్త్యయోగాద్వ్యర్థమేవజ్ఞానం సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) యథాకర్మకాణ్డే స్వాధ్యాయవిధేరర్థావబోధపర్యన్తత్వేన జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యర్థజ్ఞానే విధ్యన్తరం నాపేక్షతే- తథా జ్ఞానకాణ్డేపి స్యాదిత్యర్థః. తత్రాపి * వేదః కృత్స్నోధిగన్తవ్య ఇతి విధ్యన్తరప్రయుక్తమేవ వాక్యార్థజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధ్యన్తరేతి)- శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసక్తాచ్చ నవిధిశేషత్వం వేదాన్తానామిత్యాహ (నచేతి) వేదాన్తాః స్వార్థే మానం - సిద్ధార్థవాక్యత్వాత్ - * సోరోదీదిత్యాదివదిత్యనుమానాత్తేషాం విధిశేషత్వం ప్రామాణ్యార్థమేష్టవ్యమితి శఙ్క్యతే (వస్తుస్వరూపేతి) తదేవానుమానం ప్రపఞ్చయతి (అథాపీతి) విధేరశ్రుతత్వేపీతి యావత్. ఫలవన్నిశ్చితజ్ఞానాజనకత్వముపాధిరితి మత్వానస్సమాధత్తే (నవిశేషాదితి) నఞర్థం స్పష్టయతి (నవాక్యస్యేతి) విశిష్టిం వ్యాచష్టే (కింతర్హీతి) తస్య ప్రామాణ్యప్రయోజకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (తద్యత్రేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయన్ పృచ్ఛతి (కించేతి) కింవేదాన్తేషు తాదృగ్జ్ఞానముత్పద్యతే- నవేతి ప్రశ్నార్థః. ద్వితీయేనుభవవిరోధస్స్యాదితి మత్వా పక్షాన్తరమనూద్య ప్రత్యాహ (ఉత్పద్యతే చేదితి) ప్రామాణ్యే హేతుసద్భావాన్నాప్రామాణ్యమిత్యర్థః. నిశ్చితజ్ఞానజనకత్వేపి ఫలవత్త్వవిశేషణమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) విద్వదనుభవఫలశ్రుతిసిద్ధం విశేషణమితి భావః. దృష్టాన్తం విఘటయితుం ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (ఏవమితి) వేదాన్తేష్వివేతి యావత్. కింవా నేతి శేషః. అద్యే సాధ్యవైకల్యం మత్వా ద్వితీయం దూషయతి (నచేదితి) తర్హి తద్దృష్టాన్తేన * తత్త్వమస్యాదేరపి స్యాదప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదప్రామాణ్య ఇతి) విమతం స్వార్థే మానం - యథోక్తజ్ఞానజనకత్వాత్ - దర్శాదివాక్యవదితి భావః. విపక్షే దోషమాహ (తదప్రామాణ్యే వేతి) ప్రవర్తకజ్ఞానజనకత్వముపాధిరితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) సాధనవ్యాప్తిం ధునీతే (ఆత్మేతి) ప్రవర్తకధీజనకత్వం ధర్మిణా స్తీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) తర్హి యథోక్తోపాధిసద్భావాదనుమానానుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (నైష దోష ఇతి) నహి ప్రవర్తకధీజనకత్వం ప్రామాణ్యే కారణం- నిషేధవాక్యేష్వప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచ నివర్తకధీజనకత్వమపి తథా- విధావప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. నచోభయం- ప్రత్యేకముభయకారణత్వాభావేనాప్రామాణ్యాదితి భావః. వేదాన్తేషు ప్రవర్తకధీజనకత్వాభావో న కేవలమదోషః - కింతు గుణ ఇత్యాహ (అలంకారశ్చేతి) * ఆత్మానం చేదిత్యాదిశ్రుతేః * ఏతద్బుద్ధ్వేత్యాదిస్మృతేశ్చాత్మజ్ఞానం కృతకృత్యతానిదానం. నచ జ్ఞానస్య ప్రవర్తకత్వే తద్యుక్తం- ప్రవృత్తీనాం క్లేశాక్షేపకత్వాత్. అతో యథోక్తజ్ఞానజనకత్వం వాక్యానాం భూషణమేవేత్యర్థః. శబ్దోత్థం జ్ఞానం విధేయమితి ప్రతీక్ష్య పూర్వోక్తపక్షాన్తరమనువదతి (యత్తూక్తమితి) (ఉపాసనాఙ్గత్వమితి) ఆత్మోపాసనేన తత్సాక్షాత్కారం భావయేదిత్యేవమర్థత్వమిత్యర్థః. అభ్యుపగమవాదేన పరిహరతి (సత్యమితి) యథోక్తేషు వాక్యేషు ఆత్మోపాసనం తత్సాక్షాత్కారముద్దిశ్య విధీయతే చేత్- ప్రకృతేపి వాక్యే తత్సమ్భవాన్నాపూర్వవిధిరితి ప్రక్రమోభజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కథం తర్హి విధ్యఙ్గీకారవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పక్షేతి) యథా పక్షే ప్రాప్తస్యావఘాతస్య * వ్రీహీనవహన్తీతి నియమరూపో విధిరఙ్గీకృతః- తథాత్మోపాసనస్యాపి పక్షే ప్రాప్తస్య తదేవ కర్తవ్యం- నానాత్మోపాసనమితి యోనియమః - తదర్థతా ప్రకృతవాక్యస్యేతి న ప్రక్రమవిరోధోస్తీత్యర్థః. పాక్షికీం ప్రాప్తిముక్తామాక్షిపతి (కథమితి) కా పునరత్రానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యావతేతి) ఆత్మని వాక్యోత్థవిజ్ఞానే సత్యనాత్మప్రతిభాసానాం మిథ్యాజ్ఞానాదీనామపనీతత్వాద్ధేత్వభావే ఫలాభావన్యాయేన తాసామసమ్భవాదాత్మన్యప్రతిపత్తిరేవ పునస్సదా స్యాత్ - ప్రకారాన్తరాయోగాదితి నిష్ఠాస్తినోక్తత్వాన్నాత్మోపాసనస్య పక్షే ప్రాప్తిరిత్యర్థః. తస్య నిత్యప్రాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తర్హి నియమవిధివాచోయుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) - ఆత్మని నిత్యాపరోక్షసంవిదేకతానే స్మరణం విస్మరణం వా యద్యపి నోపపద్యతే- తథాపి తయోస్తస్మిన్ననుభవసిద్ధత్వాన్నియమవిధేస్సావకాశత్వమిత్యాశయేనాహ (శరీరేతి) అథారబ్ధఫలస్యాపి కర్మణః సమ్యగ్జ్ఞానాన్నివృత్తేర్న విదుషో వాగాదీనాం ప్రవృత్తిః - అత ఆహ (లబ్ధేతి) యథా ముక్తస్యేషుహస్తాదేః ప్రతిబన్ధాద్యావద్వేగం ప్రవృత్తిరవశ్యంభావినీ- తథా ప్రవృత్తఫలస్య కర్మణో జ్ఞానేనోపజీవ్యతయా తతో బలవత్త్వాత్తద్వశాద్విదుషోపి యావద్భోగం వాగాదిప్రవృత్తిధ్రౌవ్యమిత్యర్థః. ఆరబ్ధకర్మప్రాబల్యే ఫలితమాహ (తేనేతి) ఆరబ్ధస్య కర్మణో యథోక్తేన న్యాయేన ప్రాబల్యే తద్వశాత్ క్షుధాదిదోషో యదోద్భవతి- తదాత్మనివిస్మరణాదిసమ్భవాత్తజ్జ్ఞానప్రాప్తేః పాక్షికత్వాదవశ్యంభావికర్మాపేక్షయా తద్దౌర్బల్యం స్యాదిత్యర్థః. తథాపి నియమవిధ్యఙ్గీకారస్య కిమాయాతం- తదాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానస్య పక్షే ప్రాప్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆదిపదం బ్రహ్మచర్యశమదమాదిసఙ్గ్రహార్థం. * విజ్ఞాయేత్యాదివాక్యానాం నియమవిధ్యర్థత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదిపదేన ప్రకృతమపి వాక్యం సఙ్గృహ్యతే. తచ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (అన్యార్థేతి) శబ్దజ్ఞానాదేవ పుమర్థసిద్ధౌ, నస్యతదావృత్తేస్తృతీయజ్ఞానస్య వా విధేయత్వాభావాద్వేదాన్తాః శుద్ధే సిద్ధేర్థే మానమిత్యుక్తం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయుక్తం చోద్యముత్థాపయతి (అనాత్మేతి) ఆత్మశబ్దాదూర్ధ్వమితిశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దార్థస్యోపాస్యత్వేనావివక్షితత్వాదాత్మగుణకస్యానాత్మనోఽవ్యాకృతశబ్దితస్య ప్రధానస్యోపాసనమస్మిన్వాక్యే వివక్షితమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథే

ఠార్యైనా) అనాత్మోపాసనమేవాత్ర విధిత్సితమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (ఆత్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పరేణేతి) తతో వైలక్షణ్యం దర్శయతి (ఇహత్వితి) వైలక్షణ్యాన్తరమాహ (ఇతిపరశ్చేతి) వైలక్షణ్యఫలమాహ (అత ఇతి) నాత్రానాత్మోపాసనం వివక్షితమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (అస్యైవేతి) ఆత్మనశ్చేదుపాస్యత్వం- తదా ప్రక్రమవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (ప్రవిష్టస్యేతి) ఆత్మనో దర్శనప్రతిషేధం ప్రకటయతి (దయస్యేతి) తస్యైవేతి నియమే హేతుమాహ (ప్రకృతేతి) తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్, ప్రవిష్టస్య చ ప్రకృతత్వాత్, తస్యైతేనోపాదానాదితి హేత్వర్థః. పూర్వపక్షం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రాణనాదివిశిష్టస్య పరిచ్ఛిన్నత్వాత్తస్య దృష్టత్వేఽపి పూర్ణస్యాదృష్టతేతి నిషేధపర్యవసానాన్నోపక్రమవిరోధోస్తీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ విశదయతి (దర్శనేతి) కథమయమభిప్రాయభేదః శ్రుతేరవగమ్యతే- తత్రాహ (ప్రాణనాదీతి) ప్రాణన్నేవేత్యాదినా క్రియయా విశేషవిశిష్టత్వేనాత్మనో విశేషణాత్తస్య దృష్టత్వేఽపి నాసౌ పరిపూర్ణో దృష్టస్స్యాదితి శ్రుతేరాశయో లక్ష్యతే. కేవలస్య తు తస్యోపాస్యత్వమభిసంహితం- అకృత్స్నత్వదోషాభావాదిత్యర్థః. ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన సాధయతి (ఆత్మనశ్చేదితి) తస్యానుపాస్యత్వాద్వ్యర్థం తద్వచనమర్థవదిత్యాశఙ్క్య తదుపాస్యత్వనిషేధస్యాత్మోపాస్యత్వే పర్యవసానమభిప్రేత్యాహ (అనేకైకేతి) ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాముపాస్యత్వమాత్మనో దర్శితం. ఇదానీమితిశబ్దప్రయోగాదనాత్మోపాసనమిదమిత్యుక్తం ప్రత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రయోగశబ్దాదుపరిష్టాత్సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఇతిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వాభావే దోషమాహ (అన్యథేతి) నచాత్మనః స్వాతన్త్ర్యేణానుపాస్యత్వాద్వ్యర్థమితిశబ్దోఽర్థవాన్- పూర్వాపరవాక్యవిరోధాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దమన్తరేణ వాక్యప్రయోగే దోషమాహ (తథేతి) తస్య శబ్దప్రత్యయవిషయత్వమిష్టమేవేతి చేత్- తత్రాహ (తచ్చేతి) ఆత్మోపాస్యత్వవాక్యవైలక్షణ్యాదనాత్మోపాసనమేతదిత్యుక్తం దూషయతి (యత్త్వితి) ఆత్మైవ జ్ఞాతవ్యః- నానాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయాం తత్ హీత్యాదిహేతురుక్తః. సమ్ప్రతి తదేతత్పదనీయమిత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (అనిర్జ్ఞాతత్వేతి) ఉత్తరమాహ (అత్రేతి) నిర్ధారణమేవ స్ఫోరయతి (అస్మిన్నితి) నాన్యదిత్యుక్తత్వాదనాత్మనో విజ్ఞాతవ్యత్వాభావశ్చేత్- అనేన హీత్యాదిశేషవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (కింనేతి) తస్యాజ్ఞేయత్వం నిషేధతి (నేతి) తస్యావిజ్ఞాతవ్యత్వే నాన్యదితి వచనమనవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్య సావకాశత్వం దర్శయతి (జ్ఞాతవ్యత్వేఽపీతి) ఆత్మనస్సకాశాదనాత్మనోఽర్థాన్తరత్వాత్తస్యాత్మజ్ఞానాజ్జ్ఞాతవ్యత్వాయోగాజ్జ్ఞాతవ్యత్వే జ్ఞానాన్తరమపేక్షితవ్యమేవేతి శఙ్కతే (కస్మాదితి). ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అనేనేతి) ఆత్మన్యనాత్మజాతస్య కల్పితత్వాత్తస్య తదతిరిక్తస్వరూపాభావాత్తజ్జ్ఞానేనైవ జ్ఞాతత్వసిద్ధేర్న జ్ఞానాన్తరాపేక్షేత్యర్థః. లోకదృష్టిమాశ్రిత్యానేనేత్యాదివాక్యార్థమాక్షిపతి (నన్వితి)- ఆత్మకార్యత్వాదనాత్మనస్తస్మిన్నన్తర్భావాత్తజ్జ్ఞానేన జ్ఞానముచితమితి పరిహరతి (అస్యేతి)- సతోపాయాభావాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వాసిద్ధిరితి శఙ్కతే (కథమితి) అసత్యస్యాపి శ్రుత్యాచార్యాదేరర్థక్రియాకారిత్వసమ్భవాదాత్మతత్త్వస్య పదనీయత్వోపపత్తిరిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) వివిత్సితం- లబ్ధుమిష్టం. అన్వేషణోపాయత్వం దర్శయితుం- పదేనేతి పునరుక్తిః. అనేనేత్యత్ర వేదేతి జ్ఞానేనోపక్రమ్యానువిన్దేదితి లాభముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదిశ్రుతౌ పునర్జ్ఞానార్థవిదినోపసంహారాదనువిన్దేదితి శ్రుతేరుపక్రమోపసంహారవిరోధస్స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నేతి) కథం తయోరైకార్థ్యం - గ్రామాదౌ తదేకత్వాప్రసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన ఇతి) గ్రామాదావప్రాప్తప్రాప్తిరేవ లాభః- న జ్ఞానమాత్రం. తథాత్రాపి కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) జ్ఞానలాభశబ్దయోరర్థభేదస్స్విత్కుత్రేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్ర హీతి) అనాత్మని లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్జ్ఞాతృజ్ఞేయయోశ్చ భేదే క్రియాభేదాత్ఫలభేదసిద్ధిరిత్యర్థః. నన్వాత్మలాభోఽపి జ్ఞానాద్భిద్యతే- లాభత్వాత్- అనాత్మలాభవదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానహేతుమాత్రాధీనత్వముపాధిరిత్యాహ (సచేతి) అప్రాప్తత్వం వ్యక్తీకరోతి (ఉత్పాద్యేతి) తద్వ్యవధానమేవ సాధయతి (కారకేతి) కించ- అనాత్మలాభోఽవిద్యాకల్పితః- కాదాచిత్కత్వాత్- సమ్మతవదిత్యాహ (సత్త్వితి) కించ- అసావవిద్యావకల్పితః - అప్రామాణికత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (మిథ్యేతి) ప్రకృతే విశేషం దర్శయతి (అయం త్వితి) వైపరీత్యమేవ స్ఫోరయతి (ఆత్మత్వాదితి) ఆత్మనస్తర్హి నిత్యలబ్ధత్వాన్న తత్రాలబ్ధత్వబుద్ధిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యేతి)- ఆత్మన్యలాభోఽజ్ఞానం- లాభస్తు జ్ఞానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) శుక్తికాయాః స్వరూపేణ గృహ్యమాణాయా అపీతి యోజనా. ఆత్మలాభోఽవిద్యానివృత్తిరేవేత్యత్రోక్తం వక్ష్యమాణం చ గమకం దర్శయతి (తస్మాదితి) అవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) తయోరేకార్థత్వేఽపి కథమనువిన్దేదితి మధ్యే ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విన్దతేరితి) ఆదిమధ్యావసానానామవిరోధముక్త్వా కీర్తిమిత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (గుణేత్యాదినా)- ఇతిశబ్దాదుపరిష్టాద్యథేత్యస్య సమ్బన్ధః. జ్ఞానస్తుతిశ్చాత్ర వివక్షితా- జ్ఞానినామీదృక్ఫలస్యానపేక్షితత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ౭

౧౦.—— నను *ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యయుక్తం- *యదిదం కిఞ్చ మిథునమా పిపీలికాభ్యస్తత్సర్వమసృజతేతి స్పష్టతయా నిర్దిష్టస్య మిథునాదిరూపస్య ప్రపఞ్చస్యేదంశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మభిన్నత్వేన * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదితి వక్తుమయుక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్య ఇదమాదినామరూపభాక్త్వాదిదంశబ్దవాచ్యమపి తచ్ఛరీరం బ్రహ్మైవ- తస్య చ * ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దవాచ్యసూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మాభేద ఉపపద్యత ఇత్యేతదర్థోఽత్ర సన్దర్భ ఆరభ్యతే (తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేతి) హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదిదం- మిథునాదిలక్షణం జగత్ తర్హి- తదా. సృష్టేః ప్రాక్ అవ్యాకృతమాసీత్- అవ్యక్తమాసీత్. అవ్యక్తశరీరకం బ్రహ్మాసీదిత్యర్థః. నామరూపాభ్యాం న వ్యాకృతమితి వ్యుత్పత్త్యా అవ్యాకృతశబ్దస్యావ్యక్తవచనత్వాత్.. అవ్యక్తత్వం చ నామరూపవిశిష్టతయాఽనభివ్యక్తత్వం. అవ్యాకృతశబ్దస్య తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరత్వే యుక్తిస్సమనన్తరమేవ స్పష్టయిష్యతే. తదేవ- అవ్యాకృతశరీరకం బ్రహ్మైవ. నామరూపాభ్యామితి ఇత్థంభావే తృతీయా. నామరూపవత్తయా వ్యాక్రియత- వ్యాకృతమాసీత్. వ్యాఙ్భ్యాముపసర్గాభ్యాం వివిచ్య సమన్తాత్కృతమాసీదిత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి (అసౌనామాయమిదంరూప ఇతీతి) అసౌనామా- దేవమనుష్యాదినామా ఇదంరూపః-

కరచరణాదిరూపవానిత్యేవమయం- పూర్వోక్తఆత్మైవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతేఽసౌనామాయమిదం రూపఇతి) అనేనవాక్యేనసృష్ట్యాదికాలికేఅప్రత్యక్షేఅవ్యాకృతనామరూపవ్యాకరణేసుగ్రహత్వాయనిదర్శనముచ్యతే. తత్ - పూర్వంతథానామరూపాభ్యాంవ్యాకరణాద్ధేతోరేతర్హ్యపి- ఇదానీమపిఇదం - ఉత్పద్యమానంచరాచరవ్యక్తిజాతం ఇదంరూపోఽయం - ఏతాదృశసంస్థానవానయమసౌనామా- దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదినామకానితినామరూపాభ్యామేవవ్యాక్రియతే. ఇత్థమేవాదావపినామరూపాభ్యాంవ్యాకరణమవధేయమిత్యర్థః. ఉభయత్రఅసౌనామేతిఛాన్దసోఽలుక్. అదోనామేతివక్తవ్యేఅసౌనామేతిలిఙ్గవ్యత్యయోపిఛాన్దసః. తతశ్చనామరూపవత్త్వమవ్యాకృతశబ్దితస్యబ్రహ్మణస్సిద్ధమితిసర్వాణిచనామానితత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతానిచరూపాణితదీయాన్యేవ. అతఇదమాదిశబ్దైరపితస్యైవనిర్దేశసమ్భవాత్ * ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యభేదనిర్దేశోనానుపపత్తిరితిభావః. నామరూపాభ్యామేవేత్యత్రైవకారోభిన్నక్రమః. తదేవనామరూపాభ్యాంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యర్థః. వ్యాక్రియతేత్యత్రకర్మకర్తరిలకారః- కర్త్రన్తరాక్షేపేగౌరవాత్, *తదాత్మానంస్వయమకురుతేత్యనేనైకార్థ్యాత్,. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా *తదేవావిభక్తనామరూపంబ్రహ్మసంజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంస్వేనైవవిభక్తనామరూపంస్వయమేవవ్యాక్రియతేత్యుచ్యతఇతి. నను అవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రక్తప్రత్యయస్యకర్మార్థకత్వమేవవక్తవ్యం-నతుకర్మకర్త్రర్థకత్వం. నచకర్మకర్తర్యపికర్మవద్భావేనక్తప్రత్యయసిద్ధిరస్త్వితివాచ్యం-లాన్తస్యయఃకర్మణాతుల్యక్రియఃకర్తా-తస్యైవకర్మవద్భావవిధానాత్. కృత్యర్థఖలర్థేషుకర్మవద్భావాభావాదవశ్యంకర్మణ్యేవక్తోవక్తవ్యః. తతశ్చతదవైరూప్యాయవ్యాక్రియతేత్యత్రాపికర్మణ్యేవలకారోఽస్త్వితిచేన్న-ఏవకారేణకర్త్రన్తరవ్యవచ్ఛేదాత్, కర్త్రన్తరాక్షేపేగౌరవా, చ్చవ్యాక్రియతేతిలకారస్యకర్మకర్తర్యేవాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. వైరూప్యస్యాపిసోఢవ్యత్వాత్. నన్వాత్మనఃకథందేవమనుష్యాదినామరూపవత్త్వం- దేవమనుష్యాదిశరీరేతస్యావర్తమానత్వాదితిమాంశఙ్కాంవ్యావర్తయతి (సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఇతి) ఏషః-అవ్యాకృతశరీరకఃసః- పూర్వమాత్మశబ్దితఃపరమాత్మాఇహ- కార్యవర్గేఆనఖాగ్రేభ్యః ప్రవిష్టః- కారణావస్థాయాంచిదచితోర్వ్యాప్యస్థితత్వాత్కార్యావస్థాయామపితయోఃపరిపూర్ణఏవస్థితఇత్యర్థః. ప్రవిష్టః-అన్తర్యామిరూపేణేతిశేషః. తత్రదృష్టాన్తమాహ (యథాక్షురఃక్షురధానేఽవహితస్స్యాద్విశ్వమ్భరోవావిశ్వమ్భరకులాయఇతి) క్షురోధీయతేఽస్మిన్నితిక్షురధానం- క్షురకోశః. తస్మిన్యథాక్షురఃఅవహితః- పిహితప్రవిష్టః, విశ్వంబిభర్తివైశ్వానరాగ్నిరూపేణేతివిశ్వమ్భరః - అగ్నిః. సఃతస్యవిశ్వమ్భరస్యాగ్నేఃకులాయే- నీడే. దారుణీతియావత్. యథాపిహితప్రవిష్టః, - తథాఇహప్రవిష్టఇతిపూర్వేణాన్వయః. (తంనపశ్యన్త్యకృత్స్నోహిసఇతి) యత్తిలతైలవత్సర్వస్వరూపవ్యాప్తంపరమాత్మానంనపశ్యన్తి- సఃఅకృత్స్నః- అపూర్ణస్వరూపః. అసత్కల్పఇతియావత్. పరమాత్మనఏవసర్వనామరూపవత్త్వముపపాదయతి (ప్రాణన్నేవప్రాణోనామభవతీత్యాదినా) ప్రాణన్నేవ - ప్రాణనక్రియాంకుర్వన్నేవపరమాత్మాప్రాణనామాభవతి. ప్రాణితిప్రాణఇతివ్యుత్పత్తేరిత్యర్థః. వదన్వాక్- వదనక్రియాంకుర్వన్నేవవాఙ్నామాభవతి. వక్తీతివాక్. పశ్యంశ్చక్షుః- దర్శనక్రియాంకుర్వంశ్చక్షుర్నామాభవతీత్యర్థః. చష్టఇతిచక్షుః. శృణ్వన్శ్రోత్రంభవతి. శృణోతీతిహిశ్రోత్రం. మన్వానః-మననంకుర్వన్నేవమనోభవతి. మనుతఇతిహిమనః. తాన్యేతాని- ప్రాణాదినామాన్యస్య- పరమాత్మనఃపాచకలావకాదివత్కర్మనామాన్యేవ. అతస్సపరమాత్మైవప్రాణవాగాదిద్వారాప్రాణనవదనాదికర్తా, తథాతత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభూతజాతిగుణక్రియాద్యాశ్రయస్సఏవ, ఇతితస్యైవతత్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తకచరాచరశబ్దవాచ్యత్వమపీతిసర్వనామరూపాశ్రయత్వంపరమాత్మనోస్తీతిభావః.అత్రప్రాణనాదికరణేషుప్రాణాదిముఖ్యవృత్త్యోపచారః ప్రాధాన్యాదవగన్తవ్యః. ఇదంచవాక్యం*కారణత్వేనచాకాశాదిష్వితిఅధికరణేసమన్వయాధ్యాయేచిన్తితం. తథాహి-* సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిక్వచిత్సత్పూర్వికాసృష్టిరామ్నాయతే. *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదితిక్వచిదసత్పూర్వికా. అతోవేదాన్తేషుసృష్టిరవ్యవస్థితేతి జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వం నిశ్చేతుంనశక్యం. *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతిఅవ్యాకృతకర్తృకసృష్టేరామ్నాతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధిత్వాత్ప్రధానమేవజగత్కారణం. అతఈక్షణాదయోగౌణానేతవ్యాఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే *కారణత్వేనచాకాశాదిషుయథావ్యపదిష్టోక్తేః*సమాకర్షాదితిసూత్రాభ్యాంసిద్ధాన్తితం. *జన్మాద్యస్యయతఇత్యాదిసూత్రేషు ప్రతిపాదితంసర్వజ్ఞంసత్యసఙ్కల్పంబ్రహ్మయథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే. తస్యైవ *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యాదివాక్యేష్వాకాశాదికారణత్వేనోక్తేః, సమాకర్షాత్- *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యత్ర *సోకామయతేతి ప్రకృతస్యబ్రహ్మణఏవ *తదప్యేషశ్లోకోభవతీతిసమాకృష్టస్య *అసద్వాఇదమగ్రఆసీదిత్యభిధానాత్, అసచ్ఛబ్దస్సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టపరః. * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రాపిఅవ్యాకృతస్య *సఏషఇహప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యఃపశ్యంశ్చక్షురిత్యాదినోత్తరత్రసమాకృష్యమాణత్వా, దవ్యాకృతశబ్దోప్యవ్యాకృతశబ్దితావ్యక్తశరీరకపరమాత్మపరఏవేత్యన్యత్రనిర్ణీతం. తథాసాఙ్ఖ్యస్మృతిశ్చనానురోద్ధవ్యేతిస్మృతిపాదే*స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గఇతిచేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదిత్యధికరణేస్థితం. తత్రహి *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీత్ *అసద్వాఇదమగ్రఆసీత్ *తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యేవంరూపశ్రుతీనాంపరస్పరవిరుద్ధార్థతయాప్రతీయమానానాంస్వతోఽర్థనిర్ణయాసమర్థానాంతత్త్వప్రతిపాదకసర్వజ్ఞకపిలప్రణీతస్మృత్యనుసారేణైవార్థోనిర్ణేతవ్యః. ఇతరథాసాఙ్ఖ్యస్మృతేస్స్వాదిస్మృతివత్కార్యస్వరూపేసావకాశత్వాభావేనానవకాశత్వరూపోదోషః ప్రసజ్యేతేతిపూర్వపక్షంకృత్వా *యద్వైకిఞ్చనమనురవదత్తద్భేషజమితిశ్రుతిప్రతిపాదితప్రామాణ్యానాంశ్రుత్యవిరుద్ధానాంభూయసీనాంమన్వాదీనాంస్మృతీనాంప్రధానకారణవాదేఽనవకాశప్రసఙ్గేనశ్రుతివిరుద్ధాయాఃఅతాదృశ్యాఏకస్యాఃసాఙ్ఖ్యస్మృతేరేవానాదరణీయత్వముచితం. మన్వాదిస్మృతయోహ్యేకకణ్ఠ్యేనసర్వజ్ఞంపరమాత్మానంజగత్కారణమభివదన్తి. యథాహమనుః *ఆసీదిదంతమోభూతమిత్యారభ్య *తతస్స్వయమ్భూర్భగవానవ్యక్తోవ్యఞ్జయన్నిదం। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః। సోఽభిధ్యాయశరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాఃప్రజాః। అపఏవససర్జాదౌతాసువీర్యమపాసృజదితి. భగవద్గీతాసుచ *అ

హంకృత్స్నస్యజగతః ప్రభవః ప్రళయస్తథా *అహంసర్వస్యప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతేఇతి. మహాభారతేచ * కుతస్సృష్టమిదం సర్వంజగత్స్థావరజఙ్గమం। ప్రళయేచకమభ్యేతితన్మే బ్రూహిపితామహేతిపృష్టఆహ *నారాయణోజగన్మూర్తిరనన్తాత్మాసనాతనఇతి. తథా *తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణంద్విజసత్తమేతి, *అవ్యక్తంపురుషే బ్రహ్మన్నిష్క్రియేసమ్ప్రలీయతఇతి, చ. ఆహచభగవాన్ పరాశరః * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతంజగత్తత్రైవచస్థితం। స్థితిసంయమకర్తాసౌజగతోఽస్యజగచ్చసఇతి. ఆహచాపస్తమ్బః *పూః ప్రాణినస్సర్వ ఏవ గుహాశయస్యఅహన్యమానస్యవికల్మషస్యేత్యారభ్య *తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తిసర్వేసమూలంశాశ్వతికస్సనిత్యఇతి. నచమన్వాదిస్మృతీనాంకర్మస్వరూపేసావకాశత్వం- కర్మారాధ్యపరమాత్మస్వరూపేపితాత్పర్యాత్. ననుకపిలేనమన్వాద్యభిమతస్యపరమాత్మనోఽనుపలబ్ధేఃతస్యాప్రామాణికత్వమితిచేత్- తత్రాహ *ఇతరేషాంచానుపలబ్ధేః. ఇతరేషాం- మన్వాదీనాంవైదికానాంబహూనాం సాక్షాద్యుక్తప్రకారేణతత్త్వానుపలబ్ధేస్సాఙ్ఖ్యస్మృతిరననురోధ్యేతిసిద్ధాన్తఃకృతః. తథాసాఙ్ఖ్యాభిమతస్య ప్రధానస్యజగత్స్రష్టృత్వంనయుక్తిసహమితితర్కపాదేరచనానుపపత్తేరిత్యధికరణేస్థితం. తథాహి- * రచనానుపపత్తేశ్చనానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. సత్త్వరజస్తమోమయసుఖదుఃఖమోహాత్మకంజగత్తత్స్వరూపోపాదానకం- కార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధంసాఙ్ఖ్యాభిమతం ప్రధానంనజగత్కారణం. అనుమీయతఇతివ్యుత్పత్త్యాఅనుమానశబ్దఆనుమానికప్రధానపరః. తాదృశప్రధానస్యతత్స్వభావాభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితత్వే నవిచిత్రప్రపఞ్చరచనాసామర్థ్యానుపపత్తేః, తాదృశచేతనాధిష్ఠితస్యైవదార్వాదేరచేతనస్యకార్యప్రవృత్తేర్దర్శనాచ్చ నప్రధానంజగత్కారణమిత్యర్థః. * పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి. ననుపయసశ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపిదధిభావేనపరిణామవ, ద్వారిదముక్తజలస్యనాళికేరరసాద్యాత్మనాపరిణామవచ్చేతనానధిష్ఠితస్యాపిప్రధానస్యపరిణామఃకింనస్యాదితిచేన్న- తత్రాపిప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమస్త్యేవ- తస్యాపిపక్షత్వాదిత్యర్థః. * వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మపరిపాకాద్యభిజ్ఞపురుషాధిష్ఠానానపేక్షప్రధానస్యజగత్స్రష్టృత్వేసర్గఏవసర్వదాస్యాత్- తద్వ్యతిరేకస్యప్రతిసర్గస్యావస్థితిః- సత్తాకదాపినస్యాదిత్యర్థః. * అన్యత్రాభావాచ్చనతృణాదివత్. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణాదేఃప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యాపిక్షీరాకారేణపరిణామదర్శనాదిత్యుదాహరణాన్తరావలమ్బనేనశఙ్కా. ధేన్వాద్యుపయుక్తతృణవత్ అనడుదాద్యుపయుక్తతృణాదేఃక్షీరభావేనపరిణామాభావాత్ తత్రాపిప్రాజ్ఞాధిష్ఠానమపేక్షితమితిపరిహారాభిప్రాయః. *పురుషాశ్మవదితిచేత్తథాపి. దృక్ఛక్తియుక్తపఙ్గుసన్నిధానాద్దృక్ఛక్తిశూన్యోప్యన్ధోయథాప్రవర్తతే, యథాఅయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాదయసోఽచేతనస్యప్రవృత్తిః, - ఏవంచిన్మాత్రాత్మకపురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానంజగత్సర్గేప్రవర్తతఇతిచేత్. తథాపి ప్రధానస్య స్రష్టృత్వంనోపపద్యతే- పురుషస్యచిన్మాత్రవపుషఃతదనుగుణోపదేశాదివ్యాపారాభావాత్, సన్నిధానమాత్రస్యప్రయోజకత్వేనిత్యసర్గప్రసక్తాత్,, *అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ప్రళయేసామ్యావస్థానాంసత్త్వరజస్తమసాముత్కర్షాపకర్షలక్షణాఙ్గాఙ్గిభావవశేనజగత్సృష్టిర్వక్తవ్యా. సానోపపద్యతే-కాలవిశేషేఅఙ్గాఙ్గిభావేనియామకాభావాదిత్యర్థః. *అన్యథాఽనుమితౌచజ్ఞశక్తివియోగాత్. దూషితప్రకారాతిరిక్తప్రకారేణ ప్రధానానుమానేపిజ్ఞాతృత్వశక్త్యభావాజ్జగత్స్రష్టృత్వం ప్రధానస్యనోపపద్యతే. *అభ్యుపగమేప్యర్థాభావాత్. ఆనుమానికప్రధానాభ్యుపగమేపిపురుషస్యతన్మతేచిన్మాత్రత్వేననిష్క్రియత్వేనచభోగాపవర్గయోరభావాత్ పురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరితినోపపద్యతే. అతోవ్యర్థః ప్రధానాభ్యుపగమః. * విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసం. పురుషోనసంసరతి, నముచ్యత, ఇత్యుక్త్వాపురుషభోగాద్యర్థా ప్రధానప్రవృత్తిరిత్యుపపాదయతాసాఙ్ఖ్యదర్శనం పూర్వోత్తరవిరోధాచ్చాసమఞ్జసమితిస్థితం. తతశ్చసాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానస్యతుచ్ఛత్వాత్తద్గతంతదర్థమవ్యాకృతమాసీదిత్యత్రనతత్ప్రతిపాదకత్వశఙ్కావకాశః. ప్రకృతమనుసరామః. (సయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదేతి) అతః - అస్మాద్ధేతోఃసర్వనామరూపవిశిష్టంపరమాత్మానంవిహాయఏకైకం- ఏకైకనామరూపవిశిష్టంజీవముపాస్తే- నసవేద - సనోపాస్తే. తదుపాసనముపాసనమేవనభవతీత్యర్థః. ఉపాసనశబ్దమధ్యపతితత్వాద్విదిరుపాసనపరః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తే *నసవేదేత్యస్యసయోఽతఏకైకముపాస్త ఇత్యేతద్వాక్యపూర్వకత్వాదుపక్రమోపసంహారయోరుపాసనశబ్దః- మధ్యేవేదనశబ్దఇతి. కుతఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవతీతి) అతః- బ్రహ్మణఏవసర్వనామరూపవిశిష్టతయా-సర్వాత్మత్వాత్ ఏకైకేన- నామరూపేణవిశిష్టఃఏషః- జీవఃఅకృత్స్నః - అపూర్ణోభవతీత్యర్థః. ఏకైకేనేతీత్థమ్భూతలక్షణతృతీయా. తస్మాద్ధేతోః (ఆత్మేత్యేవోపాసీతాత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తీతి) ఏకైకనామరూపంజీవంవిహాయసర్వనామరూపభాజంపరమాత్మానముపాసీత. అత్ర- పరమాత్మనిహి - యస్మాత్ సర్వేపదార్థాశ్శరీరతయాఏకంభవన్తి. నతుస్వరూపైక్యం- జడాజడయోరైక్యాసమ్భవాత్, శరీరశరీరిణోశ్చపృథక్సిద్ధత్వాద్యభావేనఏకత్వవ్యవహారస్యదృష్టత్వాదితిద్రష్టవ్యం. తతశ్చదేవదత్తస్యాత్మా- యజ్ఞదత్తస్యాత్మేతికిఞ్చిత్ప్రతియోగికతయోపాసనేహినసర్వాన్తర్భావః- ఆత్మత్వేనైవోపాసనేసఙ్కోచకాభావాత్ అసఙ్కుచితంసర్వాత్మత్వంలభ్యతఇతిభావః. యద్వా- (సయోఽతఏకైకముపాస్తేనసవేదేతి) యస్మాన్నామరూపాత్మకప్రపఞ్చవిశిష్టం బ్రహ్మ- అతఃయఃఏకైకం- విశేషణాంశంవిశేష్యాంశంవాపృథక్సిద్ధతయోపాస్తే- నసవేద- తదుపాసనమేవనభవతీత్యర్థః. కుతఇత్యత్రాహ (అకృత్స్నోహ్యేషోఽతఏకైకేనభవత్యాత్మేత్యేవోపాసీతేతి) హి - యస్మాత్ ఏషః- విశిష్టపదార్థఃఏకైకేన-విశేషణాంశేనవిశేష్యాంశేనవా అకృత్స్నః- అపూర్ణోభవతి. కేవలవిశేషణాంశేపిపూర్ణతానాస్తి- కేవలవిశేష్యాంశేపిపూర్ణతానాస్తియతః-అతఃఆత్మేత్యేవ- నామరూపాత్మకచిదచిత్ప్రపఞ్చాపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వేనైవఉపాసీతేత్యర్థః. (అత్రహ్యేతేసర్వఏకంభవన్తీతి) అత్రహి- విశిష్టేసర్వే-పదార్థాఃఏకంభవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. విశిష్టేవిశేషణవిశేష్యయోరన్తర్భూతత్వాదితిభావః. ఏతదేవాభిప్రేత్య * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తీత్యత్రవ్యాసార్యైః *అకృత్స్నః- అపూర్ణః. విశిష్టఏవహిపూర్ణఇత్యుక్తం. (తదేతత్పదనీయమస్యసర్వస్యేతి) తదేతత్ పరమాత్మస్వరూపమస్యసర్వస్య - నామరూపాత్మకప్రపఞ్చస్యపదనీయం- ప్రపదనీయం. ప్రపత్తవ్యమిత్యర్థః. పదేర్ధాతోరనీయర్ప్రత్యయః. అథవా - పదనీయం- జ్ఞాతవ్యమితివార్థః. తత్ర

ఉ.— ‡ తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరం యదయమాత్మా
స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ ప్రియగ్ం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదాత్మాన
మేవ ప్రియముపాసీత స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే న హాస్య ప్రియం ప్రమాయుకం భవతి॥ ౮

హేతుమాహ (యదయమాత్మేతి) అస్య సర్వస్యేత్యేతదత్రాపి కాకాక్షిన్యాయేనాన్వేతి. యత్ - యస్మాత్కారణాత్ అస్య సర్వస్యాయమాత్మా- అత ఇత్యర్థః. * తమేవైకం జానథాత్మానమితి ఆత్మన ఏవ జ్ఞాతవ్యత్వాభిధానాదితి భావః. (అనేన హ్యేతత్సర్వం వేదేతి) అనేన - ఆత్మనాఽభిజ్ఞాతేన సర్వం వేద - సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా హ వై పదేనానువిన్దేదేవమితి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. యథా చోరాద్యపహృతం గవాదిధనం పదేన- తత్పదాఙ్కితప్రతిపదేన లభతే- ఏవం పదనీయత్వేన ప్రాప్తిష్టేన సర్వస్య పదభూతేన బ్రహ్మణా సర్వమనువిన్దేత్ - వేదేత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఞ్చ ఫలమాహ (కీర్తిం శ్లోకం విన్దతే య ఏవం వేదేతి) కీర్తిం- ఖ్యాతిసామాన్యం. శ్లోకం- పుణ్యశ్లోకత్వం చ లభత ఇత్యర్థః. ౭

శం.— కుతశ్చాత్మతత్త్వమేవ జ్ఞేయమనాదృత్యాన్యానీతి. ఆహ- తదేతత్- ఆత్మతత్త్వం ప్రేయః- ప్రియతరం పుత్రాత్. పుత్రో హి లోకే ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్మాదపి ప్రియతరమితి నిరతిశయప్రియత్వం దర్శయతి. తథా విత్తాత్ - హిరణ్యరత్నాదేః, తథాన్యస్మాత్ - యద్యల్లోకే ప్రియత్వేన ప్రసిద్ధం- తస్మాత్సర్వస్మాదిత్యర్థః. తత్కస్మాదాత్మతత్త్వమేవ ప్రియతరం- న ప్రాణాదీతి. ఉచ్యతే- బాహ్యాత్పుత్రవిత్తాదేః ప్రాణపిణ్డసముదాయో హ్యన్తరోఽభ్యన్తరః- సన్నికృష్ట ఆత్మనః. తస్మాదప్యన్తరతాదన్తరతరం యదయమాత్మా - యదేతదాత్మతత్త్వం. యో హి లోకే నిరతిశయప్రియః- స సర్వప్రయత్నేన లబ్ధవ్యో భవతి- తథాయమాత్మా సర్వలౌకికప్రియేభ్యః ప్రియతమః- తస్మాత్తల్లాభే మహాన్ యత్న ఆస్థేయ ఇత్యర్థః. కర్తవ్యతాప్రాప్తమప్యన్యప్రియలాభే యత్నముజ్ఝిత్వా. కస్మాత్పునరాత్మానాత్మప్రియయోరన్యతరప్రియహానే నేతరప్రియోపాదానప్రాప్తౌ- ఆత్మప్రియోపాదానేనైవేతరహానం క్రియతే - న విపర్యయ ఇతి. ఉచ్యతే- స యః- కశ్చిదన్యం - అనాత్మవిశేషం పుత్రాదికం ప్రియతరమాత్మనస్సకాశాద్బ్రువాణం బ్రూయాదాత్మప్రియవాదీ. కిం. ప్రియం- తవాభిమతం పుత్రాదిలక్షణం రోత్స్యతీత్యావరణం- ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతి- వినఙ్క్ష్యతీతి. స కస్మాదేవం బ్రవీతి. యస్మాదీశ్వరః- సమర్థః- పర్యాప్తః సావేవం వక్తుం హ యస్మాత్ - తస్మాత్తథైవ స్యాత్ - యత్తేనోక్తం ప్రాణసంరోధం ప్రాప్స్యతీతి. యథాభూతవాదీ హి సః- తస్మాత్స ఈశ్వరో వక్తుం. ఈశ్వరశబ్దః క్షిప్రవాచీతి కేచిత్ - భవేద్యది ప్రసిద్ధిస్స్యాత్. తస్మాదుజ్ఝిత్వాన్యత్ప్రియమాత్మానమేవ ప్రియముపాసీత. స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్తే - ఆత్మైవ ప్రియః- నాన్యోఽస్తీతి ప్రతిపద్యతే. అన్యల్లౌకికం ప్రియమప్యప్రియమేవేతి నిశ్చిత్యోపాస్తే- చిన్తయతి. న హాస్య- ఏవంవిదః ప్రియం ప్రమాయుకం- ప్రమరణశీలం భవతి. నిత్యానువాదమాత్రమేతత్ - ఆత్మవిదోఽన్యస్య ప్రియస్యాప్రియస్య చాభావాత్. ఆత్మప్రియగ్రహణస్తుత్యర్థం వా. ప్రియగుణఫలవిధానార్థం వా మన్దాత్మదర్శినః- తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాత్. ౮

ఆ.— ఆత్మనః పదనీయత్వే తస్యైవ జ్ఞాతత్వసమ్బన్ధో హేతురుక్తః- అధునా తత్ప్రియత్వహేత్వన్తరత్వేనోత్తరవాక్యమవతారయతి (కుతశ్చేతి) ఇతశ్చేతి యావత్. విరక్తస్య పుత్రే ప్రీత్యభావాత్కథమాత్మనస్తస్మాత్ప్రియతరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పుత్రో హీతి) ప్రియతరం- ఆత్మతత్త్వమితి శేషః. లోకదృష్టిమేవావష్టభ్యాహ (తథేతి) విత్తపదేన మానుషవిత్తవద్దైవం విత్తమపి గృహ్యతే. విశేషాణామానన్త్యాత్ప్రత్యేకం ప్రదర్శనమశక్యమిత్యాశయేనాహ (తథాన్యస్మాదితి) పుత్రాదౌ ప్రీతివ్యభిచారేపి ప్రాణాదౌ తదవ్యభిచారాదాత్మనో న ప్రియతమత్వమితి శఙ్కతే (తత్కస్మాదితి) పదాన్తరమూహయన్వ్యాకుర్వన్ పరిహరతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) అన్తరతరత్వే ప్రియతమత్వసాధనే హేతురాత్మత్వమిత్యభిప్రేత్య విశేష్యం వ్యపదిశతి (యదయమితి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేపి కుతస్తస్యైవ పదనీయత్వమిత్యాశఙ్క్య వాక్యార్థమాహ (యో హీత్యాదినా) పుత్రాదిలాభే రాగాపీనాం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్తప్రయత్ననిరోధాదాత్మలాభే ప్రయత్నస్సుకరో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి) ఆత్మనో నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వే యుక్తిం పృచ్ఛతి (కస్మాదితి) ఆత్మప్రియస్యోపాదానం- అనుసన్ధానం. ఇతరస్య- అనాత్మప్రియస్య హానం- అననుసన్ధానం. విపర్యయః- అనాత్మని పుత్రాదావభినివేశే నాత్మప్రియస్యాననుసన్ధానమితి విభాగః. యుక్తిలేశం దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (ఉచ్యత ఇతి) కశ్చిదాత్మప్రియవాదీ- స తస్మాదన్యం ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. వక్తవ్యం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆత్మప్రియవాదిన్యేవం వదత్యపి పుత్రాదినాశస్తద్వాక్యార్థో నియతో న సిధ్యతీత్యాశఙ్కాం పరిహరతి (స కస్మాదిత్యాదినా) హశబ్దోఽవధారణార్థః. సమర్థపదాదుపరి సమ్బధ్యతే. తస్మాదేవం వక్తీతి శేషః. ఉక్తం సామర్థ్యమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదితి) అథాత్మప్రియవాదినా యథోక్తం సామర్థ్యమేవ కథం లబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) * అతోఽన్యదార్తమిత్యనాత్మనాం వినాశిత్వా, ద్వినాశినశ్చ దుఃఖాత్మకత్వా, త్తత్ప్రియత్వస్య భ్రాన్తిమాత్రత్వా, దాత్మనస్తద్వైపరీత్యా, న్ముఖ్యా ప్రీతిస్తత్రైవేతి భావః. పక్షాన్తరమనూద్య వృద్ధప్రయోగాభావేన దూషయతి (ఈశ్వరశబ్ద ఇతి) అనాత్మన్యముఖ్యా ప్రీతిరితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపాస్తిమనూద్య తత్ఫలం కథయతి (స య ఇతి) అనువాదద్యోతకో హశబ్దః. ప్రియం- ఆత్మసుఖం. తస్యాపి లౌకికసుఖవన్నాశః - సుఖత్వాదిత్యాశఙ్కితే తన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రం వివక్షితమిత్యాహ (నిత్యేతి) ఫలశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఆత్మప్రియేతి). మహద్భిరాత్మప్రియగ్రహణం- యత్తన్నిష్ఠస్య ప్రియం న ప్రణశ్యతి - తస్మాత్తదనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి స్తుత్యర్థం ఫలకీర్తనమిత్యర్థః. పక్షాన్తరమాహ

---

‡ ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాదితి, అన్తరతరో యదయమితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే । కిముతద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి॥

(ప్రియగుణేతి) యోఽయమన్యస్సన్నాత్మదర్శీ- తస్య ప్రియగుణవిశిష్టాత్మోపాసనే ప్రియం- ప్రాణాదిన నశ్యతీతి ఫలం విధాతుం ఫలవచనమిత్యర్థః. స హ్యాత్మానం ప్రియముపాసీనస్య ప్రియం ప్రాణాదివిద్యాసామర్థ్యాన్న నశ్యతి - తథా చ మన్దవిశేషణం మన్దమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తాచ్ఛీల్య[illegible]స్యైకశ్రుతిత్వయస్య శ్రుత్యాప్యసాదానాత్స్వభావవిధానాయోగాచ్చ ప్రమరణశీలత్వాభావే ప్రాణాదేరాత్యన్తికమప్రమరణమభివక్షితమిత్యర్థః.

రం.— (తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో మిత్రాత్ప్రేయోఽన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరతరో యదయమాత్మేతి) యత్ - యస్మాత్కారణాదయం సర్వేషామన్తరతరః- అభ్యన్తరతరః. అత్యన్తాన్తరఙ్గః. ముఖ్య ఇతి యావత్. తాదృశ ఆత్మా. తత్ -తస్మాద్ధేతోః ఏతత్- ఏషు పుత్రమిత్రాదిష్వ[illegible]యాన్తరాపేక్షయాఽతిప్రియతర ఇత్యర్థః. (స యోఽన్యమాత్మనః ప్రియం బ్రువాణం బ్రూయాత్ప్రియం రోత్స్యతీతీశ్వరో హ తథైవ స్యాదితి) స య ఏవంవిత్ ఆత్మనోఽపి- పరమాత్మాపేక్షయాపి అన్యత్ప్రియమస్తీతి బ్రువాణం ప్రతి- వ ఈశ్వరః ప్రియం రోత్స్యతి- ప్రియనిరోధనసామర్థ్యః [illegible] ఇతి యది బ్రూయాత్- తథైవ భవేదిత్యర్థః. (ఆత్మానమేవ ప్రియముపాసీతేతి) తస్మాద్ధేతోర్నిరతిశయప్రియం పరమాత్మానమేవోపాసీతేత్యర్థః. పరమాత్మనో[illegible]స్యాసుఖాయమానస్య నిరతిశయానన్దతయా ప్రియత్వమానన్దవల్ల్యాదిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. (స య ఆత్మానమేవ ప్రియముపాస్త ఇత్యాది) ప్రమాయుకం- ప్రకృష్టం మాయుకః- మరణం యస్య తత్ప్రమాయుకం న భవతి- అవినష్టం భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం.

శం.— సూత్రితా బ్రహ్మవిద్యా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి- యదర్థోపనిషత్కృత్స్నాపి. తస్యైతస్య సూత్రస్య వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రయోజనాభిధిత్సయోపోద్ఘాతం కరోతి- తదితి వక్ష్యమాణమనన్తరవాక్యేఽవద్యోత్యం వస్తు. ఆహుర్బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మ వివిదిషవో జన్మజరామరణప్రబన్ధచక్రభ్రమణకృతాయాసదుఃఖోదకాపారమహోదధిప్లవభూతం గురుమాసాద్య తత్తీరముత్తితీర్షవో ధర్మాధర్మసాధనతత్ఫలలక్షణాత్సాధ్యసాధనరూపాన్నిర్విణ్ణాస్తద్విలక్షణనిత్యనిరతిశయశ్రేయఃప్రతిపిత్సవః. కిమాహురితి. ఆహ (యద్బ్రహ్మవిద్యయా) బ్రహ్మ- పరమాత్మా. తద్యయా వేద్యతే - సా బ్రహ్మవిద్యా. తయా బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం- నిరవశేషం భవిష్యన్తః- భవిష్యామ ఇత్యేవం మనుష్యా యన్మన్యన్తే. మనుష్యగ్రహణం విశేషతోఽధికారజ్ఞాపనార్థం. మనుష్యా ఏవ హి విశేషతోఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనేఽధికృతా ఇత్యభిప్రాయః. యథా కర్మవిషయే ఫలప్రాప్తిం ధ్రువాం కర్మభ్యో మన్యన్తే- తథా బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వాత్మభావఫలప్రాప్తిం ధ్రువామేవ మన్యన్తే- వేదప్రామాణ్యస్యోభయత్రావిశేషాత్. తత్ర విప్రతిషిద్ధం వస్తు పృచ్ఛామః- అతః పృచ్ఛామః. కిము తద్బ్రహ్మ- యస్య విజ్ఞానాత్సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే. తత్కిమవేత్ - యస్మాద్విజ్ఞానాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మ చ సర్వమితి శ్రూయతే. తద్యద్యవిజ్ఞాయ కించిత్సర్వమభవత్ - తథాన్యేషామప్యస్తు. కిం బ్రహ్మవిద్యయా. విజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - విజ్ఞానసాధ్యత్వాత్కర్మఫలేన తుల్యమేవేత్యనిత్యత్వప్రసక్తిః. సర్వభావస్య బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యానవస్థాదోషశ్చ- తదప్యన్యద్విజ్ఞాయ సర్వమభవత్- తతః పూర్వమప్యన్యద్విజ్ఞాయేతి. న తావదవిజ్ఞాయ సర్వమభవత్ - శాస్త్రార్థవైరూప్యదోషాత్. ఫలానిత్యత్వదోషస్తర్హి. నైకోఽపి దోషః- అర్థవిశేషోపపత్తేః.

ఆ.— తదాహురిత్యాదేర్గ్రన్థేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితేతి) తస్యాం ప్రామాణ్యమాహ (యదర్థేతి) తత్సూత్రవ్యాఖ్యానేనైవ సర్వోపనిషదర్థసిద్ధేస్తదాహురిత్యాదివృథేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) విద్యాసూత్రం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛన్నీషు [illegible] విద్యాం వక్షిత ప్రయోజనాభిధానాయోపోద్ఘాతం చికీర్షతి- ప్రతిపాద్యమర్థం బుద్ధౌ సంగృహ్య తాదర్థ్యేనార్థాన్తరోపవర్ణనస్య తథాత్వాత్. *చిన్తాం ప్రకృతసిద్ధ్యర్థాముపోద్ఘాతం ప్రచక్షత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థః. యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాది వాక్యప్రకాశ్యం చోద్యం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే- ప్రకృతసమ్బన్ధానపన్న[illegible]వాదిత్యాహ (తదితీతి) బ్రాహ్మణమాత్రస్య చోద్యకర్తృత్వం వ్యావర్తయతి (బ్రహ్మేతి) ఉత్ప్రేక్షయా బ్రహ్మవేదనేచ్ఛావత్త్వం [illegible]తుం తదేవ విశేషణం విభజతే (జన్మేతి) జన్మ చ జరా చ మరణం చ- తేషాం ప్రబన్ధే- ప్రవాహే చక్రవదనవరతం భ్రమణేన కృతో య ఆయాసస్తత్కృతం దుఃఖం- తదేవోదకం యస్మిన్నపారే సంసారాఖ్యే మహోదధౌ- తత్ర ప్లవభూతం- తరణసాధనమితి యావత్. తత్తీరం- తస్య - సంసారసముద్రస్య తీరం - పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తేషాం వివిదిషాయాః సాఫల్యార్థం తత్ప్రత్యనీకే సంసారే వైరాగ్యం దర్శయతి (ధర్మేతి) నిర్వేదస్య [illegible] యతి (తద్విలక్షణేతి) ఉత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కిమిత్యాదినా) *అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తద్యయేతి) మనుష్యా యన్మన్యన్తే- తత్ర విరుద్ధం వస్తు భాతీతి సమ్బన్ధః. మనుష్యగ్రహణస్య కృత్యమాహ (మనుష్యేతి) నను దేవాదీనామపి విద్యాధికారో దేవతాధికరణన్యాయేన వక్ష్యతే- తత్కుతో మనుష్యాణామేవాధికారజ్ఞాపనమిత్యత ఆహ (మనుష్యా ఇతి) విశేషతః - సర్వాత్మసంవాదేనేతి యావత్. తథాపి కిమితి తే జ్ఞానాన్ముక్తిం సిద్ధవద్బ్రువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉభయత్ర- కర్మబ్రహ్మణోరితి యావత్. ఉత్తరవాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం మతం తచ్ఛబ్దార్థః. వస్తుశబ్దేన జ్ఞానాత్ఫలముచ్యతే. ఆక్షేపగర్భస్య చోద్యస్య ప్రవృత్తౌ విరోధప్రతిభానం హేతురిత్యతశ్శబ్దార్థః. తద్బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నమపరిచ్ఛిన్నం వేతి కుతో బ్రహ్మణి చోద్యతే- తత్రాహ (యస్యేతి) ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (తత్కిమితి) బ్రహ్మ స్వాత్మానమేవావైదతిరిక్తం వేతి ప్రశ్నస్య ప్రసఙ్గం దర్శయతి (యస్మాదితి) సర్వస్య వ్యతిరిక్తవిషయే జ్ఞానం ప్రసిద్ధం - తత్కిం విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మ చేతి) *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదౌ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వశ్రవణాదతిరిక్తవిషయాభావాదాత్మానమవైదితిపక్షస్యావకాశ ఇత్యర్థః. కిం

ఉ.—— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేత్ । అహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ తద్యోయో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథా ఋషీణాం తథా మనుష్యాణాం తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవగ్ం సూర్యశ్చేతి తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదగ్ం సర్వం భవతి తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఆత్మా హ్యేషాగ్ం స భవతి అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవగ్ం స దేవానాం యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్త్యేకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యుః॥ ౧౦

శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వముక్త్వా ఆక్షేపార్థత్వమాహ (తద్యదీతి) బ్రహ్మ హి కించిదజ్ఞాత్వా సర్వమభవత్ - జ్ఞాత్వా వా. నాద్యః - బ్రహ్మవిద్యానర్థక్యాదిత్యుక్త్వా ద్వితీయమనువదతి (తథేతి) స్వరూపం- అన్యద్వా జ్ఞాత్వా బ్రహ్మణస్సర్వాపత్తిరితి వికల్పోభయత్ర సాధారణదూషణమాహ (విజ్ఞానేతి) ద్వితీయే దోషాన్తరమాహ (అనవస్థేతి) బహిరేవాక్షేపం పరిహరతి (సతావదితి) అజ్ఞాత్వైవ బ్రహ్మణస్సర్వభావః - అస్మదాదేస్తు జ్ఞానాదితి నాత్రార్థవైరూప్యం. నచాస్మదాదేరపి తదన్తరేణ తద్భావః- శాస్త్రానర్థక్యాత్. జ్ఞానాద్బ్రహ్మణస్సర్వభావపక్షే స్వోక్తం దోషమాక్షేప్తా స్మారయతి (ఫలేతి) స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ విద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధాత్పరిచ్ఛిన్నవద్భాతి- తన్నివృత్త్యౌపాధికం సర్వభావస్య సాధ్యత్వం. నచానవస్థా- జ్ఞేయాన్తరాసఙ్గీకారాత్. నాపి క్రియావిరోధః - విషయత్వమన్తరేణ స్వకీయబుద్ధౌ స్ఫురణాదితి పరిహరతి (నైకోపీతి) విశేషవిద్యానైయర్థ్యమపి పరిహృతమిత్యాహ (అర్థేతి) యద్యపి బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నం నిత్యసిద్ధం- తథాపి తత్రావిద్యాతత్కార్యధ్వంసరూపస్యార్థవిశేషస్య జ్ఞానాదుపపత్తేర్న తద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః. ౯

రం.—— (తదాహురితి) తత్ - వక్ష్యమాణమాహుః- పప్రచ్ఛురిత్యర్థః. (యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్తే కిము తద్బ్రహ్మావైత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదం హి వాక్యం వ్యాసార్యైః * యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యన్తః - సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తావిర్భావకామాః మనుష్యా మన్యన్తే- కిము తద్బ్రహ్మావైత్ యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తద్బ్రహ్మ కిం వేద్యం వస్త్వన్తరమవైత్ - యస్మాత్ - వేదనాత్తత్సర్వమభవత్. బ్రహ్మణోఽపి పరం తదుపాస్యం వస్త్వస్తి న వేతి బుభుత్సా స్థాపితా ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వ్యాఖ్యాతం. ౯

శం.—— యది కిమపి విజ్ఞాయైవ తద్బ్రహ్మ సర్వమభవత్ - పృచ్ఛామః కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం చోదితే సర్వదోషానాగన్ధితం ప్రతివచనమాహ-। బ్రహ్మ- అపరం, సర్వభావస్య సాధ్యత్వోపపత్తేః. నహి పరస్య బ్రహ్మణః సర్వభావాపత్తిర్విజ్ఞానసాధ్యా. విజ్ఞానసాధ్యాం చ సర్వభావాపత్తిమాహ తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి - తస్మాద్బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యపరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి.। మనుష్యాధికారాద్వా తద్భావీ బ్రాహ్మణస్స్యాత్. * సర్వం భవిష్యన్తో మనుష్యా మన్యన్త ఇతి హి మనుష్యాః ప్రకృతాః- తేషాం చాభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనే విశేషతోఽధికార ఇత్యుక్తం- న పరస్య బ్రహ్మణో, నాప్యపరస్య ప్రజాపతేః. అతో ద్వైతైకత్వాపరబ్రహ్మవిద్యయా కర్మసహితయాఽపరబ్రహ్మభావముపసమ్పన్నో, భోజ్యాదపావృత్తః, సర్వస్మాత్ప్రోచ్ఛిన్నకామకర్మబన్ధనః, పరబ్రహ్మభావీ బ్రహ్మవిద్యాహేతో, ర్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. దృష్టశ్చ లోకే భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య శబ్దప్రయోగః- యథౌదనం పచతీతి. శాస్త్రే చ * పరివ్రాజకః సర్వభూతాభయదక్షిణామిత్యాదిః. తథేహేతి కేచిద్బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యాచక్షతే.। తన్న - సర్వభావోపపత్తేరనిత్యత్వదోషాత్. నహి సోఽస్తి కశ్చిల్లోకే పరమార్థతః - యో నిమిత్తవశాద్భావాన్తరమాపద్యతే నిత్యశ్చేతి. తథా బ్రహ్మవిజ్ఞాననిమిత్తకృతా చేత్సర్వభావాపత్తిః - నిత్యా చేతి విరుద్ధం. అనిత్యత్వే చ కర్మఫలతుల్యతేత్యుక్తో దోషః. అవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృత్తిం చేత్సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం మన్యసే- బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా వ్యర్థా స్యాత్. - ప్రాగ్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదపి సర్వో జన్తుర్బ్రహ్మత్వాన్నిత్యమేవ సర్వభావాపన్నః. పరమార్థతోఽవిద్యయా త్వబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ అధ్యారోపితం- యథా శుక్తికాయాం రజతం, వ్యోమ్ని వాఽతలమలవత్త్వాది,. తథేహ బ్రహ్మణ్యధ్యారోపితమవిద్యయాఽబ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా నివర్త్యత ఇతి మన్యసే యది- తదా యుక్తం యత్పరమార్థత ఆసీత్పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యార్థభూతం- బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్మిన్వాక్య ఉచ్యత ఇతి వక్తుం, యథాభూతార్థవాదిత్వాద్వేదస్య. న త్వియం కల్పనా యుక్తా బ్రహ్మశబ్దార్థవిపరీతో బ్రహ్మభావీ పురుషో బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి- శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాన్మహత్తరే ప్రయోజనాన్తరేఽసతి. అవిద్యాకృతవ్యతిరేకేణ బ్రహ్మత్వమసర్వత్వం చ విద్యత ఏవేతి చేన్న- తస్య బ్రహ్మవిద్యయాఽపోహానుపపత్తేః. నహి కదాచిత్క్వచిద్వస్తుధర్మస్యాపోఢ్రీ దృష్టా కర్త్రీ వా విద్యా - అవిద్యాయాస్తు సర్వత్రైవ నివర్తికా దృశ్యతే. తథేహాప్యబ్రహ్మత్వమవిద్యాకృతమేవ నివర్త్యతామసర్వత్వం చ బ్రహ్మవిద్యయా- న తు పారమార్థికం వస్తు కర్తుం నివర్తయితుం వార్హతి బ్రహ్మవిద్యా. తస్మాద్వ్యర్థైవ శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనా.। బ్రహ్మణ్యవిద్యానుపపత్తిరితి చేన్న - బ్రహ్మణి విద్యావిధానాత్. నహి శుక్తికాయాం రజతాధ్యారోపణేఽసతి శుక్తికాత్వం జ్ఞాప్యతే చక్షుర్గోచరాపన్నాయా।మియం శుక్తికా న రజతమితి- తథా * సదేవేదం సర్వం * బ్రహ్మైవేదం సర్వం * ఆత్మైవేదం సర్వం * నేదం ద్వైతమస్త్యబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ్యేకత్వవిజ్ఞానం న విధాతవ్యం బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయామసత్యాం. న బ్రూమశ్శుక్తికాయామివ బ్రహ్మణ్యతద్ధర్మాధ్యారోపణా నాస్తీతి. కిం తర్హి. న బ్రహ్మ స్వాత్మన్యతద్ధర్మాధ్యారోపిత్ర విద్యాకర్తృ చేతి. భవత్వేవం నావిద్యాకర్తృ భ్రాన్తం బ్రహ్మ - కింతు నైవాబ్రహ్మవిద్యాకర్తా చేతనో భ్రాన్తోఽన్య ఇ

ష్యతే- *నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా *నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ *తత్త్వమసి *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మి *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యాది శ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ * సమం సర్వేషు భూతేషు *అహమాత్మా గుడాకేశ *శుని చైవ శ్వపాకే చ, *యస్తు సర్వాణి భూతాని *యస్మిన్త్సర్వాణి భూతానీతి మన్త్రవర్ణాత్. నన్వేవం శాస్త్రోపదేశానర్థక్యమితి. బాఢమేవం- అవగతేఽస్త్వేవానర్థక్యం. అవగమానర్థక్యమపీతి చేన్న- [illegible] నివృత్తేర్దృష్టత్వాత్. తన్నివృత్తేరప్యనుపపత్తిరేకత్వ ఇతి చేన్న- దృష్టవిరోధాత్. దృశ్యతే హ్యేకత్వవిజ్ఞానాదేవావిద్యానివృత్తిః- [illegible] పన్నమితి బ్రువతో దృష్టవిరోధస్స్యాత్. న చ దృష్టవిరోధః కేనచిదప్యభ్యుపగమ్యతే. న చ దృష్టేఽనుపపన్నం నామ - [illegible] రితి చేత్- తత్రాప్యేషైవ యుక్తిః। *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి *తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే *[illegible] ఇత్యేవమాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరస్మాద్విలక్షణోఽన్యస్సంసారీ అవగమ్యతే. తద్విలక్షణశ్చ పరః *స ఏష నేతి నేతి *[illegible] *[illegible] తపాప్మా విజరో విమృత్యుః *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. [illegible] శ్రుతిస్సాధ్యతే. సంసారదుఃఖాపనయార్థిత్వప్రవృత్తిదర్శనాత్ స్ఫుటమన్యత్వమీశ్వరాత్సంసారిణోఽవగమ్యతే. *[illegible] తిభ్యః *సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః *తం విదిత్వా న లిప్యతే *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం [illegible] విదిత్వా *తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ *ప్రణవో ధనుశ్శరో హ్యాత్మా బ్రహ్మ తల్లక్ష్యముచ్యత ఇత్యాది [illegible] ఉపదేశాత్. అసతి భేదే కస్య కుతో గతిస్స్యాత్. తదభావే చ దక్షిణోత్తరమార్గవిశేషానుపపత్తిః [illegible] కర్మజ్ఞానసాధనోపదేశాశ్చ. భిన్నశ్చేద్బ్రహ్మణస్సంసారీ స్యాత్- యుక్తస్సం ప్రత్యక్షస్య [illegible]. నేశ్వరస్య- ఆప్తకామత్వాత్. తస్మాద్యుక్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మభావీ పురుష ఉచ్యత ఇతి చేన్న - బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్. [illegible] బ్రహ్మాసన్విదిత్వాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి సర్వమభవత్- తస్య సంసార్యాత్మవిజ్ఞానాదేవ [illegible] బ్రహ్మోపదేశస్య శ్రవణానర్థక్యం ప్రాప్తం- తద్విజ్ఞానస్య క్వచిత్పురుషార్థసాధనేఽవినియోగాత్. సంసారిణ ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీతి బ్రహ్మత్వసంపాదనార్థ ఉపదేశ ఇతి చేత్- అనిర్జ్ఞాతే హి బ్రహ్మస్వరూపే కిం సంపాదయేదహం బ్రహ్మాస్మీతి- నిర్జ్ఞాతలక్షణే హి బ్రహ్మణి శక్యస్సంపత్కర్తుం. న- * అయమాత్మా బ్రహ్మ *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా * తత్సత్యం స ఆత్మా * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృత్య * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి సహ [illegible] బ్రహ్మాత్మశబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాదేకార్థత్వమేవేత్యవగమ్యతే. అన్యస్య హ్యన్యత్వే సంపత్క్రియతే- నైకత్వే. * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి చ ప్రకృతస్యైవ ద్రష్టవ్యస్యాత్మన ఏకత్వం దర్శయతి- తస్మాన్నాత్మనో బ్రహ్మత్వసంపదుపపత్తిః న చాప్యన్యత్ప్రయోజనం బ్రహ్మోపదేశస్య గమ్యతే- * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి చ తదాపత్తిశ్రవణాత్. సమ్పత్తిశ్చేత్- తదాపత్తిర్న స్యాత్- న హ్యన్యస్యాన్యభావ ఉపపద్యతే. వచనాత్సమ్పత్తేరపి తద్భావాపత్తిజ్ఞాపనం స్యాదితి చేన్న - సమ్పత్తేః ప్రత్యయమాత్రత్వాత్, విజ్ఞానస్య చ మిథ్యాజ్ఞాననివర్తకత్వవ్యతిరేకేణాకారకత్వమిత్యవోచామ. న చ వచనం వస్తునస్సామర్థ్యజనకం - జ్ఞాపకం హి శాస్త్రం న కారకమితి స్థితిః. * స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఇత్యాదివాక్యేషు చ పరస్యైవ ప్రవేశ ఇతి స్థితం- తస్మాద్బ్రహ్మేతి న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనా సాధ్వీ. ఇష్టార్థబాధనాచ్చ. సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమేకరసం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానం సర్వస్యాముపనిషది ప్రతిపిపాదయిషితోఽర్థః కాణ్డద్వయేఽప్యన్తేఽవధారణాదవగమ్యతే * ఇత్యనుశాసనం * ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి. తథా సర్వశాఖోపనిషత్సు చ బ్రహ్మైకత్వవిజ్ఞానం నిశ్చితోఽర్థః. తత్ర యది సంసారీ బ్రహ్మణోఽన్య ఆత్మానమేవావైదితి కల్ప్యేత - ఇష్టస్యార్థస్య బాధస్స్యాత్. తథా చ శాస్త్రోపక్రమోపసంహారయోర్విరోధాదసమఞ్జసం కల్పితం స్యాత్. వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చ. యది చాత్మానమేవావైదితి సంసారీ కల్ప్యేత- బ్రహ్మవిద్యేతి వ్యపదేశో న స్యాత్- ఆత్మానమేవావైదితి సంసారిణ ఏవ వేద్యత్వోపపత్తేః. ఆత్మేతి వేత్తురన్యదుచ్యత ఇతి చేన్న- అహం బ్రహ్మాస్మీతి విశేషణాత్. అన్యశ్చేద్వేద్యస్స్యాత్- అయమస్తీతి విశేష్యేత- న త్వహమస్మీతి- అహమస్మీతి విశేషణాదాత్మానమేవావైదితి చావధారణాన్నిశ్చితమాత్మన బ్రహ్మత్వమవగమ్యతే. తథా చ సత్యుపపన్నో బ్రహ్మవిద్యావ్యపదేశః- నాన్యథా. సంసారివిద్యా హ్యన్యథా స్యాత్. న చ బ్రహ్మత్వాబ్రహ్మత్వే హ్యేకస్యోపపన్నే పరమార్థతస్తమఃప్రకాశావివ భానోః- విరుద్ధత్వాత్. న చోభయనిమిత్తత్వే బ్రహ్మవిద్యేతి నిశ్చితో వ్యపదేశో యుక్తః - తదా బ్రహ్మవిద్యా సంసారివిద్యా చ స్యాత్. న చ వస్తునోఽర్ధజరతీయత్వం కల్పయితుం యుక్తం తత్త్వజ్ఞానవివక్షాయాం- శ్రోతుస్సంశయో హి తథా స్యాత్. నిశ్చితం చ జ్ఞానం పురుషార్థసాధనమిష్యతే- * యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తి * సంశయాత్మా వినశ్యతీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. అతో న సంశయితో వాక్యార్థో వాచ్యః పరహితార్థినా। బ్రహ్మణి సాధకత్వకల్పనాస్మదాదిష్వివాపేశలా। తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి చేన్న- శాస్త్రోపాలమ్భాత్. న హ్యస్మత్కల్పనేయం- శాస్త్రకృతా తు. తస్మాచ్ఛాస్త్రస్యాయముపాలమ్భః. న చ బ్రహ్మణ ఇష్టం చికీర్షుణా శాస్త్రార్థవిపరీతకల్పనయా స్వార్థపరిత్యాగః కార్యః. న చైతావతా [illegible] భూయిష్ఠో భవతః- సర్వం హి నానాత్వం బ్రహ్మణి కల్పితమేవ- * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం * నేహ నానాస్తి కించన *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. సర్వో హి లోకవ్యవహారో బ్రహ్మణ్యేవ కల్పితః- న పరమార్థస్సన్నిత్యత్యల్పమిదముచ్యతే, [illegible] తి.। తస్మాద్యత్ప్రవిష్టం స్రష్టృ బ్రహ్మ- తద్బ్రహ్మ. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. ఇదం- శరీరస్థం యద్గృహ్యతే. అగ్రే- ప్రాక్ప్రతిబోధాదపి. బ్రహ్మైవాసీత్. సర్వం చేదం. కింత్వప్రతిబోధాద బ్రహ్మాస్మ్యసర్వం చేత్యాత్మన్యధ్యారోపాత్కర్తాహం క్రియావాన్ ఫలానాం చ భోక్తా సుఖీ దుఃఖీ సంసారీతి చాధ్యారోపయతి- పరమార్థతస్తు బ్రహ్మైవ తద్విలక్షణం సర్వం చ. తత్కథంచిదాచార్యేణ దయాలునా ప్రతిబోధితం నాసి సంసారీతి ఆత్మానమేవావైత్స్వాభావికం. అవిద్యాధ్యారోపితవిశేషవర్జితమిత్యేవశబ్దస్యార్థః।/ బ్రాహ్మణో సా వా ఆత్మా స్వాభావికః- యమాత్మానం విదితవద్బ్రహ్మ. నను న స్మర స్యాత్మ

నం-దర్శితో హ్యసౌ య ఇహ ప్రవిశ్య ప్రాణిత్యపానితి వ్యానిత్యుదానితి సమానితీతి. నత్వసౌ గౌరసావశ్వ ఇత్యేవమసౌ వ్యపదిశ్యతే భవతా-నాత్మానం ప్రత్యక్షం దర్శయసి. ఏవం తర్హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా స ఆత్మేతి. నన్వత్రాపి దర్శనాది క్రియాకర్తుస్స్వరూపం న ప్రత్యక్షం దర్శయసి-నహి గమిరేవ గన్తుస్స్వరూపం, ఛిదిర్వా ఛేత్తుః,. ఏవం తర్హి దృష్టేర్ద్రష్టా శ్రుతేః శ్రోతా మతేర్మన్తా విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతా స ఆత్మేతి. నన్వత్ర కో విశేషో ద్రష్టరి. యది దృష్టేర్ద్రష్టా-యది వా ఘటస్య ద్రష్టా- సర్వథాపి ద్రష్టైవ. ద్రష్టవ్య ఏవ తు భవాన్విశేషమాహ దృష్టేర్ద్రష్టేతి. ద్రష్టా తు యది దృష్టేః-యది వా ఘటస్య ద్రష్టా ద్రష్టైవ. న- విశేషోపపత్తేః. అస్త్యత్ర విశేషః- యో దృష్టేర్ద్రష్టా-స దృష్టిశ్చేద్భవతి-నిత్యమేవ పశ్యతి దృష్టిం. న కదాచిదపి దృష్టిర్న దృశ్యతే ద్రష్ట్రా. తత్ర ద్రష్టుర్దృష్ట్యా నిత్యయా భవితవ్యం- అనిత్యా చేద్ద్రష్టుర్దృష్టిః- తత్ర దృశ్యాయా దృష్టేః - సా కదాచిన్న దృశ్యేతాపి. యథా అనిత్యయా దృష్ట్యా ఘటాదివస్తు. న చ తద్వద్దృష్టేర్ద్రష్టా కదాచిదపి న పశ్యతి దృష్టిం. కిం ద్వే దృష్టీ- ద్రష్టుర్నిత్యా అదృశ్యా-అన్యాఽనిత్యా దృశ్యేతి. బాఢం - ప్రసిద్ధా తావదనిత్యా దృష్టిః- అన్ధానన్ధత్వదర్శనాత్. నిత్యైవ చేత్- సర్వోఽనన్ధ ఏవ స్యాత్. ద్రష్టుస్తు నిత్యా దృష్టిః - *నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి శ్రుతేరనుమానాచ్చ. అన్ధస్యాపి ఘటాద్యాభాసవిషయా స్వప్నే దృష్టిరుపలభ్యతే - సా తర్హీతరదృష్టినాశేన నశ్యతి ద్రష్టుర్దృష్టిః. తయాఽవిపరిలుప్తయా నిత్యయా దృష్ట్యా స్వరూపభూతయా స్వయం జ్యోతిస్సమాఖ్యయేతరామనిత్యాం దృష్టిం స్వప్నబుద్ధాన్తయోర్వాసనా ప్రత్యయరూపాం నిత్యమేవ పశ్యన్ దృష్టేర్ద్రష్టా భవతి. ఏవం చ సతి దృష్టిరేవ స్వరూపమస్య-అగ్న్యౌష్ణ్యవత్. న కాణాదానామివ దృష్టివ్యతిరిక్తోఽన్యశ్చేతనో ద్రష్టా.| తత్- బ్రహ్మాత్మానమేవ- నిత్యదృగ్రూపమధ్యారోపితానిత్యదృష్ట్యాదివర్జితమేవావైత్ -విదితవత్. నను విప్రతిషిద్ధం *నవిజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయా ఇతి శ్రుతేర్విజ్ఞాతుర్విజ్ఞానం. న- ఏవం విజ్ఞానాన్న విప్రతిషేధః. ఏవం దృష్టేర్ద్రష్టా ఇతి విజ్ఞాయత ఏవ. అన్యజ్ఞానానపేక్షత్వాచ్చ. న చ ద్రష్టుర్నిత్యైవ దృష్టిరిత్యేవం విజ్ఞాతే-ద్రష్టృవిషయాం దృష్టిమన్యామాకాఙ్క్షతే- నివర్తతే హి ద్రష్టృవిషయదృష్ట్యాకాఙ్క్షా తదసమ్భవాదేవ. న హ్యవిద్యమానే విషయే ఆకాఙ్క్షా కస్యచిదుపజాయతే. న చ దృశ్యా దృష్టిర్ద్రష్టారం విషయీకర్తుముత్సహతే- యతస్తామాకాఙ్క్షేత. న చ స్వరూపవిషయాకాఙ్క్షా స్వస్యైవ-తస్మాదజ్ఞానాధ్యారోపణనివృత్తిరేవాత్మానమేవావైదిత్యుక్తం- నాత్మనో విషయీకరణం.| తత్కథమవైదిత్యాహ- అహం- దృష్టేర్ద్రష్టాత్మా బ్రహ్మాస్మి-భవామీతి. బ్రహ్మేతి-యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తర ఆత్మాశనాయాద్యతీతో నేతి నేత్యస్థూలమనణ్విత్యేవమాదిలక్షణం. తదేవాహమస్మి- నాన్యస్సంసారీ- యథా భవానాహేతి. తస్మాత్- ఏవం విజ్ఞానాత్తత్ - బ్రహ్మ సర్వమభవత్- అబ్రహ్మాధ్యారోపణాపగమాత్తత్కార్యస్యాసర్వత్వస్య నివృత్త్యా సర్వమభవత్. తస్మాద్యుక్తమేవ మనుష్యా మన్యన్తే యద్బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం భవిష్యామ ఇతి. యత్పృష్టం కిము తద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- తన్నిర్ణీతం బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి.| తత్ర యో యో దేవానాం మధ్యే ప్రత్యబుధ్యత- ప్రతిబుద్ధవానాత్మానం యథోక్తేన విధినా. స ఏవ- ప్రతిబుద్ధ ఆత్మా తత్ - బ్రహ్మాఽభవత్. తథా ఋషీణాం, తథా మనుష్యాణాం చ మధ్యే. దేవాదీనామిత్యాది లోకదృష్ట్యపేక్షయా- న బ్రహ్మత్వబుద్ధ్యోచ్యతే. * పురః పురుష ఆవిశదితి సర్వత్ర బ్రహ్మైవానుప్రవిష్టమిత్యవోచామ - అతశ్శరీరాద్యుపాధిజనితలోకదృష్ట్యపేక్షయా దేవానామిత్యుచ్యతే. పరమార్థతస్తు తత్ర తత్ర బ్రహ్మైవాగ్ర ఆసీత్ప్రాక్ప్రతిబోధాద్దేవాదిశరీరేష్వన్యథైవ విభావ్యమానం,- తదాత్మానమేవావైత్-తథైవ చ సర్వమభవత్.| అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయాః సర్వభావాపత్తిః ఫలమిత్యేతస్యార్థస్య ద్రఢిమ్నే మన్త్రానుదాహరతి శ్రుతిః. కథం. తత్ - బ్రహ్మైతత్ - ఆత్మానమేవాహమస్మీతి పశ్యన్నేతస్మాదేవ బ్రహ్మణో దర్శనాదృషిర్వామదేవాఖ్యః ప్రతిపేదే హ- ప్రతిపన్నవాన్ కిల. స ఏతస్మిన్ బ్రహ్మత్వదర్శనేఽవస్థిత ఏతాన్మన్త్రాన్దదర్శ. అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదీన్. తదేతద్బ్రహ్మ పశ్యన్నితి బ్రహ్మవిద్యా పరామృశ్యతే. అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదినా సర్వభావాపత్తిం బ్రహ్మవిద్యాఫలం పరామృశతి. పశ్యన్- సర్వాత్మభావం ఫలం ప్రతిపేద ఇత్యస్మాత్ప్రయోగాద్బ్రహ్మవిద్యాఽసహాయసాధనసాధ్యం మోక్షం దర్శయతి- భుఞ్జానస్తృప్యతీతి యద్వత్. సేయం బ్రహ్మవిద్యయా సర్వభావాపత్తిరాసీన్మహతాం దేవాదీనాం వీర్యాతిశయాత్ - నేదానీమైదంయుగీనానాం విశేషతో మనుష్యాణామల్పవీర్యత్వాదితి స్యాత్కస్యచిద్బుద్ధిః- తద్వ్యుత్థాపనాయాహ - తదిదం- ప్రకృతం బ్రహ్మ-యత్సర్వభూతానుప్రవిష్టం దృష్టిక్రియాదిలిఙ్గం, ఏతర్హి- ఏతస్మిన్నపి చ వర్తమానకాలే యః- కశ్చిద్వ్యావృత్తబాహ్యౌత్సుక్య ఆత్మానమేవైవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి- అపోహ్యోపాధిజనితభ్రాన్తివిజ్ఞానాధ్యారోపితాన్విశేషాన్- సంసారధర్మాననాగన్ధితమనన్తరమబాహ్యం బ్రహ్మైవాహమస్మి కేవలమితి, సోఽవిద్యాకృతాసర్వత్వనివృత్తేర్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదిదం సర్వం భవతి. నహి మహావీర్యేషు వామదేవాదిషు హీనవీర్యేషు వా వార్తమానికేషు మనుష్యేషు బ్రహ్మణో విశేషస్తద్విజ్ఞానస్య వాస్తి. వార్తమానికేషు పురుషేషు తు బ్రహ్మవిద్యాఫలేఽనైకాన్తికతా శఙ్క్యత ఇత్యత ఆహ-తస్య హ- బ్రహ్మవిజ్ఞాతుర్యథోక్తేన విధినా దేవాః మహావీర్యాశ్చ న- అపి. అభూత్యై- అభవనాయ బ్రహ్మసర్వభావస్య నేశతే- న పర్యాప్తాః. కిముతాన్యే.| బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తౌ విఘ్నకరణే దేవాదయ ఈశత ఇతి కాశఙ్కేతి, ఉచ్యతే- దేవాదీన్ ప్రతి ఋణవత్త్వాన్మర్త్యానాం. * బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి హి జాయమానమేవర్ణవన్తం పురుషం దర్శయతి శ్రుతిః. పశునిదర్శనాచ్చ. *అథో అయం వేత్యాదిలోకశ్రుతేశ్చాత్మనో వృత్తిపరిపిపాలయిషయా అధమర్ణానివ దేవాః పరతన్త్రాన్మనుష్యానమృతత్వప్రాప్తిం ప్రతి విఘ్నం కుర్యురితి న్యాయ్యైవైషాశఙ్కా. స్వపశూన్ స్వశరీరాణీవ రక్షన్తి దేవాః - మహత్తరాం హి వృత్తిం కర్మాధీనాం దర్శయిష్యతి దేవాదీనాం బహుపశుసమతయైకైకస్య పురుషస్య. *తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి హి వక్ష్యతి. * యథా హ వై స్వాయ లోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తీతి చ- బ్రహ్మవిత్త్వే పారార్థ్యనివృత్తేర్న కస్య లోకత్వం పశుత్వం చేత్యభిప్రాయోఽప్రియారిష్టివచనాభ్యామవగమ్యతే- తస్మాద్బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మవిద్యాఫలప్రాప్తిం ప్రతి కుర్యురేవ విఘ్నం దేవాః- ప్రభావవన్తశ్చ హి తే.| నన్వేవం సత్యన్యాస్వపి కర్మఫలప్రాప్తిషు దేవానాం విఘ్నకరణం పేయపానసమం- హన్త తర్హ్యవిస్రమ్భోఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనానుష్ఠానేషు, తథేశ్వరస్యాచిన్త్యశ

క్తిత్వాద్విఘ్నకరణే ప్రభుత్వం, తథా కాలకర్మమన్త్రౌషధితపసాం - ఏషాం హి ఫలసమ్పత్తివిపత్తిహేతుత్వం శాస్త్రే లోకే చ ప్రసిద్ధం, - అతో ఽప్యనాశ్వాసః శాస్త్రేనుష్ఠానే. న- సర్వపదార్థానాం నియతనిమిత్తోపాదానా, జ్జగద్వైచిత్ర్యదర్శనా, చ్చ- స్వభావపక్షే చ తదుభయానుపపత్తేః, సుఖదుఃఖాదిఫలనిమిత్తం కర్మేత్యేతస్మిన్పక్షే స్థితే వేదస్మృతిన్యాయలోకపరిగృహీతే దేవేశ్వరకాలాస్తావన్న కర్మఫలవిపర్యాసకర్తారః - కర్మణాం కాఙ్క్షితకారకత్వాత్. కర్మ హి శుభాశుభం పురుషాణాం దైవకాలేశ్వరాది కారకమనపేక్ష్య నాత్మానం ప్రతిలభతే, లబ్ధాత్మకమపి ఫలదానేఽసమర్థం,- క్రియాయా హి కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యాత్. తస్మాత్ క్రియానుగుణా హి దైవేశ్వరాదయ ఇతి కర్మసు తావన్న ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యవిస్రమ్భః. కర్మణామప్యేషాం వశానుగత్వం క్వచిత్ - స్వసామర్థ్యస్యాప్రణోద్యత్వాత్. కర్మకాలదైవద్రవ్యాదిస్వభావానాం గుణప్రధానభావస్త్వనియతో దుర్విజ్ఞేయశ్చేతి తత్కృతో మోహో లోకస్య. కర్మైవ కారకం - నాన్యత్ఫలప్రాప్తావితి కేచిత్. దైవమేవేత్యపరే. కాల ఇత్యేకే. ద్రవ్యాదిస్వభావ ఇతి కేచిత్. సర్వ ఏతే సంహతా ఏవేత్యపరే. తత్ర కర్మణః ప్రాధాన్యమఙ్గీకృత్య వేదస్మృతివాదాః * పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేత్యాదయః. యద్యప్యేషాం స్వవిషయే కస్యచిత్ప్రాధాన్యోద్భవే ఇతరేషాం తత్కాలీన ప్రాధాన్యశక్తిస్తమ్భః- తథాపి న కర్మణః ఫలప్రాప్తిం ప్రత్యనైకాన్తికత్వం. - శాస్త్రన్యాయనిర్ధారితత్వాత్కర్మప్రాధాన్యస్య.। న- అవిద్యాపగమమాత్రత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. యదుక్తం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలం ప్రతి దేవా విఘ్నం కుర్యురితి - తత్ర న దేవానాం విఘ్నకరణే సామర్థ్యం. కస్మాత్. విద్యాకాలానన్తరితత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిఫలస్య. కథం. యథా లోకే ద్రష్టుశ్చక్షుష ఆలోకేన సంయోగో యత్కాలః - తత్కాల ఏవ రూపాభివ్యక్తిః - ఏవమాత్మవిషయం జ్ఞానం యత్కాలం - తత్కాల ఏవ తద్విషయాజ్ఞానతిరోభావస్స్యాత్. అతో బ్రహ్మవిద్యాయాం సత్యామవిద్యాకార్యానుపపత్తేః ప్రదీప ఇవ తమః కార్యస్య. తత్కేనకస్య విఘ్నం కుర్యుర్దేవాః - యత్రాత్మత్వమేవ దేవానాం బ్రహ్మవిదః. తదేతదాహ- ఆత్మా- స్వరూపం- ధ్యేయం. యస్సర్వశాస్త్రైర్విజ్ఞేయం బ్రహ్మ, హి- యస్మాదేషాం - దేవానాం సః - బ్రహ్మవిద్భవతి. బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవావిద్యామాత్రవ్యవధానాపగమాచ్ఛుక్తికాయా ఇవ రజతాభాసాయాశ్శుక్తికాత్వమిత్యవోచామ - అతో నాత్మనః ప్రతికూలత్వే దేవానాం ప్రయత్నస్సమ్భవతి. యస్య హ్యనాత్మభూతం ఫలం దేశకాలనిమిత్తాన్తరితం- తత్రానాత్మవిషయే సఫలః ప్రయత్నో విఘ్నాచరణాయ దేవాదీనాం. న త్విహ విద్యాసమకాల ఆత్మభూతే దేశకాలనిమిత్తానన్తరితే- అవసరానుపపత్తేః।. ఏవం తర్హి విద్యాప్రత్యయసన్తత్యభావా, ద్విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చ దర్శనాదన్త్య ఏవాత్మప్రత్యయోఽవిద్యానివర్తకః - న తు పూర్వ ఇతి. న - ప్రథమేనానైకాన్తికత్వాత్. యది హి ప్రథమ ఆత్మవిషయః ప్రత్యయోఽవిద్యాం న నివర్తయతి - తథాన్త్యోఽపి- తుల్యవిషయత్వాత్. ఏవం తర్హి సన్తతోఽవిద్యానివర్తకః- నవిచ్ఛిన్న ఇతి. న- జీవనాదౌ సతి సన్తత్యనుపపత్తేః. న హి జీవనాదిహేతుకే ప్రత్యయే సతి విద్యాప్రత్యయసన్తతిరుపపద్యతే- విరోధాత్. అథ జీవనాదిప్రత్యయతిరస్కరణేనైవా మరణాన్తాద్విద్యాసన్తతిరితి చేన్న - ప్రత్యయేయత్తాసన్తానానవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థానవధారణదోషాత్. ఇయతాం ప్రత్యయానాం సన్తతిరవిద్యాయా నివర్తికేత్యనవధారణాచ్ఛాస్త్రార్థో నావధ్రియేత- తచ్చానిష్టం. సన్తతిమాత్రత్వేఽవధారితమేవేతి చేన్న- ఆద్యన్తయోరవిశేషాత్. ప్రథమావిద్యాప్రత్యయసన్తతిః- మరణకాలాన్తా వేతి విశేషాభావాదాద్యన్తయోః ప్రత్యయయోః పూర్వోక్తౌ దోషౌ ప్రసజ్యేయాతాం. ఏవం తర్హ్యన్త్య నివర్తక ఏవేతి చేన్న- * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః, * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిః * తత్ర కో మోహ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ।. అర్థవాద ఇతి చేన్న- సర్వశాఖోపనిషదామర్థవాదత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతావన్మాత్రార్థోపక్షీణా హి సర్వశాఖోపనిషదః. ప్రత్యక్షప్రమితాత్మవిషయత్వాదస్త్వేవేతి చేన్న - ఉక్తపరిహారత్వాత్. అవిద్యాశోకమోహభయాదిదోషనివృత్తేః ప్రత్యక్షత్వాదితి చోక్త ఏవ పరిహారః. తస్మాదాద్యోఽన్త్యః సన్తతోఽసన్తతశ్చేత్యచోద్యమేతత్ - అవిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలావసానత్వాద్విద్యాయాః. య ఏవావిద్యాదిదోషనివృత్తిఫలకృత్ప్రత్యయ ఆద్యోఽన్త్యః సన్తతోఽసన్తతో వా- స ఏవ విద్యేత్యభ్యుపగమాన్న చోద్యస్యావతారగన్ధోఽప్యస్తి. యత్తూక్తం విపరీతప్రత్యయతత్కార్యయోశ్చ దర్శనాదితి, న- తచ్ఛేషస్థితిహేతుత్వాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం- తద్విపరీతప్రత్యయదోషనిమిత్తత్వాత్తస్య తథాభూతస్యైవ విపరీతప్రత్యయదోషసంయుక్తస్య ఫలదానే సామర్థ్యమితి యావచ్ఛరీరపాతః - తావత్ఫలోపభోగాఙ్గతయా విపరీతప్రత్యయం రాగాదిదోషం చ తావన్మాత్రమాక్షిపత్యేవ- ముక్తేషువత్ప్రవృత్తఫలత్వాత్తద్ధేతుకస్య కర్మణః. తేన న తస్య నివర్తికా విద్యా- విరోధాత్. కిం తర్హి. స్వాశ్రయాదేవ స్వాత్మవిరోధ్యవిద్యాకార్యం యదుత్పిత్సు - తన్నిరుణద్ధి- అనాగతత్వాత్. అతీతం హీతరత్. కిం చ - న చ విపరీతప్రత్యయో విద్యావత ఉత్పద్యతే- నిర్విషయత్వాత్. అనవధృతవిషయవిశేషస్వరూపం హి సామాన్యమాత్రమాశ్రిత్య విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యమాన ఉత్పద్యతే - యథా శుక్తికాయాం రజతమితి. స చ విషయవిశేషావధారణతోఽశేషవిపరీతప్రత్యయాశ్రయస్యోపమర్దితత్వాన్న పూర్వవత్సమ్భవతి - శుక్తికాయా సమ్యక్ప్రత్యయోత్పత్తౌ పునరదర్శనాత్. క్వచిత్తు విద్యాయాః పూర్వోత్పన్నవిపరీతప్రత్యయజనితసంస్కారేభ్యో విపరీతప్రత్యయావభాసాస్స్మృతయో జాయమానాః- విపరీతప్రత్యయప్రాప్తిమకస్మాత్కుర్వన్తి- యథా విజ్ఞాతదిగ్భాగస్యాప్యకస్మాద్దిగ్విపర్యయవిభ్రమః. సమ్యగ్జ్ఞానవతోఽపి చేత్పూర్వవద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే - సమ్యగ్జ్ఞానేఽప్యవిస్రమ్భాచ్ఛాస్త్రార్థవిజ్ఞానాదౌ ప్రవృత్తిరసమఞ్జసా స్యాత్. సర్వం చ ప్రమాణమప్రమాణం సమ్పద్యేత - ప్రమాణాప్రమాణయోర్విశేషానుపపత్తేః. ఏతేన సమ్యగ్జ్ఞానానన్తరమేవ శరీరపాతాభావః కస్మాదిత్యేతత్పరిహృతం. జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగూర్ధ్వం తత్కాలం జన్మాన్తరసఞ్చితానాం చ కర్మణామప్రవృత్తఫలానాం వినాశస్సిద్ధో భవతి ఫలప్రాప్తివిఘ్ననిషేధశ్రుతేః, తేన. * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి * తస్య తావదేవ చిరం * సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే * తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేన * ఏతము హైవైతే న తరతో స్నేనం కృతాకృతే తపతః * ఏతం హ వావ న తపతి * న బిభేతి కుతశ్చనేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. * జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుత ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ।

యత్తుబుధైః ప్రతిబధ్యత ఇతి - తన్న - అవిద్యావిషయత్వాత్. అవిద్యావాన్హిబుధః - తస్యకర్తృత్వాద్యుపపత్తేః. * యత్ర వాన్యదివస్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదితిహివక్ష్యతి - అనన్యత్సద్వస్త్వాత్మాఖ్యంయత్ర - అవిద్యాయాంసత్యామన్యదివస్యాత్తిమిరకృతద్వితీయచన్ద్రవత్ - తత్రావిద్యాకృతానేకకారకాపేక్షందర్శనాదికర్మ, తత్కృతంఫలం, చదర్శయతితత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాదినా. యత్రపునర్విద్యాయాంసత్యామవిద్యాకృతానేకత్వభ్రమప్రహాణాత్ * తత్కేనకంపశ్యేదితికర్మాసమ్భవందర్శయతి. తస్మాదవిద్యావద్విషయఏవవర్ణితంకర్మ - సమ్భవాత్. నేతరత్ర. ఏతచ్చోత్తరత్రవ్యాచిఖ్యాసిష్యమాణైరేవవాక్యైర్విస్తరేణప్రదర్శయిష్యామః.। తద్యథా- ఇహైవతావత్- అథయః- కశ్చిదబ్రహ్మవిదన్యాం-ఆత్మనోవ్యతిరిక్తాంయాంకాంచిద్దేవతాముపాస్తే- స్తుతినమస్కారయాగబల్యుపహారప్రణిధానధ్యానాదినోపాస్తే-తస్యాఃగుణభావముపగమ్యాస్తే. అన్యోసౌ- అనాత్మామత్తఃపృథక్. అన్యోఽహమస్మి- అధికృతః. మయాస్మైఋణివత్ప్రతికర్తవ్యమిత్యేవంప్రత్యయస్సన్నుపాస్తే- నసః- ఇత్థంప్రత్యయో - వేద-విజానాతితత్త్వం. నసకేవలమేవంభూతోఽవిద్వానవిద్యాదిదోషవానేవ. కింతర్హి. యథాపశుః-గవాదిర్వాహనదోహనాద్యుపకారైరుపభుజ్యతే-ఏవంసః.. ఇజ్యాద్యనేకోపకారైరుపభోక్తవ్యత్వాదేకైకేనదేవాదీనాం. అతఃపశురివసర్వార్థాయకర్మస్వధికృతఇత్యర్థః.ఏతస్యహ్యవిదుషోవర్ణాశ్రమాదివిభాగవతోహ్యధికృతస్యకర్మణోవిద్యాసహితస్యకేవలస్యచశాస్త్రోక్తస్యకార్యంమనుష్యత్వాదికోబ్రహ్మాన్తఉత్కర్షః. శాస్త్రోక్తవిపరీతస్యచస్వాభావికస్యకార్యంమనుష్యత్వాదికఏవస్థావరాన్తోపకర్షః. యథాచైతత్-తథా *అథత్రయోవావలోకాఇత్యాదినావక్ష్యామఃకృత్స్నేనైవాధ్యాయశేషేణ. విద్యాయాశ్చకార్యంసర్వాత్మభావాపత్తిరిత్యేతత్సంక్షేపతోదర్శితం-సర్వాహీయముపనిషద్విద్యావిద్యావిభాగప్రదర్శనేనైవోపక్షీణా. యథాచైషోఽర్థఃకృత్స్నస్యశాస్త్రస్య-తథాప్రదర్శయిష్యామః.।యస్మాదేవం-తస్మాదవిద్యావన్తంపురుషంప్రతిదేవాఈశతేవిఘ్నంకర్తుమనుగ్రహంచేత్యేతద్దర్శయతి-యథాహవైలోకేబహవోగోఽశ్వాదయఃపశవోమనుష్యం- స్వామినమాత్మనోఽధిష్ఠాతారంభుంజ్యుః- పాలయేయుః. ఏవంబహుపశుస్థానీయఏకైకోఽవిద్వాన్పురుషోదేవాన్-దేవానితిబహువచనంపిత్రాద్యుపలక్షణార్థం. భునక్తి-పాలయతీతి. ఇమేఇన్ద్రాదయోన్యేమత్తోమమేశితారః-భృత్యఇవాహమేషాంస్తుతినమస్కారేజ్యాదినాఆరాధనంకృత్వాఅభ్యుదయంనిశ్శ్రేయసంచతత్ప్రదత్తంఫలంప్రాప్స్యామీత్యేవమభిసన్ధిః. తత్రలోకేబహుపశుమతోయథైకస్మిన్నేవపశావాదీయమానే - వ్యాఘ్రాదినాపహ్రియమాణేమహదప్రియంభవతి - తథాబహుపశుస్థానీయఏకస్మిన్పురుషేపశుభావాద్వ్యుత్తిష్ఠత్యప్రియంభవతీతి కించిత్రందేవానాం- బహుపశ్వపహరణఇవకుటుమ్బినః. తస్మాదేషాం - దేవానాంతన్నప్రియం. కింతత్. యదేతత్-బ్రహ్మాత్మతత్త్వంకథంచనమనుష్యావిద్యుః- జానీయుః. తథాచస్మరణమనుగీతాసుభగవతోవ్యాసస్య *క్రియావద్భిర్హికౌన్తేయదేవలోకస్సమావృతః। నచైతదిష్టందేవానాంమర్త్యైరుపరివర్తనమితి. అతోదేవాఃపశూనివవ్యాఘ్రాదిభ్యోబ్రహ్మవిజ్ఞానాద్విఘ్నమాచికీర్షన్తి-అస్మదుపభోగ్యత్వాన్మాప్యుత్తిష్ఠేయురితి. యంతుముమోచయిష్యన్తి-తంశ్రద్ధాదిభిర్యోక్ష్యన్తి. విపరీతమశ్రద్ధాదిభిః. తస్మాన్ముముక్షుర్దేవారాధనపరః శ్రద్ధాభక్తిపరఃప్రణయోఽప్రమాదీస్యాద్విద్యాప్రాప్తింప్రతివిద్యాంప్రతీతివాక్యైస్తత్ప్రదర్శితంభవతిదేవాప్రియవాక్యేన. ౧౦

ఆ.— ఇదానీంప్రశ్నమనూద్యతదుత్తరత్వేనబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిమవతారయతి (యదీత్యాదినా).తత్రవృత్తికృతాంమతానుసారేణబ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (బ్రహ్మేతి).తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వాజ్జ్ఞానేనసర్వభావస్యాసాధ్యత్వసమ్భవాదితిహేతుమాహ (సర్వభావస్యేతి).సిద్ధాన్తేయథోక్తహేత్వనుపపత్తిదోషమాహ (నహీతి).సాతర్హివిజ్ఞానసాధ్యామాభూదిత్యతఆహ (విజ్ఞానేతి) హిరణ్యగర్భస్యనోపదేశజన్యజ్ఞానంబ్రహ్మభావః- *సహసిద్ధంచతుష్టయమితిస్మృతేస్స్వాభావికజ్ఞానవత్త్వాత్. తస్మాత్తత్సర్వమభవదితిచోపదేశాధీనధీసాధ్యోసౌశ్రుతః: నచాసీదిత్యతీతకాలాపచ్ఛేదస్త్రికాలేతస్మిన్యుజ్యతే. * సమవర్తతేతిచజన్మమాత్రంశ్రూయతే - కాలాత్మకేతత్సమ్బన్ధస్యస్వాశ్రయపరాహతత్వాత్. మనుష్యాణాంప్రకృతత్వాచ్చనాపరంబ్రహ్మేహబ్రహ్మశబ్దమిత్యపరితోషాద్వృత్తికారమతంహిత్వా * బ్రహ్మేతిబ్రహ్మభావీపురుషోనిర్దిశ్యతఇతిభర్తృప్రపఞ్చోక్తిమాశ్రిత్యతన్మతమాహ (మనుష్యేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (సర్వమిత్యాదినా) ద్వైతైకత్వం- సర్వజగదాత్మకం. అపరం- హిరణ్యగర్భాఖ్యంబ్రహ్మ. తస్మిన్ విద్యా- హిరణ్యగర్భోఽహమిత్యహంగ్రహోపాస్తిః. తయాసముచ్చితయాతద్భావమిహైవోపగతో, హిరణ్యగర్భపదేయద్భోజ్యం-తతోపిదోషదర్శనాద్విరక్తః, సర్వకర్మఫలప్రాప్త్యానివృత్తకామాదినిగళః, సాధ్యాన్తరాభావాద్విద్యామేవాభ్యసమాన, సద్వశాద్బ్రహ్మభావీ, జీవోస్మిన్వాక్యేబ్రహ్మశబ్దార్థఇతిఫలితమాహ (అతఇతి) కథంబ్రహ్మభావినిజీవేబ్రహ్మశబ్దస్యప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టశ్చేతి) ఆదిశబ్దేన *గృహస్థఃసదృశీంభార్యాంవిన్దేతేత్యాదిగృహ్యతే. ఇతినా-ప్రకృతవాక్యకథనం భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానందూషయతి (తన్నేతి)-బ్రహ్మశబ్దేనపరస్మాదర్థాన్తరస్యగ్రహేతస్యసర్వభావాపత్తేస్సాధ్యత్వాదనిత్యత్వాపత్తేర్నతన్మతముచితమిత్యర్థః. సాధ్యస్యాపిమోక్షస్యనిత్యత్వమాశఙ్క్యయత్కృతకం-తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్యాహ (నహీతి) సామాన్యన్యాయంప్రకృతేయోజయతి (తథేతి) భవతుసర్వభావాపత్తేరనిత్యత్వం - కాహానిః- తత్రాహ (అనిత్యత్వేచేతి) కించ- జీవస్యాబ్రహ్మత్వంతవావిద్యాకృతం- పారమార్థికంవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (అవిద్యాకృతేతి) తత్రానువాదభాగంవిభజతే (ప్రాగిత్యాదినా).బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనావ్యర్థేత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (తదేతి)-తస్మిన్పక్షే బ్రహ్మజ్ఞానాత్పూర్వమపిపరమార్థతఃపరంబ్రహ్మాసీత్ - తదేవప్రకృతేవాక్యేబ్రహ్మశబ్దేనోచ్యతఇతియుక్తం- తద్ధిబ్రహ్మశబ్దస్యముఖ్యమాలమ్బనమితియోజనా. గౌర్వాహీకఇతివదముఖ్యార్థోపిబ్రహ్మశబ్దోనిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) నిరతిశయమహత్త్వసమ్పన్నంవస్తుబ్రహ్మశబ్దేనశ్రుతం - అశ్రుతస్తుబ్రహ్మభావీపురుషః - శ్రుతహానశ్రుతకల్పనాన్యాయవతీ - తస్మాత్తత్కల్పనాయుక్తేతివ్యావర్త్యమాహ (నత్వితి) అగ్నిరధీతేఽనువాకమిత్యాదౌశ్రుతహాన్యశ్రుతోపాదానందృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్తరఇతి) తత్రాగ్నిశబ్దస్య ముఖ్యార్థత్వేనత్యన్వితాభిధానానుపపత్త్యామాణవకార్థానిద్ధేస్సజ్ఞా

న్నే ప్రయోజనే శ్రుతమపిహిత్వాఽశ్రుతంగృహ్యతే - ప్రకృతేత్వసతి ప్రయోజనవిశేషే శ్రుతహాన్యాదిర్నయుక్తిమానిత్యర్థః. [illegible]కారం నిర్వోఢుం బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యమహత్తరవిశేషణం. * యద్బ్రహ్మవిద్యయోఽసంసారస్యాపితుల్యమవికృతత్వం- తస్యచావిద్యాద్వారాఽధికారిత్వమవిరుద్ధమిత్యగ్రేస్ఫుటీభవిష్యతీతిభావః. ద్వితీయంకల్పముత్థాపయతి (అవిద్యేతి) బ్రహ్మవిద్యావైయర్థ్యప్రసక్త్యా [illegible] (నతస్యేతి) అనుపపత్తిమేవసాధయతి (నహీతి) సాక్షాత్- ఆరోపమన్తరేణేతియావత్. వస్తుధర్మస్య - పరమార్థభూతస్య [illegible] ద్యాయాస్తర్హికథమర్థవత్త్వం- తత్రాహ (అవిద్యాయాస్త్వితి) సర్వత్ర-శుక్త్యాదావితియావత్. విమతమవిద్యాత్మకం-విద్యానివర్త్యత్వాత్-రజతాదివదిత్యభిప్రేత్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) విమతంసకారకం- విద్యాత్వాత్- శుక్తికావిద్యావదిత్యాశయేనాహ ([illegible]) [illegible]త్వాదేర్వాస్తవత్వాయోగాదయుక్తా బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) | బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తిర్విద్యాఫలమిత్యత్రచోదయతి (బ్రహ్మణీతి) నహిసర్వజ్ఞేప్రకాశైకరసే బ్రహ్మణ్యజ్ఞానమాదిత్యేతమోవదుపపన్నమితిభావః. తస్యాజ్ఞాతత్వం- అజ్ఞత్వంవాఽఽక్షిప్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (న బ్రహ్మణీతి) నహి * తత్త్వమసీతివిద్యావిధానంవిజ్ఞాతే బ్రహ్మణియుక్తం- పిష్టపిష్టిప్రసక్తాత్. అతస్తదజ్ఞాతమేష్టవ్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మాత్మైక్యమజ్ఞాతంశాస్త్రేణజ్ఞాప్యతే, తద్విషయంచ శ్రవణాదివిధీయతే, - తేనతస్మిన్నజ్ఞాతత్వమేష్టవ్యమిత్యుక్తమర్థందృష్టాన్తేనసాధయతి (నహీతి) మిథ్యాజ్ఞానస్యాజ్ఞానావ్యతిరేకాద్బ్రహ్మణ్యవిద్యాధ్యారోపణాయాంశుక్తౌరాప్యారోపణందృష్టాన్తితమితి ద్రష్టవ్యం. కల్పాన్తరమాలమ్బతే (స్యాన్నామఇతి) బ్రహ్మవిద్యాకర్తృనభవతీత్యస్యయథాశ్రుతోవాఽర్థః- తదన్యస్తదాశ్రయోస్తీతివా. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) అనాదిత్వాదవిద్యాయాఃకర్త్రపేక్షాఽభావాద్వినాచద్వారం బ్రహ్మణిభ్రాన్త్యనభ్యుపగమాదిత్యర్థః. ద్వితీయంప్రత్యాహ (కింత్వితి) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోనాస్తీత్యత్రశ్రుతిస్మృతీఉదాహరతి (నాన్యోఽతోస్తీత్యాదినా) బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోపినాస్తీత్యత్రమన్త్రద్వయంపఠతి ([illegible]) [illegible]న్యస్యాజ్ఞస్యాభావేదోషమాశఙ్కతే(నన్వితి)కిమిదమానర్థక్యమవగతే-అనవగతేవాచోద్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి(బాఢమితి)ద్వితీయేనోపదేశానర్థక్యం-అవగమాదితిద్రష్టవ్యం. ఉపదేశవదవగమస్యాపిస్వప్రకాశేవస్తునినోపయోగోస్తీతిశఙ్కతే (అవగమేతి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి ([illegible]) సావస్తునోభిన్నాచేదద్వైతహానిః- అభిన్నాచేజ్జ్ఞానాధీనత్వాసిద్ధిరితిశఙ్కతే (తన్నివృత్తేరితి) - అనవగమనివృత్తే[illegible]పాయోగాత్ప్రకారాన్తరాసమ్భవాచ్చపఞ్చమప్రకారమేష్టవ్యమితిమత్వాహ (నదృష్టేతి) దృష్టమపీత్యుక్తైవిరోధేత్యజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]నమితి) దృష్టవిరుద్ధమపికుతోనేష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) అనుపపన్నత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి) [illegible]భవతీతిశఙ్కతే (దర్శనేతి) దృష్టివిరోధేయుక్తేరేవాభాసత్వంస్యాదితిపరిహరతి (తత్రాపీతి) అనుపపన్నత్వంహి-సర్వస్యదృష్టిబలాదిష్టం-దృష్టస్యానుపపన్నత్వేనకించిన్నిమిత్తమస్తీత్యర్థః. | బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాంనిరాకృత్యస్వపక్షేశాస్త్రస్యార్థవత్త్వముక్తం-సమ్ప్రతిప్రకారాన్తరేణపూర్వపక్షయతి (పుణ్యఇతి) ఆదిశబ్దేన *యోయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాద్యాశ్రుతిర్గృహ్యతే. *[illegible] న్యాయ[illegible]థోవిరుద్ధయోరేకత్వాయోగః. విలక్షణత్వమన్యత్వేహేతుః. జీవస్యపరస్మాదన్యత్వేపినతస్యతతోన్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విలక్షణశ్చేతి) పరస్యతద్విలక్షణత్వంశ్రుతితోదర్శయిత్వాతత్రైవోపపత్తిమాహ (కారణేతి) క్షిత్యాదికముపలబ్ధిమత్కర్తృకం-కార్యత్వాత్-ఘటవదిత్యాద్య[illegible]. తయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (సంసారేతి) జీవస్యస్వగతదుఃఖధ్వంసేసుఖంమేమాభూదిత్యర్థిత్వేన ప్రవృత్తిదృష్టా-నేశ్వరస్యసాస్తి-దుఃఖాభావాత్-అతోభేదస్తయోరిత్యర్థః. ఇతశ్చేశ్వరస్యనప్రవృత్తిః-హేతుఫలయోరభావాదిత్యాహ (అవాప్తీతి) మిథోభేదేశ్రౌతంలిఙ్గాన్తరమాహ (సాన్వేష్టవ్యఇతి) తత్రైవలిఙ్గాన్తరమాహ (ముముక్షోశ్చేతి) గతిః- దేవయానాద్యా. తస్యాఃపూర్వవిశేషః- అర్చిరాదిః. దేశః- గన్తవ్యంబ్రహ్మ. తేషాముపదేశాత్- తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీత్యాదయః. తథాపికథంభేదసిద్ధిః-తత్రాహ (అసతీతి) మాభూద్గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదభావేచేతి) కథంతర్హిగత్యాదికముపపద్యతే-తత్రాహ (భిన్నస్యేతి) జీవేశ్వరయోర్మిథోభేదేహేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) భేదేసత్యుపపన్నాస్సప్తమీతిశేషః. తదేవస్ఫుటయతి (భిన్నశ్చేదితి) తద్భేదేప్రామాణికేపికథంబ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మభావినోజీవస్య బ్రహ్మణశ్చవాచ్యత్వే బ్రహ్మోపదేశస్యానర్థక్యప్రసక్తాన్నైవమితిదూషయతి (నేత్యాదినా) ప్రసఙ్గమేవప్రకటయతి (సంసారీచేదితి) విధిశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశోర్థవానితిచేత్-తత్రకింకర్మవిధిశేషత్వేన-ఉపాస్తివిధిశేషత్వేనవాతదర్థవత్త్వమితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తద్విజ్ఞానస్యేతి) అవినియోగాత్-వినియోజకప్రమాణాభావాదితిశేషః. కల్పాన్తరమాదత్తే (సంసారిణఇతి) ఉపదేశస్యజ్ఞానార్థత్వా, త్తదనపేక్షత్వాచ్చసమ్పత్తే, స్తస్యకథంతాదర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనిర్జ్ఞాతేహీతి) వ్యతిరేకముక్త్వాన్వయమన్వాచష్టే (నిర్జ్ఞాతేతి) పదయోస్సామానాధికరణ్యేనజీవబ్రహ్మణోరభేదావగమాన్నసమ్పత్త్యపేక్ష[illegible] సమాధత్తే (నేత్యాదినా) కథమేకత్వేగమ్యమానేపిసమ్పదోనుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యస్యహీతి) ఏకత్వేహేత్వన్తరమాహ (ఇదమితి) ఏకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కించ-సమ్పత్తిపక్షేతదాపత్తిఃఫలం-అన్యద్వేతివికల్ప్యద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి) ఆద్యందూషయతి (సమ్పత్తిశ్చేదితి) *తంయథాయథేత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వచనాదితి) సమ్పత్తేరమానత్వాన్నతద్వచనస్యాప్యమానత్వమిత్యాహ (నేతి) తస్యామానత్వేప్యవం- మానస్యకారకత్వాత్. నచసూత్రాద్యుపాసనాదప్యన్యస్యామానత్వం- స్థితస్యనష్టస్యవాఽనుపపత్తేః. శ్రుతిశ్చనపూర్వసిద్ధసూత్రాదిభావా[illegible]ధాయినీ- తత్సాదృశ్యాత్తద్భావోపచారాత్. అతోబ్రహ్మభావస్స్వతస్సిద్ధః - నసామ్యాదికఇత్యాహ (విజ్ఞానస్యేతి) అథాస్యస్వాన్యథాభావేయథోక్తంవచనమేవశక్త్యాధాయకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) బ్రహ్మోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాన్న బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనేత్యుక్త్వాతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (సర్వేషఇతి) బ్రహ్మోపదేశస్యసమ్పచ్ఛేషత్వేదోషాన్తరమాహ (ఇష్టార్థేతి) తదేవవివృణ్వన్నిష్టమర్థమాచష్టే (సైన్ధవేతి) యథా

క్తం వస్తుతాత్పర్యగమ్యమస్యాముపనిషదీత్యత్ర హేతుమాహ (కాణ్డద్వయేపీతి) మధుకాణ్డావగతమవధారణం దర్శయతి (ఇత్యనుశాసనమితి) మునికాణ్డాన్తేప్యవస్థితముదాహరతి (ఏతావదితి) న కేవలముపదేశస్యాసమ్భేదపక్షే బృహదారణ్యకవిరోధః - కిన్తు సర్వోపనిషద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (తథేతి) ఇష్టమర్థమిత్థముక్త్వా తద్బాధనం నిగమయతి (తత్రేతి) నను బృహదారణ్యకే బ్రహ్మఖణ్డికాయాం జీవపరయోర్భేదోఽభిప్రేతః - ఉపసంహారేత్వభేద ఇతి వ్యవస్థాయాం తద్విరోధశ్శక్యస్సమాధాతుమిత్యత ఆహ (తథా చేతి) బ్రహ్మభావిపురుషకల్పనాయాముపదేశానర్థక్యమిష్టార్థబాధశ్చేత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యే బ్రహ్మశబ్దేన పరస్యాగ్రహణే తద్విద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞానుపపత్తిదోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశానుపపత్తేశ్చేతి) అత్రోక్తబ్రహ్మశబ్దార్థాద్వేత్తుర్జీవాదన్యస్తదాత్మానమిత్యత్రాత్మశబ్దేన పరో గృహ్యతే - తద్విద్యా చ బ్రహ్మవిద్యేతి సంజ్ఞాసిద్ధిరితి శఙ్కతే (ఆత్మేతి) వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నాహమితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (అన్యశ్చేదితి) యథోక్తావగమే ఫలితమాహ (తథా చ సతీతి) అత్యన్తభేదే వ్యపదేశానుపపత్తిం విశదయతి (సంసారీతి) జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదోపగమాదభేదేన బ్రహ్మవిద్యేతి వ్యపదేశస్సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్యాతాం నామ బ్రహ్మాత్మనోర్భేదాభేదౌ - తథాపి భిన్నాభిన్నవిద్యాయాం బ్రహ్మవిద్యేతి నియతో వ్యపదేశో న స్యాదిత్యాహ (నచేతి) నిమిత్తం - విషయః. భిన్నాభిన్నవిషయా విద్యా బ్రహ్మవిషయాపి భవత్యేవేతి వ్యపదేశసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (తదితి) ఉభయాత్మకత్వాద్వస్తునస్తద్విద్యాపి తథేతి వికల్పోఽప్యుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) అస్తు తర్హి వస్తు బ్రహ్మ వా - అబ్రహ్మ వా వైకల్పికమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రోతురితి) సంశయితమపి జ్ఞానం వాక్యాదుత్పద్యతే చేత్ - తావతైవ పురుషార్థః శ్రోతుస్సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నిశ్చితం చేతి) శ్రోతుర్నిశ్చితజ్ఞానస్య ఫలత్వేపి వక్తుస్సంశయితమర్థం వదతో న కాచన హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) నిశ్చితస్యైవ జ్ఞానస్య పుమర్థసాధనత్వం - న సంశయితస్యేత్యతశ్శబ్దార్థః. జీవపరయోరత్యన్తభేదస్య, భేదాభేదయో, శ్చాయోగాత్పరమేవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం - న జీవస్తద్భావీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యత్యన్తాభేదపక్షే దోషమాశఙ్కతే (బ్రహ్మణీతి) తదాత్మానమేవావైదితి జ్ఞాతృత్వం బ్రహ్మణ్యుచ్యతే - తదయుక్తం - తస్య జ్ఞానమూర్తిత్వాత్. అత ఏవ న తత్కర్తృత్వమపి. న చ స్వకర్తృకర్మకజ్ఞానాసక్తిః క్రియాకారకఫలవిలక్షణాత్. అతో న పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దితమిత్యర్థః. శాస్త్రం బ్రహ్మణి సాధకత్వాది దర్శయతి - తచ్చాపౌరుషేయమదోషాన్నోపాలమ్భార్హం. తథా చ తస్మిన్నావిద్యసాధకత్వాద్యవిరుద్ధమితి సమాధత్తే (న శాస్త్రేతి) (అయముపాలమ్భ ఇతి) స చాయుక్తః - తస్యాపౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషత్వాదితి శేషః. నను బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వపరీక్షణార్థం శాస్త్రమప్యుపాలభ్యతే - నేత్యాహ (నచేతి) శాస్త్రాద్ధి బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వం గమ్యతే - సాధకత్వాది చ తస్య తేనైవోచ్యతే. న చార్ధజరతీయముచితం - తథా చ వాస్తవం నిత్యముక్తత్వం - కల్పితమితరదిత్యాస్థేయం. యది తస్య నిత్యముక్తత్వార్థం సర్వథైవ సాధకత్వాది నేష్యతే - తదా స్వార్థపరిత్యాగస్స్యాత్ - సాధనత్వాదినా వినాఽభ్యుదయనిశ్శ్రేయసయోరసమ్భవాత్. న చ బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేతనోఽచేతనో వాస్తి - * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా * బ్రహ్మైవేదం సర్వమిత్యాది శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తావ్యవస్థా ఆస్థేయేత్యర్థః. కిఞ్చ - సర్వస్యాపి సంసారస్య బ్రహ్మణ్యేవావిద్యయాధ్యాసాత్తదన్తర్భూతం సాధకత్వాద్యపి తత్రాధ్యస్తమిత్యభ్యుపగమే నానుపపత్తిరిత్యాహ (నచేతి) తస్యాస్మిన్కల్పితత్వం కుతోఽవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి) ఉక్తశ్రుతితాత్పర్యం సఙ్కలయతి (సర్వో హీతి) సర్వస్య ద్వైతవ్యవహారస్య బ్రహ్మణి కల్పితత్వే - ప్రకృతచోద్యస్యాభాసత్వం ఫలితమిత్యాహ (ఇత్యల్పమితి) పరపక్షం నిరాకృత్య స్వపక్షం దర్శయతి (తస్మాదితి) తద్వ్యతిరేకేణ జగన్నాస్తీతి సూచయతి (నైకశబ్ద ఇతి) తత్పదార్థముక్త్వా త్వంపదార్థం కథయతి (ఇదమితి) తయోర్వస్తుతోఽభేదం శఙ్కిత్వా పదాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రాగితి) తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (సర్వం చేతి) కథం తర్హి విపరీతధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి) యథాప్రతిభాసం కర్తృత్వాదేర్వాస్తవత్వమాశఙ్క్య శాస్త్రవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తద్విలక్షణం - అధ్యస్తసంసారరహితమితి యావత్. కిముతద్బ్రహ్మేతి చోద్యం పరిహృత్య కిం తదద్వైదితి చోద్యాన్తరం ప్రత్యాహ (తత్కథంచిదితి) పూర్వవాక్యోక్తమవిద్యావిశిష్టమధికారిత్వేనవ్యవస్థితం బ్రహ్మ - నాపి సంసారీత్యాచార్యేణ దయావతా కథంచిద్బోధితమాత్మానమేవావైదితి సమ్బన్ధః. ఆత్మైవ ప్రమేయః, తజ్జ్ఞానమేవ ప్రమాణ, మిత్యేవమర్థత్వమేవకారస్య వివక్షన్నాహ (అవిద్యేతి) ప్రకృతమాత్మశబ్దార్థం వివిచ్య వక్తుం పృచ్ఛతి (బ్రూహీతి) * స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఇత్యత్రాత్మనో దర్శితత్వాత్ప్రాణనాదిలిఙ్గస్య, తస్య తథైవానుసన్ధాతుం శక్యత్వాన్నాస్తీ వక్తవ్యమిత్యాహ (నన్వితి) ఆత్మానం ప్రత్యక్షయితుం పృచ్ఛత - స్తత్పరోక్షవచనమనుత్తరమితి శఙ్కతే (నన్వసావితి) ఆత్మానం చేత్ప్రత్యక్షయితుమిచ్ఛసి - తర్హి ప్రత్యక్షమేవ తం దర్శయామీత్యాహ (ఏవం తర్హీతి) నేదం ప్రతిజ్ఞానురూపం ప్రతివచనమితి చోదయతి (నన్వత్రేతి) ప్రత్యక్షత్వాద్దర్శనాదిక్రియాయాః కర్తుస్స్వరూపమపి తథేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) యది దర్శనాదిక్రియాకర్తృస్వరూపోక్తిమాత్రేణ జిజ్ఞాసా నోపశామ్యతి - తర్హి దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వేనాత్మోక్త్యా తుష్యతు భవానిత్యాహ (ఏవం తర్హి దృష్టేరితి) పూర్వస్మాత్ప్రతివచనాదస్మిన్ ప్రతివచనే ద్రష్టృవిషయో విశేషో నాస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి) విశేషాభావం విశదయతి (యదీత్యాదినా) ఘటస్య ద్రష్టా - దృష్టేర్ద్రష్టేతి విశేషే. ప్రతీయమానే తదభావోక్తిర్వ్యాహతేత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టవ్య ఏవేతి) తథా ద్రష్టర్యపి విశేషో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టా త్వితి) వృత్తిమదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్సవికారో ఘటద్రష్టా. కూటస్థచిన్మాత్రస్వభావస్సన్నిధిసత్తామాత్రేణ బుద్ధితద్వృత్తీనాం ద్రష్టేతి విశేషమఙ్గీకృత్య పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఏతదేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సప్తమీ ద్రష్టారమధికరోతి. దృష్టేర్ద్రష్టుస్తావదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విశేషం విశదయతి (యో దృష్టేరితి) భవతు దృష్టిసద్భావే ద్రష్టుస్సదా ద్రష్టృత్వం - తథాపి కథం కూటస్థదృష్టిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) నిత్యత్వముపపాదయతి (అనిత్యా చేదితి) ఉక్తపక్షపరామర్శార్థా సప్తమీ. కాదాచిత్కే ద్రష్టృదృశ్యత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదివద్దృష్టిః కదాచిదేవ ద్రష్ట్రా దృశ్యతే - న సర్వదేత్యనిష్టాపత్త్యభావమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) నికారిణశ్చిత్తస్యాద్రష్టృత్వం ప్రస

ద్రష్టృత్వమన్యథా ద్రష్టృత్వంచదృష్టం- తత్సాక్షిణోవ్యావర్తమానంతస్యనిర్వికారత్వంగమయతీతిభావః. దృష్టిద్వయం ప్రమాణాభావాదశ్లిష్టమితి శఙ్కతే (కిమితి) తదుభయమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) తత్రానిత్యాందృష్టిమనుభవేనసాధయతి (ప్రసిద్ధేతి) ఉక్తమర్థంయుక్త్యావ్యక్తీకరోతి (నష్టైవేతి) చక్షుర్నిత్యాందృష్టింశ్రుత్యాసమర్థయతే (ద్రష్టురితి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (అనుమానాచ్చేతి) తదేవవివృణోతి (అన్ధస్యాపీతి) బాహ్యచక్షురాదిహీనస్యాపిస్వప్నేపుంసోవాసనామయఘటాదివిషయాదృష్టిరుపలబ్ధాయాచ- సాతస్మిన్కాలేచక్షురాదిజనితదృష్ట్యభావేపి స్వప్రకాశసత్వన్యసభూయతే-సా ద్రష్టుస్స్వభావభూతార్థదృష్టిర్నిత్యేష్టవ్యా- విమతంనిత్యం-అవ్యభిచారిత్వాత్- పరేష్టాత్మవదితి ప్రయోగోపపత్తే (దృష్టేరితి) నన్వాత్మదృష్టిస్స్వభావశ్చేత్- కథంద్రష్టేత్యుక్తం - అతఆహ (తయేతి) నిత్యత్వేహేతుః (అవిపరిలుప్తయేతి) నిత్యద్వయంపరిహర్తుం స్వభావభూతయేత్యుక్తం. తస్యాదృష్టస్యనరాపెక్షాంవారయతి (స్వయమితి) ఉక్తమవిపరిలుప్తత్వంవ్యనక్తి (ఇతరామితి) ఆత్మాదృష్టేర్విశిష్టితే వివేచనాహ (ఏవంచేతి) అస్యః- చేతనోఽచేతనోవేతిశేషః.॥ నిత్యదృష్టిస్వభావమాత్మపదార్థంపరిశోధ్యశ్రుత్యక్షరాణియోజయతి (తద్బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మశబ్దవిరోధంచోదయతి (నన్వితి) కింకర్మత్వేనాత్మనోజ్ఞానంవిరుధ్యతే - కింవాసాక్షిత్వేనేతివాచ్యం. నాద్యః - అనభ్యుపగమాదిత్యాహ (నేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (ఏవమితి) తదేవస్పష్టయతి (ఏవంద్రష్టేరితి) - తర్హితద్విషయంజ్ఞానాన్తరమపెక్షితవ్యమితికుతోవిరోధోనప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యజ్ఞానేతి)- నవిప్రతిషేధఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. సఙ్గృహీతమర్థంవివృణోతి (నచేతి) నిత్యైవ-స్వరూపభూతేతిశేషః. జిజ్ఞాసితృత్వం - జ్ఞాతుమిచ్ఛుత్వమితివ్యాప్యత్వం. అన్యాందృష్టిం - స్ఫురణలక్షణాం. ఆత్మవిషయస్ఫురణాకాఙ్క్షాభావంప్రతిపాదయతి (నివర్తతేహీతి) అర్థస్ఫురణకాలేస్ఫురణస్యాన్యస్యాసమ్భవేపికుతస్తదాకాఙ్క్షోపశాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ- ద్రష్టరిదృశ్యా - అదృశ్యావా దృష్టిరపేక్ష్యతే. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) ఆదిత్యప్రకాశ్యస్యరూపాదేస్తత్ప్రకాశకత్వాభావాదితిభావః. నద్వితీయఇత్యాహ (నచేతి) ఆత్మనోద్రష్టృత్వేస్వస్ఫురణవ్యాపృతత్వానఙ్గీకరణాన్నవాక్యశేషవిరోధోస్తీత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి)॥ వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (తత్కథమితి) తదక్షరాణివ్యాచష్టే (వృష్టేరితి) ఇతిపదమగ్రేదిత్యనేనసమ్బధ్యతే. బ్రహ్మశబ్దంవ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతీతి) బ్రహ్మాహంపదార్థయోర్విభాగోఽపిశ్లో[illegible]ప్రత్యేవాక్యార్థమాహ (తదేవేతి) ఆచార్యోపదిష్టేర్థేస్వస్యనిశ్చయందర్శయతి (యథేతి) ఇతిశబ్దోవాక్యార్థజ్ఞానసమాప్త్యర్థః. ఇదానీంఫలవాక్యంవ్యాచష్టే (తస్మాదితి) సర్వభావమేవవ్యాకరోతి (అబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి- విద్యయాచముచ్యతఇతిపక్షస్యసిద్ధాన్తత్వముపసంహరతి (తస్మాదుక్తమితి) వృత్తంకీర్తయతి (యత్ప్రష్టమితి)॥ యథాగ్నిహోత్రాదిర్మనుష్యత్వాదిజాతిమన్తమధికృత్యాదివిశేషవన్తంచాధికారిణముపేక్షతే- నతథాజ్ఞానమితివక్తుంతద్యోయోదేవానామిత్యాదివాక్యం. తదక్షరాణివ్యాచష్టే (తత్రేతి)- యథోక్తేనవిధినా - అన్వయవ్యతిరేకపదార్థపరిశోధనాదినేత్యర్థః. జ్ఞానాదేవముక్తిః- నసాధనాన్తరాదిత్యేవకారార్థః. వివక్షితమధికార్యనియమంప్రకటయతి (తథేత్యాదినా) యోయఃప్రత్యబుధ్యత- సఏవతదభవదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. బ్రహ్మైవావిద్యయాసంసరతి, ముచ్యతేచవిద్యయేత్యుక్తత్వాద్దేవాదీనాంవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షోక్తిస్తద్విరుద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (దేవానామిత్యాదీతి) తత్త్వదృష్ట్యైవభేదవచనేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పురఇతి) అవిద్యాకృతభేదమనూద్యతత్తదాత్మనాస్థిత బ్రహ్మచైతన్యస్యైవవిద్యావిద్యాభ్యాంబన్ధమోక్షోక్తేర్న పూర్వాపరవిరోధోస్తీతిఫలితమాహ (అతఇతి) అవిద్యాదృష్టిమనూద్యతత్త్వదృష్టిమన్వాచష్టే (పరమార్థతస్త్వితి) ప్రబోధాత్ప్రాగపితత్రదేవాది శరీరేషు పరమార్థతోబ్రహ్మైవాసీత్- తథాపిదేహేఽజ్ఞానమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథైవేతి) నానాజీవవాదస్యతునావకాశః- ప్రక్రమవిరోధాదిత్యాశయేనాహ (తదితి) తత్రైకైకస్యజ్ఞానాసమ్భవపరామర్శః.॥ తద్ధైతదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అస్యేతి) మన్త్రోదాహరణశ్రుతిమేవప్రశ్నద్వారావ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యస్యార్థవాదోఽయమితిద్యోతయితుంకిలేత్యుక్తం. ఆదిపదంసమస్తవామదేవసూక్తగ్రహణార్థం. తత్రాసౌసర్వభావమాహ (తదేతదితి)- శతృప్రత్యయప్రయోగప్రాప్తమర్థంకథయతి (పశ్యన్నితి) * లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః ఇతిహేత్వా శతృప్రత్యయవిధానా, నైరన్తర్యేచసతిహేతుత్వసమ్భవా, తత్కృతేచప్రత్యయబలాద్బ్రహ్మవిద్యామోక్షయోర్నైరన్తర్యప్రతీతే, స్వయంసాధనాన్తరానపేక్షయాభ్యాంమోక్షందర్శయతిశ్రుతిరిత్యర్థః. అత్రోదాహరణమాహ (భుఞ్జానఇతి) భుజిక్రియామాత్రసాధ్యాహితృప్తిస్తత్ర ప్రతీయతే - తథాపశ్యన్నిత్యాదావపి బ్రహ్మవిద్యామాత్రసాధ్యాముక్తిర్భాతీత్యర్థః. తద్ధైతదిత్యాదివ్యాఖ్యాయతదిదమిత్యాద్యవతారయితుంశఙ్కతే (నేదమితి) ఏవంయుగీనానాం - కలికాలవర్తినామితియావత్. ఉత్తరంవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (తద్వ్యవస్థాపనాయేతి) [illegible]వారయతి (యస్సర్వభూతేతి) ప్రవిష్టిప్రమాణముక్తంస్మారయతి (దృష్టీతి). వ్యావృత్తంబాహ్యేషు- విషయేషూత్సుకం- సా[illegible]యస్యసతథోక్తః. ఏవంశబ్దార్థమాహ (అహమితి) మనుష్యోఽహమిత్యాదిజ్ఞానేపరిపన్థినికథంబ్రహ్మాహమితిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (అహమస్మీతి) అహమిత్యాత్మజ్ఞానంసదాసిద్ధమితినతదర్థంప్రయతితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారేతి) కేవలమిత్యద్వితీయత్వముచ్యతే. జ్ఞాన[illegible]ఫలమాహ (సాన్నిధ్యేతి). యస్తుదేవాదీనాంమహావీర్యత్వాద్బ్రహ్మవిద్యయాముక్తిస్సిధ్యతి- నాస్మదాదీనాం- అల్పవీర్యత్వాదితి-తత్రాహ (జ్ఞాననేతి) * శ్రేయాంసిబహువిఘ్నానీతిప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యశఙ్కతే (వార్తమానికేష్వితి) శఙ్కోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (అతఏవేత్యాదినా) - యథోక్తేనాన్వయాదినాప్రకారేణబ్రహ్మవిజ్ఞాతురితిసమ్బన్ధః. అపిశబ్దార్థంకథయతి (కిముతేతి) అల్పవీర్యాస్తత్రవిఘ్నక[illegible]నేతికిమువాచ్యమితియోజనా.॥ అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమభిప్రేత్యచోదయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి) శఙ్కానిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి)- అథమర్త్యానిహోక్తమర్త్యాదేవాదయోమర్త్యాన్ప్రతివిఘ్నంకుర్వన్తీతిశేషః. కథందేవాదీనాంప్రతిమర్త్యానామృణిత్వం- తత్రా

హ (బ్రహ్మచర్యేణేతి) *యథా పశురేవం స దేవానామితి మనుష్యాణాం పశుసాదృశ్యశ్రవణాచ్చ తేషాం పారతన్త్ర్యాద్దేవాదయస్తాన్ప్రతి విఘ్నం కుర్వన్తీత్యాహ (పశ్వితి) *అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇతి చ తేషాం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వశ్రుతేశ్చ సర్వే తద్విఘ్నకరా భవన్తీత్యాహ (అథో ఇతి) లోకశ్రుత్యభిప్రేతమర్థం ప్రకటయతి (ఆత్మన ఇతి) యథాఽధమర్ణాః ప్రత్యుత్తమర్ణాన్విఘ్నమాచరన్తి- తథా దేవాదయః స్వస్థితిపరిరక్షణార్థం పరతన్త్రాన్కర్మిణః ప్రత్యమృతత్వప్రాప్తిముద్దిశ్య విఘ్నం కుర్వన్తీతి తేషాం తాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వాశఙ్కా సావకాశైవేత్యర్థః. పశునిదర్శనేన వివక్షితమర్థం వివృణోతి (స్వపశూనితి) పశుస్థానీయానాం మనుష్యాణాం దేవాదిభీ రక్ష్యత్వే హేతుమాహ (మహత్తరామితి) ఇతశ్చ దేవాదీనాం మనుష్యాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వమమృతత్వప్రాప్త్యసమ్భావితమిత్యాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ తేషాం తాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వం భాతీత్యాహ (యథేతి) స్వలోకః- దేహః. ఏవంవిత్త్వం- సర్వభూతభోజ్యోఽహమితికల్పనావత్త్వం. క్రియాపదానుషఙ్గార్థశ్చకారః. బ్రహ్మవిత్త్వేఽపి మనుష్యాణాం దేవాదిపారతన్త్ర్యాత్కిమితి తే విఘ్నమాచరన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిత్త్వ ఇతి) దేవాదీనాం మనుష్యాన్ప్రతి విఘ్నకర్తృత్వాశఙ్కాముపపాదితాముపసంహరతి (తస్మాదితి) న కేవలముక్తహేతుబలాదేవ- కింతు సామర్థ్యాచ్చేత్యాహ (ప్రభావవన్తశ్చేతి) సామర్థ్యాచ్చేద్విద్యాఫలప్రాప్తౌ తేషాం విఘ్నకరత్వం- తర్హి కర్మఫలప్రాప్తావపి స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గం శఙ్కతే (నన్వితి) భవతు తేషాం సర్వత్ర విఘ్నాచరణమిత్యత ఆహ (హన్తేతి) అనిర్మోక్షః- విశ్వాసాభావః. సామర్థ్యాద్విఘ్నకర్తృత్వేఽతిప్రసక్త్యన్తరమాహ (తథేతి) అతిప్రసఙ్గాన్తరమాహ (తథా కాలేతి) విఘ్నకరణే ప్రభుత్వమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఈశ్వరాదీనాం యథోక్తకార్యకారణత్వే ప్రమాణమాహ (ఏషాం హీతి) *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి *కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాదివాక్యం శాస్త్రశబ్దార్థః. దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వవదీశ్వరాదీనామపి తత్సమ్భవాద్వేదార్థానుష్ఠానే విశ్వాసాభావాత్తదప్రామాణ్యం ప్రాప్తమితి ఫలితమాహ (అతోఽపీతి) కిమిదమవైదికస్య చోద్యం- కిం వా వైదికస్యేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) దధ్యాద్యుత్పిపాదయిషయా దుగ్ధాద్యుపాదానదర్శనాత్, ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాదితారతమ్యదృష్టేః, స్వభావవాదే చ నియతనిమిత్తాదానవైచిత్ర్యదర్శనవిరోధాదనుపపత్తేస్తదయోగాత్కర్మఫలం జగదేష్టవ్యమిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (సుఖేతి) *కర్మక్షేత్రం వేత్యాద్యాః శ్రుతయః. *కర్మణా బాధ్యతే జన్తురిత్యాద్యాః స్మృతయః. జగద్వైచిత్ర్యానుపపత్తిశ్చ న్యాయః. కథమేతావతా దేవాదీనాం కర్మఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావః- తత్రాహ (కర్మణామితి) కథం హేతుసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య కర్మణః స్వోత్పత్తౌ దేవాద్యపేక్షాం వ్యతిరేకముఖేన దర్శయతి (కర్మ హీతి) స్వఫలేఽపి తస్య తదపేక్షత్వమస్తీత్యాహ (లబ్ధేతి) నిష్పన్నమపి కర్మ పూర్వోక్తం కారకమనపేక్ష్య స్వఫలదానే శక్తం న భవతీత్యర్థః. కర్మణః స్వోత్పత్తౌ స్వఫలే చ కారకసాపేక్షత్వే హేతుమాహ (క్రియాయా హీతి) కారకాదీనామనేకేషాం నిమిత్తానాముపాదానేన స్వభావో నిష్పద్యతే యస్యాః- సా తథోక్తా. తస్యాః భావః- కారకాద్యనేకనిమిత్తోపాదానస్వాభావ్యం. తస్మాదుభయత్ర పరతన్త్రం కర్మేత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మాపేక్షితకారకత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతోఽపి కర్మఫలే నానిర్బన్ధోఽస్తీత్యాహ (కర్మణామితి) ఏషాం- దేవానాం క్వచిత్- విఘ్నలక్షణే కార్యే కర్మణాం వశవర్తిత్వమేష్టవ్యం- ప్రాణికర్మాపేక్షామన్తరేణ విఘ్నకరణేఽతిప్రసఙ్గాత్. అతోఽన్యత్రాపి సర్వత్ర తేషాం తదపేక్షా వాచ్యేత్యర్థః. తత్ర తేషాం కర్మవశవర్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (స్వసామర్థ్యస్యేతి) విఘ్నలక్షణం హి కార్యం దుఃఖముత్పాదయతి- న చ దుఃఖమృతే పాపాదుపపద్యతే- దుఃఖవిషయే పాపసామర్థ్యస్య శాస్త్రాధిగతస్యాప్రత్యాఖ్యేయత్వాత్. తస్మాత్ప్రాణినామదృష్టవశాదేవ దేవాదయో విఘ్నకారణమిత్యర్థః. దేవాదీనాం కర్మపారతన్త్ర్యే కర్మ తత్పరతన్త్రం న స్యాత్- ప్రధానగుణభావవైపరీత్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్మైతి) ఇతశ్చానామీషాం నియతో గుణప్రధానభావోఽస్తీత్యాహ (దుర్విజ్ఞేయశ్చేతి) ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యతో గుణప్రధానకృతో మహాన్విభ్రమో లోకస్యోపలభ్యతే- తస్మాదసౌ దుర్విజ్ఞేయో న నియతోఽస్తీతి యోజనా. మతివిభ్రమే వాదివిప్రతిపత్తిం హేతుమాహ (కస్మై వేత్యాదినా) కథం తర్హి నిశ్చయః- తత్రాహ (తత్రేతి) వేదవాదానుదాహరతి (పుణ్యో వా ఇతి) ఆదిపదేన *ధర్మరజ్జ్వా వ్రజేదూర్ధ్వమిత్యాదిస్మృతివాదా గృహ్యన్తే. సూర్యోదయదాహసేచనాదౌ కాలజ్వలనసలిలాదేః ప్రాధాన్యప్రసిద్ధేర్న కర్మైవ ప్రధానమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) అనైకాన్తికత్వం- అప్రధానత్వం. తత్ర హేతుమాహ (శాస్త్రేతి) శ్రుతిస్మృతిలక్షణం శాస్త్రముదాహృతం. జగద్వైచిత్ర్యానుపపత్తిర్న్యాయః. కర్మఫలే దేవాదీనాం విఘ్నకర్తృత్వం ప్రసఙ్గాగతం నిరాకృత్య విద్యాఫలే తేషాం తదాశఙ్కితం నిరాకరోతి (నావిద్యేతి) తత్ర సఙ్గృహీతముక్తానువాదపూర్వకం విశదయతి (యదుక్తమితి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం పూర్వోక్తం హేతుం స్ఫుటయతి (కస్మాదితి) ఆత్మనో బ్రహ్మత్వప్రాప్తిరూపాయాం ముక్తేరజ్ఞాననివృత్తిమాత్రత్వాత్, తస్యాశ్చ జ్ఞానేన తుల్యకాలత్వాత్, తస్మిన్సతి తత్ఫలస్యావశ్యకత్వాద్దేవాదీనాం విఘ్నాచరణే నావకాశోఽస్తీత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దృష్టాన్తేన సమర్థయతి (కథమిత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) దేవాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాఫలే విఘ్నకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్యాం విద్యాయాం సత్యాం బ్రహ్మవిదో దేవాదీనామాత్మత్వమేవ- తస్యాం సత్యాం కథం తే తస్య విఘ్నమాచరేయుః- స్వవిషయే తేషాం ప్రాతికూల్యాచరణానుపపత్తేరిత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి) కథం బ్రహ్మవిద్యాసమకాలమేవ బ్రహ్మవిద్దేవాదీనామాత్మా భవతి- తత్రాహ (అవిద్యామాత్రేతి) యథేదం రజతమితి రజతాకారాయాః శుక్తికాత్వమవిద్యామాత్రవ్యవహితం- తథా బ్రహ్మవిదోఽపి సర్వాత్మత్వే తన్మాత్రవ్యవధానాత్, తస్యాశ్చ విద్యోదయేనాన్తరీయకత్వేన నివృత్తేర్యుక్తం విద్యాతత్ఫలయోస్సమానకాలత్వం. ఉక్తం చైతత్ప్రతివచనదశాయామిత్యర్థః. ఉక్తస్య హేతోరపేక్షితం వదన్బ్రహ్మవిదో దేవాద్యాత్మత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) కైవల్యే తేషాం విఘ్నకర్తృత్వే కుత్ర తత్కర్తృతేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్య హీతి) తేషాం నిరఙ్కుశప్రసరత్వం వారయతి (నత్వితి) సఫలః ప్రయత్న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్య నిరవకాశత్వాదితి హేతుమాహ (అవసరేతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వాత్తత్ఫలే దేవాదీనాం న విఘ్నకర్తృతేత్యుక్తముపేత్య స్వయూథ్యశ్శఙ్కతే (ఏవం తర్హీతి) జ్ఞానస్యానన్తరఫలత్వేన తదజ్ఞానం నివర్తయేదజ్ఞానామివ తత్త్వజ్ఞానామపి- బ్రహ్మణీతి

జ్ఞానసన్తత్యభావాత్. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివఊర్ధ్వమపిరాగాదేస్తత్కార్యస్యచదృష్టత్వాత్. అతోదేహపాతకాలీనంజ్ఞానమజ్ఞానంనివర్తయతీతికుతోజీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్సన్తతేర్వా. ప్రథమేతస్యాన్త్యత్వాత్- ఆత్మవిషయత్వాద్వాతద్ధ్వంసితేతివికల్ప్యోభయత్రదృష్టాన్తాభావంమత్వాద్వితీయేదోషాన్తరమాహ (నప్రథమేనేతి) తదేవానుమానేనస్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పాన్తరంశఙ్కతే (ఏవన్తర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షితోహంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్యబుభుక్షాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్నప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయౌగపద్యాయోగంహేతుమాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తమేవదోషంవిశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థః-జ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాత్మకః. * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతిశ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమాత్రసద్భావేతతోవిద్యాద్వారాఽవిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (సన్తతీతి) ఆత్మధీసన్తతేస్సత్త్వేపినస్వాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వారాఽవిద్యాంనివర్తయతే-ఆద్యద్విత్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదితిపరిహరతి (నాద్యన్తయోరితి) పూర్వస్మిన్ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం- అన్త్యేతుతథేత్యుక్తేతస్యాన్త్యత్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తథాత్వేప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తాదోషా. ఆద్యాసన్తతిర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాతుతథేత్యఙ్గీకారేపివిశేషాభావాదన్త్యత్వాత్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనైకాన్తికమిత్యేతావేవదోషాస్యాతామిత్యుక్తంవివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేశ్చావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవే ప్రథమస్యాపిరాగాద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞానానివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవన్తర్హీతి) శ్రుతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) శ్రుతాసామర్థ్యవాదత్వేనావివక్షితత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్తశ్రుతీనామర్థవాదత్వేపికథంసర్వశాఖోపనిషదాంతథాత్వప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః. అహంధీగమ్యేప్రతీతౌతాసాంప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యాంమానత్వాయోగాదస్త్యేవార్థవాదతేతిప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యాతానాత్మనస్తత్సాక్షిణః. తస్యవేదాన్తాఃబ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతినసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నోక్తేతి) విద్వదనుభవమాశ్రిత్యాపిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంసమాహితమిత్యాహ (అవిద్యేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేస్థితేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవిశదయతి (అవిద్యేతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమితి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోపియావదారబ్ధక్షయంరాగాద్యాభాసానిరోధా, త్తత్క్షయేచదేహాభాసజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతచ్ఛేషేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షిపతీత్యనేనసమ్బన్ధః. ఆక్షేపకత్వనియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేనరాగాదిదోషేణచనిమిత్తేనప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యవివరణంవిపరీతప్రత్యయేత్యాది. కర్మైవవస్త్వావిశేష్యతే. తావన్మాత్రం- ప్రతిభాసమాత్రశరీరం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానినస్తతోదేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథాప్రవృత్తవేగస్యేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవాప్రతిబద్ధస్యక్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసమ్పద్యతఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతుకస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. ననుజ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తేనేతి) అవిద్యాలేశేనసహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తికానభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి) నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదనిరోధిత్వా, దవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః,. అన్యథాజీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథంప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కింపర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలాత్మనాజన్మాభిముఖం - తన్నివర్తకంజ్ఞానమితిప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యర్థః. విమతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మనజ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపేణజాతత్వాత్తన్నభోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మనసనివర్తతే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషోనస్యాత్-అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయంవిశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేషస్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః. విదుషోవిపరీతప్రతిభాసేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యతుయథాపూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాఅజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపిక్వచిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యపరోక్షజ్ఞానవతివిపరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతితద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సత్వమ్యర్థః. పశ్చామిత్యపరోక్షజ్ఞానార్థా. అకస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తక్లృప్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః. సమ్యగ్జ్ఞానావిస్రమ్భేదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్యజ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదిత్యసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాన్మతేషుయోనాస్తి

త్యుక్తేన న్యాయేనేతియావత్. ఆరబ్ధకర్మణో దేహస్థితిముక్త్వా ఇతరేషాం జ్ఞాననివర్త్యత్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) *తస్య హ న దేవాశ్చ నేత్యవిదుషో విద్యాఫలప్రాప్తివిఘ్ననిషేధశ్రుత్యనుపపత్త్యా యథోక్తోఽర్థో భాతీత్యర్థః. న కేవలం శ్రుతార్థాపత్త్యా యథోక్తార్థసిద్ధిః-కింతు శ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యాహ (క్షీయన్తే చేత్యాదినా) జీవన్ముక్తిం సాధయతా జ్ఞానఫలే ప్రతిబన్ధాభావ ఉక్తః॥ ఇదానీం పూర్వోక్తం శఙ్కాబీజమనువదతి (యత్త్వితి) ఋషిత్వం హి విదుషః- అవిదుషో వేతి వికల్పద్వయం సూచయన్ ద్వితీయమఙ్గీకరోతి (తన్నేత్యాదినా) ఋషిత్వస్యేతి శేషః. తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) అవిదుషోఽస్తికర్తృత్వాదీత్యత్ర మానమాహ (యత్రేతి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థం ప్రకృతోపయోగిత్వేన కథయతి (అనన్యదితి) ఋషిత్వం విదుషో నేత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం తస్య నాస్తికర్తృత్వాదీత్యత్రాపి ప్రమాణమాహ (యత్ర పునరితి) విద్యాయాం సత్యామవిద్యాయాస్తత్కృతానేకత్వభ్రమస్య చ ప్రహాణం యత్ర సమ్పద్యతే - తత్ర తస్మాదేవ కారణాత్ *తత్కేనేత్యాదికర్మాదేరసమ్భవం దర్శయతీతి యోజనా. ప్రమాణసిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయమృషిత్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయన్నవిద్యాసూత్రమవతారయతి (ఏతచ్చేతి) తదృషిత్వమవిద్యావిషయం యథా స్ఫుటం భవతి- తథా అథ యోఽన్యామిత్యాదావనన్తరగ్రన్థ ఏవ కథ్యతే ప్రథమమిత్యర్థః॥ తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యాసూత్రానన్తర్యమవిద్యాసూత్రస్యాథశబ్దార్థః. యాగః - గన్ధపుష్పాదినా పూజా. బల్యుపహారః - నివేద్యసమర్పణం. ప్రణిధానం - ఏకాగ్ర్యం. ధ్యానం- తత్రైవానన్తరితప్రత్యయప్రవాహకరణం. ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహణార్థం. భేదదర్శనమాత్రోపాసనం నాశాస్త్రీయమిత్యభిప్రేత్యైతదేవ వివృణోతి (అన్యోఽసావితి) తస్యార్థమాహ (న స ఇతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (న స కేవలమితి) సః- అవిద్వానేవం-ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్పశురివ దేవానాం భవతి- తేషాం మధ్యే తస్యైకైకేన బహుభిరుపభోగ్యత్వాదితి యోజనా. పశుసామ్యే సిద్ధమర్థం కథయతి (అత ఇతి) అథాఽనేనా విద్యాసూత్రేణ కిం కృతం భవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాః సంసారహేతుత్వం సూత్రితమితి వక్తుమవిద్యాకార్యం కర్మఫలం సఙ్క్షిపతి (ఏతస్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతా విద్యా- దేవతాధ్యానాత్మికా. శాస్త్రీయవత్స్వాభావికకర్మణోఽపి ద్వైవిధ్యం సూచయితుం చశబ్దః. తత్ర తు సహకారిణీ విద్యా నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపేతి భేదః. కథం యథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) సూత్రద్వైవిధ్యసిద్ధ్యర్థం విద్యాసూత్రార్థమనుక్రామతి (విద్యాయాశ్చేతి) సూత్రాన్తరాశఙ్కాం వారయతి (సర్వో హీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి)॥ మనుష్యాణామవిద్యావతాం దేవపశుత్వే స్థితే ఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనోత్తరం వాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిమిదమవిద్యావతో దేవాదిపాలనమిత్యాశఙ్క్య వాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమే ఇన్ద్రాదయ ఇతి) అభిసన్ధిః-అవిద్యావతః పురుషస్యేతి శేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం పశుభావాద్వ్యుత్థానమప్రియం దేవతానామితి స్థితే తదుపాయమపి తత్త్వజ్ఞానం తేషాం దేవా విద్విషన్తీత్యాహ (తస్మాదితి) తత్త్వవిద్యాయా దౌర్లభ్యం కథం చ నేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముత్కర్షం దేవా న మృష్యన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) తేషాం బ్రహ్మవిద్యాయాః కైవల్యప్రాప్తిః సుతరామనిష్టేతి భావః. దేవాదీనాం మనుష్యేషు బ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వేఽపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) తేషాం విఘ్నమాచరతామభిప్రాయమాహ (అస్మదితి) తర్హి దేవాదిభిరుపహతానాం మనుష్యాణాం ముముక్షైవ న సంపద్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యం త్వితి) ఉక్తం హి *న దేవా దణ్డమాదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్। యం హి రక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి తమితి. తర్హి కిం సర్వానేవ దేవా అనుగృహ్ణన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాఙ్ముఖమముమోచయిషితమితి యావత్. సమ్ప్రతి దేవాప్రియవాక్యేన సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవిద్వత్సు మనుష్యేషు దేవాదీనాం స్వాతన్త్ర్యం తచ్ఛబ్దార్థః. శ్రద్ధాదిప్రధానస్తదారాధనపరస్సన్ దేవానాం ప్రియస్స్యాత్-తద్విపక్షస్య ముముక్షోర్వైఫల్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతివిషయశ్చ తత్ప్రసాదాదాసాదితవైరాగ్యః సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్య విద్యాప్రాపకం శ్రవణాదికం ప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యాదిత్యాహ (అప్రమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపి వర్ణాశ్రమాచారపరో భవేత్- అన్యథా విద్యాలక్షణే ఫలే ప్రతిబన్ధసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ (విద్యాం ప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాధ్వనేర్వికృతిః కాకురుచ్యతే. యథాహ * కాకుః స్త్రియాం వికారో యశ్శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేరిత్యమరః. తయా కాక్వా - ఏవ శ్రుతేః స్వరకమ్పేన భయముపలక్ష్య దేవాదిభజనే కల్పయతే తాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ౧౦

౧౦.— (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి) ఇదమపి వాక్యం వ్యాసాద్యైః *ఉపాస్యాన్తరశూన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- న త్వన్యదుపాస్యం. తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధే తాత్పర్యం-న తు స్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే. యథా *స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిప ఇతి కారణాన్తరనిషేధేన పరమకారణత్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేన బ్రహ్మణః పరమోపాస్యత్వం వివక్షితమితి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వివృతం. అత్రాత్మేతరం నావైదితి వక్తవ్యే ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిః తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీత్యాదినా వక్ష్యమాణబ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వోక్తిశ్చ *కారణం తు ధ్యేయ ఇతి కారణస్యైవ ధ్యేయతయా సర్వకారణస్య బ్రహ్మణః కారణాన్తరాభావాదేవ ధ్యేయాన్తరం నాస్తీతి ద్యోతనార్థేతి తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యం బ్రహ్మ జ్ఞాతవతః ఫలమాహ (తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాం మనుష్యాణాం వా మధ్యే యో యో బ్రహ్మ ప్రత్యబుధ్యత- స సర్వ ఏవ తదభవత్- సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తావిర్భావవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమాత్మాత్మకోఽభవత్. సర్వైరైకాత్మ్యం ప్రాప్తవానితి యావత్. ఐకాత్మ్యస్య నిత్యప్రాప్తస్య ప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్సాక్షాత్కారః ఫలమితి ఫలితం. తదేవాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవం సూర్యశ్చేతీతి). హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్ - బ్రహ్మ పశ్యన్ - ఉపాసీనో

జ్ఞానసన్తత్యభావాత్. నచాద్యమేవజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసి - ప్రాగివఊర్ధ్వమపిరాగాదేస్తత్కార్యస్యచదృష్టత్వాత్. అతోదేహపాతకాలీనంజ్ఞానమజ్ఞానంనివర్తయతీతికుతోజీవన్ముక్తిరిత్యర్థః. అన్త్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వం - తత్సన్తతేర్వా. ప్రథమేతస్యాన్త్యత్వాత్- ఆత్మవిషయత్వాద్వాతద్ధ్వంసితేతివికల్ప్యోభయత్రదృష్టాన్తాభావంమత్వాద్వితీయేదోషాన్తరమాహ (నప్రథమేనేతి) తదేవానుమానేనస్ఫోరయతి (యదిహీతి) కల్పాన్తరంశఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి) అవిచ్ఛిన్నాజ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేతద్దూషయతి (నేత్యాదినా) జీవనాదిహేతుకః ప్రత్యయః - బుభుక్షితోహంభోక్ష్యేహమిత్యాదిలక్షణః. తస్యబుభుక్షాద్యుపప్లుతస్య, బ్రహ్మాస్మీత్యవిచ్ఛిన్నప్రత్యయసన్తతే, శ్చవిరుద్ధతయాయోగపద్యాయోగంహేతుమాహ (విరోధాదితి) ప్రత్యయసన్తతిముపపాదయన్నాశఙ్కతే (అథేతి) ఉక్తరీత్యాప్రత్యయసన్తతిముపేత్యదూషయతి (నేత్యాదినా) తమేవదోషంవిశదయతి (ఇయతామితి) శాస్త్రార్థః-జ్ఞానసన్తతిరజ్ఞానంనివర్తయతీత్యేవమాత్మకః. * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతిశ్రుతేరాత్మజ్ఞానసన్తతిమాత్రసద్భావేతతోవిద్యాద్వారాఽవిద్యాధ్వస్తిరితిశాస్త్రార్థనిశ్చయసిద్ధిరిత్యాహ (సన్తతీతి) ఆత్మధీసన్తతేస్స్వత్వేపినస్యాత్మవిషయత్వాద్విద్యాద్వారాఽవిద్యాంనివర్తయతి-ఆద్యద్విత్రిక్షణస్థాత్మధీసన్తతౌవ్యభిచారాదితిపరిహరతి (నాద్యన్తయోరితి) పూర్వస్మిన్ప్రత్యయేనావిద్యానివర్తకత్వం-అన్త్యేతుతథేత్యుక్తేతస్యాన్త్యత్వాత్తథాత్వంచేత్ - దృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తథాత్వేప్రథమప్రత్యయేవ్యభిచారస్స్యాదిత్యుక్తాదోషా. ఆద్యాసన్తతిర్నవిద్యాధ్వంసినీ- అన్త్యాతుతథేత్యఙ్గీకారేపివిశేషాభావాదన్త్యత్వాత్తస్యానివర్తకత్వేదృష్టాన్తాభావః. ఆత్మవిషయత్వాత్తద్భావత్వమనైకాన్తికమిత్యేతావేవదోషాస్యాతామిత్యుక్తంవివృణోతి (ప్రథమేతి) అన్త్యప్రత్యయస్యసన్తతేశ్చావిద్యానివర్తకత్వాసమ్భవేప్రథమస్యాపిరాగాద్యనువృత్త్యాతదయోగాత్ జ్ఞానమజ్ఞాననివర్తకమేవేతిచోదయతి (ఏవంతర్హీతి) శ్రుతివిరోధేనపరిహరతి (నతస్మాదితి) తాసామర్థవాదత్వేనావివక్షితత్వంశఙ్కతే (అర్థవాదఇతిచేదితి) అతిప్రసఙ్గేనదూషయతి (నసర్వేతి) యథోక్తశ్రుతీనామర్థవాదత్వేపికథంసర్వశాఖోపనిషదాంతత్త్వప్రసక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) ఏతావన్మాత్రార్థత్వం - ఆత్మజ్ఞానాత్తదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యేతావన్మాత్రస్యార్థస్యసద్భావః. అహంధీగమ్యోప్రతీతోతాసాంప్రవృత్తేస్సంవాదవిసంవాదాభ్యాంమానత్వాయోగాదస్యైవార్థవాదతేతిప్రసఙ్గస్యేష్టత్వంశఙ్కతే (ప్రత్యక్షేతి) ప్రమాతురహంధీగమ్యతా-నాత్మనస్తత్సాక్షిణః. తస్యవేదాన్తాఃబ్రహ్మత్వంబోధయన్తీతినసంవాదాదిశఙ్కేత్యాహ (నోక్తేతి) విద్వదనుభవమాశ్రిత్యాపిఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వంసమాహితమిత్యాహ (అవిద్యేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యతదజ్ఞాననివర్తకత్వేస్థితేపరమతస్యనిరవకాశత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) చోద్యస్యానవకాశమేవవిశదయతి (అవిద్యాదీతి) జ్ఞానసన్తతేరన్త్యజ్ఞానస్యవాజ్ఞానధ్వంసిత్వాసిద్ధేరాద్యమేవజ్ఞానంతథేత్యుక్తం. సమ్ప్రతిపరోక్తమనువదతి (యత్తూక్తమితి) దర్శనాత్ - నాద్యంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసీతిశేషః. ప్రారబ్ధకర్మశేషస్యవిద్వద్దేహస్థితిహేతుత్వా, ద్విదుషోపియావదారబ్ధక్షయంరాగాద్యాభాసానిరోధా, త్తత్క్షయేచదేహాభాసజగదాభాసయోరభావా, న్నాద్యజ్ఞానస్యాజ్ఞాననివర్తకత్వానుపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నతచ్ఛేషేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) తచ్ఛబ్దస్యాక్షిపతీత్యనేనసమ్బన్ధః. ఆక్షేపకత్వనియమంసాధయతి (విపరీతేతి) మిథ్యాజ్ఞానేనరాగాదిదోషేణచనిమిత్తేనప్రవృత్తత్వాదితియావత్. తథాభూతస్యేత్యస్యవివరణంవిపరీతప్రత్యయేత్యాది. కర్మైవషష్ఠ్యావిశేష్యతే. తావన్మాత్రం - ప్రతిభాసమాత్రశరీరం. ప్రారబ్ధకర్మణోప్యజ్ఞానజన్యత్వేనజ్ఞాననివర్త్యత్వాన్నజ్ఞానినస్తతోదేహాభాసాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ముక్తేషువదితి) యథాప్రవృత్తవేగస్యేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవాప్రతిబద్ధస్యక్షయః- తథాభోగాదేవారబ్ధక్షయః - *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాథసమ్పద్యతఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. తద్ధేతుకస్య- విపరీతప్రత్యయాదిప్రతిభాసకార్యజనకస్యేతియావత్. నను జ్ఞానమనారబ్ధకర్మవదారబ్ధమపికర్మత్వావిశేషాన్నివర్తయిష్యతి. నేత్యాహ (తేనేతి) అవిద్యాలేశేనసహారబ్ధస్యకర్మణోవిద్యానివర్తికానభవతీత్యత్రహేతుమాహ (అవిరోధాదితి)-నహిజ్ఞానాదారబ్ధకర్మక్షీయతే- తదవిరోధిత్వా, దవిద్యాలేశాచ్చతదవస్థితేః. అన్యథాజీవన్ముక్తిశాస్త్రవిరోధాదితిభావః. ఆరబ్ధస్యకర్మణోజ్ఞానానివర్త్యత్వేజ్ఞానంకర్మనివర్తకమితికథంప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కింతర్హీతి) ప్రసిద్ధివిషయమాహ (స్వాశ్రయాదితి) జ్ఞానవిరోధియదజ్ఞానకార్యమనారబ్ధం కర్మజ్ఞానాశ్రయప్రభవాదేవాజ్ఞానాత్ఫలాత్మనాజన్మాభిముఖం - తన్నివర్తకంజ్ఞానమితిప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యర్థః. విమతంనజ్ఞాననివర్త్యం- కర్మత్వాదారబ్ధకర్మవదిత్యనుమానాదనారబ్ధమపికర్మనజ్ఞాననిరస్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాగతత్వాదితి) అనారబ్ధంకర్మఫలరూపేణాప్రవృత్తత్వాత్ప్రవృత్తేనజ్ఞానేననివర్త్యం - ఆరబ్ధంతుకర్మఫలరూపేణజాతత్వాత్తద్భోగాదృతేననివృత్తిమర్హతి. అనుమానంత్వాగమబాధితమప్రమాణమిత్యర్థః. నన్వనారబ్ధకర్మనివృత్తావపివిదుషశ్చేదారబ్ధకర్మనననివర్తతే-తథాచయథాపూర్వంవిపరీతప్రత్యయాదిప్రవృత్తేర్విద్వదవిద్వద్విశేషోనస్యాత్-అతఆహ (కించేతి) హేతుసిద్ధ్యర్థంవిపరీతప్రత్యయవిషయంవిశదయతి (అనవధృతేతి) సమ్ప్రతివిద్వద్విషయేవిషయాభావాద్విపరీతప్రత్యయస్యానుత్పత్తిముపన్యస్యతి (నచేతి) ఆశయస్య- అగృహీతవిశేషస్యసామాన్యమాత్రస్యాలమ్బనస్యేతియావత్. ఆశ్రయస్యేతిపాఠేప్యయమేవార్థః. విదుషోవిపరీతప్రతిభానేనయథాపూర్వంతత్సత్త్వం-యస్యతుయథాపూర్వంసంసారిత్వమిత్యాదిన్యాయవిరోధాదితిమత్వోక్తం (నపూర్వవదితి) తత్రానుభవంప్రమాణయతి (శుక్తికాదావితి) యథాఅజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయభావోనుభూయతే- తథాతద్వతోపిక్వచిద్విపరీతప్రత్యయోదృశ్యతే-తథాచకథంతవానుభవవిరోధోనప్రసరేదిత్యాశఙ్క్యపరోక్షజ్ఞానవతోవిపరీతప్రత్యయసత్త్వేపినాపరోక్షజ్ఞానవతితద్దార్ఢ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్వచిత్త్వితి) పరోక్షజ్ఞానాధారస్సప్తమ్యర్థః. పఞ్చమీత్వపరోక్షజ్ఞానార్థా. అకస్మాదిత్యజ్ఞానాతిరిక్తక్లృప్తసామగ్ర్యభావోక్తిః. విదుషోమిథ్యాజ్ఞానాభావముక్త్వావిపక్షేదోషమాహ (సమ్యగితి) తత్పూర్వకమనుష్ఠానమాదిశబ్దార్థః. సమ్యగ్జ్ఞానావిస్రమ్భోదోషాన్తరమాహ (సర్వంచేతి) జ్ఞానాదజ్ఞానధ్వంసేతదుత్థమిథ్యాజ్ఞానస్యసవిషయస్యబాధితత్వాన్నవిదుషోరాగాదిరిత్యుపపాద్య-జ్ఞానాన్మోక్షేతజ్జన్మమాత్రేణశరీరస్థితిహేత్వభావాత్పతేదితిసద్యోముక్తిపక్షంప్రత్యాహ (ఏతేనేతి) ప్రవృత్తఫలస్యకర్మణోభోగాన్యత్రక్షయోనాస్తి

తృప్తేనన్యాయో నేతియావత్. ఆరబ్ధకర్మణా దేహస్థితిముక్త్వా ఇతరేషాం జ్ఞాననివర్త్యత్వముపసంహరతి (జ్ఞానోత్పత్తేరితి) *తస్యహ న దేవాశ్చ నేత్యవిదుషో విద్యాఫలప్రాప్తౌ విఘ్ననిషేధశ్రుత్యనుపపత్త్యా యథోక్తోర్థో భాతీత్యర్థః. న కేవలం శ్రుతార్థాపత్త్యా యథోక్తార్థసిద్ధిః-కింతు శ్రుతిస్మృతిభ్యామపీత్యాహ (క్షీయన్తే చేత్యాదినా) జీవన్ముక్తిం సాధయతా జ్ఞానఫలే ప్రతిబన్ధాభావ ఉక్తః। ఇదానీం పూర్వోక్తం శఙ్కాబీజమనువదతి (యత్త్వితి) ఋణిత్వం హి విదుషః- అవిదుషో వేతి వికల్ప్య ద్వయం దూషయన్ ద్వితీయమఙ్గీకరోతి (తన్నేత్యాదినా) ఋణిత్వస్యేతి శేషః. తదేవ స్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) అవిదుషోఽస్తి కర్తృత్వాదీత్యత్ర మానమాహ (యత్రేతి) వక్ష్యమాణవాక్యార్థం ప్రకృతోపయోగిత్వేన కథయతి (అనన్యదితి) ఋణిత్వం విదుషో నేత్యుక్తం వ్యక్తీకర్తుం తస్య నాస్తి కర్తృత్వాదీత్యత్రాపి ప్రమాణమాహ (యత్ర పునరితి) విద్యాయాం సత్యామవిద్యాయాస్తత్కృతానేకత్వభ్రమస్య చ ప్రహాణం యత్ర సమ్పద్యతే - తత్ర తస్మాదేవ కారణాత్ *తత్కేనేత్యాదికర్మాదేరసమ్భవం దర్శయతీతి యోజనా. ప్రమాణసిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) అవిద్యావిషయమృణిత్వమిత్యేతత్ప్రతిపత్త్యర్థమవిద్యాసూత్రమవతారయతి (ఏతచ్చేతి) తదృణిత్వమవిద్యావిషయం యథా స్ఫుటం భవతి- తథా అథ యోఽన్యామిత్యాదావనన్తరగ్రన్థ ఏవ కథ్యతే ప్రథమమిత్యర్థః। తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) విద్యాసూత్రానన్తర్యమవిద్యాసూత్రస్యాథశబ్దార్థః. యాగః - గన్ధపుష్పాదినా పూజా. బల్యుపహారః - నివేద్యసమర్పణం. ప్రణిధానం - ఐకాగ్ర్యం. ధ్యానం- తత్రైవానన్తరితప్రత్యయప్రవాహకరణం. ఆదిపదం ప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహణార్థం. భేదదర్శనమాత్రోపాసనం నాశాస్త్రీయమిత్యభిప్రేత్యైతద్దేవవిషయేణేతి (అన్యోఽసావితి) తస్యార్థమాహ (న స ఇతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాచష్టే (న స కేవలమితి) సః- అవిద్వానేవం-ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్పశురివ దేవానాం భవతి- తేషాం మధ్యే తస్యైకైకేన బహుభిరుపకారైర్భోగ్యత్వాదితి యోజనా. పశుసామ్యే సిద్ధమర్థం కథయతి (అత ఇతి) అథానేనావిద్యాసూత్రేణ కిం కృతం భవతీత్యపేక్షాయామవిద్యాయాస్సంసారహేతుత్వం సూత్రితమితి వక్తుమవిద్యాకార్యం కర్మఫలం సఙ్క్షిపతి (ఏతస్యేత్యాదినా) కర్మసహాయభూతావిద్యా- దేవతాధ్యానాత్మికా. శాస్త్రీయత్వాత్స్వాభావికకర్మణోఽపి ద్వైవిధ్యం సూచయితుం చశబ్దః. తత్ర తు సహకారిణీ విద్యా నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపేతి భేదః. కథం యథోక్తకర్మఫలమవిద్యావతస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) సూత్రద్వైవిధ్యసిద్ధ్యర్థం విద్యాసూత్రార్థమనుక్రామతి (విద్యయా చేతి) సూత్రాన్తరాశఙ్కాం వారయతి (సర్వా హీతి) కథమేతదవగమ్యతే- తత్రాహ (యథేతి)। మనుష్యాణామవిద్యావతాం దేవపశుత్వేఽస్తి తేషాం ఫలితమాహ (యస్మాదితి) తత్ర ప్రమాణత్వేనోత్తరం వాక్యముత్థాపయతి (ఏతదితి) కిమిదమవిద్యావతో దేవాదిపాలనమిత్యాశఙ్క్య వాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇమే ఇన్ద్రాదయ ఇతి) అభిసన్ధిః-అవిద్యావతః పురుషస్యేతి శేషః. ఏకస్మిన్నేవేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (తత్రేతి) మనుష్యాణాం పశుభావాద్వ్యుత్థానమప్రియం దేవతానామిత్యుక్తే తదుపాయమపి తత్త్వజ్ఞానం తేషాం దేవా విద్విషన్తీత్యాహ (తస్మాదితి) తత్త్వవిద్యాయా దౌర్లభ్యం కథంచనేత్యుక్తం. మనుష్యాణాముత్కర్షం దేవా న మృష్యన్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తథా చేతి) తేషాం బ్రహ్మవిద్యాయాః కైవల్యాప్తిః సుతరామనిష్టేతి భావః. దేవాదీనాం మనుష్యేషు బ్రహ్మజ్ఞానస్యాప్రియత్వే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) తేషాం విఘ్నాచరణమభిప్రాయమాహ (అస్మదితి) తర్హి దేవాదిభిరుపహతానాం మనుష్యాణాం ముముక్షైవ న సంపద్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యం త్వితి) ఉక్తం హి *న దేవా దణ్డమాదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్। యం హి రక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి తమితి. తర్హి కిం సర్వానేవ దేవా అనుగృహ్ణన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (విపరీతమితి) దేవతాపరాఙ్ముఖము మోచయిష్యతమితి యావత్. సమ్ప్రతి దేవాప్రియవాక్యేన ధ్వనితమర్థమాహ (తస్మాదితి) అవిద్వత్సు మనుష్యేషు దేవాదీనాం స్వాతన్త్ర్యం తచ్ఛబ్దార్థః. శ్రద్ధాదిప్రధానస్తదారాధనపరస్సన్ దేవానాం ప్రియస్స్యాత్ -తద్విపక్షస్యాముష్మికనైష్ఫల్యాదిత్యర్థః. తత్ప్రీతివిషయశ్చ తత్ప్రసాదాదాసాదితవైరాగ్యః సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్య విద్యాప్రాపకం శ్రవణాదికం ప్రత్యేకాగ్రమనాస్స్యాదిత్యాహ (అప్రమాదీతి) శ్రవణాదికమనుతిష్ఠన్నపి వర్ణాశ్రమాచారపరో భవేత్- అన్యథా విద్యాలక్షణే ఫలే ప్రతిబన్ధసమ్భవాదిత్యాశయేనాహ (విద్యాం ప్రతీతి) భయాదినిమిత్తాద్ధ్వనేర్వికృతిః కాకురుచ్యతే. యథాహ * కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేరిత్యమరః. తయా కాక్వా - ఏవ శ్రుతేః స్వరకమ్పేన భయముపలక్ష్య దేవాదిభజనే కల్ప్యతే తాత్పర్యమిత్యాహ (కాక్వేతి) ,౧౦

౧౦.— (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితీతి) ఇదమపి వాక్యం వ్యాసాద్యైః *ఉపాస్యాన్తరశూన్యమిత్యుత్తరమాహ - తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి-ఆత్మానమేవావైత్- నత్వన్యదుపాస్యం. తస్మాత్తత్సర్వమభవదిత్యన్యవేదనస్యోపాయత్వనిషేధే తాత్పర్యం-నతు స్వవేదనస్యోపాయత్వవిధానే. యథా *స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిప ఇతి కారణాన్తరనిషేధేన పరమకారణత్వసిద్ధిః- ఏవముపాస్యాన్తరనిషేధేన బ్రహ్మణః పరమోపాస్యత్వం వివక్షితమితి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణే వివృతం. అత్రాత్మేతరం నావైదితి వక్తవ్యే ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యుక్తిః తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీత్యాదినా వక్ష్యమాణబ్రహ్మవేదనప్రశంసాహేతుసిద్ధ్యర్థా. బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వోక్తిశ్చ *కారణం తు ధ్యేయ ఇతి కారణస్యైవ ధ్యేయతయా సర్వకారణస్య బ్రహ్మణః కారణాన్తరాభావాదేవ ధ్యేయాన్తరం నాస్తీతి ద్యోతనార్థేతి తాత్పర్యం ద్రష్టవ్యం. ఏవముపాస్యాన్తరశూన్యం బ్రహ్మ జ్ఞాతవతః ఫలమాహ (తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణామితి) దేవానామృషీణాం మనుష్యాణాం వా మధ్యే యో యో బ్రహ్మ ప్రత్యబుధ్యత- స సర్వ ఏవ తదభవత్ - సర్వమభవత్. సర్వశబ్దవాచ్యపరమాత్మపర్యన్తావిర్భావవానభవదిత్యర్థః సర్వాత్మభూతపరమాత్మకో భవత్. సర్వేణైకాత్మ్యం ప్రాప్తవానితి యావత్. ఐకాత్మ్యస్య నిత్యప్రాప్తస్య ప్రాప్తవ్యత్వాసమ్భవాత్తత్త్వసాక్షాత్కారః ఫలమితి ఫలితం. తదేవాహ (తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి) హ శబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. తదేతత్- బ్రహ్మ పశ్యన్ - ఉపాసీనో

ఊ.—— బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకగ్ం సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి తస్మాత్క్షత్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతి సైషా క్షత్రస్య యోనిర్యద్బ్రహ్మ తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం గచ్ఛతి బ్రహ్మైవాన్తత ఉపనిశ్రయతి స్వాం యోనిం య ఉ ఏనగ్ం హినస్తి స్వాగ్ం స యోనిమృచ్ఛతి స పాపీయాన్భవతి యథా శ్రేయాగ్ంసగ్ం హిగ్ంసిత్వా॥ ౧౧

వామదేవః అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి - మదాత్మైవ మన్వాదీనామాత్మేతి ప్రతిపేదే - మన్వాదినా సర్వేణ స్వస్యైకాత్మ్యం సాక్షాత్కృతవానిత్యర్థః. (తదిదమప్యేతర్హి య ఏవం వేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి స ఇదం సర్వం భవతీతి) ఏతర్హ్యపి - ఏతస్మిన్నపి కాలే తదిదం బ్రహ్మ అహమస్మి - సర్వాత్మకబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీత్యేవం యో వేద - స సర్వోఽపి ఇదం సర్వం భవతి - ఏతత్సర్వాత్మకబ్రహ్మపర్యన్తావిర్భావవాన్భవతీత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మాత్మకత్వోపాసనస్యాసర్వైకాత్మ్యసాక్షాత్కారహేతుత్వం పూర్వకాల ఏవ - నాస్మిన్కాల ఇతి న మన్తవ్యమితి భావః. (తస్య హ న దేవాశ్చ నాభూత్యా ఈశతే ఇతి) తస్య - బ్రహ్మవిదః దేవాశ్చన - దేవా అపి అభూత్యై - ముక్త్యైశ్వర్యవిఘాతాయ నేశతే - న సమర్థాః. కుతోఽన్య ఇతి భావః. చనశబ్దోఽప్యర్థః. వ్యవధానం ఛాన్దసం. తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి) సః - బ్రహ్మవిత్ యస్మాద్దేవానామపి ఆత్మా - నియన్తా భవతి - బ్రహ్మవిద్యాప్రభావేన వశిత్వాదిసిద్ధిపత్తయా తానపి నియన్తుం శక్త ఇత్యర్థః. అతస్తస్య ముక్త్యైశ్వర్యవ్యాఘాతే న కోఽపి సమర్థ ఇత్యవ్యాహతా ఏవంవిదో ముక్తిరితి భావః. ఏవం బ్రహ్మాత్మవిదాం కృతార్థతాముక్త్వా అతాదృశామనర్థం దర్శయతి (అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానామితి) యః - పుమాన్ ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా స్వస్మాదాత్మత్వేనాన్యాం దేవతాం - పరమాత్మరూపాం అసౌ - దేవతా అన్యః - ధారకత్వనియన్తృత్వాదినా ఆత్మభూతాదన్యః, అహం చ ధార్యత్వనియామ్యత్వాదిప్రయుక్తతచ్ఛరీరత్వాశ్రయాదన్యః - భిన్న, ఇత్యుపాస్తే - న స వేద - సః అజ్ఞ ఇత్యర్థః. యథా లోకే పశుః మనుష్యాణాం శేషభూతః - ఏవం స దేవానాం పశుః - తత్కిఙ్కరతయా శేషభూత ఇత్యర్థః. (యథా హ వై బహవః పశవో మనుష్యం భుఞ్జ్యురేవమేకైకః పురుషో దేవాన్భునక్తీతి) హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధ్యర్థౌ. యథా బహవః పశవః ఏకం మనుష్యం దోహవాహాది క్రియాభిః భుఞ్జ్యుః - పరిపాలయన్తి. ఏవమేకైకః అబ్రహ్మవిత్పురుషః శుశ్రూషయా అగ్నిష్టోమాదిభిః దేవాన్భునక్తి - పరిపాలయతి. ప్రీణయతి. తత్కిఙ్కరో భవతీతి యావత్. ఏతావాంస్తు విశేషః - బహవః పశవ ఏకస్య కిఙ్కరాః - అబ్రహ్మవిత్పురుషస్త్వేకైక ఏవ సర్వదేవానాం కిఙ్కర ఇతి. తతః ఫలితమాహ (ఏకస్మిన్నేవ పశావాదీయమానేఽప్రియం భవతి కిము బహుషు తస్మాదేషాం తన్న ప్రియం యదేతన్మనుష్యా విద్యురితి) లోకే హి పశుస్వామినః ఆచ్ఛిద్య రాజచోరాదిభిః ఏకస్మిన్ పశావాదీయమానే - గృహ్యమాణేఽప్రియం భవతి. కిము త బహుషు పశుషు హ్రియమాణేషు. తస్మాదేషాం - దేవానాం తత్ప్రియం న భవతి - మనుష్యా బ్రహ్మ విద్యుః - బ్రహ్మజ్ఞానినో భవన్తీతి యదేతత్. తన్న ప్రియమిత్యన్వయః. అతః స్వకిఙ్కరతయా పశుభూతా మనుష్యాః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్య పశుభావాన్ముచ్యేరన్నితి బుద్ధ్యా యథాశక్తి దేవాస్తేభ్యో విఘ్నమాచరన్తీతి భావః. అతః * శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీతి న్యాయేన విఘ్నబాహుల్యజటిలేఽపి బ్రహ్మజ్ఞానే విఘ్నవారణక్షమభగవత్ప్రీణామార్చనాదికమనుతిష్ఠన్నవహితో బ్రహ్మవిద్యాయాం యతేతేతి భావః. *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి వాక్యం భగవతా బాదరాయణేన చతుర్థాధ్యాయే చిన్తితం. తత్ర హి * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీతి జీవేశ్వరపృథక్త్వజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వశ్రవణాత్ స్వాత్మానం ప్రత్యపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వలక్షణమాత్మత్వం బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ. అత ఏవ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతీతికరణేన దృష్టివిధిత్వం సూచ్యతే. తాదృశీ చ దృష్టిర్న మోక్షార్థోపాసనవిషయా. తతశ్చ మోక్షోపాసనే తాత్త్వికవిషయత్వావశ్యమ్భావేనాతస్మింస్తదారోపరూపదృష్టివిధేరయుక్తత్వాత్ పృథక్త్వేనైవానుసన్ధానం కార్యం - న త్వపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపాత్మత్వేనేతి పూర్వపక్షే పఠతి * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇతి పూర్వే ఉపాసితారః ఆత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి - ఉపాసత ఇత్యర్థః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదీని చ శాస్త్రాణి ప్రత్యగాత్మాపేక్షయా ఆత్మతాం గ్రాహయన్తి. న చ పృథక్త్వానుసన్ధానస్య విరోధః శఙ్క్యః - కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వాది లక్షణభేదకాకారస్య పారమార్థికత్వాత్ భేదరూపం పృథక్త్వమస్త్యేవ. నియమేనాధారత్వలక్షణమపృథక్సిద్ధవిశేష్యత్వరూపమాత్మత్వమప్యస్త్యేవ. న హీదృశమాత్మత్వం భేదవిరోధి - అతః * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి విధివశాదాత్మత్వేనైవోపాసనం కర్తవ్యమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.—— సూత్రితశ్శాస్త్రార్థః *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేతి. తస్య చ వ్యాచిఖ్యాసితస్యార్థవాదేన * తదాహుర్యద్బ్రహ్మవిద్యయేత్యాదినా సమ్బన్ధప్రయోజనే అభిహితే. అవిద్యాయాశ్చ సంసారాధికారత్వముక్తం *అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్త ఇత్యాదినా. తత్రావిద్వాన్ ఋణీ పశువద్దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం. కిం పునస్తద్దేవాదికర్మకర్తవ్యత్వే నిమిత్తం. వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ. తత్ర కే వర్ణా ఇత్యత ఇదమారభ్యతే - యన్నిమిత్తసమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం పరతన్త్ర ఏవాధికృతస్సంసారీత్యేతస్యైవార్థస్య ప్రదర్శనాయ. అగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో నోక్తః - ఆగ్నేస్తు సర్గః ప్రజాపతేస్సృష్టిపరిపూరణాయ ప్రదర్శితః. అయం చేన్ద్రాదిసర్గస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - తచ్ఛేషత్వాత్. ఇహ తు స ఏవాభిధీయతే విదుషః కర్మాధికారహేతుప్రదర్శనాయ (బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్) యదగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిరూపాపన్నం బ్రహ్మ - బ్రాహ్మణజాత్యభిమానాద్బ్రహ్మేత్యభిధీయతే. వై - ఇదం - క్షత్రాదిజాతం - బ్రహ్మైవ - అభిన్నమాసీత్, ఏకమేవ - నాసీత్ క్షత్రాదిభేదః. తత్ - బ్రహ్మైకం - క్షత్రాదిపరిపాలయితృశూన్యం సన్న వ్య

భవత్- నవిభూతవత్. కర్మణేనాలమాసీదిత్యర్థః. తతస్సత్ - బ్రహ్మ బ్రాహ్మణోస్మి మమేత్థం కర్తవ్యమితి బ్రాహ్మణజాతినిర్వర్త్యకర్మచికీర్షయాత్మనః కర్మకర్తృత్వవిభూత్యై శ్రేయోరూపం- ప్రశస్తరూపమత్యసృజత- అతిశయేనాసృజత- సృష్టవాన్ తత్. కింపునస్తత్ - యత్సృష్టం. క్షత్రం-క్షత్రియజాతిః. తద్వ్యక్తిభేదేన ప్రదర్శయతి- యాన్యేతాని- ప్రసిద్ధానిలోకే దేవత్రా- దేవేషు. క్షత్రాణీతి- జాత్యాఖ్యాయాం పక్షే బహువచనస్మరణాద్వ్యక్తిబహుత్వాద్వాభేదోపచారేణబహువచనం. కానిపునస్తానీతి. ఆహ- తత్రాభిషిక్తా ఏవ విశేషతోనిర్దిశ్యన్తే- ఇన్ద్రః- దేవానాంరాజా. వరుణః- యాదసాం. సోమః- బ్రాహ్మణానాం. రుద్రః- పశూనాం. పర్జన్యః- విద్యుదాదీనాం. యమః- పితౄణాం. మృత్యుః- రోగాదీనాం. ఈశానః- భాసాం. ఇత్యేవమాదీని దేవేషు క్షత్రాణి. తదన్విన్ద్రాదిక్షత్రదేవతాధిష్ఠితాని మనుష్యక్షత్రాణి సోమసూర్యవంశ్యాని పురూరవః ప్రభృతీని సృష్టాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని- తదర్థ ఏవ హి దేవక్షత్రసర్గః ప్రస్తుతః. యస్మాద్బ్రహ్మణాఽతిశయేన సృష్టం క్షత్రం- తస్మాత్ క్షత్రాత్పరం నాస్తి - బ్రాహ్మణజాతేరపి నియన్తృ. తస్మాద్బ్రాహ్మణః- కారణభూతః క్షత్రియస్య క్షత్రియమధస్తాద్వ్యవస్థితస్సన్నుపరిస్థితముపాస్తే. క్వ. రాజసూయే. క్షత్ర ఏవ తత్- ఆత్మీయం యశః- ఖ్యాతిరూపం బ్రహ్మేతి దధాతి- స్థాపయతి. రాజసూయాభిషిక్తేనాసన్ద్యాం స్థితేన రాజ్ఞా ఆమన్త్రితో బ్రహ్మన్నితి ఋత్విక్పునస్తం ప్రత్యాహ త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసీతి- తదేతదభిధీయతే క్షత్ర ఏవ తద్యశో దధాతీతి. సైషా- ప్రకృతా క్షత్రస్య యోనిరేవ - యద్బ్రహ్మ. తస్మాద్యద్యపి రాజా పరమతాం - రాజసూయాభిషేకగుణం గచ్ఛతి- ఆప్నోతి. బ్రహ్మైవ- బ్రాహ్మణజాతిమేవాన్తతః- అన్తే- కర్మపరిసమాప్తావుపనిశ్రయతి స్వాంయోనిం- పురోహితం నిధత్త ఇత్యర్థః. యస్తుపునర్బలాభిమానాత్స్వాం యోనిం - బ్రాహ్మణజాతిం. బ్రాహ్మణం. (య ఉ ఏనం హినస్తి) స్వగ్భావేన పశ్యతి. స్వాం- ఆత్మీయామేవ స యోనిమృచ్ఛతి- స్వం ప్రసవం విచ్ఛినత్తి. వినాశయతి. స ఏతత్కృత్వా పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. పూర్వమపి క్షత్రియః పాప ఏవ- క్రూరత్వాత్. ఆత్మప్రసవహింసయా సుతరాం. యథా లోకే శ్రేయాంసం- ప్రశస్తతరం హింసిత్వా - పరిభూయ పాపతరో భవతి- తద్వత్. ౧౧

ఆ.— బ్రహ్మకణ్డికామిత్థం వ్యాఖ్యాయ- బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యస్యాతీతేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (సూత్రితఇతి) - శాస్త్రార్థశబ్దో బ్రహ్మవిద్యావిషయః. తదాహురిత్యాదినోక్తమనువదతి (తస్యచేతి) అర్థవాదః- *తద్యోయోదేవానామిత్యాదిః. సమ్బన్ధః- జ్ఞానస్య సర్వాప్తిఫలేన సాధ్యసాధనత్వ, మధికారిణాశ్రయాశ్రయిత్వ, మైక్యేన విషయవిషయిత్వ, మితివిభాగః. అవిద్యాసూత్రే వృత్తం కథయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) సంసారస్యాధికారః- ప్రవృత్తిః. ఉత్పత్తిరితియావత్. * యథా పశురిత్యాదినోక్తమనుభాషతే (తత్రేతి) అవిద్యాధికారః సప్తమ్యర్థః. తత్రావిద్యాకార్యం ప్రపఞ్చయితుమధ్యాయశేషప్రవృత్తిరితిమన్వానోఽవిద్యావివర్తిచాతుర్వర్ణ్యసృష్టిప్రకటనార్థం * తదేతద్బ్రహ్మేత్యస్మాత్ప్రాక్తనం వాక్యమిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కింపునరితి) బ్రహ్మ వా ఇదమిత్యాదివాక్యమిదమాపరామృశ్యతే. వర్ణానేవవిశినష్టి (యన్నిమిత్తేతి) యైర్నిమిత్తైః- బ్రాహ్మణ్యాదిభిః సమ్బద్ధేషు కర్మస్వయం- అవిద్వానధికృతః పశురివసంసరతీతి పశునిదర్శనశ్రుతౌ ప్రసిద్ధం.. తాని నిమిత్తాని దర్శయితుముత్తరం వాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థః. * అథేత్యభ్యమన్థదిత్యత్రానుగ్రాహకదేవతాసర్గం ప్రక్రమ్యాగ్నేరేవ సృష్టిరుక్తా- నేన్ద్రాదీనాం. అత్ర త్వవిద్యాం ప్రస్తుత్య తేషాం సోచ్యతే- తత్ర కః శ్రుతేరభిప్రాయః. తత్రాహ (ఏతస్యేతి) పూర్వమగ్నిసర్గానన్తరమిన్ద్రాదిసర్గో వాచ్యోపినోక్తః- ఫలాభావాత్. ఇహ త్వవిదుషస్తత్కార్యవర్ణాద్యభిమానినః కర్మాధికృతిరిత్యేతస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థం తదావిద్యత్వవివక్షయా సఫలత్వాద్యత ఇత్యర్థః. అగ్నిసర్గోపి తర్హ్యత్రైవ వాచ్యః - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిస్త్వితి) ప్రజాపతేః సృష్టిపూర్తయే చేదగ్నిసృష్టిస్తత్రోక్తా - హన్తేన్ద్రాదిసర్గోపి తత్రైవ వాచ్యః - అన్యథా తదపూర్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (అయంచేతి) తర్హి తత్రోక్తస్య కస్మాదత్రోక్తిః- పునరుక్తే త్యాశఙ్క్యైతస్యైవార్థస్యేత్యత్రోక్తం స్మారయతి (ఇహత్వితి) సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (బ్రహ్మేతి) అగ్నిం- క్షత్రాదిసర్గాత్పూర్వమితియావత్. వైశబ్దస్యావధారణార్థత్వం వదన్ వాక్యార్థోక్తిపూర్వకమిదమిత్యస్యార్థమాహ (ఇదమితి) ద్వితీయమేవకారం వ్యాచష్టే (నాసీదితి) కథం తర్హి తస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (తదితి) తదేవాస్పష్టమాకాఙ్క్షాద్వారా స్పష్టయతి (కింశ నేతి) ఏకా చేత్ క్షత్రజాతిః సృష్టా - కథం తర్హి యాన్యేతానీతి బహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వ్యక్తిభేదేనేతి) క్షత్రజాతేరేకత్వాత్ కథం క్షత్రాణీతి బహువచనమిత్యాశఙ్క్య * జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి పాణినిస్మృతిసూత్రమాహ (జాతీతి) బహూక్తేర్గత్యన్తరమాహ (వ్యక్తీతి) తాసాం బహుత్వా, జ్జాతేశ్చ తదభేదా, త్తత్రాపి భేదముపచర్య బహూక్తిరిత్యర్థః. క్షత్రాణీతి బహువచనమితి సమ్బన్ధః. షాం విశేషతో గ్రహణం క్షత్రస్యోత్తమత్వం ఖ్యాపయితుమితి మన్వానస్సన్నాహ (కానిపునరిత్యాదినా) నను కిమితి దేవేషు క్షత్రసృష్టిరుచ్యతే- బ్రాహ్మణస్య కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యసిద్ధ్యర్థం మనుష్యేష్వేవ హి తత్సృష్టిరుపదేష్టవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తదన్వితి) తథాపి వివక్షితా సృష్టిర్ముఖతో వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యోపోద్ఘాతోయమిత్యాహ (తదర్థఇతి) తస్మాదిత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) క్షత్రస్య నియన్తృత్వవదుత్కర్షే హేత్వన్తరమాహ (స్మాదితి) బ్రహ్మేతి- ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణాఖ్యమితియావత్. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (రాజసూయేతి) ఆసన్ద్యాం- మఞ్చికాయాం. క్షత్రే స్వకీయం యశః సమర్పయతో బ్రాహ్మణస్య నికర్షమాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) తయోర్బ్రాహ్మణత్వస్య తుల్యత్వాత్కుతోఽవాన్తరభేదః- క్షత్రి పి హి క్రతుకాలే బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) క్షత్రస్య బ్రహ్మాభిభవే దోషశ్రవణాచ్చ తస్య తదపేక్షయా గుణత్వమిత్యాహ (యస్త్వితి) ప్రకృతాదపీతి వక్తుముశబ్దః. య ఉ ఏనం హినస్తీతి ప్రతీకగ్రహణం- యస్తుపునరిత్యాదివ్యాఖ్యానమితి భేదః. ఈయసునస్తరబర్థస ప్రయోగే హేతుమాహ (పూర్వమపీతి) బ్రాహ్మణాభిభవే పాపీయస్త్వమిత్యేతదుదాహరణేన బుద్ధావారోపయతి (యథేతి) ౧

ఉ.— సనైవవ్యభవత్ సవిశమసృజత యాన్యేతాని దేవజాతానిగణశ ఆఖ్యాయన్తే వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వే దేవా మరుత ఇతి॥ ౧౨
సనైవవ్యభవత్ సశౌద్రంవర్ణమసృజత పూషణమియంవై పూషేయగ్ం హీదగ్ం సర్వం పుష్యతి యదిదంకించ॥ ౧౩

రం.— *సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి, * తస్య శ్రాన్తస్యతప్తస్యతేజోరసోనివర్తతాగ్నిరితి, చ బ్రాహ్మణవర్ణాగ్నిసృష్టిః ప్రాగుక్తా. ఇదానీమిన్ద్రాదిరూపక్షత్రాదిసృష్టింవక్తుం* ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినోక్తమేవ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వంబహుక్త్వోపపత్త్యంవదితవ్యమితినీతిమనుసృత్యశిష్యావధానాయ పునరపిస్మారయతి (బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి) స్పష్టోర్థః. (తదేకంసదితి) సన్న్యభవత్- వైభవంన ప్రాప్తమిత్యర్థః. నచాగ్నిసృష్ట్యనన్తరం బ్రహ్మణఃకథమేకత్వోక్తిరితివాచ్యం - తదవివక్షయాఽపి ఏకత్వోక్త్యుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతక్షత్రమితి) క్షత్రం- క్షత్రియాఖ్యం శ్రేయః- శ్రేష్ఠంరూపం- శరీరభూతమత్యసృజత- అతిక్రాన్తతయా- సర్వాధికతయాససర్జేత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాన్యేతానీత్యాది) దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినాసప్తమ్యర్థేత్రాప్రత్యయః. దేవేష్విన్ద్రవరుణాదీనియాన్యేతానిక్షత్రాణి- తానిససర్జేత్యర్థః. * బ్రహ్మబృహస్పతిఃక్షత్రమిన్ద్రఃమరుతోవైదేవానాంవిశఇతిశ్రుతేరిన్ద్రాదీనాంక్షత్రియత్వం - దేవేష్వపితత్తద్విశేషేణవర్ణవిశేషసమ్భవాత్. అభిమానిత్వాద్వాక్షత్రియత్వం ద్రష్టవ్యం. ఉభయమపివ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (తస్మాత్క్షత్రాత్పరంనాస్తీతి) యస్మాదీదృశోరిన్ద్రాదయోదేవశ్రేష్ఠాఅపిక్షత్రియాః- తస్మాత్ క్షత్రియాత్ పరం- శ్రేష్ఠంనాస్తీత్యర్థః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణఃక్షత్రియమధస్తాదుపాస్తేరాజసూయేఇతి) యస్మాత్క్షత్రియఃశ్రేష్ఠః- తస్మాద్బ్రాహ్మణోఽపిరాజసూయయజ్ఞేక్షత్రియమధస్తాత్- క్షత్రియస్యాధస్తాత్. * తతోఽన్యత్రాపిదృశ్యతఇతిద్వితీయా. ఉపాస్తే - ఉపవిశతీత్యర్థః. (క్షత్రఏవతద్యశోదధాతీతి) * రాజసూయేరాజ్ఞా బ్రహ్మన్నిత్యామన్త్రితఋత్విగ్రాజానమాహత్వంరాజన్ బ్రహ్మాసీతి శ్రవణాత్ తద్యశః- బ్రాహ్మణత్వప్రయుక్తంయశోరాజసూయేక్షత్రే- క్షత్రియఏవబ్రాహ్మణోయస్మాత్కారణాదాదధాతి - తస్మాచ్చహేతోఃక్షత్రియఏవశ్రేష్ఠఇత్యర్థః. (సైషాక్షత్రస్యయోనిర్యద్బ్రహ్మేతి) ఏవంవిధస్యాపిక్షత్రస్య బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణఇతియత్ - సాయోనిరిత్యర్థః. రాజసూయేక్షత్రియగతాతిశయస్యాపిబ్రాహ్మణాధీనత్వాత్, ద్విజనాధ్యయనయోస్తదధీనత్వాచ్చక్షత్రియస్యశ్రేష్ఠ్యం బ్రాహ్మణానుగ్రహప్రయుక్తమితిభావః. యోనిశబ్దాభిప్రాయేణసైషేతిస్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. (తస్మాద్యద్యపిరాజాపరమతాంగచ్ఛతిబ్రహ్మైవాన్తతఉపనిశ్రయతిస్వాంయోనిమితి) తస్మాదేవ- హేతోః- యద్యపిరాజసూయాభిషేకదశాయాం పరమతాం- శ్రేష్ఠతాంరాజా-క్షత్రియోగచ్ఛతి- కర్మావసానేతుస్వాంయోనిం- స్వయోనిభూతం బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణమేవోపనిశ్రయతి- యాజనాదికార్యాయబ్రాహ్మణసమీపముపేత్యనిహీనతయాశ్రయతీత్యర్థః. (యఉఏనంహినస్తిస్వాంసయోనిమృచ్ఛతీతి) యఉ-యస్తుక్షత్రియఃఏనం- బ్రాహ్మణంహినస్తి- సఃస్వాంయోనిం - స్వోత్పత్తిస్థానమేవబుచ్ఛతి - హినస్తీత్యర్థః. మాతృపితృహాభవతీతియావత్. తదేవవివృణోతి (సపాపీయాన్భవతీత్యాది) యథాశ్రేయాంసం- పిత్రాదికంహింసిత్వాపాపీయాన్భవతి- ఏవంపాపీయాన్భవతీత్యర్థః. ౧౧

శం.— క్షత్రేసృష్టేపిసనైవవ్యభవత్ - కర్మణే బ్రహ్మతథానవ్యభవత్, విత్తోపార్జయితురభావాత్. సవిశమసృజతకర్మసాధనవిత్తోపార్జనాయ. కఃపునరసౌవిట్. యాన్యేతానిదేవజాతాని- స్వార్థనిష్ఠాః యఏతేదేవజాతిభేదాఇత్యర్థః. గణశః- గణంగణమాఖ్యాయన్తే- కథ్యన్తే. గణప్రాయాహివిశః. ప్రాయేణసంహతాహివిత్తోపార్జనేసమర్థాః- నైకైకశః. వసవోఽష్టసఙ్ఖ్యోగణః. తథైకాదశరుద్రాః. ద్వాదశాదిత్యాః. విశ్వేదేవాస్త్రయోదశవిశ్వాయాఅపత్యాని- సర్వేవాదేవాః. మరుతస్సప్తసప్తగణాః. ౧౨

ఆ.— కర్తుర్బ్రాహ్మణస్య, నియన్తుశ్చక్షత్రియస్య, సృష్టత్వాత్క్రముత్తరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (క్షత్రఇతి) తద్వ్యాచష్టే (కర్మణఇతి) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణోఽస్మీత్యభిమానీపురుషః. తథా- క్షత్రసర్గాత్పూర్వమివేతియావత్. కథంతర్హిలౌకికసామర్థ్యసమ్పాదనద్వారాకర్మానుష్ఠానం- అతఆహ (సవిశమితి) దేవజాతానీత్యత్రతకారోనిష్ఠా. గణంగణంకృత్వాకిమిత్యాఖ్యానంవిశామిత్యాశఙ్క్యాహ (గణేతి) విశాంసముదాయప్రధానత్వమద్యాపిప్రత్యక్షమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) ౧౨

రం. (సనైవవ్యభవత్సవిశమసృజతేతి) సః- పరమాత్మాక్షత్రంసృష్ట్వాపినవ్యభవత్ - విభుత్వంనాప్తవాన్. తతోవిశం- వైశ్యమసృజతేత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (యాన్యేతానిదేవజాతానీత్యాదినా). దేవజాతాని- దేవసమూహాః. గణశః- గణరూపేణాఖ్యాయన్తే - వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవమరుతాంగణదేవతాత్వప్రసిద్ధేః. ౧౨

శం.— సపరిచారకాభావాత్పునరపినైవవ్యభవత్. సశౌద్రంవర్ణమసృజత- శూద్రఏవశౌద్రః- స్వార్థేవృద్ధిః. కఃపునరసౌశూద్రోవర్ణః-యస్సృష్టః. పూషణం-పుష్యతీతిపూషా. కఃపునరసౌపూషేతి. విశేషతస్తంనిర్దిశతి-ఇయం-పృథివీపూషా. స్వయమేవనిర్వచనమాహ- ఇయంహీదంసర్వంపుష్యతి- పుష్ణాతియదిదంకించ. ౧౩

ఉ.— సనైవవ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మంతదేతత్క్షత్రస్యక్షత్రంయద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరంనాస్త్యథోఅబలీయాన్బలీయాగ్ంసమాశగ్ంసతేధర్మేణయథారాజ్ఞైవంయోవైసధర్మస్సత్యంవైతత్తస్మాత్సత్యంవదన్తమాహుర్ధర్మంవదతీతిధర్మంవావదన్తగ్ంసత్యంవదతీత్యేతద్ధ్యేవైతదుభయంభవతి॥౧౪

ఆ.— శర్తృపాలయితృధనార్జయితౄణాంసృష్టత్వాత్ కృతంవర్ణాన్తరసృష్ట్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సపరిచారకేతి) శౌద్రంవర్ణమసృజతేత్యత్రౌకారోవృద్ధిః. పుష్యతీతిపూషేత్యుక్తత్వాత్ప్రశ్నస్యానవకాశత్వమాశఙ్క్యాహ (విశేషతఇతి) పూషశబ్దస్యార్థాన్తరే ప్రసిద్ధత్వాత్ కథంపృథివ్యాంవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వయమేవేతి) ౧౩

రం.— (సనైవవ్యభవత్సశౌద్రంవర్ణమసృజతపూషణమితి) స్పష్టోర్థః. (ఇయంవైపూషేయంహీదం సర్వంపుష్యతీత్యాది) ఇయం - పృథివ్యేవపూషేత్యుచ్యతే. హి - యస్మాద్యదిదంకించ - దృశ్యమానమిదంసర్వంపుష్యతి. అతఃపృథివ్యాఏవసర్వకార్యపోషకత్వాత్పృథివ్యేవపూషేత్యర్థః. యథాగ్నీన్ద్రాదీనాం బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాశ్రయత్వం - ఏవంపృథివ్యాఅపి శూద్రత్వాశ్రయత్వంతదభిమానిత్వంవా ద్రష్టవ్యం. ౧౩

శం.— సచతురఃసృష్ట్వాపివర్ణాన్నైవవ్యభవత్- ఉగ్రత్వాత్క్షత్రస్యానియతాశఙ్కయా. తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత. కింతత్. ధర్మం. తదేతత్- శ్రేయోరూపంసృష్టంక్షత్రస్యక్షత్రం- క్షత్రస్యాపినియన్తృ. ఉగ్రాదప్యుగ్రం. యద్ధర్మః-యోధర్మః. తస్మాత్-క్షత్రస్యాపినియన్తృత్వాద్ధర్మాత్పరంనాస్తి- తేనహినియమ్యన్తేసర్వే. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- అథో- అప్యబలీయాన్- దుర్బలతరోబలీయాంసం-ఆత్మనోబలవత్తరమప్యాశంసతే- కామయతేజేతుంధర్మేణబలేన. యథాలోకేరాజ్ఞాసర్వబలవత్తమేనాపికుటుమ్బికః- ఏవం. తస్మాత్సిద్ధంధర్మస్యసర్వబలవత్తరత్వాత్సర్వనియన్తృత్వం. యోవైసధర్మః- వ్యవహారలక్షణోలౌకికైర్వ్యవహ్రియమాణః. సత్యంవైతత్- సత్యమితియథాశాస్త్రార్థతా. సఏవానుష్ఠీయమానోధర్మనామాభవతి. శాస్త్రార్థత్వేనజ్ఞాయమానస్తుసత్యంభవతి. యస్మాదేవం- తస్మాత్సత్యం- యథాశాస్త్రంవదన్తంవ్యవహారకాలఆహుః సమీపస్థాఉభయవివేకజ్ఞాఃధర్మంవదతీతి- ప్రసిద్ధంలౌకికంన్యాయంవదతీతి. తథావిపర్యయేణధర్మంవా - లౌకికంవ్యవహారంవదన్తమాహుఃసత్యంవదతి- శాస్త్రాదనపేతంవదతీతి. ఏతత్ - యదుక్తముభయం- జ్ఞాయమానమనుష్ఠీయమానంచ. తద్ధర్మఏవభవతి. తస్మాత్సధర్మోజ్ఞానానుష్ఠానలక్షణః శాస్త్రజ్ఞానితరాంశ్చసర్వానేవనియమయతి. తస్మాత్సక్షత్రస్యాపిక్షత్రం. అతస్తదభిమానోఽవిద్వాంస్తద్విశేషానుష్ఠానాయబ్రహ్మక్షత్రవిట్శూద్రనిమిత్తవిశేషమభిమన్యతే. తానిచనిసర్గతఏవకర్మాధికారనిమిత్తాని. ౧౪

ఆ.— ననుచాతుర్వర్ణ్యసృష్టేతావతైవకర్మానుష్ఠానసిద్ధేరలంధర్మసృష్ట్యేత్యతఆహ (సచతురఇతి)- అనియతాశఙ్కయా - నియామకాభావేతస్యానియతత్వసమ్భావనయేతియావత్. తచ్ఛబ్దః స్రష్టృబ్రహ్మవిషయః. కుతోధర్మస్యసర్వనియన్తృత్వం - క్షత్రస్యైవతత్ప్రసిద్ధేరిత్యాహ (తత్కథమితి) అనుభవమనుసృత్యపరిహరతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) తదేవోదాహరతి (యథేతి) రాజ్ఞా- స్పర్ధమానఇతిశేషః. ధర్మస్యోత్కృష్టత్వేననియన్తృత్వేసత్యాదభిన్నత్వం- హేత్వన్తరమాహ (యోవాఇతి) కథంధర్మస్యసత్యత్వం - సహిపురుషధర్మః. వచనధర్మస్సత్యత్వమిత్యవాన్తరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏవేతి) యథోక్తేవివేకేలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (యస్మాదితి). ఉభయశబ్దోధర్మసత్యవిషయః. ధర్మంవదతీత్యేతదేవవిభజతే (ప్రసిద్ధమితి) యథాశాస్త్రానుసారేణవదన్తంధర్మంవదతీతి- తథాపూర్వోక్తవదనవైపరీత్యేనధర్మంవదన్తంసత్యంవదతీత్యాహురితియోజనా. ధర్మమేవవ్యాచష్టే (లౌకికమితి) సత్యంవదతీత్యేతదేవస్ఫుటయతి (శాస్త్రాదితి) కార్యకారణభావేనానయోరైక్యముపసంహరతి (యదుక్తమితి) శాస్త్రార్థసంశయేశిష్టవ్యవహారాన్నిశ్చయః- యథాయవవరాహాదిశబ్దేషు. ధర్మసంశయేతుశాస్త్రార్థవశాన్నిర్ణయః- యథాచైత్యవన్దనాదివ్యుదాసేనాగ్నిహోత్రాదౌ. అతోహేతుహేతుమద్భావాదుభయోరైక్యమితిభావః. ధర్మస్యసత్యాదభేదేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తస్యసర్వనియన్తృత్వేప్రకృతేకిమాయాతం - తదాహ (తస్మాత్సఇతి) తర్హియథోక్తధర్మవశాదేవకర్మానుష్ఠానసిద్ధేర్వర్ణాశ్రమాభిమానస్యాకించిత్కరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ధార్మికత్వాద్యభిమానోబ్రాహ్మణ్యాద్యభిమానంపురోధాయానుష్ఠాపకశ్చేత్ - తదభిమానోఽపితథైవాభిమానాన్తరంపురస్కృత్యానుష్ఠాపయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (తానిచేతి) నఖల్వవిదుషోధార్మికస్యబ్రాహ్మణ్యాదిషునిమిత్తేషుసత్సుకర్మప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమపేక్షతే- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ౧౪

రం.— (సనైవవ్యభవత్తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మమితి) ఏవంచాతుర్వర్ణ్యసృష్ట్యనన్తరమపిసః - ఆత్మానైవవ్యభవత్ - విభూతింనాప్తవాన్. అతోవిభూతివృద్ధ్యర్థంతచ్ఛ్రేయోరూపం- తస్య- శ్రేయోరూపత్వేనప్రాఙ్నిర్దిష్టస్యక్షత్రియస్యాపిశ్రేయోరూపంధర్మంసృష్టవానిత్యర్థః. (తదేతత్క్షత్రస్యక్షత్రంయద్ధర్మస్తస్మాద్ధర్మాత్పరంనాస్తీతి) తదేతత్ - ధర్మఇత్యుక్తమేతద్వస్తుక్షత్రస్యక్షత్రం - సర్వనియన్తృతయా ఉగ్రాదపిక్షత్రాన్నియన్తృతయాఉగ్రమిత్యర్థః. తస్మాద్ధర్మాత్పరం - అధికంకిమపినాస్తీత్యర్థః. (అథోఅబలీయాన్బలీయాంసమాశంసతేధర్మేణయథారాజ్ఞైవమితి) అథోశబ్దఃఅప్యర్థః. అబలీయానథో - అబలిష్ఠోఽపిపుమాన్బలీయాంసంపుమాంసంజేతుమాశంసతేధర్మేణ -ధర్మబలేన. యథారాజ్ఞా-యథారాజబలమవలమ్బ్యదుర్బలోబలీయాంసంజిగీషతి-తథేత్యర్థః. లోకేఽస్మిన్దుర్బలస్యదారాదికమపహరన్బలవానపిబాధితోదృ

ఉ.— తదేతద్బ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్రస్తదగ్నినైవదేవేషుబ్రహ్మాభవద్బ్రాహ్మణో మనుష్యేషుక్షత్రియేణక్షత్రియోవైశ్యేనవైశ్యఃశూద్రేణ శూద్రస్తస్మాదగ్నావేవదేవేషు లోకమిచ్ఛన్తేబ్రాహ్మణేమనుష్యేష్వేతాభ్యాగ్ హిరూపాభ్యాంబ్రహ్మాభవత్ అథయోహవాఅస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వాప్రైతి సఏనమవిదితోనభునక్తియథావేదోవా ౽ననూక్తోన్యద్వాకర్మాకృతం యదిహవాఅప్యనేవం విన్మహత్పుణ్యం కర్మకరోతితద్ధాస్యాన్తతః క్షీయతఏవాత్మానమేవలోక ముపాసీతసయఆత్మానమేవ లోకముపాస్తేనహాస్యకర్మక్షీయతేఅస్మాద్ధ్యేవాత్మనోయద్యత్కామయతేతత్తత్సృజతే॥ ౧౫

ష్టః-అతో బలవత్తరస్యధర్మవిరోధినస్తద్దణ్డనంధర్మేణైవకృతమితిగమ్యతఇతిభావః. (యోవైసధర్మస్సత్యంవైతదితి) యః-క్షత్రాదపిశ్రేష్ఠాభూతో వై- ప్రసిద్ధో ధర్మః- సఃసత్యంవై- సత్యవదనమేవేత్యర్థః. తత్రయుక్తిమాహ (తస్మాత్సత్యంవదన్తమాహురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏతద్ధ్యేవైతదుభయంభవతీతి) ఏతద్ధ్యేవ- సత్యవదనమేవఏతదుభయం- సత్యధర్మలక్షణోభయరూపంభవతి. తస్మాత్సత్యవదనంసర్వశేషిభూతమితిభావః. ౧౪

శం.— తదేతత్- చాతుర్వర్ణ్యంసృష్టంబ్రహ్మక్షత్రంవిట్ఛూద్రఇత్యుత్తరార్థఉపసంహారః. యత్తత్స్రష్టృబ్రహ్మ- తదగ్నినైవ-నాన్యేనరూపేణదేవేషుబ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిరభవత్. బ్రాహ్మణః - బ్రాహ్మణస్వరూపేణమనుష్యేషుబ్రహ్మాభవత్. ఇతరేషువర్ణేషువికారాన్తరంప్రాప్యక్షత్రియేణ క్షత్రియోఽభవదిన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠితః. వైశ్యేనవైశ్యః. శూద్రేణశూద్రః. యస్మాత్క్షత్రాదిషువికారాపన్నమగ్నౌబ్రాహ్మణఏవచావికృతంస్రష్టృబ్రహ్మ,- తస్మాదగ్నావేవదేవేషు- దేవానాంమధ్యేలోకం - కర్మఫలమిచ్ఛన్త్యగ్నిసమ్బద్ధంకర్మకృత్వేత్యర్థః. తదర్థమేవహితద్బ్రహ్మకర్మాధికరణత్వేనాగ్నిరూపేణవ్యవస్థితం- తస్మాత్తస్మిన్నగ్నౌకర్మకృత్వాతత్ఫలంప్రార్థయన్తఇత్యేతదుపపన్నం. (బ్రాహ్మణేమనుష్యేషు) మనుష్యాణాంమధ్యేకర్మఫలేచ్ఛాయాంనాగ్న్యాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా. కింతర్హి. జాతిమాత్రస్వరూపప్రతిలమ్భేనైవపురుషార్థసిద్ధిః. యత్రతుదేవాధీనాపురుషార్థసిద్ధిః- తత్రైవాగ్న్యాదిసమ్బద్ధక్రియాపేక్షా-స్మృతేశ్చ * జప్యేనైవతుసంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణోనాత్రసంశయః। కుర్యాదన్యన్నవాకుర్యాన్మైత్రోబ్రాహ్మణఉచ్యతఇతి. పారివ్రాజ్యదర్శనాచ్చ. తస్మాద్బ్రాహ్మణత్వఏవమనుష్యేషులోకం- కర్మఫలమిచ్ఛన్తి- యస్మాదేతాభ్యాంహిబ్రాహ్మణాగ్నిరూపాభ్యాంకర్మకర్త్రధికరణరూపాభ్యాంయత్స్రష్టృబ్రహ్మసాక్షాదభవత్. అత్రతు పరమాత్మలోకమగ్నౌ బ్రాహ్మణేచేచ్ఛన్తీతికేచిత్. తదసత్ - అవిద్యాధికారేకర్మాధికారార్థంవర్ణవిభాగస్య ప్రస్తుతత్వాత్. పరేణచవిశేషణాత్. యదిహ్యత్రలోకశబ్దేన పరఏవాత్మోచ్యేత- పరేణవిశేషణమనర్థకంస్యాత్స్వంలోకమదృష్ట్వేతి. స్వలోకవ్యతిరిక్తశ్చేదగ్న్యధీనతయా ప్రార్థ్యమానః ప్రకృతోలోకః- తతస్స్వమితియుక్తంవిశేషణం.- ప్రకృతపరలోకనివృత్త్యర్థత్వా, త్స్వత్వేనచావ్యభిచారాత్పరమాత్మలోకస్య, అవిద్యాకృతానాంచ స్వత్వవ్యభిచారాత్; బ్రవీతిచకర్మకృతానాం వ్యభిచారం * క్షీయత ఏవేతి. బ్రహ్మణాసృష్టావర్ణాః కర్మార్థం. తచ్చకర్మ-ధర్మాఖ్యం సర్వానేవ కర్తవ్యతయా నియన్తృపురుషార్థసాధనంచ. తస్మాత్తేనైవచేత్కర్మణాస్వోలోకః- పరమాత్మాఖ్యోఽవిదితోపి ప్రాప్యతే - కిం తస్యైవ పదనీయత్వేన క్రియతఇత్యతఆహ - అథేతి పూర్వపక్షవినివృత్త్యర్థః. యఃకశ్చిత్హవైఅస్మాత్ - సాంసారికాత్పిణ్డగ్రహణలక్షణా దవిద్యాకామకర్మహేతుకా దగ్న్యధీనకర్మాభిమానితయావా బ్రాహ్మణజాతిమాత్రకర్మాభిమానితయావా ఆగన్తుకాద స్వరూపభూతాల్లోకాత్స్వంలోకం- ఆత్మాఖ్యం- ఆత్మత్వేనావ్యభిచారిత్వాత్, అదృష్ట్వాహంబ్రహ్మాస్మీతిప్రైతి - మ్రియతే. సః-యద్యపిస్వోలోకః- అవిదితః - అవిద్యయావ్యవహితోఽస్వఇవాజ్ఞాతఏనంసఙ్ఖ్యాపూరణఇవ- లౌకిక ఆత్మానభునక్తి - నపాలయతిశోకమోహభయాదిదోషాపనయేన. యథాచలోకేవేదోఽననూక్తః - అనధీతఃకర్మాద్యవబోధకత్వేననభునక్త్య, న్యద్వా- లౌకికంకృష్యాదికర్మాకృతం- స్వాత్మనానభివ్యఞ్జితమాత్మీయఫలప్రదానేననభునక్తి,- ఏవమాత్మా స్వోలోకఃస్వేనైవనిత్యాత్మస్వరూపేణానభివ్యఞ్జితోఽవిద్యాదిప్రహాణేనననభునక్త్యేవ. ననుకింస్వలోకదర్శననిమిత్తపరిపాలనేన - కర్మణాంఫలప్రాప్తౌ ధ్రువాయాం, దిష్టఫలనిమిత్తస్యచకర్మణోబాహుళ్యా, త్తన్నిమిత్తంపాలనమక్షయంభవిష్యతి. తన్న - కృతస్యక్షయిత్వాదిత్యేతదాహ - యదిహవై - సంసారేఽద్భుతవత్కశ్చిన్మహాత్మాప్యనేవంవిత్- స్వంలోకంయథోక్తేనవిధినాఽవిద్వాన్మహత్- బహ్వశ్వమేధాదిపుణ్యంకర్మేష్టఫలమేవనైరన్తర్యేణ కరోత్యనేనైవాహానన్త్యంమమభవిష్యతీతి. తత్ - కర్మహాస్య - అవిద్యావతోఽవిద్యాజనితకామహేతుత్వాత్స్వప్నదర్శనవిభ్రమోద్భూతవిభూతివదన్తతః- అన్తేఫలోపభోగస్యక్షీయతఏవ. తత్కారణయోరవిద్యాకామయోశ్చలత్వాత్కృతక్షయధ్రువోపపత్తిః. తస్మాన్నపుణ్యకర్మఫలపాలనాశాస్త్యేవ. అతఆత్మానమేవ- స్వంలోకం. ఆత్మానమితిస్వంలోకమిత్యస్మిన్నర్థే స్వంలోకమితిప్రకృతత్వా, దిహచస్వశబ్దస్యాప్రయోగాత్,. ఉపాసీత. సయఆత్మానమేవలోకముపాస్తే- తస్యకిమితి. ఉచ్యతే (నహాస్యకర్మక్షీయతే) కర్మాభావాదేవేతినిత్యానువాదః. యథాఽవిదుషఃకర్మక్షయలక్షణంసంసారదుఃఖంసన్తతమేవ - నతథాతదస్యవిద్యతఇత్యర్థః. * మిథిలాయాంప్రదీప్తాయాంనమేదహ్యతికించనేతి- యద్వత్ । స్వాత్మలోకోపాసకస్యవిదుషోవిద్యాసంయోగాత్కర్మైవనక్షీయతఇత్యపరేవర్ణయన్తి. లోకశబ్దార్థంచకర్మసమవాయినంద్విధాపరికల్పయన్తికిల - ఏకో వ్యాకృతావస్థఃకర్మాత్మకోలోకోహైరణ్యగర్భాఖ్యః. తంకర్మసమవాయినంలోకంవ్యాకృతంపరిచ్ఛిన్నంయఉపాస్తే-తస్యకిలపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శినః కర్మక్షీయతే. తమేవకర్మసమవాయినంలోకమవ్యాకృతావస్థంకారణరూపమాపాద్యయస్తూపాస్తే- తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మాత్మదర్శిత్వాత్తస్యచకర్మన

క్షీయత ఇతి. భవతీయం శోభనా కల్పనా - న తు శ్రౌతీ. స్వలోకశబ్దేన ప్రకృతస్య పరమాత్మనోఽభిహితత్వాత్. స్వం లోకమితి ప్రస్తుతస్య స్వశబ్దం విహాయాత్మశబ్దప్రక్షేపేణ పునస్తస్యైవ ప్రతినిర్దేశాదాత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి - తత్ర కర్మసమవాయిలోకకల్పనాయా అనవసర ఏవ. పరేణ చ కేవలవిద్యావిషయేణ విశేషణాత్ *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. పుత్రకర్మాపరవిద్యాకృతేభ్యో హి లోకేభ్యో విశిష్ట ఆయమాత్మా నో లోక ఇతి. *న హాస్య కేన చన కర్మణా లోకో మీయత ఏష హ్యస్య పరమో లోక ఇతి చ. తైస్సవిశేషణైరస్యైకవాక్యతా యుక్తా - ఇహ హి స్వం లోకమితి విశేషణదర్శనాత్. అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తదితి? అస్మాత్కామయత ఇత్యయుక్తమితి చేత్. ఇహాస్యో లోకః పరమాత్మా - తదుపాసనాత్స ఏవ భవతీతి స్థితే యద్యత్కామయతే తత్తదస్మాదాత్మనః స్రజత ఇతి తదాత్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణ ఫలవచనమయుక్తమితి చేన్న - స్వలోకోపాసనస్తుతిపరత్వాత్. స్వస్మాదేవ లోకాత్సర్వమిష్టం సమ్పద్యత ఇత్యర్థః. నాన్యతః ప్రార్థనీయం- ఆప్తకామత్వాత్. *ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశా ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరేణ యథా. సర్వాత్మభావప్రదర్శనార్థో వా - పూర్వవత్. యది హి పర ఏవాత్మా సమ్పద్యతే - తదా యుక్తోఽస్మాద్ధ్యేవాత్మన ఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః స్వస్మాదేవ ప్రకృతాత్మనో లోకాదిత్యేవమర్థః. అన్యథాఽవ్యాకృతావస్థాత్కర్మణో లోకాదితి సవిశేషణమవక్ష్యత్ప్రకృతపరమాత్మలోకవ్యావృత్తయేఽవ్యాకృతావస్థావ్యావృత్తయే చ. న హ్యస్మిన్ప్రకృతే విశేషితేఽశ్రుతాన్తరావస్థా ప్రతిపత్తుం శక్యతే. ౧౫

ఆ.— పునరుక్తివైయర్థ్యమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరార్థమితి) - పూర్వత్ర దేవేషు దర్శితస్య వర్ణవిభాగస్య మనుష్యేషూత్తరగ్రన్థే యోజనార్థ ఇతి యావత్. సృష్టవర్ణచతుష్టయనివిష్టమవాన్తరవిభాగమభిధాతుమారభతే (యత్తదితి) - నాన్యేన - దేవాన్తరస్వరూపేణ. క్షత్రాదివికారవన్తరేణేతి యావత్. వికారాన్తరం - అగ్నిబ్రాహ్మణలక్షణం. క్షత్రియేణేత్యత్ర వివక్షితమర్థమాహ (ఇన్ద్రాదిదేవతాధిష్ఠిత ఇతి). వైశ్యేనేతి - వస్వాద్యధిష్ఠితత్వం. శూద్రేణేతి - పూషాధిష్ఠితత్వం. అగ్న్యాదిభావమాపన్నస్య క్షత్రాదిభావః - స తు క్షత్రాదిభావమాపన్నస్యాగ్న్యాదిభావ ఇత్యేతావన్మాత్రేణ బ్రహ్మణో వికృతత్వాఽవికృతత్వమగ్నిబ్రాహ్మణస్తుత్యర్థముక్తమిత్యభిప్రేత్య తస్మాదిత్యాది వ్యాచష్టే. (యస్మాదితి) యథోక్తప్రార్థనాయాః న్యాయ్యత్వం సాధయతి. (తదర్థమేవేతి) కర్మఫలదానార్థమితి యావత్. మనుష్యాణాం మధ్యే కమపి మనుష్యమవలమ్బ్య కర్మఫలభోగాపేక్షయామధికరణసమ్ప్రదానభావే నావస్థితాగ్నీన్ద్రాదినిమిత్తక్రియాపేక్షా నాస్తి - కింతు బ్రాహ్మణజాతిప్రాప్తిమాత్రేణ తత్సమ్బద్ధం జపాదికర్మావశ్యం భావీతి తన్మాత్రేణ పురుషార్థస్సిధ్యతీతి ప్రతీకగ్రహణపూర్వకమాహ (మనుష్యాణామితి). కుత్ర తర్హి యథోక్తక్రియాపేక్షేతి - తత్రాహ (యత్ర త్వితి) దేవానాం మధ్యేఽగ్నిసమ్బద్ధమేవ కర్మ కృత్వా పురుషార్థలాభః - మనుష్యాణాం మధ్యే తు బ్రాహ్మణ్యప్రయుక్తజపాదిమాత్రేణ తత్ప్రాప్తిరిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్మృతేశ్చేతి) - జప్యగ్రహణం జాతిమాత్రప్రయుక్తకర్మోపలక్షణార్థం. అన్యత్ - అగ్నిసమ్బద్ధం కర్మ. కోఽయం బ్రాహ్మణో నామ - తత్రాహ (మైత్ర ఇతి) సర్వేషు భూతేష్వభయప్రదో విశిష్టజాతిమానితి యావత్. నను యథోక్తస్య తే బ్రాహ్మణ్యప్రతిలమ్భమాత్రాదభ్యుదయలాభే కుతస్తతో నిఃశ్రేయససిద్ధిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) *బ్రాహ్మణా వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి బ్రాహ్మణస్య పారివ్రాజ్యం శ్రూయతే. తచ్చ *సన్న్యాసాద్బ్రహ్మణః స్థానమితి బ్రహ్మలోకసాధనం గమ్యతే. అతశ్చ బ్రాహ్మణజాతినిమిత్తం లోకమిచ్ఛన్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి). హేతువాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) - హిశబ్దార్థో యస్మాదిత్యుక్తిః. యత్స్రష్టృ బ్రహ్మ - తదేతాభ్యాం యస్మాత్సాక్షాదభవత్ - తస్మాదగ్నావేవేత్యాదియుక్తమితి యోజనా. అగ్నౌ హుత్వా - బ్రాహ్మణే చ దత్త్వా పరమాత్మలక్షణం లోకమాప్తుమిచ్ఛన్తీతి భర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యానమనువదతి (అత్రేతి) సప్తమీ తస్మాదిత్యాది వాక్యవిషయా. ప్రక్రమాలోచనాయాం కర్మఫలమిహ లోకశబ్దార్థః- న పరమాత్మా - ప్రక్రమభఙ్గప్రసఙ్గాదితి దూషయతి (తదసదితి) - కర్మాధికారార్థం - కర్మసు ప్రవృత్తిసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. వాక్యశేషగతవిశేషణవశాదపి కర్మఫలస్యైవాత్ర లోకశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ (పరేణ చేతి). తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యది హీతి) పరపక్షే స్వమితి విశేషణం వ్యావర్త్యాభావాన్న ఘటతే చేత్ - త్వత్పక్షేఽపి కథం తదుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వలోకేతి) పరశబ్దోఽనాత్మవిషయః. నను ప్రకృతవాక్యే లోకశబ్దేన పరమాత్మా నోచ్యతే చేత్ - ఉత్తరవాక్యేఽపి తేన నాసావుచ్యేత - విశేషాభావాదిత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాన్నైవమిత్యాహ (స్వత్వేన చేతి) కర్మఫలవిషయత్వేనాపి విశేషణస్య నేతుం శక్యత్వాన్న విశేషసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి). తేషాం స్వరూపవ్యభిచారే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (బ్రవీతి చేతి). ఉత్తరవాక్యస్యాపార్థ్యం పూర్వపక్షమాహ (బ్రహ్మణేతి). తత్పునరచేతనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి) - సర్వైరేవ వర్ణైః స్వస్వకర్తవ్యతయా తాన్ప్రతి నియన్తృభూతత్వాదితి యోజనా. తస్యాపురుషార్థోపాయత్వప్రసిద్ధిమాదాయ ఫలితమాహ (తస్మాదితి) - అవిదితోఽపీతి చ్ఛేదః. దేవతాగుణః- కర్మముక్తిహేతురితి పక్షం ప్రతిక్షేప్తుముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (అథ హేతి) - జ్ఞానాదేవ ముక్తిర్న కర్మణేత్యాగమప్రసిద్ధమితి నిపాతయోరర్థః. తత్ర నిమిత్తముపాదానం చేతి ద్వయం సఙ్క్షిపతి (అవిద్యేతి). నిమిత్తం వివృణోతి (అగ్న్యాదీనేతి). ఆత్మాఖ్యస్య లోకస్య సత్త్వే హేతుమాహ (ఆత్మత్వేనేతి) - అహం బ్రహ్మాస్మీత్యదృష్ట ఏవేతి సమ్బన్ధః. యః పరమాత్మానమవిదిత్వైవ మ్రియతే - తమేనం పరమాత్మా న పాలయతీతి యోజనా. పరమాత్మనః స్వరూపత్వాదవిదితస్యాపి పాలయితృత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యద్యపీతి) - లోకశబ్దాదుపరిష్టాత్తథాపీతి ద్రష్టవ్యం. అవిదిత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమవిద్యయేత్యాది. పరమాత్మాఖ్యో లోకోఽజ్ఞాతో భునక్తీత్యత్ర కర్మఫలభూతలోకం వైధర్మ్యదృష్టాన్తతయా దర్శయతి (అస్వ ఇతి). అజ్ఞాతస్యాపాలయితృత్వే సాధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (సక్షేప్యేతి)- యథా లౌకికో దశమో దశమోఽస్మీత్యజ్ఞాతో నః శోకాదినివర్తనేనాత్మానం భునక్తి - తథా పరమాత్మాపీత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుత్యుక్తం దృష్టాన్తద్వయం వ్యాచష్టే (యథా చేత్యాదినా) - అవిద్యాదీత్యాదిశబ్దేన తదుక్తం సర్వం సఙ్గృహ్యతే. యది హేత్యాదివాక్యాపోద్యం చోద్యముత్థాపయతి (నన్వితి)

నన్వనిష్టఫలనిమిత్తస్యాపికర్మణః ప్రాప్తిధ్రౌవ్యాత్కథంకర్మణో మోక్షస్సేత్స్యతి- తత్రాహ (ఇష్టేతి) బాహుళ్యం- అశ్వమేధాదికర్మణో మహత్తరత్వం. తద్ధిదురితమభిభూయ మోక్షమేవసంపాదయిష్యతీత్యర్థః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితిన్యాయమాశ్రిత్యపరిహరతి (తన్నేత్యాదినా) సప్తమ్యర్థస్సంసారఇతి. నిపాతార్థంసూచయతి (అద్భుతవదితి) అనేవంవిత్త్వంవ్యాకరోతి (స్వంలోకమితి) యథోక్తావిధిః - అన్వయవ్యతిరేకాదిః. పుణ్యకర్మచ్ఛిద్రేషుదురితప్రసక్తింనివారయతి (నైరన్తర్యేణేతి) తథాపుణ్యంసఞ్చిన్వతోఽభిప్రాయమాహ (అనేనేతి) ప్రక్రాన్తయచ్ఛబ్దాపేక్షితంకథయతి (తత్కర్మేతి) ప్రాగుక్తన్యాయావద్యోతీనిపాతః. కారణరూపేణకార్యస్యధ్రువత్వమాశఙ్క్యాహ (తత్కారణమోరితి) ముక్తేరనిత్యత్వదోషసమాధిస్సప్తమీకేన ప్రకారేణస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి) ఆత్మశబ్దార్థమాహ (స్వంలోకమితి) తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మానమితి) ఆత్మశబ్దస్యప్రకృతస్వలోకవిషయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇహచేతి) ప్రయోగేతుపునరుక్తిభయాదర్థాన్తరవిషయత్వమపిస్యాదిత్యర్థః. విద్యాఫలమాకాఙ్క్షాద్వారానిక్షిపతి (సయఇతి) కర్మఫలస్యక్షయిత్వముక్త్వాకర్మణోఽక్షయత్వంవదతో వ్యాహతిమాశఙ్క్యాహ (కర్మేతి) వాక్యస్యవివక్షితమర్థమైధర్మ్యందృష్టాన్తేనవ్యాచష్టే (యథేతి) అవిదుష ఇతిచ్ఛేదః. కర్మక్షయేపివిదుషోదుఃఖాభావేదృష్టాన్తమాహ (మిథిలాయామితి) ఆత్మానమిత్యాదికేవలజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేవంపరతయావ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతిభర్తృప్రపఞ్చవ్యాఖ్యాముత్థాపయతి (స్వాత్మేతి) ఆత్మలోకోపాసకస్యకర్మాభావేకథంతదక్షయవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యకర్మాభావస్యాసిద్ధిమభిసన్ధాయకర్మసాధ్యంలోకంవ్యాకృతావ్యాకృతరూపేణభినత్తి (లోకశబ్దార్థంచేతి) ఔత్పత్తికీకల్పనానతుస్వాతీతివక్తుంకిలేత్యుక్తం- తత్రాద్యంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యదోషమాహ (ఏకఇతి) పరిచ్ఛిన్నః కర్మాత్మాతత్సాధ్యోవ్యాకృతావస్థాలోకః - తస్మిన్నహంగ్రహోపాసకస్యేతియావత్. కిలశబ్దస్తుపూర్వవత్. ద్వితీయంలోకశబ్దార్థమనూద్యతదుపాసకస్యలాభందర్శయతి (తమేవేతి) యథాకుణ్డలాదేరన్తర్బహిరన్వేషణేసువర్ణాతిరిక్తరూపానుపలమ్భాత్తద్రూపేణాస్యనిత్యత్వం- తథాకర్మసాధ్యంహిరణ్యగర్భాదిలోకంకార్యత్వాదవ్యాకృతంకారణమేవేత్యైక్యధియా తస్మిన్నహంబుద్ధ్యోపాస్తే - తస్యాపరిచ్ఛిన్నకర్మసాధ్యలోకాత్మోపాసకత్వాచ్ఛ్రీమ్నినిత్యత్వంకర్తృత్వంచఘటతే. తస్యఖల్వాత్మైవకర్మ - తేన తస్య తన్నక్షీయతే. *యఃపునరద్వైతావస్థాముపాస్తే - తస్యాత్మైవకర్మభవతీతిహిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. ఆత్మానమిత్యాదిసముచ్చయపరమితిప్రాప్తంపక్షంప్రత్యాహ (భవతీతి) శ్రౌతత్వాభావేహేతుమాహ (స్వలోకేతి) స్వంలోకమదృష్ట్వేత్యత్రస్వలోకశబ్దేనపరస్య ప్రకృతస్యాత్మానమేవేత్యత్రప్రకృతహానా ప్రకృతప్రక్రియాపరిహారార్థముక్తత్వాన్నాత్రలోకద్వైవిధ్యకల్పనాయుక్తేత్యర్థః. లోకశబ్దేనాత్రపరమాత్మపరిగ్రహే హేత్వన్తరమాహ (స్వంలోకమితీతి) యథాలోకస్యస్వశబ్దార్థోవిశేషణం - తథాఆత్మానమిత్యత్ర స్వశబ్దపర్యాయాత్మశబ్దార్థస్తస్యవిశేషణందృశ్యతే. నచ కర్మఫలస్యముఖ్యమాత్మత్వం - అతోలోకశబ్దోఽత్రపరమాత్మైవేత్యర్థః. ప్రకరణాద్విశేషణాచ్చ సిద్ధమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) పరస్యైవలోకశబ్దార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (పరేణేతి) ఉత్తరమేవ ప్రపఞ్చయతి (పుత్రేతి) అథపరేషువాక్యేషు పరమాత్మాలోకశబ్దార్థః- ప్రకృతేతుకర్మఫలమితివ్యవస్థేతిచేత్, నైవం - ఏకవాక్యత్వసమ్భవేతద్భేదస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యాహ (తైరితి) ఏకవాక్యత్వసంభావనామేవదర్శయతి (ఇహాపీతి) యథోత్తరత్రాత్మాదిశబ్దేనలోకోవిశేషితః - తథాత్మానమిత్యత్రాప్యాత్మశబ్దేనవిశిష్యతే, పూర్వవాక్యేచస్వంలోకమదృష్ట్వేతిస్వశబ్దేనాత్మవాచినాతస్యవిశేషణం దృశ్యతే, - తథాచపూర్వాపరాలోచనాయామేకవాక్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ప్రకరణేనపరస్య లోకశబ్దార్థత్వమయుక్తం - లిఙ్గవిరోధాదితిచోదయతి (అస్మాదితి) తదేవవివృణోతి (ఇహేత్యాదినా) అర్థవాదస్థంలిఙ్గంనప్రకరణాద్బలవదితిమత్వాసమాధత్తే (నేత్యాదినా) స్తుతిరేవస్పష్టయతి (స్వస్మాదేవేతి) లోకాత్- జ్ఞాతాదితిశేషః. యథాఛాన్దోగ్యేస్తుత్యర్థమాత్మనఃస్రష్టృత్వముచ్యతే- తథాత్రాప్యాత్మలోకంస్తోతుమేతత్ఫలవచనమిత్యాహ (ఆత్మత ఇతి) భవతువా-మాభూదస్మాద్ధ్యేవేత్యాదిరర్థవాదః- తథాపితస్యసర్వాత్మత్వప్రదర్శనార్థత్వాద్యుక్తమత్రలోకశబ్దేన పరమాత్మగ్రహణమిత్యాహ (సర్వాత్మేతి) *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితివాక్యం దృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) కించ- ఆత్మశబ్దస్యత్రిధాపరిచ్ఛేదశూన్యార్థవాచితాయాః *యచ్చాప్నోతీత్యాదిన్యాయేనసిద్ధత్వాత్తత్సమానాధికరణలోకశబ్దస్యాపితదర్థత్వాత్పరస్యైవాత్రలోకత్వమిత్యాహ (యదిహీతి). కించ- యదిలోకశబ్దేనపరంహిత్వా అర్థాన్తరముచ్యతే-తదాసవిశేషణంవాక్యంస్యాత్. అన్యథాస్వంలోకమితిప్రకృతపరమాత్మలోకస్య, త్వత్పక్షేఽనన్తరోక్తబ్రహ్మలోకస్య, వ్యావృత్త్యయోగాత్. నచాత్రసవిశేషణంవాక్యందృష్టం - అతస్స్వలోకమితిప్రకృతః పరమాత్మైవాత్రాపిలోకఇత్యాహ (అన్యథేతి) విశేషణంవినైవాస్మాదిత్యత్ర పరాపరాభ్యామర్థాన్తరంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) స్వంలోకమితిప్రకృతేపరమాత్మన్యాత్మానమేవేతివిశేషితేచావ్యాకృతాఖ్యాపరాపరాభ్యామన్తరాళావస్థానప్రతిపత్తుంశక్యతే- తస్యాః శ్రుతత్వాభావాదిత్యర్థః. ౧౫

౨౦.—— ఉక్తాంచాతుర్వర్ణ్యసృష్టింనిగమయతి (తదేతద్బ్రహ్మక్షత్త్రంవిట్ఛూద్ర ఇతి) తత్- తస్మాత్. ఉక్తరీత్యాబ్రాహ్మణక్షత్త్రాదివర్ణానాంబ్రహ్మణోజాతత్వాదేతత్- బ్రహ్మైవబ్రహ్మక్షత్రవిట్ఛూద్రాత్మకమితిభావః. ననుకథం బ్రహ్మణశ్చతుర్వర్ణస్వరూపత్వం - క్షత్త్రాదివర్ణత్రయసృష్టిర్హ్యుక్తా - న బ్రహ్మవర్ణసృష్టిరిత్యపేక్షాయామాహ (తదగ్నినైవదేవేషు బ్రహ్మాభవదితి) అగ్నినేతీత్థమ్భావేతృతీయా. * సముఖాచ్చయోనేర్హస్తాభ్యాంచాగ్నిమసృజతేతి, *తేజోరసోనిరవర్తతాగ్నిరితి, చసృష్టత్వేనప్రాగుక్తేనాగ్నినైవవిశిష్టంతత్ - పరంబ్రహ్మ దేవేషు బ్రహ్మాభవత్ - బ్రాహ్మణోభవత్. అగ్నిరూపంబ్రహ్మబ్రాహ్మణత్వజాతిమత్ - *కారిన్యవాన్యోభిభర్తితస్మైభూమ్యాత్మనేనమఇతివత్. అతో బ్రహ్మణోఽగ్నిద్వారాబ్రాహ్మణత్వమిత్యగ్నిరూపోబ్రాహ్మణోభవదితి పర్యవసితోఽర్థః. ఏవమేవఇన్ద్రాదిరూపవిశిష్టం బ్రహ్మతద్ద్వారాక్షత్రియత్వజాతిమదభూత్. వసురుద్రాదిరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారావైశ్యత్వజాతిమదభూత్, పృథివీరూపవిశిష్టంబ్రహ్మతద్ద్వారాశూద్రత్వజాతిమదభూ, దితిసిద్ధం.

ఉ.— †అథోఽయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోకః స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం లోకోఽథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి యత్ప్రజామిచ్ఛతే తేన పితౄణామథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యోఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనాం యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోకో యథా హ వై స్వాయ లోకాయారిష్టిమిచ్ఛేదేవం హైవంవిదే సర్వాణి భూతాన్యరిష్టిమిచ్ఛన్తి తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమ్॥ ౧౬

ఏవం పరబ్రహ్మణో దేవేషు బ్రాహ్మణత్వక్షత్రియత్వాదిజాతిమత్త్వమగ్నీన్ద్రాదిద్వారకమిత్యుక్త్వా మనుష్యేషు బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిమత్త్వప్రకారం బ్రహ్మణో దర్శయతి (బ్రాహ్మణో మనుష్యేషు క్షత్రియేణ క్షత్రియో వైశ్యేన వైశ్యః శూద్రేణ శూద్ర ఇతి) బ్రాహ్మణో మనుష్యేష్విత్యత్ర బ్రాహ్మణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఇతి- క్షత్రియేణ క్షత్రియ ఇత్యుత్తరగ్రన్థానుసారాత్. తతశ్చ దేవేష్వగ్న్యాదిద్వారేణైవ మనుష్యేష్వపి పరం బ్రహ్మ బ్రాహ్మణద్వారా బ్రాహ్మణత్వజాతిమదభవత్. క్షత్రియవైశ్యాదిద్వారా క్షత్రియత్వాదిజాతిమదభవదిత్యర్థః. ప్రసక్తాదగ్నిబ్రాహ్మణౌ ప్రశంసతి (తస్మాదగ్నావేవ దేవేషు లోకమిచ్ఛన్తే బ్రాహ్మణే మనుష్యేష్వితి) తస్మాత్- బుద్ధిస్థాద్వక్ష్యమాణాద్ధేతోః. పూర్వోక్తహేతోర్వా. దేవేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ. దేవేషు - దేవానాం మధ్యే లోకమగ్నావేవేచ్ఛన్తే - ఇచ్ఛన్తి. లోకం - ఫలం. అగ్నావితి నిమిత్తసప్తమీ. అగ్నినిమిత్తాదేవేచ్ఛన్తి లోకం. మనుష్యేషు- మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణాదేవ నిమిత్తాల్లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. యద్వా- దేవానాం మధ్యే అగ్నావేవ హుత్వా మనుష్యాణాం మధ్యే బ్రాహ్మణ ఏవ దత్త్వా లోకమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. తస్మాదితి పూర్వపరామృష్టం ప్రాశస్త్యహేతుమాహ (ఏతాభ్యాం హి రూపాభ్యాం బ్రహ్మాభవదితి) ప్రథమత ఇతి శేషః. ఏతాభ్యాం-అగ్ని బ్రాహ్మణరూపాభ్యాం హి- యస్మాత్ పరం బ్రహ్మ ప్రథమతో విశిష్టమభవదిత్యర్థః. అతోఽగ్నేర్దేవేషు బ్రాహ్మణస్య మనుష్యేష్వగ్రజత్వాత్ప్రాశస్త్యమితి భావః. యదభవత్తస్మాల్లోకమిచ్ఛన్తీతి పూర్వేణాన్వయః. ఏవం నిఖిలజగత్కారణత్వాదిగుణకమాత్మస్వరూపముక్త్వా తద్వేదనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ (అథ యో హ వా అస్మాల్లోకాత్స్వం లోకమదృష్ట్వా ప్రైతి స ఏనమవిదితో న భునక్తి యథా వేదో వాననూక్తోఽన్యద్వా కర్మాకృతమితి) అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. హ వై శబ్దౌ ప్రసిద్ధౌ. లోక్యతే - దృశ్యత ఇతి లోకః. నిత్యసూరిభిస్సర్వదా ఆలోక్యమానత్వాత్పరమాత్మా లోక ఇత్యుచ్యతే. ఏవంభూతం స్వం- స్వీయమన్తరాత్మానమదృష్ట్వా- దర్శనసమానాకారేణ జ్ఞానేనావిషయీకృత్య యః పుమానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- లోకాన్తరం గచ్ఛతి. తమేనం పరమాత్మా స్వః- ఆత్మభూతోఽపి న భునక్తి - న పరిపాలయతి. కస్య హేతోరిత్యత ఆహ (అవిదిత ఇతి) అనుపాసిత ఇత్యర్థః. ఉపాసనాఽభావే వస్తుగత్యా శేషితయాఽఽత్మభూతోఽపి సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. యథాహ యోగీ యాజ్ఞవల్క్యః * గవాం సర్పిశ్శరీరస్థం న కరోత్యఙ్గపోషణం । నిస్సృతం కర్మచరితం పునస్తస్యైవ భేషజం । ఏవం స హి శరీరస్థస్సర్పివత్పరమేశ్వరః। వినా చోపాసనాం దేవో న కరోతి హితం నృణామితి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథా వేదో వేత్యాదినా) వేదస్య సర్వోపకారార్థప్రవృత్తతయా సర్వసాధారణ్యేఽపి అనధీతో న పాలయతి, యథా వా జ్యోతిష్టోమాదిర్వైదికం కర్మాననుష్ఠితం నోపకరోతి, - తథేశ్వరస్సర్వస్య శేషిభూతోఽప్యనుపాసితస్సంసారం న నివర్తయతీత్యర్థః. (యదిహ వా అప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవేతి) హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అనేవంవిత్- అబ్రహ్మవిత్ యది వా అపి మహదశ్వమేధాదిపుణ్యం కర్మ కరోతి- కుర్యాత్. తత్- అస్య- అబ్రహ్మవిదః కర్మ అన్తతః- సుదూరం గత్వాపి. బహుకాలం స్థిత్వాపీతి యావత్. క్షీయతే- నశ్యత్యేవేత్యర్థః. క్షీణఫలం భవతీతి యావత్. *యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతీతి శ్రుతేరితి భావః. అతః కిం కార్యమిత్యత ఆహ (ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి) ఇతరత్పరిత్యజ్యాత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యర్థః. లోక్యత ఇతి లోకః- ఫలం. ఉపాయభూతమాత్మానమేవోపేయభూతం భజేతేత్యర్థః. ఏవం సతి న పూర్వోక్తదోష ఇత్యాహ (స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హాస్య కర్మ క్షీయత ఇతి) ఉక్తరీత్యా పరమాత్మోపాసకస్య కర్మ న క్షీయత ఇత్యర్థః. అత్ర కర్మశబ్ద ఉపాసనాపరః. తదఙ్గభూతకర్మపరో వా. ఆత్మోపాసకస్యేతరకర్మాప్రసక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. కర్మణః క్షణికస్యాత్ర నిషిధ్యమానం క్షయిత్వం నామాక్షయఫలకత్వరూపం. కర్మణశ్చాక్షయఫలకత్వముపాసనద్వారేతి ద్రష్టవ్యం. (అస్మాద్ధ్యేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత ఇతి) తస్మాదేవ- బ్రహ్మవేదనాద్ధేతోః. హి శబ్దశ్శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి. అయముపాసకః * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి శ్రుతిసూత్రోక్తరీత్యా ఆత్మనః- స్వస్య యద్యత్కామయతే- యద్యదభిలషితం. తత్సర్వం సఙ్కల్పమాత్రేణ స్సృజతీత్యర్థః. ౧౫

శం.— (అథో అయం వా ఆత్మా) అత్రావిద్వాన్వర్ణాశ్రమాద్యభిమానో ధర్మేణ నియమ్యమానో దేవాదికర్మకర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్ర ఇత్యుక్తం.- కాని పునస్తాని కర్మాణి- యత్కర్తవ్యతయా పశువత్పరతన్త్రో భవతి, కే వా తే దేవాదయః - యేషాం కర్మభిః పశువదుపకరోతి, ఇతి. తదుభయం ప్రపఞ్చయతి - అథో ఇత్యయం వాక్యోపన్యాసార్థః. అయం- యః ప్రకృతో గృహీ కర్మాధికృతోఽవిద్వాన్ శరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదివిశిష్టః పిణ్డః - ఆత్మేత్యుచ్యతే. సర్వేషాం - దేవాదీనాం పిపీలికాన్తానాం భూతానాం లోకః - భోగ్య ఆత్మేత్యర్థః. సర్వేషాం- వర్ణాశ్రమాదివిహితైః కర్మభిరుపకారిత్వాత్. కైః పునః కర్మవిశేషైరుపకుర్వన్ కేషాం భూతవిశేషాణాం లోక ఇతి. ఉచ్యతే- సః- గృహీ యజ్జుహోతి య

---

† అరిష్టమిచ్ఛేదితి, అరిష్టమిచ్ఛన్తీతి చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్యజతే- యాగః - దేవతాముద్దిశ్య స్వత్వపరిత్యాగః. స ఏవాసేచనావధికో హోమః. తేన - హోమయాగలక్షణేన కర్మణా అవశ్యకర్తవ్యత్వేన దేవానాం పశువత్పరతన్త్రత్వేన ప్రతిబద్ధ ఇతి లోకః. అథ యదనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీతే అహరహః. తేన ఋషీణాం లోకః. అథ యత్పితృభ్యో నిపృణాతి - ప్రయచ్ఛతి పిణ్డోదకాది,- యచ్చ ప్రజామిచ్ఛతే - ప్రజార్థముద్యమం కరోతి. ఇచ్ఛా చోత్పత్త్యుపలక్షణార్థా. ప్రజాం చోత్పాదయతీ, త్యర్థః. తేన- కర్మణా అవశ్యకర్తవ్యత్వేన పితౄణాం లోకః - పితౄణాం భోగ్యత్వేన పరతన్త్రో లోకః. అథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే భూమ్యుదకాదిదానేన గృహే, యచ్చ తేభ్యో వసద్భ్య ఉపసద్భ్యో వార్థిభ్యో ఽశనం దదాతి,- తేన మనుష్యాణాం. అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి- లమ్భయతి, తేన పశూనాం. యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంసి చ పిపీలికాభిస్సహ కణబలిభాణ్డక్షాళనాద్యుపజీవన్తి - తేన తేషాం లోకః. యస్మాదయమేతాని కర్మాణి కుర్వన్నుపకరోతి దేవాదిభ్యః- తస్మాద్యథా హ వై లోకే స్వాయ లోకాయ- స్వస్మై దేహాయారిష్టిం - అవినాశం స్వభావాప్రచ్యుతిమిచ్ఛేత్- స్వస్వభావప్రచ్యుతిభయాత్పోషణరక్షణాదిభిః సర్వతః పరిపాలయేత్. ఏవం హ ఏవంవిదే - సర్వభూతభోగ్యో ఽహమనేన ప్రకారేణ ఋణవానవశ్యమృణివత్ప్రతికర్తవ్య, మిత్యేవమాత్మానం పరికల్పితవతే సర్వాణి భూతాని- దేవాదీని యథోక్తాన్యరిష్టిం - అవినాశమిచ్ఛన్తి- స్వాత్మప్రసూత్త్యై సర్వతః సంరక్షన్తి కుటుమ్బిన ఇవ పశూన్. తస్మాదేషాం తన్న ప్రియమిత్యుక్తం. తద్వా ఏతత్ - తదేతద్యథోక్తానాం కర్మణామృణవదవశ్యకర్తవ్యత్వం పఞ్చమహాయజ్ఞప్రకరణే విదితం కర్తవ్యతయా, మీమాంసితం- విచారితం చావదానప్రకరణే. ౧౬.

ఆ.— ఋక్తికాన్తరమవతార్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తాత్పర్యమాహ (అథో ఇత్యాదినా). అత్రేత్యస్మిన్ వ్యాఖ్యానస్థా. పూర్వగ్రన్థో వా గృహ్యతే. అపి పర్యాయస్యాథోశబ్దస్యాసఙ్గతిమాశఙ్క్య వ్యాకరోతి (అథో ఇతీతి). పరస్యాపి ప్రకృతత్వాత్తల్లోకవిశిష్టి (స్వర్గేతి) హిత్వే హేతురవిద్వానిత్యాదిః. ఇతరపర్యుదాసార్థం కర్మాధికృత ఇత్యుక్తం. కథముక్తస్యాత్మనః సర్వభోగ్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) [illegible] ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కైః పునరితి). యజతిజుహోత్యోర్యాగార్థత్వేనావిశేషాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్య *యజతిశ్చోదనాద్రవ్యదేవతాక్రియాసముదాయే కృతార్థత్వాదితి న్యాయేనాహ (యాగ ఇతి). ఆసేచనం- ప్రక్షేపః. ఉక్తం చ * జుహోతిరాసేచనాధికస్స్యాత్. యథోక్తహోమాదిభిర్దేవాదీన్ప్రత్యుపకుర్వతో గృహిణో ఽవిద్యయా ప్రతిబన్ధసమ్భవాత్తదుపకారిత్వాద్వ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) పూర్వేషామథశబ్దానామభిప్రేతమర్థమనూద్య సమనన్తరవాక్యమవతార్య తదర్థమాహ (తస్మాదితి). దేవాదీనాం కర్మాధికారిణి కర్తృత్వాదిపరిపాలనాదిపరిరక్షణమితి వివక్షిత్వా పూర్వోక్తం స్మారయతి (తస్మాదితి). యథోక్తం కర్మ కుర్వన్ యద్యపి దేవాదీన్ప్రత్యుపకరోతి - తథాపి [illegible] వశ్యకం- మానాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వా ఇతి) భూతయజ్ఞో మనుష్యయజ్ఞః పితృయజ్ఞో దేవయజ్ఞో బ్రహ్మయజ్ఞశ్చేత్యేవం పఞ్చ మహాయజ్ఞాః. నను శ్రుతమపి విచారం వినా నానుష్ఠేయం- న హి యద్రోదనాది శ్రుతమిత్యేవానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (మీమాంసితమితి) *[illegible] జతే స యదగ్నౌ జుహోతీత్యాద్యవదానప్రకరణం. * ఋణం హ వా వ జాయతే జాయమానో ఽస్మీత్యాదిసాగ్నివాదే సైతత్ [illegible]. ౧౬.

రం.— నను * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేత్యుక్తమయుక్తం- లోకో హి నామ ప్రాణిభోగస్థానవిశేషః. [illegible] కైముతికన్యాయేన పరబ్రహ్మణో లోకత్వం దర్శయితుం ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వోపకారకత్వేన సర్వభూతోపజీవ్యత్వాత్ సర్వభూత[illegible] థమమాహ (. అథో అయం వా ఆత్మా సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యాదినా) అథోశబ్దో వాక్యాన్తరోపక్రమే. వైశబ్దావధారణే [illegible] మితి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఆత్మా వై- జీవాత్మైవ సర్వేషాం భూతానాం లోక ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (స యజ్జుహోతి యద్యజతే తేన దేవానాం [illegible] త్యాదినా) సః ప్రత్యగాత్మా జుహోతీతి యత్, యజత ఇతి చ యత్, - ఆభ్యాం యాగహోమాభ్యాం దేవానాముపకారకత్వేన [illegible] (అథ యదనుబ్రూతే తేన ఋషీణామితి) అనుబ్రూతే- స్వాధ్యాయమధీత ఇతి యత్. తేన- అధ్యయనేన ఋషీణాం లోక ఇత్యర్థః. [illegible] పృణాతి- పిణ్డోదకాది ప్రయచ్ఛతీతి య, దిత్యర్థః. నిపృణాతీతి పాఠే నిర్వపణం- ఔర్ధ్వదైహికం. * పృణ ప్రీణనే [illegible] చ్ఛతే- ప్రజాముత్పాదయతీతి య, దితి యావత్. తేన పితౄణాం-లోక ఇతి శేషః. (అథ యన్మనుష్యాన్వాసయతే యదేభ్యో ఽశనం దదాతి తేన మనుష్యాణామితి) అథ- అపి చ. వాసయతే- గృహే శయనాసనావకాశప్రదానేన మనుష్యాన్- అతిథీన్వాసయతి ఇతి యత్, వసద్భ్యస్తేభ్యో ఽశనం [illegible] యత్,- తతో మనుష్యాణాం లోక ఇత్యర్థః. (అథ యత్పశుభ్యస్తృణోదకం విన్దతి తేన పశూనామితి) తృణాదికం చోదకం చ పశుభ్యః [illegible] భ్యో విన్దతి - లమ్భయతీతి యదిత్యర్థః. తేన పశూనాం.- లోక ఇతి శేషః. (యదస్య గృహేషు శ్వాపదా వయాంస్యా పిపీలికాభ్య ఉపజీవన్తి తేన తేషాం లోక ఇతి) ఆపిపీలికాభ్య ఇత్యత్ర ఆఙ్ అభివిధౌ. శ్వాపదాః- శ్వాదయః. వయాంసి- కాకాదీని. కణబలిభాణ్డప్రక్షాళనాదియుక్తస్య [illegible] గృహేశ్వపక్షిపిపీలికాదయ ఉపజీవన్తి- అతస్తేషాం లోక ఇత్యర్థః. ఏవం స్వాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వోపజ్ఞానస్య ఫలమాహ (యథా హ వై స్వాయ లోకాయేతి) హ వై శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. యథా లోకే జనస్స్వాయ లోకాయ - స్వభోగస్థానాయారిష్టం - రిష్టం - నాశః. * [illegible] భావే క్తః. అరిష్టం- అనాశమిచ్ఛతి- ఏవమేవాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవిదే సర్వాణి- దేవపితృప్రభృత్యాపిపీలికం భూతాన్యరిష్టం - [illegible] త్యర్థః. ఏవం పరమాత్మనో లోకత్వోపపాదనోపయుక్తం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వముపపాద్యాథ తదుపజీవనేన పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వముపసంహరతి (తద్వా ఏతద్విదితం మీమాంసితమితి) తద్వా- ఏవం ప్రత్యగాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వవర్ణనాదేవ ఏతత్ - పరమప్రకృతం పరమాత్మనో లోకత్వం మీమాంసితం- కైముతికన్యాయతర్కానుగృహీతం సద్విదితమిత్యర్థః. ఉక్తరీత్యా ప్రత్యగాత్మన ఏవ సర్వభూతలోకత్వే ప్రత్యక్షసిద్ధే సర్వాత్మనః పరమాత్మనస్సర్వభూతలోకత్వం న సన్దేగ్ధవ్యమితి యావత్. ౧౬.

ఉ.— ¶ ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవ సోఽకామయత జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేతావాన్వై కామో నేచ్ఛగ్ంశ్చనాతో భూయో విన్దేత్తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి స యావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోత్యకృత్స్న ఏవ తావన్మన్యతే తస్యో కృత్స్నతా మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా । ప్రాణః ప్రజా చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవగ్ం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోత్యాత్మైవాస్య కర్మాత్మనా హి కర్మ కరోతి స ఏష పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పశుః పాఙ్క్తః పురుషః పాఙ్క్తమిదగ్ం సర్వం యదిదం కించ తదిదగ్ం సర్వమాప్నోతి య ఏవం వేద ॥ …………………………… ౧౭

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

శం.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్) బ్రహ్మవిద్వాంశ్చేత్ — తస్మాత్పశుభావాత్కర్తవ్యతాబన్ధనరూపాత్ప్రతిముచ్యతే. కేనాయం కారితః కర్మబన్ధనాధికారేఽవశ ఇవ ప్రవర్తతే — స పునస్తస్మాన్మోక్షణోపాయే విద్యాధికార ఇతి. ననూక్తం దేవా రక్షన్తీతి. బాఢం — కర్మాధికారే స్వగోచరారూఢాన్నైవ తే పరిరక్షన్తి — అన్యథాఽకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. న తు సామాన్యపురుషమాత్రం విశిష్టాధికారానారూఢం. తస్మాద్వక్తవ్యం తేన — యేన ప్రేరితోఽవశ ఏవ బహిర్ముఖీభవతి స్వస్మాల్లోకాత్. నన్వవిద్యా సా — అవిద్యావాన్హి బహిర్ముఖీభూతః ప్రవర్తతే. సాపి నైవ ప్రవర్తికా — వస్తుస్వరూపావరణాత్మికా హి సా. ప్రవర్తకబీజత్వం తు ప్రతిపద్యతే — అన్ధత్వమివ గర్తాదిపతనప్రవృత్తిహేతుః. ఏవం తర్హి ఉచ్యతాం. కిం తత్ప్రవృత్తిహేతురితి. తదిహాభిధీయతే — ఏషణా — కామస్సః. స్వాభావిక్యామవిద్యాయాం వర్తమానా బాలాః ప్రవర్తన్తే — * పరాచః కామాననుయన్తీతి కాఠకశ్రుతౌ, స్మృతౌ చ * కామ ఏష ఇత్యాది, మానవే చ సర్వా ప్రవృత్తిః కామహేతుక్యేవేతి. స ఏషోఽర్థః సవిస్తరః ప్రదర్శ్యత ఇహ ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేః. ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్ — ఆత్మైవ — స్వాభావికోఽవిద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో వర్ణీ, అగ్రే — ప్రాగ్దారసమ్బన్ధాదాత్మేత్యభిధీయతే. తస్మాదాత్మనః పృథగ్భూతం కామ్యమానం జాయాదిభేదరూపం నాసీత్. స ఏవైక ఆసీత్ — జాయాద్యేషణాబీజభూతావిద్యావానేక ఏవాసీత్. స్వాభావిక్యా స్వాత్మని కర్త్రాది కారకక్రియాఫలాత్మకతాధ్యారోపలక్షణయాఽవిద్యయా వాసితః సోఽకామయత — కామితవాన్. కథం. జాయా మే — కర్మాధికారహేతుభూతా మే — మమ కర్తుస్స్యాత్. తయా వినాహమనధికృత ఏవ కర్మణి — అతః కర్మాధికారసమ్పత్తయే భవేజ్జాయా. అథాహం ప్రజాయేయ — ప్రజారూపేణాహమేవోత్పద్యేయ. అథ విత్తం మే స్యాత్కర్మసాధనం గవాదిలక్షణం. అథాహమభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనం కర్మ కుర్వీయ — యేనాహమనృణీభూత్వా దేవాదీనాం లోకాన్ ప్రాప్నుయాం, — తత్కర్మ, కుర్వీయ — కామ్యాని చ పుత్రవిత్తస్వర్గాదిసాధనాని. ఏతావాన్వై కామః — ఏతావద్విషయపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. ఏతావానేవ హి కామయితవ్యో విషయః — యదుత జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణి. సాధనలక్షణైషా ఏషణా. లోకాశ్చ త్రయో మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి ఫలభూతాస్సాధనైషణాయాశ్చ స్యుః. ఏతదర్థా హి జాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణా సాధనైషణా. తస్మాత్ సైకైవైషణా — యా లోకైషణా. సైవ సత్యేషణా సాధనాపేక్షేతి ద్విధా. అతోఽవధారయిష్యతి * ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి. ఫలార్థత్వాత్సర్వారమ్భస్య లోకైషణార్థా ప్రాప్తైవేత్యేతావాన్వై — ఏతావానేవ కామ ఇత్యవధ్రియతే. భోజనేఽభిహితే తృప్తిర్న హి పృథగభిధేయా — తదర్థత్వాద్భోజనస్య. తే ఏతే ఏషణే సాధ్యసాధనలక్షణే కామః — యేన ప్రయుక్తోఽవిద్వానవశ ఏవ కోశకారవదాత్మానం వేష్టయతి — కర్మమార్గ ఏవాత్మానం ప్రణిదధద్బహిర్ముఖీభూతో న స్వం లోకం ప్రతిజానాతి. తథా చ తైత్తిరీయకే * అగ్నిముగ్ధో హైవ ధూమతాన్తః స్వం లోకం న ప్రతిజానాతీతి. కథం పునరేతావత్త్వమవధార్యతే — కామానామనన్తత్వాత్. అనన్తా హి కామా ఇత్యేతదాశఙ్క్య హేతుమాహ — యస్మాన్నేచ్ఛంశ్చన — ఇచ్ఛన్నపి అతః — అస్మాత్ఫలసాధనలక్షణాద్భూయః — అధికతరం న విన్దేత్. న హి లోకే ఫలసాధనవ్యతిరిక్తం దృష్టమదృష్టం వా లబ్ధవ్యమస్తి. లబ్ధవ్యవిషయో హి కామః — తస్య చైతద్వ్యతిరేకేణాభావాదుక్తం వస్త్వేతావాన్వై కామ ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి — దృష్టార్థమదృష్టార్థం వా సాధ్యసాధనలక్షణమవిద్యావత్పురుషాధికారవిషయమేషణాద్వయం కామః — అతోఽస్మాద్విదుషా వ్యుత్థాతవ్యమితి. యస్మాదేవమవిద్వానాత్మా కామీ పూర్వం కామయమానః — తథా పూర్వతరోఽపి. ఏషా లోకస్థితిః — ప్రజాపతేరప్యేవమేష సర్గ ఆసీత్ — సోఽబిభేదవిద్యయా, తతః కామప్రయుక్త ఏకాకీ రమమాణోఽరత్యుపఘాతాయ స్త్రియమైచ్ఛత్, తాం సమభవత్, తతస్సర్గోఽయమాసీదితి హ్యుక్తం. తస్మాత్తత్సృష్టావేతర్హి — ఏతస్మిన్నపి కాలే ఏకాకీ సన్ ప్రాగ్దారక్రియాయాః కామయతే జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి. ఉక్తార్థం వాక్యం. (సః) ఏవం కామయమానః, సమ్పాదయంశ్చ జాయాదీన్ యావత్స పరస్తాన్, స ఏతేషాం — యథోక్తానాం జాయాదీనామేకైకమపి న ప్రాప్నోతి — అకృత్స్నః — అసమ్పూర్ణోఽహమిత్యేవ తావదాత్మానం మన్యతే. పారిశేష్యాత్సమస్తాన్నేవైతాన్సమ్పాదయతి యదా — తదా తస్య కృత్స్నతా. యదా తు న శక్నోతి కృత్స్నతాం సమ్పాదయితుం — తదాస్యాకృత్స్నత్వం. తదాస్య కృత్స్నత్వసమ్పాదనాయాహ — తస్య — ఉక్తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినః కృత్స్నతేయమేవం భవతి. కథం. అయం కార్యకరణసఙ్ఘాతః ప్రవిభజ్యతే. తత్ర మనోఽనువృత్తి హీతరత్సర్వం కార్యకరణజాతమితి మనః ప్రధానత్వాదాత్మేవాత్మా. యథా జాయాదీనాం కుటుమ్బపతిరాత్మా

వ - తదనుకారిత్వాజ్జాయాదిచతుష్టయస్య- ఏవమిహాపిమనఆత్మా పరికల్ప్యతేకృత్స్నతాయై. తథావాగ్జాయా- మనోఽనువృత్తిత్వసామాన్యాద్వాచః. వాగితి- శబ్దశ్చోదనాదిలక్షణోమనసా శ్రోత్రాదిద్వారేణగృహ్యతేఽవధార్యతే ప్రయుజ్యతేచేతిమనసోజాయైవవాక్. తాభ్యాంచవాఙ్మనసాభ్యాంజాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణఃకర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజేవ. తత్ర ప్రాణచేష్టాదిలక్షణంకర్మ చక్షుర్దృష్టవిత్తసాధ్యంభవతీతి చక్షుర్మానుషంవిత్తం. తద్ద్వివిధంవిత్తం- మానుషమితరచ్చ. అతోవిశినష్టి ఇతరవిత్తనివృత్త్యర్థంమానుషమితి. గవాదిహిమనుష్యసమ్బన్ధివిత్తంచక్షుర్గ్రాహ్యంకర్మసాధనం- తస్మాత్తత్స్థానీయంతేనసమ్బన్ధాచ్చక్షుర్మానుషంవిత్తం. చక్షుసాహి- యస్మాత్తత్- మానుషంవిత్తంవిన్దతే - గవాద్యుపలభత ఇత్యర్థః. కింపునరితరద్విత్తం. (శ్రోత్రందైవం) దేవవిషయత్వాద్విజ్ఞానస్యవిజ్ఞానందైవంవిత్తం. తదిహ శ్రోత్రమేవసమ్పత్తివిషయం. కస్మాత్. శ్రోత్రేణహి- యస్మాత్తత్-దైవంవిత్తంవిజ్ఞానంశృణోతి. అతఃశ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్యశ్రోత్రమేవతదితి. కింపునరేతైరాత్మాదివిత్తాన్తైరిహనిర్వర్త్యంకర్మేతి. ఉచ్యతే- ఆత్మైవ- ఆత్మేతిశరీరముచ్యతే. కథంపునరాత్మాకర్మస్థానీయోఽస్య- కర్మహేతుత్వాత్. కథంకర్మహేతుత్వం. ఆత్మనాహి- శరీరేణయతఃకర్మకరోతి. తస్యాకృత్స్నత్వాభిమానినఃఏవంకృత్స్నతాసమ్పన్నా- యథాబాహ్యాజాయాదిలక్షణా-ఏవం. తస్మాత్సఏషపాఙ్క్తః-పఞ్చభిర్నిర్వృత్తః పాఙ్క్తోయజ్ఞోదర్శనమాత్రనిర్వృత్తోఽకర్మిణోఽపి. కథం పునరస్యపాఙ్క్తత్వసమ్పత్తిమాత్రేణయజ్ఞత్వం. ఉచ్యతే - యస్మాద్బాహ్యోపియజ్ఞః పశుపురుషసాధ్యః-సచపశుఃపురుషశ్చపాఙ్క్తఏవ- యథోక్తమనఆదిపఙ్క్తిత్వయోగాత్. తదాహ-పాఙ్క్తఃపశుః-గవాదిః. పాఙ్క్తః పురుషః. పశుత్వేప్యస్యవిశేషఃపురుషస్యేతిపృథక్పురుషగ్రహణం. కింబహునా- పాఙ్క్తమిదంసర్వం-కర్మసాధనంఫలంచయదిదంకించ. సర్వమేవం పాఙ్క్తంయజ్ఞమాత్మానంయస్సమ్పాదయతి- సతదిదంసర్వంజగదాత్మత్వేనాప్నోతి-యఏవంవేద. ………………… ౧౭

ఇతిబృహదారణ్యకేతృతీయాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — వాక్యాన్తరమాదాయవ్యాఖ్యాతుంపాతనికాంకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా)-కర్మైవబన్ధనం. తత్రాధికారః- అనుష్ఠానం. తస్మిన్నితియావత్. విద్యాధికారః- తదుపాయే శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిః- తత్రేత్యర్థః. యథోక్తాధికారిణోదేవాదిభీరక్షణం ప్రవృత్తిమార్గేనియమేన ప్రవర్తకమితిశఙ్కతే (నన్వితి). ఉక్తమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి)-తర్హిప్రవర్తకాన్తరంనవక్తవ్యం - తత్రాహ (కర్మాధికారేతి). కర్మస్వధికారిణస్స్వగోచరత్వం ప్రాప్తానేవదేవాదయోఽపిరక్షన్తి - నసర్వాశ్రమసాధారణం బ్రహ్మచారిణం. అతోఽస్యకర్మమార్గే ప్రవృత్తౌదేవాదిరక్షణస్యాహేతుత్వాద్బ్రహ్మచారిణోనివృత్తింత్యక్త్వా ప్రవృత్తిపరత్వపక్షపాతేకారణంవాచ్యమిత్యర్థః. మనుష్యమాత్రంకర్మణ్యేవతేబలాత్ప్రవర్తయన్తి- తేషామచిన్త్యశక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) స్వగోచరారూఢానేవేత్యేవకారస్యవ్యావర్త్యంకీర్తయతి (నత్వితి). విశిష్టాధికారః- గృహస్థానుష్ఠేయకర్మసుగృహస్థత్వేనస్వామిత్వం. తేనదేవగోచరతామప్రాప్తమిత్యర్థః. దేవాదిరక్షణస్యాకారణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రత్యగవిద్యాయథోక్తాధికారిణోనియమేన ప్రవృత్త్యనురాగేహేతురితిశఙ్కతే (నన్వితి) తదేవస్ఫుటయతి (అవిద్యావానితి) తస్యాఃస్వరూపేణ ప్రవర్తకత్వందూషయతి (సాపీతి) అవిద్యాయానహిప్రవృత్త్యన్వయవ్యతిరేకౌకథమిత్యాశఙ్క్యకారణకారణత్వేనేత్యాహ (ప్రవర్తకేతి) సత్యప్యస్మిన్కారణేఽకారణమేవావిద్యాప్రవృత్తేరితిచేత్-తత్రాహ (ఏవంతర్హీతి) ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యతస్మిన్నపేక్షితం ప్రవర్తకంసఙ్క్షిపతి (తదిహాభిధీయతఇతి) తత్రార్థతఃశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (స్వాభావిక్యామితి) తత్రైవభగవతఃసమ్మతిమాహ (స్మృతావితి) * అథకేనప్రయుక్తోఽయమిత్యాది ప్రశ్నస్యోత్తరం * కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవఇత్యాది. * అకామతఃక్రియాకాచిద్దృశ్యతేనేహకస్యచిత్ । యద్యద్ధికురుతేజన్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితివాక్యమాశ్రిత్యాహ (మానవేచేతి) దర్శితమితిశేషః. ఉక్తేర్థేతృతీయాధ్యాయశేషమపి ప్రమాణయతి (సఏషోర్థఇతి) ఏవంతాత్పర్యముక్త్వాప్రతీకమాదాయపదానివ్యాకరోతి (ఆత్మైవేత్యాదినా) వర్ణీ- ద్విజత్వద్యోతకో బ్రహ్మచారీతియావత్. కథంతర్హిహేత్వభావేతస్యకామిత్వమపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాదీతి) సశబ్దంవ్యాకుర్వన్నుత్తరవాక్యమాదాయావశిష్టం వ్యాచష్టే (స్వాభావిక్యేతి) కామనాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమితి) కర్మాధికారహేతుత్వంతస్యాస్సాధయతి (తయేతి) ప్రజాంప్రతిజాయాయాహేతుత్వద్యోతకోథశబ్దః. ప్రజాయామానుషవిత్తాన్తర్భావమభ్యుపేత్యద్వితీయోథశబ్దః. తృతీయస్తువిత్తస్యకర్మానుష్ఠానేహేతుత్వవివక్షయేతివిభాగః. కర్మానుష్ఠానఫలమాహ (యేనేతి)-తత్కిం-నిత్యనైమిత్తికకర్మణామేవానుష్ఠానం. నేత్యాహ (కామ్యానిచేతి) క్రియాపదమనుకృష్టంచశబ్దః. కామశబ్దస్యయథాశ్రుతమర్థంగృహీత్వైతావానిత్యాదివాక్యస్యాభిప్రాయమాహ (సాధనలక్షణేతి) అస్యాస్సాధనైషణాయాః ఫలభూతాఇతిసమ్బన్ధః. ద్వయోరేషణాత్వముక్త్వాలోకైషణాంపరిశినష్టి (ఏతదర్థాహీతి) కథంతర్హిసాధనైషణోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సైకేతి) ఏతేనవాక్యశేషోప్యనుగుణీభవతీత్యాహ (అతఇతి) సాధనవత్ఫలమపికామమాత్రంచేత్- కథంతర్హిశ్రుత్యాసాధనమాత్రమభిధాయైతావానిత్యవధ్రియతే- తత్రాహ (ఫలార్థత్వాదితి)-ఉక్తసాధనేసాధ్యమార్థికమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (భోజనఇతి) సాధనోక్త్యా సాధ్యస్యార్థాదుక్తేరేతావానితిద్వయోరనువాదేపికథమేషణాత్వేకామశబ్దస్తత్రప్రయుజ్యతే- నహితౌపర్యాయౌ. నచతదవాచ్యత్వేతయోరనర్థకతేత్యాశఙ్క్యపర్యాయత్వమేషణాకామశబ్దయోరుపేత్యాహ (తఏతఇతి) వేష్టనమేవస్పష్టయతి (కర్మమార్గఇతి) అగ్నిముగ్ధః - అగ్నిరేవహోమాదిద్వారేణమమశ్రేయస్సాధనం - నాత్మజ్ఞానమిత్యభిమానవాన్. ధూమతాన్తః- ధూమేనగ్లానిమాపన్నః ధూమతామమాన్తే- దేహావసానేభవతీతిమన్యమానః. * తేధూమమభిసమ్భవన్తీతిశ్రుతేః. స్వంలోకం - ఆత్మానం. వాక్యాన్తరముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా)-(నవిన్దేదితి) తస్మాదేతావత్త్వమవధార్యతేతేషామితిశేషః.

ఉక్తమేవార్థం లోకదృష్టిమవష్టభ్య స్పష్టయతి (నహీతి) లబ్ధవ్యాన్తరాభావేఽపి కామయితవ్యాన్తరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (లబ్ధ్వేతి) ఏతద్వ్యతిరేకేణ- సాధ్యసాధనాతిరేకేణేతియావత్. తయోర్ద్వయోరపి కామత్వవిధాయిశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తమితి) కామస్యానర్థత్వాత్, సాధ్యసాధనయోశ్చ తావన్మాత్రత్వాత్, స్వర్గాదౌ పుమర్థతావిశ్వాసం త్యక్త్వా స్వప్నలాభతుల్యాభ్యస్తిసృభ్యోఽప్యేషణాభ్యో వ్యుత్థానం సన్న్యాసాత్మకం కృత్వా కాఙ్క్షితమోక్షహేతుం జ్ఞానముద్దిశ్య శ్రవణాద్యావర్తయేదిత్యర్థః. తస్మాదపీత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ప్రాకృతస్థితిరేషా - సబుద్ధిపూర్వకారిణామిదంవృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతేశ్చేతి) తత్ర హేతుత్వేన పూర్వోక్తం స్మారయతి (సోఽబిభేదిత్యాదినా) తత్రైవ కార్యలిఙ్గకానుమానం సూచయతి (తస్మాదితి) సయావదిత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (సఏవమితి) పూర్వసశబ్దో వాక్యప్రదర్శనార్థః- ద్వితీయస్తు వ్యాఖ్యానమధ్యపాతీత్యవిరోధః. అర్థసిద్ధమర్థమాహ (పారిశేష్యాదితి) తస్యాకృత్స్నతేత్యేతదవతార్య వ్యాకరోతి (యదేత్యాదినా) అకృత్స్నత్వాభిమానినో విరుద్ధం కృత్స్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) విరోధమన్తరేణ కార్త్స్న్యస్యార్థం విభాగం దర్శయతి (అయమితి) విభాగే ప్రస్తుతే మనసో యజమానత్వకల్పనాయా నిమిత్తమాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (యథేతి) తథా- మనసో యజమానత్వకల్పనావదిత్యర్థః. వాచి జాయాత్వకల్పనాయాం నిమిత్తమాహ (మన ఇతి) వాచో మనోఽనువృత్తిత్వం స్వరూపకథనపురస్సరం స్మారయతి (వాగితి) ప్రాణస్య ప్రజాత్వకల్పనాం సాధయతి (తాభ్యాంచేతి) కథంపునశ్చక్షుర్మానుషం విత్తమిత్యుచ్యతే - పశుహిరణ్యాదిహి తథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఆత్మాదిత్రయే సిద్ధే సతీతియావత్. ఆదిపదేన కాయచేష్టా గృహ్యతే. మానుషమితి విశేషణస్యార్థవత్త్వం సమర్థయతే (తద్ద్వివిధమితి) సమ్ప్రతి చక్షుషో మానుషవిత్తత్వం ప్రపఞ్చయతి (గవాదీతి) తత్పదపరామృష్టమేవార్థం వ్యాచష్టే (తేనసమ్బన్ధాదితి) తత్స్థానీయం- మానుషవిత్తస్థానీయం. తేన - మానుషేణ విత్తేనేత్యేతత్. సమ్బన్ధమేవ సాధయతి (చక్షుషాహీతి) తస్మాచ్చక్షుర్మానుషం విత్తమితి శేషః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) తద్వ్యాచష్టే (దైవమితి) తత్ర హేతుమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) యజమానాదిభిర్నిర్వర్త్యం కర్మ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కింపునరిత్యాదినా) ఇహేతి సమ్పత్తిపక్షోక్తిః. శరీరస్య కర్మత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథంపునరితి) అస్యేతి యజమానోక్తిః. హి శబ్దార్థో యత ఇత్యనూద్యతే. తస్యాకృత్స్నతేత్యుక్తముపసంహరతి (తస్యేతి) ఉక్తరీత్యా కృత్స్నత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్యేతి దర్శనోక్తిః. పశోః పురుషస్య చ పాఙ్క్తత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. పురుషస్య పశుత్వావిశేషాత్పృథగ్గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (పశుత్వేఽపీతి) న కేవలం పశుపురుషయోరేవ పాఙ్క్తత్వం- కింతు సర్వస్యేత్యాహ (కింబహునేతి) తస్మాదాధ్యాత్మికస్య దర్శనస్య యజ్ఞత్వం పఞ్చత్వయోగాదవిరుద్ధమితి శేషః. సమ్పత్తిఫలం వ్యాకరోతి (సర్వమితి) వ్యాఖ్యాతార్థవాక్యమనువదన్ బ్రాహ్మణముపసంహరతి (యఏవంవేదేతి) సాధ్యం సాధనం చ పాఙ్క్తం సూత్రాత్మనా జ్ఞాత్వా తచ్చాత్మత్వేనానుసన్ధానస్య తదాప్తిరేవ ఫలం- తత్క్రతున్యాయాదిత్యర్థః. …………………… ౧౯

ఇతి తృతీయాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీదేక ఏవేతి) ఇదం- జాయాపుత్రాదివిభాగవజ్జగదగ్రే - తత్సృష్టేః పూర్వకాలే జాయాపుత్రాదివిభాగశూన్యతయా ఏక ఏవ ఆత్మైవాసీత్. పరం బ్రహ్మ జాయాపుత్రాదిసృష్టేః పూర్వం కేవలపురుషరూప ఏవ స్థిత ఇత్యర్థః. (సోఽకామయతేత్యాది) సః- పురుషరూపః పరమాత్మా అకామయత. కిమితి. మే- మమ జాయా భూయాత్, అథ తదనన్తరం పుత్రాదిరూపేణ ప్రజాయేయ, అథ విత్తం చ మే భవతు, తేన యజ్ఞాదికర్మ కుర్వీయ- కరవాణీ, త్యకామయతేత్యర్థః. పరమాత్మనస్సర్వనామరూపాశ్రయత్వాత్కర్మానుగుణం ప్రథమం పురుషరూపేణ సృష్టజీవద్వారా ఏతాదృశకామనాశ్రయత్వం * కారిన్యవాన్యో బిభర్తి తస్మై భూమ్యాత్మన ఇతివన్ముఖ్యమేవ ద్రష్టవ్యం. (ఏతావాన్వై కామ ఇతి) జాయాపుత్రవిత్తకర్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణాం కామః - కామనావిషయః కోఽపి నాస్తి - కిన్త్వేతావానేవేత్యర్థః (నేచ్ఛంశ్చనాతో భూయో విన్దేదితి) చనశబ్దోఽప్యర్థః. ఇచ్ఛన్నపి- చిన్తయన్నపి. ఇతోఽప్యన్యత్కామాన్తరమస్తీతి చిన్తయన్నపి అతో భూయః- ఏభ్యో జాయాపుత్రవిత్తకర్మభ్యోఽధికం త్రైసున్యనిష్ఠానలభత ఇత్యర్థః. (తస్మాదప్యేతర్హ్యేకాకీ కామయత ఇత్యాది) తస్మాద్ధేతోః ఏతర్హ్యపి- అద్యత్వేఽపి ఏకాకీ పురుషః- జాయాపుత్రవిత్తాదిరహితః జాయాపుత్రవిత్తకర్మాణ్యేవ కామయత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనైకాకిపురుషే దృశ్యమానైషా కామనైవమేవాగ్రేప్యభూదిత్యత్ర జ్ఞాపికేతి భావః. (సయావదప్యేతేషామేకైకం న ప్రాప్నోతీతి) సః- ఏకాకీ పురుషః యావత్- యావన్తం కాలమేతేషాం - జాయాదీనాం చతుర్ణాం మధ్యే ఏకైకమపి న ప్రాప్నోతి- తావత్కాలమకృత్స్నః- ఏకాంశహీనః ఇత్యేవ స్వాత్మానం మన్యత ఇత్యర్థః. అత ఇదానీన్తనదర్శనానుగుణ్యేనాగ్రేప్యేతేషాం జాయాదీనాం చతుర్ణామపి కామనావిషయత్వమవధేయమితి భావః. యస్తు వైరాగ్యేణ వాఽలాభేన వా జాయాపుత్రవిత్తకర్మాన్యతమహీనతయా అకృత్స్నః- తస్య కృత్స్నతాసమ్పత్తిప్రకారం దర్శయతి (తస్యోకృత్స్నతేతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. తస్య- తాదృశస్య కృత్స్నతా- పూర్ణతా ఏవమేవ భవతీత్యర్థః. (మన ఏవాస్యాత్మేతి) అస్య- అకృత్స్నత్వం మన్యమానస్య పురుషస్య మన ఏవాత్మా - త్రివర్గప్రధానస్వస్వరూపతయా కల్పనీయమిత్యర్థః. మనసః ప్రధానత్వాదితి భావః. (వాగ్జాయేతి) వాచో మనోఽధీనవృత్తికత్వాత్ స్త్రీత్వసామ్యాచ్చ వాచం జాయాం కల్పయేదితి భావః. ప్రాణః ప్రజా- పుత్ర ఇత్యర్థః. వాఙ్మనసాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య ప్రాణం పుత్రత్వేన కల్పయేదిత్యర్థః. దైవమానుషభేదేన విత్తం చ ద్వేధా విభజ్య దర్శయతి (చక్షుర్మానుషం విత్తం చక్షుషా హి తద్విన్దతే శ్రోత్రం దైవం శ్రోత్రేణ హి తచ్ఛృణోతీతి) తత్- హిరణ్యపశ్వాదికం మానుషవిత్తం హి- యస్మాచ్చక్షుషా విన్దతే- అతః మానుషవిత్తోపలమ్భకత్వాచ్చక్షురేవ మానుషం విత్తం కల్పనీయం. తత్- దైవశబ్దితాదృష్టం తత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతిద్వారా శ్రో

ఉ.—— యత్సప్తాన్నాని మేధయాతపసాజనయత్పితాఏకమస్యసాధారణంద్వేదేవానభాజయత్త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతపశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛత్తస్మిన్సర్వం ప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనకస్మాత్తానినక్షీయన్తేద్యమానానిసర్వదాయోవైతామక్షితింవేదసోన్నమత్తిప్రతీకేనసదేవానపిగచ్ఛతిసఊర్జముపజీవతీతిశ్లోకాః॥ ౧

త్రేణహి- యస్మాచ్ఛృణోతి- తస్మాత్తదుపలమ్భకత్వాత్ శ్రోత్రందైవంవిత్తంకల్పయేదిత్యర్థః. (ఆత్మైవాస్యకర్మాత్మనాహికర్మకరోతీతి) అత్ర ఆత్మశబ్దశ్శరీరపరః. ఐహికాముష్మికకర్మకరణత్వాచ్ఛరీరంకర్మకల్పయేదిత్యర్థః. (సఏషపాఙ్క్తోయజ్ఞః) ఆత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మలక్షణపఞ్చకసర్వర్త్యస్సఏషః-సముదాయః *పఞ్చాక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తోయజ్ఞఇతినిర్దిష్టపాఙ్క్తయజ్ఞాత్మా-పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదిత్యర్థః. తథాపాఙ్క్తఃపశుః-పశోరపిపాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వం. అతోమనఆదిపూర్వోక్తసముదాయోఽపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ పాఙ్క్తఃపశురిత్యర్థః. పాఙ్క్తఃపురుషః-పురుషస్యాపిపాఞ్చభౌతికత్వేనపాఙ్క్తత్వం. అతోమనఆదిపఞ్చకసముదాయోఽపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్పాఙ్క్తఃపురుషఏవేతిభావః. పాఙ్క్తమిదంసర్వంయదిదంకిఞ్చ-యదిదంకిఞ్చిద్దృశ్యతేలోకే-తస్యసర్వస్యాపిపాఞ్చభౌతికత్వాత్పాఙ్క్తత్వమిత్యర్థః. అతోమనోలక్షణాత్మాదిసముదాయస్యాపిపఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వేనపాఙ్క్తత్వాత్పాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వదృష్టిస్తత్రకర్తవ్యేతిభావః. ఏతద్దృష్ట్యుపాసనస్యఫలమాహ (తదిదంసర్వమాప్నోతియఏవంవేదేతి) మనోవాక్ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రశరీరలక్షణసముదాయమాత్మజాయాపుత్రవిత్తకర్మరూపేణపూర్వోక్తక్రమేణపాఙ్క్తయజ్ఞత్వపాఙ్క్తపశుత్వపాఙ్క్తపురుషత్వపాఙ్క్తసర్వత్వరూపేణయఉపాస్తే- సతదిదంసర్వం పాఙ్క్తశబ్దితంనిఖిలంప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౧౭

ఇతి తృతీయాఽధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— (యత్సప్తాన్నానిమేధయా) అవిద్యాప్రస్తుతా-తత్రావిద్యావాన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి. సవర్ణాశ్రమాభిమానఃకర్మకర్తవ్యతయానియతోజుహోత్యాదికర్మభిఃకామప్రయుక్తో దేవాదీనాముపకుర్వన్ సర్వేషాంభూతానాంలోకఇత్యుక్తం. యథాచస్వకర్మభిరేతైఃకేనసర్వైర్వ్యాప్తైరసౌలోకోభోజ్యత్వేనసృష్టః- ఏవమసావపిజుహోత్యాదిపాఙ్క్తకర్మభిః సర్వాణిభూతానిసర్వంచజగదాత్మభోజ్యత్వేనాసృజత. ఏవమేవైకైకస్స్వకర్మవిద్యానురూప్యేణసర్వస్యజగతోభోక్తాభోజ్యంచ. సర్వస్యసర్వఃకర్తాకార్యంచేత్యర్థః. ఏతదేవచవిద్యాప్రకరణే మధువిద్యాయాంవక్ష్యామస్సర్వంసర్వస్యకార్యంమధ్వాత్మైకత్వవిజ్ఞానార్థం. *యదసౌజుహోతీత్యాదినాపాఙ్క్తేనకామ్యేనకర్మణా, త్మభోజ్యత్వేనజగదసృజతవిజ్ఞానేన, చ-తజ్జగత్సర్వంసప్తధాప్రవిభజ్యమానంకార్యకారణత్వేనసప్తాన్నాన్యుచ్యన్తే- భోజ్యత్వాత్. తేనాసౌపితాతేషామన్నానాం. ఏతేషామన్నానాంసవినియోగానాంసూత్రభూతాస్సఙ్క్షేపతఃప్రకాశకత్వాదిమేమన్త్రాః‖(యత్సప్తాన్నాని) యదజనయదితిక్రియావిశేషణం. మేధయా- ప్రజ్ఞయా- విజ్ఞానేన, తపసాచ- కర్మణా. జ్ఞానకర్మణీఏవహిమేధాతపశ్శబ్దవాచ్యే- తయోఃప్రకృతత్వాత్. నేతరేమేధాతపసీ - అప్రకరణాత్. పాఙ్క్తంహికర్మజాయాదిసాధనం. * యఏవంవేదేతిచానన్తరమేవజ్ఞానంప్రకృతం. తస్మాన్నప్రసిద్ధయోర్మేధాతపసోరాశఙ్కాకార్యా. అతోయానియత్సప్తాన్నానిజ్ఞానకర్మభ్యాంజనితవాన్పితా- తానిప్రకాశయిష్యామఇతివాక్యశేషః. ౧

ఆ.—— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యసఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్సప్తాన్నానీత్యాదినా) తత్రేత్యతిక్రాన్తబ్రాహ్మణోక్తిః. ఉపాస్తిశబ్దితంభేదదర్శనమవిద్యాకార్యముపసేనానూద్య *నసవేదేతితద్ధేతురవిద్యాపూర్వత్రప్రస్తుతేతియోజనా. అథోఽయమిత్యత్రోక్తమనువదతి (సవర్ణాశ్రమాభిమానఇతి) *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీదిత్యాదావుక్తంస్మారయతి (కామప్రయుక్తఇతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయితుమపేక్షితంపూరయతి (యథాచేతి). గృహిణోజగతశ్చపరస్పరంస్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యం - అన్యథాఽన్యోన్యముపకారకత్వాయోగాదిత్యర్థః. నసమూత్రస్యైవజగత్కర్తృత్వం- జ్ఞానక్రియాతిశయవత్త్వాత్. నేతరేషాం- తదభావాత్. అతఆహ (ఏవమితి) పూర్వకల్పీయవిహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మానుష్ఠాతాసర్వోజన్తురుత్తరసర్గస్యపితృత్వేనాత్రవివక్షితః - నతుప్రజాపతిరేవేత్యుక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (సర్వస్యేతి)-సర్వస్యమిథోహేతుహేతుమత్త్వేప్రమాణమాహ (ఏతదేవేతి) సర్వస్యాన్యోన్యకార్యకారణత్వోక్త్యాకల్పితత్వవచనంకుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఆత్మైకత్వేతి) ఏవంభూమికాంకృత్వోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (యదసావితి) ఉచ్యన్తే - ధ్యానార్థమితిశేషః. అన్నత్వేహేతుః (భోజ్యత్వాదితి) తేన- జ్ఞానకర్మభ్యాంజనకత్వేనేతియావత్. బ్రాహ్మణమవతార్యమన్త్రమవతారయతి (ఏతేషామితి)‖తత్రాద్యంమన్త్రభాగమాదాయవ్యాచష్టే (యత్సప్తాన్నానీతి) అజనయదితిక్రియాయావిశేషణంయదితిపదం. తథాచతదుక్తంపితృత్వాదితిశేషః. గ్రన్థార్థధారణశక్తిర్మేధా. కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదితపః. తేకస్మాదత్రసగృహ్యేతే- తత్రాహ (జ్ఞానకర్మణీఇతి) తయోఃప్రకృతత్వంప్రకటయతి (పాఙ్క్తంహీతి) ఇతరయోరప్రకృతత్వంహేతూకృతమనూద్యఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞానకర్మణోఃప్రకృతత్వముక్తంహేతుమాదాయవాక్యంపూరయతి (అతఇతి) ౧

రం.—— యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యాదిప్రథమఖణ్డశ్లోకాశ్శ్రుత్యైవవ్యాఖ్యాస్యన్తఇతినేహతన్యతే. ౧

¶ తస్మాత్తానినక్షీయన్తఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— § యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేతిమేధయాహితపసాజనయత్పితైకమస్యసాధారణమితీదమేవాస్యతత్సాధారణమన్నంయదిదమద్యతే। సయఏతదుపాస్తేనసపాప్మనోవ్యావర్తతేమిశ్రగ్ంహ్యేతత్ । ద్వేదేవానభాజయదితిహుతంచప్రహుతంచ తస్మాద్దేవేభ్యోజుహ్వతిప్రచజుహ్వత్యథోఆహుర్దర్శపౌర్ణమాసావితితస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాత్పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదితితత్పయః।పయోహ్యేవాగ్రేమనుష్యాశ్చపశవశ్చోపజీవన్తితస్మాత్కుమారం జాతంఘృతంవైవాగ్రేప్రతిలేహయన్తిస్తనంవానుధాపయన్త్యథవత్సంజాతమాహురతృణాదఇతితస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితం । యచ్చప్రాణితియచ్చనేతిపయసిహీదగ్ంసర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చన। తద్యదిదమాహుఃసంవత్సరంపయసాజుహ్వదపపునర్మృత్యుంజయతీతినతథావిద్యాద్యదహరేవ జుహోతితదహఃపునర్మృత్యుమపజయత్యేవంవిద్వాన్సర్వగ్ంహిదేవేభ్యోన్నాద్యంప్రయచ్ఛతి కస్మాత్తానినక్షీయన్తేఽద్యమానానిసర్వదేతి పురుషోవాఅక్షితిఃసహీదమన్నంపునఃపునర్జనయతే। యోవైతామక్షితింవేదేతిపురుషోవాఅక్షితిఃసహీదమన్నంధియాధియాజనయతేకర్మభిర్యద్ధైతన్నకుర్యాత్క్షీయేతహసోన్నమత్తిప్రతీకేనేతిముఖంప్రతీకంముఖేనేత్యేతత్సదేవానపిగచ్ఛతిసఊర్జముపజీవతీతిప్రశగ్ంసా॥ ౨

శం.—— తత్రమన్త్రాణామర్థస్తిరోహితత్వాత్ప్రాయేణ దుర్విజ్ఞేయోభవతీతితదర్థవ్యాఖ్యానాయ బ్రాహ్మణంప్రవర్తతే. తత్ర యత్సప్తాన్నానిమేధయాతపసాజనయత్పితేత్యస్యకోర్థఉచ్యతఇతి. హిశబ్దేనైవవ్యాచష్టేప్రసిద్ధార్థావద్యోతకేన- ప్రసిద్ధోహ్యస్యమన్త్రస్యార్థఇత్యర్థః. యదజనయదితిచానువాదస్వరూపేణమన్త్రేణప్రసిద్ధార్థతైవప్రకాశితా. అతో బ్రాహ్మణమవిశఙ్క్యైవాహ- మేధయాహితపసాజనయత్పితేతి. ననుకథంప్రసిద్ధతాస్యార్థస్యేతి. ఉచ్యతే- జాయాదికర్మాన్తానాంలోకఫలసాధనానాంపితృత్వంతావత్ ప్రత్యక్షమేవ. అభిహితంచ *జాయామేస్యాదిత్యాదినా. తత్రచదైవంవిత్తం - విద్యాకర్మపుత్రశ్చఫలభూతానాంలోకానాంసాధనంస్రష్టృత్వంప్రతీత్యభిహితంవక్ష్యమాణంచప్రసిద్ధమేవ. తస్మాద్యుక్తంవక్తుంమేధయేత్యాది. ఏషణాహిఫలవిషయాప్రసిద్ధైవచలోకే. ఏషణాచజాయాదీత్యుక్తం * ఏతావాన్వైకామఇత్యనేన. బ్రహ్మవిద్యావిషయేచసర్వైకత్వాత్కామానుపపత్తేః. ఏతేనశాస్త్రీయప్రజ్ఞాతపోభ్యాంస్వాభావికాభ్యాంజగత్స్రష్టృత్వముక్తమేవభవతి- స్థావరాన్తస్యచానిష్టఫలస్యకర్మవిజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్. వివక్షితస్తుశాస్త్రీయఏవసాధ్యసాధనభావః- బ్రహ్మవిద్యావిధిత్సయాతద్వైరాగ్యస్యవివక్షితత్వాత్-సర్వోహ్యయంవ్యక్తావ్యక్తలక్షణస్సంసారోఽశుద్ధోఽనిత్యఃసాధ్యసాధనరూపోదుఃఖోఽవిద్యావిషయఇత్యేతస్మాద్విరక్తస్యబ్రహ్మవిద్యారబ్ధవ్యేతి. తత్రాన్నానాంవిభాగేనవినియోగఉచ్యతే - ఏకమస్యసాధారణమితిమన్త్రపదం. తస్యవ్యాఖ్యానం - ఇదమేవాస్యతత్సాధారణమన్నమిత్యుక్తం. అస్య- భోక్తృసముదాయస్య. కింతత్. యదిదమద్యతే- భుజ్యతేసర్వైః ప్రాణిభిరహన్యహని. తత్సాధారణం- సర్వభోక్త్రర్థమకల్పయత్పితాసృష్ట్వాన్నం. సయఏతత్సాధారణంసర్వప్రాణభృత్స్థితికరంభుజ్యమానమన్నముపాస్తే- తత్పరోభవతీత్యర్థః. ఉపాసనంహినామతాత్పర్యం. దృష్టంలోకేగురుముపాస్తేరాజానముపాస్తఇత్యాదౌ. తస్మాచ్ఛరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానః- నాదృష్టార్థకర్మప్రధానఇత్యర్థః. సః- ఏవంభూతోనపాప్మనః-అధర్మాద్వ్యావర్తతే-నవిముచ్యతఇత్యేతత్. తథాచమన్త్రవర్ణః *మోఘమన్నంవిన్దతఇత్యాదిః. స్మృతిరపి *నాత్మార్థంపాచయేదన్నం *అప్రదాయైభ్యోయోభుఙ్క్తేస్తేనఏవసః *అన్నాదేభ్రూణహామార్ష్టీత్యాదిః. కస్మాత్పునఃపాప్మనోనవ్యావర్తతే. మిశ్రంహ్యేతత్- సర్వేషాంహిస్వంతదప్రవిభక్తం - యత్ప్రాణిభిర్భుజ్యతే - సర్వభోజ్యత్వాదేవ. యోముఖే ప్రక్షిప్యమాణోపిగ్రాసఃపరస్యపీడాకరోదృశ్యతే- మమేదంస్యాదితిహిసర్వేషాంతత్రాశాప్రతిబద్ధా. తస్మాన్నపరమపీడయిత్వాగ్రసితుమపిశక్యతే. * దుష్కృతంహిమనుష్యాణామిత్యాదిస్మరణాచ్చ. గృహిణావైశ్వదేవాఖ్యమన్నమహన్యహనినిరూప్యతఇతికేచిత్. తన్నసర్వభోక్తృసాధారణత్వంవైశ్వదేవాఖ్యస్యాన్నస్య- తన్నసర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నవత్ ప్రత్యక్షం. నాపియదిదమద్యతఇతితద్విషయంవచనమనుకూలం. సర్వప్రాణభృద్భుజ్యమానాన్నాన్తఃపాతిత్వాచ్చవైశ్వదేవాఖ్యస్యయుక్తం శ్వచాణ్డాలాద్యద్యస్యాన్నస్యగ్రహణం. వైశ్వదేవవ్యతిరేకేణాపిశ్వచాణ్డాలాద్యద్యాన్నదర్శనాత్తత్రయుక్తంయదిదమద్యతఇతివచనం. యదిహితన్నగృహ్యేతసాధారణశబ్దేన- పిత్రాసృష్టత్వావినియుక్తత్వేతస్యప్రసజ్యేయాతాం. ఇష్యతేహితత్స్రష్టృత్వంతద్వినియుక్తత్వంచసర్వస్యాన్నజాతస్య. నచవైశ్వదేవాఖ్యంశాస్త్రోక్తంకర్మకుర్వతఃపాప్మనోఽవినివృత్తిర్యుక్తా. నచతస్యప్రతిషేధోస్తి. నచమత్స్యబన్ధనాదికర్మవత్ స్వభావజుగుప్సితమేతత్ - శిష్టనిర్వర్త్యత్వాత్. అకరణేచప్రత్యవాయశ్రవణాత్. ఇతరత్రచప్రత్యవాయోపపత్తేః. * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీతిమన్త్రవర్ణాత్. ద్వేదేవానభాజయదితిమన్త్రపదం. యేద్వేఅన్నేసృష్ట్వాదేవానభాజయత్ - కేతేద్వేఇతి. ఉచ్యతే (హుతంచప్రహుతంచ) హుతమిత్యగ్నౌహవనం. ప్రహుతం- హుత్వాబలిహరణం. యస్మాద్ద్వేఏతేఅన్నేహుతప్రహుతేదేవానభాజయత్పితా- తస్మాదేతర్హ్యపిగృహిణఃకాలేదేవేభ్యోజుహ్వతి- దేవేభ్యఇదమన్నమస్మాభిర్దీయమానమితిమన్వానాః. ప్రచజుహ్వతి- ప్రజుహ్వతిచ, హుత్వాచబలిహరణంచకుర్వతఇత్యర్థః. అథో- అప్యన్యేఆహుః-

---

§ ప్రతిలిలేహయన్తీతి, తస్మాత్తానినక్షీయన్త, ఇతిచ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ర్వేఅన్నేపిత్రా దేవేభ్యః ప్రత్తేనహుత ప్రహుతే. కిన్తర్హి. దర్శపూర్ణమాసావితి. ద్విత్వశ్రవణావిశేషా, దన్యత్రప్రసిద్ధత్వా, చ్చహుతప్రహుతే ఇతి ప్రథమఃపక్షః. యద్యపిద్విత్వంహుతప్రహుతయోస్సమ్భవతి - తథాపిశ్రౌతయోరేవతు దర్శపూర్ణమాసయోర్ద్వైవాన్నత్వం ప్రసిద్ధతరం- మన్త్రప్రకాశితత్వాత్. గుణప్రధానప్రాప్తౌచ-ప్రధానేప్రథమతరాఽవగతిః - దర్శపూర్ణమాసయోశ్చప్రాధాన్యంహుతప్రహుతాపేక్షయా- తస్మాత్తయోరేవగ్రహణంయుక్తం- ద్వేదేవానభాజయదితి. యస్మాద్దేవార్థమేతే పిత్రాక్ల్ప్తేదర్శపూర్ణమాసాఖ్యేఅన్నే- తస్మాత్తయోర్దేవార్థత్వానిమాతా యస్మేష్టియాజుకః- ఇష్టియజనశీలః. ఇష్టిశబ్దేనకిలకామ్యాఇష్టయః. శాతపథీయంప్రసిద్ధిః. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయప్రయోగాత్కామ్యేష్టియజనప్రధానోనస్యాదిత్యర్థః. పశుభ్యఏకంప్రాయచ్ఛదితి - యత్పశుభ్యఏకం ప్రాయచ్ఛత్పితా - కింపున స్తదన్నం. తత్పయః. కథం పునరవగమ్యతే పశవేస్యాన్నస్యస్వామిన ఇత్యత ఆహ- (పయోహి) అగ్రే - ప్రథమంయస్మాన్మనుష్యాశ్చపశవశ్చపయఏవోపజీవన్తీత్యుచితంహిపేషాంతదన్నం. అస్యాథాకథంతదేవాగ్రేనియమేనోపజీవేయుః. కథమగ్రేతదేవోపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే-మనుష్యాశ్చపశవశ్చయస్మాత్తేనైవాన్నేనవర్తన్తేఽద్యత్వేపి-యథాపిత్రా ఆదావినియోగఃకృతః- తస్మాత్కుమారం- బాలంజాతంఘృతంవాత్రైవర్ణికాజాతకర్మణిజాతరూపసంయుక్తంప్రతిలేహయన్తి- ప్రాశయన్తి. స్తనంవానుధాపయన్తి- పశ్చాత్పాయయన్తి. యథాసమ్భవమన్యేషాం. స్తనమేవాగ్రేధాపయన్తిమనుష్యేభ్యోన్యేషాం పశూనాం. అథవత్సంజాతమాహుః కియద్వత్సప్రమాణోవత్సఇత్యేవం పృష్టాస్సన్తోఽతృణాదఇతి - నాద్యాపితృణమత్త్యతీవబాలః - పయస్యేవాద్యాపివర్తత ఇత్యర్థః. యచ్చాగ్రేజాతకర్మాదౌఘృతముపజీవన్తి, యచ్చేతరేపయఏవ, - తత్సర్వథాపిపయఏవోపజీవన్తి - ఘృతస్యాపి పయోవికారత్వాత్పయస్త్వమేవ. కస్మాత్పునస్తత్ప్రమం సత్ - పశ్వన్నంచతుర్థత్వేన వ్యాఖ్యాయతే. కర్మసాధనత్వాత్. కర్మహిపయస్సాధనాశ్రయమగ్నిహోత్రాది. తచ్చ కర్మసాధనం విత్తసాధ్యం వక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్య సాధ్యస్య--యథాదర్శపూర్ణమాసౌ పూర్వోక్తావన్నే.
 అతః కర్మనిమిత్తత్వాత్పూర్వాన్నాసహపిష్టిస్తత్త్వోపదేశః. సాధనత్వావిశేషాదర్థసమ్బన్ధాదానన్తర్యమకారణమితిచ. వ్యాఖ్యానప్రతిపత్తిసౌకర్యాచ్చ. సుఖంహ్యానన్తర్యేణవ్యాఖ్యాతుంశక్యన్తేఽన్నాని, వ్యాఖ్యాతానిచసుఖంప్రతీయన్తే. తస్మిన్సర్వంప్రతిష్ఠితంయచ్చప్రాణితియచ్చనేత్యస్యకోర్థఇతి. ఉచ్యతే- తస్మిన్ - పశ్వన్నే పయసిసర్వం- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణంకృత్స్నంజగత్ప్రతిష్ఠితం, యచ్చప్రాణితి - ప్రాణచేష్టావత్, యచ్చన- స్థావరంశైలాది. తత్రచహిశబ్దేనైవప్రసిద్ధవద్యోతకేనవ్యాఖ్యాతం. కథం పయోద్రవ్యస్యసర్వప్రతిష్ఠాత్వం; కారణత్వోపపత్తేః. కారణత్వంచాగ్నిహోత్రాదికర్మసమవాయిత్వం. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతివిపరిణామాత్మకంచజగత్కృత్స్నమితిశ్రుతిస్మృతివాదాఃశతశోవ్యవస్థితాః. అతోయుక్తమేవహిశబ్దేనవ్యాఖ్యాతుం. యత్తద్బ్రాహ్మణాన్తరేష్విదమాహుః- సంవత్సరంపయసాజుహ్వదపపునర్మృత్యుంజయతీతి-సంవత్సరేణకిలత్రీణిషష్టిశతాన్యహ్నాం- తేషుచఆహుతీనాంసప్తచశతానివింశతిశ్చేతియాజుష్మతీరిష్టకాఅభిసమ్పద్యమానాః సంవత్సరస్యచాహోరాత్రాణిసంవత్సరమగ్నింప్రజాపతిమాప్నువన్తి. ఏవంకృత్వాసంవత్సరంజుహ్వదపజయతిపునర్మృత్యుం- ఇతఃప్రేత్యదేవేషుసమ్భూతఃపునర్నమ్రియత ఇత్యర్థః. ఇత్యేవంబ్రాహ్మణవాదాఆహుః- నతథావిద్యాత్- నతథాద్రష్టవ్యం. యదహరేవజుహోతి- తదహఃపునర్మృత్యుమపజయతి - ససంవత్సరాభ్యాసమపేక్షతేఏవంవిద్వాన్ - యదుక్తంపయసిహీదంసర్వంప్రతిష్ఠితం - పయఆహుతివిపరిణామాత్మకత్వాత్సర్వస్యేతి- తదేకేనైవాహ్నాజగదాత్మత్వంప్రతిపద్యతే. తదుచ్యతే- అపజయతిపునర్మృత్యుం- పునర్మరణం. సకృన్మృత్వా-విద్వాన్ శరీరేణవియుజ్యససర్వాత్మాభవతి- నపునర్మరణాయపరిచ్ఛిన్నంశరీరంగృహ్ణాతీత్యర్థః. కఃపునర్హేతుస్సర్వాత్మాప్త్యామృత్యుమపజయతీతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తంహి- యస్మాద్దేవేభ్యఃసర్వేభ్యోన్నాద్యం- అన్నమేవతదన్నం చ. సాయంప్రాతరాహుతిప్రక్షేపేణప్రయచ్ఛతి. తద్యుక్తంసర్వమాహుతిమయమాత్మానంకృత్వాసర్వదేవమయోభూత్వాపునర్నమ్రియత ఇతి. అథైతదప్యుక్తంబ్రాహ్మణేన *బ్రహ్మవైస్వయమ్భుస్తపోతప్యతతదైక్షతననైతపస్యానన్త్యమస్తిహన్తాహంభూతేష్వాత్మానంజుహవానిభూతానిచాత్మనీతితత్సర్వేషు భూతేష్వాత్మానంహుత్వాభూతానిచాత్మనిసర్వేషాంభూతానాంశ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యంపర్యైదితి. కస్మాత్తానినక్షీయన్తేఽద్యమానానిసర్వదేతి- యదాపిత్రాన్నానిసృష్టానిసప్తపృథక్పృథగ్భోక్తృభ్యః ప్రత్తాని- తదాప్రభృత్యేవతైర్భోక్తృభిరద్యమానాని- తన్నిమిత్తత్వాత్తేషాంస్థితేః. సర్వదా- నైరన్తర్యేణ. కృతక్షయోపపత్తేశ్చయుక్తస్తేషాంక్షయః. నచతానిక్షీయమాణాని- జగతోఽవిభ్రష్టరూపేణైవావస్థానదర్శనాత్. భవితవ్యంచాక్షయకారణేన - తస్మాత్కస్మాత్పునస్తానినక్షీయన్త ఇతిప్రశ్నః. తదేభ్యోదత్తాన్యన్నానితేపితేషామన్నానాం భోక్తారోపిసన్తఃపితరఏవ-మేధయాతపసాచజనయన్తితాన్యన్నాని. తదేతదభిధీయతే-పురుషోవై- ఆక్రియాఫలాత్మకంపునఃపునః - భూయోభూయోజనయతే - ఉత్పాదయతిధియాధియా - తత్తత్కాలభావిన్యాతయాతయా ప్రజ్ఞయా, కర్మభిశ్చ- వాఙ్మనఃకాయచేష్టితైః,. యత్- యద్ధియదేతత్సప్తవిధమన్నముక్తం- క్షణమాత్రమపినకుర్యాత్ప్రజ్ఞయాకర్మభిశ్చ; తతోవిచ్ఛిద్యేత్ - భుజ్యమానత్వాత్సాతత్యేనక్షీయేతహ. తస్మాద్యథైవాయంపురుషోభోక్తాన్నానాంనైరన్తర్యేణయథాప్రజ్ఞంయథాకర్మచకరోత్యపి- తస్మాత్పురుషోఽక్షితిః- సాతత్యేనకర్తృత్వాత్. తస్మాద్భుజ్యమానాన్యప్యన్నానినక్షీయన్త ఇత్యర్థః. అతఃప్రజ్ఞాక్రియాలక్షణప్రబన్ధారూఢఃసర్వలోకస్సాధ్యసాధనలక్షణఃక్రియాఫలాత్మకఃసంహతానేకప్రాణికర్మవాసనాసన్తానావష్టబ్ధత్వాత్క్షణికోఽశుద్ధోఽసారోనదీస్రోతఃప్రదీపసన్తానకల్పఃకదలీస్తమ్భవదసారఃఫేనమాయామరీచ్యమ్భస్స్వప్నాదిసమస్తదాత్మగతదృష్టీనామవికీర్యమాణోనిత్యస్సారవానివలక్ష్యతే. తదేతత్పై వైరాగ్యార్థముచ్యతేధియాధియా

జనయతే కర్మభిర్యద్వై- తన్న కుర్యాత్ క్షీయేత హేతి. విరక్తానాంహితస్మాద్బ్రహ్మవిద్యారభ్యా చతుర్థప్రముఖే నేతి. యో వై తామక్షితిం వేదేతి- క్ష్యమాణాన్యపి త్రీణ్యన్నాన్యస్మిన్నవసరే వ్యాఖ్యాతాన్యేవేతి కృత్వా తేషాం యాథాత్మ్యవిజ్ఞానఫలముపసంహ్రియతే. యో వై తామక్షితిం - అక్షం హేతుం యథోక్తం వేద- పురుషో వా అక్షితిస్స హీదమన్నం ధియాధియా జనయతే కర్మభిర్యద్వైతన్న కుర్యాత్ క్షీయేత హేతి. సోన్నమత్తి ప్రతీ- నేత్యస్యార్థ ఉచ్యతే - ముఖం - ముఖ్యత్వం.... ప్రాధాన్యమిత్యేతత్. ప్రాధాన్యేనైవాన్నానాం పితుః పురుషస్యాక్షితిత్వం యో వేద - సోన్నమత్తి నాన్నం ప్రతిగుణభూతస్సన్-యథాజ్ఞస్తథా. విద్వానన్నానామాత్మభూతో భోక్తైవ భవతి - న భోజ్యతామాపద్యతే. (స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతి) దేవానపిగచ్ఛతి- దేవాత్మభావం ప్రతిపద్యతే. ఊర్జం- అమృతం చోపజీవతీతి యదుక్తం- సా ప్రశంసా- నాపూర్వార్థోఽన్యోస్తి.

అ.— యత్సప్తాన్నానీత్యాది మన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాయ-బ్రాహ్మణవాక్యం సముపాదాయ తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) మన్త్రబ్రాహ్మణాత్మకో గ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. మేధయా హీత్యాది బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (తత్ర యదితి) ప్రకృతమన్త్రసముదాయః ప్తమ్యా పరామృశ్యతే. వ్యాఖ్యానమేవ సఙ్గృహ్ణాతి (ప్రసిద్ధో హీతి) న కేవలం హిశబ్దాన్మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం - కింతు మన్త్రస్వరూపాలోచనయాపి తత్సిధ్యతీత్యాహ (యదితి)- మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వే మన్త్రస్యానుగుణత్వం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (అత ఇతి) తత్ప్రసిద్ధిముపపాదయితుం పృచ్ఛతి (నన్వితి) సాధ్యసాధనాత్మకే జగతి యత్పితృత్వమవిద్యావతో భావి- తత్ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రసిద్ధం - అనుభూయతే హి జాయాదిసమ్బా యన్న విద్వానిత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) - శ్రుత్యాద ప్రాగుక్తత్వాత్ప్రసిద్ధమేతదిత్యాహ (అభిహితం చేతి) యచ్చ మేధాతపోభ్యాం స్రష్టృత్వ మన్త్రబ్రాహ్మణయోరుక్తం- తదపి ప్రసిద్ధమేవ-విద్యాకర్మపుత్రాణామభావే లోకత్రయోత్పత్త్యనుపపత్తేరిత్యాహ (తత్ర చేతి) - పూర్వోత్తరగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. *పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్య ఇత్యాదౌ వక్ష్యమాణత్వాచ్చాస్యార్థస్య ప్రసిద్ధతేత్యాహ (వక్ష్యమాణం చేతి)-మన్త్రార్థస్యేత్థం ప్ర ద్ధత్వే మన్త్రస్య ప్రసిద్ధార్థత్వవిషయం బ్రాహ్మణముపపన్నమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వమాహ (షణా హీతి) ఫలవిషయత్వం తస్యాః స్వానుభవసిద్ధమితి వక్తుం హిశబ్దః. తస్యా లోకప్రసిద్ధత్వేపి కథం మన్త్రార్థస్య ప్రసిద్ధత్వం - అత ఆహ (ఏషణ చేతి) జాయాద్యాత్మకస్య కామస్య సంసారారమ్భకత్వవన్మోక్షేపి కామస్సంసారమారభేత - కామత్వావిశేషాదిత్యతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి) తస్యాః విషయః- మోక్షః. తస్మిన్నద్వితీయత్వాద్రాగాదిపరిపన్థిని కామాపరపర్యాయో రాగో నావకల్పతే- న హి మిథ్యాజ్ఞాననిదానో రాగ సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమ్యే మోక్షే సమ్భవతి. శ్రద్ధా తు తత్ర భవతి తత్త్వబోధాధీనతయా సంసారవిరోధినీ- తన్న సంసారానుషక్తిర్ముక్తావిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్య జాయాదేః సంసారహేతుత్వే కర్మాదేరశాస్త్రీయస్య కథం తద్ధేతుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతే నేతి)-అవిద్యావత్స్య కామస్య సంసారహేతుత్వా దర్శనే నేతి యావత్. స్వాభావికాభ్యాం-అవిద్యాధీనకామప్రయుక్తాభ్యామిత్యర్థః. ఇతశ్చ తయోర్జగత్సృష్టిప్రయోజకత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (స్వ వరాన్తస్యేతి) *యత్సప్తాన్నానీత్యాదిమన్త్రపదస్య మేధయా హీత్యాది బ్రాహ్మణస్య చాతురోష్ఠమర్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (వివక్షితన్త్వితి) శాస్త్రపరవశస్య శాస్త్రవశాదేవ సాధ్యసాధనభావాదశాస్త్రీయాన్నైవముఖ్యసమ్భవాన్న తస్యాత్ర వివక్షితత్వమిత్యర్థః. శాస్త్రీయస్య సాధ్యసాధనభాస్యవివక్షితత్వే హేతుమాహ (బ్రహ్మేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సర్వో హీతి). దుఃఖయతీతి దుఃఖి- తద్ధేతురితి యావత్. ప్రకృతమన్త్రబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యాసమాప్తావితి శబ్దః, వివక్షితార్థప్రదర్శనసమాప్తౌ వా. మన్త్రబ్రాహ్మణయోః శ్రుత్యర్థాభ్యామర్థముక్త్వా సమనన్తరగ్రన్థమవతారయతి (త త్రేతి)-సప్తవిధేఽన్నే సృష్టే సతీతి యావత్. వ్యాఖ్యానమేవ వివృణోతి (అస్యేత్యాదినా)- సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వతో దోషం దర్శయతి (తత్పరో భవతీతి). ఉక్తం వివృణోతి (ఉపాసనం హీతి) బ్రాహ్మణోక్తేర్థే మన్త్రం ప్రమాణయతి (తథా చేతి)- మోఘం- విఫలం దేవాద్యనుభోగ్యమన్నం యదిజ్ఞానదుర్బలో లభతే- తథా సర్వస్యైవ తస్యేతి సాధారణాన్నస్యాసాధారణీకరణం నిన్దితమిత్యర్థః. తత్రైవ స్మృతీరుదాహరతి (స్మృతీతి) * న వృథా ఘాతయేత్పశుం । న చైకః స్వయమశ్నీయాద్విధివర్జం న నిర్వపేదితి పాదత్రయం ద్రష్టవ్యం. *ఇష్టాన్ భోగాన్ హి వో దేవా దాస్య యజ్ఞభావితాః । తైర్దత్తానితి శేషః. అన్నే నైవాభిశంసతి । స్తేన ప్రముక్తైరాజనితావన్నాన్యసృతసజ్జర ఇత్యుత్తరపాదత్రయం ద్రష్టవ్యం. తత్రాద్యపాదస్యార్థః- భ్రూణహా-శ్రేష్ఠబ్రాహ్మణఘాతుకః. యదాహుః *వరిష్ఠబ్రహ్మహా చైవ భ్రూణహేత్యభిధీయత ఇతి. స్వస్యాన్నభక్షణే స్వపాపం మర్ష్టి- శోధయతీత్యన్నదాతుః పాపత్వమోక్తేరితరస్యాసాధారణీకృత్య భుఞ్జానస్య పాపితేతి. *అదత్వా తు య ఏతేభ్యః పూర్వం భుఙ్క్తే విచక్షణః । స భుఞ్జానో న జానాతి శ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మన ఇత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమవతార్య వ్యాకరోతి (కస్మాదిత్యాదినా) సర్వభోజ్యత్వ సాధయతి (యో ముఖ ఇతి) పరస్య- శ్వమార్జారాదేరితి యావత్. పీడాకరత్వే హేతుమాహ (మమేదమితి) ప్రాగుక్తదృష్టిఫలమాచష్టే (తస్మాదితి) సాధారణమన్నమసాధారణీకుర్వాణస్య పాపానివృత్తిరిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (దుష్కృతం హీతి) యదా హి మనుష్యాణాం దుష్కృతమన్నమాశ్రిత్య తిష్ఠతి- తదా తదసాధారణీకుర్వతో మహత్తరం పాపం భవతీత్యర్థః. ఏకమస్యేత్యాదిమన్త్రబ్రాహ్మణయోః స్వపక్షముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (గృహిణేతి)-యదన్నం గృహిణా ప్రత్యహమగ్నౌ వైశ్వదేవాఖ్యం నిర్వర్త్యతే- తత్సాధారణమితి భర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమిత్యర్థః. సాధారణదానుపపత్తేర్నాయుక్తమిదం వ్యాఖ్యానమితి దూషయతి (తన్నేతి)- వైశ్వదేవం చ సాధారణాన్నగ్రాహ్యమిత్యాహ (సర్వేతి)- వైశ్వదేవగ్రహేపీతరగ్రహదృష్టిస్స్యాదితి చేత్ - నేత్యాహ (వైశ్వదేవేతి)- యత్తు పరపక్షే యదిదమద్యత ఇతివచో నానుకూలమితి-తన్నాస్మత్పక్షేపీత్యాహ (తత్రేతి)- ప్రత్యక్షం సాధారణాన్నం సప్తమ్యర్థః. విపక్షే దోషమాహ (యదిహీతి) ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వం నిరాచష్టే (ఇష్యతే హీతి). పరపక్షే వాక్యశేషవిరోధం దోషాన్తరమాహ (న చేతి)- శ్వానాదితుల్యత్వం తస్య వ్యావర్తయతి (న చ తస్యేతి)- అనిషిద్ధస్యాపి తస్య స్వభావజుగుప్సితత్వాత్,

షష్ఠాయినఃపాపానివృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) * అవశ్యంయాఽతిథిర్యక్తవ్యంజగ్ధ్వాచైవాహుతంహవిరిత్యకరణేవైశ్వదేవస్య ప్రత్యవాయశ్రవణాత్తదపస్థాయినోనపాప్మలేశోస్తీత్యాహ (అకరణేచేతి) సర్వసాధారణాన్నగ్రహేతుతత్పరస్యనిన్దావచనముపపద్యతే- తేనతదేవగ్రాహ్యమిత్యాహ (ఇతరత్రేతి) తత్రైవశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (అహమితి).అర్థిభ్యోవిభజ్యాన్నమదత్వాస్వయమేవభుఞ్జానంనరమహమన్నమేవభక్షయామి- తమన్నర్థాజంకరోమీత్యర్థః. మన్త్రాన్తరమాదాయాకాఙ్క్షాద్వారాబ్రాహ్మణముత్థాప్యవ్యాచష్టే (ద్వేదేవానిత్యాదినా) హుతప్రహుతయోర్దేవాన్నత్వేసమ్ప్రతిపన్నస్థానమనుకూలయతి (యస్మాదితి) పఞ్చమన్తరముపన్యస్యవ్యాకరోతి (అథోఇతి). యదిదర్శపూర్ణమాసౌదేవాన్నే-కథంతర్హిహుతప్రహుతేఇతిపక్షస్యప్రాప్తిః- తత్రాహ (ద్విత్వేతి).తర్హిద్వేదేవానితిశ్రుతద్విత్వస్యహుతప్రహుతయోరపిసమ్భవాన్నప్రథమపక్షస్యపూర్వపక్షత్వం- అతఆహ (యద్యపీతి) ప్రసిద్ధతరత్వేహేతుమాహ (మన్త్రేతి) *అగ్నయేజుష్టంనిర్వపామి *అగ్నిరిదంహవిరజుషతేత్యాదిమన్త్రైర్దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వస్యప్రతిపన్నత్వాదితియావత్. ఇతశ్చదర్శపూర్ణమాసయోరేవదేవాన్నత్వమితివక్తుంసామాన్యన్యాయమాహ (గుణేతి) గుణప్రధానయోరేకత్ర సాధారణశబ్దాత్ప్రాప్తౌసత్యాం-ప్రథమతరాప్రధానేభవత్యవగతిః- గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యేకార్యసమ్ప్రత్యయ ఇతిన్యాయాదిత్యర్థః. అస్త్వేవం-ప్రస్తుతేకింజాతం- తదాహ (దర్శపూర్ణమాసయోశ్చేతి) తయోర్నిరపేక్షశ్రుతిదృష్టతయాసాపేక్షస్మృతిసిద్ధహుతాద్యపేక్షయాప్రాధాన్యంసిద్ధం. తథాచప్రధానయోస్తయోరితరయోశ్చగుణయోరేకత్రప్రాప్తౌప్రధానయోరేవద్వేదేవానితిమన్త్రగ్రహణముచితమిత్యర్థః. దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వేసమనన్తరనిషేధవాక్యమనుకూలయతి (యస్మాదితి). ఇష్టియజనశీలోనస్యాదితిసమ్బన్ధః. ననుతన్త్రాన్తరత్వాభావేపితౌదర్శపూర్ణమాసయోర్దేవార్థత్వం- నహితావనిష్పన్నౌ తదర్థావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టిశబ్దేనేతి) కింపునరస్మిన్నన్వయేష్టిపదయశ్చమిష్టిశబ్దస్యాత్రనియామకం. తత్రకిలశబ్దసూచితాంప్రాథమికప్రసిద్ధిమాహ (శాతపథీతి). కామ్యేష్టినామసుస్థానసనిషేధేస్వర్గకామవాక్యవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాచ్ఛీల్యేతి) తచ్చవిహితస్యైకఞ్ప్రత్యయస్యాత్రప్రయోగాత్తాస్యేష్టియజనప్రధానత్వమిహనిషిధ్యతే- తప్ప్రదేవప్రధానయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరవశ్యానుష్ఠేయత్వసిద్ధ్యర్థం. నతుతాఽన్యతోఽనిషిధ్యన్తే- తన్నస్వర్గకామవాక్యనిరోధాస్తీత్యర్థః. పఞ్చమన్త్రనిబద్ధమన్త్రపదమాదాయప్రశ్నపూర్వకంతదర్థంకథయతి (పశుభ్యఇతి).పశూనాంపయోన్నమిత్యేతదుపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథంపునరితి) పశూనాంప్రతీకముపాదాయవ్యాకరోతి (అగ్రఇతి) * పశవోద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యమనుష్యాశ్చేత్యుక్తం. ఉచితంహిత్స్యత్రహిప్రసక్తస్మాదపి యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. ఔచిత్యంవ్యతిరేకద్వారాసాధయతి (అన్యథేతి).నియమేనప్రథమంపశూనాంతదుపజీవనమసంప్రతిపన్నమితిశఙ్క్యతే (కథమితి) మనుష్యవిషయైవాప్రశ్నః-తదితరపశువిషయైవేతిపృచ్ఛతి (ఉచ్యతఇతి) తత్రాద్యమనుభవావష్టమ్భేనప్రత్యాచష్టే (మనుష్యాశ్చేతి) చకారోమనుష్యమాత్రసఙ్గ్రహార్థః. తేనైవ- పయసైవేతియావత్. ఘృతంవేతివాశబ్దోవక్ష్యమాణవికల్పద్యోతకః. జాతరూపం- హిరణ్యం. త్రైవర్ణికేభ్యోన్యేషాంజాతకర్మాభావాద్యోగ్యతామనతిక్రమ్యస్తనమేవజాతంకుమారంప్రథమంపాయయన్తీత్యాహ (యథాసమ్భవమితి) యద్వా- తేషాంజాతకర్మానధికృతానాంజాతంకుమారంయథాసమ్భవంఘృతంవాస్తనంవాప్రథమంపాయయన్తీతియావత్. పశువిషయంప్రశ్నంపశవస్త్వితి సూచితసమాధానంప్రత్యాహ (స్తనమేవేతి).పశూనాం- జాతంవత్సమితిసమ్బన్ధః. పశూనాంపయోన్నమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (అథేతి) ద్విపాత్పశ్వధికారవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ప్రతివచనంవ్యాచష్టే (నాద్యాపీతి).ననుయేషామగ్రేఘృతోపజీవిత్వముపలభ్యతే- పయసైవోపజీవన్తి- ఘృతపయసోర్భేదాత్. అతఃపశ్వన్నత్వంపయసోభాగాసిద్ధం. అతఆహ (యచ్చేతి) ననుఘృతముపజీవన్తోపి పయఏవోపజీవన్తీత్యయుక్తం - తద్భేదస్యోక్తత్వాత్. తత్రాహ (ఘృతస్యాపీతి) మన్త్రపాఠక్రమమతిక్రమ్యపశ్వన్నేవ్యాఖ్యాతేప్రత్యవతిష్ఠతే (కస్మాదితి) పశ్వన్నభాజనయదివ్యాఖ్యానేసాధితేసాధనత్వావిశేషాత్పయోపి బుద్ధిస్థమిత్యర్థమాశ్రిత్యపరిహరతి (కర్మేతి) తదేవస్పష్టయతి (కర్మసమీతి) తథాప్యస్యపయోరూపంసాధనమాశ్రిత్యకర్మప్రవృత్తం- తథాపిదర్శపూర్ణమాసానన్తర్యంకథంపయసస్సిధ్యతి- తత్రాహ (తచ్చేతి) విత్తేన- పయసాసాధ్యంకర్మాన్నత్రయస్యసాధనమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) పూర్వోక్తాద్దర్శపూర్ణమాసాద్ద్వేదేవాన్నేనవక్ష్యమాణస్యాన్నత్రయస్యయథాసాధనం- తథాపయసోప్యగ్నిహోత్రాదిద్వారాతత్సాధనత్వాత్కర్మకోటినివిష్టత్వాత్తద్వ్యాఖ్యానానన్తర్యం పయోవ్యాఖ్యానస్యయుక్తమిత్యర్థః. పాఠక్రమస్తర్హికథమిత్యాశఙ్క్యార్థక్రమేణతద్బాధమభిప్రేత్యాహ (సాధనత్వేతి) ఆనన్తర్యం- పాఠక్రమః. అకారణం- అనివక్షితం. పాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలీయస్త్వాత్తేనైతరస్యబాధ్యత్వమిత్యేతత్ప్రథమేతన్త్రేస్థితమిత్యభిప్రేత్యాహ (ఇతిచేతి).పశ్వన్నస్యచతుర్థత్వేనవ్యాఖ్యానేహేత్వన్తరమాహ (వ్యాఖ్యానేతి) వ్యాఖ్యానసౌకర్యంసాధయతి (సుఖంహీతి).ప్రతిపత్తిసౌకర్యంప్రకటయతి (వ్యాఖ్యాతానీతి) చత్వారిసాధ్యాని- త్రీణిసాధనానీతివిభజ్యోక్తానివక్తృశ్రోత్రోస్సౌకర్యేణధీర్భవతి- తతశ్చపాఠక్రమాతిక్రమఃశ్రేయానిత్యర్థః. పశ్వన్నస్యసర్వాధిష్ఠాననిబద్ధమన్త్రపదమవతార్య-ప్రశ్నపూర్వకంతదీయంబ్రాహ్మణంవ్యాచష్టే (తస్మిన్నిత్యాదినా) మన్త్రాద్భేదోబ్రాహ్మణేనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (నత్రేతి) -పయసిహీతి బ్రాహ్మణేహిశబ్దఃప్రసిద్ధ్యవద్యోతకోస్తి - తేనచహేతునాహిశబ్దేన తస్మిన్నిత్యాదికంమన్త్రపదంవ్యాఖ్యాతమితియోజనా. మన్త్రేప్యస్యలోకప్రసిద్ధ్యభావాన్న ప్రసిద్ధ్యవద్యోతినాహిశబ్దేనవ్యాఖ్యాతుంయుక్తమితిశఙ్క్యతే (కథమితి) -కార్యంకారణేప్రతిష్ఠితమితిన్యాయేననైవకింప్రసిద్ధిమాత్రాయసమాధత్తే (కారణత్వేతి), పయసాద్రవద్రవ్యమాత్రస్యకుతస్సర్వజగత్కారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణత్వంచేతి) తర్హిహుతాయిత్వేనకుతోజగతఃకారణతేత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) *తేవాఏతేఆహుతీహుతేఉత్క్రామతస్తేన్తరిక్షమావిశత ఇత్యాదయఃశ్రుతిహోత్రాద్యపర్జన్యవ్రీహ్యాదిక్రమేణాగ్నిహోత్రాహుతీనాంసర్వజగదాకారప్రాప్తిందర్శయన్తి. * అగ్నౌప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే । ఆది

త్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇత్యాదిస్మృతివాదాః. పయసీహీత్యాది బ్రాహ్మణముపసంహరతి (అత ఇతి) పయసః సర్వజగదాధారత్వస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాదితి యావత్. సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితమితి విధిత్సితదర్శనస్తుతయే శాఖాన్తరీయమతం నిషేద్ధుముద్భావయతి (యత్తదితి) న కేవలం కర్మణా మృత్యుజయః - కింతు దర్శనసహితేనేతి దర్శయితుమగ్నిహోత్రాహుతిషు సంఖ్యాం కథయతి (సంవత్సరేణేతి) ఉక్తాహుతిసంఖ్యాయాం సంవత్సరావచ్ఛిన్నాయామగ్నిహోత్రవిదాం సమ్ప్రతిపత్త్యర్థం కిలేత్యుక్తం. నను ప్రత్యహం సాయం ప్రాతశ్చేత్యాహుతీ ద్వే విద్యేతే - తత్ప్రథమాహుతీనాం షష్ట్యధికాని త్రీణి శతాని సంవత్సరేణ భవన్తి- తత్రాహ (సప్త చేతి) ప్రత్యేకమహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిప్రయోగాణామేకస్మిన్ సంవత్సరే పూర్వోక్తా సంఖ్యా. తత్రైవ ప్రయోగాధీనా వింశత్యధికా సప్తశతరూపా సంఖ్యేతి సిద్ధమిత్యర్థః. ఆహుతీనాం సంఖ్యాముక్త్వా తాసు యాజుష్మతీనామిష్టకానాం దృష్టిమాహ (యాజుష్మతీరితి) తాసామపి షష్ట్యధికాని త్రీణి శతాని సంఖ్యయా భవన్తి- తథా చ ప్రత్యహమాహుతీరభినిష్పద్యమానాః సంఖ్యాసామాన్యేన యాజుష్మతీరిష్టకాశ్చిన్తయేదిత్యర్థః. ఆహుతిమయీనామిష్టకానాం సంవత్సరావయవాహోరాత్రేషు సంఖ్యాసామాన్యేనైవ దృష్టిమన్వాచష్టే (సంవత్సరస్యేతి) తాన్యపి షష్ట్యధికాని త్రీణి శతాని ప్రసిద్ధాని- తథా చ తేషు యథోక్తేష్టకాదృష్టిః శ్లిష్టేత్యర్థః. చిత్యగ్నౌ సంవత్సరాత్మప్రజాపతిదృష్టిమాహ (సంవత్సరమితి) యస్సంవత్సరః ప్రజాపతిః- తం చిత్యగ్నిం విద్వాంసః సమ్పాదయన్తి- అహోరాత్రేష్టకాద్వారా తయోః సంఖ్యాసామ్యాదిత్యర్థః. దృష్టిమనూద్య ఫలం దర్శయతి (ఏవమితి) ఉక్తసంఖ్యాసామాన్యేనాగ్నిహోత్రాహుతీరగ్న్యవయవభూతయాజుష్మతీసంజ్ఞకేష్టకాః సమ్పాద్య తద్రూపేణాహుతీర్ధ్యాయ, న్నాహుతిమయీశ్చేష్టకాః సంవత్సరావయవాహోరాత్రాణి తేనైవ సమ్పాద్య పురుషనాడీషు సంఖ్యాసామాన్యేన తన్నాడీస్థాన్యేవాహోరాత్రాణ్యాపాద్య తద్రూపేణాహుతీరిష్టకా నాడీశ్చానుసన్దధానో, నాడ్యహోరాత్రయాజుష్మతీద్వారా పురుషసంవత్సరచిత్యానాం సమత్వమాపాద్యాహమగ్నిః సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిరేవేతి ధ్యాయ, న్నగ్నిహోత్రం పయసా సంవత్సరం జుహ్వద్విద్వయాసకృద్ధోమమవశాత్ప్రజాపతిం సంవత్సరాత్మకం ప్రాప్య మృత్యుమపజయతీత్యర్థః. ఏకీయమతముపసంహృత్య తన్నిన్దాపూర్వకం మతాన్తరమాహ (ఇత్యేవమిత్యాదినా) ఏవం విద్వానిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (యదుక్తమితి) తత్రైవ విద్వానేకాహోరాత్రావచ్ఛిన్నాహుతిమాత్రేణ జగద్రూపం ప్రజాపతిం ప్రాప్య మృత్యుమపజయతీత్యాహ (తదేకేనేతి) ఉక్తార్థం శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదుచ్యత ఇతి) సర్వం హీత్యాదిహేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాకరోతి (కః పునరిత్యాదినా) యథోక్తదర్శనవశాదేకయైవాహుత్యా మృత్యుం ప్రజయతీత్యత్ర బ్రాహ్మణాన్తరం సంవాదయతి (అథేతి) యథా సంవత్సరమిత్యాద్యుక్తం- తథా యదహరేవేత్యాద్యపి బ్రాహ్మణాన్తరే సూచితమిత్యర్థః. బ్రహ్మ- హిరణ్యగర్భావీజీవః స్వయంభుః- పరస్యైవ తదాత్మనావస్థానాత్. తపోఽతప్యత - కర్మాన్వతిష్ఠత్. యత్కృతకం- తదనిత్యమితి న్యాయేన కర్మనిన్దాప్రకారమాహ (తదైక్షతేతి) కర్మసహాయభూతాముపాసనాముపదిశతి (హన్తేతి) ఉపాసనామనూద్య సముచ్చయఫలం కథయతి (తత్సర్వేష్వితి) శ్రేష్ఠత్వేఽపి రాజకుమారవదస్వాతన్త్ర్యమాశఙ్క్యాహ (స్వారాజ్యమితి) అధిష్ఠాయ పాలయితృత్వమాధిపత్యం. శ్లోకస్యాన్యైర్వ్యాఖ్యాతే ప్రశ్నరూపం ప్రతిపదమాదత్తే (కస్మాదితి) నను చత్వార్యన్నాని వ్యాఖ్యాతాని- త్రీణి వ్యాచిఖ్యాసితాని - తేష్వవ్యాఖ్యాతేషు కస్మాదిత్యాది ప్రశ్నః కస్మాదిత్యాశఙ్క్య సాధనేషూక్తేషు సాధ్యానామపి తత్సామర్థ్యాదుక్తత్వమస్తీత్యభిప్రేత్య ప్రశ్నప్రవృత్తిం మన్వానో వ్యాచష్టే (యదేతి) సర్వదేత్యస్య వ్యాఖ్యా నైరన్తర్యేణేతి. అన్నానాం సదా భోక్తృభిరద్యమానత్వే హేతుమాహ (తన్నిమిత్తత్వాదితి) భోక్తృణాం స్థితేరన్ననిమిత్తత్వాత్తైస్సదాద్యమానాని తాని యవపూర్ణకుసూలవద్భవన్తి క్షీణానీత్యర్థః. కించ- జ్ఞానకర్మఫలత్వాదన్నానాం యత్కృతకం - తదనిత్యమితి న్యాయేన క్షయస్సమ్భవతీత్యాహ (కృతేతి) అస్తు తర్హి తేషాం క్షయః- నేత్యాహ (న చేతి) భవతు తర్హి స్వభావాదేవ సప్తాన్నాత్మకస్య జగతోఽక్షీణత్వం - నేత్యాహ (భవితవ్యం చేతి) స్వభావవాదస్యాతిప్రసఞ్జిత్వాదిత్యర్థః. ప్రశ్నం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రతివచనమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) తేషాం పిత్ర్యత్వే హేతుమాహ (మేధయేతి) భోగకాలేఽపి విహితప్రతిషిద్ధజ్ఞానకర్మసమ్భవాత్ప్రవాహరూపేణాన్నాక్షయః సమ్భవతీత్యర్థః. తత్ర ప్రతిజ్ఞాభాగముపాదాయాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) హేతుభాగముత్థాప్య విభజతే (కథమిత్యాదినా) (చేష్టితైరితి) తస్మాత్తదక్షయస్సమ్భవతి ప్రవాహాత్మనేతి శేషః. ఉక్తహేతుం వ్యతిరేకద్వారోపపాదయితుం యద్ధైతదిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాచష్టే (యదీతి) అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం హేతుం నిగమయతి (తస్మాదితి) యథా యథా ప్రజ్ఞమితి పఠితవ్యం. సాధ్యం నిగమయతి (తస్మాత్పురుష ఇతి) అక్షయహేతౌ సిద్ధే ఫలితమాహ (తస్మాదద్యమానానీతి) ధియా ధియేత్యాది శ్రుతేః సహేదమిత్యత్రోక్తం పరిహారం ప్రపఞ్చయన్న్యాయః సప్రవిభాగస్య కార్యత్వాత్- ప్రతిక్షణధ్వంసిత్వేఽపి పునః పునః క్రియమాణత్వాత్ ప్రవాహాత్మనా తదచలమన్నాః పశ్యన్తీత్యస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమాహ (అత ఇతి) ప్రజ్ఞాక్రియాభ్యాం హేతుభ్యాం లక్ష్యతే- వ్యావర్త్యతే. నిష్పాద్యతే యః ప్రబన్ధః- సముదాయః. తదారూఢః- తదాత్మకః సర్వో లోకః- చేతనాచేతనాత్మకో ద్వైతప్రపఞ్చః సాధ్యత్వేన సాధనత్వేన చ వర్తమానో జ్ఞానకర్మఫలభూతః క్షణికోఽపి నిత్య ఇవ లక్ష్యతే. తత్ర హేతుః (సంహతేతి) సంహతానాం - మిథస్సహాయత్వేన స్థితానామనేకేషాం ప్రాణినామనన్తాని కర్మాణి వాసనాశ్చ. తత్సన్తానేనావష్టబ్ధత్వాత్ - దృఢీకృతత్వాదితి యావత్. ప్రాతీతికమేవ సంసారస్య స్థైర్యం- న తాత్త్వికమితి వక్తుం విశినష్టి (నదీతి) అసారోఽపి సారవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (కదలీతి) అశుద్ధోఽపి శుద్ధవద్భాతీత్యత్రోదాహరణమాహ (మాయేత్యాదినా) అనేకోదాహరణం సంసారస్యానేకరూపత్వద్యోతనార్థం. కేషాం పునరేష సంసారోఽన్యథా భాతీత్యపేక్షాయాం *సంసారాయ పరాఙ్ప్రకామితి న్యాయేనాహ (తదాత్మేతి) కిమితి ప్రతిక్షణం ప్రధ్వంసి జగదితి శ్రుత్యోచ్యతే- తత్రాహ (తదేతదితి) వైరాగ్యమపి తత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (విరక్తానాం హీతి) ఇతి- వైరాగ్యమర్థవదితి శేషః. పురుషోఽన్నానామక్షయే హేతురిత్యుపపాద్య తజ్జ్ఞానమనూద్య ఫలమాహ (యో

నైతామిత్యాదినా) యథోక్తమనువదతి (పురుష ఇతి) ఫలవిషయమన్త్రపదముపాదాయ తదీయబ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాకరోతి (స్థాన్నమిత్యాదినా) యథోక్తోపాసనావతో యథోక్తం ఫలముచ్యతే. ప్రాధాన్యేనైవ సోఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. విదుషోఽన్నం ప్రతిగుణత్వాభావే హేతుమాహ (అన్నానామితి) ఉక్తమర్థం ప్రతిగృణాతి (భోక్తైవేతి) ప్రసక్తసిద్ధయె ప్రపఞ్చయతి (సదేవానిత్యాదినా)

౨

౪౦.— ప్రథమఖణ్డోదాహృతానేతాన్ శ్లోకాన్ శ్రుతిః స్వయమేవ వ్యాకరోతి (యత్సప్తాన్నాని మేధయా తపసాజనయత్పితేతి మేధయాహితపసాఽజనయత్పితా) అత్ర పితేతీతి ఇతికరణపర్యన్తం వ్యాఖ్యేయప్రతీకగ్రహణం. మేధయాహితపసాఽజనయత్పితేత్యంశస్య వ్యాఖ్యానం. పితా- సర్వజనకః పరమాత్మా మేధయా- జ్ఞానరూపేణ తపసా సప్తాన్నాన్యజనయదితి యత్- తదిదమన్నజనకత్వం * తపసా చీయతే బ్రహ్మ * యస్య జ్ఞానమయం తపః తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి జ్ఞానమయేన తపసా నామరూపలక్షణాన్నజనకస్య పరమాత్మనః హి- ప్రసిద్ధః ఖలు. అతః కిమత్ర వ్యాఖ్యాతవ్యమస్తీతి భావః. ఏకమస్య సాధారణమితీతి ప్రతీకధారణం. తద్వ్యాచష్టే (ఇదమేవాస్య తత్సాధారణమన్నం యదిదమద్యతే ఇతి) యదిదం - వ్రీహియవాదిరూపమద్యతే - తదిదమేవ అస్య - భోక్తృవర్గస్య దేవపిత్రాదేస్సాధారణమన్నమిత్యర్థః. సాధారణత్వఫలమాహ (స య ఏతదుపాస్త ఇత్యాదినా) ఏతత్ - ఈదృశం సాధారణమన్నం దేవపిత్రాదిభ్యః అదత్వా స య ఉపాస్తే - యో భుఙ్క్తే. స పాప్మనో న వ్యావర్తతే- న విముచ్యత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (మిశ్రం హ్యేతదితి) హి- యస్మాద్ధేతోరేతత్- వ్రీహియవాదిరూపమన్నం మిశ్రం- మిశ్రితం. దేవపిత్రాద్యన్యదీయద్రవ్యేణ సఙ్కీర్ణం. సాధారణమితి యావత్. అతో దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వా భుఞ్జానస్య పాపమనివార్యమితి భావః. గీతం చ భగవతా * తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః । యజ్ఞశిష్టాశినస్సన్తో ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః । తే త్వఘం భుఞ్జతే పాపా యే పచన్త్యాత్మకారణాదితి. తథా చ శ్రుతిః * కేవలాఘో భవతి కేవలాదీతి. కేవలాదీ - దేవపిత్రాదిభ్యోఽదత్వా భుఞ్జాన ఇత్యర్థః. తస్మాద్దేవపిత్రాదిభ్యో నివేదితం మనుష్యేణ భోక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏవం చ ప్రసిద్ధమన్నం మనుష్యేషు వినియుజ్యత ఇతి ఫలితార్థః. ద్వే దేవానభాజయదితి వ్యాఖ్యేయం. తద్వ్యాచష్టే (హుతం చ ప్రహుతం చ తస్మాద్దేవేభ్యో జుహ్వతి ప్ర చ జుహ్వతీతి) ద్వే దేవానభాజయదితి మన్త్రఖణ్డస్య - ద్వే అన్నే సృష్ట్వా పితా సర్వస్రష్టా దేవాన్ సాధారణ్యేనాభాజయత్- అప్రీణయదిత్యర్థకేన యే అన్నే ఉక్తే - తే హుతం చ ప్రహుతం చేతి వ్యాచక్షత ఇత్యర్థః. హుతం - ఔపాసనం. ప్రహుతం- అగ్నిహోత్రాది. యస్మాద్ధుతప్రహుతే దేవేభ్యః పరమాత్మనా దత్తే- తస్మాద్దేవేభ్యః- దేవానుద్దిశ్యైవ జుహ్వతి ప్రజుహ్వతి చ - హుతప్రహుతే వైదికాః కుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతస్యైవ మన్త్రాంశస్య వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథో ఆహుర్దర్శపూర్ణమాసావితి తస్మాన్నేష్టియాజుకస్స్యాదితి) అథో ఇతి పక్షాన్తరోపన్యాసే. కేచన దర్శపూర్ణమాసావేవ హుతప్రహుతాఖ్యతయా పూర్వపక్షే వ్యాఖ్యాతే దేవాన్నే ఇత్యాహుః. యస్మాద్దర్శపూర్ణమాసయోర్దేవాన్నత్వం- తస్మాత్ ఇష్టియాజుకః - తదతిరిక్తకామ్యేష్టియజనశీలో న స్యాదిత్యర్థః. యద్వా- తస్మాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరేవ హుతప్రహుతతయా దేవాన్నత్వాత్ తత్ర కియత్యపచారే దేవాః కుప్యేయురితి నేష్టియాజుకస్స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసయోరార్త్విజ్యం న కుర్యాదిత్యర్థః. క్రమప్రాప్తం * త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేతి మన్త్రం వక్తవ్యబాహుళ్యాదన్తే వ్యాచికీర్షుస్తదతిక్రమ్య తదుత్తరమన్త్రం వ్యాకర్తుం పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదితి ప్రతీకం ధృత్వా తద్వ్యాచష్టే (తత్పయః పయో హ్యేవాగ్రే ఇత్యాదినా) తత్పయః- తత్ -పశుభ్యో దత్తతయా మన్త్రోక్తమన్నం పయః-క్షీరరూపమిత్యర్థః. అత ఏవ హి మనుష్యాః పశవశ్చ అగ్రే ప్రథమతః పయ ఏవోపజీవన్తీత్యర్థః. అత్ర మనుష్యాశ్చోపజీవన్తీత్యుక్త్యా * పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛదిత్యత్ర పశుశబ్దో ద్విపాచ్చతుష్పాత్సాధారణో ద్రష్టవ్యః. తస్మాత్- పయసో ద్విపాచ్చతుష్పాదన్నత్వాదేవ జాతం కుమారం జాతకర్మసంస్కారే ఘృతం వైవ- పయోవికారం ఘృతమేవాగ్రే- ప్రథమతః ప్రతిలేహయన్తి- ఆస్వాదయన్తీత్యర్థః. లిహేర్ధాతోర్ణిచ్ద్విర్వచనం ఛాన్దసం. స్తనం వానుధాపయన్తి- జాతకర్మాద్య రణే స్తనం వా ధాపయన్తి- పాయయన్తీత్యర్థః. నుశబ్దః ఖల్వర్థే. (అథ వత్సం జాతమాహురతృణాద ఇతీతి) అథశబ్దో వాక్యోపక్రమే. పయసః పశ్వన్నత్వాదేవ జాతమాత్రం వత్సమతృణాద ఇతి- పయోమాత్రాహార ఇత్యాహురిత్యర్థః. తథా చ యవవ్రీహితృణాద్యదనాయోగ్యకాలేఽపి పయస ఏవ పశు రాహ్రియమాణత్వాత్పయః పశ్వన్నమితి యుక్తమితి భావః. తస్మిన్ సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి వ్యాఖ్యేయగ్రహణం. తద్వ్యాచ (పయసీదం సర్వం ప్రతిష్ఠితం యచ్చ ప్రాణితి యచ్చ నేతి). యత్ ప్రాణితి- చేష్టతే- మనుష్యపశ్వాదికం,. యచ్చ న చేష్టతే- వృక్షాదికం,. ఇదం సర్వం పయసి ప్రతిష్ఠితం- పయోఽధీనజీవనం. హి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. స్థావరప్రతిష్ఠాహేతుభూతజలస్యాపి పయశ్శబ్దేన గ్రహణాత్ స్థావరాణామ పయోఽన్నకత్వం సమ్భవతీతి భావః. (తద్యదిదమాహుస్సంవత్సరం పయసా జుహ్వదితి) సంవత్సరం కాలం పయసా జుహ్వత్ -పయోహోమం కుర్వన్న మృత్యుం జయతీతి యదాహుః- తత్పునస్తథా న విద్యాత్. తర్హి కథం జ్ఞాతవ్యమిత్యత్రాహ (యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయ) యస్మిన్నహని పయసా జుహోతి- తదహర్మాత్రసాధ్యపయఆహుత్యైవ తస్మిన్నేవాహన్యపమృత్యుం జయతీత్యర్థః. అపమృత్యుశబ్దయోర్వ్యవధా ఛాన్దసం. ఏతజ్జ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఏవంవిద్వాన్ సర్వం హి దేవేభ్యోఽన్నాద్యం ప్రయచ్ఛతీతి) అన్నాద్యమిత్యాద్యశబ్దేన పయ ఆజ్యాదికముచ్యతే. ంవిద్వాన్- ఏకాహమాత్రసాధ్యపయోహోమస్యాపమృత్యుజయఫలకత్వజ్ఞానవాన్ యద్యదన్నాద్యం స్వయమత్తి- తత్సర్వం దేవేభ్య ఏవ దదాతీ ర్థః. దేవేభ్యస్తద్దానేన యత్ఫలం లభతే- తల్లభత ఇతి భావః. తస్మాత్తాని న క్షీయన్తే అద్యమానాని సర్వదేతి వ్యాఖ్యేయగ్రహణం. అత్ర తస్మాదితిశబ్దార్థం చష్టే (పురుషో వా అక్షితిః స హీదమన్నం పునః పునర్జనయతే ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అక్షితిః- అక్షత ఇత్యర్థః. యస్మాదక్షతః- అక్షయః పురు పరమాత్మా ప్రత్యహమన్నాని పునః పునః ప్రాణికర్మానుసారేణ జనయతి- తస్మాద్ధేతోరహరహరద్యమానాన్యప్యన్నాని న క్షీయన్త ఇతి మన్త్రార్థ ఇత్య యో వై తామక్షితిం వేదేతి ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (పురుషో వా అక్షితిరిత్యాదినా) అత్రాక్షితిశబ్దార్థః పురుషో వా- పురుష ఏవ. ప

ఉ.— త్రీణ్యాత్మనేకురుతేతి మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేకురుతాన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమితి మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి । కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ తస్మాదపి పృష్ఠత ఉపస్పృష్టో మనసా విజానాతి యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సా । ఏషా హ్యన్తమాయత్తైషా హి న ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమానోఽన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవైతన్మయో వా అయమాత్మా వాఙ్మయో మనోమయః ప్రాణమయః॥ 3

రమాత్మైవేత్యర్థః. తస్యైవ పురుషశబ్దముఖ్యార్థత్వాత్. ధియా- సఙ్కల్పేనేత్యర్థః. ఉత్పాద్యాన్నవ్యక్త్యభిప్రాయాద్ధియా ధియేతి వీప్సా. సహి- పురుషశబ్దితః పరమాత్మైవేదమన్నం ధియాధియా- సఙ్కల్పసఙ్కల్పప్రత్యహం పునఃపునః కర్మభిర్జనయతే - ప్రాణినాం కర్మభిస్సహితస్సన్ జనయతే. ప్రాణికర్మానుగుణం జనయతీత్యర్థః. అత్ర కర్మభిరిత్యుక్తిరీశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారాయ. * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి న్యాయాదితి భావః. ఏతత్ - అన్నం యద్ధి - యది హి స పరః పితేత్యుక్తః పునఃపునః ప్రత్యహం న కుర్యాత్ - అన్నం క్షీయేత హ. అతః ప్రత్యహమన్నకరణాన్న క్షీయత ఇతి భావః. ఏతాదృశమక్షితిం- పరబ్రహ్మ యో వేదేతి మన్త్రార్థ ఇత్యర్థః. సోన్నమత్తి ప్రతీకేనేతి ప్రతీకగ్రహణం. అత్ర మన్త్రఖణ్డే ప్రతీకేనేత్యంశం వ్యాచష్టే (ముఖం ప్రతీకం ముఖేనేత్యేతదితి) అత్ర ముఖమితి వ్యాఖ్యానం. ప్రతీకమితి వ్యాఖ్యేయం.. ముఖేనేత్యేతత్ - ప్రతీకేనేత్యనేన మన్త్రవచనేన ముఖేనేత్యుక్తం భవతీత్యర్థః. అనుభవమాత్రేప్యత్తీతి ప్రయోగసమ్భవాన్ముఖ్యభోజనప్రతీత్యర్థం ముఖేనాన్నమత్తీత్యుక్తం. తతశ్చాన్నాదనస్య ముఖమాత్రసాధ్యత్వాన్ముఖేనేత్యస్య వైయర్థ్యం న చోదనీయం. స దేవానపిగచ్ఛతి స ఊర్జముపజీవతీతి ప్రతీకధారణం. తత్తాత్పర్యకథనేన వ్యాచష్టే (ప్రశంసేతి) ఊర్జం- అన్నం. నిరతిశయభోగ్యం పరమాత్మానమిత్యర్థః. ప్రశంసా- ప్రశంసారూపఫలశ్రుతిరితియావత్.- అత్ర ప్రశంసేత్యేతద్బ్రాహ్మణవాక్యం సోన్నమత్తీత్యాదిమన్త్రఖణ్డత్రయస్యాపి తాత్పర్యకథనరూపం. తత్ర ప్రతీకేనేతిపదస్య వ్యాఖ్యేయత్వాత్సోన్నమత్తీతి ఖణ్డః పృథగ్గృహీతః. తత్ర సస్తాన్నస్రష్ట్రిత్యాది పూర్వోక్తగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకస్య సోన్నమత్తీతి ప్రథమఖణ్డేనైహికాన్నభోక్తృత్వం, స దేవానితి ద్వితీయఖణ్డేన సర్వదేవతాసాయుజ్యరూపమాముష్మికం ఫలం, స ఊర్జమితి తృతీయఖణ్డేన * అహమన్నమన్నమదన్తమద్మీత్యాదిషు పరబ్రహ్మవాచకతయా ప్రతిపన్నస్యాన్నశబ్దస్య పర్యాయభూత ఊర్జశబ్దః పరబ్రహ్మవాచక ఇతి తదుపజీవనరూప బ్రహ్మానుభవో మోక్షాఖ్యం ఫలముచ్యత ఇతి వివేకో ద్రష్టవ్యః. ౨

శం.--- పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతాని యాని త్రీణ్యన్నాన్యుపక్షిప్తాని- తాని కార్యత్వాద్విస్తీర్ణవిషయత్వాచ్చ పూర్వేభ్యోన్నేభ్యః పృథగుత్కృష్టాని. తేషాం వ్యాఖ్యానార్థ ఉత్తరో గ్రన్థ ఆ బ్రాహ్మణపరిసమాప్తేః. త్రీణ్యాత్మనేకురుతేతి - కోస్యార్థ ఇతి. ఉచ్యతే - మనోవాక్ప్రాణా ఏతాని త్రీణ్యన్నాని. తాని- మనో వాచం ప్రాణం చాత్మనే- ఆత్మార్థమకురుత- కృతవాన్- సృష్ట్వాదౌ పితా. తేషాం మనసోఽస్తిత్వం స్వరూపం చ ప్రతి సంశయ ఇత్యత ఆహ - అస్తి తావన్మనః శ్రోత్రాదిబాహ్యకరణవ్యతిరిక్తం.- యత ఏవం ప్రసిద్ధం- బాహ్యకరణవిషయాత్మసమ్బన్ధే సత్యప్యభిముఖీభూతం విషయం న గృహ్ణాతి. కిం దృష్టవానసీదం రూపమిత్యుక్తో వదతి - అన్యత్ర మే గతం మన ఆసీత్ - సోహమన్యత్రమనా ఆసం - నాదర్శం. తథేదం శ్రుతవానసి మదీయం వచ ఇత్యుక్తోన్యత్రమనా అభూవం- నాశ్రౌషం- న శ్రుతవానస్మీతి. తస్మాద్యస్యాసన్నిధౌ రూపాదిగ్రహణసమర్థస్యాపి సతశ్చక్షురాదేః స్వస్వవిషయసమ్బన్ధే రూపశబ్దాదిజ్ఞానం న భవతి, యస్య చ భావే భవతి, - తదన్యదస్తి మనో నామాన్తఃకరణం సర్వకరణవిషయయోగీత్యవగమ్యతే. తస్మాత్సర్వో హి లోకో మనసా హ్యేవ పశ్యతి- మనసా శృణోతి- తదవ్యగ్రత్వే దర్శనాద్యభావాత్. । అస్తిత్వే సిద్ధే మనసః స్వరూపార్థమిదముచ్యతే- కామః- స్త్రీవ్యతికరాభిలాషాదిః. సఙ్కల్పః- ప్రత్యుపస్థితవిషయవికల్పనం శుక్లనీలాదిభేదేన. విచికిత్సా- సంశయజ్ఞానం. శ్రద్ధా- అదృష్టార్థేషు కర్మస్వాస్తిక్యబుద్ధిర్దేవతాదిషు చ. అశ్రద్ధా- తద్విపరీతా బుద్ధిః. ధృతిః- ధారణం- దేహాద్యవసాదే ఉత్తమ్భనం. అధృతిః- తద్విపర్యయః. హ్రీః- లజ్జా. ధీః- ప్రజ్ఞా. భీః- భయం. ఇత్యేతత్ - ఏవమాదికం సర్వం మన ఏవ - మనసోన్తఃకరణస్య రూపాణ్యేతాని. మనోఽస్తిత్వం ప్రత్యన్యచ్చ కారణముచ్యతే- తస్మాన్మనో నామాస్త్యన్తఃకరణం - యస్మాచ్చక్షుషో హ్యగోచరే పృష్ఠతోప్యుపస్పృష్టః కేనచిద్ధస్తస్యాయం స్పర్శః - జానోరయమితి వివేకేన ప్రతిపద్యతే. యది వివేకకృన్మనో నామ నాస్తి- త్వఙ్మాత్రేణ కుతో వివేకప్రతిపత్తిస్స్యాత్. యత్తద్వివేకప్రతిపత్తికారణం- తన్మనః । అస్తి తావన్మనః, స్వరూపం చ తస్యాధిగతం,. త్రీణ్యన్నానీహ ఫలభూతాని కర్మణాం మనోవాక్ప్రాణాఖ్యాన్యధ్యాత్మమధిభూతమధిదైవం చ వ్యాచిఖ్యాసితాని. తత్రాధ్యాత్మికానాం వాఙ్మనః ప్రాణానాం మనో వ్యాఖ్యాతం - అథేదానీం వాగ్వక్తవ్యేత్యారభ్యః. యః కశ్చిల్లౌకికశబ్దః - ధ్వనిస్తాల్వాదివ్యఙ్గ్యః ప్రాణిభిర్వర్ణాదిలక్షణ ఇతరో వా వాదిత్రమేఘాదినిమిత్తః- సర్వో ధ్వనిర్వాగేవ సా. ఇదం తావద్వాచస్స్వరూపముక్తం- అథ తస్యాః కార్యముచ్యతే- ఏషా- వాక్- యస్మాదన్తం- అభిధేయావసానం- అభిధేయనిర్ణయమాయత్తా- అనుగతా. ఏషా పునః స్వయం నాభిధేయవత్ప్రకాశ్యా-అభిధేయప్రకాశికైవ- ప్రకాశాత్మకత్వాత్- ప్రదీపాదివత్. న హి ప్రదీపాదిప్రకాశః ప్రకాశాన్తరేణ ప్రకాశ్యతే.- తద్వద్వాక్ప్రకాశికైవ - స్వయం న ప్రకాశ్యేత్యనవస్థాం శ్రుతిః పరిహరతి- ఏషా హి న ప్రకాశ్యా- ప్రకాశకత్వమేవ వాచః కార్యమిత్యర్థః । అథ ప్రాణ ఉచ్యతే- ప్రాణః - ముఖనాసికాసఞ్చారీ హృదయవృత్తిః- ప్రణయనాత్ప్రాణః. అపనయనాన్మూత్రపురీషాదేరపానః - అధోవృత్తిరానాభిస్థానః. వ్యానః - వ్యాయమనకర్మా వ్యానః-

ఉ.— త్రయోవేదాఏతఏవవాగేవర్గ్వేదోమనోయజుర్వేదఃప్రాణస్సామవేదః॥ ౫
దేవాఃపితరోమనుష్యాఏతఏవవాగేవదేవామనఃపితరఃప్రాణోమనుష్యాః॥ ౬
పితామాతాప్రజైతఏవమనఏవపితావాఙ్మాతాప్రాణఃప్రజా॥ ౭
విజ్ఞాతంవిజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేతఏవయత్కించవిజ్ఞాతంవాచస్తద్రూపంవాగ్ఘివిజ్ఞాతావాగేనం తద్భూత్వాఽవతి॥ ౮
యత్కించవిజిజ్ఞాస్యంమనసస్తద్రూపంమనోహివిజిజ్ఞాస్యంమనఏనంతద్భూత్వాఽవతి॥ ౯
యత్కించావిజ్ఞాతంప్రాణస్యతద్రూపంప్రాణోహ్యవిజ్ఞాతఃప్రాణఏనంతద్భూత్వాఽవతి॥ ౧౦

శం.— తథాత్రయోవేదాఇత్యాదీనివాక్యానిఋజ్వర్థాని. ౫-౬-౭

ఆ.— త్రిలోకీవాక్యవదుత్తరంవాక్యంవిజ్ఞాతాదివాక్యాత్ప్రాక్తనంనేతవ్యమిత్యాహ (తథేతి) ౫-౬-౭

రం.— (త్రయోవేదాఏతఏవేత్యాది) స్పష్టార్థం. ౫-౬

రం.— (పితామాతాప్రజైతఏవేత్యాది) ప్రజా- పుత్రఇత్యర్థః. ౭

శం.— విజ్ఞాతంవిజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేతఏవ. తత్రవిశేషః- యత్కించవిజ్ఞాతం- విస్పష్టంజ్ఞాతం. వాచస్తద్రూపం. తత్రస్వయమేవహేతుమాహ- వాగ్ఘివిజ్ఞాతా- ప్రకాశాత్మకత్వాత్. కథమవిజ్ఞాతాభవేత్ యాఽన్యానపివిజ్ఞాపయతి. * వాచైవసమ్రాడ్బన్ధుఃప్రజ్ఞాయతఇతిహివక్ష్యతి. వాగ్విశేషవిదఇదంఫలముచ్యతే - వాగేవైనం - యథోక్తవాగ్విభూతివిదంతత్ - విజ్ఞాతంభూత్వాఽవతి - పాలయతి. విజ్ఞాతరూపేణైవాస్యాన్నంభోజ్యతాంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— విజ్ఞాతాదివాక్యమాదాయతద్గతంవిశేషందర్శయతి (విజ్ఞాతమితి) విజ్ఞాతంసర్వంవాచోరూపమితిప్రతిజ్ఞాతోఽర్థస్సప్తమ్యర్థః. ప్రకాశకత్వేఽపికథంవాచోవిజ్ఞాతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) ప్రకాశాత్మకత్వమేవకుతోవాచస్సిద్ధమిత్యాహ (వాచేతి) వాగ్విశేషః- తద్విభూతిః. ౮

రం.— విజ్ఞాతంవిజిజ్ఞాస్యమవిజ్ఞాతమేతఏవేతిప్రతిజ్ఞాతం వాఙ్మనఃప్రాణానాంవిజ్ఞాతాదిరూపత్వంక్రమేణోపపాదయతి ఖణ్డత్రయేణ. తత్రప్రథమంవాచోవిజ్ఞాతరూపత్వముపపాదయతి (యత్కించవిజ్ఞాతంవాచస్తద్రూపమితి) యద్వాగ్వ్యవహారాద్విజ్ఞాతంభవతి - తత్సర్వంవాచోరూపమిత్యర్థః. తదేవప్రసిద్ధ్యాదర్శయతి (వాగ్ఘివిజ్ఞాతాఇతి) విజ్ఞాతాః- వాచావిజ్ఞాయమానాస్సర్వేపివాగేవహి. తదధీనప్రకాశత్వాత్తేష్వేవేత్యర్థః. తతశ్చకిమిత్యత్రాహ (వాగేవైనంతద్భూత్వావతీతి) తత్- వాచావిజ్ఞాయమానంపదార్థజాతంఏనం- విజ్ఞాతారంయదవతి- రక్షతి. ఉపకరోతియదితియావత్. తద్విజ్ఞాయమానంవాగేవభూత్వాఽవతి. వాచావిజ్ఞాయమానేనపదార్థేనయఉపకారోభవతి- ససర్వోపివాగధీనఏవ- తస్మాద్వాచఆత్మోపకారకత్వంసిద్ధమితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౮

శం.— తథాయత్కించావిస్పష్టంవిస్పష్టంజ్ఞాతుమిష్టం- విజిజ్ఞాస్యం. తత్సర్వంమనసోరూపం. మనోహి- యస్మాత్సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యం. పూర్వవన్మనోవిభూతివిదఃఫలం - మనఏనంతత్ - విజిజ్ఞాస్యంభూత్వాఽవతి- విజిజ్ఞాస్యస్వరూపేణైవాన్నత్వమాపద్యతే. ౯

ఆ.— సన్దిహ్యమానాకారత్వాత్- సఙ్కల్పవికల్పాత్మకత్వాదితియావత్. తస్మాత్సర్వంవిజిజ్ఞాస్యంమనోరూపమితియోజనా. పూర్వవత్- వాగ్విభూతివిదోయథాఫలముక్తం- తద్వదితియావత్. ౯

రం.— (యత్కించవిజిజ్ఞాస్యంమనసస్తద్రూపమితి) విజిజ్ఞాస్యం- విచిన్తనీయమిత్యర్థః. యచ్చిన్తితందేవాదికముపకరోతి - తద్భూత్వామనఏవోపకరోతి. చిన్తితైర్దేవాదిభిరాత్మనేక్రియమాణఉపకారస్సచిన్తనకరణభూతమనఃప్రయుక్తఏవేతిభావః. ౯

శం.— తథాయత్కించావిజ్ఞాతం- విజ్ఞానాగోచరంనచసన్దిహ్యమానం- ప్రాణస్యతద్రూపం. ప్రాణోహ్యవిజ్ఞాతః - అవిజ్ఞాతరూపోహి- యస్మాత్ప్రాణః- అనిరుక్తశ్రుతేః. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేనవాఙ్మనఃప్రాణవిభాగస్థితేఽత్రయోలోకాఇత్యాదయోవాచనికాఏవ- సర్వత్రవిజ్ఞాతాదిరూపదర్శనాద్వచనాదేవతస్యనియమఃస్మర్తవ్యః. ప్రాణఏనంతద్భూత్వాఽవతి - అవిజ్ఞాతరూపేణైవాస్యప్రాణోఽన్నంభవతీత్యర్థః. శిష్యపుత్రాదిభిఃసన్దిహ్యమానా అవిజ్ఞాతోపకారాఆచార్యపిత్రాదయోదృశ్యన్తే - తథామనఃప్రాణయోరపిసన్దిహ్యమానావిజ్ఞాతయోరన్నత్వోపపత్తిః. ౧౦

ఆ.— అనిరుక్తశ్రుతేరవిజ్ఞాతరూపోయస్మాత్ప్రాణః- తస్మాదవిజ్ఞాతంసర్వంప్రాణస్యరూపమితియోజనా. విజ్ఞాతాదిరూపాతిరేకేణలోకవేదాద్యభావాద్విజ్ఞాతాదిరూపత్వాభిధానేనైవవాగాదీనాంలోకాద్యాత్మత్వేసిద్ధేకిమర్థం * త్రయోలోకాఇత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యతథైవ

ఉ.— తస్యైవాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీ రూపమయమగ్నిస్తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిః॥ ౧౧

అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్యస్తౌ మిథునగ్ం సమైతాం తతః ప్రాణోఽజాయత స ఇన్ద్రః స ఏషోఽసపత్నో ద్వితీయో వై సపత్నో నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేద॥ ౧౨

ఖ్యానార్థమిత్యాహ (విజ్ఞాతేతి) భూరాదిష్వేకైకత్ర విజ్ఞాతాదిత్రయదృష్టేర్వాగాదేశ్చ వ్యవస్థితత్వాత్కుతో విజ్ఞాతాదేర్వాగాద్యాత్మకత్వం నియన్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రేతి) ప్రాణవిభూతివిదస్సమ్ప్రతి ఫలం కథయతి (ప్రాణ ఇతి) లోకే విజ్ఞాతస్యైవ భోజ్యత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) శిష్యైరవివేకిభిస్స్తూయమానో ఽపకారా అపి గురవస్తేషాం భోజ్యతామాపద్యమానా దృశ్యన్తే, పుత్రాదిభిశ్చాతిబాల్యైరవిజ్ఞాతోపకారాః పిత్రాదయః,- తేషాం భోజ్యత్వముపపద్యతే- తథా ప్రకృతేపి సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యత్కించావిజ్ఞాతమితి) ప్రాణో హ్యవిజ్ఞాతః- హి- యస్మాత్ప్రాణ ఇన్ద్రియాగోచరః-తస్మాత్సోఽవిజ్ఞాతః. అతః ప్రాణస్యావిజ్ఞాతత్వాదవిజ్ఞాతమాత్రోపకారకం సర్వం వస్తు ప్రాణ ఏవేతి భావః. (ప్రాణ ఏనం తద్భూత్వావతీతి) పూర్వసుకృతవశాదపి నితరాం యదుపకరోతి- తద్భూత్వా ప్రాణ ఏవోపకరోతీత్యర్థః. ప్రాణవతి హి జీవే అదృష్టాదివశాదపి నితరాం వస్తూపకరోతి- అతస్తదుపకారః ప్రాణప్రయుక్త ఇతి భావః. ౧౦

శం.— వ్యాఖ్యాతో వాఙ్మనః ప్రాణానామాధిభౌతికో విస్తారః. అథాయమాధిదైవికార్థ ఆరమ్భః. తస్యై - తస్యా వాచః ప్రజాపతేరన్నత్వేన ప్రస్తుతాయాః పృథివీ శరీరం- బాహ్య ఆధారః. జ్యోతీరూపం- ప్రకాశాత్మకం కరణం పృథివ్యా ఆధేయభూతం- అయం- పార్థివోఽగ్నిః. ద్విరూపా హి ప్రజాపతేర్వాక్- కార్యమాధారోఽప్రకాశః, కరణం చాధేయం ప్రకాశః,. తదుభయం పృథివ్యగ్నీ వాగేవ ప్రజాపతేః. తత్- తత్ర యావత్పరిమాణైవాధ్యాత్మాధిభూతభేదభిన్నా సతీ వాగ్భవతి - తత్ర సర్వత్రాధారత్వేన పృథివీ వ్యవస్థితా తావత్యేవ భవతి కార్యభూతా. (తావానయం) అగ్నిరాధేయః కరణరూపో జ్యోతీరూపేణ పృథివీమనుప్రవిష్టస్తావానేవ భవతి. సమానముత్తరం. ౧౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య తస్యై వాచః పృథివీత్యాద్యవతారయతి (వ్యాఖ్యాత ఇతి) ఆధిదైవికార్థః - తద్విభూతిప్రదర్శనార్థ ఇతి యావత్. సమనన్తరసన్దర్భస్య తాత్పర్యముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (తస్యా ఇతి) కథమాధారాధేయభావో వాచో నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (ద్విరూపా హీతి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్య నిగమయతి (తదుభయమితి) అధ్యాత్మమధిభూతం చ యావాక్పరిచ్ఛిన్నా - తస్యాస్తుల్యపరిమాణత్వమాధిదైవికవాగంశత్వాదంశాంశినోశ్చ తాదాత్మ్యాత్, త్రయా సహ దర్శయతి (తత్రేతి) తావానయమితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాకరోతి (అగ్నిరాధేయ ఇతి) సమానముత్తరమిత్యస్యాయమర్థః- అధ్యాత్మమధిభూతం చ మనః ప్రాణయోరాధిదైవికమనః ప్రాణాంశత్వాత్తాదాత్మ్యాభిప్రాయేణ తుల్యపరిమాణత్వముచ్యతే- తథా చ వాచా సమానం ప్రాణాదావుత్తరవాక్యే కథ్యమానసమానపరిమాణత్వమితి. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రశస్య త్రయాణామాధారానధిష్ఠాతౄంశ్చ దర్శయతి (తస్యై వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి) తస్యై- తస్యాః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తస్య వాగిన్ద్రియస్య పృథివీ శరీరం- ఆయతనం. కణ్ఠాదిస్థానాష్టకగోళకస్థం పార్థివాంశమాశ్రిత్య వాగిన్ద్రియం తిష్ఠతీత్యర్థః. జ్యోతీరూపం- జ్యోతిర్మయమధిష్ఠాతృదేవతాస్వరూపమయమగ్నిరిత్యర్థః. (తద్యావత్యేవ వాక్తావతీ పృథివీ తావానయమగ్నిరితి) తత్- ఏవం పృథివ్యగ్న్యోర్వాగిన్ద్రియం ప్రత్యాధారత్వాదధిష్ఠాతృత్వాచ్చ యావతీ వాక్ - యత్ర యత్ర వాగిన్ద్రియం వర్తతే. తావతీ పృథివీ - తత్ర తత్ర తదధిష్ఠానతయా పృథివ్యప్యస్తి. తావానయమగ్నిః- తదధిష్ఠాతృతయాఽగ్నిరప్యస్తీత్యర్థః. ౧౧

శం.— అథైతస్య- ప్రాజాపత్యాన్నోక్తస్యైవ మనసో ద్యౌః - ద్యులోకశ్శరీరం- కార్యమాధారః. జ్యోతీరూపం కరణమాధేయోఽసావాదిత్యః. తత్ర యావత్పరిమాణమేవాధ్యాత్మమధిభూతం వా మనః - తావతీ- తావద్విస్తారా- తావత్పరిమాణా మనసో జ్యోతీరూపస్య కరణస్యాధారత్వేన వ్యవస్థితా ద్యౌః. తావానసావాదిత్యో జ్యోతీరూపం కరణమాధేయం. తౌ - అగ్న్యాదిత్యౌ వాఙ్మనసే ఆధిదైవికే మాతాపితరౌ మిథునం - మైథున్యం- ఇతరేతరసంసర్గం సమైతాం- సఙ్గచ్ఛేతాం - మనసా ఆదిత్యేన ప్రసూతం పిత్రా, వాచాగ్నినా మాత్రా ప్రకాశితం, కర్మ కరిష్యామీత్యన్తరా రోదస్యోః. తతః- తయోరేవ సఙ్గమనాత్ప్రాణః- వాయురజాయత పరిస్పన్దాయ కర్మణే. యో జాతః- స ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. న కేవలమిన్ద్ర ఏవ- అసపత్నః- అవిద్యమానః సపత్నో యస్య. కః పునస్సపత్నో నామ- ద్వితీయో వై- ప్రతిపక్షత్వేనోపగతో ద్వితీయస్సపత్న ఇత్యుచ్యతే. తేన ద్వితీయత్వేపి సతి వాఙ్మనసే నైన సపత్నత్వం భజేతే- ప్రాణం ప్రతిగుణభావోపగతే ఏవ హి తే అధ్యాత్మమివ. తత్ర ప్రాసఙ్గికాసపత్నవిజ్ఞానఫలమిదం- నాస్య- విదుషస్సపత్నః- ప్రతిపక్షో భవతి- య ఏవం- యథోక్తం ప్రాణమసపత్నం వేద. ౧౨

ఆ.— ఆధిదైవికవాగ్విభూతివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. మనసో ద్వైరూప్యముక్త్వా వ్యాప్తిమభిధత్తే (తత్రేతి) * మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా ప్రాణః ప్రజేత్యధ్యాత్మం *మన ఏవ పితా వాఙ్మాతా ప్రాణః ప్రజేత్యధిభూతం చ వాఙ్మనసయోః ప్రాణస్య ప్రజాత్వముక్తం- త

ఊ.— అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రస్తద్యావానేవ ప్రాణస్తావత్య ఆపస్తావానసౌ చన్ద్రస్త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తాః స యో హైతానన్తవత ఉపాస్తేఽన్తవన్తꣳ స లోకం జయత్యథ యో హైతాననన్తానుపాస్తేఽనన్తꣳ స లోకం జయతి. ౧౩

తథాపి తైజసత్వే తస్య చన్ద్రజాత్వం వాచ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (తావితి) కథమాదిత్యస్య మనసః ప్రాణం ప్రతి పితృత్వం, వాచో వాగ్నేర్మాతృత్వం - తత్రాహ (మనసైవ) సావిత్రం పాకమాగ్నేయం చ ప్రకాశమృతే కార్యసిద్ధ్యదర్శనాత్ తయోః సిద్ధం జనకత్వమిత్యర్థః. కర్మశబ్దేన కార్యముచ్యతే. తత్రాహ (మనసైవ) ప్రత్యేకమభిసన్ధిపూర్వకమాదిత్యాగ్న్యోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళే సఙ్గతిరాసీదిత్యాహ (కర్మేతి) సఙ్గతికార్యమభిప్రాయానుసారేణ ఉపర్యుపరి (తతఇతి) వాయోరిన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవిశిష్టస్యోపాసనమభిప్రేత్యాహ (యోజాతఇతి) ద్వితీయస్యసపత్నత్వే వా గాదేరసితథా త్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిపక్షత్వేనేతి) యథోక్తసపత్నవ్యాఖ్యానఫలమాహ (తేనేతి) అసపత్నగుణకప్రాణోపాసనే ఫలనాశ్యం ప్రమాణయతి (తత్రేతి) ప్రాణస్యాసపత్నత్వే సిద్ధే సతీతి యావత్. ప్రాసఙ్గికత్వం - ప్రజోత్పత్తిప్రసఙ్గాదాగతత్వం. ౧౨

రా.— (అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరమితి) ఇహ ద్యుశబ్ద ఆకాశపరః. నతు లోకవిశేషపరః - అనుపపత్తేః. నహి స్వర్గలోక ఏవ మనసోఽధిష్ఠానం - అన్యేషాం మనస్కత్వప్రసఙ్గాత్. ద్యుశబ్దో హి లోకవిశేష ఇవ నభోమాత్రే చ వర్తతే - * సురలోకో ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామిత్యభిధాయ * ద్యోదివౌ ద్వే స్త్రియామభ్రం వ్యోమ పుష్కరమమ్బరమితి చ త్రికాణ్డోక్తేః. తత్రాపి హార్దస్యాత్ హృదయాకాశపర్యవసానం. హృదయస్థిత ఏవ సా ప్యాకాశోఽయమిత్యర్థః. జ్యోతీరూపమసావాదిత్యస్తద్యావదేవ మనస్తావతీ ద్యౌస్తావానసావాదిత్య ఇత్యస్య పూర్వవదర్థః. అత్ర మనస ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వోక్త్యా మనసోఽపి తత్ప్రమాణాద్భవ్యత్వం తద్వ్యమితి ద్రష్టవ్యం. (తౌ మిథునం సమైతాం) తౌ - అగ్న్యాదిత్యౌ మిథునం సమైతాం - మిథునీభావం గతవన్తౌ. తతః ప్రాణోఽజాయతేతి. అస్యాయమభిప్రాయః - ఆదిత్యాధిష్ఠేయమనఃపూర్వికాఽగ్న్యధిష్ఠేయవాక్ప్రవృత్తిః - తదుభయపూర్వికా ప్రాణాధీనా శరీరప్రవృత్తిరితి. (స ఇన్ద్రస్స ఏషోఽసపత్న ఇతి) సః - ప్రాణః ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణాం ప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్యేశ్వరత్వాదితి భావః. స ఏషః - ప్రాణః అసపత్న ఇత్యర్థః. ప్రాణస్యాసపత్నత్వం చక్షురాదిషు స్వసదృశప్రతిస్పర్ధిరహితత్వం. సపత్నశబ్దార్థకథనేన శ్రుతిస్తదేవ వివృణోతి (ద్వితీయో వై సపత్న ఇతి) ఏవం మనోవాక్ప్రవృత్తిపూర్వకశరీరప్రవృత్తిహేతోః ప్రాణస్యేన్ద్రత్వాసపత్నత్వగుణవేదినః ఫలమాహ (నాస్య సపత్నో భవతి య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧౨

శం.— అథైతస్య - ప్రకృతస్య ప్రాజాపత్యాన్నస్య ప్రాణస్య - న ప్రజోక్తస్యానన్తరనిర్దిష్టస్య. ఆపశ్శరీరం - కార్యం కరణాధారః పూర్వవత్. జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్రః. తత్ర యావానేవ ప్రాణః - యావత్పరిమాణోఽధ్యాత్మాదిభేదేషు. తావద్వ్యాప్తిమత్య ఆపస్తావత్పరిమాణాః. (తావానసౌ) చన్ద్ర ఆధేయస్తాస్వప్స్వనుప్రవిష్టః కరణభూతోఽధ్యాత్మమధిభూతం చ తావద్వ్యాప్తిమానేవ. తాన్యేతాని ప్రజాపతేః సకలస్యాన్నాని త్రీణ్యన్నాని వాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యాని. అధ్యాత్మమధిభూతం చ జగత్సమస్తమేతైర్వ్యాప్తం - నైతేభ్యోఽన్యదస్తి కార్యాత్మకం కారణాత్మకం వా. సమస్తాన్యేతాని ప్రజాపతిః. త ఏతే - వాఙ్మనఃప్రాణాః సర్వ ఏవ సమాః - తుల్యా వ్యాప్తిమన్తః. యావత్ప్రాణిగోచరం సాధ్యాత్మాధిభూతం వ్యాప్య వ్యవస్థితాః. అత ఏవానన్తాః - యావత్సంసారభావినో హి తే. నహి కార్యకరణప్రత్యాఖ్యానేన సంసారోఽవగమ్యతే - కార్యకరణాత్మకా హి త ఇత్యుక్తం. స యః - కశ్చిద్ధైతాన్ - ప్రజాపతేరాత్మభూతానన్తవతః - పరిచ్ఛిన్నానధిభూతరూపేణాధ్యాత్మరూపేణ వోపాస్తే - స చ తదుపాసనానురూపమేవ ఫలమన్తవన్తం లోకం జయతి - పరిచ్ఛిన్న ఏవ జాయతే. నైతేషామాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. అథ పునర్యో హైతాననన్తాన్ - సర్వాత్మకాన్ - సర్వప్రాణాత్మభూతానపరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే - సోఽనన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౩

ఆ.— ఆధిదైవికయోర్వాఙ్మనసయోర్విభూతినిర్దేశానన్తరమథేత్యుక్తం. నన్వేతస్యేత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రజాత్వేనోక్తస్య ప్రాణస్య కిమితి న గ్రహణం - తత్రాహ (న ప్రజేతి) అనన్తరస్యాప్యప్రధానత్వేన ప్రకృతత్వాదేతచ్ఛబ్దేన ప్రధానపరామర్శోపపత్తేర్నాప్రధానం పరామృశ్యతే ఇత్యర్థః. పూర్వవత్ - వాచో మనసశ్చ పృథివీద్యావౌ శరీరం యథా - తథేత్యర్థః. ద్వైరూప్యే ప్రాణస్యోక్తే వ్యాప్తిమవశిష్టాం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) తావానిత్యాది ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (చన్ద్ర ఇతి) వాఙ్మనఃప్రాణానామాధిదైవికరూపేణోపాసనం విధాతుం వృత్తం కీర్తయతి (తానీతి) ఏతైర్వ్యాప్తమిత్యుక్తం స్థిరయతి - వ్యాప్తత్వాదేవ శక్త్యా విశినష్టి (కార్యాత్మకమితి) ప్రజాపతిరేతేభ్యోఽతిరిక్తోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తానీతి) సోపస్కారం వృత్తమనూద్య వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (త ఏత ఇతి) తుల్యాం వ్యాప్తిమేవ వ్యనక్తి (యావదితి) తావదశేషం జగద్వ్యాప్యేతి యోజనా. తుల్యవ్యాప్తిమత్త్వముపజీవ్యాహ (అత ఏవేతి) తేషాం యావత్సంసారభావిత్వమభివ్యనక్తి (నహీతి) కార్యకరణయోర్యావత్సంసారభావిత్వేఽపి ప్రాణానాం కిమాయాతం - అత ఆహ (కార్యేతి) తేషు పరిచ్ఛిన్నత్వేన ధ్యానే దోషమాహ (స య ఇతి) ఏవం ఫలనిరాకాఙ్క్షత్వాద్వివక్షితముపాసనముపదిశతి (అథేతి) ౧౩

రా.— (అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరమితి) * ప్రాణా వా ఆప ఇతి హి శ్రుతిః * పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణా విశ్వమేవ చ తన్మయమిత్యాద్యుక్తేరపి. అపః - ప్రాణస్యాప్యాయతనం - ఆధార ఇత్యర్థః. చన్ద్రో జ్యోతీరూపమధిష్ఠాతా ప్రాణస్య. అతో యత్ర ప్రాణః - తత్ర తదధిష్ఠానమాపః, అధిష్ఠాతా చన్ద్రశ్చాస్తీత్యర్థః. (త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి) త ఏతే - వాఙ్మనఃప్రాణాస్సర్వ ఏవ సమాః - హస్తిమశకాదీనాం సర్వేషాం శ

ఉ.—— స ఏష సంవత్సరః ప్రజాపతిః షోడశకలస్తస్య రాత్రయ ఏవ పఞ్చదశ కలా ధ్రువైవాస్య షోడశీ కలా స రాత్రిభిరేవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయతే సోఽమావాస్యాꣳ రాత్రిమేతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృదనుప్రవిశ్య తతః ప్రాతర్జాయతే తస్మాదేతాꣳ రాత్రిం ప్రాణభృతః ప్రాణం న విచ్ఛింద్యాదపి కృకలాసస్యైతస్యా ఏవ దేవతాయా అపచిత్యై॥ ౧౪

రీరేషు సమాః. యథా దీపప్రభా ఘటగృహప్రాసాదాదివిషమపరిమాణాధారవశేన సఙ్కోచవికాసౌ యాతి- తథా ప్రాణా అపి మశకమాతఙ్గాదిదేహవశేన తత్తద్దేహపరిమాణానుగుణ సఙ్కోచవికాసౌ యాన్తీత్యతః ప్రాణాస్సర్వశరీరేషు తత్తచ్ఛరీరపరిమాణత్వేన సమా ఇత్యర్థః. (సర్వేఽనన్తాః) ఆనన్త్యం చ వాఙ్మనఃప్రాణానామాకల్పస్థాయిత్వాత్ మనఃప్రాణవాగ్వ్యష్టిభేదాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. తస్మాత్ఫలార్థినా ఆనన్త్యేనైవైతే మనోవాక్ప్రాణా ఉపాసనీయాః - అన్తవత్త్వేనోపాసనే తు న తత్ఫలప్రాప్తిరిత్యాహ (స యో హైతానన్తవత ఉపాస్త ఇత్యాది) లోకం- ఫలం. అన్తవన్తం లోకం జయతి- ఉద్దిష్టఫలపూర్తిర్న స్యాదిత్యర్థః. అనన్తం లోకం జయతి-ఉద్దిష్టం ఫలం పూర్ణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్రానన్తశబ్దః చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయః- ప్రాణ ఏవ దేహి సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యానన్త్యశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం విభుత్వమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * అణవశ్చేతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. తత్ర * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యాదిషూత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వే సిద్ధే ఉత్క్రాన్త్యాదౌ పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చ ప్రాణా భవన్తి. * అనన్తా ఇత్యానన్త్యశ్రుతిస్తు దర్శనశ్రవణాద్యనన్తకార్యవిశిష్టతయా తదుపాసనవిధిపరేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౩

శం.—— పితా జాయా ప్రజా కర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా- త్రీణ్యన్నాన్యాత్మార్థమకరోదిత్యుక్తం. తాన్యేతాని పాఙ్క్తకర్మఫలభూతాని వ్యాఖ్యాతాని. తత్ర కథం పునః పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలమేతానీతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్తేష్వపి త్రిష్వన్నేషు పాఙ్క్తతావగమ్యతే- విత్తకర్మణోరపి తత్ర సమ్భవాత్. తత్ర పృథివ్యగ్నీ మాతా- దివాదిత్యౌ పితా- యోఽయమనయోరన్తరా ప్రాణః - స ప్రజేతి వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విత్తకర్మణీ సమ్భవయితవ్యే ఇత్యారమ్భః (స ఏష సంవత్సరః) యోఽయం త్ర్యన్నాత్మా ప్రజాపతిః ప్రకృతః- స ఏష సంవత్సరాత్మనా విశేషతో నిర్దిశ్యతే. షోడశకలః- షోడశ కలాః- అవయవా అస్య సోఽయం షోడశకలః. సంవత్సరః- సంవత్సరాత్మా. కాలరూపః. తస్య చ- కాలాత్మనః ప్రజాపతేః రాత్రయ ఏవ - అహోరాత్రాణి. తిథయ ఇత్యర్థః. పఞ్చదశ కలాః. ధ్రువైవ- నిత్యా వ్యవస్థితా అస్య- ప్రజాపతేః షోడశీ- షోడశానాం పూరణీ కలా. స రాత్రిభిరేవ - తిథిభిః కలోక్తాభిః ఆపూర్యతే చాపక్షీయతే చ. ప్రతిపదాద్యాభిర్హి చన్ద్రమాః ప్రజాపతిః శుక్లపక్షే ఆపూర్యతే - కలాభిరుపచీయమానాభిర్వర్ధతే యావత్సమ్పూర్ణమణ్డలః పౌర్ణమాస్యాం. తాభిరేవాపచీయమానాభిః కలాభిరపక్షీయతే కృష్ణపక్షే యావద్ధ్రువైకా కలా వ్యవస్థితా అమావాస్యాయాం. సః - ప్రజాపతిః కాలాత్మా అమావాస్యాం- అమావాస్యాయాం రాత్రిం- రాత్ర్యాం యా వ్యవస్థితా ధ్రువా కలోక్తా- ఏతయా షోడశ్యా కలయా సర్వమిదం ప్రాణభృత్ - ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్య- యదపః పిబతి, యచ్చౌషధీరశ్నాతి,- తత్సర్వమేవౌషధ్యాత్మనా సర్వం వ్యాప్యామావాస్యాం రాత్రిమవస్థాయ తతః- అపరేద్యుః ప్రాతర్జాయతే ద్వితీయయా కలయా సంయుక్తః. ఏవం పాఙ్క్తాత్మకోఽసౌ ప్రజాపతిః. దివాదిత్యౌ మనః పితా- పృథివ్యగ్నీ వాగ్జాయా మాతా- తయోశ్చ ప్రాణః ప్రజా- చాన్ద్రమస్యస్తిథయః కలాః విత్తం - ఉపచయాపచయధర్మిత్వాద్విత్తవత్- తాసాం చ కలానాం కాలావయవానాం జగత్పరిణామహేతుత్వం కర్మ. ఏవమేష కృత్స్నః ప్రజాపతిః జాయా మే స్యాదథ ప్రజాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేత్యేషణానురూప ఏవ పాఙ్క్తస్య కర్మణః ఫలభూతస్సంవృత్తః- కారణానువిధాయి హి కార్యమితి లోకేఽపి స్థితిః. యస్మాదేష చన్ద్రమా ఏతాం రాత్రిం సర్వప్రాణిజాతమనుప్రవిష్టో ధ్రువయా కలయా వర్తతే- తస్మాద్ధేతోరేతాం- అమావాస్యాం రాత్రిం ప్రాణభృతః- ప్రాణినః ప్రాణం న విచ్ఛిన్ద్యాత్- ప్రాణినం న ప్రమాపయేదిత్యేతత్. అపి కృకలాసస్య- కృకలాసో హి పాపాత్మా స్వభావేనైవ హింస్యతే ప్రాణిభిర్దృష్టోఽప్యమఙ్గల ఇతి కృత్వా. నను ప్రతిషిద్ధైవ ప్రాణిహింసా * అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి. బాఢం ప్రతిషిద్ధా- తథాపి నామావాస్యాయా అన్యత్ర ప్రతిప్రసవార్థం వచనం- హింసాయాః కృకలాసవిషయే వా. కిన్తర్హి. ఏతస్యాః- సోమదేవతాయా అపచిత్యై- పూజార్థం. ౧౪

ఆ.—— అన్నత్రయే ఫలవత్త్వా వ్యాఖ్యాతే వక్తవ్యాభావాత్ తత్క్రముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (పితేతి). తేషాం తత్ఫలత్వే ప్రమాణాభావమాదాయ శఙ్కతే (తత్రేతి) ప్రకృతం వ్యాఖ్యానం సప్తమ్యర్థః. కార్యలిఙ్గకమనుమానం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) అనుమానమేవ స్ఫుటయితుమన్నేషు పాఙ్క్తత్వావగతిం దర్శయతి (యస్మాదితి) తస్మాత్తత్కారణమపి తాదృశమితి శేషః. కథం పునస్తత్ర పాఙ్క్తత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (విత్తేతి) ఆత్మా జాయా ప్రజేతి త్రయం సఙ్గృహీతుమపిశబ్దః. ఉక్తం హేతుం వ్యక్తీకుర్వన్నుక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) అన్నత్రయం సప్తమ్యర్థః. తథాపి కథం పాఙ్క్తత్వమిత్యాశఙ్క్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (తత్ర విత్తేతి). సప్తమీ పూర్వవత్. అవతారితగ్రన్థం వ్యాచష్టే (యోఽయమిత్యాదినా) కథం ప్రజాపతేస్తిథిభిరాపూర్యమాణత్వమపక్షీయమాణత్వం చ తత్రాహ (ప్రతిపదాద్యాభిరితి) వృద్ధేర్మర్యాదాం దర్శయతి (యావదితి) అపక్షయస్య మర్యాదామాహ (యావద్ధ్రువేతి) అవశిష్టామమావాస్యాం నివిష్టాం కలాం ప్రపఞ్చయన్ ద్వితీయకలోత్పత్తిం శుక్లప్రతిపది దర్శయతి (స ప్రజాపతిరితి) ప్రాణిజాతమేవ విశినష్టి (యదితి) స్థావరం జఙ్గమం చేత్యర్థః.

ఉ.— యోవైససంవత్సరఃప్రజాపతిఃషోడశకలోఽయమేవసయోఽయమేవంవిత్పురుషస్తస్యవిత్త
మేవపఞ్చదశకలాఆత్మైవాస్యషోడశీకలాసవిత్తేనైవాచపూర్యతేఽపచక్షీయతేతదేతన్నభ్యంయదయ
మాత్మాప్రధిర్విత్తంతస్మాద్యద్యపిసర్వజ్యానింజీయతఆత్మనాచేజ్జీవతిప్రధినాగాదిత్యేవాహుః॥ ౧౫

ఓషధ్యాత్మనేత్యుపలక్షణం- జలాత్మనేత్యపి ద్రష్టవ్యం. ఫలభూతే ప్రజాపతౌ పాఙ్క్తత్వంవక్తుముపక్రాన్తం - తదద్యాపి నోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) తదేవపాఙ్క్తత్వంవ్యనక్తి (దివేతి) కలానాంవిత్తవద్వృత్తత్వే హేతుమాహ (ఉపచయేతి) పాఙ్క్తత్వనిర్దేశేన లబ్ధమర్థమాహ (ఏవమేషఇతి) సమ్ప్రతికృత్స్నస్యప్రజాపతేరుపక్రమానుసారిత్వందర్శయతి (జాయేతి) భవతుప్రజాపతేరుక్తనీత్యాపాఙ్క్తత్వం - తథాపికథంపాఙ్క్తకర్మఫలత్వం-తత్రాహ (కారణేతి) పాఙ్క్తకర్మఫలత్వంప్రజాపతేరుక్త్వాప్రాసఙ్గికమర్థమాహ (యస్మాదితి) అపికృకలాసస్యేతికుతోవిశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కృకలాసోహీతి) కుతస్తస్యపాపాత్మత్వం - తత్రాహ (దృష్టోపీతి) విశేషనిషేధస్యశేషానుజ్ఞాపరత్వాద్విరోధస్సామాన్యశాస్త్రేణస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి) తీర్థశబ్దఃశాస్త్రవిహితప్రదేశవిషయః. సాధారణ్యేనసర్వత్రనిషిద్ధాపిహింసావిశేషతోఽమావాస్యాయాంనిషిధ్యమానాసోమదేవతాపూజార్థా- తతఃశేషానుజ్ఞాభావాన్నసామాన్యోక్తివిరోధోఽస్తీతిపరిహరతి (బాధమితి). ౧౪

రం. (సఏషసంవత్సరఃప్రజాపతిరిత్యాది) అత్రసఏషఇతి * సౌమ్యోవైదేవతయాపురుష ఇతిశ్రవణాత్ప్రాణాధిదేవతాభూతః పూర్వోక్తశ్చన్ద్రఃపరామృశ్యతే. అతఏవచసప్రజాపతిరిత్యుచ్యతే. చన్ద్రమాష్షడ్ఢోతాసఋతూన్కల్పయతీతిప్రకారేణసర్వర్తుప్రవర్తకత్వాత్ సఏవచసంవత్సరసంజ్ఞః. సతుషోడశకలః. తస్య- చన్ద్రస్యతత్రపఞ్చదశకలాఃరాత్రయఏవ- రాత్రిశబ్దితాస్తిథయఏవ. కథంపునఃకలానాంతిథిత్వమిత్యత్రాహ (సరాత్రిభిరేవాచపూర్యతేఽపచక్షీయతఇతి) రాత్ర్యధీనోపచయాపచయవత్త్వాత్కలానాంకలారాత్రయఏవేత్యుక్తిరౌపచారికీసఙ్గచ్ఛతఇత్యర్థః. షోడశకలత్వేనోక్తస్యచన్ద్రస్యపఞ్చదశకలాసురాత్ర్యధీనోపచయాపచయాసుకథితాసుషోడశీకలాకింరూపేత్యత్రాహ (ధ్రువైవాస్యషోడశీకలేతి) షోడశ్యాఃకలాయాఃనాశాభావాద్ధ్రువత్వమితిద్రష్టవ్యం. (సోఽమావాస్యాంరాత్రిమిత్యాది). సః- చన్ద్రమాఃఅమావాస్యాంరాత్రిం- అమావాస్యాయాంరాత్రౌ ఏతయా- ధ్రువత్వేనపూర్వోక్తయాషోడశ్యాకలయాసర్వమిదంప్రాణభృత్- ప్రాణిజాతమనుప్రవిశ్యతతఃఅపరేద్యుఃప్రాతర్జాయతేఇత్యర్థః. (తస్మాదేతాంరాత్రింప్రాణభృతఇత్యాది) తస్మాదేతాంరాత్రిం- అమావాస్యాయాంరాత్రౌకృకలాసస్యాపిప్రాణినఃప్రాణంనవిచ్ఛిన్ద్యాత్- నహింస్యాత్. యస్యప్రాణినోహింసానినిషిద్ధా- స్వల్పదోషా - తాదృశస్యప్రాణినోపికృకలాసస్యప్రాణంనహింస్యాత్. కస్యహేతోః. ఏతస్యాఏవ- చన్ద్రరూపాయాదేవతాయాఃసర్వప్రాణిజాతప్రవిష్టాయాఃఅపచిత్యై- పూజాయై. పూజాసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః. ఇతరథాతదపచారస్స్యాదితిభావః. ౧౪

శం.— యోవైసః- పరోక్షాభిహితస్సంవత్సరఃప్రజాపతిఃషోడశకలః- సనైవాత్యన్తంపరోక్షోమన్తవ్యః- యస్మాదయమేవసః- ప్రత్యక్షఉపలభ్యతే. కోఽసావయం. యోఽయంయథోక్తంత్ర్యన్నాత్మకంప్రజాపతిమాత్మభూతంసఏవంవిత్పురుషః. కేనసామాన్యేనప్రజాపతిరితి. తదుచ్యతే- తస్య- ఏవంవిదఃపురుషస్యగవాదివిత్తమేవపఞ్చదశకలాః- ఉపచయాపచయధర్మిత్వాత్. తద్విత్తసాధ్యంచకర్మతస్యకృత్స్నతాయై. ఆత్మైవ- పిణ్డఏవాస్యవిదుషఃషోడశీకలా- ధ్రువస్థానీయా. సచన్ద్రవద్విత్తేనాపూర్యతేచాపక్షీయతేచ- తదేతల్లోకేప్రసిద్ధం. (తదేతన్నభ్యం) నాభ్యైహితంనభ్యం, నాభింవార్హతీతి. కింతత్. యదయం- యోఽయమాత్మా- పిణ్డః. ప్రధిర్విత్తం - పరివారస్థానీయంబాహ్యంచక్రస్యేవారనేమ్యాది. తస్మాద్యద్యపిసర్వజ్యానిం - సర్వస్వాపహరణంజీయతే- హీయతే. గ్లానింప్రాప్నోతీతి. ఆత్మనా- చక్రనాభిస్థానీయేనచేత్- యదిజీవతి- ప్రధినా- బాహ్యేనపరివారేణాయమగాత్- క్షీణోఽయం, యథాచక్రమరనేమివిముక్తం- ఏవమాహుః. జీవంశ్చేదరనేమిస్థానీయేనవిత్తేనపునరుపచీయతఇత్యభిప్రాయః. ౧౫

ఆ.— యత్పూర్వమాధిదైవికత్ర్యన్నాత్మకప్రజాపత్యుపాసనముక్తం - తదహమస్మిప్రజాపతిరిత్యహంగ్రహేణ కర్తవ్యమిత్యాహ (యోవాఇతి) ప్రత్యక్షముపలభ్యమానంప్రజాపతింప్రశ్నద్వారాప్రకటయతి (కోఽసావితి) తస్యప్రజాపతిత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కలానాంజగద్విపరిణామహేతుత్వంకర్మేత్యుక్తం - విత్తేపికర్మహేతుత్వమస్తి - తేనతత్రకలాశబ్దప్రవృత్తిరుచితేత్యాహ (విత్తేతి) యథాచన్ద్రమాఃకలాభిఃశుక్లకృష్ణపక్షయోరాపూర్యతేఽపక్షీయతేచ- తథాసవిద్వాన్విత్తేనోపచీయమానేనాపూర్యతే, అపచీయమానేనచాపక్షీయతే. ఏతచ్చలోకప్రసిద్ధత్వాన్నప్రతిపాదనాపేక్షమిత్యాహ (సచన్ద్రవదితి) ఆత్మైవధ్రువాకలేత్యుక్తం- తదేవరథచక్రదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (తదేతదితి) నాభిః- చక్రపిణ్డికా. తత్స్థానీయంవానభ్యం. తదేవప్రశ్నద్వారాస్ఫారయతి (కింతదితి) శరీరస్యచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వముక్తం - పరివారాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రధిరితి) శరీరస్యరథచక్రపిణ్డికాస్థానీయత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (జీవంశ్చేదితి) ౧౫

రం.— షోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలమాహ (యోవైసంవత్సరఃప్రజాపతిరితి) అత్రాపిసంవత్సరప్రజాపతిశబ్దౌపూర్వవచ్చన్ద్రపరౌ. యోఽయమేవంవిత్పురుషః- పూర్వోక్తసంవత్సరత్వప్రజాపతిత్వాదిగుణవిశిష్టచన్ద్రవేత్తా- సః అయమేవ- చన్ద్రఏవభవతీత్యర్థః. కథంచన్ద్రోభవతీ

ఉ.— అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోకో దేవలోకో వై లోకానాగ్ శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశగ్ంసన్తి॥ ౧౬

త్యత్రాహ (షోడశకల ఇతి) యథా చన్ద్రః షోడశకలః - ఏవం తద్వేత్తా పురుషః షోడశకలో భవతీత్యర్థః. పురుషస్య షోడశకలత్వమేవోపపాదయతి (తస్య విత్తమేవ పఞ్చదశకలా ఆత్మైవాస్య షోడశీ కలా స విత్తేనైవా చ పూర్యతేఽప చ క్షీయత ఇతి) ఉపచయాపచయశాలిగవాదివిత్తం పఞ్చదశకలాస్థానీయం - ఉపచయాపచయశాలిత్వాదేవ. ఆత్మా - శరీరం తు ధ్రువకలాస్థానీయం - విత్తవదుపచయాపచయయోః పదే పదేఽభావాత్. అతః షోడశకలత్వం పురుషస్య సంభవతీత్యర్థః. ఆ చ పూర్యతే, అప చ క్షీయత ఇత్యత్ర వ్యవధానం ఛాన్దసం. ఆత్మశబ్దితస్య శరీరస్యోక్తం ధ్రువకలాత్వమేవోపపాదయతి (తదేతన్నభ్యం యదయమాత్మా ప్రధిర్విత్తమితి) ఆత్మా - శరీరం. నభ్యం - నాభిమర్హతీతి నభ్యం. * నాభేర్నభ చేతి నభాదేశః. షోడశకలావిశిష్టచన్ద్రవద్విత్తవిశిష్టః పురుషశ్చక్రతుల్యః - తత్ర శరీరం నాభిస్థానీయమితి [illegible]వత్. విత్తం తు ప్రధిః - పరివారభూతమరనేమిస్థానీయమితి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (తస్మాద్యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయత ఆత్మనా చేజ్జీవతి ప్రధినాగాదిత్యేవాహురితి) సర్వజ్యానిం - ప్రతీతిశేషః. * జ్యా వయోహానౌ. జ్యానిః - నాశః. సర్వస్వనాశో యథా భవతి తథేతి [illegible]వత్. జీయతే - శ్యని * గ్రహిజ్యేతి సమ్ప్రసారణం. నశ్యతీత్యర్థః. యస్మాచ్ఛరీరవిత్తే నాభిప్రధిస్థానీయే - తస్మాదేవ హేతోః పురుషో యద్యపి సర్వజ్యానిం జీయతే - పురుషస్య సర్వస్వనాశో యద్యపి భవతి. తథాప్యాత్మనా - శరీరేణ చేజ్జీవతి - తదా ప్రధినా - ప్రధిస్థానీయేన పరివారభూతేన విత్తేనాగాత్ - గతవాన్. వినష్ట ఇత్యేవాహుః శాస్త్రజ్ఞాః - న తు శరీరేణ నష్ట ఇత్యాహుః. అతశ్శరీరస్య ధ్రువకలాత్వమిత్యర్థః. అయమభిప్రాయః - కాన్తారే సర్వస్వాపహరణేఽపి శరీరమాత్రం జీవతి చేత్ - సర్వం విత్తమాప్యతే షోడశకలపురుషవేదీ - విత్తస్య చన్ద్రకలావదపక్షయవినాశస్వభావత్వాత్ విద్యామహిమ్నా స్వయమేవ పూర్ణం భవిష్యతీతి విద్వాంస ఆహురితి. అత ఏవ వ్యాసార్యైస్తదర్థకథనదశాయాం * తద్వేదనఫలం చోక్తమిత్యుక్తం. అతోఽయం సన్దర్భః పూర్వోక్తషోడశకలచన్ద్రవిద్యాఫలప్రతిపాదనపరో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

శం.— ఏవం పాఙ్క్తేన దైవవిత్తవిద్యాసంయుక్తేన కర్మణా త్ర్యన్నాత్మకః ప్రజాపతిర్భవతీతి వ్యాఖ్యాతం. అనన్తరం చ జాయాది విత్తం పరివారస్థానీయమిత్యుక్తం. తత్ర పుత్రకర్మాపరవిద్యానాం లోకప్రాప్తిసాధనత్వమాత్రం సామాన్యేనావగతం - న పుత్రాదీనాం లోకప్రాప్తిఫలం ప్రతి విశేషసమ్బన్ధనియమః. సోఽయం పుత్రాదీనాం సాధనానాం సాధ్యవిశేషసమ్బన్ధో వక్తవ్య ఇత్యుత్తరకణ్డికా ప్రణీయతే । అథేతి వాక్యోపన్యాసార్థః. త్రయో వావేత్యవధారణార్థః. త్రయ ఏవ శాస్త్రోక్తసాధనార్హా లోకాః - న న్యూనా నాధికా వా. కే త ఇతి. ఉచ్యతే - మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి. తేషాం సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ సాధనేన జయ్యః - జేతవ్యః సాధ్యః. యథా చ పుత్రేణ జేతవ్యః - తథోత్తరత్ర వక్ష్యామః. నాన్యేన కర్మణా విద్యయా వేతి వాక్యశేషః. కర్మణా - అగ్నిహోత్రాదిలక్షణేన కేవలేన పితృలోకో జేతవ్యః - న పుత్రేణ నాపి విద్యయా. విద్యయా దేవలోకః - న పుత్రేణ నాపి కర్మణా. దేవలోకో వై లోకానాం త్రయాణాం శ్రేష్ఠః - ప్రశస్యతమః. తస్మాత్తత్సాధనత్వాద్విద్యాం ప్రశంసన్తి. ౧౬

ఆ.— అన్నత్రయాత్మని ప్రజాపతావహఙ్గ్రహోపాసనస్య ఫలస్యోక్తత్వాద్వక్తవ్యాభావాదుత్తరగ్రన్థవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య తద్విషయం వక్తుం వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) - సాధనోక్త్యైవ ఫలముక్తం - తయోర్మిథో బద్ధత్వాత్. ప్రాజాపత్యం చ ఫలం ప్రాగేవ దర్శితం - తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య సామాన్యేన తత్ప్రతీతావపీదమస్యేతి విశేషానోక్తిః. తదుక్త్యర్థముత్తరా శ్రుతిరిత్యాహ (తత్రేతి) పూర్వగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. నియమో నావగత ఇతి సమ్బన్ధః. ఉపన్యాసః - ప్రారమ్భః. వావశబ్దస్యావధారణరూపమర్థం వివృణోతి (త్రయ ఏవేతి). తదేవ లోకత్రయం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కే త ఇత్యాదినా) జయో నామ పుత్రేణ మనుష్యలోకాతిక్రమ ఇతి కేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (సాధ్య ఇతి). పుత్రేణాస్య సిద్ధత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి) ద్వివిధో హి మనుష్యలోకో జేయః - కర్తవ్యశేషానుష్ఠానం భోగశ్చ. తత్రాద్యమాశ్రిత్యాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదమేవకారార్థం దర్శయతి (నాన్యేనేతి). ద్వితీయే త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థః - * జ్యోతిష్టోమేన లోకం జయతీతి సాధనాన్తరేణాపి మనుష్యలోకజయశ్రుతేరితి భావః. పూర్వవాక్యస్థమేవకారముత్తరవాక్యయోరనుషక్తముపేత్య వాక్యద్వయం వ్యాచష్టే (కర్మణేత్యాదినా). సాధనద్వయాపేక్షయా ఫలద్వారకముత్కర్షం విద్యాయా దర్శయతి (విద్యయా దేవలోక ఇతి). ౧౬

రం.— మనోవాక్ప్రాణానాం ప్రకారాన్తరేణాత్మోపకారకత్వం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి (అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇతి) అథేత్యుపకారప్రకారాన్తరోపన్యాసే. వావశబ్దోఽవధారణే. స్పష్టోఽర్థః. (సోఽయం మనుష్యలోక ఇతి) ఉక్తేషు త్రిషు లోకేష్వయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః - ప్రాప్యః. న కర్మాదినేత్యర్థః. నాన్యేన కర్మణేత్యత్ర అన్యేనేత్యస్య కర్మణేతి వివరణం. కర్మణేతి విద్యాయా అప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యం. (కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి) కేవలకర్మణా అన్తరిక్షలోకః ప్రాప్యో భవతి. కామ్యవిద్యావిశేషేణ దేవలోకప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (దేవలోకో వై లోకానాం శ్రేష్ఠస్తస్మాద్విద్యాం ప్రశంసన్తీతి) అత్ర దేవలోకశబ్దస్య భగవల్లోకపరత్వం, విద్యాశబ్దస్య బ్రహ్మవిద్యాపరత్వమపి స్వారసికం ద్రష్టవ్యం. యతో విద్యాయా ఏవ శ్రేష్ఠభూతదేవలోకసాధనత్వం - అతో విద్యాం విద్వాంసః ప్రశంసన్తి - స్తువన్తీత్యర్థః. ౧౬

ఉ.— అథాతస్సమ్ప్రత్తిర్యదాప్రైష్యన్మన్యతేఽథపుత్రమాహత్వం బ్రహ్మత్వంయజ్ఞస్త్వంలోకఇతి సపుత్రః ప్రత్యాహాహంబ్రహ్మాహంయజ్ఞోఽహం లోకఇతియద్వైకించానూక్తంతస్యసర్వస్యబ్రహ్మేత్యేకతా । యేవైకేచయజ్ఞాస్తేషాగ్ సర్వేషాంయజ్ఞ ఇత్యేకతాయేవైకేచ లోకాస్తేషాగ్ సర్వేషాం లోక ఇత్యేకతైతావద్వా ఇదగ్ సర్వమేతన్మాసర్వగ్ సన్నయమితోఽభునజదితితస్మాత్పుత్రమనుశిష్టంలోక్యమాహుస్తస్మాదేనమనుశాసతి సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైత్యథైభిరేవప్రాణైస్సహపుత్రమావిశతి। సయద్యనేనకించిదక్ష్ణయాకృతంభవతితస్మాదేనగ్ సర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతితస్మాత్పుత్రోనామసపుత్రేణైవాస్మిఁల్లోకేప్రతితిష్ఠత్యథైనమేతేదైవాః ప్రాణాఅమృతాఆవిశన్తి॥ ౧౭

శం.— ఏవంసాధ్యలోకత్రయఫలభేదేనవినియుక్తానిపుత్రకర్మవిద్యాఖ్యానిత్రీణిసాధనాని. జాయాతుపుత్రకర్మార్థత్వాన్నపృథక్సాధనమితిపృథఙ్నాభిహితా. విత్తంచకర్మసాధనత్వాన్నపృథక్సాధనం. విద్యాకర్మణోర్లోకజయహేతుత్వంస్వాత్మప్రతిలాభేనైవభవతీతిప్రసిద్ధం. పుత్రస్యత్వక్రియాత్మకత్వాత్కేనప్రకారేణలోకజయహేతుత్వమితినజ్ఞాయతే-అతస్తద్వక్తవ్యమిత్యథ- అనన్తరమారభ్యతే. సమ్ప్రత్తిః-సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తిరితివక్ష్యమాణస్యకర్మణోనామధేయం. పుత్రేహిస్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానంకరోత్యనేనప్రకారేణపితా- తేనసమ్ప్రత్తిసంజ్ఞికమిదంకర్మ. తత్కస్మిన్కాలేకర్తవ్యమితి. ఆహ-సపితాయదా-యస్మిన్కాలేప్రైష్యన్-మరిష్యన్- మరిష్యామీత్యరిష్టాదిదర్శనేనమన్యతే-అథ-తదాపుత్రమాహూయాహత్వంబ్రహ్మత్వంయజ్ఞస్త్వంలోకఇతి. సః- ఏవముక్తఃప్రత్యాహ. సతుపూర్వమేవానుశిష్టోజానాతిమమైతత్కర్తవ్యమితి- తేనాహ-అహంబ్రహ్మాహంయజ్ఞోఽహంలోకఇతిఏతద్వాక్యత్రయం. ఏతస్యార్థస్తిరోహితఇతిమన్వానాశ్రుతిర్వ్యాఖ్యానాయప్రవర్తతే-యద్వైకించ- యత్కించిశిష్టమనూక్తమధీతమనధీతంచ. తస్యసర్వస్యైవబ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పదేఏకతా - ఏకత్వం. యోఽధ్యయనవ్యాపారోమమకర్తవ్య ఆసీదేతావన్తంకాలంవేదవిషయః - సఇతఊర్ధ్వంత్వంబ్రహ్మ - త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. తథాయేవైకేచయజ్ఞాఃఅనుష్ఠేయాస్సన్తోమయానుష్ఠితాశ్చానుష్ఠితాశ్చ- తేషాంసర్వేషాంయజ్ఞఇత్యేతస్మిన్పదఏకత్వం. మత్కర్తృకాయజ్ఞాయఆసన్ - తఇతఊర్ధ్వంత్వంయజ్ఞః- త్వత్కర్తృకాభవన్త్విత్యర్థః. యేవైకేచలోకామయాజేతవ్యాస్సన్తోజితాఅజితాశ్చ- తేషాంసర్వేషాంలోకఇత్యేతస్మిన్పదేఏకతా. ఇతఊర్ధ్వంత్వంలోకః- త్వయాజేతవ్యాస్తే. ఇతఊర్ధ్వంమయాఽధ్యయనయజ్ఞలోకజయకర్తవ్యక్రతుస్త్వయిసమర్పితః - అహంతుముక్తోఽస్మికర్తవ్యతాబన్ధనవిషయాత్క్రతోః. సచసర్వంతథైవప్రతిపన్నవాన్పుత్రః- అనుశిష్టత్వాత్. తత్రేమంపితురభిప్రాయంమన్వానాఆచష్టేశ్రుతిః- ఏతావత్- ఏతత్పరిమాణంవై ఇదంసర్వం- యద్గృహిణాకర్తవ్యం. యదుతవేదాఅధ్యేతవ్యా, యజ్ఞాయష్టవ్యా, లోకాశ్చజేతవ్యాః,. (ఏతన్మాసర్వంసన్నయం) సర్వంహీమంభారంమదధీనంమత్తోపచ్ఛిద్యాత్మనినిధాయేతః- అస్మాల్లోకాన్మా- మామభునజత్ - పాలయిష్యతీతిలడర్థేలఙ్. ఛన్దసికాలనియమాభావాత్. యస్మాదేవంసమ్పన్నః పుత్రః పితరమస్మాల్లోకాత్కర్తవ్యతాబన్ధనతోమోచయిష్యతి - తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టంలోక్యం - లోకహితంపితురాహుర్బ్రాహ్మణాః. అతఏవహ్యేనంపుత్రమనుశాసతిలోక్యోఽయంనఃస్యాదితిపితరః. సః-పితాయదా- యస్మిన్కాలేఏవంవిత్-పుత్రసమర్పితకర్తవ్యతాక్రతురస్మాల్లోకాత్ప్రైతి-మ్రియతే. అథ- తదాఏభిరేవ- ప్రకృతైర్వాఙ్మనఃప్రాణైఃపుత్రమావిశతి- పుత్రంవ్యాప్నోతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేదహేత్వపగమాత్పితుర్వాఙ్మనఃప్రాణాఃస్వేనాధిదైవికేనరూపేణపృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనాభిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వమావిశన్తి- తైఃప్రాణైస్సహపితాప్యావిశతి- వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావితత్వాత్పితుః. అహమస్మ్యనన్తావాఙ్మనఃప్రాణాఅధ్యాత్మాదిభేదవిస్తారాఇత్యేవంభావితోహిపితా - తస్మాత్తత్ప్రాణానువృత్తిత్వంపితుర్భవతీతి-యుక్తముక్తమేభిరేవప్రాణైస్సహపుత్రమావిశతీతి. సర్వేషాంహ్యసావాత్మాభవతిపుత్రస్యచ. ఏతదుక్తంభవతి-యస్యపితురేవమనుశిష్టఃపుత్రోభవతి- సోఽస్మిన్నేవలోకేవర్తతేపుత్రరూపేణ. నైవమృతోమన్తవ్యఇత్యర్థః తథాచశ్రుత్యన్తరే *సోఽస్యాయమితరఆత్మాపుణ్యేభ్యఃకర్మభ్యఃప్రతిధీయతఇతి. అథేదానీంపుత్రనిర్వచనమాహ-సః- పుత్రోయది- కదాచిదనేన- పిత్రాఅక్ష్ణయా- కోణచ్ఛిద్రతోఽన్తరాఽకృతంభవతికర్తవ్యం - తస్మాత్ - కర్తవ్యతారూపాత్పిత్రాఽకృతాత్సర్వస్మాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్పుత్రోముఞ్చతి - మోచయతి. తత్సర్వంస్వయమనుతిష్ఠన్పూరయిత్వా. తస్మాత్- పూరణేనత్రాయతిపితరంయస్మాత్ - తస్మాత్పుత్రోనామ. ఇదంతత్పుత్రస్యపుత్రత్వం - యత్పితుశ్ఛిద్రంపూరయిత్వాత్రాయతి. సః- పితైవంవిధేనపుత్రేణమృతోపిసన్నమృతోఽస్మిన్నేవలోకేప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌపితాపుత్రేణేమంమనుష్యలోకంజయతి. నతథావిద్యాకర్మభ్యాందేవలోకపితృలోకౌ- స్వరూపలాభసత్తామాత్రేణ. నహివిద్యాకర్మణీస్వరూపలాభవ్యతిరేకేణపుత్రవద్వ్యాపారాన్తరాపేక్షయాలోకజయహేతుత్వంప్రతిపద్యేతే. అథకృతసమ్ప్రత్తికంపితరమేనమేతే- వాగాదయఃప్రాణాదైవాః- హైరణ్యగర్భాఅమృతాః- అమరణధర్మాణఆవిశన్తి. కథమితి. వక్ష్యతి- *పృథివ్యైచైనమిత్యాది. ఏవంపుత్రకర్మాపరవిద్యానాంమనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధ్యార్థతాప్రదర్శితాశ్రుత్యాస్వయమేవ. అత్రకేచిద్వావదూకాఃశ్రుత్యుక్తవిశేషార్థానభిజ్ఞాస్సన్తఃపుత్రాదిసాధనానాంమోక్షార్థతాంవదన్తి. తేషాంముఖాఽపిధానంశ్రుత్యేదంకృతం *జాయామేస్యాదిత్యాదిపాఙ్క్తంకామ్యంకర్మేత్యుపక్రమేణ, పుత్రాదీనాంచసాధ్యవిశేషవినియోగోపసంహారేణ, చ. తస్మాదృణశ్రుతిరవిద్వద్విషయా- నపరమాత్మవిద్యావిషయేతిసిద్ధం. వక్ష్యతిచ *కింప్రజయాకరిష్యామోయేషాంనోఽయమాత్మాఽయంలోకఇతి. కేచిత్తుపితృలోకదేవలో

కజయోఽపిపితృలోకదేవలోకాభ్యాంవ్యావృత్తిరేవ- తస్మాత్పుత్రకర్మాపరవిద్యాభిఃసముచ్చిత్యానుష్ఠితాభిస్త్రిభ్యఏతేభ్యోలోకేభ్యోవ్యావృత్తఃపరమాత్మవిజ్ఞానేనమోక్షమధిగచ్ఛతీతిపరమ్పరయామోక్షార్థాన్యేవపుత్రాదిసాధనానీచ్ఛన్తి. తేషామపిముఖాపిధానాయేయమేవశ్రుతిరుత్తరాకృతసమ్ప్రత్తికస్యపుత్రిణఃకస్మిన్ప్రత్యగాత్మవిద్యావిదఃఫలప్రదర్శనాయప్రవృత్తా. నచేదమేవఫలంమోక్షఫలమితిశక్యంవక్తుం- త్ర్యన్నసమ్బన్ధాత్, మేధాతపఃకార్యత్వాచ్చాన్నానాం, *పునఃపునర్జనయత ఇతిదర్శనాత్, *యద్ధైతన్నకుర్యాత్ క్షీయేతహేతిచక్షయశ్రవణాత్, * శరీరంజ్యోతీరూపమితిచకార్యకరణత్వోపపత్తేః, * త్రయంవా ఇదమితిచనామరూపకర్మాత్మత్వేనోపసంహారాత్,. నచేదమేవసాధనత్రయంసంహతంసత్కస్యచిన్మోక్షార్థం, కస్యచిత్ త్ర్యన్నాత్మఫల, మిత్యస్మాదేవవాక్యాదవగన్తుంశక్యం,- పుత్రాదిసాధనానాం త్ర్యన్నాత్మఫలదర్శనేనైవోపక్షీణత్వాద్వాక్యస్య.

౧౭

ఆ.— వృత్తమనువదతి (ఏవమితి) పుత్రాదివజ్జాయావిత్తయోరపిప్రకృతత్వాత్ఫలవిశేషేవినియోగోవక్తవ్యఇత్యాశఙ్క్యాహ (జాయాత్వితి) నపృథక్- పుత్రకర్మభ్యామితిశేషః. నపృథక్సాధనం- కర్మణస్సకాశాదితిద్రష్టవ్యం. భవత్వేవంసాధనత్రయనియమః - తథాపివిద్యాకర్మణీహిత్వాసమనన్తరగ్రన్థేకిమితిపుత్రనిరూపణమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యాకర్మణోరితి) యథోక్తైచోద్యపుత్రస్యలోకహేతుత్వజ్ఞాపనార్థంసమ్ప్రత్తివాక్యమిత్యాహ (అతఇతి) అథాతఇతిపదద్వయంవ్యాఖ్యాయసమ్ప్రత్తిపదంవ్యాచష్టే (సమ్ప్రత్తిరితి) కిమిదంసమ్ప్రదానంనామేత్యాహ (సమ్ప్రత్తిరితీతి) తదేవకర్మవిశదయతి (పుత్రేహీతి) అనేనప్రకారేణేతివక్ష్యమాణప్రకారోక్తిః. అరిష్టాదీత్యాదిపదేనదుస్స్వప్నాదిసఙ్గ్రహః. ప్రత్యాహ- వాక్యత్రయమితిసమ్బన్ధః. పుత్రస్యాహంబ్రహ్మేత్యాదిప్రతివచనేహేతుమాహ (సర్వేతి) మయాకార్యంయదధ్యయనాది-తదేనావశిష్టంత్వయాకార్యమితిపుత్రస్యప్రాగనుశిష్టత్వాభావేప్రతివచనానుపపత్తిరిత్యర్థః. యద్వైకించేత్యాదివాక్యానాంపుత్రానుమన్త్రణవాక్యైరర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) యద్వైకించేత్యాదివాక్యవాక్యార్థమాహ (యోఽధ్యయనేతి) త్వంబ్రహ్మేతివాక్యవద్వయంయజ్ఞ ఇతివాక్యమపిశక్యంవ్యాఖ్యాతుమిత్యాహ (తథేతి) బ్రాహ్మణార్థంసఙ్గృహ్ణాతి (మత్కర్తృకాఇతి) త్వంలోకఇత్యస్యవ్యాఖ్యానం (యేవైకేచేత్యాది) తత్రపదార్థానుక్త్వావాక్యార్థమాహ (ఇతఇతి) కిమితిత్వత్కర్తృకమధ్యయనాదికమపిసమర్థ్యతే- త్వయైవకింనానుష్ఠీయతే- తత్రాహ (ఇతఊర్ధ్వమితి) కర్తవ్యతైవబన్ధనం. తద్విషయఃక్రతుః - సఙ్కల్పః. తస్మాదితియావత్. సపుత్రఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సచేతి) తత్రైత్యుక్త్యానుశాసనోక్తిః. ఏతన్మాసర్వమిత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (సర్వంహీతి) అనద్యతనేభూతేర్థవిహితస్యలఙోభవిష్యదర్థత్వంకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఛన్దసీతి) పుత్రానుశాసనస్యఫలవత్త్వమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కృతసమ్ప్రత్తికస్సన్పితాకింకరోతీత్యపేక్షాయామాహ (సపితేతి) కోఽయంప్రవేశః- నహివిశిష్టస్యకేవలస్యవాఖిలేసర్వత్రప్రవేశస్సమ్భవతి-అతఆహ (అధ్యాత్మేతి) హేతుః- మిథ్యాజ్ఞానాదిః. వాగాదిష్వావిష్టేష్వపికుతోఽర్థాన్తరస్యపితురావేశధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాగితి) తద్భావిత్వమేవస్ఫోరయతి (అహమితి) భావనాఫలమాహ (తస్మాదితి) పుత్రవిశేషణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వంపితుస్తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) మృతస్యపితురితోలోకాద్వ్యావృత్తస్యకథంయథోక్తరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదుక్తమితి) పుత్రరూపేణాత్రస్థితిమేవవిభజతే (నైవేతి) మృతఃపితాఽనుశిష్టపుత్రాత్మనాత్రవర్తతే- నాస్మాదస్తంవ్యావృత్తః. ఫలరూపేణచపరత్రేతిభావః. ఉక్తేర్థైతరేయశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) షష్ఠీప్రథమాభ్యాంపితాపుత్రావుచ్యేతే. సయదీత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) అకృత, మకృతా, దితిచ్ఛేదః. తస్మాదితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (పూరణేనేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (ఇదంతదితి) పుత్రవైశిష్ట్యంనిగమయతి (సపితేతి) పుత్రేణైతల్లోకజయముపసంహరతి (ఏవమితి). యథోక్తాత్పుత్రాద్విద్యాకర్మణోర్విశేషమాహ (నతథేతి) కథంతర్హితాభ్యాంపితాతౌజయతి- తత్రాహ (స్వరూపేతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి)- అనుశిష్టపుత్రేణైతల్లోకజయినంపితరమధికృత్యఅథైనమిత్యాదివాక్యం. తద్వ్యాకరోతి (అథేతి) పుత్రప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఆవేశప్రకారబుభుత్సాయాముత్తరవాక్యప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (కథమిత్యాదినా)-పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యంపక్షంవృత్తానువాదపూర్వకముత్థాపయతి (ఏవమితి) - అత్రేతివైదికాన్నిర్ధారయితుంసప్తమీ. బహువదనశీలత్వేహేతుః (శ్రుత్యుక్తేతి) మోక్షార్థతాంఋణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవదతీతిశేషః. మీమాంసకపక్షంప్రకృతశ్రుతివిరోధేనదూషయతి (తేషామితి)-కథమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతేరాదిమధ్యావసానాలోచనయాపుత్రాదేస్సంసారఫలత్వావగమాన్నముక్తిఫలతేత్యాహ (జాయేత్యాదినా) పుత్రాదీనాంచేతిచకారాత్ *ఏతావాన్వైకామఇతిమధ్యేసఙ్గ్రహః. యదుక్తమృణాపాకరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాంపుత్రాదేర్ముక్తిఫలతేతి- తత్రాహ (తస్మాదితి). పుత్రాదేఃశ్రుతంసంసారఫలత్వంపరామర్ష్టుంపఞ్చమీ. శ్రుతిశబ్దస్స్మృతేరుపలక్షణార్థః. శ్రుతిస్మృత్యోరవిరక్తవిషయత్వేవాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి) మీమాంసకపక్షంనిరాకృత్యభర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి) మనుష్యలోకజయస్తతోవ్యావృత్తిర్యథేత్యేవేరర్థః. పుత్రాదిసాధనాధీనతయాలోకత్రయవ్యావృత్తావపికథంమోక్షఃసమ్పద్యతే- నహిపుత్రాదీన్యేవముక్తిసాధనాని- విరక్తత్వవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) *పృథివ్యైచేత్యాద్యుత్తరాశ్రుతిరేవమీమాంసకమతవద్భర్తృప్రపఞ్చమతమపినిరాకరోతీతిదూషయతి (తేషామితి) కథంసాతన్మతంనిరాకరోతీత్యాశఙ్క్యశ్రుతింవిశినష్టి (కృతేతి) త్ర్యన్నాత్మోపాసనస్తదాప్తివచనవిరుద్ధంపరమతమిత్యయుక్తం- తదాప్తేరేవముక్తిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తథాపికథంయథోక్తంఫలంమోక్షోనభవతి- తత్రాహ (మేధేతి) త్ర్యన్నాత్మనోజ్ఞానకర్మజన్యత్వేహేతుమాహ (పునఃపునరితి) సూత్రాప్తైరముక్తిత్వేహేత్వన్తరమాహ (యద్ధ్యైతదితి) కార్యకరణత్వశ్రుతేరపిసూత్రభావోనముక్తిరిత్యాహ (శరీరమితి) అవిద్యాతదుత్థద్వైతస్యత్ర్యన్నాత్మకత్వే

ఉ.— పృథివ్యైచైనమగ్నేశ్చదైవీవాగావిశతిసావైదైవీవాగ్యయాయద్యదేవవదతితత్తద్భవతి॥ ౧౮

త్వేనోపసంహారాత్తదాత్మసూత్రభావోబన్ధాన్నమ్యాతః- నముక్తిరితియుక్త్యన్తరమాహ (త్రయమితి) నన్వవిరక్తస్యాజ్ఞస్యసూత్రాప్తిఫలమపి - కర్మాదివిరక్తస్యవిదుషాముక్తిఫలమితివ్యవస్థితిః. నేత్యాహ (నచేదమితి) నహి *పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యస్యైకస్యసకృచ్ఛ్రుతస్యానేకార్థత్వం- *భిద్యతేహితథావాక్యమితిన్యాయాదిత్యర్థః.

౧౭

రం.— మనుష్యలోకస్యపుత్రేణజయ్యత్వప్రకారమాహ (అథాతస్సమ్ప్రత్తిరిత్యాదినా) సమ్ప్రత్తిః- సమ్ప్రదానం. సమ్ప్రత్తిరితివక్ష్యమాణస్యకర్మణోనామధేయం. పుత్రేహిస్వాత్మవ్యాపారసమ్ప్రదానంకరోత్యనేనప్రకారేణపితా - తేనసమ్ప్రత్తిసంజ్ఞమిదంకర్మ. తస్మిన్కాలేకర్తవ్యమిత్యత్రాహ (యదాప్రైష్యన్మన్యతే) సపితాయదా- యస్మిన్కాలేప్రైష్యన్మన్యతే- అరిష్టదర్శనేనమరిష్యామీతిమన్యతే. అథ-తదాపుత్రమాహ- పుత్రమాహూయాహేత్యర్థః. కిమితి. (త్వంబ్రహ్మత్వంయజ్ఞస్త్వంలోకఇతి) సపుత్రఃప్రత్యాహ- పితురుక్తాముక్తింప్రత్యుత్తరయతి. కిమితి. (అహంబ్రహ్మాహంయజ్ఞోహంలోకఇతి) అస్యార్థంశ్రుతిరేవవ్యాచష్టే. తత్రత్వంబ్రహ్మేతిపితుఃప్రథమవాక్యస్యార్థమాహ (యద్వైకించానూక్తంతస్యసర్వస్యబ్రహ్మేత్యేకతేతి) యత్కించానూక్తం - అధీతమనధీతంచ. తస్యసర్వస్యైవబ్రహ్మేత్యేతస్మిన్పదేఏకతా-ఏకత్వమిత్యర్థః. యోఽధ్యయనవ్యాపారోమేకర్తవ్యఆసీదేతావన్తంకాలంవేదవిషయః - సఃబ్రహ్మశబ్దార్థభూతః ఇతఊర్ధ్వంత్వంత్వమేవ. త్వత్కర్తృకోఽస్త్విత్యర్థః. అథద్వితీయంత్వంయజ్ఞఇతిపితుర్వాక్యంవ్యాచష్టే (యేవైకేచయజ్ఞాస్తేషాంసర్వేషాంయజ్ఞఇత్యేకతేతి) యేయజ్ఞాః - అనుష్ఠితాఅననుష్ఠితాశ్చ. తేసర్వేత్వంయజ్ఞఇత్యత్రయజ్ఞశబ్దస్యార్థః. తతశ్చయోయజ్ఞాదివ్యాపారోమయాననుష్ఠితఏతావన్తంకాలం - మేకర్తవ్యస్సయజ్ఞశబ్దార్థస్సర్వోపిత్వమేవ - త్వదధీనోఽస్త్వితియావత్. అథత్వంలోకఇతితృతీయపితృవాక్యస్యార్థమాహ (యేవైకేచలోకాస్తేషాంసర్వేషాంలోకఇత్యేకతేతి) యేకేచలోకాః- జితాఅజితాశ్చతేసర్వేలోకశబ్దార్థః. తతశ్చయేలోకామయాఏతావన్తంకాలమజితాజేతవ్యాశ్చలోకశబ్దార్థభూతాః- తేసర్వేత్వమేవ. త్వయాసాధ్యాఇతిత్వంలోకఇత్యస్యార్థఃఇతిభావః. అతఃఅహంబ్రహ్మేత్యాదిపుత్రవాక్యానామప్యేవమేవపితృక్తవాక్యత్రయార్థాభ్యుపగమోర్థఇతిచభావః. అథైవంపుత్రంప్రతివక్తుఃపితుస్తాత్పర్యమాహశ్రుతిః (ఏతావద్వాఇదంసర్వమేతన్మాసర్వంసన్నయమితోభునజదితి) లోకేగృహిణాంకర్తవ్యంసర్వమిదం- వేదయజ్ఞలోకాత్మకమేతావద్వా- ఏతావదేవ. ఏతత్సర్వం- వేదయజ్ఞలోకాత్మకమయం- పుత్రస్స్వయమేవభూత్వా- స్వాసమ్పాదితవేదయజ్ఞలోకచ్ఛిద్రపూరకోభూత్వేతియావత్. ఇమంభారంస్వాత్మనినిధాయఇతః - అస్మాల్లోకాన్మా- మామభునజత్-పాలయిష్యతి. ఇత్యభిప్రాయవాన్పితాపుత్రాయాన్తకాలఏవంబ్రవీతీతిశేషః. లృడర్థేలఙ్. ఇతిర్మన్త్రవ్యాఖ్యాసమాప్తా. (తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టంలోక్యమాహురితి) తస్మాత్-ఏవంత్వంబ్రహ్మేత్యాదిమన్త్రేణోక్తత్వాత్ ఏవంపిత్రాఽనుశిష్టంపుత్రంలోక్యం-లోకసాధనమాహుః. తస్మాత్-తథాతస్యపుత్రస్యలోక్యత్వసిద్ధిహేతోః. లోక్యత్వసిద్ధ్యర్థమితియావత్. ఏనం- పుత్రమనుశాసతి-పితరఇతిశేషః. ఏవమనుశాసనస్యఫలమాహ (సయదైవంవిదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిత్ - ఏవంపుత్రానుశాసనంకృతవాన్సః - పితాయదాఅస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- పరలోకంగచ్ఛతి. అథ- తదాఏభిరేవ- స్వీయైఃప్రాణైః- వాఙ్మనఃప్రభృతిభిఃపుత్రమావిశతి - పుత్రోభూత్వాయజ్ఞాదికమయమేవకరోతి. ఏవమనుశిష్టేనపుత్రేణకృతంసర్వంపుణ్యం కర్మపరలోకగతస్యపితుస్స్వానుష్ఠిత సుకృతవదుపకారకంభవతీత్యర్థః. కించ (సయద్యనేనకిఞ్చిదక్ష్ణయాకృతంభవతితస్మాదేనంసర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతీతి) సః-ఏవమనుశిష్టఃపుత్రఃయది-కదాచిత్ అనేన- పిత్రాకించిత్కర్తవ్యమక్ష్ణయా-కోణచ్ఛిద్రతోన్తరాఅకృతం- నకృతంభవతి- తస్మాత్-కర్తవ్యరూపాత్ పిత్రాఅకృతాల్లోకప్రాప్తిప్రతిబన్ధరూపాత్ సర్వస్మాత్పుత్రోముఞ్చతి- మోచయతి. పిత్రా యద్యన్నకృతం - తత్తత్సర్వంస్వయమనుతిష్ఠన్పితుర్న్యూనతాం పూరయిత్వాతేనపూరణేనత్రాయతఇతిభావః. (తస్మాత్పుత్రోనామేతి) ఏవమనుశిష్టఃపుత్రోపిపూర్వోక్తరీత్యాపూరణేనపితుస్త్రాణాత్ పుత్రోనామభవతీత్యర్థః. తతశ్చైవమనుశాసనగ్రహణం తథానుష్ఠానంచపుత్రస్యనకేవలంపితురేవోపకారకం- కింతుపుత్రస్యాపి- అన్యథాహితస్యపుత్రత్వసిద్ధిరేవనస్యాదితిభావః. ఉపపాదితంపుత్రేణమనుష్యలోకజయప్రకారంనిగమయతి (సపుత్రేణైవాస్మిఁల్లోకేప్రతితిష్ఠతీతి) సః - పితాఏవంవిధేనపుత్రేణమృతోపిసన్నమృతోఽస్మిన్నేవలోకేప్రతితిష్ఠతి. ఏవమసౌపితాపుత్రేణమనుష్యలోకంజయతీతిభావః. ఏవంపూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థేషుపుత్రేణపితుర్మనుష్యలోకజయప్రకారముక్త్వాఅవశిష్టం *కర్మణాపితృలోకోవిద్యయాదేవలోకఇత్యుక్తమర్థముపపాదయితుంప్రస్తౌతి (అథైనమేతేదైవాఃప్రాణాఅమృతాఆవిశన్తీతి) అథైనం- ఏవంపుత్రేనిక్షిప్తభారంపరలోకగతంపుణ్యవిద్యాకర్మాణంపురుషమమృతాః- అమోఘాః. తత్రహేతుః. దైవాః- మానుషేన్ద్రియవిలక్షణాఃప్రాణశబ్దవాచ్యామనఆదయః ఆవిశన్తీత్యర్థః.

౧౭

శం.— పృథివ్యై- పృథివ్యాశ్చఏనమగ్నేశ్చదైవీ - అధిదైవాత్మికావాగేనం- కృతసమ్ప్రత్తికమావిశతి. సర్వేషాంహివాచఉపాదానభూతాదైవీవాక్పృథివ్యగ్నిలక్షణా. సాహ్యధ్యాత్మికాసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధావిదుషస్తద్దోషాపగమేఆవరణభఙ్గఇవోదకంప్రదీపప్రకాశవచ్చవ్యాప్నోతి. తదేతదుచ్యతేపృథివ్యాఅగ్నేశ్చైనందైవీవాగావిశతీతి. సాచదైవీవాగనృతాదిదోషరహితాశుద్ధా- యయావాచాదైవ్యాయద్యదేవఆత్మనేపరస్మైవావదతి- తత్తద్భవతి- అమోఘాఽప్రతిబద్ధాఽస్యవాగ్భవతీత్యర్థః.

౧౮

ఉ.— దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చదైవంమనఆవిశతితద్వైదైవంమనోయేనానన్ద్యేవభవత్యథోనశోచతి॥ ౧౯
అద్భ్యశ్చైనంచన్ద్రమసశ్చదైవః ప్రాణఆవిశతి సవైదైవః ప్రాణోయస్సఞ్చరగ్ శ్చాసఞ్చరగ్ శ్చనవ్యథతేఽథోనరిష్యతిసఏవంవిత్సర్వేషాంభూతానామాత్మాభవతియథైషాదేవతైవగ్ సయథైతాం దేవతాగ్ సర్వాణిభూతాన్యవన్త్యేవగ్ హైవంవిదగ్ సర్వాణిభూతాన్యవన్తి । యదుకించేమాః ప్రజాః శోచన్త్యమైవాసాంతద్భవతిపుణ్యమేవాముంగచ్ఛతినహవైదేవాన్పాపంగచ్ఛతి॥ ౨౦

ఆ.--- పృథివ్యైచేత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన పక్షద్వయం ప్రతిక్షిప్య తదక్షరాణి వ్యాచష్టే (పృథివ్యా ఇతి) ఏనమిత్యుక్తమనూద్య వ్యాకరోతి (ఏనమితి) కథం పునస్సూత్రాత్మభూతా వాగుపాసకమావిశతి- తత్రాహ (సర్వేషాంహీతి) తర్హి తద్యోరభేదాదవిదుషోపి వ్యాప్త్యైవవాగితి విదుషి విశేషో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సాహీతి) దైవ్యాం వాచి దోషవిగమముత్తరవాక్యేన సాధయతి (సాచేతి) విద్వద్వాచస్స్వరూపం స్పష్టయతి (అమోఘేతి) ౧౮

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (పృథివ్యైచైనమగ్నేశ్చదైవీవాగావిశతీతి) పృథివ్యైచేతి చతుర్థీ పఞ్చమ్యర్థా- అగ్నేరిత్యనన్తరదర్శనాత్. పృథివ్యాశ్చ అగ్నేశ్చ దైవీ వాగేనం - పరలోకగతం పురుషమావిశతీత్యర్థః. * ఏతస్యైవ వాచః పృథివీ శరీరం జ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి ప్రాగుక్తేః వాచః పృథివ్యాయతనకత్వాత్ అగ్న్యధిష్ఠితత్వాచ్చ తాభ్యాం హేతుభ్యాం దైవీ వాగావిశతీతి భావః. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ (సావైదైవీవాగ్యయాయద్యదేవవదతి తత్తద్భవతీతి) యయా- వాచా యద్యద్వదత్యనుకూలం ప్రతికూలం వా- తత్తద్భవత్యేవ చేన్నియమేన- సా దైవీ వాక్. శాపానుగ్రహాదిసమర్థా వాక్ దైవీత్యర్థః. ౧౮

శం.— తథా- దివశ్చైనం ఆదిత్యాచ్చ దైవం మన ఆవిశతి. తచ్చ దైవం మనః- స్వభావనిర్మలత్వాద్యేన మనసాఽసావానన్ద్యేవ భవతి- సుఖ్యేవ భవతి. అథో- అపి న శోచతి- శోకాదినిమిత్తాసంయోగాత్. ౧౯

ఆ.— వాచి దర్శితం న్యాయం మనస్యతిదిశతి (తథేతి) యన్మనః స్వభావనిర్మలత్వేన దైవమిత్యుక్తం- తదేవ విశినష్టి (మన ఇతి)-అసావితి విద్వదుక్తిః. యేన మనసా విద్వాన్న శోచత్యపి తద్ధేత్వభావాత్ - తద్దైవమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧౯

రం.— (దివశ్చైనమాదిత్యాచ్చదైవంమనఆవిశతీతి) * అథైతస్య మనసో ద్యౌశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్య ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ మనసోఽధిష్ఠానభూతాయా దివః- ఆకాశాత్, అధిష్ఠాతురాదిత్యాచ్చ హేతోరేనం- పరలోకినం పుణ్యకర్మాణం దైవం మన ఆవిశతీత్యర్థః. దైవమనసో లక్షణమాహ (తద్వైదైవంమనోయేనానన్ద్యేవభవత్యథోనశోచతీతి) యేన మనసా పురుషస్సదా సుఖీ భవతి, న చ శోకం ప్రాప్నోతి,- తద్దైవం మనః. అమోఘసఙ్కల్పమాసన్త్యైకకారణం మనో దైవం మన ఇత్యర్థః. ౧౯

శం.— తథా- అద్భ్యశ్చైనం చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతి. స వై దైవః ప్రాణః కింలక్షణ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్సఞ్చరన్- ప్రాణిభేదేషు. అసఞ్చరన్- సమష్టివ్యష్టిరూపేణ. అథవా- సఞ్చరన్ జఙ్గమేషు, న సఞ్చరన్ స్థావరేషు. న వ్యథతే- న దుఃఖనిమిత్తేన భయేన యుజ్యతే. అథో- అపి న రిష్యతి- న వినశ్యతి. న హింసామాపద్యతే. స యో యథోక్తమేవం వేత్తి త్ర్యన్నాత్మదర్శనం- సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి- సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణో భవతి, సర్వేషాం భూతానాం మనో భవతి, వాగ్భవతీత్యేవం సర్వభూతాత్మతయా సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వకృచ్చ- యథైషా పూర్వసిద్ధా హిరణ్యగర్భదేవతా- ఏవమేవ. నాస్య సర్వజ్ఞత్వే సర్వకృత్త్వే వా క్వచిత్ప్రతిఘాతః. కించ- స ఇతి దృష్టాన్తనిర్దేశః. యథైతాం హిరణ్యగర్భదేవతామిజ్యాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- పాలయన్తి- పూజయన్తి. ఏవం హైవంవిదం సర్వాణి భూతాన్యవన్తి- ఇజ్యాదిలక్షణాం పూజాం సతతం ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః.| అథేదమాశఙ్క్యతే- సర్వప్రాణినామాత్మా భవతీత్యుక్తం- తస్య చ సర్వప్రాణికార్యకరణాత్మకత్వే సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖైస్సమ్బధ్యత ఇతి. తన్న- అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాత్. పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధీనాం హ్యాక్రోశాదౌ దుఃఖసమ్బన్ధో దృష్టోఽనేనాహమాకృష్ట ఇతి- అస్య తు సర్వాత్మనో య ఆక్రుశ్యతే, యశ్చాక్రోశతి,- తయోరాత్మత్వబుద్ధివిశేషాభావాన్న తన్నిమిత్తం దుఃఖముపపద్యతే. మరణదుఃఖవచ్చ- నిమిత్తాభావాత్. 'యథా హి కస్మింశ్చిన్మృతే కస్యచిద్దుఃఖముత్పద్యతే మమాసౌ పుత్రో భ్రాతా చేతి పుత్రాదినిమిత్తం. తన్నిమిత్తాభావే తన్మరణదర్శినోపి నైవ దుఃఖముపజాయతే. తథేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నాత్మనో మమతాదిదుఃఖనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానాదిదోషాభావాన్నైవ దుఃఖముపజాయతే. తదేతదుచ్యతే- యత్ ఉ కించ- యత్కించేమాః ప్రజాః శోచన్తి- అమైవ- సహైవ ప్రజాభిః తత్- శోకాదినిమిత్తం దుఃఖం సంయుక్తం భవత్యాసాం- ప్రజానాం, పరిచ్ఛిన్నబుద్ధిజనితత్వాత్. సర్వాత్మనస్తు కేన సహ కిం సంయుక్తం భవేద్వియుక్తం వా. అముం తు ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానం పుణ్యమేవ- సుఖమేవ- ఫలమభిప్రేతం పుణ్యమితి. నిరతిశయం హి తేన పుణ్యం కృతం - తేన తత్ఫలమేవ గచ్ఛతి. న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతి- పాపఫలస్యావసరాభావాత్పాపం- ఫలం దుఃఖం న గచ్ఛతీత్యర్థః. ౨౦

ఆ.— మనస్యుక్తం న్యాయం ప్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి). తమేవ దైవం ప్రాణం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (స వా ఇతి). స య ఏవం విదిత్యాది వ్యాచష్టే (స య ఇతి) విదిరత్ర లాభార్థః. న కేవలం యథోక్తమేవ విద్యాఫలం- కింతు ఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి). సర్వభూ

ఉ.— అథాతో వ్రతమీమాగ్ సా ప్రజాపతిర్హ కర్మాణి ససృజే తాని సృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే ద్రక్ష్యామ్యహమితి చక్షుః శ్రోష్యామ్యహమితి శ్రోత్రమేవమన్యాని కర్మాణి యథా కర్మ తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే తాన్యాప్నోత్తాన్యాప్త్వా మృత్యురవారున్ధ తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షుః శ్రామ్యతి శ్రోత్రమథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణస్తాని జ్ఞాతుం దధ్రిరే అయం వై నః శ్రేష్ఠో యస్సఞ్చరగ్శ్చాసఞ్చరగ్శ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతి హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవగ్స్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణా ఇతి తేన హ వావ తత్కులమాచక్షతే యస్మిన్కులే భవతి య ఏవం వేద య ఉ హైవంవిదా స్పర్ధతేఽనుశుష్యత్యనుశుష్య హైవాన్తతో మ్రియత ఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౨౧

తాత్మత్వే తద్భోగాయోగాత్ప్రాజాపత్యం పదమనాదేయమిత్యుత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (అథేతి) సర్వప్రాణిసుఖదుఃఖాత్మత్వస్యాదూర్ధ్వం నశబ్దోధ్యాహర్తవ్యః. సర్వాత్మకే విదుష్యేకైకభూతనిష్ఠదోషయోగో నాస్తీత్యుత్తరమాహ (యన్వితి) [illegible] (పరిచ్ఛిన్నేతి) అపరిచ్ఛిన్నధీత్వేపి సూత్రాత్మకే విదుషి సర్వభూతాన్తర్భావాత్తద్దుఃఖాదియోగః స్యాదేవేత్యాశఙ్క్య [illegible] వల్ప్రాకృతేపి న ప్రాప్నోత్యేవమిత్యభిప్రేత్యాహ (మరణేతి) నోపపద్యతే [illegible] (యథేతి) స్త్రీపుత్రాదేః స్వహస్తాద్యభిమానవత స్తద్దుఃఖాదియోగవద్విదుషః సూత్రాత్మనః స్వాంశభూతసర్వభూతాభిమానిన స్తద్దుఃఖాదిసంబన్ధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) మమతాదీత్యాదిపదేనాహంతాగ్రహణం. తదేవ దుఃఖనిమిత్తం మిథ్యాజ్ఞానం. [illegible] ఉక్తేర్థే శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) సుఖమేవ - గచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః. ఫలరూపేణ వ ప్రధానస్య కథం కర్తృ సమ్బద్ధస్య [illegible] ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఫలమితి) ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (నిరతిశయమితి) ౨౧

రం.— (అథ వ్యక్తైశ్చ చన్ద్రమసశ్చ దైవః ప్రాణ ఆవిశతీతి) * అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ అధిష్ఠానభూతాభ్యోద్భ్యః, అధిష్ఠాతుశ్చన్ద్రాచ్చ హేతోరేనం - పరలోకిసంబన్ధీ దైవః ప్రాణ ఆవిశతీత్యర్థః. తస్య లక్షణమాహ (స వై దైవః ప్రాణో యస్సఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చ న వ్యథతేఽథో న రిష్యతీతి) అత్ర సఞ్చరన్నితి దృష్టాన్తార్థం. యథా అసఞ్చరన్ న వ్యథతే - న శ్రాన్తో భవతి, తథా సఞ్చరన్నపి న వ్యథతే, అథో - అపి చ. న రిష్యతి - * రిష్ క్షయే. న నశ్యతి. స వై - స ఏవ వై దైవః ప్రాణ ఇత్యర్థః. అప్రతిహతగమనాదివ్యాపారహేతుత్వంసానర్థః ప్రాణో దైవః ప్రాణ ఇతి భావః. పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాద్యప్చన్ద్రరూపదేవతాప్రసాదాదేవాస్య మనోవాక్ప్రాణా ఏవంవిధా భవన్తీత్యర్థః. ఏవంవిధోపకరణానాం తేషాం మనోవాక్ప్రాణానాం పరలోకే అత్యాపకారకత్వశక్త్యతిశయముక్త్వా ఏవంవిదః ఫలమాహ (స ఏవంవిత్సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి యథైషా దేవతైవమితి) యథా ఏషా - పూర్వోక్తా వాగగ్న్యాదిదేవతా సర్వేషాం భూతానామాత్మా భవతి. అత్ర వాగాదిసర్వప్రాణదేవతానాం సర్వభూతాత్మత్వం నామ సర్వభూతాన్తర్వర్తిజ్ఞానతత్ప్రేరణసామర్థ్యం. ఏవం సోఽయముపాసకో భవతి - య ఏవంవిత్ - ప్రాణాదీనాం పరలోకేఽత్యాపకారకత్వశక్త్యతిశయం జానన్. సర్వభూతాత్మా భవతీత్యర్థః. అత్రైషా దేవతేతి జాతావేకవచనం - పృథివ్యగ్న్యాదిత్యాదీనాం బహుత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స యథైతాం దేవతాం సర్వాణి భూతాన్యవన్తీతి) స యథా - స దృష్టాన్తో యథా - ఏవమేవేత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతామిత్యాదినా) ఏతాం వాగాదిదేవతాం యథా సర్వేపి జన్తవః అవన్తి - * అవ రక్షణగతికాన్త్యాదిషు. పూజయన్తీత్యర్థః. ఏవంవిదం - పూర్వోక్తవాగాద్యుపకారవిశేషవిదమప్యేవమేవ సర్వాణి భూతాని పూజయన్తీత్యర్థః. నన్వేవంవిదస్సర్వభూతప్రేరకత్వే తాని తాని భూతాని తత్తత్పాపకర్మసు ప్రేరయతస్తస్య తత్పాపం ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (యదు కిఞ్చేమాః ప్రజాశ్శోచన్త్యమైవాసాం తద్భవతీతి) యదు - యస్మాద్వాగాదిదేవతోపాసకప్రేరణప్రయుక్తాదేవ పాపాద్ధేతోరిమాః ప్రజాః కిఞ్చ - కిఞ్చన శోచన్తి - తత్ - ప్రజాశోకనిమిత్తం పాపం ఆసాం - ప్రజానామేవ భవతి. అమా - సహ. సమ్బద్ధమిత్యర్థః. * అమా సహ సమీపే చేతి నైఘణ్టుకాః. న త్వేవంవిదః ప్రేరయితురపి తత్పాపం భవతీత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి) యస్మాదముం - ఉపాసకం పూర్వోక్తగుణవిశిష్టవాగాద్యుపాసనప్రయుక్తం పుణ్యమేవ గచ్ఛతి - ప్రాప్తం. తేన చ పుణ్యేనాయం పూర్వోక్తవాగాదిదేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్తః, - అత స్తద్దేవతావదేవాస్యాపి న పాపసంబన్ధగన్ధ ఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికే ఉక్తార్థసిద్ధ్యర్థం దృష్టాన్తం శిక్షయతి (న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతీతి) తత్తత్పాపకర్మసు ప్రవర్తకానామపీన్ద్రియాద్యధిష్ఠాతృదేవతానాం యథా తత్పాపం న ప్రాప్నోతి - తాదృశో మహిమా హి తేషాం - అత స్తద్వదేవ తద్విదోపి తత్సాయుజ్యం ప్రాప్తస్య న సర్వభూతప్రేరణకృతపాపప్రసక్తిరితి భావః. ౨౧

శం.— * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇత్యవిశేషేణ వాఙ్మనః ప్రాణానాముపాసనముక్తం - నాన్యతమగతో విశేష ఉక్తః. కిమేవమేవ ప్రతిపత్తవ్యం - కిం వా విచార్యమాణే కశ్చిద్విశేషో వ్రతం - ఉపాసనం ప్రతి ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి. ఉచ్యతే - అథాతః - అనన్తరం వ్రతస్య - ఉపాసనస్య మీమాంసా - ఉపాసనకర్మవిచారణేత్యర్థః. ఏషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా ప్రవర్తతే. తత్ర (ప్రజాపతిః) హ శబ్దః కిలార్థే. ప్రజాపతిః కిల ప్రజాః సృష్ట్వా కర్మాణి - కరణాని వాగాదీని, కర్మార్థాని హి తానీతి కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ససృజే - సృష్టవాన్వాగాదీ

నికరణానీత్యర్థః. తానిపునఃసృష్టాన్యన్యోన్యేన- ఇతరేతరమస్పర్ధన్త- స్పర్ధాం- సఙ్ఘర్షంచక్రుః. కథం. వదిష్యామ్యేవ- స్వవ్యాపారాద్వదనాదనుపరతైవాహంస్యామితివాగ్వ్రతందధ్రే- ధృతవతీ. యద్యన్యోపిమత్సమోఽస్తిస్వవ్యాపారాదనుపరన్తుంశక్తః - సోఽపిదర్శయత్వాత్మనోవీర్యమితి. తథా ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షుః. శ్రోష్యామ్యహమితిశ్రోత్రం. ఏవమన్యాన్యపికర్మాణి- కరణానియథాకర్మ - యద్యద్యస్యకర్మయథాకర్మ. తాని- రణానిమృత్యుః - మారకఃశ్రమః- శ్రమరూపీభూత్వాఉపయేమే- సఙ్జగ్రాహ. కథం. తాని- కరణాని స్వవ్యాపారేప్రవృత్తాన్యాప్నోత్- శ్రమరూపేణాత్మానందర్శితవాన్. ఆప్త్వాచతాన్యవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్మృత్యుః. స్వకర్మభ్యఃప్రచ్యావితవానిత్యర్థః. తస్మాదద్యత్వేపివదన్ స్వకర్మణి ప్రవృత్తావాక్. శ్రామ్యత్యేవ- శ్రమరూపిణామృత్యునాసంయుక్తా స్వకర్మతఃప్రచ్యావ్యతే. తథాశ్రామ్యతిచక్షుః. శ్రామ్యతిశ్రోత్రం అథేమమేవ- ముఖ్యంప్రాణంనాప్నోత్- నప్రాప్తవాన్మృత్యుః శ్రమరూపీ. యోఽయంమధ్యమఃప్రాణః- తం. తేనాద్యత్వేపిఅశ్రాన్తఏవకర్మణి ప్రవర్తతే. తాని- ఇతరాణికరణానితంజ్ఞాతుందధ్రిరే- ధృతవన్తిమనః. అయంవైనః - అస్మాకంమధ్యేశ్రేష్ఠః- ప్రశస్యతమః. అభ్యధికః. యస్మాద్యఃసఞ్చరంశ్చాసఞ్చరంశ్చనవ్యథతే, అథోనరిష్యతి,. హన్తైదానీంఅస్యైవ - ప్రాణస్యసర్వేవయంరూపమసామ - ప్రాణమాత్మత్వేనప్రతిపద్యామహి. ఏవం వినిశ్చిత్యత ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్ - ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేనప్రతిపన్నాః ప్రాణవ్రతమేవదధ్రిరే-అస్మద్వ్రతానినమృత్యోర్వారణాయపర్యాప్తానీతి. యస్మాత్ప్రాణేనరూపేణరూపవన్తీతరాణిచలనాత్మనా, స్వేనచప్రకాశాత్మనా,. సహిప్రాణాదన్యత్రచలనాత్మకత్వోపపత్తిః. చలనవ్యాపారపూర్వకాణ్యేవహిసర్వదాస్వవ్యాపారేషులక్ష్యన్తే. తస్మాదేతే-వాగాదయఃఏతేన- ప్రాణాభిధానేనాఖ్యాయన్తే-అభిధీయన్తేప్రాణాఇత్యేవం. యఏవం ప్రాణాత్మతాంసర్వకరణానాం, వేత్తిప్రాణశబ్దాభిధేయత్వం, చ - తేనహవావ-తేనైవవిదుషాతత్కులమాఖ్యాయతమాచక్షతేలౌకికాః; యస్మిన్కులేసవిద్వాన్జాతోభవతి- తత్కులంవిద్వన్నామ్నైవప్రథితంభవతిఅముష్యేదంకులమితి-యథాతాపత్యఇతి. యఏవం-యథోక్తంవేదవాగాదీనాంప్రాణస్వరూపతాంప్రాణాఖ్యత్వంచ- తస్యైతత్ఫలం. కించ- యఃకశ్చిత్ ఉహ్యాఏవంవిదా- ప్రాణాత్మదర్శినాస్పర్ధతేతత్ప్రతిపక్షీసన్- సోఽస్మిన్నేవశరీరేఽనుశుష్యతి- శోషముపగచ్ఛతి. అనుశుష్యహైవ - శోషంగత్వైవాన్తతః - అన్తేమ్రియతే. నసహసోపద్రుతోమ్రియతే. ఇతి- ఏవముక్తమధ్యాత్మంప్రాణాత్మదర్శనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతప్రదర్శనార్థః.

అ.—— అథేత్యాదివాక్యస్యవక్తవ్యశేషాభావాదానర్థక్యమాశఙ్క్యవ్యవహితోపాసనానువాదేనతదఙ్గవ్రతవిధానార్థముత్తరంవాక్యమిత్యా ౨౧
నర్థక్యంపరిహరతి (తఏతఇత్యాదినా)- వ్రతమిత్యవశ్యానుష్ఠేయంకర్మోచ్యతే. జిజ్ఞాసాయాస్సత్త్వమతశ్శబ్దార్థః. ఉపాసనోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (అనన్తరమితి). విచారణామేవస్ఫారయతి (ఏషామితి) ప్రవృత్తాయాం మీమాంసాయాంప్రాణవ్రతమభగ్నత్వేనధారణీయమితినిర్ధారణార్థమాఖ్యాయికాంప్రణయతి (తత్రేత్యాదినా)- కథంవాగాదికరణేషుకర్మశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మాణీతి)-తదీయసృష్టేరుపయోగముపదర్శయితుంభూమికాంకరోతి (తానీతి). స్పర్ధాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)-యథాకర్మ- స్వీయం స్వీయంవ్యాపారమనుసృత్యవ్రతందధ్రిరేఽన్యేవాగాదీనికరణానీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్వాగాదిషుశ్రమద్వారాస్వకర్మప్రచ్యుతిరాసీదిత్యత్ర-కార్యలిఙ్గకమనుమానంప్రమాణయతి (తస్మాదితి)- వాగాదీనాంభగ్నవ్రతత్వనిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రజాపతేఃప్రాణేమృత్యుగ్రస్తత్వాభావేకార్యలిఙ్గకమనుమానంసూచయతి (తేనేతి)-ప్రవర్తతే- ప్రాణఇతిసమ్బన్ధః. తథాపికథంప్రాణస్యైవవ్రతంధార్యమిత్యపేక్షాయామాహ (తానీతి)-జ్ఞాపనార్థమనుసన్ధానప్రకారమేవదర్శయతి (అయమితి).తస్యశ్రేష్ఠత్వేఫలితమాహ (హన్తేతి).ఇతిశబ్దంవ్యాకరోతి (ఏవంవినిశ్చిత్యేతి)-అస్మాకం-వాగాదీనాంవ్రతానిమృత్యోర్వారణాయనపర్యాప్తానీతివినిశ్చిత్యదధ్రిరేప్రాణవ్రతమేవేతిసమ్బన్ధః. ప్రాణరూపత్వముక్త్వాకరణానాంతన్నామత్వమాహ (యస్మాదితి). యస్మాదిత్యస్యతస్మాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. ప్రాణరూపంచలనాత్మత్వమితికుతోనిశ్చీయతే- తత్రాహ (నహీతి)-తర్హికరణేషుప్రకాశాత్మకత్వమేవ- నచలనాత్మత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (చలనేతి) సమ్ప్రతివిద్యాఫలమాహ (యఏవమితి).తదేవస్పష్టయతి (యస్మిన్నితి) తపతీ- సూర్యసుతా. తస్యాఃవంశస్తాపత్యః. కస్యేదంఫలమిత్యుక్తేపూర్వోక్తమేవస్ఫుటయతి (యఏవమిత్యాదినా). నకేవలంవిద్యాయాయథోక్తమేవఫలం - కింతుఫలాన్తరమప్యస్తీత్యాహ (కించేతి)-ప్రాణవిదాసహస్పర్ధానకర్తవ్యేతిభావః. ఇత్యధ్యాత్మమిత్యస్యానర్థక్యమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేవమితి).

రం.—— ఏవమత్రవాఙ్మనఃప్రాణానాంసాధారణ్యేనోపాస్యత్వముక్తం. తత్రప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యనిర్ధారణాయారభతే (అథాతోవ్రత ౨౧
మీమాంసేతి) అథ- అనన్తరంఅతః - ఏతావత్పర్యన్తంసామాన్యేనవాఙ్మనఃప్రాణానాంత్రయాణామప్యుపాసనస్యోక్తత్వాత్- వ్రతస్య- ఉపాసనాత్మకవ్రతస్యమీమాంసా- విచారః. ప్రవర్తతఇతిశేషః. ఏతేషాంత్రయాణాంమధ్యేకింవిషయకముపాసనంముఖ్యతయాకర్తవ్యమితివిచార్యతఇతి యావత్. (ప్రజాపతిర్హకర్మాణిససృజఇతి) హః ప్రసిద్ధౌ. ప్రజాపతిః-చతుర్ముఖః. ప్రజాపతిశబ్దముఖ్యార్థస్యేశ్వరోవాచతుర్ముఖద్వారా కర్మాణి- కర్మజ్ఞానేన్ద్రియాణివ్యష్టిరూపాణిససృజే- సృష్టవానిత్యర్థః. (తానిసృష్టాన్యన్యోన్యేనాస్పర్ధన్త) ఏవంసృష్టానితాని- ఇన్ద్రియాణిపరస్పరంస్వస్వవ్యాపారాధిక్యాభిమానేనస్పర్ధాంకృతవన్తీత్యర్థః. కథం. (వదిష్యామ్యేవాహమితివాగ్దధ్రే) *ధృజ్ అవస్థానఇతిహిధాతుః. అహమేవవదిష్యామి- నాన్యఃకశ్చిన్మత్తోవక్తుంసమర్థఇతివాగ్దధ్రే - అభిమన్యమానాస్థితవతీత్యర్థః. (ద్రక్ష్యామ్యహమితిచక్షురిత్యాది) స్పష్టోర్థః. (ఏవమన్యాన్యపికర్మాణియథాకర్మేతి) ఏవం- అహమేవస్ప్రక్ష్యామ్యహమేవ గృహ్ణామీత్యాదిప్రకారేణఅన్యాన్యపికర్మాణి- ఇన్ద్రియాణియథాకర్మ- యథాస్వవిషయమభిమన్యమానాన్యవస్థితవన్తీత్యర్థః. (తానిమృత్యుఃశ్రమోభూత్వోపయేమేఇతి) తాని- ఏవందురభిమానేనావిరతంస్వస్వవ్యాపారేషు

మూ.— అథాధిదైవతంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యో భాస్యామ్యహమి
తిచన్ద్రమాఏవమన్యాదేవతాయథాదేవతగ్ం సయథైషాం ప్రాణానాంమధ్యమః ప్రాణఏవమేతాసాం
దేవతానాంవాయుర్మ్లోచన్తిహ్యన్యాదేవతానవాయుః సైషానస్తమితాదేవతాయద్వాయుః॥ ౨౨

వర్తమానానివాక్చక్షురాదీనిమృత్యుః- వ్యాపారనిరోధకోదేవతావిశేషః శ్రమోభూత్వా - గ్లానిరూపస్సన్నుపయేమె - సమీపంప్రాప్తఇత్యర్థః. (తాన్యాప్నోత్) శ్రమరూపోమృత్యుస్తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్నోత్- ప్రాప్తవాన్. (తాన్యాప్త్వామృత్యురవారున్ధత్) తాని- ఇన్ద్రియాణిఆప్త్వా- ప్రాప్యఅవారున్ధత్- అవరోధంకృతవాన్. కార్యాసమర్థాన్యకరోదిత్యర్థః. అత్రఉపయేమె - ఆప్నోత్ - అవారున్ధదితి క్రమోక్తిః శ్రమస్యక్రమాభివ్యక్త్యాకార్యాసామర్థ్యప్రయోజకతాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత్రప్రత్యక్షంప్రమాణయతి (తస్మాత్ శ్రామ్యత్యేవేత్యాదినా) శ్రామ్యతి- శ్రమంప్రాప్నోతీత్యర్థః. నిరన్తరవ్యాపారేవాగాదీనాం శ్రమప్రాప్తిరద్యాపిదృశ్యమానాపూర్వష్వప్యేవమేవసమభవదిత్యర్థేజ్ఞాపికేత్యర్థః. వాగాద్యుక్తిస్సర్వేన్ద్రియోపలక్షణార్థా. అథవివక్షితంముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యంవక్తుంతస్యేన్ద్రియేభ్యోవైలక్షణ్యమాహ (అథేమమేవనాప్నోద్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇతి) యోయం- ప్రసిద్ధఃమధ్యమః- దేహమధ్యేవర్తమానః ప్రాణః - తమేవనిరన్తరముచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారేవర్తమానమపివాగాదీనివశ్రమోనాప్నోదిత్యర్థః. అద్యాపిహిప్రాణస్యోచ్ఛ్వాసాదౌ శ్రమాభావోదృశ్యతేఽతఏవేతిభావః. (తానిజ్ఞాతుందధ్రిరే) తాని - శ్రాన్తానివాగాదీనీన్ద్రియాణిఅస్మాకంనిరన్తరవ్యాపారంకుర్వతాంమధ్యేయంశ్రమరూపోమృత్యుర్నప్రాప్తః- సశ్రేష్ఠోభవిష్యతి - అతోస్మాసుశ్రమరహితఃకః శ్రేష్ఠఇతి జ్ఞాతుందధ్రిరే- నిశ్చయేనప్రవృత్తానీత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థానే ఇతిహిధాతుః. (అయంవైనఃశ్రేష్ఠోయఇత్యాది) ఏవంజ్ఞాతుంప్రవృత్తానీన్ద్రియాణినిరన్తరవ్యాపారేప్యశ్రమంముఖ్యప్రాణందృష్ట్వా - ఇతినిశ్చితవన్తః కిమితి. అయంవై - అయమేవముఖ్యః ప్రాణఃనః - అస్మాకం ప్రాణానాంమధ్యేశ్రేష్ఠః. యతోఽయంసంచరన్నప్యసఞ్చరన్నివనవ్యథతే- నశ్రమంప్రాప్నోతి,. అత్రాసఞ్చరన్నితిదృష్టాన్తార్థం. అథోశబ్దఃఅప్యర్థః. రిష్యతి- నహింస్యతేఽపి. * రుషరిషహింసాయామితిహిధాతుః. హన్తేత్యనురూపప్రధానలాభజేహర్షే. తస్మాదయమేవాస్మాకంశ్రేష్ఠఇతిహన్తాస్యైవ-ముఖ్యప్రాణస్యసర్వేవయం- వాగాదయోరూపమసామ- తదధీనప్రవృత్తయోభవేమేతి. ఇత్యేవంనిశ్చిత్యతేసర్వే- వాగాదయఃఏతస్యైవ - ముఖ్యప్రాణస్యరూపమభవన్- తదధీనవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. అతఏవ * తఇన్ద్రియాణీత్యధికరణేసర్వేన్ద్రియాణాంముఖ్యప్రాణాధీనవృత్తిత్వేనవృత్తివైలక్షణ్యాన్నముఖ్యప్రాణస్యేన్ద్రియాన్తర్భావఇత్యుక్తం. తథాహి- తత్రకింసర్వేప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాఇన్ద్రియాణి- ఉతముఖ్యప్రాణవ్యతిరిక్తాఏవేతివిశయే - జీవోపకరణత్వావిశేషాత్ ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వావిశేషాచ్చ ముఖ్యప్రాణాశ్చేన్ద్రియాణీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే- * తఇన్ద్రియాణి ద్వ్యపదేశాదన్యత్రశ్రేష్ఠాత్ * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రద్వయేనసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః - తఏవ- వాగాదయఇన్ద్రియాణి- నతుశ్రేష్ఠప్రాణః- తతః- శ్రేష్ఠప్రాణాదన్యత్రైవ- ఇతరేష్వేవ * ఇన్ద్రియాణిదశైకంచేతీన్ద్రియత్వవ్యపదేశాత్. కిఞ్చ- భేదశ్రుతేః- * ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణిచేతిప్రాణాపేక్షయాఇన్ద్రియాణాంభేదవ్యపదేశాత్నశ్రేష్ఠఃప్రాణఇన్ద్రియం. నచతత్రైవ * మనస్సర్వేన్ద్రియాణితిమనసోపిభేదవ్యపదేశాదిన్ద్రియత్వాభావశ్శక్యశఙ్కః- * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి * ఇన్ద్రియాణిదశైకం చేత్యాదీనాంమనస ఇన్ద్రియాన్తర్భావగ్రాహకప్రమాణానాంపరోక్తరీత్యా * గామగ్నింబ్రాహ్మణంచైవత్రీణితేజాంసినస్పృశేదిత్యత్ర అతేజోభ్యాంగోబ్రాహ్మణాభ్యాం తేజస్సఙ్ఖ్యాపూరణవత్, * వేదానధ్యాపయామాసమహాభారతపఞ్చమానిత్యాదావవేదేనభారతేనవేదసఙ్ఖ్యాపూరణవ, చ్చఅనిన్ద్రియేణమనసేన్ద్రియసఙ్ఖ్యాపూరతయాన్యథాసిద్ధత్వేపి * ఇన్ద్రియాణాంమనశ్చాస్మీత్యనన్యథాసిద్ధప్రమాణసద్భావేనమనసఇన్ద్రియత్వధ్రౌవ్యాత్, ముఖ్యప్రాణేఇన్ద్రియత్వగ్రాహకప్రమాణాభావా, చ్చ. అతః * ప్రాణోమనస్సర్వేన్ద్రియాణీతిశ్రుతౌ ప్రాణేనగోబలీవర్దన్యాయావతారః - మనసితుతదవతారోస్త్యేవేతిద్రష్టవ్యం. వైలక్షణ్యాచ్చ- * ఏతస్యైవసర్వేరూపమభవన్నితిచక్షురాదీన్ద్రియాణాంతదధీనప్రవృత్తిత్వలక్షణకార్యవైలక్షణ్యదర్శనాచ్చఇన్ద్రియేభ్యోభిన్నఏవప్రాణఇతి. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాదేతఏతేనాఖ్యాయన్తేప్రాణాఇతీతి) యస్మాత్కారణాత్ వాగాద్యాఃప్రాణస్యైవరూపమభవన్- తస్మాదేతేవాగాదయఃఏతేన- ప్రాణనామ్నైవప్రాణాఇత్యేవోచ్యన్తే. అతోమనోవాగాద్యపేక్షయాప్రాణస్యైవశ్రైష్ఠ్యమితిసఏవముఖ్యతమోపాస్యఇతిభావః. ఏవమధ్యాత్మోపాస్యవిషయమీమాంసాం పరిసమాప్యోపాసకస్యఫలమాహ (తేనహవావతత్కులమాచక్షతేయస్మిన్కులేభవతియఏవంవేదేతి) యఃఏవం- పూర్వోక్తాకారేణముఖ్యప్రాణంవేద- సఃయస్మిన్కులేభవతి- జాయతే. తత్కులంతేనవావ-తన్నామ్నైవహ- ప్రసిద్ధమాచక్ష - యథారఘుకులంయదుకులమితి. కులశ్రేష్ఠోభవతీతియావత్. (యఉహైవంవిదాస్పర్ధతేఅనుశుష్యతిహైవాన్తతోమ్రియతఇతి) ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. యఃపుమానేవంవిదా- ఉక్తగుణవిశిష్టప్రాణవిదాసాకంస్పర్ధతే - సఃఅనుశుష్యైవ- శుష్కోభూత్వాఅన్తతః-బహుకానమ్రియతే. చిరకాలంరోగాదిశుష్కశరీరోమ్రియతే- నసహసేత్యర్థః. హ - ప్రసిద్ధంప్రాణోపాసనమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) ప్రాణోపాసనప్రకారఉక్తఇతిశేషః. ౨౧

శం.— అథ - అనన్తరమధిదైవతం - దేవతావిషయందర్శనముచ్యతే. కస్యదేవతావిశేషస్యవ్రతధారణంశ్రేయఇతిమీమాంస్యతే. ధ్యాత్మవత్సర్వంజ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే- తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యః - భాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాః - ఏవమన్యాదేవతాఃయథాదైవతం.

ఉ.— అథైషశ్లోకోభవతియతశ్చోదేతిసూర్యో౽స్తం యత్రచగచ్ఛతీతిప్రాణాద్వాఏషఉదేతిప్రాణే౽స్తమేతితందేవాశ్చక్రిరేధర్మగ్ంసఏవాద్యసఉశ్వఇతియద్వాఏతే౽ముర్హ్యధ్రియన్తతదేవాప్యద్యకుర్వన్తి। తస్మాదేకమేవవ్రతంచరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చనేన్మాపాప్మామృత్యురాప్నువదితియద్యుచరేత్సమాపిపయిషేత్తేనోఏతస్యైదేవతాయైసాయుజ్యగ్ంసలోకతాంజయతి॥ ౨౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేపఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

సః- దృష్టాన్తో౽ధ్యాత్మంవాగాదీనామేషాంప్రాణానాంమధ్యేమధ్యమఃప్రాణోమృత్యునానాప్తః, స్వకర్మణోనప్రచ్యావితః- స్వేనప్రాణవ్రతేన భగ్నవ్రతో, యథా- ఏవమేతాసామగ్న్యాదీనాందేవతానాంవాయురపి. మ్లోచన్తి - అస్తంయన్తి- స్వకర్మభ్యఉపరమన్తేయథాధ్యాత్మంవాగ యో౽న్యాదేవతాః - అగ్న్యాద్యాః. నవాయురస్తంయాతి - యథామధ్యమఃప్రాణః. అతఃసైషా౽నస్తమితాదేవతాయద్వాయుః - యో౽యం యుః. ఏవమధ్యాత్మమధిదైవంచమీమాంసిత్వానిర్ధారితంవాయ్వాత్మనో వ్రతమభగ్నమితి. ౨

ఆ.— అధ్యాత్మదర్శనముక్త్వా౽ధిదైవతదర్శనంవక్తుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (అథేతి) తర్హిజ్వలిష్యామీత్యాదికిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యేతి) *వదిష్యామీత్యాదావుక్తంవ్యాఖ్యానమిహాపిద్రష్టవ్యమిత్యాహ (అధ్యాత్మవదితి) యథాదైవతం-స్వంస్వందేవతావ్యాపారమనతిక్రమ్యాన్యాదేవతాః- విద్యుదాద్యాదధ్రిరేవ్రతమిత్యర్థః. సయథేత్యాదివ్యాచష్టే (అధ్యాత్మమితి) వాయురపి- మృత్యునానాప్తఃస్వకర్మణోనప్రచ్యావితఇతిస్వేనవాయువ్రతేనాభగ్నవ్రతఇతిశేషః. తదేవసాధయతి (మ్లోచన్తీతి) బ్రాహ్మణోక్తమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౨

రం.— (అథాధిదైవతం) ఉపాసనాప్రకారఉచ్యతఇతిశేషః. (జ్వలిష్యామ్యేవాహమిత్యగ్నిర్దధ్రే) అహమేవజ్వలిష్యామి- మత్తఃకో౽పిజ్వలనవ్యాపారేణాస్తీత్యగ్నిర్దధ్రే - ధృతవాన్ - నిశ్చిత్యనిరన్తరజ్వలనపరోబభూవేత్యర్థః. (తప్స్యామ్యహమిత్యాదిత్యోభాస్యామ్యహమితిచన్ద్రమాఇతి) స్పష్టో౽ర్థః. (ఏవమన్యాదేవతాయథాదైవతమితి) ఏవమేవఅన్యాః- శ్రోత్రాద్యభిమానిన్యోదిగాదిదేవతాఃయథాదైవతం- తత్తద్దేవతావృత్తిమనతిక్రమ్యాభిమేనిరేతథానిరన్తరంస్వస్వ వ్యాపారపరాశ్చాభూవన్నిత్యర్థః. (సయథైషాంప్రాణానామితి) యథాఅధ్యాత్మమితరేషాంవాగాదిప్రాణానాంమధ్యేహృదయమధ్యవర్తీసః-పూర్వోక్తోముఖ్యప్రాణఃశ్రేష్ఠః-ఏవమధిదైవతమితరాసామగ్నిసూర్యాదిదేవతానాంమధ్యేవాయుఃశ్రేష్ఠఇత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (మ్లోచన్తిహ్యన్యాదేవతానవాయురితి) ఇతరాఅగ్నిసూర్యాద్యాదేవతాఃమ్లోచన్తి - అస్తంగచ్ఛన్తి. నవాయుః- స్యాహోరాత్రమేకరూపత్వాదితిభావః. (సైషా౽నస్తమితేతి) యద్వాయుః- యదితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. యోవాయురిత్యుచ్యతే - సైషా౽నస్తమితాదేవతా- తస్మాదధిదేవతంవాయురేవశ్రేష్ఠత్వేననిర్ధారితఃపూర్వవదగ్నిసూర్యాదిభిర్దైవతైః- అతఃప్రాధాన్యేనసఏవోపాస్యఇతిభావః. ౨.

శం.— అథైతస్యైవార్థస్యప్రకాశకఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యతశ్చ- యస్మాద్వాయోరుదేతి - ఉద్గచ్ఛతిసూర్యో౽ధ్యాత్మంచచక్షురాత్మనాప్రాణాత్, అస్తంచయత్ర- వాయౌప్రాణేచగచ్ఛత్యపరసన్ధ్యాసమయేస్వాపనసమయేచపురుషస్య. (తందేవాః) తంధర్మందేవాశ్చక్రిరేధృతవన్తోవాగాదయో౽గ్న్యాదయశ్చప్రాణవ్రతంవాయువ్రతంచపురావిచార్య. సఏవాద్య- ఇదానీం, శ్వో౽పి - భవిష్యత్యపికాలే, అనువర్త్యతే౽నువర్తిష్యతేచదేవైరిత్యభిప్రాయః. తత్రేమంమన్త్రంసంక్షేపతోవ్యాచష్టేబ్రాహ్మణం (ప్రాణాద్వాఏషసూర్యఉదేతిప్రాణే౽స్తమేతి) తందేవాశ్చక్రిరేధర్మంసఏవాద్యసఉశ్వఇత్యస్యకో౽ర్థఇతి. ఉచ్యతే- యద్వైఏతేవ్రతమముర్హి - అముష్మిన్కాలేవాగాదయో౽గ్న్యాదయశ్చప్రాణవ్రతంవాయువ్రతంచాధ్రియన్త- తదేవాద్యాపికుర్వన్తి- అనువర్తన్తే౽నువర్తిష్యన్తేవ్రతంతయోరభగ్నమేవ. యత్తువాగాదివ్రతంచతద్భగ్నమేవ- తేషామస్తమనకాలేచవాయౌప్రాణేచనిమ్లుక్తిదర్శనాత్. అథైతదన్యత్రోక్తం *యదావైపురుషఃస్వపితిప్రాణంతర్హివాగప్యేతిప్రాణంమనఃప్రాణంచక్షుఃప్రాణంశ్రోత్రంయదాప్రబుధ్యతేప్రాణాదేవాధిపునర్జాయన్తఇత్యధ్యాత్మం-అథాధిదైవతంయదావాఅగ్నిరనుగచ్ఛతివాయుంతర్హ్యనూద్వాతితస్మాదేనముదవాసీదిత్యాహుర్వాయుంహ్యనూద్వాతియదాదిత్యో౽స్తమేతివాయుంతర్హిప్రవిశతివాయుంచన్ద్రమావాయౌదిశఃప్రతిష్ఠితాఃవాయోరేవాధి పునర్జాయన్తఇతి. యస్మాదేవవ్రతంవాగాదిష్వగ్న్యాదిషుచానుగతం- యదేతద్వాయోశ్చప్రాణస్యచపరిస్పన్దాత్మకత్వంసర్వైర్దేవైరనువర్త్యమానంవ్రతం- తస్మాదన్యో౽ప్యేకమేవవ్రతంచరేత్. కింతత్. ప్రాణ్యాత్- ప్రాణనవ్యాపారంకుర్యాత్, అపాన్యాత్ - అపాననవ్యాపారంచ. నహిప్రాణవ్యాపారస్యప్రాణనాపాననలక్షణస్యోపరమో౽స్తి. తస్మాత్తదేవైకంవ్రతంచరేద్ధిత్వేన్ద్రియాన్తరవ్యాపారం. నేన్మా-నోమాంపాప్మామృత్యుః- శ్రమరూపీఆప్నువత్-నాప్నుయాత్. నేచ్ఛబ్దఃపరిభయే. యద్యహమస్మాద్వ్రతాత్ప్రచ్యుతస్స్యాం- గ్రస్తఏవాహంమృత్యునేత్యేవంత్రస్తోధారయేత్ప్రాణవ్రతమిత్యభిప్రాయః. యది- కదాచిదుచరేత్- ప్రారభేతప్రాణవ్రతం- సమాపిపయిషేత్- సమాపయితుమిచ్ఛేత్. యదిహ్యస్మాద్వ్రతాదుపరమేత్- ప్రాణఃపరిభూతఃస్యాద్దేవాశ్చ- తస్మాత్సమాపయేదేవ. తేనఉ- తేనానేనవ్రతేన- ప్రాణాత్మప్రతిపత్త్యా- సర్వభూతేషువాగాదయో౽గ్న్యాదయశ్చమదాత్మకాఏవాయంప్రాణఆత్మాసర్వపరిస్పన్దకృదేవం. తేనానేనవ్రతధారణేనైవాస్యాఏవప్రాణదేవతాయాఃసాయుజ్యం-సయుగ్భావం-ఏకాత్మత్వం. సలోకతాం- సమానలోకతాంవా. ఏకస్థానత్వం-విజ్ఞానమాత్రాపేక్షమేతత్. జయతి- ప్రాప్నోతి. ౨౩

ఇతిశ్రీమద్బృహదారణ్యకేతృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణార్థదార్ఢ్యార్థం మన్త్రమవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) సూర్యోధిదైవముదయకాలే వాయోరుద్గచ్ఛతి- తత్రైవ వాపరసన్ధ్యాసమయే౽స్తంగచ్ఛతి. స ఏవాధ్యాత్మం ప్రబోధసమయే చక్షురాత్మనా ప్రాణాదుదేతి- పురుషస్య స్వాపసమయే చ తస్మిన్నేవాస్తంగచ్ఛతి ఏయసప్స్యత్యాదౌ విభాగః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధం ప్రాణాదిత్యాది బ్రాహ్మణవ్యవహితం శ్లోకపూర్ణతాజ్ఞాపనార్థం ప్రథమం వ్యాచష్టే (తం దేవా ఇతి) ధారణస్య ప్రకృతత్వాత్సామాన్యేన చ విశేషం లక్షయిత్వాహ (ధృతవన్త ఇతి) స ఏవేతి ధర్మపరామర్శః. తత్రేతి సప్తమీ సమ్యగ్జ్ఞ మన్త్రమధికరోతి. ఇమం మన్త్రమితి పూర్వార్ధోక్తిః. ఉత్తరార్ధస్య బ్రాహ్మణమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తమిత్యాదినా) తైరభగ్నం - దేవైరభగ్నత్వేన మీమాంసితం తేనుగచ్ఛన్తీత్యర్థః. విశేషణస్యార్థవత్త్వం సాధయతి (యత్త్వితి) ఉక్తహేతుమగ్నిరహస్యగతశ్రుత్యా విశదయతి (అథేతి) యథాత్రేత్యుపమార్థోథశబ్దార్థః. అనుగచ్ఛతి- శామ్యతీత్యేతత్. వాయుమను- తదధీన ఏవ తస్మిన్నాకాలే ఉద్యాతి - అస్తమేతి. ఉదవాసీత్ - అస్తంగత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్దో౽గ్నిరహస్యవిషయవాక్యసమాప్త్యర్థః. అధ్యాత్మం ప్రాణవ్రత, మధిదైవతం చ వాయువ్రత, మిత్యేకమేవ వ్రతం ధార్యమితి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం ప్రతిపాద్యతస్మాదితి వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) నహి వాగాదయో౽గ్న్యాదయో వా పరిస్పన్దవిరహిణః స్థాతుమర్హన్తి- తేన ప్రాణాది వ్రతం తైరనువర్త్యత ఏవేత్యర్థః. ఏకమేవేతి నియమే ప్రాణవ్యాపారస్యాభగ్నత్వం హేతుమాహ (నహీతి) తదనుపరమే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను ప్రాణనాద్యభావే జీవనాసమ్భవాత్తస్యార్థికత్వాత్తదనుష్ఠానమవిధేయమిత్యాశఙ్క్యైవకారలభ్యం నియమం దర్శయతి (హిత్వేతి) నేదిత్యాదివాక్యస్యాక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ (యద్యహమితి) ప్రాణవ్రతస్య సకృదనుష్ఠానమాశఙ్క్య సర్వదేన్ద్రియవ్యాపారనివృత్తిరూపం సన్న్యాసమామరణమనువర్తయేదిత్యాహ (యదీతి) విపక్షే దోషమాహ (యది హీతి) ప్రాణాదిపరిభవపరిహారార్థం నియమం నిగమయతి (తస్మాదితి) విద్యాఫలం వక్తుం భూమికాం కరోతి (తేనేతి) వ్రతమేవ విశినష్టి (ప్రాణేతి) ప్రతిపత్తిమేవ ప్రకటయతి (సర్వభూతేష్వితి) సప్రతిపత్తివిద్యాఫలం కథయతి (ఏవమితి) కథమేకస్మిన్నేవ విజ్ఞానే ఫలవికల్పస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య విజ్ఞానప్రకర్షాపేక్షం సాయుజ్యం - తన్నికర్షాపేక్షం చ సాలోక్యమిత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ౨౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉక్తార్థసాక్షితయా మన్త్రం పఠితుమాహ (అథైష శ్లోకో భవతీతి) ప్రకృతవిషయే ౽యం శ్లోకస్సంవాదకో భవతీత్యర్థః. యతశ్చోదేతి సూర్యో౽స్తం యత్ర చ గచ్ఛతీత్యముం పఠితం శ్లోకార్థం స్వయమేవ వ్యాచష్టే శ్రుతిః (ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణే౽స్తమేతీతి) అత్ర ప్రాణశబ్దార్థో వాయుః. వాయుప్రేరణాధీనత్వాదాదిత్యాదిగతేరగ్న్యాదిత్యాదేరుదయాస్తమయా వాయ్వధీనావిత్యతో వాయోరేవ భవన్తీతి భావః. శ్లోకస్యోత్తరార్ధమాహ (తం దేవాశ్చక్రిరే ధర్మం స ఏవాద్య స ఉ శ్వ ఇతీతి) తం- ప్రాణమేవ దేవాః- అధ్యాత్మం వాగాదయో, ౽ధిదైవతమగ్న్యాదిత్యాదయశ్చ ధర్మం చక్రిరే- ప్రాణోపాసనమేవ శ్రేయస్సాధనమితి నిశ్చితవన్తః. అతస్స ఏవ ధర్మో౽ద్యాప్యనుష్ఠేయః- శ్వో౽ప్యనుష్ఠేయ ఇతి. అముమేవ మన్త్రోత్తరార్ధస్యార్థం స్వయం సంక్షిప్యాహ శ్రుతిః (యద్వా ఏతే౽ముర్హ్యధ్రియన్త తదేవాప్యద్య కుర్వన్తీతి) వై శబ్దో౽వధారణే. యత్- యస్మాత్కారణాదేతే- వాగాద్యా దేవా అముర్హి- అముష్మిన్కాలే ముఖ్యప్రాణమధ్రియన్త- ఉపాస్యత్వేనావధృతవన్తః. తస్మాదద్యాపితే దేవాః కుర్వన్తి- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఏవం శ్రుతిర్మీమాంసాం పరిసమాప్య తత్ర నిశ్చితమర్థమాహ (తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేదితి) తస్మాత్- ఉక్తహేతుభ్యః ఏకం వ్రతం- ముఖ్యప్రాణోపాసనమేవ చరేత్- ఆచరేత్. అనుతిష్ఠేదిత్యర్థః. ఏవం ముఖ్యప్రాణోపాసనం విధాయాథ తత్ప్రకారమాహ (ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ నేన్మా పాప్మా మృత్యురాప్నువదితీతి) ఉక్తప్రాణోపాసనారమ్భసమయే ప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చైవ- ప్రాణనాపాననే- రేచకపూరకే ఉపాసనాఙ్గతయా కుర్యాత్. కిమర్థం. మా- మాం. ఇచ్ఛబ్దో౽వధారణే. పాప్మా- పాపరూపః- శ్రమరూపో మృత్యుర్నాప్నువత్- శత్రుర్నాయంశబ్దః. మాం నాప్నుయాదితి బుద్ధ్యేత్యర్థః. అన్యథా ప్రాణనాపాననాకరణే శ్రమేణ వ్యాసారోపరోధస్స్యాదితి భావః. కించ (యద్యు వ్రతం చరేత్సమాపిపయిషేత్) యదీదం ప్రథమముపక్రమేత- తత్సమాపిపయిషేత్- సమాపనం కర్తుమిచ్ఛేత్. సమాపనం కుర్యాదేవ. మధ్యే విచ్ఛేదనం న కుర్యాదిత్యర్థః. ఏవం సాఙ్గముపాసనముక్త్వా౽థ తత్ఫలమాహ (తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతీతి) ఉశబ్దో౽వధారణే. ఏతస్యై దేవతాయై ఇతి విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ఏతస్యా దేవతాయా ఇత్యర్థః. తేన- అనుష్ఠితేన ప్రాణోపాసనేన ఏతస్యాః ప్రాణదేవతాయా ఏవ సాయుజ్యం- సమానగుణభోగం సాలోక్యం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః.. ౨౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

KUPPUSWAMAYYA

ఉ.— త్రయం వా ఇదం నామరూపంకర్మ తేషాంనామ్నాం వాగిత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణినామాన్యుత్తిష్ఠన్తి । ఏతదేషాగ్ం సామైతద్ధి సర్వైర్నామభిస్సమమేతదేషాం బ్రహ్మైతద్ధి సర్వాణినామాని బిభర్తి॥ ౧

శం.— యదేతదవిద్యావిషయత్వేన ప్రస్తుతం సాధ్యసాధనలక్షణం వ్యాకృతం జగ, త్ప్రాణాత్మప్రాప్త్యన్తోత్కర్షవదపి ఫలం,- యా చైతస్య వ్యాకరణాత్ప్రాగవస్థాఽవ్యాకృతశబ్దవాచ్యా వృక్షబీజవత్,- సర్వమేతత్త్రయం. కింతత్త్రయమితి. ఉచ్యతే-నామరూపంకర్మచేతి-అనాత్మైవ. నాత్మా-యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ. తస్మాదస్మాద్విరజ్యేతేత్యేవమర్థ-స్త్రయంవా ఇత్యాద్యారమ్భః. నహ్యస్మాదనాత్మనోఽవ్యావృత్తచిత్తస్యాత్మానమేవలోకమహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసితుంబుద్ధిః ప్రవర్తతే- బాహ్యప్రత్యగాత్మప్రవృత్త్యోర్విరోధాత్. తథా కాఠకే *పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నిత్యాది.| కథం పునరస్య వ్యాకృతావ్యాకృతస్య క్రియాకారకఫలాత్మనః సంసారస్య నామరూపకర్మాత్మతైవ- న పునరాత్మత్వమిత్యేతత్ప్రత్యాయయితుం శక్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే-తేషాంనామ్నాం-యథోపన్యస్తానాం. వాగితిశబ్దసామాన్యముచ్యతే- *యః కశ్చ శబ్దో వాగేవ సేత్యుక్తత్వాత్. వాగిత్యేతస్య శబ్దస్యార్థః శబ్దసామాన్యమాత్రం- ఏతదేషాం- నామవిశేషాణాముక్థం- కారణం- ఉపాదానం సైన్ధవలవణకణానామివ సైన్ధవాచలః. తదాహ- అతో హి- అస్మాన్నామసామాన్యాత్ సర్వాణినామాని- యజ్ఞదత్తో దేవదత్త ఇత్యేవమాదిప్రవిభాగాన్యుత్తిష్ఠన్తి - ఉత్పద్యన్తే. ప్రవిభజ్యన్తే లవణాచలాదివ లవణకణాః. కార్యం చ కారణేనావ్యతిరిక్తం. తథా- విశేషాణాం చ సామాన్యేఽన్తర్భావాత్. కథం సామాన్యవిశేషభావ ఇతి. ఏతత్- శబ్దసామాన్యమేషాం- నామవిశేషాణాం సామ - సమత్వాత్సామాన్యమిత్యర్థః. ఏతద్ధి- యస్మాత్సర్వైర్నామభిరాత్మవిశేషైః సమం. కించ - ఆత్మలాభావిశేషాచ్చ నామవిశేషాణాం. యచ్చ యస్మాదాత్మలాభో భవతి- స తేనావిభక్తో దృష్టః- యథా ఘటాదీనాం మృదా. కథం నామవిశేషాణామాత్మలాభో వాచ్య ఇతి. ఉచ్యతే-యత ఏతదేషాం-వాక్ఛబ్దవాచ్యం వస్తు బ్రహ్మ- ఆత్మా. తతో హ్యాత్మలాభో నామ్నాం- శబ్దవ్యతిరిక్తస్వరూపానుపపత్తేః. తత్ప్రతిపాదయతి- ఏతత్ - శబ్దసామాన్యం హి - యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషాన్- సర్వాణి నామాని బిభర్తి- ధారయతి స్వరూపప్రదానేన. ఏవం కార్యకారణత్వోపపత్తేః, సామాన్యవిశేషోపపత్తే, రాత్మప్రదానోపపత్తే, శ్చ నామవిశేషాణాం శబ్దమాత్రతా సిద్ధా. ఏవముత్తరయోరపి సర్వం యోజ్యం యథోక్తం. ౧

ఆ.— ప్రపఞ్చితస్యావిద్యాకార్యస్య సఙ్క్షేపేణోపసంహారార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (యదేతదితి)। ఫలమపి జ్ఞానకర్మణోరుక్తవిశేషణవద్యదేతత్ప్రస్తుతమితి సమ్బన్ధః. అవ్యాకృతప్రక్రియాయాముక్తం స్మారయతి (యా చేతి)। వ్యాకృతావ్యాకృతస్య జగతస్సఙ్గృహీతం రూపమాహ (సర్వమితి)। వాఙ్మనఃప్రాణాఖ్యం త్రయమితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (కింతదిత్యాదినా)। కిమర్థః పునరయముపసంహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మైవేతి)। ఆత్మశబ్దార్థమాహ (యత్సాక్షాదితి)-అనాత్మత్వేన జగతో హేయత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. వైరాగ్యమపి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి)। అవిరక్తోఽపి కుతూహలితయా తత్రాధికారీ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి)। అనాత్మప్రమాణమప్యాత్మానం ప్రత్యాయయిష్యతి - ఆత్మనస్సర్వాత్మత్వాత్,- కుతో విరోధ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి)| కథం తర్హి ప్రత్యగాత్మధీః - తత్రాహ (కశ్చిదితి) ఉపసంహారస్యోక్తఫలత్వేఽపి సర్వస్య జగతో నామాదిమాత్రత్వే ప్రమాణాభావాదయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి)। అనుమానైస్సమ్భావనాం దర్శయతి (అత్రేతి)। తత్ర తత్కార్యత్వహేతుకమనుమానమాహ (తేషామితి)-వాగిత్యేతదుక్థమితి సమ్బన్ధః. ఇన్ద్రియవ్యావృత్త్యర్థం వాక్పదార్థమాహ (శబ్దేతి) సన్నిహితమర్థం వివృణోతి (యః కశ్చేత్యాదినా)। ఉక్తముపపాదయితుముత్తరం వాక్యమిత్యాహ (తదాహేతి)-కార్యకారణభావే కిమాయాతం- అత ఆహ (కార్యం చేతి)-సర్వే నామవిశేషాస్తన్మాత్రాస్తతో న భిద్యన్తే- తత్కార్యత్వాత్- యద్యత్కార్యం తత్తతో న భిద్యతే- యథా మృదో ఘట ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యైకల్పితాః- ప్రత్యేకం తదనువిద్ధత్వాత్ - రజ్జ్వాద్యంశానువిద్ధసర్పాదివదిత్యనుమానాన్తరమాహ (తథేతి)-కార్యాణాం కారణేఽన్తర్భావవదితి యావత్. ఉక్తమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా)। సామత్వం సాధయతి (ఏతద్ధీతి)। ఇతశ్చ నామవిశేషా నామమాత్రేఽన్తర్భవన్తీత్యాహ (కించేతి)-నామవిశేషాణాం నామమాత్రాదాత్మలాభాత్తస్మాదవిశేషాత్తత్రైవాన్తర్భావ ఇత్యర్థః. సర్వే నామవిశేషాస్తత్సామాన్యాన్న పృథగ్వస్తుతస్సన్తి- తేనాత్మవత్త్వాత్- యే యేనాత్మవన్తః- తే తతోఽన్యే వస్తుతో న సన్తి - యథా మృదాఽఽత్మవన్తో ఘటాదయో వస్తుతస్తతోఽన్యేన సన్తీత్యుక్తేఽనుమానే వ్యాప్తిం సాధయతి (యస్య చేతి)। హేతుసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా)-అతశ్శబ్దమాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభో భవతీతి శేషః. తత్రైవ యుక్తిమాహ (తతో హీతి) తత్రైవ వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదిత్యాదినా)-తస్మాత్తన్మాత్రాత్తద్విశేషాణామాత్మలాభ ఇతి వాక్యశేషః. ప్రథమఖణ్డికాయాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి)। ఉపపత్తిత్రయముత్తరవాక్యద్వయేఽపి తుల్యమిత్యాదిశతి (ఏవముత్తరయోరితి)। ౧

రం.— (త్రయంవాఇదంనామరూపంకర్మేతి) చేతనాచేతనాత్మకే జగతి ఇదం- పరిదృశ్యమానమచేతనాత్మకం జగత్ త్రయమేవ. కిం తత్. నామరూపం కర్మేతి.. అత్ర కర్మ- జీవీయపుణ్యపాపాత్మకమచేతనస్య నామరూపాత్మకపరిణామే కారణం. తత్కార్యం దేవమనుష్యాదినామరూపాత్మకం జగత్. ఏతత్త్రితయరూపమేవేత్యర్థః. (తేషాంనామ్నాంవాగిత్యేతదేషాముక్థమితి) తేషాం - నామరూపకర్మణాం మధ్యే ఏషాం నామ్నాం దేవమనుష్యఘటఃపటఇత్యాదీనాం వాగితి శబ్దనిర్దిష్టమేతత్ -వాగిన్ద్రియాత్మకం వస్తు ఉక్థం-ఉత్పాదనమిత్యర్థః. తదేవ ప్రదర్శయతి (అతో హి సర్వాణి

ఉ.— అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ం సామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమేతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి॥ ౨

అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతోహి సర్వాణికర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్త్యేతదేషాగ్ం సామైతద్ధిసర్వైఃకర్మభిఃసమమేతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణికర్మాణిబిభర్తితదేతత్త్రయంసదేకమయమాత్మాత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయంతదేతదమృతగ్ం సత్యేనచ్ఛన్నంప్రాణోవా అమృతంనామరూపేసత్యంతాభ్యామయంప్రాణశ్ఛన్నః॥ ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకే తృతీయోఽధ్యాయః.

⁂

నామాన్యుత్తిష్ఠన్తీతి) వాగిన్ద్రియాధీనత్వాత్సర్వేషాంనామ్నామభిలాపస్యఅతః- వాగిన్ద్రియాదేవసర్వాణినామాన్యుత్తిష్ఠన్తి - జాయన్తఇతిహి- ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. కథమేకేనవాగిన్ద్రియేణానన్తనామాభిలాపఇత్యత్రాహ (ఏతదేషాంసామేతి) వాగిత్యేతదేషాంసర్వేషాంనామ్నాంసామేత్యర్థః. తత్రసామపదార్థంవివృణ్వన్నేతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వైర్నామభిస్సమమితి) కార్యానురూపత్వాత్కారణస్యసర్వైర్నామభిస్సమం- సర్వనామానురూపమేవవాగిన్ద్రియమిత్యర్థః. సమత్వమేవసామత్వమితిభావః. (ఏతదేషాం బ్రహ్మేతి) వాగిత్యేతదేషాంనామ్నాంబ్రహ్మేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దార్థవివరణేనైతదుపపాదయతి (ఏతద్ధిసర్వాణినామానిబిభర్తీతి) భర్తృత్వమేవబృహత్త్వరూపంబ్రహ్మత్వం. అతఏతత్ -వాగిన్ద్రియంసర్వాణినామానిబిభర్తీతిభర్తృత్వాద్వాగిన్ద్రియస్యనామానిప్రతిబ్రహ్మత్వమితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— అథేదానీంరూపాణాం - సితాసితప్రభృతీనాంచక్షురితి - చక్షుర్విషయసామాన్యంచక్షుశ్శబ్దాభిధేయం.. రూపసామాన్యం. ప్రకాశ్యమాత్రమభిధీయతే. అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తి. ఏతదేషాంసామ-ఏతద్ధిసర్వైరూపైస్సమం. ఏతదేషాంబ్రహ్మ- ఏతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తి. ౨

ఆ.— తత్రవ్యాఖ్యానసాపేక్షపదానివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నామవ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. చక్షురుక్థమితిసమ్బన్ధః. చక్షురితిచక్షుశ్శబ్దాభిధేయంచక్షుర్విషయసామాన్యమభిధీయతే- తచ్చరూపసామాన్యం- తదపిప్రకాశ్యమాత్రమితియోజనా. ౨

రం.— (అథరూపాణాంచక్షురిత్యేతదేషాముక్థమితి) పూర్వవదర్థః. (అతోహిసర్వాణిరూపాణ్యుత్తిష్ఠన్తీతి) రూపజ్ఞానస్యచక్షురుత్థితత్వాత్ రూపస్యచక్షురుత్థితత్వవ్యవహారఔపచారికః. (ఏతదేషాంసామైతద్ధిసర్వైరూపైస్సమమితి) సర్వరూపజ్ఞానజనకత్వాచ్చక్షుషఃకారణస్యకార్యసమత్వోక్తిః. (ఏతదేషాంబ్రహ్మైతద్ధిసర్వాణిరూపాణిబిభర్తీతి) చక్షుషోరూపజ్ఞానభర్తృత్వాద్రూపభరణంతజ్జ్ఞానద్వారాద్రష్టవ్యం. ౨

శం.— అథేదానీంసర్వకర్మవిశేషాణాం - మననదర్శనాత్మకానాంచలనాత్మకానాంచక్రియాసామాన్యమాత్రేన్తర్భావఉచ్యతే. కథం. సర్వేషాంకర్మవిశేషాణామాత్మా- శరీరంసామాన్యం. ఆత్మా- ఆత్మనఃకర్మాత్మేత్యుచ్యతే. ఆత్మనాహి - శరీరేణకర్మకరోతీత్యుక్తం. శరీరేచసర్వంకర్మాభివ్యజ్యతే. అతస్తాత్స్థ్యాత్తచ్ఛబ్దంకర్మ. కర్మసామాన్యమాత్రంసర్వేషామేషాముక్థమిత్యాదిపూర్వవత్. తదేతత్ - యథోక్తంనామరూపకర్మత్రయంఇతరేతరాశ్రయమితరేతరాభివ్యక్తికారణమితరేతరప్రలయంసంహతంత్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సదేకం. కేనాత్మనైకత్వమితి ఉచ్యతే- అయమాత్మా- అయంపిణ్డఃకార్యకారణాత్మసఙ్ఘాతః. తథాన్నత్రయేవ్యాఖ్యాతః *ఏతన్మయోవాఅయమాత్మేత్యాదినా. ఏతావద్ధీదంసర్వంవ్యాకృతమవ్యాకృతంచ - యదుతనామరూపంకర్మేతి. ఆత్మాఉఏకోయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్సన్నధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేనవ్యవస్థితఏతదేవత్రయంనామరూపంకర్మేతి. తదేతత్ - వక్ష్యమాణమమృతంసత్యేనచ్ఛన్నమితి. ఏతస్యవాక్యస్యార్థమాహ (ప్రాణోవాఽమృతం) కరణాత్మకోఽన్తరుపష్టమ్భనకర్మాఆత్మభూతోఽమృతః- అవినాశీ. నామరూపేసత్యంకార్యాత్మకేశరీరావస్థే. క్రియాత్మకస్తుప్రాణస్తయోరుపష్టమ్భకోబాహ్యాభ్యాంశరీరాత్మకాభ్యాముపజనాపాయధర్మిభ్యాంమర్త్యాభ్యాంఛన్నోఽప్రకాశీకృతః. ఏతదేవసంసారసత్త్వమవిద్యావిషయంప్రదర్శితం. అతఊర్ధ్వంవిద్యావిషయఆత్మాధిగన్తవ్యఇతిచతుర్థఆరభ్యతే. ౩

ఇతితృతీయాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిశ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యేతృతీయాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— రూపప్రకరణానన్తర్యమథేత్యుచ్యతే. క్రియావిశేషాణాం క్రియామాత్రేఽన్తర్భావం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆత్మశబ్దేనాత్ర శరీరనిర్వర్త్యకర్మగ్రహణే పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమనుకూలయతి (ఆత్మనాహీతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (శరీరేచేతి) తథాపి కథమాత్మశబ్దః శరీరనిర్వర్త్యం కర్మ బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యలక్షణయేత్యాహ (అతఇతి) సఙ్క్షేపస్యాపి సఙ్క్షేపాన్తరమాహ (తదేతదితి) తదేతత్త్రియం త్రిదణ్డవిష్టమ్భవత్సంహతం సదేకమితి సమ్బన్ధః. కథం సంహతత్వం- అతఆహ (ఇతరేతరాశ్రయమితి) రూపం విషయమాశ్రిత్య నామకర్మణీ సిధ్యతః- స్వాతన్త్ర్యేణ నిర్విషయయోస్తయోస్సిద్ధ్యదర్శనాత్. నామకర్మణీ చాశ్రిత్య రూపం సిధ్యతి- నహి తే హిత్వా కిఞ్చిదుత్పద్యతఇత్యర్థః. వాచకేన వాచ్యస్య, తేనేతరస్య, తాభ్యాంచ క్రియాయా, స్తయాతయో, రపేక్షదర్శనాదన్యోన్యమభివ్యఞ్జకత్వమాహ (ఇతరేతరేతి) సతినామ్ని రూపోపసంహారదర్శనాత్, రూపేచసతి నామసంహారదృష్టేః, సతోశ్చతయోః కర్మణ, స్తస్మింశ్చ సతి తయో, రుపసంహారోపలమ్భాదితరేతరప్రలయమిత్యాహ (ఇతరేతరప్రళయమితి) త్రయాణామేకత్వం విరుద్ధమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కేనేత్యాదినా) కథం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనా త్రయాణామేకత్వం- తత్రాహ (తథేతి) నామరూపకర్మణాం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్రత్వేఽపి తతో వ్యతిరిక్తం సఙ్ఘాతాదన్యత్వాన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) నామాదిత్రయస్య సఙ్ఘాతమాత్రత్వే కథం వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) సఙ్ఘాతోఽయమాత్మశబ్దితస్స్వయమేకోఽపి సన్నధ్యాత్మాదిభేదేన స్థితం త్రయమేవ భవతీతి వ్యవహారాసాఙ్కర్యమిత్యర్థః. ఏకస్మిన్నపి సఙ్ఘాతే కార్యకరణరూపేణావాన్తరవిభాగమాహ (తదేతదితి) అన్తర్భూతః- తస్యోపాధిత్వేన స్థితఇతి యావత్. అవినాశీ- స్థూలదేహే గచ్ఛత్యపి యావన్మోక్షం నగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ్చత్యచ్చ సత్యం- భూతపఞ్చకం. తదాత్మనీ నామరూపేఇత్యాహ (నామేతి) కరణయాథాత్మ్యం కథయతి (క్రియాత్మకస్త్వితి) పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకం తత్కార్యం సర్వం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పత్తేస్సత్యం వైరాజం శరీరం కార్యమపఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతకార్యాత్మకకరణరూపసప్తదశకలిఙ్గస్య సూత్రాఖ్యస్యాయతనం తస్య చాచ్ఛాదకం- తత్స్థూలనాత్మాపి స్థూలదేహచ్ఛన్నత్వాద్దుర్విజ్ఞాతం- తేనాపిచ్ఛన్నం ప్రత్యగ్వస్తుసుతరామితి తద్జ్ఞానేఽవహితైర్భావ్యమితి భావః. ఇదానీమవిద్యాకార్యప్రపఞ్చముపసంహరతి (ఏతదితి) అవిద్యావిషయవివరణస్య వక్ష్యమాణోపయోగముపసంహరతి (అతఇతి) ప్రపఞ్చితే సత్యవిద్యావిషయే తతో విరక్తస్యాత్మానం వివిదిషోస్తజ్జ్ఞాపనార్థం- చతుర్థప్రముఖః సన్దర్భో భవిష్యతి- తస్మాదవిద్యావిషయవివరణముపయోగీతి భావః...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యేణ
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానేనకృతాయాం బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం తృతీయాధ్యాయభాష్యటీకా.

రం.— (అథకర్మణామాత్మేత్యేతదేషాముక్థమతో హి సర్వాణి కర్మాణ్యుత్తిష్ఠన్తీత్యాది) అత్ర కర్మశబ్దః పుణ్యపాపాత్మకకర్మపరఇతి పూర్వముక్తం. ఆత్మశబ్దో జీవపరః. ఆత్మనఏవ పుణ్యపాపాని జాయన్తే, సచ సర్వపుణ్యపాపకర్తృత్వానురూపః, సర్వపుణ్యపాపానాం భర్తా, చేత్యర్థః. పదానామర్థస్స్పష్టః. (తదేతత్త్రయం సదేకమయమాత్మేతి) ఏవం నామరూపకర్మాత్మకస్యాచేతనస్య చేతనభూతాత్ప్రత్యగాత్మనో జీవాదత్యన్తవైలక్షణ్యేఽపి నామరూపకర్మలక్షణం తదేతత్త్రితయం ఏకం సదయమాత్మా - నామరూపకర్మాణ్యాత్మనాఽగృహీతవివేకాని సామరాణామేకమివభవన్తీత్యర్థః. తదేతద్వృథయతి (ఆత్మో ఏకస్సన్నేతత్త్రయమితి) వివేకినాం త్రయమేతత్. అవివేకినామేకఆత్మైవేత్యర్థః. ఉశబ్దోఽవధారణే. అవివేకిభిరాత్మా పృథక్కృతో న సఙ్జ్ఞాయతఇత్యత్రాహ (తదేతదమృతం సత్యేనచ్ఛన్నమితి) తదేతద్వాక్యమమృతసత్యశబ్దవివరణపూర్వకం శ్రుతిస్స్వయమేవ వ్యాచష్టే (ప్రాణోవా అమృతం నామరూపే సత్యం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దో బద్ధజీవపరః- *ప్రాణోవా ఆశాయా భూయానిత్యాదౌ ప్రాణశబ్దస్య బద్ధజీవే ప్రయోగాత్. సత్యం- పుణ్యపాపకర్మఫలమిత్యర్థః. *ఋతం పిబన్తావిత్యాదౌ సత్యాపరపర్యాయస్య ఋతశబ్దస్య కర్మఫలే ప్రయోగదర్శనాత్. కర్మఫలం హ్యవశ్యభావితయా సత్యం భవితుమర్హతి. తథాచ పూర్వవాక్యే అమృతమిత్యుక్తః ప్రాణః- జీవాత్మా. సత్యశబ్దోక్తే చ నామరూపే. తాభ్యాం - నామరూపాభ్యామయం ప్రాణశబ్దితః ప్రత్యగాత్మాచ్ఛన్నః. అతః పామరైర్నజ్ఞాయతే వివిచ్యేతి పూర్వవాక్యార్థః. తతశ్చ కర్మఫలభూతాభ్యాం నామరూపాభ్యాం సపిణ్డితోఽయం స్వయమమృతః - అపహతపాప్మత్వాదిమానేవాత్మా వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారవత్తాభ్యాం ప్రచ్ఛన్నోఽభవత్- నామరూపాభ్యామగృహీతవివేకోఽభవతీతి పూర్వవాక్యఫలితార్థఇత్యర్థః. కేచిత్తు ప్రాణశబ్దవివృతోఽయమమృతశబ్దః నిరుపాధికామృతప్రాణశబ్దవాచ్యపరమాత్మపరః. తథాచ సఏవ నామరూపాత్మకజగతోఽన్తర్యామీ సన్ జీవకర్మఫలతయా స్వసృష్టాభ్యాం తాభ్యాం స్వయమేవ విశిష్టో భవతీతి వాక్యార్థః. తతశ్చ *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదౌ ప్రపఞ్చితస్య పరమాత్మన ఏవ సర్వనామరూపభాక్త్వమిత్యస్యార్థస్య నిగమనపరోఽయం తాభ్యామయం ప్రాణశ్ఛన్నఇత్యన్తస్సన్దర్భ ఇత్యపి వదన్తి...... ౩

ఇతి తృతీయాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే తృతీయాధ్యాయభాష్యం సమాప్తమ్.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

చతుర్థాధ్యాయః.

*

అవతారికా.

శం.— ఆత్మేత్యేవోపాసీత - తదన్వేషణే చ సర్వమన్విష్టం స్యాత్. తదేవ చాత్మతత్త్వం సర్వస్మాత్ప్రేయస్త్వాదన్వేష్టవ్యం. *ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీత్యాత్మతత్త్వమేకం విద్యావిషయం. యస్తు భేదదృష్టివిషయః-సః * అన్యో2సావన్యో2హమస్మీతి న స వేదేత్యవిద్యావిషయః. * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీత్యేవమాదిభిః ప్రవిభక్తౌ విద్యావిద్యావిషయావుపనిషత్సు. తత్ర చరమో2విద్యావిషయస్సర్వ ఏవ సాధ్యసాధనాదిభేదవిశేషవినియోగేన వ్యాఖ్యాత ఆ తృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేః. స చ వ్యాఖ్యాతో2విద్యావిషయః సర్వ ఏవ ద్విప్రకారః - అన్తః ప్రాణ ఉపష్టమ్భకో గృహస్యేవ స్తమ్భాదిలక్షణః ప్రకాశకో2మృతో, బాహ్యశ్చ కార్యలక్షణో2ప్రకాశక ఉపజనాపాయధర్మకస్తృణకుశమృత్తికాసమో గృహస్యేవ సత్యశబ్దవాచ్యో మర్త్యః. తేనామృతశబ్దవాచ్యః ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి చోపసంహృతః. స ఏవ చ ప్రాణో బాహ్యాధారభేదేష్వనేకధా విసృతః. ప్రాణ ఏకో దేవ ఇత్యుచ్యతే. తస్యైవ బాహ్యః పిణ్డ ఏకస్సాధారణో విరాడ్వైశ్వానర ఆత్మా పురుషవిధః ప్రజాపతిః కో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిభిః పిణ్డప్రధానైః శబ్దైరాఖ్యాయతే సూర్యాది ప్రవిభక్తకరణః. ఏకం చానేకం చ బ్రహ్మైతావదేవ - నాతః పరమస్తి. ప్రత్యేకం చ శరీరభేదేషు పరిసమాప్తం చేతనావత్కర్తృభోక్తృ చేతి. అవిద్యావిషయమేవాత్మత్వేనోపగతో గార్గ్యో బ్రాహ్మణో వక్తోపస్థాప్యతే. తద్విపరీతాత్మదృగజాతశత్రుః శ్రోతా. ఏవం హి యతః పూర్వపక్షసిద్ధాన్తాఖ్యాయికారూపేణ సమర్ప్యమాణో2ర్థః శ్రోతుశ్చిత్తస్య వశమేతి - విపర్యయే హి తర్కశాస్త్రవత్కేవలార్థానుగమవాక్యైస్సమర్ప్యమాణో దుర్జ్ఞేయస్స్యాత్ - అత్యన్తసూక్ష్మత్వాద్వస్తునః. తథా చ కాఠకే * శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్య ఇత్యాదివాక్యైరనుసంస్కృతదేవబుద్ధిగమ్యత్వం, సామాన్యమాత్రబుద్ధ్యగమ్యత్వం, చ సప్రపఞ్చం దర్శితం. *ఆచార్యవాన్పురుషో వేద *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యేతి చ ఛాన్దోగ్యే. * ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతి చ గీతాసు. ఇహాపి చార్తభాగయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే నాతిగహ్వరత్వం మహతా సంరమ్భేణ బ్రాహ్మణో వక్ష్యతి. తస్మాచ్ఛిష్ట ఏవాఖ్యాయికారూపేణ పూర్వపక్షసిద్ధాన్తరూపమాపాద్య ఏవం వస్తుసమర్పణార్థమస్యారమ్భః. ఆచారవిధ్యుపదేశార్థశ్చ - ఏవమాచారవతోర్వక్తృశ్రోత్రోరాఖ్యాయికాయాస్సఙ్గతార్థో2వగమ్యతే. కేవలతర్కబుద్ధినిషేధార్థా చాఖ్యాయికా- * నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా * నతర్కశాస్త్రదగ్ధాయేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. శ్రద్ధా చ బ్రహ్మజిజ్ఞాసే పరమం సాధనమిత్యాఖ్యాయికార్థః- తథా హి గార్గ్యాజాతశత్ర్వోరతీవ శ్రద్ధాళుతా దృశ్యత ఆఖ్యాయికాయాం. * శ్రద్ధావాంల్లభతే జ్ఞానమితి చ స్మృతిః...

ఆ.— తృతీయాధ్యాయే సూత్రితవిద్యావిద్యయోరవిద్యా ప్రపఞ్చితా - సమ్ప్రతి విద్యాం ప్రపఞ్చయితుం చతుర్థమధ్యాయమారభమాణో వృత్తం సఙ్కీర్తయతి (ఆత్మేతి) - కిమిత్యర్థాన్తరేషు సత్స్వాత్మతత్త్వమేవానుసన్ధాతవ్యం - తత్రాహ (తదన్వేషణేచేతి) తస్యైవాన్వేష్టవ్యత్వే పరమప్రేమాస్పదత్వేన పరమానన్దత్వం హేత్వన్తరమాహ (తదేవేతి). ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సర్వావాప్తిఫలత్వాచ్చ తదేవాన్వేష్టవ్యమిత్యాహ (ఆత్మానమితి) ఉక్తయా పరిపాట్యా ప్రసిద్ధమర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మతత్త్వమితి). ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యస్త్వితి). సో2విద్యావిషయ ఇతి సమ్బన్ధః. కథం భేదదృష్టివిషయస్యావిద్యావిషయత్వం - తత్రాహ (అన్యోసావితి) - యో భేదదృష్టిపరస్స న వేదేత్యవిద్యాతద్దృష్టిమూలం సూచితా - తేన తద్విషయో భేదదృష్టివిషయ ఇత్యర్థః. కథం యథోక్తౌ విద్యా2విద్యావిషయావసఙ్కీర్ణావవగన్తుం శక్యేతే - తత్రాహ (ఏకధేతి) సప్తాన్నబ్రాహ్మణేప్యుక్తమర్థం కథయతి (తత్ర చేతి) - విద్యావిద్యావిషయయోరితి యావత్. ఆదిపదం సాధ్యసాధనావాన్తరభేదసఙ్గ్రహార్థం. యథోక్తో భేద ఏవ విశేషః. తస్య వినియోగః - వ్యవస్థాపనం. తేనేత్యర్థః. ఉపసంహరబ్రాహ్మణాన్తే వృత్తమనుభాషతే (సచేతి) - అథవా - ఉక్తౌ విద్యావిద్యావిషయౌ కథమసఙ్కీర్ణావన్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకధేతి). తత్రోత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పురుషవిధబ్రాహ్మణశేషమారభ్యోక్తం దర్శయతి (తత్ర చేతి). అస్తు సమాప్తత్వాదవిద్యావిషయస్య కథమవిదుషో గార్గ్యస్య ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్య తదర్థమవాన్తరవిభాగమనువదతి (సచేతి). తావేవ ప్రకారౌ దర్శయన్నాదౌ సూక్ష్మశరీరముపన్యస్యతి (అన్తరితి) - తస్య బాహ్యకరణద్వారా స్థూలేషు విషయేషు ప్రకాశకత్వమమృతత్వం చ ప్రతిపాదితం. ద్వితీయం ప్రకారమాచక్షాణః స్థూలం దర్శయతి (బాహ్యశ్చేతి) - తస్య కయాపి విధయా సూక్ష్మదేహం ప్రత్యప్రకాశకత్వాదప్రకాశకత్వం, ఆగమాపాయిత్వేన చ హేయత్వం, సూచయతి (ఉపజనేతి) యథా గృహస్య తృణాది బహిరఙ్గం - తథా సూక్ష్మస్య దేహస్య స్థూలో దేహః. తథాపి తృణాదినా వినా గృహస్య వ్యవహారాయోగ్యత్వవత్తస్యాపి స్థూలదేహం వినా న తద్యోగ్యత్వమితి మత్వాహ (తృణేతి) - తస్య పూర్వప్రకరణాన్తే నామరూపే సత్యమి

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆస స హోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి స హోవాచాజాతశత్రుః సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి॥ ౧

త్ర ప్రస్తుతత్వమస్తీత్యాహ (సత్యేతి) సర్వథా బాధవైధుర్యం సత్యత్వమితి శఙ్కాం నిరసితుం విశినష్టి (మర్త్యఇతి) తస్య కార్యం దర్శయతి (తేనేతి) వృత్తమనూద్యాజాతశత్రుబ్రాహ్మణమవతారయతి (సఏవేతి) ఆదిత్యచన్ద్రాదయో బాహ్యాధారభేదాః. అనేకధాత్వం *అతిష్ఠా మూర్ధేత్యాదివక్ష్యమాణగుణవశాద్ద్రష్టవ్యం. కథం తర్హి తస్యైకత్వం - తత్రాహ (ప్రాణఇతి) ప్రాణస్య నానాత్వమేకత్వం చోక్తం- తదైకత్వం వివృణోతి (తస్యైవేతి) ప్రాణస్యైవ స్వభావభూతోఽనాత్మలక్షణః పిణ్డః సమష్టిరూపో హిరణ్యగర్భాదిశబ్దైరుపాధివిషయైస్తత్ర తత్ర శ్రుతిస్మృత్యోరుచ్యతే- సచ *అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యావిత్యాదిశ్రుతేః సూర్యాదిభిః ప్రవిభక్తైః కరణైరుపేతో భవతీత్యర్థః. యద్బ్రహ్మ సమస్తం వ్యస్తం చ - తదిదం హిరణ్యగర్భమాత్రమేవ - న తస్మాదధికమస్తీతి హిరణ్యగర్భం స్తౌతి (ఏకం చేతి) ఏకత్వం విశదీకృత్య ప్రాణస్య నానాత్వం విశదయతి (ప్రత్యేకం చేతి) గోత్వాదిసామాన్యతుల్యత్వం వ్యావర్తయతి (చేతనావదితి) కేవలభోక్తృత్వపక్షం వారయతి (కర్త్రితి) వక్తా-పూర్వపక్షవాదీ యస్మాత్. తస్మాత్- అముఖ్యాద్బ్రహ్మణో విపరీతం - ముఖ్యం బ్రహ్మ. తస్మిన్నాత్మదృగ్రాజా శ్రోతా- సిద్ధాన్తవాదీత్యర్థః. కిమిత్యేవ వక్తృశ్రోతృరూపాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి) ఏవంశబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (పూర్వపక్షేతి) అతో భవితవ్యమాఖ్యాయికయేతి శేషః. ఆఖ్యాయికానఙ్గీకారే దోషమాహ (విపర్యయే హీతి) యథా తర్కశాస్త్రేణ సమర్థ్యమానోఽర్థో జ్ఞాతుం న శక్యతే- ఔత్ప్రేక్షికతర్కాణామనిర్ణాయకత్వాత్. తథా కేవలమప్యనుగమ్యతే ప్రశ్నప్రతివచనభావరహితైర్వాక్యైః- తైః సమర్థ్యమానోఽపి దుర్విజ్ఞేయోఽర్థః స్యాత్ యద్యాఖ్యాయికా నాశ్రీయతే- తేన సా సుఖప్రతిపత్త్యర్థమనుసర్తవ్యేత్యర్థః. కుతో దుర్విజ్ఞేయత్వం- తత్రాహ (అత్యన్తేతి) యథోక్తస్య వస్తునో దుర్విజ్ఞేయత్వే శ్రుతిస్మృతిసంవాదం దర్శయతి (తథా చేతి) సుసంస్కృతా- పరిశుద్ధా. దేవబుద్ధిః- సాత్త్వికీ బుద్ధిః. సామాన్యమాత్రబుద్ధిః- తామసీ రాజసీ చ బుద్ధిః. అతిగహ్వరత్వం-అత్యన్తగమ్భీరత్వం. సంరమ్భః- తాత్పర్యం. బ్రహ్మణో దుర్విజ్ఞేయత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఆఖ్యాయికాయాః సుఖప్రతిపత్త్యర్థత్వముక్త్వార్థాన్తరమాహ (ఆచారేతి) ఉత్తమాదధమేన ప్రణిపాతోపసదనాదిద్వారా విద్యా గ్రాహ్యా - అధమాత్తూత్తమేన తద్వ్యతిరేకేణ శ్రద్ధాదిమాత్రేణ లభ్యత ఇత్యాచారప్రకారజ్ఞాపనార్థశ్చాయమారమ్భ ఇత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయా యథోక్తైర్థైర్నిత్యత్వం కథయతి (ఏవమితి) వక్తృశ్రోత్రోర్యథోక్తాచారవతా శ్రోత్రా విద్యా లబ్ధవ్యా- వక్త్రా చ తాదృశేన సోపదేష్టవ్యేత్యేషోఽర్థోఽస్యామాఖ్యాయికాయామనుగతో గమ్యతే. తస్మాదాచారవిశేషం దర్శయితుమేషా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. ఆగమానుసారిగురుసమ్ప్రదాయాదేవ తత్త్వధీర్లభ్యతే- యస్తు కేవలస్తర్కః- తద్వశాన్నైవ సా బుద్ధిస్సిధ్యతి. - తథా చ కేవలతర్కప్రయుక్తా తత్త్వబుద్ధిరితి సమ్భావనానిషేధార్థా ఆఖ్యాయికేతి పక్షాన్తరమాహ (కేవలేతి) కేవలేన తర్కేణ తత్త్వబుద్ధేర్నసిద్ధ్యతీత్యత్ర శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (నైషేతి) మతిం దద్యాదితి శేషః. ప్రకారాన్తరేణాఖ్యాయికామవతార్య తత్రాఖ్యాయికాసగుణ్యం దర్శయతి (తథా హీతి) శ్రద్ధా బ్రహ్మజ్ఞానే పరమసాధనమిత్యత్ర భగవతోఽపి సమ్మతిమాహ (శ్రద్ధావానితి) ....

శం.— తత్ర పూర్వపక్షవాద్యవిద్యావిషయబ్రహ్మవిద్దృప్తబాలాకిః- దృప్తః- గర్వితః. అసమ్యగ్బ్రహ్మవిజ్ఞత్వాదేవ. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చ దృప్తబాలాకిః. హశబ్ద ఐతిహ్యార్థ ఆఖ్యాయికాయాం. అనూచానః-అనువచనసమర్థః. వక్తా- వాగ్మీ. గార్గ్యో గోత్రతః. ఆస - బభూవ క్వచిత్కాలవిశేషే. సః హ ఉవాచాజాతశత్రుం నామానం కాశ్యం- కాశిరాజమభిగమ్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి- తే - తుభ్యం బ్రహ్మ బ్రవాణి-కథయాని. సః-ఏవముక్తోఽజాతశత్రురువాచ-సహస్రం గవాం దద్మః ఏతస్యాం వాచి- యా మాం ప్రత్యవోచో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. తావన్మాత్రమేవ గోసహస్రప్రదానే నిమిత్తమిత్యభిప్రాయః. సాక్షాద్బ్రహ్మకథనమేవ నిమిత్తం కస్మాన్నాపేక్షతే సహస్రదానే- బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతీయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమపేక్షిత ఇతి. ఉచ్యతే- యతః శ్రుతిరేవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయమాహ- జనకో దాతా జనకః శ్రోతేతి వై తస్మిన్ వాక్యద్వయే పదద్వయమభ్యస్యతే జనకో జనక ఇతి. వైశబ్దః ప్రసిద్ధావద్యోతనార్థః. జనకో దిత్సుర్జనకః శుశ్రూషురితి-బ్రహ్మ శుశ్రూషవో వివక్షవః ప్రతిజిఘృక్షవశ్చ జనా ధావన్తీతి- అభిగచ్ఛన్తి. తస్మాత్తత్సర్వం మయ్యపి సమ్భావితవానసీతి. ౧

ఆ — ఆఖ్యాయికార్థబహుధాస్థితైతదక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) పూర్వపక్షవాదిత్వే హేతుమాహ (అవిద్యావిషయేతి) గర్వితత్వే హేతుమాహ (అసమ్యగితి). (ఇయమేవ తు వాఙ్నిమిత్తమితి) అత్రాపి కస్మాదిత్యనుషజ్యతే. అతో బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి వాగేవ సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే (జనక ఇతి) ప్రసిద్ధం జనకస్య దాతృత్వాది - తదవద్యోతకో వై నిపాత ఇతి యావత్. వాక్యార్థమాహ (జనకో దిత్సురిత్యాదినా). (సమ్భావితవానసీతి) ప్రాగుక్తం వాఙ్మాత్రం సహస్రదానే నిమిత్తమితి శేషః. తస్మాత్ - ఉక్తప్రసిద్ధ్యతిక్రమణాదితి యావత్. తత్సర్వం- దాతృత్వాదికమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోఽభిప్రాయసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— తృతీయాధ్యాయే * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యుపక్షిప్తస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వస్య ప్రపఞ్చనాయాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. (దృప్తబాలాకిర్హానూచానో గార్గ్య ఆసేతి) దృప్తః-గర్విష్ఠః. బలాకాయాః అపత్యం బాలాకిః. దృప్తశ్చాసౌ బాలాకిశ్చేతి స తథోక్తః. హశ

ఉ.— సహోవాచగార్గ్యోయఏవాసావాదిత్యేపురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్సంవదిష్ఠాఅతిష్ఠాఃసర్వేషాంభూతానాంమూర్ధారాజేతివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తేఽతిష్ఠాఃసర్వేషాంభూతానాంమూర్ధారాజాభవతి॥ ౨

బ్దోవృత్తార్థస్మరణే. అనూచానః- అఙ్గాధ్యాయీ. * ఏకాంశాఖామధీత్య శ్రోత్రియోఽఙ్గాధ్యాయ్యనూచాన ఇతి స్మృతేః. అతశ్చామీమాంసితవేదార్థ ఇత్యుక్తం భవతి. గార్గ్యః- గోత్రతో గార్గ్యః. ఆస- బభూవ. (సహోవాచాజాతశత్రుం కాశ్యం బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి) సః- బాలాకిః కాశ్యం - కాశీరాజమజాతశత్రునామానం ప్రాప్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవానిత్యర్థః. మహాబ్రహ్మవిత్సమీపే అయం బాలాకిః కథం వక్తుముత్సహత ఇత్యాశ్చర్యార్థో హశబ్దః. (సహోవాచాజాతశత్రురితి) అత్ర హశబ్దేన తస్య రాజ్ఞో బ్రహ్మవిత్సు వాత్సల్యాతిశయం దర్శయతి శ్రుతిః. తామేవాజాతశత్రోరుక్తిం దర్శయన్తి తస్యైవ తేషు తద్వాత్సల్యం సహేతుకం విశదయతి (సహస్రమేతస్యాం వాచి దద్మో జనకో జనక ఇతి వై జనా ధావన్తీతి) బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యేతస్యామేవ వాచి నిమిత్తే గవాం సహస్రం ప్రయచ్ఛామః. మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే ఉపదిశామీతి శబ్దప్రయోక్తా కోఽప్యేతావన్తం కాలం న దృష్టః- సర్వేఽపి హి బ్రహ్మవిదః జనక ఏవ బ్రహ్మశుశ్రూషుర్జనక ఏవ దాతా చేతి జనకస్య సమీపమేవ ధావన్తి. భవాంస్తు మత్సమీపమాగత్య బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుక్తవాన్- అతోఽనేనైవ వాక్యేన తోషితోఽహం గవాం సహస్రం బ్రవాణీతి వాఙ్మాత్రేణైవ ప్రయచ్ఛామీతి భావః. ౧

శం.— ఏవం చాజాతశత్రుమభిముఖీభూతం స హోవాచ గార్గ్యః - య ఏవాసావాదిత్యే చక్షుషి చైకోఽభిమానీ, చక్షుర్ద్వారేణేహ హృది ప్రవిష్టోఽహం భోక్తా కర్తా చేత్యవస్థితః, - ఏతమేవాహం బ్రహ్మ పశ్యామ్యస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే - ఉపాసే. తస్మాత్తమహం పురుషం బ్రహ్మ తుభ్యం బ్రవీమ్యుపాస్స్వేతి. సః- ఏవముక్తః ప్రత్యువాచాజాతశత్రుః- (మామా) మామేతి హస్తేన నివారయన్. ఏతస్మిన్- బ్రహ్మణి విజ్ఞేయే మా సంవదిష్ఠాః. మామేత్యాబాధనార్థం ద్విర్వచనం. ఏవం సమానే విజ్ఞానవిషయ ఏవావయోరస్మానజ్ఞానవత ఇవ దర్శయతా బాధితాః స్యామః - అతో మా సంవదిష్ఠాః- మా సంవాదం కార్షీరస్మిన్ బ్రహ్మణి. అన్యచ్చేజ్జానాసి- తద్బ్రహ్మ వక్తుమర్హసి- న తు యన్మయా జ్ఞాయత ఏవ. అథ చేన్మన్యసే- జానీషే త్వం బ్రహ్మమాత్రం- న తు తద్విశేషణోపాసనఫలానీతి- తన్న మన్తవ్యం; యతః సర్వమేతదహం జానే- యద్బ్రవీషి. కథం. అతిష్ఠాః- అతీత్య సర్వాణి భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. సర్వేషాం చ భూతానాం మూర్ధా- శిరః. రాజేతి వై -రాజా- దీప్తిగుణోపేతత్వాత్. ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టమేతద్బ్రహ్మాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే కర్తృ భోక్తృ చేత్యహమేతముపాస ఇతి. ఫలమప్యేవంవిశిష్టోపాసకస్య - స య ఏతమేవముపాస్తే - అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతి. యథాగుణోపాసనమేవ హి చ ఫలం- *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౨

ఆ.— హృది ప్రవిష్టత్వే భోక్తాహమిత్యాది ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి (అహమితి) దృష్టిఫలం నైరన్తర్యాఖ్యాసం దర్శయతి (ఉపాస ఇతి) తావతా మమ కిమాయాతం - తదాహ (తస్మాదితి) మామేతి ప్రతీకమాదాయాభ్యాసస్యార్థమాహ (మామేతి) వినివారయన్ ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ఏకస్య మాశబ్దో నివారకత్వం- అపరస్య సంవాదేన సఙ్గతిరితి విభాగే సమ్భవతి కుతో ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (మామేత్యాబాధనార్థమితి) తదేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితి) త్వదుక్తేన ప్రకారేణావయోర్విజ్ఞానవిషయోః- తస్మిన్నావయోర్విజ్ఞానసామ్యాదేవ సమానే విజ్ఞానవత్త్వే సత్యస్మానవిజ్ఞానవత ఇవ స్వీకృత్య త్వమేవార్థమస్మాన్ ప్రత్యుపదేశేన జ్ఞాపయతా భవతా వయం బాధితాః స్యామ ఇతి యోజనా. తథాపి గార్గ్యస్య కథమీషద్బాధనం - తత్రాహ (అత ఇతి) అతిష్ఠాస్సర్వేషామిత్యాది వాక్యం శఙ్కాద్వారా అవతార్య వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఏతం పురుషమితి శేషః. ఇతిశబ్దో గుణోపాస్తిసమాప్త్యర్థః. పూర్వోక్తరీత్యా త్రిభిర్గుణైర్విశిష్టం బ్రహ్మ, తదుపాసకస్య ఫలమపి జానామీత్యుక్త్వా ఫలవాక్యముపాదత్తే (స య ఇతి) కిమితి యథోక్తం ఫలముచ్యతే- తత్రాహ (యథేతి). ౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసావాదిత్యే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతీతి) ఆదిత్యే- ఆదిత్యమణ్డలే యోఽయం పురుషోఽభిమానితయా వర్తతే- ఏతమేవ- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. తదేవ బ్రహ్మ- అతస్త్వమపి తద్బ్రహ్మోపాస్స్వేతి భావః. (స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః) స చాజాతశత్రురేతచ్ఛ్రుత్వోవాచ. కిమితి. మా-మాం ప్రతి ఏతస్మిన్-ఆదిత్యపురుషవిషయే మా సంవదిష్ఠాః-సంవాదం మా కార్షీః. అజ్ఞాతే హి విషయే సంవాదః కర్తవ్యః- అయం తు జ్ఞాత ఏవేతి భావః. కథమిత్యత్రాహ (అతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. ప్రసిద్ధౌ వా. అతీత్య- సర్వానతీత్య తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాః. * ఆతో మనిన్నిత్యాదినా విచ్ప్రత్యయః. సర్వేషాం భూతానాం చ మూర్ధేవ మూర్ధా- శ్రేష్ఠః. దీప్తిగుణోపేతత్వాద్రాజా. ఇతి- ఏతైరతిష్ఠాత్వ సర్వభూతమూర్ధత్వ రాజత్వవిశిష్టమేతం- ఆదిత్యపురుషమహముపాసే. అతోఽస్య జ్ఞాతత్వాదస్మిన్విషయే సంవాదో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. స్వోక్తస్య ఫలం దర్శయతి (స య ఏతమేవముపాస్తే అతిష్ఠాస్సర్వేషాం భూతానాం మూర్ధా రాజా భవతీతి) య ఏతమాదిత్యమేవం - ఉక్తగుణవిశిష్టముపాస్తే - సోఽయమతిష్ఠాత్వాదిగుణవిశిష్టాదిత్యోపాసనవశాత్ స్వయమపి తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణయుక్తో భవతీతి భావః. అత్ర * య ఏషోఽన్తరాదిత్య ఇత్యాద్యుక్తః పరమాత్మోచ్యత ఇతి న భ్రమితవ్యం - ఉత్తరఖణ్డేషు వక్ష్యమాణాబ్రహ్మభూతచన్ద్రాదిపురుషసహపాఠా, దస్య పరబ్రహ్మత్వనిషేధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్రే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా బృహన్పాణ్డరవాసాః సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తేఽహరహర్హ సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయతే॥ 3

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతి పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాస్తేజస్వీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే తేజస్వీ హ భవతి తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౪

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః పూర్ణమప్రవర్తీతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిర్నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తతే॥ ౫

శం.— సంవాదేనాదిత్యబ్రహ్మణి ప్రత్యాఖ్యాతేఽజాతశత్రుణా చన్ద్రమసి బ్రహ్మాన్తరం ప్రతిపేదే గార్గ్యః— య ఏవాసౌ చన్ద్రే మనసి చైకః పురుషో భోక్తా కర్తా చేతి పూర్వవద్విశేషణం. బృహన్— మహాన్. పాణ్డరం— శుక్లం వాసో యస్య సోఽయం పాణ్డరవాసాః.— అప్శరీరత్వాత్ప్రాణస్య. యస్మాచ్చాన్నభూతోఽభిషూయతే లతాత్మకో యజ్ఞే— తమేకీకృత్యైతమేవాహం బ్రహ్మోపాసే. యథోక్తగుణం య ఉపాస్తే— తస్యాహరహస్సోమోఽభిషుతో యజ్ఞే, ప్రసుతశ్చ వికారేషు. అన్నం చాస్య న క్షీయతేఽన్నాత్మకోపాసకస్య. 3

ఆ.— (మనసి చేతి) చకారాద్బుద్ధౌ చేత్యర్థః. ఏకః పురుషః— తమేవాహం బ్రహ్మోపాసే— త్వం చేత్థముపాస్స్వేత్యుక్తే మా మేత్యాదినా ప్రత్యువాచేత్యాహ (ఇతి పూర్వవదితి) భానుమణ్డలతో ద్విగుణం చన్ద్రమణ్డలమితి ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ (మహానితి). కథం పాణ్డరం వాసశ్చన్ద్రాభిమానినః ప్రాణస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అప్శరీరత్వాదితి). పురుషో హి శరీరేణ వాససేవ వేష్టితో భవతి— పాణ్డరత్వం చాపాం ప్రసిద్ధం— *ఆపో వాసః ప్రాణస్యేతి చ శ్రుతిః. అతో యుక్తం ప్రాణస్య పాణ్డరవాసస్త్వమిత్యర్థః. న కేవలం సోమశబ్దేన చన్ద్రమా గృహ్యతే— కిన్తు లతాపి— సమానధర్మత్వాదిత్యాహ (యశ్చేతి)— చన్ద్రమసం లతాత్మకం బుద్ధిస్థం చ పురుషమేకీకృత్యాహం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (యథోక్తేతి) యజ్ఞశబ్దేన ప్రకృతిరుక్తా. వికారశబ్దేన వికృతయో గృహ్యన్తే. యథోక్తోపాసకస్య ప్రకృతివికృత్యనుష్ఠానసామర్థ్యం లీలయా లభ్యమిత్యర్థః. అన్నాక్షయస్యోపాసనానుసారిత్వాదుపపన్నత్వమభిప్రేత్యోపాసకం విశినష్టి (అన్నాత్మేతి) 3

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ చన్ద్ర ఇత్యాది) చన్ద్రే— చన్ద్రమణ్డలే తదభిమానితయా వర్తతే యశ్చన్ద్రపురుషః— తమహముపాస ఇతి గార్గ్య ఉవాచేత్యర్థః. (స హోవాచాజాతశత్రురిత్యాది) పూర్వవత్. (బృహన్పాణ్డరవాసాస్సోమో రాజేతి వా అహమేతముపాస ఇతీతి) బృహన్— మహాన్, పాణ్డరం— శుక్లం కిరణరూపం వాసః— వస్త్రం జగదాచ్ఛాదకం యస్య సః పాణ్డరవాసాః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పాణ్డరైరంశుభిర్జగచ్ఛాదకత్వాత్పాణ్డరవాసస్త్వమితి. సోమో రాజా— యజ్ఞసాధనభూతసోమరాజశబ్దితలతావిశేషేణైకశబ్దాభిలాప్యప్రయుక్తతదభేదేన వా— చన్ద్రస్యౌషధీశతయా సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషలక్షణౌషధీనామీశతయా ఈశితవ్యసమ్బన్ధకృతాభేదేన వా సోమో రాజేతి చైతైర్గుణైః ఏతం— చన్ద్రపురుషమహముపాస ఇత్యర్థః. సోమలతాఽభిన్నత్వేనోపాసనఫలమాహ (స య ఏతమేవముపాస్తే అహరహస్సుతః ప్రసుతో భవతి నాస్యాన్నం క్షీయత ఇతి) సుత ఇతి ప్రసుత ఇతి చ కర్తరి క్తః. ఉక్తగుణవిశిష్టచన్ద్రోపాసకః అహరహస్సోమం సుతవానిత్యర్థః. ప్రకృతివికృతిభేదవివక్షయా సుతః ప్రసుత ఇత్యుక్తిః. చన్ద్రస్యాన్నభూతసోమశబ్దవాచ్యలతాత్మకత్వేనోపాస్యత్వాదన్నాక్షయత్వఫలకథనమపి తత్క్రతున్యాయాద్యుజ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు చన్ద్రస్య స్వత ఏవ దేవాన్నభూతసోమత్వాత్తత్త్వేనోపాసనస్యైవాన్నక్షయాభావః ఫలం— తస్యైవ సోమరాజశబ్దముఖ్యార్థత్వేనోపాసనస్య యాథార్థ్యసమ్భవే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతాఽభేదోపాసనాభ్యుపగమస్య వ్యర్థత్వాత్. న చైవం సుతః ప్రసుత ఇతి సోమసుత్వరూపఫలకీర్తనమయుక్తమితి వాచ్యం— చన్ద్రస్య సోమరాజత్వేనోపాసనే సోమరాజశబ్దవాచ్యలతావిశేషస్వరూపఫలకీర్తనే విరోధాభావాత్ ఏకశబ్దరూషితత్వరూపప్రత్యాసత్తిసత్త్వాదితి వదన్తి. 3

శం.— తథా విద్యుతి త్వచి హృదయే చైకా దేవతా. తేజస్వీతి విశేషణం తస్యాః. తత్ఫలం— తేజస్వీ హ భవతి, తేజస్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి. విద్యుతాం బహుత్వస్యాఙ్గీకరణాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యం. ౪

ఆ.— సంవాదపోషేణ చన్ద్రే బ్రహ్మణ్యపి ప్రత్యాఖ్యాతే బ్రహ్మాన్తరమాహ (తథేతి). కథమేకముపాసనమనేకఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యుతామితి) ౪

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాసౌ విద్యుతీత్యాది) విద్యుతి విద్యమానస్య విద్యుదభిమానినః పురుషస్య తేజస్విత్వేన గుణేనోపాసనే స్వయమపి తేజస్వీ భవతి తదుపాసకః— తత్పుత్రశ్చ తేజస్వీ భవతీత్యర్థః. ప్రజా— పుత్ర ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తథా ఆకాశే హృద్యాకాశే చైకా. పూర్ణమప్రవర్తి చేతి విశేషణద్వయం. పూర్ణత్వవిశేషణఫలమిదం— పూర్యతే హ ప్రజయా పశుభిః. అప్రవర్తివిశేషణఫలం— నాస్యాస్మాల్లోకాత్ప్రజోద్వర్తత ఇతి— ప్రజాసన్తానావిచ్ఛిత్తిః. ౫

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ఇన్ద్రో వైకుణ్ఠోఽపరాజితా సేనేతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే జిష్ణుర్హాపరాజిష్ణుర్భవత్యన్యతస్త్యజాయీ॥ ౬

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా విషాసహిరితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే విషాసహిర్హ భవతి విషాసహిర్హాస్య ప్రజా భవతి॥ ౭

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠాః ప్రతిరూప ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ప్రతిరూపం హైవైనముపగచ్ఛతి నాప్రతిరూపమథో ప్రతిరూపోఽస్మాజ్జాయతే॥ ౮

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా రోచిష్ణురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే రోచిష్ణుర్హ భవతి రోచిష్ణుర్హాస్య ప్రజా భవత్యథో యైస్సన్నిగచ్ఛతి సర్వాగ్స్తానతిరోచతే॥ ౯

ఆ.— అప్రవర్తిత్వం-అప్రవర్తకత్వం, అక్రియావత్త్వం వా. ౫

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాకాశే పురుష ఇత్యాది) ఆకాశే విద్యమానస్య తదభిమానినః పురుషస్య పూర్ణత్వ[illegible]ోపాసనా[illegible]ఫలం ప్రజయా పశుభిశ్చ పరిపూర్ణత్వం. పూర్ణత్వప్రయుక్తనిర్వ్యాపారత్వలక్షణాప్రవర్తిత్వవిశేషణవిశిష్టోపాసనాయాః ఫలం ప్రజో[illegible] భాగో ద్రష్టవ్యః. ఉద్వర్తతే-ఉద్వర్తనం-లోకాన్తరగమనం. అస్యోపాసకస్య ప్రజా అస్మాల్లోకాల్లోకాన్తరం న గచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— తథా వాయౌ ప్రాణే హృది చైకా. విశేషణం- ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. వైకుణ్ఠః- అప్రసహ్యః. న పరైరజితపూర్వా - అపరాజితా సేనా. మరుతాం గణత్వప్రసిద్ధేః. ఉపాసనఫలమపి- జిష్ణుః- జయనశీలః. అపరాజిష్ణుః- న చ పరైర్జితస్వభావో భవతి. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతస్త్యానాం- సపత్నానాం జయనశీలో భవతి. ౬

ఆ.— కథమేకస్మిన్ వాయావపరాజితా సేనేతి గుణస్సమ్భవతి- తత్రాహ (మరుతామితి) విశేషణత్రయస్య ఫలత్రయం క్రమేణ దర్శయతి (జిష్ణురిత్యాదినా) అన్యతస్త్యానాం- అన్యతో మాతృతో జాతానాం. ౬

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం వాయౌ పురుష ఇత్యాది) ఇన్ద్రః - పరమైశ్వర్యశాలీ. * యోఽయం పవత ఏష దేవానాం [illegible] వాయోర్దేవలోకత్వప్రసిద్ధేః దేవలోకత్వసామాన్యాద్వైకుణ్ఠత్వం. మరుతాం గణత్వప్రసిద్ధేరపరాజితా సేనేత్యుక్తిః. జిష్ణుః - జయనశీలః. అపరాజిష్ణుః - అపరాజితః. అన్యతస్త్యజాయీ - అన్యతో భవాః అన్యతస్త్యాః - శత్రవ ఇతి యావత్. తాన్ జేతుం శీలమస్యేత్యన్యతస్త్యజాయీ. * [illegible]. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అగ్నౌ వాచి హృది చైకా. విశేషణం - విషాసహిః- మర్షయితా పరేషాం. అగ్నిబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యద్యద్వినిక్షిప్యతే- క్షిప్యతే. తత్సర్వం భస్మీకరణేన సహతే- తేనాగ్నిర్విషాసహిః. యథా పూర్వం విద్యుతాం బాహుళ్యాదాత్మని ప్రజాయాం చ ఫలబాహుళ్యముక్తం - తథా చాత్రాప్యగ్నీనాం బహుళత్వాదుపాసకస్యాత్మని ప్రజాయాం చ దీప్తాగ్నిత్వం సిధ్యతీత్యాహ (అగ్నీతి) ౭

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమగ్నౌ పురుష ఇత్యాది) విషాసహిః- సోఢుమశక్యశ్శత్రుభిరిత్యర్థః. మర్షణశీల ఇతి వార్థః. విషాసహిత్వగుణవిశిష్టాగ్నిపురుషోపాసనేన స ఉపాసకస్తత్పుత్రశ్చ విషాసహిర్భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— అప్సు రేతసి హృది చైకా. విశేషణం- ప్రతిరూపః- అనురూపః, శ్రుతిస్మృత్యప్రతికూల ఇత్యర్థః. ఫలం- ప్రతిరూపం - శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవైనముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. న విపరీతమన్యచ్చ. అస్మాత్తథావిధ ఏవోపజాయతే. ౮

ఆ.— ప్రతిరూపత్వం- ప్రతికూలత్వమిత్యేతద్వ్యావర్తయతి (అనురూప ఇతి) అన్యచ్చ- ఫలమితి సమ్బన్ధః. అస్మాత్- ఉపాసితురిత్యర్థః. తథావిధః- శ్రుతిస్మృత్యనుకూల ఇతి యావత్. ౮

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమప్సు పురుష ఇత్యాది) ప్రతిరూపః- ప్రతిబిమ్బః. సదృశప్రతిబిమ్బోపేతత్వాదప్సు పురుషస్య ప్రతిరూపత్వవిశిష్టోపాసనోపపత్తిః. యథాక్రతున్యాయాద్దేవ తదుపాసకస్యేదం ఫలం - ప్రతిరూపం - సదృశమేవ కళత్రాదికమేనం- ఉపాసకముపగచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. నాప్రతిరూపం ప్రాప్నోతి. ప్రతిరూపః- సదృశ ఏవ పుత్రోఽస్మాజ్జాయత ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— ఆదర్శే ప్రసాదస్వభావే చాన్యత్ర ఖడ్గాదౌ హృది చ సత్త్వశుద్ధిస్వాభావ్యే చైకా. విశేషణం- రోచిష్ణుః- దీప్తిస్వభావః. ఫలం చ తదేవ. శోధనాధారబాహుళ్యాత్ఫలబాహుళ్యం. ౯

ఉ.— స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేత్యేతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా అసురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వగ్ం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి॥ ౧౦

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్ సంవదిష్ఠా ద్వితీయోఽనపగ ఇతి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే ద్వితీయవాన్హ భవతి నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యతే॥ ౧౧

స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఏతమేవాహం బ్రహ్మోపాస ఇతి స హోవాచాజాతశత్రుర్మా మైతస్మిన్సంవదిష్ఠా మృత్యురితి వా అహమేతముపాస ఇతి స య ఏతమేవముపాస్తే సర్వగ్ం హైవాస్మింల్లోక ఆయురేతి నైనం పురా కాలాన్మృత్యురాగచ్ఛతి॥ ౧౨

ఆ.— హస్తైచేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (సత్త్వేతి) సర్వత్రైకేతి విశేషణస్య దేవతేతి విశేష్యతయా సమ్బధ్యతే. తదేవ - రోచిష్ణుత్వమిత్యర్థః. ౯

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయమాదర్శే పురుష ఇత్యాది) ఆదర్శే విద్యమానస్య ప్రతిబిమ్బపురుషస్య రోచిష్ణుత్వం - భ్రాజమానత్వం. స్వచ్ఛత్వమితి యావత్. తదుపాసకస్తత్పుత్రశ్చ రోచిష్ణురేవ భవతి. అథో - అపిచ. యైస్సన్నిగచ్ఛతి - యైస్సఙ్గతో భవతి. సర్వాంస్తానతిరోచతే - అతిక్రమ్య ప్రకాశతే. సమానానాముత్తమశ్లోకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— యన్తం - గచ్ఛన్తం య ఏవాయం శబ్దః పృష్ఠతోఽనూదేతి, అధ్యాత్మం చ జీవనహేతుః ప్రాణః,- తమేకీకృత్యాహ. అసుః - ప్రాణః. జీవనహేతురితి గుణః. తస్య ఫలం - సర్వమాయురస్మిఁల్లోక ఏతీతి - యథోపాత్తం కర్మణాయుః. కర్మఫలపరిచ్ఛిన్నకాలాత్పురా - పూర్వం రోగాదిభిః పీడ్యమానమప్యేనం ప్రాణో న జహాతి. ౧౦

ఆ.— ఆహ - ఏతమేవాహమిత్యాదిరితి శేషః. తస్య - గుణవదుపాసనస్యేత్యర్థః. సర్వమాయురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (యథోపాత్తమితి) ౧౦

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం యన్తం పశ్చాచ్ఛబ్దోఽనూదేతీత్యాది) యన్తం - గచ్ఛన్తం. శబ్దమిత్యస్య విశేష్యం గ్రాహ్యం - ఉత్తరత్ర శబ్ద ఇతి శ్రవణాత్. తథాచ అగ్రే గచ్ఛన్తం శబ్దం అను - అనుసృత్య యః పశ్చాచ్ఛబ్దః - ప్రతిధ్వనిరుదేతి - మూలశబ్దానన్తరముదేతి. తస్య ప్రతిశబ్దస్య ప్రాణకార్యత్వాత్ అసురిత్యహముపాస ఇత్యర్థః. అసుః - ప్రాణః. ప్రాణజన్య ఇతి యావత్. తదుపాసనస్య ఫలం - అస్మిఁల్లోకే - ఉపాసకశరీరే యావదాయుః ప్రాప్తం - తత్సర్వమేతి. నైనం పురా కాలాత్ప్రాణో జహాతి - ఆయురన్తకాలాత్పూర్వమేనముపాసకం అపమృత్యుర్న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౦

శం.— దిక్షు కర్ణయోర్హృది చైకా - అశ్వినౌ దేవావవియుక్తస్వభావౌ. గుణస్తస్య ద్వితీయవత్త్వం, అనపగత్వం - అవియుక్తతా హ్యన్యోన్యం,- దిశామశ్వినోశ్చాసంభిన్నత్వాత్. తదేవ చ ఫలముపాసకస్య గణావిచ్ఛేదో ద్వితీయవత్త్వం చ. ౧౧

ఆ.— కా పునరసావేకా దేవతా - తత్రాహ (అశ్వినావితి) తస్య - దేవస్యేతి యావత్. యథోక్తం గుణద్వయముపపాదయతి (దిశామితి) ద్వితీయవత్త్వం - సాధుభృత్యపరివృతత్వం. ౧౧

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం దిక్షు పురుష ఇత్యాది) దిశాం యుగ్మభూతాశ్విదైవత్యత్వాత్ ద్వితీయత్వేనోపాసనోపపత్తిః. ద్వితీయత్వం - ద్వితీయవత్త్వం. అనపగత్వం - అవిచ్ఛిన్నత్వం. దిశాం పరస్పరవిచ్ఛేదాభావాదనపగత్వోపపత్తిః. తత్ర ద్వితీయత్వేనోపాసనాఫలం ద్వితీయవానితి - సహాయవానిత్యర్థః. అవిచ్ఛిన్నత్వలక్షణానపగత్వోపాసనాఫలం - నాస్మాద్గణశ్ఛిద్యత ఇతి. గణః - బన్ధువర్గః. అస్మాత్ - ఉపాసకాన్నచ్ఛిద్యతే - నాన్తరితో భవతి. ఉపాసకస్య బన్ధువిశ్లేషో న భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౧

శం.— ఛాయాయాం - బాహ్యతమస్యధ్యాత్మే చావరణాత్మకేఽజ్ఞానే హృది చైకా దేవతా. విశేషణం - మృత్యుః. ఫలం సర్వం పూర్వవత్. మృత్యోరనాగమో రోగాదిపీడాభావో విశేషః. ౧౨

ఆ.— శబ్దబ్రహ్మోపాసకస్యేవ తమోబ్రహ్మోపాసకస్యాపి ఫలమిత్యాహ (ఫలమితి). ఫలభేదాభావే చ కథముపాసనభేదః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యోరితి) ౧౨

రం.— (స హోవాచ గార్గ్యో య ఏవాయం ఛాయామయః పురుష ఇత్యాది) ఛాయామయః పురుషః - పురుషచ్ఛాయా. తస్యాః మృత్యువన్నీలత్వాద్భయఙ్కరత్వాచ్చ మృత్యుత్వేనోపాసనోపపత్తిః. శిష్టం పూర్వవత్ స్పష్టం. ౧౨

ఉ.— సహోవాచగార్గ్యోయఏవాయమాత్మనిపురుషఏతమేవాహంబ్రహ్మోపాసఇతిసహోవాచాజాతశత్రుర్మామైతస్మిన్సంవదిష్ఠాఆత్మన్వీతివాఅహమేతముపాసఇతిసయఏతమేవముపాస్తఆత్మన్వీహభవత్యాత్మన్వినీహాస్యప్రజాభవతిసహతూష్ణీమాసగార్గ్యః॥ ౧౩

సహోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ఇత్యేతావద్ధీతి నైతావతా విదితంభవతీతి సహోవాచగార్గ్యఉపత్వాయానీతి॥ ౧౪

శం.— ఆత్మని- ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ చ హృది చైకా. ఆత్మన్వీ హ భవతి - ఆత్మవాన్ భవతి. ఆత్మన్వినీ హాస్య ప్రజా భవతి - బుద్ధిబహుళత్వాత్ప్రజాయాం సమ్పాదనమితి విశేషః. స్వయం పరిజ్ఞాతత్వేనైవం క్రమేణ ప్రత్యాఖ్యాతేషు బ్రహ్మసు గార్గ్యః క్షీణబ్రహ్మవిజ్ఞానోఽప్రతిభాసమానోత్తరస్తూష్ణీమవాక్శిరా ఆస. ౧౩

ఆ.— వ్యస్తాని బ్రహ్మణ్యుపన్యస్య సమస్తం బ్రహ్మోపదిశతి (ప్రజాపతావితి). ఆత్మవత్త్వం-వశ్యాత్మకత్వం. ఫలస్యాత్మగామిత్వాన్న ప్రజాయాం తదభిధానముచితమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) ౧౩

రం.— (సహోవాచగార్గ్యో య ఏవాయమాత్మని పురుష ఇత్యాది) ఆత్మని- శరీరాదావహమిత్యభిమన్యమానో యః పురుషః- తం స్వాత్మానం చైవ బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. అథవా - ప్రత్యగాత్మసామాన్యం బ్రహ్మోపాస ఇత్యర్థః. ఆత్మన్వీ- ఆత్మశబ్దాత్ప్రశంసాయాం ఛాన్దసో విని ప్రత్యయః. ప్రశస్తశరీరేన్ద్రియాదిమత్త్వాజ్జీవస్యాత్మన్విత్వోపపత్తిః. ఏవం తదుపాసక సత్పుత్రశ్చ ఆత్మన్వీ భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (స హ తూష్ణీమాస గార్గ్య ఇతి) తతః పరముత్తరాప్రతిస్ఫూర్తేః గార్గ్యః తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ౧౩

శం.— తం తథాభూతముపలభ్య గార్గ్యం స హోవాచాజాతశత్రుః- ఏతావన్నూ౩ ఇతి- కిమేతావద్బ్రహ్మ నిర్జ్ఞాతం- ఆహోస్విదధికమప్యస్తీతి. ఇతర ఆహ- ఏతావద్ధీతి. నైతావతా విదితేన బ్రహ్మ విదితం భవతీత్యాహాజాతశత్రుః- కిమర్థం గర్వితోఽసి బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి. కిమేతావద్విదితం విదితమేవ న భవతీతి. ఉచ్యతే- న- ఫలవద్విజ్ఞాన శ్రవణాత్. న చార్థవాదత్వమేవ వాక్యానామవగన్తుం శక్యం- అపూర్వవిధానపరాణి హి వాక్యాని ప్రత్యుపాసనోపదేశం లక్ష్యన్తే * అతిష్ఠాః సర్వేషాం భూతానామిత్యాదీని. తదనురూపాణి చ ఫలాని సర్వత్ర శ్రూయన్తే విభక్తాని. అర్థవాదత్వే హి ఏతదసమఞ్జసం. కథం తర్హి నైతావతా విదితం భవతీతి. నైష దోషః- అధికృతాపేక్షత్వాత్. బ్రహ్మోపదేశార్థం హి శుశ్రూషవేఽజాతశత్రవేఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యః ప్రవృత్తః- స యుక్త ఏవ ముఖ్యబ్రహ్మవిదాఽజాతశత్రుణాఽముఖ్యబ్రహ్మవిద్గార్గ్యో వక్తుం- యన్ముఖ్యం బ్రహ్మ వక్తుం ప్రవృత్తస్త్వం - తన్న జానీష ఇతి. యద్యముఖ్యబ్రహ్మవిజ్ఞానమపి ప్రత్యాఖ్యాయేత- తద్యైతావతేతి న బ్రూయాత్ - న కించిజ్జ్ఞాతం త్వయేత్యేవం బ్రూయాత్ - తస్మాద్ఫలవన్త్యేతావన్త్యవిద్యావిషయే బ్రహ్మణి. ఏతావద్విజ్ఞానద్వారత్వాచ్చ పరబ్రహ్మవిజ్ఞానస్య యుక్తమేవ వక్తుం నైతావతా విదితం భవతీతి. అవిద్యావిషయే విజ్ఞేయత్వం నామరూపకర్మాత్మకత్వం చైషాం తృతీయేఽధ్యాయే ప్రదర్శితం. తస్మాన్నైతావతా విదితం భవతీతి బ్రువతాఽధికం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమస్తీతి దర్శితం భవతి. తచ్చానుపసన్నాయ న వక్తవ్యమిత్యాచారవిధిజ్ఞో గార్గ్యః స్వయమేవాహోప త్వా యానీతి - ఉపగచ్ఛానీతి త్వాం. యథాన్యః శిష్యో గురుం. ౧౪

ఆ.— విచారార్థాస్తు స్తుతిరితి కథయతి (కిమేతావదితి). వాక్యార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం స్ఫుటయతి (కిమిత్యాదినా) ఆదిత్యాదేరవిదితత్వనిషేధం ప్రతిజ్ఞాయ హేతుమాహ (నఫలవదితి). నైతాని వాక్యాని ఫలవద్విజ్ఞానపరాణి- అర్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి). ఫలవత్త్వాచ్చాపూర్వవిధిపరాణ్యేతాని వాక్యానీత్యాహ (తదనురూపాణీతి) అర్థవాదత్వేఽపి తేషామపూర్వార్థత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదత్వ ఇతి) వాక్యానాం ఫలవద్విజ్ఞానపరత్వముపేత్య నిషేధవాక్యస్య గతిం పృచ్ఛతి (కథం తర్హీతి). తస్యానర్థక్యం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). అధికృతాపేక్షత్వాద్విదనప్రతిషేధస్యేత్యుక్తం స్ఫుటయతి (బ్రహ్మేతి) నైతావతేత్యవిశేషేణాముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞానమపి నిషిద్ధమితి చేత్, నేత్యాహ (యదీతి) కించ- నిష్కామేన చేదేతాన్యుపాసనాన్యనుష్ఠీయన్తే- తద్యైతేషాం బ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వాదముఖ్యబ్రహ్మజ్ఞాననిషేధమన్తరేణ నిషేధోపపత్తిరిత్యాహ (ఏతావద్విజ్ఞానేతి) ఆదిత్యాదికమేవ ముఖ్యం బ్రహ్మేతి నిషేధానర్థక్యం తదవస్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఆదిత్యాదేర్ముఖ్యబ్రహ్మత్వాసమ్భవాన్నిషేధస్యోపపన్నత్వాత్తత్సామర్థ్యసిద్ధమర్థముపన్యస్యతి (తస్మాదితి). ఉపగమనవాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (తచ్చేతి) అబ్రాహ్మణాదధ్యయనమాపత్కాలే విధీయతే. ౧౪

రం.— (సహోవాచాజాతశత్రురేతావన్నూ౩ ఇతీతి) నూ ఇతి ప్రశ్నే ప్లుతః. ఏతావదేవ కిం త్వయా జ్ఞాతమితి సః అజాతశత్రూ రాజా ఉవాచ- పప్రచ్ఛేత్యర్థః. గార్గ్య ఆహ (ఏతావద్ధీతి) ఏతావదేవ మయా జ్ఞాతం - నేతోఽధికమిత్యర్థః. పునరజాతశత్రురాహ (నైతావతా విదితం భవతీతి) బ్రహ్మస్వరూపమితి శేషః. ఏతావతా జ్ఞాతేన బ్రహ్మస్వరూపం న విదితం భవతీత్యర్థః. త్వద్జ్ఞాతేభ్యోఽన్యదేవ బ్రహ్మస్వరూపమితి భావః. (స హోవాచ గార్గ్య ఇతి) ఏవమజాతశత్రుణోక్తో బాలాకిర్గతాభిమానః * నీచాదప్యుత్తమాం విద్యాం * ఆపత్కల్పే బ్రాహ్మణస్యాబ్రాహ్మణాద్విద్యోపయోగ ఇతి శాస్త్రమనుసృత్య క్షత్రియాదప్యజాతశత్రోర్బ్రహ్మవిద్యాముపాదిత్సన్నానుపసన్నాయ బ్రహ్మోపదేష్టవ్యమితి శాస్త్రార్థం జానన్

ఉ.— సహోవాచాజాతశత్రుఃప్రతిలోమంవైతద్యద్బ్రాహ్మణఃక్షత్రియముపేయాద్బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతి వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీతితంపాణావాదాయోత్తస్థౌతౌహ పురుషగ్ంసుప్తమాజగ్మతుస్తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రేబృహన్పాణ్డరవాసఃసోమరాజన్నితిసనోత్తస్థౌతంపాణినాపేషంబోధయాఞ్చకారసహోత్తస్థౌ॥ ౧౫

గార్గ్యస్స్వయమేవాహేత్యర్థః. హశబ్దో బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తౌగార్గ్యస్యతాదాత్వికమభినివేశంసూచయతి. కిమితీత్యతఆహ (ఉపత్వాయానీతి) త్వా- త్వాముపయాని- శిష్యస్సన్నుపగచ్ఛామిమహ్యం బ్రహ్మవిద్యాందేహీత్యర్థః. ౧౪

శం.— సహోవాచాఽజాతశత్రుః- ప్రతిలోమం - విపరీతంచతత్. కింతత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణఃఆచార్యత్వేఽధికృతస్సన్ క్షత్రియం-అనాచార్యస్వభావముపేయాత్-ఉపగచ్ఛేచ్ఛిష్యవృత్త్యా-బ్రహ్మమేవక్ష్యతీతి. ఏతదాచారవిధిశాస్త్రేషునిషిద్ధం- తస్మాత్తిష్ఠత్వమాచార్యఏవసన్- విజ్ఞాపయిష్యామ్యేవత్వామహం- యస్మిన్ విదితే బ్రహ్మవిదితంభవతి, యత్తన్ముఖ్యం బ్రహ్మవేద్యం,. తం- గార్గ్యంసలజ్జమాలక్ష్యవిస్రమ్భజననాయపాణౌ- హస్తేఆదాయ- గృహీత్వోత్తస్థౌ- ఉత్థితవాన్. తౌహ- గార్గ్యాజాతశత్రూపురుషంసుప్తంరాజగృహప్రదేశేక్వచిదాజగ్మతుః- ఆగతౌ. తంచ- పురుషంసుప్తంప్రాప్యైతైర్నామభిః- బృహన్ పాణ్డరవాసఃసోమరాజన్నిత్యేతైరామన్త్రయాఞ్చక్రే. ఏవమామన్త్ర్యమాణోఽపిసః- సుప్తోనోత్తస్థౌ. తమప్రతిబుధ్యమానంపాణినాపేషం- ఆపిష్యాపిష్యబోధయాఞ్చకార- ప్రతిబోధితవాన్. తేనసహోత్తస్థౌ. తస్మాద్యోగార్గ్యేణాభిప్రేతః- నాసావస్మిన్ శరీరే కర్తాభోక్తా బ్రహ్మేతి. కథంపునరిదమవగమ్యతే - సుప్తపురుషగమనతత్సమ్బోధనానుత్థానైర్గార్గ్యాభిమతస్యబ్రహ్మణోఽబ్రహ్మత్వంజ్ఞాపితమితి. జాగరితకాలేయోగార్గ్యాభిప్రేతఃపురుషఃకర్తాభోక్తా బ్రహ్మ-సన్నిహితఃకరణేషుయథా - తథాఅజాతశత్ర్వభిప్రేతోపేతత్స్వామిభృత్యేష్వివరాజాసన్నిహితఏవ- కింతుభృత్యస్వామినోర్గార్గ్యాజాతశత్ర్వభిప్రేతయోర్వివేకావధారణకారణం- తత్సఞ్జ్ఞత్వాదనవధారితవిశేషం. యద్ధిద్రష్టృత్వమేవభోక్తుః- నదృశ్యత్వం, యచ్చాభోక్తుర్దృశ్యత్వమేవ- నతుద్రష్టృత్వం,- తచ్చోభయమిహాసఞ్జ్ఞత్వాద్వివిచ్యదర్శయితుమశక్యమితిసుప్తపురుషగమనం. ససుప్తేపిపురుషేవిశిష్టైర్నామభిరామన్త్రితోభోక్తైవప్రతిపద్యతే- నాభోక్తేతినైవనిర్ణయస్స్యాదితి. న- నిర్ధారితవిశేషత్వాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్య. యోహిసత్యేనఛన్నఃప్రాణాత్మాఽమృతోవాగాదిష్వనస్తమితోనిమ్లోచత్సు, యస్యాపఃశరీరంపాణ్డరవాసా, యశ్చాసపత్నవాన్, యశ్చబృహన్, యశ్చసోమోరాజాషోడశకలః,- సస్వవ్యాపారారూఢోయథానిర్జ్ఞాతఏవాసస్తమితస్వభావఆస్తే - నచాన్యస్యాకస్యచిద్వ్యాపారస్తస్మిన్ కాలేగార్గ్యేణాభిప్రేయతేతద్విరోధినః. తస్మాత్స్వనామభిరామన్త్రితేనప్రతిబోద్ధవ్యం,- నచప్రత్యబుధ్యత-తస్మాత్ పారిశేష్యాద్గార్గ్యాభిప్రేతస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మణః. భోక్తృస్వభావశ్చేద్భుఞ్జీతైవస్వంవిషయంప్రాప్తం - నహిదగ్ధృస్వభావఃప్రకాశయితృస్వభావస్సన్ వహ్నిస్తృణోలపాదిదాహ్యంస్వవిషయంప్రాప్తంనదహతి, ప్రకాశ్యంచనప్రకాశయతి,. నచేద్దహతిప్రకాశయతిచప్రాప్తంస్వంవిషయం- నాసౌవహ్నిర్దగ్ధాప్రకాశయితాచేతినిశ్చీయతే. యథాసౌప్రాప్తశబ్దాదివిషయోపలబ్ధృస్వభావశ్చేద్గార్గ్యాభిప్రేతఃప్రాణః- బృహన్ పాణ్డరవాసాఇత్యేవమాదిశబ్దంస్వంవిషయముపలభేత- యథాప్రాప్తంతృణోలపాదివహ్నిర్దహేత్ప్రకాశయేచ్చావ్యభిచారేణ- తద్వత్. తస్మాత్ప్రాప్తానాంశబ్దాదీనామప్రతిబోధాదభోక్తృస్వభావఇతినిశ్చీయతే. నహియస్యయఃస్వభావోనిశ్చితః- సతంవ్యభిచరతికదాచిదపి. అతఃసిద్ధంప్రాణస్యాభోక్తృత్వం. సమ్బోధనార్థనామవిశేషేణసమ్బన్ధాగ్రహణాదప్రతిబోధఇతిచేత్.- స్యాదేతత్.- యథాబహుష్వాసీనేషుస్వనామవిశేషేణసమ్బన్ధాగ్రహణాన్మామయంసమ్బోధయతీతి- శృణ్వన్నపి సమ్బోధ్యమానోవిశేషతోనప్రతిపద్యేత- తథేమానిబృహన్నిత్యేవమాదీనిమమనామానీత్యగృహీతసమ్బన్ధత్వాత్ప్రాణోనగృహ్ణాతిసమ్బోధనార్థంశబ్దం- నత్వవిజ్ఞాతృత్వాదేవేతిచేత్,- న- దేవతాభ్యుపగమేఽగ్రహణానుపపత్తేః. యస్యహిచన్ద్రాద్యభిమానినీదేవతాధ్యాత్మంప్రాణోభోక్తాభ్యుపగమ్యతే- తస్యతయాసంవ్యవహారాయవిశేషనామ్నాసమ్బోధోవశ్యంగృహీతవ్యః- అన్యథాఆహ్వానాదివిషయేసంవ్యవహారోనుపపన్నఃస్యాత్. వ్యతిరిక్తపక్షేప్యప్రతిపత్తేరయుక్తమితిచేత్, యస్యచప్రాణవ్యతిరిక్తోభోక్తా - తస్యాపిబృహన్నిత్యాదినామభిస్సమ్బోధనేబృహత్త్వాదినామ్నాంతదాతద్విషయత్వాత్ప్రతిపత్తిర్యుక్తా-నచకదాచిదపిబృహత్త్వాదిశబ్దైఃసమ్బోధితఃప్రతిపద్యమానోదృశ్యతే- తస్మాత్ అకారణమభోక్తృత్వేనసమ్బోధనాప్రతిపత్తిరితిచేత్. న-తద్వతస్తావన్మాత్రాభిమానానుపపత్తేః. యస్యప్రాణవ్యతిరిక్తోభోక్తా-సప్రాణాదికరణవాన్ ప్రాణీ. తస్యనప్రాణదేవతామాత్రేభిమానః-యథాహస్తే. తస్మాత్-ప్రాణనామసమ్బోధనేకృతాభిమానినోయుక్తైవాప్రతిపత్తిః-నతుప్రాణసాసాధారణనామసంయోగే. దేవతాత్మత్వానభిమానాచ్చాత్మనః. స్వనామప్రయోగేప్యప్రతిపత్తిదర్శనాదయుక్తమితిచేత్. సుషుప్తస్యయత్సాంకేతికందేవదత్తాదినామ- తేనాపిసమ్బోధ్యమానఃకదాచిన్నప్రతిపద్యతేసుషుప్తః-తథాభోక్తాపిసన్ ప్రాణోనప్రతిపద్యతఇతిచేత్. న-ఆత్మప్రాణయోఃసుప్తాసుప్తత్వవిశేషోపపత్తేః. సుప్తత్వాత్ప్రాణగ్రస్తతయోపరతకరణఆత్మాస్వంనామప్రయుజ్యమానమపినప్రతిపద్యతే-నతుతదసుప్తస్యప్రాణస్యభోక్తృత్వేఉపరతకరణత్వంసమ్బోధనాగ్రహణంవాయుక్తం. అప్రసిద్ధనామభిఃసమ్బోధనమయుక్తమితిచేత్. సన్తిహిప్రాణవిషయాణిప్రసిద్ధానిప్రాణాదినామాని- తాన్యపోహ్యాప్రసిద్ధైర్బృహత్త్వాదినామభిఃసమ్బోధనమయుక్తం-లౌకికన్యాయాపోహాత్,-తస్మాద్భోక్తురేవసతఃప్రాణస్యాప్రతిపత్తిరితిచేత్. న-దేవతాప్రత్యాఖ్యానార్థత్వాత్. కేవలసమ్బోధనమాత్రాప్రతిపత్త్యైవాసుప్తస్యాధ్యాత్మికస్యప్రాణస్యాభోక్తృత్వేసిద్ధేయచ్చన్ద్రదేవతా

విషయస్యైవ స్వనామభిస్సమ్బోధనం- తచ్చ న్న దేవతా ప్రాణోఽస్మిన్ శరీరే భోక్తేతి గార్గ్యస్య విశేష ప్రతిపత్తి నిరాకరణార్థం. నహి తత్తల్లౌకికనామ్నా సమ్బోధనే శక్యం కర్తుం. ప్రాణప్రత్యాఖ్యానేన ప్రాణగ్రస్తత్వాత్కరణాన్తరాణాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిః. దేవతాన్తరాభావాచ్చ. ననుఅతిష్ఠా ఇత్యాద్యాప్తస్యోక్త్యైవ గుణవద్దేవతాభేదస్యదర్శితత్వాదయుక్తమితి చేన్న- తస్య ప్రాణవైకత్వాభ్యుపగమాత్, సర్వశ్రుతిష్వరనాభినిదర్శనేన సత్యేన ఛన్నః ప్రాణో వా అమృతమితి చ- ప్రాణబాహ్యస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాచ్చోక్తేః, *ఏష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవా ఇతి ముఖ్యో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి చ సర్వదేవానాం ప్రాణవైకత్వోపపాదనాచ్చ. తథా కరణభేదేష్వనాశఙ్కా- దేహభేదేష్వివ న స్మృతిజ్ఞానేచ్ఛాది ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. నహ్యన్యదృష్టమన్యస్స్మరతి జానాతీచ్ఛతి ప్రతిసన్ధత్తే వా. తస్మాన్న కరణభేదవిషయో భోక్తృత్వాశఙ్కా- విజ్ఞానమాత్రవిషయా వా కదాచిదప్యుపపద్యతే. ననుసఙ్ఘాత ఏవాస్తు భోక్తా- కిం వ్యతిరిక్తకల్పనయేతి. న- అపేక్షణేఽవిశేషదర్శనాత్. యది హి ప్రాణశరీరసఙ్ఘాతమాత్రో భోక్తా స్యాత్- సఙ్ఘాతమాత్రావిశేషాద్వ్యపేక్షా స్యాన్నాపేక్షా స్యాచ్చ ప్రతిబోధేఽవిశేషాత్స్యాత్. సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తే తు పునర్భోక్తరి సఙ్ఘాతసమ్బన్ధనిశేషానేకత్వాత్పేషణాపేక్షణకృతవేదనాయాః, సుఖదుఃఖమోహమధ్యమాధమోత్తమకర్మఫలభేదోపపత్తేః, శ్చనిశేషో యుక్తః- న తు సఙ్ఘాతమాత్రే సమ్బన్ధకర్మఫలభేదానుపపత్తేస్సనిశేషో యుక్తః. తథా శయ్యాదిపటుమాన్ద్యాదికృతశ్చ. అస్తి చాయం విశేషః- యస్మాత్స్పర్శమాత్రేణ ప్రతిబుధ్యమానం పురుషం కశ్చిచ్చిరంసాధనాపేక్షం- అపి ప్స్వపిష్యబోధయాపేక్ష్యకారాజాతశత్రుః- తస్మాద్వ్యతిపేక్షణేన ప్రతిబుబుధే జ్వలన్నివ స్ఫురన్నివ తత్క్షిదాగతమివ, పిణ్డం చ పూర్వవిపరీతం బోధనసంస్థాకారవిశేషాదుపత్య్వనాపాదయన్- సాన్యోఽస్తి గార్గ్యాభిమతబ్రహ్మభ్యో వ్యతిరిక్త ఇతి సిద్ధం. సంహతత్వాచ్చ పరార్థోపపత్తిః ప్రాణస్య. గృహస్యేవ సన్వ్యాధివన్నరదన్యాన్నరపస్నస్సకః ప్రాణశ్శరీరాదిభిస్సంహత ఇత్యవోచామ, అర నేమివచ్చ, నాభిస్థానీయే హి తస్మిన్ సర్వమితి, వ- తస్మాన్నృహాదివత్స్వావయవసముదాయజాతీయవ్యతిరిక్తార్థం సంహన్యత ఇత్యేవమవగచ్ఛామహే. స్తమ్భకుడ్యతృణకాష్ఠాదిగృహావయవానాం స్వాత్మజనోపచయాపచయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాది తద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రర్థత్వం దృష్టం యథా తథా ప్రాణాద్యవయవానాం తత్సఙ్ఘాతస్య చ స్వాత్మజనోపచయాపచయవినాశనామాకృతికార్యధర్మనిరపేక్షలబ్ధసత్తాది తద్విషయద్రష్టృశ్రోతృమన్తృవిజ్ఞాత్రర్థత్వం భవితుమర్హతి. దేవతా చేతనావత్త్వేసమత్వాత్ గుణభావానుపగమ ఇతి చేత్. ప్రాణస్యవిశిష్టైర్నామభిరామన్త్రణదర్శనాచ్చేతనావత్త్వమభ్యుపగమ్యతే- చేతనావత్త్వే చ పరార్థోపగమస్సమత్వాదనుపపన్న ఇతి చేన్న- నిరుపాధికస్య కేవలస్య విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. క్రియాకారకఫలాత్మకతా హ్యాత్మనో నామరూపోపాధిజనితాఽవిద్యాధ్యారోపితా- తన్నిమిత్తో లోకస్య క్రియాకారకఫలాభిమానలక్షణస్సంసారః. స నిరుపాధికాత్మస్వరూపవిద్యయా నివర్తయితవ్య ఇతి తత్స్వరూపవిజిజ్ఞాపయిషయోపనిషదారమ్భః- *బ్రహ్మ తే బ్రవాణి *నైతావతా విదితం భవతీతి చోపక్రమ్య *ఏతావద్వేదితవ్యమిత్యుపసంహారాత్. న చాతోఽన్యదన్తరాలే వివక్షితముక్తం వాస్తి- తస్మాద్దేవతాసమత్వాద్గుణభావానుపగమ ఇతి చోద్యస్య. విశేషవతో హి నానాభేదకస్య సంవ్యవహారార్థో గుణగుణిభావః- న విపరీతస్య. నిరుపాఖ్యో హి విజిజ్ఞాపయిషితస్సర్వస్యాముపనిషది- *స ఏష నేతి నేతీత్యుపసంహారాత్. తస్మాదాదిత్యాదిబ్రహ్మభ్యోఽపి తేభ్యో విజ్ఞానమయేభ్యో విలక్షణోఽన్యోఽస్తి విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. ౧౯॥

ఆ.— *అస్యవ్రజ్యాచక్షుశ్రూషా యావదధ్యయనం గురోః। నాబ్రాహ్మణే గురౌ శిష్యో వాసమాత్యన్తికం వసేదిత్యాద్యస్య పరిహారః స్థాస్యాదితి. ఆదిత్యాదిబ్రహ్మభ్యో విశేషమాహ (యస్మిన్నితి) ప్రాణస్య వ్యాప్రియమాణస్యైవ సమ్బోధనార్థం పృథగుక్తనామాన్తరాణాం, దాపేక్షాచోద్యస్థానా, త్తస్యాభోక్తృత్వం సిధ్యతీతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తౌ హ సుప్తమిత్యాది- సుప్తపురుషగత్యుక్తిమాక్షేపతి (కథమితి) గార్గ్యకాశ్యాభిమతయోరుభయోరపి జాగరితే కరణేషు సన్నిధానావిశేషాత్తత్రైవ కిమితి వివేకో న దర్శిత ఇత్యర్థః. జాగరితే తు కరణేషు వ్యాపారసన్నిధానేపి సాఙ్కర్యాద్దుష్కరం వివేచనమితి పరిహరతి (జాగరితేతి)- బ్రహ్మశబ్దానుకర్షం సశబ్దమథాహ్వానస్య యోజనా. తత్రాపి స్వామిభృత్యన్యాయేన తయోర్వివేకోఽపి సుకరస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) కిం తద్వివేకావధారణకారణం- తదాహ (యద్ద్రష్టృత్వమితి) కథం తదనవధారితవిశేషమితి- తదాహ (తచ్చేతి)- ఇహేతి జాగరితోక్తిః. యద్యపి జాగరితం హిత్వా సుప్తే పురుషే వివేకార్థం తయోరుపగతిః- తత్ర దోషోస్త్యేవ సమ్బోధితః స్వనామభిస్సచ్ఛబ్దం శ్రోష్యతి - నాచేతనః. తథాపి నేష్టవివేకసిద్ధిర్గార్గ్యకాశ్యాభీష్టాత్మనోః - ఉత్థితసంశయాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) సంశయం నిరాకరోతి (నేత్యాదినా) విశేషావధారణమేవ విశదయతి (మోహీత్యాదినా) స్వవ్యాపారః- తుములశబ్దాదిః. యథానిర్జ్ఞాతః - యథోక్తైర్విశేషణైరుపలబ్ధం రూపమనతిక్రమ్యైవ వర్తమానః. ప్రాణస్యోక్తవిశేషణవతః స్వాపేఽవస్థానేఽపి తస్య తదాభోగాభావః - తత్ర భోక్త్రన్తరాభ్యుపగమ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తస్యైవ భోక్తృత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అస్తు తస్య ప్రస్తుతశబ్దశ్రవణం - తత్రాహ (నచేతి) పరిశేషసిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (భోక్తృస్వభావశ్చేదితి)- నచభుఞ్జ్యాదిస్యాదభోక్తేతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీత్యాదినా) ఉలపం - బాలతృణం. విపక్షే దోషమాహ (నచేదితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (యథేత్యాదినా) ప్రాణస్యాభోక్తృత్వముక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి)- యద్యపి ప్రాణస్స్వాపే శబ్దాదీన్న ప్రతిబుధ్యతే - తథాపి భోక్తృస్వభావోఽధనిష్యతి. నేత్యాహ (నహీతి)- సమ్బోధనశబ్దాశ్రవణమకర్మశబ్దార్థః. తస్య స్వనామగ్రహణం సమ్బన్ధాగ్రహణకృతం- నానాత్మత్వకృతమితి శఙ్కతే (సమ్బోధనాదితి) శఙ్కామేవ విశదయతి (స్యాదేతదిత్యాదినా) దేవతాయాస్సమ్బన్ధాగ్రహణమయుక్తం- సర్వజ్ఞత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నదేవతేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (యస్యహీత్యాదినా)- తయోరితి గ్రహణకర్తృనిర్దేశః. అవశ్యమితి సూచితామనుపపత్తిమాహ (అస్యథేతి)- ఆవిపదేన యోగస్తుతినమస్కారాదిర్గృహ్యతే. సంవ్యవహారః- అభిజ్ఞాభోగప్రసాదాదిః. సమ్బోధననామగ్రహస్తత్కృతానాత్మదోషశ్చ ల్వ

దిష్టాత్మనో పితుల్యఇతిశఙ్కతే(వ్యతిరిక్తశ్చేతి)సఙ్గృహీతంచోద్యంవివృణోతి(యస్యచేతి)తదా-సుషుప్తిదశాయాం. ప్రతిపత్తిర్యుక్తేతిసమ్బన్ధః. (తద్విషయత్వాదితి)అతిరిక్తాత్మవిషయత్వాదితియావత్. అస్యైవాతిరిక్తస్యాత్మనఃసమ్బోధనశ్రవణమితిచేత్. నేత్యాహ(నచకదాచిదితి)త్వదిష్టాత్మనఃసమ్బోధనశబ్దాప్రతిపత్తావపిభోక్తృత్వాఙ్గీకారస్సచ్ఛబ్దార్థః. అభోక్తృత్వేన-ప్రాణస్యేతిశేషః. యథాహస్తఃపాదోఙ్గులిరిత్యాదినామోక్తామైత్రేణోత్తిష్ఠతి సర్వదేహాభిమానిత్వేనతన్మాత్రానభిమానిత్వాత్. ఏవంకాశ్యేష్టాత్మనఃసర్వకార్యకరణాభిమానిత్వాదఙ్గులిస్థానీయప్రాణమాత్రేతదభావాత్తన్నామగ్రహణం-నత్వచేతనత్వాదితిపరిహరతి(నతద్వతఇతి)తదేవస్ఫుటయతి(యస్యేతి)ప్రాణమాత్రేప్రాణాదికరణవతోఽభిమానాభావేఫలితమాహ(తస్మాదితి)ఇన్ద్రస్యాపిప్రాణైకదేశత్వాత్తన్నామభిస్సమ్బోధనేకృత్స్నాభిమానీసనోత్తిష్ఠతి-అత్రాప్యఙ్గుళ్యాదిదృష్టాన్తోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గత్వవత్తస్యసర్వవస్తుషుసమానపైరహమితిసర్వత్రాభిమానసిద్ధేర్బోధాబోధౌతుల్యావిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతేతి) విశిష్టస్యాత్మనోదేవతాయామాత్మతాభిమానాభావా, దితరస్యచకూటస్థస్యాపిమాత్రత్వేనతదయోగా, న్నతుల్యతేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణతస్యాభోక్తృత్వంవారయన్నాహ (స్వనాపేతి) అయుక్తం-ప్రాణేతరస్యభోక్తృత్వమితిశేషః. తదేవవివృణోతి (సుషుప్తస్యేతి) విశేషందర్శయన్నుత్తరమాహ (నాన్యేతి) కాశ్యాభీష్టాత్మనఃసుప్తత్వప్రయుక్తంఫలమాహ (సుప్తత్వాదితి) ప్రాణస్యాపిసంహృతకరణత్వాత్స్వనామాగ్రహణమిత్యాశఙ్క్యతస్యాసుప్తత్వ కృతంకార్యంకథయతి (నత్వితి) నహికరణస్వామినివ్యాప్రియమాణేకరణోపరమస్సమ్భవతి - తస్యచానుపరతకరణస్యస్వనామాగ్రహణమయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాణనామత్వేనాప్రసిద్ధనామభిస్సమ్బోధనాత్తదనుత్థానం - నానాత్మత్వాదితిశఙ్కతే (అప్రసిద్ధేతి) తదేవస్పష్టయతి (సన్నిహీతి) ప్రసిద్ధమనూద్యాప్రసిద్ధంవిధేయమితిలౌకికోన్యాయః. అప్రసిద్ధసంజ్ఞాభిస్సమ్బోధనస్యాయుక్తత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) చన్ద్రదేవతాస్మిందేహేకర్త్రీభోక్త్రీచాత్మేతిగార్గ్యాభిప్రాయనిషేధే దేవతానామగ్రహస్యతాత్పర్యాత్తద్విహోర్థవానితిపరిహరతి (సదేవతేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (కేలేతి) ప్రాణాదినామభిస్సమ్బోధనేపితన్నిరాకరణంకర్తుంశక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి)-లౌకికనామ్నాదేవతావిషయత్వాభావాదిత్యర్థః. ప్రాణస్యాభోక్తృత్వేపీన్ద్రియాణాంభోక్తృత్వమితికేచిత్. తాన్ప్రత్యాహ (ప్రాణేతి) ప్రాణకరణత్వేచన్ద్రదేవతాయాః అభోక్తృత్వేపిదేవతాన్తరమత్రభోక్తృస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దేవతాన్తరాభావాచ్చేతి)-భోక్తృత్వాశఙ్కానుపపత్తిరితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోపక్రమవిరోధంశఙ్కతే (నన్వితి) దర్శితత్వాత్ - దేవతాన్తరాభావోనాస్తీతిశేషః. స్వతన్త్రదేవతాభేదానాస్తీతిసమాధత్తే (నతస్యేతి) ప్రాణేదేవతాభేస్యైక్యేయుక్తిమాహ (అరనాభీతి) నదేవతాన్తరస్యభోక్తృత్వం - గార్గ్యస్యస్వపక్షవిరోధాదితిశేషః. సర్వశ్రుతిష్విత్యుక్తం - తాస్సఙ్క్షేపతి దర్శయతి (ఏషఇతి) * కతిదేవాయాజ్ఞవల్క్యేత్యాదినాసఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాంసర్వేషాందేవానాంప్రాణాత్మన్యేవైకత్వముపపాద్యతే - అతోదేవతాభేదోనాస్తీత్యాహ (సర్వదేవానామితి) ప్రాణాత్పృథగ్భూతస్యదేవస్యాత్మాతిరేకేసత్యసత్త్వాపత్తేశ్చప్రాణాన్తర్భావస్సర్వదేవతాభేదేతివక్తుంచశబ్దః. కరణానామభోక్తృత్వేహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) దేవతాభేదేష్వివేతియావత్. అనాశఙ్క్య- భోక్తృత్వస్యేతిశేషః. తత్రోదాహరణాన్తరమాహ (దేహభేదేష్వివేతి)-నహిహస్తాదిషుప్రత్యేకంభోక్తృత్వంశఙ్క్యతే-తథాశ్రోత్రనేత్రాదిష్వపినభోక్తృత్వాశఙ్కాయుక్తా తేషుస్మృతిరూపజ్ఞానస్యే, చ్ఛాయా, యోహంరూపమద్రాక్షంసశబ్దంశృణోమీత్యాదిప్రతిసన్ధానస్య, చాయోగాదిత్యర్థః. అనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (నహీతి) క్షణికవిజ్ఞానస్యనిరాశ్రయస్యభోక్తృత్వాశఙ్కాపిప్రతిసన్ధానాసమ్భవాదేవప్రత్యుక్తేత్యాహ (విజ్ఞానేతి) ప్రాణాదీనానాత్మత్వముక్త్వాస్థూలదేహస్యతద్వక్తుంపూర్వపక్షయతి (నన్వితి) సఙ్ఘాతః- భూతచతుష్టయసమాహారః, స్థూలోదేహఇతియావత్. గౌరోహంశ్యామీత్యాదిప్రత్యక్షేణతస్యాత్మత్వదృష్టేరితిభావః. ప్రమాణాభావాదతిరిక్తకల్పనానయుక్తేత్యాహ (కింవ్యతిరిక్తేతి) సఙ్ఘాతస్యాత్మత్వందూషయతి (నాపేషణఇతి) విశేషదర్శనంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (యదిహీతి) ప్రాణేనసహితంస్థూలంశరీరమేవసఙ్ఘాతః. తన్మాత్రాయదిభో-స్యాదితియోజనా. త్వత్పక్షేపికథంపేషణాపేషణయోరుత్థానేవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్ఘాతేతి) తస్యసఙ్ఘాతేనసమ్బన్ధవిశేషాః- స్వకరభ్యత్వాత్మీయత్వస్వప్రాణపరిపాల్యత్వాదయః. తేషామనేకత్వాత్పేషణాపేషణయోరిన్ద్రియోద్భవాభిభవకృతవేదనాయాః స్ఫుటత్వాస్ఫుత్వాత్మకౌవిశేషౌయుక్తః, సుఖదుఃఖమోహానాముత్తమమధ్యమాధమకర్మఫలానాంకర్మోద్భవాభిభవకృతవిశేషసమ్భవాచ్చయథోక్తావిశేషస్సమ్భవత్యర్థః. పరపక్షేపితథైవవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి)-నహితత్రస్వకర్మారభ్యత్వాదయఃసమ్బన్ధవిశేషాః కర్మఫలభేదోవాయుజ్యతే-ఙ్ఘాతవాదినాతీన్ద్రియకర్మానఙ్గీకారాత్. అతస్సఙ్ఘాతమాత్రేభోక్తరిప్రతిబోధేవిశేషాసిద్ధిరిత్యర్థః. శబ్దస్పర్శాదీనాంపటుత్వమతిపటుత్వంమాన్ద్యతిమాన్ద్యమిత్యేవమాదినాకృతావిశేషాబాధేదృశ్యతే- సోపిసఙ్ఘాతవాదేనసిధ్యతీత్యాశయేనాహ (తథేతి)-అయుక్తఇతియావత్. చకారోవిశేనుకర్షార్థః. మాతర్హిప్రతిబోధేవిశేషాభూదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) విశేషదర్శనఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిశబ్దేనగుణాదిగృహ్యతే. అనసఙ్ఘాతాదితిశేషః. దేహాదేరనాత్మత్వముక్త్వాప్రాణస్యానాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (సంహతత్వాచ్చేతి) హేతుంసాధయతి (గృహస్యేతి) థానేమిరరాశ్చమిథస్సంహన్యన్తే- తథైవప్రాణస్యసంహతిరిత్యాహ (అరనేమివచ్చేతి) కించ- ప్రాణేనాభిస్థానీయేసర్వమర్పితమితిశ్రూయతే-ద్యుక్తంతస్యసంహతత్వమిత్యాహ (నాభీతి) సంహతత్వఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రాణస్యగృహాదివత్పారార్థ్యేపిసంహతశేషిత్వమేషితవ్యం-హాచేత్తథాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తమ్భేతి) స్వాత్మనాస్తమ్భాదీనాంజన్మచోపచయశ్చాపచయశ్చవినాశశ్చనామచాకృతిశ్చకార్యంచేత్యేర్మాః. తన్నిరపేక్షతయాలబ్ధాసత్తా- స్ఫురణంయేనస, చ- తేషు- స్తమ్భాదిషువిషయేషుద్రష్టాచశ్రోతాచమన్తాచవిజ్ఞాతాచ,- తదర్థత్వంతేషాత్సఙ్ఘాతస్యచదృష్ట్వాప్రాణాదీనామపితథాత్వంభవితుమర్హతీతిమన్యామహఇతిసమ్బన్ధః. ప్రాణాదిఃస్వాతిరిక్తద్రష్టృశేషః- సంహతత్వాత్- గృహా

ఉపాసనాప్రస్తావాయాం తత్ప్రతీతౌ చ ప్రాణాదివిక్రియానపేక్షతయా సిద్ధో ద్రష్టా నిర్వికారో యుక్తః - తస్య వికారవత్త్వే హేత్వభావాదితి భావః. ప్రాణదేవతా పరార్థ్యాసనానాం వ్యాప్త్యన్తరవిరుద్ధమితి శఙ్క్యతే (దేవతేతి) ప్రాణదేవతాయాశ్చేతనత్వమేవ కథమభ్యుపగతం - తత్రాహ (ప్రాణస్యేతి) తథాపి ప్రకృతేऽనుమానే కథం వ్యాప్త్యన్తరవిరోధః - తత్రాహ (చేతనావత్త్వేచేతి) యోగ్యోऽసమః- సతీచేష్టాపానభవతి-ఇద ఘటాదిష్విహాస్తరేణ తుల్యా న తచ్చేష్టేతి వ్యాప్తివిరోధః స్యాదిత్యర్థః. నాయం విరోధస్సమాధాతవ్యః- శేషశేషిభావస్యాత్ర ప్రతిపాద్యత్వాదితి పరిహరన్ (నిరుపాధికస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (క్రియేత్యాదినా) ఉపనిషదారమ్భో నిరుపాధికం స్వరూపం జ్ఞాపయితుమిత్యత్ర గమకమాహ (ద్వయోరితి) *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేత్యాదిదర్శనాదస్యాముపనిషది సోపాధికమపి బ్రహ్మ వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ద్వైవిధ్యవాదస్య కల్పితవిషయత్వాత్, *నేతి నేతీతి నిర్విశేషవస్తుసమర్పణాత్, *అతోऽన్యదార్తమితి చోక్తే, రత్ర నిరుపాధికమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యమితి భావః. శేషశేషిభావస్యాప్రతిపాద్యత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) కిమర్థం తర్హి శేషశేషిభావస్తత్ర తత్రోక్తః- తత్రాహ (విశేషవతోऽపీతి) సోపాధికస్య శేషశేషిభావోऽవివక్షితస్తత్ర - తత్ర చ స్వామిభృత్యన్యాయేన విశేషసమ్భవాదసిద్ధం సమత్వమిత్యర్థః. న చ విపరీతస్య నిరుపాధికస్య శేషశేషిత్వమస్తీత్యత్ర హేతుమాహ (నిరుపాఖ్యో హీతి) - శేషశేషిత్వాద్యశేషవిశేషశూన్య ఇత్యర్థః. పాణిపేషవాక్యవిచారార్థం సఙ్క్షేపోపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ౧౪

౧౫.---- (స హోవాచాజాతశత్రుః ప్రతిలోమం చైతదిత్యాది) ఏవముపసన్నం బాలాకిమజాతశత్రురువాచేత్యర్థః. హేతి రాజ్ఞస్స్వనిరభిమానత్వప్రశంసార్థం. కిమిత్యువాచ. ప్రతిలోమం - విపరీతం చైతత్. కిం తత్. యద్బ్రాహ్మణః - ఉత్తమవర్ణ ఆచార్యత్వేऽర్హస్సన్ క్షత్రియం - అనాచార్యస్వభావం బ్రహ్మ మే వక్ష్యతీతి శిష్యవృత్త్యా ఉపేయాత్ - ఉపగచ్ఛతీత్యేతత్. ఆచారవిధాయకశాస్త్రవిరుద్ధమితి భావః. కథం తర్హి విద్యాప్రాప్తిరితి న వాచ్యం- ఆచార్యకమస్వీకృత్య మైత్ర్యైవ కేవలం విజ్ఞాపయిష్యామీత్యాహ (వ్యేవ త్వా జ్ఞపయిష్యామీతి) త్వా - త్వాం కేవలమేవ విజ్ఞాపయిష్యామి - బోధయిష్యామి. బ్రహ్మేతి శేషః. వేర్వ్యవధానం ఛాన్దసం. (తం పాణావాదాయోత్తస్థౌ) ఏవముక్త్వా తం పాణావాదాయ- హస్తే గృహీత్వా గార్గ్యోపదిష్టజీవాతిరిక్తబ్రహ్మజ్ఞాపనాయాసనాదుదతిష్ఠత్. (తౌ హ పురుషం సుప్తమాజగ్మతుః) తౌ - గార్గ్యాజాతశత్రూ తస్మిన్ రాజభవనే సుప్తం కంచిత్పురుషం ప్రాప్తవన్తౌ. (తమేతైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చక్రే బృహన్ పాణ్డరవాసస్సోమ రాజన్నితి) ఏవం సుప్తపురుషసమీపం గార్గ్యం నీత్వాజాతశత్రుస్తం- సుప్తం పురుషమేతైః- వక్ష్యమాణైర్నామభిరామన్త్రయాఞ్చకార. తాని నామాన్యాహ (బృహన్నిత్యాది) అత్ర * ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణేన ప్రాణస్య బృహత్త్వాత్ బృహన్నిత్యామన్త్రణం. అబ్వాసస్త్వం చ ప్రాణధర్మః- * కిం మే వాస ఇతి ప్రాణేన పృష్టే * ఆపో వాస ఇత్యేషాం ప్రాణవాసస్త్వోక్తేః. తాసాం చాపాం * యచ్ఛుక్లం తదపామితి శుక్లవర్ణాశ్రయత్వాత్పాణ్డరవాస్త్వం యుక్తం. సప్తాన్నబ్రాహ్మణే * అథైతస్య ప్రాణస్యాపశ్శరీరం జ్యోతీరూపమసౌ చన్ద్ర ఇతి ప్రాణస్య చన్ద్రసమ్బన్ధప్రతీతేర్లక్షణయా సోమేతి ప్రాణస్య సమ్బోధనం. * ప్రాణో వై సమ్రాడితి శ్రవణాద్రాజన్నిత్యామన్త్రిత ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. (స నోత్తస్థౌ తం పాణినా పేషం బోధయాఞ్చకార) ఏవమామన్త్రితోऽపి సః- సుప్తో నోదతిష్ఠత్. తతోऽజాతశత్రుస్తం సుప్తం పాణినా పేషం * హింసార్థానాం చ సమానకర్మకాణామితి పిషేస్తృతీయాయాముపపదే ణముల్. * తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామితి వికల్పాత్సమాసాభావః. పాణినా పిష్ట్వా బోధయాఞ్చకార - ప్రాబోధయత్. (స హోత్తస్థౌ) సః- ఏవం పాణినా పిష్టస్సుప్తపురుషః పేషణాత్పశ్చాదుదతిష్ఠత్. ఏవం ప్రాణనామభిరామన్త్రణేऽపి అనుత్థానప్రదర్శనం జీవాత్మనః ప్రాణాన్యత్వజ్ఞాపనార్థం. సుషుప్తిదశాయాముపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యోऽన్యత్వస్య జీవే సుజ్ఞానత్వాత్తస్యామపి దశాయామనుపరతవ్యాపారాత్ప్రాణాదన్యత్వమేవ జ్ఞాపనీయమితి ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానేన పాణిపేషణేనోత్థానప్రదర్శనేన చ జీవస్య ప్రాణవ్యతిరేకః ప్రదర్శితో భవతి. తథాహి- సుప్తస్య ప్రబోధానన్తరం సుఖమహమస్వాప్సమితి సౌషుప్తికానన్దప్రతిసన్ధానేన సుషుప్తికాలే జీవస్థితస్య సిద్ధస్యాసన్నస్యాపి తస్మిన్ననుపరతవ్యాపారేణ సంభవతీతి తస్యోపరతవ్యాపారేభ్యశ్శరీరేన్ద్రియేభ్యో వైలక్షణ్యం సిద్ధమేవ. తదానీమప్యనుపరతోచ్ఛ్వాసాదివ్యాపారః ప్రాణ ఏవ యది జీవశబ్దవాచ్యస్స్యాత్- తర్హి తన్నామభిరామన్త్రణే తదుత్థానమావశ్యకం- లోకే స్వనామ్నామన్త్రితస్యోత్థానదర్శనాత్. అతః ప్రాణనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానాత్ప్రాణస్య న జీవశబ్దార్థత్వమితి తదతిరిక్తజీవసిద్ధిరితి. న చ ప్రత్యగాత్మన్విజ్ఞానమయ ఇత్యాది జీవనామభిరామన్త్రణేప్యనుత్థానదర్శనాత్త్వదభిమతస్య శరీరేన్ద్రియప్రాణాతిరిక్తస్యాపి జీవశబ్దవ్యుత్పత్తిర్న స్యాదితి వాచ్యం- దేహాద్యతిరిక్తే స్వస్మిన్నాత్మాభిమానశూన్యస్య సంసారిణస్సుప్తజీవవాచిశబ్దైరామన్త్రణేప్యనుత్థానస్యాదోషత్వాత్, యత్ర పునర్దేవదత్తాదినామసఙ్కేతితశరీరాదిసఙ్ఘాతే స్వాత్మత్వమభిమనుతే- తన్నామ్నామన్త్రణే తూత్థానదర్శనాచ్చ. న చేయం సమాధిః ప్రాణస్యైవ జీవశబ్దార్థత్వేపి సంభవతీతి వాచ్యం- ప్రాణస్యైవ సఙ్ఘాతాభిమానిత్వే అనుపరతవ్యాపారస్యైవ తస్య పాణిపేషణానన్తరం పూర్వమసతః ప్రబోధస్యప్రాప్త్యా ఉత్థానాసంభవాత్. న చ జీవస్యాప్యనుపరతవ్యాపారస్య తదసంభవశ్శఙ్క్యః - తస్య స్ఫురణాత్మకవ్యాపారసత్త్వేపి తదానీమప్రబోధత్వాత్. ప్రాణస్య తు తదానీమపి శరీరే సంచరతః స్వనామభిరామన్త్రణాశ్రవణమచేతనత్వమాపాదయత్యేవేతి చేతనస్య తద్వైలక్షణ్యం సిద్ధ్యత్యేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౫

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి తదు హ న మేనే గార్గ్యః॥ ౧౬

శం.— స ఏవమజాతశత్రుర్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య గార్గ్యమువాచ - యత్ర - యస్మిన్కాల ఏష విజ్ఞానమయః పురుష ఏతత్ - స్వపనం సుప్తోఽభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాత్. విజ్ఞానం - విజ్ఞాయతేఽనేనేత్యన్తఃకరణం బుద్ధిరుచ్యతే, తన్మయః - తత్ప్రాయో విజ్ఞానమయః. కిం పునస్తత్ప్రాయత్వం. తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తేన చోపలభ్యత్వముపలబ్ధృత్వం చ. కథం పునర్మయటోఽనేకార్థత్వే ప్రాయార్థతైవావగమ్యతే. * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యేవమాదౌ ప్రాయార్థ ఏవ ప్రయోగదర్శనాత్, పరవిజ్ఞానవికారత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాత్, య ఏష విజ్ఞానమయ ఇతి చ ప్రసిద్ధవదనువాదాత్, అవయవోపమార్థయోశ్చాత్రాసమ్భవాత్, పారిశేష్యాత్ప్రాయార్థతైవ. తస్మాత్సఙ్కల్పవికల్పాద్యాత్మకమన్తఃకరణం - తన్మయ ఇత్యేతత్. పురుషః - పురిశయనాత్. క్వైష తదాభూదితి ప్రశ్నః స్వభావవిజిజ్ఞాపయిషయా. ప్రాక్ప్రతిబోధాత్క్రియాకారకఫలవిపరీతస్వభావ ఆత్మేతి కార్యాభావేన నిదర్శయిషితం - న హి ప్రాక్ప్రతిబోధాత్కర్త్రాదికార్యం సుఖాది కిఞ్చన గృహ్యతే. తస్మాదకర్మప్రయుక్తత్వాత్ తథాస్వాభావ్యమేవాత్మనోఽవగమ్యతే - యస్మిన్స్వాభావ్యేఽభూత్, యతశ్చ స్వాభావ్యాత్ప్రచ్యుతః సంసారీ స్వభావవిలక్షణ, ఇతి. ఏతద్ద్వయం పృచ్ఛతి గార్గ్యం ప్రతిభానరహితం బుద్ధ్వా వ్యుత్పాదనాయ క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. ఏతదుభయం గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యమాసీత్ - తథాపి గార్గ్యేణ న పృష్టమితి నోదాస్తేఽజాతశత్రుః - బోధయితవ్య ఏవేతి ప్రవర్తతే - జ్ఞాపయిష్యామ్యేవేతి ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. ఏవమసౌ వ్యుత్పాద్యమానోఽపి గార్గ్యో యత్రైష ఆత్మాభూత్ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యతశ్చైతదాగమనమాగాత్, - ఉభయమప్యేతదేవ వక్తుం వా ప్రష్టుం వా గార్గ్యో హ న మేనే - న జ్ఞాతవాన్. ౧౬

ఆ.— వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాచష్టే (స ఏవమిత్యాదినా) ఏతత్స్వపనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. యత్రేత్యుక్తం కాలం విశినష్టి (ప్రాగితి) తదా క్వాభూదితి సమ్బన్ధః. విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానం - పరం బ్రహ్మ. తద్వికారః - జీవః. తేన వికారార్థో మయడితి కేచిత్. తన్నిరాకరోతి (విజ్ఞానమితి) అన్తఃకరణప్రాయత్వమాత్మనో న ప్రకల్పతే - తస్యాసఙ్గస్య తేనాసమ్బన్ధాదిత్యాక్షిపతి (కిం పునరితి) అసఙ్గస్యాప్యావిద్యం బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధముపేత్య పరిహరతి (తస్మిన్నితి) తత్సాక్షిత్వాచ్చ తత్ప్రాయత్వమిత్యాహ (ఉపలబ్ధృత్వం చేతి) నియామకాభావం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) ఏకస్మిన్నేవ వాక్యే * పృథివీమయ ఇత్యాదౌ ప్రాయార్థత్వోపలమ్భాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యత్రాపి తదర్థత్వమేవ మయటో నిశ్చితమిత్యుక్తం. ఇదానీం జీవస్య పరమాత్మరూపవిజ్ఞానవికారస్య శ్రుతిస్మృత్యోరప్రసిద్ధత్వాచ్చ ప్రాయార్థత్వమేవేత్యాహ (పరేతి) అప్రసిద్ధమపి విజ్ఞానవికారత్వం శ్రుతివశాదిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఏష ఇతి, య ఏష విజ్ఞానమయ ఇత్యత్ర విజ్ఞానమయస్య య ఏష ఇతి ప్రసిద్ధవదనువాదాదప్రసిద్ధవిజ్ఞానవికారత్వం సర్వథా శ్రుతివిరుద్ధమిత్యర్థః. జీవో బ్రహ్మావయవస్తత్సదృశో వా - తదర్థో మయడిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవేతి) బ్రహ్మణో నిరవయవత్వశ్రుతేస్తస్యైవ జీవరూపేణ ప్రవేశశ్రవణాచ్చ ప్రకృతే వాక్యే మయటోఽవయవాద్యర్థాయోగాన్నిర్విషయత్వాసమ్భవాచ్చ పారిశేష్యాత్పూర్వోక్తా ప్రాయార్థతైవ తస్య ప్రత్యేతవ్యేత్యర్థః. విజ్ఞానమయపదార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్రేత్యాదివ్యాఖ్యేయవాక్యశేషమవతార్య తాత్పర్యమాహ (క్వైష ఇతి) స్వరూపజ్ఞాపనార్థం ప్రశ్నప్రవృత్తిరిత్యేతత్ప్రకటయతి (ప్రాగితి) కార్యాభావేనేత్యుక్తం వ్యనక్తి (నహీతి) తస్మాదిత్యస్యార్థమాహ (అకర్మప్రయుక్తత్వాదితి) కిం తథాస్వాభావ్యమితి - తదాహ (యస్మిన్నితి) ద్వితీయప్రశ్నార్థం ప్రక్షిపతి (యతశ్చేతి) ఉక్తేఽర్థే ప్రశ్నద్వయముత్థాపయతి (ఏతదితి) తథాస్వాభావ్యమేవేతి సమ్బన్ధః. ఏతదిత్యధికరణమపాదానం చ గృహ్యతే. కిమితి తం ప్రత్యుభయం పృచ్ఛతి. స్వకీయాం ప్రతిజ్ఞాం నిర్వోఢుమిత్యభిప్రేత్యాహ (బుద్ధ్వేతి) నను శిష్యత్వాద్గార్గ్యేణైవ ప్రష్టవ్యం - న చేదజ్ఞత్వాన్న పృచ్ఛతి - తర్హి రాజ్ఞస్తస్మిన్నౌదాసీన్యమేవ యుక్తం - తత్రాహ (ఇత్యేతదుభయమితి) తదు హేత్యాది వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ఏతదాగమనం - యథా భవతి తథేతి యావత్. తత్ర క్రియాపదయోర్యథాక్రమం వక్తుం ప్రష్టుం వేత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః. ౧౬

రం. ఏవం దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణవ్యతిరిక్తం జీవం ప్రదర్శ్య తతోఽప్యన్యం పరమాత్మానం ప్రదర్శయితుమారభతే (స హోవాచాజాతశత్రురితి) ఏవం జీవం ప్రదర్శ్యాజాతశత్రుః గార్గ్యమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితీతి) యత్ర - యదా ఏషః ఏతత్సుప్తోఽభూత్ - ఏతత్ - స్వాపం సుప్తోఽభూత్. స్వాపం ప్రాప్తోఽభూత్. ఏతదిత్యనేనైవ స్వపిధాత్వర్థస్య సిద్ధత్వాత్ సుప్త ఇత్యేతత్ప్రత్యయార్థమాత్రపరం - పాకం పచతీతివత్. యద్వా - ఏతత్ - ఈదృశం సుప్తం యస్య సః ఏతత్సుప్తః. క ఏష ఇతి నిర్దిష్ట ఇత్యత్రాహ (య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః) యస్స్వం ప్రబుధ్యమాన ఏవ సర్వేన్ద్రియార్థవిజ్ఞానమయతయా తిష్ఠతి - స ఏష పురుషః. అయం తదా - పాణిపేషణోత్థాపనాత్ప్రాక్ స్వాపదశాయాం క్వ స్థితః. ఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే కుత ఆగాత్ - కుత ఉద్గత ఇతీత్యర్థః. ఇత్యాహ - పప్రచ్ఛేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవం జీవస్య సుషుప్తేః స్థానతయా ప్రబోధాపాదానతయా చ జీవాత్పరమీశ్వరం దర్శయితుమేవమజాతశత్రుణా పృష్టోఽపి గార్గ్యః తదు హ న మేనే - తత్ప్రశ్నార్థం న జ్ఞాతవాన్. ఉశబ్దోఽవధారణే. హశబ్దో వృత్తార్థస్మరణే. ౧౬

ఉ.— స హోవాచాజాతశత్రుర్యత్రైషఏతత్సుప్తోఽభూద్యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషస్తదేషాంప్రాణానాంవిజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే తానియదాగృహ్ణాత్యథహైతత్పురుషఃస్వపితినామతద్గృహీతఏవప్రాణోభవతిగృహీతావాక్ గృహీతంచక్షుర్గృహీతగ్ంశ్రోత్రం గృహీతంమనః॥ ౧౭

శం.— స హోవాచాజాతశత్రుర్వివక్షితార్థసమర్పణాయ. యత్రైషఏతత్సుప్తోభూద్యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషః క్వైషతదాభూత్-కుతఏతదాగాదితియదప్రాక్షం- తచ్ఛృణూచ్యమానం యత్రైషఏతత్సుప్తోభూత్- తదా- తస్మిన్కాలేఏషాం- వాగాదీనాంప్రాణానాంవిజ్ఞానేన- అన్తఃకరణగతాభివ్యక్తవిశేషవిజ్ఞానేనోపాధిస్వభావజనితేనాదాయవిజ్ఞానం - వాగాదీనాంస్వస్వవిషయగతసామర్థ్యంగృహీత్వాయఏషోన్తః- మధ్యేహృదయేహృదయస్థాకాశోయః. ఆకాశశబ్దేనపరఏవస్వఆత్మోచ్యతే. తస్మిన్స్వఆత్మన్యాకాశేశేతేస్వాభావికేఽసాంసారికే. నకేవలఆకాశఏవ- శ్రుత్యన్తరసామర్థ్యాత్ * సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతి. లిఙ్గోపాధిసమ్బన్ధకృతంవిశేషాత్మస్వరూపముత్సృజ్యావిశేషేస్వాభావికఆత్మన్యేవకేవలేవర్తతఇత్యభిప్రాయః. యదాశరీరేన్ద్రియాణ్యథతాముత్సృజతి - తదాసౌస్వాత్మన్యేవవర్తతఇతికథమవగమ్యతే. నామప్రసిద్ధ్యా. కాసౌనామప్రసిద్ధిరితి. ఆహ- తాని- వాగాదివిజ్ఞానానియదా- యస్మిన్కాలేగృహ్ణాతి- ఆదత్తే. అథ-తదా-హఏతత్పురుషఃస్వపితినామ- ఏతన్నామాస్యపురుషస్యతదాప్రసిద్ధంభవతి. గౌణమేవాస్యనామభవతి- స్వమేవాత్మానమపీతి- అపిగచ్ఛతీతిస్వపితీత్యుచ్యతే. సత్యం - స్వపితీతినామప్రసిద్ధ్యాఆత్మనఃసంసారధర్మవిలక్షణంరూపమవగమ్యతే- నత్వత్రయుక్తిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ - తత్ - తత్రస్వాపకాలేగృహీతఏవప్రాణోభవతి - ప్రాణఇతిఘ్రాణేన్ద్రియం. వాగాదిప్రకరణాత్. వాగాదిసమ్బన్ధేహిసతితదుపాధిత్వాదస్యసంసారధర్మిత్వంలక్ష్యతే - వాగాదయశ్చోపసంహృతాఏవతదాతేన. కథం. గృహీతావాక్. గృహీతంచక్షుః. గృహీతంశ్రోత్రం. గృహీతంమనః. తస్మాదుపసంహృతేషువాగాదిషుక్రియాకారకఫలాత్మతాభావాత్స్వాత్మస్థఏవాత్మాభవతీత్యవగమ్యతే. ౧౭

ఆ.— కూటస్థచిదేకరసోయమాత్మా- తత్రక్రియాకారకఫలవ్యవహారోవస్తుతోనాస్తీతివివక్షితోర్థః- తస్యప్రకటీకరణార్థంప్రస్తుతంప్రశ్నద్వయమనువదతి (యత్రేతి) ఉపాధిః- అన్తఃకరణం. తస్యస్వభావః- తదుపాదానమజ్ఞానం. తేనజనితమన్తఃకరణగతమభివ్యక్తంవిశేషవిజ్ఞానం- చైతన్యాభాసలక్షణం. తేనకరణేనేత్యర్థః. వాగాదీనాంస్వంస్వంవిషయగతంప్రతినియతంప్రకాశనం - విజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. యఏషోన్తరితిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (మధ్యఇతి) ఆకాశశబ్దస్యభూతాకాశవిషయత్వమాశఙ్క్య * ఆకాశోర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితిన్యాయేనాహ (ఆకాశశబ్దేనేతి) స్వశబ్దోపి బ్రహ్మణ్యేవసుషుప్తస్యశయనం- భూతాకాశేతునభవతీత్యత్రఛాన్దోగ్యశ్రుతిమాహ (శ్రుత్యన్తరేతి) కీదృక్తత్రశయనంవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (లిఙ్గేతి) స్వాపాధికారేస్వాభావికత్వం- అవిద్యామాత్రసంమిశ్రితత్వం. * సతిసమ్పద్యనవిదురిత్యాదిశ్రుతేరితిద్రష్టవ్యం. తానియదేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదత్తే (యదేత్యాదినా) విజ్ఞానాని- తత్సాధనానీత్యేతత్. పురుషఇతిప్రథమాషష్ఠ్యర్థే. అతోవక్ష్యతి (అస్యపురుషస్యేతి) అశ్వకర్ణాదినామ్నోవిశేషమాహ (గౌణమేవేతి) గౌణత్వంవ్యుత్పాదయతి (స్వమేవేతి) నామ్నోర్థవ్యభిచారస్యాపిదృష్టత్వాన్నతద్వశాత్స్వాపేస్వరూపేవస్థానమితిశఙ్కామనూద్యతద్గృహీతఏవేత్యాదివాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (సత్యమిత్యాదినా) కాపునరాత్మనఃస్వాపావస్థాయామసంసారిస్వరూపేవస్థానమిత్యత్రయుక్తిరిహోక్తాభవతి- తత్రాహ (వాగాదీతి) తదా- సుషుప్త్యవస్థాయాం తేన-ఆత్మనాచైతన్యాభాసేనహేతునేత్యర్థః. స్వాపేకరణోపసంహారంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) తదుపసంహారఫలంకథయతి (తస్మాదితి) ౧౭

రం.— (సహోవాచాజాతశత్రుః) ఏవంస్వప్రష్టైర్థవిమూఢంగార్గ్యంతదర్థం స్వయమేవజ్ఞాపయన్నజాతశత్రురాహ. కిమితి. (యత్రైషఏతత్సుప్తోభూద్యఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషస్తదేషాంప్రాణానాం విజ్ఞానేనవిజ్ఞానమాదాయయఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేఇతి.) యత్ర-యదాయఏషవిజ్ఞానమయఃపురుషః- ఏషఃఏతత్సుప్తోభూత్-తదాతస్మిన్ఛేతేఇతిసమ్బన్ధః. అత్ర *ప్రాణానాంవిజ్ఞానేనవిజ్ఞానమాదాయ- ప్రాణశబ్దవాచ్యేన్ద్రియజన్యంజ్ఞానంమనసాసహాదాయేత్యర్థః. ఉపరతవ్యాపారంమనఃకృత్వేత్యర్థః. అనేనేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిఃఫలితా- తేషాంమనస్సాపేక్షత్వాదితివ్యాసార్యైర్వివృతం. యఏషోన్తర్హృదయఆకాశఇతిజీవస్వాపస్థానపరతయానిర్దిష్టఆకాశశబ్దఃపరమాత్మపరః. * సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యాకాశాదేవసముత్పద్యన్తే *ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితేత్యత్రాకాశశబ్దస్యపరమాత్మనిప్రసిద్ధేః, కౌషీతకీనామోపనిషదిసమానప్రకరణే * అథాస్మిన్ప్రాణఏవైకధాభవతీతిప్రాణశబ్దితస్యసుషుప్త్యాధారత్వశ్రవణాత్, * అతఏవప్రాణః * ప్రాణస్తథానుగమాదిత్యాదౌప్రాణశబ్దస్యపరమాత్మపరత్వస్యసాధితత్వాత్, ఆకాశప్రాణశబ్దయోశ్శ్రుతనిరూఢ్యనుసారేణ పరమాత్మపరత్వేనా విరోధసమ్భవేతత్పరిత్యాగస్యానుచితత్వాత్, * సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతిసుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పత్తేశ్శ్రుత్యన్తరసిద్ధత్వాచ్చాకాశశబ్దస్యబ్రహ్మైవార్థః. తత్రచశయనంనామ- తదేకతాపత్తిః. ఏకత్వంచ-దేవత్వమనుష్యత్వాదిలక్షణభేదకాకారాస్ఫురణం. తతశ్చసుషుప్తౌజీవోదేవత్వాద్యహమభిమానానుగుణజ్ఞానప్రసరరూపకార్యావస్థాప్రహాణేనస్వద్వారాతద్రాహిత్యరూపకారణావస్థావతిస్వశరీరిణి బ్రహ్మణ్యవతిష్ఠతఇతివాక్యార్థః. ఏవంసుప్తఃపరమాత్మన్యవతిష్ఠతఇత్యత్రస్వపితీతివ్యవహారంప్రమాణమాహ (తానీత్యాది) తాని- ఇన్ద్రియాణియదాగృహ్ణాతి - స్వస్థానేభ్యోయదోపసంహరతి. ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానానుకూలయత్నహాన్యవదానభవతీతియావత్. (అథహైతత్పురుషస్స్వపితినామ) అథ- అనన్తరమేవపురుషస్స్వపితీత్యేతన్నామభవతి. పురుషస్స్వపి

సయత్రైతత్స్వప్న్యయా చరతి తే హాస్య లోకాస్తదుతేవ మహారాజో భవత్యుతేవ మహాబ్రాహ్మణ ఉతేవోచ్చావచం నిగచ్ఛతి స యథా మహారాజో జానపదాన్గృహీత్వా స్వే జనపదే యథాకామం పరివర్తేతైవమేవైష ఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే॥ ౧౮

తీతిశబ్దః ప్రయుజ్యత ఇతి భావః. అత్ర * స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణ స్వస్మిన్ - కారణావస్థస్వశరీరకపరమాత్మన్యపీత ఇతి స్వపితిశబ్దార్థోఽభిప్రేతః. తదానీమిన్ద్రియోపసంహారమేవోపపాదయతి (తద్గృహీత ఏవ ప్రాణో భవతీత్యాదినా) తత్ - తదేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణశబ్ద ఇన్ద్రియప్రకరణాద్ఘ్రాణేన్ద్రియపరః - న తు ముఖ్యప్రాణపరః. ముఖ్యప్రాణస్య తదానీం సంచారదర్శనాత్. స్వస్వస్థానేభ్యః ప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రభృతీనీన్ద్రియాణ్యుపసంహృతాని భవన్తీత్యర్థః. గన్ధాదివిషయగ్రహణవదనాది వ్యాపారాదర్శనాదితి భావః. ౧౭

శం.—— నను దర్శనలక్షణాయాం స్వప్నావస్థాయాం కార్యకరణవియోగేపి సంసారధర్మిత్వమస్య దృశ్యతే - యథా చ జాగరితే సుఖీ దుఃఖీ బన్ధువియుక్తః శోచతి ముహ్యతే చ. తస్మాచ్ఛోకమోహధర్మవానేవాయం - నాస్య శోకమోహాదయః సుఖదుఃఖాదయశ్చ కార్యకరణసంయోగజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితా ఇతి. న - మృషాత్వాత్. సః - ప్రకృత ఆత్మా యత్ర - యస్మిన్కాలే దర్శనలక్షణయా స్వప్న్యయా - స్వప్నవృత్త్యా చరతి - వర్తతే. తదా తే హ అస్య లోకాః - కర్మఫలాని. కే తే. తత్ - తత్ర ఉత - అపి మహారాజ ఇవ భవతి సోయం. మహారాజత్వమివాస్య లోకః - న మహారాజత్వమేవ జాగరిత ఇవ. తథా మహాబ్రాహ్మణ ఇవ. ఉత ఇవ - అపి ఉచ్చావచం - ఉచ్చం చ - దేవత్వాది. అవచం చ - తిర్యక్త్వాది - ఉచ్చమివావచమివ చ నిగచ్ఛతి. మృషైవ మహారాజత్వాదయోస్య లోకాః - ఇవశబ్దప్రయోగాద్వ్యభిచారదర్శనాచ్చ. తస్మాన్న బన్ధువియోగాదిజనితశోకమోహాదిభిః స్వప్నే సమ్బధ్యత ఏవ. నను చ యథా జాగరితే జాగ్రత్కాలావ్యభిచారిణో లోకాః - ఏవం స్వప్నేపి తేఽస్య మహారాజత్వాదయో లోకాః స్వప్నకాలభావినః స్వప్నకాలావ్యభిచారిణ ఆత్మభూతా ఏవ - న త్వవిద్యాధ్యారోపితా ఇతి. నను చ జాగ్రత్కార్యకరణాత్మత్వం దేవతాత్మత్వం చావిద్యాధ్యారోపితం న పరమార్థ ఇతి వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానమయాత్మప్రదర్శనేన ప్రదర్శితం - తత్కథం దృష్టాన్తత్వేన స్వప్నలోకస్య మృత ఇవోజ్జీవిష్యన్ ప్రాదుర్భవిష్యతి. సత్యం - విజ్ఞానమయే వ్యతిరిక్తే కార్యకరణదేవతాత్మత్వప్రదర్శనమవిద్యాధ్యారోపితం శుక్తికాయామివ రజతత్వదర్శనమిత్యేతత్సిద్ధం వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వప్రదర్శనన్యాయేనైవ - న తు తద్విశుద్ధిపరతయైవ న్యాయ ఉక్త ఇతి అసన్నపి దృష్టాన్తో జాగ్రత్కార్యకరణదేవతాత్మత్వదర్శనలక్షణం పునరుద్భావ్యతే. సర్వో హి న్యాయః కించిద్విశేషమపేక్షమాణోఽపునరుక్తీభవతి. న తావత్స్వప్నే అనుభూతమహారాజత్వాదయో లోకా ఆత్మభూతాః - ఆత్మనోన్యస్య జాగ్రత్ప్రతిబిమ్బభూతస్య లోకస్య దర్శనాత్. మహారాజ ఏవ తావద్వ్యవస్థితేషు సుప్తేషు ప్రకృతిషు పర్యఙ్కే శయానః స్వప్నాన్పశ్యన్నుపసంహృతకరణః పునరుపగతప్రకృతిం మహారాజమివాత్మానం జాగరిత ఇవ పశ్యతి యాత్రాగతం భుఞ్జానమివ చ భోగాన్ - న చ తస్య మహారాజస్య పర్యఙ్కే శయానాద్ద్వితీయోన్యః ప్రకృత్యుపేతో విషయే పర్యటన్నహని లోకే ప్రసిద్ధోస్తి - యమసౌ సుప్తః పశ్యతి. న చోపసంహృతకరణస్య రూపాదిమతో దర్శనముపపద్యతే. న చ దేహే దేహాన్తరస్య తత్తుల్యస్య సమ్భవోస్తి - దేహస్థస్యైవ హి స్వప్నప్రదర్శనం. నను పర్యఙ్కే శయానః పథి ప్రవృత్తమాత్మానం పశ్యతి. న బహిః స్వప్నాన్పశ్యతి ఇత్యేతదాహ - స మహారాజో జానపదాన్ - జనపదే భవాన్ రాజోపకరణభూతాన్ భృత్యానన్యాంశ్చ గృహీత్వా - ఉపాదాయ స్వే - ఆత్మీయ ఏవ జయాదినోపార్జితే జనపదే యథాకామం - యో యః కామోస్య యథాకామం. ఇచ్ఛాతో యథా పరివర్తేత ఇత్యర్థః. ఏవమేవ ఏషః - విజ్ఞానమయః. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. ప్రాణాన్గృహీత్వా - జాగరితస్థానేభ్య ఉపసంహృత్య స్వే శరీరే - స్వ ఏవ దేహే - న బహిః. యథాకామం పరివర్తతే - కామకర్మభ్యాముద్భాసితాః పూర్వానుభూతవస్తుసదృశీర్వాసనా అనుభవతీత్యర్థః. తస్మాత్స్వప్నే మృషాధ్యారోపితా ఏవాత్మభూతత్వేన లోకా అవిద్యమానా ఏవ సన్తః. తథా జాగరితేపీతి ప్రత్యేతవ్యం. తస్మాద్విశుద్ధోఽక్రియాకారకఫలాత్మకో విజ్ఞానమయ ఇత్యేతత్సిద్ధం. యస్మాద్దృశ్యన్తే దృష్టవిషయభూతాః క్రియాకారకఫలాత్మకాః కార్యకరణలక్షణా లౌకికాస్తథా స్వప్నేపి. తస్మాదన్యోసౌ దృశ్యేభ్యః స్వప్నజాగరితలోకేభ్యో ద్రష్టా విజ్ఞానమయో విశుద్ధః. ౧౮

ఆ.—— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాగాద్యుపాధికమాత్మనః సంసారిత్వముక్తం - తత్ర వ్యతిరేకాసిద్ధిమాశఙ్క్యతే (నన్వితి). వ్యతిరేకాసిద్ధౌ ఫలితమాహ (తస్మాదితి). స్వప్నస్య రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వేన వస్తుధర్మత్వాభావాన్నాత్మనస్సంసారిత్వమిత్యుత్తరమాహ (న మృషాత్వాదితి). తదుపపాదయన్నాదౌ స యత్రేత్యాదీన్యక్షరాణి యోజయతి (స ప్రకృత ఇత్యాదినా). అథాత్ర స్వప్నస్వభావో నిర్దిశ్యతే - న తస్య మిథ్యాత్వం కథ్యతే - తత్రాహ (మృషైవేతి) - స్వప్నే దృష్టానాం మహారాజత్వాదీనాం జాగ్రత్యనువృత్తిరాహిత్యం వ్యభిచారదర్శనం. స్వప్నస్య మిథ్యాత్వే సిద్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి). విమతా లోకా న మిథ్యా - తత్కాలావ్యభిచారిత్వాత్ - జాగ్రల్లోకవదితి శఙ్క్యతే (నను యథేతి). సాధ్యవైకల్యం వక్తుం సిద్ధాన్తీ పాణిపేషవాక్యోక్తం స్మారయతి (నను చేతి). జాగ్రల్లోకస్య మిథ్యాత్వే ఫలితమాహ (తత్కథమితి) - ప్రాదుర్భావే జాగ్రల్లోకస్య కర్తృత్వం ప్రాకరణికమేష్టవ్యం. తత్ర పూర్వవాదీ దృష్టాన్తం సాధయతి (సత్యమిత్యాదినా) - అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యో న్యాయః. దేహద్వయస్య ఆత్మనశ్చ వివేకమాత్రం ప్రాగుక్తం - న తు ప్రాధాన్యేనాత్మనః శుద్ధిరుక్తేతి విభాగమఙ్గీకృత్య వస్తుతోఽసన్తమపి దృష్టాన్తం సన్తం కృత్వా తేన స్వప్నసత్యత్వమాశఙ్క్య తన్నిరాసేనాత్యన్తికీ శుద్ధిరాత్మనః స్వప్నవాక్యేనోచ్యతే - యథా జాగ్రతోపి తథా మిథ్యాత్వాదాత్మైకరసః శుద్ధః స్యాదిత్యాశయవానాహ (ఇత్యసన్నపీతి). పాణిపే

మహాశ్చైజాగ్రన్మిథ్యాత్వాత్స్వార్థాదుక్తాశుద్ధిః- అత్రాపినైవాచ్యతే చేత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోహీతి) యత్కిఞ్చిత్సామాన్యాత్పౌనరుక్త్యం సర్వత్ర తుల్యం- అవాన్తరభేదాదపౌనరుక్త్యం ప్రకృతేపిసమం- పూర్వత్ర శుద్ధిద్వారస్యార్థికత్వా, దిహవాచనికత్వా, దితిభావః. జాగ్రద్దృష్టాన్తేన స్వప్నసత్యత్వచోద్యసమ్భవాద్వాచ్యస్తస్యసమాధిరితి పూర్వవాదిముఖేనోక్త్వాసమాధిమధునాకథయతి (నతావదితి) నిమిత్తాన్తరదృష్టురాత్మనో దృశ్యత్వాత్- ఘటాదివదిత్యర్థః. కించ- స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వేనదృష్టేర్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (మహారాజఇతి) స్వప్నదృష్టానాం జాగ్రద్దృష్టాదర్థాన్తరత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) ప్రమాణసామగ్ర్యభావాచ్చ స్వప్నస్యమిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) యోగ్యదేశకాలావ్యాప్తత్వాత్తన్మిథ్యాత్వమిత్యాహ (నచేతి) దేహాద్బహిరేవస్వప్నదృష్టవ్యఙ్గీకారాద్యోగ్యదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహస్థస్యేతి) ఏతదేవ సాధయితుంశక్యత ఇత్యాహ (నన్వితి) తత్రసయథేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (నబహిరిత్యాదినా) యథాకామం- తంతమనసా పర్యేత్యర్థః. ఏతదితి క్రియాయా గ్రహణస్యవిశేషణం. ఏతత్- గ్రహణం యథాతథేత్యర్థః. పరివర్తనమేవవివృణోతి (కామేతి) యోగ్యదేశాద్భవేన్నైనస్థూపస్కం దర్శయతి (తస్మాదితి) స్వప్నస్యమిథ్యాత్వే తద్దృష్టాన్తేనజడత్వాదిహేతునాజాగరితస్యాపితథాత్వం శక్యం నిశ్చేతుమిత్యాహ (తథేతి) ద్వయోర్మిథ్యాత్వే ప్రతీచోవిశుద్ధిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) అక్రియాకారకఫలాత్మక ఇతివిశేషణం సమర్థయతే (యస్మాదితి) జాగరితేదృష్టాన్తత్వదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ద్రష్టృదృశ్యాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అన్యత్వఫలంకథయతి (విశుద్ధఇతి) ౧౮

రం.— సుప్తేస్స్వప్నవైలక్షణ్యంవక్తుంస్వప్నముపక్షిపతి (సయత్రైతదిత్యాదినా) ఏతత్ - ఏషఇత్యర్థః. లిఙ్గస్యత్వయుక్తోస్సః. సఏషః - శరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితో జీవః యత్ర- యదాస్వప్న్యయా - స్వప్నావస్థయా. స్వప్నావస్థమనసాయుక్తస్సన్ స్వప్నానేవాచరతీత్యర్థః. (తేహాస్యలోకాస్తదుతేవమహారాజోభవతీత్యాది) తదేతిశేషః. తేహ - ప్రసిద్ధాస్సర్వాదిలోకా అస్య - స్వాప్నికజీవస్యభవన్తి. తత్- తదా. ఉతశబ్దోఽప్యర్థః. మహారాజఇవ సామ్రాజ్యాదిగుణవిశిష్టోభవత్యపి. మహాబ్రాహ్మణ ఇవ శ్రోత్రియత్వాదిగుణయుక్తోపిభవతీత్యర్థః. (ఉతేవోచ్చావచంనిగచ్ఛతీతి) ఉచ్చావచమివ- దేవత్వతిర్యక్త్వాద్యుత్కృష్టాపకృష్టగుణవిశిష్టశరీరమప్యుచితమివ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. స్వప్నపదార్థానాం తత్తత్కాలేతత్తత్పురుషపుణ్యపాపానుగుణ్యేన పరమాత్మసృష్టతయాయథార్థత్వస్య *యఏషసుప్తేషుజాగర్తి కామంకామం పురుషోనిర్మిమాణః । తదేవశుక్రమమృతం *అథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేనహి కర్తేత్యాదిభిః ప్రామాణికత్వాదత్ర ఇవశబ్దోన స్వాప్నికవస్తుమిథ్యాత్వపరః- అపితుజాగ్రద్వస్తుసాదృశ్యపరఏవేతి ద్రష్టవ్యం. అతఏవహిసూత్రకృతా * వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివదితిసూత్రితం. (సయథామహారాజోజానపదాన్గృహీత్వేత్యాది) సః- జాగరప్రసిద్ధోయథామహారాజో జానపదాన్-జనపదప్రభవాన్ భోగ్యపదార్థాన్ గృహీత్వా-ఉపాదాయ. ఉపసంహృత్య స్వేజనపదే- స్వీయమూలరాజధాన్యాం యథేష్టంపరివర్తతే- సఞ్చరతి. ఏవమేవైషః-స్వప్నదృక్పురుషః ఏతత్- ఏతస్మిన్కాలే ప్రాణాన్గృహీత్వా- స్వస్థానేభ్య ఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్య స్వేశరీరే యథేష్టం సఞ్చరతి- విహరతీత్యర్థః. నచ *ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేతి బహిష్కులాయసంచరణస్యశ్రుతత్వాత్, స్వప్నే శరీరాదిసృష్టేశ్చ ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్, స్వేశరీరే యథాకామమిత్యనుపపన్నమితివాచ్యం - స్వప్నదృష్టవ్యాఘ్రమనుష్యాదిదేహాన్తరస్యాపి జాగ్రచ్ఛరీరవత్స్వకర్మానుగుణమీశ్వరసృష్టతయాస్వీయత్వేన స్వశరీరశబ్దస్యావిరోధాత్. నస్వేనంస్వేశరీర ఇతివ్యర్థం- అవ్యావర్తకత్వాత్. స్వప్నేవ్యాఘ్రమనుష్యాదిశరీరేణహిమవదాదిదేశగమనస్యానుభూయమానతయాపూర్వశరీరాద్బహిర్గమనేప్రాప్తేతద్వ్యావర్తకతయాహి స్వేశరీరే యథాకామంపరివర్తత ఇతివాక్యం సఫలంస్యాదితిచేన్న- స్వేశరీరేఇత్యస్యస్వప్నదృక్స్వప్నే స్వీయేశరీరే యత్రక్వాపిపరివర్తతే- నతుజాగ్రచ్ఛరీరఏవేతి జాగ్రద్దశాయామివనియమోఽస్తీత్యేతదర్థపరత్వాద్వాక్యస్య. ఇతరథాబహిష్కులాయశ్రుతివిరోధాత్. నచబహిష్కులాయశ్రుతిః కులాయాద్బహిరివచరిత్వేతి భాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతి వాచ్యం- తథాత్వే జీవస్యస్వశరీరవివక్షితతయా జాగ్రద్దశాయామివస్వాప్నేప్రాణశరీరరక్షణస్యసిద్ధతయా *ప్రాణేనరక్షన్నపరంకులాయమితి ప్రాణద్వారారక్షకత్వోక్తిరతఏవామృతత్వోక్తిశ్చానుపపన్నా స్యాత్. అతో బహిష్కులాయశ్రుతిరుపపత్తిరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతతయా ప్రబలత్వాన్నభాక్తతయావ్యాఖ్యేయేతి స్వేశరీర ఇతిశ్రుతిస్తదనురోధేనపూర్వోక్తార్థపరత్యేవయుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంవియదాద్యే * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చేతిసూత్రే చిన్తితం. తత్రహిజీవోనకర్తా - తస్యానాధేయాతిశయత్వేన ఆత్మనికృతేరసమ్భవాత్, * అసఙ్గోహ్యయంపురుష ఇతిశ్రుత్యా అసఙ్గత్వావగమేన కృతినిమిత్తసంయోగాద్యభావా, చ్చ. * హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుంహతశ్చేన్మన్యతేహతం । ఉభౌతౌనవిజానీతోనాయంహన్తినహన్యత ఇతి ఆత్మనః కర్తృత్వస్యప్రతిషిద్ధత్వాత్, *ప్రకృతేః క్రియమాణానిగుణైః కర్మాణిసర్వశః । అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితిమన్యతే * నాన్యంగుణేభ్యః కర్తారం యదాద్రష్టానుపశ్యతీత్యాదిస్మరణా, చ్చాన్తఃకరణరూపేణపరిణతా త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిరేవకర్త్రీ- నజీవఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ఆత్మైవకర్తా- నప్రకృతిః- * జ్యోతిష్టోమేనయజేతేత్యాదిశాస్త్రాణామర్థవత్త్వావశ్యమ్భావాత్. శాస్త్రంహ్యప్రవృత్తస్యప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనద్వారాప్రవర్తకత్వాదస్యసాఫల్యంగచ్ఛేత్ - అన్తఃకరణాదేరచేతనస్య ప్రవర్త్యత్వే తస్యాచేతనత్వేన ప్రవర్తకజ్ఞానోత్పాదనాసమ్భవాచ్ఛాస్త్రంనిష్ఫలమేవ స్యాత్. నచాత్మనోఽనాధేయాతిశయత్వాత్ కృత్యభావశ్శఙ్క్యః- సుఖదుఃఖాద్యతిశయస్యప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనానాధేయాతిశయత్వాసిద్ధేః. నచకృతినిమిత్తసంయోగాభావః - * ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తంభోక్తేత్యాహుర్మనీషిణ ఇతినిమిత్తసంయోగస్యశ్రుత్యాప్రతిపాదనాత్, అసఙ్గత్వశ్రుతేస్తు జాగ్రద్దశాయాంస్వప్నదృష్టేనజీవస్యసమ్బన్ధాభావమాత్రపరత్వాత్, *హన్తాచేన్మన్యతేహన్తుమితిశ్రుతేర్హననక్రియాయాంనిత్యస్యాత్మనః కర్తృకర్మభావనిషేధపరత్వేనకర్తృత్వసామాన్యప్రతిషేధకత్వాభావాత్,. యచ్చ *ప్రకృతేఃక్రియమాణానీత్యాదినాగుణానామేవకర్తృత్వంస్మర్యతఇ

ఉ.—— అథయదాసుషుప్తోభవతియదానకస్యచనవేదహితానామనాడ్యోద్వాసప్తతిసహస్రాణిహృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తేతాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతేసయథాకుమారోవా మహారాజోవా మహాబ్రాహ్మణోవా తిఘ్నీమానన్దస్యగత్వాశయీతైవమేవైషఏతచ్ఛేతే॥ ౧౯

తి- తత్సాంసారికప్రవృత్తిష్వాత్మనఃకర్తృతాసత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా- నస్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేనగుణానామేవకర్తృత్వమిత్యుచ్యతే. తథాచతత్రైవోచ్యతే *కారణంగుణసఙ్గోఽస్యసదసద్యోనిజన్మస్వితి. అతఏవ *అధిష్ఠానంతథాకర్తాకరణంచపృథగ్విధం| వివిధాశ్చపృథక్చేష్టాదైవంచైవాత్రపఞ్చమం- తత్రైవంసతికర్తారమాత్మానంకేవలంతుయః| పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్నసపశ్యతిదుర్మతిరితిఅధిష్ఠానాదిసాపేక్షేసత్యాత్మనఃకర్తృత్వేయఃకేవలమాత్మానంకర్తారంపశ్యతి- సనపశ్యతీతికేవలస్యైవాత్మనఃకర్తృత్వంనిషిధ్యతే. *ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. *సయథామహారాజఇతిప్రకృత్య *ఏవమేవైషఏతత్ప్రాణాన్గృహీత్వాస్వేశరీరేయథాకామంపరివర్తతఇత్యుపాదానవిహారయోఃకర్తృత్వోపదేశాత్, *వ్యపదేశాచ్చక్రియాయాంనచేన్నిర్దేశవిపర్యయః. *విజ్ఞానంయజ్ఞంతనుతేకర్మాణితనుతేఽపిచేతిలౌకికవైదికక్రియాసుకర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చాత్మాకర్తా. ననునవిజ్ఞానశబ్దేనాత్మనోవ్యపదేశః - కింతుబుద్ధేరితిచేత్ - తథాసతిబుద్ధేఃకరణత్వాద్విజ్ఞానేనయజ్ఞంతనుతఇతినిర్దేశస్స్యాత్. *ఉపలబ్ధివదనియమః. యథాత్వాత్మనోవిభుత్వేసార్వత్రికోపలబ్ధిస్స్యాదిత్యుపలబ్ధ్యనియమఃప్రసజ్యతే- ఏవమాత్మనోఽకర్తృత్వేప్రకృతేశ్చకర్తృత్వేతస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్సర్వాణికర్మాణిసర్వేషాంభోగాయస్యుః. అన్తఃకరణాదయోఽపినియామకాభావాదనియతాస్స్యుః. *శక్తివిపర్యయాత్. బుద్ధేఃకర్తృత్వేభోక్తృత్వస్యకర్తృత్వసామానాధికరణ్యాద్భోక్తృత్వమపిబుద్ధేరేవస్యాత్ - తతశ్చ *పురుషోఽస్తిభోక్తృభావాదితిసాఙ్ఖ్యదర్శనమసఙ్గతమేవస్యాత్. *సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేఃకర్తృత్వేఆత్మనశ్చాకర్తృత్వే ప్రకృతివివిక్తాత్మజ్ఞానలక్షణసమాధిశ్చలుప్యేత- ప్రకృతేస్తాదృశజ్ఞానాసమ్భవాత్, ఆత్మనోఽపిక్రియస్యకర్తృత్వానఙ్గీకారాచ్చ. నన్వాత్మనఃకర్తృత్వేస్వాభావికేసతిసర్వదాకర్తృత్వంస్యాత్- తత్రాహ *యథాచతక్షోభయథా. యథాతక్షాసత్యామిచ్ఛాయాంవాశ్యాదిసహకారిసమ్పత్తౌకరోతి- నాన్యదా- తథాఆత్మాపీచ్ఛాదిసమ్పత్తౌకరోతి,తదభావేనకరోతీత్యుపపద్యతే. నచకర్తృత్వస్యాసాధికత్వేయావద్ద్రవ్యభావిత్వమితినియమః- బదరఫలశ్యామరక్తరూపయోరసాధికయోరపియావద్ద్రవ్యభావిత్వాదర్శనాదితిసిద్ధాన్తితం. అనేనైవాత్మనఃకర్తృత్వసమర్థనేనబుద్ధిగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇతివదన్తోమృషావాదినోఽపిపరాకృతాః - అన్తఃకరణమితిలోకవేదయోఃకరణత్వేనప్రసిద్ధాయాబుద్ధేఃకర్తృత్వాసమ్భవాత్. *శక్తివిపర్యయాదితిసూత్రే బుద్ధేఃకరణశక్తిర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత,- సత్యాంచకర్తృశక్తౌకర్తృశక్తియుక్తాయాస్తస్యాఃకరణమన్యత్కల్పనీయంస్యాత్ - శక్తోఽపిహికర్తాలోకేకరణముపాదాయప్రవర్తతఇతి. తతశ్చనామమాత్రేవివాదస్స్యాత్నార్థభేదఃకశ్చిత్ - కరణవ్యతిరిక్తస్యకర్తృత్వాభ్యుపగమాదితిపరైరుక్తత్వాత్, *గుహాంప్రవిష్టావితిసూత్రేచవస్తుతోనైకస్యాపికర్తృత్వం - బుద్ధేరచేతనత్వాదాత్మనోనిర్వికారత్వాదితిపరైరేవోక్తత్వాచ్చాన్తఃకరణగతంకర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతఇత్యుక్తిఃపూర్వాపరవిరుద్ధైవేత్యాస్తాంతావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.—— దర్శనవృత్తౌస్వప్నేవాసనారాశేర్దృశ్యత్వాదతద్ధర్మతైవవిశుద్ధతావగతా. ఆత్మనస్తత్ర *యథాకామంపరివర్తతఇతికామవశాత్పరివర్తనముక్తం- దృష్టృదృశ్యసమ్బన్ధశ్చాస్యస్వాభావికఇత్యశుద్ధతాశఙ్క్యతే-అతస్తద్విశుద్ధ్యర్థమాహ *అథయదాసుషుప్తోభవతి-యదాస్వప్న్యయాచరతి- తదాప్యయంవిశుద్ధఏవ. అథ-పునర్యదాహిత్వాదర్శనవృత్తింస్వప్నం,యదా-యస్మిన్కాలేసుషుప్తః-సుష్ఠుసుప్తః సంప్రసాదంస్వాభావ్యంగతోభవతి- సలిలమివాన్యసమ్బన్ధకాలుష్యంహిత్వాస్వాభావ్యేనప్రసీదతి. కదాసుషుప్తోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలేనకస్యచన- నకించనేత్యర్థః వేద- విజానాతి, కస్యచనవా- శబ్దాదేఃసమ్బన్ధివస్త్వన్తరంకించననవేదేత్యధ్యాహార్యం. పూర్వంతున్యాయ్యం,- సుప్తేతువిశేషజ్ఞానాభావస్యవివక్షితత్వాత్. ఏవంతావద్విశేషవిజ్ఞానాభావేసుషుప్తోభవతీత్యుక్తం. కేనపునఃక్రమేణసుషుప్తోభవతీతి,—ఉచ్యతే,- హితానామ- హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఉచ్యన్తే. హితాఇత్యేవంనామ్న్యోనాడ్యః - సిరాఃదేహస్యాన్నరసవిపరిణామభూతాః. తాశ్చద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్వేసహస్రేఅధికేసప్తతిశ్చసహస్రాణి. తానిద్వాసప్తతిసహస్రాణినాడీనాం,హృదయాత్ - హృదయంనామమాంసపిణ్డః- తస్మాన్మాంసపిణ్డాత్పుణ్డరీకాకారాత్. పురీతతంహృదయపరివేష్టనమాచక్షతే- తదుపలక్షితంశరీరమిహపురీతచ్ఛబ్దేనాభిప్రేతం. పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తఇతి- శరీరంకృత్స్నంవ్యాప్నువన్త్యోఽశ్వత్థపర్ణరాజయఇవబహిర్ముఖాఃప్రవృత్తాఇత్యర్థః. తత్రబుద్ధేరన్తఃకరణస్యహృదయంస్థానం. తత్రబుద్ధితన్త్రాణిచేతరాణిబాహ్యానికరణాని. తేనబుద్ధిఃకర్మవశాచ్ఛ్రోత్రాదీనితాభిర్నాడీభిర్మత్స్యజాలవత్కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యఃప్రసారయతి, ప్రసార్యచాధితిష్ఠతి. జాగరితకాలే,తాంవిజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయావ్యాప్నోతి, సఙ్కోచనకాలేచతస్యాఅనుసఙ్కుచతి,. సోఽస్యవిజ్ఞానమయస్యస్వాపః. జాగ్రద్విషయేహ్యనుభవోభోగః- బుద్ధ్యుపాధిస్వభావానువిధాయీహిసః- చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బఇవజలాద్యనువిధాయీ. తస్మాత్తస్యాఃబుద్ధేర్జాగ్రద్విషయాయాస్తాభిస్తాభిర్నాడీభిఃప్రత్యవసర్పణమనుప్రత్యవసృప్యపురీతతి - శరీరేశేతే - తిష్ఠతి. తప్తమివలోహపిణ్డమవిశేషేణసంవ్యాప్యాగ్నివచ్ఛరీరంసంవ్యాప్యవర్తతఇత్యర్థః. స్వాభావికఏవస్వాత్మనివర్తమానోఽపికర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తిత్వాత్పురీతతిశేతఇత్యుచ్యతే. నహిసుషుప్తికాలేశరీరసమ్బన్ధోఽస్తి - తీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యేతివక్ష్యతి. సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తేయమవస్థేత్యత్రదృష్టాన్తః - సయథాకుమారోవా - అత్యన్తబాలోవామహారాజో

వా- అత్యన్తవశ్యప్రకృతిర్యథోక్తకృత్ మహాబ్రాహ్మణోవా- అత్యన్తపరిపక్వవిద్యావినయసమ్పన్నో౽తిఘ్నీం- అతిశయేనదుఃఖంహన్తీత్యతిఘ్నీ ఆనన్దస్యావస్థా- సుఖావస్థా. తాం ప్రాప్య- గత్వాశయీత-అవతిష్ఠేత. ఏషాంచకుమారాదీనాం స్వభావస్థానాంసుఖంనిరతిశయం ప్రసిద్ధంలోకే- విక్రియమాణానాంహితేషాందుఃఖంనస్వభావః- తేనతేషాంస్వాభావిక్యవస్థాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- ప్రసిద్ధత్వాత్. నతేషాం స్వాపనిమిత్త ఏ-స్వాపస్యదార్ష్టాన్తికత్వేనవివక్షితత్వాద్విశేషాభావాచ్చ. విశేషేహిసతిదృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభేదఃస్యాత్- తస్మాన్నతేషాంస్వాపోదృష్టాన్తః. ఏవమేవ- యథాయందృష్టాన్తః. ఏషః- విజ్ఞానమయఃఏతత్- శయనంశేతఇతి. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణార్థః. ఏవమయంస్వాభావికేస్వఆత్మనిసర్వసంసారధర్మాతీతోవర్తతేస్వాపకాలఇతి. ౧౯

ఆ.—— వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరశ్రుతినిరస్యామాశఙ్కామాహ (దర్శనవృత్తావిత్యాదినా) తత్రైవస్వప్నే౽పి కామాదిసమ్బన్ధస్యకార్యార్థః. నివర్త్యశఙ్కానద్యాపాన్నివర్తకాన్తరశ్రుతిం ప్రతిజానీతే (అతఇతి) స్వప్నేపిశుద్ధిరుక్తా - కింసుషుప్తిగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) గతోభవతి- తదాసుతరామస్యశుద్ధిస్సిధ్యతీతిశేషః. తమేవసుషుప్తికాలం ప్రశ్నపూర్వం ప్రకటయతి (కదేతి). విశేష్యంజ్ఞానద్వయతి (పూర్వంత్వితి) వృత్తమనూద్య ప్రశ్నపూర్వకంసుషుప్తిగతిప్రకారందర్శయతి (ఏవంతావదితి)హితఫలప్రాప్తినిమిత్తత్వాన్నాడ్యోహితాఖ్యాస్యన్తే. తాసాందేహసమ్బన్ధానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యామన్నరసవికారత్వమాహ (అన్నేతి) తాసామేవసూక్ష్మసఙ్ఖ్యాంకథయతి (తాశ్చేతి) తాసాంచహృదయసమ్బన్ధినీనాంతతోనిర్గత్యదేహవ్యాప్త్యాబహిర్ముఖత్వమాహ (హృదయాదితి) తాభిరిత్యాదివ్యాకుర్వన్ [illegible] ([illegible]) శరీరంసమ్పర్కః. శరీరేకరణానాంబుద్ధితన్త్రత్వేకింస్యాత్- తదాహ (తేనేతి) తథాపిజీవస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) భోగశబ్దోజాగరవిషయః. బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మాజాగర్తీత్యుచ్యతే - తత్సఙ్కోచమనుభవన్స్వపితీత్యత్రహేతుమాహ ([illegible]) బుద్ధ్యుపవిధాయిత్వంపరామృశ్యతాభిరిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి) ప్రత్యవసర్పణంవ్యావర్తనం.పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ ([illegible]) కర్మత్వేదేహస్యకర్తృత్వేచాత్మనోదృష్టాన్తద్వయం. హృదయాకాశేబ్రహ్మణిశేతేవిజ్ఞానాత్మేత్యుక్త్వాపురీతతిశయనమాచక్షాణస్యపూర్వాపరవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికఇతి) ఔపచారికమిదంవచనమిత్యత్రహేతుమాహ (నహీతి) ఇయమనవస్థితిప్రశ్నహానోపపత్తిరుచ్యతే. ఉక్తేషుదృష్టాన్తేషువివక్షితమంశందర్శయతి (ఏషాంచేతి) దుఃఖమపితేషాంప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (విక్రియమాణానామితి) కుమారాదిస్వాపస్యైవదృష్టాన్తత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నతేషామితి)-తత్స్వాపస్యదృష్టాన్తత్వం - అస్మత్స్వాపస్యదార్ష్టాన్తికత్వమితివిభాగమాశఙ్క్యాహ(విశేషాభావాదితి)క్వైషతదాభూదితి ప్రశ్నస్యోత్తరముపపాదితముపసంహరతి(ఏవమితి) ౧౯

రం.—— ఏవంస్వప్నంనిరూప్యతద్విలక్షణాంసుషుప్తిమాహ (అథయదాసుషుప్తోభవతీత్యాదినా) అథ - స్వప్నానన్తరంయదా - యస్మిన్కాలేసుషుప్తోభవతి, యదానకస్యచనవేద- యదాచనకించిదపిజానాతి, ఇత్యర్థః. అత్రయదానకస్యచనవేదేత్యనేనసుషుప్తోభవతీత్యుక్తసుషుప్తిస్వరూపమత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచఇత్యుక్తంభవతి. (హితానామనాడ్యఇత్యాది) తదేతిశేషః. హితానామ- ఆత్మనోహితావహత్వాత్ హితాఖ్యా ద్వాసప్తతిసహస్రాణి - ద్విసహస్రాధికసప్తతిసహస్రాణినాడ్యః - సిరాః హృదయాత్ - హృదయం ప్రవిశ్యపురీతతముఖ- పురీతచ్ఛబ్దవాచ్యహృదయాన్తర్వర్తిమాంసపిణ్డమభిముఖీకృత్యప్రతిష్ఠన్తే- ప్రస్థితాభవన్తి. తాభిః- నాడీభిః ప్రత్యవసృప్య - కరణగణోపసంహారపూర్వకంతాభిర్ద్వారభూతాభిర్నాడీభిః ప్రత్యాగత్యపురీతతిస్థానేశేతే- అత్రపురీతతివర్తమానేబ్రహ్మణిశేతఇత్యర్థః. *యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతఇతిపరమాత్మనస్సుషుప్త్యాధారత్వప్రతిపాదకపూర్వవాక్యానుసారాత్, పర్యఙ్కాన్తరణయోశ్శయానపురుషాధారత్వవత్పురీతద్బ్రహ్మణోరపిసముచ్చిత్యసుషుప్తపురుషాధారత్వోపపత్తేరుభయలిఙ్గపాదే *తదభావోనాడీష్వత్రసమ్బున్ధితత్వాత్,.. తథాహి- తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నఃకించనపిజానాతి ఆసుతదానాడీషుసృప్తోభవతి * తాభిఃప్రత్యవసృప్యపురీతతిశేతే * యఏషోన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేఇతినాడీపురీతద్బ్రహ్మణాంసుషుప్తిస్థానత్వశ్రవణాత్, సముచ్చయోసమ్భవగతసిరపెడాధారత్వప్రతీతిభఙ్గప్రసఙ్గాద్యుగపదనేకస్థానవృత్త్యసమ్భవాచ్చవికల్పఇతిపూర్వపక్షే * తదభావోనాడీషుతచ్ఛ్రుతేరాత్మనిచ. తదభావః- పూర్వనిర్దిష్టస్వప్నాభావః. సుషుప్తిరితియావత్. నాడీషు, ఆత్మని-పరమాత్మని, చకారాత్పురీతతి, చేత్యర్థః. తచ్ఛ్రుతేః- పూర్వోదాహృతవాక్యేషునాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం త్రయాణామపిసుషుప్తజీవాధారత్వశ్రుతేరిత్యర్థః. నాడీయాగ్రైవగత్వాపురీతదాఖ్యంహృదయవేష్టనమాంసపిణ్డం తత్రహృదయాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణిశయానేజీవేప్రాసాదేశేతే - ఖట్వాయాంశేతే- పర్యఙ్కేశేతఇతివన్నాడీషుశేతే- పురీతతిశేతే - బ్రహ్మణిశేత ఇతినిర్దేశాత్ త్రయస్యాప్యుపపత్తేఃసముచ్చయోసమ్భవతిపాక్షికబాధగర్భోవికల్పోనాఙ్గీకార్యః. సాక్షాత్స్థానంతుబ్రహ్మైవేతిసూత్రార్థః. * అతఃప్రబోధోస్మాత్. యతోబ్రహ్మైవసుషుప్తిస్థానం- అతఏవసుప్తస్య *సతఆగమ్యనవిదుఃఇతిబ్రహ్మణఏవనిత్యవత్ప్రబోధశ్శ్రూయమాణఉపపద్యతేఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః. (సయథాకుమారోవేత్యాది) సయథా- సదృష్టాన్తోవక్ష్యమాణోయథేత్యర్థః. కుమారః- రాజతనయః. మహారాజః- సప్తద్వీపపతిః. మహాబ్రాహ్మణః- అనవరతబ్రహ్మనిష్ఠపరోబ్రహ్మవిత్. ఏతదన్యతమోయథాఆనన్దస్య అతిఘ్నీం- అతిశయంగతాంమాత్రాంగత్వాశయీత- తిష్ఠేత్. ఏవమేవైషః- సుప్తోజీవఃఏతత్ - ఏతస్మిన్కాలే. స్వాపవశాద్యామతిశయితామానన్దస్యదశాం ప్రాప్యపురీతతిశేతే- అవతిష్ఠతఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛబ్దఃపురీతత్పరోవాద్రష్టవ్యః. ఏతత్- ఏతస్యాంపురీతతీత్యర్థః. ఏవంస్వప్నసుషుప్త్యోర్వైలక్షణ్యంనిరూపితం. తథాజాగరస్యతాభ్యాంవైలక్షణ్యస్యపాణిపేషణాదిభిస్స్ఫుటతయాప్రసజ్యాదిత్థమవస్థాత్రయంవైరాగ్యాయోపపాదితంభవతి. ౧౯

KUPPUSWAMAYYA PLEADER TIRUPATI

ఉ.— సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేద్యథాగ్నేఃక్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దేవాస్సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి తస్యోపనిషత్సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్॥ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే - ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్,

శం.— *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనముక్తం. అనేన చ ప్రశ్ననిర్ణయేన విజ్ఞానమయస్య స్వభావతో విశుద్ధిరసంసారిత్వం చోక్తం. *కుత ఏతదాగాదిత్యస్య ప్రశ్నస్యాపాకరణార్థ ఆరమ్భః. నను యస్మిన్ గ్రామే నగరే వా యో భవతి - సోఽన్యత్ర గచ్ఛన్ తత ఏవ గ్రామాన్నగరాద్వా గచ్ఛతి- నాన్యతః. తథా సతి *క్వైష తదాభూదిత్యేతావానేవాస్తు ప్రశ్నః- యత్రాభూత్తత ఏవాగమనం ప్రసిద్ధం స్యాత్- నాన్యత ఇతి *కుత ఏతదాగాదితి ప్రశ్నో నిరర్థక ఏవ. కిం ను తైరుపలభ్యతే భవతా. న. కిం త్వస్తి ద్వితీయస్య ప్రశ్నస్యార్థాన్తరం శ్రోతుమిచ్ఛామి- అత ఆనర్థక్యం చోదయామి. ఏవం తర్హి కుత ఇత్యపాదానార్థతా న గృహ్యతే- అపాదానార్థత్వే హి పునరుక్తతా- నాన్యార్థత్వే. అస్తు తర్హి నిమిత్తార్థః ప్రశ్నః - *కుత ఏతదాగాత్- కింనిమిత్తమిహాగమనమితి. న నిమిత్తార్థతాపి - ప్రతివచనవైరూప్యాత్. ఆత్మనశ్చ సర్వస్య జగతోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివదుత్పత్తిః ప్రతివచనే శ్రూయతే- న హి విస్ఫులిఙ్గానాం విద్రవణేఽగ్నిర్నిమిత్తం - అపాదానమేవ తు సః. తథా పరమాత్మా విజ్ఞానమయస్యాత్మనోఽపాదానత్వేన శ్రూయతే *అస్మాదాత్మన ఇత్యేతస్మిన్వాక్యే- తస్మాత్ప్రతివచనవైలోమ్యాత్కుత ఇతి ప్రశ్నస్య నిమిత్తార్థతా న శక్యతే వర్ణయితుం. నన్వపాదానపక్షేఽపి పునరుక్తతా దోషః స్థిత ఏవ. నైష దోషః- ప్రశ్నద్వయస్యాప్యాత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాభావస్య వివక్షితత్వాత్. ఇహ హి విద్యాఽవిద్యావిషయావుపన్యస్తౌ- *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైత్ *ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి విద్యావిషయః. తథాఽవిద్యావిషయశ్చ పాఙ్క్తం కర్మ- తత్ఫలం చాన్నత్రయం- నామరూపకర్మాత్మకమితి. తత్రావిద్యావిషయ ఏవ బహు వక్తవ్యం సర్వముక్తం- విద్యావిషయస్త్వాత్మా కేవల ఉపన్యస్తో న నిర్ణీతః. తన్నిర్ణయాయ చ *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి ప్రక్రాన్తం *జ్ఞపయిష్యామీతి చ- అతస్తద్బ్రహ్మవిద్యావిషయభూతం జ్ఞాపయితవ్యం యాథాత్మ్యతః. తస్య చ యాథాత్మ్యం క్రియాకారకఫలభేదశూన్యమత్యన్తవిశుద్ధమద్వైతమిత్యేతద్వివక్షితం- అతస్తదనురూపౌ ప్రశ్నావుత్థాప్యేతే శ్రుత్యా *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. తత్ర- యత్ర భవతి- తదధికరణం, యద్భవతి- తదధికర్తవ్యం. తయోశ్చాధికరణాధికర్తవ్యయోర్భేదో దృష్టో లోకే. తథా- యత ఆగచ్ఛతి- తదపాదానం, య ఆగచ్ఛతి- స కర్తా తస్మాదన్యో దృష్టః. తథాత్మా క్వాప్యభూదన్యస్మిన్నన్యః- కుతశ్చిదాగాదన్యస్మాదన్యః కేనచిద్భిన్నేన సాధనాన్తరేణేత్యేవం లోకవత్ప్రాప్తా బుద్ధిః- సా ప్రతివచనేన నివర్తయితవ్యేతి. *నాయమాత్మాన్యోఽన్యత్రాభూత్- అన్యో వాన్యస్మాదాగతః- సాధనాన్తరం వాత్మనోఽస్తి. కిం తర్హి. స్వాత్మన్యేవాభూత్- *స్వమాత్మానమపీతో భవతి *సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సంప్రతిష్ఠత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అత ఏవ- నాన్యోఽన్యస్మాదాగచ్ఛతి- ఇతి శ్రుత్యైవ ప్రదర్శ్యతే *అస్మాదాత్మన ఇతి. ఆత్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరాభావాత్. నన్వస్తి ప్రాణాద్యాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం. న- ప్రాణాదేస్తత ఏవ నిష్పత్తేః. కథమితి- ఉచ్యతే తత్ర దృష్టాన్తః - సయథోర్ణనాభిః- ఊర్ణనాభిః- లూతాకీటః. ఏక ఏవ ప్రసిద్ధః సన్ స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా ఉచ్చరేత్- ఉద్గచ్ఛేత్. న చాస్తి తస్యోద్గమనే స్వతోఽతిరిక్తం కారకాన్తరం. యథా చైకరూపాదేకస్మాదగ్నేః క్షుద్రాః- అల్పా విస్ఫులిఙ్గాః- త్రుటయోఽగ్న్యవయవా వ్యుచ్చరన్తి- వివిధం నానా వోచ్చరన్తి. యథేమౌ దృష్టాన్తౌ కారకభేదాభావే ప్రవృత్తిం దర్శయతః ప్రాక్ప్రవృత్తేశ్చ స్వభావత ఏకత్వం,- ఏవమేవాస్మాదాత్మనః- విజ్ఞానమయస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్యత్స్వరూపం- తస్మాదిత్యర్థః. సర్వే ప్రాణాః- వాగాదయః. సర్వే లోకాః- సర్వాణి కర్మఫలాని. సర్వే దేవాః- ప్రాణలోకాధిష్ఠాతారోఽగ్న్యాదయః. సర్వాణి భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని ప్రాణిజాతాని. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇత్యస్మిన్పాఠే ఉపాధిసంపర్కజనితప్రబుధ్యమానవిశేషాత్మాన ఇత్యర్థః. వ్యుచ్చరన్తి. యస్మాదాత్మనః స్థావరజఙ్గమం జగదిదమగ్నివిస్ఫులిఙ్గవద్వ్యుచ్చరత్యనిశం, యస్మిన్నేవ చ ప్రలీయతే జలబుద్బుదవత్, యదాత్మకం చ వర్తతే స్థితికాలే,- తస్యాస్యాత్మనో బ్రహ్మణ ఉపనిషత్- ఉప- సమీపం నిగమయతీతి- అభిధాయకః శబ్ద ఉపనిషదిత్యుచ్యతే. శాస్త్రప్రామాణ్యాదేతచ్ఛబ్దగతో విశేషోఽవసేయస్తేనోపనిగమయితృత్వం నామ. కాసావుపనిషదితి. ఆహ (సత్యస్య సత్యమితి) సా హి సర్వత్ర చోపనిషదలౌకికార్థత్వాద్దుర్విజ్ఞేయార్థేతి తదర్థమాచష్టే (ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ఏతస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం భవిష్యతి. భవతు తావదుపనిషద్వ్యాఖ్యానాయోత్తరం బ్రాహ్మణద్వయం. తస్యోపనిషదిత్యుక్తం- తత్ర న జానీమః కిం ప్రకృతస్యాత్మనో విజ్ఞానమయస్య పాణిపేషణోత్థితస్య సంసారిణః శబ్దాదిభుజ ఇయముపనిషత్- ఆహోస్విదసంసారిణః కస్యచిత్. కిం చాతః. యది సంసారిణః- తదా సంసార్యేవ విజ్ఞేయః- తద్విజ్ఞానాదేవ సర్వప్రాప్తిః- స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః- తద్విద్యైవ బ్రహ్మవిద్యేతి. అథాసంసారిణః- తదా తద్విషయా విద్యా బ్రహ్మవిద్యా- తస్మాచ్చ బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్సర్వభావాపత్తిః- సర్వమేతచ్ఛాస్త్రప్రామాణ్యాద్భవిష్యతి. కిం త్వస్మిన్పక్షే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి పరబ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్. సంసారిణశ్చాన్యస్యాభావ ఉపదేశానర్థక్యాత్. యత ఏవం పణ్డితానామప్యేతన్మహామోహస్థానమనుక్తప్రతివచనప్రశ్నవిషయం- అతో యథాశక్త్యా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిపాదకవాక్యేషు బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసూనాం బుద్ధివ్యుత్పాదనాయ విచారయిష్యామః. న తావదసంసారీ పరః- పాణిపేషణప్రతిబోధితాచ్ఛబ్దాదిభుజోఽవస్థాన్తరవిశిష్టాదుత్పత్తిశ్రుతేః. న ప్రశాసితాశనాయాద్యతీతః పరో విద్యతే. కస్మాత్. యస్మాద్బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ

సుప్తం పురుషం పాణిపేషం బోధయిత్వా తం శబ్దాదిభోక్తృత్వవిశిష్టం దర్శయిత్వా తస్యైవ స్వప్నద్వారేణ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరముక్త్వా యతస్మాదేవాత్మనః సుషుప్త్యవస్థావిశిష్టాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గోర్ణనాభిదృష్టాన్తాభ్యాముత్పత్తిం దర్శయతి శ్రుతిరేవ *అస్మాదిత్యాదినా. న చాన్యో జగదుత్పత్తికారణమన్తరాళే శ్రుతోఽస్తి- విజ్ఞానమయస్యైవ హి ప్రకరణం. సమానప్రకరణే చ శ్రుత్యన్తరే కౌషీతకినామాదిత్యాదిపురుషాన్ ప్రస్తుత్య *స హోవాచ యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య చైతత్కర్మ స వై వేదితవ్య ఇతి ప్రబుద్ధస్యైవ విజ్ఞానమయస్య వేదితవ్యతాం దర్శయతి నార్థాన్తరస్య. తథా చ *ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీత్యుక్త్వా య ఏవాత్మా ప్రియః ప్రసిద్ధః- తస్యైవ ద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యమన్తవ్యనిదిధ్యాసితవ్యతాం దర్శయతి. తథా చ విద్యోపన్యాసకాలే *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయః *తదాత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాదివాక్యానామానులోమ్యం స్యాత్పరాభావే. వక్ష్యతి చ *ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుష ఇతి. సర్వవేదాన్తేషు చ ప్రత్యగాత్మవేద్యతైవ ప్రదర్శ్యతే అహమితి- న బహిర్వేద్యతా శబ్దాదివత్ప్రదర్శ్యతేఽసౌ బ్రహ్మేతి. తథా కౌషీతకినామేవ *న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాదిత్యాదినా వాగాదికరణైర్వ్యావృత్తస్య కర్తురేవ వేదితవ్యతాం దర్శయతి. అవస్థాన్తరవిశిష్టోఽసంసారీతి చేత్. అథాపి స్యాత్- యో జాగరితే శబ్దాదిభుగ్విజ్ఞానమయః- స ఏవ సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాన్తరం గతోఽసంసారీ పరః ప్రశాసితాఽన్యః స్యాదితి చేత్. న- అదృష్టత్వాత్. న హ్యేవంధర్మకః పదార్థో దృష్టోఽన్యత్ర వైనాశికసిద్ధాన్తాత్. న హి లోకే గౌస్తిష్ఠన్వా గచ్ఛన్వా గౌర్భవతి- శయానస్త్వశ్వాదిజాత్యన్తరమితి. న్యాయాచ్చ. యద్ధర్మకో యః పదార్థః ప్రమాణేనావగతో భవతి- స దేశకాలావస్థాన్తరేష్వపి తద్ధర్మక ఏవ భవతి. స చేత్తద్ధర్మకత్వం వ్యభిచరతి- సర్వః ప్రమాణవ్యవహారో లుప్యేత. తథా చ న్యాయవిదః సాఙ్ఖ్యమీమాంసకాదయోఽసంసారిణోఽభావం యుక్తిశతైః ప్రతిపాదయన్తి. సంసారిణోఽపి జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వం విజ్ఞానస్యాభావాదయుక్తమితి చేత్. యన్మహతా ప్రపఞ్చేన స్థాపితం భవతా శబ్దాదిభుక్సంసార్యేవావస్థాన్తరవిశిష్టో జగత ఇహ కర్తేతి- తదసత్- యతో జగదుత్పత్తిస్థితిలయక్రియాకర్తృత్వవిజ్ఞానశక్తిసాధనాభావః సర్వలోకప్రత్యక్షః సంసారిణః- స కథమస్మదాదిః సంసారీ మనసాపి చిన్తయితుమశక్యం పృథివ్యాదివిన్యాసవిశిష్టం జగన్నిర్మిమీయాత్.- అతోఽయుక్తమితి చేత్. న- శాస్త్రాత్. శాస్త్రం సంసారిణః *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి జగదుత్పత్త్యాది దర్శయతి- తస్మాత్సర్వం శ్రద్ధేయమితి స్యాదయమేకః పక్షః. | యస్సర్వజ్ఞః సర్వవిత్ *సోఽశనాయాపిపాసే అత్యేతి *అసఙ్గో న హి సజ్యతే *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే *యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్నన్తర్యామ్యమృతః *స యస్తాన్పురుషాన్నిరూహ్యాత్యక్రామత్ *స వా ఏష మహానజ ఆత్మా *ఏష సేతుర్విధరణః *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః *య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుః *తత్తేజోఽసృజత *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః, స్మృతేశ్చ *అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి, పరోఽస్త్యసంసారీ. శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యశ్చ స చ కారణం జగతః. నను *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి సంసారిణ ఏవోత్పత్తిం దర్శయతీత్యుక్తం. న- *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి పరస్య ప్రకృతత్వాత్ *అస్మాదాత్మన ఇతి యుక్తః పరస్యైవ పరామర్శః. *క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనత్వేనాకాశశబ్దవాచ్యః పర ఆత్మోక్తః *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి. *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః *పర ఆత్మని సమ్ప్రతిష్ఠత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆకాశశబ్దః పర ఆత్మేతి నిశ్చీయతే. *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి ప్రస్తుత్య తస్మిన్నేవాత్మశబ్దప్రయోగాచ్చ ప్రకృత ఏవ పర ఆత్మా. తస్మాద్యుక్తం *ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇతి పరమాత్మన ఏవ సృష్టిరితి. సంసారిణః సృష్టిస్థితిసంహారజ్ఞానసామర్థ్యాభావం చావోచామ. అత్ర చ *ఆత్మేత్యేవోపాసీత *ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి- బ్రహ్మవిద్యా ప్రస్తుతా. బ్రహ్మ విషయం చ బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి. *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి *బ్రహ్మ జ్ఞపయిష్యామీతి చారబ్ధం. తత్రేదానీమసంసారి బ్రహ్మ జగతః కారణమశనాయాద్యతీతం నిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావం- తద్విపరీతశ్చ సంసారీ. తస్మాదహం బ్రహ్మాస్మీతి న గృహ్ణీయాత్. పరం హి దేవమీశానం నికృష్టస్సంసార్యాత్మత్వేన స్మరన్నర్థం స దోషభాక్స్యాత్- తస్మాన్నాహం బ్రహ్మాస్మీతి యుక్తం. తస్మాత్పుష్పోదకాఞ్జలిస్తుతినమస్కారబల్యుపహారస్వాధ్యాయధ్యానయోగాదిభిరారిరాధయిషేత- ఆరాధనేన విదిత్వా సర్వేశిత్ర బ్రహ్మ భవతి. న పునరసంసారి బ్రహ్మ సంసార్యాత్మత్వేన చిన్తయేదగ్నిమివ శీతత్వేనాకాశమివ మూర్తిమత్త్వేన. బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపాదకమపి శాస్త్రమర్థవాదో భవిష్యతి. సర్వతర్కశాస్త్రలోకన్యాయైశ్చైవమవిరోధస్స్యాత్. | న- మన్త్రబ్రాహ్మణవాదేభ్యస్తస్యైవ ప్రవేశశ్రవణాత్. *పురశ్చక్ర ఇతి ప్రకృత్య *పురః పురుష ఆవిశదితి *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే ఇతి సర్వశాఖాసు సహస్రశో మన్త్రవాదాః సృష్టికర్తురేవాసంసారిణః శరీరప్రవేశం దర్శయన్తి. తథా బ్రాహ్మణవాదాః *తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ *స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత *సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య *ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశత ఇత్యాద్యాః. సర్వశ్రుతిషు చ బ్రహ్మణ్యాత్మశబ్దప్రయోగాత్, ఆత్మశబ్దస్య చ ప్రత్యగాత్మాభిధాయకత్వాత్, *ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి చ శ్రుతేః, పరమాత్మవ్యతిరేకేణ సంసారిణోఽభావాత్ *ఏకమేవాద్వితీయం *బ్రహ్మైవేదం *ఆత్మైవేదమిత్యాదిశ్రుతిభ్యో యుక్తమేవాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవ ధారయితుం. | యద్యేవం స్థితశ్శాస్త్రార్థః- తదా పరమాత్మనస్సంసారిత్వం- తథా చ సతి శాస్త్రానర్థక్యం. అసంసారిత్వే చోపదేశానర్థక్యం స్పష్టో దోషః ప్రాపత్. యది తావత్పరమాత్మా సర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వశరీరసమ్పర్కజనితదుఃఖాన్యనుభవతీతి స్పష్టం పరస్య సంసారిత్వం ప్రాప్తం- తథా చ పరస్యాసంసారిత్వప్రతిపాదికాః శ్రుతయః కుప్యేరన్- స్మృతయశ్చ సర్వే చ న్యాయాః. అథ కథంచిత్ప్రాణశరీరసమ్బన్ధజైర్దుఃఖైర్న సమ్బధ్యత ఇతి శక్యం ప్రతిపాదయితుం- పరమాత్మనస్సాధ్యపరిహార్యాభావాదుపదేశానర్థక్యదోషో న శక్యతే నివారయితుం. అత్ర కేచిత్పరిహారమాచక్షతే- పరమాత్మా న సాక్షాద్భూతేష్వనుప్రవిష్టః స్వేన రూపేణ. కిం తర్హి. వికారభావమాపన్నో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపేదే. స చ విజ్ఞానాత్మా పరస్మాదన్యోఽనన్యశ్చ. యేనాన్యః- తేన సంసారిత్వసమ్బన్ధీ.

యేనానన్యః- తేనాహం బ్రహ్మేతిధారణార్థః. ఏవంసర్వమవిరుద్ధంభవిష్యతీతి.

తత్ర విజ్ఞానాత్మనోవికారపక్షే ఏతాగతయః - పృథివీ ద్రవ్యవదనేకద్రవ్యసమాహారస్య సావయవస్య పరమాత్మన ఏకదేశవిపరిణామో విజ్ఞానాత్మా ఘటాదివత్. పూర్వసంస్థానావస్థస్య వా పరస్యైకదేశో విక్రియతే కేశోషరాదివత్. సర్వ ఏవ వా పరః పరిణమేత్ క్షీరాదివత్. తత్ర సమానజాతీయానేకద్రవ్యసమూహస్య కశ్చిద్ద్రవ్యవిశేషో విజ్ఞానాత్మత్వం ప్రతిపద్యతే యదా- తదా సమానజాతీయత్వాదేకత్వముపచరితమేవ- న తు పరమార్థతః. తథా చ సతి సిద్ధాన్తవిరోధః. అథ నిత్యాయుతసిద్ధావయవానుగతోఽవయవీ పరఆత్మా- తస్య తదవస్థస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మా సంసారీ- తదాపి సర్వావయవానుగతత్వాదవయవిన ఏవావయవగతో దోషో గుణో వేతి విజ్ఞానాత్మనస్సంసారిత్వదోషేణ పర ఏవాత్మా సమ్బధ్యత ఇతీయమప్యనిష్టా కల్పనా. క్షీరవత్సర్వపరిణామపక్షే సర్వశ్రుతిస్మృతికోపః. స చానిష్టః. *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం *దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతః *న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిత్ *అవ్యక్తోఽయమిత్యాది శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధా ఏతే సర్వే పక్షాః. అచలస్య పరమాత్మన ఏకదేశపక్షే విజ్ఞానాత్మనః కర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్తిః. పరస్య వా సంసారిత్వమిత్యుక్తం. పరస్యైకదేశోఽగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్ స్ఫుటితో విజ్ఞానాత్మా సంసరతీతి చేత్. తథాపి పరస్యావయవస్ఫుటనేన క్షతప్రాప్తిః. తత్సంసరణే చ పరమాత్మప్రదేశాన్తరావయవవ్యూహే ఛిద్రతాప్రాప్తిః, అవ్రణత్వవాక్యవిరోధశ్చ. ఆత్మావయవభూతస్య విజ్ఞానాత్మనస్సంసరణే పరమాత్మశూన్యప్రదేశాభావాదవయవాన్తరనోదనవ్యూహనాభ్యాం హృదయశూల ఏవ పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రాప్తిః. అగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుతేర్న దోష ఇతి చేన్న - శ్రుతేర్జ్ఞాపకత్వాత్. న శాస్త్రం పదార్థానన్యథా కర్తుం ప్రవృత్తం. కిం తర్హి యథాభూతానామజ్ఞాతానాం జ్ఞాపనే. కిం చాతః శృణ్వతో యద్భవతి - యథాభూతా మూర్తామూర్తాదిపదార్థధర్మా లోకే ప్రసిద్ధాః. తద్దృష్టాన్తోపాదానేన తదవిరోధ్యేవ వస్త్వన్తరం జ్ఞాపయితుం ప్రవృత్తం శాస్త్రం - న లౌకికవస్తువిరోధిజ్ఞాపనాయ లౌకికమేవ దృష్టాన్తముపాదత్తే. ఉపాదీయమానోఽపి దృష్టాన్తోఽనర్థకః స్యాత్ - దార్ష్టాన్తికాసఙ్గతేః. న హ్యగ్నిః శీతః, ఆదిత్యో న తపతి, ఇతి వా దృష్టాన్తశతేనాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యం- ప్రమాణాన్తరేణాన్యథాధిగతత్వాద్వస్తునః. న చ ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరేణ విరుధ్యతే - ప్రమాణాన్తరావిషయమేవ హి ప్రమాణాన్తరం జ్ఞాపయతి. న చ లౌకికపదపదార్థాశ్రయణవ్యతిరేకేణాగమేన శక్యమజ్ఞాతం వస్త్వన్తరమవగమయితుం- తస్మాత్ప్రసిద్ధన్యాయమనుసరతా న శక్యా పరమాత్మనః సావయవాంశాంశిత్వకల్పనా పరమార్థతః ప్రతిపాదయితుం. *క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గాః *మమైవాంశ ఇతి శ్రూయతే స్మర్యతే చేతి చేన్న- ఏకత్వప్రత్యయార్థపరత్వాత్. అగ్నేర్హి విస్ఫులిఙ్గోఽగ్నిరేవేత్యేకత్వప్రత్యయార్హో దృష్టో లోకే- తథా చాంశోంఽశినైకత్వప్రత్యయార్హః. తత్రైవం సతి విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మవికారాంశత్వవాచకాః శబ్దాః పరమాత్మైకత్వప్రత్యయాధిత్సవః. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం చ. సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు పూర్వమేకత్వం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తైర్హేతుభిశ్చ పరమాత్మనో వికారాంశాదిత్వం జగతః ప్రతిపాద్య పునరేకత్వముపసంహరతి. తద్యథా- ఇహైవ తావత్ *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రతిజ్ఞాయోత్పత్తిస్థితిలయహేతుదృష్టాన్తైర్వికారవికారిత్వాద్యేకత్వప్రత్యయహేతూన్ ప్రతిపాద్యానన్తరం *ఆబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మేత్యుపసంహరిష్యతి. తస్మాదుపక్రమోపసంహారాభ్యామయమర్థో నిశ్చీయతే - పరమాత్మైకత్వప్రత్యయద్రఢిమ్నే ఉత్పత్తిస్థితిలయప్రతిపాదకాని వాక్యానీతి. అన్యథా వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చ. సర్వోపనిషత్సు విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వప్రత్యయో విధీయత ఇత్యవిప్రతిపత్తిస్సర్వేషాముపనిషద్వాదినాం. తద్విధ్యేకవాక్యయోగే చ సమ్భవత్యుత్పత్త్యాదివాక్యానాం వాక్యాన్తరత్వకల్పనాయాం న ప్రమాణమస్తి. ఫలాన్తరం చ కల్పయితవ్యం స్యాత్. తస్మాదుత్పత్త్యాది శ్రుతయ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరాః.

అత్ర చ సమ్ప్రదాయవిద ఆఖ్యాయికాం సమ్ప్రచక్షతే - కశ్చిత్కిల రాజపుత్రో జాతమాత్ర ఏవ మాతాపితృభ్యామపవిద్ధో వ్యాధగృహే సంవర్ధితః. సోఽముష్య వంశ్యతామజానన్ వ్యాధజాతిప్రత్యయో వ్యాధజాతికర్మాణ్యేవానువర్తతే- న రాజాస్మీతి రాజజాతికర్మాణ్యనువర్తతే. యదా పునః కశ్చిత్పరమకారుణికో రాజపుత్రస్య రాజశ్రీప్రాప్తియోగ్యతాం జానన్నముష్య పుత్రతాం బోధయతి - న త్వం వ్యాధః - అముష్య రాజ్ఞః పుత్రః- కథం చిద్వ్యాధగృహమనుప్రవిష్ట ఇతి - స ఏవం బోధితస్త్యక్త్వా వ్యాధజాతిప్రత్యయకర్మాణి పితృపైతామహీమాత్మనః పదవీమనువర్తతే రాజాహమస్మీతి. తథాపి కిలాయం పరస్మాదగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదివ తజ్జాతిరేవ విభక్త ఇహ దేహేన్ద్రియాదిగహనే ప్రవిష్టోఽసంసారీ సన్ దేహేన్ద్రియాది సంసారధర్మమనువర్తతే- దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతోఽస్మి - కృశః స్థూలః సుఖీ దుఃఖీతి- పరమాత్మతామజానన్నాత్మనః. న త్వమేతదాత్మకః - పరమేవ బ్రహ్మాస్యసంసారీతి ప్రతిబోధిత ఆచార్యేణ హిత్వైషణాత్రయానువృత్తిం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపద్యతే. అత్ర రాజపుత్రస్య రాజప్రత్యయవద్బ్రహ్మప్రత్యయో దృఢీభవతి- విస్ఫులిఙ్గవదేవత్వం పరస్మాద్బ్రహ్మణో భ్రష్ట ఇత్యుక్తే విస్ఫులిఙ్గస్య ప్రాగగ్నేర్భ్రంశాదగ్న్యేకత్వదర్శనాత్. తస్మాదేకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయ సువర్ణమణిలోహాగ్నివిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తాః - నోత్పత్త్యాదిభేదప్రతిపాదనపరాః. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞప్త్యేకరసనైరన్తర్యావధారణాత్, * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ,. యది చ బ్రహ్మణశ్చిత్రపటవద్వృక్షసముద్రాదివచ్చోత్పత్త్యాద్యనేకధర్మవిచిత్రతా విజిగ్రాహయిషితా- ఏకరసం సైన్ధవఘనవదనన్తరమబాహ్యమితి నోపసమహరిష్యత్, *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చ,. న ప్రాయోక్ష్యత *య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి నిన్దావచనం చ,. తస్మాదేకరూపైకత్వప్రత్యయదార్ఢ్యాయైవ సర్వవేదాన్తేషూత్పత్తిస్థితిలయాదికల్పనాః- న తత్ప్రత్యయకరణాయ.

న చ నిరవయవస్య పరమాత్మనోఽసంసారిణః సంసార్యేకదేశకల్పనా న్యాయ్యా- స్వతోఽదేశత్వాత్పరమాత్మనః. అదేశస్య పరస్యైకదేశసంసారిత్వకల్పనాయాం పర ఏవ సంసారీతి కల్పితం భవేత్. అథ పరోపాధికృత ఏకదేశః పరస్య ఘటకరకాద్యాకాశవత్ - న తదా తత్ర వివేకినాం పరమాత్మైకదేశః పృథక్సంవ్యవహారభాగితి బుద్ధిరుత్పద్యతే. అవివేకినాం వివేకినాం చోపచరితా బుద్ధిర్దృష్టేతి చేన్న- అవివేకినాం మిథ్యాబుద్ధిత్వా, ద్వివేకినాం చ సంవ్యవహారమాత్రావలమ్బనార్థత్వాత్,. యథా కృష్ణో రక్తశ్చాకాశ ఇతి వివేకినామపి క

ఘటాదిష్వప్రసారక్రతాచాకాశస్య సంవ్యవహారః. తావతావలమ్బనార్థత్వం ప్రతిపద్యత ఇతి న పరమార్థతః కృష్ణో రక్తో వా ఆకాశో భవితుమర్హతి. అతో న సత్సు చైతన్యబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్తివిషయే బ్రహ్మణోంశాంశ్యేకదేశైకదేశివికారవికారిత్వకల్పనా కార్యా- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. అతో హిత్వా సర్వకల్పనామాకాశస్యేవ నిర్విశేషతా ప్రతిపత్తవ్యా *ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః* *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః* ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. నాత్మానం బ్రహ్మలక్షణం కల్పయేదుష్ణాత్మక ఇవాగ్నౌ శీతైకదేశం, ప్రకాశాత్మకే వా సవితరి తమ ఏకదేశం,- సర్వకల్పనాపనయనార్థసారపరత్వాత్సర్వోపనిషదాం. తస్మాన్నామరూపోపాధినిమిత్తాపి హ్యాత్మనస్సంసారధర్మిణః సర్వే వ్యవహారాః- *రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ* *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే* ఇత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. న స్వత ఆత్మనః సంసారిత్వం- అలక్తకాద్యుపాధిసంయోగజనితరక్తస్ఫటికాదిబుద్ధివద్భ్రాన్తమేవ- న పరమార్థః- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ* *న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్* *న కర్మణా లిప్యతే పాపకేన* *సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం* *శుని చైవ శ్వపాకే చ* ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యః పరమాత్మనోఽసంసారిత్వైవ- అత ఏకదేశః- వికారః- శక్తిర్వా- విజ్ఞానాత్మాఽన్యో వేతి వికల్పయితుం విరోధాదయుక్తత్వాదభ్యుపగమవిశేషతో న శక్యతే. అంశాదిశ్రుతిస్మృతివాదాశ్చైకత్వార్థాః- న తు భేదప్రతిపాదకాః. వివక్షితార్థైకవాక్యత్వాద్యోగాదివ్యపదేశాః। సర్వోపనిషదాం పరమాత్మైకత్వజ్ఞాపనపరత్వే అథ కిమర్థం తత్ర తత్ర పునర్విజ్ఞానాత్మభేదపరికల్పనమిత్యత ఆహ. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిరోధపరిహారాయేత్యేకే. కర్మప్రతిపాదకాని హి వాక్యాన్యనేకక్రియాకారకఫలభోక్తృకర్త్రాశ్రయాణి- విజ్ఞానాత్మభేదాభావే హ్యసంసారిణి పరమాత్మన్యేకత్వే కథమిష్టఫలాసు క్రియాసు ప్రవర్తయేయుః, కథమనిష్టఫలాభ్యో వా క్రియాభ్యో నివర్తయేయుః. కస్య వా బద్ధస్య మోక్షాయోపనిషద ఆరభ్యేరన్. అపి చ- పరమాత్మైకత్వవాదిపక్షే కథం పరమాత్మైకత్వోపదేశః. కథం వా తదుపదేశగ్రహణఫలం- బద్ధస్య హి బన్ధనాశాయోపదేశః,- తదభావే చోపనిషచ్ఛాస్త్రం నిర్విషయమేవ. ఏవం తర్హ్యుపనిషద్వాదిపక్షస్య కర్మకాణ్డవాదిపక్షేణ చోద్యపరిహారయోస్సమానస్సమాః- యేన భేదాభావేపి కాణ్డద్వయస్య సమాధానం లభతే ప్రామాణ్యం ప్రతి- తథోపనిషదపి ఏవం తర్హి- యస్య ప్రామాణ్యే స్వార్థవిఘాతో నాస్తి- తస్యైవ కర్మకాణ్డస్య ప్రామాణ్యం- ఉపనిషదాం తు ప్రామాణ్యకల్పనాయాం స్వార్థవిఘాతో భవతీతి మా భూత్ప్రామాణ్యం. న హి కర్మకాణ్డం ప్రమాణం సదప్రమాణం భవితుమర్హతి- న హి ప్రదీపః ప్రకాశ్యం ప్రకాశయతి, న ప్రకాశయతి చేతి. ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిప్రతిషేధాచ్చ. న కేవలముపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిపాదయన్త్యః స్వార్థవిఘాతం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతం చ కుర్వన్తి - ప్రత్యక్షాదినిశ్చితభేదప్రతిపత్త్యర్థైః ప్రమాణైశ్చ విరుధ్యన్తే. తస్మాదప్రామాణ్యముపనిషదామన్యార్థతా వాస్తు - న త్వేవ బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్త్యర్థతా। న - ఉక్తోత్తరత్వాత్. ప్రమాణస్య హి ప్రమాణత్వం ప్రమాణత్వం వా ప్రమోత్పాదనాసత్త్వాదననిమిత్తం- అన్యథా చేత్- స్మృత్యాదీనాం ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్చ స్థాణౌ ప్రమేయే. కిం చాతః. యద్యన్తావనుపనిషదో బ్రహ్మైకత్వే ప్రతిపత్తిప్రమాం కుర్వన్తి- కథమప్రమాణం భవేయుః. న కుర్వన్త్యేవేతి చేత్ - యథాగ్నిశ్శీత ఇతి. న తానేవంవిధా వక్తవ్యాః- ఉపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థం భవతో వాక్యముపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధం కిం న కరోత్యేవ- అగ్నిర్వా రూపప్రకాశం. అథ కరోతి. యది కరోతి - భవతి తదా ప్రతిషేధార్థం ప్రమాణం భవద్వాక్యం- అగ్నిశ్చ రూపప్రకాశకో భవేత్. ప్రతిషేధవాక్యప్రామాణ్యే భవత్యేవోపనిషదాం ప్రామాణ్యం. అప్ర భవన్తో బ్రువన్తః కః పరిహార ఇతి. న స్వతః ప్రత్యక్షేణ వాక్యస్యోపనిషత్ప్రామాణ్యప్రతిషేధార్థప్రతిపత్తిః - అగ్నౌ చ రూపప్రకాశప్రతిపత్తిః, రూపకః. ఉభయథాపి ప్రద్వేషో బ్రహ్మైకత్వప్రత్యయే ప్రమాం ప్రత్యక్షం కుర్వన్తీషూపనిషత్సూపలభ్యమానాసు- ప్రతిషేధానుపపత్తేః. శోకమోహాదినివృత్తిశ్చ ప్రత్యక్షం ఫలం బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిపారమార్థ్యజనితమిత్యవోచామ. తస్మాదుక్తోత్తరత్వాదుపనిషదాం ప్రత్యప్రామాణ్యశఙ్కా నావకాశః। యచ్చోక్తం స్వార్థవిఘాతకరత్వాదప్రామాణ్యమితి- తదపి న- తదర్థప్రతిపత్తేర్బాధకాభావాత్. న హ్యుపనిషద్భ్యో బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవ చేతి ప్రతిపత్తిరస్తి- యథాగ్నిరుష్ణశ్శీతశ్చేత్యస్మాద్వాక్యాద్విరుద్ధార్థద్వయప్రతిపత్తిః. అభ్యుపగమ్య చైతదవోచామ- న తు వాక్యప్రామాణ్యసముచ్చయే న్యాయః- యదుతైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం. సతి చానేకార్థత్వే స్వార్థశ్చ స్యాత్ప్రత్యక్షాద్విరుద్ధో నోపగ్రహః. - న త్వేతద్వాక్యప్రమాణకానాం విరుద్ధమవిరుద్ధం చైకం వాక్యమనేకమర్థం ప్రతిపాదయతీత్యేష సమయః- అర్థైకత్వాద్ధ్యేకవాక్యతా. న చ కానిచిదుపనిషద్వాక్యాని బ్రహ్మైకత్వప్రతిషేధం కుర్వన్తి. యత్తు లౌకికం వాక్యమగ్నిరుష్ణశ్శీతశ్చేతి - న తత్రైకవాక్యతా. - తదేకదేశస్య ప్రమాణాన్తరవిషయానువాదిత్వాత్. అగ్నిశ్శీత ఇత్యేతదేకం వాక్యం- అగ్నిరుష్ణ ఇతి తు ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారకం- న తు స్వయమర్థావబోధకం. అతో నాగ్నిశ్శీత ఇత్యనేనైకవాక్యతా- ప్రమాణాన్తరానుభవస్మారణేనైవోపక్షీణత్వాత్. యత్తు విరుద్ధార్థప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి మన్యతే- తచ్ఛీతోష్ణపదాభ్యామగ్నిపదసామానాధికరణ్యప్రయోగనిమిత్తా భ్రాన్తిః- న త్వేవైకస్య వాక్యస్యానేకార్థత్వం లౌకికస్య వైదికస్య వా। యచ్చోక్తం కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకృదుపనిషద్వాక్యమితి- తన్న - అన్యార్థత్వాత్. బ్రహ్మైకత్వప్రతిపాదనపరా హ్యుపనిషదో నేష్టార్థప్రాప్తిసాధనోపదేశం, తస్మిన్వా పురుషనియోగం, వారయన్తి. - అనేకార్థత్వానుపపత్తేరేవ. న చ కర్మకాణ్డవాక్యానాం స్వార్థే ప్రమా నోత్పద్యతే. అసాధారణే చేత్స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయతి వాక్యం- కుతోఽన్యేన విరోధస్స్యాత్. బ్రహ్మైకత్వే నిర్విషయత్వాత్ప్రమా నోత్పద్యత ఏవేతి చేన్న- ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రమాయాః. *దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేత* *బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య* ఇత్యేవమాదివాక్యేభ్యః ప్రత్యక్షా ప్రమా జాయమానా. సా నైవ భవిష్యతి- యద్యుపనిషదో బ్రహ్మైకత్వం బోధయిష్యన్తీత్యనుమానం. న చానుమానం ప్రత్యక్షవిరోధే ప్రామాణ్యం లభతే. తస్మాదసదేవైతద్గీయతే ప్రమైవ నోత్పద్యత ఇతి. అపి చ- యథాప్రాప్తస్యైవావిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్య క్రియాకారకఫలస్యాశ్రయణేనేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారోపాయసామాన్యే ప్రవృత్తస్య తద్విశేషమజానతస్తదాచక్షాణా శ్రుతిః క్రియాకారకఫలభేదస్య లోకప్రసిద్ధస్య సత్యతామసత్యతాం వా నాచష్టే, న చ వారయతీష్టానిష్టఫలప్రాప్తిపరిహారోపాయే,- విధి

పరత్వాత్. యథాకామ్యేషు ప్రవృత్తా శ్రుతిః కామానాంమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వేసత్యపియథాప్రాప్తానేవకామానుపాదాయతత్సాధనాన్యేవవిధత్తే- నతుకామానాంమిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థరూపత్వంచేతినవిదధాతి- తథానిత్యాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రమపిమిథ్యాజ్ఞానప్రభవంక్రియాకారకభేదంయథాప్రాప్తమేవాదాయేష్టవిశేషప్రాప్తిమనిష్టవిశేషపరిహారంవాకిమపిప్రయోజనంపశ్యదగ్నిహోత్రాదీనికర్మాణివిధత్తే - నావిద్యాగోచరాసద్వస్తువిషయమితినప్రవర్తతే - యథాకామ్యేషు. నచపురుషానప్రవర్తేరన్నవిద్యావన్తః- దృష్టత్వాత్. యథాకామినః. విద్యావతామేవకర్మాధికారఇతిచేన్న - బ్రహ్మైకత్వవిద్యాయాంకర్మాధికారవిరోధస్యోక్తత్వాత్. ఏతేనబ్రహ్మైకత్వేనిర్విషయత్వాదుపదేశేనతద్గ్రహణఫలాభావదోషపరిహారఉక్తోవేదితవ్యః. పురుషేచ్ఛారాగాదివైచిత్ర్యాచ్చ. అనేకాహిపురుషాణాంఇచ్ఛా- రాగాదయశ్చదోషావిచిత్రాః- తతశ్చబాహ్యవిషయరాగాద్యపహృతచేతసోనశాస్త్రంనివర్తయితుంశక్తం. నాపిస్వభావతోబాహ్యవిషయవిరక్తచేతసోవిషయేషుప్రవర్తయితుంశక్తం. కింతుశాస్త్రాదేతావదేవభవతి - ఇదమిష్టసాధనమిదమనిష్టసాధనమితిసాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాభివ్యక్తిః- ప్రదీపాదివత్తమసిరూపాదివిజ్ఞానం. నతుశాస్త్రంభృత్యానివబలాన్నివర్తయతినియోజయతివా. దృశ్యన్తేహిపురుషారాగాదిగౌరవాచ్ఛాస్త్రమప్యతిక్రామన్తః. తస్మాత్పురుషమతివైచిత్ర్యమపేక్ష్యసాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిశేషాననేకధోపదిశతి. తత్రపురుషాఃస్వయమేవయథారుచిసాధనవిశేషేషుప్రవర్తన్తే - శాస్త్రంతుసవితృప్రదీపాదివదుదాస్తఏవ. తథాకస్యచిత్పరోఽపిపురుషార్థోఽపురుషార్థవదవభాసతే- యస్యయథావభాసః- సతథారూపంపురుషార్థంపశ్యతి, తదనురూపాణిసాధనాన్యుపాదిత్సతే,. తథాచార్థవాదోఽపి *త్రయాః ప్రాజాపత్యాఃప్రజాపతౌపితరిబ్రహ్మచర్యమూషురిత్యాది. తస్మాన్నబ్రహ్మైకత్వంజ్ఞాపయిష్యన్తోవేదాన్తావిధిశాస్త్రబాధకాః. నచవిధిశాస్త్రమేతావతానిర్విషయం స్యాత్- నాప్యుక్తకారకాదిభేదం విధిశాస్త్రముపనిషదాం బ్రహ్మైకత్వం ప్రతిప్రామాణ్యం నివర్తయతి. - స్వవిషయశూరాణిహి ప్రమాణాని- శ్రోత్రాదివత్. తత్రపణ్డితంమన్యాః కేచిత్స్వచిత్తవశాత్సర్వం ప్రమాణమితరేతరవిరుద్ధంమన్యన్తే-తథాప్రత్యక్షాదివిరోధమపిచోదయన్తిబ్రహ్మైకత్వే. శబ్దాదయఃకిలశ్రోత్రాదివిషయాఃభిన్నాః ప్రత్యక్షతఉపలభ్యన్తే - బ్రహ్మైకత్వం బ్రువతాం ప్రత్యక్షవిరోధస్స్యాత్. తథా శ్రోత్రాదిభిః శబ్దాద్యుపలబ్ధారః, కర్తారశ్చధర్మాధర్మయోః, ప్రతిశరీరంభిన్నాఅనుమీయన్తే- సంసారిణస్తత్రబ్రహ్మైకత్వం బ్రువతామనుమానవిరోధశ్చ. తథాచాగమవిరోధంచవదన్తి- *గ్రామకామోయజేత *పశుస్వర్గకామోయజేతేత్యేవమాదివాక్యేభ్యో గ్రామపశుస్వర్గాది కామాస్తత్సాధనాద్యనుష్ఠాతారశ్చభిన్నాఅవగమ్యన్తే. అత్రోచ్యతే- తేకుతర్కదూషితాన్తఃకరణాః బ్రాహ్మణాదివర్ణాపశదాః అనుకమ్పనీయా ఆగమార్థవిచ్ఛిన్నసమ్ప్రదాయబుద్ధయఇతి. కథం. శ్రోత్రాదిద్వారైః శబ్దాదిభిఃప్రత్యక్షతఉపలభ్యమానైః బ్రహ్మణఏకత్వం విరుధ్యతఇతివదన్తోవక్తవ్యాః - కిం శబ్దాదీనాం భేదేనాకాశైకత్వం విరుధ్యతఇతి. అథ నవిరుధ్యతే - నతర్హి ప్రత్యక్షవిరోధః. యచ్చోక్తం ప్రతిశరీరంశబ్దాద్యుపలబ్ధారో ధర్మాధర్మయోశ్చకర్తారోభిన్నా అనుమీయన్తే - తథాచ బ్రహ్మైకత్వే అనుమానవిరోధఇతి. భిన్నాఃకైరనుమీయన్తఇతి ప్రష్టవ్యాః. అథయది బ్రూయుఃసర్వైరస్మాభిరనుమానకుశలైరితి- కేయూయమనుమానకుశలాఇత్యేవంపృష్టానాంకిముత్తరం.శరీరేన్ద్రియమనఆత్మసుచప్రత్యేకమనుమానకౌశలప్రత్యాఖ్యానేశరీరేన్ద్రియమనస్సాధనాఆత్మానోవయమనుమానకుశలాః- అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణామితిచేత్. ఏవంతర్హ్యనుమానకౌశలేభవతామనేకత్వప్రసఙ్గః- అనేకకారకసాధ్యాహిక్రియేతిభవద్భిరేవాభ్యుపగతం. తత్రానుమానంచక్రియా- సాశరీరేన్ద్రియమనఆత్మసాధనైఃకారకైరాత్మకర్తృకానిర్వర్త్యతఇత్యేతత్ప్రతిజ్ఞాతం. తత్రవయమనుమానకుశలాఇత్యేవంవదద్భిః- శరీరేన్ద్రియమనఆత్మానఃప్రత్యేకంవయమనేకఇత్యభ్యుపగతంస్యాత్. అహోఅనుమానకౌశలందర్శితమపుచ్ఛశృఙ్గైస్తార్కికబలీవర్దైః. యోహ్యాత్మానమేవనజానాతి- సకథంమూఢస్తద్గతంభేదమభేదంవాజానీయాత్. తత్రకిమనుమినోతి.కేనవాలిఙ్గేన. నహ్యాత్మనఃస్వతోభేదప్రతిపాదకంకించిల్లిఙ్గమస్తి- యేనలిఙ్గేనాత్మభేదంసాధయేత్. యానిలిఙ్గాన్యాత్మభేదసాధనాయనామరూపవన్త్యుపన్యస్యన్తే - తానినామరూపగతాన్యుపాధయఏవాత్మనో ఘటకరకాపవరకభూచ్ఛిద్రాణీవాకాశస్య. యదాకాశస్యభేదలిఙ్గంపశ్యతి- తదాత్మనోఽపిభేదలిఙ్గంలభేతసః. నహ్యాత్మనఃపరతోఽపివిశేషమభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తార్కికశతైరపిభేదలిఙ్గమాత్మనోదర్శయితుంశక్యతే. స్వతస్తుదూరాదపనీతమేవ- అవిషయత్వాదాత్మనః. యద్యత్పరఆత్మధర్మత్వేనాభ్యుపగచ్ఛతి- తస్యతస్యనామరూపాత్మకత్వాభ్యుపగమాన్నామరూపాభ్యాంచాత్మనోఽన్యత్వాభ్యుపగమాత్,. *ఆకాశోవైనామనామరూపయోర్నిర్వహితాతేయదన్తరాతద్బ్రహ్మేతిశ్రుతేః. *నామరూపేవ్యాకరవాణీతిచ. ఉత్పత్తిప్రలయాత్మకేహినామరూపే- తద్విలక్షణంచబ్రహ్మ. అతోఽనుమానస్యైవావిషయత్వాత్కుతోఽనుమానవిరోధః. ఏతేనాగమవిరోధఃప్రత్యుక్తః. యదుక్తంబ్రహ్మైకత్వేయస్మైఉపదేశో, యస్యచోపదేశగ్రహణఫలం,- తదభావాదేకత్వోపదేశానర్థక్యమితి- తదపిన-అనేకకారకసాధ్యత్వాత్క్రియాణాంకశ్చోద్యోభవతి. ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణినిరుపాధికేనోపదేశో, నోపదేష్టా, నచోపదేశగ్రహణఫలం,- తస్మాదుపనిషదాంచానర్థక్యమిత్యేతదభ్యుపగతమేవ. అథానేకకారకవిషయానర్థక్యంచోద్యతే. న- స్వతోఽభ్యుపగమవిరోధాదాత్మవాదినాం. తస్మాత్తార్కికచాటభటరాజాప్రవేశ్యమభయందుర్గమిదమల్పబుద్ధ్యగమ్యంశాస్త్రగురుప్రసాదరహితైశ్చ- *కస్తంమదామదందేవంమదన్యోజ్ఞాతుమర్హతి*దేవైరత్రాపివిచికిత్సితంపురా *నైషాతర్కేణమతిరాపనేయా. వరప్రసాదలభ్యత్వశ్రుతిస్మృతివాదేభ్యశ్చ. *తదేజతితన్నైజతితద్దూరేతద్వదన్తికేఇత్యాదివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వప్రకాశకమన్త్రవర్ణేభ్యశ్చ. గీతాసుచ *మత్స్థానిసర్వభూతానీత్యాది. తస్మాత్పరబ్రహ్మవ్యతిరేకేణసంసారీనామనాన్యద్వస్త్వన్తరమస్తి-తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే* బ్రహ్మవాఇదమగ్రఆసీత్-తదాత్మానమేవావేదహంబ్రహ్మాస్మీతి *నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృనాన్యదతోఽస్తిశ్రోతృఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. తస్మాత్పరస్యైవబ్రహ్మణఃసత్యస్యసత్యంనామోపనిషత్పరా. ౧౦

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

KUPPUSWAMAYYA. B.A. PLEADER.

ఆ.— సయథేత్యాదేస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంసఙ్కీర్తయతి (క్వైషఇతి) కింపునరాద్యప్రశ్ననిర్ణయేనఫలమితి. త్వంపదార్థశుద్ధిరిత్యాహ (అనేనేతి) శుద్ధిద్వారా బ్రహ్మత్వంచతస్యోక్తమాహ (అసంసారిత్వంచేతి) ఉత్తరగ్రన్థస్యతాత్పర్యమాహ (కుత ఇతి) పూర్వేణోత్తరస్యగతార్థత్వంశఙ్కతే (నన్వితి) స్థిత్యవధేరేవనిర్ధారితత్వాదాగత్యవధేర్నిర్దిధారయిషయా ప్రశ్నే ప్రతివచనంసావకాశమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాసతీతి) అపౌరుషేయ్యా శ్రుతిరశేషదోషశూన్యత్వాదనతిశఙ్కనీయేతిసిద్ధాన్తీగూఢాభిసన్ధిరాహ (కింశ్రుతిరితి) నశ్రుతిరాక్షిప్యతే- నిర్దోషత్వాదితిపూర్వవాద్యాహ (నేతి) శ్రుతేరనాక్షేప్యత్వేత్వదీయంచోద్యంనిరవకాశమిత్యాహ (కింతర్హీతి) తస్యసావకాశత్వంపూర్వవాదీసాధయతి (ద్వితీయస్యేతి) పూర్వవాదిన్యపహ్నవానాదర్థాన్తరేపఙ్క్త్యామ్యాంశు శ్రూయమాణేసత్యేకదేశీ బ్రవీతి (ఏవంతర్హీతి) కథమన్యార్థత్వం- తదాహ (అస్త్వితి) తర్హి- తస్యామపాదానార్థత్వేనపునరుక్తత్వావస్థాయామిత్యర్థః. ఏకదేశినంపూర్వవాదీదూషయతి (నేతి) అపాదానార్థతావదితిస్వపక్షః. తదేవస్ఫుటయతి (ఆత్మనశ్చేతి) జగతస్సర్వస్యచేతనస్యాచేతనస్యచేతివక్తుంచశబ్దః. తర్హిభవత్వపాదానార్థాపఞ్చమీత్యాశఙ్క్య పూర్వవాదీపూర్వోక్తంస్మారయతి (నన్వితి)|| సర్వావిద్యాతజ్జాతనిర్ముక్తంప్రత్యగద్వయం బ్రహ్మ ప్రశ్నద్వయవ్యాజేన ప్రతిపిపాదయిషితమితినపునరుక్తిరితిసిద్ధాన్తీస్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయతి (నైషదోషఇతి) యథోక్తంవస్తు ప్రశ్నాభ్యాంవివక్షితమితికుతోజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్యతద్వక్తుంతాత్పర్యపర్యవసానమాహ (ఇహహీతి) విద్యావిషయనిర్ణయస్యకర్తవ్యత్వమత్రనప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిర్ణయాయచేతి) అన్యథాప్రక్రమభఙ్గస్స్యాదితిభావః. కింతద్యాథాత్మ్యం- తదాహ (తస్యచేతి) కథంయథోక్తయాథాత్మ్యవ్యాఖ్యానోపయోగిత్వం ప్రశ్నయోరిత్యాశఙ్క్య[illegible]మాహ (తత్రేతి) ప్రశ్నప్రవృత్తిముక్త్వాప్రతివచనప్రవృత్తిమాహ (నేతి) నివర్తయితవ్యేతి- తత్ప్రవృత్తిరితిశేషః. సమ్ప్రతిప్రతివచనవాక్యస్యార్థమాహ (నాయమితి) స్వాప్నస్యైవాభూదిత్యత్రప్రమాణమాహ (స్వమాత్మానమితి)- సుషుప్తౌస్వాత్మవ్యవస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. ప్రబోధవిషయమాత్రనపి వాగమనాపాదానసత్త్వమిత్యత్రమానత్వేనాన్తరశ్రుతిముత్థాపయతి (తచ్ఛ్రుత్యైవేతి) స్థిత్యాగత్యోరాత్మనఏవావధిత్వమిత్యత్రోపపత్తిమాహ (ఆత్మేతి) వస్త్వన్తరాభావస్యాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా)|| క్రియావతోమృదాదేర్ఘటాద్యుత్పత్తిదర్శనాన్నిష్క్రియస్యబ్రహ్మణోఽక్రియత్వాత్తతోనప్రాణాద్యుత్పత్తిరితిశఙ్కతే (తత్కథమితి) సృష్టేర్మాయామయత్వమాశ్రిత్యశ్రుత్యాపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి) స్వాత్మాప్రవిభక్తైనేత్యుక్తమన్వయవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నచేతి) అసహాయస్యకారణత్వేదృష్టాన్తముక్త్వాకూటస్థస్యసద్వైతవేదృష్టాన్తమాహ (యథాసేతి) మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (సర్వఏతఇతి) తస్యేత్యాద్యవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) నను ప్రత్యగ్భూతస్య బ్రహ్మణో వాచకేషుశబ్దాన్తరేష్వపిసత్సుకిమిత్యేతచ్ఛబ్దవిషయమాదరణంక్రియతే- తత్రాహ (శాస్త్రేతి) బ్రాహ్మణవాక్యస్యార్థోపికథంనిశ్చేయతామిత్యతఆహ (ఏతస్యేతి)|| ఉక్తమఙ్గీకృత్యవిశేషాదృష్ట్యాసంశయానోవిచారంప్రస్తౌతి (భవత్వితి) సన్దిగ్ధంసప్రయోజనంచవిచార్యమితిన్యాయేనసన్దేహముక్త్వావిచారప్రయోజకంప్రయోజనంపృచ్ఛతి (కించాతఇతి) కస్మిన్పక్షేకింఫలమితిపృష్టే ప్రథమపక్షమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (యదీతి) యద్విజ్ఞానాన్ముక్తిః- తస్యైవజ్ఞేయతా- నజీవస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విజ్ఞానాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానాదేవసా- నసంసారిజ్ఞానాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) యద్విద్యాబ్రహ్మవిద్యా- తదేవబ్రహ్మ- నసంసారీత్యాశఙ్క్యాహ (తద్విద్యైవేతి) ఆద్యకల్పీయఫలసమాప్తావితిశబ్దః. పక్షాన్తరమనూద్యతస్మిన్ఫలమాహ (అథేత్యాదినా) కిమత్రనియామకమిత్యాశఙ్క్య * బ్రహ్మవాఇదమిత్యాదిశాస్త్రమిత్యాహ (సర్వమేతదితి) బ్రహ్మోపాసనిష్ఠత్వేశాస్త్రప్రామాణ్యాత్సర్వంసమఞ్జసంచేత్- తర్హ్యేవాస్తు- కింవిచారేణేత్యాశఙ్క్యజీవబ్రహ్మణోర్భేదః- అభేదోవేతివికల్ప్యాద్యేదోషమాహ (కింత్వితి) అభేదపక్షందూషయతి (సంసారిణశ్చేతి)- ఉపదేశానర్థక్యాత్- అభేదపక్షోనుపపత్తిరితిశేషః. విశేషానుపలమ్భస్యసంశయహేతుత్వమనువదతి (యతఇతి) పక్షద్వయేఫలప్రతీతింపరామృశతి (ఏవమితి)- అన్వయవ్యతిరేకకౌశలంపాణ్డిత్యం. ఏతదిత్యైకాత్మ్యోక్తిః. మహత్త్వంమోహస్య- విచారోత్థనిర్ణయంవినానుచ్ఛిన్నత్వం. తస్యస్థానం- ఆలమ్బనం. కేనాపినోక్తంప్రతివచనంయస్య- కింతదైకాత్మ్యమితిప్రశ్నస్య. తన్నవిషయభూతమితియావత్. నహియేనకేనచిదైకాత్మ్యంప్రష్టుంప్రతివక్తుంవాశక్యతే- * శ్రవణాయాపిబహుభిర్యోనలభ్యఇత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. విచారప్రయోజకముక్త్వాకర్తవ్యంవిచారముపసంహరతి (అతఇతి)|| సంశయాదినావిచారకార్యతామవతార్యపూర్వపక్షయతి (నతావదితి) జగత్కర్తాహీశ్వరోఽభిధీయతే- ప్రకృతేచసుషుప్తివిశిష్టాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మోచ్యతే- తస్మాదీశ్వరోజీవాదతిరిక్తోనాస్తీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) ప్రకృతేపిజీవేజగత్కారణత్వమీశ్వరస్యైవాత్రశ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రప్రకరణవిరోధహేతుమాహ (విజ్ఞానేతి) శ్రుత్యన్తరవశాదపిజీవఏవాత్రజగత్కర్తేత్యాహ (సమానప్రకరణేచేతి) శ్రుత్యన్తరస్యచజీవవిషయత్వంజగద్వాచిత్వాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనద్రష్టవ్యం. వాక్యశేషవశాదపిజీవస్యైవవేదితవ్యత్వంవాక్యాన్వయాధికరణపూర్వపక్షన్యాయేనదర్శయతి (తథాచేతి) జీవాతిరిక్తస్యపరస్యవేదితవ్యస్యాభావేపూర్వోత్తరవాక్యానామానుకూల్యంహేత్వన్తరమాహ (తథాచేత్యాదినా) ఇతశ్చజీవస్యైవవేద్యతేత్యాహ (సర్వేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి) * సవైవేదితవ్య ఇత్యత్రనస్పష్టంజీవస్యవేదితవ్యత్వం- ఇహతుస్పష్టమితిభేదః. స్వాపావస్థాజ్జీవాజ్జగజ్జన్మశ్రుతేస్తస్యైవవేద్యత్వదృష్టేశ్చజగద్ధేతురీశ్వరోవేదాన్తవేద్యోనాస్తీత్యుక్తేనైశ్వరవాదీచోదయతి (అవస్థాన్తరేతి)- చోద్యమేవవివృణోతి (అథాపీతి)- ఉక్తోపపత్తిసత్త్వేపీతియావత్. నావస్థాభేదాద్వస్తుభేదః- తథాఽననుభవాదపరాద్ధాన్తాచ్చేతిపరిహరతి (నాదృష్టత్వాదితి) అవస్థాభేదాద్వస్తుభేదాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) జాగరాదివిశిష్టస్యైవస్వాపవైశిష్ట్యాత్తస్యసంసారిత్వాన్నేశ్వరోన్యోఽస్తీత్యుక్త్వాతదభావేవాదిసమ్మతిమాహ (తథాచేతి)- ఆదిశబ్దోలోకాయతాదిసమస్తనిరీశ్వరవాదిసఙ్గ్రహార్థః. (యుక్తిశతైరితి)- తస్యదేహిత్వేఽస్మదాదితుల్యత్వాత్, తదభావేమను ఖలు

గత్కర్తృత్వాయోగా, జీవానామేవాదృష్టద్వారాతత్కర్తృత్వసమ్భవాత్, స్యాత్కించిత్కర్తృత్వమిత్యాదిభిరిత్యర్థః. జీవోజగజ్జన్మాదిహేతుర్నభవతి- తత్రాసమర్థత్వాత్- పాషాణవత్. తచ్చాసంసారిత్వాదితిశఙ్క్యతే (సంసారిణోపీతి) ఈశ్వరస్యైవేత్యపేరర్థః. అయుక్తం- ప్రాణాదికర్తృత్వమితిశేషః. సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (యన్మహతేత్యాదినా) కాలాత్యయాపదేశేనదూషయతి (నశాస్త్రాదితి) నిరీశ్వరవాదముపసంహరతి (తస్మాదితి) సేశ్వరవాదముత్థాపయతి (యఃసర్వజ్ఞఇత్యాదినా) తాన్- పృథివ్యాదిష్వభిమానినఃపురుషానుత్పాద్యరూపాతిక్రాన్తవాన్- సవిషసర్వవిశేషశూన్యఇతియావత్. ఉదాహృతాః శ్రుతయఃస్మృతయశ్చ. న్యాయస్తువిచిత్రంకార్యంవిశిష్టవిజ్ఞానవత్పూర్వకం- ప్రాసాదాదౌతథోపలమ్భాదిత్యాదిః. | ప్రకరణమనుసృత్యజీవస్య ప్రాణాదికారణత్వముక్తంస్మారయతి (నన్వితి) నేదంజీవస్యప్రకరణమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) ప్రతివచనస్థాకాశశబ్దస్యపరవిషయత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్వైషఇతి) ఇతశ్చాకాశశబ్దస్యపరమాత్మవిషయతేత్యాహ (దహరోస్మిన్నితి) *యఆత్మాపహతపాప్మాఇత్యాత్మశబ్దప్రయోగః. ప్రతివచనేపరస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వే ఫలితమాహ (ప్రకృతఏవేతి) తస్యప్రకృతత్వేలబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చపరస్మాదేవప్రాణాదిసృష్టిరిత్యాహ (సంసారిణఇతి) యన్మహతాప్రపఞ్చే నేత్యాదావితిశేషః. అస్తీశ్వరోజగత్కారణంబ్రహ్మ - తదేవజీవస్యస్వరూపం - తస్యేయముపనిషదితిసిద్ధాన్తమాశఙ్క్యదూషయతి (అత్రచేతి) తృతీయాధ్యాయస్యప్యర్థః? కాపునఃసా బ్రహ్మవిద్యేతి- తత్రాహ (బ్రహ్మవిషయంచేతి) ఇతి- బ్రహ్మవిదాంప్రసిద్ధమితిశేషః. చతుర్థే బ్రహ్మవిద్యాప్రస్తుతేత్యాహ (బ్రహ్మేతి) సత్యమస్తిప్రస్తుతాబ్రహ్మవిద్యా- సాజీవవిద్యాపిభవతి - జీవబ్రహ్మణోరభేదాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) బ్రహ్మవిద్యాయాంప్రస్తుతాయామితియావత్. ఇదానీంనగృహ్ణీయాదితిసమ్బన్ధః. మిథోవిరుద్ధత్వప్రతీత్యవస్థాయామిత్యేతత్. అన్యోన్యవిరుద్ధత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. విపక్షేదోషమాహ (పరమితి) కథంతర్హీశ్వరేమతింకుర్యాదిత్యాశఙ్క్యస్వామిత్వేనేత్యాహ (తస్మాదితి) ఆదిపదంప్రదక్షిణాదిసఙ్గ్రహార్థం. ఏకాత్మ్యశాస్త్రాదాత్మమతిరేవబ్రహ్మణికర్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నపునరితి) కాతర్హిశాస్త్రగతిః- తత్రాహ (బ్రహ్మేతి) ముఖ్యార్థత్వసమ్భవేకిమిత్యర్థవాదతేత్యాశఙ్క్యాహ (సత్వేతి) సంసారిత్వాసంసారిత్వాదినామిథోవిరుద్ధయోర్జీవేశ్వరయోః శీతోష్ణవదైక్యానుపపత్తిర్న్యాయః. | విజ్ఞానాత్మవిషయత్వంతటస్థేశ్వరవిషయత్వంచోపనిషదోనివారయన్పరిహరతి (నేత్యాదినా) పరస్యైవప్రవేశవాదిమన్త్రబ్రాహ్మణవాదానుదాహరతి (పురశ్చక్రఇత్యాదినా) యత్త్వహంబ్రహ్మేతినగృహ్ణీయాదితి- తత్రాహ (సర్వశ్రుతిషుచేతి) | శాస్త్రీయమప్యైకత్వమనిష్టప్రసఙ్గాన్నస్వీకర్తవ్యమితిశఙ్క్యతే (యదేతి) పరస్యసంసారిత్వేతదసంసారిత్వేచశాస్త్రానర్థక్యంఫలితమాహ (తథాచేతి) సంసారిణోఽనన్యస్యాపిపరస్య సంసారిత్వేసంసారిత్వాభిమతాప్యసంసారిత్వోపదేశానర్థక్యం- తంవినైవముక్తిసిద్ధేరితిదోషాన్తరమాహ (అసంసారిత్వేచేతి) తత్రాద్యందోషంవివృణోతి (యదితావదితి) *నలిప్యతేలోకదుఃఖేనబాహ్యఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. * యస్యనాహంకృతోభావోబుద్ధిర్యస్యనలిప్యతఇత్యాద్యాఃస్మృతయః. కూటస్థాసఙ్గత్వాదయోన్యాయాః. ద్వితీయేదోషప్రసఙ్గమాహాద్యంప్రకటయతి (అథేత్యాదినా) దోషద్వయేస్వయూథ్యసమాధిముత్థాపయతి (అత్రేతి) కథంతర్హితస్యకార్యప్రవిష్టస్యజీవత్వం- తత్రాహ (కింతర్హీతి) జీవస్యబ్రహ్మవికారత్వేపితతోభేదాన్నాహంబ్రహ్మేతిధీః - అభేదేబ్రహ్మణోపిసంసారితేత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) తథాపికథంశఙ్కితదోషాభావః- తత్రాహ (యేనేతి) ఏవమితిభిన్నాభిన్నత్వపరామర్శః | ఏకదేశిమతంనిరాకర్తుంవికల్పయతి (తత్రేతి) (ఏతాగతయఇతి) ఏతేపక్షావక్ష్యమాణాఃసమ్భవన్తి-నగత్యన్తరమిత్యర్థః. యథాపృథివీశబ్దితంద్రవ్యమనేకావయవసముదాయః- తథాభౌతికాత్మకానేకద్రవ్యసముదాయఃసావయవఃపరమాత్మా- తస్యైకదేశశ్చైతన్యలక్షణస్తద్వికారోజీవఃపృథివ్యేకదేశమృద్వికారఘటశరావాదివదిత్యేకఃకల్పః. యథాభూమేరూషరాదిదేశః - నఖకేశాదివాపురుషస్యవికారః - తథావయవినఃపరస్యైకదేశవికారోజీవఇతిద్వితీయకల్పః. యథాక్షీరంస్వర్ణంవాసర్వాత్మనాదధిరుచకాదిరూపేణపరిణమతే- తథాకృత్స్న ఏవపరోజీవభావేనపరిణమేదితికల్పాన్తరం. తత్రాద్యమనూద్యదూషయతి (తత్రేత్యాదినా) నానాద్రవ్యాణాంసమాహారోవా- తానివాన్యోన్యాపేక్షాణిపరశ్చేత్ - నతస్యైక్యంస్యాత్ - నహిబహూనాంముఖ్యమైక్యం, సమాహారస్యచసముదాయాపరపర్యాయస్యసముదాయిభ్యోభేదాభేదాభ్యాందుర్భణత్వేనకల్పితత్వా, దిత్యర్థః. తర్హిబ్రహ్మణోముఖ్యమైక్యంమాభూత్- తత్రాహ (తథాచేతి) నహితన్నానాత్వంకస్యాపిసమ్మతమితిభావః. ద్వితీయమనూద్యనిరాకరోతి (అథేత్యాదినా) సర్వదైవాపృథగవస్థితేష్వవయవేషుజీవేష్వనుగతశ్చేతనోఽవయవీపరశ్చేత్- తర్హియథాప్రత్యవయవంమలసంసర్గాద్దేహస్యమలినత్వం - తథాపరస్యజీవగతైర్దుఃఖైర్మహద్దుఃఖంస్యాదితి ప్రథమకల్పనావద్ద్వితీయాపికల్పనానయుక్తేత్యర్థః. తృతీయంప్రత్యాహ (క్షీరవదితి) *నజాయతేమ్రియతేవావిపశ్చిదిత్యాద్యాః శ్రుతయః. * నజాయతేమ్రియతేవాకదాచిదిత్యాద్యాఃస్మృతయః. శ్రుత్యాదికోపస్యేష్టత్వమాశఙ్క్యవైదికంప్రత్యాహ (సచేతి) శ్రుతిస్మృతీవివేచయన్- పక్షత్రయసాధారణందూషణమాహ (నిష్కలమిత్యాదినా) కూటస్థస్యనిరవయవస్యాకాశస్యైకదేశాభ్యాంపరిణామాసమ్భవోన్యాయః. జీవస్యపరమాత్మైకదేశత్వేదోషాన్తరమాహ (అచలస్యేతి) ఏకదేశస్యైకదేశివ్యతిరేకేణాభావాజ్జీవస్య స్వర్గాదిషుగత్యనుపపత్తిరిత్యుక్తం. అన్యథాపరస్యాపిస్యాత్- నహిపటావయవేషుచలత్సుపటోనచలతీత్యాహ (పరస్యవేతి) ఉక్తం- యదితావత్పరమాత్మేత్యాదావితిశేషః. జీవస్యసంసారిత్వేపరస్యతన్నాస్తీతిశఙ్క్యతే (పరస్యేతి) పరస్యనిరవయవత్వశ్రుతేరవయవస్ఫుటనానుపపత్తిం మన్వానోదూషయతి (తథాపీతి) యత్ర పరస్యావయవః స్ఫుటతి - తత్రతస్యక్షతంప్రాప్నోతి. తదీయావయవసంసరణేచపరమాత్మనఃప్రదేశాన్తరేఽవయవానాంవ్యూహేసత్యుపచయస్స్యాత్. తథాచపరస్యావయవాయతోనిర్గచ్ఛన్తి- తత్రచ్ఛిద్రతాప్రాప్తిః- యత్రచతేగచ్ఛన్తి - తత్రోపచయస్స్యాదితి * అకాయమవ్రణం * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదివాక్యవిరోధోభవేదిత్యర్థః. పరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతిపక్షేదుఃఖిత్వమపితస్యదుర్వారమాపతే

తిదోషాన్తరమాహ (ఆత్మావయవేతి) వ్యుల్లోహవిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తశ్రుతివశాత్పరస్యావయవా జీవాస్సిధ్యన్తీత్యతో జీవానాం పరైకదేశత్వేనోక్తో దోషోఽవతరతి - యుక్త్యపేక్షయా శ్రుతేర్బలవత్త్వాదితి శఙ్కతే (విస్ఫులిఙ్గాదీతి) శాస్త్రార్థో యుక్తివిరుద్ధో న సిధ్యతీతి దూషయతి (న శ్రుతేరితి) ఇష్టార్థం వివృణోతి (న శాస్త్రమితి) హేతుభాగమాకాఙ్క్షాపూర్వకం విభజతే (కిన్తర్హీతి) స్మృత్యాదివ్యావృత్త్యర్థమజ్ఞాతానామిత్యుక్తం. అస్తు శాస్త్రమజ్ఞాతజ్ఞాపకం - తథాపి పరస్య నాస్తి సావయవత్వమిత్యత్ర కిమాయాతమితి పృచ్ఛతి (కిం చాత ఇతి) శాస్త్రస్య యథోక్తస్వభావత్వే యత్పరస్య రవయవత్వం ఫలతి - తదుచ్యమానం సమాహితేన శ్రోతవ్యమిత్యాహ (శృణ్వితి) తత్ర ప్రథమం లోకావిరోధేన శాస్త్రప్రవృత్తిం దర్శయతి (యథే తి) ఆదిపదేన భావాభావాదిగృహ్యతే. పదార్థేష్వేవ భోక్తృపారతన్త్ర్యాద్ధర్మశబ్దః. తేషాం లోకప్రసిద్ధపదార్థానాం దృష్టాన్తానాముపన్యాసేనే యావత్. తదవిరోధి - లోకప్రసిద్ధార్థావిరోధీత్యర్థః. వస్త్వన్తరం - నిరవయవాది దార్ష్టాన్తికం. తదవిరోధ్యేవేత్యేవకారస్య వ్యావర్త్యమాహ (న కికేతి) విపక్షే దోషమాహ (ఉపాదీయమానోఽపీతి) సామాన్యేనోక్తమర్థం దృష్టాన్తవిశేషనిష్ఠతయా స్పష్టయతి (నహీతి) అగ్నేరుష్ణత్వమా త్యస్య తాపకత్వమన్యథేత్యుచ్యతే. నను లౌకికం ప్రమాణం లౌకికపదార్థావిరుద్ధమేవ స్వార్థం సమర్పయతి - వైదికం పునరపౌరుషేయం తద్విరుద్ధమపి స్వార్థం ప్రమాపయేత్ - అలౌకికవిషయత్వాత్. అత ఆహ (న చేతి) నను శ్రుతేరజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వే లోకానపేక్షత్వాత్తద్విరోధేఽపి కా హానిః - తత్రా హ (న చేతి) *లోకావగతసామర్థ్యశ్శబ్దో వేదేఽపి బోధక ఇతి న్యాయాత్తదనపేక్షా శ్రుతిరజ్ఞాతం జ్ఞాపయితుమలమిత్యర్థః. శాస్త్రస్య లోకానుసారిత్వే సిద్ధం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - లౌకికో దృష్టాన్తః. నహి నిత్యస్యాకాశాదేః సావయవత్వం - పరశ్చ నిత్యోఽభ్యుపగతః - తన్న తస్య సావయవత్వేనాంశాంశిత్వకల్పనా వస్తుతః సమ్భవతి - లోకవిరోధాదిత్యర్థః. జీవస్య పరాంశత్వానఙ్గీకారే శ్రుతిస్మృత్యోర్గతిర్వక్తవ్యేతి శఙ్కతే (శ్రుత్రా ఇతి) తయోర్గతిమాహ (నేత్యాదినా) విస్ఫులిఙ్గే దర్శితం న్యాయం సర్వత్రాంశమాత్రేఽతిదిశతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తే యథోక్తనీత్యా తే దార్ష్టాన్తికమాహ (తత్రేతి) పరమాత్మనా సహ జీవస్యైకత్వవిషయం ప్రత్యయమాధాతుమిచ్ఛన్తీతి తథోక్తాః. తేషామేకత్వప్రత్యయావతారహేతుత్వే హేత్వన్తరం సఙ్గృహ్ణాతి (ఉపక్రమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (సర్వాసు హీతి) ఉక్తమర్థముదాహరణనిష్ఠతయా విభజతే (తద్యథేతి) హేతి ప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ఆదిశబ్దేనాంశాంశిత్వాదిగృహ్యతే. వివృతం సఙ్గ్రహవాక్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే దోషం దన్నైకత్వప్రత్యయార్థత్వే హేత్వన్తరమాహ (అన్యథేతి) *సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదశ్చ నేష్యత ఇతి న్యాయేనోక్తం ప్రపఞ్చయతి (సర్వోపనిషత్స్వితి) కిఞ్చ - తేషాం స్వార్థనిష్ఠత్వే శ్రుతఫలాభావాత్ఫలాన్తరం కల్పనీయం - న చైకత్వప్రత్యయవిషయతయా తత్ఫలే నిరాకాఙ్క్షేషు తేషు కల్పనా యుక్తా - దృష్టే సత్యదృష్టకల్పనానవకాశాదిత్యాహ (ఫలాన్తరం చేతి) ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం స్వార్థనిష్ఠత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) *తత్త్వమస్యాదివాక్యమైక్యపరం - తచ్ఛేషః సృష్ట్యాదివాక్యమిత్యుక్తేఽర్థే ద్రవిడాచార్యసమ్మతిమాహ (అత్ర చేతి) తత్ర దృష్టాన్తరూపామాఖ్యాయికాం ప్రణయతి (కశ్చిదితి) జాతమాత్రే ప్రాగవస్థాయామేవ రాజాస్మీత్యభిమానానభివ్యక్తేరిత్యర్థః. తాభ్యాం తత్పరిత్యాగే నిమిత్తవిశేషస్యానిశ్చితత్వద్యోతనార్థం కిలేత్యుక్తం. వ్యాధజాతిప్రత్యయః - తత్ప్రయుక్తో వ్యాధోఽస్మీత్యభిమానో యస్య స తథా. వ్యాధజాతికర్మాణి - తత్ప్రయుక్తాని మాంసవిక్రయణాదీని. రాజాస్మీత్యభిమానపూర్వకం తజ్జాతిప్రయుక్తాని పరిపాలనాదీని కర్మాణి. అజ్ఞానం తత్కార్యం చోక్త్వా జ్ఞానం తత్ఫలం చ దర్శయతి (యదేత్యాదినా) బోధనప్రకారమభినయతి (న త్వమితి) కథం తర్హి శబరవేశ్మప్రవేశః - తత్రాహ (కథఞ్చిదితి) రాజాహమస్మీత్యభిమానపూర్వకమాత్మనః పితృపైతామహీం పదవీమనువర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికరూపామాఖ్యాయికామాచష్టే (తథేతి) జీవస్య పరస్మాద్విభాగే నిమిత్తమజ్ఞానం తత్కార్యం చ ప్రసిద్ధమితి ద్యోతయితుం కిలేత్యుక్తం. తజ్జాతిః - తత్స్వభావః. వస్తుతః పరమాత్మైవేతి యావత్. ఇహేత్యపరోక్షానుభవగమ్య క్తిః. గహనం - గమ్భీరం వనం. సంసారధర్మానువర్తనే హేతుమాహ (పరమాత్మతామితి) ఉక్తావిద్యాతత్కార్యవిరోధినీం బ్రహ్మాత్మవిద్యాం లమ్భయతి (న త్వమితి) రాజపుత్రస్య రాజాస్మీతి ప్రత్యయవద్వాక్యాదేవాధికారిణో బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యయశ్చేత్ - కృతం విస్ఫులిఙ్గాదిదృష్టాన్తశ్రుత్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) తథాపి కథం బ్రహ్మప్రత్యయదార్ఢ్యం - తత్రాహ (విస్ఫులిఙ్గస్యేతి) దృష్టాన్తైస్తైరేకత్వదర్శనం తస్మాదితి పరామృష్టం. ఉత్పత్త్యాదిభేదే నాస్తి శాస్త్రతాత్పర్యమిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (సైన్ధవేతి) చకారోఽవధారణాదితిపదమనుకర్షతి. సఙ్గృహీతమర్థం వృణోతి (యది చేత్యాదినా) నిస్తావచనం చ న ప్రాయోక్ష్యతేతి సమ్బన్ధః. ఏకత్వస్యావధారణఫలమాహ (తస్మాదితి) ఏకత్వస్య భేదసహత్వం రయితుమేకరూపవిశేషణం. ఆదిశబ్దేన ప్రవేశనియమనే గృహ్యేతే. న తత్ప్రత్యయకరణాయేత్యత్ర - తచ్ఛబ్దేనోత్పత్త్యాదిభేదో వివక్షితః. కిం - పరస్యైకదేశో విజ్ఞానాత్మేత్యత్ర - తదేకదేశః స్వాభావికో వా స్యాత్ - ఔపాధికో వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న చేతి) విపక్షే దోషమాహ (అదేశస్యేతి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఏకదేశస్యోపాధికత్వపక్షే - పరస్మిన్నవివేకవతాం - తదఖణ్డత్వబుద్ధిభాజాం తదేకదేశోఽవస్తుతః పృథక్త్వాద్వ్యవహారాలమ్బనమితి నైవ బుద్ధిర్జాయతే - ఔపాధికస్ఫటికలౌహిత్యవన్మిథ్యాత్వాదిత్యుత్తరమాహ (నతదేతి) నను జీవే కర్తాహం భోక్తాహమితి పరిచ్ఛిన్నధీస్సర్వేషాముపలభ్యతే - సా చ తస్య వస్తుతోఽపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మమాత్రత్వాన్మఞ్చక్రోశనధీవదుపచరితా - తస్మాదుభయేషాముక్తాత్మబుద్ధిదర్శనాత్పరమాత్మైకదేశత్వం జీవస్య దుర్వారమితి చోదయతి (అవివేకినామితి) తత్రావివేకినాం యథోక్తా బుద్ధిరుపచరితా న భవతి - అస్మిన్ సద్బుద్ధిత్వేనావిద్యాత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) తథాపి వివేకినామీదృశీ ధీరుపచరితేతి చేత్ - తత్రాహ (వివేకినాం చేతి) తేషాం సంవ్యవహారః - అభిజ్ఞాభివదనాత్మకః. తావన్మాత్రస్యాలమ్బనమాభాసభూతోఽర్థః. తద్విషయత్వాత్తద్బుద్ధేరపి మిథ్యాబుద్ధిత్వాదుపచరితత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. వివేకినామవివేకినాం చాత్మని పరిచ్ఛిన్నధీరుపలబ్ధేత్యేతావతా న తస్య వస్తుతో బ్రహ్మాంశత్వాదిసిధ్యతీత్యేతద్దృష్టాన్తేన సాధయతి (యథేతి) అవివే

కినామివేత్యపేరర్థః. బ్రహ్మణివస్తుతోఽంశాదికల్పనానకర్తవ్యేతి దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి (అతఇతి) అంశాంశినోర్విశదీకరణమేకదేశైకదేశీతి. అతశ్శబ్దోపాత్తమేవహేతుంస్ఫుటయతి (సర్వకల్పనేతి) సర్వాసాంకల్పనానాంఅపనయనమేవార్థస్సారత్వేనాభీష్టః. తత్పరత్వాదుపనిషదాంతదేకసమధిగమ్యే బ్రహ్మణినకదాచిదపికల్పనాఽస్తీత్యర్థః. ఉపనిషదాంనిర్వికల్పకవస్తుపరత్వేఫలితమాహ (అతోహిత్వేతి) బ్రహ్మణోనిర్విశేషత్వేపి ఆత్మనస్తదేకదేశస్యసవిశేషత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాత్మానమితి) ఆత్మానిర్విశేషశ్చేత్కథంతస్మిన్వ్యవహారత్రయమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ఆత్మనిసర్వోవ్యవహారోనామరూపోపాధిప్రయుక్త ఇత్యత్రప్రమాణమాహ (రూపంరూపమితి) అసంసారధర్మిణీత్యుక్తంవిశేషణంవిశదయతి (నస్వత ఇతి) భ్రాన్త్యాసంసారిత్వమాత్మనీత్యత్రమానమాహ (ధ్యాయతీతి) కూటస్థత్వాఽసఙ్గత్వాదిర్న్యాయః. పరమాత్మనఃసాంశత్వపక్షోనిరాకృతః. ననుతస్యనిరంశత్వేపికుతోజీవస్యతన్మాత్రత్వం - తదేకదేశత్వాసమ్భవాత్. అతఆహ (ఏకదేశ ఇతి) కథంతర్హి * పాదోస్యవిశ్వాభూతాని * మమైవాంశోజీవలోకే * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * సర్వఏతఆత్మనోవ్యుచ్చరన్తీతి శ్రుతిస్మృతివాదః-తత్రాహ (అంశాదీతి) న్యాయాగమాభ్యాంజీవేశ్వరయోరంశాంశిత్వాదికల్పనాంనిరాకృత్య వేదాన్తానామైక్యపరత్వేస్థితేసతిద్వైతాసిద్ధిఃఫలతీత్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఏకత్వజ్ఞానస్యసనిదానసద్వైతధ్వంసిత్వమథశబ్దార్థః. ప్రకృతంజ్ఞానంతత్పదేనపరామృశ్యతే. ఇతి - అద్వైతమేవతత్త్వమితిశేషః. కిమర్థమితిప్రశ్నంమన్వానోద్వైతినాంమతముత్థాపయతి (కర్మకాణ్డేతి) వేదాన్తానామైక్యపరత్వేపికథంతత్ప్రామాణ్యవిరోధప్రసఙ్గః - తత్రాహ (కర్మేతి) తథాపివిరోధావకాశఃకథంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానాత్మేతి) కేవలాద్వైతపక్షేకర్మకాణ్డవిరోధముక్త్వాతద్విజ్ఞానకాణ్డవిరోధమాహ (కస్యవేతి) పరస్యనిత్యముక్తత్వాదన్యస్యస్వతఃపరతోవాబద్ధస్యాభావాచ్ఛిష్యాభావః- తథాచాధికార్యభావాదుపనిషదారమ్భాసిద్ధిరిత్యర్థః. కర్మకాణ్డస్యకాణ్డాన్తరస్యచప్రామాణ్యానుపపత్తిర్విజ్ఞానాత్మాదిభేదంకల్పయతీత్యర్థాపత్తిద్వయముక్తం-తత్ర ద్వితీయామర్థాపత్తిం ప్రపఞ్చయతి (అపిచేతి) కాపునరుపదేశస్యానుపపత్తిః- తత్రాహ (బద్ధస్యేతి) తదభావ ఇత్యత్రతచ్ఛబ్దోబద్ధమధికరోతి. నిర్విషయం - నిరధికారం. కించ - యద్యప్యర్థాపత్తిద్వయంఉక్తయావిధయా తిష్ఠతి-తర్హిభేదస్యదుర్నిరూపత్వాత్కథంకర్మకాణ్డం ప్రమాణమితియద్బ్రహ్మవాదినాకర్మవాదీచోద్యతే-తద్బ్రహ్మవాదస్యకర్మవాదేనతుల్యం - బ్రహ్మవాదేపిశిష్యశాసిత్రాదిభేదాభావేకథముపనిషత్ప్రామాణ్యమిత్యాక్షేప్తుంసుకరత్వాత్. యథోపనిషదాం ప్రతీయమానంశిష్యశాసిత్రాదిభేదమాశ్రిత్యప్రామాణ్యమితిపరిహారః - సకర్మకాణ్డస్యాపిసమానః - తత్రాపిప్రాతీతికభేదమాదాయప్రామాణ్యస్యసుప్రతిపన్నత్వాత్. నచభేదప్రతీతిర్భ్రాన్తిః- బాధాభావాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవంతర్హీతి). చోద్యసామ్యంవివృణోతి (యేనేతి) ఇతిచోద్యసామ్యాత్పరిహారస్యాపిసామ్యమితిశేషః. ననుకర్మకాణ్డంభేదపరం- బ్రహ్మకాణ్డమభేదపరం ప్రతిభాతి-నచవస్తునివికల్పస్సమ్భవతి-అతోఽన్యతరస్యాప్రామాణ్యం- అతఆహ (ఏవంతర్హీతి) తుల్యముపనిషదామపిస్వార్థావిఘాతకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపనిషదామితి) స్వార్థః - శబ్దశక్తివశాత్ప్రతీయమానఃసృష్ట్యాదిభేదః. యత్తూచ్యతేకర్మకాణ్డస్యవ్యావహారికంప్రామాణ్యం- నతాత్త్వికం. తాత్త్వికంతుకాణ్డాన్తరస్యేతి - తత్రాహ (నహీతి) యద్ధిప్రామాణ్యస్యవ్యావహారికత్వం-తదేవతస్యతాత్త్వికత్వం-నహ్యప్రమాణం, తత్త్వంచనావేదయతీ, తివ్యాఘాతాదిత్యభిప్రేత్యదృష్టాన్తమాహ (నహీతి) స్వార్థాభిఘాతాత్కర్మకాణ్డవిరోధాచ్చోపనిషదామప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ఉపనిషదప్రామాణ్యేహేత్వన్తరమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి) ప్రత్యక్షాదిభిర్నిశ్చితానిభేదప్రతిపత్త్యర్థానిప్రమాణాని- తైరితివిగ్రహః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తానాంకుతస్తాసామప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యార్థతావేతి) సిద్ధాన్తయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్ఫుటయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (ప్రమాణస్యేతి) స్వార్థేప్రమోత్పాదకత్వాభావేపిప్రామాణ్యమిచ్ఛన్తంప్రత్యాహ (అన్యథేతి) యథోక్తప్రమాజనకప్రయుక్తం ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యంవేత్యేతస్మిన్పక్షేకింఫలతీతిపృచ్ఛతి (కించేతి) తత్రకిముపనిషదస్స్వార్థంబోధయన్తి - నవేతివికల్ప్యాద్యమనూద్యదూషయతి (యదితావదితి) ద్వితీయముత్థాప్యనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) అగ్నిర్యథాశీతంనకరోతి - తథోపనిషదోపిబ్రహ్మైకత్వేప్రమాంనకుర్వన్తీతి వదన్తంప్రతిప్రతిబన్దీగ్రహోనయుక్తః-అనుభవవిరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) తర్హిస్వార్థేప్రమితిజనకత్వాద్వాక్యస్యప్రామాణ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదప్రామాణ్యేభవద్వాక్యాప్రామాణ్యం- తత్ప్రామాణ్యేతూపనిషత్ప్రామాణ్యం దుర్వారమితిసామ్యాప్రాప్తైవ్యవస్థాపస్సమాశిర్వక్తవ్యఇత్యాహ (అత్రేతి) ఉక్తమేవార్థంచోద్యసమాధిభ్యాంవిశదయతి (నన్విత్యాదినా) ప్రతిషేధమఙ్గీకృత్యోక్తాయథోక్తోపనిషదులబ్ధేసతితస్యనిరవకాశత్వాత్ప్రద్వేషానుపపత్తిరిత్యాహ (ప్రతిషేధేతి) ఉపనిషదుత్థాయాధియోనైష్ఫల్యాత్తాసామమానతేత్యాశఙ్క్యాహ (శోకేతి ఏకత్వప్రతీతిస్తావదాపాతేనజాయతే- సాచవిచారంప్రయుజ్యమననాదిద్వారాదృఢీభవతి-సాపునరశేషంశోకాదికమపనయతీతిపారమ్పర్యజనితంఫలమితిద్రష్టవ్యం. స్వార్థేప్రమాజనకత్వాదుపనిషదాంప్రామాణ్యమిత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రామాణ్యహేతుసద్భావాదుపనిషదాంప్రామాణ్యప్రతిపాద్యతవప్రామాణ్యంపరోక్తమనువదతి (యచ్చోక్తమితి) కథంహితాసాం స్వార్థవిఘాతకత్వం. కింతాభ్యోబ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం, నైవమితిప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే- కింవాకాశ్చిద్బ్రహ్మైకత్వప్రతిపత్తిం, అన్యాశ్చోపనిషదస్తత్ప్రతిషేధం, కుర్వన్తీతివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తదపినేతి) తదేవప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వమఙ్గీకృత్యవైధర్మ్యోదాహరణంయుక్తమిత్యాహ (అభ్యుపగమ్యేతి) తస్యాఙ్గీకారవాత్వేహేతుమాహ (నత్వితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సతిచేతి) భవత్వేకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వం. నేత్యాహ (నత్వితి) కస్తర్హితేషాసమ్మయః- తత్రాహ (అర్థైకత్వాదితి) తదుక్తంప్రథమేతన్త్రే *అర్థైకత్వాదేకంవాక్యంసాకాఙ్క్షంచేద్విభాగేస్యాదితి. ద్వితీయందూషయతి (నతి) ఏకస్యవాక్యస్యానేకార్థత్వంలోకేదృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) తదేకదేశస్యేత్యాదివాక్యంవివృణోతి (అగ్నిరితి) అనువాదకః

ధకభాగయోరేకవాక్యత్వాభావం ఫలితమాహ (అత ఇతి) హేత్వర్థముక్తమేవ స్ఫుటయతి (ప్రమాణాన్తరేతి) శీతః శైశిరోఽగ్నిరిత్యేతద్బోధకమేవ చేద్వాక్యం- కథం తర్హి తత్ర లోకస్యావిరుద్ధార్థధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) | స్వార్థవిఘాతకత్వాదప్రామాణ్యముపనిషదామిత్యేతన్నిరాకృత్య చోద్యాన్తరమనూద్య నిరాకరోతి (యచ్చేత్యాదినా) తస్మిన్నిష్టార్థప్రాపకసాధనోక్తిః. ననూపనిషద్వాక్యం బ్రహ్మైకత్వం సాక్షాత్ప్రతిపాదయదర్థాత్కర్మకాణ్డప్రామాణ్యవిఘాతకమితి చేత్. తత్ర తదప్రామాణ్యమనుత్పత్తిలక్షణం- విపర్యాసలక్షణం వేతి వికల్ప్య ద్వయమనూద్య దూషయతి (న చేతి)- విదితపదతదర్థసఙ్గతేర్వాక్యార్థన్యాయవిదః సదర్థేను ప్రమోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః. స్వార్థే ప్రమాముత్పాదయదపి వాక్యం మానాన్తరవిరోధాదప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసాధారణే చేదితి)- స్వగోచరశూరత్వాత్ప్రమాణానామిత్యర్థః. విమతం న ప్రమోత్పాదకం- ప్రమాణాపహృతవిషయత్వాత్- అనుష్ణాగ్నివాక్యవదితి శఙ్కతే (బ్రహ్మేతి)- ప్రత్యక్షవిరోధాదనుమానమనవకాశమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) ఇతశ్చ కర్మకాణ్డస్య నాప్రామాణ్యమితి వదన్ద్వితీయం ప్రత్యాహ (అపి చేతి)- యథాప్రాప్తస్యైవ వ్యాఖ్యానమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్యేతి. సాధ్యసాధనసమ్బన్ధబోధకస్య కర్మకాణ్డస్య న విపర్యాసః- మిథ్యార్థత్వేఽపి తస్యార్థక్రియాకారిత్వసామర్థ్యానపహారాత్ప్రామాణ్యోపపత్తేరితి భావః. నను కర్మకాణ్డస్య మిథ్యార్థత్వే మిథ్యాజ్ఞానప్రభవత్వాదనర్థనిష్ఠత్వేనాప్రవర్తకత్వాదప్రామాణ్యం- అత ఆహ (యథేతి) విమతమప్రమాణం- మిథ్యార్థత్వాత్- విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యాశఙ్క్య వ్యభిచారమాహ (యథా కామ్యేష్వితి)- అగ్నిహోత్రాదిషు కామ్యేషు కర్మసు మిథ్యాజ్ఞానజనితం మిథ్యాభూతం కామముపాదాయ శాస్త్రప్రవృత్తివన్నిత్యేష్వపి తేషు సాధనమసదేవాదాయ శాస్త్రం ప్రవర్తతాం.- తథాపి బుద్ధిమన్తో న ప్రవర్తిష్యన్తే- వేదాన్తేభ్యస్తన్మిథ్యాత్వావగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి)- అవిద్యావతాం కర్మసు ప్రవృత్తిమాక్షిపతి (విద్యావతామేవేతి) ద్రవ్యదేవతాదిజ్ఞానం వా- బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానం వా- కర్మప్రవర్తకమితి వికల్ప్య ద్వయమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (నేత్యాదినా) కర్మకాణ్డప్రామాణ్యానుపపత్తిం నిరాకృత్య ద్వితీయామర్థాపత్తిమతిదేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి)- కర్మకాణ్డస్యాజ్ఞం ప్రతి సమర్పకత్వోపపాదనేనేతి యావత్. నను కర్మకాణ్డం సమ్బన్ధం బోధయత్ప్రవృత్త్యాదిపరం- అతో రాగాదివశాత్తదయోగాచ్ఛాస్త్రీయప్రవృత్త్యాదివిషయస్య ద్వైతస్య సత్యత్వం- అన్యథా తద్విషయత్వానుపపత్తిరిత్యర్థాపత్త్యన్తరమాయాతమితి- తత్రాహ (పురుషేచ్ఛేతి)- న ప్రవృత్తినివృత్తీ శాస్త్రవశాదితి శేషః. తదేవ స్ఫుటయతి (అనేకా హీతి) శాస్త్రస్యాకారకత్వాత్ప్రవర్తకత్వాద్యభావముక్త్వా తత్రైవ యుక్త్యన్తరమాహ (దృశ్యన్తే హీతి)- తర్హి శాస్త్రస్య కిం కృత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి)- తత్ర- సమ్బన్ధవిశేషోపదేశే సతీతి యావత్. యథారుచి పురుషాణాం ప్రవృత్తిశ్చేత్- పరమపురుషార్థం కైవల్యముపదిశ్య సమ్యగ్జ్ఞానసిద్ధయే తదుపాయశ్రవణాదిషు సన్న్యాసపూర్వికా ప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వకారిణాముచితేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి)- రాగాదివైచిత్ర్యానుసారేణేతి యావత్. ఉక్తం హి *అపి బృన్దావనే శూన్యే సృగాలత్వమిత్యాది. తర్హి కథం పురుషార్థవివేకసిద్ధిః- తత్రాహ (యస్యేతి) పురుషార్థదర్శనకార్యమాహ (తదనురూపాణీతి) స్వాభిప్రాయానుసారేణ పురుషాణాం పురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యత్ర గమకమాహ (తథా చేతి) యథా దకారత్రయే ప్రజాపతినోక్తే దేవాదయః స్వాభిప్రాయేణ దమాద్యర్థత్రయం జగృహుః- తథా స్వాభిప్రాయవశాదేవ పురుషాణాం పురుషార్థప్రతిపత్తిరిత్యర్థవాదతోఽవగతమిత్యర్థః. పూర్వోత్తరకాణ్డయోరవిరోధముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఏకస్య వాక్యస్య ద్వ్యర్థత్వాయోగాదితి యావత్. అర్థాద్బాధకత్వమాశఙ్క్యాహ (న చేతి) ఏతావతా- వేదాన్తానాం బ్రహ్మైకత్వజ్ఞాపకత్వమాత్రేణేత్యర్థః. వేదాన్తానామబాధకత్వేఽపి కర్మకాణ్డస్య తత్ప్రామాణ్యనివర్తకత్వమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) స్వపక్షే సర్వవిరోధనిరాసద్వారా స్వార్థే వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యముక్తం. | సమ్ప్రతి తార్కికపక్షముత్థాపయతి (తత్రేతి)- ఐక్యే శాస్త్రగమ్యే స్వీకృతే సతీతి యావత్. (సర్వం ప్రమాణమితి)- ఆగమవాక్యం ప్రత్యక్షాది చేత్యర్థః. కథమైక్యావేదకమాగమవాక్యం ప్రత్యక్షాదినా విరుధ్యతే- తత్రాహ (తథేతి)- యథా బ్రహ్మైకత్వే ప్రవృత్తస్య శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షాదివిరోధం మన్యన్తే- తథా తమస్మాన్ప్రతిచోదయన్త్యపీతి యోజనా. తత్ర ప్రత్యక్షవిరోధం ప్రకటయతి (శబ్దాదయ ఇతి)- సమ్ప్రత్యనుమానవిరోధమాహ (తథేతి) స్వదేహసమవేతచేష్టాతుల్యచేష్టా దేహాన్తరే దృష్టా- సా చ ప్రయత్నవత్పూర్వికా- విశిష్టచేష్టాత్వాత్- సమ్మతవదిత్యనుమానవిరుద్ధమద్వైతశాస్త్రమిత్యర్థః. తత్రైవ ప్రమాణాన్తరవిరోధమాహ (తథా చేతి), మానత్రయవిరోధాన్న బ్రహ్మైక్యమితి ప్రాప్తం ప్రత్యాహ (కుతర్కేతి) ఇతి - శోచ్యతా తేషామితి శేషః. ద్వైతగ్రాహిప్రమాణవిరుద్ధమద్వైతమితి వదతాం కథం శోచ్యతేతి పృచ్ఛతి (కథమితి) తత్ర బ్రహ్మైకత్వే ప్రత్యక్షవిరోధం పరిహరతి (శ్రోత్రాదీతి) తథా త్వేతదేకత్వాభ్యుపగమవిరోధస్స్యాదితి శేషః. యథా సర్వభూతస్థమేకమాకాశమిత్యత్ర- న శబ్దాదిభేదగ్రాహిప్రత్యక్షవిరోధః- తథైకం బ్రహ్మేత్యత్రాపి న తద్విరోధోఽస్తీత్యాహ (అథేతి)- తస్య కల్పితభేదవిషయత్వాదితి భావః. అనుమానవిరోధం పరోక్తమనువదతి (యచ్చేతి)- యా చేష్టా- సా ప్రయత్నవత్పూర్వికేత్యేతావతా నాత్మభేదః- స్వప్రయత్నపూర్వకత్వస్యాపి సమ్భవాత్. అనుపలబ్ధివిరోధే త్వనుమానస్యైవానుత్థానాత్. స్వదేహచేష్టాయాః స్వప్రయత్నపూర్వకత్వవత్ పరదేహచేష్టాయాస్తద్యత్నపూర్వకత్వే చాదావేవ స్వపరభేదః సిధ్యేత్. స చ నాధ్యక్షాత్ - పరస్యానధ్యక్షత్వాత్. నానుమానాత్ - అన్యోన్యాశ్రయాదిత్యాశయవానాహ (భిన్నా ఇతి)- దోషాన్తరాభిధిత్సయాఽఽశఙ్కయతి (అథేతి)- అస్మదర్థం పృచ్ఛతి (కోయమాయమితి)- స హి స్థూలదేహో వా- కరణజాతం వా- దేహద్వయాదన్యో వా. నాద్యౌ - తయోరచేతనత్వాదనుభవితృత్వాయోగాత్. న తృతీయః - తస్యావికారిత్వాదితి భావః. కింశబ్దస్య ప్రశ్నార్థతాం మత్వా పూర్వవాద్యాహ (శరీరేతి)- ఆత్మా దేహాదిబహుసాధనవిశిష్టోఽనుమాతా- క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాత్. ఏవం విశిష్టాత్మకర్తృకానుమానాత్ప్రతిదేహమాత్మభేదధీరిత్యర్థః. విశిష్టస్యాత్మనోఽనుమానకర్తృత్వే క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదితి హేతుశ్చేత్ - తదాఽఽత్మవద్దేహాదేశ్చైకైకస్యాప్యనేకత్వం స్యాదిత్యుత్తరమాహ (ఏవం తర్హీతి)- తదేవ వివృణోతి (అనేకేతి)- ఆత్మనో దేహాదీనాం చానుమానకారకాణాం ప్రత్యేక

మహాన్తరక్రియాం స్త్రీ-వహ్న్యాదిషు తథాదర్శనాత్. తథాచాత్మనో౽వాన్తరక్రియాః కిమనేకకారకసాధ్యాః-కింవాన. ఆద్యే స్వాత్మాతిరిక్తానేకకారకసాధ్యాః-కింవా తదనతిరిక్తతత్సాధ్యా వా. నాద్యః-అనవస్థానాత్. ద్వితీయే త్వాత్మనోనేకత్వాపత్తేరైకాత్మ్యం న స్యాత్. నచావాన్తరక్రియా నానేకకారకసాధ్యాః- ప్రధానక్రియాయా అపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్. ఏతేన దేహాదిష్వపి కారకత్వం ప్రత్యుక్తమితి భావః. యత్త్వాత్మా ఆత్మప్రతియోగికభేదవాన్-వస్తుత్వాత్-ఘటవదితి. తత్రాత్మా ప్రతిపన్నః- అప్రతిపన్నో వా. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (యో హీతి) ప్రతిపన్నత్వపక్షే౽పి భేదేన-అభేదేన వా తత్ప్రతిపత్తిః. ఉభయథాపి నానుమానప్రవృత్తిరిత్యాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చాత్మభేదానుమానానుత్థానమిత్యాహ (కేనేతి) కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం స్ఫుటయతి (నహీతి) జన్మాదీనాం ప్రతినియమాదిలిఙ్గవశాదాత్మభేదస్సేత్స్యతీతి చేత్. నేత్యాహ (యానీతి) ఆత్మనః సజాతీయభేదే లిఙ్గాభావం దృష్టాన్తేన సాధయతి (యదేతి) కించౌపాధికో వా-స్వాభావికో వాత్మభేదస్సాధ్యతే. నాద్యః- సిద్ధసాధ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) న ద్వితీయ ఇత్యాహ (స్వతస్త్వితి) ఆత్మా ద్రవ్యత్వాతిరిక్తాపరజాతీయః-అశ్రావణవిశేషగుణవత్త్వాత్-ఘటవదిత్యనుమానాన్తరమాశఙ్క్యాన్యతరాసిద్ధిం దర్శయతి (యద్యదితి) తాభ్యామాత్మనో౽న్యత్వాభ్యుపగమే మానముపన్యస్యతి (ఆకాశ ఇతి) తత్రైవోపపత్తిమాహ (ఉత్పత్తీతి) అనుమానాదివిరోధముపసంహరతి (అత ఇతి) ఆగమవిరోధముక్త్వా న్యాయతో దేశేన నిరాకరోతి (ఏతేనేతి) ఔపాధికభేదాశ్రయత్వేన వ్యవహారస్యోపపన్నత్వదర్శనేనేతి యావత్. ప్రత్యక్షానుమానాగమైరద్వైతస్యావిరోధే౽పి స్యాద్విరోధో౽ర్థాపత్త్యేతి చేత్- అత ఆహ (యదుక్తమితి) ఉపదేశో యస్మై క్రియతే, యస్య చోపదేశగ్రహణప్రయుక్తం ఫలం,- తయోర్బ్రహ్మైకత్వే సత్యుపదేశానర్థక్యమిత్యనువాదార్థః. కిం క్రియాణామనేకకారకసాధ్యత్వాదేవం చోద్యతే- కింవా బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వాదితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (తదపీతి) తాసామనేకకారకసాధ్యత్వస్య ప్రత్యుదస్తత్వాదితి భావః. యది బ్రహ్మణో నిత్యముక్తత్వాభిప్రాయేణోపదేశానర్థక్యం చోద్యతే- తత్ర నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి జ్ఞాతే- అజ్ఞాతే వా తదానర్థక్యం చోద్యత ఇతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (ఏకస్మిన్నితి) ద్వితీయముత్థాపయతి (అథేతి) ఉపదేశస్తావదనేకేషాం కారకాణాం సాధ్యతయా విషయః. తదానర్థక్యం. తదజ్ఞాతే నిత్యముక్తే బ్రహ్మణి చోద్యతే చేదిత్యర్థః. సర్వైరాత్మత్వాదిభిరుపదేశస్యాజ్ఞానార్థమిష్టత్వాత్తద్విరోధాదజ్ఞాతే బ్రహ్మణి తదానర్థక్యచోద్యమనుపపన్నమిత్యాహ (నస్వత ఇతి) అద్వైతే విరోధాన్తరాభావే౽పి తార్కికసమయవిరోధో౽స్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రమాణవిరోధాభావస్సచ్ఛబ్దార్థః. అర్థ్యపూర్వాదాంభిన్నా వాశ్చాటా నివత్స్యన్తే. భటాస్తు- సేవకా మిథ్యాభాషిణః. తేషాం సర్వేషాం రాజానస్స్వామికాః. తైరప్రవేశ్యం - అనాక్రమణీయమిదం బ్రహ్మైకత్వమితి యావత్. శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరగమ్యత్వే ప్రమాణమాహ (కస్తమితి) దేవతాదేరీశ్వరప్రసాదేన లభ్యమిత్యత్ర శ్రుతిస్మృతివాదాస్సన్తి- తేభ్యశ్శాస్త్రాదిప్రసాదహీనైరలభ్యం తత్త్వమితి నిశ్చితమిత్యర్థః. శాస్త్రాదిప్రసాదవతామేవ తత్త్వం సుగమమిత్యత్ర శ్రౌతం స్మార్తం చ లిఙ్గాన్తరం దర్శయతి (తదేజతీతి) బ్రహ్మాద్వైతే సర్వప్రకారవిరోధాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సంసారిణో బ్రహ్మణో౽ర్థాన్తరత్వాభావే శ్రుతీనామానుకూల్యం దర్శయతి(తస్మాదితి) అద్వైతే శ్రుతిసిద్ధవిచారనిష్పన్నమర్థముపసంహరతి (తస్మాత్పరస్యేతి) ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— ఏవం పూర్వోక్తప్రశ్నయోః * క్వైష తదాభూదిత్యస్యోత్తరముక్తం. అథ * కుత ఏతదాగాదిత్యస్యోత్తరమాహ (సయథోర్ణనాభిస్తన్తునోచ్చరేదిత్యాదినా) సః- ప్రసిద్ధః ఊర్ణనాభిః- లూతాఖ్యః కీటవిశేషః తన్తుజాలమధ్యస్థితః ఆహారగ్రహణాయ యథా తన్తునా- తన్తుద్వారా బహిరుద్గచ్ఛేదిత్యర్థః. దృష్టాన్తాన్తరమాహ (యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్తీతి) అత్రోద్గమనాపాదానస్య బ్రహ్మణః ఉద్గచ్ఛత్సర్వభూతాపేక్షయా * అత్యతిష్ఠద్దశాఙ్గుళమిత్యుక్తవైపుల్యం బ్రహ్మణ ఏకస్య కథం సర్వభూతలయాధారత్వమిత్యేతచ్ఛఙ్కావారణాయోక్తం ప్రథమదృష్టాన్తేన. ద్వితీయేన త్వేకస్మాదేవ సర్వభూతోద్గమనం నిదర్శితం. అథవా- యథా ఊర్ణనాభిరేక ఏవ సన్నానావిధతన్తురూపేణ విజిహీర్షురుచ్చరతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ నానాభూతరూపేణేతి ప్రథమదృష్టాన్తార్థః. తదానీం తన్తునా - నానాతన్తురూపేణేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. వ్యుచ్చరన్తి-ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (ఏవమేవాస్మాదాత్మన ఇత్యాది) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తద్వయవదేవ అస్మాత్- సుషుప్త్యాధారాత్పరమాత్మనస్సర్వే ప్రాణాః- ప్రాణశబ్దో జీవపరః. సర్వే జీవా ఇత్యర్థః. సర్వే లోకాః- లోకశబ్దో జ్ఞానపరః - లోకనం లోక ఇతి వ్యుత్పత్తేః. సర్వాణి జ్ఞానానీత్యర్థః. సర్వే దేవాః- సర్వాణీన్ద్రియాణీత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. సర్వాణి భూతాని దేవమనుష్యాదిరూపా జీవాస్సర్వే చ. సర్వే ద్రష్టారస్సర్వాణి దర్శనాని సర్వాణి తత్కరణాని చ సుషుప్త్యాధారభూతాదేకస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ యుగపదేవ వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థః. నన్వత్ర సుప్తజీవమాత్రోద్గమనాపాదానప్రశ్నే * క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి కృతే సర్వభూతోద్గమనాపాదానత్వకీర్తనస్య కిం ఫలమితి చేన్న- సర్వభూతోద్గమనాపాదానస్య పరమాత్మనస్సుప్తజీవోద్గమనాపాదానత్వే కో భార ఇత్యేతదర్థపరత్వాత్తస్య. నచ సమానప్రకరణే కౌషీతకినాముపనిషది * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా ఇతి క్రమాన్తరం వర్ణితమితి విరోధశ్శఙ్కనీయః- యథా * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిః అగ్నేరాపః అద్భ్యః పృథివీతి శ్రుతేః, * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీతి శ్రుతేశ్చ * విపర్యయేణ తు క్రమో౽త ఉపపద్యతే చేతి న్యాయేనావిరోధసమర్థనే * ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యాదియౌగపద్యరూపక్రమశ్రుతేః * ఆత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిపరమ్పరారూపక్రమోపస్థాపకశ్రుత్యనుసారేణార్థో వర్ణితః - ఏవమిహాపి * ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా ఇతి కౌషీతకిశ్రుత్యనురోధేనైతచ్ఛ్రుత్యర్థస్య వర్ణనీయతయా పరమాత్మనో జీవాః- తేభ్యః ప్రాణిభ్య ఇన్ద్రియాణి- తేభ్యో జ్ఞానాని వ్యుచ్చరన్తీత్యర్థాదవిరుద్ధత్వం ద్రష్టవ్యం. అత్ర జగద్వాచిత్వాధికరణే ప్రాణసామాన్యాన్నిశ్రవణ పాఠి

ఉ.—— యోహవైశిశుగ్ం సాధానగ్ం సప్రత్యాధానగ్ం సస్థూణగ్ం సదామం వేదసప్తహద్విషతో భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి । అయంవావశిశుర్యోఽయంమధ్యమఃప్రాణస్తస్యేదమేవాధానమిదంప్రత్యాధానంప్రాణః స్థూణాన్నందామ॥ ౧

వేషాత్థానాదిభిః ప్రాణాద్యతిరిక్తజీవప్రదర్శనం తదతిరిక్తపరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థమితి * అన్యార్థంతుజైమినిఃప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామితిసూత్రేణ స్థాపితం. ఇదమధికరణంచకౌషీతకిప్రకాశికాయాముపన్యస్తంతత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ఇత్థంశరీరేన్ద్రియప్రాణవిలక్షణతయా ప్రదర్శితాజ్జీవాత్తత్సుషుప్త్యాధారత్వతత్ప్రబోధాపాదానత్వాభ్యాం విలక్షణతయా ప్రతిపాదితస్య పరబ్రహ్మణస్సుషుప్తిదశాయామానన్దప్రాపకత్వకథనేన మోక్షరూపాయా బ్రహ్మప్రాప్తేఃపరమానన్దరూపత్వంకైముత్యన్యాయేనసూచయన్నజాతశత్రుఃప్రాసఙ్గికజాగరాద్యవస్థానిరూపణనిర్విణ్ణాయ ముముక్షవేగార్గ్యాయబ్రహ్మప్రాప్తిసాధనభూతోపాసనాప్రకారముపదిశతి (తస్యోపనిషత్సత్యస్యసత్యమితీతి) తస్య- పరమాత్మనస్సత్యస్యసత్యమితిఉపనిషత్ - రహస్యనామేత్యర్థః. ఏతన్నామార్థంస్వయమేవవివృణోతి (ప్రాణావైసత్యంతేషామేషసత్యమితి) ప్రాణాః- జీవాత్మానఇత్యర్థః. తేషాంచేతనత్వస్వరూపాన్యథాభావరూపవికారాభావాత్ సత్యతా- నిర్వికారతాస్తీతి తేసత్యమిత్యుచ్యన్తే. వైశద్యః ప్రసిద్ధా. ఏవంజీవానాంస్వరూపవికారాభావేఽపిస్వభావభూతధర్మభూతజ్ఞానేనవికారితయాననిరవధికంసత్యత్వం - పరమాత్మనస్తుజీవానామివపుణ్యపాపప్రయుక్తస్యధర్మభూతజ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణస్వభావాన్యథాభావస్యాప్యభావాత్ తదపేక్షయాప్యధికసత్యతేతిసత్యస్యసత్యతేత్యర్థః. అత్రసత్యస్యేత్యేకవచనంజాత్యభిప్రాయం- ప్రాణావై ఇతివివరణాత్. తేనైకజీవవాదవ్యుదాసః. సత్యస్యేతిషష్ఠీచనిర్ధారణార్థా- తేషామేషసత్యమితివివరణస్వారస్యాత్. తేనజీవబ్రహ్మైక్యవాదవ్యుదాసః. తతశ్చోక్తగుణవిశిష్టస్యోక్తనామ్నోపాసనంమోక్షసాధనం- అతస్త్వమప్యేవముపాస్స్వేత్యజాతశత్రురాహేత్యర్థః........................ ౨౦

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— బ్రహ్మజ్ఞాపయిష్యామీతి ప్రస్తుతం - తత్ర యతోజగజ్జాతం, యన్మయం, యస్మింశ్చలీయతే,- తదేకం బ్రహ్మేతిజ్ఞాపితం. కిమాత్మకం పునస్తజ్జగజ్జాయతేలీయతేచ. పఞ్చభూతాత్మకం. భూతానిచనామరూపాత్మకాని- * నామరూపేసత్యమిత్యపిహ్యుక్తం. తస్యసత్యస్య పఞ్చభూతాత్మకస్యసత్యం బ్రహ్మ. కథం పునర్భూతానిసత్యమితి - మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణం. మూర్తామూర్తభూతాత్మకత్వాత్. కార్యకరణాత్మకానిభూతాని ప్రాణాఅపిసత్యం. తేషాంకార్యకరణాత్మకానాంభూతానాంసత్యత్వనిర్దిధారయిషయా బ్రాహ్మణద్వయమారభ్యతే. సైవోపనిషద్వ్యాఖ్యా- కార్యకరణసత్యత్వావధారణద్వారేణహిసత్యస్యసత్యం బ్రహ్మావధార్యతే. అత్రోక్తం * ప్రాణావైసత్యంతేషామేషసత్యమితి- తత్ర కే ప్రాణాః, కియన్తోవా ప్రాణవిషయాఉపనిషదః, కాః, ఇతిచ బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేనకరణానాంస్వరూపమవధారయతి- పథిగతకూపారామాద్యవధారణవత్. యోహవైశిశుంసాధానంసప్రత్యాధానంసస్థూణంసదామంవేద- తస్యేదంఫలం. కింతత్. సప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాన్హ- ద్విషతః- ద్వేషకర్తౄన్భ్రాతృవ్యాన్- భ్రాతృవ్యాహిద్వివిధాభవన్తి- ద్విషన్తోఽద్విషన్తశ్చ. తత్రద్విషన్తోయేభ్రాతృవ్యాః- తాన్ద్విషతోభ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి. సప్తయేశీర్షణ్యాః ప్రాణావిషయోపలబ్ధిద్వారాణి-తత్ప్రభవావిషయరాగాస్సహజత్వాద్భ్రాతృవ్యాః. తేహ్యస్యస్వాత్మస్థాందృష్టింవిషయవిషయాంకుర్వన్తి; తేనతేద్వేష్టారోభ్రాతృవ్యాః - ప్రత్యగాత్మేక్షణప్రతిషేధకరత్వాత్. కాఠకేచోక్తం * పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతినాన్తరాత్మన్నిత్యాది. తత్రయఃశిశ్వాదీన్వేద- తేషాంయాథాత్మ్యమవధారయతి. సఏతాన్భ్రాతృవ్యానవరుణద్ధి - అపావృణోతి. వినాశయతి. తస్మైఫలశ్రవణేనాభిముఖీభూతాయాహ- అయంవావశిశుః. కోఽసౌ. యోఽయంమధ్యమఃప్రాణః - శరీరమధ్యేయఃప్రాణోలిఙ్గాత్మా, యఃపఞ్చధాశరీరమావిష్టోబృహన్పాణ్డరవాసాఃసోమరాజన్నిత్యుక్తః, యస్మిన్వాఙ్మనఃప్రభృతీనికరణానివిషక్తానిషడ్వీశశఙ్కునిదర్శనాత్,- సఏషశిశురివవిషయేష్వితరకరణవదపటుత్వాచ్ఛిశుః. సాధానమిత్యుక్తం- కింపునస్తస్యశిశోర్వత్సస్థానీయస్యకరణాత్మనఆధానం. తస్యేదమేవ- శరీరమాధానంకార్యాత్మకం. ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం. తస్యహిశిశోః ప్రాణస్యేదంశరీరమధిష్ఠానం- అస్మిన్హికరణాన్యధిష్ఠితానిలబ్ధాత్మకాన్యుపలబ్ధిద్వారంభవన్తి- నతు ప్రాణమాత్రేవిషక్తాని- తథాహిదర్శితమజాతశత్రుణా - ఉపసంహృతేషుకరణేషువిజ్ఞానమయోనోపలభ్యతే. శరీరదేశవ్యూఢేషుతుకరణేషువిజ్ఞానమయఉపలభ్యమానఉపలభ్యతే- తచ్చదర్శితంపాణిపేషప్రతిబోధనేన. ఇదంప్రత్యాధానం- శిరః. ప్రదేశవిశేషేషుప్రతిప్రత్యాధీయతఇతి ప్రత్యాధానం. ప్రాణఃస్థూణా- అన్నపానజనితాశక్తిఃప్రాణోబలమితిపర్యాయాః. బలావష్టమ్భోహిప్రాణోఽస్మిన్శరీరే - * సయత్రాయమాత్మాఽబల్యంనేత్యసంమోహమివన్యేతిదర్శనాత్. యథావత్సఃస్థూణావష్టమ్భః- ఏవం. శరీరపక్షపాతీవాయుఃప్రాణఃస్థూణేతికేచిత్. అన్నందామ- అన్నంహిభుక్తంత్రేధాపరిణమతే- యఃస్థూలఃపరిణామః- సఏతద్ద్వయంభూత్వేమామప్యేతిమూత్రంచపురీషంచ. యోమధ్యమోరసస్సారః- సలోహితాదిక్రమేణస్వకార్యంశరీరంసాప్తధాతుకముపచినోతి- స్వయోన్యన్నాగమేహిశరీరముపచీయతే- అన్నమయత్వాత్. విపర్యయేఽపక్షీయతే- పతతి. యస్త్వణిష్ఠోరసోఽమృతమూర్జంప్రభావఇతిచకథ్యతే- సనాభేరూర్ధ్వంహృదయదేశమాగత్యహృదయాద్విప్రసృతేషుద్వాసప్తతినాడీసహస్రేష్వనుప్రవిశ్యయత్తత్కరణసఙ్ఘాతరూపంలిఙ్గంశిశుసంజ్ఞకం- తస్యశరీరేస్థితికారణంభవతిబలముపజనయత్స్థూణాఖ్యం. తేనాన్నముభయతఃపాశవత్ప్రదామవత్- ప్రాణశరీరయోర్నిబన్ధనంభవతి.

౯.— వృత్తవర్తిష్యమాణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (బ్రహ్మేతి) * బ్రహ్మతేబ్రవాణీతిప్రక్రమ్య * వ్యేవత్వాజ్ఞాపయిష్యామీతిప్రతిజ్ఞాయజగతోజన్మాదయోయతః- తదద్వితీయంబ్రహ్మేతివ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః. జన్మాదివిషయస్యజగతఃస్వరూపంపృచ్ఛతి (కిమాత్మకమితి) విప్రతిపత్తినిరాసార్థంతత్స్వరూపమాహ (పఞ్చేతి) కథంతర్హినామరూపకర్మాత్మకంజగదిత్యుక్తం- తత్రాహ (భూతానీతి) తత్ర గమకమాహ (నామరూపే ఇతి) భూతానాంసత్యత్వేకథంబ్రహ్మణస్సత్యత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యేతి) * తత్సత్యమిత్యవధారణా ద్వాభ్యేషుభూతేషుసత్యత్వాసిద్ధిరితిశఙ్కయిత్వాసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) సచ్చత్యచ్చసత్యమితివ్యుత్పత్త్యాభూతానిసత్యశబ్దవాచ్యానివివక్ష్యన్తె చేత్- కథంతర్హికార్యకారణసఙ్ఘాతస్యప్రాణానాంచసత్యత్వముక్తం- తత్రాహ (మూర్తేతి) యథోక్తభూతరూపత్వాత్కార్యకరణానాం, తదాత్మకానిభూతానిసత్యానీత్యఙ్గీకారా, త్కార్యకరణానాం సత్యత్వం. ప్రాణాఅపితదాత్మకాః సత్యశబ్దవాచ్యాభవన్తీతి * ప్రాణావైసత్యమిత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఏవంపాతనికాంకృత్వాతత్రబ్రాహ్మణద్వయస్యవిషయమాహ (తేషామితి) ఉపనిషద్వ్యాఖ్యానాయబ్రాహ్మణద్వయమిత్యుక్తివిరుద్ధమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కార్యకారణాత్మకానాంభూతానాంస్వరూపనిర్ధారణద్వారైవోపనిషద్వ్యాఖ్యేత్యత్రహేతుమాహ (కార్యేతి) బ్రాహ్మణద్వయమేవమవతార్యశిష్టబ్రాహ్మణస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (అత్రేత్యాదినా) ఉపనిషదఃకాః - కియన్త్యోవేతి - ఉపసఙ్ఖ్యాతవ్యానీత్యాకాఙ్క్షాయామితిశేషః. బ్రహ్మచేదవధారయితుమిష్టం- తర్హితదేవావధార్యతాం- కిమితిమధ్యేకరణస్వరూపమవధార్యతే-తత్రాహ (పథీతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వాతదక్షరాణియోజయతి (సోహేత్యాదినా) విశేషణస్యార్థవత్త్వార్థం-భ్రాతృవ్యాన్భినత్తి (భ్రాతృవ్యాన్హీతి) కేపునరత్రభ్రాతృవ్యావివక్ష్యన్తే - తత్రాహ (సప్తేతి) కథంశ్రోత్రాదీనాంసప్తత్వం. ద్వారభేదాదిత్యాహ (విషయేతి) కథంతేషాంభ్రాతృవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యవిషయాభిలాషద్వారేణేత్యాహ (తత్ప్రభవా ఇతి) తథాపికథంతేషాంద్వేష్టృత్వం-అతఆహ (తేహీతి) అథేన్ద్రియాణివిషయవిషయాందృష్టింకుర్వన్త్యేవాత్మవిషయామపితాంకరిష్యన్తి- తస్మాద్యథోక్తభ్రాతృవ్యత్వంతేషామితి - తత్రాహ (ప్రత్యగితి) ఇన్ద్రియాణివిషయప్రవణానితస్మైవదృష్టిహేతవః- నప్రత్యగాత్మనీత్యత్రప్రమాణమాహ (కారకేచేతి) ఫలితముపసంహరతి (తత్రేతి)-ఉక్తవిశేషణేషుభ్రాతృవ్యేషుసిద్ధేష్వితియావత్. ప్రాణేవాగాదీనాంప్రవిషక్తత్వేహేతుమాహ (పడ్వీశేతి)-యథాజాతోహయశ్చతురోపిపాదబన్ధనకీలాన్పర్యాయేణోత్పాట్యోత్క్రామతి - తథాప్రాణోవాగాదీనితినిదర్శనాత్ప్రాణేవిషక్తానివాగాదీనిసిద్ధానీత్యర్థః. శరీరస్యప్రాణంప్రత్యాధానత్వంసాధయతి (తస్యహీతి) శరీరస్యాధిష్ఠానత్వంస్ఫుటయతి (అస్మిన్హీతి) ప్రాణమాత్రేవిషక్తానినోపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాహీతి) దేహాధిష్ఠానేప్రాణేవిషక్తానితాన్యుపలబ్ధిద్వారాణీత్యత్ర అనుభవమనుకూలయతి (శరీరేతి) తత్రైవాజాతశత్రుబ్రాహ్మణసంవాదందర్శయతి (తచ్చేతి)-శరీరాశ్రితేప్రాణేవాగాదిషువిషక్తేషుఉపలబ్ధురుపలభ్యమానత్వమితియావత్. ప్రత్యాధానత్వంశిరసోవ్యుత్పాదయతి (ప్రదేశేతి) బలపర్యాయస్యప్రాణస్యస్థూణాత్వంసమర్థయతే (బలేతి)-అయం - ముమూర్షురాత్మాయస్మిన్కాలే దేహమబలభావంనీత్వాసమ్మోహమివప్రతిపద్యతే- తదోత్క్రామతీతిపక్షోదర్శనాదితియావత్. బలావస్థేఽస్మిన్దేహేప్రాణఇత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) శకృత్ప్రపఞ్చపక్షం ఏతస్యాంస్థూణాయాంశిశుఃప్రాణం- దర్శయతి (శరీరేతి)-ఉక్తంహి * ప్రాణఇత్యుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసకర్మావాయుశ్శారీరః- శరీరపక్షపాతీగృహ్యతే. సదేవః ప్రాణఏతస్మిన్నాహ్యేప్రాణేబద్ధఇతి. అన్నందామేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతుంభూమికాంకరోతి (అన్నంహీతి) కరణదేవతాలిఙ్గపక్షపాతీగృహ్యతే. తథాపికథమన్నస్యదామత్వం-తదాహ (తేనేతి) ౧ త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రేభ్యః సప్తభ్యోధాతుభ్యోజాతం- సాప్తధాతుకం.

౧౦.— అథ * ప్రాణావైసత్య మిత్యత్రజీవానాం ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం ప్రాణావినాభావసమ్బన్ధేన భవతీత్యుపపాదయితు మిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే. (యోహవైశిశుంసాధానమిత్యాది) ఆధాన ప్రత్యాధానస్థూణాదామవిశిష్టంశిశుంయోవేద-తస్యేదంఫలమాహ- ప్రసిద్ధం. కిం తత్. సప్తద్విషతో భ్రాతృవ్యాన్- సప్తపురుషపర్యన్తాన్ ద్వేషయుక్తాన్ శత్రూనవరుణద్ధి - స్వవశీకరోతీత్యర్థః. మన్త్రస్యార్థమాహ శ్రుతిః స్వయమేవ (అయంవావశిశుర్యోయంమధ్యమః ప్రాణఇత్యాదినా) మధ్యమః- శరీరమధ్యవర్తీ అయం- పఞ్చవృత్తిర్యః ప్రాణః - సోఽయమేవశిశుః ఇతరకరణవత్ప్రియాకర్తృత్వాదిశూన్యత్వాత్ శిశురివశిశురిత్యర్థః. వావశబ్దఏవార్థః. తస్య - శిశోః. వత్సస్థానీయస్యముఖ్యప్రాణస్యఇదమేవాధానం- గర్భగో ఆధీయతేఽస్మిన్నిత్యాధానం- గర్భగోళకం. ఇదం- మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యత్రమధ్యశబ్దోపస్థాపితం శరీరమధ్యదేశరూపంహృదయమేవాధానం- గర్భగో ఆహితస్యాధానం ప్రత్యాధానం. గర్భే ఆహితో హి వత్స శమిత్యర్థః. ఇదం ప్రత్యాధానం- ఇదమితి ప్రత్యక్షోపస్థాపితంశరీరమేవ ప్రత్యాధానం- ఆహితస్యాధానం ప్రత్యాధానం. ఏవంహృదయేలబ్ధాత్మకోహి ప్రాణః పశ్చాత్సర్వశరీరవ్యాప్త్యభివ్యజ్యత ఇతిశరీరం ప్రాణ పశ్చాద్భూమావాధీయత ఇతి ప్రత్యాధానం - ప్రసూతిభూమిః. ఏవంప్రాణశబ్దితేజీవేహిముఖ్యప్రాణోబద్ధోభవతి- ఏవం ప్రాణశబ్దితేజీవేహిముఖ్యప్రాణోబద్ధోభః స్వప్రత్యాధానం- ప్రసూతిభూమిస్థానీయం. ప్రాణఃస్థూణా- స్థూణాయాంహిబద్ధోవత్సోభవతి- ఏవంప్రాణశబ్దితేజీవేహిముఖ్యప్రాణోబద్ధోభవతి- జీవేశరీరేస్థితఏవప్రాణస్యావస్థితేః. అతో జీవః ప్రాణస్యస్థూణాస్థానీయః. (అన్నందామ) దామ- పాశఇత్యర్థః. యథావత్సఃపాశేనబద్ధోఽవతిష్ఠతే- ఏవమన్నేనపాశేనబద్ధోహిప్రాణోఽవతిష్ఠతే- *అన్నంప్రాణస్యషడ్వింశఇతిశ్రుతేః. షడ్వింశోహిపాశవిశేషః. తథాచహృదయదేశేలబ్ధాత్మకశ్శరీరేఽభివ్యక్తఃపఞ్చవృత్తిః ప్రాణోఽన్నేనజీవేనిబద్ధోవర్తతఇతి ప్రాణేవత్ససాదృశ్యంవిభావయతఃపూర్వోక్తంఫలంభవతీతిమన్త్రార్థఇత్యర్థః.

ఉ.— తమేతాఃసప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తేతద్యాఇమా అక్షన్లోహిన్యోరాజయస్తాభిరేనగ్ంరుద్రోన్వాయత్తోఽథయాఅక్షన్నాపస్తాభిఃపర్జన్యోయాకనీనికాతయాఽదిత్యోయత్కృష్ణం తేనాగ్నిర్యచ్ఛుక్లంతేనేన్ద్రోఽధరయైనంవర్తన్యాపృథివ్యన్వాయత్తాద్యౌరుత్తరయానాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేద॥ ౨

† తదేషశ్లోకోభవతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపంతస్యాసతఋషయఃసప్తతీరేవాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్న ఇతీదంతచ్ఛిరఏషహ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నస్తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితిప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహతస్యాసతఋషయఃసప్తతీరఇతిప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహవాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతివాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదత్తే॥ ౩

శం.— ఇదానీంతస్యైవశిశోః ప్రత్యాధానే ఊఢస్యచక్షుషికాశ్చనోపనిషదఉచ్యన్తే (తమేతాస్సప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తే) తం- కరణాత్మకంప్రాణంశరీరేఽన్నబన్ధనంచక్షుష్యాఢంఏతాః- వక్ష్యమాణాఃసప్త- సప్తసఙ్ఖ్యాకాఃఅక్షితయః- అక్షితిహేతుత్వాత్. ఉపతిష్ఠన్తే- యద్యపిమన్త్రకరణేతిష్ఠతిరుపపూర్వఆత్మనేపదీభవతి- తథాపిసప్తదేవతాభిధానానిమన్త్రస్థానీయానికరణానితిష్ఠతేః- అతోఽత్రాప్యాత్మనేపదంనవిరుద్ధం. తాస్తాఅక్షితయఇతి. ఉచ్యన్తే- తత్- తత్రయాఇమాః- ప్రసిద్ధాఃఅక్షన్- అక్షిణిలోహిన్యః- లోహితాఃరాజయః - రేఖాః. తాభిర్ద్వారభూతాభిరేనం-మధ్యమంప్రాణంరుద్రోఽన్వాయత్తః- అనుగతః. అథయాఅక్షన్- అక్షిణిఆపః- ధూమాదిసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాః. తాభిః- అద్భిర్ద్వారభూతాభిఃపర్జన్యః- దేవతాత్మాఽన్వాయత్తః- అనుగతః- ఉపతిష్ఠతఇత్యర్థః. సచాన్నభూతోఽక్షితిఃప్రాణస్య- *పర్జన్యేవర్షత్యానన్దినఃప్రాణాభవన్తీతిశ్రుత్యన్తరాత్. యాకనీనికా- దృక్శక్తిః. తయా- కనీనికయాద్వారేణఆదిత్యోమధ్యమంప్రాణముపతిష్ఠతే. యత్కృష్ణంచక్షుషి- తేనైనమగ్నిరుపతిష్ఠతే. యచ్ఛుక్లంచక్షుషి- తేనేన్ద్రః. అధరయావర్తన్యా-పక్ష్మణాఏనంపృథివ్యన్వాయత్తా- అధరత్వసామాన్యాత్. ద్యౌరుత్తరయా- ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. ఏతాఃసప్తాన్నభూతాఃప్రాణస్యసన్తతముపతిష్ఠన్తేఇత్యేవంయోవేద- తస్యైతత్ఫలం (నాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేద) ౨

ఆ.— *యోహవైశిశుమిత్యాదౌసూత్రితశిశ్వాదిపదార్థాన్వ్యాఖ్యాయానన్తరసందర్భస్యతాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరవాక్యముపాదాయవ్యాకరోతి (ఇదానీమిత్యాదినా) ననుయత్రమన్త్రేణోపస్థానంక్రియతే- తత్రైవోపపూర్వస్యతిష్ఠతేరాత్మనేపదంభవతి- ఉక్తంహిపాణినినా *ఉపాన్మన్త్రకరణేఇతి. దృశ్యతేచఆదిత్యంగాయత్ర్యోపతిష్ఠతఇతి. నచాత్రమన్త్రేణకించిత్క్రియతే-కింత్వన్నాక్షయహేతుత్వాత్ప్రాణస్యసప్తాక్షితయఇత్యుపనిషదోవివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (యద్యపీతి) మన్త్రేణకస్యచిదనుష్ఠానస్యకరణేవివక్షితేతిష్ఠతిరుపపూర్వోయద్యప్యాత్మనేపదీభవతి-తథాప్యత్రసప్తరుద్రాదిదేవతానామానిమన్త్రవదవస్థితాని- తైశ్చకరణానాముపాసనానుష్ఠానాన్యత్రక్రియన్తే-అతస్తిష్ఠతేరుపపూర్వస్యాత్మనేపదమవిరుద్ధమితియోజనా. లోహితరేఖాభీరుద్రస్యప్రాణంప్రత్యనుగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పర్జన్యస్యాన్నద్వారాప్రాణాక్షయహేతుత్వేప్రమాణమాహ (పర్జన్యఇతి) కథంపునరేతేషాంప్రాణంప్రత్యక్షితిత్వంసర్వేషాంసిధ్యతి-తత్రాహ (ఏతాఇతి) సమ్ప్రత్యుపాస్తిఫలమాహ (ఇత్యేవమితి) ౨

రం.— (తమేతాస్సప్తాక్షితయఉపతిష్ఠన్తే) తమేతంచక్షుష్యారూఢంప్రాణంఏతాఃవక్ష్యమాణాస్సప్తాక్షితయఃఉపతిష్ఠన్తే- ఉపస్థితాభవన్తి. నవిద్యతేక్షితిః - క్షయోయేషాంతేతథోక్తాః. అక్షితిత్వంచతేషాంవక్ష్యమాణానామాపేక్షికంద్రష్టవ్యం. తాఏవసప్తాక్షితీరాహ (తద్యాఇమాఅక్షన్లోహిన్యోరాజయఇత్యాదినా) తత్- తత్రఅక్షన్- చక్షుషి. అక్షన్నితిచ్ఛాన్దసంరూపం. యాఇమాలోహిన్యః - లోహితాఃరాజయః- రేఖాస్సన్తి- తాభిర్ద్వారభూతాభిఃఏనం- ప్రాణంరుద్రోఽన్వాయత్తః- ఉపస్థితోభవతీత్యర్థః. అథేతివాక్యాన్తరోపక్రమే. యాఃఅక్షన్- అక్షిణిశుణ్ఠ్యాదికటుద్రవ్యసంయోగేనాభివ్యజ్యమానాఃఆపః- తాభిఃద్వారభూతాభిఃపర్జన్యోదేవతాత్మాఉపతిష్ఠతే. (యాకనీనికా) అక్ష్ణియాకనీనికా- తారకా. తేజోమయీదృక్శక్తిరితియావత్. తయా- తద్ద్వారాఆదిత్యఉపతిష్ఠతే. అక్ష్ణియత్కృష్ణంరూపం- తేనాగ్నిరుపతిష్ఠతే. యదక్ష్ణిశుక్లంరూపందృశ్యతే - తేనేన్ద్రఃఉపస్థితోభవతీత్యర్థః. (అధరయైనంవర్తన్యాపృథివ్యన్వాయత్తా) అధరయావర్తన్యా - అధరేణపక్ష్మణాఏనం- ప్రాణంపృథివ్యన్వాయత్తా- ఉపస్థితేత్యర్థః. (ద్యౌరుత్తరయా) వర్తన్యేతివర్తతే. ఉత్తరయావర్తన్యా - ఉత్తరేణపక్ష్మణాద్యౌర్దేవతాత్మోపస్థితేత్యర్థః. సప్తాక్షిత్యుపస్థేయచక్షుర్నిష్ఠప్రాణజ్ఞానస్యఫలమాహ (నాస్యాన్నంక్షీయతేయఏవంవేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్- తత్రైతస్మిన్నర్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతిఅర్వాగ్బిలశ్చమసఇత్యాదిః. తత్రమన్త్రార్థమాచష్టేశ్రుతిః- అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతికఃపునరసావర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నః. ఇదంతచ్ఛిరః-చమసాకారంహితత్. కథం. ఏషహ్యర్వాగ్బిలః-ముఖస్యబిలరూపత్వాత్. శిరసోబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నః. (తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితి) యథాసోమశ్చమసే- ఏవంతస్మిన్శిరసివిశ్వరూపం - నానారూపం. యశఃనిహితం- స్థితంభవతి. కింపునస్తద్యశః. ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపం- ప్రాణాః- శ్రోత్రాదయోవాయవశ్చమరుతఃసప్తధాతేషుప్రసృతాః యశఇత్యేతదాహమన్త్రః. శబ్దాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్. తస్యాసతఋషయఃసప్తతీరఇతి- ప్రాణాః-పరిస్పన్దాత్మకాః. తఏవచఋషయః. ప్రాణానేతదాహమన్త్రః.(వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతి)-బ్రహ్మణాసంవాదంకుర్వత్యష్టమీభవతి. తద్ధేతుమాహ (వాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదత్తేఇతి) ౩

---

† ఇదంతదేవశిరఇతి, వాగ్ఘ్యష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— § ఇమావేవగౌతమభరద్వాజావయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ అయమేవవిశ్వామిత్రోఽయంజమదగ్నిరిమావేవ వసిష్ఠకశ్యపావయమేవవసిష్ఠోఽయంకశ్యపో వాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఽత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితిసర్వస్యాత్తాభవతిసర్వమస్యాన్నంభవతియఏవం వేద॥

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణమ్. ౪

ఆ.— రుద్రాదిశబ్దానాం దేవతావిషయత్వాన్మన్త్రస్యాపి తద్విషయతేత్యాశఙ్క్య చక్షుషి రుద్రాదిగణస్యోక్తత్వాత్ ఇన్ద్రియసమ్బన్ధాత్తస్యకరణగ్రామత్వప్రతీతేస్తద్విషయః శ్లోకః- న ప్రసిద్ధదేవతావిషయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ (తత్రేతి) మన్త్రస్యవ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వం తత్రేత్యుచ్యతే. శిరసశ్చమసాకారత్వమస్పష్టమిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) వాగష్టమీత్యయుక్తం - తస్యాస్సప్తమత్వేనోక్తత్వాత్. న చైకస్యాద్విత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణేతి) శబ్దరాశిః బ్రహ్మ. తేనసంవాదః- సంసర్గః. తంగచ్ఛతీతి- శబ్దరాశిముచ్చారయన్తీ వాగష్టమీస్యాదితి యావత్. తథాపిసప్తమత్వంవిహాయకథమష్టమత్వం- తత్రాహ (తద్ధేతుమితి) వక్తృత్వాత్తృత్వభేదేన ద్విధా వాగిష్టా- తత్రవక్తృత్వేనాష్టమీ- సప్తమీ చాత్తృత్వేనేత్యవిరోధః. రసనాతూపలబ్ధిహేతురితిభావః. ౩

రం.— (తదేషశ్లోకోభవతీతి) తత్- తస్మిన్ముఖ్యప్రాణవిషయే. తత్ప్రతిపాదకః ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకోభవతీత్యర్థః. అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇత్యాదినోపాత్తమముం మన్త్రం శ్రుతిరేవ వ్యాచష్టే తత్ర అర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతిమన్త్రఖణ్డముపాదాయ తేనోచ్యమానమర్థమాహ (ఇతీదంతదేవశిరఇతి) ఇతిమన్త్రఖణ్డేనోక్తం తదిదం- ప్రసిద్ధమేవశిరః- కణ్ఠాదుపరిభాగఇతియావత్. కథంతదర్థస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమసఊర్ధ్వబుధ్నఇతి) చమ్యతేఽనేనేతిచమసః- భక్షణసాధనమిత్యర్థః. ఏషః- ఉక్తోముఖరూపశ్చమసః అర్వాగ్బిలః- అధోవిద్యమానస్యాస్యస్యబిలరూపత్వాత్ అర్వాగ్బిలత్వం. ఊర్ధ్వబుధ్నః- శిరసఊర్ధ్వస్థూలమూలభాగరూపబుధ్నాకారత్వాదూర్ధ్వబుధ్నత్వం. లోకేహి ప్రసిద్ధశ్చమసఊర్ధ్వబిలః తిర్యగ్బుధ్నః- అయంతు కణ్ఠోర్ధ్వభాగఉక్తగుణోవిలక్షణశ్చమసఇతిభావః. తస్మిన్యశోనిహితంవిశ్వరూపమితీత్యుపాత్తంమన్త్రఖణ్డంవివృణోతి (ప్రాణావైయశోనిహితంవిశ్వరూపంప్రాణానేతదాహేతి) ఇతిఏతత్ - తస్మిన్యశఇత్యాదివాక్యంప్రాణానాహేతిప్రతిజ్ఞా. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణావైయశోవిశ్వరూపమితి) ప్రాణస్యప్రాణాపానాదిబహురూపతయావిశ్వరూపత్వం. యశోవత్ప్రసృమరత్వాత్ యశస్త్వేనరూపణం. వృత్తిభేదాత్ప్రాణాఇతిబహువచనం. ఏతాదృశోముఖ్యప్రాణస్తస్మిన్ముఖరూపేచమసేనిహితఇతిమన్త్రఖణ్డార్థఇత్యర్థః. తస్యాసత ఋషయస్సప్తతీరఇతీత్యుపాత్తమన్త్రఖణ్డస్యార్థమాహ (ప్రాణావాఋషయఃప్రాణానేతదాహేతి) నాసాక్షిశ్రోత్రాస్యోపాధిసమ్బన్ధినస్సప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఋషయఇతిమన్త్రోక్తాః- అతస్తస్యాసతఋషయఇత్యేతత్- అయంమన్త్రఖణ్డఃప్రాణానాహేతి. తథాచసప్తశీర్షణ్యాఃప్రాణాఃతస్య- ముఖచమసస్యతీరే-సమీపేవర్తన్తఇత్యర్థఇత్యర్థః. వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిదానేతీత్యుపాత్తంమన్త్రభాగంవ్యాచష్టే (వాగష్టమీబ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) వాగష్టమీ. ననుసప్తమీత్వేనోక్తాయావాచఃకథమష్టమీత్వమిత్యత్రాహ (బ్రహ్మణేత్యాది) బ్రహ్మణా- వేదేనచతుర్ముఖేనవాసంవిదానా - సంవాదంకుర్వతీవాగష్టమీత్యర్థః. తథాచవాచోవక్ష్యమాణప్రకారేణాత్తృత్వేనరూపేణసప్తమత్వేపివేదవక్తృత్వేనరూపాన్తరేణాష్టమత్వముపపద్యతఇతిమన్త్రార్థఇత్యాహ (బ్రహ్మణాసంవిత్తేతి) సంవిత్తా - సమిత్యేకీకారే. విత్తశబ్దోజ్ఞానపరః. బ్రహ్మణాఏకప్రత్యయా. ఏకబుద్ధిః. బ్రహ్మణైకకర్త్రా. వేదవాదినీతియావత్. ౩

———

శం.— కేపునస్తస్యచమసస్యతీరఆసతఋషయఇతి. (ఇమావేవగౌతమభరద్వాజౌ) కర్ణౌ. (అయమేవగౌతమోఽయంభరద్వాజః) దక్షిణశ్చోత్తరశ్చ. విపర్యయేణవా. తథాచక్షుషీఉపదిశన్నువాచ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ) దక్షిణంవిశ్వామిత్రః- ఉత్తరంజమదగ్నిః. విపర్యయేణవా. (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపౌ) నాసికేఉపదిశన్నువాచ. దక్షిణఃపుటోభవతివసిష్ఠః - ఉత్తరఃకశ్యపః. పూర్వవద్వా. వాగేవాత్రిః- అదనక్రియాయోగాత్సప్తమః. వాచాహ్యన్నమద్యతే- తస్మాదత్తిర్హవై - ప్రసిద్ధంనామైతద్యదత్తృత్వాదత్తిరితి. అత్తిరేవసన్యదత్రిరుచ్యతే-పరోక్షేణ. సర్వస్యైతస్యాన్నజాతస్యప్రాణస్యాత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదత్తాభవతి. అత్తైవభవతి- నాముష్మిన్నన్యేనపునఃప్రత్యపద్యతఇత్యేతదుక్తంభవతి- సర్వమస్యాన్నంభవతి. యఏవమేతద్యథోక్తంప్రాణయాథాత్మ్యంవేద - సఏవంమధ్యమఃప్రాణోభూత్వాఆధానప్రత్యాధానగతోభోక్తైవభవతి - నభోజ్యం. భోజ్యాద్వ్యావర్తతఇత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— విపర్యయేణవాఇత్యేతత్పూర్వవదిత్యుచ్యతే. అత్రిస్సప్తమఇతిసమ్బన్ధః. అత్రిత్వేహేతుః (అదనక్రియాయోగాదితి) హేతుంసాధయతి (వాచాహీతి) సాధ్యమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తర్హికథమత్రిరితివ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (అత్తిరేవేతి) ప్రాణస్యయదన్నజాతం- తదేతస్యసర్వస్యాత్తాభవత్యత్రినిర్వచనవిజ్ఞానాదితిసమ్బన్ధః. సర్వమస్యేత్యాదివాక్యమర్థోక్తిపూర్వకంప్రకటయతి (అత్తైవేతి) నకేవలమత్రినిర్వచనవిజ్ఞానకృతమేతద్విజ్ఞానఫలం- కింతుప్రాణయాథాత్మ్యవేదనప్రయుక్తమిత్యాహ (యఏవమితి) ౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

---

§ అత్రిర్హవైనామైతద్యదత్తిరితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపేమూర్తంచైవామూర్తంచమర్త్యంచామృతంచస్థితంచ యచ్చసచ్చ త్యచ్చ॥ ౧

రం.— సప్తఋషయః క ఇత్యత్ర శ్రోత్రాదీనామాస్యోపాధిసమ్బన్ధిసప్తప్రాణానాం సప్తర్షిత్వేన రూపయన్తీ శ్రుతిః ప్రథమం కర్ణౌ ప్రదర్శయన్త్యువాచ (ఇమావేవగౌతమభరద్వాజావితి) ఇమౌ- దృశ్యమానౌ కర్ణావేవ గౌతమభరద్వాజౌ సప్తర్షీణామన్యతమావిత్యర్థః. తత్ర పునర్విభజ్య దర్శయతి (అయమేవగౌతమో౽యంభరద్వాజఇతి) దర్శితయోః కర్ణయోర్మధ్యే ఏకో గౌతమః- ఏకో భరద్వాజ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. చక్షుషీఉపదిశన్త్యువాచ (ఇమావేవవిశ్వామిత్రేత్యాది) చక్షుషీఏవవిశ్వామిత్రజమదగ్నీ. తత్రాపిచక్షుషోర్మధ్యే ఏకం విశ్వామిత్రః - అపరంజమదగ్నిరిత్యర్థః. నాసికే ఉపదిశన్త్యువాచ (ఇమావేవవసిష్ఠకశ్యపావిత్యాది) పూర్వవదేవనాసికయోర్మధ్యే ఏకా వసిష్ఠః - అపరా కశ్యప ఇత్యర్థః. (వాగేవాత్రిర్వాచాహ్యన్నమద్యతేఇతి) వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానభూతేనాస్యేనాన్నమద్యత ఇతి తదుపాధిద్వారకాత్తృత్వవత్త్వాత్ వాగిన్ద్రియమేవాత్రిరిత్యర్థః. (అత్తిర్హవైనామైతద్యదత్రిరితీతి) యదత్రిరితినామైతత్ - ఏతత్ - వాగిన్ద్రియంయత్ - యస్మాదత్తృత్వాదత్తిరిత్యేవంనామవత్ - తస్మాదత్రిర్హవై - అత్రిరితి ప్రసిద్ధం పరోక్షేణోచ్యత ఇత్యర్థః. వాగత్రిత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (సర్వస్యేత్యాది) య ఏవం - వాగత్రిత్వం వేద - స సర్వస్యాత్తా భవతి - సర్వస్య భోక్తా భవతి. (సర్వమస్యాన్నంభవతీతి) అత్ర సర్వస్యాత్తా భవతీత్యనేనైవ సర్వమస్యాన్నం భవతీత్యస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధస్య కీర్తనమనుకూలభోగ్యత్వకీర్తనమితి ద్రష్టవ్యం...౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయె ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తత్ర * ప్రాణా వై సత్యమిత్యుక్తం. యాః ప్రాణానాముపనిషదః - తా బ్రహ్మోపనిషత్ప్రసఙ్గేన వ్యాఖ్యాతాః. ఏతే తే ప్రాణా ఇతి చ. తే కిమాత్మకాః - కథం వా తేషాం సత్యత్వమితి చ వక్తవ్యమితి పఞ్చభూతానాం సత్యానాం కార్యకరణాత్మకానాం స్వరూపావధారణార్థమిదం బ్రాహ్మణమారభ్యతే - యదుపాధివిశేషాపనయద్వారేణ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణః సత్యత్వం నిర్దిధారయిషితం. తత్ర ద్విరూపం బ్రహ్మ - పఞ్చభూతజనితకార్యకరణసమ్బద్ధం మూర్తామూర్తాఖ్యం మర్త్యామృతస్వభావం తజ్జనితవాసనారూపం చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సోపాఖ్యం భవతి క్రియాకారకఫలాత్మకం చ సర్వవ్యవహారాస్పదం. తదేవ బ్రహ్మ విగతసర్వోపాధివిశేషం సమ్యగ్దర్శనవిషయమజమజరమమృతమభయం వాఙ్మనసయోరప్యవిషయమద్వైతత్వాత్ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే. తత్ర యదపోహద్వారేణ * నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ - తే ఏతే ద్వే వావ. వావశబ్దో౽వధారణార్థః. ద్వే ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మణః - పరమాత్మనో రూపే - రూప్యతే యాభ్యామరూపం పరం బ్రహ్మ అవిద్యాధ్యారోపణాభ్యాం. కే తే ద్వే. మూర్తం చైవ - మూర్తమేవ చ. తథా అమూర్తం చైవ - అమూర్తమేవ చేత్యర్థః. అన్తర్ణీతస్వాత్మవిశేషణే మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవేత్యవధార్యేతే. కాని పునస్తాని విశేషణాని మూర్తామూర్తయోరితి. ఉచ్యన్తే - (మర్త్యం చ) మర్త్యం - మరణధర్మి. అమృతం చ - తద్విపరీతం. స్థితం - పరిచ్ఛిన్నం. గతిపూర్వకం యత్స్థాస్ను. యచ్చ - యాతీతి యత్ - వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం స్థితవిపరీతం. సచ్చ - సదిత్యన్యేభ్యో విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవిశేషవత్. త్యచ్చ - తద్విపరీతం. త్యదిత్యేవ సర్వదా పరోక్షాభిధానార్హం. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేతి) - అజాతశత్రుబ్రాహ్మణావసానం సప్తమ్యర్థః. ఉపనిషదః - రుద్రాద్యభిధానాని. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తే కిమాత్మకా ఇతి) - బ్రహ్మణో నిర్ధారణీయత్వాత్ కిమితి భూతానాం సత్యత్వం నిర్ధార్యతే - తత్రాహ (యదుపాధీతి) తేషాముపాధిభూతానాం స్వరూపావధారణార్థం బ్రాహ్మణమితి సమ్బన్ధః. * సత్యస్య సత్యమిత్యత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దితం హేయం - ప్రథమాన్తసత్యశబ్దితముపాదేయం - తయోరాద్యస్వరూపోక్త్యర్థం * అథాత ఇత్యతః ప్రాక్తనం వాక్యం - తదూర్ధ్వమాబ్రాహ్మణసమాప్తేరాదేయనిరూపణార్థమితి సముదాయార్థః. సవిశేషమేవ బ్రహ్మ - న నిర్విశేషమితి కేచిత్. తాన్నిరాకర్తుం విభజతే (తత్రేతి) బ్రాహ్మణార్థపూర్వోక్తనీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. * ద్వే వావేత్యాదిశ్రుతేః సోపాధికం బ్రహ్మరూపం వివృణోతి (పఞ్చభూతేతి) - శబ్దప్రత్యయవిషయత్వం సోపాఖ్యత్వం. నిరుపాధికం బ్రహ్మరూపం దర్శయతి (తదేవేతి) - ఏవం భూమికామారచయ్యాక్షరాణి వ్యాకరోతి (తత్రేత్యాదినా) - ద్వైరూప్యే సతీతి యావత్. అమూర్తం చేత్యత్ర చకారాదేవకారానుషక్తిః. వివక్షితబ్రహ్మణో రూపద్వయమవధారితం చేత్ - మర్త్యత్వాదీని వక్ష్యమాణవిశేషణాన్యవధారణవిరోధాదయుక్తానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తర్ణీతేతి) - మూర్తామూర్తయోరన్తర్భావితాని స్వాత్మని యాని విశేషణాని - తాన్యాకాఙ్క్షాద్వారా దర్శయతి (కాని పునరిత్యాదినా) యద్గతిపూర్వకం స్థాస్ను - తత్పరిచ్ఛిన్నం స్థితమితి యోజనా. విశేష్యమాణత్వం - ప్రత్యక్షేణోపలభ్యమానత్వం. ౧

రం.— (ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాది) బ్రహ్మణో ద్వే రూపే - శరీరే. వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. కే తే ద్వే రూపే ఇత్యత్రాహ (మూర్తం చామూర్తం చేత్యాది) మూర్తం - కఠినం. అమూర్తం - అకఠినం. మర్త్యం - మరణధర్మాత్మకం. వినశ్వరమిత్యర్థః. అమృతం - తదితరత్. స్థితం - అవ్యాపకం. యత్ - వ్యాపకం. ఏతి - గచ్ఛతి సర్వాణీతి యత్. వ్యాపకమితి యావత్. సత్ - చాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యం. స్వతో రూపవదితి యావత్. త్యత్ - తదితరదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తదేతన్మూర్తంయదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చైతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్యసతఏషరసోయఏషతపతిసతోహ్యేషరసః॥ ౨

అథామూర్తంవాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్యయతఏతస్యత్యస్యైషరసోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్త్యస్యహ్యేషరసఇత్యధిదైవతమ్॥ ౩

శం.— తత్ర చతుష్టయవిశేషణవిశిష్టంమూర్తం - తథాఽమూర్తంచ. కానిమూర్తవిశేషణాని - కానిచేతరాణీతి. విభజ్యతే (తదేతన్మూర్తం) మూర్ఛితావయవం. ఇతరేతరానుప్రవిష్టావయవం. ఘనం. సంహతమిత్యర్థః. కింతత్. యదన్యత్. కస్మాదన్యత్. - వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చభూతద్వయాత్. పరిశేషాత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం. ఏతన్మర్త్యం - యదేతత్ - మూర్తాఖ్యంభూతత్రయం. ఇదంమర్త్యం - మరణధర్మి. కస్మాత్.- యస్మాత్స్థితమేతత్. పరిచ్ఛిన్నంహ్యర్థాన్తరేణసమ్ప్రయుజ్యమానంవిరుధ్యతే - యథాఘటస్తమ్భకుడ్యాదినా. తథామూర్తంస్థితం - పరిచ్ఛిన్నమర్థాన్తరసంబన్ధి. తతోఽర్థాన్తరవిరోధాన్మర్త్యం. ఏతత్సత్ - విశేష్యమాణాసాధారణధర్మవత్. తస్మాద్ధిపరిచ్ఛిన్నం. పరిచ్ఛిన్నత్వాన్మర్త్యం. అతోమూర్తం. మూర్తత్వాద్వామర్త్యం. మర్త్యత్వాత్ స్థితం. స్థితత్వాత్ సత్. అతోఽన్యోన్యావ్యభిచారాచ్చతుర్ణాంధర్మాణాంయథేష్టంవిశేషణవిశేష్యభావోహేతుహేతుమద్భావశ్చదర్శయితవ్యః. సర్వథాపితుభూతత్రయంచతుష్టయవిశేషణవిశిష్టంమూర్తంరూపంబ్రహ్మణః. తత్రచతుర్ణామేకస్మిన్గృహీతేవిశేషణేఇతరద్గృహీతమేవవిశేషణమిత్యాహ (తస్యైతస్యమూర్తస్యైతస్యమర్త్యస్యైతస్యస్థితస్యైతస్యసతః) - చతుష్టయవిశేషణస్యభూతత్రయస్యేత్యర్థః. ఏషరసః- సారఇత్యర్థః. త్రయాణాంహిభూతానాంసారిష్ఠస్సవితా. ఏతత్సారాణిత్రీణిభూతాని - యతఏతత్కృతవిభజ్యమానరూపవిశేషణానిభవన్తి. ఆధిదైవికస్యకార్యస్యైతద్రూపం- యత్సవితా- యదేతన్మణ్డలంతపతి. సతః - భూతత్రయస్యహి- యస్మాదేషరసఇత్యేతద్గృహ్యతే- మూర్తోహ్యేషసవితాతపతిసారిష్ఠశ్చ. యత్త్వాధిదైవికంకరణంమణ్డలస్యాభ్యన్తరం- తద్వక్ష్యామః. ౨

ఆ.— తత్రేతినిర్ధారణార్థాసప్తమీ. తత్ర- ప్రత్యేకంమూర్తామూర్తచతుష్టయవిశేషణత్వేసతీతియావత్. కథంస్థితత్వేమర్త్యత్వం తత్రాహ (పరిచ్ఛిన్నంహీతి) తదేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) అతోమర్త్యత్వాన్మూర్తమితిశేషః. మూర్తత్వమర్త్యత్వయోరన్యోన్యంహేతుహేతుమద్భావంద్యోతయితుంవాశబ్దః. కథంపునశ్చతుర్షుధర్మేషువిశేషణవిశేష్యభావోహేతుహేతుమద్భావశ్చనిశ్చేతవ్యః- తత్రాహ (అన్యోన్యేతి) రూపరూపిభావస్యాపివ్యవస్థాఽభావమాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపీతి) తస్యైతస్యైషరసఇతివక్తవ్యేకిమితిమూర్తస్యేత్యాదినావిశేషణచతుష్టయమనూద్యతే- తత్రాహ (తత్రేతి) సారత్వంసాధయతి (త్రయాణాంహీతి) తత్రప్రతిజ్ఞామనూద్యహేతుమాహ (ఏతదితి) ఏతేనసవితృమణ్డలేనకృతానివిభజ్యమానాని- అసఙ్కీర్ణానిశుక్లకృష్ణలోహితమిత్యేతానిరూపాణివిశేషణానియేషాం- పృథివ్యప్తైజసానాం- తానితథా. తతోభూతత్రయకార్యమధ్యేసవితృమణ్డలస్యప్రాధాన్యమిత్యర్థః. యఏషతపతీత్యస్యార్థమాహ (ఆధిదైవికస్యేతి) హేతువాక్యమాదాయతస్యతాత్పర్యమాహ (సతఇతి) మణ్డలస్యైవైతచ్ఛబ్దార్థః. మణ్డలపరిగ్రహేహేతుమాహ (మూర్తోహీతి) -మూర్తగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాత్ చతుర్ణామన్వయోహేత్వర్థః. అతశ్చమణ్డలాత్మాసవితాభూతత్రయకార్యమధ్యేభవతిప్రధానం- కార్యకారణయోరైకరూప్యస్యౌత్సర్గికత్వాదిత్యాహ (సారిష్ఠశ్చేతి) మణ్డలంచేదాధిదైవికంకార్యం- కింపునస్తథావిధంకరణమితి- తదాహ (యత్త్వితి) ౨

రం.— ఏవంబ్రహ్మరూపత్వేనప్రతిజ్ఞాతేమూర్తామూర్తేదర్శయన్తీశ్రుతిస్తత్రప్రథమంమూర్తమర్త్యస్థితసదాత్మకంరూపం దర్శయతి (తదేతన్మూర్తమిత్యాది) యదన్యద్వాయోశ్చాన్తరిక్షాచ్చ - వాయ్వన్తరిక్షవ్యతిరిక్తంపృథివ్యప్తైజోలక్షణంయదస్తి - తదేతత్కాఠిన్యేనమూర్తం. (ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్) తథామూర్తత్వేనోక్తమేతదేవరూపం వినశ్వరత్వావ్యాపకత్వచాక్షుషప్రత్యక్షోపలభ్యత్వరూప ధర్మయుక్తతయామర్త్యస్థితసచ్ఛబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. అత్రకాఠిన్యమప్తైజసోఃకరకాసువర్ణాదౌద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్యమూర్తస్యేత్యాది) యఏషతపతిలోకం తేజోమణ్డలరూపేణ-ఏషః- తదేతదాదిత్యమణ్డలంహి-యస్మాత్ - సచ్ఛబ్దితస్యతేజోఽబన్నస్యరసః. తేజోఽబన్నవన్మణ్డలస్యప్రత్యక్షోపలభ్యమానత్వాదితిభావః. తస్మాద్ధేతోరాదిత్యమణ్డలేమూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయయుక్తతేజోఽబన్నరసత్వబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథామూర్తం) అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. వాయుశ్చాన్తరిక్షంచ - యత్పరిశేషితంభూతద్వయం. (ఏతదమృతం) అమూర్తత్వాదస్థితం. అతోఽవిరుధ్యమానంకేనచిత్- అమృతం- అమరణధర్మి. ఏతద్యత్ - స్థితవిపరీతం. వ్యాపి. అపరిచ్ఛిన్నం. యస్మాద్యదేతదన్యేభ్యోఽప్రవిభజ్యమానవిశేషం- అతస్త్యం- త్యదితిపరోక్షాభిధానార్హమేవ. పూర్వవత్. తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్యయతఏతస్యత్యస్య - చతుష్టయవిశేషణస్యామూర్తస్యైషరసః. కోఽసౌ. (యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషః) -కరణాత్మకోహిరణ్యగర్భఃప్రాణఇత్యభిధీయతే యః- సఏషఃఅమూర్తస్యభూతద్వయస్యరసః - పూర్వవత్సారిష్ఠః. ఏతత్పురుషసారంచామూర్తంభూతద్వయం - హైరణ్యగర్భలిఙ్గారమ్భాయహిభూతద్వయాభివ్యక్తిరవ్యాకృతాత్. తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తత్సారంభూతద్వయం. (త్యస్యహ్యేషరసః) -యస్మాద్యోమణ్డలస్థఃపురుషః - మణ్డలవన్నగృహ్యతేసారశ్చభూతద్వయస్య- తస్మాదస్తిమణ్డలస్థస్యపురుషస్యభూతద్వయస్యచసాధర్మ్యం. తస్మాద్యుక్తంప్రసిద్ధవద్ధేతూపాదానంత్యస్యహ్యేషరసఇతి. రసః- కారణంహిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మాచేతనఇతికేచిత్. తత్రచకిలహిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మనఃకర్మవాయ్వన్తరిక్షయోఃప్రయోక్తృ. తత్కా-

ఉ.—— అథాధ్యాత్మమిదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతన్మర్త్యమేతత్స్థితమేతత్సత్తస్యైతస్య మూర్తస్యైతస్య మర్త్యస్యైతస్య స్థితస్యైతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షుః సతో హ్యేష రసః॥ ౪

క్ష్య, వాయ్వన్తరిక్షాధారం సదన్యేషాం భూతానాం ప్రయోక్తృ భవతి. తేన స్వకర్మణా వాయ్వన్తరిక్షయోః ప్రయోక్తైతి తయోః రసః కారణముచ్యత ఇతి. తన్న- మూర్తరసేనాతుల్యత్వాత్. మూర్తస్య తు భూతత్రయస్య రసో మూర్తమేవ మణ్డలం దృష్టం భూతత్రయసమానజాతీయం - న చేతనః. తథాఽమూర్తయోరపి భూతయోస్తత్సమానజాతీయేనైవామూర్తరసేన యుక్తం భవితుం- వాక్యప్రవృత్తేస్తుల్యత్వాత్. యథా హి మూర్తామూర్తే చతుష్టయధర్మవతీ విభజ్యేతే- తథా రసరసవతోరపి మూర్తామూర్తయోః తుల్యత్వేనైవ న్యాయేన యుక్తో విభాగః - న చార్థవైశసం. మూర్తరసేఽపి మణ్డలాధిపశ్చేతనో వివక్ష్యత ఇతి చేత్. అత్యల్పమిదముచ్యతే- సర్వత్రైవ తు మూర్తామూర్తయోః బ్రహ్మరూపేణ వివక్షితత్వాత్. పురుషశబ్దోఽచేతనేఽనుపపన్న ఇతి చేత్. న- పక్షపుచ్ఛాదివిశిష్టస్యైవ లిఙ్గస్య పురుషశబ్దదర్శనాత్ * న వా ఇత్థం సన్తః శక్ష్యామః ప్రజాః ప్రజనయితుమిమాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషం కరవామేతి త ఏతాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషమకుర్వన్నిత్యాదౌ, అన్నరసమయాదిషు చ శ్రుత్యన్తరేషు పురుషశబ్దప్రయోగాత్,. ఇత్యధిదైవతమిత్యుక్తోపసంహారః అధ్యాత్మవిభాగోక్త్యర్థః. ౩

ఆ.—— ఆధిదైవికం మూర్తమభిధాయ తాదృగేవామూర్తం ప్రతీకోపాదానపూర్వకం స్ఫుటయతి (అథేత్యాదినా) అమూర్తత్వముభయహేతుత్వేన సమ్బధ్యతే. అపరిచ్ఛిన్నత్వమవిరోధే హేతుః. అమూర్తత్వాదీనాం మిథో విశేషణవిశేష్యభావో హేతుహేతుమద్భావశ్చ యథేష్టం ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (పూర్వవదితి) పునరుక్తిరపి పూర్వవత్. య ఏష ఇత్యాది ప్రతీకగ్రహణం. తస్య వ్యాఖ్యానం (కరణాత్మక ఇతి) యథా భూతత్రయస్య మణ్డలం సారిష్ఠముక్తం- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) సారిష్ఠత్వమనూద్య హేతుమాహ (ఏతదితి) తాదర్థ్యాత్ -భూతద్వయస్య భూతత్రయోపసర్జనస్య స్వయం ప్రధానస్య హిరణ్యగర్భారమ్భార్థత్వాదితి యావత్. భూతద్వయం- భూతత్రయోపసర్జనమితి శేషః. హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (త్యస్య హీతి) పురుషశబ్దాదుపరిష్టాత్స శబ్దో ద్రష్టవ్యః. అమూర్తత్వాదివిశేషణచతుష్టయవైశిష్ట్యం సాధర్మ్యం. తత్ఫలమాహ (తస్మాదితి) స్వమతముక్త్వా భర్తృప్రపఞ్చమతమాహ (రస ఇతి) త్యస్య హీత్యాదౌ రసశబ్దేన భూతద్వయకారణముక్తం- న చ తచ్చేతనాదన్యత్. న చ జీవస్తథా- అసామర్థ్యాత్. నాపి పరః- కౌటస్థ్యాత్. తస్మాచ్చేతనః సూత్రం క్షేత్రజ్ఞస్తథేత్యర్థః. సోఽపి కథం భూతద్వయకారణం - అత ఆహ (తత్రేతి) పరకీయపక్షః సప్తమ్యర్థః. తత్కర్మణా సత్రా సాధారణ్యమసమ్ప్రతిపన్నమిత్యభిప్రేత్యక్తిలెత్యుక్తం. యథాహుః * యో హ్యేతస్మిన్మణ్డలే విజ్ఞానాత్మా- ఏష ఖల్వవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిష్కృతో విజ్ఞానాత్మత్వమాపద్యతే- తదేతత్కర్మరూపం విజ్ఞానాత్మనః - తద్వాయ్వన్తరిక్షప్రయోక్తృ భవతీతి. నను హైరణ్యగర్భదేహస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాద్భూతద్వయోత్పత్తావపీతరభూతోత్పత్తిం వినా కుతోఽస్య భోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ (తత్కర్మేతి) వాయ్వన్తరిక్షాధారం- తద్రూపపరిణతమితి యావత్. వాయ్వన్తరిక్షయోః- భూతత్రయోపసర్జనయోరితి శేషః. ప్రయోక్తా-హిరణ్యగర్భవిజ్ఞానాత్మా. నిరాకరోతి (తన్నేతి) కథం మూర్తరసేన సహ యథోక్తామూర్తరసస్యాతుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్తస్యేతి) అమూర్తస్యాసౌ రసశ్చేత్యమూర్తరసః- తేనేతి యావత్. అమూర్తరసస్య చేతనత్వే తు రసయోర్వైజాత్యం స్యాదితి భావః. అస్తు తయోర్వైజాత్యం. నేత్యాహ (యథా హీతి). మూర్తం మర్త్యం స్థితం సదితి మూర్తస్య ధర్మచతుష్టయం, అమూర్తం అమృతం వ్యాపి త్యదిత్యమూర్తస్య. విభజనం - అసఙ్కీర్ణత్వేన ప్రదర్శనం: యథా రసవతోర్మూర్తామూర్తయోస్తుల్యత్వముక్తం - తథా రసయోరపి తయోస్తుల్యేనైవ ప్రకారేణ ప్రదర్శనముచితం.- న త్వమూర్తరసః చేతనో, మూర్తో రసస్త్వచేతన, ఇతి యుక్తో విభాగః- అర్ధజరతీయస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ (తథేతి) అర్థవైశసం పరిహర్తుం శఙ్కతే (మూర్తరసేపీతి) అమూర్తరసవన్మూర్తరసశబ్దేనాపి చేతనస్యైవ బ్రహ్మణో మణ్డలాపన్నస్య గ్రహణమిత్యేతద్దూషయతి (అత్యల్పమితి) మణ్డలస్యాచేతనకార్యతయాచేతనత్వే సర్వస్య తత్కార్యస్య [illegible]తన్మాత్రత్వాద్రసయోశ్చేతనతేతి విశేషణానర్థక్యమిత్యర్థః. మణ్డలాధారస్య చేతనత్వం పురుషశబ్దవశాదేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (పురుషశబ్ద ఇతి) అనుపపత్తిం పరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవ వ్యాకరోతి (న వా ఇతి) ఇత్థం - విభక్తాస్సన్తో నైవ శక్ష్యామో వ్యవహారం ప్రజనయితుమిత్యాలోచ్య త్వక్చక్షుఃశ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణవాఙ్మనోరూపానిమాన్ సప్త పురుషానేకం పురుషం - సంహతం లిఙ్గం కరవామేతి నిశ్చిత్య అమీ ప్రాణాః సప్త పురుషాన్ - ఉక్తానేకం పురుషం- లిఙ్గాత్మానమకృతవన్త ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన లౌకికమపి దర్శనం గృహ్యతే. శ్రుత్యన్తరం- తైత్తిరీయకం.- పురుషశబ్దప్రయోగః * స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యాదిః. పరకీయం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౩

రం.—— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. తదేవాహ (వాయుశ్చాన్తరిక్షం చేతి) (ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యదితి) అత్ర వాయ్వాకాశయోరమృతత్వయత్త్వరూపావినశ్వరత్వవ్యాపకత్వే ఆపేక్షికే మన్తవ్యే. త్యత్త్వం చ స్వతో రూపవత్త్వాభావపర్యవసన్నం గ్రాహ్యం. అతస్తయోర్వినాశిత్వకార్యత్వప్రత్యక్షత్వాదేరవిరోధః. (తస్యైతస్యామూర్తస్యేత్యాది) త్యస్య హ్యేష రసః- హి యస్మాదాదిత్యమణ్డలస్థపురుషోస్య చాదిప్రత్యక్షగోచరత్వాత్త్యస్య రసః - తస్మాదమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వలక్షణధర్మచతుష్టయాశ్రయవాయ్వన్తరిక్షరసత్వబుద్ధిరాదిత్యమణ్డలస్థపురుషే పరమాత్మని కర్తవ్యేత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- ఇత్యుక్తరీత్యాఽధిదైవతముపాసనకర్తవ్యతాప్రకార ఉక్త ఇత్యర్థః. ౩

శం.—— అథ అధునాఽధ్యాత్మం- మూర్తామూర్తయోర్విభాగ ఉచ్యతే. కిం తన్మూర్తం. ఇదమేవ. కిం చేదం. యదన్యత్ప్రాణాచ్చ- వాయోః

ఉ.— అథామూర్తం ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమేతద్యదేతత్త్యత్తస్యైతస్యామూర్తస్యైతస్యామృతస్యైతస్య యత ఏతస్య త్యస్యైష రసో యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్త్యస్య హ్యేష రసః॥ ౫

తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాసో యథా పాణ్డ్వావికం యథేన్ద్రగోపో య

యశ్చాయమన్తః- అభ్యన్తర ఆత్మన్యాకాశః. ఖం శరీరస్థం, చ యః ప్రాణః, - ఏతద్ద్వయం వర్జయిత్వా యదన్యచ్ఛరీరారమ్భకం భూతత్రయం- ఏతన్మర్త్యమిత్యాదిసమానమన్యత్పూర్వేణ. (ఏతస్య సత ఏష రసో యచ్చక్షురితి) ఆధ్యాత్మికస్య శరీరారమ్భకస్య కార్యస్యైష రసః- సారః. తేన హి సారేణ సారవదిదం శరీరం సమస్తం- యథాధిదైవతమాదిత్యమణ్డలేన. ప్రాథమ్యాచ్చ * చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి. * తేజో రసో నిరవర్తతాగ్నిరితి లిఙ్గాత్. తైజసం హి చక్షుః. ఏతత్సారమాధ్యాత్మికం భూతత్రయం. సతో హ్యేష రస ఇతి మూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౪

ఆ.— చక్షుషో రసత్వం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం ప్రకటయతి (ఆధ్యాత్మికస్యేత్యాదినా) చక్షుషః సారత్వే శరీరావయవేషు ప్రాథమ్యం హేత్వన్తరమాహ (ప్రాథమ్యాచ్చేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (చక్షుషీ ఏవేతి) సమ్భవతః- జాయమానస్య జన్తోశ్చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే- ప్రథానే సమ్భవతః- జాయేతే. * శశ్వద్ధ వై రేతసః సిక్తస్య చక్షుషీ ఏవ ప్రథమే సమ్భవత ఇతి బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. చక్షుషః సారత్వే హేత్వన్తరమాహ (తేజ ఇతి) శరీరమాత్రస్యావిశేషేణ నిష్పాదకం తత్ర సర్వత్ర సన్నిహితమపి తేజో విశేషతశ్చక్షుషి స్థితం- * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీ ప్రావిశదితి శ్రుతేః. అతః తేజశ్శబ్దపర్యాయరసశబ్దస్య చక్షుషి ప్రవృత్తిరవిరుద్ధేతి భావః. ఇతశ్చ తేజశ్శబ్దపర్యాయో రసశబ్దశ్చక్షుషి సమ్భవతీత్యాహ (తైజసం హీతి) ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి (ఏతత్సారమితి) హేతుమవతార్య తస్యార్థమాహ (సతో హీతి) చక్షుషో మూర్తత్వాన్మూర్తభూతత్రయకార్యత్వం యుక్తం- సాధర్మ్యాద్దేహావయవేషు ప్రాధాన్యాచ్చ తస్యాధ్యాత్మికభూతత్రయసారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథాధ్యాత్మమితి) ఇతః పరమధ్యాత్మం మూర్తామూర్తరసోపాసనచిన్తాప్రకారో వర్ణ్యత ఇత్యర్థః. అధ్యాత్మం- ఆత్మని- దేహ ఇత్యర్థః. (ఇదమేవ మూర్తం యదన్యత్ప్రాణాచ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఇతి) యన్ముఖ్యప్రాణాదన్యత్, యశ్చాన్తరాత్మన్- శరీరాన్తరాకాశః - తస్మాచ్చాన్యత్,- సర్వమిదం మూర్తమిత్యర్థః. ఆకాశ ఇత్యత్ర తస్మాచ్చేతి శేషః. ఏతన్మర్త్యం. ఏతదేవ స్థితం. ఏతదేవ సచ్చేత్యర్థః. (తస్యైతస్య మూర్తస్యేత్యాది) చక్షుర్గోళస్య ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వేన సద్రసత్వసమ్భవాచ్చక్షుర్గోళే మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వరూపధర్మచతుష్టయవిశిష్టప్రాణశరీరాన్తరాకాశోభయాన్యశరీరవర్తివస్తురసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. పదార్థాః పూర్వవత్. ౪

శం.— అథ- అధునాఽమూర్తముచ్యతే. యత్పరిశేషితం భూతద్వయం- ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశః, - ఏతదమూర్తం. అన్యత్పూర్వవత్. ఏతస్య త్యస్యైష రసః- సారః. యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః. దక్షిణేఽక్షన్నితి విశేషగ్రహణం శాస్త్రప్రత్యక్షత్వాత్. లిఙ్గస్య హి దక్షిణేఽక్ష్ణి విశేషతోఽధిష్ఠాతృత్వం శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షం- సర్వశ్రుతిషు తథా ప్రయోగదర్శనాత్. త్యస్య హ్యేష రస ఇతి - పూర్వవద్విశేషతోఽగ్రహణాదస్యామూర్తత్వసారత్వే హేత్వర్థః. ౫

ఆ.— కుతో విశేషోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దక్షిణ ఇతి) శాస్త్రస్య - తేన వా దక్షిణేఽక్షిణి విశేషస్య ప్రత్యక్షత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయం వ్యాఖ్యానమాశ్రిత్య హేత్వర్థం స్ఫుటయతి (లిఙ్గస్యేతి) హేతుమనూద్య తదర్థం కథయతి (త్యస్యేతి) యథా పూర్వత్ర చక్షుషి మూర్తత్వాదిచతుష్టయదృష్ట్యా తాదృగ్భూతత్రయసారతోక్తా- తథాత్రాపి లిఙ్గాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయస్యావిశేషేణ గ్రహణాదమూర్తత్వాదినా సాధర్మ్యాత్తథావిధభూతద్వయసారత్వం. తస్య శరీరే ప్రాధాన్యాచ్చ తత్సారత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథామూర్తమితి) రూపముచ్యత ఇతి శేషః. (ప్రాణశ్చ యశ్చాయమన్తరాత్మన్నాకాశ ఏతదమృతమిత్యాది) ప్రాణహార్దాకాశయోరమూర్తత్వామృతత్వయత్త్వత్యత్త్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్త్వస్య పూర్వోక్తరీత్యా సమ్భవాదమూర్తత్వాదిధర్మచతుష్టయాశ్రయప్రాణహార్దాకాశయోర్దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః పరమాత్మా రసః- తస్యాస్మదాదిప్రత్యక్షానుపలభ్యత్వేన త్యస్య రసత్వాత్. తతశ్చ దక్షిణాక్షిస్థే పరమాత్మన్యమూర్తత్వాదిచతుష్టయవిశిష్టప్రాణహార్దాకాశరసత్వబుద్ధిః కర్తవ్యేత్యర్థః. నను హి కుణ్డలాధికరణభాష్యే * మూర్తామూర్తస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తద్వ్యాచక్షాణైర్వ్యాసార్యైః * చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చకథనేనాచిత్ప్రపఞ్చోఽపి కథితస్స్యాదిత్యర్థః. న త్వన్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. సజ్జాత్యుపయోగిత్వేనాచిత్ప్రపఞ్చోపాదానం కృతమితి భాష్యస్థమచిత్ప్రపఞ్చపదం చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపలక్షకమితి వ్యాఖ్యాతం. న చాస్మిన్ శ్రుతిసన్దర్భే చిత్ప్రపఞ్చసమర్పకం కిమపి పదం దృశ్యత ఇతి చేన్న- వాయ్వన్తరిక్షాదిశబ్దానాం చిత్సంసృష్టాచిత్పరత్వోపపత్త్యా చిత్ప్రపఞ్చస్యాప్యుపాదానసమ్భవేన చేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మశరీరత్వప్రతిపాదనాదితి ధ్యేయం. ౫

శం.— బ్రహ్మణ ఉపాధిభూతయోర్మూర్తామూర్తయోః - కార్యకరణవిభాగేనాధ్యాత్మాధిదైవతయోర్విభాగో వ్యాఖ్యాతః సత్యశబ్దవాచ్యయోః. అథేదానీం తస్య హైతస్య పురుషస్య - కరణాత్మనో లిఙ్గస్య రూపం వక్ష్యామో వాసనామయం మూర్తామూర్తవాసనావిజ్ఞానమయసంయోగజనితం- విచిత్రం పటభిత్తిచిత్రవన్మాయేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికోపమం సర్వవ్యామోహాస్పదం- ఏతావన్మాత్రమేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదినో వైనాశికా యత్ర భ్రాన్తాః-

థాఽగ్న్యర్చిర్యథాపుణ్డరీకం। యథాసకృద్విద్యుత్తగ్ం సకృద్విద్యుత్తేవహ వా అస్య శ్రీర్భవతియఏవం వేద। అథాతఆదేశో నేతినేతి। నహ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయగ్ం సత్యస్యసత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేషసత్యం॥ ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవ వాసనారూపం పటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్య గుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం త్రిగుణం స్వతన్త్రం ప్రధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః। ఔపనిషదమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమాత్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయో నాజాతశత్రుప్రతిబోధితేన. సహ విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాసముదాయః,. ప్రయోక్తృకర్మరాశిప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిస్సాధనం చేతి. తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయశ్చైషః కర్మరాశిరిత్యుక్త్వా పునస్తతస్త్రస్యన్తః సాఙ్ఖ్యభయాత్- సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగేఽపి పుటకతైలాశ్రయో భవతి- తద్వల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతి- స పరమాత్మైకదేశః కిలాన్యత ఆగతేన గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్ కర్తా భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. స చ కర్మరాశిర్భూతరాశేరాగన్తుకః. స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వత ఉత్థితాఽవిద్యాఽనాగన్తుకాప్యూషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్యన్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి. కథం. ఉక్తా ఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వసవ్రణత్వకర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్త్యాదయో దోషాః. నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరేణైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరకభూచ్ఛిద్రాకాశాదివత్- తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చ స్వత ఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. న చ వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం. న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హృదయే హ్యేవ రూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్య ఇత్యాద్యాః. న చాసాం శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా; ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసా, మేతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపనిషదాం,. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి. తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్- కామం భవతు- న మే ద్వేషః. న చ * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయాపత్తేః సమఞ్జసం. యదా తు మూర్తామూర్తే తజ్జనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం, న చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే,- తద్దైతదనుకూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి. అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పరమాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణేతి. తదా చ రూపే ఏవేతి ద్వివచనమసమఞ్జసం- రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయమితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ విక్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతీయం వాచోయుక్తిరనర్థికా స్యాత్ - వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్. న చ వస్తు వస్త్వన్తరద్వారేణ విక్రియత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం. న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనోఽవస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్వేదార్థమూఢానాం స్వచిత్తప్రభవా ఏవమాదికల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యో వేదార్థః- వేదార్థోపకారీ వా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్రతి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా. * యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి, - తస్యేతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- యోఽసౌ త్యస్యామూర్తస్య రసః; న తు విజ్ఞానమయః. నను విజ్ఞానమయస్యైవైతాని రూపాణి కస్మాన్న భవన్తి- విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్,. నైవం- విజ్ఞానమయస్య రూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. యది హి తస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః- తస్యైవ * నేతి నేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయా ఆదేశో న స్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసావాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి. న- ప్రస్తావాన్తే ఉపసంహారాత్ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య * స ఏష నేతి నేతీతి. * విజ్ఞాపయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయా అర్థవత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రధ్వస్తసర్వోపాధివిషయం- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్ - యేనాసౌ జ్ఞాపితో జానాత్యాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనేతి. అథ పునరన్యో విజ్ఞానమయః- అన్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదా అన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయో గృహీతస్స్యాత్ - న * ఆత్మానమేవావైదహం బ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్యైవైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపే వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం- సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి. కాని తానీతి. ఉచ్యన్తే- యథా లోకే మహారజనం- హరిద్రా- తయా రక్తం మాహారజనం- యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఞ్జనాకారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ ఏతదా పాణ్డురం భవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రా

థాఽగ్న్యర్చిర్యథా పుణ్డరీకం। యథా సకృద్విద్యుత్తగ్ సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతి య ఏవం వేద। అథాత ఆదేశో నేతి నేతి। న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయగ్ సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యం॥ ……………………………… ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయె తృతీయబ్రాహ్మణమ్.

ఏతదేవ వాసనారూపం పటరూపవదాత్మనో ద్రవ్యస్య గుణ ఇతి నైయాయికా వైశేషికాశ్చ సమ్ప్రతిపన్నాః - ఇదమాత్మార్థం త్రిగుణం స్వతన్త్రం ప్రధానాశ్రయం పురుషార్థేన హేతునా ప్రవర్తత ఇతి సాఙ్ఖ్యాః. ఔపనిషదమన్యా అపి కేచిత్ప్రక్రియాం రచయన్తి- మూర్తామూర్తరాశిరేకః, పరమాత్మరాశిరుత్తమః, తాభ్యామన్యోఽయం మధ్యమః కిల తృతీయః కర్తా భోక్తా విజ్ఞానమయో నామ జాతశత్రుప్రతిబోధితేన. సహ విద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాసముదాయః,. ప్రయోక్తృకర్మరాశిః ప్రయోజ్యః పూర్వోక్తో మూర్తామూర్తభూతరాశిః సాధనం చేతి. తత్ర చ తార్కికైస్సహ సన్ధిం కుర్వన్తి. లిఙ్గాశ్రయశ్చైషః కర్మరాశిరిత్యుక్త్వా పునస్తతస్త్రస్యన్తః సాఙ్ఖ్యభయాత్- సర్వః కర్మరాశిః పుష్పాశ్రయ ఇవ గన్ధః పుష్పవియోగేఽపి పుటకతైలాశ్రయో భవతి- తద్వల్లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మైకదేశమాశ్రయతి- స పరమాత్మైకదేశః కిలాన్యత ఆగతేన గుణేన కర్మణా సగుణో భవతి నిర్గుణోఽపి సన్ [illegible] ర్భోక్తా బధ్యతే ముచ్యతే చ విజ్ఞానాత్మేతి వైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్తి. స చ కర్మరాశిర్మూర్తరాశేరాగన్తుకః. స్వతో నిర్గుణ ఏవ - పరమాత్మైకదేశత్వాత్. స్వత ఉత్థితాఽవిద్యాఽఽగన్తుకా పూషరవదనాత్మధర్మ ఇత్యనయా కల్పనయా సాఙ్ఖ్యచిత్తమనువర్తన్తే. సర్వమేతత్తార్కికైస్సహ సామఞ్జస్యకల్పనయా రమణీయం పశ్యన్తి- నోపనిషత్సిద్ధాన్తం సర్వన్యాయవిరోధం చ పశ్యన్తి. కథం. ఉక్తా ఏవ తావత్సావయవత్వే పరమాత్మనః సంసారిత్వవ్రణత్వకర్మఫలదేశసంసరణానుపపత్త్యాదయో దోషాః. నిత్యభేదే చ విజ్ఞానాత్మనః పరైకత్వానుపపత్తిః. లిఙ్గమేవేతి చేత్ పరమాత్మన ఉపచరితదేశత్వేన కల్పితం ఘటకరకభూచ్ఛిద్రాకాశాదివత్ - తదా లిఙ్గవియోగేఽపి పరమాత్మదేశాశ్రయణం వాసనాయాః. అవిద్యాయాశ్చ స్వత ఉత్థానమూషరవదిత్యాదికల్పనానుపపన్నైవ. న చ వాస్యదేశవ్యతిరేకేణ వాసనాయా వస్త్వన్తరసఞ్చరణం మనసాపి కల్పయితుం శక్యం. న చ శ్రుతయోఽనుగచ్ఛన్తి * కామస్సఙ్కల్పో విచికిత్సా * హృదయే హ్యేవ రూపాణి * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః * తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్య ఇత్యాద్యాః. న చాసాం శ్రుతీనాం శ్రుతాదన్యార్థాన్తరకల్పనా న్యాయ్యా; ఆత్మనః పరబ్రహ్మత్వోపపాదనార్థపరత్వాదాసాం, మేతావన్మాత్రార్థోపక్షయత్వాచ్చ సర్వోపనిషదాం,. తస్మాచ్ఛ్రుత్యర్థకల్పనాకుశలాః సర్వ ఏవోపనిషదర్థమన్యథా కుర్వన్తి. తథాపి వేదార్థశ్చేత్స్యాత్- కామం భవతు- న మే ద్వేషః. న చ * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి రాశిత్రయాపత్తేః సమఞ్జసం. యదా తు మూర్తామూర్తే తజ్జనితవాసనాశ్చ మూర్తామూర్తే ద్వే రూపే, బ్రహ్మ చ రూపి తృతీయం, న చాన్యచ్చతుర్థమన్తరాళే,- తదైతదనుకూలమవధారణం ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి. అన్యథా బ్రహ్మైకదేశస్య విజ్ఞానాత్మనో రూపే ఇతి కల్ప్యం- పరమాత్మనో వా విజ్ఞానాత్మద్వారేణేతి. తదా చ రూపే ఏవేతి ద్వివచనమసమఞ్జసం- రూపాణీతి వాసనాభిస్సహ బహువచనం యుక్తతరం స్యాత్ - ద్వే చ మూర్తామూర్తే, వాసనాశ్చ తృతీయ, మితి. అథ మూర్తామూర్తే ఏవ పరమాత్మనో రూపే - వాసనాస్తు విజ్ఞానాత్మన ఇతి చేన్న - తదా విజ్ఞానాత్మద్వారేణ విక్రియమాణస్య పరమాత్మన ఇతీయం వాచోయుక్తిరనర్థికా స్యాత్ - వాసనాయా అపి విజ్ఞానాత్మద్వారస్యావిశిష్టత్వాత్. న చ వస్తు వస్త్వన్తరద్వారేణ విక్రియత ఇతి ముఖ్యయా వృత్త్యా శక్యం కల్పయితుం. న చ విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనో వస్త్వన్తరం- తథా కల్పనాయాం సిద్ధాన్తహానాత్. తస్మాద్ద్వేదార్థమూఢానాం స్వచిత్తప్రభవా ఏవ మూఢకల్పనా అక్షరబాహ్యాః. న హ్యక్షరబాహ్యో వేదార్థః - వేదార్థోపకారీ వా- నిరపేక్షత్వాద్వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్రతి. తస్మాద్రాశిత్రయకల్పనాఽసమఞ్జసా. * యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ పురుష ఇతి లిఙ్గాత్మా ప్రస్తుతోఽధ్యాత్మే, అధిదైవే చ * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి, - తస్యేతి ప్రకృతోపాదానత్వాత్ స ఏవోపాదీయతే- యో సౌ త్యస్యామూర్తస్య రసః; న తు విజ్ఞానమయః. నను విజ్ఞానమయస్యైవైతాని రూపాణి కస్మాన్న భవన్తి- విజ్ఞానమయస్యాపి ప్రకృతత్వాత్, తస్యేతి చ ప్రకృతోపాదానాత్,. నైవం- విజ్ఞానమయస్యారూపిత్వేన విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్. యది హి తస్యైవ విజ్ఞానమయస్యైతాని మాహారజనాదీని రూపాణి స్యుః- తస్యైవ * నేతి నేతీత్యనాఖ్యేయరూపతయాఽఽదేశో న స్యాత్. నన్వన్యస్యైవాసావాదేశః- న తు విజ్ఞానమయస్యేతి. న- షష్ఠాన్తే ఉపసంహారాత్ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి విజ్ఞానమయం ప్రస్తుత్య * స ఏష నేతి నేతీతి. * విజ్ఞపయిష్యామీతి చ ప్రతిజ్ఞాయాస్తద్వత్త్వాత్. యది చ విజ్ఞానమయస్యైవాసంవ్యవహార్యమాత్మస్వరూపం జ్ఞాపయితుమిష్టం స్యాత్ ప్రధ్వస్తసర్వోపాధివిషయం- తత ఇయం ప్రతిజ్ఞార్థవతీ స్యాత్ - యేనాసౌ జ్ఞాపితో విజ్ఞానాత్మాత్మానమేవాహం బ్రహ్మాస్మీతి, శాస్త్రనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి, న బిభేతి కుతశ్చనేతి. అథ పునరన్యో విజ్ఞానమయాత్- అన్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదిశ్యతే- తదాఽన్యదదో బ్రహ్మాన్యోఽహమస్మీతి విపర్యయగృహీతస్స్యాత్ - న * ఆత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి. తస్మాత్తస్య హైతస్య- లిఙ్గపురుషస్యైవైతాని రూపాణి. సత్యస్య చ సత్యే పరమాత్మస్వరూపే వక్తవ్యే నిరవశేషం సత్యం వక్తవ్యం- సత్యస్య చ విశేషరూపాణి వాసనాః- తాసామిమాని రూపాణ్యుచ్యన్తే. ఏతస్య పురుషస్య- ప్రకృతస్య లిఙ్గాత్మన ఏతాని రూపాణి. కాని తానీతి. ఉచ్యన్తే- యథా లోకే మాహారజనం- హరిద్రా, తయా రక్తం మాహారజనం యథా వాసో లోకే- ఏవం స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే తాదృశం వాసనారూపం రఞ్జనాకారముత్పద్యతే చిత్తస్య- యేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే వస్త్రాదివత్. యథా చ లోకే పాణ్డ్వావికం- అవేరిదమావికం- ఊర్ణాది. యథా చ ఏతదా పాణ్డురం భవతి- తథాన్యద్వాసనారూపం. యథా చ లోకే ఇన్ద్రగోపోఽత్యన్తరక్తో భవతి- ఏవమస్య వాసనారూపం. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రా

గస్యతారతమ్యం- క్వచిత్పురుషచిత్తవృత్త్యపేక్షయా. యథాచలోకేఽగ్న్యర్చిర్భాస్వరంభవతి- తథాక్వచిత్కస్యచిద్వాసనారూపంభవతి.యథాపుణ్డరీకంశుక్లం- తద్వదపిచవాసనారూపంకస్యచిద్భవతి. యథాసకృద్విద్యుత్తం- యథాసకృద్విద్యోతనంసర్వతః ప్రకాశకంభవతి. తథాజ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయాకస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. నైషాంవాసనారూపాణాంఆదిరన్తోమధ్యస్సఙ్ఖ్యావాదేశఃకాలోనిమిత్తంవాఽవధార్యతే-. అసఙ్ఖ్యేయత్వాద్వాసనాయాః, వాసనాహేతూనాంచానన్త్యాత్,. తథాచవక్ష్యతిషష్ఠే *ఇదంమయోఽదోమయఇత్యాది. తస్మాన్నస్వరూపసఙ్ఖ్యావధారణార్థాదృష్టాన్తాఃయథామాహారజనంవాసఇత్యాదయః. కింతర్హి. ప్రకారప్రదర్శనార్థాః- ఏవంప్రకారాణిహివాసనారూపాణీతి, యత్తువాసనారూపమభిహితమన్తేసకృద్విద్యోతనమివేతి- తత్కిలహిరణ్యగర్భస్యావ్యాకృతాత్ప్రాదుర్భవతస్తటిద్వత్సకృదేవవ్యక్తిర్భవతీతి. తత్తదీయంవాసనారూపంహిరణ్యగర్భస్యయోవేద- తదస్యసకృద్విద్యుత్తేవ- హవాఇత్యవధారణార్థః. ఏవమేవాస్యశ్రీః- ఖ్యాతిర్భవతీత్యర్థః. యథాహిరణ్యగర్భస్యైవం- ఏతద్యథోక్తంవాసనారూపవత్త్వంయోవేద.| ఏవంనిరవశేషంసత్యస్యస్వరూపమభిధాయయత్తత్సత్యస్యసత్యమవోచామ-తస్యైవస్వరూపావధారణార్థంబ్రాహ్మణఇదమారభ్యతే- అథ- అనన్తరం- సత్యస్వరూపనిర్దేశానన్తరంయత్సత్యస్యసత్యం- తదేవావశిష్యతేయస్మాత్- అతః- తస్మాత్సత్యస్యసత్యంస్వంస్వరూపంనిర్దేష్టవ్యమతః. ఆదేశః- నిర్దేశో బ్రహ్మణః. కఃపునరసౌనిర్దేశఇతి. ఉచ్యతే- నేతినేతీత్యేవంనిర్దేశః.| ననుకథమాభ్యాంనేతినేతీతిశబ్దాభ్యాంసత్యస్యసత్యంనిర్దిదిక్షితమితి. ఉచ్యతే - సర్వోపాధివిశేషాపోహేన. యస్మిన్నకశ్చిద్విశేషోఽస్తినామవారూపంవాకర్మవాభేదోవాజాతిర్వాగుణోవా. తద్ద్వారేణహిశబ్దప్రవృత్తిర్భవతి- నచైషాంకశ్చిద్విశేషోబ్రహ్మణ్యస్తి- అతోననిర్దేష్టుంశక్యతేఇదంతదితి. గౌరసావస్పన్దతేశుక్లోవిషాణీతియథాలోకేనిర్దిశ్యతే- తథా. అధ్యారోపితనామరూపకర్మద్వారేణ బ్రహ్మనిర్దిశ్యతే- *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మ *విజ్ఞానఘనఏవ *బ్రహ్మాత్మేత్యేవమాదిశబ్దైః. యదాపునఃస్వరూపమేవనిర్దిదిక్షితంభవతినిరస్తసర్వోపాధివిశేషం - తదానశక్యతేకేనచిదపిప్రకారేణనిర్దేష్టుం. తదాఽయమేవాభ్యుపాయః- యదుతప్రాప్తనిర్దేశప్రతిషేధద్వారేణ నేతినేతీతినిర్దేశః.| ఇదంచనకారద్వయంవీప్సావ్యాప్త్యర్థం. యద్యత్ప్రాప్తం- తత్తన్నిషిధ్యతే. తథాచసత్యనిర్దిష్టాశఙ్కా- బ్రహ్మణఃపరిహృతాభవతి- అన్యథాహినకారద్వయేనప్రకృతద్వయప్రతిషేధేయదన్యత్ప్రకృతాత్ప్రతిషిద్ధద్వయాత్-తద్బ్రహ్మ- తన్ననిర్దిష్టంకీదృశంతుఖల్విత్యాశఙ్కాననివర్తిష్యతే. తథాచానర్థకశ్చసనిర్దేశః- పురుషస్యవివిదిషాయాఅనివర్తకత్వాత్. *బ్రహ్మజ్ఞపయిష్యామీతిచవాక్యమపరిసమాప్తార్థంస్యాత్. యదాతుసర్వదిక్కాలాదివివిదిషానివర్తితాస్యాత్సర్వోపాధినిరాకరణద్వారేణ- తదాసైన్ధవఘనవదేకరసంప్రజ్ఞానఘనమనన్తరమబాహ్యంసత్యస్యసత్యమహంబ్రహ్మాస్మీతిసర్వతోనివర్తతేవివిదిషా, ఆత్మన్యేవావస్థితాప్రజ్ఞాభవతి,. తస్మాద్వీప్సార్థంనేతినేతీతినకారద్వయం. ననుమహతాయత్నేనపరికరబన్ధంకృత్వాకింయుక్తమేవంనిర్దేష్టుంబ్రహ్మ. బాఢం- కస్మాత్. (నహి) యస్మాదితినేత్యేతస్మాదితీతివ్యాప్తప్రకారానకారద్వయవిషయానిర్దిశ్యన్తే- యథాగ్రామోగ్రామోరమణీయఇతి. అన్యత్పరంనిర్దేశనంనాస్తి-తస్మాదయమేవనిర్దేశోబ్రహ్మణః. యదుక్తం *తస్యోపనిషత్సత్యస్యసత్యమితి- ఏవంప్రకారేణసత్యస్యసత్యంతత్పరంబ్రహ్మ-అతోయుక్తముక్తంనామధేయంబ్రహ్మణః. నామ్నైవనామధేయం. కింతత్. (సత్యస్యసత్యం,ప్రాణావైసత్యం,తేషామేషసత్యమితి) ౬

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్యహేత్యాదేర్వృత్తానువాదపూర్వకంసమ్బన్ధమాహ (బ్రహ్మణఇతి)-విభాగః-విశేషః. తస్య-అధిదైవంప్రకృతస్య. ఏతస్య-అధ్యాత్మసన్నిహితస్య. అమూర్తరసభూతాన్తఃకరణస్యైవరాగాదివాసనేతివక్తుంతస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. కథమిదంరూపంలిఙ్గస్యప్రాప్తమితి. తదాహ (మూర్తేతి)-మూర్తామూర్తవాసనాభిర్విజ్ఞానమయసంయోగేనచజనితంబుద్ధేఃరూపమితియావత్. నేదమాత్మనోరూపం- తస్యైకరసస్యానేకరూపత్వానుపపత్తేరితివిశినష్టి (విచిత్రమితి)-వాస్తవత్వశఙ్కాంవారయతి (మాయేతి)-వైచిత్ర్యమనుసృత్యానేకోదాహరణం. అన్తఃకరణస్యైవరాగాదివాసనాశ్చేత్- కథంపురుషస్తన్మయోదృశ్యతే. తత్రాహ (సర్వేతి)-తదేవవ్యాకుర్వన్విజ్ఞానవాదినాంభ్రాన్తిమాహ (ఏతావన్మాత్రమితి)-బుద్ధిమాత్రమేవాహంవృత్తివిశిష్టంస్వరసభఙ్గురంరాగాదికలుషితమాత్మా- నాన్యఃస్థాయీక్షణికోవేతియత్రతేభ్రాన్తాః- తస్యరూపంవక్ష్యమాణమితిసమ్బన్ధః. తార్కికాణామపిబౌద్ధవద్భ్రాన్తిముద్భావయతి (ఏతదేవేతి)-అన్తఃకరణమేవాహంధీగ్రాహ్యంరాగాదిధర్మకమాత్మా - తస్యవాసనామయంరూపంపటస్యశౌక్ల్యవద్గుణః- సచసంసారఇతియత్రతార్కికాఃభ్రాన్తాః- తస్యరూపంవక్ష్యమాణమితిపూర్వవత్. సాఙ్ఖ్యానాంభ్రాన్తిమాహ (ఇదమితి) కేనప్రకారేణాన్తఃకరణమాత్మాఖ్యమిష్యతే - తత్రాహ (పురుషార్థేనేతి)-కథమస్యత్రిగుణత్వాదికంసిధ్యతి - తత్రాహ (ప్రధానాశ్రయమితి)-నాన్తఃకరణమేవాత్మా- కింత్వన్యఃసర్వగతః సర్వవిక్రియాశూన్యఃస్వప్రకాశః - తస్యభోగాపవర్గానుగుణ్యేనప్రధానాత్మకమన్తఃకరణంతత్పధర్మకంప్రవర్తతఇతియత్రకాపిలాభ్రామ్యన్తి- తస్యరూపంవక్ష్యమాణమితిసమ్బన్ధః.| యత్రవిచిత్రావిపశ్చితాంభ్రాన్తిః- తదన్తఃకరణంతస్యహేత్యత్రోచ్యతే- నాత్మేతిస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (ఔపనిషదంమన్యాఇతి) కీదృశీప్రక్రియేత్యుక్తేరాశిత్రయకల్పనాంవదన్నాదావధమంరాశింవర్ణయతి (మూర్తేతి)-ఉత్కృష్టరాశిమాచష్టే (పరమాత్మేతి)-రాశ్యన్తరమాహ (తాభ్యామితి) *తాన్యేతానిత్రీణివస్తూని మూర్తామూర్తంమాహారజనాదిరూపమాత్మకతత్త్వమితి-పరోక్తిమాశ్రిత్యరాశిత్రయకల్పనాముక్త్వామధ్యమాధమరాశ్యోర్విశేషమాహ (ప్రయోక్త్రితి)-ఉత్పాదకత్వంప్రయోక్తృత్వం. కర్మగ్రహణంవిద్యాప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. సాధనం-జ్ఞానకర్మకారణంకార్యకరణజాతం. తదపిప్రయోజ్యమిత్యాహ (సాధనంచేతి)-ఇతిశబ్దోరాశిత్రయకల్పనాసమాప్త్యర్థః. పరకీయకల్పనాన్తరమాహ (తత్రేతి)-రాశిత్రయేకల్పితేసతీతియావత్. సన్నికరణమేవస్ఫోరయతి (లిఙ్గత్రయశ్చేతి)-తతఇత్యుక్తిపరామర్శః. సాఙ్ఖ్యథయాత్రిస్వన్యోవైశేషికచిత్తమప్యనుసరన్నీతిసమ్బన్ధః.

కథంతచ్చిత్తానుసరణం. తదుపపాదయతి (కర్మరాశిరితి) కథంనిర్గుణమాత్మానంకర్మరాశిరాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మైకదేశఇతి) (అన్యతఇతి) కార్యకరణాత్మకాద్భూతరాశేరితియావత్. యదాభూతరాశినిష్ఠంకర్మాదితద్ద్వారాఆత్మన్యాగచ్ఛతి- తదాసకర్తృత్వాదిసంసారమనుభవతీత్యాహ (స్వకర్తేతి) స్వతస్తస్యకర్మాదిసమ్బన్ధిత్వేనసంసారిత్వంస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిర్గుణఏవ-విజ్ఞానాత్మేతిశేషః. సాఙ్ఖ్యచిత్తానుసారార్థమేవంపరేషాంప్రక్రియాన్తరమాహ (స్వతఇతి) నైసర్గిక్యప్యవిద్యాపరస్మాదేవాభివ్యక్తాసతీతదేకదేశం వికృత్యతస్మిన్నేవాన్తఃకరణాఖ్యేతిష్ఠతీతివదన్తోఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేత్యుక్త్వాసాఙ్ఖ్యచిత్తమప్యనుసరన్తీత్యర్థః. అవిద్యాపరస్మాదుత్పన్నాచేత్- తమేవాశ్రయేత్- నతదేకదేశమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఊషరవదితి) యథాపృథివ్యాజాతోప్యూషరదేశస్తదేకదేశమాశ్రయతి-ఏవమవిద్యాపరస్మాజ్జాతాపితదేకదేశమాశ్రయిష్యతీత్యర్థః॥ తదేతద్దూషయితుముపక్రమతే (సర్వమేతదితి) తార్కికైస్సహసన్ధికరణాదికమేతత్సర్వమధికృత్యసామఞ్జస్యేనపూర్వోక్తానాంకల్పనానామాపాతేనరమణీయత్వమనుభవన్తీతియావత్. యథోక్తకల్పనానాంశ్రుతిన్యాయానుసారిత్వాభావాత్త్యాజ్యత్వంసూచయతి (నేత్యాదినా) కర్తృద్వయం ప్రత్యేకం క్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. నఞశ్చోభయత్రాన్వయః. కథంయథోక్తకల్పనానామాపాతరమణీయత్వేనశ్రుతిన్యాయబాహ్యత్వమితిపృచ్ఛతి (కథమితి) యదుక్తంపరస్యైకదేశోవిజ్ఞానాత్మేతి- తత్రతదేకదేశత్వంవాస్తవం-అవాస్తవంవా. ప్రథమేసపరస్మాదభిన్నః- భిన్నోవేతివికల్ప్యద్వయందూషయతి (ఉక్తావివేతి) ఆదిశబ్దేనశ్రుతిస్మృతివిరోధోగృహ్యతే. కల్పాన్తరంప్రత్యాహ (నిత్యభేదేచేతి) భేదాభేదయోర్విరుద్ధత్వాదనుపపత్తిశ్చకారార్థః. లిఙ్గోపాధిరాత్మాపరస్యాంశఇతికల్పాన్తరంశఙ్కతే (లిఙ్గమేవేతి) ఉపచరితత్వం- కల్పితత్వం. లిఙ్గోపాధినాకల్పితఃపరాంశోజీవాత్మేత్యుక్తేస్వాపాదౌలిఙ్గధ్వంసేవాసనానాత్మనిస్యాత్- లిఙ్గాభావేతదధీనజీవాభావాత్. తతశ్చతద్వియోగేపిలిఙ్గస్థావాసనాజీవేతిష్ఠతీతిప్రక్రియాఽనుపపన్నేతిదూషయతి (తదేతి) యత్తుపరస్మాదవిద్యాయాఃసముత్థానమితి- తన్నిరాకరోతి (అవిద్యాయాశ్చేతి)-ఆదిపదేనానాత్మధర్మత్వమవిద్యాయాగృహ్యతే. పరస్మాదవిద్యోత్పత్తౌతస్యైవసంసారస్స్యాత్- తయోరైకాధికరణ్యాత్. అతశ్చావిద్యాయాంసత్యాంనముక్తిః. నచతస్యాంనష్టాయాం - తత్సిద్ధికారణేస్థితేకార్యస్యాత్యన్తనాశాయోగాత్. కార్యావిద్యానాశేతత్కారణపరాభావః- తథాచమోక్షిణోఽభావాన్మోక్షాసిద్ధిః. నచానాత్మధర్మోఽవిద్యా-విద్యాయాఅపితద్ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్.తయోరేకాశ్రయత్వాదితిభావః. యత్తులిఙ్గోపరమేతద్గతావాసనాత్మన్యస్తీతి- తత్రాహ (నచేతి) పుటకావౌతుపుష్పాద్యవయవానామేవాసవృత్తిరితిభావః. ఇతశ్చవాసనాయాజీవాశ్రయత్వమసఙ్గతమిత్యాహ (నచేతి). ననుజీవేసమవాయికారణేమనస్సంయోగాదసమవాయికారణాత్కామాద్యుత్పత్తిరిత్యుదాహృతశ్రుతిర్వివక్ష్యతే- తత్రాహ (నచాసామితి) దృశ్యమానసంసారమౌపాధికమభిధాయజీవస్యబ్రహ్మత్వోపపాదనేతాత్పర్యంశ్రుతీనాముపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిభ్యోగమ్యతే- తస్మాన్నార్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. ఇతశ్చయథోక్తశ్రుతీనాంనార్థాన్తరకల్పనేత్యాహ (ఏతావన్మాత్రేతి)-సర్వాసాముపనిషదామేకరసైక్యపర్యవసానంఫలవత్త్వాదిలిఙ్గేభ్యోగమ్యతే- తత్కథముక్తశ్రుతీనామర్థాన్తరకల్పనేత్యర్థః. నన్వౌపనిషదాత్మైక్యాదర్థాన్తరమపిప్రతిపాద్యంవ్యాఖ్యాతారోవర్ణయన్తి - తత్కథమర్థాన్తరకల్పనానుపపత్తిః - అతఆహ (తస్మాదితి)-సర్వోపనిషదామైక్యపరత్వప్రతిభాసస్తచ్ఛబ్దార్థః. ననుపరైరుచ్యమానోపివేదార్థోభవత్యేవ- కిమిత్యసౌద్వేషాదివత్యజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) నచార్థాన్తరస్యవేదార్థత్వం- తత్రతాత్పర్యలిఙ్గాభావాదితిభావః. లిఙ్గవియోగేపిపుంసివాసనాస్తీత్యేతన్నిరాకృత్యరాశిత్రయకల్పనాంనిరాకరోతి (నచేతి). కథంసిద్ధాన్తేపివావశబ్దాదిసామఞ్జస్యం- తత్రాహ (యదేతి)-రాశిత్రయపక్షేజీవస్యరూపమధ్యేన్తర్భావేనిషేధ్యకోటినివేశస్స్యాత్- రూపిమధ్యేన్తర్భావేశ్రుతిస్సఙ్కుచనీయేత్యాహ (అన్యథేతి). భవత్వేవంశ్రుతేఃశ్లేషేతి - తత్రాహ (తదేతి)-రూపిమధ్యేజీవాన్తర్భావకల్పనాయామితియావత్. విషయభేదేనోపక్రమాదివిరోధంచోదయతి (అథేతి)-ఇత్థంవ్యవస్థాయాంజీవద్వారావిక్రియమాణస్యపరస్యరూపేమూర్తామూర్తేఇత్యుక్తిరయుక్తా- వాసనాకర్మాదేరపితద్ద్వారాతత్సమ్బన్ధావిశేషాదితిదూషయతి (తదేతి)-విజ్ఞానాత్మద్వారాపరస్యవిక్రియమాణత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం-తదేవనాస్తీత్యాహ (నచేతి)-తథాభూతస్యాన్యథాభూతత్వంచవిక్రియాయాదురుపపాదత్వాదిత్యర్థః. కించ-జీవస్యబ్రహ్మణోవస్త్వన్తరత్వమాత్యన్తికం- అనాత్యన్తికంవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి). నద్వితీయః - భేదాభేదనిరాసాదితిద్రష్టవ్యం. పరపక్షదూషణముపసంహరతి (తస్మాదితి)-ఏవమాదికల్పనాః - రాశిత్రయం, జీవస్యకామాద్యాశ్రయత్వ, మిత్యాద్యాః. అక్షరబాహ్యత్వేఫలితమాహ (నహీతి) వేదార్థోపకారిత్వాభావేహేతుమాహ (నిరపేక్షత్వాదితి)-వేదార్థత్వాద్యభావేసిద్ధమర్థంకథయతి (తస్మాదితి)॥ తస్యహేత్యత్రపరకీయప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాయస్వమతేతచ్ఛబ్దార్థమాహ (యోయమితి)-ప్రకృతత్వాల్లిఙ్గాత్మగ్రహేజీవస్యాపిపాణిపేషవాక్యేతద్భావాత్తస్యైవాత్రతచ్ఛబ్దేనగ్రహఃస్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి)-ప్రకృతత్వేపితస్యనిర్విశేషబ్రహ్మత్వేనజ్ఞాపయితుమిష్టత్వాన్నవాసనామయంసంసారరూపంతత్త్వతోయుక్తమితిపరిహరతి (నైవమితి). ఇతశ్చజీవస్యనవాసనారూపితా- కింతుచిత్తస్యేత్యాహ (యదిహీతి)-నిషేధ్యకోటిప్రవేశాదితిభావః. నాయంజీవస్యాదేశః- కింతుబ్రహ్మణస్తటస్థస్యేతిశఙ్కయిత్వాదూషయతి (నన్విత్యాదినా)-షష్ఠావసానే *విజ్ఞాతారమరేకేనేత్యాత్మానముపక్రమ్య * సఏషనేతినేత్యాత్మేత్యాత్మశబ్దాత్తస్యైవాదేశః- నతటస్థస్యేత్యర్థః. ఇతశ్చప్రత్యగర్థస్యైవాయమాదేశఇత్యాహ (విజ్ఞాపయిష్యామీతి) తదేవసమర్థయతి (యదీతి) కథమేతత్ప్రతిజ్ఞార్థవత్త్వం- తదాహ (యేనేతి)-జ్ఞానఫలంకథయతి (శాస్త్రేతి)-అన్వయముఖేనోక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (అథేత్యాదినా) విపర్యయోగృహీతేబ్రహ్మభిన్నేకావిరోధందర్శయతి (నాత్మానమితి)-తచ్ఛబ్దేనజీవపరామర్శాత్సమ్బన్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ననులిఙ్గస్యచేదేతాన్నిరూపాణి- కిమిత్యుపన్యస్యన్తే- పరమాత్మస్వరూపస్యైవవక్తవ్యత్వాత్॥ అతఆహ (సత్యస్యచేతి) ఇన్ద్రగోపాపమానేనకౌసుమ్భస్యగతత్వాన్మహారజనంహరిద్రేతివ్యాఖ్యాతం. తత్రలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (యేనేతి) ఊర్ణాదీత్యాదిపదంకమ్బలాదిగ్రహార్థం. మ

నసివాసనానైచిత్ర్యే కిం కారణమితి- తదాహ (క్వచిదితి) చిత్తవృత్తిశబ్దేన సత్త్వాదిగుణపరిణామో వివక్షితః. పరిమితదృష్టాన్తోక్త్యా వాసనానామపి పరిమితత్వం- దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నైషామితి) తత్ర వాక్యశేషం సంవాదయతి (తథా చేతి) వాసనానన్త్యాత్తదీయపరిమితిప్రదర్శనే పరిమితదృష్టాన్తగ్రహస్యాతాత్పర్యైకుత్ర తాత్పర్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) ప్రకారప్రదర్శనమేవాభినయతి (ఏవం ప్రకారాణీతి) అన్యవాసనాదివిశిష్టసూత్రోపాస్తిం ఫలవతీం తత్ప్రక్రియాభిధానపూర్వకమభిదధాతి (యత్త్విత్యాదినా) వ్యక్తిః - సర్వస్యైవ ప్రజాతస్యేతి శేషః తదీయమిత్యస్య వ్యక్తీకరణమాహ (హిరణ్యగర్భస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (యథేత్యాదినా) వృత్తమనూద్యానన్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఏవమిత్యాదినా) తస్యైవ- బ్రహ్మణ ఇతి సమ్బన్ధః. కస్మాదనన్తరమిత్యుక్తే తద్దర్శయన్నశబ్దం చాపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (సత్యేతి) యథోక్తాదేశస్యాభావపర్యవసాయిత్వం మన్వానః శఙ్కతే (నన్వితి) నిరవధినిషేధాసిద్ధేస్తదవధిత్వేన సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మ నిర్దేష్టుమిష్టమితి పరిహారతి (ఉచ్యత ఇతి) బ్రహ్మణో విధిముఖేన నిర్దేశే సమ్భావ్యమానే కిమితి నిషేధముఖేన తన్నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యస్మిన్నితి) తద్విధిముఖేన నిర్దేష్టుమశక్యమితి శేషః. నామరూపాద్యభావేపి బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (తద్ద్వారేణేతి) జాత్యాదీనామన్యతమస్య బ్రహ్మణ్యపి సమ్భవాత్తద్ద్వారా తత్ర శబ్దప్రవృత్తిస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (గౌరితి) తథా- జాత్యాద్యభావాన్న బ్రహ్మణి శబ్దప్రవృత్తిరితి శేషః. కథం తర్హి క్వచిద్విధిముఖేన బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (అధ్యారోపితేతి) విజ్ఞానానన్దాదివాక్యేషు శబలే గృహీతశక్తిభిః శబ్దైర్లక్ష్యతే బ్రహ్మేత్యర్థః. స ను లక్షణాముపేక్ష్య సాక్షాదేవ బ్రహ్మైకమితి న వివక్ష్యతే- తత్రాహ (యదా పునరితి) నిర్దేష్టుం- లక్షణాముపేక్ష్య సాక్షాదేవ వక్తుమితి యావత్. తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తానాం జాత్యాదీనామభావస్యోక్తత్వాదిత్యర్థః. విధిముఖేన నిర్దేశాసమ్భవే ఫలితమాహ (తదేతి) ప్రాప్తాని ప్తో యస్య విశేషస్య- తత్ప్రతిషేధముఖేనేతి యావత్. ఏవం బ్రహ్మనిర్దిదిక్షితం చేదేకేనైవ నఞాలం- కృతం ద్వితీయేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదం చేతి) వీప్సయా- వ్యాప్తిః- సర్వవిషయసఙ్గ్రహః. తదర్థం నకారద్వయమిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (యద్యదితి) విషయత్వేన ప్రాప్తం సర్వం న బ్రహ్మేత్యుక్తే సతి అవిషయః ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మేత్యేకత్వే శాస్త్రపర్యవసానాన్నైరాకాఙ్క్ష్యం శ్రోతుః సిధ్యతీత్యాహ (తథా చేతి) ఇతిశబ్దస్య ప్రకృతపరామర్శిత్వాత్ప్రకృతమూర్తామూర్తాదేరసత్త్వే బ్రహ్మణోఽన్యాకారపర్యవసానం కిమితి నేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ఆశఙ్కానివృత్త్యభావే దోషమాహ (తథా చేతి) అనర్థకశ్చేతి చకారేణ సముచ్చితం దోషాన్తరమాహ (బ్రహ్మేతి) ఉక్తమర్థమన్వయముఖేన సమర్థయతే (యదా త్వితి) సర్వోపాధినిరాసేన తత్ర తత్ర విషయే వేదనేచ్ఛా యదా నివర్తితా- తదా యథోక్తం ప్రత్యగ్బ్రహ్మాహమితి నిశ్చిత్యాకాఙ్క్షా సర్వతో వ్యావర్తతే- తేన నిర్దేశస్య సార్థకత్వం. యదా చోక్తరీత్యా బ్రహ్మాత్మత్వే ప్రజ్ఞాఽవస్థితా భవతి - తదా ప్రతిజ్ఞావాక్యమపి పరిసమాప్తార్థం స్యాదితి యోజనా. వీప్సాపక్షముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆదేశస్య ప్రక్రమానుగుణత్వమాశఙ్క్యానన్తరవాక్యేన పరిహరతి (నన్విత్యాదినా) నహీతి ప్రతీకోపాదానం. యస్మాదిత్యస్య హి శబ్దార్థస్య తస్మాదిత్యనేన సమ్బన్ధః. వ్యాప్తవ్యాః- సఙ్గ్రాహ్యాః. విషయీకర్తవ్యాః యే ప్రకారాః - తేన నకారద్వయస్య విషయాస్తన్నో నిర్దిశ్యన్త ఇతి నేత్యేతస్మాదిత్యనేన భాగేన నేతి యోజనా. ఇతిశబ్దాభ్యాం వ్యాప్తవ్యసర్వప్రకారసఙ్గ్రహే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) గ్రామో గ్రామో రమణీయ ఇత్యుక్తే రాజ్యనివిష్టరమణీయసర్వగ్రామసఙ్గ్రహవత్ప్రకృతేపీతిశబ్దాభ్యాం విషయభూతసర్వప్రకారసఙ్గ్రహే నకారాభ్యాం తన్నిషేధ ఇత్యర్థః. యథోక్తాన్నిషేధరూపాన్నిర్దేశాదన్యన్నిర్దేశనం యస్మాద్బ్రహ్మణో న పరమస్తి- తస్మాదిత్యుపసంహారః. అథేత్యాదివాక్యం ప్రకృతోపసంహారత్వేన వ్యాచష్టే (యదుక్తమిత్యాదినా) ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.—— అథ న కేవలం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తాఖ్యచేతనాచేతనశరీరకత్వం - కిన్తు దివ్యతేజోవిరాజమానదివ్యవిగ్రహోప్యస్తీత్యాహ (తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపమిత్యాదినా) యథా మాహారజనం వాసః- కౌసుమ్భవస్త్రమివ. యథా పాణ్డ్వావికం- పాణ్డురవర్ణః కమ్బళ ఇవ. యథేన్ద్రగోపః- శక్రగోపక్రిమిరివ. యథాగ్న్యర్చిః- అగ్నిజ్వాలేవ. యథా పుణ్డరీకం- అమ్బుజమివేత్యర్థః. యథా సకృద్విద్యుత్తం - విద్యుత్తమితి ద్యుతేర్నిష్ఠా. విద్యోతనమితి యావత్. సకృత్- యుగపత్ప్రవృత్తా విద్యుదివేత్యర్థః. ఏవం రూపం రూపం తస్యైతస్య- మూర్తామూర్తచిదచిచ్ఛరీరస్య తత్ర ప్రసక్త్వేనోపాస్యస్య బ్రహ్మణో హ- * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * విద్యుతః పురుషాత్ * హిరణ్మయః పురుష ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః. (సకృద్విద్యుత్తేవ హ వా అస్య శ్రీర్భవతీతి) సకృద్విద్యుత్తేవ- యుగపత్ప్రవృత్తవిద్యుదివాస్య శ్రీః ప్రకాశమానా భవతి- య ఏవం- పూర్వోక్తరీత్యా వేద- ఉపాస్త ఇత్యర్థః. * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి మూర్తామూర్తాత్మకరూపవత్త్వే బ్రహ్మణః కథితే తత్ప్రయుక్తైయత్తాలక్షణపరిచ్ఛేదరూపప్రకారవత్త్వం ప్రాప్తం ప్రతిషేద్ధుముపక్రమతే (అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి) ఆదేశః- ఉపదేశ ఇత్యర్థః. క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దో వాక్యాన్తరోపన్యాసార్థః. అతః- పూర్వం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తశరీరత్వోక్తత్వాత్తత్ప్రయుక్తైయత్తానివారణాయాయముపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. ఇతిశబ్ద ఇయత్తాలక్షణప్రకారవచనః. నేతి నేతి- నైవం నైవమిత్యర్థః. మూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రయుక్తైయత్తాలక్షణప్రకారయుక్తో నేత్యర్థః. ఇయత్తాయా నేతి నేతీతి వీప్సా ఆత్యన్తికాభావద్యోతనార్థా. నేతి నేతీతీయత్తానిషేధ ఏవ - న పూర్వోక్తప్రకారనిషేధ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి) ఇతి నేతీయత్తారహితం యద్బ్రహ్మ ప్రతిపాదితం- తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తు పరం నహ్యస్తి. బ్రహ్మణోఽన్యత్స్వరూపతో గుణతశ్చ పరం- ఉత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. నత్వన్యమాత్రస్యాత్ర నిషేధః - తథా హి సత్యన్యత్పరమితి పదద్వయాన్యతరవైయర్థ్యాపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. తదుపపాదయతి (అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యం ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి) ప్రకృతివత్స్వరూపవికారరహి

చేతనయోః సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽపి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాత్ పరమాత్మా సత్యం- నిర్వికారమిత్యత స్తస్య సత్యస్య సత్యమితి నామధేయం భవతి. అతశ్చేతనాచేతనాభ్యాం పరస్యైవేతి న తతోఽప్యన్యః పర ఇత్యర్థః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి పూర్వముపదిష్టస్య మూర్తామూర్తాత్మకరూపస్య, * తస్య హైతస్య పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇతి సన్దర్భేణోపదిష్టస్య వా రూపస్య, * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీత్యనేన నిషేధః కిం న స్యాదితి చేన్న- తథా సతి రూపిణోఽపి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి. నను తథా సతి మానాన్తరాప్రాప్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదకశాస్త్రాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేన్న- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి బ్రహ్మణో మానాన్తరాప్రాప్తమూర్తామూర్తాత్మకరూపద్వయవత్త్వప్రతిపాదకశాస్త్రస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గసామ్యాత్. న చోపాసనార్థం తదుపదేశసాఫల్యమితి వాచ్యం- బ్రహ్మస్వరూపేపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్. అతః * నేతి నేతీత్యనేన ఇయత్తైవ నిషిధ్యతే. ఇదం వాక్యముభయలిఙ్గపాదే * ప్రకృతైతావత్త్వమితి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి- సంసారిజీవస్యేవ బ్రహ్మణోఽపి మనుష్యాదిదేహాన్తరవస్థిత్యా తత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వమపి ప్రసజేత్. యద్యపి పరమాత్మనో దేహాన్తరవస్థితిప్రయుక్తభోక్తృత్వే [illegible] పరితో దహ్యమానగృహాన్తర్వర్తిత్వే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరవిశిష్టేపి తత్స్వామిన స్తదభిమానినో దేవదత్తస్యైవ యజ్ఞదత్తస్య తత్కృతదుఃఖాదర్శనవత్ దేహాన్తర్వర్తిత్వే జీవపరయోరవిశిష్టేపి * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి శ్రుత్యనుసారేణ దేహాభిమానిజీవవన్న పరస్య భోక్తృత్వమితి * సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాదితి సూత్రే స్థితం. తథాన్యత్రాపి దేహే సర్వస్యాపి పరమాత్మశరీరతయా శరీరం ప్రతి స్వామిత్వమపి పరమాత్మనోఽస్తీతి మనుష్యాదిశరీరస్వామిన స్తదన్తర్వర్తినః పరమాత్మనో భోక్తృత్వమవర్జనీయమితి జీవేశ్వరస్వభావాభిధాన ఇతి పూర్వపక్షం ప్రాప్య శరీరస్వామిత్వేపి తదన్తర్వర్తిత్వేపి నిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్య పరమాత్మనో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదతివర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేపి న రాజ్ఞి తత్ప్రసక్తిః- ఏవం న పరమాత్మని శాస్త్రి న భోక్తృత్వప్రసక్తిరితి * భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదిత్యధికరణే స్థితం. తథాపి శాసకస్యాపి రాజ్ఞస్స్వేచ్ఛయాపి పూయశోణితాదికర్దమితే కారాగృహే వసతో దుఃఖసమ్బన్ధాపరిహారవత్ పరమాత్మనోఽపి స్వేచ్ఛయా హేయేషు మనుష్యాదిశరీరేషు వసతో దుఃఖసమ్బన్ధోఽపరిహార్యః. బ్రాహ్మణాదిశరీరస్వామిత్వాచ్చ బ్రాహ్మణాదిశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావేన * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధికిఙ్కరత్వావశ్యమ్భావేన కర్మవశ్యత్వాదేరప్యవశ్యమ్భావాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. మనుష్యాదిదేహస్థానప్రయుక్తం భోక్తృత్వం పరస్య న సమ్భవతి- * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రుత్యా సర్వత్ర హి విద్యమానం పరం బ్రహ్మ హేయప్రత్యనీకత్వకల్యాణైకతానత్వరూపోభయలిఙ్గయుక్తమేవ భవతి. అతో న భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. * భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. యథా జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకయుక్తస్యాపి మనుష్యాదిదేహసమ్బన్ధరూపావస్థాభేదాద్భోక్తృత్వం- ఏవం పరమాత్మనోఽపి కిం న స్యాదితి చేన్న- అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణో నిత్యావిర్భూతగుణాష్టకత్వలక్షణామృతత్వం శ్రూయతే- అతో న జీవసామ్యం. * అపి చైవమేకే. అపి చ- ఏకే శాఖినః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీతి జీవపరయోర్భోక్తృత్వాభోక్తృత్వలక్షణం వైషమ్యమధీయతే. * అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. సర్వశరీర్యపి బ్రహ్మ అరూపవదేవ- అశరీరితుల్యమేవ- * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి నామరూపకార్యాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపనిర్వోఢృత్వస్య ప్రతిపాదనేన మనుష్యాదినామరూపసమ్బన్ధకృతకార్యస్య తత్రాప్రసక్తేః. అతస్సర్వత్ర విద్యమానమపి బ్రహ్మోభయలిఙ్గమేవ. నను బ్రహ్మణః కల్యాణగుణా న సన్తి- * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాదితి చేత్- తత్రాహ- * ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ జ్ఞానాదిరూపత్వమభ్యుపగమ్యతే- ఏవం * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యవైయర్థ్యాయ కల్యాణగుణగణోఽప్యభ్యుపగన్తవ్యః. నను * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపత్వప్రతిపాదనాదేవ జ్ఞానస్య గుణాశ్రయత్వాసమ్భవాదర్థాద్గుణా నిషిద్ధా ఇతి చేత్తత్రాహ- * ఆహ చ తన్మాత్రం. * సత్యం జ్ఞానమితి శ్రుతిర్బ్రహ్మణో జ్ఞానరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి- న గుణాశ్రయతాం ప్రతిషేధతి. తేజోరూపస్య సూర్యస్య ప్రభారూపతేజోన్తరాశ్రయత్వవజ్జ్ఞానరూపస్యాపి బ్రహ్మణః సార్వజ్ఞ్యాద్యాశ్రయత్వముపపద్యతే. * దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే. దర్శయతి చ వేదాన్తగణః * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనం * పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వం. స్మర్యతే చ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమిత్యాదిభిః. * అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్. యత ఏవం తత్తత్స్థానస్థితస్యాపి తద్దోషాస్పృష్టత్వం- అత ఏవ * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్। తథాత్మైకోప్యనేకస్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదితి జలగతసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదితి దృష్టాన్తో యుజ్యతే * అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వం. తుశబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాద్వతిః. పరమాత్మనో న తథాత్వం- సూర్యప్రతిబిమ్బాదిసామ్యం న సమ్భవతీత్యర్థః. కుతః. అమ్బువదగ్రహణాత్- అమ్బుని యథా ప్రతిబిమ్బో గృహ్యతే- న తథా హి పరమాత్మా గృహ్యతే. తత్ర హి అజలస్థమేవ ప్రతిబిమ్బం జలస్థమివ గృహ్యతే- అతస్తత్ర తద్గతదోషాసంస్పర్శో యుజ్యతే. ప్రకృతే చ వికారాన్తర్వర్తిని బ్రహ్మణి తద్గతదోషాస్పర్శో న సంయుజ్యత ఏవత్తు. * వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. వికారాన్తర్భావప్రయుక్తవికారగతవృద్ధిహ్రాసాదిభాక్త్వలక్షణో దోషః - నాపతతి - తద్గతతయా ప్రతీయమానస్యాపి తద్గతదోషాస్పృష్టత్వాంశే ఆకాశసూర్యరూపదృష్టాన్తద్వయసామఞ్జస్యసమ్భవాత్, సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ వివక్షితకార్యాంశ ఏవ దృష్టాన్తత్వదర్శనాచ్చ న సర్వథా సామ్యం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరపేక్షితమితి భావః. నను * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతస్య మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్య, * యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినోపక్షిప్తస్యాకారవిశేషస్య, చ * అథా

ఉ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్ స్థానాదస్మి హన్త తే
ఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీతి॥ ౧

తఆదేశో నేతి నేతీతి ప్రతిషేధాత్ నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ - అతో నోభయలిఙ్గత్వమితి - తత్రాహ - * ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ప్రకృతైః - * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితైః రూపైర్బ్రహ్మణో యదేతావత్త్వం - పరిచ్ఛిన్నత్వలక్షణో యః ప్రకారః. తం ఇతిశబ్దేన పరామృశ్య నేతి నేతీతి నిషేధతి - న తు స్వరూపేణ బ్రహ్మసమ్బన్ధిరూపం నిషేధతి. స హి శ్రుతిః స్వయమేవ మానాన్తరాప్రాప్తం మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చరూపత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య స్వయమేవ నిషేధతీతి యుజ్యతే వక్తుం - * ప్రక్షాళనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్. అత ఏవ నిషేధానన్తరమపి బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి శ్రుతిః - * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి స్వరూపతో గుణతశ్చ సర్వోత్కృష్టత్వం ప్రతిపాద్యతే. * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి నామధేయరూపగుణవత్త్వం చ ప్రతిపాద్యతే. అతః * నేతి నేతీతి ప్రకృతైతావత్త్వమాత్రస్య నిషేధః. * తదవ్యక్తమాహ హి. తత్ - బ్రహ్మ అవ్యక్తం - మానాన్తరాగమ్యమితి శ్రుతిరాహ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేతి. తతశ్చ మానాన్తరాగమ్యస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మస్వరూపస్యాపి మూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చశరీరకత్వస్యాపి న నిషేధో యుక్తః. * అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. సంరాధనం - సమ్యక్ప్రీణనం. భక్తిరూపాపన్నం నిదిధ్యాసనం. తస్మిన్ సత్యేవ సాక్షాత్కారః - నాన్యథేతి * తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా - భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. నిదిధ్యాసనజన్యసాక్షాత్కారదశాయాం చ బ్రహ్మస్వరూపభూతానన్దజ్ఞానాదితుల్యతయా * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి బ్రహ్మశరీరభూతమనుసూర్యాదిప్రపఞ్చస్యాపి తత్త్వవిద్భిర్వామదేవాదిభిః సాక్షాత్క్రియమాణత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపవత్తచ్ఛరీరభూతమూర్తామూర్తాత్మకప్రపఞ్చస్యాప్యబాధితత్వం సిద్ధం. బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశశ్చ కథం భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ - ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి. సంరాధనాత్మకే ధ్యానరూపే కర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశో భవతి - * ధ్యాననిర్మథనాభ్యాసాద్దేవం పశ్యేన్నిగూఢవదితి శ్రుత్యుక్తేరితి భావః. * అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గం. అతః - ఉక్తైర్హేతుభిరనన్తేన కల్యాణగుణేన విశిష్టం బ్రహ్మ. తథా హి సత్యేవ ఉభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ఉపపన్నం భవతీత్యర్థః. ఇతి తత్ర స్థితం. * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి వాక్యం తృతీయపాదే * తథాన్యప్రతిషేధాదితి సూత్రే చిన్తితం. తత్ర హి ఉక్తాత్పరబ్రహ్మణోఽపి పరం కించిదస్తి - * య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరితి సేతుత్వశ్రవణాత్. సేతుశ్చ కూలాన్తరప్రాపకః. ఏవమస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాప్యాన్తరప్రాపకత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. కించ - * చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలమితి విశేషస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్ అపరిచ్ఛిన్నం ముఖ్యం బ్రహ్మాతో జగత్కారణమన్యదితి నిశ్చీయతే. తథా - * అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యేణామృతేన సమ్బన్ధో వ్యపదిశ్యతే. తథా * పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పరస్మాద్బ్రహ్మణః ప్రాప్యస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే. అతః పరబ్రహ్మణోఽప్యన్యత్ప్రాప్యాన్తరమస్తీతి * పరమతః సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం ప్రాపయ్య ఉత్తరం పఠతి - * సామాన్యాత్తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. అసఙ్కరకారిత్వలక్షణసేతుసామాన్యాత్సేతురితి బ్రహ్మోచ్యతే - * ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి శ్రుతేః. ప్రసిద్ధో హి సేతుః పార్శ్వద్వయవర్తిజలాసఙ్కరకారీతి భావః. * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. చతుష్పాద్బ్రహ్మేత్యున్మానవ్యపదేశో బుద్ధ్యర్థః - ఉపాసనార్థః. యథా బ్రహ్మప్రతీకభూతే మనసి * వాక్పాదః ప్రాణః పాద ఇతి వ్యపదేశః ఉపాసనార్థః - తద్వత్. న హి మనసో వాగాదిపాదవత్త్వం వాస్తవం సమ్భవతి. * స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. యథా ఆలోకాకాశాదేర్వాతాయనఘటాదిస్థానభేదాత్పరిచ్ఛిన్నతయాఽనుసన్ధానం - ఏవమనున్మితస్యాపి బ్రహ్మణ ఉన్మితత్వముపపద్యత ఇతి భావః. * ఉపపత్తేశ్చ. * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి స్వప్రాప్తేః స్వయమేవ సాధనతయోద్ఘోష్యమాణే బ్రహ్మణి * అమృతస్యైష సేతురితి శ్రుతస్య ప్రాప్యప్రాపకభావసమ్బన్ధస్యోపపత్తేరిత్యర్థః. * తథాన్యప్రతిషేధాత్. యదుక్తం * పరాత్పరమితి పరభేదో వ్యపదిశ్యత ఇతి - తన్న - * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి ఇతి నేతిశబ్దనిర్దిష్టాత్ ఏతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీత్యన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్. * పరాత్పరం పురుషమితి శ్రుతిస్తు * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి అక్షరాపేక్షయా పరస్మాత్సమష్టిజీవాత్పరమవశ్యత్వాదిగుణకం ప్రకృతం భూతయోన్యక్షరపురుషమేవ ప్రతిపాదయతీత్యర్థః. * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. అనేన - బ్రహ్మణా సర్వస్య - జగతో గతత్వం వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వం * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిభిరాయామవాచిశబ్దాదియుక్తైః ప్రమాణైరవగమ్యతే. అత ఇదమేవ పరం బ్రహ్మ సర్వస్మాత్పరమితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అస్మై త్వేవోపాసీత - తదేతదేతస్మిన్సర్వస్మిన్పదనీయమాత్మతత్త్వం - యస్మాత్ప్రేయః పుత్రాదేరిత్యుపన్యస్తస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానవిషయే సమ్పన్నప్రయోజనే అభిహితే * తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. ఏవం ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మవిద్యాయా విషయ ఇత్యేతదుపన్యస్తం. అవిద్యాయాశ్చ విషయః * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదేత్యారభ్య చాతుర్వర్ణ్యప్రవిభాగాదినిమిత్తః పాఙ్క్తకర్మసాధ్యసాధనలక్షణో బీజాఙ్కురవద్వ్యాకృతావ్యాకృతస్వభావో నామరూపకర్మాత్మకః సంసారః * త్రయం వా ఇదం నామ రూపం కర్మేత్యుపసంహృతః. శాస్త్రీయశ్చోత్కర్షలక్షణో బ్రహ్మలోకాన్తః, అధోభావశ్చ స్థావరాన్తోఽశాస్త్రీయః, పూర్వమేవ ప్రదర్శితః * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా. ఏతస్మాదవిద్యా

విషయాద్విరక్తస్యాస్య ప్రత్యగాత్మవిషయ బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః కథంనామ స్యాదితి తృతీయేఽధ్యాయే ఉపసంహృతస్సమస్తోఽవిద్యావిషయః. చతుర్థే తు బ్రహ్మవిద్యావిషయం ప్రత్యగాత్మానం *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి * బ్రహ్మ జ్ఞాపయిష్యామీతి చ ప్రస్తుత్య తద్బ్రహ్మైకమద్వయం సర్వవిశేషశూన్యం క్రియాకారకఫలస్వభావసత్యశబ్దవాచ్యాశేషభూతధర్మప్రతిషేధద్వారేణ నేతి నేతీతి జ్ఞాపితం. అస్యాః బ్రహ్మవిద్యాయా అఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సితః- జాయాపుత్రవిత్తాదిలక్షణం పాఙ్క్తం కర్మావిద్యావిషయం యస్మాన్నాత్మప్రాప్తిసాధనం. అన్యసాధనం హ్యన్యస్మై ఫలసాధనాయ ప్రయుజ్యమానం ప్రతికూలం భవతి- నహి బుభుక్షాపిపాసానివృత్త్యర్థం ధావనం గమనం వా సాధనం. మనుష్యలోకపితృలోకదేవలోకసాధనత్వేన హి పుత్రాదిసాధనాని శ్రుతాని- నాత్మప్రాప్తిసాధనత్వేన - విశేషితత్వాచ్చ. నచ బ్రహ్మవిదో విహితాని - కామ్యత్వశ్రవణాత్ * ఏతావాన్వై కామ ఇతి బ్రహ్మవిదశ్చాప్తకామత్వా, దాప్తకామస్య కామానుపపత్తేః,. *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి చ శ్రుతేః,. కేచిత్తు బ్రహ్మవిదోఽప్యేషణాసముచ్చయం వర్ణయన్తి. తైర్బృహదారణ్యకం న శ్రుతం- పుత్రాద్యేషణానామవిద్వద్విషయత్వం, విద్యావిషయే చ *యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇత్యుక్తేః * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇతి, - ఏష విభాగస్తైర్న శ్రుతః శ్రుత్యా కృతః. సర్వక్రియాకారకఫలోపమర్దస్వరూపాయాం చ విద్యాయాం సత్యాం సహకార్యేణావిద్యాయా అనుత్పత్తిలక్షణశ్చ విరోధస్తైర్న విజ్ఞాతో, వ్యాసవాక్యం చ తైర్న శ్రుతం,. కర్మవిద్యాస్వరూపయోర్విద్యావిద్యాత్మకయోః ప్రతికూలవర్తనం విరోధః. * యదిదం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజేతి చ। కాం గతిం విద్యయా యాన్తి కాం చ గచ్ఛన్తి కర్మణా । ఏతద్వై శ్రోతుమిచ్ఛామి తద్భవాన్ప్రబ్రవీతు మే। ఏతావన్యోన్యవైరూప్యే వర్తేతే ప్రతికూలతః ఇత్యేవం పృష్టస్య ప్రతివచనేన * కర్మణా బధ్యతే జన్తుర్విద్యయా చ విముచ్యతే । తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన ఇత్యేవమాదివిరోధః ప్రదర్శితః. తస్మాన్న సాధనాన్తరసహితా బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనం. సర్వవిరోధాత్ సాధననిరపేక్షైవ పురుషార్థసాధనమితి పారివ్రాజ్యం సర్వసాధనసన్న్యాసలక్షణమఙ్గత్వేన విధిత్స్యతే - ఏతావదేవామృతత్వసాధనమిత్యవధారణాత్, షష్ఠసమాప్తౌ లిఙ్గాచ్చ * కర్మౌసన్ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవవ్రాజేతి, మైత్రేయ్యై చ కర్మసాధనరహితాయై సాధనత్వేనామృతత్వస్య బ్రహ్మవిద్యోపదేశా, ద్విత్తనిన్దావచనా, చ్చ. యది హ్యమృతత్వసాధనం కర్మ స్యాత్ - విత్తసాధ్యం పాఙ్క్తం కర్మేతి తన్నిన్దావచనమనిష్టం స్యాత్. యదితు పరిత్యాజయిషితం కర్మ- తతో యుక్తా తత్సాధననిన్దా. కర్మాధికారనిమిత్తవర్ణాశ్రమాదిప్రత్యయోపమర్దాచ్చ *బ్రహ్మ తం పరాదాత్ *క్షత్త్రం తం పరాదాదిత్యాదేః. నహి బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మప్రత్యయోపమర్దే బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యం క్షత్రియేణేదం కర్తవ్యమితి విషయాభావాదాత్మానం లభతే విధిః. యస్యైవ పురుషస్యోపమర్దితః ప్రత్యయో బ్రహ్మక్షత్రాద్యాత్మవిషయః- తస్య తత్ప్రత్యయసన్న్యాసాత్తత్కార్యాణాం కర్మణాం కర్మసాధనానాం చార్థప్రాప్తశ్చ సన్న్యాసః. తస్మాదాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన సన్న్యాసవిధిత్సయైవాఖ్యాయికేయమారభ్యతే.‖ (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) మైత్రేయీం స్వాం భార్యామామన్త్రితవాన్ యాజ్ఞవల్క్యో నామ ఋషిః. ఉద్యాస్యన్ - ఊర్ధ్వం యాస్యన్ పారివ్రాజ్యాఖ్యమాశ్రమాన్తరం. అరే ఇతి సమ్బోధనం. అహమస్మాత్ - గార్హస్థ్యాత్స్థానాత్ - ఆశ్రమాదూర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి- భవామి. అతో హన్తానుమతిం ప్రార్థయామి తే- తవ. కిం చాన్యత్ - తవానయా ద్వితీయయా భార్యయా కాత్యాయన్యాఽన్తం- విచ్ఛేదం కరవాణి పతిద్వారేణ. యువయోర్మయా సమ్బధ్యమానయోర్యస్సమ్బన్ధ ఆసీత్ - తస్య సమ్బన్ధస్య విచ్ఛేదం కరవాణి. ద్రవ్యవిభాగం కృత్వా విత్తేన సంవిభజ్య యువాం గమిష్యామి. ౧

ఆ.— సమ్బన్ధాభిధిత్సయా వృత్తం కీర్తయతి (ఆత్మేత్యేవేతి) కిమిత్యాత్మతత్త్వమేవం జ్ఞాతవ్యం - తత్రాహ (తదేవేతి) ఇత్థంసూత్రితస్య విద్యావిషయస్య వాక్యస్య వ్యాఖ్యానమేవ విషయః- తత్ర విద్యా సాధనం- సాధ్యా ముక్తిరితి సమ్బన్ధః, ముక్తిశ్చ ఫల, మిత్యేతే *తదాత్మానమిత్యాదినా దర్శితే ఇత్యాహ (ఇత్యుపన్యస్యేతి) విద్యావిషయముక్తం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తమర్థాన్తరం స్మారయతి (అవిద్యాయాశ్చేతి) *అన్యోఽసావిత్యాద్యారభ్యావిద్యాయా విషయశ్చ సంసారరూప ఉపసంహృతః *త్రయమిత్యాదినేతి సమ్బన్ధః. సంసారమేవ విశినష్టి (చాతుర్వర్ణ్యేతి) చాతుర్వర్ణ్యం చాతురాశ్రమ్యమితి ప్రవిభాగాదినిమిత్తం యస్య పాఙ్క్తస్య కర్మణః- తస్య సాధ్యసాధనమిత్యేవమాత్మక ఇతియావత్. తస్యానాదిత్వం దర్శయతి (బీజాఙ్కురవదితి) తమేవ త్రిధా సఙ్క్షిపతి (నామేతి) సచోత్కర్షాపకర్షాభ్యాం ద్విధా భిద్యతే- తత్రాద్యముదాహరతి (శాస్త్రీయ ఇతి) ఉత్కృష్టో హి సంసారస్సర్వాత్మభావః శాస్త్రీయజ్ఞానలభ్య ఇత్యర్థః. ద్వితీయం కథయతి (అధోభావశ్చేతి) నికృష్టః సంసారః స్వాభావికజ్ఞానకర్మసాధ్య ఇత్యర్థః. కిమిత్యవిద్యావిషయో వ్యాఖ్యాతః- నహి స పురుషస్యోపయుజ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ప్రత్యగాత్మైవ విషయః. తస్మిన్ యా బ్రహ్మేతి విద్యా- తస్యామితియావత్. తార్తీయమర్థమనూద్య చాతుర్థికమర్థం కథయతి (చతుర్థేత్వితి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అస్యా ఇతి) కిమితి సన్న్యాసో విధిత్స్యతే- కర్మణైవ విద్యాలాభాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి) అవిద్యాయా విషయ ఏవ విషయో యస్యేతి విగ్రహః. తస్మాత్ సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. నను ప్రకృతం కర్మావిద్యావిషయమపి కిమిత్యాత్మజ్ఞానం తాదర్థ్యేనానుష్ఠీయమానం నోపనయతి- తత్రాహ (అన్యేతి) తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి) పాఙ్క్తస్య కర్మణోఽన్యసాధనత్వమేవ కథమధిగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (మనుష్యేతి) *సోఽయం మనుష్యలోకః పుత్రేణైవ జయ్యః కర్మణా పితృలోకో విద్యయా దేవలోక ఇతి విశేషితత్వం శ్రుతమేవ విశేషితత్వోక్తిద్వారా స్ఫుటీకృతమితి చకారేణ ద్యోత్యతే. నను బ్రహ్మవిద్యా స్వఫలే విహితం కర్మాపేక్షతే - శ్రౌతసాధనత్వాత్ - దర్శాదివత్. తథా చ సముచ్చయాన్న కర్మసన్న్యాససిద్ధిః- అత ఆహ (నచేతి) కర్మణాం కామ్యత్వేపి బ్రహ్మవిదస్తాని కిన్న స్యురిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మవిదశ్చేతి) ఇతశ్చ తస్య పుత్రాదిసాధనానుపపత్తిరిత్యాహ (యేషామితి) సముచ్చయపక్షమనుభాష్య శ్రుతివిరోధేన దూషయతి (కేచిత్త్వితి) శ్రుతివిరోధమేవ స్ఫారయతి (పుత్రాదీతి) అవిద్వద్విషయత్వా- శ్రుతం తత్ప్రకరణే తేషాముపదేశాదితి శేషః. కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యత ఆరభ్య యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి చ విద్యావి

మూ.— సా హోవాచ మైత్రేయీ। యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౨

ఽయే శ్రుతమితి యోజనా. ఏష విభాగః శ్రుత్యా కృతః- సముచ్చయవాదిభిర్న శ్రుత ఇతి సమ్బన్ధః. న కేవలం శ్రుతివిరోధాదేవ సముచ్చయాసిద్ధిః- కింతు యుక్తివిరోధాచ్చేత్యాహ (సర్వేతి)- ద్వితీయశ్చకారోఽవధారణార్థో నఞా సమ్బధ్యతే. స్మృతివిరోధాచ్చ సముచ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (వ్యాసేతి). తత్ర ప్రథమం పూర్వోక్తం యుక్తివిరోధం స్ఫుటయతి (కస్మైతి) ప్రతికూలవర్తనం- నివర్త్యనివర్తకభావః. సమ్ప్రతి స్మృతివిరోధం స్ఫోరయతి (యదిదమితి) ప్రసిద్ధం వేదవచనం కురు కర్మ త్యజ చేతి ప్రతియదిదముపలభ్యతే, వివేకినం ప్రతి చ త్యజేతి,- తత్ర కాం గతిమిత్యాదిః శిష్యస్య వ్యాసం ప్రతి ప్రశ్నః. తస్య బీజమాహ (ఏతావితి). విద్యాకర్మాఖ్యావుపాయౌ పరస్పరవిరుద్ధత్వేన వర్తేతే - సాభిమానత్వనిరభిమానత్వాదిపురస్కారేణ ప్రాతికూల్యాత్. అతస్సముచ్చయానుపపత్తేః యథోక్తస్య ప్రశ్నస్య సావకాశత్వమిత్యర్థః. ఇత్యేవం పృష్టస్య- భగవతో వ్యాసస్యేతి శేషః. విరోధః - జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయస్యేతి వక్తవ్యం. సముచ్చయానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) కథం తర్హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థసాధనమితి- తత్రాహ (సర్వవిరోధాదితి) సర్వస్య- క్రియాకారకఫలభేదాత్మకస్య ద్వైతేన్ద్రజాలస్య బ్రహ్మవిద్యయా విరోధాదితి యావత్. ఏకాకినీ బ్రహ్మవిద్యా ముక్తిహేతురితి స్థితే ఫలితమాహ (ఇతి పారివ్రాజ్యమితి). న కేవలం సన్న్యాసస్య శ్రవణాదిపౌష్కల్యదృష్టద్వారేణ విద్యాపరిపాకాఙ్గత్వం శ్రుత్యాదివశాదవగమ్యతే - కింతు లిఙ్గాదపీత్యాహ (ఏతావదేవేతి) తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (షష్ఠసమాప్తావితి). ఏతచ్చోభయతః సమ్బధ్యతే. యది కర్మసహితం జ్ఞానం ముక్తిహేతుః- తదా కిమితి కర్మిణః సతో యాజ్ఞవల్క్యస్య పారివ్రాజ్యముచ్యతే. తస్మాత్తత్త్యాగస్తదఙ్గత్వేన విధిత్సిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ లిఙ్గాన్తరమాహ (మైత్రేయ్యా చేతి) నహి మైత్రేయ్యా భర్త్రా త్యక్తకర్మణి స్వయం కర్మాధికర్తుమర్హతి- పతిద్వారమన్తరేణ భార్యాయాస్తదనధికారాత్. తథా చ కర్మశూన్యాయై ముక్తిసాధనత్వేన విద్యోపదేశాత్ కర్మత్యాగస్తదఙ్గత్వేన ధ్వనిత ఇత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (విత్తేతి) *కిమహం తేన కుర్యామితి నిన్ద్యతే- అతశ్చ తత్సాధ్యం కర్మ జ్ఞానసహాయత్వేన ముక్తౌ నోపకరోతీత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (యది హీతి) తన్నిన్దావచనమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన విత్తముచ్యతే. త్వత్పక్షే వా కథం నిన్దావచనమితి- తత్రాహ (యదిత్వితి) బ్రాహ్మణోఽహం క్షత్రియో వా ఇత్యభిమానస్య కర్మానుష్ఠాననిమిత్తస్య నిన్దయా సర్వమిదమాత్మైవేతి ప్రత్యయే శ్రుతేస్తాత్పర్యదర్శనాద్విద్యాఙ్గత్వేన సన్న్యాసో విధిత్సిత ఇత్యాహ (కర్మాధికారేతి) నను జాగ్రలివిధౌ కర్మానుష్ఠానమయుక్తమపహర్తుమిత్యత ఆహ (నహీతి) నను వర్ణాశ్రమాభిమానవతః సన్న్యాసోఽపీష్యతే- న కథం తదభావే- తత్రాహ (యస్యైవేతి) (అఙ్గప్రాప్తశ్చేతి) అవధారణార్థశ్చకారః. ప్రయోజకజ్ఞానవతో నైష్ఠికసన్న్యాసాభ్యుపగమాదవిరోధ ఇతి భావః. ఆత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం సన్న్యాసస్య శ్రుతిస్మృతిన్యాయసిద్ధం చేత్- కిమర్థమియమాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (తస్మాదితి) విద్యాపేక్షితార్థవాదసిద్ధ్యర్థమాఖ్యాయికేతి భావః. భార్యామామన్త్ర్య కిం కృతవానితి- తదాహ (ఉద్యాస్యన్నితి) వైశబ్దోఽవధారణార్థః. ఆశ్రమాన్తరం యాస్యన్నేవాహమస్మీతి సమ్బన్ధః. యథోక్తే చ ప్రస్థానాన్తరం భార్యాయాః కర్తవ్యం దర్శయతి (అత ఇతి)- సతి భార్యాదౌ సన్న్యాసస్య తదనుజ్ఞాపూర్వకత్వనియమాదితి భావః. కర్తవ్యాన్తరం కథయతి (కిం చేతి). ఆవయోర్విచ్ఛేదః స్వాభావికోఽస్తి- కింతత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పతిద్వారేణేతి) త్వయి ప్రవ్రజితే- స్వయమేవావయోర్విచ్ఛేదో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవ్యేతి). విత్తేన స్త్రీస్వాతన్త్ర్యమితి భావః. ౧

రం.— అమృతత్వప్రాప్త్యుపాయస్య సర్వజగత్కారణస్య సర్వాత్మత్వాదికల్యాణగుణప్రతిపిపాదయిషయా చతుర్థం బ్రాహ్మణమిదమారభ్యతే. (మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) యాజ్ఞవల్క్యస్య మునేర్ద్వే భార్యే స్తః- మైత్రేయీ కాత్యాయనీ చేతి. మిత్రాయా అపత్యం మైత్రేయీ. తాం మైత్రేయీత్యామన్త్ర్యాహ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (ఉద్యాస్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తం కరవాణీతి) అరే- మైత్రేయి. అహమస్మాత్ స్థానాత్ - గార్హస్థ్యలక్షణాదాశ్రమాత్ ఉద్యాస్యన్నస్మి - ఊర్ధ్వం గన్తుమిచ్ఛన్నస్మి. హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. తే- తవ అనయా కాత్యాయన్యా సహ అన్తం - నిశ్చయం. యువయోః కలహశాన్తయే ద్రవ్యవిభాగనిర్ణయం కరవాణీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧

శం:— సా- ఏవముక్తా సా ఉవాచ. యత్- యది. ను ఇతి వితర్కే. మే- మమ ఇయం పృథివీ భగోః - భగవన్ సర్వా - సాగరపరిక్షిప్తా విత్తేన- ధనేన పూర్ణా స్యాత్. కథం- న కథం చ నేత్యాక్షేపార్థః. ప్రశ్నార్థో వా. తేన - పృథివీపూర్ణవిత్తసాధ్యేన కర్మణాగ్నిహోత్రాదినాఽమృతా కిం స్యామితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ప్రత్యువాచ యాజ్ఞవల్క్యః. కథమితి. యదిక్షేపార్థం- అనుమోదనం నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. ప్రశ్నశ్చేత్- ప్రతివచనార్థం. నైవ స్యా అమృతా. కిం తర్హి. యథైవ లోకే ఉపకరణవతాం- సాధనవతాం జీవితం సుఖోపాయభోగసమ్పన్నం- తథైవ- తద్వదేవ తవ జీవితం స్యాత్. అమృతత్వస్య తు నాశా మనసాప్యస్తి విత్తేన- విత్తసాధ్యేన కర్మణేతి. ౨

ఆ.— మైత్రేయీ మోక్షమేవాపేక్షమాణా భర్తారం ప్రత్యానుకూల్యమాత్మనో దర్శయతి (నైవమితి)- కర్మసాధ్యస్య గృహప్రాసాదాదివన్నిత్యత్వానుపపత్తిరాక్షేపనిదానం. కథంశబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వపక్షే వాక్యం యోజయతి (తేనేతి)- కథం తేనేత్యత్ర కథంశబ్దేన * కిమహం

ఉ.— సాహోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవా
న్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి॥ ౩

‡ సహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నః సతీ ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వ వ్యాఖ్యాస్యా
మి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౪

తేనేత్యత్ర కింశబ్దముపాదాయ వాక్యం యోజనీయం-విత్తసాధ్యస్య కర్మణోఽమృతత్వసాధనత్వమాత్రాసిద్ధౌ తత్ప్రకారప్రశ్నస్యానవకాశత్వాదిత్యర్థః. మునిరపి భార్యాహృదయాభిజ్ఞః సన్తుష్టస్సన్నాక్షేపం ప్రశ్నం చ ప్రతివదతీత్యాహ (ప్రత్యువాచేతి) విత్తేన మమామృతత్వాభావే తదకించిత్కరమదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) ౨

రం.— (సాహోవాచ మైత్రేయీతి) సా మైత్రేయీ తం మునిం ప్రత్యాహేత్యర్థః. కిమితి. (యన్నుమ ఇయం భగోస్సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్కథం తేనామృతా స్యామితీతి) హే భగోః * సమ్బుద్ధౌ విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్యేతి ఓత్వం. రుత్వం. విసర్గశ్చ. హే భగవన్. సర్వాపీయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా యత్ - యది మే - మమ స్యాత్ - వశంవదా స్యాదిత్యర్థః. తదా తేన - విత్తేన కథం - కథఞ్చిదప్యమృతా స్యాం ను - సంసారాన్ముక్తా స్యాం కిమిత్యర్థః. ను ఇతి ప్రశ్నే. (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది) సః యాజ్ఞవల్క్యో నేత్యువాచ హ - విత్తేన త్వం సంసారాన్ముక్తా న స్యాః ఇతి హ - నిశ్చితమాహేత్యర్థః. తర్హి విత్తేన కిం స్యాదిత్యత్రాహ (యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితం స్యాదితి) ఉపకరణవతాం - భోగసాధనవతాం జీవితం - సుఖజీవనం యథా సిధ్యతి - తథైవ తే భోగోపకరణవిత్తవత్యాః జీవితం సుఖేన జీవనం పరం లభ్యేతేత్యర్థః. యథా విత్తేనైహికసుఖం లభ్యతే - తథా మోక్షసుఖమపి కిం న లభ్యేత ఇతి పృచ్ఛన్తీం పునః ప్రత్యాహ (అమృతత్వస్య త్వితి) తుశబ్దో మోక్షస్య * నాన్యః పన్థా ఇత్యాది శ్రుతిసిద్ధం జ్ఞానైకసాధ్యత్వమాహ. అమృతత్వస్య - మోక్షస్య విత్తేన సాధనేన ప్రాప్యత్వాశాపి నాస్తీత్యర్థః. మోక్షస్య విత్తప్రాప్యత్వసంభావనాపి నాస్తీతి యావత్. ౨

శం.— సా హోవాచ మైత్రేయీ - ఏవముక్తా ప్రత్యువాచ మైత్రేయీ. యద్యేవం - యేనాహం నామృతా స్యాం - కిమహం తేన - విత్తేన కుర్యాం. యదేవ భగవాన్ కేవలమమృతత్వసాధనం వేద - తదేవామృతత్వసాధనం మే - మహ్యం బ్రూహి. ౩

ఆ.— విత్తస్యామృతత్వసాధనత్వాభావమధిగమ్య తస్మిన్నాస్థాం త్యక్త్వా - ముక్తిసాధనమాత్మజ్ఞానమాత్మానం దాతుం పతిం నియుఞ్జానా బ్రూతే (సాహేతి) ౩

రం.— (సాహోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీతి) సా మైత్రేయీ ప్రత్యువాచ హ. అహో స్త్రియా విత్తత్యాగేన మోక్షసాధనాపేక్షేతి భావః. కిమితి. మమామృతత్వప్రాప్త్యనుపాయభూతేన విత్తేనాహం కిం కరిష్యామీతి. తర్హి కిం తవాపేక్షితం - తత్రాహ (యదేవేతి) భగవాన్యదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయం వేద - తదేవ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౩

శం.— (సహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏవం విత్తసాధ్యేఽమృతత్వసాధనే ప్రత్యాఖ్యాతే యాజ్ఞవల్క్యః స్వాభిప్రాయసమ్పత్తౌ తుష్ట ఆహ - స హోవాచ. ప్రియా - ఇష్టా. బతేత్యనుకమ్పాహ. అరే - మైత్రేయి. నః - అస్మాకం పూర్వమపి ప్రియా సతీ - భవతీ ఇదానీం ప్రియమేవ - చిత్తానుకూలం భాషసే. ఏహి. ఆస్స్వ - ఉపవిశ. వ్యాఖ్యాస్యామి - యత్తే - తవేష్టమమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానం కథయిష్యామి. వ్యాచక్షాణస్య తు మే - మమ వ్యాఖ్యానం కుర్వతః నిదిధ్యాసస్వ - వాక్యాన్యర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛేతి. ౪

ఆ.— భార్యాపేక్షితం మోక్షోపాయం వివక్షుస్తామాదౌ స్తౌతి (సహేత్యాదినా) విత్తేన సాధ్యం - కర్మ. తస్మిన్నమృతత్వసాధనే శఙ్కితే * కిమహం తేన కుర్యామితి భార్యయాపి ప్రత్యాఖ్యాతే సతీతి యావత్. స్వాభిప్రాయో న కర్మ ముక్తిహేతురితి - తస్య భార్యాద్వారాపి సమ్పత్తౌ సత్యామిత్యర్థః. ౪

రం.— (సహోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా బతారే నస్సతీ ప్రియం భాషస ఇత్యాది) ఏవముక్తో యాజ్ఞవల్క్యస్తాం ప్రత్యువాచ. కిమితీత్యత్రాహ (ప్రియేతి) బతేత్యనుకమ్పాయాం. అరే మైత్రేయి. త్వం సతీ - సాధ్వీ చ సతీ, నః - అస్మాకం ప్రియా - అనుకూలా చ సతీ, ప్రియం - మనోఽనుకూలం వాక్యం భాషసే. ఇతి తాం ప్రశస్యాత్యాదరేణాహ (ఏహ్యాస్స్వేతి) ఏహి - ఇహాగచ్ఛ. ఆస్స్వ - మత్సమీపే ఉపవిశ. ఇతి సభక్తిసాధ్వసాం తాం సమీపోపవేశనే అనుజ్ఞాయాహ (వ్యాఖ్యాస్యామీతి) తే - అమృతత్వోపాయం తవాపేక్షితం వ్యాఖ్యాస్యామి - వక్ష్యామి. కింతు వ్యాచక్షాణస్య - వ్యాఖ్యానం కుర్వతో మే - మమ వాక్యాని నిదిధ్యాసస్వ - అర్థతో నిశ్చయేన ధ్యాతుమిచ్ఛ. యద్వా - వ్యాచక్షాణస్య తు మే ముఖం నిదిధ్యాసస్వ - నిధ్యానం - అవలోకనం. అవలోకితుమిచ్ఛ. అవలోకయేతి యావత్. ఇతి శబ్దో వాక్యావసానే. ఏవముక్తా మైత్రేయీ సావధానా సతీ స్వస్య శ్రవణావధానం జ్ఞాపయితుమాహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) స్పష్టోర్థః. ౪

---

‡ నిదిధ్యాసస్వేతి బ్రవీతు మే భగవానితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

TIRUPATI

ఉ.— క్షసహోవాచనవాఅరేపత్యుఃకామాయపతిఃప్రియోభవత్యాత్మనస్తుకామాయపతిఃప్రియోభవతినవాఅరేజాయాయైకామాయజాయాప్రియాభవత్యాత్మనస్తుకామాయజాయాప్రియాభవతి । నవాఅరేపుత్రాణాంకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయపుత్రాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేవిత్తస్యకామాయవిత్తంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయవిత్తంప్రియంభవతి। నవాఅరేబ్రహ్మణఃకామాయబ్రహ్మప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయబ్రహ్మప్రియంభవతి। నవాఅరేక్షత్రస్యకామాయక్షత్రంప్రియం భవత్యాత్మనస్తుకామాయక్షత్రంప్రియంభవతినవాఅరే లోకానాంకామాయలోకాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయలోకాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేదేవానాంకామాయదేవాఃప్రియాభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయదేవాఃప్రియాభవన్తి। నవాఅరేభూతానాంకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్త్యాత్మనస్తుకామాయభూతానిప్రియాణిభవన్తి। నవాఅరేసర్వస్యకామాయసర్వంప్రియంభవత్యాత్మనస్తుకామాయ సర్వంప్రియంభవత్యాత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఃశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యోమైత్రేయ్యాత్మనోవాఅరేదర్శనేనశ్రవణేనమత్యావిజ్ఞానేనేదగ్ సర్వంవిదితం॥ ౫

శం.— సహోవాచ - అమృతత్వసాధనంవైరాగ్యముపదిదిక్షుః. జాయాపతిపుత్రాదిభ్యోవిరాగముత్పాదయతితత్సన్న్యాసాయ. (నవై) వైశబ్దఃప్రసిద్ధస్మరణార్థః, ప్రసిద్ధమేవతల్లోకే. పత్యుః- భర్తుఃకామాయ - ప్రయోజనాయజాయాయాఃపతిఃప్రియోనభవతి. కింతర్హి. ఆత్మనస్తుకామాయ- ప్రయోజనాయైవభార్యాయాఃపతిఃప్రియోభవతి. తథా (నవాఅరేజాయాయైఇత్యాది) సమానమన్యత్. నవాఅరేపుత్రాణాం. నవాఅరేవిత్తస్య. నవాఅరేబ్రహ్మణః. నవాఅరేక్షత్రస్య. నవాఅరేలోకానాం. నవాఅరేదేవానాం. నవాఅరేభూతానాం. నవాఅరేసర్వస్య. పూర్వంపూర్వంయథాసన్నంప్రీతిసాధనేవచనంతత్రతత్రేష్టతరత్వాద్వైరాగ్యస్య. సర్వగ్రహణముక్తానుక్తార్థం. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధమేతత్- ఆత్మైవప్రియః-నాన్యత్. *తదేతత్ప్రేయఃపుత్రాదిత్యుపన్యస్తం- తస్యైతద్వృత్తిస్థానీయంప్రపఞ్చితం. తస్మాదాత్మప్రీతిసాధనత్వాద్గౌణీఅన్యత్రప్రీతిః- ఆత్మన్యేవముఖ్యా. తస్మాదాత్మావాఅరేద్రష్టవ్యః- దర్శనార్హః- దర్శనవిషయమాపాదయితవ్యః. శ్రోతవ్యః- పూర్వమాచార్యతఃఆగమతశ్చ. పశ్చాన్మన్తవ్యః- తర్కతః. తతోనిదిధ్యాసితవ్యః - నిశ్చయేనధ్యాతవ్యః. ఏవంహ్యసౌదృష్టోభవతిశ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాధనైర్నిర్వర్తితైః. యదైకత్వమేతాన్యుపగతాని- తదాసమ్యగ్దర్శనంబ్రహ్మైకత్వవిషయంప్రసీదతి- నాన్యథాశ్రవణమాత్రేణ. యద్బ్రహ్మక్షత్రాదికర్మనిమిత్తంవర్ణాశ్రమాదిలక్షణమాత్మన్యవిద్యయాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయంక్రియాకారకఫలాత్మకమవిద్యాప్రత్యయవిషయంరజ్జ్వామివసర్పప్రత్యయః- తదుపమర్దార్థమాహ- ఆత్మనిఖలుఅరె- మైత్రేయి- దృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతేఇదంసర్వంవిదితంభవతి. ౫

ఆ.— అమృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానంవివక్షితంచేత్- *ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇత్యాదివక్తవ్యం - కిమితినవాఅరేపత్యురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాయేతి)- ఉవాచ- జాయాదీనామాత్మార్థత్వేనప్రియత్వం, ఆత్మనశ్చానౌపాధికప్రియత్వేనపరమానన్దత్వం, ఇతిశేషః. ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నవాఇతి) కింతన్నిపాతేనస్మార్యతే- తదాహ (ప్రసిద్ధమితి)- యథోక్తేక్రమేనియామకమాహ (పూర్వంపూర్వమితి) యద్యదాసన్నంప్రీతిసాధనం- తత్తదనతిక్రమ్యతస్మిన్విషయేపూర్వంపూర్వంవచనమితియోజనా. తత్రహేతుమాహ (తత్రేతి) నవాఅరేసర్వస్యేత్యయుక్తం-పత్యాదీనాముక్తత్వాదంశేనపునరుక్తిప్రసఙ్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగ్రహణమితి)- ఉక్తవదనుక్తానామపిగ్రహణంకర్తవ్యం- నచసర్వేవిశేషతోగృహీతుంశక్యన్తే - తేనసామాన్యార్థంసర్వపదమిత్యర్థః. సర్వపర్యాయేషుసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ననుతృతీయేప్రియత్వమాత్మనఆఖ్యాతం- తదేవాత్రాపికథ్యతేచేత్ పునరుక్తిస్స్యాత్- తత్రాహ (తదేతదితి)- అథోపన్యాసవివరణాభ్యాంప్రీతిరాత్మన్యేవేత్యయుక్తం- పుత్రాదావపితద్దర్శనాత్. అతఆహ (తస్మాదితి)- ఆత్మనోనిరతిశయప్రీత్యాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వమభిధాయోత్తరవాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (తస్మాదిత్యాదినా) కథంపునరిదందర్శనముత్పద్యతే- తత్రాహ. (శ్రోతవ్యఇతి)- శ్రవణాదీనామన్యతమేనాత్మజ్ఞానలాభాత్కృతమితిసర్వేషామధ్యయనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవంహీతి)- విధ్యనుసారిత్వమేవంశబ్దార్థః. శ్రుతత్వావిశేషాద్వికల్పహేత్వభావాచ్చసమస్తైరేవాత్మజ్ఞానంజాయతేచేత్- తేషాంసమప్రధానత్వమాగ్నేయాదివదాపతేదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) శ్రవణస్యప్రమాణవిచారత్వేనప్రధానత్వాదఙ్గిత్వం- మనననిదిధ్యాసనయోస్తుతత్కార్యప్రతిబన్ధప్రధ్వంసిత్వాదఙ్గత్వమిత్యఙ్గాఙ్గిభావేనయదాశ్రవణాదీన్యసకృత్తదనుష్ఠానేనసముచ్చితాని- తదాసామగ్రీపౌష్కల్యాత్తత్త్వజ్ఞానంఫలశిరస్కంసిధ్యతి. మననాద్యభావేశ్రవణమాత్రేణనైవతదుపపద్యతే - మననాదినాప్రతిబన్ధప్రధ్వంసేవాక్యస్యఫలవజ్జ్ఞానజనకత్వయోగాదిత్యర్థః. పరామర్శవాక్యతాత్పర్యమాహ (యదిత్యాదినా) కర్మనిమిత్తంబ్రహ్మక్షత్రాది. తదేవవర్ణాశ్రమావస్థాదిరూపం, ఆత్మన్యవిద్యయారోపితస్యప్రత్యయః- మిథ్యాజ్ఞానం. తస్యవిషయతయాస్థితం, క్రియాద్యాత్మకం. తదుపమర్దనార్థమాహేతిసమ్బన్ధః. అవిద్యాధ్యారోపితప్రత్యయవిషయమిత్యేతదేవవ్యాకరోతి (అవిద్యేతి) అవిద్యాజనితప్రత్యయవిషయత్వేదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వామితి) ౫

క్ష సర్వంవిదితంభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

౨౦.— ఏవముపసన్నాయై మైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్యో మోక్షోపాయం బ్రహ్మోపాసనముపదేష్టుమారేభ ఇత్యాహ (స హోవాచేతి) కిమితి. (న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి ఆత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యాది) అత్రామృతత్వార్థిన్యై మైత్రేయ్యై అమృతత్వ సాధనదర్శనవిషయతయా ఆత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేత్యవశ్యమభ్యుపేయః- * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి। నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇతి తస్యైవ పరమాత్మదర్శనస్య మోక్షసాధనత్వావగమాత్. * బ్రహ్మ తం పరాదాదిత్యాదినా తస్యాత్మనస్సర్వాత్మత్వకథనాత్, * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా తజ్జ్ఞానేన సార్వజ్ఞ్యావేదనేన సర్వోపాదానత్వప్రతిపాదనాచ్చాస్మిన్ ప్రకరణే ద్రష్టవ్యతయా ఉపదిశ్యమాన ఆత్మా పరమాత్మేతి సిద్ధం. అతః తదుపపాదకస్యాస్య సన్దర్భస్య యథా పరమాత్మపరత్వం స్యాత్ - తథాఽర్థో వర్ణనీయ ఇతి చ సిద్ధం. అతోఽస్య వాక్యస్యాయమర్థః- న వా ఇత్యత్ర వైశబ్దోఽవధారణే. నైవేత్యర్థః. పత్యుః కామాయ- కామః- సఙ్కల్పః. కామాయ-సఙ్కల్పాయ. సఙ్కల్పం సఫలీకర్తుమిత్యర్థః. * క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. తథా చ అరే- హే మైత్రేయి. పత్యుః ప్రియత్వం అహమస్యాః ప్రియస్స్యామితి పతిసఙ్కల్పసాఫల్యాయ నైవ భవతీతి న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యస్యార్థః. జాయాం ప్రతి పత్యుః ప్రియత్వం పతిసఙ్కల్పాయత్తం న భవతీతి యావత్. వేదాధ్యయనం సఫలీకర్తుం యజ్ఞ ఇత్యుక్తే వేదాధ్యయనస్య యజ్ఞః ఫలమితి హి సిధ్యతి- ఏవం సఙ్కల్పసాఫల్యాయ ప్రియత్వమిత్యుక్తే సఙ్కల్పాయత్తం ప్రియత్వమితి హి సిధ్యతి. తతశ్చాహమస్యా జాయాయాః ప్రియస్స్యామితి పతిస్సఙ్కల్పయన్నపి న సతతస్యాః ప్రియో భవతి- కిన్త్వాత్మనః కామాయ పతిః పత్న్యాః ప్రియో భవతి. పత్యుః ప్రియత్వమాత్మనః కామాయ పరమాత్మనస్సంకల్పాత్ పతిః పత్న్యాః ప్రియో భవతీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య పరమాత్మని ముఖ్యవృత్తత్వాదత్రాప్యాత్మేతి పరమాత్మైవోచ్యతే- ప్రకరణావైరూప్యాచ్చ. తతశ్చ పరమాత్మా యో యస్య ప్రియో భవత్వితి తత్కర్మానుగుణం సఙ్కల్పయతి-స తస్య ప్రియో భవతీతి వాక్యార్థః. అత్రాపి కామాయేత్యత్రాపి పూర్వవచ్చతుర్థీ. ఏవముత్తరత్రాపి వాక్యానామర్థో ద్రష్టవ్యః. బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణ ఇత్యర్థః. క్షత్రం- క్షత్రియ ఇత్యర్థః. లోకాః-స్వర్గాద్యా ఇత్యర్థః. దేవాః-ఉపాస్యా దేవతా ఇత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి) తస్మాత్పతిజాయాదీనాం ప్రియత్వం యత్సఙ్కల్పాయత్తం - తస్య పరమాత్మనః ప్రసాదాయ పరమాత్మా ద్రష్టవ్యః. స హి పరమాత్మా దర్శనేన ప్రసన్నస్సన్ తద్దర్శనరూపబ్రహ్మవిద్యయైవ పతిజాయాదిమత త్రత్ప్రీతినియతప్రియత్వాపాదకపుణ్యాపుణ్యాత్మకభగవత్సఙ్కల్పోపరమే కర్మప్రతిబన్ధనివృత్తే స్వోపాసకాయ నిరఙ్కుశస్వాతన్త్ర్యేణ సర్వేషామపి వస్తూనాం పతిజాయాదివత్తతోఽధికం వా ప్రియత్వమాపాదయితుం శక్నోతి. మోక్షదశాయామానుకూల్యప్రాతికూల్యవిభాగవిరహితం సర్వశరీరకం సవిభూతికం బ్రహ్మానన్దరూపం తత్ప్రసాదాదేవ తదుపాసకోఽనుభవతీతి తత్ప్రసాదసిద్ధ్యర్థం స ఏవ పరమాత్మోపాస్య ఇతి ఫలితార్థః. * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి శ్రవణాదితి భావః. అత్ర స్వాధ్యాయస్యార్థపరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రయోజనవదర్థదర్శనాత్తన్నిర్ణయాయ స్వయమేవ గురుముఖాన్న్యాయయుక్తార్థగ్రహణలక్షణశ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాచ్ఛ్రోతవ్య ఇత్యనువాదః. స్వాత్మన్యేవ స్వే వేతి యుక్తిభిర్జ్ఞాతార్థప్రతిష్ఠాపనలక్షణమననస్య శ్రవణప్రతిష్ఠార్థతయా ప్రాప్తత్వాన్మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. అతోఽనవరతభావనారూపం ధ్యానమేవ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి విధీయతే. ఉపాయదశాప్రభృతి భగవద్ధ్యానస్యానుకూలత్వసూచనాయ నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి సన్నన్తపదేన నిర్దేశః. అత్ర * స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి ధ్యానస్యైవ మోక్షం ప్రత్యవ్యవహితహేతుత్వశ్రవణాత్ * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర ఇతి దర్శనస్యాపి మోక్షావ్యవహితకారణత్వశ్రవణాత్ ఉభయోరేకార్థత్వస్య వక్తవ్యత్వాత్, చాక్షుషజ్ఞానవాచితయా దృశిధాతోశ్చాక్షుషజ్ఞానస్య చ * న చక్షుషా గృహ్యత ఇత్యచాక్షుషజ్ఞానవేద్యే బ్రహ్మణి నిధాతుమసమ్భవాత్, ద్రష్టవ్య ఇతి దర్శనశబ్దేన ఉపచారాత్ దర్శనసమానాకారమితి విశదతమజ్ఞానమభిధీయతే. తతశ్చ ద్రష్టవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాభ్యాం దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టం ధ్యానం విధీయతే- * ఆర్షేయం వృణీతే ఏకం వృణీతే ద్వౌ వృణీతే త్రీన్వృణీతే న చతురో వృణీతే న పఞ్చాతివృణీత ఇత్యత్రార్షేయం వృణీతే త్రీన్వృణీత ఇత్యాభ్యాం త్రిత్వవిశిష్టార్షేయవరణవిధానవదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవం విహితస్య దర్శనసమానాకారత్వవిశిష్టవిశదతమనిధ్యానస్య కిం ఫలమిత్యత్రాహ (మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదితం భవతీతి) అత్ర వాక్యే విజ్ఞానశబ్దో నిదిధ్యాసనపరః-ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి స్థానప్రమాణాత్. వైశబ్దోఽవధారణే. తథా చ తస్మిన్ పరాత్మని శ్రవణమననాభ్యాం దర్శనసమానాకారధ్యానవిషయీకృతే సత్యేవ తత్ప్రసాదాదిదం సర్వం విదితం భవతి- అనుకూలత్వేన విదితం భవతి. సర్వం ప్రియం భవతీతి యావత్. ఆత్మనో దర్శనాత్మకవిజ్ఞానేనైవ సవిభూతికనిరతిశయప్రియబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతి- నాన్యేన విత్తాదినేతి వాక్యార్థః. యద్వా - నిదిధ్యాసితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య పరమాత్మనః జగత్కారణత్వే సత్యేవ ధ్యేయత్వసిద్ధిస్స్యాత్ - * కారణం తు ధ్యేయ ఇత్యవధారణాత్. అతస్తస్య జగత్కారణత్వం లక్షణమాహ (ఆత్మనో వా ఇత్యాదినా) ఉపాదానోపాదేయయోరభేదాత్తస్మిన్నాత్మని జ్ఞాతే సర్వం విదితం భవతీత్యర్థః. శ్రవణమతివిజ్ఞానదర్శనాని జ్ఞానావస్థావిశేషాః. అత్ర సర్వమిదమితి శబ్దాః స్థూలావస్థచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరాః- సర్వశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ చరాచరవ్యపాశ్రయసకలశబ్దవాచ్యత్వస్య * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాదిత్యత్ర సమర్థితత్వాత్. ఆత్మశబ్దోఽపి సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టబ్రహ్మపరః - తస్య శరీరప్రతిసమ్బన్ధినిరూఢత్వాత్, తత్సామర్థ్యాత్సూక్ష్మచిదచితోశ్శరీరత్వేన ప్రవేశాత్,. అతస్తయోరాత్మసర్వపదార్థయోరభేదాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతమిత్యుపపద్యతే. అనేన జగదుపాదానత్వముక్తం భవతి. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుక్త్వా సర్వోపాదానత్వకథనాత్ జగత్కారణత్వం సకలపరవిద్యాసు యాయిత్యుక్తం భవతీతి వదన్తి.

౫

ఉ.—— బ్రహ్మతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రంతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః క్షత్రం
వేదలోకాస్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోలోకాన్వేదదేవాస్తంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేదభూ
తానితంపరాదుర్యోన్యత్రాత్మనోభూతానివేదసర్వంతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః సర్వం వేదేదం బ్ర
హ్మేదంక్షత్రమిమేలోకాఇమేదేవాఇమానిభూతానీదగ్ంసర్వంయదయమాత్మా॥ ౬

సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్య నబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయదున్దుభేస్తుగ్రహణేన
దున్దుభ్యాఘాతస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౭

శం.—— ననుకథమన్యస్మిన్విదితేన్యద్విదితంభవతి. నైషదోషః-నహ్యాత్మవ్యతిరేకేణాన్యత్కిఞ్చిదస్తి. యద్యస్తి-నతద్విదితంస్యాత్. నత్వన్యదస్తి- ఆత్మైవతుసర్వం. తస్మాత్సర్వమాత్మనివిదితేవిదితంస్యాత్. కథంపునరాత్మైవసర్వమితి. ఏతచ్ఛ్రావయతి - బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణజాతిః-తంపురుషంపరాదాత్ - పరాదధ్యాత్- పరాకుర్యాత్. కం. యోన్యత్రాత్మనః- ఆత్మస్వరూపవ్యతిరేకేణ- ఆత్మైవనభవతీయం బ్రాహ్మణజాతిరితితాంయో వేద- తంపరాదధ్యాత్సా బ్రాహ్మణజాతిరనాత్మస్వరూపేణమాంపశ్యతీతి- పరమాత్మాహిసర్వేషామాత్మా. తథా- క్షత్రం- క్షత్రియజాతిః. తథా- లోకాఃదేవాఃభూతానిసర్వమిదం బ్రహ్మేతి. యాన్యనుక్రాన్తానియాన్యననుక్రాన్తాని- సర్వాణ్యాత్మైవ- యదయమాత్మా- యోయమాత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యఇతి ప్రకృతః. యస్మాదాత్మనోజాయతే, ఆత్మన్యేవలీయతే, ఆత్మమయంచస్థితికాలే,- ఆత్మవ్యతిరేకేణాగ్రహణాదాత్మైవసర్వం. ౬

ఆ.—— ఆత్మనివిదితేసర్వంవిదితమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి). దృష్టవిరోధంనిరాచష్టే (నైషదోషఇతి). ఆత్మనిజ్ఞాతేజ్ఞాతమేవసర్వం తతోర్థాన్తరస్యాభావాదిత్యుక్తమేవస్ఫుటయతి (యదీత్యాదినా). ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముదాహృత్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) పురుషంవిశేషతోజ్ఞాతుంప్రశ్నముపన్యస్యప్రతీకంగృహీత్వావ్యాకరోతి (కమిత్యాదినా). పరాకరణేపురుషస్యాపరాధిత్వందర్శయతి (అనాత్మేతి). పరమాత్మాతిరేకేణదృశ్యమానామపిబ్రాహ్మణజాతింస్వస్వరూపేణపశ్యన్కథమపరాధీస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఇదం బ్రహ్మేత్యుత్తరవాక్యానువాదః. తస్యవ్యాఖ్యానం (యాన్యనుక్రాన్తానీత్యాది) ఆత్మైవసర్వమిత్యేతత్ప్రతిపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్థితికాలేతిష్ఠతి- తస్మాదాత్మైవసర్వం- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాదితియోజనా. ౬

రం.—— ననుకథమాత్మనివిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంస్యాత్ - జగతస్తద్భిన్నత్వాదిత్యాశఙ్క్యసర్వాత్మత్వమేవాహ (బ్రహ్మతంపరాదాద్యోన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మవేదేత్యాదినా) బ్రహ్మ- బ్రాహ్మణవర్ణః. క్షత్రాదిసహపాఠాత్. యస్త్వధికారీ బ్రాహ్మణవర్ణంఆత్మనోఽన్యత్ర- పరమాత్మనోన్యత్రస్థితం. నతుపరమాత్మనిస్థితం. అపరబ్రహ్మాత్మకం. స్వనిష్ఠంవేద- జానీయాత్. తం బ్రహ్మస బ్రాహ్మణవర్ణఏవపరాదాత్ - పరాకుర్యాత్. అధిభవేత్. ఆత్మనోఽన్యత్వేన-అబ్రహ్మాత్మకత్వేనావగతో బ్రాహ్మణవర్ణఏవతంతథావగన్తారంసంసారయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. అతస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమేవస్వరూపమిత్యుక్తంభవతి-అబ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపత్తేస్సంసారహేతుత్వోక్త్యామిథ్యాజ్ఞానత్వసిద్ధిరితిద్రష్టవ్యం. క్షత్రం- క్షత్రియవర్ణః. లోకాః- భూస్స్వర్గాదిలోకాః. దేవాః- ఆరాధ్యాస్తత్తల్లోకప్రాపకాదేవతాః. భూతాని - అచిత్సంసృష్టచేతనవర్గః. ఇతరఃస్పష్టార్థః. ననూక్తరీత్యాసర్వస్య బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేపి బ్రహ్మాత్మకస్యశరీరభూతస్యజగతశ్శరీరిభూత బ్రహ్మాపేక్షయాభిన్నత్వేనతథావిధ బ్రహ్మజ్ఞానేనసర్వజ్ఞానాసంభవాత్ తస్మిన్విజ్ఞాతేఇదంసర్వంవిదితమితినిర్దేశోనోపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యసర్వస్యాపితచ్ఛరీరత్వేన శరీరవాచినాంచశబ్దానాంశరీరిపర్యన్తత్వాత్ ఇదంసర్వమితిశబ్దాభ్యామన్యైరపిశబ్దైస్తత్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయతఇతిసర్వశరీరిణి బ్రహ్మణిజ్ఞాతే తచ్ఛరీరభూతతయా తదన్తర్గతంచసర్వమిదంజ్ఞాతంభవత్యేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఇదం బ్రహ్మేదంక్షత్రమిత్యాది) అయమాత్మేతియదుక్తం బ్రహ్మ- తదేవ బ్రహ్మక్షత్రలోకదేవాదిసర్వరూపంసర్వశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. తతశ్చాత్మనివిజ్ఞాతేఇదంసర్వంవిదితంభవతి - ఏతత్సర్వశరీరకం బ్రహ్మవిదితంభవతీత్యర్థఉపపద్యతఇతిభావః. ౬

శం.—— కథంపునరిదానీమిదంసర్వమాత్మైవేతి గృహీతుంశక్యతే. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్రచిత్స్వరూపతైవేతిగమ్యతే. తత్రదృష్టాన్త ఉచ్యతే. యత్స్వరూపవ్యతిరేకేణాగ్రహణం యస్య- తస్యతదాత్మత్వమేవలోకేదృష్టం. సయథా- సఇతిదృష్టాన్తోలోకేయథా. దున్దుభేః- భేర్యాదేర్హన్యమానస్య- తాడ్యమానస్యదణ్డాదినానబాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ - బహిర్భూతాఞ్ఛబ్దవిశేషాన్. దున్దుభిశబ్దసామాన్యాన్నిష్కృష్టాన్దున్దుభిశబ్దవిశేషాన్నశక్నుయాద్గ్రహణాయ- గృహీతుం. దున్దుభేస్తుగ్రహణేన- శబ్దసామాన్యవిశేషణత్వేనదున్దుభిశబ్దాఃఏతఇతిశబ్దవిశేషాగృహీతాభవన్తి- దున్దుభిశబ్దసామాన్యవ్యతిరేకేణాభావాత్తేషాం. దున్దుభ్యాఘాతస్యవా- దున్దుభేరాహననం- ఆఘాతః- దున్దుభ్యాఘాతవిశిష్టస్యశబ్దసామాన్యస్యగ్రహణేనతద్గతావిశేషాగృహీతాభవన్తి- నతుతఏవనిర్భిద్యగృహీతుంశక్యన్తే- విశేషరూపేణాభావాత్తేషాం. తథాప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణస్వప్నజాగరితయోర్నకశ్చిద్వస్తువిశేషోగృహ్యతే- తస్మాత్ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావోయుక్తస్తేషాం. ౭ IX

ఆ.—— స్థిత్యవస్థాయాంసర్వస్యాత్మమాత్రత్వంజ్ఞాతుమశక్యం- జ్ఞాపకాభావాదిత్యాక్షిపతి (కథంపునరితి). ఘటఃస్ఫురతీత్యాదిప్రత్యయమాశ్రిత్యపరిహరతి (చిన్మాత్రేతి). సయథాదున్దుభేరిత్యాదివాక్యమవతారయతి (తత్రేతి). సర్వత్రచిదతిరేకేణాసత్త్వంసప్తమ్యర్థః. దృ

ఉ.— ¶ సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయశఙ్ఖస్యతుగ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౮

సయథావీణాయైవాద్యమానాయైనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయవీణాయైతుగ్రహణేన వీణావాదస్యవాశబ్దోగృహీతః॥ ౯

ష్టాన్తైర్వివక్షితంసఙ్క్షిపతి (యత్స్వరూపేతి) దున్దుభిదృష్టాన్తమాదాయాక్షరాణివ్యాచష్టే (సయథేత్యాదినా) శబ్దవిశేషానేవవిశదయతి (దున్దుభేరితి) కథంతర్హిదున్దుభిశబ్దవిశేషాణాంగ్రహణం- తదాహ (దున్దుభేస్త్వితి) దున్దుభిశబ్దసామాన్యస్యేతియావత్. ఉక్తేర్థేదున్దుభ్యాఘాతస్యేత్యాదివాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (దున్దుభ్యాఘాతస్యేతి) వాశబ్దార్థమాహ (తద్గతావిశేషాఇతి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (నత్వితి) వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) తత్రైవవస్తువిశేషగ్రహణసమ్భావనామభిప్రేత్యస్వప్నజాగరితయోరిత్యుక్తం. ౭

రం.— ఏవంజగత్కారణత్వవిశిష్టపరమాత్మోపాసనాంవిధాయతదుపాసనోపకరణభూతమనఃప్రభృతికరణనియమనమాహ (సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయదున్దుభేస్తుగ్రహణేనదున్దుభ్యాఘాతస్యవాశబ్దోగృహీతఇతి) దున్దుభేరిత్యనాదరేషష్ఠీ. గ్రహణశబ్దఇహనిరోధపరః- ఉపాదాననిరోధయోర్ద్వయోరపిగ్రహణశబ్దవాచ్యత్వాత్. యథాగృహీతానిపుష్పాణి- గృహీతశ్చోరఇతి. సయథా - సదృష్టాన్తోయథేత్యర్థః. దున్దుభేర్హన్యమానస్య- దున్దుభౌహన్యమానేబాహ్యాఞ్ఛబ్దాన్ తతోబహిర్నిస్సరతశ్శబ్దాన్గ్రహణాయనశక్నుయాత్ - ననిరోద్ధుంశక్నుయాదిత్యర్థః. కథంతర్హినిరుణద్ధీత్యత్రాహ (దున్దుభేస్త్వితి) కింతుఆహన్యమానందున్దుభిమనుపేక్ష్యదున్దుభేర్గ్రహణేన- శబ్దనిస్సరణాధారభూతదున్దుభినిరోధేన దున్దుభ్యాఘాతస్యవా- తదాహన్తృపురుషస్యనిరోధేనవాశబ్దోగృహీతః- భేర్యానిస్సరన్తశ్శబ్దానిరుధ్యన్తఇత్యర్థః. దున్దుభ్యాఘాతస్యేతికర్తరిక్తః. భేరీదణ్డయోరన్యతరనిరోధేనతత్సంయోగనిరోధద్వారాభేరీశబ్దాయథానిరుధ్యన్తే - ఏవమిన్ద్రియేషువిషయగణేవ్యాప్రియమాణేషుబాహ్యార్థానుభవోదుర్నిరోధః- తస్మాద్విషయాపసరణేనవాఇన్ద్రియనిరోధేనవావిషయేన్ద్రియసంయోగనిరోధద్వారాపరమాత్మసాక్షాత్కారవిరోధిబాహ్యార్థజ్ఞానంనిరుధ్యతఇత్యర్థః. ఏవం నిరుధ్యనిదిధ్యాసితవ్యోద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తందర్శన సమానాకారావిచ్ఛిన్న పరమాత్మస్మృతిసన్తానం సాధయేదితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— తథా- సయథాశఙ్ఖస్యధ్మాయమానస్య- శబ్దేనసంయోజ్యమానస్య- ఆపూర్యమాణస్యనబాహ్యాఞ్ఛబ్దాఞ్ఛక్నుయాదిత్యేవమాదిపూర్వవత్. ౮

ఆ.— తథా- దున్దుభిదృష్టాన్తవదితియావత్. శఙ్ఖస్యతుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. *దున్దుభేస్తుగ్రహణేనేత్యాదివాక్యందృష్టాన్తయతి (పూర్వవదితి) ౮

రం.— (శఙ్ఖధ్మానస్యేతి) నన్ద్యాదిత్వాత్కర్తరిల్యుః. శఙ్ఖధ్మాతురిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౮

శం.— తథా- వీణాయైవాద్యమానాయై- వీణాయావాద్యమానాయాః. అనేకదృష్టాన్తోపాదానమిహసామాన్యబహుత్వఖ్యాపనార్థం. అనేకేహివిలక్షణాశ్చేతనాచేతనరూపాఃసామాన్యవిశేషాః- తేషాంపారమ్పర్యగత్యాయథైకస్మిన్మహాసామాన్యేన్తర్భావః- తథాప్రజ్ఞానఘనే. కథంనామప్రదర్శయితవ్యఇతి. దున్దుభిశఙ్ఖవీణాశబ్దసామాన్యవిశేషాణాంయథాశబ్దత్వే- ఏవంస్థితికాలేతావత్సామాన్యవిశేషవ్యతిరేకాద్బ్రహ్మైకత్వంశక్యమవగన్తుం. ౯

ఆ.— తథేతిదృష్టాన్తద్వయపరామర్శః. ఏకేనైవదృష్టాన్తేనవివక్షితార్థసిద్ధౌకిమిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ(అనేకేతి) ఇహేతిజగదుచ్యతే. శ్రుతిర్వా. సామాన్యబహుత్వమేవస్ఫుటయతి (అనేకేహీతి) తేషాంస్వస్వసామాన్యేన్తర్భావేపికుతోబ్రహ్మణిసర్వవసానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) కథమిత్యస్మాత్పూర్వంతథేత్యధ్యాహారః. ఇతిమన్యతేశ్రుతిరితిశేషః. విమతంనాత్మాతిరేకి- తదతిరేకేణాగృహ్యమాణత్వాత్. యద్యదతిరేకేణాగృహ్యమాణం- తత్తదతిరేకినభవతి- యథాదున్దుభ్యాదిశబ్దాస్తత్సామాన్యాతిరేకేణాగృహ్యమాణాస్తదతిరేకేణనసన్తీత్యనుమానంవివక్షన్నాహ (దున్దుభీతి) శబ్దత్వే- అన్తర్భావఃతథాప్రజ్ఞానఘనేసర్వంజగదన్తర్భవతీతిశేషః. దృష్టాన్తత్రయమవష్టభ్యనిష్కృష్టమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ౯

రం.— (సయథావీణాయైవాద్యమానాయైఇత్యాది) అత్రవీణాయైఇతిచతుర్థీషష్ఠ్యర్థే. ఛాన్దసోవిభక్తివ్యత్యయః. వీణావాదస్యేతికర్తరికః. సర్వంపూర్వవత్. ౯

¶ శఙ్ఖధ్మానస్యవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స యథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమా వినిశ్చరన్త్యేవం వా అరేఽస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానాన్యస్యైవైతాని సర్వాణి నిశ్వసితాని॥ ౧౦

శం.— ఏవముత్పత్తికాలే ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మైవేతి శక్యమవగన్తుం. యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గధూమాఙ్గారార్చిషాం ప్రాగ్విభాగాదగ్నిరేవేతి భవత్యగ్నేరేకత్వం- ఏవం జగన్నామరూపవికృతం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రజ్ఞానఘన ఏవేతి యుక్తం గ్రహీతుమిత్యేతదుచ్యతే- స యథార్ద్రైధాగ్నేః- ఆర్ద్రైధోభిరిద్ధోఽగ్నిరార్ద్రైధాగ్నిః. తస్మాదభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమాః-పృథక్- నానాప్రకారం. ధూమగ్రహణం విస్ఫులిఙ్గాదిప్రదర్శనార్థం. ధూమవిస్ఫులిఙ్గాదయో వినిర్గచ్ఛన్తి. ఏవం- యథాయం దృష్టాన్తః. అరే- మైత్రేయి. అస్య- పరమాత్మనః ప్రకృతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతత్- నిశ్వసితమివ నిశ్వసితం. యథాఽప్రయత్నేనైవ పురుషనిశ్వాసో భవతి- ఏవం వా అరే. కిం తన్నిశ్వసితమివ తతో జాతమితి. ఉచ్యతే-యదృగ్వేదో యజుర్వేదః సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసః- చతుర్విధం మన్త్రజాతం. ఇతిహాస ఇత్యూర్వశీపురూరవసోః సంవాదాదిః *ఊర్వశీ హాప్సరా ఇత్యాది బ్రాహ్మణమేవ. పురాణం- *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాది. విద్యా- దేవజనవిద్యా. వేదస్సోఽయం. ఇత్యాదిః. ఉపనిషదః- ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యాః. శ్లోకాః- బ్రాహ్మణప్రభవా మన్త్రాః *తదేతే శ్లోకా ఇత్యాదయః. సూత్రాణి- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యాని వేదే, యథా *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని- మన్త్రవివరణాని. వ్యాఖ్యానాని- అర్థవాదాః. అథవా- వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యవివరణాన్యనువ్యాఖ్యానాని- యథా చతుర్థాధ్యాయే *ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యస్య, యథా వా *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవమిత్యస్యాయమేవాధ్యాయశేషః. మన్త్రవివరణాని వ్యాఖ్యానాని. ఏవమష్టవిధం బ్రాహ్మణం. ఏవం మన్త్రబ్రాహ్మణయోరేవ గ్రహణం. నియతరచనావతో విద్యమానస్యైవ వేదస్యాభివ్యక్తిః పురుషనిశ్వాసవత్. న చ పురుషబుద్ధిప్రయత్నపూర్వకః- అతః ప్రమాణం నిరపేక్ష ఏవ స్వార్థే. తస్మాద్యత్తేనోక్తం తత్తథైవ ప్రతిపత్తవ్యమాత్మనః శ్రేయ ఇచ్ఛద్భిర్జ్ఞానం వా కర్మ వేతి. నామప్రకాశవశా హి రూపస్య విక్రియావ్యవస్థా. నామరూపయోరేవ హి పరమాత్మోపాధిభూతయోర్వ్యాక్రియమాణయోః సలిలఫేనవత్తత్త్వాన్యత్వేనానిర్వక్తవ్యయోః సర్వావస్థయోః సంసారత్వమిత్యతో నామ్న ఏవ నిశ్వసితత్వముక్తం- తద్వచనేనైవేతరస్య నిశ్వసితత్వసిద్ధేః. అథవా- సర్వస్య ద్వైతజాతస్యావిద్యావిషయత్వముక్తం *బ్రహ్మ తం పరాదాత్ *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి. తేన వేదస్యాప్రామాణ్యమాశఙ్క్యతే. తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమిదముక్తం- పురుషనిశ్వాసవదప్రయత్నోత్థితత్వాత్ప్రమాణం వేదః- న యథాన్యో గ్రన్థ ఇతి. ౧౦

ఆ.— స యథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏవమిత్యాదినా) స్థితికాలవదిత్యేవంశబ్దార్థః. తత్ర వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (ఇత్యేతదితి) మహతః- అనవచ్ఛిన్నస్య. భూతస్య- పరమార్థస్యేతి యావత్. నిశ్వసితమివేత్యుక్తం వ్యనక్తి (యథేతి) అరే - మైత్రేయి. తతో జాతమితి సమ్బన్ధః. తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం విశదయతి (కింతదిత్యాదినా) ఇతిహాస ఇతి- బ్రాహ్మణమేవేతి సమ్బన్ధః. సంవాదాదిరిత్యాదిపదేన ప్రాణసంవాదాదిగ్రహణం. అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * అసదేవేదమగ్ర ఆసీదితి గృహ్యతే. దేవజనవిద్యా- నృత్యగీతాదిశాస్త్రం. వేదస్సోఽయం- వేదాద్బహిర్న భవతీత్యర్థః. ఇత్యాద్యా - విద్యేతి సమ్బన్ధః. ఆదిశబ్దః శిల్పశాస్త్రసఙ్గ్రహార్థః. ప్రియమిత్యేతదుపాసీతేత్యాద్యా ఇత్యత్రాదిశబ్దః * సత్యస్య సత్యమిత్యుపనిషత్సఙ్గ్రహార్థః. తదేతే శ్లోకా ఇత్యాదయ ఇత్యత్రాదిశబ్దేన * తదప్యేష శ్లోకో భవతి అసన్నేవ స భవతీత్యాదిగృహ్యతే. ఇత్యాదీనీత్యాదిపదం * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిగ్రహీతుం. అర్థవాదేషు వ్యాఖ్యానపదప్రవృత్తౌ హేత్వభావం శఙ్కిత్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇతిహాసాదిశబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏవమితి) బ్రాహ్మణం - ఇతిహాసాదిపదవేదనీయమితి శేషః. ఋగాదిశబ్దానామితిహాసాదిశబ్దానాం చ ప్రసిద్ధార్థత్యాగే కో హేతురిత్యాశఙ్క్య నిశ్వసితశ్రుతిరితిహాసాదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థత్యాగే హేతుః- పరిశేషస్త్వన్యత్రేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమన్త్రేతి) నను ప్రథమే కాణ్డే వేదస్య నిత్యత్వేన ప్రామాణ్యం స్థాపితం - తదనిత్యత్వే తద్ధానిరిత్యత ఆహ (నియతేతి) నిత్యాదౌ వేదోఽపి శేష్యతే. * కల్పాన్తేష్వపి తాన్యేవ నామానీత్యాదివాక్యాన్నియతరచనావత్త్వం వేదస్య గమ్యతే, * అనాదినిధనా నిత్యేత్యాదేశ్చ సనాతనత్వం తస్య నిశ్చీయతే. న చ కృతకత్వాదప్రామాణ్యం- ప్రత్యక్షాదౌ వ్యభిచారాత్. న చ పౌరుషేయత్వాదనపేక్షత్వహేత్వభావాదప్రామాణ్యం- బుద్ధిపూర్వప్రణీతత్వాభావేన తత్సిద్ధేః. న చోన్మత్తవాక్యసాదృశ్యం- అబాధితార్థత్వాదితి భావః. సిద్ధే వేదస్య ప్రామాణ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నామప్రపఞ్చసృష్టిరేవాత్రోపదిష్టా- న రూపప్రపఞ్చసృష్టిః సా చోపదేష్టవ్యా- సృష్టిశ్రుతేరన్యథానుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి) యద్యపి నామతన్త్రా రూపసృష్టిరితి నామసృష్టివచనేన రూపసృష్టిరర్థాదుక్తా- తథాపి సర్వసంసారసృష్టిరనుక్తా- నామరూపయోరేవ సంసారత్వే ప్రాక్తత్సృష్టేః సంసారో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపయోరితి) సర్వావస్థయోః- వ్యక్తావ్యక్తావస్థయోరితి యావత్. నామప్రపఞ్చస్యైవాత్ర సర్గోక్తిముపపాదితాముపసంహరతి (ఇతీతి) అతఃశబ్దార్థం స్ఫుటయతి (తద్వచనేనేతి) నిశ్వసితశ్రుతిం విధాన్తరేణావతారయతి (అథవేత్యాదినా) మిథ్యాత్వేఽపి ప్రతిబిమ్బవత్ - ప్రామాణ్యసమ్భవా, దున్మత్తాదివాక్యానాం చ మిథ్యాజ్ఞానాధీనప్రయత్నజన్యత్వేనామానత్వా, ద్వేదస్య తదభావా, ద్విషయావ్యభిచారా, చ్చ నాప్రామాణ్యమిత్యాహ (తథాశఙ్కేతి) అన్యో గ్రన్థః- బుద్ధాదిప్రణీతః స్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేదిత్యాదిః. ౧౦

రం.— పూర్వం పరమాత్మనస్సామాన్యేనోక్తం సర్వకారణత్వం ప్రపఞ్చయతి (స యథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితాత్పృథగ్ధూమా వినిశ్చ

ఉ.— సయథా సర్వాసామపాగ్ సముద్ర ఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ స్పర్శానాం త్వగేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ రసానాం జిహ్వైకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ గన్ధానాగ్ నాసికైకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ రూపాణాం చక్షురేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ శబ్దానాగ్ శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ సఙ్కల్పానాగ్ మనఏకాయనమేవగ్ సర్వాసాగ్ విద్యానాగ్ హృదయమేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ కర్మణాగ్ హస్తావేకాయనమేవగ్ సర్వేషామానన్దానాముపస్థ ఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ విసర్గాణాగ్ పాయురేకాయనమేవగ్ సర్వేషామధ్వనాగ్ పాదావేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ వేదానాగ్ వాగేకాయనం॥ ౧౧

రక్షిత్యాదినా) ఏధశబ్దః అకారాన్తః ఇన్ధనవాచీ. ఆర్ద్రైధవిశిష్టాగ్నిగ్రహణం బ్రహ్మణ ఏవ చిదచిద్విశిష్టస్య సఙ్కల్పవిశిష్టస్య చోపాదానత్వనిమిత్తత్వకౢప్తోపపాదనార్థం. అగ్నేర్హి ధూమోత్పత్తావాపేక్ష్యనిమిత్త, మిన్ధనవిశిష్టత్వేన తూపాదానం భవతీతి ద్రష్టవ్యం. అభ్యాహితాత్ - ఆధ్మానవీజనాదినా ప్రవృద్ధితాదిత్యర్థః. పృథగ్విధా ధూమాః వినిశ్చరన్తి - నిర్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సయథా - సదృష్టాన్తో యథా. ఏవం వా - ఏవమేవ అరే - మైత్రేయి. అస్య - పూర్వోక్తస్య జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతస్య మహతో భూతస్య - పరమాత్మనో నిశ్వసితం - నిశ్వాసవదనాయాసేనైవ తస్మాదుద్గతం. కిం తత్. ఏతత్ - వక్ష్యమాణమిత్యర్థః. తదేవాహ (యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాదినా) ఇతిహాసః - రామాయణాదిః. పురాణం - విష్ణుపురాణాది. విద్యాః - చతుష్షష్టివిద్యాః. ఉపనిషదః - ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః - స్మృతిరూపాః. సూత్రాణి - బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని - భాష్యవ్యాఖ్యానాని, వ్యాఖ్యానాని - భాష్యరూపాణి. ఋగ్వేద ఇత్యాది యద్యదస్తి - ఏతాని సర్వాణి భగవతోఽస్యైవ నిశ్వసితాని - అయత్నేన తదుద్గతానీత్యర్థః. యద్యపి సూత్రస్మృతిపురాణాదయో వ్యాసాద్యుద్గతా ఇతి పురాణేషు ప్రసిద్ధిః - తథాపి తేషాం భగవదంశత్వాద్భగవన్నిశ్వసితత్వోక్తిరుపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర యద్యపి వాచకశబ్దసృష్టిమాత్రముక్తం - తథాపి షష్ఠే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే తు * ఇష్టం హుతమాశితం పాయితమిత్యాదినా భోగ్యభోగస్థానభోక్తృవర్గరూపవాచ్యసృష్టేరుక్తత్వాత్, అనుక్తస్యాన్యతో గ్రాహ్యత్వాత్, దత్రాపి వాచ్యస్య సృష్టిరుక్తేతి ద్రష్టవ్యం. అనేన పూర్వం సామాన్యతో నిర్దిష్టం జగత్కారణత్వం వివృతం భవతి. ౧౦

శం.— కిం చాన్యత్ - న కేవలం స్థిత్యుత్పత్తికాలయోరేవ ప్రజ్ఞానఘనవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వం - ప్రలయకాలే చ జలబుద్బుదఫేనాదీనామివ సలిలవ్యతిరేకేణాభావః - ఏవం ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణ తత్కార్యాణాం నామరూపకర్మణాం తస్మిన్నేవ లీయమానానామభావః. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ - ప్రలయప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తః. స ఇతి దృష్టాన్తః. యథా - యేన ప్రకారేణ సర్వాసాం - నదీవాపీతటాకాదిగతానామపాం సముద్రః - అబ్ధిరేకాయనం - ఏకగమనం - ఏకప్రలయః - అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. యథాయం దృష్టాన్తః - ఏవం సర్వేషాం స్పర్శానాం - మృదుకర్కశకఠినపిచ్ఛిలాదీనాం వాయోరాత్మభూతానాం త్వగేకాయనం - త్వగితి - త్వగ్విషయం స్పర్శసామాన్యమాత్రం. తస్మిన్ ప్రవిష్టాః స్పర్శవిశేషాః ఆప ఇవ సముద్రం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతా భవన్తి - తస్యైవ హి తే సంస్థానమాత్రా ఆసన్. తథా తదపి స్పర్శసామాన్యమాత్రం త్వక్ఛబ్దవాచ్యం మనస్సఙ్కల్పే మనోవిషయసామాన్యమాత్రే త్వగ్విషయ ఇవ స్పర్శవిశేషాః ప్రవిష్టం తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతం భవతి. ఏవం మనోవిషయోఽపి బుద్ధివిషయసామాన్యమాత్రే ప్రవిష్టస్తద్వ్యతిరేకేణాభావభూతో భవతి. విజ్ఞానమాత్రమేవ భూత్వా ప్రజ్ఞానఘనే పరే బ్రహ్మణ్యాప ఇవ సముద్రే ప్రలీయతే. ఏవం పరమ్పరాక్రమేణ శబ్దాదౌ సహ గ్రాహకేణ కరణేన ప్రలీనే ప్రజ్ఞానఘనే ఉపాధ్యభావాత్ సైన్ధవఘనవత్ ప్రజ్ఞానఘనమేకరసమనన్తరమపారం నిరన్తరం నిరఞ్జనం బ్రహ్మ వ్యవతిష్ఠతే. తస్మాదాత్మైవైకమద్వయమితి ప్రతిపత్తవ్యం. తథా - సర్వేషాం గన్ధానాం - పృథివీవిశేషాణాం నాసికే - ఘ్రాణవిషయసామాన్యం. తథా - సర్వేషాం రసానాం - అబ్విశేషాణాం జిహ్వేన్ద్రియవిషయసామాన్యం. తథా రూపాణాం - తేజోవిశేషాణాం చక్షుర్విషయసామాన్యం. తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యం పూర్వవత్, తథా - శ్రోత్రాదివిషయసామాన్యానాం మనోవిషయసామాన్యే సఙ్కల్పే. మనోవిషయసామాన్యస్యాపి బుద్ధివిషయసామాన్యే విజ్ఞానమాత్రే. విజ్ఞానమాత్రం భూత్వా పరస్మిన్ ప్రజ్ఞానఘనే ప్రలీయతే. తథా కర్మేన్ద్రియాణాం విషయాః వదనాదానగమనవిసర్గానన్దవిశేషాస్తత్క్రియాసామాన్యేష్వేవ ప్రవిష్టా న విభాజ్యా భవన్తి సముద్ర ఇవాబ్విశేషాః. తాని చ సామాన్యాని ప్రాణమాత్రం. ప్రాణశ్చ ప్రజ్ఞానమాత్రం. ఏవం * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి కౌషీతకినోఽధీయతే. నను సర్వత్ర విషయస్యైవ ప్రలయోఽభిహితః - న తు కరణస్య. తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. బాఢం. కిం తు విషయసమానజాతీయం కరణం మన్యతే శ్రుతిః - న తు జాత్యన్తరం. విషయస్యైవ స్వాత్మగ్రాహకత్వేన సంస్థానాన్తరం కరణం నామ - యథా రూపవిశేషస్యైవ సంస్థానం ప్రదీపః కరణం సర్వరూపప్రకాశనే. ఏవం సర్వవిషయవిశేషాణామేవ స్వాత్మవిశేషప్రకాశకత్వేన సంస్థానాన్తరాణి కరణాని - ప్రదీపవత్. తస్మాన్న కరణానాం పృథక్ప్రలయే యత్నః కార్యః - విషయసామాన్యాత్మకత్వాద్విషయప్రలయేనైవ ప్రలయస్సిద్ధో భవతి కరణానామితి. ౧౧

ఆ.— సయథా సర్వాసామపామిత్యాదిసమనన్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (కిం చాన్యదితి) తదేవ వ్యాకరోతి (న కేవలమితి) ప్రలయకాలే చ ప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాజ్జగతో బ్రహ్మత్వమితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (జలేతి) తథాపి ప్రజ్ఞానమేవైకమేవం స్యాత్ - న బ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సత్యజ్ఞానాదివాక్యాద్బ్రహ్మణ సన్మాత్రత్వాదిత్యర్థః. యథోక్తం బ్రహ్మ చేత్ప్రతిపత్తవ్యం - కిమితి తర్హి సయథేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్య తచ్ఛేషత్వేన ప్రలయం దర్శయితుం దృష్టాన్తవచనమేతదిత్యాహ (అత ఆహేతి) ప్రలీయతేఽస్మిన్నితి ప్రలయః. ఏ

ఉ.— ¶సయథాసైన్ధవఖిల్యఉదకే ప్రాస్తఉదకమేవానువిలీయేతనహాస్యోద్గ్రహణాయేవస్యాత్ యతో యతస్త్వాదదీతలవణమేవైవం వాఅరఇదంమహద్భూతమనన్తమపారంవిజ్ఞానఘనఏవ। ఏతేభ్యోభూతేభ్యఃసముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతినప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యరేబ్రవీమీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః॥౧౨

కశ్చాసౌ ప్రలయశ్చేత్యేకప్రళయః. తటాకాదిగతానామపాంకుల్యాః సముద్రేలయ.- నహితాసాం తేనసజాతీరిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిభాగేతి). అత్ర హి సముద్రశబ్దేనజలసామాన్యముచ్యతే- తద్వ్యతిరేకేణచజలవిశేషాణామభావోవివక్షితః- తేషాంతత్సామాన్యమాత్రత్వాత్. అతశ్చాసామపస్విన్న విభాగస్యప్రాప్తిరితిసముద్రేవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. (పిచ్ఛిలాదీనామితి) ఆదిశబ్దేనానుక్తస్పర్శవిశేషాఃసర్వేగృహ్యన్తే. విషయాణామిన్ద్రియకార్యత్వాభావాత్కుతఃస్పర్శానాంత్వచివిలయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వగితీతి). స్పర్శవిశేషాణాంస్పర్శసామాన్యేన్తర్భావం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్నితి) తథాపినమన్త్స్యజగతో బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాద్బ్రహ్మత్వమిత్యేతత్కథం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాశఙ్క్య పరమ్పరయా బ్రహ్మణిసర్వప్రవిలయందర్శయితుం క్రమమనుక్రామతి (తథేతి) మనసిసతివిషయవిషయిభావస్యదర్శనాత్, అసతిచాదర్శనాత్, మనస్స్పన్దితమాత్రం విషయజాతమితితస్యతద్విషయమాత్రే ప్రవిష్టస్యతదతిరేకేణాసత్త్వమిత్యర్థః. సఙ్కల్పస్యాధ్యవసాయపారతన్త్ర్యదర్శనాదధ్యవసాయాత్మికాయాంచబుద్ధౌతద్విషయస్యపూర్వవదనుప్రవేశాత్, సఙ్కల్పవికల్పాత్మకమనస్స్పన్దితద్వైతస్యసఙ్కల్పాత్మకేమనస్యన్తర్భావాత్, తస్యచతన్మనోవిషయసామాన్యస్యబుద్ధివిషయసామాన్యే ప్రవిష్టస్యతద్వ్యతిరేకేణాసత్త్వమిత్యాహ (ఏవమితి) సర్వంజగదుక్తేనన్యాయేనబుద్ధిమాత్రంభూత్వా *తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్తఆత్మనీతిశ్రుత్యా బ్రహ్మణిపర్యవస్యతీత్యాహ (విజ్ఞానమాత్రమితి) ననుజగదిదంవిలీయమానంశక్తిశేషమేవవిలీయతే- తత్త్వజ్ఞానాదృతేతస్యనిశ్శేషనాశానాశ్రయణాత్. తథాచకుతో బ్రహ్మైకరసస్య ప్రతిపత్తిః - అతఆహ (ఏవమితి) శక్తిశేషలయేఽపితస్యాఃదుర్నిరూపత్వాద్ద్వైతైకరస్యధీరవిరుద్ధేతిభావః. ఏకాయనప్రక్రియాంతస్సర్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఘ్రాణవిషయసామాన్యమిత్యాదావేకాయనమితిసర్వత్రసమ్బన్ధః. కథంపునరత్ర ప్రతిపర్యాయం బ్రహ్మణిపర్యవసానం-తత్రాహ (తథేతి) యథాసర్వేషుపర్యాయేషుబ్రహ్మణిపర్యవసానం-తథోచ్యతఇతియావత్. (పూర్వవదితి) త్వగ్విషయసామాన్యవదిత్యర్థః. సఙ్కల్పేలయఇతిశేషః. విజ్ఞానమాత్రఇత్యత్రాపితథైవ. ఏవంసర్వేషాంకర్మణామిత్యాదేరర్థమాహ (తథాకర్మేన్ద్రియాణామితి) క్రియాసామాన్యానాంసూత్రాత్మసంస్థానభేదత్వమభ్యుపేత్యాహ (తాసిచేతి) క్రియాజ్ఞానశక్త్యోశ్చిదుపాధిభూతయోశ్చిదభేదాదభేదమభిప్రేత్య ప్రాణశ్చేత్యాదినాభావ్యం. తత్రతయోరన్యోన్యాభేదేమానమాహ (యోవా ఇతి) శ్రుతిముఖ్యాకరణలయోన ప్రతిభాతి - స్వయంచవ్యాఖ్యాయతే- తత్రకోహేతురితిపృచ్ఛతి (నన్వితి) శ్రుత్యాకరణలయస్యానుక్తత్వమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) పృష్టమభిప్రాయం ప్రకటయతి (కింత్వితి) కరణస్యవిషయసాజాత్యంవివృణోతి (విషయస్యైవేతి) కిమత్ర ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానుమానంసూచయతి (ప్రదీపవదితి) చక్షుస్తైజసం- రూపాదిషుమధ్యేరూపస్యైవవ్యఞ్జకత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యాదీన్యనుమానానిశాస్త్రప్రకాశికాయామభిగన్తవ్యాని. కరణానాంవిషయసాజాత్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) పృథక్- విషయప్రళయాదితిశేషః. ఏకాయనప్రక్రియాసమాప్తావితిశబ్దః. ౧౧

రం.— ఏవం ప్రథమోక్తంజగత్కారణత్వంవిశదయిత్వాతదనన్తరంసామాన్యేన *సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యాదినోక్తంపరోపాసనోపకరణభూతకరణగ్రామనియమనంవిశదయతి (సయథాసర్వాసామపాంసముద్రఏకాయనమేవంసర్వేషాంస్పర్శానాంత్వగేకాయనమిత్యాదినా) సముద్రస్యసర్వాసామపామేకాయనత్వంనామతదుపాదానత్వమేవ- ఏవంత్వచస్సర్వస్పర్శానామేకాయనత్వంనామతదుపాదానత్వం. తతశ్చాయమర్థః - యథా సముద్రా భూయసీరపోబహుధావిశీర్ణాఃప్లవతి, తాభిఃకదాచిదపినపూర్యతే,చ- ఏవంత్వగిన్ద్రియమసఙ్ఖ్యాకాన్బహుధాప్రాప్నువతఃస్పర్శవిశేషాన్గృహ్ణాతి, తైఃకదాచిదపినతృప్యతి, చ- తతశ్చత్వగిన్ద్రియస్య స్పర్శవిషయకవ్యాపారాఅనన్తాఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (సర్వాసాంవిద్యానాంహృదయమితి) అవస్థావిశేషవిశిష్టంమనఏవహృదయమిత్యుచ్యతే. అధ్వనాం- అధ్వగమనానామిత్యర్థః. శిష్టస్యస్పష్టోఽర్థః. తతశ్చైకైకేన్ద్రియవృత్తివిశేషాఅనన్తాః - తతశ్చాత్మసాక్షాత్కారార్థినాఏతేవృత్తివిశేషానిరోద్ధవ్యాఇత్యభిప్రాయః. తతశ్చ *సయథాదున్దుభేర్హన్యమానస్యేత్యనేనోక్తంబ్రహ్మోపాసనోపయోగికరణగ్రామనియమనంవివృతంభవతి. ౧౧

శం.— తత్ర *ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతిప్రతిజ్ఞాతం. తత్ర హేతురభిహితఃఆత్మసామాన్యత్వమాత్మజత్వమాత్మప్రళయత్వంచ. తస్మాదుత్పత్తిస్థితిప్రళయకాలేషుప్రజ్ఞానవ్యతిరేకేణాభావాత్ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మాత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతంయత్- తత్తర్కతఃసాధితం. స్వాభావికోఽయంప్రళయఇతిపౌరాణికావదన్తి. యస్తుబుద్ధిపూర్వకఃప్రళయోబ్రహ్మవిదాంబ్రహ్మవిద్యానిమిత్తః- అయమాత్యన్తికఇత్యాచక్షతే. అవిద్యానిరోధద్వారేణయోభవతి- తదర్థోఽయంవిశేషారమ్భః. ¶తత్రదృష్టాన్తఉపాదీయతే (సయథేతి) సైన్ధవఖిల్యః- సిన్ధోర్వికారఃసైన్ధవః. సిన్ధుశబ్దేనోదకమభిధీయతే- స్యన్దనాత్సిన్ధురుదకం. తద్వికారస్తత్రభవోవాసైన్ధవస్సచాసౌఖిల్యశ్చేతిసైన్ధవఖిల్యః. ఖిలఏవఖిల్యః. స్వార్థేయత్ప్రత్యయః. ఉదకే- సిన్ధౌస్వయోనౌప్రాస్తః- ప్రక్షిప్తఃఉదకమేవవిలీయమానమనువిలీయేత. యత్తద్భౌమతేజస్సంపర్కాత్కాఠిన్యప్రాప్తిఃఖిల్యస్యస్వయోనిసంపర్కాదపగచ్ఛతి- తదుదకస్యవిలయనం. తదనుసైన్ధవఖిల్యోవిలీయతఇత్యుచ్యతే. తదేతదాహ (ఉదకమేవానువిలీయేతేతి). (నహ) నైవాస్య-ఖిల్య

¶ నహాస్యోద్గ్రహణాయైవస్యాదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స్యోద్గ్రహణాయ- ఉద్ధృత్య పూర్వవద్గ్రహణాయ. గృహీతుం నైవ సమర్థః కశ్చిత్ప్రయత్ననిపుణోఽపి. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. గ్రహణాయ నైవ సమర్థః. కస్మాత్. యతో యతః- యస్మాద్యస్మాద్దేశాత్తదుదకమాదదీత- గృహీత్వాస్వాదయేత్. లవణాస్వాదమేవ తదుదకం- న తు ఖిల్యభావః. యథాయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవ ఖలు అరే- మైత్రేయి. ఇదం- పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతం. యస్మాన్మహతో భూతాదవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నా సతీ కార్యకరణోపాధిసమ్బన్ధాత్ ఖిల్యభావమాపన్నాసి, మర్త్యా జన్మమరణాశనాయాపిపాసాదిసంసారధర్మవత్యసి, నామరూపకార్యాత్మికాఽముష్యాన్వయాహమితి. స ఖిల్యభావస్తవ కార్యకరణభూతోపాధిసంపర్కభ్రాన్తిజనితో మహతి భూతే స్వయోనౌ మహాసముద్రస్థానీయే పరమాత్మన్యజరేఽమరేఽభయే శుద్ధే సైన్ధవఘనవదేకరసే ప్రజ్ఞానఘనేఽనన్తేఽపారే నిరన్తరేఽవిద్యాజనితభ్రాన్తిభేదవర్జితే ప్రవేశితః. తస్మిన్ ప్రవిష్టే స్వయోనిగ్రస్తే ఖిల్యభావేఽవిద్యాకృతే భేదభావే ప్రణాశితే ఇదమేకమద్వైతం మహద్భూతం. మహచ్చ తద్భూతం చ మహద్భూతం. సర్వమహత్తరత్వాత్తదాకాశాదికారణత్వాచ్చ. భూతం- త్రిష్వపి కాలేషు స్వరూపావ్యభిచారాత్సర్వదైవ పరినిష్పన్నమితి. త్రైకాలికో నిష్ఠాప్రత్యయః. అథవా- భూతశబ్దః పరమార్థవాచీ. మహచ్చ పారమార్థికం చేత్యర్థః. లౌకికం తు యద్యపి మహద్భవతి- స్వప్నమాయాకృతం హిమవదాదిపర్వతోపమం న పరమార్థవస్తు. అతో విశినష్టి- ఇదం చ మహద్భూతం- భూతం చేతి. అనన్తం- నాస్యాన్తో విద్యత ఇత్యనన్తం. కదాచిదాపేక్షికం స్యాదిత్యతో విశినష్టి (అపారమితి)- విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. విజ్ఞానం చ తద్ఘనశ్చేతి విజ్ఞానఘనః. ఘనశబ్దో జాత్యన్తరప్రతిషేధార్థః. యథా సువర్ణఘనోఽయోఘన ఇతి. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః- నాన్యజ్జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యర్థః. యదీదమేకమద్వైతం పరమార్థతః స్వచ్ఛం సంసారదుఃఖాసమ్పృక్తం- కిన్నిమిత్తోఽయం ఖిల్యభావ ఆత్మనో జాతో మృతః సుఖీ దుఃఖ్యహం మమేత్యేవమాదిలక్షణోఽనేకసంసారధర్మోపద్రుత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతేభ్యో భూతేభ్యః- యాన్యేతాని కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని నామరూపాత్మకాని సలిలఫేనబుద్బుదోపమాని స్వచ్ఛస్య పరమాత్మనః సలిలోపమస్య, యేషాం విషయపర్యన్తానాం ప్రజ్ఞానఘనే బ్రహ్మణి పరమార్థవివేకజ్ఞానేన ప్రవిలాపనముక్తం నదీసముద్రవత్,- ఏతేభ్యః- హేతుభూతేభ్యో భూతేభ్యః సత్యశబ్దవాచ్యేభ్యః సముత్థాయ- సైన్ధవఖిల్యవత్, యథాద్భ్యః సూర్యచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బో, యథా వా స్వచ్ఛస్య స్ఫటికస్యాలక్తకాద్యుపాధిభ్యో రక్తాదిభావః,- ఏవం కార్యకరణభూతభూతోపాధిభ్యో విశేషాత్మఖిల్యభావేన సముత్థాయ. యేభ్యో భూతేభ్య ఉత్థితః- తాని యదా కార్యకరణవిషయాకారపరిణతాని భూతాన్యాత్మనో విశేషాత్మఖిల్యహేతుభూతాని శాస్త్రాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మవిద్యయా నదీసముద్రవత్ప్రవిలాపితాని వినశ్యన్తి సలిలఫేనబుద్బుదాదివత్- తేష్వను వినశ్యత్స్వను ఏష విశేషాత్మఖిల్యభావో వినశ్యతి,- యథా ఉదకాలక్తకాదిహేత్వపనయే సూర్యచన్ద్రస్ఫటికాదిప్రతిబిమ్బో వినశ్యతి. చన్ద్రాదిస్వరూపమేవ పరమార్థతో వ్యవతిష్ఠతే- తద్వత్ప్రజ్ఞానఘనమనన్తమపారం స్వచ్ఛం వ్యవతిష్ఠతే. న తత్ర ప్రేత్య విశేషసంజ్ఞాస్తి కార్యకరణసంఘాతేభ్యో విముక్తస్యేతి. ఏవమరే- మైత్రేయి బ్రవీమి- నాస్తి విశేషసంజ్ఞేత్యహమసావముష్య పుత్రో మమేదం క్షేత్రం ధనం సుఖీ దుఃఖీత్యేవమాదిలక్షణా- అవిద్యాకృతత్వాత్తస్యాః, అవిద్యాయాశ్చ బ్రహ్మవిద్యయా నిరన్వయతో నాశితత్వాత్కుతో విశేషసంజ్ఞాసంభవో బ్రహ్మవిదశ్చైతన్యస్వభావావస్థితస్య. శరీరావస్థితస్యాపి విశేషసంజ్ఞా నోపపద్యతే- కిం పునః కార్యకరణవిముక్తస్య సర్వతః. ఇతి హ ఉవాచ- ఉక్తవాన్ కిల పరమార్థదర్శనం మైత్రేయ్యై భార్యాయై యాజ్ఞవల్క్యః. ౧౨

ఆ.—— స యథా సైన్ధవఖిల్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (తత్రేత్యాదినా) పూర్వస్య సన్దర్భస్తత్రేత్యుచ్యతే. ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే పూర్వోక్తం హేతుమనూద్య సాధ్యసిద్ధిం ఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి)- ఉక్తహేతోః. యథోక్తం బ్రహ్మైవ సర్వమిదం జగదితి యత్ప్రతిజ్ఞాతం *ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి తత్పూర్వోక్తదృష్టాన్తప్రబన్ధరూపతర్కవశాత్సాధితమితి యోజనా. ఉత్తరవాక్యస్య విషయపరిశేషార్థముక్తప్రశ్నయోః పారాశరసమ్మతిమాహ (స్వాభావిక ఇతి)- కార్యాణాం ప్రకృత్యా వ్యాప్తత్వం స్వాభావికత్వం. ప్రశ్నాన్తరేఽపి తేషాం సమ్మతిం సఞ్జిరతే (యస్త్వితి)- ద్వితీయప్రశ్నమనూద్య తస్యాన్తరగ్రన్థమవతారయతి (అవిద్యేతి)- తత్రేత్యాత్యన్తికప్రలయోక్తిః. ఉదకే విలీయమానమిత్యయుక్తం- కాఠిన్యవిలయే పితల్లయాదర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (య ఇతి)- న హి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (నైవేతి)- అన్వయప్రదర్శనార్థం నైవేతి పునరుక్తం. మహద్భూతం- ఏకమద్వైతమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. అస్యార్థస్య సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధత్వప్రదర్శనార్థో వై శబ్దః. ఇదం మహద్భూతమిత్యత్రేదంశబ్దార్థం విశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) తదిదం పరమాత్మాఖ్యం మహద్భూతమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఖిల్యభావాపత్తికార్యం కథయతి (మర్త్యేత్యాదినా) కోఽసౌ ఖిల్యభావోఽభిప్రేతః- తత్రాహ (నామరూపేతి) కార్యకరణసంఘాతే తాదాత్మ్యాభిమానద్వారా జాత్యభిమానోఽత్ర ఖిల్యభావ ఇతి. ఇతి శబ్దేనాభిమానో లక్ష్యతే. యథోక్తే ఖిల్యభావే సతి కుతో భూతస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఖిల్యభావ ఇతి) ఖిల్యభావః స్వశబ్దార్థః. పరస్య పరిశుద్ధత్వాద్యర్థమజరాదివిశేషణాని. కేవలరూపేణైకరస్యం- తదాహ (ప్రజ్ఞానేతి)- తస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (అనన్త ఇతి)- తస్య సాపేక్షత్వం వారయతి (అపార ఇతి)- ప్రతిభాసమానే భేదే కథం యథోక్తం తత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి)- భవతు యథోక్తే తత్త్వే ఖిల్యభావస్య ప్రవేశః- తథాపి కిం స్యాదిత్యత ఆహ (తస్మిన్నితి)- మహత్త్వం సాధయతి (సర్వేతి)- భూతత్వముపపాదయతి (త్రిష్వపీతి)- మహదిత్యుక్తే పారమార్థికం చేతి విశేషణం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (లౌకికమితి) జాగ్రత్కాలీనం పరిదృశ్యమానం హి మహచ్చాదిమహద్యద్యపి భవతి- తథాపి స్వప్నమాయాదిసమత్వాన్న తత్పరమార్థవస్తు- న హి దృశ్యం జడమిథ్యాజాలాదేర్విశిష్యతే- అతో లౌకికాన్మహతో బ్రహ్మ వ్యావర్తయితుం విశేషణమిత్యర్థః. ఆపేక్షికం స్యాత్- ఆనన్త్యమితి శేషః. అవధారణరూపమర్థమేవ స్ఫారయతి (నాన్యదితి)- ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయేత్యాదిసమనన్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీదమితి)- వస్తుతః స్వచ్ఛత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (సంసారేతి)- తర్హి తస్మిన్నిమిత్తాభావాన్న తస్య ఖిల్యత్వమితి మత్వాహ (కిన్నిమిత్త ఇతి)- ఖిల్యభావమేవ విశినష్టి (జాత ఇతి)- అనేకః సంసారరూపో ధర్మః- అశనాయాపిపాసాదిః. తేనోపద్రుతః- దూషిత ఇతి యావత్. ఖిల్యభావే నిమిత్తం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత

ఇతి) ఏతచ్ఛబ్దార్థంవ్యాకరోతి (యానీతి). స్వచ్ఛస్యపరమాత్మనఃకార్యకరణవిషయాకారేణపరిణతానీతియావత్. తానివ్యవహారసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (నామరూపాత్మకానీతి) తేషామతిదుర్బలత్వంసూచయతి (సలిలేతి) స్వచ్ఛత్వేదృష్టాన్తమాహ (సలిలోపమస్యేతి) తేషాంప్రత్యక్షత్వేపిప్రకృతత్వాభావేకథమేతచ్ఛబ్దేనపరామర్శస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యేషామితి) ఉక్తం - ఏకాయనప్రక్రియాయామితిశేషః. బ్రహ్మణిప్రజ్ఞానఘనేభూతానాంప్రళయేదృష్టాన్తమాహ (నదీతి) హేతౌపఞ్చమీతిదర్శయతి (హేతుభూతేభ్య ఇతి) పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేషష్ఠ్యన్తసత్యశబ్దవాచ్యతయాతేషాంప్రకృతత్వమాహ (సత్యేతి) యథాసైన్ధవస్సఖిల్యఃసిన్ధోస్తైజస్సమ్బన్ధమపేక్ష్యోద్గచ్ఛతి-తథాభూతేభ్యఃఖిల్యభావోభవతీత్యాహ (సైన్ధవేతి) సముత్థానమేవవివృణోతి (యథేత్యాదినా) తాన్యేవేత్యాదివ్యాచష్టే (యేభ్య ఇతి) ఖిల్యహేతుభూతాని-తత్త్వహేతుభూతానీతియావత్. బ్రహ్మవిదోత్పత్తౌహేతుమాహ (శాస్త్రేతి) తత్ఫలంసదృష్టాన్తమాచష్టే (నదీసముద్రవదితి) యథాసలిలేఫేనాదయోవినశ్యన్తి- తథాతేషుభూతేషువినశ్యత్సుసత్సుఅను- పశ్చాత్ఖిల్యభావోనశ్యతీత్యాహ (సలిలేతి) కింపునర్భూతానాంఖిల్యభావస్యచవినాశేసత్యవశిష్యతే- తత్రాహ (యథేతి) తత్రైలికైవల్యోక్తిః. ఉక్తమేవవాక్యార్థంస్ఫుటయతి (నాస్తీతి) బ్రహ్మవిదోఽశరీరస్యవిశేషసంజ్ఞాభావంకైముతికన్యాయేనకథయతి (శరీరావస్థితస్యేతి) సుషుప్తస్యేతియావత్. సర్వత్రః- ముక్తస్యేతిశేషః. ౧౨

రం.—— అథసర్వావస్థాస్వపిజీవస్వరూపస్యపరమాత్మనిష్ఠతయాస్వాతన్త్ర్యాభావజ్ఞాపనాయజీవవాచిశబ్దేనపరమాత్మానంనిర్దిశన్ అమృతత్వోపాయప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయభూతసఙ్ఘాత్మకశరీరమరణానువిధాయిసంసరతోజీవస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాదయతి. ఏవముపపాదితేహిస్స్వయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దాకార ఏవసన్నయంజీవఃపఞ్చభూతమయశరీరానువిధానేనజన్మమరణాదిచక్రే స్వకీయకర్మతిరోహితస్వరూపఃపరిభ్రమతి- తచ్చకర్మేశ్వరసఙ్కల్పరూపంసర్వథేశ్వరపరతన్త్రేణస్వేనస్వాతన్త్ర్యేణనిర్మోచయితుమశక్యం - అతస్తాదృశకర్మబన్ధవిమోచనపూర్వకస్వస్వభావావిర్భావరూపమోక్షప్రాప్తయేపరమాత్మోపాసనమేవకర్తవ్యమితిప్రతీయేతేతి. (సయథాసైన్ధవఖిల్య ఇత్యాది) సః - లవణరసఘనతయాప్రసిద్ధః. సైన్ధవఖిల్యః- లవణఖణ్డః. ఖిల ఏవఖిల్యః. స్వార్థేయత్. యథాసైన్ధవశకలఃఉదకేప్రాస్తః - ప్రక్షిప్తఃఉదకమను- అనుసృత్య. ప్రవిశ్యవిలీయతఏవ. అస్య - విలీనస్యలవణస్యోద్గ్రహణాయ- ఉదకాత్పృథక్కృత్యగ్రహీతుంయథానైవస్యాత్ - కోపినశక్తస్స్యాత్. తచ్చోదకం యథాయతోయతః- యస్మాద్యస్మాత్ప్రదేశాత్. మధ్యతః పార్శ్వతోవాఆదదీత- గృహ్ణీయాత్. తతస్తతస్తత్రాయంలవణమేవ - లవణరసమయమేవభవతి. ఏవంవా- ఏవమేవ. ఉక్తలవణఖిల్యదృష్టాన్తవదేవమహద్భూతం- సర్వచేతనాచేతనేభ్యఃఉత్కృష్టం. తదేవోపపాదయతి (అనన్తమపారమితి) అనన్తం- స్వరూపేణాపరిచ్ఛేద్యం. అపారం - గుణతోప్యపరిచ్ఛేద్యంబ్రహ్మవిజ్ఞానఘనఏవసన్ - జీవఏవసన్. జీవశరీరకఏవసన్నితియావత్. *అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతిశ్రుతేఃజీవశరీరకతయాభూతేష్వనుప్రవిశ్యఏభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతి- భూతేషుశరీరాదిరూపేణోత్పద్యమానేషుతేభ్యఏవ- భూతేభ్యోహేతుభ్యఃస్వయముత్పద్యమాన, స్తేషునశ్యత్సుతాని- భూతానిఅను- పశ్చాత్ స్వయంవినశ్యతీత్యర్థః. దేహోత్పత్తివినాశానువిధాయిత్వాత్పదవినాశవాన్భవతీతియావత్. వినాశోనామఅత్యన్తజ్ఞానసఙ్కోచః. *వినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితిసూత్రే భగవతాభాష్యకృతోక్తం. ఉత్పత్తిర్నామవికాసప్రాదుర్భావః. ఇమావుత్పత్తివినాశౌవిజ్ఞానమయశబ్దితేజీవశరీరకేమహద్భూతమిత్యుక్తేపరమాత్మనిజీవద్వారాసమ్భవత ఇతిద్రష్టవ్యం. (నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతి) ప్రేత్య - చరమదేహవియోగంప్రాప్య. *యేయంప్రేతేవిచికిత్సామనుష్య ఇతిప్రయోగాత్. తదామోక్షదశాయాంస్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్యసఙ్కోచాభావేననసంజ్ఞాస్తి- సమిత్యేకీకారే. జ్ఞాధాతోర్జ్ఞానమర్థః. తతశ్చభూతసంఘాతేనైకీకృత్యజ్ఞానంసంజ్ఞాశబ్దార్థః. సానాస్తీత్యర్థ ఇతిద్రష్టవ్యం. తతశ్చపూర్వోక్తభగవదుపాసనేనజ్ఞానసఙ్కోచహేతుభూతకర్మణోవినాశేనిరఙ్కుశాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానవతోజీవస్యస్వస్వరూపయాథాత్మ్యజ్ఞానేనసంజ్ఞాశబ్దితదేహాత్మభ్రమాదినివృత్త్యాపూర్వోక్తభూతానువిధానప్రయుక్తోత్పత్తివినాశాదిర్మోక్షదశాయాంనాస్తీతితద్రూపసంసారచక్రభ్రమణనివృత్త్యర్థంపరమాత్మోపాసనమేవకార్యమితియాజ్ఞవల్క్యోమైత్రేయ్యా ఉపదిదేశేత్యర్థః. అత్రాన్తరే బ్రవీమీత్యుక్తిస్స్వోక్తిప్రామాణ్యదార్ఢ్యార్థం. నచమహద్భూతమనన్తమపారమితినిర్దిష్టస్యైవబ్రహ్మణోవిజ్ఞానఘనఏతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయేతిజీవత్వసంసారిత్వవేదనంసాక్షాదేవాస్తు- కిమితివిజ్ఞానఘనః - జీవశరీరక ఇతివ్యాఖ్యాయజీవద్వారకంతస్యతదిత్యుచ్యత ఇతివాచ్యం- *నిరనిష్టోనిరవద్య ఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపన్ననిఖిలహేయప్రత్యనీకత్వస్యపరమాత్మనస్సంసారిత్వాసంభవాత్. అతఏవమోక్షధర్మేజనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేయాజ్ఞవల్క్యేనైవ *అన్యశ్చరాజన్సపరస్తథాన్యఃపఞ్చవింశకః । తత్స్థత్వాదనుపశ్యన్తి ఏక ఏవేతిసాధవ ఇతిశరీరశరీరిణోర్జీవేశ్వరయోర్భేదేసత్యపిశరీరాన్తఃస్థితస్యశరీరిణ ఏకత్వాదయమేకఃపురుష ఇతిసశరీరేజీవేవ్యవహారవత్ పరమాత్మనోజీవాన్తరవస్థితినిబన్ధనాఃప్రకారైక్యవిషయాఃజీవేశ్వరాభేదవ్యవహారా ఇత్యుక్తం. తతశ్చతేనైవయాజ్ఞవల్క్యేనాత్రాపిజీవస్యపరమాత్మశరీరతయాతద్వాచినావిజ్ఞానఘనశబ్దేనపరమాత్మనోఽభిధానం, తద్ధర్మభూతోత్పత్తివినాశాదినాధర్మవత్త్వకథనం, చనవిరుద్ధముపపన్నతరంచేతిద్రష్టవ్యం. నచోక్తరీత్యానిర్వికారేపరమాత్మన్యుత్థానవినాశయోస్సద్వారకవిశేషణత్వేఆవశ్యకేసతితావన్మాత్రమేవకథనీయంస్యాత్ - నత్వధికం. ఏవంసతివిజ్ఞానఘనత్వస్యపరమాత్మనిసాక్షాదేవసమ్భవాద్విజ్ఞానఘనశబ్దస్య జీవవాచిత్వమాశ్రిత్యవిజ్ఞానఘనశబ్దేనజీవశరీరకపరమాత్మాభిధానాశ్రయణక్లేశః *అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇతిసూత్రభాష్యకృతోఽనుభూయత ఇతివాచ్యం- పరమాత్మనస్స్వరూపేణోత్థానవినాశాసమ్భవాత్ జీవరూపేణోత్థానవినాశయోర్వక్తవ్యత్వేనజీవవాచిపదస్యకస్యచిదశ్రవణేజీవద్వారకతోక్త్యయోగేనతద్వాచిపదావశ్యకత్వాత్, అన్యస్యచాభావాత్, విజ్ఞానఘనశబ్దస్యజీవవాచిత్వసమ్భవా, చ్ఛవిజ్ఞానఘనశబ్దేనజీవశరీరకపరమాత్మాఽభిధీయత ఇతిభాష్యోక్తేర్విరోధాభావాదుపపన్నతరత్వాచ్చేతిద్రష్టవ్యం. ౧౩

ఉ.— సాహోవాచమైత్రేయ్యత్రైవమాభగవానమూముహన్నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిసహోవాచ
యాజ్ఞవల్క్యోనవాఅరేహంమోహంబ్రవీమ్యలంవాఅరఇదంవిజ్ఞానాయ॥ ౧౩

ఉ.— యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతితదితరఇతరంజిఘ్రతితదితరఇతరగ్ శృణోతిత
దితరఇతరమభివదతితదితరఇతరంమనుతేతదితరఇతరంవిజానాతియత్రవాఅస్యసర్వమాత్మైవాభూత్త

శం.— ఏవం ప్రతిబోధితా సాహ - కిం ఉవాచ - ఉక్తవతీ మైత్రేయీ. అత్రైవ - ఏతస్మిన్నేవైకస్మిన్వస్తుని బ్రహ్మణి విరుద్ధధర్మవత్త్వమాచక్షాణేన భగవతా మమ మోహః కృతః. తదాహ- అత్రైవ మా భగవాన్ - పూజావాన్ అమూముహత్ - మోహం కృతవాన్. కథం తేన విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి, ఉచ్యతే- పూర్వం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి ప్రతిజ్ఞాయ పునః * న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. కథం విజ్ఞానఘన ఏవ- కథం వా న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి. న హ్యుష్ణః శీతశ్చాగ్నిరేవైకో భవతి- అతో మూఢాస్మ్యత్ర. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. (నవై) అరే- మైత్రేయి. అహం మోహం న బ్రవీమి- మోహనం వాక్యం న బ్రవీమీత్యర్థః. నను కథం విరుద్ధధర్మత్వమవాచి విజ్ఞానఘనః సంజ్ఞాభావశ్చ. న మయేదమేకస్మిన్ధర్మిణ్యభిహితం- త్వయైవేదం విరుద్ధధర్మత్వేనైకం వస్తు పరిగృహీతం భ్రాన్త్యా- న తు మయోక్తం. మయా త్విదముక్తం- యస్త్వవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితః కార్యకరణసమ్బన్ధ్యాత్మనః ఖిల్యభావః- తస్మిన్విద్యయా నాశితే తన్నిమిత్తా విశేషసంజ్ఞా శరీరాదిసమ్బన్ధినీ అన్యత్వదర్శనలక్షణా సా కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధౌ ప్రవిలాపితే నశ్యతి- హేత్వభావాత్. ఉదకాద్యాధారనాశాదివ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బః, తన్నిమిత్తశ్చ ప్రకాశాదిః,. న పునః పరమార్థచన్ద్రాదిత్యస్వరూపానాశవదసంసారిబ్రహ్మస్వరూపస్య విజ్ఞానఘనస్య నాశః- తద్విజ్ఞానఘన ఇత్యుక్తం. స ఆత్మా సర్వస్య జగతః పరమార్థతో భూతనాశాన్న వినాశీ - వినాశిత్వవిద్యాకృతఖిల్యభావః- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయం తు పారమార్థికోఽవినాశీ వా అరేఽయమాత్మా. అతోఽలం- పర్యాప్తం వై అరే ఇదం - మహద్భూతమనన్తమపారం యథావ్యాఖ్యాతం విజ్ఞానాయ - విజ్ఞాతుం. * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వాదితి హి వక్ష్యతి. ౧౩

ఆ.— ఉక్తం పరమార్థదర్శనమేవ వ్యక్తీకర్తుం చోదయతి (ఏవమితి)- తేన- యాజ్ఞవల్క్యేనేతి యావత్. ఇతి- వదతా విరుద్ధధర్మవత్త్వముక్తమితి శేషః. ఏవం వదతోఽపి కుతో విరుద్ధధర్మోక్తిః- తత్రాహ (కథమితి)- ఏకస్యైవ విజ్ఞానఘనత్వే సంజ్ఞారాహిత్యే చ కుతో విరుద్ధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి)- విరోధబుద్ధిఫలమాహ (అత ఇతి)- అత్రేత్యుక్తవిషయపరామర్శః. న వా ఇతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (అరే ఇతి)- మోహనవాక్యం బ్రవీత్యేవ భవానితి శఙ్కతే (నన్వితి) సమాధత్తే (న మయేతి) కథం తర్హి మమైకస్మిన్నేవ వస్తుని విరుద్ధధర్మవత్త్వబుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయైవేతి)- త్వయా తర్హి కిముక్తమితి- తత్రాహ (మయా త్వితి)- ఖిల్యభావస్య వినాశే ప్రత్యగాత్మరూపమేవ వినశ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న పునరితి) బ్రహ్మస్వరూపస్యానాశే విజ్ఞానఘనస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి)- విజ్ఞానఘనస్యఇత్యుక్తత్వం దర్శయతి (స ఆత్మేతి) కథం తర్హి తాన్యేవానువినశ్యతీతి- తత్రాహ (భూతనాశాదితి)- ఖిల్యభావస్యావిద్యాకృతత్వే ప్రమాణమాహ (వాచారమ్భణమితి)- ఖిల్యభావవత్పరమాత్మనోఽపి నాశిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (అయం త్వితి)- పారమార్థికత్వే ప్రమాణమాహ (అవినాశీతి)- అవినాశిత్వఫలమాహ (అత ఇతి) పర్యాప్తం- విజ్ఞాతుమితి సమ్బన్ధః. ఇదమిత్యాదిపదానాం గతార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వం సూచయతి (యథేతి)- విజ్ఞానఘన ఏవేత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (నహీతి) ౧౩

రం.— (సా హోవాచ మైత్రేయ్యత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి) ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనోపదిష్టా మైత్రేయ్యువాచ. కిమితి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్ వాక్య ఏవ భగవాన్ మా- మామమూముహత్- * ముహేర్ణాఛన్దసి. మోహయతి స్మేత్యర్థః. విజ్ఞానఘనశబ్దితస్య జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో ముక్తౌ సంజ్ఞాఽభావో విరుద్ధ ఇత్యతో ముక్తౌ సంజ్ఞాభావప్రతిపాదకే భవద్వాక్యే మోహో మే సంవృత్త ఇతి భావః. అత్ర న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి వాక్యస్య విజ్ఞానఘనత్వోక్తివిరోధే ఆపాదనీయేఽపి మైత్రేయ్యా గురుగౌరవేణ స్వస్య వాక్యార్థాస్ఫూర్తిరూపమోహ ఏవ వాచనికవృత్త్యా ఆపాదిత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దో దేహాత్మైక్యభ్రాన్తిపర ఇతి న విరోధః - తథాపి తదభిప్రాయానభిజ్ఞానాత్ ముహ్యన్తీ మైత్రేయ్యేవముక్తవతీతి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యలం వా అర ఇదం విజ్ఞానాయేతి) స ఇత్థం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ప్రాహ. కిమితి. అరే- మైత్రేయి. న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి నాహం మోహం- మోహకం వచో బ్రవీమి. ఇదం- విజ్ఞానఘనశబ్దితం మహద్భూతం ప్రేత్యాపి విజ్ఞానాయాలమేవ - జ్ఞాతుం పర్యాప్తమేవేత్యర్థః. తతశ్చ ముక్తౌ సర్వజ్ఞతయా సర్వం పశ్యత ఏవ సతో విజ్ఞానఘనస్య మయా పూర్వనిర్దిష్టస్సంజ్ఞాభావో నామ దేహాత్మైక్యవిషయకభ్రాన్త్యభావాత్మేతి భావః. ౧౩

శం.— కథం తర్హి * ప్రేత్య సంజ్ఞా నాస్తీతి. ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర - యస్మిన్నవిద్యాకల్పితే కార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధిజనితే విశేషాత్మని ఖిల్యభావే హి, - యస్మాద్ద్వైతమివ - పరమార్థతోఽద్వైతే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ- భిన్నమివ వస్త్వన్తరమాత్మన ఉపలక్ష్యతే. నను ద్వైతేనోపమీయమానత్వాద్ద్వైతస్య పారమార్థికత్వమితి. న- * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుత్యన్తరాత్ * ఏకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చ. తత్- తత్ర. యస్మాద్ద్వైతమివ- తస్మాదేవేతరోఽసౌ పరమాత్మనః ఖిల్యభూత ఆత్మా పరమార్థచన్ద్రాదేరివోదకచన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బ ఇతరః- ద్రష్టా

తత్కేన కం జిఘ్రేత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కగ్ం శృణుయాత్తత్కేన కమభివదేత్తత్కేన కం మన్వీత తత్కేన కం విజానీయాత్ । యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥ …………………………………… ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణమ్.

ఇతరేణ- చక్షురాదికరణేనేతరః- ద్రష్టవ్యం రూపాదికం పశ్యతి. ఇతర ఇతరమితి కారకప్రదర్శనార్థం. పశ్యతీతి క్రియాఫలయోరభిధానం - యథా ఛినత్తీతి. యథోద్యమ్యోద్యమ్య నిపాతనం ఛేద్యస్య చ ద్వైధీభావశ్చోభయం ఛినత్తీత్యేకేనైవ శబ్దేనాభిధీయతే - క్రియావసానత్వాత్ఫలానాం, క్రియావ్యతిరేకేణ చ తత్ఫలస్యానుపలమ్భాత్. ఇతరో ఘ్రాతా ఇతరేణ ఘ్రాణేనేతరం ఘ్రాతవ్యం జిఘ్రతి. తథా. సర్వం పూర్వవద్విజానాతి. ఇయమవిద్యావదవస్థా. యత్ర తు బ్రహ్మవిద్యయా అవిద్యా నాశముపగమితా- తత్రాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావః. యత్ర వా అస్య- బ్రహ్మవిదః సర్వం- నామరూపాద్యాత్మన్యేవ ప్రవిలాపితం ఆత్మైవ సంవృత్తం. యత్రైవమాత్మైవాభూత్. తత్ - తత్ర కేన కరణేన కం ద్రష్టవ్యం కః పశ్యేత్. తథా జిఘ్రేత్. విజానీయాత్. సర్వత్ర హి కారకసాధ్యా క్రియా- అతః కారకాభావేఽనుపపత్తిః క్రియాయాః. క్రియాఽభావే చ ఫలాభావః. తస్మాదవిద్యాయామేవ సత్యాం క్రియా కారకఫలవ్యవహారః- న బ్రహ్మవిదః- ఆత్మత్వాదేవ సర్వస్య. న చాత్మవ్యతిరేకేణ కారకం క్రియాఫలం వాస్తి. న చానాత్మా సన్ సర్వమాత్మైవ భవతి కస్యచిత్, - తస్మాదవిద్యయైవానాత్మత్వం పరికల్పితం- న తు పరమార్థత ఆత్మవ్యతిరేకేణాస్తి కించిత్. తస్మాత్పరమార్థాత్మైకత్వప్రత్యయే క్రియాకారకఫలప్రత్యయానుపపత్తిః. అతో విరోధాద్బ్రహ్మవిదః క్రియాణాం తత్సాధనానాం చాత్యన్తమేవ నివృత్తిః. కేన కమితి క్షేపార్థం వచనం ప్రకారాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనార్థం - కేనచిదపి ప్రకారేణ క్రియాకరణాదికారకానుపపత్తేః- కేనచిత్కంచిత్కశ్చిత్కథంచిన్న పశ్యేదేవేత్యర్థః. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి- తత్రాపి యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్- యేన విజానాతి- తస్య కరణస్య విజ్ఞేయే వినియుక్తత్వాత్. జ్ఞాతుశ్చ జ్ఞేయ ఏవ హి జిజ్ఞాసా- నాత్మని. న చాగ్నేరివాత్మాత్మనో విషయః. న చావిషయే జ్ఞాతుర్జ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాద్యేనేదం సర్వం విజానాతి- తం విజ్ఞాతారం కేన కరణేన కో వాన్యో విజానీయాత్. యదా తు పునః పరమార్థవివేకినో బ్రహ్మవిదో విజ్ఞాతైవ కేవలోఽద్వయో వర్తతే- తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి. …………………………………… ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మనో విజ్ఞానఘనత్వం ప్రామాణికం చేత్- తర్హి నిషేధవాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (కథమితి). అవిద్యాకృతవిశేషవిజ్ఞానాభావాభిప్రాయేణ నిషేధవాక్యోపపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (శృణ్వితి)- యస్మిన్నుక్తలక్షణే ఖిల్యభావే సతి యస్మాద్యథోక్తే బ్రహ్మణి ద్వైతమివ ద్వైతముపలభ్యతే- తస్మాత్తస్మిన్ సతీతర ఇతరం పశ్యతీతి సమ్బన్ధః. ద్వైతమివేత్యుక్తమనూద్య వ్యాచష్టే (భిన్నమివేతి)- ఇవశబ్దస్యోపమార్థముపేత్య శఙ్కతే (నన్వితి)- ద్వైతేన ద్వైతస్యోపమీయమానత్వాద్దృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికస్య చ తస్య వస్తుత్వం స్యాత్- ఉపమానోపమేయయోశ్చన్ద్రముఖయోర్వస్తుత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః. ద్వైతప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వవాదశ్రుతివిరోధాన్న తస్య సత్యతేతి పరిహరతి (న వాచారమ్భణమితి) తత్ర- తస్మిన్ ఖిల్యభావే సతీతి యావత్. స్వప్నాదిద్వైతమివ జాగరితేపి ద్వైతం యస్మాదాలక్ష్యతే- తస్మాత్పరమాత్మనస్సకాశాదితరోసావాత్మా ఖిల్యభూతోఽపరమార్థతస్సన్నితరం పశ్యతీతి యోజనా. పరస్మాదితరస్మిన్నాత్మన్యపరమార్థఖిల్యభూతే దృష్టాన్తమాహ (చన్ద్రభేదివేతి) ఇతరశబ్దమనూద్య తస్యార్థమాహ (ద్రష్టేతి)- అవిద్యాదశాయాం సర్వాణ్యపి కారకాణి సన్తి - కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వాదిత్యాహ (ఇతర ఇతి). క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వే దృష్టాన్తం వివృణోతి (యథేతి). దృష్టాన్తేపి ప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాన్తరోక్తం హేతుమేవ స్పష్టయతి (క్రియేతి)- అతశ్చ పశ్యతీత్యత్రాపి క్రియాఫలయోరేకశబ్దత్వమవిరుద్ధమితి శేషః. ఉత్తరవాక్యార్థమనూద్య వాక్యాన్తరేష్వతిదిశతి (ఇతర ఇతి) తథా- ఇతరో ద్రష్టా ఇతరేణ చక్షుషేతరం ద్రష్టవ్యం పశ్యతీత్యాది ద్రష్టవ్యమితి శేషః. ఉత్తరేష్వపి వాక్యేషు పూర్వవాక్యవత్కర్తృకర్మనిర్దేశస్య సర్వకారకోపలక్షణత్వం, క్రియాపదస్య చ క్రియాతత్ఫలాభిధాయిత్వం, తుల్యమిత్యాహ (సర్వమితి). యత్ర హీత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (ఇయమితి). యత్ర వా అస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (యత్ర త్వితి)- ఉక్తేర్థే వాక్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యత్రేతి). తమేవార్థం సఙ్క్షిపతి (యత్రైవమితి)- సర్వం కర్తృకరణాదీతి శేషః. తత్కేనేత్యాది వ్యాకరోతి (తత్త్రేతి). కింశబ్దస్యాక్షేపార్థం కథయతి (సర్వత్ర హీతి). బ్రహ్మవిదోపి కారకద్వారా క్రియాదిస్స్వీక్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మత్వాదితి). సర్వస్యాత్మత్వాసిద్ధిమాశఙ్క్య *సర్వమాత్మైవాభూదితి శ్రుత్యా సమాధత్తే (న చేతి) కథం తర్హి సర్వస్యాత్మవ్యతిరేకేణ భానమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) భేదభానస్యావిద్యాకృతత్వే ఫలితమాహ (తస్మాత్పరమార్థేతి)- తద్ధేతోరజ్ఞానస్యాపనీతత్వాదితి శేషః. ఏకత్వప్రత్యయాదజ్ఞాననివృత్తిద్వారా క్రియాదిప్రత్యయే నివృత్తేపి క్రియాదిస్స్యాత్. నేత్యాహ (అత ఇతి)- కరణప్రమాణయోరభావే కార్యస్యవిరుద్ధత్వాదితి యావత్. నను కింశబ్దైః ప్రశ్నైః ప్రతీయమానే కథం క్రియాతత్సాధనయోరత్యన్తనివృత్తిర్విదుషో వివక్ష్యతే - తత్రాహ (కేనేతి)- కింశబ్దస్య ప్రాగేవాక్షేపార్థత్వముక్తం - తచ్చాక్షేపార్థవచో విదుషస్సర్వప్రకారక్రియాకారకాద్యసమ్భవప్రదర్శనార్థమిత్యత్యన్తమేవ క్రియానివృత్తిర్విదుషో యుక్తేత్యర్థః. సర్వప్రకారానుపపత్తిమేవాభినయతి (కేనచిదితి)- కైవల్యావస్థామాస్థాయ సంజ్ఞాఽభావవచనమిత్యుక్త్వాత్తత్రైవ కింపునర్వాచ్య

యంవస్తుమవిద్యావస్థాయామపిసాక్షిణోఽజ్ఞానావిషయత్వమాహ (యత్రాపీతి) యేన-కూటస్థబోధేనవ్యాప్తోలోకస్సర్వంజానాతి - తం - సాక్షిణం కేనకరణేనకోవాజ్ఞాతాజానీయాదిత్యత్రహేతుమాహ (యేనేతి) యేన- చక్షురాదినాలోకోజానాతి - తస్యవిషయగ్రహణేనైవోపక్షీణత్వాన్నసాక్షిణిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్మనోఽసన్దిగ్ధభావత్వాచ్చప్రమేయత్వాసిద్ధిరిత్యాహ (జ్ఞాతుశ్చేతి) కించ-ఆత్మాస్వేనైవజ్ఞాయతే-జ్ఞాత్రన్తరేణవా. నాద్యఇత్యాహ (నచేతి) నద్వితీయఇత్యాహ (నచావిషయఇతి) జ్ఞాత్రన్తరస్యాభావాత్తస్యాఽవిషయతాయత్తా కుతస్తేనజ్ఞాతుంశక్యతే-నహిజ్ఞాత్రన్తరమస్తి *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. ఆత్మని ప్రమాతృప్రమాణయోరభావేజ్ఞానావిషయత్వంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞాతారమిత్యాదివాక్యస్యార్థంప్రపఞ్చయతి (యదాత్వితి) తదేవంస్వరూపాపేక్షంవిజ్ఞానఘనత్వం - విశేషవిజ్ఞానాపేక్షంతుసంజ్ఞాభావవచనమిత్యవిరోధఇతి.…… ౧౪

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవం * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిస్వవాక్యస్యముక్తౌదేహాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వేనవిజ్ఞానఘనత్వావిరోధముక్త్వాస్వనిష్ఠతాభ్రమనివృత్తిప్రతిపాదకత్వేనాపితదవిరోధముపపాదయతి (యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాదినా) యత్ర - యస్యామవస్థాయాం హి- ప్రసిద్ధం, ద్వైతమివభవతి - స్వనిష్ఠతయాపరమాత్మనఃపృథగివభవతీత్యర్థః. స్వతన్త్రఇవభవతీతియావత్. స్వాతన్త్ర్యస్యాప్రామాణికత్వద్యోతనార్థఇవశబ్దః. తత్ - తస్యాందశాయాంఇతరఇతరంపశ్యతి- ఇతరః- పరమాత్మనోభిన్నాత్మకః. పృథక్సిద్ధఇతియావత్. ఇతరం- భిన్నాత్మకం. పరమాత్మనఃపృథక్సిద్ధంవిషయంపశ్యతి. అత్రఇతరేణేత్యధ్యాహార్యం- ఉత్తరత్రతత్కేనకంజిఘ్రేదితిదర్శనాత్. ఇతరేణ- స్వతన్త్రేణకరణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అత్ర జిఘ్రతిపశ్యతిశృణోతిమనుతేవిజానాతీత్యుక్తంసర్వజ్ఞానేన్ద్రియవృత్త్యుపలక్షణం. తత్రమనుతఇతిమనోవృత్తిరుక్తా - విజానాతీతిబుద్ధివృత్తిరితితయోర్భేదః. అభివదతీత్యుక్తావాగిన్ద్రియవ్యాపారస్సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణార్థఇతిద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్రవాఅస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంజిఘ్రేదిత్యాది) యత్ర-యదాఅస్య-జీవస్యసర్వంవస్తుఆత్మైవాభూత్ - పరమాత్మాపృథక్సిద్ధమేకాత్మకమేవాభూత్. తదాకేనభిన్నాత్మకేనకరణేనకంభిన్నాత్మకంవిషయంజిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్రకఇత్యధ్యాహార్యం-తదితరఇతరంపశ్యతీతిపూర్వముక్తత్వాత్. కః-భిన్నాత్మకః. స్వతన్త్రఃకర్తాజిఘ్రేదిత్యర్థః. అత్రకింశబ్దఇతరశబ్దశ్చసర్వత్రస్వతన్త్రతత్ప్రతిక్షేపపరః. ఏవంసర్వత్రద్రష్టవ్యం. అత్రసదైకాత్మకస్యజగతఃకాలభేదేనభిన్నాభిన్నాత్మకత్వయోఃపరమాత్మపృథక్సిద్ధ్యపృథక్సిద్ధిరూపయోరసమ్భవాత్ ఆత్మైవాభూదిత్యస్యైకాత్మకత్వేనజ్ఞాతమభూదితి, ద్వైతమివభవతీత్యస్యభిన్నాత్మకత్వేనజ్ఞాతంభవతీతి, చైవార్థోవక్తవ్యః. తథాచయస్యాత్మభేదప్రతీతిఃకియత్యప్యస్తి-తస్యకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకత్వప్రతీతిరనువర్తతే. యస్యాత్మభేదప్రతీతిర్యదాసర్వథానాస్తి- తదావిరుద్ధధర్మవత్త్వాప్రతీతేఃకర్తృకర్మకరణేషుభిన్నాత్మకతయాప్రతీతిస్సర్వథానాస్తీతిపర్యవసితోఽర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఏవం * నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతివాక్యస్య ముక్తౌదేహాత్మభ్రమస్వతన్త్రాత్మభ్రమనివృత్తిపరత్వోపపాదనేనమైత్రేయ్యాఅజ్ఞానంపరిహృత్యతాదృశసార్వజ్ఞ్యరూపమోక్షస్య భగవత్ప్రసాదోనిదిధ్యాసనంచేతిద్వయమేవసాధనమిత్యవశ్యంనిదిధ్యాసనేనభగవత్ప్రసాదోముముక్షుణాసంపాదనీయఇత్యుపసంహరతివాక్యద్వయేన (యేనేదంసర్వంవిజానాతితంకేనవిజానీయాదిత్యాదినా) యేన- పరమాత్మనాప్రసన్నేనానుగృహీతఃఇదంసర్వంవిజానాతి- సర్వజ్ఞోభవతి. తం - పరమాత్మానంకేనహేతునావిజానీయాత్- * కఇత్థావేదయత్రసఇతివత్పరమాత్మప్రసాదమన్తరేణపరమాత్మాదురవబోధఇత్యర్థః. (విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితి) అత్రవిజ్ఞాతృశబ్దేన ప్రక్రమోదితజగత్కారణత్వాక్షిప్తసర్వజ్ఞత్వాశ్రయఃపరమాత్మైవోచ్యతే. తాదృశంవిజ్ఞాతారం- సర్వజ్ఞంపరమాత్మానంప్రక్రమోదితధ్యానంవినాకేన- కేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయేనవిజానీయాత్. నకేనాపీత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * పరమాత్మప్రసాదాదృతేతస్యదురవగమత్వపరంతంకేనవిజానీయాదితిపూర్వవాక్యం. ఉపాసనాతిరిక్తకేవలయజ్ఞదానాద్యుపాయాన్తరనిషేధపరంవిజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదిత్యుత్తరవాక్యమితి. తతశ్చపరమాత్మప్రసాదపరమాత్మోపాసనయోర్ద్వయోరప్యావశ్యకత్వంద్వాభ్యాంవాక్యాభ్యాంప్రతిపాదితంభవతి. అత్రపరమాత్మోపాసనతత్ప్రసాదసాధ్యా పరమాత్మావగతిః కింరూపేతిచిన్తాయాందర్శనసమానాకారధ్యానరూపావగతిరేవ పరమాత్మప్రసాదోపాసనసాధ్యత్వేన వాక్యద్వయప్రతిపన్నేతికేచిదూచుః. ముక్తికాలీనాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణా * పరాత్పరం పురిశయంపురుషమీక్షతఇత్యుక్తేత్యపరే. నోభయథాపి విరోధం పశ్యామః. ఇతిశబ్దః ప్రతివచనసమాప్తౌ. ఇదంచబ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయేచతుర్థపాదేచిన్తితం - ఉపక్రమేపతిజాయాపుత్రవిత్తాదిప్రియసమ్బన్ధిత్వలక్షణజీవలిఙ్గకీర్తనాత్, మధ్యేచ * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతి దేహానువిధాయిజననమరణలక్షణజీవలిఙ్గప్రతిపాదనాత్, అన్తేచ * విజ్ఞాతారమరేకేనవిజానీయాదితివిజ్ఞాతృత్వరూపలిఙ్గకీర్తనాచ్చకృత్స్నమపిప్రకరణంజీవపరమేవ. పరమాత్మలిఙ్గానితుకథం చిన్నేయానీతిపూర్వపక్షేపఠత్యాచార్యః * వాక్యాన్వయాత్. కృత్స్నస్యవాక్యసన్దర్భస్యాన్వయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే-నాన్యత్ర. తథాహి- * అమృతత్వస్యతునాశాస్తివిత్తేనేతియాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే * యేనాహంనామృతాస్యాంకిమహంతేనకుర్యామితిఅమృతత్వోపాయమాత్రార్థిన్యైమైత్రేయ్యై * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇతిద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టస్యాత్మనఃపరమాత్మత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యం. ఆఖ్యాయికాయావిద్యాగతవిశేషప్రతిపాదనోపయుక్తత్వస్య పురుషార్థపాదేస్థితత్వాత్. తత్రహి * అథహ యాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతురిత్యాద్యాఖ్యానానాం * సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవమాచక్షీతేత్యశ్వమేధగత పారిప్లవనామకశస్త్రవినియుక్తత్వాత్పారిప్లవార్థాన్యాఖ్యానాని - నతువిద్యాపరాణీతి-*పారిప్లవార్థా ఇతిచేదితి సూత్రఖణ్డేనపూర్వపక్షంకృత్వా *నవిశేషితత్వాదిత్యాదినాసిద్ధాన్తితం. అయమర్థః- నసర్వాణ్యాఖ్యానానిపారిప్లవార్థాని

భవితుమర్హన్తి- * సర్వాణ్యాఖ్యానానిశంసన్తీతివిధాయ * మనుర్వైవస్వతోరాజేత్యాదినా కేషాంచిదాఖ్యానానామేవవిశేషితత్వాత్. వాక్యశేషపఠితానామేవాఖ్యానానాంపారిప్లవేవినియోగేనసర్వేషామపి విద్యాసన్నిధిపఠితానాంయాజ్ఞవల్క్యాద్యాఖ్యానానాంతత్తద్వాక్యగత పరమాత్మవిషయకత్వాదివిశేషప్రతిపాదనోపయోగిత్వమేవ. * తథాచైకవాక్యోపబన్ధాత్. యథా * తేజోవైఘృతం * సోరోదీదిత్యేవమాదీనాం * అక్తాశ్శర్కరా ఉపదధాతి * తస్మాద్బర్హిషిరజతంనదేయమిత్యాదివిధినిషేధైకవాక్యతయావిధినిషేధవిషయస్తుతినిష్ఠాద్యుపయోగిత్వం- తథైవాత్మావారేద్రష్టవ్యఇత్యాదివిధినాఆఖ్యానానామేకవాక్యత్వోపబన్ధాత్ విధేయవిద్యావిశేషోపయోగిత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమితిసిద్ధాన్తితం. తతశ్చోపక్రమగతాఖ్యాయికావశాత్పరమాత్మవిషయత్వమేవప్రకరణస్య. తథా * అస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతత్ * ఆత్మనోవాఅరేదర్శనేనశ్రవణేనేత్యాదినా ప్రతీయమానంసర్వోపాదానత్వం, * బ్రహ్మతంపరాదాదిత్యాదినా ప్రతీయమానంసార్వాత్మ్యం, చనపరమాత్మనోన్యత్రసమ్భవతి. యదుక్తంపతిజాయాపుత్రాదిసమ్బన్ధిత్వకీర్తనంజీవలిఙ్గమితి- తన్న - తస్యవాక్యస్యపరమాత్మానుగుణతయాఽర్థవర్ణనోపపత్తేః. తద్వర్ణనప్రకారశ్చపూర్వమేవప్రదర్శితః నన్వేవం * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయేతిజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనకథంపరమాత్మనోఽభిధాన, ముత్పాదవినాశాదిజీవలిఙ్గానాంచకథంపరమాత్మనిసమన్వయ, ఇతిచేత్- తత్రాహ- * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః. ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాక్షిప్తోపాదానోపాదేయభావలబ్ధాభేదసూచకంజీవధర్మాణాంతత్రకీర్తనమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యోమన్యతే. * ఉత్క్రమిష్యతఏవమ్భావాదిత్యౌడులోమిః. * ఆముక్తైర్భేదఏవస్యాజ్జీవస్యచపరస్యచ । ముక్తస్యతునభేదోఽస్తిభేదహేతోరభావతఇత్యుక్తరీత్యా ముక్తిదశాయాం భావ్యభేదమాశ్రిత్యపరమాత్మనిజీవధర్మాభిధానముపపద్యతఇత్యౌడులోమిరాచార్యోమన్యతే. * అవస్థితేరితికాశకృత్స్నః. జీవేపరమాత్మనోన్తర్యామితయా అవస్థితేరాకృత్యధికరణన్యాయేనశరీరభూతజీవవాచిశబ్దైశ్శరీరిణఃపరమాత్మనోఽభిధానసమ్భవా, చ్ఛరీరభూతజీవధర్మాణాంశరీరిణిపరమాత్మన్యుపపత్తే, శ్చజీవప్రతిలిఙ్గానాంపరమాత్మనినానుపపత్తిరితిస్థితం. అత్రతుకాశకృత్స్నమతమేవాచార్యస్యమతం - తదుపరిమతాన్తరానుపన్యాసాత్, ఆశ్మరథ్యౌడులోమిమతయోర్దుష్టత్వా, చ్చ. ఉపాదానోపాదేయయోర్భేదాభేదవాద్యాశ్మరథ్యమతంజైనమతప్రతిక్షేపాదేవప్రతిక్షిప్తం. తర్కపాదేజైనానాంమతంహిప్రతిక్షిప్తమాచార్యేణ. యేచైవంమన్యన్తే- జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షానామసప్తపదార్థాః. బోధాత్మకోజీవః. జడవర్గస్త్వజీవః. ఇన్ద్రియప్రవృత్తిరాస్రవః. శమదమాదిరూపాప్రవృత్తిస్సంవరః. తప్తశిలారోహణాదిర్నిర్జరః. బన్ధోష్టవిధంకర్మ. తత్రఘాతికర్మచతుర్విధం- జ్ఞానావరణీయందర్శనావరణీయంమోహనీయమాన్తరాయికమితి. తత్రసమ్యగ్జ్ఞానాన్నమోక్షఇతివిపర్యయోజ్ఞానావరణీయంకర్మ. ఆర్హతదర్శనాభ్యాసాన్నమోక్షఇతిజ్ఞానందర్శనావరణీయం. బహుషువిప్రతిషిద్ధేషుమోక్షమార్గేషువిశేషానవధారణంమోహనీయం. మోక్షమార్గప్రవృత్తానాంతద్విఘటనకరంవిజ్ఞానమాన్తరాయికం. తానీమానిశ్రేయోమార్గహన్తృత్వాద్ఘాతికర్మాణీత్యుచ్యన్తే. అఘాతికర్మచతుర్విధం - వేదనీయంనామికంగోత్రికమాయుష్కంచేతి. తత్రవేదనీయంకర్మశుక్లపుద్గలవిపాకహేతుః. తద్ధికర్మబన్ధాపినభవతి - నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిహేతుజ్ఞానావిఘాతకత్వాత్. శుక్లపుద్గలారమ్భకంవేదనీయకర్మానుగుణంనామికంకర్మ. తద్ధిశుక్లపుద్గలస్యావస్థాంకలిలబుద్బుదాదికామారభతే. గోత్రికంతుఅవ్యాకృతంతతోప్యాద్యంశక్తిరూపేణావస్థితం. ఆయుష్కం - ఆయుః కథయత్యుత్పాదనద్వారేణేత్యాయుష్కం. తాన్యేతానిశుక్లపుద్గలాశ్రయత్వాదఘాతికర్మాణి. తదేతత్కర్మాష్టకంపురుషంబధ్నాతీతిబన్ధః. విగళితసమస్తక్లేశతద్వాసనావరణజ్ఞానస్యైకతానస్యాత్మనఉపరిదేశావస్థానంమోక్షఇత్యేకే. అన్యేతుఊర్ధ్వగమనశీలస్యజీవస్యశుష్కాలాబుఫలోన్మజ్జనవత్సతతోర్ధ్వగమనంమోక్షఇతివర్ణయన్తి. ఇమమన్యమపిప్రపఞ్చమాచక్షతే- పఞ్చాస్తికాయానామ-జీవాస్తికాయఃపుద్గలాస్తికాయోధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయఆకాశాస్తికాయశ్చేతి. అస్తీతికాయతే- శబ్ద్యతఇత్యస్తికాయః. ఏవంసర్వత్ర. తత్రచజీవాస్తికాయస్త్రివిధః- బద్ధోముక్తోనిత్యసిద్ధశ్చ. తత్రనిత్యసిద్ధఆర్హతః. ఇతరౌద్వౌప్రసిద్ధౌ. పూర్యతేగళతిచేతిఉపచితాపచితంవస్తుపుద్గలశబ్దేనోచ్యతే. పుద్గలాస్తికాయశ్చషోఢా- పృథివ్యాదిభూతచతుష్టయంస్థావరంజఙ్గమంచేతి. ధర్మాస్తికాయఃప్రవృత్త్యనుమేయః. అధర్మాస్తికాయస్స్థితిహేతుః. ఆకాశాస్తికాయోద్వివిధః - లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి. ఉపర్యుపరివర్తమానానాంలోకానామన్తర్వర్తీ ఆకాశోలోకాకాశః. సర్వేషాంలోకానామూర్ధ్వవర్తీఅనావృతాకాశోఽలోకాకాశః. సర్వేప్యేతేపదార్థాః-స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తిచనాస్తిచ, స్యాదవక్తవ్యం, స్యాదస్తిచావక్తవ్యం, స్యాన్నాస్తిచావక్తవ్యం, స్యాదస్తిచనాస్తిచావక్తవ్యం, చేత్యేవంసత్త్వాసత్త్వసదసత్త్వసదసద్విలక్షణత్వసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వాసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వసదసత్త్వవిశిష్టసదసద్విలక్షణత్వరూపసప్తభఙ్గీపరివృతాః. స్యాచ్ఛబ్దోయంతిఙన్తప్రతిరూపకోనిపాతోఽనైకాన్త్యద్యోతీ. ఏవంసర్వంవస్త్వనేకాన్తమిత్యార్హతసమయస్సాధుః- కస్యాప్యప్రతిక్షేపకత్వాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తే * నైకస్మిన్నసమ్భవాత్. ఏకస్మిన్వస్తునిసత్త్వాసత్త్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదివిరుద్ధధర్మాణాంపరస్పరవిరహస్వరూపాణామసమ్భవాత్తన్మతమసమఞ్జసం - ప్రమాణాప్రమాణవిభాగభఙ్గప్రసఙ్గేనసర్వవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. * ఏవంచాత్మాకార్త్స్న్యం. జీవస్యదేహానురూపపరిమాణత్వమిత్యేవమభ్యుపగచ్ఛతాం జైనానాంహస్త్యాదిశరీరస్థాత్మనోన్యూనపరిమాణమశకాదిశరీరానుప్రవేశే ఆత్మనఃపరిపూర్ణతానస్యాత్. అథసఙ్కోచవికాసధర్మతయాత్మనఃపర్యాయేణ- అవస్థాన్తరాపత్త్యానవిరోధఇతిచేత్- తత్రాహ- * నచపర్యాయాదప్యవిరోధోవికారాదిభ్యః. కాలభేదేనసఙ్కోచవికాసావస్థాభ్యుపగమే వికారిత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః. * అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. జీవస్యయదన్త్యంపరిమాణంమోక్షావస్థాగతం - తస్యతతఃపరందేహాన్తరపరిగ్రహాభావేనావస్థితత్వా, త్తస్యపరిమాణస్యతదాశ్రయస్యచజీవస్యచోత్తరావస్థాప్రాప్తివిధురత్వేననిత్యత్వాత్తదేవపరిమాణంపూర్వత్రాప్యవిశిష్టమిత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం - ఉత్తరావధిమాన్యస్యపూర్వావధ్యభావాత్. తతశ్చదేహభేదేనతదనురూపపరిమాణభేదఇతిజైనానాంచదర్శనమసమ

ఉ.— ఇయంపృథివీసర్వేషాం భూతానాం మధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమ
స్యాంపృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ శారీరస్తేజోమయోఽమృత
మయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ సర్వమ్॥ ౧

జ్ఞతమిచ్ఛిలం. తతశ్చజైనమతప్రతిక్షేపేజైవభేదాభేదసమావేశవాద్యాశ్శ్రత్యమతమపినిరస్తమేవ. * పరమాత్మాత్మనోర్యోగఃపరమార్థతఇష్యతే! మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యంహినైతితద్ద్రవ్యతాంయత ఇతిన్యాయాత్ బ్రహ్మణిస్వస్యజీవస్యముక్తౌ బ్రహ్మైక్యవాద్యౌడులోమిమతమపినిరస్తం. అతఃకాశకృత్స్నమతమేవభగవద్బాదరాయణమతం. అతఏవ * అంశోనానావ్యపదేశాదితిజీవస్యబ్రహ్మాంశత్వమేవోక్తం. తత్రహ్యధికరణే * జ్ఞాజ్ఞౌద్వావజావీశనీశావిత్యాదిభేదశ్రుత్యనురోధాదభేదవాదో జాత్యాద్యభేదాభిప్రాయేణగౌణోనేతవ్యః. అథవా - * తత్త్వమస్యాద్యభేదశ్రుత్యనురోధాద్భేదవ్యపదేశ ఔపాధికభేదపరతయానేతవ్య ఇత్యేవంపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఇదముచ్యతే - * అంశోనానావ్యపదేశాదన్యథాచాపిదాశకితవాదిత్వమధీయతఏకే. నానావ్యపదేశాత్ - భేదవ్యపదేశా, దన్యథాచాపి - అభేదేనాపివ్యపదేశా, చ్ఛ్రుతిద్వయానుగ్రహాయబ్రహ్మణోంశోజీవఇత్యవగమ్యతే. చిదచిద్విశిష్టంహిబ్రహ్మణస్స్వరూపం- తత్రవిశేషణభూతచిదంశస్యాన్తర్భూతత్వాదభేదవ్యపదేశోపపత్తిః- విశేష్యాపేక్షయావిశేషణస్యభిన్నత్వాద్భేదవ్యపదేశస్యాప్యుపపత్తిః. * బ్రహ్మదాశాబ్రహ్మదాసాబ్రహ్మేమేకితవాఉతేతిదాశకితవాదీనామపి బ్రహ్మత్వమేకేశాఖినఅధీయతే. నాస్యాభేదవ్యపదేశస్యగౌణత్వంవక్తుంయుజ్యతే - నాపిస్వజాత్యత్వసంహార్యత్వాదిలక్షణభేదవ్యపదేశస్యమానాన్తరాసిద్ధార్థాభిధాయినోఽనువాదిత్వం గౌణత్వం వావక్తుంయుజ్యతే- అతోవ్యపదేశద్వయముఖ్యత్వాయనీలగోత్వాద్యపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతరూపజాత్యాదివిశిష్టద్రవ్యస్య యథారూపజాత్యాదివిశేషణమంశః- ఏవమపృథక్సిద్ధవిశేషణభూతశ్శక్తిస్థానీయోజీవోంశఇత్యర్థః. * మన్త్రవర్ణాత్. * పాదోఽస్యవిశ్వాభూతానీతిమన్త్రవర్ణేనసర్వజీవానాం భూతశబ్దితానాంపాదశబ్దితాంశత్వప్రతిపాదనాచ్చజీవో బ్రహ్మవిశేషణాంశః. * అపిస్మర్యతే. * మమైవాంశోజీవలోకఇతిగీతావచనాచ్చాంశత్వం. ననుజీవస్యాంశత్వేజీవస్యబ్రహ్మైకదేశత్వావశ్యంభావేనతద్గతాదోషాఃబ్రహ్మణిస్యుః. నేత్యుచ్యతే- * ప్రకాశాదివత్తునైవంపరః. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. పరః- పరమాత్మాఏవంన- జీవవన్నదుష్టః. ప్రకాశాదివత్- యథాప్రకాశగోత్వాదివిశిష్టప్రభావద్ఘటాదిద్రవ్యస్యప్రభాగోత్వాదికమంశః-తాదృశోయమంశః-నతుఘటాకాశాదివత్తదేకదేశరూపః.అతోనజీవదోషేణపరస్యదుష్టతా. * స్మరన్తిచ. స్మరన్తిచపరాశరాదయః* ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నా విస్తారిణీయథా। పరస్యబ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలంజగదితి ప్రకాశాద్యంశసామ్యం. ననుసర్వేషాంజీవానాంబ్రహ్మాంశత్వేసమానేకేషాంచిద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞా- కేషాంచిత్పరిహారఇతివ్యవస్థాకథంసఙ్గచ్ఛతాం. తత్రాహ- * అనుజ్ఞాపరిహారౌదేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. యథాఽగ్న్యాదేరేకరూపస్యైవశ్రోత్రియచణ్డాలాగారాదిసమ్బన్ధవశేనహేయత్వోపాదేయత్వే - ఏవంబ్రహ్మాంశత్వావిశేషేపిజీవానాం త్రైవర్ణికాత్రైవర్ణికశరీరసంయోగాద్వేదాధ్యయనాద్యనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిశరీరంభిన్నానాంజీవానామణుత్వేనసర్వత్రాసన్తతత్వాత్ నభోగవ్యతికరదోషఃభవతి. ననుజీవబ్రహ్మభేదపక్షేపి అవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగాసఙ్కరఉపపత్స్యతే. తత్రాహ- * ఆభాసఏవచ. అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్యబ్రహ్మణఃఅవిద్యాకృతస్వరూపతిరోధానతత్పూర్వకోపాధిభేదపరికల్పనహేతురాభాసఏవ- ప్రకాశస్వరూపస్యతిరోధానంహిప్రకాశనాశఏవేతిపర్యవస్యేత్. ననుపారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదఉపాధిభేదహేతుభూతానాద్యదృష్టవశాద్భోగవ్యవస్థాభవిష్యతి. తత్రాహ- * అదృష్టానియమాత్. బ్రహ్మస్వరూపస్యచ్ఛేదనభేదనాద్యసమ్భవేనసర్వేషామప్యదృష్టానామనియతత్వాన్నభోగవ్యవస్థాసిద్ధ్యేత్. నన్వదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదివ్యవస్థయాఅదృష్టవ్యవస్థా- తద్ద్వారాభోగవ్యవస్థాచభవిష్యతీత్యత్రాహ-అభిసన్ధ్యాదిష్వపిచైవం. అభిసన్ధ్యాదీనామపిఛేదనాద్యనర్హబ్రహ్మస్వరూపమాత్రసమ్బన్ధిత్వాదవ్యవస్థాతదవస్థైవ. * ప్రదేశభేదాదితిచేన్నాన్తర్భావాత్. ననుబ్రహ్మస్వరూపస్యైకత్వేప్యుపాధిసమ్బన్ధిప్రదేశభేదాదుపపద్యతేభోగవ్యవస్థితిచేన్న- ఉపాధీనాంతత్రతత్రగమనాత్సర్వప్రదేశానాంసర్వోపాధ్యన్తర్భావేనభోగవ్యతికరస్తదవస్థఏవ. ప్రదేశభేదేనోపాధిసమ్బన్ధేపిసర్వస్యబ్రహ్మప్రదేశత్వాత్ సర్వసమ్బన్ధిదుఃఖం బ్రహ్మణఏవస్యాదితిబ్రహ్మభావామహానర్థఆపద్యేతేతి. అతోజీవోబ్రహ్మణోవిశేషణాంశఇతిస్థితం. తతశ్చాన్తర్యామితయాపరమాత్మనోఽవస్థితేశ్శరీరవాచిశబ్దానాంచశరీరిపర్యన్తత్వాత్ శరీరభూతజీవవాచివిజ్ఞానఘనశబ్దేనశరీరిభూతపరమాత్మాభిధానంనవిరుధ్యత ఇతి కాశకృత్స్నమతమేవబాదరాయణమతం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి చతుర్థాధ్యాయె చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యత్కేవలంకర్మనిరపేక్షమమృతత్వసాధనం-తద్వక్తవ్యమిత్యిమైత్రేయీబ్రాహ్మణమారబ్ధం. తచ్చాత్మజ్ఞానంసర్వసన్న్యాసాఙ్గవిశిష్టం. ఆత్మనిచవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి- ఆత్మాచప్రియఃసర్వస్మాత్ - తస్మాదాత్మాద్రష్టవ్యః. సచశ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇతిచదర్శనప్రకారాఉక్తాః. తత్రచశ్రోతవ్యః- ఆచార్యాగమాభ్యాం. మన్తవ్యః- తర్కతః. తత్రచతర్కఉక్తః- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యహేతువచనంఆత్మైకసామాన్యత్వమాత్మైకోద్భవత్వమాత్మైకప్రలయత్వంచ. తత్రాయంహేతురసిద్ధఇత్యాశఙ్క్యతేఆత్మైకసామాన్యోద్భవప్రలయాఖ్యః- తదాశఙ్కానివృత్త్యర్థమేతద్బ్రాహ్మణమారభ్యతే. యస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతంజగత్సర్వంపృథివ్యాది - యచ్చలోకేప

రస్పరోపకార్యోపకారకభూతం- తదేకకారణపూర్వకమేకసామాన్యాత్మకమేకప్రళయంచదృష్టం. తస్మాదిదమపిపృథివ్యాదిలక్షణంజగత్పరస్పరకార్యకారణత్వాత్తథాభూతంభవితుమర్హతి. ఏషహ్యర్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణేప్రకాశ్యతే. అథవా- * ఆత్మైవేదంసర్వమితిప్రతిజ్ఞాతస్యాత్మోత్పత్తిస్థితిలయత్వంహేతుముక్త్వాపునరాగమప్రధానేనమధుబ్రాహ్మణేనప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్యనిగమనంక్రియతే. తథాహినైయాయికైరుక్తం * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాః పునర్వచనంనిగమనమితి. అన్యైర్వ్యాఖ్యాతం- ఆదున్దుభిదృష్టాన్తాచ్ఛ్రోతవ్యార్థం ఆగమవచనం. ప్రాఙ్మధుబ్రాహ్మణాన్మన్తవ్యార్థముపపత్తిప్రదర్శనేన. మధుబ్రాహ్మణేనతున్నిదిధ్యాసనవిధిరుచ్యతఇతి. సర్వథాపితుయథాగమేనావధారితం - తర్కతస్తథైవమన్తవ్యం. యథాతర్కతోమతస్యతర్కాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యతథైవనిదిధ్యాసనంక్రియతఇతిపృథఙ్నిదిధ్యాసనవిధిరనర్థకఏవ. తస్మాత్పృథక్ప్రకరణవిభాగోఽనర్థకఇత్యస్మదభిప్రాయః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనానామితి. సర్వథాపిత్వధ్యాయద్వయస్యార్థోఽస్మిన్ బ్రాహ్మణఉపసంహ్రియతే. ఇయంపృథివీ- ప్రసిద్ధాన్యేషాంభూతానాంమధు- సర్వేషాంబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాంభూతానాం- ప్రాణినాంమధు- కార్యం. మధ్వివమధు. యథైకోమధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః- ఏవమియంపృథివీసర్వభూతనిర్వర్తితా. తథా- సర్వాణిభూతానిపృథివ్యై- పృథివ్యాఅస్యాః మధు- కార్యం. కించ- యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాంతేజోమయః - చిన్మాత్రప్రకాశమయోఽమృతమయః - అమరణధర్మాపురుషః, యశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరః- శరీరేభవః పూర్వవత్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః,. సచలిఙ్గాభిమానీ. సచసర్వేషాంభూతానాముపకారకారణత్వేనమధు. సర్వాణిచభూతాన్యస్యమధు. చశబ్దసామర్థ్యాత్. ఏవమేతచ్చతుష్టయంతావదేకంసర్వభూతకార్యం - సర్వాణిచభూతాన్యస్యకార్యం. అతోఽస్యైకకారణపూర్వకతా. యస్మాదేకస్మాత్కారణాదేతజ్జాతం- తదేవైకంపరమార్థతోబ్రహ్మ- ఇతరత్కార్యంవాచారమ్భణంవికారోనామధేయమాత్రమిత్యేషమధుపర్యాయాణాంసర్వేషామర్థస్సఙ్క్షేపతః. అయమేవసః- యోఽయంప్రతిజ్ఞాతః * ఇదంసర్వంయదయమాత్మేతి. ఇదమమృతం - యస్మైత్రైయ్యాఅమృతత్వసాధనముక్తమాత్మవిజ్ఞానం- ఇదంతదమృతం. ఇదంబ్రహ్మ- యత్ * బ్రహ్మతేబ్రవాణి * జ్ఞాపయిష్యామీత్యధ్యాయాదౌప్రకృతం, యద్విషయాచవిద్యాబ్రహ్మవిద్యేత్యుచ్యతే,. ఇదంసర్వం- యస్మాద్బ్రహ్మణోవిజ్ఞానాత్సర్వంభవతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరబ్రాహ్మణయోస్సఙ్గతింవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యత్కేవలమితి) కైవల్యంవ్యాచష్టే (కర్తేతి) నిరపేక్షమితి- తచ్చాత్మజ్ఞానముక్తమితిసమ్బన్ధః. తతోనిరాకాఙ్క్షత్వంసిద్ధమితిచశబ్దార్థః. ఆత్మజ్ఞానంసన్న్యాసినామేవేతినియన్తుంవిశినష్టి (సర్వేతి) ననుకృతస్తతోనైరాకాఙ్క్ష్యం- సత్యపితస్మిన్ జ్ఞేయాన్తరసమ్భవాత్. అతఆహ (ఆత్మనిచేతి) * నవాఅరేపత్యురిత్యాదావుక్తంస్మారయతి (ఆత్మాచేతి) తస్యనిరతిశయప్రేమాస్పదత్వేనపరమానన్దత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) సచేద్దర్శనార్హః- తర్హితద్దర్శనేకానిసాధనానీత్యాశఙ్క్యాహ (సచేతి) దర్శనప్రకారాః- దర్శనస్యోపాయప్రభేదాః. శ్రవణమననయోఃస్వరూపవిశేషందర్శయతి (తత్రేతి) కోసౌతర్కః- యేనాత్మామన్తవ్యోభవతి- తత్రాహ (తత్రచేతి) దున్దుభ్యాదిగ్రన్థస్సప్తమ్యర్థః. ఉక్తమేవతర్కంసఙ్గృహ్ణాతి (ఆత్మైవేదమితి) ప్రధానాదివాదమాదాయహేత్వసిద్ధిశఙ్కాయాంతన్నిరాకరణార్థమిదంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతింసఙ్గిరతే (తత్రాయమితి) కథంహేత్వసిద్ధిశఙ్కోద్ధ్రియతే - తత్రాహ (యస్మాదితి) తస్మాత్తథాభూతంభవితుమర్హతీతిఉత్తరత్రసమ్బన్ధః. అన్యోన్యోపకార్యోపకారకభూతంజగదేకచైతన్యానువిద్ధమేకప్రకృతికంచేత్యత్రవ్యాప్తిమాహ (యచ్చేతి) దృష్టం- స్వప్నాదీతిశేషః. దృష్టాన్తసిద్ధమర్థం దార్ష్టాన్తికేయోజయతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థంస్ఫుటయతి (పరస్పరేతి) తథాభూతమిత్యేకకారణపూర్వకత్వాదిగృహ్యతే. విమతమేకకారణకం- పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతత్వాత్ - స్వప్నవదిత్యయుక్తం- హేత్వసిద్ధేః. నహిసర్వంజగత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషహీతి) హేత్వసిద్ధిశఙ్కాంపరిహర్తుంబ్రాహ్మణమితిసఙ్గతిముక్త్వాప్రకారాన్తరేణతామాహ (అథవేతి) ప్రతిజ్ఞాహేతూక్రమేణోక్తౌ. హేతుసహితస్యప్రతిజ్ఞార్థస్యపునర్వచనంనిగమనమిత్యత్రతార్కికసమ్మతిమాహ (తథాహీతి) భర్తృప్రపఞ్చానాంబ్రాహ్మణారమ్భప్రకారమనువదతి (అన్యైరితి) ద్రష్టవ్యాదివాక్యాదారభ్యాదున్దుభిదృష్టాన్తాదాగమవచనం శ్రోతవ్యఇత్యుక్తశ్రవణనిరూపణార్థం. దున్దుభిదృష్టాన్తాదారభ్యమధుబ్రాహ్మణాత్ప్రాగుపపత్తిప్రదర్శనేనమన్తవ్యఇత్యుక్తమనననిరూపణార్థమాగమవచనం. నిదిధ్యాసనంవ్యాఖ్యాతుంపునరేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. ఏతద్దూషయతి (సర్వథాపీతి) శ్రవణాదేర్విధేయత్వేపీతియావత్. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంశ్రవణేప్రవృత్తస్యతత్ఫలేసత్యర్థలబ్ధంమననంనవిధిమపేక్షతే. యథాతర్కతోమతంతత్త్వం- తథాతర్కితస్యతర్కాగమాభ్యాంనిశ్చితస్యోభయసామర్థ్యాదేవనిదిధ్యాసనసిద్ధౌతదపివిధ్యనపేక్షితమేవేత్యర్థః. త్రయాణాంవిధ్యనపేక్షితత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతి - పరకీయవ్యాఖ్యానమయుక్తమితిశేషః. సిద్ధాన్తేపిశ్రవణాదివిధ్యుపగమాత్కథంపరకీయంప్రస్థానంప్రత్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వథాపిత్వితి) తద్విధ్యుపగమేపీతియావత్. ఏవంసఙ్గతింబ్రాహ్మణస్యోక్త్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (ఇయమిత్యాదినా) యదుక్తంమధ్వివమధ్వితి - తద్వివృణోతి (యథేతి) నకేవలముక్తంమధుద్వయమేవ- కింతుమధ్వన్తరంచాస్తీత్యాహ (కించేతి) పురుషశబ్దస్యక్షేత్రవిషయత్వంవారయతి (సచేతి) తస్యపృథివీవన్మధుత్వమాహ (సచసర్వేషామితి) సర్వేషాంచభూతానాంతంప్రతిమధుత్వందర్శయతి (సర్వాణిచేతి) నన్వాద్యమేవమధుద్వయంశ్రుతం - అశ్రుతంతుమధుద్వయమశక్యంకల్పయితుం- కల్పకాభావాత్. అతఆహ (చశబ్దేతి) ప్రథమపర్యాయార్థముపసంహరతి (ఏవమితి) పృథివీ, సర్వాణిభూతాని, పార్థివఃపురుషః, శారీర, శ్చేతిచతుష్టయమేకంమధ్వితిశేషః. మధుశబ్దార్థమాహ (సర్వేతి) (అస్యేతి) పృథివ్యాదేరితియావత్. పరస్పరముపకార్యోపకారకభావేఫలితమాహ (అతఇతి) అస్యేతిసర్వంజగదుచ్యతే. ఉక్తంచయస్మాత్పరస్పరోపకార్యోపకారకభూతమిత్యాది. భవత్వనేనన్యాయేనమధుపర్యాయేషుసర్వేషుకారణోపదేశః - బ్రహ్మోపదేశస్తుకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) సః - ప్రకృతఆత్మే

ఉ.— ఇమా ఆపస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వాసామపాగ్ సర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమాస్వప్సు తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ రైతసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వమ్॥ ౨

అయమగ్నిస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాగ్నేః సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నగ్నౌ తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంవాఙ్మయస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేసమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వమ్॥ ౩

అయంవాయుస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వస్యవాయోః సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్వాయౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంప్రాణస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వమ్॥ ౪

వాయంచతుర్థోక్తాభేదఇతియోజనా. ఇదమితిచతుష్టయకల్పనాధిష్ఠానవిషయంజ్ఞానంపరామృశతి. ఇదం బ్రహ్మేత్యత్రచతుష్టయాధిష్ఠానమిదంశబ్దార్థః. తృతీయేచతస్యప్రకృతత్వందర్శయతి (యద్విషయేతి) ఇదంసర్వమిత్యత్రబ్రహ్మజ్ఞానమిత్యుక్తం. సర్వం - సర్వాప్తిసాధనమితియావత్. తదేవస్పష్టయతి (యస్మాదితి) ౧

రం.— పూర్వం *తస్య హైతస్యపురుషస్యరూపంయథామాహారజనంవాసఇతిమూర్తామూర్తబ్రాహ్మణేదివ్యమఙ్గళవిగ్రహవిశిష్టతయా ప్రతిపాదితఃపురుషఏవమైత్రేయీబ్రాహ్మణే *ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇత్యుక్తఆత్మాసర్వాన్తర్యామీతిప్రతిపాదనాయేదంబ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఇయంపృథివీసర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యైపృథివ్యైసర్వాణిభూతానిమధుఇత్యాదినా) ఇయం-దృశ్యమానాపృథివీసర్వేషాంభూతానాంమధు. సర్వభూతానాంధారణాన్నపానాదిహేతుతయోపజీవ్యత్వేనపృథివ్యాస్సర్వభూతమధుత్వం. అస్యైపృథివ్యై - అస్యాఃపృథివ్యా ఇత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయఃఛాన్దసః. సర్వభూతానాంపృథివీధార్యత్వేనతత్పోష్యత్వేనతదనుకూలత్వాత్పృథివీంప్రతిమధుత్వం ద్రష్టవ్యం. ఏవంపృథివ్యాఃభూతానాంచోపజీవ్యోపజీవకత్వేన పరస్పరమధుత్వమిత్యర్థః. (యశ్చాయమస్యాంపృథివ్యాంతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంశారీరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేతి) అస్యాం-సర్వభూతోపజీవ్యతయామధుభూతాయాంపృథివ్యామన్తర్యామితయావస్థితః. తేజోమయః- స్వయంప్రకాశజ్ఞానమయఇతియావత్. అమృతమయః- మరణాదిధర్మశూన్యః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాశ్రయఇతియావత్. యఃపురుషోవర్తతే. యశ్చాయమధ్యాత్మం- ఆత్మనిఅధ్యాత్మం. అత్రాత్మశబ్దేనదేహేన్ద్రియమనఃప్రాణజీవసఙ్ఘాతఉచ్యతే. తస్మిన్యోయంశారీరః- శరీరాన్తర్యామీ తేజోమయోఽమృతమయశ్చేతిపూర్వవత్. యశ్చైషపురుషః. అత్రశరీరస్యపృథివీవికారత్వాత్ అధిభూతంపృథివ్యాఃస్థానే అధ్యాత్మంశరీరస్యనివేశః. అయమేవసఃయోఽయమాత్మా- యోఽయమాత్మా * ఆత్మావాఅరేద్రష్టవ్యఇతిమైత్రేయీబ్రాహ్మణేఆత్మతయానిర్దిష్టః- సోయమేవ- పృథివ్యన్తర్యామీశరీరాన్తర్యామీచాయమేవేత్యర్థః. అయమేవచపురుషః- *తస్యహైతస్యపురుషస్యరూపమిత్యుక్తదివ్యమఙ్గళవిగ్రహవానపీతి ద్రష్టవ్యం. ఇదమమృతం-ఉపకోసలవిద్యాదౌ *ఏతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మేతిఅమృతత్వబ్రహ్మత్వాదినానిర్దిశ్యమానమపీదమేవ. ఇదంబ్రహ్మేదంసర్వం- * సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మేత్యాదౌ సర్వోపాదానతయానిర్దిశ్యమానమపీదమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— తథాఆపః. అధ్యాత్మంరేతస్యపాంవిశేషతోఽవస్థానం. ౨

ఆ.— యథాపృథివీమధుత్వేనవ్యాఖ్యాతా- తథాన్యేపివ్యాఖ్యేయాఇత్యాహ (తథేతి) రైతసఇతివిశేషణస్యార్థమాహ (అధ్యాత్మమితి) * ఆపోరేతోభూత్వాశిశ్నంప్రావిశన్నితిహిశ్రుత్యన్తరం. ౨

రం.— (ఇమాఆపస్సర్వేషాంభూతానామిత్యాది) రైతసః- *యోరేతసితిష్ఠన్యోరేతసోన్తరఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణేరేతోన్తరతయానిర్దిష్టఃపరమాత్మారైతసఇత్యుచ్యతే. రేతసోజలవికారత్వాత్, * ఆపోరేతోభూత్వాశిశ్నంప్రావిశన్నితిశ్రుతే, శ్చ అధిభూతమపాంస్థానేఅధ్యాత్మంరేతసోనివేశః. అన్యోన్యోపజీవ్యోపజీవకత్వవతోరధిభూతాధ్యాత్మయోర్జలరేతోన్తర్యామీపూర్వోక్తఆత్మేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

శం.— తథాగ్నిః. వాచ్యగ్నేర్విశేషతోవస్థానం. ౩

ఆ.— పృథివ్యామప్సుచోక్తన్యాయమగ్నావతిదిశతి (తథేతి) వాఙ్మయఇత్యస్యార్థమాహ (వాచీతి) * అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖంప్రావిశదితిహిశ్రూయతే. ౩

రం.— (అయమగ్నిస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) అగ్న్యభిమానికత్వాద్వాచః, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖంప్రావిశదితిశ్రుతే, శ్చ అధ్యాత్మంతత్స్థానేవాచోనివేశఉపపద్యతే. (వాఙ్మయఇతి) *యోవాచితిష్ఠన్నిత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తఇత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౩

శం.— తథావాయుః. అధ్యాత్మంప్రాణః. భూతానాంశరీరారమ్భకత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తదన్తర్గతానాంతేజోమయాదీనాం కరణత్వేనోపకారాన్మధుత్వం. తథాచోక్తం * తస్యైవాచఃపృథివీశరీరంజ్యోతీరూపమయమగ్నిరితి. ౪

ఉ.— అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాదిత్యస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాదిత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంచాక్షుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వం॥ ౫

ఇమాదిశస్సర్వేషాం భూతానాంమధ్వాసాందిశాగ్ సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమాసుదిక్షు తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ శ్రౌత్రఃప్రాతిశ్రుత్కస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వం॥ ౬

అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యచన్ద్రస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్శ్చన్ద్రే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వం॥ ౭

ఇయం విద్యుత్సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యైవిద్యుతే సర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్యాంవిద్యుతి తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మం తైజసస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వం॥ ౮

అయగ్ స్తనయిత్నుఃసర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యస్తనయిత్నోఃసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిగ్ స్తనయిత్నౌ తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ శాబ్దస్సౌవరస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదం బ్రహ్మేదగ్ సర్వమ్॥ ౯

అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాకాశస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాకాశే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ హృద్యాకాశస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ సర్వమ్॥ ౧౦

ఆ.— అగ్నావుక్తన్యాయంవాయావయోజయతి (తథేతి) * వాయుః ప్రాణోభూత్వానాసికేప్రావిశదితి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) పృథివ్యాదేఃతదన్తర్వర్తినాంచపురుషాణామేకవాక్యోపాత్తానామేకరూపంమధుత్వమితిశఙ్కాంపరిహరన్నవాన్తరవిభాగమాహ (భూతానామితి) పృథివ్యాదీనాంకార్యత్వం- తేజోమయాదీనాంకరణత్వమిత్యత్రసప్తాన్నాధికారసమ్మతిమాహ (తథాచోక్తమితి) ౪

రం.— (అయంవాయుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) ముఖ్యప్రాణస్యవాయువికారత్వాత్తత్థానేతన్నివేశః. ప్రాణః - ముఖ్యప్రాణశరీరకతయా * ప్రాణఇతిహోవాచేత్యాదావుక్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథాదిత్యోమధు. చక్షురధ్యాత్మం. ౫

ఆ.— యద్యప్యాదిత్యస్తృతీయేభూతేన్తర్భవతి- తథాపిదేవతాభేదమాశ్రిత్యాగ్నావుక్తన్యాయంతస్మిన్నతిదిశతి (తథేతి) * ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాక్షిణీప్రావిశదితి శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షురితి) ౫

శం.— తథాదిశోమధు. దిశాంయద్యపిశ్రోత్రమధ్యాత్మం- శబ్దప్రతిశ్రవణవేలాయాంతువిశేషతస్సన్నిహితోభవతీత్యధ్యాత్మంప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిశ్రుత్కాయాం- ప్రతిశ్రవణవేలాయాంభవః ప్రాతిశ్రుత్కః. ౬

ఆ.— ఆదిత్యగతంన్యాయందిక్షుసమ్పాదయతి (తథేతి) * దిశఃశ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశన్నితి శ్రుతేః- శ్రోత్రమేవదిశామధ్యాత్మం. తథాచాధ్యాత్మంశ్రోత్రమిత్యేవవక్తవ్యేకథంప్రాతిశ్రుత్కఇతివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (దిశామితి) తథాపీత్యస్మిన్నర్థేతుశబ్దః. ౬

శం.— తథాచన్ద్రః అధ్యాత్మంమానసః. ౭

ఆ.— దిక్షువ్యవస్థితన్యాయంచన్ద్రేదర్శయతి(తథేతి) * చన్ద్రమామనోభూత్వాహృదయంప్రావిశదితిశ్రుతిమనుసృత్యాహ (అధ్యాత్మమితి) ౭

శం.— తథావిద్యుత్. త్వక్తైజసిభవస్తైజసాధ్యాత్మం. ౮

ఆ.— చన్ద్రవద్విద్యుతోపిమధుత్వమాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంతైజసఇత్యస్యార్థమాహ (త్వగితి) ౮

శం.— తథాస్తనయిత్నుః. శబ్దేభవఃశాబ్దోఽధ్యాత్మం-యద్యపి- తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీతిసౌవరోఽధ్యాత్మం. ౯

ఆ.— పర్జన్యోపివిద్యుదాదివత్సర్వేషాంభూతానాంమధుభవతీత్యాహ (తథేతి) అధ్యాత్మంశాబ్దఇత్యస్యార్థమాహ (శబ్దేభవఇతి) యద్యప్యధ్యాత్మంశబ్దేభవఇతిశాబ్దఃపురుషః - తథాపిస్వరేవిశేషతోభవతీత్యధ్యాత్మంసౌవరఃపురుషఇతియోజనా. ౯

శం.— తథాకాశః. అధ్యాత్మంహృదయాకాశః- హృదయం. ౧౦

ఆ.— స్తనయిత్నావుక్తన్యాయమాకాశేఽతిదిశతి (తథేతి) ౧౦

ఉ.— అయంధర్మస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యధర్మస్యసర్వాణిభూతాని మధుయశ్చాయమస్మిన్ ధర్మేతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంధార్మస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ంసర్వమ్॥ ౧౧

రం.— (అయమాకాశస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) (హృద్యాకాశఇతి) *అథయదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురేదహరం పుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరఆకాశఇత్యుక్తఃపరమాత్మేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౫

రం.— (అయమాదిత్యస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) సర్వత్రోపజీవ్యోపజీవకభావేనమధుత్వంజ్ఞేయం. *ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీప్రావిశదితిశ్రుతేరాదిత్యస్యచక్షురభిమానిత్వాదాదిత్యస్థానేచక్షుర్నివేశఇత్యేవంసమ్బన్ధవిశేషస్తత్రతత్రద్రష్టవ్యః. (చాక్షుషఇతి) *యశ్చక్షుషితిష్ఠన్నిత్యుక్తఇత్యర్థః. ౬

రం.— (అయంచన్ద్రస్సర్వేషాంభూతానామిత్యాది) (మానసఇతి) *యోమనసితిష్ఠన్మనసోఽన్తరఇత్యుక్తఃపరమాత్మేత్యర్థః. చన్ద్రస్యమనోఽధిష్ఠాతృత్వాచ్చన్ద్రస్థానేమనోనివేశఇతిద్రష్టవ్యం. ౭

రం.— (ఇమాదిశస్సర్వేషామిత్యాది) శ్రౌత్రః - శ్రోత్రాన్తర్యామీ. ప్రాతిశ్రుత్కః - ప్రతిశ్రుత్కా - ప్రతిధ్వనిః. తత్సమ్బన్ధీ ప్రాతిశ్రుత్కః. ప్రతిశబ్దగ్రాహీతియావత్. మూలశబ్దగ్రాహిత్వపిసిద్ధం- ప్రతిశబ్దగ్రహణస్యమూలశబ్దగ్రహణపూర్వకత్వాత్. తద్గ్రాహిత్వంచపరమాత్మనశ్శ్రోత్రేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాదుపపద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. *దిశశ్శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశదితిశ్రుతిరత్రానుసన్ధేయా. ౮

రం.— (ఇయంవిద్యుత్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) అస్యైవిద్యుతే- అస్యావిద్యుతఇత్యర్థః. తైజసః- కాష్ఠేయతేజస్సమ్బన్ధీత్యర్థః. విద్యుజ్జాఠరయోస్తైజసత్వైక్యాత్తత్స్థానేతదుక్తిః. ౯

రం.— (అయంస్తనయిత్నుస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) స్తనయిత్నుః - మేఘగర్జనం. శాబ్దః - వాగిన్ద్రియోచ్చార్యమాణశబ్దాన్తర్యామీ *యస్సర్వేషువేదేషుతిష్ఠన్నిత్యాద్యుక్తః. తస్యైవవిశేషణం (సౌవరఇతి) స్వరేభవస్సౌవరః. ద్వారాదిత్వాన్నైజాగమః. అత్రస్తనయిత్నురితిమేఘనిష్ఠగర్జనమేవగృహ్యతే- అధ్యాత్మంతత్స్థానేశబ్దస్యనివేశాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రశబ్దస్యాద్రవ్యత్వేనశరీరత్వాసమ్భవాత్తద్గుణకద్రవ్యనిష్ఠతయావాతదుక్తిర్ద్రష్టవ్యా. ప్రమాణబలాదద్రవ్యస్యాపిశబ్దస్యద్రవ్యత్వఘటితశరీరత్వాభావేపిపరమాత్మాశ్రయత్వేనప్రకారాన్తరేణశరీరత్వాన్నవిరుద్ధేతివా ద్రష్టవ్యం. ౧౦

శం.— ఆకాశాన్తాఃపృథివ్యాదయోభూతగణాదేవతాగణాశ్చకార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మానఉపకుర్వన్తోమధుభవన్తిప్రతిశరీరిణమిత్యుక్తం. యేనతేప్రయుక్తాశ్శరీరిభిస్సమ్బధ్యమానామధుత్వేనోపకుర్వన్తి- తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే (అయంధర్మః) అయమిత్యప్రత్యక్షోపిధర్మఃకార్యేణతత్ప్రయుక్తేనప్రత్యక్షేణవ్యపదిశ్యతేఅయంధర్మఇతిప్రత్యక్షవత్. ధర్మశ్చ- వ్యాఖ్యాతఃశ్రుతిస్మృతిలక్షణః క్షత్త్రాదీనామపినియన్తాజగతోవైచిత్ర్యకృత్- పృథివ్యాదీనాంపరిణామహేతుత్వాత్. ప్రాణిభిరనుష్ఠీయమానరూపశ్చ- తేనచాయంధర్మఇతిప్రత్యక్షేణవ్యపదేశః. సత్యధర్మయోశ్చాభేదేననిర్దేశఃకృతశ్శాస్త్రాచారలక్షణయోః. ఇహతుభేదేనవ్యపదేశఃఏకత్వేసత్యప్యదృష్టాదృష్టభేదరూపేణకార్యారమ్భకత్వాత్. యస్త్వదృష్టోఽపూర్వాఖ్యోధర్మః- సామాన్యవిశేషాత్మనాఽదృష్టేనరూపేణకార్యమారభతే. సామాన్యరూపేణపృథివ్యాదీనాంప్రయోక్తాభవతి- విశేషరూపేణచాధ్యాత్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. తత్రపృథివ్యాదీనాంప్రయోక్తరియశ్చాయమస్మిన్ధర్మేతేజోమయః. తథాఽధ్యాత్మంకార్యకరణసఙ్ఘాతకర్తరిధర్మేభవోధార్మః. ౧౧

ఆ.— పర్యాయాన్తరంవృత్తమనూద్యోత్థాపయతి (ఆకాశాన్తాఇతి)-ప్రతిశరీరిణం- సర్వేషాంశరీరిణాంప్రత్యేకమితియావత్. ధర్మస్యశాస్త్రైకగమ్యత్వేనపరోక్షత్వాదయమితినిర్దేశానర్హత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితీతి). యద్యపిధర్మోఽప్రత్యక్షోఽయమితినిర్దేశానర్హః-తథాపిపృథివ్యాదిధర్మకార్యస్యప్రత్యక్షత్వాత్తేనకారణస్యాభేదమౌపచారికమాదాయప్రత్యక్షఘటాదివదయంధర్మఇతివ్యపదేశోపపత్తిరిత్యర్థః. కోసౌధర్మః- యస్యప్రత్యక్షత్వేనవ్యపదేశః-తత్రాహ (ధర్మశ్చేతి) వ్యాఖ్యాతః-ఆదౌ *తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజతధర్మమిత్యాదావితిశేషః. తర్హితస్యాప్రత్యక్షత్వాన్నచోదనాలక్షణత్వమిత్యాశఙ్క్యగౌణత్వముఖ్యత్వాభ్యామవిరోధమభిప్రేత్యాహ (శ్రుతీతి). తస్మిన్నేవకార్యలిఙ్గకమనుమానంసూచయతి (క్షత్త్రాదీనామితి). తత్రైవానుమానాన్తరంవివక్షిత్వోక్తం (జగతఇతి). జగద్వైచిత్ర్యకారిత్వేహేతుమాహ (పృథివ్యాదీనామితి) ధర్మస్యప్రత్యక్షేణవ్యపదేశేహేత్వన్తరమాహ (ప్రాణిభిరితి) తేన-అనుష్ఠీయమానాకారేణప్రత్యక్షేణధర్మస్యలక్ష్యమాణత్వేనేతియావత్. ననుతృతీయేధ్యాయే* యోవైసధర్మఃసత్యంవైతదితిసత్యధర్మయోరభేదవచనాత్తయోర్భేదేనాత్రపర్యాయద్వయోపాదానమనుపపన్నం-అతఆహ (సత్యేతి) కథంతర్హిసతిభేదేనోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టేతి) అదృష్టేనరూపేణకార్యారమ్భకత్వంప్రకటయతి (యస్త్వితి) సామాన్యాత్మనారమ్భకత్వము

అత్ర పఞ్చమాదిదశమపర్యన్తం రఙ్గరామానుజీయస్యపృథఙ్నివేశస్సఙ్ఖ్యావైషమ్యాదితిద్రష్టవ్యం

ఉ.— ఇదగ్ం సత్యగ్ం సర్వేషాంభూతానాం మధ్వస్యసత్యస్యసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్సత్యే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మగ్ం సాత్యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౨

ఇదంమానుషగ్ం సర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యమానుషస్య సర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్మానుషే తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమధ్యాత్మంమానుషస్తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వమ్॥ ౧౩

అయమాత్మాసర్వేషాంభూతానాంమధ్వస్యాత్మనఃసర్వాణిభూతానిమధుయశ్చాయమస్మిన్నాత్మని తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోయశ్చాయమాత్మా తేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽయమేవసయోఽయమాత్మేదమమృతమిదంబ్రహ్మేదగ్ం సర్వం॥ ౧౪

దాహరతి (సామాన్యరూపేణేతి) విశేషాత్మనా కార్యారమ్భకత్వంవ్యనక్తి (విశేషేతి) ధర్మస్యద్వౌభేదావుక్త్వా-తయోర్మధ్యే ప్రథమమధికృత్య శ్చేత్యాదివాక్యమిత్యాహ (తత్రేతి). ద్వితీయంవిషయీకృత్య యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాది ప్రవృత్తమిత్యాహ (తథేతి)

రం.— (అయంధర్మస్సర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధో జ్యోతిష్టోమాదిరూపో ధర్మః. అత్ర పరమాత్మనః శ్చాయమస్మిన్ ధర్మ ఇతి క్రియారూపధర్మాన్తర్యామిత్వోక్తిః *యస్యవేదాశ్శరీరంయస్యయజ్ఞాశ్శరీరమిత్యాదావివ పూర్వఖణ్డోక్తశబ్దవదేవతావా యద్రవ్యసిస్థతయా ద్రష్టవ్యా. అపృథక్సిద్ధిమాత్రాభిప్రాయావేతినవిరోధః. ధార్మస్తుతత్ఫలభూతసుఖాదిరూపః. తదన్తర్యామీపురుషఇత్యర్థః.

శం.— తథాదృష్టేనానుష్ఠీయమానేనాచారరూపేణసత్యాఖ్యోభవతి సఏవధర్మః. సోఽపిద్విప్రకారఏవ- సామాన్యవిశేషాత్మరూపే సామాన్యరూపః పృథివ్యాదిసమవేతః. విశేషరూపః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతః. తత్ర పృథివ్యాదిసమవేతేవర్తమానః క్రియారూపేసత్యే. తథాధ్యాత్మం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమవేతేసత్యేభవః సాత్యః. *సత్యేనవాయురావాతీతి శ్రుత్యన్తరాత్.

ఆ.— ఇదంసత్యమిత్యస్మిన్ పర్యాయేసత్యశబ్దార్థమాహ (తథాదృష్టేనేతి) సోఽపీత్యపిశబ్దోధర్మోదాహరణార్థః. ద్వయోరపి ప్ర రయోర్వినియోగంవిభజతే (సామాన్యరూపఇతి) ఉభయత్ర సమవేతశబ్దస్తత్ర కారణత్వేనానుగతార్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్యవిష మాహ (తత్రేతి) సత్యే- యశ్చేత్యాదివాక్యమితిశేషః. యశ్చాయమధ్యాత్మమిత్యాదివాక్యస్యవిషయమాహ (తథాధ్యాత్మమితి) సత్యస్య ధివ్యాదౌ కార్యకరణసఙ్ఘాతేచ కారణత్వే ప్రమాణమాహ (సత్యేనేతి)

రం.— (ఇదంసత్యంసర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) సత్యం-సత్యవచనం. సాత్యంతత్ఫలభూతంసుఖాది. అత్రాపిసత్యాన్త మిత్యోక్తిః పూర్వవత్తదభిమానిదేవతాదిద్వారా ద్రష్టవ్యా.

శం.— ధర్మసత్యాభ్యాం ప్రయుక్తోఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతవిశేషః. సయేనజాతివిశేషేణసంయుక్తోభవతి- సజాతివిశేషోమానుషా తత్ర మానుషాదిజాతివిశిష్టాఏవసర్వే ప్రాణినికాయాఃపరస్పరోపకార్యోపకారకభావేనవర్తమానాదృశ్యన్తే- అతోమానుష్యాదిజాతిరపిసర్వేషాం తానాంమధు. తత్ర మానుషాదిజాతిరపిబాహ్యాఆధ్యాత్మికాచేత్యుభయథానిర్దేశభాగ్భవతి.

ఆ.— ఇదంమానుషమిత్యత్ర మానుషగ్రహణంసర్వజాత్యుపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాహ (ధర్మసత్యాభ్యామితి) కథంపునరేషాజాతిఃస షాంభూతానాంమధుభవతి- తత్రాహ (తత్రేతి) భోగభూమిస్సప్తమ్యర్థః. యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యద్వయస్యవిషయభేదందర్శయతి (త్రేతి) వ్యవహారభూమావితియావత్. ధర్మాదివదిత్యపేరర్థః. నిర్దిష్టస్స్వశరీరనిష్ఠాజాతిరాధ్యాత్మికీ- శరీరాన్తరాశ్రితాతుబాహ్యేతిభేదః. వస్తుత నోభయథాత్వమిత్యభిప్రేత్యనిర్దేశభాగిత్యుక్తం.

రం.— (ఇదంమానుషంసర్వేషాంభూతానాంమధ్విత్యాది) అత్రాధిదైవతంమానుషంనామలక్షణయామనుష్యప్రసిద్ధమగ్నిస్తా రూపం. అధ్యాత్మంమానుషఇత్యత్ర మానుషశబ్దోముఖ్యమనుష్యాన్తర్యామిపరః.

శం.— యస్తుకార్యకరణసఙ్ఘాతోమానుషాదిజాతివిశిష్టః- సోఽయమాత్మాసర్వేషాంభూతానాంమధు. నన్వయంశరీరశబ్దేననిర్దిష్టః వీపర్యాయఏవ. న- పార్థివాంశస్యైవతత్రగ్రహణాత్. ఇహతుసర్వాత్మా ప్రత్యస్తమితాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదిసర్వవిశేషఃసర్వభూతదేవత ణవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మిన్నస్మిన్నాత్మనితేజోమయోఽమృతమయఃపురుషోఽమూర్తరసఃసర్వాత్మకోనిర్దిశ్యతే. ఏక నక్షుపృథివ్యాదిషునిర్దిష్టః- అత్రాధ్యాత్మవిశేషాభావాత్సననిర్దిశ్యతే. యస్తుపరిశిష్టోవిజ్ఞానమయో, యదర్థోఽయందేహలిఙ్గసఙ్ఘాతః,- ఆత్మాసయ యమాత్మేత్యుచ్యతే.

ఊ.— సవాఅయమాత్మా సర్వేషాంభూతానామధిపతిస్సర్వేషాంభూతానాగ్ం రాజా తద్యథారథనాభౌచరథనేమౌచారాః సర్వే సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్నాత్మని సర్వే ప్రాణాస్సర్వేలోకాస్సర్వేదేవాస్సర్వాణిభూతాని సర్వఏత ఆత్మానస్సమర్పితాః॥ ౧౫

ఆ.— అన్తిమపర్యాయమవతారయతి (యస్త్వితి) ఆత్మనఃశరీరేణగతత్వాత్పునరుక్తిరనుపయుక్తేతిశఙ్కతే (సన్త్వితి) అవయవావయవవిషయత్వేనపర్యాయద్వయమపునరుక్తమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) పరమాత్మానంవ్యావర్తయతి (సర్వభూతేతి) చేతనంవ్యవచ్ఛినత్తి (కార్యేతి) యశ్చాయమస్మిన్నిత్యాదివాక్యవిషయమాహ (తస్మిన్నితి) యశ్చాయమధ్యాత్మమితికిమితినోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకదేశేనేతి) అత్రేత్యన్తపర్యాయోక్తిః. యశ్చాయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్త్వితి) ౧౪

రం.— ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవతభేదభిన్నసర్వాచేతనాన్తర్యామిత్వం, తద్ద్వారాసర్వాచేతనవైలక్షణ్యం, చ బ్రహ్మణఃప్రతిపాదితం. అథచేతనాన్తర్యామిత్వముఖేనసర్వచేతనవైలక్షణ్యంప్రతిపాదయతి (అయమాత్మాసర్వేషాంభూతానాంమధ్వితి) ఆత్మా- ప్రత్యగాత్మేత్యర్థః. (యశ్చాయమస్మిన్నాత్మనితేజోమయోఽమృతమయఇతి) సర్వేషుపర్యాయేషుయశ్చాయంతేజోమయోఽమృతమయఃపురుషఇతినిర్దిష్టోయః- సోఽస్మిన్- ఆత్మన్యవస్థితోన్తర్యామీత్యర్థః. సాపికఇత్యత్రాహ (యశ్చాయమాత్మేతి) పూర్వబ్రాహ్మణయోఃపురుషాత్మశబ్దాభ్యాముక్తః పరమాత్మేత్యర్థః. ౧౪

శం.— యస్మిన్నాత్మనిపరిశిష్టోవిజ్ఞానమయోన్త్యపర్యాయేప్రవేశితః- సోఽయమాత్మా. తస్మిన్నవిద్యాకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధివిశిష్టే బ్రహ్మవిద్యయాపరమార్థాత్మనిప్రవేశితేసఏవముక్తోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనభూతఃసర్వేషాంభూతానామయమాత్మాసర్వైరుపాస్యఃసర్వేషాంభూతానామధిపతిః- సర్వభూతానాంస్వతన్త్రః. నకుమారామాత్యవత్. కింతర్హి. సర్వేషాంభూతానాంరాజా. రాజత్వవిశేషణమధిపతిరితి. భవతికశ్చిద్రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్యరాజా- నత్వధిపతిః- అతోవిశినష్ట్యధిపతిరితి. ఏవంసర్వభూతాత్మావిద్వాన్ బ్రహ్మవిన్ముక్తోభవతి. యదుక్తం * బ్రహ్మవిద్యయాసర్వంభవిష్యన్తోమనుష్యామన్యన్తేకిముతద్బ్రహ్మావేద్యస్మాత్తత్సర్వమభవదితీదంతద్వ్యాఖ్యాతం. ఏవమాత్మానమేవసర్వాత్మత్వేనాచార్యాగమాభ్యాంశ్రుత్వామత్వాతర్కతోవిజ్ఞాయసాక్షాదేవం- యథామధుబ్రాహ్మణేదర్శితం-తస్మాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవంలక్షణాత్-పూర్వమపిబ్రహ్మైవసదవిద్యయాఅబ్రహ్మాసీ, త్సర్వమేవచసదసర్వమాసీ, త్తాంత్వవిద్యామస్మాద్విజ్ఞానాత్ తిరస్కృత్యబ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాభవ, త్సర్వంసత్సర్వమభవత్,. పరిసమాప్తఃశాస్త్రార్థః - యదర్థఃప్రస్తుతః. తస్మిన్నేతస్మిన్ సర్వాత్మభూతేబ్రహ్మవిదిసర్వాత్మనిసర్వంజగత్సమర్పితమిత్యేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్తఉపాదీయతే (తద్యథారథనాభౌచరథనేమౌచారాస్సర్వేసమర్పితాఇతి) ప్రసిద్ధోఽర్థః. ఏవమేతస్మిన్నాత్మని- పరమాత్మభూతే బ్రహ్మవిదిసర్వాణిభూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానిసర్వేదేవాః- అగ్న్యాదయఃసర్వేలోకాః- భూరాదయఃసర్వేప్రాణాః - వాగాదయఃసర్వఏతఆత్మానః- జలచన్ద్రవత్ప్రతిశరీరానుప్రవేశితాఅవిద్యాకల్పితాః. సర్వంజగదస్మిన్ సమర్పితం. యదుక్తంబ్రహ్మవిద్వామదేవఃప్రతిపేదేఽహంమనురభవంసూర్యశ్చేతి- సఏషసర్వాత్మభావోవ్యాఖ్యాతః. సఏషవిద్వాన్ బ్రహ్మవిత్సర్వోపాధిః సర్వాత్మాసర్వంభవతి, నిరుపాధిర్నిరుపాఖ్యోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనోఽజోఽజరోఽమృతోఽభయోఽచలో నేతినేత్యస్థూలోఽనణురిత్యేవంవిశేషణోభవతి,. తమేతమర్థమసంజానన్తస్తార్కికాః, కేచిత్పణ్డితమ్మన్యాశ్చాగమవిదః, శాస్త్రార్థంవిరుద్ధంమన్యమానావికల్పయన్తోమోహమగాధముపయాన్తి. తమేతమర్థమేతౌమన్త్రావనువదతః * అనేజదేకంమనసోజవీయః *తదేజతితన్నైజతీతి. తథాచతైత్తిరీయకే *యస్మాత్పరంనాపరమస్తికించిత్ *ఏతత్సామగాయన్నాస్తే అహమన్నమహమన్నమహమన్నమిత్యాది. తథాచఛాన్దోగ్యే*జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *సయదిపితృలోకకామః *సర్వగన్ధఃసర్వరసః *సర్వజ్ఞఃసర్వవిదిత్యాది. ఆథర్వణేచ *దూరాత్సుదూరేతదిహాన్తికేచ. కఠవల్లీష్వపి *అణోరణీయాన్మహతోమహీయాన్ *కస్తంమదామదందేవం *తద్ధావతోన్యానత్యేతితిష్ఠదితిచ. తథాగీతాసు *అహంక్రతురహంయజ్ఞః *పితాహమస్యజగతః *నాదత్తేకస్యచిత్పాపం *సమంసర్వేషుభూతేషు * అవిభక్తంవిభక్తేషు - గ్రసిష్ణుప్రభవవిష్ణుచేత్యేవమాద్యాగమార్థంవిరుద్ధమివప్రతిభాసమానంమన్యమానాఃస్వచిత్తసామర్థ్యాదర్థనిర్ణయాయవికల్పయన్తోఽస్త్యాత్మా- నాస్త్యాత్మా. కర్తా- అకర్తా. ముక్తః- బద్ధః. క్షణికో- విజ్ఞానమాత్రం. శూన్యంచేత్యేవంవికల్పయన్తోనపారమధిగచ్ఛన్తి - అవిద్యయావిరుద్ధధర్మదర్శిత్వాత్సర్వత్ర. తస్మాత్తత్రయఏవశ్రుత్యాచార్యదర్శితమార్గానుసారిణః- తఏవావిద్యాయాఃపారమధిగచ్ఛన్తి. తఏవచాస్మాన్మోహసముద్రాదగాధాదుత్తరిష్యన్తి- నేతరేస్వబుద్ధికౌశలానుసారిణః. ౧౫

ఆ.— సవాఅయమాత్మేత్యస్యార్థమాహ (యస్మిన్నితి) పరిశిష్టః- పూర్వపర్యాయేష్వనుపదిష్టోఽన్త్యపర్యాయేఽయమాత్మేత్యుక్తోవిజ్ఞానమయోయస్మిన్నాత్మనిఖిల్యదృష్టాన్తవచసాప్రవేశితస్తేనపరేణాత్మనాతాదాత్మ్యంగతోవిద్వానత్రాత్మశబ్దార్థఇత్యర్థః. ఉక్తమాత్మశబ్దార్థమనూద్యసర్వేషామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మిన్నితి)-అవిద్యయాకృతఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఏవోపాధిః. తేనవిశిష్టేజీవేతస్మిన్పరమార్థాత్మని - బ్రహ్మణిబ్రహ్మవిద్యయాప్రవేశితేసఏవాయమాత్మాయథోక్తవిశేషణఃసర్వైరుపాస్యఃసర్వేషాంభూతానామధిపతిరితిసమ్బన్ధః. వ్యాఖ్యేయంపదమాదాయతస్యవాచ్యమర్థమాహ (సర్వేషామితి)-తస్యైవవివక్షితోఽర్థస్సర్వైరుపాస్యఇత్యుక్తః. స్వాతన్త్ర్యంవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) సర్వే

ఉ.— ఇదం వైతన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచ తదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ తద్వాం నరా సనయే దగ్ంస ఉగ్రమావిష్కృణోమి తన్యతుర్న వృష్టిం। దధ్యఙ్ హ యన్మధ్వాథర్వణో వామశ్వస్య శీర్ష్ణా ప్ర యదీమువాచేతి॥ ౧౬

షాం భూతానాం రాజేత్యేతావతైవ యథోక్తార్థసిద్ధౌ కిమిత్యధిపతిరితి విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజత్వేతి) రాజత్వజాత్యనాక్రాన్తోఽపి కశ్చిత్తదుచితపరిపాలనాదివ్యవహారవానిత్యుపలబ్ధం - న పునస్తస్య స్వాతన్త్ర్యం- రాజపరతన్త్రత్వాత్. తస్మాత్తతో వ్యవచ్ఛేదార్థమధిపతిరితి విశేషణమిత్యర్థః. రాజాధిపతిరిత్యుభయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యత్వమభిప్రేత్య వాక్యార్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఉక్తస్య విద్యాఫలస్య తృతీయేనైకవాక్యత్వమాహ (యదుక్తమితి) తదేవ వ్యాఖ్యానం స్ఫోరయతి (ఏవమితి) మైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఏవమిత్యస్యార్థం కథయతి (యథేతి) మధుబ్రాహ్మణే పూర్వబ్రాహ్మణే చోక్తక్రమేణాత్మని శ్రవణాదిత్రయం సమ్పాద్య విద్వాన్ బ్రహ్మ భవతీతి సమ్బన్ధః. నను మోక్షావస్థాయామేవ విదుషో బ్రహ్మత్వాదపరిచ్ఛిన్నత్వం- న ప్రాచ్యామవిద్యాదశాయామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సమానాధికరణం పఞ్చమీత్రయం. ఏవం లక్షణాత్ - బ్రహ్మాస్మీతి శ్రవణాదికృతాత్ తత్త్వసాక్షాత్కారాదితి యావత్. అబ్రహ్మత్వాదిధీధ్వస్తిస్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాం త్వితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయతి (పరిసమాప్త ఇతి) యస్య- శాస్త్రస్యార్థః- విషయప్రయోజనాఖ్యో బ్రహ్మఖణ్డికాయాం చతుర్థాదౌ చ ప్రస్తుతః- తస్యార్థో యథోక్తన్యాయేన నిర్ధారిత ఇత్యనువాదార్థః. సర్వాత్మభూతత్వం- సర్పాదివత్కల్పితానాం సర్వేషామాత్మభావేన స్థితత్వం. సర్వం- బ్రహ్మ. తద్రూపత్వం- సర్వాత్మత్వం. సర్వ ఏత ఆత్మాన ఇతి కుతో భేదోక్తిః- ఆత్మైక్యస్య శాస్త్రీయత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలచన్ద్రవదితి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య సమ్బన్ధితమర్థమాహ (సర్వమితి) ఉక్తస్య సర్వాత్మభావస్య తృతీయేనైకవాక్యత్వం నిర్దిశతి (యదుక్తమితి) సర్వాత్మభావే విదుషః సప్రపఞ్చత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి) సర్వేణ- కల్పితేన ద్వైతేన సహితమధిష్ఠానభూతం బ్రహ్మ ప్రత్యగ్భావేన పశ్యన్ విద్వాన్ సర్వోపాధిః. తద్రూపేణ స్థితస్సర్వం భవతి. తదేవం కల్పితం సప్రపఞ్చత్వమవిద్వద్దృష్ట్యా విదుషోఽభీష్టమిత్యర్థః. విద్వద్దృష్ట్యా తస్య నిష్ప్రపఞ్చత్వం దర్శయతి (నిరుపాధిరితి) నిరుపాఖ్యత్వం- శబ్దప్రత్యయాగోచరత్వం. బ్రహ్మణః సప్రపఞ్చత్వమవిద్యాకృతం- నిష్ప్రపఞ్చత్వం తాత్త్వికమిత్యాగమార్థేఽవిరోధ ఉక్తః. కథం తర్హి తార్కికా మీమాంసకాశ్చ శాస్త్రార్థవిరుద్ధం పశ్యన్తో బ్రహ్మ నాస్తి నాస్తీత్యాదివికల్పయన్తో మోముహ్యన్తే- తత్రాహ (తమేతమితి) వాదివ్యామోహస్యాజ్ఞానం మూలముక్త్వా ప్రకృతే బ్రహ్మణోఽద్వైతరూపే ప్రమాణమాహ (తమిత్యాదినా) తైత్తిరీయశ్రుతావాదిశబ్దేన *అహమన్నమన్నమన్నమస్మీత్యాదిగృహ్యతే. ఛాన్దోగ్యశ్రుతావాదిశబ్దేన *సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో విజరో విమృత్యురిత్యాదిగృహీతం. శ్రుతిసిద్ధేఽద్వైతరూపే స్మృతిమపి సంవాదయతి (తథేతి) పూర్వోక్తప్రకారేణాగమార్థవిరోధసమాధానే విద్యమానేఽపి తదజ్ఞానాద్వాదివిభ్రాన్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇత్యేవమాదీతి) వికల్పమేవ స్ఫుటయతి (అస్తీతి) సర్వత్ర- శ్రుతిస్మృతిష్వాత్మనీతి యావత్. కే తర్హి పారం బ్రహ్మవిద్యాయాః సమధిగచ్ఛన్తి- తత్రాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలమాహ (త ఏవేతి) ౧౫

రం.— (స వా అయమాత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిరిత్యాది) స వా అయమాత్మా - ఇయతా ప్రబన్ధేన ప్రతిపాదితశ్చేతనాచేతనవిలక్షణ ఆత్మా సర్వేషాం భూతానామధిపతిః- శేషీ. పతిశబ్దశ్శేషిణి రూఢ ఇతి వ్యాసార్యైస్సమర్థితత్వాత్. సర్వేషాం భూతానాం రాజా - నియన్తా. నాభిః- చక్రమధ్యవర్తి సరన్ధ్రకాష్ఠం. నేమిః- బాహ్యవలయాకారకాష్ఠం. అరాః- మధ్యవర్తిదారుశలాకాః. అరా యథా నాభినేమ్యోశ్శ్రితాః- ఏవం సర్వాణి భూతాని దేవలోకప్రాణజీవాః పరమాత్మాశ్రితా ఇత్యర్థః. చేతనాచేతనాత్మకస్సర్వోఽపి ప్రపఞ్చస్తదాశ్రిత ఇతి యావత్. ౧౫

శం.— పరిసమాప్తా బ్రహ్మవిద్యాఽమృతత్వసాధనభూతా- యాం మైత్రేయీ పృష్టవతీ భర్తారం యదేవ భగవానమృతత్వసాధనం వేద- తదేవ మే బ్రూహీతి. ఏతస్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుత్యర్థేయమాఖ్యాయికాఽఽనీతా. తస్యా ఆఖ్యాయికాయాః సఙ్క్షేపతోఽర్థప్రకాశనార్థావేతౌ మన్త్రౌ భవతః. ఏవం హి మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం స్తుతత్వాదమృతత్వసర్వప్రాప్త్యాదిసాధనత్వం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రకటీకృతం రాజమార్గముపనీతం భవతి. యథా ఆదిత్య ఉద్యన్ శార్వరం తమోఽపనయతీతి- తద్వత్. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- యా ఇన్ద్రరాజరక్షితా- సా దుష్ప్రాపా దేవైరపి- యస్మాదశ్విభ్యామపి దేవభిషగ్భ్యామిన్ద్రరక్షితా విద్యా మహతాయాసేన ప్రాప్తా. బ్రాహ్మణస్య శిరశ్ఛిత్త్వా అశ్వ్యం శిరః ప్రతిసన్ధాయ తస్మిన్నిన్ద్రేణ ఛిన్నే పునః స్వశిర ఏవ ప్రతిసన్ధాయ తేన బ్రాహ్మణస్య స్వశిరసైవోక్తా శేషా బ్రహ్మవిద్యా శ్రుతా- తస్మాత్తతః పరతరం కించిత్పురుషార్థసాధనం న భూతం న భావి వా- కుత ఏవ వర్తమానమితి. నాతః పరా స్తుతిరస్తి. అపి చైవం స్తూయతే బ్రహ్మవిద్యా- సర్వపురుషార్థానాం కర్మ హి సాధనమితి లోకే ప్రసిద్ధం- తచ్చ కర్మ విత్తసాధ్యం. తేనాశాపి నాస్త్యమృతత్వస్య - తదిదమమృతత్వం కేవలయాత్మవిద్యయా కర్మనిరపేక్షయా ప్రాప్యతే- యస్మాత్కర్మప్రకరణే వక్తుం ప్రాప్తాపి సతీ ప్రవర్గ్యప్రకరణే కర్మప్రకరణాదుత్తీర్య కర్మణా విరుద్ధత్వాత్కేవలసన్న్యాససహితాఽభిహితాఽమృతత్వసాధనాయ. తస్మాన్నాతః పరం పురుషార్థసాధనమస్తి. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా- సర్వో హి లోకో ద్వన్ద్వారామః- *స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమత ఇతి శ్రుతేః. యాజ్ఞవల్క్యో లోకసాధారణోఽపి సన్నాత్మజ్ఞానబలాత్ భార్యాపుత్రవిత్తాదిసంసారరతిం పరిత్యజ్య ప్రజ్ఞానతృప్త ఆత్మరతిర్బభూవ. అపి చైవం స్తుతా బ్రహ్మవిద్యా - యస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యేన సంసారమార్గాద్వ్యుత్తిష్ఠతాపి ప్రియాయై మైత్రేయ్యై భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవాభిహితా- *ప్రియం భాషస ఏహ్యాస్స్వేతి లిఙ్గాత్. అత్రేయం స్తుత్యర్థాఽఽఖ్యాయికేత్యవోచామ. కా పునస్సా ఆఖ్యాయికేతి. ఉచ్యతే- ఇదమిత్యనన్తరనిర్దిష్టం వ్యపదిశతి- బుద్ధౌ సన్నిహితత్వాత్. వైశ

ఙ్గస్మరణార్థః. తదిత్యాఖ్యాయికానిర్వృత్తం ప్రకరణాన్తరాభిహితం పరోక్షం వై శబ్దేన స్మారయన్నిహ వ్యపదిశతి. యత్తత్ప్రవర్గ్యప్రకరణే సూచితం- నావిష్కృతం మధు- తదిదం మధ్విహానన్తరం నిర్దిష్టం *ఇయం పృథివీత్యాదినా. కథం తత్ర ప్రకరణాన్తరే సూచితం. *దధ్యఙ్ హ వా ఆభ్యామాథర్వణో మధు నామ బ్రాహ్మణమువాచ। తదేనయోః ప్రియం ధామ। తదేవైనయోరేతేనోపగచ్ఛతి। స హోవాచేన్ద్రేణ వా ఉక్తోఽస్మ్యేతచ్చేదన్యస్మా అనుబ్రూయాస్తత ఏవ తే శిరశ్ఛిన్ద్యామితి। తస్మాద్వై బిభేమి యద్వై మే స శిరో న ఛిన్ద్యాత్తద్వాముపనేష్య ఇతి। తౌ హోచతురావాం త్వా తస్మాత్త్రాస్యావహే ఇతి। కథం మా త్రాస్యేథే ఇతి। యదా నావుపనేష్యసే। అథ తే శిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రాహృత్యోపనిధాస్యావః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావః। తేన నావనువక్ష్యసి। స యదా నావనువక్ష్యసి। అథ తే తదిన్ద్రః శిరశ్ఛేత్స్యతి। అథ తే స్వం శిర ఆహృత్య తత్తే ప్రతిధాస్యావ ఇతి। తథేతి తౌ హోపనిన్యే। తౌ యదోపనిన్యే। అథాస్య శిరశ్ఛిత్త్వాన్యత్రోపనిదధతుః। అథాశ్వస్య శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతుః। తేన హాభ్యామనూవాచ । స యదాభ్యామనూవాచాథాస్య తదిన్ద్రః శిరశ్చిచ్ఛేద। అథాస్య స్వం శిర ఆహృత్య తద్ధాస్య ప్రతిదధతురితి. యావత్తు ప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతం మధు- తావదేవ తత్రాభిహితం- న తు కక్ష్యమాత్మజ్ఞానాఖ్యం. తత్ర యా ఆఖ్యాయికాభిహితా- సేహ స్తుత్యర్థా ప్రదర్శ్యతే- ఇదం వై తన్మధు దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽనేన ప్రపఞ్చేనాశ్విభ్యామువాచ. (తదేతదృషిః) తదేతత్కర్మ ఋషిః- మన్త్రః పశ్యన్- ఉపలభమానోఽవోచత్- ఉక్తవాన్. కథం. తద్వాం నర ఇతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దంస ఇతి కర్మణో నామధేయం. తచ్చ దంసః కింవిశిష్టం. ఉగ్రం- క్రూరం. వాం- యువయోః. హే నరా- నరాకారావశ్వినౌ. తచ్చ కర్మ కిన్నిమిత్తం. సనయే- లాభాయ. లాభలుబ్ధో హి లోకే పి క్రూరం కర్మాచరతి. తథైవైతావుపలభ్యేతే- యథా లోకే. తదావిః- ప్రకాశం కృణోమి- కరోమి. యద్రహసి భవద్భ్యాం కృతం. కిమివేతి. ఉచ్యతే- తన్యతుః- పర్జన్యః. న- ఇవ. నకారస్తూపరిష్టాదుపచారః ఉపమార్థీయో వేదే- న ప్రతిషేధార్థః. యథా- *అశ్వం న- అశ్వమివేతి యద్వత్. తన్యతురివ వృష్టిం- యథా పర్జన్యో వృష్టిం ప్రకాశయతి స్తనయిత్న్వాదిశబ్దైః- తద్వదహం యువయోః క్రూరం కర్మావిష్కృణోమీతి సమ్బన్ధః. నన్వశ్వినోః స్తుత్యర్థౌ కథమిమౌ మన్త్రౌ స్యాతాం- నిన్దావచనౌ హీమౌ. నైష దోషః- స్తుతిరేవైషా- న నిన్దావచనా. యస్మాదీదృశమపి క్రూరం కర్మ కుర్వతోర్యువయోర్న లోమ చ హీయత ఇతి, న చాన్యత్కించిద్ధీయత ఏవేతి, స్తుతావేతౌ భవతః. నిన్దాం ప్రశంసాం హి లౌకికాః స్మరన్తి. తథా ప్రశంసారూపా చ నిన్దా లోకే ప్రసిద్ధా. దధ్యఙ్నామ ఆథర్వణః. హ ఇతి అనర్థకో నిపాతః. యన్మధు- కక్ష్యమాత్మజ్ఞానలక్షణం. ఆథర్వణో వాం- యువాభ్యామశ్వస్య శీర్ష్ణా- శిరసా- యదీమువాచ- యత్ ప్రోవాచ మధు. ఈమ్ ఇతి అనర్థకో నిపాతః. ౧౬

ఆ.—— *తద్యథేత్యాదివాక్యార్థం విస్తరేణోక్త్వావృత్తం కీర్తయతి (ఇహ సమాప్తేతి) బ్రహ్మవిద్యాపరిసమాప్తా చేత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యా ఇతి) ఇయమితి ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికాం పరామృశతి. (ఆనీతేతి) ఇదం వై తన్మధ్విత్యాదినా బ్రాహ్మణేనేతి శేషః. తదేతదృషిరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తస్యా ఇతి) *తద్వాం నరేత్యాదిరేకో మన్త్రః. *ఆథర్వణాయేత్యాదిరపరః. మన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం వక్ష్యమాణరీత్యా బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వే కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం హీతి) తస్యాః ముక్తిసాధనత్వం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) కేన ప్రకారేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతత్వం- తదాహ (అపిచేతి)- అపిశబ్దః స్తావకబ్రాహ్మణసమ్భావనార్థః. మన్త్రద్వయసముచ్చయార్థశ్చశబ్దః. ఏవంశబ్దసూచితం స్తుతిప్రకారమేవ ప్రకటయతి (యా ఇన్ద్రేతి) తస్యా దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ (యస్మాదితి) మహాన్తమాయాసం స్ఫుటయతి (బ్రాహ్మణస్యేతి)- కృతార్థనాపీన్ద్రేణ రక్షితత్వే విద్యాయా దౌర్లభ్యం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) న కేవలముక్తేనైవ ప్రకారేణ విద్యాస్తూయతే- కింతు ప్రకారాన్తరేణాపీత్యాహ (అపిచేతి) తదేవ ప్రకారాన్తరం ప్రకటయతి (సర్వేతి) కేవలయేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (కర్మనిరపేక్షయేతి) తత్ర హేతుః (యస్మాదితి) కిమితి తత్ర ప్రకరణే ప్రాప్తాపి ప్రకరణాన్తరే కథ్యతే- తత్రాహ (కర్మణేతి) ప్రసిద్ధం పుమర్థోపాయం కర్మ త్యక్త్వా విద్యాయామేవాదరస్తదనికృతార్థానాం సమధిగత ఇతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యాయాః స్తుతిం దర్శయతి (అపిచేతి) అనాత్మాసక్తిం త్యక్త్వాఽఽత్మన్యేవాత్మరతిహేతుత్వాన్మహతీ విద్యేత్యర్థః. విధాన్తరేణ తస్యాః స్తుతిమాహ (అపిచైవమితి) కథం బ్రహ్మవిద్యా భార్యాయై ప్రీత్యర్థమేవోక్తేతి గమ్యతే- తత్రాహ (ప్రియమితి) ఆఖ్యాయికాయాః స్తుత్యర్థత్వం ప్రతిపాద్య వృత్తమనూద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తామవతార్య వ్యాకరోతి (అత్రేత్యాదినా) బ్రహ్మవిద్యాసప్తమ్యర్థః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదితి) దధ్యఙ్ఙిత్యాదివ్యాకుర్వన్నాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థామాఖ్యాయికామనుకీర్తయతి (కథమిత్యాదినా) ఆభ్యాం- అశ్విభ్యామితి యావత్. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యపేక్షాయామాహ (తదేనయోరితి) ఏనయోః- అశ్వినోః- తత్- మధు- ప్రీత్యాస్పదమాసీత్. తద్వశాత్తాభ్యాం ప్రార్థితో బ్రాహ్మణస్తదువాచేత్యర్థః. యదశ్విభ్యాం మధు ప్రార్థితం- తదేతేన- వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణ ప్రయచ్ఛన్నేవైనయోః- అశ్వినోరాచార్యత్వేన బ్రాహ్మణస్సమీపగమనం కృతవానిత్యాహ (తదేవేతి) ఆచార్యత్వానన్తరం బ్రాహ్మణస్య వచనం దర్శయతి (స హోవాచేతి) ఏతచ్ఛబ్దో మధ్వనుభవవిషయః. యద్యర్థో యచ్ఛబ్దః. తచ్ఛబ్దస్తర్హీత్యర్థః. వాం- యువాముపనేష్యే- శిష్యత్వేన స్వీకరిష్యామీతి యావత్. తౌ- దేవభిషజావశ్వినౌ. శిరశ్ఛేదనిమిత్తం మరణం పఞ్చమ్యర్థః. నౌ- ఆవామ్. ఉపనేష్యసే- స్వశిష్యత్వేన స్వీకరిష్యసి యదేతి యావత్. అథశబ్దస్తదేత్యర్థః. బ్రాహ్మణస్యానుజ్ఞానన్తర్యమథేత్యుక్తం. మధుప్రవచనానన్తర్యం తృతీయస్యాథశబ్దస్యార్థః. యదశ్వస్య శిరో బ్రాహ్మణే నిబద్ధం- తస్యచ్ఛేదనానన్తర్యం చతుర్థస్యాథశబ్దస్యార్థః. తర్హి సమస్తమపి మధు ప్రవర్గ్యప్రకరణే ప్రదర్శితమేవేతి కృతమనేన బ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యావత్త్వితి) ప్రవర్గ్యప్రకరణస్థితాఖ్యాయికా కిమర్థమత్రానీతేత్యాశఙ్క్యైతస్యాః బ్రహ్మవిద్యాస్తుత్యర్థీయమాఖ్యాయికేత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తత్రేతి) బ్రాహ్మణభాగవ్యాఖ్యానం నిగమయతి (ఇదమితి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రముపాదాయ వ్యాచష్టే (తదేతదితి) కథం లాభాయేతి క్రూరకర్మానుష్ఠానం- అత ఆహ (లాభేతి) నను ప్రతిషేధముఖ్యో నకారః కథమివార్థో వ్యాఖ్యా

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోశ్విభ్యాముువాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ ఆథర్వణాయాశ్వి
నౌదధీచేశ్వ్యగ్ శిరఃప్రత్యైరయతం । సవాంమధుప్రవోచదృతాయన్ త్వాష్ట్రంయద్దస్రావపికక్ష్యం
వామితి॥ ౧౭

యతే- తత్రాహ (నకారస్త్వితి) వేదేపదాదుపరిష్టాత్ యోనకారః శ్రుతః- సఖలూపచారస్సన్ ఉపమార్థోపిసన్నభవతి- ననిషేధార్థః. తత్రోదాహరణమాహ (యథేతి) *అశ్వంనగూఢమశ్వినేత్యత్రనకారోయథోపమార్థీయః- తథాప్రకృతేపీత్యర్థః. తదేవస్పష్టయతి (అశ్వమివేతియద్వదితి) ఉపమార్థీయేనకారేసతివాక్యస్వరూపమనూద్యతదర్థంకథయతి (తన్యతురిత్యాదినా) విద్యాస్తుతిద్వారాతద్వన్తావశ్వినావత్రసంస్తూయేతే- కింతుక్రూరకర్మకారిత్వేననిన్ద్యేతే- తదస్యాఖ్యాయికావిద్యాస్తుత్యర్థత్వాయుక్తమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) ఆఖ్యాయికాయావిద్యాస్తుత్యర్థత్వమనిరుద్ధమితిపరిహరతి (నైషఇతి) లోమమాత్రమపిననహీయతేయస్మాత్- తస్మాద్విద్యాస్తుత్యాతద్వతోఃస్తుతిరేవాత్రవివక్షితేతియోజనా. యద్యపిక్రూరకర్మకారిణోరశ్వినోర్దృష్టహానిః- తథాప్యదృష్టహానిఃస్యాదేవేత్యాశఙ్క్యకైముతికన్యాయేనాహ (నచేతి) కథంపునర్నిన్దాయాందృశ్యమానాయాంస్తుతిరిష్యతే- తత్రాహ (నిన్దామితి) *నహినిన్దానిన్ద్యంనిన్దితుం - అపితువిధేయంస్తోతుమితిన్యాయాదిత్యర్థః. యథానిన్దాననిన్ద్యంనిన్దితుమేవ - తథాస్తుతిరపిస్తుత్యంస్తోతుమేవనభవతి- కిన్తునిన్దితుమపి- తథాచనానయోరవ్యవస్థితత్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్వామిత్యాదిమన్త్రస్యపూర్వార్ధంవ్యాఖ్యాయాఖ్యాయికాయాఃస్తుత్యర్థత్వవిరోధంచోద్ధృత్యఉత్తరార్ధంవ్యాచష్టే (దధ్యఙ్ఙేతి) యత్కక్ష్యంజ్ఞానాఖ్యంమధు - తదాథర్వణోయువాభ్యామశ్వస్యశిరసాప్రావోచత్. యచ్చాసౌమధుయువాభ్యాముక్తవాన్- తదహమావిష్కృణోమీతిసమ్బన్ధః. ౧౭

రం.— ఏవముపదిష్టమధువిద్యాస్తుతయేఆఖ్యాయికాఆరభ్యతే. అత్రేయమాఖ్యాయికాఽనుసన్ధేయా - దధ్యఙ్ఙాథర్వణనామాఋషిఃఇన్ద్రాన్మధుబ్రాహ్మణవిద్యాంప్రాప్తవాన్. ఇన్ద్రేణచతదుపదేశసమయేసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఏవమనుశిష్టః- అన్యస్మైనైతదుపదేష్టవ్యం- అన్యథాకృతేతేశిరశ్ఛేత్స్యామీతి. ఇత్యుక్తోప్యసౌలాభాదశ్వినోస్సమీపమాగత్యైవముక్తవాన్ - మయేయంమధువిద్యేన్ద్రాత్ప్రాప్తా - అతోస్యాఅన్యస్మాఉపదేశేసఇన్ద్రోమేశిరశ్ఛేత్స్యతీతిభీతోస్మి- తద్భయంయువాభ్యాంనివార్యతేచేత్- యువయోర్మధుబ్రాహ్మణముపదేక్ష్యామీతి. తతస్తాభ్యామశ్విభ్యాంసదధ్యఙ్ఙాథర్వణఇత్థంప్రత్యుక్తః- ఇన్ద్రాత్తేభయంవ్యపైతు- ఆవాంత్వాంరక్షిష్యావః. తత్రేత్థముపాయంకరిష్యావః - ఉపదేశాత్పూర్వకాలే ఆవామేవత్వదీయంశిరశ్ఛిత్త్వాఽన్యత్రస్థాపయిత్వాఅన్యదీయేనశిరసాత్వాంయోజయిష్యావః- తేనశిరసాఆవాభ్యాముపదిశ. ఉపదేశకుపితేనేన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేత్వదీయమేవశిరోయథాపూర్వంప్రతిసన్ధాస్యావహేఇతి. ఏవంతౌతేనసమయంకృత్వాతథైవతేనోపాయేనవిద్యాంప్రాప్తవన్తౌ, తతఇన్ద్రేణతచ్ఛిరసిఛిన్నేతస్యపూర్వశిరోయథాపూర్వంప్రతిసంహితవన్తౌ, చేతి. ఇమామాఖ్యాయికామభిప్రేత్యాహ (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచేతి) వైశబ్దోయథోక్తాఖ్యాయికావృత్తాన్తస్మరణే. దధ్యఞ్చతీతిదధ్యఙ్. *ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్. హలన్తాదసంయోగాన్తలోపేక్విన్ప్రత్యయస్యకురితికుత్వం. ఆథర్వణః- అథర్వణఃపుత్రః. సఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్విభ్యాం తదేతన్మధుబ్రాహ్మణముువాచేత్యర్థః. (తదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) తదేతత్- అశ్వినోర్వృత్తంక్రూరకర్మణావిద్యాప్రాప్తిరూపంయోగసాధ్యాభ్యాసేనపశ్యన్ కశ్చిదృషిరశ్వినౌప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (తద్వాంనరాసనయేఇత్యాది) హేనరా- *సుపాంసులుగిత్యాదినాద్వివచనస్యాతాదేశః. హేనరౌ - దివ్యపురుషౌ. హేఅశ్వినౌ. వాం- యువయోఃసనయే-సనిః- లాభః. లాభాయ. మధువిద్యాలాభాయేతియావత్. తల్లాభాయయువాభ్యాంకృతమితిఫలితార్థః. ఉగ్రం- క్రూరం. శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానరూపందంసః-కర్మఅస్తి. సకారాన్తోయందంసశ్శబ్దః. తన్యతుః- పర్జన్యః-వృష్టింన-వృష్టిమివ. నశబ్దఇవార్థే. యథాపర్జన్యోవృష్టింప్రకాశయతి- ఏవంతత్ - పూర్వకాలేయువాభ్యాంకృతంకర్మావిష్కృణోమి-ప్రకాశయామి. లోకప్రసిద్ధంయథాతథాఘోషయామీత్యర్థః. కింతదావిష్క్రియతఇత్యత్రాహ (దధ్యఙ్హయన్మధ్వాథర్వణోవామిత్యాది) ఈంశబ్దోఽనర్థకోనిపాతః. హః ప్రసిద్ధౌ. హేఅశ్వినౌవాం- యువయోఃదధ్యఙ్ఙాథర్వణః అశ్వస్యశీర్ష్ణా- స్వశిరోవ్యతిరిక్తేనాశ్వశిరసామధు- మధువిద్యాంప్రావోచేతియత్ -తత్ హ- ప్రసిద్ధంయథాతథాఆవిష్కృణోమీత్యర్థః. ఇతిసఋషిస్తావభిషయదితిభావః. తతశ్చఏవంమహతాప్రయత్నేనాశ్విభ్యాందధీచోవిద్యాసంగృహీతేయమితివిద్యాస్తుతాభవతి. ౧౭

శం.— (ఇదంవైతన్మధుఇత్యాది) పూర్వవత్. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థం. తథాన్యోమన్త్రస్తామేవాఖ్యాయికామనుసరతిస్మ. ఆథర్వణోదధ్యఙ్ఙామ. ఆథర్వణోన్యోవిద్యతఇతి,అతోవిశినష్టిదధ్యఙ్ఙామాథర్వణః. తస్మైదధీచఆథర్వణాయ. హేఅశ్వినావితిమన్త్రదృశోవచనం. అశ్వ్యం- అశ్వస్యస్వభూతంశిరః. బ్రాహ్మణస్యశిరసిఛిన్నేఽశ్వస్యశిరశ్ఛిత్త్వాఈదృశమతిక్రూరంకర్మకృత్వాఅశ్వ్యంశిరోబ్రాహ్మణంప్రతిఐరయతం-గమితవన్తౌయువాం. సచ-ఆథర్వణోవాం- యువాభ్యాంతన్మధుప్రవోచత్- యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతంవక్ష్యామీతి. సకిమర్థమేవం జీవితసన్దేహమారుహ్యప్రావోచదితి. ఉచ్యతే-ఋతాయన్ - యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం- సత్యంతత్పరిపాలయితుమిచ్ఛన్. జీవితాదపిహిసత్యధర్మపరిపాలనాగురుతరేత్యేతస్యలిఙ్గమేతత్. కింతన్మధుప్రావోచదితి. ఉచ్యతే-త్వాష్ట్రం- త్వష్టా- ఆదిత్యః-తస్యసమ్బన్ధి. యజ్ఞస్యశిరశ్ఛిన్నంత్వష్టాభవత్ - తత్ప్రతిసన్ధానార్థంప్రవర్గ్యంకర్మ. తత్రప్రవర్గ్యకర్మాఙ్గభూతంయద్విజ్ఞానం-తత్త్వాష్ట్రంమధు. యజ్ఞస్య శిరశ్ఛేదనప్రతిసన్ధానాదివిషయందర్శనంత్వాష్ట్రంయన్మధు. హేదస్రౌ- దస్రావితిపరబలానాంఉపక్షయితారౌ-శత్రూణాంవాహింసితారౌ. అపిచ-నకేవలంత్వాష్ట్రమేవమధుకర్మసమ్బన్ధియువాభ్యా

ఉ.— ¶ ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచత్ పురశ్చక్రే ద్విపదఃపురశ్చక్రే చతుష్పదః। పురఃసపక్షీభూత్వాపురఃపురుషఆవిశదితి·సవాఅయంపురుషఃసర్వాసుపూర్షు పురిశయోనైనేనకించనానావృతంనైనేనకించనాసంవృతమ్॥ ౧౮

మవోచత్-అపిచకక్ష్యం-గోప్యం- రహస్యంపరమాత్మసమ్బన్ధియద్విజ్ఞానంమధుమధుబ్రాహ్మణేనోక్తంఅధ్యాయద్వయప్రకాశితం-తచ్చవాం-యువాభ్యాంప్రావోచదిత్యనువర్తతే. ౧౭

ఆ.— సమానార్థత్వేకిమితిపునరుచ్యతే- తత్రాహ (మన్త్రాన్తరేతి) తుల్యార్థస్యబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (తథేతి) విశేషణకృత్యందర్శయన్వ్యాకరోతి (దధ్యఙ్ఙామేతి) ప్రథమమశ్వ్యమిత్యాదిపదార్థవచనం. అశ్వస్యేత్యాదావభిత్యేత్యస్యకర్మోక్తిః. అశ్వ్యంశిరఇత్యత్రత్వన్వయముఖార్థముక్తమితివిభాగః. ప్రేక్షాపూర్వకారిణాంమిథ్యావృత్తౌప్రవృత్తిరయుక్తేతిశఙ్కిత్వాసమాధత్తే (సకిమర్థమితి) ఋతాయన్నిత్యత్రార్థసిద్ధమర్థంకథయతి (జీవితాదపీతి) *యజ్ఞస్యశిరోఽచ్ఛిద్యతతేదేవాఅశ్వినావబ్రువన్భిషజౌవైస్థఇదంయజ్ఞస్యశిరఃప్రతిధత్తమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (యజ్ఞస్యేత్యాది) ప్రవర్గ్యకర్మణ్యేవం ప్రవృత్తేఽపిప్రకృతేవిజ్ఞానేకిమాయాతం- తదాహ (తత్రేతి) ఉక్తమేవసఙ్గృహ్ణాతి (యజ్ఞస్యేతి) యద్యథోక్తదర్శనం- తత్త్వాష్ట్రంమధు. యచ్చతన్మధు- తత్ప్రావోచదితిసమ్బన్ధః. అధ్యాయద్వయప్రకాశితం- తృతీయచతుర్థాభ్యామధ్యాయాభ్యాంప్రకటితమితియావత్. ౧౭

రం.— (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనాయాయమారమ్భః. (తంమన్త్రేహేవాహాఆథర్వణాయాశ్వినౌదధీచేఇత్యాది) హేఅశ్వినా. దధీచేఆథర్వణాయ- దధ్యఙ్ఙామ్నేఆథర్వణాయాశ్వ్యంశిరః-అశ్వస్యసమ్బన్ధిశిరఃప్రత్యైరయతం- యువాంప్రతిసంహితవన్తా. సః-దధ్యఙ్ఙామాఋషిఃవాం- యువయోఃఋతాయన్-ఉపదేక్ష్యామీతిసత్యోక్తంవచఃఋతంకుర్వన్. సూనృతంకుర్వన్ త్వాష్ట్రంమధు-త్వష్టా-యజ్ఞశిరః. తత్సమ్బన్ధిత్వాష్ట్రం. శిరస్త్వమాధాయకత్వసామ్యాత్. త్వాష్ట్రంమధు-ప్రవర్గ్యమితియావత్. ప్రవర్గ్యస్యతుత్వష్టృశబ్దితయజ్ఞశిరఃప్రతిసన్ధానార్థత్వాత్ త్వాష్ట్రత్వం. మధుబ్రాహ్మణస్యాపిశిరఃప్రతిసమాధానార్థతయాత్వాష్ట్రతుల్యతయాత్వాష్ట్రత్వమిత్యర్థః. తత్ప్రావోచత్- ప్రోక్తవాన్. హేదస్రా - హేఅశ్వినా. *నాసత్యావశ్వినౌదస్రావిత్యమరః. కక్ష్యం-గోప్యమపియద్బ్రహ్మసమ్బన్ధిమధుబ్రాహ్మణంవాం - యువయోఃప్రావాచేత్యర్థః. తతశ్చానేనక్రూరకర్మణాబ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తిర్యువామయుక్తేత్యుపాలమ్భః. విద్యాస్తుత్యర్థత్వంపూర్వవత్. ౧౭

శం.— (ఇదంవైతన్మధ్వితి) పూర్వవత్. ఉక్తౌద్వౌమన్త్రౌప్రవర్గ్యసమ్బన్ధాఖ్యాయికోపసంహర్తారౌ. ద్వయోఃప్రవర్గ్యకర్మార్థయోరాఖ్యాయికయోరర్థఃఆఖ్యాయికాభూతాభ్యాంమన్త్రాభ్యాం ప్రకాశితః- బ్రహ్మవిద్యార్థయోస్త్వధ్యాయయోరర్థఉత్తరాభ్యామృగ్భ్యాం ప్రకాశయితవ్యఇత్యతః ప్రవర్తతే. యత్కక్ష్యంచమధుఉక్తవాన్ ఆథర్వణోయువాభ్యామిత్యుక్తం- కింపునస్తన్మధ్వితి. ఉచ్యతే- (పురశ్చక్రే) పురః - పురాణి-శరీరాణి. యతఇయమవ్యాకృతవ్యాకరణప్రక్రియా-సపరమేశ్వరోనామరూపేఅవ్యాకృతేవ్యాకుర్వాణఃప్రథమంభూరాదీన్లోకాన్సృష్ట్వాచక్రే- కృతవాన్. ద్విపదః- ద్విపాదుపలక్షితానిమనుష్యశరీరాణి. తథా- పురః- శరీరాణిచక్రే చతుష్పదః - చతుష్పాదుపలక్షితానిపశుశరీరాణి. పురః- పురస్తాత్సః- ఈశ్వరఃపక్షీ- లిఙ్గశరీరంభూత్వాపురః - శరీరాణిపురుషఆవిశదితి. అస్యార్థమాచష్టే శ్రుతిః- సవాఅయంపురుషఃసర్వాసుపూర్షు-సర్వశరీరేషుపురిశయః- పురిశేతఇతిపురిశయస్సన్ పురుషఇత్యుచ్యతే, నఏనేన-అనేనకించన- కించిదపిఅనావృతం-అనాచ్ఛాదితం. తథా- నైనేనకించనాసంవృతం- అన్తరననుప్రవేశితం. బాహ్యభూతేనాన్తర్భూతేనచనానావృతం. ఏవంసఏవనామరూపాత్మనాన్తర్బహిర్భావేనకార్యకరణరూపేణవ్యవస్థితః. పురశ్చక్రేఇత్యాదిమన్త్రఃసఙ్క్షేపతఃఆత్మైకత్వమాచష్టఇత్యర్థః. ౧౮

ఆ.— ఉక్తమన్త్రాభ్యాంవక్ష్యమాణమన్త్రయోరపునరుక్తత్వాదర్థవత్త్వంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (ఉక్తావితి) ఆఖ్యాయికావిశేషేణప్రాప్తంసఙ్కోచంపరిహరతి (ద్వయోరితి) ఉత్తరమన్త్రద్వయప్రవృత్తింప్రతిజానీతే (బ్రహ్మేతి) సమ్ప్రత్యవాన్తరసఙ్గతిమాహ (యత్కక్ష్యంచేతి) హిరణ్యగర్భకర్తృకం శరీరనిర్మాణమత్రనోచ్యతే - కింతుప్రకరణబలాదీశ్వరకర్తృకమిత్యాహ (యతఇతి) శరీరసృష్ట్యపేక్షయాలోకసృష్టిప్రాథమ్యం. పురస్తాత్ - దేహసృష్ట్యనన్తరంప్రవేశాత్పూర్వమితియావత్. సహిసర్వేషుశరీరేషువర్తమానఃపురిశేతఇతివ్యుత్పత్త్యాపురిశయస్సన్ పురుషోభవతీత్యుక్త్వాప్రకారాన్తరేణపురుషశబ్దార్థంవ్యుత్పాదయతి (నేత్యాదినా) వాక్యద్వయస్యైకార్థత్వమాశఙ్క్యసర్వంజగదాతప్రోతత్వేనాత్మవ్యాప్తమిత్యర్థవిశేషమాశ్రిత్యాహ (బాహ్యేతి) పూర్ణత్వేనత్వాత్మనః * దివ్యోహ్యమూర్తఇత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యఫలితమాహ (ఏవమితి) మన్త్రబ్రాహ్మణయోరర్థవైమత్యమాశఙ్క్యాహ (పురఇతి). ౧౮

రం.— (ఇదంవైమధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిఃపశ్యన్నవోచదితి) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. (పురశ్చక్రేద్విపదఃఇత్యాది) మధువిద్యాప్రతిపాద్యస్సర్వాన్తర్యామీపరమాత్మా. కుతః. సః-పరమాత్మాద్విపదఃపురశ్చక్రే-పురః-పురాణి,

---

¶ నానేనకించనానావృతంనానేనకించనేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామువాచతదేతదృషిః పశ్యన్నవోచత్ రూపగ్ంరూపంప్రతిరూపోబభూవతదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ। ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేయుక్తాహ్యస్యహరయఃశతాదశేతిఅయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మసర్వానుభూరిత్యనుశాసనమ్॥............ ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే- పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

పూర్శ్చక్రేఽయంద్విత్రీణ్యాబహువచనాన్తః శరీరాణీతియావత్. ద్విపాత్పురాణి-దేవమనుష్యాదిశరీరాణిచ క్రే-సృష్టవాన్. తథాచతుష్పదః పురః-చతుష్పాత్పురాణి. పశ్వాదిశరీరాణిచచక్ర ఇత్యర్థః. ఏవందేవమనుష్యపశ్వాదిశరీరంసృష్ట్వాపురః-పురస్తాత్. ఆదికాలేసః-పరమాత్మా పక్షీభూత్వా-సంసరణహేతుభూతకామ్యవిద్యాకర్మావృతోభూత్వేత్యర్థః. అత్ర కామ్యవిద్యాకర్మణీఏవసంసరతోజీవస్యపక్షత్వేనరూప్యేతే-తాభ్యామేవసంసరణాత్. పక్షీభూత్వా-సంసారిజీవశరీరకోభూత్వేతియావత్. పరమాత్మనఃఅద్వారకకర్మసమ్బన్ధాభావాత్. పురః-సృష్టానిసర్వాణిపురాణిజీవశరీరఃపరమాత్మా ప్రవిష్టఇత్యర్థః. *అనేనజీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి శ్రుత్యన్తరాత్. అతఏవపురుషః-పురుషఉచ్యతఇత్యర్థః. తమిమంమన్త్రం శ్రుతిరేవస్వయంవ్యాచష్టే (సవాఅయంపురుషస్సర్వాసుపూర్షుపురిశయఇత్యాది) వైశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. సర్వాసుపూర్షు- సర్వశరీరేషువర్తమానఃసోఽయంమధుబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యః *పురసంజ్ఞేశరీరేఽస్మిన్ శయనాత్పురుషోహరిః। శకారస్యషకారోఽయంవ్యత్యయేన ప్రయుజ్యతఇత్యుక్తరీత్యాపురిశయః - సర్వశరీరాన్తర్వర్తీతితస్మాత్పురిశయనాద్ధేతోఃపురుషఇత్యర్థః. తామేవసర్వాన్తర్యామిత్వరూపాంసర్వవ్యాప్తింవ్యతిరేకముఖేనద్రఢయతి (నానేనకించనానావృతంనానేనకించనాసంవృతమితి) అనావృతం- బహిరనావృతమిత్యర్థః. అసంవృతం- అన్తరసంవృతమిత్యర్థః. అన్తర్బహిశ్చానేన- పరమాత్మనా అవ్యాప్తంకించన- కిమపివస్తునాస్తీత్యర్థః. అతోఽస్యపురుషశబ్దవాచ్యత్వమితిమన్త్రార్థఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— ఇదంవైతన్మధ్విత్యాదిపూర్వవత్. (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ) రూపంప్రతిరూపంప్రతిప్రతిరూపః-రూపాన్తరంబభూవేత్యర్థః. ప్రతిరూపః- అనురూపోవా. యాదృక్సంస్థానౌమాతాపితరౌ- తత్సంస్థానస్తదనురూపఏవపుత్రోజాయతే- నహిచతుష్పదోద్విపాజ్జాయతే- ద్విపదోవాచతుష్పాత్. సఏవహిపరమేశ్వరోనామరూపేవ్యాకుర్వాణోరూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవ. కిమర్థం పునః ప్రతిరూపమాగమనంతస్యేతి. ఉచ్యతే- తదస్య- ఆత్మనోరూపంప్రతిచక్షణాయ- ప్రతిఖ్యాపనాయ. యదిహినామరూపేనవ్యాక్రియేతే - తదాఽస్యాత్మనోనిరుపాధికంరూపంప్రజ్ఞానఘనాఖ్యంనప్రతిఖ్యాయేత. యదాపునఃకార్యకరణాత్మనానామరూపేవ్యాకృతేభవతః- తదాఽస్యరూపంప్రతిఖ్యాయేత. ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరోమాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిః, నామరూపభూతకృతమిథ్యాభిమానైర్వా- నతుపరమార్థతః. పురురూపః - బహురూపఈయతే- గమ్యతేఏకరూపఏవప్రజ్ఞానఘనస్సన్నవిద్యాప్రజ్ఞాభిః. కస్మాత్పునఃకారణాత్. యుక్తాః - రథఇవవాజినఃస్వవిషయప్రకాశనాయహి- యస్మాదస్యహరయః- హరణాదిన్ద్రియాణి. శతా- శతాని, దశచ. ప్రాణిభేదబాహుల్యాత్ శతానిదశచభవన్తి. తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుల్యాత్తత్ప్రకాశనాయైవచయుక్తానితాని- నాత్మప్రకాశనాయ. *పరాఞ్చిఖానివ్యతృణత్స్వయంభూరితిహికాఠకే. తస్మాత్తైరేవవిషయస్వరూపైరీయతే- నప్రజ్ఞానఘనైకరసేనస్వరూపేణ. ఏవంతర్హ్యన్యఃపరమేశ్వరః- అన్యేహరయఇత్యేవంప్రాప్తఉచ్యతే (అయంవైహరయోఽయంవైదశచసహస్రాణిబహూనిచానన్తానిచ) ప్రాణిభేదస్యానన్త్యాత్. కింబహునా- తదేతద్బ్రహ్మ, యఆత్మాఽపూర్వం- నాస్యకారణం- పూర్వంవిద్యతఇత్యపూర్వం. నాస్యాపరం- కార్యంవిద్యతఇత్యనపరం. నాస్యజాత్యన్తరమన్తరాలేవిద్యతఇత్యనన్తరం. అబాహ్యం- తథాబహిరస్యనవిద్యతఇత్యబాహ్యం. కింపునస్తన్నిరన్తరంబ్రహ్మ. అయమాత్మా. కోఽసౌ. యఃప్రత్యగాత్మాద్రష్టాశ్రోతామన్తాబోద్ధావిజ్ఞాతాసర్వానుభూః- సర్వాత్మనాసర్వమనుభవతీతిసర్వానుభూః. ఇతి-ఏతదనుశాసనం- సర్వవేదాన్తోపదేశః. ఏషసర్వవేదాన్తానాముపసంహృతోఽర్థః. ఏతదమృతమభయం. పరిసమాప్తశ్చశాస్త్రార్థః. ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాచీనమేవబ్రాహ్మణముదాహృతమన్త్రాన్తరమవతారయతి (ఇదమితి) ప్రతిశబ్దస్తన్త్రేణోచ్చరితః. రూపంరూపం- ప్రత్యుపాధిభేదం. ప్రతిరూపః- రూపాన్తరం- ప్రతిబిమ్బం, బభూవేత్యేతత్ప్రతిరూపోబభూవేత్యత్రవివక్షితమితియోజనా. అనురూపోవేత్యుక్తంవివృణోతి (యాదృగిత్యాదినా) ఉక్తమర్థమనుభవారూఢంకరోతి (నహీతి) రూపాన్తరభవనేకర్త్రన్తరంవారయతి (సఏవహీతి) ప్రతిఖ్యాపనాయ- శాస్త్రాచార్యాదిభేదేనతత్త్వప్రకాశనాయేత్యర్థః. తదేవవ్యతిరేకద్వారేణచస్ఫుటయతి (యదిహీత్యాదినా) మాయాభిః- ప్రజ్ఞాభిరితిపరపక్షముక్త్వాస్వపక్షమాహ (మాయాభిరితి) మిథ్యాధీహేతుభూతానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞాయమానాజ్ఞానవశాదేషబహురూపోభాతి- ప్రకారభేదాత్తుబహూక్తిరితి వాక్యార్థమాహ (ఏకరూపఏవేతి) అవిద్యాప్రజ్ఞాభిర్బహురూపోగమ్యతఇతి - పూర్వేణసమ్బన్ధః. పరస్యబహురూపత్వేనిమిత్తంప్రశ్నపూర్వకంనివేదయతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథారథేషుయుక్తావాజినోరథినంస్వగోచరందేశంప్రాపయితుంప్రవర్తన్తే-తథాస్యప్ర

తీచారక్షస్థానీయేశరీరేయుక్తాఃహరయఃస్వవిషయప్రకాశనేయస్మాత్ప్రవర్తన్తే- తస్మాదిన్ద్రియాణాంతద్విషయాణాంచబహుళత్వాత్తద్రూపైరేష బహురూపోభాతీతియోజనా. హరిశబ్దస్యేన్ద్రియేషుప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (హరణాదితి) ప్రతీచోవిషయాన్ప్రతీతిశేషః. ఇన్ద్రియబాహుళ్యే హేతుమాహ (ప్రాణీతి) ఇన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాత్- ప్రత్యగాత్మా బహురూపఇతిశేషః. నన్వాత్మానంప్రకాశయితుమిన్ద్రియాణిప్రవృత్తాని- నతురూపాదికమేవ. తత్కథంతద్విషయవశాదాత్మనోఽన్యథాప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రకాశనాయేతి) తస్మాదిన్ద్రియవిషయబాహుళ్యాదిత్యత్రోక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) యద్వా-యథోక్తశ్రుతివశేనలబ్ధమర్థమాహ (తస్మాదితి) యస్మాదిన్ద్రియాణిపరాగ్విషయేప్రవృత్తాని- తస్మాత్తైరిన్ద్రియైర్విషయస్వరూపైరేవాయంప్రత్యగాత్మాగమ్యతే - నతుస్వాసాధారణేనరూపేణేత్యర్థః. యుక్తాహీతిసమ్బన్ధమాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (ఏవంతర్హీతి) అయమిత్యాదివాక్యేనపరిహరతి (అయమితి) తత్తదిన్ద్రియాదిరూపేణాత్మనఏవావిద్యయాభానాత్సమ్బన్ధస్యకల్పితత్వాన్నాద్వైతహానిరిత్యర్థః. ఇన్ద్రియానన్త్యేహేతుమాహ (ప్రాణిభేదస్యేతి) వాక్యార్థవ్యాఖ్యానార్థమిత్యాగతేనతత్సన్దర్భేణభూమికామారచయ్యతత్పరంవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (కింబహునేత్యాదినా) నకేవలమధ్యాయద్వయస్యైవార్థఃసఙ్క్షిప్యోపసంహృతః- కింతుసర్వవేదాన్తానామిత్యాహ (ఏషఇతి) తస్యోభయవిధపురుషార్థరూపత్వార్థమాహ (ఏతదితి) వక్తవ్యాన్తరపరిశేషశఙ్కాంపరిహరతి (పరిసమాప్తశ్చేతి.)……………… ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (ఇదంవైతన్మధుదధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽశ్విభ్యామిత్యాది) పూర్వవదర్థః. మన్త్రాన్తరప్రదర్శనార్థోయమారమ్భః. తమేవమన్త్రమాహ (రూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యాది) రూప్యతఇతిరూపం- దృశ్యంవస్తు. వీప్సాయాంద్విర్వచనం. ప్రతివస్త్వితియావత్. ప్రతిరూపః - సదృశరూపఇత్యర్థః. తత్తద్రూపశబ్దితవస్తుసదృశతయాన్తర్యామితయాపరిపూర్ణోఽవస్థితోబభూవేతియావత్. (బభూవేతి) సర్వదాపరిపూర్ణఏవేత్యర్థః. యద్వా - ప్రతిరూపం- ప్రతిష్ఠితంరూపంయస్యసఃతథోక్తః. సర్వాన్తర్యామీతిఫలితోర్థః. (తదస్యరూపంప్రతిచక్షణాయ) చక్షిఙోభావేల్యుట్. ప్రతిచక్షణం- వ్యవహారః. ప్రతిచక్షణాయ- వ్యవహారాయ. తదితిశ్రవణాద్యదితిశేషః. యద్వ్యవహారాయ-యద్వ్యవహర్తవ్యమితియావత్. తత్సర్వమస్య- మధుబ్రాహ్మణవేద్యస్యపరమాత్మనోరూపం- శరీరమిత్యర్థః. యద్వా- తత్ - తస్మాదితివార్థః. తథాచయస్మాదయంప్రతిరూపోబభూవ - తస్మాదేవసర్వంవ్యవహార్యంవస్తుతచ్ఛరీరమిత్యర్థః. ననుశరీరసమ్బన్ధస్యకర్మాధీనత్వాత్తత్కార్యానారబ్ధస్యవ్యవహ్రియమాణప్రపఞ్చస్యకథంతద్రూపత్వం- తస్యకర్మాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రోమాయాభిఃపురురూపఈయతేఇతి) ఇన్ద్రః- పరమేశ్వరః. * ఇదిపరమైశ్వర్యఇతిహిధాతుః. మాయాభిః- * మాయావయునంజ్ఞానమితినైఘణ్టుకాః. మాయాభిః - సఙ్కల్పరూపజ్ఞానైః. విచిత్రాశ్చర్యకారిత్వాజ్జ్ఞానరూపత్వాచ్చమాయాశబ్దితత్వంసఙ్కల్పస్యోపపద్యతే. పురురూపః - బహుశరీరః. సపరమేశ్వరఃస్వసఙ్కల్పరూపజ్ఞానైరేవబహుశరీరోభవతి- నకర్మాపేక్షయా. ఈయతే- తాదృశబహుశరీరస్సన్వర్తతఇత్యర్థః. స్వేచ్ఛాగృహీతానన్తదేహఇతియావత్. ననురూపంరూపంప్రతిరూపోబభూవేత్యేతదయుక్తం- అనన్తేషుబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషురూపేషుఏకస్యపరమాత్మనఃతత్తదన్తర్యామితయాఽవస్థానాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యుక్తాహ్యస్యహరయశ్శతాదశేతి) శతా- శతానీత్యర్థః. *సుపాంసులుగిత్యాదినాఆకారాదేశః. అస్య- అనన్తప్రపఞ్చస్యయుక్తాః- యోగ్యాఇత్యర్థః. తదనురూపసఙ్ఖ్యాశాలినఇతియావత్. శతానిదశహరయః- శతానిదశ- అనన్తాఇతియావత్. అనన్తాహరయః. అన్తర్యామినిగ్రహానన్త్యాదనన్తాహరయఇత్యుక్తమితిద్రష్టవ్యం. సర్వత్రమన్త్రసమాప్తావితిశబ్దః. అముంమన్త్రంశ్రుతిఃస్వయమేవవ్యాకరోతి (అయంవైహరయోఽయంవైదశచశతానిసహస్రాణిబహూనిచానన్తానీతి) వైశబ్దోఽవధారణే. అయమేకఏవహరిః దశశతానిచసహస్రాణిబహూనిచహరయోభవతి- అతోఽయమేవఅనన్తానిహరయోభవతి. ఏవంప్రత్యేకంస్వరూపేణాపిపర్యాప్త్యాసర్వశరీరిత్వముపపద్యతఇతిచశబ్దార్థః. విచిత్రశక్తేఃపరమాత్మనఃకానుపపత్తిరితిభావః. అత్రపూర్వమన్త్రేజీవద్వారకసర్వానుప్రవేశేనపురుషత్వముపపాదితం - ద్వితీయేనతువిగ్రహద్వారకానుప్రవేశేనసాక్షాద్వ్యాప్త్యాచపురుషత్వోపపాదనమితిభేదః. ఆభ్యాంమన్త్రాభ్యాంవేద్యభూతపరమాత్మమహిమప్రశంసాద్వారామధువిద్యాస్తుతాభవతి. ఏతాదృశమహిమశాలిపరమాత్మవిషయత్వాదేవేయంమధువిద్యాపూర్వోక్తరీత్యాఅశ్విభ్యామతిశ్రమేణాప్యాగ్రహీతేతితన్మాహాత్మ్యవేదినావృషీ ఊచతురితిఫలితార్థః. ఏవమియతాప్రబన్ధేననిర్దిష్టంబ్రహ్మేత్యుపసంహరతి (తదేతద్బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మశబ్దితత్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యముపపాదయతి (అపూర్వమిత్యాదినా) అపూర్వమనపరం- పూర్వోత్తరకాలశూన్యం. కాలాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. కాలపరిచ్ఛిన్నస్యహిపూర్వోత్తరకాలసమ్బన్ధఇతిభావః. అనన్తరమబాహ్యం- దేశపరిచ్ఛేదశూన్యమిత్యర్థః. దేశపరిచ్ఛిన్నస్యహి బాహ్యాభ్యన్తరవ్యవహారార్హత్వమితిభావః. అథసర్వోత్కృష్టత్వలక్షణంవస్తుపరిచ్ఛేదాభావముపపాదయతి (అయమాత్మేతి) సర్వనియన్తృతయాసర్వోత్కృష్టత్వమిత్యర్థః. యద్వా-సర్వాత్మత్వాదేవేదమిదంనేతినిర్దేశానర్హత్వలక్షణవస్త్వపరిచ్ఛేదోఽత్రవివక్షితోద్రష్టవ్యః. అయం- మధువిద్యావిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-ఏవంత్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యతయాబ్రహ్మశబ్దవాచ్యఇతిభావః. సర్వానుభూః- సర్వజ్ఞః. ఇదంజగత్కారణత్వనియన్తృత్వాపేక్షితసర్వశక్తిత్వాదిగుణానామప్యుపలక్షణం. అత్రసర్వమనుభవతి- సర్వదాసర్వథాసాక్షాత్కరోతీతివ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. (ఇత్యనుశాసనం) అనుశాసనం- ఉపదేశః. ఇతి- పర్యాప్తఇత్యర్థః.……………… ౧౯

ఇతిచతుర్థాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— అథవంశః పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః॥ ౧

ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యః శాణ్డిల్యాచ్చానభిమ్లాతాచ్చానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాత ఆనభిమ్లాతాదానభిమ్లాతో గౌతమాద్గౌతమః సైతవప్రాచీనయోగ్యాభ్యాం సైతవప్రాచీనయోగ్యౌ పారాశర్యాత్పారాశర్యో భారద్వాజాద్భారద్వాజో భారద్వాజాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమో భారద్వాజాద్భారద్వాజః పారాశర్యాత్పారాశర్యో బైజవాపాయనాద్బైజవాపాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨

ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజన్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌతమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమారహారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వత్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వాష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్యఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వంసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వంసనః ప్రధ్వంసనాత్ప్రధ్వంసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిస్సనారోః సనారుస్సనాతనాత్సనాతనస్సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే-షష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

చతుర్థాధ్యాయస్సమాప్తః— ఓం తత్సత్.

⁂

శం.— అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యార్థస్య మధుకాణ్డస్య వంశః స్తుత్యర్థో బ్రహ్మవిద్యాయాః. మన్త్రశ్చాయం స్వాధ్యాయార్థో జపార్థశ్చ. తత్ర వంశ ఇవ వంశః. యథా వేణుర్వంశః పర్వణః పర్వణో హి భిద్యతే- తద్వదాఽగ్రాత్ప్రభృత్యా మూలప్రాప్తేరయం వంశః. అధ్యాయచతుష్టయస్యాచార్యపరమ్పరాక్రమో వంశ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమాన్తః శిష్యః. పఞ్చమ్యన్త ఆచార్యః. ౧-౨

ఆ.— బ్రహ్మవిద్యాం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ప్రతిపాద్య వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి)-మహాజనపరిగృహీతా హి బ్రహ్మవిద్యా-తేన సా మహాభాగధేయేతి స్తుతిః. బ్రాహ్మణస్యార్థాన్తరమాహ (మన్త్రశ్చేతి)- స్వాధ్యాయః-స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వేన సత్యధ్యాపనం. జపస్తు ప్రత్యహమావృత్తిరితి భేదః. యథోక్తనీత్యా బ్రాహ్మణారమ్భే స్థితే వంశశబ్దార్థమాహ (తత్రేతి)-తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి)-శిష్యావసానోపలక్షణీభూతాత్పౌతిమాష్యాదారభ్య తత్తదాదిర్వేదాఖ్యబ్రహ్మమూలపర్యన్తోఽయం వంశః పర్వణః పర్వణోఽభిద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వంశశబ్దేన నిష్పన్నమర్థమాహ (అధ్యాయచతుష్టయస్యేతి)-అథాత్ర శిష్యాచార్యవాచకశబ్దాభావే కుతో వ్యవస్థేతి- తత్రాహ (తత్రేతి). ౧-౨

రం.— అజ్ఞాతసంప్రదాయాయా విద్యాయా అభ్యుదయఫలకత్వాభావేనానాదరణీయత్వాత్, ఆచార్యవంశో జ్ఞేయ ఇతి శ్రవణాచ్చ విద్యాప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాముపదిశతి (అథవంశ ఇత్యాదినా) వంశః- శిష్యాచార్యపరమ్పరాక్రమః. కీర్త్యత ఇతి శేషః. సర్వత్ర ప్రథమాన్తైః శిష్యనిర్దేశః. పఞ్చమ్యన్తైరాచార్యనిర్దేశః. పౌతిమాష్యో గౌపవనాత్- పౌతిమాష్యశ్శిష్య ఆచార్యాద్గౌపవనాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేతి శేషః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (శాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చేతి) తస్య శాణ్డిల్యస్యాచార్యద్వయం కౌశికో గౌతమశ్చేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి పఞ్చమ్యన్తద్వయస్థలే ద్రష్టవ్యం. ౧-౨

శం.— పరమేష్ఠీ- విరాట్, బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భాత్. తతః పరమాచార్యపరమ్పరా నాస్తి. యత్పునర్బ్రహ్మ- తన్నిత్యం స్వయంభు. తస్మై బ్రహ్మణే స్వయంభువే నమః. ………………………………………… ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

౩.— పరమేష్ఠి బ్రహ్మశబ్దయోరేకార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (పరమేష్ఠీతి) కుతస్తర్హి బ్రహ్మణో విద్యాప్రాప్తిః- తత్రాహ (తత ఇతి) స్వయంప్రతిభాతవేదో హిరణ్యగర్భో నాచార్యాన్తరముపేక్షతే- ఈశ్వరానుగృహీతస్య బుద్ధావావిర్భూతాద్వేదాదేవ విద్యాలాభసమ్భవాదిత్యర్థః. కుతస్తర్హి వేదో జాయతే- తత్రాహ (యత్పునరితి) పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదరూపేణావస్థానాత్తస్య నిత్యత్వాన్న హేత్వపేక్షేత్యర్థః. ఆదావన్తే చ గురుముఖాద్గ్రన్థాః ప్రచారిణో భవన్తీతి ద్యోతయితుమస్మై బ్రహ్మణే నమ ఇత్యుక్తం వ్యాచష్టే (తస్మా ఇతి) ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం శ్రీమద్బృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం చతుర్థాధ్యాయభాష్యటీకా.

౧౦.— (పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణః బ్రహ్మ స్వయమ్భ్వితి) పూర్వోక్తస్సనకగురుః పరమేష్ఠీ - చతుర్ముఖః బ్రహ్మణః - పరబ్రహ్మణస్సర్వేశ్వరాన్నారాయణాత్ప్రాప్తవిద్యో బభూవేత్యర్థః. తచ్చ బ్రహ్మ- నారాయణస్స్వయమ్భూః- స్వయమేవభవతీతి స్వయమ్భూః. ఉపదేశనం వినా విద్యాప్రవర్తకో భవతీత్యర్థః. (బ్రహ్మణే నమ ఇతి) సర్వగురవే బ్రహ్మణే- నారాయణాయ నమ ఇత్యర్థః. ౩

ఇతిచతుర్థాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే చతుర్థాధ్యాయభాష్యమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా.

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

పఞ్చమాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

N. KUPPUSWAMAYYA B.A.
PLEADER
TIRUPATI

ఉ.— జనకోహవైదేహోబహుదక్షిణేనయజ్ఞేనేజేతత్రహకురుపాఞ్చాలానాంబ్రాహ్మణాఅభిసమేతాబభూవుస్తస్యహజనకస్యవైదేహస్యవిజిజ్ఞాసాబభూవకస్స్విదేషాంబ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతిసహగవాగ్ంసహస్రమవరురోధదశదశపాదాఏకైకస్యాఃశృఙ్గయోరాబద్ధాబభూవుః॥ ౧

శం — జనకోహవైదేహఇత్యాదియాజ్ఞవల్కీయంకాణ్డమారభ్యతే. ఉపపత్తిప్రధానత్వాదతిక్రాన్తేనమధుకాణ్డేనసమానార్థత్వేఽపిసతినపునరుక్తతా. మధుకాణ్డంహ్యాగమప్రధానం. ఆగమోపపత్తీహ్యాత్మైకత్వప్రకాశనాయప్రవృత్తేశక్నుతఃకరతలగతబిల్వమివదర్శయితుం-*శ్రోతవ్యోమన్తవ్యఇతిహ్యుక్తం. తస్మాదాగమార్థస్యైవపరీక్షాపూర్వకంనిర్ధారణాయయాజ్ఞవల్కీయంకాణ్డముపపత్తిప్రధానమారభతే. ఆఖ్యాయికాతు-విజ్ఞానస్తుత్యర్థా. ఉపాయవిధిపరావా. ప్రసిద్ధోహ్యుపాయోవిద్వద్భిఃశాస్త్రేషుచదృష్టోదానం. దానేనహ్యుపనమన్తేప్రాణినః. ప్రభూతంహిరణ్యంగోసహస్రదానంచేహోపలభ్యతే- తస్మాదన్యపరేణాపిశాస్త్రేణవిద్యాప్రాప్త్యుపాయదానప్రదర్శనార్థాఆఖ్యాయికారబ్ధా. అపిచ- తద్విద్యసంయోగః, తైశ్చసహవాదకరణం, విద్యాప్రాప్త్యుపాయోన్యాయవిద్యాయాందృష్టః తచ్చాస్మిన్నధ్యాయేప్రాబల్యేనప్రదర్శ్యతే. ప్రత్యక్షాచవిద్వత్సంయోగేప్రజ్ఞావృద్ధిః. తస్మాద్విద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనార్థైవాఖ్యాయికా.| జనకోనామహ- కిలసమ్రాడ్రాజాబభూవవిదేహానాం. తత్రభవోయః- సవైదేహః. సచబహుదక్షిణేనయజ్ఞేన - శాఖాన్తరప్రసిద్ధోబహుదక్షిణోనామయజ్ఞః- అశ్వమేధోవాదక్షిణాబాహుల్యాద్బహుదక్షిణఇహోచ్యతే. తేనేజే- అయజత్. తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞేనిమన్త్రితాఃదర్శనకామావాకురూణాందేశానాం పాఞ్చాలానాంచబ్రాహ్మణాః. తేషుహివిదుషాంబాహుల్యంప్రసిద్ధం. అభిసమేతాః- అభిసఙ్గతాబభూవుః. తత్రమహాన్తంవిద్వత్సముదాయందృష్ట్వాఅథతస్యహ- కిలజనకస్యయజమానస్యకోనుఖల్వత్రబ్రహ్మిష్ఠఇతివిశేషేణజ్ఞాతుమిచ్ఛా- విజిజ్ఞాసాబభూవ. కథం. కస్స్విత్- కోనుఖల్వేషాంబ్రాహ్మణానాంఅనూచానతమః- సర్వఇమేఽనూచానాః- కస్స్విదేషాంఅతిశయేనానూచానతమఇతి. సహానూచానతమవిషయోత్పన్నజిజ్ఞాసస్సన్ తద్విజ్ఞానోపాయార్థంగవాంసహస్రంప్రథమవయసామవరురోధ- గోష్ఠేఽవరోధంకారయామాస. కింవిశిష్టాస్తాగావోఽవరుద్ధాఇతి. ఉచ్యతే-పలచతుర్భాగః-పాదస్సువర్ణస్య. దశదశపాదాఏకైకస్యాఃగోశ్శృఙ్గయోరాబద్ధాబభూవుః. పఞ్చపఞ్చపాదాఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే. ౧

ఆ.— మధుకాణ్డంత్వాష్ట్రంకక్ష్యంచేతిమధుద్వయంవ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతికాణ్డాన్తరారమ్భంప్రతిజానీతే (జనకఇతి) ననుపూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయేవ్యాఖ్యాతమేవతత్త్వముత్తరత్రాపివక్ష్యతే- తథాచపునరుక్తేరలంమునికాణ్డేనేతి- తత్రాహ (ఉపపత్తీతి)*తుల్యముపపత్తిప్రధానత్వంమధుకాణ్డస్యాపీతిచేత్. నేత్యాహ (మధుకాణ్డంహీతి) ననుప్రమాణాదాగమాదేవతత్త్వజ్ఞానముత్పత్స్యతే-కిముపపత్త్యా, తత్ప్రధానేనకాణ్డేన, వేతి- తత్రాహ (ఆగమేతి) కరణత్వేనాగమస్తత్త్వజ్ఞానేహేతుః-ఉపపత్తిరుపకరణతయాపదార్థపరిశోధనద్వారాతద్ధేతురిత్యత్రగమకమాహ (శ్రోతవ్యఇతి) కరణోపకరణయోరాగమోపపత్త్యోస్తత్త్వజ్ఞానహేతుత్వేసిద్ధంఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తరీత్యాకాణ్డారమ్భేకిమిత్యాఖ్యాయికాప్రణీయతే- తత్రాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి) విజ్ఞానవతాంపూజాత్రప్రయుజ్యమానాదృశ్యతే - తథాచవిజ్ఞానంమహాభాగధేయమితిస్తుతిరత్రవివక్షితేత్యర్థః. విద్యాగ్రహణేదానాఖ్యోపాయప్రకారజ్ఞాపనపరావాఆఖ్యాయికేత్యర్థాన్తరమాహ (ఉపాయేతి) కథంపునర్దానస్యవిద్యాగ్రహణోపాయత్వం - తత్రాహ (ప్రసిద్ధోహీతి) * గురుశుశ్రూషయావిద్యాపుష్కలేనధనేనవేత్యాదౌదానాఖ్యావిద్యాగ్రహణోపాయోయస్మాత్ప్రసిద్ధః - తస్మాత్తస్యతదుపాయత్వేనాస్తివక్తవ్యమిత్యర్థః. * దానేనసర్వంప్రతిష్ఠితమిత్యాదిశ్రుతిషువిద్వద్భిరేవవిద్యాగ్రహణోపాయోదృష్టః- తస్మాన్నతస్యోపాయత్వేవివదితవ్యమిత్యాహ (విద్వద్భిరితి) ఉపపన్నంచదానస్యవిద్యాగ్రహణోపాయత్వమిత్యాహ (దానేనేతి) భవతుదానంవిద్యాగ్రహణోపాయః- తథాపీయమాఖ్యాయికాకథంతత్ప్రదర్శనపరేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రభూతమితి) ననుసముదితేషుబ్రాహ్మణేషుబ్రహ్మిష్ఠతమంనిర్ధారయితుంరాజాపృష్టవాన్-తత్కథమపరేణగ్రన్థేనవిద్యాగ్రహణోపాయవిధానాయాఖ్యాయికారభ్యతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) ఉపలమ్భోయథోక్తస్తచ్ఛబ్దార్థః. ఇతశ్చాఖ్యాయికావిద్యాప్రాప్త్యుపాయప్రదర్శనపరేత్యాహ (అపిచేతి) తస్మిన్-వేద్యేవిద్యాయేషాం-తేతద్విద్యాః. తైస్సహసమ్మన్త్ర, తైశ్చతైరేవప్రశ్నప్రతివచనద్వారావాదకరణం, చవిద్యాప్రాప్త్యుపాయఇత్యత్రగమకమాహ (న్యాయవిద్యాయామితి) తత్త్వనిర్ణయఫలాంహివీతరాగకథామిచ్ఛన్తి. తద్విద్యసంయోగాదేర్విద్యాప్రాప్త్యుపాయత్వేఽపికథంప్రకృతేతత్ప్రదర్శనపరత్వం- అత

ఉ — తాన్హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠః స ఏతా గా ఉదజతామితి। తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషురథ హ యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచైతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి తా హోదాచకార తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేత్యథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవ స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి స హోవాచ నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయగ్ స్మ ఇతి తగ్ హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతాశ్వలః॥ ౨

ఆహ (తచ్చేతి) తద్విద్యసంయోగాదీతియావత్. న కేవలం తర్కశాస్త్రవశాదేవ తద్విద్యసంయోగే ప్రజ్ఞావృద్ధిః- కింతు స్వానుభవవశాదపీత్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) రాజసూయాభిషిక్తః సార్వభౌమో రాజా సమ్రాడిత్యుచ్యతే. బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనాయజదితి సమ్బన్ధః. అశ్వమేధే దక్షిణాబాహుల్యమశ్వమేధప్రకరణే స్థితం. బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవురితి సమ్బన్ధః. కురుపాఞ్చాలానామితి కుతో విశేషణం- తత్రాహ (తేషు హీతి) తత్ర - యజ్ఞశాలాయామితి యావత్. విజిజ్ఞాసామేవాకాఙ్క్షాపూర్వికాం వ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) అనూచానత్వం- అనువచనసమర్థత్వం. ఏషాం మధ్యేఽతిశయేనానూచానతమః క ఏకః స్యాదితి యోజనా. ఏకస్య పలస్య చత్వారో భాగాః- తేషామేకో భాగః పాద ఇత్యుచ్యతే. ప్రత్యేకం శృఙ్గయోర్దశదశ పాదాః సమ్బధ్యేరన్నితి శఙ్కాం నిరాకర్తుం విభజతే (పఞ్చేతి) ఏకైకస్మిన్ శృఙ్గే- ఆబద్ధా బభూవురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౧

రం.— అథ మధుకాణ్డసిద్ధమేవ సర్వాన్తర్యామిత్వం ముఖాన్తరేణాస్మిన్నధ్యాయే దృఢీక్రియతే. తత్ర పుష్కలధనదానం బహువిద్వత్సమవాయశ్చ విద్యార్జనోపాయ ఇతి ప్రదర్శనాయాఖ్యాయికారభ్యతే (జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే ఇత్యాది) హ ఇతి వృత్తార్థస్మరణే. వైదేహః- విదేహదేశాధిపతిః జనకః బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే - ఇష్టవాన్. ఈజే- * అసంయోగాల్లిట్కిదితి కిత్త్వాత్సంప్రసారణం. (తత్ర హ కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణా అభిసమేతా బభూవుః) తత్ర- తస్మిన్యజ్ఞే హ- బహుదక్షిణతయా ప్రసిద్ధే విద్వద్భూయిష్ఠకురుపాఞ్చాలదేశేభ్యః బ్రాహ్మణాః అభిసమేతాః- సమాగతాః. ఏవం బహుషు బ్రాహ్మణేష్వాగతేషు తస్య హ జనకస్య వైదేహస్య- ప్రసిద్ధం యష్టుం ప్రవృత్తస్య విజిజ్ఞాసా - విచారః బభూవ. కిమితి. (కస్స్విదేషాం బ్రాహ్మణానామనూచానతమ ఇతి) ఏషాం - ఆగతానాం బ్రాహ్మణానాం మధ్యే. స్విదితి వితర్కే. కస్స్విత్ -కో వా అనూచానతమః- అతిశయేన బ్రహ్మవిద్యానువచనకుశల ఇతి జిజ్ఞాసా బభూవేతి పూర్వత్రాన్వయః. (స హ గవాం సహస్రమవరురోధ) సః - జనకః తజ్జిజ్ఞాసయా హ - ప్రసిద్ధం యథా తథా స్వగోష్ఠే గవాం సహస్రమవరురోధ- యాధీచకార. కించ (దశదశ పాదా ఏకైకస్యాః శృఙ్గయోరాబద్ధా బభూవుః) పాదః- పలస్య చతుర్థాంశః. * పాదస్తురీయో భాగః స్యాదిత్యుక్తేః. సువర్ణస్య దశదశ పాదాః- సార్ధపలద్వయమితి యావత్. ప్రత్యేకమేకైకస్యాః గోః శృఙ్గయోర్నిబద్ధా బభూవురిత్యర్థః. ౧

శం.— గా ఏవమవరుధ్య బ్రాహ్మణాంస్తాన్హోవాచ- హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యామన్త్ర్య- యో వః- యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః- సర్వే యూయం బ్రాహ్మణాః- అతిశయేన యుష్మాకం బ్రహ్మిష్ఠః. స ఏతా గా ఉదజతాం- ఉత్కాలయతు స్వగృహం ప్రతి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే హ- కిలైవముక్తాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మిష్ఠతామాత్మనః ప్రతిజ్ఞాతుం న దధృషుః- న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః. అప్రగల్భభూతేష్వథ యాజ్ఞవల్క్యః స్వం- ఆత్మీయమేవ బ్రహ్మచారిణం- అన్తేవాసినమువాచ- ఏతాః- గాః హే సోమ్య ఉదజ - ఉద్గమయాస్మద్గృహాన్ ప్రతి. హే సామశ్రవః- సామవిధిం హి శృణోతి. అతోఽర్థాచ్చతుర్వేదో యాజ్ఞవల్క్యః. తాః- గాః హ ఉదాచకార- ఉత్కాలితవానాచార్యగృహం ప్రతి. యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేనాత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి తే హ చుక్రుధుః- క్రుద్ధవన్తః బ్రాహ్మణాః. తేషాం క్రోధాభిప్రాయమాచష్టే-కథం నః- అస్మాకమేకైకప్రధానానాం బ్రహ్మిష్ఠోఽస్మీతి బ్రువీతేతి. అథ హ- ఏవం క్రుద్ధేషు బ్రాహ్మణేషు జనకస్య- యజమానస్య హోతా- ఋత్విక్ అశ్వలో నామ బభూవ- ఆసీత్. స ఏనం- యాజ్ఞవల్క్యం బ్రహ్మిష్ఠాభిమానీ రాజాశ్రయత్వాచ్చ ధృష్టో యాజ్ఞవల్క్యం పప్రచ్ఛ - పృష్టవాన్. కథం. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠోఽసీ౩ ఇతి. ప్లుతిర్భర్త్సనార్థా. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః - నమస్కుర్మో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ. ఇదానీం గోకామాః స్మో వయమితి. తం బ్రహ్మిష్ఠప్రతిజ్ఞం సన్తం తత ఏవ బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణాత్ప్రష్టుం దధ్రే- ధృతవాన్ మనో హోతాశ్వలః. ౨

ఆ. బ్రాహ్మణాః- వేదాధ్యయనసమ్పన్నాః, తదర్థనిష్ఠా ఇతి యావత్. ఉత్కాలయతు-ఉద్గమయతు. యతో యాజ్ఞవల్క్యాద్యజుర్వేదవిదస్సకాశాద్బ్రహ్మచారీ సామవిధిం శృణోతి, ఋక్షు చాధ్యారూఢం సామ గీయతే, త్రిష్వేవ చ వేదేష్వన్తర్భూతోఽథర్వో వేదః, తస్మాదర్థాత్- యజుర్వేదినో ముఖ్యశిష్యస్య సామవేదాధ్యయనానుపపత్తేర్వేదచతుష్టయవిశిష్టో మునిరిత్యాహ (అత ఇతి) నిమిత్తనివేదనపూర్వకం బ్రాహ్మణానాం సభ్యానాం క్రోధప్రాప్తిం దర్శయతి (యాజ్ఞవల్క్యేనేతి) క్రోధానన్తర్యమథశబ్దార్థం కథయతి (క్రుద్ధేష్వితి) అశ్వలప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యే హేతుః (రాజేతి) యాజ్ఞవల్క్యమిత్యనువాదోఽన్వయప్రదర్శనార్థః. ప్రశ్నమేవ ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కథమిత్యాదినా)- అనాద్ధ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యునాప్తగ్ం సర్వం మృత్యునాభిపన్నం కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతి హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచా వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్ సో ఽయమగ్నిః స హోతా స ముక్తిస్సాతిముక్తిః॥ ౩

త్యం బ్రహ్మోద్యోలీకమితి సూచయతి (సహేతి) కిమితి తర్హి స్వగృహం ప్రతి గావో బ్రహ్మిష్ఠపణభూతా నీతాః- తత్రాహ (ఇదానీమితి) న తస్య తాదృశీ ప్రతిజ్ఞా ప్రతిభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత ఏవేతి). ౨

౧౦.— (తాన్హోవాచ) స జనక ఏవం బ్రహ్మిష్ఠతమతయా నిర్ధారితాయ దేయా ఇతి తా గాస్స్వదక్షిణాకాః నిరుధ్య తమర్థం హ- ప్రసిద్ధం తాన్- బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యువాచ. కిమితి. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వో బ్రహ్మిష్ఠస్స ఏతా గా ఉదజతామితి) హే భగవన్తః- పూజావన్తః. హే బ్రాహ్మణాః వః- భవతాం మధ్యే యో బ్రహ్మిష్ఠః- అతిశయేన యో బ్రహ్మవిత్. స ఏతాః గాః ఉదజతాం- స్వగృహం ప్రతి కాలయతు. నయతు. ఇత్యువాచేత్యన్వయః. *అజ గతిక్షేపణయోరితి హి ధాతుః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) ఏవం వదత్యపి జనకే తే బ్రాహ్మణా న దధృషుః- న ధృష్టా బభూవుః. * ఆధృషాద్వేతి ణిజభావే రూపం. తేషు బ్రాహ్మణేషు బహుషు మధ్యే న కో ఽపి తా గాః నేతుం దధ్రే. హేత్యాశ్చర్యే. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్స్వమేవ బ్రహ్మచారిణమువాచ) అథైవమధృష్టాంస్తాన్ దృష్ట్వాపి యాజ్ఞవల్క్యః స్వమేవ బ్రహ్మచారిణం- స్వశిష్యమిత్థమువాచేత్యర్థః. హేత్యాశ్చర్యే. కిమితి. (ఏతాః సోమ్యోదజ సామశ్రవ ఇతి) సామశ్రవణాదితి సామశ్రవాః. హే సోమ్య- సోమార్హ. హే సామశ్రవః ఏతాః- గాః అస్మద్గృహాన్ ప్రతి ఉదజ- కాలయేతి స్వశిష్యమువాచేత్యర్థః. (తా హోదాచకారేతి) స సామశ్రవాస్తాః - గాః స్వగృహాన్ నయదిత్యర్థః. ఉదాచకారేతి పాఠే ఽపి స ఏవార్థః. (తే హ బ్రాహ్మణాశ్చుక్రుధుః కథం నో బ్రహ్మిష్ఠో బ్రువీతేతి) యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రహ్మిష్ఠపణస్వీకరణేన ఆత్మనో బ్రహ్మిష్ఠతా ప్రతిజ్ఞాతేతి సర్వే క్రుద్ధా బభూవుః. కథం నః- అస్మాననాదృత్యాహం బ్రహ్మిష్ఠ ఇతి వదేదయం యాజ్ఞవల్క్య ఇతి చుక్రుశుశ్చేత్యర్థః. చుక్రుశురితి పాఠే ఽప్యుక్త ఏవార్థః. (అథ హ జనకస్య వైదేహస్య హోతాశ్వలో బభూవేతి) అథ- తదా విదేహరాజన్యజనకస్య హోతా - ఋత్విగశ్వలో నామాసీదిత్యర్థః. (స హైనం పప్రచ్ఛ త్వం ను ఖలు నో యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మిష్ఠో ఽసీ౩ ఇతీతి) సః- సమవేతానాం బహూనాం అస్మాకం మధ్యే హే యాజ్ఞవల్క్య త్వమేవ ఖలు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మిష్ఠో ఽసి ఇతి అశ్వలనామా స హోతా పప్రచ్ఛేత్యర్థః. అసీ ఇతి భర్త్సనే ప్లుతిః. నురవధారణే. (స హోవాచేతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యః తమశ్వలం హ- ప్రసిద్ధం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత్రాహ (నమో వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ కుర్మో గోకామా ఏవ వయం స్మ ఇతీతి) వయం బ్రహ్మిష్ఠాయ నమస్కుర్మః. నాస్మాభిర్బ్రహ్మిష్ఠత్వాభిమానాద్గావో నీతాః- కిన్తు గోకామా వయమిత్యతో గోకామనయైవ నీతా ఇతి సోపహాసముక్తవానిత్యర్థః. (తం హ తత ఏవ ప్రష్టుం దధ్రే హోతా ఽశ్వల ఇతి) ఏవముపహసితో హోతాశ్వలః తత ఏవ - సోపహాసవచనాదేవ క్రుద్ధస్సన్ తం యాజ్ఞవల్క్యం పరాజేతుం ప్రశ్నం ప్రష్టుమవస్థితో బభూవేత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. ౨

౧౧.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) తత్ర మన్త్రకాణ్డపాఠ్యేన కర్మణా దర్శనసముచ్చితేన యజమానస్య మృత్యోరత్యయో వ్యాఖ్యాత ఉద్గీథప్రకరణే సఙ్క్షేపతః. తస్యైవ పరీక్షావిషయో ఽయమితి తద్గతదర్శనవిశేషార్థో ఽయం విశేష ఆరభ్యతే. యదిదం - సాధనజాతం నరస్య కర్మణః ఋత్విగగ్న్యాది. మృత్యునా- కర్మలక్షణేన స్వాభావికాసఙ్గసహితేనాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం; అభిపన్నం చ మృత్యునా- వశీకృతం చ. కేన దర్శనలక్షణేన సాధనేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతీత్య- మృత్యుగోచరత్వమతిక్రమ్య ముచ్యతే - స్వతన్త్రో మృత్యోరవశ్యో భవతీత్యర్థః. నన్వుద్గీథ ఏవాభిహితం- యేనాతిముచ్యతే స ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనేతి. బాఢం- ఉక్తః. యో ఽనుక్తో విశేషస్తత్ర- తదర్థో ఽయమారమ్భ ఇత్యదోషః. హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేత్యాహ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతస్యార్థం వ్యాచష్టే - కః పునర్హోతా యేన మృత్యుమతిక్రామతీతి. ఉచ్యతే - వాగ్వై యజ్ఞస్య - యజమానస్య. * యజ్ఞో వై యజమాన ఇతి శ్రుతేః. యజ్ఞస్య - యజమానస్య యా వాక్ - సైవ హోతా ఽధియజ్ఞే. కథం. తత్- తత్ర యా ఇయం వాక్ యజ్ఞస్య-యజమానస్య. సో ఽయం- ప్రసిద్ధో ఽగ్నిరధిదైవతం. తదేతత్ అన్నప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. స చ- అగ్నిర్హోతా- * అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః. యదేతద్యజ్ఞస్య సాధనద్వయం- హోతా చర్త్విగధియజ్ఞ, మధ్యాత్మం చ వాక్, ఏతదుభయం సాధనద్వయం పరిచ్ఛిన్నం మృత్యునాప్తం- స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తేన కర్మణా- మృత్యునా ప్రతిక్షణమన్యథాత్వమాపాద్యమానం వశీకృతం. తదనేనాధిదైవతరూపేణాగ్నినా దృశ్యమానం యజమానస్య మృత్యోరతిముక్తయే భవతి. తదేతదాహ (స ముక్తిః) సః - హోతాగ్నిర్ముక్తిః- అగ్నిస్వరూపదర్శనమేవ ముక్తిః. యదైవ సాధనద్వయమగ్నిరూపేణ పశ్యతి- తదానీమేవ హి స్వాభావికాదాసఙ్గాన్మృత్యోర్విముచ్యతే ఆధ్యాత్మికాత్, పరిచ్ఛిన్నరూపాదాధిభౌతికాచ్చ. తస్మాత్ సః- హోతాగ్నిరూపేణ దృష్టో ముక్తిః- ముక్తిసాధనం యజమానస్య. (సాతిముక్తిః) సైవ చ ముక్తిః- సాతిముక్తిః- అతిముక్తిసాధనమిత్యర్థః. సాధనద్వయస్య పరిచ్ఛిన్నస్య యా ఽధిదేవతారూపేణాపరిచ్ఛిన్నేనాగ్నిరూపేణ యా దృష్టిః- సా ముక్తిః. యా ఽసౌ ముక్తిరధిదేవతాదృష్టిః- సైవాధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదవిషయాసఙ్గాస్పదం మృత్యుమతిక్రమ్యాధిదేవతాత్వస్య- అగ్నిభావస్య ప్రాప్తిర్యా ఫలభూతా, - సాతిముక్తిరిత్యుచ్యతే. తస్యా అతిముక్తేర్ముక్తిరేవ సాధనమితి కృత్వా సాతిముక్తిరిత్యాహ. యజమానస్య హ్యతిముక్తిర్వాగాదీనామగ్న్యాదిభావ ఇత్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతం. తత్ర సామాన్యేన ముఖ్యప్రాణదర్శనమాత్రం ముక్తిసాధనముక్తం - న తద్విశేషో వాగాదీనామగ్న్యాదిదర్శనం. ఇహ విశేషో వర్ణ్యతే. మృత్యుప్రాప్త్యతిముక్తిస్తు సైవ ఫలభూతా- యోద్గీథబ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాతా * మృత్యుమతిక్రాన్తో దీప్యత ఇత్యాద్యా. ౩

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తగ్ం సర్వమహోరాత్రాభ్యామభిపన్నం కేనయజమానోఽహోరాత్రయోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యధ్వర్యుణర్త్విజాచ

ఆ.— తత్ర ప్రథమం మునేరాభిముఖ్యమాపాదయితుం సమ్బోధయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉక్తరీత్యాశ్వలప్రశ్నే ప్రస్తుతే తస్యోద్గీథాధికారేణ సఙ్గతిమాహ (తత్రేతి) మధుకాణ్డే పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతే యదుద్గీథప్రకరణం- తస్మిన్నాసఙ్గపాప్మనో మృత్యోరత్యయః సముచ్చితేన కర్మణా సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాత ఇతి సమ్బన్ధః. తస్యైవ- ఉద్గీథదర్శనస్యేతి యావత్. పరీక్షావిషయః- విచారభూమిరయం - ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. తచ్ఛబ్దః సమనన్తరనిర్దిష్టగ్రన్థవిషయః. దర్శనం - ఉద్గీథోపాసనం. తస్య విశేషః- వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వవిజ్ఞానం. తత్సిద్ధ్యర్థోఽయం క్రమః. ఏవమవాన్తరసఙ్గతిముక్త్వా ప్రశ్నాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమితి) మృత్యునాఽఽప్తమిత్యనేన మృత్యునాఽభిపన్నమిత్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (న కేవలమితి) కర్మణో మృత్యుత్వాత్తేన మృత్యోరత్యయాయోగాత్తదత్యయసాధనం కించిద్దర్శనమేవ వాచ్యమిత్యాశయేన పృచ్ఛతి (కేనేతి) దర్శనవిషయం ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) యేన ముఖ్యప్రాణాత్మదర్శనేనాతిముచ్యతే- తదుద్గీథప్రక్రియాయామేవోక్తం. తథా చ మృత్యోరత్యయోపాయస్య విజ్ఞానస్య నిర్జ్ఞాతత్వాత్కేనేతి ప్రశ్నానుపపత్తిరితి యోజనా. తస్యైవ పరీక్షావిషయోఽయమిత్యాదావుక్తమాదాయ పరిహరతి (బాఢమితి) ఉద్గీథప్రకరణే వాగాదేరగ్న్యాద్యాత్మత్వదర్శనరూపో యో విశేషో వక్తవ్యోపి నోక్తః- తదుక్త్యర్థోఽయం ప్రశ్నప్రతివచనరూపో గ్రన్థ ఇతి కృత్వా కేనేత్యాది ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. కీదృక్పునర్దర్శనం మృత్యుజయసాధనం హోత్రేత్యాదావుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) వ్యాచష్టే- వాగ్వై యజ్ఞస్యేత్యాదినేతి శేషః. వ్యాఖ్యానమేవ విశదయితుం పృచ్ఛతి (కః పునరితి) దర్శనవిషయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) యజ్ఞశబ్దస్య యజమానే వృద్ధప్రయోగో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞ ఇతి) యజమానస్య యా వాగధ్యాత్మం- సైవాధియజ్ఞే హోతాస్తు- తథాపి కథం తయోరద్వైతాత్మనా దర్శనమిత్యాహ (కథమితి) తయోరగ్న్యాత్మనా దర్శనముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన వ్యాచష్టే (తత్రేతి) కథం పునర్వాగగ్న్యోరేకత్వం- తదాహ (తదేతదితి) తయోరేకత్వేపి కుతో హోతుస్తదైక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి) స ముక్తిరిత్యేతదవతారయితుం భూమికాం కరోతి (యదేతదితి) న కేవలమేతదుభయం మృత్యునాఽసంస్పృష్టమేవ- కింతు తేన వశీకృతం చేత్యాహ (స్వాభావికేతి) మృత్యునాఽఽప్తం మృత్యునాఽభిపన్నమిత్యనయోరర్థమనూద్య హోత్రేత్యాదేరర్థమనువదతి (తదనేనేతి) సాధనద్వయం తచ్ఛబ్దార్థః. యజమానగ్రహణం హోతురుపలక్షణం. ఉక్తేఽర్థే సమనన్తరం వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (తదేతదాహేతి) ముక్తిశబ్దస్తత్సాధనవిషయః. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (అగ్నిస్వరూపేణేతి) వాచో హోతుశ్చాగ్నిస్వరూపేణ దర్శనమేవ ముక్తిహేతురితి యావత్. ఉక్తమర్థం ప్రపఞ్చయతి (యద్వైవేతి) స ముక్తిరిత్యస్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరం సముత్థాప్య వ్యాచష్టే (సాతిముక్తిరితి) ముక్త్యతిముక్త్యోరసఙ్కీర్ణత్వం దర్శయతి (సాధనద్వయస్యేతి) ప్రాప్తిరతిముక్తిరితి సమ్బన్ధః. తామేవ సఙ్గృహ్ణాతి (యా ఫలభూతేతి) ఫలభూతాయామగ్న్యాదిదేవతాప్రాప్తౌ కథమతిముక్తిశబ్దోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యా ఇతి) నను వాగాదీనామగ్న్యాదిభావోఽత్ర శ్రూయతే- యజమానస్య న కించిదుచ్యతే- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) తర్హి తేనైవ గతార్థత్వాదనర్థకమిదం బ్రాహ్మణమిత్యాశఙ్క్య బాఢమిత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తత్రేతి) దర్శనవత్ఫలేపి విశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్యుప్రాప్తీతి.) ౩

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) ప్రథమం యాజ్ఞవల్క్యేతి సమ్బోధ్య వక్ష్యమాణం ప్రశ్నమశ్వల ఉవాచేత్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నమాహ (యదిదం సర్వం మృత్యునాఽఽప్తం సర్వం మృత్యునాఽభిపన్నమిత్యాది) యదిదం- ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధం జగచ్చేతనాచేతనాత్మకం మృత్యునా- మృత్యుశబ్దోపలక్షితేన జన్మజరామరణధర్మేణాఽఽప్తం- వ్యాప్తం. న కేవలం వ్యాప్తం - కింతు మృత్యునాఽభిపన్నం - వశీకృతం చేత్యేతత్సిద్ధమిత్యర్థః. యద్వా- ఆప్తమిత్యస్య వివరణమభిపన్నమితి. ఇతి ప్రశ్నోపయుక్తం సిద్ధమర్థమనూద్య వివక్షితం ప్రశ్నమాహ (కేన యజమానో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇతీతి) ఏవం సతి యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థం కర్మ కుర్వన్నధికారీ కేనానుష్ఠితేన సాధనేన మృత్యోర్వ్యాప్తిం- సంసారబన్ధమతిక్రమ్య క్షిప్రం విద్యాసిద్ధ్యాముచ్యత ఇత్యర్థః. తమేతం ప్రశ్నం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రతివక్తి (హోత్రర్త్విజాగ్నినా వాచేతి) తదర్థమూఢం తమాశ్వలం ప్రతి పునస్స్వయమేవ తదేతద్వ్యాచష్టే (వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా తద్యేయం వాక్సోయమగ్నిస్స హోతా స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి) కర్మాఙ్గభూతే హోతర్యగ్న్యభిన్నత్వేన వాగ్న్యధిష్ఠితత్వేన వాఽధ్యాతాయా వాచో దృష్ట్యా కృతాయాం కర్మణో వీర్యవత్తరతయా బ్రహ్మోపాసనద్వారా జీవద్దశాయామేవ విశ్లిష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరదురితభరత్వలక్షణా ముక్తిర్భవతి, శరీరవియోగానన్తరం ప్రకృత్యతిక్రాన్తపదాధిరోహణలక్షణాఽతిముక్తిర్భవతీత్యర్థః. క్రమాదుద్దేశ్యవిధేయాభిప్రాయస్స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి లిఙ్గభేదేనాయం నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. వాగ్వై యజ్ఞస్య హోతా- యజ్ఞాఙ్గభూతహోతరి వాగ్దృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తద్యేయం వాక్- యా హోతర్యధ్యస్యమానా వాగిత్యర్థః. సోయమగ్నిస్స హోతా - సా వాగేవాగ్న్యధిష్ఠితత్వాదినాఽగ్న్యభేదేన ధ్యాతా హోతర్యధ్యస్యమానా ముక్త్యాదిసాధనమిత్యర్థః. స ముక్తిస్సాతిముక్తిరితి కారణే కార్యోపచారః. ౩

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) స్వాభావికాదజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తాత్కర్మలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. తస్య కర్మణస్సాసఙ్గస్య మృత్యోరాశ్రయభూతానాం దర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనానాం యో విపరిణామహేతుః కాలః- తస్మాత్కాలాత్పృథగతిముక్తిర్వక్తవ్యేతీదమారభ్యతే. క్రియానుష్ఠానవ్యతిరేకేణాపి ప్రాగూర్ధ్వం చ క్రియాయాః సాధనవిపరిణామహేతుత్వేన వ్యాపారదర్శనాత్కాలస్య - తస్మాత్పృథక్కాలా

క్షుషాదిత్యేనచక్షుర్వైయజ్ఞస్యాధ్వర్యుస్తద్యదిదం చక్షుఃసోసావాదిత్యఃసోధ్వర్యుః సముక్తిఃసాతిముక్తిః॥ ౪

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచయదిదగ్ంసర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామాప్తగ్ంసర్వంపూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామభిపన్నంకేనయజమానః పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిమతిముచ్యతఇత్యుద్గాత్రర్త్విజావాయునాప్రాణేనప్రాణోవైయజ్ఞస్యోద్గాతాతద్యోయంప్రాణస్సవాయుఃసఉద్గాతాసముక్తిఃసాతిముక్తిః॥ ౫

దతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యతఆహ (యదిదంసర్వమహోరాత్రాభ్యామాప్తం) సచకాలోద్విరూపః- అహోరాత్రాదిలక్షణస్తిథ్యాదిలక్షణశ్చ. తత్రాహోరాత్రాదిలక్షణాత్తావదతిముక్తిమాహ - అహోరాత్రాభ్యాంహిసర్వం, జాయతేవర్ధతేవినశ్యతిచ- తథాయజ్ఞసాధనంచయజ్ఞస్య-యజమానస్యచక్షురధ్వర్యుశ్చ,. శిష్టాన్యక్షరాణిపూర్వవన్నేయాని. యజమానస్యచక్షురధ్వర్యుశ్చసాధనద్వయమధ్యాత్మాధిభూతపరిచ్ఛేదంహిత్వాఽధిదైవతాత్మనాదృష్టంయత్- సముక్తిః- సోఽధ్వర్యురాదిత్యభావేనదృష్టోముక్తిః. సైవ - ముక్తిరేవాతిముక్తిరితిపూర్వవత్. ఆదిత్యాత్మభావమాపన్నస్యహినాహోరాత్రేసమ్భవతః. ౪

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరమవతార్యతాత్పర్యమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఆశ్రయభూతానికానితానీత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శపూర్ణమాసాదీతి) ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం- విపరిణామః. అగ్న్యాదిసాధనాన్యాశ్రిత్యకామ్యంకర్మమృత్యుశబ్దితముత్పద్యతే- తేషాంసాధనానాంవిపరిణామహేతుత్వాత్కాలోమృత్యుః. తతోఽతిముక్తిర్వక్తవ్యేత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భఇత్యర్థః. కర్మణాముక్తిరుక్తాచేత్- కాలాదపిసోక్తైవ - తస్యకర్మాన్తర్భావేనమృత్యుత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి) కర్మనిరపేక్షతయాకాలస్యమృత్యుత్వం వ్యుత్పాదయతి (క్రియేతి). కాలస్యపృథఙ్మృత్యుత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి.) ఉత్తరగ్రన్థస్థప్రశ్నయోర్విషయంభేత్తుంకాలంభినత్తి (సచేతి) ఆదిత్యశ్చన్ద్రశ్చేతికర్తృభేదాద్ద్వైవిధ్యమున్నేయం. కాలస్యద్వైరూప్యేసత్యాద్యప్రశ్నస్యవిషయమాహ (తత్రేతి) అహోరాత్రయోర్మృత్యుత్వేసిద్ధేతాభ్యామతిముక్తిర్వక్తవ్యా- తదేవకథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాభ్యామితి) యజ్ఞసాధనంచ- తథాతాభ్యాంజాయతేవర్ధతేవినశ్యతిచేతిసమ్బన్ధః. ప్రతివచనవ్యాఖ్యానేయజ్ఞశబ్దార్థమాహ (యజమానస్యేతి) సముక్తిరిత్యస్యతాత్పర్యార్థమాహ (యజమానస్యేత్యాదినా) తస్యైవాక్షరార్థంకథయతి (సోఽధ్వర్యురితి) యథోక్తనీత్యాఆదిత్యాత్మత్వేపికథమహోరాత్రలక్షణాన్మృత్యోరతిముక్తిః- అతఆహ (ఆదిత్యేతి) * నోదేతానాస్తమేతేత్యాదిశ్రుతేరాదిత్యేవస్తుతోనాహోరాత్రేస్తః- తథాచతదాత్మనివిదుష్యపితేనసమ్భవతఇత్యర్థః. ౪

రం.— సఏవపునఃపృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదిదంసర్వమహోరాత్రాభ్యామిత్యాదినా) అహోరాత్రయోరాప్తిర్నామకతిపయాహోరాత్రైస్స్వినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ(అధ్వర్యుణర్త్విజాచక్షుషాదిత్యేనేతి) ఆదిత్యాధిష్ఠితత్వాదినాఆదిత్యాభేదారోపవిషయభూతచక్షుస్సృష్టివిషయఃకర్మాఙ్గభూతోఽధ్వర్యుర్ముక్త్యాదిహేతురిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౪

శం.— ఇదానీంతిథ్యాదిలక్షణాదతిముక్తిరుచ్యతే (యదిదంసర్వం) అహోరాత్రయోరవిశిష్టయోరాదిత్యఃకర్తా- నప్రతిపదాదీనాంతిథీనాం. తాసాంతువృద్ధిక్షయోపగమనేనప్రతిపత్ప్రభృతీనాంచన్ద్రమాఃకర్తా. అతస్తదాపత్త్యాపూర్వపక్షాపరపక్షాత్యయః - ఆదిత్యాపత్త్యాఽహోరాత్రాత్యయవత్. తత్రయజమానస్యప్రాణోవాయుః-సఏవోద్గాతేత్యుద్గీథబ్రాహ్మణేఽవగతం. *వాచాచహ్యేవసప్రాణేనచోదగాయదితిచనిర్ధారితం. *అథైతస్యప్రాణస్యాపఃశరీరంజ్యోతీరూపమసౌచన్ద్రఇతిచప్రాణవాయుచన్ద్రమసామేకత్వాచ్చన్ద్రమసావాయునాచోపసంహారేనకశ్చిద్విశేషః. ఏవంమన్యమానాశ్రుతిర్వాయునాధిదైవతరూపేణోపసంహరతి. అపిచ - వాయునిమిత్తౌహివృద్ధిక్షయౌచన్ద్రమసః- తేనతిథ్యాదిలక్షణస్యకాలస్యకర్తురపికారయితావాయుః-అతోవాయుమాపన్నస్తిథ్యాదికాలాదతీతోభవతీత్యుపపన్నతరంభవతి. తేనశ్రుత్యన్తరేచన్ద్రరూపేణదృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చ- ఇహతుకాణ్వానాంసాధనద్వయస్యతత్కారణరూపేణవాయ్వాత్మనాదృష్టిర్ముక్తిరతిముక్తిశ్చేతినశ్రుత్యోర్విరోధః. ౫

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి) నన్వహోరాత్రాదిలక్షణేకాలేతిథ్యాదిలక్షణస్యకాలస్యాన్తర్భావాత్తతోఽతిముక్త్యావుక్తాయాంతిథ్యాదిలక్షణాదపికాలాదసావుక్తైవేతికృతంపృథగారమ్భేణేతి- తత్రాహ (అహోరాత్రయోరితి) అవిశిష్టయోః- వృద్ధిక్షయశూన్యయోరితియావత్. కథంతర్హితిథ్యాదిలక్షణాత్కాలాదతిముక్తిః- అతఆహ (అతస్తదాపత్త్యేతి) చన్ద్రప్రాప్త్యాతిథ్యాద్యత్యయోమాధ్యన్దినశ్రుత్యోచ్యతే- కాణ్వశ్రుత్యాతువాయుభావాపత్త్యాతదత్యయఉక్తః- తథాచశ్రుత్యోర్విరోధేకస్సమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) కాణ్వశ్రుతావితియావత్. ఉద్గాతురపిప్రాణాత్మకవాయురూపత్వంశ్రుతిద్వయానుసారేణదర్శయతి (సఏవేతి) నకేవలముద్గాతుః ప్రాణత్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణప్రతిపన్నం - కింతువిచార్యనిర్ధారితంచేత్యాహ (వాచేతి) ప్రాణచన్ద్రమసోశ్చైకత్వంసప్తాన్నాధికారేనిర్ధారితమిత్యాహ (అథేతి) ఉక్తయారీత్యాప్రాణాదీనామేకత్వేశ్రుత్యోరవిరోధంఫలితమాహ (ప్రాణేతి) మనోబ్రహ్మణోశ్చన్ద్రమసా, ప్రాణోద్గాత్రోశ్చవాయునో, పాస్యత్వేనోపసఙ్గ్రహేమృత్యుతరణేవిశేషోనాస్తీతిశ్రుత్యోర్వికల్పేనోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉపసంహరతి- ప్రాణముద్గాతారంచతద్రూపేణోపాస్యతయాసఙ్గ్ర

ఉ.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమనారమ్బణమివ కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గం లోకమాక్రమత ఇతి బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణ మనో వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మా తద్యదిదం మనః సోఽసౌ చన్ద్రః స బ్రహ్మా స ముక్తిః సాతిముక్తిరిత్యతిమోక్షా అథ సమ్పదః॥ ౬

హాలికాణ్వశ్రుతిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ కాణ్వశ్రుతిరుపపన్నేత్యాహ (అపిచేతి) - వాయుః సూత్రాత్మా - తన్నిమిత్తౌ స్వావయవస్య చన్ద్రమసో వృద్ధిహ్రాసౌ - సూత్రాధీనా హి చన్ద్రాదేర్జగతశ్చేష్టేత్యర్థః. వృద్ధ్యాదిహేతుత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) - కర్తుః - చన్ద్రస్యేత్యర్థః. వాయోశ్చన్ద్రమసి కారయితృత్వేఽపి ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (అత ఇతి) ఉదితానుదితహోమవద్వికల్పముపేత్యావిరోధముపసంహరతి (తేనేతి) శ్రుత్యన్తరం - మాధ్యన్దినశ్రుతిః. సాధనద్వయస్యేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే - తత్రాద్యౌ మనసో బ్రహ్మణశ్చేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర ప్రాణస్యోద్గాతుశ్చేత్యర్థః. తచ్ఛబ్దశ్చన్ద్రవిషయః. ౫

రం.—— పునః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదం సర్వం పూర్వపక్షాపరపక్షాభ్యామిత్యాది) పూర్వపక్షాపరపక్షయోరాప్తిర్నామ కతిపయపక్షైర్వినశ్వరత్వం. ఉత్తరమాహ (ఉద్గాత్రర్త్విజా వాయునా ప్రాణేనేతి) వాయువికారత్వాదినా వాయ్వభిన్నముఖ్యప్రాణదృష్టివిషయభూత ఉద్గాతా కర్మాఙ్గభూతః పూర్వవన్ముక్త్యతిముక్తిహేతురిత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

శం.—— మృత్యోః కాలాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా యజమానస్య. సోఽతిముచ్యమానః కేనావష్టమ్భేన పరిచ్ఛేదవిషయం మృత్యుమతీత్య ఫలం ప్రాప్నోతి - అతిముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే - యదిదం - ప్రసిద్ధమన్తరిక్షం - ఆకాశోఽనారమ్బణం - అనాలమ్బనం. ఇవశబ్దాదస్త్యేవ తత్రాలమ్బనం - తత్తు న జ్ఞాయత ఇత్యభిప్రాయః. యత్తు తదజ్ఞాయమానమాలమ్బనం - తత్సర్వనామ్నా కేనేతి పృచ్ఛ్యతే. - అన్యథా ఫలప్రాప్తేరసమ్భవాత్. యేనావష్టమ్భేన - ఆక్రమేణ యజమానః కర్మఫలం ప్రతిపద్యమానోఽతిముచ్యతే - కింతదితి ప్రశ్నవిషయః. కేనాక్రమేణ యజమానః స్వర్గం లోకమాక్రమత ఇతి - స్వర్గం లోకం - ఫలం ప్రాప్నోతి - అతిముచ్యత ఇత్యర్థః. (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) అక్షరన్యాసః పూర్వవత్. తత్రాధ్యాత్మం యజ్ఞస్య - యజమానస్య యదిదం - ప్రసిద్ధం మనః - సోఽసౌ చన్ద్రోఽధిదైవం. మనోఽధ్యాత్మం చన్ద్రమా అధిదైవతమితి హి ప్రసిద్ధం. స ఏవ చన్ద్రమా బ్రహ్మర్త్విక్. తేనాధిభూతం బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నం రూపం, మధ్యాత్మం చ మనసః, ఏతద్ద్వయమపరిచ్ఛిన్నేన చన్ద్రమసో రూపేణ పశ్యతి - తేన చన్ద్రమసా మనసావలమ్బనేన కర్మఫలం స్వర్గలోకం ప్రాప్నోతి - అతిముచ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఇతీత్యుపసంహారార్థం వచనం. ఇతి - ఏవం ప్రకారా మృత్యోరతిమోక్షాః. సర్వాణి హి దర్శనప్రకారాణి యజ్ఞాఙ్గవిషయాణ్యస్మిన్నవసర ఉక్తానీతి కృత్వోపసంహారః. - ఇత్యతిమోక్షాః - ఏవం ప్రకారా అతిమోక్షా ఇత్యర్థః. (అథ సమ్పదః) అథ - అధునా సమ్పద ఉచ్యన్తే. సమ్పన్నామ - కేనచిత్సామాన్యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం ఫలవతాం తత్ఫలాయ సమ్పాదనం సమ్పత్. ఫలస్యైవ వా. సర్వోత్సాహేన ఫలసాధనానుష్ఠానే ప్రయతమానానాం కేనచిద్వైగుణ్యేనాసమ్భవః. తదిదానీమాహితాగ్నిః సన్ యత్కించిత్కర్మాగ్నిహోత్రాదీనాం యథాసమ్భవమాదాయ - ఆలమ్బనీకృత్య కర్మఫలవిద్వత్తాయాం సత్యాం యత్కర్మఫలకామో భవతి - తదేవ సమ్పాదయతి. అన్యథా రాజసూయాశ్వమేధపురుషమేధసర్వమేధలక్షణానామనధికృతానాం త్రైవర్ణికానామప్యసమ్భవాత్తేషాం తత్పాఠః స్వాధ్యాయార్థ ఏవ కేవలః స్యాత్ - యది తత్ఫలప్రాప్త్యుపాయః కశ్చన న స్యాత్. తస్మాత్తేషాం సమ్పదైవ తత్ఫలప్రాప్తిః. తస్మాత్సమ్పదామపి ఫలవత్త్వం - అతః సమ్పద ఆరభ్యన్తే. ౬

ఆ.—— యదిదమన్తరిక్షమిత్యాది ప్రశ్నాన్తరం వృత్తానువాదపూర్వకముపాదత్తే (మృత్యోరితి) - వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావేన క్రియాపదే నేతవ్యే. ఇతి - ఏతత్ప్రశ్నరూపముచ్యతే - సమనన్తరవాక్యేనేతి యావత్. తద్వ్యాచష్టే (యదిదమితి) - కేనేతి ప్రశ్నస్య విషయమాహ (యత్త్వితి) - ప్రశ్నవిషయం ప్రపఞ్చయతి (అన్యథేతి) - ఆలమ్బనమన్తరేణేతి యావత్. ప్రశ్నార్థం సఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (కేనేతి) - అక్షరన్యాసః - అక్షరాణామర్థేషు వృత్తిరితి యావత్. మనో వై యజ్ఞస్యేత్యాదేరర్థమాహ (తత్రేతి) - వ్యవహారభూమిః సప్తమ్యర్థః. వాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ద్వితీయాతృతీయాభ్యాం సమ్బధ్యతే. దర్శనఫలమాహ (తేనేతి) వాగాదీనామగ్న్యాదిభావేన దర్శనముక్తం - త్వగాదీనాం తు బాహ్యాదిభావేన దర్శనం వక్తవ్యం - తత్కథమవక్తవ్యశేషే సత్యుపసంహారోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాణీతి) - వాగాదావుక్తన్యాయస్య - త్వగాదావతిదేశోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ (ఏవం ప్రకారా ఇతి) - అథశబ్దో దర్శనప్రభేదకథనానన్తర్యార్థః. కేయం సమ్పన్నామేతి పృచ్ఛతి (సమ్పన్నామేతి), ఉత్తరమాహ (కేనచిదితి) మహతాం ఫలవతాం - అశ్వమేధాదికర్మణాం కర్మత్వాదినా సామాన్యేనాల్పీయస్సు కర్మసు వివక్షితఫలసిద్ధ్యర్థం సమ్పత్తిః సమ్పదుచ్యతే. యథాశక్త్యగ్నిహోత్రాదినిర్వర్తనేనాశ్వమేధాదిమయా నిర్వర్త్యత ఇతి ధ్యానం సమ్పదిత్యర్థః. యద్వా - ఫలస్యైవ - దేవలోకాదేరుజ్జ్వలత్వాదిసామాన్యేనాజ్యాద్యాహుతిసమ్పాదనం సమ్పదిత్యాహ (ఫలస్యేతి) సమ్పదనుష్ఠానావసరమాదర్శయతి (సర్వోత్సాహేనేతి) అసమ్భవః - అనుష్ఠానస్యేతి శేషః. కస్మిన్కాలే సమ్పదనుష్ఠానేఽధికార ఇతి దర్శయితుమాహితాగ్నిః సన్నిత్యుక్తం. అగ్నిహోత్రాదీనామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. యథాసమ్భవం - వర్ణాశ్రమానురూపమితి యావత్. ఆదాయేత్యస్య వ్యాఖ్యానమాలమ్బనీకృత్యేతి. న కేవలం కర్మిత్వమేవ సమ్పదనుష్ఠాతురపేక్షితే - కింతు తత్ఫలవిద్వత్త్వమపీత్యాహ (కర్మేతి) తదేవ - కర్మఫలమేవేత్యర్థః. కర్మాణ్యేవ ఫలవన్తి - న సమ్పదః - తత్కథం తాసాం కార్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యథేతి) విహితాధ్యయనస్యార్థజ్ఞానానుష్ఠానాదిపరత్వప్రకరణాత్ఫలవత్త్వమిష్టం. న చాశ్వమేధాదీనాం సర్వేషామనుష్ఠానసమ్భవః - కర్మస్వధికృతానామపి త్రైవర్ణి

ః.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి తిసృభిరితి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయా కిం తాభిర్జయతీతి యత్కించేదం ప్రాణభృదితి॥ ౮

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి యా హుతా అతినేదన్తే యా హుతా అధిశేరతే కిం తాభిర్జయతీతి యా

గానాం కేషాంచిదనుష్ఠానాసమ్భవాత్. అతస్తేషాం తదధ్యయనార్థవత్త్వోపపత్త్యై సమ్పదామపి ఫలవత్త్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. మహతోఽశ్వమేధాదిఫలస్య కథమల్పీయసా సమ్పదా ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య శాస్త్రప్రామాణ్యాదిత్యభిప్రేత్యాహ (యదీతి) తదాతత్వారః స్వాధ్యాయార్థ ఏవేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అధ్యయనస్య ఫలవత్త్వేన వక్తవ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తేషాం- రాజసూయాదీనామితి యావత్. బ్రాహ్మణాదీనాం రాజసూయాద్యధ్యయనసామర్థ్యాత్తేషాం సమ్పదైవ తత్ఫలప్రాప్తావపి కిం సిధ్యతి - తత్రాహ (తస్మాత్సమ్పదామితి) కర్మణామివేతి దృష్టాన్తార్థోఽపిశబ్దః. తాసాం ఫలవత్త్వే ఫలితమాహ (అతఇతి) ౬

రం.—— పునరేవాశ్వలః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదమన్తరిక్షమిత్యాదినా) అనారమ్బణం- రలమోరభేదః. అన్తరిక్షమిదమనాలమ్బనమివ దృశ్యతే. తత్- అన్తరిక్షం స్వయమనాలమ్బనం కేనాక్రమేణ- ఆక్రమణసాధనేన కేన వా ఆక్రమ్య యజమానః- బ్రహ్మవిద్యార్థకర్మానుష్ఠాతా స్వర్గం- నిరతిశయసుఖరూపతయా స్వర్గాఖ్యమప్రాకృతం ముక్తిస్థానం భగవల్లోకమాక్రమత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వర్గలోకశబ్దస్య భగవల్లోకవాచిత్వేన సముక్తిస్థానే ముక్తిరిత్యుత్తరవాక్యస్వారస్యం భవతి. ఉత్తరమాహ (బ్రహ్మణర్త్విజా మనసా చన్ద్రేణేతి) చన్ద్రాభిన్నత్వేన వాతదభిమానిత్వేన వా ధ్యాతమనో దృష్ట్యోపాసితో బ్రహ్మ భగవల్లోకాక్రమణసాధనమిత్యర్థః (ఇత్యతిమోక్షా ఇతి) ఇతి- అనేన ప్రకారేణాతిమోక్షాః- ప్రతిమణ్డలాతిక్రమణరూపమోక్షప్రశ్నాస్సమాప్తా ఇత్యర్థః. (అథ సమ్పద ఇతి) ఉచ్యన్త ఇతి శేషః. యేనాగ్నిహోత్రాదీనాం ఫలవత్కర్మణామన్తవఫలాయ సమ్పాదనం- సా సమ్పత్. ౬

శం.—— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ- అభిముఖీకరణాయ. కతిభిరయమద్యాస్మిన్యజ్ఞే- కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాభిః ఋగ్జాతిభిరయం హోతా- ఋత్విగస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- శస్త్రం శంసతి. ఆహేతరః- తిసృభిః ఋగ్జాతిభిరితి. ఉక్తవన్తం ప్రత్యాహేతరః- కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి. సఙ్ఖ్యేయవిషయోఽయం ప్రశ్నః- పూర్వస్తు సఙ్ఖ్యావిషయః. పురోనువాక్యా చ- ప్రాక్ప్రయోగకాలాద్యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- ఋగ్జాతిః పురోనువాక్యేత్యుచ్యతే. యాగార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- ఋగ్జాతిర్యాజ్యా. శస్త్రార్థం యాః ప్రయుజ్యన్తే ఋచః- ఋగ్జాతిః శస్యా. సర్వాస్తు యాః కాశ్చనర్చః- తాః స్తోత్రియా వా అనువాక్యా వా సర్వా ఏవ తాస్వేవ తిసృషు ఋగ్జాతిష్వన్తర్భవన్తి. కిం తాభిర్జయతీతి. యత్కించేదం ప్రాణభృదితి. అతశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్యత్కించిత్ప్రాణభృజ్జాతం- తత్సర్వం జయతి. తత్సర్వం ఫలజాతం సమ్పాదయతి సఙ్ఖ్యాదిసామాన్యేన. ౮

ఆ.—— సమ్పదామారమ్భముపపాద్య ప్రశ్నవాక్యముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యేతీతి). ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కతిభిరిత్యాదినా) కతిభిః, కతమా, ఇతి ప్రశ్నయోర్విషయభేదం దర్శయతి (సఙ్ఖ్యేయేతి). స్తోత్రియాణామన్యాపి కాచిదృగ్జాతిరస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాస్త్వితి) అవ్యాపేతి శస్త్రజాతిగ్రహః. విధేయభేదాత్సర్వశబ్దాపునరుక్తిః. అతశ్చ- సమ్పత్తికారణాదిత్యర్థః. సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్- త్రిత్వావిశేషాదితి యావత్. ప్రాణభృజ్జాతం- లోకత్రయం వివక్షితం. ౮

రం.—— తమేవ సమ్పద్విషయమశ్వలప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్యర్గ్భిర్హోతాస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతీతి) అయం హోతాద్య- యజ్ఞకాలే కతిభిః ఋగ్భిః- కతిసఙ్ఖ్యాకాభిః ఋగ్భిః అస్మిన్యజ్ఞే కరిష్యతి- హౌత్రమితి శేషః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (తిసృభిరితీతి) ఋగ్భిరిత్యనుషఙ్గః. పునః ప్రశ్నమశ్వలస్యాహ (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతీతి) సఙ్ఖ్యేయర్గ్విశేషవిషయోఽయం ప్రశ్నః. పూర్వస్తు ఋగ్నిష్ఠసఙ్ఖ్యావిషయ ఇతి భేదః. కాస్తా ఋచ ఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చ తృతీయేతి) యాగకాలాత్ప్రాక్ప్రయుజ్యమానా ఋచః పురోనువాక్యాః. యాగసాధనభూతా ఋచో యాజ్యాః. శస్త్రార్థా ఋచశ్శస్యాః. సర్వత్ర జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం ద్రష్టవ్యం. తిసృష్వేవ హౌత్రాణామృచామన్తర్భావః- న చతుర్థః ప్రకార ఇతి భావః. ఏవమగ్రేపి. కిం తాభిర్జయతీతి పునరశ్వలప్రశ్నః. ప్రయుజ్యమానాభిస్తాభిః ఋగ్భిః కిం ఫలం యజమానః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యత్కించేదం ప్రాణభృదితి) ప్రాణిజాతం యత్కించిదస్తి- తత్సర్వం జయతీతి శేషః. ౮

శం.—— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. (కత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞ ఆహుతీర్హోష్యతీతి) కత్యాహుతిప్రకారాః. తిస్ర ఇతి. (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) పూర్వవత్. ఇతర ఆహ- యా హుతా ఉజ్జ్వలన్తి- సమిదాజ్యాహుతయః. యా హుతా అతినేదన్తే- అతీవ శబ్దం కుర్వన్తి- మాంసాద్యాహుతయః. యా హుతా అధిశేరతే- అధః- అధోగత్వా భూమేః- అధిశేరతే- పయస్సోమాహుతయః. (కిం తాభిర్జయతీతి)

హుతాఉజ్జ్వలన్తిదేవలోకమేవతాభిర్జయతిదీప్యతఇవహి దేవలోకోయాహుతా అతినేదన్తేపితృలోక † మేవతాభిర్జయత్యతీవహిపితృలోకోయాహుతా అధిశేరతేమనుష్యలోకమేవతాభిర్జయత్యధఇవహిమనుష్యలోకః॥ ౮

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచకతిభిరయమద్యబ్రహ్మాయజ్ఞందక్షిణతోదేవతాభిర్గోపాయతీత్యేకయేతికతమాసైకేతిమనఏవేత్యనన్తంవైమనోనన్తావిశ్వేదేవాఅనన్తమేవసతేనలోకంజయతి॥ ౯

తాభిః- ఏవంనిర్వర్తితాభిరాహుతిభిఃకింజయతీతి. యాఆహుతయోహుతాఃఉజ్జ్వలన్తి- ఉజ్జ్వలనయుక్తాఆహుతయోనిర్వర్తితాః. ఫలంచదేవలోకాఖ్యముజ్జ్వలమేవతేనసామాన్యేన. యామయాఏతాఉజ్జ్వలన్త్యఆహుతయోనిర్వర్త్యమానాః- తాఏతాఃసాక్షాద్దేవలోకస్యకర్మఫలస్యరూపం - దేవలోకాఖ్యంఫలమేవమయానిర్వర్త్యతఇత్యేవంసమ్పాదయతి. యాహుతాఅతినేదన్తేఆహుతయః - పితృలోకమేవతాభిర్జయతికుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యేన. పితృలోకసమ్బద్ధాయాంహిసంయమిన్యాంపుర్యాంవైవస్వతేనయాత్యమానానాంహాహతాస్స్మముఞ్చముఞ్చేతిశబ్దోభవతి- తథాతిశబ్దవత్యోఽఽహుతయః. తేనపితృలోకసామాన్యాత్పితృలోకఏవమయానిర్వర్త్యతఇతిసమ్పాదయతి. యాహుతాఅధిశేరతే- మనుష్యలోకమేవతాభిర్జయతి- భూమ్యుపరిసమ్బన్ధసామాన్యాత్. అధఇవహి-అధఏవమనుష్యలోకఃఉపరితనాన్ సాధ్యాన్ లోకానపేక్ష్య. అథవా- అధోగమనమపేక్ష్య. అతోమనుష్యలోకఏవమయానిర్వర్త్యతఇతిసమ్పాదయతిపయస్సోమాహుతినిర్వర్తనకాలే. ౮

ఆ.— ప్రథమస్సఙ్ఖ్యావిషయః- ద్వితీయస్తుసఙ్జ్ఞావిషయః- ప్రశ్నఇతివిభాగంసూచయతి (పూర్వవదితి) తేనసామాన్యేన- ఉజ్జ్వలత్వేనేతియావత్. ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకాఖ్యమితి) కథంమాంసాద్యాహుతీనాంపితృలోకేనసహాయస్సామాన్యం - తదాహ (పితృలోకేతి)। (అధోగమనమపేక్ష్యేతి) అస్తిహిసోమాద్యాహుతీనామధస్తాద్గమనం- అస్తిచమనుష్యలోకస్యపాపప్రచురస్యతాదృగ్గమనం- తదపేక్ష్యేత్యర్థః. అతః- సామాన్యాదితియావత్. ౮

రం.— పునరశ్వలఃప్రశ్నమాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచకత్యయమద్యాధ్వర్యురస్మిన్యజ్ఞఆహుతీర్హోష్యతీతి) కతిసఙ్ఖ్యాకాఆహుతీర్హోష్యతీత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. అత్రయాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (తిస్రఇతి) పునఃప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్రఇతి) ఉత్తరం (యాహుతాఉజ్జ్వలన్తియాహుతాఅతినేదన్తేయాహుతాఅధిశేరతేఇతి) యాః - ఆహుతయోహుతాస్సత్యఃఉజ్జ్వలన్తి - తాఃజ్వలనంజ్వాలాయుక్తాస్సమిదాద్యాహుతయఏకాకోటిరిత్యర్థః. యాఆహుతయోహుతాఃఅతినేదన్తే - అతీవకుత్సితశబ్దంకుర్వన్తి. * నేదశబ్దరుత్సాయాం. శీత్కారశబ్దంకుర్వన్తీత్యర్థః. తాదృశ్యోమాంసాద్యాహుతయోద్వితీయాకోటిః. యాస్త్వాహుతయోహుతాఃఅధిశేరతే - అధ - అధోగత్వాఅగ్నౌశేరతే - తాఃపయస్సోమాద్యాఆహుతయస్తృతీయాకోటిరిత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. పునఃప్రశ్నః (కింతాభిర్జయతీతి) ఉత్తరం (యాహుతాఇత్యాది) యాహుతాస్సత్యః ఉజ్జ్వలన్తి- తాభిరాహుతిభిస్సమిదాదిభిర్దేవలోకంజయతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (దీప్యతఇవహిదేవలోకఇతి) హి - యస్మాద్దేవలోకోదీప్యతఇవభాసతే- అతఉజ్జ్వలానాంసమిదాజ్యాద్యాహుతీనాముజ్జ్వలదేవలోకసాధనత్వముపపద్యతఇతిభావః. (యాహుతాఇత్యాది) యాహుతాఃఆహుతయఅతినేదన్తే- కుత్సితశబ్దంకుర్వన్తి. పితృలోకమేవతాభిః- ఆహుతిభిర్జయతీత్యత్రహేతుమాహ (ఏవమివహిపితృలోకఇతి) ఏవమివహి- యస్మాత్కుత్సితశబ్దయుక్తఏవేత్యర్థః. కుత్సితశబ్దకర్తృత్వసామాన్యాత్కుత్సితశబ్దయుక్తాభిరాహుతిభిఃకుత్సితశబ్దయుక్తంపితృలోకంజయతీత్యర్థః. పితృలోకసమ్బద్ధాయాంహిసంయమన్యాంపుర్యాంవైవస్వతేనయాత్యమానానాంహాహతాస్స్మేతిశబ్దోభవతి- అతఃపితృలోకస్యకుత్సితశబ్దయుక్తత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. (యాహుతాఇత్యాది) యాఆహుతయోహుతాఃఅగ్నావధిశేరతేఇత్యుక్తాః-తృతీయకోట్యన్తర్భూతాఆహుతయః- తాభిర్మనుష్యలోకమేవజయతీత్యత్రహేతుమాహ (అధఇవహిమనుష్యలోకఇతి) ఊర్ధ్వలోకాపేక్షయామనుష్యలోకఃఅధఇవహివర్తతే- అతస్తత్సామాన్యాదధశ్శయానాభిర్మనుష్యలోకంజయతీత్యర్థః. ౮

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవత్. అయమృత్విగ్బ్రహ్మాదక్షిణతో బ్రహ్మాసనేస్థిత్వాయజ్ఞంగోపాయతి. కతిభిర్దేవతాభిర్గోపాయతీతి. ప్రాసఙ్గికమేతద్బహువచనం- ఏకయాహిదేవతయాగోపాయత్యసౌ. ఏవంజ్ఞాతేబహువచనేనప్రశ్నోనోపపద్యతేఽస్యాయజానతః. తస్మాత్పూర్వయోఃఖణ్డికయోః ప్రశ్నప్రతివచనేషుకతిభిఃకతిభిస్తిస్రస్తిస్రఇతిప్రసఙ్గందృష్ట్వేహాపిబహువచనేనైవప్రశ్నోపక్రమః క్రియతే. అథవా- ప్రతివాదివ్యామోహార్థంబహువచనం. ఇతరఆహ (ఏకయేతి) ఏకాసాదేవతా- యయాదక్షిణతస్స్థిత్వాబ్రహ్మాసనేయజ్ఞంగోపాయతి. కతమాసైకేతి. (మనఏవేతి) మనస్సాదేవతా- * మనసాహిబ్రహ్మావ్యాప్రియతేధ్యానేనైవతస్యయజ్ఞస్యమనశ్చవాక్చవర్తనీతయోరన్యతరాం మనసాసంస్కరోతిబ్రహ్మేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తేనమనఏవదేవతా- తయామనసాహిగోపాయతిబ్రహ్మయజ్ఞం. తచ్చమనోవృత్తిభేదేనానన్తం. వైశబ్దఃప్రసిద్ధావద్యోతకః. ప్రసిద్ధంమనసఆనన్త్యం. తదానన్త్యాభిమానినోదేవా అనన్తావైవిశ్వేదేవాః- * సర్వేదేవాయత్రైకంభవన్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. తేనానన్త్యసామాన్యాదనన్తమేవసతేనలోకంజయతి. ౯

---

† ఏవమివహిపితృలోకఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి తిస్ర ఇతి కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ చ తృతీయా కతమాస్తా యా అధ్యాత్మమితి ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యాఽపానో యాజ్యా వ్యానశ్శస్యా కిం తాభిర్జయతీతి పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయత్యన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకగ్ం శస్యయా తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామ॥…… ౧౦

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— దక్షిణతః - ఆహవనీయస్యేతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం బహువచనమిత్యుక్తం ప్రకటయతి (ఏకయాహీతి) జల్పకథాప్రస్తుతేతిహాదినిధాయ బహుత్వే గత్యన్తరమాహ (అథవేతి) మనసో దేవతాత్వం సాధయతి (మనసేతి) వర్తనీ - వర్త్మనీ. తయోః - వాఙ్మనసయోర్వర్త్మనోరన్యతరాం - వాచం మనసా - మౌనేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి - వాగ్విసర్గప్రాయశ్చిత్తవిధానాదితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. తథాపి కథం సమ్పదస్సిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి) దేవాః సర్వే యస్మిన్ - మనస్యేకం భవన్తీత్యభిన్నత్వం ప్రతిపాద్యతే - తస్మిన్విశ్వేదేవదృష్ట్యా భవత్యనన్తలోకప్రాప్తిరితి శ్రుత్యన్తరస్యార్థః. అనన్తమేవేత్యాదివ్యాచష్టే (తేనేతి) ఉక్తేన ప్రకారేణేతియావత్. తేన - మనసి విశ్వేదేవదృష్ట్యా ధ్యానేనేత్యర్థః. సఙ్కత్యుపాసకోక్తిః.

౨.— పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛేతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతిభిరయమద్య బ్రహ్మా యజ్ఞం దక్షిణతో దేవతాభిర్గోపాయతీతి) విహారస్య దక్షిణత ఉపవిష్టో బ్రహ్మా కతిభిః - కతిసఙ్ఖ్యాకాభిర్దేవతాభిరుపాసితాభిర్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (ఏకయేతి) కతమా సైకేతి పునః ప్రశ్నః. సా దేవతా కేత్యర్థః. ఉత్తరం (మన ఏవేతి) తేన కిం జయతీతి పునః ప్రశ్నోఽత్రాధ్యాహర్తవ్యః. ఉత్తరమాహ (అనన్తం వై మన ఇత్యాది) తత్ర ఫలం వివక్షుః ప్రథమం మనస ఉపాస్తిప్రకారమాహ (అనన్తం వై మన ఇతి) మనః ఆనన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాస్యమిత్యర్థః. తదానన్త్యే హేతుమాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వే - సర్వే ఇత్యర్థః. దేవశబ్ద ఇన్ద్రియపరః. మనసోఽధీనానాం సర్వేషామిన్ద్రియాణామానన్త్యాన్మనస ఆనన్త్యమితి భావః. ఏవముపాసనప్రకారముక్త్వా ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) ఏవమానన్త్యగుణవిశిష్టతయోపాసితేన మనసాఽనన్తం భగవల్లోకం ముక్తిస్థానం భగవదుపాసనద్వారా జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరస్యాభావాద్యజ్ఞం గోపాయతీతి ప్రశ్నస్యాపి విద్యార్థస్య కర్మణఃషి —ప్రబ్రహ్మవిద్యాత్పాదకత్వశక్త్యాధానమేవార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం.

౩.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. కతి స్తోత్రియాః స్తోష్యత్యయముద్గాతా. స్తోత్రియా నామ ఋక్సామసముదాయః కతిపయానామృచాం. స్తోత్రియా వా శస్యా వా యాః కాశ్చన ఋచః - తాస్సర్వాస్తిస్ర ఏవేత్యాహ - తాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః పురోనువాక్యా చ యాజ్యా చ శస్యైవ తృతీయేతి. తత్ర పూర్వముక్తం * యత్కిఞ్చేదం ప్రాణభృత్సర్వం జయతీతి - తత్కేన సామాన్యేనేతి. ఉచ్యతే - కతమాస్తాస్తిస్ర ఋచః - యా అధ్యాత్మం భవన్తీతి. ప్రాణ ఏవ పురోనువాక్యా - పశబ్దసామాన్యాత్. అపానో యాజ్యా - ఆనన్తర్యాత్. అపానేన హి ప్రత్తం హవిర్దేవతా గ్రసన్తి - యాగశ్చ ప్రదానం. వ్యానః శస్యా - * అప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. (కిం తాభిర్జయతీతి) వ్యాఖ్యాతం. తత్ర విశేషసమ్బన్ధసామాన్యమనుక్తమిహోచ్యతే - సర్వమన్యద్వ్యాఖ్యాతం. లోకసమ్బన్ధసామాన్యేన పృథివీలోకమేవ పురోనువాక్యయా జయతి. అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా - మధ్యత్వసామాన్యాత్. ద్యులోకం శస్యయా - ఊర్ధ్వత్వసామాన్యాత్. తతో హ - తస్మాదాత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాదసౌ హోతాశ్వల ఉపరరామ నాయమస్మద్గోచర ఇతి.…… ౧౦

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (పూర్వవదితి) అభిముఖీకరణాయేత్యర్థః. ప్రతివచనముపాదత్తే (స్తోత్రియా వేతి) ప్రగీతమృగ్జాతం స్తోత్రం. అప్రగీతం శస్త్రం. కతమాస్తాస్తిస్ర ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తాశ్చేతి) ప్రశ్నాన్తరం వృత్తమనూద్యోపాదత్తే (తత్రేతి) యజ్ఞాధికారస్సప్తమ్యర్థః. పురోనువాక్యాదినా లోకత్రయజయలక్షణం ఫలం కేన సామాన్యేనేత్యపేక్షాయాం సఙ్ఖ్యావిశేషేణేత్యుక్తం స్మారయతి (తదితి) అధియజ్ఞముక్తం స్మారయిత్వాఽధ్యాత్మం విశేషం దర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి). ప్రాణాదౌ పురోనువాక్యాదౌ చ పృథివ్యాదిలోకదృష్టిరితి ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కతమా ఇతి) అపానే యాజ్యాదృష్టౌ హేత్వన్తరమాహ (అపానేనహీతి) హస్తాద్యాదానవ్యాపారేణేతియావత్. ప్రాణాపానవ్యాపారవ్యతిరేకేణ శస్త్రప్రయోగస్య శ్రుత్యన్తరే సిద్ధత్వాద్వ్యానే శస్యాదృష్టిరిత్యాహ (అప్రాణన్నితి) తత్ర - పురోనువాక్యాదిషు చేతియావత్. ఇహేత్యనన్తరవాక్యోక్తిః. సర్వమన్యదితి సఙ్ఖ్యాసామాన్యోక్తిః. కిం తద్విశేషసమ్బన్ధసామాన్యం - తదాహ (లోకేతి). పృథివీలక్షణేన లోకేన సహ ప్రథమత్వేన సమ్బన్ధసామాన్యం పురోనువాక్యాయామస్తి - తేన పృథివీలోకమేవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అశ్వలస్య తూష్ణీంభావం భజతోఽభిప్రాయమాహ …… ౧౦

(నాయమితి) ……

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨.— పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛేతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కత్యయమద్యోద్గాతాస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః స్తోష్యతీతి) అయముద్గాతాఽద్య - యాగకాలే అస్మిన్యజ్ఞే స్తోత్రియాః - స్తోత్రసాధనభూతా ఋచః కతిసఙ్ఖ్యాకాః స్తోష్యతీత్యర్థః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరం వదతి (తిస్ర ఇతి) పునః

ఉ.—— అథ హైనం జారత్కారవఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి యఏతేష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః కతమేత ఇతి॥ ౧

ప్రశ్నః (కతమాస్తాస్తిస్ర ఇతి) ఉత్తరం (పురోనువాక్యాచయాజ్యాచశస్యైవతృతీయేతి) ఉక్తోస్యార్థః పూర్వమేవ. పునఃపృచ్ఛతి (కతమాస్తాయా అధ్యాత్మమితి) తాః- పురోనువాక్యాద్యాస్తిస్రః అధ్యాత్మం కతమా భవన్తి- ఆసు కింరూపాధ్యాత్మదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఏవపురోనువాక్యాపానో యాజ్యావ్యానశ్శస్యేతి) పురోనువాక్యాయాజ్యాశస్యానుక్రమాదధ్యాత్మం ప్రాణాపానవ్యానదృష్టిం కృత్వా ఉద్గాతా తాః ప్రయుఞ్జీతేత్యర్థః. పునఃపృచ్ఛతి (కింతాభిర్జయతీతి) ప్రాణాదిదృష్టివిశిష్ట పురోనువాక్యాదిభిః ప్రయుజ్యమానాభిః కాన్ లోకాన్ జయతీత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (పృథివీలోకమేవపురోనువాక్యయా జయతి అన్తరిక్షలోకం యాజ్యయా ద్యులోకం శస్యయేతి) స్పష్టోర్థః. (తతో హ హోతాశ్వల ఉపరరామేతి) ఏవంస్వకృతప్రశ్నానాముత్తరే దత్తే ప్రష్టవ్యాన్తరాభావాద్ధోతాశ్వల ఉపరరామ- తూష్ణీంబభూవేత్యర్థః…………౧౦

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధః ప్రసిద్ధఏవ. మృత్యోరతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా- కాలలక్షణాత్కర్మలక్షణాచ్చ. కః పునరసౌ మృత్యుః- యస్మాదతిముక్తిర్వ్యాఖ్యాతా. సచ స్వాభావికాజ్ఞానాసఙ్గాస్పదోఽధ్యాత్మాధిభూతవిషయపరిచ్ఛిన్నో గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుః. తస్మాత్పరిచ్ఛిన్నరూపాన్మృత్యోరతిముక్తస్యరూపాణ్యగ్న్యాదిత్యాదీన్యుద్గీథప్రకరణే వ్యాఖ్యాతాని. అశ్వలప్రశ్నే చ తదుక్తో విశేషః కశ్చిత్. తచ్చైతత్కర్మణాం జ్ఞానసహితానాం ఫలం. ఏతస్మాత్సాధ్యసాధనరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః కర్తవ్య ఇత్యతో బన్ధనరూపస్య మృత్యోస్స్వరూపముచ్యతే - బన్ధస్య హి మోక్షః కర్తవ్యః. యదప్యతిముక్తస్యస్వరూపముక్తం- తత్రాపి గ్రహాతిగ్రహాభ్యామవినిర్ముక్త ఏవ మృత్యురూపాభ్యాం. తథాచోక్తం *అశనాయామృత్యుః. *ఏష ఏవ మృత్యురిత్యాదిత్యస్థం పురుషమఙ్గీకృత్యాహ. *ఏకో మృత్యుర్బహవ ఇతి చ. తదాత్మభావాపన్నో హి మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యత ఇత్యుచ్యతే. న చ తత్ర గ్రహాతిగ్రహౌ మృత్యురూపావనస్తః- *అథైతస్య మనసో ద్యౌః శరీరం జ్యోతీరూపమసావాదిత్యః. మనశ్చ గ్రహః- *స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీత ఇతి, వక్ష్యతి *ప్రాణో వై గ్రహః సోఽపానేనాతిగ్రాహేణేతి, వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాతిగ్రాహేణేతి, చ. తథా త్ర్యన్నవిభాగే వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. సువిచారితం చైతద్యదేవ ప్రవృత్తికారణం- తదేవ నివృత్తికారణం న భవతీతి.| కేచిత్తు సర్వమేవ నివృత్తికారణం మన్యన్తే - అతః కారణాత్పూర్వస్మాత్[illegible]ర్వస్మాన్మృత్యోర్ముచ్యతే- ఉత్తరముత్తరం ప్రతిపద్యమానో వ్యావృత్త్యర్థమేవ ప్రతిపద్యతే- న తు తాదర్థ్యమిత్యత ఆద్వైతక్షయాత్సర్వం మృత్యుః. ద్వైతక్షయే తు పరమార్థతో మృత్యోరాప్తిమతిముచ్యతే- అతశ్చాపేక్షికీ గౌణీ ముక్తిరన్తరాళే. సర్వమేతదేవమబార్హదారణ్యకం. నను సర్వైకత్వం మోక్షః- *తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి శ్రుతేః. బాఢం- భవత్యేతదపి. న తు *గ్రామకామో యజేత *పశుకామో యజేతేత్యాదిశ్రుతీనాం తాదర్థ్యం. యది హ్యద్వైతార్థత్వమేవాసాం- గ్రామపశుస్వర్గాద్యర్థత్వం నాస్తీతి గ్రామపశుస్వర్గాదయో న గృహ్యేరన్ - గృహ్యన్తే తు కర్మఫలవైచిత్ర్యవిశేషాః. యది చ వైదికానాం కర్మణాం తాదర్థ్యమేవ- సంసార ఏవ నాభవిష్యత్. అథ తాదర్థ్యేప్యనునిష్పాదితపదార్థస్వభావః సంసార ఇతి చేత్ - యథా చ రూపదర్శనా ఆలోకే సర్వోపి తత్రస్థః ప్రకాశ్యత ఏవ. న- ప్రమాణానుపపత్తేః. అద్వైతార్థత్వే వైదికానాం కర్మణాం విద్యాసహితానామన్యస్యానునిష్పాదితత్వే ప్రమాణానుపపత్తిః- న ప్రత్యక్షం, నానుమానం, మత ఏవ చ నాగమః,. ఉభయమేకేన వాక్యేన ప్రదర్శ్యత ఇతి చేత్ - కుల్యాప్రణయనాలోకాదివత్. తన్నైవం- వాక్యధర్మానుపపత్తేః. న హ్యేకవాక్యగతస్యార్థస్య ప్రవృత్తినివృత్తిసాధనత్వమవగన్తుం శక్యతే. కుల్యాప్రణయనాలోకాదావర్థస్య ప్రత్యక్షత్వాదదోషః. యదప్యుచ్యతే మన్త్రైరస్మిన్నర్థే దృష్టా ఇతి- అయమేవ తు తావదర్థః ప్రమాణాగమ్యః. మన్త్రైః పునః కిమస్మిన్నర్థే- ఆహోస్వి న్యస్మిన్నర్థ ఇతి మృగ్యమేతత్. తస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణో మృత్యుర్బన్ధః - తస్మాన్మోక్షో వక్తవ్య ఇత్యత ఇదమారభ్యతే. న చ జానీమో విషయసన్తానవిస్తరాశేఽవస్థానమర్ధజరతీయకౌశలం. యత్తు మృత్యోరతిముచ్యత ఇత్యుక్త్వా గ్రహాతిగ్రహావుచ్యేతే- తత్త్వర్థసమ్బన్ధాత్సర్వోయం సాధ్యసాధనలక్షణో బన్ధః- గ్రహాతిగ్రహవినిర్మోకాత్. నిగడే హి నిర్జ్ఞాతే నిగడితస్య మోక్షాయ యత్నః కర్తవ్యో భవతి- తస్మాత్తాదర్థ్యేనారమ్భః.| (అథ హైనం) హశబ్ద ఇతిహార్థః. అథ- అనన్తరం- అశ్వలే ఉపరతే ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యం జరత్కారుగోత్రః - జారత్కారవః ఋతభాగస్యాపత్యం- ఆర్తభాగః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేత్యభిముఖీకరణాయ. పూర్వవత్ప్రశ్నః (కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి) ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. తత్ర నిర్జ్ఞాతేష్వా గ్రహాతిగ్రహేషు ప్రశ్నః స్యాత్- అనిర్జ్ఞాతేషు వా. యది తావద్గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతాః- తదా తద్గతస్యాపి గుణస్య సఙ్ఖ్యాయా నిర్జ్ఞాతత్వాదష్ట గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి సఙ్ఖ్యావిషయః ప్రశ్నో నోపపద్యతే. అథానిర్జ్ఞాతాః - తదా సఙ్ఖ్యేయవిషయప్రశ్న ఇతి కే గ్రహాః కే అతిగ్రహా ఇతి ప్రష్టవ్యం- న కతి గ్రహాః కత్యతిగ్రహా ఇతి ప్రశ్నః. అపి చ- నిర్జ్ఞాతసామాన్యకేషు చ విశేషవిజ్ఞానాయ ప్రశ్నో భవతి- యథా కతమే త్ర కఠాః కతమే త్ర కలాపాః. న చాత్ర గ్రహాతిగ్రహా నామ పదార్థాః కేచన లోకే ప్రసిద్ధాః- యేన విశేషార్థః ప్రశ్నః స్యాత్. నను చ *అతిముచ్యత ఇత్యుక్తం. గ్రహగృహీతస్య మోక్షః- *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి హి ద్విరుక్తం- తస్మాత్ప్రసిద్ధా గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ. నను తత్రాపి చత్వారో గ్రహా అతిగ్రహాశ్చ నిర్జ్ఞాతా వాక్చక్షుఃప్రాణమనాంసి- తత్ర కతీతి ప్రశ్నో నోపపద్యతే- నిర్జ్ఞాతత్వాత్. న- అనవధారణార్థత్వాత్. న హి చతుష్ట్వం తత్ర వివక్షితం - ఇహ తు గ్రహాతిగ్రహదర్శనేఽష్టత్వగుణవివక్షయా కతీతి ప్రశ్న ఉపపద్యత ఏవ. తస్మాత్ *స ముక్తిః సాతిముక్తిరితి ముక్త్యతిముక్తీ ద్విరుక్తే- గ్రహాతిగ్రహా అపి సిద్ధాః. అ

తేఽకతిసఙ్ఖ్యాకా గ్రహాః- కతివాఽతిగ్రహాఇతిపృచ్ఛతి. ఇతరఆహ (అష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) యేతేఽష్టౌగ్రహాఅభిహితాః- కతమేతేనియమేనగృహీతవ్యాఇతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయన్నాఖ్యాయికాకిమర్థేతిశఙ్కమానంప్రత్యాహ (ఆఖ్యాయికేతి) యాజ్ఞవల్క్యోహివిద్యాప్రకర్షవశాదత్రపూజాభాగీలక్ష్యతే - నాఽఽర్తభాగస్తథా- విద్యామాన్ద్యాత్. అతోవిద్యాస్తుత్యర్థాయమాఖ్యాయికేత్యర్థః. ఇదానీంబ్రాహ్మణార్థంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (మృత్యోరితి) మృత్యుస్వరూపంపృచ్ఛతి (కఃపునరసావితి) తత్స్వరూపనిరూపణార్థంబ్రాహ్మణముత్థాపయతి (సచేతి) మృత్యురితిసమ్బన్ధః. స్వాభావికం - నైసర్గికం. అనాదిసిద్ధమజ్ఞానం. తస్మాదాసఙ్గః. తస్యాస్పదమేవాస్పదంయస్యాసతథేతివిగ్రహః. తస్యవిషయముక్త్వావ్యాప్తిమాహ (అధ్యాత్మేతి) తస్యస్వరూపమాహ (గ్రహేతి) యథోక్తమృత్యువ్యాప్తిమగ్న్యాదీనాంకథయతి (తస్మాదితి) తాన్యపిగ్రహాతిగ్రహగృహీతాని- అర్థేన్ద్రియసంసర్గిత్వాదిత్యర్థః. తద్గతోవిశేషః - అగ్న్యాదిగతోదృష్టిభేదఇతియావత్. కశ్చిత్ - వ్యాఖ్యాతఇతిసమ్బన్ధః. సూత్రస్యాపిమృత్యుగ్రస్తత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి) అగ్న్యాదిత్యాద్యాత్మకంసూత్రపదమితియావత్. ఫలం-యథోక్తమృత్యుగ్రస్తమితిశేషః. కిమితిమృత్యోర్బన్ధనరూపస్యస్వరూపముచ్యతే- తత్రాహ (ఏతస్మాదితి) ననుమోక్షైకర్తవ్యేబన్ధనరూపోపవర్ణనమనుపయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బద్ధస్యహీతి) అగ్న్యాదీనాంయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిముక్తామఙ్గీకరోతి (యద్యపీతి) అవినిర్ముక్తఏవ - అతిముక్తోఽపీతిశేషః. తథాపికథంసూత్రస్యయథోక్తమృత్యువ్యాప్తిః- తత్రాహ (తథాచేతి) తథాపికథమగ్న్యాదీనాంమృత్యువ్యాప్తిః - నహితత్రప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (ఏకఇతి) బహవఇతిఛాన్దసం. తథాపివిదుషోమృత్యోరతిముక్తస్యనతదాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదాత్మేతి) సూత్రేపదేమృత్యువ్యాప్తింప్రకారాన్తరేణప్రకటయతి (సచేతి) మనసికార్యకరణరూపేణదివఙ్గాదిత్యస్యచైక్యమస్తు- తథాపికథంగ్రహాతిగ్రహగృహీతత్వంసూత్రస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (మనశ్చేతి) వాగాదేర్వక్తవ్యాదేశ్చగ్రహత్వేఽతిగ్రహత్వేచహిరణ్యగర్భేకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) కర్మఫలస్యసంసారత్వాచ్చతత్ఫలంసూత్రపదంమృత్యుగ్రస్తమేవేత్యాహ (సువిచారితంచేతి) యదేవకర్మబన్ధప్రవృత్తిప్రయోజకం- తదేవబన్ధనివృత్తేర్నకారణం- అతఃకర్మఫలంహైరణ్యగర్భంపదంబన్ధనమేవేత్యర్థః. స్వమతముక్త్వామతాన్తరమాహ (కేచిత్త్వితి) సర్వమేవ- కర్మేతిశేషః. స్వర్గకామవాక్యేదేహాత్మత్వనివృత్తిః- గోదోహనవాక్యేస్వతన్త్రాధికారనివృత్తిః- నిత్యనైమిత్తికవిధిష్వర్థాన్తరోపదేశేనస్వాభావికప్రవృత్తినిరోధః-నిషేధేషుసాక్షాదేవనైసర్గికప్రవృత్తయోనిరుధ్యన్తే-తదేవంసర్వమేవకర్మకాణ్డంనివృత్తిద్వారేణమోక్షపరమిత్యర్థః. ననుశాస్త్రీయస్యకర్మణోహేతోరుత్తరముత్తరంకార్యకరణసఙ్ఘాతమతిశయవత్సమాగ్రజాత్ప్రతిపద్యమానస్సఙ్ఘాతాత్పూర్వస్మాన్ముచ్యతే - తత్కుతోనివృత్తిపరత్వంకర్మకాణ్డస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (అతఃకారణాదితి) యద్ధీదముత్తరముత్తరంసాతిశయంఫలంప్రాజాపత్యంపదం- తదపిప్రాసాదారోహణక్రమేణవ్యావృత్తిద్వారామోక్షమవతారయితుం - నతుతత్రైవప్రాజాపత్యేపదేశ్రుతేస్తాత్పర్యం- తస్యాపినిరతిశయఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ఫలితమాహ (ఇత్యతఇతి) యస్మాత్పూర్వంపూర్వంపరిత్యజ్యోత్తరముత్తరంప్రతిపద్యమానస్తత్తన్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థమేవతత్ప్రతిపద్యతే - నను తత్తత్పదప్రాప్త్యర్థమేవవాక్యంపర్యవసితం - తస్యాన్తవత్త్వేనాఫలత్వాత్. తస్మాన్నైవతత్క్షయపర్యన్తంసర్వోఽపిఫలవిశేషోమృత్యుగ్రస్తత్వాత్ప్రాసాదారోహణన్యాయేనమోక్షార్థోఽవతిష్ఠతే. హిరణ్యగర్భపదప్రాప్త్యాఖ్యలక్షణమేతువస్తుతోమృత్యోరాప్తిమతీత్యపరమాత్మరూపేణస్థితోముక్తోభవతి. తథాచమనుష్యభావాదూర్ధ్వ, మర్వాక్పరమాత్మభావా, న్మధ్యేయాతత్తత్పదప్రాప్తిః- సాఖిల్యాపేక్షికీసతీగౌణీముక్తిః- ముఖ్యాతుపూర్వోక్తైవేత్యర్థః. సర్వమేతదుత్ప్రేక్షామాత్రేణారచితం - నతుబృహదారణ్యకస్యశ్రుత్యన్తరస్యచార్థఇతిదూషయతి (సర్వమేతదితి) సర్వైకత్వలక్షణోమోక్షో బృహదారణ్యకార్థ ఏవాస్మాభిరుచ్యతే- తత్కథమస్మదుక్తమబాహ్యమారణ్యకమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి) అఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకృతమంశంవిశదయతి (భవతీతి) ఏతత్ - సర్వైకత్వమారణ్యకార్థోభవత్యపీతియోజనా. కథం తర్హిసర్వమేతద్బాహ్యదారణ్యకమిత్యుక్తం - తత్రాహ (నత్వితి) తదుక్తరీత్యాకర్మశ్రుతీనాం యథోక్తమోక్షార్థత్వం నఘటతే - తేన సర్వమేతదౌత్ప్రేక్షికం - నశ్రౌతమిత్యుక్తమిత్యర్థః. కర్మశ్రుతీనాం మోక్షార్థత్వాభావంసమర్థయతే (యదిహీతి) తస్మాత్తాసాం నమోక్షార్థతేతిశేషః. కించ- సంసారస్తావద్ధర్మాధర్మహేతుకః- తౌచవిధినిషేధాధీనౌ-తయోశ్చేత్త్వదుక్తరీత్యామోక్షార్థత్వం-తదాహేత్వభావాత్సంసారఏవనస్యాదిత్యాహ (యదిచేతి) విధినిషేధయోర్నివృత్తిద్వారాముక్త్యర్థత్వేఽపివిధ్యాదిజ్ఞానాదనునిష్పాదితోఽయంకర్మపదార్థః - తస్యాయంస్వభావః- యదుతకర్తారమనర్థేనసంయునక్తీతిచోదయతి (అథేతి) మోక్షార్థమపికర్మకాణ్డంసంసారార్థంభవతీతిసదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ప్రమాణాభావేనపరిహరతి (నేతి) తదేవవ్యనక్తి (అద్వైతార్థత్వఇతి) అన్యస్య- బన్ధస్యేతియావత్. అనుపపత్తింస్ఫారయతి (నప్రత్యక్షమితి) కర్మశ్రుతివాక్యస్యావాన్తరతాత్పర్యంయథాశ్రుతేర్గృహ్యతే- నివృత్తిద్వారాముక్తౌతుమహాతాత్పర్యమిత్యఙ్గీకృత్యాశఙ్క్యతే (ఉభయమితి) కృత్రిమాఃక్షుద్రాఃసరితః- కుల్యాః. తాసాంప్రణయనం - శాల్యర్థంపానీయార్థమాచమనీయాద్యర్థంచ. ప్రదీపశ్చప్రాసాదశోభార్థఃకృతోఽగమనాదిహేతురపిభవతి. వృక్షమూలేచసేచనమనేకార్థం. తథాకర్మకాణ్డమనేకార్థమిత్యుపపాదయతి (కుల్యేతి) ఏకస్యవాక్యస్యయథాశ్రుతేనానేకార్థవత్త్వసమ్భవతినాన్యత్రతాత్పర్యంకల్ప్యం - కల్పకాభావాత్. నచత్వదుక్తయారీత్యాఽనేకార్థత్వలక్షణోధర్మోవాక్యస్యైకస్యోపపద్యతే- * అర్థైకత్వాదేకంవాక్యమితిన్యాయాదితిపరిహరతి (తన్నైవమితి) వాక్యస్యానేకార్థత్వాభావేఽపితదర్థస్యకర్మణోబన్ధమోక్షాఖ్యానేకార్థత్వంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పరోక్తందృష్టాన్తంవిఘటయతి (కుల్యేతి) * విద్యాంచావిద్యాంచేత్యాదయోమన్త్రాఃసముచ్చయపరాదృష్టాః- సముచ్చయశ్చేత్కర్మకాణ్డస్యనివృత్తిద్వారామోక్షార్థత్వమిత్యయమర్థస్సిధ్యతీతిశఙ్క్యతే (యద్యపీతి) కర్మకాణ్డస్యోక్తరీత్యామోక్షార్థత్వేనాపిప్ర

ఉ.— ¶ ప్రాణోవైగ్రహఃసోఽపానేనాతిగ్రాహేణగృహీతోఽపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతి॥ ౧

మాణమితిపరిహరతి (అయమేవేతి) మన్త్రాణాంసముచ్చయపరత్వాత్, తస్యచయథోక్తార్థాక్షేపకత్వాత్, శ్రుతార్థస్యప్రమాణాగమ్యత్వేత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రాఃపునరితి) తేషాంనసముచ్చయపరతేత్యగ్రేవ్యక్తీభవిష్యతీత్యర్థః. పరమతాసమ్భవేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాదితి) బన్ధనిరూపణమనుపయోగీత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాన్మోక్షఇతి) యత్తుకర్మకాణ్డంబన్ధాయముక్తయేవానభవతి- కిన్త్వన్తరావస్థానకారణమితి- తద్దూషయతి (నచేతి) యథానజాగ్రత్స్వప్నపీతివిషయగ్రహణచ్ఛిద్రేఽన్తరాళేఽవస్థానందుర్ఘటం, యథాచార్ధం కుక్కుట్యాఃపాకార్థం - అర్ధంచ ప్రసవాయేతికౌశలంనోపలభ్యతే,- తథాకర్మకాణ్డంనబన్ధాయ, నాపిసాక్షాన్మోక్షాయేతివ్యాఖ్యానంకర్తుంనజానీమఇత్యర్థః. యత్తుశ్రుతిరేవాన్తరాన్తిరపదప్రత్యభిధానవ్యాజేనమోక్షేపురుషమవతారయతీతి- తత్రాహ (యత్త్వితి) మృత్యోరాప్తిమతీత్యముచ్యతఇత్యుక్త్వాయదేవగ్రహాతిగ్రహవచనం- తదయంసర్వస్సాధ్యసాధనలక్షణోబన్ధఇత్యనేనాభిప్రాయేణోచ్యతే. తచ్చార్థేన- మృత్యుపదార్థనాన్వయసదర్శనాదితిరూపణా. అర్థసస్స్వాదిత్యుక్తంస్ఫుటయతి (గ్రహాతిగ్రహావిత్యుక్తాదితి) ఏషాహిశ్రుతిర్బన్ధమేవప్రతిపాదయతి- నతుమోక్షేపురుషమవతారయతీతిభావః. ననుపురుషస్యాపేక్షితోమోక్షఃప్రతిపాద్యతాం- కిమిత్యనర్థాత్మబోధఃప్రతిపాద్యతే- తత్రాహ (నిగడేతి) బన్ధజ్ఞానంవినాతతోవిశ్లేషోపాయాసు ముముక్షోస్తత్ప్రయోజకబన్ధజ్ఞానార్థత్వేనానన్తరబ్రాహ్మణప్రవృత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కతిగ్రహాఇత్యాదిః ప్రథమఃప్రశ్నోనిర్ణయః ప్రశ్నకతమేతఇతిద్వితీయఃసఙ్ఖ్యేయవిషయఇత్యాహ (పూర్వవదితి) సమ్ప్రతిప్రశ్నమాక్షిపతి (తత్రేత్యాదినా) అప్యంప్రశ్నమాక్షిపన్నుత్తరమాక్షిపతి (అపిచేతి) విశేషతశ్చాజ్ఞాతేష్వితిచశబ్దార్థః. ముక్త్యతిముక్తిపదార్థద్వయప్రతియోగినోబన్ధనాఖ్యాగ్రహాతిగ్రహాస్సామాన్యేనప్రాప్తాః- ప్రశ్నస్తువిశేషబుభుత్సాయామితిప్రష్టాచోదయతి (ననుచేతి) తథాపిప్రశ్నద్వయమనుపపన్నమిత్యాక్షేప్తాబ్రూతే (ననుతత్రేతి) ఏవంస్త్రైవయజ్ఞస్యఫలాలేత్యాదావితియావత్. నిర్జ్ఞాతత్వాత్-విశేషస్యేతిశేషః. అతిమోక్షోపదేశేనత్వగాదేరపిసూచితత్వాత్, తేషువిశేషబుభుత్సాసిద్ధిరిత్యాదవిశేషేణప్రపన్నేషువాగాదిషువిశేషబుభుత్సాయాంసఙ్ఖ్యాదివిషయత్వేనప్రశ్నస్యోపపన్నార్థత్వాన్నాక్షేపోపపత్తిరితిసమాధత్తే (నానవధారణార్థత్వాదితి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి)-తత్ర- పూర్వబ్రాహ్మణేవాగాదిష్వితియావత్. ఫలితాంప్రథమప్రశ్నోపపత్తింకథయతి (ఇహాపీతి) ననుగ్రహాణామేవపూర్వత్రోపదేశాతిదేశాభ్యాంప్రతిపన్నత్వాత్తేషువిశేషబుభుత్సాయాంకతిగ్రహాఇతిప్రశ్నోఽస్తు, గ్రహాణామనుప్రతిపన్నత్వాన్నకథంకత్యతిగ్రహాఇతిప్రశ్నస్స్యాత్- అతఆహ (తస్మాదితి) పూర్వస్మాద్బ్రాహ్మణాదితియావత్. వాగాదయోవక్తవ్యాదయశ్చచత్వారోగ్రహాశ్చాతిగ్రహాశ్చయద్యపివిశేషతోనిర్జ్ఞాతాః- తథాప్యతిదేశప్రాప్తాశ్చత్వారోవిశేషతోనజ్ఞాయన్తే- తేనతేషువిశేషతోజ్ఞానసిద్ధయేప్రశ్నఇష్యతఇత్యర్థవిశినష్టి (నియమేనేతి) ౧

ర०.— (అథహైనంజారత్కారవఆర్తభాగఃపప్రచ్ఛేతి) అథ- అశ్వలపరాభవానన్తరమపి- యాజ్ఞవల్క్యంజారత్కారవః - జరత్కారుగోత్రజఃఋతభాగపుత్రః-ఆర్తభాగఃవిజిగీషయైవపప్రచ్ఛేత్యర్థః. హేయాజ్ఞవల్క్యేతిసమ్బోధనేనతంస్వాభిముఖీకృత్య కతిగ్రహాఃకత్యతిగ్రహాఇతిప్రశ్నద్వయంపృష్టవానిత్యర్థః. ఉత్తరమాహయాజ్ఞవల్క్యః (అష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఇతి) పునఃప్రశ్నః (యేఽష్టౌగ్రహాఅష్టావతిగ్రహాఃకతమేతఇతి) యేగ్రహాఅతిగ్రహాశ్చాష్టావష్టావిత్యుక్తాః- తేకేతేకఇత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రాహ (ప్రాణోవైగ్రహః)- ప్రాణఇతిఘ్రాణముచ్యతే, ప్రకరణాద్వాయుసహితః. (సోఽపానేనేతి)-గన్ధేనేత్యేతత్. అపానసచివత్వాదపానోగన్ధఉచ్యతే. అపానోపహృతంహిగన్ధంఘ్రాణేనసర్వోలోకోజిఘ్రతి. తదేతదుచ్యతే (అపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) ౧

ఆ.— ద్వితీయప్రశ్నేపరిహారముత్థాపయతి (తత్రాహేతి) ప్రాణశబ్దస్యఘ్రాణవిషయత్వేపూర్వోక్తగ్రహయోర్వాగాదీనాంప్రకృతత్వంహేతుమాహ (ప్రకరణాదితి) తస్యగన్ధేనగృహీతత్వసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (వాయుసహితఇతి) అపానశబ్దస్యగన్ధవిషయత్వేగన్ధస్యాపానసహచారిత్వంహేతుమాహ (అపానేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపానోపహృతంహీతి) అపశ్వాసోఽత్రాపానశబ్దార్థః. ఉక్తేఽర్థేవాక్యంపాఠయతి (తదేతదితి) ౧

ర०.— అత్రయాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (ప్రాణోవైగ్రహస్సోఽపానేనాతిగ్రాహేణగృహీతఃఇత్యాది) అత్రప్రాణశబ్దేనసన్నిధానాత్సామాన్యాద్ఘ్రాణేన్ద్రియంగౌణ్యావృత్త్యాఽభిధీయతే. గృహ్ణాతి- ఆత్మానంస్వవశంకరోతీతిగ్రహః- ఇన్ద్రియం. పచాద్యచ్. అపానః-గన్ధః. అపానేన- నిశ్వాసవాయునాఉపనీయమానత్వాత్ గన్ధోఽపానశబ్దేనలక్ష్యతే. సః- ఘ్రాణేన్ద్రియాత్మకోగ్రహఃతేనవిషయరూపేణాతిగ్రాహేణగన్ధాత్మనాగృహీతః-స్వాధీనోభవతి. అతిశయేనస్వస్వవిషయిణమిన్ద్రియాదికంగృహ్ణాతి- స్వవశీకరోతీత్యతిగ్రహః - విషయః. గన్ధస్యఘ్రాణవశీకరణప్రకారముపపాదయతి (అపానేనహిగన్ధాఞ్జిఘ్రతీతి) అత్రఘ్రాణేనేత్యధ్యాహర్తవ్యం. అపానేన- నిశ్వాసేనోపనీతాన్గన్ధాన్ఘ్రాణేనజిఘ్రతీత్యర్థః. యద్వా- అపానశబ్దోఘ్రాణపరోద్రష్టవ్యః- ఉత్తరసన్దర్భైకరూప్యాత్. అతోగన్ధగ్రాహకత్వాత్ఘ్రాణంగన్ధాధీనమితిభావః. తతశ్చ * ఇన్ద్రియేభ్యఃపరాహ్యర్థాః ఇత్యుక్తరీత్యాగ్రహశబ్దితేభ్యఇన్ద్రియేభ్యోఽతిగ్రహశబ్దితానాంవిషయాణాంప్రబలతయాతద్వశీకరణేవిషయేన్ద్రియవియోజనరూపవిప్రయత్నః కర్తవ్యోముముక్షుణేతిభావః.

¶ ద్వితీయాదినవమాన్తఖణ్డేషు- అతిగ్రాహేణగృహీతఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః. ౧

ఉ— వాగ్వై గ్రహః స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతో వాచా హి నామాన్యభివదతి॥ ౩

జిహ్వా వై గ్రహః స రసేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో జిహ్వయా హి రసాన్విజానాతి॥ ౪

చక్షుర్వై గ్రహః స రూపేణాతిగ్రాహేణ గృహీతశ్చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి॥ ౫

శ్రోత్రం వై గ్రహః స శబ్దేనాతిగ్రాహేణ గృహీతః శ్రోత్రేణ హి శబ్దాఞ్ఛృణోతి॥ ౬

మనో వై గ్రహః స కామేనాతిగ్రాహేణ గృహీతో మనసా హి కామాన్కామయతే॥ ౭

హస్తౌ వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రాహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాగ్ంహి కర్మ కరోతి॥ ౮

త్వగ్వై గ్రహః స స్పర్శేనాతిగ్రాహేణ గృహీతస్త్వచా హి స్పర్శాన్వేదయత ఇత్యేతేఽష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః॥ ౯

§ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వం మృత్యోరన్నం కా స్విత్సా దేవతా యస్యా మృత్యురన్నమిత్యగ్నిర్వై మృత్యుః సోఽపామన్నమప పునర్మృత్యుం జయతి॥ ౧౦

శం.— (వాగ్వై గ్రహః) వాచా హ్యధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయాఽఽసఙ్గవిషయాస్పదయాఽసత్యానృతాసభ్యబీభత్సాదివచనేషు వ్యాపృతయా గృహీతో లోకః అపహృతః. తేన వాక్ గ్రహః. (స నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతః) సః వాగాఖ్యో గ్రహో నామ్నా వక్తవ్యేన విషయేణాతిగ్రాహేణ. అతిగ్రాహేణేతి దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం. నామ వక్తవ్యార్థా హి వాక్ తేన వక్తవ్యేనార్థేన ప్రయుక్తా వాక్ తేన వశీకృతా. తేన తత్కార్యమకృత్వా నైవ తస్యాః మోక్షః. అతో నామ్నాఽతిగ్రాహేణ గృహీతా వాగిత్యుచ్యతే. వక్తవ్యాసఙ్గేన హి ప్రవృత్తా సర్వానర్థైర్యుజ్యతే. సమానమన్యత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

ఆ.— వాచో గ్రహత్వముపపాదయతి (వాచా హీతి) ఆసఙ్గస్య విషయాః శబ్దాదిరేవాస్పదం యస్యా వాచః తయేతి విగ్రహః. తత్సిద్ధ్యర్థమధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నయేతి విశేషణం. అసత్యం పరపీడాకరం మిథ్యావచనం. తదేవ త్వదృష్టమాత్రవిరోధ్యనృతం. విపరీతం వా. ఆదిపదేనేష్టానిష్టోక్తిగ్రహః. వాచి ప్రకృతాయాం స నామ్నేతి కథముచ్యతే తత్రాహ (వాగాఖ్య ఇతి) వక్తవ్యేన వాచో వశీకృతత్వం సాధయతి (వక్తవ్యార్థేతి) తేన తాదర్థ్యేన వచనకరణత్వేనేతి యావత్. వచనార్థా వాచో వక్తవ్యేన వశీకృతత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) తత్కార్యం వచనం. మోక్షశ్చ అసాధారణే దేవతాత్మని పర్యవసానం. వక్తవ్యార్థోక్తిం వినా వాచోఽపర్యవసానే సిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వాచోఽతిగ్రహగృహీతత్వమనుభవేన సాధయతి (వక్తవ్యేతి) వాచా హీత్యాదేరపానేన హీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి) ౩-౪-౫-౬-౭-౮

రం.— (వాగ్వై గ్రహ ఇత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౩-౪-౫-౬-౭-౮

శం.— ఇత్యేతే త్వక్పర్యన్తా అష్టౌ గ్రహాః, స్పర్శపర్యన్తాశ్చైతేఽష్టావతిగ్రహా, ఇతి. ౯

అ.— ప్రాణం వాగ్జిహ్వా చక్షుః శ్రోత్రం మనో హస్తౌ త్వగిత్యుక్తాన్ గ్రహాన్నిగమయతి (ఇత్యేత ఇతి) గన్ధో నామ రసో రూపం శబ్దః కామః కర్మ స్పర్శ ఇత్యతిగ్రహాన్నిగమయతి (స్పర్శపర్యన్తాశ్చేతి) ౯

రం.— ఏవం ప్రాణవాగ్జిహ్వాచక్షుశ్శ్రోత్రమనోహస్తత్వగ్రూపాన్ గ్రహాన్ తద్విషయరూపానతిగ్రహాంశ్చోక్త్వోపసంహరతి (ఇత్యష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహా ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. విషయేన్ద్రియమధ్యే ఏతేషామేవ ప్రబలత్వాదవశ్యనిగ్రాహ్యత్వాభిప్రాయేణాష్టానామేవోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— ఉపసంహృతేషు గ్రహాతిగ్రహేషు ఆహ పునః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) యదిదం సర్వం మృత్యోరన్నం సర్వం జాయతే విపద్యతే చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణేన మృత్యునా గ్రస్తం. కా స్విత్ కా ను స్యాత్ సా దేవతా యస్యాః దేవతాయాః మృత్యురప్యన్నం భవేత్ *మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి శ్రుత్యన్తరాత్. అయమభిప్రాయః ప్రష్టుః యది మృత్యోర్మృత్యుం వక్ష్యతి అనవస్థా స్యాత్. అథ న వక్ష్యతి అస్మాద్గ్రహాతిగ్రహలక్షణాన్మృత్యోర్మోక్షో నోపపద్యతే. గ్రహాతిగ్రహమృత్యువినాశే హి మోక్షస్స్యాత్. స యది మృత్యోరపి మృత్యుః స్యాత్ గ్రహాతిగ్రహలక్షణస్య మృత్యోః స్వవినాశకః. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్వానః పృచ్ఛతి (కా స్విత్సా దేవతేతి) అస్తి తావన్మృత్యోర్మృత్యుః. నన్వనవస్థా స్యాత్ తస్యాప్యన్యో మృత్యురితి. నానవస్థా సర్వమృత్యోర్మృత్య్వన్తరానుపపత్తేః. కథం పునరవగమ్యతే అస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. దృష్టత్వాత్. అగ్నిస్తావత్సర్వస్య దృష్టో మృత్యుః వినాశకత్వాత్. సోఽద్భిర్భక్ష్యతే. సోఽగ్నిరపామన్నం. గృహాణ తర్హ్యస్తి మృత్యోర్మృత్యురితి. తేన సర్వం గ్రహాతిగ్రహజాతం భక్ష్యతే మృత్యోర్మృత్యునా. తస్మిన్ బన్ధనే నాశితే మృత్యునా భక్షితే సంసారాన్మోక్ష ఉపపన్నో భవతి. బన్ధనం హి గ్రహాతిగ్రహలక్షణముక్తం. తస్మాచ్చ మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేతత్ప్రసాధితం. అతో బన్ధమోక్షాయ పురుషప్రయాసస్సఫలో భవతి. అతోఽపజయతి పునర్మృత్యుం. ౧౦

---

§ అప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో౩ నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేతే॥ ౧౧

ఆ.— ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (యదిదమితి) - యదిదం- వ్యాకృతంజగత్సర్వంమృత్యోరన్నమితియోజనా. తస్యతదన్నత్వంసాధయతి (సర్వమితి) మృత్యోరన్నత్వసమ్భావనాయాం శ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (మృత్యురితి) మృత్యోర్మృత్యుమధికృత్యప్రశ్నస్య[illegible]న్ననిరూపణవదప్రయోజనత్వమాశఙ్క్యాహ (అయమితి) సత్యేవగ్రహాతిగ్రహలక్షణేమృత్యౌమోక్షోభవిష్యతీతిచేత్- నేత్యాహ (గ్రహేతి) అస్తుతర్హిగ్రహాతిగ్రహనాశేముక్తిరిత్యతఆహ (సయదీతి) - నచమృత్యోర్మృత్యురస్తి - అనవస్థానాదిత్యుక్తమితిభావః. పక్షేఽనవస్థానా, [illegible]చాముక్తే, రిత్యతశ్శబ్దార్థః. అస్తిపక్షంపరిగృహ్ణాతి (అస్తితావదితి) - మృత్యోర్మృత్యుర్బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారోఽవశ్యతః. తస్యాప్యన్యోమృత్యురస్తిచేదనవస్థా- నాస్తిచేత్ తద్ధేత్వజ్ఞానస్యాప్యస్థితేరముక్తిరితిశఙ్కతే (నన్వితి). తత్రాస్తిపక్షంపరిగృహ్యపరిహరతి (నానవస్థేతి) యథోక్తస్య[illegible]స్వపరవిరోధిత్వాన్నకిఞ్చిదవద్యమిత్యర్థః. ఉక్తంపక్షంప్రశ్నద్వారాప్రమాణారూఢంకరోతి (కథమితి) దృష్టత్వంస్పష్టయతి (అగ్నిస్తావదితి) దృష్టఫలమాచష్టే (గృహాణేతి) తస్యకార్యంకథయతి (తేనేతి) అపపునర్మృత్యుంజయతీత్యస్యపాతనికాంకరోతి (తస్మిన్నితి) ఉక్తమేవవ్యక్తీకరోతి (బన్ధనంహీతి) - ప్రసాధితం- మృత్యోరపిమృత్యురస్తీతిప్రదర్శనేనేతిశేషః. మోక్షోపపత్తేఃఫలితమాహ (అతఇతి) పురుషప్రయత్నః- శమాదిపూర్వకశ్రవణాది. తత్ఫలస్యజ్ఞానస్యఫలందర్శయన్వాక్యంయోజయతి (అతఇతి) జ్ఞానంపఞ్చమ్యర్థః. ౧౦

రం.— ఏవంగ్రహాతిగ్రహప్రశ్నస్యోత్తరేదత్తే ఆర్తభాగఏవాన్యత్పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచయదిదంసర్వంమృత్యోరిత్యాది) యస్యమృత్యోరిదంసర్వందృశ్యమానమన్నం- అదనీయం. సోపిమృత్యుర్యస్యాదేవతాయాఅన్నంభవతి- సాకాదేవతేతిప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యఉత్తరమాహ (అగ్నిర్వైమృత్యుస్సోపామన్నమితి) అగ్నినాహిసర్వందహ్యతేఅతస్సర్వంతస్యాన్నమితిసమృత్యుః. సోప్యద్భిర్నాశ్యతే- అతోఽపామగ్న్యన్నకత్వమితిభావః. అపామగ్న్యన్నకత్వచిన్తనస్య ఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతియఏవంవేదేతి) అపామగ్న్యన్నకత్వం చిన్తయన్ అపమృత్యుంజయతీత్యర్థః. అత్రకాస్విత్సాదేవతేతి ప్రశ్నానురోధాదప్శబ్దస్యాపామిత్యస్యాప్తత్త్వాభిమానినారాయణపరత్వేపినదోషః - కేవలాస్వప్సుదేవతాశబ్దస్యాస్వారస్యాత్. అస్మిన్పక్షేఅగ్నిర్వైమృత్యురిత్యత్రాగ్నిశబ్దస్యకాలాగ్నిరుద్రపరత్వంద్రష్టవ్యం- * అగ్నిర్వైరుద్ర ఇతిప్రసిద్ధేశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్యవ్యాసార్యైః *ఆర్తభాగప్రశ్నస్యవిద్వద్విషయత్వేపీతిగ్రన్థేనాస్యప్రకరణస్యపరమాత్మవిషయత్వమపిఅన్యానుషఙ్గోక్త్యాసూచితం. ౧౦

శం.— పరేణమృత్యునామృత్యౌనాశితేపరమాత్మదర్శనేనయోసౌముక్తోవిద్వాన్- సోయంపురుషోయత్ర- యస్మిన్కాలేమ్రియతే- ఉత్- ఊర్ధ్వమస్మాత్ - బ్రహ్మవిదోమ్రియమాణాత్ప్రాణాః- వాగాదయోగ్రహాః, నామాదయశ్చాతిగ్రహావాసనారూపాఅన్తస్థాః సప్రయోజకాః క్రామన్త్యూర్ధ్వం- ఉత్క్రామన్తి. ఆహోస్విన్నేతి. (నేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః) నోత్క్రామన్తి. అత్రైవ- అస్మిన్నేవపరేణాత్మనాఅవిభాగంగచ్ఛన్తి విదుషికరణానిస్వయోనౌపరబ్రహ్మసత్త్వైవసమవనీయన్తే- ఏకీభావేనసమవసృజ్యన్తే, ప్రలీయన్తఇత్యర్థః.- ఊర్మయఇవసముద్రే. తథాచశ్రుత్యన్తరంకలాశబ్దవాచ్యానాంప్రాణానాంపరస్మిన్నాత్మనిప్రలయందర్శయతి *ఏవమేవాస్యపరిద్రష్టురిమాఃషోడశకలాఃపురుషాయణాః పురుషంప్రాప్యాస్తంగచ్ఛన్తీతి. ఇతిపరేణాత్మనాఽవిభాగంగచ్ఛన్తీతిదర్శితం. నతర్హిమృతః. నహి- మృతశ్చాయం. యస్మాత్సఉచ్ఛ్వయతి- ఉచ్ఛూనతాంప్రతిపద్యతే. ఆధ్మాయతి - బాహ్యేనవాయునాపూర్యతే. దృతివదాధ్మాతోమృతశ్శేతేనిశ్చేష్టః. బన్ధననాశేముక్తస్యనక్వచిద్గమనమితివాక్యార్థః. ౧౧

ఆ.— సమ్యగ్జ్ఞానస్యాపపునర్మృత్యుంజయతీత్యుక్తంఫలంవిశదీకర్తుంప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (పరేణేతి) పరేణమృత్యునాపరమాత్మదర్శనేనేతిసమ్బన్ధః. గ్రహాతిగ్రహలక్షణోబన్ధఃసప్తమ్యర్థః. గ్రహశబ్దేనప్రయోజ్యరాశిర్గృహీతః. నామాదీనాంస్థూలానాంబహిష్ఠత్వేనస్వరసతస్త[illegible]క్తత్వాత్కథంతదుత్క్రాన్తిఃపృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (వాసనారూపాఇతి) తేషామనుత్క్రాన్తౌముక్త్యసమ్భవంసూచయతి (సప్రయోజకాఇతి) ఉత్క్రాన్తిపక్షే * ధ్రువంజన్మమృతస్యచేతిన్యాయాత్పునరుత్పత్తిఃస్యాత్. అనుత్క్రాన్తిపక్షేమరణప్రసిద్ధిర్విరుధ్యేతేతిభావః. ద్వితీయంపక్షంపరిగృహ్యపరిహరతి (నేతిహోవాచేత్యాదినా) - కార్యాణికరణానివాసర్వాణిపరేణాత్మనాసహావిభాగంగచ్ఛన్తిసన్త్యస్మిన్నేవవిదుషిసమవనీయన్త ఇతిసమ్బన్ధః. తేషాంవిదుషివిలయేహేతుమాహ (స్వయోనావితి) - విద్వానేవహిపూర్వమవిద్యయాతేషాంయోనిరాసీత్ - తస్మిన్విద్యాదశాయాంతద్బలాదవిద్యాయామపనీతాయాంపరిపూర్ణతత్త్వేతేషాంపర్యవసానంసమ్భవతీత్యర్థః. కారణేకార్యాణాంప్రవిలయేదృష్టాన్తమాహ (ఊర్మయఇతి) ప్రాణాదీనాంకారణసంసర్గాఖ్యోలయశ్చేత్ - పునరుత్పత్తిఃస్యాదిత్యాశఙ్క్య జ్ఞానేనసత్యజ్ఞానధ్వంసాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాచేతి) సవిషయాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి, వాయవశ్చపఞ్చ, ఇతిషోడశకలాః. తాసాంస్వాతన్త్ర్యమాశ్రయాన్తరంచవారయతి (పురుషాయణాఇతి) తాసాంనివృత్తిశ్చపురుషవ్యతిరేకేణనాస్తీతిపురుషంప్రాప్యేతి. ప్రాణాశ్చేన్నోత్క్రామన్తి - తర్హిమృతోనభవతీతిప్రతీతివిరోధంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (నతర్హీత్యాదినా) దృతిశబ్దోభస్త్రావిషయః. ప్రకృతంవాక్యంప్రత్యక్షసిద్ధదేహమరణానువాదకమిత్యభిప్రేత్యాహ (బన్ధనేతి) ౧౧

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి నామేత్యనన్తం హ వై నామానన్తా విశ్వేదేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి॥ ౧౨

యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చన్ద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీగ్ శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా అప్సు

రం.— పునస్స ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి) యత్ర- యదాయం పురుషః- జీవో మ్రియతే- తదా కిమస్మాత్- మ్రియమాణాజ్జీవాత్ ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి- జీవం విహాయ యథాయథం గచ్ఛన్తి- ఆహో- ఉత న యథాయథం గచ్ఛన్తి- కిన్తు తత్సంయుక్తా ఏవ సన్తస్తేన సహైవోత్క్రామన్తీతి ప్రశ్నార్థః. న యథాయథం గచ్ఛన్తీత్యుత్తరమాహ (నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) తర్హి కిం భవన్తీత్యత్రాహ (అత్రైవ సమవనీయన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి) అత్రైవ- అస్మిన్నాత్మన్యేవ సమవనీయన్తే- సంయుజ్యన్తే. సమిత్యేకీకారే. ఏకీభూతతయా సంయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. న తం విహాయోత్క్రామన్తి- కిన్తు సహైవోత్క్రామన్తీత్యర్థః. స ఉచ్ఛ్వయతి- సః- పురుషః మృతః- ఉత్క్రాన్తప్రాణస్సన్ శ్వయథుం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఆధ్మాయతి- బాహ్యవాయునా పూర్యతే. ఆధ్మాతః- ఏవం బాహ్యవాయునా పూరితస్సన్ శేత ఇత్యర్థః. యద్యప్యుచ్ఛూనత్వాధ్మాతత్వాది దేహధర్మః- న త్వస్మాదితి నిర్దిష్టమ్రియమాణజీవధర్మః- తథాపి దేహాత్మనోరభేదోపచారేణ స ఇతి పరామృశ్యత తథానిర్దేశో ద్రష్టవ్యః. న చ స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి ఉచ్ఛూనత్వాదివిస్పష్టదేహధర్మశ్రవణేన దేహాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధవిషయకత్వోపపత్తావభేదోపచారమాశ్రిత్య జీవాపాదానకోద్గమననిషేధపరత్వం కుత ఆశ్రయణీయమితి వాచ్యం- *యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యత్ర శారీరాపాదానకోద్గమనప్రతిషేధవాదినో న తస్మాదిత్యస్య పరైరప్యభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వేన దోషసామ్యాత్. *ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాదితి సూత్రభాష్యాదావస్యార్థస్య ప్రపఞ్చితత్వాన్నాత్రాస్మాకం వక్తవ్యమవశిష్యతే. ౧౧

శం.— ముక్తస్య కిం ప్రాణా ఏవ సమవనీయన్తే- ఆహోస్విత్తత్ప్రయోజకమపి సర్వం. అథ ప్రాణా ఏవ- న తత్ప్రయోజకం సర్వం- ప్రయోజకే విద్యమానే పునః ప్రాణానాం ప్రసఙ్గః. అథ సర్వమేవ కామకర్మాది- తతో మోక్ష ఉపపద్యత ఇత్యేవమర్థ ఉత్తరప్రశ్నః (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేనం న జహాతీతి) ఆహేతరః (నామేతి) సర్వం సమవనీయత ఇత్యర్థః. నామమాత్రం తు న లీయతే- ఆకృతిసమ్బన్ధాత్. నిత్యం హి నామ- అనన్తం వై నామ. నిత్యత్వమేవానన్త్యం నామ్నః. తదానన్త్యాధికృతా అనన్తా వై విశ్వేదేవాః. (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి) తన్నామానన్త్యాధికృతాన్విశ్వాన్దేవానాత్మత్వేనోపేత్య తేనానన్త్యదర్శనేనానన్తమేవ లోకం జయతి. ౧౨

ఆ— ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విశేషణమాశ్రిత్య ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (ముక్తస్యేతి). పక్షద్వయేఽపి ప్రయోజనం కథయతి (అథేత్యాదినా) యత్పుత్రక్షేత్రాద్యభూత్ - తదధునా నామమాత్రావశేషమిత్యుక్తే నావశిష్టం కిఞ్చిదితి యథావగమ్యతే. - తథాత్రాపి నామమాత్రం మ్రియమాణం విద్వాంసం న జహాతీత్యుక్తే న కిఞ్చిదవశిష్టమితి దృష్టిస్స్యాదితి ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (సర్వమితి). యథాశ్రుతమర్థమాశ్రిత్య ప్రత్యుక్తిం వ్యాచష్టే (నామమాత్రం త్వితి). విదుషో నామనిత్యత్వే హేత్వన్తరముత్తరవాక్యావష్టమ్భేన దర్శయతి (నిత్యం హీతి) అనన్తశబ్దో నామ్నో వ్యక్తిప్రాచుర్యే ప్రతిభాతి- కుతో నిత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యత్వమేవేతి). వ్యక్తిభేదస్య ప్రసిద్ధత్వాన్న తద్వక్తవ్యం. బ్రహ్మవిదస్స్వదృష్ట్యా నామాపి న శిష్యతే- పరదృష్ట్యా తదవశేషోక్తిః- శుకో ముక్త ఇత్యాదివ్యపదేశదర్శనాత్. అతో నామనిత్యత్వం వ్యావహారికమితి భావః. బ్రహ్మన్నీతిదర్శనేన విశ్వేదేవానాత్మత్వేనోపగమ్యానన్తం లోకం జయతీతి సిద్ధానువాదో బ్రహ్మవిద్యాం స్తోతుమిత్యభిప్రేత్యానన్తరవాక్యమాదత్తే (తదానన్త్యేతి) తద్వ్యాచష్టే (తన్నామానన్త్యేతి) ౧౨

రం.— పునరార్తభాగ ఏవ పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియతే కిమేతం న జహాతీతి) పూర్వత్ర ప్రాణా మ్రియమాణం న జహతీత్యుక్తం- ఇదానీం తు ప్రాణేభ్యోఽన్యచ్చ కిం వా మ్రియమాణం న జహాతీతి ప్రశ్నః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (నామేతి) నామధేయం న త్యజతీత్యర్థః. తదత్యాగ ఏవ ప్రదర్శ్యతే ప్రసిద్ధ్యా (అనన్తం హ వై నామేతి) దేహనష్టేఽపి యుధిష్ఠిరాదీనాం నామానువృత్తిదర్శనాదనన్తం నామ- నామ్నో నాశో నాస్తీత్యర్థః. నామాభిమానిదేవతా అప్యనన్తా ఇత్యాహ (అనన్తా విశ్వేదేవా ఇతి) విశ్వేదేవా నామాభిమానిన ఇతి ద్రష్టవ్యం. నామానన్త్యజ్ఞానస్య ఫలమాహ (అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతీతి) తేన- అనువృత్తేన నామ్నా అనన్తం- శాశ్వతం పుణ్యలోకం జయతీత్యర్థః. అత ఏవ హి లోకే నామానువృత్త్యర్థం యతన్త ఇతి భావః. ౧౨

శం.— గ్రహాతిగ్రహరూపం బన్ధనముక్తం మృత్యురూపం. తస్య చ మృత్యోర్మృత్యుసద్భావాన్మోక్ష ఉపపద్యతే. స చ మోక్షో- గ్రహాతిగ్రహరూపాణామిహైవ ప్రళయః ప్రదీపనిర్వాణవత్. యత్తద్గ్రహాతిగ్రహాఖ్యం బన్ధనం మృత్యురూపం- తస్య యత్ప్రయోజకం - తత్స్వరూపనిర్ధారణార్థమిదమారభ్యతే (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ) అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- గ్రహాతిగ్రహస్య సప్రయోజకస్య వినాశేఽపి కిల న ముచ్యతే- నామావశిష్టో విద్యయోషరస్థానీయయా స్వాత్మప్రభవయా పరమాత్మనః పరిచ్ఛిన్నో భోజ్యాచ్చ జగతో వ్యావృత్తః ఉచ్ఛిన్నకామకర్మా అన్తరాళే వ్యవతిష్ఠతే. తస్య

లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయతే క్వాయం తదా పురుషో భవతీత్యాహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైత
స్య వేదిష్యావో న నావేతత్ సజన ఇతి తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే తౌ హ యదూచతుః క
ర్మ హైవ తదూచతురథ యత్ప్రశశంసతుః కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పా
పః పాపేనేతి తతో హ జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ ॥ …………………… ౧౩

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే- ద్వితీయం బ్రాహ్మణమ్

పరమాత్మైకత్వదర్శనేన ద్వైతదర్శనమపనేతవ్యమితి అతః పరం పరమాత్మదర్శనమారబ్ధవ్యమితి. ఏవమపవర్గాఖ్యాముత్తరావస్థాం ప్రతి [illegible] మ్యన్థం కుర్వన్నిత్యేతత్ర వక్తవ్యం- విశీర్ణేషు కరణేషు విదేహస్య పరమాత్మదర్శన శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని కథమితి- సమవనీతప్రాణస్య హి నామమాత్రావిశిష్టస్యేతి తైరుచ్యతే. *మృతశ్చేత ఇతి హ్యుక్తం సమనోరథేనాప్యేతదుపపాదయితుం శక్యతే. అథ జీవన్నేవానిర్ధ్వస్తమాత్రావశిష్టో భోజ్యా [illegible] తి పరికల్ప్యతే- తత్తు కిం నిమిత్తమితి- వక్తవ్యం. సమస్తద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తినిమిత్తమితి యదుచ్యతే-తత్పూర్వమేవ నిరాకృతం. [illegible] త్మైకత్వాత్మదర్శనేన సమ్పన్నోఽవిద్వాన్ మృతః సమవనీతప్రాణో జగదాత్మత్వం హిరణ్యగర్భస్వరూపం వా ప్రాప్నుయాత్ - అసమవనీతప్రాణో [illegible] జీవన్నేవ వా వ్యావృత్తో విరక్తః పరమాత్మదర్శనాభిముఖస్స్యాత్. న చోభయమేకప్రయత్ననిష్పాద్యేన సాధనేన లభ్యం. హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం చేత్ - న తతో వ్యావృత్తిసాధనం. పరమాత్మాభిముఖీకరణస్య భోజ్యాద్వ్యావృత్తేః సాధనం చేత్ - న హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనం. న హి యద్గతిసాధనం తద్గతినివృత్తేరపి. అథ మృత్వా హిరణ్యగర్భం ప్రాప్య తత్ర సమవనీతప్రాణో నామమాత్రావశిష్టః పరమాత్మజ్ఞానేఽధిక్రియతే - తతోఽస్మదాద్యర్థ ఇహ పరమాత్మజ్ఞానోపదేశోఽనర్థకస్స్యాత్. సర్వేషాం హి బ్రహ్మవిద్యా పురుషార్థాయోపదిశ్యతే * తద్యో యో దేవానామిత్యాద్యయా శ్రుత్యా. తస్మాదసత్ [illegible] శాస్త్రబాహ్యైవేయం కల్పనా. ప్రకృతం వర్ణయిష్యామః ॥ తత్ర కేన ప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనమిత్యేతస్య నిర్ధారణాయేదముచ్యతే- యత్రాస్య పురుషస్య- అసమ్యగ్దర్శినః శిరఃపాణ్యాదిమతో మృతస్యాగ్నిమప్యేతి-వాతం ప్రాణోఽప్యేతి- చక్షురాదిత్యమప్యేతీతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే. మనశ్చన్ద్రం. దిశః శ్రోత్రం. పృథివీం శరీరం. (ఆకాశమాత్మేతి)- అత్రాత్మాధిష్ఠానం హృదయాకాశముచ్యతే. స ఆకాశమప్యేతి. ఓషధీరపియన్తి లోమాని వనస్పతీనపియన్తి కేశాః. అప్సు లోహితం రేతశ్చ నిధీయత ఇతి పునరాదానలిఙ్గం. సర్వత్ర హి వాగాదిశబ్దైర్దేవతాః పరిగృహ్యన్తే-న తు కరణాన్యేవ. న హి ప్రామన్తి ప్రాక్ మోక్షాత్. తత్ర దేవతాభిరనధిష్ఠితాని కరణాని న్యస్తదాత్రాణ్యుపమానాని. విదేహశ్చ కర్తా పురుషోఽస్వతన్త్రః కిమాశ్రితో భవతీతి పృచ్ఛ్యతే (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) కిమాశ్రితస్తదా పురుషో భవతీతి. యమాశ్రయమాశ్రిత్య పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతముపాదత్తే, యేన గ్రహాతిగ్రహలక్షణం బన్ధనం ప్రయుజ్యతే,-తత్కిమితి ప్రశ్నః. అత్రోచ్యతే-స్వభావయదృచ్ఛాకాలకర్మదైవవిజ్ఞానమాత్రశూన్యాని వాదిభిః పరికల్పితాని-అతోఽనేకవిప్రతిపత్తిస్థానత్వాన్నైవం జల్పన్యాయేన వస్తునిర్ణయః. అత్ర వస్తునిర్ణయం చేదిచ్ఛసి- ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగ హే. ఆవామేవైతస్య-త్వత్పృష్టస్య వేదితవ్యం యత్ -తద్వేదిష్యావః-నిరూపయిష్యావః. కస్మాత్. న నౌ-ఆవయోరేతద్వస్తు సజనే-జనసముదాయే నిర్ణేతుం న శక్యతే-అత ఏకాన్తం గమిష్యావో విచారణాయ. తౌ హేత్యాది శ్రుతివచనం. తౌ-యాజ్ఞవల్క్యార్తభాగావేకాన్తం గత్వా కిం చ క్రతురితి. ఉచ్యతే-తౌ హ ఉత్క్రమ్య సజనాద్దేశాన్మన్త్రయాఞ్చక్రాతే- ఆదౌ లౌకికవాదిపక్షాణామేకైకం పరిగృహ్య విచారితవన్తౌ. తౌ హ విచార్య యదూచతుః అపోహ్య పూర్వపక్షాన్ సర్వాన్- ఏతచ్ఛృణు. కర్మ హైనాశ్రయం- పునః పునః కార్యకరణోపాదానహేతుం తత్- తత్రోచతుః- ఉక్తవన్తౌ న కేవలం. కాలకర్మదైవేశ్వరేష్వభ్యుపగతేషు హేతుషు యత్ప్రశశంసతుస్తౌ- కర్మ హైవ తత్ప్రశశంసతుః. యస్మాన్నిర్ధారితమేతత్ కర్మప్రయుక్తం గ్రహాతిగ్రహాదికార్యకరణోపాదానం పునః పునః - తస్మాత్పుణ్యో వై శాస్త్రవిహితేన పుణ్యేన కర్మణా భవతి. తద్విపరీతేన విపరీతో భవతి- పాపః పాపేనేతి. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రశ్నేషు నిర్ణీతేషు తతోఽశక్యప్రకమ్ప్యత్వాద్యాజ్ఞవల్క్యస్య జారత్కారవ ఆర్తభాగ ఉపరరామ. …………………… ౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ — యత్రాస్యేత్యాదేస్తాత్పర్యం వృత్తానువాదపూర్వకం కథయతి (గ్రహాతిగ్రహరూపమిత్యాదినా) * కిమేనమిత్యాదివాక్యస్య స్వవ్యాఖ్యాముక్త్వా యత్రేత్యాదేస్తాత్పర్యం చోక్తం ॥ ఇదానీం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (అత్రేతి)- కిమేనమిత్యాదావితి యావత్. సముచ్చయానుష్ఠానాద్దేహయోః సప్రయోజకయోర్నాశే పుంసో ముక్తిర్న చేత్ - తర్హి తస్య బద్ధత్వాయోగాగ్రామసౌదకామవలమ్బతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నామావశిష్ట ఇతి)-క్షీతేరూపరవదవస్థితా ఆత్మావిద్యయా పరస్మాత్పరిచ్ఛిన్నశ్చేదాత్మా. తర్హి బన్ధపశురేవ స్యాత్ - న తు భోజ్యాజ్జగతో వ్యావృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్ఛిన్నేతి)-సర్వస్య కర్మాదిఫలస్య సూత్రాత్మనః సముచ్చయానుష్ఠానవతస్య భోగాయ ప్రాప్తత్వాదాత్మాసిద్ధ్యా కర్మాభావాత్ప్రయోజకరాశేరుచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. * కిమేనమిత్యాదావన్తరాళావస్థస్య విద్యాధికారిణో నిర్ధారణాత్తదపేక్షితవిద్యావిశేషత్వేనోషస్తప్రశ్నాదేరారమ్భం సమ్భావయతి (తస్యేతి) ఇతిశబ్దో వర్ణయన్తీత్యనేన సమ్బధ్యతే. తస్మిన్ హి యత్రోషస్తప్రశ్నాదౌ బ్రహ్మవిద్యోచ్యతే- తస్యైవార్థమ్బ్యాయుక్తః- యత్రాస్యేత్యాదిస్తు వృథేత్యాశఙ్క్య ఫలవద్విద్యాప్రాప్తిశేషత్వేన నివర్త్యప్రవృత్తిప్రయోజకనిర్ధారణార్థో యత్రేత్యాదిరిత్యభిప్రేత్యాహ (ఏవమితి) హిరణ్యగర్భాదన్యో వా- అనన్యో వా విద్యాధికారీ. ప్రథమే పిమృతస్య- జీవతో వా విద్యాధికారోఽవివక్షితత్వమేతి పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తత్రాద్య

దూషయతి (విశిష్టేష్వితి) ఆక్షేపం స్ఫుటయితుం తదీయాముక్తిమనువదతి (సమవనీతేతి) - నామమాత్రావశిష్టస్య - అధికారో విద్యాయామితి శేషః. సమవనీతప్రాణస్యేత్యత్ర శ్రుతిం సంవాదయతి (మృత ఇతి) - కథమేతావతా యథోక్తాక్షేపసిద్ధిః - తత్రాహ (సమనోరథేనేతి) - ఉపసంహృతప్రాణస్య శ్రవణాద్యనికాన్త్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. ద్వితీయం శఙ్కతే (అథేతి) - అపావృత్తః - విద్యాధికారీతి శేషః. జీవతో భోజ్యాద్వ్యావృత్తనం సమృద్ధియం వినా దుశ్శకమితి మత్వా పృచ్ఛతి (తత్రివ్వితి) - అప్రాప్తైకామో భవతి - ప్రాప్తైనివర్తత ఇతి ప్రసిద్ధేః. అపరవిద్యయా కర్మసముచ్చితయా హైరణ్యగర్భపదప్రాప్తిరేవ నివృత్తికారణమితి శఙ్కతే (సమస్తేతి) - అపరవిద్యాసముచ్చితం కర్మ హైరణ్యగర్భభోగప్రాపకం - న భోగ్యాన్నివృత్తిసాధనమితి తృతీయే వృత్తాన్తేదితమితి పరిహరతి (తత్పూర్వమేవేతి) ఉక్తమేవ వ్యక్తీకుర్వన్ విభజతే - (కర్మసహితేనేతి) అథైకమేవ సముచ్చితం కర్మోభయార్థం కిం న స్యాత్ - అత ఆహ (న చేతి) - ఉభయార్థత్వాభావం సమర్థయతే (హైరణ్యగర్భేత్యాదినా) - సముచ్చితం కర్మనోభయార్థమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (న హీతి) హిరణ్యగర్భో విద్యాధికారీతి పక్షం నిక్షిపతి (అథేతి) - దూషయతి (తత ఇతి) - నను మహానుభావానామస్మద్విశిష్టానామేవ బ్రహ్మవిదోపదేశ్యానామా మోక్షం ఫలతి - నాస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషామితి) - న చ త్వన్నతేపి యద్ద్వారా శ్రవణాదికృత్వా విద్యోదయః - తద్ద్వారా నైవ చిదాత్మనో ముక్తిసిద్ధౌ కృతమితరత్ర శ్రవణాదినేతి వాచ్యం - ద్వారభేదస్యానుష్ఠాతృవిభాగాధీనప్రవృత్తిప్రయుక్తప్రయోజనత్వాత్, విద్యోదయస్య చ కాల్పనికత్వేన యథాప్రతీతివ్యవస్థోపపత్తేః,, వస్తుతో నిర్విశేషే చిన్మాత్రే నావిద్యావిద్యే బన్ధముక్తీ చేత్యభిప్రేత్య పరపక్షనిరాకరణముపసంహృత్య శ్రుతివ్యాఖ్యానం ప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) కర్తవ్యశ్రుతివ్యాఖ్యానేయత్రేత్యాద్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారయతి (తత్రేతి) - అత్ర పురుషశబ్దేన విద్వానుక్తః - ఆనన్తరం తత్సన్నిధేరిత్యాశఙ్క్య వక్ష్యమాణకర్మాశ్రయత్వలిఙ్గేన బాధ్యస్సన్నిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (అసమ్యగ్దర్శిన ఇతి) సన్నిధిబాధే లిఙ్గాన్తరమాహ (నిధీయత ఇతి) - తస్య హి పునరాదానయోగ్యద్రవ్యనిధానే ప్రయోగదర్శనాదిహాపి పునరాదానం లోహితాదేరాభాతి - అతః ప్రసిద్ధసంసారిగోచరోఽయం ప్రశ్న ఇత్యర్థః - అవిదుషో వాగాదిలయాభావాత్ * వాఙ్మనసి దర్శనాదితి న్యాయా, తస్య చాత్ర శ్రుతే, ర్విద్వానేవ పురుషః - తదీయకలావిలయస్య శ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్ర హీతి) - అగ్న్యాద్యంశానాం వాగాదిశబ్దితానామపక్రమణేపి కరణానాం సద్భావే తదధిష్ఠానస్య దేహస్యాపి భావేన భోగసమ్భవాన్న ప్రశ్నావకాశో ఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) - దేవతాంశేషూపసంహృతేష్వితి యావత్. తేషాం తాభిరనధిష్ఠితత్వే సత్యర్థక్రియాఽక్షమత్వం ఫలతీత్యాహ (న్యస్తేతి) - కరణానామధిష్ఠాతృహీనానాం భోగహేతుత్వాభావేపి కథమాశ్రయప్రశ్నో భోక్తుస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విదేహశ్చేతి) - ప్రశ్నం వివృణోతి (యమాశ్రయమితి) - ఆహరేత్యాదిపరిహారమవతారయతి (అత్రేతి) మీమాంసకాః కాలం లోకాయతా జ్యోతిర్విదో వైదికా దేవతాం కాణ్వీయాః విజ్ఞానవాదినో మాధ్యమికాశ్శూన్యత్వమన్యే కేచిత్ప్రతిపత్తారః. జల్పన్యాయేన - పరస్పరప్రచలితమతపర్యస్తేన విచారేణేయావత్. అత్రేతి ప్రశ్నోక్తిః. నను ప్రష్టా ఆర్తభాగః - యాజ్ఞవల్క్యశ్చ ప్రతివక్తేతి ద్వావిహోపలభ్యేతే - తథా చ తౌ హేత్యాదివచనమయుక్తం - తృతీయస్యాత్రాభావాత్. అత ఆహ (తౌ హేత్యాదీతి) - (తత్రేతి) ఏకాన్తస్థిత్వా విచారావస్థాయామితి యావత్. న కేవలం కర్మ కారణమూచతుః - కిం తు తదేవ - కాలాదిషు హేతుష్వభ్యుపగతేషు సత్సు - ప్రశశంసతుః - అతః ప్రశంసావచనాత్కర్మణః ప్రాధాన్యం గమ్యతే - న తు కాలాదీనామహేతుత్వం - తేషాం స్వరూపనిష్పత్తౌ కారకతయా గుణభావదర్శనాత్, ఫలకాలేపి తథాభావే నైవ తద్ధేతుత్వసమ్భవా, దిత్యాహ (న కేవలమితి) - పుణ్యో వై పుణ్యేనేత్యాదివ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా)..౧౩

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— పునరప్యార్తభాగః పృచ్ఛతి (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతీత్యాది) అత్ర వాగాదీన్ద్రియాణామాకల్పస్థాయిత్వాత్, అహఙ్కారికత్వా, చ్చ మరణదశాయామనుపాదానభూతేష్వగ్న్యాదౌ తేషాం లయాసమ్భవా, చ్చ అగ్నిం వాగప్యేతీతి వాచః అగ్న్యప్యయో నామ వాగిన్ద్రియాభిమానిదేవభూతస్యాగ్నేః వాగిన్ద్రియాధిష్ఠానానుకూలవ్యాపారమన్తరేణావస్థితిరేవ. మరణదశాయాం మ్రియమాణజీవసమ్బన్ధి వాగిన్ద్రియం తదభిమానీ అగ్నిర్న వ్యాపారయతీతి యావత్. సూత్రితం చ భగవతా బాదరాయణేన * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాదితి. ఏవముత్తరత్రాపి వాతం ప్రాణ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అప్యయశ్చ భాక్తో యథాయోగ్యం ద్రష్టవ్యః. (ఆకాశమాత్మేతి) ఆత్మా - దేహాన్తర్గతాకాశ ఇత్యర్థః. (ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా ఇతి) లోమకేశాభిమానిదేవతా ఓషధివనస్పత్యభిమానిదేవతామప్యేతి. లోమకేశాభిమానిత్వం విహాయ కేవలమోషధివనస్పత్యభిమానినీ భవతీత్యర్థః. (అప్సు లోహితం చ రేతశ్చ నిధీయత ఇతి) నిధీయతే - ప్రక్షిప్యత ఇత్యర్థః. (క్వాయం తదా పురుషో భవతీతి) మ్రియమాణసమ్బన్ధిషు సర్వేషూక్తరీత్యా తత్తదాధారాశ్రితేషు సత్సు అయం - శారీరః పురుషః తదా కిమాశ్రితో భవతీతి ప్రశ్నః. ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతదుత్తరస్యాతిగోప్యస్య ప్రకృతజల్పమార్గేణ సర్వజనసమక్షమప్రకటనీయత్వాత్ ఆర్తభాగం వాదమార్గేణ బోధయిష్యన్ ఆహ (ఆహర సోమ్య హస్తమార్తభాగావామేవైతస్య వేదిష్యావో న నావేతత్సజన ఇతి) హే సోమ్య - సోమార్హ. హే ఆర్తభాగ. ఇతి సమ్బోధ్య హస్తం త్వదీయమాహరేత్యుక్త్వా ప్రసారితమార్తభాగహస్తం గృహీత్వా పునః ప్రాహ - ఆవామేవైతస్య - ప్రశ్నస్యోత్తరం వేదిష్యావః - జ్ఞాస్యావ ఇత్యర్థః. యద్యపి యాజ్ఞవల్క్య ఏవ విచారకో న స్వతస్తథా చ - అథాపి ద్వివచనం వీతరాగకథాత్వద్యోతనార్థం. నౌ - ఆవయోః ఏతత్ - ప్రకృతప్రశ్నోత్తరం సజనే - జనసముదాయేన భవతీత్యర్థః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యోక్తమార్తభాగోఽఙ్గీచకార. (తౌ హోత్క్రమ్య మన్త్రయాఞ్చక్రాతే ఇతి) అథ తౌ - ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌ తస్మాద్దేశాదుత్క్రమ్య - విజనం గత్వా మన్త్రయాఞ్చక్రాతే - విచారమకురుతామిత్యర్థః. (తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ తదూచతురిత్యాది) తౌ - ఆర్తభాగయాజ్ఞవల్క్యౌ మిలిత్వా విచార్య నిశ్చిత్య కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుతయా శారీరపురుషస్యాధారభూతం యదుక్త

ఉ.— అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిఃపప్రచ్ఛయాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ। మద్రేషుచరకాఃపర్యవ్రజామతేపతఞ్జలస్యకాప్యస్యగృహానైమతస్యాసీద్దుహితాగన్ధర్వగృహీతాతమపృచ్ఛామకోఽసీతిసోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరసఇతితంయదాలోకానామన్తానపృచ్ఛామాథైనమబ్రూమక్వపారిక్షితా అభవన్నితిక్వపారిక్షితాఅభవన్సత్వాపృచ్ఛామియాజ్ఞవల్క్యక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి॥ ౧

వన్తౌ- తత్కర్త్రైవ. అథయత్ప్రశశంసతుః- తాదృశశరీరాన్తరపరిగ్రహహేతుమ్యత్ స్తుతవన్తౌ. తత్కర్మైవేత్యర్థః. యద్యపీశ్వరకాలాదీనికారణాన్తరాణిసన్తి- తథాపితేషాంసాధారణకారణత్వాత్ శారీరస్యశరీరపరిగ్రహహేతూనాంమధ్యేకర్మైవాసాధారణంకారణంపురుషస్యాశ్రయభూతమితిస్తుతవన్తావిత్యర్థః. తదేవప్రదర్శయతి (పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతీత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. పుణ్యేనకర్మణైవపుణ్యోభవతి- పుణ్యశరీరయుక్తోభవతి. పాపేనకర్మణైవపాపోభవతి - పాపశరీరయుక్తోభవతీత్యర్థః. *తద్యఇహరమణీయచరణాఅభ్యాశోహయత్తేరమణీయాంయోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనింవాక్షత్రియయోనింవావైశ్యయోనింవాఅథయఇహకపూయచరణాఅభ్యాశోహయత్తేకపూయాంయోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనింవా సూకరయోనింవాచణ్డాలయోనింవేతిశ్రుత్యన్తరాదితిభావః. (తతోహజారత్కారవఆర్తభాగఉపరరామేతి) పూర్వవత్ స్పష్టోర్థః.............. ౧౩

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిఃపప్రచ్ఛ) గ్రహాతిగ్రహలక్షణంబన్ధనముక్తం - యస్మాత్సప్రయోజకాన్ముక్తోముచ్యతే, యేనవాబద్ధఃసంసరతి,- సమృత్యుః. తస్మాచ్చమోక్షఉపపద్యతే- యస్మాన్మృత్యోర్మృత్యురస్తి. ముక్తస్యచనగతిఃక్వచిత్- సర్వోత్సాదోనామమాత్రావశేషఃప్రదీపనిర్వాణవదితిచావధృతం. తత్రసంసరతాంముచ్యమానానాంచకార్యకరణానాంస్వకారణసంసర్గేసమానేముక్తానామత్యన్తమేవపునరనుపాదానం, సంసరతాంతుపునఃపునరుపాదానం, యేనప్రయుక్తానాంభవతి- తత్కర్మేత్యవధారితం-విచారణపూర్వకం. తత్ర యేచనామావశేషేణసర్వోత్సాదోమోక్షః. తచ్చపుణ్యపాపాఖ్యంకర్మ- *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యవధారితత్వాదేతత్కృతస్సంసారః. తత్రాపుణ్యేనస్థావరజఙ్గమేషుస్వభావదుఃఖబహులేషునరకతిర్యక్ప్రేతాదిషుచదుఃఖమనుభవతిపునఃపునర్జాయమానోమ్రియమాణశ్చేత్యేతద్రాజవర్త్మవత్సర్వలోకప్రసిద్ధం. యస్తుశాస్త్రీయః- *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతీతితత్రైవాదరఃక్రియతేఇహశ్రుత్యా. పుణ్యమేవచకర్మసర్వపురుషార్థసాధనమితిసర్వేశ్రుతిస్మృతివాదాః- మోక్షస్యాపిపురుషార్థత్వాత్తత్సాధ్యతాప్రాప్తా. యావద్యావత్పుణ్యోత్కర్షః - తావత్తావత్ఫలోత్కర్షప్రాప్తిః- తస్మాదుత్తమేనపుణ్యోత్కర్షేణమోక్షోభవిష్యతీత్యాశఙ్కాస్యాత్. సానివర్తయితవ్యా- జ్ఞానసహితస్యచప్రకృష్టస్యకర్మణఏతావతీగతిః- వ్యాకృతనామరూపాస్పదత్వాత్కర్మణస్తత్ఫలస్యచ. నత్వకార్యేనిత్యేఽవ్యాకృతధర్మిణ్యనామరూపాత్మకేక్రియాకారకఫలస్వభావవర్జితేకర్మణోవ్యాపారోఽస్తి. యత్రచవ్యాపారః- ససంసారఏవేతి. అస్యార్థస్యప్రదర్శనాయబ్రాహ్మణమారభ్యతే. యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే - విద్యాసహితంకర్మనిరభిసన్ధివిషదధ్యాదివత్కార్యాన్తరమారభతఇతి, తన్న- అనారభ్యత్వాన్మోక్షస్య. బన్ధననాశఏవహిమోక్షః- నకార్యభూతః. బన్ధనంచావిద్యేత్యవోచామ. అవిద్యాయాశ్చనకర్మణానాశఉపపద్యతే. దృష్టవిషయత్వాచ్చకర్మసామర్థ్యస్య. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాహికర్మసామర్థ్యస్యవిషయః. ఉత్పాదయితుంప్రాపయితుంవికర్తుంసంస్కర్తుంచసామర్థ్యంకర్మణః- నాతోవ్యతిరిక్తవిషయోఽస్తికర్మసామర్థ్యస్య - లోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. నచమోక్షఏషాంపదార్థానామన్యతమోఽవిద్యామాత్రవ్యవహితఇత్యవోచామ. బాఢం- భవతుకేవలస్యైవకర్మణఏవంస్వభావతా. విద్యాసంయుక్తస్యతునిరభిసన్ధేర్భవత్యన్యథాస్వభావః.- దృష్టంహ్యన్యశక్తిత్వేననిర్జ్ఞాతానామపిపదార్థానాంవిషదధ్యాదీనాంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తానామన్యవిషయేసామర్థ్యం- తథాకర్మణోఽప్యస్త్వితిచేన్న- ప్రమాణాభావాత్. తత్రహికర్మణఉక్తవిషయవ్యతిరేకేణవిషయాన్తరేసామర్థ్యాస్తిత్వేప్రమాణంనప్రత్యక్షంనానుమానంనోపమానంనార్థాపత్తిర్నశబ్దోఽస్తి. ననుఫలాన్తరాభావేచోదనాన్యథానుపపత్తిఃప్రమాణమితి. నహినిత్యానాంకర్మణాంవిశ్వజిన్న్యాయేనఫలంకల్ప్యతే, నాపిశ్రుతంఫలమస్తి, చోద్యన్తేచతాని,- పారిశేష్యాన్మోక్షస్తేషాంఫలమితిగమ్యతే- అన్యథాహిపురుషానప్రవర్తేరన్. ననువిశ్వజిన్న్యాయఏవాయాతః- మోక్షస్యఫలస్యకల్పితత్వాత్. మోక్షేవాన్యస్మిన్వాఫలేఽకల్పితేపురుషానప్రవర్తేరన్నితి- మోక్షఃఫలంకల్ప్యతేశ్రుతార్థాపత్త్యాయథావిశ్వజితి- నన్వేవంసతికథముచ్యతేవిశ్వజిన్న్యాయోనభవతీతి. ఫలంకల్ప్యతేచ, విశ్వజిన్న్యాయశ్చనభవతీ, తివిప్రతిషిద్ధమభిధీయతే. మోక్షఃఫలమేవనభవతీతిచేన్న- ప్రతిజ్ఞాహానాత్. కర్మకార్యాన్తరంవిషదధ్యాదివదారభతఇతిహిప్రతిజ్ఞాతం- సచేన్మోక్షఃకర్మణఃకార్యంఫలమేవనభవతి- సాప్రతిజ్ఞాహీయేత. కర్మకార్యత్వేచమోక్షస్యస్వర్గాదిఫలేభ్యోవిశేషోవక్తవ్యః. అథకర్మకార్యంనభవతి- నిత్యానాంకర్మణాంఫలంమోక్షఇత్యస్యాఃవచనవ్యక్తేఃకోఽర్థఇతివక్తవ్యం. నచకార్యఫలశబ్దభేదమాత్రేణవిశేషశ్శక్యఃకల్పయితుం. అఫలంచమోక్షో, నిత్యైశ్చకర్మభిఃక్రియతే,. నిత్యానాంకర్మణాంఫలం, నకార్య, మితిచైషోర్థోవిప్రతిషిద్ధోభిధీయతే, - యథాగ్నిశ్శీతఇతి. విజ్ఞానవదితిచేత్. యథాజ్ఞానస్యకార్యంమోక్షోజ్ఞానేనాక్రియమాణోప్యుచ్యతే- తద్వత్కర్మకార్యత్వమితిచేన్న- అజ్ఞాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్య. అజ్ఞానవ్యవధాననివర్తకత్వాజ్జ్ఞానస్యమోక్షోజ్ఞానస్యకార్యమిత్యుపచర్యతే. నతుకర్మణానివర్తయితవ్యమజ్ఞానం. నచాజ్ఞానవ్యతిరేకేణమోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంశక్యం - నిత్యత్వాన్మోక్షస్య, సాధకస్వరూపావ్యతిరేకా, చ్చ- యత్కర్మణానివర్త్యేత. అజ్ఞానమేవనివర్తయతీతిచేన్న- విలక్షణత్వాత్. అనభివ్యక్తిరజ్ఞానమభివ్యక్తిలక్షణేనజ్ఞానేనవిరుధ్యతే-

కర్మతునాజ్ఞానేనవిరుధ్యతే- తేనజ్ఞానవిలక్షణంకర్మ. యదిజ్ఞానాభావః- యదిసంశయజ్ఞానం- యదివిపరీతజ్ఞానంవోచ్యతేఽజ్ఞానమితి- సర్వంహితజ్జ్ఞానేనైవనివర్త్యతే. నతుకర్మణాన్యతమేనాపి- విరోధాభావాత్. అథాదృష్టంకర్మణామజ్ఞాననివర్తకత్వంకల్ప్యమితిచేన్న-జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తౌగమ్యమానాయామదృష్టనివృత్తికల్పనానుపపత్తేః. యథాఽవఘాతేనవ్రీహీణాంతుషనివృత్తౌగమ్యమానాయామగ్నిహోత్రాదినిత్యకర్మకార్యానకల్ప్యతేతుషనివృత్తిః- తద్వదజ్ఞాననివృత్తిరపినిత్యకర్మకార్యాఽదృష్టానకల్ప్యతే. జ్ఞానేనవిరుద్ధత్వంచాసకృత్కర్మణామవోచామ. యదవిరుద్ధంజ్ఞానంకర్మభిః-తద్దేవలోకప్రాప్తినిమిత్తమిత్యుక్తం- విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః. కించాన్యత్- కల్ప్యేచఫలేనిత్యానాంకర్మణాంశ్రుతానాంయత్కర్మభిర్విరుధ్యతే, ద్రవ్యగుణకర్మణాంకార్యమేవనభవతి, కింతత్కల్ప్యతాంయస్మిన్కర్మణఃసామర్థ్యమేవనదృష్టం,- కింవాయస్మిన్దృష్టంసామర్థ్యం, యచ్చకర్మణాం ఫలమవిరుద్ధం, తత్కల్ప్యతామితి. పురుషప్రవృత్తిజననాయావశ్యంచేత్కర్మఫలంకల్పయితవ్యం - కర్మావిరుద్ధవిషయఏవశ్రుతార్థాపత్తేఃక్షీణత్వాన్నిత్యామోక్షఃఫలంకల్పయితుం నశక్యఃతద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వా - అవిరుద్ధత్వాదదృష్టసామర్థ్యవిషయత్వాచ్చేతి. పారిశేష్యన్యాయాన్మోక్షఏవకల్పయితవ్యఇతిచేత్. సర్వేషాంహి కర్మణాంసర్వంచఫలం - నచాన్యదితరకర్మఫలవ్యతిరేకేణఫలంకల్పనాయోగ్యమస్తి- పరిశిష్టశ్చమోక్షః- సచేష్టోవేదవిదాంఫలం- తస్మాత్సఏవకల్పయితవ్యఇతిచేన్న- కర్మఫలవ్యక్తీనామానన్త్యాత్పారిశేష్యన్యాయానుపపత్తేః. నహిపురుషేచ్ఛావిషయాణాం కర్మఫలానామేతావత్త్వంనామకేనచిదసర్వజ్ఞేనావధృతం తత్సాధనానాంవాపురుషేచ్ఛానాంవా - అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాత్పురుషేచ్ఛావిషయసాధనానాంచపురుషేష్టఫలప్రయుక్తత్వాత్,. ప్రతిప్రాణిచేష్టావైచిత్ర్యాత్ఫలానాంతత్సాధనానాంచానన్త్యసిద్ధిః-తదానన్త్యాచ్చాశక్యమేతావత్త్వంపురుషైర్జ్ఞాతుం. అజ్ఞాతేచసాధనఫలైతావత్త్వే-కథం మోక్షస్యపరిశేషసిద్ధిరితి. కర్మఫలజాతిపారిశేష్యమితిచేత్. సత్యపీచ్ఛావిషయాణాం తత్సాధనానాంచానన్త్యేకర్మఫలజాతిత్వంనామసర్వేషాంతుల్యం- మోక్షస్యకర్మఫలత్వాత్పరిశిష్టఃస్యాత్ - తస్మాత్పరిశేషాత్సఏవయుక్తః కల్పయితుమితిచేన్న- తస్యాపి నిత్యకర్మఫలత్వాభ్యుపగమేకర్మఫలసమానజాతీయత్వోపపత్తేః-పరిశేషానుపపత్తిః. తస్మాదన్యథాప్యుపపత్తిః- తస్మాత్ క్షీణాశ్రుతార్థాపత్తిః. ఉత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారాణామన్యతమదపినిత్యానాం కర్మణాం ఫలముపపద్యతఇతిక్షీణాశ్రుతార్థాపత్తిః. చతుర్ణామన్యతమఏవమోక్షఇతిచేత్. నతావదుత్పాద్యః - నిత్యత్వాత్. అతఏవావికార్యః. అసంస్కార్యశ్చాతఏవ. అసాధనద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ. సాధనాత్మకంహి ద్రవ్యంసంస్క్రియతే- యథాపాత్రాజ్యాదిప్రోక్షణాదినా. నచసంస్క్రియమాణః సంస్కారనిర్వర్త్యోవా- యూపాదివత్. పారిశేష్యాదాప్యఃస్యాత్. నాప్యోపి- ఆత్మస్వభావత్వాదేకత్వాచ్చ. ఇతరైఃకర్మభిర్వైలక్షణ్యాన్నిత్యానాంకర్మణాంతత్ఫలేనాపి విలక్షణేనభవితవ్యమితిచేన్న- కర్మత్వసాలక్షణ్యాత్సలక్షణంకస్మాత్ఫలంనభవతి. ఇతరకర్మఫలైర్నిమిత్తవైలక్షణ్యాదితిచేన్న - క్షామవత్యాదిభిఃసమానత్వాత్. యథాహిగృహదాహాదౌనిమిత్తేక్షామవత్యాదీష్టి, ర్యథా *భిన్నేజుహోతి *స్కన్నేజుహోతీత్యేవమాదౌనైమిత్తికేషుకర్మసునమోక్షఃఫలంకల్ప్యతే,- తైశ్చావిశేషాన్నైమిత్తికత్వేన. జీవనాదినిమిత్తేచ శ్రవణాత్. తథానిత్యానామపి నమోక్షఃఫలం. ఆలోకస్య సర్వేషాం రూపదర్శనసాధనత్వేఉలూకాదయ ఆలోకేన రూపంనపశ్యన్తీతిఉలూకాదిచక్షుషాం వైలక్షణ్యా దితరలోకచక్షుర్భిర్నరసాదివిషయత్వం పరికల్ప్యతే - రసాదివిషయేసామర్థ్యస్యా దృష్టత్వాత్. సుదూరమపి గత్వాయద్విషయేదృష్టంసామర్థ్యం - తత్రైవకశ్చిద్విశేషఃకల్పయితవ్యః. యత్పునరుక్తంవిద్యామన్త్రశర్కరాదిసంయుక్తవిషదధ్యాదివన్నిత్యానికార్యాన్తరమారభన్తఇతి. ఆరభ్యతాంవిశిష్టంకార్యం - తదిష్టత్వాదవిరోధః. నిరభిసన్ధేఃకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యవిశిష్టకార్యాన్తరారమ్భేనకశ్చిద్విరోధః- దేవయాజ్యాత్మయాజినోరాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాద్దేవయాజినః * శ్రేయానాత్మయాజీత్యాదౌ, *యదేవవిద్యయాకరోతీత్యాదౌ, చ. యస్తుపరమార్థదర్శనవిషయేమనునోక్తఆత్మయాజిశబ్దః * సమంపశ్యన్నాత్మయాజీత్యత్ర - సమంపశ్యన్నాత్మయాజీభవతీత్యర్థః. అథవాభూతపూర్వగత్యా. ఆత్మయాజ్యాత్మసంస్కారార్థంనిత్యానికర్మాణికరోతి- * ఇదమేనేనాఙ్గంసంస్క్రియతఇతిశ్రుతేః. తథా * గార్భైర్హోమైరిత్యాదిప్రకరణేకార్యకరణసంస్కారార్థత్వంనిత్యానాంకర్మణాందర్శయతి. సంస్కృతశ్చయఆత్మయాజీతైఃకర్మభిః-సమంద్రష్టుంసమర్థోభవతి. తస్యేహవాజన్మాన్తరేవాసమమాత్మదర్శనముత్పద్యతే. సమంపశ్యన్స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యేషోర్థః.ఆత్మయాజిశబ్దస్తుభూతపూర్వగత్యాప్రయుజ్యతే-జ్ఞానప్రయుక్తానాంహినిత్యానాంకర్మణాంజ్ఞానోత్పత్తిసాధనత్వప్రదర్శనార్థం. కించాన్యత్- బ్రహ్మవిశ్వసృజోధర్మోమహానవ్యక్తమేవచ| ఉత్తమాం సాత్త్వికీమేతాంగతిమాహుర్మనీషిణఇతిచ. దేవసార్ష్టివ్యతిరేకేణభూతాప్యయందర్శయతి * భూతాన్యప్యేతిపఞ్చవై. భూతాన్యప్యేతీతిపాఠంయే కుర్వన్తి- తేషాంవేదవిషయేపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదదోషః. నచార్థవాదత్వమధ్యాయస్య - బ్రహ్మాన్తకర్మవిపాకార్థస్యతద్వ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానార్థస్యచకర్మకాణ్డోపనిషద్భ్యాంతుల్యార్థత్వదర్శనాత్, విహితాకరణప్రతిషిద్ధకర్మణాంచస్థావరశ్వసూకరాదిఫలదర్శనాత్, వాన్తాశ్యాదిప్రేతదర్శనాచ్చ. నచశ్రుతిస్మృతివిహితప్రతిషిద్ధవ్యతిరేకేణవిహితానివా ప్రతిషిద్ధానివాకర్మాణికేనచిదవగన్తుంశక్యన్తే-యేషామకరణాదనుష్ఠానాచ్చప్రేతశ్వసూకరస్థావరాదీనికర్మఫలానిప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలభ్యన్తే. నచైషామకర్మఫలత్వంకేనచిదభ్యుపగమ్యతే.తస్మాద్విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవానాంయథైతేకర్మవిపాకాఃప్రేతతిర్యక్స్థావరాదయః- తథోత్కృష్టేష్వపిబ్రహ్మాన్తేషుకర్మవిపాకత్వంవేదితవ్యం. తస్మాత్ * సఆత్మనోవపాముదఖిదత్ * సోరోదీద్యదరోదీదిత్యాదివన్నాభూతార్థవాదత్వం. తత్రాప్యభూతార్థవాదత్వంమాభూదితిచేత్-భవత్వేవం. నచైతావతాఽస్యన్యాయస్యబాధోభవతి, నచాస్మత్పక్షోవాదుష్యతి,. నచ *బ్రహ్మవిశ్వసృజఇత్యాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వంశక్యంవక్తుం-తేషాందేవసార్ష్టితాయాఃఫలస్యోక్తత్వాత్. తస్మాత్స్వాభిసన్ధీనాంనిత్యానాంకర్మణాంసర్వమేధాశ్వమేధాదీనాంచబ్రహ్మత్వాదీనిఫలాని. యేషాంపునర్నిత్యానినిరభిసన్ధీన్యాత్మసంస్కారార్థానిక్రియన్తే-తేషాంజ్ఞానోత్పత్త్యర్థానితాని-* బ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురిత్యాదిస్మరణాత్. తేషామారాదుపకారకత్వాన్మోక్షసాధనాన్యపికర్మాణిభవన్తీతినవిరుధ్యన్తే.

యథాచాయమర్థః- షష్ఠిజనకాఖ్యాయికాసమాప్తావక్ష్యామః. యత్తువిషదధ్యాదివదిత్యుక్తం- తత్ర ప్రత్యక్షానుమానవిషయత్వాదవిరోధః. యన్త్వత్ర శబ్దగమ్యోర్థః - తత్ర వాక్యస్యాభావేతదర్థ ప్రతిపాదకస్యనశక్యంకల్పయితుంవిషదధ్యాదిసాధర్మ్యం. నచ ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థవిషయే శ్రుతేః ప్రామాణ్యంకల్ప్యతే- యథాశీతోఽగ్నిః క్లేదయతీతి. శ్రుతేస్తుతాదర్థ్యేవాక్యస్య ప్రమాణాన్తరస్యాభాసత్వం- యథాఖద్యోతోఽగ్నిరితి, తలమలినమన్తరిక్షమితి, బాలానాంయత్ప్రత్యక్షమపి- తద్విషయప్రమాణాన్తరస్యాతథార్థత్వేనిశ్చితేనిశ్చితార్థమపి బాలప్రత్యక్షమాభాసీభవతి. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యస్యావ్యభిచారాత్తాదర్థ్యేసతివాక్యస్యతథాత్వంస్యాత్- నతుపురుషమతికౌశలం. నహిపురుషమతికౌశలాత్సవితారూపంన ప్రకాశయతి- తథావేదవాక్యాన్యపినాన్యార్థానిభవన్తి. తస్మాన్నమోక్షార్థానికర్మాణీతిసిద్ధం. అతఃకర్మఫలానాంసంసారత్వప్రదర్శనాయైవ బ్రాహ్మణమారభ్యతే॥ అథ- అనన్తరముపరతేజారత్కారవేభుజ్యురితినామతః. లహ్యస్యాపత్యంలాహ్యః. తదపత్యంలాహ్యాయనిః. పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచ) ఆదావుక్తమశ్వమేధదర్శనం, సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చాశ్వమేధక్రతుః,. జ్ఞానసముచ్చితోవాకేవలజ్ఞానసమ్పాదితోవాసర్వకర్మణాంపరాకాష్ఠా- *భ్రూణహత్యాశ్వమేధాభ్యాంనపరం పుణ్యపాపయోరితిహిస్మరన్తి. తేనహిసమష్టిర్వ్యష్టిశ్చప్రాప్నోతి. తత్రవ్యష్టయోనిర్జ్ఞాతాః- అణ్డాన్తర్విషయాః- అశ్వమేధయాగఫలభూతాః. *మృత్యుస్సర్వస్యాత్మాభవత్యేతాసాం దేవతానామేకోభవతీత్యుక్తం. మృత్యుశ్చాశనాయాలక్షణోబుద్ధ్యాత్మాసమష్టిః- ప్రథమజోవాయుస్సూత్రంసత్యంహిరణ్యగర్భః. తస్యవ్యాకృతోవిషయః - యదాత్మకంసర్వంద్వైతైకత్వం, యస్సర్వభూతాన్తరాత్మాలిఙ్గమమూర్తరసో, యదాశ్రితానిసర్వభూతకర్మాణి, యఃకర్మణాంకర్మసమ్బద్ధానాంచవిజ్ఞానానాంపరాగతిః - పరంఫలం,. తస్యకియాన్గోచరః - కియతీవ్యాప్తిఃసర్వతః పరిమణ్డలీభూతా- సావక్తవ్యా. తస్యాముక్తాయాంసర్వస్సంసారోబన్ధగోచరఉక్తోభవతి. తస్యచసమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనార్థమాఖ్యాయికామాత్మనోవృత్తాంప్రకురుతే. తేనచ ప్రతివాదిబుద్ధింవ్యామోహయిష్యామీతిమన్యతే.॥మద్రేషు- మద్రానామజనపదాః- తేషు. చరకాః- అధ్యయనార్థం వ్రతచరణాచ్చరకాః. అధ్వర్యవోవా. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్తః. (తేపతఞ్జలస్య) తే- వయంపర్యటన్తఃపతఞ్జలస్య- నామతః. కాప్యస్య- కపిగోత్రస్యగృహానైమ- గతవన్తః. తస్యాసీద్దుహితాగన్ధర్వగృహీతా- గన్ధర్వేణ- అమానుషేణసత్త్వేనకేనచిదావిష్టా. గన్ధర్వోవా - ధిష్ణ్యోఽగ్నిః- ఋత్విగ్వాదేవతావిశిష్టవిజ్ఞానత్వాదవసీయతే. నహిసత్త్వమాత్రస్యేదృశంవిజ్ఞానముపపద్యతే. తంసర్వేవయంపరివారితాస్సన్తోఽపృచ్ఛామకోఽసీతి - కస్త్వమసి, కింనామా, కింసతత్త్వః,. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః- సుధన్వా - నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. తంయదా- యస్మిన్కాలేలోకానామన్తాన్- పర్యవసానాన్యపృచ్ఛామ- అథైనం - గన్ధర్వమబ్రూమ- భువనకోశపరిమాణజ్ఞానాయప్రవృత్తేషుసర్వేష్వాత్మానంశ్లాఘయన్తఃపృష్టవన్తోవయం. కథం. క్వపారిక్షితాఅభవన్నితి. సచగన్ధర్వఃసర్వమస్మభ్యమబ్రవీత్. ॥తేనదివ్యేభ్యోమయాలబ్ధంజ్ఞానం- తత్తవనాస్తి- అతోనిగృహీతోఽసీత్యభిప్రాయః. సః- అహంవిద్యాసమ్పన్నోలబ్ధాగమోగన్ధర్వాత్, త్వా- త్వాం, పృచ్ఛామియాజ్ఞవల్క్య. క్వపారిక్షితాఅభవన్- తత్త్వంకింజానాసి - హేయాజ్ఞవల్క్యకథయ- పృచ్ఛామిక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యవృత్తంకీర్తయతి (అథేత్యాదినా) ఉక్తమేవతన్మృత్యుర్వ్యక్తీకరోతి (యస్మాదితి) *అగ్నిర్వైమృత్యురిత్యాదావుక్తంస్మారయతి (తస్మాదితి) *యత్రాయమిత్యాదావుక్తమనుద్రవతి (ముక్తస్యచేతి.) *యత్రాస్యేత్యాదౌనిర్ణీతమనుభాషతే (తత్రేతి)- పూర్వబ్రాహ్మణస్థోగ్రన్థస్సమ్యర్థః. తస్యచావధారితమిత్యనేనసమ్బన్ధః. సంసరతాంముచ్యమానానాంచయానికార్యకరణాని- తేషామిహైవైయధికరణ్యం. ఉపాదానమనుపాదానమిత్యుభయత్రకార్యకరణానామితిసమ్బన్ధః. కర్మణోభావాభావాభ్యాంబన్ధమోక్షావుక్తౌ- తత్రాభావద్వారాకర్మణోమోక్షహేతుత్వంస్ఫుటయతి (తన్మహఏవేతి) తస్యభావద్వారాబన్ధహేతుత్వం ప్రకటయతి (తచ్చేతి) - పుణ్యపాపయోరుభయోరపి సంసారఫలత్వావిశేషాత్పుణ్యఫలవత్పాపఫలమప్యత్రవక్తవ్యం- అన్యథా తతోవిరాగాసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యవర్తిష్యమాణస్య తాత్పర్యంవక్తుం భూమికాంకరోతి (తత్రేతి)- పుణ్యేష్వపుణ్యేషుచనిర్ధారణార్థాసప్తమీ. స్వభావదుఃఖబహుశేష్విత్యుభయతస్సమ్బధ్యతే. తద్ధిపుణ్యఫలమపిసర్వలోకప్రసిద్ధత్వాన్నాత్రవక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి) - శాస్త్రీయః - సుఖానుభవ ఇతిశేషః. ఇహేతిబ్రాహ్మణోక్తిః. శాస్త్రీయంకర్మసర్వమపిసంసారఫలమేవేతివక్తుంబ్రాహ్మణమిత్యుక్తాశఙ్కోత్తరత్వేనాపితదవతారయతి (పుణ్యమేవేత్యాదినా) - మోక్షస్యపుణ్యసాధ్యత్వంవిధాన్తరేణసాధయతి (యావద్వ్యావదితి) - కథంతస్యాఃనివర్తనమిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానసహితస్యేతి) - సముచ్చితమపికర్మసంసారఫలమేవేత్యత్రహేతుమాహ (వ్యాకృతేతి) - మోక్షేపిస్వర్గాదావివపురుషార్థత్వావిశేషాత్, కర్మణోవ్యాపారఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) అకార్యత్వం- ఉత్పత్తిహీనత్వం. నిత్యత్వం- నాశశూన్యత్వం. అవ్యాకృతధర్మిత్వం- వ్యాకృతనామరూపరాహిత్యం. *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అనామేతి) *నిష్కలంనిష్క్రియమిత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (క్రియేతి) - చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేమోక్షేకర్మణోవ్యాపారోనసమ్భవతీతిభావః. నన్వాస్థాణోరాచప్రజాపతేస్సర్వత్రకర్మవ్యాపారాత్కథం మోక్షేప్రజాపతిభావలక్షణేతద్వ్యాపారోనాస్తి- తత్రాహ (యత్రచేతి) కర్మఫలస్యసర్వస్యసంసారత్వమేవేతికుతస్సిధ్యతి - తత్రాహ (ఇత్యస్యేతి) విద్యాసహితమపికర్మసంసారఫలం- విద్యైవమోక్షార్థేతిస్వపక్షశుద్ధ్యర్థంవిచారయన్పూర్వపక్షయతి (యత్త్వితి)॥యథాకేవలంవిషదధ్యాదిమరణజ్వరాదికరమపిమన్త్రశర్కరాదియుక్తంజీవనపుష్ట్యాద్యారభతే - తథాస్వతోబన్ధఫలమపికర్మఫలాభిలాషమన్తరేణానుష్ఠితంవిద్యాసముచ్చితంమోక్షాయక్షమమిత్యర్థః. ముక్తేఃసాధ్యత్వాఙ్గీకారే- సముచ్చితకర్మసాధ్యత్వంస్యాత్- నతుతస్యాస్సాధ్యత్వం- ధీమాత్రాయత్తత్వాదిత్యుత్తరమాహ (తన్నేతి) హేతుమేవసాధయతి (బన్ధనేతి) కింతద్బన్ధనం - తదాహ (బన్ధనంచేతి) - అవిద్యానాశోపికర్మారభ్యోభవిష్యతీతిచేత్. నేత్యాహ (అవిద్యాయాశ్చేతి) - మోక్షోనకర్మసాధ్యః - అవిద్యాస్తమయత్వాత్- ర

జ్ఞవిద్యాన్తమయవదిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దృష్టవిషయత్వాచ్చేతి) నకర్మసాధ్యాముక్తిరితిశేషః. తదేవస్పష్టయతి (ఉత్పత్తీతి) ఉక్తమేవకర్మసామర్థ్యవిషయమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (ఉత్పాదయితుమితి) అప్రసిద్ధత్వాదితిచ్ఛేదః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమత్వాన్మోక్షస్యాపికర్మసామర్థ్యవిషయతాస్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) నిత్యత్వాదాత్మత్వాత్కూటస్థత్వాన్నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. ఆత్మభూతోఽయథోక్తోమోక్షస్తర్హికిమితిసర్వేషాంనప్రథతఇత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) ఉక్తకర్మసామర్థ్యంపూర్వవాద్యఙ్గీకరోతి (బాఢమితి) అఙ్గీకారమేవస్ఫోరయతి (భవత్వితి) ఏవంస్వభావతా- ఉత్పాదనాదౌసమర్థతా. కాతర్హివిప్రతిపత్తిః- తత్రాహ (విద్యాసంయుక్తస్యేతి) అన్యథాస్వభావః- చతుర్విధక్రియాఫలవిలక్షణేపిమోక్షేసమర్థతేతియావత్. ఉత్పత్త్యాదౌసమర్థస్యకర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యతద్విలక్షణేపిమోక్షేసామర్థ్యమస్తీత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (దృష్టంహీతి) ఉక్తదృష్టాన్తవశాత్కర్మణోపికేవలస్యసంసారఫలస్యవిద్యాసంయోగాన్ముక్తిఫలత్వమపిస్యాదిత్యాహ (తథేతి) సమాధత్తే (నేత్యాదినా) అతీన్ద్రియత్వాత్కర్మణాంముక్తిసాధనత్వే ప్రత్యక్షాద్యసమ్భవేప్యర్థాపత్తిరస్తీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నిత్యేషుకర్మసుమోక్షాదతిరిక్తస్యఫలస్యశ్రుతస్యాభావేసతి తదుపలభ్యమానచోదనాయాః మోక్షఫలత్వంవినా అనుపపత్తిస్తేషాంతత్సాధనత్వేమానమిత్యర్థః. నను *విశ్వజితాయజేతేత్యత్రయాగకర్తవ్యతారూపోనియోగోఽవగమ్యతే- తస్యనియోజ్యసాపేక్షత్వాత్ *స్వర్గఃస్యాత్సర్వాన్ప్రత్యవిశిష్టత్వాదితిన్యాయేనస్వర్గకామోనియోజ్యోఽఙ్గీకృతః. తథానిత్యేష్వపికర్మసుభవిష్యతిస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణం- అతఆహ (నహీతి) * జీవన్ జుహుయాదితిజీవనవిశిష్టస్యనియోజ్యస్యలాభాన్ననిత్యేషుస్వర్గోనియోజ్యవిశేషణమిత్యర్థః. నను జీవనవిశిష్టోపిఫలాభావేననియోజ్యఃస్యాత్ - తథాచ * కర్మణాపితృలోకఇతిశ్రుతంఫలంతేషుకల్పయిష్యతే. నేత్యాహ (నాపీతి) నిత్యవిధిప్రకరణేపితృలోకవాక్యస్యాశ్రవణాదిత్యర్థః. తర్హిఫలాభావాచ్చోదనైవ మాభూదితిచేత్. నేత్యాహ (చోద్యన్తేచేతి) తథాపిఫలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యాశఙ్క్యకల్పకాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (పారిశేష్యాదితి) ముక్తేర్యస్యకల్పకం- తదేవఫలాన్తరస్యాపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యతస్యనిరతిశయఫలవిషయత్వాన్ముక్తికల్పకమేవేత్యభిప్రేత్యాహ (అన్యథేతి) అనుపపత్త్యాచేన్నియోజ్యలాభాయనిత్యేషుఫలంకల్ప్యతే-కథంతర్హివిశ్వజిన్న్యాయోనప్రాప్నోతీతిసిద్ధాన్తీప్రత్యాహ (నన్వితి) ఉక్తమేవవివృణోతి (మోక్షేచేతి) అకల్పితేసతీతిచ్ఛేదః. శ్రుతార్థాపత్త్యా- విధేః శ్రుతస్యప్రవర్తకానుపపత్త్యేతియావత్. విశ్వజితీవనిత్యేషుమోక్షఫలేకల్ప్యమానేసతిఫలితమాహ (నన్వేవమితి) కథమిత్యుక్తామనుపపత్తిమేవస్ఫుటయతి (ఫలంచేతి) ఫలకల్పనాయాంవిశ్వజిన్న్యాయోఽవతరతి - మోక్షస్తుస్వరూపస్థితిత్వేనానుత్పాద్యత్వాత్ఫలమేవనభవతీతిశఙ్కతే (మోక్షఇతి) నిగ్రహముద్భావయన్నుత్తరమాహ (నేతి) ప్రతిజ్ఞాహానింప్రకటయతి (కర్మేత్యాదినా) కర్మకార్యత్వంముక్తేరుపేత్యోక్తం-తదేవాయుక్తమిత్యాహ (కర్మకార్యత్వేచేతి) ఫలత్వేపికర్మకార్యత్వంనముక్తేరస్తీత్యుక్తందోషంపరిహర్తుంచోదయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధేనప్రతివిధత్తే (నిత్యానామితి) ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వేఽనఙ్గీకృతేకథంవ్యాఘాతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విశేషః- అర్థగతఇతిశేషః. ఫలత్వమఙ్గీకృత్యకార్యత్వానఙ్గీకారేవ్యాఘాతముక్త్వావైపరీత్యేపితద్వ్యుత్పాదయతి (అఫలంచేతి) ఆద్యంవ్యాఘాతందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నిత్యానామితి) దృష్టాన్తేనవ్యాఘాతంపరిహరన్నాశఙ్కతే (విజ్ఞానవదితిచేదితి) తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి) దృష్టాన్తంవిఘటయతి (నేతి) జ్ఞానస్యమోక్షవ్యవధిభూతాజ్ఞాననివర్తకత్వాన్మోక్షస్తేనాక్రియమాణోపితత్కార్యమితివ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (అజ్ఞానేతి) దార్ష్టాన్తికంనిరాచష్టే (నత్వితి) యత్కర్మణానివర్త్యేత- తన్మోక్షస్యవ్యవధానాన్తరంకల్పయితుంనతుశక్యమితిసమ్బన్ధః. వ్యవధానధ్వంసేకర్మణః ప్రవేశేపిముక్తావేవతత్ప్రవేశస్స్యాదితిచేత్. నేత్యాహ (నిత్యత్వాదితి) నిత్యకర్మనివర్త్యంవ్యవధానాన్తరంమాభూత్-అజ్ఞానమేవతన్నివర్త్యంభవిష్యతి- తథాచమోక్షస్యకర్మకార్యత్వంశక్యముపచరితుమితిశఙ్కతే (అజ్ఞానమేవేతి) కర్మణోజ్ఞానాద్విలక్షణత్వాన్నాజ్ఞాననివర్తకత్వమిత్యుత్తరమాహ (నవిలక్షణత్వాదితి) వైలక్షణ్యమేవప్రకటయతి (అనభివ్యక్తిరితి) ఇతశ్చజ్ఞాననివర్త్యమేవాజ్ఞానమిత్యాహ (యదీతి) అన్యతమేన- నిత్యాదినావ్యస్తేనసమస్తేనవా- శ్రౌతేనస్మార్తేనవేత్యర్థః. కర్మాజ్ఞానయోరవిరోధో హేత్వర్థః. అజ్ఞాననివర్తకత్వంకర్మణోనాన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం- కింత్వదృష్టమేవకల్ప్యమితిశఙ్కతే (అథేతి) దృష్టేసత్యదృష్టకల్పనానన్యాయ్యేతిపరిహరతి (నజ్ఞానేనేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) అదృష్టేతిభేదః. అస్తుజ్ఞానాదజ్ఞానధ్వస్తిః- కింతుకర్మసముచ్చితాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జ్ఞానేనేతి) ననుకర్మభిరవిరుద్ధమపిహిరణ్యగర్భాదివిజ్ఞానమస్తి- తథాచసముచ్చితంజ్ఞానమజ్ఞానధ్వంసిభవిష్యతి. నేత్యాహ (యదవిరుద్ధమితి) నిత్యానాంకర్మణాంసముచ్చితానామసముచ్చితానాంచస్వరూపస్థితౌమోక్షేతత్ప్రతిబన్ధకాజ్ఞానధ్వస్తౌవానాదృష్టసామర్థ్యంకల్ప్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్కల్పనామఙ్గీకృత్యాపిదూషయతి (కించేతి) కర్మణోస్తినమోక్షసామర్థ్యమిత్యేతదుక్తాదేవకారణాన్నభవతి - కింత్వన్యచ్చకారణం తత్రాస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయితుం విచారయతి (కల్ప్యేతి) విరోధమభినయతి (ద్రవ్యేతి) కార్యత్వాభావం సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) పక్షాన్తరమాహ (కింవేతి) సామర్థ్యవిషయం విశదయతి (యచ్చేతి) కథమిహనిర్ణయః - తత్రాహ (పురుషేతి) కల్పయితవ్యం- ఫలమితిసమ్బన్ధః. ఉత్పత్త్యాదీనామన్యతమోహి కర్మభిరవిరుద్ధోవిషయః - తత్రైవ నిత్యకర్మచోదనానుపపత్తేరుపశాన్తత్వాన్నిత్యకర్మఫలత్వేన మోక్షః- తద్వ్యవధానాజ్ఞాననివృత్తిర్వానశక్యతేకల్పయితుం. కర్మాజ్ఞానయోర్విరోధాభావాత్, దృష్టం సామర్థ్యం యస్మిన్నుత్పత్త్యాదౌ - తద్విషయత్వాచ్చకర్మణ, స్తద్విలక్షణేమోక్షేనవ్యాపారః. తథాచనిత్యకర్మవిధివశాత్పురుషప్రవృత్తిసమ్పాదనాయఫలంచేత్కల్పయితవ్యం - తర్హితదుత్పత్త్యాదీనామన్యతమదేవతదవిరుద్ధంకల్ప్యమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దః శ్రుతార్థాపత్తిపరిహారసమాప్త్యర్థః. మోక్షఏవనిత్యానాంకర్మణాంఫలత్వేనకల్పయితవ్యః- పారిశేష్యన్యాయాదితిశఙ్కతే (పారిశేష్యేతి) పారిశేష్యన్యాయమేవవిశదయతి (సర్వేషామితి) సర్వంచ- స్వర్గపశుపుత్రాదీతియావత్. తథాపిమోక్షాదన్యదేవనిత్యకర్మ

లంకింనస్యాత్- తత్రాహ (నచేతి) మోక్షస్యాపీతరకర్మఫలనివేశమాశఙ్క్యాహ (పరిశిష్టశ్చేతి). తస్యఫలత్వమేవకథంసిద్ధం- తత్రాహ (సచేతి) పరిశేషాయత్తమర్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) పారిశేష్యాసిద్ధ్యాదూషయతి (నేతి) కర్మఫలవ్యాప్త్యానన్యముక్తంవ్యనక్తి (నహీతి) ఫలవత్సాధనానాంఫలవిషయేచ్ఛానాంచానన్త్యంకథయతి (తత్సాధనానామితి) తదానన్త్యేహేతుమాహ (అనియతేతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యేహేత్వన్తరమాహ (పురుషేతి) ఏతావత్త్వంనామనాస్తీత్యుభయత్రసమ్బన్ధః. పురుషస్యేష్టంఫలం- శోభనాధ్యాసవిషయభూతం. తత్రవిషయిణాంశోభనాధ్యాసేనప్రయుక్తత్వాదితిహేత్వర్థః. ఇచ్ఛాద్యానన్త్యంప్రాణిభేదేషుదర్శయిత్వాతదానన్త్యమేకైకస్మిన్నపిప్రాణినిదర్శయతి (ప్రతిప్రాణీతి) ఇచ్ఛాద్యానన్త్యఫలితమాహ (తదానన్త్యాచ్చేతి) సాధనాదిష్వేతావత్త్వాజ్ఞానేపికింస్యాత్- తదాహ (అజ్ఞాతేచేతి) ఇతిశబ్దఃపారిశేష్యానుపపత్తిసమాప్త్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణపారిశేష్యంశఙ్కతే (కర్మేతి) తామేవశఙ్కాంవిశదయతి (సత్యపీతి) తథాపికథం మోక్షస్యపరిశిష్టత్వం- తదాహ (మోక్షస్త్వితి) పరిశేషఫలమాహ (తస్మాదితి) శఙ్కితంపరిశేషందూషయతి (నేత్యాదినా) అర్థాపత్తిపరిశేషాపరాకృత్యఅర్థాపత్తినిరాకరణంప్రపఞ్చయితుంప్రస్తౌతి (తస్మాదితి) అన్యథాప్యుపపత్తింప్రకటయతి (ఉత్పత్తీతి) నిత్యానాముత్పత్త్యాదిఫలత్వేపిమోక్షస్యతత్ఫలత్వంసిధ్యతీతిశఙ్కతే (చతుర్ణామితి) తత్రమోక్షస్యోత్పాద్యత్వందూషయతి (నతావదితి) ఉభయత్రాపిశబ్దోనిత్యత్వపరామర్శీ. అసంస్కార్యత్వేహేత్వన్తరమాహ (అసాధనేతి) తదేవవ్యతిరేకముఖేననివృణోతి (సాధనాత్మకంహీతి) ఇతశ్చమోక్షస్యాసంస్క్రియమాణత్వమిత్యాహ (నేతి) యథాయూపస్తక్షణాష్టాశ్రీకరణాభ్యఞ్జనాదినాసంస్క్రియతే, యథాచాహవనీయస్సంస్కారేణనిష్పాద్యతే,- నతథామోక్షః- నిత్యశుద్ధత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చేత్యర్థః. పక్షాన్తరమనుభాష్యదూషయతి (పారిశేష్యదిత్యాదినా) ఏకత్వం- పూర్ణత్వం. సాధనవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యంకల్పయతీతిశఙ్కతే (ఇతరైరితి) హేతువైలక్షణ్యాసిద్ధ్యాకల్పకాభావాత్ఫలవైలక్షణ్యాసిద్ధిరితిదూషయతి (నకర్మత్వేతి) నిమిత్తకృతహేతువైలక్షణ్యవశాత్ఫలవైలక్షణ్యసిద్ధిరితిశఙ్కతే (నిమిత్తేతి) నిమిత్తవైలక్షణ్యంఫలవైలక్షణ్యస్యానిమిత్తమితిపరిహరతి (నక్షామవత్యాదిభిరితి) తదేవప్రపఞ్చయతి (యథాహీతి) * యస్యాహితాగ్నేరగ్నిర్గృహాన్దహేదగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేదిత్యత్రదహేదితివిధివిభక్త్యాప్రసిద్ధార్థయచ్ఛబ్దోపహితయాగృహదాహాఖ్యనిమిత్తపరామర్శేనాగ్నయేక్షామవతేపురోడాశమిత్యాదినాక్షామవతీవిధీయతే. *యస్యోభయంహవిరార్తిమార్ఛేత్సఐన్ద్రంపఞ్చశరావమోదనంనిర్వపేదిత్యత్రచార్ఛేదితివిధివిభక్త్యానిర్వపేదితివిధాస్యమాననిమిత్తంహవిరార్తిమనూద్యనిర్వాపోవిధీయతే. *భిన్నేజుహోతి*స్కన్నేజుహోతి *అథయస్యపురోడాశౌక్షీయతస్తంయజ్ఞంవరుణోగృహ్ణాతియదాతద్ధవిస్సంతిష్ఠేతాథతదేవహవిర్నిర్వపేద్యజ్ఞోహియజ్ఞస్యప్రాయశ్చిత్తమిత్యభేదనాదినిమిత్తంప్రాయశ్చిత్తముక్తం. నచతన్ముక్తిఫలం- తథానిమిత్తభేదేపిననిత్యకర్మముక్తిఫలమిత్యర్థః. క్షామవత్యాదితుల్యత్వంనిత్యకర్మణాంనోలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (తైశ్చేతి) క్షామవత్యాదిభిరితియావత్. అవిశేషేహేతుః (నైమిత్తికత్వేనేతి) తదేవకథమితిచేత్- తత్రాహ (జీవాదీతి) దార్ష్టాన్తికంస్పష్టయతి (తథేతి) నిత్యంకర్మకర్మాన్తరాద్విలక్షణమపినమోక్షఫలమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (ఆలోకస్యేతి) చక్షురన్తరలోకాదిచక్షుషాగ్ర్యవైలక్షణ్యేపినరసాదివిషయత్వమిత్యత్రహేతుమాహ (రసాదీతి) వైలక్షణ్యంతర్హికుత్రోపయుజ్యతే- తత్రాహ (సుదూరేపీతి) మనుష్యాన్వహాయాలోకాదేర్గతత్వాపీతియావత్. యద్విషయో- రూపాదావిత్యర్థః. విశేషః- దూరసూక్ష్మాదిరతిశయః. దార్ష్టాన్తికంపూర్వవాదానువాదపూర్వకమాచష్టే (యత్పునరిత్యాదినా) తత్- తత్రైతియావత్. తదేవవివృణోతి (నిరభిసన్ధేరితి) విద్యాసంయుక్తంకర్మవిశిష్టకార్యకరమిత్యత్రశతపథశ్రుతింప్రమాణయతి (దేవయాజీతి) *తదాహురిత్యుపక్రమ్య *దేవయాజీశ్రేయానిత్యాదౌకామ్యకర్తుర్దేవయాజినస్సకాదాత్మశుద్ధ్యర్థంకర్మకుర్వన్నాత్మయాజీశ్రేయానిత్యాత్మయాజినోవిశేషశ్రవణాత్, *సర్వక్రతుయాజినామాత్మయాజీవిశిష్యతఇతిస్మృతే, శ్చవిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యేపివిద్యాసంయుక్తస్యకర్మణోవిశిష్టకార్యారమ్భకత్వందృష్టమిత్యాహ (యదేవేతి) నన్వాత్మయాజిశబ్దోనిత్యకర్మానుష్ఠాయివిషయోనభవతి- *సర్వభూతేషుచాత్మానంసర్వభూతానిచాత్మని। సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీవైస్వారాజ్యమధిగచ్ఛతీత్యత్రపరాత్మదర్శనవిషయేతస్యప్రయుక్తత్వాత్. అతఆహ (యస్త్వితి) యదిసమంపశ్యన్భవేత్. తదాపరేణాత్మనైకీభూతఃస్వారాడ్భవతీత్యాత్మనస్తుతిరత్రవివక్షితా- మహతీహీయంబ్రహ్మవిద్యా-యద్బ్రహ్మవిదేవాత్మయాజీభవతి-నహితదనుష్ఠానంపృథగపేక్షతే. *బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదితి శ్రుత్యేత్యర్థః. పరదర్శనవత్వాత్మయాజిశబ్దస్యగత్యన్తరమాహ (అథవేతి) భూతాయాపూర్వస్థితిః-తామపేక్ష్యాత్మయాజిశబ్దోవిదుషీత్యర్థః. తదేవప్రపఞ్చయతి (ఆత్మేతి) తేషాంతత్సంస్కారార్థత్వేప్రమాణమాహ (ఇదమితి), తత్రైవస్మృతింప్రమాణయతి (తథేతి)-గర్భసమ్బన్ధిభిర్హోమైః, శాబన్ధనాదిభిశ్చవైదికహోమైః, ఏనఃశమయతీత్యస్మిన్ప్రకరణేనిత్యకర్మణాంసంస్కారార్థత్వంనిశ్చితమిత్యర్థః. సంస్కారోపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ (సంస్కృతశ్చేతి) యోహినిత్యకర్మానుష్ఠాయీ- సదనుష్ఠానజనితాపూర్వవశాత్పరిశుద్ధబుద్ధిఃససమ్యగ్ధీయోగ్యోభవతి- *మహాయజ్ఞైశ్చయజ్ఞైశ్చబ్రాహ్మీయంక్రియతేతనురితిస్మృతేరిత్యర్థః. కదాపునరేషాసమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తత్రాహ (తస్యేతి) ఉత్పన్నస్యసమ్యగ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (సమేతి) కథంపునఃసమ్యగ్జ్ఞానవత్వాత్మయాజిశబ్దఇత్యాశఙ్క్యపూర్వోక్తంస్మారయతి (ఆత్మేతి) కిమితీహభూతపూర్వగతిరాశ్రితేతి- తత్రాహ (జ్ఞానప్రయుక్తానామితి) ఐహికైరాముష్మికైర్వాకర్మభిఃశుద్ధబుద్ధేఃశ్రవణాదివశాదైక్యజ్ఞానంముక్తిఫలముదేతి- కర్మతువిద్యాసంయుక్తమపిసంసారఫలమేవేతిభావః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (కించేతి)-విద్యాయుక్తమపికర్మబన్ధాయైవేత్యత్రనకేవలముక్తమేవకారణం - కింత్వన్యచ్చతదుపపాదకమస్తీత్యర్థః. తదేవదర్శయతి (బ్రహ్మేతి)-సాత్త్వికీం- సత్త్వగుణప్రసూతజ్ఞానసముచ్చితకర్మఫలభూతామితియావత్. అత్రహివిద్యాయుక్తకర్మసంసారఫలమేవేతిసూచ్యతే. *ఏషసర్వఃసముద్దిష్టస్త్రిప్రకారస్యకర్మణః। త్రివిధస్త్రివిధఃకర్మసంసారస్సార్వభౌతికఇత్యుపసంహారాదితిచ

కారార్థః. కించ- * ప్రవృత్తం కర్మసంసేవ్యదేవానామేతిసార్ష్టితామితికర్మఫలభూతదేవతాసదృశైశ్వర్యప్రాప్తియుక్త్వాత్తదతిరేకేణ *నివృత్తంసేవమానస్తుభూతాన్యప్యేతిపఞ్చచేతిభూతేష్వప్యయవచనాన్నసముచ్చయస్యముక్తిఫలతేత్యాహ (దేవసార్ష్టితి) * నివృత్తంసేవమానస్తుభూతాన్యత్యేతిపఞ్చచేతిపాఠాత్ ముక్తిరేవసముచ్చయానుష్ఠానాద్వివక్షితేతిచేత్. నేత్యాహ (భూతానీతి) జ్ఞానమేవముక్తిహేతురితి ప్రతిపాదకోపనిషద్విరోధాన్నాయంపాఠస్సాధీయానిత్యర్థః. నను నిగ్రహవతీదేవతైవనాస్తి- మన్త్రమేవహిదేవతాశబ్దప్రత్యయావలమ్బనం - అతః * బ్రహ్మావిశ్వసృడిత్యాదేరర్థవాదత్వాన్నతద్బలేననిత్యకర్మణాంముక్తిసాధనత్వంనిరాకర్తుంశక్యం- అతఆహ (నచేతి) జ్ఞానార్థస్య - * సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీత్యాదేరితిశేషః. కించ- *అకుర్వన్విహితంకర్మనిన్దితంచసమాచరన్ । ప్రసజంశ్చేన్ద్రియార్థేషునరఃపతనమృచ్ఛతి *శరీరజైఃకర్మదోషైర్యాతిస్థావరతాంనరః। వాచికైఃపక్షిమృగతాంమానసైరన్త్యజాతితాం * శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణాంగోజావిమృగపక్షిణాం । చణ్డాలపుల్కసానాంచ బ్రహ్మహాయోనిమృచ్ఛతీత్యాదివాక్యైః ప్రతిపాదితఫలానాం ప్రత్యక్షేణాపిదర్శనాత్ యథాతత్రనాభూతార్థవాదత్వం-తథాయథోక్తాధ్యాయస్యాపినాభూతార్థవాదతేత్యాహ (విహితేతి) కించ- వఙ్గాదిదేశేఛన్దితాశ్వాది ప్రేతానాం ప్రత్యక్షత్వా, దధ్యయనరహితానామపిస్త్రీశూద్రాదీనాంవేదోచ్చారణదర్శనేన బ్రహ్మగ్రహసద్భావావగమా, చ్చన బ్రహ్మాదివాక్యస్యార్థవాదతేత్యాహ (వాన్తేతి) ననుస్థావరాదీనాం శ్రౌతస్మార్తకర్మఫలత్వాభావాన్నతద్దర్శనేనవచనానాంభూతార్థత్వంశక్యంకల్పయితుం - అతఆహ (నచేతి) సేహాదిదృష్టకారణసామ్యేపిఫలవైషమ్యోపలమ్భాదవశ్యమతీన్ద్రియంకారణంవాచ్యం - నచతత్రశ్రుతిస్మృతివిహాయాన్యన్మానమస్తి - తథాచశ్రౌతస్మార్తకర్మకృతాన్యేవస్థావరాదీనిఫలానీత్యర్థః. సన్నిహితాసన్నిహితేషుస్థావరాదిషు ప్రత్యక్షానుమానయోర్యథాయోగం ప్రవృత్తిరున్నేయా. స్థావరాణాంజీవశూన్యత్వాదకర్మఫలత్వమితికేచిత్. తాన్ ప్రత్యాహ (నచైషామితి) అస్మదాదివదేవవృక్షాదీనాంవృద్ధ్యాదిదర్శనా, త్సజీవత్వ ప్రసిద్ధేః, * తస్మాత్పశ్యన్నిపాదపాఇత్యాది ప్రయోగా, చ్చతేషాంకర్మఫలత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. స్థావరాదీనాంకర్మఫలత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (తస్మాదితి) బ్రహ్మాదీనాంపుణ్యకర్మఫలత్వేపి ప్రకృతేకింస్యాత్ - తదాహ (తస్మాదితి) కర్మవిపాకప్రకరణస్యాభూతార్థవాదత్వాభావేదృష్టాన్తేపితన్నస్యాదితిశఙ్క్యతే (తత్రాపీతి) అఙ్గీకరోతి (భవత్వితి) కథంతర్హివైధర్మ్యదృష్టాన్తసిద్ధిః- అతఆహ (నచేతి) వైధర్మ్యదృష్టాన్తాభావమాత్రేణకర్మవిపాకాధ్యాయస్యనాభూతార్థవాదతేత్యస్యన్యాయస్యనైవబాధః - సాధర్మ్యదృష్టాన్తాదపితత్సిద్ధేరిత్యర్థః. నను * ప్రజాపతిరాత్మనోవపాముదఖిదదిత్యాదీనామభూతార్థవాదత్వాభావేకథమర్థవాదాధికరణంఘటిష్యతే- తత్రాహ (నచేతి) తదఘటనాయామపినాస్మత్పక్షక్షతిః - తవైవతదభూతార్థవాదత్వంత్యజత సద్విరోధాదిత్యర్థః. ననుకర్మవిపాక ప్రకరణస్యార్థవాదత్వాభావేపి బ్రహ్మాదీనాంకామ్యకర్మఫలత్వాన్నజ్ఞానసంయుక్తనిత్యకర్మఫలత్వం- తతోమోక్షఏవతత్ఫలమిత్యతఆహ (నచేతి) తేషాం - కామ్యానాంకర్మణామితియావత్. దేవసార్ష్టితాయాః- దేవైః- ఇన్ద్రాదిభిస్సమానైశ్వర్యప్రాప్తేరిత్యర్థః. * ఉత్కటంకర్మసంసేవ్యదేవానామేతిసార్ష్టితా మిత్యత్రేతిశేషః. ననువిద్యాసంయుక్తానాంకర్మణాంఫలం బ్రహ్మాదిభావశ్చేత్ - కథంతానిజ్ఞానోత్పత్త్యర్థాన్యాస్థీయన్తే- తత్రాహ (తస్మాదితి) కర్మణాంముక్తిఫలత్వాభావస్సచ్ఛబ్దార్థః. సాభిసన్ధీనాం - దేవతాభావేఫలేఽనురాగవతామితియావత్. నిత్యానికర్మాణి-శ్రౌతానిస్మార్తానిచాగ్నిహోత్రసన్ధ్యోపాసనప్రభృతీని. నిరభిసన్ధీని- ఫలాభిలాషవికలానిపరమేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాక్రియమాణాని. అత్రశబ్దోమనోవిషయః. కర్మణాంచిత్తశుద్ధిద్వారాజ్ఞానోత్పత్త్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రాహ్మేతి) కథంతర్హికర్మణాంమోక్షసాధనత్వంకేచిదాచక్షతే - తత్రాహ (తేషామితి) సంస్కృతబుద్ధీనామితియావత్. కర్మణాంపరమ్పరయామోక్షసాధనత్వంకథమత్రసిద్ధవదుచ్యతే- తత్రాహ (యథాచేతి) అయమర్థః- తథేతిశేషః. నిరస్తమప్యధికవివక్షయా పునరనువదతి (యత్త్వితి) నిషాదేర్మన్త్రాదిసంహితస్యజీవనాదిహేతుత్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం - అతోదృష్టాన్తేకార్యారమ్భకత్వేవిరోధోనాస్తీత్యాహ (తత్రేతి) కర్మణోవిద్యాసంయుక్తస్యకార్యాన్తరారమ్భకత్వలక్షణోర్థఃశబ్దేనైవగమ్యతే- నచతత్రమానాన్తరమస్తి. నచసముచ్చితస్యకర్మణోమోక్షారమ్భకత్వ ప్రతిపాదకంవాక్యముపలభ్యతే - తదభావేకర్మణివిద్యాయుక్తేపివిషదధ్యాదిసాధర్మ్యంకల్పయితుంనశక్యమిత్యాహ (యస్త్వితి) కర్మసాధ్యత్వేచమోక్షస్యానిత్యతాస్యాదితిభావః. *అపామసోమమమృతాఅభూమేత్యాది శ్రుతేర్మోక్షస్యకర్మసాధ్యస్యాపినిత్యత్వమితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమిత్యనుమానానుగృహీతం *తద్యథేహేత్యాదివాక్యం- తద్విరోధే-నార్థవాదశ్రుతేఃస్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధార్థేప్రామాణ్యం శ్రుతేర్నోచ్యతేచేత్ - అద్వైతశ్రుతేరపికథం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధేస్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతేత్త్వితి) * తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైస్సదద్వైతపరత్వేనిర్ధారితేసద్భేదవిషయస్య ప్రత్యక్షాదేరాభాసత్వంభవతీత్యర్థః. తదేవదృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేత్యాదినా) యదవివేకినాంయథోక్తం ప్రత్యక్షం- తద్యద్యపి ప్రథమభావిత్వేన ప్రబలంనిశ్చితార్థంచ- తథాపితస్మిన్నేవాకాశాదౌవిషయే ప్రవృత్తస్యాప్తవాక్యాదేర్మానాన్తరస్యయథార్థత్వేసతితద్విరుద్ధంపూర్వోక్తమవివేకి ప్రత్యక్షమప్యాభాసీభవతి- తథేదంద్వైతవిషయం ప్రత్యక్షాద్యద్వైతాగమవిరోధేభవత్యాభాసఇత్యర్థః. ననుతాత్పర్యంనామపురుషస్యమనోధర్మః- తద్వశాచ్చేదద్వైతశ్రుతేర్యథార్థత్వం- తర్హి ప్రతిపురుషమన్యథైవతాత్పర్యదర్శనా త్తద్వశాదన్యథైవ శ్రుత్యర్థఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యదార్ష్టాన్తికంనిగమయన్నుత్తరమాహ (తస్మాదిత్యాదినా) తాదర్థ్యం- అర్థపరత్వం. తథ్యాత్వం- యాథార్థ్యం. శబ్దధర్మస్తాత్పర్యం- తచ్చషడ్విధలిఙ్గగమ్యం - తథాచశబ్దస్యపురుషాభిప్రాయవశాన్నాన్యథార్థత్వమిత్యర్థః. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (నహీతి) విచారార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) విద్యాసంయుక్తస్యాపికర్మణోమోక్షారమ్భకత్వాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. మాభూత్కర్మణాంమోక్షార్థత్వం-కింతావతేత్యాశఙ్క్య బ్రాహ్మణారమ్భంనిగమయతి (అతఇతి) బ్రాహ్మణారమ్భమేవం ప్రతిపాద్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేతి) యాజ్ఞవల్క్యమభిముఖీకృత్యభుజ్యుఃస్వస్యపూర్వనిర్వృత్తాంకథాంకథయతి. తామవతారయితుమశ్వ

ఉ.— స హోవాచోవాచ వై సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి క్వన్వశ్వమేధ
యాజినో గచ్ఛన్తీతి ద్వాత్రిꣳశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోకస్తꣳ సమన్తం పృథివీ ద్విస్తావత్పర్యే

మేధస్వరూపంతత్ఫలంచవిభజ్యదర్శయతి (ఆదావితి) క్రతుః- ఉక్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. క్రతోర్ద్వైవిధ్యమాహ (జ్ఞానేతి) అశ్వమేధస్యద్విధావిభక్తస్యసర్వకర్మోత్కర్షముద్గిరతి (సర్వకర్మణామితి) తస్యపుణ్యాశ్రేష్ఠత్వేమానమాహ (భ్రూణహత్యేతి) సమష్టివ్యష్టిఫలశ్చేత్యుక్తంస్పష్టయతి (తేనేతి) అశ్వమేధేనసహకారికామనాభేదేనసమష్టిః- సమనుగతరూపాః వ్యష్టిశ్చ- వ్యావృత్తరూపాదేవతాః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. కాఃపునర్వ్యష్టిరూపావివక్ష్యన్తే- తత్రాహ (తత్రేతి) అగ్నిరాదిత్యోవాయురిత్యాద్యావ్యష్టయోదేవతాః * సోఽగ్నిరభవదిత్యాదావజ్ఞాన్సర్వత్రినోఽశ్వమేధఫలభూతాదర్శితా ఇత్యర్థః. కాతర్హిసమష్టిర్దైవతేత్యుక్తేతత్రైవోక్తంస్మారయతి (మృత్యురితి) తామేవసమష్టిరూపాందేవతాంప్రపఞ్చయితుమిదంబ్రాహ్మణమితివక్తుంపాతనికాంకరోతి (మృత్యుశ్చేతి) ప్రాణాత్మకబుద్ధిధర్మోఽశనాయాకథంమృత్యోర్లక్షణం- తత్రాహ (బుద్ధ్యాత్మేతి) తర్హిబుద్ధేర్వ్యష్టిత్వాన్నమృత్యురపితథాస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సమష్టిరితి) ప్రాగేవవ్యష్ట్యుత్పత్తేరుత్పన్నత్వేనసమష్టిత్వంసాధయతి (ప్రథమజఇతి) సర్వాశ్రయత్వందర్శయతి (సూత్రమితి) తత్ర, *వాయుర్వైగౌతమేత్యాదివాక్యంప్రమాణమితిసూచయతి (వాయురితి) తథాపికథంప్రథమజత్వం- భూతానాంప్రథమముత్పత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) హిరణ్యగర్భస్యోక్తలక్షణత్వేపికిమాయాతంమృత్యోరిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భఇతి) జగదేవసమష్టివ్యష్టిరూపం- నసూత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్మకమితి) ద్వైతంవ్యష్టిరూపం. ఏకత్వంసమష్టిరూపం. తత్సర్వంయదాత్మకం- తస్యేతిసమ్బన్ధః. తస్యోక్తప్రమాణత్వంప్రకటయతి (యస్సర్వేతి) విజ్ఞానాత్మానంవ్యావర్తయతి (లిఙ్గమితి) *త్వన్యహ్యేషరసఇత్యనుసృత్యాహ (అమూర్తేతి) తస్యసాధనాశ్రయత్వందర్శయతి (యదాశ్రితానీతి) తస్యైవఫలాశ్రయత్వమాహ (యఃకర్మణామితి) పరాగతిరిత్యస్యైవవ్యాఖ్యానంపరంఫలమితి. ఏవంభూమికామారచయ్యానన్తరబ్రాహ్మణమవతారయతి (తస్యేతి) ప్రశ్నమేవప్రకటయతి (కియతీతి) సర్వతః- పరితోమణ్డలభావమాసాద్యస్థితేతియావత్. ననుకిమితిసావక్తవ్యా- తస్యాముక్తాయామపివక్తవ్యసంసారావశేషాదాకాఙ్క్షావిశ్రాన్త్యభావాత్. అతఆహ (తస్యామితి) ఇయాన్బన్ధః- నాధికోస్యానోవేత్యన్యవ్యవచ్ఛేదేనబన్ధపరిమాణపరిచ్ఛేదార్థంకర్మఫలవ్యాప్తిరత్రోచ్యతే- తత్పరిచ్ఛేదశ్చవైరాగ్యద్వారాముక్తిహేతురితిభావః. బ్రాహ్మణస్యైవంప్రవృత్తావపికిమితిభుజ్యుఃస్వస్యపూర్వనిర్వృత్తాంకథామాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) సమష్టివ్యష్ట్యాత్మదర్శనస్యాలౌకికత్వప్రదర్శనేనవాకింస్యాత్- తదాహ (తేనచేతి) ఇతిమన్యతే- భుజ్యురితిశేషః. జల్పేపరపరాజయేనాత్మజయస్యేష్టత్వాదిత్యర్థః. ధిష్ణ్యత్వమగ్నేః- ఉపాస్యత్వం. *అగ్నిర్వైదేవానాంహోతేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (ఋత్విగితి) యథోక్తగన్ధర్వశబ్దార్థసఙ్గ్రహలిఙ్గమాహ (విశిష్టేతి) తస్యాన్యథాసిద్ధిందూషయతి (నహీతి) అథైనమిత్యాదేరర్థంవివృణోతి (భువనేతి) భవత్వేవంగన్ధర్వంప్రతిభవతఃప్రశ్నః- తథాపికిమాయాతం-తదాహ (సచేతి) తేన- గన్ధర్వవచనేనేతియావత్. దివ్యేభ్యః- గన్ధర్వేభ్యస్సకాశాదిత్యేతత్. ఏతజ్జ్ఞానాభావేత్వజ్ఞానం-అప్రతిభా బ్రహ్మిష్ఠత్వప్రతిజ్ఞాహానిశ్చేత్యాహ (అతఇతి) ప్రష్టురభిప్రాయముక్త్వాప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (సోహమితి) ప్రథమాతావత్క్వపారిక్షితాఅభవన్నిత్యుక్తిర్గన్ధర్వప్రశ్నార్థం. ద్వితీయాతదనురూపప్రతివచనార్థా. యోహిక్వపారిక్షితాఅభవన్నితిప్రశ్నోగన్ధర్వంప్రతికృతః- తస్యప్రత్యుక్తింసత్వాంపోఽస్మభ్యమబ్రవీదితితత్రవివక్ష్యతే. తృతీయాతుమునింప్రతిప్రశ్నార్థేతివిభాగః. ౧

రం.— (అథహైనంభుజ్యుర్లాహ్యాయనిఃపప్రచ్ఛేతి) అథ- ఆర్తభాగోపరమానన్తరంభుజ్యుః - నామతః. లాహ్యాయనిః- గోత్రతః. లాహ్యస్యగోత్రాపత్యం. *గర్గాదిభ్యోయఞ్ *తస్యాపత్యంయఞిఞోశ్చేతిఫక్. తతః *గోత్రాద్యూనీతినియమాదతఇఞ్. సఃఏనం-యాజ్ఞవల్క్యంపప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేషుచరకాఃపర్యవ్రజామేతి) మద్రానామజనపదాః. తేషుచరకాః- అధ్యయనార్థంవ్రతచరణాచ్చరకాః. యద్వా- మద్రేషుచరన్తీత్యర్థే *చరేష్టఇతిటప్రత్యయే *తత్పురుషేకృతిబహులమిత్యలుక్. స్వార్థికః. పర్యవ్రజామ- పర్యటితవన్తఇత్యర్థః. *అస్మదోద్వయోశ్చేత్యేకస్మిన్బహువచనం. సబ్రహ్మచార్యపేక్షయావా. (తేపతఞ్జలస్యకాప్యస్యగృహానైమ) తేవయంనామ్నాపతఞ్జలస్యగోత్రేణకాప్యస్యగృహానైమ-గతవన్తః. ఇణోలఙ్. (తస్యాసీద్దుహితాగన్ధర్వగృహీతా) తస్య-కాప్యస్యదుహితాపుత్రీగన్ధర్వేణ- అమానుషేణసత్త్వేనావిష్టాస్థితా. (తమపృచ్ఛామ) తం- గన్ధర్వమపృచ్ఛామ. లఙ్. కిమితి. (కోఽసీతి) (సోఽబ్రవీత్సుధన్వాఙ్గిరసఇతి) సః- గన్ధర్వఃనామతోఽహంసుధన్వా, గోత్రతఆఙ్గిరసఇత్యబ్రవీత్. తం- గన్ధర్వంవయం లోకానాం - పుణ్యలోకవిశేషాణామన్తానపృచ్ఛామ- నిశ్చయార్థం పృష్టవన్తఇతియత్- తత్త్వాంపృచ్ఛామి. జానాసిచేద్వదేతిశేషః. §(అథహైనంబ్రూమక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి) బ్రూమేత్యడభావశ్ఛాన్దసః. అథహ- అనన్తరమన్యదప్యేతంగన్ధర్వంబ్రూమ- అపృచ్ఛామ. కింతత్. పారిక్షితాః - పరిక్షిత్పుత్రాఃక్వ-కస్మిఀల్లోకేఅభవన్నితి. సమ్ప్రతిహేద్విరుక్తిః. (సత్వాపృచ్ఛామియాజ్ఞవల్క్యక్వపారిక్షితాఅభవన్నితి) సః- తతోగన్ధర్వాదవగతతత్స్వరూపఃఅహంత్వాంపృచ్ఛామితమేవప్రశ్నంపారిక్షితాఃక్వాభవన్నితీత్యర్థః. ౧

శం.— సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః. (ఉవాచవైసః) వైశబ్దఃస్మరణార్థః. ఉవాచవై-సగన్ధర్వస్తుభ్యం-అగచ్ఛన్వైతే-పారిక్షితాః-తత్-తత్ర. క్వ. యత్ర-యస్మిన్నశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తీతి. నిర్ణీతేప్రశ్నఆహ-క్వను-కస్మిన్నశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తీతి. తేషాంగతివివక్షయాభువనకోశపరి

---

§ అథహైనంబ్రూమక్వపారిక్షితాఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

TIRUPATI

తి తాగ్ం సమన్తం పృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రః పర్యేతి తద్యావతీ క్షురస్య ధారా యావద్వా మక్షికాయాః పత్రం తావానన్తరేణాకాశస్తానిన్ద్రః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛత్తాన్వాయురాత్మని ధిత్వా తత్రాగమయద్యత్రాశ్వమేధయాజినోఽభవన్నిత్యేవమివ వై స వాయుమేవ ప్రశశగ్ంస తస్మాద్వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేద తతో హ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ॥ ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే-తృతీయం బ్రాహ్మణమ్,

మాణమాహ-ద్వాత్రింశతం వై - ద్వేఽధికే త్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాని-దేవః-ఆదిత్యః. తస్య రథో దేవరథః. తస్య రథస్య గత్యా అహ్నా యావత్పరిచ్ఛిద్యతే దేశపరిమాణం-తద్దేవరథాహ్న్యం. తద్ద్వాత్రింశద్గుణితం దేవరథాహ్న్యాని-తావత్పరిమాణోఽయం లోకః-లోకాలోకగిరిణా పరిక్షిప్తః. యత్ర వైరాజం శరీరం, యత్ర చ కర్మఫలోపభోగః ప్రాణినాం,-స ఏష లోకః. ఏతావాన్-లోకః-అతః పరమలోకః. తం-లోకం సమన్తం-సమన్తతో లోకవిస్తారాద్ద్విగుణపరిమాణవిస్తారేణ పరిమాణేన తం లోకం పరిక్షిప్తా పర్యేతి పృథివీ. తాం పృథివీం తథైవ సమన్తం ద్విస్తావత్-ద్విగుణేన పరిమాణేన సముద్రః పర్యేతి-యం ఘనోదమాచక్షతే పౌరాణికాః. తత్రాణ్డకపాలయోర్వివరపరిమాణముచ్యతే- యేన వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః. తత్ర యావతీ- యావత్పరిమాణా క్షురస్య ధారా- అగ్రం, యావద్వా సౌక్ష్మ్యేణ యుక్తం మక్షికాయాః పత్రం,- తావాన్-తావత్పరిమాణోఽన్తరేణ- మధ్యే కపాలయోరాకాశః- ఛిద్రం. తేనాకాశేనేత్యేతత్. తాన్- పారిక్షితానశ్వమేధయాజినః ప్రాప్తానిన్ద్రః-పరమేశ్వరః. యోఽశ్వమేధేఽగ్నిశ్చితస్సుపర్ణో, యద్విషయం దర్శనముక్తం* తస్య ప్రాచీ దిక్ శిర ఇత్యాదినా,. సుపర్ణః-పక్షీ భూత్వా- పక్షపుచ్ఛాద్యాత్మకః సుపర్ణో భూత్వా వాయవే ప్రాయచ్ఛన్మూర్తత్వాన్నాస్త్యాత్మనో గతిస్తత్రేతి. తాన్ - పారిక్షితాన్వాయురాత్మని ధిత్వా- స్థాపయిత్వా- స్వాత్మభూతాన్కృత్వా తత్ర- తస్మిన్ అగమయత్. క్వ. యత్ర పూర్వేఽతిక్రాన్తాః పారిక్షితా అశ్వమేధయాజినోఽభవన్నితి. ఏవమివ వై-ఏవమేవ సః-గన్ధర్వో వాయుమేవ ప్రశశంస పారిక్షితానాం గతిం. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా- తన్నిర్వృత్తం త్వర్థమాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య స్వేన శ్రుతిరూపేణైవాచష్టేఽస్మభ్యం - యస్మాద్వాయుః స్థావరజఙ్గమానాం భూతానామన్తరాత్మా, బహిశ్చ స ఏవ,- తస్మాదధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభావేన వివిధా యా అష్టిః- వ్యాప్తిః. స వాయురేవ. తథా సమా అష్టిః-కేవలేన సూత్రాత్మనా వాయురేవ. ఏవం వాయుమాత్మానం సమష్టివ్యష్టిరూపాత్మకత్వేనోపగచ్ఛతి- య ఏవం వేద. తస్య కిం ఫలమితి. ఆహ (అప పునర్మృత్యుం జయతి) సకృన్మృత్వా పునర్న మ్రియతే. తతః-ఆత్మనః ప్రశ్ననిర్ణయాత్ భుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— అజ్ఞానాదినిగ్రహం పరిహరన్నుత్తరమాహ (స హోవాచేతి) స్మరణార్థః- గన్ధర్వాల్లబ్ధస్య జ్ఞానస్యేతి శేషః. కిము వా చేత్యపేక్షాయామాహ (అగచ్ఛన్నితి)- అహోరాత్రమాదిత్యరథగత్యా యావాన్పన్థా మితః- తావాన్ దేశో ద్వాత్రింశద్గుణితస్తత్ప్రకరణవ్యాప్తః. స చ చన్ద్రరశ్మివ్యాప్తేన దేశేన సాకం పృథివీ స్మృతేత్యుచ్యతే *రవిచన్ద్రమసోర్యావన్మయూఖైరవభాస్యతే। ససముద్రసరిచ్ఛైలా తావతీ పృథివీ స్మృతేత్యాహ (ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా). అయం లోక ఇత్యస్యార్థమాహ (తావదితి). తత్ర లోకభాగం విభజతే (యత్రేతి). ఉక్తం లోకమనూద్యావశిష్టస్యాలోకత్వమాహ (ఏతావానితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లోకమిత్యాదినా) అన్వయం దర్శయితుం తం లోకమితి పునరుక్తిః. తత్ర పౌరాణికసమ్మతిమాహ (యం ఘనోదమితి) ఉక్తం హి *అణ్డస్యాస్య సమన్తాత్తు సన్నివిష్టోఽమృతోదధిః। సమన్తాద్ఘనతోయేన ధార్యమాణస్స తిష్ఠతీతి. తద్యావతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) లోకాదిపరిమాణే యథోక్తరీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. కపాలవివరస్యానుపయుక్తత్వాత్కిం తత్పరిమాణచిన్తయేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) వ్యవహారభూమిస్సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మానం వ్యావర్తయతి (యోఽశ్వమేధ ఇతి) సుపర్ణశబ్దస్య శ్యేనసాదృశ్యమాత్రేణ చిత్యేఽగ్నౌ ప్రవృత్తిం దర్శయతి (యద్విషయమితి) ఉక్తార్థం పదమనువదతి (సుపర్ణ ఇతి) భూత్వేత్యస్యార్థమాహ (పక్షేతి) నను చిత్యోఽగ్నిరణ్డాద్బహిరశ్వమేధయాజినం గృహీత్వా స్వయమేవ గచ్ఛతు- కిమితి తాన్వాయవే ప్రయచ్ఛతి-తత్రాహ (మూర్తత్వాదితి) ఆత్మనః- చిత్యస్యాగ్నేరితి యావత్. తత్రేత్యణ్డాద్బహిర్దేశోక్తిః. ఇతి - యదుక్తం వాయవే ప్రదానమితి శేషః. ఆఖ్యాయికాసమాప్తావితిశబ్దః. పరితో దురితం క్షీయతే యేన స పరిక్షిత్- అశ్వమేధః. తద్యాజినః పారిక్షితాః. తేషాం గతిం- వాయుమితి సమ్బన్ధః. మునివచనే వర్తమానే కథమాఖ్యాయికాసమాప్తిః- తత్రాహ (సమాప్తేతి) వాయుప్రశంసాయాం హేతుమాహ (యస్మాదితి) కిం పునర్యథోక్తవాయుతత్త్వవిజ్ఞానే ఫలం-తదాహ (ఏవమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (స హోవాచ) సః- యాజ్ఞవల్క్యః ఉవాచ హ ఉత్తరం. కిమితి. (ఉవాచ వై స్మ సోఽగచ్ఛన్వై తే తద్యత్రాశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) యత్ర- యస్మిల్లోకే అశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తి- తత్- తం లోకం తే- పారిక్షితా అగచ్ఛన్నితి సః- గన్ధర్వః యుష్మభ్యమువాచ స్మ-ఉక్తవాన్ కిలేత్యర్థః. ఏవముత్తరే దత్తే యాజ్ఞవల్క్యం పునస్స ఏవ పప్రచ్ఛ (క్వన్వశ్వమేధయాజినో గచ్ఛన్తీతి) అశ్వమేధయాజినః కం లోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవం పునః పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తు ఏతస్యైవ ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరే దత్తేఽపి *లోకానామన్తాన పృచ్ఛామేతి ప్రథమప్రశ్నస్య ప్రతివచనమన్తరేణాయం న శామ్యతీతి మత్వా ప్రథమప్రశ్నస్యాస్య చోత్తరమాహ (ద్వాత్రింశతం వై దేవరథాహ్న్యాన్యయం లోక ఇత్యాదినా) దేవరథః-

ఉ.— అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛయాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమే వ్యాచక్ష్వేత్యేషత ఆత్మాసర్వాన్తరః కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరోయః ప్రాణేనప్రాణితిసతఆత్మాసర్వాన్తరోయోఽపానేనాపానితిసతఆత్మాసర్వాన్తరోయోవ్యానేనవ్యానితిసతఆత్మాసర్వాన్తరోయఉదానేనోదానితిసతఆత్మాసర్వాన్తరఏషతఆత్మాసర్వాన్తరః॥ ౧

సూర్యరథః. తస్యగత్యాఅహ్నాయావద్దేశపరిమాణంపరిచ్ఛిద్యతే-తద్దేవరథాహ్న్యం. ద్వాత్రింశద్గుణితదేవరథాహ్న్యదేశపరిమితోఽయంలోకః-లోకాలోకగిరిపరివృతదేశఇత్యర్థః. ద్వాత్రింశతం - ద్వాత్రింశదిత్యర్థః. (తంసమన్తంపృథివీద్విస్తావత్పర్యేతి) తం- లోకాలోకవృతం లోకంసమన్తం - సమన్తతోద్విగుణాపృథివీపర్యేతి. (తాంసమన్తంపృథివీం ద్విస్తావత్సముద్రఃపర్యేతి) తాం- మహాపృథివీంసమన్తాద్ద్విగుణస్సముద్రః పర్యేతి - యంఘనోదకమాచక్షతేపౌరాణికాః. తత్రాశ్వమేధ లోకమార్గవివరపరిమాణముచ్యతే (తద్యావతీక్షురస్యధారేత్యాది) క్షురస్యధారాయావతీ - యావదతిసూక్ష్మపరిమాణా, మక్షికాయాఃపత్రం - పతత్రంఘనేనయావత్పరిమాణమతిసూక్ష్మం, తావానిత్యర్థః. తత్ - తత్రాణ్డకటాహేక్షురధారయామక్షికాపత్రేణవాసదృశఃఅన్తరేణాకాశః - మధ్యేరన్ధ్రమిత్యర్థః. తత్రసూక్ష్మరన్ధ్రమార్గైఃపారిక్షితానాంగతిప్రకారమాహ (తానిన్ద్రస్సుపర్ణోభూత్వావాయవేప్రాయచ్ఛదితి) తాన్- పారిక్షితానిన్ద్రఃసుపర్ణోభూత్వా - సమీచీనవాహనంభూత్వావాయవేప్రాయచ్ఛత్- దత్తవానిత్యర్థః. కంచిత్ప్రదేశమిన్ద్రఏవోఢ్వాతానన్తరంవాయవేదత్తవానిత్యర్థః. (తాన్వాయురాత్మనిధిత్వాతత్రాగమయదిత్యాది) వాయుస్తుతాన్పారిక్షితాన్ ఆత్మనిధిత్వా- ఆత్మని- స్వశరీరేస్థాపయిత్వాయత్ర- బ్రహ్మలోకేఅశ్వమేధయాజినోగచ్ఛన్తి- తత్రాగమయదిత్యర్థః. తతశ్చేన్ద్రస్యాపిప్రవేశాయోగ్యరన్ధ్రమార్గద్వారావాయుఃపారిక్షితాంశ్చతుర్ముఖలోకమగమయదిత్యర్థః. ఏవంయాజ్ఞవల్క్యఉక్త్వాస్వోక్తస్యసంవాదందర్శయతి (ఏవమివవైసవాయుమేవప్రశశంసేతి) ఏవమేవఖలుసః - భవద్భిఃపృష్టోగన్ధర్వఃవాయుమేవస్తుతవానిత్యర్థః. ఇవశబ్దఏవార్థః. వైశబ్దఃకిలార్థే. (తస్మాద్వాయురేవవ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరితి) తస్మాత్ గన్ధర్వేణస్తుతత్వాత్ సవాయుఃసమష్ట్యాత్మకాపఞ్చీకృతభూతవ్యష్ట్యాత్మకబ్రహ్మలోకతదధస్తనలోకసఞ్చారితయాసూత్రాత్మప్రాణరూపేణసర్వనిర్వాహకతయావ్యష్టిసమష్టిరూపఇత్యర్థః. వ్యష్టిసమష్ట్యాత్మతయావాయుచిన్తనస్యఫలమాహ (అపపునర్మృత్యుంజయతియఏవంవేదేతి) యోవేద- సపునరపమృత్యుంజయతీతిసమ్బన్ధః. (తతోహభుజ్యుర్లాహ్యాయనిరుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. ౨

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణఃపప్రచ్ఛ) పుణ్యపాపప్రయుక్తైర్గ్రహాతిగ్రహైర్గృహీతఃపునఃపునర్గ్రహాతిగ్రహాంస్త్యజన్నుపాదదత్సంసరతీత్యుక్తం. పుణ్యస్యచపరఉత్కర్షోవ్యాఖ్యాతోఽవ్యాకృతవిషయఃసమష్టివ్యష్టిరూపద్వైతైకత్వాత్మప్రాప్తిః. యస్తుగ్రహాతిగ్రహైర్గ్రస్తఃసంసరతి- సోఽస్తి- నాస్తి,- అస్తిత్వేచకింలక్షణ, ఇత్యాత్మనఏవంవివేకావగమాయోషస్తప్రశ్నఆరభ్యతే. తస్యచనిరుపాధిస్వరూపస్యక్రియాకారకవినిర్ముక్తస్వభావస్యాధిగమాద్యథోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతేసప్రయోజకాత్. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తుప్రసిద్ధః| అథహఏనం - ప్రకృతం యాజ్ఞవల్క్యంఉషస్తః- నామతః. చక్రస్యాపత్యంచాక్రాయణఃపప్రచ్ఛ. యద్బ్రహ్మసాక్షాత్- అవ్యవహితం,కేనచిద్ద్రష్టుః. అపరోక్షాత్-అగౌణం- నశ్రోత్రబ్రహ్మాదివత్. కింతత్. (యఆత్మా) ఆత్మశబ్దేనప్రత్యగాత్మోచ్యతే- తత్రాత్మశబ్దస్యప్రసిద్ధత్వాత్. సర్వస్యాభ్యన్తరః- సర్వాన్తరః. యద్యశ్శబ్దాభ్యాంప్రసిద్ధఆత్మాబ్రహ్మేతి, తం- ఆత్మానంమే- మహ్యంవ్యాచక్ష్వేతి - విస్పష్టంశృఙ్గగృహీత్వాయథాగాందర్శయతి-తథాఆచక్ష్వ- సోఽయమిత్యేవం కథయస్వేత్యర్థః. ఏవముక్తఃప్రత్యాహయాజ్ఞవల్క్యః- ఏషతే- తవఆత్మాసర్వాన్తరః- సర్వస్యాభ్యన్తరః. సర్వవిశేషణోపలక్షణార్థంసర్వాన్తరగ్రహణం. యత్సాక్షాత్-అవ్యవహితం,అపరోక్షాత్- అగౌణం, బ్రహ్మ-బృహత్తమమాత్మా- సర్వస్యాభ్యన్తరః. ఏతైర్గుణైఃసమస్తైర్యుక్తఏషః. కోఽసౌ. తవాత్మా- యోఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్తవ- యేనాత్మనాత్మవాన్- సఏషతవాత్మా. తవ - కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేత్యర్థః. తత్రపిణ్డ, స్తస్యాభ్యన్తరేలిఙ్గాత్మాకరణసఙ్ఘాత, స్తృతీయోయశ్చసన్దిహ్యమానః,- తేషుకతమోమే - మమాత్మాసర్వాన్తరస్త్వయావివక్షితః. ఇత్యుక్తఇతరఆహ- యః ప్రాణేన- ముఖనాసికాసఞ్చారిణాప్రాణితి- ప్రాణచేష్టాంకరోతి. యేనప్రాణఃప్రణీయతఇత్యర్థః. సతే-తవకార్యకరణస్యాత్మావిజ్ఞానమయః. సమానమన్యత్. యోఽపానేనాపానితి. వ్యానేనవ్యానితీతి - ఛాన్దసందైర్ఘ్యం. సర్వాఃకార్యకరణసఙ్ఘాతగతాఃప్రాణనాదిచేష్టాఃదారుయన్త్రస్యేవయేనక్రియన్తే. నహిచేతనావదనధిష్ఠితస్యదారుయన్త్రస్యేవప్రాణనాదిచేష్టాఃవిద్యన్తే - తస్మాద్విజ్ఞానమయేనాధిష్ఠితంవిలక్షణేన్దారుయన్త్రవత్ప్రాణనాదిచేష్టాంప్రతిపద్యతే. తస్మాత్సోఽస్తికార్యకరణసఙ్ఘాతవిలక్షణః-యశ్చేష్టయతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (అథేతి) తస్యాపునరుక్తమర్థంవక్తుమార్తభాగప్రశ్నవృత్తంకీర్తయతి (పుణ్యేతి), భుజ్యుప్రశ్నాన్నైసిద్ధమర్థమనుద్రవతి (పుణ్యస్యచేతి) నామరూపాభ్యాంవ్యాకృతం- జగద్ధిరణ్యగర్భాత్మకం. తద్విషయముత్కర్షంవిశినష్టి (సమష్టీతి) కథంయథోక్తోత్కర్షస్యపుణ్యకర్మఫలత్వం- తత్రాహ (ద్వైతేతి) సమ్ప్రత్యనన్తరబ్రాహ్మణస్యవిషయందర్శయతి (యస్త్వితి) మాధ్యమికానామన్యేషాంచాత్రవివాదః. కింలక్షణః-దేహాదీనామన్యతమః- తేభ్యోవిలక్షణోవేతియావత్. ఇత్యేవంవిమృశ్యాత్మనోదేహాదిభ్యోవివేకేనాధిగమాయ

ఉ.— సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణోయథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇత్యేవమేవైతద్వ్య
పదిష్టంభవతియదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయ ఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమెవ్యాచక్ష్వేత్యేషతఆత్మాస

దం బ్రాహ్మణమిత్యాహ (ఇత్యాత్మన ఇతి) వివేకాధిగమస్య భేదజ్ఞానత్వేనానర్థకరత్వమాశఙ్క్య కహోళప్రశ్నతాత్పర్యం సఙ్గృహ్ణాతి (తస్యచేతి) బ్రాహ్మణసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికేతి) విద్యాస్తుత్యర్థా సుఖావబోధార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. | భుజ్యుప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సమ్బోధనమభిముఖీకరణార్థం. ద్రష్టురవ్యవహితమిత్యుక్తే ఘటాదివదవ్యవధానం గౌణమితి శఙ్క్యతే (యదితి) తన్నిరాకర్తుమపరోక్షాదిత్యుక్తం. ముఖ్యమేవ ద్రష్టురవ్యవహితం స్వరూపం బ్రహ్మ- తథాచ ద్రష్ట్రధీనసిద్ధిత్వాభావాత్స్వతోఽపరోక్షమిత్యర్థః. *శ్రోత్రం బ్రహ్మ *మనో బ్రహ్మేత్యాదియథా గౌణం - నతథా గౌణం ద్రష్టురవ్యవహితం బ్రహ్మ- అద్వితీయత్వాదిత్యాహ (నశ్రోత్రేతి) ఉక్తమవ్యవధానమాకాఙ్క్షాద్వారాఽనన్తరవాక్యేన సాధయతి (కింతదిత్యాదినా) తస్యపరిచ్ఛిన్నత్వశఙ్కాం నారయతి (సర్వస్యేతి) సర్వనామభ్యాం ప్రత్యగ్బ్రహ్మవిశేష్యం సమర్ప్యతే- ఇతరైస్తు శబ్దైర్విశేషణానీతి విభాగమభిప్రేత్యాహ (యద్యచ్ఛబ్దాభ్యామితి) ఇతిరుచ్యతేఇత్యనేన సమ్బధ్యతే. ఇతిశబ్దోద్వితీయః ప్రశ్నసమాప్త్యర్థః. తమేవ ప్రశ్నం వివృణోతి (విస్పష్టమితి) తదర్థైవాక్యార్థాన్వయయోగ్యప్రష్టృతత్ప్రదర్శనార్థం ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (ఏవముక్తఇతి) సర్వాన్తర ఇతి విశేషోక్త్యా ప్రశ్నస్థవిశేషణాన్తరాణామనాస్థామాశఙ్క్యాహ (సర్వవిశేషణేతి) ఏషసర్వాన్తర ఇతిభాగస్యార్థం వివృణోతి (యదితి) ఏషశబ్దార్థం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కోసావితి) ఆత్మశబ్దార్థం వివృణోతి (సోఽయమితి) యేనేత్యత్ర సశబ్దో ద్రష్టవ్యః. షష్ఠ్యర్థం స్పష్టయతి (తవేతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య ప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) సర్వాన్తరస్తవాత్మేత్యుక్తే సతీతి యావత్. తృతీయః - సాక్షిమాత్రం. ప్రణీయతే- ప్రాణనవిశిష్టః క్రియత ఇతి యావత్. కథమేతావతా సన్దేహోఽపాకృత ఇత్యాశఙ్క్య వివక్షితమనుమానం వక్తుం వ్యాప్తిమాహ (సర్వాఇతి) యాఖల్వచేతనప్రవృత్తిః- సాచేతనాధిష్ఠానపూర్వికా - యథారథాదిప్రవృత్తిరిత్యర్థః. యేనక్రియతే- సోఽస్తీతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం పరిహరతి (నహీతి) సమ్ప్రత్యనుమానమారచయతి (తస్మాదితి) వినుతా చేష్టా చేతనాధిష్ఠానపూర్వికా- అచేతనప్రవృత్తిత్వాత్- రథాదిచేష్టావదిత్యర్థః. ప్రతిపద్యతే - ప్రాణాదీతి శేషః. అనుమానఫలమాహ (తస్మాత్సోఽస్తీతి) చేష్టయతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతమితి శేషః.
౧

రం.— ఏవమస్యయాజ్ఞవల్క్యస్య కర్మకాణ్డే అవిచాల్యం వైదుష్యం మత్వా జనకసభికాః బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మకాణ్డేనా అస్య ప్రతిభాం సమ్పాదయిష్యామ ఇతి మన్యమానాః ప్రష్టుం ప్రావర్తన్త. తదేవాహ (అథహైనముషస్తశ్చాక్రాయణః పప్రచ్ఛేత్యాదినా) నామ్నా ఉషస్తః. చక్రస్య గోత్రాపత్యం. *నడాదిభ్యః ఫక్. చాక్రాయణః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయ ఆత్మా సర్వాన్తరస్తంమే వ్యాచక్ష్వేతి) అపరోక్షాత్ - అపరోక్షమిత్యర్థః. * సుపాం సులుగిత్యాదినా ఆదాదేశః. అపరోక్షత్వం నామ సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వం. దేశకాలసన్నికర్షస్యాపరోక్ష్యదర్శనాత్. యదపరోక్షం సాక్షాత్ బ్రహ్మ- అవ్యవధానేన బ్రహ్మ. అగౌణం. ముఖ్యం బ్రహ్మేతి యావత్. సర్వాన్తర ఆత్మా చ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్య ఇత్యాదినా దర్శనాదికర్మత్వేనోక్తశ్చ యః. తాదృశం వస్తు మే వ్యాచక్ష్వేతి ప్రశ్నః. వ్యాచక్ష్వ - ప్రదర్శయేత్యర్థః. ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరితి ద్రష్టవ్యత్వాదేరన్యత్ర నిషేధాద్ద్రష్టవ్యత్వాదికమపి ప్రశ్నవిషయ ఇతి ద్రష్టవ్యం. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) తే య ఆత్మా - స ఏవ సర్వాన్తర ఇత్యర్థః. పృచ్ఛత్యుషస్తః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) యదుక్తం తే ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి- తదస్తు. కింతు కతమ ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి తవాభిప్రాయ ఇతి న జానే. కిం దేహేన్ద్రియప్రాణజీవాదిషు కశ్చిన్మే ఆత్మా సర్వాన్తరః- ఉత తతోఽన్య ఇత్యర్థః. యద్యపి తే ఆత్మేతి వ్యతిరేకనిర్దేశేన ప్రత్యక్షదృష్టాభిముఖశరీరవ్యతిరేకస్సిధ్యతి - తథాపీన్ద్రియాద్యన్యతమత్వసన్దేహో నాపాకృత ఇతి భావః. అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యాది) అత్ర ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యత్రోక్త ఇతి శేషః. ప్రాణిత్యపానితి వ్యానితీత్యాదౌ * రుదశ్చపఞ్చభ్య ఇతీట్. ప్రాణాదిభిః ప్రాణనాదివ్యాపారకర్తా యః - స తే ఆత్మా. స ఏవ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణేనేత్యాదినా ప్రాణస్య కరణతయా నిర్దేశాత్ప్రాణవ్యతిరేకస్సిద్ధః. సుషుప్తౌ బాహ్యాభ్యన్తరేన్ద్రియోపరతావపి ప్రాణనాదివ్యాపారదర్శనాత్ తద్వ్యతిరేకోఽపి సిద్ధః. సుషుప్తౌ జీవస్యాప్యుపరతవ్యాపారతయా ప్రాణేన ప్రాణితృత్వాభావాత్తద్వ్యతిరేకోఽపి సిద్ధ్యతీత్యాశయః. ౧

శం.— స హోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణః. యథా కశ్చిదన్యథా ప్రతిజ్ఞాయ పూర్వం పునర్విప్రతిపన్నో బ్రూయాదన్యథా- అసౌ గౌరసావశ్వః- యశ్చలతి ధావతీతి వా. పూర్వం ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాచ్చలనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిశతి - ఏవమేవైతద్బ్రహ్మ ప్రాణనాదిలిఙ్గైర్వ్యపదిష్టం భవతి త్వయా. కిం బహునా- త్యక్త్వా గోతృష్ణానిమిత్తం వ్యాజం యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాన్తరః,- తం మే వ్యాచక్ష్వేతి. ఇతర ఆహ- యథా మయా ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతస్తవాత్మా ఏవంలక్షణ ఇతి- తాం ప్రతిజ్ఞామనువర్త ఏవ. తత్తథైవ- యథోక్తం మయా. యత్పునరుక్తం తమాత్మానం ఘటాదివద్విషయీకుర్వితి- తదశక్యత్వాన్న క్రియతే. కస్మాత్పునస్తదశక్యమితి. ఆహ- వస్తుస్వాభావ్యాత్. కింపునస్తద్వస్తుస్వాభావ్యం. దృష్ట్యాదికర్తృత్వం. దృష్టేర్ద్రష్టా హ్యాత్మా, దృష్టిరితి ద్వివిధా భవతి- లౌకికీ పారమార్థికీ చేతి. తత్ర లౌకికీ - చక్షుస్సంయుక్తాన్తఃకరణవృత్తిః.

శ్వాన్తరః కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తరః। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేః శ్రోతారం శృణుయా న మతేర్మన్తారం మన్వీథా న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః । ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తం తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ॥ …………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

సా క్రియత ఇతి జాయతే వినశ్యతి చ. యా త్వాత్మనో దృష్టిరగ్న్యుష్ణప్రకాశాదివత్ - సా చ ద్రష్టుః స్వరూపత్వాన్న జాయతే న వినశ్యతి చ. సా క్రియమాణయోపాధిభూతయా సంసృష్టేవేతి వ్యపదిశ్యతే ద్రష్టేతి, భేదవచ్చ ద్రష్టుర్దృష్టిరితి, చ. యా సా లౌకికీ దృష్టిశ్చక్షుర్ద్వారా రూపోపరక్తా జాయమానా సైవ నిత్యయా ఆత్మదృష్ట్యా సంసృష్టేవ తత్ప్రతిచ్ఛాయయా- తయా వ్యాప్తైవ జాయతే, తథా వినశ్యతి, చ. తేనోపచర్యతే ద్రష్టా సదా పశ్యన్నపి పశ్యతి న పశ్యతి చేతి. న తు పునర్ద్రష్టుర్దృష్టేః కదాచిదప్యన్యథాత్వం- తథా చ వక్ష్యతి షష్ఠే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి చ. తమిమమర్థమాహ- లౌకిక్యా దృష్టేః కర్మభూతాయాః ద్రష్టారం- స్వకీయయా నిత్యయా దృష్ట్యా వ్యాప్తారం న పశ్యేః. యా సా లౌకికీ దృష్టిః కర్మభూతా - సా రూపోపరక్తా రూపాభివ్యఞ్జికా నాత్మానం స్వాత్మనో వ్యాప్తారం మతేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం ప్రత్యఞ్చం వ్యాప్నోతి - తస్మాత్తం ప్రత్యగాత్మానం దృష్టేర్ద్రష్టారం న పశ్యేః. తథా శ్రుతేః శ్రోతారం న శృణుయాః. తథా మతేః- మనోవృత్తేః కేవలాయా వ్యాప్తారం న మన్వీథాః. తథా విజ్ఞాతేః- కేవలాయా బుద్ధివృత్తేర్వ్యాప్తారం న విజానీయాః. ఏష వస్తునః స్వభావః- అతో నైవ దర్శయితుం శక్యతే గవాదివత్। న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్ర అక్షరాణ్యన్యథా వ్యాచక్షతే కేచిత్- న దృష్టేర్ద్రష్టారం - దృష్టేః కర్తారం. దృష్టిభేదమకృత్వా దృష్టిమాత్రస్య కర్తారం న పశ్యేరితి. దృష్టేరితి కర్మణి షష్ఠీ. సా దృష్టిః క్రియమాణా ఘటవత్కర్మ భవతి. ద్రష్టారమితి తృజన్తేన ద్రష్టుర్దృష్టికర్తృత్వమాచష్టే. తేనాసౌ దృష్టేర్ద్రష్టా- దృష్టేః కర్తేతి వ్యాఖ్యాతౄణామభిప్రాయః. తత్ర దృష్టేరితి షష్ఠ్యన్తేన దృష్టిగ్రహణం నిరర్థకమితి దోషం న పశ్యన్తి- పశ్యతాం వా పునరుక్తమసారః - ప్రమాదపాఠ ఇతి వానాదరః. కథం పునరాధిక్యం. తృజన్తేనైవ దృష్టికర్తృత్వస్య సిద్ధత్వాద్దృష్టేరితి నిరర్థకం. తదా ద్రష్టారం న పశ్యేరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యం. యస్మాద్ధాతోః పరస్తృచ్ఛ్రూయతే- తద్ధాత్వర్థకర్తరి హి తృచ్ స్మర్యతే. గన్తారం భేత్తారం వా నయతీత్యేతావానేవ హి శబ్దః ప్రయుజ్యతే- న తు గతేర్గన్తారం భిదేర్భేత్తారమిత్యసత్యర్థవిశేషే ప్రయోక్తవ్యః. న చార్థవాదత్వేన హాతవ్యం సత్యాం గతౌ. న చ ప్రమాదపాఠః - సర్వేషామవిగానాత్. తస్మాద్వ్యాఖ్యాతౄణామేవ బుద్ధిదౌర్బల్యం- నాధ్యేతృప్రమాదః. యథా త్వస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతం లౌకికదృష్టేర్వివిచ్య నిత్యదృష్టివిశిష్ట ఆత్మా నప్రదర్శయితవ్యః - తథా కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన దృష్టిశబ్దస్య ద్విః ప్రయోగ ఉపపద్యతే ఆత్మరూపనిర్ధారణాయ. * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేరితి చ ప్రదేశాన్తరవాక్యేనైవమేకవాక్యతోపపన్నా భవతి. తథా చ * చక్షూంషి పశ్యన్తి * శ్రోత్రమిదం శ్రుతమితి- శ్రుత్యన్తరేణైకవాక్యతోపపన్నా. న్యాయాచ్చ. ఏవమేవ హ్యాత్మనో నిత్యత్వముపపద్యతే విక్రియాఽభావే. విక్రియావచ్చ నిత్యమితి చ విప్రతిషిద్ధం. * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతే * ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్యేతి చ- శ్రుత్యక్షరాణ్యన్యథా న గచ్ఛన్తి. నను * ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతేత్యేవమాదీన్యక్షరాణ్యాత్మనోఽవిక్రియత్వే న గచ్ఛన్తీతి. న- యథాప్రాప్తలౌకికవాక్యానువాదత్వాత్తేషాం నాత్మతత్త్వనిర్ధారణార్థాని తాని. న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యేవమాదీనామన్యార్థాసమ్భవాద్యథోక్తార్థపరత్వమవగమ్యతే. తస్మాదనవబోధాదేవ హి విశేషణం పరిత్యక్తం దృష్టేరితి. ఏష త ఆత్మా సర్వైరుక్తైర్విశేషణైర్విశిష్టః. అతః- ఏతస్మాదాత్మనః అన్యదార్తం- కార్యం వా శరీరం, కరణాత్మకం వా లిఙ్గం,. ఏతదేవైకమనార్తమవినాశికూటస్థం. తతో హోషస్తశ్చాక్రాయణ ఉపరరామ. ౨

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— ప్రశ్నప్రతివచనయోరననురూపత్వమాశఙ్క్యతే (స హోవాచేతి) దృష్టాన్తముపన్యస్యతి (అసావిత్యాదినా) ప్రత్యక్షం గామశ్వం వా దర్శయామీతి పూర్వం ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చాద్యశ్చలత్యసౌ గౌః- యో వా ధావతి సోఽశ్వ ఇతి చలనాదిలిఙ్గైర్యథా గవాది వ్యపదిశతి- ఏవమేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం దర్శయామీతి మత్ప్రశ్నానుసారేణ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాణనాదిలిఙ్గైస్తద్వ్యపదిశతస్తే ప్రతిజ్ఞాహానిరనవధేయవచనతా స్యాదిత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞాప్రశ్నావనుసర్తవ్యా బుద్ధిపూర్వకారిణేతి ఫలితమాహ (కిం బహునేతి). ప్రత్యుక్తితాత్పర్యమాహ (యథేతి). ప్రతిజ్ఞానువర్తనమేవాభినయతి (తత్తథేతి) * కతమో యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నస్య తాత్పర్యమాహ (యత్పునరితి). న దృష్టేరిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వదన్నుత్తరమాహ (తదశక్యత్వాదితి). ఆత్మనో వస్తుత్వాద్ఘటాదివద్విషయీకరణం నాశక్యమితి శఙ్క్యతే (కస్మాదితి). వస్తుస్వరూపమనుసృత్య పరిహారః (ఆహేతి). ఘటాదేరపి తర్హి వస్తుస్వాభావ్యాన్మాభూద్విషయీకరణమితి [illegible] శఙ్క్యతే (కిం పునరితి). దృష్ట్యాదిసాక్షిత్వం వస్తుస్వాభావ్యం- తతశ్చ విషయత్వం న చైవం వస్తుస్వాభావ్యం ఘటాదేరస్తీత్యుత్తరమాహ (దృష్టేరితి). దృష్ట్యాదిసాక్షిణోఽపి దృష్టివిషయత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టిరితి). యథా ప్రదీపో లౌకికజ్ఞానేన ప్రకాశ్యో న స్వప్రకాశకం జ్ఞానం ప్రకాశయతి- తథా దృష్టిసాక్షీ దృష్ట్యా న ప్రకాశ్యత ఇత్యర్థః. దృష్టేర్ద్రష్టైవ నాస్తీతి సౌగతాన్ ప్రత్యాహ (దృష్టిరితీతి). లౌకికీం వ్యాచష్టే (తత్రేతి). పారమార్థికీం దృష్టిం వ్యాకరోతి (యా త్వితి). నన్వాత్మా నిత్యదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం ద్రష్టేత్యాదివ్యపదేశః సిధ్యతి- తత్రాహ (సా క్రియమాణయేతి). సా త్వబుద్ధితద్వృత్తిగతం కర్తృత్వం క్రియాత్వం చాధ్యాత్మికం నిత్యదృష్టావేవ్యపదిశ్యత ఇత్యర్థః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే కథం పశ్యతి- న పశ్యతి చేతి క్వాచిత్కో వ్యవహార ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యా సావితి). యా

ఘటవిశేషణాలౌకికీదృష్టిః- అపాతత్ప్రతిచ్ఛాయేతిసమ్బన్ధః. తయా-తత్ప్రతిచ్ఛాయయా-వ్యాప్తైవేతియావత్. కిమిత్యౌపచారికోవ్యపదేశః- ముఖ్యస్తుకిన్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) దృష్టేర్వస్తుతోనవిక్రియావత్త్వమిత్యత్రవాక్యశేషమనుకూలయతి (తథాచేతి) ఉక్తేర్థేనదృష్టేరిత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తమిమమిత్యాదినా) ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (యోఽసావితి) నదృష్టేరిత్యాదివాక్యార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) ఉక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి (తథేతి) ఉక్తంవస్తుస్వాభావ్యముపసంహృత్యఫలితమాహ (ఏషఇతి) నదృష్టేరిత్యత్రస్వపక్షముక్త్వాభర్తృప్రపఞ్చపక్షమాహ (నదృష్టేరితి) కథమక్షరాణామన్యథావ్యాఖ్యేత్యాశఙ్క్యతదిష్టమక్షరార్థమాహ (నదృష్టేరితి) ఇతిశబ్దోవ్యాచక్షతఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. ఏవంవ్యాకుర్వతామభిప్రాయమాహ (దృష్టేరితి) కర్మణిషష్ఠీమేనస్ఫుటయతి (సాదృష్టిరితి) షష్ఠీంవ్యాఖ్యాయతతోద్వితీయాంవ్యాచష్టే (ద్రష్టారముతీతి) పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (తేనేతి) ఉక్తాంపరకీయవ్యాఖ్యాందూషయతి (తత్రేతి) దృష్టికర్తృత్వవివక్షాయాంతృజన్తేనైవతత్సిద్ధేఃషష్ఠీనిరర్థికేత్యర్థః. కథంపునర్వ్యాఖ్యాతారోయథోక్తదోషంనపశ్యన్తి - తత్రాహ (పశ్యతాంవేతి) షష్ఠీనైరర్థక్యంప్రాగుక్తమాకాఙ్క్షాద్వారాసమర్థయతే (కథమిత్యాదినా) కియత్తర్హీషార్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతి) తత్రహేతుమాహ (యస్మాదితి) క్రియాధాత్వర్థః - కర్తాప్రత్యయార్థః. తథాచైకేనైవపదేనోభయలాభాత్పృథక్క్రియాగ్రహణమనర్థకమిత్యర్థః. దృష్టేరిత్యస్యానర్థకత్వందృష్టాన్తేనసాధయతి (గన్తారమిత్యాదినా) అర్థవాదత్వేనతర్హీదముపయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విధిశేషత్వాభావాదస్మదుక్తనీత్యాచార్థవత్త్వసమ్భవాదిత్యర్థః. అథపరపక్షేనిరర్థకమేవేదంపదంప్రమాదాత్పఠితమితిచేత్. నేత్యాహ (నచేతి) సర్వేషాం-కాణ్వమాధ్యన్దినానామితియావత్. కథంతర్హీదంపదమనర్థకమితిపరేషాంప్రతీతిః-తత్రాహ(తస్మాదితి)కథంపునర్భవతామపిదృశేర్ద్విరుపాదానముపపద్యతే-తత్రాహ (యథాత్వితి) ప్రదర్శయిష్యత్పదాదుపరిష్టాదితిశబ్దోద్రష్టవ్యః. కర్తృకర్మవిశేషణత్వేన-సాక్షీసాక్ష్యసమర్పకత్వేనేతియావత్. తత్సమర్పణమపికుత్రోపయుజ్యతే-తత్రాహ(ఆత్మేతి)దృష్ట్యాదిసాక్ష్యాత్మనతద్విషయఇతితత్స్వరూపనిశ్చయార్థంసాక్ష్యాదిసమర్పణమిత్యర్థః. ఆత్మానిత్యదృష్టిస్వభావోనదృశ్యాయాదృష్టేర్విషయఇత్యేషచేన్నదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యార్థః- తదా * నహీత్యాదినాఽస్యైకవాక్యత్వంసిధ్యతి- తస్మాద్యథోక్తార్థత్వమేవనదృష్టేరిత్యాదివాక్యస్యేత్యాహ (నహీతి) ఆత్మాకూటస్థదృష్టిరిత్యత్రతలవకారశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి) తస్యకూటస్థదృష్టిత్వేహేత్వన్తరమాహ (న్యాయాచ్చేతి) తమేవన్యాయంవిశదయతి (ఏవమేవేతి) విపక్షేదోషమాహ (విక్రియావచ్చేతి) ఇతశ్చాత్మనోనాస్తివిక్రియావత్త్వమిత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) అన్యథా - విక్రియావత్త్వేసతీతియావత్. అవిక్రియత్వేపిశ్రుత్యక్షరాణ్యనుపపన్నానీతిశఙ్కతే (నన్వితి) నతేషాంవిరోధః - దృష్టంద్రష్ట్యాదికర్తృత్వమనుసృత్యప్రవృత్తైర్లౌకికైర్వాక్యైస్తదర్థానువాదిత్వాదుక్తశ్రుత్యక్షరాణాంస్వార్థేప్రామాణ్యాభావాదితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) నదృష్టేరిత్యాదీన్యపితర్హిశ్రుత్యక్షరాణినస్వార్థేప్రమాణానీత్యాశఙ్క్యాహ (నదృష్టేరితి) ఆన్యోర్థః-దృష్ట్యాదికర్తా. యథోక్తార్థః - దృష్ట్యాదిసాక్షీ. ద్రష్టృపదస్యసాక్షీవిషయత్వేసిద్ధేదృష్టేరితిసాక్ష్యసమర్పణాత్తదర్థవత్త్వోపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) పక్షాన్తరంనిరాకృత్యస్వపక్షముపసంహృత్యానన్తరంవాక్యంనిభజతే (ఏషఇతి) అన్యదార్తమితివిశేషణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదేవేతి) ………………………… ౧

ఇతి శ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (సహోవాచోషస్తశ్చాక్రాయణఇతి) జీవవ్యతిరేకోనోక్తఇతిమత్వాఆశయమవిద్వానుషస్తఃపునరాహేత్యర్థః. కిమితి. (యథావిబ్రూయాదసౌగౌరసావశ్వఇతిఏవమేవైతద్వ్యపదిష్టంభవతీత్యాది) యథాహిగాంప్రదర్శ్యాసౌగౌరసావశ్వఇతిగవ్యశ్వావ్యపదేశోయథావిరుద్ధః - ఏవమేవయత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేతిమామకప్రశ్నేఏషతఆత్మాసర్వాన్తరః యఃప్రాణేనప్రాణితీతిప్రాణనాదికర్తుర్మశాత్మనోజీవస్యసర్వాన్తరత్వకథనంవిరుద్ధవచనమేవ - జీవస్యాణుత్వేనప్రతిదేహభిన్నత్వేనచ సర్వాన్తరత్వాసమ్భవాత్. విబ్రూయాత్ - విరుద్ధంబ్రూయాదిత్యర్థః. అతఃకతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరః-సతావదవిరుద్ధతయావక్తవ్యఇత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (నదృష్టేర్ద్రష్టారంపశ్యేర్నశ్రుతేశ్శ్రోతారంశృణుయాఇత్యాది) అత్రదృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యాదిఃపాకంపచతీతివన్నిర్దేశః. ద్రష్టారం - కర్తారమిత్యర్థః. ఏవంశ్రోతారమిత్యాదావపి. తేనద్రష్టృత్వాదేఃకాల్పనికత్వనివృత్తిః. తథాచదర్శనశ్రవణమననవిధ్యాసనానాంయఃకర్తాజీవః-సనద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యః. దర్శనాదికర్తుర్జీవాదన్యఏవదర్శనాదికర్మభూతస్సర్వాన్తరఆత్మా. ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాంకర్తారంజీవంప్రాణనాదికర్తృత్వేనసపశ్యేః - నమన్వీథాఇత్యాదిర్వాక్యార్థః. (ఏషతఆత్మేత్యాది) తఆత్మేతిమయోక్తఏషఏవ. (అతోఽన్యదార్తమితి) అతఃఏషతఆత్మేతిమయోక్తాత్పరమాత్మనఃఅన్యత్ - వ్యతిరిక్తంత్వదభిమతమోపాధికప్రాణితృత్వాదిమజ్జీవజాతమార్తం- దుఃఖీత్యర్థః. అతస్సనపరమాత్మేతిభావః. అతఏవనిత్యముక్తానాంకదాప్యస్పృష్టదుఃఖత్వాత్ అతోన్యదార్తమిత్యుక్తిఃకథమితిశఙ్కాప్రత్యుక్తా - తేషామిహాప్రసక్తత్వాత్, అన్యశబ్దస్యసన్నిహితప్రాణితృత్వాదిమత్సంసారిజీవపరత్వాత్,. యద్వా-ఆర్తం-జీవాఖ్యంత్వదభీష్టంననిర్వికారంవస్తు. తస్యకర్మకృతస్వభావవికారవత్త్వాదితిభావః. (తతోహోషస్తశ్చాక్రాయణఉపరరామేతి) పూర్వవత్. ………………………… ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.—— ¶ అథహైనంకహోళఃకౌషీతకేయః పప్రచ్ఛయాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచయదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మయఆత్మాసర్వాన్తరస్తంమేవ్యాచక్ష్వేత్యేషతఆత్మాసర్వాన్తరః । కతమో యాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరోయోఽశనాయా పిపాసేశోకంమోహంజరాంమృత్యుమత్యేతి ॥ ఏతంవైతమాత్మానంవిదిత్వాబ్రాహ్మణాఃపుత్రైషణాయాశ్చవిత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చవ్యుత్థాయ । అథభిక్షాచర్యంచరన్తియాహ్యేవపుత్రైషణాసావిత్తైషణాయావిత్తైషణాసాలోకైషణోభేహ్యేతే ఏషణే ఏవభవతః। తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేత్ బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరమౌనంచమౌనంచనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణఃసబ్రాహ్మణః కేనస్యాద్యేనస్యాత్తేనేదృశఏవాతోఽన్యదార్తంతతోహకహోళః కౌషీతకేయఉపరరామ॥ ………………………… ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

శం. —— బన్ధనం సప్రయోజకముక్తం. యస్యబన్ధః- తస్యాప్యస్తిత్వ, మధిగతం,వ్యతిరిక్తత్వం, చ. తస్యేదానీంబన్ధమోక్షసాధనంససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానంవక్తవ్యమితికహోళప్రశ్నఆరభ్యతే.¶ అథహఏనంకహోళః-నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం-కౌషీతకేయః-పప్రచ్ఛ. (యాజ్ఞవల్క్యేతిహోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరః,-తంమేవ్యాచక్ష్వేతి-యంవిదిత్వాబన్ధనాత్ప్రముచ్యతే,. యాజ్ఞవల్క్యఆహ- ఏషతే- తవాత్మా.¶ కిముషస్తకహోళాభ్యామేకఆత్మాపృష్టః-కింవాభిన్నావాత్మానౌతుల్యలక్షణావితి. భిన్నావితియుక్తం- ప్రశ్నయోరపునరుక్తత్వోపపత్తేః. యదిహ్యేకఆత్మాఉషస్తకహోళప్రశ్నయోర్వివక్షితః - తత్రైకేనైవప్రశ్నేనాధిగతత్వాత్తద్విషయోద్వితీయః ప్రశ్నోఽనర్థకస్స్యాత్. నచార్థవాదరూపత్వంవాక్యస్య. తస్మాద్భిన్నావేతావాత్మానౌక్షేత్రజ్ఞపరమాత్మాఖ్యావితికేచిద్వ్యాచక్షతే. తన్న- తవేతిప్రతిజ్ఞానాత్. ఏషతఆత్మేతిహిప్రతివచనేప్రతిజ్ఞాతం. నచైకస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యద్వావాత్మానావుపపద్యేతే - ఏకోహికార్యకరణసఙ్ఘాతఏకేనాత్మనాఆత్మవాన్. నచోషస్తస్యాన్యః-కహోళస్యాన్యోజాతితోభిన్నఆత్మాభవతి- ద్వయోరగౌణత్వాత్మత్వసర్వాన్తరత్వానుపపత్తేః. యద్యేకమగౌణంబ్రహ్మద్వయోః-ఇతరేణావశ్యంగౌణేనభవితవ్యం. తథాత్మత్వంసర్వాన్తరత్వం చ- విరుద్ధత్వాత్పదార్థానాం. యద్యేకంసర్వాన్తరంబ్రహ్మాత్మాముఖ్యః- ఇతరేణాసర్వాన్తరేణానాత్మనాఽముఖ్యేనావశ్యంభవితవ్యం. తస్మాదేకస్యైవద్విఃశ్రవణంవిశేషవివక్షయాం. యత్తుపూర్వోక్తేనసమానంద్వితీయేప్రశ్నాన్తరేఉక్తం- తావన్మాత్రంపూర్వస్యైవానువాదః- తస్యైవానుక్తఃకశ్చిద్విశేషోవక్తవ్యఇతి. కఃపునరసావిశేషఇతి. ఉచ్యతే-పూర్వస్మిన్ ప్రశ్నేఅస్తివ్యతిరిక్తఆత్మా- యస్యాయంసప్రయోజకోబన్ధఉక్తఇతి- ద్వితీయేతుతస్యైవాత్మనోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వంవిశేషఉచ్యతే- యద్విశేషపరిజ్ఞానాత్సన్న్యాససహితాత్పూర్వోక్తాద్బన్ధనాద్విముచ్యతే. తస్మాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోరేషతఆత్మేత్యేవమన్తయోస్తుల్యార్థతైవ. ననుకథమేకస్యైవాత్మనోఽశనాయాద్యతీతత్వంబద్ధత్వంచేతివిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వమితి. న-పరిహృతత్వాత్. నామరూపవికారకార్యకరణలక్షణసఙ్ఘాతోపాధిభేదసమ్పర్కజనితభ్రాన్తిమాత్రంహిసంసారిత్వమిత్యసకృదవోచామ, విరుద్ధశ్రుతివ్యాఖ్యానప్రసఙ్గేన, చ. యథారజ్జుశుక్తికాగగనాదయఃసర్పరజతమలినాభవన్తిపరాధ్యారోపితధర్మవిశిష్టాః- స్వతశ్చకేవలాఏవరజ్జుశుక్తికాగగనాదయః- నచైవంవిరుద్ధధర్మసమవాయిత్వేపదార్థానాంకశ్చనవిరోధః. నామరూపోపాధ్యస్తిత్వేన * ఏకమేవాద్వితీయం * నేహనానాస్తికిఞ్చనేతిశ్రుతయోవిరుధ్యేరన్నితిచేన్న - సలిలఫేనదృష్టాన్తేనపరిహృతత్వాన్మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ . యదాతుపరమార్థదృష్ట్యాపరమాత్మతత్త్వాత్ శ్రుత్యనుసారిభిరన్యత్వేననిరూప్యమాణేనామరూపేమృదాదివికారవద్వస్త్వన్తరేతత్త్వతోనస్తః సలిలఫేనఘటాదివికారవదేవ-తదాతదపేక్ష్య *ఏకమేవాద్వితీయం* నేహనానాస్తికిఞ్చనేత్యాదిపరమార్థదర్శనగోచరత్వంప్రతిపద్యతే. యదాతుస్వాభావిక్యాఽవిద్యయాబ్రహ్మస్వరూపంరజ్జుశుక్తికాగగనస్వరూపవదేవస్వేనరూపేణవర్తమానం,కేనచిదస్పృష్టస్వభావమపినామరూపకృతకార్యకరణోపాధిభ్యోవివేకేననావధార్యతే,నామరూపోపాధిదృష్టిరేవచభవతిస్వాభావికీ,-తదాసర్వోఽయంవస్త్వన్తరాస్తిత్వవ్యవహారః. అస్తిచాయంభేదకృతోమిథ్యావ్యవహారః-యేషాంబ్రహ్మతత్త్వాదన్యత్వేనవస్తువిద్యతే, యేషాంచనాస్తి,. పరమార్థవాదిభిస్తుశ్రుత్యనుసారేణనిరూప్యమాణేవస్తునికింతత్త్వతోస్తివస్తు-కింవానాస్తీతి- బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయంసర్వసంవ్యవహారశూన్యమితినిర్ధార్యతే. తేననకశ్చిద్విరోధః. నహిపరమార్థావధారణనిష్ఠాయాంవస్త్వన్తరాస్తిత్వంప్రతిపద్యామహే- *ఏకమేవాద్వితీయం * అనన్తరమబాహ్యమితిశ్రుతేః. నచనామరూపవ్యవహారకాలేత్వవివేకినాంక్రియాకారకఫలాదిసంవ్యవహారోనాస్తీతిప్రతిషిధ్యతే. తస్మాత్ జ్ఞానాజ్ఞానేఅపేక్ష్యసర్వస్సంవ్యవహారశ్శాస్త్రీయోలౌకికశ్చ- అతోనకాచనవిరోధాశఙ్కా. సర్వవాదినామప్యపరిహార్యఃపరమార్థసంవ్యవహారకృతోవ్యవహారః.¶ తత్రపరమార్థాత్మస్వరూపమపేక్ష్యప్రశ్నఃపునః- కతమోయాజ్ఞవల్క్యసర్వాన్తరఇతి. ప్రత్యాహేతరః (యోఽశనాయాపిపాసే) అశితుమిచ్ఛాఅశనాయా.పాతుమిచ్ఛాపిపాసా. తేఅశనాయాపిపాసేయోఽత్యేతీతివక్ష్యమాణేనసమ్బన్ధః. అవివేకిభిస్తలమలవదివగగనంగమ్యమానమేవతలమలేఅత్యేతి-పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. తథామా

¶ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభేహ్యేతే ఏషణేఏవేతి, రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ద్వైరశనాయాపిపాసాదిమత్త్వం హ్యగమ్యమానమపి క్షుధితోఽహం పిపాసితోఽహమితి - తల్లక్ష్యత ఏవ - పరమార్థతస్తాభ్యామసంస్పృష్టస్వభావత్వాత్. *న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్య ఇతి శ్రుతేః. అవిద్వల్లోకాధ్యారోపితదుఃఖేనేత్యర్థః. ప్రాణైకధర్మత్వాత్సమాసకరణమశనాయాపిపాసయోః. (శోకం మోహం) శోక ఇతి - కామః. ఇష్టం వస్తూద్దిశ్య చిన్తయతో యదరమణం - తత్తృష్ణాభిభూతస్య కామబీజం. తేన హి కామో దీప్యతే. మోహస్తు విపరీతప్రత్యయప్రభవోఽవివేకో భ్రమః - స చావిద్యా సర్వస్యానర్థస్య ప్రసవబీజం. భిన్నకార్యత్వాత్తయోః శోకమోహయోరసమాసకరణం. తౌ మనోఽధికరణౌ. తథా శరీరాధికరణౌ జరాం మృత్యుం చాత్యేతి. జరేతి - కార్యకరణసఙ్ఘాతవిపరిణామో వలీపలితాదిలిఙ్గః. మృత్యురితి - తద్విచ్ఛేదో విపరిణామావసానః - తౌ జరామృత్యూ శరీరాధికరణావత్యేతి. యే తేఽశనాయాదయః ప్రాణమనశ్శరీరాధికరణాః ప్రాణిష్వనవరతం వర్తమానా అహోరాత్రాదివత్సముద్రోర్మివచ్చ ప్రాణిషు సంసార ఇత్యుచ్యన్తే. యోఽసౌ దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదిలక్షణః సాక్షాత్ - అవ్యవహితోఽపరోక్షాత్ - అగౌణః సర్వాన్తరః - ఆత్మా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానాం - అశనాయాపిపాసాదిభిః సంసారధర్మైః సదా న స్పృశ్యతే - ఆకాశ ఇవ ఘనాదిమలైః - తమేతం వై - ఆత్మానం స్వం తత్త్వం విదిత్వా - జ్ఞాత్వా అయమహమస్మి పరం బ్రహ్మ సదా సర్వసంసారవినిర్ముక్తం నిత్యతృప్తమితి. బ్రాహ్మణాః - బ్రాహ్మణానామేవాధికారో వ్యుత్థానే - అతో బ్రాహ్మణగ్రహణం. వ్యుత్థాయ - వైపరీత్యేనోత్థానం కృత్వా - కుత ఇతి. ఆహ - పుత్రైషణాయాః - పుత్రార్థైషణా పుత్రైషణా. పుత్రేణేమం లోకం జయేయమితి లోకజయసాధనం పుత్రం ప్రతీచ్ఛా - ఏషణా - దారసంగ్రహః. దారసంగ్రహమకృత్వేత్యర్థః. విత్తైషణాయాశ్చ - కర్మసాధనస్య గవాదేరుపాదానం - అనేన కర్మకృత్వా పితృలోకం జేష్యామీతి - విద్యాసంయుక్తేన వా దేవలోకం - కేవలయా వా హిరణ్యగర్భవిద్యయా దైవేన విత్తేన దేవలోకం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమేవ నాస్తీతి కేచిత్ - యస్మాత్తద్బలేన హి కిల వ్యుత్థానమితి. తదసత్ - *ఏతావాన్వై కామ ఇతి పఠితత్వాత్ ఏషణామధ్యే దైవస్య విత్త[illegible] హిరణ్యగర్భాదిదేవతావిషయైవ విద్యావిద్యేత్యుచ్యతే - దేవలోకహేతుత్వాత్. న హి నిరుపాధికప్రజ్ఞానఘనవిషయా బ్రహ్మవిద్యా దేవలోకప్రాప్తిహేతుః - *తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ * ఆత్మా హ్యేషాం స భవతీతి శ్రుతేః. తద్బలేన హి వ్యుత్థానం - ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వేతి విశేషవచనాత్. తస్మాత్త్రిభ్య ఏవైతేభ్యోఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనేభ్య ఏషణావిషయేభ్యో వ్యుత్థాయ. ఏషణా - కామః. *ఏతావాన్వై కామ ఇతి శ్రుతేః. ఏతస్మింస్త్రివిధేఽనాత్మలోకప్రాప్తిసాధనే తృష్ణామకృత్వేత్యర్థః. సర్వా హి సాధనేచ్ఛా ఫలేచ్ఛైవ - అతో వ్యాచష్టే శ్రుతిరేకైవైషణేతి. కథం. యా హ్యేవ పుత్రైషణా - సా విత్తైషణా - అదృష్టఫలసాధనత్వతుల్యత్వాత్. యా విత్తైషణా కర్మభూతా - సా లోకైషణా - ఫలార్థైవ సా. సర్వః ఫలార్థప్రయుక్త ఏవ హి సర్వం సాధనముపాదత్తే. అత ఏకైవైషణా. లోకైషణాయాః - సాధనమన్తరేణ సమ్పాదయితుం న శక్యత ఇతి సాధ్యసాధనభేదేనోభే హి - యస్మాదేతే ఏషణే ఏవ భవతః - తస్మాద్బ్రహ్మవిదో నాస్తి కర్మ కర్మసాధనం వా. అతో యేఽతిక్రాన్తాః బ్రాహ్మణాః - సర్వం కర్మ కర్మసాధనం చ సర్వం దేవపితృమనుష్యనిమిత్తం యజ్ఞోపవీతాది. తేన హి దైవం పిత్ర్యం మానుషం చ కర్మ క్రియతే - *నివీతం మనుష్యాణామిత్యాదిశ్రుతేః. తస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా బ్రహ్మవిదో వ్యుత్థాయ కర్మభ్యః కర్మసాధనేభ్యశ్చ యజ్ఞోపవీతాదిభ్యః పరమహంసపారివ్రాజ్యం ప్రతిపద్య భిక్షాచర్యం చరన్తి. భిక్షార్థం చరణం - భిక్షాచర్యం చరన్తి త్యక్త్వా స్మార్తం లిఙ్గం కేవలమాశ్రమమాత్రశరణానాం జీవనసాధనం పారివ్రాజ్యవ్యఞ్జకం. * విద్వాన్ లిఙ్గవర్జితః * తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచార ఇతి స్మృతిభ్యః, *అథ పరివ్రాడ్వివర్ణవాసా ముణ్డోఽపరిగ్రహ ఇత్యాదిశ్రుతేః, *సశిఖాన్కేశాన్నికృత్య విసృజ్య యజ్ఞోపవీతమితి, చ. | నను వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి వర్తమానాపదేశాదర్థవాదోఽయం - న విధాయకః ప్రత్యయః కశ్చిచ్ఛ్రూయతే లిఙ్లోట్తవ్యానామన్యతమోఽపి. తస్మాదర్థవాదమాత్రేణ శ్రుతిస్మృతివిహితానాం యజ్ఞోపవీతాదీనాం సాధనానాం న శక్యతే పరిత్యాగః కారయితుం - *యజ్ఞోపవీత్యేవాధీయీత యాజయేద్యజేత వా. పారివ్రాజ్యే తావదధ్యయనం విహితం - * వేదసంన్యసనాచ్ఛూద్రస్తస్మాద్వేదం న సంన్యసేదితి. * స్వాధ్యాయ ఏవోత్సృజమానో వాచమితి చాపస్తమ్బః. * బ్రహ్మోజ్ఝం వేదనిన్దా చ కౌటసాక్ష్యం సుహృద్వధః। గర్హితాన్నాద్యయోర్జగ్ధిః సురాపానసమాని షడితి వేదపరిత్యాగదోషశ్రవణాత్. *ఉపాసనే గురూణాం వృద్ధానామతిథీనాం హోమే జప్యకర్మణి భోజనే ఆచమనే స్వాధ్యాయే చ యజ్ఞోపవీతీ స్యాదితి పరివ్రాజకధర్మేషు చ గురూపాసనస్వాధ్యాయభోజనాచమనాదీనాం కర్మణాం శ్రుతిస్మృతిషు కర్తవ్యతయా చోదితత్వాత్ - గుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేన యజ్ఞోపవీతస్య విహితత్వాత్ - తత్పరిత్యాగో నైవావగన్తుం శక్యతే. యద్యప్యేషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధీయత ఏవ - తథాపి పుత్రాద్యేషణాభ్యస్తిసృభ్య ఏవ వ్యుత్థానం - న తు సర్వస్మాత్కర్మణః కర్మసాధనాచ్చ వ్యుత్థానం. సర్వపరిత్యాగే చాశ్రుతం కృతం స్యా, చ్ఛ్రుతం చ యజ్ఞోపవీతాది హాపితం స్యాత్, - తథా చ మహానపరాధో విహితాకరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తః కృతః స్యాత్. తస్మాద్యజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గపరిత్యాగోఽన్ధపరమ్పరైవ | న - * యజ్ఞోపవీతం వేదాంశ్చ సర్వం తద్వర్జయేద్యతిరితి శ్రుతేః. అపి చ - ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్సర్వస్యా ఉపనిషదః. ఆత్మా ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి హి ప్రస్తుతం - స చాత్మైవ సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేవం విజ్ఞేయ ఇతి తావత్ప్రసిద్ధం. సర్వా హీయముపనిషదేవం పరేతి విధ్యన్తరశేషత్వం తావన్నాస్తి - అతో నార్థవాదః - ఆత్మజ్ఞానస్య కర్తవ్యత్వాత్. ఆత్మా చాశనాయాదిధర్మవాన్న భవతీతి సాధనఫలవిలక్షణో జ్ఞాతవ్యః. అతో వ్యతిరేకేణాత్మనోఽజ్ఞానమవిద్యా - * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద * మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *ఏకమేవాద్వితీయం * తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్యః. క్రియా ఫలం సాధనం చాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతాదాత్మనోఽన్యదవిద్యావిషయం - * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి * అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మి న స వేద * అథ యేఽన్యథాతో విదురిత్యాదివాక్యశతేభ్యః. న చ విద్యావిద్యే ఏకస్య పురుషస్య సహ భవతః - విరోధాత్ - తమఃప్రకాశావివ. తస్మాదాత్మవిదోఽవిద్యావిషయోఽధికారో న ద్రష్టవ్యః క్రియాకారకఫలభేదరూపః - * మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతీత్యాదినిన్దితత్వాత్, సర్వక్రియాసాధనఫలానాం చావిద్యావిషయాణాం తద్విపరీతాత్మవిద్యయా హాతవ్యత్వేనేష్టత్వాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనానాం చ తద్విషయత్వాత్, తస్మాదసాధనఫలస్వభావా

దాత్మనోఽన్యవిషయా విలక్షణా ఏషణా - ఉభే హ్యేతే సాధనఫలే ఏషణే ఏవ భవతః. యజ్ఞోపవీతాదేః తత్సాధ్యకర్మణాం చ సాధనత్వాత్, * ఉభే హ్యేతే ఏషణే ఏవేతి హేతువచనేనావధారణాత్, యజ్ఞోపవీతాదిసాధనాత్ తత్సాధ్యేభ్యశ్చ కర్మభ్యోఽ అవిద్యావిషయత్వాత్ ఏషణారూపత్వాచ్చ జిహాసితవ్యరూపత్వాచ్చ వ్యుత్థానం విధిత్సితమేవ. నతు - ఉపనిషదః ఆత్మజ్ఞానపరత్వాత్ - వ్యుత్థానశ్రుతిస్స్తుత్యర్థా - నవిధిః. న - విధిత్సితవిజ్ఞానేన సమానకర్తృత్వశ్రవణాత్. నహ్యకర్తవ్యేన - కర్తవ్యస్య సమానకర్తృకత్వేన వేదే కదాచిదపి శ్రవణం సమ్భవతి. కర్తవ్యానామేవ హ్యభిషవహోమభక్షణానాం యథా శ్రవణం * అభిషుత్య హుత్వా భక్షయన్తీతి - తద్వదాత్మజ్ఞానైషణావ్యుత్థానభిక్షాచర్యాణాం కర్తవ్యానామేవ సమానకర్తృకత్వశ్రవణం భవేత్. అవిద్యావిషయత్వాదేషణాత్వాచ్చార్థప్రాప్తస్యైవాత్మజ్ఞానవిధేరేవ యజ్ఞోపవీతాదిపరిత్యాగః - నతు విధాతవ్య ఇతి చేన్న - సుతరామాత్మజ్ఞానవిధిసన్నిధి విహితస్య సమానకర్తృకత్వశ్రవణేన దార్ఢ్యోత్పత్తిః. తథా భిక్షాచర్యస్య. యత్పునరుక్తం వర్తమానాపదేశాదర్థవాదమాత్రమితి - ఔదుమ్బరో యూపాదివిధిసమానత్వాదదోషః. వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యనేన పారివ్రాజ్యం విధీయతే - పారివ్రాజ్యాశ్రమే చ యజ్ఞోపవీతాది సాధనాని విహితాని లిఙ్గం చ శ్రుతిభిః స్మృతిభిశ్చ - అత స్తద్వర్జయిత్వా - అన్యస్మాద్వ్యుత్థానమేషణాత్వేపీతి చేన్న - విజ్ఞానసమానకర్తృకాత్పారివ్రాజ్యాదేషణావ్యుత్థానలక్షణాత్పారివ్రాజ్యాన్తరోపపత్తేః. యద్ధిత దేషణాభ్యో వ్యుత్థానలక్షణం పారివ్రాజ్యం - తదాత్మజ్ఞానాఙ్గం. - ఆత్మజ్ఞానవిరోధ్యేషణాపరిత్యాగరూపత్వా, దవిద్యావిషయత్వాచ్చైషణాయాః. తద్వ్యతిరేకేణ చాస్త్యాశ్రమరూపం పారివ్రాజ్యం - బ్రహ్మలోకాదిఫలప్రాప్తిసాధనం - యద్విషయం యజ్ఞోపవీతాదిసాధనవిధానం లిఙ్గవిధానం చ. నచైషణారూపసాధనోపాదానస్యాశ్రమధర్మమాత్రే పారివ్రాజ్యాన్తరవిషయే సమ్భవతి సత్సు సర్వోపనిషద్విహిత స్యాత్మజ్ఞానస్య బాధనం యుక్తం. యజ్ఞోపవీతాద్యవిద్యావిషయైషణారూపసాధనోపాదిత్సాయాం చావశ్యమసాధనఫలరూపస్యాశనాయాదిసంసారధర్మవర్జితస్యాహం బ్రహ్మాస్మీతివిజ్ఞానం బాధ్యతే. నచ తద్బాధనం - సర్వోపనిషదాం తదర్థపరత్వాత్. భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యేషణాం గ్రాహయన్తీ శ్రుతిః స్వయమేవ బాధత ఇతి చేత్. అథాపి స్యాత్ - ఏషణాభ్యో వ్యుత్థానం విధాయ పునరేషణైకదేశం భిక్షాచర్యం గ్రాహయన్తీ తత్సమ్బద్ధమన్యదపి గ్రాహయతీతి చేన్న - భిక్షాచర్యస్యాప్రయోజకత్వాత్. హుతోత్తరకాలభక్షణవత్. శేషప్రతిపత్తికర్మత్వాదప్రయోజకం హి తత్. అసంస్కారకత్వాచ్చ. భక్షణం పురుషసంస్కారకమపి స్యాత్ - నతు భిక్షాచర్యం - నియమాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మవిదోఽనిష్టత్వాత్. నియమాదృష్టస్యానిష్టత్వే కిం భిక్షాచర్యేణేతి చేన్న - అన్యసాధనాద్వ్యుత్థానస్య విహితత్వాత్. తథాపి కిం తేనేతి చేత్ - యది స్యాద్బాఢం - అభ్యుపగమ్యతే హి తత్. యాని పారివ్రాజ్యేఽభిహితాని వచనాని * యజ్ఞోపవీత్యనాధీయీతేత్యాదీని - తాన్యవిద్వత్పారివ్రాజ్యమాత్రవిషయాణీతి పరిహృతాని - ఇతరథాత్మజ్ఞానబాధః స్యాదిత్యవోచాం. * నిరాశిషమనారమ్భం నిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణం క్షీణకర్మాణం తం దేవా బ్రాహ్మణం విదుః రితి సర్వకర్మాభావం దర్శయతి స్మృతిర్విదుషః. * విద్వాన్ లిఙ్గవివర్జిత - స్తస్మాదలిఙ్గో ధర్మజ్ఞ ఇతి చ. తస్మాత్పరమహంసపారివ్రాజ్యమేవ వ్యుత్థానలక్షణం ప్రతిపద్యేతాత్మవిత్సర్వకర్మసాధనపరిత్యాగరూపమితి. యస్మాత్పూర్వే బ్రాహ్మణా ఏతమాత్మానమసాధనఫలస్వభావం విదిత్వా సర్వస్మాత్సాధనస్వరూపాదేషణాలక్షణాద్ వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తిస్మ - దృష్టాదృష్టార్థం కర్మ తత్సాధనం చ హిత్వా; తస్మాదద్యత్వేపి బ్రాహ్మణః - బ్రహ్మవిత్పాణ్డిత్యం - పణ్డితభావం. ఏతదాత్మవిజ్ఞానం - పాణ్డిత్యం. తన్నిర్విద్య - నిశ్శేషం విదిత్వా. ఆత్మవిజ్ఞానం నిరవశేషం కృత్వేత్యర్థః ఆచార్యత ఆగమతశ్చ. ఏషణాభ్యో వ్యుత్థాయ. ఏషణావ్యుత్థానావసానమేవ హి తత్పాణ్డిత్యం - ఏషణాతిరస్కారోద్భవత్వాదేషణాయా విరుద్ధత్వాత్. ఏషణామతిరస్కృత్య న హ్యాత్మవిషయస్య పాణ్డిత్యస్యోద్భవ ఇత్యాత్మజ్ఞానేనైవ విహితమేషణావ్యుత్థానం. ఆత్మజ్ఞానసమానకర్తృకత్వాప్రత్యయోపాదానలిఙ్గశ్రుత్యా దృఢీకృతం. తస్మాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ జ్ఞానబలభావేన - బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ - స్థాతుమిచ్ఛేత్. సాధనఫలాశ్రయణం హి బలమితరేషామనాత్మవిదాం - తద్బలం హిత్వా విద్వానసాధనఫలస్వరూపాత్మవిజ్ఞానమేవ బలం తద్భావమేవ కేవలమాశ్రయేత్. తదాశ్రయణే హి కరణాన్యేషణావిషయే ఏనం హృత్వా స్థాపయితుం నోత్సహన్తే. జ్ఞానబలహీనం హి మూఢం దృష్టాదృష్టవిషయాయామేషణాయామేవైనం కరణాని నియోజయన్తి. బలం నామాత్మవిద్యయా అశేషవిషయదృష్టితిరస్కరణం. అత స్తద్భావేన బాల్యేన తిష్ఠాసేత్. తథా * ఆత్మనా విన్దతే వీర్యమితి, శ్రుత్యన్తరాత్ * నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య ఇతి, చ. బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్య - నిశ్శేషం కృత్వా అథ మననాన్మునిః - యోగీ భవతి. ఏతావద్ధి బ్రాహ్మణేన కర్తవ్యం - యదుత సర్వానాత్మప్రత్యయతిరస్కారః. ఏతత్కృత్వా కృతకృత్యో యోగీ భవతి. అమౌనం చ - ఆత్మజ్ఞానానాత్మప్రత్యయతిరస్కారౌ పాణ్డిత్యబాల్యసంజ్ఞకౌ నిశ్శేషం కృత్వా. మౌనం నామ - అనాత్మప్రత్యయతిరస్కరణస్య పర్యవసానం ఫలం. తచ్చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః - కృతకృత్యో భవతి. బ్రహ్మైవ సర్వమితి ప్రత్యయ ఉపజాయతే. స బ్రాహ్మణః కృతకృత్యః - అతో బ్రాహ్మణః - నిరుపచరితం హి తదా తస్య బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం. అత ఆహ - స బ్రాహ్మణః కేన స్యాత్ - కేన చరణేన భవేత్. యేన స్యాత్ - యేన చరణేన భవేత్ - తేనేదృశ ఏవాయం. యేన కేనచిచ్చరణేన స్యాత్ - తేనేదృశ ఏవ - ఉక్తలక్షణ ఏవ బ్రాహ్మణో భవతి. యేన కేనచిచ్చరణేనేతి స్తుత్యర్థం. యేయం బ్రాహ్మణ్యావస్థా సైయం స్తూయతే - నతు చరణేఽనాదరః. అతః - ఏతస్మాద్బ్రాహ్మణ్యావస్థానాదశనాయాద్యతీతాత్మస్వరూపాన్నిత్యతృప్తాదన్యత్ - అవిద్యావిషయమేషణాలక్షణం వస్త్వన్తరమార్తం - వినాశ్యార్తిపరిగృహీతం స్వప్నమాయామరీచ్యుదకసమమసారం. ఆత్మైవైకః కేవలో నిత్యముక్త ఇతి. తతో హ కహోళః కౌషీతకేయ ఉపరరామ. ……………………………… ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణత్రయార్థం సఙ్గతిం వక్తుమనువదతి (బన్ధనమితి) చతుర్థబ్రాహ్మణార్థం సఙ్క్షిపతి (యస్యేతి) ఉత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తస్యేతి) ఉపన్యస్తప్రశ్నానన్తర్యమథశబ్దార్థః. (పూర్వవదితి) - అభిముఖీకరణార్థం సమ్బోధితవానిత్యర్థః. బన్ధధ్వంసిజ్ఞానప్ర

శ్నేనాత్ర ప్రతిభాతి- కింత్వనువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యంవిదిత్వేతి) తంవ్యాచష్టేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రశ్నయోరవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థంపరామృశతి (కిముషస్తేతి । తత్రపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (భిన్నావితి) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (యదిహీత్యాదినా) అథైకంవాక్యంవస్తుపరం- తస్యార్థవాదోద్వితీయంవాక్యం, నేత్యాహ (నచేతి) ద్వయోర్వాక్యయోస్తుల్యలక్షణత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) తత్రాద్యంవాక్యంక్షేత్రజ్ఞమధికరోతి- ద్వితీయంపరమాత్మానమిత్యభిప్రేత్యాహ (క్షేత్రజ్ఞేతి) బ్రాహ్మణద్వయేనార్థద్వయంవివక్షితమితిభర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానంప్రత్యాహ (తన్నేతి) ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకరూపత్వాన్నార్థభేదోస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (ఏషతఇతి) తథాప్యర్థభేదేకానుపపత్తిః- తత్రాహ (నచేతి) తదేవోపపాదయతి (ఏకోహీతి) కార్యకరణసఙ్ఘాతభేదాదాత్మభేదమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) జాతితః- స్వభావతః- అహమహమిత్యేకాకారత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చనతత్త్వభేదఇత్యాహ (ద్వయోరితి) తదేవస్ఫుటయతి (యదీతి) ద్వయోర్మధ్యేయద్యేకంబ్రహ్మగౌణం- తదేతరేణగౌణేనావశ్యంభవితవ్యం, తథాత్మత్వాదియద్యేకస్యేష్టం- తదేతరస్యానాత్మత్వాది, కుతస్స్యాదితిచేత్ - తత్రాహ (విరుద్ధత్వాదితి) ఉక్తోపపాదనపూర్వకంద్విశ్శ్రవణస్యాభిప్రాయమాహ (యదీత్యాదినా) అనేకముఖ్యత్వాసమ్భవా, ద్వయస్తుతఃపరిచ్ఛిన్నస్యఘటవదబ్రహ్మత్వాదనాత్మత్వా, చ్చైకమేవముఖ్యంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యర్థః. యదిజీవేశ్వరభేదాభావాత్ప్రశ్నయోర్నార్థభేదః- తర్హిపునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తర్హిసఏవవిశేషోదర్శయితవ్యః.- యేనపునరుక్తిరర్థవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) అనుక్తవిశేషకథనార్థముక్తపరిమాణంనిర్ణేతుముక్తానువాదశ్చేత్- అనుక్తోవిశేషస్తర్హిప్రదర్శ్యతామితిపృచ్ఛతి (కఃపునరితి) బుభుత్సితంవిశేషందర్శయతి (ఉచ్యతఇతి) ఇతిశబ్దఃక్రియాపదేనసమ్బధ్యతే. కిమిత్యేషవిశేషోనిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (యద్విశేషేతి) అర్థభేదాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) యోశనాయేత్యాదినాతువివక్షితవిశేషోక్తిరితిశేషః. ఏకమేవాత్మతత్త్వమధికృత్యప్రశ్నావిత్యత్రచోదయతి (నన్వితి). విరుద్ధధర్మవత్త్వాన్మిథోభిన్నౌప్రశ్నార్థావిత్యేతద్దూషయతి (నేతి) పరిహృతత్వమేవప్రకటయతి (నామరూపేతి) తయోర్వికారఃకార్యకరణలక్షణస్సఙ్ఘాతః. సఏవోపాధిభేదః. తేనసమ్పర్కః- తస్మిన్నహంమమాధ్యాసః. తేనజనితాభ్రాన్తిః- అహంకర్తృత్వాద్యా. తావన్మాత్రంసంసారిత్వమిత్యనేకశోవ్యుత్పాదితం- తస్మాన్నాస్తివస్తుతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వమిత్యర్థః. కించ- సవిశేషత్వనిర్విశేషత్వశ్రుత్యోర్విషయవిభాగోక్తిప్రసఙ్గేనసంసారిత్వస్యమిథ్యాత్వంమధుబ్రాహ్మణాన్తేఽవోచామేత్యాహ (విరుద్ధేతి) కథంతర్హివిరుద్ధధర్మవత్త్వప్రతీతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) పరేణ- పురుషేణ. అజ్ఞానేనవా. అధ్యారోపితైస్సర్పత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టాఇతియావత్. స్వతశ్చ- అధ్యారోపేణవినేత్యర్థః. ప్రతిభాసతోవిరుద్ధధర్మవత్త్వేపిక్షేత్రజ్ఞేశ్వరయోర్భిన్నత్వాద్భిన్నార్థావేవప్రశ్నావితిచేన్. నేత్యాహ (నచైవమితి) నిరుపాధికరూపేణాసంసారిత్వం- సోపాధికరూపేణసంసారిత్వమిత్యవిరోధఉక్తః. ఇదానీముపాధ్యభ్యుపగమేసద్వయత్వం- సత్యస్యైవఘటాదేరుపాధిత్వదృష్టేరితిశఙ్కతే (నామేతి) సలిలాతిరేకేణనసన్తిఫేనాదయోవికారాః, నాపిమృదాద్యతిరేకేణతద్వికారాఃశరావాదయఃసన్తీ, తిదృష్టాన్తాఖ్యయుక్తిబలాదవిద్యానామరూపరచితకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యావిద్యామాత్రత్వా, త్తస్యాశ్చవిద్యయానిరాసా, న్నైవమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) కార్యస్సత్త్వమభ్యుపగమ్యోక్తం- ఇదానీంతదపినిరూప్యమాణేనాస్తీత్యాహ (యదాత్వితి) * నేహనానాస్తికించనేత్యాదిశ్రుత్యనుసారిభిర్వస్తుదృష్ట్యానిరూప్యమాణేనామరూపేపరమాత్మతత్త్వాదన్యత్వేనానన్యత్వేనచానిరూప్యమాణేతత్త్వతోవస్త్వన్తరేయదాతునస్తఇతిసమ్బన్ధః. మృదాదివికారవదిత్యుక్తంప్రకటయతి (సలిలేతి) తదాతత్ - పరమాత్మతత్త్వమపేక్ష్యేతియోజనీయం. కదాతర్హిలౌకికోవ్యవహారః- తత్రాహ (యదాత్వితి) అవిద్యయాస్వాభావిక్యాబ్రహ్మయదోపాధిభ్యోవివేకేననావధార్యతే - తదాలౌకికోవ్యవహారశ్చేత్ - తర్హివివేకినాంనాసౌస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) భేదభానప్రయుక్తోవ్యవహారోవివేకినామవివేకినాంచతుల్యఏవాయం- వస్త్వన్తరాస్తిత్వాభినివేశస్తువివేకినాంనాస్తీతివిశేషః. ననుయథాప్రతిభానంవస్త్వన్తరంపారమార్థికమేవకింనస్యాత్ - తత్రాహ (పరమార్థేతి) కింద్వితీయంవస్తుతత్త్వతోస్తి- కింవానాస్తీతివస్తునినిరూప్యమాణేసతిశ్రుత్యనుసారేణతత్త్వదర్శిభిరేకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మవ్యవహార్యమితినిర్ధార్యతే- తేనవ్యవహారదృష్ట్యాశ్రయణేనభేదకృతోమిథ్యావ్యవహార, స్తత్త్వదృష్ట్యాశ్రయణేనచతదభావవిషయశ్శాస్త్రీయోవ్యవహార, ఇత్యుభయవిధవ్యవహారసిద్ధిరిత్యర్థః. తత్రశాస్త్రీయవ్యవహారోపపత్తింప్రపఞ్చయతి (నహీతి) తథాచవిద్యావస్థాయాంశాస్త్రీయోఽభేదవ్యవహారః-తదితరవ్యవహారస్త్వాభాసమాత్రమితిశేషః. అవిద్యావస్థాయాంలౌకికవ్యవహారోపపత్తింవివృణోతి (నచనామేతి) ఉభయవిధవ్యవహారోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉక్తరీత్యావ్యవహారద్వయోపపత్తౌఫలితమాహ (అతఇతి) ప్రత్యక్షాదిషువేదాన్తేషుచేతిశేషః. జ్ఞానాజ్ఞానేపురస్కృత్యవ్యవహారశ్శాస్త్రీయోలౌకికశ్చేతినాస్మాభిరేవోచ్యతే- కింతుసర్వేషామపిపరీక్షకాణామేతత్సమ్మతం - సంసారదశాయాంక్రియాకారకవ్యవహారస్య, మోక్షావస్థాయాంచతదభావస్యే, ష్టత్వాదిత్యాహ (సర్వవాదినామితి) నిరుపాధికేపరస్మిన్నాత్మనిచిద్ధాతావనాద్యవిద్యాకల్పితోపాధికృతమశనాయాదిమత్త్వం- వస్తుతస్తద్రాహిత్యమిత్యుపపాద్యాన్తరప్రశ్నముత్థాప్యప్రతివక్తి (తత్రేత్యాదినా) కల్పితాకల్పితయోరాత్మరూపయోర్నిర్ధారణార్థాసప్తమీ. యోత్యేతి- ససర్వాన్తరత్వాదివిశేషణస్తవాత్మేతిశేషః. ననుసపరోఽశనాయాదిమాన్- అప్రసిద్ధేః. నాపిజీవస్తథా - తస్యపరస్మాదవ్యతిరేకాత్. అతఆహ (అవివేకిభిరితి) పరమార్థతఇతిఉభయతఃసమ్బధ్యతే. బ్రహ్మవాఖణ్డంసచ్చిదానన్దమనాద్యవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిసమ్బద్ధమాభాసద్వారాస్వానుభవాదశనాయాదిమద్గమ్యతే- తత్తువస్తుతోఽవిద్యాద్యసమ్బన్ధాదశనాయాద్యతీతంనిత్యముక్తంతిష్ఠతీత్యర్థః. అశనాయాపిపాసాదిమద్భిర్బ్రహ్మగమ్యమానమితివదన్నాచార్యోనానాజీవవాదస్యానిష్టత్వంసూచయతి. పరమార్థతోబ్రహ్మణ్యశనాయాద్యసమ్బన్ధేమానమాహ (నలిప్యతఇతి) - బాహ్యత్వం- అసఙ్గత్వం. లోకదుఃఖేనేత్యయుక్తం- లోకస్యాత్మనోదుఃఖసమ్బన్ధానభ్యుపగమాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్వదితి) అశనాయాపిపాసయోః

సమస్యోపాదానే హేతుమాహ (ప్రాణేతి) అరతిర్వాచీశోకశబ్దః- న కామవిషయఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టమితి) కామబీజత్వమరతేరనుభవేనాభివ్యనక్తి (తేనహీతి) కామస్య శోకోబీజమితిసః కామతయా వ్యాఖ్యాతః. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసునిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిర్విపరీత ప్రత్యయః. తస్మాన్మనసి ప్రభవతి కర్తవ్యాకర్తవ్యావివేకః. సలౌకికైస్సమ్యగ్జ్ఞానవిరోధో భ్రమోఽవిద్యేత్యుచ్యతే. తస్యాః సర్వానర్థోత్పత్తౌ నిమిత్తత్వం- మూలావిద్యాయాస్తూపాదానత్వం. తదేతదాహ (మోహస్త్వితి) కామస్యశోకః- మోహోయాదుఃఖస్యహేతోర్భిన్నకార్యత్వం. తద్విచ్ఛేదక్షత్యత్ర కార్యకరణసఙ్ఘాతసచ్ఛబ్దార్థః. సంసారాద్విరక్తస్య పారివ్రాజ్యం వక్తుముత్తరంవాక్యమిత్యభిప్రేత్య సఙ్క్షేపతః సంసారస్వరూపమాహ (ఏతఇత్యాదినా) తేషామాత్మధర్మత్వం వ్యావర్తయితుం విశినష్టి (ప్రాణేతి) తేషాం స్వతోవిచ్ఛేదశఙ్కాం వారయతి (ప్రాణిష్వితి) ప్రవాహరూపేణనైరన్తర్యేదృష్టాన్తమాహ (అహోరాత్రాదివదితి) తేషామతిచపలత్వేదృష్టాన్తః (సముద్రోర్మివదితి) తేషాంహేయత్వం ద్యోతయతి (ప్రాణిష్వితి) యేయథోక్తాః ప్రాణిష్వశనాయాదయః- తేతేషు సంసారఇత్యుచ్యన్తఇతియోజనా. ఏతం వైతమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థం ఉషస్తప్రశ్నోక్తం త్వంపదార్థంకథయతి (యోసావితి) ఏతచ్ఛబ్దార్థంకహోళప్రశ్నోక్తం తత్పదార్థందర్శయతి (అశనాయేతి) తయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేనసూచితమిత్యాహ (తమేతమితి) జ్ఞానమేవవిశదయతి (అయమిత్యాదినా) జ్ఞాత్వా బ్రాహ్మణావ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీతిసమ్బన్ధః. సన్న్యాసవిధాయకేవాక్యేకిమిత్యధికారిణి బ్రాహ్మణపదం- తత్రాహ (బ్రాహ్మణానామితి) పుత్రాద్యేషణామేవ వివృణోతి (పుత్రేణేతి) తతోవ్యుత్థానంసఙ్గృహ్ణాతి (దారసఙ్గ్రహమితి) విత్తైషణాయాశ్చవ్యుత్థానంకర్తవ్యమిత్యాహ (విత్తేతి) విత్తంద్వివిధం- మానుషందైవంచ. మానుషం- గవాది. తస్యకర్మసాధనస్యోపాదానం- ఉపార్జనం. తేనకర్మకృత్వాకేవలేనకర్మణా పితృలోకంజేష్యామి,. దైవంవిత్తం - విద్యా. తత్సంయుక్తేనకర్మణాదేవలోకం, కేవలయాచవిద్యయాతమేవజేష్యామీ, తీచ్ఛావిత్తైషణా. తతశ్చవ్యుత్థానంకర్తవ్యమితివ్యాచష్టే (కర్మసాధనస్యేతి) ఏతేన లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థానముక్తంవేదితవ్యం. దైవాద్విత్తాద్వ్యుత్థానమాక్షిపతి (దైవాదితి) తస్యాపి కామత్వాత్తతోవ్యుత్థాతవ్యమితి పరిహరతి (తదసదితి) తర్హి బ్రహ్మవిద్యాయాః సకాశాదపివ్యుత్థానాత్తన్మూలధ్వంసేతద్వ్యాఘాతఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి) దేవతోపాసనాయావిత్తశబ్దోక్తవిద్యాత్వేహేతుమాహ (దేవలోకేతి) తత్ప్రాప్తిహేతుత్వం బ్రహ్మవిద్యాయామపి తుల్యమితిచేత్. నేత్యాహ (నహీతి) తత్రఫలాన్తరశ్రవణంహేతూకరోతి (తస్మాదితి) ఇతశ్చ బ్రహ్మవిద్యాదైవాద్విత్తాద్బహిరేవేత్యాహ (తద్బలేనేతి) ప్రాగేవవేదనంసిద్ధంచేత్-కింపునర్వ్యుత్థానేనేత్యాశఙ్క్య ప్రయోజకజ్ఞానంతత్ప్రయోజకం- ఉద్దేశ్యంతుతత్త్వసాక్షాత్కారణమితివివక్షిత్వాహ (తస్మాదితి) ప్రయోజకజ్ఞానంపఞ్చమ్యర్థః. వ్యుత్థాయభిక్షాచర్యంచరన్తీతిసమ్బన్ధః. వ్యుత్థానస్వరూపప్రదర్శనార్థమేషణాస్వరూపమాహ (ఏషణేతి) కిమేతావతేత్యాశఙ్క్యవ్యుత్థానస్వరూపమాహ (ఏతస్మిన్నితి) సమ్బన్ధస్తుపూర్వవత్. యాహ్యేవేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వాహీతి) ఫలంనేచ్ఛతి, సాధనంచచికీర్షతి, తివ్యాప్తాత్ఫలేచ్ఛాన్తర్భూతైవసాధనేచ్ఛా - తదుక్తమేషణైక్యమిత్యర్థః. శ్రుతేస్తదైక్యవ్యుత్పాదకత్వం ప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ఫలైషణాన్తర్భావంసాధనైషణాయాస్సమర్థయతే (సర్వఇతి) ఉభేహ్యేతేత్యాదిశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (లోకైషణేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతఃసాధ్యసాధనరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్యకర్తృతత్సాధనయోరసమ్భవేసాక్షాత్కారముద్దిశ్యఫలితంసన్న్యాసం దర్శయతి (అతఇతి) అతిక్రాన్తా బ్రాహ్మణాః-*కింప్రజయేత్యాదిప్రకాశితాః. తేషాంకర్మ, కర్మసాధనంచయజ్ఞోపవీతాది, నాస్తీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దేవపితృమానుషనిమిత్తమితివిశేషణంవిశదయతి (తేనహీతి) *ప్రాచీనావీతంపితౄణాముపవీతందేవానామిత్యాదిశబ్దార్థః. యస్మాత్పూర్వే విచారప్రయోజకజ్ఞానవన్తో బ్రాహ్మణావిరక్తాస్సన్న్యస్యత్తత్ప్రయుక్తంధర్మమన్వతిష్ఠన్-తస్మాదధునాతనోపి ప్రయోజకజ్ఞానీవిరక్తో బ్రాహ్మణస్తథా కుర్యాదిత్యాహ (తస్మాదితి) * త్రిదణ్డేనయతిశ్చైవేత్యాదిస్మృతేర్నపరమహంసపారివ్రాజ్యమత్రవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్యక్త్వేతి) తస్యదృష్టార్థత్వాన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వంసూచయతి (కేవలమితి) అముఖ్యత్వాచ్చతస్యత్యాజ్యతేత్యాహ (పారివ్రాజ్యేతి) తథాపిత్వదిష్టస్సన్న్యాసోనస్మృతికారైర్నిబద్ధఇతిచేత్. నేత్యాహ (విద్వానితి) ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధాచ్చస్మార్తసన్న్యాసోముఖ్యోనభవతీత్యాహ (అథేతి) ఏతంవైతమిత్యాది వాక్యస్యవిధాయకత్వముపేత్యసర్వకర్మతత్సాధనపరిత్యాగపరత్వముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఇతశ్చయజ్ఞోపవీతమపరిత్యాజ్యమిత్యాహ (యజ్ఞోపవీత్యేవేతి) యాజనాదిసమభివ్యాహారాదసన్న్యాసివిషయమేతదిత్యాశఙ్క్యాహ (పారివ్రాజ్యేతావదితి) వేదత్యాగేదోషశ్రుతేస్తదత్యాగేపికథం పారివ్రాజ్యేయజ్ఞోపవీతిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాసనఇతి) ఇత్యనేనవాక్యేనగుర్వాద్యుపాసనాఙ్గత్వేనయజ్ఞోపవీతస్యవిహితత్వా, త్పరివ్రాజకధర్మేషుగురూపాసనాదీనాంకర్తవ్యతయా శ్రుతిస్మృతిషుచోదితత్వా, ద్యజ్ఞోపవీతపరిత్యాగోఽవగన్తుంనైవశక్యతఇత్యన్వయః. సమ్ప్రతిప్రౌఢివాదరూపో వ్యుత్థానేవిధిమఙ్గీకృత్యాపిదూషయతి (యద్యపీత్యాదినా) ఏషణాభ్యోవ్యుత్థానేసత్యేషణాత్వావిశేషాత్కర్మణస్తత్సాధనాచ్చవ్యుత్థానంసేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యయజ్ఞోపవీతాదేరేషణాత్వమసిద్ధమిత్యాశయేనాహ (సర్వేతి) అశ్రుతకరణేశ్రుతత్యాగేచ *అకుర్వన్విహితంకర్మేత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్య దూషణమాహ (తథాచేతి) ననుదృశ్యతేయజ్ఞోపవీతాదిలిఙ్గత్యాగః- సకస్మాన్నిరాక్రియతే-తత్రాహ (తస్మాదితి) నేయమన్ధపరమ్పరేతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) * బ్రహ్మచర్యాదేవప్రవ్రజేదిత్యాదివిధ్యుపలమ్భేపి-ప్రౌఢవాదేనాత్మజ్ఞానవిధిబలాదేవసన్న్యాసంసంసాధయితుమాత్మజ్ఞానపరత్వంతావదుపనిషదాముపన్యస్యతి (అపిచేతి) ఇతశ్చాస్తిసన్న్యాసేవిధిరితియావత్. తద్విధిబలాదేవసన్న్యాససిద్ధిరితిశేషః, కథంసర్వోపనిషదాత్మజ్ఞానపరేష్యతే- కర్తృస్తుతిద్వారాకర్మవిధిశేషత్వేనార్థవాదత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేత్యాదినా) అస్తుయథోక్తంవస్తువిజ్ఞేయం- తథాపి ప్రస్తుతేకింజాతం- తదాహ (సర్వాహీతి) ననుతస్యకర్తవ్యత్వేపికథంకర్మతత్సాధనత్యాగసిద్ధిః- అతఆహ (ఆత్మాచేతి) విపక్షేదోషమాహ

(అతఇతి) సాధనఫలాన్తర్భూతత్వేనాత్మనోఽజ్ఞానమవిద్యేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (అన్యోఽసావిత్యాదినా) క్రియాకారకఫలవిలక్షణస్యాత్మనో జ్ఞానంకర్తవ్యం - తత్సాముఖ్యాత్సాధ్యసాధనత్యాగస్సిధ్యతీత్యుక్తం. సమ్ప్రత్యవిద్యావిషయత్వాచ్చ సాధ్యసాధనయోర్విద్యావతా త్యాజ్యతేఇత్యాహ (క్రియేతి) తస్యాఽవిద్యావిషయత్వే శ్రుతీరుదాహరతి (యత్రేతి) అవిద్యావిషయత్వేపిసాధనాదివిద్యాతఏవభవిష్యతి- విద్యావిద్యయోరస్మదాదిషుసాహిత్యోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) విద్యావిద్యయోస్సాహిత్యాసమ్భవేఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఇతశ్చ ప్రయోజకజ్ఞానవతా సాధ్యసాధనభేదా న ద్రష్టవ్యాః- వివక్షితతత్త్వసాక్షాత్కారవిరోధిత్వాదిత్యాహ (సర్వేతి) భవత్వవిద్యావిషయాణాంవిద్యావతా త్యాగః - తథాపికుతో యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాగః- తత్రాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తద్విషయత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽవిద్యావిషయః. ఏషణాత్వాచ్చ యజ్ఞోపవీతాదీనాం త్యాజ్యతేత్యాహ (తస్మాదితి) జ్ఞేయత్వేన ప్రస్తుతాదితియావత్. సాధ్యసాధనవిషయాతదాత్మికైషణాత్యాజ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (విలక్షణేతి) పురుషార్థరూపాద్విపరీతా సాహేయేత్యర్థః. సాధ్యసాధనయోరేషణాత్వం సాధయతి (ఉభేహీతి) తథాపియజ్ఞోపవీతాదీనాంకర్మణాంచకథమేషణాత్వమిత్యాశఙ్క్యసాధనాన్తర్భావాదిత్యాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) తయోరేషణాత్వంకథం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉభేహీతి) తయోరేషణాత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) ఆత్మజ్ఞానవిధిరేవసన్న్యాసవిధిరిత్యుక్తత్వాద్వ్యుత్థాయేత్యస్యనాస్తివిధిత్వమితిశఙ్క్యతే (నత్వితి) వ్యుత్థాయవిదిత్వేతి పాఠక్రమమతిక్రమ్యవ్యాఖ్యానేభవత్యేవాయంవివిదిషార్థోవిధిరితిపరిహరతి (నవిధిత్సితేతి) పాఠక్రమేపి ప్రయోజకజ్ఞానవతో విరక్తస్యభవత్యేవాయంవిధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నహీతి) ఉక్తమేవాన్వయముఖేనోదాహరణద్వారావివృణోతి (కర్తవ్యానామితి) అభిముక్త్య-స్తోమస్యఖణ్డసంకృత్వారసమాదాయేత్యర్థః. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యశఙ్క్యతే (అవిద్యేతి) ప్రయోజకజ్ఞానవతోవిరక్తస్యాత్మజ్ఞానవిధిసామర్థ్యలబ్ధస్య యజ్ఞోపవీతాదిత్యాగస్యకర్తవ్యాత్మజ్ఞానేనసమానకర్తృకత్వశ్రవణాదతిశయేనావశ్యకత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ననుతరామితి) వ్యుత్థానేదర్శితన్యాయంభిక్షాచర్యేప్యతిదిశతి (తథేతి) భిక్షాచర్యస్యచాత్మజ్ఞానవిధినైకవాక్యస్యతథైవనార్థ్యోపపత్తిరితిసమ్బన్ధః. వ్యుత్థానాదివాక్యస్యార్థవాదత్వముక్తమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) * ఔదుమ్బరోయూపోభవతీత్యాదౌలెట్పరిగ్రహేణవిధిస్వీకారవదత్రాపిపఞ్చమలకారేణవిధిసిద్ధేర్నార్థవాదత్వశఙ్కేత్యర్థః। సమ్ప్రతి ప్రకృతేవాక్యేపారివ్రాజ్యవిధిమఙ్గీకృత్యస్వయాధ్యాశఙ్క్యతే (వ్యుత్థాయేతి) కాతర్హి విప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (పారివ్రాజ్యేతి) లిఙ్గం - త్రిదణ్డిత్వాది. * పురాణేయజ్ఞోపవీతేవిసృజ్యనవముపాదాయాశ్రయంప్రవిశేత్-త్రిదణ్డీకమణ్డలుమానిత్యాద్యాః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ. ఏషణాత్వాద్యజ్ఞోపవీతాదీనామపి త్యాజ్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యశ్రుతిస్మృతివశాద్వ్యుత్థానే సఙ్కోచమభిప్రేత్యాహ (అతఇతి) ఉదాహృతశ్రుతిస్మృతీనాం విషయాన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవవివృణోతి (యద్ధీత్యాదినా) తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేహేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానేతి) ఏషణాయాస్తద్విరోధిత్వమేవ కుతస్సిద్ధం - తత్రాహ (అవిద్యేతి) తర్హి యథోక్తానాం శ్రుతిస్మృతీనాం కిమాలమ్బనం - తదాహ (తద్వ్యతిరేకేణేతి) (ఆశ్రమరూపమితి) ఆశ్రమత్వేన నిరూప్యతే - వస్తుతస్తునాశ్రమః. తదాభాసఇతియావత్. తస్యాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వం వారయతి (బ్రహ్మేతి) అథ వ్యుత్థానవాక్యోక్తముఖ్య పారివ్రాజ్యవిషయత్వమేవ లిఙ్గాదివిధానస్య కింన స్యాత్ - తత్రాహ (నచేతి) ఏషణారూపాణిసాధనాని - యజ్ఞోపవీతాదీని. తేషాముపాదానం - అనుష్ఠానం. తస్యాశ్రమధర్మసూత్రేణోక్తస్య యథోక్తేసన్న్యాసాభాసేవిషయేసతి - ప్రధానబాధేనముఖ్యపారివ్రాజ్యవిషయత్వమయుక్తమిత్యర్థః. కథం పునర్ముఖ్య పారివ్రాజ్య విషయత్వే యజ్ఞోపవీతాదేరపి ప్రధానబాధనం-తదాహ (యజ్ఞోపవీతాదీతి) సాధ్యసాధనయోరాసఙ్గే-తద్విలక్షణస్యాత్మనోజ్ఞానం బాధ్యతేచేత్-కానోహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) భిక్షాచర్యంతావద్విహితం-విహితానుష్ఠానంచయజ్ఞోపవీతాదివినానసమ్భవతీతిశ్రుత్యైవాత్మజ్ఞానం యజ్ఞోపవీతాద్యవిరోధీతిశఙ్క్యతే (భిక్షాచర్యమితి) శఙ్కామేవవిశదయతి (అథాపీత్యాదినా) యథాహుతశేషస్యభక్షణంవిహితమపిన ద్రవ్యాక్షేపకం-పరిశిష్టద్రవ్యోపాదానేన ప్రవృత్తేః. తథాసర్వస్వత్యాగేవిహితేపరిశిష్టభిక్షోపాదానేనవిహితమపిభిక్షాచరణముపవీతాద్యనాక్షేపకమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) దృష్టాన్తమేవస్పష్టయతి (శేషేతి) తత్ - భక్షణమితిసమ్బన్ధః. అప్రయోజకం- ద్రవ్యవిశేషస్యానాక్షేపకమితియావత్. యద్వా-దార్ష్టాన్తికమేవస్ఫుటయతి (శేషేతి) సర్వస్వత్యాగేవిహితేశేషస్యకాలస్యశరీరపాతాన్తస్య ప్రతిపత్తికర్మమాత్రంభిక్షాచర్యం - అతోనతదుపవీతాదిప్రాపకమిత్యర్థః. కించ- భిక్షాచర్యస్యశరీరస్థిత్యైవాక్షిప్తత్వాన్నతత్రాపివిధిరితినతద్వశాదుపవీతాదిసిద్ధిరిత్యాహ (అసంస్కారకత్వాచ్చేతి) తదేవస్ఫుట్యతే (భక్షణమితి) *ఏకకాలంచరేద్భైక్ష్యమిత్యాదినియమవశాదదృష్టంసిధ్యదుపవీతాదికమప్యాక్షిపతీతిచేత్. నేత్యాహ (నియమేతి) వివిదిషోస్తదిష్టమపినోపవీతాద్యాక్షేపకం- జ్ఞానోత్పాదకశ్రవణాద్యుపయుక్తదేహస్థిత్యర్థత్వేనైవచరితార్థత్వాదితిభావః. తర్హి యథాకథంచిదుపనతేనాన్నేనశరీరస్థితిసమ్భవాద్భిక్షాచర్యంచరన్తీతివాక్యంవ్యర్థమితిశఙ్క్యతే (నియమాదృష్టస్యేతి) భిక్షాచర్యానువాదేన ప్రతిగ్రహాదినివృత్త్యర్థత్వాద్వాక్యస్యనానర్థక్యమిత్యుత్తరమాహ (నాన్యేతి) నివృత్త్యుపదేశేనవాక్యస్యార్థవత్త్వేపితదుపదేశస్యానార్థవత్త్వం - కూటస్థాత్మజ్ఞానేనైవసర్వనివృత్తేస్సిద్ధేరితిశఙ్క్యతే (తథాపీతి) యదినిష్క్రియాత్మజ్ఞానాదశేషనివృత్తిస్స్యాత్-తర్హితదస్మాభిరపిస్వీక్రియతే- సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి (యదీతి) యదితుక్షుదాదిదోషప్రాబల్యాదాత్మానంనిష్క్రియమపివిస్మృత్యప్రార్థనాదిపరోభవతి- తదానివృత్త్యుపదేశోపిభవత్యర్థవానితిభావః. ప్రాగుక్తవాక్యవిరోధాన్నివృత్త్యుపదేశోఽశక్యఇతిచేత్ - తత్రాహ (యానీతి) ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయత్వేదోషంస్మారయతి (ఇతరథేతి) నివృత్త్యుపదేశానుగ్రాహకత్వేనస్మృతీరుదాహరతి (నిరాశిషమిత్యాదినా) అముఖ్యసన్న్యాసవిషయత్వాత్సమ్భావ్యాన్ముఖ్యపరివ్రాడ్విషయంవ్యుత్థానవాక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దోవ్యుత్థానవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః। తస్మాదిత్యాదివాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) ఉక్తమే

వవ్యుత్థానం స్పష్టయతి (దృష్ట్వేతి) వివేకవైరాగ్యాభ్యామేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ శ్రుత్యాచార్యాభ్యాం కర్తవ్యం జ్ఞానం నిశ్శేషం కృత్వా బాల్యే దితివ్యవహితేన సమ్బన్ధః. పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యనేనైవ వ్యుత్థానం విహితమిత్యాహ (ఏషణేతి) తర్హి పాణ్డిత్యమేషణాభ్యో వ్యుత్థానే సమ్భవతి - ఇ త్థానవిధిరిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (ఏషణేత్యాదినా) తాసాం తిరస్కారేణ పాణ్డిత్యముద్భవతి-తస్యైషణాభిర్విరుద్ధత్వాదితి. తథా చ పా ణ్డిత్యేఽత్ర తాభ్యో వ్యుత్థానవిధానముచితమిత్యర్థః. వినాపి వ్యుత్థానం పాణ్డిత్యముద్భవిష్యతీతి చేత్ - నేత్యాహ (నహీతి). పాణ్డిత్యం నిర్విద్యే త్థానవిధిముక్తముపసంహరతి (ఇత్యాత్మజ్ఞానేనేతి) తర్హి కిమితి విదిత్వా వ్యుత్థాయేత్యత్ర వ్యుత్థానే విధిరభ్యుపగతః- తత్రాహ (ఆత్మజ్ఞా నవ్యుత్థానస్య సమానకర్తృత్వోక్త్యా ప్రత్యయస్యోపాదానమేవ లిఙ్గభూతా శ్రుతిః. తయా దృఢీకృతం- నియమేన ప్రాపితం వ్యుత్థానమిత్యర్థ నేత్యాదివాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (తస్మాదితి) వివేకాదివశాదేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ పాణ్డిత్యం సమ్పాద్య తస్మాత్పాణ్డిత్యాజ్జ్ఞానబలభావేన స్థా దితి యోజనా. కేయం జ్ఞానబలభావేన స్థితిరిత్యాశఙ్క్య తాం వ్యుత్పాదయతి (సాధనేత్యాదినా) విద్యాని వివేకితోక్తిః. యథోక్తబలభావ కరణానాం విషయపారవశ్యనివృత్త్యా పురుషస్యాపి తత్పారవశ్యనివృత్తిః ఫలతీత్యాహ (తదాశ్రయణే హీతి) ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేన (జ్ఞానబలేతి) నన్వద్యాపి జ్ఞానస్య బలం కీదృగితి న జ్ఞాయతే- తత్రాహ (బలం నామేతి) బాల్యవాక్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) య లేన విషయాభిముఖీ దృష్టిస్తిరస్క్రియతే- తథేతి యావత్. ఆత్మనా- తద్విజ్ఞానాతిశయేనేత్యర్థః. వీర్యం - విషయదృష్టితిరస్కరణసామ తత్. బలహీనేన- విషయదృష్టితిరస్కరణసామర్థ్యరహితేనాయమాత్మా న లభ్యః- న శక్యః సాక్షాత్కర్తుమిత్యర్థః. బాల్యం చేత్యాదివాక్యమా చష్టే (బాల్యం చేతి) పూర్వోక్తయోరుత్తరత్ర హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. తదేవోపపాదయతి (ఏతావద్ధీతి) వాక్యాన్తరముత్థాప్య తి (అమౌనం చేత్యాదినా) మౌనామౌనయోర్బ్రాహ్మణ్యం ప్రతి సామగ్రీత్వద్యోతకోఽథశబ్దః. బ్రాహ్మణ్యముపపాదయతి (బ్రహ్మైవేతి ర్యపరిచర్యాపూర్వకం వేదాన్తానాం తాత్పర్యావధారణం పాణ్డిత్యం. యుక్తితోఽనాత్మదృష్టితిరస్కారో బాల్యం. అహమాత్మా పరబ్రహ్మ న్యదస్తి కించ నేతి మనసైవానుసన్ధానం మౌనం. మహావాక్యార్థావగతిర్బ్రాహ్మణ్యమితి విభాగః. ప్రాగపి ప్రసిద్ధం బ్రాహ్మణ్యమితి చేత్ - ఇ (నిరుపచరితమితి) బ్రహ్మవిదస్సమాచారం పృచ్ఛతి (స ఇతి) అనియతం తస్య చరణమిత్యుత్తరమాహ (యేనేతి) ఉక్తలక్షణత్వం కృతక అవ్యవస్థితం చరణమిచ్ఛతో బ్రహ్మవిదో యథేష్టచేష్టాభీష్టా స్యాత్ - తథా చ * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి స్మృతేరితరేషామప్యాచారేఽనా త్యాశఙ్క్యాహ (యేన కేనచిదితి) విహితమాచరతో నిషిద్ధం చ త్యజతః శుద్ధబుద్ధేః శ్రుతాద్వాక్యాత్సమ్యగ్ధీరుత్పద్యతే- తస్య చ వాసనా స్థిత్యైవ- నావ్యవస్థితేతి న యథేష్టచేష్టాచరణప్రయుక్తో దోష ఇత్యర్థః. అతోఽన్యదిత్యాదివ్యాకరోతి (అత ఇతి)-స్వప్నేత్యాదిబహుదృష్టాన్తోపా ష్టాన్తికస్య బహురూపత్వద్యోతనార్థం. అతోఽన్యదితి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మైవేతి) ……………………………………

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౧౦.— (అథ హైనం కహోళః కౌషీతకేయః పప్రచ్ఛేతి) కహోళః - నామతః. కుషీతకస్యాపత్యం కౌషీతకేయః. * ఇ తకాత్కాశ్యప ఇతి ఢక్. అన్యత్పూర్వవత్. (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచేతి) పూర్వవత్. యదేవ సాక్షాదపరోక్షాదిత్యాదిః ప్రశ్నః. తత్ర ల్క్యస్యోత్తరం (ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి) పునః ప్రశ్నః (కతమో యాజ్ఞవల్క్య సర్వాన్తర ఇతి) పూర్వవదర్థః. యద్యపి ప్రశ్న ముషస్తేన కృత ఏవ- దత్తోత్తరశ్చ. నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వనిరఙ్కుశసర్వాన్తరత్వాద్యైరస్య జీవవ్యావృత్తిరపి సిద్ధా. * న దృష్టే త్యాదినా దర్శనశ్రవణాదికర్తుర్జీవస్య ద్రష్టవ్యత్వాదినిషేధముఖేన ముఖ్యబ్రహ్మత్వమపి ప్రతిషిద్ధం. తథాపి ప్రాణితృత్వస్య జాగ్రదాదిదశా వేపి సమ్భవాత్, యత్కిఞ్చిద్దేహాద్యపేక్షయాఽన్తరే జీవే ఆపేక్షికసర్వాన్తరత్వసమ్భవాత్, * న దృష్టేర్ద్రష్టారమిత్యత్రాపి దృష్టివ్యతిరిక్త షేధపరత్వసమ్భవేన జ్ఞానస్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానగుణకత్వప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ ఉక్తధర్మాణాం పరమాత్మైకాన్తికత్వం నిశ్చిత స్యకహోళస్య దృఢతరేణ వ్యావర్తకధర్మేణ జీవవ్యావృత్తినిశ్చిచీషయా పునః ప్రశ్న ఉపపన్న ఇతి ద్రష్టవ్యం. అతఏవ * వ్యతిహారో విశింషన్తి తిసూత్రే * వ్యావర్తకధర్మభూయస్త్వయా వ్యావృత్తిబుద్ధ్యతిశయార్థమేకవిషయకప్రశ్నద్వయమిత్యుక్తం వ్యాసార్యైః. తదభిప్రాయం జ్ఞవల్క్యో దృఢతరజీవవ్యావృత్తిసిద్ధయే వ్యావర్తకధర్మాన్తరమాహ (యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతీతి) అశనా భుక్షా. పాతుమిచ్ఛా- పిపాసా. శోకః- ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగజః. మోహః- కామాదిజనితః. అజ్ఞానం వా. జరామృత్యూ ప్రసిద్ధౌ. జీ ధీనదేహసంసర్గితయాఽశనాయాద్యతీతత్వాభావాత్ తద్వ్యావృత్తిస్సిధ్యతీతి భావః. యద్యపి ముక్తానాం నిత్యానాం చాశనాయాద్యతీతత్వ థాపి తేషామశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మసఙ్కల్పాయత్తత్వాదనన్యసఙ్కల్పాధీనాశనాయాద్యతీతత్వముపాధ్యనుక్తసిద్ధం పరమాత్మన ఏ ప్రకృతే బద్ధజీవవ్యావృత్తైరేవ సత ఆత్మేతి నిర్దిష్టస్యాపదేష్టవ్యతయా నిత్యముక్తవ్యావర్తకధర్మానుక్తావపి న దోష ఇతి ద్రష్టవ్యం. అథ వ్యావ ర్తకధర్మాన్తరమప్యాహ (ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) తమేవైతం - సర్వాన్తరమశనాయాద్యతీతమా త్మానమనార్తం విదిత్వా. బ్రాహ్మణా ఇత్యనేన క్షత్రియాదివ్యావృత్తిః. పుత్రైషణాయాశ్చ- ఇషేర్ణ్యన్తాత్ * స్త్రియాం క్త్యాస శ్రద్ధేతి నోపవాదః. * అణ్యన్తాత్తివ్ఛేతి నిపాతః. ఇషేస్స్వార్థణిచ్ఛాన్దసః. పుత్రైషణేత్యనేన తృతీయాధ్యాయే * జాయా మే స్యాత్ప్రజాయేయేత్య సౌ గృహ్యతే. విత్తైషణాయాశ్చేత్యనేన * విత్తం మే స్యాదథ కర్మ కుర్వీయేతి యోక్తా - సా గృహ్యతే. లోకైషణాయాశ్చేత్యనేన జాయావి ద్యాసకలలోకేచ్ఛా గృహ్యతే. ఉక్తైషణాత్రయాద్వ్యుత్థాయ- ఏషణాత్రయం హిత్వా. యథావిధి సన్న్యస్యేతి యావత్. అథ- అనన్తరం

త్రార్థంభిక్షాచర్యంచరన్తి-భిక్షాటనంకుర్వన్తీత్యర్థః ఇదంచోపలక్షణంసర్వసన్న్యాసాశ్రమధర్మానుష్ఠానస్య. అత్ర ప్రస్తుతత్వాత్పారివ్రాజ్యంవిధీయతే. (యాహ్యేవపుత్రైషణా సావిత్తైషణా యావిత్తైషణా సాలోకైషణేతి) అవర్జనీయాత్పరస్పరసమ్బన్ధాదన్యోన్యావినాభూతావితాస్తిస్రోపీతిభావః. (ఉభేహ్యేతేఏషణేఏవభవతఇతి) సర్వథాతిస్రఏతాఃసాధ్యసాధనవిషయకైషణాద్వయమేవభూత్వాపర్యవస్యన్తీతిభావః. (తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేద్బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరితి) యస్మాత్ వైరాగ్యమావశ్యకం- తస్మాద్బ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. బ్రహ్మ-వేదమధీతేఇతి బ్రాహ్మణః. జాతిపరోవా. పాణ్డిత్యంనిర్విద్య- ఊహాపోహక్షమాధీఃపణ్డా. సాస్యసఞ్జాతేతిపణ్డితః. తస్యకర్మపాణ్డిత్యం. ఔపదేశికార్థాధిగమరూపంవివేకనిర్వేదవిరక్తిఫలకం - తత్పాణ్డిత్యంనిర్విద్య- లబ్ధ్వాబాల్యేన- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాలస్వభావేనయుక్తస్సన్ బ్రహ్మణితిష్ఠాసేత్- తన్నిష్ఠాంలభేత. ఉపాసీతేతియావత్. తథైవవ్యాఖ్యాతంచవ్యాసార్యైః. బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిః- బాల్యపాణ్డిత్యే- పూర్వోక్తేనిర్విద్య- లబ్ధ్వాఅథమునిస్స్యాత్ - అలమ్బనసంశీలనలక్షణమననశీలస్స్యాదిత్యర్థః. ధ్యానవిచ్ఛేదదశాయామప్యత్యక్తవిషయాన్ముఖత్వరాహిత్యాయశుభాశ్రయవస్తుసంశీలనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. (అమౌనంచమౌనంచనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణఇతి) అమౌనం- మౌనాదన్యత్. మౌనాత్పూర్వనిర్దిష్టంబాల్యపాణ్డిత్యలక్షణంద్వయం. మౌనం-ఆలమ్బనసంశీలనాత్మకం. అమౌనంమౌనంచేత్యేతదుభయంనిర్విద్యాథబ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతి. లబ్ధనిదిధ్యాసనోభవతీత్యర్థః. పునఃకహోళఃపృచ్ఛతి (సబ్రాహ్మణఃకేనస్యాదితి) సబ్రాహ్మణః - త్వదుక్తోలబ్ధనిదిధ్యాసనోబ్రహ్మవిదుక్తోపాయాదన్యేనకేనస్యాదితి ప్రశ్నార్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (యేనస్యాత్తేనేదృశఏవేతి) యేన- మౌనపర్యన్తేనసాధనేన బ్రాహ్మణస్స్యాదిత్యుక్తం- తేనైవేదృశస్స్యాత్-నకేనాప్యన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. (అతోన్యదార్తమితి) అతః- అస్మాత్పరమాత్మనఃయదన్యత్ప్రాణిజాతం - తదార్తం-దుఃఖీత్యర్థః. తతశ్చయస్స్వయమశనాయాద్యతీతఏవసన్ ఆర్తరూపాత్సంసారాద్విరక్తస్య తస్మాద్బ్రాహ్మణఇత్యాద్యుక్తసాధనసాధ్యనిదిధ్యాసనంకుర్వతోజీవస్యసంసారమోక్షంకరోతి-సఏవమయాసతఆత్మేత్యుక్తః-నతుత్వదభిమతోబద్ధజీవఇతిభావః. అతఏవనిత్యముక్తత్వాద్వ్యావృత్తిశ్చసిద్ధేతిదృష్టతరజీవవ్యావృత్తిబుద్ధిసిద్ధిరితిద్రష్టవ్యం. (తతోహకహోళఃకౌషీతకేయఉపరరామేతి) స్పష్టోఽర్థః. అత్ర * బాల్యేనతిష్ఠాసేదిత్యత్ర బాల్యశబ్దస్వభావకర్మసాధారణత్వేపినరూపవిశేషలక్షణబాలభావస్యేచ్ఛయాసమ్పాదితుమశక్యత్వేనావిధేయత్వాత్ కర్మైవవిధేయం. తత్ర కామచారకామవాదకామభక్షత్వాదికంయద్బాలస్యకర్మ, యచ్చ దమ్భాదిరాహిత్యలక్షణంస్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణరూపంకర్మ.- తత్సర్వంబాల్యశబ్దేనవిధేయం- అవిశేషాత్. నచనిషిద్ధస్యకామచారాదేర్విధానమయుక్తమితివాచ్యం- వామదేవ్యోపాసనాఙ్గతయా ప్రార్థ్యమానసర్వయోషిదపహారలక్షణనిషిద్ధకర్మవిధానవద్విద్యాఙ్గతయానిషిద్ధస్యాపికామచారాదేర్విధానసమ్భవాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే * అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. స్వమాహాత్మ్యమనావిష్కుర్వన్నేవవిద్వాన్వర్తేత- స్వమాహాత్మ్యానావిష్కరణలక్షణబాల్యస్యైవవిద్యాయామన్వయసమ్భవాత్, *నావిరతోదుశ్చరితాన్నాశాన్తోనాసమాహితః। నాశాన్తమానసోవాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితివిశిష్యవిద్యాయామపి ప్రతిషిద్ధస్యకామచారాదేర్విద్యాఙ్గతయాఽన్వయాసమ్భవా, దిత్యుపపాదితం. తత్రైవ * తస్మాద్బ్రాహ్మణఃపాణ్డిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేద్బాల్యంచపాణ్డిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరిత్యత్ర మునిశబ్దేనపాణ్డిత్యశబ్దవిహితంజ్ఞానమేవానూద్యతే- నతతోఽర్థాన్తరంజ్ఞానంవిధీయతే- ప్రమాణాభావాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే * సహకార్యన్తరవిధిఃపక్షేణతృతీయంతద్వతోవిధ్యాదివత్. విధీయతఇతికర్మసాధనోవిధిశబ్దః. సహకార్యన్తరంచతద్విధిశ్చసహకార్యన్తరవిధిః. తద్వతః-విద్యావతస్తృతీయం-బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయాతృతీయంమౌనంవిద్యాయాస్సహకార్యన్తరంవిధీయతఇత్యర్థః. నచమునిశబ్దార్థస్యపాణ్డిత్యశబ్దేనైవ ప్రాప్తత్వాద్విధేయత్వానుపపత్తిరితివాచ్యం- పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలేవ్యాసాదౌ మునిశబ్దప్రయోగాత్ప్రకృష్టంమననమేవమునిశబ్దార్థః. తచ్చపాణ్డిత్యశబ్దితాదౌపదేశికార్థాధిగమాత్, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థాన్మననాచ్చార్థాన్తరభూతమాలమ్బనసంశీలనాత్మకమితితస్యాప్రాప్తత్వేనవిధానార్హత్వాద్విధేయత్వంయుజ్యతే. పక్షః- పరిగ్రహః. * పక్షపరిగ్రహఇతిధాతుః. ఆదరఇతియావత్. తత్కృతప్రకర్షయుక్తంమననంమౌనం. తదేవమునిశబ్దేనవిధీయతే. సాదరమననమాలమ్బనసంశీలనంవిధీయతఇత్యర్థః. విధ్యాదివత్ - అత్రాపివిధిశబ్దఃకర్మసాధనః. విధిశ్చాసావాదిశ్చేతిసమాసః. విధేయాదివదిత్యర్థః. ప్రస్తుతమననాపేక్షయాఆదిర్యోవిధేయః- ప్రాక్తనోవిధేయః- పాణ్డిత్యబాల్యలక్షణః. తతశ్చాయమర్థః- విద్యాఙ్గతయాయథాబాల్యపాణ్డిత్యేవిధీయేతే - ఏవమేవమునిశబ్దేనాపిఆలమ్బనసంశీలనలక్షణం సాదరంమననంసహకారివిధీయతఇత్యర్థః. యద్వా-విధ్యాదివదిత్యత్రవిధిశబ్దేనవిధేయం యజ్ఞదానాద్యుచ్యతే. ఆదిపదగ్రాహ్యంరాగప్రాప్తం శ్రవణంమననంచ. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్రచ సహకార్యన్తరేతిపృథక్పదంలుప్తవిభక్తికం. తతశ్చాయమర్థః - తృతీయంమౌనంయత్ - తద్యజ్ఞశ్రవణమననవత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయాసహకార్యన్తరంసత్ - అర్థాన్తరంసద్విధ్యర్హమిత్యర్థః. పాణ్డిత్యాభిన్నత్వేహ్యనువాద్యతాస్యాదిత్యర్థః. ననుబాల్యపాణ్డిత్యమౌనశమాదినానాశ్రమధర్మభూతయజ్ఞాద్యఙ్గికాయావిద్యాయాస్సర్వేష్వాశ్రమేషు సమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్యకుటుమ్బేశుచౌదేశే ఇత్యారభ్య * నఖల్వేవంవర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతేనచ పునరావర్తతఇతిగార్హస్థ్యధర్మేణోపసంహారః కథమిత్యత్రాహ- * కృత్స్నభావాత్తుగృహిణోపసంహారః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. కృత్స్నేష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాయాస్సద్భావాత్ ఛాన్దోగ్యగృహస్థేనోపసంహారః ఉపలక్షణార్థః. యథా ఛాన్దోగ్యగృహస్థధర్మకీర్తనమితరాశ్రమధర్మోపలక్షణార్థం - ఏవం బృహదారణ్యకే * భిక్షాచర్యంచరన్తీతి సన్న్యాసిధర్మకీర్తనమాశ్రమధర్మాన్తరోపలక్షణార్థమిత్యాహ- * మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. అత్రమౌనశబ్దేనమౌనసమభివ్యాహృతసన్న్యాసిధర్మభూతభిక్షాచరణాదికంలక్ష్యతే. మౌనవత్ - సన్న్యాసిధర్మవదితరోప్యాశ్రమధర్మోవిద్యాఙ్గమిత్యర్థః. ఇతరేషామప్యాశ్రమిణాం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మవిద్యాయామోక్షస్యచోపదేశాత్. ఇ

ఉ.— అథ హైనం గార్గీ వాచక్నవీ ప్రపచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యదిదగ్ం సర్వమప్స్వోతం చ ప్రోతం చ కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి। వాయౌ గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు వాయురోతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యన్తరిక్షలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వన్తరిక్షలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి గన్ధర్వలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు గన్ధర్వలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యాదిత్యలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖల్వాదిత్యలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి చన్ద్రలోకేషు గార్గీతి కస్మిన్ను ఖలు చన్ద్రలోకా ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి నక్షత్రలోకేషు గార్గీ

తిష్ఠితం. ఉషస్తకహోళబ్రాహ్మణద్వయం చేదం గుణోపసంహారపాదే * అన్తరాభూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవదిత్యత్ర చిన్తితం. తత్ర హి ఏతద్బ్రాహ్మణద్వయప్రతిపాద్యవిద్యయోర్భేదోఽస్తి నేతి సంశయే పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే- * అన్తరాభూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేదితి. అన్తరశబ్దాద్ద్వైవప్రథానాత్ * సుపాంసులుగితి సప్తమ్యేకవచనస్యాకారాదేశే అన్తరేతి రూపం. అన్తరా- ఆన్తరత్వేనేత్యర్థః. అన్తరాశబ్దో మధ్యవచనోఽప్యస్తి. తయోరేకశేషేణ సూత్రే యమన్తరేతి నిర్దేశః. తతశ్చాయమర్థః- ఉషస్తబ్రాహ్మణే * ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరత్వేన నిర్దిష్టః భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః- భూతగ్రామవాన్యస్స్వాత్మా- భూతగ్రామశబ్దితాచేతనాన్తర్యామీ యః ప్రత్యగాత్మా- తద్విషయకః. నతు పరమాత్మవిషయకః- * ప్రాణేన ప్రాణితీతి ప్రాణిత్వాది జీవధర్మస్య వాక్యశేషే కీర్తనాత్. కహోళబ్రాహ్మణం తు అశనాయాద్యతీతత్వరూపపరమాత్మలిఙ్గాత్పరమాత్మవిషయకమేవ. యది బ్రాహ్మణద్వయమపి పరమాత్మవిషయం స్యాత్- తర్హ్యుషస్తేన పృష్టే ప్రత్యుక్తే చ పరమాత్మస్వరూపే కహోళస్య పునః ప్రశ్నః ప్రతివచనం చాసఙ్గతం స్యాత్. అతో వేద్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే * నోపదేశవత్- న వేద్యభేదో యుజ్యతే - * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ముఖ్యబ్రహ్మత్వలక్షణసాక్షాద్బ్రహ్మత్వ, సర్వదేశకాలసన్నిహితత్వలక్షణాపరోక్షత్వ, సర్వాన్తర్యామిత్వ, రూపపరమాత్మలిఙ్గవిశిష్టవిషయత్వేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్, * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి వాక్యశేషశ్రుతస్యాపి నిరుపాధికసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వస్య పరమాత్మలిఙ్గత్వాత్, ఉత్తరత్ర * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా ఇన్ద్రియాధీనదర్శనాదీనాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్త ఇతి న మన్వీథా ఇతి ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తైః ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ఉషస్తప్రశ్నప్రతివచనమపి పరమాత్మవిషయమేవ. అత ఏవ కహోళప్రశ్నే * యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేత్యేవకారేణ పూర్వప్రష్టాధికవిషయత్వం వ్యావర్తితం. నన్వేవం సతి పునః ప్రశ్నవైయర్థ్యమితి చేన్న- ఉపదేశవత్- యథా సద్విద్యాయాం- * ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తే సదుపదేశే * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, * స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతివచనస్య, చ భూయో భూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తత్తన్మాహాత్మ్యవిశేషప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే- తద్వదేకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతోః పరస్య బ్రహ్మణః అశనాయాద్యతీతత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాన్తరప్రతిపాదనాయ కహోళస్య పునః ప్రశ్నోపపత్తేః. * వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్. హి- యస్మాద్ధేతోరేకమేవ పరమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యవచనాని సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వాదిధర్మైర్విశింషన్తి- తస్మాద్ధేతోర్వేద్యైక్యాద్విద్యైక్యేన వ్యతిహారః- బ్రాహ్మణద్వయశ్రుతానాం గుణానామితరేతరత్రోపసంహారః కర్తవ్యః. ఇతరవత్- యథా సద్విద్యాయాం వేద్యైక్యప్రయుక్తవిద్యైక్యబలాత్ * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచేతి ప్రశ్నప్రతివచనభేదేఽపి సర్వప్రతివచనగతానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం సర్వత్రోపసంహారః- తద్వత్. నను సద్విద్యాయామపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదాద్భేద ఏవాస్త్విత్యత్రాహ- * సైవ హి సత్యాదయః. సైవ హి- సచ్ఛబ్దాభిహితా దేవతైవ హి * తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతా. సత్యత్వాదయశ్చ ధర్మాః * ఉద్దాలకో హారుణిశ్శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచేత్యారభ్య ప్రవృత్తేషు నవస్వపి ఖణ్డేష్వనుగతాః దృశ్యమానాః వేద్యైక్యమవగమయన్తి. అతో న దృష్టాన్తాసిద్ధిశఙ్కా కార్యేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— * యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ సర్వాన్తర ఆత్మేత్యుక్తం- తస్య సర్వాన్తరస్య స్వరూపాధిగమాయ ఆ శాకల్యబ్రాహ్మణాద్గ్రన్థ ఆరభ్యతే. పృథివ్యాదీని హ్యాకాశాన్తాని భూతాన్యన్తర్బహిర్భావేన వ్యవస్థితాని- తేషాం యద్బాహ్యం బాహ్యం- అధిగమ్య నిరాకుర్వన్- ద్రష్టుః సాక్షాత్సర్వాన్తరోఽగౌణ ఆత్మా సర్వసంసారధర్మనిర్ముక్తో దర్శయితవ్య ఇత్యారమ్భః. అథ హ ఏనం గార్గీ- నామతః. వాచక్నవీ- వచక్నోర్దుహితా ప్రపచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. యదిదం సర్వం- పార్థివం ధాతుజాతమప్సు- ఉదకే ఓతం చ- దీర్ఘపటతన్తువత్, ప్రోతం చ- తిర్యక్తన్తువత్,, విపరీతం వా. అద్భిస్సర్వతోఽన్తర్బహిర్భూతాభిర్వ్యాప్తమిత్యర్థః. అన్యథా సక్తుముష్టివద్విశీర్యేత. ఇదం తావదనుమానముపన్యస్తం- యత్కార్యం పరిచ్ఛిన్నం స్థూలం- కారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణ వ్యాప్తమితి దృష్టం- యథా పృథివ్యద్భిః. తథా పూర్వం పూర్వముత్తరేణోత్తరేణ వ్యాపినా భవితవ్యమిత్యేష ఆ సర్వాన్తరాదాత్మనః ప్రశ్నార్థః. తత్ర భూతాని పఞ్చ సంహతాన్యేవోత్తరోత్తరం సూక్ష్మభావేన వ్యాపకేన కారణరూపేణ చ వ్యవతిష్ఠన్తే. న చ పరమాత్మనోఽర్వాక్తద్వ్యతిరేకేణ వస్త్వన్తరమస్తి- * సత్యస్య సత్యమితి శ్రుతేః. సత్యం చ- భూతపఞ్చకం. సత్యస్య సత్యం చ- పర ఆత్మా. (కస్మిన్ను ఖల్వాప ఓతాశ్చ ప్రోతాశ్చేతి) తాసామపి కార్యత్వాత్స్థూలత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ క్వచిద్ధ్యోతప్రోతభావేన భవితవ్యం- క్వ తాసామోతప్రోతభావ ఇతి. ఏవముత్తరోత్తరం ప్ర

తికస్మిన్నుఖలునక్షత్రలోకాఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిదేవలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖలుదేవలోకాఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతీన్ద్రలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖల్విన్ద్రలోకాఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిప్రజాపతిలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖలుప్రజాపతిలోకాఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిబ్రహ్మలోకేషుగార్గీతికస్మిన్నుఖలుబ్రహ్మలోకాఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతిసహోవాచగార్గిమాతిప్రాక్షీర్మాతేమూర్ధావ్యపప్తదనతిప్రశ్న్యాంవైదేవతామతిపృచ్ఛసిగార్గిమాతిప్రాక్షీరితితతోహగార్గీవాచక్నవ్యుపరరామ॥ …………………… ౧

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

శ్నప్రసఙ్గోయోజయితవ్యః. (వాయౌగార్గీతి) నన్వగ్నావితివక్తవ్యం. నైషదోషః- అగ్నేఃపార్థివంవాప్యంవాధాతుమనాశ్రిత్యేతరభూతవత్స్వాత్మలాభోనాస్తీతితస్మిన్నోతప్రోతభావోనోపదిశ్యతే. కస్మిన్నుఖలువాయురోతశ్చప్రోతశ్చేతి (అన్తరిక్షలోకేషుగార్గీతి) తాన్యేవభూతానిసంహతాన్యన్తరిక్షలోకాః. తాన్యపిగన్ధర్వలోకేషు. గన్ధర్వలోకాఆదిత్యలోకేషు. ఆదిత్యలోకాశ్చన్ద్రలోకేషు. చన్ద్రలోకానక్షత్రలోకేషు. నక్షత్రలోకాదేవలోకేషు. దేవలోకాఇన్ద్రలోకేషు. ఇన్ద్రలోకావిరాట్శరీరారమ్భకేషుభూతేషు- ప్రజాపతిలోకేషు. ప్రజాపతిలోకాబ్రహ్మలోకేషు. బ్రహ్మలోకానామ- అణ్డారమ్భకాణిభూతాని. సర్వత్రహిసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రాణ్యుపభోగాశ్రయాకారపరిణతానిభూతానిసంహతాని- ఇత్యేవంపఞ్చమీబహువచనభాఞ్జి. కస్మిన్నుఖలుబ్రహ్మలోకాఓతాశ్చప్రోతాశ్చేతి. సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః- హేగార్గిమాతిప్రాక్షీః- స్వంప్రశ్నంన్యాయప్రకారమతీత్య- ఆగమేనప్రష్టవ్యాందేవతామనుమానేనమాప్రాక్షీరిత్యర్థః. పృచ్ఛన్త్యాశ్చతే- తవమూర్ధా- శిరోవ్యపప్తత్- విస్పష్టంపతేత్. దేవతాయాఃస్వప్రశ్నఆగమవిషయః. తంప్రశ్నవిషయమతిక్రాన్తోగార్గ్యాఃప్రశ్నః- ఆనుమానికత్వాత్. సయస్యాదేవతాయాః ప్రశ్నః- సాఽతిప్రశ్న్యా. నాతిప్రశ్న్యా- అనతిప్రశ్న్యా. స్వప్రశ్నవిషయైవ. కేవలాగమగమ్యేత్యర్థః. తామనతిప్రశ్న్యాంవైదేవతామతిపృచ్ఛసి. అతోగార్గిమాతిప్రాక్షీః- మర్తుంచేన్నేచ్ఛసి. తతోహగార్గీవాచక్నవ్యుపరరామ ……………………

ఇతిశ్రీమద్బృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వబ్రాహ్మణయోరాత్మనఃసర్వాన్తరత్వముక్తం- తన్నిర్ధారణార్థముత్తరంబ్రాహ్మణత్రయమితిసఙ్గతిమాహ (యత్సాదితి) ఉక్తమేవసమ్బన్ధంవివృణోతి (పృథివ్యాదీనీతి) అన్తర్బహిర్భావేన- సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యక్రమేణేత్యర్థః. బాహ్యంబాహ్యమితివీప్సా. ఉత్థాప్యతచ్ఛబ్దోద్రష్టవ్యః- యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్. నిరాకుర్వన్- యథాముముక్షుఃసర్వాన్తరమాత్మానంప్రతిపద్యతే - తథానయథోక్తవిశేషం దర్శయితవ్యమిత్యుత్తరగ్రన్థారమ్భ ఇతియోజనా. కహోలప్రశ్ననిర్ణయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యత్పార్థివంధాతుజాతం - తదిదంసర్వమప్స్వోతా దియోజనీయం. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (అద్భిరితి) పార్థివస్యధాతుజాతస్యాద్భిరవ్యాప్త్యభావేదోషమాహ (అన్యథేతి) కిమత్రగార్గ్యావివక్షితమితి-తదాహ (ఇదంతావదితి) తదేవదర్శయితుంవ్యాప్తిమాహ (యత్కార్యమితి) కారణేనవ్యాపకేనేతిశేషః. తత్కార్యంతత్కారణేనవ్యాప్తం, యత్పరిచ్ఛిన్నం - తద్వ్యాపకేనవ్యాప్తం, యచ్చస్థూలం-తత్సూక్ష్మేణవ్యాప్తమితిత్రిప్రకారావ్యాప్తిః. ఇతిశబ్దస్తత్సమాప్త్యర్థః. వ్యాప్తిభూమిమాహ (యథేతి) సమ్ప్రత్యనుమానమాహ (తథేతి) పూర్వంపూర్వమిత్యబాదేర్ధర్మిణోనిర్దేశః. ఉత్తరేణోత్తరేణ - వాయ్వాదికారణేనాపరిచ్ఛిన్నేన సూక్ష్మేణవ్యాప్తమితిశేషః. విమతంకారణేనవ్యాపకేనసూక్ష్మేణవ్యాప్తం- కార్యత్వాత్పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్థూలత్వాచ్చ- పృథివీవదిత్యర్థః. సర్వాన్తరాదాత్మనోఽర్వాగుక్తన్యాయంసర్వత్రసఞ్చారయతి (ఇత్యేషఇతి). ననుతథాపిభూతపఞ్చకవ్యతిరిక్తానాంగన్ధర్వలోకాదీనామప్యాన్తరత్వేనోపాత్త్యర్థంభూతపఞ్చకవ్యుదాసేనసర్వాన్తరప్రతిపత్తిర్వివక్షితేతి- తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యాప్రశ్నార్థస్థితేసతీతియావత్. భూతాత్మస్థితిధారణేవాసప్తమీ. అథపరమాత్మానంభూతానిచహిత్వాపృథగేవగన్ధర్వలోకాదీనివస్త్వన్తరాణిభవిష్యన్తి. నేత్యాహ (నచేతి) గన్ధర్వలోకాదీనిభూతానామేవావస్థావిశేషాః- తతస్సత్యంభూతపఞ్చకం- తస్యసత్యంపరంబ్రహ్మ. నాన్యదన్తరాళే ప్రతిపత్తవ్యమిత్యన్వయప్రతిషేధార్థాచశబ్దా తాత్పర్యముక్త్వాప్రశ్నముత్థాప్యతదక్షరాణివ్యాకరోతి (కస్మిన్నిత్యాదినా) కస్మిన్నుఖలువాయురిత్యాదావుక్తన్యాయమతిదిశతి (ఏవమితి) యావిత్యయుక్తాప్రయుక్తిః- అపామగ్నికార్యత్వాదగ్నావితివక్తవ్యత్వాదితిశఙ్క్యతే (నన్వితి)-అగ్నేరుదకవ్యాపకత్వేఽపికాష్ఠవిద్యుదాదిపారతన్త్ర్యాత్స్వాతన్త్ర్యేణకేనచిదపాంవ్యాప్తిర్వక్తవ్యేత్యగ్నింహిత్వాతత్కారణేవాయావిత్యుక్తం. వాయోశ్చస్వకారణతన్త్రత్వేఽపినోదకతన్త్రతేతితద్వ్యాపకత్వమ గ్నిరిత్యుత్తరమాహ (నైషదోషఇత్యాదినా).అన్తరిక్షలోకశబ్దార్థమాహ (తాన్యేవేతి). ప్రజాపతిలోకశబ్దార్థంకథయతి (విరాడితి) అణ్డ... లోకాదీనాంప్రత్యేకమేకత్వాత్కుతోబహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్రహీతి). పూర్వవదనుమానేనసూత్రంపృచ్ఛన్తీంగార్గీంప్రతిషేధతి (సహోవాచేత్యాదినా). ఉక్తమేవస్పష్టయన్వాక్యార్థమాహ (ఆగమేనేతి). ప్రతిషేధాతిక్రమేదోషమాహ (పృచ్ఛన్త్యాశ్చేతి). మూర్ధపాతప్రసఙ్గంప్రకటయన్ప్రతిషేధముపసంహరతి (దేవతాయా ఇత్యాదినా) ……………………

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౨౦.— (అథహైనంగార్గీవాచక్నవీపప్రచ్ఛేత్యాది) గర్గస్యగోత్రాపత్యంగార్గ్యః. * గర్గాదిభ్యోయఞ్. స్త్రీత్వవివక్షాం

ఉ.— అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛ యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాస్తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి సోఽబ్రవీత్ కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాగ్ంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రం యేనాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి। సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాగ్ంశ్చ వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణం య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకగ్ం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తం భగవన్వేదేతి సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాగ్ంశ్చ యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితి స బ్రహ్మవిత్స లోకవిత్స దేవవిత్స వేదవిత్స భూతవిత్స ఆత్మవిత్స సర్వవిదితి తేభ్యోఽబ్రవీత్తదహం వేద తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వాగ్ంస్తం చాన్తర్యామిణం బ్రహ్మగవీరుదజసే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తం చాన్తర్యామిణమితి యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాద్వేద వేదేతి యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి॥ ౧

---

*యఇశ్చేతి జీ.ప. *యస్యేతి చేత్యకారలోపః. *హలస్తద్ధితస్యేతి యకారలోపః. గర్గగోత్రజా స్త్రీత్యర్థః. వాచక్నవీ- వచక్నుర్నామ ఋషిః. తస్యాపత్యం స్త్రీ. అణి జీపి లజివృద్ధౌ ఓర్గుణ అవాదేశే *యస్యేతి చేత్యకారలోపే వాచక్నవీ-వచక్నుపుత్రీత్యర్థః. అన్యత్ స్పష్టం. యాజ్ఞవల్క్యేతి-హోవాచేతి పూర్వవత్. (యదిదం సర్వమప్స్వోతం చ ప్రోతం చ) యదిదం-దృశ్యమానం పార్థివం సర్వం ధాతుజాతం-కారణభూతాస్వప్సు ఓతం చ ప్రోతం చ- దీర్ఘతన్తుషు పటవదోతం, తిర్యక్తన్తుషు పటవత్ప్రోతం, చాస్తి. అప్సు ప్రోతత్వాభావే పార్థివో ధాతుస్సక్తుముష్టివద్విశీర్యేతేతి భావః. తా ఆపః కస్మిన్ను ఖల్వోతాః ప్రోతాశ్చేతి ప్రశ్నః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం (వాయౌ గార్గీతి) హే గార్గి! త్వదుక్తా ఆపః వాయావోతాశ్చ ప్రోతాశ్చేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ప్రశ్నప్రతివచనరూపతయా వాక్యాని నేయాని. ప్రజాపతిలోకః-దక్షాదిలోకః. బ్రహ్మలోకః-చతుర్ముఖలోకః. నచాత్రాబాదేస్స్వయోనిభూతవాయ్వాదావోతత్వాదిసమ్భవేఽపి పృథక్స్థితానామన్తరిక్షలోకాదీనాముపరితనేషు గన్ధర్వలోకాదిష్వోతత్వప్రోతత్వే అనుపపన్నే ఇతి శఙ్క్యం- పర్వతానాముపస్థితానాం క్షితిధారకత్వవ, దూర్ధ్వస్థితస్య ధ్రువస్య జ్యోతిశ్చక్రధారకత్వవ, చ్చైతదుపపత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (స హోవాచేతి) స యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. కిమితీత్యత ఆహ (గార్గి మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి) హే గార్గి! బ్రహ్మలోకమప్యతిక్రమ్య తత ఊర్ధ్వస్య తదాధారస్య ప్రశ్నం మా కురు. తే మూర్ధ్నః పతనం మా భూదిత్యర్థః. పునః పృచ్ఛసి చేత్పతిష్యతీతి భావః. అపప్తత్-లుజిల్పదిత్త్వాదఙ్. *పతఃపుమితి పుమాగమః. తత్కుత ఇత్యత్రాహ (అనతిప్రశ్న్యాం వై దేవతామతిపృచ్ఛసి గార్గి మాతిప్రాక్షీరితి) నియమాద్యుపేత ప్రశ్నమర్యాదామతిక్రమ్య వర్తమానః ప్రశ్నః- అతిప్రశ్నః. ఆక్షేప ఇతి యావత్. అతిప్రశ్నమర్హతీత్యతిప్రశ్న్యా- ఆక్షేపార్హేత్యర్థః. సా న భవతీత్యనతిప్రశ్న్యా. ఆక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమయోగ్యాం పరదేవతామాక్షేపముఖేన జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యతో యద్యేవం పునః పృచ్ఛసి- తతస్తే మూర్ధా పతిష్యతీత్యర్థః. స్వరూపసత్తా న తే సిద్ధ్యేదితి భావః. యద్యపి బ్రహ్మలోకాధారవిషయః ప్రశ్నో న పరదేవతావిషయః- అపి త్వవ్యాకృతాకాశవిషయః. తథాపి తదనన్తరప్రశ్నః పరదేవతావిషయో భవిష్యతీతి దూరదృష్ట్యా బ్రహ్మలోకాధారప్రశ్నమేవ ప్రతిచిక్షేపేతి ద్రష్టవ్యం. (తతో హ గార్గీ వాచక్నవ్యుపరరామేతి) పూర్వవదర్థః. తతశ్చేయం వాచక్నవీ పరదేవతాం స్వయం జానన్త్యపి బుభుత్సేతే త్యూహ్యమ్. …………………………… ౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే షష్ఠం బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఇదానీం బ్రహ్మలోకానామన్తరతమం సూత్రం చ వక్తవ్యమితి తదర్థారమ్భః. తచ్చాగమేనైవ ప్రష్టవ్యమితీతిహాసేనాగమోపన్యాసః క్రియతే. అథ హైనముద్దాలకః- నామతః. అరుణస్యాపత్యం-ఆరుణిః పప్రచ్ఛ. యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ. మద్రేషు-దేశేష్వవసామ-ఉషితవన్తః. పతఞ్జలస్య- పతఞ్జలో నామ. తస్యైవ కపిగోత్రస్య-కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానాః- యజ్ఞశాస్త్రాధ్యయనం కుర్వాణాః. తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతా. తమపృచ్ఛామ కోఽసీతి. సోఽబ్రవీత్- కబన్ధః- నామతః. అథర్వణోఽపత్యం- ఆథర్వణ ఇతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ-తచ్ఛిష్యాన్. వేత్థ ను త్వం- హే కాప్య జానీషే తత్సూత్రం. కిం తత్. యేన-సూత్రేణాయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ. పరశ్చ లోకః- పరం చ ప్రతిపత్తవ్యం జన్మ. సర్వాణి చ భూతాని- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సన్దృబ్ధాని- సఙ్గ్రథితాని- స్రగివ సూత్రేణ విష్టబ్ధాని భవన్తి యేన, తత్కిం సూత్రం వేత్థ. సోఽబ్రవీదేవం పృష్టః కాప్యః (నాహం తద్భగవన్వేదేతి) తత్సూత్రం నాహం జానే. హే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః ఉపాధ్యాయమస్మాంశ్చ- వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమితి. అన్తర్యామీతి విశేష్యతే-య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరః-అభ్యన్తరస్సన్ యమయతి- నియమయతి. దారుయన్త్రమివ భ్రామయతి. స్వం స్వముచితవ్యాపారం కారయతీతి. సోఽబ్రవీదేవముక్తః పతఞ్జలః కాప్యః- నాహం తం జానే భగవన్నితి సమ్పూజయన్నాహ. సోఽబ్రవీత్పునర్గన్ధర్వః. సూత్రం తదన్తర్గతాన్తర్యామి చ విజ్ఞానం స్తూయతే- యః కశ్చిద్వై తత్సూత్రం హే కాప్య విద్యాత్- విజానీయాత్, తం చాన్తర్యామిణం సూత్రాన్తర్గతం తస్యైవ సూత్రస్య నియన్తారం విద్యాద్యః, ఇతి- ఏవముక్తేన

కారేణ. సహి బ్రహ్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. సలోకాంశ్చ భూరాదీనన్తర్యామిణా నియమ్యమానాన్ లోకాన్వేత్తి. సదేవాంశ్చాగ్న్యాదీన్ లోకి గాన్నాతి. వేదాంశ్చ సర్వప్రమాణభూతాన్వేత్తి. భూతానిచ- బ్రహ్మాదీని సూత్రేణ ధ్రియమాణాని తదన్తర్గతేనాన్తర్యామిణా నియమ్యమానానివే స ఆత్మానంచ-కర్తృత్వభోక్తృత్వవిశిష్టం తేనైవాన్తర్యామిణా నియమ్యమానం వేత్తి. సర్వంచ జగత్తథాభూతం వేత్తీతి. ఏవంస్తుతే సూత్రాన్త మివిజ్ఞానే ప్రలుబ్ధః కాప్యోఽభిముఖీభూతః - వయంచ. తేభ్యశ్చాస్మభ్యమభిముఖీభూతేభ్యోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః సూత్రమన్తర్యామిణంచ. తదహం సూ న్తర్యామివిజ్ఞానం వేద గన్ధర్వాల్లబ్ధాగమస్సన్. తచ్చేద్యాజ్ఞవల్క్యసూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మవిద్వాంశ్చేత్-అబ్రహ్మవిత్సన్యది బ్రహ్మగవీరు సే- బ్రహ్మవిదాంస్వభూతా గా ఉదజసే- ఉన్నయసీత్యనున్యాయేన. తతో మచ్ఛాపదగ్ధస్య మూర్ధా- శిరస్తే- తవ విస్పష్టం పతిష్యతి. ఏవముక్తోయా ల్క్య ఆహ- వేద- జానామ్యహం హే గౌతమేతి - గోత్రతః. తత్సూత్రం - యద్గన్ధర్వస్తుభ్యముక్తవాన్. యంచాన్తర్యామిణం గన్ధర్వాద్విదితవ యూయం- తంచాన్తర్యామిణం వేదాహమితి. ఏవముక్తే ప్రత్యాహ గౌతమః-యః కశ్చిత్ -ప్రాకృతః - ఇదం-యత్త్వయోక్తం బ్రూయాత్. క వేదవేదేత్యాత్మానం శ్లాఘయేత్. కిం తేన గర్జితేన-కార్యేణ దర్శయ. యథా వేత్థ-తథా బ్రూహీతి. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే సూత్రాదర్వాక్తనం వ్యాపకముక్తం - ఇదానీం సూత్రం తదన్తర్గతమన్తర్యామిణంచ నిర్వక్తుముత్తర బ్రాహ్మణమితి సఙ్గతిమాహ (ఇదానీమితి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (తచ్చాగమేనైవేతి) ఆచార్యోపదేశోఽత్రాగమ ర్థః. గార్గ్యా మూర్ధపాతభయాదుపరతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. సోఽబ్రవీదితి ప్రతీకోపాదానం. తస్యార్థమాహ (సూత్రమితి) ఇతిశబ్దార్థమాహ వమితి) యేనాయంచేత్యాదిరుక్తః ప్రకారః. ససర్వలోకాంశ్చ వేత్తీతి సమ్బన్ధః. విశేషణోక్తిపూర్వకం తానేవ లోకాననువదతి (భూరాదీనితి) బ్రహ్మాదిదిత్యాదినోక్తం సఙ్క్షిపతి (సర్వం చేతి)-తథాభూతం- సూత్రేణ విధృత, మన్తర్యామిణా చ నియమ్యమాన, మితియావత్. ప్రస్తుతస్తుతిప్ర జనమాహ (ఇత్యేవమితి) భవత్వేవం తవ సూత్రాదిజ్ఞానం- మమ కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేదితి)-కిం తేనేత్యత్ర తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧ ర్యేణ దర్శయేత్యుక్తం వివృణోతి (యథేతి).

రం.— (అథ హైనముద్దాలక ఆరుణిః పప్రచ్ఛేత్యాది) నామ్నా ఉద్దాలకః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. శిష్టం స్పష్టం. (యాజ్ఞవల్క్యే గూవాచేతి) పూర్వవదర్థః. (మద్రేష్వవసామ పతఞ్జలస్య కాప్యస్య గృహేషు యజ్ఞమధీయానా ఇతి) వయం మద్రేషు దేశేషు గోత్రతః కాప్య నామ్నా పతఞ్జలస్య గృహేషు- *గృహాః పుంసిచ భూమ్న్యేవేతి ఏకస్మిన్ బహువచనం. యజ్ఞం- కల్పసూత్రమధీయానాః అవసామ-ఉషితవన్త ఇత్య (తస్యాసీద్భార్యా గన్ధర్వగృహీతేత్యాది) తస్య- కాప్యస్య పతఞ్జలస్య. (తమపృచ్ఛామ) తం- గృహీతారం గన్ధర్వం వయం పృష్టవన్తః. కిమితి. ంకాసీతి. సోఽబ్రవీద్గన్ధర్వః. కిమితి. అహం కబన్ధ ఆథర్వణ ఇతి- నామ్నా కబన్ధః. ఆథర్వణపుత్రశ్చేత్యర్థః. ఇతరత్ స్పష్టం. ౧

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చ) సః-గన్ధర్వః యాజ్ఞికాన్- యజ్ఞాధ్యేతౄనస్మాన్, తమధ్యాపకం కాప్యం, బ్రవీదిత్యర్థః. తదేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తత్సూత్రమిత్యాది) యేన- సూత్రేణ. అయంచ లోకః - భూలోకాదిః. పరశ్చ లోకః - ఊర్ధ్వ కాః. చతుర్దశ భువనాని, తత్స్థాని చ సర్వాణి భూతాని, సన్దృబ్ధాని-యేన సూత్రేణ సూత్రేణ పుష్పాణీవ గ్రథనేన విష్టబ్ధానీత్యర్థః. తదేతాదృశం సూ త్వం వేత్థ కిమితి ప్రశ్నః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్యో నాహం తద్భగవన్వేదేతి) స్పష్టోర్థః. ౨

రం.— ఏవం సూత్రం పృష్ట్వా అన్తర్యామిణం పప్రచ్ఛేత్యాహ (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవదర్థః. ప్రశ్నమేవాహ (వేత్థ ను త్వం కాప్య తమన్తర్యామిణమిత్యాది) య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకమన్తరో యమయతి, సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీతి యచ్ఛబ్దద్వయాన్వయః. (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలః కాప్య ఇత్యాది) శిష్టస్స్పష్టోర్థః. ౩

రం.— (సోఽబ్రవీత్పతఞ్జలం కాప్యం యాజ్ఞికాంశ్చేతి) పూర్వవత్. (యో వై తత్కాప్య సూత్రం విద్యాత్తం చాన్తర్యామిణమితీతి) తిశబ్దః ప్రకారవచనః. హే కాప్య. తత్సూత్రం, తంచాన్తర్యామిణ, మస్మత్పృష్టమితి-అస్మదవగత ప్రకారేణ యో విద్యాదిత్యర్థః. (స బ్రహ్మవిత్స కవిదిత్యాది) స ఏవ పరబ్రహ్మవిత్. స ఏవ తన్నియామ్య దేవలోకభూతాదివిత్. స ఏవాత్మవిత్ - పరమాత్మవిత్. పరబ్రహ్మణః పరమాత్మత్వప్ర రం స ఏవ జానాతీత్యర్థః. స ఏవ చ సర్వవిదిత్యేవం తేభ్యః- కాప్యయాజ్ఞికేభ్యః స గన్ధర్వో బ్రవీదిత్యర్థః. అజ్ఞాతజ్ఞానార్థోఽయం ప్రశ్నః- నవాదిపరాభ ర్థః- అజ్ఞాతాన్తర్యామ్యాదికథనంచ స నియమక ప్రశ్నసాధ్యం-అతో నైవం ప్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్కాం వారయతి (తదహం వేదేతి) తత్సర్వమహం జా ఇత్యర్థః. తతో నాజ్ఞాతజ్ఞానార్థోఽయం మమ ప్రశ్న ఇతి భావః. (తచ్చేత్త్వం యాజ్ఞవల్క్య సూత్రమవిద్వానిత్యాది) తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామి మవిద్వాంస్త్వం హే యాజ్ఞవల్క్య బ్రహ్మగవీరుదజసే చేత్ - బ్రహ్మగవీః - బ్రహ్మవిద్యాపణబన్ధభూతాః గాః. * గౌరతద్ధిత లుకీతి లుకి సమా న్తే * టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్. ఉదజసే చేత్- కాలయసి చేత్. తే మూర్ధా పతిష్యతీతి యాజ్ఞవల్క్యముద్దాలకశ్శశాపేత్యర్థః. ౪

రం.— అత్ర వేద వా అహం గౌతమ తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణమితి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనం. హే గౌతమ. తత్సూత్రం తంచాన్తర్యామిణం త్వయా పృష్టమహం వేదైవేత్యర్థః. ఏవముక్త ఉద్దాలక ఉవాచ (యో వా ఇదం కశ్చిద్బ్రూయాత్ వేద వేదేతీతి) యః కశ్చిద్వై- సర్వజ్ఞద ప్యాపికశ్చిల్లోకే అహమిదం వేద ఇదం వేదేతి కేవలం వాచా బ్రూయాదపి- తేన కిం ఫలమిత్యర్థః. అతస్త్వం యథా వేత్థ తథా బ్రూహీతి-యేన ప్రకారే వేత్థ- తేన ప్రకారేణ బ్రూహి. కిమహం వేదేతి కేవలవికత్థనవచసా వఞ్చయసీత్యర్థః. ౫

అత్ర శాఙ్కరపాఠే ప్రథమః ఖణ్డో-రఙ్గరామానుజీయే పఞ్చఖణ్డాత్మకో దృశ్యతే.

ఉ.— సహోవాచవాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రంవాయునావైగౌతమ సూత్రేణాయంచలోకఃపరశ్చలోకఃసర్వాణిచభూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తితస్మాద్వైగౌతమ పురుషంప్రేత మాహుర్వ్యస్రంసిషతాస్యాఙ్గానీతివాయునాహిగౌతమసూత్రేణసన్దృబ్ధానిభవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞ వల్క్యాన్తర్యామిణంబ్రూహీతి॥ ౨

యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్పృథివ్యాఅన్తరోయంపృథివీనవేదయస్య పృథివీశరీరంయఃపృథివీమన్తరో యమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౩

శం.— సహోవాచ-యాజ్ఞవల్క్యః. బ్రహ్మలోకాయస్మిన్నోతాశ్చప్రోతాశ్చ గమనేకాలేయథాపృథివ్యప్సు- తత్సూత్రమాగమగమ్యంవక్తవ్యమితితదర్థంప్రశ్నాన్తరముత్థాపితమిత్యత-స్తన్నిర్ణయాయాహ (వాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రం) నాన్యత్. వాయురితి-సూక్ష్మ మాకాశవద్విష్టమ్భకంపృథివ్యాదీనాం. యదాత్మకంసప్తదశవిధంలిఙ్గంకర్మవాసనాసమవాయిప్రాణినాం, యత్తత్సమష్టివ్యష్ట్యాత్మకం, యస్యబాహ్యాభేదాఃసప్తసప్తమరుద్గణాఃసముద్రస్యేవోర్మయః,- తదేతద్వాయవ్యంతత్త్వంసూత్రమిత్యభిధీయతే. వాయునావైగౌతమసూత్రేణాయంచ లోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతానిసన్దృబ్ధానిభవన్తి- సఙ్గ్రథితానిభవన్తీతిప్రసిద్ధమేతత్. అస్తిచలోకేప్రసిద్ధిః. కథం. యస్మాద్వాయుస్సూత్రం- వాయునావిధృతంసర్వం. తస్మాద్వైగౌతమపురుషంప్రేతమాహుః- కథయన్తివ్యస్రంసిషత- విస్రస్తాన్యస్య- పురుషస్యాఙ్గానీతి. సూత్రాపగమేహిమణ్యాదీనాం ప్రోతానామవస్రంసనందృష్టం- ఏవంవాయుస్సూత్రం- తస్మిన్మణివత్ప్రోతానియద్యస్యాఙ్గానిస్యుః - తతోయుక్తమేతద్వాయ్వపగమేవిస్రంసనమఙ్గానాం. అతోవాయునాహిగౌతమసూత్రేణసన్దృబ్ధానిభవన్తీతినిగమయతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య- సమ్యగుక్తం సూత్రం. తదన్తర్గతంత్విదానీంతస్యైవసూత్రస్యనియన్తారమన్తర్యామిణంబ్రూహి. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మలోకాఇతి)- ఇత్యభీష్టమాగమవిదామిత్యధ్యాహృత్యాద్యస్యేతిశబ్దస్యయోజనా. ప్రశ్నాన్తరం- సూత్రవిషయంగౌతమవాక్యం. వైశబ్దార్థమాహ (నాన్యదితి) సూక్ష్మత్వేదృష్టాన్తమాహ (ఆకాశవదితి) వాయుమేవవిశినష్టి (యదాత్మకమితి)-పఞ్చభూతాని, దశబాహ్యేన్ద్రియాణి, పఞ్చవృత్తిఃప్రాణ, శ్చతుర్విధమన్తఃకరణ, మితిసప్తదశవిధత్వం. కర్మణాంవాసనానాంచోత్తరోత్తరసృష్టిహేతూనాంప్రాణిభిరార్జితానామాశ్రయత్వాదపేక్షితమేవలిఙ్గమిత్యాహ (కర్మేతి) తస్యైవసామాన్యవిశేషాత్మనోభయరూపత్వమాహ (యత్తదితి),తస్యైవలోకపరీక్షకప్రసిద్ధత్వమాహ (యస్యేతి),తస్యసూత్రత్వంసాధయతి (వాయునేతి) ప్రసిద్ధమేతత్-సూత్రవిదామితిశేషః. లౌకికీంప్రసిద్ధిమేవప్రశ్నపూర్వకమనన్తరశ్రుత్యవష్టమ్భేనస్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) ఉక్తమేవదృష్టాన్తంవ్యనక్తి (సూత్రేత్యాదినా),వాయోస్సూత్రత్వేసిద్ధేఫలితమాహ (అతఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచవాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రమితి) హేగౌతమ. తత్సూత్రంత్వయాపృష్టంవాయురేవేత్యర్థః. వైశబ్దోఽవధారణే. వాయోరేవసర్వలోకభూతాధారత్వంసూత్రలక్షణమస్తీత్యాహ (వాయునావైగౌతమసూత్రేణాయంచలోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతాని సన్దృబ్ధానిభవన్తీతి) ఉక్తేర్థేగమకమాహ (తస్మాద్వైగౌతమపురుషంప్రేతమాహురిత్యాదినా) యస్మాత్సర్వాణివాయునాగ్రథితానితస్మాదేవహేతోఃఉత్క్రాన్తప్రాణస్యపురుషస్యాఙ్గానిఉత్సూత్రమాల్యానీవవిస్రస్తానిభవన్తి.అతఏవహిజనాఃమృతస్యాఙ్గానివ్యస్రంసిషతేత్యాహుః.అతోవాయునాసన్దృబ్ధానిసర్వలోకభూతానీతిసయాజ్ఞవల్క్యఉవాచేతిసమ్బన్ధః. వ్యస్రంసిషత- లుఙ్. ఉక్తమర్థముద్దాలకఅఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) భవత్వేతదేవమితరద్బ్రూహీత్యాహ (అన్తర్యామిణంబ్రూహీతి) స్పష్టోర్థః. ౬

శం.— ఇత్యుక్తఆహ- యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్ - భవత్యసావన్తర్యామీ. సర్వఃపృథివ్యాంతిష్ఠతీతిసర్వత్రప్రసక్తోమాభూదితివిశినష్టి- పృథివ్యాఅన్తరః- అభ్యన్తరః. తత్రైతత్స్యాత్పృథివీదేవతైవాన్తర్యామీతి- అతఆహ- యం-అన్తర్యామిణంపృథివీదేవతాపినవేదమయ్యన్యఃకశ్చిద్వర్తతఇతి. (యస్యపృథివీశరీరం) యస్యచపృథివ్యేవశరీరం- నాన్యత్. పృథివీదేవతాయాయచ్ఛరీరం- తదేవశరీరంయస్య. శరీరగ్రహణంచోపలక్షణార్థం - కరణంచపృథివ్యాస్తస్యాః. స్వకర్మప్రయుక్తంహికార్యంకరణంచ-పృథివీదేవతాయాః - తదస్యస్వకర్మాభావాదన్తర్యామిణో నిత్యముక్తత్వాత్పరార్థకర్తవ్యతాస్వభావత్వాత్పరస్యయత్కార్యంకరణంచ-తదేవాస్య-నస్వతః. తదాహ- యస్యపృథివీశరీరమితి. దేవతాకార్యకరణస్యేశ్వరసాక్షిమాత్రసాన్నిధ్యేనహినియమేనప్రవృత్తినివృత్తీస్యాతాం. యఈదృగీశ్వరోనారాయణాఖ్యః,పృథివీం- పృథివీదేవతాం,యమయతి- నియమయతిస్వవ్యాపారే. అన్తరః- అభ్యన్తరస్తిష్ఠన్. (ఏషతఆత్మా) తే-తవమమచసర్వభూతానాంచేత్యుపలక్షణార్థమేతత్-అన్తర్యామీ. యస్స్వయమపృష్టోఽమృతః-సర్వసంసారధర్మవర్జితఇత్యేతత్. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— నియన్తురీశ్వరస్యలౌకికనియన్తృవత్కార్యకరణవత్త్వమాశఙ్క్యాహ (యస్యచేతి) పృథివ్యాఃశరీరత్వస్యైవ-నతుశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి)-పృథివ్యాఃయత్కరణం- తదేవతస్యకరణంచేతియోజనా. కథంపృథివ్యాఃశరీరేన్ద్రియవత్త్వం- తదాహ (స్వకర్మేతి)· అన్తర్యామిణోఽపితథాకింనస్యాత్- తత్రాహ (తదస్యేతి)·అస్యాన్తర్యామిణస్తదేవకార్యంకరణంచ- నాన్యదిత్యత్రహేతుమాహ (స్వకర్మేతి),తదేవహే

ఉ.— యోప్సుతిష్ఠన్నద్భ్యోన్తరోయమాపోనవిదుర్యస్యాపఃశరీరంయోపామన్తరోయమయత్యేషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౪

యోగ్నౌతిష్ఠన్నగ్నేరన్తరోయమగ్నిర్నవేదయస్యాగ్నిఃశరీరంయోగ్నిమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౫

యోన్తరిక్షేతిష్ఠన్నన్తరిక్షాదన్తరోయమన్తరిక్షంనవేదయస్యాన్తరిక్షగ్ శరీరంయోన్తరిక్షమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౬

యోవాయౌతిష్ఠన్వాయోరన్తరోయంవాయుర్న వేదయస్యవాయుఃశరీరంయోవాయుమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౭

యోదివితిష్ఠన్దివోన్తరోయం ద్యౌర్నవేదయస్యద్యౌఃశరీరంయోదివమన్తరోయమయత్యేషత ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౮

యఆదిత్యేతిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరోయ మాదిత్యోనవేదయస్యాదిత్యఃశరీరం యఆదిత్యమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౯

యోదిక్షుతిష్ఠన్దిగ్భ్యోన్తరోయందిశోనవిదుర్యస్యదిశశ్శరీరంయోదిశోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౦

త్వన్తరేణస్ఫోరయతి (పర్యాస్తమితి) యఃపృథివీమిత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (దేవతేతి). తత్రవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (యఈదృగితి) యస్య పృథివీదేవతాకార్యకరణాభ్యామేవకార్యకరణవత్త్వం-ఈదృశత్వం. పృథివీపర్యాయెదర్శితన్యాయంపర్యాయాన్తరేఽతిదిశతి (సమానమితి) ౩

రం.— యాజ్ఞవల్క్యఆహ(యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరోయంపృథివీనవేదయస్యపృథివీశరీరంయఃపృథివీమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇతి) పృథివ్యాంస్థితఃతదన్తరఃతదవేద్యఃతచ్ఛరీరకశ్చసన్నోన్తః ప్రవిశ్య ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణనియమనంకరోతి - ఏషాన్తర్యామీతేఅమృతఆత్మా- నిరుపాధికామృతత్వశాలీఆత్మేత్యర్థః. అత్రతేఆత్మేతివ్యతిరేకనిర్దేశాదన్తర్యామిణోజీవవ్యతిరేకస్సిద్ధః. అమృతత్వవిశేషణాచ్చసిధ్యతి- లబ్ధివిశేషణంజీవవ్యావృత్త్యర్థం. అన్తర్యామీతేఆత్మేత్యుక్తేఆత్మశబ్దస్యస్వరూపవచనత్వశఙ్కయాజీవవ్యావృత్తిర్నప్రాప్నోతీతిహిఅమృతఇత్యుక్తం. జీవస్యామృతత్వసిద్ధేఃపరమాత్మప్రసాదాధీనత్వాన్నతత్తస్యనిరుపాధికమితినిరుపాధికామృతత్వశాలీఆత్మాపరమాత్మైవ. అత్రఅమృతత్వస్యోపాధ్యనుక్త్యానిరుపాధికత్వసిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా. అత్రప్రశ్నానురూప్యేణఇమంచలోకంపరంచలోకంసర్వాణిచభూతానియోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామీతిపికేనైవనిర్దేశేనసర్వాన్తర్యామిణఉద్దాలకంప్రతితేఆత్మేత్యాత్మత్వప్రతిపాదనసమ్భవాత్ యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్యోప్సుతిష్ఠన్నిత్యాదిపర్యాయోపదేశబాహుళ్యంకిమర్థమితిచేన్న- పృథివ్యాదికేపికైకవస్తునిప్రత్యేకంపరిపూర్ణత్వేననియన్తృతయాస్థితిజ్ఞాపనార్థత్వేనసార్థక్యాత్. *పరిపూర్ణత్వంచాణుమాత్రేపివస్తునిస్థితస్యనిరవధికషాడ్గుణ్యవిశిష్టతయాప్రతిపత్తియోగ్యత్వమితివ్యాసార్యైర్వాక్యాన్వయాధికరణేవర్ణితం. ఇదంహిపూర్ణత్వంచానైకేనపూర్వోక్తరీత్యానిర్దేశేనసిధ్యతి. నను *సర్వాణిచభూతానియోన్తరోయమయతితంమేబ్రూహీతి - సర్వభూతానామప్యన్తర్యామీఏకోస్తి- సవక్తవ్యఇతిపృష్టవన్తముద్దాలకంప్రతియాజ్ఞవల్క్యేనపృథివ్యన్తర్యామ్యేవతేఅన్తర్యామీ - జలాన్తర్యామ్యేవతేన్తర్యామీతిపృథివ్యాద్యన్తర్యామిణశ్చఉద్దాలకాన్తర్యామిణశ్చాభేదబోధనమసఙ్గతం- అన్తర్యామ్యైక్యస్యప్రాగేవనిశ్చితత్వాత్. అతస్సతఆత్మేత్యత్రాత్మశబ్దోనాన్తర్యామివచనః - అపితుస్వరూపవచనఇత్యేవయుక్తమితిచేన్న- ఆత్మశబ్దస్యశేషిత్వాధారత్వాద్యర్థకతయాప్యుపపత్తేఃతేఆత్మేతివ్యధికరణనిర్దేశస్వారస్యభఙ్గాయోగాత్. *పతింవిశ్వస్యేత్యాదివాక్యైర్విశ్వశేషిణఃకస్యచిదవగతత్వాత్ తేనవాక్యేనప్రతిపన్నస్తేఆత్మా - తేశేషీపృథివ్యాదీనామన్తర్యామీతిప్రఘట్టార్థః. ౭

శం.— యోప్సుతిష్ఠన్. అగ్నౌ. అన్తరిక్షే. వాయౌ. దివి. ఆదిత్యే. దిక్షు. చన్ద్రతారకే. ఆకాశే. యస్తమసి- ఆవరణాత్మకేబాహ్యేతమసి. తేజసి- తద్విపరీతేప్రకాశసామాన్యే. ఇతి- ఏవమధిదైవతం- అన్తర్యామివిషయందర్శనందేవతాసు. అథాధిభూతం- భూతేషు- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషుఅన్తర్యామిదర్శనమధిభూతం. అథాధ్యాత్మం- యఃప్రాణే- ప్రాణవాయుసహితేఘ్రాణే. యోవాచి. చక్షుషి. శ్రోత్రే. మనసి. త్వచి. విజ్ఞానే- బుద్ధౌ. రేతసి- ప్రజననే. కస్మాత్పునఃకారణాత్పృథివ్యాదిదేవతామహాభాగాస్సత్యోమనుష్యాదివదాత్మనితిష్ఠన్తమాత్మనోనియన్తారమన్తర్యామిణంనవిదురిత్యతఆహ- అదృష్టః - నదృష్టః- నవిషయీభూతశ్చక్షుర్దర్శనస్యకస్యచిత్. స్వయంతుచక్షుషిసన్నిహితత్వాద్దృష్టిస్వరూపఇతి ద్రష్టా. తథా- అశ్రుతః- శ్రోత్రగోచరత్వమనాపన్నఃకస్యచిత్. స్వయంత్వలుప్తశ్రవణశక్తిఃసర్వశ్రోత్రేషుసన్నిహితత్వాత్- శ్రోతా. తథా-అమతః- మనస్సఙ్కల్పవిషయమనాపన్నః దృష్టశ్రుతేఏవహిసర్వస్సఙ్కల్పయతి- అదృష్టత్వాదశ్రుతత్వాదేవామతః. అలుప్తమననశక్తిత్వాత్సర్వమనస్సుసన్నిహితత్వాచ్చమన్తా. తథా- అవిజ్ఞాతః-నిశ్చయగోచరమనాపన్నోరూపాదివత్సుఖాదివద్వా. స్వయంత్వలుప్తవిజ్ఞానశక్తి

యశ్చన్ద్రతారకేతిష్ఠగ్ంశ్చన్ద్రతారకాదన్తరోయంచన్ద్రతారకంనవేదయస్యచన్ద్రతారకగ్ంశరీరంయశ్చన్ద్రతారకమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౧

యఆకాశేతిష్ఠన్నాకాశాదన్తరోయమాకాశోనవేదయస్యాకాశఃశరీరంయఆకాశమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౨

యస్తమసితిష్ఠగ్ంస్తమసోన్తరోయంతమోనవేదయస్యతమశ్శరీరంయస్తమోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౩

యస్తేజసితిష్ఠగ్ంస్తేజసోన్తరోయంతేజోనవేదయస్యతేజశ్శరీరంయస్తేజోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇత్యధిదైవతమథాధిభూతం॥ ౧౪

యస్సర్వేషుభూతేషుతిష్ఠన్సర్వేభ్యోభూతేభ్యోన్తరోయగ్ంసర్వాణిభూతానినవిదుర్యస్యసర్వాణిభూతానిశరీరంయస్సర్వాణిభూతాన్యన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇత్యధిభూతమథాధ్యాత్మం॥ ౧౫

యఃప్రాణేతిష్ఠన్ప్రాణాదన్తరోయంప్రాణోనవేదయస్యప్రాణశ్శరీరంయఃప్రాణమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౬

యోవాచితిష్ఠన్వాచోన్తరోయంవాఙ్నవేదయస్యవాక్శరీరంయోవాచమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౭

యశ్చక్షుషితిష్ఠగ్ంశ్చక్షుషోన్తరోయంచక్షుర్నవేద యస్యచక్షుశ్శరీరంయశ్చక్షురన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౮

యశ్శ్రోత్రేతిష్ఠన్శ్రోత్రాదన్తరోయగ్ంశ్రోత్రంనవేదయస్యశ్రోత్రగ్ంశరీరంయశ్శ్రోత్రమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౧౯

యోమనసితిష్ఠన్మనసోన్తరోయంమనోనవేదయస్యమనఃశరీరంయోమనోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౦

యస్త్వచితిష్ఠగ్ంస్త్వచోన్తరోయంత్వఙ్నవేదయస్యత్వక్శరీరంయస్త్వచమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౧

యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్విజ్ఞానాదన్తరోయంవిజ్ఞానంనవేదయస్యవిజ్ఞానగ్ంశరీరంయోవిజ్ఞానమన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః॥ ౨౨

యోరేతసితిష్ఠన్రేతసోన్తరోయగ్ంరేతోనవేదయస్యరేతశ్శరీరంయోరేతోన్తరోయమయత్యేషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతోఽదృష్టోద్రష్టాఽశ్రుతఃశ్రోతాఽమతోమన్తాఽవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతానాన్యోతోస్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తిశ్రోతానాన్యోతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతైషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతోఽతోఽన్యదార్తంతతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామ॥ ………………………… ౨౩

ఇతిబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయే-సప్తమంబ్రాహ్మణమ్.

త్వాత్సాన్నిధ్యాచ్చవిజ్ఞాతా. తత్ర * యంపృథివీనవేద * యంసర్వాణిభూతానినవిదురితిచాన్యేనియన్తవ్యావిజ్ఞాతారః- అన్యోనియన్తాన్తర్యామీతిప్రాప్తం. తదన్యత్వాశఙ్కానివృత్త్యర్థముచ్యతే (నాన్యోతః)-నఅన్యఃఅతః- అస్మాత్-అన్తర్యామిణోనాన్యోతోస్తిద్రష్టా. తథా- నాన్యోతోస్తిశ్రోతా. నాన్యోతోస్తిమన్తా. నాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతా. యస్మాత్పరోనాస్తిద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతా, యోఽదృష్టోద్రష్టాఽశ్రుతఃశ్రోతాఽమతోమన్తాఅవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతా, అమృతః- సర్వసంసారధర్మవర్జితఃసర్వసంసారిణాంకర్మఫలవిభాగకర్తా,-ఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః. అస్మాదీశ్వరాదాత్మనోన్యదార్తం. తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామ. ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్రప్రాణాదౌతిష్ఠన్నన్తర్యామీతవాత్మేతిసమ్బన్ధః. వాక్యాన్తరంప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) యథామనసి- తథాబుద్ధావపిసన్నిధానాద్జ్ఞాతృతేతియావత్. తత్రేతిపూర్వసన్దర్భోక్తిః. అన్వయముపలక్షయితుమతోన్యఇత్యుక్త్వాపదార్థాన్వ

కరోతి (అతఇతి)-అన్యోద్రష్టానాస్తీతిసమ్బన్ధః. ఏషతఇత్యాదివాక్యస్యార్థమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) ౪-౫-౬-౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮-౧౯-౨౦-౨౧-౨౨-౨౩.

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

౪౦.— ఏవమప్సుఅగ్నౌఅన్తరిక్షేవాయౌదివిఆదిత్యేదిక్షుచన్ద్రతారకేఆకాశేతమసితేజసిచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిదైవతమితి) ఉపదిష్టమన్తర్యామిస్వరూపమితిశేషః. (అథాధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముపదిశ్యతఇతిశేషః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨-౧౩-౧౪-౧౫-౧౬-౧౭-౧౮.

౪౦.— సర్వేషుభూతేషుచాన్తర్యామిణముక్త్వాహ (ఇత్యధిభూతమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముక్తమితిశేషః. (అథాధ్యాత్మమితి) అన్తర్యామిస్వరూపముచ్యతఇతిశేషః. ౧౯

౪౦.— ఏవంప్రాణేవాచిచక్షుషిశ్రోత్రేమనసిత్వచిచోక్త్వాహ (యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాది) అత్రవిజ్ఞానశబ్దోజీవాత్మపరః-సమానప్రకరణేమాధ్యన్దినశాఖాయాం అత్రత్యవిజ్ఞానశబ్దస్థానే * ఆత్మనితిష్ఠన్నితిఆత్మశబ్దేననిర్దేశదర్శనాత్, జ్ఞానస్వరూపస్యతస్యతచ్ఛబ్దవాచ్యత్వయోగా,చ్చేతిద్రష్టవ్యం. ౨౦-౨౧-౨౨-౨౩-౨౪-౨౫-౨౬-

౪౦.— ఏవంరేతస్యన్తర్యామిణముక్త్వాహ (అదృష్టోద్రష్టాఅశ్రుతశ్శ్రోతాఅమతోమన్తాఅవిజ్ఞాతోవిజ్ఞాతేతి) అత్రద్రష్టృత్వం-రూపసాక్షాత్కారవత్త్వం. నతుచక్షుర్జన్యజ్ఞానవత్త్వం- తస్యపరమాత్మన్యసమ్భవాత్. శ్రోతృత్వం- శబ్దసాక్షాత్కారవత్త్వం. మన్తృత్వం-మన్తవ్యవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. విజ్ఞాతృత్వం - విజ్ఞానశబ్దితనిదిధ్యాసనవిషయసాక్షాత్కర్తృత్వం. ద్రష్టృత్వాదికంజీవస్యాప్యస్తీతిఅదృష్టత్వాదినాద్రష్టృత్వాదికంవిశేషితం. తాదృశంచతన్నజీవస్యాస్తీతిభావః. అత్రచద్రష్టృత్వాదావుపాధ్యనుక్తేఃనిరుపాధికద్రష్టృత్వమర్థసిద్ధమితిద్రష్టవ్యం. (నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టానాన్యోతోస్తిశ్రోతానాన్యోఽతోస్తిమన్తానాన్యోతోస్తివిజ్ఞాతాఏషతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఃఅతోన్యదార్తమితి) అన్యశబ్దాదేస్సర్వనామ్నఃపూర్వనిర్దిష్టసదృశాన్యపరత్వస్య * సమానేమపూర్వత్వాదితిసాప్తమికాధికరణేవ్యవస్థితత్వాత్ అత్రాప్యన్యశబ్దేనపూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికరూపాదిసాక్షాత్కారాదిమతోనిషేధఉపపద్యతే. జీవస్యకరణాయత్తజ్ఞానత్వాత్. అన్యస్తత్సదృశోఽదృష్టోద్రష్టానాస్తీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. శిష్టంస్పష్టం. (తతోహోద్దాలకఆరుణిరుపరరామేతి) పూర్వవత్. ఇదంచబ్రాహ్మణమధికృత్యసమన్వయాధ్యాయేద్వితీయపాదేచిన్తితం- * యఃపృథివ్యాంతిష్ఠన్నిత్యారభ్యాన్తర్యామిబ్రాహ్మణేఽధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మంచాన్తరవస్థితత్వేనోక్తోఽయమన్తర్యామీజీవఏవస్యాత్- వాక్యశేషేద్రష్టాశ్రోతేతికరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వోక్తేః. నచదర్శనశ్రవణాదిశబ్దారూపశబ్దాదిసాక్షాత్కారపరాః- తాదృశసాక్షాత్కారవత్త్వంచపరమాత్మనోపిసమ్భవతీతివాచ్యం- తథాహిసతి * నాన్యోఽతోస్తిద్రష్టేతితదతిరిక్తద్రష్టృనిషేధానుపపత్తేః. జీవస్యైవతదతిరిక్తస్యరూపాదిసాక్షాత్కారవతస్సత్త్వాత్. ద్రష్ట్రాదిశబ్దానాంకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వార్థకతయాజీవపరత్వేతుజీవవ్యతిరిక్తస్యకరణాయత్తజ్ఞానవతోనిషేధఉపపద్యతే- ఈశ్వరస్యకరణాయత్తజ్ఞానవత్త్వాభావాదితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషుతద్ధర్మవ్యపదేశాత్. అధిదైవాధిలోకాదిషుశ్రూయమాణోన్తర్యామీపరమాత్మైవ - సర్వభూతాన్తరత్వామృతత్వాదేఃపరమాత్మధర్మస్యశ్రవణాత్. అధిలోకాదయోమాధ్యన్దినేద్రష్టవ్యాః. అన్యశబ్దస్యపూర్వోక్తన్యాయేన పూర్వనిర్దిష్టాదృష్టత్వాది విశేషితనిరుపాధికరూపాది సాక్షాత్కర్త్రన్తరపరత్వేన వాక్యశేషోప్యుపపద్యతే. * నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. యథాస్మార్తం - ప్రధానం * అదృష్టోద్రష్టేతి శ్రుతస్యాదృష్టత్వ విశిష్టద్రష్టృత్వస్య, సర్వాన్తర్యామిత్వామృతత్వాదే,శ్చ తదసమ్భావితధర్మస్య శ్రవణాన్న ప్రతిపాద్యం- ఏవం నజీవోప్యత్రప్రతిపాద్యతే. * ఉభయేపిహిభేదేనైనమధీయతే. కాణ్వామాధ్యన్దినాశ్చోభయేపి అన్తర్యామిణం జీవభిన్నమేవామనన్తి. మాధ్యన్దినాహి * యఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోన్తరఇతి. కాణ్వాశ్చాత్మపర్యాయస్థానే * యోవిజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి ఆత్మపదస్థానే విజ్ఞానపద మధీయతే. అతో నజీవాన్తర్యామీతిస్థితం. నను ఆత్మనోజ్ఞానాశ్రయస్య కథం విజ్ఞానశబ్దవాచ్యత్వమితిచేన్న- అస్యార్థస్యవియత్పాదేచిన్తితత్వాత్. తథాహి- * యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞంతనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలంపరమార్థతః ఇతి శ్రుతిస్మృతిభిర్జ్ఞానస్వరూపత్వస్యైవాత్మనః ప్రతీతేర్న జ్ఞాతాత్మా. అథవా- * యోవేదేదం జిఘ్రాణీతిసఆత్మా * ఏషహిద్రష్టాశ్రోతా ఇత్యాదిశ్రవణా, దహంజానామ్యజ్ఞాసిషమిత్యాద్యనుభవా, చ్చాగన్తుక జ్ఞానాశ్రయఏవ - నస్వయం జ్ఞానరూపః. జ్ఞానరూపత్వ వచనాని తులాక్షణికానీత్యేవం పూర్వపక్షేప్రాప్త ఉచ్యతే- * జ్ఞోతఏవ. అతఏవ- * ఏషహి ద్రష్టా శ్రోతా రసయితా ఘ్రాతా మన్తా బోద్ధాకర్తావిజ్ఞానాత్మాపురుషఃఇతివిజ్ఞానాత్మనఏవ జీవస్యద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేరేవజ్ఞానాత్మకోపిసన్ స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయశ్చభవతీత్యర్థః. ననువిభోరాత్మనస్స్వాభావికజ్ఞానాశ్రయత్వేతజ్జ్ఞానస్య సర్వపదార్థసమ్బన్ధాత్సార్వజ్ఞ్యంసర్వదాస్యాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- * ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం. విభుత్వేస్యాదియంశఙ్కాపి- * తేనప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతి * యేవైకేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవతేసర్వేగచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేతి అస్మైలోకాయకర్మణేఇతిజీవస్యోత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్ జీవోనవిభుః. అతోనసర్వదాసార్వజ్ఞ్యాపత్తిరిత్యర్థః. ననుశరీరాదుత్క్రమణంనామశరీరవిషయాభిమానరాహిత్యం- తచ్చవిభోరప్యాత్మనస్సమ్భవతీత్యత్రాహ- * స్వాత్మనాచోత్తరయోః. చశబ్దోఽవధారణే. విభుత్వపక్షేఉత్క్రమస్యకథంచిత్సమ్భవేపిఉత్తరయోః - గమనాగమనయోస్స్వాత్మనా- స్వరూపేణైవసమ్పాద్యత్వాద్విభుత్వేతదసంభవః. కించ- భూతకరణగ్రామసమ్పరిష్వక్తస్యైవ * ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదా

నోహృదయమేవాన్యవత్క్రామతీతి క్రమాదాయపునరేతిస్థానమితిశరీరఏవ స్వాత్మనైవగత్యాగతిశ్రవణాత్ విభుత్వేచతయోరసమ్భవాన్నవిభురాత్మా. *నాణురతచ్ఛ్రుతేరితిచేన్నేతరాధికారాత్. *యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితిజీవం ప్రస్తుత్య *సవాఏషమహానజఆత్మేతిమహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతిచేన్న- *యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధఆత్మేతిజీవేతరం- పరమాత్మానమధికృత్యతస్యైవతత్రమహత్త్వప్రతిపాదనాత్. *స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ. *ఏషోఽణురాత్మాచేతసావేదితవ్యఇతిఅణుత్వలక్షణస్యస్వస్యవాచకశబ్దశ్రవణాత్. *వాలాగ్రశతభాగస్యశతధాకల్పితస్యచ। భాగోజీవస్సవిజ్ఞేయ ఇతిఆణుసదృశంవస్తూద్ధృత్యతన్మానత్వస్యజీవేఆమననాచ్చాణురేవ. నన్వణుత్వేసత్యేకదేశస్థస్యకథంసకలదేహవ్యాపివేదనోపలమ్భఇత్యత్రమతాన్తరేణపరిహారమాహ - *అవిరోధశ్చన్దనవత్. యథాహరిచన్దనబిన్దుఃశరీరైకదేశస్థోఽపిసకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదంకరోతి- ఏవంజీవోఽపిభవిష్యతి. *అవస్థితివైశేష్యాదితిచేన్నాభ్యుపగమాద్ధృదిహి. హరిచన్దనబిన్ద్వాదేర్హృదయాదిరూపదేశవిశేషావస్థితివిశేషాదస్తుతథాభావః- ఆత్మనోనదేశవిశేషావస్థితిరస్తీతికథంతథాత్వమితిచేన్న- *హృదిహ్యేయమాత్మేతిజీవస్యాపిశరీరప్రదేశవిశేషావస్థిత్యభ్యుపగమాత్. అథస్వమతేనపరిహారమాహ- *గుణాద్వాలోకవత్. వాశబ్దోమతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. లోకేయథాఏకదేశస్థానామపిమణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రభావ్యాపినీ - ఏవమేకదేశస్థితస్యాపిజీవస్యప్రభాస్థానీయధర్మభూతజ్ఞానవ్యాప్త్యాసర్వాఙ్గీణసుఖదుఃఖాద్యనుభవసంభవాన్నానుపపత్తిః. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తంజ్ఞానంనాస్తీత్యత్రాహ- *వ్యతిరేకోగన్ధవత్తథాచదర్శయతి. యథాగన్ధస్యపృథివీవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః - తథాఅహంజానామీతిజ్ఞానస్యాత్మవ్యతిరేకః ప్రత్యక్షసిద్ధః. *జానాత్యేవాయంపురుషఇతిశ్రుతిశ్చతథాదర్శయతి. *పృథగుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనోఃపృథక్కృత్య *నహివిజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతఇతితత్తద్వాచకశబ్దైరేవపృథగుపదేశదర్శనాదాత్మధర్మభూతంజ్ఞానమస్త్యేవ. ననుజ్ఞానస్యాత్మాపేక్షయాపృథక్త్వే *యోవిజ్ఞానేతిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతీనాంకాగతిరిత్యత్రాహ- *తద్గుణసారత్వాత్తుతద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. తుశబ్దశ్చోద్యంవ్యావర్తయతి. జీవేవిజ్ఞానగుణస్యైవసారభూతగుణత్వాత్ విజ్ఞానమితిజీవోవ్యపదిశ్యతే- యథాప్రాజ్ఞస్య- పరమాత్మనః ఆనన్దగుణసారత్వాత్ *యదేషఆకాశఆనన్దోనస్యాదిత్యానన్దశబ్దేనవ్యపదేశః. *యావదాత్మభావిత్వాచ్చనదోషస్తద్దర్శనాత్. యథాగోత్వాదీనాం యావద్ద్రవ్యభావిత్వాద్గోత్వవాచిభిర్గవాదిశబ్దైర్వ్యక్తినిర్దేశోదృశ్యతే - ఏవమేవజ్ఞానరూపధర్మస్యయావదాత్మభావిత్వాత్తద్వాచిశబ్దేనధర్మిణోవ్యపదేశోనదోషాయేత్యర్థః. అత్రచకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపిస్వప్రకాశత్వేనజ్ఞానమితివ్యపదేశోనదోషాయేతిసముచ్చినోతి. ననుసుషుప్త్యాదిషుజ్ఞానాభావాన్నజ్ఞానస్యయావదాత్మభావిధర్మత్వం- తత్రాహ- *పుంస్త్వాదివత్త్వస్యసతోఽభివ్యక్తియోగాత్. యథాసర్వదావిద్యమానస్యపుంస్త్వస్యశుక్లధాతోఃయౌవనేఅభివ్యక్తిః - ఏవంసర్వదావిద్యమానస్యాపి జ్ఞానస్యేన్ద్రియసమ్ప్రయోగదశాయామభివ్యక్తిః. అతశ్చజ్ఞానస్వరూపోఽణురాత్మాజ్ఞాతాచ. ననుజ్ఞానరూపఏవాత్మావిభురస్తు- తత్రాహ- *నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమోవాన్యథా. కింసర్వగతఆత్మాఉపలబ్ధేరేవవా- అనుపలబ్ధేరేవవాహేతుః- ఉతోభయత్ర. ఆద్యపక్షద్వయేఉపలబ్ధిరేవవాఅనుపలబ్ధిరేవవేత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. తృతీయపక్షేసర్వదాఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీస్యాతాం- తతశ్చోపలమ్భానుపలమ్భపర్యాయేణదృశ్యమానౌనోపపద్యేయాతాం. అణోర్జ్ఞానస్వరూపస్యైవాత్మనఃఇన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదికారణమహిమ్నాకాదాచిత్కధర్మభూతజ్ఞానాభివ్యక్తిరితిసిద్ధాన్తపక్షేతునానుపపత్తిరితిస్థితం. తథాతత్రైవపాదే *కర్తాశాస్త్రార్థవత్త్వాదితి ప్రతిపాదితంజీవానాంకర్తృత్వంనపరమాత్మాయత్తం- తథాత్వేహిప్రవృత్తినివృత్త్యోస్సాలభఞ్జికావదస్వతన్త్రంజీవంనియోజయతోవిధినిషేధశాస్త్రయోరానర్థక్యంస్యాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- *పరాత్తుతచ్ఛ్రుతేః. తుశబ్దఃపక్షంవ్యావర్తయతి. తచ్చకర్తృత్వంపరాత్- పరమాత్మాయత్తమిత్యర్థః. *యఆత్మానమన్తరోయమయతీతితత్కర్తృత్వస్యపరాయత్తత్వశ్రవణాత్. నన్వేవంవిధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం- తత్రాహ- *కృతప్రయత్నాపేక్షస్తువిహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. పరమాత్మాజీవకృతంపూర్వప్రయత్నమపేక్ష్యతదనుమతిదానేనప్రవర్తయతి-ఏవంసతివిధిప్రతిషేధావైయర్థ్యానుగ్రాహకత్వాదికంసిధ్యతి. సభగవాన్ పురుషోత్తమఃఅవాప్తసమస్తకామస్సర్వజ్ఞఃసర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పస్స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తఃఏతానికర్మాణిసమీచీనాని - ఏతాన్యసమీచీనానీతికర్మద్వైవిధ్యంసర్వంవిధాయతదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికంతన్నియమనశక్తించసర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంసామాన్యేనప్రదిశ్యస్వశాసనావబోధిశాస్త్రంచప్రదర్శ్యాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచనియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. తేచక్షేత్రజ్ఞాఃతదాహితశక్తయఃతత్ప్రదిష్టకరణకళేబరాదికాఃతదాధారాఃస్వయమేవస్వేచ్ఛానుగుణ్యేనపుణ్యాపుణ్యరూపేకర్మణీఉపాదదతే. తతశ్చపుణ్యరూపకర్మకారిణంస్వశాసనానువర్తినంజ్ఞాత్వాధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయతే- శాసనాతివర్తినంచతద్విపర్యయేణయోజయతి. అతస్స్వాతన్త్ర్యదయాలుత్వాదివైకల్యచోద్యస్యనావకాశః. దయాహినామస్వార్థనిరపేక్షాపరదుఃఖాసహిష్ణుతా. సాచస్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపివర్తమానానగుణాయావకల్పతే- ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహఏవతత్రగుణః- అన్యథాశత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధాసఙ్గీకారేణనిరతిశయసుఖసంవృద్ధయేస్వయమేవప్రయతతే.యథోక్తం *తేషాంసతతయుక్తానాంభజతాంప్రీతిపూర్వకం।దదామిబుద్ధియోగంతంయేనమాముపయాన్తితేఇతి. ననుకూపేపతన్తంబాలకందృష్ట్వాఉపేక్షమాణస్యానుమతింకృతవతోవాపుంసోనైర్ఘృణ్యాదిప్రసక్తివత్స్వహితకర్మప్రవృత్తపురుషవిషయేఉపేక్షకత్వేవాఅనుమన్తృత్వేవాప్రయోజకత్వేవాసర్వేశ్వరస్యతస్యనిర్దయత్వాదికమవశ్యమ్భావీతిచేన్న- శాస్త్రప్రవర్తనముఖేనసామాన్యేనాహితప్రవృత్తినివారణస్యకృతత్వాత్నోపేక్షణం. తత్తత్ప్రవృత్తికాలేతువిశేషతోనివారకత్వాభావలక్షణముపేక్షకత్వంతు స్వతన్త్రస్యనపర్యనుయోజ్యం. ఏతాదృశస్వాతన్త్ర్యమేవదోషఇతిచేత్. తత్రకింప్రమాణం. నప్రత్యక్షం- తస్యేశ్వరవిషయేఅప్రమాణత్వాత్. నాప్యనుమానం. తత్రహికిమీశ్వరాఖ్యంధర్మిణంశాస్త్రైకసమధిగమ్యమభ్యుపేత్యతత్స్వాతన్త్ర్యస్యదోషత్వమనుమీయతే- ఉతానభ్యుపగమ్య. అనభ్యుప

ఉ.— † అథహ వాచక్నవ్యువాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిమం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి తౌ చేన్మే వక్ష్యతి న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి పృచ్ఛ గార్గీతి॥ ౧

¶ సా హోవాచాహం వై త్వా యాజ్ఞవల్క్య యథా కాశ్యో వా వైదేహో వోగ్రపుత్ర ఉజ్జ్యం

గసు హేతోరాశ్రయాసిద్ధిః. అభ్యుపగమేఽపి గ్రాహకేణ శాస్త్రేణ తస్య గుణత్వేన ప్రతిపన్నత్వాత్ కాలాత్యయాపదిష్టత్వం. చికీర్షాపూర్వకకృతిమత్త్వేన సాఙ్ఖ్యాభఙ్గికాని లక్షణతయా జీవస్య కర్తృత్వాత్ న శాస్త్రానర్థక్యం- ప్రవర్తకజ్ఞానచికీర్షోత్పాదకత్వేన సాఫల్యాత్. కాలాదివత్సాధారణకృతిహేతోరీశ్వరస్య న వైషమ్యాదిప్రసక్తిశ్చ. ఉక్తం చ భగవతా పరాశరేణ * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణీతి. నిమిత్తమాత్రం - సాధారణమాత్రమిత్యర్థః. గీతం చ భగవతాపి * తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమితి. సాధారణం కర్తారం విద్ధి, అసాధారణకర్తారం న విద్ధీతి హి తస్యార్థః. ఉక్తం చ వ్యాససార్యైః * వైయర్థ్యం యావతా స స్యాద్విధానప్రతిషేధయోః। నియన్తృత్వశ్రుతేస్తావానసఙ్కోచో నత్వతః పర ఇతి. నన్వేవం సాధారణకారణత్వాదిభిరేవ సర్వకార్యోత్పత్తిసమ్భవే ఈశ్వరస్య ప్రయోజకత్వానుమన్తృత్వాదికం కుతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్. కల్పనాయామేవేదృశచోద్యావకాశః- * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతీత్యాది ప్రమాణప్రతిపన్నార్థే ఈదృశచోద్యానవకాశాదితి స్థితం. తథా ప్రాణపాదే జీవస్య యత్స్వభోగసాధనశరీరాద్యధిష్ఠాతృత్వం - న తత్పరమాత్మాయత్తమితి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే- * జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతా శబ్దాత్. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనాం - అగ్న్యాదిదేవతానాం యత్ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం- జీవేనాగ్న్యాదిదేవతాభిశ్చ క్రియమాణం ప్రాణకర్తృకాధిష్ఠానం యత్. తత్ తదామననాత్ - తస్య - పరమాత్మన ఆమననాత్ - సఙ్కల్పాదేవ భవతి- * యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిశ్శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిశబ్దాత్, * తస్య చ నిత్యత్వాత్. సర్వేషాం పరమాత్మనాఽధిష్ఠితత్వస్య యావత్స్వరూపభావిత్వాచ్చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః……………………………… ౨౭

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథ పరమశనాయాదివినిర్ముక్తం నిరుపాధికం సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మ వక్తవ్యమిత్యత ఆరమ్భః (అథహ వాచక్నవ్యువాచ) పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యేన నిషిద్ధా మూర్ధపాతభయాదుపరతా సతీ పునః ప్రష్టుం బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రార్థయతే. హే బ్రాహ్మణాః భగవన్తః- పూజావన్తః శృణుత మమ వచః. హన్తాహమిమం- యాజ్ఞవల్క్యం పునర్ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామి- యద్యనుమతిర్భవతామస్తి. తౌ- ప్రశ్నౌ చేత్ - యది వక్ష్యతి- కథయిష్యతి మే కథంచిత్. న వై జాతు- కదాచిద్యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవదనం ప్రతి జేతా. న వై కశ్చిద్భవేదితి. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా అనుజ్ఞాం ప్రదదుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్ బ్రాహ్మణే సూత్రాన్తర్యామిణౌ ప్రశ్నప్రత్యుక్తిభ్యాం నిర్ధారితౌ. సమ్ప్రత్యుత్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) సోపాధికవస్తునిర్ధారణానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నను యస్మాద్భయాద్గార్గీ పూర్వముపరతా- తస్యాస్తదవస్థత్వాత్కథం పునః సా ప్రష్టుం ప్రవర్తతే. తత్రాహ (పూర్వమితి). హన్తేత్యస్యార్థమాహ (యదీతి). న వై జాత్వితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (కదాచిదిత్యాదినా). ఆశ్చర్యం దర్శయితుం కశ్చిదితి పునరుక్తిః. ౧

రం.— (అథహ వాచక్నవ్యువాచేత్యాది) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధే బ్రహ్మవిద్యుద్దాలకే యాజ్ఞవల్క్యేన పరాజితే సర్వేషాం బ్రాహ్మణానామేవమేవ పరాజయో భవిష్యతీతి మన్యమానా గార్గీ * మాతిప్రాక్షీర్మా తే మూర్ధా వ్యపప్తదితి యాజ్ఞవల్క్యస్య సక్రోధోక్త్యా భీత్యా పూర్వముపరతాపి బ్రాహ్మణానుజ్ఞాం ప్రాప్య పునః ప్రష్టుకామా అనుజ్ఞాదానాయ బ్రాహ్మణానువాచేత్యర్థః. (బ్రాహ్మణా భగవన్తో హన్తాహమిత్యాది) హన్త- హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. ఇమం - యాజ్ఞవల్క్యం అహం ప్రశ్నద్వయం ప్రక్ష్యామి. తస్య చేదుత్తరం మే ప్రశ్నద్వయస్య యాజ్ఞవల్క్యో వక్ష్యతి- తదేమం- యాజ్ఞవల్క్యం యుష్మాకం మధ్యే బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా కోఽపి జాతు నాస్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోద్యం- * వదస్సుపి క్యప్చేతి క్యప్. (తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి) మే- మమ తౌ ప్రశ్నావయం యాజ్ఞవల్క్యో న ప్రతివక్ష్యతి యది - తర్హ్యముం * మాతే మూర్ధా వ్యపప్తదిత్యన్యాయేన బ్రహ్మవాదినీమివ పూర్వం శప్తవతోఽస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య బ్రహ్మిష్ఠస్య మూర్ధా విపతిష్యతి బ్రహ్మిష్ఠపణగ్రహణాదిత్యస్మిన్నర్థే బ్రాహ్మణా అనుగృహ్ణన్త్విత్యర్థః. ఏవముక్తా బ్రాహ్మణా ఆదృత్యానుమతిమాహుః (పృచ్ఛ గార్గీతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— లబ్ధానుజ్ఞా హ యాజ్ఞవల్క్యం (సా హోవాచ) - అహం వై త్వా - త్వాం ద్వౌ ప్రశ్నౌ ప్రక్ష్యామీత్యనుషజ్యతే. కౌ తావితి జిజ్ఞాసాయాం తయోర్దురుత్తరత్వం ద్యోతయితుం దృష్టాన్తపూర్వకం తావాహ- హే యాజ్ఞవల్క్య యథా లోకే కాశ్యః - కాశీషు భవః కాశ్యః. ప్రసిద్ధం శౌర్యం కాశ్యే. వైదేహో వా- విదేహానాం వా రాజా ఉగ్రపుత్రః- శూరాన్వయ ఇత్యర్థః. ఉజ్జ్యం- అవతారితజ్యాకం ధనుః పునరధిజ్యం - ఆరోపిత

---

† బ్రహ్మోద్యం జేతేతి తౌ చేన్మే న వివక్ష్యతి మూర్ధాస్య విపతిష్యతీతి పృచ్ఛ గార్గీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అహం వై యాజ్ఞవల్క్యేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ధనురధిజ్యంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌసపత్నాతివ్యాధినౌహస్తేకృత్వోపోత్తిష్ఠేదేవమేవాహంత్వాంద్వాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాముపోదస్థాంతౌమేబ్రూహీతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౨

ఉ.— సాహోవాచయదూర్ధ్వంయాజ్ఞవల్క్యదివోయదవాక్పృథివ్యాయదన్తరాద్యావాపృథివీఇమేయద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతేకస్మిꣳస్తదోతంచప్రోతంచేతి॥ ౩

సహోవాచయదూర్ధ్వంగార్గిదివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరాద్యావాపృథివీఇమేయద్భూతంచభవచ్చభవిష్యచ్చేత్యాచక్షతఆకాశేతదోతంచప్రోతంచేతి॥ ౪

§ సాహోవాచనమస్తేఽస్తుయాజ్ఞవల్క్యయోమఏతంవ్యవచోఽపరస్మైధారయస్వేతిపృచ్ఛగార్గీతి॥ ౫

జ్యాకంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌ- బాణశబ్దేన - శరాగ్రయోవంశఖణ్డఃసన్ధీయతే. తేనవినాపిశరోభవతీత్యతౌవిశినష్టి బాణవన్తావితి. తౌద్వౌబాణవన్తౌశరౌ. తయోరేవవిశేషణం- సపత్నాతివ్యాధినౌ- శత్రోఃపీడాకరావతిశయేన. హస్తేకృత్వోపోత్తిష్ఠేత్ - సమీపతఆత్మానందర్శయేత్. ఏవమేవాహంత్వాం-శరస్థానీయాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాం ద్వాభ్యాముపోదస్థాం - ఉత్థితవత్యస్మిత్వత్సమీపే. తౌమేబ్రూహి బ్రహ్మవిచ్చేత్. ఆహేతరః (పృచ్ఛగార్గీతి) ౨

ఆ.— సన్ధీయతే-సఉచ్యతఇతిశేషః. ప్రశ్నయోరవశ్యప్రత్యుత్తరణీయత్వేబ్రహ్మిష్ఠత్వాఙ్గీకారోహేతురిత్యాహ (బ్రహ్మవిచ్చేదితి) ౨

రం.— (సాహోవాచేత్యాది) తదేవయాజ్ఞవల్క్యం ప్రతిబ్రాహ్మణానుమతయావాచక్నవ్యోక్తమాహ (అహంవైయాజ్ఞవల్క్యయథాకాశ్యోవేత్యాది) హేయాజ్ఞవల్క్య. అహంవై- ప్రసిద్ధంయథాతథాకాశీదేశభవఃవిదేహదేశభవోవాఉగ్రపుత్రః - శూరవంశ్యఃయథాఉజ్జ్యం- ఉత్సృష్టజ్యంధనుఃపునరపిసజ్యంకృత్వాద్వౌబాణవన్తౌ- బాణశబ్దేనశరాగ్రయోవంశఖణ్డః- సోఽభిధీయతే. తద్వన్తౌ, సపత్నాతివ్యాధినౌ- సపత్నాత్యన్తవ్యధనశీలౌ, చశరౌహస్తేగృహీత్వాఉపోత్తిష్ఠేత్- సపత్నసమీపంగచ్ఛతి. ఏవమేవాహంద్వాభ్యాంప్రశ్నాభ్యాంత్వాముపస్థితాస్మి. ఉపోదస్థాం- స్థాధాతోర్లుఙ్. *గాతిస్థాఘుపాభూభ్యఇతిసిచోలుక్. తౌమేప్రశ్నౌబ్రూహీత్యర్థః. ఏవముక్తఆహయాజ్ఞవల్క్యః (పృచ్ఛగార్గీతి) స్పష్టోర్థః. ౨

శం.— సాహోవాచ. యదూర్ధ్వం- ఉపరిదివః- అణ్డకపాలాత్. యచ్చావాక్- అధఃపృథివ్యాః- అధోఽణ్డకపాలాత్. యచ్చాన్తరా- మధ్యేద్యావాపృథివీ- ద్యావాపృథివ్యోః- అణ్డకపాలయోః. ఇమేచద్యావాపృథివీ. యద్భూతం- యచ్చాతీతం. భవచ్చ - వర్తమానంస్వవ్యాపారస్థం. భవిష్యచ్చ- వర్తమానాదూర్ధ్వకాలభావిలిఙ్గగమ్యం. యత్సర్వమేతదాచక్షతే-కథయన్త్యాగమతః. తత్సర్వంద్వైతజాతంయస్మిన్నేకీభవతీత్యర్థః. తత్సూత్రసంజ్ఞంపూర్వోక్తంకస్మిన్నోతంచప్రోతంచ- పృథివీధాతురివాప్సు. ౩

ఆ.— సూత్రస్యాధారేప్రష్టవ్యేకిమితిసర్వజగదనూద్యతే- తత్రాహ (తత్సర్వమితి) పూర్వోక్తసర్వజగదాత్మకమితియావత్. ౩

రం.— (సాహోవాచేతి) సాగార్గీపప్రచ్ఛ.తదేవాహ (యదూర్ధ్వంయాజ్ఞవల్క్యదివోయదర్వాక్పృథివ్యాఇత్యాది) హేయాజ్ఞవల్క్య.దివఃయదూర్ధ్వం- ద్యులోకాద్యదూర్ధ్వంవస్తుజాతం. యదర్వాక్పృథివ్యాః - పృథివ్యాశ్చాధస్తనంయద్వస్తుజాతం. అనయోర్ద్యావాపృథివ్యోరన్తరాళవర్తియత్. యేచేమేద్యావాపృథివీ. కాలత్రయపరిచ్ఛిన్నంచయద్వస్తుజాతంవ్యవహారవిషయం. ఏతత్సర్వంకుత్రవాదీర్ఘతిర్యక్తన్తుష్విపటః ఓతం ప్రోతంచతద్బ్రూహీతిప్రశ్నార్థః. యదవాక్పృథివ్యాఇతిపాఠేప్యయమేవార్థః. ౩

శం.— సహోవాచ-ఇతరః. హేగార్గి. యత్త్వయోక్తమూర్ధ్వందివఇత్యాది-తత్సర్వంయత్సూత్రమాచక్షతే-తత్సూత్రం. ఆకాశేతదోతంచప్రోతంచ- యదేతద్వ్యాకృతంసూత్రాత్మకంజగదవ్యాకృతాకాశేఽప్స్వివపృథివీధాతుః త్రిష్వపికాలేషువర్తతేఉత్పత్తౌస్థితౌలయేచ. ౪

ఆ.— యథాప్రశ్నమనూద్యప్రత్యుక్తిమాదత్తే (సహోవాచేతి) తాంవ్యాచష్టే (యదేతదితి) యజ్జగద్వ్యాకృతంసూత్రాత్మకం- ఏతదవ్యాకృతాకాశేవర్తతఇతిసమ్బన్ధః. త్రిష్వపికాలేష్వితియదుక్తంతద్వ్యనక్తి (ఉత్పత్తావితి). ౪

రం.— (సహోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యప్రత్యుత్తరమాహవక్ష్యమాణం. (యదూర్ధ్వంగార్గిత్యాది) హేగార్గి. యదూర్ధ్వమిత్యాదిత్వదుక్తంసర్వమాకాశేఓతంచప్రోతంచేత్యర్థః. ఆకాశశబ్దేనచాత్రనవాయుమదమ్బరంగృహ్యతే - తస్యసర్వవికారాశ్రయత్వాభావాత్. కింత్వవ్యాకృతాకాశః. ఏతచ్చ*అక్షరమమ్బరాన్తధృతేరిత్యత్రస్థితం. శిష్టంపూర్వవత్. ౪

శం.— పునస్సాహోవాచ. నమస్తేస్త్విత్యాదిప్రశ్నస్యదుర్వచత్వప్రదర్శనార్థం. యోమే- మమైతం- ప్రశ్నంవ్యవచః - విశేషేణోక్తవానసి. ఏతస్యదుర్వచత్వేకారణం- సూత్రమేవతావదనవగమ్యమితరైర్దుర్వాచ్యం- కిముతతద్యస్మిన్నోతంచప్రోతంచేతి. అతోనమోస్తుతేతుభ్యం. అపరస్మై- ద్వితీయాయప్రశ్నాయధారయస్వ- దృఢీకుర్వాత్మానమిత్యర్థః. పృచ్ఛగార్గీతీతరఆహ. వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౫

§ యోమఏతంవ్యవోచోపరస్మైఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే కస్మిగ్ంస్తదోతం చ ప్రోతం చేతి॥ ౬

§ స హోవాచ యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదవాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షత ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి॥ ౭

స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమముఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన న తదశ్నాతి కశ్చన॥ ౮

ఆ.— వక్ష్యమాణం వాక్యమన్యదిత్యుచ్యతే. ౫

రం.— (సా హోవాచ నమస్త ఇత్యాది) అథ గార్గ్యువాచ. కిమితి. హే యాజ్ఞవల్క్య. యస్త్వం మే ఏతం- ప్రథమం ప్రశ్నం వ్యవోచః- వివిచ్యోక్తవానసి- తస్మై తే నమోఽస్తు. ఇతి తదుక్తముత్తరమఙ్గీకృత్యాహ- అపరస్మై- ద్వితీయప్రశ్నాయ ధారయస్వ- చిత్తం సావధానం కుర్విత్యర్థః. (స హోవాచ పృచ్ఛ గార్గీతి) సః యాజ్ఞవల్క్యః హే గార్గి. పృచ్ఛేత్యనుమోన ఇత్యర్థః. ౫

శం.— సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది ప్రశ్నః ప్రతివచనం చోక్తస్యైవార్థస్యావధారణార్థం పునరుచ్యతే- న కించిదపూర్వమర్థాన్తరముచ్యతే. సర్వం యథోక్తం గార్గ్యా ప్రత్యుచ్చారితమేవ పూర్వోక్తమర్థమవధారితవానాకాశ ఏవేతి యాజ్ఞవల్క్యః. గార్గ్యాహ (కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి) ఆకాశమేవ తావత్కాలత్రయాతీతత్వాద్దుర్వాచ్యం- తతోఽపి కష్టతరమక్షరం- యస్మిన్నాకాశమోతం చ ప్రోతం చ. అతోఽవాచ్యమితి కృత్వా న ప్రతిపద్యతే- సాఽప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం తార్కికసమయే. అథావాచ్యమపి వదతి- తథాపి విప్రతిపత్తిర్నామ నిగ్రహస్థానం- విరుద్ధా ప్రతిపత్తిర్హి సా- యదవాచ్యస్య వదనం. అతో దుర్వచనం ప్రశ్నం మన్యతే గార్గీ. ౬-౭

ఆ.— తదేవ ప్రశ్నప్రతివచనరూపమనువదతి (సా హేతి) పునరుక్తేరకించిత్కరత్వం వ్యావర్తయతి (ఉక్తస్యైవేతి) ప్రతివచనానువాదతాత్పర్యమాహ (గార్గీతి) ప్రశ్నాభిప్రాయం ప్రకటయతి (ఆకాశమేవేతి. ౬-౭

రం.— (సా హోవాచ) సా గార్గీ పప్రచ్ఛ. కిమితి. (యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్యేత్యాది) (ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతీతి) య ఆకాశస్త్వయోక్త ఇతి శేషః. యదూర్ధ్వం దివ ఇత్యాద్యస్మదుక్తసర్వవస్తుజాతం ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి త్వయా య ఆకాశ ఉక్తః- స ఆకాశః కస్మిన్ను ఖల్వోతశ్చ ప్రోతశ్చేతి- సోఽవ్యాకృత ఆకాశః కిమాశ్రిత ఇత్యర్థః. ౬

శం.— తద్దోషద్వయమపి పరిజిహీర్షన్నాహ - స హోవాచ- యాజ్ఞవల్క్యః. ఏతద్వై తత్- యత్పృష్టవత్యసి *కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. కిం తత్. అక్షరం- యన్న క్షీయతే న క్షరతీతి చాక్షరం. తదక్షరం హే గార్గి. బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిదోఽభివదన్తి. బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహమవాచ్యం వక్ష్యామి, న చ విప్రతిపత్స్యే, ఇత్యేవం దోషద్వయం పరిహరతి. ఏవమపాకృతే ప్రశ్నే పునర్గార్గ్యాః ప్రతివచనం ద్రష్టవ్యం- బ్రూహి కిం తదక్షరం- యద్బ్రాహ్మణా అభివదన్తీతి. ఉక్త ఆహ- అస్థూలం తత్ - స్థూలాదన్యత్. ఏవం తర్హ్యణు. అనణు. అస్తు తర్హి హ్రస్వం. అహ్రస్వం. ఏవం తర్హి దీర్ఘం. నాపి దీర్ఘం- అదీర్ఘం. ఏవమేతైశ్చతుర్భిః పరిమాణప్రతిషేధైర్ద్రవ్యధర్మః ప్రతిషిద్ధః. యన్న ద్రవ్యం- తదక్షరమిత్యర్థః. అస్తు తర్హి లోహితో గుణః. తతోఽప్యన్యత్- అలోహితం. ఆగ్నేయో గుణో లోహితః. భవతు తర్హ్యపాం స్నేహనం. న- అస్నేహం. అస్తు తర్హి ఛాయా- సర్వథాప్యనిర్దేశ్యత్వాత్. ఛాయాయా అప్యన్యత్- అచ్ఛాయం. అస్తు తర్హి తమః. అతమః. భవతు వాయుస్తర్హి. అవాయుః. భవతు తర్హ్యాకాశం. అనాకాశం. భవతు తర్హి సఙ్గాత్మకం జతువత్. అసఙ్గం. రసోఽస్తు తర్హి. అరసం. తథా- అగన్ధం. అస్తు తర్హి సచక్షుష్కం. అచక్షుష్కం. నహి చక్షురస్య కరణం విద్యతే- అతోఽచక్షుష్కం- *పశ్యత్యచక్షురితి మన్త్రవర్ణాత్. తథా- అశ్రోత్రం. *స శృణోత్యకర్ణ ఇతి. భవతు తర్హి వాక్. అవాక్. తథా- అమనః. తథా- అతేజస్కం- అవిద్యమానం తేజోఽస్య- తదతేజస్కం. నహి తేజోఽగ్న్యాది ప్రకాశవదస్య విద్యతే. అప్రాణం- ఆధ్యాత్మికో వాయుః ప్రతిషిధ్యతేఽప్రాణమితి. ముఖం తర్హి ద్వారం. తదముఖం. అమాత్రం- మీయతే యేన తన్మాత్రం. అమాత్రం- మాత్రారూపం తన్న భవతి, న తేన కించిన్మీయతే. అస్తు తర్హి ఛిద్రవత్- అన్తరవత్. అనన్తరం- నాస్యాన్తరమస్తి. సమ్భవేత్తర్హి బహిస్తస్య. అబాహ్యం. అస్తు తర్హి భక్షయితృ తత్. న తదశ్నాతి కించన. భవేత్తర్హి భక్ష్యం కస్యచిత్. న తదశ్నాతి కశ్చన. సర్వవిశేషణరహితమిత్యర్థః. ఏకమేవాద్వితీయం హి తత్- కేన కిం విశిష్యతే. ౮

షష్ఠఖణ్డో రఙ్గరామానుజీయపాఠేన దృశ్యతే,

§ సా హోవాచ యదూర్ధ్వం యాజ్ఞవల్క్య దివో యదవాక్పృథివ్యా ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠతః॥ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవః సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్త్యేతస్య వా అక్ష[illegible] ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోऽన్యా నద్యః స్యన్దన్తే శ్వేతేభ్యః పర్వతేభ్యః ప్రతీచ్యోऽన్యా యాం యాం చ దిశమన్వేతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోऽన్వాయత్తాః॥ ౯

ఆ.— అప్రతిపత్తిర్విప్రతిపత్తిశ్చేతి దోషద్వయం సామాన్యేనోక్తం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి). అస్థూలాదివాక్యస్య తాత్పర్యం వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా) * యదగ్నే రోహితం రూపమిత్యాది శ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (అగ్నేర్వేతి). అవాయువిశేషణేన ప్రాణవిశేషణస్య పునరుక్తిమాశఙ్క్యాహ (ఆధ్యాత్మికమితి) అమాత్రమితి మానమేయాన్వయో నిరాక్రియతే. తస్యేత్యాద్యుక్తిః. సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (సర్వేతి) తదుపపాదయతి (ఏకమితి) ౮

రం.— (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ. కిమిత్యత్రాహ (ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యాదినా). హే గార్గి, తదేతత్ వై - సర్వాసూపనిషత్సు * యస్యాక్షరం శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిషు ప్రసిద్ధమక్షరం - అశ్నుతే - వ్యాప్నోతీతి వా న క్షరతీతి వా అక్షరం - బ్రహ్మ అవ్యాకృతాకాశస్యాప్యాధారతయా బ్రాహ్మణాః - బ్రహ్మవిద అభివదన్తి. అత్ర బ్రాహ్మణాభివదనకథనేన నాహం కిఞ్చిద్విప్రతిపన్నం వచ్మీతి హృదయం. తదేవ బ్రహ్మ నిశినష్టి - అస్థూలం - స్థూలభిన్నం. తర్హి కిమణ్విత్యత్రాహ (అనణ్వితి) తర్హి కిం హ్రస్వమిత్యత ఆహ (అహ్రస్వమితి) కిం తర్హి దీర్ఘమిత్యత్రాహ (అదీర్ఘమితి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అమాత్రం - మాత్రాః - ఇన్ద్రియాణి. యద్వా - మాత్రా - పరిచ్ఛేదః. తద్రహితమిత్యర్థః. అనన్తరమబాహ్యం - స్వవ్యాప్తదేశశూన్యమిత్యర్థః. (న తదశ్నాతి కిఞ్చన) తత్ - అక్షరం కర్తృ కిఞ్చిదపి నాశ్నాతి - అవాప్తకామతయా భక్ష్యనిరపేక్షమిత్యర్థః. తత్స్వయం న కస్యాపి భక్ష్యమిత్యాహ (న తదశ్నాతి కశ్చనేతి) తత్ - బ్రహ్మ కర్మ. శిష్టం స్పష్టం. ౮

శం.— అనేకవిశేషణప్రతిషేధప్రయాసాదస్తిత్వం తావదక్షరస్యోపగమితం శ్రుత్యా - తథాపి లోకబుద్ధిమపేక్ష్యాశఙ్క్యతే యతః - అతోఽస్తిత్వాయానుమానం ప్రమాణముపన్యస్యతి (ఏతస్య వా అక్షరస్య) యదేతదధిగతమక్షరం సర్వాన్తరం సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మాऽశనాయాదిధర్మాతీతః,- ఏతస్య వై అక్షరస్య ప్రశాసనే- యథా రాజ్ఞః ప్రశాసనే రాజ్యమస్ఫుటితం నియతం వర్తతే - ఏవమేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే హే గార్గి, సూర్యాచన్ద్రమసౌ- సూర్యశ్చ చన్ద్రమాశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావహోరాత్రయోర్లోకప్రదీపౌ తాదర్థ్యేన ప్రశాసిత్రా తాభ్యాం నిర్వర్త్యమానలోకప్రయోజనవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ విధృతౌ చ స్యాతాం- సాధారణసర్వప్రాణిప్రకాశోపకారకత్వాత్- లౌకికప్రదీపవత్. తస్మాదస్తి తత్ - యేన విధృతావీశ్వరౌ స్వతన్త్రౌ సన్తౌ నిర్మితౌ తిష్ఠతః, నియతదేశకాలనిమిత్తోదయాస్తమయవృద్ధిక్షయాభ్యాం వర్తేతే,. తదస్త్యేవమేతయోః ప్రశాసిత్రక్షరం ప్రదీపకర్తృవిధారయితృవత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ- ద్యౌశ్చ పృథివీ చ సావయవత్వాత్స్ఫుటనస్వభావే, అపి సత్యౌ గురుత్వాత్పతనస్వభావే, సంయుక్తత్వాద్వియోగస్వభావే, చేతనావదభిమానిదేవతాధిష్ఠితత్వాత్స్వతన్త్రే, అప్యేతస్యాక్షరస్య ప్రశాసనే వర్తేతే- విధృతే తిష్ఠతః. ఏతద్ధ్యక్షరం సర్వవ్యవస్థాసేతుః సర్వమర్యాదావిధరణం- అతో నాస్యాక్షరస్య ప్రశాసనం ద్యావాపృథివ్యావతిక్రామతః. తస్మాత్సిద్ధమస్యాస్తిత్వమక్షరస్య- అవ్యభిచారి హి తల్లిఙ్గం- యద్ద్యావాపృథివ్యౌ నియతే వర్తేతే. చేతనావన్తం ప్రశాసితారమసంసారిణమన్తరేణ నైతద్యుక్తం- * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢేతి మన్త్రవర్ణాత్. ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యేతే కాలావయవాః సర్వస్యాతీతానాగతవర్తమానస్య జనయితారః కలయితారః - యథా లోకే ప్రభుణా నియతో గణకః సర్వమాయం వ్యయం చాప్రమత్తో గణయతి - తథా ప్రభుస్థానీయః సోం కాలావయవానాం నియన్తా. తథా- ప్రాచ్యః- ప్రాగఞ్చనాః- పూర్వదిగ్గమనా నద్యః స్యన్దన్తే- స్రవన్తి శ్వేతేభ్యః - హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యః- గిరిభ్యః- గఙ్గాద్యా నద్యస్తాశ్చ యథాప్రవర్తితా ఏవ నియతాః ప్రవర్తన్తే- నాన్యథాపి ప్రవర్తితుముత్సహన్తే - అతస్తదేతల్లిఙ్గం ప్రశాస్తుః. ప్రతీచ్యోऽన్యాః- ప్రతీచీం దిశమఞ్చన్తి సిన్ధ్వాద్యా నద్యః. అన్యాశ్చ యాం యాం దిశమనుప్రవృత్తాః- తాం తాం న వ్యభిచరన్తి- తచ్చ లిఙ్గం. కిఞ్చ- దదతః - హిరణ్యాదీన్ ప్రయచ్ఛతః స్వాత్మపీడాం కుర్వతోఽపి ప్రమాణజ్ఞా అపి మనుష్యాః ప్రశంసన్తి. తత్ర యచ్చ దీయతే, యే చ దదతి, యే చ ప్రతిగృహ్ణన్తి, తేషామిహైవ సమాగమో విలయశ్చానన్తరో దృశ్యతే- అదృష్టస్తు పరః సమాగమః. తథాపి మనుష్యా దదతాం దానఫలేన సంయోగం పశ్యన్తః ప్రమాణజ్ఞతయా ప్రశంసన్తి- తచ్చ కర్మఫలేన సంయోజయితరి కర్తుః కర్మఫలవిభాగజ్ఞే ప్రశాస్తర్యసతి న స్యాత్- దానక్రియాయాః ప్రత్యక్షవినాశిత్వాత్. తస్మాదస్తి దాతౄణాం ఫలేన సంయోజయితా. అపూర్వమితి చేన్న- తత్సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తేః. ప్రశాస్తురపీతి చేన్న- ఆగమతాత్పర్యస్య సిద్ధత్వాత్. అవోచామ హ్యాగమస్య వస్తుపరత్వం. కిఞ్చాన్యత్ -అపూర్వకల్పనాయాం చార్థాపత్తేః క్షయః- అన్యథైవోపపత్తేః. సేవాఫలస్య సేవ్యాత్ప్రాప్తిదర్శనాత్, సేవాయాశ్చ క్రియాత్వాత్, తత్సామాన్యాచ్చ యాగదానహోమాదీనాం, సేవ్యాదీశ్వరాదేః ఫలప్రాప్తిరుపపద్యతే. దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యమపరిత్యజ్యైవ ఫలప్రాప్తికల్పనోపపత్తౌ దృష్టక్రియాధర్మసామర్థ్యపరిత్యాగో న న్యాయ్యః. కల్పనాధిక్యాచ్చ. ఈశ్వరః కల్ప్యః- అపూర్వం వా. తత్ర

క్రియాయాశ్చ స్వభావికః సేవ్యాత్ఫలప్రాప్తిర్దృష్టా- నత్వపూర్వాత్. నచాపూర్వం దృష్టం. తత్రాపూర్వమదృష్టం కల్పయితవ్యం, తస్యచ ఫలదాతృత్వే సామర్థ్యం,- సామర్థ్యే చ సతి దానం చాభ్యధికమితి, ఇహత్వీశ్వరస్య సేవ్యస్య సద్భావమాత్రం కల్ప్యం- నతు ఫలదానసామర్థ్యం దాతృత్వం చ. సేవ్యాత్ఫలప్రాప్తిదర్శనాత్. అనుమానం చాస్మిన్ ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇత్యాది. తథా చ యజమానం దేవాః ఈశ్వరాస్సన్తో జీవనార్థాఽనుగతాశ్చ పురోడాశాద్యుపజీవనప్రయోజనేన- అన్యథాపి జీవితుముత్సహన్తః కృపణాం దీనాం వృత్తిమాస్థితాః. తచ్చ ప్రశాస్తుః ప్రశాసనాత్స్యాత్. తథా పితరో పి దర్వీం- దర్వీహోమం ముముక్షాయత్తాః- అనుగతా ఇత్యర్థః. సమానం సర్వమన్యత్. ౯

ఆ.—— అథ యద్గార్గి క్షయినీత్యా శ్రుత్యైవాక్షరాస్తిత్వజ్ఞాపితేవ క్తవ్యాభావాత్కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేతి- తత్రాహ (అనేకేతి) .యనన్ని- విప్రతిపత్తిరేషణమేవేతి లోకికీ బుద్ధిః. అనిజ్ఞాతే- నైతదుపరన్నీశ్వరపరిమితిః. ల నర్వ్యాని జగత్కారణే నరస్మిన్ననుమానసిద్ధావపేక్షితం నిరూపణపరం సేవ్యమితి - జగత్కారణత్వస్యాక్షరే యుక్తియుక్తత్వాత్, ద్వారాక్షరద్వారా బ్రహ్మజిజ్ఞాసారూపం తదుపన్యస్తైః. అతో ప్యనుమానమనుమానం ప్రకృతో పయుక్తమితిదావః. అనుమానశ్రుత్యైక్యోపాధిర్వ్యాకరోతి (యదేతదితి) ప్రశాసనే- సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ స్యాతాం నిరుపపన్నః. ఉదాహరణమస్య స్పష్టమనస్కారయతి (యథేతి) అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. జగద్వ్యవస్థా ప్రశాసితృపూర్వికా- వ్యవస్థాత్వాత్-రాజ్యవ్యవస్థావదిత్యర్థః. సూర్యాచన్ద్రమసావిత్యాదౌ విపక్షేతమనుమానమాహ (సూర్యశ్చేత్యాదినా) తావత్త్వేన- లోకప్రకాశార్థత్వేన. ప్రశాసితృనితానివిసన్నన్నః. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానవత్త్వమాచష్టే (తస్మిన్సర్వమితి) సూర్యాచన్ద్రమసౌ చేచ్ఛజ్ఞానావ్యాం. విమతౌ విశిష్టవిజ్ఞానవతా నిర్మితౌ- ప్రకాశకత్వాత్- ప్రదీపవదిత్యర్థః. విమతౌ నియన్తృపూర్వకౌ- విశిష్టచేష్టావత్త్వాత్- భృత్యాదివదిత్యపి ప్రత్యాహ (విధృతావితి) ప్రకాశోపకారకత్వం- తజ్జనకత్వం. నిర్మాతుర్విశిష్టవిజ్ఞానవత్త్వసాధనార్థం విశేషణం. సాధారణస్య త్వవతాం ప్రాణినాం యః ప్రకాశః- అన్యజనకత్వాదివైయర్థ్యాత్. ప్రకాశకత్వవిశేషణం ప్రాసాదాదివిశిష్టదేశనివిష్టత్వసిద్ధ్యర్థం. అనుమానఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశిష్టచేష్టావత్త్వాదిత్యుపదిష్టం హేతుం స్పష్టయతి (నియతేతి) నియతౌ దేశకాలౌ. నియతం చ నిమిత్తం- ప్రాణ్యదృష్టం. తద్వశాత్సూర్యాచన్ద్రమసావుద్యన్తావస్తమయన్తౌ చ కర్మనిమిత్తౌ ప్రతిపన్నావస్తమయోదయాభ్యాం వృద్ధిక్షయాభ్యాం చ వర్తేతే. ఉదయశ్చాస్తమయశ్చోదయాస్తమయం. వృద్ధిశ్చ క్షయశ్చ వృద్ధిక్షయమితి ద్వన్ద్వైకవద్భావాత్త్వేకవచనం. ఏవం- కర్తృత్వేన విధారయితృత్వేన చేత్యర్థః. విమతే ప్రయత్నవతా విధృతే- సావయవత్వే సత్యస్ఫుటితత్వాత్, గురుత్వే సత్యపతితత్వాత్, స్వయం సంయుక్తత్వాత్, చేతనావత్త్వే స్వతన్త్రత్వాత్, హస్తన్యస్తపాషాణాదివదితి ద్వితీయపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (సావయవత్వాదిత్యాదినా) నిమిత్తేతస్య ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యౌ వర్తేతే- తత్రాహ (విశేషితి) పృథివ్యాదివ్యవస్థా నియన్తారం వినా సుపపన్నా తత్కల్పికేత్యర్థః. తథాపి నిమిత్తేనేదం ద్యావాపృథివ్యావితి- తత్రాహ (సర్వమర్యాదేతి) * ఏష సేతుర్విధరణ ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్య ఫలితమాహ (అతోనాస్తీతి) ద్వితీయపర్యాయార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దోపాత్తమర్థం స్ఫోరయతి (అవ్యభిచారీతి) .అవ్యభిచారిత్వం ప్రకటయతి (శివనావనిమిత్తం) పృథివ్యాదేర్నియన్తృత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. నియన్తృత్వే సిద్ధా పి కథమీశ్వరసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) ఉగ్రత్వం పృథివ్యాదేః- చేతనావదధిష్ఠాననిదేవతావత్త్వేన స్వాతన్త్ర్యం. * యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢా యేన స్వస్స్తభితం యేన నాకః యో అన్తరిక్షే రజసో విమానః కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ ఇత్యత్ర హిరణ్యగర్భాధిష్ఠాతేశ్వరః పృథివ్యాదేర్నియన్తోచ్యతే - నహి హిరణ్యగర్భమాత్రస్యాస్మిన్ప్రకరణే పూర్వాపరగ్రన్థపర్యాలోచ్యమానం నిరఙ్కుశం సర్వనియన్తృత్వం సమ్భవతీతి భావః. ఏతే కాలానయవా విధృతా తిష్ఠన్తీతి సమ్బన్ధః. తత్రానుమానం వక్తుం హేతుమాహ (సర్వస్యేతి) యః కలయితా- స నియన్తృపూర్వక ఇతి వ్యాప్తిం ఘోషయతి (యథేతి) .దార్ష్టాన్తికం దర్శయన్ననుమానమాహ (తథేతి) .నిమేషాదయో నియన్తృపూర్వకాః - కలయితృత్వాత్- సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థః. కాష్ఠానద్య ఇత్యస్య తాత్పర్యమాహ (గఙ్గాద్యా ఇతి) .అన్యథా ప్రవర్తితుముత్సహమానత్వం- తత్తద్దేవతానాం చేతనత్వేన స్వాతన్త్ర్యం. విమతా నియన్తృపూర్వికా - నియతప్రవృత్తిత్వాత్ - భృత్యాదిప్రవృత్తివదితి చతుర్థపర్యాయార్థః. నియతప్రవృత్తిమత్త్వం తదేవ విభజ్యోచ్యతే. తచ్చేత్యస్యాభిప్రాయోక్తిః. విమతం విశిష్టజ్ఞానవద్దాతృకం- కర్మఫలత్వాత్- సేవాఫలవదిత్యపి ప్రత్యవపఞ్చమపర్యాయముత్థాపయతి (కిం చేతి) దాతా ప్రతిగ్రహీతా దానం దేయం వా ఫలం దాస్యతి- కిమీశ్వరేణేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) దాత్రాదీనామిహైవ ప్రత్యక్షో నాశో దృశ్యతే- తేన తత్ప్రియమనుక్తం వ్యక్తః పురుషార్థో నకశ్చిదస్తీత్యర్థః. అదృష్టం పురుషార్థం ప్రత్యాహ (అదృష్టమస్తీతి) .సమాగమః- ఫలప్రతిలాభః. సఖల్వైహికో న భవతి- కిన్తు పారలౌకికః. తథా చ నాశాదిహైవ నష్టదాత్రాదిప్రయుక్తస్స భవతీత్యర్థః. తర్హి ఫలదాతురభావాత్ * స్వార్థభ్రంశో హి పుమర్థః తేషిన్యాయః తాత్పర్యం ప్రశంసైవ మా భూదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) ఫలసంయోగదృష్టాన్తే హేతుమాహ (ప్రమాణజ్ఞ ఇతి) * హిరణ్యదా అమృతత్వం భజన్త ఇత్యాదిప్రమాణం. తథాపి కథమీశ్వరసిద్ధిః- తత్రాహ (కర్తురితి) .లబ్ధిదాతృప్రశంసనం విశిష్టే నియన్తరి అసత్యనుపపన్నం తత్కల్పకమిత్యర్థః. దానక్రియావశాదేవ తత్ఫలసిద్ధా కృతం నియన్త్రేతి చేత్. నేత్యాహ (దానేతి) కర్మణః క్షణికత్వాత్, ఫలస్య చ కాలాన్తరభావిత్వాత్, న సాధనత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. అనుమానార్థాపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) అపూర్వస్యైవ ఫలదాతృత్వాత్ కృతమీశ్వరేణేతి శఙ్క్యతే (అపూర్వమితి చేదితి) .స్వయమచేతనం చేతనానధిష్ఠితం వాఽపూర్వం ఫలదాతృ న కల్ప్యం- అప్రామాణికత్వాదితి పరిహరతి (నేతి) .ఈశ్వరస్యాపి శక్యతే (ప్రశాస్తురితి) సద్భావే ప్రమాణానుపపత్తిరితి శేషః. పరిహరతి (నాగమేతి) కథం కార్యపరస్యాగమస్య వస్తుపరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అహో చామేతి) .కర్మవిధిర్హి ఫలదాత్రతిరేకేణ నోపపద్యతే - నచ కర్మ క్షణికత్వాదవినాశి కాలాన్తరభావిఫలానుకూలం - తదర్థాపత్తిసిద్ధేఽపూర్వే తత్కల్పనం మానాసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కిం చేతి) .న కేవలం సద్భావే ప్రమాణాసత్త్వమేవాపూర్వదూషణం- కిం చాన్యత్కించిదస్తీతి యావత్. తదేవ ప్రక

ఉ.— యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మిఁల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణోఽథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణః॥ ౧౦

టయతి (అపూర్వేతి) అపూర్వస్యకల్పనాయాంయాఅర్థాపత్తిశ్శఙ్క్యతే - తస్యాఃకల్పితమపూర్వమన్తరేణాప్యుపపత్తేఃయుపస్యాదిత్యాశయేనా. అన్యథాఽనుపపత్తిం వివృణోతి (నైవేతి) యాగాదిఫలమపీశ్వరాత్సమ్భవతీతి శేషః. కథమీశ్వరాధీనా యాగాదిఫలప్రాప్తిః - తత్రాహ (నేవం యాశ్చేతి) ఆదిపదేనేన్ద్రాదిదేవతాగృహ్యన్తే. నియతావిశిష్టజ్ఞానవతాదీయమానఫలవతీ - విశిష్టక్రియాత్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదితిభావః. ఇతశ్చాపూర్వకల్పనానయుక్తేత్యాహ (దృష్టేతి) దృష్టం సేవాయాధర్మత్వేన సామర్థ్యం - సేవ్యాత్ఫలప్రాపకత్వం - తదనుసృత్యైవదానాదౌ ఫలప్రాప్తిసమ్భవే తన్నిరాసేనాపూర్వాత్తత్కల్పనానన్యాయ్యా - దృష్టానుసారిణ్యాంకల్పనాయాం తద్విరోధికల్పనాఽయోగాదిత్యర్థః. అపూర్వస్యఫలహేతుత్వే దోషాన్తరమాహ (కల్పనేతి) తదాధిక్యంవక్తుంపరామృశతి (ఈశ్వరఇతి) నాపూర్వఃకల్ప్యః - క్లృప్తత్వాత్. తస్య కల్పనాధిక్య మిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) వ్యవహారభూమిస్సప్తమ్యర్థః. భూమికాం కృత్వాకల్పనాధిక్యం స్ఫుటయతి (తత్రేత్యాదినా) అపూర్వస్యాదృష్టత్వేనకల్పనీయత్వాత్. ఇతి కల్పనాధిక్యమితిశేషః. నన్వన్యత్రాపి తుల్యాకల్పనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహత్వితి) స్వపక్షేధర్మిమాత్రం కల్ప్యం-పరపక్షేధర్మీధర్మశ్చేత్యాధిక్యం. తస్మాత్ * ఫలమతఉపపత్తేరితిన్యాయేన పరస్యైవఫలదాతృతేతిభావః. ధర్మిణోఽపి ప్రామాణికత్వాన్నకల్పనాదోషఇత్యభిప్రేత్యాహ (అనుమానంచేతి) ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (తథాచేతి) దేవాయజమానమన్వాయత్తా ఇతిసమ్బన్ధః. జీవనార్థాః - జీవనం నిమిత్తీకృత్యేతియావత్. దేవానామీశ్వరాణామపిహవ్యార్థిత్వేనమనుష్యాధీనాఖ్యాహీనవృత్తిభాక్త్వంనియన్తృకృతమిత్యర్థః. రాజానమన్విత్యప్రవృత్తిత్వేనవికృతిత్వేనహావర్తతే-సదర్వీహోమః. ౯

రం.— (ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి) వైశబ్దోఽవధారణే. ప్రశాసనే - ఆజ్ఞాయాం. సూర్యాచన్ద్రమసౌ - * దేవతాద్వన్ద్వే చేతి పూర్వపదస్యాఙ్. విధృతౌ - విశేషేణధృతౌసన్తౌతిష్ఠత ఇత్యర్థః. ప్రకృష్టంశాసనం ప్రశాసనం. క్వచిదప్యప్రతిహతత్వమేవశాసనస్యప్రకర్షః. తతశ్చసర్వవిషయకంశాసనమితిఫలతి * ప్రశాసితారంసర్వేషామితి ప్రమాణానుసారాత్. తతశ్చసర్వవిషయకశాసనాధీనసూర్యాచన్ద్రద్యావాపృథివ్యాదిధారకత్వం ఫలితం. తతశ్చ ప్రధానజీవయోః స్వరూపేణయత్కిఞ్చిద్ధారకత్వేఽపి ప్రశాసనశబ్దితసర్వవిషయకశాసనాధీనసర్వధారకత్వాసమ్భవాన్నాత్ర జీవో వా ప్రధానం వా ప్రతిపాద్యతే. ఇదంచ *సాచ ప్రశాసనాదితిసూత్రే స్పష్టం. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే ఇత్యాది) స్పష్టం. (సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్తీతి) ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. నిమేషా ముహూర్తా ఇత్యాదిసంవత్సరా ఇతి - ఏవం జాతీయకాః కాలవిశేషా ఇత్యర్థః. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యానద్యస్స్యన్దన్త ఇత్యాది) అత్ర, ప్రశాసనే ఇతి సతిసప్తమీ. ప్రాచ్యః - ప్రాక్ప్రవాహాః ప్రసిద్ధా గఙ్గాద్యా నద్యః శ్వేతేభ్యః హిమవదాదిభ్యః పర్వతేభ్యో లోకోపకారాయ స్యన్దన్తే. తత్ప్రశాసనాభావే తాస్స్యన్దనాయ న ప్రభవన్తీతి భావః. ప్రతీచ్యః - ప్రత్యఙ్ముఖ్యః అన్యాః - ఉదీచ్యశ్చ నద్యః తథా యాం యాం చ దిశమనుప్రస్థితాః ప్రస్థితాః - సర్వా ఏతా ఏతస్య శాసనే సతి ప్రస్యన్దన్త ఇత్యర్థః. (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యాది) ఏతస్యైవాక్షరస్య ప్రశాసనే నిమిత్తే దదతః - తత్ప్రశాసనరూపయా తదాజ్ఞయా దానం కుర్వత ఇత్యర్థః. ఆజ్ఞాకైఙ్కర్యబుద్ధ్యా దానం కుర్వతో జనానన్వాయత్తాః - అనువశాస్సన్తః మనుష్యాః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ప్రశాసన ఇత్యేతత్ యజమానం దేవా ఇత్యత్ర దర్వీం పితర ఇత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. అన్వాయత్తా ఇతిపదం దేవమనుష్యపితృసాధారణం. ద్వితీయాన్తపదానాం ప్రశంసన్తీత్యనేనాన్వయః. తథాచపరమాత్మాజ్ఞయా యాగం కుర్వాణమన్వాయత్తాస్సన్తో దేవాః ప్రశంసన్తి. పరమాత్మాజ్ఞయా ప్రవృత్తం దర్వీహోమమన్వాయత్తాస్సన్తః పితరః ప్రశంసన్తీత్యర్థః. ఏవమేవ వ్యాఖ్యాతం వ్యాసార్యైః. ౯

శం.— ఇతశ్చాస్తితదక్షరం - యస్మాత్తదజ్ఞానే నియతా సంసారోపపత్తిః. భవితవ్యం తు తేన - యద్విజ్ఞానాత్తద్విచ్ఛేదః - న్యాయోపపత్తేః. నను క్రియాత ఏవ తద్విచ్ఛిత్తిస్స్యాదితి చేన్న - యో వా ఏతదక్షరం హే గార్గి. అవిదిత్వా - అవిజ్ఞాయాస్మిఁల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే యద్యపి బహూని వర్షసహస్రాణి - అన్తవదేవాస్య తత్ఫలం భవతి - తత్ఫలభోగాన్తే క్షీయన్త ఏవాస్య కర్మాణి. అపిచ - యద్విజ్ఞానాత్కార్పణ్యాత్యయః - సంసారవిచ్ఛేదః,. యద్విజ్ఞానాభావాచ్చ కర్మకృత్కృపణః కృతఫలస్యైవోపభోక్తా జననమరణప్రబన్ధారూఢస్సంసరతి,- తదస్త్యక్షరం ప్రశాసితృ. తదేతదుచ్యతే - యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి - స కృపణః - పణక్రీత ఇవ దాసాదిః. అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి - స బ్రాహ్మణః. ౧౦

ఆ.— ఈశ్వరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఇతశ్చేతి) మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాపి తదస్తీత్యాహ (భవితవ్యమితి) * యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యా తజ్జ్ఞానాత్సా నివర్తత ఇతి న్యాయః. కర్మవశాదేవ మోక్షసిద్ధేస్తద్ధేతుజ్ఞానవిషయత్వేనాక్షరం నాభ్యుపేయమితి శఙ్కతే (నన్వితి) ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) - యస్యాజ్ఞానాదసకృదనుష్ఠితాని విశిష్టఫలాన్యపి సర్వాణి కర్మాణి సంసారమేవ ఫలయన్తి - తదజ్ఞాతమక్షరం నాస్తీత్యయుక్తం - సంసారాభావప్రసఙ్గాదితి భావః. అక్షరాస్తిత్వే హేత్వన్తరమాహ (అపిచేతి) - పూర్వవాక్యం జీవదవస్థపురుషవిషయం - ఇదం తు పరలోకవిషయమితి విశేషం మత్వోత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా). ౧౦

ఉ.—— తద్వాఏతదక్షరంగార్గ్యదృష్టంద్రష్ట్రశ్రుతగ్ శ్రోత్రఽమతంమన్త్రఽవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతృనాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృనాన్యదతోఽస్తిశ్రోతృనాన్యదతోఽస్తిమన్తృనాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాత్రేతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చేతి॥ ౧౧

సాహోవాచబ్రాహ్మణాభగవన్తస్తదేవబహుమన్యేధ్వంయదస్మాన్నమస్కారేణముచ్యేధ్వంనవైజాతుయుష్మాకమిమంకశ్చిద్బ్రహ్మోద్యంజేతేతితతోహవాచక్నవ్యుపరరామ॥ ౧౨

ఇతిశ్రీబృహదారణ్యకేపఞ్చమాధ్యాయేఅష్టమంబ్రాహ్మణమ్.

రం.—— (యోవాఏతదక్షరంగార్గ్యవిదిత్వాస్మిఁల్లోకేఇత్యాది) ఉక్తాక్షరపరబ్రహ్మజ్ఞానమన్తరేణక్రియమాణంహోమయజ్ఞబహుకాలసాధ్యతపఆదికంసర్వమప్యస్య- కర్తురన్తవదేవ- నశ్వరఫలసాధనంభవతీత్యర్థః. (యోవాఏతదక్షరంగార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాదిత్యాది) తజ్జ్ఞానమన్తరేణలోకాదస్మాల్లోకాన్తరంగతస్యాపిశోచ్యతాభవతీత్యర్థః. కృపణః- శోచ్యః. తదజ్ఞానాత్సంసారోభవతీతియావత్. యోవాఏతదక్షరంగార్గివిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- బ్రహ్మజ్ఞానవాన్మ్రియతే. సః బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిత్. బ్రహ్మణోఽనుభవితా. ముక్తఇతియావత్. తథాచభగవతాభాష్యకృతాయోవాఏతదక్షరంగార్గీత్యేతద్వ్యాచక్షుర్వతా *యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిః, యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః, - తదక్షరంపరంబ్రహ్మేతిభాషితం. ౯

శం.—— అగ్నేర్దహనప్రకాశకత్వవత్స్వాభావికమస్యప్రశాస్తృత్వమచేతనస్యైవేత్యతఆహ॥ తద్వాఏతదక్షరంగార్గ్యదృష్టం- నకేనచిద్దృష్టం. అవిషయత్వాత్. స్వయంతుద్రష్టృ- దృశిస్వరూపత్వాత్. తథాఅశ్రుతం - శ్రోత్రాద్యవిషయత్వాత్. స్వయంశ్రోతృ-శ్రుతిస్వరూపత్వాత్. తథాఅమతం- మనసోఽవిషయత్వాత్. స్వయంమన్తృ- మతిస్వరూపత్వాత్. తథాఅవిజ్ఞాతం - బుద్ధేరవిషయత్వాత్. స్వయంవిజ్ఞాతృ- విజ్ఞానస్వరూపత్వాత్. కించ-నాన్యదతః- అస్మాదక్షరాదస్తి. నాస్తికించిద్ద్రష్టృ-దర్శనక్రియాకర్తృ. ఏతదేవాక్షరందర్శనక్రియాకర్తృసర్వత్ర. తథానాన్యదతోఽస్తిశ్రోతృ - తదేవాక్షరంశ్రోతృసర్వత్ర. నాన్యదతోఽస్తిమన్తృ- తదేవాక్షరంమన్తృసర్వత్రసర్వమనోద్వారేణ. నాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాతృ- విజ్ఞానక్రియాకర్తృ. తదేవాక్షరంసర్వబుద్ధిద్వారేణవిజ్ఞానక్రియాకర్తృ. నాచేతనంప్రధానమన్యద్వా. (ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చేతి) యదేవసాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మాసర్వాన్తరోఽశనాయాదిసంసారధర్మాతీతో, యస్మిన్నాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చ, - ఏషాపరాకాష్ఠా, ఏషాపరాగతిః, ఏతత్పరంబ్రహ్మ, తత్పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్యసత్యస్యసత్యం,. ౧౧

ఆ.—— ప్రధానవాదినఃశఙ్కామనూద్యోత్తరవాక్యేననిరాకరోతి (అగ్నేరిత్యాదినా). ఇతశ్చాక్షరస్యనాచేతనత్వమిత్యాహ (కించేతి)-నాస్తీత్యస్యాన్వయప్రదర్శనం. అతోఽన్యదితివిశేషణసిద్ధమర్థమాహ (ఏతదితి) అన్యద్వా- పూర్వోక్తమవ్యాకృతాదిపృథివ్యన్తం. నిగమనవాక్యముదాహృత్యతస్యతాత్పర్యమాహ (ఏతస్మిన్నితి) పరాకాష్ఠా- పర్యవసానం. నాస్మాదుపరిష్టాదధిష్ఠానంకించిదస్తీత్యర్థః. తస్యైవపరమపురుషార్థత్వమాహ (ఏషేతి) *పురుషాన్నపరంకించిత్సాకాష్ఠాసాపరాగతిరితిహిశ్రుత్యన్తరం. బ్రహ్మాస్మాదక్షరాదన్యదస్తీతిచేత్. నేత్యాహ (ఏతదితి). ననుచతుర్థేసత్యస్యసత్యంబ్రహ్మవ్యాఖ్యాతం- అక్షరంతునైవమితిచేత్- తత్రాహ (ఏతత్పృథివ్యాదేరితి) ౧౧

రం.—— (తద్వాఏతదక్షరంగార్గ్యదృష్టంద్రష్ట్రిత్యాది) అయోగిభిరదృశ్యంసద్ద్రష్టృ-రూపాదిసాక్షాత్కర్తృ. ఏవమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమిత్యత్రాప్యయోగిభిరితిపూరణీయం-యోగివిషయే *ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇత్యుక్తేః. శ్రోతృ-శబ్దసాక్షాత్కర్తృ. మన్తృ-మన్తవ్యసాక్షాత్కర్తృ. విజ్ఞాతృ-అధ్యవసేయసాక్షాత్కర్తృ.(నాన్యదతోఽస్తిద్రష్టృనాన్యదతోఽస్తిశ్రోతృనాన్యదతోఽస్తిమన్తృనాన్యదతోఽస్తివిజ్ఞాత్రితి) అత్రాప్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానోక్తరీత్యాఅన్యశబ్దస్యతత్సదృశపరత్వమేవ. యథాచోళభూపతిః- నాన్యఇత్యుక్తేస్తత్సదృశభూపతినిషేధపరత్వం- ఏవమిహాప్యదృష్టత్వాదివిశేషితనిరుపాధికద్రష్టృత్వాశ్రయస్యపరమాత్మనఃసదృశంకిమపినాస్తీత్యేవార్థః. యద్వా-యథాఏతదక్షరమన్యైరదృష్టంసత్ స్వవ్యతిరిక్తసమస్తద్రష్టృ, స్వవ్యతిరిక్తసమస్తాధారభూతం,చ-ఏవమనేనాక్షరేణాదృష్టంఏతస్యాక్షరస్యాధారభూతమేతస్యద్రష్టృనాస్తీత్యర్థః. పూర్వవ్యాఖ్యాయాంసమనిషేధః- అస్యాంవ్యాఖ్యాయామధికనిషేధఃఫలతి. నచ * నేహనానాస్తీతివన్నాన్యదతోఽస్తీత్యాదివాక్యస్యాప్యబ్రహ్మాత్మకవస్తునిషేధపరత్వోపపత్తౌసమాభ్యధికనిషేధపరతయావ్యాఖ్యానంకిమర్థమితివాచ్యం - తద్వదత్రైక్యవిధిశేషత్వాభావేనసమాభ్యధికనిషేధపరత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. ఉపసంహరతి (ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఓతశ్చప్రోతశ్చేతీతి) స్పష్టోర్థః. ఇతిశబ్దఃప్రతివచనసమాప్తౌ. ౧౦

శ.—— సాహోవాచ. హేబ్రాహ్మణాఃభగవన్తఃశృణుతమదీయంవచః. తదేవబహుమన్యేధ్వం - మన్యధ్వం. కింతత్. యదస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణముచ్యేధ్వం- ముచ్యధ్వమస్మైనమస్కారంకృత్వా. తదేవబహుమన్యధ్వమిత్యర్థః. జయస్తవస్యమనసాపినాశంసనీయః - కిముత

కార్యతః. కస్మాత్. నవైయుష్మాకంమధ్యేజాతు- కదాచిదపీమం- యాజ్ఞవల్క్యంబ్రహ్మోద్యంప్రతిజేతా. ప్రశ్నాంచేన్మహ్యంవక్ష్యతి- నవైజేతా భవితేతిపూర్వమేవమయాప్రతిజ్ఞాతం - అద్యాపిమమాయమేవనిశ్చయో బ్రహ్మోద్యంప్రత్యేతత్తుల్యోనకశ్చిద్విద్యతఇతి. తతోహవాచక్నవ్యుపరరామ.| అత్రాన్తర్యామిబ్రాహ్మణఏతదుక్తం- * యంపృథివీనవేద * యంసర్వాణిభూతానినవిదురితిచ. యమన్తర్యామిణంనవిదుః, యేచనవిదుః, యచ్చతదక్షరందర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వేనసర్వేషాంచేతనాధాతురిత్యుక్తం,- కస్త్వేషాంవిశేషః - కింవాసామాన్యమితి. తత్ర కేచిదాచక్షతే-పరస్యమహాసముద్రస్థానీయస్యబ్రహ్మణోఽక్షరస్యాప్రచలితస్వరూపస్యేషత్ప్రచలితావస్థాన్తర్యామీ. అత్యన్తప్రచలితావస్థాక్షేత్రజ్ఞః - యస్తంన వేదాన్తర్యామిణం. తథాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపరికల్పయన్తితథాష్టావస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తః. అన్యేఽక్షరస్యశక్తయఏతాఇతి, వదన్త్యనన్తశక్తిమదక్షరమితి, చ. అన్యేత్వక్షరస్యవికారాఇతివదన్తి. అవస్థాశక్తీతావన్నోపపద్యేతే- అక్షరస్యాశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వశ్రుతేః నహ్యశనాయాదిధర్మవదవస్థావత్త్వంచైకస్య యుగపదుపపద్యతే. తథాశక్తిమత్త్వంచ. వికారావయవత్వేచదోషాఃప్రదర్శితాశ్చతుర్థే. తస్మాదేతాఅసత్యాఃసర్వాఃకల్పనాః. కస్తర్హిభేదఏషాం. ఉపాధికృతఇతిబ్రూమః. నస్వతఏషాంభేదోఽభేదోవా - సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వాభావ్యాత్. * అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మాబ్రహ్మేతిచశ్రుతేః. * సబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఇతిచాథర్వణే. తస్మాన్నిరుపాధికస్యాత్మనోనిరుపాఖ్యత్వాన్నిర్విశేషత్వాదేకత్వాచ్చ * నేతినేతీతివ్యపదేశోభవతి. అవిద్యాకామకర్మవిశిష్టకార్యకరణోపాధిరాత్మాసంసారీజీవఉచ్యతే. నిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్త్యుపాధిరాత్మాన్తర్యామీశ్వరఉచ్యతే. సఏవనిరుపాధిఃకేవలఃశుద్ధఃస్వేనస్వభావేనాక్షరంపరఉచ్యతే. తథాహిరణ్యగర్భావ్యాకృతదేవతాజాతిపిణ్డమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదికార్యకరణోపాధిభిర్విశిష్టస్తదాఖ్యస్తద్రూపోభవతి. తథా *తదేజతితన్నైజతీతివ్యాఖ్యాతం. తథా *ఏషతఆత్మా* ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా *ఏషసర్వేషుభూతేషుగూఢః *తత్త్వమసి *అహమేవేదంసర్వం *ఆత్మైవేదంసర్వం *నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదిశ్రుతయోనవిరుధ్యన్తే. కల్పనాన్తరేష్వేతాఃశ్రుతయోనగచ్ఛన్తి. తస్మాదుపాధిభేదేనైవైషాంభేదః-నాన్యథా- * ఏకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్ సర్వోపనిషత్సు. ౧౨

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేపఞ్చమాధ్యాయే ఽష్టమంబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్వచనంతదాహ (తదేవేతి) బహుమానవిషయభూతంవస్తుపృచ్ఛతి (కింతదితి). యదాదౌమదీయంవచనం - తదేవబహుమానయోగ్యమిత్యాహ (యదితి). తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) -నమస్కారంకృత్వా- తదనుజ్ఞాంప్రాప్యేతిశేషః. తదేవేతిప్రాథమికవచనోక్తిః. కిమితిత్వదీయంపూర్వంవచోబహుమన్యామహే- జేతుంపునరిమమాశాస్మహే. నేత్యాహ (జయస్త్వితి). తత్రప్రశ్నపూర్వకంపూర్వోక్తమేవబహుమానవిషయభూతంవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా) పరాజితాయాగార్గ్యావచోనోపాదేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రశ్నాంచేదితి) తతశ్చ - ప్రశ్ననిర్ణయాద్యాజ్ఞవల్క్యస్యాప్రకమ్ప్యత్వంప్రతిపాద్యబ్రాహ్మణాత్ప్రతిహతంచోక్త్వేత్యర్థః.| అన్తర్యామీక్షేత్రజ్ఞోఽక్షరమిత్యేతేషామవాన్తరవిశేషప్రదర్శనార్థంప్రకృతత్వందర్శయతి (అత్రాన్తర్యామీతి) తత్రాన్తర్యామిణఃప్రకృతత్వంప్రకటయతి (యమితి). క్షేత్రజ్ఞస్యప్రకృతత్వంస్ఫుటయతి (యేచేతి). అక్షరస్యప్రస్తుతత్వంప్రత్యాయయతి (యచ్చేతి). సర్వేషాంవిషయాణాందర్శనశ్రవణాదిక్రియాకర్తృత్వేనచేతనాధాతురితియత్తదక్షరముక్తమిత్యన్వయః. తేషువిచారమవతారయతి (కస్త్వితి). తస్మిన్విచారేస్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (తత్రేతి) క్షేత్రజ్ఞస్యాప్రస్తుతత్వశఙ్కాంవారయతి (యస్తమితి). యథాపరస్యాత్మనోఽన్తర్యామీజీవశ్చేత్యవస్థేద్వేకల్ప్యేతే - తథాతస్యైవాన్యాఃపఞ్చావస్థాఃపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రందైవమిత్యేవంలక్షణమహాభూతసంస్థానభేదేనకల్పయన్తీత్యాహ (తథేతి). ఉక్తరీత్యాకల్పనాయాంపిణ్డోజాతిర్విరాట్సూత్రందైవమవ్యాకృతం సాక్షీక్షేత్రజ్ఞశ్చేత్యష్టావస్థాబ్రహ్మణోభవన్తీతివదన్తఃకల్పయన్తీతిసమ్బన్ధః. అవస్థాపక్షముక్త్వాశక్తిపక్షమాహ (అన్యఇతి) తుశబ్దేనావయవపక్షందర్శయన్వికారపక్షంనిక్షిపతి (అన్యేత్వితి). తత్రపక్షద్వయంప్రత్యాహ (అవస్థేతి) అన్తర్యామిప్రభృతీనామితిశేషః. తస్యసాంసారికధర్మాతీతత్వశ్రుతావపికథమవస్థావత్త్వంశక్తిమత్త్వంవానసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవశిష్టపక్షద్వయనిరాకరణంప్రాగేవప్రవృత్తంస్మారయతి (వికారేతి). పరపక్షనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి). పరకీయకల్పనాఽసమ్భవేపృచ్ఛతి (కస్తర్హీతి). ఉత్తరమాహ (ఉపాధీతి). ఆత్మనిస్వతోవిశేషాభావేహేతుమాహ (సైన్ధవేతి). తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అపూర్వమితి). బాహ్యం- కార్యం. అభ్యన్తరం- కారణం. తాభ్యాంకల్పితాభ్యాంసహాధిష్ఠానత్వేనసత్తాస్ఫూర్తిప్రదతయావర్తతేబ్రహ్మ - స్వభావతస్తుజన్మాదిసర్వవిక్రియాశూన్యంకూటస్థంనతద్వదిత్యథర్వణశ్రుతేరర్థః. ఆత్మనఃస్వతోవిశేషానవగమేఫలితమాహ (తస్మాదితి). నిరుపాఖ్యత్వం - వాచాంమనసాంచాగోచరత్వం. తత్రనిర్విశేషత్వమేకత్వంచహేతుః. నిరుపాధికస్యేతినిర్విశేషత్వంసాధయితుముక్తం. తత్రచవీప్సావాక్యంప్రమాణీకృతం. కథంపునరేతస్యైవవస్తునఃసంసారిత్వం- తదాహ (అవిద్యేతి) తైర్విశిష్టంయత్కార్యకరణం- తేనోపాధినోపహితఃపరమాత్మాజీవస్సంసారీతిచవ్యపదేశభాగ్భవతీత్యర్థః. తథాపికథంతస్యాన్తర్యామిత్వం- తదాహ (నిత్యేతి) నిత్యంనిరతిశయం - సర్వత్రాప్రతిబద్ధంజ్ఞానం. తస్మిన్సత్త్వపరిణామేసత్త్వప్రధానామాయాశక్తిరుపాధిః. తేనవిశిష్టస్సన్నాత్మేశ్వరోఽన్తర్యామీతిచోచ్యతఇత్యర్థః. కథంతర్హితస్మిన్నక్షరశబ్దప్రవృత్తిః- తత్రాహ (సఏవేతి) నిరుపాధిత్వంశుద్ధత్వేహేతుః. కేవలత్వమద్వయత్వే. తథాపికథంతత్రహిరణ్యగర్భాదిశబ్దప్రత్యయావిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథైకస్మిన్నేవపరస్మిన్నాత్మనికల్పితోపాధిప్రయుక్తంనానాత్వం- తథా *తదేజతితన్నైజతీత్యాదివాక్యమాశ్రిత్యప్రాగేవోక్తమిత్యాహ (తథేతి) కల్పనయాపరస్యనానాత్వం-వస్తుతస్త్వేకరస్యమిత్యత్రశ్రుతీరుదాహరతి (తథేత్యాదినా) అవస్థాశక్తివికారావయవపక్షేష్వపియథోక్తశ్రుతీనాముప

పత్తిమాశఙ్క్యాహ (కల్పనాన్తరేష్వితి) ఔపాధికోన్తర్యామ్యాదిభేదః- నస్వాభావిక ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) స్వతో వస్తుని నాస్తి భేదః- కింత్వైకరస్యమేవేత్యత్ర హేతుమాహ (ఏకమితి) ౧౨

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయేఽష్టమ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రత్యుక్తా వాచక్నవీ తదుక్తమభ్యుపగమ్య బ్రాహ్మణాన్ దృష్ట్వా ఆహేత్యాహ (సా హోవాచేతి) ఉక్తమేవాహ (బ్రాహ్మణా భగవన్తస్తదేవ బహుమన్యేధ్వం యదస్మాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వమితి) హే భగవన్తో బ్రాహ్మణాః. యూయం తదేవ బహుమన్యేధ్వం. కిం తత్. యదస్మాత్ - యాజ్ఞవల్క్యాన్నమస్కారేణ ముచ్యేధ్వం- నమస్కారం కృత్వా ముచ్యధ్వమితి యత్. ముక్తా భవతేతి యదిత్యర్థః. తదేవ బహుమన్యధ్వమిత్యన్వయః. న కదాచిదప్యస్య యాజ్ఞవల్క్యస్య పరాజయశ్శఙ్కనీయః- అతో నమస్కారం కృత్వాఽస్మాన్ముక్తా భవతేత్యర్థః. మన్యేధ్వం ముచ్యేధ్వమితి లిఙ్మధ్యమబహువచనం. (న వై జాతు యుష్మాకమిమం కశ్చిద్బ్రహ్మోద్యం జేతేతి) యుష్మాకం మధ్యే ఇమం- యాజ్ఞవల్క్యం కశ్చిదపి బ్రహ్మోద్యం- బ్రహ్మవాదం ప్రతి జేతా నైవాస్తీత్యర్థః. ఏవం బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యుక్త్వా తతో వాచక్నవ్యుపరరామ- తూష్ణీం బభూవేత్యర్థః. ఇదం చ బ్రాహ్మణం సమన్వయాధ్యాయే తృతీయపాదే చిన్తితం- *ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తీత్యత్ర అక్షరశబ్దితం ప్రధానమేవ- *అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగాత్, అస్థూలమిత్యాదినిషేధానాం చ స్థూలత్వాదిప్రసక్తిమత్యచేతనే సామఞ్జస్యాత్, *కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యాకాశాధారత్వేన ప్రశ్నస్యాకాశోపాదానతయా తదాధారభూతప్రధానవిషయత్వౌచిత్యాచ్చేత్యేవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే- *అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. అక్షరం పరం బ్రహ్మ- అమ్బరాన్తధృతేః- అమ్బరస్య - ఆకాశస్యాన్తః- పారభూతం ప్రధానం. తద్ధారకత్వాదిత్యర్థః. అయం భావః- *కస్మిన్నుఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశో న వాయుప్రకృతిభూతాకాశః- అపిత్వవ్యాకృతాకాశః- *యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదర్వాక్పృథివ్యాః యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేతి కాలత్రయవర్తివికారాధారతయోచ్యమానత్వస్య భూతాకాశేఽసమ్భవేనావ్యాకృతాకాశ ఏవ సమ్భవాత్ తస్యాప్యాధారతయా నిర్దిశ్యమానమక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. నను జీవస్యాప్యచేతనాధారత్వసమ్భవాత్ జీవ ఏవాక్షరశబ్దితః కిం న స్యాదిత్యత్రోత్తరం- *సా చ ప్రశాసనాత్. సా చ- అమ్బరాన్తధృతిః *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదినా ప్రశాసనాధీనా శ్రూయతే. ప్రకృష్టం శాసనం- ప్రశాసనం. శాసనస్య ప్రకర్షశ్చ- అసఙ్కుచితసర్వవిషయత్వం. తచ్చాసఙ్కుచితచిదచిత్ప్రశాసనం పరమాత్మధర్మః. *అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. *తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రిత్యాదినా ఉపదిశ్యమానైరితరాదృష్టత్వే సతి సర్వద్రష్టృత్వాదిరూపైర్ధర్మైః పరమాత్మనః ప్రకృతిజీవభావవ్యావృత్తేశ్చ పరమాత్మైవేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదేపి * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదినిర్దిష్టాః అక్షరసమ్బన్ధినః అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతారూపాః సర్వకర్మత్వసర్వకామత్వాదివత్ సర్వాసు పరవిద్యాసు నోపసంహర్తవ్యాః - ఉపసంహారే ప్రమాణాభావాత్. న చ స్వరూపనిరూపకాణాం సత్యత్వజ్ఞానత్వాదిధర్మాణాం సర్వపరవిద్యోపసంహారస్య *ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధత్వాత్తద్వదేవాస్థూలాదికం కిం న స్యాదితి చేన్న - సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ప్రత్యేతుమశక్యతయా సత్యత్వాదేస్సర్వవిద్యోపసంహారేప్యస్థూలత్వాదీనామభావరూపాణాం *లబ్ధరూపే క్వచిత్కిఞ్చిత్తాదృగేవ నిషిధ్యత ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మప్రతీత్యనన్తరభావిప్రతీతికానాం బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యుపయోగిత్వాభావేన సర్వపరవిద్యోపసంహారే ప్రమాణాభావాదితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తం. అక్షరబ్రహ్మసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వాసు పరవిద్యాస్వవరోధః- సఙ్గ్రహణం కర్తవ్యం. కుతః. సామాన్యతద్భావాభ్యాం- సర్వేష్వుపాసనేషూపాస్యస్యాక్షరబ్రహ్మణస్సమానత్వాదస్థూలత్వాదీనాం బ్రహ్మప్రతిపత్తావన్తర్భావాచ్చేత్యర్థః. యథా సత్యత్వాదికమన్తరేణ బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపత్తుమశక్యం - తథాఽస్థూలత్వాదికమన్తరేణ జీవవ్యావృత్తం బ్రహ్మస్వరూపం సత్యజ్ఞానాదిభాక్త్వైర్న ప్రతిపత్తుం శక్యం - సత్యత్వాదేః ప్రత్యగాత్మసాధారణత్వేన ప్రత్యగాత్మవ్యావృత్తత్వాభావాత్. స్థూలత్వాదిభేదానర్హత్వం తు న జీవసాధారణం. తతశ్చాస్థూలత్వాదీనాం నిషేధరూపతయా నత్యాదివాక్యజన్యబ్రహ్మప్రతీత్యుపజీవకత్వేపి స్వేతరసమస్తవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యర్థమస్థూలత్వాదికం సకలపరవిద్యోపసంహార్యమేవ. * ఇయదామననాత్. ఆభిముఖ్యేన మననం- ఆమననం. ధ్యానమితి యావత్. ఆమననాత్-, ధ్యానాద్ధేతోః. ధ్యానార్థమియదేవాపేక్షితం- న సర్వకర్మత్వసర్వకామత్వాదికమపి. తేన వినాపి ఇతరవ్యావృత్తబ్రహ్మస్వరూపస్య ప్రత్యేతుం శక్యతయా న సర్వకర్మత్వాదేస్సర్వపరవిద్యోపసంహారః- అపితు యత్ర ప్రకరణే ఆమ్నాతం- తత్రైవ వ్యవతిష్ఠతే. అస్థూలత్వాదికం తు సామర్థ్యరూపలిఙ్గవశాత్సర్వవిద్యానుయాయి. అత ఏవ హి * సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాత ఇత్యధికరణే వ్యాప్త్యాదేస్సామర్థ్యవశాదల్పాయతనవిద్యాసునినివేశ ఇత్యుక్తం. తత్ర హి * బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన। బ్రహ్మభూతానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం క ఇతి రాణాయనీయానాం ఖిలేషు మన్త్రః శ్రూయతే. అస్య మన్త్రస్యాయమర్థః- బ్రహ్మ- బ్రహ్మణేత్యర్థః. వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. జ్యేష్ఠా- జ్యేష్ఠాని. శేః * సుపాం సులుగితి లుకి నలోపే చ రూపం. వీర్యా- వీర్యాణి. సమ్భృతాని- ధృతాని. తథా చ బ్రహ్మణా బహూని శ్రేష్ఠాని వీర్యాణి ధృతానీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన- తచ్చ జ్యేష్ఠం బ్రహ్మ అగ్రే- ఇన్ద్రాదిజన్మనః ప్రాగేవ దివం- స్వర్గమాతతాన- వ్యాప్తవత్. కించ- బ్రహ్మ దేవానాం ప్రథమో హి జజ్ఞే- బ్రహ్మ దేవానాముత్పత్తేః ప్రాగపి విద్యమానమిత్యర్థః. తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః- తాదృశేన బ్రహ్మణా కః స్పర్ధితుం క్షమేతేత్యర్థః. అత్ర పరిచ్ఛేదాతీతే బ్రహ్మణి ద్యువ్యాపకత్వాదికథనస్య స్వరూపోపదేశార్థత్వాభావేనోపాసనార్థత్వస్య సిద్ధతయాఽస్య ప్రకరణే ఉపాసనాద్యశ్రవణేనాఽనారభ్యాధీతస్య ద్యువ్యాపనాదేః ప్రకరణాన్త

ఉ.— అథ హైనం విదగ్ధః శాకల్యః పప్రచ్ఛ కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయస్త్రింశదిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి షడిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి త్రయ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి ద్వావిత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యధ్యర్ధ ఇత్యోమితి హోవాచ కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేత్యేక ఇత్యోమితి హోవాచ కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి॥ ౧

రశ్రుతవిద్యార్థత్వేన కర్తవ్యేనియామకాభావాదస్థూలత్వాదివత్ సత్యత్వాదివచ్చ సర్వవిద్యాన్వర్థత్వే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః. సమ్భృతిద్యువ్యాప్తీతి సమాహారద్వన్ద్వత్వాదేకవద్భావః. సమ్భరణం ద్యువ్యాపనం చ తత్ప్రకరణవశాత్ వ్యవతిష్ఠతే. అల్పస్థానాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అల్పత్వద్యువ్యాపకత్వయోర్విరోధాల్లిఙ్గాదల్పాయతనానవరుద్ధవిద్యాస్వేవ వ్యవతిష్ఠతే. న చైవమల్పాయతనాసు దహరశాణ్డిల్యాదివిద్యాసు అనన్తస్యాప్యుపసంహారాసమ్భవేన సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదేస్సర్వవిద్యానుయాయిత్వం న స్యాత్ # ఆనన్దాదయః ప్రధానస్యేత్యధికరణసిద్ధస్య విరోధస్స్యాదితి వాచ్యం- స్వాభావికానన్త్యస్యౌపాధికాల్పాయతనత్వస్య చానుసన్ధానే విరోధాభావాత్, ఇహ ద్యుపరిచ్ఛిన్నత్వరూపద్యువ్యాపకత్వస్య చ హృదయాద్యల్పాయతనావచ్ఛిన్నత్వస్య చౌపాధికతయా పరస్పరవిరుద్ధౌపాధికపరిమాణద్వయానుసన్ధానవిరోధా, దితి హిత [illegible]. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౧

ఇతి పఞ్చమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛ) పృథివ్యాదీనాం సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరస్మిన్నుత్తరస్మిన్నోతప్రోతభావం కథయన్ సర్వాన్తరం బ్రహ్మ ప్రకాశితవాన్. తస్య చ బ్రహ్మణో వ్యాకృతవిషయే సూత్రభేదేషు నియన్తృత్వముక్తం- వ్యాకృతవిషయో హి స్ఫుటతరం లిఙ్గమితి. తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాదపరోక్షత్వేన నియన్తవ్యదేవతాభేదసఙ్కోచవికాసద్వారేణాధిగన్తవ్య ఇతి తదర్థం శాకల్యబ్రాహ్మణమారభ్యతే| విదగ్ధ ఇతి- నామతః. శకలస్యాపత్యం- శాకల్యః పప్రచ్ఛ- కతి సఙ్ఖ్యాకా దేవా హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స యాజ్ఞవల్క్యో హ- కిల ఏతయైవ- వక్ష్యమాణయా నివిదా ప్రతిపేదే సఙ్ఖ్యాం- యాం సఙ్ఖ్యాం పృష్టవాన్ శాకల్యః. యావన్తః- యావత్సఙ్ఖ్యాకా దేవా వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది. నివిన్నామ. దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకాని మన్త్రపదాని కానిచిద్వైశ్వదేవే శస్త్రే శస్యన్తే- తాని నివిత్సంజ్ఞకాని. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాః శ్రూయన్తే- తావన్తో దేవా ఇతి. కా పునస్సా నివిదితి. తాని నివిత్పదాని ప్రదర్శ్యన్తే- త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ దేవా, దేవానాం త్రీణి చ శతాని, పునరప్యేవం- త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా సహస్రాణి,. ఏతావన్తో దేవా ఇతి. శాకల్యోప్యోమితి హోవాచ- ఏవమేషాం మధ్యమా సఙ్ఖ్యా సమ్యక్త్వయా జ్ఞాతా. పునస్తేషామేవ దేవానాం సఙ్కోచవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) త్రయస్త్రింశత్ షట్ త్రయో ద్వావధ్యర్ధ ఏక ఇతి దేవతాసఙ్కోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా పునః సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) గార్గిప్రశ్నే నిర్ణీతే తయా బ్రహ్మవదనం ప్రత్యేతత్తుల్యో నాస్తీతి సర్వాన్ప్రతి కథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (పృథివ్యాదీనామితి) * యత్సాక్షాదిత్యాది ప్రస్తుత్య సర్వాన్తరత్వనిరూపణద్వారా సాక్షిత్వాదికమాత్మనః బ్రాహ్మణద్వయే నిర్ధారితమిత్యర్థః. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే పురతో నిర్దిష్టమనువదతి (తస్య చేతి) నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతో విషయః- ద్వైతప్రపఞ్చః. తత్ర సూత్రస్య భేదాః యే పృథివ్యాదయః- తేషు నియామ్యేషు నియన్తృత్వం తస్యోక్తమితి యోజనా. కిమితి వ్యాకృతవిషయే నియన్తృత్వముక్తమితి - తత్రాహ (వ్యాకృతేతి) తత్ర హి పరతన్త్రస్య పృథివ్యాదేర్గ్రహణం నియామ్యత్వే స్పష్టతరలిఙ్గమితి తన్నియన్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. వృత్తమనూద్యోత్తరస్య బ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) నియన్తవ్యానాం దేవతాభేదానాం ప్రకారాః సఙ్కోచో వికాసశ్చానన్త్యపర్యన్తః. తద్ద్వారా ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాత్త్వాపరోక్షత్వే * స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదినాఽధిగన్తవ్యే ఇతి కృత్వా తస్య ప్రథమం దేవతాసఙ్కోచవికాసోక్తిః, అనన్తరం వస్తునిర్దేశ, ఇత్యేతదర్థమేతద్బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణారమ్భమేవముక్త్వా తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) నివిది- శ్రూయన్తే తావన్తో దేవా ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కేయం నివిదితి పృచ్ఛతి (నివిన్నామేతి) ఉత్తరమాహ (దేవతేతి) పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (తస్యామితి). యద్యపి భాష్యే నివిద్వ్యాఖ్యాతా- తథాపి ప్రశ్నద్వారా శ్రుత్యా తాం వ్యాఖ్యాతి (కా పునరిత్యాదినా) అనుజ్ఞావాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి) మధ్యమా సఙ్ఖ్యా - షడధికత్రింశతాధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రలక్షణా. కత్యేవేత్యాది ప్రశ్నానాం పూర్వప్రశ్నేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (పునరిత్యాదినా) కతమే తే త్రయశ్చేత్యాది ప్రశ్నస్య విషయభేదం దర్శయతి (దేవతేతి) ౧

రం.— (అథ హైనం విదగ్ధశ్శాకల్యః పప్రచ్ఛేత్యాది) శకలస్యాపత్యం శాకల్యః. విదగ్ధః- సమర్థంమన్య ఇతి యావత్. ప్రశ్నమేవాహ (కతి దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) కింసఙ్ఖ్యాకా దేవా ఇత్యర్థః. (స హైతయైవ నివిదా ప్రతిపేదే) సః- ఏవం పృష్టో యాజ్ఞవల్క్యః ఏతయా- వక్ష్యమాణయైవ నివిదా దేవతాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపేదే- ప్రత్యపాదయత్. ఉక్తవానితి యావత్. తదేవ వ్యాకరోతి (యావన్తో వైశ్వదేవస్య నివిద్యుచ్యన్తే ఇతి) వైశ్వదేవస్య శస్త్రస్య నివిది- నివిన్నామ - వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానః దేవతాసఙ్ఖ్యావాచకపదయుక్తమన్త్రవిశేషః. తస్యాం నివిది యావన్తో దేవాశ్శ్రూయన్తే-

ఊ.— సహోవాచమహిమానఏవైషామేతేత్రయస్త్రిగ్ంశత్త్వేవదేవాఇతికతమేతేత్రయస్త్రిగ్ంశదిత్యష్టౌవసవఏకాదశరుద్రాద్వాదశాదిత్యాస్తఏకత్రిగ్ంశదిన్ద్రశ్చైవప్రజాపతిశ్చత్రయస్త్రిగ్ంశావితి॥ ౨

కతమేవసవఇత్యగ్నిశ్చపృథివీచవాయుశ్చాన్తరిక్షంచాదిత్యశ్చద్యౌశ్చచన్ద్రమాశ్చనక్షత్రాణిచైతేవసవఏతేషుహీదంవసుసర్వగ్ంహితమితితస్మాద్వసవఇతి॥ ౩

కతమేరుద్రాఇతి దశేమేపురుషేప్రాణాఆత్మైకాదశస్తేయదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథరోదయన్తితద్యద్రోదయన్తితస్మాద్రుద్రాఇతి॥ ౪

తావన్తో దేవా ఇత్యర్థః. కియన్తస్తత్రోచ్యన్త ఇత్యత్రాహ (త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) త్రయశ్చ త్రీ చ శతా- త్రయశ్చ త్రీణి శతానీత్యర్థః. *ఉభయత్ర సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః త్ర్యధికా త్రిశతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా- త్ర్యధికా త్రిసహస్రీతి పూర్వవత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతి శాకల్యః (ఓమితి) (ఉవాచేతి) విదగ్ధ ఇతి శేషః. పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి) ఉత్తరమాహ (త్రయస్త్రింశదితి) శాకల్యోఽఙ్గీకరోతి (ఓమితి) పునరపి సూక్ష్మదృష్ట్యా పృచ్ఛతి (కత్యేవేత్యాది) యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (షడితి) అభ్యుపగచ్ఛతి (ఓమితి హోవాచేతి) ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (అధ్యర్ధ ఇతి) ఏక ఇతి శేషః. అర్ధాధిక ఏక ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం దేవతాసఙ్ఖ్యోచవికాసవిషయాం సఙ్ఖ్యాం పృష్ట్వా సఙ్ఖ్యేయస్వరూపం పృచ్ఛతి శాకల్యః (కతమే తే త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి) పూర్వవదర్థః. ౧

శం.— సహోవాచ- ఇతరః. మహిమానః - విభూతయ ఏషాం - త్రయస్త్రింశతాం దేవానాం మేతే - త్రయశ్చ త్రీ చ శతేత్యాదయః. పరమార్థతస్తు త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి. కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి. ఉచ్యన్తే- అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రింశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి- త్రయస్త్రింశతాం పూరణౌ. ౨

ఆ.— కతి తర్హి దేవా భవన్తి- తత్రాహ (పరమార్థతస్త్వితి) త్రయస్త్రింశతో దేవానాం స్వరూపం ప్రశ్నద్వారా నిర్ధారయతి (కతమే త ఇతి) ౨

రం.— (సహోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. తదేవాహ (మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవా ఇతి) ఏషాం- త్రయస్త్రింశతో దేవానామేతే- షడధిక త్రిశతాధిక త్రిసహస్రభేదా మహిమాన ఏవ- గుణభూతా ఇత్యర్థః. తథైవ వ్యాసార్యైః *విరోధః కర్మణీతి సూత్రే ఉక్తం. తస్మాత్త్రయస్త్రింశదేవ దేవా ఇత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కతమే తే త్రయస్త్రింశదితి) ఉత్తరం (అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఇన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశావితి) ఇన్ద్రో ద్వాత్రింశః. ప్రజాపతిస్త్రయస్త్రింశ ఇత్యర్థః. ౨

శం.— (కతమే వసవ ఇతి) తేషాం స్వరూపం ప్రత్యేకం పృచ్ఛ్యతే. (అగ్నిశ్చ పృథివీ చేతి) అగ్న్యాద్యా నక్షత్రాన్తా ఏతే వసవః. ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన విపరిణమన్తో జగదిదం సర్వం వాసయన్తి వసన్తి చ. తే యస్మాద్వాసయన్తి తస్మాద్వసవ ఇతి. ౩

ఆ.— ఉత్తరప్రశ్నప్రపఞ్చప్రతీకం గృహీత్వా తస్య తాత్పర్యమాహ (కతమ ఇతి) తేషాం- వస్వాదీనాం. ప్రత్యేకం - వస్వాదిత్రయే ప్రతిగణ, మిన్ద్రప్రజాపత్యోశ్చైకైకస్యే, త్యర్థః. తేషాం వసుత్వమేతేషు హీత్యాదివాక్యావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (ప్రాణినామితి) తేషాం కర్మణస్తత్ఫలస్య చాశ్రయత్వేన, తేషామేవ నివాసత్వేన, చ శరీరేన్ద్రియసముదాయాకారేణ విపరిణమన్తోఽగ్న్యాదయో జగదేతదాశ్రయన్తి. స్వయం చ తత్ర వసన్తి. తస్మాద్యుక్తం తేషాం వసుత్వమిత్యర్థః. వసుత్వం నిగమయతి (తే యస్మాదితి) ౩

రం.— పునః పృచ్ఛతి (కతమే వసవ ఇతి) అష్టౌ వసవ ఇత్యుక్తా వసవః క ఇత్యర్థః. (ఉత్తరమగ్నిశ్చ పృథివీ చేత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తానాం వసుత్వముపపాదయతి (ఏతేషు హీదం వసు సర్వం హితమితి తస్మాద్వసవ ఇతి) యస్మాదేతేషు- అగ్న్యాదిషు సర్వమిదం వసుశబ్దవాచ్యం ధనం హితం- నిహితం. తే తస్మాద్వసవ ఇత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః. అస్మిన్ ప్రకరణే అగ్నిపృథివ్యాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరా ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౩

శం.— కతమే రుద్రా ఇతి. దశ ఇమే పురుషే కర్మబుద్ధీన్ద్రియాణి- ప్రాణాః. ఆత్మా- మన ఏకాదశః- ఏకాదశానాం పూరణః. త ఏతే ప్రాణా యదాఽస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్ప్రాణినాం కర్మఫలోపభోగక్షయ ఉత్క్రామన్తి- అథ- తదా రోదయన్తి. తత్- తత్ర యస్మాద్రోదయన్తి తే సమ్బన్ధినః- తస్మాద్రుద్రా ఇతి. ౪

ఆ— ప్రాణశబ్దార్థమాహ (కర్మేతి) తే యదాస్మాదిత్యాదివాక్యమనుసృత్య తేషాం రుద్రత్వముపపాదయతి (త ఏతే ప్రాణా ఇతి) మరణకాలః సప్తమ్యర్థః. ౪

ఉ.— కతమఆదిత్యాఇతిద్వాదశవైమాసాఃసంవత్సరస్యైతఆదిత్యాఏతేహీదగ్ంసర్వమాదదానాయన్తితేయదిదగ్ంసర్వమాదదానాయన్తితస్మాదాదిత్యాఇతి॥ ౫

కతమ ఇన్ద్రఃకతమఃప్రజాపతిరితి స్తనయిత్నురేవేన్ద్రోయజ్ఞఃప్రజాపతిరితికతమః స్తనయిత్నురిత్యశనిరితికతమోయజ్ఞఇతిపశవఇతి॥ ౬

కతమేషడిత్యగ్నిశ్చపృథివీచ వాయుశ్చాన్తరిక్షంచాదిత్యశ్చద్యౌశ్చైతేషడేతేహీదగ్ం సర్వగ్ంషడితి॥ ౭

కతమేతేత్రయోదేవాఇతీమఏవత్రయోలోకాఏషుహీమేసర్వేదేవాఇతికతమౌతౌద్వౌదేవావిత్యన్నంచైవప్రాణశ్చేతికతమోఽధ్యర్ధఇతియోఽయంపవతఇతి॥ ౮

రం.— పృచ్ఛతి (కతమేరుద్రాఇతి) ఏకాదశరుద్రాఇత్యుక్తాఃకేఇత్యర్థః. ఉత్తరం (దశేమేపురుషేప్రాణాఆత్మైకాదశః) జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణిదశపురుషస్థాని. దశమే- దశేమఇత్యర్థః. దశేమేపురుషఇతిసాత్త్వేపాఠః. ఏకాదశంత్వాత్మా - మనఇత్యర్థః. తేయదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాత్- మరణధర్మకాచ్ఛరీరాదుత్క్రామన్తి- అథ- తదామ్రియమాణంపురుషంరోదయన్తీతిరుద్రాఇత్యర్థః. ౪

* * *

శం.— కతమఆదిత్యాఇతి. ద్వాదశవైమాసాఃసంవత్సరస్యకాలస్యావయవాఃప్రసిద్ధాఏతఆదిత్యాః. కథం. ఏతేహి- యస్మాత్ పునఃపునఃపరివర్తమానాఃప్రాణినామాయూంషికర్మఫలంచాదదానాః- గృహ్ణన్తః- ఉపాదదతోయన్తి- గచ్ఛన్తి. యస్మాదేవంతేఇదంసర్వమాదదానాయన్తి- తస్మాదాదిత్యాఇతి. ౫

ఆ.— తేషామాదిత్యత్వమప్రసిద్ధమితిశఙ్కతే (కథమితి) ఏతేహీత్యాదివాక్యేనోత్తరమాహ (ఏతేహీతి) ౫

రం.— పృచ్ఛతి (కతమఆదిత్యాఇతి) ద్వాదశాదిత్యాఇత్యుక్తాఃకఇత్యర్థః. ఉత్తరం (ద్వాదశవైమాసాస్సంవత్సరస్యైతఆదిత్యాఇతి) స్పష్టం. తేషామాదిత్యత్వముపపాదయతి (ఏతేహీదంసర్వమాదదానాయన్తీత్యాది) ఏతేహి- మాసాఇదం- ఉత్పత్తిమజ్జీవజాతంసర్వమాదదానాః- అపహరన్తోయన్తి- గచ్ఛన్తి. తస్మాదాదిత్యాఇత్యర్థః. ౫

* * *

శం.— కతమఇన్ద్రఃకతమఃప్రజాపతిరితి. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రోయజ్ఞఃప్రజాపతిరితి. కతమఃస్తనయిత్నురితి. (అశనిరితి) అశనిః- వజ్రం- వీర్యం- బలం- యత్ప్రాణినఃప్రమాపయతి. సఇన్ద్రః- ఇన్ద్రస్యహితత్కర్మ. కతమోయజ్ఞఇతి (పశవఇతి) యజ్ఞస్యహిసాధనానిపశవః. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చపశవోయజ్ఞఇత్యుచ్యతే. ౬

ఆ.— ప్రసిద్ధంవజ్రంవ్యావర్తయతి (వీర్యమితి) తదేవసఙ్ఘాతనిష్ఠత్వేనస్ఫుటయతి (బలమితి) కింతదిత్యత్రోత్తరమాహ (యత్ప్రాణినఇతి) ప్రమాపణం- హింసనం. కథంతస్యేన్ద్రత్వం. ఉపచారాదిత్యాహ (ఇన్ద్రస్యహీతి) పశూనాంయజ్ఞత్వమప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞస్యహీతి) కారణేకార్యోపచారంసాధయతి (యజ్ఞస్యేతి) అరూపత్వాత్- సాధనవ్యతిరిక్తరూపాభావాత్, ద్రవ్యస్యపశ్వాశ్రయత్వాచ్చపశవోయజ్ఞఇత్యుచ్యన్తఇత్యర్థః. ౬

రం.— కతమఇన్ద్రఃకతమఃప్రజాపతిరితిప్రశ్నః. స్తనయిత్నురేవేన్ద్రోయజ్ఞఃప్రజాపతిరిత్యుత్తరం. కతమస్స్తనయిత్నురితిపునఃప్రశ్నః. అశనిరిత్యుత్తరం. కతమోయజ్ఞఇతిప్రశ్నః. అత్రోత్తరం (పశవఇతి) యజ్ఞసాధనత్వాత్ పశవఏవయజ్ఞఇత్యుచ్యన్తఇత్యర్థః. ౬

* * *

శం.— కతమేషడితి. తఏవాగ్న్యాదయోవసుత్వేనపఠితాఃచన్ద్రమసంనక్షత్రాణిచవర్జయిత్వాషడ్భవన్తి- షట్సఙ్ఖ్యావిశిష్టాః. ఏతేహి- యస్మాత్ త్రయస్త్రింశదాదియదుక్తం- ఇదంసర్వమేతఏవషడ్భవన్తి. సర్వోహివస్వాదివిస్తరఏతేష్వేవషట్స్వన్తర్భవతీత్యర్థః. ౭

ఆ.— ఏతేహీతిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (యస్మాదితి)-యత్త్రయస్త్రింశదాద్యుక్తం- తత్సర్వమేతఏవ- యస్మాదేతేషడ్భవన్తీతియోజనా. అక్షరార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (సర్వోహీతి) ౭

రం.— కతమేషడితిప్రశ్నః. షడిత్యుక్తాదేవాఃకేఇత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఉత్తరం (అగ్నిశ్చపృథివీచవాయుశ్చాన్తరిక్షంచాదిత్యశ్చద్యౌశ్చేతి) (ఏతేషడేతేహీదంసర్వంషడితి) ఉక్తమిదంసర్వమేతేషట్ - ఏతేఅగ్న్యాదయః. అతఏవఏతేషడిత్యర్థః. ౭

* * *

శం.— కతమేతేత్రయోదేవాఇతి. (ఇమఏవత్రయోలోకాఇతి) పృథివీమగ్నించైకీకృత్యైకోదేవః. అన్తరిక్షంవాయుంచైకీకృత్యద్వితీయః. దివమాదిత్యంచైకీకృత్యతృతీయః. తఏవత్రయోదేవాఇతి. ఏషుహి- యస్మాత్త్రిషుదేవేషుసర్వేదేవాఅన్తర్భవన్తి- తేనైతఏవదేవాస్త్రయఇత్యేషనైరుక్తానాంకేషాంచిత్పక్షః. కతమౌతౌద్వౌదేవావితి. అన్నంచైవప్రాణశ్చేతౌద్వౌదేవౌ. అనయోస్సర్వేషాముక్తానామన్తర్భావః. కతమోఽధ్యర్ధఇతి. యోఽయంపవతే- వాయుః. ౮

ఉ.— § తదాహుర్యదయమేక ఇవైవ పవతేఽథ కథమధ్యర్ధ ఇతి యదస్మిన్నిదꣳ సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే॥ ౯

పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనోజ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణꣳ స వై వేదితా స్యాత్। యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషꣳ సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయꣳ శారీరః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేత్యమృతమితి హోవాచ॥ ౧౦

ఆ.— ప్రతిజ్ఞాసమాప్తావితిశబ్దః. తత్ర హేతుః (ఏషామితి) దేవలక్షణకృతాం కేషాంచిదేష పక్షో దర్శితః- అన్యేషాం తు త్రయాణాం లోకానాం త్రయస్య యథాశ్రుతౌ నిర్దేశ ఇత్యాహ (ఇత్యేష ఇతి) ౮

రం.— కతమే తే త్రయో దేవా ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ఇమ ఏవ త్రయో లోకా ఇత్యాది) సర్వదేవాశ్రయత్వాత్త్రయ ఏవ లోకా దేవా ఇత్యర్థః. ప్రశ్నః (కతమౌ తౌ ద్వౌ దేవావితి) ఉత్తరం (అన్నం చైవ ప్రాణశ్చేతి) కతమోఽధ్యర్ధ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (యోఽయం పవత ఇతి) వాయురేవేత్యర్థః. ౮

శం.— తత్రాహుః- చోదయన్తి. యదయం వాయురేక ఇవైవ- ఏక ఏవ పవతే- అథ కథమధ్యర్ధ ఇతి. యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అస్మిన్వాయౌ సతీదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్- అధిఋద్ధిం ప్రాప్నోతి. తేనాధ్యర్ధ ఇతి. కతమ ఏకో దేవ ఇతి. ప్రాణ ఇతి. స ప్రాణో బ్రహ్మ- సర్వదేవాత్మకత్వాన్మహత్- బ్రహ్మ. (త్యదిత్యాచక్షతే) త్యదితి తద్బ్రహ్మాచక్షతే పరోక్షాభిధాయకేన శబ్దేన. దేవానామేతదేకత్వం నానాత్వం చ. అనన్తానాం దేవానాం నివిత్సఙ్ఖ్యావిశిష్టేష్వన్తర్భావః. తేషామపి త్రయస్త్రింశదాదిషూత్తరోత్తరేషు- యావదేకస్మిన్ప్రాణే. ప్రాణస్యైవైకస్య సర్వోఽనన్తసఙ్ఖ్యాతో విస్తరః. ఏవమేకశ్చానన్తశ్చావాన్తరసఙ్ఖ్యావిశిష్టశ్చ ప్రాణ ఏవ. తత్ర చ దేవస్యైకస్య నామరూపకర్మగుణశక్తిభేదోఽధికారభేదాత్. ౯

ఆ.— ఏకస్యాధ్యర్ధత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) ఇవశబ్దస్తు కథమిత్యత్ర సమ్బధ్యతే. పరిహరతి (యదస్మిన్నితి) ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం సాధయతి (సర్వేతి) తేన మహత్త్వేనేతి యావత్. తస్య పరోక్షత్వప్రతిపత్త్యా ప్రయత్నగౌరవార్థం కథయతి (త్యదితీతి) ఉక్తమర్థం ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్గృహ్ణాతి (దేవానామితి) ఏకత్వం- ప్రాణే పర్యవసానం. నానాత్వం- ఆనన్త్యం. షడధికత్రిశతాధికత్రిసహస్రసఙ్ఖ్యాకానామపి దేవానామత్రాన్తర్భావాత్కథం తదానన్త్యమిత్యాశఙ్క్య నివిత్సఙ్ఖ్యాభ్యామనన్తత్వమప్యుక్తమేవేత్యాశయేనాహ (అనన్తానామితి) ఏకస్మిన్ప్రాణే పర్యవసానం యావద్భవతి- తావత్సర్వన్నను ఉత్తరోత్తరేషు త్రయస్త్రింశదాదిషు తేషామప్యన్తర్భావ ఇత్యాహ (తేషామపీతి) ప్రాణస్యైకస్మిన్నన్తర్భావః- తత్రాహ (ప్రాణస్యైవేతి) సఙ్గృహీతమర్థముపసంహరతి (ఏవమితి) ఏకస్యానేకధాభావే కిం నిమిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యా ప్రాణస్వరూపే స్థితే సతీతి యావత్. దేవస్యైకస్య- ప్రకృతస్య ప్రాణస్యైవేత్యర్థః. ప్రాణినాం జ్ఞానకర్మణీ చాధికారస్య- స్వామిత్వస్య భేదః- అధికారభేదః. తన్నిమిత్తత్వేన దేవస్యానేకసంస్థానపరిణామసిద్ధిః. ప్రాణినో హి జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠాయ సూత్రాంశమగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే- తద్వ్యక్త్యా యథోక్తో భేద ఇత్యర్థః. ౯

రం.— (తదాహుర్యదయమేక ఏవేత్యాది) యత్- యస్మాదయం వాయురేక ఏవ పవతే- తత్కథమధ్యర్ధ ఇతి శఙ్కాయామేవముత్తరమాహురిత్యర్థః. తదేవోత్తరమాహ (యదస్మిన్నిదం సర్వమధ్యార్ధ్నోత్తేనాధ్యర్ధ ఇతి) అధ్యార్ధ్నోత్- *ఋధు వృద్ధౌ. అధికవృద్ధిం యస్మిన్వాయావిదం జగత్ప్రాప్తం- తేనాయం వాయురధ్యర్ధ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (ప్రాణ ఇతి) స ఏవ ప్రాణః పవమానపర్యాయః- స చాధ్యర్ధ ఇత్యుక్తః కథమేక ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ (స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షత ఇతి) అత్ర ప్రాణశబ్దస్త్యత్- అస్యత్. సర్వవిలక్షణం బ్రహ్మేతి యదాహుః- తదేవోచ్యత ఇత్యర్థః. తతశ్చ బ్రహ్మణో మహిమానః సర్వే దేవా ఇతి పర్యవసితోఽర్థః. ౯

శం.— ఇదానీం తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేద ఉపదిశ్యతే.|| పృథివ్యేవ యస్య- దేవస్యాయతనం- ఆశ్రయః. అగ్నిర్లోకో యస్య- లోకయత్యనేనేతి లోకః పశ్యతీతి- అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనోజ్యోతిః- మనసా జ్యోతిషా సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యం కరోతి యః- సోఽయం మనోజ్యోతిః. పృథివీశరీరోఽగ్నిదర్శనో మనసా సఙ్కల్పయితా పృథివ్యభిమానీ కార్యకరణసఙ్ఘాతవాన్దేవ ఇత్యర్థః. స ఏవం విశిష్టం వై తం పురుషం యో విద్యాత్- విజానీయాత్. సర్వస్యాత్మనః- ఆధ్యాత్మికస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాత్మనః పరమయనం- పరమాశ్రయః. తం పరాయణం. మాతృజేన త్వఙ్మాంసరుధిరరూపేణ క్షేత్రస్థానీయేన బీజస్థానీయస్య పితృజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రరూపస్య పరమయనం కరణాత్మనశ్చ. స వై వేదితా స్యాత్- య ఏతదేవం వేత్తి- స వై వేదితా- పణ్డితః స్యాదిత్యభిప్రాయః. యాజ్ఞవల్క్య- త్వం తమజానన్నేవ పణ్డితాభిమానీత్యభిప్రాయః. యది తద్విజ్ఞానే పాణ్డిత్యం లభ్యతే- వేద వా అహం తం పురుషం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం- యమాత్థ- యం కథయసి. తమహం వేద. తత్ర శాకల్యస్య వచనం చ ద్రష్టవ్యం - యది త్వం వేత్థ తం పురుషం- బ్రూహి కింవిశేషణోఽసౌ. శృణు యద్విశేషణః సః. య ఏవాయం శారీరః- పార్థివోంఽశః. శరీరే భవః శారీరః. మాతృజకోశత్రయ

---

§ యదయమేక ఏవేవ పవత ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— కామఏవయస్యాయతనగ్ం హృదయంలోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃప
రాయణగ్ం సవైవేదితాస్యాత్ ।యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయ
మాత్థయఏవాయంకామమయఃపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతిస్త్రియఇతిహోవాచ॥ ౧౧

రూపఇత్యర్థః. సఏషదేవః- యస్త్వయాపృష్టోహేశాకల్య. కింత్వస్తితత్రవక్తవ్యంవిశేషణాన్తరం- తద్వదైవ- పృచ్ఛైవేత్యర్థః. హేశాకల్య. సతివం ప్రక్షోభితోఽమర్షవశగఆహతో త్రార్దితఇవగజః. తస్య- దేవస్యశారీరస్యకాదేవతా- యస్మాన్నిష్పద్యతేయః- సాతస్యదేవతేత్యస్మిన్ప్రకరణేవివక్షితః. (అమృతమితిహోవాచ) అమృతమితి- యోభుక్తస్యాన్నస్యరసోమాతృజస్యలోహితస్యనిష్పత్తేర్హేతుః. తస్మాద్ధ్యన్నరసాల్లోహితంనిష్పద్యతేస్త్రియాశ్రితం. తతశ్చలోహితమయంశరీరంబీజాశ్రయం- సమానమన్యత్. ౧౦

ఆ.— సఙ్కోచవికాసాభ్యాంప్రాణస్వరూపోక్త్యనన్తరమవసరప్రాప్తిరిదానీమిత్యుచ్యతే. ఉపదిశ్యతే- ధ్యానార్థమితిశేషః. అవయవశోవాక్యంయోజయతి (పృథివీతి) సమ్పిణ్డితవాక్యత్రయార్థంకథయతి (పృథివీత్యాదినా) వైశబ్దోఽవధారణార్థః. తంపరాయణంయఏవవిజానీయాత్- సఏవవేదితాస్యాదితిసమ్బన్ధః. అథకేనరూపేణపృథివీదేవస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతంప్రత్యాశ్రయత్వం - తదాహ (మాతృజఏనేతి) పృథివ్యామాతృశబ్దవాచ్యత్వాద్యఏవదేవోఽహంపృథివ్యస్మీతిమన్యతే- సఏవశరీరారమ్భకమాతృజకోశత్రయాభిమానితయావర్తతే. తథాచతస్యతేనరూపేణపితృజత్రితయంకార్యం, లిఙ్గంచకరణం, ప్రత్యాశ్రయత్వంసమ్భవతీత్యర్థః. పృథివీదేవస్యపరాయణత్వముపపాద్యానన్తరంవాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (సవైవేదితేతి) తదామమకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాజ్ఞవల్క్యేతి) సపురుషోయేనవిశేషణేనవిశిష్టః - తద్విశేషణముచ్యమానంశృణ్విత్యుక్త్వాతదేవాహ (యఏవేతి) శరీరంహిపఞ్చభూతాత్మకం- తత్రపార్థివాంశేనజనకత్వేనస్థితఃశారీరఇతియావత్. తస్యజీవత్వంవారయతి (మాతృజేతి) పృథివీదేవస్యనిర్ణీతత్వశఙ్కాంవారయతి (కింత్వితి) యాజ్ఞవల్క్యోవక్తాసన్ప్రష్టారంశాకల్యంప్రతికథంవదైవేతికథయతి- తత్రాహ (పృచ్ఛేతి) క్షోభితస్యామర్షవశగత్వేదృష్టాన్తః (తోత్రేతి) ప్రాకరణికందేవతాశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) పురుషోనిష్పత్తికర్తాషష్ఠ్యోచ్యతే. లోహితనిష్పత్తిహేతుత్వమన్నరసస్యానుభవేనసాధయతి (తస్మాద్ధీతి) తస్యకార్యమాహ (తతశ్చేతి) లోహితాదద్వితీయపదార్థనిష్ఠాత్తత్కార్యంత్వఙ్మాంసరుధిరరూపంబీజస్యాస్థిమజ్జాశుక్రాత్మకస్యాశ్రయభూతంభవతీత్యర్థః. పర్యాయసప్తకమాద్యపర్యాయేణతుల్యార్థత్వాన్నపృథగ్వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి). ౧౦

ర.— (శాకల్యఃపృచ్ఛతిపృథివ్యేవయస్యాయతనమగ్నిర్లోకోమనోజ్యోతిరిత్యాదినా) యస్యపృథివ్యేవఆయతనం- ఆధారః. శరీరమితియావత్. యస్యాగ్నిర్లోకః- లోక్యతేఽనేనేతిలోకః. దర్శనసాధనమిత్యర్థః. అగ్నినాహిపశ్యతి. మనోజ్యోతిః- మనఏవజ్యోతిః- సఙ్కల్పవికల్పాదికార్యకారియస్యసమనోజ్యోతిః. పృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచసర్వాత్మనాం- సర్వజీవానాంపరాయణః- పరమప్రాప్యభూతఃపురుషశబ్దితఃపరమాత్మావేద్యఇతిసిద్ధం. తత్రేదృశవిశేషణవిశిష్టఃపరమాత్మాపృథివ్యాయతనకత్వేనాగ్నిదర్శనసాధనకత్వేనమనసాసఙ్కల్పయితృత్వేనచధ్యాతవ్యఇతిప్రశ్నస్యఫలితార్థః. ఈదృశఃపరమాత్మాపృథివ్యాయతనకత్వాదినాజ్ఞాతవ్యఇతియోజ్ఞాతా - సఏవజ్ఞాతాహేయాజ్ఞవల్క్య. నాన్యఇత్యర్థః. ఏవముక్తోయాజ్ఞవల్క్యఆహ (వేదవాఅహంతంపురుషంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థేతి) వైశబ్దఏవార్థః. అహంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంపృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినాఉపాస్యంయంత్వంవదసి- తమహంజానామ్యేవేత్యర్థః. కోఽసావిత్యత్రాహ (యఏవాయంశారీరఃపురుషస్సఏషఇతి) శారీరః- జీవః. తదన్తర్యామీతియావత్. యద్వా- శారీరః- జగచ్ఛరీరకః. తతశ్చజగచ్ఛరీరకత్వవిశిష్టస్సర్వాత్మపరాయణభూతఃపురుషశబ్దితఃపరమాత్మాపృథివ్యాద్యాయతనకత్వాదినాధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ఏవంతస్యోత్తరముక్త్వాఅస్మిన్విషయేజ్ఞేయంవిశేషణాన్తరంయాజ్ఞవల్క్యఃస్వయంపృచ్ఛతి (వదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతి) తస్య- పృథివ్యాయతనత్వాదివేదితుఃఉపాస్యదేవతాకా- పునరపికింగుణవిశిష్టా. కింరూపవిశిష్టాధ్యాతవ్యా- తచ్ఛాకల్యత్వంవదేత్యర్థః. ఉత్తరమాహశాకల్యః (అమృతమితిహోవాచేతి) అమృతమితిసంజ్ఞయాఅమృతత్వగుణేనవావిశిష్టాధ్యాతవ్యేత్యర్థః. * సతఆత్మాన్తర్యామ్యమృతఇతిఅన్తర్యామిణోఽమృతత్వావేదనాదితిద్రష్టవ్యం. యద్వా- యాజ్ఞవల్క్యఆహ (వదైవశాకల్యేతి) హేశాకల్య. వదైవ- పృచ్ఛైవ. యత్ప్రష్టవ్యం- తత్సర్వంపృచ్ఛేత్యర్థః. తస్యకాదేవతేతిశాకల్యప్రశ్నః. అమృతమితియాజ్ఞవల్క్యోత్తరం. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౧౦

———

శం.— (కామఏవయస్యాయతనం) స్త్రీవ్యతికరాభిలాషఃకామః. కామశరీరఇత్యర్థః. హృదయంలోకః- హృదయేన- బుద్ధ్యాపశ్యతి. యఏవాయంకామమయఃపురుషః- అధ్యాత్మమపికామమయఏవ. తస్యకాదేవతేతి. (స్త్రియఇతిహోవాచ) స్త్రీతోహికామస్యదీప్తిర్జాయతే. ౧౧

ఆ.— ఉత్తరపర్యాయేషుయేషాంపదానామర్థభేదః- తేషాంతత్కలనార్థంప్రతీకంగృహ్ణాతి (కామఇతి) వాక్యార్థమాహ (కామశరీరఇత్యర్థఇతి) సచహృదయదర్శనో, మనసాసఙ్కల్పయితేతిపూర్వవత్. తస్యవిశేషణందర్శయతి (యఏవేతి) ఆధ్యాత్మికస్యకామమయస్యపురుషస్యకారణంపృచ్ఛతి (తస్యేతి) తస్యాస్తత్కారణత్వమనుభవేనవ్యనక్తి (స్త్రీతోహీతి) ౧౧

ర.— (కామఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (కామమయఇతి) కామశరీరకఇత్యర్థః. (స్త్రియఇతిహోవాచేతి) స్త్రీసంజ్ఞకతయాధ్యాతవ్యఇత్యర్థః. ౧౧

ఉ.— రూపాణ్యేవయస్యాయతనంచక్షుర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవైవేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాసావాదిత్యేపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేతిసత్యమితిహోవాచ॥ ౧౨

ఆకాశఏవయస్యాయతనగ్ం శ్రోత్రం లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవైవేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాయగ్ం శ్రౌత్రః ప్రాతిశ్రుత్కఃపురుషః సఏషవదైవశాకల్యతస్య కాదేవతేతిదిశఇతిహోవాచ॥ ౧౩

తమఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతం పురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవైవేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవాఅహంతంపురుషగ్ంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాయంఛాయామయఃపురుషఃసఏషవదైవ శాకల్యతస్యకాదేవతేతిమృత్యురితిహోవాచ॥ ౧౪

రూపాణ్యేవయస్యాయతనంచక్షుర్లోకోమనోజ్యోతిర్యోవైతంపురుషంవిద్యాత్సర్వస్యాత్మనఃపరాయణగ్ంసవైవేదితాస్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేదవా అహంతంపురుషగ్ంసర్వస్యాత్మనఃపరాయణంయమాత్థయఏవాయమాదర్శేపురుషఃసఏషవదైవశాకల్యతస్యకాదేవతేత్యసురితిహోవాచ ౧౫

శం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనం) రూపాణి- శుక్లకృష్ణాదీని. (యఏవాసావాదిత్యేపురుషః) - సర్వేషాంహిరూపాణాంవిశిష్టంకార్యమాదిత్యేపురుషః. తస్యకాదేవతేతి. (సత్యమితిహోవాచ) సత్యమితిచక్షురుచ్యతే. చక్షుషోహ్యధ్యాత్మతఆదిత్యస్యాధిదైవతస్యనిష్పత్తిః. ౧౨

ఆ.— రూపశరీరస్యచక్షుర్దర్శనస్యమనసాసఙ్కల్పయితుర్దేవస్యకథమాదిత్యేపురుషోవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేషాంహీతి) రూపమాత్రాభిమానినోదేవస్యాదిత్యేపురుషోవిశేషావచ్ఛేదః. సచసర్వరూపప్రకాశకత్వాత్సర్వైరూపైఃస్వప్రకాశనాయారబ్ధః - తస్మాద్యుక్తంయథోక్తంవిశేషణమిత్యర్థః. కథంచక్షుషస్సకాశాదాదిత్యస్యోత్పత్తిరిత్యాశఙ్క్య *చక్షోఃసూర్యోఅజాయతేతిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (చక్షుషోహీతి) ౧౨

రం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనమిత్యాది) (సత్యమితిహోవాచేతి) * తద్యత్తత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషఇతిశ్రుతేరితిభావః. ౧౨

శం.— (ఆకాశఏవయస్యాయతనం.) యఏవాయంశ్రోత్రేభవః- శ్రౌత్రః. తత్రాపిప్రతిశ్రవణవేలాయాంవిశేషతోభవతీతిప్రాతిశ్రుత్కః. తస్యకాదేవతేతి. (దిశఇతిహోవాచ) దిగ్భ్యోహ్యసావాధ్యాత్మికోనిష్పద్యతే. ౧౩

ఆ.— తత్రాపీతిశ్రోత్రోక్తిః.ప్రతిశ్రవణం-సంవాదః, ప్రతివిషయంశ్రవణంవా, సర్వాణిశ్రవణానివా. తద్వేలాయామితియావత్ * దిశస్సత్రాధిదైవతమితిశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (దిగ్భ్యోహీతి) ౧౩

రం.— (ఆకాశఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (యఏవాయంశ్రౌత్రఃప్రాతిశ్రుత్కఇతి) ప్రాతిశ్రుత్కః- ప్రతిధ్వనివిశిష్టఃశ్రౌత్రః- శ్రోత్రేణానుభూయమానః. శ్రోత్రానుభూయమానత్వంచపరమాత్మనఃప్రతిధ్వనిద్వారాద్రష్టవ్యం. (దిశఇతిహోవాచేతి) దిక్శరీరకాదిజ్ఞామకోవాఉపాస్యఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— (తమఏవయస్యాయతనం) తమఇతి- శార్వరాద్యన్ధకారోగృహ్యతే. అధ్యాత్మంఛాయామయః- అజ్ఞానమయఃపురుషః. తస్యకాదేవతేతి. (మృత్యురితిహోవాచ) - మృత్యురధిదైవతంతస్యనిష్పత్తికారణం. ౧౪

ఆ.— అధిదైవతంమృత్యుః- ఈశ్వరః. * మృత్యునైవేదమావృతమాసీదితిశ్రుతేః. సచతస్యాజ్ఞానమయస్యాధ్యాత్మికస్యపురుషస్యోత్పత్తికారణం- అవివేకిప్రవృత్తేరీశ్వరాధీనత్వాత్. * ఈశ్వరప్రేరితోగచ్ఛేత్స్వర్గంవాశ్వభ్రమేవవేతిహిపఠన్తి తదాహ (మృత్యురితి) ౧౪

రం.— (తమఏవయస్యాయతనమిత్యాది) (యఏవాయంఛాయామయఃపురుషఇతి) ఛాయామయః - ఛాయాశరీరకఇత్యర్థః. (మృత్యురితిహోవాచేతి) మృత్యుసంజ్ఞికఇత్యర్థః. బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదేఛాయాపురుషే *మృత్యురితివాఅహమేతముపాసఇతిదర్శనాదితిభావః. ౧

శం.— (రూపాణ్యేవయస్యాయతనం) పూర్వంసాధారణానిరూపాణ్యుక్తాని- ఇహతుప్రకాశకానివిశిష్టానిరూపాణిగృహ్యన్తే. రూపాయతనస్యదేవస్యవిశేషాయతనంప్రతిబిమ్బాధారమాదర్శాది. (అసురితిహోవాచ) - తస్యప్రతిబిమ్బాఖ్యస్యరూపస్యనిష్పత్తిరసోః- ప్రాణాత్. ౧

ఉ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాత్ యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయమప్సు పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి వరుణ ఇతి హోవాచ॥ ౧౬

రేత ఏవ యస్యాయతనగ్ం హృదయం లోకో మనో జ్యోతిర్యో వై తం పురుషం విద్యాత్సర్వస్యాత్మనః పరాయణగ్ం స వై వేదితా స్యాద్యాజ్ఞవల్క్య వేద వా అహం తం పురుషగ్ం సర్వస్యాత్మనః పరాయణం యమాత్థ య ఏవాయం పుత్రమయః పురుషః స ఏష వదైవ శాకల్య తస్య కా దేవతేతి ప్రజాపతిరితి హోవాచ॥ ౧౭

శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్త్వాగ్ం స్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా౩ ఇతి॥ ౧౮

ఆ.— పునరుక్తిం ప్రత్యాహ (పూర్వమితి) ఆధారశబ్దోభావప్రధానః. తథాచ ప్రతిబిమ్బస్యాధారత్వం యత్ర - తదిత్యుక్తం భవతి. ఆదిశబ్దేన స్వచ్ఛస్వభావః ఖడ్గాదిర్గృహ్యతే. ప్రాణేన హి నిఘృష్యమాణే దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బాభివ్యక్తియోగ్యరూపవిశేషో నిష్పద్యతే- తతోయుక్తం ప్రాణస్య ప్రతిబిమ్బకారణత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (తస్యేతి). ౧౫

రం.— (రూపాణ్యేవ యస్యాయతనం చక్షుర్లోక ఇతి) పూర్వమాదిత్యపురుషే రూపచక్షుస్సామాన్యముక్తం- ఇహ తు తద్విశేష ఇతి భిదా. (అసురితి హోవాచేతి) బాలాకిబ్రాహ్మణే ప్రాతిశ్రుత్కే పురుషే అసుత్వముక్తం- ఇహ తు ఆదర్శపురుషే అసుత్వం- తత్ర ఆదర్శపురుషే రోచిష్ణుత్వముక్తం- విధాభేదసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. ఇయాంస్తు విశేషః - బాలాకిబ్రాహ్మణే బ్రహ్మలిఙ్గాభావాత్ తత్రత్యపురుషశబ్దో న బ్రహ్మపర్యన్తః- ఇహ తు సర్వాత్మత్వపరాయణత్వాదిరూపబ్రహ్మలిఙ్గాత్ బ్రహ్మపర్యన్త ఇతి వివేకః. కేచిత్తు బాలాకిబ్రాహ్మణ ఇవ అత్రత్యపురుషశబ్దానామపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఉభయథాపి న విరోధః. ౧౫

శం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనం) సాధారణాస్సర్వా ఆప ఆయతనం. వాపీతటాకాద్యాశ్రయాస్త్వప్సు విశేషావస్థానం. తస్య కా దేవతేతి. (వరుణ ఇతి)-వరుణాత్సఙ్ఘాతకర్త్ర్యో హ్యాధ్యాత్మమాప ఏవ వాప్యాద్యపాం నిష్పత్తికారణం. ౧౬

ఆ.— ఆప ఏవ యస్యాయతనం, య ఏవాయమప్సు పురుష, ఇత్యుభయత్ర సామాన్యవిశేషభావేన ప్రతిభాతీతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ (సాధారణా ఇతి) కథం పునర్వాపీమాపవిశేషాయతనస్య వరుణో దేవతా- న హి దేవతాత్మనో వరుణస్య తదధిష్ఠాతుస్తత్కారణత్వం-తత్రాహ (వరుణాదితి) ఆపో వాపీమాసాద్యాపీతాస్సత్యో హ్యాధ్యాత్మం శరీరే మూత్రాదిసఙ్ఘాతం కుర్వన్తి - తాశ్చ వరుణాద్భవన్తి. వరుణశబ్దేనాప ఏవ రశ్మిద్వారా భూమిం పతన్త్యోభిధీయన్తే-తథా చ తా ఏవ వరుణాత్మికా వాప్యాద్యపాం పీయమానానాముత్పత్తికారణమితి యుక్తం వరుణస్య వాపీతటాకాద్యాయతనం పురుషం ప్రతి కారణత్వమిత్యర్థః. ౧౬

రం.— (ఆప ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) (య ఏవాయమప్సు పురుషః- అప్ఛరీరక ఇత్యర్థః. (వరుణ ఇతి హోవాచేతి) వరుణనామక ఇత్యర్థః. ౧౬

శం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనం) (య ఏవాయం పుత్రమయః) విశేషాయతనం రేత ఆయతనస్య. పుత్రమయ ఇతి చాస్థిమజ్జాశుక్రాణి పితుర్జాతాని. తస్య కా దేవతేతి. (ప్రజాపతిరితి హోవాచ) ప్రజాపతిః- పితోచ్యతే. పితృతో హి పుత్రస్యోత్పత్తిః. ౧౭

ఆ.— వాక్యద్వయం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (విశేషేతి) పుత్రమయశబ్దార్థం వ్యాచష్టే (పుత్రమయ ఇతి) ౧౭

రం.— (రేత ఏవ యస్యాయతనమిత్యాది) స్పష్టం. ఉక్తాష్టపురుషేషు మనోజ్యోతిష్ట్వం సర్వత్రానుగతం - ఆయతనానాం లోకానాం ధర్మాణాం చ భేదః. ౧౭

శం.— అష్టధా దేవలోకపురుషభేదేన త్రిధా త్రిధాత్మానం విభజ్య వ్యవస్థిత ఏకైకో దేవః ప్రాణ ఏవోపాసనార్థం వ్యపదిష్టః. అధునా దిగ్విభాగేన పఞ్చధా ప్రవిభక్తస్యాత్మన ఉపసంహారార్థమాహ. తూష్ణీంభూతం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో గ్రహేణేవావేశయన్నాహ-శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. త్వాం స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే యస్మిన్సన్దంశాదౌ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత- కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు తన్న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఆ.— శాకల్యేతి హోవాచేత్యాదిగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (అష్టధేతి)-లోకః- సామాన్యాకారః. పురుషః-విశేషావచ్ఛేదః. దేవః- తత్కారణం. అనేన ప్రకారేణ త్రిధా త్రిధాత్మానం ప్రతిపద్య స్థితో య ఏకైకో దేవ ఉక్తః- స ప్రాణ ఏవ సూత్రాత్మా- తద్భేదత్వాత్పూర్వోక్తస్య సర్వస్య. స చోపాసనార్థమష్టధోపదిష్టోఽధస్తాదిత్యర్థః. ఉత్తరస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (అధునేతి) ప్రవిభక్తస్య-జగతః సర్వ

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యో యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః కిం బ్రహ్మ విద్వానితి దిశో వేద సదేవాస్సప్రతిష్ఠా ఇతి యద్దిశో వేత్థ సదేవాస్సప్రతిష్ఠాః॥ ౧౯

కిందేవతోస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీత్యాదిత్యదేవత ఇతి స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుషీతి కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి రూపేష్వితి చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి హృదయ ఇతి హోవాచ యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౦

స్వేతి శేషః. ఆత్మశబ్దో హృదయవిశేషః. యాజ్ఞవల్క్యవాక్యస్య శాకల్యే ప్రష్టవ్యం ప్రత్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వాపాదకత్వం దర్శయతి (గ్రహణేతి). సర్వేషామేవ బ్రాహ్మణానాం ప్రాయేణ హన్తవ్యత్వేన సమ్మతో భవానితి మునేరభిసంహితం. ౧౯

రం.— (శాకల్యేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) ఏవం ప్రతివాదకుపితో యాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యేతి సంబోధ్య తమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (త్వాంస్విదిమే బ్రాహ్మణా అఙ్గారావక్షయణమక్రతా ఇతీతి) స్విదితి వితర్కే. ఇమే నూనం బ్రాహ్మణాః స్వయం మత్ప్రతివాదే భీతాస్స్వస్యాఙ్గారావక్షయణం- అఙ్గారా అవక్షీయన్తే- గృహ్యన్తే యేన పాత్రేణ తదఙ్గారావక్షయణం. తన్నూనం త్వామక్రత - కృతవన్తో బ్రాహ్మణాః. త్వం తు న బుధ్యసే ఆత్మానం మయా దహ్యమానమిత్యభిప్రాయః. ౧౯

శం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. కిం బ్రహ్మ విద్వాన్ సన్నేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ- బ్రహ్మవిజ్ఞానం తావదిదం మమ. కిం తత్. దిశో వేద- దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే. తచ్చ న కేవలం దిశ ఏవ- సదేవాః- దేవైస్సహ దిగధిష్ఠాతృభిః. కించ- సప్రతిష్ఠితాః- ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహ. ఇతర ఆహ- యత్- యది దిశో వేత్థ సదేవాః సప్రతిష్ఠా ఇతి- సఫలం యది విజ్ఞానం త్వయా ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౯

ఆ.— శాకల్యస్తు కాలచోదితత్వాత్తదనురోధినీమన్యథా ప్రతిపత్తిమేవాచార్యశ్చోదయతీత్యాహ (యదిదమితి). (దిగ్విషయం విజ్ఞానం జానే) తన్మమాస్తీత్యర్థః. తచ్చ విజ్ఞానం కేవలం దిఙ్మాత్రస్య న భవతి- కింతు దేవైస్సహ ప్రతిష్ఠాభిశ్చ సహితా దిశో వేదేత్యాహ (తచ్చేతి) - అవతారితస్య వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సఫలమితి). ౧౯

రం.— (యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ శాకల్యః) ఉవాచ - అత్రోత్తరమాహేత్యర్థః. కిమితి. (యదిదం కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానత్యవాదీరిత్యాది) కురుపాఞ్చాలానాం బ్రాహ్మణానిమాన్ సర్వాన్ విదుషో ఽత్యవాదీః- అత్యుక్తవానసి. అధిక్షిప్తవానసి కిల స్వయం భీతాస్త్వామఙ్గారావక్షయణం కృతవన్త ఇతి. (కిం బ్రహ్మ విద్వానితి) కీదృశ బ్రహ్మ విద్వానితి హేతోరేవమధిక్షిపసి బ్రాహ్మణాన్. అహం తు దిశః తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ ఇతి - ఏవం ప్రకారేణ జానే. త్వమప్యహమివ దిశో దేవతాస్తత్ప్రతిష్ఠాశ్చ యది వేత్సి - తర్హి పృచ్ఛామి వదేత్యర్థః. ౧౯

శం.— కిందేవతః- కా దేవతా అస్య తవ దిగ్భూతస్య. అసౌ హి యాజ్ఞవల్క్యో హృదయమాత్మానం దిక్షు పఞ్చధా విభక్తం దిగాత్మభూతం తద్ద్వారేణ సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్యాహమస్మి దిగాత్మేతి వ్యవస్థితః పూర్వాభిముఖః; సప్రతిష్ఠావచనాత్. యథా యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతిజ్ఞా- తథైవ పృచ్ఛతి- కిందేవతస్త్వమస్యాం దిశ్యసీతి. సర్వత్ర హి వేదే యాం యాం దేవతాముపాస్తే - ఇహైవ తద్భూతస్తాం తాం ప్రతిపద్యత ఇతి. తథా చ వక్ష్యతి *దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి. అస్యాం ప్రాచ్యాం కా దేవతా దిగాత్మనస్తవాధిష్ఠాత్రీ - కయా దేవతయా త్వం ప్రాచీదిగ్రూపేణ సమ్పన్న ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ప్రాచ్యాం దిశి మమాదిత్యో దేవతా- సోఽహమాదిత్యదేవతః. సదేవా ఇత్యేతదుక్తం. సప్రతిష్ఠా ఇతి తు వక్తవ్యమిత్యాహ- స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (చక్షుషీతి)- అధ్యాత్మం చక్షుష ఆదిత్యో నిష్పన్న ఇతి హి మన్త్రబ్రాహ్మణవాదాః *చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోస్సూర్య ఇత్యాదయః. కార్యం హి కారణే ప్రతిష్ఠితం భవతి. కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి. (రూపేష్వితి) రూపగ్రహణాయ హి రూపాత్మకం చక్షూ రూపేణ ప్రయుక్తం. యైర్హి రూపైః ప్రయుక్తం- తైరాత్మగ్రహణాయారబ్ధం చక్షుః. తస్మాత్సాదిత్యం చక్షుః సహ ప్రాచ్యా దిశా సహ తత్స్థైస్సర్వై రూపేషు ప్రతిష్ఠితం. చక్షుషా సహ ప్రాచీ దిక్సర్వా రూపభూతా చ. కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయార్థా హి రూపాణి- రూపాకారేణ హి హృదయం పరిణతం. యస్మాద్ధృదయేన హి రూపాణి సర్వో లోకో జానాతి. హృదయమితి బుద్ధిమనసీ ఏకీకృత్య నిర్దేశః. తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని- హృదయేన హి స్మరణం భవతి రూపాణాం వాసనాత్మనాం - హృదయే రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీత్యర్థః. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౦

ఆ.— ప్రాచ్యాం దిశి కా దేవతేతి వక్తవ్యే కథమన్యథా పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అసౌ హీతి)- ఆత్మానం- ఆత్మీయమితి యావత్. యథోక్తం హృదయమాత్మత్వేనోపగమ్యేతి సమ్బన్ధః. తథాపి ప్రథమం ప్రాచీం దిశమధికృత్య ప్రశ్నే కో హేతురితి చేత్- తత్రాహ (పూర్వాభిముఖ ఇతి) యద్యపి దిగాత్మాహమస్మీతి స్థితః- తథాపి కథం సర్వం జగదాత్మత్వేనోపగమ్య తిష్ఠతీత్యవగమ్యతే- తత్రాహ (సప్రతిష్ఠేతి) సప్రతిష్ఠా దిశో వేదేతి వచనా

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి యమదేవత ఇతి స యమః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి యజ్ఞ ఇతి కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి దక్షిణాయామితి కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి శ్రద్ధాయామితి యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తేఽథ దక్షిణాం దదాతి శ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి హృదయ ఇతి హోవాచ హృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి హృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య ॥ ౨౧

త్సర్వమపి హృదయద్వారా జగదాత్మత్వేనోపగమ్య స్థితో మునిరితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞానుసారిత్వాచ్చాయం ప్రశ్నో యుక్త ఇత్యాహ (యథేతి) అహమస్మి దిగాత్మేతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణ్యపి ప్రశ్నే దేహపాతోత్తరభావీ దేవతాభావః కథం పృచ్ఛ్యతే- సతి దేహే ధ్యాతుస్తద్భావారోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వత్ర హీతి) ఇతి- న భావి దేవతాభావః ప్రశ్నగోచర ఇతి శేషః. ఉక్తేర్థే వాక్యశేషమనుకూలయతి (తథా చేతి). ప్రశ్నార్థముపసంహరతి (అస్యామితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయితుం కార్యకారణభావం తయోరాదర్శయతి (అధ్యాత్మం చక్షుష ఇతి) * చక్షోః సూర్యో అజాయతేత్యేవమాదిమన్త్రవాదా, స్తదనుసారిణశ్చ బ్రాహ్మణవాదాః. భవతు కార్యకారణభావః- తథాపి కథం చక్షుష్యాదిత్యస్య ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (కార్యం హీతి). కథం చక్షుషో రూపేషు ప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (రూపగ్రహణాయేతి) తథాపి కథం యథోక్తమాధారాధేయత్వం- అత ఆహ (మైత్రీతి) చక్షుషో రూపాధారత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) ఉపసంహృతమర్థం సఙ్క్షిపతి (చక్షుషేతి). హృదయస్యాధారత్వం రూపాణాం స్ఫుటయతి (రూపాకారేణేతి) హృదయే రూపాణాం ప్రతిష్ఠితత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి). హృదయశబ్దస్య మాంసఖణ్డవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (హృదయమితి). కథం పునర్బహిర్ముఖాని రూపాణి అన్తర్హృదయే స్థాతుం పారయన్తి- తత్రాహ (హృదయేన హీతి) తథాపి కథం తేషాం హృదయప్రతిష్ఠితత్వం- తత్రాహ (వాసనాత్మనామితి) ౨౦

రం.— ఇత్యుక్త్వా తర్హి పృచ్ఛేత్యుక్తశ్శాకల్యః పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ప్రాచ్యాం దిశ్యసీతి) అస్యాం ప్రాచ్యాం దిశి కిందేవతస్త్వమసి- కా దేవతా యస్య సః కిందేవతః. ప్రాగ్దిగధిష్ఠాతృత్వేన కాం దేవతాముపాస్స ఇత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యదేవత ఇతి) ఆదిత్యో దేవతా యస్య సః ఆదిత్యదేవతః. ప్రాచ్యాం దిశ్యధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యమహముపాస ఇత్యర్థః. శాకల్యః పృచ్ఛతి (స ఆదిత్యః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (చక్షుషీతి) ప్రతిష్ఠిత ఇత్యనుషఙ్గః. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను చక్షుః ప్రతిష్ఠితమితి) ఉత్తరం (రూపేష్వితి) తత్రోపపత్తిమాహ (చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీతి) హి- యస్మాచ్చక్షుషా రూపాణి పశ్యతి- అతశ్చక్షుస్స్వవిషయే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను రూపాణి ప్రతిష్ఠితానీతి) ఉత్తరం (హృదయ ఇతి హోవాచ) తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హి- యస్మాల్లోకో హృదయేనైవ రూపాణి జానాతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ రూపాణి ప్రతిష్ఠితాని భవన్తి- అన్తఃకరణ ఏవ వాసనాత్మనా ప్రతిష్ఠితాని భవన్తీత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౦

శం.— (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవత్. దక్షిణాయాం దిశి కా దేవతా తవ. (యమదేవత ఇతి) యమో దేవతా మమ దక్షిణాదిగ్భాగస్య. స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (యజ్ఞ ఇతి) యజ్ఞే కారణే స ప్రతిష్ఠితో యమః సహ దిశా. కథం పునర్యజ్ఞస్య కార్యం యమ ఇతి. ఉచ్యతే- ఋత్విగ్భిర్నిష్పాదితో యజ్ఞః. దక్షిణయా యజమానస్తేభ్యో యజ్ఞం నిష్క్రీయ తేన యజ్ఞేన దక్షిణాం దిశం సహ యమేనాభిజయతి. తేన యజ్ఞే యమః కార్యత్వాత్ప్రతిష్ఠితః సహ దక్షిణయా దిశా. కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (దక్షిణాయామితి) దక్షిణయా స నిష్క్రీయతే- తేన దక్షిణాకార్యం యజ్ఞః. కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. (శ్రద్ధాయామితి) శ్రద్ధా నామ- దిత్సుత్వం- ఆస్తిక్యబుద్ధిర్భక్తిసహితా. కథం తస్యాం ప్రతిష్ఠితా దక్షిణా. యస్మాద్యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్తే - అథ దక్షిణాం దదాతి. నాశ్రద్దధద్దక్షిణాం దదాతి. తస్మాచ్ఛ్రద్ధాయాం హ్యేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి. (హృదయ ఇతి హోవాచ) హృదయస్య హి వృత్తిః శ్రద్ధా- యస్మాద్ధృదయేన హి శ్రద్ధాం జానాతి. వృత్తిశ్చ వృత్తిమతి ప్రతిష్ఠితా భవతి- తస్మాద్ధృదయే హ్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౧

ఆ.— పూర్వవదిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (దక్షిణాయామితి) యమస్య యజ్ఞకార్యత్వమప్రసిద్ధమితి శఙ్కిత్వోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా). తస్య యజ్ఞకార్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి). యజ్ఞస్య దక్షిణాయాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (దక్షిణయేతి) కార్యం చ కారణే ప్రతిష్ఠితమితి శేషః. దక్షిణాయాః శ్రద్ధాప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి). హృదయే సా ప్రతిష్ఠితేత్యత్ర హేతుమాహ (హృదయస్యేతి). హృదయవ్యాపృతత్వాచ్చ శ్రద్ధాయాస్తత్ప్రతిష్ఠితత్వమిత్యాహ (హృదయేన హీతి). హృదయస్య శ్రద్ధా వృత్తిరస్తు- తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (వృత్తిశ్చేతి). ౨౧

రం.— అథాన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం దక్షిణాయాం దిశ్యసీతి) పూర్వవదర్థః. ఉత్తరమాహ (యమదేవత ఇతి) పృచ్ఛతి (స యమః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి) ఉత్తరం (యజ్ఞ ఇతి) కస్మిన్ను యజ్ఞః ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (దక్షిణాయామితి) కస్మిన్ను దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. శ్రద్ధాయామిత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (యదా హ్యేవ శ్రద్ధత్త ఇతి) యదా శ్రద్ధా జాయతే- తదైవ దక్షిణాం దదాతి- అతః శ్రద్ధాయామేవ దక్షిణా ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితేతి) (హృదయ ఇతి హోవాచ) ఉత్తరమితి శేషః. తత్రోపపత్తిమాహ (హృదయేన హీతి) హృదయేన హి- యస్మాత్ శ్రద్ధాం జానాతి- కరోతి- అతో హృద్యేవ శ్రద్ధా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) పూర్వవత్. ౨౧

ఉ.— కిందేవతోఽస్యాంప్రతీచ్యాందిశ్యసీతివరుణదేవతఇతిసవరుణఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇత్యప్స్వితికస్మిన్న్వాపఃప్రతిష్ఠితాఇతి రేతసీతికస్మిన్నురేతఃప్రతిష్ఠితమితిహృదయఇతితస్మాదపిప్రతిరూపంజాతమాహుర్హృదయాదివసృప్తోహృదయాదివనిర్మితఇతిహృదయే హ్యేవ రేతఃప్రతిష్ఠితంభవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౨

కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాందిశ్యసీతిసోమదేవతఇతిససోమఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిదీక్షాయామితికస్మిన్నుదీక్షాప్రతిష్ఠితేతిసత్యఇతితస్మాదపిదీక్షితమాహుఃసత్యంవదేతి సత్యే హ్యేవదీక్షాప్రతిష్ఠితేతికస్మిన్నుసత్యంప్రతిష్ఠితమితిహృదయఇతిహోవాచహృదయేనహిసత్యంజానాతిహృదయే హ్యేవసత్యం ప్రతిష్ఠితంభవతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨౩

కిందేవతోఽస్యాంధ్రువాయాందిశ్యసీత్యగ్నిదేవతఇతిసోఽగ్నిఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతివాచీతి కస్మిన్నువాక్ప్రతిష్ఠితేతిహృదయఇతికస్మిన్నుహృదయంప్రతిష్ఠితమితి॥ ౨౪

శం.— కిందేవతోఽస్యాంప్రతీచ్యాందిశ్యసీతి. తస్యాంవరుణోఽధిదేవతామమ. సవరుణఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతి. (అప్స్వితి) అపాంహివరుణఃకార్యం- *శ్రద్ధావా ఆపఃశ్రద్ధాతోవరుణమసృజతేతిశ్రుతేః. కస్మిన్న్వాపఃప్రతిష్ఠితాఇతి. (రేతసీతి) *రేతసోహ్యాపఃసృష్టాఇతిశ్రుతేః. కస్మిన్నురేతఃప్రతిష్ఠితమితి. (హృదయఇతి)- యస్మాద్ధృదయస్యకార్యంరేతః. కామోహృదయస్యవృత్తిః- కామినోహిహృదయాద్రేతోఽధిస్కన్దతి. తస్మాదపిప్రతిరూపం- అనురూపంపుత్త్రంజాతమాహుర్లౌకికాః - అస్యపితుర్హృదయాదివాయంపుత్త్రఃసృప్తః - వినిస్సృతః. హృదయాదివనిర్మితః- యథాసువర్ణేననిర్మితఃకుణ్డలః. తస్మాద్ధృదయేహ్యేవరేతఃప్రతిష్ఠితంభవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౨

ఆ.— రేతసోహృదయకార్యత్వంసాధయతి (కామఇతి) తథాపికథంరేతోహృదయస్యకార్యం-తదాహ (కామినోహీతి) తత్రైవలోకప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (తస్మాదితి) అపిశబ్దస్సమ్భావనార్థః, అవధారణార్థోవా. ౨౨

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాంప్రతీచ్యాందిశ్యసీతి) ఉత్తరం (వరుణదేవతఇతి) సవరుణఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. అప్స్విత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వాపఃప్రతిష్ఠితాఇతిప్రశ్నః. రేతసీత్యుత్తరం. కస్మిన్నురేతఃప్రతిష్ఠితమితిప్రశ్నః. హృదయఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపిప్రతిరూపంజాతమాహురిత్యాది) యస్మాజ్జాతంపితుఃప్రతిరూపం - పితృసదృశసంస్థానంపుత్త్రంజనాఃపితుర్హృదయాన్నిర్గతఇవవర్తతే, పితృహృదయాన్నిర్మితఇవవర్తతేఽయంకుమారఇత్యాహుః- అతోహృదయఏవపుత్త్రపరిణామిరేతఃప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తమఙ్గీకరోతిశాకల్యః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౨

శం.— కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాందిశ్యసీతి. (సోమదేవతఇతి) లతాంసోమందేవతాంచైకీకృత్యనిర్దేశః. ససోమఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతి. (దీక్షాయామితి) దీక్షితోహియజమానస్సోమంక్రీణాతి- క్రీతేనసోమేనేష్ట్వాజ్ఞానవానుత్తరాందిశంప్రతిపద్యతేసోమదేవతాధిష్ఠితాంసౌమ్యాం. కస్మిన్నుదీక్షాప్రతిష్ఠితేతి. సత్యఇతి. కథం. యస్మాత్సత్యేదీక్షాప్రతిష్ఠితా - తస్మాదపిదీక్షితమాహుఃసత్యంవదేతి. కారణభ్రేషేకార్యభ్రేషోమాభూదితి సత్యేహ్యేవదీక్షాప్రతిష్ఠితేతి. కస్మిన్నుసత్యంప్రతిష్ఠితమితి. హృదయఇతిహోవాచ. హృదయేనహిసత్యంజానాతి - తస్మాద్ధృదయేహ్యేవసత్యంప్రతిష్ఠితంభవతీతి. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨౩

ఆ.— దీక్షాయాంసోమస్యప్రతిష్ఠితత్వంసాధయతి (దీక్షితోహీత్యాదినా) దీక్షాయాస్సత్యేప్రతిష్ఠితత్వమప్రసిద్ధమితిశఙ్కిత్వాసమాధత్తే (కథమిత్యాదినా) అపిశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యంవదేతివదతామభిప్రాయమాహ (కారణేతి) భ్రేషః- భ్రంశః- నాశః. ఇతి- తేషామభిప్రాయవిశేషః. ప్రకృతోపసంహారః (సత్యేహీతి). ౨౩

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాముదీచ్యాందిశ్యసీతి) సోమదేవతఇత్యుత్తరం. ససోమఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. దీక్షాయామిత్యుత్తరం. కస్మిన్నుదీక్షాప్రతిష్ఠితేతిప్రశ్నః. సత్యఇత్యుత్తరం. తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాదపిదీక్షితమాహురిత్యాది) యస్మాద్దీక్షితంసత్యంవదే- దీక్షానిర్వృత్త్యైతద్యాజకాశ్శిక్షమాణాఆహుః-తస్మాత్సత్యేహ్యేవదీక్షాప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. కస్మిన్నుసత్యంప్రతిష్ఠితమితిప్రశ్నః. ఉత్తరం (హృదయఇతిహోవాచేతి) తదుపపాదయతి (హృదయేనహిసత్యంజానాతీత్యాదినా) అఙ్గీకరోతి (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨౩

శం.— (కిందేవతోఽస్యాంధ్రువాయాందిశ్యసీతి) మేరోస్సమన్తతోవసతామవ్యభిచారాదూర్ధ్వాదిగ్ధ్రువేత్యుచ్యతే. (అగ్నిదేవతఇతి) ఊర్ధ్వాయాంహిప్రకాశభూయస్త్వం- ప్రకాశశ్చాగ్నిః. సోఽగ్నిఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతి. వాచీతి. కస్మిన్నువాక్ప్రతిష్ఠితేతి. హృదయఇతి. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యస్సర్వాసుదిక్షువిప్రసృతేనహృదయేనసర్వాదిశఆత్మత్వేనాభిసమ్పన్నః - సదేవాఃసప్రతిష్ఠాదిశశ్చాత్మభూతాస్తస్యనామరూపకర్మాత్మభూతస్యయాజ్ఞవల్క్యస్య. యద్రూపం- తత్ప్రాచ్యాదిశాసహహృదయభూతంయాజ్ఞవల్క్యస్య. యచ్చైవలంకర్మ, పుత్త్రోత్పాదనలక్షణం, చ

ఉ.— అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై యద్ధ్యేతదన్యత్రాస్మత్స్యాచ్ఛ్వానో వైనదద్యుర్వయాంసి వైనద్విమథ్నీరన్నితి॥ ౨౫

కస్మిన్నుత్వం చాత్మా చ ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి ప్రాణ ఇతి కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యపాన ఇతి కస్మిన్నపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి వ్యాన ఇతి కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుదాన ఇతి కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి స

జ్ఞానసహితం, చ సహ ఫలేనాధిష్ఠాత్రీభిశ్చ దేవతాభిర్దక్షిణా ప్రతీచ్యుదీచ్యః కర్మఫలాత్మికా హృదయమేవాపన్నా నస్య. ధ్రువయా దిశా సహ నామ సర్వం వాగ్ద్వారేణ హృదయమేవాపన్నం. ఏతావద్ధీదం సర్వం- యద్రూపం వా కర్మ వా నామ వేతి. సర్వం హృదయమేతత్. తత్సర్వాత్మకం హృదయం పృచ్ఛ్యతే (కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి). ౨౪

ఆ.— కథం పునరూర్ధ్వాదిగవస్థితా ధ్రువేత్యుచ్యతే- తత్రాహ (మేరోరితి) తత్రాగ్నేర్దేవతాత్వం ప్రకటయతి (ఊర్ధ్వాయాంహీతి) దిశో వేదేత్యాదిశ్రుత్యా జగతో విభాగేన పఞ్చధాత్వం ధ్యానార్థముక్తం. ఇదానీం విభాగవాదిన్యాః శ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) యథోక్తే విభాగే సతీతి యావత్. ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిపతి (సదేవా ఇతి) తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (యద్రూపమితి) ఆద్యే పర్యాయే హృదయే రూపప్రపఞ్చోపసంహారో దర్శితః- * హృదయే హ్యేవ రూపాణీతి శ్రుతేరిత్యర్థః. దక్షిణాయామిత్యాదిపర్యాయత్రయేణ తత్రైవ కర్మోపసంహార ఉక్త ఇత్యాహ (యత్కేవలమితి)- యద్ధి కేవలం కర్మ తత్ఫలాదిభిస్సహ దక్షిణాదిగాత్మకం హృద్యుపసంహ్రియతే - యజ్ఞదక్షిణాదిద్వారా హృదయే ప్రతిష్ఠితత్వాద్దక్షిణస్యాదిశస్తత్ఫలత్వాత్. పుత్రజన్మాఖ్యం చ కర్మ ప్రతీచ్యాత్మకం తత్రైవోపసంహృతం- *హృదయే హ్యేవ రేతః ప్రతిష్ఠితమితి శ్రుతేః, పుత్రజన్మనశ్చ తత్కార్యత్వాత్,. జ్ఞానసహితమపి కర్మ ఫలప్రతిష్ఠాదేవతాభిస్సహోదీచ్యాత్మకం తత్రైవోపసంహృతం- సోమదేవతాయా దీక్షాదిద్వారా తత్ప్రతిష్ఠత్వశ్రుతేః. ఏవం దిక్త్రయే సర్వం కర్మ హృది సంహృతమిత్యర్థః. పఞ్చమపర్యాయస్య తాత్పర్యమాహ (ధ్రువయేతి)- నామరూపకర్మసూపసంహృతేష్వపి కించిదనుపసంహృతమన్తరమవశిష్టమస్తీత్యాశఙ్కాం నిరాకరోతి (ఏతావద్ధీతి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (తత్సర్వాత్మకమితి) ౨౪

రం.— పృచ్ఛతి (కిందేవతోఽస్యాం ధ్రువాయాం దిశ్యసీతి) స్వర్లోకాపేక్షయా భూమేర్ధ్రువత్వాత్ భూమిరూపా అధోదిక్ ధ్రువేత్యుచ్యతే. ఉత్తరం (అగ్నిదేవత ఇతి) సోఽగ్నిః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి ప్రశ్నః. ఉత్తరం (వాచీతి) కస్మిన్ను వాక్ప్రతిష్ఠితేతి ప్రశ్నః. హృదయ ఇత్యుత్తరం. పునః పృచ్ఛతి (కస్మిన్ను హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి) ఏవం సర్వదిగ్దేవతానాం ప్రతిష్ఠాభూతం హృదయం క్వ ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ౨౪

శం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) నామాన్తరేణ సమ్బోధనం కృతవాన్. యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతత్ హృదయమాత్మా- స్వశరీరస్యాన్యత్ర క్వచిద్దేశాన్తరేఽస్మత్తో వర్తత ఇతి మన్యాసై- మన్యసే. యద్ధి- యది హ్యేతద్ధృదయమన్యత్రాస్మత్స్యాత్- భవేత్. శ్వానో వా ఏనత్- శరీరం తదాఽద్యుః. వయాంసి వా- పక్షిణో వా ఏనద్విమథ్నీరన్- విలోడయేయుః- వికర్షేరన్నితి. తస్మాన్మయి శరీరే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. శరీరస్యాపి నామరూపకర్మాత్మకత్వాద్ధృదయే ప్రతిష్ఠితత్వం. ౨౫

ఆ.— హృదయపదేన నామాద్యాధారవదహల్లికశబ్దేనాపి హృదయాధికరణం వివక్ష్యతే - వాక్యచ్ఛాయాసామ్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నామాన్తరేణేతి) అహని లీయత ఇతి విగృహ్య ప్రేతవాచినేతి శేషః. దేహే హృదయం ప్రతిష్ఠితమితి వ్యుత్పాదయతి (యత్రేత్యాదినా)- తస్మిన్కాలే శరీరం మృతం స్యాదితి శేషః. శరీరస్య హృదయాశ్రయత్వం విశదయతి (యద్ధీత్యాదినా)- దేహాదన్యత్ర హృదయస్యావస్థానే యథోక్తదోషమితి శబ్దేన పరామృశ్య ఫలితమాహ (ఇతీత్యాదినా)- దేహస్తర్హి కుత్ర ప్రతిష్ఠిత ఇత్యత ఆహ (శరీరస్యేతి). ౨౫

రం.— (అహల్లికేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి) అహల్లికేత్యుక్త్వా యాజ్ఞవల్క్య ఉత్తరమాహేత్యర్థః. అహల్లిక ఇతి శాకల్యస్య నామాన్తరమితి కేచిత్. అహల్లికః- షణ్ఢః. కోపాదేవం శాకల్యం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రూత ఇతి కేచిత్. (యత్రైతదన్యత్రాస్మన్మన్యాసై ఇతి) అస్మత్- అస్మాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః. యద్వా- అస్మదితి- పఞ్చమీబహువచనాన్తోఽస్మచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అస్మత్- అస్మత్త ఇత్యర్థః. అస్మాచ్ఛరీరాదన్యత్ర యత్ర క్వాప్యేతద్ధృదయం ప్రతిష్ఠితమితి కిల మన్యాసై- మన్యసే. యద్యేతత్- హృదయం అస్మత్- అస్మత్తోఽన్యత్ర గచ్ఛేత్- తదైనత్- ఇదం శరీరం శ్వానో వా అద్యుః- భక్షయేయుః. వయాంసి- పక్షిణో వా విమథ్నీరన్- లోడయేయుః. తస్మాచ్ఛరీరస్య మధ్యే హృదయం ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. అభేదోపచారాచ్ఛరీరమేవాస్మదిత్యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨౫

శం.— హృదయశరీరయోరేవమన్యోన్యప్రతిష్ఠోక్తా కార్యకరణయోః. అతస్త్వాం పృచ్ఛామి- కస్మిన్ను త్వం చ- శరీరమాత్మా చ - తవ హృదయం ప్రతిష్ఠితౌ స్థ ఇతి. (ప్రాణ ఇతి) దేహాత్మానౌ ప్రాణే ప్రతిష్ఠితౌ స్యాతాం- ప్రాణవృత్తౌ. కస్మిన్ను ప్రాణః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (అపాన ఇతి) సాపి ప్రాణవృత్తిః ప్రాగేవ ప్రేయాత్- అపానవృత్త్యా చేన్న నిగృహ్యేత. కస్మిన్న్వపానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (వ్యాన ఇతి) సాప్యపానవృత్తిరధ ఏవ యాయాత్, ప్రాణవృత్తిశ్చ ప్రాగేవ, - మధ్యస్థయా చేద్వ్యానవృత్త్యా న నిగృహ్యేత. కస్మిన్ను వ్యానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (ఉదాన ఇతి) సర్వాస్తిస్రోఽపి వృత్తయ ఉదానే కీలస్థానీయే చేన్న నిబద్ధాః- విష్వగ్భవేయుః. కస్మిన్నుదానః ప్రతిష్ఠిత ఇతి. (సమాన ఇతి) సమానప్రతిష్ఠా హ్యేతాః సర్వా వృత్తయః.

మాన ఇతి స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యతి। ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌ లోకా అష్టౌ దేవా అష్టౌ పురుషాః స యస్తాన్పురుషాన్నిరుహ్య ప్రత్యుహ్యాత్యక్రామత్తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి తం చేన్మే న వివక్ష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి। తꣳ హ న మేనే శాకల్యస్తస్య హ మూర్ధా విపపాతాపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానాః॥ ౨౬

ఏతదుక్తం భవతి-శరీరహృదయవాయవోఽన్యోన్యస్య ప్రతిష్ఠాః సఙ్ఘాతేన నియతా వర్తన్తే విజ్ఞానమయార్థప్రయుక్తా ఇతి. సర్వమేతత్సన్నియతం, యస్మిన్ప్రతిష్ఠితమాకాశాన్తమోతం చ ప్రోతం చ,- తస్య నిరుపాధికస్య సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మణో నిర్దేశః కర్తవ్య ఇత్యయమారమ్భః. స ఏషః- సః - యః *నేతి నేతీతి నిర్దిష్టో మధుకాణ్డే- ఏష సః. సోఽయమాత్మాఽగృహ్యః- న గృహ్యః. కథం. యస్మాత్సర్వకార్యధర్మాతీతః- తస్మాదగృహ్యః. కుతః. యస్మాన్న హి గృహ్యతే- యద్ధి కరణగోచరం వ్యాకృతం వస్తు- తద్గ్రహణగోచరం. ఇదం తు తద్విపరీతమాత్మతత్త్వం. తథాఽశీర్యః- యద్ధి మూర్తం సంహతం శరీరాది- తచ్ఛీర్యతే. అయం తు తద్విపరీతః- అతో న హి శీర్యతే. అసఙ్గః- మూర్తో మూర్తాన్తరేణ సమ్బధ్యమానః- సజ్యతే. అయం చ తద్విపరీతః- అతో న హి సజ్యతే. తథాఽసితః- అబద్ధః. యద్ధి మూర్తం- తద్బధ్యతే. ఇదం తు తద్విపరీతత్వాదబద్ధత్వాన్న వ్యథతే. అతో న రిష్యతి- గ్రహణశరణసఙ్గబన్ధకార్యధర్మరహితత్వాన్న రిష్యతి- న హింసామాపద్యతే. న వినశ్యతీత్యర్థః. క్రమమతిక్రమ్యౌపనిషదస్య పురుషస్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యా స్వేన రూపేణ త్వరయా నిర్దేశః కృతః. తతః పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ- ఏతాని- యాన్యుక్తాన్యష్టావాయతనాని- *పృథివ్యేవ యస్యాయతనమిత్యేవమాదీని, అష్టౌ లోకాః- అగ్నిలోకాదయః, అష్టౌ దేవాః- *అమృతమితి హోవాచేత్యేవమాదయః, అష్టౌ పురుషాః - శారీరః పురుష ఇత్యాదయః. స యః- కశ్చిత్తాన్పురుషాన్- శారీరప్రభృతీన్నిరుహ్య- నిశ్చయేనోహ్య- గమయిత్వా. అష్టచతుష్కభేదేన లోకస్థితిముపపాద్య పునః ప్రాచీదిగ్ద్వారేణ ప్రత్యుహ్య స్వాత్మని హృదయేఽత్యక్రామత్ - అతిక్రాన్తవానుపాధిధర్మం హృదయాద్యాత్మత్వం, స్వేనైవాత్మనా వ్యవస్థితః, య ఔపనిషదః పురుషః- అశనాయాదివర్జిత ఉపనిషత్స్వేవ విజ్ఞేయః- నాన్యప్రమాణగమ్యః, తం త్వా- త్వాం విద్యాభిమానినం పురుషం పృచ్ఛామి. తం చేద్యది మే న వివక్ష్యసి- విస్పష్టం న కథయిష్యసి- మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. తం త్వౌపనిషదం పురుషం శాకల్యో న మేనే హ- న విజ్ఞాతవాన్కిల. తస్య హ మూర్ధా విపపాత- విపతితః. సమాప్తా ఆఖ్యాయికా, శ్రుతేర్వచనం- తం హ న మేనే ఇత్యాది. కించ- అపి హాస్య పరిమోషిణః- తస్కరాః అస్థీన్యపి సంస్కారార్థం శిష్యైర్నీయమానాని గృహాన్ప్రత్యపజహ్రుః - అపహృతవన్తః. కిం నిమిత్తం. అన్యత్- ధనం నీయమానం మన్యమానాః. పూర్వవృత్తా హ్యాఖ్యాయికేహ సూచితా. అష్టాధ్యాయ్యాం కిల శాకల్యేన యాజ్ఞవల్క్యస్య సమాన ఏవ సంవాదో నిర్వృత్తః. తత్ర యాజ్ఞవల్క్యేన శాపో దత్తః * పురేఽతిథ్యే మరిష్యసి న తేఽస్థీని చన గృహాన్ప్రాప్స్యన్తీతి. స తథైవ మమార. తస్య హాప్యస్థీన్యన్యన్మన్యమానాః పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురితి. తస్మాన్నోపవాదీ స్యాదుత హ్యేవం విత్పరో భవతీతి. నైషా ఆఖ్యాయికా ఆచారార్థం సూచితా. విద్యాస్తుతా. ౨౬

ఆ.— వృత్తమనూద్య ప్రశ్నాన్తరముపాదత్తే (హృదయేతి) । ప్రాణశబ్దస్య సూత్రవిషయత్వం వ్యవచ్ఛేత్తుం వృత్తివిశేషేణ ప్రాణస్యాపానే ప్రతిష్ఠితత్వం వ్యతిరేకద్వారా స్ఫోరయతి (సాపీతి) । ప్రాణాపానయోరుభయోరపి వ్యానాధీనత్వం సాధయతి (సాప్యపానేతి) । తిసృణాం వృత్తీనాముక్తానాముదానే నిబద్ధత్వం దర్శయతి (సర్వా ఇతి) । విష్వఙ్ఙితి నానాగతిత్వోక్తిః. కస్మిన్ హృదయమిత్యాదేః సమానాన్తస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతదితి) తేషాం ప్రవర్తకం దర్శయతి (విజ్ఞానమయేతి) । స ఏష ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సర్వమితి) । యస్య కూటస్థదృష్టిమాత్రస్యాసర్వ్యామిత్వకల్పనాధిష్ఠానస్యాజ్ఞానవశాత్ప్రశాసనే ద్యావాపృథివ్యాది స్థితం- సః- పరమాత్మా ఏషః- ప్రత్యగాత్మైవేతి పదయోరర్థం వివక్షిత్వాహ (స ఏష ఇతి) నిషేధద్వయం మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (స యో నేతి) యో మధుకాణ్డే చతుర్థే * నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన నిర్దిష్టః. స ఏష హ ర్బ్రాహ్మణే తన్ముఖేనైవ వక్ష్యత ఇతి యోజనా. నిషేధద్వారా నిర్దిష్టమేవ స్పష్టయతి (సోఽయమితి) । కార్యధర్మాః - శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ. శ్రుత్యుక్తం హేతుమవతార్య వ్యాచష్టే (కుత ఇత్యాదినా) । తద్విపరీతత్వం- అకరణగోచరత్వం. న చక్షుషేత్యాది శ్రుతేః. తద్విపరీతత్వాత్ - అమూర్తత్వాదితి యావత్. పరత్రాప్యుభయత్ర తద్వైపరీత్యమేతదేవ. అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయన్నుక్తముపపాదయతి (గ్రహణేతి) । కార్యధర్మాః- శబ్దాదయోఽశనాయాదయశ్చ ప్రాగుక్తాః. నను శాకల్యయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాదాత్మికేయమాఖ్యాయికా - తత్ర కథం శాకల్యేనాపృష్టమాత్మానం యాజ్ఞవల్క్యో వ్యాచష్టే- తత్రాహ (క్రమమితి) । విజ్ఞానాదివాక్యవక్ష్యమాణత్వాత్క్రమిత్యత్ర నిర్దేశ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్వరయేతి) । ఏతాన్యష్టావిత్యాదివాక్యస్య పూర్వేణాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తతః పునరితి) । నిశ్చయేన గమయిత్వేత్యేతదేవ స్పష్టయతి (అష్టేతి) । ప్రత్యుహ్య- ఉపసంహృత్యేతి యావత్. ఔపనిషదత్వం పురుషస్య వ్యుత్పాదయతి (ఉపనిషత్స్వేవేతి) । తం హేత్యాది యాజ్ఞవల్క్యస్య వా మధ్యమస్య వా వాక్యమితి శఙ్కాం వారయతి (సమాప్తేతి) । బ్రహ్మవిద్ద్వేషే పరలోకవిరోధోఽపి స్యాదిత్యాహ (కించేతి) । మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధ్ని పతితే శాపేన కిమిత్యగ్నిహోత్రాగ్నిసంస్కారమపి శాకల్యో న ప్రాప్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవృత్తేతి) । తామేవాఖ్యాయికామనుక్రామతి (అష్టాధ్యాయ్యామితి) అష్టాధ్యాయీ బృహదారణ్యకాత్ప్రాచీనా కర్మవిషయా. పురే- పుణ్యక్షేత్రాతిరిక్తదేశే. అతిథ్యే - పుణ్యతిథిభిన్నే కాలే. అస్థీని చ నేతి చ నశబ్దోఽప్యర్థః. ఉపవాదీ- పరిభవకర్తా. తచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఉత హీతి) కిమితీయమాఖ్యాయికాత్ర విద్యాప్రకరణే సూచితేత్యాశఙ్క్యాహ (సైషేతి) బ్రహ్మవిద్ద్వేషిణీ తేన భవితవ్యమిత్యాచారః. మహతీ హీయం బ్రహ్మవిద్యా- యత్తన్నిష్ఠావజ్ఞాయామైహికాముష్మికవిరోధస్స్యాదితి విద్యాస్తుతిః. ౨౬

౪౦.— పునఃపృచ్ఛతి (కస్మిన్నుత్వంచాత్మాచ ప్రతిష్ఠితౌస్థఇతి) హృదయప్రతిష్ఠాధారభూతస్త్వం - అస్మదీతిశ్వేనోక్తంశరీరంచాత్మాచ - ఆత్మశబ్దేనాత్రహృదయముచ్యతే. త్వచ్ఛరీరంత్వద్ధృదయంచకస్మిన్ప్రతిష్ఠితావిత్యర్థః. స్థఇతిఅనైగమధ్యమపురుషద్వివచనం. ఉత్తరం (ప్రాణఇతి) ప్రాణాధీనప్రతిష్ఠత్వాచ్ఛరీరమనసోరితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. కస్మిన్నుప్రాణఃప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. అపానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్న్వపానఃప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. వ్యానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నువ్యానఃప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. ఉదానఇత్యుత్తరం. కస్మిన్నూదానఃప్రతిష్ఠితఇతిప్రశ్నః. సమానఇత్యుత్తరం. ఏవంప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాయాంపరిసమాప్తాయాంతూష్ణీమ్భూతేశాకల్యేసమానప్రతిష్ఠాధారప్రశ్నస్యతేనకృతత్వాభావాత్ తమసౌనవేత్తీతినిశ్చిత్యయాజ్ఞవల్క్యస్సమానప్రతిష్ఠాధారంస్వయంశాకల్యంపృచ్ఛతి. తమేవసమానప్రతిష్ఠాధారంవిశినష్టి (సఏషనేతినేతీత్యాత్మేత్యాదినా) సఏషః- ఉక్తసమానప్రతిష్ఠాధారభూతః. * అథాతఆదేశోనేతినేతీతినిర్దిష్టోయఆత్మా- సఏషః- సమానప్రతిష్ఠాధారభూతఇత్యర్థః. (అగృహ్యోనహిగృహ్యతే) ఇన్ద్రియగ్రహణాయోగ్యత్వాదిన్ద్రియైర్నగృహ్యతే. (అశీర్యోనహిశీర్యతే) విశరణయోగ్యావయవశూన్యత్వాన్నశీర్యతే. (అసఙ్గోనహిసజ్జతే) నిర్లేపత్వాత్పాపఫలంనానుభవతీత్యర్థః. (అసితోనవ్యథతేనరిష్యతీతి) అసితః * షిఞ్బన్ధనే. కర్మబన్ధశూన్యత్వాదేవసర్వదేహాన్తర్గతోపినవ్యథతే- నశోచతి. నరిష్యతి- నహింస్యతఏవేత్యర్థః. ఏతాదృశంసమానప్రతిష్ఠాధారభూతంయాజ్ఞవల్క్యోమనసినిధాయఏతంశాకల్యోనవేత్తీతినిశ్చిత్యపృచ్ఛతి (ఏతాన్యష్టావాయతనాన్యష్టౌలోకాఅష్టౌదేవాఅష్టౌపురుషాఇత్యాదినా) యానిప్రాగుక్తానిపృథివ్యాదీన్యష్టావాయతనాని, అగ్న్యాద్యాఅష్టౌలోకాః, అమృతాద్యాఅష్టౌదేవాః, శారీరాద్యాఅష్టౌపురుషాః,- సయః- ప్రసిద్ధఃపురుషః ఏతాన్ పురుషాన్నిరూహ్యప్రత్యూహ్యాత్యక్రామత్ - అత్ర పురుషానిత్యుపలక్షణం. ఆయతనలోకదేవాదీనిత్యపిద్రష్టవ్యం. ఏతాన్నిరూహ్యప్రత్యూహ్య - సమ్యఙ్నిర్ధారణార్థోనిరూహః. ప్రతివ్యూహఃప్రత్యూహః. ఆయతనదేవలోకపురుషాన్ ప్రతివ్యక్తిత్వగణనతత్తత్స్వరూపంనిర్ధార్యతాన్సర్వాన్వ్యూహ్యాత్యక్రామత్ - యఃపురుషఃఅత్యక్రామత్ - సకలకార్యవర్గవిలక్షణత్వేననిశ్చితఇత్యర్థః. యద్యపిఅతిక్రమణకర్తృత్వముపనిషదాత్మగతం - నిరూహప్రత్యూహకర్తృత్వంతుపురుషగతం. తథాపిణ్యర్థగర్భతయానిరూహయిత్వాఅత్యక్రామదిత్యుక్తౌనవిరోధఇతిద్రష్టవ్యం - ఊహవిషయస్యపరమాత్మనఊహయితృత్వసమ్భవాత్. అతిక్రమణంనామఇదంవాపరమిదంవాపరమితిసంశయవిషయతాతిక్రమణం. తచ్చపరమాత్మకర్తృకంసమ్భవతీతిద్రష్టవ్యం. (తంత్వౌపనిషదంపురుషంపృచ్ఛామి) తం - సర్వవిలక్షణమౌపనిషదం - ఉపనిషదేకసమధిగమ్యంత్వాంపృచ్ఛామి. తంచేన్మేనవివక్ష్యసి-తర్హిమూర్ధాతేవిపతిష్యతీతియాజ్ఞవల్క్యశ్శాకల్యంశశాపేత్యర్థః. సూత్రితంచపరమపురుషస్యౌపనిషదత్వంభగవతాబాదరాయణేన * శాస్త్రయోనిత్వాదితి. తత్రహ్యధికరణేఽఙ్కురాదికంసకర్తృకంకార్యత్వాదిత్యనుమానసిద్ధేశ్వరానువాదితయానవేదాన్తవాక్యంతత్రప్రమాణం-అతోవేదాన్తన్యాయగ్రథనాత్మకమీమాంసాశాస్త్రమనారమ్భణీయం. నచేశ్వరమనుమానసిద్ధమనూద్యవేదాన్తైర్జగదుపాదానత్వాదికంబోధ్యతాం- అతశ్శాస్త్రమారభ్యతామితివాచ్యం- కార్యత్వస్యోపాదానభిన్నకర్తృకత్వేనవ్యాప్తతయాఽభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తవాక్యస్యధర్మిగ్రాహకానుమానజాతీయనిమిత్తోపాదానభేదగ్రాహ్యనుమానబాధితత్వాత్. అతోనవేదాన్తవాక్యంబ్రహ్మణిప్రమాణమితిప్రాప్తఉచ్యతే- * శాస్త్రయోనిత్వాత్. శాస్త్రంయోనిః- ప్రమాణంయస్యతచ్ఛాస్త్రయోని. తత్త్వాత్ - శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాద్వేదాన్తానాంప్రామాణ్యమస్తీత్యర్థః. కార్యత్వేనహేతునానకర్తృకత్వసాధనేతేనైవహేతునాగుణత్రయవశ్యకర్తృకత్వశరీరజన్యత్వాదేరపిప్రసఙ్గాత్, ప్రాసాదాదివిపులకార్యస్యానేకకర్తృకత్వదర్శనేనక్షిత్యాదికార్యస్యాపితథాత్వప్రసఙ్గాచ్చ. ఈశ్వరస్యనిత్యకృత్యభ్యుపగమేతద్ద్వారాహేతుభూతయోర్జ్ఞానేచ్ఛయోరీశ్వరేఽసిద్ధిప్రసఙ్గేనజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణగుణత్రయాశ్రయేశ్వరాసిద్ధిప్రసక్తాత్. అతశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యేశ్వరస్వరూపోపాదానత్వప్రతిపాదకవేదాన్తభాగస్యనానుపపత్తిః. అతఏవసాఙ్ఖ్యపక్షస్యాప్రతిష్ఠితతర్కమూలత్వేనయథాఽభానత్వం - ఏవంకణభక్షాక్షపాదక్షపణకబౌద్ధపక్షాణాంపరమాణుకారణత్వపక్షపాతినాంశుష్కతర్కమూలత్వాద్వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చనాదరణీయత్వమితిప్రతిపాదే * ఏతేనశిష్టాపరిగ్రహాఅపివ్యాఖ్యాతాఇత్యధికరణేనిర్ణీతం. శిష్టాః-పరిశిష్టాః. తేచతేఽపరిగ్రహాశ్చశిష్టాపరిగ్రహాః. అవశిష్టావైదికపరిగ్రహశూన్యాఃకణభుగాదిపక్షాః ఏతేన- సాఙ్ఖ్యపక్షదూషణేనైవదుష్టత్వేనవ్యాఖ్యాతాఇతిసూత్రార్థః. తథాతర్కపాదేపిపరమాణుకారణవాదోదూషితః. తథాహి--కాణాదపక్షస్యాయుక్తియుక్తతయాఽఽదరణీయత్వమస్తీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * మహద్దీర్ఘవద్వాహ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం. పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్రయేణపరస్పరసంయుక్తపరమాణుద్వయేనాణుహ్రస్వంద్వ్యణుకముత్పద్యతే, పరస్పరసంయుక్తైరణుహ్రస్వద్వ్యణుకత్రయేణమహద్దీర్ఘంత్ర్యణుకముత్పద్యతే, ఇత్యసమఞ్జసప్రక్రియావదితరాపితత్ప్రక్రియాఽసమఞ్జసైవ. కింతత్రాసామఞ్జస్యమితిచేన్న-నిష్ప్రదేశేపరమాణౌప్రాదేశికసంయోగాసమ్భవాత్, సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వనియమాత్, పరస్పరాసంయుక్తప్రదేశాభావేతతోఽధికపరిమాణకార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. * ఉభయథాపినకర్మాతస్తదభావః. పరమాణునిష్పాద్యంకర్మాదృష్టకారితమితిహినైయాయికైరభ్యుపగమ్యతే. తత్రనపరమాణుసమవేతమదృష్టంక్రియాహేతుః- అచేతనస్యాదృష్టస్యానాధారత్వాత్. నాప్యాత్మగతంపరమాణుక్రియాహేతుః-వ్యధికరణత్వాత్. అతఃఅదృష్టకారితాద్యకర్మణాపరమాణుద్వయసంయోగఇతితత్ప్రక్రియానయుక్తా. * సమవాయాభ్యుపగమాచ్చసామ్యాదనవస్థితేః. జాతిగుణాదివిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతయాసమవాయాభ్యుపగమేతన్తుషుపటస్సమవేతఇతిసమవాయవిశిష్టప్రతీతినిర్వాహకతాసామ్యేనసమ్బన్ధాన్తరస్యావశ్యకతా. తత్రాపిసమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమేఅనవస్థాచస్యాత్. * నిత్యమేవచభావాత్. సమవాయలక్షణసమ్బన్ధస్యనిత్యసత్త్వాత్ సమ్బన్ధినోరపినిత్యసత్త్వావశ్యమ్భావేనజగతోనిత్యత్వమేవస్యాత్. * రూపాదిమత్త్వాచ్చవిపర్యయోదర్శనాత్. రూపాదిమత్త్వాచ్చపరమాణోస్తద్వదభిమతనిత్యత్వనిరవయవత్వాదివ్యతిరేకఃప్రసజ్యేత - లోకేరూపాదిమతామనిత్య

త్వాదిదర్శనాత్. నన్వేతద్దోషశాన్తయేరూపాదిశూన్యాఏవపరమాణవస్సన్తు- తత్రాహ- * ఉభయథాచదోషాత్. కారణగుణపూర్వకత్వాత్త్వన్మతేకార్యగుణానాంద్వ్యణుకాదీనామపిరూపాదిశూన్యత్వప్రసఙ్గః. *అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. వైదికపరిగ్రహశూన్యత్వాచ్చతత్పక్షస్యనిశ్శ్రేయసార్థిభిస్తత్పక్షేఽనపేక్షైవకార్యా. ఇతిస్థితం. తేహివైశేషికాదయోఽర్ధవైనాశికాఇతిహిశిష్టగోష్ఠీప్రసిద్ధిః- జాఠరాగ్నినాపచ్యమానానాంభుక్తపీతాహారౌషధరసద్రవ్యరూపాణామవయవానాంప్రతిక్షణముపచయాపచయవైషమ్యాత్ అవయవిశరీరమపిప్రతిక్షణముపచయాపచయవదన్యదన్యద్భవతి. యద్యపిశరీరస్యప్రతికలముపచయాపచయదర్శనంనాస్తి- తథాపివర్షధారానిపాతైస్తటాకజలస్యేవ, ఘటీయన్త్రోత్క్షేపణైఃకూపజలస్యేవచానైతద్దర్శనాద్యౌక్తికంప్రతిక్షణం కించిత్కించిదుపచయాపచయవత్త్వజ్ఞానమస్త్యేవ- చన్ద్రతారకాదీనాంముహూర్తాదికాలవ్యవధానేనబహుదేశాన్తరప్రాప్తిదర్శనాత్ ప్రతిక్షణంస్వల్పదేశాన్తరప్రాప్తిజ్ఞానవదితిహ్యభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవంప్రతిక్షణమవశ్యమ్భావిభిఃఖననపూరణాదిభిఃభూగోళకస్య, నదీజలసంసరశీకరోత్పతనైస్సముద్రస్య, చోపచయాపచయవతః క్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి - అతస్తేఅర్ధవైనాశికాః. బౌద్ధాస్తుసర్వస్యప్రపఞ్చస్యచక్షణికత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తస్సర్వవైనాశికాఇతిహివైదికానాంవ్యవహారః. అతోవైనాశికత్వపరమాణుకారణవాదిత్వసామ్యాదేవకాణాదమతప్రతిక్షేపానన్తరంబౌద్ధమతమపిప్రతిక్షేప్తంతత్త్వాదే *సముదాయఉభయహేతుకేపితదప్రాప్తిరిత్యాదినా. తత్రహిఖరస్నేహోష్ణస్వభావైః పరమాణుభిఃపృథివ్యాదిభూతలక్షణస్సఙ్ఘాతఉత్పద్యతే, పృథివ్యాదిభిశ్చవృతైశ్శరీరేన్ద్రియవిషయసఙ్ఘాతలక్షణస్సముదాయఉత్పద్యతే, ఇతిహితేషాంప్రక్రియా. తత్రాణుహేతుకేపృథివ్యాదిభూతాత్మకసముదాయే, భూతహేతుకేచశరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణభౌతికసముదాయే, చసతిజగదాత్మకసముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యతే- సర్వేషాంక్షణికత్వాభ్యుపగమేయావత్సఙ్ఘాతభావాపత్త్యవస్థానాసమ్భవాత్. *ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుపపన్నమితిచేన్నసఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. యద్యపిసర్వేపదార్థాఃక్షణికాః - తథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరకారణత్వాదుపపద్యతేలోకయాత్రా. తేచావిద్యాదయః- అవిద్యా, సంస్కారః, విజ్ఞానం, నామరూపం, షడాయతనం, స్పర్శో, వేదనా, తృష్ణా, ఉపాదానం, భవో, జాతిః, జరా, మరణం, శోకః, పరిదేవనా, దుఃఖం, దౌర్మనస్య, మిత్యేవంజాతీయకాఇతరేతరహేతుకాస్సుగతసమయేఅభ్యుపగమ్యన్తే. అవిద్యా-క్షణికకార్యదుఃఖశూన్యేషుస్థాయినిత్యసుఖవస్తుబుద్ధిః. తతోరాగద్వేషమోహధర్మాధర్మసంస్కారాః. సంస్కారవశాజ్జీవస్యగర్భాశయద్రవ్యేవృత్తిలాభోవిజ్ఞానం. విజ్ఞానసంస్కారాత్ గర్భద్రవ్యస్యకలలపేశ్యాద్యాకారేణాభివ్యక్తిర్నామరూపం. తదభివ్యక్తిక్రమేణషడిన్ద్రియాయతనశరీరనిర్వృత్తిష్షడాయతనం. నిర్వృత్తశరీరేన్ద్రియస్యగర్భగతవిషయేన్ద్రియసంసర్గజంజ్ఞానంస్పర్శః. తన్నిమిత్తే సుఖదుఃఖేవేదనా. సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారార్థావిషయోపాదానేచ్ఛాతృష్ణా. తయావిషయేషుప్రవృత్తిరుపాదానం. తతఃక్రమేణగర్భాన్నిష్క్రమణంభవః. నిర్గతస్యమనుష్యత్వాదిజాత్యభిమానోజాతిః క్రమభావినీ. జరామరణేప్రసిద్ధే. మ్రియమాణస్యపుత్రకళత్రాద్యభిషఙ్గాదన్తర్దాహశ్శోకః. తదుత్థఃప్రలాపఃపరిదేవనా. మరణక్లేశాఃదుఃఖం. మానసదుఃఖందౌర్మనస్యం. ఏతేషామితరేతరహేతుత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాదుపపద్యతేలోకయాత్రేతిచేన్న- సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్-అస్థిరేషుస్థిరత్వబుద్ధిరూపావిద్యాశ్రయస్యకస్యచిత్ స్థిరస్యచేతనస్యాభావేనావిద్యయాభూతోత్పత్తేరసమ్భవేనసఙ్ఘాతహేత్వభావస్తదవస్థఏవ. * ఉత్తరోత్పాదేచపూర్వనిరోధాత్. బౌద్ధమతేవస్తుతఃకాలోనాస్తి. ఉదయస్త్వేవస్వరసభఙ్గురోఘటాదిఃక్షణపరికల్పనామాత్రనిమిత్తంభవతి. సచఘటాదిఃస్వోదయవినాశపరికల్పితక్షణవత్త్వాత్క్షణికోఽపిభవతి, వస్తుతస్స్వవ్యతిరిక్తక్షణాభావాత్స్వయమేవక్షణోభవతి, ఇతిహితేషాంప్రక్రియా. తతశ్చపూర్వఘటక్షణస్యోత్తరఘటక్షణోత్పత్తికాలేఽసత్త్వాత్తద్ధేతుత్వంనసమ్భవతి- అసతోపిహేతుత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్. *అసతిప్రతిజ్ఞోపరోధోయౌగపద్యమన్యథా. అసత్యపికారణేకార్యస్యోత్పత్తౌ అధిపతిసహకార్యాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారశ్చిత్తచైత్తోత్పత్తిహేతవఇతిబౌద్ధానాంప్రతిజ్ఞాయాఉపరోధప్రసఙ్గః. అధిపతిః- ఇన్ద్రియం. తద్ధిజ్ఞానస్యరూపాదిషుపఞ్చసుఏకైకమాత్రవిషయత్వనియామకం- నియామకశ్చలోకేఽధిపతిరుచ్యతే. సహకారి- ఆలోకాదికం. ఆలమ్బనం- ఘటాదిర్విషయః. సమనన్తరప్రత్యయః - పూర్వజ్ఞానం. ఏతైశ్చతుర్భిర్హేతుభిశ్చిత్తశబ్దితస్యజ్ఞానస్యచైత్తశబ్దితానాంచిత్తాభిన్నసుఖాదీనాంచోత్పత్తిరితిహితేషాంప్రతిజ్ఞా. సాప్రతిజ్ఞాహీయేత - యదిపూర్వోత్తరక్షణవర్తిత్వంవిషయస్యనస్యాత్. తత్రయదిపూర్వక్షణవర్తిత్వంనస్యాత్ - తదాకారణత్వంహీయేత. ఉత్తరక్షణవర్తిత్వాభావేచవర్తమానత్వగ్రాహిప్రత్యక్షవిషయత్వంనస్యాత్. అతఃక్షణద్వయవర్తిత్వమభ్యుపేతవ్యమితిక్షణికత్వవిరోధః. యద్యేతద్దోషపరిజిహీర్షయాకారణఘటక్షణస్యాపికార్యఘటక్షణోత్పత్తిదశాయామసత్త్వమభ్యుపగమ్యతే - తదాఘటక్షణద్వయయౌగపద్యప్రసఙ్గఇత్యర్థః. * ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. బౌద్ధాస్సర్వస్యవస్తునోనిరన్వయోవినాశఇతివదన్తి. సచద్వివిధః-స్థూలస్సూక్ష్మశ్చ. ముద్గరపాతాద్యనన్తరంసర్వైరుపలభ్యమానోఘటాదీనాంవినాశస్స్థూలః. సఃప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధఇత్యుచ్యతే. ప్రతిసఙ్ఖ్యా-విషయసత్త్వప్రతికూలాతదసత్త్వగ్రాహిణీలౌకికానాంబుద్ధిః తద్విషయోనిరోధఇత్యవయవార్థాన్వయాత్. తద్విపరీతోనిరోధః-అప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధః. సచసూక్ష్మఃలౌకికబుద్ధ్యయోగ్యోబౌద్ధైర్యుక్త్యాసాధ్యమానఃప్రతిక్షణవినాశః. తయోరుభయోరప్రాప్తిః-అసమ్భవః. కుతః. అవిచ్ఛేదాత్-పిణ్డఘటకపాలాదిరూపేణస్థితస్యద్రవ్యస్యస్వరూపవిచ్ఛేదాభావాత్. నచద్రవ్యానువృత్తావినష్టోఘటఇత్యాదిప్రతీతేర్నిర్విషయత్వాపత్తిః-అవస్థాన్తరాపత్తివిషయత్వసమ్భవాత్. *ఉభయథాచదోషాత్. బౌద్ధాఃకిలైవంవర్ణయన్తి- ప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధఃఅప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధఃఆకాశంచేత్యేతత్త్రితయంవస్తునిరుపాఖ్యంతుచ్ఛం. అన్యత్తుక్షణికముత్పాద్యమితిమన్యన్తే. తత్రపూర్వోత్పన్నస్యఘటక్షణస్యతదానీమేవనిరుద్ధత్వప్రాప్త్యాతుచ్ఛస్యనిరోధాదేవకార్యఘటక్షణస్యోత్పత్తిరితియదభ్యుపగమ్యతే- తత్రతుచ్ఛాదుత్పత్త్యసమ్భవస్తావదేకోదోషః-తుచ్ఛాదుత్పత్త్యభ్యుపగమేహితుచ్ఛస్యనిర్విశేషత్వేనకారణవిశేషకృతఃకార్యవిశేషఇతివ్యవస్థాయాఅభావాత్ ఘటక్షణానన్తరం సర్వజగదుత్పత్తిస్స్యాత్. తథాతుచ్ఛాదుత్పద్యమానంకార్యమపితుచ్ఛ

ఉ.— అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే స మా పృచ్ఛతు సర్వే వా మా పృచ్ఛత
యో వః కామయతే తం వః పృచ్ఛామి సర్వాన్వా వః పృచ్ఛామీతి తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః॥ ౨౭

నైవోత్పద్యతే-న తు సద్రూపం-కారణానుసారిత్వాత్కార్యస్యేత్యపరో దోష ఇత్యర్థః. *ఆకాశే చావిశేషాత్. ఘటోఽయం-పటోఽయమితి ప్రత్యక్షప్రతీతివత్ కూపోఽస్తి - రన్ధ్రమేతత్ - ఖగ ఇహ పతతీత్యాది ప్రత్యక్షస్యావిశేషేణాకాశం నిరుపాఖ్యం తుచ్ఛం - ఘటాదికం క్షణికం తుచ్ఛమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్. న చేహ శ్యేనః పతతీత్యాదిప్రతీతేరాలోకవిషయత్వమస్త్వితి వాచ్యం - ఇహాలోక ఇహాన్ధకార ఇత్యాలోకాన్ధకారాధారత్వేన ప్రతీతస్యాలోకరూపత్వాభావాత్. * అనుస్మృతేశ్చ. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞావశాత్ స్థిరత్వస్యైవాభ్యుపగన్తవ్యత్వేన క్షణికత్వాసమ్భవాదిత్యర్థః. * నాసతోఽదృష్టత్వాత్. యదుచ్యతే సౌత్రాన్తికైః- జ్ఞానగతైర్నీలాద్యాకారైర్బాహ్యార్థగతాస్తేఽనుమీయన్తే- అతో జ్ఞానకాలే విషయస్య క్షణికతయాఽసత్త్వేఽపి న దోషః. యద్యపి నీలాదిజ్ఞానమపరోక్షతయాఽనుభూయతే, ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి చ భవతి,- తథాపి యదిన్ద్రియసన్నికృష్టే న యేనార్థేన యజ్జ్ఞానం జాయతే- న తజ్జ్ఞానం తద్విషయకం. కింతు స్వయమప్యర్థవన్నీలాద్యాకారం భవతీతి తజ్జ్ఞానం స్వప్రకాశకతయా స్వాత్మానం విషయీకుర్వత్ స్వగతం నీలాద్యాకారమపి విషయీకరోతి- అతో న నీలాదిజ్ఞానస్యాపరోక్ష్యానుభవవిరోధః, న వా ఇన్ద్రియవ్యాపారానువిధాననిరోధః. నీలాద్యర్థినో బహిః ప్రవృత్తిస్తు నాపరోక్షజ్ఞానాత్- కింతు తదనన్తరభావిన ఆనుమానికజ్ఞానాత్- యథా వాయునిషేవణాగ్నినా శాఖాచలనం దృష్ట్వా వృక్షమూలే ప్రవృత్తిః. న చైవమర్థస్య క్షణికతయా జ్ఞానకాలేఽనవస్థానాత్ జ్ఞానావిషయత్వం స్యాదితి వాచ్యం - జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ హి జ్ఞానవిషయత్వం- న జ్ఞానకాలేఽవస్థానం. న చైతావతా చక్షురాదేర్జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః - స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవ జ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్. జ్ఞానే స్వాకారం సమర్పయన్ ఘటోఽర్థో జ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే. న చ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః- నీలజ్ఞానసన్తతౌ పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి. తత్రోచ్యతే- నాసతః-యోఽయం విజ్ఞానే నీలాద్యాకార ఉపలభ్యతే- స వినష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారో భవితుం నార్హతి. కుతః. అదృష్టత్వాత్- న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే ధర్మస్యాకారాన్తరే సఙ్క్రమణం దృష్టం. ప్రతిబిమ్బాదికమపి స్థిరస్యైవ భవతి. తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవ భవతి - జపాకుసుమాదేః స్ఫటికాదౌ స్వాకారార్పణహేతుత్వేఽపి అసతస్తదదర్శనేన అసతో విషయస్య జ్ఞానే స్వాకారార్పణాక్షమత్వాత్. *ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః. తత్కాలే అసత ఏవోత్పాదకత్వే ఉదాసీనానాం - అనుద్యుఞ్జానానాం పురుషాణాముద్యుఞ్జానపురుషవత్సర్వకార్యసిద్ధిః స్యాత్ - ఉద్యుఞ్జానానుద్యుఞ్జానయోస్తథాలాసత్త్వావిశేషాదితి స్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదోషః అర్ధవైనాశికమతేఽపి సమాన ఇతి తన్మతం సర్వథానాదర్తవ్యమేవేతి స్థితం. తథా సర్వజ్ఞపశుపతిప్రణీతత్వాత్పాశుపతం మతమనాదరణీయమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే ఉచ్యతే- * పత్యురసామఞ్జస్యాత్. పత్యుః- పశుపతేర్మతమనాదరణీయం - వేదవిరుద్ధముద్రికాపట్టధారణ సురాకుమ్భస్థాపన శవభస్మస్నానాదిధర్మాణాం నిమిత్తమాత్రేశ్వరస్య చాభ్యుపగమేన తన్మతస్యాసమఞ్జసత్వాత్. * అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ. అవైదికస్య తదభిమతాశరీరేశ్వరస్య ప్రధానాద్యధిష్ఠాతృత్వానుపపత్తేశ్చ. * కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః. యథా జీవస్య కరణకళేబరాధిష్ఠానే కరణకళేబరాన్తరనైరపేక్ష్యం- ఏవం ప్రధానాద్యధిష్ఠానేఽపి శరీరనైరపేక్ష్యమస్త్వితి చేన్న - భోగాదిభ్యః- పుణ్యాపాపరూపకర్మఫలభోగార్థం పుణ్యాపాపరూపాదృష్టకారితం హి తదధిష్ఠానం - తద్వత్పశుపతేరపి పుణ్యాపాపరూపాదృష్టతత్ఫలభోగాదికం సర్వం ప్రసజ్యేత. తతో నాధిష్ఠానసమ్భవః. * అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా. వాశబ్దశ్చార్థే. పశుపతేః పుణ్యాపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం- సృష్టిసంహారాద్యాస్పదత్వమసర్వజ్ఞతా చ స్యాదిత్యనాదరణీయమేవేదం మతమితి స్థితం. ఏతత్పక్షోక్తదూషణానామప్యానుమానికేశ్వరవాదినామర్ధవైనాశికానాం చ తేఽపి సమానత్వాత్తన్మతం సర్వథానాదర్తవ్యమితి చ స్థితం. తథా *ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్త ఇత్యధికరణే కేవలనిమిత్తేశ్వరవాది హైరణ్యగర్భమతమపి కపిలమతవదేవ వేదవిరుద్ధత్వాదప్రామాణికమితి వదతా సూత్రకారేణ భగవతా బాదరాయణేన సకలజగదాధారభూతస్య సకలజగదేకకారణస్య పరబ్రహ్మణో నారాయణస్య పురుషోత్తమస్యౌపనిషదత్వమేవ స్థిరీకృతం. (తం హ న మేనే శాకల్య ఇతి) తమేతం తర్కాగోచరం ప్రమాణాన్తరాగమ్యమౌపనిషదాత్మానం శాకల్యో నాజ్ఞాసీదిత్యర్థః. తస్య హ మూర్ధా విపపాత-వివిధం శీర్ణః పతితః. (అపి హాస్య పరిమోషిణోఽస్థీన్యపజహ్రురన్యన్మన్యమానా ఇతి) ఏవం శాపవశాన్మూర్ధని పతితే తస్య కోపాగ్నినా శరీరం చ దగ్ధమభవత్. సంస్కారార్థం శిష్యైర్గృహం నీయమానాన్యస్థీన్యపి అన్యత్- ధనం మన్యమానాః పరిమోషిణః-తస్కరాః అపజహ్రుః-అపహృతవన్తః. యద్వా- పరిమోషిణః - ముషితశరీరస్య. నష్టశరీరస్యేతి యావత్. తస్య-శాకల్యస్యాస్థీన్యప్యన్యన్మన్యమానాః- శరీరం మన్యమానాః ఔర్ధ్వదైహికక్రియార్థం శిష్యపుత్రాద్యా అపహృతవన్త ఇత్యర్థః. ౨౬

శం.— యస్య *నేతి నేత్యన్యప్రతిషేధద్వారేణ బ్రహ్మణో నిర్దేశః కృతః-తస్య విధిముఖేన కథం నిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి పునరాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహ మూలం చ జగతో వక్తవ్యమితి. ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధస్తు బ్రహ్మవిదో బ్రాహ్మణాన్ జిత్వా గోధనం హర్తవ్యమితి. న్యాయం మత్వాహ (అథ హోవాచ) అథ- అనన్తరం తూష్ణీంభూతేషు బ్రాహ్మణేషు హ ఉవాచ-హే బ్రాహ్మణాః భగవన్త ఇత్యేవం సమ్బోధ్య. యో వః- యుష్మాకం మధ్యే కామయతే- ఇచ్ఛతి యాజ్ఞవల్క్యం పృచ్ఛామీతి, స మా- మామాగత్య పృచ్ఛతు. (సర్వే వా మా పృచ్ఛత) సర్వే వా యూయం మా-మాం పృచ్ఛత. యో వః కామయతే యాజ్ఞవల్క్యో మాం పృచ్ఛత్వితి- తం వః పృచ్ఛామి, సర్వాన్వా వః- యుష్మాన్వాహం పృచ్ఛామి. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణా ఏవముక్తా అపి న ప్రగల్భాః సంవృత్తాః కిఞ్చిదపి ప్రత్యుత్తరం వక్తుం. ౨౭

ఉ.— తాన్ హైతైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ। యథా వృక్షో వనస్పతిస్తథైవ పురుషోఽమృషా। తస్య లోమాని పర్ణాని త్వగస్యోత్పాటికా బహిః। త్వచ ఏవాస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది త్వచ ఉత్పటః। తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతి రసో వృక్షాదివాహతాత్। మాంసాన్యస్య శకరాణి కినాటం స్నావ తత్స్థిరం। అస్థీన్యన్తరతో దారూణి మజ్జా మజ్జోపమా కృతా। యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ప్రజాయతే। ధానారుహ ఇవ వై వృక్షోఽఞ్జసా ప్రేత్య సమ్భ

ఆ.— అథ హేత్యాద్యుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (యస్యేత్యాదినా) జగతో మూలం చ వక్తవ్యమిత్యాఖ్యాయికామేవాశ్రిత్యాహే సమ్బన్ధః. ఆఖ్యాయికా కిమర్థేత్యత ఆహ (ఆఖ్యాయికేతి) ఇతి శబ్దః సమ్బన్ధసమాప్త్యర్థః. నను బ్రాహ్మణేషు తూష్ణీంభూతేషు ప్రతిషేద్ధురభావాద్ధనం హర్తవ్యం కిమితి తాన్ప్రతి యాజ్ఞవల్క్యోఽవాదీదిత్యత ఆహ (న్యాయం మత్వేతి) బ్రహ్మస్వం హి బ్రాహ్మణానుమతిమనాపాద్య నీయమానం నష్టాయ స్యాదిత్యభిప్రాయః. సమ్బోధ్యావాచేతి సమ్బన్ధః హోవ ఇతి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (యుష్మాకమితి) వ్యాఖ్యాతభాగమనూద్య వ్యాఖ్యేయమాదాయ వ్యాకరోతి (హోవాచేత్యాదినా) యథోక్తప్రశ్నానన్తరం బ్రాహ్మణానామప్రతిభాం దర్శయతి (తే హేతి) ౨

రం.— (అథ హోవాచ బ్రాహ్మణా భగవన్తో యో వః కామయతే ఇత్యాది) అథ- శాకల్యమరణానన్తరం యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ప్రత్యాహ. కిమితి. హే పూజావన్తో బ్రాహ్మణాః. యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రష్టుకామః - స మాం స్వాభీష్టం పృచ్ఛతు. సర్వే వా మిళిత్వా మాం పృచ్ఛత. అథవా- వః- యుష్మాకం మధ్యే యః ప్రత్యుత్తరం దిత్సతి - తమహం ప్రశ్నం పృచ్ఛామి. యది సర్వేషాం సమూహః ప్రత్యుత్తరదిత్సా - తర్హి మిళితాన్వా సర్వాన్ యుష్మాన్ పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్య ఉక్తవానిత్యర్థః. (తే హ బ్రాహ్మణా న దధృషుః) తే బ్రాహ్మణాః యాజ్ఞవల్క్యేన సహ జల్పకథయా న ప్రగల్భా బభూవుః. ౨

శం.— తేష్వప్రగల్భభూతేషు బ్రాహ్మణేషు తాన్ హ ఏతైః- వక్ష్యమాణైః శ్లోకైః పప్రచ్ఛ- పృష్టవాన్. యథా లోకే వృక్షో వనస్పతిః వృక్షస్య విశేషణం వనస్పతిరితి. (తథైవ పురుషోఽమృషా) అమృషా- సత్యమేతత్. (తస్య లోమాని) తస్య- పురుషస్య లోమానీతరస్య వనస్పతేః పర్ణాని. (త్వగస్యోత్పాటికా బహిః) త్వక్ అస్య- పురుషస్యేతరస్యోత్పాటికా వనస్పతేః. త్వచ ఏవ సకాశాదస్య- పురుషస్య రుధిరం ప్రస్యన్ది. వనస్పతేః త్వచ ఉత్పటః- త్వచ ఏవోత్స్ఫుటతి. యస్మాదేవం సర్వం సమానమేవ వనస్పతేః పురుషస్య చ- తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్- హింసితాత్ప్రైతి తత్- రుధిరం నిర్గచ్ఛతి. వృక్షాదివాహతాత్- ఛిన్నాద్రసః. ఏవం మాంసాన్యస్య- పురుషస్య. వనస్పతేస్తాని శకరాణి- శకలానీత్యర్థః. కినాటం వృక్షస్య. కినాటం నామ- శకలేభ్యోఽభ్యన్తరం వల్కలరూపం కాష్ఠసంలగ్నం. తత్స్నావవత్పురుషస్య. తత్స్థిరం- తత్- కినాటం స్నావవద్దృఢం హి- తత్. అస్థీని పురుషస్య స్నావ్నోఽభ్యన్తరతో భవన్తి. తథా కినాటస్యాభ్యన్తరతో దారూణి- కాష్ఠాని. (మజ్జా) మజ్జైవ వనస్పతేః పురుషస్య చ మజ్జోపమా కృతా- మజ్జాయా ఉపమా మజ్జోపమా. నాన్యో విశేషోఽస్తీత్యర్థః. యథా వనస్పతేర్మజ్జా- తథా పురుషస్య. యథా పురుషస్య- తథా వనస్పతేః. యత్ యది వృక్షో వృక్ణః- ఛిన్నః. రోహతి పునః- ప్రరోహతి. ప్రాదుర్భవతి మూలాత్పునర్నవతరః- పూర్వస్మాదభినవతరః. యద్యేతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్వనస్పతేః పురుషస్య చ సర్వం సామాన్యమవగతం- అయం తు వనస్పతౌ విశేషో దృశ్యతే- యచ్ఛిన్నస్య ప్రరోహణం. న తు పురుషే మృత్యునా వృక్ణే పునః ప్రరోహణం దృశ్యతే- భవితవ్యం చ కుతశ్చిత్ప్రరోహణేన. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి- మర్త్యః- మనుష్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి- మృతస్య పురుషస్య కుతః ప్రరోహణమిత్యర్థః. యది చేదేవం వదథ- రేతసః ప్రరోహతీతి. మా వోచత- మైవం వక్తుమర్హథ. కస్మాత్. యస్మాజ్జీవతః పురుషాత్తత్- రేతః ప్రజాయతే- న మృతాత్. అపి చ (ధానారుహః) ధానా- బీజం. బీజరుహోఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దోఽనర్థకః. వై వృక్షోఽఞ్జసా- సాక్షాత్ప్రేత్య- మృత్వా సమ్భవః- ధానాతోఽపి ప్రేత్య సమ్భవో భవేదఞ్జసా వనస్పతేః. యత్- యది సహ మూలేన ధానయా వా వృహేయుః- ఉద్యచ్ఛేయుః- ఉత్పాటయేయుర్వృక్షం - న పునరాభవేత్- పునరాగత్య న భవేత్. తస్మాద్వః పృచ్ఛామి సర్వస్యైవ జగతో మూలం (మర్త్యః స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) జాత ఏవేతి మన్యధ్వం యది- కిమత్ర ప్రష్టవ్యమితి. జనిష్యతో హి సమ్భవః ప్రష్టవ్యః- న జాతస్య. అయం తు జాత ఏవ- అతోఽస్మిన్విషయే ప్రశ్న ఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్, న. కిం తర్హి- మృతః పునరపి జాయత ఏవ. అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతనాశప్రసఙ్గాత్. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం- మృతం పునర్జనయేత్. తన్న విజజ్ఞుర్బ్రాహ్మణాః - యతో మృతః పునః ప్రరోహతి. జగతో మూలం న విజ్ఞాతం బ్రాహ్మణైః- అతోఽబ్రహ్మిష్ఠత్వాత్ హృతా గావః, యాజ్ఞవల్క్యేన జితా బ్రాహ్మణాః, సమాప్తాఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం, యేన చ శబ్దేన సాక్షాద్వ్యపదిశ్యతే బ్రహ్మ, యద్యాజ్ఞవల్క్యో బ్రాహ్మణాన్ పృష్టవాన్,- తత్ తేన రూపేణ శ్రుతిరస్మభ్యమాహ (విజ్ఞానం) విజ్ఞప్తిః- విజ్ఞానం. తచ్చానన్దం- న విషయవిజ్ఞానవద్దుఃఖానువిద్ధం. కిం తర్హి- ప్రసన్నం శివమతులమనాయాసం నిత్యతృప్తమేకరసమిత్యర్థః. కిం తత్. బ్రహ్మ ఉభయవిశేషణవత్. రాతిః- రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్య పరమయనం- పరాగతిః- కర్మఫలస్య ప్రదాతృత్వాత్. కిం చ- వ్యుత్థాయైషణాభ్యస్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి తిష్ఠత్యకర్మకృత్, తత్- బ్రహ్మ వేత్తీతి తద్విచ్చ. తస్య తిష్ఠమానస్య చ తద్విదః- బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పరాయణమితి. అత్రేదం విచార్యతే- ఆనన్దశబ్దో లోకే సుఖవాచీ ప్రసిద్ధః. అత్ర చ బ్రహ్మణో విశేషణత్వేన ఆనన్దశబ్దః శ్రూయతే ఆనన్దం బ్రహ్మేతి. శ్రుత్యన్తరే చ

వః। యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షంనపునరాభవేత్ । మర్త్యఃస్విన్మృత్యునావృక్ణఃకస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి। జాతఏవనజాయతేకోన్వేనంజనయేత్పునః।విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మరాతిర్దాతుఃపరాయణం। తిష్ఠమానస్యతద్విదఇతి॥ ౨౮

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే-నవమం బ్రాహ్మణమ్.

పఞ్చమాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

⁂

*ఆనన్దో బ్రహ్మేతివ్యజానాత్ *ఆనన్దం బ్రహ్మణోవిద్వాన్ *యదేషఆకాశఆనన్దః *యోవై భూమాతత్సుఖమితిచ *ఏషపరమానన్దఇత్యేవమాదీని. సంవేద్యేచసుఖఆనన్దశబ్దః ప్రసిద్ధః. బ్రహ్మానన్దశ్చ యదిసంవేద్యఃస్యాత్- యుక్తాఏతే బ్రహ్మణ్యానన్దశబ్దాః. ననుచ శ్రుతిప్రామాణ్యాత్సంవేద్యానన్దస్వరూపమేవ బ్రహ్మ- కింతత్రవిచార్యమితి. న- విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్. సత్యం- ఆనన్దశబ్దో బ్రహ్మణి, శ్రూయతే-విజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతయశ్చ *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేద్విజానీయాత్ *తంకేనవిజానీయాత్ *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యద్విజానాతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తోనబాహ్యంకించనవేదేత్యాది,. విరుద్ధశ్రుతివాక్యదర్శనాత్తేనకర్తవ్యోవిచారః. తస్మాద్యుక్తంవేదవాక్యార్థనిర్ణయాయవిచారయితుం. మోక్షవాదివిప్రతిపత్తేశ్చ. సాఙ్ఖ్యావైశేషికాశ్చ మోక్షవాదినో నాస్తిమోక్షేసుఖంసంవేద్యమిత్యేవం ప్రతిపన్నాః. అన్యేనిరతిశయసుఖంస్వసంవేద్యమితి కింతావద్యుక్తం. ఆనన్దాదిశ్రవణాత్ *జక్షత్క్రీడన్రమమాణః *సయదిపితృలోకకామోభవతి *ససర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *సర్వాన్కామాన్సమశ్నుతఇత్యాది శ్రుతిభ్యోమోక్షేసుఖంసంవేద్యమితి. నన్వేకత్వే కారకవిభాగాభావాద్విజ్ఞానానుపపత్తిః- క్రియాయాశ్చానేకకారకసాధ్యత్వాత్, విజ్ఞానస్యచక్రియాత్వాత్,. నైషదోషః-శబ్దప్రామాణ్యాద్భవేద్విజ్ఞానమానన్దవిషయే- *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదీన్యానన్దస్వరూపస్యాసంవేద్యత్వేఽనుపపన్నానివచనానీత్యవోచామ. ననువచనేనాప్యగ్నేఃశైత్య, ముదకస్యచౌష్ణ్యం, నక్రియతఏవ- జ్ఞాపకత్వాద్వచనానాం. నచదేశాన్తరేఽగ్నిశ్శీతఇతిశక్యతేజ్ఞాపయితు, మస్త్యేవాదేశాన్తరేఉష్ణముదకమితి,. న- ప్రత్యగాత్మన్యానన్దవిజ్ఞానదర్శనాత్. న*విజ్ఞానమానన్దమిత్యేవమాదీనాంవచనానాం*శీతోగ్నిరిత్యాదివాక్యవత్-ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వం-అనుభూయతేత్వవిరుద్ధార్థతా. సుఖ్యహమితిసుఖాత్మకమాత్మానంస్వయమేవవేదయతే. తస్మాత్సుతరాం ప్రత్యక్షావిరుద్ధార్థతా. తస్మాదానన్దం బ్రహ్మవిజ్ఞానాత్మకంసత్స్వయమేవవేదయతే. తథాఆనన్దప్రతిపాదికాశ్శ్రుతయస్సమఞ్జసాస్స్యుః *జక్షత్క్రీడన్రమమాణఇత్యేవమాద్యాఃపూర్వోక్తాః। న - కార్యకరణాభావేఽనుపపత్తేర్విజ్ఞానస్య. శరీరవియోగోహిమోక్షఆత్యన్తికః. శరీరాభావేచకరణానుపపత్తిః- ఆశ్రయాభావాత్. తతశ్చవిజ్ఞానానుపపత్తిః- అకార్యకరణత్వాత్. దేహాద్యభావేచవిజ్ఞానోత్పత్తౌసర్వేషాంకార్యకరణోపాదానానర్థక్యప్రసఙ్గః. ఏకత్వవిరోధాచ్చ. పరంచేత్ బ్రహ్మానన్దాత్మకమాత్మానంనిత్యవిజ్ఞానత్వాన్నిత్యమేవవిజానీయాత్ - తన్న. సంసార్యపి సంసారవినిర్ముక్తఃస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యేత. జలాశయఇవోదకాఞ్జలిఃక్షిప్తోనపృథక్త్వేనవ్యవతిష్ఠతేఆనన్దాత్మకబ్రహ్మవిజ్ఞానాయ - తదాముక్తఆనన్దాత్మకమాత్మానంవేదయతఇత్యేతదనర్థకంవాక్యం. అథబ్రహ్మానన్దమన్యస్సన్ముక్తోవేదయతేప్రత్యగాత్మానంవాహమస్మ్యానన్దస్వరూపఇతి- తన్నైకత్వవిరోధః. తథాచసతిసర్వశ్రుతివిరోధః. తృతీయాచకల్పనానోపపద్యతే. కించాన్యత్ - బ్రహ్మణశ్చనిరన్తరాత్మానన్దవిజ్ఞానేనిజ్ఞానావిజ్ఞానకల్పనానర్థక్యం. నిరన్తరంచేదాత్మానన్దవిషయంబ్రహ్మణోవిజ్ఞానం - తదేవతస్యస్వభావఇత్యాత్మానన్దంవిజానాతీతికల్పనాఽనుపపన్నా. అతద్విజ్ఞానప్రసక్తౌహికల్పనాయాఅర్థవత్త్వం- యథాత్మానంపరంచవేత్తీతి. నహిఇష్వాద్యాసక్తమనసోనైరన్తర్యేణజ్ఞానాజ్ఞానకల్పనాయాఅర్థవత్త్వం. అథవిచ్ఛిన్నమాత్మానంవిజానాతీతి- విజ్ఞానస్యాత్మవిజ్ఞానచ్ఛిద్రేఽన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. ఆత్మనశ్చక్రియావత్త్వం. తతశ్చానిత్యత్వప్రసఙ్గః. తస్మాద్విజ్ఞానమానన్దమితిస్వరూపాన్వాఖ్యానపరైవశ్రుతిః - నాత్మానన్దసంవేద్యత్వార్థా. *జక్షత్క్రీడన్నిత్యాది శ్రుతివిరోధోఽసంవేద్యత్వఇతిచేన్న - సర్వాత్మైకత్వే యథాప్రాప్తానువాదిత్వాత్. ముక్తస్యసర్వాత్మభావేసతియత్రక్వచిద్యోగిషుదేవేషువాజక్షణాదిప్రాప్తం- తద్యథాప్రాప్తమేవానూద్యతే - తత్తస్యైవసర్వాత్మభావాదితిసర్వాత్మభావమోక్షస్తుతయే. యథాప్రాప్తానువాదత్వేదుఃఖిత్వమపీతిచేత్. యోగ్యాదిషుయథాప్రాప్తజక్షణాదివత్స్థావరాదిషుయథాప్రాప్తదుఃఖిత్వమపీతిచేన్న- నామరూపకృతకార్యకరణోపాధిసమ్పర్కజనితభ్రాన్త్యధ్యారోపితత్వాత్సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదివిశేషస్యేతిపరిహృతమేతత్. సర్వవిరుద్ధశ్రుతీనాంచవిషయమవోచామ. తస్మాత్ *ఏషాస్యపరమఆనన్దఇతివత్సర్వాణ్యానన్దవాక్యానిద్రష్టవ్యాని...... ౨౮

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే-నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతఃకృతౌబృహదారణ్యకభాష్యే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

ఆ.— స్వకీయజ్ఞానప్రకర్షప్రకటనార్థమేవ ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (తేష్వితి) వృక్షో వనస్పతిరితిపర్యాయత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వృక్షస్యేతి) తచ్చ తస్యమహత్త్వమాహేత్యపునరుక్తిః. పురుషస్య వృక్షసాధర్మ్యమేతదిత్యుచ్యతే. సాధర్మ్యమేవ స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా) స్నీరసాత్వగుత్పాటికేత్యుచ్యతే. ఉత్పట్టః- వృక్షనిర్యాసః. విశేషాభావమేవాభినయతి (యథేతి) సాధర్మ్యసత్త్వే వైధర్మ్యం వక్తుమశక్యమిత్యాశయేనాహ (యద్వృదీతి) ఇదమపి సాధర్మ్యమేవ కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతస్మాదితి) ఏతస్మాద్విశేషణాత్ప్రాగ్యద్విశేషణముక్తం- తత్సర్వముభయోః సామాన్యమవగతమితిసమ్బన్ధః. వృక్ణస్యాఙ్కురస్యేతి శేషః. మాభూత్తస్య ప్రరోహణమితిచేత్. నేత్యాహ (భవితవ్యంచేతి) * ధ్రువంజన్మమృతస్యచేత్యర్థః. జీవతో హి రేతోజాయతే - సఏవ కుతో భవతీతి విచార్యతే. నచాసిద్ధేనసిద్ధస్యసాధనం. నచ పురుషాన్తరాదితివాచ్యం- ఏకాసిద్ధావన్యతరప్రయోగానుపపత్తేరితిమన్వానో హేతుమాహ (యస్మాదితి) వైధర్మ్యాన్తరమాహ (అపిచేతి) కాణ్డరుహోపీత్యపేరర్థః. వైశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతక ఇత్యభిప్రేత్యాహ (వైవృక్ష ఇతి) అఞ్జసేత్యాదేరర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధానాతోపీతి) తథాపి కథం వైధర్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వదీతి) పురుషస్యాపి పునరుత్పత్తిర్మాభూదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం నిగమయతి (తస్మాదితి) ‖ స్వభావవాదముత్థాపయతి (జాత ఇతి) ఇతిశబ్దశ్చోద్యసమాప్త్యర్థః. తదేవస్ఫుటయతి (జనిష్యతో హీతి) నజాయత ఇతిభాగేనోత్తరమాహ (నేత్యాదినా) స్వభావవాదే దోషమాహ (అన్యథేతి) స్వభావానభ్యుపగమే ఫలితమాహ (అత ఇతి) ఉక్తమేవస్ఫుటయతి (జగత ఇతి) బ్రహ్మవిదాం శ్రేష్ఠత్వే యాజ్ఞవల్క్యస్యసిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) (సమాప్తాఖ్యాయికేతి) బ్రాహ్మణాశ్చ సర్వే యథాయథం జగ్మురిత్యర్థః. విజ్ఞానాదివాక్యముత్థాపయతి (యజ్జగత ఇత్యాదినా) విజ్ఞానశబ్దస్యకరణాదివిషయత్వం వారయతి (విజ్ఞప్తిరితి) ఆనన్దవిశేషణకృత్యం దర్శయతి (నేత్యాదినా) ప్రసన్నం- దుఃఖహేతుకామక్రోధాదినా సమ్బన్ధరహితం. శివం- కామాదికారణేనాజ్ఞానేనాపి సమ్బన్ధశూన్యం. సాతిశయత్వప్రయుక్తదుఃఖరాహిత్యమాహ (అతులమితి) సాధనసాధ్యత్వాధీనదుఃఖవైధుర్యమాహ (అనాయాసమితి) దుఃఖనివృత్తిమాత్రం సుఖమితిపక్షం ప్రతిక్షిపతి (నిత్యతృప్తమితి) ఆనన్దో జ్ఞానమితి బ్రహ్మణ్యాకారభేదమాశఙ్క్యాహ (ఏకరసమితి) *ఫలమత ఉపపత్తేరితి న్యాయేన బ్రహ్మణో జగన్మూలత్వమాహ (రాతేరిత్యాదినా) * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్య తస్యైవ ముక్తౌ నిత్యతృప్తత్వముపదిశతి (కించేతి) అక్షరవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః ‖ సచ్చిదానన్దాత్మకం బ్రహ్మవిద్యావిద్యాఖ్యాంబన్ధమోక్షాస్పదమిత్యుక్తం. ఇదానీం బ్రహ్మానన్దవిచారమవతారయన్విగీతమర్థమాహ (అత్రేతి) తథాపి ప్రకృతే వాక్యే కిమాయాతమితి- తదాహ (అత్రేతి) నచకేవలమత్రైవానన్దశబ్దో బ్రహ్మవిశేషణార్పకత్వేన శ్రుతః- కింతు తైత్తిరీయకాదావపీత్యాహ (శ్రుత్యన్తరేచేతి) బ్రహ్మవిశేషణత్వేనానన్దశబ్దః శ్రూయత ఇతిసమ్బన్ధః. అన్యాః శ్రుతీరేవోదాహరతి (ఆనన్ద ఇత్యాదినా) ఏవమాద్యాః- శ్రుతయ ఇతిశేషః. తథాపి కథం విచారసిద్ధిః- తత్రాహ (సంవేద్య ఇతి) లోకప్రసిద్ధేరద్వైతశ్రుతేశ్చ బ్రహ్మణ్యానన్దస్సంవేద్యోఽసంవేద్యోవేతి విచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ఉభయత్రఫలం దర్శయతి (బ్రహ్మానన్దశ్చేతి) అన్యథాలోకవేదయోః శబ్దార్థభేదాత్ *అవిశిష్టస్తు వాక్యార్థ ఇతిన్యాయవిరోధః. అసంవేద్యత్వే పునరద్వైతశ్రుతేరవిరుద్ధ ఇతిభావః. విచారమాక్షిపతి (నన్వితి) విరుద్ధశ్రుత్యర్థనిర్ణయార్థం విచారకర్తవ్యతాం దర్శయతి (నేతి) సద్బ్రహ్మవాక్యం వివృణోతి (సత్యమిత్యాదినా) ఏకత్వేసతి విజ్ఞానప్రతిషేధశ్రుతిమేవోదాహరతి (యత్రేత్యాదినా) ఇత్యాది- శ్రవణమితిశేషః. ఫలితమాహ (విరుద్ధశ్రుతీతి) శ్రుతివిప్రతిపత్తేర్విచారకర్తవ్యతాముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (మోక్షేతి) తామేవ విప్రతిపత్తిం వివృణోతి (సాఙ్ఖ్యా ఇతి) ‖ విమర్శపూర్వకం పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (కింతావదిత్యాదినా) ఆనన్దాని శ్రవణాత్- * విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతిశ్రుతేః. మోక్షే సుఖం సంవేద్యమితియుక్తమితిసమ్బన్ధః. తత్రైవవాక్యాన్తరాణ్యుదాహరతి (జక్షదిత్యాదినా) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) మోక్షే చేదిష్యతే సుఖజ్ఞానం- తర్హి తదనేకకారకసాధ్యం వాచ్యం- క్రియాత్వాత్- పాకాదివత్. సత్యేకత్వేచ మోక్షే కారకవిభాగాభావాన్న సుఖసంవేదనంభవతీత్యర్థః. జన్యస్య కారకాపేక్షేయమపి సుఖజ్ఞానస్యాజన్యత్వాన్న తదపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (క్రియాయాశ్చేతి) యా క్రియా - సాఽనేకకారకసాధ్యేతివ్యాప్తేర్గమనాదావవగతత్వాత్, జ్ఞానస్యాపి ధాత్వర్థత్వేన క్రియాత్వాదనేకకారకసాధ్యతాసిద్ధైవేత్యర్థః. శ్రుతిప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పూర్వవాదీ పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (విజ్ఞానమితి) అద్వయే బ్రహ్మణి శ్రుతిప్రామాణ్యాదానన్దజ్ఞానముక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) అద్వైతశ్రుతివిరోధాద్బ్రహ్మణి విజ్ఞానక్రియాకారకవిభాగాపేక్షానోపపద్యతే - నహి *విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదివచసా స్వమానాన్తరవిరోధేన విజ్ఞానక్రియాం బ్రహ్మణ్యుత్పాదయన్తి- తేషాంజ్ఞాపకత్వాజ్జ్ఞాపకస్యచావిరోధాపేక్షత్వాదన్యథాతిప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. లౌకికజ్ఞానస్యక్రియాత్వేఽపి మోక్షే సుఖజ్ఞానం క్రియైవనభవతి- తన్న విజ్ఞానాదివాక్యస్యాద్వైతశ్రుతివిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) పయఃపావకయోస్సర్వత్రైకరూపత్వవద్విజ్ఞానస్యాపి లోకవేదయోరేకరూపత్వమేవేతి భావః. మానాన్తరవిరోధాదాత్మన్యానన్దజ్ఞానస్య సత్త్వమేవ వా నిషిధ్యతే- తస్యక్రియాత్వంవా నిరాక్రియతే- తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవస్పష్టయతి (నవిజ్ఞానమితి) సుఖజ్ఞానస్యగుణత్వాఙ్గీకారాత్ క్రియాత్వనిరాకరణమిష్టమేవేతిమత్వాహ (అనుభూయత ఏవేతి) అనుభవమేవాభినయతి (సుఖ్యహమితి) తథాపి శ్రుతివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షానుసారేణనాపి నేతవ్యేత్యాశయేనాహ (తస్మాదితి) ఆత్మన్యానన్దజ్ఞానస్యక్రియాత్వానఙ్గీకారాత్కారకభేదాపేక్షాభావాదిత్యర్థః. గుణత్వపక్షేచ ప్రత్యక్షస్యానుగుణత్వాదాగమస్యవిరోధినస్తదనుసారేణ నేయత్వాదవిరుద్ధత్వాదస్యభూయస్త్వాదిత్యాశయః. అవిరుద్ధార్థతా- విజ్ఞానాదిశ్రుతేరితిశేషః. గుణగుణిభావేఽపినాద్వైతశ్రుతిః శక్యా నేతుమిత్యాశఙ్క్య స్వవేద్యత్వపక్షమాశ్రిత్యాహ (తస్మాదానన్దమితి) యథాకథంచిద్బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యత్వే శ్రుతీనామానుగుణ్యమస్తీత్యాహ (తథేతి) ‖ ఆనన్దో వేద్యో బ్రహ్మణీతిచోదితే సిద్ధాన్తమాహ (నేతి) ఆగన్తుకం - అనాగన్తుకం

వాజ్ఞానంముక్తావానన్దంగోచరయతి. నాద్యఇత్యాహ (కార్యేతి)-అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (శరీరేతి) కార్యకరణయోరభావేఽపిమోక్షే బ్రహ్మానన్దజ్ఞానంజనిష్యతే- సంసారేహిహేత్వపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (దేహాదీతి) ద్వితీయందూషయతి (ఏకత్వేతి)-నహిబ్రహ్మస్వరూపజ్ఞానమేవవేద్యానన్దరూపంభవితుముత్సహతే- విషయవిషయిణోరేకత్వవిరోధాత్. తతశ్చాగన్తుకమపిజ్ఞానంముక్తౌనానన్దమధికరోతీత్యర్థః. కించ- బ్రహ్మవా- ముక్తోవా- సంసారీవా బ్రహ్మానన్దంగోచరయేత్. తత్రాద్యమనువదతి (పరంచేదితి)-తస్మిన్పక్షేన బ్రహ్మస్వరూపానన్దంవేత్తి- తేనైక్యాత్, దేకత్రవిషయవిషయిత్వానుపపత్తేరుక్తత్వాత్, ద్వితీయందూషయతి (తన్నేతి)-నాపిసంసారీబ్రహ్మానన్దంగోచరయతి - సఖల్వనివృత్తేసంసారేసంసారిణ ఆత్మానమభివ్యజ్యమానో న బ్రహ్మానన్దమాకలయితుమలం. సంసారేనివృత్తేతుతతోవినిర్ముక్తోబ్రహ్మస్వాభావ్యం ప్రతిపద్యమానస్తదానన్దంతద్వదేవ విషయీకర్తుంనార్హతీతితృతీయం ప్రత్యాహ (సంసార్యపీతి) ముక్తోఽపిబ్రహ్మణోభిన్నః- అభిన్నోవేతివికల్ప్య భేదపక్షమనుభాషతే (జలేతి) బ్రహ్మభిన్నస్యముక్తస్యతదానన్దవిషయీకరణముక్తన్యాయేననిరస్యతి (తదేతి) భేదపక్షమనువదతి (అథేతి) బ్రహ్మానన్దం ప్రత్యగాత్మానమితిసమ్బన్ధః. వేదనప్రకారమభినయతి (అహమితి) *తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధేననిరాకరోతి (తదేతి) ముక్తో బ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నోఽభిన్నోవామాభూత్- భిన్నాభిన్నస్తుస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తృతీయేతి)-సర్వత్రభేదాభేదవాదస్యదూషితత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణస్స్వానన్దస్యావేద్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కించాస్యదితి)-తదేవోపపాదయతి (నిరన్తరంచేదితి) ఆఖ్యాతప్రయోగస్యతర్హి కుత్రార్థవత్త్వం- తత్రాహ (అతద్విజ్ఞానేతి) దేవదత్తాద్యబుద్ధిపూర్వకారిత్వావస్థాయాంస్వాత్మానమన్యంచవివిచ్యనజానాతి - నాన్యదేత్యుభయథాత్వదర్శనాత్తత్రాఖ్యాతప్రయోగోయుజ్యతే. నైవం బ్రహ్మణ్యజ్ఞానప్రసక్తోఽస్తి - నిత్యజ్ఞానస్వభావత్వాత్. తథాచతత్రాఖ్యాతప్రయోగోనార్థవానిత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాఖ్యాతప్రయోగానర్థక్యంప్రస్తావేనస్పష్టయతి (నహీతి) ప్రత్యగాత్మనినిత్యజ్ఞానత్వాసిద్ధింశఙ్కయతి (అథేతి)-విచ్ఛిన్నమితిక్రియావిశేషణం. పరిహరతి (విజ్ఞానస్యేతి) ఆత్మనోవిజ్ఞానస్యచ్ఛిద్రం- అన్తరాలం. అసత్త్వావస్థా. తదాపివిజ్ఞానమస్తిచేత్- తస్యాన్యవిషయత్వప్రసఙ్గః. తథాచ *యత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరాత్మహానమర్త్యత్వాపత్తిః. నచేత్తదావిజ్ఞానం-తదాపాషాణవదచేతనత్వం- విజ్ఞప్తిరూపత్వానఙ్గీకారాదిత్యర్థః. ఆత్మనోనిత్యజ్ఞానవత్త్వేదోషాన్తరమాహ (ఆత్మనశ్చేతి) ఆనన్దజ్ఞానే బ్రహ్మణివిషయవిషయిత్వాయోగశ్చేత్-కథంవిజ్ఞానాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యోపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యావేద్యత్వే శ్రుతివిరోధముక్తంస్మారయతి (జక్షదితి) సర్వత్రాత్మనోముక్తస్యైక్యేసతియోగ్యాదిషుయథాజక్షణాదిప్రాప్తం - తథైవతదనువాదిత్వాదస్యాః శ్రుతేర్నవిరోధోఽస్తీతిపరిహరతి (నేత్యాదినా) తదేవప్రపఞ్చయతి (ముక్తస్యేతి) కిమనువాదఫలమితిచేత్ - తదాహ (తత్రస్యేతి)- ముక్తస్యయోగ్యాదిషుసర్వత్రాత్మభావాదేవతత్రప్రాప్తంజక్షణాద్యన్నభుక్తిస్స్తుతయేఽనూద్యతే - తన్నానువాదవైయర్థ్యమిత్యర్థః. విదుషస్సర్వాత్మత్వేయోగ్యాదిషు ప్రాప్తజక్షణాద్యనువాదేస్యాదతిప్రసక్తిరితిశఙ్కతే (యథాప్రాప్తేతి) అతిప్రసక్తిమేవప్రకటయతి (యోగ్యాదిష్వితి) అవిద్యాత్మకనామరూపవిరచితోపాధిద్వయసమ్బన్ధనిబన్ధనమిథ్యాజ్ఞానాధీనత్వాదాత్మనిదుఃఖిత్వాదిప్రతీతేర్నతత్రవస్తుతోదుఃఖిత్వం. నచజక్షణాద్యపివాస్తవం - అవిద్యస్యైవముక్తిస్తుతయేఽనువాదాత్. దుఃఖిత్వస్యహినానువాదః- నిహీనత్వప్రాప్తేరితిపరిహరతి (నేత్యాదినా) యత్తువిరుద్ధశ్రుతిష్వపేక్షైర్న్యాగమార్థోనిర్ణీతోభవతీతి - తత్రాహ (విరుద్ధేతి) వేద్యత్వావేద్యత్వాదిశ్రుతీనాం సోపాధికనిరుపాధికవిషయత్వేనమధుకాణ్డే వ్యవస్థోక్తేత్యర్థః. బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రహ్మణ్యానన్దస్యవేద్యతాయాదుర్నిరూపత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యథా *ఏషాస్యేత్యత్రభేదోనవివక్షితః-సర్వాత్మభావస్యప్రకృతత్వాత్, తథావిజ్ఞానాదివాక్యేఽప్యానన్దస్యవేద్యతానవివక్షితా - ఉక్తరీత్యాతద్వేద్యతాయాదుష్ప్రతిపాదత్వాత్. తస్మాదనతిశయానన్దచిదేకతానంవస్తుసిద్ధమిత్యర్థః.. ౨౯

ఇతిపఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం పఞ్చమాధ్యాయభాష్యటీకా.

* * *

౩౦.—— (తాన్హైతైశ్లోకైఃపప్రచ్ఛేతి) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః. తాన్- బ్రాహ్మణాన్. శ్లోకానేవపఠతి (యథావృక్షోవనస్పతిస్తథైవపురుషోఽమృషా) యథావనస్పతిః- ఫలపుష్పోపేతోవృక్షః- తాదృశఏవపురుషః. అమృషా- సత్యమిత్యర్థః. *వానస్పత్యాఃఫలైఃపుష్పైరితిహినిఘణ్టుః. తత్సాధర్మ్యమేవాహ (తస్యలోమానిపర్ణానిత్వగస్యోత్పాటికాబహిః) తస్య - పురుషవృక్షస్యలోమాన్యేవపర్ణాని. అస్యపురుషస్యత్వక్- సాబహిర్గతాఉత్పాటికా - వృక్షేనుపమర్దైనైవోత్పాట్యతఇత్యుత్పాటికా. చిఞ్చాదేరివబహిస్త్వక్. రుధిరాధారకాచర్మణోయాబహిర్గతా- సాబహిస్త్వక్. (త్వచఏవాస్యరుధిరంప్రస్యన్దిత్వచఉత్పటః) ఉత్క్రమ్యపతతి- గచ్ఛతీత్యుత్పటః- క్షీరాదిసారః. అస్యపురుషవృక్షస్యత్వచఏవహిరుధిరంప్రస్యన్దిభవతి. వృక్షస్యచత్వచఏవక్షీరాదిసారఃస్యన్దిభవతి. అతస్సాధర్మ్యమిత్యర్థః. (తస్మాత్తదాతృణ్ణాత్ప్రైతిరసోవృక్షాదివాహతాత్) తత్- వృక్షసాధర్మ్యాదేవహేతోఃఆతృణ్ణాత్-*తృహింసాయాం. ఆతృణ్ణాత్-ఛిన్నాత్తస్మాత్-పురుషరూపాద్వృక్షాద్వృక్షాదాహతాద్రసఇవరుధిరంనిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. (మాంసాన్యస్యశకరాణి) అస్య-పురుషస్యమాంసానివృక్షస్యశకరాణీవ-శకలానీవేత్యర్థః. (కినాటంస్నావతత్స్థిరం) స్నావేత్యేతన్నాన్తంనపుంసకం. నీరేతియావత్. తదేవవృక్షస్యస్థిరంకినాటం. కినాటంనామ-దార్వస్థిభాగాదుద్గతవల్కః. వృక్షస్యతత్స్థిరం-వల్కాన్తరస్థిరాంశః. (అస్థీన్యన్తరతోదారూణి) అస్యపురుషస్యాస్థీన్యేవాన్తరతోదారూణి-అన్తస్స్థదార్వంశఇత్యర్థః. (మజ్జామజ్జోపమాకృతా) దారు

ణియా-మజ్జా-సాస్య పురుషస్య మజ్జోపమా కృతా భవతి. తథా చ వృక్షమజ్జాస్థానే పురుషస్య ప్రసిద్ధమజ్జా భవతీత్యర్థః. (యద్వృక్షో వృక్ణో రోహతి మూలాన్నవతరః పునః। మర్త్యస్స్తు మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) ఏవం వృక్షస్య శరీరస్య చ సామ్యే సత్యపి వృక్షో వృక్ణస్సన్ - ఛిన్నస్సన్ మూలాన్నవతరః- అత్యన్తం నవస్సన్ పునః ప్రరోహతి. మర్త్యస్తు మృత్యునా వృక్ణస్సన్ కస్మాన్మూలాత్ ప్రరోహతీతి ప్రశ్నః. (రేతస ఇతి మా వోచత జీవతస్తత్ ప్రజాయతే) రేతస ఏవ మూలాత్పునర్మర్త్యః ప్రరోహతీతి మా వోచత. కుతః. జీవత ఏవ హి తత్ - రేతః ప్రజాయతే. అయం తు మృత ఇతి నాత్ర రేతో మూలం వక్తుం శక్యం. న హి వృక్షస్య ఛిన్నావశిష్టమూలమివాస్య రేతోమయం స్వకం మూలమవశిష్యతే - యతః పునః ప్రరోహతీతి కల్ప్యేత. (ధానారుహ ఇవ వై వృక్షో ఽఞ్జసా ప్రేత్యసమ్భవః) కించ-వృక్షో ధానారుహో భవతి. ధానాః-బీజం. ధానాభ్యో రోహతీతి తథోక్తః. బీజరుహో ఽపి వృక్షో భవతి- న కేవలం కాణ్డరుహ ఏవ. ఇవశబ్దో ఽప్యర్థః. వృక్షః అఞ్జసా- సాక్షాత్ ప్రేత్య- మృత్వా ధానాతో ఽపి సమ్భవేత్. (యత్సమూలమావృహేయుర్వృక్షం న పునరాభవేత్) యత్-యది సమూలం- మూలేన ధానయా వా సహ ఆవృహేయుః- ఉత్పాటయేయుః. తదా స వృక్షో న పునరాగత్య భవేత్. అతో మూలం బీజం చ వృక్షస్య రోహకారణం దృష్టమిత్యర్థః. (మర్త్యస్స్విన్మృత్యునా వృక్ణః కస్మాన్మూలాత్ప్రరోహతి) అతో హేతోః పృచ్ఛామి వృక్షసధర్మాయం మర్త్యో వృక్ణః కస్మాత్ ప్రరోహతి మూలాదితి. నను యస్తు మృత్యుహతస్స హత ఏవ- అన్య ఏవ తు కశ్చిజ్జాయతే - అతో వృక్ణస్య మర్త్యస్య పునర్జనిహేతుప్రశ్నో ఽనుపపన్న ఇత్యత్రాహ (జాత ఏవ న జాయతే కో న్వేనం జనయేత్పునః) యది నష్టస్య పునర్జననం న స్యాత్ - తర్హి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గః. అతో మృతస్య పునర్జననం సిద్ధం. అతో వః పృచ్ఛామి కో న్వేనం పునర్జనయేదితీత్యర్థః. తథా చ జగతో మూలం కిమితి ప్రశ్నార్థః. యతో జగతో మూలం తైర్జనకసభికైర్బ్రాహ్మణైర్నజ్ఞాతం- అతో యాజ్ఞవల్క్యేన బ్రాహ్మణా జితాః సమాప్తా ఆఖ్యాయికా. యజ్జగతో మూలం యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం- తచ్ఛ్రుతిస్స్వయమేవాహ (విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణం తిష్ఠమానస్య తద్విద ఇతి) రాతిః-రాతేః. షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా. ధనస్యేత్యర్థః. రాతేః-ధనస్య దాతుః- కర్మకృతో యజమానస్యేతి యావత్. పరాయణం-పరమగతిః. తత్తత్కర్మానుగుణఫలప్రదమిత్యర్థః. తిష్ఠమానస్య-బ్రహ్మసంస్థస్య తద్విదః- బ్రహ్మవిదః పరాయణం-పరమప్రాప్యం విజ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మైవ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టం జగన్మూలమిత్యర్థః......... అథా

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

* * *

ఇతి బృహదారణ్యకే పఞ్చమాధ్యాయభాష్యమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీగురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

షష్ఠాధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥

ఉ.— జనకో హ వైదేహ ఆసాఞ్చక్రేఽథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ। తꣳ హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితి। ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచ॥ ౧

యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీద్వాగ్వై బ్రహ్మేత్యవదతో హి కిꣳ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య

శం.— (జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే) అస్య సమ్బన్ధః - శారీరాద్యానష్టౌ పురుషాన్నిరూహ్య ప్రత్యూహ్య పునర్హృదయే దిగ్భేదేన పునః పఞ్చధా ప్రత్యూహ్య హృదయే ప్రత్యూహ్య హృదయం శరీరం చ పునరన్యోన్యప్రతిష్ఠం - ప్రాణాదిపఞ్చవృత్త్యాత్మకే సమానాఖ్యే జగదాత్మని సూత్ర ఉపసంహృత్య జగదాత్మానం శరీరహృదయసూత్రావస్థమతిక్రాన్తవాన్ ఔపనిషదః పురుషః * నేతి నేతీతి వ్యపదిష్టః - స సాక్షాచ్చోపాదానకారణస్వరూపేణ చ నిర్దిష్టః ※ విజ్ఞానమానన్దమితి. తస్యైవ వాగాదిదేవతాద్వారేణ పునరధిగమః కర్తవ్య ఇత్యధిగమోపాయాన్తరార్థోఽయమారమ్భో బ్రాహ్మణద్వయస్య. ఆఖ్యాయికా త్వాచారప్రదర్శనార్థా. ¶ జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే - ఆసనం కృతవాన్. ఆస్థాయికాం దత్తవానిత్యర్థః దర్శనకామేభ్యో రాజా. అథ హ - తస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ - ఆగతవానాత్మనో యోగక్షేమార్థం, రాజ్ఞో వా వివిదిషాం దృష్ట్వానుగ్రహార్థం. తం - ఆగతం యాజ్ఞవల్క్యం యథావత్పూజాం కృత్వోవాచ హ - ఉక్తవాన్ జనకః. హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పశూనిచ్ఛన్ పునరపి. ఆహోస్విత్ - అణ్వన్తాన్ - సూక్ష్మాన్తాన్ - సూక్ష్మవస్తునిర్ణయాన్తాన్ప్రశ్నాన్ మత్తః శ్రోతుమిచ్ఛన్నితి. ఉభయమేవ - పశూన్ ప్రశ్నాంశ్చ. హే సమ్రాట్. సమ్రాడితి వాజపేయయాజినో లిఙ్గం; సమస్తస్య వా భారతస్య వర్షస్య రాజా.

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే జల్పన్యాయేన సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ నిర్ధారితం - ఇదానీం వాదన్యాయేన తదేవ నిర్ధారయితుమధ్యాయాన్తరమవతారయతి (జనక ఇతి) తత్ర బ్రాహ్మణద్వయస్యావాన్తరసమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (అస్యేతి) తమేవ వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (శారీరాద్యానితి) (నిరూహ్య ప్రత్యూహ్యేతి) విస్తార్య వ్యవహారమాపాద్యేత్యర్థః. ప్రత్యూహ్య - హృదయే పునరుపసంహృత్యేతి యావత్. జగదాత్మనీత్యవ్యాకృతోక్తిః. సూత్రశబ్దేన తత్కారణం గృహ్యతే. అతిక్రమణం - తద్గుణదోషాసంస్పృష్టత్వం. అనన్తరబ్రాహ్మణద్వయతాత్పర్యమాహ (తస్యైవేతి) వాగాద్యధిష్ఠాత్రీష్వగ్న్యాదిదేవతాసు బ్రహ్మదృష్టిద్వారేత్యర్థః. పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకాదిసాధనాపేక్షయాన్తరశబ్దః. ఆచార్యవత్తాశ్రద్ధాదిసమ్పన్నైర్విద్యా లబ్ధవ్యేత్యాచారః. ¶ అప్రాప్తప్రాప్తిర్యోగః. ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమ ఇతి విభాగః. భారతస్య వర్షస్య - హిమవత్సేతుపర్యన్తస్యేతి యావత్. ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహ ఆసాఞ్చక్రే) దర్శనకామేభ్యో దర్శనం దాతుం వైదేహో జనకస్సభాయామాసాఞ్చక్రే - స్థిత ఇత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ) అథ - అస్మిన్నవసరే యాజ్ఞవల్క్య ఆవవ్రాజ - ఆగతః. (తం హోవాచ) జనక ఇతి శేషః. తం - యాజ్ఞవల్క్యమిత్యన్వయః. ఉక్తిమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్య కిమర్థమచారీః పశూనిచ్ఛన్నణ్వన్తానితీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. కిమర్థమచారీః - ఆగతోఽసి. కిం పునరపి పశూనిచ్ఛన్ - ఆహోస్విదణ్వన్తానితి - అన్తః - నిశ్చయః. అణోః - సూక్ష్మస్య వస్తునః ప్రత్యగాత్మాదేరన్తాన్ - నిశ్చయాన్ కర్తుమిత్యర్థః. యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరమాహ (ఉభయమేవ సమ్రాడితి హోవాచేతి) త్వదనుగ్రహార్థమేవాగతోఽస్మి. తత్ప్రసఙ్గే యది పశవశ్చ పునస్స్యుః - తదపి న ప్రతిషేధామః. హే సమ్రాడితి హోవాచ - యాజ్ఞవల్క్య ఇతి శేషః. సమ్రాట్ - హే సార్వభౌమేత్యర్థః. ౧

శం.— కిం తు - యత్తే - తుభ్యం కశ్చిదబ్రవీదాచార్యః - అనేకాచార్యసేవీ హి భవాన్ - తచ్ఛృణవామేతి. ఇతర ఆహ - అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్మే - మమాచార్యో జిత్వా నామతః. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై బ్రహ్మేతి - వాగ్దేవతా బ్రహ్మేతి. ఆహేతరః - యథా మాతృమాన్ - మాతా యస్య విద్యతే పుత్రస్య సమ్యగనుశాస్త్రీ - అనుశాసనకర్త్రీ. స మాతృమాన్. అత ఊర్ధ్వం పితా యస్యానుశాస్తా - స పితృమాన్. ఉపనయనాదూర్ధ్వమాసమావర్తనాదాచార్యో యస్యానుశాస్తా - స ఆచార్యవాన్. ఏవం శుద్ధిత్రయహేతుసంయుక్తబుద్ధిరాచార్యః స్వయం న కదాచిదపి ప్రామాణ్యాద్వ్యభిచరతీతి. న యథా బ్రూయాచ్ఛిష్యాయ - తథాఽసౌ జిత్వా శైలినిరుక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. (అవదతో హి కిం స్యాదితి) న హి మూకస్యై

వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత । కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య । వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ । వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయత ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసః పురాణం విద్యా ఉపనిషదః శ్లోకాః సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానానీష్టగ్ం హుతమాశితం పాయితమయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని వాచైవ సమ్రాట్ప్రజ్ఞాయన్తే వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ । నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే । హస్త్యృషభగ్ం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః । స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి ॥ ౨

హార్థమముత్రార్థం వా కించన స్యాత్. కింతు- అబ్రవీత్ - ఉక్తవాన్ తే- తుభ్యం తస్య - బ్రహ్మణ ఆయతనం ప్రతిష్ఠాం చ. ఆయతనం నామ శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేషు య ఆశ్రయః. ఆహేతరః- న మేఽబ్రవీదితి. ఇతర ఆహ- యద్యేవం-ఏకపాద్వా ఏతత్ -ఏకః పాదో యస్య బ్రహ్మణః-తదిదమేకపాద్బ్రహ్మ. త్రిభిః పాదైః శూన్యముపాస్యమానమపి న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. యద్యేవం- సః- త్వం విద్వాన్ సన్నః - అస్మభ్యం బ్రూహి హే యాజ్ఞవల్క్యేతి. స చాహ (వాగేవాయతనం) వాగ్దేవస్య బ్రహ్మణో వాగేవ- కరణమాయతనం- శరీరం. ఆకాశః - అవ్యాకృతాఖ్యః ప్రతిష్ఠోత్పత్తిస్థితిలయకాలేషు. (ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) ప్రజ్ఞేతీయముపనిషద్బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. ప్రజ్ఞేతి కృత్వా ఏతద్బ్రహ్మోపాసీత. (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్య) కింస్వయమేవ ప్రజ్ఞా- ఉత ప్రజ్ఞానిమిత్తం. యథా ఆయతన ప్రతిష్ఠే బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తే - తద్వత్కిం. న. కథం తర్హి. (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) వాగేవ ప్రజ్ఞేతి హ ఉవాచ - ఉక్తవాన్, న వ్యతిరిక్తా ప్రజ్ఞేతి. కథం పునర్వాగేవ ప్రజ్ఞేతి. ఉచ్యతే (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అస్మాకం బన్ధురిత్యుక్తే ప్రజ్ఞాయతే బన్ధుః. తథా- ఋగ్వేదాది, ఇష్టం- యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం, హుతం- హోమనిమిత్తం చ, ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తం, పాయితం- పానదాననిమిత్త, మయం చ లోకః- ఇదం చ జన్మ, పరశ్చ లోకః- ప్రతిపత్తవ్యం చ జన్మ, సర్వాణి చ భూతాని, వాచైవ సమ్రాట్ ప్రజ్ఞాయన్తే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం-యథోక్తం బ్రహ్మవిదం వాగ్జహాతి. సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి బలిదానాదిభిః. ఇహ దేవో భూత్వా పునశ్శరీరపాతోత్తరకాలం దేవానప్యేతి- అపిగచ్ఛతి. య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే. విద్యానిష్క్రియార్థం హస్తితుల్య ఋషభః- హస్త్యృషభో యస్మిన్ గోసహస్రే-తద్ధస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. అననుశిష్య- శిష్యం కృతార్థమకృత్వా శిష్యాద్ధనం న హరేతేతి మమ పితాఽమన్యత. మమాప్యయమేవాభిప్రాయః. ౨

ఆ — తత్ర రాజానం ప్రతి ప్రశ్నముత్థాపయతి (కింత్వితి) కశ్చిదితి విశేషణస్య తాత్పర్యమాహ (అనేకేతి) ప్రామాణ్యం - ఆప్తత్వం. యథోక్తార్థానుమోదనే యుక్తిమాహ (న హీతి) యథోక్త బ్రహ్మవిద్యయా కృతకృత్యత్వమన్వానం రాజానం ప్రత్యాహ (కింత్వితి) ఆయతన ప్రతిష్ఠయోరేకత్వాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య విభజతే (ఆయతనం నామేతి) ఏకపాదత్వేపి బ్రహ్మణస్తదుపాసనాదిష్టసిద్ధిరితి చేత్, నేత్యాహ (త్రిభిరితి) బ్రూహి- ప్రతిష్ఠామాయతనం చేతి శేషః. ప్రశ్నమేవ వివృణోతి (కింస్వయమేవేతి) ప్రజ్ఞానిమిత్తం యస్యా వాచః - సా తథా. ద్వితీయ పక్షం విశదయతి (యథేతి) వ్యతిరేకపక్షం నిషేధతి (నేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం పక్షాన్తరం గృహ్ణాతి (కథం తర్హీతి) - బలిదానం - ఉపహారసమర్పణం. ఆదిశబ్దేన ప్రచ్ఛన్నవస్త్రాలఙ్కారాదిగ్రహః. విద్యానిష్క్రియార్థం - ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. పితురేతన్మతమస్తు - తవ కిమాయాతం - తదాహ (మమాపీతి) ౨

రం. — ఏవముక్త్వా విశేషోపదేశాయ ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యో జనకం పునరాహ (యత్తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేతి) యత్తే-తుభ్యం కశ్చిదాచార్యోఽబ్రవీత్- అనేకాచార్యోపసేవీ హి భవాన్. తచ్ఛృణవామ. శ్రుత్వా ఉపదిష్టస్యాంశముపదేక్ష్యామ ఇతి భావః. జనక ఆహ (అబ్రవీన్మే జిత్వా శైలినిర్వాగ్వై బ్రహ్మేతి) నామతో జిత్వా. శిలినస్యాపత్యం శైలినిః. వాగ్వై- వాగ్దేవతా. బ్రహ్మేతి - బ్రహ్మప్రతీకతయా వాగ్దేవతోపాస్యేతి మే ఉక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాదిత్యాది) మాతా యస్య విద్యతే అనుశాసనకర్త్రీ తయా - స మాతృమాన్. పితా యస్య తథా విద్యతే- స పితృమాన్. ఆచార్యో యస్య తథా విద్యతే- స ఆచార్యవాన్. ఉపనయనాత్ప్రాక్ మాతాపితరావనుశిష్టః- ఊర్ధ్వమాచార్యోఽనుశాస్తి. త్రైరేవం యథాకాలం శిక్షితో హి సమ్యగ్జ్ఞానవాన్ భవతి. తథా చ మాత్రా పిత్రా ఆచార్యేణ చానుశిష్టో యథా బ్రవీతి- తథా శైలిన ఉక్తవాన్ వాగ్వై బ్రహ్మేతి. సమ్యగుక్తవానిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (అవదతో హి కింస్యాదితి) అవదతః- వాగ్వ్యాపారరహితస్య. న హ్యాముష్మికమైహికం వా కించిత్సిధ్యేత్ - తస్మాద్యుక్తం వాగ్వై బ్రహ్మేతి శైలినోక్తం సర్వపురుషార్థసాధనత్వాద్వాచి బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతీత్యర్థః. (అబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠామితి) పరం తు తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం చ తే స కిమబ్రవీత్. ఆయతనం - శరీరం. ప్రతిష్ఠా- త్రిష్వపి కాలేష్వాశ్రయః. ఏతద్ద్వయమపి శైలినిరుక్తవాన్కిమిత్యర్థః. జనక ఆహ (న మేఽబ్రవీదితి) ఇతర ఆహ (ఏకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి) ఏకః పాదో యస్య తదేకపాత్. ఏతత్ - బ్రహ్మ. వాగ్రూపం బ్రహ్మ ఉపాస్యమానమపి ఏకపాత్ - త్రిభిః పాదైశ్శూన్యం. న ఫలాయ భవతీత్యర్థః. జనక ఆహ (స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యేతి) హే యాజ్ఞవల్క్య సః త్వం- విద్వాన్ నః- అస్మభ్యం బ్రూహి- ఆయతనాదీతి శేషః. స చా

ఉ.—— ‡ యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మ ఉదఙ్కః శౌల్బాయనః ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్ బ్రూయాత్తథా తచ్ఛౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేత్యప్రాణతో హి కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రియమిత్యేనదుపాసీత కా ప్రియతా యాజ్ఞవల్క్య ప్రాణ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ నైనం ప్రాణో జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౩

హ (వాగేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసీత) వాగధిష్ఠాతృదేవతాయా మధ్యస్యమానస్య బ్రహ్మణో వాగేవాయతనం-శరీరం. అవ్యాకృత ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఆకాశః- పరమవ్యోమ వా ప్రతిష్ఠా- కాలత్రయేప్యాశ్రయః. ఏనత్- బ్రహ్మ ప్రజ్ఞేత్యుపాసీతేత్యర్థః. జనకః పృచ్ఛతి (కా ప్రజ్ఞతా యాజ్ఞవల్క్యేతి) అయమభిప్రాయః- యథా ప్రతిష్ఠాంశః వాచోఽభిన్నః-ఏవం ప్రజ్ఞాపి కిం వాచోఽభిన్నా - ఉత నేతి ప్రశ్నః. ప్రతిష్ఠావన్నభిన్నా- కింతు ఆయతనవత్ ప్రజ్ఞాపి వాచః అభిన్నేత్యుత్తరమాహ (వాగేవ సమ్రాడితి హోవాచ) హే సమ్రాట్. వాగేవ ప్రజ్ఞా. న తు తతోఽతిరిచ్యత ఇత్యర్థః. తదుపపాదయతి (వాచా వై సమ్రాడ్బన్ధుః ప్రజ్ఞాయతే) అయం బన్ధురితి వాచైవ హి ప్రజ్ఞాయతే. తథా (ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇత్యాది) ఇతిహాసః- రామాయణాదిః. పురాణం-విష్ణుపురాణాది. విద్యాః-చతుష్షష్టికలాః. ఉపనిషదః-ప్రసిద్ధాః. శ్లోకాః-మనుస్మృత్యాదిరూపాః. సూత్రాణి- బ్రహ్మసూత్రాదీని. అనువ్యాఖ్యానాని-భాష్యవ్యాఖ్యానాదీని. వ్యాఖ్యానాని-భాష్యాదీని. ఇష్టం-యాగనిమిత్తం ధర్మజాతం. హుతం- హోమనిమిత్తం ధర్మజాతం. ఆశితం- అన్నదాననిమిత్తకం. పాయితం-పానీయదాననిమిత్తకం. అయం లోకః-ఐహలౌకికం ఫలం. పరశ్చ లోకః-స్వర్గమోక్షాది. సర్వాణి భూతాని- శత్రుమిత్రోదాసీనరూపాణి. ఏవమేతత్ సర్వం హే సమ్రాట్. వాచైవ ప్రజ్ఞాయతే. అతో వాగ్వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మ- వాగ్దేవతాయాం బ్రహ్మోపాసనం ప్రజ్ఞానామకత్వేన కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదుపాసనాయాః ఫలమాహ (నైనం వాగ్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి) య ఏవం విద్వాన్- ఉక్తాయతనాదిజ్ఞానవానేతత్- వాగ్రూపం బ్రహ్మోపాస్తే- ఏనం- బ్రహ్మవిదం వాక్- అధీతా బ్రహ్మవిద్యా న జహాతి. విద్యాయాః విస్మరణం నాస్తీతి యావత్. యథా వత్సాయ గావోఽభిక్షరన్తి- ఏవం బలిదానాదిభిస్సర్వాణి భూతాన్యభిక్షరన్తి-స్నిహ్యన్తీత్యర్థః. దేవో భూత్వా-ఉపాస్యమానవాగధిష్ఠాతృదేవో భూత్వా. తద్దేవతాసాయుజ్యం ప్రాప్యేతి యావత్. దేవానప్యేతి- అజానసిద్ధదేవతాన్తరతో భవతీత్యర్థః. (హస్త్యృషభం సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః) హస్తితుల్యః ఋషభో యస్మిన్ గోసహస్రే- తత్తథా. తాదృశర్షభయుక్తం గోసహస్రముపదిష్టవిద్యాయా దక్షిణాత్వేన దదామీతి జనక ఉక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి) శిష్యం సమ్యగననుశిష్య తతః కించిదపి ద్రవ్యం నాహరేతేతి మే పితా అమన్యత - బోధితవానితి యావత్. అతస్సమ్యగనుశిష్య హరిష్యామి-న తతః ప్రాగితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి నేయం. ౨

శం.—— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీత్) ఉదఙ్కః- నామతః. శుల్బస్యాపత్యం - శౌల్బాయనోఽబ్రవీత్ప్రాణో వై బ్రహ్మేతి. ప్రాణో వాయుర్దేవతా. పూర్వవత్. ప్రాణ ఏవాయతనం. ఆకాశః ప్రతిష్ఠా. ఉపనిషత్- ప్రియమిత్యేతదుపాసీత. కథం పునః ప్రియత్వం. ప్రాణస్య వై హే సమ్రాట్- కామాయ-ప్రాణస్యార్థాయాయాజ్యం యాజయతి పతితాదికమపి. అప్రతిగృహ్యస్యాప్యుగ్రాదేః ప్రతిగృహ్ణాత్యపి. తత్ర- తస్యాం దిశి, వధనిమిత్తమాశఙ్కా- వధాశఙ్కేత్యర్థః. యాం దిశమేతి తస్కరాద్యాకీర్ణాం చ- తస్యాం దిశి వధాశఙ్కా. తచ్చైతత్సర్వం ప్రాణస్య ప్రియత్వే భవతి- ప్రాణస్యైవ సమ్రాట్ కామాయ. తస్మాత్ప్రాణో వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ. నైనం ప్రాణో జహాతి. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.—— యథా వాగగ్నిర్దేవతా- తద్వదిత్యాహ (పూర్వవదితి) ప్రాణ ఏవాయతనమిత్యత్ర- ప్రాణశబ్దః కరణవిషయః. పతితాదికమిత్యాదిపదముక్తకులీనగ్రహార్థం. ఉగ్రః- జాతివిశేషః. ఆదిశబ్దేన మ్లేచ్ఛగణో గృహ్యతే. ౩

రం.—— (యదేవ తే కశ్చిదబ్రవీదిత్యాది) (ఉదఙ్కశ్శౌల్బాయన ఇతి) నామత ఉదఙ్కః. శుల్బస్యాపత్యం శౌల్బాయనః. నడాదిత్వాత్ఫక్. (అప్రాణతో హి కిం స్యాదితి) జీవతో హి సర్వపురుషార్థావాప్తిరితి భావః. (ప్రియమిత్యేనదుపాసీతేతి) ప్రియమితి నామ్నా ప్రాణప్రతీకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణస్య ప్రియతామేవోపపాదయతి (ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయాయాజ్యం యాజయత్యప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపి తత్ర వధాశఙ్కం భవతి యాం దిశమేతి ప్రాణస్య వై సమ్రాట్కామాయ ప్రాణో వై సమ్రాట్పరమం బ్రహ్మేతి) ప్రాణస్య కామాయ- ప్రాణాశయా అయాజ్యమపి యాజయతి. అప్రతిగృహ్యమపి ప్రతిగృహ్ణాతి. అప్రతిగృహ్యస్య ప్రతిగృహ్ణాత్యపీత్యత్ర ప్రత్యపిభ్యాం * గ్రహేశ్ఛన్దసీతి క్విప్.

‡ తత్ర వధాశఙ్కా భవతీతి శాఙ్కరః పాఠః.

ఉ.— యదేవ తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే బర్కుర్వార్ష్ణశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేత్యపశ్యతో హి కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మెఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠా సత్యమిత్యేనదుపాసీత కా సత్యతా యాజ్ఞవల్క్య చక్షురేవ సమ్రాడితి హోవాచ చక్షుషా వై సమ్రాట్ పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీరితి స ఆహాద్రాక్షమితి తత్సత్యం భవతి చక్షుర్వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనం చక్షుర్జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదెహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మెఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౪

యదేవ తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే గర్దభీవిపీతో భారద్వాజః శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తద్భారద్వాజోఽబ్రవీచ్ఛ్రోత్రం వై బ్రహ్మేత్యశృణ్వతో హి కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తే తస్యాయతనం ప్రతిష్ఠాం న మేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితి స వై నో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్య శ్రోత్రమేవాయతనమాకాశః ప్రతిష్ఠానన్త ఇత్యేనదుపాసీత కానన్తతా యాజ్ఞవల్క్య దిశ ఏవ సమ్రాడితి హోవాచ తస్మాద్వై సమ్రాడపి యాం కాం చ దిశం గచ్ఛతి నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛత్యనన్తా హి దిశో దిశో వై సమ్రాట్ శ్రోత్రగ్ శ్రోత్రం వై సమ్రాట్ పరమం బ్రహ్మ నైనగ్ శ్రోత్రం జహాతి సర్వాణ్యేనం భూతాన్యభిక్షరన్తి దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి య ఏవం విద్వానేతదుపాస్తే హస్త్యృషభగ్ సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః పితా మేఽమన్యత నాననుశిష్య హరేతేతి॥ ౫

యదేవ తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మే సత్యకామో జాబాలో మనో వై బ్రహ్మేతి యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తజ్జాబాలోఽబ్రవీన్మనో వై బ్రహ్మేత్యమనసో హి

పురుషో యాం దిశం గచ్ఛతి- తత్ర వధాశఙ్కా భవతి- వధస్యాశఙ్కా యస్మాత్ - తచ్చోరవ్యాఘ్రాదివధాశఙ్కం. తత్ర తత్ర వర్తతే చేదపి- తత్రాపి ప్రాణస్య కామాయ యాతి. తతః ప్రాణస్య ప్రియత్వాత్ స ఏవ పరం బ్రహ్మేత్యుపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం ప్రాణో జహాతీతి) దీర్ఘాయుర్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.— (యదేవ తేకశ్చిత్) బర్కురితి- నామతః. వృష్ణస్యాపత్యం- వార్ష్ణోఽబ్రవీచ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి. ఆదిత్యో దేవతా చక్షుషి. ఉపనిషత్సత్యం. యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణ శ్రుతమనృతమపి స్యాత్- న తు చక్షుషా దృష్టం. తస్మాద్వై సమ్రాట్- పశ్యన్తమాహురద్రాక్షీస్త్వం హస్తినమితి- స చేదద్రాక్షమిత్యాహ- తత్సత్యమేవ భవతి. యస్త్వన్యో బ్రూయాదహమశ్రౌషమితి- తద్వ్యభిచరతి. యత్తు చక్షుషా దృష్టం- తదవ్యభిచారాత్సత్యమేవ భవతి. ౪

ఆ.— చక్షుర్బ్రహ్మణః సత్యత్వం సాధయతి (యస్మాదితి) ఉక్తమేవోపపాదయతి (యత్త్వితి) ౪

రం.— (యదేవ తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (బర్కుర్వార్ష్ణ ఇతి) నామతో బర్కుః. వృష్ణేరపత్యం వార్ష్ణః. (తత్సత్యం భవతీతి) చక్షుషా దృష్టే యథా సత్యత్వాధ్యవసాయః- తథా మానాన్తరావగతే న భవతీత్యర్థః. అతశ్చక్షుషి బ్రహ్మ సత్యనామ్నోపాస్యమిత్యర్థః. (నైనం చక్షుర్జహాతీతి) చక్షుషా దృష్టం న విస్మరతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— (యదేవ తే) గర్దభీవిపీత ఇతి- నామతః. భారద్వాజః- గోత్రతః. శ్రోత్రం వై బ్రహ్మేతి. శ్రోత్రే దిగ్దేవతా. అనన్త ఇత్యేతదుపాసీత. కానన్తతా శ్రోత్రస్య. దిశ ఏవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం యస్మాత్ - తస్మాద్వై సమ్రాట్. ప్రాచీముదీచీం వా యాం కాం చిదపి దిశం గచ్ఛతి- నైవాస్యా అన్తం గచ్ఛతి కశ్చిదపి. అతోఽనన్తా హి దిశో వై సంమ్రాట్ శ్రోత్రం. తస్మాద్దిగానన్త్యమేవ శ్రోత్రస్యానన్త్యం. ౫

ఆ.— దిశామానన్త్యేఽపి శ్రోత్రస్య కిమాయాతం- తదాహ (దిశో వా ఇతి) ౫

రం.— (యదేవ తేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (గర్దభీవిపీతో భారద్వాజ ఇతి) గోత్రతో భారద్వాజః. నామ్నా గర్దభీవిపీత ఇత్యర్థః. (దిశో వై సమ్రాట్ఛ్రోత్రమితి) * దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశదితి శ్రుతేః దిక్ఛ్రోత్రయోరైక్యమిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౫

శం.— సత్యకామ ఇతి- నామతః. జబాలాయా అపత్యం- జాబాలః. చన్ద్రమా మనసి దేవతా. ఆనన్ద ఇత్యుపనిషత్. యత్ - యస్మా

కిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తు తేతస్యాయతనంప్రతిష్ఠాంనమే బ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితిసవైనో బ్రూహి యాజ్ఞవల్క్యమనఏవాయతనమాకాశఃప్రతిష్ఠానన్ద ఇత్యేనదుపాసీతకాఽఽనన్దతా యాజ్ఞవల్క్యమన ఏవసమ్రాడితిహోవాచమనసావైసమ్రాట్ స్త్రియమభిహార్యతేతస్యాంప్రతిరూపః పుత్రో జాయతే సఆనన్దోమనోవై సమ్రాట్ పరమంబ్రహ్మనైనంమనోజహాతిసర్వాణ్యేనంభూతాన్యభిక్షరన్తిదేవోభూత్వా దేవానప్యేతియఏవంవిద్వానేతదుపాస్తేహస్త్యృషభగ్ం సహస్రందదామీతిహోవాచజనకోవైదేహః సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఃపితామేఽమన్యతనాననుశిష్యహరేతేతి. ౬

యదేవతేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యబ్రవీన్మేవిదగ్ధఃశాకల్యోహృదయంవైబ్రహ్మేతియథామాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథాతచ్ఛాకల్యోఽబ్రవీద్ధృదయంవై బ్రహ్మేత్యహృదయస్యహికిగ్ స్యాదిత్యబ్రవీత్తుతేతస్యాయతనంప్రతిష్ఠాంనమేఽబ్రవీదిత్యేకపాద్వా ఏతత్సమ్రాడితిసవైనో బ్రూహియాజ్ఞవల్క్యహృదయమేవాయతనమాకాశఃప్రతిష్ఠా స్థితిరిత్యేన దుపాసీతకాస్థితతా యాజ్ఞవల్క్యహృదయమేవసమ్రాడితి హోవాచహృదయంవై సమ్రాట్ సర్వేషాం భూతానామాయతనగ్ం హృదయంవైసమ్రాట్ సర్వేషాంభూతానాంప్రతిష్ఠాహృదయేహ్యేవసమ్రాట్ సర్వాణిభూతానిప్రతిష్ఠితానిభవన్తిహృదయంవైసమ్రాట్ పరమంబ్రహ్మనైనగ్ం హృదయంజహాతిసర్వాణ్యేనంభూతాన్యభిక్షరన్తిదేవో భూత్వాదేవానప్యేతియఏవంవిద్వానేతదుపాస్తేహస్త్యృషభగ్ం సహస్రందదామీతిహోవాచజనకోవైదేహః సహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఃపితామేఽమన్యతనాననుశిష్యహరేతేతి. ౭

ఇతి బృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే-ప్రథమంబ్రాహ్మణమ్.

మ్మనఏవానన్దః- తస్మాన్మనసావైసమ్రాట్ స్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే- ప్రార్థయతఇత్యర్థః. తస్మాద్యాంస్త్రియమభికామయమానోఽభిహార్యతే - తస్యాం ప్రతిరూపః - అనురూపఃపుత్రోజాయతే. సఆనన్దహేతుఃపుత్రః. సయేనమనసానిర్వర్త్యతే - తస్మాన్మనఆనన్దః. ౬

ఆ.— తథాపికథమానన్దత్వంమనసస్సమ్భవతి- తత్రాహ (సయేనేతి) ౬

రం.— (యదేవతేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (సత్యకామోజాబాలఇతి) జబాలాయాఅపత్యంజాబాలః. నామ్నాసత్యకామఇత్యర్థః (మనసావైసమ్రాట్స్త్రియమభిహార్యతేతస్యాం ప్రతిరూపఃపుత్రోజాయతేసఆనన్దఇతి) స్త్రియమభి - స్త్రియంప్రతి. మనసాహార్యతే- మనసానీయతే. స్త్రీసంయోగోమనఆయత్తఇతిభావః. ప్రతిరూపః - తుల్యరూపఇత్యర్థః. ఆనన్దహేతుత్వాత్పుత్రస్యానన్దత్వమితిభావః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— విదగ్ధఃశాకల్యోహృదయంవైబ్రహ్మేతి. (హృదయంవైసమ్రాట్ సర్వేషాంభూతానామాయతనం) నామరూపకర్మాత్మకానిహిభూతానిహృదయాశ్రయాణీత్యవోచామశాకల్యబ్రాహ్మణేహృదయప్రతిష్ఠానిచేతి- తస్మాద్ధృదయేహ్యేవసమ్రాట్ సర్వాణిభూతానిప్రతిష్ఠితానిభవన్తి. తస్మాద్ధృదయంస్థితిరిత్యుపాసీత. హృదయేచప్రజాపతిర్దేవతా. ౭

ఇతి శ్రీ బృహదారణ్యకభాష్యేషష్ఠాధ్యాయస్యప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కథంహృదయస్యసర్వభూతాయతనత్వంతత్ప్రతిష్ఠాత్వంచ- తదాహ (నామరూపేతి)-తస్మాదితిశాకల్యబ్రాహ్మణన్యాయపరామర్శః. భూతానాంహృదయప్రతిష్ఠత్వేఫలితమాహ (తస్మాద్ధృదయమితి) …………………… ౭

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే - ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (యదేవతేకశ్చిదబ్రవీత్తచ్ఛృణవామేత్యాది) (విదగ్ధశ్శాకల్యఇతి) శకలస్యాపత్యంశాకల్యః. నామ్నావిదగ్ధః హృదయం-బుద్ధిః. (హృదయంవైసమ్రాట్సర్వేషాంభూతానామాయతనంహృదయంవైసమ్రాట్సర్వేషాంభూతానాంప్రతిష్ఠా) ఆయతనం - ఆధారః. ప్రతిష్ఠా - స్థితిహేతుః. అతోహృదయేసర్వాణిభూతానిప్రతిష్ఠితానీ - బుద్ధ్యధీనస్థితిమన్తిభవన్తి. తస్మాత్ హృదయంవైసమ్రాట్పరమంబ్రహ్మ. శిష్టంస్పష్టం. …………………… ౭

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచ నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి స హోవాచ యథా వై సమ్రాణ్మహాన్తమధ్వానమేష్యన్రథం వా నావం వా సమాదదీతైవమేవైతాభిరుపనిషద్భిః సమాహితాత్మాఽస్యేవం బృన్దారక ఆఢ్యస్సన్నధీతవేద ఉక్తోపనిషత్క ఇతో విముచ్యమానః క్వ గమిష్యసీతి నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీత్యథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి బ్రవీతు భగవానితి॥ ౧

ఇన్ధో హ వై నామైష యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తం వా ఏతమిన్ధగ్ం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణైవ పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః॥ ౨

శం.— (జనకో హ వై దేహః) యస్మాత్సవిశేషణాని సర్వాణి బ్రహ్మాణి విజానాతి యాజ్ఞవల్క్యః - తస్మాదాచార్యకత్వం హిత్వా జనకః - కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయోప - సమీపమవసర్పన్ - పాదయోర్నిపతన్నిత్యర్థః. ఉవాచ - ఉక్తవాన్. నమస్తే - తుభ్యమస్తు హే యాజ్ఞవల్క్య. అనుమాశాధి - అనుశాధి మామిత్యర్థః. ఇతిశబ్దో వాక్యపరిసమాప్త్యర్థః. స హోవాచ - యాజ్ఞవల్క్యః. యథా వై లోకే హే సమ్రాట్. మహాన్తం - దీర్ఘమధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్. రథం వా స్థలేన గమిష్యన్ - నావం వా జలేన గమిష్యన్ - సమాదదీత - ఏవమేవైతాని బ్రహ్మాణ్యేతాభిరుపనిషద్భిర్యుక్తాన్యుపాసీనః సమాహితాత్మాసి - అత్యన్తమేతాభిరుపనిషద్భిః సంయుక్తాత్మాసి. న కేవలముపనిషత్సమాహితః - ఏవం బృన్దారకః - పూజ్యశ్చ, ఆఢ్యశ్చ - ఈశ్వరః - న దరిద్ర ఇత్యర్థః. అధీతవేదః - అధీతో వేదో యస్య - సోఽయమధీతవేదః. ఉక్తాశ్చోపనిషద ఆచార్యైస్తుభ్యం - స త్వముక్తోపనిషత్కః. ఏవం సర్వవిభూతిసమ్పన్నోఽపి సన్భయమధ్యస్థ ఏవ - పరమాత్మజ్ఞానేన వినాఽకృతార్థ ఏవ తావదిత్యర్థః - యావత్పరం బ్రహ్మ న వేత్సి. ఇతః - అస్మాద్దేహాద్విముచ్యమాన ఏతాభిర్నౌస్థానీయాభిః సమాహితః క్వ - కస్మిన్ గమిష్యసి - కిం వస్తు ప్రాప్స్యసీతి. నాహం తద్వస్తు భగవన్ - పూజావన్వేద - జానే యత్ర గమిష్యామీతి. అథ - యద్యేవం న జానీషే. యత్ర గతః కృతార్థః స్యాః - అహం వై తే - తుభ్యం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి. బ్రవీతు భగవానితి. యది ప్రసన్నో మాం ప్రతి - శృణు. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణే కానిచిదుపాసనాని జ్ఞానసాధనానీత్యుక్తాని. ఇదానీం బ్రహ్మణస్తైర్జ్ఞేయస్య జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థం బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (జనకో హేతి) - రాజ్ఞో జ్ఞానిత్వాభిమానే శిష్యత్వవిరోధిన్యపనీతే మునిం ప్రతి తస్య శిష్యత్వేనోపసత్తిం దర్శయతి (యస్మాదితి) - నమస్కారోక్తైరుద్దేశ్యముపన్యస్యతి (అనుమేతి) - అభీష్టమనుశాసనం కర్తుం ప్రాచీనజ్ఞానస్య ఫలాభాసహేతుత్వోక్తిద్వారా పరమఫలహేతురాత్మజ్ఞానమేవేతి వివక్షిత్వా తత్ర రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాదయతి (స హేత్యాదినా) - యథోక్తగుణసమ్పన్నశ్చేదహం - తర్హి కృతార్థత్వాన్న మే కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) - యాజ్ఞవల్క్యో రాజ్ఞో జిజ్ఞాసాముత్పాద్య పృచ్ఛతి (ఇత ఇతి) - పరవస్తువిషయో గతేరయోగాత్ప్రశ్నవిషయం వివక్షితం సఙ్క్షిపతి (కిం వస్త్వితి) - రాజ్ఞా స్వకీయమజ్ఞత్వముపేత్య శిష్యత్వే స్వీకృతే ప్రత్యుక్తిమవతారయతి (అథేతి) - తత్రాపేక్షితమథశబ్దసూచితం పూరయతి (యద్యేవమితి) - ఆజ్ఞాపనమనుచితమితి శఙ్కాం వారయతి (యదీతి) - ప్రసాదాభిముఖ్యమాత్మనః సూచయతి (శృణ్వితి)। ౧

రం.— (జనకో హ వై దేహః కూర్చాదుపావసర్పన్నువాచేతి) జనకస్తు యాజ్ఞవల్క్యస్య జ్ఞానవైశిష్ట్యం దృష్ట్వా కూర్చాత్ - ఆసనవిశేషాదుత్థాయ. ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. ఉపావసర్పన్ - ఉపసీదన్నాచార్యమువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నమస్తేఽస్తు యాజ్ఞవల్క్యానుమాశాధీతి) హే యాజ్ఞవల్క్య. తుభ్యం నమోఽస్తు. శిష్యం మామనుశాధీతి. వ్యవధానం ఛాన్దసం. (స హోవాచ) అత్ర యాజ్ఞవల్క్య ఆహ. కిమితి. (యథా వై సమ్రాడిత్యాది) హే సమ్రాట్ - హే మహారాజ. యథా మహాన్తం భౌమం సాముద్రం వాప్యధ్వానమేష్యన్ - గమిష్యన్ రథం వా నావం వా సమాదదీత - సజ్జీకుర్యాత్. ఏవం త్వత్తదాచార్యోపదిష్టాభిరేతాభిరుపనిషద్భిరత్యన్తం సమాహితాత్మాసి - సమ్పన్నపరలోకసాధనోఽసి. ఏవం - తథా. బృన్దారకః - రాజత్వేన పూజ్యమానః ఆఢ్యః - ధనాఢ్యశ్చ సన్నధీతవేదః గురుభిరుక్తోపనిషత్కః - ఉపదిష్టబ్రహ్మవిద్యశ్చాసీత్యేవం సర్వపురుషార్థసమ్పత్తిమాంస్త్వమితః - అస్మాచ్ఛరీరాద్విముచ్యమానః - ఉత్క్రామన్క్వ - కస్మిన్మార్గే గమిష్యసీత్యర్థః. ఏవం బ్రహ్మవిదుత్క్రమతో గతౌ యాజ్ఞవల్క్యేన పృష్టాయామితర ఆహ. (నాహం తద్భగవన్వేద యత్ర గమిష్యామీతి) యత్ర - యస్మిన్మార్గే. యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (అథ వై తేఽహం తద్వక్ష్యామి యత్ర గమిష్యసీతి) యస్మిన్వర్త్మని గమిష్యసి - తద్వక్ష్యామీత్యర్థః. ఇతర ఆహ (బ్రవీతు మే భగవానితి) యద్యనుజిఘృక్షాఽస్తీతి శేషః. అత్ర ఉపకోసలవిద్యావద్గతిప్రశ్నో గన్తవ్యబ్రహ్మణోఽప్యుపలక్షకః - అత ఏవ తద్వదత్రాపి ద్వయోరప్యుత్తరత్ర ప్రతివచనముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— (ఇన్ధో హ వై నామ) ఇన్ధ ఇత్యేవం నామాయం - యశ్చక్షుర్వై బ్రహ్మేతి పురోక్త ఆదిత్యాన్తర్గతః పురుష ఏషః - యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్ - అక్షిణి విశేషేణ వ్యవస్థితః. స చ సత్యనామా. తం వా ఏతం - పురుషం. దీప్తిగుణత్వాత్ప్రత్యక్షం నామాస్యేన్ధ ఇతి. తమిన్ధగ్ం సన్తమిన్ద్ర ఇత్యాచక్షతే పరోక్షేణ. యస్మాత్పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విషః - ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి. ఏష త్వం వైశ్వానరమాత్మానం సమ్పన్నోఽసి. ౨

ఆ.— విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానువాదేన తురీయం బ్రహ్మ దర్శయితుమాదౌ విశ్వమనువదతి (ఇన్ధ ఇతి) - కోసావిన్ధనామేతి చేత్ - తమాహ (యశ్చక్షురితి) - అధిదైవతం పురుషముక్త్వాధ్యాత్మం తం దర్శయతి (యోఽయమితి) - తస్య పూర్వస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వమాహ ([illegible]చేతి)

ఉ.— అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీవిరాట్ తయోరేషసగ్ంస్తావోయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశోఽథైనయోరేతదన్నంయఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డోఽథైనయోరేతత్ప్రావరణంయదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివాథైనయోరేషాసృతిః సఞ్చరణీయైషా హృదయాదూర్ధ్వా నాడ్యుచ్చరతి యథా కేశః సహస్రధాభిన్న ఏవమస్యైతాహితా నామ నాడ్యోఽన్తర్హృదయే ప్రతిష్ఠితా భవన్త్యేతాభిర్వాఏతదాప్రవదాప్రవతితస్మాదేషప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః॥ 3

ప్రకృతేపురుషేవిశేషాంశమ్మతిమాహ (తంవాఏతమితి) ఇన్ధత్వంసాధయతి (దీప్తి) ప్రత్యక్షస్యపరోక్షేణాఖ్యానేహేతుమాహ (యస్మాదితి) ౨

రం.— (ఇన్ధోహవైనామైషయోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషఇత్యాది) యోఽయందక్షిణాక్షిస్థఃపురుషః-సఇన్ధోనామ - ఇన్ధఇతి [illegible] -ర్థః. ఏవంతమేతంపురుషమిన్ధంసన్తమిన్ద్రఇతిపరోక్షేణవదన్తి. దేవాహి- యస్మాద్గోపనీయమప్యర్థం [illegible] వదన్తి- [illegible]. (పరోక్షప్రియాఇవహిదేవాఃప్రత్యక్షద్విషః) ఇవశబ్దఏవార్థః. యస్మాద్ధిదేవాఃప్రత్యక్షేణ [illegible] ఇతివదన్తీత్యర్థః. * యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నితిదక్షిణాక్షిస్థితస్యాదిత్యాన్తరస్య [illegible], ఆదిత్యాన్తరవస్థితస్యపుణ్డరీకాక్షత్వాత్, * అన్తరఉపపత్తేరితిచక్షుషిస్థితత్వేనోపదిష్టస్యపరబ్రహ్మత్వస్థాపనాత్, * ఇన్ద్రో [illegible], * ఇన్ద్రో మాయాభిఃపురురూపఈయతఇత్యాదిషుపరమపురుషస్యేన్ద్రశబ్దవాచ్యత్వప్రసిద్ధేః, [illegible] నారాయణఏవాక్షిస్థఃపురుషఇతి [illegible]. అన్తరధికరణేవ్యాసార్యైరస్యనారాయణత్వముపపాదితం. ౨

శం.— (అథైతద్వామేఽక్షిణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీ) యంత్వంవైశ్వానరమాత్మానంసంపన్నోఽసి- తస్యేన్ద్రస్యభోక్తుర్భోగ్యాసైషాస్యపత్నీ- విరాట్- అన్నం, భోగ్యత్వాదేవ. తదేతదన్నంచాత్తాచైకంమిథునంస్వప్నే. కథం. తయోరేషః- ఇన్ద్రాణ్యోరిన్ద్రస్యచ [illegible] సంస్తావః- సమ్భూయయత్రసంస్తావంకుర్వాతేఅన్యోన్యం- సఏషసంస్తావః. కోఽసౌ. (యఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయే- హృదయస్యమాంసపిణ్డస్యమధ్యే. అథైనయోరేతత్- వక్ష్యమాణమన్నం- భోజ్యం, స్థితిహేతుః. కింతత్. (యఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డః) లోహితఏవపిణ్డాకారాపన్నోలోహితపిణ్డః. అన్నంజగ్ధంద్వేధాపరిణమతే- యత్స్థూలం- తదధోగచ్ఛతి. యదన్యత్- తత్పునరగ్నినాపచ్యమానంద్వేధాపరిణమతే. యోఽణుః- యఃమధ్యమోరసః- సరసోలోహితాదిక్రమేణపాఞ్చభౌతికంపిణ్డశరీరముపచినోతి. యోఽణిష్ఠోరసః- సఏషలోహితపిణ్డఇన్ద్రస్యలిఙ్గాత్మనోహృదయేమిథునీభూతస్య- యంతైజసమాచక్షతే. సతయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోర్హృదయేమిథునీభూతయోఃసూక్ష్మాసునాడీష్వనుప్రవిష్టఃస్థితిహేతుర్భవతి. తదేతదుచ్యతే- అథైనయోరేతదన్నమిత్యాది. కించాన్యత్ (అథైనయోరేతత్ప్రావరణం) భుక్తవతోఃస్వపతోశ్చప్రావరణంభవతి [illegible]- తత్సామాన్యంహి కల్పయతిశ్రుతిః. కింతదిహప్రావరణం. యదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివ- అనేకనాడీఛిద్రబహులత్వాజ్జాలకమివ. అథైనయోరేషాసృతిః- మార్గః. సఞ్చరతోఽనయోర్యేనసఞ్చరణీ- స్వప్నాజ్జాగరితదేశాగమనమార్గః. కాసాసృతిః. యైషాహృదయదేశాదూర్ధ్వాభిముఖాసతీఉచ్చరతినాడీ. తస్యాః పారిమాణ్యమిదముచ్యతే- యథాలోకేకేశఃసహస్రధాభిన్నోఽత్యన్తసూక్ష్మోభవతి- ఏవంసూక్ష్మాఃఅస్య- దేహస్యసమ్బన్ధిన్యోహితానామ- హితాఇత్యేవంవ్యాఖ్యాతాఃనాడ్యః. తాశ్చాన్తర్హృదయే- మాంసపిణ్డేప్రతిష్ఠితాభవన్తిహృదయాద్విప్రరూఢాస్తాఃసర్వత్రకదమ్బకేసరవత్. ఏతాభిః- నాడీభిరత్యన్తసూక్ష్మాభిరేవఏతత్- అన్నమ్ప్రవత్- గచ్ఛదాప్రవతి- గచ్ఛతి. తదేతద్దేవతాశరీరమనేనాన్నేనదామభూతేనోపచీయమానంతిష్ఠతి. తస్మాత్-యస్మాత్స్థూలేనాన్నేనోపచితఃపిణ్డః- ఇదంతుదేవతాశరీరంలిఙ్గంసూక్ష్మేణాన్నేనోపచితం. పిణ్డోపచయకరమప్యన్నంప్రవివిక్తమేవమూత్రపురీషాదిస్థూలమపేక్ష్య. లిఙ్గస్థితికరంత్వన్నంతతోఽపిసూక్ష్మతరం- అతఃప్రవివిక్తాహారఃపిణ్డః- తస్మాత్ప్రవివిక్తాహారాదపిప్రవివిక్తాహారతరఏషలిఙ్గాత్మాఇవఏవభవతి. (అస్మాచ్ఛారీరాత్) శరీరమేవశారీరం. తస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః- వైశ్వానరాత్తైజసఃసూక్ష్మాన్నోపచితోభవతి. ౩

ఆ.— ఏకస్యైవవైశ్వానరస్యోపాసనార్థంప్రాసఙ్గికమిన్ద్రేన్ద్రాణీచేతిమిథునంకల్పయతి (అథేత్యాదినా) ప్రాసఙ్గికత్వాన్నాధికారార్థోఽథశబ్దః. యదేతన్మిథునంజాగరితేవిశ్వశబ్దితం - తదేవైకంస్వప్నేతైజసశబ్దవాచ్యమిత్యాహ (తదేతదితి) తచ్ఛబ్దితంతైజసమధికృత్యపృచ్ఛతి (కథమితి) కింతస్యస్థానంపృచ్ఛ్యతే- అన్నంవా- ప్రావరణంవా-మార్గోవేతివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (తయోరితి) సంస్తావం- సఙ్గతిమిలితయో [illegible]. ద్వితీయంప్రత్యాహ (అథేతి) అన్నాతిరేకేణస్థితేరసమ్భవాత్తస్యైవవక్తవ్యత్వాదిత్యథశబ్దార్థః. లోహితపిణ్డంసూక్ష్మాన్నరసంవ్యాఖ్యాతుంభక్షితస్యాన్నస్యతావద్విభాగమాహ (అన్నమితి) యదన్యత్తత్పునరితియోజనీయం. తత్రైవ్యధ్యాప్యత్యయోయోఽయంమధ్యమఇత్యాదిగ్రన్థోయోజ్యః. ఉపాధ్యుపహితయోరేకత్వమాశ్రిత్యాహ (యంతైజసమితి) తస్యాన్నత్వముపపాదయతి (సతయోరితి) వ్యాఖ్యాతేఽర్థేవాక్యస్యాన్వితావయవత్వమాహ (తదేతదితి) ప్రావరణంపృచ్ఛ్యతే - తత్రాహ (కించాన్యదితి) భోగస్యావసానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రావరణప్రదర్శనస్యప్రయోజనమాహ (భుక్తవతోరితి) ఇహేతిభోక్తృభోగ్యయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోరుక్తిః. హృదయజాలకయోరాధారాధేయత్వమవివక్షితం - తస్యైవతద్భావాత్. మార్గశ్చేత్పృచ్ఛ్యతే-తత్రాహ (అథేతి) నాడీభిశ్శరీరవ్యాప్తస్యాన్నస్యప్రయోజనమాహ (తదేతదితి) తస్మాదిత్యాదివాక్యమాదా

ఉ.— తస్యప్రాచీదిక్ప్రాఞ్చఃప్రాణాదక్షిణాదిగ్దక్షిణేప్రాణాఃప్రతీచీదిక్ప్రత్యఞ్చఃప్రాణా ఉదీచీదిగుదఞ్చఃప్రాణాఊర్ధ్వాదిగూర్ధ్వాఃప్రాణాఅవాచీదిగవాఞ్చఃప్రాణాఃసర్వాదిశః సర్వేప్రాణాస్సఏషనేతినేత్యాత్మాఽగృహ్యోనహిగృహ్యతేఽశీర్యోనహిశీర్యతేఽసఙ్గోనహిసజ్యతేఽసితోనవ్యథతేనరిష్యత్యభయంవైజనకప్రాప్తోఽసీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః।సహోవాచజనకోవైదేహోఽభయంత్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్యయోనోభగవన్నభయంవేదయసేనమస్తేఽస్త్విమేవిదేహాఅయమహమస్మి౩ఇతి॥ ౪

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

యద్వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) తథాపిప్రవివిక్తాహారఇత్యేవవక్తవ్యే-ప్రవివిక్తాహారతరఇతికస్మాదుచ్యతే- తత్రాహ (పిణ్డేతి) యస్మాదిత్యస్యాపేక్షితంకథయతి (అతఇతి) శారీరాదితిశ్రూయతే - కథంశరీరాదిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (శరీరమేవేతి) ఉక్తమర్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (ఆత్మనఇతి) ౩

రం.— (అథైతద్వామేఽక్షణిపురుషరూపమేషాస్యపత్నీవిరాట్) విరాట్పురుషరూపం-మనుష్యాకారఇత్యర్థః. అస్య-ఇన్ద్రస్యపత్నీ. విరాట్ వామాక్షిస్థామనుష్యాకారాతత్పత్నీసాలక్ష్మీరేవ- తైత్తిరీయకే * విరాడసిబృహతీశ్రీరసీన్ద్రపత్నీధర్మపత్నీతిఇన్ద్రపత్న్యాఃశ్రీశబ్దవాచ్యత్వావగమాత్. అస్యాస్సాలక్ష్మీత్వంచవ్యాసార్యైస్సత్రేప్రోక్తం. (తయోరేషసంస్తావోయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశః) తయోర్దమ్పత్యోరేషః-వక్ష్యమాణస్సంస్తావః- ఏకాన్తసమ్భోగభూమిః. అధికరణేఘఞ్. యఏషహృదయకమలమధ్యేఆకాశఇత్యర్థః. ఏతచ్చజ్యోతిరధికరణేఏవవ్యాసార్యైరుక్తం. (అథైనయోరేతదన్నం) ఏతయోర్దమ్పత్యోరన్నం- భోగ్యం. ప్రాసాదస్థానీయమేతదేవ. కింతత్. (యఏషోఽన్తర్హృదయేలోహితపిణ్డః) యఃఏషః- దృశ్యమానఃఅన్తర్హృదయేకమలకర్ణికాకారోమాంసపిణ్డః. (అథైనయోరేతత్ప్రావరణంయదేతదన్తర్హృదయేజాలకమివ) ఏనయోర్దమ్పత్యోరేతదేవప్రావరణం-వస్త్రం. కింతత్. యద్ధృదయేలూతాజాలవద్వక్ష్యమాణహితనామకనాడీనిచయసమ్పన్నంజాలకం. తదేవపట్టవస్త్రమనయోరిత్యర్థః. (అథైనయోరేషాసృతిస్సంచరణీయైషాహృదయాదూర్ధ్వానాడ్యుచ్చరతి) ఏతస్మాద్ధృదయాదూర్ధ్వవర్తినీయానాడ్యుచ్చరతి - సైషాసుషుమ్నాఖ్యాఏవముపాసకస్యబ్రహ్మవిదోబ్రహ్మలోకసాధగతపరమదమ్పతిప్రాప్తిహేతుభూతాసఞ్చరణీసృతిః-నిరవగ్రహమార్గఇత్యర్థః. (యథాకేశస్సహస్రధాభిన్నఏవమస్యైతాహితానామనాడ్యఇత్యాది) అన్తర్హృదయే - హృదయాన్తః ప్రతిష్ఠితాభవన్తియాఃకేశసహస్రాంశాతిసూక్ష్మాఃహితనామకానాడ్యః- తాభిఃఏతత్- జీవజాతమాస్రవత్- ఆ-సమన్తాత్ స్రవత్- సంసరద్భూతజాతమాస్రవతి - సంసరతీత్యర్థః. * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతివిష్వఙ్ఙన్యాఉత్క్రమణేభవన్తీతిహిశ్రుత్యన్తరం. (తస్మాదేషప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవత్యస్మాచ్ఛారీరాదాత్మనః) యస్మాద్ధేతోర్దక్షిణాక్షిస్థఃపురుషోదివ్యవిగ్రహమఙ్గళగుణాదిభిర్దీప్యమానతయాఇన్ధోభవతి- తస్మాదేవాస్మాచ్ఛారీరాత్- శరీరేస్థితాత్సుషుప్త్యాగచ్ఛతోఽస్మాజ్జీవాత్మనఃదక్షిణాక్షిస్థఏషపురుషఃప్రవివిక్తాహారతరఇవైవభవతి- అతిప్రకృష్టామృతవద్భవతీతియావత్. స్వశరీరభూతాదణ్వానన్దరూపాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దరూపోఽయంపురుషోఽతిభోగ్యోభవతీత్యర్థః. అత్రైషాసృతిస్సంచరణీత్యుక్త్యాగమనమార్గఉక్తోభవతి. ౩

శం.— సఏషహృదయభూతస్తైజసఃసూక్ష్మభూతేనప్రాణేనవిధ్రియమాణఃప్రాణఏవభవతి. తస్య- అస్యవిదుషఃక్రమేణవైశ్వానరాత్తైజసంప్రాప్తస్యహృదయాత్మానమాపన్నస్యహృదయాత్మనశ్చప్రాణాత్మానమాపన్నస్యప్రాచీదిక్ప్రాఞ్చః- ప్రాగ్గతాఃప్రాణాః. తథా- దక్షిణాదిగ్దక్షిణేప్రాణాః. తథా- ప్రతీచీదిక్ప్రత్యఞ్చఃప్రాణాః. ఉదీచీదిగుదఞ్చఃప్రాణాః. ఊర్ధ్వాదిగూర్ధ్వాఃప్రాణాః. అవాచీదిగవాఞ్చఃప్రాణాః. సర్వాదిశఃసర్వేప్రాణాః. ఏవంవిద్వాన్క్రమేణసర్వాత్మకంప్రాణమాత్మత్వేనోపగతోభవతి. తంసర్వాత్మానంప్రత్యగాత్మన్యుపసంహృత్యద్రష్టుర్హిద్రష్టృభావంనేతినేత్యాత్మానంతురీయంప్రతిపద్యతే. యమేషవిద్వాననేనక్రమేణప్రతిపద్యతే- సఏషనేతినేతీత్యాద్యాత్మాత్యాదినరిష్యతీత్యన్తంవ్యాఖ్యాతమేతత్. అభయంవై- జన్మమరణాదినిమిత్తభయశూన్యంహేజనకప్రాప్తోఽసీతిహ- ఏవంకిలఉవాచ - ఉక్తవాన్యాజ్ఞవల్క్యః. తదేతదుక్తం *అథవైతేఽహంతద్వక్ష్యామియత్రగమిష్యసీతి. సహోవాచజనకోవైదేహః. అభయమేవత్వా- త్వామపిగచ్ఛతాత్-గచ్ఛతు. యస్త్వంనః- అస్మాన్హేభగవన్- పూజావన్నభయం- బ్రహ్మవేదయసే- జ్ఞాపయసిప్రాపితవానుపాధికృతాజ్ఞానవ్యవధానాపనయనేనేత్యర్థః. కిమన్యదహంవిద్యానిష్క్రయార్థంప్రయచ్ఛామిసాక్షాదాత్మానమేవదత్తవతే- అతోనమస్తేఽస్తు. ఇమేవిదేహాస్తవ - యథేష్టంభుజ్యతాం. అయంచాహమస్మిదాసభావేస్థితః. యథేష్టంమాంరాజ్యంచప్రతిపద్యస్వేత్యర్థః. ౪

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేషష్ఠాధ్యాయస్యద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తస్యప్రాచీదిగిత్యాద్యవతారయితుంభూమికాంకరోతి (సఏషఇతి) ప్రాణశబ్దేనాజాతఃప్రత్యగాత్మాప్రాజ్ఞోగృహ్యతే. ఏవంభూమికాంకృత్వావాక్యమాదాయవ్యాకరోతి (తస్యేత్యాదినా) తైజసంప్రాప్తస్యేత్యస్యవ్యాఖ్యానంహృదయాత్మానమాపన్నస్యేతి. ఉక్త

ఉ॥— జనకగ్ం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ స మేనే న వదిష్య ఇత్యథ హ యజ్జనకశ్చ వైదేహో
యాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రే సముదాతే తస్మై హ యాజ్ఞవల్క్యో వరం దదౌ స హ కామప్రశ్నమేవ వవ్రే
తగ్ం హాస్మై దదౌ తగ్ం హ సమ్రాడేవ పూర్వం పప్రచ్ఛ॥ ౧

మర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (ఏవంవిద్వానితి) – విశ్వస్య జాగరితాభిమానినస్తైజసే, తస్య చ స్వప్నాభిమానినః సుషుప్త్యభిమానిని ప్రాజ్ఞే, క్రమేణ [illegible] జ్ఞానస్మిత్యర్థః. స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాదేర్భూమికాం కరోతి (తం సర్వాత్మానమితి) తత్ర వాక్యమవతార్య పూర్వోక్తం వ్యాఖ్యానం స్మారయతి (య మేష ఇతి) తురీయాదపి ప్రాప్తవ్యమన్యదభయమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అభయమితి) గన్తవ్యం వస్త్వేవాత్మత్వాపక్రమ్యావస్థాత్రయ [illegible] పదిశన్నాస్త్రమాన్నృపుష్కోపి దారానాచష్ట ఇతి న్యాయవిషయతాం నాతివర్తతేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) విద్యాయాం దక్షిణాన్తరాభావ [illegible] త్యాహ (స హోవాచేతి) కథం పునరన్యస్య స్థితస్య నష్టస్య వాన్యస్యార్పణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి). పశ్వాదికం దక్షిణాన్తరం [illegible] త్యాశఙ్క్యాత్మనోక్తవిద్యాసురూపత్వం నాస్తీత్యాహ (కిమన్యదితి) వస్తుతో దక్షిణాన్తరాభావముక్త్వా ప్రతీతిమాశ్రిత్యాహ (అత ఇతి) [illegible] క్త్వా వాక్యార్థమాహ (యథేష్టమితి) ౪

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణ భాష్యటీకా.

ర౦.— అథపునరపిదక్షిణాకాఙ్క్షస్య ప్రకృతస్యపురుషోత్తమస్య ప్రకారాన్తరేణాశరీరగతజీవవైలక్షణ్యమాహ వద్ధయతి (తస్య ప్రాచీ దిక్ప్రాఞ్చః ప్రాణా ఇత్యాది) తస్య-శరీరస్థజీవస్య ప్రాఞ్చః- పూర్వాభిముఖాః ప్రాణా ఏవ ప్రాచీదిక్- ప్రాచీదిగ్గతవిషయసాధనానీత్యర్థః. ఏవము త్రేపి. తతశ్చ జీవాస్సర్వాసు దిక్షు ప్రాణేన్ద్రియ ప్రచురాః ప్రాణేన్ద్రియోపకరణకా ఇతియావత్. ఏవం జీవస్వరూపముక్త్వా తదన్తస్థపురుషస్య వై లక్షణ్యమాహ (స ఏష నేతి నేతీత్యాత్మా అగృహ్యో న హి గృహ్యత ఇత్యాదినా) స ఏషః-దక్షిణాకాఙ్క్షపురుషః ఇన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వాద్విజ్ఞానగుణాశ్రయ త్వాన్నిర్లేపత్వాచ్ఛోకమృత్యురహితత్వాచ్చ * నేతి నేతీతి శ్రుతిషు ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధపూర్వకమితరవిలక్షణత్వేన నిర్దిష్ట ఆత్మేత్యర్థః. (అభ యం వై జనక ప్రాప్తోసీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః) ఏతాదృశవిశిష్టపురుషముపాస్యాభయం-పరమాత్మానం ప్రాప్స్యసి. [illegible] ప్రాప్య ఏవాసి-ఉపాసనోపకరణసమ్పత్తిమత్త్వాత్. యద్వా- ప్రాప్తోసీతి-*ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి కర్తరి క్తప్రత్యయః. ఏవం యాజ్ఞవల్క్యేనో క్తమువాచేత్యర్థః. స హోవాచ జనకో వైదేహః కిమితి. (అభయం త్వాగచ్ఛతాద్యాజ్ఞవల్క్య) హే యాజ్ఞవల్క్య. త్వమపి క్రమాభయం తు మహాగచ్ఛ తాత్. ఆశిషి తాతఙ్. బ్రహ్మప్రాప్తిర్భూయాదిత్యర్థః. కిం తు హే భగవన్. యస్త్వం నః- అస్మాకం అభయం వేదయసే - అభయం పరమాత్మా నం బోధయసే. ఈదృశాయ పరమాత్మప్రాపకాయ తుభ్యం పరమోపకారిణే నమోఽస్తు. ఇమే విదేహాః- తుభ్యం దక్షిణాత్వేన సమర్పితాః ఇతి శేషః. అ యమహం- తద్దేశాధిపతిరహమపి తే దాసోఽస్మీత్యర్థః. ఇతి శబ్ద ఆఖ్యాయికాసమాప్తౌ. ౪

ఇతిషష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామేతి) అస్యాభిసమ్బన్ధః- విజ్ఞానమయ ఆత్మా సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, సర్వాన్తరః పర ఏవ- *నాన్యోతోస్తి ద్రష్టా *నాన్యదతోస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః *స ఏష ఇహ ప్రవిష్టో వదనాదిలిఙ్గో నైవ విక్త ఇతి మధుకాణ్డే జాతశత్రుసం వాదే- ప్రాణాదికర్తృత్వభోక్తృత్వప్రత్యాఖ్యానేనాధిగతో భిన్నః ప్రాణాదిపణముపన్యస్యోషస్తప్రశ్నే- ప్రాణనాదిలిఙ్గాద్యః సామాన్యేనాధిగతః * ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా- *దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాఽలుప్తశక్తిస్వభావోఽధిగతః. తస్య చ పరోపాధినిమిత్తః సంసారః- యథా రజ్జూషరఖగగనాదిషు సర్పోదకరజతమలినత్వాది పరాధ్యారోపణనిమిత్తమేవ- న స్వతః. తథా- నిరుపాధికో నిరుపాఖ్యః * నేతి నేతీతి వ్యపదేశ్యః సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తర ఆత్మా బ్రహ్మాక్షరమన్తర్యామీ ప్రశాస్తౌపనిషదః పురుషో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యధిగతం తదేవ పునః. ఇన్ధసంజ్ఞః ప్రవివిక్తాహారః - తతోన్తర్హృదయే లిఙ్గాత్మా ప్రవివిక్తాహారతరః- తతః పరేణ జగదాత్మా ప్రాణోపాధిః- తతోపి ప్రవిలాప్య జగదాత్మానముపాధిభూతం రజ్జ్వాదావివ సర్పాది కల్పితం విద్యయా *స ఏష నేతి నేతీతి సాక్షాత్సర్వాన్తరం బ్రహ్మాధిగతం. ఏవమభయం పరిప్రాపితో జనకో యాజ్ఞవల్క్యేనాగమతః సఙ్క్షేపతః. అత్ర చ జా గ్రత్స్వప్నసుషుప్తతురీయాణ్యుపన్యస్తాన్యన్యప్రసఙ్గేన *ఇన్ధః* ప్రవివిక్తాహారతరః *సర్వే ప్రాణాః *స ఏష నేతి నేతీతి. ఇదానీం జాగ్రత్స్వప్నాది ద్వారేణైవ మహతా తర్కేణ విస్తరతోఽధిగన్తవ్యః- అభయం ప్రాపయితవ్యం, సద్భావశ్చాత్మనో విప్రతిపత్త్యాశఙ్కానిరాకరణద్వారేణ, వ్య తిరిక్తత్వం శుద్ధత్వం స్వయం జ్యోతిష్ట్వమలుప్తశక్తిస్వరూపత్వం నిరతిశయానన్దస్వాభావ్యమద్వైతత్వం, చాధిగన్తవ్యమితీదమారభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాసమ్ప్రదానగ్రహణవిధిప్రకాశనార్థా. విద్యాస్తుతయే చ విశేషతో వరదానాదిసూచనా. జనకం హ వైదేహం యాజ్ఞవల్క్యో జగామ. స చ గచ్ఛన్నేవం మేనే- చిన్తితవాన్- న వదిష్యే కిఞ్చిదపి రాజ్ఞే. గమనప్రయోజనం తు యోగక్షేమార్థం. న వదిష్య ఇత్యేవం సఙ్కల్పోఽపి యాజ్ఞవల్క్యో యద్రాజ్ఞ సత్పృష్టవాన్- తత్ప్రతిపేదే- తత్ర కో హేతుః సఙ్కల్పితస్యాన్యథాకరణ ఇత్యత్రాఖ్యాయికామాచష్టే. పూర్వత్ర కిల జనకయాజ్ఞవల్క్యయోః సంవాద ఆసీదగ్నిహోత్రనిమిత్తే- తత్ర జనకస్యాగ్నిహోత్రవిషయం విజ్ఞానముపలభ్య పరితుష్టో యాజ్ఞవల్క్యస్తస్మై జనకాయ హ- కిల వరం దదౌ. స చ జన కో హ కామప్రశ్నమేవ వరం వవ్రే- వృతవాన్. తం చ వరం హాస్మై దదౌ యాజ్ఞవల్క్యః. తేన వరప్రదానసామర్థ్యేనావ్యాచిఖ్యాసుమపి యాజ్ఞవల్క్యం

తూష్ణీంస్థితమపిసమ్రాడేవజనకఃపూర్వంపప్రచ్ఛ. తత్రైవానుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాఃకర్మణావిరుద్ధత్వాత్,విద్యాయాశ్చస్వాతన్త్ర్యాత్, స్వతన్త్రా హి బ్రహ్మవిద్యాసహకారిసాధనాన్తరనిరపేక్షాపురుషార్థసాధనేతిచ.

౨౦ — పూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేజాగరాదిద్వారాతత్త్వంనిర్ధారితం. సమ్ప్రతిబ్రాహ్మణాన్తరమవతార్యతస్యపూర్వేణసమ్బన్ధం ప్రతిజాతే (జనకమితి) తమేవవక్తుంతృతీయేవృత్తంకీర్తయతి (విజ్ఞానమయఇతి) యద్బ్రహ్మసాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరఆత్మా - సపరఏవవిజ్ఞానమయఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (నాన్యఇతి) విజ్ఞానమయః పరఏవేత్యత్ర వాక్యాన్తరంపఠతి (సఏషఇతి) * వదన్వాగిత్యాదావుక్తమనువదః (వదనాదీతి). తార్తీయమర్థమనూద్యచాతుర్థికమర్థమనువదతి (అస్తీతి) యదిమధుకాణ్డేగార్గ్యకాశ్యసంవాదే ప్రాణాదీనాం కర్తృత్వాదినికరణేనతేభ్యోవ్యతిరిక్తోఽస్తివిజ్ఞానాత్మేతిసోఽధిగతః- తర్హికిమితిపఞ్చమేతత్సద్భావోవ్యుత్పాద్యతే- తత్రాహ (పునరితి) యద్యపివిజ్ఞానమయసద్భావశ్చతుర్థేస్థితః- తథాపిపునరౌషస్తస్యప్రశ్నే * యః ప్రాణేన ప్రాణితీత్యాదినా ప్రాణనాదిలిఙ్గముపన్యస్యతల్లిఙ్గగమ్యఃసామాన్యేనాధిగతః-సః * దృష్టేర్ద్రష్టేత్యాదినాకూటస్థదృష్టిస్వభావోవిశేషతోనిశ్చితః. తథాచపఞ్చమేపితద్వ్యుత్పాదనముచితమిత్యర్థః. ఆత్మాకూటస్థదృష్టిస్వభావశ్చేత్- కథం స్యసంసారః- తత్రాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానం, తత్కార్యంచాన్తఃకరణాది, పరోపాధిశబ్దార్థః. సంసారస్యత్వన్యోపాధికత్వే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికస్యానేకరూపత్వాదనేకదృష్టాన్తోపాదానమిత్యభిప్రేత్యదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) తథా- ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణాత్మన్య రోపాధిస్సంసారఇతియావత్. సోపాధికస్యాత్మనఃసంసారిత్వముక్త్వానిరుపాధికస్యనిత్యముక్తత్వమాహ (నిరుపాధికఇతి)-నిరుపాఖ్యత్వం-వాచాం నసాంచాగోచరత్వం. కథంతస్మిన్నాగమప్రామాణ్యం- తత్రాహ (నేతినేతీతివ్యపదేశ్యఇతి) కహోళప్రశ్నోక్తమనుద్రవతి (సాక్షాదితి) అక్షరబ్రాహ్మణోక్తంస్మారయతి (అక్షరమితి) అన్తర్యామిబ్రాహ్మణోక్తంస్మారయతి (అన్తర్యామీతి) శాకల్యబ్రాహ్మణోక్తమనుసన్ధ (ఔపనిషదఇతి) పాఞ్చమికమర్థమిత్థమనూద్యాతీతేబ్రాహ్మణద్వయేవృత్తమనుభాషతే (తదేవేతి) యత్సాక్షాదపరోక్షాత్సర్వాన్తరంబ్రహ్మ-త వాధిగమనోపాయవిశేషోపదర్శనపురస్సరంపునరధిగతమితిసమ్బన్ధః. షడాచార్యబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిప్యకూర్చబ్రాహ్మణార్థంసఙ్క్షిపతి (ఇన్ధఇత దినా) ఇన్ధస్యవిశేషణంప్రవివిక్తాహారఇతి. హృదయేఽన్తర్యోలిఙ్గాత్మా- సతతః- వైశ్వానరాదిస్థాత్ప్రవివిక్తాహారతరఇతియోజనా. విశ్వతైజ పుక్తౌ- ప్రాజ్ఞతురీయౌప్రదర్శయతి (తతఃపరేణేతి) తతః - తస్మాద్విశ్వాత్తైజసాచ్చపరేణవ్యవస్థితోయోజగదాత్మాప్రాణోపాధిరవ్యాకృతాఖ్యః ప్రాజ్ఞః-తతోపితమప్యుపాధిభూతంజగదాత్మానంకేవలప్రతీచివిద్యయాప్రవిలాప్య * సఏషనేతినేతీతియత్తురీయంబ్రహ్మ-తదధిగతమితిసమ్బన్ధః విద్యయోపాధివిలాపనేదృష్టాన్తమాహ (రజ్జ్వాదావితి) అభయంవైజనకేత్యాదావుక్తమనువదతి (ఏవమితి) కూర్చబ్రాహ్మణోక్తమర్థమనుభా తంసఙ్క్షిప్యాహ (అత్రచేతి) అన్యప్రసఙ్గేన- ఉపాసనానాంక్రమముక్తిఫలత్వప్రదర్శనప్రసఙ్గేనేతియావత్. తేషాముపన్యాసమేవాభినయ (ఇన్ధఇత్యాదినా) వృత్తమనూద్యోత్తరబ్రాహ్మణస్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి)-ఆదిశబ్దఃసుషుప్తితురీయసఙ్గ్రహార్థః. తర్కస్యమహత్త్వ చతుర్విధదోషరాహిత్యేనాబాధితత్వం. అధిగమః- తస్యైవప్రస్తుతస్యబ్రహ్మణఇతిశేషః. కర్తవ్యః- ఇతీదమిదానీమారభ్యతఇతిసమ్బన్ధః. కిమిదం హ్మణోఽధిగమస్యకర్తవ్యత్వంనామ-తదాహ (అభయమితి) అధిగన్తవ్యమర్థాన్తరమాహ (సద్భావశ్చేతి) ప్రాగపిసద్భావస్తస్యాగమతోఽధిగతః-తతి మర్థంపునస్తాదర్థ్యేనప్రయత్యతే-తత్రాహ (విప్రతిపత్తీతి)-బాహ్యానాంవిప్రతిపత్త్యానాస్తిత్వశఙ్కాయాంతన్నిరాసద్వారాఆత్మనఃసద్భావోఽ న్తవ్యఇత్యర్థః. ఆత్మనోఽస్తిత్వేపికేచిద్దేహాదౌతదన్తర్భావమభ్యుపయన్తి-తాన్ప్రత్యాహ (వ్యతిరిక్తత్వమితి) దేహాదివ్యతిరిక్తోప్యాత్మాకర్తాభోక్తేత్యేకే, భోక్తైవకేవలమిత్యపరే,- తాన్ప్రత్యుక్తం (శుద్ధత్వమితి) తస్యజడత్వపక్షంప్రత్యాచష్టే (స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి) తత్రకూటస్థదృష్టి భావత్వం హేతుమాహ (అలుప్తేతి). ఏతేనవిజ్ఞానస్యగుణత్వపక్షోపివేదితవ్యః. యేత్వానన్దమాత్మగుణమాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (నిరతిశయేతి ఆత్మనఃసప్రపఞ్చత్వపక్షంప్రత్యాదిశతి (అద్వైతత్వంచేతి) బ్రాహ్మణతాత్పర్యమభిధాయాఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (ఆఖ్యాయికాప్వి విద్యాయాస్సంప్రదానం- శిష్యః. తస్యగ్రహణవిధిః- శ్రద్ధాదిప్రకారః. తస్యప్రకాశనార్థయమాఖ్యాయికేతియావత్. ప్రయోజనాన్త తస్యాఃదర్శయతి (విద్యేతి) కథంకర్మభ్యోవిశేషతోవిద్యాయాఃస్తుతిరత్రలక్ష్యతే- తత్రాహ (వరేతి)-కామప్రశ్నాఖ్యస్యవరస్యయాజ్ఞవల్క్యేనరాజ్ఞేదత్తత్వాత్, తేనచావసరేబ్రహ్మజ్ఞానస్యైవపృష్టత్వా, దనేనవిధినావిద్యాస్తుతేఃసూచనా. సాప్యత్రవివక్షితేత్యర్థః. తాత్పర్యమేవముక్త్వావఖ్యామక్షరాణామారభతే (జనకమిత్యాదినా) సంవాదంనకరోమీతివ్రతంచేత్- కిమితిగచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యతే (గమనేతి) ఉత్తరమాహ (యాతి). అథహేత్యాద్యవతారయతి (నేత్యాదినా) అత్ర- ఉత్తరత్వేనేతిశేషః. పూర్వత్రైతికర్మకాణ్డోక్తిః. నన్వగ్నిప్రకరణేకామప్రశ్నోవరత్తశ్చేత్- కిమితితత్రైవాత్మయాథాత్మ్యప్రశ్నప్రతివచనేనాసూచిషాతాం - తత్రాహ (తత్రైవేతి) కర్మనిరపేక్షాయాబ్రహ్మవిద్యాయామోక్షహేతుత్వాదపికర్మప్రకరణేతదనుక్తిరిత్యాహ (విద్యాయాశ్చేతి) సర్వాపేక్షాధికరణన్యాయాన్నతస్యాఃస్వాతన్త్ర్యమిత్యాశఙ్క్యా (స్వతన్త్రాహీతి) సాహిస్వోత్పత్తౌ- స్వఫలేవాకర్మాణ్యపేక్షతే. నాద్యః- అభ్యుపగమాత్. నద్వితీయః- * అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిన్యాయవిరోధాదిత్యభిప్రేత్యాహ (సహకారీతి)-ఇతి- అస్మాచ్చహేతోస్తత్రైవానుక్తిరితిసమ్బన్ధః.

౨౧. — (జనకంహవైదేహంయాజ్ఞవల్క్యోజగామ) * యోగక్షేమార్థమీశ్వరమధిగచ్ఛేదితిస్మృత్యనుసారేణకదాచిజ్జనకసమీపం యాజ్ఞవల్క్యోగతః. (సమేనేనవదిష్యఇతి) సః- యాజ్ఞవల్క్యోగచ్ఛన్నేవంమేనే- చిన్తితవాన్. కిమితి. కించిదప్యధ్యాత్మవిషయేనవక్ష్యే

ఉ.— యాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరయంపురుషఇతి।ఆదిత్యజ్యోతిఃసమ్రాడితిహోవాచఆదిత్యేనైవజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౨

రి. ఏవంకృతసఙ్కల్పోఽపియాజ్ఞవల్క్యోజనకేనపృష్టఃసర్వమపిప్రవక్తుముపచక్రమఇత్యాఖ్యాయికామాచష్టే (అథహయజ్జనకశ్చేత్యాదినా) అథ- తదానీంజనకశ్చవైదేహోయాజ్ఞవల్క్యశ్చాగ్నిహోత్రేసముదాతే - అగ్నిహోత్రవిషయేసంవాదంకృతవన్తావిత్యర్థః. (తస్మైహయాజ్ఞవల్క్యోవరందదౌ) తస్యజనకస్యకర్మవిషయకంవిజ్ఞానవైశిష్ట్యముపలభ్యసంతుష్టోయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైవరందదౌ - ఇష్టంవృణీష్వేత్యవాదీదిత్యర్థః. (సహకామప్రశ్నమేవవవ్రే) సజనకఃఅపేక్షితాంశాన్ప్రక్ష్యామి- తస్యోత్తరందాతవ్యమితివరంవృతవాన్. (తంహాస్మైదదౌ) తంచవరంయాజ్ఞవల్క్యస్తస్మైదదావిత్యర్థః. (తంసమ్రాడేవపూర్వంపప్రచ్ఛ) తేనవరప్రదానసామర్థ్యేనానాచిఖ్యాసుమపియాజ్ఞవల్క్యంతూష్ణీంస్థితమపిసమ్రాడేవపూర్వం- ప్రథమంపప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧

శం.— హేయాజ్ఞవల్క్యేత్యేవంసమ్బోధ్యాభిముఖీకరణార్థం. (కింజ్యోతిరయంపురుషఇతి) కిమస్యపురుషస్యజ్యోతిః- యేనజ్యోతిషావ్యవహరతి- సోఽయంకింజ్యోతిః. అయం- ప్రాకృతఃకార్యకరణసఙ్ఘాతరూపఃశిరఃపాణ్యాదిమాన్పురుషఃపృచ్ఛ్యతే. కిమయంస్వావయవసఙ్ఘాతబాహ్యంజ్యోతిరన్తరేణవ్యవహరతి- ఆహోస్విత్స్వావయవసఙ్ఘాతమధ్యపాతినాజ్యోతిషాకార్యమయంపురుషోనిర్వర్తయతీత్యేతదభిప్రేత్యపృచ్ఛతి. కించాతః- యదివ్యతిరిక్తేన- యదివాఽవ్యతిరిక్తేనజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యంనిర్వర్తయతి. శృణుతత్రకారణం- యదివ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాకార్యనిర్వర్తకత్వమస్యస్వభావోనిర్ధారితోభవతి- తతోదృష్టజ్యోతిఃకార్యవిషయేఽప్యనుమాస్యామహేవ్యతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తమిదంకార్యమితి. అథావ్యతిరిక్తేనైవస్వాత్మనాజ్యోతిషావ్యవహరతి- తతోఽప్రత్యక్షేఽపిజ్యోతిషిజ్యోతిఃకార్యదర్శనేఽవ్యతిరిక్తమేవజ్యోతిరనుమేయం. అథానియమఏవ- వ్యతిరిక్తమవ్యతిరిక్తంవాజ్యోతిఃపురుషస్యవ్యవహారహేతుః - తతోఽనధ్యవసాయఏవజ్యోతిర్విషయఇతి. ఏవంమన్వానఃపృచ్ఛతిజనకోయాజ్ఞవల్క్యం- కింజ్యోతిరయంపురుషఇతి. నన్వేవమనుమానకౌశలేజనకస్య- కింప్రశ్నేన- స్వయమేవకస్మాన్నప్రతిపద్యతఇతి. సత్యమేవమేతత్. తథాపిలిఙ్గలిఙ్గిసమ్బన్ధవిశేషాణామత్యన్తసౌక్ష్మ్యాద్దురవబోధ్యతాంమన్యతేబహూనామపిపణ్డితానాం- కిముతైకస్య. అతఏవహిధర్మసూక్ష్మనిర్ణయేపరిషద్వ్యాపారఇష్యతే, పురుషవిశేషశ్చాపేక్ష్యతే,- దశావరాపరిషత్త్రయోవైకోవేతి. తస్మాద్యద్యప్యనుమానకౌశలంరాజ్ఞః-తథాప్యత్రయుక్తోయాజ్ఞవల్క్యఃప్రష్టుం- విజ్ఞానకౌశలతారతమ్యోపపత్తేఃపురుషాణాం. అథవా - శ్రుతిఃస్వయమేవఆఖ్యాయికారూపేణానుమానమార్గముపన్యస్యాస్మాన్బోధయతిపురుషమతిమనుసరన్తీ. యాజ్ఞవల్క్యోఽపిజనకాభిప్రాయాభిజ్ఞతయా-వ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిర్బోధయిష్యన్జనకంవ్యతిరిక్తప్రతిపాదకమేవలిఙ్గంప్రతిపేదేయథాప్రసిద్ధం - ఆదిత్యజ్యోతిఃసమ్రాడితిహోవాచ. కథం. ఆదిత్యేనైవ - స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనచక్షుషోఽనుగ్రాహకేణజ్యోతిషాఽయంప్రాకృతఃపురుషఆస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- పర్యేతిక్షేత్రమరణ్యంవా. తత్రగత్వాకర్మకురుతే. విపల్యేతి- విపర్యేతిచయథాగతం. అత్యన్తవ్యతిరిక్తజ్యోతిష్ట్వప్రసిద్ధతాప్రదర్శనార్థమనేకవిశేషణం. బాహ్యానేకజ్యోతిఃప్రదర్శనంచలిఙ్గస్యావ్యభిచారిత్వప్రదర్శనార్థం. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౨

ఆ.— యాజ్ఞవల్క్యంప్రతిభఙ్గేహేతుముక్త్వాజనకస్యప్రశ్నముత్థాపయతి (హేయాజ్ఞవల్క్యేతి). అక్షరార్థముక్త్వాప్రశ్నవాక్యేవివక్షితమర్థమాహ (కిమయమిత్యాదినా) స్వశబ్దోయథోక్తపురుషవిషయః. జ్యోతిఃకార్యమిత్యాసనాదివ్యవహారోక్తిః. ఇత్యేతదితికల్పద్వయంపరామృశ్యతే. పక్షద్వయేఽపిఫలంపృచ్ఛతి (కించేతి) సప్తమ్యర్థేతసిః. ఉత్తరమాహ (శృణ్వితి) తత్రేతిపక్షద్వయోక్తిః. కారణం- ఫలమితియావత్. ప్రథమపక్షమనూద్యస్వపక్షసిద్ధిఫలమాహ (యదీత్యాదినా) షష్ఠీపురుషమధికరోతి. కారణభూతంజ్యోతిర్నదృశ్యతే - తత్కార్యంత్వాసనాద్యుపలభ్యతే- తత్రాపివిషయే- స్వప్నాదావితియావత్. అనుమానమేవాభినయతి (వ్యతిరిక్తేతి) విమతమతిరిక్తజ్యోతిరధీనం- వ్యవహారత్వాత్-సమ్మతవదిత్యర్థః. పక్షాన్తరమనూద్యలోకాయతపక్షసిద్ధిఫలమాహ (అథేత్యాదినా) (అప్రత్యక్షేఽపీతి) అవ్యతిరిక్తమితిచ్ఛేదః. కల్పాన్తరమాహ (అథేతి) అనియమంవ్యాకరోతి (వ్యతిరిక్తమితి) తస్మిన్పక్షేవ్యవహారహేతౌజ్యోతిష్యనిశ్చయాత్తద్వికారోవ్యవహారోఽపినస్థైర్యమాలమ్బేతేత్యాహ (తతఇతి) వ్యాఖ్యాతంప్రశ్నముపసంహరతి (ఇత్యేవమితి) ప్రశ్నమాక్షిపతి (నన్వితి) వ్యతిరిక్తజ్యోతిర్బుభుత్సయాప్రశ్నోభవిష్యతీతిచేత్- తత్రాహ (స్వయమేవేతి) రాజ్ఞోఽనుమానకౌశలమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి) కిమితితర్హిపృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి) వ్యాప్యవ్యాపకయోస్తత్సమ్బన్ధస్యచాతిసూక్ష్మత్వాదేకేనదుర్జ్ఞానత్వాత్తజ్జ్ఞానేయాజ్ఞవల్క్యోఽప్యపేక్షితఇత్యర్థః. కథంతేషామతిసూక్ష్మత్వం- తత్రాహ (బహూనామపీతి) లిఙ్గాదిష్వనేకేషామపివివేకినాందుర్బోధతాస్తి - కిముతైకస్యతేషుదుర్బోధతావాచ్యేత్యర్థః. తేషామత్యన్తసౌక్ష్మ్యేమానవీంస్మృతింప్రమాణయతి (అతఏవేతి) కుశలస్యాపిపురుషస్యతత్త్వనిర్ణయేపురుషాన్తరాపేక్షాయాఃసత్త్వాదేవేతియావత్. పురుషవిశేషః- వేదవిదధ్యాత్మవిత్త్వాదిః. తత్రస్మృత్యర్థంసంక్షిపతి (దశేతి) ఉక్తంహి * ధర్మేణాధిగతోయైస్తువేదస్సపరిబృంహణః। తేశిష్టాబ్రాహ్మణాజ్ఞేయాఃశ్రుతిప్రత్యక్షహేతవః। దశావరావాపరిషద్యంధర్మంపరిచక్షతే। త్ర్యవరావాపివృత్తస్థాస్తంధర్మంనవిచాలయేత్। త్రైవిద్యోహైతుకస్తర్కీనైరుక్తోధర్మపాఠకః। త్రయశ్చాశ్రమిణఃపూర్వేపరిషదేషాదశావరా। ఋగ్వేదవిద్యజుర్విచ్చసామవేదవిదేవచ। త్ర్యవరాపరిషజ్జ్ఞేయాధర్మసంశయనిర్ణయఇతి. ఏకోవేతి-అధ్యాత్మవిదుచ్యతే. కుశలస్యాపిరాజ్ఞోయాజ్ఞవల్క్యంప్రతిప్రశ్నోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) సూక్ష్మార్థనిర్ణయేపురుషాన్తరాపేక్షాయావ్య

ఉ.—— అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతిచన్ద్రమాఏవాస్య జ్యోతిర్భవతీతిచన్ద్రమసైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతే కర్మకురుతేవిపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౩

అస్తమితఆదిత్యే, యాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇత్యగ్నిరేవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యగ్నినైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతే కర్మకురుతేవిపల్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౪

అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞ వల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేగ్నౌకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతివాగేవాస్యజ్యోతిర్భవతీతివాచైవాయం జ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతితస్మాద్వైసమ్రాడపియత్రస్వఃపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతేథయత్రవాగుచ్చరత్యుపైవతత్రన్యేతీత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య॥ ౫

ర్థసమ్మతత్వాదితియావత్. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (విజ్ఞానేతి) రాజ్ఞోయాజ్ఞవల్క్యోపేక్షాముపపాద్యపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) తథాచాత్ర రాజ్ఞోమునేర్వావివక్షితత్వాభావాత్ కిమితిరాజామునిమనుసరతీతిచోద్యంనిరవకాశమితిశేషః. ప్రశ్నోపపత్త్యా ప్రతివచనముపపన్నమేవేతిమన్వానస్సముత్థాపయతి (యాజ్ఞవల్క్యోపీతి) అతిరిక్తేజ్యోతిషి ప్రష్టూరాజ్ఞోఽభిప్రాయః- తదభిప్రాయః. తదభిజ్ఞతయాతథావిధంజ్యోతీరాజానంబోధయిష్యన్ యథాతిరిక్తజ్యోతిరావేదకంవక్ష్యమాణలిఙ్గం గృహీతవ్యాప్తికం ప్రసిద్ధంభవతి- తథా- తద్వ్యాప్తిగ్రహణస్థలమాదిత్యజ్యోతిరిత్యాదినామునిరపి ప్రతిపన్నవానిత్యర్థః. వ్యాప్తింబుభుత్సమానఃపృచ్ఛతి (కథమితి) అయంవ్యవహారః- సోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః-, యథాసవితృప్రధీనోజాగ్రద్వ్యవహారఇతివ్యాప్తింవ్యాకరోతి (ఆదిత్యేనేతి) ఏవకారంవ్యాచష్టే (స్వావయవేతి) ఆదిత్యాపేక్షేణ నరేణచక్షుర్వశాదేవాయంవ్యవహారస్సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (చక్షుషఇతి) ఆసనాద్యన్యతమవ్యాపారదేశేవ్యాప్తిసిద్ధేర్వ్యభిచారవిశేషణబహుత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్యన్తేతి) ఆసనాదీనామేకైకవ్యభిచారేదేహస్యాన్యథాభావేపినాను గ్రాహకంజ్యోతిరన్యథాభవతి - అతస్తదనుగ్రాహ్యాదత్యన్తవిలక్షణమితివివక్షిత్వావ్యాపారచతుష్టయముపదిష్టమిత్యర్థః. తథాపికిమర్థమాదిత్యాద్యనేకపర్యాయోపాదానం- ఏకేనైవవ్యాప్తిగ్రహసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బాహ్యేతి) దేహేన్ద్రియమనోవ్యాపారరూపంకార్యలిఙ్గం- తద్వ్యతిరిక్తజ్యోతిరవ్యభిచారసాధనార్థమనేకపర్యాయోపన్యాసః- బహవోహిదృష్టాన్తాఃవ్యాప్తిందృఢయన్తీత్యర్థః. ౨-౩-౪

రం.—— ప్రశ్నమేవాహ (యాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరయంపురుషఇతి) కింజ్యోతిరితిబహువ్రీహిః. అస్యపురుషస్యఆసనగమనకర్మనిర్వృత్త్యాదిసాధనభూతంజ్యోతిఃకిమితిప్రశ్నార్థః. ఉత్తరమాహ (ఆదిత్యజ్యోతిస్సమ్రాడితిహోవాచ) యాజ్ఞవల్క్యఇతిశేషః. హేసమ్రాట్. అయంపురుషఃఆదిత్యజ్యోతిరితిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః. ఆదిత్యోజ్యోతిర్యస్యసతథోక్తః. తదుపపాదయతి (ఆదిత్యేనైవేతి) ఆదిత్యేనైవాయంజ్యోతిషాస్తే- ఉపవిశతి. పల్యయతే- *ఉపసర్గస్యాయతావితిలత్వం. పర్యయతే-ఇతస్తతోగమనంకరోతి. లౌకికంవైదికంవాకర్మకురుతే. యథాయథం విపల్యేతి- విపర్యేతి- ప్రతినివృత్త్యాగచ్ఛతీతియావత్. ఉక్తమఙ్గీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) ౨

శం.—— తథాఽస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి. చన్ద్రమాఏవాస్యజ్యోతిః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౩

రం.—— (అన్యత్పృచ్ఛతిఅస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) ఆదిత్యేఽస్తమితేఽయంపురుషఃకింజ్యోతిర్భవతీత్యర్థః. ఉత్తరం (చన్ద్రమాఏవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౩

శం.—— అస్తమితఆదిత్యేచన్ద్రమస్యస్తమితేఽగ్నిర్జ్యోతిః. అత్రానన్దగిరీయంనాస్తి. ౪

రం.—— అన్యత్పృచ్ఛతిజనకః (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) స్పష్టం. ఉత్తరమాహ యాజ్ఞవల్క్యః (అగ్నిరేవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది). పూర్వవత్. ౪

శం.—— శాన్తేఽగ్నౌవాగ్జ్యోతిః. వాగితిశబ్దఃపరిగృహ్యతే. శబ్దేనవిషయేణశ్రోత్రమిన్ద్రియందీప్యతే, శ్రోత్రేన్ద్రియేసమ్ప్రదీప్తేమనసివివేక ఉపజాయతే- తేనమనసాబాహ్యంచేష్టాంప్రతిపద్యతే- * మనసాహ్యేవపశ్యతిమనసాశృణోతీతిబ్రాహ్మణం. కథంపునర్వాగ్జ్యోతిరితి-వాచోజ్యోతిష్ట్వమప్రసిద్ధమిత్యతఆహ (తస్మాద్వైసమ్రాట్) యస్మాద్వాచాజ్యోతిషాఽనుగృహీతోయం పురుషోవ్యవహరతి- తస్మాత్ప్రసిద్ధమేతద్వాచోజ్యోతిష్ట్వం. కథం. అపియత్ర - యస్మిన్కాలేప్రావృషిప్రాయేణమేఘాన్ధకారేసర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయేస్వోపిపాణిః- హస్తోనవిస్పష్టంనిర్జ్ఞాయతే- అథ-తస్మిన్కాలేసర్వచేష్టానిరోధేప్రాప్తేబాహ్యజ్యోతిషోఽభావాద్యత్రవాగుచ్చరతి- శ్వావాభషతి. గర్దభోవారౌతి. (ఉపైవతత్రన్యేతి) తేనశబ్దేనజ్యోతిషాశ్రోత్రమనసోర్నైరన్తర్యంభవతి-తేనజ్యోతిఃకార్యవత్త్వంవాక్ప్రతిపద్యతే. తేనవాచాజ్యోతిషోపన్యేత్యేవ-తత్రచకర్మకురుతేవిపల్యేతి. తత్రవాగ్జ్యోతిషోగ్రహణంగన్ధాదీనాముపలక్షణార్థం-గన్ధాదిభిరపిహిఘ్రాణాదిష్వనుగృహీతేషుప్రవృత్తినివృత్త్యాదయోభవన్తి- తేనతైరప్యనుగ్రహోభవతికార్యకరణసఙ్ఘాతస్య. ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్య. ౫

ఆ.—— ఇన్ద్రియంవ్యావర్తయతి (వాగితీతి) శబ్దస్యజ్యోతిష్ట్వంస్పష్టయితుంపాతనికాంకరోతి (శబ్దేనేతి). తద్దీపనకార్యమాహ (శ్రోత్రేతి) మనసివిషయాకారేణపరిణామేసతికింస్యాత్-తదాహ (తేనేతి). తత్రప్రమాణమాహ (మనసాహీతి). ఏవంపాతనికాంకృత్వా

ఉ.— అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేఽగ్నౌశాన్తాయాంవాచికింజ్యోతిరేవాయం
పురుషఇత్యాత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతి॥ ౬

వాచోజ్యోతిష్ట్వసాధనార్థంపృచ్ఛతి (కథమితి) కాపునరత్రానుపపత్తిః- తత్రాహ (వాచఇతి) తత్రానన్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాప్యస్యాత్రోఽపి (అతఆహేత్యాదినా) ప్రసిద్ధిమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకంస్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉపైవేత్యాదివ్యాచష్టే (తేనశబ్దేనేతి) స్వోపకారిత్వం-తజ్జన్యవ్యవహారరూపకార్యవత్త్వమితియావత్. తత్రవాగ్జ్యోతిషఇత్యత్రచతుర్థపర్యాయస్సప్తమ్యర్థః. కిమితిగన్ధాదయశ్శబ్దేనోపలక్ష్యన్తే - తత్రాహ (గన్ధాదిభిరితి) ప్రశ్నాన్తరముత్థాపయతి (ఏవమేవేతి)-తథాపిస్వప్నాదౌతస్యప్రవృత్తిదర్శనాన్తరత్వాత్కరణీభూతంజ్యోతిర్వక్తవ్యమితిశేషః. ఆ

రం.— అన్యత్పృచ్ఛతిజనకః (అస్తమితఆదిత్యేయాజ్ఞవల్క్యచన్ద్రమస్యస్తమితేశాన్తేఽగ్నౌకింజ్యోతిరేవాయంపురుషఇతి) శాన్తేఽగ్నౌ- అగ్నౌచనిర్వాణంగతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఉత్తరం (వాగేవాస్యజ్యోతిర్భవతీత్యాది) అత్రవాగిత్యనేనశబ్దఉచ్యతే. వాచోజ్యోతిష్ట్వముపపాదయతి (తస్మాద్వైసమ్రాడపియత్రస్వఃపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతేఽథయత్రవాగుచ్చరత్యుపైవతత్రన్యేతీతి). యస్మాదాదిత్యచన్ద్రాగ్నిష్వసత్స్వపివాగేవజ్యోతిః- తస్మాదేవయత్ర-యస్మిన్మేఘాన్ధకారాన్తరితాయాంతమిస్రాయాంరాత్రౌస్వోఽపిపాణిర్నవినిర్జ్ఞాయతే - ననిశ్చీయతే. అథాపితస్మిన్కాలేహేసమ్రాట్ యత్రదేవదత్తస్యవాయజ్ఞదత్తస్యవాఅహమత్రతిష్ఠామీతివాగుచ్చరతి - శబ్దోనిర్గచ్ఛతి. తత్ర - తదాఅత్రావర్తతఇతిజ్ఞాత్వాఉపన్యేత్యేవ - ఉప - సమీపేని - నితరామేతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. తతశ్చ శబ్దద్వారాశ్రోత్రంప్రకాశకంభవతీత్యర్థః. అక్షరార్థః (ఏవమేవైతదితి) ఆ

శం.— శాన్తాయాంపునర్వాచిగన్ధాదిష్వపిచశాన్తేషుబాహ్యేష్వనుగ్రాహకేషుసర్వప్రవృత్తినిరోధఃప్రాప్తోఽస్యపురుషస్య. ఏతదుక్తంభవతి- జాగ్రద్విషయేబహిర్ముఖానికరణానిచక్షురాదీన్యాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరనుగృహ్యమాణానియదా- తదాస్ఫుటతరస్సంవ్యవహారోఽస్యపురుషస్యభవతి- ఏవంతావజ్జాగరితేస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యపురుషస్యదృష్టా-తస్మాత్తేనమన్యామహేసర్వబాహ్యజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయేఽపిస్వప్నసుషుప్తికాలే, జాగరితేచతాదృగవస్థాయాం, స్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తేనైవజ్యోతిషాజ్యోతిఃకార్యసిద్ధిరస్యేతి. దృశ్యతేచస్వప్నే జ్యోతిఃకార్యసిద్ధిర్బన్ధుసఙ్గమనవియోగదర్శనందేశాన్తరగమనాగమనాదికం, సుషుప్తాచ్చోత్థానంసుఖమహమస్వాప్సంనకించిదవేదిషమితి,-తస్మాదస్తివ్యతిరిక్తంకిమపిజ్యోతిః. కింపునస్తచ్ఛాన్తాయాంవాచిజ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే (ఆత్మైవాస్యజ్యోతిర్భవతీతి) ఆత్మేతి- కార్యకరణస్వావయవసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తంకార్యకరణావభాసకమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిర్వత్స్వయమన్యేనానవభాస్యమానమభిధీయతేజ్యోతిః. అన్తరస్థంచతత్పారిశేష్యాత్. కార్యకరణవ్యతిరిక్తంతదితితావత్సిద్ధం. యచ్చకార్యకరణవ్యతిరిక్తం,కార్యకరణసఙ్ఘాతానుగ్రాహకంచజ్యోతిః-తద్బాహ్యైశ్చక్షురాదికరణైరుపలభ్యమానందృష్టం. నతథాచక్షురాదిభిరుపలభ్యతే-ఆదిత్యాదిజ్యోతిఃషూపరతేషు,కార్యంతుజ్యోతిషోదృశ్యతే-యస్మాదాత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేకర్మకురుతేవిపల్యేతీతి-తస్మాన్నూనమన్తస్థంజ్యోతిరిత్యవగమ్యతే. కించ-ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్విలక్షణంతదభౌతికంచ-సఏవహేతుః-యచ్చక్షురాద్యగ్రాహ్యత్వమాదిత్యాదివత్। న-సమానజాతీయేనైవోపకారదర్శనాత్. యదాదిత్యాదివిలక్షణంజ్యోతిరన్తరంసిద్ధమితి-ఏతదసత్. కస్మాత్. ఉపక్రియమాణసమానజాతీయేనైవాదిత్యాదిజ్యోతిషా,కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యభౌతికస్యభౌతికేనైవోపకారఃక్రియమాణోదృశ్యతే. యథాదృష్టంచైతదనుమేయం.యదినామకార్యకరణాదర్థాన్తరంతదుపకారకమాదిత్యాదివజ్జ్యోతిః-తథాపికార్యకరణసఙ్ఘాతసజాతీయమేవానుమేయం- కార్యకరణసఙ్ఘాతోపకారకత్వాత్-ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్. యత్పునరన్తస్థత్వాదప్రత్యక్షత్వాచ్చవైలక్షణ్యముచ్యతే - తచ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిరనైకాన్తికం - యతోఽప్రత్యక్షాణ్యన్తఃస్థానిచచక్షురాదిజ్యోతీంషి - తస్మాత్తవమనోరథమాత్రంవిలక్షణమాత్మజ్యోతిస్సిద్ధమితి. కార్యకరణసఙ్ఘాతభావభావిత్వాచ్చసఙ్ఘాతధర్మత్వమనుమీయతేజ్యోతిషః. సామాన్యతోదృష్టస్యచానుమానస్యవ్యభిచారిత్వాదప్రామాణ్యం. సామాన్యతోదృష్టబలేనహిభవానాదిత్యాదివద్వ్యతిరిక్తంజ్యోతిఃసాధయతికార్యకరణేభ్యః-సచప్రత్యక్షమనుమానేనబాధితుంశక్యతే. అయమేవతుకార్యకరణసఙ్ఘాతఃప్రత్యక్షంపశ్యతిశృణోతిమనుతేవిజానాతిచ. యదివాహ్యజ్యోతిరన్తరమస్యోపకారకంస్యాదాదిత్యాదివత్- నతదాత్మాస్యాజ్జ్యోతిరన్తరమాదిత్యాదివదేవ. యఏవతుప్రత్యక్షందర్శనాదిక్రియాంకరోతి. సఏవాత్మాస్యాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతః- నాన్యః- ప్రత్యక్షవిరోధేఽనుమానస్యాప్రామాణ్యాత్. నన్వయమేవచేద్దర్శనాదిక్రియాకర్తాత్మాసఙ్ఘాతః- కథమవికలస్యైవాస్యదర్శనాదిక్రియాకర్తృత్వంకదాచిద్భవతి, కదాచిన్నేతి,. నైషదోషః - దృష్టత్వాత్. నహిదృష్టేఽనుపపన్నంనామ - నహిఖద్యోతేప్రకాశాప్రకాశకత్వేనదృశ్యమానేకారణాన్తరమనుమేయం-అనుమేయత్వేచకేనచిత్సామాన్యాత్సర్వంసర్వత్రానుమేయంస్యాత్- తచ్చానిష్టం. నచపదార్థస్వభావోవాస్తి - నహ్యగ్నేరుష్ణస్వాభావ్యమన్యనిమిత్తం, ముదకస్యవాశైత్యం,, ప్రాణిధర్మాధర్మాద్యపేక్షమితిచేత్ - ధర్మాధర్మాచేన్నిమిత్తాన్తరాపేక్షస్వభావప్రసఙ్గః. అస్త్వితిచేన్న- తదనవస్థాప్రసఙ్గః- సచానిష్టః। న- స్వప్నస్మృత్యోర్దృష్టస్యైవదర్శనాత్. యదుక్తంస్వభావవాదినాదేహస్యైవదర్శనాదిక్రియా- నవ్యతిరిక్తస్యేతి-తన్న - యదిహిదేహస్యైవదర్శనాదిక్రియా - స్వప్నేదృష్టస్యైవదర్శనంనస్యాత్. అన్ధఃస్వప్నంపశ్యన్దృష్టపూర్వమేవపశ్యతి - నశాకద్వీపాదిగతమదృష్టపూర్వం. తతశ్చైతత్సిద్ధంభవతి - యఃస్వప్నేపశ్యతిదృష్టపూర్వంవస్తు - సఏవపూ

ర్వంవిద్యమానేచక్షుష్యద్రాక్షీత్ - నదేహఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా-యేనాద్రాక్షీత్- తస్మిన్నుద్ధృతేచక్షుషిస్వప్నేతదేవదృష్టపూర్వంనపశ్యేత్. స్తిచలోకేప్రసిద్ధిః - పూర్వందృష్టంమయాహిమవతశ్శృఙ్గమద్యాహంస్వప్నేఽద్రాక్షమిత్యుద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి. తస్మాదనుద్ధృతేపిచక్షుష్యః స్వప్నదృక్- సఏవద్రష్టా- నదేహఇత్యవగమ్యతే. తథా-స్మృతౌద్రష్టృవ్యతిరేకత్వేసతియఏవద్రష్టా- సఏవస్మర్తా. యదాచైవం-తదానిమీలితాక్షోపిస్మరన్దృష్టపూర్వంయద్రూపం-తద్దృష్టవదేవపశ్యతీతి. తస్మాద్యన్నిమీలితం- తన్నద్రష్టృ. యన్నిమీలితేచక్షుషిస్మరద్రూపంపశ్యతి. దేహేనిమీలితేపిచక్షుషిద్రష్టాసీదిత్యవగమ్యతే. మృతేచదేహేఽవికలస్యైవచరూపాదిదర్శనాభావాత్. దేహస్యైవద్రష్టృత్వేమృతేపిదర్శనాదిక్రియస్యాత్. తస్మాద్యదపాయేదేహేదర్శనంనభవతి-యద్భావేచభవతి- తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - నదేహఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవదర్శనాదిక్రియాకర్తౄణీతిచేన్న- యదహమద్రాక్షం-తత్స్పృశామీతిభిన్నకర్తృకత్వే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. మనస్తర్హీతిచేన్న- మనసోపివిషయత్వాద్రూపాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తేః. తస్మాదన్తఃస్థంవ్యతిరిక్తమాదిత్యాదివదితిసిద్ధం. యదుక్తంకార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవజ్యోతిరన్తరమనుమేయం-ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి-తదసత్-ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైఃపార్థివసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణోదృశ్యతే - నచతావతాతత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారఃసర్వత్రానుమేయస్స్యాత్- యేహోదకేనాపిప్రజ్వలనోపకారోభిన్నజాతీయేనవైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్యచక్రియమాణోదృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోపకారకభావేసమానజాతీయాసమానజాతీయనియమోనాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయామనుష్యాఃమనుష్యైరేవోపక్రియన్తే- కదాచిత్స్థావరపశ్వాదిభిశ్చభిన్నజాతీయైః- తస్మాదహేతుఃకార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ- చక్షురాదిభిరాదిత్యాదిజ్యోతిర్వదదృశ్యత్వాదిత్యయంహేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తఃస్థత్వంవైలక్షణ్యంచనసాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్ - క్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వేసతీతిహేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిషఇతియదుక్తం- తన్న- అనుమానవిరోధాత్. దిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదర్థాన్తరంజ్యోతిరితిహ్యనుమానముక్తం- తేనవిరుధ్యతఇయంప్రతిజ్ఞా-కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వంజ్యోతిషఇతి. ద్భావభావిత్వంత్వసిద్ధం-మృతేదేహేజ్యోతిషోఽదర్శనాత్. సామాన్యతోదృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యేసతిపానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గసచానిష్టః. పానభోజనాదిషుహిక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవతస్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానందృశ్యమానంలోకేనప్రాప్నోతి-దృశ్యతేహ్యుపలబ్ధపానభోజనాఃసామాన్యతః పునఃపానభోజనాన్తరైఃక్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తాదర్థ్యేనప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవతుదేహోదర్శనాదిక్రియాకర్తేతి- తత్ప్రథమమేవపరిహృతంస్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతోద్రష్టేతి. అనేనైవజ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపిప్రత్యుక్తయత్పునఃఖద్యోతాదేఃకాదాచిత్కంప్రకాశాప్రకాశకత్వం- తదసత్- పక్షాద్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వసయత్పునరుక్తంధర్మాధర్మయోరవశ్యంఫలదాతృత్వస్వభావోభ్యుపగన్తవ్యఇతి- తదభ్యుపగమేభవతఃసిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనానవస్థాదోషఃప్రత్యుక్తతస్మాదస్తివ్యతిరిక్తంచాన్తఃస్థంజ్యోతిరాత్మేతి.

ఆ — కథంపునరత్రపృచ్ఛ్యతేజ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్యప్రష్టురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తంభవతీతి)-యోవ్యవహారః- సోతిరిజ్యోతిర్నిమిత్తః- యథాఆదిత్యాదినిమిత్తోజాగ్రద్వ్యవహారఇతివ్యాప్తిముక్త్వానిగమయతి (ఏవంతావదితి). వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (స్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం- సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయదశాయామితియావత్. విమతోవ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః- వ్యవహారత్వాత్- మ్ప్రతిపన్నవదిత్యథస్తాదేవానుమానమావేదితమితిభావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్యపరిహరతి (దృశ్యతేచేతి)-ఆదిశబ్దేనదేశాన్తరాదౌకర్మకరణంగృహ్యతే. ఆశఙ్కైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి)-ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనంచకారార్థః. అనుమానఫలంనిగమయతి (స్మాదితి)-యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిఃసిద్ధంచేత్- కింప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కింపునరితి)-సర్వజ్యోతిరుపరమేదృశ్యమానస్యవ్యవహారస్యాకారతయాఽనుమానతోజ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపితద్విశేషబుభుత్సయాయంప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా అవభాసకత్వేదృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి)-తత్రవ్యతిరిక్తత్వంసాధయతి (కార్యేతి).అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితిశేషః. తచ్చాన్తఃస్థపారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి)-ఉపరతేషు- ఆత్మజ్యోతిరితిశేషః. తదేవతర్హిమాభూదితిచేత్, నేత్యాహ (కార్యంత్వితి)-స్వప్నాదౌదృశ్యమానంవ్యవహారంహేతూకృత్యఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా).విమతమన్తఃస్థం- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితివ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యరేక్యన్తరమాహ (కించేతి)-సమ్ప్రతిలోకాయతశ్చోదయతి (నేత్యాదినా).తత్రనఞర్థంవ్యాచష్టే (యదితి).ఉక్తంహేతుంప్రశ్నపూర్వకంభజతే (కస్మాదిత్యాదినా)-యద్యపిదేహోదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయందృష్టం- తథాపినాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాదృష్టంచేతి).తదేవస్పష్టయతి (యదినామేతి).విమతమన్తఃస్థమతిరిక్తంచ- అతీన్ద్రియత్వాత్- ఆదిత్యవదితిపూర్వోక్తవ్యతిరేక్యనుమానమనూద్యదూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా)-అనైకాన్తికత్వంవ్యనక్తి (యతఇతి).అన్తఃస్థాని- అవ్యతిరిక్తానిచసఙ్ఘాతాదితిష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి).విలక్షణం- అన్తఃస్థంచేతిమన్తవ్యం. కించ- చైతన్యంశరీరధర్మః- తద్భావభావిత్వాత్- రూపాదివదిత్యాహ (కార్యకరణేతి)-విమతంసఙ్ఘాతాద్భిన్నం- తద్భాసకత్వాత్- ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్నసఙ్ఘాతధర్మత్వంచైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్యతోదృష్టస్యేతి) లోకాయతస్యదేహావభాసకమపిచక్షుస్తతోనభిద్యతే- తథాచవ్యభిచారాన్నత్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోహంజామీతిప్రత్యక్షవిరోధాచ్చతదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతోదృష్టేతి)-ననుతేనప్రత్యక్షముత్సార్యతామితిచేత్, నేత్యాహ (నచేతి)

ర్వం విద్యమానే చక్షుష్యద్రాక్షీత్ - న దేహ ఇతి. దేహశ్చేద్ద్రష్టా - యేనాద్రాక్షీత్ - తస్మిన్నుద్ధృతే చక్షుషి స్వప్నే తదేవ దృష్టపూర్వం న పశ్యేత్. అస్తి చ లోకే ప్రసిద్ధిః - పూర్వం దృష్టం మయా హిమవతః శృఙ్గమద్యాహం స్వప్నేఽద్రాక్షమిత్యుద్ధృతచక్షుషామన్ధానామపి. తస్మాదనుద్ధృతేఽపి చక్షుషి యః స్వప్నదృక్ - స ఏవ ద్రష్టా - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. తథా - స్మృతౌ ద్రష్టృస్మర్త్రోరేకత్వే సతి య ఏవ ద్రష్టా - స ఏవ స్మర్తా. యదా చైవం - తదా నిమీలితాక్షోఽపి స్మరన్ దృష్టపూర్వం యద్రూపం - తద్దృష్టవదేవ పశ్యతీతి. తస్మాద్యన్నిమీలితం - తన్న ద్రష్టృ. యన్నిమీలితే చక్షుషి స్మరద్రూపం పశ్యతి - తదేవానిమీలితేఽపి చక్షుషి ద్రష్టాసీదిత్యవగమ్యతే. మృతే చ దేహేఽవికలస్యైవ చ రూపాదిదర్శనాభావాత్. దేహస్యైవ ద్రష్టృత్వే మృతేఽపి దర్శనాదిక్రియా స్యాత్. తస్మాద్యదపాయే దేహే దర్శనం న భవతి - యద్భావే చ భవతి - తద్దర్శనాదిక్రియాకర్తృ - న దేహ ఇత్యవగమ్యతే. చక్షురాదీన్యేవ దర్శనాదిక్రియాకర్తృణీతి చేన్న - యదహమద్రాక్షం - తత్ స్పృశామీతి భిన్నకర్తృకత్వే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. మనస్తర్హీతి చేన్న - మనసోఽపి విషయత్వాద్రూపాదివద్ద్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తిః. తస్మాదన్తస్థం వ్యతిరిక్తమాదిత్యాదివదితి సిద్ధం. యదుక్తం కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయమేవ జ్యోతిరన్తరమనుమేయం - ఆదిత్యాదిభిస్తత్సమానజాతీయైరేవోపక్రియమాణత్వాదితి - తదసత్ - ఉపకార్యోపకారకభావస్యానియమదర్శనాత్. కథం. పార్థివైరిన్ధనైః పార్థివత్వసమానజాతీయైస్తృణోలపాదిభిరగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః క్రియమాణో దృశ్యతే - న చ తావతా తత్సమానజాతీయైరేవాగ్నేః ప్రజ్వలనోపకారః సర్వత్రానుమేయః స్యాత్ - ఉదకేనాపి ప్రజ్వలనోపకారో భిన్నజాతీయేన వైద్యుతస్యాగ్నేర్జాఠరస్య చ క్రియమాణో దృశ్యతే. తస్మాదుపకార్యోపకారకభావే సమానజాతీయాసమానజాతీయనియమో నాస్తి. కదాచిత్సమానజాతీయా మనుష్యా మనుష్యైరేవోపక్రియన్తే - కదాచిత్స్థావరపశ్వాదిభిశ్చ భిన్నజాతీయైః - తస్మాదహేతుః కార్యకరణసఙ్ఘాతసమానజాతీయైరేవాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిరుపక్రియమాణత్వాదితి. యత్పునరాత్థ - చక్షురాదిభిరాదిత్యాదిజ్యోతిర్వద్దృశ్యత్వాదిత్యయం హేతుర్జ్యోతిరన్తరస్యాన్తఃస్థత్వం వైలక్షణ్యం చ న సాధయతి - చక్షురాదిభిరనైకాన్తికత్వాదితి - తదసత్. - చక్షురాదికరణేభ్యోఽన్యత్వే సతీతి హేతోర్విశేషణత్వోపపత్తేః. కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి యదుక్తం - తన్న - అనుమానవిరోధాత్. ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాదర్థాన్తరం జ్యోతిరితి హ్యనుమానముక్తం - తేన విరుధ్యత ఇయం ప్రతిజ్ఞా - కార్యకరణసఙ్ఘాతధర్మత్వం జ్యోతిష ఇతి. తద్భావభావిత్వం త్వసిద్ధం - మృతే దేహే జ్యోతిషోఽదర్శనాత్. సామాన్యతోదృష్టస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యే సతి పానభోజనాదిసర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః - స చానిష్టః. పానభోజనాదిషు హి క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిముపలబ్ధవతస్తత్సామాన్యాత్పానభోజనాద్యుపాదానం దృశ్యమానం లోకేన ప్రాప్నోతి - దృశ్యతే హ్యుపలబ్ధపానభోజనాః సామాన్యతః పునః పానభోజనాన్తరైః క్షుత్పిపాసాదినివృత్తిమనుమిన్వన్తస్తాదర్థ్యేన ప్రవర్తమానాః. యదుక్తమయమేవ తు దేహో దర్శనాదిక్రియాకర్తేతి - తత్ప్రథమమేవ పరిహృతం స్వప్నస్మృత్యోర్దేహాదర్థాన్తరభూతో ద్రష్టేతి. అనేనైవ జ్యోతిరన్తరస్యానాత్మత్వమపి ప్రత్యుక్తం. యత్పునః ఖద్యోతాదేః కాదాచిత్కం ప్రకాశాప్రకాశకత్వం - తదసత్ - పక్షోద్వ్యవయవసఙ్కోచవికాసనిమిత్తత్వాత్ప్రకాశాప్రకాశకత్వస్య. యత్పునరుక్తం ధర్మాధర్మయోరవశ్యం ఫలదాతృత్వస్వభావోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి - తదభ్యుపగమే భవతః సిద్ధాన్తహానాత్. ఏతేనానవస్థాదోషః ప్రత్యుక్తః. తస్మాదస్తి వ్యతిరిక్తం చాన్తస్థం జ్యోతిరాత్మేతి. ౬

ఆ — కథం పునరత్ర పృచ్ఛ్యతే జ్యోతిరన్తరమిత్యాశఙ్క్య ప్రష్టురభిప్రాయమాహ (ఏతదుక్తం భవతీతి) - యో వ్యవహారః - సోఽతిరిక్తజ్యోతిర్నిమిత్తః - యథా ఆదిత్యాదినిమిత్తో జాగ్రద్వ్యవహార ఇతి వ్యాప్తిముక్తాం నిగమయతి (ఏవం తావదితి). వ్యాప్తిజ్ఞానకార్యమనుమానమాహ (తస్మాదితి) తాదృగవస్థాయాం - సర్వజ్యోతిఃప్రత్యస్తమయదశాయామితి యావత్. విమతో వ్యవహారోఽతిరిక్తజ్యోతిరధీనః - వ్యవహారత్వాత్ - సంప్రతిపన్నవదిత్యర్థస్తస్మాదేవానుమానమావేదితమితి భావః. హేతోరాశ్రయాసిద్ధిమాశఙ్క్య పరిహరతి (దృశ్యతే చేతి) - ఆదిశబ్దేన దేశాన్తరాదౌ కర్మకరణం గృహ్యతే. ఆశ్రయైకదేశాసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (సుషుప్తాచ్చేతి) - ధ్యానదశాయామిష్టదేవతాదర్శనం చ కారార్థః. అనుమానఫలం నిగమయతి (తస్మాదితి). యథోక్తానుమానాజ్జ్యోతిఃసిద్ధం చేత్ - కిం ప్రశ్నేనేత్యాశఙ్క్యాహ (కిం పునరితి) - సర్వజ్యోతిరుపరమే దృశ్యమానస్య వ్యవహారస్య కారణతయాఽనుమానతో జ్యోతిర్మాత్రసిద్ధావపి తద్విశేషబుభుత్సాయాం ప్రశ్నోపపత్తిరిత్యర్థః. ప్రతివచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా). అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆదిత్యాదీతి). తత్ర వ్యతిరిక్తత్వం సాధయతి (కార్యేతి). అనుగ్రాహకత్వాదాదిత్యాదివదితి శేషః. తచ్చాన్తఃస్థం పారిశేష్యాదిత్యుక్తముపపాదయతి (యచ్చేతి) - ఉపరతేషు - ఆత్మజ్యోతిరితి శేషః. తదేవ తర్హి మా భూదితి చేత్, నేత్యాహ (కార్యం త్వితి). స్వప్నాదౌ దృశ్యమానం వ్యవహారం హేతూకృత్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) - విమతమన్తఃస్థం - అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితి వ్యతిరేకీత్యర్థః. వ్యతిరేకాన్తరమాహ (కిం చేతి) ||సమ్ప్రతి లోకాయతశ్చోదయతి (నేత్యాదినా). తత్ర నఞర్థం వ్యాచష్టే (యదితి). ఉక్తం హేతుం ప్రశ్నపూర్వకం విభజతే (కస్మాదిత్యాదినా). యద్యపి దేహాదేరుపకార్యాదుపకారకమాదిత్యాదిసజాతీయం దృష్టం - తథాపి నాత్మజ్యోతిరుపకార్యసజాతీయమనుమేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా దృష్టం చేతి). తదేవ స్పష్టయతి (యది నామేతి). విమతమన్తఃస్థమతిరిక్తం చ - అతీన్ద్రియత్వాత్ - ఆదిత్యవదితి పూర్వోక్తం వ్యతిరేక్యనుమానమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యాదినా) - అనైకాన్తికత్వం వ్యనక్తి (యత ఇతి) - అన్తఃస్థాని - అవ్యతిరిక్తాని చ సఙ్ఘాతాదితి ద్రష్టవ్యం. వ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి) - విలక్షణం - అన్తఃస్థం చేతి మన్తవ్యం. కిం చ - చైతన్యం శరీరధర్మః - తద్భావభావిత్వాత్ - రూపాదివదిత్యాహ (కార్యకరణేతి) - విమతం సఙ్ఘాతాద్భిన్నం - తద్భాసకత్వాత్ - ఆదిత్యవదిత్యనుమానాన్న సఙ్ఘాతధర్మత్వం చైతన్యస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సామాన్యతోదృష్టస్యేతి) లోకాయతస్య దేహావభాసకమపి చక్షుస్తతో న భిద్యతే - తథా చ వ్యభిచారాన్న త్వదనుమానప్రామాణ్యమిత్యర్థః. మనుష్యోఽహం జానామీతి ప్రత్యక్షవిరోధాచ్చ తదనుమానమమానమిత్యాహ (సామాన్యతోదృష్టేతి) - నను తేన ప్రత్యక్షముత్సార్యతామితి చేత్, నేత్యాహ (న చేతి) ఇ

PLEADER TIRU

౭.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । స హి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాది ప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

౪౦.— యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాది సిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యవివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతోఽహం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు- యస్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్తే ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయమాత్మా త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః- కతమ ఏతేషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్ వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే- ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా- సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతీతి శబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం, వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ, యథోక్తమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే.। యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే, బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం. తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి- సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే- పురోవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణి త్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః- తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే- విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. * సధీరితి చోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనా, ద్యుక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి- సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తత్రైతత్స్యాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః- అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః- యథాఽఽదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథా వా మరకతాదిర్మణిః క్షీరాది ద్రవ్యప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయ స్వాత్మచ్ఛాయమేవ తత్ క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్ సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తఃస్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు- మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే, తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్ పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వా, త్స్వయమన్యానవభాస్యత్వా, చ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిః స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి.। బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదా తు బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వా, త్కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషో, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వా, న్న శక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః

N. K. PLEADER TIRU

ఉ.— కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః। స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ । సహి స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణి॥ ౭

(ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతీత్యాదినా) స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియాణాముపరతత్వాత్ ప్రసిద్ధాదిత్యాది ప్రకాశకాభావాచ్చాత్మైవ స్వధర్మభూతజ్ఞానేన స్థితిగమనాదిహేతుభూతప్రకాశకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— యద్యపి వ్యతిరిక్తత్వాదిసిద్ధం- తథాపి సమానజాతీయానుగ్రాహకత్వదర్శననిమిత్తభ్రాన్త్యా కరణానామేవాన్యతమః- వ్యతిరిక్తో వేత్యవివేకతః పృచ్ఛతి (కతమ ఇతి) న్యాయసూక్ష్మతాయా దుర్విజ్ఞేయత్వాదుపపద్యతే భ్రాన్తిః. అథవా - శరీరవ్యతిరిక్తే సిద్ధేపి కరణాని సర్వాణి విజ్ఞానవన్తీతి వివేకత ఆత్మనోఽనుపలబ్ధత్వాత్. అతోఽహం పృచ్ఛామి కతమ ఆత్మేతి. కతమోఽసౌ దేహేన్ద్రియప్రాణమనస్సు- యస్త్వయోక్త ఆత్మా- యేన జ్యోతిషాస్తే ఇత్యుక్తః. అథవా- యోఽయమాత్మా త్వయాభిప్రేతో విజ్ఞానమయః- సర్వ ఇమే ప్రాణా విజ్ఞానమయా ఇవ - ఏషు ప్రాణేషు కతమః. యథా సముదితేషు బ్రాహ్మణేషు సర్వ ఇమే తేజస్వినః- కతమ ఏతేషు షడఙ్గవిదితి. పూర్వస్మిన్ వ్యాఖ్యానే కతమ ఆత్మేత్యేతావదేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రతివచనం. ద్వితీయే తు వ్యాఖ్యానే- ప్రాణేష్విత్యేవమన్తం ప్రశ్నవాక్యం. అథవా- సర్వమేవ ప్రశ్నవాక్యం విజ్ఞానమయో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః కతమ ఇత్యేతదన్తం. యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇత్యేతస్య శబ్దస్య నిర్ధారితార్థవిశేషవిషయత్వం, కతమ ఆత్మేతీతి శబ్దస్య చ ప్రశ్నవాక్యపరిసమాప్త్యర్థత్వం, వ్యవహితసమ్బన్ధమన్తరేణ, యథోక్తమితి కృత్వా కతమ ఆత్మేత్యేవమన్తమేవ ప్రశ్నవాక్యం- యోఽయమిత్యాదిపరం సర్వమేవ ప్రతివచనమితి నిశ్చీయతే. యోఽయమిత్యాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాన్నిర్దేశః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. బుద్ధివిజ్ఞానోపాధిసమ్పర్కావివేకాద్విజ్ఞానమయ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధివిజ్ఞానసంయుక్త ఏవ హి యస్మాదుపలభ్యతే రాహురివ చన్ద్రాదిత్యసంయుక్తః. బుద్ధిర్హి సర్వార్థకరణం. తమసీవ ప్రదీపః పురోవస్థితః- * మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతీత్యుక్తం. బుద్ధివిజ్ఞానాలోకవిశిష్టమేవ హి- సర్వం విషయజాతముపలభ్యతే-, పురోవస్థితప్రదీపాలోకవిశిష్టమివ తమసి. ద్వారమాత్రాణీత్వన్యాని కరణాని బుద్ధేః- తస్మాత్తేనైవ విశేష్యతే- విజ్ఞానమయ ఇతి. యేషాం- పరమాత్మవిజ్ఞప్తివికార ఇతి వ్యాఖ్యానం - తేషాం * విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాదౌ విజ్ఞానమయశబ్దస్యాన్యార్థదర్శనాదశ్రౌతార్థతావసీయతే. సన్దిగ్ధశ్చ పదార్థోఽన్యత్ర నిశ్చితప్రయోగదర్శనాన్నిర్ధారయితుం శక్యః- వాక్యశేషాన్నిశ్చితన్యాయబలాద్వా. * సాధీరితిచోత్తరత్ర పాఠాత్, హృద్యన్తరితి వచనా, ద్వ్యక్తం విజ్ఞానప్రాయత్వమేవ. ప్రాణేష్వితి వ్యతిరేకప్రదర్శనార్థా సప్తమీ, - యథా వృక్షేషు పాషాణ ఇతి- సామీప్యలక్షణా. ప్రాణేషు హి వ్యతిరేకావ్యతిరేకతా సన్దిహ్యత ఆత్మనః. ప్రాణేషు- ప్రాణేభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యర్థః. యో హి యేషు భవతి- స తద్వ్యతిరిక్తో భవత్యేవ- యథా పాషాణేషు వృక్షః. (హృది) తత్రైతత్స్యాత్- ప్రాణేషు ప్రాణజాతీయైవ బుద్ధిః స్యాదితి. అత ఆహ (హృద్యన్తరితి) హృచ్ఛబ్దేన పుణ్డరీకాకారో మాంసపిణ్డః. తాత్స్థ్యాద్బుద్ధిర్హృత్. తస్యాం హృది- బుద్ధౌ. అన్తరితి బుద్ధివృత్తివ్యతిరేకప్రదర్శనార్థం. జ్యోతిః- అవభాసాత్మకత్వాదాత్మోచ్యతే. తేన హ్యవభాసకేనాత్మనా జ్యోతిషాఽఽస్తే పల్యయతే కర్మ కురుతే చేతనావానివ హ్యయం కార్యకరణపిణ్డః- యథా ఆదిత్యప్రకాశస్థో ఘటః. యథా వా మరకతాదిర్మణిః క్షీరాదిద్రవ్యప్రక్షిప్తః పరీక్షణాయాత్మచ్ఛాయమేవ తత్క్షీరాది ద్రవ్యం కరోతి - తాదృగేతదాత్మజ్యోతిః. బుద్ధేరపి- హృదయాత్సూక్ష్మత్వాద్ధృద్యన్తస్థమపి హృదయాదికం కార్యకరణసఙ్ఘాతం చైకీకృత్యాత్మజ్యోతిశ్ఛాయం కరోతి- పారమ్పర్యేణ సూక్ష్మస్థూలతారతమ్యాత్సర్వాన్తరతమత్వాత్. బుద్ధిస్తావత్ స్వచ్ఛత్వాదానన్తర్యాచ్చాత్మచైతన్యజ్యోతిః ప్రతిచ్ఛాయా భవతి - తేన హి వివేకినామపి తత్రాత్మాభిమానబుద్ధిః ప్రథమా. తతోఽప్యానన్తర్యాన్మనసి చైతన్యావభాసతా - బుద్ధిసమ్పర్కాత్. తత ఇన్ద్రియేషు - మనస్సంయోగాత్. తతోఽనన్తరం శరీరే- ఇన్ద్రియసమ్పర్కాత్. ఏవం పారమ్పర్యేణ కృత్స్నం కార్యకరణసఙ్ఘాతమాత్మా చైతన్యస్వరూపజ్యోతిషావభాసయతి - తేన హి సర్వస్య లోకస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతే తద్వృత్తిషు చానియతాత్మాభిమానబుద్ధిర్యథావివేకం జాయతే. తథా చ భగవతోక్తం గీతాసు * యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః। క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత * యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమిత్యాది చ. * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామితి చ కాఠకే. * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి చ * యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ ఇతి చ మన్త్రవర్ణః. తేనాయం హృద్యన్తర్జ్యోతిః. పురుషః - ఆకాశవత్సర్వగతత్వాత్పూర్ణ ఇతి పురుషః. నిరతిశయం చాస్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వం - సర్వావభాసాత్మకత్వా, త్స్వయమన్యానవభాస్యత్వా, చ్చ. స ఏష పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిస్స్వభావః- యం త్వం పృచ్ఛసి కతమ ఆత్మేతి. బాహ్యానాం జ్యోతిషాం సర్వకరణానుగ్రాహకాణాం ప్రత్యస్తమయేఽన్తఃకరణద్వారేణ హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఆత్మానుగ్రాహకః కరణానామిత్యుక్తం. యదా తు బాహ్యకరణానుగ్రాహకాణామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం భావః - తదాప్యాదిత్యాదిజ్యోతిషాం పరార్థత్వాత్, కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యాచైతన్యేన స్వార్థానుపపత్తేః, స్వార్థజ్యోతిష ఆత్మనోఽనుగ్రహాభావేఽయం కార్యకరణసఙ్ఘాతో న వ్యవహారాయ కల్పతే. ఆత్మజ్యోతిరనుగ్రహేణైవ హి సర్వదా సర్వసంవ్యవహారః- * యదేతద్ధృదయం మనశ్చైతత్సంజ్ఞానమిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. సాభిమానో హి సర్వప్రాణిసంవ్యవహారః- అభిమానహేతుం చ మరకతమణిదృష్టాన్తేనావోచామ. యద్యప్యేవమేతత్ - తథాపి జాగ్రద్విషయే సర్వకరణాగోచరత్వాదాత్మజ్యోతిషః, బుద్ధ్యాదిబాహ్యాభ్యన్తరకార్యకరణవ్యాపారసన్నిపాతవ్యాకులత్వాన్న శక్యతే తజ్జ్యోతిరాత్మాఖ్యం ముఞ్జేషీకావన్నిష్కృష్య దర్శయితుమిత్యతః-

స్వప్నాదిదర్శయిషుః ప్రకురుతే (స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి) యస్స పురుషః స్వయమేవ జ్యోతిరాత్మా- స సమానః- సదృశస్సన్. కేన. ప్రకృతత్వాత్సన్నిహితత్వాచ్చ హృదయేన. హృదీతి చ హృచ్ఛబ్దవాచ్యా బుద్ధిః ప్రకృతా, సా సన్నిహితా, చ- తస్మాత్తయైవ సామాన్యం. కింపునస్సామాన్యం. అశ్వమహిషవద్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః. అవభాస్యా బుద్ధిః- అవభాసకం తదాత్మజ్యోతిరాలోకవత్. అవభాస్యావభాసకయోర్వివేకతోఽనుపలబ్ధిః ప్రసిద్ధా- విశుద్ధత్వాద్ధ్యాలోకోఽవభాస్యేన సదృశో భవతి. యథా రక్తమవభాసయన్ ఆలోకో రక్తసదృశః-రక్తాకారో భవతి, యథా హరితం నీలం లోహితం వాఽవభాసయన్నాలోకస్తత్సదృశః- తత్సమానో భవతి, తథా బుద్ధిమవభాసయన్- బుద్ధిద్వారేణ కృత్స్నం క్షేత్రమవభాసయతీత్యుక్తం మరకతమణినిదర్శనేన - తేన సర్వేణ సమానో బుద్ధిసామాన్యద్వారేణ- * సర్వమయ ఇతి చాత ఏవ వక్ష్యతి. తేనాసౌ కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్య ముఞ్జేషీకావత్స్వేన జ్యోతీరూపేణ దర్శయితుం న శక్యత ఇతి సర్వవ్యాపారం తత్రాధ్యారోప్య నామరూపగతం, జ్యోతిర్ధర్మం చ నామరూపయోర్నామరూపే చాత్మజ్యోతిషి, సర్వో లోకో మోముహ్యతేఽయమాత్మా నాయమాత్మా, ఏవం ధర్మా నైవం ధర్మా,- కర్తాఽకర్తా, శుద్ధోఽశుద్ధో, బద్ధో ముక్తః, స్థితో గత ఆగతో, ఽస్తి నాస్తీ, త్యాదివికల్పైః. అతస్సమానస్సన్నుభౌ లోకౌ- ప్రతిపన్నప్రతిపత్తవ్యావిహలోకపరలోకావుపాత్తదేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతత్యాగోపాదానసన్తానప్రబన్ధశతసన్నిపాతైరనుక్రమేణ సఞ్చరతి. ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చరణహేతుః- న స్వత ఇతి. తత్ర నామరూపోపాధిసాదృశ్యం భ్రాన్తినిమిత్తం యత్- తదేవ హేతుః- న స్వత ఇత్యేతదుచ్యతే- యస్మాత్స సమానస్సన్నుభౌ లోకావనుక్రమేణ సఞ్చరతి-తదేతత్ప్రత్యక్షమిత్యేతద్దర్శయతి-యతో ధ్యాయతీవ-ధ్యానవ్యాపారం కరోతీవ-చిన్తయతీవ. ధ్యానవ్యాపారవతీం బుద్ధిం స తత్స్థేన చిత్స్వభావజ్యోతీరూపేణావభాసయన్ తత్సదృశః తత్సమానస్సన్ ధ్యాయతీవాలోకవదేవ. అతో భవతి చిన్తయతీతి భ్రాన్తిర్లోకస్య - న తు పరమార్థతో ధ్యాయతి. తథా లేలాయతీవ - అత్యర్థం చలతీవ. తేష్వేవ కరణేషు బుద్ధ్యాదిషు వాయుషు చ చలత్సు తదవభాసకత్వాత్తత్సదృశం తదితి లేలాయతీవ - న తు పరమార్థతశ్చలనధర్మకం తదాత్మజ్యోతిః. కథం పునరేతదవగమ్యతే- తత్సమానత్వభ్రాన్తిరేవోభయలోకసఞ్చరణాదిహేతుః- న స్వత ఇతి. అస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయ హేతురుపదిశ్యతే - సః- ఆత్మా హి- యస్మాత్స్వప్నో భూత్వా. స యయా ధియా సమానః- సా ధీర్యద్యద్భవతి- తత్తదసావపి భవతీవ. అత ఉచ్యతే - తస్మాద్యదా సా స్వప్నో భవతి - స్వాపవృత్తిం ప్రతిపద్యతే ధీః- తదాసోఽపి స్వప్నవృత్తిం ప్రతిపద్యతే; యదా ధీర్జిజాగరిషతి- తదాసావపి. అత ఆహ స్వప్నో భూత్వా - స్వప్నవృత్తిమవభాసయన్ ధియః స్వాపవృత్త్యాకారో భూత్వా ఇమం లోకం- జాగరితవ్యవహారలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకం లౌకికశాస్త్రీయవ్యవహారాస్పదమతిక్రామతి- అతీత్య క్రామతి. వివిక్తేన స్వేనాత్మజ్యోతిషా స్వప్నాత్మికాం ధీవృత్తిమవభాసయన్నవతిష్ఠతే యస్మాత్-తస్మాత్స్వయంజ్యోతిః స్వభావ ఏవాసౌ విశుద్ధస్సన్ కర్తృక్రియాకారకఫలశూన్యః పరమార్థతః- ధీసాదృశ్యమేవోభయలోకసఞ్చారాదిసంవ్యవహారభ్రాన్తిహేతుః. (మృత్యో రూపాణి) మృత్యుః- కర్మావిద్యాదిః. న తస్యాన్యద్రూపం స్వతః- కార్యకరణాన్యేవాస్య రూపాణి. అతస్తాని మృత్యో రూపాణ్యతిక్రామతి క్రియాఫలాశ్రయాణి. నను నాస్త్యేవ ధియా సమానమన్యద్ధియోఽవభాసకమాత్మజ్యోతిః- ధీవ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షేణ వానుమానేన వానుపలభ్యాత్. యథాన్యా తజ్జ్వాలవద్ద్వితీయా ధీః. యత్త్వవభాస్యావభాసకయోరన్యత్వేఽపి వివేకానుపలభ్యత్వాత్సాదృశ్యమితి ఘటాద్యాలోకయోః - తత్ర భవత్వన్యత్వేనాలోకస్యోపలభ్యాద్ఘటాదేః సంశ్లిష్టయోస్సాదృశ్యం భిన్నయోరేవ. న చ తథేహ ఘటాదేరివ ధియోఽవభాసకం జ్యోతిరన్తరం ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వోపలభామహే. ధీరేవ హి చిత్స్వరూపావభాసకత్వేన హి స్వాకారా విషయాకారా చ. తస్మాన్నానుమానతో నాపి ప్రత్యక్షతో ధియోఽవభాసకం జ్యోతిశ్శక్యతే ప్రతిపాదయితుం వ్యతిరిక్తం చ. యదపి దృష్టాన్తరూపమభిహితమవభాస్యావభాసకయోర్భిన్నయోరేవ ఘటాద్యాలోకయోః సంయుక్తయోః సాదృశ్యమితి- తత్రాభ్యుపగమమాత్రమస్మాభిరుక్తం. న తు తత్ర ఘటాద్యవభాస్యావభాసకౌ భిన్నౌ- పరమార్థతస్తు ఘటాదిరేవావభాసాత్మకః - సాలోకోఽన్యోన్యోఽపి ఘటాదిరుత్పద్యతే. విజ్ఞానమాత్రమేవ వా సాలోకఘటాదివిషయాకారమవభాసతే. యద్యేవం- తదా న బాహ్యో దృష్టాన్తోఽస్తి-విజ్ఞానలక్షణమాత్రత్వాత్సర్వస్య. ఏవం- తస్యైవ విజ్ఞానస్య గ్రాహ్యగ్రాహకాకారతామలం పరికల్ప్య తస్యైవ పునర్విశుద్ధిం పరికల్పయన్తి - తద్గ్రాహ్యగ్రాహకవినిర్ముక్తం విజ్ఞానం స్వచ్ఛీభూతం క్షణికం వ్యవతిష్ఠత ఇతి కేచిత్. తస్యాపి శాన్తిం కేచిదిచ్ఛన్తి. అన్యే తదపి విజ్ఞానం సంవృతం గ్రాహ్యగ్రాహకాంశవినిర్ముక్తం శూన్యమేవ ఘటాదిబాహ్యవస్తువదిత్యపరే మాధ్యమికా ఆచక్షతే. | సర్వా ఏతాః కల్పనాః బుద్ధివిజ్ఞానావభాసకస్య వ్యతిరిక్తస్యాత్మజ్యోతిషోఽపహ్నవాదనాశ్రయాః- శ్రుత్యర్థస్య ప్రతిపక్షభూతా వైదికస్య. తత్ర యేషాం బాహ్యోఽర్థోఽస్తి-తాన్ ప్రత్యుచ్యతే తావత్- న- స్వాత్మానవభాసకత్వాద్ఘటాదేః. తమస్యవస్థితో ఘటాదిస్తావన్న కదాచిదపి స్వాత్మనావభాస్యతే- ప్రదీపాద్యాలోకసంయోగేన తు నియమేనైవావభాస్యమానో దృష్టః. సంశ్లిష్టయోరపి ఘటాలోకయోరన్యత్వమేవ- పునః పునః సంశ్లేషవిశ్లేషే చ విశేషదర్శనాద్రజ్జుఘటయోరివ. అన్యత్వే చ వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం - న స్వాత్మనైవ స్వమాత్మానమవభాసయతి. నను ప్రదీపః స్వాత్మానమేవావభాసయన్ దృష్ట ఇతి- న హి ఘటాదివత్-ప్రదీపదర్శనాయ ప్రకాశాన్తరముపాదదతే లౌకికాః- తస్మాత్ప్రదీపః స్వాత్మానం ప్రకాశయతి. న-అవభాస్యత్వావిశేషాత్. యద్యపి ప్రదీపోఽన్యస్యావభాసకః-స్వయమవభాసాత్మకత్వాత్. తథాపి వ్యతిరిక్తచైతన్యావభాస్యత్వం న వ్యభిచరతి- ఘటాదివదేవ. యదా చైవం- తద్వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం తావదవశ్యంభావి. నను యథా ఘటశ్చైతన్యావభాస్యత్వేఽపి వ్యతిరిక్తమాలోకాన్తరమపేక్షతే- న త్వేవం ప్రదీపోఽన్యమాలోకాన్తరమపేక్షతే - తస్మాత్ప్రదీపోఽన్యావభాస్యోఽపి స్వాత్మానమవభాసయతి. న- స్వతః పరతో వా విశేషాభావాత్. యథా చైతన్యావభాస్యత్వం ఘటస్య- తథా ప్రదీపస్యాపి చైతన్యావభాస్యత్వమవిశిష్టం. యత్తూచ్యతే ప్రదీప ఆత్మానం ఘటం చావభాసయతీతి- తదసత్. కస్మాత్. యదా ఆత్మానం నావభాసయతి.- తదా కీదృశస్స్యాత్. న హి తదా ప్రదీపస్య స్వతో వా పరతో వా విశేషః కశ్చిదుపలభ్యతే. స నామ హ్యవభాస్యో భవతి-యదాఽన్యావభాసకసన్నిధావసన్నిధౌ చ విశేష ఉపలభ్యతే. న హి ప్రదీపస్యాత్మసన్నిధి

సన్నిధిర్వా శక్యః కల్పయితుం. అసతి చ కాదాచిత్కే విశేషే, ఆత్మానం ప్రదీపః ప్రకాశయతీతి మృషైవోచ్యతే. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం తు ఘటాదిభిరవిశిష్టం ప్రదీపస్య. తస్మాద్విజ్ఞానస్యాత్మగ్రాహ్యగ్రాహకత్వేన ప్రదీపో దృష్టాన్తః. చైతన్యగ్రాహ్యత్వం చ విజ్ఞానస్య బాహ్యవిషయైరవిశిష్టం. చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చ విజ్ఞానస్య కిం గ్రాహ్యవిజ్ఞానగ్రాహ్యతైవ - కింవా గ్రాహకవిజ్ఞానగ్రాహ్యతేతి తత్ర సన్దిహ్యమానే వస్తుని యథా న్యాయ్యో దృష్టో న్యాయః కల్పయితుం యుక్తః - న తు దృష్టవిపరీతః. తథా చ సతి యథా వ్యతిరిక్తేనైవ గ్రాహకేణ బాహ్యానాం ప్రదీపాదీనాం గ్రాహ్యత్వం దృష్టం - తథా విజ్ఞానస్యాపి చైతన్యగ్రాహ్యత్వాత్ ప్రకాశకత్వే సత్యపి ప్రదీపవద్వ్యతిరిక్తచైతన్యగ్రాహ్యత్వం యుక్తం కల్పయితుం - న త్వనన్యగ్రాహ్యత్వం. యశ్చాన్యో విజ్ఞానస్య గ్రహీతా - స ఆత్మా జ్యోతిరన్తరం విజ్ఞానాత్. తదాఽనవస్థేతి చేన్న - గ్రాహ్యత్వమాత్రం హి తద్గ్రాహకస్య వస్త్వన్తరత్వే లిఙ్గముక్తం న్యాయతః. న త్వేకాన్తగ్రాహకత్వే తద్గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే వా కదాచిదపి లిఙ్గం సమ్భవతి - తస్మాన్న తదనవస్థాప్రసఙ్గః. విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరాపేక్షాయామనవస్థేతి చేన్న - నియమాభావాత్. న హి సర్వత్రాయం నియమో భవతి. యత్రైవ వస్త్వన్తరేణ గృహ్యతే వస్త్వన్తరం - తత్ర గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణాన్తరం స్యాదితి - నైకాన్తేన నియన్తుం శక్యతే - వైచిత్ర్యదర్శనాత్. కథం. ఘటస్తావత్ - స్వాత్మవ్యతిరిక్తేనాత్మనా గృహ్యతే - తత్ర ప్రదీపాదిరాలోకో గ్రాహ్యగ్రాహకవ్యతిరిక్తం కరణం. న హి ప్రదీపాద్యాలోకో ఘటాంశశ్చక్షురంశో వా. ఘటవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యత్వేపి ప్రదీపస్య చక్షుః ప్రదీపవ్యతిరేకేణ న బాహ్యమాలోకస్థానీయం కిఞ్చిత్కరణాన్తరమపేక్షతే. తస్మాన్నైవ నియన్తుం శక్యతే యత్ర యత్ర వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వం - తత్ర తత్ర కరణాన్తరం స్యాదేవేతి. తస్మాద్విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తగ్రాహకగ్రాహ్యత్వే న కరణద్వారానవస్థా - నాపి గ్రాహకద్వారా కదాచిదప్యుపపాదయితుం శక్యతే. తస్మాత్సిద్ధం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమాత్మజ్యోతిరన్తరమితి. నను నాస్త్యేవ బాహ్యోర్థో ఘటాదిః ప్రదీపో వా విజ్ఞానవ్యతిరిక్తః - యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నోపలభ్యతే - తత్తావన్మాత్రం వస్తు దృష్టం - యథా స్వప్నవిజ్ఞానగ్రాహ్యం ఘటపటాది వస్తు. స్వప్నవిజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాత్స్వప్నఘటప్రదీపాదేః స్వప్నవిజ్ఞానమాత్రతావగమ్యతే - తథా జాగరితేపి ఘటప్రదీపాదేర్జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణానుపలమ్భాజ్జాగ్రద్విజ్ఞానమాత్రతైవ యుక్తా భవితుం. తస్మాన్నాస్తి బాహ్యోర్థో ఘటప్రదీపాదిః - విజ్ఞానమాత్రమేవ తు సర్వం. తత్ర యదుక్తం విజ్ఞానస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తమస్తి జ్యోతిరన్తరం ఘటాదేరివేతి - తన్మిథ్యా - సర్వస్య విజ్ఞానమాత్రత్వే దృష్టాన్తాభావాత్. న - యావత్తావదభ్యుపగమాత్. న తు బాహ్యోర్థో భవతైకాన్తేనైవ నాభ్యుపగమ్యతే. నను మయా నాభ్యుపగమ్యత ఏవ. న - విజ్ఞానం ఘటః ప్రదీప ఇతి చ శబ్దార్థపృథక్త్వాద్యావత్తావదపి బాహ్యమర్థాన్తరమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం. విజ్ఞానాదర్థాన్తరం వస్తు న చేదభ్యుపగమ్యతే - విజ్ఞానం ఘటః పట ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామేకార్థత్వే పర్యాయశబ్దత్వం ప్రాప్నోతి. తథా సాధనానాం ఫలస్య చైకత్వే సాధ్యసాధనభేదోపదేశశాస్త్రానర్థక్యప్రసఙ్గః - తత్కర్తురజ్ఞానప్రసఙ్గో వా. కిఞ్చాన్యత్ - విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వాదిప్రతివాదివాదదోషాభ్యుపగమాత్. న హ్యాత్మవిజ్ఞానమాత్రమేవ వాదీ ప్రతివాదీ ప్రతివాదివాదస్తద్దోషో వాఽభ్యుపగమ్యతే - నిరాకర్తవ్యత్వాత్ప్రతివాద్యాదీనాం. న హ్యాత్మీయవిజ్ఞానం నిరాకర్తవ్యమభ్యుపగమ్యతే, స్వయం వాత్మా కస్యచిత్, - తథా చ సతి సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. న చ ప్రతివాద్యాదయః స్వాత్మనైవ గృహ్యన్త ఇత్యభ్యుపగమః - వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యా హి తేఽభ్యుపగమ్యన్తే. తస్మాత్తత్సర్వమేవ వ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం వస్తు - జాగ్రద్విషయత్వాత్ - జాగ్రద్వస్తు ప్రతివాద్యాదివదితి, సులభో దృష్టాన్తః - సన్తత్యన్తరవద్విజ్ఞానాన్తరవచ్చేతి,. తస్మాద్విజ్ఞానవాదినాపి న శక్యం విజ్ఞానవ్యతిరిక్తం జ్యోతిరన్తరం నిరాకర్తుం. స్వప్నే విజ్ఞానవ్యతిరేకాభావాదయుక్తమితి చేన్న - అభావాదపి భావస్య వస్త్వన్తరత్వోపపత్తేః. భవతైవ తావత్స్వప్నే ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతం - తదభ్యుపగమ్య తద్వ్యతిరేకేణ ఘటాద్యభావ ఉచ్యతే. స విజ్ఞానవిషయో ఘటాదిః యద్యభావః - యది వా భావః స్యాత్ - ఉభయథాపి ఘటాదివిజ్ఞానస్య భావభూతత్వమభ్యుపగతమేవ. న తు తన్నివర్తయితుం శక్యతే - తన్నివర్తకన్యాయాభావాత్. ఏతేన సర్వస్య శూన్యతా ప్రత్యుక్తా. ప్రత్యగాత్మగ్రాహ్యతా చాత్మనోఽహమితి మీమాంసకపక్షః ప్రత్యుక్తః. యత్తూక్తం సాలోకోన్యశ్చాన్యశ్చ ఘటో జాయత ఇతి - తదసత్ - క్షణాన్తరేపి స ఏవాయం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కృత్తోత్థితకేశనఖాదిష్వివేతి చేన్న - తత్రాపి క్షణికత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ - జాత్యేకత్వాచ్చ. కృత్తేషు పునరుత్థితేషు చ కేశనఖాదిషు కేశనఖత్వజాతేరేకత్వాత్కేశనఖత్వప్రత్యయస్తన్నిమిత్తోఽభ్రాన్త ఏవ - న హి దృశ్యమానలూనోత్థితకేశనఖాదిష్వ్యక్తినిమిత్తః స ఏవేతి ప్రత్యయో భవతి కస్యచిత్. దీర్ఘకాలవ్యవహితదృష్టేషు చ తుల్యపరిమాణేషు తత్కాలీనబాలాదితుల్యా ఇతి ప్రత్యయో భవతి - న తు స ఏవేతి. ఘటాదిషు పునః స ఏవేతి ప్రత్యయః - తస్మాన్న సమో దృష్టాన్తః. ప్రత్యక్షేణ హి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే వస్తుని తదేవేతి - న చాన్యత్వమనుమాతుం యుక్తం - ప్రత్యక్షవిరోధే లిఙ్గస్యాభాసోపపత్తేః. సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తేశ్చ - జ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్. ఏకస్య హి వస్తుదర్శినోఽవస్త్వన్తరదర్శనే సాదృశ్యప్రత్యయః స్యాత్ - న తు వస్తుదర్శ్యేకోఽవస్త్వన్తరదర్శనాయ క్షణాన్తరమవతిష్ఠతే - విజ్ఞానస్య క్షణికత్వాత్సకృద్వస్తుదర్శనేనైవ క్షయోపపత్తేః. తేనేదం సదృశమితి హి సాదృశ్యప్రత్యయో భవతి - తేనేతి దృష్టస్మరణం - ఇదమితి వర్తమానప్రత్యయః. తేనేతి దృష్టం స్మృత్వా యావదిదమితి వర్తమానం క్షణకాలమవతిష్ఠేత - తతః క్షణవాదహానిః. అథ తేనేత్యేవోపక్షీణః స్మార్తః ప్రత్యయః, ఇదమితి చాన్య ఏవ వార్తమానికః ప్రత్యయః క్షీయతే, - తతః సాదృశ్యప్రత్యయానుపపత్తిస్తేనేదం సదృశమితి - అనేకదర్శిన ఏకస్యాభావాత్. వ్యపదేశానుపపత్తిశ్చ - ద్రష్టవ్యదర్శనేనైవోపక్షయాద్విజ్ఞానస్య. ఇదం దృష్టమహోఽద్రాక్షమితి వ్యపదేశానుపపత్తిః - దృష్టవతో వ్యపదేశక్షణానవస్థానాత్. అథావతిష్ఠేత - క్షణవాదహానిః. అథాఽదృష్టవతో వ్యపదేశః సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. తదాసీంజాత్యన్ధస్యేవ రూపవిశేషవ్యపదేశస్తత్సాదృశ్యప్రత్యయశ్చ. సర్వాన్ధపరమ్పరేతి ప్రసజ్యేత సర్వజ్ఞశాస్త్రప్రణయనాది - న చైతదిష్యతే. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషౌ తు ప్రసిద్ధతరౌ క్షణవాదే. దృష్టవ్యపదేశహేతుః పూర్వోత్తరసహితైకవిషయశృఙ్ఖలావత్ప్రత్యయో జాయత ఇతి చేత్, తేనేదం సదృశమితి, చ. న - వర్తమానాతీతయోర్భిన్నకాలత్వాత్. తత్ర వర్తమాన

ప్రత్యయవికల్పశ్చలావయవస్థానీయః- అతీతశ్చాపరః. తౌ ప్రత్యయాభిన్నకాలౌ. తదుభయప్రత్యయవిషయస్సఙ్కల్పఫలభూతః ప్రత్యయః- తద్యక్షణద్వయవ్యాపిత్వాదేకస్యవిజ్ఞానస్యపునఃక్షణవాదహానిః. మమతవతాదివిశేషానుపపత్తేశ్చ సర్వసంవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. సర్వస్యచస్వసంవేద్యవిజ్ఞానమాత్రత్వే విజ్ఞానస్యచస్వచ్ఛావబోధావభాసమాత్రస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్తద్దర్శినశ్చాన్యస్యాభావేఽనిత్యదుఃఖశూన్యానాత్మత్వాద్యనేకకల్పనానుపపత్తిః. నచదాడిమాదేరివవిరుద్ధానేకాంశవత్త్వంవిజ్ఞానస్య- స్వచ్ఛావభాసస్వాభావ్యాద్విజ్ఞానస్య. అనిత్యదుఃఖాదీనాంవిజ్ఞానాంశత్వేచసత్యనుభూయమానత్వాద్వ్యతిరిక్తవిషయత్వప్రసఙ్గః. అథానిత్యదుఃఖాద్యాత్మైకత్వమేవవిజ్ఞానస్య- తదాతద్వియోగాద్విశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. సంయోగిమలవియోగాద్ధివిశుద్ధిర్భవతి- యథాఆదర్శప్రభృతీనాం. నతుస్వాభావికేనధర్మేణకస్యచిద్వియోగోదృష్టః- నహ్యగ్నేస్స్వాభావికేనప్రకాశేనౌష్ణ్యేనవావియోగోదృష్టః. యదపిపుష్పగుణానాంరక్తత్వాదీనాంద్రవ్యాన్తరవియోగేనవియోజనందృశ్యతే - తత్రాపిసంయోగపూర్వత్వమనుమీయతే- బీజభావనయాపుష్పఫలాదీనాంగుణాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్. అతోవిజ్ఞానస్యవిశుద్ధికల్పనానుపపత్తిః. విషయవిషయ్యాభాసత్వంచయన్మలంపరికల్ప్యతేవిజ్ఞానస్య- తదప్యన్యసంసర్గాభావాదనుపపన్నం- నహ్యవిద్యమానేనవిద్యమానస్యసంసర్గస్స్యాత్. అసతిచాన్యసంసర్గేయోధర్మోయస్యదృష్టః- సతత్స్వభావత్వాన్నతేనవియోగమర్హతి- యథాగ్నేరౌష్ణ్యం, సవితుర్వాప్రభా,. తస్మాదన్యసంసర్గేణమలినత్వంతద్విశుద్ధిశ్చవిజ్ఞానస్యేతీయంకల్పనాన్ధపరమ్పరైవప్రమాణశూన్యేత్యవగమ్యతే. యదపితస్యవిజ్ఞానస్యనిర్వాణంపురుషార్థంకల్పయన్తి- తత్రాపిఫలాశ్రయానుపపత్తిః. కణ్టకవిద్ధస్యహికణ్టకవేధజనితదుఃఖనివృత్తిఃఫలం- నతుకణ్టకవిద్ధమరణేతద్దుఃఖనివృత్తిఫలస్యాశ్రయఉపపద్యతే. తద్వత్సర్వనిర్వాణేసతిఫలాశ్రయోపపురుషార్థకల్పనావ్యర్థైవ- యస్యపురుషశబ్దవాచ్యస్యహిసత్త్వస్యాత్మనోవిజ్ఞానస్యచార్థఃపరికల్ప్యతే- తస్యపునఃపురుషస్యనిర్వాణేకస్యార్థఃపురుషార్థఇతిస్యాత్. యస్యపునరస్త్యనేకార్థదర్శీవిజ్ఞానవ్యతిరిక్తఆత్మా- తస్యదృష్టస్మరణదుఃఖసంయోగవియోగాదిసర్వమేవోపపన్నం- అన్యసంయోగనిమిత్తంకాలుష్యం- తద్వియోగనిమిత్తాచవిశుద్ధిరితి. శూన్యవాదిపక్షస్తుసర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధఇతితన్నిరాకరణాయనాదరః క్రియతే. ౭

ఆ.— నన్వాత్మజ్యోతిస్సఙ్ఘాతాద్వ్యతిరిక్తమన్తస్థంచేతిసాధితం- తథాచకథంకతమఆత్మేతిపృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి) అనుగ్రాహ్యేణదేహాదినాసమానజాతీయస్యాదిత్యాదేరనుగ్రాహకత్వదర్శనాన్నిమిత్తాదనుగ్రాహకత్వావిశేషాదాత్మజ్యోతిరపిసమానజాతీయం దేహాదినేతిభ్రాన్తిర్భవతి- తయేతియావత్. అవివేకినోనిష్కృష్టదృష్ట్యభావాదిత్యర్థః. వ్యతిరేకసాధకస్యన్యాయస్యదర్శితత్వాత్కుతోభ్రాన్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న్యాయేతి) భ్రాన్తినిమిత్తావివేకకృతంప్రశ్నముక్త్వాప్రకారాన్తరేణప్రశ్నముత్థాపయతి (అథవేతి). ప్రశ్నాక్షరాణివ్యాచష్టే (కతమోవావితి). జ్యోతిర్నిమిత్తోవ్యవహారోమయోక్తః- నత్వాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (యేనేతి) * ఆదిత్యైవాయంజ్యోతిషేత్యుక్తత్వాదాసనాదినిమిత్తంజ్యోతిరాత్మేత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణప్రశ్నంవ్యాకరోతి (అథవేతి). సప్తమ్యర్థంకథయతి (సర్వఇతి) యోయంత్వయాభిప్రేతోవిజ్ఞానమయః- సప్రాణేషుమధ్యేకతమస్స్యాత్- తేపిహివిజ్ఞానమయాఇవభాన్తీతియోజనా. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనబుద్ధావారోపయతి (యథేతి). వ్యాఖ్యానయోరవాన్తరవిభాగమాహ (పూర్వస్మిన్నిత్యాదినా) హృదీత్యాదిప్రతివచనమితిశేషః. ద్వితీయతృతీయపక్షయోరరుచింసూచయన్నాద్యంపక్షమఙ్గీకరోతి (యోయమితి) యస్త్వయాపృష్టః - సోయమిత్యాత్మనశ్చిద్రూపత్వేనప్రత్యక్షత్వాదయమితినిర్దేశఇతిపదద్వయస్యార్థః. దేహావ్యవచ్ఛేదార్థంవిశినష్టి (విజ్ఞానమయఇతి) విజ్ఞానశబ్దార్థమాచక్షాణస్తత్ప్రాయత్వంప్రకటయతి (బుద్ధీతి). బుద్ధిరేవవిజ్ఞానం- విజ్ఞాయతేఽనేనేతివ్యుత్పత్తేః. తేనోపాధినాసమ్పర్కఏవావివేకః- తస్మాదితియావత్. తత్సమ్పర్కేప్రమాణమాహ (బుద్ధివిజ్ఞానేతి) తస్మాద్విజ్ఞానమయఇతిశేషః. ననుచక్షుర్మయశ్శ్రోత్రమయఇత్యాదిహిత్వావిజ్ఞానమయఇత్యేవకస్మాదుపదిశ్యతే- తత్రాహ (బుద్ధిర్హీతి) తస్యాస్సాధారణకరణత్వేప్రమాణమాహ (మనసాహీతి) మనసస్సర్వార్థత్వంసమర్థయతే (బుద్ధీతి) కిమర్థానితర్హిచక్షురాదీనికరణానీత్యాశఙ్క్యాహ (ద్వారమాత్రాణీతి). బుద్ధేస్సతిప్రాధాన్యేఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- పరంబ్రహ్మ. తత్ప్రకృతికోజీవోవిజ్ఞానమయఇతిభర్తృప్రపఞ్చైరుక్తమనువదతి (యేషామితి) విజ్ఞానమయాదిగ్రన్థేమయటోఽవికారార్థతేతితైరేవోచ్యతే- తత్రమనస్సమభివ్యాహారాద్విజ్ఞానం- బుద్ధిః. నచాత్మాతద్వికారః. తస్మాదస్మిన్ప్రయోగేమయటోవికారార్థత్వంవదతాంస్వోక్తివిరోధఃస్యాదితిదూషయతి (తేషామితి) కథంవిజ్ఞానమయపదార్థనిర్ణయార్థంప్రయోగాన్తరమనుస్రియతే- తత్రాహ (సన్దిగ్ధేచేతి) యథా * పురోడాశంచతుర్ధాకృత్వాబర్హిషదంకరోతీతిపురోడాశమాత్రచతుర్ధాకరణవాక్యమేకార్థసమ్బన్ధినాశాఖాన్తరీయేణ * ఆగ్నేయంచతుర్ధాకరోతీత్యనేనవిశేషవిషయతయానిశ్చితార్థేనాగ్నేయఏవపురోడాశేవ్యవస్థాప్యతే,. యథావా * అక్తాశ్శర్కరాఉపదధాతీత్యత్రకేనాక్తాఇత్యపేక్షాయాం * తేజోవైఘృతమితివాక్యశేషాన్నిర్ణయః,- తథేహాపీత్యర్థః. ఆత్మవికారత్వేమయటోఽనుపపత్త్యాద్యబాధితన్యాయాద్వావిజ్ఞానమయపదార్థనిశ్చయఇత్యాహ (నిశ్చితేతి). యదుక్తంనిర్ణయోవాక్యశేషాదితి- తదేవవ్యనక్తి (సాధీరితిచేతి). ఆధారాద్యర్థాసప్తమీదృష్టా- సాకథంవ్యతిరేకప్రదర్శనార్థేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి). భవత్వత్రాపిసామీప్యలక్షణాసప్తమీ- తథాపికథంవ్యతిరేకప్రదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేషుహీతి) ఫలితంసప్తమ్యర్థమభినయతి (ప్రాణేష్వితి) తేషుసమీపస్థోపికథంతేభ్యోవ్యతిరిచ్యతే- తత్రాహ (యోహీతి) విశేషణాన్తరమాదాయవ్యావర్త్యాశఙ్కాముక్త్వాపునరవతార్యవ్యాకరోతి (హృదీత్యాదినా). విశేషణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (అన్తరితి). జ్యోతిశ్శబ్దార్థమాహ (జ్యోతిరితి). జ్యోతిష్ట్వంస్పష్టయతి (తేనేతి) ఆత్మజ్యోతిషావ్యాప్తస్యకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యవ్యవహారక్షమత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి). చేతనావానివేత్యుక్తందృష్టాన్తేనోపపాదయతి (యథావేతి). హృదయం- బుద్ధిః. తతోపిసూక్ష్మత్వాదాత్మజ్యోతిస్తదన్తస్థమపిహృదయాదికంసఙ్ఘాతంచసర్వమేకీకృత్యస్వచ్ఛాయంకరోతీతికృత్వాయథోక్తమణిసాదృశ్యముచితమితిదార్ష్టాన్తికేయోజనా. కథమిదమాత్మజ్యోతిస్సర్వమాత్మచ్ఛా

యంకరోతి - తత్రాహ (పారమ్పర్యేణేతి) - విషయాదిప్రత్యగాత్మాన్తేషు ఉత్తరోత్తరం సూక్ష్మతారతమ్యాత్, తేష్వేవాత్మాదివిషయాన్తేషు స్థూలతారతమ్యాచ్చ- ప్రతీచః సర్వస్మాదన్తరతమత్వాత్ తత్ర తత్ర స్వాకారహేతుత్వమస్తీత్యర్థః. బుద్ధేరాత్మచ్ఛాయత్వం సమర్థయతే (బుద్ధిస్తావదితి) లౌకికపరీక్షకాణాం బుద్ధావాత్మాభిమానభ్రాన్తిముక్తైర్హైప్రమాణయతి (తేనహీతి) బుద్ధేః పశ్చాన్మనస్యపి చిచ్ఛాయతేత్యత్ర హేతుమాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వముక్తముపసంహరతి (ఏవమితి) ఆత్మనస్సర్వావభాసకత్వే కిమితి కస్యచిత్ క్వచిదేవాత్మధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనహీతి) బుద్ధ్యాదేరుక్తక్రమేణాత్మచ్ఛాయత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వావభాసకత్వే లోకప్రసిద్ధిరేవ న ప్రమాణం - కింతు - భగవద్వాక్యమపీత్యాహ (తథాచేతి) - అనాశినామప్యయమనాశీ. చేతనాః- చేతయితారో బ్రహ్మాదయః. తేషామయమేవ చేతనః. యథోదకాదీనాం అనగ్నీనామగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం- తథా ఆత్మనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామిత్యాహ (నిత్యఇతి) - అనుగమనవదనుభానం స్వగతయా భాసా స్యాదితి శఙ్కాం ప్రత్యాహ (తస్యేతి) (యేనేతి) తత్ర *నావేదవిన్మనుతే తంబృహన్తమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. జ్యోతిశ్శబ్దవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (తేనేతి) హృద్యన్తఃస్థితో యమాత్మా సర్వావభాసకత్వేన జ్యోతిర్భవతీతి యోజనా. పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (పురుషఇతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిషః సకాశాదాత్మజ్యోతిషి విశేషమాహ (నిరతిశయంచేతి) ప్రతివచనవాక్యార్థముపసంహరతి (సఏషఇతి) | ససమానస్సన్నిత్యాద్యవతారయితుం కీర్తయతి (బాహ్యానామితి) తస్మిన్ బాహ్యజ్యోతిస్సద్భావావస్థాయామకించిత్కరమాత్మజ్యోతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాత్వితి) వ్యతిరేకముఖేనోక్తమర్థమన్వయముఖేన కథయతి (ఆత్మజ్యోతిరితి) ఆత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వే ప్రమాణమాహ (యదేతదితి) సర్వమన్తఃకరణాది ప్రజ్ఞానేత్రమిత్యైతరేయకే శ్రవణాద్యుక్తమాత్మజ్యోతిషస్సర్వానుగ్రాహకత్వమిత్యర్థః. కించ - అచేతనానాం కార్యకరణానాంచేతనత్వప్రసిద్ధ్యనుపపత్త్యా సదాచిదాత్మవ్యాప్తిరేష్టవ్యేత్యాహ (సాభిమానోహీతి) కథమసఙ్గస్య ప్రతీచస్సర్వత్ర బుద్ధ్యాదావహంమాన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (అభిమానేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యమవతారయతి (యద్యపీతి) యథోక్తమపి ప్రత్యగ్జ్యోతిర్జాగరితే దర్శయితుమశక్యమితి శ్రుతిః స్వప్నం ప్రస్తౌతీత్యర్థః. అశక్యత్వే హేతుద్వయమాహ (సర్వేతి) స్వప్నే- నిష్కృష్టం జ్యోతిరితి శేషః. సదృశస్సన్ - అనుసఞ్చరతీతి సమ్బన్ధః. సాదృశ్యస్య ప్రతియోగిసాపేక్షత్వమపేక్ష్య పృచ్ఛతి (కేనేతి) ఉత్తరం (ప్రకృతత్వాదితి) ప్రాణానామపి తుల్యం తదితి చేత్ - తత్రాహ (సన్నిహితత్వాచ్చేతి) హేతుద్వయం సాధయతి (హృదీత్యాదినా) ప్రకృతత్వాదిఫలమాహ (తస్మాదితి) సామాన్యం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కింపునరిత్యాదినా) వివేకతోఽనుపలబ్ధిం వ్యక్తీకర్తుం బుద్ధిజ్యోతిషోః స్వరూపమాహ (అవభాస్యేతి) అవభాసకత్వే దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) తథాపి కథం వివేకతోఽనుపలబ్ధిః- తత్రాహ (అవభాస్యేతి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రకటయతి (విశుద్ధత్వాదీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన బుద్ధావారోపయతి (యథేత్యాదినా) దృష్టాన్తగతమర్థం దార్ష్టాన్తికే యోజయతి (తథేతి) పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇత్యుక్తమితి) సర్వావభాసకత్వే కథం బుద్ధ్యైవ సామ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేనేతి) సర్వావభాసకత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. కిమర్థం తర్హి బుద్ధ్యా సామాన్యముక్తమిత్యాశఙ్క్య ద్వారత్వేనేత్యాహ (బుద్ధీతి) ఆత్మనస్సర్వేణ సమానత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (సర్వమయ ఇతి చేతి) వాక్యశేషసిద్ధేఽర్థే లోకభ్రాన్తేర్గమకత్వమాహ (తేనేతి) - సర్వమయత్వేనేతి యావత్. ఆత్మానాత్మనోర్వివేకదర్శనస్యాశక్యత్వే పరస్పరాధ్యాసస్తద్ధర్మాధ్యాసశ్చ స్యాత్ - తతశ్చ లోకానాం మోహోఽభవదిత్యాహ (ఇతిసర్వేతి) ధర్మివిషయం మోహమభినయతి (అయమితి) ధర్మవిషయం మోహం దర్శయతి (ఏవంధర్మేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్త్రిత్యాదినా) వికల్పైః- సర్వో లోకో మోముహ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ససమానస్సన్నిత్యస్యార్థముక్త్వాఽవశిష్టభాగం వ్యాకరోతి (అతఇత్యాదినా) ఆత్మనస్స్వాభావికముభయలోకసఞ్చరణమిత్యాశఙ్క్యాఽనన్తరవాక్యమాదత్తే (తత్రేతి) - ఆత్మా సప్తమ్యర్థః. యతశ్శబ్దో వక్ష్యమాణేనాతశ్శబ్దేన సమ్బధ్యతే. అక్షరార్థమర్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (ధ్యానేతి) ధ్యానవతీం బుద్ధిం వ్యాప్యైవాత్మా ధ్యాయతీవేత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (ఆలోకవదితి) యథా ఖల్వాలోకో నీలం పీతం వా విషయం వ్యాప్నువానస్తదాకారో దృశ్యతే- తథాఽయమపి ధ్యానవతీం బుద్ధిం భాసయన్ ధ్యానవానివ భవతీత్యర్థః. యథోక్తబుద్ధ్యవభాసకత్వముక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (అతఇతి) ఇవశబ్దార్థం కథయతి (నత్వితి) బుద్ధిధర్మాణామాత్మన్యౌపాధికత్వం సాధయతి (తేష్వితి) ఇవశబ్దసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (నత్వితి) సహీత్యాద్యనన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా) తచ్ఛబ్దో బుద్ధివిషయః. సఞ్చరణాదీత్యాదిశబ్దో ధ్యానాదివ్యాపారసఙ్గ్రహార్థః. స్వప్నో భూత్వా- లోకమతిక్రామతీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మా స్వప్నో భవతి- తత్రాహ (సయదేతి) ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఆహేతి) ఉక్తం హేతుమనూద్య ఫలితమాహ (యస్మాదిత్యాదినా) కార్యకరణాతీతత్వాత్ప్రత్యగాత్మనో న స్వతస్సఞ్చారిత్వమిత్యత ఆహ (మృత్యోరితి) రూపాణి- అతిక్రామతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. క్రియాస్తత్ఫలాని చాశ్రయో యేషాం- యాని వా క్రియాణాం తత్ఫలానాం చాశ్రయః - తానీతి యావత్. | బుద్ధ్యవభాసకం జ్యోతిరాత్మేత్యుక్తం శ్రుత్వా శాక్యశ్శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రమాణాదతిరిక్తాత్మోపలబ్ధిరిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షమనుమానం చేతి ప్రమాణద్వైవిధ్యనియమమభిప్రేత్య తాభ్యామతిరిక్తాత్మానుపలమ్భాన్నాసావస్తీత్యాహ (ధీవ్యతిరేకేణేతి) తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) ఘటాదిరాలోకశ్చేత్యుభయోర్మిథస్సంసృష్టయోర్వివేకేనానుపలమ్భవదవభాస్యావభాసకయోర్బుద్ధ్యాత్మనోర్భేదేఽపి పృథగనుపలమ్భాదైక్యమవభాసతే - వస్తుతస్తు తయోరన్యత్వమేవేతి శఙ్కామనువదతి (యత్త్వితి) వైషమ్యప్రదర్శనేనోత్తరమాహ (తత్రేతి) దృష్టాన్తస్సప్తమ్యర్థః. ఘటాదేరన్యత్వేనేతి సమ్బన్ధః. జ్యోతిరన్తరం నాస్తి చేత్ - కుతో గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ధీరేవేతి) బాహ్యార్థవాదినోః సౌత్రాన్తికవైభాషికయోరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) ఇదానీం విజ్ఞానవాదీ బాహ్యార్థవాదిభ్యామభ్యుపగతం దృష్టాన్తమనువదతి (యదపీతి) బాహ్యార్థవాదప్రక్రియా న సుగతాభిప్రేతేతి దూషయతి (తత్రేతి) - ఉక్తదృష్టాన్తస్వరూపం సప్తమ్యర్థః. నను ఘటాదేరవభాస్యా

దాలోకాఽవభాసకో భిన్నో లక్ష్యతే. నేత్యాహ (పరమార్థతస్త్వితి) తస్య స్థాయిత్వం వ్యావర్తయతి (అన్యోన్యేతి) ప్రతీతం విషయప్రాధాన్యం వ్యావర్తయన్ సూక్తమేవ వ్యనక్తి (విజ్ఞానమాత్రమితి) విజ్ఞానవాదే యథోక్తదృష్టాన్తరాహిత్యం ఫలితమిత్యాహ (యదేతి) శిష్యబుద్ధ్యనుసారేణ త్రివిధం బుద్ధాభిప్రాయముపసంహరతి (ఏవమిత్యాదినా) పరికల్ప్యేత్యత్రైవ బాహ్యార్థవాదముపసంహృత్య తత్ర స్వపేత్యాదినా విజ్ఞానవాదముపసఞ్జహార. తత్ర విజ్ఞానవాదోపసంహారం వివృణోతి (తద్గ్రాహ్యేతి) శూన్యవాదిమతమాహ (తస్యాపీతి) తదేవ స్ఫుటయతి ([illegible]) పక్షత్రయేఽపి దోషం సమ్భావయతి (సర్వేతి) కథమమూషాం కల్పనానాం దూషణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమం బాహ్యార్థవాదినం ప్రత్యాహ (తత్రేతి) నిర్ధారణే సప్తమీ. యత్తు ధీరేవావభాసకత్వేన స్వాకారేతి - తత్రాహ (నేతి) యదవభాస్యం - తత్స్వాతిరిక్తావభాస్యం- అవభాస్యత్వాత్- యథా ఘటాది. అవభాస్యా చేయం బుద్ధిరిత్యనుమానాద్బుద్ధ్యతిరిక్తః సాక్షీ సిధ్యతీత్యర్థః. దృష్టాన్తం సాధయతి (తమసీతి) తస్యావభాసకాపేక్షాం దర్శయితుం విశేషణం. సాలోకో ఘట ఇతి సంశ్లేషావగమాన్నాస్తి ఘటస్య వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంశ్లిష్టయోరపీతి) భవత్వనన్యత్వం- కిం తావతేత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యత్వే చేతి) వ్యతిరిక్తావభాసకత్వం- తాదృశావభాసకసాహిత్యమితి యావత్. అవభాసయతి- ఘటాదిమితి శేషః. దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వే పరిహృతే వ్యభిచారమాశఙ్క్యతే (నన్వితి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి) అనైకాన్తికత్వం నిగమయతి (తస్మాదితి) ప్రదీపస్య పక్షతుల్యత్వాన్న వ్యభిచారోఽస్తీతి పరిహరతి (నావభాస్యత్వేతి) అథాన్యావభాసకత్వాత్తస్య నాన్యావభాస్యత్వమితి చేత్- తత్రాహ (యద్యపీతి) అవభాస్యత్వహేతోరవ్యభిచారే ఫలితమాహ (యదా చేతి) వ్యతిరిక్తావభాస్యత్వం- బుద్ధేరితి శేషః. అవభాస్యత్వే సత్యపి ప్రదీపస్యాతిరిక్తేనైవావభాస్యత్వమితి నియమాసిద్ధేర్వ్యభిచారతాదవస్థ్యమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) యది ప్రదీపస్యావభాసనాత్ పూర్వమసన్విశేషః సమనన్తరకాలే స్యాత్- తదా స్వాత్మానం భాసయతీతి వక్తుం యుక్తం- న చ సోఽస్తీతి దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ వివృణోతి (యథేతి) అవభాస్యత్వావిశేషాదిత్యర్థః. ప్రదీపపక్షే విశేషమనుభాష్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా). యదా దీపోఽన్యః స్వాత్మానం భాసయతి- తదాఽనవభాస్యమానః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ఏకేషాభావేఽపి దీపస్య స్వేనైవావభాస్యత్వం కిం న స్యాదితి చేత్- తత్రాహ (సమానమితి) దీపస్య విశేషాన్తరాభావేఽపి స్వాత్మసన్నిధ్యసన్నిధిభ్యాం విశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) దీపస్య స్వేనాన్యేన వా స్వసన్నికర్షే విశేషాభావే ఫలితమాహ (అసతీతి) వ్యభిచారనిరాసపూర్వకం భాస్యత్వానుమానముపపాద్యానుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) యద్వ్యఞ్జకం- తత్స్వవిజాతీయవ్యఙ్గ్యం- యథా సూర్యాది. వ్యఞ్జకం చ విజ్ఞానం- తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తశ్చాత్మా సిధ్యతీత్యర్థః. ప్రదీపస్య న స్వావభాస్యత్వం- కింతు విజాతీయచైతన్యావభాస్యత్వమితి స్థితే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) యద్గ్రాహ్యం - తద్గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యం- యథా దీపః. గ్రాహ్యం చేదం విజ్ఞానమిత్యనుమానాన్తరమాహ (చైతన్యేతి) తథాపి కథం తద్విద్గ్రాహకసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య [illegible] (చైతన్యగ్రాహ్యత్వే చేతి) కథం తర్హి నిర్ణయః- తత్రాహ (ఇతి సన్దిహ్యమాన ఇతి) అస్తు లోకానుసారీ నిశ్చయః - లోకస్తు కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి) తథాపి కుతో వివక్షితాత్మజ్యోతిస్సిద్ధిః- తత్రాహ (యశ్చేతి) విజ్ఞానస్య గ్రాహకాన్తరగ్రాహ్యత్వే తస్యాపి గ్రాహకాన్తరాపేక్షాయామనవస్థాప్రసక్తిరితి శఙ్క్యతే (అనవస్థేతి చేదితి) కూటస్థబోధస్య విజ్ఞానసాక్షిణోఽవిషయత్వాన్నానవస్థేతి పరిహరతి (నేతి) యద్గ్రాహ్యం- తత్స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యం - యథా ఘటాదీతి గ్రాహ్యత్వమాత్రం బుద్ధిగ్రాహకస్య తతో వస్త్వన్తరత్వే ప్రదీపస్య స్వానవభాస్యత్వన్యాయేన లిఙ్గముక్తం. న చ బుద్ధిసాక్షిణో గ్రాహ్యత్వమస్తి- కూటస్థదృష్టిస్వాభావ్యాత్. తత్కుతోఽనవస్థేత్యుపపాదయతి (గ్రాహ్యత్వమాత్రం హీతి) సాక్షీ స్వాతిరిక్తగ్రాహ్యః- గ్రాహకత్వాత్- బుద్ధివదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) గ్రాహకత్వం హి గ్రహణకర్తృత్వం వా- సాక్షిత్వం వా. ఆద్యే బుద్ధిసాక్షిణో ముఖ్యవృత్త్యా గ్రహణకర్తృత్వేన కించిల్లిఙ్గం సమ్భవతి. ద్వితీయే తు తస్య గ్రాహకాన్తరాస్తిత్వే న కదాచిదపి ప్రమాణమస్తి. తత్కుతోఽనవస్థేత్యర్థః. గ్రాహకానవస్థాం పరిహృత్య కరణానవస్థామాశఙ్క్యతే (విజ్ఞానస్యేతి) తస్య గ్రాహ్యత్వే చక్షురాదిస్థానీయేన కరణేన భవితవ్యం- తస్యాపి గ్రాహ్యత్వే కరణాన్తరమిత్యనవస్థాం దూషయతి (న నియమాభావాదితి) నియమాభావం సాధయతి (నహీత్యాదినా) వైచిత్ర్యదర్శనమాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) ఉభయవ్యతిరేకం దర్శయతి (నహీతి) తథాపి కథం వైచిత్ర్యం- తత్రాహ (ఘటవదితి) నియమాభావముపసంహరతి (తస్మాదితి) అనవస్థాద్వయనిరాకరణం నిగమయతి (తస్మాద్విజ్ఞానస్యేతి) బాహ్యార్థవాదిమతనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాత్సిద్ధమితి) బాహ్యార్థవాదినిరాసే విజ్ఞానవాదీ చోదయతి (నన్వితి) బాహ్యోఽర్థో విజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (యద్ధీతి) నోపలభ్యతే చ జాగ్రద్వస్తు జాగ్రద్విజ్ఞానవ్యతిరేకేణేతి శేషః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (స్వప్నేతి) దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి (తథేతి) ఉక్తమనుమానముపసంహరతి (తస్మాదితి) సర్వం విజ్ఞానమాత్రమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి) కిమితి తస్య మిథ్యాత్వం - తత్రాహ (సర్వస్యేతి) బాహ్యార్థాపలాపవాదినం దూషయతి (నేత్యాదినా) హేతుం విశదయతి (నత్వితి) విజ్ఞానమాత్రస్యాదిత్వాదేకాన్తేన బాహ్యార్థానభ్యుపగత ఇతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) బాహ్యార్థం హఠాదఙ్గీకారయతి (నేత్యాదినా) అన్వయముఖేనోక్తమర్థం వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (విజ్ఞానాదితి) జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యే దోషాన్తరమాహ (తథేతి) అనర్థకం శాస్త్రముపదిశతో బుద్ధస్య సర్వజ్ఞత్వం న స్యాదిత్యాహ (తత్కర్తురితి) వాశబ్దశ్చార్థః. ఇతశ్చ సర్వస్య నాస్తి విజ్ఞానమాత్రత్వమిత్యాహ (కిం చాన్యదితి) స కేవలం పూర్వోక్తోపపత్తివశాదేవ బాహ్యార్థోఽభ్యుపేయః- కింతు తత్రైవాన్యదపి కారణముచ్యత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (విజ్ఞానేతి) యద్గ్రాహ్యం- తత్స్వవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యం- యథా ప్రతివాద్యాది. జాగ్రద్వస్తు చేదం గ్రాహ్యమిత్యనుమానాన్న బాహ్యార్థాపలాపసిద్ధిరిత్యర్థః. దృష్టాన్తే విప్రతిపత్తిం ప్రత్యాహ (నహీతి) నిరాకర్తవ్యత్వేఽపి తేషాం జ్ఞానమాత్రత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య స్వకీయజ్ఞానత్వం వా- పరకీయజ్ఞానత్వం వా తేషామితి వికల్ప్య క్రమేణ దూషయతి (నహీత్యాదినా) స్వకీయనిషేధే చానిష్టాపత్తిమాచష్టే (తథా చేతి) త్వదఙ్గీకారాలోచనాయామపి ప్రతి

వాద్యాదీనాంవిజ్ఞానాతిరేకః సేత్స్యతీత్యాహ (నచేతి) అన్యథావివాదాభావాపాతాదితిభావః. కథంతర్హి తేషామఙ్గీకారః- తత్రాహ (వ్యతిరిక్తే సిద్ధేదృష్టాన్తేఫలితమనుమానంనిగమయతి (తస్మాదితి) కించ- చైత్రసన్తానేనమైత్రసన్తానోవ్యవహారాదనుమీయతే, సర్వజ్ఞజ్ఞానేనచాసర్వజ్ఞజ్ఞానానిజ్ఞాయన్తే.- తత్రభేదస్యతేపిసిద్ధేర్నదృష్టాన్తాన్నీలాదేస్తద్ధియశ్చభేదశ్శక్యోఽనుమాతుమిత్యాహ (సన్తత్యన్తరవదితి). నబాహ్యార్థాపలాపని రతిశేషః. తదపలాపాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి) విజ్ఞానార్థభేదోక్త్యా ప్రత్యగాత్మా విజ్ఞానాతిరిక్త ఉక్తః. సమ్ప్రతివిమతంనజ్ఞానభిన్నం- గ్రాహ్యత్వాత్- స్వప్నగ్రాహ్యవదిత్యుక్తమనువదతి (స్వప్నఇతి) అయుక్తం- విజ్ఞానాతిరిక్తత్వమర్థస్యేతిశేషః. దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతామభి త్యపరిహరతి (నాభావాదపీతి) సఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (భవతైవేతి) బాహ్యార్థవాదిభ్యోవిశేషమాహ (తదభ్యుపగమ్యేతి) తథాపికథందృష్టా న్తస్యసాధ్యవికలతేత్యాశఙ్క్యాహ (సఇతి) ఘటాదివిజ్ఞానస్యభావభూతస్యాభ్యుపగతస్యఘటాదేర్బాహ్యాదభావాద్వావిషయాదర్థాన్తరత్వాద్యు కస్యచిద్బాహ్యార్థస్యోపగమాద్దృష్టాన్తస్యసాధ్యవికలతానుప్రసిద్ధేత్యర్థః. మాధ్యమికమతమతిదేశేననిరాకరోతి (ఏతేనేతి) జ్ఞానజ్ఞేయయోర్గ్రా కర్తుమశక్యత్వవచనేనేతియావత్. ఆత్మనో గ్రాహ్యస్యాహమితి ప్రత్యగాత్మనైవ గ్రాహ్యతేతిమీమాంసకమతమపి ప్రత్యుక్తం - ఏకస్యైవగ్రాహ్యగ్రాహకతాయానిరస్తత్వాదిత్యాహ (ప్రత్యగాత్మేతి) క్షణభఙ్గవాదినోక్తమనూద్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేననిరాకరోతి (యత్తూక్తమిత్యాదినా (పక్షేపి ప్రత్యభిజ్ఞోపపత్తింశాక్యశ్శఙ్కతే (సాదృశ్యాదితి) దృష్టాన్తంవిఘటయన్నుత్తరమాహ (నతత్రాపీతి) తథాపికథంతత్ర ప్రత్యభిజ్ఞేత్యా శఙ్క్యాహ (జాతీతి) తన్నిమిత్తాతేషు ప్రత్యభిజ్ఞేతిశేషః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (కృత్తేష్వితి) అత్రాన్తఇతిచ్ఛేదః. కిమితిజాతినిమిత్తైషాధీః- వ్య నిమిత్తాకింనస్యాత్- అతఆహ (నహీతి) ననుసాదృశ్యవశాద్వ్యక్తిమేవవిషయీకృత్య ప్రత్యభిజ్ఞానంకేశాదిషుకింనస్యాత్ - తత్రాహ (కస్య తి) అభ్రాన్తస్యేతియావత్. దార్ష్టాన్తికవైషమ్యమాహ (ఘటాదిష్వితి) వైషమ్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్సత్- తత్క్షణికం - థా ప్రదీపాదిః. సన్తశ్చామీభావా ఇత్యనుమానవిరోధాద్భ్రాన్తం ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షేణేతి) అనుష్ణతానుమానవత్ప్రత్యక్ష రోధేక్షణికత్వానుమానంనోదేతి - అబాధితవిషయత్వస్యాప్యనుమిత్యఙ్గత్వాదితిభావః. ఇతశ్చ ప్రత్యభిజ్ఞానంసాదృశ్యనిబన్ధనోభ్రమోనభవతీత్యా (సాదృశ్యేతి) తదనుపపత్తౌ హేతుమాహ (జ్ఞానస్యేతి) తస్యక్షణికత్వేపికిమితిసాదృశ్యప్రత్యయోనసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకస్యేతి) అ తర్హివస్తుద్వయదర్శిత్వమేకస్యేతిచేత్. నేత్యాహ (నత్వితి) ఉక్తమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తేనేత్యాదినా) భవతుకింతావతేతి - తత్రాహ (నేతిదృష్టమితి) అవతిష్ఠేత- యదీతిశేషః. క్షణికత్వహానిపరిహారంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (అథేత్యాదినా) తత్రహేతుమాహ (అనేకేతి) పరప దోషాన్తరమాహ (వ్యపదేశేతి) తదేవవివృణోతి (ఇదమితి) వ్యపదేశక్షణేఽనవస్థానాసిద్ధింశఙ్కిత్వాదూషయతి (అథేత్యాదినా) అన ద్రష్టా- అన్యశ్చవ్యపదేష్టేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (అథేత్యాదినా) శాస్త్రప్రణయనాదీత్యాదిశబ్దేనశాస్త్రీయంసాధ్యసాధనాదిగృహ్యతే. క్షణిక పక్షేదూషణాన్తరమాహ (ఆకృతేతి) వ్యపదేశానుపపత్తిముక్తాంసమాదధానశ్శఙ్కతే (దృష్టేతి) సాదృశ్యప్రత్యయశ్శృఙ్ఖలాస్థానీయేన త్యయేనైవసేత్స్యతీత్యాహ (తేనేదమితి) అప్రసిద్ధాన్తప్రసక్త్యా ప్రత్యాచష్టే (నేత్యాదినా) తావేవాభౌ ప్రత్యయావిషయా, తదవగాహి న్మధ్యవర్తీశృఙ్ఖలావయవస్థానీయః ప్రత్యయఇతియావత్. క్షణానాంమిథస్సమ్బన్ధస్సాక్షిణాభావాదితిచేత్- తత్రాహ (మమేతి) వ్యపదేశసాదృ ప్రత్యయానుపపత్తిస్తుల్యైవేతిచకారార్థః. యత్తువిజ్ఞానస్యదుఃఖాద్యుపప్లుతత్వం- తద్దూషయతి (సర్వస్యచేతి) శుద్ధత్వాత్తత్సంసర్గద్రష్ట్రభా చ్ఛన్నజ్ఞానస్యదుఃఖాదిసంప్లవః- స్వసంవేద్యత్వాఙ్గీకారాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్యశుద్ధబోధైకస్వాభావ్యమసిద్ధం- దాడిమాదివన్నానావిధదుఃఖాద్యంశవత్త త్రయణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (అసత్యేతి) తేషాంతద్ధర్మత్వేసత్యనుభూయమానత్వాత్తతోఽతిరిక్తత్వంస్యా ధర్మాణాంధర్మిమాత్రత్వాభావాత్, జ్ఞేయానాంచమానాదర్థాన్తరత్వాత్. అతోయన్మేయం - తన్నజ్ఞానాంశః - యథాఘటాదిః. మేయంచదుఃఖ త్యర్థః. జ్ఞానస్యదుఃఖాదిధర్మోనభవతి- కింతుస్వరూపమేవేతిశఙ్కామనుభాష్యదోషమాహ (అథేత్యాదినా) అనుపపత్తిమేవ ప్రకటయతి (యోగీత్యాదినా) స్వాభావికస్యాపివియోగోస్తి- పుష్పరక్తత్వాదీనాంతథోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) ద్రవ్యాన్తరశబ్దేనపుష్పసమ్బన్ధి ఽవయవాస్తద్గతరక్తత్వాద్యారమ్భకావివక్షితాః. విమతంసంయోగపూర్వకం- విభాగవత్త్వాత్ - మేషాదివదిత్యనుమానాన్నస్వాభావికస్యసతివి నాశోస్తీత్యర్థః. అనుమానానుగుణం ప్రత్యక్షందర్శయతి (బీజేతి) కార్పాసాదిబీజే ద్రవ్యవిశేషసమ్పర్కాద్రక్తాదివాసనయాపుష్పాదీనాంర దిగుణోదయోపలమ్భాత్తత్సంయోగిద్రవ్యాపగమాదేవతత్పుష్పాదిషురక్తత్వాద్యపగతిరిత్యర్థః. విశుద్ధ్యనుపపత్తిముపసంహరతి (అతఇతి) కల్ప న్తరమనూద్యదూషయతి (విషయవిషయీతి) కథంపునర్జ్ఞానస్యాన్యేనసంసర్గాభావః- తస్యవిషయేణసంసర్గాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) థాన్యసంసర్గమన్తరేణాపిజ్ఞానస్యవిషయవిషయ్యాభాసత్వమలంస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (అసతిచేతి) కల్పనాద్వయమప్రామాణికమనాదేయ త్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కల్పనాన్తరముత్థాపయతి (యదపీతి) ఉపశాన్తిర్నిర్వాణశబ్దార్థః. దూషయతి (తత్రాపీతి) ఫల్యభావేపిఫలంస దితిచేత్. నేత్యాహ (కణ్టకేతి) దార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (యస్యేతి) ననుత్వన్మతేపివస్తునోఽద్వయత్వాత్, తస్యాసఙ్గస్యకేనచిదపిసంయోగవి గయోరయోగాత్ఫలిత్వాసమ్భవేమోక్షోసమ్భవాదితుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్యపునరితి) యద్యపిపూర్వంవస్తువస్తుతోఽసఙ్గమఙ్గీక్రియతే- థాపిక్రియాకారకఫలభేదస్యావిద్యామాత్రకృతత్వాదస్మన్మతే సర్వవ్యవహారసమ్భవాన్నసామ్యమితిభావః. ననుబాహ్యార్థవాదోవిజ్ఞానవాదశ్చని తౌ- శూన్యవాదోనిరాకర్తవ్యోపికస్మాన్ననిరాక్రియతే- తత్రాహ (శూన్యవాదీతి) సమస్తస్యవస్తునస్సత్త్వేనభానా, న్మానానాంచసర్వేషాం షయత్వాచ్ఛూన్యస్యచావిషయతయా ప్రాప్త్యభావేననిరాకరణానర్హత్వాత్, తద్విషయత్వేచశూన్యవాదినైవవిషయనిరాకరణోక్త్యాశూన్యస

హ్నా, తస్య చ స్ఫురణాస్ఫురణయోః సర్వశూన్యత్వాయోగాత్, తద్వాదినశ్చ సత్త్వాసత్త్వయోస్తదనుపపత్తేః, సంవృతేశ్చాశ్రయాభావాదసమ్భవా, తదాశ్రయత్వే చ శూన్యస్య స్వరూపహానా, న్నిరాశ్రయత్వే చాసంవృతిత్వా, న్నాస్మాభిస్తద్వాదనిరాసాయాదరః క్రియతే- తత్ప్రసిద్ధం బుద్ధ్యాద్యతిరిక్తం నిత్యసిద్ధమత్యన్తశుద్ధం కూటస్థమద్వయమాత్మజ్యోతిరితి భావః. ౭

రం.— * ఆత్మైవాస్య జ్యోతిరిత్యత్రాత్మజ్యోతిశ్శబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యమానపురుషస్వరూపం కిమితి పృచ్ఛతి జనకః (కతమ ఆత్మేతి) హృత్కమలమధ్యగతః ప్రాణశబ్దితేన్ద్రియముఖ్యప్రాణమధ్యగః విజ్ఞానధర్మకో జ్యోతిశ్శబ్దితప్రకాశకస్వరూపః పురుషో జీవ ఇత్యుత్తరమాహ (యో ఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఇతి) అత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి ప్రాచుర్యార్థమయటా ఆత్మనో ధర్మభూతజ్ఞానవ్యతిరేక ఉక్తః. ప్రాణేష్వితి పృథఙ్నిర్దేశాదిన్ద్రియముఖ్యప్రాణవ్యతిరేకో ఽపి సిద్ధః. అత్ర జ్యోతిశ్శబ్దితాత్మనో జ్ఞానస్వరూపస్య విజ్ఞానమయత్వోక్త్యా ధర్మభూతజ్ఞానద్వారాభాసకత్వమాదిత్యాదీనామివ తేజోరూపాణాం ప్రభాద్వారా జ్యోతిష్ట్వమితి భావః. (ససమానస్సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ) సః - జీవః * అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యత ఇత్యుక్తరీత్యా పరాయత్తకర్తృత్వో ఽపి సమానస్సన్- మానః- అభిమానః, తేన సహితస్సన్. స్వాతన్త్ర్యలక్షణకర్తృత్వాభిమానయుక్తస్సన్ గోపురధారీవ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ- స్వతన్త్రః కర్తేవ ఉభౌ లోకావనుసఞ్చరతి- లోకద్వయే ఽపి సఞ్చరతీత్యర్థః. ధ్యాయతీవ- స్వతన్త్రః కర్తేవ, లేలాయతీవ- స్వయం చలతీవ. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాభ్యాం జీవస్య కర్తృత్వం పరమాత్మాయత్తమితి,- సాంసారికకర్తృత్వమౌపాధికమితి, చ దర్శితం. అత్ర పరతన్త్రప్రభా ప్రభుర్వేత్యుక్తివత్పరాయత్తకర్తృత్వాశ్రయే ధ్యాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగే నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. తతశ్చ లోకద్వయే దేహద్వయేన సఞ్చారకథనాద్దేహద్వయవ్యతిరేకో ఽప్యుక్తో భవతి. న చాత్ర ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగాత్ కర్తృత్వమాత్మనో నాస్త్యేవాభ్యుపగన్తవ్యమితి వాచ్యం- * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణే సాఙ్ఖ్యాభిమతమకర్తృత్వమాత్మనః పూర్వపక్షీకృత్య కర్తృత్వస్య పరైరపి సిద్ధాన్తితత్వాత్. వస్తుస్థితౌ చిన్త్యమానాయామచేతనత్వాత్ కూటస్థత్వాచ్చ నాన్తఃకరణస్య వా చితో వా కర్తృత్వమిత్యభ్యుపగమస్య, పరస్పరావివేకేన పరస్పరధర్మాధ్యాస ఇత్యభ్యుపగమస్య, చ పరేషాం సాఙ్ఖ్యానాం చ సామ్యేన సాఙ్ఖ్యపక్షోత్తరపక్షే వైషమ్యాభావేన * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యధికరణవిరోధస్య పరపక్షే దుర్నిరసత్వాత్. న చ * యథా చ తక్షోభయథేత్యత్ర * తత్త్వమసీత్యాదిభిర్బహుకృత్వః కర్తృత్వాద్యనర్థానాశ్రయబ్రహ్మాభేదబోధనాత్ కర్తృత్వమపరమార్థ ఇతి పరైరుక్తమితి వాచ్యం - * యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తేత్యాదివాక్యైస్సర్వబ్రహ్మణస్సర్వకర్తృత్వావేదనేన బ్రహ్మాభేదబోధనే సర్వకర్తృత్వాపాతేనాకర్తృత్వాప్రసక్తేః, * దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా * మనసా తు విశుద్ధేన * ధ్యాయన్తో మనసైవ యమితి కరణత్వేన ప్రతిపన్నస్య మనసః కర్తృత్వం- * యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా కర్తా బోద్ధా విజ్ఞానాత్మా పురుష ఇతి కర్తృత్వేన ప్రతిపన్నస్యాకర్తృత్వమిత్యుక్తేరయుక్తత్వాత్, విజ్ఞానశబ్దితాయా బుద్ధేః కర్తృత్వే కరణాన్తరాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ ప్రకృతివివేకలక్షణసమాధౌ ప్రకృతేః కర్తృత్వాసమ్భవేన ఆత్మన ఏవ కర్తృత్వమాస్థేయమితి * శక్తివిపర్యయాత్ * సమాధ్యభావాచ్చేతి సూత్రయోస్స్వయమేవోక్తత్వాత్, కర్తృత్వాదిబన్ధస్యాత్మగతత్వాభావే బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యప్రసఙ్గాత్,, న చ కర్తృత్వాద్యనర్థాశ్రయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణో వా- * అవిద్యాస్తమయో మోక్షస్సా సంసార ఉదాహృత ఇత్యుక్తరీత్యా తదధ్యాసహేత్వవిద్యాలక్షణబన్ధో వా ఆత్మగతస్సమ్భవతీతి వాచ్యం-, * తదధీనత్వాదర్థవదితి సూత్రే * అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుప్తిః- యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతే సంసారిణో జీవాః. తదేవావ్యక్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం * ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. క్వచిదక్షరశబ్దోదితం * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి శ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతి నిర్దిష్టం * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాదితి మన్త్రవర్ణాదితి శఙ్కరభాష్యే పరమేశ్వరాశ్రితాయా ఏవావిద్యాయాః ప్రతిపాదనేన తన్మతే జీవచైతన్యే సంసారాసమ్భవాత్. న చ వాచస్పతినా పరమేశ్వరాశ్రయేత్యత్ర * పరమేశ్వరం విషయత్వేనాశ్రయతీతి పరమేశ్వరాశ్రయా - పరమేశ్వరవిషయేత్యర్థః. విద్యాస్వరూపస్య పరమాత్మనో ఽవిద్యాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరత ఇత్యత్రాపి యస్యామవిద్యాయాం సత్యాం శేరతే జీవా ఇత్యేవార్థః. అతశ్చ జీవాశ్రయా ఏవావిద్యాః. న చావిద్యోపాధిభేదాధీనో జీవభేదః- జీవభేదాధీనో ఽవిద్యోపాధిభేద ఇతి పరస్పరాశ్రయాదుభయాసిద్ధిరితి వాచ్యం- బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వాదుభయసిద్ధేరిత్యవిద్యానాం జీవాశ్రితత్వమేవ సమర్థితమితి వాచ్యం- * న చ తస్యాః జీవాశ్రయత్వం- జీవశబ్దవాచ్యస్య కల్పితత్వాత్, అవిద్యకత్వాజ్జీవశబ్దవాచ్యస్య- జీవశబ్దలక్ష్యస్య తు బ్రహ్మావ్యతిరేకేణ బ్రహ్మాశ్రయత్వపక్షస్యైవాశ్రితత్వాపాతాదిత్యానన్దగిరిప్రభృతిభిస్తస్య పక్షస్య దూషితతయా * ఆశ్రయత్వవిషయత్వభాగినీ నిర్విశేషచితిరేవ కేవలా। పూర్వసిద్ధతమసో హి పశ్చిమో నాశ్రయో భవతి నాపి గోచర ఇత్యుక్తరీత్యా చిన్మాత్రస్యైవావిద్యాశ్రయత్వేన జీవస్య బన్ధాశ్రయత్వాసమ్భవాత్. న చ బన్ధో మోక్షశ్చ న జీవాశ్రితః- అపి తు చిన్మాత్రాశ్రిత ఏవ- అతస్సమ్భవత్యేవ బన్ధమోక్షయోస్సామానాధికరణ్యమితి వాచ్యం - అస్మిన్ పక్షే ముక్తిర్నామ చిన్మాత్రాశ్రితాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావాపాదకావిద్యానివృత్తిరేవ వాచ్యా. తత్ర చావిద్యైక్యపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. న చ కస్యాపి ముక్తిర్నాస్తీతి శక్యం వక్తుం- * శుకస్తు మారుతాచ్ఛీఘ్రాం గతిం కృత్వాన్తరిక్షగాం। దర్శయిత్వా ప్రభావం స్వం సర్వభూతగతో ఽభవత్ * తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే * తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవదిత్యాదిప్రమాణవిరోధప్రసఙ్గాత్. అతో ఽవిద్యానానాత్వే ఽభ్యుపగన్తవ్యే తత్ర చ చిన్మాత్రాశ్రితసర్వావిద్యానామేకవిద్యానివృత్త్యైవైకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గదోషతాదవస్థ్యాత్, ఏకావిద్యానివృత్తిమాత్రాభ్యుపగమే చావిద్యాన్తరాశ్రయత్వస్య చిన్మాత్రే పూర్వమివ స్థితత్వేనాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసంసారానివృత్తేస్తదవస్థత్వాత్,, అతస్సో ఽప్యనుపపన్నః. నన్వహమితి భాసమానే ఽవిద్యాన్తఃకరణోపాధిభేదభిన్నే చిదంశే అ

ఉ.— సవా అయంపురుషోజాయమానఃశరీరమభిసమ్పద్యమానఃపాప్మభిఃసగ్ంసృజ్యతేసఉత్క్రామన్
మ్రియమాణఃపాప్మనోవిజహాతి॥ ౮

విద్యానివృత్తిరుద్దేశ్యేతిచేన్న - అవిద్యాయా అన్తఃకరణస్యవానదర్పణాదివ త్ప్రతిబిమ్బనోపాధిత్వం సమ్భవతి - దర్పణాద్యుపాధిప్రతిహతనాయనరశ్మిగృహ్యమాణస్యబిమ్బస్యైవ ప్రతిబిమ్బతయా చక్షుషా అగృహ్యమాణస్యచిదంశస్య ప్రతిబిమ్బత్వాసమ్భవేన ఘటాదివదవచ్ఛేదకతయోపాధిత్వేవక్తవ్యే- అన్తఃకరణస్యసఞ్చరతఉపాధిత్వేఅవచ్ఛేద్యచైతన్యప్రదేశస్యభిన్నభిన్నతయాకృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గేనవ్యాపిన్యైవావిద్యయాఅవచ్ఛేదకతయోపాధిత్వేవక్తవ్యే- సర్వస్యాప్యవిద్యాన్తర్గతచిత్ప్రదేశస్యసర్వావిద్యావృతత్వేనఏకస్య బ్రహ్మవిద్యయాపికావిద్యాయాఃశేషస్యవిద్యాన్తరాయత్తసంసారతాదవస్థ్యాత్, అవిద్యావచ్ఛిన్నవికారప్రదేశేఅనవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవస్థానాసమ్భవేన బ్రహ్మణోవికారాన్తరవస్థానప్రతిపాదకాన్తర్యామిబ్రాహ్మణానాఙ్గస్యప్రసఙ్గాచ్చ. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్యజీవవిషయత్వాభావస్యాన్తర్యామ్యధికరణసిద్ధత్వాత్. నహిఘటానవచ్ఛిన్నాకాశస్యఘటాన్తరవస్థితిస్సమ్భవతి. *అత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇతితన్మతేఅత్రైవబ్రహ్మభావావేదకశ్రుతివ్యాకోపశ్చస్యాత్ - అవిద్యావచ్ఛిన్నదేశేఅనవచ్ఛిన్నబ్రహ్మభావాసమ్భవాత్. వికారాన్తరవస్థితస్యచగీతాచార్యస్యభగవతఃకృష్ణస్యజీవత్వమేవస్యాత్. తతశ్చచిదాశ్రితసర్వావిద్యానివృత్తికామనారూపముముక్షయాఅసమ్భవా, దేకావిద్యానివృత్తిమాత్రేణసంసారస్యానపాయాత్, ముముక్షోర్బ్రహ్మవిచారాదికంవాపితాదృశవివేకశాలినాంనస్యాత్. అతఏవనప్రతిబిమ్బోనాప్యవచ్ఛేదోజీవః - అపితుకౌన్తేయస్యైవరాధేయత్వవత్ బ్రహ్మణఏవావికృతస్యావిద్యయాజీవభావఇతిపక్షోపిప్రత్యుక్తః- తథాసతినిత్యముక్తశ్రుతేర్నిర్విషయత్వప్రసఙ్గాత్. పారమార్థికశోకాభావాభిప్రాయానిత్యముక్తత్వశ్రుతిరితిచేత్. మోక్షేశోకాభావశ్రుతేరపిపారమార్థికశోకాభావవిషయత్వప్రసఙ్గాత్. *తద్యోయోదేవానాం ప్రత్యబుధ్యతసఏవతదభవత్ ఇత్యాదీనాం, శుకాదిముక్తత్వప్రతిపాదకానాం, బ్రహ్మణోజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వావేదకానాం, చాప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. *వివాదగోచరతాపన్నప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమిత్యజ్ఞానస్యజ్ఞానసమానాధికరణత్వస్యవివరణే ప్రతిపాదితత్వాత్, *జడస్యాజ్ఞానాశ్రయత్వేచభ్రాన్తిసమ్యగ్జ్ఞానయోరపితదాశ్రయత్వప్రసఙ్గఇతివివరణకృతోక్తత్వాచ్చ. జ్ఞాత్రాశ్రితత్వేఽజ్ఞానస్యతదధీనంకర్తృత్వాదికమపితస్యైవ. తతశ్చాజ్ఞానస్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితత్వాత్కర్తృత్వాదికమప్యజ్ఞానాశ్రయశుద్ధజీవాశ్రితమేవేతిసిద్ధం. తతశ్చధ్యాయతీవేతీవశబ్దప్రయోగఃపరతన్త్రప్రభాప్రభురివేత్యుక్తివత్. అతఃపరతన్త్రకర్తృత్వాశ్రయత్వాజ్జీవస్యేవశబ్దప్రయోగఉపపద్యతఇత్యేవాస్మాకం. ప్రకృతమనుసరామః. శరీరవ్యతిరేకమేవస్పష్టయతి (సహిస్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి) సహి. జీవఃస్వప్నోభూత్వా- స్వప్నావస్థోభూత్వా. స్వప్నేవ్యాఘ్రాదిశరీరకోభూత్వేత్యర్థః. ఇమంలోకం- పరిదృశ్యమానంజాగ్రత్ప్రపఞ్చంమృత్యోః- సంసారస్యరూపాణి- దుఃఖమయాణీతియావత్. తాదృశానిమనుష్యాదీనిశరీరాణిఅతిక్రామతి- నపశ్యతీతియావత్. తతశ్చస్వప్నేజాగ్రద్దశావర్తిదేహానుపలమ్భాత్ దేహాన్తరపరిగ్రహదర్శనాచ్చజీవస్యదేహవ్యతిరేకఃప్రదర్శితోభవతీతిద్రష్టవ్యం. ౭

శం.— యథైవేహైకస్మిందేహేస్వప్నోభూత్వామృత్యోరూపాణికార్యకరణసఙ్ఘాతాన్యతిక్రామ్యన్స్వప్నఆత్మజ్యోతిష్యాస్తే-ఏవం. సవై- ప్రకృతఃపురుషోఽయంజాయమానః. కథంజాయమానఇతి. ఉచ్యతే- శరీరం-దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతమభిసమ్పద్యమానః- శరీరేఆత్మభావమాపద్యమానఇత్యర్థః. పాప్మభిః- పాప్మసమవాయిభిర్ధర్మాధర్మాశ్రయైఃకార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృజ్యతే-సంయుజ్యతే. సఏవోత్క్రామన్- శరీరాన్తరమూర్ధ్వం క్రామన్- గచ్ఛన్. మ్రియమాణఇత్యేతస్యవ్యాఖ్యానముత్క్రామన్నితి. తానేవసంశ్లిష్టాన్పాప్మరూపాన్ కార్యకరణలక్షణాన్. విజహాతి- తైర్వియుజ్యతే-తాన్పరిత్యజతి. యథాఽయంస్వప్నజాగ్రద్వృత్త్యోర్వర్తమానఏవైకస్మిందేహేపాప్మరూపకార్యకరణోపాదానపరిత్యాగాభ్యామనవరతంసఞ్చరతిధియాసమానస్సన్ - తథాసోయంపురుషః ఉభావిహలోకపరలోకౌజన్మమరణాభ్యాం కార్యకరణోపాదానపరిత్యాగావనవరతంప్రతిపన్నఆసంసారమోక్షాత్సఞ్చరతి. తస్మాత్సిద్ధమస్యాత్మజ్యోతిషోఽన్యత్వం-కార్యకరణరూపేభ్యః పాప్మభ్యః- సంయోగవియోగాభ్యాం. నహితద్ధర్మత్వే సతితైరేవసంయోగోవియోగోవాయుక్తః. ౮

ఆ.— ప్రసఙ్గాగతంపరపక్షంనిరాకృత్యశ్రుతివ్యాఖ్యానమేవానువర్తయన్నుత్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (యథేతి) ఏవం- ఆత్మాదేహాఖ్యేదేహేవర్తమానంజన్మత్యజన్ జన్మాన్తరంచోపాదదానః కార్యకరణాన్యతిక్రామతీతిశేషః. అతఃస్వప్నజాగరితసఞ్చారాద్దేహద్వ్యతిరేకవదిహలోకపరలోకసఞ్చారోక్త్యాపితద్వ్యతిరేకస్తస్యోచ్యతేఽనన్తరవాక్యేనేత్యర్థః. సంప్రత్యుత్తరంవాక్యంగృహీత్వావ్యాకరోతి (సవాఇత్యాదినా) పాప్మశబ్దస్యలక్షణయాతత్కార్యవిషయత్వందర్శయతి (పాప్మసమవాయిభిరితి) పాప్మశబ్దస్యపాపవాచిత్వేపికార్యసామ్యాద్ధర్మేపివృత్తింసూచయతి (ధర్మాధర్మేతి) ఉక్తమర్థందృష్టాన్తత్వేనానువదతి (యథేతి) అవస్థాద్వయసఞ్చారస్యలోకద్వయసఞ్చారందార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఇహలోకపరలోకావనవరతంసఞ్చరతీతిసమ్బన్ధః. సఞ్చరణప్రకారంప్రకటయతి (జన్మేతి) జన్మనాకార్యకరణయోరుపాదానం, మరణేనచతయోస్త్యాగ, మవిచ్ఛేదేనలభమానోమోక్షాదర్వాగనవరతంసఞ్చరన్ దుఃఖీభవతీత్యర్థః. సవాఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవస్ఫుటయతి (సంయోగేతి) కథమేతావతాతేభ్యోఽన్యత్వం- తత్రాహ (నహీతి) స్వాభావికస్యహిధర్మస్యసతిస్వభావేకుతః సంయోగవియోగౌ- వహ్న్యౌష్ణ్యాదిష్వదర్శనాత్. కార్యకరణయోశ్చసంయోగవిభాగవశాదస్వాభావికత్వేసిద్ధమాత్మనస్తదన్యత్వమిత్యర్థః. ౮

ఉ.— తస్యవాఏతస్యపురుషస్యద్వేఏవస్థానేభవతఇదంచపరలోకస్థానంచసన్ధ్యంతృతీయగ్ం స్వప్నస్థానంతస్మిన్సన్ధ్యేస్థానేతిష్ఠన్నేతే ఉభేస్థానేపశ్యతీదంచపరలోకస్థానంచ । అథయథాక్రమోఽయంపరలోకస్థానేభవతితమాక్రమమాక్రమ్యోభయాన్పాప్మనఆనన్దాగ్ంశ్చపశ్యతి ॥ సయత్రప్రస్వపిత్యస్యలోకస్యసర్వావతోమాత్రాముపాదాయస్వయంవిహత్యస్వయంనిర్మాయస్వేనభాసాస్వేనజ్యోతిషాప్రస్వపిత్యత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతి॥ ౯

రం— ఏవందేహేన్ద్రియమనః ప్రాణధీవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః పాప్మసమ్బన్ధోప్యౌపాధిక ఏవేత్యాహ (సవాఅయంపురుషోజాయమానఃశరీరమభిసమ్పద్యమానఃపాప్మభిస్సంసృజ్యతేఇతి) సఏవాయంపురుషః - జీవోజాయమానఇత్యుక్తేఆత్మనోనిత్యస్యజాయమానత్వాభావాదాహ (శరీరమభిసమ్పద్యమానఇతి । శరీరమభిసఙ్గచ్ఛమానఇత్యర్థః. శరీరసమ్బన్ధఏవజననమితిభావః. శరీరమభిసమ్పద్యమానఏవసన్ పాప్మభిస్సంసృజ్యతఇతిశరీరసమ్బన్ధోపాధికఃపాపసమ్బన్ధఇత్యుక్తంభవతి. తదేవవ్యతిరేకముఖేనద్రఢయతి (సఉత్క్రామన్మ్రియమాణఃపాప్మనోవిజహాతీతి) అస్యమ్రియమాణత్వాభావాదాహ (ఉత్క్రామన్నితి) అత్రోత్క్రమణంచరమోత్క్రమణంవివక్షితం- పాప్మనోవిజహాతీతిసర్వపాపవిధూననశ్రవణాదితిద్రష్టవ్యం.

శం — ననునస్తోఽస్త్యుభౌలోకౌ-యాభ్యాంజన్మమరణాభ్యామనుక్రమేణసఞ్చరతిస్వప్నజాగరితేఇవ. స్వప్నజాగరితేతుప్రత్యక్షమవగమ్యేతే-నత్విహలోకపరలోకౌ కేనచిత్ప్రమాణేన. తస్మాదేతేఏవస్వప్నజాగరితేఇహలోకపరలోకావితి. ఉచ్యతే-తస్యవైఏతస్యపురుషస్య-ద్వేఏవస్థానేభవతః- నతృతీయంచతుర్థంవా. కేతే. ఇదంచ-యత్ప్రతిపన్నంవర్తమానంజన్మశరీరేన్ద్రియవిషయవేదనావిశిష్టంస్థానంప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానం. పరలోకఏవస్థానం-పరలోకస్థానం. తచ్చశరీరాదివియోగోత్తరకాలానుభావ్యం. ననుస్వప్నోఽపిపరలోకః-తథాచసతిద్వేఏవేత్యవధారణమయుక్తం. న. కథంతర్హి. సన్ధ్యంతత్-ఇహలోకపరలోకయోర్యస్సన్ధిః- తస్మిన్భవంసన్ధ్యం.యత్తృతీయం-తత్స్వప్నస్థానం. తేనస్థానద్విత్వావధారణం-నహిగ్రామయోఃసన్ధిస్తావేవగ్రామావపేక్ష్యతృతీయత్వపరిగణనమర్హతి. కథంతర్హిపునస్తస్యపరలోకస్థానస్యాస్తిత్వమవగమ్యతే- యదపేక్ష్యస్వప్నస్థానం సన్ధ్యంభవేత్. యతస్తస్మిన్సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానేతిష్ఠన్- భవన్. వర్తమానఏతేఉభేస్థానేపశ్యతి. కేతేఉభే. ఇదంచపరలోకస్థానంచ. తస్మాత్స్తః స్వప్నజాగరితవ్యతిరేకేణోభౌలోకౌ- యావవధికయాసమానస్సన్ననుసఞ్చరతిజన్మమరణసన్తానప్రబన్ధేన. కథంపునస్స్వప్నేస్థితస్సన్నుభౌలోకౌపశ్యతి- కిమాశ్రయః- కేనవిధినేతి. ఉచ్యతే- అథ- కథంపశ్యతీతి. శృణు. యథాక్రమః- ఆక్రామత్యనేనేత్యాక్రమః- ఆశ్రయః అవష్టమ్భఇత్యర్థః. యాదృశఆక్రమోఽస్య- సోఽయంయథాక్రమః. అయంపురుషఃపరలోకస్థానేప్రతిపత్తవ్యేనిమిత్తేయథాక్రమోభవతి- యాదృశేనపరలోకప్రతిపత్తిసాధనేనవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాలక్షణేనయుక్తోభవతీత్యర్థః. తమాక్రమం- పరలోకస్థానాయాభిముఖీభూతంప్రాప్తాఙ్కురీభావమివబీజం. తమాక్రమమాక్రమ్య- అవష్టభ్య-ఆశ్రిత్యోభయాన్పశ్యతి. బహువచనంధర్మాధర్మఫలానేకత్వాత్. ఉభయప్రకారానిత్యర్థః. కాంస్తాన్. పాప్మనః- పాపఫలాని. నతుపునస్సాక్షాదేవపాప్మనాందర్శనంసమ్భవతి- తస్మాత్పాపఫలానిదుఃఖానీత్యర్థః. ఆనన్దాంశ్చ - ధర్మఫలాని సుఖానీత్యేతత్. తానుభయాన్పాప్మనఆనన్దాంశ్చపశ్యతిజన్మాన్తరదృష్టవాసనామయాన్, యానిచప్రతిపత్తవ్యజన్మవిషయాణితుధర్మాధర్మఫలానిధర్మాధర్మప్రయుక్తోదేవతానుగ్రహాద్వాపశ్యతి. తత్కథమవగమ్యతేపరలోకస్థానభావినాంపాప్మనాందర్శనంస్వప్నఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదిహజన్మన్యననుభావ్యమపిపశ్యతిబహు. నచస్వప్నోనామాపూర్వందర్శనం- పూర్వదృష్టస్మృతిర్హిస్వప్నః-ప్రాయేణ. తేనస్వప్నజాగరితస్థానవ్యతిరేకేణ-స్తఉభౌలోకౌ. యత్పృష్టమాదిత్యాదిబాహ్యజ్యోతిషామభావేఽయంకార్యకరణసఙ్ఘాతఃపురుషోయేనజ్యోతిషావ్యతిరిక్తేనాత్మనాజ్యోతిషావ్యవహరతీత్యుక్తం- తదేవనాస్తి-యదాదిత్యాదిజ్యోతిషామభావగమనం-యత్రేదంవివిక్తంస్వయంజ్యోతిరుపలభ్యేత. యేనసర్వదైవాయంకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసంసృష్టఏవోపలభ్యతే. తస్మాదసత్సమోఽసన్నేవవాస్వేనవివిక్తస్వభావేనజ్యోతీరూపేణాత్మేతి. అథక్వచిద్వివిక్తఃస్వేనజ్యోతీరూపేణోపలభ్యతేబాహ్యార్థాత్మికభూతభౌతికసంసర్గశూన్యః- తతోయథోక్తంసర్వంభవిష్యతీత్యేతదర్థమాహ- సః- యఃప్రకృతఆత్మాయత్ర-యస్మిన్కాలేప్రస్వపితి- ప్రకర్షేణస్వాపమనుభవతి. తదాకిముపాదానఃకేనవిధినాస్వపితి- సన్ధ్యంస్థానంప్రతిపద్యతఇతి. ఉచ్యతే- దృష్టస్యలోకస్య- జాగరితలక్షణస్యసర్వావతః - సర్వమవతీతిసర్వావాన్- అయంలోకఃకార్యకరణసఙ్ఘాతోవిషయవేదనాసంయుక్తః. సర్వావత్త్వమస్యవ్యాఖ్యాతమన్నత్రయప్రకరణే "అథోఅయంవాఆత్మేత్యాదినా. సర్వావా- భూతభౌతికమాత్రాఃఅస్యసంసర్గకారణభూతాః-విద్యన్తఇతిసర్వవాన్. సర్వవానేవసర్వావాన్. తస్యసర్వావతోమాత్రాం-ఏకదేశమవయవముపాదాయ - అపచ్ఛిద్యాదాయ- గృహీత్వా-దృష్టజన్మవాసనావాసితఃసన్నిత్యర్థః. స్వయం- ఆత్మనైవవిహత్య- దేహంపాతయిత్వా-నిస్సమ్బోధమాపాద్య. జాగరితేహ్యాదిత్యాదీనాంచక్షురాదిష్వనుగ్రహోదేహవ్యవహారార్థః. దేహవ్యవహారశ్చాత్మనోధర్మాధర్మఫలోపభోగప్రయుక్తః. ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపరమణమస్మిన్దేహేఆత్మకర్మోపరమకృతమిత్యాత్మాస్వయంవిహన్తేత్యుచ్యతే. స్వయంనిర్మాయ-నిర్మాణంకృత్వా-వాసనామయంస్వప్నదేహంమాయామయమివ. నిర్మాణమపితత్కర్మాపేక్షత్వాత్స్వయంకర్తృకముచ్యతే. స్వేన- ఆత్మీయేనభాసా - మాత్రోపాదానలక్షణేనభాసా- దీప్త్యాప్రకాశేన, సర్వవాసనాత్మకేనాన్తఃకరణవృత్తిప్రకాశేనేత్యర్థః. సాహితత్రవిషయభూతాసర్వవాసనామయీప్రకాశతే. సాతత్రస్వీయంభాఉచ్యతే. తేనస్వేనభాసావిషయభూతేన. స్వేనచజ్యోతిషా - తద్విషయిణావివిక్తరూపేణాలుప్తదృక్స్వభావేనతద్భా

రూపం వాసనాత్మకం విషయీకుర్వన్ ప్రస్వపితి. యదేవం వర్తనం - తత్ప్రస్వపితీత్యుచ్యతే. అత్ర - ఏతస్యామవస్థాయామేతస్మిన్కాలేఽయం పురుషః - ఆత్మా స్వయమేవ వివిక్తజ్యోతిర్భవతి - బాహ్యాధ్యాత్మికభూతభౌతికసంసర్గరహితం జ్యోతిర్భవతి. నన్వస్య లోకస్య మాత్రోపాదానం కృతం - కథం తస్మిన్ సత్యత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీత్యుచ్యతే. నైష దోషః - విషయభూతమేవ హి తత్. తేనైవ చాత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్దర్శయితుం శక్యః - నత్వన్యథాఽసతి విషయే కస్మింశ్చిత్సుషుప్తకాల ఇవ. యదా పునః సా భాః వాసనాత్మికా విషయభూతోపలభ్యమానా భవతి - తదాఽసికోశాదివ నిష్కృష్టః సర్వసంసర్గరహితం చక్షురాదికార్యకరణవ్యాపృతస్వరూపమలుప్తదృగాత్మజ్యోతిః స్వేన రూపేణావభాసయద్గృహ్యతే. తేనాత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి సిద్ధం.

ఆ.— తస్యేత్యాదివాక్యస్య వ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ (నన్వితి). అవస్థాద్వయవల్లోకద్వయసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) కథం తర్హి లోకద్వయప్రసిద్ధిః - అత ఆహ (తస్మాదితి). తత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇతి) స్థానద్వయప్రసిద్ధిద్యోతనార్థో వైశబ్దః. అవధారణం వివృణోతి (నేతి). వేదనా - సుఖదుఃఖాదిలక్షణా. ఆగమస్య పరలోకసాధకత్వమభిప్రేత్యాహ (తచ్చేతి). అవధారణమాక్షిపతి (నన్వితి) తస్య స్థానాన్తరత్వం దూషయతి (నేతి) స్వప్నస్య లోకద్వయాతిరిక్తస్థానత్వాభావే కథం తృతీయత్వప్రసిద్ధిరిత్యాహ (కథమితి). తస్య సన్ధ్యత్వాన్న స్థానాన్తరత్వమిత్యుత్తరమాహ (సన్ధ్యం తదితి). సన్ధ్యత్వం వ్యుత్పాదయతి (ఇహేతి). యత్తత్స్వప్నస్థానం తృతీయం మన్యసే - తదిహలోకపరలోకయోః సన్ధ్యమితి సమ్బన్ధః. అస్య సన్ధ్యత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి) పూరణప్రత్యయశ్రుత్యా స్థానాన్తరత్వమేవ స్వప్నస్య కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య న ప్రయోగశ్రుతసన్ధ్యశబ్దవిరోధాన్నైవమిత్యాహ (నహీతి). పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (కథమితి). ప్రత్యక్షం ప్రమాణయన్నుత్తరమాహ (యత ఇత్యాదినా) స్వప్నే ప్రత్యక్షం పరలోకాస్తిత్వే ప్రమాణమిత్యుక్తం - తదేవోత్తరవాక్యేన స్ఫుటయితుం పృచ్ఛతి (కథమితి) కథంశబ్దార్థమేవ ప్రకటయతి (కిమిత్యాదినా). ఉత్తరవాక్యముత్తరత్వేనోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి). తత్రాథశబ్దముక్తప్రశ్నార్థతయా వ్యాకరోతి (అథేతి) ఉత్తరభాగముత్తరత్వేన వ్యాచష్టే (శృణ్వితి). యదుక్తం కిమాశ్రయ ఇతి - తత్రాహ (యథాక్రమ ఇతి). యదుక్తం కేన విధినేతి - తత్రాహ (తమాక్రమమితి). పాప్మశబ్దస్య యథార్థత్వే సమ్భవతి కిమితి ఫలవిషయత్వం - తత్రాహ (సత్యమితి) సాక్షాత్ - ఆగమాదృతే ప్రత్యక్షేణేతి యావత్. పాప్మనామేవ సాక్షాద్దర్శనాసమ్భవస్తచ్ఛబ్దార్థః. కథం పునరాద్యే వయసి పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనం - తత్రాహ (జన్మాన్తరేతి). యద్యపి ప్రథమే వయసి కరణపాటవాదైహికవాసనయా స్వప్నో దృశ్యతే - తథాపి కథమన్తిమే వయసి స్వప్నదర్శనం - తదాహ (యాని చేతి). భోగానాం తు న స్వప్నే - అత్ర [illegible]. యానీత్యుపక్రమాత్తానీత్యుపసఙ్ఖ్యాతవ్యం. ఐహికవాసనావశాదైహికానామేవ పాప్మనామానన్దానాం చ స్వప్నే దర్శనసమ్భవాన్న స్వప్నః ప్రత్యక్షం పరలోకసాధకమితి శఙ్కతే (తత్కథమితి). పరిహరతి (ఉచ్యత ఇతి). యద్యపి స్వప్నే మనుష్యాణామిష్టాదిభావోఽనుభూతోఽపీతి - తథాపి న తదపూర్వమేవ దర్శనమిత్యాహ (న చేతి) స్వప్నధియా భావిజన్మభావినోఽపి స్వప్నే దర్శనాత్ప్రాయణే దృష్టం. న చ తదపూర్వదర్శనమపి సమ్యగ్జ్ఞానం - ఉత్థానప్రత్యయబాధాత్. న చైవం స్వప్నధియా భావిజన్మాసిద్ధిః - యథాజ్ఞానమర్థాఙ్గీకారాదితి భావః. ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తేనేతి) - స యత్రేత్యాదివాక్యస్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తమనూద్యాక్షిపతి (యదిత్యాదినా) - బాహ్యజ్యోతిరభావే సత్యయం పురుషః - కార్యకరణసఙ్ఘాతో యేన సఙ్ఘాతాతిరిక్తేనాత్మజ్యోతిషా గమనాది నిర్వర్తయతి - తదాత్మజ్యోతిరస్తీతి యదుక్తమిత్యనువాదార్థః. వివిక్తస్థానాభావం వక్తుం విశేషణాభావం తావద్దర్శయతి (తదేవేతి) ఆదిత్యాదిజ్యోతిరభావవిశిష్టస్థానం యత్రేత్యుక్తం - తదేవ స్థానం నాస్తి - విశేషణాభావాదితి శేషః. యథోక్తస్థానాభావే హేతుమాహ (యేనేతి) - సంసృష్టః - బాహ్యైర్జ్యోతిర్భిరితి శేషః. వ్యవహారభూమౌ బాహ్యజ్యోతిరభావాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి). ఉత్తరగ్రన్థముత్తరత్వేనావతారయతి (అథేత్యాదినా) - యథోక్తం - సర్వవ్యతిరిక్తత్వం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమిత్యాది. ఆహ - స్వప్నం ప్రస్తౌతీతి యావత్. ఉపాదానశబ్దః పరిగ్రహవిషయః. కథమస్య సర్వావత్త్వం - తదాహ (సర్వావత్త్వమితి) - సంసర్గకారణభూతాః - సహభావాన్మాత్రాదిభాగేనేతి శేషః. కిముపాదాన ఇత్యస్యోత్తరముక్త్వా కేన విధినేత్యస్యోత్తరమాహ (స్వయమిత్యాదినా) - ఆపాద్య - ప్రస్వపితీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథం పునరాత్మనో దేహవిహన్తృత్వం - జాగ్రద్ధేతుకర్మఫలోపభోగోపరమణాద్ధి స విహన్యతే - తత్రాహ (జాగరితే హీత్యాదినా). నిర్మాణవిషయం దర్శయతి (వాసనామయమితి). యథా మాయావీ మాయామయం దేహం నిర్మిమీతే - తద్వదిత్యాహ (మాయామయమివేతి). కథం పునరాత్మనో యథోక్తం దేహనిర్మాణకర్తృత్వం - కర్మకృతత్వాత్తన్నిర్మాణస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిర్మాణమపీతి) స్వేన భాసేత్యత్రేత్థంభావే తృతీయా. కరణే తృతీయాం వ్యాకరోతి (సా హీతి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. యథోక్తాన్తఃకరణవృత్తేర్విషయత్వేన ప్రకాశమానత్వేఽపి స్వభాసో భవతు కరణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సా తత్రేతి) స్వేన జ్యోతిషేతి కర్తరి తృతీయా. స్వశబ్దోఽత్రాత్మవిషయః. కోఽయం ప్రస్వాపో నామ - తత్రాహ (యదేవమితి). వివిక్తవిశేషణం వివృణోతి (బాహ్యేతి) స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మేత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వస్యేతి). వాసనాపరిగ్రహస్య మనోవృత్తిరూపస్య విషయతయా విషయిత్వాభావాద్విరుద్ధమాత్మనః స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి). కుతో వాసనోపాదానస్య విషయత్వమిత్యాశఙ్క్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుతిసామర్థ్యాదిత్యాహ (తేనేతి) - మాత్రాదానస్య విషయత్వేనేతి యావత్. తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (న త్వితి). యథా సుషుప్తికాలే వ్యక్తస్య విషయస్యాభావే స్వయంజ్యోతిరాత్మా దర్శయితుం న శక్యతే - తథా స్వప్నేఽపి. తస్మాత్తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వశ్రుత్యా మాత్రాదానస్య విషయత్వం ప్రకాశితమిత్యర్థః. భవతు స్వప్నే వాసనాదానస్య విషయత్వం - తథాపి కథం స్వయంజ్యోతిరాత్మా శక్యతే వివిచ్య దర్శయితుమిత్యాశ

ఉ.— నతత్రరథానరథయోగానపన్థానోభవన్త్యథరథాన్రథయోగాన్పథస్సృజతేనతత్రానన్దాముదఃప్రముదోభవన్త్యథానన్దాన్ముదఃప్రముదస్సృజతేనతత్రవేశాన్తాఃపుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యోభవన్త్యథవేశాన్తాఃపుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతేసహికర్తా॥ ౧౦

వ్యాఖ్యేయమాహ (యదా పునరితి) - అవభాసయత్ - అవభాస్యం వాసనాత్మకమన్తఃకరణమితి శేషః. స్వప్నావస్థాయామాత్మనోఽవభాసకాన్తరాభావే ఫలితమాహ (తేనేతి) ౯

ర०.— నను *స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతీతి స్వప్నే శరీరవ్యతిరేకప్రదర్శనమయుక్తం - ఐహలౌకికపారలౌకికయోరేవ శరీరపరిగ్రహస్థానత్వాత్, స్వప్నస్యాతథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్య వా ఏతస్య పురుషస్య ద్వే ఏవ స్థానే భవత ఇదం చ పరలోకస్థానం చేతి) తస్యైతస్య పురుషస్య - జీవస్య శరీరపరిగ్రహే అయం చ పరశ్చ లోక ఇతి స్థానద్వయమేవ లోకే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. (సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్నస్థానం) సన్ధౌ భవం సన్ధ్యం. స్వప్నరూపావస్థా సం తు పూర్వోక్తస్థానద్వయానుభవయోగ్యత్వాత్ సన్ధ్యం- తృతీయస్థానమేవ భవతీత్యర్థః. మృతః పరలోకం పశ్యతి - జాగ్రత్పురుషస్త్విమమేవ లోకం పశ్యతి. స్వప్నావస్థస్తు కదాచిదిమం లోకం పశ్యతి - కదాచిత్పరలోకం స్వర్గనరకాదికం పశ్యతి. అతః స్థానద్వయదర్శనయోగ్యావిలక్షణేయం స్వప్నావస్థేత్యర్థః. అముమేవార్థం ప్రపఞ్చయతి (తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తిష్ఠన్నేతే ఉభే స్థానే పశ్యతీదం చ పరలోకస్థానం చేతి) స్పష్టోऽర్థః. నన్వేతద్దేహపరిత్యాగానన్తరభావినః పరలోకస్థానదర్శనస్య కథం స్వప్నావస్థపురుషదృశ్యత్వం సమ్భవతి- అతః స్వప్నే దృశ్యం పరలోకస్థానమస్య దేవేత్యత్రాహ (అథ యథాక్రమోऽయం పురుషః పరలోకస్థానే భవతీత్యాది) ఆక్రమత్యనేనేత్యాక్రమః-ఆశ్రయః పుణ్యపాపరూపః. యాదృక్పుణ్యపాపరూపాక్రమవిశిష్టస్సన్ పరలోకే సుఖదుఃఖాన్యనుభవతి- తమేవ- తాదృశమేవ పుణ్యపాపఫలక్షణమాక్రమమాక్రమ్య అథ - తదా స్వప్నే ప్రతికూలానుకూలాంశ్చోభయవిధాన్పదార్థాన్పశ్యతి. తతశ్చ స్వప్నే పరిదృశ్యమానమేతద్దేహాతిరిక్తదేహభోగ్యం తదాత్వ ఏవేశ్వరసృష్టమాత్మపుణ్యపాపఫలరూపమిదం పరలోకస్థానమేవేత్యర్థః. నను స్వప్నే పరలోకవత్పుణ్యపాపాదివశేన పదార్థసృష్టౌ స్వయంజ్యోతిష్ట్వం కుతోऽభ్యుపగన్తవ్యం - ఇన్ద్రియాణాం ప్రకాశకానాం సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స యత్ర ప్రస్వపిత్యస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్యేత్యాది) సః- జీవః యత్ర- యదా ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతి. తదా సర్వావతః- సర్వతో భోగ్యభోగోపకరణాదిసర్వయుక్తస్య అస్య జగతః- జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య మాత్రాం- మీయతేऽనేనేతి మాత్రా- ప్రకాశకో జాగ్రదవస్థేన్ద్రియవర్గః. తమపాదాయ స్వయమేవ పతితమిన్ద్రియవర్గం విహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య. నిర్వ్యాపారం కారయిత్వేతి యావత్. అథ స్వాప్నికదేహేన్ద్రియాదివస్తుజాతం స్వయం నిర్మాయ- సృష్ట్వా. అత్రోక్తం జీవస్య స్వాప్నపదార్థనిర్మాతృత్వమదృష్టద్వారేతి ద్రష్టవ్యం- అగ్రే *స హి కర్తేతి వాక్యేన తేషామీశ్వరసృష్టత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, పూర్వైరప్యదృష్టద్వారేత్యుక్తత్వాచ్చ. స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితీత్యస్యైవ వివరణం (స్వేన జ్యోతిషేతి) ప్రస్వపితి- స్వప్నమనుభవతీత్యర్థః. అత్ర- అస్యాం దశాయాం పురుషః- జీవః స్వయంజ్యోతిర్భవతి - ప్రకాశకాన్తరాభావాదిత్యర్థః. యద్యపి స్వప్నపదార్థభానం స్వాప్నికేన్ద్రియద్వారప్రసృమరేణ ధర్మభూతజ్ఞానేనైవ - నాత్మజ్యోతిషా. తథాప్యాదిత్యాదిప్రకాశకాన్తరస్థానాభిషిక్త ఆత్మైవేతి భావః. యద్యపి స్వప్నేऽప్యాదిత్యాదిజ్యోతిస్సృష్ట్యభ్యుపగమే ప్రకాశకాన్తరవ్యతిరేకో న వక్తుం శక్యః- తథాపి లోకప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరాభావాజ్జాగ్రదాదివైషమ్యమస్తీత్యత్రోక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసిద్ధజ్యోతిరనపేక్షప్రకాశకత్వమేవేతి ద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— నన్వత్ర కథం పురుషః స్వయంజ్యోతిః- యేన జాగరిత ఇవ గ్రాహ్యగ్రాహకాదిలక్షణః సర్వో వ్యవహారో దృశ్యతే, చక్షురాద్యనుగ్రాహకాశ్చాదిత్యాద్యాలోకాస్తథైవ దృశ్యన్తే యథా జాగరితే,- తత్ర కథం విశేషావధారణం క్రియతే *అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి. ఉచ్యతే- వైలక్షణ్యాత్స్వప్నదర్శనస్య. జాగరితే హీన్ద్రియబుద్ధిమనఆలోకాదివ్యాపారసంకీర్ణమాత్మజ్యోతిః- ఇహ తు స్వప్న ఇన్ద్రియాభావాత్తదనుగ్రాహకాదిత్యాద్యాలోకాభావాచ్చ వివిక్తం కేవలం భవతి- తస్మాద్విలక్షణం. నను తథైవ విషయా ఉపలభ్యన్తే స్వప్నేऽపి- యథా జాగరితే. తత్ర కథమిన్ద్రియాభావాద్వైలక్షణ్యముచ్యత ఇతి. శృణు- న తత్ర విషయాః స్వప్నే రథాదిలక్షణాః. తథా న రథయోగాః- రథేషు యుజ్యన్త ఇతి రథయోగాః- అశ్వాదయస్తత్ర న విద్యన్తే. న చ పన్థానః- రథమార్గా భవన్తి. అథ చ రథాన్రథయోగాన్పథశ్చ సృజతే స్వయం. కథం పునః సృజతే రథాదిసాధనానాం వృక్షాదీనామభావే. నన్వుక్తం *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయేతి- అన్తఃకరణవృత్తిరస్య లోకస్య వాసనా- మాత్రా. తామపాదాయ రథాదివాసనారూపాన్తఃకరణవృత్తిస్తదుపలబ్ధినిమిత్తేన కర్మణా చోద్యమానా దృశ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. తదుచ్యతే * స్వయం నిర్మాయేతి. తదేవాహ (రథాదీన్సృజత ఇతి) న తు తత్ర కరణాని, కరణానుగ్రాహకాణి వాదిత్యాదిజ్యోతీంషి, తదవభాస్యా వా రథాదయో విషయా, విద్యన్తే. తద్వాసనామాత్రం తు కేవలం తదుపలబ్ధికర్మనిమిత్తచోదితోద్భూతాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయం దృశ్యతే. తద్యస్య జ్యోతిషో దృశ్యతేऽలుప్తదృశః- తదాత్మజ్యోతిరత్ర కేవలమసిరివ కోశాద్వివిక్తం. తథా- న తత్రానన్దాః- సుఖవిశేషాః. ముదః - హర్షాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తాః. ప్రముదః- త ఏవ ప్రకర్షోపేతాః. అథ చానన్దాదీన్సృజతే. తథా- న తత్ర వేశాన్తాః- పల్వలాః పుష్కరిణ్యః- తటాకాః స్రవన్త్యః - నద్యో భవన్తి. అథ వేశాన్తాదీన్సృజతే వాసనామాత్రరూపాన్. యస్మాత్స హి కర్తా. తద్వాసనాశ్రయచిత్తవృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వేనేత్యవోచామ తస్య కర్తృత్వం.

సతు సాక్షాదేవ తత్ర క్రియా సమ్భవతి- తత్ర సాధనాభావాత్. నహి కారకమన్తరేణ క్రియా సమ్భవతి - నచ తత్ర హస్తపాదాదీని క్రియాకారకాణి సన్తి, యత్ర తు తాని విద్యన్తే జాగరితే- తత్రాత్మజ్యోతిరవభాసితైః కార్యకరణైః రథాదివాసనాశ్రయాన్తఃకరణవృత్త్యుద్భవనిమిత్తం కర్మ నిర్వర్త్యతే- తేనోచ్యతే సహి కర్తేతి. తదుక్తం * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుత ఇతి. తత్రాపి న పరమార్థతః స్వతః కర్తృత్వం చైతన్యజ్యోతిషో [illegible] వభాసకత్వవ్యతిరేకేణ. యచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిషాన్తఃకరణద్వారేణావభాసయతి కార్యకరణాని, తదవభాసితాని కర్మసు వ్యాప్రియన్తే కార్యకరణాని,- [illegible] కర్తృత్వముపచర్యత ఆత్మనః. తదుక్తం * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తదేవానూద్యతే సహి కర్తేతి హేత్వర్థం. ౧౦

ఆ.—— యదుక్తం స్వప్నే స్వయం జ్యోతిరాత్మేతి- తత్ప్రకారాన్తరేణాక్షిపతి (నన్వితి) అవస్థాద్వయే విశేషాభావకృతం చోద్యం దూషయతి (ఉచ్యత ఇతి) వైలక్షణ్యం స్ఫుటయతి (జాగరితే హీతి) మనస్తు స్వప్నే సదపి విషయత్వాన్న స్వయంజ్యోతిష్ట్వవిఘాతీతి భావః. ఉక్తం వైలక్షణ్యం [illegible] క్షిపతి (నన్వితి) నతత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (శృణ్వితి) ప్రతీతిం ఘటయతి (అథచేతి) రథాదిసృష్టిమాక్షిపతి (కథం పునరితి) వాసనామయీ సృష్టిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి) తదుపలబ్ధినిమిత్తేనేత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన వాసనాత్మికా మనోవృత్తిరేవోక్తా. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి (నన్విత్యాదినా) తదుపలబ్ధిః- వాసనోపలబ్ధిః. తత్ర యత్కర్మనిమిత్తం- తేన చోదితతయోద్భూతాన్తఃకరణవృత్తిగ్రాహకావస్థా- తదాశ్రయం- తదాత్మకం. తద్వాసనారూపం దృశ్యత ఇతి యోజనా. తథాపి కథమాత్మజ్యోతిః స్వప్నే కేవలం సిధ్యతి - తత్రాహ (తద్యస్మిన్నితి) యథా కోశాదసిర్వివిక్తో భవతి- తథా దృశ్యాయా బుద్ధేర్వివిక్తమాత్మజ్యోతిరితి కైవల్యం సాధయతి (అసిరివేతి) తథా - రథాద్యభావవ[illegible]. సుఖాన్యేవ విశిష్యన్త ఇతి విశేషాః- సుఖసామాన్యానీత్యర్థః. తథేత్యానన్దాద్యభావో దృష్టాన్తితః. అల్పీయాంసి సరాంసి పల్వలశబ్దేనోచ్యన్తే. సహి కర్తేత్యత్ర సహిశబ్దో యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్సృజతీతి శేషః. కుతోఽస్య కర్తృత్వం- సహకార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వాసనేతి) త[illegible] వేశాన్తాదిగ్రహణం. తదీయవాసనాధారశ్చిత్తపరిణామః. తేనోద్భవతి యత్కర్మ- తస్య సృజ్యమాననిదానత్వేనేతి యావత్. ముఖ్యం కర్తృత్వం నివారయతి (నత్వితి) తత్రేతి స్వప్నోక్తిః. సాధనాభావేపి స్వప్నే క్రియా కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తర్హి స్వప్నే కారకాణ్యపి భవిష్యన్తి- నేత్యాహ (నచేతి) తర్హి పూర్వోక్తమపి కర్తృత్వం కథమితి చేత్- తత్రాహ (యత్రత్వితి). ఉక్తేర్థే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తదుక్తమితి) ఉపక్రమే ముఖ్యం కర్తృత్వం- ఇహ త్వౌపచారికమితి విశేషమాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి) పరమార్థతశ్చైతన్యజ్యోతిషో వ్యాపారవదుపాధ్యవభాసకత్వవ్యతిరేకేణ స్వతో న కర్తృత్వం వాక్యోపక్రమేపి వివక్షితమిత్యర్థః. ఆత్మనో వాక్యోపక్రమే కర్తృత్వమౌపచారికమిత్యుపసంహరతి (యదితి) సహికర్తేత్యౌపచారికం కర్తృత్వమిత్యుచ్యతే చేత్- తస్య * ధ్యాయతీవేత్యాదినోక్తత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదుక్తమితి) అనువాదే ప్రయోజనమాహ (హేత్వర్థమితి) స్వప్నే రథాదిస్రష్టాపీతి శేషః. ౧౦

రం.—— నను * ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే పల్యయతే కర్మ కురుత ఇత్యాదినోపపద్యతే- స్వప్నే ఆసనగమనక్రియాకర్మకరణాదీనామసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథస్సృజత ఇతి) రథయోగాః - అశ్వాదయః. రథరథాశ్వమార్గాదయః జాగ్రద్దశానుభవయోగ్యాః తత్ర- స్వప్నే న సన్తి- సఞ్జాయన్తే. అథ తు తత్తత్పురుషతత్తత్కాలమాత్రానుభావ్యాన్ రథాదీనర్థాన్ పరమాత్మా సృజత ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అనుకూలవస్తుదర్శనజా ప్రీతిరానన్దః. తస్మిన్ స్వకీయత్వబుద్ధిజా ప్రీతిర్ముత్. తద్వినియోగజా ప్రీతిః ప్రముత్. వేశాన్తాః- వేశన్తాః. పల్వలాని. వేశాన్తా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. పుష్కరిణ్యః- వాప్యః. స్రవన్త్యః- నద్యః. పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్య ఇతి చ్ఛాన్దసో విభక్తివ్యత్యయః. పుష్కరిణీస్స్రవన్తీస్సృజత ఇత్యర్థః. పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజత ఇత్యత్ర * వా ఛన్దసీతి వా పూర్వసవర్ణదీర్ఘాభావః. నను స్వప్నద్రష్టృస్సైవేయదా రథం పశ్యతి- తదానీం తత్రస్థితోఽన్యస్తం న పశ్యతి. స్వప్నదృగపి ప్రబోధానన్తరం తత్రగతం తం న పశ్యతి. తత్ర తస్యాన్యస్య చ [illegible] నోపలభ్యన్తే. అతః కథమీదృశీ స్వప్నార్థసృష్టిరుపపద్యతామిత్యత్రాహ (సహి కర్తేతి) సకలప్రపఞ్చనాటకసూత్రధారస్స సర్వేశ్వరః ఖలు తత్ర కర్తా- స కిం వా కర్తుం న శక్నుయాదితి హిశబ్దాభిప్రాయః. నచ సహీత్యనేన * స యత్ర ప్రస్వపితీతి ప్రాక్ప్రస్తుతో జీవ ఏవ పరామృశ్యత ఇతి వాచ్యం- సఙ్కల్పమాత్రకరణేనస్య నిరస్తత్వాత్. తథాహి- * సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి. * న తత్ర రథా న రథయోగా ఇతి వాక్యే సన్ధ్యే- స్వప్నస్థానే జీవకర్తృకైవ సృష్టిరామ్నాయతే- * సహి కర్తేతి స్వప్నదృశం ప్రాక్ప్రస్తుతం జీవమేవ సశబ్దేన పరామృశ్య తస్య కర్తృత్వం శ్రుతిరాహ హి. * నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ. ఏకే శాఖినః * య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి కామానాం నిర్మాతారం జీవమామనన్తి. అత్ర కామశబ్దేన కామ్యమానాః పుత్రాదయో వర్ణ్యన్తే- పూర్వం హి * సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వేతి పుత్రాదయో హి కామాః ప్రక్రాన్తాః. అతో జీవ ఏవాత్ర కర్తృత్వేనాభిధీయతే. నచ జీవస్య కథమీదృశం సృష్టిసామర్థ్యమితి వాచ్యం - ప్రజాపతివాక్యే జీవస్యాపి సత్యసఙ్కల్పత్వాదేరామ్నానాత్. నచ తత్సంసారదశాయాం తిరోహితమితి వాచ్యం- ముక్తావివ స్వప్నదశాయామావిర్భావాదితి ద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మాయాశబ్దోఽత్యాశ్చర్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య భగవత్సఙ్కల్పవాచీ. * మాయా వయునం జ్ఞానమితి నిఘణ్టుపాఠాచ్చ మాయాశబ్దో జ్ఞానరూపసఙ్కల్పవచనః మాయామాత్రం- భగవత్సఙ్కల్పమాత్రసృష్టం. న తు జీవసృష్టమిత్యర్థః. తత్ర హేతుః- కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి. జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాది బ్రహ్మరూపస్య ప్రజాపతివాక్యోదితస్య సంసారదశాయాం సర్వాత్మనాఽనభివ్యక్తత్వాత్ న తస్య కర్తృత్వసమ్భవనాపి. * సహి కర్తేతి హిశబ్దేన ప్రసిద్ధస్యైవ కర్తృతయా నిర్దేశాత్. స్వప్నదృశ ఏవ కర్తృత్వే స్వాహితచోరవ్యాఘ్రాదేస్సృష్టిర్నోపపద్యేత. ఇమాన్ స్వాప్నాన్ పదార్థాన్ స్రష్టుమితి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాచ్చ. * కామం

ఉ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తి॥ స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి। శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానగ్ంహిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౧

ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా। స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామగ్ంహిరణ్మయః పురుష ఏకహగ్ంసః॥ ౧౨

కామం పురుషా నిర్మిమాణ ఇత్యత్ర * తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మేత్యుక్త్యా తస్య వచనస్య బ్రహ్మవిషయత్వాచ్చ న జీవస్య స్రష్టృత్వం. నను స్వాభావికస్యాపహతపాప్మత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తస్యానభివ్యక్తిః కిన్నిబన్ధనేత్యత్రాహ - * పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ. పరాభిధ్యానాత్ - పరమాత్మసఙ్కల్పాత్ తత్తిరోహితం భవతి. తత్సఙ్కల్పాదేవ హి అస్య - జీవస్య బన్ధో మోక్షశ్చ - * యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతి యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతి * ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి శ్రవణాత్. * దేహయోగాద్వా సోఽపి. సోఽపి - తిరోభావః సృష్టికాలే దేహయోగద్వారేణ వా భవతి - ప్రళయకాలే సూక్ష్మచిచ్ఛక్తియోగద్వారేణ వా భవతీత్యర్థః. * సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః. స్వాప్నార్థో హి శుభాశుభసూచకః - * యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శనే * స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తీతి శ్రుతేః. ఆచక్షతే చ స్వప్నాధ్యాయవిదస్తథా. తతశ్చ యదీయం స్వప్నసృష్టిర్జీవకర్తృకా - తర్హి శుభసూచకానేవ సృష్ట్వా పశ్యేత్ - నాశుభసూచకాన్. అతో న జీవకర్తృకేయం సృష్టిరిత్యుభయలిఙ్గపాదే స్థితం. యదత్ర పరైరుచ్యతే స్వప్నసృష్టేస్సత్యత్వే రథాదిసృష్టివదాదిత్యాదేరపి సృష్ట్యభ్యుపగమే జాగ్రద్దశావత్ స్వప్నేఽపి జ్యోతిరన్తరవ్యతికరసత్త్వాత్ స్వప్రకాశత్వస్య దుర్వివేచతా స్యాత్ - అతః స్వప్నదృష్టానాం సత్యత్వం ప్రకరణవిరుద్ధమితి. తదసత్ - పరమతేఽపి మనసః ప్రకాశకస్య సత్త్వేన స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వసాధనమసఙ్గతమేవ హి స్యాత్. తస్మాల్లోకప్రసిద్ధాదిత్యాద్యభావేఽపి స్వకీయజ్ఞానేన భాసకత్వాత్ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్తీత్యత్రైవాస్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమితి సిద్ధం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౦

శం.— తత్ - ఏతస్మిన్నుక్తేఽర్థ ఏతే శ్లోకాః - మన్త్రా భవన్తి. స్వప్నేన - స్వప్నభావేన శారీరం - శరీరమభిప్రహత్య - నిశ్చేష్టమాపాద్యాసుప్తః - స్వయమలుప్తదృగాదిశక్తిస్వాభావ్యాత్. సుప్తాన్ - వాసనాకారోద్భూతానన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయాన్ బాహ్యాధ్యాత్మికాన్ సర్వానేవ భావాన్ స్వేన రూపేణ ప్రత్యస్తమితాన్ - సుప్తానభిచాకశీతి - అలుప్తయాఽఽత్మదృష్ట్యా పశ్యతి, అవభాసయతీత్యర్థః. శుక్రం - శుద్ధం - జ్యోతిష్మదిన్ద్రియమాత్రారూపమాదాయ - గృహీత్వా పునః కర్మణా జాగరితస్థానమేతి - ఆగచ్ఛతి. హిరణ్మయః - హిరణ్మయ ఇవ చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావః. పురుష ఏకహంసః - ఏక ఏవ హన్తీత్యేకహంసః. ఏకో జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్ గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

ఆ.— తదేతే శ్లోకా భవన్తీత్యేతత్ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (ఏత ఇతి) - ఉక్తోఽర్థః - స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదిః. శారీరమితి స్వార్థే వృద్ధిః. స్వయమసుప్తత్వే హేతుమాహ (అలుప్తేతి) - వ్యాఖ్యేయం పదమాదాయ వ్యాచష్టే (సుప్తానిత్యాదినా). ఉక్తమనూద్య పదాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (సుప్తానభిచాకశీతీతి) ౧౧

రం.— (తదేతే శ్లోకా భవన్తి) తత్ - సుప్తమధికృత్య ఏతే - వక్ష్యమాణశ్లోకాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. (స్వప్నేన శారీరమభిప్రహత్యాఽసుప్తస్సుప్తానభిచాకశీతి) స్వప్నేనేతీత్థమ్భూతే తృతీయా. పురుషః - జీవః స్వప్నేనోపలక్షితస్సన్ శారీరం - శరీరమభిప్రహత్య - నిశ్చేష్టతామాపాద్య అసుప్తః - అలుప్తప్రకాశ ఏవ సన్ సుప్తాన్ - లుప్తప్రకాశాన్ ప్రాణానభితశ్చాకశీతి - * కశ గతిశబ్దయోరిత్యస్మాద్యఙ్లుగన్తాదిదం రూపం. పర్యటతీత్యర్థః. శుక్లం - జ్యోతిష్మత్. ప్రకాశకం మనఆదికమిన్ద్రియవర్గమాదాయ స్వప్నాన్తే పునః స్వస్థానమేతి - జాగ్రద్దశాం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. హిరణ్మయః - ప్రకాశమయః. ఏకహంసః - ఏక ఏవ హన్తి గచ్ఛతీత్యేకహంసః. ౧౧

శం.— తథా - ప్రాణేన - పఞ్చవృత్తినా రక్షన్ - పరిపాలయన్. అన్యథా మృతభ్రాన్తిః స్యాత్. అవరం - నికృష్టం - అనేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాదత్యన్తబీభత్సం కులాయం - నీడం - శరీరం. స్వయం తు బహిస్తస్మాత్ కులాయాచ్చరిత్వా. యద్యపి శరీరస్థ ఏవ స్వప్నం పశ్యతి - తథాపి తత్సమ్బన్ధాభావాత్తత్స్థ ఇవాకాశో బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యతే. అమృతః - స్వయమమరణధర్మా. ఈయతే - గచ్ఛతి. యత్ర కామం - యత్ర యత్ర కామో విషయేషూద్భూతవృత్తిర్భవతి - తం తం కామం వాసనారూపేణోద్భూతం గచ్ఛతి. ౧౨

ఆ.— తథా శబ్దః స్వప్నగతవిశేషసముచ్చయార్థః. కిమితి స్వప్నే ప్రాణేన శరీరమాత్మా పాలయతి - తత్రాహ (అన్యథేతి). బహిశ్చరిత్వేత్యయుక్తం - శరీరస్థస్య స్వప్నోపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) - తత్సమ్బన్ధాభావాద్బహిశ్చరిత్వేత్యుచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. దేహస్థస్యైవ తద్దృష్టాన్తమాహ (తత్స్థ ఇతి). ౧౨

— (ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయం బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వేత్యాది) సః - జీవః స్వప్నే అవరం - నికృష్టం కులాయం - స్థూలం శరీరం పఞ్చవృత్తి ప్రాణేన రక్షన్. ప్రాణస్యాపి స్వప్నే జీవేన సహ నిర్గమే సద్యో మరణమేవ స్యాత్ - అతః ప్రాణేన శరీరం రక్షన్ అత ఏవ అమృత ఏవ

ఉ.—— స్వప్నాన్తఉచ్చావచమీయమానోరూపాణిదేవఃకురుతేబహూని । ఉతేవస్త్రీభిఃసహమోదమానోజక్షదుతేవాపిభయానిపశ్యన్॥ ౧౩

ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చనేతి । తంనాయతంబోధయేదిత్యాహుః । దుర్భిషజ్యగ్ం హాస్మైభవతియమేషన ప్రతిపద్యతే అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైషఇతియానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇత్యత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతిసోహంభగవతేసహస్రందదామ్యతఊర్ధ్వం విమోక్షాయబ్రూహీతి॥ ౧౪

సకులాయాత్- జాగ్రచ్ఛరీరాద్బహిశ్చరిత్వా యత్ర కామం- కామ్యత ఇతి కామం. యత్ర భోగ్యం. తత్ర సర్వత్ర చరిత్వా అమృతః - అమరణధర్మా హిరణ్మయః ఏకహంసః పురుషః పునరపి స్వస్థానమీయతే - గచ్ఛతీత్యర్థః. యద్వా - కులాయాద్బహిశ్చరిత్వా యత్ర కామం - తత్ర ఈయతే- గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

శం,—— కించ- స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థానే ఉచ్చావచం- ఉచ్చం- దేవాదిభావం. అవచం- తిర్యగాదిభావం నికృష్టం. తదుచ్చావచమీయమానః- గమ్యమానః. ప్రాప్నువన్ రూపాణి దేవః- ద్యోతనావాన్ కురుతే- నిర్వర్తయతి వాసనారూపాణి బహూని- అసఙ్ఖ్యేయాని. ఉత - అపి స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ. జక్షదివ- హసన్నివ వయస్యైః. ఉత ఇవ అపి భయాని- బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని- సింహవ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివ. ౧౩

ఆ.—— స్వప్నస్థం విశేషాన్తరమాహ (కించేతి)- ఉచ్చావచం విషయాకృత్యేతేన తేనాత్మనా స్వేనైవ స్వయం గమ్యమాన ఇతి యావత్. ౧౩

రం.—— (స్వప్నాన్త ఉచ్చావచమీయమానో రూపాణి దేవః కురుతే బహూనీత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నమధ్య ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దో మధ్యవచనః. ఉచ్చావచం- పుణ్యపాపలక్షణముత్కృష్టాపకృష్టమీయమానః- గచ్ఛమానో దేవః- జీవ ఇత్యర్థః. బహూని- దేవాదీని రూపాణి కురుతే- భజత ఇత్యర్థః. ఉత- అపి చ. ఉతశబ్ద ఇవార్థః. స్త్రీభిస్సహ మోదమాన ఇవ క్వచిద్ద్రష్టా భవతి. క్వచిచ్చ జక్షదివ. జక్షణం - భక్షణం. హసనం వా. * జక్ష భక్షణహసనయోరితి హి ధాతుః. ఉత - అపి చ. భయాని - బిభేత్యేభ్య ఇతి భయాని - వ్యాఘ్రాదీని పశ్యన్నివాపి భవతీత్యర్థః. స్వాప్నార్థానాం విజ్ఞానమాత్రావభాసత్వాత్తదేకానుభావ్యత్వాచ్చాత్రేవశబ్దః. ౧౩

శం.—— ఆరామం- ఆరమణం- ఆక్రీడామనేన నిర్మితాం వాసనారూపామస్య పశ్యన్తి సర్వే జనాః. గ్రామం నగరం స్త్రియమన్నాద్యమిత్యాది వాసనానిర్మితమాక్రీడనరూపం. (న తం పశ్యతి) తం న పశ్యతి కశ్చన. కష్టం భోః వర్తతే- అత్యన్తవివిక్తం దృష్టిగోచరాపన్నమప్యస్య కోఽపి భాగ్యహీనతా లోకస్య - యచ్ఛక్యదర్శనమప్యాత్మానం తం న పశ్యతి. లోకం ప్రత్యనుక్రోశం దర్శయతి శ్రుతిః. అత్యన్తవివిక్తః స్వయంజ్యోతిరాత్మా స్వప్నే భవతీత్యభిప్రాయః. (తం నాయతం బోధయేదిత్యాహుః) ప్రసిద్ధిరపి లోకే విద్యతే స్వప్న ఆత్మజ్యోతిషో వ్యతిరిక్తత్వే. కాసౌ. తం- ఆత్మానం సుప్తమాయతం- సహసా. భృశం న బాధయేదిత్యాహుః- ఏవం కథయన్తి చికిత్సకాదయో జనా లోకే. నూనం తే పశ్యన్తి జాగ్రద్దేహాదిన్ద్రియద్వారతోఽపసృత్య కేవలో బహిర్వర్తత ఇతి- యత ఆహుస్తం నాయతం బోధయేదితి. తత్ర చ దోషం పశ్యన్తి - భృశం హ్యసౌ బాధ్యమానస్తానీన్ద్రియద్వారాణి సహసా ప్రతిబోధ్యమానో న ప్రతిపద్యత ఇతి. తదేతదాహ (దుర్భిషజ్యం హాస్మై భవతి యమేష న ప్రతిపద్యత ఇతి) తమిన్ద్రియద్వారదేశం - యస్మాద్దేశాచ్ఛుక్లమాదాయాపసృతః- తమిన్ద్రియదేశమేష ఆత్మా పునర్న ప్రతిపద్యతే. కదాచిద్వ్యత్యాసేనేన్ద్రియమాత్రాః ప్రవేశయతి- తత ఆన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌ దుర్భిషజ్యం - దుఃఖభిషక్కర్మతా హాస్మై- దేహాయ భవతి- దుఃఖేన చికిత్సనీయోఽసౌ దేహో భవతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రసిద్ధ్యాపి స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్య గమ్యతే. స్వప్నో భూత్వాతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి - తస్మాత్స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మా. అథో - అపి ఖల్వన్య ఆహుః- జాగరితదేశ ఏవాస్యైషః- యః స్వప్నః. న సన్ధ్యం స్థానాన్తరమిహలోకపరలోకాభ్యాం వ్యతిరిక్తం. కిం తర్హి. ఇహలోక ఏవ- జాగరితదేశః. యద్యేవం- కిం చాతః. శృణ్వతో యద్భవతి. యదా జాగరితదేశ ఏవాయం స్వప్నః - తదాఽయమాత్మా కార్యకరణేభ్యో న వ్యావృత్తస్తైర్మిశ్రీభూతః- అతో న స్వయంజ్యోతిరాత్మేతి. అతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాయాన్య ఆహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి. తత్ర చ హేతుమాచక్షతే జాగరితదేశత్వే- యాని హి- యస్మాద్ధస్త్యాదీన్పదార్థజాతాని జాగ్రత్- జాగరితదేశే పశ్యతి లౌకికః- తాన్యేవ సుప్తోఽపి పశ్యతీతి. తదసత్ - ఇన్ద్రియోపరమాత్. ఉపరతేషు హీన్ద్రియేషు స్వప్నాన్పశ్యతి - తస్మాన్నాన్యస్య జ్యోతిషస్తత్ర సమ్భవోఽస్తి. తదుక్తం *న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాది. తస్మాదత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతీత్యేవ. స్వయంజ్యోతిరాత్మాస్తీతి స్వప్ననిదర్శనేన ప్రదర్శితం, *అతిక్రామతి మృత్యో రూపాణీతి చ, క్రమేణ సఞ్చరన్నిహలోకపరలోకాదీన్నిహలోకపరలోకాదివ్యతిరిక్తః, తథా జాగ్రత్స్వప్నకులాయాభ్యాం వ్యతిరిక్తః, తత్ర చ క్రమసఞ్చారాన్నిత్యశ్చేత్యేతత్ప్రతిపాదితం యాజ్ఞవల్క్యేన. అతో విద్యానిష్క్రియార్థం సహస్రం దదామీత్యాహ జనకః. సోఽహం- ఏవం బోధితస్త్వయా భగవతే - తుభ్యం సహస్రం దదామి. విమోక్షశ్చ కామప్రశ్నో మయాభిప్రేతః. తదుపయోగ్యయం తావదర్థస్త్వదుక్తస్తదేకదేశ ఏవ. అతస్త్వాం నియోక్ష్యామి- సమస్తకామప్రశ్ననిర్ణయశ్రవణేన విమోక్షాయాత ఊర్ధ్వం బ్రూహి- యేన సంసారాద్విప్రముచ్యేయం త్వత్ప్రసాదాత్. విమోక్షపదార్థైకదేశనిర్ణయహేతోః సహస్రప్రదానం. ౧౪

ఉ.—— సవాఏషఏతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేరత్వా చరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ । పునఃప్రతిన్యా

ఆ.—— ఆరామంవివృణోతి (గ్రామమిత్యాదినా) నతమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (కష్టమితి) దృష్టిగోచరమాపన్నమపినపశ్యతీతిసమ్బన్ధః. కష్టమిత్యాదినోక్తంప్రపఞ్చయతి (అహోఇతి) శ్లోకానాంతాత్పర్యముపసంహరతి (అత్యన్తేతి) వాక్యాన్తరమాదాయతాత్పర్యముక్త్వాఆకాఙ్క్షాపూర్వకమక్షరాణివ్యాకరోతి (తంనేత్యాదినా) తేషామభిప్రాయమాహ (నూనమితి) ఇన్ద్రియాణ్యేవద్వారాణ్యన్యేతీన్ద్రియద్వారైః- జాగ్రద్దేహాః. తస్మాదితియావత్. తథాపిసహసాఽసౌబోధ్యతాం- కాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) సహసాబోధ్యమానత్వంసప్తమ్యర్థః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేత్యాదినా) పునరప్రతిపత్తౌదోషప్రసఙ్గందర్శయతి (కదాచిదితి) వ్యత్యాసప్రవేశస్యకార్యందర్శయన్ దుర్భిషజ్యమిత్యాదివ్యాచష్టే (తతఇతి) ఉక్తాంప్రసిద్ధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) వృత్తమనూద్యమతాన్తరముత్థాపయతి (స్వప్నోభూత్వేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోయస్మాదర్థః. తదేవమతాన్తరంస్ఫోరయతి (నేత్యాదినా) ఉక్తమఙ్గీకృత్యఫలంపృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) స్వప్నోజాగరితదేశఇత్యేవంయదీష్టం- అతశ్చకింస్యాదితిప్రశ్నార్థః. ఫలంప్రతిజ్ఞాయప్రకటయతి (శృణ్వితి) మతాన్తరోపన్యాసస్యస్వమతవిరోధిత్వమాహ (ఇత్యతఇతి) స్వప్నస్యజాగ్రద్దేశత్వందూషయతి (తదసదితి) తస్యజాగ్రద్దేశత్వాభావేఫలితమాహ (తస్మాదితి) స్వప్నేబాహ్యజ్యోతిషస్సమ్భవోనాస్తీత్యత్రప్రమాణమాహ (తదుక్తమితి) బాహ్యజ్యోతిరభావేపిస్వప్నేవ్యవహారదర్శనాత్తత్రస్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనశ్శక్యమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) కథంపునర్విద్యాయామనుక్తాయాంసహస్రదానవచనమిత్యాశఙ్క్యవృత్తంకీర్తయతి (స్వయంజ్యోతిరితి) మృత్యోరూపాణ్యతిక్రామతీత్యత్రచకార్యకరణవ్యతిరిక్తత్వమాత్మనోదర్శితమిత్యాహ (అతిక్రామతీతి) లోకద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమర్థమనుద్రవతి (క్రమేణేతి) ఆదిశబ్దస్తత్తద్దేహాదివిషయః. స్థానద్వయసఞ్చారవశాదుక్తమనుభాషతే (తథేతి) ఇహలోకపరలోకాఖ్యామివేతియావత్. లోకద్వయేస్థానద్వయేచక్రమసఞ్చారప్రయుక్తమర్థాన్తరమాహ (తత్రచేతి) ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిషోదేహాదివ్యతిరిక్తస్యనిత్యస్యజ్ఞాపితత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. కామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాన్నిరాకాఙ్క్షత్వమితిశఙ్కాంవారయతి (విమోక్షశ్చేతి) సమ్యగ్బోధస్తద్ధేతురితియావత్. ననుసఏవప్రాగుక్తః- నాసావక్తవ్యోస్తి- తత్రాహ (తదుపయోగీతి) అయమిత్యుక్తాత్మప్రత్యయోక్తిః. తాదర్థ్యాత్-పదార్థజ్ఞానస్యవాక్యార్థజ్ఞానశేషత్వాదితియావత్. పదార్థస్యవాక్యార్థబహిర్భావందూషయతి (తదేకదేశఏవేతి) కామప్రశ్నోనాద్యాపినిర్ణీతఇత్యత్రోత్తరవాక్యంగమకమిత్యాహ (అతఇతి) కామప్రశ్నస్యానిర్ణీతత్వాదితియావత్. తేనాపేక్షితేనహేతునేత్యర్థః. విమోక్షశబ్దస్యసమ్యగ్జ్ఞానవిషయత్వంసూచయతి (యేనేతి) సమ్యగ్జ్ఞానప్రాప్తౌగురుప్రసాదస్యప్రాధాన్యందర్శయతి (త్వత్ప్రసాదాదితి) ననువిమోక్షపదార్థోనిర్ణీతః- అన్యథాసహస్రదానస్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్. అతఆహ (విమోక్షేతి). ౧౪

ర.—— (ఆరామమస్యపశ్యన్తినతంపశ్యతికశ్చన) అస్య- జీవస్యారామం- భోగోపకరణభూతముద్యానాటికందేహేన్ద్రియాదికంచసర్వేఽపిపశ్యన్తి. తం- దేహేన్ద్రియాదివివిక్తమన్తర్బహిస్సఞ్చరన్తమపిజీవంకశ్చనసపశ్యతీతిలోకంప్రత్యనుక్రోశందర్శయతిశ్రుతిః. ఇతిర్మన్త్రసమాప్తౌ. లోకప్రసిద్ధిరపితథేత్యాహ (తన్నాయతంబోధయేదిత్యాహుర్దుర్భిషజ్యంహాస్మైభవతియమేషనప్రతిపద్యతేఇతి) యతఏవస్వప్నేఇన్ద్రియాణ్యుపసంహృత్యజీవోబహిర్నిర్గచ్ఛతి- తత్- అతఏవఆయతం- గాఢసుప్తం. *యమఉపరమే. నిష్ఠా. *అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. తంసహసానబోధయేదిత్యాహుశ్చికిత్సకాః. తేహితత్రదోషంపశ్యన్తి. కోయందోషః. ఏషః- సహసాప్రబోధితోజాగ్రచ్ఛరీరేప్రవిశన్బహిర్నిర్గతఆత్మాయంకంచిదిన్ద్రియదేశంనప్రతిపద్యతేయదికదాచిత్- తర్హివ్యత్యాసేనేన్ద్రియాణీన్ద్రియాన్తరదేశేప్రవేశయేత్. తత్రాన్ధ్యబాధిర్యాదిదోషప్రాప్తౌదుర్భిషజ్యం- దుఃఖేనభిషక్కర్మాస్మై- దోషాయభవతి. అయందోషోదుర్విచికిత్సఏవస్యాదిత్యర్థః. (అథోఖల్వాహుర్జాగరితదేశఏవాస్యైషఇతియానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) అథోఇతివాక్యాన్తరోపక్రమే. ఖలు - ప్రసిద్ధంఅన్యేఆహుః. కిమితి. జాగరితదేశే-జాగ్రత్స్థానేఏవాస్య- జీవస్యఏషః- స్వప్నఇతి. నస్థానాన్తరఇతి. తత్రచహేతుమాహుః- యాన్యేవ- హస్త్యాదీనిజాగ్రత్పశ్యతి- తానిసుప్తోపిపశ్యతీతి. అత్రమతాన్తరత్వేనోపన్యసనస్యాయంభావః - ఉపరతేష్వేవేన్ద్రియేషుహిస్వప్నాన్ పశ్యతి - అతోనతత్రజాగరితదేశస్యావకాశోస్తి. అతస్తృతీయస్థానమేవస్వప్నస్థానమితి. కేచిత్తుఅథోఖల్వాహురిత్యాదిగ్రన్థోపిపూర్వోక్తార్థోపపాదకఏవ- నమతాన్తరం. తథాహి - జాగరితశబ్దాదీషదసమాప్తౌదేశ్యప్రత్యయేఛాన్దసోయలోపః. జాగరితాదీషన్న్యూనమేవాస్యజీవస్యస్వప్నస్థానమిత్యర్థః. దినాన్తరానుభవాయోగ్యత్వమీషన్న్యూనత్వం. ఉక్తఏవార్థఉపపత్త్యాసమర్థ్యతే (యానిహ్యేవజాగ్రత్పశ్యతితానిసుప్తఇతి) యాని - స్రక్చన్దనవనితాన్నపానాదీనిజాగ్రద్దశాయాంపశ్యతి- తాదృశాన్యేవార్థక్రియాకారీణితానిస్వప్నేపశ్యతి. అతఃస్వప్నార్థాస్సృష్టాఏవభగవతా. తస్మాదిహపరలోకవ్యతిరిక్తస్థానాన్తరమేవ స్వప్నస్థానమిత్యర్థఇత్యాహుః. ఉక్తంస్వయంజ్యోతిష్ట్వముపసంహరతి (అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి) పూర్వవదర్థః. జనకఆహ (సోహంభగవతేసహస్రందదామీతి) ప్రాప్తస్వయఞ్జ్యోతిష్ట్వవిద్యానిష్క్రియత్వేనసహస్రంగవాందక్షిణాత్వేనదదామి. (అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి) అతఃపరంసంసారవిమోక్షాయైవసాధనంబ్రూహి. నాన్యత్కిఞ్చిదపేక్షితమితిభావః. ౧౪

శం.—— యత్ప్రస్తుతం * ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇతి- తత్ప్రత్యక్షతః ప్రతిపాదితం * అత్రాయంపురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతీతి- స్వప్నే. యత్తూక్తం *స్వప్నోభూత్వేమంలోకమతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతి- తత్రైతదాశఙ్క్యతే- మృత్యోరూపాణ్యేవాతిక్రామతి - నతుమృ

మతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) రత్వేత్యాదివ్యాకుర్వన్పరిహరతి (స్వప్నాదితి) పుణ్యపాపశబ్దయోర్యథాశ్రుతార్థమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అవోచామ- ※శుభయాన్స్వప్నే ఆనన్దాంశ్చ పశ్యతీత్యత్రేతి శేషః. పుణ్యపాపయోర్దర్శనమేవ - నకరణమిత్యత్ర ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తద్దర్శనేఽపి తదనుబన్ధః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాతిప్రసక్తాన్నైవమిత్యాహ (నహీత్యాదినా) పుణ్యపాపాభ్యామాత్మనోఽసంస్పర్శే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోరతిక్రమణేనం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతోనేతి) మృత్యోరస్వభావత్వముపపాదయతి (మృత్యుశ్చేదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) అనన్వాగతవాక్యాదసఙ్గవాక్యాచ్చేత్యర్థః. మోక్షశాస్త్రప్రామాణ్యాదపిమృత్యోరస్వాభావత్వమిత్యాహ (స్వభావశ్చేదితి) ఇతశ్చమృత్యుః స్వభావో న భవతీత్యాహ (నన్వితి) అభావాదిత్యచ్ఛేదః. తస్యాఽస్వభావత్వేలబ్ధమర్థంకథయతి (అతఇతి) మృత్యురూపేణ వ్యాచష్టే (పుణ్యపాపాభ్యామితి) స్వప్నేమృత్యోః స్వభావత్వాభావేఽపి జాగ్రదవస్థాయాంకర్తృత్వమాత్మనస్స్వభావః - తథాచనియమేనతస్య మృత్యోరతిక్రమోనసిధ్యతీతిశఙ్కతే (నత్వితి) ఔపాధికత్వాత్కర్తృత్వస్యస్వాభావికత్వాభావాదాత్మనోమృత్యోరతిక్రమః సమ్భవతీతిపరిహరతి (నేతి) కథమౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్యసిద్ధమిత్యుచ్యతే-తత్రాహ (తచ్చేతి) ※ధ్యాయతీవేత్యాదౌ సాదృశ్యవాచకాదివశబ్దాదౌపాధికత్వంకర్తృత్వస్య ప్రాగేవదర్శితమిత్యర్థః. జాగరితేపికర్తృత్వస్య స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) మృత్యోః స్వాభావికత్వాశఙ్కాభావకృతంఫలమాహ (అనిర్మోక్షతా వేతి) వాశబ్దోఽవధారణార్థః. పుణ్యంచపాపంచేత్యేతదన్తంవాక్యంవ్యాఖ్యాయపునరిత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రేతి) స్వప్నాదుపరతోయస్సుషుప్తిమనుభూయోత్తరకాలమితియావత్. స్థానాత్స్థానాన్తరప్రాప్త్యభ్యాసంవక్తుంపునశ్శబ్దః. ప్రతిన్యాయమిత్యస్యావయవార్థముక్త్వాధికృతమర్థమాహ (పునరితి) సమ్ప్రసాదాదూర్ధ్వమితియావత్. జాగరితాత్స్వప్నం, తతఃసుషుప్తం, గచ్ఛతీతిపూర్వాగమనం. తస్మాద్వైపరీత్యేనసుషుప్తాత్స్వప్నంజాగరితంవాఆగచ్ఛతీతియదాగమనం- సప్రతిన్యాయః. తమేవస్పష్టయతి (యథేతి) యథాస్థానమాద్రవతీత్యేతద్వివృణోతి (స్వప్నస్థానాదితి) ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (ప్రతియోనీతి) కిమర్థంయథాస్థానమాగమనం-తదాహ (స్వప్నస్థానాయైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యవ్యావర్త్యమాశఙ్కామాహ (నన్వితి) తత్రవాక్యముత్తరత్వేనావతార్యవ్యాకరోతి (యత్తత్రేతి) అననుబద్ధఇత్యస్యార్థంస్ఫుటయతి (నైవేతి) సయదిత్యాదివాక్యస్యోక్తార్థముక్త్వాతాత్పర్యమాహ (యదిహీతి) తేన-అత్ర నేతియావత్. స్వప్నేకృతంకర్మపునస్తేనేత్యుక్తం అనుబద్ధేదోషమాహ (స్వప్నాదితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) స్వప్నకృతేనకర్మణాజాగ్రదవస్థస్యపురుషస్యాన్వాగతత్వప్రసిద్ధిరితియదుచ్యతే- తన్నవ్యవహారభూమావసమ్ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. స్వప్నదృష్టేనజాగ్రద్దశాయామసఙ్గతిరిత్యత్రస్వానుభవందర్శయతి (నహీతి) యథోక్తేఽనుభవేలోకస్యాపిసమ్మతిందర్శయతి (నచేతి) తత్రఫలితమాహ (అతఇతి) కథంతర్హిస్వప్నేకర్తృత్వప్రతీతిః- తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వప్నస్యాభాసత్వాచ్చనతత్రవస్తుతోస్తిక్రియేత్యాహ (ఉతేవేతి) తదాభాసత్వేలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (ఆఖ్యాతారశ్చేతి) స్వప్నస్యాభాసత్వేఫలితమాహ (అతఇతి) అనన్వాగతవాక్యంప్రతిజ్ఞారూపంవ్యాఖ్యాయాసఙ్గవాక్యంహేతురూపమవతారయితుమాకాఙ్క్షామాహ (కథమితి) మూర్తస్యమూర్తాన్తరేణసంయోగేక్రియోపలమ్భాదమూర్తస్యతదభావాదాత్మనశ్చామూర్తత్వేనాసంయోగేక్రియాఽయోగాదకర్తృత్వసిద్ధిరిత్యుత్తరంహేతువాక్యార్థకథనపూర్వకంకథయతి (కార్యకరణైరిత్యాదినా) ఆత్మనోఽసఙ్గత్వేనాకర్తృత్వముక్తంసమర్థయతే (అతఏవేతి) అత్రశ్రుత్యర్థంవిశదయతి (కార్యేతి) క్రియావత్త్వాభావేజన్మమరణాదిరాహిత్యంకౌటస్థ్యంఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) కర్మప్రవివేకముక్తమఙ్గీకరోతి (ఏవమితి) తత్ప్రవివిక్తాత్మజ్ఞానేదార్ఢ్యం సూచయతి (సోహమితి) నైరాకాఙ్క్ష్యంవ్యావర్తయతి (అతఇతి) కథంతర్హిసహస్రదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షేతి) కామప్రవివేకవిషయవినియోగమభిప్రేత్యపునరనుక్రామతి (అతఊర్ధ్వమితి). ౧౫

౪౦.— యాజ్ఞవల్క్య ఆహ (సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచపునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాయైవేతి) సమ్ప్రసీదత్యస్మిన్నితిసమ్ప్రసాదః. జాగరితేదేహేన్ద్రియాదివ్యాపారశతసన్నిపాతజన్యంకాలుష్యమస్తి- స్వప్నేతుతేభ్యోవిప్రముక్తఃఈషత్సమ్ప్రసీదతి- అతస్సమ్ప్రసాదశబ్దేనస్వప్నస్థానముచ్యతే. యద్యపిసమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తౌముఖ్యః- అథాపిస్వప్నస్యప్రాక్ప్రస్తుతత్వాత్తస్యైవఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇతిఏతచ్ఛబ్దసమానాధికరణసమ్ప్రసాదశబ్దేనపరామర్శోయుక్తః. తస్మిన్ జగమిషితేసతిశేషః. రత్వా- రమణనిమిత్తాత్ ※అనుదాత్తోపదేశేత్యనునాసికలోపః. సఏషజీవఃజాగరితేరత్వా- క్రీడిత్వా. చరిత్వా - భక్షయిత్వా. విహృత్యవా. ※ చరగతిభక్షణయోరితిహిధాతుః. దృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ- పుణ్యపాపఫలమనుభూయ. తతఃపునస్సమ్ప్రసాదే- స్వప్నస్థానేజగమిషితేసతి ప్రతిన్యాయం- యథాన్యాయం. యథానిర్గతమిత్యర్థః. అయనం- ఆయః. నిర్గమనమిత్యర్థః పూర్వంస్వప్నస్థానాద్యథానిర్గతః - తథైవేతియావత్. ప్రతియోని- యోనిశబ్దఃస్థానవాచీ. స్థానంప్రతి. స్వప్నస్థానంప్రత్యాద్రవతి- ఆగచ్ఛతిస్వప్నాయ - స్వప్నానుభవాయేత్యర్థః. (సయత్తత్రకించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేనభవతి) తత్ర- జాగ్రద్దశాయాం స- జీవః యత్కించిత్- మనుష్యవ్యాఘ్రసూకరశరీరాదికమాత్మీయత్వేనపశ్యతి- తేనానన్వాగతోభవతి- తేనాననుస్పృతోభవతి. తత్సమ్బన్ధరహితోభవతీత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అసఙ్గోహ్యయంపురుషఇతి) కర్మావిద్యోపాధికేనశరీరేన్ద్రియసఙ్ఘాతాదినాఽసఙ్గస్వభావత్వాదిత్యర్థః. యదిహికేనచిత్సఙ్గఃస్వభావసిద్ధస్స్యాత్- తదైవహితస్యసర్వదాతదనువృత్తిస్స్యాత్. అతోఽసఙ్గస్వభావత్వాజ్జాగ్రద్దశాద్యవస్థాభిస్తాసామనువృత్తిర్వ్యజ్యతఇతిభావః. ఉక్తమఙ్గీకరోతిజనకః (ఏవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యేతి) (సోహంభగవతేసహస్రమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౫

ఉ.— తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలే అనుసఞ్చరతిపూర్వంచాపరంచైవమేవాయం పురుషఏతావు భావన్తావనుసఞ్చరతిస్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనోవా సుపర్ణోవా విపరిపత్యశ్రాన్తస్సంహత్యపక్షౌ సంలయాయైవధ్రియతఏవమేవాయంపురుషఏతస్మాఅన్తాయధావతియత్రసుప్తోనకంచన కామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి॥ ౧౯

స్వాగతత్వంచాత్మనఃసిద్ధంచేత్ - విమోక్షపదార్థస్యనిర్ణీతత్వాజ్జనకస్యనైరాకాఙ్క్ష్యమిత్యాశఙ్క్యాహ ([illegible]) యథాసుప్తైకదేశస్యనిర్ణీ[illegible] స్యదర్శితత్వాత్పూర్వత్రసహస్రదానముక్తం- తథాత్రాపితదేకదేశస్యకామవివేకస్యదర్శితత్వాత్తద్దానం- నతుకామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయకణ్డికయోస్తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమకణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- [illegible]. తిస్రృ కాత్రితయార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయో(స్య)సఙ్గత్వేకింసిధ్యతి - తదాహ (అత ఇతి) ప్రతీకమాదాయస్వప్నాన్తశబ్దా ర్థమాహ (ప్రతియోనీతి) కథంపునస్తస్యసుషుప్తవిషయత్వమిత్యాహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. [illegible] వృత్త్యాస్వప్నదర్శనవృత్తిః. తస్యస్వప్నశబ్దేనైవసిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - [illegible] స్వప్నాన్తశబ్దేనసుషుప్తిః [illegible] సత్యన్తశబ్దేనస్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్రసుషుప్తస్థానమేవస్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవవాక్యశేషమనుగుణ్యమాహ ([illegible]) స్వప్నాన్త శబ్దస్యస్వప్నే ప్రయోగదర్శనాదిహాపితస్యైవతేన గ్రహణమితిపక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) [illegible] (యస్మాదితి) ౧౭

రం.— (సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తఇత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౧౭

శం.— ఏవమయంపురుషఆత్మాస్వయంజ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాంకామకర్మభ్యాంవిలక్షణః- యస్మాదసఙ్గోహ్యయంపురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః * సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిఃకణ్డికాభిఃప్రతిపాదితః. తత్రాసఙ్గతైవా[illegible]యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చసమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చపునఃస్వప్నం, క్రమేణబుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చపునఃస్వప్నాన్త మిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ-స్థానత్రయస్యవ్యతిరేకఃసాధితః. పూర్వంచోపన్యస్తోయమర్థః * స్వప్నోభూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి. తంవిస్తరేణప్రతిపాద్యకేవలందృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం - తద్వ్యాఖ్యామీత్యారభ్యతే. తత్- తత్రైతస్మిన్యథాప్రదర్శితేర్థే దృష్టాన్తోయముపాదీయతే. యథాలోకేమహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌమత్స్యశ్చ. నాదేయేనస్రోతసాఽహార్యఇత్యర్థః. స్రోతశ్చవిష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీఉభేకూలేనద్యాః పూర్వంచాపరంచానుక్రమేణసఞ్చరతి,. ససఞ్చరన్నపికూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేననపరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయంపురుషఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి. కౌతౌ. స్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ. దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలంతు-మృత్యురూపఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసహతత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ఽయంచాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతివిస్తరతోవ్యాఖ్యానం. ౧౮

ఆ.— కణ్డికాత్రయేణసిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనఃస్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధోఽసఙ్గత్వహేతురిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) -ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్హేతునిర్ధారణంసప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాద్వైలక్షణ్యంతుదూరనిరస్తమిత్యేవశబ్దార్థః. ఏవంచోదితహేతుస మర్థనార్థంమహామత్స్యవాక్యమితిసఙ్గతిమభిప్రేత్యసఙ్గత్యన్తరమాహ (పూర్వంచేతి) యథాప్రదర్శితోర్థః - అసఙ్గత్వంకార్యకరణవినిర్ముక్తత్వం చ. అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (ససఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేనదార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి) ౧౮

రం.— ఏవం త్రిభిఃఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తంయాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శ నేనసంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అథైకస్యైవపురుషస్యఉభయత్రసఞ్చారేదృష్టాన్తమాహ (తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలేఅనుసఞ్చరతిపూర్వం చాపరంచేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౮

శం.— అత్రచస్థానత్రయానుసఞ్చారేణస్వయంజ్యోతిషఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్యకామకర్మభ్యాంవినిర్ముక్తతోక్తా. స్వతోనాయంసంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవతస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేషసముదాయార్థఉక్తః. తత్రచజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాంత్రయాణాంవిప్రకీర్ణరూపఉక్తః- నపుఞ్జీకృత్యైకత్రదర్శితః. యస్మాజ్జాగరితేససఙ్గస్సమృత్యుస్సకార్యకరణసఙ్ఘాతఉపలభ్యతేఽవిద్యయా- స్వప్నేతుకామసంయుక్తోమృత్యురూపవినిర్ముక్తఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతోబుద్ధాన్తాచ్చసుషుప్తేపునస్సమ్ప్రసన్నోఽసఙ్గోభవతీత్యసఙ్గతాపిదృశ్యతే. ఏకవాక్యతయాతూపసంహ్రియమాణంఫలంనిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాస్యనైకత్రపుఞ్జీకృత్యప్రదర్శితేతితత్ప్రదర్శనాయకణ్డికారభ్యతే. సుషుప్తేహ్యేవంరూపతాస్యవక్ష్యమాణేతి * తద్వాఅస్యైతదతిచ్ఛన్దాఅపహతపాప్మాఽభయంరూపమితి. యస్మాదేవంరూపంవిలక్షణం

ఉ.— ¶ సవాఏషఏతస్మిన్స్వప్నేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచపునఃప్రతిన్యాయంప్రతియోన్యాద్రవతిబుద్ధాన్తాయైవ సయత్తత్రకించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గోహ్యయంపురుష ఇత్యేవమేవైతద్యాజ్ఞవల్క్యసోఽహంభగవతేసహస్రందదామ్యతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి॥ ౧౬

సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ పునఃప్రతిన్యాయంప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాన్తాయైవ॥ ౧౭

శం.— తత్రాఽసఙ్గోహ్యయంపురుష ఇత్యసఙ్గతా అకర్తృత్వే హేతురుక్తః. ఉక్తంచపూర్వంకర్మవశాత్ స ఈయతే యత్ర కామమితి. కామశ్చసఙ్గః. అతోఽసిద్ధో హేతురుక్తః *అసఙ్గోహ్యయంపురుష ఇతి. నత్వేతదస్తి. కథంతర్హి. అసఙ్గ ఏవేత్యేతదుచ్యతే (సవాఏషఏతస్మిన్స్వప్నే) సవైఏషః - పురుషః సమ్ప్రసాదాత్ప్రత్యాగతః స్వప్నేరత్వాచరిత్వాయథాకామందృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచేతి సర్వంపూర్వవత్. బుద్ధాన్తాయైవ - జాగరితస్థానాయ. తస్మాదసఙ్గ ఏవాయంపురుషః. యదిస్వప్నేసఙ్గవాన్స్యాత్కామీ - తతస్తత్సఙ్గజైర్దోషైర్బుద్ధాన్తాయ ప్రత్యాగతో లిప్యేత. ౧౬

ఆ.— ఉత్తరకణ్డికావ్యావర్త్యాంశఙ్కామాహ (తత్రేతి) పూర్వకణ్డికాస్విత్యర్థః. భవత్వకర్తృత్వే హేతురసఙ్గత్వం- కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉక్తంచేతి) పూర్వస్మిన్ శ్లోకోపన్యాసదశాయామితియావత్. కర్మవశాత్- స్వప్నహేతుకర్మసామర్థ్యాదిత్యర్థః. ఆత్మనః స్వప్నే కామసఙ్గస్య సత్త్వే కిమితి నాసఙ్గత్వం- తత్రాహ (కామశ్చేతి) హేత్వసిద్ధింపరిహరతి (నత్వితి) నచేద్ధేతోరసిద్ధత్వం- తర్హికథంతత్సిద్ధిరితిపృచ్ఛతి (కథమితి) హేతుసమర్థనార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (అసఙ్గ ఇతి) ప్రతియోన్యాద్రవతీత్యేతదన్తంసర్వమిత్యుక్తం. స్వప్నేకర్తృత్వాభావస్తచ్ఛబ్దార్థః. ఉక్తమసఙ్గత్వంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (యదీతి) సఙ్గవానిత్యస్యవ్యాఖ్యానంకామీతి. తత్సఙ్గజైః- తత్ర- స్వప్నవిషయవిశేషేషు కామస్సఙ్గవశాదుత్పన్నైరపరాధైరితియావత్. నతులిప్యతే- ప్రాయశ్చిత్తవిధానస్యాపిస్వప్నసూచితాశుభాశఙ్కానిబర్హణార్థత్వాద్వస్తుతస్తత్ర సాఙ్గత్వాభావాదితిశేషః. ౧౬

రం.— (సవాఏషఏతస్మిన్స్వప్నాన్తఇత్యాది) స్వప్నాన్తే- స్వప్నస్థాన ఇత్యర్థః. అన్తశబ్దః స్థానవచనః- * అన్తస్సమాప్తౌస్థానేచనిర్ణ [illegible]. బుద్ధాన్తాయైవ- బుద్ధం- బోధః. భావేనిష్ఠా. అన్తశబ్దః స్థానవచనః. బోధస్థానాయ. జాగ్రత్స్థానాయేతియావత్. (సయత్తత్రకించిత్పశ్యత్యనన్వాగతస్తేనభవతీతి) జాగ్రద్దశాయాంస్వప్నదృష్టవస్తుసమ్బన్ధరహితోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౬

శం.— యథాఽసౌ స్వప్నేఽసఙ్గత్వాత్స్వప్నసఙ్గజైర్దోషైర్జాగరితే ప్రత్యాగతో నలిప్యతే- ఏవంజాగరితసఙ్గజైరపిదోషైర్నలిప్యతఏవ బుద్ధాన్తే. తదేతదుచ్యతే॥ సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తే- జాగరితేరత్వాచరిత్వేత్యాదిపూర్వవత్. యత్తత్రబుద్ధాన్తేకించిత్పశ్యతి-అనన్వాగతస్తేనభవతి- అసఙ్గోహ్యయంపురుష ఇతి. ననుదృష్ట్వైవేతికథమవధార్యతే- కరోతిచతత్రపుణ్యపాపే, తత్ఫలంచపశ్యతి. న - కారకావభాసకత్వేన కర్తృత్వోపపత్తేః. *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్త ఇత్యాదినాత్మజ్యోతిషావభాసితః కార్యకరణసఙ్ఘాతో వ్యవహరతి- తేనాస్యకర్తృత్వముపచర్యతే- నస్వతః కర్తృత్వం. తథాచోక్తం *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతి. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ- నస్వతః. ఇహతుపరమార్థాపేక్షయోపాధినిరపేక్షముచ్యతేదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచ- నకృత్వేతి. తేననపూర్వాపరవ్యాఘాతాశఙ్కా- యస్మాన్నిరుపాధికః పరమార్థతోనకరోతి నలిప్యతే క్రియాఫలేన. తథాచవ్యాసేన భగవతోక్తం *అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః। శరీరస్థోఽపికౌన్తేయనకరోతినలిప్యత ఇతి. తథాసహస్రదానంతుకామప్రశ్నవివేకస్యావ్యవస్థితత్వాత్. తథా *సవాఏషఏతస్మిన్స్వప్నే * సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తఇత్యేతాభ్యాంకణ్డికాభ్యామసఙ్గతైవప్రతిపాదితా. యస్మాద్బుద్ధాన్తైకదేశేనస్వప్నాన్తమాగతః సమ్ప్రసాదేఽసమ్పృక్తో భవతి- సైన్యాదికార్యాదర్శనాత్. తస్మాత్త్రిష్వపిస్థానేషు స్వతోఽసఙ్గ ఏవాయం. అతోఽమృతః- స్థానత్రయధర్మవిలక్షణః. (ప్రతియోన్యాద్రవతిస్వప్నాన్తాయైవ) సమ్ప్రసాదాయేత్యర్థః. దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్య స్వప్నశబ్దేనాభిధానదర్శనాత్. అన్తశబ్దేనవిశేషణోపపత్తేః. *ఏతస్మా అన్తాయధావతీతిచ సుషుప్తం దర్శయిష్యతి. యదిపునరేవముచ్యతే-* స్వప్నాన్తేరత్వాచరిత్వా *ఏతా ఉభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచేతిదర్శనాత్స్వప్నాన్తాయైవేత్యత్రాపిదర్శనవృత్తిరేవస్వప్నదర్శనమితి. తథాపినకించిద్దుష్యతి-అసఙ్గ [illegible]సిద్ధత్వేనయస్మాజ్జాగరితేదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచరత్వాచరిత్వాచస్వప్నాన్తమాగతోనజాగరితదోషేణానుగతో భవతి. ౧౭

ఆ.— ఉక్తమర్థందృష్టాన్తీకృత్యజాగరితేఽపినిర్లేపత్వమాత్మనోదర్శయతి (యథేత్యాదినా) తత్రప్రమాణమాహ (తదేతదితి) జాగ్రదవస్థాయాముక్తమకర్తృత్వమాక్షిపతి (నన్వితి) తత్రకల్పితంకర్తృత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తదేవవివృణోతి (ఆత్మనైవేతి) స్వతోఽకర్తృత్వేవాక్యోపక్రమంసంవాదయతి (తథాచేతి) వాక్యార్థంసఙ్గృహ్ణాతి (బుద్ధ్యాదీతి) కర్తృత్వమితిశేషః. నన్వౌపాధికంకర్తృత్వంపూర్వముక్తం- ఇదానీంతన్నిరాకరణేపూర్వోత్తరవిరోధఃస్యాదిత్యత్రాహ (ఇహత్వితి) ఉపాధినిరపేక్షం- కర్తృత్వాభావ ఇతిశేషః. తేనేత్యుక్తంహేతుంస్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ఆత్మనోలేపాభావేభగవద్వాక్యమపిప్రమాణమిత్యాహ (తథాచేతి) అవస్థాత్రయేఽపిఅసఙ్గత్వమన

¶ ఏతస్మిన్స్వప్నాన్తేరత్వేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలే అనుసఞ్చరతిపూర్వంచాపరంచైవమేవాయం పురుషఏతావు భావన్తావనుసఞ్చరతిస్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ॥ ౧౮

తద్యథాస్మిన్నాకాశేశ్యేనోవా సుపర్ణోవా విపరిపత్యశ్రాన్తస్సంహత్యపక్షౌ సంల్లయాయైవధ్రి యతఏవమేవాయంపురుషఏతస్మాఅన్తాయధావతియత్రసుప్తోనకంచ నకామంకామయతేనకంచనస్వ ప్నంపశ్యతి॥ ౧౯

స్వాగతత్వంచాత్మనఃసిద్ధంచేత్ - విమోక్షపదార్థస్యనిర్ణీతత్వాజ్జనకస్యనైరాకాఙ్క్ష్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథామోక్షైకదేశస్యకర్మవివేకస్యదర్శితత్వాత్పూర్వత్రసహస్రదానముక్తం- తథాత్రాపితదేకదేశస్యకామవివేకస్యదర్శితత్వాత్తద్దానం- నతుకామప్రశ్నస్యనిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయఖణ్డికయోస్తాత్పర్యం సంగృహ్ణాతి (తథేత్యాదినా) యథా ప్రథమఖణ్డికయా కర్మవివేకః ప్రతిపాదితః- తథేతియావత్. ఖణ్డికాత్రితయార్థంసఙ్క్షిప్యోపసంహరతి (యస్మాదితి) అవస్థాత్రయేప్యసఙ్గత్వేకింసిధ్యతి - తదాహ (అతఇతి) ప్రతీకమాదాయస్వప్నాన్తశబ్దార్థమాహ (ప్రతియోనీతి) కథంపునస్తస్యసుషుప్తవిషయత్వమతఆహ (దర్శనవృత్తేరితి) దర్శనం - వాసనామయం. తస్యవృత్తిర్యస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాస్వప్నోదర్శనవృత్తిః. తస్యస్వప్నశబ్దేనైవసిద్ధత్వాదన్తశబ్దవైయర్థ్యాత్తస్యాన్తః - లయోయస్మిన్నితివ్యుత్పత్త్యాస్వప్నాన్తశబ్దేనసుషుప్తిగ్రహేసత్యన్తశబ్దేనస్వప్నవ్యావృత్త్యుపపత్తేరత్రసుషుప్తస్థానమేవస్వప్నాన్తశబ్దితమిత్యర్థః. తత్రైవవాక్యశేషానుగుణ్యమాహ (ఏతస్మాఇతి) స్వప్నాన్తశబ్దస్యస్వప్నేప్రయోగదర్శనాదిహాపితస్యైవతేనగ్రహణమితిపక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (యదీత్యాదినా) నిషాధయిషితార్థసిద్ధౌహేతుమాహ (యస్మాదితి) ౧౭

రం.— (సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తఇత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౧౭

* * *

శం.— ఏవమయంపురుషఆత్మాస్వయంజ్యోతిః కార్యకరణవిలక్షణస్తత్ప్రయోజకాభ్యాంకామకర్మభ్యాంవిలక్షణః-.యస్మాదసఙ్గోహ్యయంపురుషః- అసఙ్గత్వాదిత్యయమర్థః * సవాఏషఏతస్మిన్సమ్ప్రసాదఇత్యాద్యాభిస్తిసృభిఃఖణ్డికాభిఃప్రతిపాదితః. తత్రాసఙ్గతైవాత్మనఃకుతః- యస్మాజ్జాగరితాత్ స్వప్నం, స్వప్నాచ్చసమ్ప్రసాదం, సమ్ప్రసాదాచ్చపునఃస్వప్నం, క్రమేణబుద్ధాన్తం- జాగరితం, బుద్ధాన్తాచ్చపునఃస్వప్నాన్త, మిత్యేవమనుక్రమసఞ్చారేణ-స్థానత్రయస్యవ్యతిరేకఃసాధితః. పూర్వంచోపన్యస్తోయమర్థః * స్వప్నోభూత్వేమం లోకమతిక్రామతి మృత్యోరూపాణీతి. తంవిస్తరేణప్రతిపాద్యకేవలందృష్టాన్తమాత్రమవశిష్టం - తద్వక్ష్యామీత్యారభ్యతే. తత్ - తత్రైతస్మిన్యథాప్రదర్శితేర్థే - దృష్టాన్తోయముపాదీయతే. యథాలోకేమహామత్స్యః- మహాంశ్చాసౌమత్స్యశ్చ. నాదేయేనస్రోతసాఽహార్యఇత్యర్థః. స్రోతశ్చవిష్టమ్భయతి, స్వచ్ఛన్దచారీఉభేకూలేనద్యాః పూర్వంచాపరంచానుక్రమేణసఞ్చరతి,. ససఞ్చరన్నపికూలద్వయం - తన్మధ్యవర్తినోదకస్రోతోవేగేననపరవశీక్రియతే. ఏవమేవాయంపురుషఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి.కౌతౌ. స్వప్నాన్తంచబుద్ధాన్తంచ.దృష్టాన్తప్రదర్శనఫలంతు-మృత్యురూపఃకార్యకరణసఙ్ఘాతఃసహతత్ప్రయోజకాభ్యామనాత్మధర్మో, ఽయంచాత్మైతస్మాద్విలక్షణ, ఇతివిస్తరతోవ్యాఖ్యానం. ౧౮

ఆ.— ఖణ్డికాత్రయేణసిద్ధమర్థమనువదతి (ఏవమితి) ఆత్మనఃస్థానత్రయసఞ్చారాదసిద్ధోఽసఙ్గత్వహేతురిత్యాశఙ్క్యతే (తత్రేతి)-ప్రతిజ్ఞాహేత్వోర్హేతునిర్ధారణంసప్తమ్యర్థః. సప్రయోజకాద్దేహద్వయాద్వైలక్షణ్యంతుదూరనిరస్తమిత్యేవశబ్దార్థః. ఏవంచోదితహేతుసమర్థనార్థంమహామత్స్యవాక్యమితిసఙ్గతిమభిప్రేత్యసఙ్గత్యన్తరమాహ (పూర్వంచేతి) యథాప్రదర్శితోర్థః - అసఙ్గత్వంకార్యకరణవినిర్ముక్తత్వంచ. అహార్యత్వం - అప్రకమ్ప్యత్వం. స్వచ్ఛన్దచారిత్వం ప్రకటయతి (ససఞ్చరన్నపీతి) కిం పునర్దృష్టాన్తేనదార్ష్టాన్తికే లభ్యతే - తదాహ (దృష్టాన్తేతి). ౧౮

రం.— ఏవంత్రిభిఃఖణ్డైర్జాగరితాత్స్వప్నాన్తం- స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం- బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తంయాతీత్యారోహావరోహసఞ్చారప్రదర్శనేనసంసారచక్రప్రవృత్తిర్దర్శితా. అథైకస్యైవపురుషస్యఉభయత్రసఞ్చారేదృష్టాన్తమాహ (తద్యథామహామత్స్యఉభేకూలే అనుసఞ్చరతిపూర్వంచాపరంచేత్యాది) స్పష్టోర్థః. ౧౮

* * *

శం.— అత్రచస్థానత్రయానుసఞ్చారేణస్వయంజ్యోతిషఆత్మనః కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తస్యకామకర్మభ్యాంవివిక్తతోక్తా. స్వతోనాయంసంసారధర్మవాన్- ఉపాధినిమిత్తమేవతస్య సంసారిత్వమవిద్యాధ్యారోపితమిత్యేషసముదాయార్థఉక్తః. తత్రచజాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తస్థానానాంత్రయాణాంవిప్రకీర్ణరూపఉక్తః- నపుఞ్జీకృత్యైకత్రదర్శితః. యస్మాజ్జాగరితేససఙ్గస్సమృత్యుస్సకార్యకరణసఙ్ఘాతఉపలక్ష్యతే ఽవిద్యయా- స్వప్నేతుకామసంయుక్తోమృత్యురూపవినిర్ముక్తఉపలభ్యతే - పునర్బుద్ధాన్తమాగతోబుద్ధాన్తాచ్చసుషుప్తేపునస్సమ్ప్రసన్నోఽసఙ్గోభవతీత్యసఙ్గతాపిదృశ్యతే. ఏకవాక్యతయాతూపసంహ్రియమాణంఫలంనిత్యముక్తబుద్ధశుద్ధస్వభావతాస్యనైకత్రపుఞ్జీకృత్యప్రదర్శితేతితత్ప్రదర్శనాయఖణ్డికారభ్యతే. సుషుప్తేహ్యేవంరూపతాస్యవక్ష్యమాణేతి *తద్వాఅస్యైతదతిచ్ఛన్దాఅపహతపాప్మాఽభయంరూపమితి. యస్మాదేవంరూపంవిలక్షణం

ఉ.— తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశః సహస్రధా భిన్నస్తావతాఽణిమ్నా తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పిఙ్గళస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణా అథ యత్రైనం ఘ్నన్తీవ జినన్తీవ హస్తీవ విచ్ఛాయయతి ॥

సుషుప్తం ప్రవివిక్షితమితి. తత్కథమితి. ఆహ. దృష్టాన్తేనాస్యార్థస్య ప్రకటీభావో భవతీతి తత్ర దృష్టాన్త ఉపాదీయతే॥ తద్యథాస్మిన్నాకాశే- భౌతికే- శ్యేనో వా సుపర్ణో వా- సుపర్ణశబ్దేన క్షిప్రః శ్యేన ఉచ్యతే. యథాకాశేఽస్మిన్ విహృత్య- విపరిపత్య శ్రాన్తః- నానాపరిపతనలక్షణేన కర్మణా పరిఖిన్నః సంహత్య పక్షౌ- సఙ్గమయ్య- సమ్ప్రసార్య పక్షౌ. సంలీయతేఽస్మిన్నితి సల్లయః- నీడః. నీడాయైవ ధ్రియతే- స్వాత్మనైవ ధార్యతే స్వయమేవ. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేవాయం పురుష ఏతస్మా అన్తాయ ధావతి. అన్తశబ్దవాచ్యస్య విశేషణం- యత్ర- యస్మిన్నన్తే సుప్తో న కంచన- న కంచిదపి కామం కామయతే. తథా- న కంచన స్వప్నం పశ్యతి. న కంచన కామమితి స్వప్నబుద్ధాన్తయోరవిశేషేణ సర్వః కామః ప్రతిషిధ్యతే- కంచనేత్యవిశేషితాభిధానాత్. తథా న కంచన స్వప్నమితి. జాగరితేఽపి యద్దర్శనం- తదపి స్వప్నం మన్యతే శ్రుతిః- అత ఆహ న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరం *తస్య త్రయ ఆవసథాస్త్రయః స్వప్నా ఇతి. యథా దృష్టాన్తే పక్షిణః పరిపతనజశ్రమాపనుత్తయే స్వనీడోపసర్పణం- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః కార్యకరణసంయోగజక్రియాఫలైః సంయుజ్యమానస్య - పక్షిణః పరిపతనజ ఇవ శ్రమో భవతి. తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వాత్మనో నీడం - ఆయతనం సర్వసంసారధర్మవిలక్షణం సర్వక్రియాకారకఫలాయాసశూన్యం స్వమాత్మానం ప్రవిశతి. ౧౯

ఆ.— శ్యేనవాక్యమవతారయితుం వృత్తం కీర్తయతి (అత్ర చేతి)- పూర్వసన్దర్భః సప్తమ్యర్థః. దేహద్వయేన సప్రయోజకేన వస్తుతోఽసమ్బన్ధే ఫలితమాహ (స్వత ఇతి) కథం తర్హి తత్ర సంసారిత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాధీతి) ఔపాధికస్యాపి వస్తుత్వమాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థమవతారయన్ భూమికామాహ (తత్రేతి) స్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేన ప్రకీర్ణం- విశ్లిష్టం రూపమస్యేత్యాత్మా తథా. పుఞ్జీకృత్య- వివక్షితం సర్వవిశేషణముదాయేతి యావత్. ఏకత్రేతి వాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుం వదన్ జాగ్రద్వాక్యేన వివక్షితాత్మోక్తిరిత్యాహ (యస్మాదితి) సఙ్గత్వాదేర్దృశ్యమానరూపస్య మిథ్యాత్వం సూచయతి (అవిద్యయేతి) స్వప్నవాక్యవివక్షితాం త్వాత్మసిద్ధిమాశఙ్క్యాహ (స్వప్నేతి) తర్హి సుషుప్తవాక్యే తత్సిద్ధిః- నేత్యాహ (సుషుప్తే పునరితి)- తత్రాప్యవిద్యాసంస్కారేణ ప్రతిభాతీతి భావః. ఏవం పాతనికాం కృత్వా శ్యేనవాక్యమాదత్తే (ఏకవాక్యతయేతి)- పూర్వవాక్యానామితి శేషః. కుత్ర తర్హి యథోక్తమాత్మరూపం పుఞ్జీకృత్య ప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (సుషుప్తే హీతి)- తత్రాభయమిత్యవిద్యారాహిత్యముచ్యతే. సా చ సుషుప్తే స్వరూపేణ సత్యపి నాభివ్యక్తా భాతీతి ద్రష్టవ్యం. యస్మాత్సుషుప్తే యథోక్తమాత్మరూపం వివిక్ష్యతే- తస్మాదితి యావత్. ఏవంరూపమిత్యేతదేవ ప్రకటయతి (విలక్షణమితి) కార్యకరణవినిర్ముక్తం కామకర్మావిద్యారహితమిత్యర్థః. స్థానద్వయం హిత్వా కథం సుషుప్తం ప్రవేష్టుమిచ్ఛతీతి పృచ్ఛతి (తత్కథమితి). స్వప్నాదౌ దుఃఖానుభవాత్తత్త్యాగేన సుషుప్తం ప్రాప్నోతీత్యాహ (ఆహేతి) అథోత్తరా శ్రుతిః స్థానాత్మనాన్తరప్రాప్తిమభిధత్తాం - తథాపి కిం దృష్టాన్తవచనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టాన్తేనేతి)- అస్యార్థస్య- సుషుప్తిప్రాప్తిరూపస్యేత్యేతత్. సప్తవార్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. పరమాత్మాకాశం వ్యావర్తయితుం భౌతికవిశేషణం. మహాకాయో మన్దవేగః శ్యేనః. సుపర్ణస్తు వేగవానల్పవిగ్రహ ఇతి భేదః. ధారణే సౌకర్యం వక్తుం స్వయమేవేత్యుక్తం. స్వప్నజాగరితయోరవసానం- అన్తః. అజ్ఞాతం బ్రహ్మ. (తథా న కంచన స్వప్నమితి) స్వప్నజాగరితయోరవిశేషేణ సర్వం దర్శనం నిషిధ్యత ఇతి శేషః. స్వప్నవిశేషణాత్- స్వాప్నదర్శననిషేధేఽపి కుతో జాగ్రద్దర్శనం నిషిధ్యతే- తత్రాహ (జాగరితేఽపీతి) కథమయమర్థః ప్రాయః శ్రుతేరవగత ఇత్యాశఙ్క్య విశేషణసామర్థ్యాదిత్యాహ (అత ఆహేతి) జాగరితస్యాపి స్వప్నత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (తథా చేతి) దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వివక్షితమంశం దర్శయతి (యథేత్యాదినా) సంయుజ్యమానస్య- క్షేత్రజ్ఞస్యేతి శేషః. సర్వసంసారధర్మవిలక్షణమితి విశేషణం వ్యాచష్టే (సర్వేతి). ౧౯

రం.— ఏవం స్థానద్వయసఞ్చారం ప్రదర్శ్య సుషుప్తిదశాం ప్రకాశయతి (తద్యథాస్మిన్నాకాశే శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది) యథా ఆకాశే శ్యేనో వా గరుడో వా విపరిపత్య- విశేషేణ పరితః పతనం కృత్వా శ్రాన్తస్సన్ పక్షౌ సంహత్య సల్లయాయ- లీయతేఽస్మిన్ పక్షీతి లయః- నీడం. సమీచీననీడాయైవ ధ్రియతే- అవతిష్ఠతే. ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. క్షేమఙ్కరం నీడమభిధావతీత్యర్థః. ఏవమేవాయం పురుషః- జీవః- బుద్ధాన్తస్వప్నాన్తసఞ్చరణశ్రాన్తో యత్ర స్థానే సుప్తోఽయం కామాద్యనుపహతః, స్వాప్నాంశ్చానుకూలప్రతికూలపదార్థాన్న పశ్యతి,- తాదృశాయ ౧౯ పూర్వోక్తస్థానద్వయకాలుష్యవిరహితాయ సుషుప్తిస్థానాయ ధావతీత్యర్థః.

శం.— యద్యస్యాయం స్వభావః సర్వసంసారధర్మశూన్యతా, పరోపాధినిమిత్తం చాస్య సంసారధర్మిత్వం, యన్నిమిత్తం చాస్య పరోపాధికృతం సంసారధర్మిత్వం- సా చావిద్యా,- తస్యా అవిద్యాయాః కిం స్వాభావికత్వం - ఆహోస్విత్కామకర్మాదివదాగన్తుకత్వం. యది చాగన్తుకత్వం- తతో విమోక్ష ఉపపద్యతే. తస్యాశ్చాగన్తుకత్వే కోపపత్తిః. కథం వాఽనాత్మధర్మోఽవిద్యేతి. సర్వానర్థబీజభూతాయా అవిద్యాయాః సతత్త్వావధారణార్థం పరా కణ్డికా ఆరభ్యతే॥ తా వా అస్య- శిరఃపాణ్యాదిలక్షణస్య పురుషస్యైతా హితా నామ నాడ్యః యథా కేశస్సహస్రధా భిన్నః- తావతా - తావత్పరిమాణేనాణిమ్నా- అణుత్వేన తిష్ఠన్తి. తాశ్చ శుక్లస్య రసస్య నీలస్య పిఙ్గళస్య హరితస్య లోహితస్య పూర్ణాః- ఏతైః శుక్లత్వాదిభీ రసవిశేషైః పూర్ణా ఇత్యర్థః. ఏతే చ రసానాం వర్ణవిశేషాః వాతపిత్తశ్లేష్మణామితరేతరసంయోగవైషమ్యవిశేషాద్విచిత్రా బహవశ్చ భవన్తి. తాస్వేవంవిధాసు నాడీషు సూక్ష్మాసు వాలాగ్ర

ర్తమివపతతి॥ యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతితదత్రావిద్యయామన్యతే అథ యత్ర దేవఇవరాజేవాహమే
వేదగ్ం సర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకః॥ ౨౦

సహస్రభేదవతీనాసు శుక్లాదిరసపూర్ణాసు సకలదేహవ్యాపినీషుసప్తదశకంలిఙ్గంవర్తతే. తదాశ్రితాఃసర్వావాసనాఉచ్చావచసంసారధర్మానుభవజనితాః. తల్లిఙ్గంవాసనాశ్రయంసూక్ష్మత్వాత్ స్వచ్ఛంస్ఫటికమణికల్పంనాడీగతరసోపాధిసంసర్గవశాద్ధర్మాధర్మప్రేరితోద్భూతవృత్తివిశేషంస్త్రీరథహస్త్యాద్యాకారవిశేషైర్వాసనాభిః ప్రత్యవభాసతే. అథ-ఏవంసతియత్ర-యస్మిన్కాలే కేచనశత్రవఃఅన్యేవాతస్కరాదయోమామాగత్యఘ్నన్తీతిమృషైవవాసనానిమిత్తః ప్రత్యయోఽవిద్యాఖ్యోజాయతే. తదేతదుచ్యతే-ఏనం- స్వప్నదృశంఘ్నన్తీవేతి. తథాజినన్తీవ-వశంకుర్వన్తీవ. నకేచనఘ్నన్తి, నాపివశీకుర్వన్తి,-కేవలంత్వవిద్యావాసనోద్భవనిమిత్తంభ్రాన్తిమాత్రం. తథాహస్తీచైనంవిచ్ఛాయయతి-విచ్ఛాదయతి-విద్రావయతి-ధావయతీత్యర్థః. (గర్తమివపతతి) గర్తం-జీర్ణకూపాదికమివపతన్తమాత్మానముపలక్షయతి. తాదృశీహ్యస్యమృషావాసనోద్భవత్యత్యన్తనికృష్టాధర్మోద్భాసితాన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయా-దుఃఖరూపత్వాత్. కింబహునా-యదేవజాగ్రద్భయంపశ్యతి-హస్త్యాదిలక్షణం. తదేవభయరూపమత్ర-అస్మిన్స్వప్నేఽపినైవహస్త్యాదిరూపంభయమవిద్యావాసనయామృషైవోద్భూతయామన్యతే.అథపునర్యత్రావిద్యాపకృష్యమాణా- విద్యాచోత్కృష్యమాణా.కింవిషయాకింలక్షణావేతి.ఉచ్యతే-అథపునర్యత్ర-యస్మిన్కాలేదేవఇవస్వయంభవతి.దేవతావిషయావిద్యాయదోద్భూతాజాగరితకాలే-తదోద్భూతయావాసనయా,దేవమివాత్మానంమన్యతేస్వప్నేఽపి. తదుచ్యతే-దేవఇవ. రాజేవ-రాజ్యస్థోఽభిషిక్తఃస్వప్నేఽపిరాజాహమితిమన్యతేరాజవాసనావాసితః. ఏవమత్యన్తప్రకృష్యమాణావిద్యోద్భూతాచవిద్యాసర్వాత్మవిషయా, యదా-తదాస్వప్నేఽపితద్భావభావితోఽహమేవేదంసర్వమస్మీతిమన్యతే. సయఃసర్వాత్మభావః-సోఽస్యాత్మనఃపరమోలోకః-పరమఆత్మభావఃస్వాభావికః. యత్తుసర్వాత్మభావాదర్వాగ్బాలాగ్రమాత్రమప్యన్యత్వేనదృశ్యతేనాహమస్మీతి-తదవస్థాఽవిద్యా. తయాఽవిద్యయాయే ప్రత్యుపస్థాపితాఅనాత్మభావాలోకాః- తేఽపరమాఃస్థావరాన్తాః. తాన్-సంవ్యవహారవిషయాన్లోకానపేక్ష్యఅయంసర్వాత్మభావఃసమస్తోఽనన్తరోఽబాహ్యఃసోఽస్యపరమోలోకః. తస్మాదపకృష్యమాణాయామవిద్యాయాం, విద్యాయాంచకాష్ఠాంగతాయాం, సర్వాత్మభావోమోక్షోయథాస్వయంజ్యోతిష్ట్వంస్వప్నే ప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే- తద్వద్విద్యాఫలముపలభ్యతఇత్యర్థః. తథాఽవిద్యాయామప్యుత్కృష్యమాణాయాం, తిరోధీయమానాయాంచవిద్యాయాం, అవిద్యాయాఃఫలంప్రత్యక్షతఉపలభ్యతే-అథయత్రైనంఘ్నన్తీవజినన్తీవేతి. తఏతేవిద్యాఽవిద్యాకార్యేసర్వాత్మభావఃపరిచ్ఛిన్నాత్మభావశ్చ. విద్యయాశుద్ధయాసర్వాత్మాభవతి. అవిద్యయాచాసర్వోభవతి- అన్యతఃకుతశ్చిత్ప్రవిభక్తోభవతి. యతోవిభక్తోభవతి-తేనవిరుధ్యతే. విరుద్ధత్వాద్ధన్యతేజీయతేవిచ్ఛాద్యతేచ. అసర్వవిషయత్వేచభిన్నత్వాదేతద్భవతి, సమస్తస్సన్కుతోభిద్యతే-కేనవిరుధ్యతే, యేనవిరుధ్యేత-విరోధాభావాత్కేనహన్యతేజీయతే చ్ఛాద్యతేచ. అతఇదమవిద్యాయాస్తత్త్వముక్తంభవతి-సర్వాత్మానంసన్తమసర్వాత్మత్వేనగ్రాహయతి-ఆత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమవిద్యమానంప్రత్యుపస్థాపయతి, ఆత్మానమసర్వముపపాదయతి, తతస్తద్విషయఃకామోభవతి-యతోభిద్యతే, కామతఃక్రియాముపాదత్తే, తతఃఫలం,. తదేతదుక్తంవక్ష్యమాణంచ *యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతీత్యాది. ఇదమవిద్యాయాస్తత్త్వంసహకార్యేణప్రదర్శితం. విద్యాయాశ్చకార్యంసర్వాత్మభావః ప్రదర్శితోఽవిద్యావిపర్యయేణ. సాచావిద్యానాత్మనఃస్వాభావికోధర్మః- యస్మాద్విద్యాయాముత్కృష్యమాణాయాంస్వయమపచీయమానాసతీకాష్ఠాంగతాయాంవిద్యాయాంపరినిష్ఠితేసర్వాత్మభావేసర్వాత్మనానివర్తతేరజ్జ్వామివ సర్పజ్ఞానంరజ్జునిశ్చయే. తచ్చోక్తం *యత్రత్వస్యసర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేనకంపశ్యేదిత్యాది. తస్మాన్నాత్మధర్మోఽవిద్యా. నహిస్వాభావికస్యోచ్ఛిత్తిఃకదాచిదప్యుపపద్యతేసవితురివౌష్ణ్యప్రకాశయోః- తస్మాత్తస్యమోక్షఉపపద్యతే. ౨౦

ఆ.—— శ్యేనవాక్యేనాత్మనఃసౌషుప్తంరూపముక్తం. ఇదానీంనాడీఖణ్డస్యసమ్బన్ధంవక్తుంచోదయతి (యద్యస్యేతి)-పరస్యసఙ్గస్సాక్షిః-బుద్ధ్యాదిః. అసఙ్గత్వతఃస్వతోబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధాసమ్భవముపేత్యాహ (యస్మిన్నిమిత్తంచేతి)-సిద్ధాన్తీప్రాయముమనూద్యపూర్వవాదీవికల్పయతి (తస్యేతి) ఆగన్తుకత్వం- అస్వాభావికత్వం. ఆద్యేమోక్షోనుపపత్తింవివక్షిత్వాహ (యదిచేతి)-అస్తుతర్హిద్వితీయోఽత్ర- మోక్షోపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యాశ్చేతి)-మాభూదవిద్యాఆత్మస్వభావః - తద్ధర్మస్తుస్యాత్ - ధర్మస్యస్తదాభావాదిత్యాహ (కథంవేతి) తత్రోత్తరత్వేనోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (సర్వానర్థేతి) తాసాంపరమసూక్ష్మత్వందృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి) కథమన్నరసస్యవర్ణవిశేషప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వాతేతి)-భుక్తస్యాన్నస్యపరిణామవిశేషాద్వాతబాహుల్యేనీలోభవతి. పిత్తాధిక్యేపిఙ్గలోజాయతే. శ్లేష్మాతిశయేశుక్లోభవతి. పిత్తాల్పత్వేహరితః. సామ్యేచధాతూనాంలోహితఇతి. తేషాంమిథస్సంయోగవైషమ్యాత్తత్సామ్యాచ్చవిచిత్రాబహవశ్చాన్నరసాభవన్తి. తద్వ్యాప్తానాంనాడీనామపితాదృశోవర్ణోజాయతే- *అరుణాస్సిరావాతవహానీలాఃపిత్తవహాస్సిరాః। అసృగ్వహాస్తురోహిణ్యోగౌర్యఃశ్లేష్మవహాస్సిరాఇతిశ్రుతేర్ధర్మనాదిత్యర్థః. నాడీస్వరూపంనిరూప్యతత్రజాగరితేలిఙ్గశరీరస్యవృత్తిందర్శయతి (తాస్వితి)-ఏవంవిధాస్విత్యస్యైవవివరణం (సూక్ష్మాస్విత్యాది)-పఞ్చభూతాని, దశేన్ద్రియాణి, ప్రాణా, అన్తఃకరణ, మితిసప్తదశకం. జాగరితేలిఙ్గశరీరస్యస్థితిముక్త్వాస్వప్నేతద్వృత్తిమాహ (తల్లిఙ్గమితి)-వివక్షితాంస్వప్నేస్థితిముక్త్వాశ్రుత్యక్షరాణియోజయతి (అథేత్యాదినా)-స్వప్నేధర్మాదినిమిత్తవశాన్మిథ్యైవలిఙ్గంనానాకారమవభాసతే- తన్మిథ్యాజ్ఞానంలిఙ్గానుగతమావిద్యాకార్యత్వాదవిద్యేతిస్థితేసత్యిత్యర్థశబ్దార్థమాహ (ఏవంసతీతి)-తస్మిన్కాలేస్వప్నదర్శనంవిజ్ఞేయమితిశేషః. ఇవశబ్దార్థమాహ (నేత్యాదినా) ఉక్తోదాహరణేనసముచ్చితోదాహరణాన్తరమాహ (తథేతి) గర్తాదిపతనప్రతిపత్తౌహేతుమాహ (తాదృశీహీతి) తాదృశత్వంవిశదయతి (అత్య

ఉ.— తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయగ్ం రూపం। తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్ప

న్తైతి) యథోక్తవాసనా ప్రభవత్వం కథం గర్తపతనాదేరవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖేతి) యదేవేత్యాదిశ్రుతేరర్థమాహ (కింబహునేతి) భయమిత్యస్య భయరూపమితి వ్యాఖ్యానం. భయం రూప్యతేఽనేన-తత్కారణం తథా. హస్త్యాదినా-స్త్రీచేత్-కథం స్వప్నే భాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అవిద్యేతి) అథయత్ర దేవఇవేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) తత్ర తస్యాః ఫలముచ్యత ఇతి శేషః. తాత్పర్యోక్త్యాథశబ్దార్థముక్త్వా విద్యాయా విషయస్వరూపే ప్రశ్నపూర్వకం వదన్యత్రేత్యాదేరర్థమాహ (కింవిషయేతి) ఇవశబ్దప్రయోగాత్స్వప్న ఏవోక్త ఇతిశఙ్కాం వారయతి (దేవతేతి) విద్యేత్యుపాస్తిరుక్తా. అభిషిక్తో రాజ్యస్థః-జాగ్రదవస్థాయామితి శేషః. అహమేవేదమిత్యాద్యవతారయతి (ఏవమితి) యథావిద్యాయామపకృష్యమాణాయాం కార్యముక్తం-తద్వదిత్యర్థః. యదేతి జాగరితోక్తిః. ఇదం చైతన్యమహం చిన్మాత్రమేవ- నఖలు మదతిరేకేణాస్తి-తస్మాదహం పూర్ణోస్మీతి జానాతీత్యర్థః. సర్వాత్మభావస్య పరమత్వముపపాదయతి (యత్రేత్యాదినా) తత్ర తేనాకారేణావిద్యావస్థితేత్యాహ (తదవస్థేతి) తస్యాః కార్యమాహ (తయేతి) సమస్తత్వం-పూర్ణత్వం. అనన్తరత్వం- ఏకరసత్వం. అబాహ్యత్వం- ప్రత్యక్త్వం. యోయం యథోక్తో లోకః - సోఽస్యాత్మనో లోకాన్పూర్వోక్తానపేక్ష్య పరమ ఇతి సమ్బన్ధః. వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) మోక్షః- విద్యాఫలమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. తస్య ప్రత్యక్షత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) విద్యాఫలవదవిద్యాఫలమపి స్వప్నే ప్రత్యక్షమిత్యుక్తమనువదతి (తథేతి) విద్యాఫలమవిద్యాఫలం చేత్యుక్తముపసంహరతి (తేఏతే ఇతి) ఉక్తం ఫలద్వయం విభజతే (విద్యయేతి) అసఙ్గో భవతీత్యేతత్ప్రకటయతి (అన్యత ఇతి) ప్రవిభాగే ఫలమాహ (యత ఇతి) విరోధఫలం కథయతి (విరుద్ధత్వాదితి) అవిద్యాకార్యం నిగమయతి (అవశ్యేతి) అవిద్యాయాశ్చేత్పరిచ్ఛిన్నఫలత్వం - తదా తస్య భిన్నత్వాదేవ యథోక్తం విరోధాది దుర్వారమిత్యర్థః. విద్యాఫలం నిగమయతి (సమస్తస్త్వితి) నన్వవిద్యాయాస్తత్త్వం నిరూపయితుమారబ్ధం- నచ తదద్యాపి దర్శితం- తథా చ కిం కృతం స్యాత్- అత ఆహ (అత ఇతి) కార్యవశాదితి యావత్. ఇదం శబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (సర్వాత్మానమితి) గ్రాహకత్వమేవ వ్యనక్తి (ఆత్మన ఇతి) వస్త్వన్తరోపస్థితిఫలమాహ (తత ఇతి) కామస్య కార్యమాహ (కామత ఇతి) క్రియాతః ఫలం లభతే, తద్భోగకాలే చ రాగాదినా క్రియామాదధాతీ, త్యవిచ్ఛిన్నః సంసారః. తద్యావన్న సమ్యగ్జ్ఞానం- తావన్మిథ్యాజ్ఞాననిదానమవిద్యా దుర్వారేత్యాహ (తత ఇతి) భేదదర్శననిదానమవిద్యేత్యవిద్యాసూత్రే వృత్తమిత్యాహ (తదేతదితి) తత్రైవ వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యమాణం చేతి) అవిద్యా ఆత్మనః స్వభావో న వేతి విచారే కిం నిర్ణీతం భవతీత్యాశఙ్క్య వృత్తం కీర్తయతి (ఇదమితి) అవిద్యాయాః పరిచ్ఛిన్నఫలత్వమితి తతో వైపరీత్యేన విద్యాయాః కార్యముక్తం- సచ సర్వాత్మభావో దర్శిత ఇతి యోజనా. సమ్ప్రతి నిర్ణీతమర్థం దర్శయతి (సా చేతి) జ్ఞానే సత్యవిద్యానివృత్తిరిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (తచ్చేతి) అవిద్యా నాత్మనః స్వభావః- నివర్త్యత్వాత్- రజ్జుసర్పవదిత్యాహ (తస్మాదితి) నివర్త్యత్వేప్యాత్మస్వభావత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అవిద్యాయాః స్వాభావికత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి)

రం.— నను క్వచిత్స్వప్నాదివర్ణనం- క్వచిత్తదభావ ఇత్యత్ర కిం వినిగమకమితిశఙ్కాయాం స్థానవైషమ్యకృతమిత్యాహ (తా వా అస్యైతా హితా నామ నాడ్యో యథా కేశస్సహస్రధా భిన్న ఇత్యాది) యత్ర- స్థానే స్థితమేనం- జీవం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన జినన్తీవ - జయన్తీవ, హస్తీవ విచ్ఛాయయతీవ- గజో విద్రావయతీవ, గర్తమివ పతతి-గర్తమివ పతననిమిత్తం భాతి,- తాః- అస్య పురుషస్య తాదృశస్థానభూతాః. స్వప్నదర్శనస్థానభూతా ఇత్యర్థః. కేశసహస్రాంశో యావతా అణిమ్నా-సౌక్ష్మ్యేణ తిష్ఠతి- తావదతిసూక్ష్మాః శుక్లనీలపిఙ్గలహరితలోహితాదినా నానారూపాన్నరసపూర్ణాః సితా నామికా నాడ్యోఽభవన్తీత్యర్థః. (యదేవ జాగ్రద్భయం పశ్యతి తదత్రావిద్యయా మన్యతే) యద్యజ్జాగ్రద్దశాయాం భయసాధనం పశ్యతి- తత్సర్వమత్ర- ఆసు నాడీషు అవిద్యయా- కర్మవశాన్మన్యతే- ప్రత్యేతి. హితనామకస్వప్నవహనాడీస్థితస్య కర్మసమ్బన్ధసత్త్వాద్భీషణస్వప్నపదార్థప్రతిభానం సమ్భవతీతి భావః. (అథయత్ర దేవ ఇవ రాజేవాహమేవేదం సర్వోస్మీతి మన్యతే సోఽస్య పరమో లోకః) * సయథా కుమారో వా మహారాజో వా మహాబ్రాహ్మణో వా అతిఘ్నీమానన్దస్య గత్వా శయీతైవమేవైష ఏతచ్ఛేత ఇతి బాలాకిబ్రాహ్మణోక్తరీత్యా యత్రస్థానే స్థితస్య దేవవద్రాజవచ్చానన్దానుభవః, కించ- యత్ర స్థితః అహమేవ సర్వోస్మీతి మన్యతే- స్వవ్యతిరిక్తానుకూలప్రతికూలవస్తు నోపలభతే,- సోస్య- జీవస్య పరమో లోకః- ముఖ్యాశ్రయః. పరమాత్మేతి యావత్. అతస్తత్ర సుషుప్తిస్థానే స్థితస్య న స్వప్నాద్యుపలమ్భ ఇతి భావః.

శం.— ఇదానీం యోసౌ సర్వాత్మభావో మోక్షో విద్యాఫలం క్రియాకారకఫలశూన్యం- స ప్రత్యక్షతో నిర్దిశ్యతే- యత్రావిద్యాకామకర్మాణి న సన్తి. తదేతత్- ప్రస్తుతం *యత్ర సుప్తో న కంచన కామం కామయతే న కంచన స్వప్నం పశ్యతీతి. తద్వా అస్య రూపం- యస్సర్వాత్మభావః *సోఽస్య పరమో లోక ఇత్యుక్తః. తదతిచ్ఛన్దాః- అతిచ్ఛన్దమిత్యర్థః. రూపపరత్వాత్. ఛన్దః- కామః. అతిగతః ఛన్దో యస్మాద్రూపాత్ -తదతిచ్ఛన్దం రూపం. అన్యోఽసౌ అసన్తః ఛన్దశ్శబ్దో గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవాచీ. అయం తు కామవచనః-అతః స్వరాన్త ఏవ. తథాప్యతిచ్ఛన్దా ఇతి పాఠః స్వాధ్యాయధర్మో ద్రష్టవ్యః. అస్తి చ లోకే కామవచనప్రయుక్తః ఛన్దశబ్దః స్వచ్ఛన్దః పరచ్ఛన్ద ఇత్యాదౌ. అతోఽతిచ్ఛన్దమిత్యేవముపనేయం, కామవర్జితమేతద్రూపమిత్యస్మిన్నర్థే. తథా- అపహతపాప్మ- పాప్మశబ్దేన ధర్మాధర్మావుచ్యేతే- *పాప్మభిః సంసృజ్యతే *పాప్మనో విజహాతీత్యుక్తత్వాత్. అపహతపాప్మ-ధర్మాధర్మవర్జితమిత్యేతత్. కించ- అభయం- భయం హి నామావిద్యాకార్యం - అవిద్యయా భయం మన్యత ఇతి హ్యుక్తం. తత్కార్యద్వారేణ కారణప్రతిషేధోయ

రిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమేవమేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం
కించన వేద నాన్తరం। తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామగ్ం రూపగ్ం శోకాన్తరమ్॥ ౨౧

మభయంరూపమితి. అవిద్యావర్జితమిత్యేతత్. యదేతద్విద్యాఫలం సర్వాత్మభావః- తదేతదతిచ్ఛన్దాపహతపాప్మాభయంరూపం సర్వసంసారధర్మవర్జితం- అతోఽభయంరూపమేతత్. ఇదం చ పూర్వమేవోపన్యస్తమతీతానన్తరబ్రాహ్మణసమాప్తౌ * అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసీత్యాగమతః. ఇహ తు తర్కతః ప్రపఞ్చితం దర్శితాగమార్థప్రత్యయదార్ఢ్యాయ. అయమాత్మా స్వయం చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావస్సర్వం స్వేన చైతన్యజ్యోతిషావభాసయతి- స యత్తత్ర కించిత్పశ్యత్యిరమతే చరతి జానాతి చేత్యుక్తం. అతః స్థితం చైతన్యాద్వ్యయతో నిత్యం స్వరూపం చైతన్యజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః. స యద్యాత్మాత్రాని నష్టః స్వేనైవ రూపేణ వర్తతే- కస్మాదయమహమస్మీత్యాత్మానం వా - బహిర్వేమాని భూతానీతి జాగ్రత్స్వప్నయోరివ న జానాతీత్యత్రోచ్యతే - శృణ్వత్రాజ్ఞానహేతుం, ఏకత్వమేవాజ్ఞానహేతుః. తత్కథమితి. ఉచ్యతే- దృష్టాన్తేన హి ప్రత్యక్షీభవతి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యాహ. తత్ - తత్ర యథా లోకే ప్రియయా- ఇష్టయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః కామయన్త్యా కాముకస్సన్న బాహ్యమాత్మనః కించన - కించిదపి న వేద మత్తోఽన్యద్వస్త్వితి. న చాన్తరమయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ చేతి. అపరిష్వక్తస్తు తయా ప్రవిభక్తో జానాతి సర్వమేవ బాహ్యమాభ్యన్తరం చ- పరిష్వఙ్గోత్తరకాలం త్వేకత్వాపత్తేర్న జానాతి. ఏవమేవ- యథా దృష్టాన్తః. అయం పురుషః - క్షేత్రజ్ఞో భూతమాత్రాసంసర్గతః సైన్ధవఖిల్యవత్ప్రవిభక్తో జలాదౌ చన్ద్రాదిప్రతిబిమ్బవత్కార్యకరణ ఇహ ప్రవిష్టః. సోఽయం పురుషః ప్రాజ్ఞేన- పరమార్థేన స్వాభావికేన స్వేనాత్మనా పరేణ జ్యోతిషా సమ్పరిష్వక్తః - సమ్యక్పరిష్వక్తః ఏకీభూతో నిరన్తరస్సర్వాత్మా న బాహ్యం కించన వస్త్వన్తరం, నాప్యాన్తరమాత్మన్యయమహమస్మి సుఖీ దుఃఖీ వేతి, వేద. తత్ర చైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వే కస్మాదిహ న జానాతీతి యదప్రాక్షీః - తత్రాయం హేతుర్మయోక్తః- ఏకత్వం - యథా స్త్రీపుంసయోః సమ్పరిష్వక్తయోః. తత్రార్థాన్నానాత్వం విశేషవిజ్ఞానహేతురిత్యుక్తం భవతి. నానాత్వే చ కారణమాత్మనో వస్త్వన్తరస్య ప్రత్యుపస్థాపికాఽవిద్యేత్యుక్తం. తత్ర చావిద్యాయా యదా ప్రవివిక్తో భవతి - తదా సర్వేణైకత్వమేవాస్య భవతి. తతశ్చ జ్ఞానజ్ఞేయాదికారకవిభాగేఽసతి కుతో విశేషవిజ్ఞానప్రాదుర్భావః కామో వా సమ్భవతి స్వాభావికే స్వరూపస్థ ఆత్మజ్యోతిషి. యస్మాదేవం సర్వైకత్వమేవాస్య రూపం - అతస్తద్వా అస్య - ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిస్స్వభావస్యైతద్రూపమాప్తకామం - యస్మాత్సమస్తమేతత్- తస్మాదాప్తాః కామా అస్మిన్రూపే- తదిదమాప్తకామం. యస్య హ్యన్యత్వేన ప్రవిభక్తః కామః - తదనాప్తకామం భవతి- యథా జాగరితావస్థాయాం దేవదత్తాదిరూపం. న త్విదం తథా కుతశ్చిత్ప్రవిభజ్యతే - అతస్తదాప్తకామం భవతి. కిమన్యస్మాద్వస్త్వన్తరాన్న ప్రవిభజ్యతే- ఆహోస్విదాత్మైవ తద్వస్త్వన్తరం. అత ఆహ- నాన్యదస్త్యాత్మనః కామ్యం - అత ఆత్మకామం - ఆత్మైవ కామా యస్మిన్రూపే. యేఽన్యత్ర ప్రవిభక్తా ఇవాన్యత్వేన కామ్యమానా యథా జాగ్రత్స్వప్నయోః - తేఽస్యాత్మైవ - అన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపకహేతోరవిద్యాయా అభావాదాత్మకామం. అత ఏవాకామమేతద్రూపం- కామ్యవిషయాభావాత్. శోకాన్తరం- శోకచ్ఛిద్రం, శోకశూన్యమిత్యేతత్, శోకమధ్యమితి వా. సర్వథాప్యశోకమేతద్రూపం, శోకవర్జితమిత్యర్థః. ౨౧

ఆ.— తద్వా అస్యైతదిత్యనన్తరవాక్యతాత్పర్యమాహ (ఇదానీమితి). విద్యావిద్యయోస్తత్ఫలయోశ్చ ప్రదర్శనానన్తరమితి యావత్. మోక్షమేవ విశినష్టి (యత్రేతి). పదద్వయస్యాన్వయం దర్శయన్వివక్షితమర్థమాహ (తదేతదితి). యత్రేత్యన్తశబ్దితం బ్రహ్మోచ్యతే. వ్యాఖ్యాతం పదద్వయమనూద్యాతిశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వం మన్వానో రూపశబ్దేన షష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధం దర్శయతి (తదితి) అతిచ్ఛన్దమితి ప్రయోగే హేతుమాహ (రూపపరత్వాదితి) కథమతిచ్ఛన్దమిత్యాత్మరూపం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (ఛన్ద ఇతి), ఛన్దశ్శబ్దస్య గాయత్ర్యాదిచ్ఛన్దోవిషయస్య కథం కామవిషయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యోఽసావితి) గాయత్ర్యాదివిషయత్వం త్యక్త్వా ఛన్దశబ్దస్య కామవిషయత్వమతశ్శబ్దార్థః. యద్యాత్మరూపం కామవర్జితమిత్యేతదత్ర వివక్షితం- కిమితి తర్హి దైర్ఘ్యం ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి) స్వాధ్యాయధర్మత్వం- ఛాన్దసత్వం. వృద్ధవ్యవహారమన్తరేణ కామవాచిత్వం ఛన్దశబ్దస్య కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తి చేతి). తస్య కామవచనత్వే సతి సిద్ధం పదరూపమనూద్య తస్యార్థముపసంహరతి (అత ఇతి) తథా- కామవర్జితత్వవదిత్యేతత్. నన్వత్రాధర్మవర్జితత్వమేవ ప్రతీయతే- న ధర్మవర్జితత్వం- పాప్మశబ్దస్యాధర్మమాత్రవచనత్వాత్. అత ఆహ (పాప్మశబ్దేనేతి) ఉపక్రమానుసారేణ పాప్మశబ్దస్యోభయవిషయత్వే విశేషణమనూద్య వివక్షితమర్థం కథయతి (అపహతేతి)- తర్హి కార్యమేవావిద్యాయా నిషిధ్యతే. నేత్యాహ (తత్కార్యేతి) తస్మాదర్థతచ్ఛబ్దః. వాక్యార్థముపసంహరతి (యదేతదితి), పూర్వబ్రాహ్మణాన్తేపీదముక్తమిత్యాహ (ఇదం చేతి). ఆగమవశాత్తత్రోక్తం చేత్- కిమిత్యత్ర పునరుచ్యతే - తత్రాహ (ఇహ త్వితి) సవిశేషత్వం చేదాత్మత్వానుపపత్తిరిత్యాది తర్కః. ఆగమసిద్ధే కిం తర్కేణ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శితేతి). శ్రుతివాక్యస్య సఙ్గతిం వక్తుం వృత్తమనుద్రవతి (అయమితి). అనన్వాగతవాక్యే చాత్మనశ్చైతన్యముక్తమిత్యాహ (స యదితి). ఆత్మనస్సదా చైతన్యజ్యోతిష్ట్వం స్వరూపం న కేవలముక్తాదాగమాదేవ సిద్ధం - కింతు పూర్వోక్తాదనుమానాచ్చ స్థితమిత్యాహ (అతః స్థితం చేతి). వృత్తమనూద్య సమ్బద్ధం వక్తుకామశ్చోదయతి (స యదీతి) అత్రేతి సుషుప్తిరుక్తా. చైతన్యస్వభావస్యైవ సుషుప్తే విశేష నం సాధయతి (ఉచ్యత ఇతి) సుషుప్తిస్సప్తమ్యర్థః. అజ్ఞానం- విశేషజ్ఞానాభావః. కోఽసావజ్ఞానహేతుః- తమాహ (ఏకత్వమితి) జీవస్య యదేకత్వం- తత్కథం సుషుప్తే విశేషజ్ఞానాభావే కారణం- తస్మిన్సత్యపి చైతన్యస్వభావానివృత్తేరితి శఙ్కతే (తత్కథమితి). తత్ర శ్రీవానోత్థాపయతి (ఉచ్యత ఇతి). తత్ర దృష్టాన్తభాగమాచష్టే (దృష్టాన్తేనేతి) ఏకత్వకృతో విశేషజ్ఞానాభావో వివక్షితోఽర్థః. పరిష్వఙ్గప్ర

ఉ.— అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతాఽమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదాః । అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహాఽభ్రూణహా చాణ్డాలోఽచాణ్డాలః పౌల్కసోఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్ర

[illegible]సుభగాభిని వేశాదజ్ఞానం కిమితి కల్ప్యతే- స్వాభావికమేవ తత్కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అపరిష్వక్తస్త్రీవతి)- తర్హి పరిష్వఙ్గవతోఽపి స్వాభావి[illegible]పరిష్వఙ్గాద్విశేషవిజ్ఞానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (పరిష్వజ్యేతి) స్త్రీపుంసలక్షణయోర్ద్వయమిశ్రత్వం పరిష్వఙ్గః. తదుత్తరకాలం సమ్భోగ[illegible]ప్తిరేకత్వాపత్తిః. తద్వశాద్విశేషాజ్ఞానమిత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి) భూతమాత్రాః- శరీరేన్ద్రియలక్షణాః. తాభిశ్చిదా[illegible]దాత్మా[illegible]ప్రత్యగితి బిమ్బో జాతః. తతో విభక్తవద్భాతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (సైన్ధవేతి)- తస్య దేహాదౌ ప్రవేశం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (జలాదావితి)- ఉపసర్గబలలబ్ధమర్థం కథయతి (ఏకీభూత ఇతి)- తాదాత్మ్యం వ్యావర్తయితుం నిరన్తర ఇత్యుక్తం. పరమాత్మాఽభేదప్రయుక్తమ[illegible]ర్థమాహ (సర్వాత్మేతి)- ఏవం శ్రీవాక్యాక్షరాణి వ్యాఖ్యాయ చోద్యపరిహారం ప్రకటయతి (తత్రేతి) ప్రత్యగాత్మనీతి యావత్. ఇ[illegible]సుషుప్తిరుచ్యతే. యథా పరిష్వక్తయోః స్త్రీపుంసయోరేకత్వం పుంసో విశేషవిజ్ఞానాభావే తస్య తత్ర కారణముక్తమిత్యర్థః. స్త్రీవాక్యే శ్రౌతమర్థ[illegible]మాహ (తత్రేతి) కింపునర్నానాత్వే కారణమితి- తదాహ (నానాత్వే చేతి)- ఉక్తం- *అథ యో న్యామిత్యాదావిత్యర్థః. కిమేతావ[illegible]సుషుప్తౌ విశేషవిజ్ఞానాభావస్యాయాతం- తత్రాహ (తత్రేతి) విశేషవిజ్ఞానే నానాత్వం- తత్ర చావిద్యాకారణమితి స్థితే సతీతి యావత్. యదాత[illegible]సుషుప్త్యవస్థితా. ప్రవివిక్తత్వం- కార్యకరణాద్యుపాధిరహితత్వం. సర్వేణ- పూర్ణేన పరమాత్మనా సహేత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మా ఇత్యుచ్యతే. ఏ[illegible]మాహ (తదేతదితి)- ఉక్తముపజీవ్యాప్తకామవాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఆప్తకామత్వం సమర్థయతే (యస్మాత్సమస్తమితి)- [illegible]త్వం విశదయతి (యస్య హీత్యాదినా)- విశేషణాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (కిమన్యస్మాదిత్యాదినా)- సుషుప్తే[illegible]త్రాత్మనః స్వకామాదన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామ్యమానాః- సుషుప్తావాత్మైవ కామాః. తస్మాదాత్మకామమాత్మరూపమిత్యేతద్దృష్టాన్తేనాహ (య[illegible]) అవస్థాద్వయే[illegible]నస్య కామానామన్యత్వేన ప్రవిభక్తా ఇవ కామాః. కామ్యన్త ఇతి కామాః. నైవం సుషుప్త్యవస్థాయామాత్మనః సైత్విద్యన్తే- కిం [illegible]స్యాత్మైవ కామా ఇత్యాప్తకామం తద్రూపమిత్యర్థః. తస్యాత్మైవేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్యత్వేనేతి) యద్యపి సుషుప్తేఽవిద్యా విద్యతే- త[illegible]రోపప్రత్తిరిత్యర్థః. కామానామాత్మాశ్రయత్వపక్షం ప్రతిక్షేప్తుం తృతీయం విశేషణం. శోకమధ్యం- శోకస్యాన్తరం. [illegible]. తర్హి శోకవత్త్వం ప్రాప్తం. నేత్యాహ (సర్వథేతి) పక్షద్వయేఽపి శోకశూన్యమాత్మరూపం- నహి శోకాదయో నాత్మ[illegible]- [illegible]త్వం- శోకస్యాత్మాధీనసత్తాస్ఫూర్తేరాత్మాతిరేకేణాభావాదిత్యర్థః. ౨౧

రం. — (తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా అపహతపాప్మాఽభయం రూపం) తదేతత్- స్థానమేవాస్యాతిచ్ఛన్దాః- ఛన్దశబ్ద ఇచ్ఛావాచీ. అతిచ్ఛ[illegible]. అతిచ్ఛన్దం. అఖిలాభిలాషం. అపహతపాప్మ- పాపప్రతిభటం అభయం - ప్రాప్యం రూపం. పరమాత్మైవేత్యర్థః తతః కిమిత్యత ఆహ (తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమిత్యాది) యథా ప్రియతమయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తస్య పురుషస్యాన్తర[illegible]జ్ఞానం, నాపి బాహ్యపదార్థజ్ఞానం, వా నాస్తి- ఏవం పరమప్రియేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా- సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్యాస్య పురుషస్య- [illegible]బాహ్యాభ్యన్తరస్వేతరసర్వవస్తుజ్ఞానాభావ ఉపపద్యత ఇత్యర్థః. అత్ర చ సమ్పరిష్వఙ్గో నామ తత్ర లయ ఏవ- స్వాప్యయసూత్రే *స్వమపీతో భ[illegible]భగవతా భాష్యకృతైతద్వాక్యస్యోదాహృతత్వాత్. అథవా- జాగ్రత్స్వప్నభోగప్రదకర్మసమ్బన్ధవిరోధిపరిష్వఙ్గసమ్బన్ధ[illegible]ద్రష్టవ్యం. (తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరం) తదేవ జీవసుషుప్తిస్థానభూతం ప్రాజ్ఞాత్మ[illegible]రూపమాప్తకామం- అవాప్తసమస్తకామం. ఆత్మకామం- ఆత్మానన్దతృప్తం. అకామం- ఆత్మవ్యతిరిక్తకామనాశూన్యం. శోకాన్తరం- శోకబాహ్యం. అన్తరశబ్దో బహిర్యోగవచనః. శోకమన్తరావర్తమానం. శోకశూన్యం ప్రాప్యం రూపమిత్యర్థః. ౨౧

ఠం.— ప్రకృతః స్వయంజ్యోతిరాత్మా అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్త ఇత్యుక్తం- అసఙ్గత్వాదాత్మన, ఆగన్తుకత్వాచ్చ తేషాం,. తత్రైవా[illegible]జాయతే. [illegible]తస్య స్వభావత్వే సత్యేకీభావాన్న జానాతి స్త్రీపుంసయోరివ సమ్పరిష్వక్తయోరిత్యుక్తం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమేతదుక్తం - కామక[illegible]స్వయంజ్యోతిష్ట్వమస్య స్వాభావిక[illegible] - యస్మాత్స్వప్రసాదేనోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాయాం ప్రాప్తాయాం- తన్నిరాకరణాయ. స్త్రీపుంసయో[illegible]దృష్టాన్తోపాదానేన విద్యమానస్యైవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య సుషుప్తేఽగ్రహణమేకీభావాద్ధేతోః - న తు కామకర్మాదివదాగన్తుకమిత్యేతత్ప్రాసఙ్గికమభిధాయ, యత్ప్రకృతం తదేవానుప్రవర్తయతి. అత్ర చైతత్ప్రకృతం - అవిద్యాకామకర్మవినిర్ముక్తమేవ తద్రూపం- యత్సు[illegible]ఽనుభూయతే ప్రత్యక్షత ఇతి. తదేతద్యథాభూతమేవాభిహితం- సర్వసమ్బన్ధాతీతమేతద్రూపమితి. యస్మాదత్ర - ఏతస్మిన్సుషుప్తస్థానే[illegible]నాపహతపాప్మాభయమేతద్రూపం- తస్మాదత్ర పితా- జనకః. తస్య చ జనయితృత్వాద్యత్పితృత్వం పుత్రం ప్రతి - తత్కర్మనిమిత్తం. తేన[illegible]ఽయమసమ్బద్ధోఽస్మిన్కాలే- తస్మాత్పితా పుత్రసమ్బన్ధనిమిత్తస్య కర్మణో వినిర్ముక్తత్వాత్ పితాప్యపితా భవతి. తథా- పుత్రోఽపి పితురపుత్రో [illegible]సామర్థ్యాద్గమ్యతే. ఉభయోర్హి సమ్బన్ధనిమిత్తం కర్మ- తదయమతిక్రాన్తో వర్తతే- *అపహతపాప్మేతి హ్యుక్తం. తథా - మాతాఽమాతా. [illegible]కర్మణా జేతవ్యా జితాశ్చ. తత్కర్మసమ్బన్ధాభావాల్లోకా అలోకాః. తథా- దేవాః- కర్మాఙ్గభూతాః, తత్కర్మసమ్బన్ధాత్యయాద్దే

త్రేతి) - కామాదివిషాకేవస్మిన్తేషతీతియావత్. స్వభావస్యాపాయోనసమ్భవతీత్యత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి) శఙ్కోత్తరత్వేన శ్రీవాక్యమవతార్య తత్తాత్పర్యం పూర్వోక్తమనుకీర్తయతి (విద్యమానస్యైవస్వయమితి) వృత్తమనూద్యోత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యేతదితి) - స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య స్వాభావికత్వమేతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రాసఙ్గికం - కామాదేరాగన్తుకత్వోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితియావత్. ప్రకృతమేవదర్శయతి (అత్ర చేతి) అతిచ్ఛన్దాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. ప్రత్యక్షతః - స్వరూపచైతన్యవశాద్యథోక్తాత్మరూపస్య సుషుప్తే గృహ్యమాణత్వముత్థితస్య పరామర్శాదవధేయం. కామాదిసమ్బన్ధవదాత్మనస్తద్రహితమపి రూపం కల్పితమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) ప్రకృతమర్థముక్త్వోత్తరవాక్యస్థసప్తమ్యర్థమాహ (అత్రై తస్మిన్నితి) జనకః - అప్యత్ర పితా౽పితా భవతీతిసమ్బన్ధః. పితాపుత్రాపితా భవతీత్యుపపాదయతి (తస్యేత్యాదినా) యథా౽స్మిన్కాలే తత్పితా పుత్రస్యాపితా భవతి - తద్వదిత్యాహ (తథేతి) నాస్యార్థస్య ప్రతిపాదకశ్శబ్దోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి). తదేవ సామర్థ్యం దర్శయతి (ఉభయోరితి) సుషుప్తే కర్మాతిక్రమే ప్రమాణమాహ (అపహతేతి) - పునర్లోకదేవశబ్దావనువాదార్థౌ. వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తథేత్యాదినా) సాధ్యసాధనసమ్బన్ధాభిధాయకాః - బ్రాహ్మణలక్షణా ఇతిశేషః. అభిధాయకత్వేన - ప్రమాణత్వేన ప్రమేయత్వేన చేత్యర్థః. అత్ర స్తేనో౽స్తేనో భవతీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (నకేవలమితి) - స్తేనశబ్దోత్ర చోరమాత్రే భాతి - కథం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (భ్రూణహేతి) భ్రూణహా చ - వరిష్ఠబ్రహ్మహా న్యోచ్యతే. తదేవ ఘోరం కర్మ విశినష్టి (యోనేతి) - మహాపాతకమస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా మహాపాతకః స్తేనః. స్తేనాదివాక్యేన చాణ్డాలాదివాక్యస్య గతార్థత్వమాశఙ్క్యాహ (నేత్యాదినా) ప్రత్యుత్పన్నం - ఆగన్తుకం. * బ్రాహ్మణ్యాం తు క్షత్రియాత్సూతో వైశ్యాద్వైదేహకస్తథా । శూద్రాజ్జాతస్తు చణ్డాలః సర్వధర్మబహిష్కృత ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (చణ్డాలో నామేతి) * జాతో నిషాదాచ్ఛూద్రాయాం జాత్యా పుల్కస ఇతి స్మృతేః * శూద్రాయాం బ్రాహ్మణాజ్జాతో నిషాదః - సచ జాత్యా శూద్రః - తస్మాత్క్షత్రియాయాం జాతః పుల్కసో భవతీతి వ్యాఖ్యానమపేత్యాహ (శూద్రేణైవేతి) తథా - చాణ్డాలవదితియావత్. శ్రమణాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (తథేతి) - పరివ్రాట్తాపసయోరేవ గ్రహణాత్తత్కర్మాయోగో౽పి సౌషుప్తస్య వర్ణాశ్రమాన్తరకర్మాయోగం శఙ్కిత్వాహ (సర్వేషామితి) - ఆదిశబ్దేన వయో౽వస్థాది గృహ్యతే. సౌషుప్తే పురుషే ప్రకృతే కథమనన్వాగతమితి నపుంసకప్రయోగః - తత్రాహ (రూపపరత్వాదితి) - తత్పరత్వే హేతుమనుషఙ్గం దర్శయతి (అభయమితి) - హేతువాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కింపునరిత్యాదినా) - యస్మాదతిచ్ఛన్దాదివాక్యోక్తస్వభావో౽యమాత్మా సుషుప్తకాలే హృదయనిష్ఠాన్ సర్వాన్ శోకానతిక్రామతి - తస్మాదేతదాత్మరూపం పుణ్యపాపాభ్యామనన్వాగతం యుక్తమిత్యర్థః. శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వం సాధయతి (ఇష్టేతి) కథం తస్యాః శోకత్వాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇష్టం హీతి) - తేషాం పర్యాయత్వేపి ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (యస్మాదితి) - అత్రేతి సుషుప్తిరుచ్యతే. అతస్సర్వకామాతీతత్వాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. న కేవలం శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వముపపన్నమేవ - కింతు సన్నిధేరపి సిద్ధమిత్యాహ (నకంచనేతి) - శోకశబ్దస్య కామవిషయత్వేపి తద్వ్యయమాత్రాత్కథం కర్మాత్యయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) - తత్ర వాక్యం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి హీతి) - కామస్య కర్మహేతుత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) - హృదయస్య శోకానతిక్రామతీత్యత్ర హృదయశబ్దార్థమాహ (హృదయమితీతి) - మాంసపిణ్డవిశేషవిషయం హృదయపదం కథం బుద్ధిమాహేత్యాశఙ్క్యాహ (తాత్స్థ్యాదితి) - యథా మఞ్చాః క్రోశన్తీతి మఞ్చక్రోశనముచ్యమానం మఞ్చస్థాన్ పురుషానుపచారాదాహ - తథా హృదయస్థత్వాద్బుద్ధేరుపచారాద్బుద్ధిం హృదయశబ్దో దర్శయతీత్యర్థః. హృదయశబ్దార్థముక్త్వా తస్య సమ్బన్ధం దర్శయతి (హృదయస్యేతి) - తానతిక్రాన్తో భవతీతి శేషః. ఆత్మాశ్రయాస్తేన బుద్ధిమాశ్రయన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధీతి) - కథం తర్హి కేచిదాత్మాశ్రయత్వం తేషాం వదన్తీత్యాశఙ్క్య భ్రాన్తివశాదిత్యాహ (ఆత్మేతి) - భవతు కామాదీనాం హృదయాశ్రితత్వం - తథాపి తత్సమ్బన్ధద్వారా తదాశ్రయత్వసమ్భవాత్ - కథమాత్మా సుషుప్తే కామానతివర్తతే - తత్రాహ (హృదయకరణేతి) తత్సమ్బన్ధాతీతత్వే శ్రుతిసిద్ధే ఫలితమాహ (హృదయేతి) ‖ భగ్నప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాపయతి (యేష్వితి) - సత్యేవ హృదయే తన్నిష్ఠానాం కామాదీనామాత్మన్యుపశ్లేషః - న తన్నివృత్తావిత్యాశఙ్క్యాహ (హృదయవియోగేపీతి) - తన్మతే శ్రుతివిరోధమాహ (తేషామితి) - కరణేన హృదయేనేత్యాద్యుక్త్యాదాత్మవికారాణామపి కామాదీనాం హృదయసమ్బన్ధసమ్భవాన్నానర్థక్యం శ్రుతీనామితి శఙ్కతే (హృదయేతి) - న కామాదిసమ్బన్ధమాత్రం హృదయస్య శ్రుత్యర్థః. కింత్వాశ్రయాశ్రయిత్వం. తచ్చ కరణత్వేన స్యాత్ - న హి చక్షురాద్యాశ్రయం రూపాదిజ్ఞానం దృష్టమితి పరిహరతి (నహృదీతి) - చకారాద్వచనం న సమఞ్జసమితి సమ్బధ్యతే. ప్రదీపాయత్తం ఘటజ్ఞానమితివదన్తఃకరణాయత్తమాత్మాశ్రితం కామాదీతి తస్య తదాశ్రయత్వవచనమౌపచారికమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిశుద్ధేశ్చేతి) - ఇతశ్చేదం యథార్థమేవేత్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) - అన్యార్థాసమ్భవాత్ - బుద్ధ్యాశ్రయణవచనస్యేతి శేషః. దక్షిణేనాక్ష్ణా పశ్యతీత్యుక్తే వామేన న పశ్యతీతివత్ప్రముచ్యన్తే హృది శ్రితా ఇతి విశేషణమాశ్రిత్యాశఙ్కతే (కామా యే ఇతి) - ప్రకారాన్తరేణ విశేషణస్యార్థవత్త్వం దర్శయతి (నేత్యాదినా) - అత్రేతి ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ఆశ్రయాన్తరం - బుద్ధ్యతిరిక్తమాత్మాఖ్యం. బుద్ధ్యనాశ్రితాః కామా ఏవ న సన్తి - యదపేక్షయా హృదయాశ్రయత్వవిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (యేష్వితి) - ప్రతిపక్షత్వం - విషయదోషదర్శనాదితియావత్. కామానాం వర్తమానత్వనియమాభావాద్భూతభవిష్యతామపి సమ్భవే ఫలితమాహ (యే ఇతి) - హృదయాశ్రితభూతభవిష్యత్కామసమ్భవేపి సర్వకామనివృత్తేర్వివక్షితత్వాద్వర్తమానవిశేషణమనర్థకమితి శఙ్కతే (తథాపీతి) - అతీతానాగతకామాభావః సమ్భవతి స్వతస్సిద్ధః - న తన్నివృత్తౌ యత్నోపేక్ష్యతే. శుద్ధాత్మదిదృక్షూణాం వర్తమానకామనిరాసే యత్నాధిక్యమాధేయమితి జ్ఞాపయితుం వర్తమానగ్రహణమితి పరిహరతి (న తేష్వితి) - యద్వియథోక్తం వ్యాఖ్యానమనాదృత్యాత్మాశ్రయత్వమేవ కామానామాశ్రీయతే - తదా౽శ్రుతం, మోక్షాసమ్భవేనానిష్టం, చ కల్పితం స్యాదిత్యాహ (ఇతరథేతి) - అశ్రుత

మణస్తాపసోఽతాపసోఽనన్వాగతంపుణ్యేనానన్వాగతంపాపేనతీర్ణోహితదాసర్వాఞ్ఛోకాన్హృదయస్యభవతి॥ ౨౨

వాఅదేవాః. తథా- వేదాః- సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవిధాయకాః బ్రాహ్మణలక్షణామన్త్రలక్షణాశ్చాభిధాయకత్వేనకర్మాఙ్గభూతాఅధీతా అధ్యేతవ్యాశ్చకర్మనిమిత్తమేవసమ్బధ్యన్తే పురుషేణ. తత్కర్మాతిక్రమణాదేతస్మిన్కాలేవేదాఅప్యవేదాః సమ్పద్యన్తే. నకేవలంశుభకర్మసమ్బన్ధాతీతః. కింతర్హి. అశుభైరప్యత్యన్తఘోరైఃకర్మభిరసమ్బద్ధఏవాయంవర్తతఇత్యేతమర్థమాహ - అత్ర స్తేనః- బ్రాహ్మణసువర్ణహర్తా. భ్రూణఘ్నాసహపాఠాదవగమ్యతే. సతేనఘోరేణకర్మణైతస్మిన్కాలేవినిర్ముక్తోభవతి- యేనాయంకర్మణామహాపాతకీస్తేనఉచ్యతే. తథా- భ్రూణహాఽభ్రూణహా. తథా (చాణ్డాలః) నకేవలం ప్రత్యుత్పన్నేనైవకర్మణావినిర్ముక్తః. కింతర్హి. సహజేనాప్యత్యన్తనికృష్టజాతిప్రాపకేణాపివినిర్ముక్తఏవాయం. చణ్డాలోనామ - శూద్రేణబ్రాహ్మణ్యాముత్పన్నః. చణ్డాలఏవచాణ్డాలః. సజాతినిమిత్తేనకర్మణాఽసమ్బద్ధత్వాదచాణ్డాలోభవతి. పౌల్కసః- పుల్కసఏవపౌల్కసః-శూద్రేణైవక్షత్రియాయాముత్పన్నః. తథాసోఽప్యపుల్కసోభవతి. తథా- శ్రమలక్షణైశ్చకర్మభిరసమ్బద్ధోభవతీత్యుచ్యతే- శ్రమణః-పరివ్రాట్.యత్కర్మనిమిత్తోభవతి - సతేనవినిర్ముక్తత్వాదశ్రమణః. తథా - తాపసః- వానప్రస్థోఽతాపసః. సర్వేషాంవర్ణాశ్రమాదీనాముపలక్షణార్థముభయోర్గ్రహణం. కింబహునా-అనన్వాగతం - నఅన్వాగతమనన్వాగతం.-అసమ్బద్ధమిత్యేతత్. పుణ్యేన- శాస్త్రవిహితేనకర్మణా. తథా- పాపేన-విహితాకరణప్రతిషిద్ధక్రియాలక్షణేన. రూపపరత్వాన్నపుంసకలిఙ్గం- అభయంరూపమితిహ్యనువర్తతే. కింపునరసమ్బద్ధత్వేకారణమితి. తద్ధేతురుచ్యతే- తీర్ణః- అతిక్రాన్తోహి- యస్మాదేవంరూపస్తదా- తస్మిన్కాలేసర్వాఞ్శోకాన్- శోకాః- కామాః. ఇష్టవిషయప్రార్థనాః. తేహితద్విషయవియోగే శోకత్వమాపద్యన్తే. ఇష్టంహివిషయమప్రాప్తంనిమిత్తంచోద్దిశ్యచిన్తయానస్తద్గుణాన్సన్తప్యతేపురుషః- అతశ్శోకా, ఽరతిః, కామ, ఇతిపర్యాయాః. యస్మాత్సర్వకామాతీతోహ్యత్రాయంభవతి. *నకంచనకామంకామయతే *అతిచ్ఛన్దాఇతిహ్యుక్తం - తత్ప్రక్రియాపతితోఽయంశోకశబ్దఃకామవచనఏవభవితుమర్హతి. కామశ్చకర్మహేతుః- వక్ష్యతిహి *సయథాకామోభవతితత్క్రతుర్భవతియత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతఇతి. అతస్సర్వకామాతితీర్ణత్వాద్యుక్తముక్తమనన్వాగతంపుణ్యేనేత్యాది. (హృదయస్య) హృదయమితి - పుణ్డరీకాకారోమాంసపిణ్డః. తత్స్థమన్తఃకరణం- బుద్ధిర్హృదయమిత్యుచ్యతే- తాత్స్థ్యాత్ - మఞ్చాక్రోశనవత్. హృదయస్య- బుద్ధేర్యేశోకాః, బుద్ధిసంశ్రయాహితే- *కామస్సఙ్కల్పోవిచికిత్సేత్యాదిసర్వంమనఏవేత్యుక్తత్వాత్. వక్ష్యతిచ *కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతి. ఆత్మసంశ్రయభ్రాన్త్యపనోదాయహీదంవచనం *హృదిశ్రితాఃహృదయస్యశోకాఇతిచ. హృదయకరణసమ్బన్ధాతీతశ్చాయమస్మిన్కాలే- *అతిక్రామతిమృత్యోరూపాణీతిహ్యుక్తం. హృదయసమ్బన్ధాతీతత్వాత్తత్సంశ్రయకామసమ్బన్ధాతీతోభవతీతియుక్తతరంవచనం. యేతువాదినోహృదిశ్రితాఃకామావాసనాశ్చహృదయ సమ్బన్ధినమాత్మానముపసర్పన్త్యుపశ్లిష్యన్తే- హృదయవియోగేపిచాత్మన్యవతిష్ఠన్తేపుటతైలస్థఇవపుష్పాదిగన్ధఇత్యాచక్షతే- తేషాం * కామస్సఙ్కల్పః *హృదయేహ్యేవరూపాణి *హృదయస్యశోకాఇత్యాదీనాంవచనానామానర్థక్యమేవ. హృదయకరణోత్పాద్యత్వాదితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇతివిశేషణాత్. నహిహృదయస్యకరణమాత్రత్వేహృదిశ్రితాఇతి, వచనంసమఞ్జసం *హృదయేహ్యేవరూపాణిప్రతిష్ఠితానీతి, చ. ఆత్మవిశుద్ధేశ్చవివక్షితత్వాద్ధృచ్ఛ్రయణవచనంయథార్థమేవయుక్తం- *ధ్యాయతీవలేలాయతీవేతిచశ్రుతేరన్యార్థాసమ్భవాత్. * కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాఇతివిశేషణాదాత్మాశ్రయాఅపిసన్తీతిచేన్న- అనాశ్రితాపేక్షత్వాత్. నచాత్మాశ్రయాన్తరమపేక్ష్యయేహృదీతివిశేషణం. కింతర్హి. యేహృద్యనాశ్రితాఃకామాః - తానపేక్ష్యవిశేషణం. యేఽప్రరూఢాభవిష్యా, భూతాః, స్వప్రతిపక్షతోనివృత్తాః,- తేనైవహృదిశ్రితాః. సమ్భావ్యన్తేచతే - అతోయుక్తంతానపేక్ష్యవిశేషణం. యేప్రరూఢావర్తమానాదివిషయే - తేసర్వేప్రముచ్యన్తఇతి. తథాపివిశేషణానర్థక్యమితిచేన్న - తేషుయత్నాధిక్యార్థత్వాత్. ఇతరథాఽశ్రుతమనిష్టంచకల్పితంస్యాదాత్మాశ్రయత్వంచకామానాం. *నకంచనకామంకామయతఇతిప్రాప్తప్రతిషేధాదాత్మాశ్రయత్వంకామానాంశ్రుతమేవేతిచేన్న- *సహిస్వప్నోభూత్వేతిపరనిమిత్తత్వాత్కామాశ్రయత్వప్రాప్తేః. అసఙ్గవచనాచ్చ. నహికామాశ్రయత్వేఽసఙ్గవచనముపపద్యతే- సఙ్గశ్చకామఇత్యవోచామ. *ఆత్మకామఇతిశ్రుతేరాత్మవిషయోఽస్యకామోభవతీతిచేన్న- వ్యతిరిక్తకామాభావార్థత్వాత్తస్యాః. వైశేషికాదితన్త్రన్యాయోపపన్నమాత్మనఃకామాద్యాశ్రయత్వమితిచేన్న- *హృదిశ్రితాఇత్యాదివిశేషశ్రుతివిరోధాదనపేక్ష్యాస్తావైశేషికాదితన్త్రోపపత్తయః- శ్రుతివిరోధేన్యాయాభాసత్వోపగమాత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వబాధనాచ్చ. కామాదీనాంచస్వప్నే కేవలదృశిమాత్రవిషయత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధంస్థితంచబాధ్యేతాత్మసమవాయిత్వే- దృశ్యత్వానుపపత్తేఃచక్షుర్గతవిశేషవత్. ద్రష్టుర్హిదృశ్యమ[illegible]రభూతమితిద్రష్టుఃస్వయంజ్యోతిష్ట్వంసిద్ధం- తద్బాధితంస్యాత్.-యదికామాద్యాశ్రయత్వంపరికల్ప్యేత. సర్వశాస్త్రప్రతిషేధాచ్చ. పరస్యైకదేశకల్పనాయాఃకామాద్యాశ్రయత్వేచసర్వశాస్త్రార్థజాతంకుప్యేత. ఏతచ్చవిస్తరేణచతుర్థేఽవోచామ. మహతాహిప్రయత్నేనకామాద్యాశ్రయకల్పనాఃప్రతిషేద్ధవ్యాః- ఆత్మనఃపరేణైకత్వశాస్త్రార్థసిద్ధేః. తత్కల్పనాయాంపునఃక్రియమాణాయాంశాస్త్రార్థఏవబాధితస్స్యాత్. యథేచ్ఛాదీనామాత్మధర్మత్వంకల్పయన్తోవైశేషికానైయాయికాశ్చోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థేనసఙ్గచ్ఛన్తే- తథేయమపికల్పనోపనిషచ్ఛాస్త్రార్థబాధనాన్నాదరణీయా. ౨౨

ఆ.— అత్రపితేత్యాదివాక్యమవతారయితుంవృత్తమనుద్రవతి (ప్రకృతఇతి)-అవిద్యాదినిర్మోక్షేహేతుద్వయమాహ (అసఙ్గత్వాదితి)-యద్యపినాగన్తుకత్వమవిద్యాయాయుక్తం - తథాప్యభివ్యక్తాసాఽనర్థహేతురాగన్తుకీతి ద్రష్టవ్యం. స్త్రీవాక్యనిరస్యాశఙ్కామనువదతి (త

రానుపపత్తేః. తస్మాన్న ద్రష్టుర్దృష్టిర్విపరిలుప్యత ఇతి న విప్రతిషేధగన్ధోఽప్యస్తి. నన్వనిత్యక్రియాకర్తృవిషయ ఏవ తృచ్ప్రత్యయాన్తస్య శబ్దస్య ప్రయోగో దృష్టః- యథా ఛేత్తా భేత్తా గన్తేతి. తథా ద్రష్టేత్యత్రాపీతి చేన్న - ప్రకాశయితేతి దృష్టత్వాత్. భవతు ప్రకాశకేషు - అన్యథాఽసమ్భవాత్. న త్వాత్మనీతి చేన్న- దృష్ట్యవిపరిలోపశ్రుతేః. పశ్యామి న పశ్యామీత్యనుభవదర్శనాన్నేతి చేన్న - కరణవ్యాపారవిశేషాపేక్షత్వాత్. ఉద్ధృతచక్షుషాం చ స్వప్న ఆత్మదృష్టేరవిపరిలోపదర్శనాత్. తస్మాదవిపరిలుప్తస్వభావైవాత్మనో దృష్టిః. అతస్తయాఽవిపరిలుప్తయా దృష్ట్యా స్వయంజ్యోతిఃస్వభావయా పశ్యన్నేవ భవతి సుషుప్తే. కథం తర్హి న పశ్యతీతి ఉచ్యతే- న తు తదస్తి. కిం తత్. ద్వితీయం విషయభూతం. కిం విశిష్టం. తతః - ద్రష్టురన్యత్- అన్యత్వేన విభక్తం యత్పశ్యేత్ - యదుపలభ్యేత. యద్ధి తద్విశేషదర్శనకారణమన్తఃకరణం చక్షూ రూపం చ - తదవిద్యయాఽన్యత్వేన ప్రత్యుపస్థాపితమాసీత్. తదేతస్మిన్కాల ఏకీభూతం- ఆత్మనః పరేణ పరిష్వఙ్గాత్. ద్రష్టుర్హి పరిచ్ఛిన్నస్య విశేషదర్శనాయ కరణమన్యత్వేన వ్యవతిష్ఠతే. అయం తు స్వేన సర్వాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః స్వేన పరేణ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా ప్రియయేవ పురుషః - తేన న పృథక్త్వేన వ్యవస్థితాని కరణాని విషయాశ్చ. తదభావాద్విశేషదర్శనం నాస్తి- కరణాదికృతం హి తత్- నాత్మకృతం. ఆత్మకృతమివ ప్రత్యవభాసతే- తస్మాత్తత్కృతేయం భ్రాన్తిరాత్మనో దృష్టిః పరిలుప్యత ఇతి. ౨౩

ఆ.— యద్వై తన్న పశ్యతీత్యాదేః సమ్బన్ధం వక్తుం వృత్తం కీర్తయతి (స్త్రీపుంసయోరితి) చకారాదుక్తం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి సమ్బధ్యతే. కిమిదం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమితి తదాహ (స్వయంజ్యోతిష్ట్వం నామేతి) ఏవం వృత్తమనూద్యోత్తరవాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (యదీత్యాదినా) స్వభావత్యాగమేవాభినయతి (న జానీయాదితి) తత్త్యాగాభావే సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమయుక్తమిత్యాహ (అథేత్యాదినా) ఆత్మా చిద్రూపోఽపి సుషుప్తే విశేషం న జానాతి చేత్- కిం దుష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విప్రతిషిద్ధమితి) పరిహరతి (నేతి) ఉభయం- చైతన్యస్వభావత్వం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం చేత్యర్థః. ఉభయస్వీకారే శఙ్కితం విప్రతిషేధమాకాఙ్క్షాపూర్వకం శ్రుత్యా నిరాకరోతి (కథమిత్యాదినా) | యద్వై తదిత్యాదివాక్యం చోదితార్థానువాదః- తత్పరిహారస్తు పశ్యన్నిత్యాదివాక్యమితి విభజతే (యత్తత్రేతి) న హీత్యాదివాక్యనిరస్యామాశఙ్కామాహ (నన్వితి) చక్షురాదివ్యాపారాభావే సుషుప్తే దర్శనాది కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యాపృతేష్వితి) అస్తు తర్హి తత్రాపి కరణవ్యాపారః. నేత్యాహ (న చేతి) అయమితి సుషుప్తపురుషోక్తిః. న పశ్యత్యేవేతి నియమం నిషేధతి (నేతి) తత్ర హేతుం వక్తుం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాం ప్రస్తౌతి (కిం తర్హీతి) తత్రాకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతువాక్యముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) అవినాశిత్వాదిత్యేతద్వ్యాకుర్వన్ దృష్టేర్వినాశాభావం స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ద్రష్టుర్దృష్టిర్న నశ్యతీత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి) విప్రతిషేధమేవ సాధయతి (దృష్టిశ్చేతి) కార్యస్యాపి వచనాదవినాశః స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) తస్యాకారకత్వాన్నైవమితి పరిహరతి (వచనస్యేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (న హీతి) యత్కృతకం - తదనిత్యమితి వ్యాప్తస్య సుగృహీతానుమానవిరోధాద్వచో న కార్యనిత్యత్వబోధకమిత్యర్థః. కూటస్థదృష్టిరేవాత్ర ద్రష్టృశబ్దార్థః- న దృష్టికర్తా- తన్న విప్రతిషేధోఽస్తీతి సిద్ధాన్తయతి (నైష దోష ఇతి) ఆదిత్యాదిప్రకాశకత్వవదిత్యుక్తం దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (యథేతి) దృష్టాన్తేఽపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (న హీతి) దర్శనోపపత్తేరిత్యుక్తం దార్ష్టాన్తికం విభజతే (తథేతి) ఆత్మనో నిత్యదృష్టిత్వే దోషమాశఙ్కతే (గౌణమితి) గౌణస్య ముఖ్యాపేక్షత్వా, న్ముఖ్యస్య చాన్యస్య ద్రష్టృత్వస్యాభావా, న్నైవమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) తామేవోపపత్తిముపదర్శయతి (యది హీత్యాదినా) అన్యథా- కూటస్థదృష్టిమన్తరేణేతి యావత్. దర్శనప్రకారస్యాన్యత్వం- క్రియాత్మత్వం. తస్యానిష్టిర్నిత్యత్వశ్రుతిస్మృతివిరోధాదితి శేషః. ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తౌ ఫలితమాహ (తదేవమేవేతి) నిత్యదృష్టిత్వేనైవేత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే దృష్టాన్తమాహ (యథేత్యాదినా) తథాఽఽత్మనోఽపి ద్రష్టృత్వం నిత్యేనైవ స్వాభావికేన చైతన్యజ్యోతిషా సిధ్యతి- తదేవ చ ద్రష్టృత్వం ముఖ్యం- ద్రష్ట్రన్తరానుపపత్తేరితి శేషః. ఆత్మనో నిత్యదృష్టిస్వభావత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తృజన్తం ద్రష్టృశబ్దమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి) అత్రాపి- అనిత్యక్రియాకర్తృవిషయస్తృజన్తశబ్దప్రయోగ ఇతి శేషః. తృజన్తశబ్దప్రయోగస్యానిత్యక్రియాకర్తృవిషయత్వం వ్యభిచారయన్నుత్తరమాహ (నేతి) వైషమ్యమాశఙ్కతే (భవత్వితి) ఆదిత్యాదిషు స్వాభావికప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వమస్తు- కాదాచిత్కప్రకాశేన ప్రకాశయితృత్వస్య తేష్వసమ్భవాత్. న త్వాత్మని నిత్యా దృష్టిరస్తి- తన్మానాభావాత్. తథా చ కాదాచిత్కదృష్ట్యైవ తస్య ద్రష్టృతేత్యర్థః. ప్రతీచశ్చిద్రూపస్య శ్రౌతత్వాత్కర్తృత్వం వినా ప్రకాశయితృత్వమవిశిష్టమిత్యుత్తరమాహ (న దృష్టేరితి) కూటస్థదృష్టిరాత్మేత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధం శఙ్కతే (పశ్యామీతి) ద్వివిధోఽనుభవస్తస్య కూటస్థదృష్టిత్వమనుగృహ్ణాతి- చక్షురాదివ్యాపారభావాభావాపేక్షయా పశ్యామి న పశ్యామీతి ధియోరాత్మసాక్షికత్వాదిత్యుత్తరమాహ (న కరణేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఉద్ధృతేతి) ఆత్మదృష్టేర్నిత్యత్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) తన్నిత్యత్వోక్తిఫలమాహ (అత ఇతి) | వాక్యాన్తరమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాప్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ద్వితీయవిషయాదీనాం పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థభేదం దర్శయతి (యద్ధీత్యాదినా) సాభాసమన్తఃకరణం యత్పశ్యేదితి విశేషదర్శనకారణం ప్రమాతృ ద్వితీయం. తస్మాదన్యచ్చక్షురాది ప్రమాణం. రూపాది చ ప్రమేయం విభక్తం. తత్సర్వం జాగ్రత్స్వప్నయోరవిద్యాప్రతిపన్నం సుషుప్తికాలే కారణమాత్రతాం గతమభివ్యక్తరూపేణ నాస్తీత్యర్థః. సుషుప్తే ద్వితీయం ప్రమాతృరూపం నాస్తీత్యేతదుపపాదయతి (ఆత్మన ఇతి) ప్రమాతృరూపం పృథఙ్నాస్తీతి శేషః. తథాపి కరణవ్యాపారకృతం విషయదర్శనమాత్మనః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రష్టురితి) సుషుప్తస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం త్వితి) తస్య పరేణైకీభావఫలమాహ (తేనేతి) విషయేన్ద్రియాభావకృతం ఫలమాహ (తదభావాదితి) కిమితి విషయాద్యభావాద్విశేషదర్శనం నిషిధ్యతే- తత్త్వమేవ తస్యాత్మసత్త్వాధీనం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కరణాదీతి) నన్వవస్థాద్వయే విశేషదర్శనమాత్మకృతం ప్రతిభాతి - తస్య ప్రధానత్వాత్. అత ఆహ (ఆత్మకృతమితి) నత్విత్యాదేస్తాత్పర్యముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రమాతృకరణవిషయకృతత్వాద్విశేషదృష్టేస్తేషాం చ సుషుప్తావభావాత్,

ఉ.— యద్వైతన్నజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతి నహిఘ్రాతుర్ఘ్రాతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశి
త్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయజ్జిఘ్రేత్ ॥ ౨౪
యద్వైతన్నరసయతేరసయన్వైతన్నరసయతేనహిరసయితూరసయతేర్విపరిలోపోవిద్యతే
ఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్రసయేత్ ॥ ౨౫
యద్వైతన్నవదతివదన్వైతన్నవదతి నహివక్తుర్వక్తేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుత
ద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయద్వదేత్ ॥ ౨౬
యద్వైతన్నశృణోతిశృణ్వన్వైతన్నశృణోతినహిశ్రోతుఃశ్రుతేర్విపరిలోపోవిద్యతే ఽవినాశి
త్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోన్యద్విభక్తంయచ్ఛృణుయాత్ ॥ ౨౭

త్తత్కార్యాయావిశేషదృష్టేరపి తత్రాభావాదితియావత్. తత్కృతా - జాగరాదావాత్మకృతత్వేన భ్రాన్తిప్రతిపన్నవిశేషదర్శనాభావప్రయుక్తేత్యర్థః. ౨౩

రం.— * సోయంవిజ్ఞానమయ ఇత్యుక్తజ్ఞాతృస్వరూపస్యసుషుప్తస్యాత్మనో బాహ్యాన్తరజ్ఞానాభావః కిన్నిబన్ధన ఇత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వైతన్నపశ్యతిపశ్యన్వైతన్నపశ్యతీత్యాదినా) ద్వైతం- బాహ్యమాన్తరంవా స్వాతిరిక్తంవస్తుసుషుప్తోజీవోనపశ్యతీతియత్ - తత్పశ్యన్నేవనపశ్యతి- వైశబ్ద ఏవార్థః. పశ్యన్ - దర్శనయోగ్యజ్ఞానవత ఏవ బాహ్యాన్తరాదర్శనమిత్యర్థః. నన్వపశ్యతఃకథంపశ్యత్త్వమిత్యత్రాహ (నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాదితి) జ్ఞాతుర్ధర్మభూతజ్ఞానస్యనిత్యత్వాత్ వినాశో నాస్తీత్యర్థః. తర్హి సుషుప్తౌకథమదర్శనమితి- తత్రాహ (నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోన్యద్విభక్తంయత్పశ్యేదితి) అయమర్థః- జ్ఞానస్వరూపాభావనిబన్ధనో బాహ్యాభ్యన్తరద్వితీయజ్ఞానాభావోనభవతి-అపితుతతోవిభక్తస్య-ప్రాజ్ఞాత్మనఃపృథక్సిద్ధస్యాన్యస్యబాహ్యాభ్యన్తరరూపద్వితీయవస్తునోఽభావాదేవానుకూలప్రతికూలపదార్థాదర్శనమితి. నచపృథక్సిద్ధపదార్థాభావస్య జాగ్రత్స్వప్నయోరపిసమత్వాత్తత్రేవ సుషుప్తావప్యవిద్యమానపృథక్సిద్ధపదార్థానుభవోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - తత్రకర్మరూపదోషవశాత్పృథక్సిద్ధపదార్థోపలమ్భసమ్భవాత్, సుషుప్తౌకర్మరూపదోషస్యాకార్యకరత్వేనాసమ్బద్ధప్రాయత్వస్యోపపాదితత్వాచ్చ. నచతర్హ్యపృథక్సిద్ధతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేనైవ సుషుప్తౌవిషయాణాముపలమ్భోఽస్త్వితిశఙ్క్యం - *సర్వాః ప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యేతం బ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహి ప్రత్యూఢా ఇతిఛాన్దోగ్యోక్తరీత్యా అనృతశబ్దితకర్మవిశేషేణజీవధర్మభూతజ్ఞానస్యతిరోహితతయా బ్రహ్మణఉపలమ్భాసమ్భవేన బ్రహ్మాత్మకతయాప్యుపలమ్భాసమ్భవాత్. బ్రహ్మాత్మకత్వాబ్రహ్మాత్మకత్వోభయబహిర్భూతపదార్థప్రత్యయాభావాదితిభావః. అత్ర నతుతద్ద్వితీయమితితుశబ్దేనధర్మభూతజ్ఞానప్రసరద్వారభూతమనఃపర్యన్తసర్వేన్ద్రియోపసంహారాజ్జ్ఞానస్యవిషయసమ్బన్ధాభావాన్న సుషుప్తౌబాహ్యాభ్యన్తరవిషయజ్ఞానమిత్యపిహేత్వన్తరమభిప్రేతం ద్రష్టవ్యం. ౨౩

శం.— సమానమన్యత్ (యద్వైతన్నజిఘ్రతి) (యద్వైతన్నరసయతే) (యద్వైతన్నవదతి) (యద్వైతన్నశృణోతి) (యద్వైతన్నమనుతే) (యద్వైతన్నస్పృశతి) (యద్వైతన్నవిజానాతి) మననవిజ్ఞానయోర్దృష్ట్యాదిసహకారిత్వేపిసతిచక్షురాదినిరపేక్షో భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయవ్యాపారోవిద్యత ఇతిపృథగ్గ్రహణం. కిం పునర్దృష్ట్యాదీనామగ్న్యౌష్ణ్యప్రకాశనజ్వలనాదివద్ధర్మభేదః- ఆహోస్విదభిన్నస్యైవధర్మస్యపరోపాధినిమిత్తకం ధర్మాన్యత్వమితి. అత్ర కేచిద్వ్యాచక్షతే- ఆత్మవస్తునఃస్వత ఏవైకత్వంనానాత్వంచ - యథాగోర్గోద్రవ్యతయైకత్వం, సాస్నాదీనాంధర్మాణాంపరస్పరతోభేదః,. యథాస్థూలేష్వేవమేకత్వంనానాత్వం- తథానిరవయవేష్వమూర్తవస్తుష్వేకత్వంనానాత్వంచానుమేయం. సర్వత్రావ్యభిచారదర్శనాదాత్మనోపితద్వదేవదృష్ట్యాదీనాంపరస్పరంనానాత్వమాత్మనాచైకత్వమితి. న - అన్యపరత్వాత్. నహిదృష్ట్యాదిధర్మభేదప్రదర్శనపరమిదంవాక్యంయద్వైతదిత్యాది. కింతర్హి. యదిచైతన్యాత్మజ్యోతిః- కథంనజానాతిసుషుప్తే- నూనమతోనచైతన్యాత్మజ్యోతిరిత్యేవమాశఙ్కాప్రాప్తౌతన్నిరాకరణాయైతదారబ్ధంయద్వైతదిత్యాది. యదస్యజాగ్రత్స్వప్నయోశ్చక్షురాద్యనేకోపాధిద్వారాచైతన్యాత్మజ్యోతిస్స్వాభావ్యముపలక్షితందృష్ట్యాద్యభిధేయవ్యవహారాపన్నం- సుషుప్తఉపాధిభేదవ్యాపారనివృత్తావనుద్భాస్యమానత్వాదనుపలక్ష్యమాణస్వభావమప్యుపాధిభేదేనభిన్నమివయథాప్రాప్తానువాదేనైవవిద్యమానత్వముచ్యతే. తత్రదృష్ట్యాదిధర్మభేదకల్పనావివక్షితార్థానభిజ్ఞతయా- సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనశ్రుతివిరోధాచ్చ. *విజ్ఞానమానన్దం *సత్యంజ్ఞానం *ప్రజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శబ్దప్రవృత్తేశ్చ. లౌకికీచశబ్దప్రవృత్తిశ్చక్షుషారూపంవిజానాతి- శ్రోత్రేణశబ్దంవిజానాతి- వాచాన్నస్యరసంవిజానాతీతిచసర్వత్రైవచదృష్ట్యాదిశబ్దాభిధేయానాంవిజ్ఞానశబ్దవాచ్యతామేవదర్శయతి. శబ్దప్రవృత్తిశ్చప్రమాణం. దృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ. యథాహిలోకేస్వచ్ఛస్వాభావ్యయుక్తఃస్ఫటికస్తన్నిమిత్తమేవకేవలంహరితనీలలోహితాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్తదాకారత్వంభజతే- నచస్వచ్ఛస్వాభావ్యవ్యతిరేకేణహరితనీలలోహితాదిలక్షణాఃధర్మభేదాఃస్ఫటికస్యకల్పయితుంశక్యన్తే- తథాచక్షురాద్యుపాధిభేదసంయోగాత్- ప్రజ్ఞానఘనస్వభావస్యైవాత్మజ్యోతిషోదృష్ట్యాదిశక్తిభేదఉపలక్ష్యతే, ప్రజ్ఞానఘనస్యస్వచ్ఛస్వాభావ్యాత్- స్ఫటికస్వచ్ఛస్వాభావ్యవత్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వాచ్చ. యథాచాదిత్యజ్యోతిరవభాస్యభేదైఃసంయుజ్యమానంహరితనీలపీతలోహితాదిభేదైరవిభాజ్యన్త

ఉ.— యద్వైతన్నమనుతే మన్వానోవైతన్నమనుతే నహి మన్తుర్మతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయన్మన్వీత॥ ౨౮

యద్వైతన్నస్పృశతిస్పృశన్వైతన్నస్పృశతినహిస్ప్రష్టుః స్పృష్టేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతు తద్ద్వితీయమస్తితతోఽన్యద్విభక్తంయత్స్పృశేత్॥ ౨౯

యద్వైతన్నవిజానాతివిజానన్వైతన్నవిజానాతినహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపోవిద్యతేఽవినాశిత్వాన్నతుతద్ద్వితీయమస్తితతోన్యద్విభక్తంయద్విజానీయాత్॥ ౩౦

దాకారాభాసంభవతి - తథాచకృత్స్నంజగ, దవభాసయచ్చక్షురాదీని, చతదాకారంభవతి. తథాచోక్తం * ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తఇత్యాది. నచనిరవయవస్యానేకాత్మతాశక్యతేకల్పయితుం- దృష్టాన్తాభావాత్. యదప్యాకాశస్యసర్వగతత్వాదిధర్మభేదఃపరికల్ప్యతే, పరమాణ్వాదీనాంచగన్ధరసాద్యనేకగుణవత్త్వం,- తదపి-నిరూప్యమాణంపరోపాధినిమిత్తమేవచభవతి. ఆకాశస్యతావత్సర్వగతత్వంనామనస్వతోధర్మోఽస్తి- సర్వోపాధిసంబన్ధాద్ధిసర్వత్ర, స్వేనరూపేణసత్త్వమపేక్ష్యసర్వగతత్వవ్యవహారః. నత్వాకాశఃక్వచిద్గతోవాఽగతోవాస్వతః. గమనంహినామ- దేశాన్తరస్థస్యదేశాన్తరేణసంయోగకారణం. సాచక్రియానైవావిశేషేసమ్భవతి. ఏవంధర్మభేదానైవసన్త్యాకాశే. తథాపరమాణ్వాదావపి- పరమాణుర్నామ-పృథివ్యాఃగన్ధఘనాయాఃపరమసూక్ష్మోఽవయవోగన్ధాత్మకఏకఏవ- నతస్యపునర్గన్ధవత్త్వంనామశక్యతేకల్పయితుం. అథతస్యైవరసాదిమత్త్వంస్యాదితిచేన్న- తత్రాప్యబాదిసంసర్గనిమిత్తత్వాత్. తస్మాన్ననిరవయవస్యానేకధర్మవత్త్వేదృష్టాన్తోఽస్తి. ఏతేనదృగాదిశక్తిభేదానాంపృథక్కృత్యరూపాదిభేదనపరిణామభేదకల్పనాపరమాత్మనిప్రత్యుక్తా. ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

ఆ.— సమానమన్యదితి - యద్వైతన్నపశ్యతీత్యాద్యుక్తన్యాయముత్తరవాక్యేష్వతిదిశతి. మనోబుద్ధ్యోఃసాధారణకరణత్వాత్పృథగ్వ్యాపారాభావేకథంపృథఙ్నిర్దేశఃస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మననేతి) వాక్యానివ్యాఖ్యాయస్వసిద్ధాన్తస్ఫురణార్థంవిచారయతి (కింపునరితి) ధర్మభేదః- ధర్మాణాంసతాంమిథోధర్మిణశ్చభేదోనాస్తీతియావత్. ధర్మస్య- దృష్ట్యాదిపదార్థస్యేత్యర్థః. పరోపాధినిమిత్తకం- చక్షురాద్యుపాధికృతమిత్యేతత్. ధర్మాన్యత్వం- ధర్మత్వం ధర్మిణో, మిథోఽన్యత్వం, చేత్యర్థః. భర్తృప్రపఞ్చమతేనపూర్వపక్షంగృహ్ణాతి (అత్రేతి) గవాదీనాంసావయవత్వాద్రూపభేదసమ్భవాదేకేనరూపేణాభిన్నత్వం, రూపాన్తరేణభిన్నత్వ, మిత్యుభయథాత్వేఽపినిరవయవేష్వాత్మాదిషుకథమనేకత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాస్థాల్యామితి) ఏకరూపత్వేవస్తునోదృష్టాన్తాదృష్టే, ర్నానారూపత్వేగవాదిదృష్టాన్తదర్శనా, త్తదేవానుమేయం. విమతంభిన్నాభిన్నం- వస్తుత్వాత్- గవాదివదిత్యర్థః. యద్యపిగగనాదిష్వభిన్నాభిన్నత్వమనుమీయతే- తథాపికథమాత్మనితదనుమానమిత్యాశఙ్క్యవస్తుత్వస్యనానారూపత్వేనావ్యభిచారాదాత్మన్యపియథోక్తమనుమానంనిరఙ్కుశప్రసరమిత్యాహ (సర్వత్రేతి) యథోక్తానుమానానుగ్రాహకంచయద్వైతదిత్యాదేర్భిన్నాభిన్నవస్తునితాత్పర్యమితిభావః. భర్తృప్రపఞ్చోక్తంవాక్యతాత్పర్యంనిరాకరోతి (నేత్యాదినా) చైతన్యావినాశేవాక్యతాత్పర్యంచేత్-కథంతర్హిదృష్ట్యాదిభిదావచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదస్యేతి) తద్ధిసుషుప్త్యవస్థాయాముపాధేరన్తఃకరణస్యచక్షురాదిభేదాధీనపరిణామవ్యాపారనివృత్త్యాసత్యాముపాధిభేదస్యానుద్భాస్యమానత్వాత్తేనభిన్నమివానుపలక్ష్యమాణస్వభావంయద్యపి- తథాపిచక్షుర్ద్వారేణజాయమానాయాంబుద్ధివృత్తౌవ్యక్తంసచ్చైతన్యందృష్టిః- ఘ్రాణద్వారేణజాతాయాంతస్యాంవ్యక్తంఘ్రాతిరిత్యుపాధిభేదాత్ప్రతిభేదానువాదేనచైతన్యస్యావినాశిత్వేవాక్యతాత్పర్యమిత్యర్థః. ఉక్తవాక్యతాత్పర్యేస్థితేఫలితమాహ (తత్రేతి) ఇతశ్చదృష్ట్యాదిభేదకల్పనానశ్లిష్టేత్యాహ (సైన్ధవేతి) తదేవస్పష్టయతి (విజ్ఞానమితి) నదృష్ట్యాదిభేదకల్పనేతిశేషః. యథాఘటాకాశోమహాకాశఇత్యేకశబ్దవిషయత్వాదుపాధిభేదేప్యాకాశస్యైకత్వమిష్టం- తథైకశబ్దప్రవృత్తేరేకత్వంచితోఽపిస్వీకర్తవ్యం- తత్కుతోదృష్ట్యాదిభేదసిద్ధిరిత్యాహ) శబ్దప్రవృత్తేశ్చేతి) తామేవవివృణోతి (లౌకికీచేతి) యత్తుసిద్ధాన్తేదృష్టాన్తోనాస్తీతి - తత్రాహ (దృష్టాన్తేతి) కిమేకరూపత్వేవస్తునోదృష్టాన్తోనాస్తి- కింవామిథ్యాత్వేతస్యనానారూపస్యేతివక్తవ్యం. నాద్యః- నానారూపవస్తువాదిభిరప్యైకైకరూపస్యానవస్థాపరిహారార్థమనానారూపత్వాఙ్గీకారాదస్మాకందృష్టాన్తసిద్ధే, ర్వస్తుత్వహేతోశ్చతత్రైవానైకాన్తికత్వాత్,. తస్మాదేకరూపమేవవస్తుస్వీకర్తవ్యమితిభావః. ద్వితీయందూషయతి (యథాహీతి) తన్నిమిత్తమేవేత్యత్రతచ్ఛబ్దేనస్వచ్ఛస్వాభావ్యంపరామృశ్యతే. స్ఫటికేహరితాదిధర్మాణాంస్వాభావికత్వంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) -తస్యహిస్వచ్ఛంస్వాభావ్యం-తద్వశేనహరితాద్యుపాధిభేదసమ్బన్ధవ్యతిరేకేణేతియావత్. ఏకస్యనానారూపత్వంమిథ్యేత్యత్రదృష్టాన్తముక్త్వాదార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) ఆత్మామిథ్యానానానిర్భాసః- ఉపహితత్వాత్- స్ఫటికవదిత్యర్థః. కించ- ఆత్మామిథ్యానానాత్వాధారః- స్వచ్ఛత్వాత్- సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) కించ- ఆత్మాకల్పితనానాత్వాధారః-జ్యోతిష్ట్వాత్- ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వదిత్యాహ (స్వయమితి) ఆదిత్యాదావకల్పితోఽపిభేదోఽస్తీత్యాశఙ్క్యవివక్షితంసామ్యమాహ (యథాచేత్యాదినా) అవిభాజ్యం- వస్తుతోవిభాగాయోగ్యమితియావత్. చక్షురాదీనిచ- అవభాసయదితిసమ్బన్ధః. ఆత్మనఃసర్వావభాసకత్వేవాక్యోపక్రమంప్రమాణయతి (తథేతి) యత్తునిరవయవేష్వపినానారూపత్వమనుమేయమితి- తత్రాహ (నచేతి) ఆకాశాదీనాందృష్టాన్తత్వమాశఙ్క్యనిరాచష్టే (యదపీత్యాదినా) కథమాకాశస్యానేకధర్మవత్త్వమౌపాధికమిత్యాశఙ్క్యతస్యసర్వగతత్వంతావదౌపాధికమితిసాధయతి (ఆకాశస్యేతి) కథంతర్హిసర్వగతత్వవ్యవహారః- తత్రాహ (సర్వోపాధీతి) నన్వాకాశస్యసర్వత్రగమనమపేక్ష్యసర్వగతత్వంకిమితినవ్యవహ్రియతే-తత్రాహ (నత్వితి) ఆకాశేగమనాయోగం

ఉ.— యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేదన్యోఽన్యద్రసయేదన్యోఽన్య
ద్వదేదన్యోఽన్యచ్ఛృణుయాదన్యోఽన్యన్మన్వీతాన్యోఽన్యత్స్పృశేదన్యోఽన్యద్విజానీయాత్ ॥ ౩౧
సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హైనమనుశశాస యాజ్ఞవల్క్య
ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్ద
స్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి॥ ౩౨

ఏకస్థం తత్స్వరూపమాహ (గమనంహీతి) నను కుతశ్చిద్విభాగే, సంయోగే చ కేనచిద్దేశేన, తత్కారణీభూతా క్రియాపి శ్యేనాదావివాకాశే భవిష్యతి. నేత్యాహ (సా చేతి) సావయవే హి శ్యేనాదౌ క్రియా దృశ్యతే- ఆకాశం త్వవిశేషం - నిరవయవం. కుతస్తత్ర క్రియేత్యర్థః. తథాపి ధర్మాన్తరాత్కాకాశే భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య తేషామపి క్రియాపూర్వకాణాముక్తన్యాయకబళీకృతత్వమాహ (ఏవమితి) భేదాభేదాభ్యాం దుర్వచత్వాచ్చ తత్ర ధర్మధర్మిభావో న సమ్భవతీతి భావః. ఆకాశే దర్శితన్యాయమన్యత్రాపి సఞ్చారయతి (తథేతి) పార్థివత్వం పరమాణోరేకం రూపం - గన్ధవత్త్వం చాపరమిత్యనేకరూపత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాణుర్నామేతి) సహి పార్థివత్వాతిరేకి గన్ధవత్త్వం ప్రామాణికమితి భావః. వైశేషికపరిభాషామాశ్రిత్యాశఙ్కయతి (అథేతి) పార్థివపరమాణౌ రసాదిమత్త్వమనౌపాధికం న భవతి- జలాదిసంసర్గకృతత్వాత్. తథా చ నిరుపాధికభేదే నేదముదాహరణమితి పరిహరతి (న తత్రాపీతి) ఉక్తన్యాయస్య దిగాదావపి సమత్వం మత్వోపసంహరతి (తస్మాదితి) నన్తి పరస్మిన్నాత్మని ద్వ్యగాదిశక్తిభేదాః- తేషాం మధ్యే దృక్శక్తిశ్చక్షురాత్మనా రూపాత్మనా చ పృథగేవ పరిణమతే, ఘ్రాతిశక్తిశ్చ ఘ్రాణాత్మనా గన్ధాత్మనా, చేత్యనేన క్రమేణ పరస్మిన్పరిణామకల్పనా భగవత్ప్రపఞ్చైర్వ్యాకృతా- సాపి పరస్యైకరూపత్వోపపాదనేన నిరస్తేత్యాహ (ఏతేనేతి) ౨౪- ౨౫- ౨౬- ౨౭- ౨౮- ౨౯- ౩౦

రం.— (యద్వైతంనజిఘ్రతిజిఘ్రన్వైతన్నజిఘ్రతీత్యాది) పూర్వవత్. ౨౪-౨౫

రం.— (వదన్వైతన్న వదతీతి) వదనక్రియాహేతుతాయోగ్యజ్ఞానవత ఏవావదనమిత్యర్థః. ఇదం సర్వకర్మేన్ద్రియవ్యాపారోపలక్షణం. ౨౬- ౨౭

రం.— మనుత ఇతి మనోవృత్తికథనం. ౨౮- ౨౯

రం.— విజానాతీతి బుద్ధివృత్తికథనం. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. ౩౦

శం.— జాగ్రత్స్వప్నయోరివ యద్విజానీయాత్- తద్ద్వితీయం ప్రవిభక్తమన్యత్వేన నాస్తీత్యుక్తం - అతస్సుషుప్తే న విజానాతి విశేషం. నను యద్యయమేవాస్య స్వభావః- కిన్నిమిత్తమస్య విశేషవిజ్ఞానం స్వభావపరిత్యాగేన. అథ విశేషవిజ్ఞానమేవాస్య స్వభావః - కస్మాదేష విశేషం న విజానాతీతి ఉచ్యతే- శృణు. యత్ర- యస్మిన్ జాగరితే స్వప్నే వాన్యదివ- ఆత్మనో వస్త్వన్తరమివావిద్యయా ప్రత్యుపస్థాపితం భవతి- తత్ర తస్మాదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితాదన్యోఽన్యమివాత్మానం మన్యమానోఽసత్యాత్మనః ప్రవిభక్తే వస్త్వన్తరే, అసతి చాత్మని తతః ప్రవిభక్తే, న్యోన్యత్పశ్యేత్- ఉపలభేత. తచ్చ దర్శితం స్వప్నే ప్రత్యక్షతః *ఘ్నన్తీవ జినన్తీవేతి. తథా- అన్యోఽన్యజ్జిఘ్రేద్రసయేద్వదేచ్ఛృణుయాన్మన్వీత స్పృశేద్విజానీయాదితి. ౩౧

ఆ.— ఔపాధికో దృష్ట్యాదిభేదః- న వాస్తవోఽస్తీత్యుపపాద్య వృత్తమనుద్రవతి (జాగ్రదితి) యత్రేత్యుత్తరవాక్యస్యావర్త్యామాశఙ్కాం దర్శయతి (నన్వితి) కిమస్య విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యం స్వరూపం- కిం వా విశేషవిజ్ఞానవత్త్వం. ఆద్యే జాగ్రత్స్వప్నయోరనుపపత్తిః. ద్వితీయే సుషుప్తే గసిద్ధిరితి భావః. ప్రతీచశ్చిన్మాత్రజ్యోతిషో విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యమేవ స్వరూపం - తథాపి స్వావిద్యాకల్పిత విశేషవిజ్ఞానవత్త్వమాశ్రిత్యావస్థాద్వయం సిధ్యతీత్యుత్తరం వాక్యమవలమ్బ్యోత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) (తచ్చేతి) ఆవిద్యకదర్శనమిత్యర్థః. ౩౧

రం.— అథ స్వప్నస్థానాదావైవమిత్యాహ (యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేదిత్యాది) అన్యోఽన్యదిత్యత్రాన్యేన విశేషః. తథా చ యత్రస్థానే స్వప్నాదౌ స్థితస్యాల్పమపి పృథక్సిద్ధం స్యాత్, ఇన్ద్రియాదికం చ కరణం స్యాత్,- తదానీం కించిద్దృశ్యాదికం కేనచిత్కరణేన కశ్చిత్పశ్యేదపి- ఇహ తు పృథక్సిద్ధపదార్థాభావాత్, కర్మసమ్బన్ధోపరమేన కరణభూతేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావా, చ్చ నాన్యవస్తుదర్శనమితి భావః. ౩౧

శం.— యత్ర పునః సాఽవిద్యా సుషుప్తైవస్త్వన్తరప్రత్యుపస్థాపికా శాన్తా- తేనాన్యత్వేనావిద్యాప్రవిభక్తస్య వస్తునోఽభావాత్తత్కేన కం పశ్యేజ్జిఘ్రేద్విజానీయాద్వా. అతః స్వేనైవ హి ప్రాజ్ఞేనాత్మనా స్వయంజ్యోతిస్స్వభావేన సమ్పరిష్వక్తః సమస్తస్సమ్ప్రసన్న ఆప్తకామ ఆత్మకామః సలిలవత్స్వచ్ఛీభూతః. సలిల ఇవ సలిలః. ఏకః- ద్వితీయస్యాభావాత్. అవిద్యయా హి ద్వితీయః ప్రవిభజ్యతే- సా చ శాన్తాత్ర- అత ఏకః. ద్రష్టా- దృష్టేరవిపరిలుప్తత్వాత్- ఆత్మజ్యోతిస్స్వభావాయాః. అద్వైతః - ద్రష్టవ్యస్య ద్వితీయస్యాభావాత్. ఏతదమృతమభయం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. పర ఏవాయమస్మిన్ కాలే వ్యావృత్తకార్యకరణోపాధిభేదః స్వ ఆత్మజ్యోతిషి శాన్తసర్వసమ్బన్ధో వర్తతే. హే సమ్రాడితి హ ఏనం హైనం- జనకమనుశశాస- అనుశిష్టవాన్ యాజ్ఞవల్క్య ఇతి. శ్రుతేర్వచనమేతత్. కథం వానుశశాస. ఏషాస్య- విజ్ఞానమయస్య పరమాగతిః- యాస్త్వన్యా దేహగ్రహణలక్షణా బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తా అవిద్యాకల్పితాః- తా గతయోఽతోఽపరమాః- అవిద్యావిషయత్వాత్. ఇయంతు దేవ

ఉ.—— సయోమనుష్యాణాగ్ంరాద్ధః సమృద్ధో భవత్యన్యేషామధిపతిస్సర్వైర్మానుష్యైర్భోగైస్సమ్పన్నతమః స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోఽథ యే శతం మనుష్యాణామానన్దాః స ఏకః పితౄణాం జితలోకానామానన్దోఽథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః స ఏకో గన్ధర్వలోక ఆనన్దోఽథ యే శతం గన్ధర్వలోక

గాదిగతీనాం కర్మవిద్యాసాధ్యానాం పరమా- ఉత్తమా. యస్సమస్తాత్మభావః- *యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతీతి. (ఏషైవ చ పరమా సమ్పత్) సర్వాసాం సమ్పదాం - విభూతీనామియం పరమా - స్వాభావికత్వాదస్యాః. కృతకా హ్యన్యాస్సమ్పదః. తథా (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) యేఽన్యే కర్మఫలాశ్రయా లోకాః- తేఽస్యాపరమాః. అయం తు న కేనచ కర్మణా మీయతే - స్వాభావికత్వాత్. ఏషోఽస్య పరమో లోకః. తథా (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) యాన్యన్యాని విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజనితాని ఆనన్దజాతాని- తాన్యపేక్ష్యైషోఽస్య పరమ ఆనన్దః - నిత్యత్వాత్. *యో వై భూమా తత్సుఖమితి శ్రుత్యన్తరాత్.. యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యద్విజానాతి,- తదల్పం మర్త్యమముఖ్యం. సుఖమిదం తు తద్విపరీతం- అత ఏవ ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః. ఏతస్యైవానన్దస్య మాత్రాం - కలామవిద్యా ప్రత్యుపస్థాపితాం విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధకాలవిభావ్యామన్యాని భూతాన్యుపజీవన్తి తత ఏవానన్దాదవిద్యయా ప్రవిభజ్యమానస్వరూపాణ్యన్యత్వేన. తాని బ్రహ్మణః పరికల్ప్యమానాన్యన్యాని సన్త్యుపజీవన్తి భూతాని విషయేన్ద్రియసమ్పర్కద్వారేణ విభావ్యమానాం. 3౨

ఆ.—— పూర్వోక్తవస్తూపసంహారార్థం సలిలవాక్యముత్థాపయతి (యత్రేత్యాదినా). తేన-అవిద్యాయాః కార్త్స్న్యేనేతి యావత్. వస్తునోఽభావాత్- తత్రేత్యతిశేషః. సుషుప్తే విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఇతి). పూర్వమేవాస్యార్థస్యోక్తత్వం ద్యోతయితుం హిశబ్దః. సమ్పరిష్వఙ్గఫలం సమస్తత్వం - అపరిచ్ఛిన్నత్వం. తత్ఫలం సమ్ప్రసన్నత్వం. అసమ్ప్రసాదో హి పరిచ్ఛేదాభిమానకృతః. సమ్ప్రసన్నత్వే హేతుత్వేనాహ (ఆప్తకామ ఇతి). తదేవ సమ్ప్రసన్నత్వం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (సలిలవదితి) ఉక్తేర్థే వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సలిల ఇవేతి). ద్వితీయస్యాభావం సుషుప్తే వ్యక్తీకరోతి (అవిద్యయేతి). అద్రష్టా- ద్రష్టేతి వా భేదః. ఏకోఽద్వైత ఇత్యభ్యాసస్తాత్పర్యలిఙ్గం. తస్య పరమపురుషార్థత్వం దర్శయిష్యన్తస్తత్త్వమాహ (ఏతదితి) కిమితి షష్ఠీసమాసముపేక్ష్య కర్మధారయో గృహ్యతే- తత్రాహ (పర ఏవేతి) అస్మిన్కాలే- సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యేతత్. పరమత్వం సాధయతి (యాస్త్వితి) ప్రస్తుతం సమస్తాత్మభావం విశేషవిజ్ఞానరాహిత్యేన విశినష్టి (యత్రేతి). సర్వాత్మభావాఖ్యస్య లోకస్యాపరమత్వముపపాదయతి (యేన్య ఇతి) మీయతే-పరిచ్ఛిద్యతే. సాధ్యత ఇతి యావత్. సౌషుప్తస్య సర్వాత్మభావస్య పరమానన్దత్వం విశదయతి (యానీతి). ఆత్మనోఽనవచ్ఛిన్నానన్దత్వే ఛాన్దోగ్యశ్రుతిం సంవాదయతి (యో వై భూమేతి). నను వైషయికమేకం సుఖం- అత్ర రూపం చాపరమితి సుఖభేదాఙ్గీకారాదపసిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య ముఖ్యాముఖ్యభేదేన తదుపపత్తేర్మైవమిత్యాహ (యత్రేత్యాదినా). కించ - వస్తుతో నాస్త్యేవాత్మసుఖాతిరిక్తం వైషయికం సుఖమిత్యాహ (ఏతస్యేతి). బ్రహ్మాతిరిక్తచేతనాభావే కాన్యుపజీవకాని స్యురిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (తానీత్యాదినా) విభావ్యమానాం- ఆనన్దస్య మాత్రామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. 3౨

ర౧.—— (సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవత్యేష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి) యథా జలం జలే ప్రక్షిప్తమేకం భవతి - ఏవం సలిలే-సలిలవత్స్వచ్ఛస్వభావే పరమాత్మని లీనోఽయం ద్రష్టా- జీవః ప్రాజ్ఞాత్మపరిష్వఙ్గవశేనైకీభూతస్సన్నద్వైతో భవతి - దేవాదిలక్షణభేదకాకారశూన్యో భవతీత్యేషః- సుషుప్త్యాధార ఏవ ఛాన్దోగ్యే * బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తీత్యత్ర బ్రహ్మలోకశబ్దితః పరమాత్మా హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్యో జనకమనుశిష్టవానిత్యర్థః. నను కథం సుషుప్త్యాధారస్య బ్రహ్మలోకత్వం- బ్రహ్మలోకో హి పరమగతిత్వాదినా శ్రూయత ఇత్యత్రాహ (ఏషాఽస్య పరమా గతిః) జీవస్యాన్యార్చిరాదిగత్యా ప్రాప్యతయా శ్రుతా పరమగతిరేషైవ. (ఏషాఽస్య పరమా సమ్పత్) తత్త్వజ్ఞానాదినా ప్రాప్యాపి సమ్పదేషైవ. (ఏషోఽస్య పరమో లోకః) శాశ్వతం భోగస్థానమప్యేష ఏవ. (ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః) నిరతిశయానుకూలోఽప్యస్యాయమేవేత్యర్థః. నను స్వర్గాదిభోగేష్వనుకూలేషు జాగ్రత్సు కథమేతస్య పరమానన్దత్వమిత్యత్రాహ (ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తీతి) అన్యాని భూతాని- బ్రహ్మసుఖవిముఖాస్స్వర్గాదివైషయికసుఖానుభవితారస్సర్వేఽప్యేతదానన్దసహస్రాంశానుభవితార ఇత్యర్థః. 3౨

శం.—— యస్య పరమానన్దస్య మాత్రాః- అవయవాః బ్రహ్మాదిభిర్మనుష్యపర్యన్తైర్భూతైరుపజీవ్యన్తే- తదానన్దమాత్రావయవద్వారేణ మాత్రిణం పరమానన్దమధిజిగమిషన్నాహ సైన్ధవలవణశకలైరివ లవణశైలం. స యః- కశ్చిన్మనుష్యాణాం మధ్యే రాద్ధః - సంసిద్ధః- అవికలః, సమగ్రావయవ ఇత్యర్థః. సమృద్ధః- ఉపభోగోపకరణసమ్పన్నో భవతి. కించ- అన్యేషాం- సమానజాతీయానామధిపతిః-స్వతన్త్రః పతిః. న మాణ్డలికః. సర్వైః-సమస్తైః. మానుష్యైరితి దివ్యభోగోపకరణనివృత్త్యర్థం. మనుష్యాణామేవ యాని భోగోపకరణాని- తైస్సమ్పన్నానామప్యతిశయేన- సమ్పన్నతమః. స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దః. తత్రానన్దానన్దినోరభేదనిర్దేశాన్నార్థాన్తరభూతత్వమిత్యేతత్. పరమానన్దస్యైవేయం విషయవిషయ్యాకారేణ మాత్రా ప్రసృతేతి హ్యుక్తం * యత్ర వా అన్యదివ స్యాదిత్యాదివాక్యేన - తస్మాద్యుక్తోఽయం స పరమ ఆనన్ద ఇత్యభేదనిర్దేశః. యుధిష్ఠిరాదితుల్యో రాజాత్రోదాహరణం. దృష్టం మనుష్యానన్దమాదిం కృత్వా శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణోన్నీయ పరమానన్దం- యత్ర భేదో నివర్తతే- తమధిగమయతి. అత్రాయమానన్దః శతగుణోత్తరోత్తరక్రమేణ వర్ధమానో యత్ర వృద్ధికాష్ఠామనుభవతి, యత్ర గణితభేదో నివర్తతే- అన్యదర్శనశ్రవణమననాభావాత్,- తం పరమాన

ఆనన్దాః సఏకఃకర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే । అథయేశతంకర్మదేవానా
మానన్దాఃసఏకఆజానదేవానామానన్దోయశ్చశ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథయే శతమాజాన
దేవానామానన్దాః సఏకఃప్రజాపతిలోకఆనన్దోయశ్చశ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథయే శతం
ప్రజాపతిలోకఆనన్దాఃసఏకో బ్రహ్మలోకఆనన్దోయశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతోఽథైషఏవ
పరమఆనన్దః । ఏషబ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోఽహంభగవతేసహస్రంద
దామ్యతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవ బ్రూహీత్యత్రహ యాజ్ఞవల్క్యోబిభయాఞ్చకార మేధావీరాజా స
ర్వేభ్యోమాఽన్తేభ్యఉదరౌత్సీదితి॥ ౩౩

స్తంనివక్షన్నాహ- అథయేమనుష్యాఏవం ప్రకారాఃశతమానన్దభేదాః - సఏకఃపితౄణాం. తేషాంవిశేషణంజితలోకానామితి. శ్రాద్ధాదికర్మభిఃపితౄన్ తోషయిత్వా తేనకర్మణాజితోలోకోయేషాం తేజితలోకాఃపితరః. తేషాంపితౄణాం జితలోకానాంమనుష్యానన్దశతగుణీకృతపరిమాణఏకఆనన్దోభవతి. సోఽపిశతగుణీకృతో గన్ధర్వలోకఏకఆనన్దోభవతి. సచశతగుణీకృతఃకర్మదేవానామేకఆనన్దః. అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌతకర్మణాయేదేవత్వం ప్రాప్నువన్తి- తేకర్మదేవాః. తస్త్వాజానదేవానామేకఆనన్దః. ఆజానతఏవ- ఉత్పత్తితఏవయేదేవాః- తేఆజానదేవాః. యశ్చశ్రోత్రియః- అధీతవేదః. అవృజినః- వృజినం- పాపం- తద్రహితః. యథోక్తకారీత్యర్థః. అకామహతః - వీతతృష్ణః- ఆజానదేవేభ్యోఽర్వాగ్యావన్తో విషయాః - తేషు. తస్యచైవంభూతస్యాజానదేవైః సమానఆనన్దఇత్యేతదన్వాకృష్యతే చశబ్దాత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణః ప్రజాపతిలోకఏకఆనన్దః- విరాట్ఛరీరే. తథాతద్విజ్ఞానవాన్ శ్రోత్రియః- అధీతవేదశ్చావృజినఇత్యాదిపూర్వవత్. తచ్ఛతగుణీకృతపరిమాణో బ్రహ్మలోకఏకఆనన్దః - హిరణ్యగర్భాత్మని. యశ్చేత్యాదిపూర్వవదేవ. అతఃపరంగణితనివృత్తిః. ఏషపరమఆనన్దఇత్యుక్తః - యస్యచపరమానన్దస్య బ్రహ్మలోకాద్యానన్దాః మాత్రాః ఉదధేరివ విప్రుషః ఏవంశతగుణోత్తరోత్తరవృద్ధ్యుపేతా ఆనన్దాయత్రైకతాంయాన్తి, యశ్చశ్రోత్రియప్రత్యక్షః,- అథైషఏవసమ్ప్రసాదలక్షణఃపరమ ఆనన్దః. తత్ర హినాన్యత్పశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతి - అతోభూమా. భూమత్వాదమృతః. ఇతరేతద్విపరీతాఆనన్దాః. అత్రచశ్రోత్రియత్వావృజినత్వేతుల్యే. అకామహతత్వకృతోవిశేషఆనన్దశతగుణవృద్ధిహేతుః. అత్రైతానిసాధనాని శ్రోత్రియత్వావృజినత్వాకామహతత్వాని తస్యతస్యానన్దస్యప్రాప్త్యర్థాదభిహితాని - యథాకర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీనిదేవానాందేవత్వప్రాప్తౌ. తత్రచశ్రోత్రియత్వావృజినత్వలక్షణేకర్మణీఅధరభూమిష్వపిసమానేఇత్యుత్తరోత్తరానన్దప్రాప్తిసాధనేఅభ్యుపేయేతే. అకామహతత్వంతువైరాగ్యతారతమ్యోపపత్తేరుత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనమిత్యవగమ్యతే. సఏషపరమఆనన్దోవితృష్ణశ్రోత్రియప్రత్యక్షోఽధిగతః. తథాచవేదవ్యాసః * యచ్చకామసుఖంలోకేయచ్చదివ్యంమహత్సుఖం। తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతేనార్హతఃషోడశీంకలామితి. ఏషబ్రహ్మలోకోహేసమ్రాడితిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః. సోఽహం - ఏవమనుశిష్టోభగవతే- తుభ్యంసహస్రందదామిగవాం. అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్. అత్రహ- విమోక్షాయేత్యస్మిన్వాక్యేయాజ్ఞవల్క్యోబిభయాఞ్చకార- భీతవాన్. యాజ్ఞవల్క్యస్యభయకారణమాహశ్రుతిః-నయాజ్ఞవల్క్యోవక్తృత్వసామర్థ్యాభావాద్భీతవాన్నజ్ఞానాద్వా. కింతర్హి. మేధావీరాజాసర్వేభ్యోమా- మామన్తేభ్యః- ప్రశ్ననిర్ణయావసానేభ్యఃఉదరౌత్సీత్- ఆవృణోత్, అవరోధంకృతవానిత్యర్థః. యద్యన్మయానిర్ణీతంప్రశ్నరూపంవిమోక్షార్థం- తత్తదేకదేశత్వేనైవకామప్రశ్నస్యగృహీత్వాపునఃపునర్మాంపర్యనుయుఙ్క్తఏవ - మేధావిత్వాదిత్యేతద్భయకారణం- సర్వంమదీయంవిజ్ఞానంకామప్రశ్నవ్యాజేనోపాదిత్సతీతి. ౩౩

ఆ.— సయోమనుష్యాణామిత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (యస్యేతి) యథాసైన్ధవావయవైఃసైన్ధవాచలంలోకోబోధయతి-తథాతస్యానన్దస్యమాత్రాణామ-అవయవాః. తత్ప్రదర్శనద్వారేణావయవినంపరమానన్దమధిగమయితుమిచ్ఛన్ననన్తరోగ్రన్థఃప్రవృత్తఇత్యర్థః. తాత్పర్యముక్త్వాక్షరాణివ్యాచష్టే (సయఃకశ్చిదిత్యాదినా) రాద్ధత్వమవికలత్వంచేత్- సమృద్ధత్వేనపునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సమగ్రేతి) తదేవసమృద్ధత్వముపభోగ్యశక్త్యావ్యాకరోతి (ఉపభోగేతి) అన్తర్బహిఃసమ్పత్తిభేదాదపునరుక్తిరితిభావః. నకేవలముక్తమేవతస్యవిశేషణం - కింతువిశేషణాన్తరంచాస్తీత్యాహ (కించేతి). విశేషణతాత్పర్యమాహ (దివ్యేతి) తదనివర్తనేత్వస్యవక్ష్యమాణగన్ధర్వాదిష్వన్తర్భావఃస్యాదితిభావః. అతిశయేన - సమ్పన్నఇతిశేషః- అభేదనిర్దేశస్యాభిప్రాయమాహ (తత్రేతి) ప్రకృతంవాక్యంసప్తమ్యర్థః. ఆత్మనస్సకాశాదానన్దస్యేతిశేషః. ఔపచారికత్వమభేదనిర్దేశస్యభవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (పరమానన్దస్యేతి) తస్యైవవిషయిత్వంవిషయత్వమితిస్థితేఫలితమాహ (తస్మాదితి) యథోక్తోమనుష్యానదృష్టిపథమవతరతీత్యాశఙ్క్యాహ (యుధిష్ఠిరాదీతి) అథయేశతంమనుష్యాణామిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (దృష్టమితి) శతగుణేనోత్తరోత్తరమాత్రానన్దస్యోత్కర్షప్రదర్శనక్రమేణపరమానన్దమున్నీయతమధిగమయత్యుత్తరేణగ్రన్థేనేతిసమ్బన్ధః. పరమానన్దమేవవిశినష్టి (యత్రేతి) భేదః- సఙ్ఖ్యావ్యవహారః. ఉక్తమేవప్రపఞ్చయతి (యత్రేత్యాదినా) పరమానన్దేవివృద్ధికాష్ఠాయాంహేతుమాహ (అన్యేతి) యద్యపియస్యేత్యాదినోక్తమేతత్ - తథాపీహాక్షరవ్యాఖ్యానావసరేతదేవవివృతమిత్యవిరోధః. తత్తదానన్దప్రదర్శనానన్తర్యంతత్రతత్రాథశబ్దార్థః. తత్తద్వాక్యోపక్రమేవా. ఏవంప్రకారత్వం- సమృద్ధత్వాది. పితౄణాం- ఆనన్దఇతిసమ్బన్ధః. శ్రాద్ధాదికర్మభిరిత్యాదిశబ్దేనపిణ్డపితృయజ్ఞాదిగృహ్యతే. కేతేకర్మదేవానామిత్యత్రాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యథాగన్ధర్వానన్దఃశతగుణీకృతఃకర్మదేవానామేకఆనన్దః - తథాకర్మదేవానన్దఃశతగుణీకృతస్సన్నాజానదేవా

నామేకఆనన్దోభవతీత్యాహ (తథైవేతి) కుత్రవీతతృష్ణత్వం-తత్రాహ (అజానదేవేభ్యఇతి) శ్రోత్రియాదివాక్యస్య ప్రకృతాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) ఏవంభూతస్య- విశేషణత్రయవిశిష్టస్యేతియావత్. ప్రజాపతిలోకశబ్దస్య బ్రహ్మలోకశబ్దాదర్థభేదమాహ (విరాడితి) యథా విరాడాత్మన్యాజానదేవానన్దశ్శతగుణీకృతస్సన్నేకఆనన్దోభవతి-తథావిరాడాత్మోపాసితా శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణో విరాజాతుల్యానన్దస్స్యాదిత్యాహ (తథేతి) (తచ్ఛతగుణీకృతేతి) తచ్ఛబ్దోవిరాడానన్దవిషయః. శ్రోత్రియత్వాదివిశేషణవానపిహిరణ్యగర్భోపాసకస్తేనతుల్యానన్దోభవతీత్యాహ (యశ్చేతి) హిరణ్యగర్భానన్దాదుపరిష్టాదపి బ్రహ్మానన్దస్యగణితభేదే ప్రాకరణికే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (అతఃపరమితి) *ఏషాస్యపరమఆనన్దఇత్యుపక్రమ్యకిమిత్యానన్దాన్తరముపదర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషఇతి) తథాపిసోముష్తంసర్వాత్మత్వముపేక్షితమితిచేత్. నేత్యాహ (యస్యచేతి) ప్రకృతస్య బ్రహ్మానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమాహ (తత్రహీతి) అనవచ్ఛిన్నత్వఫలమాహ (భూమత్వాదితి) బ్రహ్మానన్దాదితరేపరిచ్ఛిన్నామర్త్యాశ్చేత్యాహ (ఇతరఇతి) *అథయత్రాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేరితిభావః. శ్రోత్రియాదిపదానివ్యాఖ్యాయతాత్పర్యందర్శయతి (అత్రచేతి) మధ్యేవిశేషణేషు త్రిష్వితియావత్. తుల్యే- సర్వపర్యాయేష్వితిశేషః. విశేషణాన్తరేవిశేషమాహ (అకామహతత్వేతి) యథోక్తవిభాగముపపాదయితుంసిద్ధమర్థమాహ (అత్రైతానీతి) యశ్చేత్యాదివాక్యంసప్తమ్యర్థః. తస్యతస్యానన్దస్యేతిదైవప్రాజాపత్యాదినిర్దేశః. అర్థాదభిహితత్వేదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) యేకర్మణాదేవత్వమిత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాద్దేవానన్దప్రాప్తౌయథాకర్మాణిసాధనాన్యుక్తాని-తథాయశ్చేత్యాదిశ్రుతిసామర్థ్యాదేవతాన్యపి శ్రోత్రియత్వాదీనితత్తదానన్దప్రాప్తౌసాధనానివివక్షితానీత్యర్థః. నను త్రయాణామవిశేషశ్రుతౌకథం శ్రోత్రియత్వావృజినత్వయోఃసర్వత్రతుల్యత్వం- నహితే పూర్వభూమిషుశ్రుతే. తథాచాకామహతత్వవదానన్దోత్కర్షేతయోరపిహేతుతేతి- తత్రాహ (తత్రచేతి)- నిర్ధారణార్థాసప్తమీ. నహిశ్రోత్రియత్వాదిశూన్యఃసార్వభౌమాదిసుఖమనుభవితుముత్సహతే - తథాచసర్వత్ర శ్రోత్రియత్వాదేస్తుల్యత్వాన్నతదానన్దాతిరేకప్రాప్తావసాధారణంసాధనమిత్యర్థః. యదుక్తమానన్దశతగుణవృద్ధిహేతురకామహతత్వకృతోవిశేషఇతి- తదుపపాదయతి (అకామహతత్వం త్వితి) పూర్వపూర్వభూమిషువైరాగ్యముత్తరోత్తరభూమ్యానన్దప్రాప్తిసాధనం- వైరాగ్యస్యతరతమభావేనపరమకాష్ఠాపత్తేర్నిరతిశయస్యతస్యపరమానన్దప్రాప్తిసాధనత్వసమ్భవాదిత్యర్థః. యశ్చేత్యాదివాక్యస్యేత్థంతాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతేపరమానన్దేవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (సఏషఇతి) నిరతిశయమకామహతత్వంపరమానన్దప్రాప్తిహేతురిత్యత్రప్రమాణమాహ (తథాచేతి)- ప్రకృతంప్రత్యగ్భూతంపరమానన్దమేషఇతిపరామృశతిశ్రుతిః. మేధావీత్యాద్యాంవ్యాచష్టే (నేత్యాదినా)- తథాపికింతద్భయకారణం-తదాహ (యద్వదితి)- మేధావిత్వాత్- ప్రజ్ఞాతిశయశాలిత్వాదితి ౩౩ యావత్. తదేవభయకారణంప్రకటయతి (సర్వమితి)

౨౦.— తస్యపరమానన్దత్వమేవమనుష్యానన్దాదితారతమ్యనిరూపణేనప్రపఞ్చయతి (సయోమనుష్యాణాంరాద్ధస్సమృద్ధోభవతీత్యాదినా) రాద్ధః- *రాధసంసిద్ధావితిహిధాతుః. సిద్ధః. ఉపాయైస్సిద్ధః, యువత్వాదిగుణైస్సమృద్ధః, అన్యేషాంచమనుష్యాణామధిపతిః, సర్వమానుషభోగైర్నిరతిశయంసమ్పన్నశ్చకశ్చిద్భవతియది - సః - ఉక్తలక్షణఆనన్దఃమనుష్యాణాంమధ్యేశ్రేష్ఠఆనన్దఇత్యర్థః. అత్రసమృద్ధత్వాదిగుణానాం అనుకూలతయావేదనీయత్వాదానన్దత్వమస్తీతిద్రష్టవ్యం. (అథయేశతంమనుష్యాణామానన్దాస్సఏకఃపితౄణాంజితలోకానామానన్దః) శతగుణితామనుష్యాణాంపూర్వోక్తాఃపరమానన్దాః శ్రాద్ధాదికర్మభిఃపితౄంస్తోషయిత్వాజితపితృలోకాయేపితరః - తేషామేకఆనన్దోభవతీత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. సఏకఃకర్మదేవానామానన్దఇత్యత్రకర్మదేవానామిత్యస్యార్థమాహ (యేకర్మణాదేవత్వమభిసమ్పద్యన్తేఇతి) దేవత్వంహిద్వివిధం - కర్మసిద్ధమాజానసిద్ధంచ. కల్పాదావేవయత్సిద్ధం - తదాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- ఉపాసనసిద్ధమాజానసిద్ధం. తదితరత్కర్మసిద్ధం. యద్వా- త్రయస్త్రింశద్దేవతాసాయుజ్యంకర్మదేవత్వం. త్రయస్త్రింశద్దేవతాత్మత్వమాజానసిద్ధత్వమితివివేకోద్రష్టవ్యః. (అథయేశతంకర్మదేవానామానన్దాఃసఏకఃఆజానదేవానామానన్దఃయశ్చశ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతః) శ్రోత్రియః- శ్రుతవేదాన్తః. అతఏవఅవృజినః- అపాపః. అతఏవఅకామహతః- ఉపాసనానివృత్తసమస్తక్లేశకామఇత్యర్థః. ముక్తఇతియావత్. శతగుణితాఃకర్మదేవానన్దాఃఆజానదేవానన్దఏకోభవతి - తథోక్తగుణవిశిష్టముక్తానన్దోప్యేకోభవతీత్యర్థః. యద్యపిముక్తానన్దాజానదేవానన్దయోర్మిథస్సర్షపవత్తారతమ్యమస్తి - తథాప్యన్యూనత్వేతాత్పర్యంద్రష్టవ్యం. (అథయేశతంప్రజాపతిలోకఆనన్దాస్సఏకోబ్రహ్మలోకఆనన్దఃయశ్చశ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతఇతి) అత్రప్రజాపతిశబ్దశ్చతుర్ముఖపరః- తైత్తిరీయకేసమానప్రకరణే *ప్రజాపతేరానన్దఇత్యేకవచనాన్తప్రజాపతిశబ్దశ్రవణాత్, దక్షాదిప్రజాపతిపరత్వేబహువచనాన్తతాప్రసఙ్గేనతత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యచతుర్ముఖపరతయా-తదైకార్థ్యేనాత్రత్యప్రజాపతిశబ్దస్యాపితత్పరత్వాత్,. తతశ్చచతుర్ముఖానన్దశ్శతగుణితోబ్రహ్మలోకలక్షణఆనన్దోభవతి - తథాముక్తానన్దోపిభవతీత్యర్థః. నచతేయేశతంసఏకఇతినిర్దేశాత్ బ్రహ్మానన్దస్యపరిచ్ఛిన్నత్వంశఙ్కనీయం - ఆధిక్యమాత్రేవాక్యతాత్పర్యాత్. యథా *క్షిప్తేషురివసర్పతీతివాక్యంసూర్యస్యగతిమాన్ద్యనివృత్తిపరం - నత్విషుసామ్యపరం - సూర్యస్యనిమేషమాత్రేబహుయోజనాతిలఙ్ఘిత్వస్యప్రమాణసిద్ధత్వాత్. ఏవమస్యాపివాక్యస్యచతుర్ముఖానన్దాపేక్షయాఆధిక్యమాత్రేతాత్పర్యమవగమ్యతే- బ్రహ్మానన్దాపరిచ్ఛిన్నత్వస్యశ్రుతిసిద్ధత్వాత్. యద్వా- *రోమకూపేష్వనన్తానిబ్రహ్మాణ్డానిభ్రమన్తితే *అణ్డానాంతుసహస్రాణాంసహస్రాణ్యయుతానిచ । ఈదృశానాంతథాతత్రకోటికోటిశతానిచేతి బ్రహ్మాణ్డానన్త్యావగమేనతత్రత్యచతుర్ముఖానాంచాసఙ్ఖ్యేయత్వావగమాత్ నియామ్యానన్దాదనన్తాన్నియన్తుశ్శతగుణితానన్దత్వకథనేనియన్త్రానన్దస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమర్థసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. ఆనన్దమయాధికరణాదావేవమేవవ్యాసార్యైర్వర్ణితం. (అథైషఏవపరమఆనన్దఏషబ్రహ్మలోకస్సమ్రాడిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (అత్రహయాజ్ఞవల్క్యోబిభయాఞ్చకారమేధావీత్యాది) అయంరాజాఅతీవమేధావీమా - మాంసర్వే

ఉ.— సవాఏషఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తేరత్వాచరిత్వాదృష్ట్వైవపుణ్యంచపాపంచపునఃప్రతిన్యాయంప్రతియోన్యాద్రవతిబుద్ధాన్తాయైవ॥ ౩౪

§ తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదేవమేవాయగ్ శారీరఆత్మాప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతియత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి॥ ౩౫

భ్యఃఅన్తేభ్యః- అన్తః - నిశ్చయః. నిశ్చయహేతుభ్యఃప్రశ్నేభ్యఃఉదరౌత్సీత్-అవరోధంకృతవాన్. సర్వాన్ప్రశ్నాన్మామసౌప్రష్టుముపాక్రమతేత్యర్థః. అతఇతఃపరంసత్యత్యేతీతిఅత్ర-రాజప్రశ్నపరమ్పరాయాంవిషయేయాజ్ఞవల్క్యోబిభయాఞ్చకార- బిభేతిస్మేత్యర్థః. ౩౩

శం.— అత్రవిజ్ఞానమయఃస్వయఞ్జ్యోతిరాత్మాస్వప్నేప్రదర్శితః. స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తసఞ్చారేణ.కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా.కామకర్మప్రవివేకశ్చ సఙ్గతయామహామత్స్యదృష్టాన్తేన ప్రదర్శితః. పునశ్చావిద్యాకార్యంస్వప్నఏవ *ఘ్నన్తీవేత్యాదినా ప్రదర్శితం. అర్థాదవిద్యాయాస్తత్త్వంనిర్ధారితమతద్ధర్మాధ్యారోపణరూపత్వమనాత్మధర్మత్వంచ. తథావిద్యాయాశ్చకార్యంప్రదర్శితంసర్వాత్మభావఃస్వప్నఏవప్రత్యక్షతః * సర్వోఽస్మీతిమన్యతేసోఽస్యపరమోలోకఇతి. ఏవంసర్వాత్మభావఃస్వభావోఽస్య- అవిద్యాకామకర్మాదిసర్వసంసారధర్మసమ్బన్ధాతీతంరూపమస్యసాక్షాత్సుషుప్తేగృహ్యతఇత్యేతద్విజ్ఞాపితంస్వయంజ్యోతిరాత్మా. ఏషపరమఆనన్దః-ఏషవిద్యాయావిషయః. సఏషపరమస్సమ్ప్రసాదః, సుఖస్యచపరాకాష్ఠేత్యేతదేవమన్తేనగ్రన్థేనవ్యాఖ్యాతం. తచ్చైతత్సర్వంవిమోక్షపదార్థస్యదృష్టాన్తభూతంబన్ధనస్యచ. తేచఏతేమోక్షబన్ధనేసహేతుకేసప్రపఞ్చేనిర్దిష్టేవిద్యావిద్యాకార్యే- తత్సర్వందృష్టాన్తభూతమేవేతితద్దార్ష్టాన్తికస్థానీయేమోక్షబన్ధనేసహేతుకేకామప్రశ్నార్థభూతేత్వయావక్తవ్యేఇతిపునఃపర్యనుయుఙ్క్తేజనకః *అతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతి, తత్రమహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావసఙ్గస్సఞ్చరత్యేకఆత్మాస్వయంజ్యోతిరిత్యుక్తం. యథాచాసౌకార్యకరణానిమృత్యురూపాణిపరిత్యజన్నుపాదదానశ్చమహామత్స్యవత్స్వప్నబుద్ధాన్తావనుసఞ్చరతి - తథాజాయమానో మ్రియమాణశ్చతైరేవమృత్యురూపైస్సంయుజ్యతేవియుజ్యతే, చోభౌలోకావనుసఞ్చరతీ, తిసఞ్చరణంస్వప్నబుద్ధాన్తానుసఞ్చారస్యదార్ష్టాన్తికత్వేనసూచితం. తదిహవిస్తరేణససనిమిత్తంసఞ్చరణంవర్ణయితవ్యమిత్తితదర్థోయమారమ్భః. తత్రచబుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తమయఆత్మానుప్రవేశితః- తస్మాత్సమ్ప్రసాదస్థానంమోక్షదృష్టాన్తభూతం. తతఃప్రచ్యావ్యబుద్ధాన్తేసంసారవ్యవహారఃప్రదర్శయితవ్యఇత్తితేనాస్యసమ్బన్ధః. సవై - బుద్ధాన్తాత్స్వప్నాన్తక్రమేణసమ్ప్రసన్నఏషఃతస్మిన్ సమ్ప్రసాదేస్థిత్వాతతఃపునరీషత్ప్రచ్యుతఃస్వప్నేరత్వాచరిత్వేత్యాదిపూర్వవద్బుద్ధాన్తాయైవాద్రవతి. ౩౪

ఆ.— సవాఏషఏతస్మిన్నిత్యాద్యుత్తరగ్రన్థసమ్బన్ధంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (అత్రేతి) * అత్రాయంపురుషఃస్వయంజ్యోతిర్భవతీతివాక్యంసప్తమ్యర్థః. వృత్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (స్వప్నాన్తేతి) -కార్యకరణవ్యతిరిక్తతా- ప్రదర్శితేతిసమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థాన్తరమాహ (కామేతి) * అథయత్రైనంఘ్నన్తీవేత్యాదావుక్తమనుభాషతే(పునశ్చేతి)కింతత్కార్యప్రదర్శనసామర్థ్యాన్నిర్ధారితమవిద్యాయాస్తత్త్వం-తదాహ(అతద్ధర్మేతి) అనాత్మధర్మత్వం- ఆత్మనిచైతన్యవదస్వాభావికత్వం. అవిద్యాకార్యవద్విద్యాకార్యంచస్వప్నేసర్వాత్మభావలక్షణంప్రత్యక్షతఏవప్రదర్శితమిత్యాహ (తథేతి) సుషుప్తేస్వప్నవదేతద్దర్శితమిత్యాహ (ఏవమితి) సాక్షాత్-స్వరూపచైతన్యవశాదిత్యేతత్. అన్యథోత్థితస్యసుఖపరామర్శోనస్యాదితిభావః. ఉక్తంవిద్యాకార్యంనిగమయతి (ఏషఇతి) తమేవవిద్యావిషయంవిశదయతి (సఏషఇతి) వృత్తానువాదముపసంహరతి (ఇత్యేతదితి) ఏవమన్తేనగ్రన్థేన- బ్రహ్మలోకాన్తవాక్యేనేతియావత్. సోహమిత్యాదేస్తాత్పర్యమనువదతి (తచ్చేతి) యతోరాజేత్థంమన్యతే-అతస్తస్యసహస్రదానేయుక్తాప్రవృత్తిరిత్యర్థః. అతఊర్ధ్వమిత్యాదేరభిప్రాయమనుద్రవతి (తేచేతి) యద్యపియథోక్తలక్షణేమోక్షబన్ధేప్రాగేవోపదిష్టే- తథాపిపూర్వోక్తంసర్వందృష్టాన్తభూతమేవతయోరితియతోరాజా భ్రామ్యతి - అతోమోక్షబన్ధనేదార్ష్టాన్తికభూతేవక్తవ్యేయాజ్ఞవల్క్యేనేతిమన్యమానస్తంప్రేరయతీత్యర్థః. బన్ధమోక్షయోర్వక్తవ్యత్వేనప్రాప్తయోరపిప్రథమంబన్ధోవర్ణ్యతఇతివక్తుందృష్టాన్తంస్మారయతి (తత్రేతి) దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికస్యబన్ధస్యసూత్రితత్వందర్శయతి (యథాచేత్యాదినా) ఉభౌలోకావిత్యత్రప్రథమమేవంశబ్దోద్రష్టవ్యః. వృత్తమనూద్యానన్తరప్రకరణముత్థాపయతి (తదిహేతి) అజ్ఞస్సంసారీసప్తమ్యర్థః. ససనిమిత్తం- కామాదినానిమిత్తేనసహితమిత్యేతత్. ప్రకరణారమ్భముక్త్వాసమనన్తరవాక్యస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధమాహ (తత్రచేతి) * సవాఏషఏతస్మిన్బుద్ధాన్తేరత్వేత్యుపక్రమ్యస్వప్నాన్తాయైవేతివాక్యంసప్తమ్యాపరామృశ్యతే. స్వప్నాన్తశబ్దస్యస్వప్నవిషయవ్యావృత్త్యర్థంవిశినష్టి(సమ్ప్రసాదేతి) కథంపునస్సమ్ప్రసన్నస్యసంసారోపవర్ణనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తతఇతి) ప్రాగుక్తస్సప్తమ్యర్థః. వ్యవహితోగ్రన్థస్తేనేతిపరామృశ్యతే. సమనన్తరగ్రన్థఃషష్ఠ్యోచ్యతే. వాక్యస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధముక్త్వాతదక్షరాణియోజయతి (సవైబుద్ధాన్తాదితి) స్వప్నాన్తేరత్వాచరిత్వేత్యాదిబుద్ధాన్తాయైవాద్రవతీత్యేతదన్తంపూర్వవదితియోజనా. ౩౪

రం.— అథయాజ్ఞవల్క్యోజాగ్రద్దేశాదుత్క్రమణంవివక్షుఃస్వప్నాన్తేఽవస్థాపితస్యజీవస్యబుద్ధాన్తసఞ్చరణందర్శయతి (సవాఏషఏతస్మిన్ స్వప్నాన్తఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩౪

శం.— ఇతఆరభ్యాస్యసంసారోవర్ణ్యతే. యథాఽయమాత్మాస్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తమాగతః - ఏవమయమస్మాద్దేహాద్దేహాన్తరంప్రతిపత్స్యతఇత్యాహ తత్రదృష్టాన్తం - తత్ - తత్రయథాఽనః - శకటం , సుసమాహితం- సుష్ఠు- భృశంవాసమాహితం- భాణ్డోపస్కరణేనోలూ

---

§ ఏతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఊ.—— సయత్రాయమణిమానం న్యేతిజరయావోపతపతావాణిమానంనిగచ్ఛతితద్యథామ్రంవోదుమ్బరంవాపిప్పలంవాబన్ధనాత్ప్రముచ్యతఏవమేవాయం పురుషఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యపునఃప్రతిన్యాయంప్రతియోన్యాద్రవతిప్రాణాయైవ॥ ౩౬

ఖలముసలశూర్పపిఠరాదివాన్నాద్యేనచసమ్పన్నం. సమ్భారేణాక్రాన్తమిత్యర్థః. తథాభారాక్రాన్తం సదుత్సర్జత్ - శబ్దంకుర్వద్యథాయాయాత్ - గచ్ఛేచ్ఛాకటికేనాధిష్ఠితంసత్. ఏవమేవ- యథోక్తోదృష్టాన్తః. అయంశారీరః- శరీరేభవః. కోఽసౌ. ఆత్మా- లిఙ్గోపాధిః. యస్స్వప్నబుద్ధాన్తావివ జన్మమరణాభ్యాంపాప్మసంసర్గవియోగలక్షణాభ్యామిహలోకపరలోకావనుసఞ్చరతి, యస్యోత్క్రమణమను ప్రాణాద్యుత్క్రమణం, - స ప్రాజ్ఞేన- పరేణాత్మనాస్వయంజ్యోతిస్స్వభావేనాన్వారూఢః- అధిష్ఠితః- అవభాస్యమానః. తథాచోక్తం *ఆత్మనైవాయంజ్యోతిషాస్తేపల్యయతేఇతి. ఉత్సర్జద్యాతి. తత్రచైతన్యాత్మజ్యోతిషాభాస్యేలిఙ్గే ప్రాణప్రధానేగచ్ఛతిసతితదుపాధిరప్యాత్మాగచ్ఛతీవ. తథాచ శ్రుత్యన్తరం *కస్మిన్నహమిత్యాది *ధ్యాయతీవేతిచ. అతఏవోక్తం ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢఇతి. అన్యథా ప్రాజ్ఞేనైకీభూతఃశకటవత్కథముత్సర్జద్యాతి. తేనలిఙ్గోపాధిరాత్మా ఉత్సర్జత్- మర్మసునికృత్యమానేషుదుఃఖవేదనయా ఆర్తఃశబ్దంకుర్వన్యాతి-గచ్ఛతి. తత్కస్మిన్కాలఇతి. ఉచ్యతే- యత్రైతద్భవతి. ఏతదితిక్రియావిశేషణం. ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ- యత్రోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యభవతీత్యర్థః. దృశ్యమానస్యాప్యనువదనంవైరాగ్యహేతోః. ఈదృశఃకష్టఃఖల్వయంసంసారః- యేనోత్క్రాన్తికాలేమర్మసునికృత్యమానేషుస్మృతిలోపో దుఃఖవేదనార్తస్య, పురుషార్థసాధనప్రతిపత్తౌచాసామర్థ్యంపరవశీకృతచిత్తస్య. తస్మాద్యావదియమవస్థానాగమిష్యతి- తావదేవపురుషార్థసాధనకర్తవ్యతాయామప్రమత్తోభవేదిత్యాహకారుణ్యాచ్ఛ్రుతిః. ౩౫

ఆ.—— తద్యథేత్యాదేః *ఇతితుకామయమానఇత్యన్తస్యసన్దర్భస్యతాత్పర్యంతదిహోత్క్రాన్తిమనువదతి (ఇతఆరభ్యేతి) తద్యథేత్యస్యావ్యాఖ్యాదేతద్దృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్యవ్యాకరోతి (యథేత్యాదినా) ఇతి-అత్రదృష్టాన్తమాహేతియోజనా. భాణ్డోపస్కరణేన- భాణ్డప్రముఖేన గృహోపస్కరణేనేతియావత్. తదేవోపకరణంవిశినష్టి (ఉలూఖలేతి) పిఠరం-పాకార్థంస్థాలంభాణ్డం. అన్వయందర్శయితుంయథాశబ్దోఽనూద్యతే. దృష్టాన్తితమాత్మానంవిశినష్టి (యస్స్వప్నేతి) జన్మమరణేవిశదయతి (పాప్మేతి) - కార్యకరణానిపాప్మశబ్దేనోచ్యన్తే. శారీరస్యప్రాధాన్యంద్యోతయతి (యస్యేతి) ఉత్సర్జద్యాతిచేత్- తదాఙ్గీకృతమాత్మనోగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) లిఙ్గోపాధేరాత్మనోగమనప్రతీతిరిత్యత్ర [illegible]శ్రుతిం ప్రమాణయతి (తథాచేతి) ఉత్సర్జద్యాతీతిశ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వాదాత్మనోవస్తుతోగమనంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ధ్యాయతీవేతి) ఔపాధికమాత్మనోగమనమిత్యత్రలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) కథమేతావతానిరుపాధేరాత్మనోగమనంనేష్యతే- తత్రాహ (అన్యథేతి) ప్రమాణఫలంనిగమయతి (తేనేతి) తత్కస్మిన్నిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనార్తస్యశబ్దవిశేషకరణపూర్వకంగమనంగృహ్యతే. ఏతత్- ఊర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యయథాస్యాత్- తథావస్థాయస్మిన్కాలేభవతి- తస్మిన్గమనమిత్యుపపాదయతి (ఉచ్యతఇత్యాదినా) కిమితిప్రత్యక్షమర్థంశ్రుతిరనువదతి- తత్రాహ (దృశ్యమానేతి) కథంసంసారస్వరూపానువాదమాత్రేణవైరాగ్యసిద్ధిః- తత్రాహ (ఈదృశఇతి) ఈదృశత్వమేవవిశదయతి (యేనేత్యాదినా) అనువాదశ్రుతేరభిప్రాయముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩౫

రం.—— అథోత్క్రాన్తిమాహ (తద్యథాఽనస్సుసమాహితముత్సర్జద్యాయాదిత్యాది) యథాఅనః - శకటంసుతరాంసమాహితం- పాత్రోపకరణసమ్భారాక్రాన్తంసత్పూర్వందేశముత్సృజ్యయాతి - ఏవమేవశకటస్థానీయోఽయంశారీరఆత్మా- జీవఃప్రాజ్ఞేన - సర్వజ్ఞేనాత్మనా- పరమాత్మనాసారథిస్థానీయేనఅన్వారూఢః- సమ్పన్ననిశేషంప్రాప్తఃశరీరముత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. కదేత్యత్రాహ (యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి) యత్ర- యదాఏతచ్ఛరీరమూర్ధ్వశ్వాసీభవతి- తదోత్సృజ్యయాతీత్యర్థః. ౩౫

శం.—— తదస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వంకస్మిన్కాలే- కిన్నిమిత్తం- కథం- కిమర్థంవాస్యాదిత్యేతదుచ్యతే- సోఽయం- ప్రాకృతశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పిణ్డోయత్ర- యస్మిన్కాలేఅణిమానం- అణోర్భావం. అణుత్వం, కార్శ్యమిత్యర్థః. న్యేతి - నిగచ్ఛతి. కిన్నిమిత్తం. జరయావాస్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జీర్ణఃకార్శ్యంగచ్ఛతి. ఉపతపతీత్యుపతపత్-జ్వరాదిరోగః. తేనోపతపతావా. ఉపతప్యమానోహిరోగేణవిషమాగ్నితయాఽన్నంభుక్తం నజరయతి- తతోఽన్నరసేనానుపచీయమానఃపిణ్డఃకార్శ్యమాపద్యతే. తదుచ్యతేఉపతపతావేతి. అణిమానంనిగచ్ఛతి. యదాఽత్యన్తకార్శ్యంప్రతిపన్నోజ్వరాదినిమిత్తైః- తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతి. యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ-తదాభృశాహితసమ్భారశకటవదుత్సర్జన్యాతి. జరాభిభవోరోగాభిపీడనంకార్శ్యాపత్తిశ్చశరీరవతోఽవశ్యంభావినఏతేఽనర్థాఇతివైరాగ్యాయేదముచ్యతే. యదాసావుత్సర్జన్యాతి- తదాకథంశరీరంవిముఞ్చతీతి. దృష్టాన్తఉచ్యతే- తత్- తత్రయథామ్రంవా- ఫలముదుమ్బరంవా- ఫలంపిప్పలంవా- ఫలం. విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానంమరణస్యానియతనిమిత్తత్వఖ్యాపనార్థం. అనియతానిహిమరణస్యనిమిత్తాన్యసఙ్ఖ్యాతానిచ. ఏతదపివైరాగ్యార్థమేవ- యస్మాదయమనేకమరణనిమిత్తవాన్- తస్మాత్సర్వదామృత్యోరాస్యేవర్తతఇతి. బన్ధనాత్- బధ్యతేయేనవృన్తేనసహ- బన్ధనకారణోరసః. యస్మిన్వాబధ్యతఇతివృన్తమేవోచ్యతేబన్ధనం. తస్మాద్రసాద్వృన్తాద్వా- బన్ధనాత్ప్రముచ్యతేవాతాద్యనేకనిమిత్తం. ఏవమేవాయంపురుషః- లిఙ్గాత్మా- లిఙ్గోపాధిరేభ్యోఽఙ్గేభ్యః- చక్షురాదిదేహావయవేభ్యస్సమ్ప్రముచ్య- సమ్యక్- నిర్లేపేనప్రముచ్య. నపునఃసుప్తగమనకాలఇవప్రాణేనరక్షన్. కిన్తర్హి. సహవాయునోపసంహృత్య. పునఃప్రతిన్యాయం- పునశ్శబ్దాత్పూ

ఉ.— తద్యథారాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసః సూతగ్రామణ్యోఽన్నైః పానైరావసథైః ప్రతి
కల్పన్తేఽయమాయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవగ్ హైవంవిదగ్ం సర్వాణి భూతాని ప్రతికల్పన్త ఇదం బ్రహ్మా
యాతీదమాగచ్ఛతీతి॥ ౩౭

ర్వమప్యయం దేహాద్దేహాన్తరమసకృద్గతవాన్- యథా స్వప్నబుద్ధాన్తౌ పునః పునర్గచ్ఛతి- తథా పునః. ప్రతిన్యాయం- ప్రతిగమనం. యథాగతమిత్యర్థః. ప్రతియోని- యోనిం యోనిం ప్రతి. కర్మశ్రుతాదివశాద్ద్రవతి. కిమర్థం. ప్రాణాయైవ- ప్రాణవ్యూహాయైవేత్యర్థః. స ప్రాణ ఏవ గచ్ఛతి- తతః ప్రాణాయైవేతి విశేషణమనర్థకం. ప్రాణవ్యూహాయ హి గమనం దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి. తేన హ్యస్య కర్మఫలభోగార్థసిద్ధిః- న ప్రాణసత్తామాత్రేణ- తస్మాత్తాదర్థ్యార్థం యుక్తం విశేషణం ప్రాణవ్యూహాయేతి ౩౬

ఆ.— ప్రశ్నచతుష్టయమనూద్య తదుత్తరత్వేన సయత్రేత్యాదివాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (తదస్యేత్యాదినా) ప్రశ్నపూర్వకం కార్శ్యనిమిత్తం స్వాభావికమాగన్తుకం చైతద్దర్శయతి (కింనిమిత్తమిత్యాదినా) కథం జ్వరాదినా కార్శ్యప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపతపన్వా నో హీతి) యథోక్తనిమిత్తద్వయవశాత్కార్శ్యప్రాప్తిం నిగమయతి (అణిమానమితి) కస్మిన్కాలే తదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసిత్వమస్యేతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తవిధయా సిద్ధమిత్యాహ (యదేతి) అవశిష్టప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (యదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీతి) తత్ర హి కార్శ్యం నిమిత్తం. సమ్భృతశకటవన్నానాశబ్దకరణం స్వరూపం. శరీరవిమోక్షణం చ ప్రయోజనమిత్యర్థః. సయత్రేత్యాదివాక్యాదర్థసిద్ధమర్థమాహ (జరేతి) తద్యథేత్యాది వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (యదేత్యాదినా) ఫలం- బన్ధనాత్ప్రముచ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. కిమితి విషమానేకదృష్టాన్తోపాదానం - ఏకేనాపి వివక్షితసిద్ధేరిత్యాశఙ్క్యాహ (విషమేతి) కథం మరణస్యానియతాన్యనేకాని నిమిత్తాని సమ్భవన్తీత్యాశఙ్క్యానుభవమనుసృత్యాహ (అనియతానీతి) అథ మరణస్యానేకానియతనిమిత్తవత్త్వసఙ్కీర్తనం కుత్రోపయుజ్యతే - తత్రాహ (ఏతదపీతి) తదర్థత్వమేవ సమర్థయతే (యస్మాదితి) ఇష్టప్రమత్తైర్భవితవ్యమితి శేషః. వృన్తేన సహ ఫలం యేన రసేన సమ్బధ్యతే - సరసో బన్ధనకరణభూతో బన్ధనం. వృన్తమేవ వా బన్ధనం- యస్మిన్ఫలం సమ్బధ్యతే రసేనేతి వ్యుత్పత్తేః. తస్మాద్బన్ధనాదనేకనిమిత్తవశాత్పూర్వోక్తస్య ఫలస్య భవతి ప్రమోక్షణమిత్యాహ (బన్ధనాదిత్యాదినా) లిఙ్గమాత్మోపాధిరస్యేతి తద్విశిష్టః శారీర స్తథోచ్యతే. సమ్ప్రముచ్య - ఆ ద్రవతీతి సమ్బన్ధః. సమిత్యుపసర్గస్య తాత్పర్యమాహ (నేత్యాదినా) యది స్వప్నావస్థాయామివ మరణావస్థాయాం ప్రాణేన దేహం రక్షన్నాద్రవతీతి నా ద్రియతే- కేన ప్రకారేణ తర్హి తదా దేహాన్తరం ప్రతిగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి) వాయునా - ప్రాణేన సహ కరణజాతముపసంహృత్య - ఆ ద్రవతీతి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. పునః ప్రతిన్యాయమితి ప్రతీకమాదాయ పునశ్శబ్దస్య తాత్పర్యమాహ (పునరిత్యాదినా) తథా పునః- ఆ ద్రవతీతి సమ్బన్ధః. యథా పూర్వమిమం దేహం ప్రాప్తవాన్- (పునరపి తథైవ దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యాహ (ప్రతిన్యాయమితి) దేహాన్తరగమనే కారణమాహ (కర్మేతి) ఆదిశబ్దేన పూర్వప్రజ్ఞా గృహ్యతే. ప్రాణవ్యూహాయ - ప్రాణానాం విశేషాభివ్యక్తిలాభాయేతి యావత్. ప్రాణాయేతి శ్రుతిః కిమర్థమిత్థం వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (స ప్రాణ ఇతి) ఏతచ్చ తదన్తరప్రతిపత్త్యధికరణే నిర్ధారితం. ప్రాణాయేతి విశేషణస్యానర్థక్యాదుక్తం ప్రాణవ్యూహాయేతి విశేషణమిత్యాహ (ప్రాణేతి) నన్వస్య ప్రాణైః సహావర్తతే చేత్ - తావతైవ భోగసిద్ధేరలం ప్రాణవ్యూహేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తేన హీతి) అన్యథా సుషుప్తిమూర్ఛయోరపి భోగప్రసక్తేరిత్యర్థః. తాదర్థ్యార్థం- ప్రాణస్య భోగశేషత్వసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. ౩౬

రం.— ఊర్ధ్వశ్వాసీభావకాలమాహ (సయత్రాయమణిమానం న్యేతి జరయా వోపతపతా వాఽణిమానం నిగచ్ఛతీతి) సోఽయం- ప్రకృతః శరీరః. పాణ్యాదిమాన్పిణ్డః యత్ర- యదా అణిమానం- కార్శ్యం న్యేతి- గచ్ఛతి. తత్ర హేతుమాహ - జరయా వా ఉపతపతా వా - స్వయమేవ కాలపక్వఫలవజ్జరయా వా కార్శ్యం గచ్ఛతి. అథవా- ఉపతపతీత్యుపతపన్ - జ్వరాదిరోగః. తేన వా ఉపతప్యమానః అగ్నిమాన్ద్యేన భుక్తస్యాజరణే అన్నరసేనానుపచీయమానస్సన్ పిణ్డః కార్శ్యమాపద్యతే. తదోర్ధ్వశ్వాసీ భవతీత్యర్థః. (తద్యథామ్రం వోదుమ్బరం వా పిప్పలం వేత్యాది) యథా ఆమ్రఫలం వా- ఉదుమ్బరఫలం వా - పిప్పలఫలం వా. అత్ర *ఫలే లుగితి వికారప్రత్యయస్య లుక్. వృన్తబన్ధనాత్ కాలవశజీర్ణాత్ ప్రముచ్యతే - ఏవమేవాయం పురుషః స ప్రాణకరణగ్రామః ఏభ్యః- పాణ్యాదిభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సంప్రముచ్య- మోక్షం ప్రాప్య పునః ప్రతిన్యాయం- యథా పూర్వమాగతస్తథైవ బ్రాహ్మణాది ప్రారబ్ధకర్మానుగుణయోనిం ప్రత్యాద్రవతి ప్రాణాయైవ- జీవనాయేత్యర్థః. ౩౬

శం.— తత్రాస్యేదం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతో నాన్యస్య దేహాన్తరస్యోపాదానే సామర్థ్యమస్తి- దేహేన్ద్రియవియోగాత్. న చాన్యేఽస్య భృత్యస్థానీయా గృహమివ రాజ్ఞశ్శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే. అథైవం సతి కథమస్య శరీరాన్తరోపాదానమితి. ఉచ్యతే- సర్వం హ్యస్య జగత్స్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వాయోపాత్తం. స్వకర్మఫలోపభోగాయ చాయం ప్రవృత్తో దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సుః- తస్మాత్సర్వమేవ జగత్స్వకర్మప్రయుక్తం తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యం సాధనం కృత్వా ప్రతీక్షత ఏవ- *కృతం లోకం పురుషోఽభిజాయత ఇతి శ్రుతేః, యథా స్వప్నాజ్జాగరితం ప్రతిపిత్సోః. తత్కథమితి. లోకప్రసిద్ధో దృష్టాన్త ఉచ్యతే- తత్ర యథా రాజానం- రాజ్యాభిషిక్తమాయాన్తం స్వరాష్ట్రే ఉగ్రాః- జాతివిశేషాః- క్రూరకర్మాణో వా. ప్రత్యేనసః- ప్రతి ప్రత్యేనసి- పాపకర్మణి నియుక్తాః ప్రత్యేనసః- తస్కరాదిదణ్డనాదౌ నియుక్తాః. సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూత

ఉ.— †తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్యోఽభిసమాయన్త్యేవమే
వేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి ౩౮
ఇతిషష్ఠాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

గ్రామణ్యః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరజా జాతివిశేషాః. గ్రామణ్యః-గ్రామనేతారః. తేపూర్వమేవరాజ్ఞ ఆగమనంబుద్ధ్వాఽన్నైః- భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైః. పానైః-మదిరాదిభిః. ఆవసథైశ్చ- ప్రాసాదాదిభిః. ప్రతికల్పన్తే- నిష్పన్నైరేవప్రతీక్షన్తేఽయం - రాజాఆయాత్యయమాగచ్ఛతీత్యేవంవదన్తః. ఏవంహఏవంవిదం- కర్మఫలస్యవేదితారం, సంసారిణమిత్యర్థః. కర్మఫలంహిప్రస్తుతం- తదేవంశబ్దేనపరామృశ్యతే. సర్వాణిభూతాని- శరీరకర్తౄణి, కరణానుగ్రాహకాణిచాదిత్యాదీని, తత్కర్మప్రయుక్తానికృతైరేవకర్మఫలోపభోగసాధనైః ప్రతీక్షన్తే. ఇదంబ్రహ్మ- భోక్తృకర్తృచాస్మాకమాయాతితథేదమాగచ్ఛతీత్యేవమేవకృత్వా ప్రతీక్షన్తఇత్యర్థః. ౩౭

ఆ.— తద్యథారాజానమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థాసప్తమ్యర్థః. అథాస్యస్వయమసామర్థ్యేఽపిశరీరాన్తరకర్తారోఽన్యేభవిష్యన్తి- యథారాజ్ఞోభృత్యాగృహనిర్మాతారః-తత్రాహ (నచేతి) స్వయమసామర్థ్యమన్యేషాంచాసత్త్వమితి స్థితేఫలితమాహ (అథేతి) తద్యథేత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) భవత్వస్యస్వకర్మఫలోపభోగసాధనత్వసిద్ధ్యర్థం సర్వంజగదుపాత్తం- తథాపిదేహాద్దేహాన్తరంప్రతిపిత్సమానస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వకర్మేతి) స్వకర్మేత్యత్రస్వశబ్దస్తత్కర్మఫలోపభోగయోగ్యమిత్యత్రతచ్ఛబ్దశ్చప్రకృతభోక్తృవిషయౌ. తత్రప్రమాణమాహ (కృతమితి) పురుషార్థిత్వక్రియమాణదేహాయభూతపఞ్చకాదినానిర్మితమేవదేహాన్తరమభివ్యాప్యజాయతఇతిశ్రుతేరర్థః. ఉక్తమేవార్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి) స్వప్నస్థానాజ్జాగరితస్థానంప్రతిపత్తుమిచ్ఛతశ్శరీరంపూర్వమేవకృతంనాపూర్వంక్రియతే-తథాదేహాద్దేహాన్తరంప్రతిపిత్సమానస్యపఞ్చభూతాదినాకృతమేవదేహాన్తరమిత్యర్థః ‖ సర్వేషాంభూతానాందేహాన్తరంకృత్వాసంసారిణిపరలోకాయప్రస్థితేప్రతీక్షణంకేనప్రకారేణేతిప్రశ్నపూర్వకందృష్టాన్తవాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) తత్రపాపకర్మణినియుక్తత్వమేవవ్యనక్తి (తస్కరాదీతి) ఆదిపదేనాన్యేఽపిగ్రాహ్యాగృహ్యన్తే. దణ్డనాదావిత్యాదిశబ్దోహింసాప్రభేదసఙ్గ్రహార్థః. * బ్రాహ్మణ్యాంక్షత్రియాత్సూతఇతిస్మృతిమాశ్రిత్యసూతశబ్దార్థమాహ (వర్ణసఙ్కరేతి) భోజ్యభక్ష్యాదిప్రకారైరిత్యాదిశబ్దేనలేహ్యచోష్యయోస్సఙ్గ్రహః. మదిరాదిభిరిత్యాదిపదేనక్షీరాదిగృహ్యతే. ప్రాసాదాదిభిరిత్యాదిశబ్దోగోపురతోరణాదిగ్రహార్థః. విద్వన్మాత్రేప్రతీయమానేకిమితికర్మఫలస్యవేదితారమితివిశేషోపాదానమిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మఫలంహీతి) తత్కర్మప్రయుక్తానీత్యత్రతచ్ఛబ్దస్సంసారివిషయః. సంసారిణోవస్తుతోబ్రహ్మాభిన్నత్వాత్తస్మిన్బ్రహ్మశబ్దః. అభ్యాసస్తూభయత్రాదరార్థః. ౩౭

రం.— (తద్యథారాజానమాయాన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసఇత్యాది) తత్-తత్రప్రతిపిత్సితయోన్యన్తరే. యథాఅభిషిక్తంరాజానమాయాన్తంశ్రుత్వారాష్ట్రవర్తినస్సర్వేఽపిఉగ్రాః- జాతివిశేషాః. క్రూరకర్మాణోవా. ప్రత్యేనసః- పాపకర్మణితస్కరాదిదణ్డనాదౌనియుక్తాః. సూతాః- వర్ణసఙ్కరవిశేషాః. గ్రామనేతారోగ్రామణ్యః. సూతాశ్చగ్రామణ్యశ్చసూతగ్రామణ్యః. అన్నైః- వివిధైర్భోజ్యైః. పానైః-పేయవిశేషైః. ఆవసథైః- ప్రాసాదాదిభిశ్చ. అయం- రాజాఆయాతి- అయమాగచ్ఛతీతిససమ్భ్రమంవదన్తః ప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్తే. ఏవమేవంహైవంవిదం- కర్మఫలయుక్తం. సంసరన్తమితియావత్. కర్మఫలంహిప్రస్తుతం- తదేవంశబ్దేనపరామృశ్యతే. విచ్ఛబ్దస్తల్లబ్ధిపరః. సర్వాణిభూతాని- ఏతద్భోగోపకరణభూతశరీరసాధనానిసర్వాణిభూతానితత్కర్మప్రయుక్తానిసన్తికర్మఫలోపభోగసాధనైస్సహఇదంబ్రహ్మ - జీవఃఆయాతీదమాగచ్ఛతీతిససమ్భ్రమంప్రతికల్పన్తే- ప్రతీక్షన్తఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛరీరత్యాగసమనన్తరమేవశరీరాన్తరతద్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణానిపరమాత్మసఙ్కల్పవశేనప్రతిపురుషంసమగ్రాణిభవన్తీత్యర్థః. యద్వా- ఉక్తసంసరణప్రకారాభిజ్ఞస్యసర్వభూతోపజీవ్యత్వంఫలముక్తమితిద్రష్టవ్యం. ౩౭

శం.— తమేవంజిగమిషుంకేసహగచ్ఛన్తి. యేవాగచ్ఛన్తి- తేకింతత్క్రియాప్రణున్నాః-ఆహోస్విత్తత్కర్మవశాత్స్వయమేవగచ్ఛన్తి పారలౌకికశరీరకర్తౄణీవభూతానీత్యత్రోచ్యతేదృష్టాన్తః-తద్యథారాజానంప్రయియాసన్తం- ప్రకర్షేణయాతుమిచ్ఛన్తముగ్రాఃప్రత్యేనసఃసూతగ్రామణ్యః-తమభిసమాయన్తి-ఆభిముఖ్యేనసమాయన్తి. ఏకీభావేనతమభిముఖాఆయాన్త్యనాజ్ఞప్తాఏవరాజ్ఞాకేవలంతజ్జిగమిషాభిజ్ఞాః. ఏవమేవేమమాత్మానం- భోక్తారమన్తకాలే- మరణకాలేసర్వేప్రాణాః-వాగాదయోఽభిసమాయన్తి. యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతీతి-వ్యాఖ్యాతం. ౩౮
ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యేషష్ఠాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— తద్యథారాజానంప్రయియాసన్తమిత్యాదివాక్యవ్యావర్త్యంచోద్యముత్థాపయతి (తమేవమితి) వాగాదయస్తమనుగచ్ఛన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (యేచేతి) తత్క్రియాప్రణున్నాః- తస్యగన్తుర్వాగాదివ్యాపారేణప్రేరితాః, సహాయాఇతియావత్. యానిచభూతానిపరలోకశబ్దితంశరీరంకుర్వన్తి, యానివాకరణానుగ్రాహకాణ్యాదిత్యాదీని,- తేష్వపియథోక్తప్రశ్నప్రవృత్తిందర్శయతి (పరలోకేతి) నాద్యః-

---

† యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— స యత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేత్యథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతి॥ ౧

పరలోకార్థం ప్రస్థితస్య వాగాదివ్యాపారాభావాత్తదాహ్వానానుపపత్తేః. నద్వితీయః- భోక్తృకర్మణాపి వాగాదిష్వచేతనేషు స్వయం ప్రవృత్తేరనుపపత్తేరితి చోదయితురభిమానః. ఉత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (అత్రేత్యాదినా) మరణకాలమేవ విశినష్టి (యత్రేతి) అచేతనానామపి రథాదీనాం చేతనప్రేరితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాద్వాగాదీనామపి భోక్తృకర్మవశాత్తదాహూతత్వమన్తరేణ ప్రవృత్తిస్సమ్భవతీతి భావః.................. ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయెతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర०.— (తద్యథా రాజానం ప్రయియాసన్తముగ్రాః ప్రత్యేనసస్సూతగ్రామణ్య ఇత్యాది) యథా ప్రయియాసన్తం - జిగమిషుం రాజానం తదుపజీవిన ఉగ్రప్రత్యేనః ప్రభృతయః పూర్వవ్యాఖ్యాతాస్స్వేతదాజ్ఞామన్తరేణాప్యభిసమాయన్తి-ఆభిముఖ్యేనాయాన్తి. ఏవమేవేమమాత్మానం భోక్తారం యత్ర-యదా ఏతత్- శరీరమూర్ధ్వశ్వాసీ భవతి- తదాఽన్తకాలే సర్వే ప్రాణా ఆయాన్తీత్యర్థః. ౩౮

ఇతిషష్ఠాధ్యాయెతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (స యత్రాయమాత్మా) సంసారోపవర్ణనం ప్రస్తుతం. తత్ర *అయం పురుష ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రముచ్యేత్యుక్తం. తత్సమ్ప్రమోక్షణం కస్మిన్కాలే- కథం వేతి సవిస్తరం సంసరణం వర్ణయితవ్యమిత్యారభ్యతే. సోఽయమాత్మా- ప్రస్తుతో యత్ర-యస్మిన్కాలే అబల్యం-అబలభావం నిఏత్య-గత్వా. యద్దేహస్య దౌర్బల్యం-తదాత్మన ఏవ దౌర్బల్యమిత్యుపచర్యతే-అబల్యం న్యేత్యేతి. న హ్యసౌ స్వతోఽమూర్తత్వాదబలభావం గచ్ఛతి. తథా (సమ్మోహమివ) సమ్మూఢతా- సమ్మోహః-వివేకాభావః. స సమ్మోహతామివ న్యేతి-నిగచ్ఛతి. న చాస్య స్వతస్సమ్మోహోఽసమ్మోహో వాస్తి-నిత్యచైతన్యజ్యోతిస్స్వభావత్వాత్. తేనేవశబ్దస్సమ్మోహమివ న్యేతీతి. ఉత్క్రాన్తికాలే హి కరణోపసంహారనిమిత్తో వ్యాకులీభావ ఆత్మన ఇతి లౌకికైః-తథా చ వక్తారో భవన్తి సమ్మూఢస్సమ్మూఢోఽయమితి. అథవా-ఉభయత్రేవశబ్దప్రయోగో యోజ్యః-అబల్యమివ న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి-ఉభయస్య పరోపాధినిమిత్తత్వావిశేషాత్సమానకర్తృకనిర్దేశాచ్చ. అథ-అస్మిన్కాలే ఏతే ప్రాణాః-వాగాదయః ఏనం-ఆత్మానమభిసమాయన్తి. తదాస్య శారీరస్యాత్మనోఽఙ్గేభ్యస్సమ్ప్రమోక్షణం. కథం పునస్సమ్ప్రమోక్షణం- కేన వా ప్రకారేణాత్మానమభిసమాయన్తీతి. ఉచ్యతే- సః - ఆత్మా ఏతాస్తేజోమాత్రాః - తేజసో మాత్రాః - తేజోమాత్రాః-తేజోఽవయవా రూపాదిప్రకాశకత్వాచ్చక్షురాదీని కరణానీత్యర్థః. తా ఏతాస్సమభ్యాదదానః - సమ్యక్- నిర్లేపేనాభ్యాదదానః- ఆభిముఖ్యేనాదదానః-సంహరమాణః. తత్స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం సమితి. న తు స్వప్నే నిర్లేపేన సమ్యగాదానం. అస్తి త్వాదానమాత్రం- *గృహీతా వాక్ గృహీతం చక్షుః *అస్య లోకస్య సర్వావతో మాత్రామపాదాయ *శుక్రమాదాయేత్యాదినా వాక్యేభ్యః. హృదయమేవ- పుణ్డరీకాకాశమన్వవక్రామతి - అన్వవగచ్ఛతి. హృదయేఽభివ్యక్తవిజ్ఞానో భవతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదివిక్షేపోపసంహారే సతి. న హి తస్య స్వతశ్చలనం, విక్షేపోపసంహారాది విక్రియా, వా- *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యుక్తత్వాత్. బుద్ధ్యాద్యుపాధిద్వారైవ హి సర్వవిక్రియాధ్యారోప్యతే తస్మిన్. కదా పునస్తస్య తేజోమాత్రాభ్యాదానమితి. ఉచ్యతే-స యత్రైష చక్షుషి భవః-చాక్షుషః- ఆదిత్యాంశో భోక్తుః కర్మణా ప్రయుక్తో యావద్దేహధారణం- తావచ్చక్షుషోఽనుగ్రహం కుర్వన్వర్తతే - మరణకాలే త్వస్య చక్షుషోఽనుగ్రహం పరిత్యజతి. స్వమాదిత్యాత్మానం ప్రతిపద్యతే. తదేతదుక్తం *యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాది. పునర్దేహగ్రహణకాలే సంశ్రయిష్యన్తి. తథా స్వపతః ప్రబుధ్యతశ్చ. తదేతదాహ- చాక్షుషః పురుషో యత్ర- యస్మిన్కాలే పరాఙ్ పర్యావర్తతే-పరి-సమన్తాత్ పరాఙ్ వ్యావర్తత ఇతి. యథాత్ర- అస్మిన్కాలేఽరూపజ్ఞో భవతి ముమూర్షుః- రూపం న జానాతి. తథాఽయమాత్మా చక్షురాదితేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానో భవతి స్వప్నకాల ఇవ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (స యత్రేతి) సమ్బన్ధం వక్తుముక్తం కీర్తయతి (సంసారేతి) వక్ష్యమాణోపయోగిత్వేనోక్తమర్థాన్తరమనుద్రవతి (తత్రేతి) సంసారప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. సమ్ప్రతీత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరబ్రాహ్మణమాదత్తే (తత్సమ్ప్రమోక్షణమితి) ఏవం బ్రాహ్మణమవతార్య తదక్షరాణి వ్యాకరోతి (సోఽయమిత్యాదినా) గత్వా- సమ్మోహమివ న్యేతీత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. కథమాత్మనో దౌర్బల్యం-తత్రాహ (యద్దేహస్యేతి) కిమిత్యుపచారః- ముఖ్యమేవాత్మనో దౌర్బల్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) యథాఽయమబలభావం నిగచ్ఛతి-తథా సమ్మోహం- సంమూఢతామివ ప్రతిపద్యతే. వివేకాభావో హి సమ్మోహః. తథా చ మూఢతామివ నిగచ్ఛతీతి యుక్తమిత్యాహ (తథేతి) ఇవశబ్దార్థమాహ (న చేతి) కథం పునరాత్మనః సమారోపితోఽపి సమ్మోహస్స్యాత్- నిత్యచైతన్యజ్యోతిష్ట్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉత్క్రాన్తీతి) వ్యాకులీభావః- లిఙ్గస్యేతి శేషః. తత్ర లౌకికీం వార్తామనుకూలయతి (తథేతి) యథాశ్రుతమివశబ్దం గృహీత్వా వాక్యం వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) ఇవశబ్దప్రయోగస్యోభయత్ర యోజనామేవాభినయతి (అబల్యమితి) ఉభయత్ర తద్యోజనే హేతుమాహ (ఉభయస్యేతి) ల్యప్ప్రత్యయేనాబల్యసమ్మోహయోరేకకర్తృకత్వనిర్దేశాదప్యుభయత్రేవకారో ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (సమానేతి) అథేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాకుర్వన్నస్మిన్కాలే తత్స

---

§ పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞోభవతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.— ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహురేకీభవతి న జిఘ్రతీత్యాహురేకీభవతి న రసయత ఇత్యాహురేకీభవతి
న వదతీత్యాహురేకీభవతి న శృణోతీత్యాహురేకీభవతి న మనుత ఇత్యాహురేకీభవతి న స్పృశతీత్యాహురే

స్స్వప్నమోక్షణమిత్యస్యోత్తరమాహ (అథేత్యాదినా) కథం వేత్యుక్తం ప్రశ్నమనూద్య ప్రశ్నాన్తరం ప్రస్తౌతి (కథమితి) అత్రోత్తరత్వేనోత్తరవాక్యమాదాయ వ్యాకరోతి (ఉచ్యత ఇత్యాదినా) రూపాదిప్రకాశనశక్తిమత్సత్త్వప్రధానభూతకార్యత్వాత్తేజోమాత్రాశ్చక్షురాదీనీత్యుక్తం. సమ్యగితి సమభ్యాదదాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తా ఏతా ఇతి) సంహరమాణః హృదయమన్వవక్రామతీత్యన్వయః. తత్సమితి విశేషణం స్వప్నాపేక్షయేతి స్పష్టః. కథం స్వప్నాపేక్షయా విశేషణం. తదాహ (నత్వితి) ఆదానమాత్రమపి స్వప్నే నాస్తీతి కుతస్తద్వ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తీతి) స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదాన ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాయ హృదయమేవేత్యాది వ్యాచష్టే (హృదయమిత్యాదినా) సవిజ్ఞానో భవతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్య వాక్యార్థమాహ (హృదయ ఇతి) కథమాత్మనో నిష్క్రియస్య తేజోమాత్రాదానకర్తృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) తేషాం తద్విశేషస్య చోపసంహారే సత్యాత్మనస్తదాదానకర్తృత్వమౌపచారికమిత్యర్థః. తర్హి తద్విశేషోపసంహర్తృత్వవత్తదాదానకర్తృత్వమపి ముఖ్యమేవ భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సహీతి) ఆదిశబ్దేన క్రియావిశేషః సర్వో గృహ్యతే. కథం తర్హి ప్రతీచి కర్తృత్వాదిప్రథేత్యాశఙ్క్యాహ (బుద్ధ్యాదీతి) స యత్రేత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్య వ్యాకరోతి (కదా పునరిత్యాదినా) తస్య పురుషశబ్దాద్భోక్తృత్వే ప్రాప్తే విశినష్టి (ఆదిత్యాంశ ఇతి) తస్య చాక్షుషత్వం సాధయతి (భోక్తురిత్యాదినా) యావద్దేహధారణమితి కుతో విశేషణం తత్రాహ (మరణకాలే త్వితి) ఆదిత్యాంశస్య చక్షురనుగ్రహమకుర్వతః స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (స్వమితి) మరణావస్థాయాం చక్షురాద్యనుగ్రాహకదేవతాంశానామధిదైవతాత్మనోపసంహారే స్వస్వావరం సంపాదయతి (తదేతదితి) తస్మిన్ దేహాన్తరే వాగాదిరాహిత్యం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) సంశ్రయిష్యన్తి వాగాదయస్తత్ర తత్ర దేవతాధిష్ఠితాః యథాస్థానమితి శేషః. ముమూర్షోరివ స్వప్స్యతః సర్వాణి కరణాని లిఙ్గాత్మనోపసంహ్రియన్తే. ప్రబుధ్యమానస్య చోత్పిత్సోరివ తాని యథాస్థానం ప్రాదుర్భవన్తీత్యాహ (తథేతి) ఉక్తార్థవాక్యం పాతయతి (తదేతదాహేతి) పరాఙ్పర్యావర్తత ఇతి రూపవైముఖ్యం చాక్షుషస్యైవ క్షీణమితి శేషః. ౧

రం.— అథ * ఏభ్యోఽఙ్గేభ్యస్సంప్రముచ్యేత్యుక్తం సంప్రమోక్షం విస్తరేణ వర్ణయితుమారభతే (స యత్రాయమాత్మాబల్యం న్యేత్య సమ్మోహమివ న్యేతీతి) సోఽయమాత్మా యత్ర యస్మిన్ కాలే ఆబల్యం - అబలస్య భావః ఆబల్యం - బలరాహిత్యం న్యేత్య - నితరామేత్య - ప్రాప్య సమ్మోహమివ న్యేతి - ప్రతిపద్యతే. కరణక్షోభాత్సమ్మోహం ప్రతిపద్యతే. ఇవశబ్దోఽల్పార్థే. మోహోపక్రమదశాయామిత్యర్థః. మోహో నామ - మరణాయార్ధసమ్పత్తిః. తథాహి - ఉభయలిఙ్గపాదే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిమరణానామన్యతమో మోహ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే - ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిః పరిశేషాత్. న తావన్ముగ్ధో జాగరితావస్థో భవితుమర్హతి - ఇన్ద్రియైర్విషయానీక్షణాత్. నాపి స్వప్నాన్ పశ్యతి - నిస్సంజ్ఞత్వాత్. నాపి మృతః - తస్య ప్రాణోష్మణోరభావాత్. న చ సుషుప్తః - తద్వైలక్షణ్యాత్. సుప్తో హి ప్రసన్నవదనో నిమీలితనేత్రశ్చ. తస్మాన్మోహో నామ స్వేతరార్ధసమ్పత్తిః - అర్ధమృతిరితి యావత్. మరణం హి సర్వప్రాణవియోగః. సర్వప్రాణవియోగోపక్రమకతిపయప్రాణసమ్పత్తిర్మూర్ఛా. తత్ర ఘాతవశాత్కర్మశేషే చ సతి వాఙ్మనసే ప్రత్యాగచ్ఛతః - అసతి తస్మిన్ ప్రాణోష్మాణావప్యపగచ్ఛతః. తస్మాదర్ధమృతిర్మూర్ఛేతి స్థితం. (అథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి) అథ - తదానీం వాగాదయః ప్రాణాః ఏనమభిసమాయన్తి - ఆత్మనస్సమీపమాయాన్తీత్యర్థః. (స ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి) సః - ఆత్మా తేజోమయ్యో మాత్రాః - తేజోమాత్రాః - ప్రకాశకాంశా ఇత్యర్థః. ఇన్ద్రియాణీతి యావత్. తా ఏతాస్సమభ్యాదదానః - సమితి స్వప్నాపేక్షయా వైషమ్యముచ్యతే. అస్త్యేవ స్వప్నేఽప్యభ్యాదానం - న తు సమ్యక్ - సవాసనమభ్యాదానం. ఇహ తు సవాసనమభ్యాదాయేత్యర్థః. హృదయమేవ - పుణ్డరీకాకారమన్వవక్రామతి - అన్వాగచ్ఛతీత్యర్థః. (స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతే) చక్షుషి సన్నిహితః - చాక్షుషః. చాక్షుషః పురుష ఇతి మ్రియమాణో జీవ ఉచ్యతే. సః యత్ర - యదా పరాఙ్ - రూపాదివిషయపరాఙ్ముఖస్సన్ హృదయదేశే పర్యావర్తత ఇత్యర్థః. (అథారూపజ్ఞో భవతి) అథ - తదుత్తరకాలే అయం ముమూర్షుః అరూపజ్ఞో భవతి - రూపాదివిషయాన్న జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏకీభవతి - కరణజాతం స్వేన లిఙ్గాత్మనా. తదైనం పార్శ్వస్థా ఆహుర్న పశ్యతీతి. తథా ఘ్రాణదేవతానివృత్తౌ ఘ్రాణమేకీభవతి లిఙ్గాత్మనా - తదా న జిఘ్రతీత్యాహుః. సమానమన్యత్. జిహ్వాయాం సోమో వరుణో వా దేవతా. తన్నివృత్త్యపేక్షయా న రసయత ఇత్యాహుః. తథా న వదతి - న శృణోతి - న మనుతే - న స్పృశతి - న విజానాతీత్యాహుః. తదోపలక్ష్యతే దేవతానివృత్తిః, కరణానాం చ హృదయ ఏకీభావః. తత్ర హృదయ ఉపసంహృతేషు కరణేషు యోఽన్తర్వ్యాపారః - స కథ్యతే - తస్య హైతస్య - ప్రకృతస్య హృదయస్య - హృదయచ్ఛిద్రస్యేత్యేతత్. అగ్రం - నాడీముఖం నిర్గమనద్వారం ప్రద్యోతతే - స్వప్నకాల ఇవ స్వేన భాసా తేజోమాత్రాదానకృతేన, స్వేనైవ జ్యోతిషా ఆత్మనైవ, చ. తేన - ఆత్మజ్యోతిః ప్రద్యోతేన హృదయాగ్రేణైష ఆత్మా - విజ్ఞానమయో లిఙ్గోపాధిర్నిర్గచ్ఛతి - నిష్క్రామతి. తథాథర్వణే * కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి. తత్ర చాత్మచైతన్యజ్యోతిః సర్వదాఽభివ్యక్తతరం. తదుపాధిద్వారా హ్యాత్మని జన్మమరణగమనాగమనాదిస్సర్వా క్రియాలక్షణస్సంవ్యవహారః. తదాత్మకం హి ద్వాదశవిధం కరణం బుద్ధ్యాది. తత్సూత్రం. తజ్జీవనం. సోఽన్తరాత్మా జగతస్తస్థుషశ్చ. తేన ప్రద్యోతేన - హృదయా

కీభవతినవిజానాతీత్యాహుస్తస్యహైతస్యహృదయస్యాగ్రంప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతి। చక్షుష్టోవామూర్ధ్నోవాఽన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తంప్రాణోఽనూత్క్రామతిప్రాణమనూత్క్రామన్తగ్ం సర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తిసవిజ్ఞానో భవతిసవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి। తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచ॥ ౨

గ్రప్రకాశేననిష్క్రామమాణఃకేనమార్గేణనిష్క్రామతీతి. ఉచ్యతే-చక్షుషోవా- ఆదిత్యలోకప్రాప్తినిమిత్తంజ్ఞానంకర్మవాయదిస్యాత్. మూర్ధ్నోవా- బ్రహ్మలోకప్రాప్తినిమిత్తంచేత్. అన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యః - శరీరావయవేభ్యోయథాకర్మయథాశ్రుతమితి. తం - విజ్ఞానాత్మానముత్క్రామన్తం-పరలోకాయప్రస్థితం. పరలోకాయోద్భూతాకూతిమిత్యర్థః. ప్రాణఃసర్వాధికారస్థానీయోరాజ్ఞఇవానూత్క్రామతి. తంచప్రాణమనూత్క్రామన్తంవాగాదయస్సర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి- యథాప్రధానాన్వాచిఖ్యాసేయం- నతుక్రమేణసార్థవద్గమనమిహవివక్షితం. తదాఏషఆత్మాసవిజ్ఞానోభవతి- స్వప్నఇవవిశేషవిజ్ఞానవాన్భవతికర్మవశాత్. నస్వతన్త్రః. స్వాతన్త్ర్యేణహిసవిజ్ఞానత్వేసర్వఃకృతకృత్యస్స్యాత్. నైవతుతల్లభ్యతే. అతఏవాహవ్యాసః *సదాతద్భావభావితఇతి. కర్మణానూద్భావ్యమానేనాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాశ్రితవాసనాత్మకవిశేషవిజ్ఞానేనసర్వోలోకఏతస్మిన్కాలేసవిజ్ఞానోభవతి. సవిజ్ఞానమేవచగన్తవ్యమన్వవక్రామతి - అనుగచ్ఛతి. విశేషవిజ్ఞానోద్భాసితమేవేత్యర్థః. తస్మాత్తత్కాలేస్వాతన్త్ర్యార్థంయోగధర్మానుసేవనంపరిసంఖ్యానాభ్యాసశ్చవిశిష్టపుణ్యోపచయశ్చశ్రద్దధానైఃపరలోకార్థిభిరప్రమత్తైఃకర్తవ్యఇతిసర్వశాస్త్రాణాంయత్నతోవిధేయోఽర్థః. దుశ్చరితాచ్చోపరమణం. నహితత్కాలేశక్యతేకించిత్సంపాదయితుం- కర్మణానీయమానస్యస్వాతన్త్ర్యాభావాత్. *పుణ్యోవైపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేత్యుక్తం. ఏతస్యహ్యనర్థస్యోపశమోపాయవిధానాయసర్వశాఖోపనిషదఃప్రవృత్తాః. నహితద్విహితోపాయానుసేవనం ముక్త్వా ఆత్యన్తికస్యానర్థస్యోపశమోపాయోఽస్తి - తస్మాదత్రైవోపనిషద్విహితోపాయేయత్నపరైర్భవితవ్యమిత్యేషప్రకరణార్థః. శకటవత్సమ్భృతసమ్భారఉత్సర్జన్యాతీత్యుక్తం. కింపునస్తస్యపరలోకాయప్రవృత్తస్యపథ్యదనంశాకటికసమ్భారస్థానీయం, గత్వావాపరలోకంయద్భుఙ్క్తే, శరీరాద్యారమ్భకంచయత్,- తత్కిమితి. ఉచ్యతే- తం- పరలోకాయగచ్ఛన్తమాత్మానంవిద్యాకర్మణీ- విద్యాచకర్మచవిద్యాకర్మణీ. విద్యా- సర్వప్రకారా, విహితా- ప్రతిషిద్ధా- అవిహితా - అప్రతిషిద్ధాచ. తథాకర్మ- విహితం- ప్రతిషిద్ధంచ- అవిహితం - అప్రతిషిద్ధంచ. సమన్వారభేతే- సమన్వారభేతే- అన్వాలభేతే- అనుగచ్ఛతః. పూర్వప్రజ్ఞాచ - పూర్వానుభూతవిషయాప్రజ్ఞా - పూర్వప్రజ్ఞా. అతీతకర్మఫలానుభవవాసనేత్యర్థః. సాచవాసనాఽపూర్వకర్మారమ్భేకర్మవిపాకేచాఙ్గంభవతి - తేనసాఽప్యన్వారభతే. నహితయావాసనయావినాకేనకేషాంచిత్ కర్మకర్తుంఫలంచోపభోక్తుంశక్యతే - నహ్యనభ్యస్తేవిషయేకౌశలమిన్ద్రియాణాంభవతి. పూర్వానుభవవాసనాప్రవృత్తానాంత్విన్ద్రియాణామిహాభ్యాసమన్తరేణకౌశలముపపద్యతే. దృశ్యతేచకేషాంచిత్-కాసుచిత్క్రియాసుచిత్రకర్మాదిలక్షణాసువినైవేహాభ్యాసేనజన్మతఏవకౌశలం. కాసుచిదత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వప్యకౌశలంకేషాంచిత్. తథావిషయోపభోగేషుస్వభావతఏవకేషాంచిత్కౌశలాకౌశలేదృశ్యేతే. తచ్చైతత్సర్వంపూర్వప్రజ్ఞోద్భవానుద్భవనిమిత్తం. తేనపూర్వప్రజ్ఞయావినాకర్మణివాఫలోపభోగేవానకస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. తస్మాదేతత్త్రయంశాకటికసమ్భారస్థానీయంపరలోకపథ్యదనంవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యం. యస్మాద్విద్యాకర్మణీపూర్వప్రజ్ఞాచదేహాన్తరప్రతిపత్త్యుపభోగసాధనం- తస్మాద్విద్యాకర్మాదిశుభమేవసమాచరేత్ - యథేష్టదేహసంయోగభోగోపభోగౌస్యాతామితి ప్రకరణార్థః. ౨

ఆ.—— తచ్ఛబ్దోక్తోపసంహృతంచక్షురత్యన్తాభావీభూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకీతి) ఉక్తేఽర్థేలోకప్రసిద్ధిందర్శయతి (తదేతి) చక్షుషిదర్శితన్యాయంఘ్రాణేఽతిదిశతి (తథేతి) యథాచక్షుర్దేవతాయానివృత్త్యాలిఙ్గాత్మనాచక్షురేకీభవతి - తథాఘ్రాణదేవతాంశస్యఘ్రాణానుగ్రహనివృత్తిద్వారేణాంశిదేవతయైక్యేలిఙ్గాత్మనాఘ్రాణమేకీభవతీత్యర్థః. తన్నివృత్త్యపేక్షయా-వరుణాదిదేవతాయాజిహ్వాయామనుగ్రహనివృత్త్యాజిహ్వాయాలిఙ్గాత్మనైక్యవ్యపేక్షయేత్యర్థః. తత్తదనుగ్రాహకదేవతాంశస్యతత్రతత్రానుగ్రహనివృత్త్యాతత్తదంశి దేవతాప్రాప్తౌతత్తత్కరణస్యలిఙ్గాత్మనైక్యంభవతీత్యభిప్రేత్యాహ (తథేతి) మరణదశాయాంరూపాదిదర్శనరాహిత్యమర్థద్వయసాధకమిత్యాహ (తదేతి) తస్యహైతస్యేత్యాదివాక్యముపాదత్తే (తత్రేతి) ముమూర్షావస్థానస్తమ్యర్థః. తేనాయంప్రద్యోతోభవతీత్యపేక్షాయామాహ (స్వప్నేతి) యథాస్వప్నకాలే*స్వేనభాసాస్వేనజ్యోతిషాప్రస్వపితీతివ్యాఖ్యాతం-తథాత్రాపితేజోమాత్రాణాంయదాదానం - తత్కృతేనవాసనారూపేణప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణస్వేనభాసా, స్వేనచాత్మచైతన్యజ్యోతిషా,హృదయాగ్రప్రద్యోతనమిత్యర్థః. తస్యార్థక్రియాందర్శయతి (తేనేతి) కిమితిలిఙ్గద్వారాఆత్మనోనిర్గమనంప్రతిజ్ఞాయతే-తత్రాహ(తథేతి) యదిమరణకాలేతేజోమాత్రాదానం-నతర్హిసదాలిఙ్గోపాధిరాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి)-సప్తమ్యాలిఙ్గముచ్యతే. సర్వదేతిలిఙ్గసత్తాదశోక్తిః. ఆత్మోపాధిభూతేలిఙ్గేకింప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాత్మనికూటస్థేసంవ్యవహారదర్శనమిత్యాహ(తదుపాధీతి)చక్షురాదిప్రసిద్ధిరపిప్రమాణమిత్యాహ (తదాత్మకంహీతి) ఏకాదశవిధంకరణమిత్యభ్యుపగమాత్కుతోద్వాదశవిధత్వమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (బుద్ధ్యాదీతి) *వాయుర్వైగౌతమతత్సూత్రమిత్యాదిశ్రుతిరపియథోక్తేలిఙ్గేప్రమాణమిత్యాహ (తత్సూత్రమితి), జగతోజీవనమపితత్రమానమిత్యాహ (తజ్జీవనమితి) *ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మేతిశ్రుతిరపియథోక్తంలిఙ్గంసాధయతీత్యాహ (సోఽన్తరాత్మేతి), లిఙ్గోపాధేరాత్మనోయథోక్తప్రకాశేనమరణకాలేహృదయాన్నిష్క్రమణేమార్గంపక్షపూర్వకముత్తరవాక్యేనోపదిశతి(తేనేత్యాదినా)చక్షుష్టోవేతివికల్పేనిమిత్తంసూచయతి(ఆదిత్యేతి)మూర్ధ్నోవేతివికల్పేహేతుమాహ(బ్రహ్మలో

కేతి) తత్ప్రాప్తినిమిత్తంచేత్- జ్ఞానంకర్మవాస్యాదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. దేహావయవాన్తరేభ్యోనిష్క్రమణేనియామకమాహ (యథేతి) కథంపరలోకాయప్రస్థితమిత్యుచ్యతే- ప్రాణగమనాధీనత్వాద్విజ్ఞానాత్మగమనస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (పరలోకాయేతి) ననుజీవస్యప్రాణాదితాదాత్మ్యేఽసతి కథమనుశబ్దేనక్రమోవివక్ష్యతే - తత్రాహ (యథాప్రధానేతి) ప్రధానమనతిక్రమ్యహీయమన్వాఖ్యానేచ్ఛా. తథాచజీవాదేః ప్రాధాన్యాభిప్రాయేణానుశబ్దప్రయోగః- నక్రమాభిప్రాయేణ- దేశకాలభేదాభావాదిత్యర్థః. సార్థ-సమూహేవ్యక్తిషుక్రమేణగమనందృశ్యతే-నతథాప్రాణాదిష్వితివ్యతిరేకః. యదుక్తంహృదయాగ్రప్రద్యోతనం- తత్సవిజ్ఞానశ్రుత్యాప్రకటయతి (తదేతి) కర్మవశాదితివిశేషణంసాధయతి (నేతి) విపక్షే దోషమాహ (స్వాతన్త్ర్యేణేతి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) ముముక్షోరస్వాతన్త్ర్యేమానమాహ (అతఏవేతి) కర్మవశాదుక్తంసవిజ్ఞానత్వముపసంహరతి (కర్మణేతి) అన్తఃకరణస్యవృత్తివిశేషః- భావిదేహవిషయః. తదాశ్రితం- తద్రూపంయద్వాసనాత్మకంవిశేషవిజ్ఞానం-తేనేతియావత్ . మ్రియమాణస్యసవిజ్ఞానత్వేసత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (సవిజ్ఞానమేవేతి) గన్తవ్యస్యసవిజ్ఞానత్వంవిజ్ఞానాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (విశేషేతి) ప్రాగేవోత్క్రాన్తేఃసవిజ్ఞానత్వవాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) పురుషస్యకర్మానుసారిత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. యోగః - చిత్తవృత్తినిరోధః. తస్యధర్మాః- యమనియమప్రభృతయః. తేషామనుసేవనం- పునఃపునరావర్తనం. పరిసఙ్ఖ్యానాభ్యాసః - యోగానుష్ఠానం. కర్తవ్యఇతి- ప్రకృతశ్రుతేర్విధేయోఽర్థఇతిశేషః. కించ- పుణ్యోపచయకర్తవ్యతారూపేఽర్థేసర్వమేవవిధికాణ్డంపర్యవసితమిత్యాహ (సర్వశాస్త్రాణామితి) - సర్వస్మాదాగామిదుశ్చరితాదుపరమణంకర్తవ్యమిత్యస్మిన్నర్థేనిషేధశాస్త్రమపిపర్యవసితమిత్యాహ (దుశ్చరితాచ్చేతి) ననుపూర్వంయథేష్టచేష్టాంకృత్వామరణకాలేసర్వమేతత్సమ్పాదయిష్యతే. నేత్యాహ (నహీతి) కర్మణానీయమానత్వేమానమాహ (పుణ్యఇతి) తర్హిపుణ్యోపచయాదేవయథోక్తానర్థనివృత్తేర్వ్యర్థంతత్త్వజ్ఞానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతస్యేతి) ఉపశమోపాయః- తత్త్వజ్ఞానం. తస్యవిధానం-ప్రకాశనం. తదర్థమితియావత్. దేవతాధ్యానాదనర్థోనివర్త్యతే- కింతత్త్వజ్ఞానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) తద్విహితేతితచ్ఛబ్దేనప్రకృతాస్సర్వశాఖోపనిషదోగృహ్యన్తే. విధాన్తరేణానర్థధ్వంసాసిద్ధౌఫలితమాహ (తస్మాదితి) జ్ఞాపితంసవిజ్ఞానవాక్యేనేతిశేషః వృత్తమనూద్యప్రశ్నపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్యవ్యాచష్టే (శకటవదిత్యాదినా) విహితావిద్యా- ఆధ్యాత్మికీ. ప్రతిషిద్ధా- నగ్నస్త్రీదర్శనాదిరూపా. అవిహితా-ఘటాదివిషయా. అప్రతిషిద్ధా-పథిపతితతృణాదివిషయా. విహితంకర్మ-యాగాది. ప్రతిషిద్ధం- బ్రహ్మహననాది. అవిహితం-గమనాది. అప్రతిషిద్ధం-నేత్రపక్ష్మవిక్షేపాది. విద్యాకర్మణోరుపభోగసాధనత్వప్రసిద్ధేరన్వారమ్భేపికిమిత్యన్వారభతేవాసనేత్యాశఙ్క్యాహ (సాచేతి) అపూర్వకర్మారమ్భాదావఙ్గంపూర్వవాసనేత్యత్రహేతుమాహ (నహీతి) ఉక్తమేవహేతుముపపాదయతి (నహీత్యాదినా) ఇన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలమనుష్ఠానేప్రయోజకం-తచ్చఫలభోగహేతుః. నచాన్తరేణాభ్యాసమిన్ద్రియాణాంవిషయేషుకౌశలంసమ్భవతి - తస్మాదనుష్ఠానాద్యభ్యాసాధీనమిత్యర్థః. తథాపికథంపూర్వవాసనాప్రవృత్త్యాదావఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వానుభవేతి) తత్రలోకానుభవంప్రమాణయతి (దృశ్యతేచేతి) చిత్రకర్మాదీత్యాదిశబ్దేనప్రాసాదనిర్మాణాదిగృహ్యతే. పూర్వవాసనోద్భవకృతంకార్యముక్త్వాతదభావకృతంకార్యమాహ (కాసుచిదితి) రజ్జునిర్మాణాదిష్వితియావత్. తత్రైవోదాహరణసౌలభ్యమాహ (తథేతి) తత్రహేత్వన్తరమాశఙ్క్యపరిహరతి (తచ్చేతి) కర్మానుష్ఠానాదౌపూర్వప్రజ్ఞాయాహేతుత్వముపసంహరతి(తేనేతి) సమన్వారమ్భవచనార్థంనిగమయతి (తస్మాదితి) తస్యైవతాత్పర్యార్థమాహ (యస్మాదితి) ౨

౨౦.— (ఏకీభవతినపశ్యతీత్యాహురిత్యాది) అయం ముమూర్షుఃఏకీభవతి - స్వాపకాలఇవేన్ద్రియైస్సహితోభవతి. అతోనరూపాదీన్పశ్యతీతిపార్శ్వస్థాఆహురిత్యర్థః. (ఏకీభవతినజిఘ్రతీత్యాహురిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (తస్యహైతస్యహృదయస్యాగ్రంప్రద్యోతతేతేనప్రద్యోతేనైషఆత్మానిష్క్రామతీత్యాది) తస్యహైతస్య- మ్రియమాణస్యసమ్బన్ధియద్ధృదయం- తస్యాగ్రం- నాడీముఖాన్నిర్గమనద్వారంప్రద్యోతతే- ఉపసంహృతకరణతేజః ప్రజ్వలితంసత్ప్రదీప్తంభవతి. తత్ప్రకాశితద్వారస్సన్నేషఆత్మానిష్క్రామతిచక్షురాదిభ్యోద్వారేభ్యఇత్యర్థః. (తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తంసర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తి) ఏవముత్క్రామన్తం-అధ్యక్షంజీవంముఖ్యప్రాణోఽనూత్క్రామతి. తంముఖ్యప్రాణంజీవమనూత్క్రామన్తంతదధీనాఇతరేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తీత్యర్థః. (సవిజ్ఞానోభవతిసవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి) తస్యాందశాయాముత్క్రామన్ జీవః * యంయంవాపిస్మరన్భావంత్యజత్యన్తేకళేబరం। తంతమేవైతీత్యుక్తన్యాయేనప్రాప్తవ్యయోనివిషయకస్మృతిమాన్భవతీత్యర్థః. తచ్చజ్ఞానంకర్మాధీనం- నతుపురుషయత్నసాధ్యం. * యంయోగినః ప్రాణవియోగకాలేయత్నేనచిత్తేవినివేశయన్తీతిస్మృత్యుక్తరీత్యాయోగినామేవహిచరమజ్ఞానంయత్నసాధ్యం. ఏవంసవిజ్ఞానం- ప్రాప్తవ్యయోనిచిన్తనవన్తమేవపురుషంప్రాణవర్గోఽన్వవక్రామతి- అనుగచ్ఛతీత్యర్థః. (తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచ) తం- తాదృశంచపురుషంవిద్యాకర్మణీ- తదనుష్ఠితజ్ఞానకర్మణీ. పూర్వప్రజ్ఞా- పూర్వవాసనాచతిస్రఇమాఅనువర్తన్తే. తత్రజ్ఞానకర్మణీభోగ్యవిషయోపస్థాపనాద్యర్థం, పూర్వవాసనాతుకర్తృత్వభోక్తృత్వార్థం, చానువర్తతే. నహిపూర్వవాసనాంవినాకశ్చిత్కర్తుంభోక్తుంవాప్రభవతి - నహ్యనభ్యస్తేవిషయేకౌశలమిన్ద్రియాణాంభవతి. పూర్వానుభవవాసనయాప్రవృత్తానామిన్ద్రియాణామిహజన్మన్యభ్యాసమన్తరేణైవకాసుచిత్క్రియాసుచిత్రకర్మాదిలక్షణాసుకౌశలందృశ్యతే, కేషాంచిచ్చాత్యన్తసౌకర్యయుక్తాస్వపిక్రియాస్వకౌశలందృశ్యతే,- తదేతత్సర్వంపూర్వవాసనోద్భవానుద్భవనిమిత్తకం. తస్మాద్విద్యాకర్మపూర్వవాసనాలక్షణమేతత్త్రితయం ౨
శాకటికసమ్భారస్థానీయంపరలోకపాథేయమిత్యర్థః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

ఉ.— తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరత్యేవమే
వాయమాత్మేదగ్ శరీరంనిహత్యావిద్యాంగమయిత్వాన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతి॥ 3

శం.— ఏవంవిద్యాదిసమ్భారసమ్భృతో దేహాన్తరం ప్రతిపద్యమానో ముక్త్వా పూర్వం దేహం పక్షీవవృక్షాన్తరం దేహాన్తరం ప్రతిపద్యతే- అథవా- ఆతివాహికేనశరీరాన్తరేణకర్మఫలజన్మదేశంనీయతే- కింవా అత్రస్థస్యైవసర్వగతానాంకరణానాంవృత్తిలాభోభవతి- ఆహోస్విచ్ఛరీరస్థస్యసఙ్కుచితానికరణానిమృతస్యభిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వతోవ్యాప్యపునర్దేహాన్తరారమ్భేసఙ్కోచముపగచ్ఛన్తి - కింవామనోమాత్రంవైశేషికపక్ష ఇవదేహాన్తరారమ్భదేశంప్రతిగచ్ఛతి- కింవాకల్పనాన్తరమేవవేదాన్తసమయ ఇతి. ఉచ్యతే- *తఏతేసర్వఏవసమాఃసర్వేఽనన్తాః ఇతిశ్రుతేః సర్వాత్మకానితావత్ కరణాని. సర్వాత్మకప్రాణసంశ్రయాచ్చ. తేషామాధ్యాత్మికాధిభౌతికపరిచ్ఛేదః ప్రాణికర్మజ్ఞానభావనానిమిత్తః. అతస్తద్వశాత్ స్వభావతఃసర్వగతానామనన్తానామపిప్రాణానాంకర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణైవదేహాన్తరారమ్భవశాత్ ప్రాణానాంవృత్తిస్సఙ్కుచతివికసతిచ. తథాచోక్తం *సమఃప్లుషిణాసమోమశకేనసమోనాగేనసమఏభిస్త్రిభిర్లోకైఃసమోఽనేనసర్వేణేతి. తథాచేదంవచనమనుకూలం *సయోహైతాననన్తానుపాస్త ఇత్యాది. *తంయథాయథోపాసత ఇతిచ. తత్రవాసనాపూర్వప్రజ్ఞాఖ్యావిద్యాకర్మతన్త్రాజలూకావత్సన్తతైవస్వప్నకాల ఇవకర్మకృతందేహాద్దేహాన్తరమారభతే-హృదయస్థైవ - పునర్దేహాన్తరంపూర్వాశ్రయంవిముఞ్చతీత్యేతస్మిన్నర్థేదృష్టాన్త ఉపాదీయతే। తత్- తత్ర, దేహాన్తరసఞ్చారేఇదంనిదర్శనం. యథా-యేనప్రకారేణతృణజలాయుకా- తృణజలూకాతృణస్యాన్తం-అవసానంగత్వా- ప్రాప్యాన్యస్తృణం-తృణాన్తరమాక్రమం-ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః. తమాక్రమమాక్రమ్య-ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనఃపూర్వావయవముపసంహరత్యన్త్యావయవస్థానే. ఏవమేవాయమాత్మా-యఃప్రకృతో, యఃసంసారీ, .ఇదంశరీరం- పూర్వోపాత్తంనిహత్య- స్వప్నంప్రతిపిత్సురివపాతయిత్వాఅవిద్యాంగమయిత్వా-అచేతనంకృత్వాస్వాత్మోపసంహారేణాన్యమాక్రమం-తృణాన్తరమివతృణజలూకాశరీరాన్తరంగృహీత్వాప్రసారితయావాసనయాఆత్మానముపసంహరతి- తత్రాత్మభావమారభతే- యథాస్వప్నేదేహాన్తరమారభతే స్వప్నదేహాన్తరస్థ ఇవశరీరారమ్భదేశేఆరభ్యమాణేదేహేజఙ్గమేస్థావరేవా. తత్రచకర్మవశాత్ కరణానిలబ్ధవృత్తీనిసంహన్యన్తే, బాహ్యంచకుశమృత్తికాస్థానీయంశరీరమారభ్యతే,. తత్రచకరణవ్యూహమపేక్ష్యవాగాద్యనుగ్రహాయ- అగ్న్యాదిదేవతాఃసంశ్రయన్తే. ఏషదేహాన్తరారమ్భవిధిః. 3

ఆ.— తృణజలాయుకావాక్యమవతారయితుంవృత్తమనూద్యవాదివివాదాన్దర్శయన్నాదౌదిగమ్బరమతమాహ (ఏవమిత్యాదినా) దేవతావాదిమతమాహ (అథవేతి)-దేవతాయేనశరీరేణావిశిష్టంజీవంపరలోకంనయతి- తదాతివాహికంశరీరాన్తరం. తేనేతియావత్. సాఙ్ఖ్యాదిమతమాహ (కింవేతి)-సిద్ధాన్తంసూచయతి (ఆహోస్విదితి)-వైశేషికాదిపక్షమాహ (కింవేతి)-న్యూనత్వనివృత్త్యర్థమాహ (కింవాకల్పనాన్తరమితి)-తత్రసిద్ధాన్తస్యప్రామాణికత్వేనోపాదేయత్వంవదన్ కల్పనాన్తరాణామప్రామాణికత్వేనత్యాజ్యత్వమభిప్రేత్యాహ (ఉచ్యత ఇతి) తేషాంసర్వాత్మకత్వే హేత్వన్తరమాహ (సర్వాత్మకేతి)-కథంతర్హికరణానాంపరిచ్ఛిన్నత్వధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషామితి) ఆధిదైవికేనరూపేణాపరిచ్ఛిన్నానామపికరణానామాధ్యాత్మికాదిరూపేణపరిచ్ఛిన్నతేతిస్థితేఫలితమాహ (అతఇతి)-తద్వశాత్-ఉదాహృతశ్రుతివశాదిత్యేతత్. స్వభావతః- దేవతాస్వరూపానుసారేణేతియావత్. కర్మజ్ఞానవాసనానురూప్యేణేత్యత్రభోక్తురితిశేషః. ఉభయత్రసంవాదార్థంప్రాణానామితిద్విరుక్తం. తేషాంవృత్తిసఙ్కోచాదౌప్రమాణమాహ (తథాచేతి)-పరిచ్ఛిన్నాపరిచ్ఛిన్నప్రాణోపాసనేగుణదోషసఙ్కీర్తనమపిప్రాణసఙ్కోచవికాసయోస్సూచకమిత్యాహ (తథాచేదమితి).- ఆధిదైవికేనరూపేణసర్వగతానామపికరణానామాధ్యాత్మికాధిభౌతికరూపేణపరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరివృతస్యగమనంసిధ్యతీతిసిద్ధాన్తోద్దిష్టః. ఇదానీంతృణజలాయుకాదృష్టాన్తాద్దేహాన్తరంగృహీత్వాపూర్వదేహంముఞ్చత్యాత్మేతిస్థూలదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమితిపౌరాణికప్రక్రియాంప్రత్యాఖ్యాతుందృష్టాన్తవాక్యస్యతాత్పర్యమాహ (తత్రేత్యాదినా)-దేహనిర్గమనాత్ప్రాగవస్థాసప్తమ్యర్థః. తత్రైవయథోక్తావాసనాహృదయస్థావిద్యాకర్మనిమిత్తంభావిదేహంస్పృశతి - జీవోపితత్రాభిమానంకరోతి. పునశ్చపూర్వదేహంత్యజతి. యథాస్వప్నేదేవోహమిత్యభిమన్యమానోదేహాన్తరస్థఏవభవతి- తథోత్క్రాన్తావపి. తస్మాన్నపూర్వదేహవిశిష్టస్యైవపరలోకగమనమిత్యర్థః. స్వాత్మోపసంహారః - దేహేపూర్వస్మిన్నాత్మాభిమానత్యాగః. ప్రసారితయావాసనయాశరీరాన్తరంగృహీత్వేతిసమ్బన్ధః. ఉపసంహారస్యస్వరూపమాహ (తత్రేతి) సప్తమ్యర్థంవివృణోతి (ఆరభ్యమాణ ఇతి)-ఆరబ్ధదేహాన్తరేసూక్ష్మదేహస్యాభివ్యక్తిమాహ (తత్రచేతి)-కర్మగ్రహణంవిద్యాపూర్వప్రజ్ఞయోరుపలక్షణం. ననులిఙ్గదేహబలాదేవార్థక్రియాసిద్ధౌకృతంస్థూలశరీరేణేత్యాశఙ్క్యతద్వ్యతిరేకేణేతరస్యార్థక్రియాకారిత్వంనాస్తీతిమత్వాహ (బాహ్యంచేతి)- ఆరబ్ధదేహద్వయేకరణేషుదేవతానామనుగ్రాహకత్వేనావస్థానందర్శయతి (తత్రేతి) స్థూలోదేహఃసప్తమ్యర్థః. కరణవ్యూహః-తేషామభివ్యక్తిః. 3

రం.— (తద్యథాతృణజలాయుకాతృణస్యాన్తంగత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాది) యథాతృణజలూకాతృణస్యాన్తం- అగ్రభాగంగత్వాఅన్యం- తృణాన్తరలక్షణమాక్రమం - ఆక్రమ్యత ఇత్యాక్రమః- ఆశ్రయ ఇతియావత్. తమాక్రమ్య - ఆశ్రిత్యాత్మానం- ఆత్మనోఽపరావయవముపసంహరతి- పూర్వతృణవియుక్తంకరోతి. ఏవమేవాయం- సంసరన్జీవఃఇదం - ప్రాక్తనంశరీరంనిహత్య. తస్యైవవివరణం (అవిద్యాంగమయిత్వేతి) నిస్సమ్బాధతామాపాద్యేత్యర్థః. అన్యం- అన్యశరీరలక్షణమాక్రమం - ఆశ్రయమాక్రమ్యస్వాత్మానం పూర్వస్మాచ్ఛరీరాదుపసంహరతి- పూర్వశరీరంత్యజతీత్యర్థః. 3

ఉ.— తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం తనుత
ఏవమేవాయమాత్మేదꣳ శరీరం నిహత్యావిద్యాం గమయిత్వాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం కురుతే పి
త్ర్యం వా గాన్ధర్వం వా దైవం వా ప్రాజాపత్యం వా బ్రాహ్మం వాఽన్యేషాం వా భూతానాం॥ ౪
స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః
పృథివీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయోఽతేజోమయః కామమయోఽకామమ

శం.— తత్ర దేహాన్తరారమ్భే నిత్యోపాత్తమేవోపాదానముపమృద్యోపమృద్య దేహాన్తరమారభతే - ఆహోస్విదపూర్వమేవ పునః పునరాదత్త ఇత్యత్రోచ్యతే- దృష్టాన్తోఽత్ర - తత్తత్రాస్మిన్నర్థే. యథా పేశస్కారీ- పేశః- సువర్ణం. తత్ కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- సువర్ణస్య మాత్రామపాదాయ- అపచ్ఛిద్య గృహీత్వాన్యత్- పూర్వస్మాద్రచనావిశేషాదన్యన్నవతరం- అభినవతరం కల్యాణాత్ కల్యాణతరꣳ రూపం తనుతే - నిర్మినోతి. ఏవమేవాయమాత్మేత్యాది పూర్వవత్. నిత్యోపాత్తాన్యేవ పృథివ్యాదీన్యాకాశాన్తాని పఞ్చ భూతాని- యాని *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి చతుర్థే వ్యాఖ్యాతాని పేశఃస్థానీయాని. తాన్యేవోపమృద్యోపమృద్యాన్యదన్యచ్చ దేహాన్తరం నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం - సంస్థానవిశేషం. దేహాన్తరమిత్యర్థః. కురుతే. పిత్ర్యం వా- పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. గాన్ధర్వం- గన్ధర్వాణాముపభోగయోగ్యం. తథా- దేవానాం - దైవం. ప్రజాపతేః - ప్రాజాపత్యం. బ్రహ్మణ ఇదం - బ్రాహ్మం వా. యథాకర్మ యథాశ్రుతమన్యేషాం వా భూతానాం సమ్బన్ధి శరీరాన్తరం కురుత ఇత్యభిసమ్బధ్యతే. ౪

ఆ.— పేశస్కారివాక్యవ్యావర్త్యామాశఙ్కామాహ (తత్రేతి)- సంసారిణో హి ప్రకృతే దేహాన్తరారమ్భే కిముపాదానం నాస్తి- కిం వాఽస్తి. నాస్తి చేత్- న భావరూపం కార్యం సిధ్యేత్. అస్తి చేత్. తత్కిం భూతపఞ్చకం- ఉతాన్యత్. ఆద్యేఽపి తన్నిత్యోపాత్తమేవ పూర్వపూర్వదేహోపమర్దేనాన్యమన్యం దేహమారభతే- కిం వాన్యదన్యద్భూతపఞ్చకమన్యమన్యం దేహం జనయతి. నాద్యః- భూతపఞ్చకస్య తత్తద్దేహోపాదానత్వే మాయాయాస్సర్వకారణత్వస్వీకారవిరోధాత్. న ద్వితీయః- భూతపఞ్చకోత్పత్తావపి కారణాన్తరస్య మృగ్యత్వాత్తస్యైవ దేహాన్తరకారణత్వసమ్భవాత్. నేతరః- దేహస్య పాఞ్చభౌతికత్వప్రసిద్ధివిరోధాదితి భావః. ఉత్తరం వాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (అత్రేతి) తచ్ఛబ్దార్థమపేక్షితం పూరయన్నాహ (దృష్టాన్త ఇతి) అవశిష్టం భాగమాదాయ వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా) కిం పునరుపాదానమేతావతా దేహాన్తరారమ్భేఽభ్యుపగతం భవతి- తత్రాహ (నిత్యోపాత్తానీతి) శరీరద్వయారమ్భకాణీతి శేషః. తేషాముభయారమ్భకత్వేన మూర్తామూర్తబ్రాహ్మణే ప్రస్తుతత్వం దర్శయతి (యానీతి) దేహవికల్పే నియామకమాహ (యథాకర్మేతి) శరీరారమ్భే మాయాత్మకభూతపఞ్చకముపాదానమితి వదతా భూతావయవానామపి సహైవ గమనమిత్యుక్తం. ౪

రం.— నను దేహాన్తరారమ్భే ప్రాగుపాత్తమేవోపాదానం స్వీకృత్య తదేవోపమృద్య స్వర్ణకారవద్దేహాన్తరం కరోతి- ఆహోస్విదపూర్వమేవోపాదానద్రవ్యం స్వీకృత్య కరోతి. తత్రాహ (తద్యథా పేశస్కారీ పేశసో మాత్రాముపాదాయాన్యన్నవతరం కల్యాణతరꣳ రూపం కురుతే ఇత్యాది) పేశః- సువర్ణం. తత్కరోతీతి పేశస్కారీ- సువర్ణకారః. పేశసః- పూర్వోపాత్తసువర్ణస్య మాత్రాం- ఏకదేశముపాదాయ యథాఽన్యత్కల్యాణతరం నవతరం చ రూపం తనుతే. కురుతే. యద్వా- పేశస్కారీ- కోశకారక్రిమిః. స యథా పేశసః- పట్టతన్తోః మాత్రాం - అంశముపాదాయ నవతరం కల్యాణతరం చ రూపం- జాలాత్మకం కురుతే- ఏవమేవాయమాత్మా ఇదం శరీరం నిహత్యాన్యద్రూపం కల్యాణతరం నవతరం కురుతే. (అవిద్యాం గమయిత్వేతి) పూర్వవత్. తదేవ రూపం విశినష్టి (పిత్ర్యం వా గాన్ధర్వం వేత్యాది) పిత్ర్యం - పితృభ్యో హితం. పితృలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. తథా- గాన్ధర్వం దైవం ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మం- గన్ధర్వాదిలోకోపభోగయోగ్యమిత్యర్థః. (అన్యేషాం వా భూతానాం) అన్యభూతసమ్బన్ధి వా శరీరం కరోతీత్యర్థః. కర్తృత్వం చాస్య కర్మద్వారకం ద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యోఽస్య బన్ధనసంజ్ఞకా ఉపాధిభూతాః, యైః సంయుక్తస్తన్మయోఽయమితి విభావ్యతే,- తే పదార్థాః పుఞ్జీకృత్యేహైకత్ర ప్రతినిర్దిశ్యన్తే- స వా అయం- య ఏవం సంసరత్యాత్మా. బ్రహ్మైవ- పర ఏవ. యోఽశనాయాద్యతీతః. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానం బుద్ధిః- తేనోపలక్ష్యమాణస్తన్మయః. *కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి హ్యుక్తం. విజ్ఞానమయః- విజ్ఞానప్రాయః. యస్మాత్తద్ధర్మత్వమస్య విభావ్యతే *ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి. తథా- మనోమయః- మనస్సన్నికర్షాన్మనోమయః. తథా- ప్రాణమయః- ప్రాణః- పఞ్చవృత్తిః- తన్మయః. యేన చేతనశ్చలతీవ లక్ష్యతే. తథా- చక్షుర్మయో రూపదర్శనకాలే. ఏవం- శ్రోత్రమయశ్శబ్దశ్రవణకాలే. ఏవం తస్య తస్యేన్ద్రియస్య వ్యాపారోద్భవే తత్తన్మయో భవతి. ఏవం బుద్ధిప్రాణద్వారేణ చక్షురాదికరణమయస్సన్ శరీరారమ్భకపృథివ్యాదిభూతమయో భవతి. తత్ర పార్థివాదిశరీరారమ్భే పృథివీమయో భవతి. తథా- వరుణాదిలోకేష్వాప్యశరీరారమ్భే ఆపోమయో భవతి. తథా- వాయవ్యశరీరారమ్భే వాయుమయో భవతి. తథా- ఆకాశశరీరారమ్భే ఆకాశమయో భవతి. ఏవమేతాని తైజసాని దేవశరీరాణి- తేష్వారభ్యమాణేషు తత్తన్మయస్తేజోమయో భవతి. అతో వ్యతిరిక్తాని పశ్వాదిశరీరాణి నరకప్రేతాదిశరీరాణి చాతేజోమయాని- తాన్యపేక్ష్యాహ (అతేజోమయ ఇతి) ఏవం కార్యకరణసఙ్ఘాతమయస్సన్నాత్మా ప్రాప్తం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదం మయా ప్రాప్తవ్యమిత్యేవం విపరీతప్రత్యయస్తదభిలాషః కామమయో భవతి. తస్మిన్కామే దోషం పశ్యతస్తద్విషయాభిలాషప్రశమే చిత్తం ప్రసన్నమకలుషం శాన్తం భవ

యఃక్రోధమయోఽక్రోధమయోధర్మమయోఽధర్మమయఃసర్వమయస్తద్యదేతదిదంమయోఽదోమయ ఇతియథాకారీయథాచారీతథాభవతిసాధుకారీసాధుర్భవతిపాపకారీపాపోభవతిపుణ్యఃపుణ్యేనకర్మణా భవతిపాపఃపాపేన। అథోఖల్వాహుఃకామమయఏవాయంపురుషఇతిసయథాకామోభవతితత్క్రతుర్భవతియత్క్రతుర్భవతితత్కర్మకురుతేయత్కర్మకురుతేతదభిసమ్పద్యతే॥ ౫

తి- తన్మయః- అక్రోధమయః. ఏవంతస్మిన్విహతే కామే కేనచిత్స కామః క్రోధత్వేనపరిణమతే- తేనతన్మయో భవన్- క్రోధమయః. సః క్రోధః కేనచిదుపాయేననివర్తితో యదాభవతి - తదా ప్రసన్నమనాకులంచిత్తం సదక్రోధముచ్యతే- ఏవంతేనతన్మయః. ఏవంకామక్రోధాభ్యామకామాక్రోధాభ్యాంచతన్మయో భూత్వాధర్మమయోఽధర్మమయశ్చభవతి. నహికామక్రోధాదిభిర్వినాధర్మాదిప్రవృత్తిరుపపద్యతే- * యద్యద్ధికురుతేకర్మ తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మరణాత్. ధర్మమయోఽధర్మమయశ్చభూత్వాసర్వమయో భవతి - సమస్తంధర్మాధర్మయోశ్చ కార్యంయావత్కించిద్వ్యాకృతం - తత్సర్వంధర్మాధర్మయోః ఫలం. తత్ప్రతిపద్యమానస్తన్మయో భవతి. కింబహునా- తదేతత్సిద్ధమస్య - యదయమిదంమయః- గృహ్యమాణవిషయాదిమయః. తస్మాదయమదోమయః. అద ఇతిపరోక్షంకార్యేణగృహ్యమాణేననిర్దిశ్యతే. అనన్తాహ్యన్తఃకరణేభావనావిశేషాః - నైవతేవిశేషతోనిర్దేష్టుం శక్యన్తే. తస్మింస్తస్మిన్క్షణేకార్యతోఽవగమ్యన్తే ఇదమస్యహృదివర్తతేఽదోఽస్యేతి. తేనగృహ్యమాణకార్యేణేదంమయతయానిర్దిశ్యతే- పరోక్షోఽన్తఃస్థోవ్యవహారోఽయమిదానీమదోమయ ఇతి. సఙ్క్షేపతస్తు - యథా కర్తుం యథావా చరితుంశీలమస్య - సోఽయం యథాకారీ యథాచారీ సతథాభవతి. కరణంనామ - నియతా క్రియావిధిప్రతిషేధాదిగమ్యా. చరణంనామ - అనియతమితి విశేషః. (సాధుకారీసాధుర్భవతి) యథాకారీత్యస్యవిశేషణం. పాపకారీపాపోభవతీతిచ- యథాచారీత్యస్య. తాచ్ఛీల్యప్రత్యయోపాదానాదత్యన్తతాత్పర్యతైవతన్మయత్వం- నతు తత్కర్మమాత్రేణేత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్యఃపుణ్యేనకర్మణాభవతిపాపఃపాపేనేతి) పుణ్యపాపకర్మమాత్రేణైవతన్మయతాస్యాత్ - నతు తాచ్ఛీల్యమపేక్షతే. తాచ్ఛీల్యేతుతన్మయత్వాతిశయ ఇత్యయంవిశేషః. తత్ర కామక్రోధాదిపూర్వకపుణ్యాపుణ్యకారితా సర్వమయత్వే హేతుః. సంసారస్య కారణం దేహాద్దేహాన్తరసఞ్చారస్యచ - ఏతత్ప్రయుక్తోహ్యన్యదన్యద్దేహాన్తరముపాదత్తే. తస్మాత్పుణ్యాపుణ్యే సంసారస్య కారణం - ఏతద్విషయౌహివిధిప్రతిషేధౌ- అత్ర శాస్త్రస్యసాఫల్యమితి. అథో- అప్యన్యేబన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- సత్యం కామాదిపూర్వకే పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపికామప్రయుక్తోహిపురుషః పుణ్యాపుణ్యకర్మణీ ఉపచినోతి. కామప్రహాణే తు కర్మవిద్యమానమపి పుణ్యాపుణ్యోపచయకరం నభవతి - ఉపచితేఅపి పుణ్యాపుణ్యేకర్మణీ కామశూన్యేఫలారమ్భకేనభవతః. తస్మాత్కామ ఏవ సంసారస్యమూలం. తథాచోక్తమాథర్వణే * కామాన్ యః కామయతేమన్యమానః స్వకర్మభిర్జాయతే తత్రతత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయంపురుషః. యదన్యమయత్వం- తదకారణంవిద్యమానమపీత్యతోఽవధారయతికామమయ ఏవేతి. సచ కామమయస్సన్- యస్మాద్యాదృశేన కామేన యథాకామో భవతి - తత్క్రతుర్భవతి - సకామ ఈషదభిలాషమాత్రేణాభివ్యక్తో యస్మిన్విషయే భవతి- సోఽవిహన్యమానః స్ఫుటీభవన్- క్రతుత్వమాపద్యతే. క్రతుర్నామాధ్యవసాయః- నిశ్చయః. యదనన్తరా క్రియా ప్రవర్తతే. యత్క్రతుర్భవతి - యాదృక్కామకార్యేణ క్రతునా- యథాస్వరూపః క్రతురస్య- సోఽయంయత్క్రతుర్భవతి. తత్కర్మకురుతే - యద్విషయః క్రతుః- తత్ఫలనిర్వృత్తయే యద్యోగ్యంకర్మ- తత్కురుతే- నిర్వర్తయతి. యత్కర్మకురుతే- తదభిసమ్పద్యతే - తదీయంఫలమభిసమ్పద్యతే. తస్మాత్సర్వమయత్వేఽస్యసంసారిత్వేచ కామ ఏవ హేతురితి. ౫

ఆ.—— ఇదానీంసవాఅయమాత్మేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (సోఽస్యేతి). తానేవోపాధిభూతాన్పదార్థాన్విశినష్టి (స్వైరితి). నను పూర్వమప్యేతేపదార్థాదర్శితాః- కింపునస్తత్ప్రదర్శనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (పుఞ్జీకృత్యేతి). సవాఅయమాత్మా బ్రహ్మేతిభాగంవ్యాకుర్వన్నాత్మనో బ్రహ్మైక్యంవాస్తవంవృత్తందర్శయతి (సవా ఇతి). తస్యైవావాస్తవంరూపముపన్యస్యతి (విజ్ఞానమయ ఇత్యాదినా). జ్యోతిర్బ్రాహ్మణేపివ్యాఖ్యాతంవిజ్ఞానమయత్వమిత్యాహ (కతమ ఇతి). కస్మిన్నర్థేమయట్ప్రయుజ్యతే- తత్రాహ (విజ్ఞానేతి). ఉక్తేమయడర్థే హేతుమాహ (యస్మాదితి). బుద్ధ్యైక్యాధ్యాసాత్తద్ధర్మస్యకర్తృత్వాదేరాత్మని ప్రతీతిరిత్యత్ర మానమాహ (ధ్యాయతీవేతి). మనస్సన్నికర్షాత్- తేన ద్రష్టవ్యతయాసమ్బన్ధాదితియావత్. చక్షుర్మయత్వాదేరుపలక్షణత్వమఙ్గీకృత్యాహ (ఏవమితి). ఉక్తమనూద్యసామాన్యేన భూతమయత్వమాహ (ఏవంబుద్ధీతి). భూతమయత్వే సత్యవాన్తరవిశేషమాహ (తత్రేత్యాదినా) నచాకాశపరమాణ్వభావాదాకాశస్య శరీరానారమ్భకత్వం- శ్రుతివిరుద్ధారమ్భప్రక్రియానభ్యుపగమాదిత్యభిప్రేత్యాహ (తథాకాశేతి). కథం పునర్ధర్మాదిమయత్వేకామాదిమయత్వముపయుజ్యతే- తత్రాహ (నహీతి) కథంధర్మాదిమయత్వం సర్వమయత్వేకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్తమితి). తద్యదేతదిత్యాదేరర్థమాహ (కింబహునేతి). విషయాః- శబ్దాదిః. తతోఽన్యదపిప్రత్యక్షతోగృహ్యమాణమాదిశబ్దార్థః. ఇదంమయత్వమదోమయత్వగమకమిత్యాహ (తస్మాదితి) విశేషతస్తన్మయతోక్తింవినాకిమితిసామాన్యోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్తాహీతి). తదస్తిత్వేమానమాహ (తస్మిన్నితి). అవగతిప్రకారమభినయతి (ఇదమస్యేతి). ఇదంమయత్వమదోమయత్వంచోపసంహరతి (తేనేత్యాదినా). పరోక్షత్వంవ్యాకరోతి (అన్తఃస్థ ఇతి). వ్యవహితవిషయవ్యవహారవానితియావత్. ఇదానీమిత్యస్మాదుపరిష్టాదపితేనేతిసమ్బధ్యతే. పరోక్షత్వాదస్యేదానీమిత్యుక్త్వా. తృతీయయా చ ప్రకృతోవ్యవహారోనిర్దిశ్యతే. ఇతిశబ్దః సర్వమయత్వోపసంహారార్థః. విజ్ఞానమయాదివాక్యార్థంసఙ్క్షిపతి (సఙ్క్షేపతస్త్వితి). కరణచరణయోరైక్యేనపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (కరణంనామేతి). ఆదిశబ్దః శిష్టాచారసఙ్గ్రహార్థః. వాక్యా

౬.— తదేష శ్లోకో భవతి తదేవ సక్తస్సహ కర్మణైతి లిఙ్గం మనో యత్ర నిషక్తమస్య। ప్రాప్యాన్తం కర్మ

న్తరం శ్లోకోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (తాచ్ఛీల్యేత్యాదినా) కుత్ర తర్హి తాచ్ఛీల్యముపయుజ్యతే- తత్రాహ (తాచ్ఛీల్యే త్వితి) పూర్వపక్షముపసంహరతి (తత్రేత్యాదినా) కర్మణస్సంసారకారణత్వముపసంహరతి (ఏతత్ప్రయుక్తో హీతి) సంసారప్రయోజకైకకర్మణి ప్రమాణమాహ (ఏతద్విషయా హీతి) కథం యథోక్తకర్మవిషయత్వం విధినిషేధయోరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) ఇతిశబ్దః పూర్వపక్షసమాప్త్యర్థః. సిద్ధాన్తమవతారయతి (అథో ఇతి) సంసారకారణస్యాజ్ఞానస్య ప్రాధాన్యేన కామస్సహకారీతి స్వసిద్ధాన్తం సమర్థయతే (సత్యమిత్యాదినా) కామాభావేపి కర్మణస్సత్త్వం దృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రహాణే త్వితి) నను కామాభావేపి నిత్యాద్యనుష్ఠానాత్పుణ్యాపుణ్యే సఞ్చీయేతే- తత్రాహ (ఉపచితే ఇతి) యో హి పశుపుత్రస్వర్గాదీననతిశయపురుషార్థాన్మన్యమానస్తానేవ కామయతే- స తత్తద్భోగభూమౌ తత్తత్కామసంయుక్తో భవతీత్యాథర్వణశ్రుతేరర్థః. శ్రుతియుక్తిసిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ధర్మాదిమయత్వస్యాపి సత్త్వాదవధారణానుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (యదితి) స యథాకామో భవతీత్యాది వ్యాచష్టే (యస్మాదిత్యాదినా) యస్మాదిత్యస్య తస్మాదితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ॥

రం.— (స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయ ఇత్యాది) వైశబ్దోఽవధారణే. సోఽయం విజ్ఞానమయః- జ్ఞానరూపో జ్ఞానగుణక ఆత్మా బ్రహ్మైవ సన్- అపహతపాప్మత్వాది బ్రాహ్మరూపయుక్తోపి సన్. మనోమయః- ఉపకరణోపకరణిభావలక్షణసమ్బన్ధేన మనః ప్రచురః. మన ఉపకరణక ఇతి యావత్. ఏవం ప్రాణమయ ఇత్యాదావపి ద్రష్టవ్యం. అతేజోమయః- తేజోవ్యతిరిక్తపూర్వోక్తాతిరిక్తమహదహఙ్కారాదిమయః. తదుపకరణక ఇత్యర్థః. చతుర్వింశతితత్త్వమయత్వాచ్ఛరీరస్యేతరదనుక్తం సర్వం చాతేజోమయశబ్దసంగృహీతమితి ద్రష్టవ్యం. అకామమయః- కామవ్యతిరిక్తసఙ్కల్పశ్రద్ధాదిమయ ఇత్యర్థః. అక్రోధమయః- ప్రీతిమయ ఇత్యర్థః. తద్యదేతదితి బ్రహ్మాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. ఇదమ్మయోఽదోమయః- ఏతల్లోకపరలోకమయ ఇత్యర్థః. (యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి) యథా కర్తుం- యథా ఆచరితుం శీలమస్య- సోఽయం యథాకారీ- యథాచారీ. అగ్నిహోత్రాదికం తు కర్మ. తద్యోగ్యతాపాదకం సన్ధ్యావన్దనాదికం త్వాచరణం. ఏతత్ * చరణాదితి చేన్న తదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. తథా భవతి- తత్ఫలయుక్తో భవతీత్యర్థః. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతీతి) సత్కర్మకారీ బ్రాహ్మణాదిరమణీయశరీరయుక్తో భవతి. పాపకారీ శ్వచణ్డాలాదికుత్సితశరీరయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏతే సాధుకారిత్వపాపకారిత్వే అపి ప్రాక్తనపుణ్యపాపప్రయుక్తే ఇత్యాహ (పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనేతి) (అథో ఖల్వాహుః కామమయ ఏవాయం పురుష ఇతి) అథోశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే. కేచిద్బన్ధమోక్షకుశలాః ఖల్వాహుః- ప్రసిద్ధమిత్థమాహుః. యద్యపి పుణ్యాపుణ్యే శరీరగ్రహణకారణం- తథాపి కామప్రయుక్త ఏవ హి పురుషః పుణ్యాపాపే కర్మణీ ఉపచినోతి. తథా చ అయం పురుషః కామమయ ఏవ- కామ ఏవాస్య సంసారస్య మూలమిత్యర్థః. తథా చోక్తమాథర్వణే * కామాన్యః కామయతే మన్యమానస్స కామభిర్జాయతే యత్ర తత్రేతి. తస్మాత్కామమయ ఏవాయం పురుషః. తదేవోపపాదయతి (స యథాకామో భవతి తత్క్రతుర్భవతీతి) పురుషస్య యేన ప్రకారేణ కామనా ఉదేతి- తేన ప్రకారేణ క్రతుశబ్దితోఽధ్యవసాయ ఉదేతి. (యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే) తదనన్తరమధ్యవసితం తం కర్మ కురుతే. యత్కర్మ కురుతే - తదభిసమ్పద్యతే - తస్య ఫలం చ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ॥

శం.— తత్- తస్మిన్నర్థే ఏష శ్లోకః - మన్త్రోఽపి భవతి. తదేవైతి- తదేవ గచ్ఛతి. సక్తః- ఆసక్తః, తత్రోద్భూతాభిలాషస్సన్నిత్యర్థః. కథమేతి. (సహ కర్మణా) యత్కర్మఫలాసక్తస్సన్నకరోత్- తేన కర్మణా సహైవ తదేతి- తత్ఫలమేతి. కిం తత్. (లిఙ్గం మనః) మనః ప్రధానత్వాల్లిఙ్గస్య మనో లిఙ్గమిత్యుచ్యతే. అథవా- లిఙ్గ్యతే- అవగమ్యతే- అవగచ్ఛతి యేన తల్లిఙ్గం. తన్మనో యత్ర- యస్మిన్నిషక్తం - నిశ్చయేన సక్తం- ఉద్భూతాభిలాషం. అస్య- సంసారిణః. తదభిలాషో హి తత్కర్మ కృతవాన్ - తస్మాత్తన్మనోఽభిషఙ్గవశాదేవాస్య తేన కర్మణా తత్ఫలప్రాప్తిః. తేనైతత్సిద్ధం భవతి కామో మూలం సంసారస్యేతి. అత ఉచ్ఛిన్నకామస్య విద్యమానాన్యపి కర్మాణి బ్రహ్మవిదోఽవన్ధ్యప్రసవాని భవన్తి- * పర్యాప్తకామస్య కృతాత్మనస్త్విహైవ సర్వే ప్రవిలీయన్తి కామా ఇతి శ్రుతేః. కిఞ్చ (ప్రాప్యాన్తం కర్మణః) ప్రాప్య- భుక్త్వా. అన్తం- అవసానం యావత్- కర్మణః ఫలం పరిసమాప్తం కృత్వేత్యర్థః. కస్య కర్మణోఽన్తం ప్రాప్యేతి. ఉచ్యతే- తస్య- యత్కిఞ్చన కర్మ ఇహ- అస్మిఁల్లోకే కరోతి- నిర్వర్తయత్యయం- తస్య కర్మణః ఫలం భుక్త్వా- అన్తం ప్రాప్య తస్మాల్లోకాత్పునరైతి- ఆగచ్ఛత్యస్మై లోకాయ కర్మణే. అయం హి లోకః కర్మప్రధానః- తేనాహ కర్మణ ఇతి. పునః కర్మకరణాయ. పునః కర్మ కృత్వా ఫలాసఙ్గవశాత్పునరముం లోకం యాతీత్యేవం. ఇతి తు- ఏవం తు కామయమానస్సంసరతి. యస్మాత్- కామయమాన ఏవైవం సంసరతి- అథ- తస్మాదకామయమానో న క్వచిత్సంసరతి. ఫలాసక్తస్య హి గతిరుక్తా- అకామస్య హి క్రియానుపపత్తేః అకామయమానో ముచ్యత ఏవ. కథం పునరకామయమానో భవతి. యోఽకామః- భవత్యసావకామయమానః. కథమకామతేతి. ఉచ్యతే- యో నిష్కామః - యస్మాన్నిర్గతాః కామాః- సోఽయం నిష్కామః. కథం కామా నిర్గచ్ఛన్తి. య ఆప్తకామో భవతి - ఆప్తాః కామా యేన స ఆప్తకామః. కథమాప్యన్తే కామాః. ఆత్మకామత్వేన. యస్యాత్మైవ- నాన్యః కామయితవ్యో వస్త్వన్తరభూతః పదార్థో భవతి. ఆత్మైవానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏకరసః- నోర్ధ్వం న తిర్యఙ్నాధః ఆత్మనోఽన్యత్కామయితుం వస్త్వన్తరం. యస్య సర్వమాత్మైవాభూత్- తత్కేన కం పశ్యేత్ శృణుయాన్మన్వీత విజానీయాద్వా- ఏవం విజానన్ కిం కామయేత. జ్ఞా

ణస్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయం । తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి ను కామయమానోఽథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామః న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి॥ ౬

యమానో హ్యన్యత్వేన పదార్థః కామయితవ్యో భవతి- న చాసావన్యో బ్రహ్మవిద ఆప్తకామస్యాస్తి. య ఏవాత్మకామతయా ఆప్తకామః - స నిష్కామోఽకామోఽకామయమానశ్చేతి ఉచ్యతే. న హి యస్యాత్మైవ సర్వం భవతి- తస్యానాత్మా కామయితవ్యోఽస్తి- అనాత్మా చాన్యః కామయితవ్యః * సర్వం చాత్మైవాభూదితి ప్రతిషిద్ధం. సర్వాత్మదర్శినః కామయితవ్యాభావాత్ కర్మానుపపత్తిః. యే తు ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మ కల్పయన్తి బ్రహ్మవిదోఽపి- తేషాం నాత్మైవ సర్వం భవతి- ప్రత్యవాయస్య జిహాసితవ్యస్యాత్మనోఽన్యస్యాభిప్రేతత్వాత్. యేన చాశనాయాద్యతీతో నిత్యం ప్రత్యవాయానస్పృష్టో విదిత ఆత్మా- తం వయం బ్రహ్మవిదం బ్రూమః. నిత్యమేవాశనాయాద్యతీతమాత్మానం పశ్యతి, యస్మాచ్చ జిహాసితవ్యమన్యముపాదేయం వా నో పశ్యతి,- తస్య కర్మ న శక్యత ఏవ సమ్బద్ధుం. యస్త్వబ్రహ్మవిత్ - తస్య భవత్యేవ ప్రత్యవాయపరిహారార్థం కర్మేతి న విరోధః. అతః కామాభావాదకామయమానో న జాయతే- ముచ్యత ఏవ.। తస్యైవమకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః- వాగాదయో నోత్క్రామన్తి- నోర్ధ్వం క్రామన్తి దేహాత్. స చ విద్వానాప్తకామ ఆత్మకామతయా ఇహైవ బ్రహ్మభూతః. సర్వాత్మనో హి బ్రహ్మణో దృష్టాన్తత్వేన ప్రదర్శితమేతద్రూపం * తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపమితి- తస్య హి దార్ష్టాన్తికభూతోఽయమర్థ ఉపసంహ్రియతే అథాకామయమాన ఇత్యాదినా. స కథమేవంభూతో ముచ్యత ఇతి. ఉచ్యతే.- యో హి సుషుప్తావస్థమివ నిర్విశేషమద్వైతమలుప్తచిద్రూపజ్యోతిః స్వభావమాత్మానం పశ్యతి- తస్యైవాకామయమానస్య కర్మాభావే గమనకారణాభావాత్ప్రాణాః-వాగాదయో నోత్క్రామన్తి. కిన్తు విద్వాన్ స ఇహైవ బ్రహ్మ భవతి- యద్యపి దేహవానివ లక్ష్యతే. స బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- యస్మాన్న హి తస్యాబ్రహ్మత్వపరిచ్ఛేదహేతవః కామాః సన్తి- తస్మాదిహైవ బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతి- న శరీరపాతోత్తరకాలం. న హి విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిః, జీవతోఽన్యో భావః, - దేహాన్తరప్రతిసన్ధానాభావమాత్రేణైవ తు బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే. భావాన్తరాపత్తౌ హి మోక్షస్య సర్వోపనిషద్వివక్షితోఽర్థ ఆత్మైకత్వాఖ్యః స బాధితో భవేత్. కర్మహేతుకశ్చ మోక్షః ప్రాప్నోతి - న జ్ఞాననిమిత్త ఇతి. స చానిష్టః. అనిత్యత్వం చ మోక్షస్య ప్రాప్నోతి- న హి క్రియానిర్వృత్తోఽర్థో నిత్యో దృష్టః- నిత్యశ్చ మోక్షోఽభ్యుపగమ్యతే- * ఏష నిత్యో మహిమేతి మన్త్రవర్ణాత్. న చ స్వాభావికాత్ స్వభావాదన్యన్నిత్యం కల్పయితుం శక్యం. స్వాభావికశ్చేదగ్న్యుష్ణవదాత్మనః స్వభావః - స న శక్యతే పురుషవ్యాపారానుభావీతి వక్తుం. న హ్యగ్నేరౌష్ణ్యం ప్రకాశో వాగ్నివ్యాపారానన్తరానుభావీ- అగ్నివ్యాపారానుభావీ, స్వాభావికశ్చేతి విప్రతిషిద్ధం. జ్వలనవ్యాపారానుభావిత్వమగ్నేరుష్ణప్రకాశయోరితి చేన్న - అన్యోపలబ్ధివ్యవధానాపగమాభివ్యక్త్యపేక్షత్వాత్. జ్వలనాదిపూర్వకమగ్నిరుష్ణప్రకాశగుణాభ్యామభివ్యజ్యతే నాత్మవ్యపేక్షయా. కిం తర్హి. అన్యదృష్టేరగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశధర్మౌ వ్యవహితౌ కస్యచిద్దృష్ట్యాసమ్బధ్యమానౌ జ్వలనాపేక్షయా వ్యవధానాపగమే దృష్టేరభివ్యజ్యేతే- తదపేక్షయా భ్రాన్తిరుపజాయతే జ్వలనపూర్వకావేతావుష్ణప్రకాశధర్మౌ జాతావితి. యద్యుష్ణప్రకాశయోరపి స్వాభావికత్వం న స్యాత్ - యః స్వాభావికోఽగ్నిధర్మః- తముదాహరిష్యామః. న చ స్వాభావికో ధర్మ ఏవ నాస్తి పదార్థానామితి శక్యం వక్తుం.। న చ నిగడభఙ్గ ఇవాభావభూతో మోక్షో బన్ధననివృత్తిరూప ఉపపద్యతే. పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ * ఏకమేవాద్వితీయమితి శ్రుతేః- న చాన్యో బద్ధోఽస్తి- యస్య నిగడనివృత్తివద్బన్ధననివృత్తిర్మోక్షః స్యాత్. పరమాత్మవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావం విస్తరేణావాదిష్మ. తస్మాదవిద్యానివృత్తిమాత్రే మోక్షవ్యవహార ఇతి చావోచామ- యథా రజ్జ్వాదౌ సర్పాద్యజ్ఞాననివృత్తౌ సర్పాదినివృత్తివదితి.। యేఽప్యాచక్షతే మోక్షే విజ్ఞానాన్తరమానన్దాన్తరం వాభివ్యజ్యత ఇతి - తైర్వక్తవ్యోఽభివ్యక్తిశబ్దార్థః. యది తావల్లౌకిక్యేవోపలబ్ధివిషయవ్యాప్తిరభివ్యక్తిశబ్దార్థః- తతో వక్తవ్యం- కిం విద్యమానమభివ్యజ్యతే- అవిద్యమానమితి వా. విద్యమానం చేత్- యస్య ముక్తస్య తదభివ్యజ్యతే- తస్యాత్మభూతమేవ తదిత్యుపలబ్ధివ్యవధానానుపపత్తేర్నిత్యాభివ్యక్తత్వాన్ముక్తస్యాభివ్యజ్యత ఇతి విశేషవచనమనర్థకమేవ. అథ కదాచిదేవాభివ్యజ్యతే- ఉపలబ్ధివ్యవధానాదనాత్మభూతం తదిత్యన్యతోఽభివ్యక్తిప్రసఙ్గః. తథా చాభివ్యక్తిసాధనాపేక్షితా. ఉపలబ్ధిసమానాశ్రయత్వే వ్యవధానకల్పనానుపపత్తేః సర్వదాభివ్యక్తిరనభివ్యక్తిర్వా- న త్వన్తరాలకల్పనాయాం ప్రమాణమస్తి. న చ సమానాశ్రయాణామేకస్యాత్మభూతానాం ధర్మాణామితరేతరవిషయవిషయిత్వం సమ్భవతి. విజ్ఞానసుఖయోశ్చ ప్రాగభివ్యక్తేః సంసారిత్వ, మభివ్యక్త్యుత్తరకాలం చ ముక్తత్వం, యస్య- సోఽన్యః పరస్మాన్నిత్యాభివ్యక్తజ్ఞానస్వరూపాత్- అత్యన్తవైలక్షణ్యాత్- శైత్యమివౌష్ణ్యాత్. పరమాత్మభేదకల్పనాయాం చ వైదికః కృతాన్తః పరిత్యక్తః స్యాత్. మోక్షస్యేదానీమివ నిర్విశేషత్వే తదర్థాధికయత్నానుపపత్తిః శాస్త్రవైయర్థ్యం చ ప్రాప్నోతీతి చేన్న- అవిద్యాభ్రమాపోహార్థత్వాత్. న హి వస్తుతో ముక్తాముక్తత్వవిశేషోఽస్తి- ఆత్మనో నిత్యైకరూపత్వాత్. కిన్తు తద్విషయా అవిద్యాపోహ్యతే శాస్త్రోపదేశజనితవిజ్ఞానేన. ప్రాక్తదుపదేశప్రాప్తేః తదర్థశ్చ ప్రయత్న ఉపపద్యత ఏవ. అవిద్యావతోఽవిద్యానివృత్త్యనివృత్తికృతో విశేష ఆత్మనః స్యాదితి చేన్న- అవిద్యాకల్పనావిషయత్వాభ్యుపగమాత్- రజ్జూషరశుక్తికాగగనానాం సర్పోదకరజతమలినత్వాదివదదోష ఇత్యవోచామ. తిమిరాతిమిరదృష్టివదవిద్యాకర్తృత్వాకర్తృత్వకృత ఆత్మనో విశేషః స్యాదితి చేన్న- * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్, అనేకవ్యాపారసన్నిపాతజనితత్వాచ్చావిద్యాభ్రమస్య, విషయత్వోపపత్తేశ్చ, యస్య చావిద్యాభ్రమో ఘటాదివద్వివిక్తో గృహ్యతే- స నావిద్యాభ్రమవాన్. అహం న జానే- ముగ్ధోఽస్మీతి ప్రత్యయదర్శనాత్- అవిద్యాభ్రమవత్త్వమేవేతి చేన్న- తస్యాపి వివేకగ్రహణాత్. న హి యో యస్య వివేకేన గృహీతా- స తస్మిన్ భ్రాన్త ఇత్యుచ్యతే. తస్య చ వివేకగ్రహ

[illegible], తస్మిన్నేవ భ్రమ, ఇతివి ప్రతిషిద్ధం. నజానే ముగ్ధోస్మీతి దృశ్యత ఇతి బ్రవీషి - తద్దర్శనశ్చాజ్ఞానముగ్ధరూపతా దృశ్యత ఇతి, చ - తద్దర్శనస్య విషయసంభవతి- కర్మతామాపద్యత ఇతి,. తత్కథం కర్మభూతం సత్కర్తృస్వరూపం దృశివిశేషణమజ్ఞానముగ్ధతే స్యాతాం. అథ దృశివిశేషణత్వం తయోః- కథం [illegible] కర్మస్యాతాం- దృశినా వ్యాప్యేతే. కర్మ హి కర్తృక్రియా వ్యాప్యమానం భవతి. అన్యచ్చ వ్యాప్యం- అన్యద్వ్యాపకం- న తేనైవ తద్వ్యాప్యతే చ. వద- కథం [illegible] స్వజ్ఞానముగ్ధతే దృశివిశేషణే స్యాతాం. న చాజ్ఞానవివేకదర్శీ అజ్ఞానమాత్మనః కర్మభూతముపలభమాన ఉపలబ్ధృధర్మత్వేన గృహ్ణాతి- శరీరే కార్శ్యరూపాదివత్. తథా సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాది. సుఖదుఃఖేచ్ఛాప్రయత్నాదీన్ సర్వో లోకో గృహ్ణాతీతి చేత్- తథాపి గృహీతుర్లోకస్య వివిక్తతైవాభ్యుపగతా స్యాత్. నజానేహం త్వదుక్తం- ముగ్ధ ఏవేతి చేత్. భవత్వమజ్ఞో ముగ్ధః. యస్త్వేవం దర్శీ- తం జ్ఞమముగ్ధం ప్రతిజానీమహే వయం. తథా వ్యాసేనోక్తం ఇచ్ఛాదిపృథక్ క్షేత్రం క్షేత్రీ ప్రకాశయతీతి. సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరం| వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతీత్యాది శతశః [illegible] - తస్మాన్నాత్మనః స్వతో బన్ధముక్తిజ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషోస్తి - సర్వదా సర్వశః సమైకరసస్వాభావ్యాభ్యుపగమాత్. యే త్వతోఽన్యథా ఆత్మవస్తు [illegible] పరికల్పయన్తి బన్ధమోక్షాదిశాస్త్రం చార్థవాదమాపాదయన్తి - త ఉత్సహన్తే ఖేపి శాకునం పదం ద్రష్టుం, ఖం వా ముష్టినాఽఽక్రష్టుం చర్మవద్వేష్టయితుం,- వయం తు [illegible] కర్తుం శక్తాః సర్వదా సమైకరసమద్వైతమవిక్రియమజమజరమమరమమృతమభయమాత్మతత్త్వం బ్రహ్మైవాస్మ ఇత్యేష సర్వవేదాన్తనిశ్చితోర్థ ఇత్యేవం ప్రతిపద్యామహే. తస్మాద్బ్రహ్మైవేత్యుపచారమాత్రమేతత్ - విపరీతగ్రహవద్దేహసన్తత్యవిచ్ఛేదమాత్రం విజ్ఞానఫలమపేక్ష్య. ఉ

ఆ.—— తత్రేతి గన్తవ్యపరామర్శః. తదేవ గన్తవ్యం ఫలం విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కింతదితి) ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (లిఙ్గమితి) [illegible]ఽవగచ్ఛతి- స ప్రమాత్రాదిసాక్షీ యేన సాక్ష్యేణ మనసాఽవగమ్యతే- తన్మనో లిఙ్గమితి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి)- యస్మిన్నిశ్చయేన సంసారి[illegible]ణస్య సంసక్తం- తత్ఫలప్రాప్తిస్తస్యేతి సమ్బన్ధః. తదేవోపపాదయతి (తదభిలాషో హీతి). పూర్వార్ధార్థముపసంహరతి (తేనేతి). కామస్య సంసారమూలత్వే సత్యర్థసిద్ధమర్థమాహ (అత ఇతి) వన్ధ్యప్రసవత్వం- నిష్ఫలత్వం. పర్యాప్తకామస్య- ప్రాప్తపరమపురుషార్థస్యేతి యావత్. కృతా[illegible]- [illegible] విదితతత్త్వస్యేత్యర్థః. ఇహేతి జీవదవస్థోక్తిః. కామప్రధానః సంసరతి చేత్ - కర్మఫలభోగానన్తరం కామాభావాన్ముక్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కించేతి) ఇతశ్చ సంసారస్య కామప్రధానత్వమాస్థేయమిత్యర్థః. యావదవసానం- తావద్భుక్త్వేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (కర్మణ ఇతి) ఇత్యేవం- పారమ్పర్యేణ సంసరణాదృతే జ్ఞానాన్న ముక్తిరితి శేషః. సంసారప్రకరణముపసంహరతి (ఇతిన్వితి)- అవస్థాద్వయస్య దార్ష్టాన్తి[illegible] ప్రదర్శయిత్వా సుషుప్తస్య దార్ష్టాన్తికం మోక్షం వక్తుమథేత్యాది వాక్యం. తత్రాథశబ్దార్థమాహ (యస్మాదితి) - కామరహితస్య సంసా[illegible]సాధయతి (ఫలాసక్తస్యేతి) - విదుషో నిష్కామస్య క్రియారాహిత్యే నైష్కర్మ్యమయత్నసిద్ధమితి భావః. అకామయమానత్వే ప్రశ్నపూర్వకం [illegible]మాహ (కథమిత్యాదినా) - బాహ్యేషు శబ్దాదిషు విషయేష్వాసఙ్గరాహిత్యాదకామయమానతేత్యర్థః. అకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ ([illegible]) - వాసనారూపకామాభావాదకామతేత్యర్థః. నిష్కామత్వే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుముక్త్వా వ్యాచష్టే (కథమితి) - ప్రాప్తపరమానన్దత్వా[illegible]త్యర్థః. ఆప్తకామత్వే హేతుమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) - హేతుమేవ సాధయతి (యస్యేతి) - తస్యయుక్తమాప్తకామ[illegible]విశేషః. ఉక్తమర్థం ప్రమాణతః ప్రదర్శనార్థం ప్రపఞ్చయతి (ఆత్మైవేతి) - కామయితవ్యాభావం బ్రహ్మవిదః శ్రుత్యవష్టమ్భేన సాధయతి ([illegible]) ఇతి విద్యావస్థాయస్య విదుషోస్తి- సోఽన్యమవిజానన్న కించిదపి కామయేతేతి యోజనా. పదార్థోఽన్యత్వేనావిజ్ఞాతోపి కామయితవ్యః స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (జ్ఞాయమానో హీతి) - అనుభూతే స్మరణవిషయవర్తిని కామనియమాదిత్యర్థః. అన్యత్వేనాజ్ఞాయమానస్సర్వోపి పదార్థో విదుషోపి కామయితవ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి). ఆప్తకామస్య బ్రహ్మవిదోఽర్థాన్తరీత్యా కామయితవ్యాభావే ముక్తిస్సిద్ధేత్యుపసంహరతి (యఏవేతి) [illegible] కామయితవ్యాభావః- అనాత్మనస్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). సర్వాత్మత్వమనాత్మకామయితృత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనాత్మ[illegible]) [illegible]త్యాదినా వాక్యేన తమర్థముక్త్వార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (సర్వాత్మదర్శిన ఇతి). కర్మజడానాం మతముత్థాప్య శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యాచష్టే ([illegible]) - బ్రహ్మవిది ప్రత్యవాయప్రాప్తిమఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తత్ప్రాప్తిరేవ తస్మిన్నాస్తీత్యాహ (యేనచేతి). యథోక్తస్యాపి బ్రహ్మ[illegible]త్వాదేవ నిత్యానుష్ఠానం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిత్యమేవేతి) [illegible]సదైవాసంసారిణమాత్మానమనుభవతి, న చ హేయముపాదేయం వా [illegible]స్యాస్తి,- యస్మాదేవం- తస్మాత్తస్య కర్మసమ్బన్ధుమయోగ్యం- యథోక్తబ్రహ్మవిద్యయా కర్మాధికారహేతూనాముపమృదితత్వాదిత్యర్థః. క[illegible]కస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి)- న విరోధః- విధికాణ్డస్యేతి శేషః. శ్రుత్యర్థాభ్యాం సిద్ధమర్థముపసంహరతి (అత ఇతి)- విద్యావశాద[illegible]. కామాభావాత్- కర్మాభావాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. అకామయమానః- అకుర్వాణశ్చేతి శేషః. దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తా ముక్తిరిత్యేతన్నిరాకర్తుం [illegible]స్యేత్యాది వ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా). బ్రహ్మైవ సన్నిత్యేతదవతారయతి (సచేతి) కథం వర్తమానే దేహే తిష్ఠన్నేవ- బ్రహ్మభూతో భవతి- తత్రాహ (సర్వాత్మనో హీతి) - దృష్టాన్తాలోచనయా దార్ష్టాన్తికేపి సదా బ్రహ్మత్వం భాతీతి భావః. సదా బ్రహ్మీభూతస్య ముక్తిర్నామ నాస్తీతి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (సకథమితి). పరిహారమేవ స్ఫోరయితుం తస్యేత్యాది వాక్యార్థమనుద్రవతి (తస్యైవేతి). బ్రహ్మైవ సన్నిత్యస్యార్థమనువదతి (కింత్వితి). [illegible]నిహైవ బ్రహ్మ చేత్ - కథం తస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి). యదుక్తం బ్రహ్మైవ సన్నిత్యాది- తదుపపాదయతి (యస్మాదితి) - ప్రాగపి బ్రహ్మభూతస్యైవ పునర్దేహపాతే బ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యయుక్తం- విదుషో మృతస్య భావాన్తరాపత్తిస్స్వీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). కథం తర్హి బ్రహ్మాప్యేతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (దేహాన్తరేతి). విదుషో భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరితి పక్షేపి కిం దూషణమితి చేత్ - తదాహ (భావాన్తరాపత్తౌ హీతి) - తథా చౌపనిషదామప్రామాణ్యం వినా హేతునా స్యాదితి భావః. భావాన్తరాపత్తిర్ముక్తిరిత్యత్ర దోషాన్తరమాహ (కర్మేతి) - ఇ

తిపదాదుపదిష్టాత్ క్రియాపదస్య సమ్బన్ధః. అస్తు కర్మనిమిత్తో మోక్షః- జ్ఞాననిమిత్తస్తు మా భూత్- తత్రాహ (నచేతి)- ప్రసక్తస్సర్వోహ్యన్నాపరామృశ్యతే. ప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాదితి భావః. మోక్షస్య కర్మసాధ్యత్వే దోషాన్తరమాహ (అనిత్యత్వం చేతి). తత్రోపయుక్తాం వ్యాప్తిమాహ (నహీతి)- అస్తు తర్హి ప్రాసాదాదివత్ క్రియాసాధ్యస్య మోక్షస్యాప్యనిత్యత్వం. నేత్యాహ (నిత్యశ్చేతి) కృతకోఽపి బ్రహ్మభావో ధ్వంసవన్నిత్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కృత్రిమస్వభావవ్యావృత్త్యర్థం స్వాభావికపదమ్. * అతోఽన్యదార్తమితి హి శ్రుతిః. ధ్వంసస్య తు వికల్పాసహత్వాన్నిత్యత్వమసమ్మతమితి భావః. మోక్షోఽకృత్రిమస్వభావోఽపి కర్మోత్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వాభావికశ్చేదితి)- అగ్నేరౌష్ణ్యవదాత్మనో మోక్షశ్చేత్స్వాభావికస్వభావశ్చేత్- న స క్రియాసాధ్యః- వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. దృష్టాన్తం సమర్థయతే (నహీతి)- అరణిగతస్యాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ నోపలభ్యేతే- సతి చ జ్వలనే దృశ్యేతే- తేన స్వాభావికావపి తావాగన్తుకౌ- కాదాచిత్కోపలబ్ధిమత్త్వాదితి శఙ్క్యతే (జ్వలనేతి)- న హి సతోఽగ్నేరౌష్ణ్యాది కాదాచిత్కం- యత్తం-చేద్దృష్టివ్యవధానస్య దార్వాదేర్ధ్వంసే జ్వలనమథనాదినా వహ్నేరభివ్యక్తిమపేక్ష్య తత్స్వభావస్యౌష్ణ్యాదేర్వ్యక్త్యభ్యుపగమాదితి పరిహరతి (నాన్యేతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (జ్వలనాదీతి)- మథనాదివ్యాపారవశాత్ ప్రకాశాదినా వ్యజ్యతేఽగ్నిరితి యదుచ్యతే- తదగ్నౌ సత్యేవ తద్గతవ్యాపారాపేక్షయా తదౌష్ణ్యాద్యభివ్యక్తివశాన్న భవతి. కిన్తు దేవదత్తదృష్టేరగ్నిధర్మావ్యవహితౌ- న తు తౌ కస్యచిద్ప్రాప్త్యా సమ్బధ్యేతే. జ్వలనాదివ్యాపారాత్తు దృష్టేర్వ్యవధానభఙ్గే తయోరభివ్యక్తిరిత్యర్థః. కథం తర్హి జ్వలనవ్యాపారాదగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశౌ జాతావితి బుద్ధిః- తత్రాహ (తదపేక్షయేతి) జ్వలనాదివ్యాపారాద్దృష్టివ్యవధానభఙ్గే వహ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశాభివ్యక్త్యపేక్షయేతి యావత్. యథా వహ్నేరౌష్ణ్యాది స్వాభావికం- న క్రియాసాధ్యం- తథా ఆత్మనో ముక్తిః స్వాభావికీ- న క్రియాసాధ్యేత్యుక్తం. ఇదానీమగ్నేరౌష్ణ్యాదిన స్వాభావికమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) ఉదాహరిష్యామః- మోక్షస్యాప్యస్వభావస్య కర్మసాధ్యత్వాయేతి శేషః. అథాగ్నేః స్వాభావికో న కశ్చిద్ధర్మోఽస్తి- యో మోక్షస్య దృష్టాన్తః స్యాత్- అత ఆహ (నచేతి) లబ్ధాత్మకం హి వస్తు వస్త్వన్తరేణ సమ్బధ్యతే- అస్తి నిమ్బాదౌ తిక్తత్వాదిధీరిత్యర్థః. భావాన్తరాపత్తిపక్షం ప్రతిక్షిప్య పక్షాన్తరం ప్రత్యాహ (నచేతి) న హి బన్ధస్య తథాభూతస్య నివృత్తిః- విరోధాత్. నాప్యన్యథాభూతస్య- అనవస్థానాత్. న చ ప్రసిద్ధివిరోధః- దుర్నిరూపవస్తువిషయత్వాదితి భావః. కిం చ- పరస్మాదన్యస్య బన్ధనివృత్తిః- తస్యైవ వా. నాద్య ఇత్యాహ (నచేతి)- తత్ర హేతుత్వేన పరమాత్మైకత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదిభాష్యం వ్యాఖ్యేయం. న ద్వితీయః- తస్య నిత్యముక్తతయా బద్ధత్వానభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. కథం పరస్మాదన్యో బద్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య ప్రవేశవిచారాదావుక్తం స్మారయతి (పరమాత్మేతి)- న చేదన్యో బద్ధోఽస్తి- కథం మోక్షవ్యవహారః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి)- అన్యస్య బద్ధస్యాభావాత్, పరస్య చ నిత్యముక్తత్వాత్, ఇతి యావత్. యథా రజ్జ్వాదావధిష్ఠానే సర్పాదిహేతో రజ్జ్వజ్ఞానస్య నివృత్తౌ న తత్కార్యస్య సర్పాదేరపి నివృత్తిః- తథా అవిద్యాయా బన్ధహేతోర్నివృత్తిమాత్రేణ తత్కార్యస్య బన్ధస్యాపి నివృత్తివ్యవహారో భవతీతి ఛాయాదిష్వేతి యోజనా. మతాన్తరముద్భావయతి (యేప్యాచక్షత ఇతి)- వైషయికజ్ఞానానన్దాపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. కేయమభివ్యక్తిః- ఉత్పత్తిర్వా- ప్రకాశో వా. నాద్యః- మోక్షే సుఖాద్యుత్పత్తౌ- తదనిత్యత్వాపత్తేరిత్యభిప్రేత్యాహ (తైరితి)- ద్వితీయమాలమ్బతే (యదీతి)- తత్ర దోషం వక్తుం వికల్పయతి (తత ఇతి)- ద్వితీయే ఖరవిషాణవదపరోక్షాభివ్యక్తిర్న స్యాదిత్యభిప్రేత్యాద్యమనుభాష్య దూషయతి (విద్యమానం చేదితి)- ఉపలబ్ధిస్వభావస్తావదాత్మా- తస్య విద్యమానం సుఖాదివ్యజ్యతే చేత్- జ్ఞానానన్దయోర్దేశాదివ్యవధానాభావాదానన్దస్య సదైవ వ్యజ్యత ఇత్యభివ్యక్తివిశేషణమనర్థకమిత్యర్థః. చక్షుర్ఘటయోర్విషయవిషయిత్వే ప్రతిబన్ధకకుడ్యాదివదధర్మాదిప్రతిబన్ధాదానన్దో జ్ఞానం చ సంసారదశాయాం న వ్యజ్యతే- మోక్షే తు వ్యజ్యతే- తదభావాదితి శఙ్క్యతే (అథేతి) ఉపలబ్ధిదేశాద్భిన్నదేశస్యైవ ఘటాదేరుపలబ్ధిప్రతిబన్ధదర్శనాదనాత్మభూతం సుఖం న స్వభావభూతమోపలబ్ధ్యా ప్రకాశేత- కిన్తు విషయేన్ద్రియసమ్పర్కాదిత్యుత్తరమాహ (ఉపలబ్ధీతి)- అన్యతోఽభివ్యక్త్యా కిం స్యాదితి చేత్- తదాహ (తథా చేతి)- తత్సాధనాని చేన్ముక్తాస్స్యుః- సంసారాదవిశేషస్స్యాదితి భావః. ఉపలబ్ధివ్యవధానమానన్దస్యాఙ్గీకృత్యోక్తం. ఇదానీం తదేవ నాస్తీత్యాహ (ఉపలబ్ధీతి)- కదాచిదభివ్యక్తిః- అనభివ్యక్తిశ్చ కదాచిదిత్యేవం కాలభేదే నోభయం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి)- ఆనన్దజ్ఞానయోర్విషయవిషయిత్వమభ్యుపేత్య కాదాచిత్కీ తావదభివ్యక్తిర్నిరస్తా. సంప్రతి తదపి న సమ్భవతీత్యాహ (నచేతి)- ఆత్మభూతత్వం- స్వాభావికత్వం. విమతం న సమానాశ్రయవిషయం- ధర్మత్వాత్- ప్రదీపప్రకాశవదితి భావః. ముక్తావానన్దజ్ఞానాభివ్యక్తిపక్షే దోషాన్తరమభివక్తుం భూమికాం కరోతి (విజ్ఞానసుఖమోక్షేతి)- తద్భేదాపాదనమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యావివక్షితం దోషమాహ (పరమాత్మేతి)- పరమతే నిరాకృతే సిద్ధాన్తే దోషద్వయమాశఙ్క్యతే (మోక్షస్యేతి)- మోక్షార్థోఽధికో యత్నః- శమదమాదిః. శాస్త్రం- మోక్షవిషయం. మోక్షస్య నిర్విశేషత్వేఽపి ప్రత్యగవిద్యాతదుత్థానర్థధ్వంసిత్వేనోభయమర్థవదితి పరిహరతి (నావిద్యేతి)- తత్ర నఞర్థం వివృణోతి (నహీతి)- కథం తర్హి శాస్త్రాద్యర్థవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కిన్త్వితి)- తత్ర శాస్త్రార్థవత్త్వం సమర్థయతే (తద్విషయేతి)- ప్రస్తుతాత్మవిషయస్తచ్ఛబ్దః. సమ్ప్రతి ప్రయత్నస్యార్థవత్త్వం ప్రకటయతి (ప్రాగితి)- ప్రథమస్తచ్ఛబ్దశ్శాస్త్రవిషయః. ద్వితీయో మోక్షవిషయః. ఆత్మనః సదైకరూపత్వం ప్రాగుక్తమాక్షిపతి (అవిద్యేతి)- ఆవిద్యస్యాపీతి సమాధత్తే (నేతి)- యథా రజ్జ్వాదౌ విద్యోత్థసర్పాదేస్తద్విద్యయా ధ్వంసాధ్వంసయోః రజ్జ్వాదేర్న వాస్తవో విశేషః- తథాత్మనోఽపి స్వావిద్యాయాస్తత్త్వవిశేషవత్త్వేఽపి తద్ధ్వంసాధ్వంసయోర్న వాస్తవో విశేషోఽస్తీత్యర్థః. అదోషః- సవిశేషత్వరాహిత్యం. ప్రకారాన్తరేణ సవిశేషత్వం శఙ్క్యతే (తిమిరేతి)- కిమిదమవిద్యాకర్తృత్వం- తజ్జనకత్వం వా- తదాశ్రయత్వం వేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (న ధ్యాయతీవేతి)- ఆత్మనః స్వతోఽవిద్యాకర్తృత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (అనేకేతి)- విషయవిషయ్యాకారతాన్తఃకరణస్య, తత్ర చిదాభాసాదయశ్చాత్మనో వ్యాపారాః- తథా చానేకవ్యాపారసన్నిపాతే సత్యహం సంసారీత్యవిద్యాత్మకో భ్రమో జాయతే- తస్మాన్న తస్యాత్మకార్యతేత్యర్థః. కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (విషయత్వేతి)- అవిద్యాదేరాత్మదృశ్యత్వాన్న తదాశ్రయత్వం- న హి తద్గతస్య

తద్గ్రాహ్యత్వం- అంశతఃస్వగ్రహాపత్తేరిత్యర్థః. తదేవస్ఫోరయతి (యస్యచేతి) అనుభవమనువృత్త్యాశఙ్కతే (అహంనేత్యాదినా) సాక్షిసాక్ష్యభావేనభేదాభ్యుపగమాన్నాత్మనోఽవిద్యాశ్రయత్వమిత్యుత్తరమాహ (నతస్యాపీతి) తదేవస్పష్టయతి (నహీతి) అవిద్యాదేర్వివేకేనగృహీతర్యపితద్విషయేభ్రాన్తత్వేకాహానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి) అజ్ఞానంముగ్ధత్వంచాత్మనోనవిశేషణమితివిధాన్తరేణదర్శయితుంచోద్యవాక్యమనువదతి (నజానఇతి) తద్వ్యాచష్టే (తద్దర్శినశ్చేతి) అజ్ఞానాదిస్తచ్ఛబ్దార్థః. దృశ్యమానత్వమేవవిశదయతి (కర్మతామితి) ఇతి- బ్రవీషీతిసమ్బన్ధః. ఏవంపరకీయవాక్యంవ్యాఖ్యాయఫలితమాహ (తత్కథమితి) తత్రచోద్యవాక్యార్థదర్శితరీత్యాస్థితేసతికర్తృవిశేషణంనాజ్ఞానముగ్ధతేస్యాతాం-తయోఃప్రత్యేకంకర్మభూతత్వాదిత్యర్థః. విపక్షేదోషమాహ (అథేతి) కథంకర్మస్యాతామిత్యేతదేవవ్యాచష్టే (దృశినేతి) తత్రాపికథంశబ్దఃసమ్బధ్యతే. ఏతదేవస్ఫుటయతి (కర్మహీతి) ఏవంసతి-వ్యాప్యవ్యాపకభావస్యభేదనిష్ఠత్వేసతీత్యేతత్. కించ-అజ్ఞానముపలబ్ధృధర్మోనభవతి- ఉపలభ్యమానత్వాత్-దేహగతకార్శ్యాదివదిత్యాహ (నచేతి) అజ్ఞానవత్తత్కార్యమపినాత్మధర్మఃస్యాదిత్యతిదిశతి (తథేతి) అజ్ఞానోత్థస్యేచ్ఛాదేరాత్మధర్మత్వనిరాకరణేప్రతీతివిరోధస్స్యాదితిశఙ్కతే (సుఖేతి) తేషాంగ్రాహ్యత్వమఙ్గీకృత్యపరిహరతి (తథాపీతి) ఆత్మనిష్ఠత్వేసుఖాదీనాంచైతన్యవదాత్మగ్రాహ్యత్వాయోగాత్తద్గ్రాహ్యాణాంతేషాంనతద్ధర్మతేతిభావః. ప్రకారాన్తరేణనిరాకర్తుంనిరాకృతమేవచోద్యమనుద్రవతి (నజానఇతి)- కింప్రమాతురజ్ఞానాద్యాశ్రయత్వమనుభవాదభిదధాసి- తత్సాక్షిణోవా. తత్రాద్యంప్రత్యాహ (భవత్వమితి) కల్పాన్తరంనిరాకరోతి (యస్త్వితి) నహియోయత్సాక్షీ - సతత్రాజ్ఞోమూఢోవేత్తి- తథాచసర్వసాక్షీసాజ్ఞానాదిమాన్భవతీత్యర్థః. ఆత్మనోమోహాదిరాహిత్యేభగవద్వాక్యంప్రమాణయతి (తథేతి) తస్యసర్వవిశేషశూన్యత్వేవాక్యాన్తరముదాహరతి (సమమితి) ఆదిపదేన *సమంపశ్యన్హిసర్వత్ర * జ్యోతిషామపితజ్జ్యోతిరిత్యాదిగృహ్యతే. ఆత్మనోనిర్విశేషత్వేప్రామాణికేస్వమతముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) పక్షాన్తరమనుభాషతే (యేత్వితి) అతః-నిర్విశేషస్యాభావాదితియావత్. అజ్ఞానాద్బన్ధః- జ్ఞానాన్ముక్తిరితిశాస్త్రమర్థవాదః. ఆదిశబ్దేనరుద్రరోదనాద్యర్థవాదందృష్టాన్తంసూచయతి. సోపహాసందూషయతి (ఉత్సహన్తఇతి) నహిసవిశేషత్వంశక్యమాత్మనఃప్రతిపత్తుం-నిర్విశేషత్వప్రత్యాయకాగమవిరోధాదితిభావః. కథంతర్హిభవద్భిరాత్మతత్త్వమభ్యుపగమ్యతే-తత్రాహ (వయంత్వితి) ప్రమాణవిరుద్ధార్థదర్శనంతచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. సత్త్వాదీనామివసామ్యందూషయతి (సర్వదేతి) భేదాభేదమపవదతి (ఏకరసమితి) తత్రహేతుమాహ (అద్వైతమితి) ద్వైతాభావోపలక్షితత్వాదిత్యర్థః. ఐకరస్యేకౌటస్థ్యంహేత్వన్తరమాహ (అవిక్రియమితి) తదుపపాదయతి (అజమిత్యాదినా) అమరం-మరణాయోగ్యం. తత్రసర్వత్రావిద్యాసమ్బన్ధరాహిత్యంహేతుమాహ (అభయమితి) ననుబ్రహ్మైవంవిధం-నత్వాత్మతత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) యథోక్తంప్రత్యగ్భూతంబ్రహ్మేత్యత్రప్రమాణమాహ (ఇత్యేషఇతి) తత్రైవవిద్వదనుభవంప్రమాణయతి (ఇత్యేవమితి) పరపక్షనిరాసేన ప్రకృతంవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఉపచారేనిమిత్తమాహ (విపరీతేతి) - ఆత్మాతత్త్వతస్సంసారీతి విపరీతగ్రహవతీయాదిహసన్తతిః-తస్యావిచ్ఛేదమాత్రంజ్ఞానఫలమపేక్ష్యోపచారమాత్రమిత్యర్థః. ౬

౨౦.— (తదేషశ్లోకోభవతి) ఏతస్మిన్నర్థేఅయంశ్లోకఖణ్డోభవతీత్యర్థః. తమేవాహ (తదేవసక్తస్సహకర్మణైతిలిఙ్గంమనోయత్రనిషక్తమస్యేతి) లిఙ్గ్యతేఽనేనేతిలిఙ్గం- గమకం. తాదృశమస్య-జీవస్యమనఃయత్ర- ఫలేనిషక్తం- నివిష్టంభవతి- తదేవ- తత్ఫలమేవతత్ఫలారమ్భకకర్మణాసహదేహవియోగకాలేపిసక్తస్సన్నేతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఇత్యేషశ్లోకోభవతీత్యన్వయః. ప్రకృతమనుసరతి (ప్రాప్యాన్తంకర్మణస్తస్యయత్కించేహకరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మైలోకాయకర్మణఇతి) అయం- సంసారీఇహ- లోకేఫలముద్దిశ్యయత్కించిత్కర్మకరోతి-తస్యకర్మణోన్తం - భోగేనావసానంప్రాప్య. కృత్స్నఫలంభుక్త్వేతియావత్. తస్మాత్ - అముష్మాల్లోకాదస్మైలోకాయపునరేతి. కిమర్థమిత్యత్రాహ (కర్మణేఇతి) కర్మకర్తుమిత్యర్థః. (ఇతినుకామయమానః) ఏవంకామయమానస్సంసరతీత్యర్థః. ఏవమవిద్వద్విషయంసంసారంసప్రపఞ్చముపవర్ణ్యోపసంహృత్యాథవిదుషస్తద్వైలక్షణ్యందర్శయతి (అథాకామయమానఇత్యాదినా) అథశబ్దోఽర్థాన్తరపరిగ్రహే. అకామయమానః-వీతరాగః.అత్రోచ్యతఇతిశేషః. (యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామఇత్యాది) యఃఅకామః-కామశూన్యః. కథంకామశూన్యతేత్యత్రాహ (నిష్కామఇతి) నిర్గతాఃకామాఃయస్మాత్సతథోక్తః. పూర్వస్థితానాంకామానాంనిర్గతత్వాదకామత్వముపపద్యతఇతిభావః. ఉత్తరకామానాంసత్త్వేనివృత్తపూర్వకామస్యాపికథమకామత్వమిత్యతఆహ (ఆప్తకామఇతి) ఆప్తాఃకామాఃయేనసతథోక్తః. అతోఽనుత్పన్నోత్తరకామఇత్యర్థః. కథమాప్తకామత్వమిత్యత్రాహ (ఆత్మకామఇతి) ఆత్మైవకామోయస్యసతథోక్తః. ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యకామ్యస్యవస్తునోఽభావా,దాత్మరూపకామ్యస్యనిత్యసిద్ధత్వా, దాప్తకామత్వం. అతఏవాకామత్వంచేత్యర్థః. ఏతాదృశస్తుబ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతీతియోజనా. బ్రహ్మైవసన్-ఆవిర్భూతగుణాష్టకరూపబ్రాహ్మరూపస్సన్బ్రహ్మాప్యేతి- పరబ్రహ్మణిలీనోభవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్యాపితేర్లయార్థకత్వాత్. లయోనామ- తద్వివిక్తతయాదర్శనాభావః. అపహతపాప్మత్వాదిబ్రాహ్మరూపసాధర్మ్యేణపరబ్రహ్మవివిక్తతయాదర్శనాయోగ్యోభవతీత్యర్థః. నన్వేతన్నసమ్భవతి- బ్రాహ్మరూపావిర్భావోహిపరంబ్రహ్మోపసమ్పన్నస్యైవభవతి-*పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రవణాత్. పరబ్రహ్మోపసమ్పత్తిర్నామ-దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ. సాచదేశవిశేషేఅర్చిరాదిమార్గగతిమన్తరేణనసమ్భవతి. తద్గతిశ్చభూతసూక్ష్మయుక్తప్రాణాదిరూపలిఙ్గశరీరయుక్తస్యైవభవతి. తద్యోగశ్చకర్మాధీనః.విధూతకర్మణశ్చఉత్క్రాన్తప్రాణతయాదేహేన్ద్రియప్రాణయోగాసమ్భవేనార్చిరాదిగత్యాదేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్త్యసమ్భవాద్బ్రాహ్మరూపావిర్భావాభావేనబ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతీతినోపపద్యతఇత్యాశఙ్క్యాహ (నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతి) తస్మాత్-

ఉ.—— తదేషశ్లోకోభవతియదాసర్వే ప్రముచ్యన్తే కామాయేఽస్యహృదిశ్రితాః।అథమర్త్యోఽమృతోభ
వత్యత్ర బ్రహ్మసమశ్నుతఇతి తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీవల్మీకేమృతాప్రత్యస్తాశయీతైవమేవేదగ్ం శరీ

అకామత్వాద్యుక్తగుణాజ్జీవాత్ప్రాణానోత్క్రామన్తీత్యర్థః. నటస్యశృణోతీతివదపాదానలక్షణసమ్బన్ధేషష్ఠీ. అతఏవసమానప్రకరణేమాధ్యన్దినశాఖాయాం *నతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీత్యతిస్పష్టంపఞ్చమీశ్రూయతే. ఇదంచవాక్యముత్క్రాన్తిపాదేచిన్తితం. తత్రహి * అత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇత్యత్రైవవిదుషోబ్రహ్మభావశ్రవణాన్నోత్క్రాన్తిరితిప్రాప్తేఉచ్యతే- *సమానాచాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వంచానుపోష్య. ఆసృత్యుపక్రమాత్ - ఆగత్యుపక్రమాత్. నాడీప్రవేశాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిర్విద్వదవిదుషోస్సమానా. * శతంచైకాచహృదయస్యనాడ్యస్తాసాంమూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతివిదుషోపినాడీవిశేషేణోత్క్రమణశ్రవణాదుత్క్రాన్తిరవర్జనీయైవ. * అథమర్త్యోఽమృతోభవత్యత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇతివిదుషోఽత్రైవశ్రూయమాణంయదమృతత్వం - తదనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధమదగ్ధ్వైవఉత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమమృతత్వముచ్యతే. *అత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇతిచోపాసనకాలబ్రహ్మానుభవాభిప్రాయం. * తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అవశ్యంచతత్ - అమృతత్వమదగ్ధదేహసమ్బన్ధస్యైవవక్తవ్యం. కుతః. ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. అపీతిః-అప్యయః. ఆబ్రహ్మాప్యయంసంసారోహివ్యపదిశ్యతే * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఅథసమ్పత్స్యఇతి *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య।ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతివ్యపదేశాత్. *సూక్ష్మంప్రమాణతశ్చతథోపలబ్ధేః. దేవయానేనపథాగచ్ఛతోపివిదుషః*తంప్రతిబ్రూయాత్సత్యంబ్రూయాదితిచన్ద్రమస్సంవాదస్యప్రమాణప్రతిపన్నత్వాచ్చసూక్ష్మంశరీరమామోక్షమనువర్తతఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- నహ్యశరీరస్యచన్ద్రమసాసంవాదస్సమ్భవతి. *నోపమర్దేనాతః. అతః * అథమర్త్యోఽమృతోభవతీతిశ్రూయమాణమమృతత్వంశరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధానుపమర్దేనైవోత్తరపూర్వాఘాశ్లేషవినాశరూపమఙ్గీకర్తవ్యం. *అస్యైవచోపపత్తేరూష్మా. అస్య- సూక్ష్మశరీరస్యక్వచిదుపసంహృతత్వాద్దేవవిదుషోపిమ్రియమాణస్యక్వాచిత్కఊష్మోపలభ్యతే. * ప్రతిషేధాదితిచేన్నశారీరాత్ స్పష్టోహ్యేకేషాం. నను * యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామఆత్మకామోనతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీతివిదుషోదేహాదుత్క్రాన్తిఃప్రతిషిద్ధా. నచేదంశారీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధపరమితివాచ్యం-*యత్రాయంపురుషోమ్రియతేఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నే *నేతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యఃసఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతోమృతశ్శేతఇతి ఉచ్ఛూనత్వాదీనాంశరీరధర్మాణాంప్రతిపాదనేనశరీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధస్యైవయుక్తత్వాత్. నహిశారీరస్యోచ్ఛూనత్వమాధ్మాతత్వం శయితృత్వంవాయుజ్యతే. అతశ్శరీరాపాదానకోత్క్రమణనిషేధాన్నోత్క్రాన్తిర్విదుషఇతిచేన్న- శారీరాదేవోత్క్రమణంప్రతిషిధ్యతే- ఏకేషాం- మాధ్యన్దినానామామ్నాయేవిస్పష్టం * యోఽకామోనిష్కామఆప్తకామ ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిశారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధాత్. కాణ్వశాఖాయాంతు *నతస్యప్రాణాఇతిషష్ఠీనటస్యశృణోతీతివదపాదానత్వలక్షణసమ్బన్ధపరా. * ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహోనేత్యార్తభాగప్రశ్నస్తువిదుషోఽప్రస్తుతత్వేనావిద్వద్విషయత్వావశ్యమ్భావేనావిదుషశ్చశరీరాదుత్క్రాన్తేః ప్రతిషేద్ధుమశక్యతయాతత్రాపిశారీరాపాదానకోత్క్రమణప్రతిషేధపరత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. నచతత్రవాక్యశేషశ్రుతానాముచ్ఛూనత్వాదీనామాత్మన్యనుపపత్తిః- శరీరాపాదానకోత్క్రాన్తినిప్రతిషేధవాదినాపి * ఆత్మకామోనతస్మాత్ప్రాణాఉత్క్రామన్తీతిమాధ్యన్దినశాఖావాక్యేఅభేదోపచారస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. నచప్రాణానాంశారీరాదుత్క్రాన్తేరప్రసక్తతయాప్రతిషేధానయుక్తఇతివాచ్యం - వృక్షాదుడ్డీయమానవిహఙ్గమసఙ్ఘవద్యథాయథంగమనసమ్భవాత్, * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఅథసమ్పత్స్యఇతిదేహవియోగానన్తరబ్రహ్మసమ్పత్తివచనేనతదానీమేవశారీరాత్ప్రాణోత్క్రమణస్యప్రసక్తత్వాచ్చ. తథాచసూక్ష్మశరీరసాధ్యార్చిరాదిగత్యభావేబ్రహ్మసమ్పత్తేస్తత్సాధ్యాయాఅనుపపత్తిరితిశఙ్కాపరిహారాయ * నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తీత్యుచ్యతఇతినిరవద్యం. అతోవిద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిస్సమానేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౭

శం.—— స్వప్నబుద్ధాన్తగమనదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికస్సంసారోవర్ణితః. సంసారహేతుశ్చవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞావర్ణితాః. యైశ్చోపాధిభూతైః కార్యకరణలక్షణైర్భూతైఃపరివేష్టితఃసంసారిత్వమనుభవతి- తానిచోక్తాని. తేషాంసాక్షాత్ప్రయోజకౌధర్మాధర్మావితిపూర్వపక్షంకృత్వాకామఏవేత్యవధారితం. యథాచబ్రాహ్మణేనాయమర్థోఽవధారితః-ఏవంమన్త్రేణాపీతిబన్ధకారణంచోక్త్వోపసంహృతంప్రకరణం *ఇతితుకామయమానఇతి. * అథాకామయమానఇత్యారభ్యసుషుప్తదృష్టాన్తస్యదార్ష్టాన్తికభూతఃసర్వాత్మభావోమోక్షఉక్తః. మోక్షకారణంచాత్మకామతయాయదాప్తకామత్వముక్తం-తచ్చనాత్మజ్ఞానమన్తరేణాత్మకామతయాప్తకామత్వమితిసామర్థ్యాద్బ్రహ్మవిద్యైవమోక్షకారణమిత్యుక్తం.అతోయద్యపికామోమూలమిత్యుక్తం-తథాపిమోక్షకారణవిపర్యయేణబన్ధకారణమవిద్యేత్యేతదప్యుక్తమేవభవతి.అత్రాపిమోక్షోమోక్షసాధనంచబ్రాహ్మణేనోక్తం. తస్యైవదృఢీకరణాయమన్త్రఉదాహ్రియతేశ్లోకశబ్దవాచ్యః।తత్-తస్మిన్నేవార్థఏషశ్లోకః- మన్త్రోభవతి. యదా- యస్మిన్కాలేసర్వే- సమస్తాఃకామాః- తృష్ణాప్రభేదాఃప్రముచ్యన్తే- ఆత్మకామస్యబ్రహ్మవిదఃసమూలతోవిశీర్యన్తే. యేప్రసిద్ధాలోకేఇహాముత్రార్థాఃపుత్రవిత్తలోకైషణాలక్షణాఃఅస్య- ప్రసిద్ధస్యపురుషస్యహృది- బుద్ధౌ శ్రితాః- ఆశ్రితాః. అథ- తదానీంమర్త్యః - మరణధర్మాసన్ కామవియోగాత్సమూలతోఽమృతోభవతి. అర్థాదనాత్మవిషయాఃకామాఅవిద్యాలక్షణామృత్యవఇత్యేతదుక్తంభవతి. అతోమృత్యువియోగేవిద్వాన్ జీవన్నేవామృతోభవతి. అత్ర - అస్మి

రం శేతే। అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ సోఽహం భగవతే సహస్రం దదామీతి హోవాచ జనకో వైదేహః. ౭

న్నేవశరీరే వర్తమానో బ్రహ్మ సమశ్నుతే - బ్రహ్మభావం మోక్షం ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః. అతో మోక్షో న దేశాన్తరగమనాద్యపేక్షతే - తస్మాద్విదుషో నోత్క్రామన్తి ప్రాణాః- యథావస్థితా ఏవ స్వకారణే పురుషే సమవనీయన్తే - నామమాత్రం హ్యవశిష్యత ఇత్యుక్తం. కథం పునః సమవనీతేషు ప్రాణేషు, దేహే చ స్వకారణే ప్రలీనే, విద్వాన్ముక్తోఽత్రైవ సర్వాత్మా సన్వర్తమానః పునః పూర్వవద్దేహిత్వం సంసారిత్వలక్షణం న ప్రతిపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే- తత్- తత్రాయం దృష్టాన్తః. యథా లోకే అహిః - సర్పః. తస్య నిర్ల్వయనీ- నిర్మోకః. సాహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే - సర్పాశ్రయే వల్మీకాదావిత్యర్థః. ప్రత్యస్తా- ప్రక్షిప్తా. అనాత్మభావేన సర్పేణ పరిత్యక్తా శయీత- వర్తేత. ఏవమేవ- యథాఽయం దృష్టాన్తః. ఇదం శరీరం సర్పస్థానీయేన ముక్తేనాఽనాత్మభావేన పరిత్యక్తం మృతమేవ శేతే. అథేతరః సర్పస్థానీయో ముక్తః సర్వాత్మభూతః సర్పవత్తత్రైవ వర్తమానోఽప్యశరీర ఏవ- న పూర్వవత్పునః సశరీరో భవతి. కామకర్మప్రయుక్తశరీరాత్మభావేన హి పూర్వం సశరీరో మర్త్యశ్చ- తద్వియోగాదథేదానీమశరీరః. అత ఏవ చామృతః. ప్రాణః- ప్రాణితీతి ప్రాణః. *ప్రాణస్య ప్రాణమితి హి వక్ష్యమాణే శ్లోకే, *ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే, ప్రకరణవాక్యసామర్థ్యా, చ్చ పర ఏవాత్మాత్ర ప్రాణశబ్దః. బ్రహ్మైవ- పరమాత్మైవ. కిం పునస్తత్. తేజ ఏవ- విజ్ఞానజ్యోతిః. యేనాత్మజ్యోతిషా జగదవభాస్యమానం ప్రజ్ఞానేత్రం విజ్ఞానజ్యోతిష్మత్సదవిభ్రంశద్వర్తతే. యః కామప్రశ్నో విమోక్షార్థో యాజ్ఞవల్క్యేన వరో దత్తో జనకాయ సహేతుకో బన్ధమోక్షార్థలక్షణో దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభూతః- స ఏష నిర్ణీతః సవిస్తరో జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికారూపధారిణ్యా శ్రుత్యా. సంసారవిమోక్షోపాయ ఉక్తః ప్రాణిభ్యః. ఇదానీం శ్రుతిః స్వయమేవాహ - విద్యానిష్క్రియార్థం జనకేనైవముక్తమితి. కథం. సోఽహం- ఏవం విమోక్షితస్త్వయా భగవతే- తుభ్యం విద్యానిష్క్రియార్థం సహస్రం దదామీతి హ- ఏవం కిలోవాచ - ఉక్తవాన్ జనకో వైదేహః. అత్ర కస్మాద్విమోక్షపదార్థే నిర్ణీతే విదేహరాజ్యమాత్మానమేవ చ న నివేదయతి- ఏకదేశోక్తావివ సహస్రమేవ దదాతి- తత్ర కోఽభిప్రాయ ఇతి. అత్ర కేచిద్వర్ణయన్తి- అధ్యాత్మవిద్యారసికో జనకః శ్రుతమప్యర్థం పునర్మన్త్రైః శుశ్రూషతి- అతో న సర్వమేవ నివేదయతి. శ్రుత్వాఽభిప్రేతం యాజ్ఞవల్క్యాత్పునరన్తే నివేదయిష్యామీతి హి మన్యతే. యది చాత్రైవ సర్వం నివేదయామి- నివృత్తాభిలాషోఽయం శ్రవణాదితి మత్వా శ్లోకాన్న వక్ష్యతీతి చ భయాత్సహస్రదానం శుశ్రూషాలిఙ్గజ్ఞాపనాయేతి. సర్వమప్యేతదసత్పురుషస్యేవ- ప్రమాణభూతాయాః శ్రుతేర్వ్యాజానుపపత్తేః. అర్థశేషోపపత్తేశ్చ. విమోక్షపదార్థ ఉక్తేప్యాత్మజ్ఞానసాధన, మాత్మజ్ఞానశేషభూతః సర్వైషణాపరిత్యాగః సన్న్యాసాఖ్యో, వక్తవ్యోఽర్థశేషోవిద్యతే- తస్మాచ్ఛ్లోకమాత్రశుశ్రూషాకల్పనాఽనృజ్వీ. అగతికా హి గతిః పునరుక్తార్థకల్పనా- సా చాయుక్తా సత్యాం గతౌ. న చ తత్స్తుతిమాత్రమిత్యవోచామ. నన్వేవం సత్యత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి వక్తవ్యం. నైష దోషః - ఆత్మజ్ఞానవదప్రయోజకస్సన్న్యాసః పక్షే ప్రతిపత్తికర్మవదితి హి మన్యతే - *సన్న్యాసేన తనుం త్యజేదితి హి స్మృతిః. సాధనత్వపక్షేఽపి నాత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవేతి ప్రశ్నమర్హతి- మోక్షసాధనభూతాత్మజ్ఞానపరిపాకార్థత్వాత్. ౭

ఆ.— బ్రాహ్మణోక్తేఽర్థే మన్త్రమవతారయితుం బ్రాహ్మణార్థమనువదతి (స్వప్నేత్యాదినా)- అయమర్థః-సంసారస్తద్ధేతుశ్చ. మన్త్రః- *తదేవ సక్తస్సహ కర్మణేత్యాదిః. ఆత్మజ్ఞానస్య తర్హి మోక్షకారణత్వముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి)- అతః- బ్రహ్మజ్ఞానం మోక్షకారణమిత్యుక్తత్వాదితి యావత్. మూలం-బన్ధస్యేతి శేషః. అత్రేతి మోక్షప్రకరణోక్తిః. బన్ధప్రకరణం దృష్టాన్తయితుమపిశబ్దః. ఉక్తేఽర్థే తదేవ ఇత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తస్మిన్నేవేతి) యస్మిన్కాలే-విద్యాపరిపాకావస్థాయామిత్యర్థః. సుషుప్తివ్యావృత్త్యర్థం సర్వవిశేషణమితి మత్వాహ(సమస్తా ఇతి). కామశబ్దస్యార్థాన్తరవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (తృష్ణేతి). క్రియాపదం సోపస్కరం వ్యాకరోతి (ఆత్మకామస్యేతి) తానేవ విశినష్టి (యే ప్రసిద్ధా ఇతి) కామానామాత్మాశ్రయత్వం నిరాకరోతి (హృదీతి)- సమూలతః కామవియోగాదితి సమ్బన్ధః. కామవియోగాదమృతో భవతీతి నిర్దేశసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (అర్థాదితి) తేషాం మృత్యుత్వే కిం స్యాత్- తదాహ (అత ఇతి)- అత్రేత్యాదినా వివక్షితమర్థమాహ (అతో మోక్షేతి)- ఆదిపదముత్క్రాన్త్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. ముక్తేన్తదపేక్షాఽభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి)- తర్హి మరణాసిద్ధిరిత్యత్రాహ (యథేతి)- ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిరాహిత్యం-యథావస్థితత్వం. ఏవం చ పఞ్చమే ప్రతిపాదితమిత్యాహ (నామమాత్రమితి)- తద్యథేత్యాదివాక్యనిరస్యాంశఙ్కామాహ (కథం పునరితి) విదుషో విద్యయాత్మమాత్రత్వేన ప్రాణాదిషు బాధితేష్వపి దేహే చేదసౌ వర్తతే- తతోఽస్య పూర్వవద్దేహిత్వాద్విద్యావైయర్థ్యమిత్యర్థః. దృష్టాన్తేన పరిహరతి (అత్రేత్యాదినా) దేహే వర్తమానస్యాపి విదుషస్తత్రాభిమానరాహిత్యం తత్రేత్యుచ్యతే. యస్యాం త్వచి సర్పో నితరాం లీయతే- సాహినిర్ల్వయనీ-సర్పత్వగుచ్యతే. సర్పనిర్మోకదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమేవేతి) సర్పదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి (అథేతి) అజ్ఞానేన సహ దేహస్య నష్టత్వమశరీరత్వాదౌ హేతురథశబ్దార్థః. అథశబ్దావద్యోతితహేత్వవష్టమ్భేనాశరీరత్వం విశదయతి(కామేతి) పూర్వమిత్యవిద్యావస్థోక్తిః. ఇదానీమితి విద్యావస్థోచ్యతే. వ్యుత్పత్త్యనుసారేణ రూఢం చ ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యేతి) శ్లోకే-పర ఏవాత్మా యథా ప్రాణశబ్దః-తథాత్రాపీత్యర్థః. యథా చ శ్రుత్యన్తరే ప్రాణశబ్దః పర ఏవాత్మా-తథాత్రాపీత్యాహ(ప్రాణేతి)కించ-పరవిషయమిదం ప్రకరణం-*అథాకామయమాన ఇతి మోక్షస్య ప్రక్రాన్తత్వాత్. అథాయమిత్యాదివాక్యం చ తద్విషయం- అన్యథా బ్రహ్మాదిశబ్దానుపపత్తేః. తస్మాదుభయసామర్థ్యాదత్ర పర ఏవాత్మా ప్రాణశబ్దిత ఇత్యాహ (ప్రకరణేతి) విశేష్యం దర్శయిత్వా విశేషణం దర్శయతి (బ్రహ్మైవేతి)- బ్రహ్మశబ్దస్య కమలాసనాదివిషయత్వం వారయతి (కింపునరితి).

ఉ.— తదేతే శ్లోకాభవన్తి।అణుఃపన్థావితతఃపురాణో మాగ్ంస్పృష్టోఽనువిత్తో మయైవ । తేనధీరాఅపి యన్తిబ్రహ్మవిదస్స్వర్గంలోకమితఊర్ధ్వావిముక్తాః. ౮

తేజశ్శబ్దస్యకార్యజ్యోతిర్విషయత్వమాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞానేతి) తత్రప్రమాణమాహ (యేనేతి) ప్రజ్ఞా-ప్రకృష్టాజ్ఞప్తిః. స్వరూపచైతన్యం నేత్రమివనేత్రం-ప్రకాశకమస్యేతితథోక్తం. సోహమిత్యాదేస్తాత్పర్యంవక్తుంవృత్తంకీర్తయతి (యఃకామప్రశ్నఇతి) నిర్ణయప్రకారంసఙ్క్షిపతి (సంసారేతి) సోహమిత్యాదివాక్యాన్తరముత్థాపయతి (ఇదానీమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకంవాక్యమాదాయవిభజతే (కథమితి) సహస్రదానమాక్షిపతి (అత్రేతి) సర్వస్వదానప్రస్తావేపిసహస్రదానహేతుమేకదేశీయందర్శయతి (అత్రకేచిదిత్యాదినా) కదాచిత్గురవేసర్వస్వంరాజానివేదయిష్యతి- తత్రాహ (శ్రుత్వేతి) ననుపునఃశుశ్రూషురపిరాజాకిమితిసంప్రత్యేవసర్వస్వంగురవేనప్రయచ్ఛతి-ప్రభూతాహిదక్షిణాగురుంప్రీణయన్తీస్వీయాంశుశ్రూషాంఫలయతి-తత్రాహ (యదిచేతి) అనాప్తాకాఙ్క్షోహృదయేఽన్యన్నిధాయవాచ్యస్యనిష్పాదనాత్మకంవ్యాజోత్తరంయుక్తం-శ్రుతౌత్వపౌరుషేయ్యామపాస్తాశేషదోషశఙ్కాయాంనవ్యాజోక్తిర్యుక్తా - తదీయస్వారసికప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితిదూషయతి (సర్వాపీతి) ఏకదేశీయపరిహారాసమ్భవేహేత్వన్తరమాహ (అర్థేతి) తదుపపత్తిమేవోపపాదయతి (విమోక్షేతి) తస్యాపిపూర్వమసకృదుక్తైస్తదీయశుశ్రూషాధీనంసహస్రదానమనుచితమిత్యాశఙ్క్యశమాదేఃజ్ఞానసాధనత్వేనప్రాగనుక్తైస్సహభూమాయేపిసన్న్యాసస్యవక్తవ్యత్వయోగాత్తదపేక్షయాయుక్తంసహస్రదానమిత్యాహ (అగతికాహీతి) ననుసన్న్యాసాదివిద్యాస్తుత్యర్థముచ్యతే-మహాభాగాహీయం-యత్తదర్థీదుష్కరమపికరోతీతి-అతోనార్థశేషసిద్ధిః-తత్రాహ (నచేతి) నతావత్సన్న్యాసోవిద్యాస్తుతిః- *విదిత్వావ్యుత్థాయేతిసమానకర్తృకత్వనిర్దేశాదిభిఃపఞ్చమేస్థితం. నాపిశమాదిర్విద్యాస్తుతిః- తత్రాపివిధేర్వక్ష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. అర్థశేషశుశ్రూషయాసహస్రదానమిత్యత్రజనకస్యాకౌశలంచోదయతి (నన్వితి) రాజ్ఞఃశఙ్కితమకౌశలందూషయతి (నైషఇతి) తత్రహేతుమాహ (ఆత్మజ్ఞానవదితి) యథాత్మజ్ఞానంమోక్షేప్రయోజకం-నతథాసన్న్యాసః. సచాస్మిన్పక్షేతస్యాకర్తవ్యత్వం-ప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠానసమ్భవాదితిరాజాయతోమన్యతే-తతస్సన్న్యాసస్యనజ్ఞానతుల్యత్వం. అతోనాతఊర్ధ్వంవిమోక్షాయైవబ్రూహీతిపృచ్ఛతీత్యర్థః. సన్న్యాసస్యప్రతిపత్తికర్మవత్కర్తవ్యత్వేప్రమాణమాహ (సన్న్యసేనేతి) ననువివిదిషాసన్న్యాసమఙ్గీకుర్వతానతస్యప్రతిపత్తికర్మవదనుష్ఠేయత్వమిష్యతే - తత్రాహ (సాధనత్వేతి) *త్యజతైవహితజ్జ్ఞేయంత్యక్తుఃప్రత్యక్పరంపదమిత్యుక్తత్వాదిత్యర్థః.

ర०.— (తదేషశ్లోకోభవతి) తత్- తత్రబ్రహ్మవిద్విషయేఏషశ్లోకఃప్రవృత్తోభవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదాసర్వేప్రముచ్యన్తేకామాయేఽస్యహృదిశ్రితాః। అథమర్త్యోఽమృతోభవత్యత్రబ్రహ్మసమశ్నుతఇతి) కామాః- దుర్విషయగోచరమనోరథాః అస్య - జీవస్యహృదిశ్రితాః - హృద్గతాస్సర్వేయదాశాన్తాభవన్తి- అథ- తదనన్తరమేవోపాసకోమర్త్యస్సన్నమృతోభవతి- వినష్టాశ్లిష్టపూర్వోత్తరాఘోభవతి. అత్రబ్రహ్మసమశ్నుతే-అత్రైవోపాసనవేళాయాంబ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. పాపసంబన్ధరాహిత్యేనబ్రహ్మానుభవేనచేహైవముక్తఇవభవతీతియావత్. (తద్యథాఽహినిర్ల్వయనీవల్మీకేమృతాప్రత్యస్తాశయీతైవమేవేదంశరీరంశేతే) యథాఅహినిర్ల్వయనీ- సర్పస్యనిర్మోకఃసర్పేణవల్మీకేప్రత్యస్తా-విసృష్టాసర్పాసంసక్తాఅతఏవమృతా- నిష్ప్రాణాపిదూరేపశ్యతాంసర్పవదవభాసమానాశయీత-ఏవమేవబ్రహ్మవిదశ్శరీరమహమ్బుద్ధ్యగోచరతయా పరిత్యక్తమపిపశ్యతాంబ్రహ్మవిచ్ఛరీరమివభాసమానంశేతఇత్యర్థః. (అథాయమశరీరోఽమృతఃప్రాణోబ్రహ్మైవతేజఏవ) అథదర్శనసమానాకారబ్రహ్మవిద్యాధిగమోత్తరకాలమయం- బ్రహ్మవిదమృతోపి- మరణరహితోపి. మరణాత్ప్రాగప్యశరీరః - అశరీరకల్పఏవేత్యర్థః. శరీరస్పర్శిపరివాదాదిజనితవిషాదాద్యభావాదితిభావః. ప్రాణోబ్రహ్మైవ- ప్రాణభృత్త్వేపితాదాత్త్వికబ్రహ్మానుభవసత్త్వాత్ ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపఇవేత్యర్థః. తేజఏవ - అజ్ఞానలక్షణాన్ధకారప్రతిభటఏవేత్యర్థః. ఏవంప్రాప్తబ్రహ్మవిద్యోజనకఆహ. కిమితి. (సోఽహంభగవతేసహస్రందదామీతి) స్పష్టోర్థః. ౭

శ०.— ఆత్మకామస్యబ్రహ్మవిదోమోక్షఇత్యేతస్మిన్నర్థేమన్త్రాబ్రాహ్మణోక్తార్థవిస్తరప్రతిపాదకాఏతేశ్లోకాభవన్తి. అణుః-సూక్ష్మః పన్థాః- దుర్విజ్ఞేయత్వాత్. వితతః-విస్తీర్ణః. విస్పష్టతరణహేతుత్వాద్వా- *వితరఇతిపాఠాన్తరాత్. మోక్షసాధనోజ్ఞానమార్గఃపురాణః-చిరన్తనః. నిత్యశ్రుతిప్రకాశితత్వాత్. నతార్కికబుద్ధిప్రభవకుదృష్టిమార్గవదర్వాక్కాలికః. మాంస్పృష్టః- మయాలబ్ధఇత్యర్థః. యోహియేనలభ్యతే - సతంస్పృశతీవసమ్బధ్యతే- తేనాయంబ్రహ్మవిద్యాలక్షణోమోక్షమార్గోమయాలబ్ధత్వాన్మాంస్పృష్టఇత్యుచ్యతే. నకేవలంమయాలబ్ధః-కింత్వనువిత్తోమయైవ. అనువేదనంనామ-విద్యాయాఃపరిపాకాపేక్షయాఫలావసానతానిష్ఠాప్రాప్తిఃభుజేరివతృప్త్యవసానతా. పూర్వంతుజ్ఞానప్రాప్తిసమ్బన్ధమాత్రమేవేతివిశేషః. కిమసావేవమన్త్రదృగేకోబ్రహ్మవిద్యాఫలంప్రాప్తః- నాన్యఃప్రాప్తవాన్-యేనానువిత్తోమయైవేత్యవధారయతి. నైషదోషః-అస్యాఃఫలమాత్మసాక్షికమనుత్తమమితిబ్రహ్మవిద్యాయాఃస్తుతిపరత్వాత్. ఏవంహికృతార్థాభిమానకరణమాత్మప్రత్యయసాక్షికమాత్మజ్ఞానం-కిమతఃపరమన్యత్స్యాదితిబ్రహ్మవిద్యాంస్తౌతి. నతుపునరన్యోబ్రహ్మవిత్తత్ఫలంనప్రాప్నోతీతి- *తద్యోయోదేవానామితిసర్వార్థశ్రుతేః. తదేవాహ - తేన-బ్రహ్మవిద్యామార్గేణధీరాః- ప్రజ్ఞావన్తోఽన్యేపిబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. అపియన్తి-అపిగచ్ఛన్తిబ్రహ్మవిద్యాఫలంమోక్షంస్వర్గంలోకంచ. స్వర్గలోకశబ్దస్త్రివిష్టపవాచ్యపిసన్నిహప్రకరణాన్మోక్షాభిధాయకః. ఇతః-అస్మాచ్ఛరీరపాతాదూర్ధ్వాః-ఊర్ధ్వం. జీవన్తఏవవిముక్తాస్సన్తః. ౮

ఉ.— తస్మిఞ్ఛుక్లముతనీలమాహుఃపిఙ్గళగ్ం హరితంలోహితంచ । ఏషపన్థా బ్రహ్మణాహానువిత్తః తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ॥ ౯

ఆ.— రాజ్ఞోఽకౌశలంపరిహృత్యమన్త్రానవతారయతి (ఆత్మకామస్యేతి) యదేత్యాద్యతీతశ్లోకేనాగామిశ్లోకానామప్యపౌనరుక్త్యం సూచయతి (విస్తరేతి) జ్ఞానమార్గస్యసూక్ష్మత్వేహేతుమాహ (దుర్విజ్ఞేయత్వాదితి) విస్తీర్ణత్వంపూర్ణవస్తువిషయత్వాదవధేయం. మాధ్యన్దినశ్రుతిమాశ్రిత్యాహ (విస్పష్టేతి) ప్రయత్నసాధ్యత్వంతస్యపఞ్చమ్యావివక్ష్యతే. కథంపునరధునాతనో వైదికో జ్ఞానమార్గశ్చిరన్తనో నిరుచ్యతే- తత్రాహ (నిత్యేతి) విశేషణప్రకాశితమర్థముక్త్వాతస్యవ్యవచ్ఛేద్యమాహ (నతార్కికేతి) మన్త్రదృశాలబ్ధత్వేపికుతోజ్ఞానమార్గస్యతత్సంస్పర్శిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి) అనువేదనలాభయోర్విశేషాభావాత్పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (అనువేదనమితి) పూర్వశబ్దేనపాఠక్రమానుసారేణలాభోగృహ్యతే. ఏవకారమాశ్రిత్యశఙ్కతే (కిమసావితి) తథాచ *తద్యోయోదేవానామిత్యాద్యవిశేషశ్రుతిర్విరుధ్యతఇతిశేషః. అవధారణశ్రుతేరన్యపరత్వేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాభావమభిప్రేత్యపరిహరతి (నైషదోషఇతి) స్తుతిపరత్వమేవప్రకటయతి (ఏవంహీతి) కృతార్థాస్మీత్యాత్మన్యభిమానకారణం స్వానుభవసిద్ధమాత్మజ్ఞానం - నాస్మాదన్యదుత్కృష్టం కించిదిత్యేవం విద్యామవధారణశ్రుతిః ప్రస్తౌతీత్యర్థః. యథా శ్రుతార్థత్వేకోదోషఃస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (నత్వితి) ఇతి- అవధారణశ్రుత్యావివక్షితమితిశేషః. తత్రహేతుః (తద్యోయఇతి) సర్వార్థశ్రుతేః- బ్రహ్మవిద్యాసర్వార్థా- సర్వసాధారణీతిశ్రవణాదితియావత్. బ్రహ్మవిద్యాయాఃసర్వార్థత్వేవాక్యశేషం ప్రమాణత్వేనావతార్యవ్యాచష్టే (తదేవేతి) ననుమోక్షేస్వర్గశబ్దోనయుజ్యతే- తస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాత్. అతఆహ (స్వర్గేతి) యథాజ్యోతిష్టోమప్రకరణేశ్రుతోజ్యోతిశ్శబ్దోజ్యోతిష్టోమవిషయః- తథామోక్షప్రకరణేశ్రుతఃస్వర్గశబ్దోమోక్షమధికరోతి-రూఢ్యఙ్గీకారేబ్రహ్మవిద్యాయానికర్షప్రసఙ్గాదితిభావః. జీవన్తఏవముక్తాస్సన్తఃశరీరపాతాదూర్ధ్వంమోక్షమపియన్తీతిసమ్బన్ధః. ౮

రం.— (తదేతేశ్లోకాభవన్తి) తత్- తత్ర. తస్మిన్విషయే. బ్రహ్మవిద్విషయేఏతేశ్లోకాభవన్తీత్యర్థః. తానేవాహ (అణుఃపన్థా వితతఃపురాణోమాంస్పృష్టోఽనువిత్తోమయైవేత్యాది) అణుః- దుర్విజ్ఞానః. మానాన్తరానధిగమ్యః. వితతః- వేదాన్తేషువిస్తరేణ ప్రతిపాదితః. పురాణః- అనాదిః. మాంస్పృష్టః- ఉపాసకంమాంప్రాప్తః. శతాధికనాడీద్వారాస్వదేహస్పర్శీత్యర్థః. మయైవానువిత్తః - యోగదశాయాంమయైవానుభూతశ్చయోయంపన్థాః-అర్చిరాదిమార్గః. తేన- మార్గేణధీరాః- ప్రజ్ఞాశాలినో బ్రహ్మవిదఃఇతః-అస్మాద్దేహాద్విముక్తాస్సన్తః ¶ ఊర్ధ్వం- సర్వేభ్యోలోకేభ్యఊర్ధ్వంస్వర్గంలోకం-భగవల్లోకం. అత్రస్వర్గశబ్దఃప్రకరణాద్భగవల్లోకపరః. అపియన్తి- ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౮

శం.— తస్మిన్మోక్షసాధనమార్గేవిప్రతిపత్తిర్ముముక్షూణాం. కథం. తస్మిన్-శుక్లం-శుద్ధం, విమలమాహుఃకేచిన్ముముక్షవః. నీలమన్యే. పిఙ్గలమన్యేపి. హరితం. లోహితంచ యథాదర్శనం. నాడ్యస్త్వేతాఃసుషుమ్నాద్యాఃశ్లేష్మాదిరససమ్పూర్ణాః-*శుక్లస్యనీలస్యపిఙ్గలస్యేత్యాద్యుక్తత్వాత్. ఆదిత్యంవామోక్షమార్గమేవంవిధంమన్యన్తే- *ఏషశుక్లఏషనీలఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. దర్శనమార్గస్యచశుక్లాదివర్ణాసమ్భవాత్. సర్వథాపిత్వప్రకృతాద్బ్రహ్మవిద్యామార్గాదన్యఏతేశుక్లాదయః. ననుశుక్లః-శుద్ధోఽద్వైతమార్గః. న-నీలపీతాదిశబ్దైర్వర్ణవాచకైఃసహానుద్రవణాత్. యాన్శుక్లాదీన్యోగినోమోక్షపథఆహుః-నతేమోక్షమార్గాః-సంసారవిషయాఏవహితే- *చక్షుష్టోవామూర్ధ్నోవాఽన్యేభ్యోవాశరీరదేశేభ్యోవేతిశరీరదేశాన్నిస్సరణసమ్బన్ధా, ద్బ్రహ్మాదిలోకప్రాపకాహితే,. తస్మాదయమేవమోక్షమార్గః-యఆత్మకామత్వేనాప్తకామతయాసర్వకామక్షయేగమనానుపపత్తౌప్రదీపనిర్వాణవచ్చక్షురాదీనాంకార్యకరణానామత్రైవసమవనయఇత్యేషజ్ఞానమార్గః - పన్థాఃబ్రహ్మణా-పరాత్మస్వరూపేణైవ బ్రాహ్మణేనత్యక్తసర్వైషణేనానువిత్తః. తేన బ్రహ్మవిద్యామార్గేణ బ్రహ్మవిదన్యోప్యేతి. కీదృశో బ్రహ్మవిత్తేనైతీతి. ఉచ్యతే - పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణఃపరమాత్మతేజస్యాత్మానంసంయోజ్యతస్మిన్నభినిర్వృత్తస్తైజసశ్చ - ఆత్మభూతఇహైవేత్యర్థః. ఈదృశో బ్రహ్మవిత్తేనమార్గేణైతి. నపునఃపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణోగ్రహణం- విరోధాదిత్యవోచామ. *అపుణ్యపుణ్యోపరమేయంపునర్భవనిర్భయాః।శాన్తాస్సన్న్యాసినోయాన్తితస్మైమహాత్మనేనమఇతిస్మృతేశ్చ. *త్యజధర్మమధర్మంచేత్యాదిపుణ్యాపుణ్యత్యాగోపదేశాత్. *నిరాశిషమనారమ్భంనిర్నమస్కారమస్తుతిం। అక్షీణంక్షీణకర్మాణంతందేవా బ్రాహ్మణంవిదుః * నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తివిత్తంయథైకతాసమతాసత్యతాచ। శీలంస్థితిర్దణ్డనిధానమార్జవంతతస్తతశ్చోపరమఃక్రియాభ్యఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. ఉపదేక్ష్యన్తిచేహాపితు * ఏషనిత్యోమహిమా బ్రాహ్మణస్య నకర్మణావర్ధతేనోకనీయానితికర్మప్రయోజనాభావేహేతుముక్త్వా*తస్మాద్బ్రాహ్మణఃశాన్తోదాన్తఇత్యాదినాసర్వక్రియోపరమందర్శయతి. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాతమేవపుణ్యకృత్త్వం. అథవా-యో బ్రహ్మవిత్తేనైతి-సపుణ్యకృత్తైజసశ్చేతి. బ్రహ్మవిత్స్తూయతేఽనేన-పుణ్యకృతి తైజసేచయోగిన్యమహాభాగ్యంప్రసిద్ధంలోకే - తాభ్యామతో బ్రహ్మవిత్స్తూయతేప్రఖ్యాతమహాభాగ్యత్వాల్లోకే. ౯

ఆ.— తస్మిన్నిత్యాదిపూర్వపక్షముత్థాపయతి (తస్మిన్నితి) విప్రతిపత్తిమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా) పిఙ్గలం- వహ్నిజ్వాలాతుల్యం. లోహితం- జపాకుసుమసన్నిభం. సప్రపఞ్చంశబ్దస్పర్శరూపరసాదిమద్బ్రహ్మ-తదుపాసనమనుసృత్యత్త్తాప్తిమార్గేవి

¶ ౮. ఇతఊర్ధ్వంవిముక్తాఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అన్ధంతమఃప్రవిశన్తియేఽవిద్యాముపాసతే।తతోభూయఇవతేతమోయఉవిద్యాయాగ్ంరతాః॥౧౦

వాద్మోముముక్షూణామిత్యాహ (యథాదర్శనమితి) తథాపికథం బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గేశుక్లాదిరూపసిద్ధిః - నహిజ్ఞానస్యరూపాదిమత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడ్యస్త్వితి) తాసామపికథంయథోక్తరూపవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్లేష్మాదీతి) తథాపికథంశుక్లాదిరూపవత్త్వ మిత్యాశఙ్క్యనాడీఖణ్డోక్తంస్మారయతి (శుక్లస్యేతి) నాడీపరిగ్రహేనియామకాభావమాశఙ్క్యపక్షాన్తరమాహ (ఆదిత్యంవేతి) ఏవంవిధం - శుక్లాదినానావర్ణమిత్యర్థః. తస్యతథాత్వేప్రమాణమాహ (ఏషఇతి) ప్రకృతేజ్ఞానమార్గేకిమితిమార్గాన్తరంకల్ప్యతే- తత్రాహ (వర్మనేతి) తర్హినాడీపక్షోవా- ఆదిత్యపక్షోవా- కతరోవివక్షితః- తత్రాహ (సర్వథాపీతి) శుక్లమార్గస్యజ్ఞానమార్గాదన్యత్వమాశఙ్కతే (నన్వితి) శుక్లశబ్దస్యానాత్మవిషయత్వం-నీలాదిశబ్దసమభివ్యాహారవిరోధాదితిపరిహరతి (ననీలేతి) సైద్ధాన్తికమన్త్రభాగంవ్యాఖ్యాతుంపూర్వపక్షందూషయతి (యాన్ శుక్లాదీనితి) నకేవలందేహదేశనిస్సరణసమ్బన్ధాదేవనాడీభేదానాంసంసారవిషయత్వం-కింతుబ్రహ్మలోకాదిసమ్బన్ధాదపీత్యాహ (బ్రహ్మాదీతి) ఆదిత్యోపిదేవయానమధ్యపాతీబ్రహ్మలోకప్రాపకస్సంసారహేతురేవేతిమన్వానోమోక్షమార్గముపసంహరతి (తస్మాదితి) ఆప్తకామతయా- జ్ఞానమార్గఇతిసమ్బన్ధః. ఏవంభూమికాంకృత్వైవఏషఇత్యస్యార్థమాహ (సర్వకామేతి) యథాతైలాదివిలయేప్రదీపస్యజ్వలనానుపపత్తౌతేజోమాత్రేనిర్వాణమిష్యతే-తథాస్థూలస్యసూక్ష్మస్యచసర్వస్యైవ కామస్యజ్ఞానాత్క్షయేసతిగత్యనుపపత్తావత్రైవప్రత్యగాత్మనికార్యకరణానామేకీభావేనావసానమిత్యయమేషశబ్దార్థఇత్యర్థః. పన్థాఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (జ్ఞానమార్గఇతి) ఇత్థంభావేతృతీయామాశ్రిత్యాహ (పరమాత్మేతి) అనువేదనకర్తుర్బ్రహ్మణస్సన్న్యాసనిష్ఠత్వందర్శయతి (త్యక్తేతి) విప్రతిపత్తింనిరాకృత్యమోక్షమార్గంనిర్ధార్య *తేనధీరాఅపియన్తీత్యత్రోక్తంనిగమయతి (తేనేతి) అన్యోపి-మన్త్రదృశస్సకాశాదితిశేషః. ఇహేతిజీవదవస్థోక్తిః. సముచ్చయకారిణోఽత్రబ్రహ్మప్రాప్తిర్వివక్షితేతికేచిత్- తాన్ప్రత్యాహ (నపునరితి) విరోధాత్-జ్ఞానకర్మణోరితిశేషః. కించ- క్రమసముచ్చయస్సమసముచ్చయోవేతివికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్యద్వితీయందూషయతి (అపుణ్యేతి) జ్ఞానస్యకర్మసముచ్చయేపివివేకజ్ఞానేనసముచ్చయోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (త్యజేతి) బ్రహ్మవిదోపిస్తుత్యాదిదృష్టేస్తేనసముచ్చయోజ్ఞానస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (నిరాశిషమితి) కామ్యానామనుష్ఠానమనారమ్భః. అక్షీణత్వం-నిషిద్ధానాచరణం. క్షీణకర్మత్వం- నిత్యాదికర్మరాహిత్యం. అసముచ్చయేవాక్యాన్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఏకతా-నిరపేక్షతా- సర్వోదాసీనతేతియావత్. సమతా- మిత్రోదాసీనశత్రుబుద్ధివ్యతిరేకేణసర్వత్రస్వస్మిన్నివదృష్టిః. దణ్డనిధానం- అహింసాపరత్వం. * అర్థస్యమూలంనికృతిఃక్షమాచ కామస్యచిత్తంచవపుర్వయశ్చ।ధర్మస్యయాగాదిదయాదమశ్చ మోక్షస్యసర్వోపరమఃక్రియాభ్యఇత్యాదిచతుర్విధేపురుషార్థసాధనభేదోపదేశివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చనపుణ్యాదిసముచ్చయకారిణోగ్రహణమితిసమ్బన్ధః. తథాపిప్రకృతేమన్త్రేసముచ్చయోభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపదేక్ష్యన్తీతి) వాక్యశేషాదిపర్యాలోచనాసిద్ధమర్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పూర్వంపుణ్యకృద్భూత్వాపునస్త్యక్తపుత్రాద్యేషణోబ్రహ్మవిత్తైజసఇతిక్రమోనయుజ్యతే-అశ్రుతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అథవేతి) స్తుతిమేవోపపాదయతి (పుణ్యకృతీతి) తైజాంసి- కరణాన్యుపసంహృత్యస్థితస్తైజసః - దహరాద్యుపాసీనోయోగీ. తస్మిన్నణిమాద్యైశ్వర్యాన్మహానుభావత్వప్రసిద్ధిః. తాభ్యాం-పుణ్యకృత్తైజసాభ్యామిత్యర్థః. అతశ్శబ్దపరామృష్టంస్పష్టయతి (ప్రఖ్యాతేతి)-పుణ్యకృత్తైజసయోరితిశేషః. ౯

రం.— (తస్మిన్ శుక్లముతనీలమాహుఃపిఙ్గళంహరితంలోహితంచేత్యాది) తస్మిన్- అర్చిరాదికేమార్గే. శుక్లంనీలంపిఙ్గళంహరితంలోహితం-ఆదిత్యమిత్యర్థః. *అసౌవాఆదిత్యఃపిఙ్గళఏషశుక్లఏషనీలఏషపీతఏషలోహితఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. ఏతాదృశమాదిత్యంతస్మిన్మార్గేసన్తమాహుర్బ్రహ్మవిదః. ఏషపన్థాః- ఏషోఽర్చిరాదిఃపన్థాఃబ్రహ్మణాహ్యనువిత్తః-పరబ్రహ్మణాసహతత్ప్రాపకతయా- ప్రసిద్ధంయథాతథాసమ్బద్ధః. *బ్రహ్మపథఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధఇతియావత్. తేన- ఉక్తేనార్చిరాదిమార్గేణపుణ్యకృద్బ్రహ్మవిత్ -పూర్వంపుణ్యంకృత్వాతద్వశేనశుద్ధాన్తఃకరణోబ్రహ్మవిచ్చతైజసశ్చ- తేజస్సమ్బన్ధీ. తేజఉపాసకః. పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠశ్చేతియావత్. ఏతి- గచ్ఛతీత్యర్థః. *తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇతిశ్రుత్యన్తరేపఞ్చాగ్నివిదాంబ్రహ్మవిదాంచార్చిరాదిగతిశ్రవణాత్. యద్యపిపఞ్చాగ్నివిద్యాపిబ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యైవ- అథాపివిద్యాన్తరవద్బ్రహ్మవిశేష్యకవిద్యాత్వాభావాద్బ్రహ్మవిత్తైజసశ్చేతిపృథగుక్తిరితిద్రష్టవ్యం. ౯

శం.— అన్ధం-అదర్శనాత్మకంతమః-సంసారనియామకంప్రవిశన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. కే. యేఽవిద్యాం-విద్యాతోఽన్యాంసాధ్యసాధనలక్షణాముపాసతే-కర్మానువర్తన్తఇత్యర్థః. తతః-తస్మాదపిభూయఇవ-బహుతరమివతమఃప్రవిశన్తి. కే. యేతువిద్యాయాం-అవిద్యావస్తుప్రతిపాదికాయాంకర్మార్థాయాంత్రయ్యామేవవిద్యాయాంరతాః-అభిరతాః. విధిప్రతిషేధపరఏవవేదః-నాన్యోస్తీత్యుపనిషదర్థానపేక్షిణఇత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— ప్రస్తుతజ్ఞానమార్గస్తుత్యర్థంమార్గాన్తరంనిన్దతి (అన్ధమిత్యాదినా), విద్యాయామితిప్రతీకమాదాయవ్యాకరోతి (అవిద్యేతి), కథంపునస్త్రయ్యామభిరతానామధఃపతనమిత్యాశఙ్క్యాహ (విధీతి) ౧౦

రం.— * బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృదిత్యుక్తంకర్మాఙ్గకజ్ఞానస్యబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వంస్పష్టయతి (అన్ధంతమఃప్రవిశన్తియేఽవిద్యాముపాసతే) యేఽవిద్యాముపాసతే- అత్రావిద్యాశబ్దఃకర్మవాచీ-*అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాన్యేతి * తర్తుంమృత్యుమవిద్యయేతిచవచనాత్. యేకేవలంస్వర్గాదిఫలోద్దేశేనకర్మానుతిష్ఠన్తి- నతుబ్రహ్మజ్ఞానార్థితయా. తేఅన్ధంతమఃప్రవిశన్తి- దుస్తరంసంసారలక్షణమన్ధకారంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. (య

ఉ.— అనన్దానామ తేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాః । తాగ్ँస్తేప్రేత్యాభిగచ్ఛన్త్యవిద్వాగ్ँసోఽబుధో జనాః॥ ౧౧

ఆత్మానంచేద్విజానీయా దయమస్మీతిపూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్యకామాయ శరీరమనుసజ్జ్వరేత్ ॥ ౧౨

ఽవిద్యాయాంరతాః) ఉశబ్దోఽవధారణే. నిత్యనైమిత్తికంకర్మపరిత్యజ్యవిద్యాయామేవయతన్తేయే-తేపితతః-*మోహాత్తస్యపరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితఇత్యుక్తరీత్యాతస్మాత్తామసత్యాగవశాత్ భూయఇవతమః-ఇవశబ్దఏవార్థః. ప్రవిశన్తీత్యనుషఙ్గః. పూర్వస్మాదధికం సంసారమేవప్రవిశన్తీత్యర్థః. ఉక్తతామసత్యాగప్రయుక్తమనోమాలిన్యేనజ్ఞానానిష్పత్త్యాఫలలేశమప్యలబ్ధ్వాపతితాభవన్తీత్యర్థః. నానేనవచనేనజ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయఇతిమన్తవ్యం-జ్ఞానవ్యతిరిక్తోపాయనిషేధకవచనైః, జ్ఞానస్యమోక్షోపాయత్వప్రతిపాదకవచనైః, కర్మణాంజ్ఞానాఙ్గత్వప్రతిపాదకవచనైశ్చ *నాన్యఃపన్థాఅయనాయవిద్యతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనదానేనేత్యాదిభిర్భూయోభిర్విరోధప్రసఙ్గాత్. ౧౦

శం.— యదితేఽదర్శనలక్షణంతమః ప్రవిశన్తి- కోదోషఇతి. ఉచ్యతే- అనన్దాః- అనానన్దాః- అసుఖానామతేలోకాః. తేనాన్ధేన-అదర్శనలక్షణేనతమసాఆవృతాః- వ్యాప్తాస్తే. తస్యాజ్ఞానతమసోగోచరాంస్తాన్ తేప్రేత్య- మృత్వాఅభిగచ్ఛన్తి- అభిప్రయాన్తి. కే. యేఽవిద్వాంసః కిం సామాన్యేనావిద్వత్తామాత్రేణ. నేత్యుచ్యతే- అబుధః- బుధేరవగమనార్థస్యధాతోఃక్విప్ప్రత్యయాన్తస్యరూపం. ఆత్మావగమవర్జితాఇత్యర్థః. జనాః- ప్రాకృతాఏవ. జననధర్మిణోవేత్యేతత్. ౧౧

ఆ.— మన్త్రాన్తరమాకాఙ్క్షాద్వారోత్థాప్యవ్యాచష్టే (యదీత్యాదినా) అబుధఇత్యస్య నిష్పత్తింసూచయన్ వివక్షితమర్థమాహ (బుధేరితి) ౧౧

రం.— అన్ధతమసప్రవేశేకింభవతీత్యత్రాహ (అనన్దానామతేలోకాఅన్ధేనతమసావృతాఇత్యాది) అనన్దాః - సుఖలేశశూన్యాః అన్ధతమసావృతాఃకేచనలోకాస్సన్తి. తాన్లోకాన్మృత్వాగచ్ఛన్తితే. కే. యేఅవిద్వాంసః- బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యాః, అబుధః - యేప్రత్యగాత్మవిద్యాశూన్యాః. పఞ్చాగ్నివిద్యాశూన్యా, ఇతియావత్. పూర్వంతయోరేవప్రస్తుతత్వాదితిద్రష్టవ్యం. బుధఇతి- బుధ్యతేఃక్విబన్తస్యప్రథమాబహువచనాన్తస్యరూపం. ౧౧

శం.— ఆత్మానం- స్వంపరంసర్వప్రాణిమనీషితజ్ఞంహృత్స్థమశనాయాదిధర్మాతీతంచేత్ - యదివిజానీయాత్సహస్రేషుకశ్చిత్. చేదిత్యాత్మవిద్యాయాదుర్లభత్వందర్శయతి. కథం. అయం - పరఆత్మాసర్వప్రాణిప్రత్యయసాక్షీ - యః * నేతినేత్యాద్యుక్తః, యస్మాన్నాన్యోఽస్తిద్రష్టాశ్రోతామన్తావిజ్ఞాతా,సమస్సర్వభూతస్థోనిత్యశ్శుద్ధోబుద్ధోముక్తస్వభావోఽస్మి- భవామీతి. పూరుషః-పురుషః. సకిమిచ్ఛన్- తత్స్వరూపవ్యతిరిక్తమన్యద్వస్తుఫలభూతంకిమిచ్ఛన్. కస్యవా- అన్యస్యాత్మనోవ్యతిరిక్తస్యకామాయ - ప్రయోజనాయ. నహి తస్యాత్మనఏష్టవ్యంఫలం. నచాప్యాత్మనోఽన్యోఽస్తి- యస్యకామాయేచ్ఛతి, సర్వస్యాత్మభూతత్వాత్. అతఃకిమిచ్ఛన్కస్యవాకామాయశరీరమనుసజ్జ్వరేత్ - భుజ్యేత్ - సన్తప్యేత్ - శరీరోపాధికృతదుఃఖమనుదుఃఖీస్యాత్, శరీరతాపమనుతప్యేత,- తదనాత్మదర్శినోహితద్వ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరేప్సోః మమేదంస్యాత్- పుత్రస్యేదం- భార్యాయాఇదమిత్యేవమీహమానఃపునఃపునర్జననమరణప్రబన్ధారూఢఃశరీరరోగమనురుధ్యతే. సర్వాత్మదర్శినస్తుతదసమ్భవఇత్యేతదాహ. ౧౨

ఆ.— ఉక్తాత్మజ్ఞానస్తుత్యర్థమేతన్నిష్ఠస్యకాయక్లేశరాహిత్యందర్శయతి (ఆత్మానమిత్యాదినా), విజ్ఞానాత్మనోవైలక్షణ్యార్థంవిశినష్టి (సర్వేతి) తాటస్థ్యంవ్యావర్తయతి (హృత్స్థమితి) బుద్ధిసమ్బన్ధప్రాప్తంసంసారిత్వంవారయతి (అశనాయాదీతి). ప్రశ్నపూర్వకంజ్ఞానప్రకారంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) సర్వభూతసమ్బన్ధప్రయుక్తందోషంవారయితుంవిశినష్టి (నిత్యఇతి)- ఇతి-విజానీయాదితిసమ్బన్ధః. ప్రయోజనాయ-శరీరమనుసజ్జ్వరేదితిసమ్బన్ధః. కిమిచ్ఛన్నిత్యాక్షేపంసమర్థయతే (నహీతి). కస్యవాకామాయేత్యాక్షేపముపపాదయతి (నచేతి) ఆక్షేపద్వయంనిగమయతి (అతఇతి) తదేవస్పష్టయతి (శరీరేతి) విదుషస్తాపాభావంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (అనాత్మేతి)-వస్త్వన్తరేప్సోః- తాపసమ్భవఇతిశేషః. నచేత్యేతదధ్యాహృత్యమమేదమిత్యాదియోజ్యం. ఇత్యేతదాహ-కిమిచ్ఛన్నిత్యాద్యాశ్రుతిరితిశేషః. ౧౨

రం.— (ఆత్మానంచేద్విజానీయాదయమస్మీతిపూరుషఇత్యాది) యద్యయంపూరుషః- జీవఃస్వాత్మానమయమస్మి- ఏతాదృశోఽహమస్మి. దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీవిలక్షణోబ్రహ్మాత్మకోఽహమస్మీతివిజానీయాత్. తదాదేహేన్ద్రియోపభోగ్యేషులోకాదిషుస్పృహాయా అభావాత్, దేహాద్యభిమానకాలేస్వబన్ధుభూతతయాఽభిమతభార్యాపుత్రాదేరప్యభావా, చ్చకిమిచ్ఛన్-స్వస్యకింవాఫలమిచ్ఛన్కస్యకామాయ-స్వానుబన్ధినోవాకస్యదారపుత్రాదికస్యాభీష్టాయశరీరమనుసంజ్వరేత్- శరీరానుబన్ధిఫలమనుస్మృత్యకుతప్యేతేత్యర్థః. అతోఽస్యాకృతకృత్యతైవేత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— † యస్యానువిత్తఃప్రతిబుద్ధఆత్మాఽస్మిన్సన్దేహ్యేగహనేప్రవిష్టః। సవిశ్వకృత్సహిసర్వస్యకర్తా తస్యలోకస్సతులోకఏవ॥ ౧౩

ఇహైవసన్తోఽథవిద్మస్తద్వయంనచేదవేదిర్మహతీవినష్టిః। యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి॥ ౧౪

శం.— కించ-యస్య- బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః-అనులబ్ధః. ప్రతిబుద్ధః-సాక్షాత్కృతః. కథం. అహమస్మిపరంబ్రహ్మేత్యేవం ప్రత్యగాత్మత్వేనావగతఆత్మా.అస్మిన్సన్దేహ్యే-సన్దేహే. అనేకానర్థసఙ్కటోపచయే. గహనే-విషమే.అనేకశతసహస్రవివేకవిజ్ఞానప్రతిపక్షవిషమే ప్రవిష్టః. సయస్య బ్రాహ్మణస్యానువిత్తః ప్రతిబోధేనేత్యర్థః. సవిశ్వకృత్-విశ్వకర్తా. కథంవిశ్వకృత్త్వంతస్య-కింవిశ్వకృదితినామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ-సహి-యస్మాత్సర్వస్యకర్తా. ననామమాత్రం. నకేవలంవిశ్వకృత్పరప్రయుక్తః.కింతర్హి. తస్యలోకస్సర్వః. కిమన్యోలోకః-అన్యోఽసావితి.ఉచ్యతే (సతులోకఏవ)లోకశబ్దేనాత్మోచ్యతే. తస్యసర్వఆత్మా-సచసర్వస్యాత్మేత్యర్థః. యఏష బ్రాహ్మణేన ప్రత్యగాత్మా ప్రతిబుద్ధతయానువిత్తఆత్మాఽనర్థసఙ్కటేగహనేప్రవిష్టః-సనసంసారీ. కింతుపరఏవ-యస్మాద్విశ్వస్యకర్తా, సర్వస్యాత్మా, తస్యచసర్వఆత్మా,.ఏకఏవాద్వితీయఃపరఏవాస్మీతిమన్తవ్యఇతిశ్లోకార్థః. ౧౩

ఆ.— నకేవలమాత్మవిద్యారసికస్యకాయక్లేశరాహిత్యం-కింతుకృతకృత్యతాచాస్తీత్యాహ (కించేతి)-సన్దేహే-పృథివ్యాదిభిరుపచితేశరీరే. సన్దేహత్వంసాధయతి (అనేకేతి). విషమత్వంవిశదయతి (అనేకశతేతి). ననామమాత్రమిత్యత్ర పురస్తాన్నఞ్-సస్మాదితిపఠితవ్యం-యస్మాదిత్యుపక్రమాత్. విశ్వకృత్త్వమితిశేషః. పరశబ్దోఽవిద్యావిషయః. విశ్వకృత్-కృతకృత్యఇత్యేతత్. లోకలోకివిభాగేనభేదంశఙ్కిత్వాదూషయతి (కిమిత్యాదినా). యస్యేత్యాదిమన్త్రస్యతాత్పర్యార్థంసఙ్గృహ్ణాతి (యఏషఇతి). అస్త్వేవం-కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఏవేతి) ఊహిపరస్సర్వప్రకారభేదరాహిత్యాత్పూర్ణతయావర్తతే-సఏవాస్మీత్యాత్మానుసన్ధాతవ్యఇతియోజనా. ౧౩

రం.— పునరపిస్తౌతి (యస్యానువిత్తఃప్రతిబుద్ధఆత్మాఅస్మిన్సదేహేగహనేప్రవిష్టః।సవిశ్వకృదిత్యాది) గహనే- విషమేఅస్మిన్-అనర్థశతసఙ్కటేదేహేప్రవిష్టస్య యస్య- జీవస్యాత్మా-స్వరూపంప్రకృతివివిక్తత్వబ్రహ్మాత్మకత్వశ్రవణమననాభ్యాసేనానువిత్తః- అవగతఃప్రతిబుద్ధః- ధ్యాతశ్చభవతీత్యర్థః. సఃవిశ్వకృత్- సఏవలోకకృత్. ఈశ్వరవజ్జగద్వన్ద్యఇతియావత్. తత్రహేతుమాహ (సహిసర్వస్యకర్తాతస్యలోకస్సఉలోకఏవేతి) లోకః- ఆశ్రయభూతః.ఉ-సర్వశ్రుతిప్రసిద్ధస్సర్వస్యకర్తా-యఈశ్వరః. తస్యాపినతుపూర్వోక్తబ్రహ్మవిత్తులోకఏవ-ఆధారఏవ. *జ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమితిభగవతైవగీతత్వాద్భగవతోజ్ఞానినంవినాఆత్మసత్తాయాఅభావాదితిభావః. ఉశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. ౧౩

శం.— కించ- ఇహైవ - అనేకానర్థసఙ్కులేసన్తః - భవన్తోఽజ్ఞాః సదీర్ఘనిద్రామోహితాస్సన్తః కథంచిదివ బ్రహ్మతత్త్వమాత్మత్వేనాథవిద్మః- విజానీమః. తత్- ఏతద్బ్రహ్మప్రకృతం. అహోవయంకృతార్థాఇత్యభిప్రాయః. యదేతద్బ్రహ్మవిజానీమః - తన్నచేద్విదితవన్తోవయం. వేదనం- వేదః, వేదోఽస్యాస్తీతివేదీ, వేద్యేవవేదిః. నవేదిః- అవేదిః, తతోఽహమవేదిఃస్యాం. యద్యవేదిః- కోదోషస్స్యాత్. మహతీ- అనన్తపరిమాణాజన్మమరణాదిలక్షణావినష్టిః- వినశనం. అహోవయమస్మాన్మహతోవినశనాన్నిర్ముక్తాః-యదద్వయంబ్రహ్మవిదితవన్తఇత్యర్థః. యథాచవయంబ్రహ్మవిదిత్వాఽస్మాద్వినాశనాద్విప్రముక్తాః-ఏవంయేతద్విదుః- అమృతాస్తేభవన్తి. యేనపునః-నైవంబ్రహ్మవిదుః. తఇతరే- బ్రహ్మవిద్భ్యోఽన్యే, అబ్రహ్మవిదఇత్యర్థః. దుఃఖమేవ- జన్మమరణాదిలక్షణమేవాపియన్తి - ప్రతిపద్యన్తే. నకదాచిదప్యవిదుషాంతతోవినివృత్తిరిత్యర్థః. దుఃఖమేవహ్యాత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి. ౧౪

ఆ.— బ్రహ్మవిదోవిద్యయాకృతకృత్యత్వేశ్రుతిసంప్రతిపత్తిరేవకేవలంనభవతి- కింతుస్వానుభవసంప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (కించేతి). అథేత్యస్యకథంచిదితివ్యాఖ్యానం. తదిత్యస్యబ్రహ్మతత్త్వమిత్యుక్తమర్థంస్ఫుటయతి (తదేతదితి). బ్రహ్మజ్ఞానేకృతార్థత్వంశ్రుత్యనుభవాభ్యాముక్త్వాతదభావేదోషమాహ (యదేతదితి)-తర్హిమహతీవినష్టిరితిసమ్బన్ధః. బహుత్వంనవివక్షితం. జ్ఞానాన్మోక్షోఽత్రవివక్షితఇత్యభిప్రేత్యఅవేదిరిత్యస్యార్థమాహ (వేదనమిత్యాదినా) - నచేత్తద్బ్రహ్మవిదితవన్తోవయం-తతోఽహమవేదిఃస్యామితియోజనా. విద్యాఽభావేదోషముక్త్వావిద్వదనుభవసిద్ధమర్థంనిగమయతి (అహోవయమితి). ఇహైవేత్యాదినాపూర్వార్ధేనోక్తమేవార్థముత్తరార్ధేనప్రపఞ్చయతి (యథాచేత్యాదినా) దుఃఖాదవిదుషాంవినిర్మోకాభావేహేతుమాహ (దుఃఖమేవేతి). ౧౪

రం.— (ఇహైవసన్తోథవిద్మస్తద్వయంనచేదవేదిర్మహతీవినష్టిః) ఇహైవసన్తః- అస్మిన్నేవజన్మనివర్తమానావయంతత్ - బ్రహ్మవిద్మః- జానీమః. నచేజ్జానీమః- తర్హ్యవేదిః- వేదనం-వేదిః. *ఇన్సర్వధాతుభ్యఇతిఇన్ప్రత్యయః. సస్వరార్థః. అవేదిః- అజ్ఞానంభవతి. తదిదంచమహతీవినష్టిః - మహాహానిరిత్యర్థః. తేనజ్ఞానస్యాస్మిన్నేవజన్మనిప్రాప్తస్యమహాలాభరూపత్వమార్థికం. ఇదంజ్ఞానాజ్ఞానయోరేవమహాలాభహానిత్వందర్శయతి (యఏతద్విదురమృతాస్తేభవన్త్యథేతరేదుఃఖమేవాపియన్తీతి) ఏతత్- పరంబ్రహ్మ, అమృతాః - ముక్తాః. ఇతరే- ఏతద్వేదనహీనాః. దుఃఖం-సంసారం.శిష్టఃస్పష్టార్థః. ౧౪

---

† అస్మిన్సన్దేహేగహనే ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.— సఉలోకఏవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానందేవమఞ్జసా। ఈశానంభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతే॥ ౧౫
§యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిఃపరివర్తతే। తద్దేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం॥ ౧౬
యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనాఆకాశశ్చప్రతిష్ఠితః। తమేవమన్యఆత్మానంవిద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతం॥ ౧౭

శం.— యదాపునరేతమాత్మానంకథంచిత్పరమకారుణికంకంచిదాచార్యంప్రాప్యతతోలబ్ధప్రసాదస్సన్అను- పశ్చాత్పశ్యతి-సాక్షాత్కరోతి. స్వమాత్మానందేవం- ద్యోతనవన్తం, దాతారంవాసర్వప్రాణికర్మఫలానాంయథాకర్మానురూపం. అఞ్జసా- సాక్షాదీశానం- స్వామినంభూతభవ్యస్య- కాలత్రయస్యేత్యేతత్. నతతః- తస్మాదీశానాద్దేవాదాత్మానంవిశేషేణజుగుప్సతే- గోపాయితుమిచ్ఛతి. సర్వోహిలోకఈశ్వరాద్గుప్తిమిచ్ఛతిభేదదర్శీ- అయంత్వేకదర్శీనబిభేతికుతశ్చన- అతోనతతోవిజుగుప్సతే. యదేశానందేవమఞ్జసాఆత్మత్వేనపశ్యతి-నతదానిన్దతేవాకంచిత్. సర్వమాత్మానంహిపశ్యతి- సఏవంపశ్యన్కమసౌనిన్ద్యాత్. ౧౫

ఆ.— కించ- విదుషోవిహితాకరణాదిప్రయుక్తంభయంనాస్తీతివిద్యాంస్తోతుమేవమన్త్రాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (యదాపునరిత్యాదినా) ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనవిశదయతి (సర్వోహీతి) జుగుప్సాయానిన్దాత్వేనప్రసిద్ధత్వాత్కథమవయవార్థమాదాయవ్యాఖ్యాయతే-రూఢిర్యోగమపహరతీతిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదేతి) తదేవోపపాదయతి (సర్వమితి) ౧౫

రం.— తద్జ్ఞానస్యమహాఫలత్వమేవాహ (యదైతమనుపశ్యత్యాత్మానందేవమఞ్జసా। ఈశానంభూతభవ్యస్యనతతోవిజుగుప్సతఇతి) యదాఏతంభూతభవ్యాదేరీశితారందేవం - ద్యోతమానంసర్వభూతానామాత్మానం- అన్తర్యామిణంఅనుపశ్యతి-సమ్యక్పశ్యతి. తతః- తదాసర్వస్యాప్యేకాత్మకత్వజ్ఞానాన్నవిజుగుప్సతే-సర్వవస్తుషునిన్దానప్రవర్తతఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— కించ-యస్మాత్- ఈశానాదర్వాక్-యస్మాదన్యవిషయఏవేత్యర్థః. సంవత్సరః-కాలాత్మాసర్వస్యజనిమతఃపరిచ్ఛేత్తాయమపరిచ్ఛిన్దన్నర్వాగేవవర్తతే. అహోభిః-స్వావయవైరహోరాత్రైరిత్యర్థః. తజ్జ్యోతిషాంజ్యోతిః- ఆదిత్యాదిజ్యోతిషామప్యవభాసకత్వాత్. ఆయురిత్యుపాసతేదేవాః. అమృతంజ్యోతిః-అతోఽన్యన్మ్రియతేహిజ్యోతిః. సర్వస్యహ్యేతజ్జ్యోతిరాయుస్తద్గుణేనయస్మాద్దేవాస్తజ్జ్యోతిరుపాసతే- తస్మాచ్చాయుష్మన్తస్తే. తస్మాదాయుష్కామేనాయుర్గుణేనోపాస్యంబ్రహ్మేత్యర్థః. ౧౬

ఆ.— అథేశ్వరస్యాపికాలాన్యత్వేసతివస్తుత్వాద్ఘటవత్కాలావచ్ఛిన్నత్వాన్నకాలత్రయంప్రతియుక్తమీశ్వరత్వం - అతఆహ (కించేతి) యస్మాదీశానాదర్వాక్సంవత్సరోవర్తతే- తముపాసతేదేవాఇతిసమ్బన్ధః. ననుకథంసంవత్సరోఽర్వాగిత్యుచ్యతే- కాలస్యకాలాన్తరాభావేనపూర్వకాలసమ్బన్ధాభావాత్. అతఆహ (యస్మాదితి) అన్వయస్తుపూర్వవత్. ఆత్మజ్యోతిషోగుణమాయుష్ట్వలక్షణం స్పష్టయన్నుపాసకస్యఫలమాహ (సర్వస్యేతి)- యథోక్తోపాసనేదేవానామేవాధికారః- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి). ౧౬

రం.— (యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిఃపరివర్తతే) యస్మాత్ - భూతభవ్యేశానాత్పరమాత్మనఃఅర్వాక్- తదన్యవిషయఏవేతి యావత్. కాలాత్మాసంవత్సరఃస్వావయవైరహోభిఃపరివర్తతే-పరిచ్ఛేదకత్వేనవర్తతే. యఆత్మాసంవత్సరమాసాదిలక్షణకాలపరిచ్ఛేదాతీతఇత్యర్థః. (తందేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతం) జ్యోతిషాంజ్యోతిః - ప్రకాశకానాంప్రకాశకం. అమృతం-కాలాపరిచ్ఛిన్నం. ఆయుః-సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుభూతం. తంహదేవాఉపాసతే-దేవోపాస్యత్వంతుతస్యైవేత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * జ్యోతిషిభావాచ్చేతిసూత్రే *దేవాఏవజ్యోతిరుపాసతఇతివా- దేవాజ్యోతిరేవోపాసతఇతివావాక్యభఙ్గిస్స్యాత్. తత్రనప్రథమఃకల్పోయుజ్యతే- మనుష్యాణామనధికారప్రసఙ్గాత్. తస్మాజ్జ్యోతిరేవోపాసతఇత్యర్థఇతి. ౧౬

శం.— కించ-యస్మిన్-యత్రబ్రహ్మణిపఞ్చపఞ్చజనాః - గన్ధర్వాదయఃపఞ్చైవసఙ్ఖ్యాతాః. గన్ధర్వాఃపితరోదేవాఅసురారక్షాంసి. నిషాదపఞ్చమావావర్ణాః. ఆకాశశ్చ-అవ్యాకృతాఖ్యః. యస్మిన్సూత్రమోతంచ ప్రోతంచ. యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం. * ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఇత్యుక్తంతమేవాత్మానమమృతంబ్రహ్మమన్యేఽహం. నచాహమాత్మానంతతోఽన్యత్వేనజానే. కింతర్హి. అమృతోఽహంబ్రహ్మవిద్వాన్సన్. అజ్ఞానమాత్రేణతుమర్త్యోఽహమాసం-తదపగమాద్విద్వానహమమృతఏవ. ౧౭

ఆ.— జ్యోతిషాంజ్యోతిరమృతమిత్యుక్తం - తస్యామృతత్వంసర్వాధిష్ఠానత్వేనసాధయతి (కించేతి). ఏవకారార్థమాహ (నచేతి). యద్యాత్మానం బ్రహ్మజానాసి - తర్హికింతేతద్విద్యాఫలమితి-ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కింతర్హీతి). కథం తర్హి తేమర్త్యత్వప్రతీతిః - తత్రాహ (అజ్ఞానమాత్రేణేతి). ౧౭

రం.— (యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనాఆకాశశ్చప్రతిష్ఠితః) పఞ్చజనసంజ్ఞాఃపఞ్చ, ఆకాశశ్చయత్రప్రతిష్ఠితఇత్యర్థః. అత్రాకాశశబ్దోభూతాన్తరస్యాప్యుపలక్షకః. పూర్వస్మిన్మన్త్రే *జ్యోతిషాంజ్యోతిరితిశబ్దస్యార్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వాత్, అత్రపఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయ

---

§ తందేవా ఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం। మనసో యే మనో విదుః। తే నిచిక్యు
ర్బ్రహ్మ పురాణమగ్ర్యం॥ ౧౮
మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన। మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥ ౧౯

కాన్తరసాపేక్షత్వా, చ్చ పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాన్వయయోగ్యాని జ్యోతింషీన్ద్రియాణ్యేవేత్యవసీయన్తే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * శ్రుత్యైవ పఞ్చసఙ్ఖ్యయా విశేషితత్వాత్పఞ్చసఙ్ఖ్యజ్యోతిరన్తరప్రసిద్ధ్యభావాచ్చ పరిశేషేణేన్ద్రియత్వావగమ ఇతి. (తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్ బ్రహ్మామృతోఽమృతం) తాదృశమాత్మానం అమృతం బ్రహ్మేత్యేవం విద్వానన్యః-పూర్వమన్త్రైరుపాసకత్వేనోక్తదేవేభ్యోఽన్యో మనుష్యోఽప్యమృతో భవతీత్యర్థః. ౧౭

శం.— కిఞ్చ - తేన హి చైతన్యాత్మజ్యోతిషాఽవభాస్యమానః ప్రాణ ఆత్మభూతేన ప్రాణితి- తేన ప్రాణస్యాపి ప్రాణస్సః. తం ప్రాణస్య ప్రాణం. తథా-చక్షుషోఽపి చక్షుః. తథా- శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం. బ్రహ్మశక్త్యధిష్ఠితానాం హి చక్షురాదీనాం దర్శనాదిసామర్థ్యం - స్వతః కాష్ఠలోష్టసమాని హి తాని చైతన్యాత్మజ్యోతిశ్శూన్యాని. మనసోఽపి మన ఇతి యే విదుః- చక్షురాదివ్యాపారద్వారానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం- న విషయభూతం యే విదుః. తే కిం. నిచిక్యుః- నిశ్చయేన జ్ఞాతవన్తో బ్రహ్మ పురాణం- చిరన్తనమగ్ర్యం- అగ్రే భవం. * తద్యదాత్మవిదో విదురితి హ్యాథర్వణే. ౧౮

ఆ.— ప్రకృతాః పఞ్చజనాః పఞ్చజ్యోతిషా సహ ప్రాణాదయో భవన్త్విత్యభిప్రేత్యాహ (కిం చేతి) కథం చక్షురాదిషు చక్షురాదిత్వం బ్రహ్మణస్సిధ్యతి-తత్రాహ (బ్రహ్మశక్తీతి) విమతాని కేనచిదధిష్ఠితాని ప్రవర్తన్తే-కరణత్వాత్ -వాశ్యాదివదితి చక్షురాదివ్యాపారేణానుమితాస్తిత్వం ప్రత్యగాత్మానం యే విదురితి యోజనా. విదిక్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (నేతి) ప్రత్యగాత్మవిదాం కథం బ్రహ్మవిత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదితి) ౧౮

రం.— పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని జ్యోతీంషి కానీత్యపేక్షాయామాహ (ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రం మనసో యే మనో విదురితి) అత్ర ప్రాణశబ్దేన స్పార్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే - వాయ్వాప్యాయితత్వాత్ స్పార్శనేన్ద్రియస్య, ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్,. చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియం గృహ్యతే. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియం. మనస ఇతి మనో గృహ్యతే. సమానప్రకరణే మాధ్యన్దినశాఖాయాం *అన్నస్యాన్నమితి పాఠాత్ *అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన తదపి గృహ్యతే. సూత్రితం చ * జ్యోతిషైకేషామసత్యన్న ఇతి. అన్నశబ్దేన చాన్నసమ్బన్ధినో ఘ్రాణరసనయోరస్త్రేణ గ్రహణం. అన్నేన ఘ్రాణస్యాప్యాయితత్వలక్షణసమ్బన్ధః-రసనస్యాన్నభక్షకతయాఽన్నసమ్బన్ధ ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణం. ఏతత్సర్వం భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోః స్పష్టం. ఏవం ప్రకాశకత్వేన జ్యోతిశ్శబ్దితత్వాచ్చక్షురాదీన్ద్రియాణామపి త్వక్చక్షురాదివత్ప్రకాశకం- తేషాం తత్తద్విషయగ్రహణశక్త్యాధాయకమిత్యర్థః. ఏతాదృశం యే జానన్తి-తే పురాణమగ్ర్యం బ్రహ్మ- పరమబ్రహ్మ నిచిక్యుః- నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ చిన్తితం సమన్వయాధ్యాయే చతుర్థపాదే. తత్ర హి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే పఞ్చత్వవిశేషితయా పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతేః సాఙ్ఖ్యస్మృతిసిద్ధబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపాదకమిదం వాక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాప్రతీతివశాదపి న సాఙ్ఖ్యాభిమతతత్త్వస్వీకారః- నానాభావాత్ - నానాత్వాత్ - భిన్నత్వాదితి యావత్. సాఙ్ఖ్యాభిమతాబ్రహ్మాత్మకపఞ్చవింశతితత్త్వేభ్యః * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి బ్రహ్మాధారకతయా బ్రహ్మాత్మకత్వేన ప్రతిపాద్యమానానాం తత్త్వానాం భిన్నత్వాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ-*యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వాక్యే యస్మిన్నిత్యాధారతయా నిర్దిష్టస్యాత్మన, శ్చ ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాకాశస్య, చ ప్రతిపాదనేన సప్తవింశతితత్త్వప్రతీతేశ్చ న సాఙ్ఖ్యమతప్రత్యభిజ్ఞానం. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దాద్వస్తుతస్సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహోఽపి నాస్తి- పఞ్చభిరారబ్ధసమూహః పఞ్చకాః సమ్భవాత్. న హి తన్త్రప్రసిద్ధేషు తత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చసు పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమిత్యాదికమస్తి. న చ పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చజ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చమహాభూతాని, పఞ్చతన్మాత్రాణి, అవశిష్టాని పఞ్చేత్యవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి వాచ్యం - ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమూహాసిద్ధేః. అతః పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః-అపి తు *దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చ పఞ్చజనీ ఇతి స్యాత్. తతశ్చ * సప్తసప్తర్షయోఽమలా ఇతివత్పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే. కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత్రాహ- * ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. * ప్రాణస్య ప్రాణమితి వాక్యశేషశ్రుతాః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనోరూపాః పఞ్చార్థా అవసీయన్తే. నన్వేవం కాణ్వానామన్నపాఠాభావాత్ కథం పఞ్చ పఞ్చజనప్రతీతిరిత్యత్రాహ- *జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ఏకేషాం కాణ్వానాం పాఠే అసత్యన్నే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి ప్రక్రమశ్రుతషష్ఠ్యన్తజ్యోతిశ్శబ్దాదేవ పఞ్చజనశబ్దితానీన్ద్రియాణీత్యవసీయన్తే. జ్యోతిశ్శబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వా, త్పఞ్చజనశబ్దస్యాప్యర్థనిర్ణాయకసాపేక్షత్వా, త్పరస్పరాకాఙ్క్షావశేన పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తాని ప్రకాశకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితానీన్ద్రియాణ్యేవ పఞ్చజనా ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౮

శం.— తద్బ్రహ్మదర్శనసాధనముచ్యతే- మనసైవ. - పరమార్థజ్ఞానసంస్కృతేనాచార్యోపదేశపూర్వకం చానుద్రష్టవ్యం. తత్ర చ దర్శనవిషయే బ్రహ్మణి న ఇహ నానాస్తి కిఞ్చన- న చ కిఞ్చిదపి. అసతి నానాత్వే నానాత్వమధ్యారోపయత్యవిద్యయా. స మృత్యోః-మరణాన్మరణమాప్నోతి. కోఽసౌ. య ఇహ నానేవ పశ్యతి. అవిద్యాధ్యారోపణవ్యతిరేకేణ నాస్తి పరమార్థతో ద్వితీయమిత్యర్థః. ౧౯

౧౯.— మనసో బ్రహ్మదర్శనసాధనత్వేకథంబ్రహ్మణోవాఙ్మనసాతీతత్వశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమార్థేతి) కేవలంమనోబ్రహ్మవిషయీకుర్వదపి శ్రవణాదిసంస్కృతంతదాకారంజాయతే- తేనద్రష్టవ్యంతదుచ్యతే. అతఏవవృత్తివ్యాప్యంబ్రహ్మేత్యుపగచ్ఛన్తీతిభావః. అనుశబ్దార్థమాహ (ఆచార్యేతి) ద్రష్టృద్రష్టవ్యాదిభావనాభేదమాశఙ్క్యాహ (తత్ర చేతి)-ఏవకారార్థమాహ (నచేతి)- కథమాత్మనివస్తుతోభేదరహితేపిభేదోభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అసతీతి) నేహేత్యాదేఃసమ్పిణ్డితమర్థంకథయతి (అవిద్యేతి) ౧౯

౨౦.— తజ్జ్ఞానేసాధనమాహ (మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి) అను - పశ్చాత్. శ్రవణమననానన్తరమిత్యర్థః. మనసైవద్రష్టవ్యం- దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తతిరూపధ్యానంవిశుద్ధేనమనసాసమ్పాద్యమిత్యర్థః. నన్వేకస్యాత్మనఃపఞ్చజనభూతాకాశాద్యాధారత్వంనసమ్భవతీతిమన్యమానంప్రత్యాహ (నేహనానాస్తికిఞ్చనేతి) ఇహ- ద్రష్టవ్యేబ్రహ్మణి. నానాశబ్దోభావప్రధానః. నానాత్వమిత్యర్థః. *యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనాఇతిమన్త్రనిర్దిష్టఆత్మనికిఞ్చననానాత్వంనాస్తి. భేదలేశోపినాస్తీత్యర్థః. (మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతియఇహనానేవపశ్యతి) ఇవశబ్దఃఅల్పార్థః. ఇహ- నిఖిలప్రపఞ్చాధారభూతేఆత్మనిఅల్పమపినానాత్వంయఃపశ్యతి- సఃమృత్యోర్మృత్యుమాప్నోతి- సంసారాత్సంసారమాప్నోతి. అత్యన్తంసంసారమాప్నోతీత్యర్థః. అస్యవాక్యస్యపరైరప్యేవమేవవ్యాఖ్యాతత్వాన్నాత్రవాక్యేప్రపఞ్చమిథ్యాత్వప్రతిపాదనప్రత్యాశాకార్యా. విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వనిరాసిభిః *నాభావఉపలబ్ధేః *వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివత్ *నభావోనుపలబ్ధేఃఇతిసూత్రైః, సర్వశూన్యత్వనిరాసినాసర్వథాఽనుపపత్తేశ్చేతిసూత్రేణచప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదస్యనిరస్తత్వాచ్చ. తత్రహివిజ్ఞానమేవతత్త్వం-నాన్యత్పరమాణుసముదాయరూపం, తల్లబ్ధావయవిరూపం, వా కిఞ్చిదస్తి- పరమాణూనామప్రామాణికత్వాత్, తేషాంక్షణికానాంసముదాయభావాసమ్భవాత్, పరమాణుషుసంయోగస్యవ్యాప్యవృత్తిత్వావ్యాప్యవృత్తిత్వవికల్పదుస్థత్వేనావయవేష్వవయవినఃకృత్స్నైకదేశవికల్పదుస్థత్వేనచపరస్పరసంయుక్తావయవతన్త్రాశ్రితావయవ్యసమ్భవాచ్చ బాహ్యార్థానామనవభాసప్రసఙ్గాత్. నచబాహ్యార్థాభావేనీలపీతాదిజ్ఞానానాంనిరాలమ్బనత్వాపాతః-జ్ఞానానామేవనీలపీతాద్యాకారత్వాత్. నీలాదికంజ్ఞానాభిన్నం-జ్ఞానోపలమ్భవ్యాప్యోపలమ్భవిషయత్వాత్-జ్ఞానవత్. వ్యాపృత్వస్యాభేదేపిసమ్భవేననదృష్టాన్తాసిద్ధిః. నచనీలతజ్జ్ఞానయోరభేదేఅహంజానామీతిక్రియాకర్తృభావేనభేదావభాసవిరోధఇతివాచ్యం- తస్యద్విచన్ద్రజ్ఞానవద్భ్రాన్తత్వాత్. తథాహుః *అవిభాగోపిబుద్ధ్యాత్మావిపర్యాసితదర్శనైః। గ్రాహ్యగ్రాహకసంవిత్తిభేదవానివలక్ష్యతఇతి,. నను సర్వస్యాప్యాన్తరత్వేబాహ్యత్వావభాసఃకథమితిచేత్.ఉపరిస్థితానాంనక్షత్రాదీనాముద్యతాంభూమిష్ఠత్వావభాసవత్ బాహ్యత్వావభాసస్యాపిభ్రమత్వాత్. అపిచ- స్తమ్భజ్ఞానంకుడ్యజ్ఞానమిత్యేవంరూపజ్ఞానపక్షపాతస్యజ్ఞానగతంవిశేషమన్తరేణానుపపత్తేఃఅవశ్యంవిషయసారూప్యంజ్ఞానస్యాభ్యుపగన్తవ్యం - తతశ్చాఙ్గీకృతేజ్ఞానగతాకారేఆకారద్వయానుపలమ్భాదపార్థికాబహిరర్థకల్పనా. స్వప్నాదివచ్చేదంద్రష్టవ్యం- యథాహిస్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయాఃవినైవబాహ్యేనార్థేనగ్రాహ్యగ్రాహకాకారాభవన్తి- ఏవంజాగరితప్రత్యయాఅపిప్రత్యయత్వావిశేషాత్. కథంపునరసతిబాహ్యేఽర్థేప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యతేఇతిచేన్న-వాసనావైచిత్ర్యస్యైవనియామకత్వాత్. అనాదౌహిసంసారేబీజాఙ్కురవజ్జ్ఞానానాంవాసనానాంచాన్యోన్యనిమిత్తకత్వేనవైచిత్ర్యాత్. తస్మాదభావోబాహ్యార్థస్యేత్యేవంప్రత్యవస్థితేయోగాచారేపఠత్యాచార్యః- *నాభావఉపలబ్ధేః. బాహ్యార్థానామభావోనవక్తుంశక్యతే. కుతః. ఉపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతేహికుడ్యాదిః. నచోపలభ్యమానస్యైవాభావోయుక్తః. యథాహికశ్చిద్భుఞ్జానఏవ భుజిసాధ్యాంతృప్తించానుభవన్ బ్రూయాత్ నాహంభుఞ్జే, నచతృప్యామీ, తి- తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణస్వయముపలభమానఏవబాహ్యమర్థంనాహముపలభే, నచసోఽస్తీ, తి బ్రువన్కథముపాదేయవచనస్స్యాత్. ననునాహమేవం బ్రవీమినైవార్థముపలభఇతి-కింతూపలబ్ధివ్యతిరిక్తంనోపలభఇతిబ్రవీమి. బాఢమేవంబ్రవీషి- తదపివిరుద్ధం-ఉపలబ్ధేరేవ. నహికశ్చిదుపలబ్ధిమేవస్తమ్భః కుడ్యంచేత్యుపలభతే- ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవస్తమ్భకుడ్యాదీన్సర్వేలౌకికాఉపలభన్తే. ననుబాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవఉక్తః. న-ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌహిసమ్భవాసమ్భవౌ - నతుసమ్భవాసమ్భవపూర్వికేప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ. యత్రయద్ధిప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపిప్రమాణేనోపలభ్యతే- తత్సమ్భవతి. యత్తునకేనచిదప్యుపలభ్యతే- తన్నసమ్భవతి. ఇహతుయథాస్వంసర్వైరేవప్రమాణైర్బాహ్యోర్థఉపలభ్యమానఃకథంనసమ్భవతీత్యుచ్యతే. యదుక్తం స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితప్రత్యయాఅపివినైవబాహ్యేనార్థేనభవేయుః- ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి- తత్రాహ- *వైధర్మ్యాచ్చనస్వప్నాదివత్.నస్వప్నాదివజ్జాగ్రత్ప్రత్యయాభవితుమర్హన్తి. కస్మాత్. వైధర్మ్యాత్. కింపునర్వైధర్మ్యం. బాధః. బాధ్యతేహిస్వప్నోపలబ్ధంవస్తుప్రబుద్ధస్య - మిథ్యైవమయోపలబ్ధోమహాజనసమాగమః - నహ్యస్తిమహాజనసమాగమః - నిద్రాగ్లానంతుమేమనోబభూవ - తేనైషాభ్రాన్తిరుద్బభూవేతి. ఏవంమాయాదిష్వపిభవతియథాయథంబాధః. నైవంజాగరితోపలబ్ధంస్తమ్భాదికస్యాంచిదప్యవస్థాయాంబాధ్యతే. తత్రైవంసతినశక్యతేవక్తుంమిథ్యాజాగరితోపలబ్ధిః-ఉపలబ్ధిత్వాత్ - స్వప్నోపలబ్ధివదితిఉభయోరన్తరంస్వయమనుభవతా. నచ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తఃకర్తుం-తస్మాద్విజ్ఞానవ్యతిరిక్తోబాహ్యోర్థోఽబాధితోఽవగన్తవ్యఇతి. ఏవమేవసూత్రంవ్యాకుర్వతాంపరేషాంప్రపఞ్చమిథ్యాత్వవాదఃకథంసఙ్గచ్ఛతే-విరోధాత్. ననునవిరోధః- జ్ఞానార్థయోరభేదోయోగాచారాభిమతః- వయంతుభేదమఙ్గీకృత్యార్థమిథ్యాత్వంబ్రూమఇతిచేన్న - అర్థమిథ్యాత్వస్యైవయోగాచారాభిమతత్వాత్. అన్యథా జ్ఞానమిథ్యాత్వార్థసత్యత్వయోరన్యతరప్రసఙ్గాత్. నన్వర్థతుచ్ఛత్వంతదభిమతం - వయంతుతన్నిరాసేనానిర్వాచ్యత్వంబ్రూమఇతిచేత్. తుచ్ఛత్వమితికింప్రతీతత్వంవివక్షితం-ఉతప్రతీతత్వేపిబాధార్హత్వం. నతావదప్రతీతత్వంయోగాచారాభిమతం- సహోపలమ్భనియమస్యతైరుచ్యమానత్వాత్. ద్వితీయేతుశబ్దవైషమ్యమేవతేషాంయుష్మాకంచ- ప్రతీతత్వేసతిబాధార్హత్వస్యోభయాభిమతత్వాత్. అస్తువాకించిద్వైషమ్యంభవతాంగ్రన్థేష్వగ్రన్థాత్-తదానీమపిసూత్రంవిరుద్ధం-కారణదోషబాధకప్రత్యయయోరనిర్వాచ్యపక్షేప్యుపాధితోప

పత్తేరవిశిష్టత్వాత్. నహి అనిర్వాచ్యపక్షస్పర్శీ కశ్చిదుపాధిస్సూత్రితో వ్యాఖ్యాతో వా. అత ఏతత్సూత్రస్వవ్యాఖ్యానవిరోధోఽపి పరేషాం దుస్తరః. అస్తి తత్స్వప్నస్య కారణదోషబాధకప్రత్యయాభ్యాం వైధర్మ్యమన్వారుహ్యోక్తం- నచ స్వప్నజ్ఞానానాం నిర్విషయత్వం- ప్రత్యయసామాన్యస్య నిర్విషయత్వాసంభవాత్. అతో జ్ఞానత్వహేతుర్విరుద్ధశ్చేత్యాహాచార్యః-*నభావోఽనుపలబ్ధేః. కేవలస్యార్థశూన్యస్య జ్ఞానస్య న భావస్సంభవతి. కుతః. క్వచిదప్యనుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్య వా జ్ఞానస్య క్వచిదప్యుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపీశ్వరసృష్టపదార్థానాం సత్త్వాన్నార్థశూన్యత్వమితి ఖ్యాతినిరూపణభాష్యే ప్రతిపాదితం. కించ-సర్వేషాం జ్ఞానానామర్థశూన్యత్వే భవద్భిస్సాధ్యోఽప్యర్థో న సిధ్యతి - నిరాలమ్బనానుమానజ్ఞానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. తస్యార్థవత్త్వే జ్ఞానత్వస్య తత్రానైకాన్తికత్వాత్సుతరామర్థశూన్యత్వాసిద్ధిరేవేతి స్థితం. ఏవమస్మిన్నధికరణే జ్ఞానాతిరిక్తవిషయాసత్త్వనిరాసేన విషయాశ్రయశూన్యజ్ఞాననిరాసేన చ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం నిరస్తం. అథ సర్వశూన్యవాదనిరాసేనాపి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం నిరస్యత్యాచార్యః - అత్ర సర్వశూన్యవాదీ మాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే - శూన్యవాద ఏవ హి సుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదివాక్షణికత్వాదయ ఉక్తాః- విజ్ఞానం బాహ్యార్థాశ్చ న సన్తి, శూన్యమేవ తత్త్వ, మభావాపత్తిరేవ చ మోక్ష, ఇత్యేవ బుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేవ హి యుక్తం-శూన్యస్యాహేతుసాధ్యతయా స్వతస్సిద్ధేః. సత ఏవ హి హేతురన్వేషణీయః. తచ్చ సద్భావాదభావాచ్చ నోత్పద్యతే. తత్ర భావాత్తావన్న కస్యచిదప్యుత్పత్తిర్దృష్టా - నహి ఘటాదిరనుపమృదితే పిణ్డాదికే జాయతే. నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సంభవతి- నష్టే పిణ్డాదికే హ్యభావాదుత్పద్యమానం ఘటాదికమభావాత్మకమేవ స్యాత్. తథా స్వతః పరతశ్చోత్పత్తిర్న సంభవతి - స్వతస్స్వోత్పత్తావాత్మాశ్రయదోషప్రసక్తేః ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతః పరోత్పత్తౌ పరత్వావిశేషాత్సర్వేషాం సర్వేభ్య ఉత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవ వినాశస్యాప్యభావః. అతశ్శూన్యమేవ తత్త్వం - అతో జన్మవినాశసదసదాదయో భ్రాన్తిమాత్రం. న చ నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవాత్ భ్రమాధిష్ఠానం కించిత్పారమార్థికం తత్త్వమాశ్రయితవ్యం - దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాద్యపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తేః. అతశ్శూన్యమేవ తత్త్వమితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *సర్వథానుపపత్తేశ్చ. సర్వథాఽనుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వాం చ భవదభిప్రేతం న సంభవతి. కిం భవాన్ సర్వం సదితి ప్రతిజానీతే-అసదితి వా-అన్యథా వా. సర్వథాపి భవదభిప్రేతం తుచ్ఛత్వం న సంభవతి - లోకే భావాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చ విద్యమానస్యైవ వస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్య లాఘవన్యాయసిద్ధత్వాత్. అతస్సర్వం శూన్యమితి ప్రతిజానతా సర్వం సదితి ప్రతిజానతేవ సర్వస్య విద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగిత్వైవ ప్రతిజ్ఞాతా భవతీతి భవదభిమతా తుచ్ఛతా న కుతశ్చిదపి సంభవతి. కించ- కుతశ్చిత్ప్రమాణాచ్ఛూన్యత్వముపలభ్య శూన్యత్వం నిసాధయిషతా తస్య ప్రమాణస్య సత్త్వమభ్యుపేత్యం. తస్యాసత్త్వే తు సర్వం సత్యం స్యాదితి సర్వథా సర్వశూన్యత్వం చానుపపన్నమితి హి స్థితం. నన్వత్ర నిరస్తం తుచ్ఛత్వమేవ-న మిథ్యాత్వమితి చేన్న- ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వరూపవిషయస్య తత్సాధకప్రమాణస్య చ సత్త్వమిథ్యాత్వవికల్పేషు సర్వథా ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధ్యా ప్రమాణప్రమేయద్వైరూప్యసర్వథాఽనుపపత్తిన్యాయసామ్యాత్. నిరూపితం చైతద్వ్యాసార్యైర్జిజ్ఞాసాధికరణే ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసభాష్యవ్యాఖ్యానావసరే. తుచ్ఛవ్యావృత్తమిథ్యాత్వస్య దుర్నిరూపత్వాచ్చ. తథాహి - సతావద్భవదభిమతం మిథ్యాత్వం ప్రతీతత్వే సతి బాధ్యత్వం - శశశృఙ్గాదేరపి ప్రతీత్యాదేరవిశేషాత్. *శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి హి యోగసూత్రం. యది శశశృఙ్గాదిర్న ప్రతీయతే - తర్హి త్వయైతదనుయుక్తేన వక్తవ్యం తదప్రతీతం *ఖ్యాతేర్నాసదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తభూమితయా త్వయా కథం నిక్షిప్తమితి. అథ యది ప్రత్యక్షప్రతీతత్వం వివక్షితం- తర్హ్యనుమానాదిప్రతీతస్యామిథ్యాత్వప్రసఙ్గః. యది తు ప్రమాణప్రతీతత్వం వివక్షితం - తర్హి బాధ్యత్వవ్యాఘాతః. అత ఏవ న ప్రతిపన్నోపాధౌ బాధ్యత్వం మిథ్యాత్వం- శృఙ్గాదిప్రతిపన్నోపాధౌ శశాదావేవ శృఙ్గాభావసత్త్వాత్. న చ స్వసమానాధికరణాభావప్రతియోగిత్వం మిథ్యాత్వం- ఘటాద్యధికరణదేశకాలయోస్తదభావస్య వ్యాఘాతాత్. యత్తు ఘటాద్యధికరణే స్వాపసమాధ్యోస్తదప్రతీత్యా తత్ర తదభావసిద్ధిరితి - తదప్యాశామాత్రం - తదానీం సత్స్వపి ఘటాదిషు జ్ఞానప్రసరద్వారాణామిన్ద్రియాణాముపసంహారేణ జ్ఞానస్య విషయసమ్బన్ధాభావాదేవ తదప్రతీత్యుపపత్త్యా తత్ర తదభావాసిద్ధేః. అత ఏవ సదసదనిర్వచనీయత్వం మిథ్యాత్వమిత్యపి ప్రత్యుక్తం - అసత్త్వస్యైవ నిర్వచనీయస్యానిఖ్యార్థస్య సదసదనిర్వచనీయత్వాయోగాత్. ఏతేన సత్తాత్రయభేదకల్పనాపి సుతరాం నిరస్తా - పారమార్థికసత్త్వాసత్త్వాభ్యామేవ సర్వవ్యవహారోపపత్తౌ వ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తయోః కల్పనాయా గౌరవహతత్వాదప్రామాణికత్వాచ్చ. యదప్యధిష్ఠానపారమార్థ్యాఙ్గీకారాచ్ఛూన్యవాదవైలక్షణ్యం మృషావాదస్యేతి- తదపి మృషావాద ఏవ - సర్వజగదధ్యాసాధిష్ఠానభూతస్యావిద్యాశబళస్య తైః పారమార్థ్యానఙ్గీకారాత్, తైః పరమార్థతయాఙ్గీకృతస్య తు కస్యచిచ్ఛుద్ధస్య జగదధ్యాసానధిష్ఠానత్వా, త్సర్వప్రమాణావిషయస్య తస్య శశవిషాణాదిసమానయోగక్షేమత్వా, చ్చ. నను న తస్య శశవిషాణసమానయోగక్షేమత్వం- *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చామూర్తం చేత్యారభ్యోపన్యస్తస్య మూర్తామూర్తాదిరూపస్య సర్వస్య చ *నేతి నేతీతి నిషేధేన సర్వనిషేధాధికరణత్వేన శ్రుత్యైవ పరిశేషితత్వాదితి చేన్న- తస్యాః శ్రుతేః *ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయ ఇతి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదనిషేధార్థకత్వస్య ప్రాగేవోపపాదితత్వా, త్ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తస్య బ్రహ్మరూపతయా స్వేనైవోక్తస్య సర్వస్య స్వశ్రుత్యాయమేవ నిషేధాయోగా, చ్చ. న చ నిర్విశేషస్య మిథ్యాత్వే నిరధికరణనిషేధాయోగః-మిథ్యాభూతస్యైవ తస్య నిషేధాధికరణత్వస్య శశవిషాణాదేరివ పరమతే సూపపాదత్వాత్. అసతోఽపి హి వ్యతిరేకోదాహరణత్వం తేషామిష్టం. న చ నిర్విశేషస్య మిథ్యాత్వాపాదకనిషేధశాస్త్రమృగ్యతా- *సర్వం శూన్యమితి బుద్ధాగమవచనస్యైవ నిర్విశేషనిషేధకస్య సులభత్వాత్. న చ బుద్ధాగమస్యాప్రామాణ్యం శఙ్క్యం సర్వమిథ్యాత్వవాదినా-అవిద్యాకానాం వేదానాం చాప్రామాణ్యస్యైవ తదిష్టత్వేన తన్మతే ప్రమాణభూతవచనస్యైవ మృగ్యత్వాత్. యద్వా- *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇతి ప్రకృతబ్రహ్మరూపనిషేధకతయా తదభిమతం *నేతి నేతీత్యాదివచనమేవ ప్రకృతత్వావిశేషాద్బ్రహ్మాపి నిషేధతు. *నేహ నానేత్యాదివా. న చ తన్నిషేధా

ఊ.— ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం। విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః॥ ౨౦

ధికరణదౌర్ఘట్యం-మాధ్యమికాభిమతస్యశూన్యతత్త్వస్యైవతదధ్యాసాధిష్ఠానత్వనిషేధాధికరణత్వయోస్సమ్భవాత్.తస్మాన్నానాన్తరాప్రాప్తజగత్కారణత్వాదిబ్రహ్మధర్మప్రతిషేధేబ్రహ్మకుతోనప్రతిషిధ్యేత. బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యసర్వస్యస్వరూపతోనిషేధేఅఖణ్డార్థవేదాన్తవాక్యగతయోగ్యతాయాఅస్యాసత్త్వేనతత్సమసత్తాకస్యవాక్యార్థభూతబ్రహ్మణోఽప్యసత్త్వాపాతాత్, ప్రపఞ్చస్యశశశృఙ్గాదివన్నిస్స్వరూపత్వాపాతాచ్చ. నచనస్వరూపేణనిషేధంబ్రూమః- కింతుపారమార్థికత్వాకారేణేతివాచ్యం - స్వరూపస్యానిషేధేఅబాధ్యత్వలక్షణపారమార్థికత్వస్యాపిసత్త్వేనతస్యాపినిషేధానర్హత్వాత్. ననుసత్త్వనిషేధఏవస్వరూపనిషేధః - అతః * నేహనానాస్తీతిసత్త్వనిషేధాత్ స్వరూపమపినిషిద్ధమేవ. నచతస్యనిస్స్వరూపత్వేశూన్యవాదావిశేషఇతివాచ్యం - బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిషయే శూన్యవాదావిశేషస్యేష్టత్వాదితిచేన్న - తర్హి * నాభావఉపలబ్ధేరిత్యధికరణవిరోధస్యదుర్నిరసత్వాత్. కించ- చైత్యవన్దనవాక్యార్థస్యేవ *జ్యోతిష్టోమేనస్వర్గకామఇత్యాదివేదవాక్యార్థస్యాపి *నేహనానేతిస్వరూపతోనిషేధేబౌద్ధశాస్త్రస్యేవవేదానామప్రామాణ్యంతన్మతేదుర్వారం. నచ *చైత్యంవన్దేతేతివాక్యార్థాత్ *జ్యోతిష్టోమేనేతివాక్యార్థస్యబౌద్ధాభిమతసామ్వృతికసత్యత్వస్థానాభిషిక్తవ్యావహారికసత్యత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ చైత్యవన్దనవాక్యేతస్యాప్యభావాద్వైషమ్యమితివాచ్యం- వ్యావహారికత్వస్యాపాతప్రతిపన్నత్వేనతయా లౌకికనిరూపణాసహత్వరూపతయా తాదృశసత్త్వస్య యథాఽవస్థితార్థరూపత్వాసమ్భవేనతద్విశిష్టార్థప్రతిపాదకవేదానామప్రామాణ్యస్యాకామేనాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్. అపిచ- * నేహనానాస్తీతిప్రపఞ్చసత్తానిషేధపక్షేవ్యవహారసిద్ధాయాఏవతస్యాఃనిషేధ్యత్వేనతథావిధవ్యావహారికప్రాతిభాసికసత్తానిషేధపరత్వమేవాస్యాః శ్రుతేర్వక్తవ్యం- తతశ్చపరైః ప్రపఞ్చపారమార్థికసత్తాయాఅనఙ్గీకారేసత్తాత్రయశూన్యస్యతస్యతుచ్ఛత్వమేవాపతతీతిపరేషాంబౌద్ధవైషమ్యందుర్వచం. నచనేహఘటోస్తీతివాక్యేనేవ * నేహనానాస్తీతివాక్యేనపారమార్థికసత్తైవనిషిధ్యతామితివాచ్యం- నేహఘటోస్తీతివాక్యేపిలోకప్రసిద్ధసత్త్వస్యైవనిషేద్ధుం యుక్తతయాసత్త్వాన్తరనిషేధస్యాసమ్భవాత్, ఇతరథా * నేహనానాస్తీత్యస్యాఃశ్రుతేరప్రసక్తప్రతిషేధతాపాతాత్, ఉక్తంచాభియుక్తైః * వేదోఽనృతోబుద్ధకృతాగమోఽనృతః ప్రామాణ్యమేతస్యచతస్యచానృతం। బోద్ధాఽనృతోబుద్ధిఫలే తథాఽనృతేయూయంచబౌద్ధాశ్చసమానసంసదఇతీత్యలమనేన. ప్రకృతమనుసరామః. ౧౯

శం.— యస్మాదేవం- తస్మాదేకధైవ- ఏకేనైవప్రకారేణవిజ్ఞానఘనైకరసప్రకారేణాకాశవన్నిరన్తరేణానుద్రష్టవ్యం. యస్మాదేతద్బ్రహ్మ అప్రమేయం-నప్రమేయం. సర్వైకత్వాత్. అన్యేనహ్యన్యత్ప్రమీయతే - ఇదంత్వేకమేవ- అతోఽప్రమేయం. ధ్రువం-నిత్యం, కూటస్థం- అవిచాలీత్యర్థః. ననువిరుద్ధమిదముచ్యతే- అప్రమేయం, జ్ఞాయత, ఇతిచ. జ్ఞాయతఇతి - ప్రమాణైర్మీయతఇత్యర్థః. అప్రమేయమితి చ-తత్ప్రతిషేధః. నైషదోషః-అన్యవస్తువదనాగమప్రమాణప్రమేయత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్. యథాఽన్యానివస్తూన్యాగమనిరపేక్షైఃప్రమాణైర్విషయీక్రియన్తే- నతథైతదాత్మతత్త్వంప్రమాణాన్తరేణవిషయీకర్తుంశక్యతే - సర్వస్యాత్మత్వేకేనకంపశ్యేద్విజానీయాదితి. ప్రమాతృప్రమాణాదివ్యాపారప్రతిషేధేనైవాగమోపివిజ్ఞాపయతి- నత్వభిధానాభిధేయలక్షణవాక్యధర్మాఙ్గీకరణేన.తస్మాన్నాగమేనాపిస్వర్గమేర్వాదివత్ప్రతిపాద్యతే- ప్రతిపాదయిత్రాత్మభూతంహితత్. ప్రతిపాదయితుఃప్రతిపాదనస్యప్రతిపాద్యవిషయత్వాత్-భేదేహిసతితద్భవతి. జ్ఞానంచపరస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవ. నతస్మిన్సాక్షాదాత్మభావఃకర్తవ్యః-విద్యమానత్వాదాత్మభావస్య. నిత్యోహ్యాత్మభావఃసర్వస్యాతద్విషయఇవప్రత్యవభాసతే-తస్మాదతద్విషయాభాసనివృత్తివ్యతిరేకేణనతస్మిన్నాత్మభావోవిధీయతే. అన్యాత్మభావనివృత్తావాత్మభావఃస్వాత్మనిస్వాభావికోయః-సకేవలోభవతీత్యాత్మాజ్ఞాయతఇత్యుచ్యతే. స్వతశ్చాప్రమేయః, ప్రమాణాన్తరేణనవిషయీక్రియత, ఇత్యుభయమప్యవిరుద్ధమేవ. విరజః-విగతరజః, రజోనామ-ధర్మాధర్మాదిమలం. తద్రహితఇత్యేతత్. పరః- వ్యతిరిక్తః. సూక్ష్మః-వ్యాపీవా, ఆకాశాదపి- అవ్యాకృతాఖ్యాత్. అజః-నజాయతే, జన్మమరణప్రతిషేధాత్- ఉత్తరేపిభావవికారాఃప్రతిషిద్ధాః- సర్వేషాంజన్మాదిత్వాత్. ఆత్మామహాన్- పరిమాణతోమహత్తరఃసర్వస్మాత్. ధ్రువః-అవినాశీ. ౨౦

ఆ.— ద్వైతాభావేకథమనుద్రష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి). తమేవైకంప్రకారంప్రకటయతి (విజ్ఞానేతి). పరిచ్ఛిన్నత్వంవ్యవచ్ఛినత్తి (ఆకాశవదితి). ఏకరసత్వంహేతూకృత్యాప్రమేయత్వంప్రతిజానీతే (యస్మాదితి) ఏతద్బ్రహ్మయస్మాదేకరసం-తస్మాదప్రమేయమితియోజనా. హేత్వర్థంస్ఫుటయతి (సర్వైకత్వాదితి). తథాపికథమప్రమేయత్వం-తదాహ (అన్యేనేతి). మిథోవిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి). విరోధమేవస్ఫారయతి (జ్ఞాయతఇతీతి). చోదితంవిరోధంనిరాకరోతి (నైషదోషఇతి). సఙ్గృహీతంసమాధానంవిశదయతి (యథేత్యాదినా). తస్యమానాన్తరైర్విషయీకర్తుమశక్యత్వే హేతుమాహ (సర్వస్యేతి)- ఇతి- సర్వద్వైతోపశాన్తిశ్రుతేరితిశేషః. ఆగమోపితర్హికథమాత్మానమావేదయేదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రమాత్రితి). ఆత్మనస్స్వర్గాదివద్విషయత్వేనాగమప్రతిపాద్యత్వాభావే హేతుమాహ (ప్రతిపాదయిత్రితి). తథాపికిమితివిషయత్వేనాప్రతిపాద్యత్వం-తత్రాహ (ప్రతిపాదయితురితి). తదితి ప్రతిపాద్యత్వముక్తం. కథంతర్హితస్మిన్నాగమికంజ్ఞానం-తత్రాహ (జ్ఞానంచేతి) పరస్మిన్- దేహాదావాత్మభావస్యారోపితస్యనివృత్తిరేవవాక్యేనక్రియతే- తథాచాత్మపరిశిష్టేఃస్వాభావికమేవస్ఫురణంప్రతిబన్ధవిగమాత్ప్రకటీభవతీతిభావః. ననుబ్రహ్మణ్యాత్మభావఃశ్రుత్యాకర్తవ్యోవివక్ష్యతే- నతుదేహాదావాత్మత్వవ్యావృత్తిః- అతఆహ (నతస్మిన్నితి) బ్రహ్మణశ్చేదాత్మభావస్సదావిద్యతే- కథమన్యథాప్రతీత్యాశఙ్క్యాహ (నిత్యోహీతి)- సర్వస్య- పూర్ణస్యబ్రహ్మణఇత్యేతత్. అతద్విషయః- బ్రహ్మ

ఉ.— తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః। నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనగ్ హితదితి॥ ౨౧

§ సవాఏషమహానజఆత్మాయోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషుయఏషోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిఃసనసాధునా కర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీ

వ్యతిరిక్తవిషయఇత్యర్థః. బ్రహ్మణ్యాత్మభావస్యసదావిద్యమానత్వేఫలితమాహ (తస్మాదితి) - అతద్విషయాభాసః- దేహాదావాత్మత్వప్రతిభాసః. తస్మిన్- బ్రహ్మణీత్యర్థః. అన్యస్మిన్నాత్మభావనివృత్తిరేవాగమేనక్రియతేచేత్ - తర్హికథమాత్మాతేనగమ్యతేఇత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అన్యేతి) ఏవఞ్చాగమికవృత్తివ్యాప్యత్వేనాత్మనోమేయత్వమిష్యతే - కథంతర్హితస్యామేయత్వవాచోయుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతశ్చేతి) వృత్తివ్యాప్యత్వేనమేయత్వం, స్ఫురణావ్యాప్యత్వేనచామేయత్వ, మిత్యుపసంహరతి (ఇత్యుభయమితి) యదుక్తంధ్రువత్వం- తదుపస్కారపూర్వకముపపాదయతి (విరజఇత్యాదినా) - కథంజన్మనిషేధాదితరేవికారానిషిధ్యన్తే- తత్రాహ (సర్వేషామితి) ౨౦

రం.— (ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయంధ్రువం) అప్రమేయం- అపరిచ్ఛేద్యం.ధ్రువం- నిశ్చలంఏతత్ - సర్వభూతాత్మభూతంబ్రహ్మఏకధైవ- ఏకత్వేనైవఅను- శ్రవణాదేఃపశ్చాత్ ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం - తేషాంచిత్స్వనిష్ఠత్వంబ్రహ్మాన్యపరతన్త్రత్వంవానమన్తవ్యం- అపితుపరమాత్మప్రకారతయాఏకరూపమేవద్రష్టవ్యమిత్యర్థఇత్యుక్తం. * నేహనానాస్తికించనేత్యత్రాపిఅబ్రహ్మాత్మకనానాత్వంనిషిధ్యతఇత్యప్యుక్తం. తదపియుక్తమేవమదుక్తమపి- ఏకార్థపర్యవసాయిత్వాద్ద్వయోరపీతిద్రష్టవ్యం. (విరజఃపరఆకాశాదజఆత్మామహాన్ధ్రువః) విరజః- రాగాదిదోషరహితః. ఆకాశాత్ - అవ్యాకృతాకాశాదపిపరః- తస్యాపికారణభూతఇత్యర్థః. ధ్రువః- స్థిరః. అనాశీత్యర్థః. అజః- ఉత్పత్తిరహితః. ఏవంభూతోమహానాత్మా. ౨౦

శం.— తం-ఈదృశమాత్మానమేవధీరః-ధీమాన్విజ్ఞాయ-ఉపదేశతఃశాస్త్రతశ్చ. ప్రజ్ఞాం-శాస్త్రాచార్యోపదిష్టవిషయాంజిజ్ఞాసాపరిసమాప్తికరీంకుర్వీత-బ్రాహ్మణః. ఏవంప్రజ్ఞాకరణసాధనానిసన్న్యాసశమదమోపరమతితిక్షాసమాధానానికుర్యాదిత్యర్థః. నానుధ్యాయాత్-నానుచిన్తయేద్బహూన్-ప్రభూతాఞ్ఛబ్దాన్. తత్ర బహుత్వప్రతిషేధాత్కేవలాత్మైకత్వప్రతిపాదకాఃస్వల్పాఃశబ్దాఅనుజ్ఞాయన్తే. *ఓమిత్యేవంధ్యాయథాత్మానం*అన్యావాచోవిముఞ్చథేతిచాథర్వణే. వాచోవిగ్లాపనం-విశేషేణగ్లానికరం-శ్రమకరంహి-యస్మాత్తత్-బహుశబ్దాభిధ్యానమితి. ౨౧

ఆ.— యథోక్తైవస్తునిదర్శనంనిగమయతి (తమీదృశమితి)-నిత్యశుద్ధత్వాదిలక్షణమితియావత్. ఉక్తరీత్యాప్రజ్ఞాకరణేకానిసాధనానీతిచేత్- తానిదర్శయతి (ఏవమితి) కామ్యనిషేధత్యాగః- సన్న్యాసః. ఉపరమః- నిత్యనైమిత్తికత్యాగఇతిభేదః. బహూనితివిశేషణవశాదాయాతమర్థందర్శయతి (తత్రేతి) చిన్తనీయోమశబ్దేష్వితియావత్. తత్రశ్రుత్యన్తరంసంవాదయతి (ఓమిత్యేవమితి) నానుధ్యాయాదిత్యత్రహేతుమాహ (వాచఇతి) తస్మాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్నానుచిన్తయేదితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ఇతిశబ్దఃశ్లోకవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౨౧

రం.— (తమేవధీరోవిజ్ఞాయప్రజ్ఞాంకుర్వీతబ్రాహ్మణః) తాదృశమాత్మానంధీరః- ప్రజ్ఞాశాలీవిజ్ఞాయ- శ్రవణమననాభ్యాంజ్ఞాత్వాప్రజ్ఞాం- నిదిధ్యాసనంకుర్వీతేత్యర్థః. అత్రబ్రాహ్మణగ్రహణంద్విజాతేరుపలక్షణం. యద్వా- బ్రహ్మ ధీతఇతిబ్రాహ్మణః- అధీతవేదఇత్యర్థః. (నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వాచోవిగ్లాపనంహితత్) బహూఞ్ఛబ్దాన్ బ్రహ్మగుణానువర్ణనరహితాన్నానుధ్యాయాత్ - నచిన్తయేదిత్యర్థః. తత్రప్రయోజనంబ్రహ్మవిదోనాస్తీతిహేతుమాహ- తత్ - అబ్రహ్మగుణవర్ణనాదికశబ్దానుధ్యానాదికంహి వాచోవిగ్లాపనం - విగ్లానిసాధనం. శ్రమైకఫలకమిత్యర్థః. ఇతిర్మన్త్రసమాప్తౌ. ౨౧

శం.— సహేతుకౌబన్ధమోక్షావభిహితౌమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాం. శ్లోకైశ్చపునర్మోక్షస్వరూపంవిస్తరేణప్రతిపాదితం. ఏవమేతస్మిన్నాత్మవిషయేసర్వోవేదోయథోపయుక్తోభవతి-తత్తథావక్తవ్యమిత్యేతదర్థేయంకణ్డికాఽఽరభ్యతే. తచ్చయథాఽస్మిన్ప్రపాఠకేఽభిహితంసప్రయోజనం-అనూద్యాత్రైవోపయోగఃకృత్స్నస్యవేదస్యకామ్యరాశివర్జితస్యేత్యేవమర్థఃఉక్తార్థానువాదఃసవాఏషఇత్యాదిః. సఇత్యుక్తపరామర్శార్థః. కోఽసావుక్తఃపరామృశ్యతే, తంప్రతినిర్దిశతి - యఏషవిజ్ఞానమయఇతి, అతీతానన్తరవాక్యోక్తసంప్రత్యయోమాభూదితి. యఏషకతమఏషఇతి. ఉచ్యతే (విజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి)-ఉక్తవాక్యోల్లిఙ్గనంసంశయనివృత్త్యర్థం. ఉక్తంహి-పూర్వంజనకప్రశ్నారమ్భే * కతమఆత్మేతియోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాది. ఏతదుక్తంభవతి - * యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్విత్యాదినావాక్యేనప్రతిపాదితః-స్వయంజ్యోతిరాత్మా- సఏషకామకర్మావిద్యానామనాత్మధర్మత్వప్రతిపాదనద్వారేణమోక్షితఃపరమాత్మభావమాపాదితఃపరఏవాయం-నాన్యఇత్యేషససాక్షాన్మహానజఆత్మేత్యుక్తః. యోఽయంవిజ్ఞానమయఃప్రాణేష్వితి- యథావ్యాఖ్యాతార్థః. ఏవంచ (యఏషోఽన్తర్హృదయే) హృదయపుణ్డరీకమధ్యేయఏషఆకాశోబుద్ధివిజ్ఞానసంశ్రయః-తస్మిన్నాకాశేబుద్ధివిజ్ఞానసహితఃశేతే-తిష్ఠతి. అథవా-సంప్రసాదకాలేఽన్తర్హృదయేయఏషఆకాశః - పరఏవాత్మానిరుపాధికోవిజ్ఞానమ

---

§ పుత్రైషణా విత్తైషణా లోకైషణేతి, ఉభేఇహ్యైవైషణఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యాన్ । ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి। యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనైతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి। ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి। ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాꣳసః ప్రజాం న కామయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామః। యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తై

యస్స స్వభావః - తస్మిన్ స్వభావే పరమాత్మన్యాకాశాఖ్యే శేతే. చతుర్థ ఏవైతద్వ్యాఖ్యాతం * క్వైష తదాభూదిత్యస్య ప్రతివచనత్వేన. స చ సర్వస్య-బ్రహ్మేన్ద్రాదేర్వశీ. సర్వో హ్యస్య వశే వర్తతే. ఉక్తం చ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన ఇతి. న కేవలం వశీ-సర్వస్యేశానః- ఈశితా చ బ్రహ్మేన్ద్రప్రభృతీనాం. ఈశితృత్వం చ కదాచిజ్జాతికృతం యథా రాజకుమారస్య బలవత్తరానపి భృత్యాన్ప్రతి-తద్వన్మా భూదిత్యాహ (సర్వస్యాధిపతిః) అధిష్ఠాయ పాలయితా. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. న రాజపుత్రవదమాత్యాదిభృత్యతన్త్రం. త్రయమప్యేతద్వశిత్వాది హేతుహేతుమద్రూపం. యస్మాత్సర్వస్యాధిపతిః- తతోఽసౌ సర్వస్యేశానః. యో హి యమధిష్ఠాయ పాలయతి-స తం ప్రతీష్ట ఏవేతి ప్రసిద్ధం. యస్మాచ్చ సర్వస్యేశానః-తస్మాత్సర్వస్య వశీతి. కిం చాన్యత్-సః - ఏవంభూతో హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషో విజ్ఞానమయో న సాధునా- శాస్త్రవిహితేన కర్మణా భూయాన్ భవతి-న వర్ధతే పూర్వావస్థాతః కేనచిద్ధర్మేణ. నో ఏవ శాస్త్రప్రతిషిద్ధేన-అసాధునా కర్మణా కనీయాన్-అల్పతరో భవతి, పూర్వావస్థాతో న హీయత ఇత్యర్థః. కిఞ్చ-సర్వో హ్యధిష్ఠానపాలనాది కుర్వన్ పరానుగ్రహపీడాకృతేన ధర్మాధర్మాఖ్యేన యుజ్యతే-అస్యైవ తు కథం తదభావ ఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాదేష సర్వేశ్వరస్సన్ కర్మణోఽపీశితుం భవత్యేవ శీలమస్య- తస్మాన్న కర్మణా సమ్బధ్యతే. కిఞ్చ- (ఏష భూతాధిపతిః) బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం భూతానామధిపతిరిత్యుక్తార్థం పదం. ఏష కర్త్రా తేషామేవ పాలయితా-రక్షితా. ఏష సేతుః. కింవిశిష్ట ఇతి. ఆహ-విధరణః- వర్ణాశ్రమాదివ్యవస్థాయా విధారయితా. తదాహ-ఏషాం-భూరాదీనాం బ్రహ్మలోకాన్తానాం లోకానామసంభేదాయ-అసంభిన్నమర్యాదాయై. పరమేశ్వరేణ సేతువదవిధార్యమాణా లోకాస్సంభిన్నమర్యాదాస్స్యుః- అతో లోకానామసంభేదాయ సేతుభూతోఽయం పరమేశ్వరః- యస్స్వయంజ్యోతిరాత్మైవ. ఏవంవిత్సర్వస్య వశీత్యాది - బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలమేతన్నిర్దిష్టం. * కిం జ్యోతిరయం పురుష ఇత్యేవమాదిషష్ఠప్రపాఠకవిహితాయామేతస్యాం బ్రహ్మవిద్యాయామేవంఫలాయాం కాణ్డైకదేశవర్జితం కృత్స్నం కర్మకాణ్డం తాదర్థ్యేన వినియుజ్యతే. తత్కథమితి-ఉచ్యతే- తమేతం- ఏవంభూతమౌపనిషదం పురుషం వేదానువచనేన- మన్త్రబ్రాహ్మణాధ్యయనేన నిత్యస్వాధ్యాయలక్షణేన వివిదిషన్తి- వేదితుమిచ్ఛన్తి. కే. బ్రాహ్మణాః. బ్రాహ్మణగ్రహణముపలక్షణార్థం- అవిశిష్టో హ్యధికారస్త్రయాణాం వర్ణానాం. అథవా - కర్మకాణ్డేన మన్త్రబ్రాహ్మణేన వేదానువచనేన వివిదిషన్తి. కథం వివిదిషన్తీతి. ఉచ్యతే (యజ్ఞేనేత్యాది) యే పునర్మన్త్రబ్రాహ్మణలక్షణేన వేదానువచనేన ప్రకాశ్యమానం వివిదిషన్తీతి వ్యాచక్షతే - తేషామారణ్యకమాత్రమేవ వేదానువచనం స్యాత్. న హి కర్మకాణ్డేన పరమాత్మా ప్రకాశ్యతే - * తం త్వౌపనిషదమితి విశేషశ్రుతేః. వేదానువచనేనేతి చావిశేషితత్వాత్ సమస్తగ్రాహీదం వచనం - న చ తదేకదేశోత్సర్గో యుక్తః. నను త్వత్పక్షేఽప్యుపనిషద్వర్జమిత్యేకదేశత్వం స్యాత్. న-ఆద్యవ్యాఖ్యానేఽవిరోధాత్. అస్మత్పక్షే నైష దోషో భవతి - యదా వేదానువచనశబ్దేన నిత్యస్వాధ్యాయో విధీయతే - తదోపనిషదపి గృహీతైవేతి - వేదానువచనశబ్దార్థైకదేశో న పరిత్యక్తో భవతి. యజ్ఞాదిసహపాఠాచ్చ. యజ్ఞాదీని కర్మాణ్యేవానుక్రమిష్యన్ వేదానువచనశబ్దం ప్రయుఙ్క్తే- తస్మాత్కర్మైవ వేదానువచనశబ్దేనోచ్యత ఇతి గమ్యతే. కర్మ హి నిత్యస్వాధ్యాయః. కథం పునర్నిత్యస్వాధ్యాయాదిభిః కర్మభిరాత్మానం వివిదిషన్తి- నైవ విహితాన్యాత్మానం ప్రకాశయన్తి యథోపనిషదః. నైష దోషః - కర్మణాం విశుద్ధిహేతుత్వాత్. కర్మభిస్సంస్కృతా హి విశుద్ధాత్మానశ్శక్నువన్త్యాత్మానముపనిషత్ప్రకాశితమప్రతిబన్ధేన వేదితుం. తథా హ్యాథర్వణే * విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇతి. స్మృతిశ్చ * జ్ఞానముత్పద్యతే పుంసాం క్షయాత్పాపస్య కర్మణ ఇత్యాదిః. కథం పునర్నిత్యాని కర్మాణి సంస్కారార్థానీత్యవగమ్యతే. * స హ వా ఆత్మయాజీ యో వేదేదం మేఽనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇదం మేఽనేనాఙ్గముపధీయత ఇత్యాది శ్రుతేః. సర్వేషు చ స్మృతిశాస్త్రేషు కర్మాణి సంస్కారార్థాన్యేవాచక్షతే * అష్టాచత్వారింశత్సంస్కారా ఇత్యాదిషు. గీతాసు చ * యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణాం * సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషా ఇతి. యజ్ఞేనేతి- ద్రవ్యయజ్ఞా జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ సంస్కారార్థాః. సంస్కృతస్య చ విశుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞానోత్పత్తిరప్రతిబన్ధేన భవిష్యతి- అతో యజ్ఞేన వివిదిషన్తి. దానేన- దానమపి- పాపక్షయహేతుత్వాద్ధర్మవృద్ధిహేతుత్వాచ్చ. (తపసా) తప ఇత్యవిశేషేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది-ప్రాప్తే విశేషణమనాశకేనేతి. కామానశనమనాశకం - న తు భోజననివృత్తిః. భోజననివృత్తౌ మ్రియత ఏవ- నాత్మవేదనం. వేదానువచనయజ్ఞదానతపశ్శబ్దేన సర్వమేవ నిత్యం కర్మోపలక్ష్యతే. ఏవం కామ్యవర్జితం నిత్యం కర్మజాతం సర్వమాత్మజ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ మోక్షసాధనత్వం ప్రతిపద్యతే. ఏవం కర్మకాణ్డేనాస్యైకవాక్యతావగతిః. ఏవం యథోక్తేన న్యాయేనైతమేవ - ఆత్మానం విదిత్వా యథాప్రకాశితం మునిర్భవతి- మననాన్మునిః, యోగీ భవతీత్యర్థః. ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి- నాన్యం. నన్వన్యవేదనేఽపి మునిత్వం స్యాత్ - కథమవధార్యతే ఏతమేవేతి. బాఢం- అన్యవేదనేఽపి మునిర్భవేత్. కిం త్వన్యవేదనే - న మునిరేవ స్యాత్, కిం తర్హి- కర్మ్యపి భవేత్. ఏతం త్వౌపనిషదం పురుషం విదిత్వా మునిరేవ స్యాత్- న తు కర్మీ. అతోఽసాధారణం మునిత్వం వివక్షితమస్యేత్యవధారయత్యేతమేవేతి. ఏతస్మిన్ హి విదితే * కేన కం పశ్యేదిత్యేవం క్రియాఽసమ్భవాన్మననమేవ స్యాత్. కిం చైతమేవ- ఆత్మానం స్వం లోకమిచ్ఛన్తః- ప్రార్థయన్తః ప్రవ్రాజినః- ప్రవ్రజనశీలాః ప్రవ్రజన్తి- ప్రకర్షేణ వ్రజన్తి, సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవ లోకమిచ్ఛన్త ఇత్యవధారణాన్న బాహ్యలోకత్రయేప్సూనాం పారివ్రాజ్యేఽధికార ఇతి గమ్యతే- న

షణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి యా హ్యేవ పుత్రైషణా సా విత్తైషణా యా విత్తైషణా సా లోకైషణోభే హ్యేతే ఏషణే ఏవ భవతః। స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతేఽశీర్యో న హి శీర్యతేఽసఙ్గో న హి సజ్యతేఽసితో న వ్యథతే న రిష్యత్యేతము హైవైతే న తరత ఇతి। అతః పాపమకరవమిత్యతః కల్యాణమకరవమిత్యుభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి నైనం కృతాకృతే తపతః॥ ౨౨

హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీదేశనివాసీ పూర్వాభిముఖః ప్రైతి. తస్మాద్బాహ్యలోకత్రయార్థినాం పుత్రకర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాః సాధనం- *పుత్రేణాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణేత్యాది శ్రుతేః. అత స్తదర్థిభిః పుత్రాదిసాధనం ప్రత్యాఖ్యాయ న పారివ్రాజ్యం ప్రతిపత్తుం యుక్తం- అతత్సాధనత్వాత్పారివ్రాజ్యస్య. తస్మాదేతమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి యుక్తమవధారణం. ఆత్మలోకప్రాప్తిర్హి - అవిద్యానివృత్తౌ స్వాత్మన్యవస్థానమేవ. తస్మాదాత్మానం చేల్లోకమిచ్ఛతి యః- తస్య సర్వక్రియోపరమ ఏవాత్మలోకసాధనం ముఖ్యమన్తరఙ్గం. యథా పుత్రాదిరేవ బాహ్యలోకత్రయస్య - పుత్రాదికర్మణ ఆత్మలోకం ప్రత్యసాధనత్వాత్. అసమ్భవేన చ విరుద్ధత్వమవోచామ. తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్త్యేవ- సర్వక్రియాభ్యో నివర్తేరన్నేవేత్యర్థః. యథా చ బాహ్యలోకత్రయార్థినః ప్రతినియతాని పుత్రాదీని సాధనాని విహితాని- ఏవమాత్మలోకార్థినః సర్వైషణానివృత్తిః పారివ్రాజ్యం బ్రహ్మవిదో విధీయత ఏవ. కుతః పునస్త ఆత్మలోకార్థినః ప్రవ్రజన్త్యేవేతి. ఉచ్యతే- తత్రార్థవాదవాక్యరూపేణ హేతుం దర్శయతి (ఏతద్ధస్మ వై తత్) తదేతత్- పారివ్రాజ్యే కారణముచ్యతే. హస్మ వై- కిల. పూర్వే- అతిక్రాన్తకాలీనా విద్వాంసః- ఆత్మజ్ఞాః ప్రజాం- కర్మాపరబ్రహ్మవిద్యాం చ. ప్రజోపలక్షితం హి త్రయమేతద్బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్దిశ్యతే ప్రజామితి. ప్రజాం కిం. న కామయన్తే- పుత్రాదిలోకత్రయసాధనం నానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. నన్వపరబ్రహ్మదర్శనమనుతిష్ఠన్త్యేవ- తద్బలాద్ధి వ్యుత్థానం. న- అపవాదాత్. *బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద *సర్వం తం పరాదాదిత్యపరబ్రహ్మదర్శనమప్యపవదన్త్యేవ- అపరబ్రహ్మణోఽపి సర్వమధ్యాన్తర్భావాత్. *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి చ- పూర్వాపరబాహ్యాన్తర్దర్శనప్రతిషేధాచ్చ *అపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమితి *తత్కేన కం పశ్యేద్విజానీయాదితి చ. తస్మాన్నాత్మదర్శనవ్యతిరేకేణాన్యద్వ్యుత్థానకారణమపేక్షతే. కః పునస్తేషామభిప్రాయ ఇతి. ఉచ్యతే- కిం- ప్రయోజనం. ఫలం- సాధ్యం కరిష్యామః ప్రజయా- సాధనేన. ప్రజా హి బాహ్యలోకత్రయసాధనం నిర్జ్ఞాతా. స చ బాహ్యో లోకో నాస్త్యస్మాకమాత్మవ్యతిరిక్తః- సర్వం హ్యస్మాకమాత్మభూతమేవ, సర్వస్య చ వయమాత్మభూతాః,. ఆత్మా చ నః ఆత్మత్వాదేవ న కేనచిత్సాధనేనోత్పాద్య ఆప్యో వికార్యస్సంస్కార్యో వా. యదప్యాత్మయాజినస్సంస్కారార్థం కర్మేతి- తదపి కార్యకరణాత్మదర్శనవిషయమేవ- *ఇదమ్మేనేనాఙ్గం సంస్క్రియత ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వాది శ్రవణాత్. న హి విజ్ఞానఘనైకరసనైరన్తర్యదర్శినోఽఙ్గాఙ్గిసంస్కారోపధానదర్శనం సమ్భవతి- తస్మాన్న కించిత్ప్రజాదిసాధనైః కరిష్యామః. అవిదుషాం హి తత్ప్రజాదిసాధనైః కర్తవ్యం ఫలం- న హి మృగతృష్ణికాయాముదకదర్శీ ప్రవృత్త ఇతి తత్రోషరమాత్రముదకాభావం పశ్యతోఽపి ప్రవృత్తిర్యుక్తా- ఏవమస్మాకమపి పరమార్థాత్మలోకదర్శినాం ప్రజాదిసాధనసాధ్యే మృగతృష్ణికాదిసమేఽవిద్వద్దర్శనవిషయే న ప్రవృత్తిర్యుక్తేత్యభిప్రాయః. తదేతదుచ్యతే- యేషామస్మాకం- పరమార్థదర్శినాం- అయమాత్మా- అశనాయాదివినిర్ముక్తః సాధ్వసాధుభ్యామవికార్యోఽయం లోకః- ఫలమభిప్రేతం. న చాస్యాత్మనః సాధ్యసాధనతాది సర్వసంసారధర్మవినిర్ముక్తస్య సాధనం కిఞ్చిదేషితవ్యం. సాధ్యస్య హి సాధనాన్వేషణా క్రియతే- అసాధ్యస్య సాధనాన్వేషణాయాం జలబుద్ధ్యా స్థల ఏవ తరణం కృతం స్యాత్, ఖే వా శాకునపదాన్వేషణం,. తస్మాదేతమాత్మానం విదిత్వా ప్రవ్రజేయురేవ బ్రాహ్మణాః- న కర్మారభేరన్నిత్యర్థః- యస్మాత్పూర్వ ఏవ బ్రాహ్మణా ఏవం విద్వాంసః ప్రజామకామయమానాః. త ఏవం సాధ్యసాధనసంవ్యవహారం నిన్దన్తోఽవిద్వద్విషయమితి కృత్వా కిం కుర్వన్తీతి. ఉచ్యతే- తే హస్మ- కిల. (పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యాది) వ్యాఖ్యాతం.| తస్మాదాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి- ప్రవ్రజేయురిత్యేష విధిరర్థవాదేన సఙ్గచ్ఛతే. న హ్యస్యార్థవాదస్యాస్యల్లోకస్తుత్యాభిముఖ్యముపపద్యతే- ప్రవ్రజన్తీత్యస్యార్థవాదరూపో హ్యేతద్ధస్మేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థః. అర్థవాదశ్చేన్నార్థవాదాన్తరమపేక్షేత - అపేక్షతే త్వేతద్ధస్మేత్యాద్యర్థవాదం ప్రవ్రజన్తీత్యేతత్. యస్మాత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాదికర్మభ్యో నివృత్తాః ప్రవ్రజితవన్త ఏవ- తస్మాదధునాతనా అపి ప్రవ్రజన్తి - ప్రవ్రజేయురిత్యేవం సమ్బధ్యమానం న లోకస్తుత్యభిముఖం భవితుమర్హతి. విజ్ఞానసమానకర్తృకత్వోపదేశాదిత్యాదినాఽవోచామ. వేదానువచనాదిసహపాఠాచ్చ. యథా ఆత్మవేదనసాధనత్వేన విహితానాం వేదానువచనాదీనాం యథార్థత్వమేవ- నార్థవాదత్వం. తథా తైరేవ సహపఠితస్య పారివ్రాజ్యస్యాత్మలోకప్రాప్తిసాధనత్వే నార్థవాదత్వమయుక్తం. ఫలవిభాగోపదేశాచ్చ. ఏతమేవాత్మానం లోకం విదిత్వేత్యన్యస్మాద్బాహ్యాల్లోకాదాత్మానం ఫలాన్తరత్వేన ప్రవిభజతి- యథా *పుత్రేణైవాయం లోకో జయ్యో నాన్యేన కర్మణా కర్మణా పితృలోక ఇతి. న చ ప్రవ్రజన్తీత్యత్ర ప్రస్తవల్లోకస్తుతిపరం, ప్రధానవచ్చార్థవాదాపేక్షం, సకృచ్ఛ్రుతం న స్యాత్,. తస్మాద్భ్రాన్తిరేవైషా లోకస్తుతిపరమితి. న చానుష్ఠేయేన పారివ్రాజ్యేన స్తుతిరుపపద్యతే. యది పారివ్రాజ్యమనుష్ఠేయమపి సదన్యస్తుత్యర్థం స్యాత్- దర్శపూర్ణమాసాదీనామప్యనుష్ఠేయానాం స్తుత్యర్థతా స్యాత్. న చాన్యత్ర కర్తవ్యతైతస్మాద్విషయాన్నిర్జ్ఞాతా- యత ఇహ స్తుత్యర్థో భవేత్. యది పునః క్వచిద్విధిః పరికల్ప్యేత పారివ్రాజ్యస్య- స ఇహైవ ముఖ్యః. నాన్యత్ర సమ్భవతి. యదప్యనధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం పరికల్ప్యతే- తత్ర వృక్షాద్యారోహణాద్యపి పారివ్రాజ్యవత్కల్ప్యేత- కర్తవ్యత్వేనానిర్జ్ఞాతత్వావిశేషాత్. తస్మాత్ స్తుతిత్వగన్ధోఽప్యత్ర నాశఙ్క్యః కల్పయితుం.| యద్వాయమాత్మా లోక ఇష్యతే - కిమర్థం తత్ప్రాప్తిసా

ధనత్వేనకర్మాణ్యేవనారభేరన్ - కింపునః పారివ్రాజ్యేనేత్యత్రోచ్యతే - అస్యాత్మలోకస్యకర్మభిరసమ్బన్ధాత్. యమాత్మానమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజేయుః సఆత్మా సాధనత్వేన, ఫలత్వేన, చోత్పాద్యత్వాది ప్రకారాణామన్యతమత్వేనా, పికర్మభిర్నసమ్బధ్యతే. తస్మాత్సఏష నేతినేత్యాత్మాఽగృహ్యో నగృహ్యతేఇత్యాదిలక్షణః. యస్మాదేవం లక్షణఆత్మా కర్మఫలసాధనాసమ్బద్ధః సర్వసంసారధర్మవిలక్షణోఽశనాయాద్యతీతోఽస్థూలాదిధర్మవాన్ అజోఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయః సైన్ధవఘనవద్విజ్ఞానైకరసస్వభావస్స్వయంజ్యోతిరేకఏవాద్వయోఽపూర్వోఽనపరోఽనన్తరోఽబాహ్య ఇత్యేతదాగమతస్తర్కతశ్చస్థాపితం, విశేషతశ్చేహ జనక యాజ్ఞవల్క్యసంవాదేఽస్మిన్,- తస్మాదేవంలక్షణ ఆత్మనివిదితఆత్మత్వేన నైవ కర్మారమ్భఉపపద్యతే - తస్మాదాత్మానిర్విశేషః. నహిచక్షుష్మాన్ పథిప్రవృత్తోఽహనికూపేకణ్టకేవాపతతి. కృత్స్నస్యచకర్మఫలస్యవిద్యాఫలేఽన్తర్భావాత్. నచాయత్నప్రాప్యేవస్తునివిద్వాన్ యత్నమాతిష్ఠతి - *అక్రే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థంపర్వతంవ్రజేత్। ఇష్టస్యార్థస్యసంప్రాప్తౌకోవిద్వాన్ యత్నమాచరేత్. * సర్వంకర్మాఖిలంపార్థజ్ఞానేపరిసమాప్యతఇతిగీతాసు. ఇహాపిచైతస్యైవపరమానన్దస్యబ్రహ్మవిత్ప్రాప్యస్యాన్యానిభూతానిమాత్రాముపజీవన్తీత్యుక్తం. అతోబ్రహ్మవిదాంనకర్మారమ్భః.। యస్మాత్సర్వైషణావినివృత్తఃసఏషనేతినేత్యాత్మానమాత్మత్వేనోపగమ్యతద్రూపేణైవవర్తతే- తస్మాదేనం- ఏవంవిదం నేతినేత్యాత్మభూతముహైవైతే- వక్ష్యమాణేనతరతః- నప్రాప్నుతః. ఇతి- యదుక్తమేవేతివాక్యశేషః. కేతేఇతి. ఉచ్యతే- అతః- అస్మాన్నిమిత్తాచ్ఛరీరధారణాదిహేతోః పాపం- అపుణ్యంకర్మాకరవం- కృతవానస్మి. కష్టంఖలుమమవృత్తం- అనేనపాపేనకర్మణాహంనరకంప్రతిపత్స్యఇత్యేషోఽనుతాపఃపశ్చాత్పాపంకర్మకృతవతఃపరితాపః- సఏతంనేతినేత్యాత్మభూతంనతరతి. తథా- అతఃకల్యాణం - ఫలవిషయకామానిమిత్తాద్యజ్ఞదానాదిలక్షణంపుణ్యంశోభనంకర్మకృతవానస్మి. అతోఽహమస్యఫలంసుఖముపభోక్ష్యేదేహాన్తరఇత్యేషోఽపిహర్షఃతంనతరతి. ఉభేఉహైవైషః- బ్రహ్మవిదేతేకర్మణీతరతిపుణ్యపాపలక్షణే. ఏవం బ్రహ్మవిదస్సంన్యాసినఉభేఅపికర్మణీక్షీయేతే- పూర్వజన్మనికృతేయే- తే, ఇహజన్మనికృతేయే-తే, చ. అపూర్వేచనారభ్యేతే. కిఞ్చ (నైనంకృతాకృతే) కృతం-నిత్యానుష్ఠానం. అకృతం-తస్యైవాక్రియా. తేఅపికృతాకృతే- ఏనంనతపతః. అనాత్మజ్ఞంహికృతంఫలదానేన, కృతం ప్రత్యవాయోత్పాదనేన, తపతః-అయంతుబ్రహ్మవిదాత్మవిద్యాగ్నినాసర్వాణికర్మాణిభస్మీకరోతి- *యథైధాంసిసమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున। జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణిభస్మసాత్కురుతేతథేత్యాదిస్మృతేః. శరీరారమ్భకయోస్తూపభోగేనైవక్షయః. అతోబ్రహ్మవిదకర్మసమ్బన్ధీ. ౨౨.

ఆ.— ఖణ్డికాన్తరమవతారయితుం వృత్తంకీర్తయతి (సహేతుకావితి)- ఉత్తరఖణ్డికాతాత్పర్యమాహ (ఏవమితి) *విరజఃపర ఇత్యాదినోక్తక్రమేణావస్థితే బ్రహ్మణీతియావత్. తదిత్యుపయుక్తోక్తిః. తదర్థా- బ్రహ్మాత్మనిసర్వస్య వేదస్య వినియోగదర్శనార్థేతియావత్. నను వివిదిషావాక్యేన బ్రహ్మాత్మనిసర్వస్యవేదస్య వినియోగోవక్ష్యతే - తథాచతస్మాత్ప్రాక్తనంవాక్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి)- యథాస్మిన్ అధ్యాయే సఫలమాత్మజ్ఞానముక్తం - తథైవ తదనూద్యవినియోజనా. కథం యథోక్తేజ్ఞానే సర్వోవేదోవినియోక్తుంశక్యతే - స్వర్గకామాదివాక్యస్య స్వర్గాదావేవపర్యవసానాదిత్యాశఙ్క్య సంయోగ పృథక్త్వన్యాయమాదృత్యనిశినష్టి (కామ్యా రాశీతి)- ఉక్తస్య సఫలస్యాత్మజ్ఞానస్యానువాదఇతియావత్. ఉక్తానాం భూయస్త్వే విశేషంజ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కోసావితి)- విశేషణానర్థక్యమాశఙ్క్య పరిహరతి (అతీతేతి) తద్ధి * విరజః పర ఇత్యాదినోక్తమహత్త్వాదివిశేషణః పరమాత్మా - తత్ర సశబ్దాత్ప్రతీతిర్మాభూదితికృత్వా తేనజ్యోతిర్బ్రాహ్మణస్థంజీవంపరామృశ్యతమేవసశబ్దేన స్మారయిత్వాతస్య సన్నిహితేనపరేణాత్మనైక్యమేషశబ్దేననిర్దిశతీత్యర్థః. విశేషణవాక్యస్థమేషశబ్దం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కతమఇతి)- కథం జీవోవిజ్ఞానమయః, కథంవా ప్రాణేష్వితిసప్తమీ ప్రయుజ్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తేతి) తదనువాదస్య సశబ్దార్థస్యైహాపోహం ఫలమాహ (సంశయేతి) ఉక్తవాక్యోక్తిస్సన్నమిత్యుక్తం వివృణోతి (ఉక్తంహీతి)- యోఽయంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషు ప్రాగుక్తః - సఏషమహానజ ఆత్మేతి జీవానువాదేన పరమాత్మభావోఽభిహితఇతి వాక్యార్థమాహ (ఏతదితి) పరమాత్మభావాపాదన ప్రకారమనువదతి (సాక్షాదితి). విశేషణవాక్యస్య వ్యాఖ్యేయస్య ప్రాగుక్తవాక్యోక్తిజ్ఞమిత్యత్రోక్తంస్మారయతి (యోఽయమితి)- వాక్యాన్తరమవతార్యవ్యాచష్టే (యఏషఇతి).కథంపునరాకాశశబ్దస్యపరమాత్మవిషయత్వమిత్యద్వితీయంవ్యాఖ్యానం- తస్యార్థాన్తరేరూఢత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్థఇతి)- ఇత్థంజ్ఞానమనూద్యతత్ఫలమనువదతి (సచేత్యాదినా) కథంపునర్నిరుపాధికస్యైశ్వరస్యవశిత్వం, కథంచతదభావేతదాత్మనోవిదుషస్తదుపపద్యతే,- తత్రాహ (ఉక్తంచేతి) విశేషణత్రయస్యహేతుహేతుమద్రూపత్వమేవవిశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా)- తత్ర ప్రసిద్ధింప్రమాణయతి (దృష్టాహీతి) నకేవలముక్తమేవవిద్యాఫలం- కిన్త్వన్యచ్చాస్తీత్యాహ (కించేతి)- ఏవంభూతత్వం- జ్ఞాతపరమాత్మాభిన్నత్వం. పరిశుద్ధంత్వమర్థమనువదతి (హృదీతి)- బ్రహ్మభూతస్యవిదుషస్స్వాతన్త్ర్యేవిధివదర్థ్యాదిసమ్బన్ధిత్వంస్యాదితిశఙ్క్యతే (సర్వోహీతి)- పరతన్త్రత్వముపాధిరితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి)- సర్వాధిపత్యరాహిత్యంచోపాధిరిత్యాహ (కిఞ్చేతి)- సర్వపాలకత్వరాహిత్యంచోపాధిరిత్యాహ (ఏషఇతి)- సర్వానాధారత్వంచోపాధిరిత్యాహ (ఏషఇతి). కథంవిధారయితృత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాహీతి)- తదేవసాధయతి (పరమేశ్వరేణేతి). సర్వస్యవశీత్యాదినోక్తముపసంహరతి (ఏవంవిదితి)- సఫలంజ్ఞానమనూద్యవివిదిషావాక్యమవతారయతి (కిఞ్జ్యోతిరితి) ఏవంఫలాయాం - సర్వస్యవశీత్యాదినోక్తఫలోపేతాయామితియావత్. తాదర్థ్యేన- పరమ్పరయాజ్ఞానోత్పత్తిశేషత్వేనేత్యర్థః. వినియోజకవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయవ్యాచష్టే (తత్కథమిత్యాదినా.) ఏవంభూతం- శ్లోకోక్తవిశేషణమిత్యర్థః. బ్రాహ్మణశబ్దస్యక్షత్రియాద్యుపలక్షణత్వేహేతుమాహ (అవిశిష్టోహీతి) సమ్భావితంపక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) తేనవివిదిషాప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా)। భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానముత్థాప్యప్రత్యాచష్టే (యేపునరిత్యాదినా) తత్రహే

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER

ముత్తరమాహ (నహీతి) భవతూపనిషన్మాత్రగ్రహణమిత్యాశఙ్క్య వేదో ఽనూచ్యతే - గురూచ్చారణానన్తరం పఠ్యత ఇతి వ్యుత్పత్తేర్వేదానువచనశబ్దేన సర్వవేదగ్రహే సమ్భవతి తదేకదేశత్యాగో నయుక్త ఇత్యాహ (వేదేతి) లోపసామ్యమాశఙ్క్తే (నన్వితి) సిద్ధాన్తేప్యుపనిషదం వర్జయిత్వా వేదానువచనశబ్దేన కర్మకాణ్డం గృహీతమితి కృత్వా తస్య వేదైకదేశవిశేషవిషయత్వం స్యాత్ - తతశ్చ *యశ్చోభయోరిత్యాదిన్యాయవిరోధ ఇత్యర్థః. నిత్యస్వాధ్యాయో వేదానువచనమితి పక్షమాదాయ పరిహరతి (నేత్యాదినా) వేదైకదేశపరిగ్రహపరిత్యాగాత్మకవిరోధాభావం సాధయతి (యదేతి) తర్హి వ్యాఖ్యానాన్తరముపేక్షితమిత్యాశఙ్క్య తదపి వాక్యశేషవశాదపేక్షితమేవేత్యాహ (యజ్ఞాదీతి) సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యజ్ఞాదీని కర్మాణీతి) తర్హి ప్రథమవ్యాఖ్యానే కథం వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మ హీతి) వేదానువచనాదీనామాత్మవివిదిషాసాధనత్వమాక్షిపతి (కథమితి) ఉపనిషద్భిరివాత్మా తైరపి జ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవేతి) కర్మణామప్రమాణత్వేపి పరమ్పరయా జ్ఞానహేతుత్వాద్వివిదిషాశ్రుతిరవిరుద్ధేతి సమాధత్తే (నైష దోష ఇతి) తదేవ స్ఫుటయతి (కర్మభిరితి) తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తథా హీతి) తతః - నిత్యాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధధీరాత్మానం సదా చిన్తయన్నుపనిషద్భ్యస్తం పశ్యతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన * కషాయపక్తిరిత్యాదిస్మృతిసఙ్గ్రహః. నిత్యకర్మణాం సంస్కారార్థత్వే ప్రమాణం పృచ్ఛతి (కథమితి) యద్యపి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం కర్మభిః సంస్కృతస్యోపనిషద్భిరాత్మజ్ఞానం శక్యతే - తథాపి తేషాం సంస్కారార్థత్వే కిం ప్రమాణమితి ప్రశ్నే శ్రుతిస్మృతీ ప్రమాణయతి (సహ వా ఇత్యాదినా) కిం పునః స్మృతిశాస్త్రం - తదాహ (అష్టాచత్వారింశదితి) అష్టౌ - అనాయాసాదయో గుణాః. చత్వారింశత్ - గర్భాధానాదయస్సంస్కారా ఇతి విభాగః. బహువచనోపాత్తం స్మృత్యన్తరమాహ (గీతాసు చేతి) పదాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (యజ్ఞేనేతి) తేషాం సంస్కారార్థత్వేపి కథం జ్ఞానసాధనత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సంస్కృతస్యేతి) దానేన - వివిదిషన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కథం పునస్స్వతన్త్రం దానం వివిదిషాకారణం - అత ఆహ (దానమపీతి) వివిదిషాహేతురితి శేషః. తపసేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కామానశనం - రాగద్వేషరహితైరిన్ద్రియైర్విషయసేవనం. యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టత్వమితి యావత్. యథాశ్రుతార్థత్వే కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) భవతూపాత్తానాం వేదానువచనాదీనామిష్యమాణే జ్ఞానే వినియోగః - తథాపి కథం సర్వం నిత్యం కర్మ తత్ర వినియుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వేదానువచనేనేతి) ఉపలక్షణమాహ (ఏవమితి) ప్రణాడ్యా కర్మణో ముక్తిహేతుత్వే కాణ్డద్వయస్యైకవాక్యత్వమపి సిధ్యతీత్యాహ (ఏవం కర్మేతి) వాక్యాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవమితి) తస్యైవార్థమాహ (యథోక్తేనేతి) యజ్ఞాద్యనుష్ఠానాద్విశుద్ధిద్వారా వివిదిషోత్పత్తౌ గురుపాదోపసర్పణం శ్రవణాది చేత్యనేన క్రమేణేత్యర్థః. యథా ప్రకాశితం - మోక్షప్రకరణమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముక్తలక్షణమిత్యర్థః. యోగిశబ్దో జీవన్ముక్తవిషయః. ఏవకారం వ్యాకరోతి (ఏతమేవేతి) అవధారణమాక్షిప్య సమాధత్తే (నన్విత్యాదినా) ఏవకారస్సన్త్యజ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) ఆత్మవేదనేపి కర్మిత్వం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (ఏవం త్వితి) కథమాత్మవిదోపి మునిత్వమసాధారణం - తదాహ (ఏతస్మిన్నితి) ఇతశ్చాత్మవిదో న కర్మిత్వమిత్యాహ (కిఞ్చేతి) ఆత్మలోకమిచ్ఛతాం ముముక్షూణామపి కర్మత్యాగశ్రవణాదాత్మవిదాం న కర్మితేతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యం - వైరాగ్యాతిశయశాలిత్వం. అవధారణసామర్థ్యసిద్ధమర్థమాహ (ఏతమేవేతి) పారివ్రాజ్యే లోకత్రయార్థినామనధికారే దృష్టాన్తమాహ (నహీతి) లోకత్రయార్థినశ్చేత్పారివ్రాజ్యేనాధిక్రియన్తే - కుత్ర తర్హి తేషామధికారః - తత్రాహ (తస్మాదితి) స్వర్గకామస్య స్వర్గసాధనే యాగే ఽధికారవల్లోకత్రయార్థినామపి తత్సాధనే పుత్రాదావధికార ఇత్యర్థః. పుత్రాదీనాం బాహ్యలోకసాధనత్వే ప్రమాణమాహ (పుత్రేణేతి) పుత్రాదీనాం లోకత్రయసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) అతత్సాధనత్వం - లోకత్రయం ప్రత్యనుపాయత్వం. అవధారణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) లోకత్రయార్థినాం పారివ్రాజ్యే ఽనధికారాదితి యావత్. ఆత్మలోకస్య స్వరూపత్వేన సదా ఆప్తత్వాత్కథం తత్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి) తస్యాత్మత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వేప్యవిద్యయా వ్యవహితత్వాత్ప్రేప్సా సమ్భవతీతి భావః. భవత్వాత్మలోకప్రేప్సా - తథాపి కిం తత్ప్రాప్తిసాధనం - తదాహ (తస్మాదితి) అవిద్యావశాత్తదీప్సాసమ్భవాదిత్యర్థః. తదిచ్ఛాయా దౌర్లభ్యం ద్యోతయితుం చేచ్ఛబ్దః. ముఖ్యత్వం - శ్రుత్యక్షరప్రతిపన్నత్వం. ప్రణాడికాసాధనేభ్యో వేదానువచనాదిభ్యో విశేషమాహ (అన్తరఙ్గమితి) పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్యాన్తరఙ్గసాధనమితి దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యమేవాత్మలోకస్య సాధనమితి శేషః. పారివ్రాజ్యమేవేతి నియమే హేతుమాహ (పుత్రాదీతి) తస్యాన్యత్ర వినియుక్తత్వాదితి శేషః. యద్యపి కేవలం పుత్రాదికం నాత్మలోకప్రాపకం - తథాపి పారివ్రాజ్యసముచ్చితం తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అసమ్భవేనేతి) నహి పరివ్రాజకస్య పుత్రాది, సద్వతో వా పారివ్రాజ్యం, సమ్భవతి. ఉక్తం చ సముచ్చయం నిరాకుర్వద్భిస్సపారివ్రాజ్యస్య జ్ఞానస్య కర్మాదినా విరుద్ధత్వం. తేన కుతస్సముచ్చితం పుత్రాద్యాత్మలోకప్రాపకమిత్యర్థః. సాధనాన్తరాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదాత్మానమితి) ప్రవ్రజన్తీతి వర్తమానాపదేశాన్నాత్ర విధిరస్తీత్యాశఙ్క్య *అగ్నిహోత్రం జుహోతీతివద్విధిరస్త్విత్యాహ (యథా చేతి) పారివ్రాజ్యవిధిముక్త్వా తదపేక్షితమర్థవాదమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కుతః పునరితి) ఉత్థాపితస్యార్థవాదస్య తాత్పర్యమాహ (తత్రేతి) ఆత్మలోకార్థినాం పారివ్రాజ్యనియమస్స్తుత్యర్థః. అర్థవాదస్థాన్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తదేతదితి) క్రియాపదేన స్మేతి సమ్బధ్యతే. నిపాతద్వయస్యార్థమాహ (కిలేతి) ప్రజాం - న కామయన్త ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజామాత్రే శ్రుతే కథం కర్మాది గృహ్యతే - తత్రాహ (ప్రజేతి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమన్వయమన్వాచష్టే (ప్రజాం కిమితి) అకామయమానత్వస్య పర్యవసానం దర్శయతి (పుత్రాదీతి) పూర్వవిద్వాంసః సాధనత్రయం నానుతిష్ఠన్తీత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి) ఏషణాభ్యో వ్యుత్తిష్ఠతాం కిం తదనుష్ఠానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్బలాద్ధీతి) ఆత్మవిదామపరవిద్యానుష్ఠానం దూషయతి (నాపవాదాదితి) అథాత్ర సర్వస్యానాత్మనో దర్శనమపోద్యతే - నత్వపరస్య బ్రహ్మణో దర్శనం - అత ఆహ (అపరబ్రహ్మణోపీతి) తదపవాదే శ్రుత్యన్తరమాహ (యత్రేతి) యస్మిన్భూమ్ని స్థితశ్చ

చక్షురాదిభిరన్యం న పశ్యతి శృణోతీత్యాదినా చ దర్శనాదివ్యవహారస్యావారితత్వాదాత్మవిదోనయుక్తమపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పూర్వేతి) ప్రతిషేధప్రకారమభినయతి (అపూర్వమితి) ఇతశ్చాత్మవిదాం నాపరబ్రహ్మదర్శనమిత్యాహ (తత్కేనేతి) అపరబ్రహ్మదర్శనాసమ్భవే కిం తేషామేషణాభ్యో వ్యుత్థానే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) సాధనత్రయమననుతిష్ఠతామపి ప్రాప్యం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కః పునరిత్యాదినా) కైవల్యమేవ తత్సాధ్యం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాహీతి) నిర్జ్ఞాతా * సోఽయమిత్యాదిశ్రుతావితి శేషః. స ఏవ తర్హి ప్రజయా సాధ్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తో నాస్తీత్యుక్తముపపాదయతి (సర్వం హీతి) ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యైవ లోకస్య ప్రజాదిసాధ్యత్వమిష్యతామితి చేత్. నేత్యాహ (ఆత్మా చేతి) ఆత్మయాజినః సంస్కారార్థం కర్మేత్యఙ్గీకారాదాత్మనోఽస్తి సంస్కార్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) అథాఙ్గాఙ్గిత్వం సంస్కార్యత్వం చ ముఖ్యాత్మదర్శనవిషయమేవ కిం నేష్యతే. తత్రాహ (న హీతి) ఆత్మవిదాం ప్రజాదిసాధ్యాభావముపసంహరతి (తస్మాన్నేతి) కేషాం తర్హి ప్రజాదిభిస్సాధ్యం ఫలం తదాహ (అవిదుషాం హీతి) కేషాంచిత్పుత్రాదిషు ప్రవృత్తిశ్చేత్ తేనైవ న్యాయేన విదుషామపి తేషు ప్రవృత్తిస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) తత్ర ప్రవృత్తిరితి సమ్బన్ధః. అవిద్వద్దర్శనవిషయ ఇతి భేదః. ఉక్తేఽర్థే వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదితి) ఆత్మా చేత్తదభిప్రేతం ఫలం తర్హి తత్ర సాధనేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) క్వ తర్హి సాధనమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సాధ్యస్యేతి) విపక్షే దోషమాహ (అసాధ్యస్యేతి) యేషామిత్యాదివాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) బ్రాహ్మణానాం బ్రహ్మవిదాం ప్రజాదిభిస్సాధ్యాభావాదితి యావత్. వాక్యాన్తరం ప్రశ్నద్వారేణావతార్య పాఞ్చమికం వ్యాఖ్యానం తస్య స్మారయతి (త ఏవమిత్యాదినా) యదర్థోఽయమర్థవాదః తం విధిం నిగమయతి (తస్మాదితి) మహానుభావోఽయమాత్మలోకః యత్తదర్థినో దుష్కరమపి పారివ్రాజ్యం కుర్వన్తీతి స్తుతిరత్ర వివక్షితా న విధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రవ్రజన్తీత్యస్యేతి) తథాపి ప్రవ్రజన్తి వాక్యస్యార్థవాదత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అర్థవాదశ్చేదితి) అపేక్షితప్రకారమేవ ప్రకటయన్నస్య స్తుత్యభిముఖత్వాభావాద్విధిత్వమేవేత్యాహ (యస్మాదితి) కిఞ్చ *విదిత్వా వ్యుత్థాయ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యత్ర విజ్ఞానేన సమానకర్తృకత్వం వ్యుత్థానాదేరుపదిశ్యతే విజ్ఞానం చ సర్వాసూపనిషత్సు విధీయతే అతో వ్యుత్థానమపి విధిమర్హతీత్యుక్తం. తథా చాత్రాపి వ్యుత్థానాపరపర్యాయం పారివ్రాజ్యం విధేయమిత్యాహ (విజ్ఞాయేతి) ఇతశ్చ పారివ్రాజ్యవాక్యమర్థవాదో న భవతీత్యాహ (వేదేతి) తదేవ సాధయతి (యథేత్యాదినా) పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వే హేత్వన్తరమాహ (ఫలేతి) పుత్రాదిఫలాపేక్షయా పారివ్రాజ్యఫలవిభాగేనోపదిశ్యతే తథా చ ఫలవత్త్వాత్పుత్రాదివత్పారివ్రాజ్యస్య విధేయత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదేవ వివృణోతి (ఏతమేవేతి) ప్రకృతమాత్మానం స్వలోకమవగాహితతో విదిత్వా తమేవ సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్పుత్రాదిసాధ్యాదన్యస్యాల్లోకాదాత్మాఖ్యం లోకం పారివ్రాజ్యస్య ఫలాన్తరత్వేన యచ్ఛ్రుతిర్విభజ్యాభిదధాతి అతస్తస్య విధేయత్వమప్రత్యూహమిత్యర్థః. ఫలవిభాగోపదేశే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) తథా పారివ్రాజ్యేఽపి ఫలవిభాగో విధేయతేతి దార్ష్టాన్తికమితిశబ్దార్థః. పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వాభావే హేత్వన్తరమాహ (న చేతి) యథా * వాయవ్యం శ్వేతమాలభేతేత్యాదిరర్థవాదః ప్రాశస్త్యార్థో దేవతాదిస్తుత్యర్థః స్థితః న తథేదం స్తుతిపరం తదవద్యోతిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. కిఞ్చ ప్రధానస్య దర్శపూర్ణమాసాదేరర్థవాదాపేక్షావత్పారివ్రాజ్యమపి తదపేక్షముపలభ్యతే తేన తస్య దర్శాదివద్విధేయత్వం దుర్వారమిత్యాహ (ప్రధానవచ్చేతి) కిఞ్చ పారివ్రాజ్యం సకృదేవ శ్రుతం చేత్ ఇదమవివక్షితమన్యస్తుతిపరం స్యాత్ న చేదం సకృదేవ శ్రూయతే ప్రవ్రజన్తీత్యుపక్రమ్య ప్రజాం న కామయన్తే వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీత్యభ్యాసాత్. అతోఽపి న స్తుతిమాత్రమేతదిత్యాహ (సకృదితి) న చేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. కథం తర్హి పారివ్రాజ్యస్య స్తుతిపరత్వప్రతీతిః తత్రాహ (తస్మాదితి) అస్తు తర్హి విధేయమపి పారివ్రాజ్యం స్తావకమపీతి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదీతి) అథ పారివ్రాజ్యం యజ్ఞాదివదన్యత్ర విధీయతాం ఇహ స్తుతిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (న చాన్యత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానాధికారాదన్యత్ర పారివ్రాజ్యవిధ్యనుపలమ్భాదిత్యర్థః. అన్యత్ర విధ్యనుపలమ్భం సమర్థయతే (యదీత్యాదినా) అన్యత్ర క్రియాయామితి యావత్. కర్మాధికారే తత్త్యాగవిధేర్విరుద్ధత్వాదితి భావః. భవత్విహ పారివ్రాజ్యవిధిః తథాపి సర్వకర్మానధికృతవిషయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి) తత్ర కర్మానధికృతేష్వపీత్యేతత్. తత్ర హేతుమాహ (కర్తవ్యత్వేనేతి) కర్మానధికృతేన కర్తవ్యతయాఽజ్ఞాతత్వం వృక్షారోహణాదావివ పారివ్రాజ్యేఽపి నాస్తి తథా చానధికృతవిషయే పారివ్రాజ్యం కల్ప్యతే చేత్ తస్మిన్విషయే వృక్షారోహణాద్యపి కల్ప్యేత అవిశేషాదిత్యర్థః. పారివ్రాజ్యస్యాధికృతవిషయత్వే విధేయత్వే చ సిద్ధం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) సార్థవాదం పారివ్రాజ్యం వ్యాఖ్యాయ స ఏష ఇత్యాది వ్యాకర్తుం శఙ్కయతి (యదీతి) పరిహరతి (అత్రేతి) తదర్థినో నారభన్తే కర్మాణీతి శేషః. కర్మభిరసమ్బద్ధమాత్మలోకస్య సాధయతి (యమాత్మానమితి) తస్య కర్మాసమ్బన్ధే నిష్ప్రపఞ్చత్వం ఫలతీత్యాహ (తస్మాదితి) నిర్విశేషస్తత్ర తత్ర తదస్మిత్స్వరూపో యమాత్మేత్యేతదాగమోపపత్తిభ్యాం యథా పూర్వత్ర స్థాపితం, తథాఽత్రాపి బ్రాహ్మణద్వయే విశేషతో యస్మాన్నిర్ధారితం, తస్మాదస్మిన్నాత్మన్యాపాతతో జ్ఞాతే కర్మానుష్ఠానప్రయత్నాసిద్ధిరితి యోజనా. ఉక్తాత్మవిషయవివేకవిజ్ఞానవతో న కర్మానుష్ఠానమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (న హీతి) బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వకర్మఫలాన్తర్భావాచ్చ తదర్థినో ముముక్షోర్న కర్తవ్యం కర్మేత్యాహ (కృత్స్నస్యేతి) తథాపి విచిత్రఫలాని కర్మాణీతి వివేకీ కుతూహలవశాదనుష్ఠాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) తత్ర లౌకికం న్యాయం దర్శయతి (అర్కే చేదితి) పురోదేశే మధు లభేత చేదితి యావత్. జ్ఞానఫలే కర్మఫలాన్తర్భావే మానమాహ (సర్వమితి) అఖిలం సమగ్రాజ్ఞోపేతమిత్యర్థః. తత్రైవ శ్రుతిం సంవాదయతి (ఇహాపీతి) నిషేధతాత్పర్యముపసంహరతి (అత ఇతి) ఏతమిత్యాదివాక్యం యోజయతి (యస్మాదితి) ఉ హేతి నిపాతాభ్యాం సూచితోఽర్థో యస్మాదిత్యనుభాషితః. ఇతిశబ్దస్యాపేక్షితం పూరయతి (ఇతి యుక్తమితి) ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (కేత ఇత్యాదినా) యథోక్తాత్మవిదస్తాపహర్షా

సంస్పర్శే హేతుమాహ (ఉభేఇతి) పుణ్యాపాపేతరతీత్యుక్త్యైపృథగవస్థానంతయోఃశఙ్క్యతే- తన్నిరస్యతి (ఏవమితి) నిషేధవాక్యోక్తక్రమేణేతి యావత్. ఇతశ్చాత్మవిదోధర్మాదిసమ్బన్ధోనాస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి) తదేవానన్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేనస్ఫోరయతి (నైనమితి) తయోస్తస్యైకుత్ర తాపకత్వం- తదాహ (అనాత్మజ్ఞంహీతి) పురుషత్వావ్యభిచారాద్విదుష్యపికృతాకృతయోస్తాపకత్వం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయంత్వితి) అత్ర భగవద్వాక్యం ప్రమాణయతి (యథేతి) యద్యపిపూర్వోత్తరయోర్ధర్మాధర్మయోరనారబ్ధయోరాత్మవిద్యావశాద్వినాశాశ్లేషౌ- తథాపి ప్రారబ్ధయోరస్తీతయోస్తాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి) ప్రకృతంవిద్యాఫలముపసంహరతి (అతఇతి) కర్మకార్యాసమ్బన్ధాదితియావత్. ౨౨

౨౦.— (సవాఏషమహానజఆత్మాయో౽యంవిజ్ఞానమయః ప్రాణేషుయఏషో౽న్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే) సఏషః- ప్రాక్నిర్దిష్టః అజఆత్మా- *అజఆత్మామహాన్ధ్రువ ఇతియో౽యంనిర్దిష్టఆత్మా. అయంపరమాత్మా * విజ్ఞానమయః ప్రాణేషుహృద్యన్తర్జ్యోతిరితి పూర్వనిర్దిష్టోయః- తస్మిన్-జీవాత్మనిశేతే-తదన్తర్యామితయావర్తత ఇత్యర్థః. అతఏవోత్తరత్ర *ఆత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతీతివక్ష్యతి. అత్రహృద్యన్తరిత్యస్యవ్యాఖ్యానంయఏషో౽న్తర్హృదయఇతి. జ్యోతిరిత్యస్యవ్యాఖ్యానంఆకాశఇతి- జ్యోతిరాకాశశబ్దయోః ప్రకాశకత్వార్థకత్వేనైకార్థకత్వాత్. అతో౽త్రాకాశశబ్దోజీవపరఏవ. నను * కామాదీతరత్రతత్రచాయతనాదిభ్యఇత్యధికరణే *వాజసనేయకేతుఆకాశేశయానస్యవశిత్వాదిశ్రవణాత్తస్యాశయానస్యపరమాత్మత్వేనతదాధారాభిధాయినఆకాశశబ్దస్య *తస్యాన్తేసుషిరంసూక్ష్మమితిహృదయాన్తర్గతస్యసుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యతఇతిభాష్యశ్రుతప్రకాశికాయాంచాత్రాకాశశబ్దస్యభూతాకాశపరత్వంసమర్థితమితి ప్రతీయతే- అతస్తద్విరుద్ధమిదమితిచేత్. నైవం- *దహరో౽స్మిన్నన్తరఆకాశఇతిఛాన్దోగ్యగతాకాశశబ్దస్యైవాత్రత్యాకాశశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వంనాస్తీత్యత్రైవభాష్యాదితాత్పర్యాత్. కేచిత్తుభాష్యానురోధాత్ అన్తర్హృదయేయో౽యంభూతాకాశః-తత్రవిజ్ఞానమయఃమహానాత్మాశేతఇత్యర్థః. అస్మిన్ప్రకరణే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తః *ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఇతిసుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్జీవపరమాత్మభేదప్రతిపాదనేనవిజ్ఞానమయశబ్దనిర్దిష్టస్యజీవస్య, మహతశ్చపరమాత్మనః, అభేదాసమ్భవాత్ విజ్ఞానమయశబ్దేనతచ్ఛరీరకఃపరమాత్మైవాభిధీయతే. *మహద్భూతమనన్తమపారంవిజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతిమైత్రేయీబ్రాహ్మణోక్తరీత్యావిజ్ఞానమయశబ్దస్య * అవస్థితేరితికాశకృత్స్న ఇతిసూత్రోక్తన్యాయేనాత్రాన్తర్యామిపరత్వమిత్యాహుః. కేచిత్తుయో౽యంవిజ్ఞానమయఃఇత్యత్ర *కతమఆత్మాయో౽యంవిజ్ఞానమయఇతిపూర్వనిర్దిష్టజీవస్యప్రత్యభిజ్ఞాలేశేన గ్రహణంనసమ్భవతి- తస్యమహానజఇత్యుక్తమహత్త్వాద్యసమ్భవాత్. అపితువిజ్ఞానమయఇతిసాక్షాదేవపరమాత్మనోనిర్దేశఇత్యాహుః. తమేవముముక్షూపాస్యంవిశినష్టి (సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిః) సర్వస్య- బ్రహ్మరుద్రాదేఃవశీ. సర్వో౽ప్యస్యవశేవర్తతే. ఉక్తంచ *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతఇత్యాది. అతశ్చప్రశాసనేనధారకత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తంభవతి. సర్వస్యేశానఇత్యనేననియన్తృత్వలక్షణమాత్మత్వం- సర్వస్యాధిపతిరితిశేషిత్వలక్షణమాత్మత్వముక్తమితిద్రష్టవ్యం. ఇదంచఛాన్దోగ్యదహరవిద్యావాక్యప్రతిపన్నసత్యకామత్వాదీనాముపలక్షణం. ఉక్తంచభాష్యే *వశిత్వాదయశ్చవాజసనేయకేశ్రుతాఃఛాన్దోగ్యశ్రుతస్యగుణాష్టకాన్యతమభూతస్యసత్యసఙ్కల్పత్వస్యవిశేషాఏవేతిసత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణాంసత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాంసద్భావముపగమయన్తీతి. (సనసాధునాకర్మణాభూయాన్నోఏవాసాధునాకనీయాన్) సాధ్వసాధుకర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యఇత్యర్థః. (ఏషసర్వేశ్వరఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఇత్యాది) సర్వేశ్వరః-సర్వనియన్తా. భూతానాం- ప్రాణినాంఅధిపతిః-శేషీ. భూతానాంపాలః- రక్షకః. ఏషాంసర్వేషాంలోకానామసమ్భేదాయ - అసాఙ్కర్యాయవిధరణః- ధారకస్సేతురప్యయమేవ. అనేనేశ్వరేణసేతునాఅవిధార్యమాణాశ్చేదిమేలోకాఃనిర్మర్యాదాభవేయురితిభావః. అత్రబ్రహ్మప్రకరణోపక్రమే *ఆత్మైవేదమగ్రఆసీత్పురుషవిధఇతిదేవతావిశేషస్యనారాయణస్యైవప్రస్తుతత్వాదిహతస్యైవసర్వేశ్వరత్వాదికథనమితినదేవతాన్తరాణామవకాశఇతిద్రష్టవ్యం. ఇదంచవాక్యంగుణోపసంహారపాదేచిన్తితం- *యఏషో౽న్తర్హృదయఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతేసర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఇతిఆకాశశయానత్వవశిత్వాదిగుణవిశిష్టతయోపాస్యఃఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాప్రతిపాదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టాకాశాద్భిన్నః. అతోరూపభేదాద్విద్యాభేదఇతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఅధీయతే *కామాదీతరత్రతత్రచాయతనాదిభ్యః. తత్ర చేతరత్రచ- స్థలద్వయేపికామాదివిశిష్టంబ్రహ్మైవోపాస్యం-హృదయాయతనత్వసేతుత్వవిధరణత్వాదిభిర్విద్యైక్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, వాజసనేయకశ్రుతవశిత్వాదీనాం ఛాన్దోగ్యశ్రుతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపతయారూపభేదాభావాత్, *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతి *అభయంవైబ్రహ్మభవతీతిచోభయత్రాపిబ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంయోగావిశేషాచ్చ. ఇయాంస్తువిశేషః-ఛాన్దోగ్యేదహరాకాశేపరమాత్మధర్మసద్భావాత్ ఆకాశశబ్దితస్యపరమాత్మత్వం-నభూతాకాశత్వం. వాజసనేయకేతుఆకాశేశయానఏవపరమాత్మలిఙ్గసద్భావాత్శయానస్యైవపరమాత్మత్వం-ఆకాశస్యతుభూతాకాశత్వమితి. నను *నేహనానాస్తికిఞ్చన *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం * సఏషనేతినేతీత్యాదిపూర్వోత్తరవాక్యైః నిర్గుణమేవేహబ్రహ్మప్రతిపాద్యతే-ఛాన్దోగ్యేతుసగుణం. అతోనిర్గుణసగుణబ్రహ్మవిద్యయోరైక్యాసమ్భవాత్ వాజసనేయకశ్రుతమోక్షనిరుపాసనేగుణానాంలోపఏవేత్యత్రాహ- *ఆదరాదలోపః. వాజసనేయకేపి *సర్వస్యవశీసర్వస్యేశానఃఏషసర్వేశ్వరఏషభూతాధిపతిరేషభూతపాలఇతిభూయోభూయోగుణోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే-అతోవాజసనేయకశ్రుతదహరవిద్యాయామపిసగుణత్వాదేవసగుణానాంలోపఃకార్యః- * నేహనానేత్యాదినిషేధానామబ్రహ్మాత్మకనిషేధపరత్వేనవిహితగుణనిషేధపరత్వాభావాత్. నను ఛాన్దోగ్యే * తద్యఇహాత్మానమనువిద్యవ్రజన్త్యేతాంశ్చసత్యాన్కామాంస్తేషాంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతిఛాన్దోగ్యదహరవిద్యాయాస్స్వర్గలోకకామచారలక్షణసాంసారికఫలసమ్బన్ధః ప్రతీయతే- వాజసనేయకేతు *అభయంవైబ్రహ్మభవతీతిము

క్తిఫలకత్వం. అతో నానయోర్విద్యయోరైక్యమిత్యత్రాహ- *ఉపస్థితేఽతస్తద్వచనాత్. ఉపస్థితే- బ్రహ్మోపసమ్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతః- ఉపసమ్పత్తేరేవ హేతోః సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే * పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. సర్వబన్ధవినిర్ముక్తానుభావ్యఫలతయా హి సర్వలోకకామచారః శ్రూయతే- అతః ఛాన్దోగ్యగతదహరవిద్యాపి ముక్తిఫలైవ అతో న విద్యాభేద ఇతి తత్ర స్థితం. ఏతేన వాజసనేయకగతహార్దవిద్యా నిర్గుణవిద్యేతి వదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః- తథా హి సతి ఛాన్దోగ్యసగుణహార్దవిద్యైక్యసమర్థనస్య, చ పరస్పరగుణోపసంహారసమర్థనస్య, చాసఙ్గతి ప్రసఙ్గాత్. న చ నిర్గుణాయామపి విద్యాయాం బ్రహ్మస్తుత్యర్థమేవ సగుణవిద్యాసమ్బన్ధిగుణోపసంహారస్సమ్భవతీతి వాచ్యం - నిర్గుణస్యోత్కృష్టస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వరూపాపకర్షప్రతిపాదనేన నిన్దాయా ఏవ ప్రతీయమానతయా స్తుతేరప్రతీతేః. అత ఏవ *వ్యతిహారో విశింషన్తీతి సూత్రే వస్తుతో నిర్గుణస్య బ్రహ్మణస్సగుణత్వేనోపాసనమాత్రేణ నికర్షో నాస్తి- బ్రహ్మణో వస్తుతో నిర్గుణత్వాదితి పరైరేవ సగుణత్వే అపకర్షమఙ్గీకృత్య తస్యావాస్తవత్వేన పరిహారస్య కృతత్వాత్. కించ - లోకే హి స్తుతిర్విధేయే రుచ్యుత్పాదనేన సప్రయోజనా. న చాత్ర నిర్గుణస్య తజ్జ్ఞానస్య వా విధేయత్వమస్తి. ప్రతిపాద్యే చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి సగుణత్వప్రతిపాదనలక్షణా స్తుతిశ్చ నిర్గుణప్రతిపత్తిలక్షణశేషివిరుద్ధా. అతః * కామాదీతరత్రత్యధికరణే పరేషాం విద్యైక్యగుణోపసంహారాభిలపనం దురుపపాదమితి యత్కించిదేతదిత్యాస్తాం తావత్.

యచ్చేదముచ్యతే- నిర్గుణవాక్యసన్నిధిపఠితస్య * సర్వస్య వశీత్యాదిగుణగణసమర్పకవాక్యస్య నిషేధ్యానువాదకతయైకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదేన గుణప్రాపకతా న యుక్తేతి. తత్ర బ్రూమః- తావద్వశిత్వాదీనాం గుణానామన్యతోఽప్రాప్తేః శ్రుతిప్రాప్తస్య శ్రుత్యా నిషేధే అహింసావాక్యమగ్నీషోమీయహింసాయా, అగ్రహణవాక్యం చ షోడశిగ్రహణస్య, *అసదేవేత్యాదివాక్యం చ బ్రహ్మసత్త్వస్య, నిషేధకం కిం న స్యాత్. కించ- *క్రుధప్రదేత్యాదివిధిః * నిత్యానేత్యాదినిషేధస్యైవ సగుణవాక్యమేవ నిర్గుణత్వనిషేధకం కిం న స్యాత్. న చ జగత్కర్తృత్వాపేక్షితసార్వజ్ఞ్యాదిగుణాః నిషేధాయానూద్యన్త ఇతి వక్తుం శక్యం- తథా సతి జగదారోపాధిష్ఠానత్వేన కుసమయసిద్ధం బ్రహ్మసత్త్వం *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి నిషేద్ధుం * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యనూద్యతే, జ్ఞాననివర్త్యత్వశ్రుత్యాక్షిప్తం విశ్వమిథ్యాత్వం * నేహ నానాస్తీత్యనూద్యతే *విశ్వం సత్యం మఘవానా ఇతి వాక్యేన ప్రతిషేద్ధుమితి కిం న స్యాత్. సత్యత్వం హి మిథ్యాత్వప్రతిషేధ ఏవ. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి వాక్యప్రాప్తో జీవబ్రహ్మభేదః *తత్త్వమసీత్యనూద్యతే * ద్వాసుపర్ణేతి నిషేద్ధుమితి చ కిం న స్యాత్. * నేహ నానాస్తి కించనేతి వాక్యే కించనేత్యనేనైవ నిషేధ్యసమర్పణస్య సిద్ధతయా నిషేధ్యసమర్పణాయ * ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యాదీనామనపేక్షితత్వాచ్చ. న హి *నసురాం పిబేదిత్యత్ర నిషేధ్యసమర్పణాయ సురాం పిబేదితి వాక్యాన్తరమపేక్షితం. వశిత్వాదీనాం నిషేధార్థమనువాదే * స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నితి నిషేధ్యానాం కర్మకృతోత్కర్షాదీనామివ బ్రహ్మణి తేషాం వ్యావహారికసత్యత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్. యచ్చేదముచ్యతే- సగుణనిర్గుణవాక్యవిరోధే పరత్వేన నిర్గుణవాక్యేనాపచ్ఛేదన్యాయేన సగుణవాక్యం బాధ్యత ఇతి - తదేతత్సకలజనవిదితసామాన్యవిశేషన్యాయానభిజ్ఞానాత్. కో హి మీమాంసకో బ్రూయాద్విరోధే శాస్త్రయోర్మిథః। ఏకం ప్రమాణమితరత్త్వప్రమాణం భవేదితి. లోకే హి సామాన్యం విశేషేణ, సావకాశం నిరవకాశేన, నిత్యం నైమిత్తికేన, నైమిత్తికం కామ్యేన, అదిష్టముపదిష్టేన, బాధ్యమానమపి స్వోచితసత్యవస్తుసమర్పణేన సమ్భావనీయం దృష్టం- న తు మిథ్యాభూతవస్తువిషయకతయా. తతశ్చ సగుణవాక్యస్య మిథ్యాభూతవస్తువిషయసమర్పణేన సమ్భావనాం కుర్వన్ కథం నోపహాస్యః. అతోఽత్రాపచ్ఛేదనయానవతారాదుత్సర్గాపవాదనయేన నిషేధస్య విశిష్యవిహితేతరగుణవిధిత్వస్య వక్తవ్యత్వా, దహాధ్యనుక్తిపూర్వకముక్తానాం గుణానాం నిరుపాధికత్వస్య స్వతః ప్రాప్తత్వాత్, * స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి స్వాభావికత్వశ్రుతేః, * నాన్యో హేతుర్విద్యత ఈశనాయేతి ఈశ్వరత్వస్యాహేతుకత్వశ్రవణాత్, * సత్యస్సోఽస్య మహిమేతి చ * సత్యకామా ఇతి చ తేషాం గుణానాం సత్యత్వస్యాపి ప్రతిపాదనాత్, తేషాం మానాన్తరాప్రాప్తానాం నిషేధార్థమనువాద ఇత్యస్యాసమ్భవాత్, క్వచిద్గుణానాముపాస్యత్వశ్రవణమాత్రేణ సత్యత్వే * ఉత్తరస్మిన్ తాపనీయే శైబ్యప్రశ్నేఽథ కాఠకే। మాణ్డూక్యాదౌ చ సర్వత్ర నిర్గుణోపాస్తిరీరితేతి పరైరప్యుపాస్యత్వేనాభ్యుపగతస్య నిర్గుణస్యాప్యసత్త్వప్రసక్త్యా, చ్చ. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి స్వరూపోపదేశపరవాక్యేషూపాసనావిధ్యశ్రవణేపి గుణానాం శ్రవణా, చ్చ. *తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీతి సగుణజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వశ్రవణేన చ గుణానాం సత్యత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యం. గుణనిషేధశ్రుతయస్తు అధ్యాత్మశాస్త్రే గుణశబ్దవాచ్యత్వేన ప్రసిద్ధసత్త్వాదిగుణనిషేధపరా ఇత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం. * కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్ గుణాః * న హి తస్య గుణాస్సర్వే సర్వైర్మునిగణైరపి। వక్తుం శక్యా వియుక్తస్య సత్త్వాద్యైరఖిలైర్గుణైః *నాన్తం గుణానాం గచ్ఛన్తి తేనానన్తోఽయమీరితః *తవానన్తగుణస్యాపి షడేవ ప్రథమే గుణాః *వర్షాయుతైర్యస్య గుణా న శక్యా వక్తుం సమేతైరపి సర్వలోకైః। మహాత్మనశ్శఙ్ఖచక్రాసిపాణేర్విష్ణోర్జిష్ణోర్వసుదేవాత్మజస్య * చతుర్ముఖాయుర్యది కోటివక్త్రో భవేన్నరః క్వాపి విశుద్ధచేతాః। స తే గుణానామయుతైకదేశం వదేన్న వా దేవవర ప్రసీద *యథా రత్నాని జలధేరసఙ్ఖ్యేయాని పుత్రక। తథా గుణా హ్యనన్తస్య అసఙ్ఖ్యేయా మహాత్మనః *ఇషుక్షయాన్నివర్తన్తే నాన్తరిక్షక్షితిక్షయాత్। మతిక్షయాన్నివర్తన్తే న గోవిన్దగుణక్షయాత్ *సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతసర్గః। ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ। తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ఇత్యాది ప్రమాణానామనాఞ్జస్యమేవ పరమతే. ఉక్తం చ వరదాచార్యైః *యద్బ్రహ్మణో గుణశరీరవికారభేదకర్మాదిగోచరవిధిప్రతిషేధవాచః। అన్యోన్యభిన్నవిషయా న విరోధగన్ధమర్హన్తి తన్నవిధయః ప్రతిషేధబాధ్యా ఇతి. అత ఏవాధిశాఖమన్తర్యామి బ్రాహ్మణాదిషు *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదివాక్యైర్జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణస్య భేదస్య విహితత్వాత్, నిషేధస్య తదితరవిషయత్వస్యైవ యుక్తత్వా, త్సమస్తహేయరహితస్య బ్రహ్మణో హేయాశ్రయజీవైక్యస్యాయుక్తత్వాత్, హేయస్యాపారమా

క్షేప్యపి తస్యనిరసనీయతయా హేయత్వస్యావర్జనీయత్వాత్, తత్ప్రతిభటతయోక్తస్య బ్రహ్మణస్తత్సమ్బన్ధావహావస్థైక్యాసమ్భవాత్, సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణః స్వసఙ్కల్పేన స్వగతహేయస్య తద్విషయవిభ్రమస్యవోపాదానాయోగాత్, అసర్వజ్ఞత్వే సర్వజ్ఞశ్రుతివిరోధాత్, సర్వశక్తేః స్వగతహేయానివారకత్వాయోగాత్, * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచ మత్వేతి పృథక్త్వజ్ఞానస్య మోక్షహేతుత్వావేదనాత్, * యస్మాత్క్షరమతీతోహమిత్యుక్తవైలక్షణ్యజ్ఞానవత ఏవ * అసమ్మూఢస్సమర్త్యేష్విత్యసమ్మూఢత్వప్రతిపాదనాత్, జీవబ్రహ్మణోర్నియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదస్య మానాన్తరాప్రాప్తత్వాత్, విహితస్య నిషేధాయోగాత్, ఉపాసనార్థత్వాశ్రయణస్య * అథయోఽన్యాం దేవతాముపాస్తఇతి వాక్యప్రతిపన్నైక్యేపి సమ్భవాత్, ఐక్యస్య స్వరూపోపదేశవాక్యప్రతిపన్నత్వవత్ స్వరూపోపదేశపరాన్తర్యామిబ్రాహ్మణప్రతిపాద్యత్వస్యనియన్తృనియామ్యభావలక్షణభేదేపిసత్త్వాచ్చ భేదనిషేధశ్రుతయస్తుపృథక్సిద్ధత్వలక్షణాబ్రహ్మాత్మకభేదనిషేధపరాఇత్యేవస్థిత మిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. ప్రకృతమనుసరామః. (తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనేతి) తమీదృశం పరమాత్మానం వేదానువచనేన- వేదాధ్యయనేనయజ్ఞేనదానేన అనాశకేన- అనశనలక్షణేన తపసాచ బ్రాహ్మణాః జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఆశః- అశనం. భావేఘఞ్. అనాశః- అనశనం. అనాశకం- స్వార్థికః. తచ్చానశనం కామానశనాత్మకం- నతు సర్వాత్మనాఽనశనం- దేహపాతప్రసఙ్గాత్. యద్వా- నవిద్యతేఆశాఫలేషుయస్యతదనాశం. స్వార్థికప్రత్యయః- అనాశకం. తాదృశేనతపసా. ఫలాభిసన్ధిరహితేనేతియావత్. అశ్వేనజిగమిషతిఅసినాజిఘాంసతీత్యాదావశ్వాదే స్సన్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థీభూతగమనాది సాధనత్వప్రతిపాదనదర్శనాత్ ఇహాపి వేదనసాధనత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే - నతు వివిదిషా సాధనత్వం. యద్యపి ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః ప్రత్యయార్థస్య ప్రాధాన్యమిత్యుత్సర్గః - తథాప్యశ్వేన జిగమిషతీత్యాదౌ సనన్తప్రయోగస్థలే ప్రకృత్యర్థప్రాధాన్యస్యైవవ్యుత్పత్తిసిద్ధత్వాత్ అత్రాపి ప్రకృత్యర్థీభూతవేదనసాధనత్వమేవవేదానువచనాదీనాం తృతీయయా ప్రతిపాద్యతఇతి ద్రష్టవ్యం. ఇదంచతృతీయాధ్యాయేఽఙ్గపాదేచిన్తితం. తత్రహి ఊర్ధ్వరేతస్సుయజ్ఞాద్యభావాత్ తదఙ్గికావిద్యానసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యంచరన్తి * యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేఇత్యాదివాక్యైరూర్ధ్వరేతస్సు బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్తేషువిద్యాఽగ్న్యాధానలక్షణాగ్నీన్ధనపూర్వకాగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షేతి * అతఏవచాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతిసూత్రే స్థితత్వాద్గృహస్థేష్వపి బ్రహ్మవిద్యాఽగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షైవ-నచవివిదిషావాక్యాద్యజ్ఞాదీనాంతాదర్థ్యప్రతీతిరితివాచ్యం- తేనవాక్యేనయజ్ఞాదికర్మణాంవివిదిషార్థత్వోపలమ్భేపివిద్యార్థత్వాప్రతీతేరితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే- * సర్వాపేక్షాచయజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. యథాగమనసాధనభూతోఽశ్వః పరికరబన్ధసాపేక్షః - తథాగృహస్థేషువిద్యాయజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ - * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేతిశ్రుతేః. అశ్వేన జిగమిషతీత్యాదిసనన్తపదప్రయోగే ప్రకృత్యర్థభూతగమనసాధనత్వప్రతీతిదర్శనేన యజ్ఞేన వివిదిషన్తీత్యత్రాపియజ్ఞాదౌ వేదనసాధనత్వస్యైవ ప్రతీతేరితిస్థితం. తథాతత్రైవపాదే * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహోతీతి నిత్యతయావిహితానామగ్నిహోత్రాదీనామనిత్యకామనా విషయబ్రహ్మవిద్యార్థత్వేనిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ ఆశ్రమకర్మాపేక్షయా విద్యార్థానికర్మాణిభిన్నానీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే- యథైకస్యైవఖదిరత్వస్య * ఖాదిరోయూపోభవతి * ఖాదిరంవీర్యకామస్యయూపంకుర్యాదితివచనద్వయేన క్రతౌఫలేచపృథగ్వినియోగదర్శనాత్ క్రత్వర్థతయానిత్యస్యాపి ఖదిరత్వస్యానిత్యకామనావిషయవీర్యార్థత్వావిరోధః- తద్వత్ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీతినిత్యతయాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విహితత్వాదాశ్రమకర్మత్వమప్యస్తి, వివిదిషావాక్యేనవిద్యాసహకారితయావిహితత్వాద్విద్యాఙ్గత్వమప్యస్తీతి స్థితం * విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి * సహకారిత్వేనచేతిసూత్రాభ్యాం. నన్వేవమపియథాకుణ్డపాయినామయనే * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీతి శ్రుతం మాసాగ్నిహోత్రం నైయమికాగ్నిహోత్రాద్భిద్యతే-తథావివిదిషావాక్యేన విద్యార్థతయా విధీయమానం నిత్యాదగ్నిహోత్రాదేరన్యదేవాస్తు-తత్రాహ- * సర్వథాఽపి తఏవోభయలిఙ్గాత్. విద్యార్థత్వేఆశ్రమార్థత్వేపితఏవయజ్ఞాదయః ప్రతిపత్తవ్యాః- ఉభయత్రయజ్ఞాదిశబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యమానత్వరూపలిఙ్గాత్, * యజ్ఞేనేత్యాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధయజ్ఞాదివిలక్షణయజ్ఞాదివిధానేతస్యద్రవ్యదేవతాద్యభావేఽరూపత్వప్రసఙ్గాత్, తత్సద్భావేచదేవతోద్దేశేనద్రవ్యత్యాగత్వరూపయజ్ఞశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తేనయజ్ఞశబ్దముఖ్యార్థతయామాసాగ్నిహోత్రవత్ప్రాణ్యావృత్త్యాకర్మాన్తరం విధీయతఇతివక్తుమశక్యత్వాత్, న తన్న్యాయఇహ ప్రవర్తతే. అతః * యజ్ఞోఽధ్యయనందానమితి ప్రథమః * యజ్ఞానాంజపయజ్ఞోఽస్మి * భోక్తారం యజ్ఞతపసామిత్యాదిష్వివప్రసిద్ధయజ్ఞపరత్వమేవయుక్తం. * అనభిభవంచదర్శయతి. * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిశ్రుతిశ్చతానేవయజ్ఞాదిధర్మాన్నిర్దిశ్యతైర్విద్యాయా అనభిభవం- పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావందర్శయతి. తతశ్చ ప్రసిద్ధస్యైవాగ్నిహోత్రాదేర్ధర్మస్య విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపనోదహేతుత్వాత్తస్యైవవిద్యాఙ్గత్వమితిస్థితం. తథాతత్రైవానాశ్రమిణాంవిధురాదీనామాశ్రమధర్మాభావాత్తదఙ్గికావిద్యానసమ్భవతీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్తరాచాపితుతద్దృష్టేః. తుశబ్దఃపక్షవ్యావర్తకః. చశబ్దోఽవధారణే. ఆశ్రమానన్తరావస్థానానామనాశ్రమిణామితియావత్. తేషామపివిద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ- తాదృశానామపిభీష్మరైక్వసంవర్తాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్, * యజ్ఞేనదానేనతపసాఽనాశకేనేతిఆశ్రమానియతదానతపఆదిభిరపివిద్యానుగ్రహస్యశ్రుతత్వాత్, * అపిస్మర్యతే. * జప్యేనాపిచసంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణోనాత్రసంశయఃఇతిహిస్మర్యతే. సంసిధ్యేత్- జపాద్యనుగృహీతయావిద్యయాసిద్ధోభవతీత్యర్థః. * విశేషానుగ్రహశ్చ. * తపసా బ్రహ్మచర్యేణశ్రద్ధయావిద్యయాఽఽత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తీతిఆశ్రమానియతతప ఆదిధర్మవిశేషైరనుగ్రహః శ్రూయతే- * అతస్త్వితరజ్జ్యాయోలిఙ్గాచ్చ. తుశబ్దోఽవధారణే. అతః-అనాశ్రమిత్వాదితరత్- ఆశ్రమిత్వమేవజ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయం. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయం.- శ్రు

ఉ.— తదేతదృచాభ్యుక్తం। ఏష నిత్యో మహిమా బ్రాహ్మణస్య న వర్ధతే కర్మణా నో కనీయాన్। తస్యైవ స్యాత్పదవిత్తం విదిత్వా న లిప్యతే కర్మణా పాపకేనేతి। తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి సర్వమాత్మానం పశ్యతి నైనం పాప్మా తరతి సర్వం పాప్మానం తరతి నైనం పాప్మా తపతి సర్వం పాప్మానం తపతి విపాపో విరజోऽవిచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవత్యేష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః సోऽహం భగవతే విదేహాన్దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి॥ ౨౩

యోగధర్మకాల్పధర్మకయోరతుల్యకారిత్వాత్. లిఙ్గాచ్చ- లిఙ్గం హి- స్మృతిః. స్మర్యతే హి- * అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజ ఇతి. అసతి వైరాగ్యే దారాలాభ ఆపత్. సతి వైరాగ్యే సన్న్యాసస్వీకారసమ్భవాత్. న చావిరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాధికారః కథముచ్యత ఇతి శఙ్క్యం- అగ్నిహోత్రాద్యనుతిష్ఠాసయా దారపరిగ్రహ రాగసమ్భవేపి దారాదిషు భోగ్యతాతిశయబుద్ధికృతరాగాభావేన బ్రహ్మవిద్యాధికారసమ్భవాత్, దేహాన్తరోపభోగ్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తఫలాశాऽభావేన ముముక్షోపయిక వైరాగ్యసమ్భవాచ్చ. ఏవమేవ వ్యాసాచార్యైరుక్తత్వాచ్చ న దోషః. ఇత్థం స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి) ఏతమేవాత్మానం విదిత్వా మునిః- మననశీలః. యోగీ భవతి. నాన్యమిత్యర్థః. (ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి) లోక్యత ఇతి లోకః. ఏతమేవ లోకం- పరమాత్మానమిచ్ఛన్తః సన్న్యాసినస్సన్న్యస్యన్తీత్యర్థః. ఏతమేవేత్యవధారణాత్ లోకాన్తరప్సూనాం పారివ్రాజ్యే నాధికార ఇతి గమ్యతే. న హి గఙ్గాద్వారం ప్రతిపిత్సుః కాశీవాసీ పూర్వాభిముఖో యాతి. (ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కామయన్తే ఇత్యాది) హ స్మ వై ఇతి ప్రసిద్ధౌ. తదేతద్విద్వాంసః- ఏతాదృశా బ్రహ్మవిదః పూర్వే ప్రజాం న కామయన్తే. తత్ర హేతుం తదభిసన్ధిమాహ (కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా) ప్రజాసాధ్యోऽయం లోకోऽపి యేషామస్మాకం అయమాత్మా- పరమాత్మైవ. ఏతల్లోకసాధ్యస్యానుభూయమానస్య పరమాత్మానుభవామ్బుధిలవకణికాయమానత్వాత్. అతః ఏతాదృశే పరమాత్మని లబ్ధే తేవయం ఏతల్లోకరూపక్షుద్రఫలసాధనభూతయా ప్రజయా కిం కరిష్యామ ఇతి ప్రజాం పూర్వే బ్రహ్మవిదో న కామయన్త ఇత్యర్థః. (తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చేత్యాది) ఇదం చ కహోళ బ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం. (స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యాది) ఏతదపి ప్రాగ్వ్యాకృతం. (ఏతము హైవైతే న తరత ఇత్యాది) అతః- దేహయాత్రాదిలక్షణాత్ప్రకృతాద్ధేతోః పాపమకార్షం, కల్యాణం- పుణ్యమకరవమితి ద్వే ఏతే చిన్తే ఏతం- ఉక్తలక్షణ బ్రహ్మవిదం నైవ తరతః- న ప్రాప్నుత ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతీతి) యస్మాద్ధేతోః ఇహైవ- అస్మిన్నేవ లోకే వసన్ ఏషః- ఉక్తబ్రహ్మవిత్ ఏతే- పుణ్యం చ పాపం చ ఉభయం అతితీర్ణవానిత్యర్థః; తత్ర హేతుః (నైనం కృతాకృతే తపత ఇతి) ఏనం హి- బ్రహ్మవిదం కృతాకృతే- సుకృతదుష్కృతే ఫలసమ్బన్ధినం కర్తుం న ప్రభవత ఇత్యర్థః. * ఏవమేవంవిధిపాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యశ్లేషశ్రవణాదితి భావః. ౨౨

శం. తదేతత్- వస్తు బ్రాహ్మణోక్తమృచా- మన్త్రేణాభ్యుక్తం- ప్రకాశితం. ఏషః- నేతి నేత్యాదిలక్షణో నిత్యో మహిమా. అన్యే తు మహిమానః కర్మకృతా ఇత్యనిత్యాః- అయం తు నేతి నేత్యాదిలక్షణస్తద్విలక్షణో మహిమా స్వాభావికత్వాన్నిత్యో బ్రహ్మవిదః- బ్రాహ్మణస్య త్యక్తసర్వైషణస్య. కుతోऽస్య నిత్యత్వమితి. హేతుమాహ (న కర్మణా వర్ధతే) శుభలక్షణేన కృతేన వృద్ధిలక్షణాం విక్రియాం న ప్రాప్నోతి. తథా- అశుభేన కర్మణా నో కనీయాన్- నాప్యపక్షయలక్షణాం విక్రియాం ప్రాప్నోతి. ఉపచయాపచయహేతుభూతా ఏవ హి సర్వా విక్రియా ఇత్యేతాభ్యాం ప్రతిషిధ్యన్తే. అతోऽవిక్రియత్వాన్నిత్య ఏవ మహిమా. తస్మాత్తస్యైవ- మహిమ్నః స్యాత్- భవేత్ పదవిత్- పదస్య వేత్తా. పద్యతే- గమ్యతే- జ్ఞాయత ఇతి మహిమ్నస్స్వరూపమేవ పదం. తస్య పదస్య వేదితా. కిం తత్పదవేదనేన స్యాదితి- ఉచ్యతే- తం విదిత్వా- మహిమానం న లిప్యతే- న సమ్బధ్యతే కర్మణా పాపకేన- ధర్మాధర్మలక్షణేన. ఉభయమపి పాపకమేవ విదుషః. యస్మాదేవమకర్మసమ్బన్ధ్యేష బ్రాహ్మణస్య మహిమా నేతి నేత్యాదిలక్షణః - తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తః- బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారత ఉపశాన్తః. తథా- దాన్తః- అన్తఃకరణతృష్ణాతో నివృత్తః. ఉపరతః- సర్వైషణావినిర్ముక్తస్సన్న్యాసీ. తితిక్షుః- ద్వన్ద్వసహిష్ణుః. సమాహితః- ఇన్ద్రియాన్తఃకరణచలనరూపాద్వ్యావృత్త్యైకాగ్ర్యరూపేణ సమాహితో భూత్వా. తదేతదుక్తం పురస్తాత్ * బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యేతి. ఆత్మన్యేవ- స్వే కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆత్మానం- ప్రత్యక్చేతయితారం పశ్యతి. తత్ర కిం తావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నం. నేత్యుచ్యతే- సర్వం- సమస్తమాత్మానమేవ పశ్యతి. నాన్యదాత్మవ్యతిరిక్తం వాలాగ్రమాత్రమప్యస్తీత్యేవం పశ్యతి. మననాన్మునిర్భవతి జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తాఖ్యం స్థానత్రయం హిత్వా. ఏవం పశ్యన్తం బ్రాహ్మణం- నైనం పాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణస్తరతి- న ప్రాప్నోతి. అయం తు బ్రహ్మవిత్సర్వం పాప్మానం తరతి - ఆత్మభావేనైవ వ్యాప్నోతి- అతిక్రామతి. నైనం పాప్మా - కృతాకృతలక్షణస్తపతి ఇష్టఫలప్రత్యవాయోత్పాదనాభ్యాం. సర్వం పాప్మానమయం తపతి - బ్రహ్మవిత్సర్వాత్మదర్శనవహ్నినా భస్మీకరోతి. స ఏష ఏవంవిద్విపాపః- విగతధర్మాధర్మః. విరజః- విగతరజః, రజః- కామః, విగతకామః. అవిచికిత్సః- ఛిన్నసంశయః. అహమస్మి సర్వాత్మా పరబ్రహ్మేతి నిశ్చితమతిః బ్రాహ్మణో భవతి. అయం త్వేవంభూత ఏతస్యామవస్థాయాం ముఖ్యో బ్రాహ్మణః- ప్రాగేతస్మాద్బ్రహ్మస్వరూపావస్థానాద్గౌణమస్య బ్రాహ్మణ్యం. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః- ముఖ్యో నిరుపచరితస్సర్వాత్మభావలక్షణః. హే సమ్రాట్. ఏనం బ్రహ్మలోకం పరిప్రాపితోऽస్యభయం నేతి నేత్యాదిలక్షణమితి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః. ఏవం బ్రహ్మభూతో జన

కోయంయాజ్ఞవల్క్యేనబ్రహ్మభావమాపాదితః ప్రత్యాహ- సోహం- త్వయా బ్రహ్మభావమాపాదితస్సన్ భగవతే - తుభ్యంవిదేహాన్ దేశాన్ - మమరాజ్యందదామి. మాంచసహవిదేహైర్దాస్యాయ- దాస్యకర్మణే. దదామీతిచశబ్దాత్సమ్బధ్యతే. పరిసమాపితా బ్రహ్మవిద్యాసహసన్న్యాసేనసాఙ్గాసేతికర్తవ్యతాకా. పరిసమాప్తఃపరమఃపురుషార్థః. ఏతావత్పురుషేణకర్తవ్య, మేషానిష్ఠా, ఏషాపరాగతి, రేతన్నిశ్శ్రేయస, మేతత్ప్రాప్యకృతకృత్యో బ్రాహ్మణోభవ, త్యేతత్సర్వవేదానుశాసన, మితి. ౨౩

ఆ.— ఉక్తేవిద్యాఫలేమన్త్రంసంవాదయతి (తదేతదితి) ఏషనిత్యోమహిమేత్యత్రనిత్యత్వముపపాదయతి (అన్యేత్యేతి) తద్విలక్షణత్వం-అకర్మకృతత్వం. అకర్మకృతోమహిమా. స్వాభావికత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (కుతోన్యేతి) వృద్ధిరపక్షయశ్చేతివిక్రియాద్వయాభావేపి విక్రియాన్తరాణిభవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపచయేతి) ఏతాభ్యాం - నిషేధాభ్యామితియావత్. ఆత్మనస్సర్వవిక్రియారాహిత్యేఫలితమాహ (అతఇతి) తస్యనిత్యత్వేపికిం- తదాహ (తస్మాదితి) అధర్మలక్షణేనేతివక్తవ్యేకిమిదంధర్మాధర్మలక్షణేనేత్యుక్తం - అతఆహ (ఉభయమపీతి) సంసారహేతుత్వావిశేషాదిత్యర్థః. తస్మాదిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (యస్మాదితి) ఏవంవిత్ - ఆత్మాకర్మతత్ఫలసమ్బన్ధశూన్యఇత్యాపాతతోజానన్నిత్యర్థః. విశేషణాభ్యాముత్సర్గతోవిహితస్యోభయవిధకరణవ్యాపారోపరమస్యయావజ్జీవాదిశ్రుతివిహితంకర్మాపవాదః- తస్మాద్విరక్తస్యాపిననిత్యాదిత్యాగః- *ఉత్సర్గస్యాపవాదేనబాధఃకస్యనసమ్మతఇత్యాదిన్యాయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపరతఇతి) జీవనవిచ్ఛేదవ్యతిరిక్తశీతాదిసహిష్ణుత్వం-తితిక్షుత్వం. యత్రకర్తుస్స్వాతన్త్ర్యం-తేషాంకర్మణాంనివృత్తిశ్శమాదిపదైరుక్తా. యత్రసమ్యగ్ధీవిరోధినినిద్రాలస్యాదౌపుంసోనస్వాతన్త్ర్యం-తన్నివృత్తిః- సమాధానం. సమాహితోభూత్వాపశ్యతీతిసమ్బన్ధః. పశ్యతీతివర్తమానాపదేశాత్కథంవిశేషణేషుసఙ్క్రామితోవిధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి) యథోక్తైస్సాధనైరుదితాయాంవిద్యాయాం కింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి)-తస్యపుణ్యపాపాసంస్పర్శే హేతుమాహ (అయంత్వితి) ఇతశ్చవిదుషోనకర్మసమ్బన్ధోస్తీత్యాహ (నచైనమితి) కిమితిపాప్మాబ్రహ్మవిదంనతపతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వమితి) కథంబ్రాహ్మణోభవతీత్యపూర్వవదుచ్యతే- ప్రాగపిబ్రాహ్మణ్యస్యసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అయన్త్వితి) ముఖ్యత్వం - అబాధితత్వం. సఫలాంవిద్యాంమన్త్రబ్రాహ్మణాభ్యాముపదిశ్యోపసంహరతి (ఏషఇతి) తత్రకర్మధారయసమాసంసూచయతి (బ్రహ్మైవేతి) తథావిధసమాసపరిగ్రహేప్రకరణమనుగ్రాహకమభిప్రేత్యాహ (ముఖ్యఇతి) తథాపికింమేసిద్ధమితి-తదాహ (ఏనమితి) ఆత్మీయంవిద్యాలాభంద్యోతయితుంరాజ్ఞోవచనమిత్యాహ (ఏవమితి) సతివక్తవ్యశేషేకథమిత్థంరాజ్ఞోవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరిసమాపితేతి) తథాపిపరమపురుషార్థస్యవక్తవ్యత్వమాశఙ్క్యాహ (సమాప్తఇతి) కర్తవ్యాన్తరంవక్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావదితి) తథాపియత్రనిష్ఠాకర్తవ్యా- తద్వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషేతి) తథాపిపరమానిష్ఠాస్తీతిచేత్, నేత్యాహ (ఏషేతి) నిశ్చితశ్రేయోన్యదస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) తథాపికృతకృత్యతయాముఖ్యబ్రాహ్మణ్యసిద్ధ్యర్థంవక్తవ్యాన్తరమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతత్ప్రాప్యేతి) కిమస్యాంప్రతిజ్ఞాపరమ్పరాయాంనియామకమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి)-నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాత్కైవల్యమితిగమయితుమితిశబ్దః. ౨౩

రం.— (తదేతదృచాభ్యుక్తం) తదేతత్ -పుణ్యపాపసన్తరణమభిముఖీకృత్యఋచాఉక్తమిత్యర్థః. తామేవర్చంపఠతి (ఏషనిత్యోమహిమాబ్రాహ్మణస్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదఃయఏషమహిమా-సఃనిత్యః- బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరంయావదాత్మభావితయాఅనువర్తతఇత్యర్థః. కోసౌమహిమేత్యత్రాహ (నవర్ధతేకర్మణానోకనీయాన్తస్యైవస్యాత్పదవిదితి) తస్య- బ్రహ్మణఃపదవిత్ -పద్యతఇతిపదం- స్వరూపం. బ్రహ్మస్వరూపవిదేవకర్మణానవర్ధతే, కర్మణాకనీయాంశ్చనస్యాత్, కర్మకృతోత్కర్షాపకర్షశూన్యస్స్యాదిత్యర్థః. ఉక్తబ్రహ్మవిన్మహిమజ్ఞానస్యఫలమాహ (తంవిదిత్వానలిప్యతేకర్మణాపాపకేనేతి) తం- బ్రహ్మవిన్మహిమానంవిదిత్వానరః పాపకేన కర్మణానలిప్యతఇత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతి) తస్మాత్ - బ్రహ్మవిదఏవంవిధ మహిమశాలిత్వాత్. ఏవంవిత్ - శాస్త్రజన్యజ్ఞానవాన్. శమః-అన్తరిన్ద్రియనియమనరూపః. దమః- బహిరిన్ద్రియనియమనరూపః. ఉపరతిః-నిషిద్ధకామ్యాదిషుకర్మసూపరతిః. తితిక్షా - క్షమా. సమాహితః - సమాహితచిత్తఇత్యర్థః. ఏవంరూపస్సన్నాత్మని - జీవాత్మని ఆత్మానం- పరమాత్మానం తదన్తర్యామిణంపశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. భాష్యాదిషు కోశేష్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితిపాఠోదృశ్యతే-అతఃపాఠద్వైవిధ్యమత్రద్రష్టవ్యం. కించ (సర్వమాత్మానంపశ్యతి) ఆత్మానం-పరమాత్మానంసర్వం- సర్వశరీరకంచపశ్యతి- పశ్యేదిత్యర్థః. ఇదంచవాక్యంతృతీయాధ్యాయే అఙ్గపాదేచిన్తితం. తత్రహిగృహస్థస్యబాహ్యాభ్యన్తరకరణవ్యాపారరూపకర్మానుష్ఠానస్యావశ్యకత్వాత్, శమాదీనాంచ తద్విపరీతత్వా, న్నానుష్ఠేయత్వమితిప్రాప్తఉచ్యతే- *శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపితు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథాపి - గృహస్థస్యకర్మానుష్ఠానావశ్యకత్వేపి గృహస్థశ్శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్. * శాన్తోదాన్తఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వాత్మన్యేవాత్మానంపశ్యతీతి విద్యాఙ్గతయాశమాదీనాం విధానాత్, అశాన్తచిత్తస్యచిత్తనిక్షేపేణ విద్యానిష్పత్త్యసమ్భవేనదృష్టార్థతయా అనుష్ఠేయత్వా, చ్చ. నచకర్మణాంశమాదీనాంచవిరోధః- భిన్నవిషయత్వాత్. విహితేషువ్యాపారః - ఇతరేషుతదుపరమరూపశమఇతి. నచకరణవ్యాపారరూపకర్మసువర్తమానస్యవాసనానువృత్త్యాశమాదికంనసమ్భవతీతివాచ్యం-పరమపురుషారాధనరూపకర్మణాంవాసనోచ్ఛేదఏవహేతుత్వాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (నైనంపాప్మాతరతిసర్వంపాప్మానంతరతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదంపాప్మా- పుణ్యపాపలక్షణంకర్మనతరతి-నప్రాప్నోతి. అయంతుబ్రహ్మవిత్సర్వంపాప్మానంతరతి- సర్వపాపాతిగోభవతీత్యర్థః. (నైనంపాప్మాతపతిసర్వంపాప్మానంతపతి) ఏనం- బ్రహ్మవిదంపాప్మానతపతి-నబాధతే. అయమేవసర్వంపాప్మానంజ్ఞానాగ్నినాతపతి- దహతీత్యర్థః. (విపాపోవిరజోఽవిచికిత్సోబ్రా

ఊ.— సవా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద॥ ౨౪
స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మాభయం వై బ్రహ్మాభయꣳ హి వై
బ్రహ్మ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨౫

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే- చతుర్థం బ్రాహ్మణమ్.

హ్మణో భవతి) విపాపః- పాపశూన్యః. విరజః- విరాగః. అవిచికిత్సః-సంశయశూన్యః. * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః ఇత్యుక్తేః. బ్రాహ్మణః- బ్రహ్మవిద్భవతీత్యర్థః. అత్ర బ్రాహ్మణ ఇతి పశ్చాన్నిర్దిష్టస్యాపి బ్రాహ్మణశబ్దస్యౌచిత్యాదుద్దేశ్యసమర్పకత్వమేవ. తతశ్చ బ్రాహ్మణో విపాపో విరజోఽవిచికిత్సో భవతీత్యర్థః. (ఏష బ్రహ్మలోకః) బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకః. హే సమ్రాడితి యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచేత్యర్థః. (సోఽహం భగవతే విదేహాన్ దదామి మాం చాపి సహ దాస్యాయేతి) సోఽహం-ఏవమనుశిష్టబ్రహ్మవిద్యః స్వరాజ్యం సర్వం భగవతే-తుభ్యం దదామి, రాజ్యేన సహాత్మానమపి కైఙ్కర్యాయ దదామి, ఇతి జనక ఉవాచేత్యర్థః. ౨౩

శం.— యోఽయం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా- స వై ఏష మహానజ ఆత్మా అన్నాదః - సర్వభూతస్థః సర్వాన్నానామత్తా. వసుదానః - వసు- ధనం- సర్వప్రాణికర్మఫలం. తస్య దాతా- ప్రాణినాం యథాకర్మఫలేన యోజయితేత్యర్థః. తమేతమజమన్నాదం వసుదానమాత్మానమన్నాదవసుదానగుణాభ్యాం యుక్తం యో వేద- సర్వభూతేష్వాత్మభూతోఽన్నమత్తి, విన్దతే చ వసు - సర్వం కర్మఫలజాతం లభతే సర్వాత్మత్వాదేవ,- య ఏవం యథోక్తం వేద. అథవా- దృష్టఫలార్థిభిరప్యేవం గుణ ఉపాస్యః- తేనాన్నాదో వసోశ్చ లబ్ధా - దృష్టేనైవ ఫలేనాన్నాత్తృత్వేన గోఽశ్వాదినా చాస్య యోగో భవతీత్యర్థః. ౨౪

ఆ.— సమ్ప్రతి సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాదభ్యుదయం దర్శయతి (యోఽయమిత్యాదినా). ఈశ్వరశ్చేత్ప్రాణిభ్యః కర్మఫలం దదాతి- తర్హి తస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణినామితి) ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసనం సఫలం దర్శయతి (తమేతమితి) సర్వాత్మత్వఫలముపాసనముక్త్వా పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి)- దృష్టం ఫలం-అన్నాత్తృత్వం ధనలాభశ్చ. ఉక్తగుణకమీశ్వరం ధ్యాయతః ఫలమాహ (తేనేతి) తదేవ ఫలం స్పష్టయతి (దృష్టేనేతి) అన్నాత్తృత్వం-దీప్తాగ్నిత్వం. ౨౪

రం.— ఏవం జనకయాజ్ఞవల్క్యాఖ్యాయికాయాం వ్యాఖ్యాత ఆత్మా ఉపాసకానాముపాసనభేదేన భుక్తిముక్తిప్రద ఇతి శ్రుతిరాహ (స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః) అన్నాదః-అన్నదః. వసుదానః-వసుప్రదః. య ఏవం వేద- అనేనాకారేణ బ్రహ్మోపాసీనః విన్దతే వసు-అన్నం వసు చ లభత ఇత్యర్థః. ఇదం చ తృతీయాధ్యాయే ఉభయలిఙ్గపాదే చిన్తితం. తత్ర హి ఐహికాముష్మికం శాస్త్రీయం ఫలం కర్మణ ఏవ స్యాత్ -తస్య ఫలసాధనత్వశ్రవణాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * ఫలమత ఉపపత్తేః. కర్మభిరారాధితాదస్మాదేవ పరమపురుషాత్ఫలం-సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః బ్రహ్మణః సేవారాధితరాజవత్ఫలప్రదత్వోపపత్తేః. * శ్రుతత్వాచ్చ. *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదాన ఇతి తస్యైవ ఫలప్రదత్వస్య శ్రుతత్వాత్. పూర్వపక్షమాహ- *ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగదానాఖ్యధర్మమేవ జైమినిః ఫలప్రదం మన్యతే- అత ఏవ - ఉపపత్తేః శాస్త్రాచ్చ. కృష్యాదీనాం ఫలసాధనత్వవత్ యాగదానాదీనాం వినశ్వరాణామప్యపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వోపపత్తేః. *యజేత స్వర్గకామ ఇతి విధిప్రత్యయేన ప్రకృత్యర్థయాగస్యైవ ఫలసాధనత్వశ్రవణాత్. *పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ పరమాత్మనః ఫలప్రదత్వం మన్యతే- హేతువ్యపదేశాత్- *యజ దేవపూజాయామితి ప్రీతిహేతుత్వవాచినా పూజాశబ్దేన యాగస్య దేవతాప్రీతిహేతుత్వవ్యపదేశాత్, *స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదికర్మవిధిశేషవాక్యైః కర్మారాధితదేవతాయా ఏవ యాగాదేః ప్రీతిహేతుత్వావగమాత్, *అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి ఫలప్రదాయిత్వలక్షణప్రభుత్వస్య పరమాత్మన్యేవ స్మృతత్వాత్, ఆశువినశ్యతః కర్మణో విధివాక్యశ్రుతకాలాన్తరభావిఫలసాధనత్వనిర్వాహాయ ద్వారాపేక్షాయాం వాక్యశేషప్రతిపన్నదేవతాప్రీతిరూపద్వారపరిత్యాగేన ఆత్మసమవేతాదృష్టరూపద్వారపరికల్పనస్యానుచితత్వాత్, తత్కర్మప్రీతః పరమాత్మైవ ఫలప్రద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨౪

శం.— ఇదానీం సమస్తస్యైవారణ్యకస్య యోఽర్థ ఉక్తః- స సముచ్చిత్యాస్యాం కణ్డికాయాం నిర్దిశ్యతే ఏతావాన్ సమస్తారణ్యకార్థ ఇతి. స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరః - న జీర్యత ఇతి, న విపరిణమత ఇత్యర్థః. అమరః - యస్మాచ్చాజరః - తస్మాదమరః, న మ్రియత ఇత్యమరః. యో హి జాయతే జీర్యతే చ - స వినశ్యతి మ్రియతే వా. అయం త్వజత్వాదజరత్వాచ్చావినాశీ యతః- అత ఏవామృతః. యస్మాజ్జనిప్రభృతిభిస్త్రిభిర్భావవికారైర్వర్జితః - తస్మాదితరైరపి భావవికారైస్త్రిభిః, తత్కృతైశ్చ కామకర్మమోహాదిభిర్మృత్యురూపైర్వర్జిత ఇత్యేతత్. అభయోఽత ఏవ. యస్మాచ్చైవం పూర్వోక్తవిశేషణః- తస్మాద్భయవర్జితః. భయం హి నామావిద్యాకార్యం. తత్కార్యప్రతిషేధేన భావవికారప్రతిషేధేన చావిద్యాయాః ప్రతిషేధః సిద్ధో వేదితవ్యః. అభయ ఆత్మైవం గుణవిశిష్టః కిమసౌ. బ్రహ్మ - పరివృఢం, నిరతిశయం మహదిత్యర్థః. (అభయం వై బ్రహ్మ) ప్రసిద్ధమేతల్లోకేఽ

ఉ.— అథహయాజ్ఞవల్క్యస్యద్వేభార్యేబభూవతుర్మైత్రేయీచకాత్యాయనీచతయోర్హమైత్రేయీ
బ్రహ్మవాదినీబభూవస్త్రీప్రజ్ఞైవతర్హికాత్యాయన్యథహయాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్॥ ౧

భయం బ్రహ్మేతి- తస్మాద్యుక్తమేవంగుణవిశిష్టఆత్మా బ్రహ్మేతి. యఏవం-యథోక్తమాత్మానమభయం బ్రహ్మవేద- సోఽభయంహివై బ్రహ్మభవతి. ఏషసర్వస్యాఉపనిషదస్సఙ్క్షేపతోఽర్థఉక్తః. ఏతస్యైవార్థస్యసమ్యక్ప్రబోధాయోత్పత్తిస్థితిప్రలయాదికల్పనా, క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణా, చాత్మనికృతా. తదపోహేనచ * నేతినేత్యధ్యారోపితవిశేషాపనయనద్వారేణపునస్తత్త్వమావేదితం. యథైకప్రభృత్యాపరార్ధంసఙ్ఖ్యాస్వరూపపరిజ్ఞానాయరేఖాధ్యారోపణంకృత్వైకేయంరేఖాదశేయంశతేయం సహస్రేయమితి గ్రాహయతి- అవగమయతిసఙ్ఖ్యాస్వరూపం కేవలం. నతుసఙ్ఖ్యాయారేఖాత్మత్వమేవ, యథాచాకారాదీన్యక్షరాణివివిజ్ఞాపయిషుఃపత్రమషీరేఖాదిసంయోగోపాయమాస్థాయవర్ణానాంతత్త్వమావేదయతి- నపత్రయథాత్మతామక్షరాణాం గ్రాహయతి,- తథాచేహోత్పత్త్యాద్యనేకోపాయమాస్థాయైకం బ్రహ్మతత్త్వమావేదితం. పునస్తత్కల్పితోపాయజనితవిశేషపరిశోధనార్థం * నేతినేతీతితత్త్వోపసంహారఃకృతః. తదుపసంహృతంపునఃపరిశుద్ధం కేవలమేవ. సఫలంజ్ఞానమస్తు ఽస్యాంకణ్డికాయామితి. ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— నిరుపాధికబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా, సోపాధికబ్రహ్మధ్యానాచ్చాభ్యుదయఉక్తః,- తథాచకిముత్తరకణ్డికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇదానీమితి) అజత్వాచ్చావినాశీతివక్తుంచశబ్దః. కథంజన్మజరాఽభావయోరమరత్వావినాశిత్వసాధకత్వం-తదాహ (మహానితి) అయంత్వజత్వాచ్చావినాశీ. అజరత్వాచ్చామరః. అమరత్వాచ్చావినాశీతియోజనా. మరణాయోగ్యత్వముపజీవ్యమరణకార్యాభావందర్శయతి (అతఏవేతి) జన్మాపక్షయవినాశానామేవభావవికారాణామిహముఖతోనిషేధాద్వివృద్ధ్యాదీనివికారాన్తరాణ్యాత్మనిభవిష్యన్తి - విశేషనిషేధస్యశేషాభ్యనుజ్ఞాపకత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి) ఇతరే-సత్త్వవివృద్ధిపరిణామాః. అతఏవాభయఇత్యుక్తంవివృణోతి (యస్మాచ్చేతి) కింతద్భయంతదాహ (భయంహీతి) అవిద్యానిషేధివిశేషణాభావాదాత్మానంసాసదాస్పృశతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్కార్యేతి) విశేషణాన్తరంప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్యవ్యాకరోతి (అభయఇతి) కథంపునరభయగుణవిశిష్టస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వం- తదాహ (అభయమితి) వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి) లోకశబ్దశ్శ్రుతేరప్యుపలక్షణం. వేద్యస్వరూపముక్త్వావిద్యాఫలంకథయతి (యఏవమితి) ఖణ్డికార్థముపసంహరతి (ఏషఇతి) సృష్ట్యాదేరపితదర్థత్వాత్కిమిత్యసావిహనోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతస్యేతి) సృష్ట్యాదేరారోపితత్వేగమకమాహ (తదపోహేనేతి) తచ్ఛబ్దస్సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చవిషయః. తదపోహేనేత్యుక్తంతదేవస్ఫుటయతి (నేతీతి)-అధ్యారోపాపవాదన్యాయేనతత్త్వస్యావేదితత్వాదారోపితం భవత్యేవసృష్ట్యాదిద్వైతమిత్యర్థః. అధ్యారోపాపవాదన్యాయస్యపఙ్కప్రక్షాళనన్యాయవిరుద్ధత్వాత్తత్త్వంవివక్షితంచేత్-తదేవోచ్యతాం - కింసృష్ట్యాదిద్వైతారోపణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) ఉదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి) దృష్టాన్తద్వయమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథాచేతి) ఇహేతిమోక్షశాస్త్రోక్తిః. తథాపికల్పితప్రపఞ్చసమ్బన్ధప్రయుక్తంసవిశేషత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) తస్మిన్-ఆత్మనికల్పితస్సృష్ట్యాదిరుపాయః. తేనజనితోవిశేషస్తస్మిన్- కారణత్వాదిః. తస్య నిరాసార్థమితియావత్. తర్హిద్వైతాభావవిశిష్టంతత్త్వమితిచేత్. నేత్యాహ (తదుపసంహృతమితి) పరిశుద్ధం-భావవదభావేనాపినసంస్పృష్టమిత్యర్థః. కేవలమిత్యద్వితీయోక్తిః. సృష్ట్యాదివచనస్యగతిముక్త్వాప్రకృతముపసంహరతి (సఫలమితి) ఇతిశబ్దస్సఙ్గ్రహసమాప్త్యర్థః. బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థోవా............ ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (సవాఏషమహానజఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయోబ్రహ్మేత్యాది) సఏషమహానాత్మా- పరమాత్మాజరామరణశూన్యః. అమృతః- అసంసారీ. అతఏవభయశూన్యః. ఏవంభూతోఽయమాత్మాబ్రహ్మ-నిరతిశయబృహదిత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అభయంవై బ్రహ్మేతి) * అమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతినిరుపాధికాభయత్వాశ్రయస్య పరమబ్రహ్మత్వప్రసిద్ధేరితిభావః. తజ్జ్ఞానస్యఫలమాహ (అభయంహివై బ్రహ్మభవతియఏవంవేదేతి) బ్రహ్మభవతి- ఆవిర్భూతబ్రాహ్మరూపోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం............ ౨౫

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేచతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఆగమప్రధానేనమధుకాణ్డేనబ్రహ్మకాణ్డోక్తబ్రహ్మతత్త్వంనిర్ధారితం. పునస్తస్యైవోపపత్తిప్రధానేనయాజ్ఞవల్కీయేనకాణ్డేనపక్షప్రతిపక్షపరిగ్రహంకృత్వావిగృహ్యవాదేనవిచారితం. శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేనచషష్ఠేప్రశ్నప్రతివచనన్యాయేనసవిస్తరం విచార్యోపసంహృతం. అథేదానీంనిగమనస్థానీయం మైత్రేయీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. అయంచన్యాయోవాక్యకోవిదైఃపరిగృహీతః * హేత్వపదేశాత్ప్రతిజ్ఞాయాఃపునర్వచనంనిగమనమితి. అథవా- ఆగమప్రధానేన మధుకాణ్డేనయదమృతత్వసాధనంససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమభిహితం - తదేవతర్కేణాప్యమృతత్వసాధనం ససన్న్యాసమాత్మజ్ఞానమధిగమ్యతే. తర్కప్రధానంహియాజ్ఞవల్కీయంకాణ్డం. తస్మాచ్ఛాస్త్రతర్కాభ్యాంనిశ్చితమేతత్-

ఉ.— మైత్రేయీతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవ్రజిష్యన్వా అరేఽహమస్మాత్స్థానాదస్మి హన్త తేఽనయా కాత్యాయన్యాన్తంకరవాణీతి॥ ౨॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యన్ను మ ఇయం భగోః సర్వా పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాత్స్యాన్న్వహం తేనామృతా ఆహో నేతి నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యో యథైవోపకరణవతాం జీవితం తథైవ తే జీవితగ్ం స్యాదమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి॥ ౩॥ సా హోవాచ మైత్రేయీ యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే వి బ్రూహీతి॥ ౪

యదేతదాత్మజ్ఞానంసంన్యాససమమృతత్వసాధనమితి. తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరమృతత్వప్రతిపిత్సుభిరేతత్ప్రతిపత్తవ్యమితి. ఆగమోపపత్తిభ్యాం హి నిశ్చితోఽర్థః శ్రద్ధేయో భవత్యవ్యభిచారాదితి. వాక్యాక్షరాణాంతు చతుర్థీయథావ్యాఖ్యాతోఽర్థః- తథా ప్రతిపత్తవ్యోఽత్రాపి. యాన్యక్షరాణి న వ్యాఖ్యాతాని- తాని వ్యాఖ్యాస్యామః.॥ అథేతి- హేత్వపదేశానన్తర్యప్రదర్శనార్థః. హేతుప్రధానాని హి వాక్యాన్యతీతాని. తదనన్తరమాగమప్రధానేన ప్రతిజ్ఞాతోఽర్థో నిగమ్యతే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేన. హశబ్దో వృత్తావద్యోతకః. యాజ్ఞవల్క్యస్యర్షేః కిల ద్వే భార్యే- పత్న్యౌ బభూవతుః- ఆస్తాం. మైత్రేయీ చ- నామత ఏకా. అపరా కాత్యాయనీ నామ. తయోర్భార్యయోర్మైత్రేయీ హ- కిల బ్రహ్మవాదినీ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవ- ఆసీత్. స్త్రీప్రజ్ఞా- స్త్రియాం ఉచితా- సా స్త్రీప్రజ్ఞా. సైవ యస్యాః ప్రజ్ఞా- గృహప్రయోజనాన్వేషణాలక్షణా. సా స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి- తస్మిన్కాలే ఆసీత్కాత్యాయనీ. అథ- ఏవం సతి హ- కిల యాజ్ఞవల్క్యః పూర్వస్మాద్గార్హస్థ్యలక్షణాద్వృత్తాత్ పారివ్రాజ్యలక్షణం వృత్తముపాకరిష్యన్- ఉపాచికీర్షుస్సన్. ౧

ఆ.— సమాప్తే శారీరకే బ్రాహ్మణే వంశబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతవ్యం - కృతం గతార్థేన మైత్రేయీబ్రాహ్మణేనేత్యాశఙ్క్య మధుకాణ్డార్థమనుద్రవతి (ఆగమేతి). పాఞ్చమికమర్థమనుభాషతే (పునరితి). తస్యైవ- బ్రహ్మణస్తత్త్వమితి శేషః. విగృహ్యవాదః - జయపరాజయప్రధానో జల్పన్యాయః. షష్ఠే ప్రతిష్ఠాపితమనువదతి (శిష్యేతి) ప్రశ్నప్రతివచనన్యాయస్తత్త్వనిర్ణయప్రధానః- వాదః. ఉపసంహృతం - తదేవ తత్త్వమితి శేషః. సమ్ప్రత్యుత్తరబ్రాహ్మణస్యాగతార్థత్వమాహ (అథేతి). ఆగమోపపత్తిభ్యాం నిశ్చితే తత్త్వే నిగమనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి). ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిమాహ (అథవేతి). కథమిహ తర్కశాస్త్రగతిః- తత్రాహ (తర్కేతి). మునికాణ్డస్య తర్కప్రధానత్వే కింస్యాత్- తదాహ (తస్మాదితి). ఇతి- ఫలతీతి శేషః. శాస్త్రాదిదానీయథోక్తస్య జ్ఞానస్య నిశ్చితత్వేఽపి కిం సిధ్యతి- తదాహ (తస్మాచ్ఛాస్త్రశ్రద్ధావద్భిరితి) ఏతచ్ఛబ్దో యథోక్తజ్ఞానపరామర్శార్థః. ఇతి- సిధ్యతీతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (ఆగమేతి). అవ్యభిచారాత్- మానయుక్తిగమ్యస్యార్థస్య తథైవ సత్త్వాదితి యావత్. ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసఙ్గతిసమాప్త్యర్థః. తాత్పర్యార్థవ్యాఖ్యానే సత్యక్షరవ్యాఖ్యానప్రసక్తావాహ (వాక్యాక్షరాణాన్త్వితి) తర్హి బ్రాహ్మణేఽస్మిన్నుక్తన్యాయాభావాత్ పరిసమాప్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (యానీతి)॥ నను వాక్యాని పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని - న హేతురుపదిష్టః. తత్కథం తదుపదేశానన్తర్యం సంన్యాసస్యామృతత్వహేతోరాత్మజ్ఞానస్యాథశబ్దేన ద్యోత్యతే- తత్రాహ (హేతుప్రధానానీతి). తదేవ వృత్తం వ్యనక్తి (యాజ్ఞవల్క్యస్యేతి) అథేత్యస్యార్థమాహ (ఏవం సతీతి)- భార్యాద్వయే దర్శితరీత్యా స్థితే, స్వస్య చ వైరాగ్యాతిరేకే సతి, ఇతి యావత్. ౧

రం.— అథ మైత్రేయీబ్రాహ్మణం చతుర్థవదిహాపి కించిన్న్యూనాతిరిక్తపదవిశేషోపేతమారభ్యతే. నను కిమర్థోఽస్య పఠితస్య మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య పునః పాఠః. ఉచ్యతే- పూర్వం యాజ్ఞవల్క్యః ప్రవివ్రజిషయా మైత్రేయ్యై ఆత్మతత్త్వముపదిశ్య పారివ్రాజ్యాయ ప్రవృత్తః స్వవైరాగ్యమాన్ద్యం దృష్ట్వా కంచిత్కాలం ధనార్జనం కృత్వా గృహ ఏవానిషిద్ధాన్ కామాననుభూయ నిష్పన్నదృఢవైరాగ్యోఽథ ప్రవివ్రజిషుః పునర్గృహకృత్యవ్యాపృతచిత్తతయా విస్మృతాత్మతత్త్వాయై మైత్రేయ్యై పునరుపదేష్టుమారభతే. అనయా చాఖ్యాయికయా వైరాగ్యమాన్ద్యే సతి సన్న్యాసేఽనధికార ఇతి ప్రదర్శితం భవతి. అత్ర విశేషపదాని వ్యాకుర్మః. యద్వా- మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య ఏతదధ్యాయేనైకార్థ్యప్రదర్శనాయ పునరప్యారమ్భ ఇతి ద్రష్టవ్యం. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతురిత్యాది) తయోర్హి మధ్యే మైత్రేయీ బ్రహ్మవాదినీ బభూవ- బ్రహ్మవదనశీలా బభూవేత్యర్థః. (స్త్రీప్రజ్ఞైవ తర్హి కాత్యాయనీ) తర్హి- తస్మిన్కాలే కాత్యాయనీ స్త్రీప్రజ్ఞైవ- స్త్రీణాం యా ఉచితా గృహవ్యాపారవిషయా ప్రజ్ఞా- తాదృక్ప్రజ్ఞావత్యేవ బభూవేత్యర్థః. (అథ హ యాజ్ఞవల్క్యోఽన్యద్వృత్తముపాకరిష్యన్) అన్యద్వృత్తం- గార్హస్థ్యాద్విలక్షణం తుర్యాశ్రమముపాశ్రయిష్యన్నిత్యర్థః. ౧-౨-౩-౪

శం.— హే మైత్రేయీతి జ్యేష్ఠాం భార్యామామన్త్రయామాస. ఆమన్త్ర్య చోవాచ హ. ప్రవ్రజిష్యన్- పారివ్రాజ్యం కరిష్యన్వా అరే మైత్రేయి అస్మాత్స్థానాత్- గార్హస్థ్యాదహమస్మి- భవామి. మైత్రేయ్యనుజానీహి మాం. హన్త ఇచ్ఛసి యది - తేఽనయా కాత్యాయన్యాఽన్తం కరవాణీత్యాది వ్యాఖ్యాతమన్యత్. ౨

ఆ.— తస్యాం బ్రహ్మవాదిత్వం తదామన్త్రణద్వారేణ తాం ప్రత్యేవ సంవాదే హేతూకర్తవ్యం. తస్యాః బ్రహ్మవాదిత్వం ద్యోతయితుమిచ్ఛసి యదీత్యుక్తం. ౨

శం.— సైవముక్తా వాచ మైత్రేయీ. సర్వేయం పృథివీ విత్తేన పూర్ణా స్యాన్ను - కిం. స్యాం కిమహం తత్సాధ్యేన కర్మణాఽమృతా- ఆహో న స్యామితి. నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్య ఇత్యాది సమానమన్యత్. ౩-౪

ఉ.— స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధద్ధన్త తర్హి భవత్యేతద్వ్యాఖ్యాస్యామి తే వ్యాచక్షాణస్య తు మే నిదిధ్యాసస్వేతి॥ ౫

స హోవాచ న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతి। న వా అరే జాయాయై కామాయ జాయా ప్రియా భవత్యాత్మనస్తు కామాయ జాయా ప్రియా భవతి న వా అరే పుత్రాణాం కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పుత్రాః ప్రియా భవన్తి న వా అరే విత్తస్య కామాయ విత్తం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ విత్తం ప్రియం భవతి। న వా అరే పశూనాం కామాయ పశవః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ పశవః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే బ్రహ్మణః కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ బ్రహ్మ ప్రియం భవతి। న వా అరే క్షత్రస్య కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ క్షత్రం ప్రియం భవతి। న వా అరే లోకానాం కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ లోకాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే దేవానాం కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ దేవాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే వేదానాం కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ వేదాః ప్రియా భవన్తి। న వా అరే భూతానాం కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్త్యాత్మనస్తు కామాయ భూతాని ప్రియాణి భవన్తి। న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి। ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదగ్ సర్వం విదితం॥ ౬

బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేద క్షత్రం తం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనః క్షత్రం వేద లోకాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో లోకాన్వేద దేవాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద వేదాస్తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో వేదాన్వేద భూతాని తం పరాదుర్యోన్యత్రాత్మనో భూతాని వేద సర్వం తం పరాదాద్యోన్యత్రాత్మనస్సర్వం వేదేదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిమే లోకా ఇమే దేవా ఇమే వేదా ఇమాని సర్వాణి భూతానీదగ్ సర్వం యదయమాత్మా॥ ౭

స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ శబ్దాఞ్ శక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౮

స యథా శఙ్ఖస్య ధ్మాయమానస్య న బాహ్యాఞ్ శబ్దాఞ్ శక్నుయాద్గ్రహణాయ శఙ్ఖస్య తు గ్రహణేన శఙ్ఖధ్మస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౯

స యథా వీణాయై వాద్యమానాయై న బాహ్యాఞ్ శబ్దాఞ్ శక్నుయాద్గ్రహణాయ వీణాయై తు గ్రహణేన వీణావాదస్య వా శబ్దో గృహీతః॥ ౧౦

ఆ.— మైత్రేయ్యాత్మామృతత్వమాత్రార్థితామాత్మనో దర్శయతి (నైవమితి) ౩-౪

శం.— స హోవాచ. ప్రియైవ పూర్వం ఖలు నః- అస్మభ్యం భవతీ- భవన్తీ సతీ ప్రియమేవావృధత్- వర్ధితవతీ. నిర్ధారితవత్యసి. అతస్తుష్టోహం హన్తేచ్ఛసి చేదమృతత్వసాధనం జ్ఞాతుం- హే భవతి తే- తుభ్యం తత్- అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. ౫

ఆ.— గురుప్రసాదాధీనా విద్యాప్రాప్తిరితి ద్యోతనార్థమాహ (స హోవాచేతి) జ్ఞానేచ్ఛా దుర్లభతాద్యోతనాయ చేదిత్యుక్తం. ౫

రం.— (స హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః ప్రియా వై ఖలు నో భవతీ సతీ ప్రియమవృధదిత్యాది) భవతీ- త్వం నః- అస్మాకం ప్రియా సతీ ప్రియమేవావృధత్ - వర్ధితవతీత్యర్థః. అనుకూల భాషణాదితి భావః. ద్యుతాదిత్వాదఙ్. * ద్యుద్భ్యో లుఙీతి పరస్మైపదం. అతస్తుష్టోహం హే భవతి అమృతత్వసాధనం జిజ్ఞాసమానాయై తుభ్యం ఏతత్ - అమృతత్వసాధనం వ్యాఖ్యాస్యామి. వ్యాచక్షాణస్య మే వాక్యం నిదిధ్యాసస్వ- సావధానం శృణ్విత్యర్థః. ౫-౬-౭-౮-౯-౧౦

శం.— ఆత్మని ఖలు అరే మైత్రేయి దృష్టే. కథం దృష్ట ఆత్మనీతి. ఉచ్యతే,- పూర్వమాచార్యాగమాభ్యాం శ్రుతే, పునస్తర్కేణోపపత్త్యా మతే- విచారితే,. శ్రవణం త్వాగమమాత్రేణ. మతే- ఉపపత్త్యా. పశ్చాద్విజ్ఞాతే- ఏవమేతన్నాన్యథేతి నిర్ధారితే. కిం భవతీతి. ఉచ్యతే- ఇదం సర్వం విదితం భవతి. ఇదం సర్వమితి- యదాత్మనోన్యత్, ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్. ౬-౭-౮-౯-౧౦

ఉ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరభ్యాహితస్యపృథగ్ధూమావినిశ్చరన్త్యేవంవాఅరేఽస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరసఇతిహాసః పురాణంవిద్యాఉపనిషదఃశ్లోకాఃసూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానానివ్యాఖ్యానానీష్టగ్ హుతమాశితంపాయితమయంచలోకఃపరశ్చలోకస్సర్వాణిచభూతాన్యస్యైవైతానిసర్వాణినిశ్వసితాని॥ ౧౧

సయథాసర్వాసామపాగ్ సముద్రఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ స్పర్శానాంత్వగేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ రసానాంజిహ్వైకాయనమేవగ్ సర్వేషాంగన్ధానాంనాసికేఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ రూపాణాంచక్షురేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ శబ్దానాగ్ శ్రోత్రమేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ సఙ్కల్పానాంమనఏకాయనమేవగ్ సర్వాసాంవిద్యానాగ్ హృదయమేకాయనమేవగ్ సర్వేషాగ్ కర్మణాగ్ హస్తావేకాయనమేవగ్ సర్వేషామానన్దానాముపస్థఏకాయనమేవగ్ సర్వేషాంవిసర్గాణాగ్ పాయురేకాయనమేవగ్ సర్వేషామధ్వనాంపాదావేకాయనమేవగ్ సర్వేషాంవేదానాగ్ వాగేకాయనం॥ ౧౨

సయథాసైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నోరసఘనఏవైవంవా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతినప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యరేబ్రవీమీతిహోవాచయాజ్ఞవల్క్యః॥ ౧౩

సాహోవాచమైత్రేయ్యత్రైవమాభగవాన్ మోహాన్తమాపీపిపన్నవాఅహమిమంవిజానామీతిసహోవాచనవాఅరేఽహంమోహంబ్రవీమ్యవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా॥ ౧౪

ఆ.— వ్యాఖ్యానప్రకారమేవాహ (ఆత్మనీతి) దృష్టే- సర్వమిదంవిదితంభవతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. కేనోపాయేనాత్మనిదృష్టేసర్వందృష్టంభవతీత్యుపాయంపృచ్ఛతి (కథమితి). ఆత్మదర్శనోపాయం శ్రవణాదికందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి). ఉక్తోపాయఫలంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా)-ఇదంసర్వమిత్యనూద్యతస్యార్థమాహ (యదాత్మనోన్యదితి) -తదాత్మనిదృష్టేదృష్టంస్యాదితిశేషః. కథమన్యస్మిన్దృష్టేసత్యన్యద్దృష్టంభవతి- తత్రాహ (ఆత్మవ్యతిరేకేణేతి) ౬-౭-౮-౯-౧౦

* * *

శం.— చతుర్థేశబ్దనిశ్వాసేసైవలోకాద్యర్థనిశ్వాససామర్థ్యాదుక్తాభవతీతిపృథఙ్నోక్తః. ఇహతు-సర్వశాస్త్రార్థోపసంహారఇతి కృత్వా- [illegible] స్పష్టీకర్తవ్యఇతిపృథగుచ్యతే. ౧౧-౧౨

ఆ.— సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాద్యావిష్టం హుతమిత్యాద్యధికందృష్టం - తస్యార్థమాహ (చతుర్థఇతి) సామర్థ్యాత్ - అర్థవాదస్యస్వశేషస్యానుపపత్తేరిత్యర్థః. నన్వత్రాపిసామర్థ్యావిశేషాత్పృథగుక్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహత్వితి) ౧౧-౧౨

రం.— (సయథార్ద్రైధాగ్నేరిత్యాది) ఇష్టంహుతం- యాగహోమాదికర్మ. ఆశితంపాయితం- అన్నపానాది. అయంచలోకఃపరశ్చలోకః- ఇహలోకపరలోకౌ- భోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాత్మకః ప్రపఞ్చఇతియావత్. ౧౧-౧౨

* * *

శం.— సర్వకార్యప్రలయేవిద్యానిమిత్తేసైన్ధవఘనవదనన్తరోఽబాహ్యఃకృత్స్నఃప్రజ్ఞానఘనఏకఆత్మాఽవతిష్ఠతే. పూర్వంతుభూతమాత్రాసంసర్గవిశేషాల్లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః - తస్మిన్ ప్రవిలాపితేవిద్యయావిశేషవిజ్ఞానే, తన్నిమిత్తేచభూతసంసర్గే, నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యేవంయాజ్ఞవల్క్యేనోక్తా. ౧౩

ఆ.— సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (సర్వకార్యేతి). ఏతేభ్యోభూతేభ్యఇత్యాదేరర్థమాహ (పూర్వంత్వితి)- జ్ఞానోదయాత్ప్రాగవస్థాయామిత్యర్థః. లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానః-సన్వ్యవహరతీతిశేషః. ప్రవిలాపితే- తస్యేత్యధ్యాహారః. ౧౩

రం.— (సయథాసైన్ధవఘనఇత్యాది) సైన్ధవఘనః- లవణఖణ్డః. అనన్తరః- అన్తరవయవవ్యతిరిక్తఃఅబాహ్యః- బాహ్యావయవవ్యతిరిక్తశ్చసర్వోఽప్యవయవోయథారసఘనోభవతి. అత్రాన్తరోబాహ్యశ్చరసఘనఇతివక్తవ్యేఅన్తరత్వబాహ్యత్వయోస్స్వాంశానాంమధ్యవర్తినామపి గ్రహణంయథాస్యాదితిఅనన్తరోఽబాహ్యఇతివ్యతిరేకముఖేననిర్దేశః. ఏవంచసతినిరవయవాత్మసాధారణ్యమపిఫలితంభవతీతి ద్రష్టవ్యం. ఏవమేవాయమాత్మాసర్వత్ర విజ్ఞానఘనః- స్వరూపతోధర్మతశ్చవిజ్ఞానఘనజీవశరీరకఇత్యర్థః. జీవపరయోఃస్వరూపైక్యాభావాత్ శరీరాత్మభావఇదంసామానాధికరణ్యం ద్రష్టవ్యం. అత్రవక్తవ్యంసర్వంచతుర్థాధ్యాయఏవోక్తం. ౧౩

* * *

శం.— సాహోవాచ. అత్రైవమాభగవాన్- ఏతస్మిన్నేవవస్తుని ప్రజ్ఞానఘనఏవ *నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీతిమోహాన్తం- మోహమధ్యంఆపీపిపత్- ఆపాతయత్- గమితవానసి, సమ్మోహితవానసీత్యర్థః. అతోనవై అహమిమం-ఆత్మానముక్తలక్షణంవిజానామివివేకతఇతి. సహోవాచ-

ఉ.— యత్రహిద్వైతమివభవతితదితరఇతరంపశ్యతితదితరఇతరంజిఘ్రతితదితర ఇతరగ్ంరసయతె తదితరఇతరమభివదతితదితరఇతరగ్ం శృణోతితదితరఇతరంమనుతెతదితర ఇతరగ్ంస్పృశతి తదితరఇతరంవిజానాతియత్రత్వస్య సర్వమాత్మైవా భూత్తత్కేనకంపశ్యేత్తత్కేనకంజిఘ్రేత్తత్కేనకగ్ం రసయేత్తత్కేనకమభివదేత్తత్కేనకగ్ం శృణుయాత్తత్కేనకంమన్వీత తత్కేనకగ్ంస్పృశేత్తత్కేనకం విజానీయాద్యేనేదగ్ం సర్వం విజానాతితం కేనవిజానీయాత్సఏషనేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యోనహి గృహ్యతేఽశీర్యోనహిశీర్యతేఽసఙ్గోనహిసజ్యతేఽసితోనవ్యథతెనరిష్యతివిజ్ఞాతారమరేకేన విజానీయాదిత్యుక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరేఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యోవిజహార॥ ౧౫

ఇతిబృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే-పఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్.

నాహంమోహంబ్రవీమీత్యాహయాజ్ఞవల్క్యః. అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మా. యతోవినష్టుంశీలమస్యేతివినాశీ. నవినాశ్యవినాశీ. వినాశశబ్దస విక్రియాత్మా. అవినాశీతి- అవిక్రియఆత్మేత్యర్థః. అరేమైత్రేయ్యయమాత్మా - ప్రకృతోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా- ఉచ్ఛిత్తిః-ఉచ్ఛేదః. అన్తః.-వినాశః. ఉచ్ఛిత్తిర్ధర్మోస్యేత్యుచ్ఛిత్తిధర్మా. నోచ్ఛిత్తిధర్మాఅనుచ్ఛిత్తిధర్మా. నాపివిక్రియాలక్షణో, నాప్యుచ్ఛేదలక్షణో, వినాశోస్యవిద్యతఇత్యర్థః. ౧౪

ఆ.— పూర్వోత్తరవిరోధంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (సాహోవాచేత్యాదినా) - అవినాశిత్వంపూర్వత్రహేతురిత్యాహ (యతఇతి) ౧౪

రం.— (అత్రైవమాభగవాన్మోహాన్తమాపీపిపత్) అత్రైవ- నప్రేత్యసంజ్ఞాస్తీత్యస్మిన్నేవార్థేభగవాన్మా- మాంమోహాన్తం-మోహమధ్యమాపీపిపత్- ప్రాపితవాన్. ఆపేర్ణిచఙ్. మోహమేవదర్శయతి (నవాఅహమిమంవిజానామీతి) ఇమం- అర్థమిత్యర్థః. (అవినాశీవాఅరేఽయమాత్మాఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా) అయమాత్మాస్వయమవినాశీ. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా- నవిద్యతేఉచ్ఛిత్తిర్యస్యసోఽనుచ్ఛిత్తిః. అవినాశీతియావత్. అనుచ్ఛిత్తిఃధర్మోయస్యసోఽనుచ్ఛిత్తిధర్మా. ఏవంబహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. తస్యజ్ఞానలక్షణోధర్మోప్యవినాశీత్యర్థః. నతూచ్ఛిత్తేరభావోఽనుచ్ఛిత్తిః- సధర్మోయస్యేతిబహువ్రీహిః-అవినాశిత్వేనైవపౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాదితిద్రష్టవ్యం. ౧౪

శం.— చతుర్ష్వపిప్రపాఠకేష్వేకఆత్మాతుల్యోనిర్ధారితఃపరంబ్రహ్మ. ఉపాయవిశేషస్తుతస్యాధిగమేఽన్యశ్చాన్యశ్చ - ఉపేయస్తుస ఏవఆత్మా- యశ్చతుర్థ * అథాతఆదేశోనేతినేతీతినిర్దిష్టః. సఏవపఞ్చమేప్రాణపణోపన్యాసేనశాకల్యయాజ్ఞవల్క్యసంవాదేనిర్ధారితః; పునఃపఞ్చమసమాప్తౌ. పునర్జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదే, పునరిహోపనిషత్సమాప్తౌ. చతుర్ణామపిప్రపాఠకానామేతదాత్మనిష్ఠతా - నాన్యోఽన్తరాలేకశ్చిదపివివక్షితోఽర్థఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయాన్తఉపసంహారస్సఏషనేతినేతీత్యాదిః. యస్మాత్ప్రకారశతేనాపినిరూప్యమాణేతత్త్వేనేతినేత్యాత్మైవనిష్ఠా-నాన్యోపలభ్యతేతర్కేణవాగమేనవా. తస్మాదేతదేవామృతత్వసాధనం - యదేతన్నేతినేత్యాత్మపరిజ్ఞానంసర్వసన్న్యాససహితమిత్యేతమర్థముపసంజిహీర్షన్నాహ- ఏతావత్-ఏతావన్మాత్రం- యదేతన్నేతినేత్యద్వైతాద్వయాత్మదర్శనం. ఇదంచాన్యసహకారికారణనిరపేక్షమేవామృతత్వసాధనం. యత్పృష్టవత్యసి * యదేవభగవాన్వేత్థతదేవమేబ్రూహ్యమృతత్వసాధనమితి - తదేతావదేవేతివిజ్ఞేయంత్వయేతిహైవంకిలామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానంప్రియాయైభార్యాయైఉక్త్వాయాజ్ఞవల్క్యఃకింకృతవాన్. యత్పూర్వంప్రతిజ్ఞాతం * ప్రవ్రజిష్యన్నస్మీతి - తచ్చకార-విజహార; ప్రవ్రజితవానిత్యర్థః. పరిసమాప్తాబ్రహ్మవిద్యాసన్న్యాసపర్యవసానా. ఏతావానుపదేశ, ఏతద్వేదానుశాసన, మేషాపరమనిష్ఠా, ఏషపురుషార్థకర్తవ్యతాన్త, ఇతి.॥ ఇదమిదానీంవిచార్యతేశాస్త్రార్థవివేకప్రతిపత్తయే. యతఆకులానిహివాక్యానిదృశ్యన్తె * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ * యావజ్జీవందర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజేత * కుర్వన్నేవేహకర్మాణిజిజీవిషేచ్ఛతంసమాః * ఏతద్వైజరామర్యంసత్రంయదగ్నిహోత్రమిత్యాదీన్యేకాశ్రమ్యప్రతిష్ఠాపకాని. అన్యానిచాశ్రమాన్తరప్రతిపాదకానివాక్యాని * విదిత్వావ్యుత్థాయప్రవ్రజన్తి * బ్రహ్మచర్యంసమాప్యగృహీభవేద్గృహాద్వనీభూత్వాప్రవ్రజేత్-యదివేతరథాబ్రహ్మచర్యాదేవప్రవ్రజేద్గృహాద్వావనాద్వేతి * ద్వావేవపన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌభవతఃక్రియాపథశ్చైవపురస్తాత్సన్న్యాసశ్చతయోస్సన్న్యాసఏవాతిరేచయతీతి * నకర్మణానప్రజయాధనేనత్యాగేనైకేనామృతత్వమానశురిత్యాదీని. తథాస్మృతయశ్చ * బ్రహ్మచర్యవాన్ప్రవ్రజతి* అవిశీర్ణబ్రహ్మచర్యోయమిచ్ఛేత్తమావసేత్ * తస్యాశ్రమవికల్పమేకేబ్రువతే-తథా * వేదానధీత్యబ్రహ్మచర్యేణపుత్రపౌత్రానిచ్ఛేత్పావనార్థంపితౄణాం। అగ్నీనాధాయవిధివచ్చేష్టయజ్ఞైర్వనంప్రవిశ్యాథమునిర్బుభూషేత్ * ప్రాజాపత్యాం నిరూప్యేష్టిం సర్వవేదసదక్షిణాం। ఆత్మన్యగ్నీన్సమారోప్యబ్రాహ్మణఃప్రవ్రజేద్గృహాదిత్యాద్యాః. ఏవంవ్యుత్థానవికల్పక్రమయథేష్టాశ్రమప్రతిపత్తిప్రతిపాదకానిహిశ్రుతిస్మృతివాక్యానిశతశఉపలభ్యన్తేఇతరేతరవిరుద్ధాని. ఆచారశ్చతద్విదాం. విప్రతిపత్తిశ్చశాస్త్రార్థప్రతిపత్తౄణాంబహువిదామపి. అతోనశక్యతేశాస్త్రార్థోమన్దబుద్ధిభిర్వివేకేనప్రతిపత్తుం. పరినిష్ఠితశాస్త్రన్యాయబుద్ధిభిరేవహ్యేషాంవాక్యానాంవిషయవిభాగశ్శక్యతేఽవధారయితుం. తస్మాదేషాంవిషయవిభాగజ్ఞాపనాయయథాబుద్ధిసామర్థ్యంవిచారయిష్యామః॥ యావజ్జీవశ్రుత్యాదివాక్యానామన్యార్థాస

మ్యవాత్ క్రియావసాన ఏవ వేదార్థః. *తం యజ్ఞపాత్రైర్దహన్తీత్యన్తకర్మశ్రవణాత్, జరామర్యశ్రవణాచ్చ. లిఙ్గాచ్చ * భస్మాన్తం శరీరమితి. నహి పారివ్రాజ్యపక్షే భస్మాన్తతా శరీరస్య స్యాత్. స్మృతిశ్చ *నిషేకాదిశ్మశానాన్తో మన్త్రైర్యస్యోదితో విధిః। తస్య శాస్త్రేఽధికారోఽస్మిన్ జ్ఞేయో నాన్యస్య కస్యచిత్- సమన్త్రకం హి యత్కర్మ వేదేనేహ విధీయతే- తస్య శ్మశానాన్తతాం దర్శయతి. స్మృత్యధికారాభావప్రదర్శనాచ్చాత్యన్తమేవ శ్రుత్యధికారాభావః [illegible] గమ్యతే. అగ్న్యుద్వాసనాపవాదాచ్చ * వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇతి. నను వ్యుత్థానాదివిధానాద్వైకల్పికం క్రియావసానత్వం వేదార్థస్య. న- అన్యార్థత్వాద్వ్యుత్థానాదిశ్రుతీనాం. *యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి * యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం యజేతేత్యేవమాదీనాం శ్రుతీనాం జీవనమాత్రనిమిత్తత్వాద్వ్యవధానశక్యతేఽన్యార్థతా కల్పయితుం - తదా వ్యుత్థానాదివాక్యానాం చ కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్. * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇతి చ- మన్త్రవర్ణాత్. * జరయా వా హ్యేవాస్మాన్ముచ్యేత మృత్యునా వేతి చ జరామృత్యుభ్యామన్యత్ర కర్మవియోగచ్ఛిద్రాసమ్భవాత్కర్మిణాం శ్మశానాన్తత్వం నవైకల్పికం. కాణకుణ్ఠాదయోఽపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి వ్యుత్థానాద్యాశ్రమాన్తరవిధానం నానుపపన్నం. పారివ్రాజ్యక్రమవిధానస్యానవకాశత్వమితి చేన్న - విశ్వజిత్సర్వమేధయోర్యావజ్జీవవిధ్యపవాదత్వాత్. యావజ్జీవాగ్నిహోత్రాదివిధేర్విశ్వజిత్సర్వమేధయోరేవాపవాదః- తత్ర చ క్రమప్రతిపత్తిసమ్భవః * బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేత్ గృహాద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేదితి- విరోధానుపపత్తేః. నచైవం విషయత్వే పారివ్రాజ్యక్రమవిధానవాక్యస్య కశ్చిద్విరోధః క్రమప్రతిపత్తేః. అస్య విషయపరికల్పనాయాం తు యావజ్జీవవిధానాశ్రుతిః స్వవిషయాత్సఙ్కోచితా స్యాత్. క్రమప్రతిపత్తేస్తు విశ్వజిత్సర్వమేధవిషయత్వాన్న కశ్చిద్బాధః। న- ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వహేతుత్వాభ్యుపగమాత్. యత్తావత్ * ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యారభ్య * స ఏష నేతి నేత్యేతదన్తేన గ్రన్థేన యదుపసంహృతమాత్మజ్ఞానం- తదమృతత్వసాధనమభ్యుపగతం భవతా. తత్రైతావదేవామృతత్వసాధనమన్యనిరపేక్షమిత్యేతన్న మృష్యతే. తత్ర భవన్తం పృచ్ఛామి కేనామృష్యమాత్మజ్ఞానమమృష్యయతి భవానితి. శృణు తత్ర కారణం- యథా స్వర్గకామస్య స్వర్గప్రాప్త్యుపాయమజానతోఽగ్నిహోత్రాది స్వర్గప్రాప్తిసాధనం జ్ఞాపయతి- తథేహాప్యమృతత్వప్రతిపిత్సోరమృతత్వప్రాప్త్యుపాయమజానతః * యదేవ భగవాన్వేత్థ తదేవ మే బ్రూహీత్యేవమాకాఙ్క్షితమమృతత్వసాధనం *ఏతావదరే ఇత్యేవమాద్యేవ వేదేన జ్ఞాప్యత ఇతి. ఏవం తర్హి యథా జ్ఞాపితమగ్నిహోత్రాది స్వర్గసాధనమభ్యుపగమ్యతే- తథేహాప్యాత్మజ్ఞానం యథా జ్ఞాప్యతే- తథాభూతమేవామృతత్వసాధనమాత్మజ్ఞానమభ్యుపగన్తుం యుక్తం- తుల్యప్రామాణ్యాదుభయత్ర. యద్యేవం కిం స్యాత్. సర్వక్రియాహేతూపమర్దకత్వాదాత్మజ్ఞానస్య విద్వద్విషయే కర్మనివృత్తిస్స్యాత్. దారాగ్నిసమ్బన్ధానాం తావదగ్నిహోత్రాదికర్మణాం భేదబుద్ధివిషయసమ్ప్రదానకారకసాధ్యత్వం- అన్యబుద్ధిపరిచ్ఛేద్యాం హ్యగ్నిదేవతాం సమ్ప్రదానకారకభూతామన్తరేణ నహి తత్కర్మ నిర్వర్త్యతే. యయా హి సమ్ప్రదానకారకబుద్ధ్యా సమ్ప్రదానకారకం కర్మసాధనత్వేనోపదిశ్యతే- సేహ విద్యయా నివర్త్యతే *అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద *దేవాస్తం పరాదుర్యోఽన్యత్రాత్మనో దేవాన్వేద * మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యం *సర్వమాత్మానం పశ్యతీత్యాది శ్రుతిభ్యః. నచ దేశకాలనిమిత్తాద్యపేక్షత్వం- వ్యవస్థితాత్మవస్తువిషయత్వాదాత్మజ్ఞానస్య. క్రియాయాస్తు పురుషతన్త్రత్వాత్స్యాద్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వం- జ్ఞానం తు వస్తుతన్త్రత్వాన్న దేశం కాలం నిమిత్తం వాపేక్షతే. యథాగ్నిరుష్ణ, ఆకాశోఽమూర్త, ఇతి- తథాత్మవిజ్ఞానమపి. నన్వేవం సతి ప్రమాణభూతస్య కర్మవిధేర్నిరోధస్స్యాత్ -నచ తుల్యప్రమాణయోరితరేతరనిరోధో యుక్తః. న- స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రనిరోధకత్వాత్. నహి విధ్యన్తరనిరోధకమాత్మజ్ఞానం- స్వాభావికభేదబుద్ధిమాత్రం నిరుణద్ధి- తథాపి హేత్వపహారాత్కర్మానుపపత్తేర్విధివిరోధ ఏవ స్యాదితి చేన్న- కామప్రతిషేధాత్తత్కామ్యప్రవృత్తినిరోధవదదోషాత్. యథా *స్వర్గకామో యజేతేతి స్వర్గసాధనే యాగే ప్రవృత్తస్య కామప్రతిషేధవిధేః -కామవిహతే కామ్యయాగానుష్ఠానప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే- నచైతావతా కామ్యవిధిర్నిరుద్ధో భవతి, కామప్రతిషేధవిధినా. ప్రతిషేధవిధేరనర్థత్వజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేర్నిరుద్ధ ఏవ స్యాదితి చేత్. భవత్వేవ. ఏవం కర్మవిధినిరోధే యథా కామప్రతిషేధే కామ్యవిధేః- తథా ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితి చేత్. అననుష్ఠేయత్వేఽనుష్ఠాతురభావాదనుష్ఠానవిధ్యానర్థక్యాదప్రామాణ్యమేవ తత్కర్మవిధీనామితి చేన్న- ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ప్రవృత్త్యుపపత్తేః. స్వాభావికస్య క్రియాకారకఫలభేదవిజ్ఞానస్య ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్కర్మహేతుత్వముపపద్యత ఏవ. యథా కామవిషయే దోషవిజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కామ్యకర్మప్రవృత్తిహేతుత్వం స్యాదేవ స్వర్గాదీచ్ఛాయాః స్వాభావిక్యాః - తద్వత్. తథా సత్యనర్థార్థో వేద ఇతి చేన్న - అర్థానర్థయోరభిప్రాయతన్త్రత్వాన్మోక్షమేకం వర్జయిత్వాఽన్యస్యావిద్యావిషయత్వాత్, పురుషాభిప్రాయతన్త్రౌ హ్యర్థానర్థౌ- మరణాదికామ్యేష్టిదర్శనాత్. తస్మాద్యావదాత్మజ్ఞానవిధేరాభిముఖ్యం- తావదేవ కర్మవిధయః. తస్మాన్నాత్మజ్ఞానసహభావిత్వం కర్మణామిత్యతస్సిద్ధమాత్మజ్ఞానమాత్రమేవామృతత్వసాధనం *ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి- కర్మనిరపేక్షత్వాజ్జ్ఞానస్య. అతో విదుషస్తావత్పారివ్రాజ్యం సిద్ధం - సమ్ప్రదానాదికర్మకారకజాత్యాదిశూన్యాక్రియబ్రహ్మాత్మదృఢప్రతిపత్తిమాత్రేణ వచనమన్తరేణాప్యుక్తన్యాయతః. తథా చ వ్యాఖ్యాతమేతత్ * యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి హేతువచనేన- పూర్వే విద్వాంసః ప్రజామకామయమానా వ్యుత్తిష్ఠన్తీతి. పారివ్రాజ్యం విదుషామాత్మలోకావబోధాదేవ. తథా వివిదిషోరపి సిద్ధం పారివ్రాజ్యం- * ఏతమేవాత్మానం లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి వచనాత్. కర్మణాం చావిద్వద్విషయత్వమవోచామ. అవిద్యావిషయే చోత్పత్త్యాప్తివికారసంస్కారార్థాని కర్మాణీత్యత- ఆత్మసంస్కారద్వారేణాత్మజ్ఞానసాధనత్వమపి కర్మణామవోచామ *యజ్ఞాదిభిర్వివిదిషన్తీతి. అత్రైవం సత్యవిద్వద్విషయాణామాశ్రమకర్మణాం బలాబలవిచారణాయామాత్మజ్ఞానోత్పాదనం ప్రతి యమప్రధానానామమానిత్వాదీనాం, మానసానాం చ ధ్యానజ్ఞానవైరాగ్యాదీనాం, సన్నిపత్యోపకారకత్వం. హింసారాగద్వేషాదిబాహుల్యాద్బహుక్లిష్టకర్మనిమిత్తా ఇతరే ఇత్యతః పారివ్రాజ్యం ముముక్షూణాం ప్రశంసన్తి * త్యాగ ఏవ హి సర్వేషాముక్తానామపి కర్మణాం। వైరా

గృహం పునరేతస్య మోక్షస్యపర మోవిధిః *కింతేధనేనకిముబన్ధుభిస్తేకింతేదారైర్బ్రాహ్మణయోమరిష్యసి । ఆత్మానమన్విచ్ఛగుహాం ప్రవిష్టం పితామహస్తేక్వగతాః పితాచ. ఏవం సాఙ్ఖ్యయోగశాస్త్రేషుచ సన్న్యాసో జ్ఞానం ప్రతి ప్రత్యాసన్న ఉచ్యతే. కామప్రవృత్త్యభావాచ్చ. కామప్రవృత్తిర్జ్ఞానప్రతికూలతా సర్వశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా. తస్మాద్విరక్తస్యాపి ముముక్షోర్వినాపిజ్ఞాసేన • బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాద్యుపపన్నం. నను సావకాశత్వాదనధికృతవిషయమేతదిత్యుక్తం- యావజ్జీవశ్రుత్యుపరోధాత్. నైష దోషః- నితరాం సావకాశత్వాద్యావజ్జీవశ్రుతీనాం. అవిద్వత్త్వా-వికర్తవ్యతాం హ్యాహో చామసర్వకర్మణాం. నతు నిరపేక్షమేవ జీవననిమిత్తమేవ కర్తవ్యం కర్మ. ప్రాయేణ హి పురుషాః కామబహులాః. కామిశ్చానేకవిషయోఽనేకకర్మసాధనసాధ్యశ్చ. అనేకఫలసాధనాని చ వైదికాని కర్మాణి దారాగ్నిసమ్బద్ధపురుషకర్తవ్యాని పునః పునశ్చానుష్ఠీయమానాని బహుఫలాని స్యుర్యాదివద్వర్షశతసమాప్తీని చ గార్హస్థ్యే వా ఆరణ్యే వా. అత స్తదపేక్షయా యావజ్జీవశ్రుతయః *కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః. తస్మింశ్చ పక్షే న స్వజీర్ణస్య మేధయోః కర్మపరిత్యాగః. యస్మింస్తు పక్షే యావజ్జీవానుష్ఠానం - తదాశ్రమాన్తరం భస్మాన్తం చ శరీరస్య. ఇతరపక్షాపేక్షయా వా యావజ్జీవశ్రుతిః. నహి తత్త్రియవైశ్యయోః పారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిరస్తి. తథా *మన్నైర్వైశ్యస్యేతి తోవిధిః •ఐకాశ్రమ్యం త్వాచార్యా ఇత్యేవమాదీనాం క్షత్రియవైశ్యాపేక్షత్వం. తస్మాత్పురుషసామర్థ్యజ్ఞానవైరాగ్యకామాద్యపేక్షయా యథోక్తసన్న్యాసవికల్పక్రమసారిపారివ్రాజ్యప్రతిపత్తిప్రకారా న విరుధ్యన్తే. అనధికృతానాం చ పృథగ్విధానాత్పారివ్రాజ్యస్య *స్నాతకో వాఽస్నాతకో వోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికో వేత్యాదినా. తస్మాత్సిద్ధాన్యాశ్రమాన్తరాణ్యధికృతానామేవ............ ౧౬॥

ఇతి శ్రీబృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

అ.--- ప్రత్యగాత్మాయమన్యథా ప్రతిపాదనాదాత్మనస్సవిశేషత్వమాశఙ్క్య సవిశేషత్వాదేశ్స్సర్వసాహ (యదేవఙ్క్వపీతి). తేనప్రకారేణతస్యతుల్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (పరం బ్రహ్మేతి) అధ్యాయభేదస్తర్హి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపాయేతి) ఉపాయభేదేఽప్యుపేయభేదోఽపి స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపేయస్త్వితి). చాతుర్థికాదర్థాత్పఞ్చమికస్యార్థస్య భేదం వ్యావర్తయతి (సఏవేతి) ప్రాణనాదిభిరస్యానేక- మూర్ధా తే వ్యపతిష్యతీతి మూర్ధపాతోపన్యాసాత్ప్రాణంపణత్వేన గృహీత ఇతి గమ్యతే. తేన శాకల్యబ్రాహ్మణే సనిర్విశేషః ప్రత్యగాత్మా నిర్ధారిత ఇత్యర్థః. విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (పునరితి) పఞ్చమసమాప్తౌ పునర్విజ్ఞానమిత్యాదినా సఏవ నిర్ధారిత ఇతి యోజనా. పూర్వబ్రాహ్మణద్వావపి సఏవోక్త ఇత్యాహ (పునర్జనకేతి). అస్మిన్నపి బ్రాహ్మణే సఏవోక్త ఇత్యాహ (పునరీహేతి). కిమితి పూర్వత్ర తత్ర తత్రోక్తస్య విశేషస్యాత్మనోఽవసానే వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (చతుర్ణామపీతి) పౌర్వాపర్యపర్యాలోచనాయాముపనిషదర్థో నిర్విశేషమాత్మతత్త్వమిత్యుపపాద్య తదాఖ్యాయికాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (యస్మాదిత్యాదినా). ఇతి హ యాజ్ఞవల్క్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే. (యస్త్వెక్షవల్క్యేత్యాదినా) బ్రాహ్మణార్థముపసంహరతి (పరిసమాప్తేతి). తథాప్యుపదేశాన్తరం కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతావానితి). కిమత్ర ప్రమాణమితి- తదాహ (ఏకదేతి). తథాపి పరమాత్మనిష్ఠా సన్న్యాసినో వక్తవ్యేతి చేత్. నేత్యాహ (ఏషేతి). ఆత్మజ్ఞానే సన్న్యాసే చ సత్యపి పురుషార్థాన్తరం కర్తవ్యమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష ఇతి). ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. సన్న్యాససమాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమిత్యుపపాద్య సన్న్యాసమధికృత్య విచారమవతారయతి (ఇదమిదానీమితి). తత్ర తత్ర ప్రాగేవ విచారితత్వాత్కిం పునర్విచారేణేత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రార్థేతి). విరక్తస్య సన్న్యాసో జ్ఞానస్యాన్తరఙ్గం సాధనం- జ్ఞానం తు కేవలమమృతత్వస్యేతి శాస్త్రార్థవివేకరూపా ప్రతిపత్తిరపి ప్రాగేవ సిద్ధేతి కిం తదర్థేన విచారారమ్భేణేత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి) అతో విచారః కర్తవ్యః- నాన్యథా శాస్త్రార్థవివేకస్స్యాదిత్యుపసంహారార్థో హిశబ్దః. వాక్యానామాకులత్వమేవ దర్శయతి (యావదితి). యావజ్జీవమగ్నిహోత్రమిత్యాదీనీత్యాదిశబ్దాత్ *ఐకాశ్రమ్యం త్వాచార్యాః ప్రత్యక్షవిధానాద్గార్హస్థ్యస్యేత్యాదిస్మృతివాక్యం గృహ్యతే. కథమేతావతా వాక్యాని వ్యాకులానీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యానిచేతి) *విదిత్వా వ్యుత్థాయ భైక్షచర్యం చరన్తీతి వాక్యం పాఠక్రమేణ విద్వత్సన్న్యాసపరం- అర్థక్రమేణ తు వివిదిషాసన్న్యాసపరం. *ఆత్మానమేవ లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీతి తు వివిదిషాసన్న్యాసపరమేవేతి విభాగః. క్రమసన్న్యాసపరాం శ్రుతిముదాహరతి (బ్రహ్మచర్యమితి). అక్రమసన్న్యాసవిషయం వాక్యం పఠతి (యదివేతి). కర్మసన్న్యాసమోక్షసన్న్యాసస్యావశ్యకత్వప్రదర్శనపరాం శ్రుతిం దర్శయతి (ద్వావేవేతి). అనునిష్ఠాన్తరా- శాస్త్రక్రమేణాభ్యుదయనిశ్శ్రేయసోపాయత్వేన పునః పునరుక్తావిత్యర్థః. జ్ఞానద్వారా సన్న్యాసస్య మోక్షోపాయత్వే శ్రుత్యన్తరమాహ (నకర్మణేతి) * తాని వా ఏతాన్యవరాణి తపాంసి న్యాస ఏవాత్యరేచయదిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. యథోక్తశ్రుతయః- తథా స్మృతయోఽపి వ్యాకులా దృశ్యన్త ఇత్యాహ (తథేతి). తత్రాక్రమసన్న్యాసే స్మృతిమాదావుదాహరతి (బ్రహ్మచర్యవానితి) యదీచ్ఛాశ్రమప్రతిపత్తౌ ప్రమాణభూతాం స్మృతిం దర్శయతి (అవిశీర్ణేతి). ఆశ్రమవికల్పవిషయాం స్మృతిం పఠతి (తస్యేతి)- బ్రహ్మచారీ ఇత్యర్థః. క్రమసన్న్యాసే ప్రమాణమాహ (తథేతి). తత్రైవ వాక్యాన్తరం పఠతి (ప్రాజాపత్యామితి). సర్వవేదసం- సర్వస్వం దక్షిణా యస్యాం- తాం నిరూప్యేత్యర్థః. ఆదిపదేన*ముణ్డా నిరన్తవశ్చేత్యాదివాక్యం గృహ్యతే. ఇత్యాద్యాః- స్మృతయశ్చేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వ్యాకులాని వాక్యాని పశ్చాదుపసంహరతి (ఏవమితి). ఇతశ్చ కర్తవ్యో విచార ఇత్యాహ (ఆచారశ్చేతి) శ్రుతిస్మృతినిదానమాచారః. సవిరుద్ధో లక్ష్యతే- కేచిద్బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజన్తి- అపరే తత్పరిసమాప్య గార్హస్థ్యమేవాచరన్తి. అన్యే తు చతురోఽప్యాశ్రమాన్ క్రమేణాశ్రయన్తే. తథా చ వినా విచారం నిర్ణయాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఇతశ్చాస్తి విచారస్య కార్యతేత్యాహ (విప్రతిపత్తిశ్చేతి) యద్యపి బహువిదశ్శాస్త్రార్థప్రతిపత్తారో జైమినిప్రభృతయః- తథాపి తేషాం విప్రతిపత్తిరుపలభ్యతే. కేచిదూర్ధ్వరేతస ఆశ్రమాస్సన్తీత్యాహుః. న సన్తీత్యపరే. తత్కృతా విచారాదృతే నిశ్చయసిద్ధిరిత్యర్థః. అథ కేషాంచిదన్తరేణాపి విచా

రం శాస్త్రార్థో వివేకేన ప్రతిభాస్యతి- తత్రాహ (అతఇతి) శ్రుతిస్మృత్యాచారవిప్రతిపత్తేరితియావత్. కైస్తర్హి శాస్త్రార్థో వివేకేన జ్ఞాతుం శక్యతే- తత్రాహ (పరినిష్ఠితేతి) నానాశ్రుతిదర్శనాదివశాదుపపాదితం విచారారమ్భముపసంహరతి (తస్మాదితి) విచారకర్తవ్యతాముక్త్వా పూర్వపక్షం గృహ్ణాతి (యావదిత్యాదినా) శ్రుత్యాదీత్యాదిశబ్దేన * కుర్వన్నిత్యాదిమన్త్రవాదో గృహ్యతే. ఏకాశ్రమ్యే హేత్వన్తరమాహ (తమితి) * ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్నిహోత్రమితి శ్రుతేశ్చ పారివ్రాజ్యాసిద్ధిరిత్యాహ (జరేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) పారివ్రాజ్యపక్షే తదనుపపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నహీతి). ఇతశ్చ నాస్తి పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (స్మృతిశ్చేతి) తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (సమన్త్రకంహీతి) నాన్యస్య కస్యచిదిత్యత్ర సూచితమర్థం కథయతి (స్మృత్యధికారేతి). గృహస్థస్య పారివ్రాజ్యాభావే హేత్వన్తరమాహ (అగ్నీతి) పూర్వపక్షమాక్షిపతి (నన్వితి) ఉభయవిధిదర్శనే షోడశిగ్రహణాగ్రహణవదధికారిభేదేన వికల్పో యుక్తః- నతు క్రియావసానమేవ వేదార్థ ఇతి పక్షపాతే నిబన్ధనమస్తీత్యర్థః. తుల్యవిధిద్వయదర్శనే హి వికల్పో భవతి- అత్ర తు సావకాశానవకాశత్వేనాతుల్యత్వాన్నైవమిత్యాహ (నాన్యార్థత్వాదితి). తదేవ స్ఫుటయతి (యావజ్జీవమిత్యాదినా)- కర్మానధికృతవిషయత్వసమ్భవాత్- న వైకల్పికమితి సమ్బన్ధః. క్రియావసానత్వం వేదార్థస్యేతి శేషః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (కుర్వన్నిత్యాదినా) న వైకల్పికమిత్యత్ర పూర్వవదన్వయః. వ్యుత్థానాదివాక్యానాం కథమనధికృతవిషయత్వం- అత ఆహ (కాణేతి) అనధికృతవిషయత్వం తేషామశక్యం వక్తుం- * బ్రహ్మచర్యం సమాప్యేత్యాదావధికృతవిషయే క్రమదర్శనాదితి శఙ్కతే (పారివ్రాజ్యమితి) గత్యన్తరం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నవిశ్వజిదితి) * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యుత్సర్గః- తస్యాపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధౌ- తదనుష్ఠానే సర్వస్వదానాదేవ సాధనసమ్పద్విరహాత్పారివ్రాజ్యస్యావశ్యంభావిత్వాత్. అతస్తద్విషయం క్రమవిధానమిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (యావజ్జీవేతి) కథం క్రమవిధేరేవం విషయత్వం- కల్పకాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విరోధానుపపత్తేరితి) గృహస్థస్యాపి విరక్తస్య పారివ్రాజ్యమితి కిమితి క్రమవిషయో నేష్యతే- తత్రాహ (అన్యవిషయమితి) క్రమవిధేరపి స్వవిషయే సఙ్కోచస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమప్రతిపత్తేస్త్వితి) సతి జ్ఞానే కర్మత్యాగో నిషిధ్యతే - సత్యాం వా విద్యేర్జిజ్ఞాసాయామితి వికల్పద్వయం దూషయతి సిద్ధాన్తీ (నాత్మజ్ఞానస్యేతి) విద్వత్సన్న్యాసస్యావశ్యంభావిత్వాన్న కర్మావసానమేవ వేదార్థ ఇతి సంగృహీతం వస్తు వివృణోతి (యత్తావదితి) విద్యాసూత్రాదారభ్య నిషేధవాక్యాన్తేన గ్రన్థేన యదాత్మజ్ఞానముపసంహృతం- తత్తావన్ముక్తిసాధనమితి భవతాపి యస్మాదుపగతం * పరాఙ్గం చాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రేత్యవధారణాదితి న్యాయాత్ - తస్మాజ్జ్ఞానే సతి కర్మానుష్ఠానం నిరవకాశమిత్యర్థః. అథాత్మజ్ఞానం కర్మసహితమమృతత్వసాధనమిష్యతే- న కేవలం. తథా చ జ్ఞానోత్తరకాలమపి న కర్మత్యాగసిద్ధిరితి శఙ్కతే (తత్రేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వే సత్యపీతియావత్. కర్మనిరపేక్షత్వం చేత్ తదాత్మజ్ఞానస్య భవాన్న సహతే - కిమితి తర్హి జ్ఞానమేవోపగతమితి సిద్ధాన్తీ పృచ్ఛతి (తత్రేతి) తస్య కర్మానపేక్షత్వాఙ్గీకారే సతీత్యర్థః. అత్ర పూర్వవాదీ శాస్త్రీయత్వాదాత్మజ్ఞానమమృతత్వసాధనమభ్యుపగతమితి శఙ్కతే (శృణ్వితి) జ్ఞాపయతి - వేద ఇతి శేషః. శాస్త్రానుసారేణాత్మజ్ఞానాఙ్గీకారే కర్మనిరపేక్షమేవాత్మజ్ఞానం మోక్షసాధనం సేత్స్యతీతి పరిహరతి (ఏవంతర్హీతి) ఉభయత్ర- జ్ఞానే కర్మణి చేత్యర్థః. యద్వా- జ్ఞానస్యామృతత్వసాధనత్వే, తస్య కర్మనిరపేక్షత్వే, చేత్యర్థః. తుల్యప్రామాణ్యాత్- ప్రామాణ్యస్య తుల్యత్వాత్. వేదస్యేతి శేషః. యథాశాస్త్రం జ్ఞానాభ్యుపగమేఽపి కథం తత్కేవలం కైవల్యకారణమితి పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) శాస్త్రానుసారేణ జ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛన్తం ప్రత్యాహ (సర్వకర్మేతి) ఆత్మజ్ఞానస్య తదుపమర్దకత్వం దర్శయితుం కర్మహేతుం తావద్దర్శయతి (దారాగ్నీతి) అగ్నిహోత్రాదీనాం సంప్రదానకారకసాధ్యత్వం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (అస్యేతి) తథాపి కథమాత్మజ్ఞానస్య కర్మహేతూపమర్దకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యయాహీతి) ఇహేతి విద్యాదశోక్తిః. విద్యాయాః శ్రుతిజన్యత్వేన బలవత్త్వం ప్రదర్శయతి (అన్యోసావిత్యాదినా) - నను శుచౌ దేశే దివసాదౌ కాలే శాస్త్రాచార్యాదివశాదుత్పన్నం జ్ఞానం పుమర్థసాధనం- * శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్యేత్యాదిస్మృతేః. తథా చ కథం తస్య భేదబుద్ధ్యుపమర్దకత్వం- అత ఆహ (నచేతి) * యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాదితి న్యాయాజ్జ్ఞానసాధనస్య సమాధేరపి న దేశాద్యపేక్షా. దూరతస్తు కూటస్థవస్తుతన్త్రజ్ఞానస్యేతి భావః. విమతం దేశాద్యపేక్షం- శాస్త్రీయత్వాత్ - ధర్మవదిత్యాశఙ్క్య పురుషతన్త్రత్వముపాధిరిత్యాహ (క్రియాయాస్త్వితి) సాధనవ్యాప్తిం దూషయతి (జ్ఞానంత్వితి) విమతం న దేశాద్యపేక్షం- ప్రమాణత్వాత్- ఉష్ణాగ్నిజ్ఞానవదితి ప్రత్యనుమానమిత్యాహ (యథేతి) ఆత్మజ్ఞానస్య సర్వకర్మహేతూపమర్దకత్వే దోషమాశఙ్కతే (నన్వితి) ఇష్టాపత్తిమాశఙ్క్యాహ (నచేతి) కర్మకాణ్డేన కాణ్డాన్తరస్యాపి విరోధసమ్భవాదిత్యర్థః. సాక్షాదాత్మజ్ఞానం కర్మవిధినిరోధి - అర్థాద్వేతి వికల్పాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తదేవ స్ఫుటయతి (నహివిధ్యన్తరేతి) ద్వితీయం శఙ్కతే (తథాపీతి) యథా * న కామీ స్యాదితి నిషేధాత్కస్యచిత్కామప్రవృత్తిర్న భవతీత్యేతావతా న సర్వాన్ప్రతి కామ్యవిధిర్నిరుధ్యతే - తథా కస్యచిదాత్మజ్ఞానాత్కర్మవిధినిరోధేఽపి న సర్వాన్ప్రత్యసౌ నిరుద్ధో భవిష్యతీత్యభిప్రాయమవిద్వాన్పరిహరతి (నకామేతి) దృష్టాన్తమేవ స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ప్రతిషేధశాస్త్రార్థానభిజ్ఞం ప్రతి తదుపపత్తేరితి భావః. నిరుద్ధస్స్యాత్- కామ్యేషు కర్మస్వితి ద్రష్టవ్యం. కామస్యేతి శేషః. ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః- అనర్థత్వజ్ఞానాత్- నాశఙ్క్యతే (ప్రతిషేధవిధేరితి) ఏవమితి- జ్ఞానేన స్వవిధినిరోధ ఇత్యర్థః. పునరభిప్రాయమప్రతిపద్యమానశ్చోదయతి (ఏవమితి) గూఢాభిసన్ధిస్సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (భవత్వితి) వ్యాహర్తవ్యం. తదేవ చోద్యం విశదయతి (అననుష్ఠేయత్వ ఇతి) తేషాం- అనుష్ఠేయానామ కర్మవిధినిరోధస్సతీతియావత్. తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తిరితి శేషః. సిద్ధాన్తీ స్వాభిసన్ధిముద్ఘాటయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఉపపత్తిమేవోపదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం యే విధయః- తేషామితియావత్. తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) అజ్ఞానావస్థాయామేవ కర్మవిధిప్రవృత్తిరిత్యత్రానిష్టమాశఙ్కతే (తథా సతి) అర్థస్య పురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధేర్నానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) కర్మవిధేరపి పురుషాభిప్రాయవశాత్పురుషార్థోపయోగిత్వసిద్ధేర్నానిష్టాపత్తిరిత్యుత్తరమాహ (నార్థేతి) అర్థస్య పురుషాభిప్రాయతన్త్రత్వే

మోక్షస్యాపివాస్తవం పురుషార్థత్వం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మోక్షమితి) అర్థానర్థయోరభిప్రాయత స్త్రిత్వం సాధయతి (పురుషేతి) మరణం మహాప్రస్థానమిత్యాదికామ్యం కృత్వా జీవదవస్థాయామేవ మహాభారతాదావిష్టివిధానం దృష్టం- అతో ఽర్థానర్థావాభిప్రాయికావేవేత్యర్థః. కర్మవిధీనామాత్మజ్ఞానాత్ప్రాచీనత్వం ప్రతిపాదితముపసంహరతి (తస్మాదితి) తథాపి ప్రకృతే కిమాయాతం- తదాహ (తస్మాన్నేతి) తత్ర ప్రమాణమాహ (ఇత్యతఇతి) అతశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయతి (కర్మేతి) జ్ఞానస్య కర్మవిరోధిత్వే తన్నిరపేక్షత్వే చ సిద్ధే ఫలితమాహ (అతఇతి) ఆత్మజ్ఞానస్యామృతత్వే హేతుత్వాభ్యుపగమాదిత్యాదేరుక్తన్యాయాదాత్మసాక్షాత్కారస్య కేవలస్యైవ కైవల్యకారణత్వసిద్ధేః, సతితస్మిన్ జీవన్ముక్తస్య కర్మానుష్ఠానానవకాశాత్, తదుద్దేశేనైవ ప్రవృత్తస్యాధీతవేదస్య విదితపదపదార్థస్య పరోక్షజ్ఞానవత స్సన్మాత్రేణ ప్రమాణాపేక్షామన్తరేణ సిద్ధం సర్వకర్మత్యాగలక్షణం పారివ్రాజ్యం. ఏష ఏవ విద్వత్సన్న్యాసః. నత్వపరోక్షజ్ఞానవతః ప్రారబ్ధఫలప్రాప్తిమన్తరేణానుష్ఠేయం కించిదస్తీతి భావః. విధ్యవిషయత్వాజ్జ్ఞాతసాక్షాత్కారస్య కథం పారివ్రాజ్యం- తత్రాహ (వచనమితి) విధిం వినాపి ఫలభూతపారివ్రాజ్యమిత్యర్థః. సత్యాం జిజ్ఞాసాయాం కర్మత్యాగో న శక్యతే నిష్టుమితి వదన్వివిదిషాసన్న్యాసం సాధయతి (తథాచేత్యాదినా) విదుషాం - ఆత్మసాక్షాత్కారార్థినాం తత్పరోక్షనిశ్చయవతామితియావత్. ఆత్మలోకస్యావబోధో ఽపి వ్యుత్థానహేతుః పరోక్షనిశ్చయ ఏవ - సతి తస్మిన్నలం వస్తస్య వ్యుత్థానాద్యనుష్ఠానాయోగాత్, తదన్తరేణ తత్ప్రాప్త్యభావాత్, చోక్తం హి శమాదివదుపరతేరపి తత్త్వసాక్షాత్కారే నియతం సాధనత్వం. తదాహ (తథాచేతి) ఏతత్- పారివ్రాజ్యమితిసమ్బన్ధః. వివిదిషుర్నామ- అధీతవేదో విచారప్రయోజకాపాతికజ్ఞానవాన్ ముముక్షుర్మోక్షసాధనం తత్త్వసాక్షాత్కారమపేక్షమాణ స్తస్మిన్పరోక్షనిశ్చయేనాపి శూన్యో వివక్షితః. తస్య కథం పారివ్రాజ్యం- అత ఆహ (ఆత్మానమితి) ఇతశ్చ వివిదిషాసన్న్యాసోఽస్తీత్యాహ (కర్మణాంచేతి) తథాచావిద్యావిరుద్ధాం విద్యామిచ్ఛన్న శేషాణి కర్మాణి శరీరధారణమాత్రకారణేతరాణి త్యజేదితి శేషః. వివిదిషాసన్న్యాసే హేత్వన్తరం సాధయతి (అవిద్యావిషయేచేతి) చతుర్విధఫలాని కర్మాణ్యవిద్యావిషయే పరం సమ్భవన్తి - నత్వసాధ్యే వస్తునీత్యతో వస్తుజిజ్ఞాసాయాం త్యాజ్యాని తానీత్యర్థః. కథం తర్హి కర్మణాముత్తమఫలాన్వయః- తత్రాహ (ఆత్మేతి) బుద్ధిశుద్ధిద్వారా జ్ఞానహేతుత్వాత్కర్మణామస్తి ప్రణాడ్యా పరమపురుషార్థాన్వయ ఇత్యర్థః. * సన్న్యాసః కర్మయోగశ్చ నిశ్శ్రేయసకరావుభావితి స్మృతేర్వివిదిషూణాం ముముక్షూణాం కథం పారివ్రాజ్యమేవ కర్తవ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) యథా విద్వత్సన్న్యాసః- తథా వివిదిషాసన్న్యాసేఽపి యథోక్తనీత్యా సమ్భావితే సతీతి యావత్. ఆత్మజ్ఞానోత్పాదనం ప్రత్యాశ్రమధర్మాణాం బలాబలవిచారణా- అన్తరఙ్గత్వబహిరఙ్గత్వచిన్తా. తస్యాం సత్యామిత్యర్థః. అహింసాఽస్తేయ బ్రహ్మచర్యాదయో యమాః. వైరాగ్యాదీనామిత్యాదిశబ్దేన శమాదయో గృహ్యన్తే. ఇతరే- నియమప్రధానా ఆశ్రమధర్మా బహునాక్లిష్టేన- పావనకర్మణా సక్లిష్టాః- హింసాదిప్రాచుర్యాత్. * యమాన్పతత్యకుర్వాణో నియమాన్ కేవలాన్ భజన్నితి స్మృతేః. తస్మాత్పూర్వేషామన్తరఙ్గత్వం- ఉత్తరేషాం బహిరఙ్గత్వమిత్యాశయేనాహ (హింసేతి) కర్మయోగాపేక్షయా తత్త్యాగస్యాధికారివిశేషం ప్రతి ప్రశస్తత్వముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి)। తత్ప్రశంసాప్రకారమేవాభినయతి (త్యాగఏవేతి). ఉక్తానాం- ఆశ్రమైరనుష్ఠేయత్వేనేతి శేషః. తత్త్యాగే హేతుమాహ (వైరాగ్యమితి) మోక్షస్య-కర్మపరిత్యాగస్యేత్యర్థః. ఉత్తమపుమర్థార్థినస్సన్న్యాసద్వారా శ్రవణాదికర్తవ్యమిత్యత్ర వాక్యాన్తరముదాహరతి (కింతేధనేనేతి) అథపిత్రాదిభిర్గతం పన్థానమన్వేషయామి - నాత్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహఇతి). వివిదిషాసన్న్యాసే సాఙ్ఖ్యాదిసమ్మతిమాహ (ఏవమితి).యథాహుస్సాఙ్ఖ్యాః*జ్ఞానేన చాపవర్గో విపర్యయాదిష్యతే బన్ధ ఇతి*వివేకఖ్యాతిపర్యన్తమజ్ఞానాస్యైవ చేష్టితమితి*అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమితి చ. యోగశాస్త్రవిదశ్చాహుః *అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధ ఇతి*తత్ర వైరాగ్యేణ విషయస్రోతః ఖిలీక్రియతే వివేకదర్శనాభ్యాసేన కల్యాణస్రోత ఉత్పద్యత ఇతి చ. *దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమితి చ. ఇతశ్చ సన్న్యాసో జ్ఞానం ప్రతి ప్రత్యాసన్న ఇత్యాహ (కామేతి). సన్న్యాసినః కామప్రవృత్త్యభావేఽపి కథం సన్న్యాసస్య జ్ఞానం ప్రతి ప్రత్యాసన్నత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామప్రవృత్తేరితి) * ఇతితు కామయమానః *కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవః। మహాశనో మహాపాప్మా విద్ధ్యేనమిహ వైరిణమిత్యాదీని శాస్త్రాణి. వివిదిషాసన్న్యాసముపసంహరతి (తస్మాదితి) యథోక్తస్యాధికారిణో దర్శితయా విధయా జ్ఞానేన వినాపి సన్న్యాసస్య ప్రాప్తత్వాత్ * బ్రహ్మచర్యాదేవేత్యాదివిధివాక్యముపపన్నమితి యోజనా. అథ- పారివ్రాజ్యవిధానమనధికృతవిషయముచితం- తథాసతి సావకాశత్వాత్. నత్వధికృతవిషయం- యావజ్జీవశ్రుతివిరోధాత్, తస్యా నిరవకాశత్వాత్, సావకాశనిరవకాశయోశ్చ నిరవకాశస్యైవ బలవత్త్వాత్. ఇత్యుక్తం శఙ్కతే (నన్వితి). యావజ్జీవశ్రుతేర్నిరవకాశత్వం దూషయతి (నైషదోషఇతి). కథమతిశయేన సావకాశత్వం- తత్రాహ (అవిద్వదితి) జీవనమాత్రం నిమిత్తీకృత్య చోదితం కర్మ కథం కామినా కర్తవ్యం- తత్రాహ (సర్వేతి) ప్రత్యవాయపరిహారాశేషత్వాదిత్యర్థః. అనుష్ఠాతృస్వరూపనిరూపణాయామపి జీవనమాత్రం నిమిత్తీకృత్య కర్తవ్యమిత్యాహ (ప్రాయేణేతి) తథాపి నిత్యేషు కర్మసు న కామనిమిత్తా ప్రవృత్తిః- తత్ర కామ్యమానఫలాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కామశ్చేతి) ప్రత్యవాయపరిహారేరపి కామితత్వం యుక్తమితి భావః. తథాపి నిత్యే కర్మణి కామ్యమానం ఫలం విధ్యుద్దేశే కించిన్న శ్రుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) కర్మభిరనేకైస్సాధనైర్యద్దురితనిబర్హణాదిసాధ్యం- తద్దేవాస్యాశ్రుతమపి విధ్యుద్దేశే సాధ్యం భవతి-*యద్యద్ధి కురుతే జన్తుస్తత్తత్కామస్య చేష్టితమితి స్మృతేః తద్వ్యతిరేకేణ ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః. అతో నిత్యేఽపి కామితఫలమస్తీత్యర్థః. నను వైదికానాం కర్మణాం నియతఫలత్వాన్మోక్షేపి నియతఫలా యుక్తః- తథాచ నిత్యేషు తదభావాన్న కామితం ఫలం నేత్యస్యతి- తత్రాహ (అనేకఫలేతి) అథ తాని పురుషమాత్రకర్తవ్యానీతి కుతోఽవక్షిత సన్న్యాససిద్ధిః- తత్రాహ (ద్వారేతి) సర్వవిరక్తేనాపి గృహిణా సకృదేవ తాన్యనుష్ఠేయాని - తావతా విధేశ్చరితార్థత్వాత్. తథాచ కథం ఫలబాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (పునఃపునశ్చేతి) యావజ్జీవోపబన్ధాదావృత్తిసిద్ధిరితి భావః. తర్హి యావజ్జీవశ్రుతివశాదశేషాశ్రమానుష్ఠేయాన్య

ఉ.— అథవꣳశః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనాద్గౌపవనః పౌతిమాష్యాత్పౌతిమాష్యో గౌపవనా
ద్గౌపవనః కౌశికాత్కౌశికః కౌణ్డిన్యాత్కౌణ్డిన్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కౌశికాచ్చ గౌతమాచ్చ గౌతమః ౧
ఆగ్నివేశ్యాదాగ్నివేశ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గార్గ్యాద్గార్గ్యో గౌతమాద్గౌతమః సైతవాత్సైతవః పా
రాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణో గార్గ్యాయణాద్గార్గ్యాయణ ఉద్దాలకాయనాదుద్దాలకాయనో జా
బాలాయనాజ్జాబాలాయనో మాధ్యన్దినాయనాన్మాధ్యన్దినాయనః సౌకరాయణాత్సౌకరాయణః కా
షాయణాత్కాషాయణః సాయకాయనాత్సాయకాయనః కౌశికాయనేః కౌశికాయనిః॥ ౨
ఘృతకౌశికాద్ఘృతకౌశికః పారాశర్యాయణాత్పారాశర్యాయణః పారాశర్యాత్పారాశర్యో
జాతూకర్ణ్యాజ్జాతూకర్ణ్య ఆసురాయణాచ్చ యాస్కాచ్చాసురాయణస్త్రైవణేస్త్రైవణిరౌపజన్ధనేరౌపజ
న్ధనిరాసురేరాసురిర్భారద్వాజాద్భారద్వాజ ఆత్రేయాదాత్రేయో మాణ్టేర్మాణ్టిర్గౌతమాద్గౌతమో గౌ
తమాద్గౌతమో వాత్స్యాద్వాత్స్యః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యః కైశోర్యాత్కాప్యాత్కైశోర్యః కాప్యః కుమార
హారితాత్కుమారహారితో గాలవాద్గాలవో విదర్భీకౌణ్డిన్యాద్విదర్భీకౌణ్డిన్యో వత్సనపాతో బాభ్రవాద్వ
త్సనపాద్బాభ్రవః పథస్సౌభరాత్పన్థాస్సౌభరోఽయాస్యాదాఙ్గిరసాదయాస్య ఆఙ్గిరస ఆభూతేస్త్వా
ష్ట్రాదాభూతిస్త్వాష్ట్రో విశ్వరూపాత్త్వాష్ట్రాద్విశ్వరూపస్త్వాష్ట్రోఽశ్విభ్యామశ్వినౌ దధీచ ఆథర్వణాద్దధ్య
ఙ్ఙాథర్వణోఽథర్వణో దైవాదథర్వా దైవో మృత్యోః ప్రాధ్వꣳసనాన్మృత్యుః ప్రాధ్వꣳసనః ప్రధ్వꣳ
సనాత్ప్రధ్వꣳసన ఏకర్షేరేకర్షిర్విప్రచిత్తేర్విప్రచిత్తిర్వ్యష్టేర్వ్యష్టిః సనారోః సనారుః సనాతనా
త్సనాతనః సనకాత్సనకః పరమేష్ఠినః పరమేష్ఠీ బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే-షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణమ్.

షష్ఠాధ్యాయస్సమాప్తః.— ఓం తత్సత్.

⁂

సవరతమగ్నిహోత్రాదీని- కుతో యథోక్తసన్న్యాసోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్షశతేతి)। అవిరక్తగృహివిషయత్వం శ్రుతిమన్త్రయోరుపసంహ
రతి (అతఇతి) యత్తుయావజ్జీవశ్రుతేరపవాదో విశ్వజిత్సర్వమేధయోరితి- తదపి కామిగృహివిషయత్వాత్ * న బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి విధ్య
పవాదకమిత్యాహ (తస్మింశ్చేతి)। పరోక్తం లిఙ్గమపి తద్విషయత్వాన్న సర్వస్య వేదస్య కర్మావసానత్వం ద్యోతయతీత్యాహ (యస్మింశ్చేతి) యా
వజ్జీవశ్రుతేర్గత్యన్తరమాహ (ఇతరేతి)। కథం సా క్షత్రియవైశ్యవిషయత్వేన ప్రవృత్తా - త్రైవర్ణికానామపి పారివ్రాజ్యపరిగ్రహాదిత్యాశఙ్క్యాహ
(నహీతి)। యావజ్జీవశ్రుతివదైకాశ్రమ్యప్రతిపాదకస్మృతీనామపి క్షత్రియాదివిషయత్వమాహ (తథేతి) శ్రుతిస్మృతీనాం కర్మతత్సన్న్యాసా
ష్ఠానాం భిన్నవిషయత్వే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) యత్తు కాణకుణ్ఠాన్ధాదయోపి కర్మణ్యనధికృతా అనుగ్రాహ్యా ఏవ శ్రుత్యేతి- తత్రాహ (అ
నధికృతానాం చేతి) సత్యామేవ భార్యాయాం త్యక్తాగ్నిః- ఉత్సన్నాగ్నిః. తస్యామసత్యాం పరిత్యక్తాగ్నిరనగ్నిక ఇతి భేదః. ఆశ్రమాన్తరవిషయశ్రుతి
స్మృతీనామనధికృతవిషయత్వాభావే సిద్ధమర్థం నిగమయతి (తస్మాదితి) ౧౪

ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ర౦.— (యత్ర హి ద్వైతమివేత్యాది) (ఉక్తానుశాసనాసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహా
ర) హే మైత్రేయి. ఉక్తోపదేష్టవ్యాసి. ఏతావదేవ ఖల్వమృతత్వార్థిభిర్జ్ఞేయమిత్యర్థః. అమృతత్వమితి- కారణే కార్యవాచిశబ్ద ఉపచారాత్ ప్రయు
క్తః. ఏవముక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యో విజహార- యథాభిలషితం ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః. ౧౪

ఇతి బృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శ౦.— అథ- అనన్తరం యాజ్ఞవల్కీయస్య కాణ్డస్య వంశ ఆరభ్యతే యథా మధుకాణ్డస్య వంశః. వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవదితి. బ్రహ్మ
స్వయమ్భు- బ్రహ్మణే నమః. ఇతి బృహదారణ్యకే షష్ఠాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.................... ౧-౨-౩

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

౭.— తదేవంవిచారద్వారా శ్రుతిస్మృతీనామాపాతతోవిరుద్ధానామవిరోధం ప్రతిపాద్యవంశ ఇత్యస్యార్థమాహ (అథేతి) సాఙ్గోపాఙ్గస్యసఫలస్యాత్మవిజ్ఞానస్య ప్రవచనానన్తర్యమథశబ్దార్థమాహ (అనన్తరమితి) యథా ప్రథమాన్తశ్శిష్యః గురుస్తు పఞ్చమ్యన్తఇతిపఞ్చమాధ్యాయే వ్యాఖ్యాతం-తథా త్రాపీత్యాహ (వ్యాఖ్యానన్నివతి) ఇత్థమాగమోపపత్తిభ్యాంసన్న్యాససంసేవితగ్రన్థతాత్పర్యాత్మజ్ఞానమన్తరఙ్గసాధనసహితముపసంహర్తుమితిశబ్దః. పరిసమాప్తౌమఙ్గలమాచరతి (బ్రహ్మేతి)..

ఇతిబృహదారణ్యకేషష్ఠాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం షష్ఠాధ్యాయభాష్యటీకా.

* * *

౮౦.— పూర్వవదేవవంశబ్రాహ్మణం. ఆచార్యవంశకీర్తనస్యమఙ్గళత్వాన్న్యాస్తివాసనయా ... పఞ్చమ్యుక్తి స్తతోఽధ్యాపకశిష్యపరమ్పరాఽస్తీతిజ్ఞాపనార్థం..

ఇతిబృహదారణ్యకే- షష్ఠాధ్యాయే- షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

* * *

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే షష్ఠాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

సప్తమాధ్యాయః.

*

హరిః ఓమ్॥

ఉ.—— పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే।
పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే॥

శం.—— పూర్ణమదఇత్యాదిఖిలంకాణ్డమారభ్యతే. అధ్యాయచతుష్టయేన యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, యఆత్మా సర్వాన్తరో నిరుపాధికోఽశనాయాద్యతీతో నేతి నేతీతివ్యపదేశ్యః, నిర్ధారితం, యద్విజ్ఞానం కేవలమమృతత్వసాధనం- అధునా తస్యైవాత్మనస్సోపాధికస్యశబ్దార్థాదివ్యవహారవిషయాపన్నస్య- పురస్తాదనుక్తాన్యుపాసనాని కర్మభిరవిరుద్ధాని ప్రకృష్టాభ్యుదయసాధనాని క్రమముక్తిభాఞ్జి చ యాని- తాని వక్తవ్యానీతి పరస్సన్దర్భః. సర్వోపాసనశేషత్వేనౌఙ్కారో దమం దానం దయామిత్యేతాని చ విధిత్సితాని. (పూర్ణమదః) పూర్ణం-నకుతశ్చిద్వ్యావృత్తం. వ్యాపీత్యేతత్- నిష్ఠా చ కర్తరి ద్రష్టవ్యా. అదఇతి పరోక్షాభిధాయి సర్వనామ. తత్పరం బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్సమ్పూర్ణమాకాశవద్వ్యాపి నిరన్తరం నిరుపాధికం చ. తదేవేదం- సోపాధికం నామరూపస్థం వ్యవహారాపన్నం, పూర్ణం- స్వేనరూపేణ పరమాత్మనా వ్యాప్త్యైవ. నోపాధిపరిచ్ఛిన్నేన విశేషాత్మనా. తదిదం విశేషాపన్నం కార్యాత్మకం బ్రహ్మ, పూర్ణాత్- కారణాత్మన ఉదచ్యతే- ఉద్రిచ్యతే- ఉద్గచ్ఛతీత్యేతత్. యద్యపి కార్యాత్మనోద్రిచ్యతే- తథాపి యత్స్వరూపం పూర్ణత్వం పరమాత్మభావం నజహాతి- పూర్ణమేవోద్రిచ్యతే. పూర్ణస్య- కార్యాత్మనో బ్రహ్మణః పూర్ణం- పూర్ణత్వమాదాయ- గృహీత్వా. ఆత్మస్వరూపైకరసత్వమాపద్య విద్యయాఽవిద్యయాకృతం భూతమాత్రోపాధిసంసర్గజన్యత్వావభాసం తిరస్కృత్య పూర్ణమేవ - అనన్తరమబాహ్యం ప్రజ్ఞానఘనైకరసస్వభావం కేవలం బ్రహ్మావశిష్యతే. యదుక్తం * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్తదాత్మానమేవావైత్తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి- ఏషోఽస్య మన్త్రస్యార్థః. తత్ర బ్రహ్మేత్యస్యార్థః పూర్ణమదఇతి. ఇదం పూర్ణమితి * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యస్యార్థః. తథా చ శ్రుత్యన్తరం * యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహేతి. అతోఽదశ్శబ్దవాచ్యం పూర్ణం బ్రహ్మ- తదేవేదం పూర్ణం కార్యస్థం నామరూపోపాధిసంయుక్తమవిద్యయోద్రిక్తం. తస్మాదేవ పరమార్థస్వరూపాదన్యదివ ప్రత్యవభాసమానం తద్యదాత్మానమేవ పరం పూర్ణం బ్రహ్మ విదిత్వాఽహమదః పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యేవం పూర్ణమాదాయ- తిరస్కృత్యాపూర్ణస్వరూపతామవిద్యాకృతాం నామరూపోపాధిసమ్పర్కజామేతయా బ్రహ్మవిద్యయా పూర్ణమేవ కేవలమవశిష్యతే. తథా చోక్తం * తస్మాత్తత్సర్వమభవదితి. యస్సర్వోపనిషదర్థో బ్రహ్మ- స ఏషోఽనేన మన్త్రేణానూద్యతే ఉత్తరసమ్బన్ధార్థం. బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వేన హి వక్ష్యమాణాని సాధనాన్యోఙ్కారదమదానదయాఖ్యాని విధిత్సితాని, ఖిలప్రకరణసమ్బన్ధాత్సర్వోపాసనాఙ్గభూతాని, చ.॥ అత్రైకే వర్ణయన్తి పూర్ణాత్ - కారణాత్పూర్ణం - కార్యముద్రిచ్యతే. ఉద్రిక్తం కార్యం వర్తమానకాలేఽపి పూర్ణమేవ పరమార్థవస్తుభూతం ద్వైతరూపేణ. పునః ప్రలయకాలే పూర్ణస్య- కార్యస్య పూర్ణతామాదాయ - ఆత్మని ధిత్వా పూర్ణమేవావశిష్యతే కారణరూపం. ఏవముత్పత్తిస్థితిప్రలయేషు త్రిష్వపి కాలేషు కార్యకారణయోః పూర్ణతైవ. సా చైకైవ పూర్ణతా- కార్యకారణయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యతే. ఏవం చ తథా ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మ- యథా కిల సముద్రో జలతరఙ్గఫేనబుద్బుదాద్యాత్మక ఏక ఏవ. యథా చ జలం సత్యం, తదుద్భవాశ్చ తరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయస్సముద్రాత్మభూతా ఏవావిర్భావతిరోభావధర్మిణః పరమార్థసత్యాః,- ఏవం సర్వమిదం ద్వైతం పరమార్థసత్యమేవ జలతరఙ్గాదిస్థానీయం. సముద్రజలస్థానీయం తు పరం బ్రహ్మ. ఏవం చ కిల ద్వైతస్య సత్యత్వే కర్మకాణ్డస్య ప్రామాణ్యం. యదా పునర్ద్వైతం ద్వైతమివావిద్యాకృతం మృగతృష్ణికావదనృతం- అద్వైతమేవ పరమార్థః- తదా కిల కర్మకాణ్డం విషయాభావాదప్రమాణం భవతి. తథా చ విరోధ ఏవ స్యాత్- వేదైకదేశభూతోపనిషత్ప్రమాణం- పరమార్థాఽద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. అప్రమాణం కర్మకాణ్డం- అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. తద్విరోధపరిజిహీర్షయా శ్రుత్యైతదుక్తం కార్యకారణయోస్సత్యత్వం సముద్రవత్, పూర్ణమదఇత్యాదినేతి. తదసత్ - విశిష్టవిషయాపవాదవికల్పయోరసమ్భవాత్. నహీయం సువివక్షితా కల్పనా. కస్మాత్. యథా క్రియావిషయే ఉత్సర్గప్రాప్తస్యైకదేశేఽపవాదః క్రియతే- యథా *అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి హింసా సర్వభూతవిషయోత్సర్గేణ నివారితా తీర్థవిశిష్టవిషయే జ్యోతిష్టోమాదావనుజ్ఞాయతే. న చ తథా వస్తువిషయ ఇహాద్వైతం బ్రహ్మైకత్వేన ప్రతిపాద్య పునస్తదేకదేశేఽపవదితుం శక్యతే- బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వాదేవైకదేశత్వానుపపత్తేః. తథా వికల్పానుపపత్తేశ్చ. యథా *అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి *నాతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతీతి గ్రహణాగ్రహణయోః పురుషాధీనత్వాద్వికల్పో భవతి- న త్విహ తథా వస్తువిషయే ద్వైతం వా స్యాదద్వైతం వేతి వికల్పః సమ్భవతి- అపురుషతన్త్రత్వాదాత్మవస్తునః. విరోధాచ్చ ద్వైతాద్వైతత్వయోరేకస్య. తస్మాన్న సువివక్షితేయం కల్పనా. శ్రుతిన్యాయవిరోధాచ్చ. సైన్ధవఘనవత్ప్రజ్ఞానైకరసఘనం నిరన్తరం పూర్వాపరబాహ్యాభ్యన్తరభేదవివర్జితం సబాహ్యాభ్య

న్తరమజం నేతి నేత్యస్థూలమనణ్వజమజరమభయమమృతమిత్యేవమాద్యాః శ్రుతయో- నిశ్చితార్థాస్సంశయవిపర్యాసాశఙ్కారహితాస్సర్వాస్సముద్రప్రక్షిప్తాస్స్యుః - అకించిత్కరత్వాత్. తథా న్యాయవిరోధో౽పి- సావయవస్యానేకాత్మకస్య క్రియావతో౽నిత్యత్వానుపపత్తేః. నిత్యత్వం చాత్మనః స్మృత్యాదిదర్శనాదనుమీయతే- తద్విరోధశ్చ ప్రాప్నోత్యనిత్యత్వే. భవత్కల్పనానర్థక్యం చ. స్ఫుటమేవ చాస్మిన్పక్షే కర్మకాణ్డానర్థక్యం- అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్. నను బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే సముద్రాదిదృష్టాన్తా విద్యన్తే- కథముచ్యతే భవతైకస్య ద్వైతాద్వైతత్వం విరుద్ధమితి. న- అన్యవిషయత్వాత్. నిత్యనిరవయవవస్తువిషయం హి విరుద్ధత్వమవోచామ ద్వైతాద్వైతత్వస్య- న కార్యవిషయే సావయవే- తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధాదనుపపన్నేయం కల్పనా. అస్యాః కల్పనాయా వరముపనిషత్పరిత్యాగ ఏవ. అధ్యేయత్వాచ్చ న శాస్త్రార్థేయం కల్పనా. న హి జననమరణాద్యనర్థశతసహస్రభేదసమాకులం సముద్రవనాదివత్సావయవమనేకరసం బ్రహ్మ ధ్యేయత్వేన విజ్ఞేయత్వేన వా శ్రుత్యోపదిశ్యతే. ప్రజ్ఞానఘనతాం చ. *ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి చానేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి. యచ్చ శ్రుత్యా నిన్దితం- తన్న కర్తవ్యం. యచ్చ న క్రియతే- న స శాస్త్రార్థః. బ్రహ్మణో౽నేకరసత్వమనేకధాత్వం చ ద్వైతరూపం నిన్దితత్వాన్న ద్రష్టవ్యం- అతో న శాస్త్రార్థః. యత్త్వేకరసత్వం బ్రహ్మణః- తద్ద్రష్టవ్యత్వాత్ప్రశస్తం. ప్రశస్తత్వాచ్చ శాస్త్రార్థో భవితుమర్హతి. యత్తూక్తం వేదైకదేశస్యాప్రామాణ్యం కర్మవిషయే, ద్వైతాభావాదద్వైతే చ ప్రామాణ్య,మితి. తన్న - యథాప్రాప్తఉపదేశార్థత్వాత్. - న హి ద్వైతమద్వైతం వా వస్తుజాతమాత్రమేవ పురుషం జ్ఞాపయిత్వా పశ్చాత్కర్మ వా బ్రహ్మవిద్యాం వోపదిశతి శాస్త్రం. న చోపదేశార్హం ద్వైతం - జాతమాత్రప్రాణిబుద్ధిగమ్యత్వాత్. న చ ద్వైతస్యానృతత్వబుద్ధిః ప్రథమమేవ కస్యచిత్స్యాత్ - యేన ద్వైతస్యాసత్యత్వముపదిశ్య పశ్చాదాత్మనః ప్రామాణ్యం ప్రతిపాదయేచ్ఛాస్త్రం. నాపి పాషణ్డిభిరపి- ప్రస్థాపితాశ్శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యంసగృహ్ణీయుః. తస్మాద్యథాప్రాప్తమేవ ద్వైతమవిద్యాకృతం స్వాభావికముపాదాయ స్వాభావిక్యైవావిద్యయా యుక్తాయ రాగద్వేషాదిదోషవతే యథాభిమతపురుషార్థసాధనం కర్మోపదిశత్యగ్రే. పశ్చాత్ప్రసిద్ధక్రియాకారకఫలస్వరూపదోషదర్శనవతే తద్విపరీతౌదాసీన్యస్వరూపావస్థాప్రాప్తయే తదుపాయభూతామాత్మైకత్వదర్శనాత్మికాం బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతి. అథైవం సతి తదౌదాసీన్యస్వరూపావస్థానే ఫలే ప్రాప్తే శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం ప్రత్యర్థిత్వం నివర్తతే. తదభావాచ్ఛాస్త్రస్యాపి శాస్త్రత్వం ప్రతినివర్తత ఏవ. తథా ప్రతిపురుషం పరిసమాప్తం శాస్త్రమితి న శాస్త్రవిరోధగన్ధో౽ప్యస్తి. అద్వైతజ్ఞానావసానత్వాచ్ఛాస్త్రశిష్యశాసనాదిద్వైతభేదస్య - అన్యతమావస్థానే హి విరోధస్స్యాత్. అవస్థితస్యేతరేతరాపేక్షత్వాత్తు శాస్త్రశిష్యశాసనానాం నాన్యతమో౽వ్యవతిష్ఠతే. సర్వసమాప్తౌ తు కస్య విరోధ ఆశఙ్క్యేతాద్వైతే కేవలే శివే సిద్ధే. నాప్యవిరోధతా- అత ఏవ. అథాప్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః- ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వే౽పి శాస్త్రవిరోధస్య తుల్యత్వాత్. యదాపి సముద్రాదివద్ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మాభ్యుపగచ్ఛామః- నాన్యద్వస్త్వన్తరం- తదాపి భవదుక్తాచ్ఛాస్త్రవిరోధాన్న ముచ్యామహే. కథం. ఏకం హి పరం బ్రహ్మ ద్వైతాద్వైతాత్మకం- తచ్ఛోకమోహాద్యతీతత్వాదుపదేశం న కాఙ్క్షతి. న చోపదేష్టా౽న్యో బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతరూపస్య - బ్రహ్మణ ఏకస్యైవాభ్యుపగమాత్. అథ ద్వైతవిషయస్యానేకత్వాదన్యో౽న్య ఉపదేశః- న బ్రహ్మవిషయ ఉపదేశ ఇతి చేత్. తదా౽ద్వైతాత్మకమేవ బ్రహ్మ - నాన్యదస్తీతి విరుధ్యతే. యస్మిన్ ద్వైతవిషయే౽న్యో౽న్య ఉపదేశః- సో౽న్యః. అద్వైతం చాన్యదేవేతి సముద్రదృష్టాన్తో విరుద్ధః. న చ సముద్రోదకైకత్వవద్విజ్ఞానైకత్వే బ్రహ్మణో౽న్యస్యోపదేశగ్రహణాదికల్పనా సమ్భవతి. న హి హస్తాదిద్వైతాద్వైతాత్మకే దేవదత్తే వాక్కర్ణయోర్దేవదత్తైకదేశభూతయోర్వాగుపదేష్ట్రీ - కర్ణః కేవలఉపదేశస్య గృహీతా- దేవదత్తస్తు నోపదేష్టా, నాప్యుపదేశస్య గృహీతే,తి కల్పయితుం శక్యతే - సముద్రోదకాత్మత్వవదేకత్వవిజ్ఞానవత్త్వాద్దేవదత్తస్య. తస్మాచ్ఛ్రుతిన్యాయవిరోధశ్చాభిప్రేతార్థాసిద్ధిశ్చైవం కల్పనాయాం స్యాత్. తస్మాద్యథావ్యాఖ్యాత ఏవాస్మాభిః పూర్ణమద ఇత్యస్య మన్త్రస్యార్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సఫలం సాఙ్గోపాఙ్గం పాదన్యాయేనోక్తం. ఇదానీం కాణ్డాన్తరమవతారయతి (పూర్ణమితి) పూర్వాధ్యాయేష్వేవ సర్వస్య వక్తవ్యస్య సమాప్తత్వాదలం ఖిలకాణ్డారమ్భేణేత్యాశఙ్క్య- పూర్వత్రానుక్తం పరిశిష్టం వస్తు ఖిలశబ్దవాచ్యమస్తీత్యాహ (అధ్యాయచతుష్టయేనేతి)- సర్వాన్తరః- ఇత్యుక్త ఇతి శేషః. అమృతత్వసాధనం- నిర్ధారితమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శబ్దార్థాదీత్యాదిశబ్దేన మానమేయాదిగ్రహః. దయాం- శిక్షేదిత్యుక్తానీతి శేషః. ఓఙ్కారాదియత్ర సాధనత్వేన విధిత్సితం- తత్పూర్వోక్తమైక్యజ్ఞానమనువదతి (పూర్ణమితి) అవయవార్థముక్త్వా సముదాయార్థమాహ (తత్సమ్పూర్ణమితి). అదః పూర్ణమిత్యనేన లక్ష్యం తత్పదార్థం దర్శయిత్వా త్వంపదార్థం దర్శయతి (తదేవేతి). కథం సోపాధికస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వేనేతి). వ్యావర్త్యమాహ (నోపాధీతి). న వయముపహితేన విశిష్టేన రూపేణ పూర్ణతాం వర్ణయామః- కింతు కేవలేన స్వరూపేణేత్యర్థః. లక్ష్యౌ తత్త్వంపదార్థావుక్త్వా తావేవ వాచ్యౌ కథయతి (తదిదమితి). కథం కార్యాత్మనోద్రిచ్యమానస్య పూర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి). లక్ష్యపదార్థైక్యజ్ఞానఫలముపన్యస్యతి (పూర్ణస్యేతి). ఉపక్రమోపసంహారయోరైకరూప్యమైక్యే శ్రుతితాత్పర్యలిఙ్గం సఙ్గిరతే (యదుక్తమితి). కథం పూర్ణఖణ్డికాయా బ్రహ్మఖణ్డికయా సహైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వమిత్యాశఙ్క్య తద్వ్యుత్పాదయతి (తత్రేత్యాదినా) ఉపక్రమోపసంహారసిద్ధ- బ్రహ్మాత్మైక్యే కఠశ్రుతిం సంవాదయతి (తథా చేతి) బ్రహ్మాత్మనోరైక్యేనైకవాక్యత్వమిత్యుక్తముపజీవ్య వాక్యార్థమాహ (అత ఇతి)- పూర్ణం యద్బ్రహ్మేతి యచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తమేవ వ్యనక్తి (తస్మాదేవేతి). సంసారావస్థాం దర్శయిత్వా మోక్షావస్థాం దర్శయతి (తద్యదాత్మానమితి). ఉక్తవిద్యాఫలే వాక్యోపక్రమమనుకూలయతి (తథా చోక్తమితి). న కేవలం బ్రహ్మఖణ్డికయైవాస్య మన్త్రస్యైకవాక్యత్వం- కిన్తు సర్వాభిరుపనిషద్భిరిత్యాహ (యస్సర్వోపనిషదర్థ ఇతి). అనువాదఫలమాహ (ఉత్తరేతి). తదేవ స్ఫుటయతి (బ్రహ్మవిద్యేతి)- తస్మాద్యుక్తో బ్రహ్మణో౽నువాద ఇతి శేషః. కథం తర్హి సర్వోపాసనశేషత్వేన విధిత్సితత్వమోఙ్కారాదీనాముక్తం- అత ఆహ (ఖిలేతి) అద్వితీయం బ్రహ్మేత్యు

ఉత్సర్గప్రవృత్తం శాస్త్రం ప్రలయావస్థబ్రహ్మవిషయం - సృష్టిశాస్త్రం తు విశేషప్రవృత్తం తస్యాపవాదః. తతో ద్వైతాద్వైతరూపం బ్రహ్మ సర్వోపనిషదర్థః. తదేవ బ్రహ్మ నైనమస్త్రిణసక్షిప్యత ఇతి భర్తృప్రపఞ్చపక్షముత్థాపయతి (అత్రేత్యాదినా) కార్యకారణయోరుత్పత్తికాలే పృథక్త్వముక్త్వా స్థితికాలేపి తదాహ (ఉద్రిక్తమితి) ప్రలయకాలేపి తయోః పూర్ణత్వం దర్శయతి (పునరితి) కాలభేదేన కార్యకారణయోరుక్తాం పూర్ణతాం నిగమయతి (ఏవమితి) కార్యకారణే పూర్ణే చేత్ - తర్హి కథమద్వైతసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సా చేతి) కథం తర్హి తయోరుక్తం పూర్ణత్వం - తదాహ (కార్యకారణయోరితి) ఏకా పూర్ణతా వ్యపదిశ్యతే - సద్వయోరితి స్థితే లబ్ధమర్థమాహ (ఏవం చేతి) ఏకం హ్యనేకాత్మకమితి విప్రతిషేధమాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన నిరాచష్టే (యథాగ్నిరితి) ఏవమేకం బ్రహ్మ నైకాత్మకమితి శేషః. బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వేపి సత్యమద్వైతమసత్యమితరదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేత్యాదినా) ద్వైతస్య పరమార్థసత్యత్వే కర్మకాణ్డశ్రుతిమనుకూలయతి (ఏవం చేతి) విపక్షే దోషమాహ (యదా పునరితి) ప్రస్తుతకర్మకాణ్డప్రామాణ్యం. నేత్యాహ (తథా చేతి) విరోధః - అధ్యయనవిధేరితి శేషః. తమేవ విరోధం సాధయతి (వేదేతి) కథం తర్హి విరోధసమాధిః - తత్రాహ (తద్విరోధేతి) ప్రాప్తం భర్తృప్రపఞ్చప్రస్థానం ప్రత్యాచష్టే (తదసదితి) విశిష్టం - అద్వితీయం బ్రహ్మ. తద్విషయోత్సర్గాపవాదయోర్వికల్పసముచ్చయయోశ్చాసమ్భవం వక్తుం ప్రతిజ్ఞాభాగం విభజతే (నహీతి) తత్ర ప్రశ్నపూర్వకం హేతుం వివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా) యథేత్యాదిగ్రన్థస్య నచ తథేత్యాదినా సమ్బన్ధః. క్రియాయాముత్సర్గాపవాదసమ్భవనాముదాహరతి (యథేత్యాదినా) తథాన్యత్రాపి క్రియాయామిత్యుత్సర్గాపవాదౌ ద్రష్టవ్యావితి శేషః. వైధర్మ్యదృష్టాన్తస్య దార్ష్టాన్తికమాహ (నచేతి) విషయభేదే సత్యుత్సర్గాపవాదౌ దృష్టౌ న తావదద్వితీయే బ్రహ్మణి సమ్భవతః - నహి బ్రహ్మద్వయమేవ జాయతే లీయతే చేతి సమ్భావనాస్పదమితి భావః. ఉత్సర్గాపవాదానుపపత్తివద్బ్రహ్మణి వికల్పానుపపత్తేశ్చ తదేకరసమేషితవ్యమిత్యాహ (తథేతి) వికల్పానుపపత్తిముపపాదయతి (యథేత్యాదినా) సమ్ప్రతి సముచ్చయాసమ్భవమభిదధాతి (విరోధాచ్చేతి) ఉత్సర్గాపవాదవికల్పసముచ్చయానామసమ్భవాన్న యుక్తా బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనేతి ఫలితమాహ (తస్మాదితి) పరకీయకల్పనానుపపత్తౌ హేత్వన్తరం ప్రతిజ్ఞాయ శ్రుతివిరోధం ప్రకటీకృత్య న్యాయవిరోధం ప్రకటయతి (తథేతి) బ్రహ్మణోఽనేకరసత్వే స్యాదితి శేషః. నిత్యత్వానుపపత్తేః - ఆత్మనో నిత్యత్వాఙ్గీకారవిరోధస్స్యాదిత్యధ్యాహారః. నను తస్యానిత్యత్వం నాఙ్గీక్రియతే - మానాభావాదితి ప్రాసఙ్గికీమాశఙ్కాం ప్రత్యాహ (నిత్యత్వం చేతి) స్మృత్యాదిదర్శనాదిత్యాదిశబ్దేన * సఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్య ఇత్యధికరణోక్తా హేతవో గృహ్యన్తే. అనుమీయతే - కల్ప్యతే. స్వీక్రియత ఇతి యావత్. తద్విరోధశ్చ - స్మృత్యాదిదర్శనకృతాత్మనిత్యత్వానుమానవిరోధశ్చేత్యర్థః. ఆత్మనోఽనిత్యత్వే దోషాన్తరమాహ (భవదితి) కర్మకాణ్డస్య సత్యార్థత్వం పరేణ కల్ప్యతే - తదానర్థక్యమాత్మానిత్యత్వే స్పష్టమేవాపతేదిత్యుక్తమేవ స్ఫుటయతి (స్ఫుటమేవేతి) బ్రహ్మణో నానారసత్వే విరోధముక్తమసహమానస్స్వోక్తం స్మారయతి (నన్వితి) సముద్రాదీనాం కార్యత్వసావయవత్వాభ్యామనేకాత్మకత్వమవిరుద్ధం - బ్రహ్మణస్తు నిత్యత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చ నానేకాత్మకత్వం యుక్తమితి వైషమ్యమాదర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) బ్రహ్మణో నానారసత్వకల్పనానుపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదితి) * అజో నిత్యశ్శాశ్వతోయం పురాణ ఇత్యాద్యాస్స్మృతయః. నను ప్రత్యక్షాద్యవిరోధేనోపనిషదాం విషయసిద్ధ్యర్థమేషా కల్పనా క్రియతే - తథా చ కథం సానుపపన్నేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యా ఇతి) విరుద్ధార్థత్వే కల్పితేపి తత్ప్రామాణ్యానుపపత్తేరవిశేషాదితి భావః. కిఞ్చ బ్రహ్మణో నానారసత్వం లౌకికం - వైదికం వా. నాద్యః - తస్యాలౌకికత్వాత్తన్నానారసత్వే లోకస్య తటస్థత్వాత్. నద్వితీయః - తన్నానారసత్వస్యాధ్యేయత్వేన జ్ఞేయత్వేన వా శాస్త్రేణానుపదేశాదిత్యాహ (అధ్యేయత్వాచ్చేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి). ఇతశ్చ నానారసం బ్రహ్మ న శాస్త్రప్రకాశ్యమిత్యాహ (ప్రజ్ఞానేతి) చకారాదుపదిశతీత్యాకృష్యతే. అనేకధాదర్శనాపవాదాచ్చ - నానారసం బ్రహ్మ శాస్త్రీయం న భవతీతి శేషః. భేదదర్శనస్య నిన్దితత్వే లబ్ధమర్థమాహ (యచ్చేతి) అకర్తవ్యత్వే ప్రాప్తమర్థం కథయతి (యచ్చ నేతి) సామాన్యన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (బ్రహ్మణ ఇతి) కస్తర్హి శాస్త్రార్థః - తత్రాహ (యత్త్వితి) బ్రహ్మైకరసత్వే ప్రాగుక్తం దోషమనుభాషతే (యత్తూక్తమితి) - కర్మకాణ్డస్య కర్మవిషయేణ ప్రామాణ్యం - అసద్ద్వైతవిషయత్వాత్. బ్రహ్మకాణ్డస్య త్వద్వైతే ప్రామాణ్యం - పరమార్థాద్వైతవస్తుప్రతిపాదకత్వాత్. తథా చ విరోధోఽధ్యయనవిధేరిత్యనువాదార్థః. కర్మకాణ్డప్రామాణ్యం ప్రత్యాచష్టే (తన్నేతి) ప్రసిద్ధం భేదమాదాయ తత్రైవ విధినిషేధోపదేశస్య ప్రవృత్తినివృత్తిద్వారాఽర్థవత్త్వాన్న కర్మకాణ్డానర్థక్యమిత్యర్థః. నను శాస్త్రమేవాదౌ భేదం బోధయిత్వా పశ్చాదభ్యుదయసాధనం కర్మోపదిశతి - తథా చ నాస్తి భేదస్యాన్యతః ప్రాప్తిః - అత ఆహ (నహీతి) యథా హి శాస్త్రం జాతమాత్రం పురుషం ప్రత్యద్వైతం వస్తు బోధయిత్వా పశ్చాద్బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతీతి నేష్యతే - తథా ప్రథమమేవ పురుషం ప్రతి ద్వైతం బోధయిత్వా కర్మ పునర్బోధయతీత్యపి నాభ్యుపేయం - ప్రథమతో భేదవేదనావస్థాయామస్య శాస్త్రానధికారిత్వాదిత్యర్థః. ద్వైతస్యోపదేశార్హత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం - తదేవ నాస్తీత్యాహ (నచేతి) నను ద్వైతస్య సత్యబుద్ధ్యభావే శ్రుత్యర్థానుష్ఠానాయ పుంసాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః - స్వప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థమేవ ద్వైతసత్యత్వం శ్రుతిర్బోధయిష్యతి. నేత్యాహ (నచ ద్వైతస్యేతి) ద్వైతానృతత్వవాదిషు కర్మజడానాం ప్రద్వేషప్రతీతేర్న ప్రథమం ద్వైతానృతత్వబుద్ధిః. నచ ద్వైతసత్యత్వం శ్రుత్యర్థః - తత్పరిచయహీనానామపి ద్వైతసత్యత్వాభినివేశాదిత్యర్థః. కిఞ్చ - నద్వైతవైతథ్యం శాస్త్రప్రామాణ్యవిఘాతుకం - యతో బౌద్ధాదిభిః శ్రేయసే ప్రస్థాపితాస్స్వశిష్యా ద్వైతమిథ్యాత్వావగమేపి * స్వర్గకామశ్చైత్యం వన్దేతేత్యాదిశాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్తి - తథాగ్నిహోత్రాదిశాస్త్రస్యాపి ప్రామాణ్యం భవిష్యతి - సాధనత్వశక్త్యనపహారాదిత్యాహ (నాపీతి) కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యోపపత్తిముపసంహరతి (తస్మాదిత్యాదినా) ప్రసిద్ధోఽయం క్రియాదిరూపే ద్వైతే దోషః - సాతిశయత్వాదిః. తద్దర్శనం - వివేకః. తద్వతే. తస్మాత్ - ద్వైతాద్విపరీతమౌదాసీన్యోపలక్షితం స్వరూపం. తస్మిన్నవస్థానం-

ఓం౩ఖంబ్రహ్మ।ఖంపురాణంవాయురంఖమితిహస్మాహకౌరవ్యాయణీపుత్రోవేదోఽయంబ్రాహ్మణావిదుర్వేదైనేనయద్వేదితవ్యం॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

కైవల్యం. తదర్థినే - ముముక్షవే. సాధనచతుష్టయసమ్పన్నాయేత్యర్థః. కిఞ్చ-తత్త్వజ్ఞానాదూర్ధ్వం-పూర్వం వా కాణ్డయోర్విరోధశ్శఙ్క్యతే. నాద్య ఇత్యాహ (అథేతి)-అవస్థాభేదాదేకస్మిన్నపి పురుషే కాణ్డద్వయస్య ప్రామాణ్యమవిరుద్ధమిత్యేవం కిం తే సత్యుపనిషద్భ్యస్తత్త్వజ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరం నాన్తరీయకత్వేన ప్రాప్తకైవల్యేఽపి పురుషస్య నైరాకాఙ్క్ష్యం జాయతే. నచ నిరాకాఙ్క్షం పురుషం ప్రతి శాస్త్రస్య శాస్త్రత్వమస్తి- * ప్రవృత్తిర్వా నివృత్తిర్వా నిత్యేన కృతకేన వా। పుంసాం యేనోపదిశ్యేత తచ్ఛాస్త్రమభిధీయత ఇతి న్యాయాత్ కృతకృత్యం ప్రతి ప్రవర్తకత్వాదివిరహేణ శాస్త్రత్వాయోగాత్. అతో జ్ఞానాదూర్ధ్వం ధర్మాభావాద్విరోధాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఏకస్మిన్పురుషే దర్శితన్యాయం సర్వత్రాతిదిశతి (తథేతి) జ్ఞానాదూర్ధ్వం విరోధాభావముపసంహరతి (ఇతి నేతి). కల్పాన్తరం ప్రత్యాహ (అద్వైతేతి) తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం భేదస్యావస్థితత్వాత్తత్తద్విద్యాదాయాధికారిభేదాదవస్థాభేదాద్వా కాణ్డయోరవిరోధసిద్ధిరిత్యర్థః. భేదమేవోపపాదయతి (అన్యతమేతి) శిష్యాదీనామన్యతమస్యైవావస్థానం చేత్- అవస్థితస్యేతరస్మిన్నసత్యసాపేక్షత్వాన్న సోఽప్యవతిష్ఠేత. నచ జ్ఞానాత్ప్రాగన్యతమస్యైవావస్థానం- సర్వేషామేవ తేషాం యథాప్రతిభాసమవస్థానాత్. అతో న పూర్వం విరోధశఙ్కేత్యర్థః. ఊర్ధ్వం విరోధశఙ్కాభావమధికవివక్షయానువదతి (సర్వేతి) కథం కైవల్యం- విరోధాభావస్య సత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి) అద్వైతతత్త్వాదేవాభావస్యాపి తత్త్వనిమజ్జనాదిత్యాహ (అత ఏవేతి) అద్వితీయమేవ బ్రహ్మ - న ద్వైతాత్మకమిత్యుపపాదితం. ఇదానీం బ్రహ్మణో ద్వైతాద్వైతాత్మకత్వాభ్యుపగమేఽపి విరోధో న శక్యతే పరిహర్తుమిత్యాహ (అథాపీతి) తుల్యత్వాత్- తదభ్యుపగమో వ్యర్థ ఇతి శేషః. ఉక్తమేవోపదిశతి (యథాపీతి) ద్వైతాద్వైతాత్మకమేకం బ్రహ్మేతి పక్షే కథం విరోధో న సమాధీయతే- ద్వైతమద్వైతం చాధికృత్య కాణ్డద్వయప్రామాణ్యసమ్భవాదిత్యాక్షిపతి (కథమితి)- బ్రహ్మవిషయశ్శాస్త్రోపదేశః- కిం వాఽబ్రహ్మవిషయః. ప్రథమే ద్వైతాద్వైతరూపస్యైవ బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమాత్తస్య చానిత్యముక్త్వా, నోపదేశస్సమ్భవతీత్యాహ (ఏకం హీతి)-తస్యోపదేశాభావే హేత్వన్తరమాహ (న చేతి)- ఉపదేష్టా హి బ్రహ్మణోఽన్యః- అనన్యో వా. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాత్. న ద్వితీయః - భేదమన్తరేణోపదేశ్యోపదేశకభావాసమ్భవాదితి భావః. కల్పాన్తరముత్థాపయతి (అథేతి) ప్రతిజ్ఞావిరోధం నిరాకరోతి (తదేతి) కిఞ్చ-సర్వస్య బ్రహ్మరూపత్వే యస్సముద్రదృష్టాన్తః- స న స్యాత్ -పరస్పరోపదేశస్యాబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యాహ (యస్మిన్నితి) అథ యథా ఫేనాదివికారాణాం భిన్నత్వేఽపి సముద్రోదకాత్మకత్వం - తథా జీవాదీనాం భిన్నత్వేఽపి బ్రహ్మస్వభావవిజ్ఞానైకాద్బ్రహ్మ సర్వమితి న విరుధ్యతే- తత్రాహ (న చేతి)-సర్వస్య బ్రహ్మత్వమఙ్గీకృతం చేత్ - బ్రహ్మవిషయ ఏవోపదేశస్స్యాత్ - భేదస్యాపి చాన్తరణీయత్వాదిత్యర్థః. నను నానారూపవస్తుసముదాయో బ్రహ్మ- తత్రోపదేశభేదాదుపదేశ్యోపదేశకభావః. బ్రహ్మ తు నోపదేశ్యముపదేశకం చేతి - తత్రాహ (న హీతి) తత్ర హేతుమాహ (సముద్రేతి)- యథా సముద్రస్యోదకాత్మనా ఫేనాదిష్వేకత్వం- తథా దేవదత్తస్తే తజ్జ్ఞస్వభావావయవవైకత్వేన విజ్ఞానవత్త్వాన్న వ్యవస్థాసమ్భవః. తథా బ్రహ్మణ్యపి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. మతాన్తరనిరాకరణముపసంహరతి (తస్మాదితి). ఆత్మైకరస్య ప్రతిపాదికా శ్రుతిః. న్యాయశ్చ- సావయవస్యానేకాత్మకస్యేత్యాద్యుక్తః. అభిప్రేతార్థాసిద్ధిః - భవత్కల్పనానర్థక్యం చేత్యాదినా దర్శితా. ఏవం కల్పనాయాం- ఏకానేకాత్మకం బ్రహ్మేత్యభ్యుపగతేఽపీత్యర్థః. పరకీయవ్యాఖ్యానాసమ్భవఫలితమాహ (తస్మాదితి). ౧

రం.— ప్రణవోపాసనాం విధిత్సన్ ప్రణవం పరోక్షరూపేణ స్తౌతి (పూర్ణమదః పూర్ణమిదమిత్యాదినా) అదః - పరోక్షరూపః పరలోకః. ఇదం- అయం చ లోకః. పూర్ణం- వేదేన పూర్ణమిత్యర్థః. శబ్దప్రభవత్వాత్ సర్వస్య లోకస్య. * స భూరితి వ్యాహరత్స భూమిమసృజతేతి లోకానాం వ్యాహృతిప్రభవత్వామ్నానాత్, కారణేన చ కార్యస్య వ్యాప్తత్వాత్,. (పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే). పూర్ణాత్ - పూర్యమాణాల్లోకాత్పూర్ణం- పూరణకర్తృ ఉదచ్యతే - ఉద్గతం భవతి. * అఞ్చు గతిపూజనయోః. కర్మణి ప్రత్యయః. ఉన్నతం భవతి - శ్రేష్ఠం భవతీత్యర్థః. తతశ్చ పూర్యమాణలోకాపేక్షయా పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపశబ్ద ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. (పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ) పూర్ణస్య వ్యాహృతివ్యాప్తస్య లోకస్య పూర్ణం- పూరణకర్తృ వ్యాహృతిరూపం వస్త్వాదాయ- ఉపసంహృత్య (పూర్ణమేవావశిష్యతే) తస్యాపి యత్పూర్ణం- పూరయితృ ఓఙ్కారాత్మకం వస్తు- తదేవ పరిశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారేణ సర్వా వాక్సంతృణ్ణా ఇతి శ్రుతేః. ఓఙ్కారస్య సర్వవ్యాపకత్వేన పూర్ణత్వాత్తదేవ కారణం వ్యాహృత్యాదిమశేషం కార్యమవినష్టమవశిష్యత ఇత్యర్థః. * ఓఙ్కారాద్వ్యాహృతిర్భవతి వ్యాహృత్యా గాయత్రీ భవతీతి సర్వశబ్దనిదానత్వాత్తదేవ పరిశిష్యత ఇత్యర్థః. ఇదం చ రుచ్యుత్పాదనాయ ప్రణవస్తుతిమాత్రం- అన్యథా నిమిత్తకారణస్య వ్యాహృత్యాదేః కార్యవ్యాపకత్వాసమ్భవా, ఉపాదానభూతస్య భూతపఞ్చకస్యైవ వ్యాపకత్వసమ్భవా, తదసామఞ్జస్యం స్యాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— ఓం ఖం బ్రహ్మేతి- మన్త్రః. అయం చాన్యత్ర వినియుక్తః- ఇహ బ్రాహ్మణే ధ్యానకర్మణి వినియుజ్యతే. అత్ర చ- బ్రహ్మేతి విశేష్యాభిధానం. ఖమితి విశేషణం. విశేషణవిశేష్యయోశ్చ సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశో- నీలోత్పలవత్ఖం బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మశబ్దో బృహద్వస్తుమాత్రాస్పదో

ఽవిశేషితః- అతోఽవిశేష్యతే ఖం బ్రహ్మేతి. యత్తత్ఖం బ్రహ్మ-తదోంశబ్దవాచ్యం. ఓంశబ్దస్వరూపమేతత్. ఉభయథాపి సామానాధికరణ్యమవిరుద్ధం. ఇహ చ బ్రహ్మోపాసనసాధనత్వార్థ ఓంశబ్దః ప్రయుక్తః-తథా చ శ్రుత్యన్తరాత్ *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరం *ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీత *ఓమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత *ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానమిత్యాదేః. అన్యార్థాసమ్భవాచ్చోపదేశస్య. యథాన్యత్ర *ఓమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీత్యేవమాదౌ స్వాధ్యాయారమ్భాపవర్గయోశ్చోఙ్కారప్రయోగో వినియోగాదవగమ్యతే- న చ తథార్థాన్తరమిహావగమ్యతే. తస్మాద్ధ్యానసాధనత్వేనైవేహోఙ్కారశబ్దస్యోపదేశః. యద్యపి బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దా బ్రహ్మణో వాచకాః- తథాపి- శ్రుతిప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణో నేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కారః. అత ఏవ బ్రహ్మప్రతిపత్తావిదం పరం సాధనం. తచ్చ ద్విప్రకారేణ- ప్రతీకత్వేనాభిధానత్వేన చ. ప్రతీకత్వేన యథా- విష్ణ్వాదిప్రతిమాఽభేదేనైవోఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తవ్యః. తథా హ్యోఙ్కారాలమ్బనస్య బ్రహ్మ ప్రసీదతి- *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరం। ఏతదాలమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయత ఇతి శ్రుతేః. తత్ర ఖమితి భాతికే ప్రతీతిర్మా భూదిత్యాహ- ఖం పురాణం- చిరన్తనం ఖం-పరమాత్మాకాశమిత్యర్థః. యత్తత్పరమాత్మాకాశం పురాణం ఖం- తచ్చక్షురాద్యవిషయత్వాన్నిరాలమ్బనమశక్యం గృహీతుమితి శ్రద్ధాభక్తిభ్యాం భావవిశేషేణ చోఙ్కార ఆవేశయతి- యథా విష్ణ్వఙ్గాఙ్కితాయాం శిలాదిప్రతిమాయాం విష్ణుం లోకః. ఏవం (వాయురం ఖం) వాయురస్మిన్విద్యత ఇతి వాయురం ఖం- మస్త్రిఖమిత్యుచ్యతే. న పురాణం ఖమిత్యేవమాహ స్మ. కోసౌ. కౌరవ్యాయణీపుత్రః. వాయురే హి ఖే ముఖ్యః ఖశబ్దవ్యవహారః- తస్మాన్ముఖ్యే సంప్రత్యయో యుక్త ఇతి మన్యతే. తత్ర యది పురాణం బ్రహ్మ నిరుపాధిస్వరూపం- యది వా వాయురం ఖం సోపాధికం బ్రహ్మ- సర్వథాప్యోఙ్కారః ప్రతీకత్వేనైవ ప్రతిమావత్సాధనత్వం ప్రతిపద్యతే-*ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కార ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. కేవలఖశబ్దార్థావిప్రతిపత్తిః. వేదోఽయం-ఓఙ్కారః. వేద-విజానాత్యనేన యద్వేదితవ్యం-తస్మాద్వేదః. ఓఙ్కారో వాచకోఽభిధానం-తేనాభిధానేన యద్వేదితవ్యం బ్రహ్మ ప్రకాశ్యమానం- అభిధీయమానం. వేద సాధకః- విజానాతి- ఉపలభేత. తస్మాద్వేదోఽయమితి బ్రాహ్మణా విదుః. తస్మాద్బ్రాహ్మణానామభిధానత్వేన సాధనత్వమభిప్రేతమోఙ్కారస్య. అథవా-వేదోఽయమిత్యాద్యర్థవాదః. కథం. ఓఙ్కారో బ్రహ్మణః ప్రతీకత్వేన విహితః- ఓం ఖం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యాత్. తస్య స్తుతిరిదానీం వేదత్వేన. సర్వో హ్యయం వేద ఓఙ్కార ఏవ- ఏతత్ప్రభవ ఏతదాత్మకః సర్వ ఋగ్యజుస్సామాదిభేదభిన్న ఏష ఓఙ్కారః.* తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణి పర్ణానీత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఇతశ్చాయం వేద ఓఙ్కారః- యద్వేదితవ్యం- యత్తత్సర్వం వేదితవ్యమోఙ్కారేణైవ వేదనేన - అతోఽయమోఙ్కారో వేదః. ఇతరస్యాపి వేదస్య వేదత్వమత ఏవ. తస్మాద్విశిష్టోఽయమోఙ్కారః సాధనత్వేన ప్రతిపత్తవ్య ఇతి. అథవా - వేదస్సః. కోఽసౌ. యం బ్రాహ్మణా విదురోఙ్కారం. బ్రాహ్మణానాం హ్యసౌ ప్రణవోద్గీథాదివికల్పైర్విజ్ఞేయః. తస్మిన్ప్రయుజ్యమానే సాధనత్వేన- సర్వో వేదః ప్రయుక్తో భవతీతి.…………………………………… ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ధ్యానశేషత్వేనోపనిషదర్థం బ్రహ్మానూద్య తద్ధ్యానార్థం తస్మిన్వినియుక్తం మన్త్రముత్థాపయతి (ఓం ఖమితి) *ఇషే త్వేత్యాదివన్మన్త్రస్య కర్మాన్తరే వినియుక్తత్వమాశఙ్క్యాహ (అయం చేతి) వినియోజకాభావాదితి భావః. తర్హి ధ్యానేఽపి నాయం వినియుక్తః- వినియోజకాభావావిశేషాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహేతి) ఖం పురాణమిత్యాది- బ్రాహ్మణం. తస్య చ వినియోజకత్వం ధ్యానసమవేతార్థప్రకాశనసామర్థ్యాత్. యద్యపి మన్త్రనిష్ఠం సామర్థ్యం వినియోజకం-తథాపి మన్త్రబ్రాహ్మణయోరేకార్థత్వాద్బ్రాహ్మణస్య సామర్థ్యద్వారా వినియోజకత్వమవిరుద్ధమితి భావః. అత్రేతి మన్త్రోక్తిః. విశేషణవిశేష్యత్వే యథోక్తసామానాధికరణ్యం హేతూకరోతి (విశేషణేతి) బ్రహ్మేత్యుక్తే సత్యాకాఙ్క్షాఽభావాత్ కిం విశేషణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) నిరుపాధికస్య సోపాధికస్య వా బ్రహ్మణో విశేషణత్వేఽపి కథం తస్మిన్నోంశబ్దప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) కిమితి యథోక్తే బ్రహ్మణ్యోంశబ్దో మన్త్రే ప్రయుజ్యతే-తత్రాహ (ఇహ చేతి) ఓంశబ్దో బ్రహ్మోపాసనే సాధనమిత్యత్ర మానమాహ (తథా చేతి) సాపేక్షం శ్రైష్ఠ్యం వారయతి (పరమితి) ఆదిశబ్దేన *ప్రణవో ధనురిత్యాది గృహ్యతే. ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యోపదేశస్య బ్రహ్మోపాసనే సాధనత్వమోఙ్కారస్యేత్యస్మాదర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చ తస్య తత్సాధనత్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (అన్యార్థేతి). ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా). అన్యత్రేతి-తైత్తిరీయశ్రుతిగ్రహణం. అపవర్గః- స్వాధ్యాయావసానం. అర్థాన్తరావగతేరభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) నను శబ్దాన్తరేష్వపి బ్రహ్మవాచకేషు సత్సు కిమిత్యోంశబ్ద ఏవ ధ్యానసాధనత్వేనోపదిశ్యతే - తత్రాహ (యద్యపీతి)-నేదిష్ఠం-నికటతమం. సమ్ప్రియతమమిత్యర్థః. ప్రియతమత్వప్రయుక్తం ఫలమాహ (అత ఏవేతి) సాధనత్వేఽవాన్తరవిశేషం దర్శయతి (తచ్చేతి). ప్రతీకత్వేన కథం సాధనత్వమితి పృచ్ఛతి (ప్రతీకత్వేనేతి) కథమిత్యస్య వ్యాహారః. పరిహరతి (యథేతి) ఓఙ్కారో బ్రహ్మేతి ప్రతిపత్తౌ కిం స్యాత్- తదాహ (తథా హీతి) మన్త్రమేవం వ్యాఖ్యాయ బ్రాహ్మణమవతార్య వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) మన్త్రస్స్పష్టార్థః. నను యథోక్తం తత్త్వం స్వేనైవ రూపేణ ప్రతిపత్తుం శక్యతే - కిం ప్రతీకోపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యత్తదితి) భావవిశేషః-బుద్ధేర్విషయపారవశ్యం పరిహృత్య ప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానాభిముఖ్యం. ఓఙ్కారే బ్రహ్మావేశనముదాహరణేన ద్రఢయతి (యథేతి) కల్పాన్తరమాహ (వాయురమిత్యాదినా) కిమితి సూత్రాధికరణమవ్యాకృతమాకాశమత్ర గృహ్యతే-తత్రాహ (వాయురే హీతి) తదేవ భూతాకాశాత్మనా విపరిణతమితి భావః. తర్హి పక్షద్వయేఽసమ్ప్లవమానే కస్సిద్ధాన్తస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాధికారిభేదమాశ్రిత్యాహ (తత్రేతి) శ్రుత్యన్తరస్యాన్యథాసిద్ధిసమ్భవాదోఙ్కారస్య ప్రతీకత్వేఽపి విప్రతిపత్తిమాశఙ్క్యాహ (కేవలమితి) ఇతరత్ర విప్రతిపత్తిద్యోతకాభావాదితి భావః. ప్రతీకపక్షముపపాద్యాభిధానపక్షముపపాదయతి (వేదోఽయమితి) తదేవ ప్రపఞ్చయతి (తేనేతి) వేదేత్యత్రాదౌ తచ్ఛబ్దో ద్రష్ట

ఉ.— త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుర్దేవా మనుష్యా అసురా ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుర్బ్రవీతు నో భవానితి తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుర్దామ్యతేతి న ఆత్థేత్యోమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౧

వ్యా॰ బ్రాహ్మణా విదురితి విశేషనిర్దేశస్య తాత్పర్యమాహ (తస్మాదితి) ప్రతీకపక్షేపి వేదోయమిత్యాదిగ్రన్థో నిర్వహతీత్యాహ (అథవేతి) విధ్యభావే కథమర్థవాదస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) వేదత్వేన స్తుతిమోఙ్కారస్య సఙ్క్షేపవివరణాభ్యాం దర్శయతి (సర్వోపీతి) ఓఙ్కారే సర్వస్య నామజాతస్యాన్తర్భావే ప్రమాణమాహ (తద్యథేతి) తత్రైవ హేత్వన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (ఇతశ్చేతి) వేదితవ్యం - పరమపరం వా బ్రహ్మ. *ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. తద్వేదనసాధనత్వేపి కథమోఙ్కారస్య వేదత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతరస్యాపీతి) అతఏవ- వేదితవ్యవేదనహేతుత్వాదేవేత్యర్థః. ప్రతీకపక్షే వాక్యయోజనాం నిగమయతి (తస్మాదితి) అభిధానపక్షే ప్రతీకపక్షేపి వాక్యస్యైకత్ర యోజయిత్వా పక్షద్వయేపి సాధారణ్యేన యోజయతి (అథవేతి) తస్య పూర్వోక్తనీత్యా వేదత్వే లాభం దర్శయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్య బ్రహ్మణ ఉపాస్తిసాధనత్వమిత్థం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితి శబ్దః. ……

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఓం ఖం బ్రహ్మ) ఓఙ్కారఏవ ఖం - అపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తతశ్చోఙ్కారే అపరిచ్ఛిన్నబ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ఖం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిశేషణీభూతతయోక్తస్య ఖశబ్దస్యాభిమతమర్థమాహ (ఖం పురాణమితి) ఖమిత్యనేన న వాయుమానాకాశ ఉచ్యతే- అపి తు యత్పురాణం- దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నం పరం బ్రహ్మ - తదేవ ఖసాదృశ్యాత్ ఖమిత్యుచ్యతే. ఖం- అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. (వాయురం ఖమితి హ స్మాహ కౌరవ్యాయణీపుత్రః) కౌరవ్యాయణీపుత్రస్తు కశ్చన ఋషిః వాయురమేవ- వాయుమదమ్బరమేవ ఖం- ఖశబ్దేనోచ్యతే- తతశ్చాకాశశరీరకం బ్రహ్మ ప్రణవేఽధ్యస్యోపాస్యమిత్యాహేత్యర్థః. ప్రణవే బ్రహ్మోపాస్యమిత్యత్ర న వివాదః. తత్రాధ్యస్యమానం చ బ్రహ్మ పరిచ్ఛిన్నత్వేన గుణేనోపాస్యం - ఉత భూతాకాశశరీరకత్వేనైవోపాస్యమిత్యత్రైవ వివాద ఇతి భావః. (వేదోఽయం బ్రాహ్మణా విదుర్వేదైనేన యద్వేదితవ్యం) యస్మాదసౌ వేదయత్యనేన- ఏతేన ఓఙ్కారేణ యద్వేదితవ్యం- జ్ఞాతవ్యం. తత్తత్సర్వం వేద- జానాతి. తస్మాదయమేవ- ప్రణవో వేదః- వేదయితృత్వరూపయోగార్థస్య పుష్కలత్వాత్. ఇతరేషాం తు వేదత్వమముఖ్యమితి బ్రాహ్మణా మన్యన్త ఇత్యర్థః……

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.--- అధునా దమాదిసాధనత్రయవిధానార్థోయమారమ్భః. త్రయాః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. ప్రాజాపత్యాః - ప్రజాపతేరపత్యాని ప్రాజాపత్యాః. తే కిం. ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యం- శిష్యత్వవృత్తేర్బ్రహ్మచర్యస్య ప్రాధాన్యాత్. శిష్యాస్సన్తో బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్త ఇత్యర్థః. కే తే విశేషతః. దేవా మనుష్యా అసురాశ్చ. తే చోషిత్వా బ్రహ్మచర్యం కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తేషాం దేవా ఊచుః పితరం ప్రజాపతిం ప్రతి. కిమితి. బ్రవీతు- కథయతు నః- అస్మభ్యం యదనుశాసనం భవానితి. తేభ్యః- ఏవమర్థిభ్యో హ ఏతదక్షరం - వర్ణమాత్రమువాచ ద ఇతి. ఉక్త్వా చ తాన్ పప్రచ్ఛ పితా- కిం వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి - మయోపదేశార్థమభిహితస్యాక్షరస్యార్థం విజ్ఞాతవన్తః- ఆహోస్విన్నేతి. దేవా ఊచుః- వ్యజ్ఞాసిష్మ ఇతి- విజ్ఞాతవన్తో వయం. యద్యేవం - ఉచ్యతాం కిం మయోక్తమితి. దేవా ఊచుః- దామ్యత- అదాన్తా యూయం స్వభావతః - అతో దాన్తా భవతేతి నః- అస్మాన్ ఆత్థ- కథయసి. ఇతర ఆహ- ఓమితి- సమ్యగ్వ్యజ్ఞాసిష్టేతి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (అధునేతి) -తద్విధానం సర్వోపాస్తిశేషత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం. ఆఖ్యాయికాప్రవృత్తిః- ఊషుః పితరి బ్రహ్మచర్యం- ఊషురితి సమ్బన్ధః. ప్రజాపతిసమీపే బ్రహ్మచర్యవాసమాత్రేణ కిమిత్యసౌ దేవాదిభ్యో హితం బ్రూయాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శిష్యేతి) -శిష్యభావేన వృత్తేస్సమ్బన్ధినో యే ధర్మాః- తేషాం మధ్యే బ్రహ్మచర్యస్యేత్యాదియోజ్యం. తేషామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ఊహాపోహశక్తానాముపశిష్యత్వమితి ద్యోతనార్థో హశబ్దః. విచారార్థాపహ్నుతిరిత్యఙ్గీకృత్య ప్రశ్నమేవ వ్యాచష్టే (మయేతి). ఓమిత్యనుజ్ఞామేవ విభజతే (సమ్యగితి) ౧

రం.— (త్రయాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాపతౌ పితరి బ్రహ్మచర్యమూషుః) త్రయాః - త్రిప్రకారాః. *ద్విత్రాభ్యాం తయస్యాయజ్వేతి త్రేః పరస్య తయస్యాయజాదేశః. ప్రాజాపత్యాః- ప్రాజాపతిపుత్రాః పితరి- ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమూషుః - ఉషితవన్తః. కే తే ఇత్యత్రాహ (దేవా మనుష్యా అసురా ఇతి) (ఉషిత్వా బ్రహ్మచర్యం దేవా ఊచుః బ్రవీతు నో భవానితి) బ్రవీతు- ఉపదేష్టవ్యమితి శేషః. (తేభ్యో హైతదక్షరమువాచ ద ఇతి వ్యజ్ఞాసిష్టా౩ ఇతి) తేభ్యో ద ఇత్యేతదక్షరముక్త్వా ప్రజాపతిః కిం యూయం వ్యజ్ఞాసిష్ట- మదభిప్రాయం జ్ఞాతవన్తః కిమితి పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (వ్యజ్ఞాసిష్మేతి హోచుః) వయం జ్ఞాతవన్త ఇతి దేవాః ప్రత్యూచురిత్యర్థః, కథమిత్యత్రాహుః (దామ్యతేతి న ఆత్థేతి) నః- అస్మాన్ ప్రతి దామ్యత- దాన్తా భవతేతి ఖలు ఆత్థ- వదసి ఇతి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. దమేః శ్యని శమామిత్యాదీర్ఘః. (ఓమితి హోవాచ వ్యజ్ఞాసిష్టేతి) ఓం- సత్యం. వ్యజ్ఞాసిష్టేతి ప్రజాపతిరువాచేత్యర్థః. నను కథం ద ఇత్యుచ్చారణమాత్రేణ దామ్యతేతి న ఆత్థేతి దేవాః ప్రత్యపద్యన్త. ఉచ్యతే - దేవానామైశ్వర్యశాలితయా భోగప్రావణ్యేన అదాన్తత్వాత్ స్వదోషం జానతాం దేవానాం దశబ్దోచ్చారణమాత్రేణ తత్ప్రతిపత్తిస్సమ్భవతీతి ద్రష్టవ్యం. ౧

ఉ.— అథహైనంమనుష్యా ఊచుర్బ్రవీతునోభవానితితేభ్యోహైతదేవాక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ఇతివ్యజ్ఞాసిష్మేతిహోచుర్దత్తేతినఆత్థేత్యోమితిహోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతి॥ ౨

అథహైనమసురా ఊచుర్బ్రవీతునోభవానితితేభ్యోహైతదేవాక్షరమువాచదఇతివ్యజ్ఞాసిష్టా౩ఇతివ్యజ్ఞాసిష్మేతిహోచుర్దయధ్వమితినఆత్థేత్యోమితిహోవాచవ్యజ్ఞాసిష్టేతితదేతదేవైషాదైవీవాగనువదతిస్తనయిత్నుర్దదదఇతిదామ్యతదత్తదయధ్వమితితదేతత్త్రయꣳశిక్షేద్దమందానందయామితి॥ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

శం.— సమానమన్యత్. స్వభావతోలుబ్ధాయూయం - అతో యథాశక్త్యాసంవిభజత- దత్తేతినః - అస్మానాత్థ. కిమన్యద్బ్రూయాన్నోహితమితిమనుష్యాః. ౨

ఆ — సమానత్వేనోత్తరస్యసర్వస్యైవార్థవాదస్యావ్యాఖ్యేయత్వేప్రాప్తేదత్తేత్యత్రతాత్పర్యమాహ (స్వభావతఇతి) దానమేవలోభత్యాగరూపముపదిష్టమితికుతోనిర్దిష్టం- కిమన్యదేవహితంకించిదాదిష్టంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కిమన్యదితి) ౨

రం — (అథహైనంమనుష్యాఊచురిత్యాది) (దత్తేతినఆత్థేతి) దత్త- దానంకురుతేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨

శం.— తథాఽసురాః-దయధ్వమితి- క్రూరాయూయంహింసాదిపరాః-అతోదయధ్వం- ప్రాణిషుదయాంకురుతేతి. తదేతత్ప్రజాపతేరనుశాసనమద్యాప్యనువర్తతఏవ. యః పూర్వంప్రజాపతిర్దేవాదీననుశశాస-సోఽద్యాప్యనుశాస్త్యేవదైవ్యా- స్తనయిత్నులక్షణయా వాచా. క్వాసౌ. ఏషాశ్రూయతేదైవీవాక్. కాసౌ. (స్తనయిత్నుర్దదదఇతి) దామ్యతదత్తదయధ్వమిత్యేషాంవాక్యానాముపలక్షణాయత్రిర్దకారఉచ్చార్యతేఽనుకృతిః - నతుస్తనయిత్నుశబ్దస్త్రిరేవ - సంఖ్యానియమస్యలోకేఽప్రసిద్ధత్వాత్. యస్మాదద్యాపిప్రజాపతిర్దామ్యతదత్తదయధ్వమిత్యనుశాస్త్యేవ- తస్మాత్కారణాదేతత్త్రయం. కింతత్త్రయమితి. ఉచ్యతే. దమందానందయామితిశిక్షేత్-ఉపాదద్యాత్- ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిఃకర్తవ్యమిత్యేవంమతింకుర్యాత్. తథాచస్మృతిః * త్రివిధంనరకస్యేదంద్వారంనాశనమాత్మనః। కామఃక్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయంత్యజేదితి. అస్యహినిశేషఃపూర్వః. తత్రదేవాదీనుద్దిశ్యకిమర్థందకారత్రయముచ్చారితవాన్ప్రజాపతిఃపృథగనుశాసనార్థిభ్యః, తేవాకథంవివేకేనప్రతిపన్నాః ప్రజాపతేర్మనోగతంసమానేనైవదకారమాత్రేణ, తిపరాభిప్రాయజ్ఞావికల్పయన్తి. అత్రైకఆహుః-అదాన్తత్వాదాతృత్వాదయాళుత్వైరపరాధితామాత్మనోమన్యమానాశ్శఙ్కితాఏవప్రజాపతావూషుః-కింనోవక్ష్యతీతి. తేషాంచదకారశ్రవణమాత్రాదేవాత్మాశఙ్కావశేనతదర్థప్రతిపత్తిరభూత్. లోకేఽపిహిప్రసిద్ధం-పుత్రాశ్శిష్యాశ్చానుశాస్యాస్స్వదోషాన్నివర్తయితవ్యాఇతి. అతోయుక్తంప్రజాపతేర్దకారమాత్రోచ్చారణం. దమనాదిత్రయేదకారాన్వయాత్. ఆత్మనోదోషానురూప్యేణదేవాదీనాంవివేకేనప్రతిపత్తుంచేతి. ఫలంత్వేతత్ - ఆత్మదోషజ్ఞానేసతిదోషాన్నివర్తయిష్యంతేకస్మాదల్పేనాప్యుపదేశేన - యథాదేవాదయోదకారమాత్రేణేతి. నన్వేతత్త్రయాణాందేవాదీనామనుశాసనం దేవాదిభిరప్యేకైకమేవోపాదేయం. అద్యత్వేఽపినతుత్రయంమనుష్యైశ్శిక్షితవ్యమితి. అత్రోచ్యతే- పూర్వైర్దేవాదిభిర్విశిష్టైరనుష్ఠితమేతత్త్రయం - తస్మాన్మనుష్యైరేవశిక్షితవ్యమితి. తత్రదయాళుత్వస్యానుష్ఠేయత్వంస్యాత్. కథం. అసురైరప్రశస్తైరనుష్ఠితత్వాదితిచేత్. న- తుల్యత్వాత్త్రయాణాం. అతోయమభిప్రాయః- ప్రజాపతేఃపుత్రాదేవాదయస్త్రయః - పుత్రేభ్యశ్చహితమేవపిత్రోపదేష్టవ్యం. ప్రజాపతిశ్చహితజ్ఞోనాన్యథోపదిశతి. తస్మాత్ప్రానుశాసనంప్రజాపతేఃపరమమేతద్ధితం - అతోమనుష్యైరేవైతత్త్రయంశిక్షితవ్యమితి. అథవా - నదేవాఅసురావాఽన్యేకేచనవిద్యన్తేమనుష్యేభ్యః. మనుష్యాణామేవాదాన్తాయే,ఽన్యైరుత్తమైర్గుణైస్సమ్పన్నాః,- తేదేవాః. లోభప్రధానామనుష్యాః. తథాహింసాపరాఃక్రూరాఅసురాః. తఏవమనుష్యాఅదాన్తత్వాదిదోషత్రయమపేక్ష్యదేవాదిశబ్దభాజోభవన్తి, ఇతరాంశ్చగుణాన్సత్త్వరజస్తమాంస్యపేక్ష్య. అతోమనుష్యైరేవశిక్షితవ్యమేతత్త్రయమితి- తదపేక్షయైవప్రజాపతినోపదిష్టత్వాత్. తథాహిమనుష్యాఅదాన్తాలుబ్ధాఃక్రూరాశ్చదృశ్యన్తే. తథాచస్మృతిః * కామఃక్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయంత్యజేదితి. ౩

ఇతి బృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— (తథేతి)-యథాదేవామనుష్యాశ్చస్వాభిప్రాయానుసారేణదకారద్వయశ్రవణేసత్యర్థంజగృహుః- తథేతియావత్. దయధ్వమిత్యత్రతాత్పర్యమీరయతి (క్రూరాఇతి) హింసాదీత్యాదిశబ్దేనపరస్వాపహారాదిగృహ్యతే. ప్రజాపతేరనుశాసనంప్రాగాసీదిత్యత్రలిఙ్గమాహ (తదేతదితి) అనుశాసనస్యానువృత్తిమేవవ్యాకరోతి (యఃపూర్వమితి)-దఇతివిసన్ధికరణంసర్వత్రవర్ణాన్తరభ్రమాపోహార్థం. యథాదకారత్రయమత్రవివక్షితం- తథాస్తనయిత్నుశబ్దేఽపిత్రిత్వంవివక్షితంచేత్- ప్రసిద్ధివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనుకృతిరితి)- దశబ్దానుకారమాత్రమత్రవివక్షితం- నతుస్తనయిత్నుశబ్దేత్రిత్వం- ప్రమాణాభావాదిత్యర్థః. ప్రకృతస్యార్థవాదస్యవిధిపర్యవసాయిత్వంఫలితమాహ (యస్మాదితి)- దమాదానప్రకారమేవాభినయతి (ప్రజాపతేరితి) శ్రుతిసిద్ధవిధ్యనుసారేణభగవద్వాక్యప్రవృత్తిందర్శయతి (తథాచేతి)-తదేతత్త్రయంశిక్షేదిత్యేషవిధిశ్చేత్- కృతం * త్రయాఃప్రాజాపత్యాఃఇత్యాదినాగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాస్యాస్మాదిత్యాదినాసూచితమాహ (అన్యేతి)-సర్వైరేవత్రయ

ఉ.—— ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వం తదేతత్త్ర్యక్షరగ్ం హృదయమితి హృ ఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మై స్వాశ్చాన్యేచ య ఏవం వేద ద ఇత్యేకమక్షరం దదత్యస్మై స్వాశ్చాన్యేచ య ఏవం వేద యమిత్యేకమక్షరమేతి సర్గంలోకం య ఏవం వేద॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే తృతీయం బ్రాహ్మణమ్.

మనుష్యేయంచేత్- తర్హి దేవాదీనుద్దిశ్య దకారత్రయోచ్చారణమనుపపన్నమితి శఙ్క్యతే (తత్రేతి) దమాదిత్రయస్య సర్వైరనుష్ఠేయత్వే సతీతి యావత్. కిఞ్చ- పృథక్పృథగనుశాసనార్థినో దేవాదయః- తేభ్యో దకారమాత్రోచ్చారణే-నాపేక్షితమనుశాసనం సిద్ధ్యతీత్యాహ (పృథగితి) కిమర్థమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. దకారమాత్రముచ్చారయతోపి ప్రజాపతేర్విభాగేనానుశాసనమభిసంహితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేపీతి) త్రయం సర్వైరనుష్ఠేయమితి పరస్య- సిద్ధాన్తినోఽభిప్రాయః. తదభిజ్ఞాస్సన్తో యథోక్తనీత్యా వికల్పయన్తీతి యోజనా. పరాభిప్రాయజ్ఞా ఇత్యుపహాసో వా. పరస్య ప్రజాపతేర్మనుష్యాదీనాంచానభిప్రాయజ్ఞా ఇతి నఞుల్లేఖీ వా పాఠః. ఏకీయం పరిహారముత్థాపయతి (అత్రేతి). అస్తు తేషామేవ శఙ్కా- తథాపి దకారమాత్రాత్కీదృశీ ప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తేషాంచేతి)- తదర్థః- దకారార్థో దమాదిః. తస్య ప్రతిపత్తిః- తద్ద్వారేణాదాన్తత్వాదినివృత్తిరాసీదిత్యర్థః. కిమితి ప్రజాపతిస్తోషజ్ఞాపనద్వారేణ తతో దేవాదీననుశాస్య దోషాన్నివర్తయిష్యతి- తత్రాహ (లోకేపీతి) దకారోచ్చారణస్య ప్రయోజనే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి) యత్తూక్తం తేవా కథమిత్యాది- తత్రాహ (దమాదీతి) ప్రతిపత్తుంచ- యదుక్తం దమాదీతి శేషః. ఇతిశబ్దస్స్వయూథ్యమతసమాప్త్యర్థః. పరోక్తం పరిహారమఙ్గీకృత్య వ్యాఖ్యాయికాతాత్పర్యం సిద్ధాన్తీ బ్రూతే (ఫలంత్వితి)- నిర్జ్ఞాతదోషా దేవాదయో యథాదకారమాత్రేణ తథా నివర్తన్త ఇతి శేషః. ఇతిశబ్దో దార్ష్టాన్తికప్రదర్శనార్థః. విశిష్టాక్షరప్రత్యనుశాసనస్య ప్రవృత్తత్వాదస్మాకం తదభావాదనుపాదేయం దమాదీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) కిఞ్చ- దేవాదిభిరపి ప్రాతిస్వికానుశాసనవశాదేకైకమేవ దమాద్యనుష్ఠేయం- నతత్త్రయమిత్యాహ (దేవాదిభిరితి) యథా పూర్వస్మిన్కాలే దేవాదిభిరేకైకమేవోపాదేయమిత్యుక్తం - తథా వర్తమానేపి కాలే మనుష్యైరేకైకమేవ కర్తవ్యం - పూర్వాచారానుసారాత్. నతు త్రయం శిక్షితవ్యం. తథాచ కస్యాయం విధిరిత్యాహ (అద్యత్వేపీతి) ఆచారప్రామాణ్యమాశ్రిత్య పరిహరతి (అత్రేతి) ఇతి- ఏకైకమేవ నోపాదేయమితి శేషః. దయాఖ్యస్యానుష్ఠేయత్వమాక్షిపతి (తత్రేతి) మధ్యే దమాదీనామితి యావత్. అసురైరనుష్ఠితత్వేపి దయాఖ్యత్వమనుష్ఠేయం- హితసాధనత్వాత్ - దానాదివదితి పరిహరతి (నైత్యాదినా)- దేవాదిషు ప్రజాపతేరవిశేషాత్తైర్యస్తదుపదిష్టమద్యత్వేపి సర్వమనుష్ఠేయమిత్యర్థః. హితస్యైవోపదేష్టవ్యత్వేప్సితదజ్ఞానాత్ప్రజాపతిరన్యథోపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రజాపతిశ్చేతి)- హితజ్ఞస్య పితురహితోపదేశిత్వాభావస్తస్మాదిత్యుక్తః. విశిష్టైరనుష్ఠితస్యాస్మదాదిభిరనుష్ఠేయత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి)- ప్రాజాపత్యా దేవాదయో విగ్రహవన్తస్సన్తీత్యర్థవాదస్య యథాశ్రుతేఽర్థే ప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్య దకారత్రయస్య తాత్పర్యం సిద్ధమితి వక్తుమితిశబ్దః. సంప్రతి కర్మమీమాంసకమతమనుసృత్యాహ (అథవేతి)- కథం మనుష్యేష్వేవ దేవాసురత్వం- తత్రాహ (మనుష్యాణామితి)- అన్యేగుణాః - జ్ఞానాదయః. కింపునర్మనుష్యేషు దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తం- తదాహ (అదాన్తత్వాదీతి) దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తాన్తరమాహ (ఇతరాంశ్చేతి)- మనుష్యేష్వేవ దేవాదిశబ్దప్రవృత్తౌ ఫలితమాహ (అత ఇతి)- ఇతిశబ్దో విధ్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థః- మనుష్యైరేవ త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (తదపేక్షయేతి)- మనుష్యాణామేవ దేవాదిభావే ప్రమాణమాహ (తథాహీతి)- త్రయం శిక్షితవ్యమిత్యత్ర స్మృతిముదాహరతి (తథాచేతి)- ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (అథహైనమసురా ఊచురిత్యాది) (దయధ్వమితి న ఆత్థేతి) దయధ్వం - ప్రాణిషు దయాం కురుతేత్యర్థః. (తదేతదేవైషా దైవీ వాగనువదతి స్తనయిత్నుర్దదద ఇతి) దామ్యత- దాన్తాభవత. దత్త-దానంకురుత. దయధ్వం-దయాంకురుతేతి దమదానదయాలక్షణం తదేతత్త్రితయం స్తనయిత్నుః-మేఘః దదద ఇతి దకారత్రయోచ్చారణేనానువదతి. సైషా దైవీవాక్-నతు స్తనయిత్నుశబ్దమాత్రం. (తదేతత్త్రయం శిక్షేద్దమం దానం దయామితి) తస్మాదద్యాపి దమదానదయాలక్షణం ధర్మత్రయం శిక్షేత్ - ఉపాదద్యాత్. ప్రజాపతేరనుశాసనమస్మాభిః కర్తవ్యమిత్యేవం మతింకుర్యాదిత్యర్థః. తథాచస్మృతిః *త్రివిధం నరకస్యైతద్ద్వారం నాశనమాత్మనః। కామః క్రోధస్తథాలోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేదితి. అస్య విధేశ్శేషః ప్రాచీనోఽర్థవాదః........................ ౩

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— దమాదిసాధనత్రయం సర్వోపాసనశేషం విహితం- దాన్తోఽలుబ్ధో దయాలుస్సన్ సర్వోపాసనేష్వధిక్రియతే. తత్ర నిరుపాధికస్య బ్రహ్మణో దర్శనమతిక్రాన్తం. అధునా సోపాధికస్య తస్యైవాభ్యుదయఫలాని వక్తవ్యానీత్యేవమర్థోఽయమారమ్భః. (ఏష ప్రజాపతిర్యద్ధృదయం) ప్రజాపతిరనుశాస్తీత్యనన్తరమేవాభిహితం. కః పునరసావనుశాస్తా ప్రజాపతిరితి. ఉచ్యతే- ఏష ప్రజాపతిః. కోసౌ. (యద్ధృదయం)

ఉ.— తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమేవసయో హైతంమహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతిజయతీమాంల్లోకాన్జితఇన్న్వసావసద్యఏవమేతంమహద్యక్షంప్రథమజం వేదసత్యంబ్రహ్మేతిసత్యగ్ంహ్యేవబ్రహ్మ॥౧

హృదయమితి - హృదయస్థాబుద్ధిరుచ్యతే. యస్మిన్ శాకల్యబ్రాహ్మణే నామరూపకర్మణాముపసంహార ఉక్తోదిగ్విభాగద్వారేణ - తదేతత్సర్వభూతప్రతిష్ఠం సర్వభూతాత్మభూతంయద్ధృదయం- ప్రజాపతిః- ప్రజానాంస్రష్టా. ఏతద్బ్రహ్మ- బృహత్త్వాత్సర్వాత్మత్వాచ్చబ్రహ్మ. ఏతత్సర్వం-ఉక్తంపఞ్చమాధ్యాయే. హృదయస్యహృదయత్వంసర్వత్వంచయస్మాత్ -తస్మాదుపాస్యంహృదయంబ్రహ్మ. తత్రహృదయనామాక్షరవిషయమేవతావదుపాసనముచ్యతే-తదేతద్ధృదయమితినామత్ర్యక్షరం- త్రీణ్యక్షరాణ్యస్యేతిత్ర్యక్షరం. కానిపునస్తానిత్రీణ్యక్షరాణి. ఉచ్యన్తే-హృఇత్యేకమక్షరం. అభిహరన్తి- హృతేరాహరతి కర్మణోహృఇత్యేతద్రూపమితియోవేద. యస్మాద్ధృదయాయబ్రహ్మణేస్వాశ్చ- ఇన్ద్రియాణి. అన్యేచ- విషయాశ్శబ్దాదయస్స్వంస్వంకార్యమభిహరన్తి, హృదయంచ-భోక్త్రర్థమభిహరతి,- అతోహృదయనామ్నోహృఇత్యేతదక్షరమితియోవేద. అస్మైవిదుషేఽభిహరన్తిస్వాశ్చ- జ్ఞాతయః. అన్యేచ- సమ్బన్ధాః. బలిమితివాక్యశేషః. విజ్ఞానానురూప్యేణతత్ఫలం. తథా- దఇత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఏతదపిదానార్థస్యదాతోరూపంహృదయనామాక్షరత్వేననిబద్ధం. అత్రాపి-హృదయాయబ్రహ్మణేస్వాశ్చ - కరణాని. అన్యేచ- విషయాః. స్వంస్వంవీర్యందదతి,, హృదయంచభోక్త్రేదదాతిస్వంవీర్యం,- అతోదకారఇత్యేవంయోవేద- అస్మైదదతిస్వాశ్చాన్యేచ. తథా-యమిత్యేతదప్యేకమక్షరం. ఇణోగత్యర్థస్యయమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్నినిబద్ధమితియోవేద-సస్వర్గంలోకమేతి. ఏవంనామాక్షరాదపీదృశంవిశిష్టంఫలంప్రాప్నోతి- కిమువక్తవ్యంహృదయస్వరూపోపాసనాదితిహృదయస్తుతయేనామాక్షరోపన్యాసః...... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— సాఙ్గవాదేనవిధినాసిద్ధమర్థమనువదతి (దమాదీతి) కథంతస్యసర్వోపాసనశేషత్వం- తదాహ (దాన్తఇతి) అలుబ్ధఇతిభేదః. సమ్ప్రత్యుత్తరసన్దర్భస్యతాత్పర్యంవక్తుంభూమికాంకరోతి (తత్రేతి) కాణ్డద్వయంసప్తమ్యర్థః. అనన్తరసన్దర్భస్యతాత్పర్యమాహ (అథునేతి) పాపక్షయాదిః- అభ్యుదయః. తత్ఫలాని- ఉపాసనానీతిశేషః. అనన్తరబ్రాహ్మణమాదాయతస్యసఙ్గతిమాహ (ఏషఇత్యాదినా) ఉక్తస్యహృదయశబ్దార్థస్యసార్వాత్మికత్వందర్శయన్ ప్రజాపతిత్వంసాధయతి (యస్మిన్నితి) కథంహృదయస్యసర్వత్వం-, తదాహ (ఉక్తమితి) సర్వత్వసఙ్కీర్తనఫలమాహ తస్మాదితి) తత్ర- హృదయస్యోపాస్యత్వేసిద్ధేసతీత్యేతత్. ఫలోక్తిముత్థాప్యవ్యాకరోతి (అభిహరన్తీతి) యోవేద- అస్మైవిదుషేఽభిహరన్తీతిసమ్బన్ధః. వేదనమేవవిశదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) స్వకార్యం- రూపదర్శనాది. హృదయంతు- కార్యం- సుఖాది. సమ్బన్ధాః- జ్ఞాతివ్యతిరిక్తాః. ఇత్యుక్తంఫలంకథయతి (విజ్ఞానేతి) - (అత్రాపీతి) దకారాక్షరోపాసనేఽపి. ఫలముచ్యతఇతిశేషః. తామేవఫలోక్తింవ్యనక్తి (హృదయాయేతి) అస్మైవిదుషేస్వాశ్చాన్యేచదదతి- బలిమితిశేషః. నామాక్షరోపాసనానిత్రీణి- హృదయస్వరూపోపాసనమేకమితిచత్వార్యుపాసనాన్యత్రవివక్షితానీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి) ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవంసర్వోపాసనాఙ్గభూతందమదానదయాలక్షణమర్థత్రయముపదిశ్యబ్రహ్మోపాసనాఙ్గభూతం హృదయోపాసనమాహ (ఏషప్రజాపతిర్యద్ధృదయమేతద్బ్రహ్మైతత్సర్వమిత్యాదినా) పూర్వందమాద్యనుశాస్తృత్వేనప్రస్తుతోయోఽయంప్రజాపతిః-సోఽపిహృదయమేవ. తదేతద్బ్రహ్మ- బృహత్. ఏతత్సర్వం- పఞ్చమాధ్యాయేశాకల్యబ్రాహ్మణోక్తరీత్యాహృదయస్యసర్వత్వంద్రష్టవ్యం. ఏవంహృదయస్యప్రజాపతిత్వబృహత్త్వసర్వత్వరూపవిశేషణవిశిష్టతయాహృదయోపాసనంవిధాయఉపాస్యంహృదయంహృదయశబ్దనిర్వచనేనస్తౌతి (తదేతత్త్ర్యక్షరంహృదయమితీత్యాదినా) తత్రప్రత్యేకమక్షరార్థాంస్తద్వేదనఫలానిచాహ (హృఇత్యేకమక్షరమభిహరన్త్యస్మైస్వాశ్చాన్యేచయఏవంవేదేత్యాదినా) హృఇతిహృతోరూపం. యస్మాద్ధృదయాయస్వాశ్చ - ఇన్ద్రియాణిచఅన్యేచ- విషయాశ్చశబ్దాదయః. స్వంస్వంకార్యమభిహరన్తి- స్వకార్యంసర్వంతదధీనంకుర్వన్తి. తత్తజ్జ్ఞానస్యసర్వస్యాప్యన్తఃకరణాధీనత్వాదితిభావః. అతోహృదయనామ్నోహృఇత్యేతదక్షరమితియోవేద-అస్మైవిదుషేస్వాశ్చ-జ్ఞాతయఃఅన్యేచసమ్బన్ధినోబలిముపహరన్తితత్క్రతున్యాయాదితిభావః. (దఇత్యేకమక్షరందదత్యస్మైస్వాశ్చాన్యేచయఏవంవేద) యస్మాద్ధృదయాయస్వాః-ఇన్ద్రియాణి. అన్యేచ-విషయాః స్వంస్వంవీర్యందదతి. అతఃదకారోఽస్మిన్నామ్ని నిబద్ధఇతియోవేద-తస్యాపిస్వీయాఃఅన్యేచస్వంస్వంవీర్యంప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. (యమిత్యేకమక్షరమేతిస్వర్గంలోకంయఏవంవేద) ఇణోగత్యర్థస్యయమిత్యేతద్రూపమస్మిన్నామ్నినిబద్ధమితియోవేద-సస్వర్గంలోకమేతి. ఏవంనామాక్షరనిర్వచనజ్ఞానాదపిఈదృశంవిశిష్టంఫలంలభ్యతే-కిముతతదుపాసనయేతిహృదయస్యస్తుతిఃకృతాభవతి...... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తస్యైవహృదయాఖ్యస్యబ్రహ్మణస్సత్యమిత్యుపాసనంవిధిత్సన్నాహ- తదితి- హృదయబ్రహ్మపరామృష్టం. వై ఇతి - స్మరణార్థం. తద్యద్ధృదయంబ్రహ్మస్మర్యతఇత్యేకస్తచ్ఛబ్దః. తదేతదుచ్యతే ప్రకారాన్తరేణేతిద్వితీయస్తచ్ఛబ్దః. కింపునస్తత్ప్రకారాన్తరం. ఏతదేవ. ఏత

---

§ సయోహైతన్మహద్యక్షమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఆపఏవేదమగ్రఆసుస్తా ఆపఃసత్యమసృజన్త సత్యంబ్రహ్మ బ్రహ్మప్రజాపతింప్రజాపతిర్దేవాగ్‌స్తేదేవాస్సత్యమేవోపాసతే తదేతత్త్ర్యక్షరగ్‌ం సత్యమితి స ఇత్యేకమక్షరంతీత్యేకమక్షరంయమిత్యేకమక్షరంప్రథమోత్తమేఅక్షరేసత్యం మధ్యతోఽనృతంతదేతదనృతముభయతస్సత్యేనపరిగృహీతగ్‌ం సత్యభూయమేవభవతినైనంవిద్వాగ్‌ంసమనృతగ్‌ంహినస్తి॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

తీతి- వక్ష్యమాణంబుద్ధౌసన్నిధీకృత్యాహ. ఆస- బభూవ. తత్కింపునః- ఏతదేవయదుక్తంహృదయంబ్రహ్మేతి- తదితితృతీయస్తచ్ఛబ్దోనిష్ప్రయుక్తః. కింతదితి. విశేషతోనిర్దిశతి (సత్యమేవ) సచ్చత్యచ్చ- మూర్తంచామూర్తంచ. సత్యంబ్రహ్మ. పఞ్చభూతాత్మకమిత్యేతత్. సయఃకశ్చిత్సత్యాత్మానమేతంమహ, న్మహత్త్వాద్యక్షం- పూజ్యం,. పూర్వం- ప్రథమజం- ప్రథమంజాతం. సర్వస్మాత్సంసారిణఏతదేవాగ్రేజాతంబ్రహ్మ- అతఃప్రథమజం, వేద- విజానాతిసత్యంబ్రహ్మేతి. తస్యేదంఫలముచ్యతే-యథాసత్యేనబ్రహ్మణాఇమేలోకాఆత్మసాత్కృతాః- ఏవంసత్యాత్మానంబ్రహ్మమహద్యక్షంప్రథమజంవేద- సజయతీమాఁల్లోకాన్. కిఞ్చ-జితః- వశీకృతఇత్థం- యథాబ్రహ్మణా. అసౌ- శత్రురితివాక్యశేషః. అసచ్చ- అసద్భవేదసౌ. శత్రుర్జితోభవేదిత్యర్థః. కస్యైతత్ఫలమితి.పునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతి) అతోవిద్యానురూపంఫలంయుక్తం- సత్యంహ్యేవయస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాప్యాక్షరాణివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) సత్యశబ్దార్థంసత్యజ్ఞానాదివాక్యోపాత్తంవ్యావర్తయతి (సచ్చేతి) సర్వాత్మత్వస్యచతుర్థప్రస్తుతత్వంసూచయతి (మూర్తంచేతి) వేదనమనూద్యఫలోక్తిమవతారయతి (సయఇతి) ప్రథమజత్వంప్రకటయతి (సర్వస్మాదితి) సయఃకశ్చిత్- వేదేతిసమ్బన్ధః. కైముతికసిద్ధంఫలాన్తరమాహ (జితఇతి) వశీకృతస్యశత్రోస్స్వరూపేణసత్త్వంవారయతి (అసచ్చేతి)-సయోహైతమిత్యాదినాయఏవమేతమిత్యాదేరేకార్థత్వాత్పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (కస్యైతదితి) కథమస్యవిజ్ఞానస్యేదంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి)- పఞ్చమీపరామృష్టంస్పష్టయతి (సత్యంహీతి)- ౧

రం.— హృదయస్యప్రజాపతిత్వేనోపాసనాముక్త్వాసత్యత్వేనోపాసనామాహ (తద్వైతదేతదేవతదాససత్యమేవేత్యాదినా) వైశబ్దోవధారణే. తద్వై- తదేవతత్- తాదృశంహృదయమేతదేవతదాస- ఏతత్-వక్ష్యమాణంతత్సదాసేత్యర్థః. కింతదాసేత్యత్రాహ (సత్యమేవేతి) * ద్వేవావబ్రహ్మణోరూపే ఇత్యత్రసత్త్యచ్ఛబ్దితం మూర్తంచామూర్తంచ - సత్యం. అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకంవిరాడ్రూపమభవదిత్యర్థః. తదుపాసనస్యఫలమాహ (సయోహైతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతీత్యాదినా) యఃకశ్చిదేతత్-హృదయంమహత్. అతఏవయక్షం- పూజ్యం. ప్రథమజం- ప్రథమజాతం. సర్వస్మాత్కార్యజాతాత్ ప్రథమజం. సత్యం- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మకం. బ్రహ్మ-బృహదితియఃకశ్చిదేతద్ధృదయంవేద-ఉపాస్తే. సఇమాన్లోకాన్జయతి. జితః-వశీకృతః. ఇన్ను-ఇత్థం. అసౌ-శత్రురుపాసకస్య. కథం. యథాబ్రహ్మణాజితః. అసత్-అసత్ప్రియోభవేదిత్యర్థః. తస్మైతత్ఫలమితిపునర్నిగమయతి (యఏవమేతన్మహద్యక్షంప్రథమజంవేదసత్యంబ్రహ్మేతిసత్యంహ్యేవబ్రహ్మేతి) యఃఏవంమహద్యక్షంప్రథమజంసత్యంహృదయముపాస్తే- తచ్ఛత్రోరసత్త్వంయుక్తమేవ-హి-యతఏతదుపాస్యంసత్యంబ్రహ్మ-అతోయంసత్యోపాసకఇత్యతస్తదుపాసకస్యసత్త్వంతద్విరోధినశ్చాసత్త్వంయుక్తమేవేతిభావః. ౧

శం.— సత్యస్యబ్రహ్మణస్స్తుత్యర్థమిదమాహ. *మహద్యక్షంప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథంప్రథమజత్వమితి. ఉచ్యతే (ఆపఏవేదమగ్రఆసుః) ఆపఇతి - కర్మసమవాయిన్యోఽగ్నిహోత్రాద్యాహుతయః. అగ్నిహోత్రాద్యాహుతేర్ద్రవాత్మకత్వాదప్త్వం. తాశ్చాపోఽగ్నిహోత్రాదికర్మాపవర్గోత్తరకాలంకేనచిదదృష్టేనసూక్ష్మేణాత్మనాకర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యః. ఇతరభూతసహితాఏవ - నకేవలాః. కర్మసమవాయిత్వాత్తుప్రాధాన్యమపామితి. సర్వాణ్యేవభూతానిప్రాగుత్పత్తేరవ్యాకృతావస్థానికర్మసహితానినిర్దిశ్యన్తే ఆపఇతి. తాఆపోబీజభూతాజగతోఽవ్యాకృతాత్మనాఽవస్థితాః. తాఏవేదం - సర్వంనామరూపవికృతంజగదగ్రఆసుః. నాన్యత్కించిద్వికారజాతమాసీత్. తాఃపునరాపస్సత్యమసృజన్త. తస్మాత్సత్యంబ్రహ్మప్రథమజం. తదేతద్ధిరణ్యగర్భస్యసూత్రాత్మనోజన్మ- యదవ్యాకృతస్యజగతోవ్యాకరణం. తత్సత్యంబ్రహ్మ. కుతః. మహత్త్వాత్. కథంమహత్త్వమితి. ఆహ- యస్మాత్సర్వస్యస్రష్టృ. కథం. యత్సత్యంబ్రహ్మ- తత్ప్రజాపతిం- ప్రజానాంపతింవిరాజంసూర్యాదికరణమసృజతేత్యనుషఙ్గః. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) సవిరాట్ప్రజాపతిర్దేవానసృజత. యస్మాత్సర్వమేవంక్రమేణసత్యాద్బ్రహ్మణోజాతం- తస్మాన్మహత్సత్యంబ్రహ్మ. కథంపునర్యక్షమితి. ఉచ్యతే-తే- ఏవంసృష్టాదేవాఃపితరమపివిరాజమతీత్యతదేవసత్యంబ్రహ్మోపాసతే. అతఏవప్రథమజంమహద్యక్షం. తస్మాత్సర్వాత్మనోపాస్యంతత్. తస్యాపిసత్యస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితి. తదేతత్త్ర్యక్షరం. కానితాన్యక్షరాణీతి. ఆహ- సఇత్యేకమక్షరం. తీత్యేకమక్షరం. తీతి-ఇకారానుబన్ధోనిర్దేశార్థః. యమిత్యేకమక్షరం. తత్రతేషాంప్రథమోత్తమేఅక్షరే-సకారయకారౌసత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః-మధ్యమనృతం. అనృతంహిమృత్యుః-మృత్య్వనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. తదేతదనృతం- మృత్యురూపముభయతస్సత్యేన-

ఉ.— తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తావే
తావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః ప్రాణైరయమముష్మిన్స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి
శుద్ధమేవైతన్మణ్డలం పశ్యతి నైనమేతే రశ్మయః ప్రత్యాయన్తి॥ ౧

సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- వ్యాప్తం, అన్తర్భావితం సత్యరూపాభ్యాం. అతోఽకిఞ్చిత్కరం తత్సత్యభూయమేవ- సత్యబాహుల్యమేవ భవతి. ఏవం సత్యబాహుల్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకించిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్ - తమేవం విద్వాంసమనృతం కదాచిత్ప్రమాదోక్తం న హినస్తి.... ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇదానీం బ్రాహ్మణం గృహ్యతే. తస్యావాన్తరసఙ్గతిమాహ (మహదితి) ఆసురీణామేవ కర్మసమవాయిత్వం - సత్వపామిత్యాశఙ్క్యాహ (అగ్నిహోత్రాదీతి) యద్యప్యాపస్సోమాద్యాహుతిరూపా యఘూనాః కర్మసమవాయిన్యః- తథాప్యుత్తరకాలే కథం తాసాం తథాత్వం - కర్మణోఽస్థాయిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాశ్చేతి) - కర్మసమవాయిత్వమపరిత్యజన్త్యస్తత్సమ్బన్ధిత్వేనాపః ప్రథమం ప్రవృత్తా స్నానోత్తరకాలం సూక్ష్మేణాదృష్టేనాత్మనా- అతీన్ద్రియేణాత్మనా తిష్ఠన్తీతి యోజనా. ఆప ఇతి విశేషణం భూతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థమితి మత్వా నివారయతి (ఇతరేతి) కథం తర్హి తాసామేవ శ్రుతావుపాదానం- తత్రాహ (కర్మేతి) ఇతి- తాసామేవాత్ర గ్రహణమితి శేషః. వివక్షితపదార్థం నిగమయతి (సర్వాణ్యేవేతి) - పదార్థముక్తమనూద్య వాక్యార్థమాహ (తా ఇతి) యాస్తా యథోక్తా ఆపః- తా ఏవేత్యేతద్వ్యాఖ్యానుబన్ధేన యోజనా. *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతం సత్యం కథం భూతాన్తరసహితాభ్యోఽద్భ్యో జాయతే- తత్రాహ (తదేతదితి) - తస్య బ్రహ్మత్వం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (తత్సత్యమితి) సత్యస్య బ్రహ్మణో మహత్త్వం ప్రశ్నద్వారా సాధయతి (కథమిత్యాదినా) - తస్య సర్వస్రష్టృత్వం ప్రశ్నద్వారేణ స్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా) - మహత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి) విశేషణత్రయే సిద్ధం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) - తస్యాపీత్యపిశబ్దో హృదయబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. బుద్ధిపూర్వకమనృతం విదుషాపి బాధకమిత్యభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రమాదోక్తమితి) ౨

ఇతి బృహదారణ్యకే- సప్తమాధ్యాయే- చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— సత్యస్య బ్రహ్మణః స్తుత్యర్థం *మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం- తత్కథం ప్రథమజత్వమిత్యత్రాహ (ఆప ఏవేదమగ్ర ఆసురిత్యాది) ఇదం- వ్యాకృతం జగత్ అగ్రే- అణ్డసృష్టేః ప్రాక్ ఆప ఏవాసుః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాత్మనావర్తతేత్యర్థః. (తా ఆపస్సత్యమసృజన్త) తా ఆపః- అవ్యాకృతపఞ్చభూతాని సత్యం- పఞ్చీకృతపఞ్చభూతాత్మకం కార్యమణ్డమసృజన్తేత్యర్థః. (సత్యం బ్రహ్మ) తచ్చ సత్యం బ్రహ్మ- చతుర్ముఖమసృజతేత్యర్థః. బ్రహ్మేతి నపుంసకత్వం ఛాన్దసం. (బ్రహ్మ ప్రజాపతిం) బ్రహ్మ ప్రజాపతిం- దక్షాది ప్రజాపతిమసృజతేత్యర్థః. జాత్యేకవచనం. (ప్రజాపతిర్దేవాన్) అసృజతేతి శేషః. తే దేవాస్సత్యమేవోపాసత ఇత్యాదిస్పష్టం. (త్ర్యక్షరమితి) అత్ర తీతి ఇకారానుబన్ధో నిర్దేశార్థః. (ప్రథమోత్తమే అక్షరే సత్యం మధ్యతోఽనృతం) ప్రథమోత్తమే అక్షరే- సకారయకారౌ సత్యం- మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యతః- మధ్యస్థస్తకారస్త్వనృతం. అనృతం హి మృత్యుః- మృత్యువనృతయోస్తకారసామాన్యాత్. (తదేతదనృతముభయతస్సత్యేన పరిగృహీతం సత్యభూయమేవ భవతీత్యాది) తదేతదనృతం మృత్యురూపం ఉభయతస్సత్యేన- సకారయకారలక్షణేన పరిగృహీతం- సన్దష్టం సత్యభూయమేవ - సత్యబాహుల్యమేవ భవతి. (నైనం విద్వాంసమనృతం హినస్తి) ఏవం సత్యబాహుల్యం సర్వస్య, మృత్యోరనృతస్యాకించిత్కరత్వం, య ఏవం విద్వాన్- తమేనం విద్వాంసమనృతం ప్రమాదోక్తం కదాచిదపి న హినస్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యం.

శం.— అస్యాధునా సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేష ఉపాసనముచ్యతే. తద్యత్. కిం తత్ - యత్సత్యం బ్రహ్మ ప్రథమజం, కిం- అసౌ సః. కోఽసౌ- ఆదిత్యః. కః పునరసావాదిత్యః, య ఏషః. క ఏషః- య ఏతస్మిన్నాదిత్యమణ్డలే పురుషోఽభిమానీ- సోఽసౌ సత్యం బ్రహ్మ. యశ్చాయమధ్యాత్మం దక్షిణేఽక్షన్- అక్షిణి పురుషః. చశబ్దాత్స చ సత్యం బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః. తావేతావాదిత్యాక్షిస్థౌ పురుషావేకస్య సత్యస్య బ్రహ్మణః సంస్థానవిశేషౌ- యస్మాత్- తస్మాదన్యోన్యస్మిన్- ఇతరేతరస్మిన్. ఆదిత్యశ్చాక్షుషే, చాక్షుషశ్చాదిత్యే, ప్రతిష్ఠితౌ- అధ్యాత్మాధిదైవతయోరన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వాత్. కథం ప్రతిష్ఠితావితి. ఉచ్యతే- రశ్మిభిః ప్రకాశేనానుగ్రహం కుర్వన్నేషః- ఆదిత్యోఽస్మిన్- చక్షుష్యధ్యాత్మే ప్రతిష్ఠితః. అయం చ- చాక్షుషః ప్రాణైరాదిత్యమనుగృహ్ణన్నముష్మిన్- ఆదిత్యాధిదైవే ప్రతిష్ఠితః. సః- అస్మిఞ్ఛరీరే విజ్ఞానమయో భోక్తా యదా- యస్మిన్కాలే ఉత్క్రమిష్యన్భవిష్యతి- తదాఽసౌ చాక్షుష ఆదిత్యపురుషో రశ్మీనుపసంహృత్య కేవలేనౌదాసీన్యేన రూపేణ వ్యవతిష్ఠతే. తదాయం విజ్ఞానమయః పశ్యతి శుద్ధమేవ- కేవలం- విరశ్మ్యేతన్మణ్డలం చన్ద్రమణ్డలమివ. తదేతదరిష్టదర్శనం ప్రాసఙ్గికం ప్రదర్శ్యతే. కథం నామ- పురుషః కరణీయే యత్నవాన్స్యాదితి. నైనం- చాక్షుషం పురుషమురీకృత్యైతం ప్రత్యనుగ్రహాయ ఏతే రశ్మయస్స్వాధికర్తవ్యవశాత్పూర్వమాగచ్ఛన్తోఽపి పునస్తత్కర్మక్షయమనురుధ్యమానా ఇవ నాయన్తి- న ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేనం. అతోఽవగమ్యతే పరస్పరోపకార్యోపకారకభావాత్సత్యస్యైవైకస్యాత్మనోఽంశావేతావితి. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య వ్యాకరోతి (అస్యేత్యాదినా). తత్రాధిదైవికం సంస్థానవిశేషముపన్యస్యతి (తదిత్యాదినా). స

ఉ.— యఏషఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషస్తస్య భూరితిశిరఏకగ్ంశిర ఏకమేతదక్షరంభువఇతిబాహూద్వౌ బాహూద్వేఏతేఅక్షరేసువరితిప్రతిష్ఠాద్వేప్రతిష్ఠేద్వేఏతేఅక్షరేతస్యోపనిషదహరితిహన్తిపాప్మానం జహాతిచయఏవంవేద॥ ౨

యోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషస్తస్యభూరితిశిరఏకగ్ంశిరఏకమేతదక్షరంభువఇతి బాహూద్వౌబాహూద్వేఏతేఅక్షరేసువరితిప్రతిష్ఠాప్రతిష్ఠేద్వేద్వేఏతే అక్షరేతస్యోపనిషదహమితిహన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవేద॥ ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చమంబ్రాహ్మణమ్. ౩

మ్ప్రత్యాధ్యాత్మికంస్థానవిశేషందర్శయతి (యశ్చేత్యాదినా) ప్రదేశభేదవర్తినోఃస్థానభేదేన భేదంశఙ్కిత్వాపరిహరతి (తావేతావితి) అన్యోన్యముపకార్యోపకారకత్వేనాన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రాణైః- చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరితియావత్. అనుగృహ్ణన్- ఆదిత్యమణ్డలాత్మానంప్రకాశయన్నిత్యర్థః. ప్రాసఙ్గికం- ఉపాసనాప్రసఙ్గాగతమిత్యర్థః. తత్పరిదర్శనస్యకింఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి) పురుషద్వయస్యాన్యోన్యోపకార్యోపకారకత్వముక్తంనిగమయతి (సేత్యాదినా)-పునశ్శబ్దేనమృతేరుత్తరకాలోగృహ్యతే. రశ్మీనామచేతనత్వాదివశబ్దః. పునర్నకారోచ్చారణమన్వయప్రదర్శనార్థం. ౧

రం.— ఏవంసత్యత్వేనహృదయోపాసనముక్త్వాఅక్ష్యాదిత్యాన్తర్వర్తినోబ్రహ్మణోనిర్వికారత్వరూపసత్యత్వేనవ్యాహృతిశరీరకత్వేనచోపాసనందర్శయతి (తద్యత్సత్యమసౌసఆదిత్యోయఏషఏతస్మిన్మణ్డలెపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్ పురుషఇత్యాదినా) తద్యత్ప్రసిద్ధంసత్యం- అసౌసఆదిత్యః. సకఇత్యత్రాహ (యఏషఇత్యాది) *యఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతె *యఏషోన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధఇత్యర్థః. అక్షన్- అక్షీత్యర్థః. (తావేతావన్యోన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితౌరశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠితఃప్రాణైరయమముష్మిన్) అధిదైవతమధ్యాత్మంచావస్థితావాదిత్య చాక్షుషపురుషౌఅన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితౌ - పరస్పరోపకారకౌభవతః. రశ్మిద్వారాఆదిత్యపురుషశ్చాక్షుషపురుషస్యోపకారకః- ఆదిత్యరశ్మిసమ్బన్ధాభావేచాక్షుషపురుషస్యపరమాత్మనఃస్వకార్యాసామర్థ్యాత్. చాక్షుషశ్చపురుషఃప్రాణద్వారాఆదిత్యస్యోపకారకః- ప్రాణనాభావేఆదిత్యపురుషస్యపరమాత్మనఃప్రకాశకత్వాభావాత్. (సయదోత్క్రమిష్యన్ భవతిశుద్ధమేవైతన్మణ్డలంపశ్యతినైనమేతేరశ్మయఃప్రత్యాయన్తీతి) ఏవంవిద్వానుత్క్రాన్తివేళాయాంద్వారభూతమాదిత్యమణ్డలంశుద్ధం- రశ్మిప్రతిఘాతరహితంద్రష్టుంశక్నోతి. సూర్యస్యరశ్మయః ఏనంప్రతి- ప్రతికూలంనాయన్తి - అస్యోపాసకస్యచక్షుఃప్రతిఘాతాయనప్రభవన్తీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యమణ్డలస్థయోఃపురుషయోఃపరస్పరోపకార్యోపకారకభావజ్ఞానవైభవాదితిభావః. ౧

శం.— తత్రయోఽసౌ. కః. యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్సత్యనామా - తస్యవ్యాహృతయోఽవయవాః. కథం. భూరితియేయంవ్యాహృతిః - సాతస్యశిరః-ప్రాథమ్యాత్. తత్రసామాన్యంస్వయమేవాహశ్రుతిః. ఏకం - ఏకసఙ్ఖ్యాయుక్తంశిరః. తథైతదక్షరమేకంభూరితి. భువఇతిబాహూ - ద్విత్వసామాన్యాత్. ద్వౌబాహూ-ద్వేఏతేఅక్షరే. తథాసువరితిప్రతిష్ఠా. ద్వేప్రతిష్ఠే. ద్వేఏతేఅక్షరే. ప్రతిష్ఠే- పాదౌ, ప్రతితిష్ఠత్యాభ్యామితి. తస్యాస్యవ్యాహృత్యవయవస్యసత్యస్యబ్రహ్మణఉపనిషత్ - రహస్యమభిధానం, యేనాభిధానేనాభిధీయమానం-తద్బ్రహ్మాభిముఖీభవతి లోకవత్. కోఽసావితి. అహ (అహరితి) అహరితిచైతద్రూపంహన్తేర్జహాతేశ్చేతియోవేద-సహన్తిజహాతిచపాప్మానం- యఏవంవేద. ౨

ఆ.— తత్ర- స్థానద్వయసమ్బన్ధినస్సత్యస్యబ్రహ్మణోధ్యానేప్రస్తుతేసతీత్యర్థః. (తత్రేతి) ప్రథమవ్యాహృతౌశిరోదృష్ట్యారోపే వివక్షితే. తస్యోపనిషదిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్యేత్యాదినా) యథాలోకేగవాదిస్స్వనాభిధానేనాభిధీయమానఃసమ్ముఖీభవతి- తద్వదిత్యాహ (లోకవదితి) నామోపాస్తిఫలమాహ (అహరితిచేతి). ౨

రం.— (యఏషఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషస్తస్యభూరితిశిరః) ఆదిత్యమణ్డలేవర్తమానస్యసత్యపురుషస్యభూరితివ్యాహృతిశ్శిరఇత్యర్థః. తచ్ఛిరస్త్వేనధ్యానంకర్తవ్యమితిభావః. తత్రోపపత్తిమాహ(ఏకంశిరఏకమేతదక్షరం) ఏకత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితిభావః. తథా-భువఇతివ్యాహృతిర్బాహూధ్యాతవ్యా. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వౌబాహూద్వేఏతేఅక్షరే) ద్విత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాదితిభావః. (సువరితిప్రతిష్ఠా) ప్రతిష్ఠా-పాదావిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (ద్వేప్రతిష్ఠేద్వేఏతేఅక్షరేఇతి) (తస్యోపనిషదహరితి) తస్య- ఆదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తినః పురుషస్యఅహరిత్యుపనిషత్- రహస్యనామేత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యత్ర * ఉపనిషదౌ - రహస్యనామనీఇత్యర్థఇతి. అహరిత్యస్యహన్తేర్జహాతేశ్చరూపసమ్భవమభిప్రేత్యతదనుసారేణఫలమాహ (హన్తిపాప్మానంజహాతిచయఏవంవెదేతి) యఏవంవెద- ఉపాస్తే. సఃపాప్మానంహన్తి జహాతిచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఏవం- యోఽయందక్షిణేఽక్షన్పురుషః - తస్యభూరితిశిరఇత్యాదిసర్వంసమానం. తస్యోపనిషదహమితి- ప్రత్యగాత్మభూతత్వాత్. పూర్వవద్ధన్తేర్జహాతేశ్చేతి.. ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఉ.— మనోమయోఽయంపురుషోభాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథావ్రీహిర్వాయవోవాసఏషసర్వస్యేశానఃసర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదంప్రశాస్తియదిదంకిఞ్చ॥ …………………… ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే షష్ఠంబ్రాహ్మణమ్.

ఆ.— యథామణ్డలపురుషస్య వ్యాహృత్యవయవస్యోపనిషత్కస్యాధిదైవతముపాసనముక్తం- తథాఽధ్యాత్మ చాక్షుషపురుషస్యోక్తవిశేషణస్యోపాసనముచ్యత ఇత్యాహ (ఏవమితి). చాక్షుషస్య పురుషస్య కథమహమిత్యుపనిషదిష్యతే - తత్రాహ (ప్రత్యగితి)- హన్తేర్జహాతేశ్చాహమిత్యేతద్రూపమితి యో వేద- స హన్తి పాప్మానం జహాతి చేతి పూర్వవత్ఫలవాక్యం యోజ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి). … … … … ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుష ఇత్యాదౌ. తస్యోపనిషదహమిత్యపి పూర్వవద్రూపం. తదనుసారి ఫలం చ హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి. ఇదం చ చిన్తితం గుణోపసంహారపాదే- * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదినా అక్ష్యాదిత్యవర్తితయా వ్యాహృతిశరీరకతయా చోపాస్యత్వేనోపదిష్టస్య బ్రహ్మణః * తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతం * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి యే అహరిత్యహమితి చ రహస్యనామనీ ఉపదిష్టే - తే కిం స్థానవిశేషనియతే- అతశ్చాహరితి నామ ఆదిత్యమణ్డలస్థానవిశిష్టస్యైవ, అహమితి చ నామాక్షిస్థపురుషస్యైవేతి నియమోఽస్తి- ఉత నేతి చిన్తాయాం పూర్వపక్ష ఉచ్యతే- * సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి. యథా మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యైకత్వాదుపాస్యైక్యేన విద్యైక్యాత్ శాణ్డిల్యవిద్యాయాం గుణోపసంహారః- ఏవమక్ష్యాదిత్యసమ్బన్ధినో బ్రహ్మణస్సత్యస్య వ్యాహృతిశరీరకస్యైకత్వేన విద్యైక్యాత్ తత్సమ్బన్ధినోర్నామ్నోరప్యనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహార ఇతి. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * న వా విశేషాత్. * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః తావేతావన్యోన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితావితి ద్విత్వసఙ్ఖ్యయా ప్రధానోపాస్యభేదప్రతీతేః, ఆదిత్యాక్షిస్థానభేదేన రూపభేదాచ్చ విద్యాభేదాన్నామ్నోరనియమేన స్థానద్వయేఽప్యుపసంహారః. * దర్శయతి చ. * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాదిఛాన్దోగ్యశ్రుతిరేవ స్థానభేదే పరస్పరగుణాప్రాప్తిం దర్శయతి హి చాక్షుషే పురుషే ఆదిత్యపురుషరూపాద్యతిదేశేన. యది హి స్థానభేదేఽపి పరస్పరగుణప్రాప్తిః- తర్హ్యతిదేశానర్థక్యమేవ స్యాత్. అత ఆదిత్యస్థానవిశిష్టస్యైవాహరితి నామ- అక్షిస్థస్యైవాహమితి నామేతి వ్యవస్థేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. … ౩

ఇతిసప్తమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఉపాధీనామనేకత్వాత్ అనేకవిశేషణత్వాచ్చ తస్యైవ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణో మనఉపాధివిశిష్టస్యోపాసనం విధిత్సన్నాహ- మనోమయః- మనః ప్రాయః, మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్. మనసా వోపలభ్యత ఇతి మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః- భా ఏవ సత్యం - సద్భావః స్వరూపం యస్య సోఽయం భాస్సత్యః. భాస్వర ఇత్యేతత్. మనసస్సర్వార్థావభాసకత్వాన్మనోమయత్వాచ్చాస్య భాస్వరత్వం. తస్మిన్నన్తర్హృదయే - హృదయస్యాన్తః తస్మిన్నిత్యేతత్. యథా వ్రీహిర్వా యవో వా పరిమాణతః- ఏవం పరిమాణస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యో నిర్దిశ్యత ఇత్యర్థః. స ఏష సర్వస్యేశానః- సర్వస్య- స్వభేదజాతస్యేశానః- స్వామీ. స్వామిత్వేఽపి సతి కశ్చిదమాత్యాదితన్త్రః - అయం తు న తథా. కిం తర్హి. అధిపతిః - అధిష్ఠాయ పాలయితా. (సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) యత్కిఞ్చిత్సర్వం జగత్- తత్సర్వం ప్రశాస్తి. ఏవం మనోమయస్యోపాసనాత్తద్భావాపత్తిరేవ ఫలం- * తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి బ్రాహ్మణం. … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (ఉపాధీనామితి)- అనేకవిశేషణత్వాచ్చ- ప్రత్యేకం తేషామితి శేషః. తత్ప్రాయత్వే హేతుమాహ (మనసీతి)- ప్రకారాన్తరేణ తత్ప్రాయత్వమాహ (మనసా వేతి)- తస్య భాస్వరరూపం సాధయతి (మనస ఇతి)- తస్య ధ్యానార్థం స్థానం దర్శయతి (తస్మిన్నితి)- ఔపాధికమిదం పరిమాణం- స్వాభావికం త్వానన్త్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (స ఏష ఇతి)- యదుక్తం సర్వస్యేశాన ఇతి - తన్నిగమయతి (సర్వమితి)- యథాఽన్యత్ర- తథాత్ర ఫలశ్రుతేరఫలమిదముపాసనమకార్యమితి చేత్- నేత్యాహ (ఏవమితి) … … … ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే షష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— శాణ్డిల్యవిద్యామాహ (మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్య ఇత్యాదినా) మనోమయః- విశుద్ధమనోగ్రాహ్యః. భాః- భారూపః. సమానప్రకరణే ఛాన్దోగ్యే * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇతి శ్రవణాత్. సత్యః - నిర్వికారః. దేహాదిధ్వంసేఽపి నిర్వికార ఇతి యావత్. (తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా) అన్తర్హృదయే- హృదయాన్తర్గతస్తదవచ్ఛేదనిబన్ధనస్వల్పపరిమాణ ఇత్యర్థః. (స ఏష సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ) సర్వస్యేశానః- నియన్తా. సర్వస్యాధిపతిః- శేషీ. సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ - ప్రశాసనేన ధారక ఇత్యర్థః. అత్ర నియన్తృత్వధారకత్వశేషిత్వాని త్రీణ్యప్యుక్తాని. అత్ర వశిత్వాదేర్బృహదారణ్యకమాధ్యన్దినశాఖాగతస్య ఛాన్దోగ్యశాణ్డిల్యవిద్యాగతసత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపత్వాత్ వేద్యరూపభేదాభావాత్ విద్యైక్యమితి ద్రష్టవ్యం. గుణోపసంహారపాదే ఏకస్యామేవ వాజసనే

ఉ.— విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుర్విదానాద్విద్యుద్విద్యత్యేనం పాప్మనోయఏవం వేదవిద్యుద్బ్రహ్మేతివిద్యుద్ధ్యేవబ్రహ్మ॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేసప్తమంబ్రాహ్మణమ్.

వాచంధేనుముపాసీతతస్యాశ్చత్వారః స్తనాః స్వాహాకారోవషట్కారోహన్తకారస్స్వధాకారస్తస్యాద్వౌస్తనౌదేవాఉపజీవన్తిస్వాహాకారంచవషట్కారంచహన్తకారంమనుష్యాస్స్వధాకారంపితరస్తస్యాః ప్రాణఋషభోమనోవత్సః॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేఅష్టమంబ్రాహ్మణమ్.

యశాఖాయాంఅగ్నిరహస్యే *సఆత్మానముపాసీతమనోమయంప్రాణశరీరంభారూపంసత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితిశ్రుతశాణ్డిల్యవిద్యాతః *మనోమయోఽయంపురుషోభాస్సత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయేయథావ్రీహిర్వాయవోవాసఏషసర్వస్య వశీసర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదంప్రశాస్తి యదిదంకించేతి శ్రుతాశాణ్డిల్యవిద్యాభిద్యతే- సత్యసఙ్కల్పత్వవశిత్వరూపగుణభేదాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే- * సమానఏవంచాభేదాత్. ఉభయత్రాపిమనోమయత్వాదికేసమానేసతివశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపత్వేనవశిత్వసత్యసఙ్కల్పత్వయోరభేదాద్రూపభేదాభావాద్విద్యైక్యమితిస్థితం. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేషష్ఠబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— తథైవోపాసనాన్తరంసత్యస్యబ్రహ్మణోవిశిష్టఫలమారభ్యతే (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతో బ్రహ్మణోనిర్వచనముచ్యతే- విదానాత్- అవఖణ్డనాత్తమసః. మేఘాన్ధకారంవిదార్యహ్యవభాసతేవిద్యుత్. ఏవంగుణంవిద్యుద్బ్రహ్మేతియోవేద- అస్యావిద్యతి- అవఖణ్డయతి- వినాశయతిపాప్మనః. ఏనం- ఆత్మానంప్రతిప్రతికూలభూతాఃపాప్మానోయే- తాన్సర్వాన్ పాప్మనోఽవఖణ్డయతీత్యర్థః. యఏవంవేదవిద్యుద్బ్రహ్మేతి- తస్యానురూపంఫలం- విద్యుద్ధి- యస్మాద్బ్రహ్మ. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరముద్భావ్యవిభజతే (తథైవేత్యాదినా) తమసోవిదానాద్విద్యుదితిసమ్బన్ధః. తదేవస్ఫుటయతి (మేఘేతి). ఉక్తమేవఫలంప్రకటయతి (ఏనమితి) ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేసప్తమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (విద్యుద్బ్రహ్మేత్యాహుః) విద్యుతి బ్రహ్మదృష్టిఃకర్తవ్యేతికేచిదాహుః. విద్యుతి బ్రహ్మధ్యాసహేతుభూతంసాదృశ్యమాహ (విదానాద్విద్యుత్) మేఘాన్తస్థితాన్ధకారఖణ్డనాత్ విద్యుత్. బ్రహ్మచాజ్ఞానలక్షణతమఃఖణ్డకమితివిద్యుత్త్వమస్తీతిభావః. (విద్యత్యేనంపాప్మనోయఏవంవేదవిద్యుద్బ్రహ్మేతివిద్యుద్ధ్యేవబ్రహ్మ) యఃవిద్యుద్బ్రహ్మేత్యేవంవేద- ఏనంపాప్మనోవిద్యతి- ఏనంప్రతిప్రతికూలభూతాయేపాప్మానః- తాన్సర్వాన్ విద్యతి- విశేషేణద్యతి- ఖణ్డయతి. *దోఅవఖణ్డనే ఇతిహిధాతుః. తత్రోపపత్తిమాహ (విద్యుద్ధ్యేవబ్రహ్మేతి) బ్రహ్మణోవిద్యుద్వత్ ఖణ్డకత్వాదిత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే సప్తమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— పునరుపాసనాన్తరంతస్యైవబ్రహ్మణఃవాగ్వైబ్రహ్మేతి. వాగితి- శబ్దః త్రయీ. తాంవాచంధేనుం- ధేనురివధేనుః. యథాధేనుశ్చతుర్భిః స్తనైః స్తన్యంపయఃక్షరతివత్సాయ - ఏవంవాగ్ధేనుర్వక్ష్యమాణైఃస్తనైఃపయఇవాన్నంక్షరతిదేవాదిభ్యః. కేపునస్తేస్తనాః, కేవాతేభ్యఃక్షరతి,. తస్యాఏతస్యావాచోధేన్వాద్వౌస్తనౌదేవాఉపజీవన్తివత్సస్థానీయాః. కౌతౌ. (స్వాహాకారంచవషట్కారంచ) ఆభ్యాంహిహవిర్దీయతేదేవేభ్యః. (హన్తకారంమనుష్యాః) హన్తఇతిమనుష్యేభ్యోఽన్నంప్రయచ్ఛన్తి. (స్వధాకారంపితరః) స్వధాకారేణహిపితృభ్యస్స్వధాంప్రయచ్ఛన్తి. తస్యాః- ధేన్వావాచః ప్రాణఋషభః- ప్రాణేనహివాక్ ప్రసూయతే. (మనోవత్సః) మనసాహిప్రస్నావ్యతే. మనసాహ్యాలోచితేవిషయేవాక్ప్రవర్తతే. తస్మాన్మనోవత్సస్థానీయం. ఏవం వాగ్ధేనూపాసకస్తాద్భావ్యమేవప్రతిపద్యతే. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయతి (పునరితి) తాంధేనుం- ఉపాసీతేతిసమ్బన్ధః. వాచోధేన్వాశ్చసాదృశ్యంవిశదయతి (యథేత్యాదినా). స్తనచతుష్టయంశ్లోకకృత్రయంచప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కేపునరిత్యాదినా) కథం దేవాయథోక్తౌ స్తనావుపజీవన్తి - తత్రాహ (ఆభ్యాంహీతి) హన్త- యద్వాపేక్షితమిత్యర్థః. స్వధాం- అన్నం. ప్రస్నావ్యతే- ప్రస్నుతా- క్షరణోద్యతాక్రియతే. మనసాహిత్వా

ఉ.— అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తఃపురుషే యేనేదమన్నంపచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషగ్ం శృణోతి॥ ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమం బ్రాహ్మణమ్.

యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స లోకమాగచ్ఛత్యశోకమహిమం తస్మిన్వసతి శాశ్వతీః సమాః॥ …………… ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే దశమం బ్రాహ్మణమ్.

దినోక్తం వివృణోతి (మనసేతి). ఫలాశ్రవణాదేతదుపాసనమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి). తాద్భావ్యం- యథోక్తం వాగుపాధికబ్రహ్మరూపత్వమిత్యర్థః. … … … … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉపాసనాన్తరమాహ (వాచం ధేనుముపాసీతేత్యాదినా) త్రయీలక్షణాం వాచం ధేనురిత్యుపాసీతేత్యర్థః. తస్యాశ్చత్వారస్స్తనా ఇత్యాదిస్పష్టం. (తస్యై ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తీతి) తస్యై- తస్యాః. వాగ్ధేన్వా ఇత్యర్థః. (స్వాహాకారం చ వషట్కారం చేతి) స్వాహాకారేణ వా వషట్కారేణ వా దేవేభ్యో హవిః ప్రదానాదితి భావః. (హన్తకారం మనుష్యాః) హన్తేతి హి మనుష్యయజ్ఞే మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (స్వధాకారం పితరః) స్వధాకారేణ హి పితృభ్యః స్వధాం ప్రయచ్ఛన్తీతి భావః. (తస్యాః ప్రాణ ఋషభః) ప్రాణేన హి వాక్ ప్రసూయతే. ప్రసూయతే- స్వకార్యోపాదికేత్యర్థః. (మనో వత్సః) మనసా హి ప్రస్నావ్యతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ ప్రవర్తతే- తస్మాన్మనో వత్సస్థానీయమితి భావః. … … … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే అష్టమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అయమగ్నిర్వైశ్వానరః) పూర్వవదుపాసనాన్తరం. అయమగ్నిర్వైశ్వానరః. కోఽయమగ్నిరితి. ఆహ- యోఽయమన్తఃపురుషే. కింశరీరారమ్భకః. నేత్యుచ్యతే- యేన- అగ్నినా వైశ్వానరాఖ్యేనేదమన్నం పచ్యతే. కిం తదన్నం. యదిదమద్యతే- భుజ్యతేఽన్నం ప్రజాభిః. జాఠరోఽగ్నిరిత్యర్థః. తస్య సాక్షాదుపలక్షణార్థమిదమాహ- తస్య- అగ్నేరన్నం పచతో జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి. కోఽసౌ. యం- ఘోషం. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. కర్ణావపిధాయ- అఙ్గుళీభ్యామపిధానం కృత్వా శృణోతి. తం ప్రజాపతిముపాసీత వైశ్వానరమగ్నిం. అత్రాపి తాద్భావ్యం ఫలం. తత్ర ప్రాసఙ్గికమిదమరిష్టలక్షణముచ్యతే- సః- అత్ర శరీరే భోక్తా యదోత్క్రమిష్యన్భవతి- నైనం ఘోషం శృణోతి. … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమనూద్య తస్య తాత్పర్యమాహ (అయమితి)- అన్నపానస్య పక్తా. తత్సద్భావే మానమాహ (తస్యేతి) క్రియాయాః- శ్రవణస్యైతదితి విశేషణం. ఏతద్యథా భవతి తథేత్యర్థః. కౌక్షేయాగ్న్యుపాధికస్య పురుషస్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీత్యాహ (తత్రేతి)… ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసక్తాదుత్క్రాన్తిం వక్తుం తదుపక్రమమాహ (అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తఃపురుషే ఇత్యాది) కోఽసావిత్యత్రాహ (యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యత ఇతి) యదిదమద్యతే- తదిదం భుజ్యమానం యేనాగ్నినా పచ్యతే- స వైశ్వానరాగ్నిరిత్యర్థః. (తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి) తస్య- వైశ్వానరాగ్నేః జాఠరస్యైష ఘోషో భవతి- యం - ఘోషం ఏతత్ - ఇదానీం కర్ణావపిధాయ- కర్ణావఙ్గుళీభ్యాం పిధాయ శృణోతి. తాదృశవైశ్వానరాగ్నౌ బ్రహ్మదృష్టిః కార్యేత్యర్థసిద్ధోఽర్థః. (స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతి) తదానీం జాఠరాగ్నేరభావాదితి భావః. … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే నవమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— సర్వేషామస్మిన్ప్రకరణే ఉపాసనానాం గతిరియం, ఫలం చోచ్యతే. యదా వై పురుషః - విద్వానస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- శరీరం పరిత్యజతి. స తదా వాయుమాగచ్ఛతి. అన్తరిక్షే తిర్యగ్భూతో వాయుస్స్తిమితోఽభేద్యస్తిష్ఠతి. స వాయుస్తత్ర- స్వాత్మని తస్మై- సంప్రాప్తాయ విజిహీతే స్వాత్మావయవాన్విగమయతి- ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింపరిమాణం ఛిద్రమితి. ఉచ్యతే- యథా రథచక్రస్య ఖం- ఛిద్రం ప్రసిద్ధపరిమాణం

ఉ.— ఏతద్వైపరమంతపోయద్వ్యాహితస్తప్యతేపరమగ్ం హైవలోకంజయతి యఏవం వేదైతద్వైపరమంతపోయం ప్రేతమరణ్యగ్ం హరన్తిపరమగ్ం హైవలోకంజయతియఏవం వేదైతద్వైపరమం తపోయం ప్రేతమగ్నావభ్యాదధతిపరమగ్ం హైవలోకంజయతియఏవం వేద॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేఏకాదశంబ్రాహ్మణమ్.

తేన- ఛిద్రేణసః- విద్వానూర్ధ్వఆక్రమతే- ఊర్ధ్వంగచ్ఛతి. సఆదిత్యమాగచ్ఛతి. ఆదిత్యోబ్రహ్మలోకంజిగమిషోర్మార్గనిరోధంకృత్వాస్థితః. సోప్యేవంవిదేఉపాసకాయద్వారంప్రయచ్ఛతి- తస్మైసతత్రవిజిహీతే. యథాడమ్బరస్యఖం- వాదిత్రవిశేషస్యఛిద్రపరిమాణం. తేనసఊర్ధ్వఆక్రమతే. సచన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. సోపితస్మైతత్రవిజిహీతే. యథాదున్దుభేఃఖంప్రసిద్ధం. సతేనఊర్ధ్వఆక్రమతే. సలోకం- ప్రజాపతిమాగచ్ఛతి. కింవిశిష్టం. అశోకం- మానసేనదుఃఖేనవివర్జితమిత్యేతత్. అహిమం-హిమవర్జితం- శారీరదుఃఖవర్జితమిత్యర్థః. తంప్రాప్యతస్మిన్వసతిశాశ్వతీః- నిత్యాస్సమాః-సంవత్సరానిత్యర్థః. బ్రహ్మణోబహూన్కల్పాన్వసతీత్యేతత్.... ... ... ౧

సప్తమాధ్యాయేదశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వేషామితి)- ఫలంచ- అశ్రుతఫలానామఖిలశేషః. కిమితివిద్వాన్వాయుమాగచ్ఛతి- తమనపేక్ష్యైవబ్రహ్మలోకంకుతోనగచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్తరిక్షఇతి)- ఆదిత్యంప్రత్యాగమనేహేతుమాహ (ఆదిత్యఇతి)- ఉక్తేర్థేవాక్యంపాతయతి (తస్మాఇతి)- బహూన్కల్పానిత్యవాన్తరకల్పోక్తిః. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేదశమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— ఉత్క్రాన్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మవిదోగతిమాహ (యదావైపురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతిసవాయుమాగచ్ఛతీత్యాదినా) యదాబ్రహ్మవిత్పురుషఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- తదాఅర్చిరహస్సపూర్వపక్షషడుదఙ్మాసాబ్దద్వారావాయుమాగచ్ఛతి. తస్మై- ఆగతాయబ్రహ్మవిదేసః-వాయుఃవిజిహీతే- ఆత్మావయవాన్విగమయతి. ఛిద్రీకరోత్యాత్మానమిత్యర్థః. కింప్రమాణంఛిద్రమిత్యత్రాహ (యథారథచక్రస్యఖమితి) రథచక్రమధ్యవర్తిరన్ధ్రంయత్పరిమాణం-తత్పరిమాణచ్ఛిద్రంకరోతి. తేనచ-ఛిద్రేణోర్ధ్వంగత్వాసః-బ్రహ్మవిత్ ఆదిత్యలోకమాగచ్ఛతీత్యర్థః. సచ*దేవలోకాదాదిత్యమితిశ్రుత్యాస్యవిరోధఇతివాచ్యం- *యోయంపవతేఏషదేవానాంగృహఇతిశ్రుతేర్వాయోరేవతత్రదేవలోకశబ్దవాచ్యత్వాత్. సూత్రితంచ *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితి. వాయుంఅబ్దాత్- సంవత్సరాదూర్ధ్వమధిగచ్ఛేత్. అవిశేషవిశేషాభ్యాం- సామాన్యవిశేషాభ్యాం. దేవలోకశబ్దోహిసామాన్యశబ్దః. వాయుశబ్దోవిశేషః. అతోవాయురేవదేవలోకఇతిస్థితం. (తస్మైసతత్రవిజిహీతేయథాడమ్బరస్యఖమిత్యాది) ఆదిత్యోబ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధంకృత్వాస్థితోపితస్మై- ఏవంవిదేఉపాసకాయప్రాప్తాయఆడమ్బరాఖ్యవాద్యవిశేషస్యఖం- ఛిద్రమివఛిద్రంకరోతి. తేనసఊర్ధ్వఆక్రమ్యచన్ద్రమసమాగచ్ఛతి. (తస్మైసతత్రవిజిహీతేయథాదున్దుభేఃఖం) సోపి-చన్ద్రమాఃతస్మైబ్రహ్మవిదేదున్దుభిరన్ధ్రసదృశంరన్ధ్రంకరోతి. తద్ద్వారేణమార్గేణసఊర్ధ్వఉద్గమ్యవిద్యుద్వరుణేన్ద్రధాతృలోకానతిక్రమ్యఅశోకం- శోకశూన్యంఅహిమం - హిమాద్యాధిదైవికదుఃఖశూన్యంపరబ్రహ్మలోకంగత్వాశాశ్వతీస్సమాః - అనన్తాన్సంవత్సరాన్తత్రైవవసతి- నపునరావర్తతఇత్యర్థః. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేదశమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వైపరమంతపః. కిం. యద్వ్యాహితః-వ్యాధితః- జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్యత్తప్యతే- తదేతత్పరమంతపఇత్యేవంచిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవంచిన్తయతోవిదుషఃకర్మక్షయహేతుస్తదేవ తపోభవత్యనిన్దతోఽవిషీదతః. సఏషచతేనవిజ్ఞానతపసాదగ్ధకిల్బిషఃపరమంహైవలోకంజయతి- యఏవంవేద. తథా- ముమూర్షురాదావేవకల్పయతి. కిం. ఏతద్వైపరమంతపః - యంప్రేతం - మాంగ్రామాదరణ్యంహరన్తిఋత్విజోఽన్త్యకర్మణే- తద్గ్రామాదరణ్యగమనసామాన్యాత్పరమం మమతత్తపోభవిష్యతి. గ్రామాదరణ్యగమనంపరమంతపఇతిహిప్రసిద్ధం. పరమంహైవలోకంజయతి- యఏవంవేద. తథా- ఏతద్వైపరమంతపః - యంప్రేతమగ్నావభ్యాదధతి- అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్. పరమంహైవలోకంజయతి- యఏవంవేద. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేనఫలవదబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతే (ఏతదితి)- యద్వ్యాహితఇతిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (జ్వరాదీతి), కర్మక్షయహేతురిత్యత్రకర్మశబ్దేనపాపముచ్యతే. పరమంహైవలోకమిత్యత్రతపసోఽనురూపంఫలంలోకశబ్దార్థః. అస్తుగ్రామాదరణ్యగమనం- తథాపికథంతపస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (గ్రామాదితి)- ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్వైపరమంతపోయద్వ్యాహితస్తప్యతేపరమంహైవలోకంజయతియఏవంవేదేతి) వ్యాహితః- వ్యాధితః. జ్వరాదిపరిగృహీతస్సన్యత్తప్యతే- తదేతత్పరమంతపఇత్యేవంచిన్తయేత్- దుఃఖసామాన్యాత్. తస్యైవంచిన్తయతోవిదుషఃకర్మక్షయహేతుస్తదేవతపోభ

ఉ.— అన్నంబ్రహ్మేత్యేకఆహుస్తన్నతథాపూయతివా అన్నమృతేప్రాణాత్ప్రాణోబ్రహ్మేత్యేకఆహుస్తన్నతథాశుష్యతివై ప్రాణఋతేఽన్నాదేతేహత్వేవదేవతేఏకధాభూయంభూత్వాపరమతాంగచ్ఛతస్తద్ధస్మాహ ప్రాతృదఃపితరంకిగ్ స్విదేవైవంవిదుషేసాధుకుర్యాంకిమేవాస్మాఅసాధుకుర్యామితిసహస్మాహపాణినామాప్రాతృదకస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వాపరమతాంగచ్ఛతీతితస్మాఉహైతమువాచవీత్యన్నంవైవి అన్నేహీమానిసర్వాణి భూతానివిష్టానిరమితి ప్రాణోవైరం ప్రాణేహీమాని సర్వాణిభూతానిరమన్తేసర్వాణిహవాఅస్మిన్భూతానివిశన్తి సర్వాణిభూతానిరమన్తేయఏవం వేద॥ ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయే ద్వాదశంబ్రాహ్మణమ్.

వతి. సఏవంతేనవిజ్ఞానేనతపసాదగ్ధకిల్బిషఃపరమంహైవలోకంజయతి-యఏవంవేద. (ఏతద్వైపరమంతపోయంప్రేతమరణ్యంహరన్తిపరమంహైవలోకంజయతియఏవంవేద) యంప్రేతంగ్రామాదరణ్యంఋత్విజోహరన్తి- తస్మిన్కర్మణిగ్రామాదరణ్యగమనత్వసామాన్యాత్ పరమంతపోభవిష్యతీతితత్రపరమతపస్త్వబుద్ధింజీవద్దశాయాంయఃకరోతి- సపరమంలోకంజయతి. (ఏతద్వైపరమంతపోయంప్రేతమగ్నావభ్యాదధతిపరమంహైవలోకంజయతియఏవంవేద) అగ్నిప్రవేశసామాన్యాత్ భవిష్యతిప్రేతభూతస్యస్వస్యాగ్నావభ్యాధానేపరమతపస్త్వబుద్ధింకుర్వతఃపరలోకప్రాప్తిరిత్యర్థః.... ... ... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేఏకాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (అన్నంబ్రహ్మేతి) తథైతదుపాసనాన్తరంవిధిత్సన్నాహ- అన్నంబ్రహ్మ- అన్నం-అద్యతేయత్. తద్బ్రహ్మేత్యేకే- ఆచార్యాఆహుః. తన్నతథాగృహీతవ్యమన్నంబ్రహ్మేతి. అన్యేచాహుః ప్రాణోబ్రహ్మేతి. తచ్చతథానగృహీతవ్యం. కిమర్థం పునరన్నం బ్రహ్మేతినగ్రాహ్యం. యస్మాత్పూయతి- క్లిద్యతే- పూతిభావమాపద్యతేఋతే ప్రాణాత్. తత్కథం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. బ్రహ్మహినామతత్-యదవినాశి. అస్తుతర్హిప్రాణోబ్రహ్మ. నైవం-యస్మాచ్ఛుష్యతివైప్రాణః - శోషముపైతిఋతేఅన్నాత్. అత్తాహిప్రాణః - అతోఽన్నేనాద్యేనవినానశక్నోత్యాత్మానంధారయితుం. తస్మాచ్ఛుష్యతివైప్రాణఋతేఽన్నాత్. అతఏకైకస్యబ్రహ్మతానోపపద్యతేయస్మాత్-తస్మాదేతేహతుఏవ-అన్నప్రాణదేవతేఏకధాభూయం- ఏకధాభావంభూత్వా- గత్వాపరమతాం-పరమత్వంగచ్ఛతః. బ్రహ్మత్వంప్రాప్నుతః. తదేతదేవమధ్యవస్యహస్మాహస్మప్రాతృదోనామపితరమాత్మనః. కింస్విదితివితర్కే. యథామయాబ్రహ్మపరికల్పితం- ఏవంవిదుషేకింస్విత్సాధుకుర్యాం.- సాధు-శోభనం.- పూజాం. కాంత్వస్మైపూజాంకుర్యామిత్యభిప్రాయః. కిమేవవాస్మై-ఏవంవిదుషేఽసాధుకుర్యాం.- కృతకృత్యోఽసావిత్యభిప్రాయః. అన్నప్రాణౌసహభూతౌబ్రహ్మేతివిద్వాన్నాసావసాధుకరణేనఖణ్డితోభవతి, నాపిసాధుకరణేనమహీకృతః,. తమేవంవాదినంసః- పితాహస్మాహ. పాణినా- హస్తేననివారయన్. మాప్రాతృద్వైవంవోచః. (కస్తు) తయోరేనయోః- అన్నప్రాణయోరేకధాభూయంభూత్వాపరమతాంకస్తుగచ్ఛతి- నకశ్చిదపివిద్వాననేనబ్రహ్మదర్శనేనపరమతాంగచ్ఛతి. తస్మాన్నైవంవక్తుమర్హసికృతకృత్యోఽసావితి. యద్యేవంబ్రవీతుభవాన్కథంపరమతాంగచ్ఛతీతి. తస్మైఉహ-ఏతత్- వక్ష్యమాణంవచఉవాచ. కింతత్. వీఇతి. తద్వీఇత్యుచ్యతే. (అన్నంవైవి) అన్నేహి-యస్మాదిమానిసర్వాణిభూతాని-విష్టాని-ఆశ్రితాని. అతోఽన్నంవీత్యుచ్యతే. కిఞ్చ-రమితి- రమితిచోక్తవాన్పితా. కింపునస్తద్రం. ప్రాణోవైరం. కుతఇతి. ఆహ- ప్రాణేహి- యస్మాద్బలాశ్రయే సతిసర్వాణిభూతానిరమన్తే- అతోరంప్రాణః. సర్వభూతాశ్రయగుణమన్నం. సర్వభూతరతిగుణశ్చప్రాణః. నహికశ్చిదనాయతనోనిరాశ్రయోరమతే, నాపిసత్యప్యాయతనేఽప్రాణోదుర్బలోరమతే,. యదాత్వాయతనవాన్ప్రాణీబలవాంశ్చ-తదాకృతార్థమాత్మానంమన్యమానోరమతేలోకః. *యువాస్యాత్సాధుయువాధ్యాయకఇత్యాదిశ్రుతేః. ఇదానీమేవంవిదఃఫలమాహ-సర్వాణిహవాఅస్మిన్భూతానివిశన్తి- అన్నగుణజ్ఞానాత్. సర్వాణిభూతానిరమన్తే- ప్రాణగుణజ్ఞానాత్. యఏవంవేద. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరంగృహీత్వాతాత్పర్యమాహ (అన్నమితి). యథాపూర్వస్మిన్బ్రాహ్మణేఫలవద్బ్రహ్మోపాసనముక్తం- తద్వదిత్యాహ (తథేతి)- ఏతదితిబ్రహ్మవిషయోక్తిః. ఉపాస్యంబ్రహ్మనిర్ధారయితుంవిచారయతి (అన్నమిత్యాదినా). అన్నస్యవినాశిత్వేపిబ్రహ్మత్వంకింనస్యాత్- అతఆహ (బ్రహ్మహీతి). కథమన్నంవినాప్రాణస్యశోషప్రాప్తిః- తత్రాహ (అత్తాహీతి)- ప్రత్యేకంనాశిత్వమతశ్శబ్దార్థః. కింస్విదిత్యాదివాక్యస్యార్థంవివృణోతి (అన్నప్రాణావితి). కస్త్వితిప్రతీకముపాదాయవ్యాకరోతి (తయోరితి)- యద్యేవం - ఉక్తరీత్యాపరమత్వంయదినాస్తీత్యర్థః. ఉక్తమసఙ్కీర్ణంగుణద్వయంసఙ్క్షిప్యాహ (సర్వభూతేతి). అన్నగుణంవినాప్రాణగుణాదేతద్ధ్యానంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). ప్రాణగుణస్యాప్యన్నగుణత్వసమ్భవాదలంప్రాణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి). గుణద్వయస్యపరస్పరాపేక్షామనుభవానుసారేణస్ఫోరయతి (య

ఉ.— ఉక్థం ప్రాణో వా ఉక్థం ప్రాణో హీదగ్ం సర్వముత్థాపయత్యుద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠత్యుక్థస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౧

యజుః ప్రాణో వై యజుః ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే యుజ్యన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ యజుషస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౨

దాళ్వితి) ఆయతనవతో బలవతశ్చ కృతార్థతేత్యత్ర తైత్తిరీయశ్రుతిం సంవాదయతి (యువా స్యాదిత్యాదినా) *ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ స్తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాదిత్యేతదాదిశబ్దేన గృహ్యతే. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నం బ్రహ్మేత్యేక ఆహు స్తన్న తథా పూయతి వా అన్నమృతే ప్రాణాత్) కేచిదన్నం బ్రహ్మేత్యాహురాచార్యాః. తన్న తథా యుజ్యతే- ప్రాణాదృతే తదన్నం పూయతి- పూతీభావమాపద్యతే. తస్మాన్నాన్నం బ్రహ్మేతి. (ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేక ఆహు స్తన్న తథా శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాత్) కేచిత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాహుః. తదపి న యుక్తం- అన్నాభావే ప్రాణస్య శోషదర్శనాదిత్యర్థః. (ఏతే హ త్వేవ దేవతే ఏకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతః) తస్మాదన్నప్రాణరూపే ఏతే దేవతే ఏకధాభూయం- ఏకధాభావం భూత్వా- గత్వా పరమతాం- పరమత్వం గచ్ఛతః. (తద్ధ స్మాహ ప్రాతృదః పితరం) తదేవమధ్యవస్య హ స్మ ప్రాతృదో నామ పుత్రః పితరమాహ. కిమితీత్యత్రాహ (కింస్విదేవైవం విదుషే సాధు కుర్యాం కిమేవాస్మా అసాధు కుర్యామితి) అన్నప్రాణావేకీభూతౌ బ్రహ్మేతి విదుషే అస్మై మహ్యం కిం వా సాధుకర్మ కుర్యాం, కిం వా అసాధుకర్మ కుర్యాం,. కృతకృత్యస్య మే సాధ్వసాధుకర్మభ్యాం కిం భవిష్యతీతి భావః. అస్మా ఇతి స్వాత్మానమేవ నిర్దిశతి దేహాదివివేకజ్ఞాపనాయ. అథవా- అస్మా ఇతి కస్యచిత్తచ్ఛిష్యస్య తద్విదుషో వా నిర్దేశః. (స హ స్మాహ పాణినా మా ప్రాతృద కస్త్వేనయోరేకధాభూయం భూత్వా పరమతాం గచ్ఛతీతి) తమేవం వాదినం పుత్రం హస్తేన నివారయన్ స హ - పితా ఆహ స్మ. కిమితి. హే ప్రాతృద మైవం వోచః. కస్త్వేనయోః - అన్నప్రాణయోరేకధాభూయం భూత్వా - గత్వా స్థితయోః పరమతాం విద్వాన్ పరమతాం గచ్ఛతి. న కశ్చిదపి విద్వాననేన దర్శనేన పరమతాం గచ్ఛతి. తస్మాన్నైవం వక్తుమర్హసి కృతకృత్యోఽస్మీతి. ఇతి పిత్రోక్తః పుత్రః యద్యేవం- బ్రవీతు భగవాన్ కథం పరమతాం గచ్ఛతీతి పితరం పప్రచ్ఛ. (తస్మా ఉ హైతదువాచ) తస్మై- ఏవం పృష్టవతే పుత్రాయ పితా ఏతత్- వక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః. తదేవాహ (వీత్యన్నం వై వీత్యాది) అన్నే హి- యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని విష్టాని- ఆశ్రితాని. అతోఽన్నం వీత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. అతో వీత్యన్నముపాస్యమిత్యర్థః. (రమితి) ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి శేషః. తదేవోపపాదయతి (ప్రాణో వై రం ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని రమన్త ఇతి) యస్మాదిమాని సర్వాణి భూతాని ప్రాణే రమన్తే- అతః ప్రాణ ఏవ రమిత్యర్థః. విరమితి గుణవిశిష్టాన్నప్రాణోపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వాణి హ వా అస్మిన్ భూతాని విశన్తి సర్వాణి భూతాని రమన్తే య ఏవం వేదేతి) స్పష్టార్థః. ౧

ఇతి సప్తమాధ్యాయే ద్వాదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (ఉక్థం) తథోపాసనాన్తరం. ఉక్థం- శస్త్రం, తద్ధి ప్రధానం మహావ్రతే క్రతౌ. కిం పునస్తదుక్థం. (ప్రాణో వా ఉక్థం) ప్రాణశ్చ ప్రధానం- ఉక్థం చ శస్త్రాణాం- అత ఉక్థమిత్యుపాసీత. కథం- ప్రాణ ఉక్థమితి. ఆహ- ప్రాణో హి- యస్మాదిదం సర్వముత్థాపయతి- ఉత్థాపనాదుక్థం ప్రాణః. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి. తదుపాసనఫలమాహ (ఉద్ధ) అస్మాత్- ఏవంవిద ఉక్థవిత్ - ప్రాణవిద్వీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతి హ. దృష్టమేతత్ఫలం. అదృష్టం తు- ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౧

ఆ.— అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిళితయోరుపాసనముక్తం. ఇదానీం బ్రాహ్మణాన్తరమాదాయ తాత్పర్యమాహ (ఉక్థమితి) సత్సు శస్త్రాన్తరేషు కిమిత్యుక్థముపాస్యత్వేనోపన్యస్యతే- తత్రాహ (తద్ధీతి)- కస్మిన్కిమారోప్య కస్యోపాస్యత్వమితి ప్రశ్నద్వారా వివృణోతి (కిం పునరితి)- తస్మిన్నుక్థదృష్టౌ హేతుమాహ (ప్రాణశ్చేతి). తస్మిన్నుక్థశబ్దస్య సమవేతార్థత్వం ప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా). ఉత్థానస్య స్వతోఽపి సమ్భవాన్న ప్రాణకృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) ఉక్థస్య - ప్రాణస్యైతద్విజ్ఞానతారతమ్యమపేక్ష్య సాయుజ్యం సాలోక్యం చ వ్యాఖ్యేయం. ౧

రం.— ప్రాణస్యైవ ఋగ్యజుస్సామత్వేనోపాసనమాహ- ఉక్థం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. ఉక్థశబ్దశ్శస్త్రవిశేషవచనోఽపి యజుస్సామప్రాయపాఠాదృఙ్మాత్రపరః. శస్త్రపరత్వేఽపి న దోషః. తత్రోపపత్తిమాహ (ప్రాణో వా ఉక్థమితి) ప్రాణస్యోక్థత్వముపపాదయతి (ప్రాణో హీదం సర్వముత్థాపయతీతి). న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతీతి భావః. (ఉద్ధాస్మాదుక్థవిద్వీరస్తిష్ఠతి) అస్మాత్- ఏవంవిదః ఉక్థవిత్- ఉక్థప్రాణవిత్ ధీరః పుత్ర ఉత్తిష్ఠతీతి వ్యవహితేన సంబన్ధః. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టం ఫలమాహ (ఉక్థస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేదేతి) ఉక్థప్రాణేన సాయుజ్యం సలోకతాం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౧

శం.— యజురితి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై యజుః. కథం యజుః ప్రాణః. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే. న హ్య

మూ.—— సామ ప్రాణో వై సామ ప్రాణే హీమాని సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సమ్యఞ్చి హాస్మై సర్వాణి భూతాని శ్రైష్ఠ్యాయ కల్పన్తే సామ్నస్సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౩

క్షత్రం ప్రాణో వై క్షత్రం ప్రాణో హి వై క్షత్రం త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోః ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతి క్షత్రస్య సాయుజ్యగ్ం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద॥ ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశం బ్రాహ్మణమ్.

భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యోఽస్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౧

సతి ప్రాణే కేనచిత్కస్యచిద్యోగసామర్థ్యం- అతో యునక్తీతి-ప్రాణో యజుః. ఏవంవిదః ఫలమాహ - యుజ్యన్తే- ఉద్యమన్త ఇత్యర్థః. హాస్మై-ఏవం విదే సర్వాణి భూతాని. శ్రైష్ఠ్యం- శ్రేష్ఠభావః. తస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ- స శ్రేష్ఠో భవేదితి. యజుషః- ప్రాణస్య సాయుజ్యమిత్యాది సర్వం సమానం. ౨

ఆ.—— యజుశ్శబ్దస్యాన్యత్ర రూఢత్వాదయుక్తం ప్రాణవిషయత్వమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా) అసత్యపి ప్రాణే యోగస్య సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) ప్రకరణానుగృహీత ప్రాణశబ్దశ్రుత్యా యజుశ్శబ్దస్య రూఢిం త్యక్త్వా యోగోఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాహ (అత ఇతి) ౨

రం.--- యజుః- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేష ఇత్యాది పూర్వవత్. ప్రాణే సతి హీమాని సర్వాణి భూతాని యుజ్యన్తే-సన్నహ్యన్తే. అతః ప్రాణో యజుః. (యుజ్యన్తే హాస్మా ఇత్యాది) అస్మాకమసౌ శ్రేష్ఠో భవత్విత్యేవంవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ యుజ్యన్తే-సన్నహ్యన్తే. ఉద్యుఞ్జతే సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.—— సామేతి చోపాసీత ప్రాణం. ప్రాణో వై సామ. కథం ప్రాణస్సామ. ప్రాణే హి- యస్మాత్సర్వాణి భూతాని సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే. సఙ్గమనసమ్యక్త్వాపత్తి హేతుత్వాత్-సామ ప్రాణః. సమ్యఞ్చి సఙ్గచ్ఛన్తే హాస్మై సర్వాణి భూతాని. న కేవలం సఙ్గచ్ఛన్త ఏవ- శ్రేష్ఠభావాయ చాస్మై కల్పన్తే- సమర్థన్తే. సామ్నస్సాయుజ్యమిత్యాది పూర్వవత్. ౩

ఆ.—— సఙ్గమనాదిత్యేతదేవ వ్యాచష్టే (సఙ్గమేతి) ౩

రం.—— (సామ ప్రాణో వై సామేత్యాది) పూర్వవత్. సమ్యఞ్చి- సఙ్గతాని భవన్తీత్యర్థః. అస్మై శ్రైష్ఠ్యాయ సమ్యఞ్చి కల్పన్తే- సః శ్రేష్ఠో భవత్వితి ప్రాణవిదః శ్రైష్ఠ్యాయ సఙ్గతాని సన్తి కల్పన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం.—— తం ప్రాణం క్షత్రమిత్యుపాసీత. ప్రాణో వై క్షత్రం. ప్రసిద్ధమేతత్- ప్రాణో హి వై క్షత్రం. కథం ప్రసిద్ధతేతి. ఆహ- త్రాయతే-పాలయత్యేనం-పిణ్డం- దేహం ప్రాణః. క్షణితోః - శస్త్రాదిహింసితాత్పునర్మాంసేనాపూరయతి యస్మాత్ - తస్మాత్క్షతత్రాణాత్ప్రసిద్ధం క్షత్రత్వం ప్రాణస్య. విద్వత్ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రం) న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం క్షత్రం- ప్రాణః-తమత్రం క్షత్రం ప్రాణం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శాఖాన్తరే వా పాఠాత్ క్షత్రమాత్రం ప్రాప్నోతి- ప్రాణో భవతీత్యర్థః. క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి య ఏవం వేద. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.—— శాఖాన్తరశబ్దేన మాధ్యన్దినశాఖోచ్యతే. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యటీకా

రం.—— క్షత్రం- ఇతి ప్రాణముపాసీతేతి శేషః. తత్రోపపత్తిః (ప్రాణో వై క్షత్రమితి) తత్ర వివదమానం ప్రత్యాహ (ప్రాణో హి వై క్షత్రమితి) ప్రాణస్య క్షత్రత్వప్రసిద్ధేరితి భావః. తదుపపాదయతి (త్రాయతే హైనం ప్రాణః క్షణితోరితి) *క్షణు హింసాయామిత్యస్మాత్ * ఇక్ సర్వధాతుభ్య ఇతి ఇక్. క్షణిః- హింసా. తస్మాత్పఞ్చమ్యర్థే తోసున్ ప్రత్యయః. హింసాతస్త్రాయతే హ్యేనం ప్రాణ ఇత్యర్థః. శస్త్రాదిహింసాయామపి ప్రాణసద్భావే పునర్మాంసేన పూర్ణం భవతీత్యర్థః. విద్యాయాః ఫలమాహ (ప్రక్షత్రమత్రమాప్నోతీతి) న త్రాయతే అన్యేన కేనచిదిత్యత్రం- ప్రాణః. తమత్రం క్షత్రం- క్షత్రత్వగుణవిశిష్టం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (క్షత్రస్య సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి) క్షత్రప్రాణస్య సాయుజ్య సాలోక్యే గచ్ఛతీత్యర్థః. ౪

ఇతి సప్తమాధ్యాయే త్రయోదశ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— బ్రహ్మణో హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్యోపాసనముక్తం. అథేదానీం గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమిత్యారభ్యతే. సర్వచ్ఛన్దసాం హి గాయత్రీ ఛన్దః ప్రధానభూతం- తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్గాయత్రీతి వక్ష్యతి. నచాన్యేషాం ఛన్దసాం చ ప్రయోక్తృప్రాణ

ఉ.— ఋచో యజూగ్ంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవాస్యా ఏతత్స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యో౽స్యా ఏతదేవం పదం వేద॥ ౨
ప్రాణో౽పానో వ్యాన ఇత్యష్టావక్షరాణ్యష్టాక్షరగ్ం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదమేతదు హైవా

త్రాణసామర్థ్యం. ప్రాణాత్మభూతా చ సా — సర్వచ్ఛన్దసాం చాత్మా ప్రాణః. ప్రాణశ్చ క్షతత్రాణాత్క్షత్రమిత్యుక్తం — ప్రాణశ్చ గాయత్రీ. తస్మాత్తదుపాసనమేవ విధిత్స్యతే. ద్విజోత్తమజన్మహేతుత్వాచ్చ. *గాయత్ర్యా బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్యమితి ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తం. తస్మాత్ప్రధానా గాయత్రీ. * బ్రాహ్మణో వ్యుత్థాయ బ్రాహ్మణా అభివదన్తి స బ్రాహ్మణో విపాపో విజరో విచికిత్సో బ్రాహ్మణో భవతీత్యుత్తమపురుషార్థసమ్బన్ధం బ్రాహ్మణస్య దర్శయతి. తచ్చ బ్రాహ్మణత్వం గాయత్రీజన్మమూలం — అతో వక్తవ్యం గాయత్ర్యాః సతత్త్వం. గాయత్ర్యా హి యః సృష్టో ద్విజోత్తమః — నిరఙ్కుశ ఏవోత్తమపురుషార్థసాధనే౽ధిక్రియతే — అతస్తన్మూలః పరమపురుషార్థసమ్బన్ధః. తస్మాత్తదుపాసనవిధానాయాహ — భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యేతాన్యష్టావక్షరాణి. అష్టాక్షరం — అష్టావక్షరాణి యస్య తదిదమష్టాక్షరం. హ వై — ప్రసిద్ధావద్యోతకౌ. ఏకం — ప్రథమం గాయత్ర్యై — గాయత్ర్యాః పదం — యకారేణైవాష్టత్వపూరణం. ఏతదు హ ఏవ — ఏతదేవాస్యాః — గాయత్ర్యాః పదం — పాదః ప్రథమో భూమ్యాదిలక్షణస్త్రైలోక్యాత్మా — అష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. ఏవమేవైతత్త్రైలోక్యాత్మకం గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం యో వేద — తస్యైతత్ఫలం — సః — విద్వాన్యావత్ — కించిదేషు త్రిషు లోకేషు జేతవ్యం — తావత్సర్వం హ జయతి — యో౽స్యా ఏతదేవం పదం వేద. ౧

ఆ.— వృత్తమనూద్య గాయత్రీబ్రాహ్మణస్య తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మణ ఇత్యాదినా) ఛన్దోన్తరేష్వపి విద్యమానేషు కిమితి గాయత్ర్యుపాధికమేవ బ్రహ్మోపాస్యమిష్యతే — తత్రాహ (సర్వచ్ఛన్దసామితి) తత్ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (తదితి) తత్ప్రయోగే తుల్యం ప్రయోక్తృప్రాణత్రాణసామర్థ్యం ఛన్దోన్తరాణామపీతి చేత్. నేత్యాహ (న చేతి) ప్రమాణాభావాదితి భావః. కిఞ్చ — ప్రాణాత్మభావో గాయత్ర్యా వివక్ష్యతే — ప్రాణశ్చ సర్వేషాం ఛన్దసాం నిర్వర్తకత్వాదాత్మా — తథా చ సర్వచ్ఛన్దోవ్యాపకగాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణాత్మేతి) తదాత్మభూతా గాయత్రీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ప్రాణశ్చేతి) — తత్ప్రయోక్తృగయత్రాణాద్ధి గాయత్రీ — ప్రాణశ్చ నాగాదీనాం త్రాతా — తతశ్చైకలక్షణత్వాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. ప్రాణగాయత్ర్యోస్తాదాత్మ్యే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) — గాయత్రీప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (ద్విజోత్తమేతి) తదేవ స్ఫుటయతి (గాయత్ర్యేతి) తత్ప్రాధాన్యే హేత్వన్తరమాహ (బ్రాహ్మణా ఇతి) కథమేతావతా గాయత్రీప్రాధాన్యం — తత్రాహ (తచ్చేతి) అతో వక్తవ్యమిత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థమాహ (గాయత్ర్యా హీతి) అధికారిత్వకృతం కార్యమాహ (అత ఇతి) — తచ్ఛబ్దో గాయత్రీవిషయః. గాయత్రీవైశిష్ట్యం పరామృశ్య ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) గాయత్రీప్రథమపాదస్య సప్తాక్షరత్వం ప్రతీయతే — న త్వష్టాక్షరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యకారేణేతి) — గాయత్రీప్రథమపాదస్య త్రైలోక్యనామ్నశ్చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యప్రయుక్తం కార్యమాహ (ఏతదితి) గాయత్రీప్రథమపాదే త్రైలోక్యదృష్ట్యారోపస్య ప్రయోజనం దర్శయతి (ఏవమితి) — ప్రథమపాదజ్ఞాతేర్విరాడాత్మత్వం ఫలతీత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవం మనోహృదయాద్యనేకవిశిష్టస్యోపాసనముక్త్వా గాయత్ర్యుపాధివిశిష్టస్యోపాసనమాహ (భూమిరన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యష్టావక్షరాణీత్యాదినా) అత్ర ద్యౌరిత్యక్షరద్వయం కృత్వా యకారేణ సహాష్టత్వం ద్రష్టవ్యం. (అష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం) గాయత్ర్యా ఏకం పదమష్టాక్షరం. ఏకైకః పాదో౽ష్టాక్షర ఇత్యర్థః. (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్ — లోకత్రయాత్మకం అస్యాః — గాయత్ర్యా ఏతత్ — పదం. ఏకం పదమిత్యర్థః. లోకత్రయే గాయత్ర్యేకపదత్వజ్ఞానస్య ఫలమాహ (స యావదేషు త్రిషు లోకేషు తావద్ధ జయతి యో౽స్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఏవమేతత్పదం యో వేద — స త్రిషు లోకేషు యావజ్జేతవ్యం — తావజ్జయతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— తథా — ఋచో యజూంషి సామానీతి త్రయీవిద్యానామాక్షరాణ్యేతాన్యప్యష్టావేవ. తథైవాష్టాక్షరం హ వా ఏకం గాయత్ర్యై పదం — ద్వితీయం. ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్ — యదృగ్యజుస్సామలక్షణం — అష్టాక్షరత్వసామాన్యాదేవ. సః యావతీయం త్రయీవిద్యా — త్రయ్యా విద్యయా యావత్ఫలజాతమాప్యతే — తావద్ధ జయతి — యో౽స్యా ఏతత్ — గాయత్ర్యాస్త్రయీవిద్యాలక్షణం పదం వేద. ౨

ఆ.— ప్రథమే పాదే త్రైలోక్యదృష్టివద్ద్వితీయే పాదే కర్తవ్యా త్రయీవిద్యాదృష్టిరిత్యాహ (తథేతి) దృష్టివిధ్యుపయోగిత్వేన సఙ్ఖ్యాసామాన్యం కథయతి (ఋచ ఇతి) సఙ్ఖ్యాసామాన్యఫలమాహ (ఏతదితి) విద్యాఫలం దర్శయతి (స యావతీతి) ౨

రం.— (ఋచో యజూంషి సామానీత్యష్టావక్షరాణీత్యాది) (ఏతదు హైవాస్యా ఏతత్) ఏతత్ — వేదత్రయాత్మకమస్యాః — గాయత్ర్యాః ఏతత్ — ఏకం పదమిత్యర్థః. (స యావతీయం త్రయీ విద్యా తావద్ధ జయతి యో౽స్యా ఏతదేవం పదం వేద) ఇయం త్రయీ విద్యా యావతీ — యావత్ఫలప్రకాశికా. తత్ఫలం సర్వం జయతీత్యర్థః. గాయత్ర్యాః వేదత్రయాత్మకం పదం జానన్ త్రయీప్రతిపాద్యం సర్వం ఫలమాప్నోతీతి యావత్. ౨

శం.— తథా — ప్రాణః, అపానః, వి ఆనః — వ్యాన, ఏతాన్యపి ప్రాణాద్యభిధానాక్షరాణ్యష్టౌ. తచ్చ గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం. యావదిదం ప్రాణిజాతం తావద్ధ జయతి — యో౽స్యా ఏతదేవం — గాయత్ర్యాస్తృతీయం పదం వేద. అథ — అనన్తరం గాయత్ర్యాస్త్రిపదాయాః శబ్దా

స్యాఏతత్సయావదిదం ప్రాణి తావద్ధజయతియోఽస్యాఏతదేవంపదం వేద। అథాస్యాఏతదేవ తురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతియద్వైచతుర్థంతత్తురీయందర్శతం పదమితిదదృశఇవహ్యేష పరోరజాఇతిసర్వము హ్యేవైష రజఉపర్యుపరితపత్యేవగ్ంహైవశ్రియాయశసాతపతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేద॥ ౩

ఉ.— § సైషాగాయత్ర్యేతస్మిగ్ంస్తురీయేదర్శతేపదేపరోరజసిప్రతిష్ఠితాతద్వైతత్సత్యేప్రతిష్ఠితంచక్షుర్వైసత్యం చక్షుర్హివైసత్యంతస్మాద్యదిదానీం ద్వౌవివదమానావేయాతామహమదర్శమహమశ్రౌషమితియఏవబ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మాఏవశ్రద్దధ్యామతద్వైతత్సత్యంబలేప్రతిష్ఠితంప్రా

త్రికాయాస్తురీయంపదముచ్యతేఽభిధేయభూతం- అథాస్యాః- ప్రకృతాయాగాయత్ర్యాఏతదేవ - వక్ష్యమాణంతురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతి. తురీయమిత్యాదివాక్యపదార్థంస్వయమేవవ్యాచష్టే శ్రుతిః- యద్వైచతుర్థం- ప్రసిద్ధంలోకే, తదిహతురీయశబ్దేనాభిధీయతే. దర్శతంపదమిత్యస్యకోఽర్థఇతి. ఉచ్యతే- దదృశఇవ- దృశ్యతఇవహ్యేషః- మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషః. అతోదర్శతంపదముచ్యతే. పరోరజాఇత్యస్యపదస్యకోఽర్థఇతి. ఉచ్యతే- సర్వం- సమస్తంఉహ్యేషః- మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషోరజః- రజోజాతం--సమస్తంలోకమిత్యర్థః. ఉపర్యుపరి- ఆధిపత్యభావేనసర్వం, లోకం- రజోజాతంతపతి. ఉపర్యుపరీతివీప్సాసర్వలోకాధిపత్యఖ్యాపనార్థా. ననుసర్వశబ్దేనైవసిద్ధత్వాద్వీప్సాఽనర్థికా. నైషదోషః - యేషాముపరిష్టాత్సవితాదృశ్యతే - తద్విషయఏవసర్వశబ్దస్స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థావీప్సా. *యేచాముష్మాత్పరాఞ్చోలోకాస్తేషాంచేష్టే దేవకామానాంచేతిశ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్సర్వావరోధార్థావీప్సా. యథాసౌసవితాసర్వాధిపత్యలక్షణయాశ్రియాయశసాచ - ఖ్యాత్యాతపతి- ఏవంహైవశ్రియాయశసాచతపతి- యోఽస్యాఏతదేవం- తురీయందర్శతంపదంవేద. ౩

ఆ.— ప్రథమద్వితీయపాదయోస్త్రైలోక్యత్రయీవిద్యాదృష్టివత్తృతీయేపాదేప్రాణాపానాది దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తథేతి). నను త్రిపదాగాయత్రీవ్యాఖ్యాతాచేత్- కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి)-శబ్దాత్మకగాయత్ర్యాః ప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. యద్వైచతుర్థమిత్యాదిగ్రన్థస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (తురీయమితి)-ఇహేతిప్రకృతవాక్యోక్తిః. యోగిభిర్దృశ్యతఇవేతిలక్ష్యతే- నతుముఖ్యమీశ్వరస్యదృశ్యత్వం - అతీన్ద్రియత్వాదిత్యాహ (దృశ్యతఇవేతి) *లోకారజాంస్యుచ్యన్తఇతిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (సమస్తమితి). ఆధిపత్యభావేనేతికథంవ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపర్యుపరీతి). వీప్సామాక్షిపతి (నన్వితి). సర్వంరజస్తపతీత్యేతావతైవసర్వాధిపత్యస్యసిద్ధత్వాదనర్థికావీప్సేతిచోద్యందూషయతి (నైషదోషఇతి)-యేషాం- లోకానామితియావత్. మణ్డలపురుషస్యనిరఙ్కుశమాధిపత్యమిత్యత్రఛాన్దోగ్యశ్రుతిమనుకూలయతి (యేచేతి). వీప్సార్థవత్త్వముపసంహరతి (తస్మాదితి). చతుర్థపాదజ్ఞానస్యఫలవత్త్వంకథయతి (యథేతి). ౩

రం.— (ప్రాణోఽపానోవ్యానఇత్యష్టావక్షరాణీతి) అత్రవ్యానఇతియకారేణసహాష్టాక్షరత్వం. (సయావదిదంప్రాణితావద్ధజయతియోఽస్యాఏతదేవంపదంవేదేతి) ప్రాణాత్మకగాయత్రీతృతీయపాదోపాసకః ప్రాణిజాతంసర్వంజయతీత్యర్థః. (అథాస్యాఏతదేవతురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతి) అస్యాః- గాయత్ర్యాఃఏతదేవతురీయంపదం. అత్రతురీయదర్శతశబ్దౌస్వయమేవవ్యాచష్టే (యద్వైచతుర్థంతత్తురీయందర్శతంపదమితిదదృశఇవహ్యేషః) లోకేచతుర్థమితిప్రసిద్ధమేవతురీయం. ఏషః- మణ్డలాన్తర్గతఃపురుషోదృశ్యతఇవహిభాసతే- అతోదర్శతంపదమిత్యర్థః. పరోరజాఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (పరోరజాఇతిసర్వముహ్యేవైషరజఉపర్యుపరితపతి) సర్వంరజః-లోకముపర్యుపరి- అత్యన్తమూర్ధ్వంస్థిత్వాఏషః- మణ్డలపురుషఃతపతీత్యర్థః. (ఏవంహైవశ్రియాయశసాతపతీత్యాది) యోఽస్యాఃగాయత్ర్యాఃఏతదేవంపదంతురీయంవేద- సఃశ్రియాయశసాచఏవమేవ- తురీయపదభూతమణ్డలపురుషఇవదీప్యతఇత్యర్థః. ౩

శం.— సైషా- త్రిపదోక్తాయాత్రైలోక్యత్రైవిద్యప్రాణలక్షణా-గాయత్రీ, ఏతస్మింశ్చతుర్థే- తురీయేదర్శతేపదేపరోరజసిప్రతిష్ఠితా- మూర్తామూర్తరసత్వాదాదిత్యస్య. రసాపాయేహివస్తునీరసమప్రతిష్ఠితంభవతి- యథాకాష్ఠాదిదగ్ధసారం- తద్వత్. యథామూర్తామూర్తాత్మకంజగత్త్రిపదాగాయత్ర్యాదిత్యేప్రతిష్ఠితా-తద్రసత్వాత్సహత్రిభిఃపాదైః- తథాతురీయంపదంసత్యేప్రతిష్ఠితం. కింపునస్తత్సత్యం. ఉచ్యతే-చక్షుర్వైసత్యం. కథంచక్షుస్సత్యమితి- ఆహ- ప్రసిద్ధమేతత్- చక్షుర్హివైసత్యం. కథంప్రసిద్ధతేతి- ఆహ - తస్మాద్యత్ - యదిఇదానీమేవద్వౌవివదమానౌ- విరుద్ధంవదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేయాతాం, అహమదర్శం- దృష్టవానస్మి, అన్యఆహ- అహమశ్రౌషం - త్వయాదృష్టంనతథాతద్వస్త్వితి. తయోర్యఏవంబ్రూయాదహమద్రాక్షమితి - తస్మాఏవశ్రద్దధ్యామ, నపునర్యోబ్రూయాదహమశ్రౌషమితి. శ్రోతుర్మృషాశ్రవణమపిసమ్భవతి- నతుచక్షుషోమృషాదర్శనం. తస్మాన్నాశ్రౌషమిత్యుక్తవతేశ్రద్దధ్యామ. తస్మాత్సత్యప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్సత్యంచక్షుః. తస్మిన్సత్యేచక్షుషిసహత్రిభిరితరైఃపాదైస్తురీయంపదంప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. ఉక్తంచ *సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీతి. తద్వై - తురీయపదాశ్రయంసత్యంబలేప్రతిష్ఠితం. కింపునస్తద్బలమితి- ఆహ - ప్రాణోవైబలం. తస్మిన్ప్రాణేబలేప్రతిష్ఠితంసత్యం. తథాచోక్తంసూత్రేఓతంచప్రోతంచేతి. యస్మాద్బలేసత్యంప్రతిష్ఠితం- తస్మాదాహుర్బలంసత్యాదోగీయః- ఓజీయః. ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకేఽపియస్మిన్హియదాశ్రితంభవతి-తస్మా

---

§ తస్మాదేవశ్రద్దధ్యామేతి, బలంసత్యాదోజీయఇతి, ఏషైవసాఘయస్మాఇతి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ణో వై బలం తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితం తస్మాదాహుర్బలగ్ం సత్యాదోగీయ ఇత్యేవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రా
ణే ప్రతిష్ఠితా సా హైషా గయాగ్ంస్తత్రే ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాగ్ంస్తత్రే తద్యద్గయాగ్ంస్తత్రే తస్మాద్గా
యత్రీ నామ స యామేవామూగ్ం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాగ్ంస్త్రాయతే ౪
౫.— తాగ్ం హైతామేకే సావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమ ఇతి న తథా

దాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్తరత్వం ప్రసిద్ధం. నహి దుర్బలం బలవతః క్వచిదాశ్రయభూతం దృష్టం. ఏవం - ఉక్తన్యాయేన ఉ ఏషా గాయత్రీ అధ్యాత్మం- అధ్యాత్మే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా. సైషా గాయత్రీ ప్రాణః - అతో గాయత్ర్యాం జగత్ప్రతిష్ఠితం. యస్మిన్ ప్రాణే సర్వే దేవాస్సర్వే వేదాః కర్మాణి ఫలం చైకం భవతి- సైవం గాయత్రీ ప్రాణరూపా సతీ జగత ఆత్మా. సా హైషా గయాంస్తత్రే- త్రాతవతీ. కే పునర్గయాః. ప్రాణాః - వాగాదయో వై గయాః. శబ్దకరణాత్. తాంస్తత్రే సైషా గాయత్రీ. తత్ - తత్ర యస్మాద్గయాంస్తత్రే- తస్మాద్గాయత్రీ నామ- గయత్రాణాద్గాయత్రీతి ప్రథితా. సః- ఆచార్య ఉపనీయ మాణవకమష్టవర్షం యామేవామూం సావిత్రీం- సవితృదేవతాకామన్వాహ పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సమస్తాం చ. ఏషైవ సా - సాక్షాత్ప్రాణో జగత ఆత్మా మాణవకాయ సమర్పితా. ఇహేదానీం వా వ్యాఖ్యానమాహ- సః- ఆచార్యో యస్మై - మాణవకాయాన్వాహ- అనువక్తి. తస్య- మాణవకస్య గయాన్- ప్రాణాంస్త్రాయతే నరకాదిపతనాత్. ౪

ఆ — అభిధానాభిధేయాత్మికాం గాయత్రీం వ్యాఖ్యాయాభిధానస్యాభిధేయతన్త్రత్వమాహ (సైషేతి) ఆదిత్యే ప్రతిష్ఠితా సా మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీత్యత్ర హేతుమాహ (మూర్తేతి) - భవతు మూర్తామూర్తగ్రహణేన సారేణాదిత్యస్య తత్సారత్వం - తథాపి కథం గాయత్ర్యాస్తత్ప్రతిష్ఠాత్వం- పృథగేవ సా మూర్తామూర్తాత్మికా స్థాస్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (రసేనేతి) తద్వత్ - ఆదిత్యస్య స్వభావేన మూర్తామూర్తాత్మికా గాయత్రీ స్యాదప్రతిష్ఠితేతి శేషః. సారాదృతే స్వాతన్త్ర్యేణ మూర్తాదేర్నస్థితిరిత్యేతత్ఫలితమాహ (యథేతి) ఆదిత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం వారయతి (తథేతి) సత్యశబ్దస్యానృతవిపరీతవాగ్విషయత్వం శఙ్కాద్వారా వారయతి (కింపునరిత్యాదినా) చక్షుషస్సత్యత్వే ప్రమాణాభావం శఙ్కిత్వా దూషయతి (అహమిత్యాదినా) శ్రోతరి శ్రద్ధాభావే హేతుమాహ (శ్రోతురితి) ద్రష్టురపి మృషాదర్శనం సమ్భవతీత్యత్రాహ (సత్యమితి) క్వచిత్కథంచిత్స్వప్నేఽపి శ్రోత్రపేక్షయా ద్రష్టరి విశ్వాసో దృష్టో లోకస్యేత్యాహ (తస్మాన్నేతి). విశ్వాసాతిశయఫలమాహ (తస్మాదితి) ఆదిత్యస్య చక్షుషి ప్రతిష్ఠితత్వం సప్తమేపి ప్రతిపాదితమిత్యాహ (ఉక్తం చేతి) సత్యస్య స్వాతన్త్ర్యం ప్రత్యాహ (తద్వా ఇతి) సత్యస్య ప్రాణప్రతిష్ఠితత్వం చ పాఞ్చమికమిత్యాహ (తథా చేతి) సూత్రం - ప్రాణో వాయుః. తచ్ఛబ్దేన సర్వశబ్దితసర్వభూతగ్రహణం. సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (యస్మాదితి). తదేవోపపాదయతి (లోకేపీతి) తదేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (నహీతి). ఏతేన గాయత్ర్యాస్సూత్రాత్మత్వం సిద్ధమిత్యాహ (ఏవమితి) తస్మిన్నర్థే వాక్యం యోజయతి (సైషేతి) గాయత్ర్యాః ప్రాణత్వే కిం సిధ్యతి- తదాహ (అత ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (యస్మిన్నిత్యాదినా). గాయత్రీనామనిర్వచనేన తస్యా జగజ్జీవనహేతుత్వమాహ (సా హైషేతి) ప్రయోక్తృశరీరం సప్తమ్యర్థః. గాయన్తీతి గయాః- వాగుపలక్షితాశ్చక్షురాదయః. బ్రాహ్మణ్యమూలత్వేన స్తుత్యర్థం గాయత్ర్యా ఏవ సావిత్రీత్వమాహ (స ఆచార్య ఇతి) పచ్ఛః- పాదశః. సావిత్ర్యా గాయత్రీత్వం సాధయతి (స ఇతి) అతస్సావిత్రీ గాయత్రీతి శేషః. ౪

రం.— (సైషా గాయత్ర్యేతస్మింస్తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి ప్రతిష్ఠితా) ఏషా గాయత్రీ తురీయే దర్శతే పదే పరోరజసి- మణ్డలపురుషే ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః. (తద్వై తత్సత్యే ప్రతిష్ఠితం చక్షుర్వై సత్యం) ఆదిత్యశ్చక్షుషి సత్యే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. చక్షుషస్సత్యత్వే వివదమానం ప్రత్యాహ (చక్షుర్హి వై సత్యమితి) తత్రోపపత్తిమాహ (తస్మాద్యదిదానీమిత్యాదినా) అహమదర్శమిత్యేకః. అహమశ్రౌషమిత్యేకః. ఏవం ద్వౌ వివదమానావేయాతాం- ఆగచ్ఛేతాం చేదిత్యర్థః. (య ఏవ బ్రూయాదహమదర్శమితి తస్మా ఏవ శ్రద్దధ్యామ) చక్షుషాఽహం దృష్టవానితి వచనాదేవ శ్రద్ధాం కుర్వీమహి- న తు తద్విరుద్ధార్థాదశ్రౌషమితి వచనాచ్ఛ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. తద్వై తత్సత్యం బలే ప్రతిష్ఠితమిత్యాది స్పష్టార్థం. (తత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమితి) తత్ - సత్యం బలశబ్దవాచ్యే ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. (బలం సత్యాదోజీయ ఇతి) ఓజీయః - ఓజస్తరమిత్యర్థః. లోకే యస్య యదాశ్రితం భవతి- తస్మాదాశ్రితాదాశ్రయస్య బలవత్త్వమితి భావః. (ఏవమేషా గాయత్ర్యధ్యాత్మం ప్రాణే ప్రతిష్ఠితా) ఏవం-ఉక్తప్రకారేణాధ్యాత్మం ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితేత్యర్థః- గాయత్రీనిర్వచనమాహ (సా హైషా గయాంస్తత్రే) తత్రే- *త్రైఙ్ పాలనే. తస్మాల్లిట్రూపం. పాలయతి స్మేత్యర్థః. గయశబ్దం వ్యాచష్టే (ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాంస్తత్రే ఇతి) తత్ప్రాణాన్- తాన్ ప్రాణానిత్యర్థః. (తద్యద్గయాంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ) స్పష్టం. (స యామేవామూం సావిత్రీమన్వాహైషైవ సా) సః - ఆచార్యః *పచ్ఛోఽర్ధర్చశస్సర్వామితి ప్రకారేణ యాం సావిత్రీమన్వాహ- సా- సావిత్రీ ఏషైవ- ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయత ఇత్యర్థః. (స యస్మా అన్వాహ తస్య ప్రాణాంస్త్రాయతే) సః - ఆచార్యో యస్మై శిష్యాయాన్వాహ- తస్య ప్రాణాన్నరకపతనాదిభ్యస్త్రాయతే. అతో గాయత్ర్యేవ సావిత్రీత్యర్థః. ౪

శం.— తామేతాం- సావిత్రీం హైకే శాఖినోఽనుష్టుభం- అనుష్టుప్ప్రభవాం- అనుష్టుప్ఛన్దస్కామన్వాహురుపనీతాయ. తదభిప్రాయమాహ (వాగనుష్టుప్) వాక్- శరీరే సరస్వతీ. తామేవ హి వాచం- సరస్వతీం మాణవకాయానుబ్రూమ ఇత్యేతద్వదన్తః. న తథా కుర్యాత్- న తథా విద్యాత్.

కుర్యాద్గాయత్రీమేవసావిత్రీమనుబ్రూయాద్యదిహవాఅప్యేవంవిద్బహ్వివప్రతిగృహ్ణాతినహైవతద్గాయత్ర్యాఏకఞ్చనపదమ్ప్రతి॥ ౫

ఉ.— సయఇమాగ్ స్త్రీఁల్లోకాన్పూర్ణాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యాఏతత్ప్రథమంపదమాప్నుయాదథయావతీయంత్రయీవిద్యాయస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యాఏతద్ద్వితీయంపదమాప్నుయాదథయావదిదంప్రాణియస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్సోఽస్యాఏతత్తృతీయంపదమాప్నుయాదథాస్యాఏతదేవతురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతినైవకేనచనాప్యంకుతఉఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్. ౬

యస్మాత్తేఆహుః- మృషైవతత్. కింతర్హి. గాయత్రీమేవసావిత్రీమనుబ్రూయాత్. కస్మాత్. యస్మాత్ప్రాణోగాయత్రీత్యుక్తం. ప్రాణఉక్తేవాక్చ సరస్వతీచాన్యేచప్రాణాస్సర్వంప్రాణఏవకాయేసమర్పితంభవతి. కిఞ్చ- ఇదంప్రాసఙ్గికముక్త్వాగాయత్రీవిదంస్తౌతి-యదిహవైఅప్యేవంవిద్బహ్వివ. న హితస్యసర్వాత్మనోబహునామాస్తికించిత్- సర్వాత్మకత్వాద్విదుషః. ప్రతిగృహ్ణాతి- నహైవతత్- ప్రతిగ్రహజాతంగాయత్ర్యాఏకంచన - ఏకమపిపదం ప్రతిపర్యాప్తం. ౫

ఆ.— మతాన్తరముద్భావయతి (తామేతామితి) *తత్సవితుర్వృణీమహే।వయందేవస్యభోజనం।శ్రేష్ఠగ్ సర్వధాతమం।తురంభగస్యధీమహీత్యనుష్టుభంసావిత్రీమాహుః.- సవితృదేవతాకత్వాదిత్యర్థః. ఉపనీతస్యమాణవకస్య ప్రథమతఃసరస్వత్యాం శ్రవణాత్మికాయాంసాపేక్షత్వంద్యోతయితుంహిశబ్దః. దూషయతి (నేత్యాదినా) నన్వపేక్షితవాగాత్మకసరస్వతీసమర్పణంవినాగాయత్రీసమర్పణమయుక్తమితిశఙ్కాంత్వాపరిహరతి (కస్మాదిత్యాదినా). యదిహేత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్యావ్యవహితపూర్వగ్రన్థాసఙ్గతిమాశఙ్క్యాహ (ఇదమితి) - సావిత్ర్యాగాయత్రీత్వమితి యావత్. ఇవశబ్దార్థందర్శయతి (నహీతి) - యద్యపిబహుప్రతిగృహ్ణాతివిద్వానితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తథాపినతేనప్రతిగ్రహజాతేనైకస్యాపిగాయత్రీపదస్యవిజ్ఞానఫలంభుక్తంస్యాత్- దూరతస్తుదోషాధాయకత్వంతస్యేత్యర్థః. ౫

శం.— (తాంహైతామేకేసావిత్రీమనుష్టుభమన్వాహుర్వాగనుష్టుబేతద్వాచమనుబ్రూమఇతి) కేచనతామేతాంసావిత్రీమనుష్టుప్ఛన్దస్కామేవాహుః. తత్రహేతుః (వాగనుష్టుబితి) ఏతాంవాచమనుబ్రూమఇతిసావిత్ర్యనువచనేప్రవర్తమానాఃప్రవర్తన్తే. వాక్చానుష్టుప్ఛన్దః ప్రధానేతిఅనుష్టుప్ఛన్దస్కైవసావిత్ర్యుపదేష్టవ్యా. అతస్తురీయేణాష్టాక్షరేణపాదేనయుక్తాసావిత్రీఉపదేష్టవ్యా - అతశ్చద్వాత్రింశదక్షరతయా అనుష్టుప్ఛన్దస్కాసావిత్రీఉపపద్యతఇత్యర్థః. తద్దూషయతి (నతథేతి) తథానకుర్యాత్. కింతు (గాయత్రీమేవసావిత్రీమనుబ్రూయాత్) గాయత్రీఛన్దస్కామష్టాక్షరైస్త్రిభిఃపాదైర్యుక్తాంగాయత్రీమేవసావిత్రీమనుబ్రూయాదిత్యర్థః. (యదిహవా అప్యేవంవిద్బహ్వివప్రతిగృహ్ణాతీత్యాది) ఏవంప్రజానన్ దేహయాత్రాస్యైబహుప్రతిగ్రహంకరోతియది- తత్ప్రతిగ్రహజాతంగాయత్ర్యాఏకైకస్యపదస్యాపర్యాప్తం- తేననస్పృశ్యతే. ఏవంపాదవిదఃప్రతిగ్రహదోషాశ్శమంయాన్తీత్యర్థః. ౫

శం.— (సయఇమాంస్త్రీన్) సయః-గాయత్రీవిదిమాన్-భూరాదీన్ త్రీన్ గోఽశ్వాదిధనపూర్ణాన్ లోకాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సః- ప్రతిగ్రహః అస్యాః- గాయత్ర్యాఏతత్ప్రథమంపదం - యద్వ్యాఖ్యాతమాప్నుయాత్. ప్రథమపదవిజ్ఞానఫలంతేనభుక్తంస్యాత్ - నత్వధికదోషోత్పాదకస్స ప్రతిగ్రహః. అథ- పునర్యావతీఇయంత్రయీవిద్యా - యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సోఽస్యాఏతద్ద్వితీయంపదమాప్నుయాత్- ద్వితీయపదవిజ్ఞానఫలంతేనభుక్తంస్యాత్. తథా- యావదిదంప్రాణి- యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- సోఽస్యాఏతత్తృతీయంపదమాప్నుయాత్- తేన తృతీయపదవిజ్ఞానఫలంభుక్తంస్యాత్. కల్పయిత్వేదముచ్యతే. పాదత్రయసమమపియదికశ్చిత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- తత్పాదత్రయవిజ్ఞానఫలస్యైవక్షయకారణం - నత్వన్యస్యదోషస్యకర్తృత్వేక్షమం. నచైవందాతాప్రతిగ్రహీతావా. గాయత్రీవిజ్ఞానస్తుతయేకల్ప్యతే. దాతాప్రతిగ్రహీతాచ యద్యప్యేవంసమ్భావ్యేతే - నాసౌప్రతిగ్రహోఽపరాధక్షమః. కస్మాత్. యతోఽభ్యధికమపిపురుషార్థవిజ్ఞానమవశిష్టమేవచతుర్థపాదవిషయంగాయత్ర్యాః. తద్దర్శయతి (అథాస్యాఏతదేవతురీయందర్శతంపదంపరోరజాయఏషతపతి) తచ్చైతన్నైవకేనచిత్ - కేనచన- కేనచిదపి- ప్రతిగ్రహేణాప్యంనైవప్రాప్యమిత్యర్థః. యథాపూర్వోక్తానిత్రీణిపదాని. ఏతాన్యపినైవాప్యానికేనచిత్- కల్పయిత్వైవముక్తం. పరమార్థతఃకుతఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్- త్రైలోక్యాదిసమం. తస్మాద్గాయత్ర్యేవంప్రకారోపాస్యేత్యర్థః. ౬

ఆ.— గాయత్రీవిదఃప్రతిగృహ్ణతోదోషాభావంసామాన్యేనోక్తం- విశేషతస్తదభావమాహ (సఇతి) -యథాత్రైలోక్యావచ్ఛిన్నస్యత్రైవిద్యావచ్ఛిన్నస్యచార్థస్యప్రతిగ్రహేణ-పాదద్వయవిజ్ఞానఫలమేవభుక్తం- నాధికందూషణం- తథేతియావత్. ప్రతిగ్రహీతాదాతావానైవంవిధస్సమ్భావ్యతే- కింతుస్తుత్యర్థంశ్రుత్యైతత్కల్పితమిత్యాహ (కల్పయిత్వేతి) -ఉక్తమేవసంగృహ్ణాతి (పాదత్రయేతి) -కల్పయిత్వేదముచ్యతేఇతికిమితికల్ప్యతే- ముఖ్యమేవైతత్కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) -కల్పనాపితర్హికిమర్థేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) -అఙ్గీకృత్యోత్తరవాక్యముత్థాపయతి (దాతేతి) -తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కస్మాదితి) -వాగాత్మకపాదత్రయవిజ్ఞానఫలభోగోక్త్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. నైవప్రాప్యం-ప్రతిగ్రహేణకేనచిదపినైవభుక్తంస్యాదిత్యర్థః. తత్రైవవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి) -తాని ప్రతిగ్రహేణయథాఆప్యాని- నతథైతదా

ఉ.— తస్యా ఉపస్థానం గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పద్యపదసి నహి పద్యసే నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసేఽసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదసావస్మై కామో మా సమర్ధీతి వా న హైవాస్మై స కామః ఋధ్యతే యస్మా ఏవముపతిష్ఠతేఽహమదః ప్రాపమితి వా ॥ ౭

ఏతద్ధ వై తజ్జనకో వైదేహో బుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ యన్ను హో యద్గాయత్రీవిదబ్రూథా అథ కథగ్ం హస్తీభూతో వహసీతి ముఖగ్ం హ్యస్యాః సమ్రాణ్ణ విదాఞ్చకారేతి హోవాచ తస్యా

ప్యమిత్యర్థః. కుత ఇత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (ఏతాన్యపీతి)-గాయత్రీవిదస్స్తుతిరుక్తా. తత్ఫలమాహ (తస్యా ఇతి) ఏవం ప్రకారా-పాదచతుష్టయరూపా సర్వాప్తికేత్యర్థః. ౬

రం.— (స య ఇమాంస్త్రీన్ లోకాన్ పూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) య ఇమాన్ త్రీన్ లోకాన్ ధనపూర్ణాన్ ప్రతిగృహ్ణాతి-సః గాయత్రీప్రథమపాదజ్ఞానఫలమాప్తవాన్. ప్రథమపాదజ్ఞానస్య లోకత్రయభోక్తృత్వం ఫలమిత్యర్థః. యద్వా-లోకత్రయప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ప్రథమపాదాధ్యయనమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం. (అథ యావతీయం త్రయీ విద్యా యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలానుభవో ద్వితీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. త్రయీప్రకాశ్యసకలఫలప్రతిగ్రహప్రాయశ్చిత్తం ద్వితీయపాదజ్ఞానమితి వార్థః. (అథ యావదిదం ప్రాణి యస్తావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యాది) సర్వప్రాణినః ప్రతిశేషిత్వం తృతీయపాదజ్ఞానస్య ఫలమిత్యర్థః. పూర్వవద్వా యోజ్యం. (అథాస్యా ఏతదేవ తురీయం దర్శతం పదం పరోరజా ఇత్యాది) దర్శతస్య తురీయపాదస్య యత్ఫలం-తత్కేనచన-కేనాపి నాప్యం-న ప్రాప్తుం యోగ్యం. కుత ఇత్యత్రాహ (కుత ఉ ఏతావత్ప్రతిగృహ్ణీయాదితి) ఏతదనురూపం ఫలం కుతస్స్యాదిత్యర్థః. తస్మాత్తస్యానన్యమేవ ఫలం-నాన్యదిత్యర్థః. ౬

* * *

శం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యా ఉపస్థానం-ఉపేత్య స్థానం-నమస్కరణమనేన మన్త్రేణ. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఆహ-హే గాయత్రి అసి-భవసి త్రైలోక్యపాదేనైకపదీ. త్రయీవిద్యారూపేణ ద్వితీయేన ద్విపదీ. ప్రాణాదినా తృతీయేన త్రిపద్యసి. చతుర్థేన-తురీయేణ చతుష్పద్యసి. ఏవం చతుర్భిః పాదైరుపాస్యసే-జ్ఞాయసే. అతః పరం పరేణ నిరుపాధికేన స్వేనాత్మనాఽపదసి-అవిద్యమానం పదం యేన పద్యసే-సా త్వమపదసి. యస్మాన్న హి పద్యసే-నేతి నేత్యాత్మత్వాత్. అతో వ్యవహారవిషయాయ నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయ పరోరజసే. అసౌ-శత్రుః పాప్మా త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకరః. అదః-తదాత్మనః కార్యం-యత్త్వత్ప్రాప్తివిఘ్నకర్తృత్వం. మా ప్రాపత్-నైవ ప్రాప్నోతు. ఇతి శబ్దో మన్త్రపరిసమాప్త్యర్థః. యం ద్విష్యాత్-యం ప్రతి ద్వేషం కుర్యాత్స్వయం విద్వాన్. తం ప్రత్యనేనోపస్థానం. అసౌ శత్రురముకనామేతి నామ గృహ్ణీయాత్-అస్మై యజ్ఞదత్తాయాభిప్రేతః కామో మా సమర్ధి-సమృద్ధిం మా ప్రాప్నోత్వితి వోపతిష్ఠతే. న హైవాస్మై-దేవదత్తాయ స కామస్సమృధ్యతే. కస్మై. యస్మా ఏవముపతిష్ఠతే. అహమదః-దేవదత్తాభిప్రేతం ప్రాపమితి వోపతిష్ఠతే. అసావదో మా ప్రాపదిత్యాది త్రయాణాం మన్త్రపదానాం యథాకామం వికల్పః. ౭

ఆ.— ప్రకృతముపాసనమేవ మన్త్రేణ సంగృహ్ణాతి (తస్యా ఇత్యాదినా) ధ్యేయరూపముక్త్వా జ్ఞేయం గాయత్ర్యా రూపముపన్యస్యతి (అతః పరమితి) చతుర్థస్య పాదస్య పాదత్రయాపేక్షయా ప్రాధాన్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (అత ఇతి) యథోక్తనమస్కారస్య ప్రయోజనమాహ (అసావితి) ద్వివిధముపస్థానం-ఆభిచారికమాభ్యుదయికం చ. తత్రాద్యం ద్వేధా వ్యుత్పాదయతి (యం ద్విష్యాదితి) నామ గృహ్ణీయాత్-తదీయం నామ గృహీత్వా చ తదభిప్రేతం మా ప్రాపదిత్యనేనోపస్థానమితి సమ్బన్ధః. ఆభ్యుదయికముపస్థానం దర్శయతి (అహమితి) కీదృగుపస్థానం మన్త్రపదేన కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య యథారుచి వికల్పం దర్శయతి (అసావితి) ౭

రం.— (తస్యా ఉపస్థానం) తస్యాః-గాయత్ర్యాః ఉపస్థానం - ఉపస్థానమన్త్ర ఉచ్యత ఇత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (గాయత్ర్యస్యేకపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ చతుష్పదీత్యాది) హే గాయత్రి. త్వం భూర్భువస్స్వర్లక్షణేనైకేన పాదేనైకపద్యసి. త్రయీలక్షణేన ద్వితీయేన పాదేన ద్విపదీ. సర్వప్రాణిజాతరూపేణ తృతీయేన త్రిపదీ. తురీయేణ పదేన పరోరజసా చతుష్పద్యసి. అపదసీత్యేతదుపపాదయతి (న హి పద్యస ఇతి) పద్యసే-గమ్యసే. జ్ఞాయస ఇత్యర్థః. అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్పరిచ్ఛిన్నతయా జ్ఞాతుం న శక్యస ఇత్యర్థః. తురీయం పాదం నమస్యతి (నమస్తే తురీయాయ దర్శతాయ పదాయేత్యాది) స్పష్టం. (అసావదో మా ప్రాపదితి యం ద్విష్యాదిత్యాది) ఉక్తగాయత్రీవిత్ యం ద్విష్యాత్-అసౌ-శత్రుః అదః- ఇదం వాఞ్ఛితం మా ప్రాపత్ - నైవ ప్రాప్నోతు ఇతి వా. అసౌ కామః అస్మై - శత్రవే మా సమర్ధి - సమృద్ధం మా భూత్. వ్రీహ్యాదిత్యాదినిః. ఇతి వా. యస్మై శత్రవే. యం శత్రుముద్దిశ్యేతి యావత్. ఏవం- ఉక్తమన్త్రాభ్యాం గాయత్రీముపతిష్ఠతే - తస్మై స కామో న ఋధ్యతే - న వృద్ధిమాప్నోతి. అహమదః శ్రేయః ప్రాపం- ప్రాప్తవానస్మీతి వా మన్త్రేణ య ఉపతిష్ఠతే గాయత్రీం - తస్య తత్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం చైషాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం వికల్పేన ప్రయోగ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౭

* * *

శం.— గాయత్ర్యా ముఖవిధానాయార్థవాద ఉచ్యతే - ఏతద్ధ - కిల స్మర్యతే. తత్ - తత్ర గాయత్రీవిజ్ఞానవిషయే. జనకో వైదేహః- బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విః. తం కిలోక్తవాన్. యన్ను ఇతి- వితర్కే. హో - అహో ఇత్యేతత్. యత్త్వం గా

అగ్నిరేవముఖంయదిహవాఅపిబహ్వివాగ్నావభ్యాదధతిసర్వమేవతత్సన్దహత్యేవగ్ంహైవైవంవిద్యద్యపిబహ్వివపాపంకురుతెసర్వమేవతత్సమ్ప్సాయశుద్ధఃపూతోఽజరోఽమృతస్సమ్భవతి॥ ¶ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయే చతుర్దశం బ్రాహ్మణమ్.

ఉ.— § హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం।తత్త్వంపూషన్నపావృణుసత్యధర్మాయదృష్టయే।పూషన్నేకర్షేయమసూర్యప్రాజాపత్యవ్యూహరశ్మీన్।సమూహతేజోయత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామియోసావసౌపురుషఃసోహమస్మి। వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తగ్ంశరీరం। ఓం౩

యత్రీవిద్బ్రూథాః- గాయత్రీవిదస్మీతియద్బ్రూథాః. కిమిదంతస్యవచసోఽననురూపం. అథ- కథం యదిగాయత్రీవిత్- ప్రతిగ్రహణదోషేణహస్తీభూతోవహసీతి. సప్రత్యాహరాజ్ఞాస్మారితః. ముఖంగాయత్ర్యాహి- యస్మాదస్యాఃహేసమ్రాట్నవిదాఞ్చకార - నవిజ్ఞాతవానస్మీతిహోవాచ. ఏకాఙ్గవికలత్వాద్గాయత్రీవిజ్ఞానంమమాఫలంజాతం. శృణుతర్హి-తస్యాః- గాయత్ర్యాఅగ్నిరేవముఖం. యదిహవైఅపిబహ్వివేన్ధనంఅగ్నావభ్యాదధతిలౌకికాః- సర్వమేవతత్సన్దహత్యేవేన్ధనమగ్నిః. ఏవంహఏవఏవంవిత్- గాయత్ర్యాఅగ్నిర్ముఖమిత్యేవంవేత్తీత్యేవంవిత్స్యాత్. స్వయం గాయత్ర్యాత్మాగ్నిముఖస్సన్-సయద్యపిబహ్వివపాపంకురుతే- ప్రతిగ్రహాదిదోషం. తత్సర్వంపాపజాతంసమ్ప్సాయ - సంభక్షయిత్వాశుద్ధోగ్నివత్పూతశ్చతస్మాత్ప్రతిగ్రహదోషాత్. గాయత్ర్యాత్మాఅజరోఽమృతశ్చసమ్భవతి........ ౮

ఇతి సప్తమాధ్యాయే చతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— కిన్నుతద్గాయత్రీవిజ్ఞానప్రతికూలముపలభ్యతే- తదాహ (అథేతి) పూర్వాపరవిరోధావద్యోతకోఽథశబ్దః. తథాపిగాయత్రీవిజ్ఞానఫలవత్త్వేసతి ప్రతికూలమిదంహస్తీభూతస్యతవమాం ప్రతివహనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకాఙ్గేతి) రాజాబ్రూతే (శృణ్వితి). ముఖవిజ్ఞానస్యదృష్టాన్తావష్టమ్భేనఫలమాచష్టే (యదీత్యాదినా) ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. పాపసంస్పర్శరాహిత్యం - శుద్ధిః. తత్ఫలాసంస్పర్శస్తుపూతతేతిభేదః. గాయత్రీజ్ఞానస్యక్రమముక్తిఫలత్వందర్శయతి (గాయత్ర్యాత్మేతి) ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయెచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధవైతజ్జనకోవైదేహోబుడిలమాశ్వతరాశ్విమువాచ) ఏతత్- గాయత్రీవిజ్ఞానంప్రస్తుత్యవైదేహోజనకఃనామ్నాబుడిలంఅశ్వతరాశ్వస్యాపత్యమాశ్వతరాశ్విమువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (యన్నుహోయద్గాయత్రీవిద్బ్రూథాఇతి) హో-అహో. తద్యద్గాయత్రీవిదస్మీత్యబ్రూథాః- ఉక్తవానసి. తస్యవచసోఽననురూపమిదమిత్యర్థః. తత్కిమిత్యత్రాహ (అథకథంహస్తీభూతోవహసీతి) హస్తీవప్రతిగ్రహాదిజన్యంపాపంవహసి- అథాప్యహంగాయత్రీవిదితిబ్రూషే- నైతదనురూపమిత్యర్థః. సఆహ (ముఖంహ్యస్యాస్సమ్రాణ్ణవిదాఞ్చకారేతిహోవాచ) హేసమ్రాట్అహంగాయత్రీంజానే- అపితుతస్యాముఖంనజ్ఞాతవానస్మి. అతఃపాపంవహామీత్యుక్తవాన్. ఇతరఆహ (తస్యాఅగ్నిరేవముఖం యదిహవాఅపీత్యాది) తస్యాః- గాయత్ర్యాఃఅగ్నిర్ముఖం. యదిబహ్వపీన్ధనమగ్నావభ్యాదధాతి- ప్రక్షిపతి. తత్సర్వమగ్నిర్దహతి. ఏవమేవంవిద్బహ్వపిపాపంకురుతేచేత్- తత్- కృతంపాపంసర్వంసంసాయ- * షోఅన్తకర్మణి. దగ్ధ్వేత్యర్థః. పూతః-బ్రహ్మవిద్యాప్రతిబన్ధకపాపరహితశ్శుద్ధః- సమ్పన్నబ్రహ్మవిద్యఃఅజరోఽమృతస్సమ్భవతి-జరామరణశూన్యోభవతీత్యర్థః........ ౮

ఇతిసప్తమాధ్యాయేచతుర్దశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ- సోన్తకాలఆదిత్యంప్రార్థయతి. అస్తిచప్రసఙ్గః- గాయత్ర్యాస్తురీయఃపాదోహిసః. తదుపస్థానంప్రకృతం. అతస్సఏవప్రార్థ్యతే- హిరణ్మయేన- జ్యోతిర్మయేనపాత్రేణ - యథాపాత్రేణేష్టంవస్త్వపిధీయతే- ఏవమిదంసత్యాఖ్యంబ్రహ్మజ్యోతిర్మయేనమణ్డలేనాపిహితమివ- అసమాహితచేతసామదృశ్యత్వాత్. తదుచ్యతేసత్యస్యాపిహితంముఖం- ముఖ్యంస్వరూపం. తదపిధానంపాత్రం- అపిధానమివదర్శనప్రతిబన్ధకారణం. తత్త్వంహేపూషన్- జగతఃపోషణాత్పూషా- సవితా. అపావృణు- అపావృతంకురు. దర్శనప్రతిబన్ధకారణమపనయేత్యర్థః. సత్యధర్మాయ- సత్యంధర్మోస్యేతిమమ- సోహంసత్యధర్మా- తస్మై- తదాత్మభూతాయేత్యర్థః. దృష్టయే- దర్శనాయ పూషన్నిత్యాదీనినామాన్యామన్త్రణార్థానిసవితుః. ఏకర్షే- ఏకశ్చాసావృషిశ్చఏకర్షిః. దర్శనాదృషిః. సహిసర్వస్యజగతఆత్మాచక్షుశ్చసన్- సర్వంపశ్యతి. ఏకోవాగచ్ఛతీత్యేకర్షిః. * సూర్యఏకాకీచరతీతిమన్త్రవర్ణాత్. యమ-సర్వంహిజగతస్సంయమనంత్వత్కృతం. సూర్యః - సుష్ఠుఈరయరసాన్రశ్మీన్ప్రాణాన్ధియోవాజగతఇతి. ప్రాజాపత్యః- ప్రజాపతేః- ఈశ్వరస్యాపత్యం, హిరణ్యగర్భస్యవా. హేప్రాజాపత్య. వ్యూహ-విగమయరశ్మీన్. సమూహ- సఙ్క్షిపాత్మనస్తేజః. యేనాహంశక్నుయాంద్రష్టుం. తేజసాహ్యపహతదృష్టిర్నశక్నుయాంత్వత్స్వరూపమఞ్జసాద్రష్టుంవిద్యోతనఇవరూపాణాం- అతఉపసంహరతేజః. యత్తే-తవరూపంసర్వకల్యాణానామతిశయేనకల్యాణం- కల్యాణతమం. తత్తేపశ్యామి- పశ్యామో

¶ సర్వమేవతత్సంసాయేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వాయురనిలంమృతమథేదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

క్రతోఽస్మరకృతగ్ స్మరక్రతోఽస్మరకృతగ్ స్మర । అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్। యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ॥ ౧

ఇతిబృహదారణ్యకే సప్తమాధ్యాయే పఞ్చదశం బ్రాహ్మణమ్.

సప్తమోఽధ్యాయస్సమాప్తః—ఓం తత్సత్.

* * *

యం. వచనవ్యత్యయేన. యోఽసౌ- భూర్భువస్స్వరాఖ్యవ్యాహృత్యవయవః పురుషః- పురుషాకృతిత్వాత్పురుషః. సోఽహమస్మి- భవామి. అహరహమితి చోపనిషదుక్తత్వాదాదిత్యచాక్షుషయోస్తదేవేదం పరామృశ్యతే. సోఽహమస్మ్యమృతమితిసమ్బన్ధః. మమామృతస్యసత్యస్యశరీరపాతేశరీరస్థాయః ప్రాణోవాయుః- సోఽనిలం- బాహ్యంవాయుమేవప్రతిగచ్ఛతు. తథా-అన్యాదేవతాస్స్వంస్వాం ప్రకృతింగచ్ఛన్తు. అథేదమపిభస్మాన్తంసత్ పృథివీం యాతుశరీరం. అథేదానీమాత్మనస్సంకల్పభూతాంమనసివ్యవస్థితామగ్నిదేవతాం ప్రార్థయతి (ఓం క్రతో) ఓమితి-క్రతో ఇతిచసమ్బోధనార్థానేవ. ఓఙ్కారప్రతీకత్వాదోం. మనోమయత్వాచ్చ-క్రతుః. హే క్రతోఽస్మరస్మర్తవ్యం. అన్తకాలే-హిత్వత్స్మరణవశాదిష్టాగతిః ప్రాప్యతే-అతః ప్రార్థ్యతే- యన్మయాకృతం- తత్స్మర. పునరుక్తిరాదరార్థా. కిఞ్చ- హేఅగ్నే నయ- ప్రాపయ సుపథా - శోభనేనమార్గేణరాయే - ధనాయ. కర్మఫలప్రాప్తయఇత్యర్థః. నదక్షిణేనకృష్ణేనపునరావృత్తియుక్తేన. కింతర్హి. శుక్లేనైవసుపథాఽస్మాన్- విశ్వాని-సర్వాణిహేదేవవయునాని ప్రజ్ఞానానిసర్వప్రాణినాంవిద్వాన్. కిఞ్చ-యుయోధి- అపనయ- వియోజయ. అస్మత్-అస్మత్తః. జుహురాణం-కుటిలంవినః- పాపం. పాపజాతంసర్వం. తేనపాపేనవియుక్తావయమేష్యామఉత్తరేణపథాత్వత్ప్రసాదాత్. కింతువయంతుభ్యంకర్తుంశక్నుమః. భూయిష్ఠాం-బహుతమాం తే-తుభ్యం నమఉక్తిం-నమస్కారవచనంవిధేమ. నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేత్యర్థః. అన్యత్కర్తుమశక్తాస్సన్తః........................... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

* * *

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (యోజ్ఞానకర్మేతి). ఆదిత్యస్యాప్రస్తుతత్వాత్కథంతత్ప్రార్థనేత్యాశఙ్క్యాహ (అస్తిచేతి) భావికథమాదిత్యస్యప్రసఙ్గః- తత్రాహ (తదుపస్థానమితి) *మనస్తైత్తిరీయాఽయ్యేతితర్హిదర్శితమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యప్రసఙ్గేఫలితమాహ (అతఇతి) సమాహితచేతసాం- ప్రయత్నవతామపిదృశ్యత్వాన్నాపిహితం- కింతునపిహితమేవేతి-తత్రాహ (అసమాహితేతి) జగతఃపోషణాత్- పుష్కహిపువ్వ్యాదిదానేనేతిశేషః. అపావరణకారణమేవవివృణోతి (దర్శనేతి) సత్యం- పరమార్థస్వరూపం బ్రహ్మ. ధర్మః-స్వభావఇతియావత్. నను దర్శనాం తత్ప్రతిబన్ధకనివృత్తౌ పూషణినియుక్తేకిమిత్యనేనసమ్బోధ్యనియుజ్యతే- తత్రాహ (పూషన్నిత్యాదీతి). దర్శనాద్యృషిరిత్యుక్తంవిశదయతి (సతి) *సూర్యఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చేతిమన్త్రవర్ణః శ్రుత్యోక్తం (జగతఆత్మేతి) *చక్షుర్మిత్రస్యవరుణస్యాగ్నేరిత్యేతదాశ్రిత్యాహ (చక్షుశ్చే) స్వాభావికారశ్మయోనవిగమయితుంశక్యా-ఇత్యాశఙ్క్యాహ (సమూహేతి) మదీయతేజస్సఙ్క్షేపంవినాపితేమత్స్వరూపదర్శనంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజఇతి)-విద్యోతనం- విద్యుత్ప్రకాశః. తస్మిన్- సతిరూపాణాంస్వరూపమఞ్జసాచక్షుషానశక్యంద్రష్టుం- తస్యచక్షుర్మోషిత్వాత్. ఇత్యాహ (విద్యోతనఇవేతి). తేజస్సఙ్క్షేపస్యప్రయోజనమాహ (యదితి). కిఞ్చ- నాహంత్వాంభృత్యవద్యాచే- అభేదేనధ్యాతత్వాదిత్యాహ (యోఽసావితి). వ్యాహృతిశరీరేకథమహమితి ప్రయోగోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అహరితి)-తదేవేదమిత్యహంరూపముచ్యతే. ననుతవశరీరపాతేఽపి మృతత్వం- ఆధ్యాత్మికవాయ్వాదిప్రతిబన్ధాత్. అతఆహ (మమేతి). వాయుగ్రహణస్యోపలక్షణత్వంవివక్షిత్వాహ (తథేతి) దేహస్థదేవతామప్రతిబన్ధకత్వేఽపిదేహస్యైవసూక్ష్మతాంగతస్యప్రతిబన్ధకత్వాన్నతవామృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి). మన్త్రాన్తరమవతార్యవ్యాకరోతి (అథేదానీమిత్యాదినా)-అవతీత్యోం - ఈశ్వరస్సర్వస్యరక్షకః. తస్యజాఠరాగ్నిప్రతీకత్వేనధ్యాతత్వాదగ్నిశబ్దేననిర్దేశః. ఏవమగ్నిదేవతాంసమ్బోధ్యనియుఙ్క్తే (స్మరేతి) ఇష్టాంగతింజిగమిషతాకిమితిస్మరణేదేవతానియుజ్యతే-తత్రాహ (త్వత్స్మరణేతి) ప్రార్థనాన్తరంసముచ్చినోతి (కిఞ్చే) ఉక్తమేవవ్యనక్తి (నేత్యాదినా)-అస్మాన్- నయేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞానగ్రహణంకర్మాదీనాముపలక్షణం. ప్రార్థనాన్తరందర్శయ (కిఞ్చేతి). పాపవియోజనఫలమాహ (తేనేతి). భవద్భిరారాధితోభవతాంయథోక్తంఫలంసాధయిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి) బహుతమత్వం- భక్తిశ్రద్ధాతిరేకయుక్తత్వం. యాగాదినాపరిచరణం క్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యదితి)-సన్తః- నమస్కారోక్త్యాపరిచరేమె ర్వేణసమ్బన్ధః. అశక్తిశ్చముమూర్షావశాదితిద్రష్టవ్యం. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః........................... ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య

శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం సప్తమాధ్యాయభాష్యటీకా.

౨౦.— అర్చిరాద్యాతివాహికానుప్రవిష్టాదిత్యప్రార్థనామన్త్రః (హిరణ్మయేనపాత్రేణసత్యస్యాపిహితంముఖం) సత్యస్య-బ్రహ్మణోముఖం- ద్వారం. బ్రహ్మాగమనమార్గఇతియావత్. హిరణ్మయేనపాత్రేణ - తేజిష్ఠేనతేజోమణ్డలేనఅపిహితం - ఆవృతం. (తత్త్వంపూషన్నపావృణు) తత్ - ద్వారంహేపూషన్నపావృణు- అనావృతంకురు. కిమర్థమిత్యత్రాహ (సత్యధర్మాయదృష్టయే) సత్యం - బ్రహ్మ. ధర్మః- ఆశ్రయః. సాధనంయస్యతస్మై. బ్రహ్మైకనిష్ఠాయ. బ్రహ్మదర్శనార్థినేమహ్యం దృష్టయే - బ్రహ్మదర్శనాయేత్యర్థః. (పూషన్నేకర్షేయమసూర్య ప్రాజాపత్య) హేపూషన్. ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చఏకర్షిః. ఋషిః- ద్రష్టా. సనితుర్జగదేకచక్షుష్ట్వాదితిభావః. యమ- యమయితః. సూర్య - సుష్ఠుఈరయతిరశ్మీనితి సూర్యః. ప్రాజాపత్య - ప్రజాపతేఃపుత్ర. (వ్యూహరశ్మీన్సమూహతేజః) తావకాన్రశ్మీన్వ్యూహ - అపగమయ. తేజస్సమూహ- సఙ్క్షిప. కిమర్థమిత్యత్రాహ (యత్తేరూపంకల్యాణతమంతత్తేపశ్యామి) తేజసాంసఙ్క్షేపాభావేతవరూపందుర్దర్శమితిభావః. (యోసావసౌపురుషస్సోహమస్మి) ఆత్మాయాదృగ్రూపః - తాదృగ్రూపో౽హమస్మి. తాదృగ్రూపతయావేద్మి. ఆత్మతత్త్వవిదస్మీత్యర్థః. (వాయురనిలమమృతమథేదంభస్మాన్తంశరీరం) అర్చిరాదినాగతస్యమే ప్రాణవాయుర్వాయౌలీయతాం. మృతంచేదంశరీరం భస్మాన్తంచభవతు. తతశ్చదేహేన్ద్రియాదిష్వాత్మాభిమానీనాహమస్మి-తద్విలక్షణాత్మజ్ఞానవానిత్యర్థః. (ఓంక్రతోస్మరకృతంస్మర) ఓమితిప్రణవప్రతిపాద్యత్వాదాదిత్యస్యసమ్బోధనం. * అధిగర్థదయేశాంకర్మణీతికర్మణిషష్ఠీ. క్రతోః- క్రతుం. ఉపాస్తిమనుష్ఠితాంస్మర. తదఙ్గతయాకృతంకర్మాపిస్మర. అహందేహవిలక్షణాత్మజ్ఞానీకర్మాఙ్గకబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠశ్చ - అతస్స్వస్వరూపంప్రదర్శయ, ముక్తిమార్గంచప్రయచ్ఛేత్యర్థః. అర్చిరాదిప్రథమపర్వాగ్నిప్రార్థనామన్త్రః (అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్) హేఅగ్నే. సుపథా - శోభనేనార్చిరాదిమార్గేణరాయే- ఐశ్వర్యాయ. స్వారాజ్యాయ. మోక్షాయేతియావత్. అస్మాన్నయ-ప్రాపయ. హేదేవ-ద్యోతమాన. విశ్వానివయునాని-సర్వాణిజ్ఞానానివిద్వాన్భవసి. అతోమదీయమప్యాత్మజ్ఞానంత్వంజానాసీత్యర్థః. (యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః) యుయోధి - అపనయ. అస్మత్ - అస్మత్తః. జుహురాణం- కుటిలం. హ్వృచ్ఛాకౌటిల్యఇత్యస్మాత్తానచిరూపం. ఏనః - పాపంయుయోధీత్యన్వయః. భూయిష్ఠాం - భూయసీం నమఉక్తింతేకరవామేత్యర్థః. ౧

ఇతిసప్తమాధ్యాయేపఞ్చదశబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

* * *

ఇతిబృహదారణ్యకభాష్యే - సప్తమాధ్యాయభాష్యమ్.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

బృహదారణ్యకోపనిషత్.

అష్టమాధ్యాయః.

AMAYYA. B.A.
ER
TI

హరిః ఓమ్॥

మూ.—— యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాంభవతి ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవత్యపిచ యేషాంబుభూషతి య ఏవం వేద॥ ౧

శం.--- ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం. కస్మాత్పునః కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యాః- న పునర్వాగాదిభావ ఇతి. యస్మాజ్జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః. న వాగాదయో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠత్వభాజః. కథం జ్యేష్ఠత్వంచ శ్రేష్ఠత్వంచ ప్రాణస్యేతి. తన్నిర్దిధారయిషయేదమారభ్యతే. అథవా - ఉక్థయజుస్సామక్షత్త్రాదిభావైః- ప్రాణస్యైవోపాసనమభిహితం సత్స్వప్యన్యేషు చక్షురాదిషు. తత్ర హేతుమాత్రమిహ. ఆనన్తర్యేణ సమ్బధ్యతే. న పునః పూర్వశేషతా. వివక్షితం తు ఖిలత్వాదస్య కాణ్డస్య పూర్వత్ర యదనుక్తం విశిష్టఫలం ప్రాణవిషయముపాసనం- తద్వక్తవ్యమితి. యః-కశ్చిత్. హ వై- ఇత్యవధారణార్థౌ. యో జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణం వక్ష్యమాణం వేద- అసౌ భవత్యేవ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. ఏవం ఫలేన ప్రలోభితస్సన్- ప్రశ్నాయాభిముఖీభూతః. తస్మై చాహ (ప్రాణో వై జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) కథం పునరవగమ్యతే ప్రాణో జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి. యస్మాన్నిషేకకాల ఏవ శుక్రశోణితసమ్బన్ధః ప్రాణాదికలాపస్యావిశిష్టః - తథాపి న ప్రాణం శుక్రం విరోహతీతి ప్రథమో వృత్తిలాభః ప్రాణస్య చక్షురాదిభ్యః. అతో జ్యేష్ఠో వయసా ప్రాణః. నిషేకకాలాదారభ్య గర్భం పుష్యతి ప్రాణః. ప్రాణే హి లబ్ధవృత్తౌ- పశ్చాచ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- అతో యుక్తం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వం చక్షురాదిషు. భవతి తు కశ్చిత్కులే జ్యేష్ఠః- గుణహీనత్వాత్తు న శ్రేష్ఠః. మధ్యమః కనిష్ఠో వా గుణాఢ్యత్వాద్భవేచ్ఛ్రేష్ఠః - న జ్యేష్ఠః. న తథేహేత్యాహ - ప్రాణ ఏవ తు జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ. కథం పునః శ్రైష్ఠ్యమవగమ్యతే ప్రాణస్య. తదిహ సంవాదేన దర్శయిష్యామః. సర్వథాపి తు- ప్రాణం జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠత్వగుణం యో వేద- ఉపాస్తే. స స్వానాం- జ్ఞాతీనాం జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి- జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠగుణోపాసనసామర్థ్యాత్. స్వవ్యతిరేకేణాపి చ యేషాం మధ్యే జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవిష్యామీతి బుభూషతి- భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపి జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠప్రాణదర్శీ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. నను వయోనిమిత్తం జ్యేష్ఠత్వం- తదిచ్ఛాతః కథం భవతీత్యుచ్యతే- నైష దోషః- ప్రాణవద్వృత్తిలాభస్యైవ జ్యేష్ఠత్వస్య వివక్షితత్వాత్. ౧

ఆ.—— ఓఙ్కారోద్గీథాదిత్రయం బ్రహ్మ. బ్రహ్మోపాసనాని తత్ఫలం తదర్థాగతి- రాదిత్యాద్యుపస్థానమిత్యేషోఽర్థః- సప్తమే నిర్వృత్తః. సమ్ప్రతి ప్రాధాన్యేనా బ్రహ్మోపాసనం సఫలం, శ్రీమన్థాదికర్మ చ వక్తవ్యమిత్యష్టమమధ్యాయమారభమాణో బ్రాహ్మణసఙ్గతిమాహ (ప్రాణ ఇతి)- తస్మాత్ప్రాణో గాయత్రీతి యుక్తముక్తమితి శేషః. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదినా ధ్యాపి నిర్ధారితమితి శఙ్కిత్వా పరిహరతి (కథమిత్యాదినా). ప్రకారాన్తరేణ పూర్వోత్తరగ్రన్థసఙ్గతిమాహ (అథవేతి)- ఆదిశబ్దాదన్నవైశిష్ట్యాదినిర్దేశః. తత్రేతి- ప్రాణస్యైవావిశిష్టగుణకస్యోపాస్యత్వోక్తిః. హేతుః - జ్యేష్ఠత్వాదిః. తన్మాత్రమిహానన్తరగ్రన్థేన కథ్యత ఇతి శేషః. తదేవం పూర్వగ్రన్థస్య హేతుమత్త్వాదుత్తరగ్రన్థస్య చ హేతుత్వాద్ధానన్తర్యేణ- పౌర్వాపర్యేణ పూర్వగ్రన్థేన సహోత్తరం గ్రన్థజాతం సమ్బధ్యత ఇతి ఫలితమాహ (ఆనన్తర్యేణేతి). వక్ష్యమాణప్రాణోపాసనస్య పూర్వోక్తోక్థాద్యుపాస్తిశేషత్వమాశఙ్క్య గుణభేదాత్ఫలభేదాచ్చ నైవమిత్యభిప్రేత్యాహ (న పునరితి) కిమితి ప్రాణోపాసనమిహ స్వతన్త్రముపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఖిలత్వాదితి)- ఇతిశబ్దో బ్రాహ్మణారమ్భోపసంహారార్థః. ఏవం బ్రాహ్మణారమ్భం ప్రతిపాద్యాక్షరాణి వ్యాచష్టే (యః కశ్చిదిత్యాదినా)- యచ్ఛబ్దస్య పునరుపాదానమన్వయార్థం. నిపాతయోరర్థమవధారణమేవ ప్రాగుక్తం ప్రకటయతి (భవత్యేవేతి)- ప్రశ్నాయ- కోఽసౌ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ప్రశ్నః తదర్థమితి యావత్. ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వాదికమాక్షిపతి (కథమితి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి)- తస్మాజ్జ్యేష్ఠత్వాదికం తుల్యమేవేతి శేషః. సమ్బన్ధావిశేషమఙ్గీకృత్య జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య సాధయతి (తథాపీతి). ఉక్తమేవ సమర్థయతే (నిషేకకాలాదితి). తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రత్యాహ (ప్రాణే హీతి). జ్యేష్ఠత్వేనైవ శ్రేష్ఠత్వే సిద్ధే కిమితి పునరుక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (భవతి త్వితి). జ్యేష్ఠత్వే సత్యపి శ్రేష్ఠత్వాభావముక్త్వా తస్మిన్సత్యపి జ్యేష్ఠత్వాభావమాహ (మధ్యమ ఇతి)- ఇహేతి ప్రాణోక్తిః. ప్రాణశ్రేష్ఠత్వే ప్రమాణాభావమాశఙ్క్య ప్రత్యాహ (కథమిత్యాదినా). పూర్వోక్తముపాస్తిఫలముపసంహరతి (సర్వథాపీతి). ఆరోపేణానారోపేణ వేత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వస్య విద్యాఫలత్వమాక్షిపతి (నన్వితి). తస్య విద్యాఫలత్వం సాధయతి ఉచ్యత ఇతి). ఇచ్ఛాతో జ్యైష్ఠ్యం దుస్సాధమితి దోషస్యాసత్త్వమాహ (నేతి). తత్ర హేతుమాహ (ప్రాణవదితి)- యథా ప్రాణకృతాశనాదిప్రయుక్తశ్చక్షురాదీనాం వృత్తిలాభః- తథా ప్రాణోపాసకాధీనం జీవనమన్యేషాం స్వానాం భవతీతి, ప్రాణదర్శినో జ్యేష్ఠత్వం న వయోనిబన్ధనమిత్యర్థః. ౧

రం.—— ప్రాణవిషయకవిద్యా ప్రస్తూయతే (యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యాది) ప్రాణో వాగాదీన్ద్రియాణాం మధ్యే జ్యేష్ఠః- ప్రాణవ్యాపారానన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియాన్తరప్రవృత్తేరితి భావః. శ్రేష్ఠశ్చ- వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః. ఏవంతం ప్రా

ఉ.—— యోహవై వసిష్ఠాం వేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతివాగ్వైవసిష్ఠావసిష్ఠస్స్వానాంభవత్యపిచయేషాం బుభూషతియఏవంవేద॥ ౨

యోహవై ప్రతిష్ఠాం వేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేచక్షుర్వై ప్రతిష్ఠా చక్షుషాహిసమే చదుర్గేచప్రతితిష్ఠతిప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేయఏవంవేద॥ 3

యోహవైసమ్పదంవేదసగ్ం హాస్మైపద్యతేయం కామంకామయతేశ్రోత్రంవైసమ్పత్ శ్రోత్రేహీమెసర్వే వేదాఅభిసమ్పన్నాఃసగ్ం హాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతేయఏవంవేద॥ ౪

ణముపాసీనోయః- సః స్వానాం- జ్ఞాతీనాంజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతి. ఇతరేషాంచయేషాంజ్యేష్ఠశ్చశ్రేష్ఠోబుభూషతి - భవితుమిచ్ఛతి. తేషామపిజ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చభవతీత్యర్థః.

శం.—. యోహవై వసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతి - దర్శనానురూప్యేణఫలం. యేషాంచజ్ఞాతివ్యతిరేకేణవసిష్ఠోభవితుమిచ్ఛతి- తేషాంచవసిష్ఠోభవతి. ఉచ్యతాంతర్హికాసౌవసిష్ఠేతి (వాగ్వైవసిష్ఠా) వాసయత్యతిశయేన- వస్తేవేతివసిష్ఠా. వాగ్మినోహిధనవన్తోవసన్త్యతిశయేన ఆచ్ఛాదనార్థస్యవావసేర్వసిష్ఠా. అభిభవన్తిహివాచావాగ్మినోఽన్యాన్. తేనవసిష్ఠగుణవత్పరిజ్ఞానాద్వసిష్ఠగుణోభవతీతిదర్శనానురూపంఫలం.

ఆ.— వసిష్ఠత్వమపిప్రాణస్యైవేతివక్తుముత్తరవాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (యోహేత్యాదినా) ఫలేనప్రలోభితంశిష్యంప్రశ్నా ముఖంప్రత్యాహ (ఉచ్యతామిత్యాదినా) వాచోవసిష్ఠత్వంద్విధాప్రతిజానీతే (వాసయతీతి) వాసయత్యతిశయేనేత్యుక్తంవిశదయతి (వాగ్మినోహీతి) వాసయన్తిచేతిద్రష్టవ్యం. వస్తేవేత్యుక్తంప్రకటయతి (ఆచ్ఛాదనార్థస్యవేతి) ఆచ్ఛాదనార్థత్వమనుభవేనసాధయతి- (అభిభవ తి) ఉక్తముపాస్తిఫలంనిగమయతి (తేనేతి).

రం.— (యోహవైవసిష్ఠాంవేదవసిష్ఠస్స్వానాంభవతీత్యాది) అతిశయేనవసుమత్త్వం- వసిష్ఠత్వం. (వాగ్వైవసిష్ఠేతి) వాగ్మి ఏవహివసుమత్తాభవతి- అతోవాచోవసిష్ఠత్వంసిద్ధం. శిష్టంపూర్వవత్.

శం.— (యోహవైప్రతిష్ఠాంవేద) ప్రతితిష్ఠత్యనయేతిప్రతిష్ఠా. తాంప్రతిష్ఠాం- ప్రతిష్ఠాగుణవతీంయోవేద-తస్యైతత్ఫలం-ప్రతిష్ఠతిసమే- దేశేకాలేచ. తథా-దుర్గే- విషమేచ. దుర్గమనేచదేశే, దుర్భిక్షాదౌవాకాలేవిషమే. యద్యేవముచ్యతాంకాసౌప్రతిష్ఠా. చక్షుర్వైప్రతిష్ఠా. కథంచక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వమితి. ఆహ- చక్షుషాహిసమేచదుర్గేచదృష్ట్వాప్రతితిష్ఠతి. అతోఽనురూపంఫలం (ప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదు యఏవంవేదేతి)

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరమాదాయవ్యాచష్టే (యోహవాఇతి) సమేప్రతిష్ఠావిద్యాంవినాపిస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (థేతి) విషమేచ- ప్రతితిష్ఠతీతిసమ్బన్ధః. విషమశబ్దస్యార్థమాహ (దుర్గమనేచేతి). ఇదానీంప్రశ్నపూర్వకంప్రతిష్ఠాందర్శయతి (యద్యేవమి ప్రతిష్ఠాత్వంచక్షుషోవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) విద్యాఫలంనిగమయతి (అతఇతి).

రం.— (యోహవైప్రతిష్ఠాంవేదప్రతితిష్ఠతిసమేప్రతితిష్ఠతిదుర్గేఇత్యాది) (చక్షుర్వైప్రతిష్ఠేతి) చక్షుషఃప్రతిష్ఠాత్వంనామ సమవిషమదేశప్రదర్శనద్వారాపురుషప్రతిష్ఠాహేతుత్వం. శిష్టంపూర్వవత్.

శం.— (యోహవైసమ్పదంవేద) సమ్పద్గుణయుక్తంయోవేద. తస్యైతత్ఫలం-అస్మై- విదుషేసమ్పద్యతేహ. కిం. యంకామంకామయతే- సకామః. కింపునస్సమ్పద్గుణకం. శ్రోత్రంవైసమ్పత్. కథంపునశ్శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వమితి. ఉచ్యతే- శ్రోత్రేసతిహి-యస్మా ర్వేవేదాఅభిసమ్పన్నాః- శ్రోత్రేన్ద్రియవతోఽధ్యేయత్వాత్. వేదవిహితకర్మాయత్తాశ్చకామాః. తస్మాచ్ఛ్రోత్రంసమ్పత్. అతోజ్ఞానానురూపంఫలం (సగ్ంహాస్మైపద్యతేయంయంకామయతేయఏవంవేద)

అ.— వాక్యాన్తరమాదాయవిభజతే (యోహవైసమ్పదమితి) ప్రశ్నపూర్వకంసమ్పదుత్పత్తివాక్యముపాదత్తే (కింపునరితి) శ్రోత్రస్యసమ్పద్గుణత్వంవ్యుత్పాదయతి (కథమితి)-అధ్యేయత్వం- అధ్యయనార్హత్వం. తథాపికథంశ్రోత్రంసమ్పద్గుణకమిత్యాశఙ్క్య (వేదేతి) పూర్వోక్తంఫలముపసంహరతి (అతఇతి).

రం.— (యోహవైసమ్పదంవేదసంహాస్మైపద్యతేయంకామంకామయతఇత్యాది) (సంహాస్మైపద్యతఇత్యాది) అస్మైసంపద్య శ్రోత్రేసత్యేవహిసర్వేవేదాస్సమ్పన్నాభవన్తి- తస్మాత్సమ్పత్త్వగుణకంశ్రోత్రంయోవేద- తస్యకామ్యమానఃకామస్సమ్పద్యతఇత్యర్థః.

ఉ.— యోహవాఆయతనంవేదాయతనగ్ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంమనోవాఆయతనమాయతనగ్ స్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద॥ ౫

యోహవైప్రజాపతింవేదప్రజాయతేహప్రజయాపశుభీ రేతోవైప్రజాపతిః ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద॥ ౬

తేహేమేప్రాణాఅహగ్ శ్రేయసేవివదమానా బ్రహ్మజగ్ముస్తద్ధోచుః కోనోవసిష్ఠఇతితగ్ హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్తఇదగ్ శరీరంపాపీయోమన్యతేసవోవసిష్ఠఇతి॥ ౭

వాగ్ఘోచ్చక్రామసాసంవత్సరంప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకతమదృతేజీవితుమితితేహోచు

శం.— (యోహవాఆయతనంవేద) ఆయతనం-ఆశ్రయః. తద్యోవేద- ఆయతనంస్వానాంభవ, త్యాయతనంజనానాం- అన్యేషామపి. కింపునస్తదాయతనమితి. ఉచ్యతే - మనోవాఆయతనం- ఆశ్రయఇన్ద్రియాణాంవిషయాణాంచ. మనఆశ్రితాహివిషయాఆత్మనోభోగ్యత్వంప్రతిపద్యన్తే. మనస్సఙ్కల్పవశానిచేన్ద్రియాణిప్రవర్తన్తే. అతోమనఆయతనమిన్ద్రియాణాం. అతోదర్శనానురూప్యేణఫలం (ఆయతనంస్వానాంభవత్యాయతనంజనానాంయఏవంవేద) ౫

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదాయవిభజతే (యోహవాఆయతనమితి). సామాన్యేనోక్తమాయతనంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కింపునరితి). మనసోవిషయాశ్రయత్వంవిశదయతి (మనఇతి). ఇన్ద్రియాశ్రయత్వంతస్యస్పష్టయతి (మనస్సఙ్కల్పేతి) పూర్వవత్ఫలంనిగమయతి (అతఇతి) ౫

రం.— (యోహవాఆయతనంవేదఆయతనంస్వానాంభవత్యాయతనంజనానామిత్యాది) ఇన్ద్రియాణాంమనోఽధీనప్రవృత్తికత్వాదిన్ద్రియాన్తరాపేక్షయామనసఆయతనత్వం. అతఏవజనానామప్యాయతనత్వం. శిష్టంస్పష్టం. ౫

శం.— యోహవైప్రజాపతింవేద- ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిశ్చ- సమ్పన్నోభవతి. (రేతోవైప్రజాతిః). రేతసాప్రజననేన్ద్రియముపలక్ష్యతే. తద్విజ్ఞానానురూపంఫలం (ప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిర్యఏవంవేద) ౬

ఆ.— గుణాన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరంగృహీత్వాతదక్షరాణివ్యాకరోతి (యోహేత్యాదినా). వాగాదీన్ద్రియాణితద్ధర్మవిశిష్టానిత త్వారేతోవిశిష్టగుణమాచక్షాణస్యప్రకరణవిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (రేతసేతి). విద్యాఫలముపసంహరతి (తద్విజ్ఞానేతి) ౬

రం.— (యోహవైప్రజాపతింవేదప్రజాయతేహప్రజయాపశుభిరిత్యాది) (రేతోవైప్రజాపతిరితి) రేతశ్శబ్దేనప్రజననేన్ద్రియంలక్ష్యతే. తేనహిపుత్రపౌత్రాదిమత్తయాప్రకృష్టతయాజాయతేపురుషఇతితత్ప్రజాపతిః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— తేహఇమేప్రాణాః- వాగాదయోఽహంశ్రేయసే-అహంశ్రేయానిత్యేతస్మైప్రయోజనాయ. వివదమానాః-విరుద్ధంవదన్తో, బ్రహ్మజగ్ముః- బ్రహ్మగతవన్తః. బ్రహ్మశబ్దవాచ్యంప్రజాపతింగత్వాచతద్బ్రహ్మోచుః- ఉక్తవన్తః. కోనః- అస్మాకంమధ్యేవసిష్ఠః-కోఽస్మాకంమధ్యేవసతిచవాసయతిచ. తత్- బ్రహ్మతైఃపృష్టంసత్,హోవాచ- ఉక్తవత్. యస్మిన్వః- యుష్మాకంమధ్యేఉత్క్రాన్తే- నిర్గతేశరీరాత్. ఇదంశరీరంపూర్వస్మాదతిశయేనపాపీయః-పాపతరంమన్యతేలోకః. శరీరంహినామానేకాశుచిసఙ్ఘాతత్వాజ్జీవతోఽపిపాపమేవ- తతోఽపికష్టతరంయస్మిన్నుత్క్రాన్తేభవతి. వైరాగ్యార్థమిదముచ్యతేపాపీయఇతి. సవః-యుష్మాకంమధ్యేవసిష్ఠోభవిష్యతి. జానన్నపివసిష్ఠంప్రజాపతిర్నోవాచాయంవసిష్ఠఇతి - ఇతరేషామప్రియపరిహారాయ. ౭

ఆ.— ఉక్తావసిష్ఠత్వాదిగుణానవాగాదిగామినః- కింతుముఖ్యప్రాణగతాఏవేతిదర్శయితుమాఖ్యాయికాంవ్యాకరోతి (తేహేత్యాదినా). ఇయమున్నీయోగస్యతాత్పర్యమాహ (శరీరంహీతి). కిమితిశరీరస్యపాపీయస్త్వముచ్యతే - తదాహ (వైరాగ్యార్థమితి)- శరీరేవైరాగ్యోత్పాదనద్వారాతస్మిన్నహంమమాభిమానపరిహారార్థమిత్యర్థః. వసిష్ఠోభవిష్యతి - ఇత్యుక్తవానితిసమ్బన్ధః. కిమితి-సాక్షాదేవముఖ్యంప్రాణంవసిష్ఠత్వాదిగుణంనోక్తవాన్ప్రజాపతిః- సహిసర్వజ్ఞఇత్యాశఙ్క్యాహ (జానన్నపీతి). ౭

రం.— (తేహేమేప్రాణాఅహంశ్రేయసేవివదమానాబ్రహ్మజగ్మురిత్యాది) తేహేమేవాగాదయఃప్రాణాఃఅహమర్థస్యాత్మనఃశ్రేయసేవివదమానాఃబ్రహ్మ- చతుర్ముఖం. నపుంసకత్వంఛాన్దసం. జగ్ముః. తంగత్వానః - అస్మాకంమధ్యేకోవసిష్ఠః-శ్రేయానితితత్ - బ్రహ్మప్రతిఊచుః. తచ్చ - బ్రహ్మప్రత్యువాచ. కిమితి. వః- యుష్మాకంమధ్యేయస్మిన్నుత్క్రాన్తేఇదంశరీరంపాపీయః- పాపిష్ఠతరమివజనోమన్యతే- సవఃశ్రేష్ఠఇతిప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తఏవముక్తాబ్రహ్మణాప్రాణాఆత్మనోవీర్యపరీక్షణాయక్రమేణోచ్చక్రముః. తత్రవాగేవప్రథమంహాఅస్మాచ్ఛరీరాదు

చర్యథా కలా అవదన్తో వాచా ప్రాణన్తః ప్రాణేన పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాꣳసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ వాక్॥ ౮

ఉ.— చక్షుర్హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథాఽన్ధా అపశ్యన్తశ్చక్షుషా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాꣳసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ చక్షుః. ౯

శ్రోత్రꣳ హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా బధిరా అశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా విద్వాꣳసో మనసా ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ శ్రోత్రం॥ ౧౦

మనో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా ముగ్ధా అవిద్వాꣳసో మనసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ ప్రజాయమానా రేతసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ మనః. ౧౧

రేతో హోచ్చక్రామ తత్సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచ కథమశకత మదృతే జీవితుమితి తే హోచుర్యథా క్లీబా అప్రజాయమానా రేతసా ప్రాణన్తః ప్రాణేన వదన్తో వాచా పశ్యన్తశ్చక్షుషా శృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణ విద్వాꣳసో మనసైవమజీవిష్మేతి ప్రవివేశ హ రేతః. ౧౨

అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్యథా మహాసుహయః సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూన్సంబృహేదేవꣳ హైవేమాన్ప్రాణాన్సంబబర్హ తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి తస్యో మే బలిం కురుతేతి తథేతి॥ ౧౩

చ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సా చోత్క్రమ్య సంవత్సరం ప్రోష్య- ప్రోషితా భూత్వా పునరాగత్యోవాచ- కథమశకత- శక్తవన్తో యూయం మదృతే- మాం వినా జీవితుమితి. ఏవముక్తా ఊచుః. యథా లోకే కలాః- మూకాః అవదన్తో వాచా, ప్రాణన్తః ప్రాణేన-వ్యాపారం కుర్వన్తః ప్రాణేన, పశ్యన్తః- దర్శనవ్యాపారం చక్షుషా కుర్వన్త, స్తథా-శృణ్వన్తః శ్రోత్రేణ, విద్వాంసో మనసా- కార్యాకార్యాదివిషయం, ప్రజాయమానా రేతసా- పుత్రానుత్పాదయన్త, ఏవమజీవిష్మ వయం. ఇత్యేవం ప్రాణైర్దత్తోత్తరా వాగాత్మనోఽస్మిన్నవసిష్ఠత్వం బుద్ధ్వా ప్రవివేశ హ వాక్॥ తథా-చక్షుర్హోచ్చక్రామేత్యాది పూర్వవత్- శ్రోత్రం మనః ప్రజాతిరితి. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— వాగ్ఘోచ్చక్రామేత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (తదేవమితి). ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా)- కార్యాకార్యాదివిషయమిత్యాదిశబ్దేనోపేక్షణీయసఙ్గ్రహః. చక్షురాదిభిర్దత్తోత్తరా పునర్వాక్కిమకరోదితి- తత్రాహ (ఆత్మన ఇతి). ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

రం.— (వాగ్ఘోచ్చక్రామ సా చ సంవత్సరం ప్రోష్యాగత్యోవాచేత్యాది) తత్ర ప్రథమతః పరీక్షార్థం వాగుత్క్రాన్తా సతీ సంవత్సరం ప్రవాసం కృత్వా పునరాగత్య - హే ప్రాణాః మదృతే- మాం వినా జీవితుం కథమశకత- కథం శక్తా ఇత్యువాచ. తే హ ఇతరే ప్రాణాః ప్రత్యూచుః. యథా కలాః - మూకాః వాచా అవదన్తోఽపి సన్తః ప్రాణేన జీవన్తః, చక్షురాదినా దర్శనాదికం కుర్వన్తః, ఆసతే - ఏవం వయమపి అజీవిష్మ - జీవితవన్త ఇతి హోచుః. తతః ప్రాణేషు స్వస్య శ్రేష్ఠత్వం నాస్తీతి మత్వా శరీరే వాగిన్ద్రియం ప్రవివేశేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

———

శం.— అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమణం కరిష్యన్. తదానీమేవ స్వస్థానాత్ప్రచలితా వాగాదయః. కిమివేతి. ఆహ- యథా లోకే మహాంశ్చాసౌ సుహయశ్చ మహాసుహయః - శోభనో హయో లక్షణోపేతో మహాన్పరిమాణతస్సిన్ధుదేశే భవః- సైన్ధవోఽభిజనతః. పడ్వీశశఙ్కూన్- పాదబన్ధనశఙ్కూన్. పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చేతి. తాన్ సంబృహేత్- ఉద్యచ్ఛేత్- యుగపదుత్ఖనేదశ్వారోహ ఆరూఢే పరీక్షణాయ- ఏవం హ ఏవ ఇమాన్ వాగాదీన్ ప్రాణాన్ సంబబర్హ- ఉద్యతవాన్- స్వస్థానాద్భ్రంశితవాన్. తే- వాగాదయో హ ఊచుః. హే భగవః- భగవన్ మోత్క్రమీః. యస్మాన్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే- త్వాం వినా జీవితుం. యద్యేవం మమ శ్రేష్ఠతా విజ్ఞాతా భవద్భిః- అహమత్ర శ్రేష్ఠః. తస్య ఉ మే- మమ బలిం- కరం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. అయం చ ప్రాణసంవాదః కల్పితో విదుషశ్శ్రేష్ఠపరీక్షణప్రకారోపదేశః. అనేన హ్యవిద్వాన్ కో ను ఖల్వత్ర శ్రేష్ఠ ఇతి పరీక్షణం కరోతి- స ఏవ పరీక్షణప్రకారస్సంవాదభూతః కథ్యతే- న హ్యన్యథా సంహత్యకారిణాం సతామేషామఞ్జసైవ సంవత్సరమాత్రమేకైకస్య నిర్గమనాద్యుపపద్యతే. తస్మాద్విద్వానేవానేన ప్రకారేణ విచారయతి వాగాదీనాం ప్రధానబుభుత్సురుపాసనాయ. బలిం ప్రార్థితాస్సన్తః ప్రాణాస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాతవన్తః. ౧౩

ఆ.— వాగాదిప్రకరణవిచ్ఛేదార్థోఽథశబ్దః. ఉత్క్రమం కరిష్యన్ - యదా భవతీతి శేషః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయన్నుత్తరవాక్యమవతారయతి (కిమివేత్యాదినా)- ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం వాగాదిభిర్నిర్ధారితమిత్యాహ (తే వాగాదయ ఇతి)- తర్హి తత్ఫలేన భవితవ్యమిత్యా

ఉ.— సాహ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి యద్వా అహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠోసీతి చక్షుర్యద్వా అహగ్ం సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీతి శ్రోత్రం యద్వా అహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి మనో యద్వా అహం ప్రజాతిరస్మి త్వం తత్ప్రజాతిరసీతి రేతస్తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి యదిదం కించాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతం య ఏవమేతదనస్యాన్నం వేద తద్విద్వాగ్ంసః శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వా చాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే॥ ……………… ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమం బ్రాహ్మణమ్.

హ (యద్వైవమితి). యథోక్తస్య ప్రాణసంవాదస్య కాల్పనికత్వం దర్శయతి (అయం చేతి). కల్పనాఫలం సూచయతి (విదుష ఇతి) తదేవ స్పష్టయతి (అనేన హీతి). ఉపాస్యపరీక్షణప్రకారో వివక్షితశ్చేత్ - కిం సంవాదేనేత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏష ఇతి). సంవాదస్య ముఖ్యార్థత్వాదకల్పితత్వమాశఙ్క్యాహ (న హీతి) సంవాదస్య కల్పితత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి). ఏవం ప్రాణసంవాదస్య తాత్పర్యముక్త్వా ప్రకృతామక్షరవ్యాఖ్యామేవానువర్తయతి (బలిమితి). ౧౩

ర౦.— (అథ హ ప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ యథా మహాసుహయస్సైన్ధవః పడ్వీశశఙ్కూనిత్యాది) అథ ముఖ్యప్రాణ ఉత్క్రమిష్యన్ సన్ యథా లోకే మహాన్ సుహయః- శోభనో హయః సైన్ధవః- సిన్ధుదేశప్రభవః పరీక్షణాయాశ్వారోహారూఢః పడ్వీశశఙ్కూన్- పడ్వీశాశ్చ తే శఙ్కవశ్చ. పాదబన్ధనశఙ్కూన్ సంబృహేత్ - ఉత్ఖనేత్. ఏవమేవేమాన్ సర్వాన్ ప్రాణాన్- వాగాదీన్ సమ్బర్హ- ఉచ్ఛిఖాన. ఉత్థాతవాన్. (తే హోచుర్మా భగవ ఉత్క్రమీర్న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమితి) తే హ- ప్రాణా ఆగత్య - హే భగవన్ - పూజార్హ. ముఖ్యప్రాణ. త్వం మోత్క్రమీః - ఉత్క్రమణం మా కార్షీః. త్వాం వినా వయం జీవితుం న శక్ష్యామ ఇతి హోచుః. స ప్రత్యువాచ (తస్యో మే బలిం కురుతేతి) తస్య మే- శ్రేష్ఠస్య యూయం బలిం కురుత- కరం ప్రయచ్ఛతేతి. ఉశబ్దోఽవధారణే తథేత్యేవ తేఽపి ప్రత్యూచురిత్యర్థః. ౧౩

శం.— (సా హ వాక్) ప్రథమం బలిదానాయ ప్రవృత్తా హ - కిల ఉవాచ- ఉక్తవతీ. యద్వై అహం వసిష్ఠాస్మి- యన్మమ వసిష్ఠత్వం. తత్తవైవ. తేన వసిష్ఠగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి. యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠోసి - యా మమ ప్రతిష్ఠా - సా త్వమసీతి చక్షుః. సమానమన్యత్. సమ్పదాయతనప్రజాపతిత్వగుణాస్త్వం క్రమేణ సమర్పితవన్తః. యద్యేవం సాధు బలిం దత్తవన్తః- బ్రూత తస్య మే - ఏవం గుణవిశిష్టస్య కిమన్నం కిం వాస ఇతి. ఆహురితరే- యదిదం లోకే కించ- కించిదన్నం నామ శ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యః- యచ్ఛాన్నం క్రిమ్యన్నం కీటపతఙ్గాన్నం చ- తేన సహ సర్వమేవ. యత్కించిత్ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం- తత్సర్వం తవాన్నం. సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి దృష్టిరత్ర విధీయతే. కేచిత్తు సర్వభక్షణే దోషాభావం వదన్తి ప్రాణాన్నవిదః. తదసత్- శాస్త్రాన్తరేణ ప్రతిషిద్ధత్వాత్. తేనాస్య వికల్ప ఇతి చేన్న- అవిధాయకత్వాత్. న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి- సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతస్య విజ్ఞానస్య విహితస్య స్తుత్యర్థమేతత్- తేనైకవాక్యతాపత్తేః. న తు శాస్త్రాన్తరవిహితస్య బాధనే సామర్థ్యం- అన్యపరత్వాదస్య. ప్రాణమాత్రస్య సర్వమన్నమిత్యేతద్దర్శనమిహ విధిత్సితం- న తు సర్వం భక్షయేదితి. యత్తు సర్వభక్షణే దోషాభావజ్ఞానం- తన్మిథ్యైవ- ప్రమాణాభావాత్. విదుషః ప్రాణత్వాత్సర్వాన్నోపపత్తేస్సామర్థ్యాదదోష ఏవేతి చేన్న - అశేషాన్నత్వానుపపత్తేః. సత్యం- యద్యపి విద్వాన్ ప్రాణః- యేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేన విశిష్టస్య విద్వత్తా- తేన కార్యకరణసఙ్ఘాతేన క్రిమికీటదేవాద్యశేషాన్నభక్షణం నోపపద్యతే - తేన తత్రాశేషాన్నభక్షణదోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం- అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య. నను ప్రాణస్సన్ భక్షయత్యేవ క్రిమికీటాద్యన్నమపి. బాఢం- కిన్తు న తద్విషయః ప్రతిషేధోస్తి. తస్మాద్యథైవ రక్తం కింశుకం- తత్ర దోషాభావః. అతస్తద్రూపేణ దోషాభావజ్ఞాపనమనర్థకం- అప్రాప్తత్వాదశేషాన్నభక్షణదోషస్య. యేన తు కార్యకరణసఙ్ఘాతసమ్బన్ధేన ప్రతిషేధః క్రియతే- తత్సమ్బన్ధేన త్విహ నైవ ప్రతిప్రసవోస్తి. తస్మాత్ప్రతిషేధాతిక్రమాద్దోష ఏవ స్యాత్- అన్యవిషయత్వాన్న హ వేత్యాదేః. న చ బ్రాహ్మణాదిశరీరస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమిహ విధీయతే- కిన్తు ప్రాణమాత్రస్యైవ. యథా చ సామాన్యేన సర్వాన్నస్య ప్రాణస్య కించిదన్నజాతస్య కించిజ్జీవనహేతుః- యథా విషం విషజస్య క్రిమేః- తదేవాన్యస్య ప్రాణాన్నమపి సద్దృష్టమేవ దోషముత్పాదయతి మరణాదిలక్షణం- తథా సర్వాన్నస్యాపి ప్రాణస్య ప్రతిషిద్ధాన్నభక్షణే బ్రాహ్మణత్వాదిదేహసమ్బన్ధాద్దోష ఏవ స్యాత్. తస్మాన్మిథ్యాజ్ఞానమేవాభక్ష్యభక్షణే దోషాభావజ్ఞానం. (ఆపో వాస ఇతి) ఆపో భక్ష్యమాణా వాసస్స్థానీయాస్తవ. అత్ర చ ప్రాణస్యాపో వాస ఇత్యేతద్దర్శనం విధీయతే- న తు వాసః కార్యే ఆపో వినియోక్తుం శక్యాః- తస్మాద్యథా ప్రాప్తే భక్షణే దర్శనమాత్రం కర్తవ్యం. (న హ వై) అస్య- సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేవం విదోఽనన్నం- అనదనీయం జగ్ధం- భుక్తం న భవతీహ. యద్యప్యనేనానదనీయం భుక్తం- అదనీయమేవ భుక్తం స్యాత్ - న తు తత్కృతదోషేణ లిప్యత ఇత్యేతద్విద్యాస్తుతిరిత్యవోచామ. తథా (నానన్నం ప్రతిగృహీతం) యద్యప్యప్రతిగ్రాహ్యం హస్త్యాది ప్రతిగృహీతం స్యాత్ - తదప్యన్నమేవ స్యాత్. తత్రాప్యప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహదోషేణ న లిప్యత ఇతి స్తుత్యర్థమేవ. య ఏవమేతదనస్య- ప్రాణస్యాన్నం వేద. ఫలం తు ప్రాణాత్మభావ ఏవ- న త్వేతత్ఫలాభిప్రాయేణ. కిన్త

ద్ధిః స్తుత్యర్థప్రాయేణేతి. నన్వేతదేవ ఫలం కస్మాన్న భవతి. న- ప్రాణాత్మదర్శినః ప్రాణాత్మభావ ఏవ ఫలం. తత్ర చ ప్రాణాత్మభూతస్య సర్వాత్మనోఽనదనీయమప్యద్యమేవ, తథాఽప్రతిగ్రాహ్యమపి ప్రతిగ్రాహ్యమేవే, తి- యథాప్రాప్తమేవోపాదాయ విద్యా స్తూయతే- తేనైవ ఫలవిధిస్వరూపతా వాక్యస్య. యస్మాదాపో వాసః ప్రాణస్య- తస్మాద్విద్వాంసః- బ్రాహ్మణాః శ్రోత్రియాః- అధీతవేదా అశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణా ఆచామన్త్యపః. అశిత్వా చాచామన్తి- భుక్త్వా చోత్తరకాలమపో భక్షయన్తి. తత్ర తేషామాచామతాం కోఽభిప్రాయ ఇతి. ఆహ- ఏతమేవానం- ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. అస్తి చైతత్- యో యస్మై వాసో దదాతి - స తమనగ్నం కరోమీతి హి మన్యతే. ప్రాణస్య చాపో వాస ఇతి హ్యుక్తం. యదపః పిబామి - తత్ప్రాణస్య వాసో దదామీతి- విజ్ఞానం కర్తవ్యమిత్యేవమర్థమేతత్. నను భోక్ష్యమాణో భుక్తవాంశ్చ ప్రయతో భవిష్యామీత్యాచామతి - తత్ర ప్రాణస్యానగ్నతాకరణార్థత్వే చ ద్వికార్యతా ఆచమనస్య స్యాత్. న చ కార్యద్వయమాచమనస్యైకస్య యుక్తం. యది ప్రాయత్యార్థం- నానగ్నతార్థం. అథానగ్నతార్థం- న ప్రాయత్యార్థం. యద్యేవం-తస్మాద్ద్వితీయాచమనాన్తరం ప్రాణస్యానగ్నతాకరణాయ భవతు. న- క్రియాద్విత్వోపపత్తేః. ద్వే హ్యేతే క్రియే. భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం స్మృతివిహితం- తత్ప్రాయత్యార్థం భవతి- క్రియామాత్రమేవ- న తు తత్ర ప్రాయత్యే దర్శనాద్యపేక్షతే. తత్ర చాచమనాఙ్గభూతాస్వప్సు వాసో విజ్ఞానం ప్రాణస్యేతి కర్తవ్యతయా చోద్యతే - న తు తస్మిన్ క్రియమాణ ఆచమనస్య ప్రాయత్యార్థతా బాధ్యతే - క్రియాన్తరత్వాదాచమనస్య. తస్మాద్భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం- తత్రాపో వాసః ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం విధీయతే - అప్రాప్తత్వాదన్యతః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ. — సా హ వాగితి ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే (ప్రథమమితి)-తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వమేవ వసిష్ఠాసి-తథా చ తద్వసిష్ఠత్వం తవైవేతి యోజనా. బలిదానమఙ్గీకృత్యాన్నవాససీ పృచ్ఛతి (యద్యేవమిత్యాదినా)-ఏవంగుణవిశిష్టస్య- జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వవసిష్ఠత్వాదిసమ్బద్ధస్యేత్యర్థః. యదిదమిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యచ్చేతి)-ప్రకృతేన శునామన్నేన, కీటాదీనాం వాన్నేన, సహ యత్కించిదన్నం దృశ్యతే-తత్సర్వమేవ తవాన్నమితి యోజనా. తదేవ స్ఫుటయతి (యత్కిఞ్చిదితి)-పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థం కథయతి (సర్వమితి) అస్మిన్నేవ వాక్యే పక్షాన్తరముత్థాపయతి (కేచిత్త్వితి)-న హ వా అస్యేత్యాద్యర్థవాదదర్శనాదిత్యర్థః. తద్దూషయతి (తదసదితి)-శాస్త్రాన్తరేణ- * క్రిమయో భవన్త్యభక్ష్యభక్షిణ ఇత్యాదినేత్యర్థః. ప్రాణవిదతిరిక్తవిషయం శాస్త్రాన్తరం- సర్వభక్షణం తు ప్రాణదర్శినో వివక్షితం. అతో వ్యవస్థితవిషయత్వాత్- ప్రతిషేధేన సర్వభక్షణస్యోదితానుదితహోమవద్వికల్పః స్యాదితి శఙ్కతే (తేనేతి)-కిం తద్విషయం సర్వాన్నభక్షణం విహితం-న వా. న చేత్- న తస్యానిషిద్ధస్యానుష్ఠానం ప్రాణవిది- తత్ప్రాపకాభావాత్. విహితం చేత్- తత్కిం యదిదమిత్యాదినా- న హ వేత్యాదినా వా విహితం. నాద్య ఇత్యాహ (నావిధాయకత్వాదితి)-యదిదమిత్యాదినా హి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమితి విజ్ఞానమేవ విధీయతే- న తు ప్రాణవిదః సర్వాన్నభక్షణం- తదవద్యోతిపదాభావాన్న వికల్పోపపత్తిరిత్యర్థః. ద్వితీయం దూషయతి (న హ వా ఇతి)—అస్యేతి విద్వత్పరామర్శాన్నిపాతయోరర్థవాదత్వావద్యోతినోర్దర్శనాదేకవాక్యత్వసమ్భవే వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వాచ్చేతి హేతుమాహ (తేనేతి)-అర్థవాదస్యాపి స్వార్థే ప్రామాణ్యం దేవతాధికరణన్యాయేన భవిష్యతీత్యాశఙ్క్య * న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదివిహితస్య భక్షణాభావస్య బాధనేన హ వేత్యాదేర్న సామర్థ్యం- దృష్టిపరత్వాదస్య, మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగాదిత్యాహ (న త్వితి)-న హ వేత్యాదేరన్యపరత్వం ప్రపఞ్చయతి (ప్రాణమాత్రస్యేతి) తత్ర దోషాభావజ్ఞాపనాత్తదేవ వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి)-అర్థవాదస్య మానాన్తరవిరోధే స్వార్థే మానత్వాయోగస్యోక్తత్వాదితి భావః. ప్రమాణాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్కతే (విదుష ఇతి)-సామర్థ్యాత్- ప్రాణస్వరూపబలాదితి యావత్. అదోషః- సర్వాన్నభక్షణే తస్యేతి శేషః. అర్థాపత్తిం దూషయతి (నేత్యాదినా)-అనుపపత్తిమేవ వివృణోతి (సత్యమితి)-యేనైవ స్యాత్ప్రాక్తథాపి తద్వక్తవ్యం- యద్యపీత్యుపక్రమాత్. ప్రాణస్వరూపసామర్థ్యాదనుపపత్తిరపి శామ్యతీతి శఙ్కతే (నన్వితి)-కిం ఫలాత్మనా విదుషః సర్వాన్నభక్షణం సాధ్యతే- కిం వా సాధకత్వరూపేణేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (బాఢమితి)-ప్రాణరూపేణ సర్వభక్షణం తచ్ఛబ్దార్థః. తత్ర ప్రతిషేధాభావే సదృష్టాన్తం ఫలితమాహ (తస్మాదితి)-తథా స్వారసికం ప్రాణస్య సర్వభక్షణం, తత్ర చాప్రతిషేధాద్దోషరాహిత్యమితి శేషః. తద్రాహిత్యే కిం స్యాదితి చేత్-తదాహ (అత ఇతి)-పఞ్చమ్యర్థమేవ స్ఫోరయతి (అప్రాప్తత్వాదితి)-ప్రాణవిదః సాధకత్వాకారేణ సాధ్యతే సర్వాన్నభక్షణమితి పక్షం ప్రత్యాహ (యేన త్వితి)-ఇహేతి ప్రాణవిదుచ్యతే. నిమిత్తానాదత్యన్నాప్రాప్తవిషయో విధిః- ప్రతిప్రసవః, యథా జ్వరితస్యాశనప్రతిషేధే పథ్యం పిబేదితి. తథా శాస్త్రాధికారిణః సర్వాభక్ష్యభక్షణనిషేధే ప్రాణవిదో విశేషవిధిర్నోపలభ్యతే - తథా చ తస్య భక్షణం దుస్సాధమిత్యర్థః. ప్రతిప్రసవాభావే లబ్ధం దర్శయతి (తస్మాదితి)-అర్థవాదస్య తర్హి కా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యవిషయత్వాదితి)-తస్య స్తుతిమాత్రార్థత్వాన్న తద్వతః శాస్త్రప్రతిషేధాతిక్రమ ఇత్యర్థః. నను విశిష్టస్య ప్రాణస్య సర్వాన్నత్వదర్శనమత్ర విధీయతే- తథా చ విదుషోఽపి తదాత్మనః సర్వాన్నభక్షణేన దోషః- యథాదర్శనం ఫలాభ్యుపగమాత్. అత ఆహ (న చేతి)-ఇతోఽపి సర్వం ప్రాణస్యాన్నమిత్యేతదవష్టభ్య న ప్రాణవిదః సర్వభక్షణం న విధేయమిత్యాహ (యథా చేతి)-ప్రాణస్య యథోక్తస్య స్వీకారే స్థితస్య కించిదన్నం జీవనహేతురిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి)-తథా సర్వప్రాణిషు వ్యవస్థయాన్నసమ్బన్ధే దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి)-ప్రాణవిదోఽపి కార్యకరణవతో నిషేధాతిక్రమాయోగం ఫలితమాహ (తస్మాదితి) వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (ఆప ఇతి)-స్మార్తాదాచమనాదన్యదేవ శ్రౌతమాచమనమన్యతోఽప్రాప్తం విధేయం - తదర్థమిదం వాక్యమితి కేచిత్. తాన్ ప్రత్యాహ (అత్ర చేతి)-వాసః కార్యం- పరిధానం. తత్ర సాక్షాదపాం వినియోగాయోగే ప్రాప్తమర్థమాహ (తస్మాదితి)-యదిదం కించే

ఉ.—— †శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయః పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ స ఆజగామ జైబలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణం తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావానుశిష్టోన్వసి పిత్రే త్యోమితి హోవాచ॥ ౧

త్యాదావుక్తం దృష్టివిధేరర్థవాదమాదాయ వ్యాచష్టే (నేత్యాదినా) పునర్నఞో ఽనుకర్షణమన్వయార్థం. పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (యదపీతి) అభక్ష్యభక్షణం తర్హి స్వీకృతమితి చేత్. నేత్యాహ (ఇత్యేతదితి)-యథా ప్రాణవిదో నానన్నం భుక్తం భవతి - తథేత్యేతత్. అస్తు తర్హి ప్రాణవిదో దుష్ప్రతిగ్రహోపీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాపీతి)-అసత్ప్రతిగ్రహే ప్రాప్తేపీత్యర్థః. ఇతీత్యయం స్తుత్యా ఽర్థవాదస్యోపసంహారార్థః. ఉక్తమేవార్థం చోద్యసమాధిభ్యాం సమర్థయతే (నన్విత్యాదినా)-యథా ప్రాప్తం- ప్రకృతివాక్యవశాత్ప్రతిపన్నరూపమనతిక్రమ్యేతి యావత్. వాక్యస్య విద్యాస్తుతిత్వే ఫలితమాహ (తేనేతి). యదుక్తమాపో వాస ఇతి - తస్య శేషభూతముత్తరగ్రన్థముత్థాప్య వ్యాచష్టే (యస్మాదితి)-తత్రేత్యశనాత్ప్రాగూర్ధ్వకాలోక్తిః. ఉక్తేఽర్థే ప్రాయేణ లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (అస్తి చేతి). తత్రైవ వాక్యోపక్రమస్యానుకూల్యం దర్శయతి (ప్రాణస్యేతి) కిమర్థమిదం సోపక్రమం వాక్యమిత్యపేక్షాయామత్ర చేత్యాదావుక్తం స్మారయతి (యదపఇతి) దృష్టివిధానమసహమానశ్శఙ్కతే (నన్వితి) అస్తు ప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాణపరిధానార్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి). కుల్యాప్రణయనన్యాయేన ద్వికరణత్వావిరోధమాశఙ్క్యాహ (న చేతి) తత్ర ప్రత్యక్షత్వాత్కార్యభేదస్యావిరోధేపి ప్రకృతే ప్రమాణాభావాద్ద్వికరణత్వానుపపత్తిరిత్యభిప్రేత్యోక్తముపపాదయతి (యదీతి) నను యథాస్మార్తాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వం-తథైవానగ్నతార్థత్వం ప్రకృతవాక్యాదధిగతం-తథా చ కథం ద్వికరణత్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్య వాక్యస్య విషయాన్తరం దర్శయతి (యస్మాదితి). ద్వికరణత్వదోషముక్తం దూషయతి (నేత్యాదినా). తచ్చాచమనం దర్శననిరపేక్షమిత్యాహ (క్రియామాత్రమేవేతి)-నన్వాచమనే ఫలభూతం ప్రాయత్యం దర్శనసాపేక్షమితి చేత్. నేత్యాహ (నహీతి)-క్రియాయా ఏవ తదాధానసామర్థ్యాదిత్యర్థః. (తత్రేతి)-ఆచమనే శుద్ధ్యర్థే క్రియాన్తరే సతీత్యర్థః. ప్రాణవిజ్ఞానప్రకరణే వాసోవిజ్ఞానం చోద్యతే చేత్ - వాక్యభేదస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి)-సర్వాన్నవిజ్ఞానవదితి చకారార్థః. ఆచమనీయాస్వప్సు వాసోవిజ్ఞానం క్రియతే చేత్ - కథమాచమనస్య ప్రాయత్యార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి)-ద్వికరణత్వదోషాభావే ఫలితం దర్శనవిధిముపసంహరతి (తస్మాదితి) అప్రాప్తత్వాత్ వాసోదృష్టేః, విధివ్యతిరేకేణ ప్రాప్త్యభావాత్, దృష్టేశ్చాత్ర ప్రకృతత్వాత్, * కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి చ న్యాయాదిత్యర్థః. ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.—— (సా హ వాగువాచ యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోసీతి) యద్వై-యేనైవ గుణేనాహం వసిష్ఠాస్మి- తత్ - తేన గుణేన త్వమేవ వసిష్ఠోసి. మమ వసిష్ఠత్వం త్వదధీనమితి వాగువాచేత్యర్థః. వై శబ్దోఽవధారణే. ఏవముత్తరత్రాపి. (తస్యో మే కిమన్నం కిం మే వాస ఇతి) తస్య-ఏతాదృశగుణవిశిష్టస్య మే అన్నం కిం. వాసః-వస్త్రం కిమితి ముఖ్యః ప్రాణ ఇతరాన్ ప్రాణాన్ పప్రచ్ఛేత్యర్థః. తే ప్రత్యూచుః (యదిదం కించాశ్వభ్య ఆ క్రిమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమాపో వాస ఇతి) శ్వక్రిమ్యాదిపర్యన్తప్రాణిజాతస్య యదన్నం- తత్సర్వం ప్రాణస్య తే అన్నం. ఆపో వాసః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యం, అప్సు వాసస్త్వచిన్తనం కర్తవ్య, మిత్యర్థః. న తు సర్వభక్షణం కర్తవ్యం, అద్భిరాచ్ఛాదనం కార్య, మితి వార్థః- తస్యాసమ్భవాదితి ద్రష్టవ్యం. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమిత్యాది) య ఏవమేతదనస్య-ప్రాణస్యాన్నం సర్వం వేద-అస్య-సర్వప్రాణ్యన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కుర్వతః అనన్నం న జగ్ధం భవతి-నాభక్ష్యం భక్షితం భవతి. అభక్ష్యభక్షణేన దోష ఇత్యర్థః. అనన్నం- అభక్ష్యం గజాశ్వాదికం న ప్రతిగృహీతం భవతి. గజాశ్వప్రతిగ్రహాదినా న దోష ఇతి యావత్. *సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాదితి సర్వాన్నానుమతేః ప్రాణాత్యయవిషయత్వసమర్థనాత్ అభక్ష్యభక్షణాదౌ దోషాభావప్రతిపాదనమిదమాపద్విషయమేవ ద్రష్టవ్యం. (తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచామన్తీత్యాది) యస్మాదపాం వాసస్త్వమనుసన్ధాతవ్యం-తత్-తస్మాద్ధేతోః శ్రోత్రియాః విద్వాంసః ఆచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిరేతమనం-ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే. ఏవమేతదనం-ఏతం ప్రాణమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యమానాః అశనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చాచామన్తీత్యర్థః. అత్రానగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇత్యుక్త్యా వాసస్త్వచిన్తనమర్థసిద్ధం-వాసః కార్యత్వాదనగ్నతాయా ఇతి ద్రష్టవ్యం. భాష్యోదాహృతం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదిత్యాదివాక్యం మాధ్యన్దినశాఖాగతం ద్రష్టవ్యం.... ౧౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే ప్రథమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.—— శ్వేతకేతుర్హ వా ఆరుణేయ ఇత్యస్య సమ్బన్ధః- ఖిలాధికారోయం- తత్ర యదనుక్తం- తదుచ్యతే. సప్తమాధ్యాయాన్తే జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారిణాఽగ్నేర్మార్గయాచనం కృతం *అగ్నే నయ సుపథేతి. తత్రానేకేషాం పథాం సద్భావో మన్త్రేణ సామర్థ్యాత్ప్రదర్శితః- సుపథేతి విశేషణాత్. పన్థానశ్చ కృతవిపాకప్రతిపత్తిమార్గాః. వక్ష్యతి చ *యత్కృత్వేత్యాది. తే చ కతి కర్మవిపాకప్రతిపత్తిమార్గా ఇతి సర్వసంసారగత్యుపసంహారార్థోయమారమ్భః. ఏతావతీ హి సంసారగతిః-ఏతావాన్ కర్మవిపాకస్స్వాభావికస్య శాస్త్రీయస్య చ విజ్ఞానస్యేతి. యద్యపి *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా

---

† పాఞ్చాలానాం పరిషదమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఇత్యత్ర స్వాభావికః పాప్మా సూచితః - న చ తస్యేదం కార్యమితి విపాకః ప్రదర్శితః. శాస్త్రీయస్యైవ తు విపాకః ప్రదర్శితః. త్ర్యన్నాత్మప్రతిపత్త్యన్తేన- బ్రహ్మవిద్యాప్రారమ్భితే వైరాగ్యస్య వివక్షితత్వాత్. తత్రాపి కేవలేన కర్మణా పితృలోకో, విద్యయా విద్యాసంయుక్తేన చ కర్మణా దేవలోక, ఇత్యుక్తం. తత్ర కేన మార్గేణ పితృలోకం ప్రతిపద్యతే- కేన వా దేవలోకమితి నోక్తం- తచ్చేహాఖిలప్రకరణేఽశేషతాం వక్తవ్యమిత్యత ఆరభ్యతే. అన్తే చ సర్వోపసంహారశ్శాస్త్రస్య దృష్టః. అపిచ- ఏతావదమృతత్వమిత్యుక్తం, న కర్మణోఽమృతత్వాశాస్తీతి, చ. తత్ర హేతుర్నోక్తః- తదర్థశ్చాయమారమ్భః. యస్మాదియం కర్మణో గతిః- న నిత్యేఽమృతత్వే వ్యాపారోఽస్తి- తస్మాదేతావదేవామృతత్వసాధనమితి సామర్థ్యాద్ధేతుత్వం సమ్పద్యతే. అపిచ- ఉక్తమగ్నిహోత్రే * న త్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిం న గతిం న ప్రతిష్ఠాం న తృప్తిం న పునరావృత్తిం న లోకం ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థేతి. తత్ర ప్రతివచనే * తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతః ఇత్యాదినా ఆహుతేః కార్యముక్తం. తచ్చైతత్కర్తురాహుతిలక్షణస్య కర్మణః ఫలం- న హి కర్తారమన్తరేణాహుతిలక్షణస్య కర్మణస్స్వతన్త్రస్యోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భ ఉపపద్యతే - కర్త్రర్థత్వాత్కర్మణః కార్యారమ్భస్య. సాధనాశ్రయత్వాచ్చ కర్మణః. తత్రాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తం షట్ప్రకారమపి. ఇహ తు తదేవ కర్తుః ఫలమిత్యుపదిశ్యతే షట్ప్రకారమపి- కర్మఫలవిజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్. ఉత్తరేణ చ పఞ్చాగ్నిదర్శనమిహోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనం విధిత్సితం. ఏవమశేషసంసారగత్యుపసంహారః- కర్మకాణ్డస్యైషా నిష్ఠేత్యేతచ్చ దిదర్శయిషురాఖ్యాయికాం ప్రణయతి.| శ్వేతకేతుర్హ వై- నామతః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః, తస్యాపత్యమారుణేయః. హశబ్దావైతిహ్యార్థౌ. పిత్రాఽనుశిష్టస్సన్ ఆత్మనో యశః ప్రథనాయ పఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ - పఞ్చాలాః- ప్రసిద్ధాః. తేషాం పరిషదమాగత్య జిత్వా రాజ్ఞః పరిషదం జేష్యామీతి గర్వేణాజగామ.- జీబలస్యాపత్యం- జైబలిం పఞ్చాలరాజం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైః పరిచారయమాణం- ఆత్మనః పరిచరణం కారయన్తమిత్యేతత్. స రాజా పూర్వమేవ తస్య విద్యాభిమానగర్వం శ్రుత్వా వినేతవ్యోఽయమితి మత్వా తముదీక్ష్యోత్ప్రేక్ష్యాగతమాత్రమేవాభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్. కుమారా3 ఇతి సమ్బోధ్య. భర్త్సనార్థా చ ప్లుతిః. స ప్రతిశుశ్రావ భో3 ఇతి- భో3 ఇత్యేవమప్రతిరూపమపి క్షత్రియం ప్రత్యుక్తవాన్ క్రుద్ధస్సన్. అనుశిష్టః- అనుశాసితోఽసి- భవసి పిత్రేత్యువాచ రాజా. ప్రత్యాహేతరః- ఓమితి- బాఢం- అనుశిష్టోఽస్మి. పృచ్ఛ- యది సంశయస్తే. ౧

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతారయంస్తస్య పూర్వేణ సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి)- కోఽసౌ సమ్బన్ధః- తమాహ (ఖిలేతి)- తత్ర- కర్మకాణ్డే జ్ఞానకాణ్డే వా యద్వస్తు ప్రాధాన్యేన నోక్తం- తదస్మిన్ఖిలకాణ్డే వక్తవ్యం- అస్య ఖిలాధికారత్వాత్. తథా చ పూర్వమనుక్తం వక్తుమిదం బ్రాహ్మణమిత్యర్థః. వక్తవ్యశేషం దర్శయితుం వృత్తం కీర్తయతి (సప్తసేతి)- సముచ్చయకారిణో ముమూర్షోరగ్నిప్రార్థనేపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) అధ్యాయావసానం సప్తమ్యర్థః. సామర్థ్యమేవ దర్శయతి (సుపథేతీతి)- విశేషణవశాద్ద్వావో మార్గాభాన్తు - కింపునస్తేషాం స్వరూపం- తత్రాహ (పన్థానశ్చేతి)- తత్ర వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతిచేతి)- సమ్ప్రత్యాకాఙ్క్షాద్వారా సమనన్తరబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (తేచేతి) ఉపసంహ్రియమాణాం సంసారగతిమేవ పరిచ్ఛినత్తి (ఏతావతీహీతి)- దక్షిణోదగధోగత్యాత్మకేతి యావత్. కర్మవిపాకస్తర్హి కుత్రోపసంహ్రియతే- తత్రాహ (ఏతావానితి)- ఇతిశబ్దో యథోక్తసంసారగత్యతిరిక్తకర్మవిపాకాభావార్థస్తదుపసంహారార్థ ఏవాయమారమ్భ ఇత్యుపసంహారార్థః. అథోర్ధ్వాధికారే సర్వోపి కర్మవిపాకోఽనన్తరపివేత్యుక్తత్వాత్పరిశిష్టసంసారగత్యభావాత్కథం ఖిలకాణ్డే తన్నిర్దేశసిద్ధిః- అత ఆహ (యద్యపీతి)- కస్మాద్విపాకస్తత్రోక్తః- తత్రాహ (శాస్త్రీయస్యేతి)- తత్ర సుకృతద్విపాకస్యైవోపన్యాసే హేతుమాహ (బ్రహ్మవిద్యేతి)- అనిష్టవిపాకాత్తు వైరాగ్యం సుకృతాభిముఖ్యాదేవ సిద్ధమితి- న తత్ర తద్వివక్షా- ఇహ పునశ్శాస్త్రసమాప్తౌ ఖిలాధికారే తద్విపాకో వ్యుపసంహ్రియత ఇతి భావః. ప్రకారాన్తరేణ సఙ్గతిం వక్తుముక్తం స్మారయతి (తత్రాపీతి)- శాస్త్రీయవిపాకవిషయేపీత్యర్థః. ఉత్తరగ్రన్థస్య విషయపరిశేషార్థం పాతనికామాహ (తత్రేతి)- లోకద్వయం సప్తమ్యర్థః. ప్రాగనుక్తమపి దేవయానం పన్థానం కథయతీతి కుతో నియమసిద్ధిః - తత్రాహ (తచ్చేతి)- వక్తవ్యశేషస్య సత్త్వే ఫలితమాహ (ఇత్యత ఇతి)- తర్హి ప్రాగనుక్తం తద్దేవయానాదివక్తవ్యం - ప్రాగేవోక్తం తు బ్రహ్మలోకాదికం స్యాదుచ్యతే- తత్రాహ (అన్తేచేతి)- శాస్త్రస్యాన్తే చేతి సమ్బన్ధః. ఇతశ్చేదం బ్రాహ్మణమగతార్థత్వాదారభ్యమిత్యాహ (అపిచేతి)- ఏతావదిత్యాత్మజ్ఞానోక్తిః. అమృతత్వం - తత్సాధనమితి యావత్. చకారాదుక్తమిత్యనుషఙ్గః. జ్ఞానమేవామృతత్వే హేతురిత్యుక్తోర్థస్తత్రేతి సప్తమ్యర్థః. తదర్థః- హేత్వపదేశార్థః. కథం పునర్వక్ష్యమాణా కర్మగతిర్జ్ఞానమేవామృతత్వసాధనమిత్యత్ర హేతుత్వం ప్రతిపద్యతే - తత్రాహ (యస్మాదితి)- వ్యాపారోఽస్తి - కర్మణ ఇతి శేషః. సామర్థ్యాత్- జ్ఞానాతిరిక్తస్యోపాయస్య సంసారహేతుత్వనియమాదిత్యర్థః. ప్రకారాన్తరేణ బ్రాహ్మణతాత్పర్యం వక్తుమగ్నిహోత్రవిషయే జనకయాజ్ఞవల్క్యసంవాదసిద్ధమర్థమనువదతి (అపిచేత్యాదినా)- ఏతయోః - అగ్నిహోత్రాహుత్యోస్సాయం ప్రాతరనుష్ఠితయోరితి యావత్. లోకం ప్రత్యుత్థాయినం - యజమానం పరివేష్ట్యేమం లోకం ప్రత్యావృత్తయోస్తయోరనుష్ఠానోపచితయోః పరలోకం ప్రతి స్వాశ్రయోత్థానహేతుం పరిణామమిత్యేతత్. ఇతి - ప్రశ్నషట్కమగ్నిహోత్రవిషయే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. తత్రేత్యాక్షేపగతప్రశ్నషట్కోక్తిః. నను ఫలవతోఽశ్రవణాత్కస్యేదమాహుతిఫలం - నహి తత్స్వతన్త్రం సమ్భవతి - తత్రాహ (తచ్చేతి)- కర్తృవాచిపదాభావాదాహుత్యపూర్వస్యైవోత్క్రాన్త్యాదికార్యారమ్భకత్వాన్న తత్ర కర్తృగామిఫలముక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) కించ - కారకాశ్రయత్వాత్కర్మణో యదుక్తం తత్ఫలస్య కర్తృగామిత్వమిత్యాహ (సాధనేతి)- స్వాతన్త్ర్యసమ్భవాదాహుత్యోస్స్వకర్తృకయోరేవ గత్యాదివివక్షితం చేత్- తర్హి కథం తత్ర కేవలాహుత్యోర్గత్యాద్యగమ్యతే - తత్రాహ (తత్రేతి)- అగ్నిహోత్రప్రకరణం సప్తమ్యర్థః. అగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థత్వాత్- ప్రశ్నప్రతివచనరూపస్య సన్దర్భస్యేతి శేషః. భవత్వేవమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితిః. ప్రకృతే తు కిమాయాతం- తత్రాహ (ఇహాపీతి)

ఉ.— వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హోవాచ వేత్థో యథేమం లోకం పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాగ్ం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీ౩ ఇతి నేతి హైవోవాచ వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వాపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం। ద్వే సృతీ అశృణవం పితౄణామహం దేవానాముత మర్త్యానాం। తాభ్యామిదం విశ్వమేజత్సమేతి యదన్తరా పితరం మాతరం చేతి। నాహమత ఏకంచన వేదేతి హోవాచ॥ ౨

కిమితి విద్యాప్రకరణే కర్మఫలవిజ్ఞానం వివక్ష్యతే- తత్రాహ (తద్ద్వారేణేతి). బ్రాహ్మణారబ్ధముపపాదితముపసంహరతి (ఏవమితి)- సంసారగత్యుపసంహారేణ కర్మవిపాకస్య సర్వస్యైవోపసంహారస్సిద్ధో భవతి- తదతిరిక్తతద్విపాకాభావాదిత్యాహ (కర్మకాణ్డస్యేతి) యథోక్తం వస్తు దర్శయితుం బ్రాహ్మణమారభతే చేత్- తత్ర కిమిత్యాఖ్యాయికా ప్రణీయతే- తత్రాహ (ఇత్యేతచ్చేతి)- సర్వమేవ పూర్వోక్తం వస్తు దర్శయితుమిత్యస్యేదం సుఖావబోధార్థమాఖ్యాయికాం కరోతీత్యర్థః। యదా కదాచిదతిక్రాన్తే కాలే వృత్తార్థద్యోతిత్వం నిపాతస్య దర్శయతి (హశబ్ద ఇతి) యశః ప్రథనం- [illegible] విద్యాసామర్థ్యఖ్యాపనం. ప్రసిద్ధాః- విద్వజ్జనవిశిష్టత్వేనేతి శేషః. క్వచిజ్జయస్యాప్రాప్తత్వం గర్వే హేతుః. కిమితి రాజా శ్వేతకేతుమాగతమ [illegible] యాభిః ప్రాయమ ప్రతిపద్యతిరస్కుర్వన్నివ సమ్బోధితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (స రాజేతి) సమ్బోధ్య- భర్త్సనం కృతవానితి శేషః. [illegible] త్యాశఙ్క్యాహ (భర్త్సనాన్తేతి)- భో ఇతి ప్రతివచనమాచార్యం ప్రత్యుచితం- న తు క్షత్రియం ప్రతి- తస్య హీనత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (భో ఇతీతి) [illegible] రూపవచనే క్రోధం హేతూకరోతి (క్రుద్ధస్సన్నితి). పితుస్సకాశాత్తవలబ్ధానుశాసనత్వే లిఙ్గం నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (పృష్టేతి). ౧

రం.— ప్రకృతివినిర్ముక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పాఞ్చాలానాం పరిషదమాజగామ) నామ్నా శ్వేతకేతుః ఆరుణేరపత్యమారుణేయః. సః పాఞ్చాలానాం- దేశానాం పరిషదం- సమాజం స్వస్మై [illegible]కటనాయాజగామేత్యర్థః. (స ఆజగామ జైబలిం ప్రవాహణం పరిచారయమాణమితి) జీబలస్యాపత్యం జైబలిః. తం ప్రవాహణనామానం స్వభృత్యైరాత్మనః పరిచారం కారయన్తం రాజానమాగచ్ఛత్. (తముదీక్ష్యాభ్యువాద కుమారా౩ ఇతి) స రాజా తం శ్వేతకేతుముదీక్ష్య కుమారా౩ ఇత్యామన్త్రితవాన్. ఆమన్త్రణే ప్లుతిః. (స భో౩ ఇతి ప్రతిశుశ్రావేతి) సః- శ్వేతకేతుః భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యువాచ. (అనుశిష్టోన్వసి పిత్రేతి) అథ రాజా పిత్రా త్వం విద్యామనుశిష్టోసీతి శ్వేతకేతుం పప్రచ్ఛ. (ఓమితి హోవాచ) ఓం- అనుశిష్టోస్మీతి [illegible]త్యర్థః. ౧

శం.— యద్యేవం- వేత్థ - విజానాసి కిం. యథా- యేన ప్రకారేణ ఇమాః ప్రజాః- ప్రసిద్ధాః ప్రయత్యః- మ్రియమాణా విప్రతిపద్యన్తా౩ ఇతి- విప్రతిపద్యన్తే. విచారణార్థా ప్లుతిః. సమానేన మార్గేణ గచ్ఛన్తీనాం మార్గద్వైవిధ్యం యత్ర భవతి- తత్ర కాశ్చిత్ప్రజా అన్యేన మార్గేణ గచ్ఛన్తి- కాశ్చిదన్యేనేతి విప్రతిపత్తిః. యథా తాః ప్రజా విప్రతిపద్యన్తే- తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. నేతి హోవాచేతరః. తర్హి- వేత్థ ఉ యథా ఇమం లోకం పునః పునరాపద్యన్తా౩ ఇతి- పునరాపద్యన్తే- యథా పునరాగచ్ఛన్తీమం లోకం. నేతి హైవోవాచ శ్వేతకేతుః. వేత్థో యథాఽసౌ లోక ఏవం- ప్రసిద్ధేనాన్యాయేన పునః పునః- అసకృత్ప్రయద్భిః- మ్రియమాణైర్యథా- యేన ప్రకారేణ న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి- న సమ్పూర్యతేఽసౌ లోకః. తత్కిం వేత్థ. నేతి హైవోవాచ. వేత్థో యతిథ్యాం- యత్సంఖ్యాకాయామాహుత్యాం- ఆహుతౌ హుతాయామాపః పురుషవాచః- పురుషస్య యా వాక్ - సైవ యాసాం వాక్- తాః పురుషవాచో భూత్వా- పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా. యదా పురుషాకారపరిణతాః - తదా పురుషవాచో భవన్తి. సముత్థాయ - సమ్యగుత్థాయ. ఉద్భూతాస్సత్యో వదన్తీ౩ ఇతి. నేతి హైవోవాచ. యద్యేవం- వేత్థ ఉ దేవయానస్య పథః - మార్గస్య ప్రతిపదం- ప్రతిపద్యతే యేన సా ప్రతిపత్- తాం ప్రతిపదం. పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం. ప్రతిపచ్ఛబ్దవాచ్యమర్థమాహ- యత్ - కర్మ కృత్వా- యథావిశిష్టం కర్మ కృత్వేత్యర్థః. దేవయానం పన్థానం- మార్గం ప్రతిపద్యన్తే - పితృయాణం వా యత్కర్మ కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే- తత్కర్మ ప్రతిపదుచ్యతే. తాం ప్రతిపదం కిం వేత్థ. దేవలోకపితృలోకప్రతిపత్తిసాధనం కిం వేత్థేత్యర్థః. అప్యత్రాస్యార్థస్య ప్రకాశకమృషేః- మన్త్రస్య వచః- వాక్యం నః శ్రుతమస్తి. మన్త్రోఽప్యస్యార్థస్య ప్రకాశకో విద్యత ఇత్యర్థః. కోఽసౌ మన్త్ర ఇతి. ఉచ్యతే- ద్వే సృతీ- ద్వౌ మార్గావశృణవం- శ్రుతవానస్మి. తయోరేకా పితౄణాం ప్రాపికా- పితృలోకసమ్బద్ధా. తయా సృత్యా పితృలోకం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అహమశృణవమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. దేవానాముతాపి- దేవానాం సమ్బన్ధిన్యన్యా. దేవాన్ ప్రాపయతి సా. కే పునరుభాభ్యాం సృతిభ్యాం పితౄన్ దేవాన్ గచ్ఛన్తీతి. ఉచ్యతే- ఉత- అపి మర్త్యానాం- మనుష్యాణాం సమ్బన్ధిన్యౌ. మనుష్యా ఏవ హి సృతిభ్యాం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. తాభ్యాం - సృతిభ్యామిదం విశ్వం- సమస్తమేజత్ - గచ్ఛత్సమేతి- సఙ్గచ్ఛతే- సమ్యగ్గచ్ఛతి. తే చ ద్వే సృతీ యదన్తరా- యయోరన్తరా. యదన్తరా పితరం మాతరం చ - మాతాపిత్రోరన్తరా- మధ్య ఇత్యర్థః. కౌ తౌ మాతాపితరౌ. ద్యావాపృథివ్యావణ్డకపాలే. ※ ఇయం వై మాతాఽసౌ పితేతి హి వ్యాఖ్యాతం బ్రాహ్మణేన. అణ్డకపాలయోర్మధ్యే సంసారవిషయ ఏవైతే సృతీ- నాత్యన్తికామృతత్వగమనాయ. ఇతరశ్చాహ- నాహమతః- అస్మాత్ప్రశ్నసముదాయాదేకంచన- ఏకమపి ప్రశ్నం న వేద- నాహం వేదేతి హోవాచ శ్వేతకేతుః. ౨

ఉ.— అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే ఽనాదృత్య వసతిం కుమారః ప్రదుద్రావ స ఆజగామ పితరం తꣳ హోవాచేతి వావ కిల నో భవాన్ పురానుశిష్టానవోచదితి కథꣳ సుమేధ ఇతి పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్తతో నైకఞ్చన వేదేతి కతమే త ఇతీమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార॥ 3

ఆ.— పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (సమానేనేతి) నాడీరూపేణ సాధారణేన మార్గేణాభ్యుదయం గచ్ఛతాం యత్ర మార్గవిప్రతిపత్తిః- తత్కిం జానాసీతి ప్రశ్నార్థః. విప్రతిపత్తిమేవ విశదయతి (తత్రేతి) అధికృతప్రజానిర్ధారణార్థా సప్తమీ. ప్రథమం ప్రశ్నం నిగమయతి (యథేతి) ప్రశ్నాన్తరమాదత్తే (తర్హీతి) తదేవ స్పష్టయతి (యథేతి) పరలోకగతాః ప్రజాః పునరిమం లోకం యథా ఆగచ్ఛన్తి- తథా కిం వేత్థేతి యోజనా. ప్రశ్నాన్తరప్రతీకముపాదత్తే (వేత్థేతి) తద్వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ప్రసిద్ధో న్యాయః - జరాదిర్మరణహేతుః. ప్రశ్నాన్తరముత్థాప్య వ్యాచష్టే (వేత్థేత్యాదినా) పురుషశబ్దవాచ్యా భూత్వా- సముత్థాయ వదన్తీతి సమ్బన్ధః. కథమపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (యదేతి) ప్రశ్నాన్తరమవతారయతి (యద్యేవం వేత్థేతి) పితృయాణస్య వా ప్రతిపదం - వేత్థేతి సమ్బన్ధః. యత్కృత్వా ప్రతిపద్యన్తే పన్థానం- తత్కర్మ ప్రతిపదితి యోజనా. వాక్యార్థమాహ (దేవయానమితి) ఉక్తమర్థం సఙ్క్షిప్యాహ (దేవలోకేతి) మార్గద్వయయసువనాస్తి- త్వయాతూత్ప్రిఖౌమాత్రేణ పృచ్ఛ్యతే- తత్రాహ (అపీతి) అత్రేతి కర్మవిపాకప్రక్రియోక్తిః. అస్యార్థస్య - మార్గద్వయస్యైతత్. తేషామేవ మార్గద్వయోఽధికృతత్వమితి వక్తుం హీత్యుక్తం. తదేవ స్ఫుటయతి (తాభ్యామితి) విశ్వం - సాధ్యసాధనాత్మకం. సఙ్గచ్ఛతే- గన్తవ్యత్వేన గన్తృత్వేన చేతి శేషః. ప్రకృతమన్త్రవ్యాఖ్యానగ్రన్థో బ్రాహ్మణశబ్దార్థః. యదన్తరేత్యాదావివక్షితమర్థమాహ (అణ్డకపాలయోరితి)

రం.— అథ తం రాజా పృచ్ఛతి (వేత్థ యథేమాః ప్రజాః ప్రయత్యో విప్రతిపద్యన్తా3 ఇతి) ప్రయత్యః - మ్రియమాణాః ఇమాః ప్రజాః యథా - యేన ప్రకారేణ విప్రతిపద్యన్తే- విశిష్టదేశం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. ప్రశ్నే ప్లుతిః. ఇతి- ఇమమర్థం వేత్థ- జానాసి కిమిత్యర్థః. ఏవం గన్తవ్యదేశప్రశ్నః. ఏవం పృష్టః కుమారో నేతి హోవాచ - న వేద్మీత్యువాచేత్యర్థః. అథ పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథేమం లోకం పునరాద్యన్తా3 ఇతి) ఉకారః ప్రశ్నే. ఇమం లోకం యథా - యేన ప్రకారేణ పునరాగచ్ఛన్తీతి వేత్థేత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) ఇతర ఇతి శేషః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యథాసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా3 ఇతి) అసౌ- స్వర్గో లోకః అనవరతం ప్రయద్భిః - గచ్ఛద్భిః పురుషైః కుతో న సమ్పూర్యత ఇతి వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి) యావతాం పూరణీ యతిథీ. * తస్య పూరణే ఇతీతి థుగాగమః. యావత్సఙ్ఖ్యాకాయామాహుత్యాం హుతాయామాపః. పురుష ఇతి వాగ్యాసాం తాః పురుషవాచః. పురుషశబ్దవాచ్యాః భూత్వా. పురుషాకారపరిణతా భూత్వా సముత్థాయ వదన్తి- అగ్నిపసంకుర్వన్త ఆసతే - తద్వేత్థ కిమిత్యర్థః. (నేతి హైవోవాచ) పూర్వవత్. పునః పృచ్ఛతి (వేత్థో దేవయానస్య వా పథః ప్రతిపదం పితృయాణస్య వా) దేవయానస్య వా పితృయాణస్య వా పథః ప్రతిపదం కిం వేత్థ. ప్రతిపద్యతేఽనేనేతి ప్రతిపత్- ప్రథమం పర్వ. తదేవ స్పష్టయతి (యత్కృత్వా దేవయానం వా పన్థానం ప్రతిపద్యన్తే పితృయాణం వా) యత్కృత్వా - యదుపక్రమ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. దేవయానపితృయాణవ్యావర్తకాకారప్రశ్నోఽయమితి ద్రష్టవ్యం. భాష్యే ఛాన్దోగ్యపఞ్చాగ్నివిద్యాప్రశ్నానుక్రమేణ *కర్మిణాం గన్తవ్యదేశం పునరావృత్తిప్రకారం దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే అముష్య లోకస్యాపూరణం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నేఽపేక్షితత్వాదిహాపి తావన్మాత్రపర్యవసానం యుక్తం. (అపి హి న ఋషేర్వచః శ్రుతం) అస్మిన్ దేవయానపితృయాణవిషయే ఋషేః- మన్త్రస్యాపి వచః నః- అస్మాకం శ్రుతమిత్యర్థః. కోఽయం మన్త్ర ఇత్యత్రాహ (ద్వే సృతీ అశృణవం పితృణామహం దేవానాముత మర్త్యానామిత్యాది) ద్వే సృతీ అశృణవమహం- శ్రుతవానస్మి. కే తే సృతీ. పితృణాం దేవానాం చ ద్వే సృతీ అహమశృణవం- అశ్రౌషమిత్యర్థః. గతిద్వయం కేషాం గన్తౄణామిత్యత్రాహ (మర్త్యానామితి) మనుష్యాణాం గతిద్వయం. యద్వా - దేవపితృమనుష్యాణాం ధూమాద్యర్చిరాదిమార్గద్వయమశ్రౌషమిత్యర్థః. ఏజత్- గచ్ఛత్ప్రాణిజాతం విశ్వం- సమస్తం తాభ్యాం సృతిభ్యాం సమేతి. కిం. బ్రహ్మాణ్డాన్తర్గతం లోకజాతం సమేతి. యన్మాతరం పితరం చాన్తరా- నావర్తతే- తచ్చ గచ్ఛతి. మాతాపితృశూన్యం భగవల్లోకం చ సమేతీత్యర్థః. పితృయాణేన పథా అణ్డాన్తర్వర్తిలోకం సమేతి. ఉత్తరేణ పథా భగవల్లోకం సమేతీత్యర్థః. ఏవం పృష్టః కుమార ఆహ (నాహమత ఏకఞ్చన వేదేతి హోవాచ) అతః- ఏషాం మధ్యే నైకమపి ప్రశ్నం వేద్మీత్యుక్తవానిత్యర్థః.

శం.— అథ- అనన్తరముపనీయ విద్యాభిమానగర్వాపనయనం- ప్రకృతం శ్వేతకేతుం వసత్యా - వసతిప్రయోజనేనోపమన్త్రయాఞ్చ(ఇహ వసన్తు భవన్తః- పాద్యమర్ఘ్యం చ గృహ్యతామిత్యుపమన్త్రణం కృతవాన్ రాజా. అనాదృత్య తాం వసతిం కుమారః- శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- ప్రగతవాన్ పితరం ప్రతి. స చాజగామ పితరం. ఆగత్య చోవాచ తం. కథం. ఇతి వావ కిల- ఏవం కిల నః- అస్మాన్ భవాన్ పురా- సమావర్తనకాలేఽనుశిష్టాన్ సర్వాభిర్విద్యాభిరేవావోచదితి. సోపాలమ్భం పుత్రస్య వచః శ్రుత్వా ఆహ పితా- కథం- కేన ప్రకారేణ తవ దుఃఖముపజాతం. హే సుమేధః- శోభమేధా యస్యేతి సుమేధాః. శృణు- మమ యథావృత్తం. పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్ మాం రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యా బన్ధవో ఽస్యేతి. పరిభవవమేతద్రాజన్యబన్ధురితి. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తతః- తస్మాన్నైకఞ్చన- ఏకమపి న వేద- విజ్ఞాతవానస్మి. కతమే తే - రాజ్ఞా పృష్టాః ప్రశ్నాః ఇమే త ఇతి హ ప్రతీకాని- ముఖాని ప్రశ్నానాముదాజహార- ఉదాహృతవాన్.

మూ.— స హోవాచ తథా నస్త్వం తాత జానీథా యథా యదహం కించన వేద సర్వమహం తత్తుభ్యమవోచం ప్రేహి తు తత్ర ప్రతీత్య బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి భవానేవ గచ్ఛత్వితి స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకారాథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి॥ ౪

స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి॥ ౫

ఆ.— శ్వేతకేతోరభిమాననివృత్తిద్యోతనార్థం బహువచనం. తాం- రాజన్యదత్తవసతిం. అనాదరే హేతుమాహ (కుమార ఇతి) ఏవం కిలేతి- రాజపరాభవలిఙ్గకం పితృవచసో మృషాత్వం ద్యోత్యతే. అజ్ఞానాధీనం దుఃఖం తవాసమ్భావితమితి సూచయతి- సుమేధ ఇతి. ౩

రం.— (అథైనం వసత్యోపమన్త్రయాఞ్చక్రే) అథ రాజా ఏనం- శ్వేతకేతుం వసత్యా హేతునా ఉపామన్త్రయత్. కుమారస్య వాసం ప్రార్థితవానిత్యర్థః. అనాదృత్య తు తాం వసతిం కుమారః - శ్వేతకేతుః ప్రదుద్రావ- రాజసమీపాచ్ఛీఘ్రం నిర్జగామేత్యర్థః. అథ స ఆజగామ పితరం. ఆగత్య చ తం హోవాచ. కిమితి. (ఇతి వావ కిల నో భవాన్ పురాఽనుశిష్టానవోచదితి) పురా - సమావర్తనకాలే నః- అస్మాన్ప్రతి భవాన్ అనుశిష్టాః సర్వవిద్యా నితి వావ కిలావోచత్- ఏవం రీత్యా హి తదుక్తవానితి. ఏవం సామర్షేణ పుత్రేణోక్తః పితా ఆహ (కథం ను సుమేధ ఇతి) నానుశిష్టోఽసీతి శేషః. ఇతరోఽననుశాసనం దర్శయతి (పఞ్చ మా ప్రశ్నాన్ రాజన్యబన్ధురప్రాక్షీత్ తతో నైకం చన వేదేతి) రాజన్యబన్ధుః- రాజన్యాభాసః. రాజన్యానాం బన్ధూ రాజన్యబన్ధుః. స్వయమరాజన్య ఏవ సన్ రాజన్యానాం బన్ధురితి వ్యపదిశతీతి ప్రవాహణో నిన్ద్యతే. సః పఞ్చ ప్రశ్నాన్ మాం పృష్టవాన్. తత్రాహమేకమపి న వేద్మీతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. పితా పృచ్ఛతి (కతమే త ఇతి) ప్రశ్నాః కీదృశా ఇత్యర్థః. పుత్రస్తు (ఇమ ఇతి హ ప్రతీకాన్యుదాజహార) ఇమే ఇత్యేవం తత్ప్రశ్నానాం ప్రతీకాని- ఏకదేశాన్ ఉదాజహార- సూచితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— స హోవాచ పితా పుత్రం క్రుద్ధముపశమయన్. తథా- తేన ప్రకారేణ నః- అస్మాన్ త్వం హే తాత- వత్స జానీథాః- గృహ్ణీయాః. యథా యదహం కించన విజ్ఞానజాతం వేద- సర్వం తుభ్యమవోచమిత్యేవ జానీథాః. కోఽన్యో మమ ప్రియతరోఽస్తి- త్వత్తో యదర్థం రక్షిష్యే. అహమప్యేతన్న జానామి- యద్రాజ్ఞా పృష్టం. తస్మాత్ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. తత్ర గత్వా రాజ్ఞి బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావో విద్యార్థమితి. స ఆహ- భవానేవ గచ్ఛత్వితి- నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహే. స ఆజగామ గౌతమః- గోత్రతో గౌతమః. ఆరుణిః. యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస- ఆసనం- ఆస్థాయికా. తస్మై- గౌతమాయ గతాయాసనమనురూపమాహృత్యోదకం భృత్యైరాహారయాఞ్చకార. (అథ హాస్మై) అస్మై అర్ఘ్యం పురోధసా కృతవాన్. మన్త్రవన్మధుపర్కం చ. కృత్వా చైవం పూజాం తం హోవాచ. వరం భగవతే గౌతమాయ- తుభ్యం దద్మ ఇతి గోఽశ్వాదిలక్షణం. ౪

ఆ.— సత్యం- కించిత్తదుక్తం- కిచిద్విజ్ఞానమన్యస్మై ప్రియతమాయ దాతుం రక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (కోఽన్య ఇతి) రాజ్ఞా యత్పృష్టం- తన్మయా నవిజ్ఞాతం - తథా చ తస్మిన్విషయే త్వయా వఞ్చితోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (అహమపీతి). తర్హి తత్త్వజ్ఞానం కథం సాధ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి). ౪

రం.— (స హోవాచ) పితా ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కిమితి. (తథా నస్త్వం తాత జానీథా ఇత్యాది) హే తాత నః- అస్మాన్ త్వం తథా జానీథాః. కథం. యథా- యేన ప్రకారేణాహం యత్కించ వేద - తత్సర్వం తుభ్యమహమవోచమితి. తతశ్చ మయాపి తే ప్రశ్నా నావగతా ఇతి మయా నోక్తాః. అతస్త్వం చ ప్రేహి- ఆగచ్ఛ. ఆవాం తత్ర- రాజ్ఞః సమీపం ప్రతీత్య - గత్వా విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యం వత్స్యావ ఇతి. ఇతర ఆహ (భవానేవ గచ్ఛత్వితి) నాహం తస్య ముఖం నిరీక్షితుముత్సహ ఇతి భావః. (స ఆజగామ గౌతమో యత్ర ప్రవాహణస్య జైబలేరాస) ఆస- ఆస్యా. ఆసనమిత్యర్థః. (తస్మా ఆసనమాహృత్యోదకమాహారయాఞ్చకార) తస్మై- గౌతమాయ రాజా ఆసనం దత్త్వా పాద్యార్థముదకం భృత్యైరానాయితవానిత్యర్థః. (అథ హాస్మా అర్ఘ్యం చకార) అస్మై- గౌతమాయార్ఘ్యం కృతవానిత్యర్థః. (తం హోవాచ వరం భగవతే గౌతమాయ దద్మ ఇతి) భగవతే గౌతమాయ గవాదిలక్షణం వరం ప్రయచ్ఛామ ఇతి గౌతమముక్తవానిత్యర్థః. ౪

శం.— స హోవాచ గౌతమః. ప్రతిజ్ఞాతో మే- మమ ఏష వరస్త్వయా. అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం దృఢీకుర్వాత్మానం. యాం తు వాచం- కుమారస్య- మమ పుత్రస్యాన్తే- సమీపే వాచమభాషథాః ప్రశ్నరూపాం- తామేవ బ్రూహి. స ఏవ నో వర ఇతి. ౫

ఆ.— వివక్షితవిద్యాం గౌతమో వివక్షిత్వాహ (అస్యామితి). ౫

రం.— (స హోవాచ ప్రతిజ్ఞాతో మ ఏష వరో యాం తు కుమారస్యాన్తే వాచమభాషథాస్తామేవ మే బ్రూహీతి) స హోవాచ గౌతమః. వరో దీయత ఇతి త్వయా ప్రతిజ్ఞాతశ్చేత్- యాం వాచం మమ కుమారస్య అన్తే- సమీపే అభాషథాః- తామేవ వాచం మే బ్రూహి - తానేవ ప్రశ్నాన్ మే బ్రూహీత్యర్థః. ౫

ఉ.— సహోవాచదైవేషువైగౌతమతద్వరేషుమానుషాణాంబ్రూహీతి॥ ౬

సహోవాచవిజ్ఞాయతేహాస్తిహిరణ్యస్యాపాత్తంగోఅశ్వానాందాసీనాంప్రవారాణాంపరిధానస్యమానోభవాన్ బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యో భూదితిసవైగౌతమతీర్థేనేచ్ఛాసాఇత్యుపైమ్యహంభవన్తమితివాచాహస్మైవపూర్వఉపయన్తిసహోపాయనకీర్త్యోవాస॥ ౭

సహోవాచతథానస్త్వం గౌతమమాపరాధాస్తవచపితామహాయథేయంవిద్యేతఃపూర్వం నకస్మింశ్చనబ్రాహ్మణ ఉవాసతాంత్వహంతుభ్యంవక్ష్యామికోహిత్వైవంబ్రువన్తమర్హతిప్రత్యాఖ్యాతుమితి॥ ౮

శం.— సహోవాచరాజా. దైవేషువరేషుతద్గౌతమ-యత్త్వంప్రార్థయసే. మానుషాణామన్యతమంప్రార్థయవరం. ౬

ఆ.— తదితిసామానాధికరణ్యాద్వరోనిర్దిశ్యతే. ౬

రం.— (సహోవాచదైవేషువైగౌతమతద్వరేషుమానుషాణాంబ్రూహీతి) సః- రాజోవాచ. ఉః అవధారణే. హేగౌతమ. యత్త్వంప్రార్థయసే- తత్ దైవేషువరేష్వేవాన్తర్గతం- తస్మాత్తన్నప్రార్థనీయం. మానుషాణాంవరాణాంమధ్యేకించిద్వృణీష్వేతి. ౬

శం.— సహోవాచగౌతమః. భవతాపివిజ్ఞాయతే- మమాప్యస్తిసః. నతేనప్రార్థితేనకృత్యంమమ- యత్త్వందిత్ససిమానుషంవరం. యస్మాన్మమాప్యస్తిహిరణ్యస్యప్రభూతస్యాపాత్తం- ప్రాప్తం. గోఅశ్వానాం - అపాత్తమస్తీతిసర్వత్రానుషఙ్గః. దాసీనాం. ప్రవారాణాం-పరివారాణాం. పరిధానస్య. నచయన్మమావిద్యమానం - త్వత్తఃప్రార్థనీయం, త్వయాచదేయం,. ప్రతిజ్ఞాతశ్చవరస్త్వయా. త్వమేవజానీషే-యదత్రయుక్తం. ప్రతిజ్ఞారక్షణీయా- నవేతి. మమపునరయమభిప్రాయః- మాభూన్నః- అస్మానభి- అస్మానేవకేవలాన్ప్రతిభవాన్సర్వత్రవదాన్యోభూత్వాఅవదాన్యోమాభూత్-కదర్యోమాభూదిత్యర్థః. బహోః- ప్రభూతస్య. అనన్తస్య- అనన్తఫలస్యేత్యేతత్. అపర్యన్తస్య - అపరిసమాప్తికస్య. పుత్రపౌత్రాదిగామికస్యేత్యేతత్. ఈదృశస్యవిత్తస్యమాంప్రత్యేవకేవలమదాతామాభూద్భవాన్. నచాన్యత్రాదేయమస్తిభవతః. ఏవముక్తఆహ- సత్వంవైహేగౌతమతీర్థేన- న్యాయేనశాస్త్రవిహితేన. విద్యాంమత్తఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వాప్నుం. ఇత్యుక్తోగౌతమఆహ- తీర్థేనఉపైమి-ఉపగచ్ఛామిశిష్యత్వేనాహంభవన్తమితి. వాచాహస్మైవకిలపూర్వే- బ్రాహ్మణాఃక్షత్రియాన్విద్యార్థినస్సన్తోవైశ్యాన్వా. క్షత్రియావావైశ్యాన్, నాపద్యుపయన్తి- శిష్యవృత్త్యాహ్యుపగచ్ఛన్తి. నోపాయనశుశ్రూషాభిః. అతస్సగౌతమఃహఉపాయనకీర్త్యా- ఉపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపాయనంచకార. ౭

ఆ.— మమాప్యస్తిసఇతియదుక్తం-తదుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా) నచయన్మమేత్యత్రతస్మాదితిపఠితవ్యం. కింతర్హిమయాకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి) యత్తవాభిప్రేతం-తదహంకరోమీత్యాశఙ్క్యాహ (మమేతి) మాభూదిత్యన్వయందర్శయన్ప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (నోస్మానితి) వదాన్యః- దానశీలః. విభవేసత్యదాతా-కదర్యఇతిభేదః. పరిశిష్టంభాగంవ్యాకుర్వన్వాక్యార్థమాహ (బహోరిత్యాదినా) మాంప్రత్యేవేతినియమస్యకృత్యందర్శయతి (సత్వంవైఇతి) కోసౌన్యాయః-తత్రాహ (శాస్త్రేతి) ఉపసదనవాక్యంశాస్త్రమిత్యుచ్యతే. గౌతమోరాజానంప్రతిశిష్యత్వవృత్తింకుర్వాణశ్శాస్త్రార్థవిరోధమాచరతీత్యాశఙ్క్యాహ (వాచాహేతి) ఆపది- సమాదధికాద్వావిద్యాప్రాప్తిసమ్భవావస్థాయామిత్యర్థః. ఉపాయనం- ఉపగమనం. పాదోపసర్పణమితియావత్. ౭

రం.— (సహోవాచవిజ్ఞాయతేహాస్తిహిరణ్యస్యాపాత్తంగోఅశ్వానాందాసీనాంప్రవారాణాంపరిధానస్య) సహోవాచ గౌతమః. తవహిరణ్యస్యగోఅశ్వానాం- *సర్వత్రవిభాషాగోరితిప్రకృతిభావః. దాసీనాంప్రవారాణాం- ప్రచ్ఛదపటానాంఅథాంశుకలక్షణస్యపరిధానస్యచాపాత్తం- ప్రాప్తం. ప్రాప్తిరితియావత్. అస్తిహేతిమయావిజ్ఞాయతేహి. తైర్మానుష్యైర్వరైర్మమప్రయోజనంనాస్తీత్యర్థః. (మానోభవాన్బహోరనన్తస్యాపర్యన్తస్యాభ్యవదాన్యోభూదితి) బహోః - ప్రభూతస్యఅనన్తస్య- అనన్తఫలస్యఅపర్యన్తస్య- పుత్రపౌత్రగామినఃవిద్యారూపస్యధనస్యనఃఅభి- అస్మాన్ప్రతిభవానవదాన్యః- అదాతామాభూత్. సర్వేషాం దాతాభవానస్మాకంకుతోనప్రయచ్ఛసీతిభావః. ఏవముక్తోరాజఆహ (సవైగౌతమతీర్థేనేచ్ఛాసాఇతి) హేగౌతమసత్వంతీర్థేన- న్యాయేనశాస్త్రవిహితేనవిద్యాంమత్తఃఇచ్ఛాసై- ఇచ్ఛస్వేత్యర్థః. ఇత్యుక్తోగౌతమఃప్రాహ (ఉపైమ్యహంభవన్తమితి) ఉపైమి- ఉపగచ్ఛామిశిష్యత్వేనాహంభవన్తమితి. (వాచాహస్మైవపూర్వఉపయన్తి) వాచాహస్మైవకిలపూర్వే- బ్రాహ్మణాఃవర్ణావరానుపయన్తి- నతుశిష్యవృత్త్యోపగచ్ఛన్తి. (సహోపాయనకీర్త్యోవాస) అతస్సః- గౌతమోపిఉపాయనకీర్త్యా- ష్యత్వేనోపైమీత్యుపగమనకీర్తనమాత్రేణైవోవాస- ఉషితవాన్. నోపగమనశుశ్రూషాదికంకృతవానితిభావః. ౭

శం.— ఏవంగౌతమేనాపదన్తరాఉక్తేసహోవాచరాజాపీడితంమత్వాక్షామయన్. తథానః- అస్మాన్ప్రతిమాపరాధాః- అపరాధంమాకార్షీః. అస్మదీయోఽపరాధోనగృహీతవ్యఇత్యర్థః. తవచపితామహాఅస్మత్పితామహేషుయథాఽపరాధంనజగృహుః - తథాపితామహానాంవృత్తమస్మాస్వపిభవతారక్షణీయమిత్యర్థః. యథాఇయంవిద్యా-త్వయాప్రార్థితాఇతః-త్వత్ప్రదానాత్పూర్వం- ప్రాఙ్నకస్మింశ్చిదపిబ్రాహ్మణే

ఉ.— అసౌవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యాదిత్యఏవసమిద్రశ్మయోధూమోహరర్చిర్దిశోఙ్గారాఅవాన్తరది
శోవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాశ్శ్రద్ధాంజుహ్వతితస్యాఆహుత్యైసోమోరాజాసమ్భవతి॥ ౧

వాస- ఉషితవతీ. తథాత్వమపిజానీషే. సర్వదాక్షత్రియపరమ్పరయేయంవిద్యాఆగతా - సాస్థితిర్మయాపిరక్షణీయా - యదిశక్యతఇత్యుక్తం * దైవేషువైగౌతమతద్వరేషుమానుషాణాం(బ్రూ)హీతి. నపునస్తవాదేయోవరఇతి. ఇతఃపరంనశక్యతేరక్షితుం- తామపివిద్యామహంతుభ్యంవక్ష్యామి. కోహ్యన్యోహి- యస్మాదేవంబ్రువన్తంత్వామర్హతిప్రత్యాఖ్యాతుంనవక్ష్యామీతి. అహంపునఃకథంనవక్ష్యేతుభ్యమితి. ౭

ఆ.— విద్యారాహిత్యాపేక్షయానిహీనశిష్యభావోపగతిః- ఆపదన్తరా. తథాశబ్దార్థమేవవిశదయతి (తవచేతి) సస్తుపితామహాయథాతథా- కిమస్మాకమిత్యాశఙ్క్యాహ (పితామహానామితి) కిమితితర్హీయంవిద్యాఝడితిమహ్యంనోపదిశ్యతే- తత్రాహ (నకస్మిన్నితి) తద్ధిభవతాసాక్షిభిరష్యతాం.- అహంతుయథాగతంగమిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతఃపరమితి)-తవాహంశిష్యోస్మీత్యేవంబ్రువన్తమన్యోపినవక్ష్యామీతి యస్మాన్నప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి- తస్మాదహంపునస్తుభ్యంకథంనవక్ష్యే- కింతువక్ష్యామ్యేవవిద్యామిత్యుపపాదయతి (కోహీత్యాదినా) ౭

రం.— (సహోవాచతథానస్త్వంగౌతమమాపరాధాస్తవచపితామహాయథా) సః-రాజోవాచ. హేగౌతమతవచపితామహాఃయథానఃపూజ్యాః- తథాత్వమపిపూజ్యఏవ. *సవైగౌతమతీర్థేనైచ్ఛాసా ఇతిచిరవాసాజ్ఞాపనకృతమదీయాపరాధాఃమాగణనీయాః. (ఇయంవిద్యేతఃపూర్వంనకస్మింశ్చనబ్రాహ్మణఉవాస) ఇయంచవిద్యాఇతఃపూర్వంకస్మింశ్చిదపిబ్రాహ్మణేనోవాస- నస్థితవతీ. (తాంత్వహంతుభ్యంవక్ష్యామి) తాం-తాదృశీం. బ్రాహ్మణైరితఃపూర్వమలబ్ధాంవిద్యాంతుభ్యంవక్ష్యామి. (కోహిత్వైవంబ్రువన్తమర్హతిప్రత్యాఖ్యాతుమితి) కోవానికృష్టంప్రతిశిష్యోహంభవామీత్యేవంవదన్తంత్వాంప్రత్యాఖ్యాతుమర్హతి. అతోదుర్లభామపివిద్యాంతుభ్యంవక్ష్యామీత్యర్థః. ౭

———

శం.— అసౌవైలోకోగ్నిర్గౌతమేత్యాదిచతుర్థః ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేననిర్ణీయతే. క్రమభఙ్గస్త్వేతన్నిర్ణయాయత్తత్వాదితరప్రశ్ననిర్ణయస్య. అసౌ-ద్యౌర్లోకోగ్నిర్హేగౌతమ. ద్యులోకేఽగ్నిదృష్టిరనగ్నౌవిధీయతే-యథాయోషిత్పురుషయోః. తస్య-ద్యులోకాగ్నేరాదిత్యఏవసమిత్-సమిన్ధనాత్. ఆదిత్యేనహిసమిధ్యతేఽసౌలోకః. రశ్మయోధూమః- సమిధఉత్థానసామాన్యాత్. ఆదిత్యాద్ధిరశ్మయోనిర్గతాః- సమిధశ్చధూమోలోకఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః-ప్రకాశసామాన్యాత్. దిశోఽఙ్గారాః. ఉపశమసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశోవిస్ఫులిఙ్గాః- విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపాత్. తస్మిన్నేవంగుణవిశిష్టేద్యులోకాగ్నౌదేవాః- ఇన్ద్రాదయఃశ్రద్ధాంజుహ్వతి- ఆహుతిద్రవ్యస్థానీయాంప్రక్షిపన్తి. తస్యాఆహుత్యై - ఆహుతేస్సోమోరాజా - పితౄణాంబ్రాహ్మణానాంచసమ్భవతి. తత్రకేదేవాః, కథంజుహ్వతి, కింవాశ్రద్ధాఖ్యంహవి, రిత్యతఉక్తమస్మాభిస్సమ్బన్ధే. *నత్వేవైతయోస్త్వముత్క్రాన్తిమిత్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయార్థమగ్నిహోత్రేఉక్తం *తేవైతేఅగ్నిహోత్రాహుతీహుతేసతీఉత్క్రామతః తేఅన్తరిక్షమావిశతః తేఅన్తరిక్షమాహవనీయంకుర్వాతేవాయుంసమిధంమరీచీరేవశుక్రామాహుతిం తేఅన్తరిక్షంతర్పయతః తేతతఉత్క్రామతః తేదివమావిశతః తేదివమాహవనీయంకుర్వాతేఆదిత్యంసమిధమిత్యేవమాద్యుక్తం. తత్రాగ్నిహోత్రాహుతీససాధనేఏవోత్క్రామతః. యథేహయైస్సాధనైర్విశిష్టేఏతేఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమాఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గాహుతిద్రవ్యైః - తేతథైవోత్క్రామతోఽస్మాల్లోకాదముంలోకం. తత్రాగ్నిరగ్నిత్వేనసమిత్సమిత్త్వేనధూమోధూమత్వేనఅఙ్గారాఅఙ్గారత్వేనవిస్ఫులిఙ్గావిస్ఫులిఙ్గత్వేన-ఆహుతిద్రవ్యమపిపయఆద్యాహుతిద్రవ్యత్వేనైవసర్గాదావవ్యాకృతావస్థాయామప్పరేణసూక్ష్మేణాత్మనావ్యవతిష్ఠతే. తద్విద్యమానమేవససాధనమగ్నిహోత్రలక్షణంకర్మాపూర్వేణాత్మనావ్యవస్థితంసత్తత్పునర్వ్యాకరణకాలేతథైవాన్తరిక్షాదీనామాహవనీయాద్యగ్న్యాదిభావంకుర్వద్విపరిణమతే.తథైవేదానీమప్యగ్నిహోత్రాఖ్యంకర్మ. ఏవమగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వవిపరిణామాత్మకంజగత్సర్వమిత్యాహుత్యోరేవస్తుత్యర్థేనోత్క్రాన్త్యాదయోలోకంప్రత్యుత్థాయ్యన్తాఃషట్పదార్థాఃకర్మప్రకరణేఽధస్తాన్నిర్ణీతాః. ఇహతుకర్తుఃకర్మవిపాకవివక్షయాంద్యులోకాగ్న్యాద్యారభ్యపఞ్చాగ్నిదర్శనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనంవిశిష్టకర్మఫలోపభోగాయవిధిత్సితమితిద్యులోకాగ్న్యాదిదర్శనంప్రస్తూయతే. తత్రయఆధ్యాత్మికాఃప్రాణాఃఇహాగ్నిహోత్రస్యహోతారః- తఏవాధిదైవికత్వేనపరిణతాస్సన్తఇన్ద్రాదయోభవన్తి. తఏవత్రతహోతారోద్యులోకాగ్నౌ. తఏవేహాగ్నిహోత్రస్యఫలభోగాయాగ్నిహోత్రంహుతవన్తస్తఏవఫలపరిణామకాలేపితత్ఫలభోక్తృత్వాత్తత్రతత్రహోతృత్వంప్రతిపద్యన్తేతథాతథావిపరిణమమానాదేవశబ్దవాచ్యాస్సన్తః. అత్రచయత్పయోద్రవ్యమగ్నిహోత్రకర్మాశ్రయభూతమిహాహవనీయేప్రక్షిప్తమగ్నినాభక్షితమదృష్టేనసూక్ష్మేణరూపేణవిపరిణతం- సహకర్త్రాయజమానేనాముంలోకం ధూమాదిక్రమేణాన్తరిక్షమన్తరిక్షాద్ద్యులోకమావిశతి. తాస్సూక్ష్మాఆపఆహుతికార్యభూతాఅగ్నిహోత్రసమవాయిన్యఃకర్తృసహితాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాస్సోమలోకేకర్తుశ్శరీరాన్తరారమ్భాయద్యులోకంప్రవిశన్త్యోహూయన్తఇత్యుచ్యన్తే. తాస్తత్రద్యులోకంప్రవిశ్యసోమమణ్డలేకర్తుశ్శరీరమారభన్తే. తదేతదుచ్యతే- దేవాశ్శ్రద్ధాంజుహ్వతితస్యాఆహుత్యైసోమోరాజాసమ్భవతీతి. * శ్రద్ధావాఆపఇతిశ్రుతేః. * వేత్థయతిథ్యామాహుత్యాంహుతాయామాపఃపురుషవాచోభూత్వాసముత్థాయవదన్తీతిప్రశ్నః-తస్యనిర్ణయవిషయోఽసౌవైలోకోగ్నిరితిప్రస్తుతం. తస్మాదాపఃకర్మసమవాయిన్యఃకర్తుశ్శరీరారమ్భికాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాఇతినిశ్చీయతే. భూయస్త్వాత్ * ఆపఃపురుషవాచఇతివ్యపదేశః - నత్వితరాణిభూతానినసన్తీతి. కర్మప్రయుక్తశ్చశరీరారమ్భః- కర్మచాప్సమవాయి- తతశ్చాపాంప్రాధాన్యంశరీరకర్తృత్వే. తేనచాపఃపురుషవాచఇతివ్యపదేశః. కర్మకృతోహిజన్మారమ్భస్సర్వత్ర. తత్రయద్యప్య

గ్నిహోత్రాహుతిస్తుతిద్వారేణోత్క్రాన్త్యాదయః ప్రస్తుతాష్షట్పదార్థా అగ్నిహోత్రే - తథాపి వైదికాని సర్వాణ్యేవ కర్మాణ్యగ్నిహోత్రప్రభృతీని - లక్ష్యన్తే - దారాగ్నిసమ్బద్ధం హి పాఙ్క్తం కర్మ ప్రస్తుతోపయుక్తం * కర్మణా పితృలోక ఇతి. వక్ష్యతి చ * అథ యే యజ్ఞేన దానేన తపసా లోకాన్ జయన్తీతి.

౯.— అసావిత్యాదినా * యతిథ్యామిత్యాదిచతుర్థప్రశ్నస్య ప్రాథమ్యేన నిర్ణయే క్రమభఙ్గస్స్యాత్ - తత్ర చ కారణం వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమభఙ్గస్త్వితి) మనుష్యజన్మస్థితిలయానాం చతుర్థప్రశ్ననిర్ణయాధీనతయా తస్య ప్రాథాన్యాత్ - ప్రాథాన్యే సత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యావివక్షితస్య పాఠక్రమస్య భఙ్గ ఇత్యర్థః. ఇష్ట్యాదీనాం కర్మానధికారిత్వాత్, ద్యులోకస్య చాహవనీయత్వాప్రసిద్ధ్యా హోమాధారత్వాయోగాత్, తృతీయస్య చ శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వానుపపత్తే, రస్మిన్నిత్యాదివాక్యమయుక్తమితి శఙ్కతే (తత్రేతి) హోమకర్మ సప్తమ్యర్థః. అస్య బ్రాహ్మణస్య సమ్బన్ధగ్రన్థే సమాధానమస్య చోద్యస్యాస్మాభిరుక్తమిత్యాహ (అత ఇతి) తదేవ దర్శయితుమగ్నిహోత్రప్రకరణే వృత్తం స్మారయతి (న త్వితి) కిం తదుక్తమితి చేత్ - తదాహ (తే వా ఇతి) ఆహుత్యోస్స్వతన్త్రయోరుత్క్రాన్త్యాది కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) యజమానస్య మృతికాలస్సప్తమ్యర్థః. ససాధనయోరేవ తయోరుత్క్రాన్తిః - న స్వతన్త్రయోరేవేత్యేతదుపపాదయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి జీవదవస్థోచ్యతే. నష్టానామగ్న్యాదీనామవ్యాకృతభావాపన్నత్వేనావిశేషప్రసఙ్గాన్న తైః సహాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రాగ్నీతి) నాశాదూర్ధ్వమపి ప్రాతిస్వికశక్తిరూపేణాగ్న్యాదిరవతిష్ఠతే - తథా చావిశేషప్రసఙ్గాభావాదాహుత్యోస్ససాధనయోరేవోత్క్రాన్త్యాదిసిద్ధిరిత్యర్థః. యథోక్తయోరాహుత్యోరుత్క్రాన్త్యాదిసమర్థనేనాగ్నిహోత్రాద్యపూర్వస్య జగదారమ్భకత్వముక్తం భవతీత్యాహ (తద్విద్యమానమితి) విద్యమానత్వమేవ విశదయతి (అపూర్వేతి) యథాయథోదితయా విధయా కథమపి పూర్వకల్పీయం కర్మ ప్రళయదశాయామవ్యాకృతాత్మనాస్థితం పునర్జగదారమ్భకం - తథా తథాపీదానీంతనమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కథం జగదారమ్భకం భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తథైవేతి) విమతమారమ్భకం - తచ్ఛక్తిమత్త్వాత్ - సమ్ప్రతిపన్నవదితి విధిత్సితమితి భావః. అగ్నిహోత్రప్రకరణస్యార్థం సంగృహీతముపసంహరతి (ఏవమితి) ఉక్తముపజీవ్య ప్రకృతబ్రాహ్మణప్రవృత్తిప్రకారం దర్శయతి (ఇహ త్వితి) ఉత్తరమార్గస్య ప్రతిపత్తిసాధనం - విధిత్సితమితి సమ్బన్ధః. కిమిత్యుత్తరమార్గప్రతిపత్తిః - తత్రాహ (విశిష్టేతి) బ్రాహ్మణప్రవృత్తిమభిధాయాసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యాదివాక్యప్రవృత్తిప్రకారమాహ (ఇతి ద్యులోకేతి) ఇత్థం బ్రాహ్మణేఽస్థితే సతీత్యేతత్. భవత్వేవం - తథాపి కే తే వా ఇతి ప్రశ్నస్య కిముత్తరం - తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తనీత్యా పఞ్చాగ్నిదర్శనే ప్రస్తుతే సతీత్యేతత్. ఇహేతి వ్యవహారభూమిగ్రహః. కథం తేషాం తత్ర హోతృత్వం - తదాహ (త ఏవేతి) తథాపి కథం ద్యులోకేఽగ్నౌ తేషాం హోతృత్వం - తదాహ (త ఏవేతి) తత్ఫలభోక్తృత్వాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽగ్నిహోత్రాదికర్మవిషయః. తద్భోక్తృత్వం చ ప్రాణానాం జీవోపాధిత్వాదవధేయం. తథా తథా - ద్యుపర్జన్యాదిసమ్బన్ధయోగ్యాకారేణేతి యావత్ కే తే వా ఇతి ప్రశ్నో నిర్ణీతః. సమ్ప్రత్యవశిష్టం ప్రశ్నద్వయం నిర్ణేతుమాహ (అత్ర చేతి) జీవదవస్థాయామితి యావత్. సహకర్త్రిత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అముం లోకం - ఆవిశతీతి సమ్బన్ధః. ఆవేశప్రకారమాహ (ధూమాదీతి) కథమేతావతా కిం పునశ్శ్రద్ధాఖ్యం హవిరితి ప్రశ్నో నిర్ణీతః - తత్రాహ (తాస్సూక్ష్మా ఇతి) తథాపి కథం జుహ్వతీతి ప్రశ్నస్య కథం నిర్ణయః - తత్రాహ (సోమలోక ఇతి) తథాపి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి కథముచ్యతే - తత్రాహ (తాస్తత్రేతి) నిర్ణీతేఽర్థే శ్రుతిమవతారయతి (తదేతదితి) కథం పునరాపశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాః - న హి లోకే శ్రద్ధాశబ్దం తాసు ప్రయుఞ్జతే - తత్రాహ (శ్రద్ధేతి) ఉపక్రమవశాదప్యాపోఽత్ర శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఇత్యాహ (వేత్థేతి) అపామేవ పురుషశబ్దవాచ్యానాం శరీరారమ్భకత్వాన్న భూతాన్తరాణామితి కృత్వా తస్య పఞ్చభూతారబ్ధత్వాభ్యుపగమభఙ్గస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భూయస్త్వాదితి) అపాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వే హేత్వన్తరమాహ (కర్మేతి) అథ కర్మప్రయుక్తమపి ప్రకృష్టం జన్మాస్తి - తత్కథమపాం సర్వత్ర పురుషశబ్దవాచ్యత్వం - తత్రాహ (కర్మకృతో హీతి) అన్యథా తత్ర తత్ర సుఖదుఃఖప్రభేదోపభోగాసమ్భవాదితి భావః. యది కర్మాపూర్వశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం సర్వత్ర శరీరారమ్భకం - కథం తర్హి పూర్వమగ్నిహోత్రాహుత్యోరేవ జగదారమ్భకత్వముక్తం - తత్రాహ (తత్రేతి) లక్ష్యన్తే - అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి శేషః. లక్షణాయాం పూర్వోత్తరవాక్యయోర్గమకత్వమాహ (దారాగ్నీతి)

౧౦.— తత్ర * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమాహ (అసౌ వై లోకోఽగ్నిర్గౌతమ తస్యాదిత్య ఏవ సమిదిత్యాది) హే గౌతమ అసౌ ద్యులోక ఏవాగ్నిః. తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్. ఆదిత్యేన హి ద్యులోకో దీప్యతే. రశ్మయో ధూమః - ఆదిత్యరశ్మయో ధూమః. ఆదిత్యరూపసమిత్ప్రభవత్వాత్. అహరర్చిః - ప్రకాశవత్త్వాత్. (దిశోఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః) దిశామవాన్తరదిశాం చ అహోరూపార్చిః ప్రాదుర్భావాధీనాభివ్యక్తికత్వేనాఙ్గారత్వవిస్ఫులిఙ్గత్వే. తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ - ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే అగ్నౌ దేవాః - ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం జుహ్వతి - * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఉచ్యన్తే. ఆత్మధర్మభూతాయాః శ్రద్ధాయాః హోతవ్యత్వాసమ్భవాత్. ఏతచ్చ * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేరితి సూత్రభాష్యయోస్స్పష్టం. తత్రాపి న జలమాత్రం - కిన్తు భూతసూక్ష్మాణాం సర్వేషాముపలక్షకం శ్రద్ధాపదం. ఏతచ్చ * త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి సూత్రభాష్యే స్పష్టం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపే కథం హోతృత్వమితి వాచ్యం - ఇన్ద్రియాణామభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకాధిగమనాసమ్భవాత్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి దేవశబ్దితానామిన్ద్రియాణాం హోతృత్వోక్తిర్న విరుధ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తస్యై ఆహుత్యై - తస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. విభక్తివ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. సోమో రాజా సమ్భవతి - దేవభోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గత్వకల్పనే యత్కించిత్సాధర్మ్యం బుద్ధిమద్భిరూహ్యం.

ఉ.— పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమతస్యసంవత్సరఏవసమిదభ్రాణిధూమోవిద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదునయోవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమగ్ రాజానం జుహ్వతితస్యాఆహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి॥ ౧౦

అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవ సమిదగ్నిర్ధూమోరాత్రిరర్చిశ్చన్ద్రమాఅఙ్గారా నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవావృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నగ్ సమ్భవతి॥ ౧౧

పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమతస్యవ్యాత్తమేవ సమిత్ప్రాణోధూమోవాగర్చిశ్చక్షురఙ్గారాశ్శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాఅన్నంజుహ్వతితస్యాఆహుతేరేతస్సమ్భవతి॥ ౧౨

శం.— (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ద్వితీయఆహుత్యాధారః- ఆహుత్యోరావృత్తిక్రమేణపర్జన్యోనామ- వృష్ట్యుపకరణాభిమానీదేవతాత్మా. (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) సంవత్సరేణహిశరదాదిభిర్గ్రీష్మాన్తైస్స్వావయవైర్విపరివర్తమానేనపర్జన్యోగ్నిర్దీప్యతే. అభ్రాణిధూమః- ధూమప్రభవత్వాద్ధూమవదుపలక్ష్యత్వాద్వా. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - ఉపశాన్తికాఠిన్యసామాన్యాభ్యాం. హ్రాదునయః- హ్లాదునయః- స్తనయిత్నుశబ్దా విస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపిత్వానేకత్వసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నితి- ఆహుత్యధికరణనిర్దేశః. దేవాఇతి- తఏవహోతారః. సోమంరాజానంజుహ్వతి- యోసౌద్యులోకాగ్నౌశ్రద్ధాఖ్యాంహుతాయామభినిర్వృత్తస్సోమః- సద్వితీయేపర్జన్యాగ్నౌహూయతే. తస్యాశ్చసోమాహుతేర్వృష్టిస్సమ్భవతి. ౧౦

ఆ.— ఆద్యమాహుత్యాధారమేవంనిరూప్యాహుత్యాధారాన్తరాణిబ్రాహ్మణేననిరూపయతి (పర్జన్యోవాఅగ్నిరిత్యాదినా) కుతోస్యద్వితీయత్వమితిశఙ్కిత్వోక్తమాహుత్యోరితి. అస్తిఖల్వభ్రాణాంధూమప్రభవత్వేగాథా *ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాంసన్నిపాతఃక్వమేఘఇతి. ౧౦

రం.— (పర్జన్యోవాఅగ్నిర్గౌతమ) వృష్టిప్రవర్తకోదేవః- పర్జన్యః. (తస్యసంవత్సరఏవసమిత్) శరదాదిగ్రీష్మాన్తైస్సంవత్సరావయవైరేవపర్జన్యాగ్నేర్దీప్యమానత్వాత్. హ్రాదునయః - స్తనయిత్నుశబ్దాః. విప్రకీర్ణత్వానేకత్వసామాన్యాత్. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాస్సోమంరాజానంజుహ్వతి) కర్మఫలభోగావసానే అమృతమయదివ్యదేహా ద్రవీభూతస్సన్ దేవశబ్దవాచ్యైరిన్ద్రియైస్సహపర్జన్యేపతతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమ) అయంలోకఇతి- ప్రాణిజన్మోపభోగాశ్రయః క్రియాకారకఫలవిశిష్టః. సతృతీయోగ్నిః. తస్యాగ్నేః పృథివ్యేవసమిత్ - పృథివ్యాహ్యయంలోకోఽనేకప్రాణ్యుపభోగసమ్పన్నయాసమిధ్యతే. అగ్నిర్ధూమః - పృథివ్యాశ్రయోత్థానసామాన్యాత్. పార్థివేన్ధనద్రవ్యమాశ్రిత్యాగ్నిరుత్తిష్ఠతి- యథాసమిదాశ్రయేణధూమః. రాత్రిరర్చిః - సమిత్సమ్బన్ధప్రభవసామాన్యాత్. అగ్నేస్సమిత్సమ్బన్ధేనహ్యర్చిస్సమ్భవతి- తథాపృథివీసమిత్సమ్బన్ధేనశర్వరీ- పృథివీచ్ఛాయాంహిశార్వరంతమఆచక్షతే. చన్ద్రమాఅఙ్గారాః - తత్ప్రభవత్వసామాన్యాత్. అర్చిషోహ్యఙ్గారాఃప్రభవన్తి - తథారాత్రౌచన్ద్రమాః. అఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాద్వా. నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః - విస్ఫులిఙ్గవద్విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నేతస్మిన్నిత్యాదిపూర్వవత్. వృష్టింజుహ్వతి. తస్యాఆహుతేరన్నంసమ్భవతి - వృష్టిప్రభవత్వస్యప్రసిద్ధత్వాద్వ్రీహియవాదేరన్నస్య. ౧౧

ఆ.— ఏతల్లోకపృథివ్యోర్దేహదేహిభావేనభేదఇత్యాహ (పృథివ్యేతి). (పృథివీచ్ఛాయాంహీతి) *ఏతానిహిచన్ద్రంరాత్రేస్తమసో మృత్యోర్బిభ్యతమన్తరాయన్నితిశ్రుతేఃరాత్రేస్తమస్త్వావగమాత్. తస్యచ *మృత్యుర్వైతమశ్ఛాయా మృత్యురేవతత్తమశ్ఛాయాంతరతీతిభూచ్ఛాయాత్వం. తమోరాహుస్థానం- తచ్చభూచ్ఛాయేతిహిప్రసిద్ధం- *ఉద్ధృత్యపృథివీచ్ఛాయాంనిర్మితంమణ్డలాకృతి। స్వర్భానోస్తుబృహత్స్థానంతృతీయంయత్తమోమయమితిస్మృతేరిత్యర్థః. సోమచన్ద్రమసోరాశ్రయాశ్రయిభావేనభేదః. ౧౧

రం.— (అయంవైలోకోగ్నిర్గౌతమతస్యపృథివ్యేవసమిత్) అయం - సముద్రపర్వతాదియుక్తోలోకఃఅగ్నిః. పృథివ్యంశస్తుసమిత్. (అగ్నిర్ధూమః) సమిదాశ్రితత్వాద్ధూమస్యా, గ్నేరపిపృథివీరూపసమిదాశ్రితత్వా, దగ్నేర్ధూమత్వంయుక్తం. (రాత్రిరర్చిః) అర్చిఃప్రకాశస్య రాత్ర్యధీనత్వాద్రాత్రిరేవార్చిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౧

శం.— (పురుషోవాఅగ్నిర్గౌతమ) ప్రసిద్ధశ్శిరఃపాణ్యాదిమాన్పురుషశ్చతుర్థోగ్నిః. తస్యవ్యాత్తం - వివృతంముఖంసమిత్. వివృతేనహిముఖేనదీప్యతేపురుషోవచనస్వాధ్యాయాదౌ - యథాసమిధాఽగ్నిః. ప్రాణోధూమః - తదుత్థానసామాన్యాత్. ముఖాద్ధిప్రాణఉత్తిష్ఠతి. వాక్- శబ్దోఽర్చిః- వ్యఞ్జకత్వసామాన్యాత్. అర్చిశ్చవ్యఞ్జకం- వాక్- శబ్దోఽభిధేయవ్యఞ్జకః. చక్షురఙ్గారాః- ఉపశమసామాన్యాత్ప్రకాశాశ్రయత్వాద్వా. శ్రోత్రంవిస్ఫులిఙ్గాః- విక్షేపసామాన్యాత్. తస్మిన్నన్నంజుహ్వతి. ననునైవదేవాఅన్నమిహజుహ్వతోదృశ్యన్తే. నైషదోషః- ప్రాణానాందేవత్వోపపత్తేః. అధిదైవమిన్ద్రాదయోదేవాః- తఏవాధ్యాత్మంప్రాణాః - తేచాన్నస్యపురుషేప్రక్షేప్తారః. తస్యాఆహుతేరేతస్సమ్భవతి- అన్నపరిణామోహిరేతః. ౧౨

ఉ.— యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిల్లోమాని ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తఃకరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతి స జీవతి యావజ్జీవత్యథ యదా మ్రియతే॥ ౧౩

అథైనమగ్నయే హరన్తి తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిద్ధూమో ధూమోఽర్చిరర్చిరఙ్గారా అఙ్గారా విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాస్తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి॥ ౧౪

ఆ.— యోగ్యానుపలబ్ధివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి)- ఇహేతి పురుషాగ్నినిర్దేశః- శఙ్కితం విరోధం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) ఉపపత్తిమేవ దర్శయతి (అధిదైవమితి)- ౧౨

రం.— (పురుషో వా అగ్నిర్గౌతమేతి) (తస్య వ్యాత్తమేవ సమిత్) వివృతం ముఖమేవ సమిదిత్యర్థః. (వాగర్చిః) ప్రకాశకత్వసామాన్యాత్ వాక్- వాగిన్ద్రియమర్చిరిత్యర్థః. (అస్యా ఆహుత్యై) అస్యా ఆహుతేరిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౨

శం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమ) యోషేతి- స్త్రీ పఞ్చమో హోమాధికరణోఽగ్నిః- తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్- తేన హి సా సమిధ్యతే. లోమాని ధూమః- తదుత్థానసామాన్యాత్. యోనిరర్చిః- వర్ణసామాన్యాత్. యదన్తఃకరోతి తేఽఙ్గారాః- అన్తఃకరణం- మైథునవ్యాపారః. తేఽఙ్గారాః- వీర్యోపశమహేతుత్వసామాన్యాత్. వీర్యాద్యుపశమకారణం హి మైథునం- తథాఽఙ్గారభావోఽగ్నేరుపశమకారణం. అభినన్దాః- సుఖలవాః క్షుద్రత్వసామాన్యాద్విస్ఫులిఙ్గాః. తస్మిన్రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేః పురుషస్సమ్భవతి. ఏవం ద్యుపర్జన్యాయంలోకపురుషయోషాగ్నిషు క్రమేణ హూయమానాస్సోమవృష్ట్యన్నరేతోభావేన స్థూలతారతమ్యక్రమమాపద్యమానాశ్శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యా ఆపః పురుషశబ్దమారభన్తే. యః ప్రశ్నశ్చతుర్థః * వేత్థ యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి - స ఏష నిర్ణీతః. పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషాగ్నౌ హుతాయాం రేతోభూతా ఆపః పురుషవాచో భవన్తీతి. స పురుష ఏవం క్రమేణ జాతో జీవతి కియన్తం కాలమితి. ఉచ్యతే - యావజ్జీవతి- యావదస్మిఞ్ఛరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అథ- తత్క్షయే యదా- యస్మిన్కాలే మ్రియతే. ౧౩

ఆ.— తస్యా ఆహుత్యై పురుషస్సమ్భవతీతి వాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమితి)- పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య చతుర్థప్రశ్ననిర్ణాయకత్వేన ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (యః ప్రశ్న ఇతి) నిర్ణయప్రకారమనువదతి (పఞ్చమ్యామితి) యథోక్తనీత్యా జాతే దేహే కథం పురుషస్య జీవనకాలో నియమ్యతే- తత్రాహ (స పురుష ఇతి) ౧౩

రం.— (యోషా వా అగ్నిర్గౌతమేతి) యోషా- స్త్రీ. (యోనిరర్చిః) వర్ణసామ్యాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. (యదన్తఃకరోతి తేఽఙ్గారాః) అన్తఃకరణం నామ- మిథునీకరణం. (అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః) క్షుద్రత్వసామ్యాత్. ఏవం * యతిథ్యామాహుత్యాం హుతాయామాపః పురుషవాచో భూత్వా సముత్థాయ వదన్తీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. అన్యేషామపి ప్రశ్నానాముత్తరం వక్తుం ప్రసఙ్గం సమ్పాదయతి (స జీవతీతి) సః- పురుషః ఏవం క్రమేణ రేతోరూపాయామాహుతౌ హుతాయాం పురుషాకారో జాతస్సన్ జీవతి. కియన్తం కాలమిత్యత్రాహ (యావజ్జీవతీతి) యావదస్మిన్ శరీరే స్థితినిమిత్తం కర్మ విద్యతే- తావదిత్యర్థః. అతః కస్యాపి కాలస్య న నియతిరితి భావః. (అథ యదా మ్రియతే) అథ - తత్కర్మక్షయే యస్మిన్ కాలే మ్రియత ఇత్యర్థః. ౧౩

శం.— అథ- తదా ఏనం- మృతమగ్నయే - అగ్న్యర్థమేవాన్త్యాహుత్యై హరన్తి ఋత్విజః. తస్య- ఆహుతిభూతస్య, ప్రసిద్ధోఽగ్నిరేవ హోమాధికరణం- న పరికల్ప్యోఽగ్నిః. ప్రసిద్ధైవ సమిత్సమిత్, ధూమో ధూమః, అర్చిరర్చిః, అఙ్గారా అఙ్గారాః, విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. యథాప్రసిద్ధమేవ సర్వమిత్యర్థః. తస్మిన్పురుషమన్త్యాహుతిం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుత్యై - ఆహుతేః పురుషో భాస్వరవర్ణః - అతిశయదీప్తిమాన్, నిషేకాదిభిరన్త్యాహుత్యన్తైః కర్మభిస్సంస్కృతత్వాత్. సమ్భవతి- నిష్పద్యతే. ౧౪

అ.— పఞ్చాగ్నిక్రమేణ జాతోఽగ్నిలయశ్చాయం- తేనాగ్నావృత్తేతి ధ్యానసిద్ధ్యై షష్ఠమగ్నిమన్త్యాహుత్యధికరణం ప్రస్తౌతి (అథేతి)- జీవననిమిత్తకర్మవిషయస్సచ్ఛబ్దః- వక్ష్యమాణకీటాదిదేహవ్యావృత్తయే భాస్వరవర్ణవిశేషణం. దీప్త్యతిశయవత్త్వే హేతుమాహ (నిషేకాదిభిరితి) ౧౪

రం.— (అథైనమగ్నయే హరన్తి) అథ- మరణానన్తరం అగ్నయే- అగ్న్యర్థం. అగ్నౌ హోమాయ ఏనం- మృతమృత్విజో హరన్తి. తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి. సమిత్సమిత్. ధూమో ధూమః. అర్చిరర్చిః. అఙ్గారా అఙ్గారాః. విస్ఫులిఙ్గా విస్ఫులిఙ్గాః. అస్యాష్షష్ఠ్యా ఆహుతేరగ్నిసమిదాదికం న కాల్పనికం - అపి తు స్వాభావికమేవ. (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః పురుషం జుహ్వతి తస్యా ఆహుత్యై పురుషో భాస్వరవర్ణస్సమ్భవతి) తస్మిన్నగ్నావృత్విగ్భిః * అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహేతి యజమానే హుతే స దివ్యలోకే దీప్యమానశరీరో యజమానో నిష్పద్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఉ.— § తే య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాగ్ సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి తేషాం న పునరావృత్తిః॥ ౧౫

శం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిరాకరణార్థమాహ- తే. కే- య ఏవం- యథోక్తం పఞ్చాగ్నిదర్శనమేతద్విదుః. ఏవంశబ్దాదగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గశ్రద్ధాదివిశిష్టాః పఞ్చాగ్నయో నిర్దిష్టాః తానేవమేతాన్ పఞ్చాగ్నీన్విదురిత్యర్థః॥ నన్వగ్నిహోత్రాహుతిదర్శనవిషయమేవైతద్దర్శనం- తత్ర హ్యుక్తముత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కనిర్ణయే *దివ ఏవాహవనీయం కుర్వాత ఇత్యాది. ఇహాప్యముష్య లోకస్యాగ్నిత్వమాదిత్యస్య చ సమిత్త్వమిత్యాది బహు సామ్యం. తస్మాత్తచ్ఛేషమేవైతద్దర్శనమితి. న- *యతిథ్యామితి ప్రశ్నప్రతివచనపరిగ్రహాత్. *యతిథ్యామిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనస్య యావదేవ పరిగ్రహః- తావదేవైవంశబ్దేన పరామ్రష్టుం యుక్తం- అన్యథా ప్రశ్నానర్థక్యాత్. నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చ సఙ్ఖ్యాయాః అగ్నయ ఏవ వక్తవ్యాః. అథ నిర్జ్ఞాతమప్యనూద్యేత- యథాప్రాప్తస్యైవానువదనం యుక్తం. అథ *అసౌ వై లోకోఽగ్నిరిత్యర్థోపలక్షణార్థః. తథా స్యాద్యేనాన్త్యేన వోపలక్షణం యుక్తం. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. సమానే హి ప్రకరణే ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ *పఞ్చాగ్నీన్వేదేతి పఞ్చసఙ్ఖ్యాయా ఏవోపాదానాదనగ్నిహోత్రశేషమేతత్పఞ్చాగ్నిదర్శనం. యత్త్వగ్నిసమిదాదిసామాన్యం- తదగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థమిత్యవోచామ. తస్మాన్నోత్క్రాన్త్యాదిపదార్థషట్కపరిజ్ఞానాదర్చిరాదిప్రతిపత్తిః- ఏవమితి ప్రకృతోపాదానేనార్చిరాదిప్రతిపత్తివిధానాత్॥ కే పునస్తే- య ఏవం విదుః- గృహస్థా ఏవ. నను తేషాం యజ్ఞాదిసాధనేన ధూమాదిప్రతిపత్తిర్విధిత్సితా. న- అనేవంవిదామపి గృహస్థానాం యజ్ఞాదిసాధనోపపత్తేః, భిక్షువానప్రస్థయోశ్చారణ్యసమ్బన్ధేన గ్రహణాత్, గృహస్థకర్మసమ్బన్ధాచ్చ పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య. అతో నాపి బ్రహ్మచారిణ ఏవంవిదురితి గృహ్యన్తే. తేషాం తూత్తరే పథి ప్రవేశః స్మృతిప్రామాణ్యాత్ *అష్టాశీతిసహస్రాణామృషీణామూర్ధ్వరేతసాం। ఉత్తరేణార్యమ్ణః పన్థాస్తేఽమృతత్వం హి భేజిరే. తస్మాద్గృహస్థా ఏవమగ్నిజోఽహమగ్న్యపత్యమితి - ఏవం క్రమేణాగ్నిభ్యో జాతోఽగ్నిరూప ఇత్యేవం యే విదుః- తే, చ- యే చామీ అరణ్యే- వానప్రస్థాః పరివ్రాజకాశ్చారణ్యనిష్ఠాః శ్రద్ధాం- శ్రద్ధాయుక్తాః సన్తః సత్యం- బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాత్మానముపాసతే. న పునః శ్రద్ధాం చోపాసతే- సర్వే తే, ఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. యావద్గృహస్థాః పఞ్చాగ్నివిద్యాం సత్యం వా బ్రహ్మ న విదుః- తావచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం, తతో యోషాగ్నౌ జాతాః పునర్లోకం ప్రత్యుత్థాయినోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుష్ఠాతారో భవన్తి. తేన కర్మణా ధూమాదిక్రమేణ పునః పితృలోకం పునః పర్జన్యాదిక్రమేణేమమావర్తన్తే. తతః పునర్యోషాగ్నౌ జాతాః పునః కర్మకృత్వేత్యేవమేవ ఘటీయన్త్రవద్గత్యాగతిభ్యాం పునరావర్తన్తే. యదా త్వేవం విదుః - తతో ఘటీయన్త్రభ్రమణాద్వినిర్ముక్తాః సన్తోఽర్చిరభిసమ్భవన్తి. అర్చిరితి- నాగ్నిజ్వాలామాత్రం. కిం తర్హి- అర్చిరభిమానిన్యర్చిశ్శబ్దవాచ్యా దేవతోత్తరమార్గలక్షణా వ్యవస్థితైవ. తామభిసమ్భవన్తి. న హి పరివ్రాజకానామగ్న్యర్చిష్యేవ సాక్షాత్సమ్బన్ధోఽస్తి- తేషాం తేన దేవతైవ పరిగృహ్యతేఽర్చిశ్శబ్దవాచ్యా. తతోఽహర్దేవతాం- మరణకాలనియమానుపపత్తేరహశ్శబ్దాపి దేవతైవ. ఆయుషః క్షయే హి మరణం. న హ్యేవం విదాఽహన్యేవ మర్తవ్యమిత్యహర్మరణకాలో నియన్తుం శక్యతే. న చ రాత్రౌ ప్రేతాః సన్తోఽహః ప్రతీక్షన్తే- *స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. అహ్న ఆపూర్యమాణపక్షం - అహర్దేవతయాఽతివాహితా ఆపూర్యమాణపక్షదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే- శుక్లపక్షదేవతామిత్యేతత్. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ - ఉత్తరాం దిశమాదిత్యః- సవితైతి,- తాన్మాసాన్ ప్రతిపద్యన్తే శుక్లపక్షదేవతయాఽతివాహితాః సన్తః. మాసానితి బహువచనాత్సఙ్ఘచారిణ్యః షడుత్తరాయణదేవతాః. తేభ్యో మాసేభ్యః- షణ్మాసదేవతాభిరతివాహితా దేవలోకాభిమానినీం దేవతాం ప్రతిపద్యన్తే. దేవలోకాదాదిత్యం. ఆదిత్యాద్వైద్యుతం- విద్యుదభిమానినీం ప్రతిపద్యన్తే. విద్యుద్దేవతాం ప్రాప్తాన్ బ్రహ్మలోకవాసీ పురుషో బ్రహ్మణా మనసా సృష్టః- మానసః కశ్చిదేత్య - ఆగత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి. బ్రహ్మలోకానిత్యధరోత్తరభూమిభేదేన భిన్నా ఇతి గమ్యన్తే- బహువచనప్రయోగాదుపాసనతారతమ్యోపపత్తేశ్చ. తేన పురుషేణ గమితాః సన్తస్తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః- ప్రకృష్టాః సన్తః స్వయం పరావతః - ప్రకృష్టాః సమాః - సంవత్సరాననేకాన్వసన్తి. బ్రహ్మణోఽనేకాన్కల్పాన్వసన్తీత్యర్థః. తేషాం బ్రహ్మలోకం గతానాం నాస్తి పునరావృత్తిః- అస్మిన్సంసారే న పునరాగమనం. *ఇహేతి శాఖాన్తరపాఠాత్. ఇహాకృతిమాత్రగ్రహణమితి చేత్ - *శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమితి యద్వత్. న- ఇహేతి విశేషణానర్థక్యాత్. యది హి నావర్తన్త ఏవ- ఇహ గ్రహణమనర్థకమేవ స్యాత్. *శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీమిత్యత్ర పౌర్ణమాస్యాః శ్వోభూతత్వమనుక్తం న జ్ఞాయత ఇతి యుక్తం విశేషితుం. న హి తత్ర శ్వ ఆకృతిశ్శబ్దార్థో విద్యత ఇతి శ్వశ్శబ్దో నిరర్థక ఏవ ప్రయుజ్యతే. యత్ర తు విశేషణశబ్దే ప్రయుక్తేఽన్విష్యమాణే విశేషణఫలం చేన్న గమ్యతే- తత్ర యుక్తో నిరర్థకత్వేనోత్స్రష్టుం విశేషణశబ్దః- న తు సత్యాం విశేషణఫలావగతౌ. తస్మాదస్మాత్కల్పాదూర్ధ్వమావృత్తిర్గమ్యతే. ౧౫

ఆ.— పఞ్చాగ్నివిదో గతిం వివక్షురుత్తరగ్రన్థమవతారయతి (ఇదానీమితి) యే విదుః- తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీతి సమ్బన్ధః॥ ఏవంశబ్దస్య ప్రకృతపఞ్చాగ్నిపరామర్శిత్వం స్ఫుటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి)- ఏతద్విదురితి శ్రుతమేతద్దర్శనమిత్యుక్తం. తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాపకం దర్శయతి

---

§ పరాః పరావన్త ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

(తత్ర హీతి) - ఆదిపదం * ఆదిత్యం సమిధమిత్యాదిసఙ్గ్రహీతుం. రశ్మీనాం ధూమత్వం, మహోజ్వాలార్చిష్ట్వమిత్యాదిగ్రహీతుం ద్వితీయమాదిపదం. ప్రత్యభిజ్ఞాఫలమాహ (తస్మాదితి) ప్రశ్నప్రతివచనవిషయస్యైవ ప్రకృతస్యైవంశబ్దేన పరామర్శాన్న షట్ప్రశ్నీయః దర్శనమిహ పరామృష్టమితి పరిహరతి (నేత్యాదినా) సఙ్గృహీతం పరిహారం వివృణోతి (యతిథ్యామిత్యస్యేతి) వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ. యావత్ - వస్తు. పరిగ్రహః - విషయ ఇత్యర్థః. షట్ప్రశ్నీయమేవ వ్యవహితం దర్శనమత్ర పరామృష్టం చేత్ - తదా * యతిథ్యామితి ప్రశ్నో వ్యర్థస్స్యాత్ - షట్ప్రశ్నీయనిర్ణీతదర్శనశేషభూతదర్శనస్య ప్రశ్నాదృతే ప్రతివచనసమ్భవాదిత్యాహ (అన్యథేతి) కిఞ్చ - పూర్వస్మిన్ప్రశ్నే పర్యవశిష్టతయా పఞ్చత్వసఙ్ఖ్యయా నిశ్చితత్వాత్తదుపచ్ఛిన్నాస్సామ్యాదిశాఖ్యయపి వాత్రైవంశబ్దేన పరామర్శముచితా ఇత్యాహ (నిర్జ్ఞాతత్వాచ్చేతి) అగ్నిహోత్రప్రకరణే నిర్జ్ఞాతమేవాగ్న్యాదిపూర్వగ్రన్థేప్యనూద్యతే - తథా చాగ్నిహోత్రదర్శనం వ్యవహితమేవంశబ్దేన న కిం పరామృష్టమితి శఙ్క్యతే (అథేతి) అగ్నిహోత్రదర్శనం పూర్వగ్రన్థేఽనూద్యతే చేత్ - తత్ప్రకరణే ప్రాప్తం రూపమనతిక్రమ్యైవాన్తరితౌదేరప్యత్రానువదనం స్యాత్. న ఖలు తస్యైవ పరిత్యేనానువదనం యుక్తం - అనువాదస్య పూర్వోవాదసాపేక్షత్వాత్. న చాత్రాన్తరితౌద్యనూద్యతే. తస్మాదేవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శ ఇతి పరిహరతి (యథాప్రాప్తస్యేతి) ద్యులోకాదివాదస్యాన్తరితౌద్యుపలక్షణార్థత్వాత్పూర్వస్యానువాదత్వసమ్భవాదేవంశబ్దస్యాగ్నిహోత్రవిషయత్వసిద్ధిరితి చోదయతి (అథేతి) ప్రాసకాథావాదుపలక్షణపక్షో యోగేవ్యఙ్గీకృత్య పఞ్చాగ్నినిర్దేశస్యైయర్థ్యేన దూషయతి (తథాపీతి) - ఇతశ్చ స్వతన్త్రమేవ పఞ్చాగ్నిదర్శనమేవంశబ్దపరామృష్టమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి) సమిదాదిసామ్యదర్శనాదగ్నిహోత్రదర్శనశేషభూతదర్శనమేవైతద్దర్శనమిత్యుక్తమనూద్య దూషయతి (యత్త్విత్యాదినా) అహో చామ - అగ్నిహోత్రప్రస్తుత్యర్థత్వాదగ్నిహోత్రస్యైవ కార్యమిత్యుక్తమిత్యత్రేతి శేషః. ఏవంశబ్దేనాగ్నిహోత్రపరామర్శాసమ్భవే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) తచ్ఛబ్దార్థమేవ స్ఫుటయతి (ఏవమితీతి) ప్రకృతం - పఞ్చాగ్నిదర్శనం. తచ్చ స్వతన్త్రమిత్యుక్తం. తద్వతోఽర్చిరాదిప్రతిపత్తిః - న కేవలం కర్మిణామిత్యర్థః.| ప్రశ్నపూర్వకం వేదిత్యవిశేషం నిర్దిశతి (కే పునరిత్యాదినా) గృహస్థానాం యజ్ఞాదినా పితృయాణప్రతిపత్తేర్వక్ష్యమాణత్వాన్న దేవయానే పథి ప్రవేశోఽస్తీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి) పఞ్చాగ్నివిదాం గృహస్థానాం దేవయానే పథ్యధికారః - తత్ర హి తేషాం తు తేషామేవ యజ్ఞాదినా పితృయాణప్రాప్తిరితి విభాగోపపత్తేర్న వాక్యశేషవిరోధోఽస్తీతి సమాధత్తే (నేత్యాదినా) ఏవం విదురితి సామాన్యవచనాత్పరివ్రాజకాదేరప్యత్ర గ్రహణం స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (భిక్షువానప్రస్థయోశ్చేతి) విధాన్తరేణ తయోరుత్తరమార్గప్రవేశాన్న పఞ్చాగ్నివిషయత్వేన గ్రహణం - పునరుక్తేరిత్యర్థః. గృహస్థానామేవ పఞ్చాగ్నివిదాం తత్ర గ్రహణ ఇత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (గృహస్థేతి) - బ్రహ్మచారిణాం తర్హి గ్రహణం భవిష్యతి. నేత్యాహ (అత ఇతి) పఞ్చాగ్నిదర్శనస్య గృహస్థకర్మసమ్బన్ధాదేవేత్యేతత్. కథం తర్హి నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాం దేవయానే పథి ప్రవేశః - తత్రాహ (తేషామితి) - అరణ్యస్థస్సమ్బన్ధియః పన్థాః - తమారోహన్త ఉత్తరేణ పథా తే - యథోక్తసఙ్ఖ్యా ఋషయః సాపేక్షమమృతత్వం ప్రాప్తా ఇతి స్మృత్యర్థః. ఆశ్రమాన్తరాణాం పఞ్చాగ్నివిషయత్వేనాత్రాగ్రహణే ఫలితమాహ (తస్మాదితి) అగ్నిజత్వే ఫలితమాహ (అగ్న్యపత్యమితి) అగ్నిజత్వం సాధయతి (ఏవమితి) అగ్న్యపత్యత్వే కిం స్యాత్ - తదాహ (అగ్నీతి) - ఏవం యే గృహస్థా విదుః - తే, యే - తే, చేతి యోజనా. అరణ్యం - స్త్రీజనాసఙ్కీర్ణో దేశః. పరివ్రాజకాశ్చేతి - త్రిదణ్డినో గృహ్యన్తే. అన్యేషామేషణాభ్యో వ్యుత్థితానాం సమ్యగ్జ్ఞాననిష్ఠానాం దేవయానే పథ్యప్రవేశాత్. ఆశ్రమమాత్రనిష్ఠా వా తేఽపి గృహ్యేరన్నితి ద్రష్టవ్యం. శ్రద్ధాం సత్యముపాస్యా - కర్మత్వం శ్రవణాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యయమాత్రస్యాపేక్షత్వాదుపాస్యత్వానుపపత్తేర్నైవమిత్యాహ (స పునరితి) సర్వే - పఞ్చాగ్నివిదస్సత్యబ్రహ్మవిదశ్చేత్యర్థః. వినాపి విద్యాబలమర్చిరాదిసమ్పత్తిస్స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ (యావదితి) కర్మకృత్వా - లోకం ప్రత్యుత్థాయి న ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కేవలకర్మిణాం దేవయానమార్గప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుక్తం నిగమయతి (ఏవమేవేతి). విదుషామేవ దేవయానప్రాప్తిముపసంహరతి (యదాత్త్వితి) నన్వర్చిషా జ్వాలాత్మనోఽస్థైర్యాత్తదభిసమ్పత్తిర్నిష్ఫలా యకల్పతే - తత్రాహ (అర్చిరితీతి) అర్చిశ్శబ్దేన యథోక్తదేవతా గృహీతేత్యాహ (న హీతి) తతః - అర్చిర్దేవతాయాస్సకాశాదితి యావత్. అహశ్శబ్దస్య కాలవిషయత్వం - ఉక్తదోషాభావాదితి చేత్, నేత్యాహ (మరణేతి) నియమాభావమేవ వ్యనక్తి (ఆయుష ఇతి) విద్వద్విషయో నియమ ఇత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి) నను రాత్రౌ మృతోఽపి విద్వానహరపేక్ష్య ఫలీభూతస్సమ్పశ్యేత్, నేత్యాహ (న చేతి) ఏకస్మిన్నేవ బ్రహ్మలోకే కథం బహువచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి) బ్రహ్మలోకానితి - బహువచనప్రయోగాదితి సమ్బన్ధః. అత్ర బ్రహ్మలోకాః విశేష్యత్వేన గృహ్యన్తే. బహువచనోపపత్తౌ హేత్వన్తరమాహ (ఉపాసనేతి) కల్పశబ్దోఽవాన్తరకల్పవిషయః - * తేషామిహ న పునరావృత్తిరితి కిం వ్యభిచారాత్. అస్మిన్నిత్యాదివ్యాఖ్యానమయుక్తమితి శఙ్క్యతే (ఇహేతి) యథా * శ్వోభూతే పౌర్ణమాసీం యజేతేత్యత్రాకృతిః పౌర్ణమాసీశబ్దార్థః. శ్వోభూతత్వం చ న వ్యావర్తకం - పౌర్ణమాసీపదలక్ష్యేష్టేః ప్రతిపద్యేవకర్తవ్యతానియమాత్. తథేహాకృతేరిహశబ్దార్థత్వాన్నిరఙ్కుశైవానావృత్తిరత్ర సిద్ధ్యతీత్యర్థః. పరిహరతి (నేత్యాదినా). పరోక్తం దృష్టాన్తం నిరసయతి (శ్వోభూత ఇతి) కృతసఙ్కల్పస్య సాపేక్షం హి శ్వోభూతత్వం. పౌర్ణమాసీతి నేచాతుర్మాస్యేష్టాకృతౌ యాగాకదా పౌర్ణమాసీష్టిః కర్తవ్యేతి వినా వచనం సంజ్ఞాయతే - తత్ర శ్వోభూతత్వం విశేషణం భవత్యవ్యావర్తకం - తద్వదిహాపి విశేషణమపి వ్యావర్తకమేవేతి నాత్యన్తికానావృత్తిసిద్ధిరిత్యర్థః. యత్తు పౌర్ణమాసీశబ్దస్యాకృతివాచిత్వాదవ్యావర్తకత్వమితి - తత్రాహ (న హీతి) - యద్యపి ప్రకృతే వాక్యే పౌర్ణమాసీశబ్దో భవత్యాకృతివచనః - తథాపి శ్వశ్శబ్దార్థోపేకా చిదాకృతిరస్తీత్యఙ్గీకృత్యావ్యావర్తకశ్శ్వోభూతశబ్దో నైవ ప్రయుజ్యతే. తథాఽత్రాపి విశేషణశబ్దస్య వ్యావర్తకత్వమావశ్యకమిత్యర్థః. సుషిరమాకాశమిత్యాదౌ వ్యావర్తకాభావేఽపి విశేషణప్రయోగవదత్రాపి విశేషణం స్వరూపానువాదమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రత్వితి) విశేషణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి)

౧౫

ఛా.— అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తి తేధూమమభిసమ్భవన్తిధూమాద్రాత్రిగ్ం రాత్రేరపక్షీయమాణపక్షమపక్షీయమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాదిత్యఏతిమాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాచ్చన్ద్రం తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తి తాగ్ంస్తత్రదేవాయథాసోమగ్ం రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాగ్ంస్తత్రభక్షయన్తి తేషాంయదాతత్పర్యవైత్యథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఆ

రం.— ఇదానీం ప్రథమప్రశ్ననిర్ణయార్థమారభతే (తేయఏవమేతద్విదుర్యేచామీఅరణ్యే శ్రద్ధాంసత్యముపాసతేతే ఽర్చిరభిసమ్భవన్తీత్యాదినా) యేఏవం- అనేనప్రకారేణద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేషుపఞ్చస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోఽనుపక్తతయా- స్వశరీరభూతం ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకత్వేన యేవిదుః- ఉపాసతే. తే, ఇతియావత్. యేచామీ- పురుషాఃఅరణ్యేస్థిత్వా శ్రద్ధాంపురస్కృత్యసత్యశబ్దితంపరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మాత్మకముపాసతే- తే, చ- ఏతేఉభయేపిఅర్చిరభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీందేవతాంసఙ్గతాభవన్తీత్యర్థః. అర్చిషోఽహరిత్యాదౌసర్వత్రాభిసమ్భవన్తీత్యనుషజ్యతే. అహ్నఆపూర్యమాణపక్షం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్యఏతి - తాన్మాసానితి శేషః. ఉదఙ్- ఉదఙ్ముఖఇత్యర్థః. ఉదగ్దేశస్థఇతివా. అత్రాహఃపూర్వపక్షాదిశబ్దాః తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. మాసేభ్యోదేవలోకం- అత్ర *మాసేభ్యస్సంవత్సరమితి ఛాన్దోగ్యేశ్రవణాదధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్యఉత్తరోత్తరత్వేననివేశస్యన్యాయ్యత్వాన్మాసానన్తరంసంవత్సరమభిసమ్భవ సంవత్సరద్వారాదేవలోకమిత్యర్థః. అత్ర దేవలోకశబ్దశ్చవాయుపరః- * యోఽయంపవతేఏషదేవానాం గృహాఇతిశ్రుతిసిద్ధేః, ఇతరథాదేవలోకాదాదిత్యమితిఆదిత్యానన్తరపూర్వపర్వతయాదేవలోకనిర్దేశకస్యాస్యవాక్యస్య *సవాయుమాగచ్ఛతితస్మైసతత్రవిజిహీతేయథారథచక్రస్యఖంతేనసఊర్ధ్వఆక్రమతేసఆదిత్యమాగచ్ఛతీతివాయోరాదిత్యసమనన్తరపూర్వపర్వత్వప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్,. అతోదేవలోకవాయుశబ్దయోరేకార్థత్వంవక్తవ్యం. ఏతత్సర్వం *వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం. (ఆదిత్యాద్వైద్యుతం) *ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసంచన్ద్రమసోవిద్యుతమితిశ్రుత్యన్తరేమధ్యేచన్ద్రమసఃశ్రవణాత్ చన్ద్రద్వారావిద్యుదభిమానినీందేవతాంప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (తాన్వైద్యుతాత్పురుషోఽమానవఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతి) వైద్యుతాత్-వైద్యుతఇత్యర్థః. వైద్యుతఃపురుషఃమానసః-పరేణ బ్రహ్మణామనసాసృష్టఃఅమానవశబ్దితః. సఃపురుషఏత్య-ఆగత్యతాన్ బ్రహ్మలోకాన్గమయతీత్యర్థః. ఛాన్దోగ్యే *చన్ద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్ బ్రహ్మగమయతీతి వైద్యుతస్యామానవశబ్దితస్యైవ బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాత్, *వైద్యుతేనైవతతస్తచ్ఛ్రుతేరితిసూత్రితత్వాచ్చ *విద్యుతఉపరివైద్యుతేనామానవేనైవాతివాహితేనవిదుషాం బ్రహ్మప్రాప్తిగమనమితిభాష్యానుసారాచ్చ వైద్యుతాదితిపదం ప్రథమాన్తతయావ్యాఖ్యేయం. బ్రహ్మలోకానిత్యత్ర నిషాదస్థపతిన్యాయేన బ్రహ్మైవలోకో బ్రహ్మలోకఇతికర్మధారయస్యైవయుక్తతయా- అర్థస్యైకత్వేనిశ్చితేబహువచనస్య *అదితిఃపాశానితివదుపపత్తేః. *స్థితత్పురుషఇతిపక్షేపినదోషః. నచభగవల్లోకస్యైకతయాబహువచనానుపపత్తిరితివాచ్యం- పరస్య బ్రహ్మణఃపరిపూర్ణస్యసర్వగతస్యసత్యసఙ్కల్పస్యశ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రామాణ్యానుసారేణస్వేచ్ఛాపరికల్పితస్యాసాధారణాప్రాకృతలోకానన్త్యసమ్భవేఅనుపపత్త్యభావాత్. ఏతత్సర్వం *పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాదితిసూత్రభాష్యేస్పష్టం. (తేషు బ్రహ్మలోకేషుపరాఃపరావన్తోవసన్తి) తేషు బ్రహ్మలోకేషుపరాః- నిరతిశయానన్దైశ్వర్యశాలినః. పరావన్తః-పరవన్తః. నాథవన్తఇతియావత్. పరమాత్మనాసనాథాఃతేనానుగృహీతాఃతద్దత్తానిభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణానిభుఞ్జానాఃసుఖేనతత్రైవాసతేఇత్యర్థః. (తేషాంనపునరావృత్తిః) తేషాంనపునస్సంసారబన్ధఇత్యర్థః. ౧౫

శం.— అథ- పునర్యే- నైవంవిదః, ఇష్ట్యాద్యగ్నిహోత్రసమ్బద్ధపదార్థపర్యన్తస్యైవవేదితారః, కేవలకర్మిణః, యజ్ఞేన - అగ్నిహోత్రాదినా, దానేన - బహిర్వేదిభిక్షమాణేషుద్రవ్యసంవిభాగలక్షణేనతపసా - బహిర్వేద్యేవదీక్షాదివ్యతిరిక్తేన కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదినాలోకాన్జయన్తి. లోకానితిబహువచనాత్తత్రాపిఫలతారతమ్యమభిప్రేతం. తేధూమమభిసమ్భవన్త్యుత్తరమార్గఇవ. ఇహాపిదేవతాఏవధూమాదిశబ్దవాచ్యాః- తామేవదేవతాంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. ఆతివాహికత్వంచదేవతానాంతద్వదేవ. ధూమాద్రాత్రిం - రాత్రిదేవతాం. తతోఽపక్షీయమాణపక్షదేవతాం- తతోయాన్షణ్మాసాన్దక్షిణాందిశమాదిత్యఏతి-తాన్మాసాన్దేవతావిశేషాన్ప్రతిపద్యన్తే. మాసేభ్యఃపితృలోకం, పితృలోకాచ్చన్ద్రం. తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తి. తాంస్తత్రాన్నభూతాన్యథాసోమంరాజానమిహయజ్ఞేఋత్విజఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతిభక్షయన్తి-ఏవమేతాంశ్చన్ద్రంప్రాప్తాన్కర్మిణోభృత్యానివస్వామినోభక్షయన్తి- ఉపభుఞ్జతేదేవాః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతినమన్త్రః. కింతర్హి. ఆప్యాయ్యాప్యాయ్యచమసస్థంభక్షణేనాపక్షయంచకృత్వాపునఃపునర్భక్షయన్తీత్యర్థః. ఏవందేవాఅపిసోమలోకేలబ్ధశరీరాన్కర్మిణఉపకరణభూతాన్పునఃపునర్విశ్రామయన్తఃకర్మానురూపంఫలంప్రయచ్ఛన్తః. తద్ధితేషామాప్యాయనంసోమస్యాప్యాయనమివ. ఉపభుఞ్జతేఉపకరణభూతాన్దేవాః. తేషాం - కర్మిణాంయదా- యస్మిన్కాలేతత్ - యజ్ఞదానాదిలక్షణంసోమలోకప్రాపకంకర్మపర్యవైతి - పరిగచ్ఛతి- పరిక్షీయతఇత్యర్థః. అథ- తదా- ఇమమేవ- ప్రసిద్ధమాకాశమభినిష్పద్యన్తే. యాస్తాఃశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాద్యులోకాగ్నౌహుతాఆపస్సోమాకారపరిణతాః, యాభిస్సోమలోకేకర్మిణాముపభోగాయశరీరమారబ్ధమమ్మయం,- తాఃకర్మక్షయాద్ధిమపిణ్డఇవాతపసమ్పర్కాత్ ప్రవిలీయన్తే. తత్ప్రవిలీనాస్సూక్ష్మాఆకాశభూతాఇవభవన్తి. తదిదముచ్యతే- ఇమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇతి. తేపికర్మిణస్తచ్ఛరీరాస్సన్తఃపురోవాతాదినాఇతశ్చాముతశ్చనీయన్తేఽన్తరిక్షగాః. తదాహ (ఆకాశాద్వాయు

కాశాద్వాయుంవాయోర్వృష్టింవృష్టేఃపృథివీంతేపృథివీం ప్రాప్యాన్నంభవన్తితేపునః పురుషాగ్నౌహూయన్తేతతోయోషాఽగ్నౌజాయన్తే § తేలోకాన్ప్రత్యుత్థాయినస్తఏవమేవానుపరివర్తన్తేఽథయఏతౌపన్థానౌనవిదుస్తేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకమ్॥ …………………… ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయంబ్రాహ్మణమ్.

[illegible]) వాయోర్వృష్టిం ప్రతిపద్యన్తే. తదుక్తంపర్జన్యాగ్నౌసోమంరాజానంజుహ్వతీతి. తతోవృష్టిభూతాఇమాంపృథివీంపతన్తి. తేపృథివీంప్రాప్య-వ్రీహియవాద్యన్నంభవన్తి. తదుక్తమస్మిల్లోకేఽగ్నౌవృష్టింజుహ్వతితస్యాఆహుత్యాఅన్నంసమ్భవతీతి. తేపునఃపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఽన్నభూతారేతస్సిచి. తతోరేతోభూతాయోషాఽగ్నౌహూయన్తే. తతోజాయన్తే. తేలోకప్రత్యుత్థాయినః- తేలోకంప్రత్యుత్తిష్ఠన్తోఽగ్నిహోత్రాదికర్మానుతిష్ఠన్తి. తతోధూమాదినాపునఃపునస్సోమలోకం- పునరిమంలోకమితితఏవమేవకర్మిణోఽనుపరివర్తన్తే-ఘటీయన్త్రవచ్చక్రీభూతాబమ్భ్రమన్తీత్యర్థః. ఉత్తరమార్గాయసద్యోముక్తయేవాయావద్బ్రహ్మనవిదుః. * ఇతితుకామయమానస్సంసరతీత్యుక్తం. అథపునర్యఉత్తరందక్షిణంచ-ఏతౌపన్థానౌనవిదుః - ఉత్తరస్యదక్షిణస్యవాపథఃప్రతిపత్తయేజ్ఞానంకర్మవానానుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. తేకింభవన్తీతి, ఉచ్యతే- కీటాఃపతఙ్గాఃయదిదం- యచ్చదన్దశూకం - దంశమశకమిత్యేతద్భవన్తి. ఏవంహీయంసంసారగతిఃకష్టా- నిమగ్నస్యపునరుద్ధారఏవదుర్లభః. తథాచశ్రుత్యన్తరం * తానీమానిక్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీనిభూతానిభవన్తిజాయస్వమ్రియస్వేతి. తస్మాత్సర్వోత్సాహేనయథాశక్తిస్వాభావికకర్మజ్ఞానహానేనదక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనంశాస్త్రీయంకర్మజ్ఞానంవాఽనుతిష్ఠేదితివాక్యార్థః. తథాచోక్తం *అతోవైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరం. * తస్మాదస్మాజ్జుగుప్సేతేతిశ్రుత్యన్తరా- ¶జ్ఞానాయప్రయతేతేత్యర్థః. ఏవంప్రశ్నాస్సర్వేనిర్ణీతాః. *అసౌవైలోకఇత్యారభ్యపురుషస్సమ్భవతీతి-చతుర్థప్రశ్నః *యతిథ్యామాహుత్యామిత్యాదిః ప్రాథమ్యేన. పఞ్చమస్తుద్వితీయత్వేన *దేవయానస్యవాపథః ప్రతిపదంపితృయాణస్యవేతి- దక్షిణోత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనకథనేన. తేనైవచ- ప్రథమోఽగ్నేరారభ్యకేచిదర్చిః ప్రతిపద్యన్తే- కేచిద్ధూమమితివిప్రతిపత్తిః. పునరావృత్తిశ్చద్వితీయఃప్రశ్నః- ఆకాశాదిక్రమేణేమంలోకమాగచ్ఛన్తీతి. తేనైవ - *అసౌలోకోనసమ్పూర్యతేకీటపతఙ్గాదిప్రతిపత్త్యైశ్చకేషాంచిదితితృతీయోఽపిప్రశ్నోనిర్ణీతః…………………… ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— దేవయానసంపన్నానముక్త్వాపథ్యన్తరంవక్తుంవాక్యాన్తరమాదాయపదద్వయంవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా). కథంతేఫలభాగినోభవన్తీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యజ్ఞేనేతి). ననుదానతపసీయజ్ఞగ్రహణేనైవగృహీతేనపృథగ్గ్రహీతవ్యే- తత్రాహ (బహిర్వేదీతి)- దీక్షాదీత్యాదిపదేనపయోవ్రతాదియజ్ఞాఙ్గసఙ్గ్రహః. తత్రేతిపితృలోకోక్తిః. అపిశబ్దోబ్రహ్మదృష్టాన్తార్థః. ధూమసమ్పత్తేరపురుషార్థత్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఉత్తరమార్గఇవేతి) (ఇహాపీతి) పితృయాణమార్గేపీత్యర్థః. (తద్వదేవేతి) ఉత్తరమార్గగామినీనాందేవతానామివేత్యర్థః. తత్రేతి-ప్రకృతలోకోక్తిః. కర్మిణాంతత్రదేవైర్భృత్యమాణానాంచన్ద్రలోకప్రాప్తిరనర్థాయైవేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపభుఞ్జతఇతి). అన్యథాప్రతిభాసంవ్యావర్తయతి (ఆప్యాయస్వేతి) ఏవందేవాఅపీత్యసఙ్క్షిప్తందార్ష్టాన్తికంవివృణోతి (సోమలోకఇతి). కథంపౌనఃపున్యేనవిశ్రాన్తిస్సమ్పాద్యతే- తత్రాహ (కర్మానురూపమితి (దృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికేకిమిత్యాప్యాయనంనోక్తం- తత్రాహ (తద్ధీతి)- పునఃపునర్విశ్రామ్యాభ్యనుజ్ఞానమితియావత్. లోకద్వయప్రాపకౌపన్థానావిత్థంవ్యాఖ్యాయపునరేతల్లోకప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేషామిత్యాదినా). కథంచన్ద్రస్థలస్ఖలితానాంకర్మిణామాకాశతాదాత్మ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాస్తాఇతి). సోమాకారపరిణతత్వమేవస్ఫోరయతి (యాభిరితి). తస్యఘృతవద్ద్రవీభవనయోగ్యతాందర్శయతి (అమ్మయమితి) * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితిన్యాయేనాహ (ఆకాశభూతాఇవేతి). ఆకాశాద్వాయుప్రాప్తిప్రకారమాహ (తేపునరితి) * అన్యాధిష్ఠితేపూర్వవదభిలాపాదితిన్యాయేనాహ (తేపృథివీమితి) * రేతస్సిగ్యోగోఽథేతిన్యాయమాశ్రిత్యాహ (తేపునరితి) * యోనేశ్శరీరమితిన్యాయమనుసృత్యాహ (తతఇతి) ఉత్పన్నానాంకేషాంచిదిష్టాదికారిత్వమాహ (తేలోకమితి). కర్మానుష్ఠానానన్తరంతత్ఫలభాగిత్వమాహ (తతోధూమాదినేతి). సోమలోకేఫలభోగానన్తరంపునరేతల్లోకప్రాప్తిమాహ (పునరితి). పౌనఃపున్యేనవిపరివర్తనస్యావధింసూచయతి (ఉత్తరమార్గాయేతి). అజ్ఞానాంసంసరణంషష్ఠేవ్యాఖ్యాతమిత్యాహ (ఇతిత్వితి). స్థానద్వయమావృత్తిసహితముక్త్వాస్థానాన్తరందర్శయతి (అథేత్యాదినా). స్థానద్వయాత్తృతీయేస్థానేవిశేషంకథయతి (ఏవమితి). తృతీయేస్థానేఛాన్దోగ్యశ్రుతింసంవాదయతి (తథాచేతి). అముష్యాగతేరతికష్టత్వేపరిశిష్టంవాక్యార్థమాచష్టే (తస్మాదితి)- సర్వోత్సాహః- వాక్కాయచేతసాంప్రయత్నః. యదుక్తమస్యాంనిమగ్నస్యపునరుద్ధారోదుర్లభోభవతీతి - తత్రశ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తథాచేతి)- అతః- వ్రీహ్యాదిభావాదిత్యర్థః. (తస్మాదితి)- అతికష్టాత్సంసారాదిత్యర్థః. దక్షిణోత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనే ఫలసామ్యమాశఙ్క్యాహ (అత్రాపీతి). పఞ్చప్రశ్నాః ప్రస్తుత్యోక్తా ఇతి ప్రత్యేకంతేషాంనిర్ణయోనకృతఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి). నిర్ణీతప్రకారమేవసఙ్గృహ్ణాతి (అసావిత్యాదినా)- ప్రాథమ్యేన- నిర్ణీతఇతిసమ్బన్ధః. * దేవయానస్యేత్యాదిఃపఞ్చమఃప్రశ్నః. సతుద్వితీయత్వేనదక్షిణాదిమార్గప్రాప్తిసాధనోక్త్యానిర్ణీతఇత్యర్థః. తేనైవ-మార్గద్వయప్రాప్తిసాధనోపదేశేనైవేతియావత్. మృతానాంప్రజానాంవిప్రతిపత్తిఃప్రథ

---

§ తేలోకప్రత్యుత్థాయిన ఇతి శాఙ్కరఃపాఠః.— ¶ టీకాయాముద్ధృతమత్రాపీతివాక్యంభాష్యేగలితమివభాతి.

ఉ.— సయఃకామయేతమహత్ప్రాప్నుయామిత్యుదగయనఆపూర్యమాణపక్షస్యపుణ్యాహేద్వాదశాహముపసద్వ్రతీభూత్వౌదుమ్బరేకగ్ంసేచమసేవాసర్వౌషధంఫలానీతిసమ్భృత్యపరిసమూహ్యపరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయపరిస్తీర్యావృతాజ్యగ్ంసగ్ంస్కృత్యపుగ్ంసానక్షత్రేణమన్థగ్ంసన్నీయజుహోతి। యావన్తోదేవాస్త్వయిజాతవేదస్తిర్యఞ్చోఘ్నన్తిపురుషస్యకామాన్। తేభ్యోఽహంభాగధేయంజుహోమితేమాతృప్తాస్సర్వైఃకామైస్తర్పయన్తుస్వాహా। యాతిరశ్చీనిపద్యతేఽహంవిధరణీఇతి। తాంత్వాఘృతస్యధారయాయజేసగ్ంరాధనీమహగ్ంస్వాహా॥ ౧

మప్రశ్నః. తస్యనిర్ణయప్రకారమాహ (అగ్నేరితి) ద్వితీయప్రశ్నస్వరూపమనూద్యతస్యనిర్ణీతత్వప్రకారంప్రకటయతి (పునరావృత్తిశ్చేతి) ఆగచ్ఛన్తీతి- నిర్ణీతఇత్యుత్తరసమ్బన్ధః. తేనైవ- పునరావృత్తేస్తత్త్వేనేత్యర్థః. అముష్యలోకస్యాసమ్పూర్తిర్హితృతీయఃప్రశ్నః. సచద్వాభ్యాంహేతుభ్యాంప్రాగుక్తాభ్యాంనిర్ధారితోభవతీతిభావః ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథయేయజ్ఞేనదానేనతపసాలోకాఞ్జయన్తితేధూమమభిసమ్భవన్తి) యేప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మాత్మకంవా- ప్రత్యగాత్మశరీరకంబ్రహ్మవా అనుపాసీనాస్సన్తః యజ్ఞదానాదికర్మరతాస్సన్తోలోకాన్ గచ్ఛన్తి - తేధూమం - ధూమాభిమానినీందేవతాంగచ్ఛన్తీత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం) అత్రాపిరాత్ర్యాదిశబ్దాఃతత్తదభిమాన్యాతివాహికదేవతాపరాః. వ్యాఖ్యాచపూర్వవత్. (తేచన్ద్రంప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- తత్రత్యానామాజానదేవానాంభోగోపకరణంభవన్తీత్యర్థః. (తాంస్తత్రదేవాయథాసోమంరాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాంస్తత్రభక్షయన్తి) యథాసోమంరాజానంయజ్ఞేఋత్విజఃఆప్యాయస్వఅపక్షీయస్వేతిభక్షయన్తి-ఏవమేనాంస్తత్రదేవాభక్షయన్తీత్యర్థః. ఆప్యాయస్వాపక్షీయస్వేతిక్రియాసమభిహారేలోట్. * లోటోహిస్వౌవాచతధ్వమోరితిస్వాదేశః. * ప్యైఙ్వృద్ధౌ *క్షిక్షయే. అపక్షీణాన్ పునరాప్యాయయన్తి, ఆప్యాయితానాంచభక్షణేనక్షయంకుర్వన్తి,. ఏవందేవాశ్చన్ద్రలోకస్థాన్ ఉపకరణభూతాన్ కర్మిణః పునఃపునర్విశ్రామయన్తః స్వస్వభోగోపకరణభూతాన్ కుర్వన్తీత్యర్థః. తేషాంచన్ద్రలోకగతానాంకర్మిణాంభక్షణంనామస్వభోగోపకరణీకరణమేవ. సూత్రితంచ * భాక్తంవాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథాహిదర్శయతీతి. భగవతాభాష్యకృతాపి * జీవస్యదేవానాంభోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేనభక్ష్యత్వవచనం - అతస్తద్భాక్తం. తేనతృప్తిరేవచదేవానాంభక్షణమితిశ్రూయతే *నహవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తీతిభాషితం. అతోన్నత్వగీతాదిప్రదర్శనేనాజానసిద్ధదేవోపకరణత్వమేవతద్భక్ష్యత్వమితిభావః. (తేషాంయదాతత్పర్యవైతి) తేషాం- కర్మిణాంతత్ - భోగసాధనభూతంకర్మయదాపర్యవైతి- పరిగచ్ఛతి. పరిక్షీయతఇత్యర్థః (అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తే) అథ- తదాయథాస్వర్ణపిణ్డఃఅత్యన్తానలసంయోగాత్ప్రవిలీయతే- ఏవంకర్మక్షయేకర్మిణఃప్రలీనాస్సన్తఃసూక్ష్మాఆకాశసదృశాఇవభవన్తీత్యర్థః. సూత్రితంచ * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేరితి. భాష్యేచ *తదాపత్తివచనంతత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాభిప్రాయమితిభాషితం. (ఆకాశాద్వాయుం) అభినిష్పద్యన్తఇతిశేషః. అత్రాప్యవరోహతాంకర్మిణాంపూర్వసిద్ధవాయుభావాసమ్భవాత్ వాయుసాదృశ్యమేవార్థః. (వాయోర్వృష్టిం) అభినిష్పద్యన్తఇత్యనుషఙ్గః. (వృష్టేఃపృథివీం) పూర్వవత్. (తేపృథివీంప్రాప్యాన్నంభవన్తి) అన్నంభవన్తి- ఓషధివనస్పతిమాషాదిభక్ష్యసంసర్గిణోభవన్తీత్యర్థః. తేపునః- పూర్వవదేవపురుషాగ్నౌహూయన్తే ఇత్యర్థః. (తతోయోషాగ్నౌ) హూయన్తేఇత్యనుషఙ్గః తతఃజాయన్తే- తతఃపరంయోషాగ్నౌహుతాభీరేతోరూపాభిరాహుతిభిఃపురుషరూపాజాయన్తఇత్యర్థః. (తేలోకాన్ ప్రత్యుత్థాయినః) తేపురుషాఃపుణ్యలోకాన్ ప్రతిఉత్థాయినః-యాత్రాశీలాభవన్తీత్యర్థః. (తఏవమేవానుపరివర్తన్తే) తే- ఏతేకేవలకర్మిణఃఇత్థంగతాగతేకుర్వన్తీత్యర్థః. ఏతావతాపఞ్చమతృతీయప్రశ్నయోరుత్తరముక్తంభవతి. (అథయఏతౌపన్థానౌనవిదుఃతేకీటాఃపతఙ్గాయదిదందన్దశూకం) అథేత్యర్థాన్తరోపక్రమే. యే- ప్రాణినఃఏతౌపన్థానౌ- దేవపితృయాణమార్గద్వయంనజానన్తి- విద్యాకర్మభ్రష్టతయామార్గద్వయానధికారిణఇత్యర్థః. తేకీటపక్షిదంశమశకాదిరూపేణపునఃపునర్భవన్తి. అత్రైవలోకేపరిభ్రమన్తీతి[illegible]వత్. ఏతేన*వేత్థోయథాఽసౌలోకఏవంబహుభిఃపునఃపునఃప్రయద్భిర్నసంపూర్యతఇతితృతీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తం. పితృలోకాచ్చన్ద్రమిత్యనేనగన్తవ్యదేశవిషయకప్రథమప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి.*అథేమమేవాకాశమభినిష్పద్యన్తఇత్యాదినా *వేత్థోయథేమంలోకంపునరాపద్యన్తా ఇతిపునరాగమనప్రకారవిషయకద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరముక్తంభవతి. * వేత్థోదేవయానస్యపథఃప్రతిపదంపితృయాణస్యవేతిదేవయానపితృయాణవ్యావర్తకభేదవిషయకపఞ్చమప్రశ్నస్య *తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి * తేధూమమభిసమ్భవన్తీతిగ్రన్థసన్దర్భాభ్యాముత్తరముక్తంభవతి. ... ౧౬

ఇత్యష్టమాధ్యాయేద్వితీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— (సయఃకామయేత) జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్రజ్ఞానంస్వతన్త్రం- కర్మతుదైవమానుషవిత్తద్వయాయత్తం- తేనకర్మార్థంవిత్తముపార్జనీయం. తచ్చాప్రత్యవాయకారిణోపాయేనేతితదర్థంమన్థాఖ్యంకర్మారభ్యతేమహత్త్వప్రాప్తయే. మహత్త్వేచసత్యర్థసిద్ధంహివిత్తం. తదుచ్యతే- సయఃకామయేత- సయః- విత్తార్థీకర్మణ్యధికృతోయఃకామయేత. కిం. మహత్ - మహత్త్వంప్రాప్నుయాం- మహాన్స్యామితీత్యర్థః.

తత్ర మన్థకర్మణో విధిత్సితస్య కాలోఽభిధీయతే-ఉదగయనే-ఆదిత్యస్య. తత్ర సర్వత్ర ప్రాప్తౌ-ఆపూర్యమాణపక్షస్య-శుక్లపక్షస్య. తత్రాపి సర్వత్ర
ప్రాప్తౌ-పుణ్యాహే-అనుకూలఆత్మనః. కర్మసిద్ధికర ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహం-యస్మిన్పుణ్యేఽనుకూలే కర్మ చికీర్షతి-తతః ప్రాక్పుణ్యాహమేవారభ్య ద్వాదశా
హముపసద్వ్రతీ- ఉపసత్సు వ్రతముపసద్వ్రతం- ఉపసదః- ప్రసిద్ధా జ్యోతిష్టోమే. తత్ర చ స్తనోపచయాపచయద్వారేణ పయోభక్షణం తద్వ్రతం.
అత్ర చ తత్కార్యానుపసంహారాత్ కేవలమితికర్తవ్యతాశూన్యం పయోభక్షణమాత్రముపాదీయతే. ననూపసద ఏవ వ్రతమితి యదా విగ్రహః - తదాస
ర్వమితికర్తవ్యతారూపం గ్రాహ్యం భవతి- తత్కస్మాన్న పరిగృహ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- స్మార్తత్వాత్కర్మణః. స్మార్తం హీదం మన్థకర్మ. నను శ్రుతివిహి
తం సత్కథం స్మార్తం భవితుమర్హతి. స్మృత్యనువాదినీ హి శ్రుతిరియం. శ్రౌతత్వే హి ప్రకృతివికారభావః - తతశ్చ ప్రాకృతధర్మగ్రాహిత్వం వికార
కర్మణః. నత్విహ శ్రౌతత్వం. అత ఏవ చావసథ్యాగ్నావేవ తత్కర్మ విధీయతే *సర్వా చావృత్ స్మార్తైవేతి. ఉపసద్వ్రతీ భూత్వా- పయోవ్రతీ సన్నిత్య
ర్థః. ఔదుమ్బరే-ఉదుమ్బరవృక్షమయే. కంసే చమసే వా-తస్యైవ విశేషణం. కంసాకారే చమసాకారే వా ఔదుమ్బర ఏవ. ఆకారే తు వికల్పః- నౌదుమ్బ
రత్వే. అత్ర సర్వౌషధం-సర్వాసామోషధీనాం సమూహం. యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ సర్వా ఓషధీస్సమాహృత్య. తత్ర గ్రామ్యాణాం తు నియమః
స గ్రాహ్య- వ్రీహియవాద్యా వక్ష్యమాణాః- అధికగ్రహణే తు న దోషో గ్రామ్యాణాం. (ఫలానీతి)-ఫలాని చ యథాసమ్భవం యథాశక్తి చ. ఇతిశబ్ద
స్సమస్తసమ్భారోపచయప్రదర్శనార్థః. అన్యదపి యత్సమ్భరణీయం- తత్సర్వం సమ్భృత్యేత్యర్థః. క్రమస్తత్ర గృహ్యోక్తో ద్రష్టవ్యః. పరిసమూహన
పరిలేపనే భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయేతి వచనాదావసథ్యేఽగ్నావితి గమ్యతే- ఏకవచనాదుపసమాధానశ్రవణాచ్చ. విద్యమానస్యైవోపస
మాధానం. పరిస్తీర్య- దర్భైః. ఆవృతా- స్మార్తత్వాత్కర్మణః స్థాలీపాకావృత్పరిగృహ్యతే. తయా ఆజ్యం సంస్కృత్య పుంసా నక్షత్రేణ పుణ్యాహ
సంయుక్తేన మన్థం- సర్వౌషధఫలవిశిష్టం. తత్రౌదుమ్బరే చమసే దధని మధుని ఘృతే చోపనిషిచ్యైకయోపమన్థిన్యోపసమ్మథ్య సన్నీయ- మధ్యే సంస్థాప్యౌదు
మ్బరేణ స్రువేణావాపస్థానే ఆజ్యస్య జుహోత్యేతైర్మన్త్రైర్యావన్తో దేవా ఇత్యాదిభిః.

ఆ.— బ్రాహ్మణాన్తరమవతార్య సఙ్గతిమాహ (స య ఇతి)-తత్రేతి నిర్ధారణే సప్తమీ. కథం తర్హి విత్తోపార్జనం సమ్భవతి-తత్రాహ
(తచ్చేతి)-తదర్థం- విత్తసిద్ధ్యర్థమితి యావత్. నను మహత్త్వసిద్ధ్యర్థమిదం కర్మారభ్యతే- *మహత్ప్రాప్నుయామితి శ్రుతేః. తత్కథమన్యథా
ప్రతిజ్ఞాతమితి శఙ్క్యతే (మహత్త్వేతి) పరిహరతి (మహత్త్వే చేతి) ఉక్తార్థే శ్రుత్యక్షరాణి యోజయతి (తదుచ్యత ఇత్యాదినా)- స యః-విత్తార్థీ
కామయేత- తస్యేదం కర్మేతి శేషః. యస్య కస్యచిద్విద్యార్థినస్సర్వస్యేదం కర్మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (కర్మణ్యధికృత ఇతి)-తత్ర- విత్తార్థిని పుంసీతి యా
వత్. ఉపసదో నామ - ఇష్టివిశేషాః. జ్యోతిష్టోమే - ప్రవర్గ్యాహస్స్వితి శేషః. కిం పునస్తాసు వ్రతమితి. తదాహ (తత్ర చేతి)- యదుపసత్సు
స్తనోపచయాపచయాభ్యాం పయోభక్షణం యజమానస్య ప్రసిద్ధం - తదత్రోపసద్వ్రతమిత్యర్థః. ప్రకృతేపి తర్హి స్తనోపచయాపచయాభ్యాం
పయోభక్షణం స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ (అత్ర చేతి) మన్థాఖ్యకర్మసప్తమ్యర్థః. తత్కార్యేత్యుపసద్రూపకర్మోక్తిః. కేవలమిత్యస్యైవార్థమాహ (ఇతి
కర్తవ్యతాశూన్యమితి) సమాసాన్తరమాశ్రిత్య శఙ్క్యతే (నన్వితి)-కర్మధారయరూపం సమాసవాక్యం తదిత్యుక్తం. మన్థాఖ్యస్య కర్మణస్స్మార్తత్వా,
త్ర శ్రుత్యుక్తానాముపసదాముపసద్గ్రహాభావా, న్న కర్మధారయస్సిధ్యతీత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి). మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వమాక్షిపతి (నన్వితి
పరిసమూహన పరిలేపనాగ్న్యుపసమాధానాదేస్స్మార్తస్యాత్రోచ్యమానత్వాదియం శ్రుతిస్స్మృత్యనువాదినీ యుక్తా - తథా చైతత్కర్మ భవత్యే
స్మార్తమితి పరిహరతి (స్మృతీతి)-నను శ్రుతేర్న స్మృత్యనువాదిత్వం- వైపరీత్యాత్. అతో భవతీదం శ్రౌతమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రౌతత్వే హీతి
యదీదం కర్మ శ్రౌతం- తదా జ్యోతిష్టోమేనాస్య ప్రకృతివికృతిభావస్స్యాత్. సమగ్రాఙ్గసంయుక్తా- ప్రకృతిః. వికలాఙ్గసంయుక్తా చ - వికృతిః.
ప్రకృతివికృతిభావే చ-వికృతికర్మణః ప్రకృతికర్మగ్రాహిత్వాదుపసద ఏవ వ్రతమితి విగృహ్య సర్వమితికర్తవ్యతారూపం శక్యం గృహీతుం. న చాత్ర శ్రౌ
తత్వమస్తి- పరిలేపనాదిసమ్బన్ధాత్. న చ పూర్వభావిన్యాశ్శ్రుతేరుత్తరభావిస్మృత్యనువాదిత్వాసిద్ధిః- తస్యాస్త్రైకాల్యవిషయత్వాభ్యుపగమాదితి భావ
మన్థకర్మణస్స్మార్తత్వే లిఙ్గమాహ (అత ఏవేతి)-తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వా చేతి)- మన్థగతేతికర్తవ్యతాత్రావృదిత్యుచ్యతే. ఉపసద ఏవ వ్రత
మితి విగ్రహాసమ్భవాదుపసత్సు వ్రతమిత్యస్మదుక్తం సిద్ధమిత్యుపసంహర్తుమితిశబ్దః. పయోవ్రతీ సన్ - వక్ష్యమాణేన క్రమేణ జుహోతీతి సమ్బన్ధ
తామ్రమౌదుమ్బరమితి శఙ్కాం వారయతి (వృక్షమయ ఇతి)-తస్యైవేతి ప్రకృతపాత్రపరామర్శః. ఔదుమ్బరత్వేపి వికల్పమాశఙ్క్యాహ (
కార ఇతి)-అత్రేతి పాత్రనిర్దేశః. అసమ్భవాదశక్యత్వాచ్చ సర్వౌషధం సమాహృత్యేత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథాసమ్భవమితి)-ఓష
ధీనియమం దర్శయతి (తత్రేతి)-పరిసఙ్ఖ్యాం వారయతి (అధికేతి)- ఇతి సమ్భృత్యేత్యత్రేతిశబ్దస్య ప్రదర్శనార్థత్వే ఫలితం వాక్యార్థం కథయ
(అన్యదపీతి)-ఓషధ్యాదీనాం సమ్భరణానన్తరం పరిసమూహనాది క్రమే కిం ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (క్రమ ఇతి)-తత్రేతి పరిసమూహనాద
క్తిః. హోమాధారత్వేన త్రేతాగ్నిపరిగ్రహం వారయతి (అగ్నిమితి)-ఆవసథ్యేఽగ్నౌ-హోమ ఇతి శేషః. కథమేతావతా త్రేతాగ్నిపరిత్యాగో
తత్రాహ (ఏకవచనాదితి)-కథముపసమాధానశ్రవణం త్రేతాగ్నినివారకం - తత్రాహ (విద్యమానస్యేతి)- ఆహవనీయాదేశ్చాధేయత్వ
న్న ప్రాగేవ సత్త్వమితి భావః. మధ్యే- స్వస్యాగ్నేశ్చేతి శేషః. ఆవాపస్థానం-ఆహుతివిశేషప్రక్షేపదేశః. భో జాతవేదః-త్వదధీనా యావన్తో దేవా
క్రమతయస్సన్తో మమార్థాన్ ప్రతిఘ్నన్తి- తేభ్యోఽహమాజ్యభాగం తర్పయామి. తే చ తేన తృప్తా భూత్వా సర్వైరపి పురుషార్థైర్మాం తర్పయన్తు. అహం
త్వదధీనోఽర్పిత ఇత్యాద్యమన్త్రస్యార్థః. జాతం జాతం వేత్తీతి వా- జాతే జాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. యా దేవతా కుటిలమతిర్భూత్వా సర్వస్యైవా
హమేవ ధారయన్తీతి మత్వా త్వామాశ్రిత్య వర్తతే- తాం సర్వసాధనీం దేవతామహం ఘృతస్య ధారయా యజే. స్వాహేతి పూర్వవదేవ ద్వితీయమన్త్రార్థః.

ఉ.— జ్యేష్ఠాయస్వాహా శ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి ప్రాణాయస్వాహా వసిష్ఠాయైస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి వాచేస్వాహా ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి చక్షుషేస్వాహా సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి శ్రోత్రాయస్వాహా ఆయతనాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి మనసేస్వాహా ప్రజాత్యైస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి రేతసేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి॥ ౨

అగ్నయేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి సోమాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి భూఃస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి భువస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి సువస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి భూర్భువస్సువస్స్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి బ్రహ్మణేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి క్షత్రాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి భూతాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి భవిష్యతేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి విశ్వాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి సర్వాయస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి ప్రజాపతయేస్వాహేత్యగ్నౌహుత్వా మన్థేసగ్ స్రవమవనయతి॥ ౩

అథైనమభిమృశతి భ్రమదసి జ్వలదసి పూర్ణమసి ప్రస్తబ్ధమస్యేకసభమసి హిఙ్కృతమసి హిఙ్క్రియమాణమస్యుద్గీథమస్యుద్గీయమానమసి శ్రావితమసి ప్రత్యాశ్రావితమస్యార్ద్రే సన్దీప్తమసి విభూరసి ప్రభూరస్యన్నమసి జ్యోతిరసి నిధనమసి సంవర్గోఽసీతి॥ ౪

రం.— ఏవం జ్ఞానకర్మణోర్గతిరుక్తా. తత్ర కర్మసాధనం విత్తం మహత్త్వసాధ్యమితి విత్తార్జనోపాయభూతమహత్త్వప్రాప్త్యుపాయమన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (సయః కామయేత మహత్ప్రాప్నుయామితీత్యాదినా) అహం మహాన్ స్యామితి య ఆత్మనో మహత్త్వం కామయేత - స ఉదగయన ఆపూర్యమాణపక్షస్య - పూర్వపక్షస్య పుణ్యాహే కస్మింశ్చిద్దినే ద్వాదశాహముపసద్వ్రతీ - ఉపసత్సు యత్ప్రసిద్ధం వ్రతం - పయోమాత్రభక్షణాత్మకం - తద్వ్రతవాన్ భూత్వా. ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వా - ఉదుమ్బరనిర్మితే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే. సర్వౌషధం ఫలానీతి సమ్భృత్య - సర్వౌషధీసమూహం, ఫలాని, చ అన్యదపి యద్యత్సమ్భరణీయం - తత్సర్వం సమ్భృత్య. పరిసముహ్య పరిలిప్యాగ్నిముపసమాధాయ పరిస్తీర్య - పరిసమూహనపరిలేపనైర్భూమిసంస్కారః. అగ్నిముపసమాధాయ - స్వగృహ్యమగ్నిం పురతస్సంస్థాప్య దర్భైః పరిస్తీర్య. ఆవృతాఽఽజ్యం సంస్కృత్య - ఆవృతా - స్మృత్యుక్తపరిపాట్యేత్యర్థః. *ఆవృత్పాటిరనుక్రమ ఇతి హ్యమరః. పుంసా నక్షత్రేణ - నక్షత్రేషు స్త్రీపున్నపుంసకవిభాగో జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధః. తత్ర పున్నక్షత్రం ప్రశస్తం. ప్రశస్తేన నక్షత్రేణేతి యావత్. మన్థం - సర్వౌషధరసపిష్టం. సన్నీయ జుహోతి - అగ్నిసమీపం నీత్వా యావత ఇత్యాదివక్ష్యమాణైశ్చతుర్భిర్మన్త్రైరాజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧

శం.— జ్యేష్ఠాయస్వాహా శ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యారభ్య ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి. స్రువావలేపనమాజ్యం మన్థే సంస్రావయతి. ఏతస్మాదేవ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యాది ప్రాణలిఙ్గాత్ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాది ప్రాణవిద ఏవాస్మిన్ కర్మణ్యధికారః. రేతస ఇత్యారభ్యైకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి, ౨-౩

ఆ.— జ్యేష్ఠాయేత్యాదిమన్త్రేషు ధ్వనితమర్థమాహ (ఏతస్మాదేవేతి) - ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వేత్యుక్తం - తత్ర ద్విత్వప్రసఙ్గం ప్రత్యాచష్టే (రేతస ఇత్యారభ్యేతి) - సంస్రవః - స్రువావలిప్తమాజ్యం. ౨-౩

రం.— ఇత్యగ్నౌ హుత్వా మన్థే సంస్రవమవనయతి - అగ్నేః పశ్చాత్స్థితే మన్థే హుతశిష్టం స్రువావలిప్తమాజ్యం నినయేదిత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి. ఇతః పరం ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదిమన్త్రైర్ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యాం ద్వే ద్వే ఆహుతీ హుత్వా సంస్రవస్య మన్థే నినయనం. ఇతః పరం రేతసే స్వాహేత్యాదిభిరేకైకామాహుతిం హుత్వా మన్థే సంస్రవనినయనం. ౨-౩

శం.— అపరయోపసమన్థన్యా పునర్మథ్నాతి. అథైనమభిమృశతి - భ్రమదసీత్యనేన మన్త్రేణ. ౪

ఆ.— మన్థద్రవ్యస్య ప్రాణదేవతాకత్వాత్ ప్రాణేనైకీకృత్య సర్వాత్మకత్వం. తథా చ సర్వదేహేషు ప్రాణరూపేణ త్వం భ్రమదసి - ప్రాణస్య చలనాత్మకత్వాత్, తద్రూపత్వాచ్చ తవ,. అగ్నిరూపేణ చ త్వం జ్వలదసి - ప్రకాశాత్మకత్వాదగ్నేస్తద్రూపత్వాచ్చ. తదను బ్రహ్మరూపేణ త్వం పూర్ణమసి. నభోరూపేణ ప్రస్తబ్ధం - నిష్కమ్పమసి. సర్వైరవిరోధిత్వాత్సర్వమపి జగదేకసభవదాత్మన్యన్తర్భావ్యాపరిచ్ఛిన్నతయాఽస్థితం వస్తు త్వమసి.

ఉ.—— అథైనముద్యచ్ఛత్యామగ్ స్యామగ్ హి తే మహి స హి రాజేశానోఽధిపతిః స మాగ్ రాజేశానోఽధిపతింకరోత్వితి॥ ౫

అథైనమాచామతి తత్సవితుర్వరేణ్యం మధు వాతా ఋతాయతే మధు క్షరన్తి సిన్ధవః మాధ్వీర్నస్సన్త్వోషధీర్భూస్స్వాహా। భర్గో దేవస్య ధీమహి మధు నక్తముతోషసో మధుమత్పార్థివగ్ రజః మధు ద్యౌరస్తు నః పితా భువస్స్వాహా। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్ మధుమాన్నో వనస్పతిర్మధుమాగ్ అస్తు సూర్యః మాధ్వీర్గావో భవన్తు నస్స్వస్స్వాహేతి। సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహ సర్వాశ్చ మధుమతీరహమేవేదగ్ సర్వం భూయాసం భూర్భువస్స్వస్స్వాహేత్యన్తత ఆచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్య జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమస్యహం మనుష్యాణామేకపుణ్డరీకం భూయాసమితి యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వగ్ శం జపతి॥ ౬

ప్రస్తోత్రా యజ్ఞారమ్భేఽల్పమేవ హిఙ్కృతమసి. తేనైవ యజ్ఞమధ్యే హిఙ్క్రియమాణం చాసి. ఉద్గాత్రా చ యజ్ఞారమ్భే త్వమేవోద్గీథముద్గీయమానం చాసి. అధ్వర్యుణా త్వం శ్రావితమసి. ఆగ్నీధ్రేణ చ ప్రత్యాశ్రావితమసి. ఆర్ద్రే-మేఘోదరే సమ్యగ్దీప్తమసి. వివిధం భవతీతి విభూః. ప్రభూః-సమర్థః. భోగ్యరూపేణ సోమాత్మనా స్థితత్వాదన్నం. భోక్తృరూపేణాగ్న్యాత్మనా జ్యోతిః. కారణత్వాన్నిధనం-లయః. అధ్యాత్మాధిదైవయోర్వాగాదీనామగ్న్యాదీనాం చ సంహరణాత్త్వం సంవర్గోఽసీత్యభిమర్శనమన్త్రస్యార్థః. ౪

రం.—— అథైనమభిమృశతి- వక్ష్యమాణేన మన్త్రేణేతి శేషః. అభిమర్శనమన్త్రమాహ (భ్రమదసీత్యాదినా) ౪

శం.—— అథైనముద్యచ్ఛతి- సహ పాత్రేణ హస్తే గృహ్ణాతి- ఆమంస్యామంహి తే మహీత్యనేన. ౫

ఆ.—— ఆమంసి- త్వం సర్వం విజానాసి. వయం చ తే- తవ మహి- మహత్తరం రూపమామంహి- మన్యామహే. స హి- ప్రాణో రాజాదిగుణః. స ఏవ మాం తథాభూతం కరోత్విత్యుద్యచ్ఛనమన్త్రస్యార్థః. ౫

రం.—— అథైనముద్యచ్ఛతి- భక్షణార్థం వక్ష్యమాణమన్త్రేణ మన్థం హస్తేనోద్గృహ్ణాతీత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (ఆమంస్యామంహీత్యాది) ౫

శం.—— అథైనమాచామతి - భక్షయతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమపాదేన, మధుమత్యైకయా, వ్యాహృత్యా చ ప్రథమయా, ప్రథమగ్రాసమాచామతి. తథా గాయత్రీద్వితీయపాదేన, మధుమత్యా ద్వితీయయా, ద్వితీయయా చ వ్యాహృత్యా, ద్వితీయం గ్రాసం. తథా తృతీయేన గాయత్రీపాదేన, తృతీయయా మధుమత్యా, తృతీయయా వ్యాహృత్యా, తృతీయం గ్రాసం. సర్వాం సావిత్రీం, సర్వాశ్చ మధుమతీః, ఉక్త్వాఽహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి, చాన్తే భూర్భువస్స్వస్స్వాహేతి, సమస్తం భక్షయతి. యథా చతుర్భిర్గ్రాసైస్తద్ద్రవ్యం సర్వం పరిసమాప్యతే - తథా పూర్వమేవ నిరూపయేత్. యత్పాత్రావలిప్తం - తత్పాత్రం సర్వం నిర్ణిజ్య తూష్ణీం పిబేత్. పాణీ ప్రక్షాళ్యాప ఆచమ్య జఘనేనాగ్నిం - పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి. ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్యాదిత్యముపతిష్ఠతే దిశామేకపుణ్డరీకమిత్యనేన మన్త్రేణ. యథేతం- యథాగతమేత్య- ఆగత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి. ౬

ఆ.—— సవితుర్వరేణ్యం- వరణీయం- శ్రేష్ఠం పదం. ధీమహీతి సమ్బన్ధః. వాతాః- వాయుభేదాః మధు- సుఖం ఋతాయతే- వహన్తి. సిన్ధవః- నద్యో మధు క్షరన్తి- మధురరసోదకం స్రవన్తి. ఓషధీశ్చాస్మాకం మాధ్వీః- మధురరసాస్సన్తు. దేవస్య సవితుర్భర్గః- తేజః. అనన్తరప్రస్తుతం పదం చిన్తయామః. నక్తం- రాత్రిః ఉతోషసః- దివసాశ్చ మధు- ప్రీతికరాస్సన్తు. పార్థివం రజో మధుమత్- అనుద్వేగకరమస్తు. ద్యౌశ్చ పితా నః- అస్మాకం మధు- సుఖకరోఽస్తు. యః- సవితా నః- అస్మాకం ధియః- బుద్ధీః ప్రచోదయాత్- ప్రేరయేత్. తస్య తద్వరేణ్యమితి సమ్బన్ధః. వనస్పతిస్సూర్యోఽస్మాకం మధుమానస్తు. గావః- రశ్మయః- దిశో వా. మాధ్వీః- సుఖకరాస్సన్తు. అన్తశబ్దాదితిశబ్దాచ్చోపరిష్టాదుక్త్వేత్యనుషఙ్గః. ఏవం గ్రాసచతుష్టయే నిర్వృత్తే సత్యవశిష్టే ద్రవ్యే కిం కర్తవ్యం- తత్రాహ (యథేతి). పాత్రావలిప్తస్య పరిత్యాగం వారయతి (యదితి). నిర్ణిజ్య- ప్రక్షాళ్యేతి యావత్. పాణిప్రక్షాళనవచనసామర్థ్యాత్ప్రాప్తం శుద్ధ్యర్థం స్మార్తమాచమనమనుజానాతి (అప ఆచమ్యేతి)- ఏకపుణ్డరీకశబ్దః షణ్డశ్రేష్ఠవాచీ. ౬

రం.—— (అథైనమాచామతి) గాయత్రీప్రథమపాదః ప్రథమమధుమతీ ప్రథమవ్యాహృతిశ్చేతి స్వాహాన్తః ప్రథమమన్త్రః. ద్వితీయైస్తైర్ద్వితీయః. తృతీయైస్తృతీయః. ఏవం వక్ష్యమాణైర్మన్త్రైస్త్రిభిస్త్రిర్భక్షయతీత్యర్థః. (సర్వాం చ సావిత్రీమన్వాహేత్యాది) గాయత్రీపాదత్రయం మధుమతీత్రయమహమేవేదం సర్వం భూయాసమితి మన్త్రో వ్యాహృతిత్రయం చేతి చతుర్థమన్త్రేణావశిష్టం సర్వమాచమ్య పాణీ ప్రక్షాళ్యేత్యర్థః. (జఘనేనాగ్నిం ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి) జఘనేనాగ్నిం- అగ్నేః పశ్చాత్ప్రాక్ఛిరాశ్శయీతేత్యర్థః. ప్రాతరాదిత్యముపతిష్ఠతే- ప్రాతస్సన్ధ్యాముపాస్య వక్ష్యమాణేన దిశామేకపుణ్డరీకమితి మన్త్రేణాదిత్యముపస్థాయేత్యర్థః. (యథేతమేత్య జఘనేనాగ్నిమాసీనో వంశం జపతి) యథాగతమాగత్యాగ్నేః పశ్చాదాసీనో వంశబ్రాహ్మణం జపేదిత్యర్థః. ౬

ఉ.— తగ్ంహైతముద్దాలక ఆరుణిర్వాజసనేయాయయాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసిన ఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాఃపరోహేయుః ప్రలాశానీతి॥ ౭

ఏతము హైవ వాజసనేయో యాజ్ఞవల్క్యోమధుకాయపైఙ్గ్యాయాన్తేవాసినఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి॥ ౮

ఏతము హైవమధుకఃపైఙ్గ్యశ్చూలాయభాగవిత్తయేఽన్తేవాసినఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి॥ ౯

ఏతము హైవచూలోభాగవిత్తిర్జానకయఆయస్థూణాయాన్తేవాసినఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ం శుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి॥ ౧౦

ఏతము హైవజానకిరాయస్థూణఃసత్యకామాయ జాబాలాయాన్తేవాసినఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి॥ ౧౧

ఏతము హైవసత్యకామోజాబాలోఽన్తేవాసిభ్యఉక్త్వోవాచాపియఏనగ్ంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతితమేతంనాపుత్రాయవాఽనన్తేవాసినేవాబ్రూయాత్॥ ౧౨

శ్రీ చతురౌదుమ్బరోభవత్యౌదుమ్బరఃస్రువఔదుమ్బరశ్చమసఔదుమ్బరఇధ్మఔదుమ్బర్యావుపమన్థ్యౌదశగ్రామ్యాణిధాన్యాని భవన్తివ్రీహియవాస్తిలమాషా అణుప్రియఙ్గవోగోధూమాశ్చమసూరాశ్చఖల్వాశ్చఖలకులాశ్చతాన్పిష్టాన్దధనిమధునిఘృతఉపనిషిఞ్చత్యాజ్యస్యజుహోతి॥ ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయేతృతీయంబ్రాహ్మణమ్.

శం.— (తంహైతముద్దాలకఇత్యాది- సత్యకామోజాబాలోఽన్తేవాసిభ్యఉక్త్వోవాచాపి యఏనంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేజ్జాయేరన్నస్మిఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి) ఏవమేతం - ఏనంమన్థముద్దాలకాత్ప్రభృత్యేకైకాచార్యక్రమాగతంసత్యకామఆచార్యోబహుభ్యోఽన్తేవాసిభ్యఉక్త్వోవాచ. కిమన్యదువాచేతి. ఉచ్యతే- అపియఏనంశుష్కేస్థాణౌ- గతప్రాణేఽప్యేనం- మన్థంభక్షణాయసంస్కృతంనిషిఞ్చేత్- ప్రక్షిపేత్. జాయేరన్- ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్- స్థాణౌశాఖాః- అవయవావృక్షస్య, ప్రరోహేయుఃపలాశాని- పర్ణాని, యథాజీవతఃస్థాణోః. కిముతానేనకర్మణాకామఃసిధ్యేదితిధ్రువఫలమిదంకర్మేతికర్మస్తుత్యర్థమేతత్. విద్యాధిగమేషట్తీర్థాని. తేషామిహసప్రాణదర్శనస్యమన్థవిజ్ఞానస్యాధిగమేద్వేఏవతీర్థేఅనుజ్ఞాయేతేపుత్రశ్చాన్తేవాసీచ. ౭-౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

ఆ.— తమేతంనాపుత్రాయేత్యాదేరర్థమాహ (విద్యేతి)- శిష్యఃశ్రోత్రియోమేధావీధనదాయీప్రియఃపుత్రోవిద్యయావిద్యాదాతేతిషట్తీర్థాని - సమ్ప్రదానాని. ౭- ౮- ౯- ౧౦, ౧౧- ౧౨- ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (తంహైతముద్దాలకఆరుణిర్వాజసనేయాయయాజ్ఞవల్క్యాయాన్తేవాసినఉక్త్వోవాచ) ఆరుణిః- అరుణపుత్రఉద్దాలకఃస్వశిష్యాయవాజసనేయశాఖాధ్యాయినేయాజ్ఞవల్క్యాయతంహైతం - ఉక్తంకర్మానుష్ఠానప్రకారముక్త్వాఅన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యఏనంశుష్కేస్థాణౌనిషిఞ్చేదిత్యాది) ఏనం-సంస్రవసంస్కృతంమన్థంశుష్కేస్థాణౌయదికశ్చిన్నిషిఞ్చేత్- తస్యమాహాత్మ్యాచ్ఛాఖాఃజాయేరన్, పత్రాణిచప్రరోహేయు, రిత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౭

రం.— (ఏతముహైవవాజసనేయోయాజ్ఞవల్క్యోమధుకాయేత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. (తదేతన్నాపుత్రాయనానన్తేవాసినేవాబ్రూయాత్) ఏవంశిష్యపరమ్పరయాప్రాప్తమేతత్కర్మపుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తేనోపదిశేదిత్యర్థః. ౮-౯-౧౦-౧౧-౧౨

శం.— చతురౌదుమ్బరోభవతీతి - వ్యాఖ్యాతం. దశగ్రామ్యాణిధాన్యానిభవన్తి - గ్రామ్యాణాంతుధాన్యానాందశనియమేనగ్రాహ్యాణీత్యవోచామ. తాన్యేతానీతినిర్దిశ్యన్తే- వ్రీహియవాస్తిలమాషాఅణుప్రియఙ్గవః- అణవశ్చ - అణుశబ్దవాచ్యాఃక్వచిద్దేశే. ప్రియఙ్గవః - ప్రసిద్ధాఃకఙ్గుశబ్దేన. ఖల్వాః- నిష్పావాశ్చ. వల్లశబ్దవాచ్యాఃలోకే. ఖలకులాః - కులత్థాః. ఏతద్వ్యతిరేకేణయథాశక్తిసర్వౌషధయోగ్రాహ్యాఃఫలానిచేత్యవోచామఅయాజ్ఞికానివర్జయిత్వా. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయేతృతీయబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శ్రీ తాన్పిష్ట్వాదధనీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఏషాంవైభూతానాంపృథివీరసః పృథివ్యాఆపో౽పామోషధయఓషధీనాంపుష్పాణిపుష్పాణాం ఫలానిఫలానాంపురుషఃపురుషస్యరేతః॥ ౧

‡సహప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రేహన్తాస్మైప్రతిష్ఠాంకల్పయానీతిసస్త్రియగ్ం ససృజే తాగ్ం సృష్ట్వా౽ధఉపాస్తతస్మాత్స్త్రియమధఉపాసీతసఏతంప్రాఞ్చంగ్రావాణమాత్మనఏవ సముదపారయత్తేనైనామభ్యసృజత్॥ ౨

¶తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిశ్చర్మాధిషవణేసమిద్ధోమధ్యతస్తౌముష్కౌసయావాన్హవైవా

రం.— చతురౌదుమ్బరో భవతీత్యుక్తం తదేవౌదుమ్బరచాతుర్విధ్యం దర్శయతి (ఔదుమ్బరస్స్రువ ఇత్యాది) దశ గ్రామ్యాణి ధాన్యానీత్యుక్తాన్యేవగణయతి (వ్రీహియవా ఇత్యాదినా) ఖలకులాః- కులుత్థా ఇత్యర్థః. (తాన్ పిష్ట్వాదధని మధుని ఘృతే ఉపసిఞ్చత్యాజ్యస్య జుహోతి) దధిమధుఘృతైరుపసిచ్య పేషణం కృత్వా ఆజ్యేన జుహోతీత్యర్థః. ౧౩

ఇత్యష్టమాధ్యాయే తృతీయ బ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— యాం ధృగ్జ్ఞ్యాయథోత్యాదితో నైర్వ్యాగుణైర్విశిష్టః పుత్ర ఆత్మనః పితుశ్చ లోక్యో భవతీతి తత్సమ్పాదనాయ బ్రాహ్మణమారభ్యతే. ప్రాణదర్శినః శ్రీమన్థం కర్మ కృతవతః పుత్రమన్థే౽ధికారః. యదా పుత్రమన్థం చికీర్షతి - తదా శ్రీమన్థం కృత్వా ఋతుకాలం పత్న్యాః ప్రతీక్షత ఇత్యేత- ద్రేతస ఓషధ్యాదిరసతమత్వం స్తుత్యా౽వగమ్యతే. ఏషాం వై - చరాచరాణాం భూతానాం పృథివీ రసః - సారభూతా. ※సర్వభూతానాం మధ్వితి హ్యుక్తం. పృథివ్యా ఆపో రసః- అప్సు హి పృథివ్యోతా చ ప్రోతా చ. అపామోషధయో రసః - కార్యత్వాద్రసత్వమోషధ్యాదీనాం. ఓషధీనాం పుష్పాణి. పుష్పాణాం ఫలాని. ఫలానాం పురుషః. పురుషస్య రేతః- *సర్వేభ్యో౽ఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భృతమితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౧

ఆ.— ప్రాణోపాసకస్య విత్తార్థినో మన్థాఖ్యం కర్మోక్త్వా బ్రాహ్మణాన్తరముత్థాపయతి (యాం న్వృగితి)-ఉక్తగుణస్య కథం స్యాదిత్యపేక్షాయామితి శేషః. తచ్ఛబ్దో యథోక్తపుత్రవిషయః. యదస్మిన్బ్రాహ్మణే పుత్రమన్థాఖ్యం కర్మ వక్ష్యతే- తద్భవతి సర్వాధికారవిషయమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణేతి). పుత్రమన్థస్య కాలనియమాభావమాశఙ్క్యాహ (యదేతి). కిమత్ర గమకమిత్యాశఙ్క్య రేతస్స్తుతిరిత్యాహ (ఇత్యేతదితి). పృథివ్యాస్సర్వభూతసారత్వే మధుబ్రాహ్మణం ప్రమాణయతి (సర్వభూతానామితి) తత్ర గార్గిబ్రాహ్మణం ప్రమాణమిత్యాహ (అప్సుహీతి) అపాం పృథివ్యాశ్చ రసత్వం కారణత్వాదుక్తం- ఓషధ్యాదీనాం కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యత్వాదితి) * రేతో౽సృజతేతి ప్రస్తుత్య రేతః తత్ర తేజశ్శబ్దప్రయోగాత్తస్య పురుషే సారత్వమైతరేయికే వివక్షితమిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి). ౧

రం.— ఆత్మనశ్చ పితుశ్చ లోక్యత్వవిశిష్టపుత్రోత్పాదకం కర్మ వక్తుం బ్రాహ్మణమారభ్యతే (ఏషాం వై భూతానాం పృథివీ రస ఇత్యాది). స్పష్టో౽ర్థః. ౧

శం.— యత ఏవం సర్వభూతానాం సారతమమేతద్రేతః - అతః కాను ఖల్వస్య యోగ్యా ప్రతిష్ఠేతి సహ - స్రష్టా ప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే. ఈక్షాం కృత్వా స్త్రియం ససృజే. తాం చ సృష్ట్వా౽ధఉపాస్త- మైథునాఖ్యం కర్మ - అధఉపాసనం నామ కృతవాన్. తస్మాత్ స్త్రియమధఉపాసీత- శ్రేష్ఠానుశ్రయణా హి ప్రజాః. అత్ర వాజపేయసామాన్యక్లృప్తిమాహ- స ఏతం ప్రాఞ్చం - ప్రకృష్టగతియుక్తమాత్మనో గ్రావాణం- సోమాభిషవోపలస్థానీయం, కాఠిన్యసామాన్యాత్ప్రజననేన్ద్రియం. ఉదపారయత్ - ఉత్పూరితవాన్ స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి. తేన ఏనాం- స్త్రియమభ్యసృజత్- అభిసంసర్గం కృతవాన్. ౨

ఆ.— శ్రేష్ఠమనుశ్రయన్తి- అనుసరన్తీతి- శ్రేష్ఠానుశ్రయణాః. పశుకర్మణి స్వారస్యేన ప్రాణిమాత్రస్య ప్రవృత్తేర్విధావిధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి) అవాచ్యం కర్మ సప్తమ్యర్థః. ౨

రం.— (సహ ప్రజాపతిరీక్షాఞ్చక్రే హన్తాస్మై ఇత్యాది) అస్మై- రేతసే ఇత్యర్థః. అధఉపాస్త- మైథునాఖ్యమధఉపాసనం కృతవానిత్యర్థః. (తస్మాత్ స్త్రియమధఉపాసత ఇతి) అద్యాపీతి శేషః. మిథునీకరణస్య వాజపేయఫలావాప్తయే వాజపేయసమ్పత్తిం దర్శయతి (స ఏతం ప్రాఞ్చం గ్రావాణమాత్మన ఏవ సముదపారయత్) కాఠిన్యసామాన్యాత్ గ్రావా- పుల్లిఙ్గమిత్యర్థః. ఆత్మనః పుల్లిఙ్గం స్త్రీవ్యఞ్జనం ప్రతి ప్రాగగ్రం సముదపారయత్- ఉత్పూరితవాన్. (తేనైనామభ్యసృజత్) తేన- లిఙ్గేన ఏనాం- స్త్రియమభిసంసర్గం కృతవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తస్యా వేదిరిత్యాది సర్వం సామాన్యం ప్రసిద్ధం. సమిద్ధః- అగ్నిర్మధ్యతశ్చర్మ- స్త్రీవ్యఞ్జనస్య- తౌ ముష్కావధిషవణఫలకే ఇతి వ్యవహితేన సమ్బధ్యతే. వాజపేయయాజినో యావాల్లోకః ప్రసిద్ధః - తావానస్య మైథునకర్మణో లోకఫలమితి స్తూయతే- తస్మాద్బీభత్సా నో కార్యేతి.

---

‡ స్త్రియమధఉపాసతే ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— ¶ మధ్యతస్తావితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

జపేయేనయజమానస్యలోకోభవతి తావానస్యలోకోభవతియ ఏవంవిద్వానధోపహాసంచరత్యాసాగ్ స్త్రీణాగ్ సుకృతంవృఙ్క్తేఽథయఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్య స్త్రియఃసుకృతంవృఞ్జతే॥ ౩

ఉ.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలక ఆరుణిరాహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్నాకోమౌద్గల్య ఆహైతద్ధస్మవైతద్విద్వాన్కుమారహారితఆహబహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనానిరిన్ద్రియావిసుకృతోఽస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తియ ఇదమవిద్వాగ్ సోఽధోపహాసంచరన్తీతిబహువాఇదగ్ సుప్తస్యవాజాగ్రతోవా రేతస్స్కన్దతి॥ ౪

తదభిమృశేదను వామన్త్రయేతయన్మేఽద్యరేతఃపృథివీమస్కాన్త్సీద్యదోషధీరప్యసరద్యదపః। ఇదమహంతద్రేతఆదదే।పునర్మామైత్విన్ద్రియంపునస్తేజఃపునర్భగః । పునరగ్నిర్ధిష్ణియాయథాస్థానంకల్పన్తామిత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయాన్తరేణస్తనౌవాభ్రువౌవానిమృజ్యాత్॥ ౫

యఏవంవిద్వానధోపహాసంచరతి- ఆసాంస్త్రీణాంససుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతి. అథ- పునర్యోవాజపేయసమ్పత్తింసజానా, త్యవిద్వాన్రేతసోరసతమత్వం, చాధోపహాసంచరతి- తాఅస్యస్త్రియఃసుకృతమావృఞ్జతేఽవిదుషః. ౩

ఆ.— ముష్కౌ- వృషణౌ- యోనిపార్శ్వయోః కఠినౌమాంసఖణ్డౌ. తత్రాధిషవణశబ్దితసోమఫలకదృష్టిః, ర్యచ్చానడుహంచర్మసోమఖణ్డనార్థం-తద్దృష్టిరహస్యదేశస్యచర్మణి. కర్తవ్యేత్యాహ (తావితి) ఉపాస్తిప్రకారముక్త్వాఫలోక్తేస్తాత్పర్యమాహ (వాజపేయేతి) స్తూయతే- మైథునాఖ్యంకర్మేతిశేషః. స్తుతిఫలమాహ (తస్మాదితి) ఇతిశబ్దఃస్తుతిఫలప్రదర్శనార్థః. ఉపాస్తేరధికంఫలమాహ (యఏవమితి) అవిదుషోదుర్వ్యాపారనిరతస్యప్రత్యవాయందర్శయతి (అథేతి) ౩

రం.— (తస్యావేదిరుపస్థోలోమానిబర్హిరిత్యాది) చర్మఅధిషవణే- అధిషవణఫలకే. చర్మణ్యధిషవణఫలకదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. మధ్యతష్టౌ- యోనిమధ్యస్థౌముష్కౌ- వృషణౌసమిద్ధః- అగ్నిః. తయోరగ్నిదృష్టిరిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (సయావాన్హవైవాజపేయేనయజమానస్యలోకోభవతీత్యాది) ఏవం- వాజపేయసమ్పత్తింవిద్వాన్ అధోపహాసం- మైథునంయశ్చరతి-అనుతిష్ఠతి. తస్యవాజపేయేనయావాన్లోకః-తావాన్లోకోభవతీత్యర్థః. సఃఆసాంస్త్రీణాంసుకృతంవృఙ్క్తే- ఆవర్జయతీత్యర్థః. (యఇదమవిద్వానధోపహాసంచరత్యస్యస్త్రియస్సుకృతంవృఞ్జతే) వాజపేయప్రకారానభిజ్ఞస్యసుకృతంస్త్రియఏవప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహ-అధోపహాసాఖ్యంమైథునకర్మవాజపేయసమ్పన్నంవిద్వానిత్యర్థః తథానాకోమౌద్గల్యఃకుమారహారితశ్చ. కింతఆహురితి. ఉచ్యతే- బహవోమర్యాః- మరణధర్మిణోమనుష్యాః. బ్రాహ్మణాఅయనంయేషాంతేబ్రాహ్మణాయనాః- బ్రహ్మబన్ధవః. జాతిమాత్రోపజీవినఇత్యేతత్. నిరిన్ద్రియాః - విశ్లిష్టేన్ద్రియాః. విసుకృతః - విగతసుకృతకర్మాణోఽవిద్వాంసోమైథునకర్మాసక్తాఇత్యర్థః. తేకిమస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తిపరలోకాత్పరిభ్రష్టాఇతిమైథునకర్మణోఽత్యన్తపాపహేతుత్వందర్శయతి- యఇదమవిద్వాంసోఽధోపహాసంచరన్తీతి. శ్రీమన్థంకృత్వాపత్న్యైఋతుకాలంబ్రహ్మచర్యేణప్రతీక్షతోయదీదంరేతఃస్కన్దతిబహువా- అల్పంవా- సుప్తస్య- జాగ్రతోవా - రాగప్రాబల్యాత్. ౪

ఆ.— అవిదుషామతిగర్హితమిదంకర్మేత్యత్రాచార్యపరమ్పరాసమ్మతిమాహ (ఏతద్ధేతి) పశుకర్మణోవాజపేయసంపన్నత్వమిదంశబ్దార్థః. అవిదుషామవాచ్యేకర్మణిప్రవృత్తానాందోషిత్వముపసంహర్తుమితిశబ్దః. విదుషాంలాభమవిదుషశ్చదోషందర్శయిత్వాక్రియాకాలాత్ప్రాగేవరేతస్స్ఖలనేప్రాయశ్చిత్తందర్శయతి (శ్రీమన్థమితి) యఃప్రతీక్షతే- తస్యరేతోయదిస్కన్దతీతియోజనా. ౪

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానుద్దాలకఆరుణిరాహేత్యాది) ఏతదభిజ్ఞాః ఉద్దాలకాదయస్త్రయఃవక్ష్యమాణప్రకారేణఆహురిత్యర్థః. (బహవోమర్యాబ్రాహ్మణాయనాఇత్యాది) యేఇదమవిద్వాంసః- ఏతత్ప్రకారానభిజ్ఞాః అధోపహాసంచరన్తి- మిథునకర్మాచరన్తి. తేమర్త్యాః- మరణధర్మాణః. బ్రాహ్మణాయనాః- బ్రాహ్మణాఃఅయనంయేషాంతే. బ్రాహ్మణజాతిమాత్రోపజీవినఇతియావత్. నిరిన్ద్రియాః-నిర్వీర్యాః. జ్ఞానకర్మబలహీనాః. విసుకృతః- సుకృతశూన్యాః. బహవః- బహువిధాఃఏవమ్భూతాస్సన్తఃఅస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీత్యర్థః. ఇత్యాహేతిత్రిష్వపూర్వత్రాన్వయః. (బహువాఇదంసుప్తస్యవాజాగ్రతోవారేతస్స్కన్దతి) వాశబ్దోఽవధారణే. ఏతద్విద్యానిష్ఠస్యబహుజాగ్రత్స్వప్నయోఃరేతఃస్కన్దేద్యదీత్యర్థః. ౪

శం.— తదభిమృశేత్, అనుమన్త్రయేతవా- అనుజపేదిత్యర్థః. యదాఽభిమృశతి- తదాఽనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాంతద్రేతఆదత్తేఆదద ఇత్యేవమనేనమన్త్రేణ. పునర్మామిత్యనేననిమృజ్యాదన్తరేణభ్రువౌ-మధ్యేభ్రువోర్వా. స్తనౌ- స్తనయోర్వా. ౫

ఆ.— మే- మమాద్య- అప్రాప్తకాలేయద్రేతఃపృథివీంప్రత్యస్కాన్త్సీత్- రాగాతిరేకేణస్కన్నమాసీత్. ఓషధీఃప్రతిఅప్యసరత్-

ఉ.— అథయద్యుదక ఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేత మయి తేజ ఇన్ద్రియం యశో ద్రవిణగ్ం సుకృతమితి శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాస్తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత॥ ౬

సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్ సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇత్యయశా ఏవ భవతి॥ ౭

సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి యశస్వినావేవ భవతః. ౮

అగమత్. యచ్చాపః - స్వయోనిం ప్రతిగతమభూత్. తదిదం రేతఃసమ్ప్రత్యాదదేఽహమిత్యాదానమన్త్రస్యార్థః. కేనాభిప్రాయేణ తదాదానం- తదాహ (పునరితి)- యత్పునా రేతోరూపేణ బహిర్నిర్గతమిన్ద్రియం మాం ప్రత్యేతు- సమాగచ్ఛతు. తేజః- త్వగ్గతా కాన్తిః. భగః- సౌభాగ్యం- జ్ఞానం వా. తదపి సర్వం రేతోనిర్గమాత్తదాత్మనా బహిర్నిర్గతం సన్మాం ప్రత్యాగచ్ఛతు. అగ్నిర్ధిష్ణియం- స్థానం యేషాం తేఽగ్నిధిష్ణియాః- దేవాః. తత్రత్రా యథాస్థానం కల్పయన్త్వితి మార్జనమన్త్రార్థః. ౫

రం.— (తదభిమృశేదనువా మన్త్రయేత) తస్య రేతసోఽభిమర్శనం వా- అనుమన్త్రణం వా- వక్ష్యమాణమన్త్రాభ్యాం కుర్యాదిత్యర్థః. యన్మేఽద్య రేతః పృథివీమిత్యాదిరమన్త్ర ఏకః. పునర్మామైత్విత్యాదిర్ద్వితీయోఽనుమన్త్రణే. (ఇత్యనామికాఙ్గుష్ఠాభ్యామాదాయేతి) అభిమర్శనపక్షే ఆదద ఇత్యనేన మన్త్రేణానామికాఙ్గుష్ఠాభ్యాం తద్రేతో గృహీత్వా పునర్మామితి మన్త్రేణ స్తనమధ్యే భ్రూమధ్యే వా నిర్మృజ్యాదిత్యర్థః. ౫

శం.— యది- కదాచిదుదక ఆత్మానం- ఆత్మచ్ఛాయాం పశ్యేత్- తదా అభిమన్త్రయేత అనేన మన్త్రేణ- మయి తేజ ఇతి. శ్రీర్హ వై ఏషా- పత్నీ స్త్రీణాం మధ్యే. యత్- యస్మాన్మలోద్వాసాః- ఉద్గతమలవద్వాసాః. తస్మాత్తాం మలోద్వాససం యశస్వినీం- శ్రీమతీం అభిక్రమ్య- అభిగత్యోపమన్త్రయేత- ఇదమద్యావాభ్యాం కార్యం- యత్పుత్రోత్పాదనమితి- త్రిరాత్రాన్త ఆప్లుతాం. ౬

ఆ.— అయోనౌ రేతఃస్ఖలనే ప్రాయశ్చిత్తముక్తం. రేతో యోనావుదకే రేతస్విచ్ఛాయాదర్శనే ప్రాయశ్చిత్తం దర్శయతి (అథేత్యాదినా) నిమిత్తాన్తరే ప్రాయశ్చిత్తాన్తరప్రదర్శనప్రక్రమార్థోఽథశబ్దః. మయి తేజః ప్రభృతి దేవాః కల్పయన్త్వితి మన్త్రయోజనా. ప్రకృతే రేతస్విచ్ఛయా యస్యాం పుత్రో జనయితవ్యః- తాం స్త్రియం స్తౌతి (శ్రీరిత్యాదినా) కథం సా యశస్వినీ- న హి తస్యాః ఖ్యాతిరస్తి. తత్రాహ (యశ ఇతి) రజస్వలాభిగమనాది ప్రతిషిద్ధమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (త్రిరాత్రేతి) ౬

రం.— (అథయద్యుదక ఆత్మానంపరిపశ్యేత్తదభిమన్త్రయేతేత్యాది) యద్యయం విద్వానుదక ఆత్మప్రతిబిమ్బం పశ్యేత్ - తదా మయి తేజ ఇతి మన్త్రేణాభిమన్త్రయేతేత్యర్థః. (శ్రీర్హ వా ఏషా స్త్రీణాం యన్మలోద్వాసాః) స్త్రీణాం మధ్యే యా మలోద్వాసాః- రజస్వలా. సా శ్రీః- ఉత్కృష్టేత్యర్థః. (తస్మాన్మలోద్వాససం యశస్వినీమభిక్రమ్యోపమన్త్రయేత) యశస్వినీం - స్త్రీణామృతుప్రాప్తిరేవ - యశః. తాదృశయశోయుక్తాం మలోద్వాససమభిక్రమ్య- ఏతావావాభ్యాం పుత్ర ఉత్పాదయితవ్య ఇత్యుపమన్త్రయేతేత్యర్థః. ౬

శం.— సా చేదస్మై న దద్యాన్మైథునం కర్తుం- కామమేనామవక్రీణీయాదాభరణాదినా జ్ఞాపయేత్. తథాపి సా నైవ దద్యాత్- కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వోపహత్యాతిక్రామేదస్మై శపన్నాయ. శప్స్యామి త్వాం దుర్భగాం కరిష్యామీతి ప్రఖ్యాప్య తామనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదద ఇతి. తస్మాత్తదభిశాపాద్వన్ధ్యా దుర్భగేతి వ్యాఖ్యాతా అయశా ఏవ భవతి. ౭

ఆ.— జ్ఞాపయేత్ - ఆత్మీయం ప్రేమాతిరేకమితి శేషః. బలాదేవ వశీకృతాం భార్యాం పశుకర్మార్థం కథముపగచ్ఛేదిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (శప్స్యామీతి) ౭-౮

రం.— (సా చేదస్మై న దద్యాత్కామమేనామవక్రీణీయాత్) ఉపమన్త్రితాపి సా యది వాఞ్ఛితం న దద్యాత్- తదైనామాభరణాదినా వశం కుర్యాదిత్యర్థః. (సా చేదస్మై నైవ దద్యాత్కామమేనాం యష్ట్యా వా పాణినా వేత్యాది) ఆభరణాదినాప్యవశీకృతాం దణ్డేన హస్తేన వా పీడయిత్వా ఇన్ద్రియేణ త ఇతి మన్త్రేణాతిక్రమ్యాగచ్ఛేత్. సా చ తదా ప్రభృత్యయశాః- అరజస్కా భవతీత్యర్థః. ౭

శం.— సా చేదస్మై దద్యాత్- అనుకూలైవ స్యాద్భర్తుః. తదాఽనేన మన్త్రేణోపగచ్ఛేత్ - ఇన్ద్రియేణ తే యశసా యశ ఆదధామీతి. తదా యశస్వినావేవోభావపి భవతః. ౮

రం.— (సా చేదస్మై దద్యాదిన్ద్రియేణ త ఇత్యాది) ఆదద ఇతి - అనేన మన్త్రేణ గచ్ఛేదితి శేషః. యశస్వినావేవ తౌ దమ్పతీ సమ్భవత ఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— సయామిచ్ఛేత్కామయేత మేతి తస్యామర్థంనిష్ఠాయ ముఖేనముఖగ్ సన్ధాయోపస్థమస్యాఅభిమృశ్యజపేత్ అఙ్గాదఙ్గాత్సమ్భవసిహృదయాదధిజాయసే। సత్వమఙ్గకషాయోసిదిగ్ధవిద్ధామివమాదయేమామమూంమయీతి॥ ౯

అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీతేతి తస్యామర్థంనిష్ఠాయముఖేనముఖగ్ సన్ధాయాభిప్రాణ్యాపాన్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేతఆదదఇత్యరేతాఏవభవతి. ౧౦

అథయామిచ్ఛేద్దధీతేతితస్యామర్థంనిష్ఠాయ ముఖేనముఖగ్ సన్ధాయాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణ తే రేతసా రేతఆదధామీతిగర్భిణ్యేవభవతి॥ ౧౧

అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదామపాత్రేఽగ్నిముప సమాధాయప్రతిలోమగ్ శరబర్హిస్తీర్త్వాతస్మిన్నేతాశ్శరభృష్టీఃప్రతిలోమాః సర్పిషాక్తాజుహుయాన్మమసమిద్ధేహౌషీః ప్రాణాపానౌతఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీఃపుత్రపశూగ్స్తఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీరిష్టాసుకృతేతఆదదేఽసావితి। మమసమిద్ధేహౌషీరాశాపరాకాశౌతఆదదేఽసావితి। సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతియమేవంవిద్బ్రాహ్మణశ్శపతి తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేదుతహ్యేవంవిత్పరోభవతి॥ ౧౨

శం.— సయాం- స్వభార్యామిచ్ఛేదియంమాంకామయేతేతి - తస్యామర్థం- ప్రజననేన్ద్రియంనిష్ఠాయ - నిక్షిప్యముఖేనముఖంసన్ధాయోపస్థమస్యాఅభిమృశ్యజపేదిమంమన్త్రం- అఙ్గాదఙ్గాదితి. ౯

ఆ.— భర్తుర్భార్యావశీకరణప్రకారముక్త్వాపురుషద్వేషిణ్యాస్తస్యాస్తద్విషయే ప్రీతిసమ్పాదనప్రక్రియాం దర్శయతి (సయామి త్యాదినా) హేరేతః త్వంమదీయాత్సర్వస్మాదఙ్గాత్సముత్పద్యసే. విశేషతశ్చహృదయాదన్నరసద్వారేణజాయసే. సత్వమఙ్గానాంకషాయః - రసః. విషదిగ్ధశరవిద్ధాం- మృగీమివేమామమూం- మదీయాంస్త్రియంమయిమాదయ- మద్వశాంకుర్విత్యర్థః. ౯

రం.— (సయామిచ్ఛేత్కామయేతమేతీత్యాది) సః- వాజపేయసమ్పత్తిప్రకారవిత్ యాంస్వీయాంస్త్రియంమాం - మామియం కామయేతేతీచ్ఛేత్ - తస్యామర్థంనిష్ఠాయ- తస్యాయోనౌ ప్రజననేన్ద్రియంనిక్షిప్యేత్యర్థః. ముఖేనముఖంసన్ధాయేత్యాదేస్స్పష్టోర్థః. ౯

శం.— అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీత- నధారయేత్ - గర్భిణీమాభూదితి. తస్యామర్థమితిపూర్వవత్. అభిప్రాణ్య - అభిప్రాణనం ముఖేకృత్వాపశ్చాదపాన్యాదిన్ద్రియేణతేరేతసారేతఆదదఇత్యనేనమన్త్రేణ. అరేతాఏవభవతి- నగర్భిణీభవతీత్యర్థః. ౧౦

ఆ.— తస్యాఃస్వవిషయే ప్రీతిముత్పాద్యావాచ్యకర్మానుష్ఠానదశాయామభిప్రాయవిశేషానుసారేణానుష్ఠానవిశేషం దర్శయతి (అథే త్యాదినా) తత్రతత్రాథశబ్దస్తత్తదుపక్రమార్థోనేతవ్యః. పశుకర్మకాలేప్రథమంస్వకీయపుంస్త్వద్వారాత్తదీయస్త్రీత్వేవాయుంః స్వస్యాత్తేనైవద్వారేణతత్ప్రవాదానాభిమానంకుర్యాదిత్యాహ (అభిప్రాణ్యేతి). ౧౦

రం.— (అథయామిచ్ఛేన్నగర్భందధీతేతీతి) ఇయంగర్భిణీమాభూదితియామిచ్ఛేదిత్యర్థః. అభిప్రాణ్యాపాన్యాత్ - శ్వాసంగృహీత్వా ఽపానంవిసృజేదిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧౦

శం.— అథయామిచ్ఛేద్దధీతగర్భమితి- తస్యామర్థమిత్యాదిపూర్వవత్. పూర్వవిపర్యయేణాపాన్యాభిప్రాణ్యాదిన్ద్రియేణతేరేతసారేత ఆదధామీతి. గర్భిణ్యేవభవతి. ౧౧

ఆ.— భర్తురేవాభిప్రాయాన్తరానుసారిణంవిధిమాహ (అథయామిత్యాదినా) స్వకీయపుంస్త్వమేన్ద్రియేణతదీయపుంస్త్వేన్ద్రియాన్తర్గతేసీవ్యక్తత్వాత్తత్పుత్రోత్పత్తిసమర్థం కృతమితిమత్వాస్వకీయరేతసాసహతస్మిన్నిక్షిపేత్. తదిదమపాననంప్రాణనంచ - తత్పూర్వకంరేతస్సేచనం. ౧౧

రం.— (అథయామిచ్ఛేదిత్యాది) దధీతేతి - గర్భందధీతేతీత్యర్థః. తస్యామర్థంనిష్ఠాయేత్యాదిసర్వంపూర్వవత్. అత్రాపాననానన్తరమభిప్రాణనమితివిశేషః. ౧౧

శం.— అథపునర్యస్యజాయాయైజారః- ఉపపతిస్స్యాత్. తంచేద్ద్విష్యాత్ - అభిచరిష్యామ్యేనమితిమన్యేత. తస్యేదంకర్మ- ఆమపాత్రేఽగ్నిముపసమాధాయసర్వంప్రతిలోమంకుర్యాత్. తస్మిన్- అగ్నావేతాశ్శరభృష్టీః- శరేషీకాః ప్రతిలోమాస్సర్పిషాక్తాః- ఘృతాభ్యక్తాజుహుయాన్మమసమిద్ధేహౌషీరిత్యాద్యాఆహుతీః. అన్తేసర్వాసామసావితినామగ్రహణంప్రత్యేకం. సవిషఏవంవిద్యం బ్రాహ్మణశ్శపతి- సవిసుకృత్-

ఉ.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్త్ర్యహంకగ్ంసేనపిబేదహతవాసాగ్ంనైనాంవృషలోనవృషల్యుపహన్యాత్త్రిరాత్రాన్తఆప్లుత్యవ్రీహీనవఘాతయేత్ ॥ ౧౩

సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేత వేదమనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితి క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౪

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఃపిఙ్గలో జాయేతద్వౌవేదావనుబ్రువీత సర్వమాయురియాదితిదధ్యోదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౫

విగతపుణ్యకర్మాప్రైతి. తస్మాదేవంవిత్ శ్రోత్రియస్యదారేణనోపహాసమిచ్ఛేత్- నర్మాపినకుర్యాత్. కిముతాథోపహాసం. హి- యస్మాదేవంవిదపి తావత్పరోభవతి- శత్రుర్భవతీత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— సమ్ప్రతి ప్రాసఙ్గికమాభిచారికంకర్మకథయతి (అథపునరితి) ద్వేషవతాఽనుష్ఠితమిదంకర్మఫలవదితివక్తుంద్విష్యాదిత్యధికారివిశేషణం. ఆమవిశేషణంపాత్రస్యప్రకృతకర్మయోగ్యత్వఖ్యాపనార్థం. అగ్నిమిత్యేకవచనాదుపసమాధానవచనాచ్చఆవసథ్యాగ్నిరత్రవివక్షితః. సర్వం- పరిస్తరణాది. తస్యప్రతిలోమత్వేకర్మణః ప్రతిలోమత్వంహేతూకర్తవ్యం. మమస్వభూతేయోషాగ్నౌయావనాదినాసమిద్ధేరేతోహుతవానసి- తతోఽపరాధినస్తవ ప్రాణాపానావాదదఇత్యుక్త్వాహోమోనిర్వర్తయితవ్యః. తదన్తేచాసావిత్యాత్మనశ్శత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. ఇష్టం- శ్రౌతంకర్మ. సుకృతం- స్మార్తం. ఆశా- ప్రార్థనా. వాచాయత్ప్రతిజ్ఞాతం, కర్మణానోపపాదితం,- తస్య ప్రతీక్షా- పరాకాశా. యథోక్తహోమద్వారాశాపదానస్యఫలందర్శయతి (నవిషఇతి) ఏవంవిత్త్వం- మన్త్రకర్మద్వారాప్రాణవిద్యావత్త్వం. తస్మాదేవంవిదిత్యత్రైవంవిత్త్వం- పరదారగమనేయథోక్తదోషజ్ఞాతృత్వం. తచ్ఛబ్దోపాత్తంహేత్వన్తరమాహ (ఏవంవిదపీతి). ౧౨

రం.— (అథయస్యజాయాయైజారస్స్యాత్తంచేద్ద్విష్యాదిత్యాది) యస్యజాయాయైఉపపతిస్స్యాత్- తంచేద్ద్విష్యాత్ - అముంహనిష్యామీతియదిమన్యేత. తదాఆమపాత్రే అగ్నిముపసమాధాయసర్వంకర్మ ప్రతిలోమంకృత్వాశరమయంబర్హిస్తీర్త్వా- ఆస్తీర్య. తస్మిన్నగ్నౌ వాజ్యేనాక్తాశ్శరభృష్టీః- శరైషీకాః ప్రతిలోమాః - మమసమిద్ధఇత్యాదిమన్త్రైశ్చతుర్భిర్జుహుయాత్. అన్తేఅసావితిశత్రోర్నామగృహ్ణీయాత్. (సవాఏషనిరిన్ద్రియోవిసుకృదస్మాల్లోకాత్ప్రైతీత్యాది) ఏవంవిద్బ్రాహ్మణోయంశపతి - సఃనిరిన్ద్రియః, విసుకృత్- విసుకృత, శ్చసన్మృతో భవతీత్యర్థః. (తస్మాదేవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్యదారేణేత్యాది) ఏవంవిచ్ఛ్రోత్రియస్య-ఏవంవిదశ్శ్రోత్రియస్యేత్యర్థః. (ఉతహ్యేవంవిత్పరోభవతి) ఏవంవిత్తస్యైశత్రుస్సన్నభిచరేదపీతిభావః. ౧౨

శం.— అథయస్యజాయామార్తవంవిన్దేత్ - ఋతుభావఃప్రాప్నుయాదిత్యేవమాదిగ్రన్థః * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యతః పూర్వం ద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. త్ర్యహంకంసేనపిబేత్- అహతవాసాశ్చస్యాత్. నైనాంస్నాతామస్నాతాంచ - వృషలోవృషలీవానోపహన్యాత్ - నోపస్పృశేత్. త్రిరాత్రాన్తే- త్రిరాత్రవ్రతసమాప్తావాప్లుత్య- స్నాత్వా. అహతవాసాస్స్యాదితివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తామాప్లుతాంవ్రీహీనవఘాతయేత్ - వ్రీహ్యవఘాతాయతామేవవినియుఞ్జ్యాత్. ౧౩

ఆ.— ఆభిచారికంకర్మప్రసఙ్గాగతముక్త్వాపూర్వోక్తమృతుకాలంజ్ఞాపయతి (అథేతి) * శ్రీర్హవాఏషాస్త్రీణామిత్యేతదపేక్షయా- పూర్వత్వేపాఠక్రమాదర్థక్రమస్యబలవత్త్వంహేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి) అర్థవశాదితియావత్. ౧౩

రం.— అథయస్యజాయామిత్యాదిగ్రన్థః *శ్రీర్హవాఏషేత్యతఃపూర్వోద్రష్టవ్యః- సామర్థ్యాత్. వృషలః- శూద్రః. నోపహన్యాత్ -నస్పృశేత్. ఆప్లుత్య- స్నాత్వా. అహతవాసాఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. స్నాతాంచతాంవక్ష్యమాణస్థాలీపాకార్థంవ్రీహ్యవఘాతేనియుఞ్జ్యాదిత్యర్థః. ౧౩

శం.— సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లః- వర్ణతః. జాయేత,. వేదమేకమనుబ్రువీత, సర్వమాయురియాత్ - వర్షశతం,. క్షీరౌదనంపాచయిత్వాసర్పిష్మన్తమశ్నీయాతాం- ఈశ్వరౌ- సమర్థౌజనయితవై - జనయితుం. ౧౪

ఆ.— కింపునరవఘాతనిష్పన్నైస్తణ్డులైరనుష్ఠేయం- తదాహ (సయఇతి) బలదేవసాదృశ్యంవా- శుద్ధత్వంవా- శుక్లత్వం. ౧౪-౧౫

రం.— (సయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేశుక్లోజాయేతవేదమనుబ్రువీతేత్యాది) (ఈశ్వరౌజనయితవై) తౌదమ్పతీజనయితవై- జనయితుమీశ్వరౌ- సమర్థావిత్యర్థః. తుమర్థేయితవైప్రత్యయః. ౧౪

శం.— దధ్యోదనం- దధ్నాచరుంపాచయిత్వా. ద్వివేదంచేదిచ్ఛతిపుత్రం- తదైవమశననియమః. ౧౫

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రోమేకపిలఇత్యాది) స్పష్టం. ౧౫

ఉ.— అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామో లోహితాక్షో జాయేత త్రీన్వేదానను బ్రువీతసర్వమాయురియాదిత్యుదోదనంపాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౬

అథయఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితా జాయేత సర్వమాయురియాదితి తిలౌదనంపాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవై ॥ ౧౭

అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతస్సమితింగమః శుశ్రూషితాంవాచం భాషితా జాయేత సర్వాన్వేదానను బ్రువీత సర్వమాయురియాదితి మాంసౌదనంపాచయిత్వా సర్పిష్మన్తమశ్నీయాతామీశ్వరౌజనయితవా ఔక్ష్ణేనవార్షభేణవా ॥ ౧౮

అథాభిప్రాతరేవస్థాలీపాకావృతాజ్యంచేష్టిత్వా స్థాలీపాకస్యోపఘాతం జుహోత్యగ్నయే స్వాహానుమతయే స్వాహా దేవాయసవిత్రే సత్యప్రసవాయస్వాహేతి హుత్వోద్ధృత్య ప్రాశ్నాతి ప్రాశ్యేతరస్యాః ప్రయచ్ఛతి ప్రక్షాళ్యపాణీ ఉదపాత్రంపూరయిత్వా తేనైనాంత్రిరభ్యుక్షతి ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోఽన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సజ్జాయాంపత్యా సహేతి ॥ ౧౯

శం.— కేవలమేవస్వాభావికమోదనం. ఉదకగ్రహణమన్యప్రసఙ్గనివృత్త్యర్థం. ౧౬

ఆ.— స్వాభావికమోదనంపాచయతిచేత్ - కిమర్థముదకగ్రహణం- తద్వ్యతిరేకేణౌదనపాకాసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదకగ్రహణమితి) క్షీరాదౌరితిశేషః. ౧౬

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే శ్యామోలోహితాక్షో జాయేతేత్యాది) ఉదౌదనం- ఉదకౌదనం. శుద్ధౌదనమిత్యర్థః. ౧౬

శం.— దుహితుఃపాణ్డిత్యంగృహతన్త్రవిషయమేవ- వేదేఽనధికారాత్. తిలౌదనం- కృసరం. ౧౭

ఆ.— వేదవిషయమేవతత్పాణ్డిత్యంకింనస్యాత్-అతఆహ (వేదఇతి). ౧౭

రం.— (అథయఇచ్ఛేద్దుహితా మే పణ్డితాజాయేతేత్యాది) దుహితుఃపాణ్డిత్యంలౌకికవిషయే. వేదేఽనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. ౧౭

శం.— వివిధంగీతః- విగీతః- ప్రఖ్యాతఇత్యర్థః. సమితింగమః- సభాంగచ్ఛతీతి- ప్రగల్భఇత్యర్థః. పాణ్డిత్యస్యపృథగ్గ్రహణాత్. శుశ్రూషితాం- శ్రోతుమిష్టాంరమణీయాంవాచంభాషితా- సంస్కృతాయా అర్థవత్యావాచో భాషితేత్యర్థః. మాంసమిశ్రౌదనం- మాంసౌదనం. తన్మాంసనియమార్థమాహ- ఔక్ష్ణేనవామాంసేన- ఉక్షా- సేచనసమర్థఃపుఙ్గవః. తదీయంమాంసం. ఋషభః- తతోప్యధికవయాః. తదీయమార్షభం మాంసం. ౧౮

ఆ.— సమితిః- విద్వత్సభా. తాంగచ్ఛతీతి. విద్వానేవోచ్యతామితిచేత్. నేత్యాహ (పాణ్డిత్యస్యేతి) - సర్వశబ్దో వేదచతుష్టయవిషయః. ఔక్ష్ణేనేత్యాదితృతీయాసహార్థే. దేశవిశేషాపేక్షయా - కాలవిశేషాపేక్షయా వా మాంసనియమః. అథశబ్దస్తుపూర్వవాక్యేషుయథారుచివికల్పార్థః. ౧౮

రం.— (అథయఇచ్ఛేత్పుత్రో మే పణ్డితో విగీతఇత్యాది) విగీతః- ప్రసిద్ధః. సమితిఙ్గమః- సభాంగన్తా. శుశ్రూషితాం-రమణీయాం. మాంసనియమార్థమాహ (ఔక్ష్ణేనవార్షభేణవేతి) ఉక్షా-రేతస్సేచనసమర్థః- పుఙ్గవఇత్యర్థః. ౧౮

శం.— అథాభిప్రాతరేవ- కాలేఽవఘాతనిర్వృత్తాంస్తణ్డులానాదాయస్థాలీపాకావృతా- స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యంచేష్టిత్వా- ఆజ్యసంస్కారంకృత్వాచరుంశ్రపయిత్వాస్థాలీపాకస్యాహుతీర్జుహోతి. ఉపఘాతం- ఉపహత్యోపహత్య. అగ్నయేస్వాహాఇత్యాద్యాః. గార్హ్యస్సర్వోవిధిర్ద్రష్టవ్యః. అత్రహుత్వోద్ధృత్యచరుశేషంప్రాశ్నాతి. స్వయంప్రాశ్యేతరస్యాః - పత్న్యై ఏవప్రయచ్ఛత్యుచ్ఛిష్టం. ప్రక్షాళ్యపాణీఆచమ్యోదపాత్రంపూరయిత్వాతేన- ఉదకేనైనాంత్రిరభ్యుక్షత్యనేనమన్త్రేణ- ఉత్తిష్ఠాతఇతి. సకృన్మన్త్రోచ్చారణం. ౧౯

ఆ.— కదాపునరిదమోదనపాకాదికర్తవ్యం- తదాహ (అథేతి) కోసౌస్థాలీపాకవిధిః- కథంవాతత్రహోమః-తత్రాహ (గార్హ్యఇతి) గృహ్యేషుప్రసిద్ధః- గార్హ్యః. అత్రేతిపుత్రమన్థకర్మోక్తిః. అతః - మద్భార్యాతస్సకాశాద్భోవిశ్వావసో-గన్ధర్వ. త్వముత్తిష్ఠ. అన్యాంచజాయాం ప్రపూర్వ్యాం- తరుణీంపత్యాసఙ్క్రీడమానామిచ్ఛ. అహంపునస్స్వామిమాంజాయాంసముపైమీతిమన్త్రార్థః. ౧౯

రం.— (అథాభిప్రాతరేవస్థాలీపాకావృతాజ్యంచేష్టిత్వేత్యాది) అపరేద్యుః ప్రాతఃకాలేస్థాలీపాకావృతా - స్థాలీపాకవిధినాఽఽజ్యంచేష్టిత్వా- సంస్కృత్యస్థాలీపాకస్యోపఘాతం-స్థాలీపాకముపహత్యజుహోతి. చరోరవదాయఅగ్నయేస్వాహేత్యాదిస్వాహాన్తైర్మన్త్రైర్జుహో

ఉ.—— అథైనామభిపద్యతే అమోహమస్మి సా త్వగ్ం సా త్వమస్యమోహం సామాహమస్మి ఋక్త్వం ద్యౌరహం పృథివీ త్వం తావేహి సగ్ంరభావహై సహ రేతో దధావహై పుగ్ంసే పుత్రాయ విత్తయ ఇతి ॥ ౨౦

అథాస్యా ఊరూ విహాపయతి విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి తస్యామర్థం నిష్ఠాయ ముఖేన ముఖగ్ం సన్ధాయ త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పిగ్ంశతు ఆసిఞ్చతు ప్రజాపతిర్ధాతా గర్భం దధాతు తే । గర్భం ధేహి సినీవాలి గర్భం ధేహి పృథుష్టుకే । గర్భం తే అశ్వినౌ దేవావాధత్తాం పుష్కరస్రజౌ ॥ ౨౧

హిరణ్మయీ అరణీ యాభ్యాం నిర్మన్థతామశ్వినౌ । తత్తే గర్భం హవామహే దశమే మాసి సూతవే । యథాగ్నిగర్భా పృథివీ యథా ద్యౌరిన్ద్రేణ గర్భిణీ । వాయుర్దిశాం యథా గర్భ ఏవం గర్భం దధామి తేఽసావితి ॥ ౨౨

సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి । యథా వాయుః పుష్కరిణీగ్ం సమిఙ్గయతి సర్వతః । ఏవా తే గర్భ ఏజతు సహావైతు జరాయుణా । ఇన్ద్రస్యాయం వ్రజః కృతః సార్గళః సపరిశ్రయః । తమిన్ద్ర నిర్జహి గర్భేణ సావరాగ్ం సహేతి ॥ ౨౩

తీత్యర్థః. హుతోద్ధృత్యాథ స్వయం ప్రాశ్నాతి. ప్రాశ్యేతరస్యాః- ఇతరస్యై. పత్న్యై ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ఏనాం- పత్నీం ఉత్తిష్ఠేతి మన్త్రేణ త్రిః ప్రోక్షయేదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧౯

శం.—— అథైనామభిమన్త్ర్య క్షీరౌదనాదినియమాఽపత్యకామం భుక్త్వేతి క్రమో ద్రష్టవ్యః. సంవేశనకాలే అమోహమస్మీత్యాదిమన్త్రేణాభిపద్యతే. ౨౦

ఆ.—— అభిపత్తిః- ఆలిఙ్గనం. కదా క్షీరౌదనాదిభోజనం- తదాహ (క్షీరేతి) భుక్త్వా - అభిపద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. అహం- పతిః అమః- ప్రాణోఽస్మి. త్వం సా- వాగసి. కథం తవ ప్రాణత్వం, మమ వాక్త్వ, మిత్యాశఙ్క్యాహ వాచః ప్రాణాధీనత్వవత్తవ మదధీనత్వాదిత్యభిప్రేత్య సా త్వమిత్యాదిపునర్వచనం. ఋగాధారం హి సామ గీయతే- అస్తి చ మదాధారత్వం తవ- తథా చ మమ సామత్వం, ఋక్త్వం చ తవ. ద్యౌరహం - పితృత్వాత్. పృథివీ త్వం- మాతృత్వాత్. తయోర్మాతాపితృత్వప్రసిద్ధేరిత్యర్థః. తావావాం సంరభావహై - సంరభం - ఉద్యమం సంకరవావహై. ఏహి త్వం- ఆగచ్ఛ. కోఽసౌ సంరభః- తమాహ (సహేతి) పుంస్త్వయుక్తపుత్రలాభాయ రేతోధారణం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౨౦

రం.—— (అథైనామభిపద్యతే అమోహమస్మీత్యాది) అమోహమస్మీతి మన్త్రేణైనాం- పత్నీం సంగచ్ఛేతేత్యర్థః. ౨౦

శం.—— అథాస్యా ఊరూ విహాపయతే- విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యనేన. తస్యామర్థమిత్యాది పూర్వవత్. త్రిరేనాం శిరః ప్రభృత్యనులోమామనుమార్ష్టి- విష్ణుర్యోనిమిత్యాది ప్రతిమన్త్రం. అన్తే నామ గృహ్ణాత్యసావితి తస్యాః. ౨౧-౨౨

ఆ.—— ఊర్వోస్సమ్బాధనం ద్యావాపృథివీ ఇతి. విజిహీథాం భవన్తౌ- యువామిత్యర్థః. విష్ణుః- వ్యాపనశీలో భగవాన్- భవత్యాః యోనిం, కల్పయతు- పుత్రోత్పత్తిసమర్థాం కరోతు. త్వష్టా- సవితా రూపాణి పింశతు- విభాగేన దర్శనయోగ్యాని కరోతు. ప్రజాపతిః - విరాడాత్మా మదాత్మనా స్థిత్వా త్వయి రేతః సమాసించతు- ప్రక్షిపతు. ధాతా పునః- సూత్రాత్మా త్వదీయం గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా ధారయతు - పుష్ణాతు చ. సినీవాలీ- దర్శనార్హా దేవతా త్వదాత్మనావర్తతే. సా చ పృథుష్టుకా- విస్తీర్ణస్తుతిః. భోః సినీవాలి, పృథుష్టుకే. గర్భమిమం ధేహి- ధారయ. అశ్వినౌ దేవౌ- సూర్యాచన్ద్రమసౌ స్వకీయరశ్మిమాలినౌ తావేవ గర్భం త్వదాత్మనా స్థిత్వా సమాధత్తాం. ౨౧

ఆ.—— జ్యోతిషి ప్రసవార్థమాధీయమానం గర్భం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేతి) ఇన్ద్రేణ - సూర్యేణేతి యావత్. అసావితి పత్న్యా నిర్దేశః. తస్యాః- నామ గృహ్ణాతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨౨

రం.—— (అథాస్యా ఊరూ విహాపయతీతి) విజిహీథాం ద్యావాపృథివీ ఇతి మన్త్రేణోరూ విశ్లేషయతీత్యర్థః. ఊరూ నిర్బాధ్య అన్తరానుపరోధనం కుర్యాదితి యావత్. (త్రిరేనామనులోమామనుమార్ష్టి) అనులోమం- శిర ఆరభ్య త్రిరామృశతీత్యర్థః. ఆమర్శనమన్త్రానాహ (విష్ణుర్యోనిం కల్పయత్విత్యాదినా) (అసావితి) మన్త్రాణామన్తే అసావితి పత్నీనామ గృహ్ణీయాదిత్యర్థః. ౨౧-౨౨

శం.—— సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి- ప్రసవకాలే సుఖప్రసవనార్థమనేన మన్త్రేణ - యథా వాతః పుష్కరిణీం సమిఙ్గయతి సర్వతః ఏవా తే గర్భ ఏజత్వితి. ౨౩

ఆ.—— సమిఙ్గయతి- స్వరూపోపఘాతమకృత్వైవ చాలయతీత్యేతత్. ఏవా తే- ఏవమేవ తే స్వరూపోపఘాతమకుర్వన్నేజతు- గర్భశ్చలతు. జరాయుణా- గర్భవేష్టనమాంసఖణ్డేన సహావైతు- నిర్గచ్ఛతు. ఇన్ద్రస్య- ప్రాణస్యాయం వ్రజః- మార్గః సర్వకాలే గర్భాధానకాలే వా కృతః. సార్గళః

ఉ.— జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్క ఆధాయకగ్ సే పృషదాజ్యగ్ సన్నీయ పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోతి। అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమేధమానః స్వే గృహే। అస్యోపసద్యాం మా ఛైత్సీత్ ప్రజయా చ పశుభిశ్చ స్వాహా। మయి ప్రాణాగ్ స్త్వయి మనసా జుహోమి స్వాహా। యత్కర్మణాత్యరీరిచం యద్వా న్యూనమిహాకరం। అగ్నిష్టత్స్విష్టకృద్విద్వాన్త్స్విష్టగ్ సుహుతం కరోతు నస్స్వాహేతి॥ ౨౪

అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః అథ దధి మధు ఘృతగ్ సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి। భూస్తే దధామి। భువస్తే దధామి। సువస్తే దధామి। భూర్భువస్సువస్సర్వం త్వయి దధామీతి॥ ౨౫

అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీతి తదస్య తద్గుహ్యమేవ నామ భవతి॥ ౨౬

అథైనం మాత్రే ప్రదాయ స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తనశ్శశయో యో మయోభూర్యో రత్నధా వసువిద్యస్సుదత్రః। యేన విశ్వా పుష్యసి వార్యాణి సరస్వతి తమిహ ధాతవే కరితి॥ ౨౭

త్యస్య వ్యాఖ్యా (సపరిశ్రయ ఇతి) పరివేష్టనేన జరాయుణా సహిత ఇత్యర్థః. తంమార్గం ప్రాస్యతమిన్ద్ర - గర్భేణ సహ నిర్జహి - నిర్గచ్ఛ. గర్భనిస్సరణానన్తరం యా మాంసపేశీ నిర్గచ్ఛతి - సావరా. తాం చ నిర్గమయేత్యర్థః. ౨౩

రం.— (సోష్యన్తీమద్భిరభ్యుక్షతి) సోష్యన్తీం - ప్రసవాభిముఖీం పత్నీం యథా వాయుః పుష్కరిణీమిత్యాదిమన్త్రేణ ప్రోక్షయేదిత్యర్థః.

౨౩

శం.— అథ జాతకర్మ - జాతేఽగ్నిముపసమాధాయాఙ్కముపాధాయ పుత్రం కంసే పృషదాజ్యం సన్నీయ - సంయోజ్య దధిఘృతే. పృషదాజ్యస్యోపఘాతం జుహోత్యస్మిన్ సహస్రమిత్యాద్యావాపస్థానే. ౨౪

ఆ.— ఘృతమిశ్రం దధి - పృషదాజ్యమిత్యుచ్యతే. ఉపఘాతమితి - అభీక్ష్ణం పౌనఃపున్యం వివక్షితం. పృషదాజ్యస్యాల్పమాదాయ పునఃపునర్జుహోతీత్యర్థః. అస్మిన్స్వే గృహే పుత్రరూపేణ వర్ధమానోఽహం మనుష్యాణాం సహస్రం పుష్యాసం - అనేకమనుష్యపోషకో భూయాసం. అస్య - మత్పుత్రస్యోపసద్యాం - సన్తతౌ ప్రజయా పశుభిశ్చ సహ శ్రీర్మా విచ్ఛిన్నా భూయాదిత్యాహ (అస్మిన్నితి) మయి - పితరి యే ప్రాణాస్సన్తి - తాన్ పుత్రే త్వయి మనసా సమర్పయామీత్యాహ (మయీతి) అత్యరీరిచమితి - అతిరిక్తం కృతవానస్మి. ఇహ - కర్మణ్యకరవం. తత్సర్వం విద్వాన్ - అగ్నిః స్విష్టకృద్భూత్వా స్విష్టం - అనధికం, సుహుతం - అన్యూనం చాస్మాకం కరోత్విత్యర్థః. ౨౪

రం.— (జాతేఽగ్నిముపసమాధాయేత్యాది) జాతే పుత్రే తమఙ్కే పుత్రమాధాయ పృషదాజ్యం - సదధ్యాజ్యం కంసే సన్నీయ - సంయోజ్యేత్యర్థః. హోమమన్త్రానాహ (అస్మిన్ సహస్రం పుష్యాసమిత్యాదినా) ౨౪

శం.— అథాస్య దక్షిణకర్ణమభినిధాయ - స్వం ముఖం, వాగ్వాగితి త్రిర్జపేత్. అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన - అవ్యవహితేన, జాతరూపేణ - హిరణ్యేన ప్రాశయత్యేతైర్మన్త్రైః ప్రత్యేకం భూరితి. ౨౫

ఆ.— అస్య - జాతస్య శిశోరిత్యర్థః. త్రయీలక్షణా వాక్ త్వయి ప్రవిశత్వితి జపతోఽభిప్రాయః. ఏతైర్మన్త్రైః - భూస్తేదధామీత్యాదిభిరితి శేషః. ౨౫

రం.— (అథాస్య దక్షిణం కర్ణమభినిధాయ వాగ్వాగితి త్రిః) అస్య - పుత్రస్య దక్షిణకర్ణే ముఖం నిధాయ వాగ్వాగితి త్రిర్జపేదిత్యర్థః. (అథ దధిమధుఘృతం సన్నీయానన్తర్హితేన జాతరూపేణ ప్రాశయతి) అనన్తర్హితేన - అవ్యవహితేన జాతరూపేణ - హిరణ్యేన సంస్పృశ్య దధిమధుఘృతం తం పుత్రం ప్రాశయతీత్యర్థః. భూస్తేదధామీత్యాదయః ప్రాశనమన్త్రాః. ౨౫

శం.— అథాస్య నామధేయం కరోతి వేదోఽసీతి. తదస్య తద్గుహ్యం నామ భవతి వేద ఇతి.

ఆ.— వేదనామ్నా వ్యవహారో లోకే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తదస్యేతి) యత్తద్వేద ఇతి నామ - తదస్య గుహ్యం భవతి. వేదనం - వేదః - అనుభవః - సర్వస్య నిజం స్వరూపమిత్యర్థః. ౨౬

రం.— (అథాస్య నామ కరోతి వేదోఽసీత్యాది) స్పష్టం. ౨౬

౨౬

శం.— అథైనం మాత్రే ప్రదాయ - స్వాఙ్కస్థం స్తనం ప్రయచ్ఛతి యస్తే స్తన ఇత్యాదిమన్త్రేణ.

ఆ.— హే సరస్వతి. యస్తే స్తనః శశయః - శయః - ఫలం, తేన సహ వర్తమానో, యశ్చ సర్వప్రాణినాం స్థితిహేతుస్స్వభావేన జాతో, య ౨౭

ఉ.— అథాస్యమాతరమభిమన్త్రయతే । ఇలాసిమైత్రావరుణీవీరేవీరమజీజనత్ । సాత్వంవీరవతీభవయాస్మాన్వీరవతోకరదితి । తంవాఏతమాహురతిపితాబతాభూరతిపితామహోబతాభూః పరమాంబతకాష్ఠాంప్రాపచ్ఛ్రియా యశసాబ్రహ్మవర్చసేనయఏవంవిదోబ్రాహ్మణస్య పుత్రోజాయతఇతి॥ ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయేచతుర్థంబ్రాహ్మణమ్.

అథవంశః పౌతిమాషీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్ కాత్యాయనీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్ర ఔపస్వస్తీపుత్రాదౌపస్వస్తీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రః కాత్యాయనీపుత్రాత్కాత్యాయనీపుత్రః కౌశికీపుత్రాత్కౌశికీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాచ్చవైయాఘ్రపదీ పుత్రాచ్చవైయాఘ్రపదీపుత్రః కాణ్వీపుత్రాచ్చకాపీపుత్రాచ్చకాపీపుత్రః॥ ౧

శ్చరత్నధా - అన్నపయసోర్వాధాతా, యశ్చవసు - కర్మఫలం, తద్విన్దతీతివసువిత్, యశ్చసుష్టుదదాతీతిసుదత్రః, యేనచస్తనేనవిశ్వానివార్యాణి - వరణీయానిదేవాదీనిభూతానిత్వంపుష్యసి,- తంస్తనంమదీయపుత్రస్యధాతవే- పానాయమదీయభార్యాస్తనేప్రవిష్టంకుర్విత్యర్థః. ౨౭

రం.— (అథైనంమాత్రేప్రదాయస్తనంప్రయచ్ఛతీత్యాది) ప్రయచ్ఛతి-దాపయేదిత్యర్థః. స్తన్యప్రదానమన్త్రమాహ (యస్తేస్తనశ్శశయోమయోభూరిత్యాది) ౨౭

శం.— అథాస్యమాతరమభిమన్త్రయతేఇలాసీత్యనేన. (తంవాఏతమాహురితి) అనేనవిధినాజాతఃపుత్రఃపితరంపితామహంచాతిశేత ఇతి, శ్రియాయశసాబ్రహ్మవర్చసేనపరమాంనిష్ఠాంప్రాపది, త్యేవం స్తుత్యోభవతీత్యర్థః. యస్యచైవంవిదోబ్రాహ్మణస్యపుత్రోజాయతే - సచైవంస్తుత్యోభవతీత్యధ్యాహార్యమ్. ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఆ.— ఇలా-స్తుత్యాభోగ్యాసి. మిత్రావరుణాభ్యాంసమ్భూతోమైత్రావరుణః- వసిష్ఠః. తస్యభార్యామైత్రావరుణీ.- సాచారున్ధతీ. తద్వత్త్వంతిష్ఠసీతిభార్యాంసమ్బోధయతి (మైత్రావరుణీతి) వీరే- పురుషేమయినిమిత్తభూతేభవతీవీరం - పుత్రమజీజనత్. సాత్వంవీరవతీ-జీవబహుపుత్రాభవ. యా- భవతీవీరవతః- పుత్రసమ్పన్నానస్మాన్కృతవతీతిమన్త్రార్థః. పితరమతీత్యవర్తతేఇత్యతిపితా.- అహోమహానేష.విస్మయః- యత్పితరంపితామహంచసర్వమేవంత్వంసమతీత్యసర్వస్మాదధికస్త్వంజాతోసీత్యర్థః. నకేవలంపుత్రస్యైవేయంస్తుతిః- అపితుయథోక్తపుత్రసమ్పన్నస్యపితురపీత్యాహ (తంవాఏతమితి) ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

రం.— (అథాస్యమాతరమభిమన్త్రయతేఇత్యాది) ఇలాసిమైత్రావరుణీత్యాదిమన్త్రేణపుత్రమాతరమభిమన్త్రయేదిత్యర్థః. (తంవాఏతమాహురతిపితాబతాభూరిత్యాది) ఏవం విదో బ్రాహ్మణస్యజాతఃపుత్రఃపితరమతిశయితవాన్, పితామహమత్యశేత, శ్ర్యాదినాస్తుత్యానాం పరమాం కాష్ఠాంప్రాప్త, ఇతి సర్వేషాంస్తుత్యోభవతీత్యర్థః.................................... ౨౮

ఇత్యష్టమాధ్యాయే చతుర్థబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీంసమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రోభవతీతిహిప్రస్తుతం- అతఃస్త్రీవిశేషేణైవపుత్రవిశేషణాదాచార్యపరమ్పరాకీర్త్యతే. ౧-౨

ఆ.— సాన్నిధ్యాత్ఖిలకాణ్డస్యవంశోయమితిశఙ్కాంనివర్తయన్వంశబ్రాహ్మణతాత్పర్యమాహ (అథేతి) విద్యాభేదాదతీతస్యకాణ్డద్వయస్యప్రత్యేకంవంశభాక్త్వేపినాస్యపృథక్తద్భాగిత్వం- ఖిలత్వేనతచ్ఛేషత్వాత్. తథాచసమాప్తాపఠితోవంశఃసమస్తస్యైవప్రవచనస్యభవిష్యతీత్యర్థః. పూర్వౌవంశౌపురుషవిశేషితౌ- తృతీయస్తుస్త్రీవిశేషితః. తత్రకింకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్త్రీప్రాధాన్యాదితి) తదేవస్ఫుటయతి (గుణవానితి) కీర్త్యతే- బ్రాహ్మణేనేతిసమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— అథేదానీంసమస్తప్రవచనవంశః. స్త్రీప్రాధాన్యాద్గుణవాన్పుత్రోభవతీతిప్రస్తుతత్వాత్స్త్రీవిశేషకృతపుత్రవిశేషణాచార్యపరమ్పరాకీర్త్యతే (అథవంశఃఇత్యాదినా) ౧-౨-౩

ఉ.— ఆత్రేయీపుత్రాదాత్రేయీపుత్రో గౌతమీపుత్రాద్గౌతమీపుత్రో భారద్వాజీపుత్రాద్భారద్వాజీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వాత్సీపుత్రాద్వాత్సీపుత్రః పారాశరీపుత్రాత్పారాశరీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్రో వార్కారుణీపుత్రాద్వార్కారుణీపుత్ర ఆర్తభాగీపుత్రాదార్తభాగీపుత్రః శౌఙ్గీపుత్రాచ్ఛౌఙ్గీపుత్రః సాఙ్కృతీపుత్రాత్సాఙ్కృతీపుత్ర ఆలమ్బాయనీపుత్రాదాలమ్బాయనీపుత్ర ఆలమ్బీపుత్రాదాలమ్బీపుత్రో జాయన్తీపుత్రాజ్జాయన్తీపుత్రో మాణ్డూకాయనీపుత్రాన్మాణ్డూకాయనీపుత్రో మాణ్డూకీపుత్రాన్మాణ్డూకీపుత్రః శాణ్డిలీపుత్రాచ్ఛాణ్డిలీపుత్రో రాథీతరీపుత్రాద్రాథీతరీపుత్రో భాలుకీపుత్రాద్భాలుకీపుత్రః క్రౌఞ్చికీపుత్రాభ్యాం క్రౌఞ్చికీపుత్రౌ వైదభృతీపుత్రాద్వైదభృతీపుత్రః కార్శకేయీపుత్రాత్కార్శకేయీపుత్రః ప్రాచీనయోగీపుత్రాత్ప్రాచీనయోగీపుత్రః సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రః ప్రాశ్నీపుత్రాదాసురివాసినః ప్రాశ్నీపుత్ర ఆసురాయణాదాసురాయణ ఆసురేరాసురిః॥ ౨

యాజ్ఞవల్క్యాద్యాజ్ఞవల్క్య ఉద్దాలకాదుద్దాలకోఽరుణాదరుణ ఉపవేశేరుపవేశిః కుశ్రేః కుశ్రిర్వాజశ్రవసో వాజశ్రవా జిహ్వావతో వాధ్యోగాజ్జిహ్వావాన్వాధ్యోగోఽసితాద్వార్షగణాదసితో వార్షగణో హరితాత్కశ్యపాద్ధరితః కశ్యపః శిల్పాత్కశ్యపాచ్ఛిల్పః కశ్యపః కశ్యపాన్నైధ్రువేః కశ్యపో నైధ్రువిర్వాచో వాగమ్భిణ్యా అమ్భిణ్యాదిత్యాదాదిత్యానీమాని శుక్లాని యజూంషి వాజసనేయేన యాజ్ఞవల్క్యేనాఖ్యాయన్తే॥ ౩

సమానమా సాఞ్జీవీపుత్రాత్సాఞ్జీవీపుత్రో మాణ్డూకాయనేర్మాణ్డూకాయనిర్మాణ్డవ్యాన్మాణ్డవ్యః కౌత్సాత్కౌత్సో మాహిత్థేర్మాహిత్థిర్వామకక్షాయణాద్వామకక్షాయణః శాణ్డిల్యాచ్ఛాణ్డిల్యో వాత్స్యాద్వాత్స్యః కుశ్రేః కుశ్రిర్యజ్ఞవచసో రాజస్తమ్బాయనాద్యజ్ఞవచా రాజస్తమ్బాయనస్తురాత్కావషేయాత్తురః కావషేయః ప్రజాపతేః ప్రజాపతిర్బ్రహ్మణో బ్రహ్మ స్వయమ్భు బ్రహ్మణే నమః॥ ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమం బ్రాహ్మణమ్.

ఇతి వాజసనేయకే బృహదారణ్యకేఽష్టమోఽధ్యాయః.

బృహదారణ్యకం సమాప్తమ్.

హరిః ఓం తత్సత్.

⁂

KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUTTANI

శం.— తానీమాని శుక్లానీతి- అవ్యామిశ్రాణి. బ్రాహ్మణేన. అథవా- అయాతయామానీమాని యజూంషి. తాని శుక్లాని- శుద్ధానీత్యేతత్. ప్రజాపతిమారభ్య యావత్పౌతిమాషీపుత్రః- తావదధోముఖో నియతాచార్యపూర్వక్రమో వంశః. ౩

ఆ.— శుక్లాని యజూంషీత్యస్య వ్యాఖ్యానం - అవ్యామిశ్రాణీతి. దోషైరసఙ్కీర్ణాని- పౌరుషేయత్వదోషద్వారాభావాదిత్యర్థః. అయాతయామాని- అదుష్టాని. అగతార్థానీత్యర్థః. పాఠక్రమేణ మనుష్యాదిః ప్రజాపతిపర్యన్తో వంశో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రత్యర్థక్రమమాశ్రిత్యాహ (ప్రజాపతిమితి) అధోముఖత్వం పాఠక్రమాపేక్షయోచ్యతే. ౩

శం.— బ్రహ్మణః - ప్రవచనాఖ్యస్య. తచ్చైతద్బ్రహ్మ ప్రజాపతిప్రబన్ధపరమ్పరయాఽఽగత్యాస్మాస్వనేకధా విప్రసృతమనాద్యన్తం స్వయమ్భు బ్రహ్మ నిత్యం. తస్మై బ్రహ్మణే నమః- నమః సదనువర్తిభ్యో గురుభ్యః. ౪

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య
శ్రీశఙ్కరభగవతః కృతౌ బృహదారణ్యకభాష్యే అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

౬.— తత్రాపిప్రజాపతిమారభ్యసాఞ్జీవీపుత్రపర్యన్తంవాజసనేయిశాఖాసుసర్వాస్వేకోవంశఇత్యాహ (సమానమితి) ప్ర నాఖ్యస్య- వంశాత్మనో బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధాత్ప్రజాపతిర్విద్యాంలబ్ధవానిత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి) తస్యాధికారిభేదాదవాన్తరభేదందర్శయతి (తచ్చ ప్రజాపతిముఖః ప్రబన్ధః- ప్రపఞ్చః. సైవపరమ్పరా. తయేతియావత్. తస్యపరమాత్మస్వరూపంస్వయంభూత్వమభిదధాతి (అనాదీతి) త పౌరుషేయత్వేనాసమ్భావితదోషతయా ప్రామాణ్యమభిప్రేత్యవిశినష్టి (నిత్యమితి) ఆదిమధ్యాన్తేషుకృతమఙ్గళా గ్రన్థాః ప్రసారిణోభవన్తి న్యానస్సన్నాహ (తస్మైబ్రహ్మణేనమఇతి)..

ఇత్యష్టమాధ్యాయే పఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్య
శ్రీమద్భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాంబృహదారణ్యకభాష్యటీకాయాం అష్టమాధ్యాయభాష్యటీకా.

నమోజన్మాదిసమ్బన్ధవిఘ్నవిధ్వంసహేతవే। హరయేపరమానన్దపరిజ్ఞానవపుర్భృతే॥ ౧
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే। గురవేపరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

౮౦,— ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణః - నారాయణాదిత్యర్థః. స్వయంభు- స్వతస్సర్వజ్ఞమిత్యర్థః. బ్రహ్మణేన
* ఆచార్యేభ్యోనమస్కృత్యఅథవంశమనుక్రమేత్ । వంశమాబ్రహ్మణోనయక్తాదీర్ఘమాయురవాప్నుయాదిత్యాద్బ్రహ్మణావంశపరమ్పరాకీ స్యశ్రేయోహేతుత్వంశాస్త్రసిద్ధమిహానుసన్ధేయమ్. ....

ఇత్యష్టమాధ్యాయేపఞ్చమబ్రాహ్మణభాష్యమ్.

ఇతి బృహదారణ్యకభాష్యే - అష్టమాధ్యాయభాష్యమ్.

◆

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీగురుభ్యో నమః.

✻

శ్రీమతే నారాయణపరబ్రహ్మణే నమః.

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ప్రథమః ప్రపాఠకః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

అవతరణికా.

శం.— ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యష్టాధ్యాయీ ఛాన్దోగ్యోపనిషత్. తస్యాస్సఙ్క్షేపతోఽర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఋజువివరణమల్పగ్రన్థమిదమారభ్యతే. తత్ర సమ్బన్ధః- సమస్తం కర్మాధిగతం ప్రాణాగ్న్యాదిదేవతావిజ్ఞానసహితమర్చిరాదిమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రతిపత్తికారణం, కేవలం చ ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రతిపత్తికారణం,. స్వభావప్రవృత్తానాం చ మార్గద్వయపరిభ్రష్టానాం కష్టాఽధోగతిరుక్తా. న చోభయోర్మార్గయోరన్యతరస్మిన్నపి మార్గే ఆత్యన్తికీ పురుషార్థసిద్ధిరిత్యతః కర్మనిరపేక్షమద్వైతాత్మవిజ్ఞానం సంసారగతిత్ర

సహజాజ్ఞానాదిసమ్బన్ధ బన్ధవిధ్వంసహేతవే । హరయే పరమానన్దవపుషే పరమాత్మనే॥ ౧
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఆ.— ఛన్దోగానాముపనిషద్వ్యాచిఖ్యాసుర్భగవాన్భాష్యకారశ్చికీర్షితగ్రన్థపరిసమాప్తిప్రచయపరిపన్థిదురితనిబర్హణసిద్ధ్యర్థమోఙ్కారోచ్చారణలక్షణం మఙ్గలాచరణం సమ్పాదయన్ వ్యాఖ్యేయస్వరూపం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదితి). వ్యాఖ్యానం సప్రయోజనం ప్రతిజానీతే (తస్యా ఇతి). నను శారీరకేఽభాయస్య ప్రదేశేషు విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వాదముష్య భాష్యం కిమితి సమ్ప్రత్యారభ్యతే- తత్రాహ (సఙ్క్షేపత ఇతి). విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతత్వేఽపి సఙ్గ్రహతో వ్యాఖ్యానమస్యాస్సమ్ప్రణీయతే- విస్తృతస్య సఙ్క్షిప్య గ్రహణే సుగ్రహత్వాదిత్యర్థః. కిఞ్చ- న చేయం యథాపాఠక్రమం వ్యాఖ్యాతా- ప్రకృతే తు పాఠక్రమమనతిక్రమ్య వ్యాఖ్యాయతే- తదుక్తమిదం భాష్యమిత్యాహ (ఋజువివరణమితి) ఋజు - పాఠక్రమానుసారి. వివరణం- అర్థస్ఫుటీకరణం ప్రకృతోపనిషదో యస్మిన్ భాష్యే తత్తథేతి యావత్. అథ పాఠక్రమమాశ్రిత్యాపి ద్రావిడభాష్యం ప్రణీతం- తత్కిమనేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అల్పగ్రన్థమితి). తథాపి విశిష్టాధికార్యభావే కథమిదమారభ్యతే- తత్రాహ (అర్థజిజ్ఞాసుభ్య ఇతి). యే హి ముముక్షవోఽస్యాః వివక్షితమర్థం జిజ్ఞాసన్తే- తేభ్యోఽర్థే భాష్యమిదం ప్రస్తూయతే- తథా చ విశిష్టాధికారిసమ్భవేన తదారమ్భస్సమ్భవతి. తస్య చ ప్రకృతోపనిషదర్థపరిజ్ఞానమవాన్తరఫలం - తద్ద్వారా కైవల్యం పరమం ఫలమితి భావః. నను- కర్మవిధిశేషత్వాదుపనిషద- స్తద్వ్యాఖ్యానేనైవ కృతవ్యాఖ్యానత్వాత్ పిష్టపిష్టిప్రసఙ్గాత్ కృతం తద్భాష్యేణేత్యాశఙ్క్య శేషశేషిత్వే ప్రమాణాభావాన్నైవమిత్యభిప్రేత్య పూర్వోత్తరకాణ్డయోర్నియతపూర్వాపరభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధం ప్రతిజానీతే (తత్రేతి)- తస్యాః వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రస్తుతాయా ఉపనిషదః కర్మకాణ్డేన సహ సమ్బన్ధోఽభిధీయత ఇత్యర్థః. కోఽసావిత్యపేక్షాయాం, తదభిధిత్సయా కర్మకాణ్డార్థమనువదతి (సమస్తమితి)- విహితం ప్రతిషిద్ధం చ కర్మ పూర్వస్మిన్కాణ్డే ప్రతిపన్నమిత్యర్థః. తత్ర హి విహితం సముచ్చితమసముచ్చితం చేతి ద్వివిధమఙ్గీకృత్య సముచ్చితస్య ఫలమనువదతి (ప్రాణాగ్న్యాదీతి) ప్రాణశ్చాగ్నిశ్చేత్యాదయో దేవతాః. తద్విజ్ఞానం - తదుపాసనం. తేన సముచ్చితమగ్నిహోత్రాదికర్మ అర్చిరాద్యుపలక్షితేన దేవయానేన యథా కార్యబ్రహ్మప్రాప్తికారణం- న తు బ్రహ్మప్రాప్తౌ - తస్య గన్తవ్యత్వాభావాత్, కార్యస్యైవ గన్తవ్యతాయా బాదర్యధికరణే రాద్ధాన్తితత్వాత్,. తస్మాన్న సముచ్చితం విహితం కర్మ పరమపురుషార్థహేతురిత్యర్థః. తస్యైవాసముచ్చితస్య ఫలమాహ (కేవలం చేతి)- విహితస్య గతిముక్త్వా ప్రతిషిద్ధస్య గతిమాహ (స్వభావేతి)- స్వభావేన- శాస్త్రీయవిశేషమన్తరేణ ప్రకృతివశాదేవ ప్రవృత్తాః- యథేష్టచేష్టారసికాః. తేషాం కర్మజ్ఞానాభావాద్దేవయానే పితృయాణే చ పథ్యనధికృతానామధోగతిః - తిర్యక్స్థావరక్షుద్రజన్తులక్షణా, అపునరావృత్తిదుర్భగా. వాక్యేనాన్యతరస్మిన్నేవాధికృతానాం పరమపురుషార్థస్సేత్స్యతి- ✻ శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ఇతి స్మృత్యా తయోర్నిత్యఫలత్వప్రతిపత్తేః. అత ఆహ (న చోభయోరిత్యాదినా) నను మార్గద్వయభ్రష్టానాం పురుషార్థాభావేఽపి ద్వయోః పథోరన్యతరస్మిన్స్వా భవిష్యతీతి చేత్. తత్ర న తావద్దేవయానపథనిమిత్తేన నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- ✻ ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే ✻ తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యత్రేమమిహేతి విశేషణాత్ ✻ ఏకయా యాత్యనావృత్తిమితి స్మృత్యా వాఽనావృత్తేరేతత్కల్పవిషయత్వాత్, కల్పాన్తరే పునరావృత్తావుక్తవిశేషణానర్థక్యాత్,. నాపి పితృయాణపథే నిరతిశయపురుషార్థసిద్ధిః- ✻ ఏతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే ✻ అన్యయాఽఽవర్తతే పునరితి చ ప్రస్థలస్ఖలనావగమాత్. తస్మాన్న కర్మవశాదాత్యన్తికపురుషార్థప్రాప్తిరిత్యర్థః. ఏవమనూద్య కర్మఫలం ఫలితం సమ్బన్ధమాహ (ఇత్యత ఇతి). ఉక్తరీత్యా

యహేతూపమర్దేనవక్తవ్యమిత్యుపనిషదారభ్యతే. నచాద్వైతాత్మవిజ్ఞానాదన్యత్రాత్యన్తికీనిశ్శ్రేయసప్రాప్తిః- వక్ష్యతిహి *అథయేన్యథాతోవిదురన్యరాజానస్తేక్షయ్యలోకాభవన్తి. విపర్యయేచ * సస్వరాడ్భవతీతి. తథాద్వైతవిషయాన్యతాభిసన్ధస్యబన్ధనంతస్కరస్యేవతప్తపరశుగ్రహణేబన్ధదాహాభావః. సంసారదుఃఖప్రాప్తిశ్చేత్యుక్త్వా, అద్వైతాత్మసత్యాభిసన్ధస్యాతస్కరస్యేవ తప్తపరశుగ్రహణేబన్ధదాహాభావః సంసారదుఃఖనివృత్తిశ్చేతి. అతఏవనకర్మసహభావ్యద్వైతాత్మదర్శనం- క్రియాకారకఫలభేదోపమర్దేన *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యేవమాదివాక్యజనితస్యబాధకప్రత్యయానుపపత్తేః. కర్మవిధిప్రత్యయ ఇతిచేన్న - కర్తృభోక్త్రస్వాభావవిజ్ఞానవత-స్తజ్జనితకర్మఫలరాగద్వేషాదిదోషవతశ్చకర్మవిధానాత్. అధిగతసకలవేదార్థస్యకర్మవిధానాదద్వైతజ్ఞానవతోపికర్మేతిచేన్న- కర్మాధికృతవిషయస్యకర్తృభోక్త్రాదిజ్ఞానస్యస్వాభావికస్య *సదేకమేవాద్వితీయం *ఆత్మైవేదంసర్వమిత్యనేనోపమర్దితత్వాత్. తస్మాదవిద్యాదిదోషవతఏవకర్మాణివిధీయన్తే-నాద్వైతజ్ఞానవతః. అతఏవహివక్ష్యతి *సర్వఏతేపుణ్యలోకాభవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి. తత్రైతస్మిన్నద్వైతవిద్యాప్రకరణేఽభ్యుదయసాధనాన్యుపాసనాన్యుచ్యన్తే కైవల్యసన్నికృష్టఫలానిచాద్వైతాదీషద్వికృతబ్రహ్మవిషయాణి * మనోమయః ప్రాణశరీర ఇత్యాదీని, కర్మసమృద్ధిఫలానిచకర్మాఙ్గసమ్బన్ధీని- రహస్యసామాన్యాన్మనోవృత్తిసామాన్యాచ్చ. యథాఽద్వైతజ్ఞానంమనోవృత్తిమాత్రం - తథాఽన్యాన్యుపాసనాన్యపి మనోవృత్తిరూపాణీత్యస్తిహిసామాన్యం. కస్తర్హ్యద్వైతజ్ఞానస్యోపాసనానాంచవిశేషః. ఉచ్యతే - స్వాభావికస్యాత్మన్యక్రియేఽధ్యారోపితస్యకర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదవిజ్ఞానస్యనివర్తకమద్వైతవిజ్ఞానం - రజ్జ్వాదావివసర్పాద్యధ్యారోపలక్షణజ్ఞానస్య రజ్జ్వాదిస్వరూపనిశ్చయః ప్రకాశనిమిత్తః. ఉపాసనంతు-యథాశాస్త్రసమర్పితం కించిదాలమ్బనముపాదాయతస్మిన్ సమానచిత్తవృత్తిసన్తానకరణం తద్విలక్షణప్రత్యయానన్తరితమితివిశేషః. తాన్యేతాన్యుపాసనానిసత్త్వశుద్ధికరత్వేన వస్తుతత్త్వావభాసకత్వాదద్వైతజ్ఞానోపకారకాణి, ఆలమ్బనవిషయత్వాత్సుఖసాధ్యాని, చేతిపూర్వముపన్యస్యన్తే. తత్రకర్మాభ్యాసస్యదృఢీకృతత్వాత్కర్మపరిత్యాగేనోపాసనఏవదుఃఖంచేతస్సమర్పణంకర్తుమితికర్మాఙ్గవిషయమేవతావదాదావుపాసనముపన్యస్యతే........

కర్మయతోననిరతిశయపురుషార్థహేతుః- అతస్సాధనాత్కర్మణస్తత్ఫలాచ్చవిరక్తస్యనిరతిశయపురుషార్థం కాఙ్క్షత-స్తత్సాధనం కేవలబ్రహ్మజ్ఞానం సంసారానర్థభూతపూర్వోక్తగతిత్రయహేతుకర్మతద్ధేతునిరాకరణేనవక్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణోపనిషదారభ్యతే. నహికర్మానుష్ఠానాత్పురుషార్థోనిరతిశయోలభ్యతే- తస్య * తద్యథేహేత్యాదౌక్షయిష్ణుఫలత్వశ్రుతేః. తథాచేశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితశుభకర్మవశాదుపజాతశుద్ధబుద్ధేర్విరక్తస్యముముక్షోర్మోక్షసాధనజ్ఞానార్థోయముపనిషదారమ్భ ఇతి-హేతుహేతుమద్భావస్సమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. నను * మోక్షార్థీనప్రవర్తేతతత్రకామ్యప్రతిషిద్ధయోః నిత్యనైమిత్తికేకుర్యాత్ ప్రత్యవాయజిహాసయేతి వృద్ధైరుక్తత్వాత్, కామ్యనిషిద్ధే వర్జనీయే. నిత్యనైమిత్తికేచకృత్వాప్రాయశ్చిత్తస్య భుజ్యమానదేహపాతే పునర్దేహాన్తరగ్రహే హేత్వభావాదనాయాససిద్ధాజ్ఞానాదృతేపిముక్తిరితి, కథం తాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే - తత్రాహ (నచేతి) నహిత్వదుత్ప్రేక్షితో మోక్షోపాయోవినాప్రమాణంకల్ప్యతే. నచ పౌరుషేయంవాక్యం-మూలప్రమాణమన్తరేణప్రమాణం. నచాత్రశ్రుతిస్మృతీ-ప్రత్యక్షాదివామూలముపలభ్యతే. సమ్భవతిచ-యథావర్ణితచరితస్యాపికర్మశేషవశాద్దేహాన్తరం. నహ్యైకభవికఃకర్మాశయః- • తద్యఇహరమణీయచరణాః * తతశ్శేషేణేత్యాది-శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్. తస్మాదాత్మజ్ఞానాదేవముక్తిరితిభావః. అద్వైతాత్మజ్ఞానవిధురాణాం భేదజ్ఞానభాజాం కర్మానుష్ఠాయినాం క్షయ్యఫలశాలిత్వేవాక్యశేషంప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి) అద్వైతాత్మోపదేశానన్తర్యమథశబ్దార్థః. యేపునరనుపాసితగురవస్తదుపదేశశూన్యాః యథామతియథోక్తాదద్వైతాదన్యథా - ద్వైతమేవతత్త్వంవిన్దన్తి - తేపరతన్త్రాస్సన్తోరాగాదినా కర్మానుతిష్ఠన్తోవినాశిఫలశాలినస్స్యురితిశ్రుత్యర్థః. అద్వైతాత్మజ్ఞానాదాత్యన్తికపురుషార్థసిద్ధిరిత్యత్రాపివాక్యశేషమనుకూలయతి (విపర్యయేచేతి) చకారాత్ క్రియాపదమనుకృష్యతే. సహి- విద్వాన్విద్యయానిరస్తావిద్యాదిమలః, స్వపరిజ్ఞానాత్స్వయమేవపరాత్మాభవతి - భేదప్రతిపత్తిహేతోరుచ్ఛిన్నత్వాదిత్యర్థః. కర్మిణాంపురుషార్థోనిరతిశయోనసిధ్యతి- అద్వైతనిష్ఠానాంతుకర్మత్యజతాంపుమర్థస్సేత్స్యతీత్యత్రవాక్యశేషస్థంలిఙ్గందర్శయతి (తథేత్యాదినా) ద్వైతమేవవిషయః. తస్మిన్ *వాచారమ్భణమితిశ్రుతేరనృతేఽభిసన్ధా- యస్యసత్యత్వాభిమానః. తస్యబన్ధనం- పరమార్థతస్తప్తపరశోర్గ్రహణేదాహోబన్ధనందుఃఖప్రాప్తిశ్చప్రతీయతే - తథైవద్వైతాభినివేశవతోపీతి ప్రథమముక్త్వావస్తుతోఽతస్కరస్యనాహంతస్కరోస్మీతిమిథ్యావాదినస్స్వపాపశోధనాపితతస్కరత్వస్యపరిశుద్ధత్వయాతప్తపరశుగ్రహణేదాహాద్యభావవద్ద్వైతాభావోపలక్షితే ప్రత్యగాత్మనిపరమార్థసత్యేఽభిమానవతోద్వైతాభావాత్సంసారానర్థధ్వంసోనిరతిశయానన్దావిర్భావశ్చేతియథోక్తార్థానురోధేనాగ్రే శ్రుతిర్వక్ష్యతీతియోజనా. కేవలమాత్మజ్ఞానం కైవల్యహేతుః-తత్ప్రత్యాహ (అతఏవేతి) యత్కృతకం- తదనిత్యమితివ్యాప్త్యనుగృహీతయా * తద్యథేహేత్యాదిశ్రుత్యాకర్మఫలస్యానిత్యత్వావగమాత్, * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమిత్యాదిశ్రుత్యాచజ్ఞానఫలస్యనిత్యత్వసిద్ధౌ, జ్ఞానకర్మణోర్విరుద్ధఫలత్వాద్ద్వైతసాధ్యాదద్వైతస్యాత్మనోదర్శనంనైవకర్మణాసహభావిభవితుముత్సహతే. నహివిరుద్ధయోస్తమఃప్రకాశయోస్సముచ్చయస్సఙ్గచ్ఛతే - తన్నసముచ్చితజ్ఞానార్థత్వేనోపనిషదారమ్భ ఇత్యర్థః. కిఞ్చ- అ

ద్వైతాత్మజ్ఞానంస్వసాధ్యసిద్ధ్యర్థంకర్మాపేక్షతే- స్వబాధకనిరసనార్థంవా. నాద్యః-తస్యాసాధ్యఫలత్వాదితిమన్వానోద్వితీయంప్రత్యాహ (క్రియేతి) వాక్యజనితస్య- అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యేతిశేషః. తస్యబాధకాభావేనతత్పరిహారార్థంసహకార్యపేక్షానాస్తీత్యర్థః. బాధకప్రత్యయాభావస్యాసిద్ధిమాశఙ్కతే (కర్త్రేతి) తద్విషయోవిధిప్రత్యయః- * యజేతేత్యాదివిధిజనితఃకర్తవ్యతావబోధః. సచాత్మనికర్తృత్వాదికమాకాఙ్క్షన్కర్త్రాద్యాత్మజ్ఞానస్యబాధకోభవతీత్యర్థః. కస్యాయంకర్మవిధిః. అజ్ఞస్య- విదుషోవేతివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (నేత్యాదినా) కర్త్రాద్యాకారంప్రమాణనిరపేక్షప్రకృతిప్రసూతంమిథ్యాజ్ఞానం- తద్వతః. తేన-మిథ్యాజ్ఞానేనజనితకర్మఫలవిషయోరాగాదిదోషః. తద్వతశ్చకర్మవిధీయతే. నహికర్త్రాఽహమిత్యాదిమిథ్యాధియోరాగాదేశ్చాభావేకర్మవిధాతుంశక్యం- * యద్యద్ధికురుతేజన్తుస్తత్తత్కామస్యచేష్టితమితిస్మృతేః. అతోఽజ్ఞస్యకర్మవిధిపక్షేనతత్ప్రత్యయోబాధకః- ప్రాప్త్యభావాదిత్యర్థః. ద్వితీయంశఙ్కతే (అధిగతేతి) అధీతస్వాధ్యాయోహివైదికేకర్మణ్యధిక్రియతే-అధ్యయనంచార్థావబోధఫలమితిమీమాంసకమర్యాదా- తథాచాధ్యయనవతోజ్ఞాతసర్వవేదార్థస్య * యజేతేత్యాదినాకర్మవిధానాదాత్మజ్ఞానస్యాపికర్మాఙ్గత్వంగమ్యతే. నచాత్మజ్ఞానేనకర్మబాధ్యతే- అవిరోధాదిత్యర్థః. నతావదర్థావబోధఫలమధ్యయనమితిప్రామాణికం - అక్షరావాప్తిఫలంతదితిచాధ్యేతృప్రసిద్ధం. తత్రాధ్యయనవిధివశేననాత్మజ్ఞానస్యకర్మవిధిసమ్బన్ధస్సమ్భవతీతిపరిహరతి (నేతి) కిఞ్చ- మమేదంకర్మేతికర్మణ్యైశ్వర్యంప్రతిపద్యవ్యవస్థితంవిషయీకృత్యప్రవృత్తస్యకర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానస్యప్రమాణాపేక్షామన్తరేణస్వభావప్రాప్తస్యవాక్యోత్థేనసమ్యగ్జ్ఞానేనాపహృతత్వాత్కర్మఫలవిషయోరాగాద్యయోగాత్తన్నిబన్ధనస్యకర్మణోపిదురనుష్ఠానత్వాన్నాత్మజ్ఞస్యకర్మోపపత్తిరిత్యాహ (కర్మాధికృతేతి) అద్వైతాత్మజ్ఞానస్యకర్మప్రవృత్తివిరోధిత్వేఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) అజ్ఞస్యకర్మవిధిః - నత్వాత్మజ్ఞస్యేత్యత్రశ్రుతింసంవాదయతి (అతఏవేతి) ఏతే-త్రయోప్యాశ్రమిణః. కర్మనిరతా ఇతియావత్. యథాబ్రహ్మచారీగృహస్థోవానప్రస్థశ్చేత్యేతేకర్మిణః - తథాబ్రహ్మవిదపికర్మీచేత్ - సపృథక్క్రియేత. పృథక్కరణాచ్చనతస్యకర్మవిధిరితిమత్వోక్తం (బ్రహ్మసంస్థఇతి) యదిసముచ్చయాసమ్భవాత్కేవలమేవాత్మజ్ఞానంకైవల్యసాధనమితితాదర్థ్యేనోపనిషదారభ్యతే-హన్తకిమిత్యస్యాముపనిషదిత్రివిధాన్యుపాసనాన్యుపన్యస్యన్తే-తత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యోపనిషదారమ్భేసతీతియావత్. * సయోవాయుందిశాంవత్సంవేదనపురేదంరోదతీత్యాదీన్యభ్యుదయఫలాన్యుపాసనాని. కైవల్యేనసన్నికృష్టఫలత్వంనామ - క్రమముక్తిఫలత్వం. అద్వైతాత్- నిష్ప్రపఞ్చాదీషద్వికృతం- సగుణంబ్రహ్మ. కర్మసమృద్ధిఫలాని- కర్మఫలగతాతిశయఫలాన్యుద్గీథాద్యుపాసనానీత్యర్థః. ఆత్మవిద్యాప్రకరణేత్రివిధోపాసనోపన్యాసేహేతుమాహ (రహస్యేతి) ఉపనిషత్పదవేదనీయత్వస్యాత్మవిద్యాయాముపాసనేషుచావిశేషాదిత్యర్థః. తత్రైవహేత్వన్తరముద్భావ్యవిభజతే (మనోవృత్తీత్యాదినా) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాంచయథోక్తంసామాన్యమిష్యతేచేత్- తర్హిఫలతోపివిశేషోనస్యాదితిమన్వానశ్శఙ్కతే (కస్తర్హీతి) ఫలతోవిశేషందర్శయన్నుత్తరమాహ (ఉచ్యతఇతి) తత్రప్రథమమాత్మజ్ఞానస్యోపాసనాభ్యోవిశేషమాదర్శయతి (స్వాభావికస్యేతి) ప్రత్యగాత్మనిక్రియాకారకఫలవిభాగవికలేకూటస్థేస్వభావశబ్దితావిద్యాకృతమధ్యారోపితంకర్త్రాద్యాకారవిజ్ఞానం. తస్యాద్వితీయత్వాదిలక్షణాధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానంనివర్తకం- యథారజ్జ్వాదావధిష్ఠానేసర్పాదిసమారోపరూపస్యమిథ్యాజ్ఞానస్యప్రకాశాదికారణప్రసూతోరజ్జ్వాద్యధిష్ఠానస్వరూపనిశ్చయోనివర్తకః - తథేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుపాసనానామద్వైతజ్ఞానాద్విశేషందర్శయతి (ఉపాసనంత్వితి) శాస్త్రం * మనోబ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాది. కిఞ్చిదాలమ్బనం- మనఃప్రభృతివివక్షితం. సమానజాతీయప్రత్యయసన్తానకరణంవిచ్ఛిద్యవిచ్ఛిద్యధ్యాయినోపిసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యవిశినష్టి (తద్విలక్షణేతి) ఆత్మజ్ఞానస్యోపాసనానాంచఅవాన్తరవిశేషముపసంహరతి (ఇతివిశేషఇతి) నను విద్యాప్రకరణేయథోక్తోపాసనానాముపదేశసమ్భవేపివిద్యైవప్రాధాన్యాత్ప్రథమ్యోచ్యతాం - ఉపాసనానిపునరప్రధానత్వాత్పశ్చాత్తేనవాచ్యానీత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి) ఉపాసనానామీశ్వరార్పణబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితనిత్యాది కర్మవచ్చిత్తశుద్ధిద్వారాజ్ఞానకారణత్వాత్, కార్యాచ్చకారణస్యప్రాథమ్యప్రసిద్ధేః, సాకారవస్తువిషయత్వేనసుసాధ్యత్వాచ్చమన్దానాంసహసాతేషుప్రవృత్త్యుపపత్తేరాదావుపదేశస్సమ్భవతీత్యర్థః. తథాపిబహువిధేషూపాసనేషుకిమిత్యఙ్గావబద్ధమేవోపాసనంప్రథమముచ్యతే- తత్రాహ (తత్రేతి) ప్రాకృతేపురుషేకర్మాభ్యాసస్యానాదివాసనయాదృఢీకృతత్వాదభ్యస్తతత్కర్మత్యాగేనాతత్సమ్బన్ధినికేవలోపాసనేచేతసస్సమర్పణందుఃఖంకర్తుమిత్యఙ్గావబద్ధమేవతావదుపాసనముచ్యతే. ఏవమాదావుక్త్వాపునరుపాసనాన్తరాణిక్రమేణవక్తవ్యానీత్యర్థః. ……

N. KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER
TIRUPATI

PUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

హరిః ఓమ్.

ఉ.— ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత। ఓమిత్యుద్గాయతి తస్యోపవ్యాఖ్యానమ్॥ ౧

శం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత) ఓమిత్యేతదక్షరం పరమాత్మనోఽభిధానం నేదిష్ఠం - తస్మిన్హి ప్రయుజ్యమానే స ప్రసీదతి ప్రియనామగ్రహణ ఇవ లోకః. తదిహేతిపరం ప్రయుక్తమభిధాయకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రం ప్రతీయతే. తథా చార్చాదివత్పరస్యాత్మనః ప్రతీకం సమ్పద్యతే. ఏవం నామత్వేన ప్రతీకత్వేన చ పరమాత్మోపాసనసాధనం శ్రేష్ఠమితి సర్వవేదాన్తేష్వవగతం. జపకర్మస్వాధ్యాయాద్యన్తేషు చ బహుశః ప్రయోగాత్ ప్రసిద్ధమస్య శ్రైష్ఠ్యం. అతస్తదేతదక్షరం- వర్ణాత్మకముద్గీథభక్త్యవయవత్వాదుద్గీథశబ్దవాచ్యముపాసీత. కర్మాఙ్గావయవభూత ఓఙ్కారే పరమాత్మప్రతీకే దృఢామైకాగ్ర్యలక్షణాం మతిం సన్తనుయాత్. స్వయమేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యోద్గీథశబ్దవాచ్యత్వే హేతుమాహ (ఓమితి హ్యుద్గాయతి) ఓమిత్యారభ్య హి- యస్మాదుద్గాయతి- అత ఉద్గీథ ఓఙ్కార ఇత్యర్థః. తస్య- అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం - ఏవముపాసనమేవంవిభూత్యేవంఫలమిత్యాదికథనం- ఉపవ్యాఖ్యానం. ప్రవర్తత ఇతి వాక్యశేషః. ౧

ఆ.— కాణ్డద్వయస్య నియతపౌర్వాపర్యప్రయుక్తసమ్బన్ధముపనిషత్త్వాత్పూర్వం చోక్త్వా [illegible] వ్యాఖ్యాతుకామః ప్రతీకమాదత్తే (ఓమిత్యేతదక్షరమితి) తత్ర ప్రథమమోఙ్కారస్యాభిధాయకత్వపక్షే నామత్వముచ్యతే (పరమాత్మన ఇతి) అభిధానాన్తరేభ్యోఽస్య విశేషం దర్శయతి (నేదిష్ఠమితి) నికటతమం, అతిశయేన ప్రియమితియావత్. ఓఙ్కారస్య నేదిష్ఠత్వం సమర్థయతి (తస్మిన్నితి) ఓఙ్కారస్యానన్తరమ్ అపి పరమాత్మనామత్వేఽపి ప్రకృతే కింవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదిహేతి) ప్రకృతే హి వాక్యే తత్ -ఓమితిపదమితిశబ్దపరం సత్ [illegible] దేవవాచకత్వాద్వ్యావర్తితం శబ్దస్వరూపమాత్రముపాస్యం గమ్యతే. యత్ర హీతిపరః ప్రయోగః - న తత్రాభిధేయపరత్వం - యథా గౌరయమాహేతి. తథా చాత్రేతిపరత్వాదోఙ్కారస్య స్వరూపమాత్రముపాస్యం వివక్షితమిత్యర్థః. తస్యోపాస్యత్వార్థం శ్రైష్ఠ్యం సాధయతి (తథా చేతి) ఇతిపరప్రయోగవశాదభిధాయకత్వాభావే సత్యర్చాశబ్దితప్రతిమాయాం భగవత్ప్రతీకత్వవదోఙ్కారస్యాపి పరమాత్మప్రతీకత్వేన శ్రేష్ఠత్వేనోపాస్యత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. తదీయం శ్రైష్ఠ్యం సప్రమాణకం నిగమయతి (ఏవమితి) సర్వవేదాన్తేషు - *ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమిత్యాదిషు. కిఞ్చ - నాస్య శ్రైష్ఠ్యం సమర్థనీయం- ప్రసిద్ధత్వాదిత్యాహ (జపేతి) గాయత్ర్యాదిజపే, యజ్ఞాదౌ కర్మణి, స్వాధ్యాయస్యాద్యన్తే, చోఙ్కారస్య ప్రయోగో దృశ్యతే- *తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః। ప్రవర్తన్తే విధానోక్తాః సతతం బ్రహ్మవాదినాం * బ్రాహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వదా। స్రవత్యనోఙ్కృతం పూర్వం పరస్తాచ్చ విశీర్యత ఇతి స్మృతేః. *ఓమితి బ్రాహ్మణః ప్రవక్ష్యన్నాహేత్యాదిశ్రుతేశ్చేత్యర్థః. ఓమితీత్యయం భాగో వ్యాఖ్యాతః. సంప్రత్యేతదక్షరమిత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) శ్రేష్ఠత్వముపాస్యత్వార్థమనూద్యతే. *వ్యాపేశ్చ సమఞ్జసమితి న్యాయేన విశేషణస్యార్థవత్త్వమభిప్రేత్య రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయేనాక్షరశబ్దస్య ప్రకరణమనుసృత్య ప్రసిద్ధమర్థమాహ (వర్ణాత్మకమితి) గ్రామో దగ్ధః- పటో దగ్ధ ఇతివదేకదేశే సముదాయవిషయం పదం ప్రకృతమిత్యాహ (ఉద్గీథేతి) ఉపాస్తిం విభజతే (కర్మేతి) ఉద్గీథావయవత్వాదోఙ్కారే తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిరిత్యుక్తత్వాదనన్తరవాక్యమకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్య శ్రుత్యుక్తో యోఽస్మదుక్తో హేతుః - తేన స్ఫుటీక్రియత ఇతి - తత [illegible]స్మాభిర్దర్శిత ఇత్యభిప్రేత్యాహ (స్వయమేవేతి) *ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యత్రోపాసనోత్పత్తివిధిరుక్తః. సమ్ప్రతి గుణం వివక్షుర్వాక్యాన్తరమాదాయ వ్యాచష్టే (తస్యేతి) (ఏవముపాసనమితి) రసతమత్వమాప్తిస్సమృద్ధిరిత్యేవంగుణకముపాసనం యస్యాక్షరస్య - తత్తథేత్యర్థః. (ఏవంవిభూతీతి) *పరమః పరార్ధ్యః * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాద్యా విభూతిః- స్తుతిర్యస్య- తత్తథేతియావత్. (ఏవంఫలమితి) *ఆపయితా హ వై కామానామిత్యాదిఫలం యస్యోపాస్యస్యోఙ్కారస్య- తత్తథోక్తమిత్యర్థః. గోదోహనవదాశ్రిత్య విధానాదధికృతాధికారమిదముపాసనం- తథాపి పృథగేవ *పృథక్త్వప్రతిబన్ధః ఫలమితి న్యాయేన ఫలవత్. ఫలం చ యాజమానం-ఉద్గాతుర్యజమానేన కర్మార్థం క్రీతత్వాత్తత్కర్తృకస్యోపాసనస్యాపి యజమానస్య స్వామినః ఫలమితి వచనమాదిశబ్దార్థః. వాక్యస్య సాకాఙ్క్షత్వేనానర్థక్యం వారయతి (ప్రవర్తత ఇతి) ౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయమఞ్చితోరస్స్థలం శ్రియా। అఞ్జనాచలశృఙ్గారమఞ్జలిర్మమ గాహతాం॥ ౧
శ్రీశైలపూర్ణవంశాబ్ధికౌస్తుభస్య జగద్గురోః। శ్రీమతస్తాతయార్యస్య చరణౌ శరణం వ్రజే॥ ౨
శ్రీతాతగురుసేవాప్తవేదాన్తయుగళాశయః। వాత్స్యానన్తగురుశ్శ్రీమాన్ శ్రేయసే మేఽస్తు భూయసే॥ ౩
యత్సేవావైభవాల్లబ్ధా మయా పరమహంసతా। తమహం శిరసా వన్దే పరకాలమునీశ్వరం॥ ౪
వ్యాసం లక్ష్మణయోగీన్ద్రం ప్రణమ్యాన్యాన్ గురూనపి। ఛన్దోగోపనిషద్వ్యాఖ్యాం కరవాణి యథామతి॥ ౫

రం.— బ్రహ్మవిద్యోపయికం కర్మాఙ్గవిషయమాదావుపాసనముపదిశ్యతే (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి) ఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యవయవభూతమోమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యర్థః. ఓమిత్యక్షరస్యోద్గీథత్వాసమ్భవేన సామానాధికరణ్యార్థముద్గీథపదస్య వా- అక్షరపదస్య వా ముఖ్యార్థత్యాగేన లక్షణాయాం సమాశ్రయణీయాయాం *ఏతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుపసంహారానుగుణ్యాదుద్గీథశబ్దస్య జఘన్యతయా, తస్యైవోద్గీథావయవలక్షకత్వం యుక్తం- న తు ముఖ్యస్యోమిత్యేతదక్షరమిత్యస్యోఙ్కారావయవయుక్తోద్గీథలక్షకత్వం యుక్తమితి ద్రష్టవ్యం. స్వయ

ఉ.—— ఏషాంభూతానాంపృథివీరసఃపృథివ్యాఆపోరసఃఅపామోషధయోరసఓషధీనాంపురుషోరసః
పురుషస్యవాగ్రసోవాచఋగ్రసఋచస్సామరసస్సామ్నఉద్గీథోరసః॥ ౨
సఏషరసానాగ్ంరసతమఃపరమఃపరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథః॥ ౩
కతమాకతమర్క్కతమత్కతమత్సామకతమఃకతమఉద్గీథఇతివిమృష్టంభవతి॥ ౪

మేవ శ్రుతిరోఙ్కారస్యఉద్గీథశబ్ద ప్రతిపాద్యత్వేహేతుమాహ (ఓమితిహ్యుద్గాయతీతి) లోకఓమితిహ్యారభ్యైవోద్గాయతి- అతఉద్గీథావయవత్వాదుద్గీథశబ్దప్రతిపాద్యత్వంయుక్తమిత్యర్థః. (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) తస్య- ఓమిత్యక్షరస్యఉపవ్యాఖ్యానం - ఇదముపాసన, మేవంవిభూతి, రేవంఫల, మిత్యాదికథనం. క్రియతఇతిశేషః. ౧

శం.—— ఏషాం- చరాచరాణాంభూతానాంపృథివీరసః - గతిఃపరాయణమవష్టమ్భః. పృథివ్యాఆపోరసః - అప్సుహ్యోతాచప్రోతాచపృథివీ- అతస్తారసఃపృథివ్యాః. అపామోషధయోరసః- అప్పరిణామత్వాదోషధీనాం. తాసాంపురుషోరసః- అన్నపరిణామత్వాత్పురుషస్య. తస్యాపిపురుషస్యవాగ్రసః- పురుషావయవానాంహివాక్సారిష్ఠా- అతోవాక్పురుషస్యరసఉచ్యతే. తస్యాఅపివాచఃఋగ్రసః- సారతరా. ఋచస్సామరసః- సారతరం. తస్యాపిసామ్నఉద్గీథః- ప్రకృతత్వాదోఙ్కారస్సారతరః. ౨

ఆ.—— తదేవోపవ్యాఖ్యానమనువర్ణయన్నోఙ్కారస్యరసతమత్వంగుణంవిధాతుంపాతనికాంకరోతి (ఏషామితి) గతిరితి- ఉత్పత్తికారణత్వం. పరాయణమితి- స్థితిహేతుత్వం. అవష్టమ్భఇతి- ప్రలయనిధానత్వముచ్యతఇతిభేదః. వైపరీత్యేనవాఽమూనిపదానినేయాని. అపాంపృథివీరసత్వంసాధయతి (అప్సుహీతి) అస్యార్థస్యశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధింద్యోతయితుంహిశబ్దః. ఓషధీనామపఃప్రతికారణత్వాభావాత్కథంతత్రరసశబ్దః-తత్రాహ (అప్పరిణామత్వాదితి) కారణపరతయాపూర్వత్రవ్యాఖ్యాతోపిరసశబ్దోఽగోరసఇతివదుత్తరత్రకార్యపరతయావ్యాఖ్యేయఇత్యర్థః. కథమోషధీనాంపురుషోరసః- నహితాభిస్సాక్రియతే-తత్రాహ (అన్నేతి) పురుషరసత్వంవాచస్సమర్థయతే (పురుషేతి) వాగ్విహీనంప్రతిపురుషాక్షరంనిన్దన్తి- అతోవాచస్సారతమత్వంప్రసిద్ధమితిహిశబ్దార్థః. తస్యాస్సారిష్ఠత్వప్రసిద్ధిరతశ్శబ్దార్థః. వాఙ్నిర్వర్త్యత్వాదృచస్తద్రసత్వమిత్యభిప్రేత్యాహ (సారతరేతి) ఋచస్సకాశాదపితదాశ్రితంసామగీయమానంవక్తృశ్రోత్రోస్సుఖకరమితిమత్వాహ (సారతరమితి) ఉద్గీథశబ్దం వ్యాజయతిప్రకరణాన్నియమయతి (ప్రకృతత్వాదితి) నహిసామాన్యోఙ్కారంతత్ఫలాయభవతీతిమన్వానోబ్రూతే (సారతరఇతి) ౨

రం.—— (ఏషాంభూతానాంపృథివీరసః) ఏషాం- స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాంపృథివీరసః- పరాయణం. భూతానాంపృథివ్యాధారత్వాదితిభావః. పృథివ్యాఆపోరసః - తస్యాఃజలప్రకృతికత్వాదితిభావః. అపామోషధయోరసః - తత్పరిణామత్వాదితిభావః. ఓషధీనాంపురుషోరసః- అన్నపరిణామత్వాచ్ఛరీరస్యేతిభావః. పురుషస్యవాగ్రసః- వాచోఽత్యుపకారకత్వాత్. వాచఋగ్రసః- ఋచాంగమ్భీరార్థకత్వాదితిభావః. ఋచస్సామరసః- గీతిసారత్వాత్సామ్నమితిభావః. సామ్నఉద్గీథోరసః- శ్రావ్యత్వాత్సారఇత్యర్థః. అత్రోద్గీథశబ్దేనోద్గీథావయవఓఙ్కారఉచ్యతే. ౨

శం.—— ఏవంసఏషః - ఉద్గీథాఖ్యఓఙ్కారోభూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయేనరసః - రసతమః. పరమాత్మప్రతీకత్వాత్పరార్ధ్యః. అర్ధం- స్థానం. పరంచతదర్ధంచ, తదర్హతీతిపరార్ధ్యః- పరమాత్మస్థానార్హః. పరమాత్మవదుపాస్యత్వాదిత్యభిప్రాయః. అష్టమః - పృథివ్యాదిరససఙ్ఖ్యాయాం. యదుద్గీథః- యఉద్గీథః. ౩

ఆ.—— యదర్థంపృథివ్యాదీనాంరసత్వముక్తం- తదిదానీందర్శయతి (ఏవమితి) రసతమత్వగుణకమోఙ్కారముపాస్యత్వార్థంవిశేషణాఖ్యామధికరోతి (రసఇతి) తస్యపరమాత్మస్థానయోగ్యత్వంసమర్థయతే (పరమాత్మవదితి) యథాపరమాత్మాస్వరూపత్వేనానుసన్ధీయతే- తథాఽస్యాపితదాత్మనాఽనుసన్ధేయత్వాద్విష్ణుబుద్ధ్యాలమ్బనార్హప్రతిమావదయమపిపరమాత్మబుద్ధ్యాలమ్బనయోగ్యోభవతీత్యర్థః. ఓఙ్కారాత్పరోన్యోరసోనాస్తీతిలబ్ధీయరసతమత్వస్ఫుటీకరణార్థంపరిగణనా. స్వతస్సిద్ధమష్టమత్వమనువదతి (అష్టమఇతి) ననుభూతాన్యారభ్యనవమత్వేప్రతీయమానేకథమోఙ్కారస్యాష్టమత్వంప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (పృథివ్యాదీతి) సఏషఇత్యుక్తంవ్యక్తీకర్తుంయదుద్గీథఇత్యేతద్వ్యాచష్టే (యఉద్గీథ ఇతి) పూర్వవదుద్గీథశబ్దోఽవయవపరోనేతవ్యః. ౩

రం.—— (సఏషరసానాంరసతమఃపరమః) సఏషః - ఓఙ్కారఃరసతమఃపరమః - భూతాదీనాముత్తరోత్తరరసానామతిశయితోరసః. ఇతోఽధికోరసోనాస్తీత్యర్థః. (పరార్ధ్యోఽష్టమోయదుద్గీథః) పరార్ధ్యః- పరస్య - బ్రహ్మణఃఅర్ధం- స్థానమర్హతీతిపరార్ధ్యః. ※ఛన్దసిచేతియత్. బ్రహ్మవదోఙ్కారస్యాప్యుపాస్యత్వాదితిభావః. అష్టమః - అయముద్గీథః * పృథివీరసఃపృథివ్యాఆపోరసఇతిపరిగణనాయామష్టమఇత్యర్థః. యదుద్గీథః- యఉద్గీథఇత్యర్థః. ౩

శం.—— * వాచఋగ్రసఇత్యుక్తం. కతమాసాఋక్. కతమత్తత్సామ. కతమోవాసఉద్గీథః. కతమాకతమేతివీప్సాఆదరార్థా. నను ※ వాబహూనాంజాతిపరిప్రశ్నేడతమచ్- నహ్యత్రఋగ్జాతిబహుత్వం- కథండతమచ్ప్రత్యయః. నైషదోషః - జాతౌపరిప్రశ్నోజాతిపరిప్రశ్న

ఉ.— వాగేవర్క్ప్రాణస్సామోమిత్యేతదక్షరముద్గీథః తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చర్క్చ సామ చ॥ ౫

ఇత్యేతస్మిన్ విగ్రహే జాత్యావ్యక్త్యోర్బహుత్వోపపత్తేః. నతు జాతేః పరిప్రశ్న ఇతి విగృహ్యతే. ననుజాతేః పరిప్రశ్న ఇత్యస్మిన్ విగ్రహే కతమా కతమ ఇత్యాద్యుదాహరణముపపన్నం - జాతౌ పరిప్రశ్న ఇత్యత్ర తు న యుజ్యతే. తత్రాపి కఠాదిజాతావేవ వ్యక్తిబహుత్వాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్న ఇత్యదోషః. యది జాతేః పరిప్రశ్నస్స్యాత్ - కతమా కతమ ఇత్యాద్యుపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యం స్యాత్. విమృష్టం భవతి - విమర్శః కృతో భవతి. విమర్శే హి కృతే సతి ప్రతివచనోక్తిరుపపన్నా. ౪

ఆ.— అథ గుణాన్తరవిధానార్థం ప్రశ్నమవతారయన్ వృత్తమనువదతి (వాచ ఇతి) * ఋచస్సామ రసస్సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి చోక్తమితి ద్రష్టవ్యం. ఇదానీమృగాదిజాతిం జిజ్ఞాసమానః పృచ్ఛతి (కతమేతి) వీప్సాత్రయం ప్రశ్నేతజ్జాతిజిజ్ఞాసే శబ్దాతిరేకం దర్శయితుమాహ (కతమా కతమేతి) ప్రశ్నత్రయమాక్షిపతి (ననువేతి) అనేకజాత్యవచ్ఛిన్నానాం మధ్యే యదైకస్యా జాతేర్నిర్ధారణార్థః పరిప్రశ్నో భవతి తదా తస్మిన్విషయే వికల్పేన డతమచ్ప్రత్యయస్స్యాత్ - యథా బహూనాం కఠాదీనాం మధ్యే కతరజాతినిర్ణయార్థం కతమో కఠా ఇతి ప్రశ్నః క్రియతే- తథాఽస్యత్రాపీతి సూత్రార్థః. బహూనామేకస్యా నిర్ధారణే డతమజ్విధానేపి ప్రకృతే ప్రశ్నత్రయే కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అత్రేతి- ఆఖ్యాపకాధ్యేతృవ్యవహారభూమిరుక్తా. ఋగ్జాతిగ్రహణం సామజాతేరుద్గీథజాతేశ్చోపలక్షణం. తద్బహుత్వాభావేపి కిం నశ్ఛిద్యత ఇత్యత్రాహ (ఋక్షమితి) ఋగాదిజాతయో యది భూయస్యస్స్యుః- తదా తాసాం మధ్యే కతమా ఋగ్జాతిః - కతమా సామజాతిర్వా - కతమా వోద్గీథజాతిరితి ప్రశ్నో యుజ్యతే. న చాస్తి తత్ర జాతిబహుత్వం- ప్రమాణాభావాత్. అతోఽనుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. ప్రశ్నానుపపత్తిం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) బహూనాం తజ్జాత్యవచ్ఛిన్నానాం సన్నిధానే జాతౌ సత్యాం వ్యక్తిబహుత్వసమ్భవాత్ తదన్యతమనిర్ధారణార్థః పరిప్రశ్నో ఉపపద్యతమితి సూత్రార్థః. అఙ్గీకార్యాదృగాదిజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్కతమా తద్వ్యక్తిః * వాచ ఋగ్రస ఇత్యాదౌ వివక్షితేతి ప్రశ్నపర్యవసానాన్నానుపపన్నం ప్రశ్నత్రయమిత్యర్థః. యత్తు విగ్రహాన్తరం గృహీత్వా ప్రశ్నానుపపత్తిరిత్యుక్తం- తత్రాహ (నత్వితి) తత్ర చానుపపత్తిం యది జాతేః పరిప్రశ్న ఇతి కరిష్యతి. అస్మదిష్టవిగ్రహపరిగ్రహే వ్యుత్పత్తికారీయముదాహరణం విరుధ్యతే- కఠశబ్దస్య వ్యక్తివిశేషవాచిత్వాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉదాహరణేపి సత్యాం కఠజాతౌ తద్వ్యక్తిబాహుళ్యాత్ తదన్యతమనిర్ధారణాభిప్రాయేణ పరిప్రశ్నే డతమజిత్యఙ్గీకారాన్న పరోక్తోదాహరణవిరోధ ఇత్యర్థః. పరోక్తం దోషం తిపరిహరతి (తత్రాపీతి) నను ద్వివిధావి విగ్రహోపపత్తౌ కిమితి త్వదిష్టో విగ్రహో నియమ్యతే- తత్రాహ (యదీతి) త్వదిష్టవిగ్రహపరిగ్రహశ్చేత్ - ఋగాదిజాతేరేకత్వాత్ ప్రత్యేకం బహుత్వాయోగాత్ * వా బహూనామిత్యాదిసూత్రేణ * కతమర్క్ కతమత్సామేత్యస్యోదాహరణం న సిధ్యేత్. తథా చ తత్సిద్ధ్యర్థం పృథక్సూత్రవిధానం ప్రసజ్యేత- న హి వైదికముదాహరణం ప్రమత్తగీతమివ హాతుం శక్యం. తస్మాదృగాదివ్యక్తిరేవాత్ర ప్రశ్నవిషయ ఇత్యర్థః. కిమితి యథోక్తరీత్యా విమృశ్యతే- వివక్షితమృగాదిస్వరూపమేవాదావుపన్యస్యతాం- లాఘవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (విమర్శే హీతి) ౪

రం.— * వాచ ఋగ్రసో ఋచస్సామ రసః సామ్న ఉద్గీథో రస ఇతి ఋక్సామోద్గీథానాం ప్రస్తుతత్వాత్తాని విమృశతి (కతమా కతమర్గితి) కతమా కతమేతి వీప్సా ఆదరార్థా. కా ఋగిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి కతమత్కతమత్సామేత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. (ఇతి విమృష్టం భవతి) విమర్శః కృతో భవతీత్యర్థః. ౪

శం.— (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేతి) వాగృచోరేకత్వేపి నాష్టమత్వవ్యాఘాతః - పూర్వస్మాద్వాక్యాన్తరత్వాత్. ఆప్తిగుణసిద్ధయే ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి. వాక్ప్రాణావృక్సామయోనీ ఇతి వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యుచ్యతే. యథాక్రమమృక్సామయోన్యోర్వాక్ప్రాణయోర్గ్రహణేహి సర్వాసామృచాం సర్వేషాం చ సామ్నామవరోధః కృతస్స్యాత్. సర్వర్క్సామావరోధే చ ఋక్సామసాధ్యానాం చ సర్వకర్మణామవరోధః కృతస్స్యాత్. తదవరోధే చ సర్వే కామా అవరుద్ధాః స్యుః. ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి- భక్త్యాశఙ్కా నివర్త్యతే. తద్వా ఏతదితి - మిథునం నిర్దిశ్యతే. కిం తన్మిథునమితి. ఆహ - యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ - సర్వర్క్సామకారణభూతౌ మిథునం. (ఋక్చ సామ చేతి) ఋక్సామకారణావృక్సామశబ్దోక్తావిత్యర్థః. న తు స్వతన్త్రమృక్చ సామ చ మిథునం- అన్యథా హి వాక్చ ప్రాణశ్చేత్యేకం మిథునం, ఋక్సామ చాపరం మిథునమితి ద్వే మిథునే స్యాతాం. తథా చ తద్వా ఏతన్మిథునమిత్యేకవచననిర్దేశోఽనుపపన్నస్స్యాత్. తస్మాదృక్సామయోన్యోర్వాక్ప్రాణయోరేవ మిథునత్వం.

ఆ.— శిష్యభూతయా శ్రుత్యా చోదితే తస్యై వాచార్యభూతా పరిహరతి (వాగేవేతి) నన్వాద్యే ప్రతివచనే వాగృచోరేకత్వాదసమాప్తోఙ్కారస్య రసతమత్వాపదిష్టమష్టమత్వం వ్యాహన్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (వాగృచావితి). కథం పునరోఙ్కారరసతమత్వవాక్యాదిదం ప్రశ్నప్రతివచనరూపం వాక్యం భిద్యతే- అర్థాధిక్యాభావాత్. తత్రాహ (ఆప్తీతి) పూర్వం హి వాక్యమోఙ్కారస్య రసతమత్వం విదధాతి- ఇదం తు తస్యైవాప్తిగుణం విధత్తే తథా చ తాదృగ్గుణవిధ్యర్థత్వేనాస్య వాక్యాన్తరత్వాదేతద్వాక్యవశాదష్టమత్వాభావేపి పూర్వవాక్యాదోఙ్కారస్యాష్టమత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపి కథమృగాదిజాతీయే పృష్టే వాగేవర్గిత్యాది ప్రతివచనముచితం- తద్వ్యక్తివిశేషవచనమేవ ప్రశ్నానుసారీత్యాశఙ్క్యాహ (వాక్ప్రాణావితి). వాగృచాయోనిః- తన్నిర్వర్తకత్వాత్. ప్రాణశ్చ సామ్నో హేతుః- బలేన హి గీతిరుత్పద్యతే. తథా చ వాగేవేత్యాదినా కార్యకారణయోరభేదోపదేశాదృగ్జాత్రం ౫

ఉ.— తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సగ్ంసృజ్యతే యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై
తావన్యోన్యస్య కామం॥ ౬
ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౭

సామమాత్రం వాత్రోద్గారణాత్మకం ప్రతీయతే. న చ పూర్వత్రాపి వ్యాప్తిర్వివక్షితా - ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్. న చైవమృగాదిజాతేరేకత్వాత్ ఉపపచ్ఛ్రిత్యయోరనుపపత్తిః - తద్వ్యక్త్యవచ్ఛిన్నానామృక్సామోద్గీథానాం సన్నిధావృగాదిజాతేరేకస్యాః నిర్ధారణార్థం పునః ప్రశ్నైతత్ప్రతియోగసమ్భవాత్. ఋగాదిషు ప్రత్యేకం భేదవివక్షయా షష్ఠీసమాసే దూషణముక్తం. తత్ర ప్రత్యేకమేకత్వముపేత్యాకృతిరీత్యా షష్ఠీసమాసే తు న కించిద్దుష్యతీతి భావః. ఋగాదిశబ్దాభ్యాం వాచస్సామాత్మకస్య ప్రాణస్య చ గ్రహణే ఫలితం దర్శయన్నుక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (యథాక్రమమితి). ఋక్సామయోస్త్రావరోధేఽపి కిం సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వేతి) తథాపి కిం స్యాదితి చేత్ - తత్రాహ (సర్వే కామా ఇతి). ఉక్తప్రక్రియయా సర్వకామావాప్తిహేతురోఙ్కారోఽభివక్షితాప్తిగుణకస్సిధ్యతీత్యర్థః. తృతీయే ప్రతివచనే తాత్పర్యమాహ (ఓమిత్యేతదితి) అత్రాపి పూర్వవజ్జాతిగృహీతౌ తద్వ్యక్తిత్వేన భక్తిరేవోక్తేతి శఙ్కాం నిరసితుమోమిత్యేతదక్షరమితి విశేషణం. తథా చోద్గీథః - తదవయవః. విశేషణాత్ప్రకరణాచ్చేత్యర్థః. పారమ్పర్యేణ వాక్ప్రాణయోస్సర్వకామసమ్బన్ధాదుద్గీథస్యాపి తథాభూతవాగాదిసమ్బన్ధాదస్తి సర్వకామసమ్బన్ధ ఇత్యుక్తం. ఇదానీమోఙ్కారస్య వాక్ప్రాణద్వారా సర్వకామసమ్బన్ధే హేత్వన్తరమాహ (తద్వా ఇతి). తదేతత్పదయోరక్షరవిషయత్వం వ్యావర్త్య వక్ష్యమాణవిషయం దర్శయతి (మిథునమితి). వైశబ్దో మిథునప్రసిద్ధ్యర్థః. వాక్ప్రాణశ్చేతి యదుభయముపలభ్యతే - తదేతన్మిథునమితి యోజనామఙ్గీకృత్య వాక్యార్థమాహ (సర్వర్క్సామేతి). వాక్ప్రాణయోః ఋక్సామకారణత్వముత్తరవాక్యేన స్పష్టయతి (ఋక్చేతి). యథా వాక్ప్రాణౌ మిథునం - ఏవమృక్సామ చ స్వాతన్త్ర్యేణ మిథునం - నిష్కాస సామాన్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) విపక్షే దోషమాహ (అన్యథేతి) ఇష్టమేవ మిథునద్వయమితి చేత్ - నేత్యాహ (తథా చేతి) ననుమిథునయోరనుగతం మిథునత్వమాదాయైకవచనముపపద్యతే చేత్. నేత్యాహ (తస్మాదితి) ఉపక్రమభఙ్గాన్న స్వతన్త్రం మిథునద్వయమస్తీత్యర్థః. ౫

ర.— విమర్శనిష్పన్నమర్థమాహ (వాగేవర్క్ప్రాణస్సామేత్యేతదక్షరముద్గీథ ఇతి) ఋచో వాగిన్ద్రియోచ్చారణసాధ్యత్వాద్వాగేవర్క్. సామగానస్య ప్రాణనరూపశ్వాసధారణసాధ్యత్వాత్ప్రాణ ఏవ సామ. ఉద్గీథభక్త్యవయవత్వాదోమిత్యక్షరమేవోద్గీథ ఇత్యర్థః. (తద్వా ఏతన్మిథునం యద్వాక్చ ప్రాణశ్చ) స్త్రీలిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా వాచః స్త్రీత్వం. ప్రాణస్య పుల్లిఙ్గశబ్దవాచ్యతయా పుంస్త్వమితి భావః. (ఋక్చ సామ చ) అత్రాపి తదేతన్మిథునమిత్యనుషజ్యతే. ఉక్తరీత్యా వాక్ప్రాణయోర్మిథునత్వేన తదభిన్నత్వేన ఋక్సామయోరపి మిథునత్వం ద్రష్టవ్యం. ౫

శం.— తదేతత్ - ఏవంలక్షణం మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే. ఏవం సర్వకామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమోఙ్కారే సంసృష్టమిత్యోఙ్కారస్య సర్వకామాప్తిగుణవత్త్వం సిద్ధం. వాఙ్మయత్వమోఙ్కారస్య ప్రాణనిష్పాద్యత్వం చ - మిథునేన సంసృష్టత్వం. మిథునస్య కామాపయితృత్వం ప్రసిద్ధమితి దృష్టాన్త ఉచ్యతే - యథా లోకే మిథునౌ - మిథునావయవౌ స్త్రీపుంసౌ యదా సమాగచ్ఛతః - గ్రామ్యధర్మతయా సంయుజ్యేయాతాం. తదా ఆపయతః - ప్రాపయతోఽన్యోన్యస్య - ఇతరేతరస్య తౌ కామం. తథా చ స్వాత్మానుప్రవిష్టేన మిథునేన సర్వకామాప్తిగుణవత్త్వమోఙ్కారస్య సిద్ధమిత్యభిప్రాయః. ౬

ఆ.— భవతు వాక్ప్రాణాఖ్యమృక్సామాత్మకం మిథునం - వాక్ప్రాణరూపమిథునోఙ్కారయోస్సంసర్గే కిం ఫలతీత్యత్రాహ (ఏవమితి) కయోః పునస్సమ్భవయోర్మిథునేన సంసృష్టత్వమక్షరస్య సేత్స్యతి - తత్రాహ (వాఙ్మయత్వమితి). యత్తు సర్వకామాప్తిగుణవిశిష్టం మిథునమిత్యుక్తం - తదుపపాదయతి (మిథునస్యేతి) ప్రసిద్ధమితి - స తాదృగర్థో యథోక్తాక్షరస్య సర్వకామాపయితృత్వే దృష్టాన్తస్సన్నుచ్యతే - న త్వరవాక్యేనేత్యర్థః. దృష్టాన్తమేవ వివృణోతి (యథేత్యాదినా) మిథునద్వయం నాస్తీత్యుక్తత్వాత్కథం మిథునావితి ద్వివచనం - తత్రాహ (మిథునావయవావితి) గ్రామ్యధర్మతయా - తథావిధవ్యాపారవత్తయేతి యావత్. వైశబ్దోఽవధారణే. వివక్షితం దార్ష్టాన్తికమాచష్టే (తథేతి) ౬

ర.— (తదేతన్మిథునమోమిత్యేతస్మిన్నక్షరే సంసృజ్యతే) ఋక్సామాత్మకం తదేతన్మిథునం ఓమిత్యేతస్మిన్నక్షరే ఉద్గీథావయవభూతే సంసృజ్యతే. ఉద్గీథస్య ఋగారూఢసామభక్తిరూపత్వేన ఋక్సామరూపతయోద్గీథావయవప్రణవస్య ఋక్సామాభ్యాం సంసృష్టత్వాత్తదాత్మకమిథునేన సంసృష్టత్వమిత్యర్థః. వాక్ప్రాణాత్మకమిథునాధ్యానవిశిష్టఋక్సామసంసృష్టతయోద్గీథావయవప్రణవోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. (యదా వై మిథునౌ సమాగచ్ఛత ఆపయతో వై తావన్యోన్యస్య కామం) యదా దమ్పతీ మిథునీభూతౌ గ్రామ్యధర్మాయ సంసృజ్యేయాతాం - తదాఽన్యోన్యస్య కామప్రాపకత్వం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మిథునావితి పుంస్త్వద్వివచనే ఛాన్దసే. తతశ్చోఙ్కారోఽపి స్వసంసృష్టమిథునేన కామప్రాపక ఇతి భావః. ౬

శం.— తదుపాసకోఽప్యుద్గాతా తద్ధర్మా భవతీత్యాహ - ఆపయితా హ వై కామానాం యజమానస్య భవతి - య ఏతదక్షరమేవం - ఆప్తిగుణవదుద్గీథముపాస్తే - తస్యైతద్యథోక్తం ఫలమిత్యర్థః. *తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీతి శ్రుతేః. ౭

ఆ.— ఏవమోఙ్కారమాప్తిగుణవిశిష్టం శిష్ట్వా తదుపాసనాఫలం కథయతి (తదుపాసకోఽపీతి) తద్ధర్మేతి - ఉపాసకస్యాప్తిగుణవైశిష్ట్య

ఉ.— తద్వాఏతదనుజ్ఞాక్షరంయద్ధికిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవతదాహఏషోఏవసమృద్ధిర్యదనుజ్ఞాసమర్ధయితాహవైకామానాంభవతియఏతదేవంవిద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే॥ ౮

తేనేయంత్రయీవిద్యావర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితిశꣳసత్యోమిత్యుద్గాయత్యేతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యైమహిమ్నారసేన॥ ౯

టీ. ఆప్తైవకర్త్రైకథమాపయితేత్యుక్తం- తత్రాహ (యజమానస్యేతి) నిహతౌత్వవధారణార్థౌ. ఉద్గీథం- తదవయవభూతమితియావత్. ౬
ఆప్తిగుణవదోఙ్కారోపాసనాత్ కథముపాసితాతద్గుణోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమితి) ౭

రం.— తదుపాసకోఽప్యుద్గాతాస్వోపాస్యాక్షరవద్యజమానకామప్రాపకఇత్యాహ (ఆపయితాహవైకామానాంభవతియఏతదేవంవిద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తఇతి) కామాప్త్యాదివిశిష్టోద్గీథావయవోపాసనస్యయజమానగతకామాప్తిరేవఫలమిత్యర్థః. ౭

శం.— సమృద్ధిమాంశ్చోఙ్కారః. కథం. తద్వాఏతత్- ప్రకృతమనుజ్ఞాక్షరం- అనుజ్ఞాచసాఽక్షరంచ- తత్. అనుజ్ఞా- అనుమతిః. ఓఙ్కారఇత్యర్థః. కథమనుజ్ఞేతి. ఆహశ్రుతిరేవ- యద్ధికిఞ్చ- యత్కిఞ్చలోకేజ్ఞానంధనంవాఽనుజానాతివిద్వాన్ధనీవా - తత్రానుమతింకుర్వన్నోమిత్యేవతదాహ. తథాచవేదే *త్రయస్త్రింశదిత్యోమితిహోవాచేత్యాది. తథాచలోకేపితవేదంధనంగృహ్ణామీత్యుక్తఓమిత్యాహ. అతఃఏషా ఉఏవ- ఏషైవసమృద్ధిః- యదనుజ్ఞా. యాఅనుజ్ఞా- సాసమృద్ధిః- తన్మూలత్వాదనుజ్ఞాయాః. సమృద్ధోహ్యోమిత్యనుజ్ఞాందదాతి. తస్మాత్సమృద్ధిగుణవానోఙ్కారఇత్యర్థః. సమృద్ధిగుణోపాసకత్వాత్తద్ధర్మాసమర్ధయితాహవైకామానాంయజమానస్యభవతి- యఏతదేవంవిద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తఇత్యాది- పూర్వవత్. ౮

ఆ.టీ.- ఉత్తరగ్రన్థస్యగుణాన్తరవిధానేతాత్పర్యందర్శయతి (సమృద్ధీతి) తస్యసమృద్ధిగుణవత్త్వమప్రామాణికమిత్యాశఙ్క్యాపరిహరతి (కథమిత్యాదినా) తదేతత్పదయోరోఙ్కారాఖ్యమక్షరంవిషయత్వేననిర్దిశతి (ప్రకృతమితి) తస్యాప్రకృత్యర్థోవైశబ్దః. అనుజ్ఞాక్షరమిత్యేతద్విగ్రహ్యావివక్షితేనార్థేనఘటయతి (అనుజ్ఞాచేతి) తస్యానుజ్ఞాత్వేప్రశ్నపూర్వకంప్రసిద్ధిముపన్యస్యతి (కథమితి) తత్రేతి- జ్ఞానధనయోరుక్తిః. తదితి- అనుమన్తవ్యంసాధారణ్యేనోచ్యతే. ఓఙ్కారస్యానుజ్ఞాక్షరత్వేలోకప్రసిద్ధివద్వేదప్రసిద్ధింసముచ్చినోతి (తథాచేతి) *కత్యేవదేవాయాజ్ఞవల్క్యేతిశాకల్యేనపృష్టే *త్రయస్త్రింశదితియాజ్ఞవల్క్యేనప్రత్యుక్తేసతి * ఓమితిశాకల్యోఽనుజ్ఞాంకృతవాన్. పునశ్చ *కత్యేవేతిప్రశ్నే * షడితిప్రతివచనేసతి *ఓమితిహోవాచేత్యాదిబృహదారణ్యకేయథోక్తార్థానుసారిప్రసిద్ధమిత్యర్థః. యద్ధికిఞ్చేత్యాదావుక్తాంలోకప్రసిద్ధిమేవప్రకటయతి (తథాచలోకేపీతి) ఓఙ్కారస్యలోకవేదప్రసిద్ధ్యామనుజ్ఞాత్వేఽపికథంసమృద్ధిగుణకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి), ఉశబ్దోఽప్యర్థస్సమృద్ధిశబ్దాగ్రేపరిసమ్బధ్యతే. తస్యాస్సమృద్ధిమూలత్వంసాధయతి (సమృద్ధోహీతి) అనుజ్ఞాయాస్సమృద్ధింప్రతికారణత్వేనసమృద్ధిత్వేసత్యోఙ్కారస్యాపితదాత్మకస్యసమృద్ధిగుణవత్త్వంసిద్ధమిత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి) సమర్ధయితేత్యాదిఫలవాక్యంప్రత్యాహ (సమృద్ధీతి) అస్మిన్వాక్యేసమర్ధయితేత్యాదిపదజాతం *ఆపయితేత్యాదిపూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ఇత్యాదిపూర్వవదితి) ౮

రం.— (తద్వాఏతదనుజ్ఞాక్షరం) ఓఙ్కారోఽనుజ్ఞాక్షరమిత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (యద్ధికిఞ్చానుజానాత్యోమిత్యేవతదాహ) లోకేహ్యనుజ్ఞాంప్రయచ్ఛన్పురుషఓమిత్యనుజానాతీత్యర్థః. (ఏషోఏవసమృద్ధిర్యదనుజ్ఞా) ఉశబ్దఃప్రసిద్ధౌ. లోకేసమృద్ధిమాన్హి ఓమిత్యనుజ్ఞాంప్రయచ్ఛతి - అతోఽనుజ్ఞారూపస్యోఙ్కారస్యసమృద్ధిమూలత్వాదనుజ్ఞారూపఓఙ్కారఏవసమృద్ధిరిత్యర్థః. ఏవంసమృద్ధిగుణవిశిష్టోఙ్కారోపాసనస్యఫలమాహ (సమర్ధయితాహవైకామానాంభవతియఏతదేవంవిద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తఇతి) యజమానస్యకామసమృద్ధింకరోతీత్యర్థః. ౮

శం.— అథేదానీమక్షరంస్తౌతి- ఉపాస్యత్వాత్ప్రరోచనార్థం. కథం. తేన- అక్షరేణప్రకృతేయం - ఋగ్వేదాదిలక్షణాత్రయీవిద్యా. త్రయీవిద్యావిహితంకర్మేత్యర్థః. నహిత్రయీవిద్యైవాశ్రావణాదిభిర్వర్తతే - కర్మతుతథాప్రవర్తతఇతిప్రసిద్ధం. కథం. ఓమిత్యాశ్రావయ, త్యోమితిశంస, త్యోమిత్యుద్గాయతి,. లిఙ్గాచ్చసోమయాగఇతిగమ్యతే. తచ్చకర్మఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థం. పరమాత్మప్రతీకంహితత్- తదపచితిఃపరమాత్మనఏవసా. * స్వకర్మణాతమభ్యర్చ్యసిద్ధింవిన్దతిమానవఇతిస్మృతేః. (మహిమ్నారసేన) కించ - ఏతస్యైవాక్షరస్యమహిమ్నా- మహత్త్వేనఋత్విగ్యజమానాదిప్రాణైరిత్యర్థః. తథా- ఏతస్యైవాక్షరస్యరసేన- వ్రీహియవాదిరసనిర్వృత్తేనహవిషేత్యర్థః. యాగహోమావక్షరేణక్రియతే. తచ్చాదిత్యముపతిష్ఠతే. తతోవృష్ట్యాదిక్రమేణప్రాణోఽన్నంచజాయతే. ప్రాణైరన్నేనచయజ్ఞస్తాయతే. అతఉచ్యతేఽక్షరస్యమహిమ్నారసేనేతి.

ఆ. ఓఙ్కారస్యగుణత్రయవతస్సఫలముపాసనముక్తం. తథాచవక్తవ్యాభావాత్ తేనేయమిత్యాదివాక్యమనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి) స్తుతేరాకాఙ్క్ష్యమాశఙ్క్యాహ (ఉపాస్యత్వాదితి) ప్రరోచనంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి. (కథమిత్యాదినా) త్రయీవిద్యా- వర్తతఇతిసమ్బన్ధః. త్రయీవిద్యేత్యస్యోపచరితార్థత్వంకథయతి (త్రయీవిద్యేతి) కిమితిశ్రుతంత్యక్త్వావ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (నహీతి) తస్యాస్స్వరూ

ఉ.— తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద నానా తు విద్యా చావిద్యా చ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి॥... ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఫలాభస్యానాదిత్వేన హేత్వనపేక్షత్వాదిత్యర్థః. కర్మాపి కథమాశ్రావణాదిభిరాత్మానం లభతే- తత్రాహ (కర్మత్వితి) ప్రసిద్ధిమేవ ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా) ఆధ్వర్యవహౌత్రౌద్గాత్రసమాహారస్య దర్శపూర్ణమాసాదిష్వసమ్భవాద్, అగ్నిష్టోమాదిషు చ సమ్భవాత్, తత్త్రితయసమాహారాల్లిఙ్గాదోఙ్కారేణ ప్రవర్తమానం త్రయీవిహితం కర్మ సోమయాగ ఇతి ప్రతిభాతీత్యాహ (లిఙ్గాచ్చేతి) * ప్రవత్యోఙ్కృతం కర్మేతి న్యాయాదోఙ్కారేణ వైదికస్య కర్మణః స్థితిరితి స్తుతిం విధాయ స్తుత్యన్తరమాహ (తచ్చేతి) కథం పునరక్షరం కర్మణా పూజ్యతే - తత్రాహ (పరమాత్మేతి) తస్య తత్ప్రతీకత్వే కిం స్యాదితి చేత్ - తదాహ (తదపచితిరితి) నను కర్మణా పరమాత్మా చేదారాధ్యతే- తర్హి తత్ప్రతీకత్వాదక్షరస్యాపి తేనారాధనం స్యాత్. న చేశ్వరస్తేనారాధ్యత ఇతి ప్రమాణమస్తి- తత్రాహ (స్వకర్మణేతి) వర్ణాశ్రమవిహితేన కర్మణా ఈశ్వరం ప్రసాద్య తత్ప్రసాదవశాత్తత్ఫలం కర్తా ప్రాప్నోతీతి భగవతోక్తత్వాత్ ఈశ్వరపూజార్థం కర్మేతి గమ్యతే. తథా చ తత్ప్రతీకత్వాదోఙ్కారస్య తత్పూజార్థం కర్మేతి యుక్తమిత్యర్థః. వైదికం కర్మాక్షరపూజార్థమిత్యక్షరం స్తుత్వా ప్రకారాన్తరేణ స్తౌతి (కిం చేతి) యజమానాదీత్యాదిపదేన ఋత్విగ్గృహ్యతే. ప్రాణైః- త్రయీవిహితం కర్మ వర్తత ఇతి సమ్బన్ధః. స్తుత్యన్తరమాహ (తథేతి) యథాఽక్షరవికారైర్యజమానాదిప్రాణైర్వైదికం కర్మ ప్రవర్తతే- తథేతి యావత్. హవిషేత్యత్రాపి పూర్వవదన్వయః. కథం బుత్విగాదిప్రాణానాం హవిషశ్చాక్షరవికారత్వం- అత ఆహ (యాగేతి) ఆదిశబ్దోఽనుక్తవైదికకర్మసఙ్గ్రహార్థః. * తస్మాదోమిత్యుదాహృత్యేత్యాదిస్మృతేరిత్యర్థః. * అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి స్మృతిమాశ్రిత్యాహ (తచ్చేతి) వృష్ట్యాదీత్యాదిశబ్దేనాన్నస్య ప్రజానాం చోత్పత్త్యుపకరణం సర్వముచ్యతే. తథాపి కథమేతస్యైవాక్షరస్య మహిమ్నేత్యాది- తత్రాహ (ప్రాణైరితి) ౯

రం.— ఉపాస్యమోఙ్కారం ప్రరోచనార్థం స్తౌతి (తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తత ఇత్యాదినా) తేన- ప్రకృతేన. ఉపాస్యేనోఙ్కారేణ త్రయీవిద్యా - త్రయీవిహితం కర్మ ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి) ఓఙ్కారపూర్వకత్వాదాశ్రావణశంసనోద్గానానామిత్యర్థః. కిమిత్యోఙ్కారపూర్వకమేవాశ్రావణాదికం క్రియత ఇత్యత్రాహ (ఏతస్యైవాక్షరస్యాపచిత్యై మహిమ్నా రసేన) రసేన- సారభూతేన మహిమ్నా- మాహాత్మ్యేన యుక్తస్యైతస్య- ఓఙ్కారలక్షణస్యాక్షరస్యాపచిత్యై- పూజార్థమిత్యర్థః. ౯

శం.— తత్రాక్షరవిజ్ఞానవతః కర్మ కర్తవ్యమితి స్థితమాక్షిపతి- తేనాక్షరేణోభౌ - యశ్చైతత్- అక్షరమేవం- వ్యాఖ్యాతం వేద, యశ్చ కర్మమాత్రవిదక్షరయాథాత్మ్యం న వేద,- తావుభౌ కురుతః కర్మ. తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాత్- కిం తత్రాక్షరయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేనేతి. దృష్టం హి లోకే హరీతకీం భక్షయతోః తద్రసాభిజ్ఞేతరయోర్విరేచనం. నైవం- యస్మాన్నానా తు విద్యా చావిద్యా చ - భిన్నే హి విద్యావిద్యే. తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. నోఙ్కారస్య కర్మాఙ్గత్వమాత్రవిజ్ఞానమేవ రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవద్విజ్ఞానం. కిం తర్హి. తతోఽభ్యధికం. తస్మాత్తదఙ్గాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం యుక్తమిత్యభిప్రాయః. దృష్టం హి లోకే వణిక్శబరయోః పద్మరాగాదిమణివిక్రయే వణిజో విజ్ఞానాధిక్యాత్ఫలాధిక్యం. తస్మాద్యదేవ విద్యయా- విజ్ఞానేన యుక్తః సన్, కరోతి కర్మ. శ్రద్ధయా- శ్రద్దధానః సన్. ఉపనిషదా - యోగేన యుక్తః సన్నిత్యర్థః. తదేవ కర్మ వీర్యవత్తరం- అవిద్వత్కర్మణోఽధికఫలం భవతీతి. విద్వత్కర్మణో వీర్యవత్తరత్వవచనాదవిదుషోఽపి కర్మ వీర్యవదేవ భవతీత్యభిప్రాయః. న చావిదుషః కర్మణ్యనధికారః- ఔషస్త్యే కాణ్డేఽవిదుషామప్యార్త్విజ్యదర్శనాత్. రసతమాప్తిసమృద్ధిగుణవదక్షరమిత్యేకముపాసనం- మధ్యే ప్రయత్నాన్తరాదర్శనాత్. అనేకైర్హి విశేషణైరనేకధోపాస్యత్వాత్ఖల్వేతస్యైవ- ప్రకృతస్యోద్గీథాఖ్యస్యాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే- ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అక్షరస్య స్తుత్యామఙ్గీకృతత్వాదుపాసనే సిద్ధే కిముత్తరేణ గ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) పూర్వస్మిన్సన్దర్భే స్తుతివశాదక్షరవిజ్ఞానే కర్తవ్యే తన్నిష్పాద్యం కర్మ తద్విజ్ఞానవతోఽనుష్ఠేయమితి స్థితం - తదాక్షేప్తుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. ఆక్షేపాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తేనేత్యాదినా) నను కర్మకర్తృత్వే విద్వదవిదుషోర్విద్వానేవ తత్ఫలమశ్నుతే- నావిద్వానితి కథమిత్యాశఙ్క్యాహ (తయోశ్చేతి) ఇతిశబ్దస్త్వాక్షిపతీత్యనేన సమ్బధ్యతే. కథం విద్వదవిదుషోరవిశిష్టం ఫలమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తమాహ (దృష్టం హీతి) విమతం న స్వతన్త్రఫలం- అఙ్గజ్ఞానత్వాత్ - ఆజ్యావేక్షణవదితి ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (నైవమితి) హేతుత్వేనావతారితం వాక్యం వ్యాచష్టే (భిన్నే హీతి) విద్యా- ఉపాసనా. కర్మ- అవిద్యా. తయోర్భిన్నత్వం- పృథక్ఫలవత్త్వం. తన్న విద్యాయా వైయర్థ్యమిత్యర్థః. విద్యాయాః స్వతన్త్రఫలవత్త్వం నాస్తీతి పక్షస్య వ్యావృత్తిప్రకారమేవ ప్రపఞ్చయతి (నేత్యాదినా) అఙ్గజ్ఞానాద్గుణవదక్షరజ్ఞానస్యాధిక్యఫలితమాహ (తస్మాదితి) తదఙ్గం- కర్మాఙ్గముద్గీథమాత్రజ్ఞానం. తస్మాదాధిక్యాద్విశిష్టాక్షరజ్ఞానస్యేతి యావత్. యత్తు పునరుక్తం తయోశ్చ కర్మసామర్థ్యాదేవ ఫలం స్యాదితి- తత్రాహ (దృష్టం హీతి) యత్త్వఙ్గజ్ఞానత్వాదితి- తత్రాఙ్గజ్ఞత్వే సతి జ్ఞానత్వం-

కిం వా అశ్రుత్యభిహితత్వం- అథవా ఏతదేవ జ్ఞానత్వవిశేషితం. నాద్యః- తన్నిర్ధారణానియమన్యాయేనాసిద్ధేః. న ద్వితీయః - గోదోహనేన వ్యభిచారాత్. న తృతీయః - దృష్టాన్తస్య సాధనవికలత్వాత్. అజ్యావేక్షణస్య శ్రుత్యవిధ్యుదాహరణబహిర్భూతత్వాత్. అఙ్గసమ్బన్ధిజ్ఞానత్వమాత్రేణ దృష్టాన్తత్వే స త్యుద్గీథోపాసనస్య సమ్బన్ధాదిత్యవధి ప్రత్యభిజ్ఞానాధిక్యఫలాధిక్యమిత్యత్రాన్తరవాక్యం యోజయతి (తస్మాదితి) విజ్ఞానం- ఉద్గీథాద్యఙ్గమాత్రవిషయకముపాసనాతిరిక్తం. తేనేతి యావత్. ఉపనిషత్- దేవతాదివిషయముపాసనం. ఇతిశబ్దస్తదర్థసమాప్త్యర్థః. తత్రైవార్థసిద్ధమర్థం కథయతి (విద్వదితి) నన్వస్తి సముచ్చితవిద్యానపర్యుదస్తశ్చ కర్మణ్యధికారీత్యఙ్గీకారాత్, దవిదుషస్తల్లక్షణానాత్రాన్తస్యానధికారాత్, కథం తత్కర్మవీర్యవదితి ప్రతిజ్ఞాయతే - తత్రాహ (నచేతి) ఔపస్త్యే- ఉషస్తిసమ్బద్ధే * మటచీహతేష్వీత్యాదికే. తస్మిన్నర్థజాతే విద్యాహీనానామపి కర్మానుష్ఠానం దృశ్యతే *ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదౌ- *తాం చేదవిద్వానిత్యాదిలిఙ్గాత్. తస్మాదవిదుషోఽపి కర్మణ్యధికారః. అధికారలక్షణేతు జ్ఞానాభావేఽపి ద్రవ్యాదిజ్ఞానమాత్రేణాపి స ఖణసిద్ధిరిత్యర్థః. గుణవదక్షరజ్ఞానం స్వతన్త్రఫలమిత్యుక్తం. తత్తు రసతమగుణవదక్షరవిషయమేకముపాసనం. తత్ర చ విధ్యుద్దేశఫలస్యాశ్రుతత్వేఽపి విశ్వజిన్న్యాయేన వా తత్కల్ప్యతే. ఆప్తిగుణవతస్సమృద్ధిగుణవతశ్చాక్షరస్య ద్వే విజ్ఞానే- ప్రత్యేకం ఫలశ్రుతేః. తథాచాత్ర త్రీణ్యుపాసనాని పృథక్ఫలాని ఏకాక్షరవిషయాణీత్యత ఆహ (రసతమేతి) న తావదిహ- *ఉపాసీతేతి విధివ్యతిరేకేణ మధ్యే విధ్యన్తరముపలభ్యతే. నచ *ఆపయితా హ వై కామానామిత్యాదికా ద్వైఫలశ్రుత్యా విధిరున్నేయః - రసతమగుణవదక్షరవిజ్ఞానవిధౌ ఫలాకాఙ్క్షిణ్యర్థవాదస్థఫలాంశాన్వయేనానేకగుణవదేకవిజ్ఞానవిధిసమ్భవే విధిభేదకల్పనాయోగాత్. స ఖల్వర్థవాదికఫలవదనేకవిశేషణైకోపాసనావిషయవిధ్యుపగమే న వాక్యైక్యసమ్భవే వాక్యం భేత్తుముచితం. ఏతేన విశ్వజిన్న్యాయస్యానిరస్తః. రాత్రిసత్రన్యాయస్తు ప్రకృతావిరోధీతి భావః. * తస్యోపవ్యాఖ్యానమిత్యుక్తస్యోపసంహారవాక్యమితి ఖల్వేతస్యేత్యాది. తత్రైతచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతాకర్షణే కారణమాహ (అనేకైరితి, రసతమాప్తిసమృద్ధిరూపాణ్యనేకాని విశేషణాని. తైర్విశిష్టత్వేనాక్షరస్యానేకప్రకారేణోపాస్యత్వాత్, ప్రకారభేదేఽప్యుపాసనైక్యస్య ప్రాగేవోక్తత్వాత్, ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యైతదుపవ్యాఖ్యానం- యక్షలువిహితమిత్యర్థః. ౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.--- నన్వనేవం విద్భిరపి కర్మణోఽనుష్ఠీయమానత్వదర్శనాత్ విద్యావైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్య- సత్యం- విద్వద్భిరవిద్వద్భిరపి లౌకికజ్ఞానేన కర్మానుష్ఠీయతే- తథాపి విద్యాఽవిద్యే విలక్షణఫలే- విద్యయా క్రియమాణం హి కర్మ వీర్యవత్తరం భవతి- అతో దృశం తు న తథేత్యాహ (తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యాదినా) నానాతు- విలక్షణఫలే ఇత్యర్థః. యదేవ- కర్మేత్యర్థః. విద్యా- ఉపాసనం. శ్రద్ధా- ఆస్తిక్యబుద్ధిః. ఉపనిషచ్ఛబ్దేన ఉపనిషజ్జన్యం బ్రహ్మాత్మకత్వజ్ఞానముచ్యతే. కర్మణో వీర్యవత్తరత్వం నామ- ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబద్ధఫలకత్వం. (ఇతి ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి) రసతమత్వాప్తిసమృద్ధిగుణకత్వాదిభిరుక్తప్రకారైర్విశిష్టమభిహితముపాసనం సర్వమేతదక్షరవిషయకమేవేత్యర్థః. ఫలత్వ ఉపాస్యభేదశఙ్కా న కార్యేతి భావః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయాధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అఙ్గపాదే * స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథ ఇత్యేవంజాతీయకానాం వాక్యానాం *ఇయమేవ జుహూస్స్వర్గో లోక ఆహవనీయ ఇత్యాదివాక్యవత్ స్తావకత్వమేవ - న రసతమత్వాదిలక్షణోపాస్యగుణసమర్పకత్వం. * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి నోపాసనం విధీయతే- ఉద్గీథవిధిసిద్ధానుష్ఠానోపయికజ్ఞానసామాన్యవాచీ హ్యుపాసనశబ్దః. అతోఽనువాద ఏవ. తతశ్చ రసతమత్వాదివాక్యైస్సమభివ్యాహృతవిధ్యభావేన తదేకవాక్యతయా స్తావకత్వాభావేన ఉద్గీథోపాసనస్థాపి క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతయైవ రసతమాదివాక్యానాం స్తావకత్వం. న చ స్తావకవాక్యానాం స్తుత్యవిధిసమభివ్యాహారనియమః. న- స్తి- *ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవ పఞ్చ హవీంషి యద్బ్రాహ్మణానీతరాణీతి అతిదిష్టార్థవాదేషు వ్యభిచారాత్. అస్తు వా * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధిః. తదేకవాక్యతా చ రసతమాదివాక్యానాం,- తథాపి రసతమాదివాక్యానాం నోపాసనవిషయసమర్పకత్వేనైకవాక్యత్వం- *ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యనేనైవోపాస్యస్య లాభాత్. అపితు ఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ- ఉపాస్యోద్గీథమాదాయ స్తుతిమాత్రస్యోపలమ్భాదితి *స్తుతిమాత్రముపాదానాదితి చేదితి సూత్రఖణ్డేన పూర్వపక్షం కృత్వా *నాపూర్వత్వాదితి సూత్రఖణ్డేన చ *భావశబ్దాచ్చేతి సూత్రేణ చ సిద్ధాన్తః కృతః. అయమర్థః- ఉద్గీథే రసతమత్వాదీనాం మానాన్తరాప్రాప్తత్వేనానువాదముఖేన స్తుత్యసమ్భవాత్, *ఇయమేవ జుహూరిత్యాదౌ జుహ్వాదేస్సన్నిహితతయా తదేకవాక్యత్వేన తత్స్తావకత్వసమ్భవేఽపి క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధేరసన్నిహితతయా తదేకవాక్యత్వాభావాత్, * ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవ పఞ్చ హవీంషీత్యాదివత్తదేకవాక్యతాకల్పకవచనాన్తరాభావాత్, *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి సన్నిహితే విస్పష్టవిధిప్రత్యయయుక్తే క్రియావాచిని భావశబ్దే విద్యమానే తదేకవాక్యతామనాదృత్య క్రతుప్రకరణగతోద్గీథవిధ్యేకవాక్యతాకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్,. ననుసన్నిహితోపాసనవిధ్యేకవాక్యత్వేఽపి ఉపాస్యోద్గీథస్తావకత్వేనైవ రసతమాదివాక్యానామేకవాక్యతాస్తు- నతు ఉపాస్యసమర్పకత్వేనేతి చేన్న - ఉపాసనవిషయసమర్పకతయా ప్రవృత్తివిశేషకరత్వసమ్భవే విధ్యర్థప్రాయస్తుతిత్వకల్పనాయా అయుక్తత్వాత్. అతో రసతమత్వాదికమప్యుపాస్యమేవ. తతశ్చ రసతమత్వాదివిశిష్టతయైవ ఉద్గీథోపాసనం కర్తవ్యం తత్ఫలాప్తిరితి స్థితం. తథా *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదావవిశేషసామాన్యేన వ్యవహారాసమ్భవాద్విశేషాకాఙ్క్షాయాం తత్తచ్ఛాఖాగతానామేవోద్గీథవ్యక్తీనాం సన్నిహితత్వాత్ తన్మాత్రవిషయత్వమేవ ఉద్గీథశ్రుతేర్యుక్తం. తతశ్చ తాణ్డిశాఖాగతరసతమత్వాకామాప్తిహిరణ్మయపురుషాకాశాదిదృష్టివిశిష్టోపాసనే తాణ్డిశాఖాగతోద్గీథవ్యక్తైరేవ క్రతుమధ్యే ప్రయుక్తాయా ఉపాస్యత్వం- నతు శాఖాన్తరగతోద్గీథవ్యక్తేః. నచ సర్వశాఖాగతోద్గీథానామైక్యం శఙ్క్యం- స్వరాదిభేదేన ఉద్గీథవ్యక్తీనాం భిన్నత్వాత్. నచోద్గీథశ్రుతేస్సఙ్కోచలక్షణబాధప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- శుక్లపటమానయేత్యాదౌ పటశబ్దస్య వ్యక్తివిశేష[illegible]త్వేఽపి [illegible]వ్యక్తిగృహీత్వేహావయం తు శ్రుతలక్షితే। కృష్ణాదియదిముఖ్యాః కా శ్రుతిస్తత్ర పీడ్యత ఇతి న్యాయేన శ్రుత్యర్థఘాతా.

ఉ.— దేవాసురాహవైయత్రసంయేతిరేఉభయేప్రాజాపత్యాస్తద్ధదేవాఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామఇతి॥ ౧

యాఃపటత్వజాతే, శ్లక్ష్ణయావ్యక్తే, శ్చపరిత్యాగేనపటశ్రుత్యబాధఇత్యుక్తరీత్యాఉద్గీథశ్రుతేరప్యబాధాత్ తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథమాత్రవిషయత్వమేవేతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- *అఙ్గావబద్ధాస్తునశాఖాసుహిప్రతివేదం. తుశబ్దఃపూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ఉద్గీథాద్యఙ్గావబద్ధాఉపాసనాస్తత్తచ్ఛాఖాగతోద్గీథవ్యక్తిష్వేవనవ్యవతిష్ఠేరన్- అపితుప్రతిశాఖంసమ్బధ్యేరన్. శుక్లంపటమానయేత్యాదౌశుక్లపదసమభివ్యాహారాన్యథానుపపత్త్యావిశిష్టే-కార్యప్రత్యాయనాయావిశేషప్రవృత్తశ్రుతేఃపీడనేపి ప్రకృతేతాదృశబాధకాభావేనావిశేషప్రవృత్తోద్గీథశ్రుతేఃసన్నిధిమాత్రేణసఙ్కోచాభావాత్ శాఖాన్తరగతఃక్రతుమధ్యేప్రయుజ్యమానఉద్గీథఃశాఖాన్తరోక్తోపాసనప్రకారేణాప్యుపాస్యఇత్యర్థః. *మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః. శాఖాన్తరామ్నాతానాంమన్త్రాదీనాంశాఖాన్తరామ్నాతక్రతుసమ్బన్ధవత్ శాఖాన్తరగతోపాసనానామపిశాఖాన్తరగతోద్గీథసమ్బన్ధేవిరోధాభావాదితిస్థితం. తథాగుణోపసంహారపాదే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదినావిహితానామఙ్గావబద్ధోపాసనానామవ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధిజుహూపస్థాపితక్రతుఫలనిరాకాఙ్క్షపర్ణతాదివత్ అవ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధ్యుద్గీథోపస్థాపితక్రతుఫలేనైవనైరాకాఙ్క్ష్యాత్ *యదేవవీర్యవత్తరంభవతీతివీర్యవత్తరత్వాదిశ్రవణానామర్థవాదత్వాద్వ్రీహిప్రోక్షణపర్ణతాదివదఙ్గత్వాత్ ఉపాసనానిక్రతౌనియమేనోపాదేయానీతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేఃపృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధఃఫలం. నిర్ధారణం- నిశ్చయేనమనసాఽవస్థాపనం. ధ్యానమిత్యర్థః. తస్యోపాసనస్యానియమః- నియమేనాననుష్ఠానం. * తేనోభౌకురుతోయశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదేత్యనియమదర్శనాత్, తస్యోపాసనస్యప్రబలకర్మాప్రతిబన్ధరూపవీర్యవత్తరత్వలక్షణఫలాన్తరవత్త్వేనకర్మాఙ్గత్వాభావాదిత్యర్థః. అయంభావః- పర్ణతాదుష్పరత్వాదిష్వలేవిధివిభక్త్యశ్రవణాదర్థవాదేనైవవిధిశక్తిముపజనయ్యపునస్తైస్తైఃఫలసమర్పణేవిరమ్యవ్యాపారాద్వాక్యంభిద్యేత- ఉపాసనాయాంతువిస్పష్టవిధిశ్రవణాన్నఫలవిధిత్వేవాక్యభేదశఙ్కా. అతఃపర్ణతాదుష్పరతాదివిధ్యపేక్షయాఉపాసనవిధేర్వైఫల్యాత్ఫలవిధిత్వంసమ్భవతీతి. ఇతిస్థితం. తథాఅఙ్గపాదేముక్తివ్యతిరిక్తఫలకోపాసనానాముద్గీథవిద్యారహితయజ్ఞాదికర్మనిష్పాద్యానామపియజ్ఞాదిరూపసాధననిష్పత్తౌసత్యాంవిళమ్బహేత్వభావాదిహజన్మన్యేవనిష్పత్తిరితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధేతద్దర్శనాత్. ముక్తివ్యతిరిక్తఫలకముపాసనంఅప్రస్తుతప్రతిబన్ధే- ప్రతిబన్ధాభావేఐహికం- ఇహైవజన్మనిసమ్భవతి. సతిప్రతిబన్ధేజన్మాన్తరే. సచప్రతిబన్ధాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః- *యదేవవిద్యయాకరోతిశ్రద్ధయోపనిషదాతదేవవీర్యవత్తరంభవతీతిఉద్గీథవిద్యాయాఃప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబన్ధఫలత్వావేదనేనప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధస్యానుజ్ఞాతత్వాత్. నచ * తమేతంవేదానువచనేనబ్రాహ్మణావివిదిషన్తియజ్ఞేనేత్యాదేర్వేదనసాధనత్వేశ్రవణాత్ కారీర్యభిచారాదివన్నియతైహికత్వమేవకింనస్యాదితివాచ్యం - వృష్ట్యచ్ఛాలిసమ్పత్తివైరివిశేషవిపత్తిఫలకత్వేనవిహితానాం తేషాం నియతైహికత్వేపివిద్యాసాధనయజ్ఞాదికర్మణాంతజ్జన్మనివిద్యోద్దేశేనావిహితతయాపశ్వాదిఫలకచిత్రేష్ట్యాదివన్నియతైహికత్వాభావాత్. పూర్వతన్త్రేచతుర్థాధ్యాయేయోగసిద్ధ్యధికరణేతథానిర్ణీతత్వాదితిస్థితం. తథా తదుత్తరాధికరణేయథానురూపాబలిరితిన్యాయేన బలవత్కర్మసాధ్యానాం ముక్తిఫలకబ్రహ్మవిద్యోపాసనానాంప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధాసమ్భవాన్నియతైహికత్వమేవేతి పూర్వపక్షేఉచ్యతే - * ఏవంముక్తిఫలానియమస్తదవస్థాఽవధృతేస్తదవస్థాఽవధృతేః. ముక్తిఫలకవిద్యానామప్యైహికత్వనియమోనాస్తి - అప్రస్తుతప్రతిబన్ధత్వరూపావస్థాయాఃవిశేషేణతత్రాప్యవధృతత్వాత్. తత్రాపిప్రబలానాంబ్రహ్మనిదపచారాదిప్రతిబన్ధకానాంసమ్భవాత్. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ప్రకృతమనుసరామః..........౧౦

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— దేవాసురాః- దేవాశ్చాసురాశ్చ. దేవాః- దీవ్యతేర్ద్యోతనార్థస్య. శాస్త్రోద్భాసితాఇన్ద్రియవృత్తయః. అసురాః - తద్విపరీతాఃస్వేష్వేవాసుషువిష్వగ్విషయాసుప్రాణనక్రియాసురమణాత్ స్వాభావిక్యస్తమఆత్మికాఇన్ద్రియవృత్తయఏవ. హవైఇతిపూర్వవృత్తోద్భాసకౌనిపాతౌ. యత్ర- యస్మిన్నిమిత్తేఇతరేతరవిషయాపహారలక్షణేసంయేతిరే- సమ్పూర్వస్యయతతేఃసఙ్గ్రామార్థత్వమితిసఙ్గ్రామంకృతవన్తఇత్యర్థః. శాస్త్రీయప్రకాశవృత్త్యభిభవనాయప్రవృత్తాఃస్వాభావిక్యస్తమోరూపాఇన్ద్రియవృత్తయోఽసురాః. తథాతద్విపరీతాశ్శాస్త్రార్థవిషయవివేకజ్యోతిరాత్మానోదేవాఃస్వాభావికతమోరూపాసురాభిభవనాయప్రవృత్తాఇత్యన్యోన్యాభిభవోద్భవరూపఃసఙ్గ్రామఇవసర్వప్రాణిషుప్రతిదేహందేవాసురసఙ్గ్రామోఽనాదికాలప్రవృత్తఇత్యభిప్రాయః. సఇహశ్రుత్యాఆఖ్యాయికారూపేణధర్మాధర్మోత్పత్తివివేకవిజ్ఞానాయకథ్యతేప్రాణవిశుద్ధివిజ్ఞానవిధిపరతయా. అతఉభయేపిదేవాసురాఃప్రజాపతేరపత్యానీతి- ప్రాజాపత్యాః. ప్రజాపతిః- కర్మజ్ఞానాధికృతఃపురుషః. * పురుషఏవోక్థమయమేవమహాన్ ప్రజాపతిరితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్యహిశాస్త్రీయాఃస్వాభావిక్యశ్చకరణప్రవృత్తయోవిరుద్ధాఅపత్యానీవ- తదుద్భవత్వాత్. తత్- తత్రోత్కర్షాపకర్షలక్షణనిమిత్తేహదేవాఉద్గీథం- ఉద్గీథభక్త్యుపలక్షితమౌద్గాత్రంకర్మాజహ్రుః- ఆహృతవన్తః. తస్యాపికేవలస్యాహరణాసమ్భవాజ్జ్యోతిష్టోమాద్యాహృతవన్తఇత్యభిప్రాయః. తత్కిమర్థమాజహ్రురితి. ఉచ్యతే - అనేన - కర్మణైనాన్ - అసురానభిభవిష్యామఇత్యేవమభిప్రాయాస్సన్తః. ౧

ఆ.— గుణత్రయవిశిష్టముద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరంపరమాత్మప్రతీకంతద్బుద్ధ్యోపాస్యమిత్యుపదిష్టం. ఇదానీంతస్యైవా

ఉ.— తే హ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తగ్ం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః। తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః॥ ౨

క్షరస్యాధ్యాత్మాధిదైవభేదేనాదిత్యప్రాణదృష్ట్యోపాసనం వివక్షుః ఖణ్డికాన్తరమవతారయతి (దేవాసురా ఇతి)। తత్రాసురాణి వ్యాచిఖ్యాసుర ప్రతిభావ్యుదాసార్థం వివక్షితం సమాసం దర్శయతి (దేవాశ్చేతి) దేవశబ్దనిష్పత్తిప్రకారం సూచయతి (దేవా ఇతి) దీవ్యతిర్ద్యోతనార్థః- *దివు క్రీడా విజిగీషా వ్యవహార ద్యుతి స్తుతి మోద మద స్వప్న కాన్తి గతిష్వితి దర్శనాత్. తస్య చాజన్తస్య సతి గుణే కర్తరి యథోక్తరూపసిద్ధిరిత్యర్థః. తేన ద్యోతకా దేవాః రూఢేన్ద్రియాదయో భవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (శాస్త్రేతి) ఇత్యధ్యాత్మమిత్యుపసంహారవిరోధాత్ప్రసిద్ధైరేవ హేయత్వాద్ధ్యుపాసకశరీరస్థకరణావస్థా దేవాస్సత్త్వాత్మకాః శాస్త్రానుసారిణో దేవశబ్దవాచ్యా ఇత్యర్థః. తథా- అసురాః - విరోచనాదయస్స్యురిత్యాశఙ్క్య పూర్వవదుపసంహారవిరోధమభిప్రేత్యాహ (అసురా ఇతి) అసురాః- ఇన్ద్రియవృత్తయ ఏవేతి సమ్బన్ధః. సాత్త్వికేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యం తాసామసురత్వసిద్ధ్యర్థం దర్శయతి (తద్విపరీతా ఇతి)। తాసామసురశబ్దవాచ్యత్వే నిమిత్తాన్తరమాహ (స్వేష్వేవేతి) విష్వగ్విషయాసు- విష్వఞ్చః- నానాగతయో విషయా యాసాం- తాస్వితి యావత్. ప్రాణనక్రియాసు- జీవనాసు మూలప్రాణచేష్టాస్విత్యర్థః. తదేవ స్ఫోరయతి (స్వాభావిక్య ఇతి) శాస్త్రసంస్కారమన్తరేణైవ స్వభావవశాత్ప్రవర్తమానత్వం- స్వాభావికత్వం. తథా చ శాస్త్రీయేన్ద్రియవృత్తిభ్యో వైపరీత్యమమూషామతివిశదమిత్యర్థః. వైపరీత్యాన్తరమాహ (తమఆత్మికా ఇతి) కథమిథో విషయాపహరణనిమిత్తీకృత్య దేవానామసురాణాం చ సఙ్గ్రామోఽభూదిత్యపేక్షాయామాసురీం వృత్తిం ప్రకటయతి (శాస్త్రీయేతి) దైవీం వృత్తిం ప్రథయతి (తథేతి) దేవానాముక్తాసురవైపరీత్యం స్ఫుటయతి (శాస్త్రేతి)। స్వాభావికః- శాస్త్రానపేక్షస్తమోరూపః పాప్మాఽసురః- పరిచ్ఛేదాభిమానః. తస్య తిరస్కరణార్థమితి యావత్. ఉక్తమాధ్యాత్మికసఙ్గ్రామం నిగమయతి (ఇత్యన్యోన్యేతి) ఉక్తరీత్యా యథోక్తానాం దేవానామసురాణాం చ పరాభిభవస్యోద్భవశ్చేత్యేవంరూపస్సఙ్గ్రామః ప్రతిదేహమనాదికాలప్రవృత్తః - యథా దేవాసురసఙ్గ్రామః - తథేతి యోజనా. కిమర్థం పునరపురుషార్థరూపో దేవాసురసఙ్గ్రామః శ్రుత్యా శ్రావ్యతే- తత్రాహ (స ఇహేతి)। స హి- సఙ్గ్రామోఽస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణస్య విశుద్ధివిషయం విజ్ఞానం విధాతుం ప్రవృత్తయా శ్రుత్యాఖ్యాయికారూపేణాఖ్యాయతే. ఇన్ద్రియాణాం విషయవైముఖ్యే ధర్మస్స్యాత్- తేషాం తదాభిముఖ్యే పాపస్యోత్పత్తిరితి వివేకవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం చాఖ్యాయికా ప్రణీయతే. తస్మాదిన్ద్రియాణాం ప్రయత్నతో విషయప్రావణ్యం పరిహర్తవ్యం, తద్వైముఖ్యం చ తేషాం శ్రేయోర్థిభిర్యత్నాదాధేయ, మితి భావః. యజమానప్రాణానామేవ దేవాసురభావస్యోక్తత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రజాపతిశబ్దస్య రూఢమర్థమపాకృత్య వివక్షితమర్థమాహ (ప్రజాపతిరితి)। ఉక్తరూపః పురుషః ప్రజాపతిరిత్యత్ర గమకమాహ (పురుష ఏవేతి)। కథం పునర్యథోక్తానాం దేవాసురాణాం తదపత్యత్వం- తత్రాహ (తస్య హీతి)। యత్రేత్యుక్తం సఙ్గ్రామనిమిత్తం పరామృశతి (తత్రేతి) దేవానాముత్కర్షోఽపకర్షశ్చాసురాణాం, నిమిత్తేఽస్మిన్నిమిత్తే కథముద్గీథభక్త్యాహరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి)। లక్షితలక్షణాన్యాయం సూచయతి (తస్యాపీతి) ఉద్గీథభక్తేరిత్యేవేత్యేవేరర్థః. తదాహరణప్రయోజనం ప్రశ్నపూర్వకం కథయతి (తత్కిమర్థమిత్యాదినా) ౧

రం.— ఉద్గీథావయవే ఓఙ్కారే ముఖ్యప్రాణదృష్టిం విధాతుమాఖ్యాయికాం ప్రస్తౌతి (దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిరే ఉభయే ప్రాజాపత్యా ఇత్యాదినా) ద్వివిధాః ప్రజాపతిసుతాః దేవాసురాః యత్ర- యస్మిన్కాలే పరస్పరం సంయేతిరే - యుద్ధం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రాజాపత్యా ఇత్యపత్యార్థే *దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ణ్యః. (తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి) తత్ - తదా. హ- ప్రసిద్ధం యథా తథా దేవాః అనేనైవ- ఉద్గీథావయవేనోఙ్కారేణోపాసితేనైవ ఏనాన్ - అసురాన్ అభిభవిష్యామః - జేష్యామ ఇత్యభిసన్ధాయోద్గీథం ప్రాణముపాయత్వేన స్వీకృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— యదా చ తదుద్గీథకర్మాజిహీర్షవః - తదా తే హ- దేవాః నాసిక్యం - నాసికాయాం భవం చేతనావన్తం ప్రాణం ప్రాణముద్గీథకర్తారముద్గాతారముద్గీథభక్త్యోపాసాఞ్చక్రిరే- కృతవన్త ఇత్యర్థః. నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోద్గీథాఖ్యమక్షరమోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యర్థః. ఏవం హి ప్రకృతార్థపరిత్యాగోఽప్రకృతార్థోపాదానం చ న కృతం స్యాత్ - *ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యేత్యోఙ్కారో హ్యుపాస్యతయా ప్రకృతః. నను ఉద్గీథోపలక్షితం కర్మాహృతవన్త ఇత్యవోచః- ఇదానీమేవం కథం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యోఙ్కారముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాత్థ. నైష దోషః- ఉద్గీథకర్మణ్యేవ హి తత్కర్తృప్రాణదేవతాదృష్ట్యోద్గీథభక్త్యవయవశ్చోఙ్కార ఉపాస్యత్వేన వివక్షితః- న స్వతన్త్రః. అతస్తాదర్థ్యేన కర్మాహృతవన్త ఇతి యుక్తమేవోక్తం. తం- ఏవం దేవైర్వృతముద్గాతారం హాసురాః స్వాభావికతమ ఆత్మానో జ్యోతీరూపం నాసిక్యం ప్రాణం దేవం స్వోత్థేన పాప్మనా- అధర్మాసఙ్గరూపేణ, వివిధుః- విద్ధవన్తః. సంసర్గం కృతవన్త ఇత్యర్థః. స హి నాసిక్యః ప్రాణః కల్యాణగన్ధగ్రహణాభిమానాసక్త్యాభిభూతవివేకవిజ్ఞానో బభూవ. స తేన దోషేణ పాప్మసంసర్గీ బభూవ. తదిదముక్తం- అసురాః పాప్మనా వివిధురితి. యస్మాదాసురేణ పాప్మనా విద్ధః- తస్మాత్తేన- పాప్మనా ప్రేరితో ఘ్రాణః ప్రాణో దుర్గన్ధిగ్రాహకః ప్రాణినాం. అతస్తేనోభయం జిఘ్రతి లోకః సురభి చ దుర్గన్ధి చ- పాప్మనా హ్యేషః యస్మాద్విద్ధః. ఉభయగ్రహణమవివక్షితం- *యస్యోభయం హవిరార్తిమార్ఛతీతి యద్వత్. *యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతీతి సమానప్రకరణశ్రుతేః. ౨

ఆ.— సమ్ప్రత్యుద్గీథాహరణప్రకారం ప్రకటయతి (యదా చేతి)। అచేతనస్య కరణస్యోద్గాతృత్వాసమ్భవాద్విశినష్టి (చేతనావన్త

ఉ.— అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తాగ్ం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః తస్మాత్తయోభయం వద
తి సత్యం చానృతం చ పాప్మనా హ్యేషా విద్ధా॥ ౩
అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం పశ్యతి ద
ర్శనీయం చాదర్శనీయం చ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౪

మితి) ముఖ్యం ప్రాణం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణమితి) * త్వం న ఉద్గాయేతి వాజసనేయకశ్రుతివశాదిత్యాహ (ఉద్గీథకర్తారమితి). అథోద్గీథభక్తిరేవ ధ్యాయతే- న తూద్గాతా- తత్కథం తదుపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథభక్త్యేతి) తదుపలక్షితముద్గాతారముపాసతే ఇతి యావత్. కథముపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథేన కర్తృత్వప్రార్థనయేత్యాహ (కృతవన్త ఇతి) తేహ నాసిక్యమిత్యక్షరార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ (నాసిక్యేతి) * కిమిత్యక్షరమోఙ్కారాఖ్యమిహోపాస్యత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి). ఉక్తమేవ స్ఫుటయతి (ఖల్వితి). తథా చ ప్రాణస్యోద్గాతృదృష్ట్యోపాసనే ప్రకృతస్యైవ త్యాగో, భక్తేశ్చ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వాఙ్గీకారే ప్రకృతోపాదానమితి శేషః. పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యాహ (నన్వితి) ఉద్గీథోపలక్షితేనోద్గాత్రోపలక్షితం జ్యోతిష్టోమాదికర్మాహృతమిత్యుక్తం- తదాహరణం చ - తస్యోపాసనం. తద్విరుద్ధం నాసిక్యప్రాణదృష్ట్యాక్షరోపాసనవచనమిత్యర్థః. సోఽయం కర్మిథో విరోధం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) ఉద్గీథోపలక్షితకర్మోపలక్షితే జ్యోతిష్టోమవాక్యే సత్యేవోద్గాతృప్రాణదృష్ట్యోపాస్యత్వేనాక్షరం వివక్షితం. ఓఙ్కారశ్చోద్గీథావయవో ధ్యేయత్వేనేష్టః- స స్వతన్త్రో వ్యాపకః. తథా చాక్షరోపాసనార్థత్వేన కర్మాహరణం- న ధ్యేయత్వేనేత్యవిరోధ ఇత్యర్థః. ఆకృత్యనిధానార్థం కర్మాహరణమిత్యుక్త్వా తం హేత్యాదివ్యాచష్టే (తమేవమితి) సోఽయమాసురేణ. నాసికాసమ్బద్ధేనేతి యావత్. అధర్మో వా సఙ్గః. తద్రూపేణేత్యేతత్. తస్యానఙ్గవేధం సాధయతి (స హీతి) కల్యాణో గన్ధః- సురభిరుక్తః. తస్య గ్రహణమస్మై వేత్యభిమానాత్ప్రాయ ఆసఙ్గః- తేనాభిభూతం ఉపకారో గన్ధో ఘ్రాణకృతస్తుల్యః సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్యేతి వివేకవిజ్ఞానః. తస్య గ్రహణమస్మై వేత్యభిమానాత్ప్రాయ ఆసఙ్గః- సతథైవ విగ్రహః. నను కథం యథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (స తేనేతి). ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (తదిదమితి). ఘ్రాణసంయస్య- సతథైవ విగ్రహః. నను కథం యథోక్తాసఙ్గస్పర్శితేత్యాశఙ్క్యాహ (స తేనేతి). ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (తదిదమితి). ఘ్రాణ ప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి (యస్మాదితి). ఉక్తానుమానావబోధితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అత ఇతి). అతశ్చ ప్రాణస్యాసురపాప్మవిద్ధత్వే కార్యలిఙ్గకమనుమానం సూచయతి. నను పాప్మనా విద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యం - సురభిజ్ఞానస్య పాప్మకర్మత్వాభావాత్. తథా చ తమేవ స్పష్టయతి (పాప్మనేతి), నను పాప్మనా విద్ధత్వాత్తేన లోకో దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యం. ఏకస్యాపిహ విషద్రవాత్మకస్య పురోడాశాదేర్వా కాకాదిసమ్బన్ధాద్వ్యర్థం తేనోభయం జిఘ్రతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఉభయగ్రహణమితి) ఏకస్యాపి హవిషో ద్రవాత్మకస్య పురోడాశాదేర్వా కాకాదిసమ్బన్ధాద్వ్యర్థం ప్రాయశ్చిత్తసత్త్వేఽపి * యస్యోభయం హవిరార్తిమార్చ్ఛతి స ఐన్ద్రం పఞ్చశరావమోదనం నిర్వపేదిత్యత్రోభయగ్రహణమవివక్షితమితి స్థితం ప్రథమతన్త్రే- తథాఽత్రాపీత్యాహ (యస్యేతి). న కేవలం పాప్మనా హీతి వాక్యశేషాదత్రోభయగ్రహణమవివక్షితం- కింతు వాజసనేయకేఽపి యథోక్తోద్గీథప్రకరణే * యదేవేదమప్రతిరూపం జిఘ్రతి స ఏవ స పాప్మేతి శ్రుతేరత్రాపి పాప్మవేధవశాద్దుర్గన్ధం జానాతీత్యేవ వక్తవ్యత్వాదవివక్షితముభయగ్రహణమిత్యాహ (యదేవేతి)

రం.— (తేహ నాసిక్యం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) తే- దేవాః ఘ్రాణేన్ద్రియత్వేనోద్గీథముపాసితవన్త ఇత్యర్థః. నాసికాయాం భవం నాసిక్యం. * శరీరావయవాచ్చేతి యత్. (తం హాసురాః పాప్మనా వివిధుః) తం- నాసిక్యం ప్రాణం అసురాః స్వకీయేన పాప్మనా వివిధుః - సంయోజితవన్త ఇతి యావత్. (తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధః) తస్మాత్- పాపహేతుభూతవృత్త్యా సంయోజితవన్త ఇతి యావత్. తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఇత్యర్థః. పాపసంసర్గాత్తేన పురుషో ఘ్రాణేన సురభి చ దుర్గన్ధి చ- ఉభయం జిఘ్రతి. తస్మాన్నాసిక్యః ప్రాణః పాపవిద్ధ ఇత్యర్థః.

శం.— ముఖ్యప్రాణస్యోపాస్యత్వాయ తద్విశుద్ధత్వానుభవార్థోఽయం విచారః శ్రుత్యా ప్రవర్తితః - అతశ్చక్షురాదిదేవతాః క్రమేణ విచార్యాసురేణ పాప్మనా విద్ధా ఇత్యపోహ్యన్తే. సమానమన్యత్- అథహ వాచం చక్షుః శ్రోత్రం మన ఇత్యాది. అనుక్తా అప్యన్యాస్త్వగ్రసనాదిదేవతా ద్రష్టవ్యాః- * ఏవము ఖల్వేతా దేవతాః పాప్మభిరిత్యుపసృజన్నితి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩-౪-౫-౬

ఆ.— నను నాసిక్యస్య ప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వాదనుపాస్యత్వే సిద్ధే న్యాయసామాన్యాద్వాగాదీనామపి నోపాస్యత్వమితి సిధ్యతి - తత్కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యత ఆహ (ముఖ్యప్రాణస్యేతి). న్యాయసామ్యేఽపి ముఖతో నిరాకరణాభావే ముఖ్యప్రాణస్యైవోపాస్యత్వమిత్యనిశ్చయాదుత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః. విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. ఉత్తరవాక్యేష్వపి తాత్పర్యార్థం ముఖతో వాగాదీనామనుపాస్యత్వమపాకర్తుముత్తరగ్రన్థ ఇత్యర్థః. విద్ధా ఇతి విచార్య క్రమేణాపోహ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధత్వాభ్యానస్య పరిహరణం- పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి). అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం. నను ఘ్రాణాదీనాం పాప్మవిద్ధత్వాఖ్యానేన పరిహరణం- పూర్వేణ సమానత్వాదిత్యాహ (సమానమితి). అవశిష్టవాక్యైకదేశగ్రహణార్థమాదిపదం. త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే- తత్రాహ (అనుక్తా ఇతి). ఉక్తానుపాస్యత్వేఽపి త్వగాదీనాం తద్విద్ధత్వేనానుపాస్యత్వావచనాన్ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్యోపాస్యత్వం నావసీయతే ౩-౪-౫-౬ క్తానామనుక్తోపలక్షణత్వే బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (ఏవము ఖల్వితి). ౩

రం.— (అథహ వాచముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యాది) పూర్వవత్.

ఉ.— అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయగ్ం శృణోతి శ్రవణీయంచాశ్రవణీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౫

అథహ మనఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తద్ధాసురాః పాప్మనా వివిధుస్తస్మాత్తేనోభయం సఙ్కల్పతే సఙ్కల్పనీయంచాసఙ్కల్పనీయంచ పాప్మనా హ్యేతద్విద్ధమ్॥ ౬

అథహయ ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే తగ్ం హాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుర్యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వగ్ంసేతైవమ్॥ ౭

యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వగ్ంసత ఏవగ్ం హైవ స విధ్వగ్ంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయతే యశ్చైనమభిదాసతి స ఏషోఽశ్మాఖణః॥ ౮

రం.— (అథహ చక్షురుద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అదర్శనీయం-అమేధ్యాదికమిత్యర్థః. ౪

రం.— (అథహ శ్రోత్రముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అశ్రవణీయం-పాపవచనమిత్యర్థః. ౫

రం.— (అథహమనఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాది) అసఙ్కల్పనీయం- పాపమిత్యర్థః. ౬

శం.— అసురేణ విద్ధత్వాత్ప్రాణాదిదేవతా అపాహ్యాస్తే. అథ-అనన్తరం య ఏవాయం- ప్రసిద్ధో ముఖభవః- ముఖ్యః ప్రాణః. తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే. తంహాసురాః పూర్వవదృత్వా- ప్రాప్య విదధ్వంసుః-వినష్టా అభిప్రాయమాత్రేణ. అకృత్వా కించిదపి ప్రాణస్య కథం వినష్టా ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- యథా లోకే అశ్మానమాఖణం - నశక్యతే ఖనితుం కుద్దాలాదిభిరపి, టఙ్కైశ్ఛేత్తుం నశక్యః,- అఖణ ఏవాఖణః. తమృత్వా. సామర్థ్యాల్లోష్టః - పాంసుపిణ్డః. శ్రుత్యన్తరాచ్చ. అశ్మని క్షిప్తోఽశ్మభేదనాభిప్రాయేణ తస్యాశ్మనః కించిదప్యకృత్వా స్వయం విధ్వంసేత- విదీర్యేత. ఏవం విదధ్వంసురిత్యర్థః. ఏవం విశుద్ధోఽసురైరధర్షితత్వాత్ప్రాణ ఇతి. ౭

ఆ.— అథ హేత్యాదిముఖ్యప్రాణవిషయవాక్యముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అసురేణేత్యాదినా)- పూర్వవత్ - వాగాదిష్వివేతి యావత్. టఙ్కైశ్చ- విదారకైర్లోహవిశేషైరిత్యర్థః. అశ్రుతస్య లోష్టస్యాత్రోపాదానే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి)- తస్య ధ్వంసనయోగ్యత్వాత్, ధ్వంసతేశ్చ కర్త్రపేక్షత్వా, దిత్యర్థః. తర్హి యస్య కస్యచిదేవంవిధస్య సమ్భవాదలం లోష్టగ్రహణేనేత్యాశఙ్క్య *యథాశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసేతైవమితి బృహదారణ్యకశ్రుతేస్తస్యైవాత్ర గ్రహణమిత్యాహ (శ్రుత్యన్తరాచ్చేతి). దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికాభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఏవమితి) ఇతి- ప్రాణస్య విశుద్ధత్వాత్తదుపాసనం కర్తవ్యమితి శేషః. ౭

రం.— (అథహయ ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే) ఉద్గీథావయవమోఙ్కారం ముఖ్యప్రాణత్వేనోపాసితవన్త ఇత్యర్థః. (తంహాసురా ఋత్వా విదధ్వంసుః) తం- ముఖ్యప్రాణం పాప్మనా వేద్ధుం ప్రవృత్తా అసురాస్తం ప్రాప్య స్వయమేవ విదధ్వంసుః- విధ్వస్తా అభవన్నిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసేతైవం) * ఆఖన్యత ఇత్యాఖణం- మృత్పిణ్డః. యథా మృత్పిణ్డోఽశ్మానం ప్రాప్య విధ్వస్తో భవతి - ఏవమితి వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. అఖణమితి ఛాన్దసం ణత్వం నపుంసకత్వంచ. ౭

శం.— ఏవంవిదః ప్రాణాత్మభూతస్యేదం ఫలమాహ (యథాశ్మానమితి)-ఏష ఏవ దృష్టాన్తః. ఏవం హైవ స విధ్వంసతే - వినశ్యతి. కోఽసావితి. ఆహ- య ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది పాపం- తదనర్హం కర్తుం కామయతే- ఇచ్ఛతి, యశ్చాప్యేనమభిదాసతి- హినస్తి. ప్రాణవిదం ప్రత్యాక్రోశతాడనాది ప్రయుఙ్క్తే,- సోఽప్యేవమేవ విధ్వంసత ఇత్యర్థః. యస్మాత్స ఏషః- ప్రాణవిత్ ప్రాణభూతత్వాదశ్మాఖణ ఇవాశ్మాఖణః- అధర్షణీయ ఇత్యర్థః. నను నాసిక్యోఽపి ప్రాణో వాయ్వాత్మా- యథా ముఖ్యః. తత్ర నాసిక్యః ప్రాణః పాప్మనా విద్ధః ప్రాణ ఏవ సన్ - న ముఖ్యః కథం. నైష దోషః- నాసిక్యస్తు స్థానకరణవైగుణ్యాద్విద్ధో వాయ్వాత్మాపి సన్. ముఖ్యస్తు తదసమ్భవాత్ స్థానదేవతాబలీయస్త్వాన్న విద్ధ ఇతి యుక్తం. యథా వాస్యాదయః శిక్షావత్పురుషాశ్రయాః కార్యవిశేషం కుర్వన్తి- నాన్యహస్తగతాః- తద్వద్దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాద్విద్ధా ఘ్రాణదేవతా- న ముఖ్యః. ౮

ఆ.— ఫలవచనమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇత్యాదినా). ప్రాణవిత్ప్రతిస్పర్ధినో వినాశే హేతుమాహ (యస్మాదితి) నాసిక్యప్రాణస్య ముఖ్యప్రాణస్య చ వాయువికారత్వేన ప్రాణత్వావిశేషాత్పాప్మనా వేధావేధౌ తుల్యావేవ స్యాతామితి శఙ్కతే (నన్వితి). స్థానవిశేషసమ్బన్ధాసమ్బన్ధాభ్యాం ద్వయోరపి పాప్మవేధావేధవ్యవస్థా యుక్తేతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) స్థానావస్థావచ్ఛిన్నే కరణే వైగుణ్యం- విషయవిశేషాసక్తత్వం. తస్మాత్ ఘ్రాణరూపస్య నాసిక్యప్రాణస్యాపి విద్ధతా స్యాదితి యావత్. తదసమ్భవాత్- విశేషసమ్బన్ధప్రయుక్తవైగుణ్యాయోగాత్. ఇతి- ఏతదవిద్ధత్వం. యుక్తం- ఉపపన్నం. స్థానసమ్బన్ధవిశేషాత్ ఘ్రాణప్రాణస్య పాప్మవిద్ధత్వం, తదభావాచ్చ ముఖ్యప్రాణస్య తదవిద్ధత్వ, మిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా), న ముఖ్యః- దోషవద్ఘ్రాణసచివత్వాభావాదితి శేషః. ౮

ఉ.— నైవైతేన సురభినదుర్గన్ధివిజానాత్యపహతపాప్మా హ్యేష తేనయదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతిఏతముఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతివ్యాదదాత్యేవాన్తతఇతి॥ ౯
తగ్ంహాఙ్గిరాఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రఏతముఏవాఙ్గిరసంమన్యన్తే।అఙ్గానాంయద్రసః॥ ౧౦

రం.— ఏతద్విద్యాయాః ఫలమాహ (యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వావిధ్వంసతేఏవంహైవసవిధ్వంసతేయఏవంవిదిపాపంకామయతేఇత్యాది) ఏవంవిది- ఏతద్విద్యానిష్ఠే యః పాపం కర్తుం కామయతే, యశ్చైనం అభిదాసతి- హినస్తి,. సోఽశ్మప్రస్తరలోష్టవద్ధ్వస్తో భవతీత్యర్థః. * దాస్లవనే ఇత్యతః- *దో అవఖణ్డనే ఇత్యతో వా లెటి * సిబ్బహుళం లెటి ఇతి సిపి దాసతీతి రూపం. (సవిష్వఙ్ఙశ్మాఖణః) సవిష్వఙ్- ఏతద్విద్యానిష్ఠే పాపకామః అశ్మప్రస్తాఖణ ఇత్యర్థః. ఏతేన *ఖనోఘచేతి ఘప్రత్యయస్య కరణాధికరణయోరిత్యనువృత్త్యా కర్మణ్యభావాత్కరణార్థ ఏవ ఘప్రత్యయో వక్తవ్యః- అత ఆఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వమేవ వక్తవ్యం. ఖననసాధనతయా దృఢమశ్మానం ప్రాప్య యథా లోష్టాదికం ధ్వంసత ఇతి హి తస్యార్థః. అత ఏవ సవిష్వఙ్ఙశ్మాఖణ ఇతి వాక్యశేషేఽశ్మవిశేషణత్వమేవాఖణస్య శ్రూయత ఇతి శఙ్కాపాస్తా- వాజసనేయకే సమానప్రకరణే *యథాఽశ్మానమృత్వా లోష్టో విధ్వంసత ఇతి శ్రవణేన తత్సమానార్థత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా ఆఖణశబ్దస్య లోష్టవాచిత్వస్యైవోచితత్వాత్, బహుళగ్రహణేన కర్మణ్యపి ఘప్రత్యయస్యోపపత్తేః, ఇతరథా కర్తృవాచిపదాధ్యాహారప్రసఙ్గాత్, సవిష్వఙ్ఙశ్మాఖణ ఇత్యత్రాశ్మాఖణశబ్దస్య సమస్తస్యాశ్మప్రస్తాఖణవాచిత్వేనాశ్మశబ్దసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్యాశ్మవిశేషణత్వాభావాత్, పూర్వవాక్యే నపుంసకలిఙ్గనిర్దిష్టస్యాపి సవిష్వఙితి పుల్లిఙ్గసామానాధికరణ్యేనాఖణశబ్దస్య పుల్లిఙ్గత్వోపపత్తేః, శ్చేతి ద్రష్టవ్యం. ౮

శం. యస్మాన్నవిద్ధోఽసురైర్ముఖ్యః- తస్మాన్నైవ వైతేన సురభి దుర్గన్ధి వా విజానాతి. ఘ్రాణేనైవ తదుభయం విజానాతి లోకః. అతశ్చ పాప్మకార్యాదర్శనాదపహతపాప్మా- అపహతః- వినాశితః. అపనీతః పాప్మా యస్మాత్- సోఽయమపహతపాప్మా. హ్యేష విశుద్ధ ఇత్యర్థః. యస్మాచ్చాత్మమ్భరయః కల్యాణాద్యాసఙ్గవత్త్వాద్ఘ్రాణాదయః- న తథా ఆత్మమ్భరిర్ముఖ్యః. కిం తర్హి. సర్వార్థః. కథమితి. ఉచ్యతే- తేన- ముఖ్యేన యదశ్నాతి, యత్పిబతి, లోకః- తేన- అశితేన పీతేన చేతరాన్- ఘ్రాణాదీనవతి - పాలయతి. తేన హి తేషాం స్థితిర్భవతీత్యర్థః. అతస్సర్వమ్భరిః ప్రాణః- అతో విశుద్ధః. కథం పునర్ముఖ్యాశితపీతాభ్యాం స్థితిరేషాం గమ్యత ఇతి. ఉచ్యతే- ఏతం- ముఖ్యం ప్రాణం. ముఖ్యప్రాణవృత్తిం. అన్నపానే ఇత్యర్థః. అన్తః- అన్తే. మరణకాలే అవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతి ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయ ఇత్యర్థః. అప్రాణో హి న శక్నోత్యశితుం పాతుం వా- తేన తదోత్క్రాన్తిః ప్రసిద్ధా ఘ్రాణాదికలాపస్య. దృశ్యతే హ్యుత్క్రాన్తౌ ప్రాణస్యాశిశిషా. అతో వ్యాదదాత్యేవ- ఆస్యవిదారణం కరోతీత్యర్థః. తద్ధ్యన్నాలాభే ఉత్క్రాన్తస్య లిఙ్గం. ౯

ఆ.— ఘ్రాణదేవతావిద్ధా- ప్రాణదేవతా తు న విద్ధేత్యత్ర గమకత్వేనానన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి).ముఖ్యప్రాణస్య పాప్మవేధాభావముపసంహరతి (అతశ్చేతి).పాప్మకార్యం- ఆసఙ్గః. తస్య ప్రాణేఽనుపలమ్భాదిత్యతశ్శబ్దస్యార్థః. హిశబ్దోక్తం పాప్మావేధం విశుద్ధత్వే హేతూకృత్య ముఖ్యప్రాణవిశుద్ధిముపసంహరతి (హ్యేష ఇతి).తస్య విశుద్ధత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్మాచ్చేతి) అతో విశుద్ధ ఇత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సర్వార్థత్వం ప్రాణస్య ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా).ఘ్రాణాదీనిత్యాదిశబ్దేన కార్యముచ్యతే. *తేనైతాన్ స్వప్రస్థితిం ప్రత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (తేనహీతి) ప్రాణవృత్తిహేతుభ్యామన్నపానాభ్యాం సఙ్ఘాతస్థితిరతశ్శబ్దార్థః. సర్వార్థత్వం ద్వితీయస్యాతశ్శబ్దస్యార్థః. ముఖ్యప్రాణోపయుక్తత్వాదన్నపానానాం సఙ్ఘాతస్థితిహేతుత్వమిత్యత్ర ప్రశ్నపూర్వకం లిఙ్గం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా).వృత్తిమేవ విశినష్టి (అన్నపానే ఇతి) అన్నపానముపయుజ్యమానే అన్నపానే ప్రాణస్థితిహేతూ ఇతి యావత్. ప్రాణస్యోచ్చిక్రమిషాయామపి సఙ్ఘాతః స్వయమశనపానే కృత్వా తిష్ఠత్విత్యాశఙ్క్యాహ (అప్రాణేహీతి) తదా- ప్రాణోచ్చిక్రమిషావస్థాయామితి యావత్. నను తాక్రాన్త్యవస్థాయామశిశిషాద్యభావాదేవ సఙ్ఘాతస్యోత్క్రాన్తిః- న త్వశనాద్యభావాత్- తత్ర ప్రమాణాభావాత్. అత ఆహ (దృశ్యతేహీతి).తదితి- ముఖవ్యాదానముచ్యతే. అన్నగ్రహణం పానోపలక్షణార్థం. ౯

రం.— ఇతరప్రాణవ్యపేక్షయా తస్య వైశిష్ట్యమాహ (నైవైతేనసురభినదుర్గన్ధిచవిజానాతి) ఏతేన- ముఖ్యప్రాణేనేత్యర్థః. పురుష ఇతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ (అపహతపాప్మాహ్యేషఇతి) స్పష్టోఽర్థః. (తేనయదశ్నాతియత్పిబతితేనేతరాన్ప్రాణానవతి) తేనైవ హేతునా- తస్యాపహతపాప్మత్వాదేవ ప్రాణాన్తరవదాత్మమ్భరిత్వాభావాత్ స్వాశితపీతాదినా ఇతరాన్ప్రాణాన్రక్షతీత్యర్థః. (ఏతముఏవాన్తతోఽవిత్త్వోత్క్రామతి) యత ఏవ ఘ్రాణాదిప్రాణసముదాయః ముఖ్యప్రాణాశితపీతలబ్ధసత్తాకః- అత ఏవ అన్తతః- మరణకాలే ముఖ్యప్రాణాశితాదేరభావే స ఏతమవిత్త్వా- అలబ్ధ్వోత్క్రామతీత్యర్థః. * విదిర్లాభ ఇతి హి ధాతుః. (వ్యాదదాత్యేవాన్తతఇతి) అన్తతః - మరణకాలే సర్వప్రాణానాముత్క్రమణాదేవ ఆస్యవ్యాదానం కరోతీత్యర్థః. ౯

శం.— (తంహాఙ్గిరాః) తం- ముఖ్యం ప్రాణం హ అఙ్గిరా ఇత్యేవంగుణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రే- ఉపాసనం కృతవాన్. బకో దాల్భ్య ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బధ్యతే. తథా బృహస్పతిరిత్యయాస్య ఇతి చోపాసాఞ్చక్రే బక ఇత్యేవం సమ్బన్ధం కృతవన్తః కేచిత్- * ఏతముఏవాఙ్గిరసంబృహస్పతిమా

ఉ.— తేన తగ్ం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః॥ ౧౧

తేన తగ్ం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యం ప్రాణం మన్యన్తే ఇతి వచనాత్. భవత్వేవం యథాశ్రుతాసమ్భవే. సమ్భవతి తు యథాశ్రుతమృషిచోదనాయామపి. శ్రుత్యన్తరవత్ - తస్మాచ్ఛతర్చిన ఇత్యాచక్షత ఏతమేవ సన్తమృషిమపి, తథా మాధ్యమా గృత్సమదో విశ్వామిత్రో వామదేవోఽత్రిరిత్యాదిఋషీనేవ ప్రాణమాపాదయతి శ్రుతిః. తద్వైతాన్సప్తర్షీన్ ప్రాణోపాసకానఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యాన్ ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ. ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదివచ్చ. తస్మాదృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మానమఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్. యస్మాత్సోఽఙ్గానాం ప్రాణస్సన్ రసః - తేనాసావఙ్గిరసః. ౧౦

ఆ.— విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మోద్గాతృదృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తత్రైవాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తం హేతి). తత్ర వృత్తికారాభిప్రేతం సమ్బన్ధం దర్శయతి (తం ముఖ్యమితి). పరాభిప్రేతసమ్బన్ధగమకమాహ (ఏతమితి). అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనా న యుక్తేతి పరిహరతి (భవత్వేవమితి). ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశేపి గుణత్రయవిశిష్టప్రాణోపాసనం న విరుధ్యతే - అతశ్చ ప్రధానానామబాధే ప్రాణోపాసకానామృషీణాముపదేశో న త్యాగమర్హతి - అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోపి ప్రథమప్రతిపన్నాన్నృషీన్ స్వీకృత్య యౌగికవృత్తిప్రతిపత్త్యగుణమాత్రస్య ప్రతిపత్త్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానమైతరేయకశ్రుత్యా ద్రఢయతి (శ్రుత్యన్తరవదితి). తదేవ స్పష్టయతి (తస్మాదితి) శతర్చినో నామ - ప్రథమమణ్డలదృశ ఋషయః, ఏష చ ప్రాణో యస్మాత్పురుషం సఙ్ఘాతాఖ్యం శతవర్షాణ్యభిగతవాన్ - తస్మాదేతమేవ ప్రాణం సన్తమృషిశరీరస్థితమపి శతర్చిశ్శబ్దవాచ్యం వదన్తీతి యోజనా. శతర్చిశ్శబ్దవదుభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి). ఆద్యం మణ్డలం ముక్త్వా మధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః - మధ్యమా ఋషయః. తేపి ప్రాణః - తస్యాన్తర్యామిమధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్. గృత్సమదస్తు ద్వితీయమణ్డలదర్శీ. స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ప్రాణో గృత్సః. రేతోవిసర్గకారణమదహేతుత్వాత్ అపానో మదః. ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ప్రాణోపి తథోచ్యతే. తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః. ప్రాణోపి తథా వ్యపదిశ్యతే - తస్య హి విశ్వం భోజ్యజాతం స్థితిహేతుతయా మిత్రమాసీత్. వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా. ప్రాణోపి తచ్ఛబ్దవాచ్యః - తస్య వామాని దేవతాసమ్భజనీయత్వాత్. పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే. ప్రాణోపి తథైవ కథ్యతే - తస్య పాప్మనోఽనర్థరూపాన్ప్రతి సర్వత్రాతృత్వాత్. ఆదిపదేన భరద్వాజాదిపదాని గృహీతాని. దృష్టాన్తమేవం వ్యాఖ్యాయ దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి). కిమిత్యఙ్గిరఃప్రభృతీన్ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః - అత ఆహ (అభేదేతి) - తథా చ సప్తమే ప్రాణస్య సార్వాత్మ్యం వక్ష్యతే - తథాఽత్రాపి తస్య తత్తదృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హేతి). అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (తస్మాదితి). ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం వ్యుత్పాదయతి (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తం - అధ్యస్తప్రాణభావముద్గీథం - ఉద్గీథావయవమోఙ్కారమఙ్గిరాః ఋషిరుపాసాఞ్చక్ర ఇత్యర్థః. కేచిత్తు అఙ్గిరసా ఉపాస్యమేవ ముఖ్యప్రాణం అఙ్గిరసం వదన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తే అఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమితి భావః - అఙ్గరసమఙ్గిరసం వదన్తి - పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః. ౧౦

శం.— తథా - వాచః - బృహత్యాః పతిః. తేనాసౌ బృహస్పతిః. ౧౧

ఆ.— అఙ్గిరశ్శబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దోప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి). ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేన తం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - ఆఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాద్బృహత్త్వం. తస్య ముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతిత్వం. అత ఉపాస్యస్యైవ బృహస్పతిత్వం మన్యన్త ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా - యత్ - యస్మాదాస్యాదయతే - నిర్గచ్ఛతి. తేనాయాస్య ఋషిః ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః. తథాఽన్యోప్యుపాసక ఆత్మానమేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— అఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోప్యుభయత్ర ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ (తథేతి). తస్యోభయత్ర వృత్తిం విశదయతి (యద్యస్మాదితి) యస్మాదాస్యాదయతే - తేనాయాస్యః ప్రాణః. స ఏవాత్రోపాసకత్వాదృషిరపి తథేతి యోజనా. యథోక్తానామృషీణామేవోక్తగుణకముపాసనం - నాన్యేషాం - విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) విశేషస్య న శేషనివర్తకత్వం - ప్రదర్శనార్థత్వాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (తేన తం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - బృహస్పతిత్వేన ఆయాస్య ఋషిః ఉపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే) ఆస్యాత్ - ముఖాదయతే - నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— తేనతꣳహబృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతముఏవబృహస్పతింమన్యన్తే వాగ్ఘిబృహతీతస్యా ఏషపతిః॥ ౧౧

తేనతꣳహాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఏతముఏవాయాస్యంమన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే॥ ౧౨

యాస్యం ప్రాణం మన్యన్త ఇతి వచనాత్. భవత్యేవం యథాశ్రుతాసమ్భవే- సమ్భవతి తు యథాశ్రుతమృషిచోదనాయామపి. శ్రుత్యన్తరవత్ - *తస్మాచ్ఛతర్చిన ఇత్యాచక్షతే ఏతమేవ సన్తమృషిమపి, తథా *మధ్యమాగృత్సమదో విశ్వామిత్రో వామదేవోఽత్రిరిత్యాదిఋషీనేవ ప్రాణమాహోపయన్తి శ్రుతిః. తత్రైతాసప్తర్షీన్ ప్రాణోపాసకానఙ్గిరోబృహస్పత్యయాస్యాన్ ప్రాణం కరోత్యభేదవిజ్ఞానాయ. *ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదివచ్చ. తస్మాదృషిరఙ్గిరా నామ ప్రాణ ఏవ సన్నాత్మానమఙ్గిరసం ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్ర ఇత్యేతత్. యస్మాత్సోఽఙ్గానాం ప్రాణస్సన్ రసః - తేనాసావఙ్గిరసః. ౧౦

ఆ.— , విశుద్ధిగుణకముఖ్యప్రాణాత్మోద్గాతృదృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యైవాఙ్గిరసబృహస్పత్యయాస్యగుణత్రయవిధానార్థముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తం హేతి). తత్ర వృత్తికారాభిప్రేతం సమ్బన్ధం దర్శయతి (తం ముఖ్యమితి). పరాభిప్రేతసమ్బన్ధగమకమాహ (ఏతమితి). అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే వ్యవహితసమ్బన్ధకల్పనాऽయుక్తేతి సూచయతి (భవత్యేవమితి). ఋషీణామఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దైరుపదేశేఽపి గుణత్రయవిశిష్టప్రాణోపాసనం న విరుధ్యతే - అతశ్చ ప్రధానానామపి ప్రాణోపాసకానామృషీణాముపదేశో న త్యాగమర్హతి - అఙ్గిరోబృహస్పత్యాదిశబ్దేభ్యోఽపి ప్రథమప్రతిపన్నానృషీన్విహాయ [illegible] గుణమాత్రప్రతిపత్త్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. ప్రాణోపాసకానామృషీణామభిధానమైతరేయకశ్రుత్యా ద్రఢయతి (శ్రుత్యన్తరవదితి). తదేవ స్ఫుటయతి (తస్మాదితి) శతర్చినో నామ- ప్రథమమణ్డలదృశ ఋషయః. ఏష చ ప్రాణో యస్మాత్పురుషం సప్తధాతుభ్యం శతవర్షాణ్యభిగతవాన్ - తస్మాదేతమేవ ప్రాణం సన్తమృషిశరీరస్థితమపి శతర్చిశ్శబ్దవాచ్యం వదన్తీతి యోజనా. శతర్చిశ్శబ్దవదుభయవిషయాణి శబ్దాన్తరాణ్యపి సన్తీత్యాహ (తథేతి). ఆద్యం మణ్డలం ముక్త్వా మధ్యమానాం మణ్డలానాం ద్రష్టారః- మధ్యమా ఋషయః. తేఽపి ప్రాణాః- తస్య సర్వాత్మని మధ్యే సర్వజగద్విధారకత్వాత్. గృత్సమదస్తు ద్వితీయమణ్డలదర్శీ. స్వాపకాలే వాగాదీనాం గిరణాత్ప్రాణో గృత్సః. రేతోవిసర్గకారణమదహేతుత్వాత్ అపానో మదః. ప్రాణాపానాత్మకత్వాత్ప్రాణో ఽపి తథోచ్యతే. తృతీయమణ్డలదర్శీ విశ్వామిత్రః. ప్రాణోఽపి తథా వ్యపదిశ్యతే - తస్య హి విశ్వం భోజ్యజాతం స్థితిహేతుతయా మిత్రమాసీత్. వామదేవస్తు చతుర్థమణ్డలద్రష్టా. ప్రాణోఽపి తచ్ఛబ్దవాచ్యః- తస్య వాగాదిదేవతాసమ్భజనీయత్వాత్. పఞ్చమమణ్డలద్రష్టాఽత్రిరిత్యుచ్యతే. ప్రాణోఽపి తథా [illegible]- తస్య పాప్మనోఽనర్థరూపాస్త్రిసర్వత్రాతృత్వాత్. ఆదిపదేన భరద్వాజాదిపదాని గృహీతాని. దృష్టాన్తమేవం వ్యాఖ్యాయ దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి). కిమిత్యఙ్గిరః ప్రభృతీన్ప్రాణం కరోతి శ్రుతిః. అత ఆహ (అభేదేతి)- తథా చ సప్తమే ప్రాణస్య సార్వాత్మ్యం [illegible]. తథాఽత్రాపి [illegible] దృషిరూపత్వం వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాణో హేతి). అవ్యవహితసమ్బన్ధసమ్భవే ఫలితం వాక్యార్థం కథయతి (తస్మాదితి). ప్రాణస్యాఙ్గిరస్త్వం [illegible] పాదయతి (యస్మాదితి) ౧౦

రం.— (తం హాఙ్గిరా ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తం- అధ్యస్తప్రాణభావముద్గీథం- ఉద్గీథావయవమోఙ్కారమఙ్గిరా ఋషిరుపాసాఞ్చక్ర ఇత్యర్థః. కేచిత్తు అఙ్గిరసా ఉపాస్యమేవ ముఖ్యప్రాణం అఙ్గిరసం వదన్తీత్యాహ (ఏతము ఏవాఙ్గిరసం మన్యన్తేఽఙ్గానాం యద్రసః) అఙ్గానాం ప్రాణాదీనస్థితిత్వేన ప్రాణస్యాఙ్గిరసత్వమితి భావః- అఙ్గరసమఙ్గిరసం వదన్తి- పరోక్షప్రియత్వాద్దేవానామితి భావః. ౧౦

శం.— తథా- వాచః- బృహత్యాః పతిః. తేనాసౌ బృహస్పతిః. ౧౧

ఆ.— అఙ్గిరశ్శబ్దవద్బృహస్పతిశబ్దోఽప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి). ప్రాణస్య బృహస్పతిత్వం సాధయతి (వాచ ఇతి) ౧౧

రం.— (తేన తం హ బృహస్పతిరుద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన - అఙ్గిరసత్వేన గుణేన బృహస్పతిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవ బృహస్పతిం మన్యన్తే వాగ్ఘి బృహతీ తస్యా ఏష పతిః) వాగిన్ద్రియస్య సర్వార్థప్రకాశకత్వాద్బృహత్త్వం. తస్య ముఖ్యప్రాణాధీనత్వాత్ ప్రాణస్య వాక్పతిత్వం. అత ఉపాస్య ఏవ బృహస్పతిత్వం మన్యన్త ఇత్యర్థః. ౧౧

శం.— తథా- యత్ - యస్మాదాస్యాదయతే- నిర్గచ్ఛతి. తేనాయాస్య ఋషిః ప్రాణ ఏవ సన్నిత్యర్థః. తథాఽన్యోఽప్యుపాసక ఆత్మానమేవాఙ్గిరసాదిగుణం ప్రాణముద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౧౨

ఆ.— అఙ్గిరోబృహస్పతిశబ్దవదయాస్యశబ్దోఽప్యుభయత్ర నేతవ్య ఇత్యాహ (తథేతి). తస్యోభయత్ర ప్రవృత్తిం నిర్వహతి (యస్మాదితి) యస్మాదాస్యాదయతే- తేనాయాస్యః ప్రాణః. స ఏవాత్రోపాసకత్వాదృషిరపి తథేతి యోజనం. యథోక్తానామృషీణాముక్తగుణకముపాసనం- నాన్యేషాం- విశేషవచనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి), విశేషస్య న శేషనివర్తకత్వం- ప్రవర్తనార్థత్వాదిత్యర్థః. ౧౨

రం.— (తేన తం హాయాస్య ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రే) తేన- బృహస్పతిత్వేన అయాస్య ఋషిరుపాసితవానిత్యర్థః. (ఏతము ఏవాయాస్యం మన్యన్త ఆస్యాద్యదయతే) ఆస్యాత్ -ముఖాదయతే- నిర్గచ్ఛతీత్యర్థః. ౧౨

ఉ.— తేనతగ్ँహబకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార। సహ నైమిషీయాణాముద్గాతా బభూవ సహ స్మైభ్యః కామానాగాయతి॥ ౧౩

ఆగాతా హ వై కామానాంభవతియఏతదేవంవిద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తఇత్యధ్యాత్మమ్॥ ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

శం.— న కేవలమఙ్గిరఃప్రభృతయ ఉపాసాఞ్చక్రిరే- తం హ బకో నామ్నా దల్భస్యాపత్యం- దాల్భ్యో విదాఞ్చకార- యథాదర్శితం ప్రాణం విజ్ఞాతవాన్. విదిత్వా చ స హ నైమిషీయాణాం- సత్రిణాముద్గాతా బభూవ. స చ ప్రాణవిజ్ఞానసామర్థ్యాదేభ్యః- నైమిషీయేభ్యః కామానాగాయతి స్మ హ- ఆగీతవాన్కిలేత్యర్థః. ౧౩

ఆ.— యథోక్తోపాసనస్య త్రిషు నియమాభావే గమకం దర్శయతి (న కేవలమితి). సంప్రతి విహితోపాసనస్య దృష్టఫలమాదేష్టుం పాతనికాం కరోతి (విదిత్వేతి). ౧౩

రం.— (తేన తం హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార) తేన - పూర్వోక్తాఙ్గిరసత్వబృహస్పతిత్వాయాస్యత్వాదిగుణవిశిష్టతయా దల్భసుతో బకనామా ఋషిరుపాసితవానిత్యర్థః. (స హ నైమిషీయాణాముద్గాతా బభూవ) స్పష్టోర్థః. (స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతి) సః-దాల్భ్యో బక ఏభ్యః- నైమిషీయేభ్యో యజమానేభ్యః శత్రుపరాభవాదీన్ కామాన్ గానేన విద్యామాహాత్మ్యాత్సమ్పాదితవానిత్యర్థః. ఆగాయతి స్మ- * లట్ స్మే ఇతి లట్ భూతేపి. ౧౩

శం.— తథాఽన్యోప్యుద్గాతా ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి- య ఏవం విద్వాన్ యథోక్తగుణం ప్రాణమక్షరముద్గీథముపాస్తే. తస్యైతద్దృష్టం ఫలముక్తం. ప్రాణాత్మభావస్త్వదృష్టం * దేవో భూత్వా దేవానప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఏతదాత్మవిషయముద్గీథోపాసనమిత్యుక్తోపసంహారోఽధిదైవతోద్గీథోపాసనే వక్ష్యమాణే బుద్ధిసమాధానార్థః. …………………… ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భూమికాం కృత్వా వివక్షితముపాస్తిఫలం కథయతి (తథేతి). దృష్టమితి విశేషణాదదృష్టం ఫలాన్తరమాచష్టే (ప్రాణేతి). ఆత్మవిషయం- శరీరవర్తిప్రాణగోచరమితి యావత్. ఉపసంహారస్య ప్రయోజనమాహ (అధిదైవతేతి). …………………… ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆగాతా హ వై కామానాం భవతి య ఏతదేవం విద్వానక్షరముద్గీథముపాస్తే) ఏవముపాసకో యజమానకామానాం గానేన సమ్పాదయితా భవతీత్యర్థః. (ఇత్యధ్యాత్మం) అధ్యాత్మముద్గీథోపాసనం సమాప్తమిత్యర్థః. ఆత్మశబ్దేన ఇన్ద్రియమనఃప్రాణాదిసఙ్ఘాత ఉచ్యతే. అధ్యాత్మం - ఆత్మనీత్యర్థః. ఆత్మవిషయమితి యావత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే - అఙ్గపాదే ఋత్విక్పరిక్రయస్యాఙ్గానుష్ఠానమాత్రార్థత్వాత్, దధ్యావబద్ధోపాసనానాం చ * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమితి సూత్రోక్తన్యాయేనానఙ్గత్వాత్, * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన యజమానగామిఫలసాధనభూతోపాసనస్య యజమానేనైవ కర్తవ్యత్వాత్, * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితి శ్రుతపశ్వర్థగోదోహనాదేరనఙ్గత్వేపి ఋత్విక్కర్తృకప్రణయననిర్వర్తకస్య గోదోహనస్య యజమానేనోపాదాతుమశక్యతయా ఋత్విక్కర్తృకత్వేపి ఉద్గాతృకర్తృకే ఉద్గీథే యజమానస్యోపాసనసమ్భవాదుపాసనం యజమానస్యైవ. ఔద్గాత్రసమాఖ్యానం తు * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయేన విరోధాదుపేక్షణీయం. అతః ఫలస్య స్వామిగతత్వాత్ ఫలస్వామియజమానకర్తృకమేవోపాసనమిత్యాత్రేయమతమితి * స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ ఇతి సూత్రేణ పూర్వపక్షం కృత్వా- ఉపాసనాన్యపి ఋత్విక్కర్మాణ్యేవ స్యుః- ప్రయోగాఙ్గస్య ఋత్విజః ప్రయోగాన్తఃపాత్యుద్గీథాద్యుపాసనేపి కర్తృత్వసమ్భవాత్, * తం హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార స హ నైమిషీయాణాముద్గాతా బభూవ స హ స్మైభ్యః కామానాగాయతీతి ఉద్గాతృదాల్భ్యగతవిద్యాయా యజమానకామసమ్పాదకత్వదర్శనలిఙ్గాచ్చ ఋత్విక్కర్తృకమేవోపాసనం. న చ ఋత్విక్కర్తృకోపాసనస్య ఫలమృత్విగ్గతమేవ స్యాదితి శక్యశఙ్కం- ఋత్విజాం పరార్థతయా తేషాం వచనమన్తరేణ ఫలసమ్బన్ధానుపపత్తేః, * యాం వై కాఞ్చన యజ్ఞ ఋత్విజ ఆశిషమాశాసతే యజమానాయైవ తామాశిషమాశాసత ఇతి శ్రుతేశ్చ. * తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం తే కామమాగాయానీతి ఋత్విగ్గతవిజ్ఞానస్య యజమానగామిఫలకత్వావేదనలిఙ్గాచ్చ న * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయావతారః. తతశ్చ పరిక్రయవిధిబలాదుత్సృష్టస్య ఋత్విక్కర్తృకస్య యాజమానసమాఖ్యాపాదకాభావాల్లిఙ్గానుగృహీతౌద్గాత్రసమాఖ్యానాచ్చార్త్విజ్యమేవోపాసనమితి * ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియత ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సూత్రస్య చాయమర్థః- ఉపాసనమార్త్విజ్యం- ఋత్విక్కర్మ. తస్మై-క్రతుప్రయోగాయ హి ఋత్విక్పరిక్రియతే. అతోఽనఙ్గభూతమప్యుపాసనం క్రతుప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదృత్విజైవానుష్ఠేయమితి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే చిన్తితం- తత్ర హి వాజినాం తావత్ * ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య * తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి ఉద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిపునఃపర్యస్త

మూ.— అథాధిదైవతం య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతోద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి ఉద్యగ్ంస్తమో భయమపహన్త్యపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద. ౧

...పాప్మస్పర్శభవముక్త్వా * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * భవత్యాత్మనా పరాఽస్య ద్విషన్భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి *దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి ఉద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వదేవ ఉద్గీథే వాగాదిదృష్టౌ దోషముక్త్వా * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసత ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవం విది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. తత్రోభయత్రాప్యధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గీథస్యైవోపాస్యత్వశ్రవణేన రూపాభేదాత్, శత్రుపరాభవరూపఫలసంయోగావిశేషాత్, ఉద్గీథవిద్యేతి సమాఖ్యైక్యాచ్చ తయోరైక్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే శాస్త్రాన్తచ్ఛాయయా పరిచోద్య పరిహరతి- *అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్. వాజసనేయకే * తే హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానకర్తరి ప్రాణదృష్టివిధానాచ్ఛాన్దోగ్యే * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి ఉద్గానకర్మణి ప్రాణదృష్టివిధానాత్, శబ్దాదుపాస్యరూపాన్యథాత్వప్రతీతేర్భేద ఇతి చేన్న- దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమాదిబహుసామాన్యాద్వాజసనేయకేఽపి * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనోపక్రమాత్తదవిరోధాయ * తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి ఉద్గానకర్తృభూత ఏవోద్గీథే పాకాదిషు సౌకర్యాతిశయవివక్షయా పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేతి ఓదనే కర్తృత్వోపచారవత్ ఉద్గానకర్మణ్యేవ కర్తృత్వోపచారోపపత్తేరుద్గీథ ఏవోభయత్రాప్యుపాస్యః. అతో విద్యైక్యమితి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే- *న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. న వేతి పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. ప్రకరణభేదాత్- ఛాన్దోగ్యే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతోద్గీథావయవప్రణవవిషయకముపాసనం. వాజసనేయకే ప్రణవస్యాప్రకృతత్వాత్, * ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నోద్గీథస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్, కృత్స్నోద్గీథవిషయకమేవోపాసనం. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః. కించ- ఛాన్దోగ్యే ఉద్గీథస్యాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వం. వాజినాం తు * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి అధ్యస్తప్రాణభావస్యోద్గాతురుపాస్యత్వం. న చ వాజసనేయకే ఉద్గాతురుపాస్యత్వే ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమవిరోధః శఙ్కనీయః- ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యాప్యనుప్రవిష్టతయా ఉపక్రమావగతస్యోద్గీథస్యాపరిత్యాగాత్. అన్యచ్చ వక్తవ్యం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముక్తం- తత్రైవానుసన్ధేయం. * సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి. నన్వుద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్యముక్తమితి చేన్న- తత్సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ- యథాగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే, కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ. ఛాన్దోగ్యగత ప్రథమప్రపాఠకాదిగతాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యస్యాదర్శనాచ్చ తదప్రయోజకమితి భావః. *వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసం. ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకోక్తాస్వపి విద్యాసు *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషూద్గీథావయవస్య వ్యాప్తత్వేన తన్మధ్యపాతిత్వాదస్యా అపి విద్యాయా ఉద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వమేవ. తతశ్చ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్బహ్వర్థవాదసారూప్యేఽపి ఛాన్దోగ్యగతవిద్యాయా అధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథావయవప్రణవవిషయత్వాద్వాజసనేయకోద్గీథవిద్యాయాశ్చాధ్యస్తప్రాణభావోద్గానకర్తృవిషయత్వాత్, ప్రధానభూతోపాస్యభేదే బహ్వర్థవాదసారూప్యస్యాప్రయోజకత్వాద్విద్యాభేద ఇతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరం, అధిదైవతం- దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తుతమిత్యర్థః- అనేకధోపాస్యత్వాదుద్గీథస్య. య ఏవాసౌ తపతి- తముద్గీథముపాసీత. ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. తముద్గీథమిత్యుద్గీథశబ్దోఽక్షరవాచీ సన్ కథమాదిత్యే వర్తత ఇతి. ఉచ్యతే- ఉద్యన్- ఉద్గచ్ఛన్నేవ ఏషః ప్రజాభ్యః- ప్రజార్థముద్గాయతి- ప్రజానామన్నోత్పత్త్యర్థం. న హ్యనుద్యతి తస్మిన్వ్రీహ్యాదేర్నిష్పత్తిః స్యాత్. అత ఉద్గాయతీవోద్గాయతి. యథైవోద్గాతాఽన్నార్థం. అత ఉద్గీథః సవితేత్యర్థః. కించ- ఉద్యన్నైశం తమః, తజ్జం చ భయం ప్రాణినామపహన్తి. తమేవంగుణం సవితారం యో వేద - సోఽపహన్తా - నాశయితా హ వై భయస్య - జన్మమరణాదిలక్షణస్యాత్మనః. తమసశ్చ - తత్కారణస్యాజ్ఞానలక్షణస్య భవతి.

అ.— అనన్తరం- ఆధ్యాత్మికప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనవచనాదితి శేషః.. కిమితి దేవతావిషయముద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే- తత్రాహ (అనేకధేతి) -ప్రాణరూపేణాదిత్యాదిరూపేణ చోద్గీథస్యోపాస్యత్వాద్దేవతావిషయతదుపాస్తిప్రస్తావో యుక్త ఏవేత్యర్థః. *ఆదిత్యాదిపదలయ శ్రుత్యాదిన్యాయేన వాక్యార్థం కథయతి (ఆదిత్యదృష్ట్యేతి). తం- ఆదిత్యముద్గీథముపాసీతేత్యాదిత్యశబ్దస్యోద్గీథశబ్దస్య చ సామానాధికరణ్యమయుక్తం- ఉద్గీథశబ్దస్య ప్రకరణాదక్షరవాచిత్వా, దాదిత్యశబ్దస్య చ జ్యోతిర్విషయత్వా, ద్భిన్నార్థయోశ్చ శబ్దయోస్సామానాధికరణ్యాయోగా, దితి శఙ్కతే (తముద్గీథమితి) -ఆదిత్యే యద్యపి నోద్గీథశబ్దో రూఢ్యా వర్తితుమర్హతి- తథాపి గౌణ్యా వృత్త్యా తత్ర ప్రవృత్తేః సామానాధికరణ్యసిద్ధిరిత్యుత్తరమాహ (ఉచ్య

ఉ.— ‡ సమానఉ ఏవాయంచాసౌచోష్ణోఽయముష్ణోఽసౌస్వరఇతీమమాచక్షతే స్వరఇతి ప్రత్యాస్వరఇత్యముంతస్మాద్వా ఏతమిమమముంచోద్గీథముపాసీత. ౨

అథఖలువ్యానమేవోద్గీథముపాసీతయద్వైప్రాణితిసప్రాణోయదపానితిసోఽపానః అథయః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః సవ్యానోయోవ్యానస్సావాక్ । తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి. ౩

త ఇతి). ప్రజార్థముద్గాయతీత్యేతదేవ స్పష్టయతి (ప్రజానామితి) అన్నోత్పత్త్యర్థం- ఉద్గాయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (నహీతి) ఆదిత్యస్యాన్నార్థమాగానమతశ్శబ్దార్థః. న తస్యోద్గాతురివ ప్రత్యక్షముద్గానముపలబ్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాయతీవేతి). ఉపమామేవోపపాదయతి (యథేతి) *అథాత్మనేఽన్నాద్యమాగాయేదితి శ్రుత్యన్తరే యథాఽన్నార్థముద్గాతాఽఽగాయతీత్యవగతం- తథాఽఽదిత్యోపి ప్రజానామన్నార్థమాగాయతీవేత్యర్థః. ఉద్గీథశబ్దస్యాదిత్యే సమ్భవం పరామృశ్య ఫలితమాహ (అత ఇతి). ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపపాద్య ఫలోక్తిం వ్యాచష్టే (కిఞ్చేత్యాదినా) -ఏవంగుణం- తమస్తజ్జభయనివర్తకత్వగుణసహితమితియావత్. ౧

రం.— (అథాధిదైవతం) ఉద్గీథస్యోపాసనముచ్యత ఇతి శేషః. అధిదైవతం- దేవతాయామిత్యర్థః. దేవతావిషయమితియావత్. (య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత) ఆదిత్యదృష్ట్యా ఉద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాపేక్షయా కర్మారాధ్యస్యాదిత్యస్యోత్కృష్టత్వా, దపకృష్టే ఉత్కృష్టదృష్టేరేవ న్యాయ్యత్వాత్, ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథస్యోపాస్యత్వం ద్రష్టవ్యం. అయమర్థః * ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణసిద్ధః తచ్చాధికరణం బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాముపన్యస్తం- తత్రైవానుసన్ధేయం. ఉద్గీథే ధ్యేయమానస్యాదిత్యస్యోద్గీథసామ్యమాహ (ఉద్యన్వా ఏష ప్రజాభ్య ఉద్గాయతి) వై శబ్దోఽవధారణే. ఏషః-ఆదిత్యః ఉద్యన్-ఉద్గచ్ఛన్నేవ ప్రజానామర్థప్రకాశనం కుర్వన్నుద్గాయతీవ భవతి. ఉద్గీథోపి ప్రజానాముద్గాయతీవ భవతీత్యర్థః. (ఉద్యంస్తమో భయమపహన్తి) ఉద్యన్నేవాదిత్యస్తమోజనితం ప్రాణినాం భయమపహన్తీత్యర్థః. తమోభయాపహన్తృత్వగుణవిశిష్టతయా ఉద్గీథే ఆదిత్యోపాసనస్య ఫలమాహ (అపహన్తా హ వై భయస్య తమసో భవతి య ఏవం వేద) అన్ధకారాదిప్రయుక్తభయహన్తా భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యద్యపి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యౌ భిన్నావివ లక్ష్యేతే- తథాపి న తత్త్వభేదస్తయోః. కథం. సమాన ఉ ఏవ- తుల్య ఏవ ప్రాణస్సవిత్రా గుణతః, సవితా చ ప్రాణేన,. యస్మాదుష్ణోఽయం- ప్రాణః. ఉష్ణశ్చాసౌ- సవితా. కిఞ్చ- స్వర ఇతీమం - ప్రాణమాచక్షతే- కథయన్తి. తథా-స్వర ఇతి, ప్రత్యాస్వర ఇతి, చాముం సవితారం. యస్మాత్ప్రాణః స్వరత్యేవ- న పునర్మృతః ప్రత్యాగచ్ఛతి. సవితా త్వస్తమిత్వా పునరప్యహన్యహని ప్రత్యాగచ్ఛతి- అతః ప్రత్యాస్వరః. అస్మాద్గుణతో నామతశ్చ సమానావితరేతరం ప్రాణాదిత్యౌ. అతస్తత్త్వాభేదాదేతం ప్రాణమిమ, మముం చాదిత్య, ముద్గీథముపాసీత. ౨

ఆ.— నను *అధ్యాత్మమధిదైవతమితి స్థానభేదాత్ప్రాణాదిత్యయోర్భిన్నత్వాత్, భిన్నమేవ తయోరుపాసనముపాదేయం- అత ఆహ (యద్యపీతి). ప్రాణాదిత్యయోస్స్వరూపభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ‡ఉశబ్దోఽప్యర్థః, స్థానభేదతో భేదమనుజానాతి. గుణతస్సామ్యం సాధయతి (యస్మాదితి). నామతస్సామ్యం సఙ్గిరతే (కిఞ్చేతి). సవితృవత్ప్రాణేపి ప్రత్యాస్వరశబ్దప్రవృత్తిమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి)-స్వరత్యేవ-గచ్ఛత్యేవేతియావత్. తస్మిన్నేవ స్థూలదేహేన ప్రత్యాగచ్ఛతి-తస్మాత్ప్రాణే స్వరశబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యర్థః. సవితర్యపి తర్హి తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిరేవేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితా త్వితి)-ఆదిత్యస్యాస్తంగతస్య ప్రత్యహమేకత్రైవాగతేర్దర్శనాత్తస్మిన్ ప్రత్యాస్వరశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిరస్తీత్యర్థః. అతః ప్రాణాదిత్యయోరుక్తం సామ్యం నిగమయతి (అస్మాదితి). అన్యోన్యసామ్యకృతం ఫలమాహ (అత ఇతి)-ప్రాణాదిత్యావేకీకృత్య తద్దృష్ట్యోద్గీథావయవభూతమోఙ్కారాఖ్యమక్షరముపాస్యమిత్యర్థః. ౨

రం.— (సమాన ఉ ఏవాయం చాసౌ చ) అధ్యాత్మప్రకరణ ఉక్తః అయం- ప్రాణశ్చ, అధిదైవతప్రకరణ ఉచ్యమానః అసౌ- ఆదిత్యశ్చ, సమాన ఏవేత్యర్థః. తదేవ దర్శయతి, (ఉష్ణోఽయముష్ణోఽసౌ) అయం- ప్రాణః ఉష్ణః - ఉచ్ఛ్వాసస్యోష్ణతయోపలభ్యమానత్వాత్. ఉష్ణోఽసౌ- సవితురౌష్ణ్యం స్పష్టమేవేతి భావః. (స్వర ఇతీమమాచక్షతే స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇత్యముం) ఇమం - ప్రాణం స్వర ఇత్యాచక్షతే. స్వరః- గన్తేత్యర్థః. * స్వృ శబ్దోపతాపయోరిత్యస్మాద్ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ కర్తర్యచిరూపం. అముం - ఆదిత్యం స్వర ఇతి ప్రత్యాస్వర ఇతి చాచక్షతే- ఉదయాస్తమయయోర్గమనప్రత్యాగమనసత్త్వాత్. ప్రాణస్య వాయురూపతయా సదాగతిత్వేన ప్రత్యాగమనాభావాన్న ప్రత్యాస్వరసంజ్ఞేతి భావః. అతస్స్వరసంజ్ఞావత్త్వాదౌష్ణ్యాచ్చ ప్రాణాదిత్యౌ పరస్పరసమానావిత్యర్థః. (తస్మాద్వా ఏతమిమమముం చోద్గీథముపాసీత) తస్మాత్- ఉభయోరపి సమత్వాదిమం- ప్రాణం వా అముం-ఆదిత్యం వా ఏతం- ఏతాదృశగుణకముద్గీథముపాసీత- ఉద్గీథేఽధ్యస్యముపాసీతేత్యర్థః. ౨

శం.— (అథ ఖల్వితి) ప్రకారాన్తరేణోపాసనముద్గీథస్యోచ్యతే. వ్యానమేవ - వక్ష్యమాణలక్షణం ప్రాణస్యైవ వృత్తివిశేషముద్గీథముపాసీత. అధునా తస్య తత్త్వం నిరూప్యతే- యద్వై పురుషః ప్రాణితి-ముఖనాసికాభ్యాం వాయుం బహిర్నిస్సారయతి. సః ప్రాణాఖ్యా వాయోర్వృత్తి

---

‡ఇమమముం చోద్గీథమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— యా వాక్సర్క్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నృచమభివ్యాహరతియర్క్తత్సామతస్మాదప్రాణన్ననపానన్సామగాయతియత్సామసఉద్గీథస్తస్మాదప్రాణన్ననపానన్నుద్గాయతి. ౪

అతో యాన్యన్యానివీర్యవన్తికర్మాణియథాఽగ్నేర్మన్థనమాజేఃసరణందృఢస్యధనుషఆయమనమప్రాణన్ననపానగ్ంస్తానికరోత్యేతస్యహేతోర్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత. ౫

విశేషః. యదపానితి- అపశ్వసితి. తాభ్యామేవాన్తరాకర్షతివాయుం. సోఽపానః-అపానాఖ్యావృత్తిః. తతఃకిమితి. ఉచ్యతే - అథయఉక్తయోః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః - తయోరన్తరావృత్తివిశేషః. సవ్యానః యస్సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రప్రసిద్ధః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాన్నాసౌవ్యానఇత్యభిప్రాయః. కస్మాత్పునఃప్రాణాపానౌహిత్వామహతాఆయాసేనవ్యానస్యైవోపాసనముచ్యతే, వీర్యవత్కర్మహేతుత్వాత్. కథంవీర్యవత్కర్మహేతుత్వమితి. ఆహ- యోవ్యానస్సావాక్- వ్యానకార్యత్వాద్వాచః. యస్మాద్వ్యాననిర్వర్త్యావాక్ - తస్మాదప్రాణన్ననపానన్ - ప్రాణాపానవ్యాపారావకుర్వన్వాచమభివ్యాహరతి- ఉచ్చారయతిలోకః. ౩

ఆ.— అథాధ్యాత్మికమాధిదైవికంచోద్గీథోపాసనంప్రస్తుత్యతదేవసమస్యైకీకృత్యోక్తం. తథాచవక్తవ్యాభావాత్కిముత్తరేణగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాధ్యాత్మికమేవోద్గీథోపాసనమనుసృత్యాహ (అథేతి). కోఽసౌవ్యానః- యద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనముపదిదిక్షితం- అతఆహ (వక్ష్యమాణలక్షణమితి). పదాన్తరంవ్యావర్తయతి (ప్రాణస్యైవేతి). వక్ష్యమాణలక్షణమిత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (అధునేతి). తన్నిరూపణార్థమాదౌ ప్రాణాపానౌనిరూపయతి (యద్వాఇత్యాదినా) తాభ్యామేవ- ముఖనాసికాభ్యామిత్యేతత్. స్యాతామిత్యేవం ప్రాణాపానౌ - వ్యానస్వరూపమాలక్ష్యమితి శిక్షితత్వాత్తత్స్వరూపందర్శయతి (తతఇత్యాదినా). సన్ధిమేవస్ఫుటయతి (తయోరితి)- ప్రాణాపానయోర్వృత్త్యోరథావావస్థాయాంమధ్యేచవాయోర్వృత్తివిశేషోయోఽస్తి- సవ్యానశబ్దార్థఇత్యర్థః. * సన్ధిస్థమర్మదేశవృత్తిర్వ్యానఇతిసాఙ్ఖ్యయోగాశ్చాహుః- తాన్ప్రత్యాహ (యస్సాఙ్ఖ్యాదీతి) సాఙ్ఖ్యానాంయోగానాంచశాస్త్రే ప్రసిద్ధాయోవాయోర్వృత్తివిశేషస్సన్ధాదిదేశగః- నాసౌవ్యానః - శ్రుత్యావిశేషనిరూపణాదితియోజనా. వ్యానస్యప్రాణాపానసాపేక్షత్వాత్తయోరన్యతరస్యోపాసనమేవోచితం- నవ్యానోపాసనమితిమన్వానశ్చోదయతి (కస్మాదితి)- మహతాఽఽయాసేన- వ్యానతత్త్వనిరూపణేనేతియావత్. తాభ్యాంవైశిష్ట్యముపేత్యపరిహరతి (వీర్యవదితి) వ్యానస్యైవోపాసనమితిశేషః. తదేవప్రశ్నద్వారాప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా)-కథంవ్యానస్యవీర్యవత్కర్మహేతుత్వంప్రసిద్ధంప్రతిజ్ఞాయతే. కార్యకారణభావాదిత్యాహ (వ్యానేతి). వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వేలిఙ్గందర్శయతి (యస్మాదితి). ౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణఉద్గీథోపాసనమాహ (అథఖలువ్యానమేవోద్గీథముపాసీత) ఉద్గీథంవ్యానత్వేనోపాసీతేత్యర్థః. కోవ్యానఇత్యత్రాహ (యద్వైప్రాణితిసప్రాణఇత్యాదినా) పురుషోముఖనాసికేనయత్ప్రాణితి- యంవాయుంబహిర్నిస్సారయతి. సప్రాణాఖ్యోవాయోర్వృత్తివిశేషః. యదపానితిసోఽపానః- ముఖనాసికేనయంవాయుమన్తరాకర్షతి - సోఽపానాఖ్యవృత్తివిశేషః. అథయఃప్రాణాపానయోస్సన్ధిస్సవ్యానః- తయోరన్తరాళవృత్తివిశేషరూపస్సన్ధిర్వ్యానఇత్యర్థః. ఉద్గీథేవ్యానాధ్యాసహేతుమాహ (యోవ్యానస్సావాక్) వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వాద్వాగ్వ్యానఏవేత్యర్థః. వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వేయుక్తిమాహ (తస్మాదప్రాణన్ననపానన్వాచమభివ్యాహరతి) తస్మాత్-వాచోవ్యాననిర్వర్త్యత్వాదేవహేతోః అప్రాణన్ననపానన్ - శ్వాసమోక్షాకర్షణలక్షణప్రాణాపానౌవినైవతత్సన్ధిరూపయావ్యానవృత్త్యావాచమభివ్యాహరతీత్యర్థః. ౩

శం.— తథా-వాగ్విశేషమృచ, మృక్సంస్థంచసామ, సామావయవంచోద్గీథ, మప్రాణన్ననపానన్వ్యానేనైవనిర్వర్తయతీత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యావాగిత్యాదివాక్యస్యార్థంసఙ్క్షిపతి (తథేత్యాదినా) ౪

రం.— (యావాక్సాఋక్తస్మాదిత్యాది) అప్రాణతాఅనపానతాపుంసాక్రియమాణత్వాదేవవ్యానస్యవాగృక్సామోద్గీథానాంచైక్యమిత్యర్థః. ౪

శం.— నకేవలంవాగాద్యభివ్యాహరణమేవ- అతః- అస్మాదన్యాన్యపియానివీర్యవన్తికర్మాణి - ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యాని. యథాఽగ్నేర్మన్థన, మాజేః- మర్యాదాయాస్సరణం- ధావనం, దృఢస్యధనుషఆయమనం- ఆకర్షణం,- అప్రాణన్ననపానంస్తానికరోతి. అతోవిశిష్టోవ్యానఃప్రాణాదిప్రవృత్తిభ్యః. విశిష్టస్యోపాసనంజ్యాయః- ఫలవత్త్వాత్-రాజోపాసనవత్. ఏతస్యహేతోః- ఏతస్మాత్కారణాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీత - నాన్యద్వృత్త్యన్తరం. కర్మవీర్యవత్తరత్వంఫలం. ౫

ఆ.— అతోయానీత్యాదివ్యాచష్టే (నకేవలమితి) వ్యానేననిర్వర్తయతీతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. యాన్యన్యాన్యపియథోక్తానికర్మాణి- తానిలోకోవ్యానేనైవకరోతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. ప్రయత్నాధిక్యనిర్వర్త్యానికర్మాణ్యేవోదాహరతి (యథేతి)- యథాతానికర్మాణి - తథాఽన్యాన్యప్యేవంప్రకారాణీతియోజనా. వ్యానస్యవీర్యవత్కార్యహేతుత్వేఫలితమాహ (అతఇతి). వైశిష్ట్యేఽపికింస్యాదితిచేత్ - తదాహ (విశిష్టస్యేతి). వైశిష్ట్యఫలముపసంహరతి (ఏతస్యేతి). ఫలవత్త్వాదిత్యుక్తముపాస్తిఫలంస్పష్టయతి (కర్మేతి)-వ్యానదృష్ట్యోద్గీథోపాసనస్యాఙ్గావబద్ధత్వాదితిశేషః. ౫

ఉ.— అథఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథఇతి ప్రాణఏవోత్ప్రాణేనహ్యుత్తిష్ఠతి వాగ్గీర్వాచోహగిరఇత్యాచక్షతేఽన్నంథమన్నేహీదగ్ంసర్వగ్ంస్థితం. ౬

ద్యౌరేవోదన్తరిక్షంగీఃపృథివీథమాదిత్యఏవోద్వాయుర్గీరగ్నిస్థగ్ంసామవేదఏవోద్యజుర్వేదోగీః ఋగ్వేదస్థందుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహంయోవాచోదోహఃఅన్నవానన్నాదోభవతియఏతాన్యేవం విద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్తఉద్గీథఇతి॥ ౭

రం.— (అతోయాన్యన్యానివీర్యవన్తికర్మాణీత్యాది) లోకేఽగ్నిమథనమర్యాదాధావనదృఢధనురారోపణాదివీర్యవత్కర్మాణివ్యానసాధ్యాన్యేవ- అతోహేతోరుద్గీథాఖ్యవీర్యవత్కర్మణోఽపివ్యానసాధ్యత్వాద్వ్యానమేవోద్గీథముపాసీతేత్యర్థః. ౫

శం.— అథ - అధునా, ఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీత. భక్త్యక్షరాణిమాభూవన్నిత్యతోవిశినష్టి (ఉద్గీథఇతీతి) ఉద్గీథనామాక్షరాణీత్యర్థః. నామాక్షరోపాసనేఽపినామవతఏవోపాసనంకృతంభవేత్- అముకమిశ్రాఇతియద్వత్. (ప్రాణఏవోత్) ఉదిత్యస్మిన్నక్షరేప్రాణదృష్టిః. కథంప్రాణస్యోత్త్వమితి. ఆహ- ప్రాణేనహ్యుత్తిష్ఠతిసర్వః- అప్రాణస్యావసాదదర్శనాత్-అతోఽస్త్యుదఃప్రాణస్యచసామాన్యం. వాగ్గీః. వాచోహగిరఇత్యాచక్షతేశిష్టాః. తథా- అన్నంథం. అన్నేహీదంసర్వంస్థితం- అతోఽస్త్యన్నస్యథాక్షరస్యచసామాన్యం. త్రయాణాంశ్రుత్యుక్తానిసామాన్యాని- తానితేనానురూప్యేణశేషేష్వపిద్రష్టవ్యాని. ౬

ఆ.— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేనోద్గీథాక్షరోపాసనాంప్రస్తౌతి (అథేతి). విశేషణతాత్పర్యందర్శయతి (భక్తీతి)–ఉద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతేత్యుక్తేభక్త్యక్షరాణ్యుపాస్యాని ప్రాప్తాని- తానిమాభూవన్నితియతోమన్యతేశ్రుతిః - తతోవిశేషణంకరోతీత్యర్థః. విశేషణశ్రుతింవ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి) నామాక్షరోపాసనముద్గీథోపాసనస్యాకించిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి)-యథాలోకేకృష్ణమిశ్రాదివాచకశబ్దప్రయోగే వాచ్యస్యపురుషవిశేషస్యోపాసనంగమ్యతే- తథేహాపినామాక్షరోపాసనేనామవత్తదుపాసనేఽపితదుపాసనమేవేత్యర్థః. కథమిత్యాశఙ్క్యవిభజతే (ప్రాణఏవేతి) ప్రాణస్యోదస్సాదృశ్యంప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా) గీరిత్యస్మిన్నక్షరేవాగ్దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (వాగ్గీరితి) వాచోగిరశ్చసాదృశ్యందర్శయతి (వాచోహేతి) ఉద్గీరక్షరయోఃప్రాణవాగ్దృష్టిరివ, థమిత్యస్మిన్నక్షరేఽన్నదృష్టిఃకార్యేత్యాహ (తథేతి) థకారాన్నయోరపేక్షితంసాదృశ్యందర్శయతి (అన్నేహీతి) ప్రాణఏవోదిత్యాదౌసాదృశ్యంశ్రుత్యైవోక్తం- *ద్యౌరేవోదిత్యాదౌతునోక్తం- తథాచతత్రసాదృశ్యాభావేకథందృష్టికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రయాణామితి) ౬

రం.— (అథఖలూద్గీథాక్షరాణ్యుపాసీతోద్గీథఇతి) ఉద్గీథఇతిత్రీణిఉద్గీథనామానుప్రవిష్టాక్షరాణ్యేవఉపాసీతేత్యర్థః. (ప్రాణఏవోత్) ఉదిత్యక్షరేప్రాణబుద్ధిఃకార్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (ప్రాణేనహ్యుత్తిష్ఠతీతి) స్పష్టం. (వాగ్గీర్వాచోహగిరఇత్యాచక్షతే) గీరిత్యక్షరేవాగ్బుద్ధిఃకార్యా. వాచోగీర్శబ్దవాచ్యత్వాద్గీరిత్యస్యవాగధ్యాసాధిష్ఠానత్వముపపద్యతఇతిభావః. (అన్నంథం) థమిత్యక్షరేఅన్నబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అన్నేహీదంసర్వంస్థితం) అన్నస్యసర్వస్థానత్వేనథకారవత్త్వసామ్యాత్ థశబ్దేఅన్నబుద్ధిర్యుజ్యతఇతిభావః. ౬

శం.— ద్యౌరేవోత్- ఉచ్చైస్స్థానాత్. అన్తరిక్షంగీః-గిరణాల్లోకానాం. పృథివీథం-ప్రాణిస్థానాత్. ఆదిత్యఏవోత్- ఊర్ధ్వత్వాత్. వాయుర్గీః- అగ్న్యాదీనాంగిరణాత్. అగ్నిస్థం- యాజ్ఞీయకర్మావస్థానాత్. సామవేదఏవోత్- స్వర్గసంస్తుతత్వాత్. యజుర్వేదోగీః- యజుషాప్రత్తస్యహవిషోదేవతానాంగిరణాత్. ఋగ్వేదస్థం- ఋచ్యధ్యూఢత్వాత్సామ్నః. ఉద్గీథాక్షరోపాసనఫలమధునోచ్యతే-దుగ్ధే - దోగ్ధ్యస్మై- సాధకాయ. కాసా. వాక్. కం. దోహం. కోసౌదోహఇతి. ఆహ (యోవాచోదోహః)-ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యంఫలమిత్యభిప్రాయః. తద్వాచోదోహః. తంస్వయమేవవాగ్దోగ్ధి. ఆత్మానమేవదోగ్ధి. కిఞ్చ - అన్నవాన్ - ప్రభూతాన్నోఽన్నాదశ్చ - దీప్తాగ్నిర్భవతి. యఏతాని- యథోక్తాని ఏవం- యథోక్తగుణాన్యుద్గీథాక్షరాణివిద్వాన్సన్నుపాస్తేఉద్గీథఇతి. ౭

ఆ.— అన్తరిక్షం - ఆకాశః. తదన్తఃప్రతిష్ఠాఃలోకాస్తేనగీర్ణాఇవేతిమత్వాహ (గిరణాదితి)-(అగ్న్యాదీనాంగిరణాదితి) సంవర్గవిద్యాయాంద్రష్టవ్యం. *సామవేదోవైస్వర్గోలోకఇతిస్వర్గలోకత్వేనసామవేదస్యసంస్తుతత్వాదితిహేతుమాహ (స్వర్గేతి), యజుషా- స్వాహాస్వధాదినేత్యావత్. అధ్యాత్మమధిలోకమధిదైవమధివేదంచనామాక్షరోపాసనముక్త్వాతత్ఫలంకిమవతార్యవ్యాకరోతి (ఉద్గీథేతి)-యోవాచోదోహఇత్యత్రషష్ఠీకర్మణిద్రష్టవ్యా. తమేవవాగ్దోహంప్రకటయతి (ఋగ్వేదాదీతి), తత్సాధ్యంఫలం- స్వాధీనోచ్చారణక్షమత్వం. తదనాయాసేనాస్యసమ్పద్యతేత్యర్థః. తదితిప్రకృతఫలపరామర్శః. షష్ఠీపూర్వవత్. తమితిదోహోక్తిః. వాచఏవదోహేకర్మత్వంకర్తృత్వంచేత్యాహ (ఆత్మానమేవేతి)-యోదోగ్ధా - సావాగేవ, సాచాత్మానమేవతం దోగ్ధీతియోజనా. యథోక్తాని - ప్రాణవాగన్నాదిరూపత్వేనోక్తానీత్యావత్. యథోక్తగుణాని- ఉత్థానగిరణస్థిత్యాదిధర్మకాణీత్యర్థః. ఉద్గీథాక్షరాణీత్యుక్తంవిశేషణానువాదేనస్ఫుటయతి (ఉద్గీథఇతీతి)-ఉద్గీథఇత్యేవంరూపస్యనామ్నోఽక్షరాణీత్యావత్. ౭

KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER

ఉ.— అథఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీతయేనసామ్నా స్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్ ॥ ౮

యస్యామృచితామృచంయదార్షేయం తమృషింయాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాం దేవతాముపధావేత్ ॥ ౯

యేనచ్ఛన్దసాస్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్దఉపధావేద్యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్తగ్ స్తోమముపధావేత్ ॥ ౧౦

యాందిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందిశముపధావేత్. ౧౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథాక్షరోపాసనమాహ (ద్యౌరేవాదన్తరిక్షంగీఃపృథివీథమిత్యాది) ఉదక్షరేద్యులోకాదిత్యసామవేదదృష్టిః, గీరక్షరే అన్తరిక్షవాయుయజుర్వేదదృష్టిః, థమక్షరేపృథివ్యగ్నిఋగ్వేదదృష్టి, శ్చకార్యేత్యర్థః. ఉక్తస్యచతుర్విధస్యోద్గీథనామాక్షరోపాసనస్య ఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహం) వాగస్మై- ఉపాసకాయదోహందోగ్ధీత్యర్థః. కందోహమిత్యత్రాహ (యోవాచోదోహః) వాక్సాధ్యంఫలమిత్యర్థః. ఫలాన్తరమప్యాహ (అన్నవానన్నాదోభవతి) ప్రభూతాన్నోదీప్తాగ్నిశ్చభవతీత్యర్థః. (యఏతాన్యేవంవిద్వానుద్గీథాక్షరాణ్యుపాస్త ఉద్గీథ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— అథఖలు- ఇదానీమాశీస్సమృద్ధిః- ఆశిషః- కామస్యసమృద్ధిః. యథాభవేత్తదుచ్యతఇతివాక్యశేషః. ఉపసరణాని - ఉపసర్తవ్యాని- ఉపగన్తవ్యాని, ధ్యేయానీత్యర్థః. కథం. ఇత్యుపాసీత- ఏవముపాసీత. తద్యథా - యేనసామ్నావిశేషేణస్తోష్యన్-స్తుతింకరిష్యన్స్యాత్ - భవేదుద్గాతా. తత్సామోపధావేత్- ఉపస్మరేత్- చిన్తయేదుత్పత్త్యాదిభిః. ౮

ఆ.— వాగాదిసమృద్ధిఫలకముపాసనముపదిశ్యఫలసమృద్ధిర్యేనప్రకారేణభవతి - తత్ప్రకారజ్ఞానంసర్వకామ్యోపాసనశేషభూతంప్రాసఙ్గికంవిధీయతఇత్యాహ (అథఖల్వితి). వాగాదిసమృద్ధిఫలకోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాంసర్వకామ్యోపాసనాశేషత్వద్యోతనార్థం- ఖల్విత్యుక్తం. ప్రాసఙ్గికత్వందర్శయతి (ఇదానీమితి). కామశబ్దఃఫలవిషయః. తచ్ఛబ్దఃప్రకారజ్ఞానపరామర్శీ. ఉచ్యతే- విధీయతేఇత్యర్థః. ధ్యానప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా). ఇతిశబ్దార్థమభినయతి (ఏవమితి). ఏవంశబ్దార్థముదాహరణనిష్ఠతయాస్పష్టయతి (తద్యథేతి). ఉత్పత్త్యాదిభిరిత్యాదిశబ్దేనఛన్దోదేవతాదిగృహ్యతే. ౮

రం.— (అథఖల్వాశీస్సమృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీత) ఆశీస్సమృద్ధిహేతుభూతాన్యుపాసనానీమానీతిమత్వాఉపాసీత - ఉపాసనంకుర్యాదిత్యర్థః. కేషాముపాసనంకార్యమిత్యత్రాహ (యేనసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్) ఉపధావేత్- చిన్తయేత్. ఉపాసీతేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౮

శం.— యస్యామృచితత్సామ- తాంచర్చముపధావేద్దేవతాదిభిః. యదార్షేయంసామ- తంచర్షిం. యాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్- తాందేవతాముపధావేత్. ౯

ఆ.— దేవతాదిభిరిత్యాదిపదేనార్షేయాదిగ్రహః. ౯

రం.— (యస్యామృచితామృచం) యస్యామృచిసామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్ -తామృచంచిన్తయేదిత్యర్థః. (యదార్షేయంతమృషిం) ఋషిసమ్బన్ధిఆర్షేయం. యస్యార్షేయంయదార్షేయం. శివభాగవతవత్సమాసః. సామయదృషికం-తమృషించిన్తయేదిత్యర్థః. (యాందేవతామభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందేవతాముపధావేత్) స్పష్టం. ౯

శం.— యేనఛన్దసా- గాయత్ర్యాదినాస్తోష్యన్స్యాత్- తచ్ఛన్దఉపధావేత్. యేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్ స్తోమేన. సోమాజ్యఫలస్యకర్తృగామిత్వాదాత్మనేపదంస్తోష్యమాణఇతి. తంస్తోమముపధావేత్. ౧౦

ఆ.— గాయత్ర్యాదినేత్యాదిపదముష్ణిగనుష్టుబ్బృహత్యాదిసఙ్గ్రహార్థం. త్రివృత్పఞ్చదశసప్తదశఏకవింశఇతిప్రసిద్ధస్సోమయాగే స్తోమః. ఆత్మనేపదప్రయోగప్రతిపన్నమర్థమాహ (సోమాజ్యేతి)-యత్రకర్తృగామిఫలం- తత్రాత్మనేపదంప్రయుజ్యతే. ప్రకృతేచస్తోష్యమాణఇత్యాత్మనేపదందృశ్యతే- తస్మాదేతత్ఫలస్యకర్తృగామిత్వంగమ్యతే-అన్యథాపూర్వోత్తరయోరివపరస్మైపదప్రయోగప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ౧౦

రం.— (యేనఛన్దసాస్తోష్యన్స్యాత్తచ్ఛన్దఉపధావేత్) ఛన్దః- గాయత్ర్యాదికమిత్యర్థః. (యేనస్తోమేనస్తోష్యమాణస్స్యాత్తంస్తోమముపధావేత్) స్తోమః- త్రివృత్పఞ్చదశాదిలక్షణఋక్సఙ్ఘవిశేషః. ౧౦

శం.— యాందిశంస్తోష్యమాణస్స్యాత్- తాందిశముపధావేదధిష్ఠాత్రాదిభిః. ౧౧

ఉ.— ఆత్మానమన్తతఉపసృత్యస్తువీతకామంధ్యాయన్నప్రమత్తోభ్యాశోహయదస్మైసకామస్సమృధ్యేతయత్కామఃస్తువీతేతియత్కామఃస్తువీతేతి. ……………… ౧౨

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేతృతీయఃఖణ్డః.

ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతోమితిహ్యుద్గాయతితస్యోపవ్యాఖ్యానం॥ ౧

దేవావైమృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీంవిద్యాంప్రావిశగ్ఁస్తేఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్యదేభిరచ్ఛాదయగ్ఁస్తచ్ఛన్దసాంఛన్దస్త్వం॥ ౨

ఆ.— యాందిశమభీతి- అభివ్యాప్యేత్యర్థః. స్తోష్యన్- దేవతావిశేషమితిశేషః. అధిష్ఠాతృశబ్దేనేన్ద్రాదయోగృహ్యన్తే. ఆదిపదంతత్తద్దిగవస్థితాసాధారణధర్మసఙ్గ్రహార్థం. ౧౧

రం.— (యాందిశమభిష్టోష్యన్స్యాత్తాందిశముపధావేత్) యద్దిగభిముఖతయాస్తోష్యన్స్యాత్- తాందిశంచధ్యాయేదిత్యర్థః. ౧౧

శం.— ఆత్మానముద్గాతా- స్వంరూపంగోత్రనామాదిభిః. సామాదీన్ క్రమేణ, స్వంచాత్మానమన్తతః- అన్తే, ఉపసృత్యస్తువీతకామంధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యఃప్రమాదమకుర్వన్. తతోఽభ్యాశః- క్షిప్రమేవహయత్- యత్రాస్మై- ఏవంవిదేసకామస్సమృధ్యేత- సమృద్ధింగచ్ఛేత్. కోఽసౌ. యత్కామస్సన్స్తువీతేతి. ద్విరుక్తిరాదరార్థా. ……………… ౧౨

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆత్మానంస్వంరూపంగోత్రాదిభిరుపసృత్యోద్గాతాస్తువీతేతిసమ్బన్ధః. నామాదిభిరిత్యాదిశబ్దేనవర్ణాశ్రమాదిగ్రహణం. అన్తతఇత్యస్యార్థమాహ (సామాదీనితి)- పూర్వోక్తాన్సామాదీన్సర్వాననుక్తేనక్రమేణధ్యాత్వాతదవసానేస్వాత్మానమపిసంచిన్త్యస్వాపేక్షితఫలమనుసన్దధానస్స్వరాదిభ్యఃప్రమాదమకుర్వన్నుద్గాతాస్తువీతేతియోజనా. యత్రకర్మణ్యయముద్గాతాయథోక్తరీత్యాస్తోతాభవతి- తత్రక్షిప్రమేవాస్మైసకామస్సమృద్ధింగచ్ఛేత్- యత్కామస్సన్నయఃస్తువీతేత్యన్వయః. ఇతిశబ్దఃప్రాసఙ్గికోపాసనసమాప్త్యర్థః. ……………… ౧౨

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆత్మానమన్తతఉపసృత్యస్తువీతకామంధ్యాయన్నప్రమత్తః) ఉక్తంసర్వంధ్యాత్వాఅన్తతః-అన్తేఆత్మానమపిఉపసృత్య-ప్రత్యగాత్మకంధ్యాత్వాకామం- ఆత్మనఇష్టంధ్యాయన్నప్రమత్తః- అవహితః. స్వరవర్ణాద్యభ్రేషానుకూలమనోఽవధానయుక్తస్సన్నభిష్టవమానాదిస్తోత్రమారభేతేత్యర్థః. (అభ్యాశోహయదస్మైసకామస్సమృధ్యేతయత్కామఃస్తువీతేతియత్కామఃస్తువీతేతి) యత్కామనయాఏవంవిత్ స్తోత్రంకరోతి- సకామఃయస్మాత్కారణాదభ్యాశః- క్షిప్రంసమృధ్యేత- సమృద్ధింప్రాప్నోతీత్యర్థః. అభ్యాఙ్పూర్వాదశ్నోతేరసునిఅభ్యాశఇతిరూపం. క్షిప్రఫలసిద్ధిరుపసరణఫలమిత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ……………… ౧౨

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఓమిత్యేతదిత్యాది) ప్రకృతస్యాక్షరస్యపునరుపాదానం,ఉద్గీథాక్షరాద్యుపాసనాన్తరితత్వాదన్యత్రప్రసఙ్గోమాభూదిత్యేవమర్థం. ప్రకృతస్యైవాక్షరస్యామృతాభయగుణవిశిష్టస్యోపాసనంవిధాతవ్యమిత్యారమ్భః. ఓమిత్యాది- వ్యాఖ్యాతం. ౧

ఆ.— ప్రాసఙ్గికంహిత్వాప్రకృతమనుసన్ధత్తే (ఓమిత్యేతదిత్యాదీతి). పునరుపాదానస్యతాత్పర్యమాహ (ఉద్గీథేతి). ఆదిశబ్దేనపూర్వోక్తాన్యుపాసనానిగృహ్యన్తే. ఉద్గీథస్యైతైర్వ్యవహితత్వాత్ప్రకరణవిచ్ఛేదశఙ్కాయాంతతోఽన్యస్మిన్నర్థేప్రసఙ్గస్స్యాత్ - సమాభూదిత్యేవమర్థంపునరుపాదానమిత్యర్థః. దేవావైమృత్యోరిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (ప్రకృతస్యేతి). అక్షరవ్యాఖ్యానప్రస్తావనువాదభాగంప్రత్యాహ (ఓమిత్యాదీతి) ౧

రం.— (ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాది) పూర్వవదర్థః. అత్రోక్తస్యైవోద్గీథోపాసనస్యపునఃపరామర్శోమధ్యేఉద్గీథనామాక్షరోపాసనయాఅన్తరితత్వాదితిద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— దేవావైమృత్యోః- మారకాద్బిభ్యతఃకింకృతవన్తఇతి. ఉచ్యతే-త్రయీంవిద్యాం- త్రయీవిహితంకర్మప్రావిశన్ - ప్రవిష్టవన్తః, వైదికంకర్మప్రారబ్ధవన్తఇత్యర్థః- తన్మృత్యోస్త్రాణంమన్యమానాః. కిఞ్చ - తేకర్మణ్యవినియుక్తైశ్ఛన్దోభిః- మన్త్రైర్జపహోమాదికుర్వన్తః, ఆత్మానంకర్మాన్తరేష్వచ్ఛాదయన్ - ఛాదితవన్తః. యత్ - యస్మాదేభిః - మన్త్రైరచ్ఛాదయన్- తత్-తస్మాచ్ఛన్దసాం - మన్త్రాణాంఛాదనాచ్ఛన్దస్త్వంప్రసిద్ధమేవ. ౨

ఉ.— తాను తత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి తే ను విదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్ ॥ ౩

యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవగ్ం సామైవం యజురేష ఉ స్వరో యదేతదక్షరమేతదమృతమభయం తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్ ॥ ౪

ఆ.— *దేవాసురా హ వై యత్రేత్యత్ర వ్యాఖ్యాతాః దేవాః. క్రూరకాదాసురాత్పాప్మనస్సకాశాదితి యావత్. కిం యత్కరణీయం తత్రాహ (వైదికమితి). తదితి వైదికం కర్మోచ్యతే. తే ఛన్దోభిరిత్యాది వ్యాచష్టే (కిం చేతి). న హి సర్వైర్మన్త్రైస్సర్వం వినియుజ్యతే తథా వైకస్మిన్కర్మణ్యసక్తౌ యదా నేన వినియుక్తాన్మన్త్రాన్ జపిత్వా కర్మాన్తరేష్వవశిష్టైర్జపాదికుర్వన్తస్స్వాత్మానం దేవాశ్ఛాదితవన్తః తస్మాన్మన్త్రాణ్యేవ ఛన్దాంసి తేషామిత్యర్థః. తేషాం ఛన్దోభిశ్ఛాదితత్వే ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వప్రకారమనునయతి (తస్మాదితి) ౨

రం.— (దేవా వై మృత్యోర్బిభ్యతస్త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్) దేవాః మరణభీతాస్సన్తః త్రయీం విద్యాం ప్రావిశన్ వైదికకర్మ ప్రారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. (తే ఛన్దోభిరచ్ఛాదయన్) ఛన్దోభిః కర్మవినియుక్తైర్జపాదికైర్మన్త్రైః మృత్యుభీతాస్సన్తః ఆత్మానం ఛాదితవన్త ఇత్యర్థః. వైదికమన్త్రకత్తృకత్వమిహ ఇతి యావత్. (యదేభిరచ్ఛాదయం స్తచ్ఛన్దసాం ఛన్దస్త్వం) ఛాదకత్వాదేవ వైదికమన్త్రాణాం ఛన్దస్త్వమిత్యర్థః ౨

శం.— తాన్ తత్ర దేవాన్ కర్మపరాన్ మృత్యుర్యథా లోకే మత్స్యఘాతకో మత్స్యముదకే నాతిగమ్భీరే పరిపశ్యేత్ బడిశోదకస్రావోపాయసాధ్యం మన్యమానః, ఏవం పర్యపశ్యత్ దృష్టవాన్. మృత్యుః కర్మక్షయోపాయసాధ్యాన్ దేవాన్మేన ఇత్యర్థః. క్వాసౌ దేవాన్ దదర్శేతి. ఉచ్యతే (ఋచి సామ్ని యజుషి) ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధకర్మణీత్యర్థః. తే ను దేవా వైదికేన కర్మణా సంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్తో మృత్యోశ్చికీర్షితం విదితవన్తః. విదిత్వా చ తే ఊర్ధ్వాః వ్యావృత్తాః కర్మభ్యః. ఋచస్సామ్నో యజుషః ఋగ్యజుస్సామసమ్బద్ధాత్కర్మణః అభ్యుత్థాయేత్యర్థః. తేన కర్మణా మృత్యుభయాపగమం ప్రతి నిరాశాస్తదమృతాభయగుణమక్షరం స్వరశబ్దితం ప్రావిశన్నేవ ప్రవిష్టవన్తః. ఓఙ్కారోపాసనపరాస్సంవృత్తాః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థస్సన్ సముచ్చయప్రతిషేధార్థః. తదుపాసనపరాస్సంవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

ఆ.— కర్మానుష్ఠితాం దేవానాం మృత్యువశ్యతాం న వ్యావృత్తేత్యాహ (తానితి) తత్ర తైర్వైదికకర్మప్రారమ్భోక్తిః. ఉశబ్దోఽప్యర్థః. యథోక్తకర్మపరానపి తాన్మృత్యుః పర్యపశ్యదితి సమ్బన్ధః. కర్మణాం మృత్యుపదగోచరత్వం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి) దార్ష్టాన్తికభాగస్య వివక్షితమర్థం స్పష్టయతి (మృత్యురితి). దార్ష్టాన్తికేషు బ్రాదకస్థానీయం కిం స్యాదితి ప్రశ్నపూర్వకం దర్శయతి (క్వాసావిత్యాదినా) ఋగాదీనాం నిత్యత్వేనస్య యథా ధాన్యేషు బ్రోదకస్థానీయతేత్యాశఙ్క్య వివక్షితమర్థమాహ (ఋగితి) కర్మణశ్చ కృతకత్వేనఫలతస్స్వరూపతశ్చ క్షయితా ప్రసిద్ధేతి భావః. మృత్యూపసంహారోపాయముపదిశతి (తేను దేవా ఇత్యాదినా) కర్మభ్యస్సకాశాదూర్ధ్వాః వ్యావృత్తా ఇత్యర్థః. సర్వకర్మసన్న్యాసీ కర్మభ్య ఇతి వచనం. అవైదికకర్మత్యాగస్య కస్మిన్ష్వపి సిద్ధత్వాద్వైదికకర్మత్యాగార్థం విశినష్టి (ఋచ ఇతి) కర్మత్యాగమాత్రాత్కృతకృత్యతాశఙ్కాం వారయతి (తే నేతి) కిం తదక్షరం తదాహ (ఓఙ్కారేతి) ౩

రం.— (తాను తత్ర మృత్యుర్యథా మత్స్యముదకే పరిపశ్యేదేవం పర్యపశ్యదృచి సామ్ని యజుషి) ఉశబ్దో నిరర్థకః. తాన్ దేవాన్కర్మపరాన్యథా మత్స్యగ్రాహీ ఉదకే మత్స్యం పరిపశ్యతి ఏవం మృత్యుస్త్రయీవిహితం కర్మానుప్రవిష్టాన్ కరగ్రహణసమయం ప్రతీక్ష్య గృహీతుం తైశ్చ దృష్టవాన్ (తే ను విదిత్వోర్ధ్వా ఋచస్సామ్నో యజుషస్స్వరమేవ ప్రావిశన్) తే దేవాః మృత్యోశ్చికీర్షితం జ్ఞాత్వా ఋక్సామయజూరూపత్రయీవిహితయజ్ఞాదికర్మభ్యః ఊర్ధ్వాః అధికాః. కర్మనిర్మలీకృతాన్తఃకరణాస్సన్తః స్వరశబ్దితమోఙ్కారం ప్రావిశన్ ఉపాసితుం ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ౩

శం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమక్షరస్యేతి. ఉచ్యతే యదా వై ఋచమాప్నోతి ఓమిత్యేవాతిస్వరతి. ఏవం సామ, ఏవం యజుః. ఏష ఏవ ఉ స్వరః. కోఽసౌ. యదేతదక్షరం. ఏతదమృతమభయం. తత్ప్రవిశ్య యథాగుణమేవామృతా అభయాశ్చాభవన్దేవాః. ౪

ఆ.— ఉదాత్తాదిరూపత్వాభావాదక్షరస్య న స్వరశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా). ఋచమాప్నోతి అధ్యయనేన స్వాధీనం కరోతీత్యర్థః. అతిస్వరతి అతిశయేనాదరేణోచ్చారయతీతి యావత్. ఋగ్యజుస్సామ్నాం ప్రత్యేకమోఙ్కారోచ్చారణవ్యాపారే వాక్యసమర్పణాదిత్యతిశబ్దార్థః. ఉశబ్దోఽపి పర్యాయః, సంప్రతిపన్నస్వరవదిత్యర్థః. అమృతమభయం తథావిధ బ్రహ్మప్రతీకత్వాదిత్యర్థః. తత్ప్రవిశ్య బ్రహ్మబుద్ధ్యా తద్ధ్యానం కృత్వేత్యర్థః. ౪

రం.— కథం పునస్స్వరశబ్దవాచ్యత్వమోఙ్కారస్యేత్యత్రాహ (యదా వా ఋచమాప్నోత్యోమిత్యేవాతిస్వరత్యేవం సామైవం యజుః) యదా వా ఋగాదికమాప్నోతి ఆరభతే, తదాఓమిత్యతిస్వరతి శబ్దం కరోతీత్యర్థః. (ఏష ఉ స్వరః) తస్మాదేషః ఓఙ్కారః స్వర ఇత్యర్థః. (యదేతదక్షరమేతదమృతమభయం) ఓఙ్కార ఏవ మరణభయాదినివర్తక ఇత్యర్థః. (తత్ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయా అభవన్) మరణభయాదినివర్తకమోఙ్కారం ప్రవిశ్య దేవా అమృతా అభయాశ్చ అభవన్నిత్యర్థః. ౪

సయఏతదేవంవిద్వానక్షరంప్రణౌత్యేతదేవాక్షరగ్ స్వరమమృతమభయంప్రవిశతితత్ప్రవిశ్య యదమృతా దేవాస్తదమృతోభవతి॥ ………………………… ౫

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేచతుర్థఃఖణ్డః.

ఉ.— అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవోయఃప్రణవస్సఉద్గీథఇత్యసౌవాఆదిత్యఉద్గీథఏషప్రణవఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతి॥ ౧

ఏతము ఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ।రశ్మీగ్ స్త్వం పర్యావర్తయాద్బహవోవై తేభవిష్యన్తీత్యధిదైవతం॥ ౨

శం.— సయః- అన్యోఽపిదేవవదేవైతదక్షరమేవం-అమృతాభయగుణంవిద్వాన్ ప్రణౌతి- స్తౌతి. ఉపాసనమేవచాత్రస్తుతిరభిప్రేతా. సతథైవైతదేవాక్షరంస్వరమమృతమభయం ప్రవిశతి. తత్ప్రవిశ్యచ-రాజకులం ప్రవిష్టానామివరాజ్ఞోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావన్న పరస్యబ్రహ్మణోఽన్తరఙ్గబహిరఙ్గతావిశేషః. కింతర్హి. యదమృతా దేవాః-యేనామృతత్వేనయదమృతాఅభూవన్. తేనైవామృతత్వేనవిశిష్టస్తదమృతోభవతి. నన్యూనతా, నాప్యధికతా, అమృతత్వఇత్యర్థః. ………………………… ౫

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— భవతుదేవానామేవం - అస్మాకంతుకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సయోఽన్యోఽపీతి) రాజగృహంప్రవిష్టస్యవిశేషదర్శనాదక్షరంప్రవిష్టస్యాపిఫలవిశేషస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రవిశ్యేతి) అమృతత్వేన- విశిష్టాఇతిశేషః. ………………………… ౫

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏతదేవంవిద్వానక్షరంప్రణౌతీత్యాది) యఏతదేవాక్షరంస్వరమమృతమభయంప్రణౌతి- ఉపాస్తఇతియావత్. తాదృశామృతత్వాదిగుణకంప్రణవంప్రవిశ్యదేవాయాదృశామృతత్వాదియుక్తాః-తాదృశోభవతీత్యర్థః. ………………………… ౫

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ప్రాణాదిత్యదృష్టివిశిష్టస్యోద్గీథస్యోపాసనముక్తమేవానూద్యప్రణవోద్గీథయోరేకత్వం కృత్వాతస్మిన్ ప్రాణరశ్మిభేదగుణవిశిష్టదృష్ట్యాఽక్షరస్యోపాసనమనేకపుత్రఫలమిదానీంవక్తవ్యమిత్యారభ్యతే- అథఖలుయఉద్గీథః- సప్రణవోబహ్వృచానాం. యశ్చప్రణవస్తేషాం - సఏవఛాన్దోగ్యఉద్గీథశబ్దవాచ్యః. అసావాదిత్యఉద్గీథః. ఏషప్రణవః- ప్రణవశబ్దవాచ్యోఽపి సఏవబహ్వృచానాం - నాన్యః. ఉద్గీథఆదిత్యః కథం. ఉద్గీథాఖ్యమక్షరమోమిత్యేతదేషహి - యస్మాత్స్వరన్ - ఉచ్చారయన్. అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం. అథవా - స్వరన్ - గచ్ఛన్నేతి- అతోఽసావుద్గీథస్సవితా. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిత్యేతి) ప్రణవస్యోద్గీథస్యచైకత్వంకృత్వాతస్మిన్సత్యధ్యాత్మంప్రాణదృష్ట్యా, అధిదైవతమాదిత్యదృష్ట్యా, చవిశిష్టస్యోద్గీథస్యయదుపాసనముక్తం - తదేవానూద్యనిర్దిష్టానాంప్రాణానాంరశ్మీనాంచభేదఏవగుణః- తద్విశిష్టదృష్ట్యాతస్యైవోద్గీథావయవస్యాక్షరస్యానేకపుత్రఫలముపాసనమనేనగ్రన్థేనవక్తవ్యమిత్యుత్తరోగ్రన్థస్సమ్ప్రతిప్రస్తూయతఇత్యర్థః. అమృతాభయగుణకాక్షరోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వేవైదికప్రసిద్ధిప్రదర్శనార్థంఖల్విత్యుక్తం. తయోరేకత్వముక్త్వాఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్తామనువదతి (అసావితి). ఉద్గీథాదిత్యయోరేకత్వంప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (ఉద్గీథఇత్యాదినా). ఉచ్చారయన్- ఏతీతిసమ్బన్ధః. స్వరతేర్గత్యర్థత్వాత్కథముచ్చారయన్నిత్యుచ్యతే- తత్రాహ (అనేకార్థత్వాదితి). గచ్ఛన్సవితాప్రాణినాంప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివగచ్ఛతి- తస్మాదోఙ్కారత్వంసవితురిత్యాహ (అథవేత్యాదినా) ౧

రం.— ప్రణవోద్గీథయోరేకత్వవిజ్ఞానమనేకపుత్రఫలకముపదిశ్యతే (అథఖలుయఉద్గీథఃసప్రణవోయఃప్రణవస్సఉద్గీథఇతి) ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానోయఉద్గీథః- ఉద్గీథావయవఓఙ్కారః. సఏవహోత్రా ప్రయుజ్యమానఃప్రణవః. యశ్చహోత్రా ప్రయుజ్యమానఃప్రణవః- సఏవోద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానఉద్గీథావయవఓఙ్కారఇతీతరేతరైక్యాధ్యాసఃకర్తవ్యఇత్యర్థః. ఏవంతయోరైక్యంకృత్వాతత్రాదిత్యదృష్టిముపదిశ[illegible] (అసౌవాఆదిత్యఉద్గీథఏషప్రణవఇతి) కథమాదిత్యస్యప్రణవత్వమిత్యత్రాహ (ఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతీతి) ఏషః - ఆదిత్యఃఓమితిస్వరన్-కర్తవ్యకర్మణామోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివోదేతీత్యర్థః. *స్వృశబ్దోపతాపయోరితిహిధాతుః. అతస్సవితాప్రణవః, అతఏవోద్గీథ, శ్చేతిభావః. ౧

శం.— తమేతముఏవాహమభ్యగాసిషం- అభిముఖ్యేనగీతవానస్మి. ఆదిత్యరశ్మ్యభేదంకృత్వాధ్యానంకృతవానస్మీత్యర్థః. తేన- తస్మాత్కారణాన్మమత్వమేకోఽసిపుత్రఇతిహకౌషీతకిః- కుషీతకస్యాపత్యంకౌషీతకిః. పుత్రమువాచ- ఉక్తవాన్. అతోరశ్మీనాదిత్యంచభేదేనత్వంపర్యావర్తయాత్- పర్యావర్తయేత్యర్థః- త్వంయోగాత్. ఏవంబహవోవైతే- తవపుత్రాభవిష్యన్తి. ఇత్యధిదైవతం. ౨

మూ.—— అథాధ్యాత్మంయఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతోమితిహ్యేషస్వరన్నేతి॥ ౩
ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచప్రాణాంస్త్వం
భూమానమభిగాయతాద్బహవో మేభవిష్యన్తీతి॥ ౪
అథఖలుయఉద్గీథస్సప్రణవోయః ప్రణవస్సఉద్గీథఇతిహోతృషదనాద్ధైవాపిదురుద్గీథమనుస
మాహరతీత్యనుసమాహరతీతి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః.

ఆ.—— ఆదిత్యదృష్ట్యోద్గీథముపదిష్టమనూద్యనిన్దతి (తమేతమితి). నిన్దాఫలందర్శయతి (అతఇతి). పర్యావర్తయతాదితి ప్రథమపురుషప్రయోగే కిమితి మధ్యమపురుషో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (త్వంరశ్మీనితి)- యుష్మద్వ్యపదేశాన్మధ్యమపురుషవిధానాదిత్యర్థః. రశ్మిభేదగుణదృష్టివిశిష్టోద్గీథోపాసనస్యఫలంకథయతి (ఏవమితి). వక్ష్యమాణేఽధ్యాత్మే బుద్ధిసమాధానార్థముక్తందేవతావిషయందర్శనముపసంహరతి (ఇత్యధిదైవతమితి) ౧

రం.—— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషంతస్మాన్మమత్వమేకోఽసీతిహకౌషీతకిఃపుత్రమువాచ) ఏతమాదిత్యమేవోద్గీథమహంగీతవానస్మి- కరణభూతరశ్మిగుణవిశిష్టతయాఉపాసితవానస్మి. తేనదోషేణమమత్వమేకఏవపుత్రోఽభూరితికౌషీతకిఃస్వపుత్రమువాచేత్యర్థః. (రశ్మీంస్త్వంపర్యావర్తయాద్బహవోవైతేభవిష్యన్తీతి) తస్మాత్త్వంబహురశ్మివిశిష్టాదిత్యవిజ్ఞానావృత్తింకురు. తవరశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానమహిమ్నాబహవఃపుత్రాభవిష్యన్తీత్యువాచేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. పర్యావర్తయాదితిపురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. లేటి * లేటోఽడాటావిత్యాడాగమః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపదిష్టమితిశేషః. ౨

శం.—— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మముచ్యతే- (యఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీతేత్యాది). తథా పూర్వవదోమితిహ్యేషః- ప్రాణోఽపిస్వరన్నేతి- ఓమితిహ్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివవాగాదిప్రవృత్త్యర్థమేతీత్యర్థః. నహిమరణకాలేముమూర్షోస్సమీపస్థాః ప్రాణస్యోఙ్కరణంశృణ్వన్తీతి. ఏతత్సామాన్యాదాదిత్యేప్యోఙ్కరణమనుజ్ఞామాత్రం ద్రష్టవ్యం. ౩

ఆ.—— అధ్యాత్మం ప్రాణదృష్ట్యోద్గీథోపాస్తిముక్తామనువదతి (అథేత్యాదినా). కథం ప్రాణోద్గీథయోరేకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యథా ప్రాణినాంప్రవృత్త్యర్థమోమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివాదిత్యోగచ్ఛతీత్యుక్తం- తద్వదితియావత్. ఉక్తమేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (నహీతి) ముమూర్షుసమీపవర్తినోబన్ధవోమరణకాలే ప్రాణస్యవాగాదిప్రవృత్త్యర్థమనుజ్ఞాకరణంనైవజానన్తి. తథాచజీవదవస్థాయామోమితితదనుజ్ఞావశాదేవవాగాదీనాంప్రవృత్తిరాలక్ష్యతే- తస్మాత్ప్రాణస్యానుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరధ్యాత్మాధిదైవతయోరుద్గీథత్వావిశేషాత్ప్రాణవదాదిత్యేఽప్యనుజ్ఞామాత్రమోఙ్కరణమవధేయమిత్యాహ (ఏతత్సామాన్యాదితి) ౩

రం.—— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యతఇతిశేషః. (యఏవాయంముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసీత) స్పష్టోఽర్థః. (ఓమితిహ్యేషస్వరన్నేతి) ఏషః- ప్రాణః వాగాదిప్రాణప్రవృత్త్యర్థంఓమిత్యనుజ్ఞాంకుర్వన్నివసఞ్చరతి. తస్మాత్ప్రాణఏవప్రణవఉద్గీథశ్చేత్యర్థః. ౩

శం.—— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదేవ. అతోవాగాదీన్ముఖ్యంచ ప్రాణంభేదగుణవిశిష్టముద్గీథంపశ్యన్భూమానంమనసాభిగాయతాత్- పూర్వవదావర్తయేత్యర్థః. బహవోవైమే - మమపుత్రాభవిష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయస్సన్నిత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యైకత్వోద్గీథదృష్టేరేకపుత్రత్వఫలదోషేణాపోదితత్వాద్రశ్మిప్రాణభేదదృష్టేః కర్తవ్యతాచోద్యతేఽస్మిన్ఖణ్డేబహుపుత్రఫలత్వార్థం. ౪

ఆ.—— ప్రాణదృష్ట్యోక్తాముద్గీథోపాస్తింనిన్దితత్వాద్వివక్షితాముపాస్తిముపన్యస్యతి (ఏతముఏవేతి)- భూమానం- బహుత్వోపేతమితియావత్. మధ్యమపురుషేతాతఙాదేశస్యవైకల్పికత్వేఽపిప్రథమపురుషశఙ్కాయాదురస్త్వయంవ్యావర్తయతి (పూర్వవదితి). ఏకత్వదృష్టినిన్దాద్వారా ప్రధానోపాసనంసఫలముపసంహరతి (ప్రాణేత్యాదినా) ౪

రం.—— (ఏతముఏవాహమభ్యగాసిషమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. (ప్రాణాంస్త్వంభూమానమభిగాయతాద్బహవోమేభవిష్యన్తీతి) మమబహవఃపుత్రాభవిష్యన్తీత్యభిసన్ధాయముఖ్యం ప్రాణముపాసీనఃత్వంభూమానం- బహుత్వమాశ్రితాన్వాగాదీన్ప్రాణాంశ్చముఖ్యప్రాణేనసహాభిసన్ధాయాభిగాయతాత్- ఉద్గానంకుర్విత్యర్థః. ౪

శం.—— అథఖలుయఉద్గీథఇత్యాది- ప్రణవోద్గీథైకత్వదర్శనముక్తం. తస్యైతత్ఫలముచ్యతే- హోతృషదనాత్ - హోతాయత్రస్థశ్శంసతి - తత్స్థానంహోతృషదనం. హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాదిత్యర్థః. నహిదేశమాత్రాత్ఫలమాహర్తుంశక్యం. కింతత్. హఏవాపిదు

రుగ్గీథం- దుష్టముద్గీథం - ఉద్గానంకృతం, ఉద్గాత్రా స్వకర్మణి తు తంకృతమిత్యర్థః. తదనుసమాహరతి - అనుసన్ధత్త ఇత్యర్థః. చికిత్సయేవ ధాతువైషమ్యశమీకరణమితి. …………………………………………………… ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ —— పూర్వోత్తరయోర్గ్రన్థయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య తాత్పర్యప్రదర్శనపూర్వకముత్తరగ్రన్థమవతార్య వ్యాకరోతి (అథఖల్విత్యాదినా). నను యథాప్రస్తుతం స్థానం హౌత్రృషదనం కిం నేష్యతే- తత్రాహ (నహీతి). హౌత్రాత్కర్మణో యత్ఫలమాద్రియతే - తత్ప్రశ్నపూర్వకమనిశేషతో దర్శయతి (కింతదిత్యాదినా). నిపాతద్వయమవధారణాతిశయఫలకం క్రియాపదేన సమ్బధ్యతే. అపిశబ్దస్తునిష్ఠానన్తరభావితయా నేతవ్యః. దుష్టముద్గానమేవ స్పష్టయతి (ఉద్గాత్రేతి). కథమన్యనిష్ఠాత్కర్మణోఽన్యత్ర ఫలమాహర్తుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (చికిత్సయేతి). ఉద్గాత్రా ప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానాభావాత్ప్రమాదికం స్వకర్మణి ప్రాప్తం క్షతం హౌత్రాత్కర్మణస్సమ్యక్ప్రయుక్తాత్ప్రణవాత్ప్రతిసన్దధాతీత్యర్థః. ……… ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧౦,—— ఉక్తప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానఫలమాహ (అథఖలుయఉద్గీథస్స ప్రణవ ఇత్యాది) అపిదురుద్గీథం - వేదనహీనమప్యుద్గీథమిత్యర్థః. హౌత్రృషదనాత్- హౌత్రృకర్తృకోద్గీథప్రణవైక్యజ్ఞానాదిత్యర్థః. హౌత్రృషదనాదిత్యత్ర * పూర్వపదాదితి షత్వం. అయంభావః - ఉద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానం హోత్రాపి కర్తవ్యం, ముద్గాత్రాపి కర్తవ్యం,- ప్రణవే హోతురుద్గీథే ఉద్గాతుశ్చ కర్తృత్వాత్. తత్రోద్గాతురేతాదృశైకత్వవిజ్ఞానాభావేన దోషయుక్తమపి ఉద్గాత్రా ప్రయుజ్యమానముద్గీథం హౌత్రాన్వయోద్గీథప్రణవైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ అనుసమాహరతి- సమాదధాతి. అదుష్టం కరోతీతి. అనుసమాహరతీత్యనుసమాహరతీతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అఙ్గేషు యథాశ్రయభావః. అఙ్గేష్వాశ్రితానాముపాసనానాం క్రతోర్బహిః ప్రయోగాసమ్భవేనాశ్రయతన్త్రత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా ప్రయోగవచనేనాశ్రయాణాముద్గీథాదీనాం సముచ్చయనియమేనాశ్రితానామపి సముచ్చయనియమో యుక్తః- ఇతరథా తదాశ్రితత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. * శిష్టేశ్చ. * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదితివదధికారాన్తరాశ్రవణేన * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాఙ్గతయా ఉపాసనవిధానాచ్చ నియమేనోపాసనోపాదేయా. నచ వీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థత్వస్య * తన్నిర్ధారణానియమ ఇత్యత్రోక్తత్వాత్ కథం తస్యోద్గీథాఙ్గత్వమితి వాచ్యం- * ఉద్గీథముపాసీతేతి వాక్యేన ఉపాసనస్యోద్గీథరూపాశ్రయసమ్బన్ధే, వీర్యవత్తరత్వరూపఫలసమ్బన్ధే, చ బోధ్యమానే వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్. నచ వాక్యభేదభీత్యా తస్య ఫలవిధిత్వాసమ్భవేపి తస్య ఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్రన్యాయేన వీర్యవత్తరత్వస్యైవార్థవాదికస్య ఫలత్వకల్పనం సమ్భవతీతి వాచ్యం- పర్ణతాదావపి తథా ప్రసఙ్గాత్. * సమాహారాత్. * హౌత్రృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్య సమాహారనియమో దృశ్యతే- ఉద్గాతృకృతవేదనహాని ప్రయుక్తోద్గీథవైగుణ్యస్య హౌత్రృకర్తృకప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానేన సమాధానోక్త్యా ఉపాసనస్యావశ్యకత్వప్రతీతేరిత్యర్థః. * గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. ఉపాసనగుణస్య ఉపాస్యస్య ప్రణవస్య * తేనేయం త్రయీవిద్యా వర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి సాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ఉపాసనావశ్యకతా గమ్యతే- ప్రకృతపరామర్శినా తేనేతిశబ్దేన ఉపాస్యస్య ప్రణవస్యైవ ప్రతీతేః. అత ఉపాసననియమోఽస్తీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * నవా తత్సహభావాశ్రుతేః. నవా క్రతుషూపాదాననియమః ఉద్గీథోపాసనాదేః. కుతః. తత్సహభావాశ్రుతేః- ఉద్గీథాఙ్గభావాశ్రుతేరిత్యర్థః. వీర్యవత్తరత్వరూపఫలార్థతయా గోదోహనతుల్యత్వేన క్రత్వర్థత్వాభావాదితి భావః. నచ పర్ణతాదేరపి పురుషార్థత్వప్రసఙ్గః - పర్ణతాయా జుహూసమ్బన్ధేపి అవ్యాపారరూపతయా ఫలనిష్పాదకత్వాభావేన ఫలాకాఙ్క్షాయా అభావాత్ఫలకల్పనాయా అప్రసక్తేః. ఫలాకాఙ్క్షాసిద్ధ్యర్థం క్రతూపరాగేణ వ్యాపారరూపతాం సమ్పాదయితుం జుహూలిఙ్గేన క్రతుముపస్థాప్య తత్సమ్బన్ధబోధకశబ్దో వా కల్ప్యః- జుహూశబ్దస్య జుహూసమ్బన్ధి క్రతులక్షకత్వం వా కల్ప్యం. తతశ్చ క్రతుఫలేనైవ నైరాకాఙ్క్ష్యాత్ రాత్రిసత్రన్యాయేనార్థవాదికఫలకల్పనా న సమున్మిషతి. ఇహోపాసనాయాః స్వయం వ్యాపారరూపాయాః క్రతూపరాగమన్తరేణైవ ఫలాకాఙ్క్షా సమ్భవతి- సత్యాం చ ఫలాకాఙ్క్షాయాం వాక్యశేషస్యైవ ఫలసమర్పకతయా పరిణామసమ్భవే ఫలవత్కర్మాన్తరబోధకవాక్యకల్పనాద్యనపేక్షణాత్. తస్మాద్వాక్యశేషశ్రుతాయతస్యై ఫలాయోద్గీథాద్యాశ్రయవిశిష్టోపాసనవిధిరిత్యేవ యుక్తం. నచోపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వాత్ సత్యాశ్రయే తత్తన్త్రాణాముపాసనానామప్యావశ్యకత్వమితి వాచ్యం- ఇదమేవ హ్యుపాసనానామాశ్రయతన్త్రత్వం- యదాశ్రయే సత్యేవ ప్రవృత్తిర్నాసదాస్తీతి. నతు యావదాశ్రయసత్త్వం ప్రవృత్తిరితి. తతశ్చ కామోపబద్ధత్వాదుపాసనానాం, కామనానాం చానిత్యత్వాత్, తదవబద్ధానామప్యుపాసనానామనిత్యత్వమేవ. * దర్శనాచ్చ. * ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేనైవ సర్వేషాం రక్షణం బ్రువతీ శ్రుతిః ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమం దర్శయతీతి స్థితం. కేచిత్తు ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వాభావే * అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదిత్యధికరణే * ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేన క్రతుసాద్గుణ్యఫలకత్వేపి ఆర్థవాదికమపి ఫలం తదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమితి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమితి భాష్యం విరుధ్యేత. తథా పురుషార్థాధికరణే * యదేవ విద్యయా కరోతీతి విద్యాయాస్తృతీయాశ్రుత్యా కర్మాఙ్గత్వప్రతిపాదనాత్ న విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి * తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ పూర్వపక్షే కృతే తత్ర విద్యాశబ్దస్య ప్రకృతోద్గీథవిద్యావిషయత్వేన ఉద్గీథవిద్యామాత్రస్య కర్మాఙ్గత్వేపి న బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమస్తీత్యేతదర్థప్రతిపాదకయోః * అసార్వత్రికీతి సూత్రతద్భాష్యయోః విరోధశ్చ స్యాత్. అతశ్చాస్యైవ క్రత్వర్థత్వం. నచ * తన్నిర్ధారణానియమః * అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణద్వయవిరోధః, తయోర్నియతక్రత్వర్థత్వప్రతిషేధమాత్రపరత్వాత్. నచ క్రత్వర్థత్వేప్యార్థవాదికఫలస్వీకారే పర్ణతాయా అపి అపాపశ్లోకశ్రవణఫలకత్వప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్క్యం - ప్రస్తరప్రహరణస్యాపి సూక్తవాకమన్త్రప్రతిపాద్యఫలార్థత్వ

ఉ.— ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయత
ఇయమేవ సాఽగ్నిరమస్తత్సామ॥ ౧

అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీ
యతేఽన్తరిక్షమేవ సా వాయురమస్తత్సామ॥ ౨

ద్యౌరేవర్గాదిత్యస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే
ద్యౌరేవ సాఽఽదిత్యోఽమస్తత్సామ॥ ౩

నక్షత్రాణ్యేవర్క్చన్ద్రమాస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సా
మ గీయతే నక్షత్రాణ్యేవ సా చన్ద్రమా అమస్తత్సామ॥ ౪

వ, మపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాయా అగ్నివిద్యాయాః *నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఇతి ప్రతిపన్నబ్రహ్మవిద్యాఽవిరోధితదుపయోగిఫలార్థత్వవచ్ఛ్రుత్యన్తరస్థాయా అపి పర్ణతాయాః అర్థవాదప్రతిపన్నక్రత్వవిరుద్ధఫలార్థత్వేన దోష ఇతి భాష్యకారాశయ ఇతి వదన్తి. అన్యేతు *అన్యథాత్వం శబ్దాదిత్యత్ర భాష్యస్యాన్వారుహ్యోక్తత్వాత్ క్రత్వర్థత్వం న భాష్యకృదభిమతమితి వదన్తి. ప్రకృతమనుసరామః........................ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథేదానీం సర్వఫలసమ్పత్త్యర్థముద్గీథస్యోపాసనాన్తరం విధిత్స్యతే. ఇయమేవ - పృథివీ ఋక్ - ఋచి పృథివీదృష్టిః కార్యా. తథా - అగ్నిస్సామ - సామ్న్యగ్నిదృష్టిః. కథం పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమితి. ఉచ్యతే - తదేతత్ - అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం - పృథివ్యామృచ్యధ్యూఢం - అధిగతం. ఉపరిభావేన స్థితమిత్యర్థః. ఋచీవ సామ. తస్మాత్ - అత ఏవ కారణాదృచ్యధ్యూఢమేవ సామ గీయత ఇదానీమపి సామగైః. యథా చ ఋక్సామనీ నాత్యన్తభిన్నే అన్యోన్యం - తథైతౌ పృథివ్యగ్నీ. కథం. ఇయమేవ - పృథివీ సా - సామనామార్ధశబ్దవాచ్యా. ఇతరార్ధశబ్దవాచ్యోఽగ్నిరమః. తత్ - ఏతత్పృథివ్యగ్నిద్వయం సామ - ఏకశబ్దాభిధేయత్వమాపన్నం సామ. తస్మాన్నాన్యోన్యం భిన్నం పృథివ్యగ్నిద్వయం నిత్యసంశ్లిష్టమృక్సామనీ ఇవ. తస్మాచ్చ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామత్వమిత్యర్థః. సామాక్షరయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టివిధానార్థమియమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతీతి కేచిత్. ౧

ఆ.— ఇయమేవేత్యాదిసన్దర్భస్య తాత్పర్యమాహ (అథేతి). పుత్రాద్యైశ్వర్యైకదేశవిషయోపాసనోపదేశానన్తరమవసరే ప్రాప్తే, జ్యోతిష్టోమాదావధికృతస్య సమగ్రైశ్వర్యప్రాప్త్యర్థమధిదైవాధ్యాత్మవిభాగేనోద్గీథవిషయమేవాపూర్వముపాసనమస్మిన్గ్రన్థే విధాతుమిష్టమిత్యర్థః. తత్ర తదఙ్గభూతముపాసనమాదౌ విదధాతి (ఇయమేవేతి). పృథివ్యామృగ్దృష్టిరత్ర నేష్టా - కర్మాఙ్గస్య సంస్కర్తవ్యత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (ఋచీతి) ఋచి యథా పృథివీదృష్టిరనన్తరవాక్యవిహితా - తథాఽగ్నిస్సామేత్యత్రాగ్నిదృష్టిస్సామ్ని విధీయత ఇత్యాహ (తథేతి). ఋక్త్వం పృథివ్యాః, సామత్వం చాగ్నేరప్రసిద్ధమితి శఙ్కతే (కథమితి) - ఋక్సామత్వం - ఋక్సామత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ఉత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి). తయోరాధారాధేయభావే గమకం దర్శయతి (తస్మాదితి). ఋచి పృథివీదృష్టిః, సామ్ని చాగ్నిదృష్టిః, రిత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (యథా చేతి). పృథివ్యగ్న్యోరత్యన్తభేదాభావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా) - కర్మాఙ్గయోస్సహప్రయోగాదృక్సామయోరన్యోన్యమవ్యభిచారాన్నాత్యన్తభేదః - తథా పృథివ్యగ్న్యోరప్యేకశబ్దవాచ్యత్వాన్నాత్యన్తం భిన్నతేత్యర్థః. తయోరత్యన్తభేదాభావే ఫలితమాహ (తస్మాచ్చేతి). పృథివీ సాశబ్దవాచ్యా - స్త్రీత్వాత్. అగ్నిరమః - పుంస్త్వాదితి ద్రష్టవ్యం. పక్షాన్తరముత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (సామాక్షరయోరితి) ౧-౨-౩

రం.— ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనం ప్రస్తూయతే (ఇయమేవర్గగ్నిస్సామ) ఋచి ఇయమిత్యుక్తపృథివీదృష్టిః, సామ్న్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢం సామ) తదేతత్ - అగ్న్యాఖ్యం సామైతస్యాం - పృథివీరూపాయామృచి అధ్యూఢం - ఉపరిస్థితమిత్యర్థః. అత ఏవాద్యాపి ఋగారూఢమేవ సామ గీయత ఇత్యాహ (తస్మాదృచ్యధ్యూఢం సామ గీయత ఇతి) ఏవమృక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిం విధాయ సామనామావయవభూతయోః సాశబ్దామశబ్దయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ (ఇయమేవ సాఽగ్నిరమ ఇతి) ఉక్తార్థః. (తత్సామ) తత్ - తత ఏవ పరస్పరసంశ్లిష్టపృథివ్యగ్నిరూపసాశబ్దామశబ్దమేలనేన సామవ్యవహారో లోకే ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాది - పూర్వవత్. ౨-౩

రం.— అన్తరిక్షమేవర్గ్వాయుస్సామేత్యాదేః పూర్వవదర్థః. ౨-౩-౪

శం.— నక్షత్రాణామధిపతిశ్చన్ద్రమాః - అతస్స సామ. ౪

ఆ.— కథం పునర్నక్షత్రపర్యాయే తదేతదేతస్యామిత్యాదివాక్యం - న హి నక్షత్రేషు చన్ద్రమసస్స్థితిః - అత ఆహ (నక్షత్రాణామితి) నక్షత్రాధిపతిత్వాత్తదుపరిభావేన చన్ద్రమసః స్థితేరిత్యతశ్శబ్దార్థః. నక్షత్రసహితం చన్ద్రమసం పరామర్ష్టుం సశబ్దః. ౪

ఉ.— అథయదేతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవర్గథయన్నీలంపరఃకృష్ణం తత్సామతదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామతస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామగీయతే॥ ౫

అథయదేవైతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవసాఽథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతదమస్తత్సామాథయ ఏషోఽన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతేహిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఆప్రణఖాత్సర్వఏవసువర్ణః॥ ౬

శం.— అథయదేతదాదిత్యస్యశుక్లంభాః- శుక్లాదీప్తిః. సైవఋక్. అథయదాదిత్యేనీలంపరఃకృష్ణం- పరః - అతిశయేనకార్ష్ణ్యం, తత్సామ. తద్ధ్యేకాన్తసమాహితదృష్టేర్దృశ్యతే. ౫

ఆ.— అఙ్గోపాసనానికానిచిదుక్త్వాతాదృగేవోపాసనాన్తరమాహ (అథేతి).ఆదిత్యస్యమణ్డలాత్మనోయద్రూపంశుక్లందృశ్యతే- ఋచితద్దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవరూపంవిశినష్టి (భాఇతి).తామేవవ్యాచష్టే (శుక్లాదీప్తిరితి).ఋచియథాపూర్వోక్తరూపదృష్టిః- తథాసామ్ని వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరనుష్ఠేయేత్యాహ (అథేతి).నన్వాదిత్యేశౌక్ల్యవదతిశయకార్ష్ణ్యంనాస్మాభిరనుభూయతే - తత్రాహ (తద్ధీతి).ఏకాన్తేనసమాహితా- శాస్త్రసంస్కృతాయాయస్యదృష్టిః- తస్యాదిత్యేనిరతిశయంకార్ష్ణ్యందృశ్యతే. తథాచతద్దృష్టిస్సామ్నిశ్లిష్టేత్యర్థః. ౫

రం.— (అథయదేతదాదిత్యస్యశుక్లంభాఃసైవర్క్) శుక్లంభాః- శుక్లాదీప్తిరిత్యర్థః. శుక్లమితిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతత్సామ) పరఃకృష్ణం- అతిశయేనకార్ష్ణ్యరూపంపరఃకృష్ణమితిప్రసిద్ధంయన్నీలం- తత్సామేత్యర్థః. ఆదిత్యేకార్ష్ణ్యస్యసమాహితదృష్టిభిరీక్ష్యమాణత్వాత్తదస్తీతిద్రష్టవ్యం. అత్రపరశ్శబ్దస్సాన్తోద్రష్టవ్యః. శిష్టంస్పష్టం. ౫

శం.— అతఏవైతేభాశ్శుక్లకృష్ణత్వేసాచామశ్చ- సామ. అథయఏషోన్తరాదిత్యే- ఆదిత్యస్యాన్తః- మధ్యేహిరణ్మయః- హిరణ్మయఇవహిరణ్మయః. నహిసువర్ణవికారత్వందేవస్యసమ్భవతి- ఋక్సామగేష్ణత్వాపహతపాప్మత్వాసమ్భవాత్. నహిసౌవర్ణేఽచేతనేపాప్మాదిప్రాప్తిరస్తి- యేనప్రతిషిధ్యేత. చాక్షుషేచాగ్రహణాత్. అతోలుప్తోపమఏవహిరణ్మయశబ్దః, జ్యోతిర్మయఇత్యర్థః. ఉత్తరేష్వపిసమానాయోజనా. పురుషః- పురిశయనాత్, పూరయతివాస్వేనాత్మనాజగదితి. దృశ్యతే - నివృత్తచక్షుర్భిఃసమాహితచేతోభిఃబ్రహ్మచర్యాదిసాధనాపేక్షైః. తేజస్వినోపిశ్మశ్రుకేశాదయఃకృష్ణాస్స్యురిత్యతోవిశినష్టి (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఇతి)- జ్యోతిర్మయాన్యేవాస్యశ్మశ్రూణికేశాశ్చేత్యర్థః. ఆప్రణఖాత్-ప్రణఖః- నఖాగ్రం, నఖాగ్రేణసహసర్వస్సువర్ణఇవభారూపఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— అథ యదేవైతదిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అతఏవేతి). అఙ్గోపాసనానిసమాప్యాన్తరమాధిదైవికం ప్రధానోపాసనం వివక్షురుపాస్యస్వరూపముపన్యస్యతి (అథేత్యాదినా). కిమితిహిరణ్మయపదముపమార్థం వ్యాఖ్యాయతే - హిరణ్యవికారత్వమేవాత్రవివక్షితంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). అపహతపాప్మత్వాసమ్భవంసాధయతి (నహీత్యాదినా)-పాప్మాదీత్యాదిపదంతత్కార్యసఙ్గ్రహార్థం. కించ- చక్షుష్యుషాస్యైపురుషేసువర్ణవికారస్యాగ్రహణాద్గౌణమేవహిరణ్మయపదమిత్యాహ (చాక్షుషేచేతి). నచతత్రాప్యతిదేశికంతద్గ్రహణం- ఋక్సామగేష్ణత్వాదినాతాదృశేనవిరోధాత్. తస్మాద్గౌణమేవహిరణ్మయపదమిత్యుపసంహరతి (అతఇతి). హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదివిశేషణేష్వపితుల్యంగౌణత్వమిత్యాహ (ఉత్తరేష్వపీతి). నన్వాదిత్యాదిమణ్డలేపురుషోనాస్మాభిర్దృశ్యతే- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుర్భిరితి). విశిష్టాధికారిణామాదిత్యపురుషదర్శనముపపాదయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) ౬

రం.— (అథయదేవైతదాదిత్యస్యశుక్లంభాస్సైవసాఅథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతదమస్తత్సామ) పూర్వవదర్థః. ఏవమృచిపృథివ్యన్తరిక్షద్యునక్షత్రాదిత్యగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్నిఅగ్నివాయ్వాదిత్యచన్ద్రాదిత్యగతనీలభారూపత్వదృష్టిం, చవిధాయాహ (అథయఏషోన్తరాదిత్యేహిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతే) అన్తరాదిత్యే-ఆదిత్యమణ్డలస్యాన్తఃహిరణ్మయః-రమణీయఃయోగిభిర్దృశ్యతఇత్యర్థః. *దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిరితిశ్రుత్యైకార్థ్యాత్. హిరణ్మయఇతిరూపసామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవదితివాక్యకారః. తతశ్చహిరణ్మయశబ్దస్యనముఖ్యార్థోగ్రాహ్యఇతివాక్యకారాభిప్రాయః. తతశ్చహిరణ్మయత్వం-ఉజ్జ్వలత్వమిత్యర్థః. తతశ్చనీలతోయదాభస్యాపిహిరణ్మయత్వానానుపపత్తిః. యద్వా-*కచ్చిన్నతద్ధేమసమానవర్ణంతస్యాననమితి.శ్రీరామాయణప్రయోగాత్,*పశ్యతేరుక్మవర్ణమితిశ్రుతే,శ్చనీలతోయదాభస్యరుక్మవర్ణత్వంసమ్భవతి. తత్రహేతుశ్చసమ్ప్రదాయగమ్యః. ఏతత్సర్వంవేదార్థసఙ్గ్రహశ్రుతప్రకాశికాయాంస్పష్టంతతఏవావగన్తవ్యం. అత్రకేచిత్ *కప్యాసంపుణ్డరీకమితివాక్యైకవాక్యత్వేనఆదిత్యమణ్డలముచ్యతే- పుణ్డరీకమిత్యనేనహృదయపుణ్డరీకముచ్యతే. అతశ్చయథాసూర్యమణ్డలంహృదయపుణ్డరీకంచఉపాసనస్థానం- ఏవముపాసకస్యాక్షిణీఅపిపరమాత్మనఉపాసనస్థానమితిపరోక్తవ్యాఖ్యానదూషణావసరేవ్యాసార్యైః *ఆదిత్యమణ్డలరూపస్థానావరుద్ధెఅక్ష్ణోఃస్థానతయావిధానంనసమ్భవతీత్యుక్తేః ఆదిత్యమణ్డలస్థానముత్పత్తిశిష్టమితిప్రతీయతే - తతశ్చయఏషోన్తరాదిత్యఇతివాక్యముపాసనోత్పత్తిపరం. తతశ్చపురుషోదృశ్యతఇత్యత్రద్రష్టవ్యఇత్యర్థఇతివ్యాసార్యాభిప్రాయః. నచాదిత్యమణ్డలస్యోత్పత్తిశిష్టత్వే ఉత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధభాష్యకృదభిమతపుణ్డరీకదళామలాయతాక్షత్వాదేఃకథంవిధానమితివాచ్యం - పుణ్డరీకాక్షత్వాదేరుత్పత్తిశిష్టాదిత్యమణ్డలస్థానావిరుద్ధత్వాత్, ఉత్పత్తిశిష్టావిరుద్ధగుణానాంవిధానసమ్భవాత్,. నన్వేవం *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాదిత్యత్ర *సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానితిశాన్తఉపాసీతేతిఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావరుద్ధమనోమయత్వా

ఉ.— తస్యయథాకప్యాసంపుణ్డరీకమేవమక్షిణీతస్యోదితినామసఏషసర్వేభ్యః పాప్మభ్యఉదితఉదేతిహవైసర్వేభ్యఃపాప్మభ్యోయఏవంవేద॥ ౭

దీనాంవిధానంనసమ్భవతీత్యాశఙ్క్య *సర్వంఖల్విదమితివాక్యస్యోపాసీతేత్యనేనైకవాక్యత్వాభావేనసార్వాత్మ్యస్యనోత్పత్తిశిష్టత్వమితివ్యాసార్యైస్సమర్థనమయుక్తంస్యాత్-మనోమయత్వాదీనాంఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావిరోధాదిత్యేవపరిహారసమ్భవేనవాక్యభేదమాశ్రిత్యసార్వాత్మ్యస్యఉత్పత్తిశిష్టత్వాభావసమర్థనంకథమితిచేత్. ఉపాయాన్తరస్యఉపాయాన్తరాదూషకత్వాదితివదన్తి. అన్యేతుఆదిత్యమణ్డలస్థానావరుద్ధఇత్యస్యనోత్పత్తిశిష్టస్థానావరుద్ధత్వమభిప్రేతం- అపితుయుగపదనుపసంహరణీయాదిత్యమణ్డలాక్షిరూపస్థానద్వయవిధానేఽష్టదోషదుష్టవికల్పప్రసఙ్గాదిత్యేవతాత్పర్యమిత్యాహుః. *యదాపశ్యఃపశ్యతేరుక్మవర్ణమితిప్రకరణే *. మనసాతువిశుద్ధేనేతిరుక్మవర్ణవిగ్రహవిశిష్టస్యవిశుద్ధమనోగ్రాహ్యతోక్తేః, ఆరోపితాకారస్యవిశుద్ధమనోగ్రాహ్యత్వాభావా, దనారోపితత్వంసిద్ధం. *ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సఇత్యత్రైక్షణస్యపరమాత్మవిషయత్వంవక్ష్యమితిపక్షైరఙ్గీకృతత్వాచ్చ. *ఆదిత్యవర్ణంతమసఃపరస్తాదితితమసఃపారవర్తినఆదిత్యవర్ణవిగ్రహవిశిష్టత్వాభిధానేనకల్పితత్వాప్రసక్తేః. నహికల్పితస్యతమఃపారవర్తిత్వంసమ్భవతి. (హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశఆప్రణఖాత్సర్వఏవసువర్ణః) రమణీయశ్మశ్రుకేశోరమణీయసర్వావయవఇత్యర్థః. ౬

శం.— తస్యైవంసర్వతస్సువర్ణవర్ణస్యాక్ష్ణోర్విశేషః. కథం. తస్యయథాకపేః- మర్కటస్యాసః - కప్యాసః. ఆసేరుపవేశనార్థస్య కరణేఘఞ్. కపిపృష్ఠాన్తః- యేనోపవిశతి. కప్యాసఇవపుణ్డరీకమత్యన్తతేజస్వి. ఏవమస్య- దేవస్యాక్షిణీ. ఉపమితోపమత్వాన్నహీనోపమా. తస్య- ఏవంగుణవిశిష్టస్యగౌణమిదంనామోదితి. కథంగౌణత్వం. సఏషః- దేవస్సర్వేభ్యఃపాప్మభ్యః - పాప్మనాసహతత్కార్యేభ్యఇత్యర్థః. * యఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివక్ష్యతి. ఉదితః- ఉత్ ఇతః, ఉద్గతఇత్యర్థః. అతోసావున్నామా. తమేవంగుణసమ్పన్నమున్నామానంయథోక్తేనప్రకారేణ యోవేద- సోప్యేవమేవోదేతి- ఉద్గచ్ఛతిసర్వేభ్యఃపాప్మభ్యః. హవైఇత్యవధారణార్థౌనిపాతౌ. ఉదేత్యేవేత్యర్థః. ౭

ఆ.— సర్వఏవసువర్ణఇతివిశేషణాదక్ష్ణోరపిసువర్ణత్వేప్రాప్తేప్రత్యాహ (తస్యేతి). విశేషమేవప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కథమిత్యాదినా)-యథాకప్యాసవద్వ్యవస్థితంపుణ్డరీకం-తథాతస్యాక్షిణీఇతియోజనా. ఆసశబ్దనిష్పత్తిప్రకారంసూచయతి (ఆసేరితి) ఘఞన్తస్యాసశబ్దస్య వివక్షితమర్థంకథయతి (కపీతి). తస్యకరణత్వంస్ఫుటయతి (యేనేతి). కపేఃసకపిపృష్ఠాన్తఃకప్యాసఇతిశేషః. పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (కప్యాసఇవేతి). నిహీనోపమయాదేవస్యచక్షుషీవ్యపదిశత్యాతయోరపిహీనత్వంవ్యపదిష్టంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉపమితేతి)—కప్యాసేనోపమితంపుణ్డరీకం - తేనోపమానేనోపమితత్వాచ్చక్షుషోర్ననిహీనోపమానప్రయుక్తంనిహీనత్వమిత్యర్థః. యథోక్తస్యాదిత్యపురుషస్యక్షేత్రజ్ఞత్వాశఙ్కాంవ్యావర్తయితుంనామవ్యపదిశతి (తస్యేతి). నామ్నోగౌణత్వంశఙ్కాద్వారాప్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) తస్యనసర్వపాప్మోదయః- తత్కార్యభాక్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పాప్మనేతి). ఆదిత్యక్షేత్రజ్ఞేపిసర్వపాప్మోదయస్సమ్భవతి- * నహవైదేవాన్పాపంగచ్ఛతీతిశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యపరమాత్మవిషయవాక్యశేషముదాహరతి (యఆత్మేతి). ఉక్తార్థయోగోఽతశ్శబ్దార్థః. ఉపాస్యంపరమాత్మానముపన్యస్యతదుపాసనమిదానీంసఫలముపన్యస్యతి (తమేవంగుణసమ్పన్నమితి)-యథోక్తేనప్రకారేణ- ఉన్నామానమితిసమ్బన్ధః. ౭

రం.— (తస్యయథాకప్యాసంపుణ్డరీకమేవమక్షిణీ) కంపిబతీతికపిః- ఆదిత్యః. తేనఅస్యతే- క్షిప్యతే. వికాస్యతఇతికప్యాసం. తథాహవాక్యకారః *ఆదిత్యక్షిప్తంవాశ్రీమత్త్వాదితి. యద్వా- కంపిబతీతికపిః - నాళం. తస్మిన్నాస్తఇతికప్యాసం. అపచితాదపిపఙ్కజాన్నాళస్థస్యపుణ్డరీకస్యశోభాతిశయశాలిత్వాత్తాదృశమిహవివక్షితం. యద్వా- కం-జలం. * ఆసఉపవేశనఇతిధాతురపిపూర్వకః. * వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరితివచనాదకారలోపః. కే-జలేప్యాస్తఇతికప్యాసం - సలిలస్థమిత్యర్థః. ఏవమస్యార్థత్రయస్యోపపన్నతయావాక్యకారేణసిద్ధాన్తితత్వమభిప్రేత్యభగవతాభాష్యకారేణ వేదార్థసఙ్గ్రహే * గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాళరవికరవికసితపుణ్డరీకదళామలాయతేక్షణఇత్యభిహితం. మర్కటజఘనసదృశపుణ్డరీకసాదృశ్యాద్యర్థాన్తరంత్వశ్లీలత్వాదిదోషదుష్టతయావాక్యకృదనాదృతత్వాద్భాష్యకారేణాప్యనాదృతం. యద్యప్యమరకోశే * పుణ్డరీకంసితామ్భోజమిత్యనుశిష్టం - తథాపిశబరస్వామినానవమాధ్యాయే * మాద్గంచరుంనిర్వపేచ్ఛ్రియైశ్రీకామఇతివిహితాయామిష్టౌ * పౌణ్డరీకాణిబర్హీంషిభవన్తీతిస్తరణార్థత్వేనవిహితేషుపుణ్డరీకేష్వతిదేశప్రాప్తస్య *దర్భైస్తృణీతహరితైరితిమన్త్రస్యదర్భపదస్థానేపుణ్డరీకపదం, హరితపదస్థానేరక్తపద, మూహితవ్యమిత్యుక్తత్వాద్రక్తామ్భోజమేవపుణ్డరీకమితిద్రష్టవ్యం. (తస్యోదితినామ) స్పష్టోర్థః. తస్యోన్నామకత్వేహేతుమాహ (సఏషసర్వేభ్యఃపాప్మభ్యఉదితః) సర్వపాపోద్గతత్వాదున్నామకఇత్యర్థః. నీడాచ్ఛకున్తస్యఉద్గమనవత్పాపపఞ్జరాదుద్గమనరూపముఖ్యార్థస్యకుత్రాప్యభావాదుద్గమనేనతత్సమ్బన్ధరాహిత్యంలక్ష్యతే- * నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిపరమాత్మనస్సుకృతసమ్బన్ధాభావోహిప్రతిపాద్యతే- తరతేఃప్రాప్తివాచిత్వాత్. పాపశబ్దశ్చపుణ్యపాపరూపోభయవిధకర్మపరః- పరమాత్మప్రకరణేషు *నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, *పాప్మనఃకాలజరామృత్యుశోకాదయఃసఙ్ఖ్యాతత్వాదితివాక్యకారవచనా, దలౌకికత్వేసత్యనిష్టఫలసాధనత్వరూపప్రవృత్తినిమిత్తయోగాత్పుణ్యస్యాపిపాపశబ్దాభిధేయతోపపత్తేః, ముముక్ష్వపేక్షయాస్వర్గాదీనామప్యనిష్టత్వాత్, *ఏతేవైనిరయాస్తాతస్థానస్యపరమాత్మనః *క్వనాకపృష్ఠగమనంపు

తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతమ్॥ ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— అథాధ్యాత్మం వాగేవర్క్ప్రాణస్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ం సామ గీయతే వాగేవ సా ప్రాణోఽమస్తత్సామ॥ ౧

సంసృతిలక్షణాత్ క్వ జపో వాసుదేవేతి ముక్తిబీజమనుత్తమమితి స్మరణాత్. సర్వపాపోదితత్వం నామ కర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యమితి ఫలితోఽర్థః. కృతానామపి కర్మణాం ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వేన ... ఐశ్వరస్వభావవిశేషః ఉపహతపాప్మత్వాఖ్యః సర్వపాపోదితశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. ఏవం నామశిష్టిజ్ఞానస్య ఫలమాహ (ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— తస్యోద్గీథత్వం దేవస్యాదిత్యాదీనామివ వివక్షిత్వాహ- తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ-పృథివ్యాద్యుక్తలక్షణే పర్వణీ. సర్వాత్మా హి దేవః పరాపరలోకకామేశితృత్వాదుపపద్యతే పృథివ్యగ్న్యాద్యృక్సామగేష్ణత్వం. సర్వయోనిత్వాచ్చ. యత ఏవమున్నామా చాసావృక్సామగేష్ణశ్చ-తస్మాదృక్సామగేష్ణత్వప్రాప్తే ఉద్గీథత్వముచ్యతే పరోక్షేణ-పరోక్షప్రియత్వాద్దేవస్య. తస్మాదుద్గీథ ఇతి. తస్మాత్త్వేవ హేతోరుద్గాయతీత్యుద్గాతా-యస్మాద్ధ్యేతస్య యథోక్తస్యోన్నామ్నో గాతాసౌ- అతో యుక్తముద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరుద్గాతుః. స ఏషః- దేవ ఉన్నామా యే చాముష్మాత్-ఆదిత్యాత్ పరాఞ్చః - పరాగఞ్చనాత్, ఊర్ధ్వా లోకాః. తేషాం- లోకానాం చేష్టే. న కేవలమీశితృత్వమేవ- చశబ్దాద్ధారయతి చ. *స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమామిత్యాది మన్త్రవర్ణాత్. కించ- దేవకామానామీష్టే. ఇత్యేతదధిదైవతం-దేవతావిషయం దేవస్యోద్గీథస్య స్వరూపముక్తం. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం పరస్యోపాసనమిత్యపేక్షాయాముద్గీథసమ్పత్త్యేతి దర్శయతి (తస్యేత్యాదినా)-యథా ఆదిత్యాదీనాముద్గీథసమ్పత్త్యోపాసనముక్తమివేష్యతే- తథా పరమాత్మనోఽపి తత్సమ్పత్త్యోపాసనం వివక్షిత్వా సర్వస్యాత్మత్వమాహ తస్యేత్యాదివాక్యమిత్యర్థః. మణ్డలావచ్ఛిన్నస్య పురుషస్య కథమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మేతి)-పరస్యేశ్వరస్యైవ సర్వాత్మకత్వాత్, ధ్యానార్థం మణ్డలావచ్ఛేదాదుపపన్నమృగాదిగేష్ణత్వమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (పరాపరేతి). సర్వాత్మత్వం సాధయతి (సర్వయోనిత్వాదితి) సర్వకారణత్వేన సర్వాత్మత్వాదృగాదిగేష్ణత్వం యుక్తమేవేత్యర్థః. తస్మాదుద్గీథ ఇతి వాక్యం యోజయతి (యత ఇతి) ప్రాప్తే సతి - తస్మాదుద్గీథ ఇత్యనేన వాక్యేనోద్గీథత్వం పరోక్షేణ నామ్నా దేవస్యోచ్యత ఇతి యోజనా. కిమితి పరోక్షనామ్నా దేవో వ్యపదిశ్యత ఇత్యాశఙ్క్య * పరోక్షప్రియా ఇవ హి దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పరోక్షప్రియత్వాదితి). ఉన్నామత్వే దేవస్యోద్గాతురుద్గాతృత్వప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి). తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి)-ప్రకృతస్యోన్నామ్నో దేవస్య గానాదిత్యలశ్శబ్దార్థః. ఉద్గాతుః - ఉద్గాతేతి నామప్రసిద్ధిరితి యుక్తమితి యోజనా. సర్వపాప్మోదయలిఙ్గాత్, ఊర్ధ్వస్య చాన్యత్రాసమ్భవాత్, ఆదిత్యాన్తర్గతో దేవః పరాత్మేత్యుక్తం- తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (స ఏష ఇతి)-దేవకామానాం - ఆదిత్యానుపూర్వతస్సలోకేష్వధిష్ఠాతారో యే దేవాః- తేషాం కామాః - కామ్యమానఫలవిశేషాః, తేషామితియావత్. నహి సంసారిణో లోకకామేశితృత్వం పరస్మాదన్యత్ర సమ్భవతి- * ఏష సర్వేశ్వర ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ) పృథివ్యగ్న్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టతయా ప్రాక్ప్రస్తుతే ఋక్సామే ఏతస్య గేష్ణౌ-గానరూపే. యద్యపి ఋచో గానాశ్రయత్వేపి న గానరూపత్వం- తథాప్యభేదోపచారేణ గేష్ణత్వోక్తిర్ద్రష్టవ్యా. అవ్యుత్పన్నో గేష్ణశబ్దః. వ్యత్యయేన పుంస్త్వం. అగ్న్యాద్యాదిప్రతిపాదకఋక్సామగేయత్వోక్త్యా సర్వాత్మకత్వముక్తం భవతి. (తస్మాదుద్గీథస్తస్మాత్త్వేవోద్గాతైతస్య హి గాతా) యస్మాదున్నామకత్వం పరమాత్మనః అత ఏవ తద్గానరూపత్వాద్ద్వితీయభక్తేరుద్గీథసంజ్ఞత్వం, తద్గాతురుద్గాతృసంజ్ఞావత్త్వం చేత్యర్థః. యద్వా - పరమాత్మన ఉన్నామకత్వాత్ ఋక్సామగేష్ణత్వాచ్చ ఉద్గేష్ణస్య పరమాత్మనః ఉద్గీథత్వముపపద్యతే- తత ఉద్గీథే పరమాత్మదృష్టిర్యుక్తేత్యర్థః (స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ) స ఏషః- హిరణ్మయః పురుషః ఆదిత్యమణ్డలోర్ధ్వవర్తిలోకానాం, దేవభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానానాం, చ నియన్తేత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఉపాసనముపదిష్టమితి శేషః.................................... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అధునాఽధ్యాత్మముచ్యతే. వాగేవర్క్ప్రాణస్సామ- అధరోపరిస్థానత్వసామాన్యాత్. ప్రాణః- ఘ్రాణముచ్యతే సహ వాయునా. (వాగేవ సా ప్రాణోఽమ ఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఉ.— చక్షురేవర్గాత్మాసామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ సామగీయతే చక్షురేవసా ఆత్మాఽమస్తత్సామ॥ ౨

శ్రోత్రమేవర్ఙ్మనఃసామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ సామగీయతే శ్రోత్రమేవసామనోఽమస్తత్సామ॥ ౩

అథయదేతదక్ష్ణశ్శుక్లంభాస్సైవర్గథ యన్నీలంపరఃకృష్ణంతత్సామ తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢగ్ సామ తస్మాదృచ్యధ్యూఢగ్ సామగీయతే అథయదేవైతదక్ష్ణఃశుక్లంభాస్సైవసాఽథయన్నీలంపరఃకృష్ణంతదమస్తత్సామ॥ ౪

అథయఏషోఽన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతే సైవర్క్తత్సామతదుక్థంతద్యజుస్తద్బ్రహ్మతస్యైతస్యతదేవరూపంయదముష్యరూపంయావముష్యగేష్ణౌతౌగేష్ణౌయన్నామతన్నామ॥ ౫

ఆ.— ఆధిదైవికోపాస్త్యనన్తర్యమథశబ్దార్థః. ఋచివాగ్దృష్టిః, సామ్నిప్రాణదృష్టిశ్చ కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అధరేతి). కథమృక్సామయోరివవాక్ప్రాణయోరధరోపరిస్థానత్వం- తత్రాహ (ప్రాణఇతి). ప్రాణమాత్రత్వంవ్యావర్తయతి (సహేతి) ౧

రం.— (అథాధ్యాత్మం) ఉపదిశ్యతఇతిశేషః. (వాగేవర్గ్ప్రాణస్సామేత్యాది) సర్వంపూర్వవత్. ౧-౨-౩-౪

శం.— (చక్షురేవర్గాత్మాసామ) ఆత్మేతి-ఛాయాత్మా. తత్స్థత్వాత్సామ. ౨

ఆ.— భోక్తారంవ్యావర్తయతి (ఆత్మేతి). ఛాయాత్మనస్సామత్వే హేతుమాహ (తత్స్థత్వాదితి)-చక్షుషిఛాయాత్మనఃస్థితత్వాదృచిసామవదిత్యర్థః. ౨-౩

శం.— (శ్రోత్రమేవర్ఙ్మనస్సామ) శ్రోత్రస్యాధిష్ఠాతృత్వాన్మనసస్సామత్వం. ౩

శం.— అథయదేతదక్ష్ణశ్శుక్లంభాః- సైవర్క్. అథయన్నీలంపరఃకృష్ణం- ఆదిత్యఇవదృక్ఛక్త్యధిష్ఠానం, తత్సామ. ౪

ఆ.— ఆధ్యాత్మికానికానిచిదఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరంప్రకారాన్తరేణాఙ్గోపాసనమేవకిఞ్చిదుపదిశతి (అథేతి)- అక్ష్ణోర్యదేతద్రూపంశుక్లందృశ్యతే- ఋచితద్దృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. తదేవరూపంవిశినష్టి (భాఇతి). ఋచిపూర్వోక్తరూపదృష్టివద్వక్ష్యమాణరూపదృష్టిరపిసామ్నికర్తవ్యేత్యాహ (అథేతి). యథాఆదిత్యమణ్డలేసమధిగమ్యమతికృష్ణరూపముక్తం- తథాచక్షుస్యపిదృక్ఛక్తేరధిష్ఠానంతాదృగ్రూపముపలభ్యతే- తద్దృష్టిస్సామ్నికర్తవ్యేత్యర్థః. ౪

శం.— (అథయఏషోఽన్తరక్షిణిపురుషోదృశ్యతే) పూర్వవత్. సైవర్క్- అధ్యాత్మంవాగాద్యా, పృథివ్యాద్యాచాధిదైవతం. ప్రసిద్ధాచ, ఋక్పాదబద్ధాఽక్షరాత్మికా. తథాసామ. ఉక్థసాహచర్యాద్వాస్తోత్రం- సామ. ఋక్- శస్త్రముక్థాదన్యత్. తథా-యజుః- స్వాహాస్వధావషడాదిసర్వమేవవాగ్యజుః. తత్సఏవ- సర్వాత్మకత్వాత్సర్వయోనిత్వాచ్చేతిహ్యవోచామ. ఋగాదిప్రకరణాత్తద్బ్రహ్మేతి - త్రయోవేదాః. తస్యైతస్య- చాక్షుషస్యపురుషస్యతదేవరూపమతిదిశ్యతే. కింతత్. యదముష్య-ఆదిత్యపురుషస్య * హిరణ్మయఇత్యాదియదధిదైవతముక్తం. యావముష్యగేష్ణౌ- పర్వణీ, తావేవాస్యాపిచాక్షుషస్యగేష్ణౌ. యచ్చాముష్యనామోదిత్యుద్గీథఇతిచ- తదేవాస్యనామ. స్థానభేదాద్రూపగుణనామాతిదేశాదీశితృత్వవిషయభేదవ్యపదేశాచ్చఆదిత్యచాక్షుషయోర్భేదఇతిచేన్న- * అమునా * అనేనైవేత్యేకస్యోభయాత్మప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ద్విధాభావేనోపపద్యతఇతిచేత్ - వక్ష్యతిహి * సఏకధాభవతిద్విధాభవతీత్యాది. న- చేతనస్యైకస్యనిరవయవత్వాద్ద్విధాభావానుపపత్తేః. తస్మాదధ్యాత్మాధిదైవతయోరేకత్వమేవ. యత్తురూపాద్యతిదేశోభేదకారణమవోచః- నతద్భేదావగమాయ. కింతర్హి. స్థానభేదాద్భేదాశఙ్కామాభూదిత్యేవమర్థః. ౫

ఆ.— ఆధ్యాత్మికప్రధానోపాసనశేషత్వేనాఙ్గోపాసనాన్యుక్త్వాఽనన్తరంప్రధానోపాసనావిషయందర్శయతి (అథేతి). దృశ్యతఇతిప్రయోగాచ్ఛాయాత్మాయమిత్యాశఙ్క్యాహ (పూర్వవదితి)-యథాపూర్వస్మిన్నాధిదైవికేవాక్యేసమాహితచేతోభిరాదిత్య పురుషస్యదృశ్యత్వముక్తం- తథాచాక్షుషపురుషస్యాపివిశిష్టాధికారిభిరేవదృశ్యత్వమేష్టవ్యమిత్యర్థః. ఛాయాత్మపక్షేవాక్యశేషవిరోధమభిప్రేత్యాహ (సైవేతి)-యాఋగ్యథావ్యాఖ్యాతా- సాసర్వాసఏవపురుషఇత్యర్థః. ఋచ్యుక్తంన్యాయంసామ్న్యతిదిశతి (తథేతి)-యత్కిఞ్చిత్సామ - తత్సర్వంసఏవపురుషఇత్యర్థః. ఋక్సామశబ్దయోరర్థాన్తరమాహ (ఉక్థేతి)-ఋక్సామేయద్వదితిదృష్టాన్తస్తథాశబ్దార్థః. కథమృగాద్యాత్మత్వంపరస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వాదితి)-బ్రహ్మశబ్దస్యపరమాత్మవిషయత్వంవ్యావర్తయన్ప్రకరణాదిత్యుక్తన్యాయేనత్రయోవేదాస్సఏవపురుషఇత్యుపసంహరతి. ఛాయాత్మనోజడస్యవ్యావృత్త్యర్థంరూపాతిదేశందర్శయతి (తస్యేతి). కింతదాదిత్యపురుషస్యరూపమిత్యపేక్షాయామాహ

ఉ — సఏషయేచైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః॥ ౬

అథయ ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి సోమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాగ్ శ్చాప్నోతి దేవకామాగ్ శ్చ॥ ౭

(హిరణ్మయ ఇత్యాదీతి). ఇతశ్చ నాయం ఛాయాత్మేత్యాహ (య ఏవముష్యేతి), నామాతిదేశోప్యేతముపోద్బలయతీత్యాహ (యచ్చేతి). ఆదిత్యచాక్షుషయోరుపాస్యయోర్భేదాదుపాసనాపి భిన్నేతి శఙ్క్యతే (స్థానేతి)- ఆదిత్యమణ్డలం చక్షుశ్చేతి స్థానే భిద్యేతే. రూపం * హిరణ్మయో హిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాది. ఋగాదిగేష్ణత్వాదిర్గుణః. ఉదిత్యాద్భిన్నామ. తేషామతిదేశః - తస్యైతస్య తదేవ రూపమిత్యాదిః. * యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చేత్యధిదైవతం * యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేత్యధ్యాత్మం ఇత్యయమీశితృత్వవిషయో భేదవ్యపదేశః. అతశ్చైతయోర్భేదాదుపాసనమపి భిన్నమేవేత్యర్థః. నోపాస్యభేదాదుపాసనాభేదోస్తీతి దూషయతి (నేతి)- ఉపాసకస్తావదమునా- ఆదిత్యాత్మనా పరాచో లోకాన్దేవకామాంశ్చాప్నోతి, స ఏవానేన - చాక్షుషరూపేణార్వాచీనలోకాన్మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీతి శ్రూయతే. న చైకస్య వస్తునోఽభిన్నోభయరూపత్వప్రాప్తిరుపపద్యతే - తస్మాద్భేదకల్పనా న యుక్తేత్యర్థః. ఉభయాత్మకత్వమేకస్యాపి విద్యామాహాత్మ్యాద్ద్వైవిధ్యభావాపగమాదుపపన్నమితి శఙ్క్యతే (ద్విధేతి). ఏకస్య విద్యావశాదనేకరూపత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతిహీతి). ఏకస్యానేకశరీరపరిగ్రహేఽపి న స్వరూపభేదోపపత్తిరితి పరిహరతి (న చేతనస్యేతి)- ఏకత్వసాధకసద్భావస్తచ్ఛబ్దార్థః. పరోక్తం భేదకమనువదతి (యత్త్వితి)- భేదకారణమిత్యస్మాదుపరిష్టాదితిశబ్దో ద్రష్టవ్యః. దూషయతి (న తదిత్యాదినా)- తదిత్యతిదిశ్యమానరూపాద్యుక్తం. ౫

రం.— ఏవమృచి వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రాక్షిగతశుక్లభారూపత్వదృష్టిం, సామ్ని ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽక్షిగతపరఃకృష్ణరూపత్వదృష్టిం, చ విధాయాహ (అథ య ఏషోన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ) చక్షుషి యః పురుషో యోగిభిర్దృశ్యతే- స ఏవ ఋగ్యజుస్సామాత్మా, ఉక్థాదిశస్త్రాత్మా, బ్రహ్మ, చేత్యర్థః. అత్రాక్షస్య త్రయ్యపేక్షయా పృథక్పరిగణనం గోబలీవర్దన్యాయేన ద్రష్టవ్యం. (తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ) తస్యైతస్య- అక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమపురుషస్య ఆదిత్యాన్తర్వర్తినో యద్ధిరణ్మయత్వాదిరూపం, ఉదితి నామ, ఋక్సామరూపగేష్ణౌ, చ తాని సర్వాణి భవన్తీత్యర్థః. ౫

* * *

శం.— స ఏషః- చాక్షుషః పురుషో యే చైతస్మాత్- ఆధ్యాత్మికాదాత్మనోఽర్వాఞ్చః- అర్వాగ్గతా లోకాః, తేషాం చేష్టే, మనుష్యసమ్బన్ధినాం చ కామానాం,. తత్- తస్మాద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్తి గాయకాః- త ఏతమేవ గాయన్తి. యస్మాదీశ్వరం గాయన్తి - తస్మాత్తే ధనసనయః- ధనలాభయుక్తాః- ధనవన్త ఇత్యర్థః. ౬

ఆ.— ఆధిదైవికపురుషవదాధ్యాత్మికేఽపి పురుషే నిరతిశయైశ్వర్యశ్రవణాచ్చ తయోరైక్యమిత్యాహ (స ఏష ఇతి). తయోర్భేదాభావే హేత్వన్తరమాహ (తత్తస్మాదితి)- ఈశ్వరస్యైవ ప్రాగుక్తహేతోర్గానవిషయత్వయోగ్యత్వాదిత్యర్థః. తచ్ఛబ్దార్థం స్ఫుటయతి (యస్మాదితి) ౬

రం.— (స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చేతి) ఏతస్మాత్ - అక్షిస్థానాదధోవర్తినాం లోకానాం మనుష్యభోగ్యాదీనాం చైష నియన్తేత్యర్థః. (తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి) యస్మాదయమీశ్వరః- తస్మాద్ధేతోః వీణాగాయకాస్సర్వేఽపి ఇమమేవ గాయన్తీత్యర్థః. తస్య సర్వాత్మకత్వేన దేవమనుష్యాదికర్మకగానస్యాపి పరమాత్మవిషయత్వాదితి భావః. (తస్మాత్తే ధనసనయః) సనిః- లాభః. ధనానాం సనిర్యేషాం తే ధనసనయః. ఈశ్వరగాయకత్వాదేవ వీణాగాయకానాం ధనలాభవత్త్వం- న హ్యనీశ్వరగాతృత్వే ధనప్రసక్తిరస్తీతి భావః. ౬

* * *

శం.— అథ య ఏతదేవం విద్వాన్- యథోక్తం దేవముద్గీథం విద్వాన్ సామ గాయతి- ఉభౌ స గాయతి- చాక్షుషమాదిత్యం చ. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే - సోఽమునైవ - ఆదిత్యేన. స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాః - తాంశ్చాప్నోత్యాదిత్యాన్తర్గతదేవో భూత్వేత్యర్థః. దేవకామాంశ్చ. ౭

ఆ.— స్థానభేదేన యథోక్తోపాసనవతః ఫలోక్త్యర్థం పాతనికాం కరోతి (అథేతి)- ఏతత్- సామేతి సమ్బన్ధః. ఏవంవిద్వానిత్యేతదేవ విభజతే (యథోక్తమితి)- విద్వానిత్యస్మాదుపరిష్టాదథశబ్దస్సమ్బధ్యతే. సోఽమునైవ - లోకాన్కామాంశ్చాప్నోతీతి సమ్బన్ధః. ఆప్తిప్రకారం వివృణోతి (స ఏష ఇతి). ఉపాస్యవదుపాసకస్యాపి కుతో నిరతిశయమైశ్వర్యం - న హి ద్వయోర్నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆదిత్యేతి) ౭
అమునైవాదిత్యేనేత్యుక్తమేవాత్ర వ్యక్తీకృతం.

రం.— (అథ య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయత్యుభౌ స గాయతి) అధ్యాత్మాధిదైవతభిన్నవిద్యాయుక్తస్సన్నుద్గీథం యో గాయతి- స చాక్షుషమాదిత్యస్థం చ గాయతీత్యర్థః. ఉద్గీథస్య చాక్షుషేణ పరమాత్మనా, ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా చ పరమాత్మనా, ఐక్యాధ్యాసవిశిష్టతయా తాదృశోద్గీ

మూ.— అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాగ్ంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాగ్ంశ్చ తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్ ॥ ౮

కం తే కామమాగాయానీత్యేష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి ॥ ……………………………… ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

గాయకస్యైవ పరమాత్మగాయకత్వాదితి భావః. తస్యైవంవిదః ఫలముచ్యతే (సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ) సః-విద్వాన్ అమునైవ- ఆదిత్యాన్తర్వర్తినా ఉపాసితేన స ఏషః-తదుపాసనావిశిష్టః ఏతస్మాదూర్ధ్వాన్ లోకాన్ దేవకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. ౭

శం.— అథ అనేనైవ- చాక్షుషేణైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాః-తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ-చాక్షుషో భూత్వేత్యర్థః. తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాద్యజమానం. ౮

ఆ.— అథశబ్దస్తథాపర్యాయః. చాక్షుషో భూత్వా- అనేనైవ చాక్షుషేణైవేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తఫలస్య యాజమానత్వం దర్శయతి (తస్మాదితి) ౮

రం.— (అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ) అనేన- అక్ష్యన్తర్వర్తినా ఉపాసితేన మనుష్యలోకాధస్తనలోకాన్ మనుష్యకామాంశ్చాప్నోతీత్యర్థః. చక్షురాదిత్యస్థానవర్తిపరమాత్మోపాసనయా సర్వలోకావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. (తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్) ఏవంవిత్- ఏతాదృశవిద్యాయుక్త ఉద్గాతా యజమానం ప్రతి బ్రూయాత్. ౮

శం.— కమిష్టం తే- తవ కామమాగాయానీతి. ఏష హి- యస్మాదుద్గాతా- కామాగానస్య- ఉద్గానేన కామం సమ్పాదయితుమీష్టే-సమర్థ ఇత్యర్థః. కోఽసౌ. య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి. ద్విరుక్తిరుపాసనసమాప్త్యర్థా. ……………………… ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమేవ కథయతి (ఏష హీతి). ఉద్గాతారం విశినష్టి (కోఽసావితి). ఉద్గీథే పరస్య సమ్పాద్యోపాసనం విభాగేనోక్తముపసంహరతి (ద్విరుక్తిరితి) ……………………………………… ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కిమితీత్యత్రాహ (కం తే కామమాగాయానీతి) హే యజమాన. తే కం- దేవకామం మనుష్యకామం వా ఆగాయాని- గానేన సమ్పాదయానీతి ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. నన్వేతాదృశోక్తావుద్గాతుః కథం సామర్థ్యమిత్యత్రాహ (ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే య ఏతదేవం విద్వాన్సామ గాయతి సామ గాయతి) ఏవంవిదుషః సామగస్య కామసమ్పాదకగానసామర్థ్యమస్తీత్యర్థః ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డద్వయాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణం లిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే అన్తరాదిత్యే, అన్తరక్షిణి, చ వర్తమానత్వేన శ్రుతః పురుషో జీవ ఏవ- * హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణ ఇతి శరీరసమ్బన్ధశ్రవణాత్, శరీరత్వస్యైవ కర్మజన్యతావచ్ఛేదకత్వేన కర్మాజన్యశరీరాసమ్భవాత్,, ప్రక్రమశ్రుతేన శరీరిత్వలిఙ్గేన జీవత్వే నిశ్చితే ఽపసంహారికం సర్వపాపోదితత్వరూపమైశ్వరికం నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ఆదిత్యాక్ష్యన్తర్వర్తి పురుషః పరమాత్మైవ- పరమాత్మధర్మోపదేశాత్. కర్మవశ్యతాగన్ధరాహిత్యలక్షణం నిత్యావిర్భూతం సర్వపాపోదితత్వం న పరమాత్మనోఽన్యత్ర సమ్భవతి. తచ్చ చరమశ్రుతమపి * ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదేతి ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గాత్ప్రబలం. తథా ఋక్సామగేయరూపనిరఙ్కుశసర్వకామేశ్వరత్వమపి * సోఽమునైవ స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చేతి వాక్యశేషప్రతిపన్నఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గానుగృహీతత్వాత్ప్రబలం. అతః ప్రబలైః పరమాత్మలిఙ్గైః పరమాత్మత్వే నిర్ణీతే * అజాయమానో బహుధా విజాయతే * అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా । * పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగే యుగే * ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి శ్రుతిస్మృత్యనుసారేణాజహత్స్వస్వభావస్యైవ పరమాత్మనః మాయాశబ్దితసఙ్కల్పమాత్రేణోపాసకపరిత్రాణాయ ప్రాకృతదివ్యవిగ్రహపరిగ్రహోపపత్తేః. ఏతేన నిత్యసర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్జ్ఞానార్థం ప్రవృత్త్యర్థం వా కరణానపేక్షణాత్, ఆత్మానన్దతృప్తస్య విగ్రహస్వీకారాఽసమ్భవాచ్చ విగ్రహానసమ్భవతీతి శఙ్కా- ప్రత్యుక్తా- కరణానపేక్షజ్ఞానక్రియస్యాపి పరమాత్మన ఉపాసకానుగ్రహార్థం భోగార్థం చ విగ్రహస్వీకారోపపత్తేః, ప్రభూతానన్దానామప్యానన్దాన్తరాపేక్షాదర్శనేన నిరతిశయానన్దస్వరూపస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రీతివిశేషాపేక్షాయాః సమ్భవాత్,, నచ

ఉ.— త్రయో హోద్గీథేకుశలాబభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనోదాల్భ్యఃప్రవాహణోజైబలిరితి తే హోచురుద్గీథేవై కుశలాస్స్మోహన్తోద్గీథేకథాంవదామఇతి॥ ౧

తథేతిహసముపవివిశుఃసహ ప్రవాహణోజైబలిరువాచభగవన్తావగ్రేవదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచగ్ం శ్రోష్యామీతి॥ ౨

విగ్రహస్యభోగ్యత్వేస్వరూపభోగ్యత్వవైకల్యంశఙ్క్యం- స్వసమ్బన్ధిభోగ్యత్వస్యస్వభోగ్యత్వాతిశయావహత్వేనతద్వైకల్యావహత్వాభావాత్. తత్రచ * సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతాన్నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపవైరూప్యంరూపమన్యద్ధరేర్మహత్। సమస్తశక్తిరూపాణితత్కరోతిజనేశ్వర। దేవతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తిస్వలీలయా * ఇత్యాదిషుస్వభావసిద్ధిరిన్ద్రియాకారాఙ్గప్రత్యఙ్గవ్యఞ్జనవతీ * ఉజ్జహారాత్మనఃకేశౌసితకృష్ణౌ * అంశాంశేనావతీర్యోర్వ్యామిత్యాదిప్రమాణాన్నిత్యస్యవిగ్రహస్యాశిథిలసంస్థానస్యైవప్రాకృతానన్తావతారహేతుత్వముపపద్యతే- చతుర్ముఖదేహస్యసంస్థానాశైథిల్యేపిఅనేకదేహోత్పాదకత్వదర్శనాత్. తతశ్చఉపాసకానుగ్రహార్థంస్వేచ్ఛాసృష్టప్రాకృతశరీరసమ్బన్ధస్యప్రమాణసిద్ధస్యపరమాత్మనిసత్త్వాత్. నహిరణ్మయవిగ్రహసమ్బన్ధానుపపత్తిఃపరమాత్మనః. అతోఽత్యాదిత్యాన్తర్వర్తీపరమాత్మా. నన్వాదిత్యపురుషాదన్యః పరమాత్మైవనాస్తీత్యత్రాహ- * భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. * యఆదిత్యేతిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరోయమాదిత్యోనవేదేత్యాదిత్యపురుషావేద్యస్యతన్నియన్తుఃపరమాత్మనోఽన్యస్యప్రమాణసిద్ధత్వాత్తద్వ్యతిరిక్తోనాస్తీతినశఙ్క్యం. నచనిత్యముక్తవ్యతిరిక్తఃపరమాత్మానాస్తీత్యపివక్తుంశక్యం- * యఆత్మనితిష్ఠన్నితిపర్యాయేపరిశుద్ధముక్తాత్మభ్యోపిభేదప్రతిపాదనాత్. అతోఽన్తరాదిత్యేన్తరక్షిణిచవిద్యమానఃపరమాత్మేతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ………… ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అనేకధోపాస్యత్వాదక్షరస్యప్రకారాన్తరేణ పరోవరీయస్త్వగుణఫలముపాసనాన్తరమానినాయ. ఇతిహాసస్తుసుఖావబోధనార్థః. త్రయః- త్రిసఙ్ఖ్యాకాః. హఇతి- ఐతిహ్యార్థః. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞానంప్రతికుశలాః- నిపుణాబభూవుః కస్మింశ్చిద్దేశేకాలేచనిమిత్తేవాసమేతానామిత్యభిప్రాయః. నహిసర్వస్మిన్జగతి త్రయాణామేవకౌశలముద్గీథాదివిజ్ఞానే- శ్రూయన్తేహ్యుషస్తిజానశ్రుతికైకేయప్రభృతయస్సర్వజ్ఞకల్పాః. కేతేత్రయఇతి. ఆహ- శిలకః- నామతః. శలావతోఽపత్యంశాలావత్యః. చికితాయనస్యాపత్యంచైకితాయనః. దల్భ్యగోత్రోదాల్భ్యః ద్వ్యాముష్యాయణోవా. ప్రవాహణః- నామతః. జీబలస్యాపత్యంజైబలిః, ఇత్యేతేత్రయః. తేహోచురన్యోన్యం, ఉద్గీథేవైకుశలాః- నిపుణాఇతిప్రసిద్ధాస్స్మః. అతోహన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ఉద్గీథే- ఉద్గీథజ్ఞాననిమిత్తాంకథాం- విచారణాంపక్షప్రతిపక్షోపన్యాసేనవదామః- వాదంకుర్మఇత్యర్థః. తథాచతద్విద్యసంవాదేవిపరీతగ్రహణనాశోఽపూర్వవిజ్ఞానోపజననస్సంశయనివృత్తిశ్చేత్యతస్తద్విద్యసంయోగఃకర్తవ్యఇతిచేతిహాసప్రయోజనం. దృశ్యతేహిశిలకాదీనాం. ౧

ఆ.— అధ్యాత్మాధిదైవతతత్స్థానభేదావచ్ఛిన్నపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనమఖిలపాప్మాపగమఫలముక్తం. సమ్ప్రతిస్థానభేదావచ్ఛేదంహిత్వాపరోవరీయస్త్వగుణకపరమాత్మదృష్ట్యోద్గీథోపాసనంపరోవరీయస్త్వప్రాప్తిఫలకమానీతవానామ్నాయఇతిప్రకరణతాత్పర్యమాహ (అనేకధేతి). తర్హివివక్షితముపాసనమేవోచ్యతాం- కిమాఖ్యాయికయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసస్త్వితి)- ఇతిహాసః- పూర్వవృత్తం. ఇతిహస్వభావః- ఐతిహ్యం. సమేతానామితి- నిర్ధారణేషష్ఠీ. ననుసర్వస్మిఞ్జగతి త్రయాణామేవోద్గీథాదిజ్ఞానేకౌశలమితికింనోచ్యతే- కిమితితేషాంమధ్యేత్రయాణామేవతన్నైపుణ్యంప్రతిజ్ఞాయతే- తత్రాహ (నహీతి). అముష్య- ప్రసిద్ధస్యాపత్యం- ఆముష్యాయణః. ద్వయోరాముష్యాయణః- ద్వ్యాముష్యాయణః. తవమమచాయమితిపరిభాషయాధర్మతఃపరిగృహీతఇతియావత్. కిమర్థోవాదారమ్భఇత్యతఆహ (తథాచేతి)- ప్రవృత్తేవాదేతస్మిన్- వివక్షితేఽర్థేవిద్యోరేషాం- తైస్సహసంవాదేదృష్టమేవఫలమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దస్యప్రయోజనమిత్యేతేనసమ్బన్ధః. వాదారమ్భస్యదృష్టఫలత్వేఫలితమాహ (అతఇతి)- ఇతిహాసస్తుసుఖావబోధార్థఇత్యుక్తేనసముచ్చయార్థశ్చకారః. కథంయథోక్తఫలందృష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యతేహీతి) శిలకాదీనాం- తద్విద్యసంయోగేవిపరీతధీధ్వంసాదికంఫలమితిశేషః. ౧

రం.— ప్రకారాన్తరేణోపాసనంవిధాతుమాఖ్యాయికామాహ (త్రయోహోద్గీథేకుశలాబభూవుశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనోదాల్భ్యఃప్రవాహణోజైబలిరితి) శాలావత్సుతశ్శిలకనామా, దల్భగోత్రశ్చికితాయనసుతః, జీబలసుతఃప్రవాహణనామా, త్రయఏతేఉద్గీథవిజ్ఞానే నిపుణాబభూవురిత్యర్థః. శాలావత్యః- శాలావచ్ఛబ్దాదపత్యార్థేఅణితదన్తాత్స్వార్థే * అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావదిత్యాదినాయఞ్ ప్రత్యయః. దాల్భ్యః- దల్భ్యశబ్దాత్ గోత్రాపత్యేగర్గాదిత్వాద్యఞ్. చికితాయనశబ్దాదపత్యార్థేఋషిత్వాదణిచైకితాయనః. జీబలశబ్దాదతఇఞిజైబలిః. (తేహోచురుద్గీథేవైకుశలాస్స్మోహన్తోద్గీథేకథాంవదామఇతి) వయముద్గీథవిజ్ఞానేకుశలాభవామః. అతోవిద్యావైశద్యాయవాదకథాంపరస్పరంప్రవర్తయామఇత్యూచురిత్యర్థః. ౧

శం.— తథేత్యుక్త్వాతేసముపవివిశుర్హ- ఉపవిష్టవన్తఃకిల. తత్రరాజ్ఞఃప్రాగల్భ్యోపపత్తేస్సహప్రవాహణోజైబలిరువాచేతరౌ. భగ

ఉ.— సహశిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ హన్త త్వా పృచ్ఛానీతి పృచ్ఛేతి హో
వాచ॥ ౩

కా సామ్నో గతిరితి స్వర ఇతి హోవాచ స్వరస్య కా గతిరితి ప్రాణ ఇతి హోవాచ ప్రాణస్య
కా గతిరిత్యన్నమితి హోవాచాన్నస్య కా గతిరిత్యాప ఇతి హోవాచ॥ ౪

అపాం కా గతిరిత్యసౌ లోక ఇతి హోవాచ అముష్య లోకస్య కా గతిరితి న స్వర్గం లోకమతి నయేది
తి హోవాచ స్వర్గం వయం లోకగ్ సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసగ్ స్తావగ్ హి సామేతి॥ ౫

వన్తౌ- పూజావన్తావగ్రే- పూర్వం వదతాం. బ్రాహ్మణయోరితిలిఙ్గాద్రాజాసౌ. యువయోర్బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామి. అర్థరహితామిత్యపరే- వాచమితివిశేషణాత్. ౨

ఆ.— తత్రేతి- నిర్ధారణార్థా సప్తమీ. రాజ్ఞః ప్రాగల్భ్యోపపత్తేరిత్యయుక్తం- తస్య రాజత్వే హేత్వభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రాహ్మణయోరితి)। పక్షాన్తరం విశేషణసామర్థ్యాదుత్థాప్యాఙ్గీకరోతి (అర్థేతి) ౨

రం.— (తథేతిహాసముపవివిశుః) తథా కుర్మ ఇత్యన్యోన్యముక్త్వైకత్రోపవిష్టవన్త ఇత్యర్థః. (సహ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ) ప్రవాహణః క్షత్రియః తౌ బ్రాహ్మణౌ ప్రాగల్భ్యాదువాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (భగవన్తావగ్రే వదతాం బ్రాహ్మణయోర్వదతోర్వాచం శ్రోష్యామీతి) భగవన్తౌ-పూజావన్తౌ బ్రాహ్మణావగ్రే వదతాం-వాదకథాం కురుతాం. తత్ప్రకారం శ్రోష్యామీతి. ౨

శం.— ఉక్తయోస్సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. హన్త- యద్యనుమంస్యసే త్వా - త్వాం పృచ్ఛానీత్యుక్త ఇతరః పృచ్ఛేతి హోవాచ. ౩

ఆ.— రాజ్ఞా యథోక్తేన ప్రకారేణోక్తయోర్బ్రాహ్మణయోర్మధ్యే శాలావత్యో దాల్భ్యం ప్రత్యువాచేతి సమ్బన్ధః. ౩

రం.— (సహ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. తత్ర దాల్భ్యస్య ప్రత్యుక్తిమాహ (పృచ్ఛేతి హోవాచేతి) స్పష్టం. ౩

శం.— లబ్ధానుమతిరాహ (కా సామ్నః) ప్రకృతత్వాదుద్గీథస్య. ఉద్గీథో హ్యత్రోపాస్యత్వేన ప్రకృతః, • పరోవరీయాంసముద్గీథమితి చ వక్ష్యతి. గతిః- ఆశ్రయః, పరాయణమిత్యేతత్. ఏవం పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ- స్వర ఇతి, స్వరాత్మకత్వాత్సామ్నః. యో యదాత్మకః - స తద్గతి స్తదాశ్రయశ్చ భవతీతి యుక్తం- మృదాశ్రయ ఇవ ఘటాదిః. స్వరస్య కా గతిరితి. (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) - ప్రాణనిష్పాద్యో హి స్వరః- తస్మాత్స్వరస్య ప్రాణో గతిః. ప్రాణస్య కా గతిరితి. (అన్నమితి హోవాచ) - అన్నావష్టమ్భో హి ప్రాణః- • శుష్యతి వై ప్రాణ ఋతేఽన్నాదితి, శ్రుతేః *అన్నం దామేతి, చ. అన్నస్య కా గతిరితి. ఆప ఇతి హోవాచ- అప్సమ్భవత్వాదన్నస్య. ౪

ఆ.— సామ్నః-గతిరిత్యన్వయః. సామశబ్దార్థమాహ (ప్రకృతత్వాదితి)• తస్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః ప్రకృతత్వం ప్రకటయతి (ఉద్గీథో హీతి)• గతిశబ్దస్య క్రియావిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆశ్రయ ఇతి), ఔపచారికమాశ్రయం నిరస్యతి (పరాయణమిత్యేతదితి)• స్వరః- ధ్వనివిశేషః. స కథముద్గీథస్య గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరాత్మకత్వాదితి) - తద్వ్యఞ్జకతయా తదాశ్రయత్వేన తత్తాదాత్మ్యాద్భవతి స్వరస్తస్య గతిరిత్యర్థః. సామ్నస్స్వరాత్మకత్వేఽపి కథం తద్గతిత్వమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యో యదాత్మక ఇతి)• ప్రాణస్యాన్నావష్టమ్భకత్వే వాజసనేయశ్రుతిం ప్రమాణయతి (శుష్యతీతి) - వత్సస్థానీయస్య ప్రాణస్యాన్నం దామ బన్ధనమితి చ శ్రుతేరిత్యర్థః. * తా అన్నమసృజన్తేతి శ్రుతేరన్నస్యాప్సమ్భవత్వం ద్రష్టవ్యం. ౪

రం.— శిలకః పృచ్ఛతి (కా సామ్నో గతిరితి) గతిః - అయనం. ప్రాప్యమిత్యర్థః. స దాల్భ్యః స్వర ఇతి హోవాచ - ప్రత్యువాచ. స్వరాత్మకత్వాత్సామ్న ఇతి భావః. శిలకః పృచ్ఛతి (స్వరస్య కా గతిరితి) దాల్భ్య ఉత్తరమాహ (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్స్వరస్యేతి భావః. ఏవముత్తరత్రాప్యౌచిత్యమనుసన్ధేయం. ౪

శం.— అపాం కా గతిరితి. అసౌ లోక ఇతి హోవాచ - అముష్మాల్లోకాద్వృష్టిస్సమ్భవతి. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ - స్వర్గమముం లోకమతీత్యాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్కశ్చిదితి హోవాచ - ఆహ. అతో వయమపి స్వర్గం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామ జానీమ ఇత్యర్థః. స్వర్గసంస్తావం- స్వర్గత్వేన సంస్తవనం- సంస్తావో యస్య తత్సామ స్వర్గసంస్తావం హి- యస్మాత్. *స్వర్గో వై లోకస్సామవేద ఇతి శ్రుతిః. ౫

ఆ.— కథమపామసౌ లోకో గతిః- తత్రాహ (అముష్మాదితి) - ఇతి పృష్టో దాల్భ్య ఉవాచ హేతి సమ్బన్ధః. తత్ర ఛన్దసి కాలనియమాభావ

ఉ.— తగ్ హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచాప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి॥ ౬

హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచాముష్య లోకస్య కా గతిరిత్యయం లోక ఇతి హోవాచాస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదితి హోవాచ ప్రతిష్ఠాం వయం లోకగ్ సామాభిసగ్స్థాపయామః ప్రతిష్ఠాసగ్స్తావగ్ హి సామేతి॥ ౭

మభిప్రేత్య క్రియాపదం వ్యాకరోతి (ఆహేతి). యద్యపి పరో నాస్త్యాశ్రయాన్తరం ప్రతిపద్యతే - తథాపి త్వయా తద్వాచ్యమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి), అతశ్శబ్దార్థమేవ స్ఫోరయతి (స్వర్గేతి) - తస్మాత్స్వర్గలోకప్రతిష్ఠం సామేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. స్వర్గసంస్తావం సామేత్యత్ర ప్రమాణమాహ (స్వర ఇతి) ౫

రం.— అపాం కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యః అసౌ లోక ఇతి హోవాచ, ద్యులోకాదేవ వృష్టిప్రభవాదితి భావః. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్య ఆహ (న స్వర్గం లోకమతినయేదితి హోవాచ) స్వర్గలోకమతీత్య పరమాశ్రయాన్తరం సామ న నయేత్, స్వర్గలోకవ్యతిరిక్తమాశ్రయాన్తరం సామ న ప్రాపయేదిత్యర్థః, న వదేదితి యావత్. (స్వర్గం వయం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః స్వర్గసంస్తావం హి సామేతి) అతో వయమపి సామాభి- సామప్రతిఆశ్రయత్వేన స్వర్గం లోకం సమ్యక్ స్థాపయామః. హి- యస్మాత్సామ స్వర్గసంస్తావం- * స్వర్గో వై లోకస్సామ వేద ఇతి శ్రుత్యా స్వర్గత్వేన సామ్నస్స్తూయమానత్వాదిత్యర్థః. ౫

శం.— తమితరశ్శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. అప్రతిష్ఠితం- అసంస్థితం, పరోవరీయస్త్వేనాసమాప్తగతి సామేత్యర్థః. వై ఇత్యాగమం స్మారయతి, కిలేతి చ. దాల్భ్య తే- తవ సామ. యస్తు - అసహిష్ణుస్సామవిదేతర్హి - ఏతస్మిన్కాలే బ్రూయాత్కశ్చిద్విపరీతవిజ్ఞానమప్రతిష్ఠితం సామ ప్రతిష్ఠితమితి- ఏవం వాదాపరాధినో మూర్ధా - శిరస్తే విపతిష్యతి - విస్పష్టం పతిష్యతీతి. ఏవముక్తస్యాపరాధినస్తథైవ తద్విపతేత్- న సంశయః. న త్వహం బ్రవీమీత్యభిప్రాయః. నను మూర్ధపాతార్హం చేదపరాధం కృతవాన్- అతః పరేణానుక్తస్యాపి పతేన్మూర్ధా. న చేదపరాధీ- ఉక్తస్యాపి నైవ తత్పతతు. అన్యథా హ్యకృతాభ్యాగమః కృతనాశశ్చ స్యాతాం. నైష దోషః - కృతస్య కర్మణశ్శుభాశుభస్య ఫలప్రాప్తేర్దేశకాలనిమిత్తాపేక్షత్వాత్. తత్రైవం సతి మూర్ధపాతనిమిత్తస్యాప్యజ్ఞానస్య పరాభివ్యాహారనిమిత్తాపేక్షత్వమితి. ౬

ఆ.— ఉపదేశపారమ్పర్యం- ఆగమః. యత్కృతకం- తదనిత్యమితి స్వర్గస్యాన్తవత్త్వాన్న పరాయణత్వం సమ్భవతీత్యాశయేనాహ (కిలేతి)- యథోక్తం న్యాయం సూచయతీతి శేషః. న్యాయాగమాభ్యామప్రతిష్ఠితం సామేత్యుపసంహరతి (దాల్భ్యేతి). స్వర్గప్రతిష్ఠితం సామేతి జ్ఞానే దోషం దర్శయతి (యస్త్వితి). అసహిష్ణుః- మిథ్యావచనమసహమానస్సన్నితి యావత్. ఏతస్మిన్కాలే- మిథ్యావచనావస్థాయామిత్యర్థః. విపరీతం విజ్ఞానం యస్య స తథోక్తః- తం ప్రతీతి విగ్రహః. తదేవ విపరీతజ్ఞానమభినయతి (అప్రతిష్ఠితమితి)- సామ ప్రతిష్ఠితమితి- విపరీతజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిద్బ్రూయాదితి సమ్బన్ధః. తదీయవచనమేవ దర్శయతి (ఏవమితి). స తథా కథయతు - మమ తు కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవముక్తస్యేతి)- తథైవ- విదుషశ్శాపవాక్యానుసారేణేతి యావత్. తదితి శిరోనిరుక్తిః. శాపదానాయ ప్రవృత్తస్త్వయమితి శఙ్కాం వారయతి (న త్వితి). మూర్ధపాతోపన్యాసానర్థక్యమాశఙ్క్యతే (నన్వితి). అపరాధాభావేపి పరోక్తివశాన్మూర్ధపాతే దోషమాహ (అన్యథేతి). సతి చాపరాధిని పరోక్తివైధుర్యాన్మూర్ధపాతాభావే దోషం కథయతి (అకృతేతి) అపరాధస్య మూర్ధపాతహేతోరపి సహకార్యపేక్షత్వాదభివ్యాహరణం నానర్థకమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి). కర్మణశ్శుభాదేరాచరితస్య నిమిత్తాపేక్షయా ఫలహేతుత్వేపి ప్రకృతే ఽపరాధినికృతాభివ్యాహరణాపేక్షేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) తత్ర - శుభాదౌ కర్మణ్యేవం నిమిత్తాపేక్షయా ఫలప్రదే సతీత్యర్థః. ఇతి- పరాభివ్యాహరణమర్థవదితి శేషః. ౬

రం.— తం హ శిలకశ్శాలావత్యశ్చైకితాయనం దాల్భ్యమువాచ. (అప్రతిష్ఠితం వై కిల తే దాల్భ్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి) హే దాల్భ్య అప్రతిష్ఠితం - స్వర్గలోకం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం వదతస్తవ మతే సామ అప్రతిష్ఠితమేవ స్యాత్. ఏతస్మిన్సమయే యః కశ్చిదాగత్య వాదకథాయాం మయోక్తమర్థం ప్రతిజానానస్య తే మూర్ధా విపతిష్యతీతి యది బ్రూయాత్ - తదా విపతేదేవ తే మూర్ధా. న సంశయః. మయా తు సౌహార్దాత్తథా నోక్తం - అతో జీవసీతి శిలక ఉక్తవానిత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తో దాల్భ్య ఆహ- హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదాని- యత్ప్రతిష్ఠం సామ. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ శాలావత్యః - విద్ధీతి హోవాచ. అముష్య లోకస్య కా గతిరితి పృష్టో దాల్భ్యేన శాలావత్యో ఽయం లోక ఇతి హోవాచ - అయం హి లోకో యాగదానహోమాదిభిరముం లోకం పుష్యతీతి. అతః ప్రదానం దేవా ఉపజీవన్తీతి హి శ్రుతయః. ప్రత్యక్షం హి సర్వభూతానాం ధరణీ ప్రతిష్ఠేతి - అతస్సామ్నోప్యయం లోకః ప్రతిష్ఠైవేతి యుక్తం. అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుక్త ఆహ శాలావత్యః- న ప్రతిష్ఠాం- ఇమం లోకమతీత్య న నయేత్సామ కశ్చిత్. అతో వయం ప్రతిష్ఠాం లోకం సామాభిసంస్థాపయామః- యస్మాత్ ప్రతిష్ఠాసంస్తావం హి- ప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామేత్యర్థః. * ఇయం వై రథన్తరమితి చ శ్రుతిః. ౭

మూ.— తగ్ం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచాన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ యస్త్వేతర్హి బ్రూయా
న్మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మూర్ధా తే విపతేదితి హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ॥ ... ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ స
ముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్॥ ౧

ఆ.— హన్తేత్యాదివ్యాకరోతి (ఏవమితి), కథమముష్య లోకస్యైతల్లోకప్రతిష్ఠత్వం- తదాహ (అయం లోక ఇతి). ఆదిశబ్దస్సృష్ట్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. తత్రైవ శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అత ఇతి) అస్మాల్లోకాత్ప్రదీయమానం చరుపురోడాశాద్యగ్నిద్వారోపజీవన్తి దేవా ఇతి శ్రుతేః ప్రసిద్ధిరిత్యర్థః. భవతు పరం లోకం ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వమస్య లోకస్య - తథాపి కథమయం లోకస్సామ్నః ప్రతిష్ఠేత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షం హీతి). పృథివ్యాస్సర్వాణి భూతాని ప్రతి ప్రతిష్ఠాత్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి) - సామ్నోపి సర్వాన్తర్భావాదిత్యర్థః. తథాపి ప్రతిష్ఠాన్తరం త్వయా వాచ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అతో వయమితి) - యస్మాదేతల్లోకప్రతిష్ఠాత్వేన సంస్తుతం సామ - తస్మాదిదం సామ ప్రత్యేతమేవ లోకం ప్రతిష్ఠాం జానీమ ఇతి యోజనా. కథం ప్రతిష్ఠాత్వేన సామత్వావిశేషాత్పృథివ్యా సామ స్తుతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇయమితి) * ఇయం వై రథన్తరమితి రథన్తరశబ్దవాచ్యస్య సామవిశేషస్య పృథివీత్వేన స్తుతత్వాత్, ఉద్గీథస్యాపి సామత్వావిశేషాత్, తత్పృథివ్యాత్మత్వం సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః. ౭

రం.— (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి విద్ధీతి హోవాచ) తర్హ్యహం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిం త్వత్తో జానీయామితి దాల్భ్యేన ప్రార్థితశ్శిలకస్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః. అనుమత్యా దాల్భ్యః పృచ్ఛతి (అముష్య లోకస్య కా గతిరితి) శిలక ఉత్తరమాహ (అయం లోక ఇతి హోవాచ) యాగదానహోమాదిభిః భూలోకస్య స్వర్గోపజీవ్యత్వాదితి భావః. (అస్య లోకస్య కా గతిరితి న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదిత్యాది) పృథివీలోకస్య కా గతిరితి దాల్భ్యేన పృష్టః శిలకః ప్రతిష్ఠాం - పృథివీలోకమతిక్రమ్య సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిమన్యం న కశ్చిదపి వదేత్. అతో వయమపి తథైవ వదామః. * ఇయం వై రథన్తరమితి శ్రుత్యా సామ్నః ప్రతిష్ఠాలోకత్వేన స్తూయమానత్వాత్. స్వర్గస్య జ్యోతిశ్చక్రలగ్నతయా బమ్భ్రమ్యమాణత్వేన ప్రతిష్ఠాత్వాభావేపి పృథివ్యాస్సుస్థిరత్వాత్ ప్రతిష్ఠాత్వముక్తవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తమేవముక్తవన్తం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామేత్యాది) పూర్వవత్. తతశ్శాలావత్య ఆహ (హన్తాహమేతద్భగవత్తో వేదానీతి). విద్ధీతి హోవాచ. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— (హన్తాహమేతదితి) అత్రానన్తం సామైతదిత్యుచ్యతే. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తం హ - శిలకం ప్రవాహణో జైబలిరువాచ - ఉక్తవాన్. కిమితి. (అన్తవద్వై కిల తే శాలావత్య సామ) అన్తవతీం పృథివీం సామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమితయా ప్రతిజానానస్య తే మతే సామాన్తవదేవ స్యాదిత్యర్థః. (యస్త్వేతర్హి బ్రూయాన్మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. హన్తాహమేతదిత్యాది శిలక ఆహ. విద్ధీతి రాజోవాచేత్యర్థః. ౮

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇతరోఽనుజ్ఞాత ఆహ - అస్య లోకస్య కా గతిరితి. ఆకాశ ఇతి హోవాచ ప్రవాహణః. ఆకాశ ఇతి చ పర ఆత్మా - * ఆకాశో హ వై నామేత్యాకాశశబ్దశ్రుతేః. తస్య హి కర్మ భూతోత్పాదకత్వం. తస్మిన్నేవ హి భూతప్రలయః. * తత్తేజోఽసృజత * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హి వక్ష్యతి. సర్వాణి హ వై ఇమాని భూతాని - స్థావరజఙ్గమాని ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే తేజోఽబాదిక్రమేణ, సామర్థ్యాత్. ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ప్రలయకాలే తేనైవ విపరీతక్రమేణ. హి - యస్మాదాకాశ ఏవైభ్యః - సర్వేభ్యో భూతేభ్యో జ్యాయాన్ - మహత్తరః. అతస్స సర్వేషాం భూతానాం పరాయణం - ప్రతిష్ఠా త్రిష్వపి కాలేష్విత్యర్థః. ౧

ఆ.— ఆకాశశబ్దవాచ్యస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్త్య పరమాత్మవిషయత్వం వాక్యశేషవశాద్దర్శయతి (ఆకాశ ఇతి చేతి). కిఞ్చ - పరస్యాత్మనస్సర్వభూతోత్పాదకత్వం కర్మేతి వేదాన్తమర్యాదా - తదిహాకాశే శ్రుతం - తథా చ పరమాత్మైవాకాశశబ్ద ఇత్యాహ (తస్య హీతి). కిఞ్చ - తస్మిన్నేవ భూతానాం ప్రలయః - స చాకాశే శ్రుతః - తస్మాత్పర ఏవాత్మా ఆకాశ ఇత్యాహ (తస్మిన్నేవేతి). సర్వోత్పాదకత్వం పరస్య కర్మేత్యత్ర మానమాహ (తత్తేజోఽసృజతేతి). పరస్మిన్నేవ లయో భూతానామిత్యత్రాపి మానమాహ (తేజ ఇతి). భవతు పరస్యాత్మనస్సర్వోత్పాదకత్వం కర్మ - తథాపి కిమాయాతమాకాశస్యేతి చేత్ - తత్రాహ (సర్వాణీతి). కథమయం క్రమో లభ్యతే - అవిశేషేణ హి తతస్సర్వోత్పత్తిశ్శ్రుతేత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి, * ఆత్మ

ఉ.— సఏషపరోవరీయానుద్గీథస్సఏషోఽనన్తఃపరోవరీయోహాస్యభవతి పరోవరీయసోహలోకాన్జయతి యఏతదేవంవిద్వాన్పరోవరీయాగ్ంసముద్గీథముపాస్తే॥ ౨

‡ తగ్ంహైతమతిధన్వాశౌనకఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ। యావత్తఏనంప్రజాయాముద్గీథం వేదిష్యన్తేపరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మింల్లోకేజీవనంభవిష్యతి॥ ౩

సఆకాశస్సమ్భూతః * తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిబలాదిత్యర్థః. తథాపికథమాకాశేసర్వభూతలయః - తత్రాహ (ఆకాశంప్రతీతి) * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఇతిన్యాయేనాహ (విపరీతేతి). ఆకాశస్యపరమాత్మత్వేహేత్వన్తరమాహ (హియస్మాదితి). పరాయణత్వమపితత్రైవలిఙ్గమిత్యాహ (అతఇతి) ౧

రం.— ఏవమనుమతశ్శిలకోరాజానంపృచ్ఛతి (అస్యలోకస్యకాగతిరితి) అస్య- పృథివీలోకస్యకాగతిరిత్యర్థః. ఇతిశాలావత్యేనపృష్టః ప్రవాహణఃఆకాశఇతిహోవాచ- ఆకాశఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. అత్రాకాశతే- ప్రకాశతే. ఆకాశయతీతివావ్యుత్పత్త్యాఆకాశశబ్దోబ్రహ్మపరః- *ఆకాశోహవైనామరూపయోర్నిర్వహితేత్యాదావాకాశశబ్దస్యబ్రహ్మణ్యపిప్రసిద్ధత్వాత్. నతుభూతాకాశపరఇతిద్రష్టవ్యం. తదేవగతిత్వం ప్రపఞ్చయతి (సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యాకాశాదేవసముత్పద్యన్తెఆకాశంప్రత్యస్తంయన్తి) చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చఃఆకాశాదేవోత్పద్యతేతత్రైవలీయతఇత్యర్థః. (ఆకాశోహ్యేవైభ్యోజ్యాయాన్) జ్యాయస్త్వంనామ- సర్వైఃకల్యాణగుణైఃసర్వేభ్యోనిరతిశయనిరుపాధికోత్కర్షః. (ఆకాశఃపరాయణం) పరాయణత్వం- పరమగతిత్వం. పరమప్రాప్యత్వమితియావత్. ౧

శం.— యస్మాత్పరంపరంవరీయః, వరీయసోఽప్యేషపర, శ్చపరోవరీయానుద్గీథః. పరమాత్మసమ్పన్నఇత్యర్థః. అతఏవసఏషోఽనన్తః- అవిద్యమానాన్తః. తమేతంపరోవరీయాంసంపరమాత్మభూతమనన్తమేవంవిద్వాన్పరోవరీయాంసముద్గీథముపాస్తే- తస్యైతత్ఫలమాహ - పరోవరీయః- పరమ్పరంవిశిష్టతరంజీవనంహాస్య- విదుషోభవతిదృష్టంఫలం. అదృష్టంచ- పరోవరీయసః - ఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరానేవబ్రహ్మాకాశాన్తాల్లోకాఞ్జయతియఏతదేవంవిద్వానుద్గీథముపాస్తే. ౨

ఆ.— *ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితిన్యాయేనాకాశస్యపరమాత్మత్వముక్తం. ఇదానీంతస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వంగుణముపదిశతి (యస్మాదితి) పరంపరం-ఉత్తరముత్తరం. శ్రేష్ఠాదపిశ్రేష్ఠోఽయమిత్యేతత్. సామమాత్రస్యకథమయంగుణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి) ఆకాశస్యపరమాత్మత్వేలిఙ్గాన్తరమాహ (అతఏవేతి) పరమాత్మసమ్పన్నత్వాదితియావత్. ఆకాశోహిప్రకృతోద్గీథేసమ్పాదితోఽనన్తశ్శ్రుతః- సచానన్త్యంబ్రహ్మణోస్యత్రయుక్తం- *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మేతిశ్రుతేః. తస్మాదాకాశోబ్రహ్మేత్యర్థః. సమ్ప్రత్యాకాశశబ్దితస్యపరస్యోద్గీథేసమ్పాదితస్యపరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టస్యోపాస్తింవిదధాతి (తమేతమితి)-పరమ్పరం-ఉపర్యుపరీతియావత్. తస్మాదేవముపాసీతేతిభావః. ౨

రం.— (సఏషపరోవరీయానుద్గీథః) పరాః- ఉత్కృష్టాః, వరీయసామపిపరఇత్యర్థః. అత్రపరశ్శబ్దస్సకారాన్తోద్రష్టవ్యః. ఏవంరూపఆకాశఉద్గీథః. పరమాత్మదృష్టివిశిష్టఉద్గీథఇత్యర్థః. ఉద్గీథఏతాదృశాకాశదృష్టిఃకర్తవ్యేతియావత్. (సఏషోఽనన్తః) ఉద్గీథేఅధ్యస్యమానఃఅయమాకాశోఽనన్తః- అపరిచ్ఛిన్నఇత్యర్థః. తతశ్చానన్తస్యాకాశశబ్దితస్యపరమాత్మనఏవసామగతిపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిత్వాన్మత్పక్షే * అన్తవద్వైకిలతేసామేత్యుక్తాన్తవత్త్వదోషోనప్రసరతీతిభావః. (పరోవరీయోహాస్యభవతిపరోవరీయసోహలోకాఞ్జయతీత్యాది) యఃపరోవరీయాంసమేతం- ఆకాశశబ్దితపరమాత్మానంవిద్వాన్ఆకాశత్వేనోద్గీథముపాస్తే- తస్యపరోవరీయస్త్వగుణకంజీవనంభవతి, పరోవరీయస్త్వగుణకసకలలోకావాప్తిశ్చభవతి,. ౨

శం.— కిఞ్చ- తమేతం- ఉద్గీథంవిద్వానతిధన్వా - నామతః. శునకస్యాపత్యంశౌనకః. ఉదరశాణ్డిల్యాయ- శిష్యాయైతం-ఉద్గీథదర్శనముక్త్వోవాచ. యావత్తే- తవప్రజాయాం - ప్రజాసన్తతావిత్యర్థః. ఏనముద్గీథంత్వత్సన్తతిజావేదిష్యన్తే - జ్ఞాస్యన్తే. తావన్తంకాలంపరోవరీయోహైభ్యః- ప్రసిద్ధేభ్యోలౌకికజీవనేభ్యఉత్తరోత్తరవిశిష్టతరంజీవనంతేభ్యోభవిష్యతి. ౩

ఆ.— విధిశేషమర్థవాదందర్శయతి (కిఞ్చేతి) ఇతశ్చాత్రవిధిరస్తీత్యేతత్. తేభ్యః-త్వత్సన్తతిజాయేయథోక్తోద్గీథవేదితారః- తదర్థమిత్యర్థః. ౩

రం.— ప్రవాహణస్స్వోక్తార్థంసంవాదయతి (తంహైతమతిధన్వాశౌనకఉదరశాణ్డిల్యాయోక్త్వోవాచ) అతిధన్వానామాశునకసుతఃఉదరశాణ్డిల్యాయర్షయే. ఉదరశబ్దేనసన్తతిర్లక్ష్యతే. సన్తతిశాలీశాణ్డిల్యఇత్యర్థః. తస్మాఏనముద్గీథముక్త్వాఅన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యావత్తఏనంప్రజాయాముద్గీథంవేదిష్యన్తెపరోవరీయోహైభ్యస్తావదస్మింల్లోకేజీవనంభవిష్యతీతి) వేదిష్యన్తఇత్యేతద్వ్యత్యయేనాత్మనేపదం. ప్రజాయాం- త్వత్సన్తతౌయావన్తఃపురుషాఃఏనముద్గీథముపాసిష్యన్తే- తేషాముత్కృష్టమిహలోకేజీవనంభవిష్యతీత్యర్థః. ౩

---

‡యావన్తఏనంప్రజాయామితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— తథాఽముష్మిన్లోకే లోక ఇతి స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిꣳల్లోకే జీవనం భవతి తథాఽముష్మిꣳల్లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

SWAMAYYA, B.A.
LEADER

§ మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస॥ ౧

శం.—— తథా-అదృష్టేఽపి పరలోకేఽముష్మిన్పరోవరీయాల్లోకో భవిష్యతీత్యుక్తవాన్ శాణ్డిల్యాయాతిధన్వా శౌనకః. స్యాదేతత్ఫలం పూర్వేషాం మహాభాగ్యానాం- నైదంయుగీనానామిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థమాహ- స యః- కశ్చిదేతదేవం విద్వానుద్గీథమేతర్హ్యుపాస్తే - తస్యాప్యేవమేవ పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిꣳల్లోకే జీవనం భవతి. తథాఽముష్మిꣳల్లోకే లోక ఇతి. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— తథా- దృష్టవిశిష్టతరజీవనవదిత్యర్థః. అదృష్టేఽపీతిచ్ఛేదః. స య ఏతమిత్యాద్యుత్తరవాక్యం శఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్య వ్యాచష్టే (స్యాదిత్యాదినా). అస్మిన్యుగే భవన్తీత్యైదంయుగీనాః. తేషామైదంయుగీనానాం. లోకః-పరోవరీయానితి శేషః. పునరుక్తిరుద్గీథోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం —— (తథాఽముష్మిꣳల్లోకే లోక ఇతి) తథా అముష్మిన్నపి- పరలోకే భవిష్యతీత్యర్థః. పరోవరీయో జీవనమిత్యనుషఙ్గః. లోకే లోక ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం. ఇతి-అతిధన్వా ఉవాచేతి పూర్వేణాన్వయః. అత ఇదానీన్తనానామపి తద్విదాం తత్ఫలమస్తీత్యాహ (స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే పరోవరీయ ఏవ హాస్యాస్మిన్నిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. * లోకే లోక ఇతి లోకే లోక ఇతి ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ఉద్గీథేఽధ్యస్యోపాస్యమానాకాశో భూతాకాశ ఏవ - ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వేన రూఢ్యాకాశశబ్దాభ్యాసాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్. ఆకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మా- నిఖిలజగదేకకారణత్వ సర్వజ్యాయస్త్వ పరాయణత్వానాం పరమాత్మలిఙ్గానాం భూతాకాశే అసమ్భవాత్. భూతాకాశస్యాచేతనవర్గం ప్రతి కారణత్వసమ్భవేఽపి చిదచిద్వర్గకారణత్వాసమ్భవాత్, తస్యానైకకల్యాణగుణైః సర్వోత్కృష్టత్వలక్షణజ్యాయస్త్వస్యాప్యసమ్భవాత్, అచేతనస్య స్వస్వరూపభిన్నత్వేన మోక్షవిరోధితయా హేయశబ్దాదినిషిద్ధవిషయప్రావణ్యజనకతయా చ సకలపురుషార్థవిరోధినోఽచేతనస్య పరాయణత్వలక్షణప్రాప్యత్వస్య చాసమ్భవాత్, తస్య * కా సామ్నో గతిః * అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యుపక్రమలక్షణతాత్పర్యలిఙ్గేన ప్రతిపిపాదయిషితత్వావగమాత్, ప్రతిపిపాదయిషితపరాయణత్వాన్తస్త్వ పరోవరీయస్త్వలిఙ్గవిరోధేఽభ్యాసస్యాపి శ్రుతేర్దుర్బలత్వాచ్చ. ఆకాశశబ్దశ్చ ఆకాశతే-ఆకాశయతీతి వా యోగవశేన పరమాత్మపర ఏవ. నను * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీతి శ్రుత్యైవాకాశస్య జగత్కారణత్వావేదనాద్యథాశ్రుతాకాశస్యైవ జగత్కారణత్వమభ్యుపేతవ్యమితి చేన్న- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదియోగ్యార్థానువాదరూపబహువాక్యవిరోధే ఏకస్యానువాదరూపస్యాయోగ్యార్థస్యాస్య వాక్యస్య దుర్బలత్వేన స్వార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాభావాత్. అత ఆకాశశబ్దో యౌగిక్యా వృత్త్యా బ్రహ్మపర ఏవ. యత్తు వ్యాసార్యైరర్థావిరోధ ఏవ రూఢిప్రాబల్యమిత్యపశూద్రాధికరణన్యాయోపజీవనేనావయవశక్త్యా నిర్వాహో భాష్యే ఉక్తః. రూఢ్యపరిత్యాగే తాత్పర్యవశాన్నవృత్త్యా ఆకాశశబ్దస్య ఆకాశశరీరకపరమాత్మపరతయా నిర్వాహోఽప్యభిమత ఇత్యుక్తం- తదుపాయాన్తరసమ్భవప్రదర్శనమాత్రపరం- నతు ప్రకృతాభిప్రాయం- అనన్యథాసిద్ధభూతాకాశలిఙ్గసత్త్వ ఏవ * జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాదితి సూత్రోక్తన్యాయావతారాత్, * పరనిద్యాను జీవోక్తినిరుక్త్యాద్యైః పరాశ్రయా। తల్లిఙ్గాన్యన్యథాసిద్ధౌ తద్విశిష్టావలమ్బినీత్యాచార్యోక్తేర్భూతాకాశశరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాసమ్భవాచ్చేతి ద్రష్టవ్యమితి దిక్. ప్రకృతమనుసరామః.. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— ఉద్గీథోపాసనప్రసఙ్గేన ప్రస్తావప్రతిహారవిషయమప్యుపాసనం కర్తవ్యమితీదమారభ్యతే.. ఆఖ్యాయికా తు సుఖావబోధార్థా. (మటచీహతేషు) మటచ్యః- అశనయః. తాభిర్హతేషు - నాశితేషు కురుషు సస్యేష్విత్యర్థః. తతో దుర్భిక్షే జాతే ఆటిక్యా - అనుపజాతపయోధరాదిస్త్రీవ్యఞ్జనయా సహ జాయయోషస్తిర్హ- నామతః. చక్రస్యాపత్యం- చాక్రాయణః. ఇభః- హస్తీ తమర్హతీతీభ్యః - ఈశ్వరః- హస్త్యారోహో వా. తస్య గ్రామ ఇభ్యగ్రామః. తస్మిన్ప్రద్రాణకః- అన్నాలాభాత్. * ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. కుత్సితాం గతిం గతః- అన్త్యావస్థాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఉవాస-ఉషితవాన్కస్యచిద్గృహమాశ్రిత్య. ౧

---

§ కురుష్వాటిక్యా సహేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే తగ్ం హోవాచ। నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి॥ ౨

ఉ.— ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ తానస్మై ప్రదదౌ హన్తానుపానమిత్యుచ్ఛిష్టం వై మే పీతగ్ం స్యాదితి హోవాచ॥ ౩

నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచ కామో మ ఉదపానమితి॥ ౪

ఆ.— అథోద్గీథాక్షరోపాసనస్యానేకధోక్తత్వాద్వక్తవ్యానవశేషాత్ప్రపాఠకపరిసమాప్తిరేవ యుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గీథేతి).-ఇదమాఖ్యానాన్తం పరామృశ్యతే. ప్రస్తావాద్యుపాసనం వివక్షితం చేత్ -తదేవోచ్యతాం. కిమనయా కథయేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి).-మటచ్యః- మర్దనహేతవోఽశనయః, పాషాణవృష్టయో వా. తతస్సస్యనాశాదిత్యేతత్. సర్వతస్సైన్యవరసఞ్చారేపి నవ్యభిచారశఙ్కేతి దర్శయితుమాటిక్యేతి విశేషణం. ప్రద్రాణకపదస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధః. కుత్సితగతిప్రాప్తౌ హేతుః - అన్నాలాభాదితి. ప్రద్రాణకశబ్దార్థం ధాతూపన్యాసద్వారా కథయతి (ద్రా కుత్సాయామితి) ౧

రం.— ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిత్రయవిషయకోపాసనాని విధాతుమాఖ్యాయికామాహ (మటచీహతేషు కురుష్వాటిక్యా సహ జాయయోషస్తిర్హ చాక్రాయణ ఇభ్యగ్రామే ప్రద్రాణక ఉవాస) చక్రస్య సుతః ఉషస్తిర్నామా కశ్చన ఋషిః మటచీహతేషు - అశ్మవృష్టికృతదుర్భిక్షదూషితేషు కురుదేశేషు ఆటిక్యా- అనుపజాతపయోధరాదివ్యఞ్జనయా భార్యయా సహ ఇభ్యానాం -గజారోహాణాం గ్రామే ప్రద్రాణకః- అనశనేన కుత్సితాం గతిమాపన్నః. బ్రహ్మవిద్యాయా నిష్పత్తయే ప్రాణానామనవసాదం కాఙ్క్షన్నువాస. • ద్రా కుత్సాయాం గతౌ ఇతి హి ధాతుః. చక్రస్య గోత్రాపత్యమిత్యర్థే అశ్వాదిత్వాత్ఫఞి చాక్రాయణ ఇతి రూపం. ౧

శం.— సోఽన్నార్థమటన్నిభ్యం కుల్మాషాన్ -కుత్సితాన్మాషాన్ ఖాదన్తం- భక్షయన్తం యదృచ్ఛయోపలభ్య బిభిక్షే- యాచితవాన్. తం- ఉషస్తిం హ ఉవాచేభ్యః. (నేతః) అస్మాన్మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యచ్చ యే-రాశౌ మే-మమ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తా ఇమే భాజనే. కిం కరోమి. ౨

ఆ.— యదృచ్ఛయా- సహసేత్యర్థః. నేత ఇతి వాక్యోపాదానం. తద్వ్యాకరోతి (అస్మాదితి) యదిత్యవ్యయం బహువచనాన్తం. ఉపనిహితాః- కుల్మాషా ఇతి శేషః. తేసాం ఖల్విమే భాజనే ప్రక్షిప్తా ఇతి యోజనా. ౨

ర.— (స హేభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం బిభిక్షే) సోఽన్నార్థీ అటన్ కుల్మాషాన్ - కుత్సితాన్ మాషాన్ ఖాదన్తమిభ్యం యాచితవాన్. *కుల్మసాదన్తీతి నిర్దేశాత్కుత్సితమాషార్థకుల్మాషశబ్దస్య సాధుత్వం. (తం హోవాచ నేతోఽన్యే విద్యన్తే యచ్చ యే మ ఇమ ఉపనిహితా ఇతి) ఇతః-మయా భక్ష్యమాణాదుచ్ఛిష్టరాశేః కుల్మాషా అన్యే న విద్యన్తే. యత్ - యస్మాద్ధేతోః ఇమే-కుల్మాషాః మే చ యే- మే-మయా భక్ష్యమాణే చ యే- ఉచ్ఛిష్టరాశౌ ఉపనిహితాః- ప్రక్షిప్తాః. అతః కిం కరోమీత్యుషస్తిమిభ్య ఉవాచేత్యర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచోషస్తిః- ఏతేషాం- ఏతానిత్యర్థః. మే- మహ్యం దేహీతి హోవాచ. తాన్, స ఇభ్యోఽస్మై- ఉషస్తయే ప్రదదౌ- ప్రదత్తవాన్. అనుపానం సమీపస్థముదకం చ. హన్త గృహాణానుపానమిత్యుక్తః ప్రత్యువాచ - ఉచ్ఛిష్టం మే- మమేదముదకం పీతం స్యాత్- యది పాస్యామి. ౩

ఆ.— హన్త- కుల్మాషా భక్షితాశ్చేదిత్యర్థః. ౩

రం.— (ఏతేషాం మే దేహీతి హోవాచ) ఉచ్ఛిష్టానామపి మధ్యే మహ్యమపి కించిద్దేహీతీభ్యమృషిః ప్రార్థితవానిత్యర్థః. (తానస్మై ప్రదదౌ) తాన్-కుల్మాషానుషస్తయే ఇభ్యో దత్తవానిత్యర్థః. (హన్తానుపానమితి ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాదితి హోవాచ) అథ సమీపస్థముదకం గృహీత్వా గృహాణానుపానమితీభ్యేనోక్తస్స ఋషిః తదుదకపానే ఉచ్ఛిష్టోదకపానం మే స్యాదితి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తం ప్రత్యువాచేతరః. కిం. న స్విదేతే- కుల్మాషా అప్యుచ్ఛిష్టాః. ఇత్యుక్త ఆహోషస్తిః - న వై అజీవిష్యం- న జీవిష్యామి ఇమాన్- కుల్మాషాననఖాదన్ - అభక్షయన్నితి హోవాచ. కామః - ఇచ్ఛాతో మమ ఉదకపానం లభ్యత ఇత్యర్థః. అతశ్చైతామవస్థాం ప్రాప్తస్య విద్యాధర్మయశోవతః స్వాత్మపరోపకారసమర్థస్యైతదపి కర్మ కుర్వతో నాగస్స్పర్శ ఇత్యభిప్రాయః. తస్యాపి జీవితం ప్రత్యుపాయాన్తరే అజుగుప్సితే సతి జుగుప్సితమేతత్కర్మ దోషాయ. జ్ఞానావలేపేన కుర్వతో నరకపాతస్స్యాదేవేత్యభిప్రాయః- ప్రద్రాణకశబ్దశ్రవణాత్. ౪

ఆ.— కిం ప్రత్యువాచేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ (కిమిత్యాదినా).అనుపానాభావేఽపి తుల్యం జీవనరాహిత్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కామ ఇతి).అన్యోచ్ఛిష్టకుల్మాషభక్షణమృషేర్వదన్త్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ (అతశ్చేతి) చాక్రాయణస్య విదుషోఽభక్ష్యభక్షణదర్శనాదితి యావత్. ఏతామవస్థాం ప్రాప్తస్య- జీవితసన్దేహమాపన్నస్యేత్యర్థః. విద్యాధర్మయశోవతః- జ్ఞానాదిప్రయుక్తఖ్యాతిం ప్రపన్నస్యేత్యేతత్. స్వాత్మోపకారేప

ఉ.— సహఖాదిత్వాఽతిశేషాఞ్జాయాయా ఆజహారసాఽగ్రఏవసుభిక్షాబభూవతాన్ప్రతిగృహ్యనిదధౌ ॥ ౫
సహప్రాతః సఞ్జిహానఉవాచయద్బతాన్నస్యలభేమహిలభేమహిధనమాత్రాꣳ రాజాఽసౌయ
క్ష్యతేసమాసర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి ॥ ౬
తంజాయోవాచహన్తపతఇమఏవకుల్మాషాఇతితాన్ఖాదిత్వాఽముంయజ్ఞంవితతమేయాయ ॥ ౭
తత్రోద్గాతౄనాస్తావేస్తోష్యమాణానుపోపవివేశసహప్రస్తోతారమువాచ ॥ ౮

ఉపకారేచసామర్థ్యం- నిగ్రహానుగ్రహశక్తిమత్త్వం. ఏతత్కర్మ- జీవనమాత్రకారణంకుత్సితంచేష్టితమిత్యర్థః. ఉచ్ఛిష్టోదకపానప్రతిషేధశ్రుతేరభిప్రాయమాహ (తస్యాపీతి)-ఏతత్కర్మేతి- అభక్ష్యభక్షణోక్తిః. నను జ్ఞానినో యథేష్టచేష్టాఽత్రానుజ్ఞాయతే. నైవం- * సర్వాన్నానుమతిశ్చేత్యాదిన్యాయవిరోధాదిత్యాహ (జ్ఞానేతి). తస్మిన్నభిప్రాయే లిఙ్గందర్శయతి (ప్రద్రాణకేతి). చాక్రాయణే ప్రద్రాణకశబ్దప్రయోగాత్స్వరూపమాపన్నస్య కుల్మాషానుచ్ఛిష్టాననుభక్షితవానితి ప్రతిభాతి - తథాచ జ్ఞానినో యథేష్టాచరణే ప్రమాణాభావాదనేకప్రమాణవిరోధాచ్చ నాసావత్ర వివక్షితఇత్యర్థః. ౪

రం.— (నస్విదేతేఽప్యుచ్ఛిష్టా ఇతి న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్నితి హోవాచేత్యాది) కిమేతే- ఇదానీం త్వయా మత్తో గృహీతాః కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతీభ్యేన పర్యనుయుక్త ఋషిః కుల్మాషఖాదనే స్వస్య జీవనహానిర్భవతి - తావన్మాత్రఖాదనే సధృతప్రాణస్య స్వస్య ఉచ్ఛిష్టోదకపానం కామతః- కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యువాచేత్యర్థః. ౪

శం.— తాంశ్చ స ఖాదిత్వాఽతిశేషాన్- అతిశిష్టాన్, జాయాయై కారుణ్యాదాజహార. సాఽఽటిక్యగ్ర ఏవ- కుల్మాషప్రాప్తేః. సుభిక్షా- శోభనభిక్షా- లబ్ధాన్నేత్యేతత్. బభూవ-సంవృత్తా. తథాపి స్త్రీస్వాభావ్యాదనవజ్ఞాయ తాన్- కుల్మాషాన్పత్యుర్హస్తాత్ప్రతిగృహ్యనిదధౌ-నిక్షిప్తవతీ. ౫

ఆ.— స్త్రీస్వాభావ్యం- పత్యురాజ్ఞాకరణం. ౫

రం.— (సహఖాదిత్వాఽతిశేషాన్ జాయాయా ఆజహార) సః - ఉషస్తిః స్వయం కించిద్భక్షయిత్వా అతిశిష్టాన్- అవశిష్టాన్ జాయాయై దత్తవానిత్యర్థః. (సాఽగ్ర ఏవ సుభిక్షా బభూవ తాన్ ప్రతిగృహ్యనిదధౌ) సా- జాయా అగ్రే- ప్రాగేవ సుభిక్షా- లబ్ధాన్నా బభూవ. తథాపి స్త్రీస్వభావాదనవజ్ఞాయ తాన్పత్యుర్హస్తాత్ ప్రతిగృహ్య నిక్షిప్తవతీ. ౫

శం.— స తస్యాః కర్మ జానన్, ప్రాతః-ఉషఃకాలే సఞ్జిహానః-శయనం నిద్రాం వా పరిత్యజన్నువాచ పత్న్యాః శృణ్వన్త్యాః. యత్-యది. బతేతి - ఖిద్యమానః. అన్నస్య స్తోకం లభేమహి- తద్భుక్త్వాఽన్నం సమర్థో గత్వా లభేమహి ధనమాత్రాం-ధనస్యాల్పం. తతోఽస్మాకం జీవనం భవిష్యతీతి. ధనలాభే చ కారణమాహ- రాజాఽసౌ నాతిదూరస్థానే యక్ష్యతే. యజమానత్వాత్తస్యాత్మనేపదం. స చ-రాజా మా-మాం పాత్రముపలభ్య సర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మభిః- ఋత్విక్కర్మప్రయోజనాయేత్యర్థః. వృణీతేతి. ౬

ఆ.— తస్యాః కర్మ- కుల్మాషాణాం పరిరక్షణం. యక్ష్యతీతి కస్మాన్నోక్తం- తత్రాహ (యజమానత్వాదితి)-రాజ్ఞో యజమానత్వా, ద్యాగఫలస్యాత్మగామిత్వా, ద్యక్ష్యత ఇత్యాత్మనేపదం ప్రయుక్తమిత్యర్థః. అన్యేషాముపద్రష్టృత్వసమ్భవే కుతస్త్వామేవ రాజా మా నయిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (స చేతి). ౬

రం.— (సహ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ యద్బతాన్నస్య లభేమహి లభేమహి ధనమాత్రాం) స హోషస్తిః ప్రాతస్సఞ్జిహానః- శయనం పరిత్యజన్నేవ పత్న్యాశ్శృణ్వన్త్యామిదమువాచ. కిం తత్. యదన్నస్య స్తోకమపి లభేమహి- తేన ప్రాణాన్ధృత్వా ధనమాత్రాం-అల్పధనం లభేమహీత్యర్థః. కథం ధనమాత్రా లభ్యత ఇత్యత్రాహ (రాజాఽసౌ యక్ష్యతే స మా సర్వైరార్త్విజ్యైర్వృణీతేతి) రాజాఽసౌ నాతిదూరే యజతే-సః మాం దృష్ట్వా సర్వాణ్యార్త్విజ్యాని త్వయా కారయితవ్యానీతి మాం ప్రార్థయేతేత్యువాచేత్యర్థః. ౬

శం.— ఏవముక్తవన్తం జాయోవాచ. హన్త గృహాణ హే పతే. ఇమ ఏవ- యే మద్ధస్తే వినిక్షిప్తాస్త్వయా కుల్మాషా ఇతి. తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం రాజ్ఞో వితతం- విస్తారితం ఋత్విగ్భిరేయాయ. ౭

ఆ.— (హన్తేతి) అన్నలేశలాభశ్చేదేవం ధనలబ్ధిద్వారా జీవనహేతురిత్యర్థః. ౭

రం.— (తంజాయోవాచ హన్త పత ఇమ ఏవ కుల్మాషా ఇతి) హే పతే యే మద్ధస్తనిక్షిప్తాః కుల్మాషాః - త ఇమ ఏవ. ఇతి తాన్గృహాణేతి జాయా ప్రత్యుక్తవతీత్యర్థః. (తాన్ఖాదిత్వాఽముం యజ్ఞం వితతమేయాయ) తానేవ పర్యుషితోచ్ఛిష్టాన్ కుల్మాషాన్ భక్షయిత్వా వితతం-విస్తీర్ణం యజ్ఞం గతవానిత్యర్థః. ౭

శం.— తత్ర చ గత్వోద్గాతౄన్- ఉద్గాతృపురుషానాగత్య. ఆస్తావ స్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః తస్మిన్నాస్తావే స్తోష్యమాణానుపోపవివేశ- సమీప ఉపవిష్టస్తేషామిత్యర్థః. ఉపవిశ్య స హ ప్రస్తోతారమువాచ. ౮

ఉ — ప్రస్తోతర్యాదేవతాప్రస్తావమన్వాయత్తా తాంచేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసిమూర్ధా తేవిపతిష్యతీతి॥౯

ఏవమేవోద్గాతారమువాచోద్గాతర్యాదేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాంచేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తేవిపతిష్యతీతి॥ ౧౦

ఏవమేవప్రతిహర్తారమువాచ ప్రతిహర్తర్యాదేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాంచేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసిమూర్ధా తేవిపతిష్యతీతి తేహసమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే॥…………… ౧౧

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

ఆ.— రాజ్ఞోయజ్ఞస్సత్రేత్యుచ్యతే. ఉద్గాతురేకత్వేకుతోబహూక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉద్గాతృపురుషానితి). ఆస్తువన్త్యస్మిన్నితిసప్తమ్యాఆస్తావదేశోనిర్దిశ్యతే. ౮

రం.— (తత్రోద్గాతౄనాస్తావేస్తోష్యమాణానుపోపవివేశ) ఆస్తువన్త్యస్మిన్నిత్యాస్తావః-స్తోత్రస్థానం. సదసిస్తోతుం ప్రవృత్తానాం ఉద్గాతృప్రస్తోతృప్రతిహర్తౄణాంసమీపేఉపవిష్టవానిత్యర్థః. (సహప్రస్తోతారమువాచ) సః- ఉషస్తిః ప్రస్తోతారం ప్రతీత్థమువాచేత్యర్థః. ౮

శం.— హేప్రస్తోతరిత్యామన్త్ర్యాభిముఖీకరణాయ. ప్రస్తోతర్యాదేవతాప్రస్తావం - ప్రస్తావభక్తిమనుగతా- అన్వాయత్తా. తాం చేత్ - దేవతాంప్రస్తావభక్తేరవిద్వాన్సన్ ప్రస్తోష్యసివిదుషోమమసమీపే. తత్పరోక్షేపిచేద్విపతేత్తస్యమూర్ధా - కర్మమాత్రవిదామపిఅనధికారఏవకర్మణిస్యాత్. తచ్చానిష్టం- అవిదుషామపికర్మదర్శనాత్. దక్షిణమార్గశ్రుతేశ్చ. అనధికారేచావిదుషాముత్తరఏవైకోమార్గశ్శ్రూయేత. నచస్మార్తకర్మనిమిత్తఏవదక్షిణఃపన్థాః- * యజ్ఞేనదానేనేత్యాదిశ్రుతేః. * తథోక్తస్యమయేతిచవిశేషణాద్విద్వత్సమక్షమేవకర్మణ్యనధికారః-నసర్వత్రాగ్నిహోత్రస్మార్తకర్మాధ్యాపనాదిషుచ. అనుజ్ఞాయాన్తత్రదర్శనాత్కర్మమాత్రవిదామప్యధికారస్సిద్ధఃకర్మణీతి. మూర్ధా తేవిపతిష్యతీతి. ౯

ఆ. కిమర్థమామన్త్రణం- తదాహ (అభిముఖీకరణాయేతి). విదుషస్సమీపే- దేవతామవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసిచేత్-మూర్ధా తేవిపతిష్యతీత్యగ్రేసమ్బన్ధః. నన్వవిద్వన్నిన్దాయావివక్షితత్వాద్విద్వత్సమీపవచనమకిఞ్చిత్కరమితిచేత్. నేత్యాహ (తత్పరోక్షేపీతి)-తస్యేతి- అవిద్వాన్ప్రస్తోతోచ్యతే. మాభూత్కర్మమాత్రవిదాంకర్మణ్యధికారఇతిచేత్. నేత్యాహ (తచ్చేతి) * తేనోభౌకురుతఇత్యాదిశ్రుతావితిశేషః. అవిదుషామపికర్మాధికారేహేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి). తదేవవ్యతిరేకద్వారాస్ఫోరయతి (అనధికారేచేతి)-తస్యైవసముచ్చయఫలత్వాదిత్యర్థః. ననుదక్షిణమార్గస్యవాపీకూపతటాకాది స్మార్తకర్మప్రయుక్తత్వాద్వైదికకర్మణ్యవిద్వానేవాధిక్రియతే. నేత్యాహ (నచేతి) * యజ్ఞేనదానేనలోకాఞ్జయతీతివైదికకర్మనిష్ఠానామజ్ఞానామేవదక్షిణమార్గశ్రవణాదితిహేతుమాహ (యజ్ఞేనేతి). ఇతశ్చావిదుషాం విద్వత్సమీపేకర్మాధికారోనాస్తీత్యాహ (తథోక్తస్యేతి). దేవతావిజ్ఞానశూన్యస్యమూర్ధావిపతిష్యతీత్యనేనప్రకారేణమయోక్తస్యమూర్ధావ్యపతిష్యదితివిశేషశ్రవణాద్విద్వత్సమీపేతదనుజ్ఞామన్తరేణకర్మకుర్వతోఽపరాధిత్వాత్తస్యకర్మణ్యనధికారఏవేత్యర్థః. విద్వదసమీపేపునరవిదుషోపికర్మణ్యధికారోస్తీత్యాహ (నసర్వత్రేతి) అగ్నిహోత్రాదౌ- శ్రౌతేకర్మణి, స్మార్తేషుచ-వాపీకూపతటాకాదికర్మ, స్వాధ్యాయనజపాదిషు, చవిద్వత్సన్నిధిమన్తరేణాపిసర్వస్మిన్కాలేకర్మమాత్రవిదోనాధికారోస్తీత్యశక్యంవక్తుమిత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (అనుజ్ఞేతి) * భగవన్తంవాఅహంవివిదిషాణీత్యాదినారాజ్ఞాస్వకీయకర్మనిర్వర్తనేప్రార్థనాదర్శనాత్, * ఏతఏవసమతిసృష్టాస్తువతామితిచానుజ్ఞోపలమ్భా, దస్త్యేవావిదుషామపికర్మణ్యధికారఇత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపసంహరతి (కర్మమాత్రేతి). విద్వత్సమీపేతదనుజ్ఞామలబ్ధ్వానాస్తికర్మానుష్ఠానమిత్యేతన్నిగమయితుమితిశబ్దః. మూర్ధా తేవిపతిష్యతీత్యేతదన్తం ప్రస్తోతృవిషయంవాక్యంవ్యాఖ్యాతమిత్యనువదతి (మూర్ధేతి). ౯

రం.— ఉక్తిమేవాహ (ప్రస్తోతర్యాదేవతాప్రస్తావమన్వాయత్తా తాంచేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసిమూర్ధా తేవిపతిష్యతీతి) హేప్రస్తోతః ప్రస్తావమన్వాయత్తా- ప్రస్తావభక్త్యాఅధ్యస్యయాదేవతోపాస్యా. తామవిదిత్వాయదివిదుషోమమసమీపే ప్రస్తోష్యసి - మూర్ధా తేవిపతిష్యతీత్యర్థః. యద్యపి * తేనోభౌకురుతోయశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేదేత్యవిదుషోప్యార్త్విజ్యాధికారోస్తి - తథాపివిద్వత్సన్నిధావవిదుషఃకర్మాధికారోనాస్తీతిభావః. ౯

శం. ఏవమేవోద్గాతారంప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది- సమానమన్యత్. తే- ప్రస్తోత్రాదయఃకర్మభ్యస్సమారతాః - ఉపరతాస్సన్తో మూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే- అన్యచ్చాకుర్వన్తః-అర్థిత్వాత్………………… ౧౦-౧౧

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేదశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తూష్ణీమిత్యస్యార్థమాహ (అన్యచ్చేతి) తత్రహేతుమాహ (అర్థిత్వాదితి) తత్తద్దేవతావిషయవిజ్ఞానార్థిత్వేనకర్మాన్తరమకుర్వన్తశ్చాక్రాయణాభిముఖాఃస్థితాఇత్యర్థః………………… ౧౦- ౧౧

ఇతిప్రథమప్రపాఠకేదశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— అథ హైనంయజమానఉవాచ భగవన్తంవాఅహం వివిదిషాణీ త్యుషస్తిరస్మి చాక్రాయణఇతి హోవాచ॥ ౧

‡ సహోవాచభగవన్తంవాఅహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైఃపర్యైషిషంభగవతో వాఅహమవిత్త్యాఽన్యానవృషి॥ ౨

భగవాగ్ంస్త్వేవమేసర్వైరార్త్విజ్యైరితితథేత్యథతర్హ్యేత ఏవసమతిసృష్టాస్తువతాం యావత్త్వేభ్యోధనందద్యాస్తావన్మమదద్యాఇతితథేతిహయజమానఉవాచ॥ ౩

అథహైనంప్రస్తోతోపససాదప్రస్తోతర్యాదేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తాతాంచేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసిమూర్ధాతేవిపతిష్యతీతిమాభగవానవోచత్కతమాసాదేవతేతి॥ ౪

రం.— (ఏవమేవోద్గాతారమువాచేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧౦

రం.— (ఏవమేవప్రతిహర్తారమువాచేత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. (తేహసమారతాస్తూష్ణీమాసాఞ్చక్రిరే) తేహ- ప్రస్తోత్రాదయః. సమారతాః- ఉపరతాస్సన్తఃమూర్ధపాతభయాత్తూష్ణీమేవస్థితాఇత్యర్థః. ………………………… ౧౧

ఇతిప్రథమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరంహఏనముషస్తింయజమానః- రాజోవాచ. భగవన్తంవై - పూజావన్తమహంవివిదిషాణి- వేదితుమిచ్ఛామి. ఇత్యుక్తఉషస్తిరస్మిచాక్రాయణస్తవాపిశ్రోత్రపథమాగతోయదీతిహోవాచ- ఉక్తవాన్. ౧

ఆ.— అథహైనమిత్యాదివ్యాకరోతి (అథేతి) ప్రస్తోతృప్రభృతీనాంతూష్ణీంభావాదితిశేషః. ౧

రం.— (అథహైనంయజమానఉవాచభగవన్తంవాఅహంవివిదిషాణీతి) కోభవానితిభవన్తంజ్ఞాతుమిచ్ఛామీతిఉషస్తింయజమానఉక్తవానిత్యర్థః. (ఉషస్తిరస్మిచాక్రాయణఇతిహోవాచ) సఋషిరితిశేషః. స్పష్టోఽర్థః. ౧

శం.— సహ- యజమానఉవాచ. సత్యం- ఏవమహంభగవన్తంబహుగుణమశ్రౌషం. సర్వైశ్చఋత్విక్కర్మభిః - ఆర్త్విజ్యైఃపర్యైషిషం- పర్యేషణంకృతవానస్మి. అన్విష్యభగవతోవాఅహమవిత్త్యా- అలాభేనాన్యానిమానవృషి - వృతవానస్మి. ౨

ఆ.— చాక్రాయణస్యవచనమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి). అఙ్గీకారమేవస్ఫోరయతి (ఏవమితి). ఆర్త్విజ్యైరిత్యస్యవ్యాఖ్యానం- ఋత్విక్కర్మభిరితి. తదర్థమితియావత్. యదిమామార్త్విజ్యార్థమనుసంహితవానస్మికిమితీమానన్యాన్వృతవానిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్విష్యేతి) ౨

రం.— (సహోవాచభగవన్తంవాఅహమేభిస్సర్వైరార్త్విజ్యైఃపర్యైషిషమిత్యాది) తమృషింయజమానఉవాచ. కిమితి. భగవన్తంసర్వగుణోపేతంశ్రుత్వాసర్వాణ్యార్త్విజ్యానిభగవదధీనానికర్తుంపర్యైషిషం- భగవతోఽన్వేషణంకృతవానస్మి. భగవతఃఅవిద్యా- విదిః-లాభః. నవిదిః- అవిదిః. *ఇక్కృష్యాదిభ్యఇతిఇక్. అవిద్యా- అలాభేనఇమానృత్విజోఽవృషి- వృతవానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అద్యాపిభగవాంస్త్వేవమే- మమసర్వైరార్త్విజ్యైః- ఋత్విక్కర్మార్థమస్తు. ఇత్యుక్తస్తథేత్యాహోషస్తిః. కింతు- అత్రైవం తర్హ్యేతఏవ- త్వయాపూర్వంవృతాఃమయాసమతిసృష్టాః- మయాసమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాస్సన్తఃస్తువతాం. త్వయాత్వేతత్కార్యం- యావత్తు ఏభ్యః-సర్వేభ్యోధనందద్యాః - ప్రయచ్ఛసి. తావన్మమదద్యాః. ఇత్యుక్తస్తథేతిహయజమానఉవాచ. ౩

ఆ.— ఏవంగతేకిమధునాకర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అద్యాపీతి). చాక్రాయణానుమతింశ్రుత్వాకిమిదమితివ్యాకులితేషు ప్రస్తోతృప్రభృతిషు బ్రూతే (కిన్త్వితి). ఉభయానుమత్యపేక్షయాఽఽనన్తర్యమథశబ్దార్థః. మమాలాభేనామీషాంవృతత్వస్యనివృత్త్యవస్థాయామిత్యాహ (తర్హీతి). అనుజ్ఞాతాస్సన్తఃప్రస్తుతింకుర్వతామిత్యాహ (స్తువతామితి). అస్త్వేవంతదర్థంపునర్మయాకింవిధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వయాత్వితి) ౩

రం.— (భగవాంస్త్వేవమేసర్వైరార్త్విజ్యైరితి) ఇతఃపరమపిభగవానేవసర్వైరార్త్విజ్యైః - ఋత్విక్కర్మభిర్వృతఇత్యువాచేత్యర్థః. సర్వార్త్విజ్యార్థంవృతఇతియావత్. (తథేత్యథతర్హ్యేతఏవసమతిసృష్టాఃస్తువతామిత్యాది) అథఉషస్తిస్తథేత్యభ్యుపగమ్య - త్వయాపూర్వంవృతాఏతఏవమయాసమతిసృష్టాః- సమ్యక్ప్రసన్నేనానుజ్ఞాతాఉపదిష్టదేవతాస్సన్తఃస్తువతాం-స్తువన్తు. కింతు - ఏభ్యోయావద్ధనంప్రయచ్ఛసి- తావన్మమదద్యాఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తథేతిహయజమానఉవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౩

శం.— అథహైనం- ఔషస్త్యంవచశ్శ్రుత్వాప్రస్తోతోపససాదోషస్తిం - వినయేనోపజగామ. ప్రస్తోతర్యాదేవతేత్యాదిమా- మాం, భగవానవోచత్పూర్వం. కతమాసాదేవతా- యాప్రస్తావభక్తిమన్వాయత్తా. ౪

---

‡ అహమవిద్యాన్యానితిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౫

అథ హైనముద్గాతోపససాదోద్గాతర్యా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మా భగవానవోచత్కతమా సా దేవతేతి॥ ౬

ఆదిత్య ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తి సైషా దేవతోద్గీథమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వానుదగాస్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి॥ ౭

ఆ.— యజమానం ప్రత్యుషస్తిప్రోక్తం వచశ్శ్రుత్వాఽనన్తరమేవముషస్తిం ప్రస్తోతా త్యక్త్వా వ్యాకులత్వం శిష్యత్వేనోపసన్నవానిత్యాహ (అథేతి) ఉపగతిప్రకారమభినయతి (ప్రస్తోతరితి) ౪

రం.— (అథ హైనం ప్రస్తోతోపససాద) ఉషస్తివచనం శ్రుత్వా ప్రస్తోతా వినయేన తత్సమీపమాగతవానిత్యర్థః. (ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యాది) భగవానస్మాం ప్రతి ప్రస్తోతర్యా దేవతేత్యాదినా యాం దేవతామవోచత్ - ఉక్తవాన్. సా దేవతా కేతి ప్రస్తోతా తమ్పృష్టింప ప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౪

శం.— ఇతి పృష్టః ప్రాణ ఇతి హోవాచ. యుక్తం ప్రస్తావస్య ప్రాణో దేవతేతి. కథం. సర్వాణి-స్థావరజఙ్గమాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి- ప్రలయకాలే ప్రాణమభిలక్షయిత్వా ప్రాణాత్మనైవ. ఉజ్జిహతే- ప్రాణాదేవోద్గచ్ఛన్తీత్యర్థ ఉత్పత్తికాలే. అతస్సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా. తాం చేదవిద్వాంస్త్వం ప్రాస్తోష్యః- ప్రస్తవనం- ప్రస్తావభక్తిం కృతవానసి యది. మూర్ధా- శిరస్తే వ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్తథోక్తస్య మయా- తత్కాలే మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి. అతస్త్వయా సాధు కృతం- మయా నిషిద్ధః కర్మణో యదుపరమమకార్షీరిత్యభిప్రాయః. ౫

ఆ.— ప్రతివచనమాదాయ ప్రశబ్దసామాన్యం గృహీత్వా తాత్పర్యమాహ (పృష్ట ఇతి) కథమిహ ప్రాణశబ్దార్థో నిశ్చీయతామిత్యాశఙ్క్య * అతఏవ ప్రాణ ఇతి న్యాయేనాహ (కథమితి) - ప్రాణాత్మనైవ- సంవిశన్తీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రాణశబ్దార్థస్య పరమాత్మత్వేన నిర్ణీతత్వమతశ్శబ్దార్థః. చేచ్ఛబ్దార్థో యదీత్యుక్తః. మయా తథోక్తస్య- మూర్ధా తే విపతిష్యతీత్యేవముక్తస్య తత్కాలే- స్వాపరాధావస్థాయాం మూర్ధా వ్యపతిష్యదేవేతి యోజనా. ప్రమాదస్య మహతస్త్వయా పరిహృతత్వాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ౫-౬

రం.— (ప్రాణ ఇతి హోవాచ) ప్రాణ ఏవ ప్రస్తావమన్వాయత్తా దేవతేత్యుషస్తిరువాచేత్యర్థః. అత్ర ప్రాణ ఇత్యుక్త్వా గుణయోగాత్ ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మోచ్యతే. ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణపరత్వం వ్యావర్తయతి (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా) ప్రాణమఖిలస్య సంవిశన్తి- సమిత్యేకీకారే. ఐక్యేన విశన్తి. లీయన్త ఇత్యర్థః. ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే- ప్రాణాదేవ ఉద్గచ్ఛన్తీత్యర్థః. సర్వభూతలయోత్పత్తిస్థానత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధా ప్రాణరూపా దేవతా ప్రస్తావభక్త్యనుగతా- ప్రస్తావభక్త్యావ ధ్యాస్యోపాస్యేత్యర్థః. (తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేతి) * తాం చేదవిద్వాన్ ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే విపతిష్యతీతి మదుక్త్యనన్తరమపి మదుక్తిమనాదృత్య తద్దేవతామనభిజ్ఞాయ యది ప్రాస్తోష్యః- తదా మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదేవ. అతస్సాధు కృతం త్వయా మత్సమీపమాగత్య వినయేన పృచ్ఛతేతి భావః. అత్ర మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్తథోక్తస్య మయేత్యుక్త్యా విదుష ఏవముక్తస్యావిదుషః తదనాదరేణ కర్మకరణే ప్రత్యవాయః- న తు విదుషోఽనుక్తస్యాప్యవిదుష ఇతి భావః. వ్యాసార్యైస్తు మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదిత్యస్య * ఆత్మసత్తానలభ్యేతేత్యర్థ ఇతి ఆత్మసత్తాహానిపర్యన్తః ప్రత్యవాయో వర్ణితః. ౫

శం.— తథోద్గాతాపప్రచ్ఛ. కతమా సోద్గీథభక్తిమనుగతాఽన్వాయత్తా దేవతా. ౬

రం.— (అథ హైనముద్గాతోపససాదేత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౬

శం.— ఇతి పృష్ట ఆదిత్య ఇతి హోవాచ. సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ఆదిత్యముచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తం గాయన్తి- శబ్దయన్తి- స్తువన్తీత్యభిప్రాయః, ఉచ్ఛబ్దసామాన్యాత్. ప్రశబ్దసామాన్యాదివ ప్రాణః. అతస్సైషా దేవతేత్యాది పూర్వవత్. ౭

ఆ.— యథా ప్రశబ్దసామాన్యాత్ప్రాణః ప్రస్తావదేవతేత్యుక్తం - తథా ఆదిత్యోద్గీథయోరుచ్ఛబ్దసామాన్యాదుద్గీథదేవతా ఆదిత్య ఇత్యాహ (ఉచ్ఛబ్దేతి) ఉక్తసామాన్యపరామర్శార్థోఽతశ్శబ్దః. ౭

రం.— (ఆదిత్య ఇతి హోవాచేతి) ఉద్గీథేఽధ్యాస్యోపాస్య ఆదిత్య ఇత్యర్థః. (సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తం గాయన్తీతి) ఉచ్చైస్సన్తం- ఉచ్చైః స్థితం అధఃస్థితాని భూతాని గాయన్తీత్యర్థః. ప్రస్తావప్రాణయోః ప్రశబ్దవత్త్వేన సామ్యవదుద్గీథోచ్చైస్స్థితాదిత్యయోరుచ్ఛబ్దవత్త్వేన సామ్యమితి భావః. శిష్టం పూర్వవత్. ౭

ఊ — అథహైనంప్రతిహర్తోపససాదప్రతిహర్తర్యాదేవతా ప్రతిహారమన్వాయత్తా తాంచేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసిమూర్ధాతేవిపతిష్యతీతిమాభగవానవోచత్కతమాసాదేవతేతి॥ ౮

అన్నమితిహోవాచసర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యన్నమేవప్రతిహరమాణానిజీవన్తిసైషాదేవతాప్రతిహారమన్వాయత్తాతాంచేదవిద్వాన్ప్రత్యహరిష్యోమూర్ధాతేవ్యపతిష్యత్తథోక్తస్యమయేతి తథోక్తస్యమయేతి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఏవమేవ- అథహైనంప్రతిహర్తోపససాద. కతమాసాదేవతాప్రతిహారమన్వాయత్తా. ౮

ఆ.— ఏవమేవ-ప్రస్తోతృవదుద్గాతృవచ్చేత్యర్థః. ఋత్విగ్భ్యాం ప్రస్తావోద్గీథదేవతయోర్విజ్ఞానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. ౮

రం.— (అథహైనంప్రతిహర్తోపససాదేత్యాది) పూర్వవత్. ౮

శం.— ఇతిపృష్టోఽన్నమితిహోవాచ. సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యన్నమేవాత్మానంప్రతిసర్వతః ప్రతిహరమాణానిజీవన్తి. సైషాదేవతా ప్రతిశబ్దసామాన్యాత్ప్రతిహారభక్తిమనుగతా. సమానమన్యత్-తథోక్తస్యమయేతి. ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తీః ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్ట్యోపాసీతేతిసముదాయార్థః. ప్రాణాద్యాపత్తిః-కర్మసమృద్ధిర్వాఫలమితి.. ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమన్నస్యప్రతిహారత్వం- తదాహ (సర్వాణీతి) తాంచేదవిద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. (తథోక్తస్యమయేతి) ఏతదన్నమితిశేషః. కీదృగుపాసనమస్మిన్ప్రకరణేవివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రస్తావేతి) ఉపాస్తిత్రయస్యఫలందర్శయతి (ప్రాణాదీతి)........... ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమితిహోవాచ) ప్రతిహారభక్తావన్నమధ్యస్యోపాస్యమిత్యర్థః. (సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యన్నమేవ ప్రతిహరమాణానిజీవన్తీతి) ప్రతిహరమాణాని -. భక్షయన్తీత్యర్థః. సన్తీతిశేషః. అత్రప్రతిశబ్దవత్త్వేనఅన్నప్రతిహారయోస్సామ్యాత్ ప్రతిహారేఅన్నాభిమానిదేవతాధ్యాసః. తతశ్చప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్తిషు క్రమేణ ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తథోక్తస్యమయేతితథోక్తస్యమయేతిద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. శిష్టంపూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే ప్రాణస్యభూతజాతస్థితిప్రవృత్తిహేతుత్వసమ్భవాత్ ప్రాణశబ్దేనముఖ్యప్రాణఏవాభిధీయతామితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తే- శిలాకాష్ఠాద్యచేతనస్వరూపస్య, శుద్ధస్యజీవస్వరూపస్య, చముఖ్యప్రాణాధీనస్థితికత్వాభావాత్, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టసకలచేతనోత్పత్తిలయహేతుత్వస్యపరమాత్మవ్యతిరిక్తేఅసమ్భవా, చ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యాపిఅచేతనేముఖ్యప్రాణేఅసమ్భవా, చ్చపరమాత్మైవప్రాణయితృత్వాదియోగవశేనాభిధీయతఇతి * అతఏవప్రాణఇతిసూత్రేణసిద్ధాన్తితం. ననుప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారభక్త్యనుగతత్వేనదేవతాత్వేనచనిర్దిష్టేషు ప్రాణాదిత్యాన్నేషు ప్రాణస్యైవపరమాత్మత్వ, మాదిత్యాన్నయోస్తునతథాత్వ, మిత్యత్రకింవినిగమకం. చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్త్రిష్వపిసమానః. ప్రాణవాక్యశేషే ప్రసిద్ధప్రాణాసమ్భావితాసఙ్కుచితసర్వభూతసంవేశనోద్గమనాధారత్వశ్రవణవదాదిత్యాన్నవాక్యశేషయోరపి అసఙ్కుచితసర్వభూతగేయత్వసర్వభూతోపజీవ్యత్వయోః ప్రసిద్ధాదిత్యాన్నాసమ్భావితయోశ్శ్రవణావిశేషాత్. యదిచాదిత్యవాక్యేసర్వభూతశబ్దఃఆదిత్యగానయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, అన్నవాక్యశేషేనోపజీవనయోగ్యచేతనవిశేషపరతయా, చసఙ్కోచ్యతే- దేవతాశబ్దశ్చ *అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రోక్తన్యాయేనాభిమానిదేవతాపరతయాయోజ్యతే- తర్హిప్రాణేపితథాస్తు- విశేషాభావాదితిచేత్. ఉచ్యతే- ప్రాణశబ్దస్య * ప్రాణస్యప్రాణం * యదిదంకించజగత్సర్వం ప్రాణఏజతినిస్సృతమిత్యాదిషు పరమాత్మనిరూఢత్వాత్, *సర్వాణిహవాఇమానిభూతానీత్యాదివాక్యశేషస్వారస్యా, చ్చపరమాత్మపరత్వమాశ్రితం. అన్నాదిత్యశబ్దయోరతథాత్వాచ్చేతనవాచిదేవతాశబ్దస్యకేవలాదిత్యమణ్డలాన్నయోరభావాత్ తదభిమానిదేవతాపరత్వం. అన్నాభిమానిదేవతాయాశ్చభూతభక్ష్యత్వంతదధిష్ఠేయాన్నాభేదారోపేణోపపద్యతే. *సర్వాణిహవాఇమానిభూతాన్యాదిత్యముచ్చైస్సన్తంగాయన్తీతిప్రతిపాదితంసర్వభూతగేయత్వం పరమాత్మనోపినసమ్భవతి- భూతశబ్దోహి ప్రాణినికాయేమహాభూతేషుచరూఢః. మహాభూతస్యగాతృత్వప్రసక్తేరేవాభావాత్ ప్రాణినికాయపరత్వంవక్తవ్యం. తదపినసమ్భవతి- సహిసర్వే ప్రాణినఃపరమాత్మానంగాయన్తి - స్థావరేషుపశ్వాదిషుచాభావాత్. తస్మాద్గానయోగ్యప్రాణివిశేషపరత్వేనసఙ్కోచః పరమాత్మపరత్వేస్యావశ్యకఇతిఆదిత్యశబ్దస్యలోకవ్యుత్పత్తివిరుద్ధపరమాత్మపరత్వంనాశ్రయణీయం. ఏవమన్నవాక్యశేషేపి * ప్రతిహరమాణానీతిభక్ష్యమాణత్వంనపరమాత్మనిముఖ్యం. అతఆదిత్యాన్నశబ్దయోర్బ్రహ్మపరత్వాభావేపి ప్రాణశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వంసిద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ప్రకృతమనుసరామః......... ౯

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథాతశ్శౌవఉద్గీథస్తద్ధబకో దాల్భ్యోగ్లావో వా మైత్రేయః స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ॥ ౧
తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచురన్నం నో భగవానాగాయతు
అశనాయామ వా ఇతి॥ ౨

శం.— అతీతేఖణ్డేఽన్నాప్త్యనిమిత్తాకష్టావస్థోచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా. సా మా భూదిత్యన్నలాభాయాథ - అనన్తరం శౌవః- శ్వభిర్దృష్ట ఉద్గీథః- ఉద్గానం సామాతః ప్రస్తూయతే. తత్ర కిల బకః-నామతః. దల్భస్యాపత్యం దాల్భ్యః. గ్లావో వా-నామతః. మిత్రాయాశ్చాపత్యం మైత్రేయః. వాశబ్దశ్చార్థే. ద్వ్యాముష్యాయణో హ్యసౌ-వస్తువిషయే క్రియాస్వివ వికల్పానుపపత్తేః. * ద్వినామా ద్విగోత్ర ఇత్యాది హి స్మృతిః. దృశ్యతే చోభయతః పిణ్డభాక్త్వం. ఉద్గీథే బద్ధచిత్తత్వాదృషావనాదరాద్వా. వాశబ్దస్స్వాధ్యాయార్థః. స్వాధ్యాయం కర్తుం గ్రామాద్బహిరుద్వవ్రాజ-. ఉద్గతవాన్ వివిక్తదేశస్థోదకాభ్యాశం. * ఉద్వవ్రాజ * ప్రతిపాలయాఞ్చకారేతి చైకవచనాల్లిఙ్గాదేకోఽసావృషిః. శౌవోద్గీథకాలప్రతిపాలనాదృషేః స్వాధ్యాయకరణమన్నకామనయేతి లక్ష్యత ఇత్యభిప్రాయతః. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరఖణ్డయోస్సఙ్గతిం దర్శయన్నుపాసనాన్తరం ప్రస్తౌతి (అతీత ఇతి) అన్నలాభస్యాపేక్షితత్వమతశ్శబ్దార్థః. ప్రకారాన్తరేణోద్గీథోపాసనమన్నకామస్య ప్రస్తుత్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థమాఖ్యాయికామాదత్తే (తత్రేతి) న కేవలం దల్భస్యాపత్యం - కింతు మిత్రాయాశ్చేతి చార్థః. న చ సా దల్భస్య పత్నీతి యుక్తం- తథా సతి మైత్రేయపదస్య వైయర్థ్యాత్. పత్న్యన్తరాపత్యత్వవ్యావృత్త్యర్థమితి చేన్న - ప్రయోజనాభావాత్. నన్వత్ర వాశబ్దాద్ద్వావృషీ వివక్షితావితి చేత్. నేత్యాహ (వాశబ్ద ఇతి). కథం పునర్దల్భస్యాపత్యం బకస్తద్భార్యాయా మిత్రాయాశ్చాపత్యం భవితుముత్సహతే- తత్రాహ (ద్వ్యాముష్యాయణో హీతి) * చైకితాయనో దాల్భ్య ఇత్యత్రోక్తమేతదితి సూచయితుం హిశబ్దః. ఉదితానుదితహోమవత్కేషాంచిద్దృష్ట్యా బకో నామ, అన్యేషాం గ్లావ, ఇత్యేకస్మిన్నపి వికల్పో భవిష్యతి. నేత్యాహ (వస్తువిషయ ఇతి). కథం పునర్ద్వినామానమేకస్యైవ ద్వినామత్వాద్యఙ్గీక్రియతే- తత్రాహ (ద్వినామేతి) ఇత్యాది- వాక్యం స్మృతిరూపం ధర్మశాస్త్రే ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. ద్విగోత్రత్వమేకస్య లోకేఽపి ప్రసిద్ధమిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) యతస్సుతో జాయతే, యేన చాయం ధర్మతో గృహ్యతే, తయోరుభయోరిత్యాహ (ఉభయత ఇతి). * ఉభయోరప్యసావృక్థీ పిణ్డదాతా చ ధర్మతః ఇతి హి స్మరన్తీత్యర్థః. దాల్భ్యవదన్యోఽపి మైత్రేయ ఇత్యఙ్గీకృత్యాహ (ఉద్గీథ ఇతి). తదుపాస్తితాత్పర్యమృషావనాదరే హేతుః. తస్మాదృషిత్రయమృషిద్వయం వా వివక్షితమిత్యర్థః. పక్షాన్తరద్యోతనార్థో వాశబ్దః. శ్రౌతో వాశబ్దస్తర్హి కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాపాఠాదన్యన్నతస్య ఫలమిత్యాహ (వాశబ్ద ఇతి) మైత్రేయాన్తవాక్యం వ్యాఖ్యాయ స్వాధ్యాయమిత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయమితి) యదుక్తమృషిరేకో బకాదిశబ్దైరుచ్యత ఇతి- తత్ర లిఙ్గమాహ (ఉద్వవ్రాజేతి) శునాముద్గీథః- శౌవోద్గీథః. తత్కాలస్య ప్రతిపాలనం -ప్రతీక్షణమృషేర్దృశ్యతే. తేషాం చోద్గానమన్నార్థం-తదృషేరపి స్వాధ్యాయకరణం తదర్థమిత్యాహ (శౌవోద్గీథేతి). యథోక్తార్థవాచిశబ్దాభావేఽపి సామర్థ్యాదయమర్థో భవతీత్యాహ (అభిప్రాయత ఇతి) ౧

రం.— అతీతఖణ్డే అన్నాప్రాప్తినిమిత్తా ఉచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణలక్షణా కష్టావస్థోక్తా. అనన్తరమన్నలాభాయ శ్వదృష్ట ఉద్గీథః ప్రస్తూయతే. (అథాతశ్శౌవఉద్గీథః) శౌవః- శ్వదృష్టః ఉద్గీథః. ప్రస్తూయత ఇతి శేషః. శౌవ ఇతి టిలోపశ్ఛాన్దసః. (తద్ధ బకో దాల్భ్యో గ్లావో వా మైత్రేయ స్స్వాధ్యాయముద్వవ్రాజ) అత్ర వాశబ్దశ్చార్థే. బకగ్లావనామద్వయయుక్తః దల్భసుతో మిత్రాసుతశ్చ స్వాధ్యాయం కర్తుముద్వవ్రాజ- గ్రామాన్నిర్గతవానిత్యర్థః. ౧

శం.— స్వాధ్యాయేన తోషితా దేవతా- ఋషిర్వా శ్వరూపం గృహీత్వా- శ్వా శ్వేతస్సన్ తస్మై- ఋషయే తదనుగ్రహార్థం ప్రాదుర్బభూవ- ప్రాదుశ్చకార. తమన్యే- శుక్లం శ్వానం క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. అన్నం నః- అస్మభ్యం భగవానాగాయతు- ఆగానేన నిష్పాదయత్విత్యర్థః. ముఖ్యప్రాణవాగాదయో వా ప్రాణమన్వన్నభుజః స్వాధ్యాయపరితోషితాస్సన్తోఽనుగృహ్ణీయురేనం శ్వరూపమాదాయేతి యుక్తమేవం ప్రతిపత్తుం. అశనాయామ వై- బుభుక్షితాస్స్మో వై. ఇత్యేవముక్తవన్తః. ౨

ఆ.— తస్మా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (స్వాధ్యాయేనేతి). క్షుల్లకాః- క్షుద్రకాః, శిశవ ఇతి యావత్. శ్వేతశ్వా కశ్చిదృషిర్దేవతా వా. అన్యే చ శ్వానో దేవతా ఋషయో వేత్యుక్తం- సంప్రతి వివక్షితం పక్షమాహ (ముఖ్యేతి) తమూచురితి సమ్బన్ధః. తానేవ విశినష్టి (ప్రాణమన్వితి) ముఖ్యప్రాణసహితవాగాదిగ్రహే హేతుమాహ (స్వాధ్యాయేతి) అన్యథా వాక్యమనిర్ధారితం స్యాదితి భావః. కిమిత్యన్నం భవద్భ్యో మయా సమ్పాద్యతే- న హి భవతామభోక్తౄణాం తేన కృతమస్తీత్యాశఙ్క్య త్వన్నిష్ఠచేతనద్వారేణాస్మాకమపి భోగసిద్ధిస్స్యాదేవమిత్యాహ (అశనాయామ వా ఇత్యాదినా) ౨

రం.— (తస్మై శ్వా శ్వేతః ప్రాదుర్బభూవ) తత్స్వాధ్యాయేన తోషితః కశ్చన ఋషిః శ్వేతశునకరూపతయా ప్రాదుర్బభూవేత్యర్థః. (తమన్యే శ్వాన ఉపసమేత్యోచుః) తం - శ్వేతం శ్వానం క్షుల్లకాశ్శ్వాన ఉపసమేత్యోక్తవన్తః. ఉక్తిమేవాహ (అన్నం నో భగవానాగాయతు అశనాయామ వా ఇతి) వై శబ్దోఽవధారణే. వయమశనాయామ-బుభుక్షితాస్స్మః. అస్మాకం గానేన అన్నం భగవాన్ సమ్పాదయత్విత్యూచురిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తాన్హోవాచేహైవమా ప్రాతరుపసమీయాతేతి తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార॥ ౩

తేహయథైవేదంబహిష్పవమానేనస్తోష్యమాణాః సగ్ంరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుస్తేహస ముపవిశ్యహిఞ్చక్రుః॥ ౪

ఓమదా౩ మోంపిబా౩ మోందేవోవరుణఃప్రజాపతిఃసవితా౩ ౨న్నమిహా౩ హరద౩ ౨న్నప తే౩ ౨న్నమిహాహరా౩ ౨౨హరో౩మితి॥ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

శం.— సశ్వాశ్వేతస్తాన్- క్షుల్లకాన్ శునః. ఇహైవ- అస్మిన్నేవదేశే మా- మాం, ప్రాతఃకాలఉపసమీయాతేతి. దైర్ఘ్యం ఛాన్దసం, సమీయాతేత్వి ప్రమాదపాఠో వా. ప్రాతఃకాలకరణంతత్కాలకర్తవ్యార్థం. అన్నదస్యవాసవితురపరాహ్ణేఽనాభిముఖ్యాత్. తత్ - తత్రైవహబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయఋషిః ప్రతిపాలయాఞ్చకార- ప్రతీక్షణంకృతవానిత్యర్థః. ౩

ఆ.— కిమితి ప్రాతఃకాల ప్రతీక్షణంకృతం - తత్రాహ (ప్రాతరితి) ఉద్గానస్యేతి శేషః. ప్రాతఃకాల ప్రతీక్షణకరణే కారణాన్తరమాహ (అన్నదస్యేతి) తస్యవృష్టిద్వారాఽన్నదత్వమేష్టవ్యం. తద్ధేత్యాదివ్యాచష్టే (తత్రైతి) ఋషేరన్నకామత్వమితోఽవగతం. ౩

రం.— (తాన్హోవాచఇహైవమా ప్రాతరుపసమీయాతేతి) శ్వః ప్రాతఃకాలేఅస్మిన్నేవదేశే మాం - మాముపగచ్ఛతేతిక్షుల్లకాన్ శునస్సశ్వేతశ్వాఉవాచేత్యర్థః. (తద్ధబకోదాల్భ్యోగ్లావోవామైత్రేయః ప్రతిపాలయాఞ్చకార) బకగ్లావనామాఋషిః తత్సంవాదం శ్రుత్వాశ్వాన శ్వాద్యాగమనం ప్రతీక్ష్యస్థితవానిత్యర్థః. ౩

శం.— తే-శ్వానస్తత్రైవాగత్యఋషేస్సమక్షంయథైవేహ-కర్మణిబహిష్పవమానేన-స్తోత్రేణస్తోష్యమాణాఉద్గాతృపురుషాస్సంరబ్ధాః- సంలగ్నాఅన్యోన్యమేవసర్పన్తి - ఏవంముఖేనాన్యోన్యస్యపుచ్ఛంగృహీత్వాఆసస్పృపుః - ఆసృప్తవన్తః, పరిభ్రమణంకృతవన్తఇత్యర్థః. తఏవంసంసృప్యసముపవిశ్య- ఉపవిష్టాస్సన్తోహిఞ్చక్రుః- హిఙ్కారంకృతవన్తః. ౪

ఆ.— తేహేత్యాదివ్యాకరోతి (తేశ్వానఇతి) సమక్షం- ఆససృపురితిసమ్బన్ధః. ఉద్గాతృపురుషాఇతి - అధ్వర్యుప్రముఖాయజమానపర్యన్తాగృహ్యన్తే. అన్యోన్యమేవ-సంలగ్నాస్సర్పన్తీతిసమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తేహయథైవేదంబహిష్పవమానేనస్తోష్యమాణాస్సంరబ్ధాస్సర్పన్తీత్యేవమాససృపుః) తేశ్వేతశ్వాదయస్తత్రైవప్రాతరాగత్యబహిష్పవమానేనస్తోత్రేణస్తోష్యమాణా ఉద్గాతృపురుషాఅన్యోన్యస్పృష్టాగచ్ఛన్తీత్యేతద్యథా - తథైవఅన్యోన్యస్యపుచ్ఛంముఖేనగృహీత్వాఆససృపుః- ఉపసర్పణంకృతవన్తః. (తేహసముపవిశ్యహిఞ్చక్రుః) అథతేఉపవిశ్యహిఞ్చక్రుః- హిఙ్కారంకృతవన్తఇత్యర్థః. ౪

శం.— ఓమదామోంపిబామోం. దేవః - ద్యోతనాత్, వరుణః-వర్షణాజ్జగతః, ప్రజాపతిః- పాలనాత్ప్రజానాం, సవితా- ప్రసవితృత్వాత్సర్వస్య, ఆదిత్యఉచ్యతేఏతైఃపర్యాయైః. సఏవంభూతఆదిత్యోఽన్నమస్మభ్యమిహాహరత్ - ఆహరత్వితి. తఏవంహిఙ్కృత్వాపునరప్యూచుః. సత్వంహేఅన్నపతే- సహిసర్వస్యాన్నస్యప్రసవితృత్వాత్పతిః. నహితత్పాకేనవినాప్రసూతమన్నమణుమాత్రమపిజాయతేప్రాణినాం-అతోఽన్నపతిః. హేఅన్నపతేఽన్నమస్మభ్యమిహాహరేతి. అభ్యాసఆదరార్థః- ఓమితి. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— హిఙ్కారరూపమాహ (ఓమిత్యాదినా) త్రివారమోఙ్కారోగానార్థముచ్చారితః. అదామ-అశనంకరవామ. పిబామ-పానంకరవామేత్యేతత్. ఇతిశబ్దోహిఙ్కారసమాప్త్యర్థః. అన్నప్రసవితృత్వమాదిత్యస్యసాధయతి (సహీతి) ఇహేతిప్రకృతదేశోక్తిః. ఓఙ్కారస్సవిత్ప్రార్థనామన్త్రసమాప్త్యర్థః. భక్తివిషయోవాప్లుతిసమాప్త్యర్థమితిపదం........................ ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— హిఙ్కారమేవాహ (ఓంఅదామోంపిబామోమితి) ఓమితిగానోపక్రమే. అదామ- భక్షయేమ. పిబామచ. (ఓందేవోవరుణఃప్రజాపతిఃసవితాన్నమిహాహరత్) ద్యోతమానత్వాద్దేవః. వ్రియమాణత్వాద్వరుణః. ప్రజానాంపాలనాత్ ప్రజాపతిః. ఏవంభూతఃసవితాఅన్నమాహరత్విత్యర్థః. (అన్నపతేఽన్నమిహాహరాహరోమితి). అన్నపతఇత్యాదిత్యస్యసమ్బోధనం. ఆహరాహరేతిద్విరుక్తిః ప్రార్థనాయాం. ఇతిగీతవన్తఇత్యర్థః. అన్నపతఇతిమన్త్రకరణకాదిత్యధ్యానవిశిష్టోద్గీథోపాసనమన్నఫలకమితిభావః. ౫

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అయం వావ లోకో హాఉకారో వాయుర్హాఇకారశ్చన్ద్రమా అథకారః ఆత్మేహకారోఽగ్నిరీకారః॥ ౧
ఆదిత్య ఊకారః నిహవ ఏకారో విశ్వేదేవా ఔహోయి ఇకారః ప్రజాపతిర్హింకారః ప్రాణస్స్వరో
ఽన్నం యా వాగ్విరాట్॥ ౨

శం.— భక్తివిషయోపాసనం సామావయవసమ్బద్ధమిత్యతః సామావయవాన్తరస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణి సంహతాన్యుపదిశ్యన్తేఽనన్తరం- సామావయవసమ్బద్ధత్వావిశేషాత్. అయం వావ - అయమేవ లోకో హాఉకారః - స్తోభో రథన్తరే సామ్ని ప్రసిద్ధః. *ఇయం వై రథన్తరమిత్యస్మాత్సమ్బన్ధసామాన్యాద్ధాఉకారస్తోభోఽయం లోక ఇత్యేవముపాసీత. (వాయుర్హాఇకారః) - వామదేవ్యసామని హాఇకారః ప్రసిద్ధః. వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చ వామదేవ్యస్య సామ్నో యోనిరిత్యస్మాత్సామాన్యాద్ధాఇకారం వాయుదృష్ట్యోపాసీత. (చన్ద్రమా అథకారః) చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీత. అన్నే హీదం స్థితం- అన్నాత్మా చన్ద్రః. థకారాకారసామాన్యాచ్చ. (ఆత్మా ఇహకారః) ఇహేతి స్తోభః. ప్రత్యక్షో హ్యాత్మా ఇహేతి వ్యపదిశ్యతే- ఇహేతి చ స్తోభః- తత్సామాన్యాత్. (అగ్నిరీకార ఇతి) ఈనిధనాని చాగ్నేయాని సర్వాణి సామానీత్యతస్తత్సామాన్యాత్. ౧

ఆ.— నను భక్తిసమ్బద్ధానాముపాసనానాం జ్ఞాతత్వాత్ *సమస్తస్యేత్యాదివక్తవ్యే కిమనన్తరఖణ్డేనేత్యాశఙ్క్యాహ (భక్తీతి)- ఇత్యతః - అస్మాత్ప్రస్తావాదిలియావత్. ఋగక్షరాణి గీయన్తే. తద్వ్యతిరిక్తాని వాచ్యశూన్యాని గీతిసిద్ధ్యర్థాని స్తోభాక్షరాణి పరిభాష్యన్తే. తాని చ కర్మాపూర్వనిర్వృత్తిద్వారేణ ఫలవత్త్వాదుపాస్యాని. తదుపాస్తివిధిపరముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. వక్ష్యమాణోపాసనానాం ప్రత్యేకం స్వాతన్త్ర్యం నాస్తీత్యాహ (సంహతానీతి). తేషామనన్తరముపదేశే హేతుమాహ (సామావయవేతి). న చైవంవిధస్తోభో నాస్తీతి వాచ్యమిత్యాహ (రథన్తర ఇతి). తథాపి కథం పృథివీదృష్ట్యా యథోక్తస్తోభస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (ఇయం రథన్తర ఇతి) *ఇయం రథన్తరమిత్యత్ర పృథివ్యా రథన్తరత్వం శ్రుతం- ప్రస్తుతశ్చ స్తోభో రథన్తరే స్థిత ఇత్యుక్తం. తథా చ యథోక్తాత్సమ్బన్ధరూపాత్సాదృశ్యాత్పృథివీదృష్ట్యా హాఉకార ఉపాస్య ఇత్యర్థః. కథం పునర్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారస్యోపాస్యత్వం- తత్రాహ (వాయ్వప్సమ్బన్ధశ్చేతి) హాఇకారో వామదేవ్యే సామ్ని ప్రసిద్ధః- తస్య చ వాయోరపాం చ సమ్బన్ధో. యోనిః- స్త్రైథునేచ్ఛావలినామపాం *వాయుః పృష్ఠేత్యవ రత్నతత్తో వామదేవ్యం సామాభవదితి శ్రుతేః. తస్మాద్యథోక్తాద్వామదేవ్యసామసమ్బన్ధసామాన్యాద్వాయుదృష్ట్యా హాఇకారముపాసీతేత్యర్థః. కథమథకారస్య చన్ద్రదృష్ట్యోపాసనం- తత్రాహ (అన్నే హీతి); తథా చ థకారసామాన్యాద్యథోక్తోపాస్తిసిద్ధిరితి శేషః. థకారవదకారసామాన్యాచ్చ చన్ద్రదృష్ట్యాఽథకారముపాసీతేత్యాహ (థకారేతి)- అథకారే తావద్వ్యక్తోఽకారః - అన్నాత్మని చన్ద్రమస్యపి సోఽస్తీతి తదుక్తం యథోక్తముపాసనమిత్యర్థః. ప్రథమమప్రత్యక్షః పశ్చాత్ప్రత్యక్షీభవన్నితి శేషః. తత్సామాన్యం- ఇహేతి వ్యపదిశ్యమానత్వం. తస్మాదాత్మదృష్టిరిహేతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యాహ (తత్సామాన్యాదితి). అగ్నిదృష్టిరీకారాఖ్యే స్తోభాక్షరే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (ఈనిధనానీతి) ఈకారో నిధనం యేషు సామసు - తాన్యాగ్నేయాని ప్రసిద్ధాని. తథా చ తేష్వగ్నిరీకారశ్చేత్యుభయోర్భావాదస్మాత్సాదృశ్యాదీకారమగ్నిదృష్ట్యోపాసీతేత్యర్థః. ౧

రం.— సామావయవాన్తర్గతస్తోభాక్షరవిషయాణ్యుపాసనాన్తరాణ్యుపదిశ్యన్తే (అయం వావ లోకో హాఉకారః) హాఉ ఇత్యేవంలక్షణో యస్సోఽసౌ స్తోభః- సః అయం లోకః- ఏతల్లోకత్వేనోపాస్య ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి స్తోభశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అయం స్తోభో రథన్తరసామ్ని ప్రసిద్ధః. (వాయుర్హాఇకారః) హాఇ ఇతి స్తోభో వామదేవ్యసామ్ని ప్రసిద్ధః. ఏవమగ్రేఽపి. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (ఆదిత్య ఊకారః) ఉచ్చైః- ఊర్ధ్వం సన్తమాదిత్యం గాయన్తీతి- ఊకారశ్చాయం స్తోభః. ఆదిత్యదైవత్యే సామ్ని స్తోభ ఇత్యాదిత్య ఊకారః. నిహవ ఇతి- ఆహ్వానం. ఏకారః- స్తోభః. ఏహీతి చాహ్వయన్తీతి తత్సామాన్యాత్. (విశ్వేదేవా ఔహోయి ఇకారః), వైశ్వదేవ్యే సామ్ని స్తోభస్య దర్శనాత్. (ప్రజాపతిర్హింకారః) అనిరుక్తత్వాత్, హింకారస్య చావ్యక్తత్వాత్. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి - స్తోభః. ప్రాణస్య చ స్వరహేతుత్వసామాన్యాత్. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నం. అన్నేన హీదం యాతి- తత్సామాన్యాత్. వాగితి- స్తోభో విరాట్- అన్నం. దేవతావిశేషో వా, వైరాజే సామ్ని స్తోభదర్శనాత్. ౨

ఆ.— ఊకారమాదిత్యదృష్ట్యా కథముపాసీతేత్యాశఙ్క్యాహ (ఉచ్చైరితి). ఊకారాదిత్యయోర్విధాన్తరేణ సాదృశ్యమాహ (ఆదిత్యేతి). ఏకారసామాన్యాన్నిహవదృష్టిరేకారే స్తోభే కార్యేత్యాహ (నిహవ ఇత్యాదినా), ఔహోయి ఇకారస్య విశ్వేదేవదృష్ట్యోపాస్తౌ హేతుమాహ (వైశ్వదేవ్య ఇతి). ప్రజాపతిదృష్ట్యా హింకారోపాస్యత్వే హేతుః (అనిరుక్తత్వాదితి) - నీలపీతాదిరూపేణ నిరుక్త్యవిషయత్వాత్ప్రజాపతేరిత్యర్థః. అవ్యక్తత్వాత్- రూపాదిరహితత్వాదిత్యర్థః. (ప్రాణస్య చేతి) చకారాత్స్వరస్య చేత్యర్థః. స్వరహేతుత్వం- తన్నిర్వర్తకత్వేన తదాత్మకత్వం. వాక్యం వ్యాచష్టే (యా ఇతీతి). అన్నదృష్టిర్యా ఇతి స్తోభే కర్తవ్యేత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నేనేతి). విరాడ్దృష్టిర్వాగితి స్తోభే కార్యేత్యత్ర హేతుమాహ (వైరాజ ఇతి) ౨

రం.— (ఆదిత్య ఊకార ఇత్యాది) (నిహవ ఏకారః) నిహవః - ఆహ్వానమిత్యర్థః. *హ్వస్సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిష్వితి భావే హ్వఞః అప్సమ్ప్రసారణయోర్నిహవ ఇతి రూపం. (ప్రాణస్స్వరః) స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణ ఇత్యర్థః. (అన్నం యా) యా ఇతి స్తోభోఽన్నమిత్యర్థః. (వాగ్విరాట్) వాగితి స్తోభో విరాట్- అన్నమిత్యర్థః. విరాట్పురుషో వా. ౨

అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభఃసఞ్చరోహుఙ్కారః॥ ౩

దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహంయోవాచోదోహోఽన్నవానన్నాదోభవతియఏతామేవꣳసామ్నాముపనిషదంవేదోపనిషదంవేదేతి॥ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది ప్రథమఃప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

* * *

శం.— అనిరుక్తః- అవ్యక్తత్వాదిదంవేదంవేతినిర్వక్తుంనశక్యతఇతి. అతస్సఞ్చరః - వికల్ప్యమానస్వరూపఇత్యర్థః. కోసావితి- ఆహ (హుఙ్కారః) అవ్యక్తోహ్యయం- అతోఽనిరుక్తవిశేషఏవోపాస్యఇత్యభిప్రాయః. ౩

ఆ.— అనిరుక్తః- కారణాత్మా. తస్యానిరుక్తత్వంసాధయతి (అవ్యక్తత్వాదితి). సచానేకధాకార్యరూపేణసఞ్చరతీతిసఞ్చరః. సఞ్చారోపిశాఖాభేదేనవికల్ప్యమానస్వరూపః. త్రయోదశశ్చ ❋ అయంవావేత్యారభ్యగణ్యమానః. తతశ్చకారణదృష్ట్యాహుఙ్కారముపాసీతేత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (అవ్యక్తోహీతి). తత్ర వికల్ప్యమానత్వం హేతుః. ౩

రం.— (అనిరుక్తస్త్రయోదశస్తోభస్సఞ్చరోహుఙ్కారః) హాఉకారాదిభ్యోద్వాదశభ్యః పూర్వోక్తేభ్యోఽధికఃహుమితిత్రయోదశస్తోభః- సఇదమితినిర్వక్తుమశక్యతయాఅనిరుక్తత్వాత్ సఞ్చరః- డోలాయితః. సస్తైహరూపఇత్యర్థః. తతశ్చతత్రసఞ్చరత్వదృష్టిఃకార్యేత్యర్థః. ఏవఞ్చహాఉకారాదిషు త్రయోదశసూక్తపృథివీలోకాదిదృష్టిఃకర్తవ్యేతిస్థితం. ౩

శం.— స్తోభాక్షరోపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహమిత్యాది) ఉక్తార్థం. యఏతామేవం-యథోక్తలక్షణాంసామ్నాం-సామావయవస్తోభాక్షరవిషయాముపనిషదం- దర్శనంవేద-తస్యైతద్యథోక్తంఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః. సామావయవవిషయోపాసనాశేషపరిసమాప్త్యర్థఇతిశబ్దఇతి................................ ౪

ఇతిప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ప్రథమప్రపాఠకభాష్యమ్.

ఆ.— నైతానివ్యస్తాన్యుపాసనాని - ప్రత్యేకంఫలాశ్రవణాత్. సమస్తంపునరేకమిదముపాసనం - ఏకఫలత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ (స్తోభాక్షరేతి). ఉపనిషదంవేదోపనిషదంవేదేత్యావృత్తేస్తాత్పర్యమాహ (ద్విరభ్యాసఇతి). ప్రథమప్రపాఠకవ్యాఖ్యానసమాప్తావితిశబ్దః. ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య

శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

రం.— తస్యఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహంయోవాచోదోహః) ఉక్తోఽర్థః. (యఏతామేవంసామ్నాముపనిషదంవేదోపనిషదంవేద) సామావయవస్తోభాక్షరోపాసనాంయోవేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా................................ ౪

ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ప్రథమప్రపాఠక భాష్యమ్.

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహితశఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

ద్వితీయః ప్రపాఠకః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

హరిః ఓం.

ఉ.— సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనగ్ం సాధు యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి॥ ౧

తదుతాప్యాహుః సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురసామ్నైనముపాగాదిత్యసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః॥ ౨

అథోతాప్యాహుః సామ నో బతేతి యత్సాధు భవతి సాధు బతేత్యేవ తదాహురసామ నో బతేతి యదసాధు భవత్యసాధు బతేత్యేవ తదాహుః॥ ౩

శం.— * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాదినా సామావయవవిశేషవిషయముపాసనమనేకఫలముపదిష్టం - అనన్తరం చ స్తోభాక్షరవిషయముపాసనముక్తం- సర్వథాపి సామ్న్యేకదేశసమ్బద్ధమేవ తదితి. అథేదానీం సమస్తే సామ్ని సమస్తసామవిషయాణ్యుపాసనాని వక్ష్యామీత్యారభతే శ్రుతిః. యుక్తం హ్యేకదేశోపాసనానన్తరమేకదేశివిషయముపాసనముచ్యత ఇతి. సమస్తస్య - సర్వావయవవిశిష్టస్య పాఞ్చభక్తికస్య సాప్తభక్తికస్య చేత్యర్థః. ఖల్వితి వాక్యాలఙ్కారార్థః. సామ్న ఉపాసనం సాధు. సమస్తే సామ్ని సాధుదృష్టివిధిపరత్వాన్న పూర్వోపాసననిన్దార్థత్వం సాధుశబ్దస్య. నను లోకే పూర్వత్రాప్యుపాసనం సాధుత్వం సమస్తే సామ్న్యభిధీయతే. న- * సాధు సామేత్యుపాస్త ఇత్యుపసంహారాత్. సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీ. కథమవగమ్యత ఇతి- ఆహ- యత్ఖలు లోకే సాధు- శోభనం- అనవద్యం ప్రసిద్ధం- తత్సామేత్యాచక్షతే కుశలాః. యదసాధు- విపరీతం- తదసామేతి. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరప్రపాఠకయోస్సఙ్గతిం దర్శయతి (ఓమిత్యేతదిత్యాదినా). సర్వథాపి- సామావయవవిషయత్వే స్తోభాక్షరవిషయత్వే చేత్యర్థః. ఇతిశబ్దో హేత్వర్థః. యస్మాదేకదేశవిషయాణ్యుపాసనాని వృత్తాని- తస్మాత్తాని సమస్తవిషయాణి వక్తవ్యానీత్యర్థః. ఏకదేశోపాస్తివ్యాఖ్యానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథముక్తవక్ష్యమాణోపాసనయోరిదం పౌర్వాపర్యం- తత్రాహ (యుక్తంహీతి). సమస్తస్యోపాసనం సాధ్వితి వచనాద్వ్యస్తోపాసనం నిన్దితత్వాదననుష్ఠేయమిత్యాశఙ్క్యాహ (సమస్త ఇతి). అర్థాదస్తి నిన్దేతి శఙ్కతే (నన్వితి). పూర్వత్రాపి సాధుత్వస్య విద్యమానస్యైవ విశేషణత్వేనానువాదాన్నార్థాదపి నిన్దేతి పరిహరతి (న సాధ్వితి). యత్ఖల్విత్యాదివ్యాఖ్యాతుం పాతనికామాహ (సాధుశబ్ద ఇతి). వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.— సామావయవోపాసనం ప్రాఙ్నిర్దిశ్య సమస్తస్య సామ్న ఉపాసనం ప్రస్తౌతి (సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనం సాధు) సమస్తస్య- పాఞ్చవిధ్యయుక్తస్య- సాప్తవిధ్యయుక్తస్య వా సమస్తస్య సామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనం కార్యమిత్యర్థః. తత్రోపపత్తిమాహ (యత్ఖలు సాధు తత్సామేత్యాచక్షతే యదసాధు తదసామేతి) సాధ్వసాధుకర్మణీ సామాసామత్వేన వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ - తత్రైవ సాధ్వసాధువివేకకరణ ఉతాప్యాహుః. సామ్నా ఏనం - రాజానం సామన్తం వా ఉపాగాత్ - ఉపగతవాన్. కోఽసౌ. యతోఽసాధుత్వప్రాప్త్యాశఙ్కా- స ఇత్యభిప్రాయః. శోభనాభిప్రాయేణ- సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తత్ - తత్రాహుర్లౌకికా బన్ధనాద్యసాధుకార్యమపశ్యన్తః. యత్ర పునర్విపర్యయే బన్ధనాద్యసాధుకార్యం పశ్యన్తి- తత్రాసామ్నైనముపాగాదితి. అసాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహుః. ౨

ఆ.— కిమ్పునరేవం వివేకకరణే కారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్త్రేతి) - వివేకకరణోపాయభేదవికల్పార్థముతేత్యుభయత్ర పదం. సామ్నైనమిత్యాదినా సాధునేత్యాదివాక్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య వ్యాఖ్యావ్యాఖ్యేయభావాన్నైవమిత్యాహ (శోభనేతి)- శోభనకార్యదర్శనే సతీతి యావత్. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (బన్ధనాదీతి) అసామ్నేత్యాదివ్యాచష్టే (యత్రేతి) ౨

రం.— (తదుతాప్యాహుః) తత్ - తస్మిన్విషయే అన్యదప్యాహుః. కిం తదిత్యత్రాహ (సామ్నైనముపాగాదితి సాధునైనముపాగాదిత్యేవ తదాహురిత్యాది) సామాసామోపాయాభ్యామాగతం ప్రత్యర్థినం సాధ్వసాధుభ్యామాగతం వ్యవహరన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథోతాప్యాహుః స్వసంవేద్యం. సామ నః- అస్మాకం బతేత్యనుకమ్పయన్తః సంవృత్తమిత్యాహుః. ఏతత్తైరుక్తం భవతి- యత్సాధు భవతి- సాధు బతేత్యేవ తదాహుః. విపర్యయే జాతేఽసామ నో బతేతి. యదసాధు భవతి - అసాధు బతేత్యేవ తదాహుః. తస్మాత్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థత్వం సిద్ధం. ౩

సయఏతదేవంవిద్వాన్సాధుసామేత్యుపాస్తేఽభ్యాశోహయదేనగ్ం సాధవోధర్మాఆచగచ్ఛేయు రుపచనమేయుః॥ ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఃఖణ్డః,

ఉ.— లోకేషుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీతపృథివీహిఙ్కారఃఅగ్నిః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఆదిత్యః ప్రతిహారోద్యౌర్నిధనమిత్యూర్ధ్వేషు॥ ౧

ఆ.— కార్యగమ్యంసాధుత్వమసాధుత్వంచోక్త్వాస్వానుభవగమ్యంతదుపన్యస్యతి (అథేతి). కార్యాత్తస్యసాధుత్వాదివివేకానన్తర్యమథశబ్దార్థః. స్వసంవేద్యం- సాధుత్వమసాధుత్వంచేతిశేషః. తత్రసాధుత్వంస్వానుభవసిద్ధమిత్యేతద్వ్యుత్పాదయతి (సామేతి). యత్సాధ్విత్యాదివాక్యస్యపూర్వేణపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి). అసామేత్యాదివ్యాచష్టే (విపర్యయఇతి). బతేతి-ఆహురితిసమ్బన్ధః. కింతైరుక్తంభవతి-తదాహ (యదసాధ్వితి). సాధుశబ్దశ్శోభనవాచీత్యుక్తముపసంహరతి (తస్మాదితి) ౩

రం.— (అథోతాప్యాహుః) అస్మిన్నేవార్థేజనాఅన్యదప్యాహురిత్యర్థః. (సామనోబతేతియత్సాధుభవతి) యత్కర్మసాధుభవతి-తస్మిన్- అస్మాకంసామబతేతిసానుమోదాఃప్రవదన్తిలోకాః (సాధుబతేత్యేవతదాహుః) సామనోబతేత్యుక్తఏవవిషయేసాధుబతేతిలోకాఃప్రవదన్తి- తతస్సామసాధుశబ్దానేకత్రప్రయుజ్యమానౌదృశ్యేతేఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. అతస్సామసాధుశబ్దయోరేకార్థప్రయోగాత్ సమస్తస్యసామ్నస్సాధుత్వేనోపాసనంకర్తవ్యమిత్యర్థః. ౩

శం.— అతస్సయః - కశ్చిత్సాధుసామేతి- సాధుగుణవత్సామేత్యుపాస్తేసమస్తంసామసాధుగుణవద్విద్వాన్- తస్యైతత్ఫలం. అభ్యాశోహ- క్షిప్రం. యదితిక్రియావిశేషణార్థం. ఏనం - ఉపాసకంసాధవః- శోభనధర్మాఃశ్రుతిస్మృత్యవిరుద్ధాఆచగచ్ఛేయుః-ఆగచ్ఛేయుశ్చ. నకేవలమాగచ్ఛేయుః- ఉపచనమేయుః- ఉపనమేయుశ్చ, భోగ్యత్వేనోపతిష్ఠేయురిత్యర్థః. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తయోరేకార్థత్వమతశ్శబ్దార్థః. ఉపాసకమేవవిశినష్టి (సమస్తమితి). ఆగచ్ఛేయురితియత్తత్క్షిప్రమేవేతిక్రియావిశేషణత్వం యదిత్యస్యద్రష్టవ్యం.. ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యఏతదేవంవిద్వాన్సాధుసామేత్యుపాస్తేఅభ్యాశోహయదేనమిత్యాది) ఏవంసాధుత్వేనసమస్తసామోపాసకంహ- ప్రసిద్ధం- అభ్యాశః- క్షిప్రంసాధుధర్మాస్సర్వేఆగచ్ఛేయుః, శ్చభోగ్యత్వేనోపనతాశ్చభవేయురిత్యర్థః. *రమణీయచరణాఅభ్యాశోహేత్యత్ర *అభ్యాశః- అభ్యాగన్తారఇతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాత్ ఇహాప్యభ్యాశః- ఆగన్తారఃసాధవోధర్మాః. అభ్యాగమనయోగ్యాస్సాధవోధర్మాఃఅభ్యాగచ్ఛేయురితివాఽర్థః. ఉపనమేయుశ్చ- భోగ్యతాంభజేయురిత్యర్థః ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కానిపునస్తానిసాధుదృష్టివిశిష్టానిసమస్తానిసామాన్యుపాస్యానీతి. ఇమానితాన్యుచ్యన్తే-లోకేషుపఞ్చవిధమిత్యాదీని. ననులోకాదిదృష్ట్యాతాన్యుపాస్యాని, సాధుదృష్ట్యా, చేతివిరుద్ధం. న-సాధ్వర్థస్యలోకాదికార్యేషుకారణస్యానుగతత్వాత్- మృదాదివద్ఘటాదివికారేషు. సాధుశబ్దవాచ్యోఽర్థోధర్మః- బ్రహ్మవా. సర్వథాపిలోకాదికార్యేష్వనుగతం. అతోయథాయత్రఘటాదిదృష్టిఃమృదాదిదృష్ట్యనుగతైవసా- తథాసాధుదృష్ట్యనుగతైవలోకాదిదృష్టిః- ధర్మాదికార్యత్వాల్లోకాదీనాం. యద్యపికారణత్వమవిశిష్టంబ్రహ్మధర్మయోః- ధర్మఏవసాధుశబ్దవాచ్యఇతియుక్తం- *సాధుకారీసాధుర్భవతీతిధర్మవిషయేసాధుశబ్దప్రయోగాత్. ననులోకాదికార్యేషుకారణస్యానుగతత్వాదర్థప్రాప్తైవతద్దృష్టిరితి *సాధుసామేత్యుపాస్తఇతినవక్తవ్యం. న-శాస్త్రగమ్యత్వాత్తద్దృష్టేః. సర్వత్రహిశాస్త్రప్రాపితాఏవధర్మాఉపాస్యాః- నవిద్యమానాఅప్యశాస్త్రీయాః. లోకేషు- పృథివ్యాదిషుపఞ్చవిధం- పఞ్చభక్తిభేదేనపఞ్చప్రకారంసాధుసమస్తంసామోపాసీత. కథం. (పృథివీహిఙ్కారః)-లోకేష్వితియాసప్తమీ-తాంప్రథమాత్వేనవిపరిణమయ్యపృథివీదృష్ట్యాహిఙ్కారేపృథివీహిఙ్కారఇత్యుపాసీత. వ్యత్యస్యవాసప్తమీశ్రుతింలోకవిషయాంహిఙ్కారాదిషుపృథివ్యాదిదృష్టింకృత్వోపాసీత. తత్రపృథివీహిఙ్కారః- ప్రాథమ్యసామాన్యాత్. (అగ్నిఃప్రస్తావః) అగ్నౌహికర్మాణిప్రస్తూయన్తే- ప్రస్తావశ్చభక్తిః. (అన్తరిక్షముద్గీథః) అన్తరిక్షంహిగగనం- గకారవిశిష్టశ్చోద్గీథః. (ఆదిత్యఃప్రతిహారః), ప్రతిప్రాణ్యభిముఖత్వాన్మాంప్రతిమాంప్రతీతి. (ద్యౌర్నిధనం), దివినిధీయన్తేహీతోగతాః. ఇత్యూర్ధ్వేషు- ఊర్ధ్వంగతేషులోకదృష్ట్యాసామోపాసనం. ౧

ఆ.— ఏకస్యోభయదృష్టివిషయత్వమయుక్తం - నహిఘటదృష్టిగోచరస్యపటదృష్టేరపిగోచరస్స్యాదితిశఙ్కతే (నన్వితి). ఏక

ఉ.— అథావృత్తేషుద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యగ్ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథోఽగ్నిగ్ప్రతిహారగ్పృథివీనిధనం॥ ౨
కల్పన్తేహాస్మైలోకాఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చయఏతదేవంవిద్వాఁల్లోకేషుపఞ్చవిధంసామోపాస్తే॥ ౩
ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

స్యేఽన్యపి ప్రస్తుతం దృష్టిద్వయమనిరుద్ధమితి సమాధత్తే (నసాధ్వర్థస్యేతి). యథా ఘటాదిషు మృదాద్యనుగతం - తథా సాధుశబ్దార్థస్య కారణస్య లోకాదిషు కార్యేష్వనుగతత్వాత్ తద్దృష్ట్యా సాధుదృష్ట్యైరనుగమ్యాన్న దృష్టిద్వయస్యైకత్ర విరోధోఽస్తీత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (సాధుశబ్దేతి) సాధ్వర్థస్య లోకేష్వనుగతిరపి శబ్దార్థః. యత్రేతి దేవదత్తోక్తిః. సా- ఘటాదిదృష్టిః. తత్రేతి శేషః. నను సాధుశబ్దార్థయోర్ధర్మబ్రహ్మణోస్తుల్యం కారణత్వం- తథా చాత్ర సాధుశబ్దార్థో న వ్యవస్థితస్స్యాత్. అన్యాయ్యం చానేకార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి) - ధర్మ ఏవేత్యత్ర తథాపీతి చ వక్తవ్యం. బ్రహ్మణి తూపరమానస్తు సాధుశబ్దోఽభక్త్యాగమయితవ్యః. న చ ధర్మస్య నిమిత్తకారణత్వాన్న కార్యానుగతిరితి వాచ్యం - కర్మాపూర్వసహితదధిపయః ప్రభృత్యవయవసముదాయస్య ధర్మత్వాత్, తత్పరిణామత్వాచ్చ కార్యస్య, తత్ర తదనుగతిసిద్ధేరితి ద్రష్టవ్యం. అపూర్వత్వాభావేన విధిమాక్షిపతి (నన్వితి). కారణానుగమస్యానుమానికత్వేఽపి తద్దృష్టికత్వమపూర్వమేవేతి పరిహరతి (న శాస్త్రగమ్యత్వాదితి). యశ్చార్థాదర్థః - న స చోదనార్థ ఇతి న్యాయేనోక్తం వివృణోతి (సర్వత్రేతి). లోకేష్విత్యాదివాక్యే పఞ్చవిధసామదృష్ట్యా లోకానాముపాస్యత్వప్రతీతేరత్రాపి హిఙ్కారదృష్ట్యా పృథివ్యా ధ్యేయత్వే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ (లోకేష్వితి). లోకాః పఞ్చవిధం సామోపాసీతేతి విభక్తివిపరిణామేన ప్రథమవాక్యార్థపర్యవసానాత్, తదనుసారేణాత్రాపి పృథివీదృష్ట్యా హిఙ్కారే ధ్యేయే సతి, పృథివీ హిఙ్కార ఇతి పృథివీదృష్టిమారోప్య హిఙ్కారముపాసీతేతి ద్వితీయవాక్యం పర్యవస్యతీత్యర్థః. లోకసమ్బద్ధా సప్తమీ హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బద్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, నైతద్వా- తథా చ లోకవిషయా సప్తమీ శ్రుతిర్హిఙ్కారాదిషు, తత్సమ్బద్ధా చ ద్వితీయా లోకేషు, వ్యత్యస్య పృథివ్యాదిదృష్టిం హిఙ్కారాదిషు కృత్వోపాసీతేతి పక్షాన్తరమాహ (వ్యత్యస్యేతి). బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితి న్యాయేన పక్షద్వయముక్త్వా ప్రతివాక్యం వ్యాచష్టే (తత్రేతి) - ఉక్తరీత్యాఽన్యోపాసనే ప్రస్తుతే సతీతి యావత్. అధ్యాసస్య సాదృశ్యనిబన్ధనత్వాద్వ్యక్తసాదృశ్యాభావేఽపి యథాకథంచిత్కల్పనీయమిత్యాహ (ప్రాథమ్యేతి) - లోకేషు పృథివ్యాః, సామసు చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యమస్తి- తస్మాత్సామాన్యాదితి యావత్. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాసనే ప్రస్తావత్వసామాన్యమాహ (అగ్నౌ హీతి). అన్తరిక్షదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే గకారసమ్బన్ధసాదృశ్యం దర్శయతి (అన్తరిక్షం హీతి). ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ ప్రతిశబ్దసామాన్యం హేతుమాహ (ప్రతి ప్రాణీతి). ద్యుదృష్ట్యా నిధనోపాసనే నిధనత్వసామాన్యమాహ (దివీతి). ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఇత్యూర్ధ్వేష్వితి) ౧

రం.— (లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనలక్షణపాఞ్చవిధ్యయుక్తం క్రత్వఙ్గభూతం సామోపాసీత. పఞ్చవిధసామకర్మకముపాసనం లోకేషు- లోకవిషయకం కుర్యాదిత్యర్థః. ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేరిత్యధికరణే అఙ్గానఙ్గసమభివ్యాహారయుక్తోపాసనేష్వఙ్గేష్వనఙ్గదృష్టిరూపత్వస్య సమర్థితత్వాత్ అఙ్గభూతే సామ్న్యనఙ్గలోకదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ప్రకారమేవ దర్శయతి (పృథివీ- హిఙ్కారోఽగ్నిః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) హిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనేషు క్రమేణ పృథివ్యగ్న్యన్తరిక్షాదిత్యద్యులోకదృష్టిరూర్ధ్వక్రమేణ కర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— అథావృత్తేషు- అవాఙ్ముఖేషు పఞ్చవిధముచ్యతే సామోపాసనం. గత్యాగతివిశిష్టా హి లోకాః - యథా తే - తథా దృష్టిస్సైవ సామోపాసనం విధీయతే యతః- అత ఆవృత్తేషు లోకేషు ద్యౌర్హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (ఆదిత్యః ప్రస్తావః), ఉదితే హ్యాదిత్యే ప్రస్తూయన్తే కర్మాణి ప్రాణినాం. (అన్తరిక్షముద్గీథః) పూర్వవత్. (అగ్నిః ప్రతిహారః) ప్రాణిభిః ప్రతిహరణాదగ్నేః. (పృథివీ నిధనం) తత ఆగతానామిహ నిధనాత్. ౨

ఆ.— అథావృత్తేష్వితి వాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి) - పృథివీముఖ్యేషు ద్యుపర్యన్తేషు పఞ్చవిధసామోపాసనకథనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. పూర్వోత్తరగ్రన్థయోర్మిథో విరోధం శఙ్కిత్వా పరిహరతి (గత్యాగతీతి) - యథా వా తే గతివిశిష్టాః- తథా దృష్ట్యైవ హిఙ్కారాద్యుపాసనం విహితం. యథా చాగతివిశిష్టాస్తే- తథా దృష్ట్యైవ తదుపాసనం విధీయతే. తథా చ శాస్త్రానుసారేణ క్రియమాణయోరుపాసనయోర్న విరోధోఽస్తీత్యర్థః. ద్వివిధోపాస్తివిషయసన్దర్భయోర్విరోధాభావమనూద్య ఫలితముపాసనం దర్శయతి (యత ఇతి). ద్యులోకదృష్ట్యా హిఙ్కారస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ప్రాథమ్యాదితి) ఆవృత్తౌ ద్యులోకస్య, సామ్నశ్చ హిఙ్కారస్య, ప్రాథమ్యం ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యదృష్ట్యా ప్రస్తావస్యోపాస్యత్వే హేతుమాహ (ఉదిత ఇతి) - పూర్వవదితి- గకారసామాన్యం వివక్షితం. అగ్నిదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాస్తౌ హేతుమాహ (ప్రాణిభిరితి) ప్రతిహరణం- ఇతస్తతో నయనం. ౨

రం.— తథా (అథావృత్తేషు ద్యౌర్హిఙ్కార ఆదిత్యః ప్రస్తావోఽన్తరిక్షముద్గీథ ఇత్యాది) ఆవృత్తక్రమేణ తేష్వేవ ద్యులోకాదిత్యాన్తరిక్షాగ్నిపృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— ఉపాసనఫలం- కల్పన్తే- సమర్థా భవన్తి హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ - గత్యాగతివిశిష్టాః- భోగ్యత్వేన వ్యవతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. య ఏతదేవం విద్వాఁల్లోకేషు పఞ్చవిధం సమస్తం సాధు సామేత్యుపాస్త ఇతి సర్వత్ర యోజనా పఞ్చవిధే సప్తవిధే చ. ……………… ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

మూ.— వృష్టౌపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత పురోవాతోహిఙ్కారో మేఘోజాయతే సప్రస్తావోవర్షతి సఉద్గీథో విద్యోతతే స్తనయతి స ప్రతిహారః ఉద్గృహ్ణాతి తన్నిధనం॥ ౧

వర్షతిహాస్మై వర్షయతిహయఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌపఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ……… ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీత మేఘోయత్సంప్లవతే సహిఙ్కారోయద్వర్షతి సప్రస్తావోయాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే సఉద్గీథోయాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారస్సముద్రో నిధనం॥ ౧

ఆ.— సాధ్వితిపదంసర్వత్ర ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (ఇతిసర్వత్రేతి). సర్వత్రేత్యస్యవ్యాఖ్యా (పఞ్చవిధఇత్యాది) ……… ౩

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తత్ఫలమాహ (కల్పన్తేహాస్మైలోకాఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చేత్యాది) అస్మై- అస్యలోకాః కల్పన్తే- ఉపాసకభోగనిష్పాదనసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ……… ౩

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) లోకస్థితేర్వృష్టినిమిత్తత్వాదానన్తర్యం. (పురోవాతోహిఙ్కారః) - పురోవాతాద్యుద్గ్రహణాన్తాహివృష్టిః- యథాసామహిఙ్కారాదినిధనాన్తం. అతఃపురోవాతోహిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్. (మేఘోజాయతేస ప్రస్తావః) - ప్రావృషి మేఘోపజననేవృష్టేః ప్రస్తావఇతిహి ప్రసిద్ధిః. (వర్షతిసఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (విద్యోతతేస్తనయతిస ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) సమాప్తిసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననులోకదృష్ట్యాసామోపాస్త్యనన్తరంకిమితివృష్టిదృష్ట్యాతదుపాస్తిరుపన్యస్యతే- తత్రాహ (లోకస్థితేరితి). పురోవాతదృష్ట్యా హిఙ్కారోపాసనేహేతుమాహ (పురోవాతాదీతి). ఉద్గ్రహణం- వర్షోపసంహరణం. అతశ్శబ్దార్థమాహ (ప్రాథమ్యాదితి). మేఘజన్మదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాస్తౌహేతుమాహ (ప్రావృషీతి). వర్షణదృష్ట్యోద్గీథోపాసనే హేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి). విద్యోతనస్తనయిత్నుదృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే కారణమాహ (ప్రతిహృతత్వాదితి)- విద్యుతాం స్తనయిత్నూనాంచ ప్రతిహృతత్వం- విప్రకీర్ణత్వం. తేన ప్రతిశబ్దసాదృశ్యాద్విద్యోతనాదిదృష్ట్యా [illegible] ప్రతిహారోపాస్తిరిత్యర్థః. ఉద్గ్రహణదృష్ట్యానిధనోపాసనేనిదానమాహ (సమాప్తీతి). ౧

రం.— (వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదేవాత్రపఞ్చవిధేసామ్నివృష్టిదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. (పురోవాతోహిఙ్కారఇత్యాది) (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం - జలస్యోద్గ్రహణం. వర్షసమాప్తిః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలముపాసనస్య- వర్షతిహాస్మాఇచ్ఛాతః. తథావర్షయతిహ- అసత్యామపివృష్టౌ. యఏతదిత్యాది- పూర్వవత్. ……… ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్షతిపర్జన్యఏతదనుమన్తృత్వమకిఞ్చిత్కరమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసత్యామపీతి) ……… ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (వర్షతిహాస్మై) ఇచ్ఛతఇతిశేషః. అస్యేచ్ఛాయాంసత్యాంవర్షతీతియావత్. (వర్షయతిహయఏతదేవంవిద్వాన్వృష్టౌపఞ్చవిధంసామోపాస్తే) అద్యాపియఏవముపాస్తే - సఇచ్ఛాయాంసత్యాంవర్షయతి- వర్షంకారయతీత్యర్థః. ……… ౨

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) వృష్టిపూర్వకత్వాత్సర్వాసామపామానన్తర్యం. మేఘోయత్సంప్లవతే- ఏకీభావేనేతరేతరంఘనీభవతి. మేఘోయదాఉద్గతోవా- తదాసంప్లవతఇత్యుచ్యతేమేఘః. తదాఽపామారమ్భః. సహిఙ్కారః. (యద్వర్షతిసప్రస్తావః) ఆపస్సర్వతోవ్యాప్తుం ప్రస్తుతాః. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేసఉద్గీథః) శ్రైష్ఠ్యాత్. (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతిహారసామాన్యాత్. (సముద్రోనిధనం), తన్నిధనత్వాదపాం. ౧

ఆ.— కిమితివృష్టిదృష్టేరనన్తరమపాందృష్టిస్సాన్నిక్షిప్యతే- తత్రాహ (వృష్టిపూర్వకత్వాదితి). మేఘసమ్ప్లవదృష్ట్యాహిఙ్కారమారమ్భసామాన్యాదుపాసీతేత్యాహ (మేఘఇతి). వర్షదృష్ట్యాప్రస్తావస్యోపాస్యత్వేహేతుమాహ (ఆపఇతి). ప్రాచ్యః- నద్యోగఙ్గాద్యాః. ప్రతీచ్యః- నర్మదాద్యాఇతిభేదః. ౧

నహాప్సుప్రైత్యప్సుమాన్భవతియఏతదేవం విద్వాన్సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

ఉ.— ఋతుషుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీతవసన్తోహిఙ్కారోగ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షాఉద్గీథశ్శరత్ప్రతిహారోహేమన్తోనిధనం॥ ౧

కల్పన్తేహాస్మాఋతవఋతుమాన్భవతియఏతదేవంవిద్వానృతుషుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాస్తే॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమఃఖణ్డః.

ఉ.— పశుషుపఞ్చవిధగ్ం సామోపాసీతాజాహిఙ్కారోఽవయఃప్రస్తావోగావఉద్గీథోఽశ్వాఃప్రతిహారఃపురుషోనిధనం॥ ౧

రం.— (సర్వాస్వప్సుపఞ్చవిధంసామోపాసీత) పూర్వవదర్థః. (మేఘోయత్సమ్ప్లవతేసహిఙ్కారః) సమ్ప్లవనం - సఞ్చారః. (యాః ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేసఉద్గీథః) స్యన్దన్తే- ఆపఇతిశేషః. (యాః ప్రతీచ్యస్స ప్రతిహారః) ప్రతీచ్యః-స్యన్దన్తేఆపఇతిశేషః.శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— నహాప్సుప్రైతి- నేచ్ఛతిచేత్. అప్సుమాన్ భవతి. ఫలం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తస్మిన్గఙ్గాదావపేక్షితమపిమరణంనస్యాదితిచేత్- తత్రాహ (నేచ్ఛతిచేదితి)। అప్సుమాన్భవతి-అసావుపాసకోమరుస్థలేష్వపి యథేచ్ఛముదకవాన్భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నహాప్సుప్రైతి) నప్రైతి- నమ్రియతఇత్యర్థః. (అప్సుమాన్భవతి) ప్రభూతోదకసమ్పన్నోభవతీత్యర్థః. *అపోమాని యస్య, రామేష్విత్యలుక్. శిష్టంస్పష్టం, ... ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఋతుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీత)-ఋతువ్యవస్థాయాఃయథోక్తామ్నినిత్రత్వాదానన్తర్యం. (వసన్తోహిఙ్కారః), ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావః) యవాదిసఙ్గ్రహః ప్రస్తూయతేహి ప్రావృడర్థం. (వర్షాఉద్గీథః), ప్రాధాన్యాత్. (శరత్ప్రతిహారః), రోగిణాం మృతానాంచ ప్రతిహరణాత్. (హేమన్తోనిధనం) నివాతేనిధానాత్ప్రాణినాం. ౧

ఆ.— కిమితిసలిలదృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిస్సామ్న్యారోప్యతే-తత్రాహ (ఋతువ్యవస్థాయాఇతి) ౧

రం.— (ఋతుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం - కల్పన్తేహ,ఋతువ్యవస్థానురూపంభోగ్యత్వేనాస్మాఉపాసకాయఋతవః. ఋతుమాన్ - ఆర్తవైర్భోగైశ్చసమ్పన్నో భవతీత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఋతువ్యవస్థానురూపమితి- క్రియావిశేషణం. కస్యచిదనుపాసితురపి క్రమేణతత్తదృతుఫలభాగిత్వోపపత్తేరుక్తదనుపాసనానురూపంఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋతుమానితి) సమ్పన్నః-సర్వదాస్వేచ్ఛావశాదితిశేషః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (కల్పన్తేహాస్మాఋతవః) కల్పన్తే- ఉపాసకస్యభోగ్యనిష్పాదనసమర్థాభవన్తీత్యర్థః. (ఋతుమాన్భవతి) వసన్తాద్యృతుఫలభోగశాలీభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (పశుషుపఞ్చవిధంసామోపాసీత)-సమ్యగ్వృష్టేష్వృతుషుపశవ్యఃకాలఇత్యానన్తర్యం. (అజాహిఙ్కారః) ప్రాధాన్యాత్ప్రాథమ్యాద్వా, అజాఃపశూనాంప్రథమఇతిశ్రుతేః. (అవయఃప్రస్తావః), సాహచర్యదర్శనాదజావీనాం. (గావఉద్గీథః), శ్రైష్ఠ్యాత్. (అశ్వాఃప్రతిహారః), ప్రతిహరణాత్పురుషాణాం. (పురుషోనిధనం), పురుషాశ్రయత్వాత్పశూనాం. ౧

ఆ.— ఋతుదృష్ట్యనన్తరంసామ్నిపశుదృష్ట్యారోపకారణమాహ (సమ్యగితి). అజాదృష్ట్యాహిఙ్కారోపాసనేహేతుద్వయమాహ (ప్రా

భవన్తిహాస్యపశవః పశుమాన్భవతియఏతదేవంవిద్వాన్పశుషుపఞ్చవిధగ్ సామోపాస్తే॥ ...౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రాణేషు పఞ్చవిధగ్ పరోవరీయస్సామోపాసీత ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రం ప్రతిహారో మనో నిధనం పరోవరీయాగ్ సి వై తాని॥ ౧

పరోవరీయో హాస్య భవతి పరోవరీయసో హ లోకాఞ్జయతి య ఏతదేవం విద్వాన్ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాస్త ఇతి తు పఞ్చవిధస్య॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ధాన్యాదిత్యాదినా), అజానామాయజ్ఞసమ్బన్ధాత్ప్రాధాన్యం. ప్రాథమ్యం తు-ప్రథమపాఠాదితి ద్రష్టవ్యం. * బ్రాహ్మణో మనుష్యాణామజః పశూనాం తస్మాత్తే ముఖ్యా ముఖతో హ్యసృజ్యన్తేతి శ్రుతిమజాప్రాధాన్యే ప్రమాణయతి (అజ ఇతి) *తస్మాజ్జాతా అజావయ ఇతి శ్రుతేరజానామవీనాం చ సాహచర్యం-హిఙ్కారప్రస్తావయోశ్చ సాహచర్యం ప్రసిద్ధం. ౧

రం.— (పశుషు పఞ్చవిధం సామోపాసీతేత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- భవన్తి హాస్య పశవః. పశుమాన్భవతి- పశుఫలైశ్చ భోగత్యాగాదిభిర్యుజ్యత ఇత్యర్థః..................... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పశుమాన్భవతీత్యస్య పౌనరుక్త్యం పరిహరతి (పశుఫలైశ్చేతి)..................... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (భవన్తిహాస్య పశవః) అస్యోపాసకస్య భోగసమ్పాదనక్షమా భవన్తీత్యర్థః. (పశుమాన్భవతి) ప్రభూతపశుమాన్భవతీత్యర్థః. అయముపాసక ఇతి శేషః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాసీత)-పరమ్పరం పరోవరీయస్త్వగుణవత్ప్రాణదృష్టివిశిష్టం సామోపాసీతేత్యర్థః. ప్రాణః- ఘ్రాణో హిఙ్కారః- ఉత్తరోత్తరవరీయసాం ప్రాథమ్యాత్. (వాక్ప్రస్తావః), వాచా హి ప్రస్తూయతే సర్వం. వాగ్వరీయసీ ప్రాణాత్- అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచా- ప్రాప్తస్యైవ తు గన్ధస్య గ్రాహకః ప్రాణః. వాచో బహుతరవిషయం ప్రకాశయతి చక్షుః- అతో వరీయో వాచః. ఉద్గీథః శ్రైష్ఠ్యాత్. (శ్రోత్రం ప్రతిహారః) ప్రతిహృతత్వాత్, వరీయశ్చక్షుషః- సర్వతశ్శ్రవణాత్. (మనో నిధనం) మనసి హి నిధీయన్తే పురుషస్య భోగ్యత్వేన సర్వేన్ద్రియాహృతవిషయాః. వరీయస్త్వం చ శ్రోత్రాన్మనసః- సర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాత్, అతీన్ద్రియవిషయోఽపి మనసో గోచర ఇతి,. యథోక్తహేతుభ్యః పరోవరీయాంసి ప్రాణాదీని వై ఏతాని. ౧

ఆ.— పశుప్రసూతపయోఘృతాదినిమిత్తత్వాత్ప్రాణస్థితేస్తద్దృష్ట్యనన్తరం ప్రాణదృష్ట్యా సామోపాస్తిం ప్రస్తౌతి (ప్రాణేష్వితి) ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్యప్రాణవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఘ్రాణ ఇతి), ముఖ్యప్రాణాదుత్తరేషాం వరీయస్త్వాసమ్భవాత్, తస్య సర్వశ్రేష్ఠతాయా నిర్ధారితత్వాత్, పరమ్పరం వరీయసాం వాగాదీనాం మధ్యే ప్రథమభావిత్వేనోక్తత్వాత్, ఘ్రాణ ఏవాత్ర ప్రాణశబ్ద ఇత్యర్థః. కథం ప్రాణాద్వాచో వరీయస్త్వం- తత్రాహ (వాచేతి) అప్రాప్తత్వం- వ్యవహితత్వం. చక్షుషో వరీయస్త్వం సాధయతి (వాచ ఇతి)-శబ్దస్యేతి యావత్. వాచః-శబ్దాల్ప్రకాశాదిత్యర్థః. ఉద్గీథత్వే చక్షుషో హేతుమాహ (శ్రైష్ఠ్యాదితి). మనసో వరీయస్త్వే హేత్వన్తరమాహ (అతీన్ద్రియేతి) ఇతి- వరీయస్త్వనిమిత్తత్వేన సమ్బన్ధః. అప్రాప్తమప్యుచ్యతే వాచేత్యాదయః- యథోక్తహేతవః. ౧

రం.— (ప్రాణేషు పఞ్చవిధం పరోవరీయస్సామోపాసీత) వరీయస్త్వం- జ్యేష్ఠత్వం. పరస్త్వం- శ్రేష్ఠత్వం. పరస్త్వే సతి వరీయస్త్వం- పరోవరీయస్త్వం. పరశ్శబ్దస్సాన్తః. పరోవరీయస్త్వగుణకప్రాణదృష్ట్యా పఞ్చవిధసామోపాసనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. తదేవాహ (ప్రాణో హిఙ్కారో వాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథ ఇత్యాదినా) స్పష్టం. (పరోవరీయాంసి వా ఏతాని) ఏతాని- ప్రాణాదీని పరోవరీయాంసి- పరోవరీయస్త్వగుణకానీత్యర్థః. ౧

శం.— ఏతద్దృష్ట్యా విశిష్టం యః పరోవరీయస్సామోపాస్తే - పరోవరీయో హాస్య జీవనం భవతీతి- ఉక్తార్థః. ఇతి తు పఞ్చవిధస్య - సామ్న ఉపాసనముక్తమితి సప్తవిధే వక్ష్యమాణవిషయే బుద్ధిసమాధానార్థం. నిరపేక్షో హి పఞ్చవిధే వక్ష్యమాణే బుద్ధిం సమాధిత్సతి. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ‡ అథసప్తవిధస్యవాచిసప్తవిధగ్ంసామోపాసీతయత్కిఞ్చవాచోహుమితిసహిఙ్కారోయత్ప్రేతిసప్రస్తావోయదేతిసఆదిః॥ ౧

యదుదితిసఉద్గీథోయత్ప్రతీతిసప్రతిహారోయదుపేతిసఉపద్రవోయన్నీతితన్నిధనం॥ ౨

దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహంయోవాచోదోహోఽన్నవానన్నాదోభవతియఏతదేవం విద్వాన్వాచిసప్తవిధగ్ంసామోపాస్తే॥ ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టమఃఖణ్డః.

అథఖల్వముమాదిత్యగ్ంసప్తవిధగ్ంసామోపాసీతసర్వదాసమస్తేనసామమాంప్రతిమాంప్రతీతి సర్వేణ సమస్తేనసామ॥ ౧

ఆ.— ఉక్తోపసంహారవిరహేఽపివక్ష్యమాణేబుద్ధిసమాధానంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నిరపేక్షోహీతి) ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పరోవరీయోహాస్యభవతి) ఉపాసకస్యాన్యజీవనంశ్రేష్ఠంభవతీత్యర్థః. (ఇతితుపఞ్చవిధస్య) సామ్నఉపాసనముక్తంభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ- అనన్తరంసప్తవిధస్య- సమస్తస్యసామ్నఉపాసనంసాధ్విదమారభ్యతే. వాచీతి- సప్తమీపూర్వవత్. వాగ్దృష్టివిశిష్టంసప్తవిధంసామోపాసీతేత్యర్థః. యత్కిఞ్చవాచః- శబ్దస్యహుమితియోవిశేషః- సహిఙ్కారః, హకారసామాన్యాత్. యత్ప్రేతిశబ్దరూపం-సప్రస్తావః, ప్రసామాన్యాత్. యదాఇతి- సఆదిః, ఆకారసామాన్యాత్. ఆదిరితి-ఓఙ్కారః, సర్వాదిత్వాత్. ౧

ఆ.— అధికసఙ్ఖ్యాజ్ఞానస్యాల్పసఙ్ఖ్యాజ్ఞానపూర్వకత్వాత్పఞ్చవిధోపాసనానన్తరంసప్తవిధోపాసనంప్రస్తౌతి (అథేతి). పూర్వవత్- లోకేష్వితివత్సప్తమీనేతవ్యేత్యర్థః. వాక్ఛబ్దేనశబ్దసామాన్యముచ్యతే-తత్స్తథాప్రవిభక్తంసామావయవేష్వారోప్యోపాసనంకర్తవ్యమితివాక్యార్థమాహ (వాగ్దృష్టీతి). యత్కిఞ్చవాచఇతి-వాక్యోపాదానం. తస్యార్థమాహ (శబ్దస్యేతి) ౧-౨-౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథసప్తవిధస్య) సప్తవిధస్య- సామ్నఉపాసనంప్రస్తూయతఇత్యర్థః. (వాచిసప్తవిధంసామోపాసీత) హిఙ్కారప్రస్తావాద్యుద్గీథప్రతిహారోపద్రవనిధనాఖ్యసప్తవిధాయుక్తేసామ్నివక్ష్యమాణప్రకారేణవాక్ఛబ్దితశబ్దదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చవాచోహుమితిసహిఙ్కారః) వాచః- శబ్దస్యావయవభూతోహుమితియశ్శబ్దః- సహిఙ్కారః- హిఙ్కారస్యహుంశబ్దవత్త్వసాదృశ్యాత్. తతశ్చహిఙ్కారేలోకేహుంశబ్దాయమానస్య- తద్బుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. (యత్ప్రేతిసప్రస్తావోయదేతిసఆదిః) ప్రస్తావేసర్వప్రశబ్దత్వబుద్ధిఃకర్తవ్యా. ఉద్గీథస్యావయవభూతఓఙ్కారేఆఇతిశబ్దబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. ౧

శం.— యదుదితి-సఉద్గీథః, ఉత్పూర్వత్వాదుద్గీథస్య. యత్ప్రతీతి-సప్రతిహారః, ప్రతిసామాన్యాత్. యదుపేతి- సఉపద్రవః, ఉపోపక్రమత్వాదుపద్రవస్య. యన్నీతి-తన్నిధనం, నిశబ్దసామాన్యాత్. ౨

రం.— (యదుదితిసఉద్గీథఇత్యాది) స్పష్టం. ౨

శం.— దుగ్ధేఽస్మాఇత్యాది- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఉపాసనాఫలమాహ (దుగ్ధేఽస్మైవాగ్దోహంయోవాచోదోహః) వాక్సమ్బన్ధీయోదోహోఽస్తి - వాక్సాధ్యంయత్ఫలమిత్యర్థః. తత్ఫలంఉపాస్యభూతావాగస్మై- ఉపాసకాయదుగ్ధే- ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౩

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అవయవమాత్రేసామ్నిఆదిత్యదృష్టిఃపఞ్చవిధేషూక్తా ప్రథమేచాధ్యాయే. అథేదానీంఖల్వముమాదిత్యంసమస్తేసామ్న్యవయవవిభాగశోఽధ్యస్యసప్తవిధంసామోపాసీత. కథంపునస్సామత్వమాదిత్యస్యేతి- ఉచ్యతేఉద్గీథహేతువదాదిత్యస్యసామత్వేహేతుః. కోఽసౌ. (సర్వ

---

‡ యత్కిఞ్చవాచోహుమితీతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తస్మిన్నిమానిసర్వాణిభూతాన్యన్వాయత్తానీతి విద్యాత్తస్యయత్పురోదయాత్సహిఙ్కార స్తద
స్యపశవోఽన్వాయత్తా స్తస్మాత్తేహిఙ్కుర్వన్తిహిఙ్కారభాజినోహ్యేతస్యసామ్నః॥ ౨
అథయత్ప్రథమోదితేసప్రస్తావ స్తదస్యమనుష్యాఅన్వాయత్తాస్తస్మాత్తేప్రస్తుతికామాఃప్రశంసా
సాకామాఃప్రస్తావభాజినోహ్యేతస్యసామ్నః॥ ౩

దాసమః),వృద్ధిక్షయాభావాత్. తేనహేతునాసామాదిత్యః. మాం ప్రతిమాం ప్రతీతితుల్యాంబుద్ధిముత్పాదయతి- అతస్సర్వేణసమః. అతస్సామ-స మత్వాదిత్యర్థః. ఉద్గీథభక్తిసామాన్యవచనాదేవలోకాదిషూక్తసామాన్యాద్ధిఙ్కారాదిత్వంగమ్యతఇతిహిఙ్కారాదిత్వేకారణంనోక్తం. సామత్వేపు నస్సవితురనుక్తంకారణంనసుబోధమితిసమత్వముక్తం. ౧

ఆ.— వాగ్దృష్టిరనన్తరమాదిత్యదృష్టిర్విధీయతే- తస్యవాఙ్మయత్వాత్. నచతద్విధానంయుక్తం- పూర్వముపాస్యాదిత్యదృష్టివిశిష్టోపాస నస్యోపదిష్టత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవయవమాత్రఇతి)•తస్యసామత్వేహేతుంపృచ్ఛతి (కథమితి)•సర్వదేత్యాదివాక్యముత్తరత్వేనాదత్తే (ఉచ్యత ఇతి) • ఉచ్చైస్సన్తమాదిత్యంగాయన్తీత్యాదిత్యస్యోద్గీథత్వేహేతుః శ్రుత్యోక్తః. తథాసామత్వేపితస్యహేతురుచ్యతఇత్యర్థః. తమేవప్రశ్నపూ ర్వకంవివృణోతి (కోసావితి) • నోదేతానాస్తమేతేత్యాదిదర్శనాదిత్యర్థః. మాం ప్రతీత్యాదివ్యాచష్టే (మాం ప్రతీతి)•అన్యశబ్దస్యాన్యత్ర ప్రత్తి ర్నాన్తరేణకించిన్నిమిత్తమిత్యాదిత్యస్యసామత్వేహేతురవ్యతెచేత్- ద్యావాదీనాంహిఙ్కారాదిత్వేపికుతోనిమిత్తంశ్రుత్యానోక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉ ద్గీథేతి)•ఆదిత్యస్యోద్గీథేనసహైకార్థత్వంసామాన్యంశ్రుత్యోక్తం- తదనుసారేణాస్మదుక్తప్రాథమ్యాదిసామాన్యంయథాపృథివ్యాదిషుహిఙ్కారాది త్వంగమ్యతే- తథాఆదిత్యప్రభేదానామపి హిఙ్కారాదిత్వంశక్యావగమమితిశ్రుత్యాతేషాం సద్భావేనోక్తంకారణమిత్యర్థః. తర్హిసామత్వేపికారణా త్పత్తౌసత్యవ్యాస్నవక్తవ్యంకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ(సామత్వేపునరితి)-సమత్వం- తత్రనిమిత్తమితియావత్. ౧

రం.— (అథఖల్వముమాదిత్యంసప్తవిధంసామోపాసీత) సప్తవిధేసామ్న్యాదిత్యబుద్ధిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. సామాదిత్యయోరైక్యాధ్యా సహేతుమాహ (సర్వదాసమస్తేనసామ) ఆదిత్యస్య సర్వదాసమపరిమాణత్వేనసమత్వాత్ సామత్వమిత్యర్థః. (మాం ప్రతిమాం ప్రతీతిసర్వేణసమ స్తేనసామ) లోకేహ్యాదిత్యఃమాం ప్రతిసమః- అభిముఖః, మాం ప్రతిసమ, ఇతిప్రతీయతే-పురుషవిశేషంప్రత్యాభిముఖ్యస్య, పురుషవిశేషంప్ర త్యనాభిముఖ్యస్య, వాఽభావాత్. అతస్సర్వం ప్రతిసమత్వాదపిసామత్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్మిన్- ఆదిత్యేఽవయవవిభాగశ్శఇమాని- వక్ష్యమాణానిసర్వాణిభూతాన్యన్వాయత్తాని- అనుగతాన్యాదిత్యముపజీవ్యత్వేనేతి విద్యాత్. కథం. తస్య- ఆదిత్యస్యయత్పురోదయాద్ధర్మరూపం- సహిఙ్కారోభక్తిః. తత్రేదంసామాన్యం- యత్తస్యహిఙ్కారభక్తిరూపం-తద స్య- ఆదిత్యస్యసామ్నఃపశవః - గవాదయోఽన్వాయత్తాః- అనుగతాః. తద్భక్తిరూపముపజీవన్తీత్యర్థః. యస్మాదేవం - తస్మాత్తేహిఙ్కుర్వన్తిపశవః ప్రాగుదయాత్. తస్మాద్ధిఙ్కారభాజినోహ్యేతస్య-ఆదిత్యాఖ్యస్యసామ్నః. తద్భక్తిభజనశీలత్వాద్ధితేఏవంవర్తన్తే. ౨

ఆ.— సమస్తేనేత్యుక్తంవ్యక్తీకరోతి (తస్మిన్నితి)•వేదనప్రకారంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)•ధర్మరూ పస్వం- సుఖకరత్వాత్, ధర్మకార్యాత్మకంరూపమితియావత్. తద్దృష్ట్యాహిఙ్కారోపాసనేప్రాథమ్యంహేతుః. పశవోయథోక్తమాదిత్యరూపము పజీవన్తీత్యత్రకింప్రమాణం- తదాహ (యస్మాదితి)•తేషాంహిఙ్కరణంసాధయతి (తస్మాదిత్యాదినా)•తద్భక్తిభజనశీలత్వాదిత్యస్మాత్ప్రాగ స్తస్యాదిత్యస్యసమ్బన్ధః. ౨

రం.— (తస్మిన్నిమానిసర్వాణిభూతాన్యన్వాయత్తానీతివిద్యాత్) సర్వభూతోపజీవ్యతయా ఆదిత్యముపాసీతేత్యర్థః. భూతానాముప జీవనప్రకారంకాలభేదేనదర్శయతి (తస్యయత్పురోదయాత్సహిఙ్కార స్తదస్యపశవోఽన్వాయత్తాఇత్యాదినా) తస్య- ఆదిత్యస్యోదయాత్పు రా- పూర్వంయద్రూపం - సహిఙ్కారః- హిఙ్కారేతద్రూపదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. ఏవమగ్రేపి. అస్య- ఆదిత్యస్యహిఙ్కారాఖ్యంతద్రూపంపశవఉప జీవన్తిహి - యతఏవతేఏతస్యసామ్నః - సామరూపస్యాదిత్యస్యసమ్బన్ధిహిఙ్కారలక్షణరూపోపజీవినః - తస్మాత్తేహిఙ్కుర్వన్తి - అతఏవపశవోహి ఙ్కారశబ్దంకుర్వన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— అథయత్ప్రథమోదితేసవితృరూపం- తదస్యాదిత్యాఖ్యసామ్నఃసప్రస్తావః. తదస్యమనుష్యాఅన్వాయత్తాః-పూర్వవత్. తస్మా త్ప్రస్తుతింప్రశంసాంకామయన్తే. తస్మాత్ప్రస్తావభాజినోహ్యేతస్యసామ్నః. ౩

ఆ.— సవితరిప్రథమోదితేసతియత్తస్యరూపం- తద్దృష్ట్యాప్రస్తావస్యోపాస్యత్వేపూర్వస్మాదానన్తర్యంహేతుః. యథోదయాత్ప్రా గ్రూపంపశుభిరుపజీవ్యతే- తథేత్యాహ (పూర్వవదితి) ఉదయాత్ప్రాచీనమాదిత్యరూపంమనుష్యాఉపజీవన్తీత్యత్రలిఙ్గమాహ (తస్మాదితి)•ప్ర స్తావశబ్దోక్తభావేనప్రస్తుతిప్రశంసయోరైక్యం. ౩

రం.— (అథయత్ప్రథమోదితేసప్రస్తావస్తదస్యమనుష్యాఅన్వాయత్తాఇత్యాది) ప్రథమోదయకాలావచ్ఛిన్నఆదిత్యః ప్రస్తావః.

ఉ.— అథ యత్సఙ్గవవేళాయాగ్ం స ఆదిస్తదస్య వయాగ్ంస్యన్వాయత్తాని తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౪

అథ యత్సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే స ఉద్గీథస్తదస్య దేవా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానాముద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౫

అథ యదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహారస్తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౬

అథ యదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవస్తదస్యారణ్యా అన్వాయత్తాస్తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షగ్ శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్త్యుపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః॥ ౭

అస్య తథావిధం రూపం మనుష్యా ఉపజీవన్తి. యతస్తే ప్రస్తావాఖ్య ప్రథమోదితాదిత్యరూపోపజీవినః - అత ఏవ మనుష్యాః ప్రస్తుతికామా భవన్తి. ప్రస్తుతికామా ఇత్యస్య వివరణం - ప్రశంసాకామా ఇతి. ౩

శం.— అథ యత్సఙ్గవవేళాయాం - గవాం రశ్మీనాం సఙ్గమనం - సఙ్గవో యస్యాం వేళాయాం, గవాం వత్సైస్సహ సఙ్గవవేళా. తస్మిన్కాలే యత్సావిత్రం రూపం - స ఆదిర్భక్తివిశేషః - ఓఙ్కారః. తదస్య వయాంసి - పక్షిణోఽన్వాయత్తాని. యత ఏవం - తస్మాత్తాని - వయాంస్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాని - అనాలమ్బనాన్యాత్మానమాదాయ - ఆత్మానమేవాలమ్బనత్వేన గృహీత్వా పరిపతన్తి - గచ్ఛన్తి. అత ఆకారసామాన్యాదాదిభక్తిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః. ౪

ఆ.— గోశబ్దవాచ్యానాం రశ్మీనాం జగన్మణ్డలేన సఙ్గమనం - సమ్బన్ధగమనమిత్యర్థః. వత్సైరితి - సఙ్గమనమితి సమ్బన్ధః. సఙ్గవకాలీనమాదిత్యరూపమాదిరిత్యాదిభక్తేరోఙ్కారస్యోపాస్యత్వే ద్వయోరాకారసామాన్యం హేతుః. పక్షిణాం యథోక్తమాదిత్యరూపముపజీవ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (యత ఇతి) ౪

రం.— (అథయత్సఙ్గవవేలాయామిత్యాది) (తస్మాత్తాన్యన్తరిక్షేఽనారమ్బణాన్యాదాయాత్మానం పరిపతన్త్యాదిభాజీని హ్యేతస్య సామ్నః) తాని - వయాంసి. పక్షిణః అనారమ్బణాని - ఆలమ్బనాన్తరశూన్యాన్యేవాత్మానమేవాలమ్బనత్వేనాదాయ ఆకాశే పరిపతన్తి. సఙ్గవకాలాదిత్యస్య సమ్బన్ధ్యాదిశబ్దితోఙ్కారరూపోపజీవిత్వాదేవాదాయ పరిపతనం పక్షిణామిత్యర్థః. ఆదిశబ్దాదాయశబ్దయోరాకారదకారవత్త్వసామ్యమిహాభిప్రేతం. ౪

శం.— అథయత్సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. స ఉద్గీథభక్తిః. తదస్య దేవా అన్వాయత్తాః - ద్యోతనాతిశయాత్తత్కాలే. తస్మాత్తే సత్తమాః - విశిష్టతమాః ప్రాజాపత్యానాం - ప్రజాపత్యపత్యానాం. ఉద్గీథభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౫

ఆ.— ఋజుమధ్యన్దినే యదాదిత్యస్వరూపం - తద్దృష్ట్యోద్గీథోపాసనే శ్రైష్ఠ్యం హేతుః. తత్కాలీనాదిత్యరూపస్య దేవోపజీవ్యత్వే హేతుమాహ (ద్యోతనేతి). తథాపి తస్య దేవైరుపజీవ్యత్వం కథమితి చేత్ - తత్రాహ (తస్మాదితి). ౫

రం.— (అథయత్సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే స ఉద్గీథ ఇత్యాది) సమ్ప్రతిమధ్యన్దినే - ఋజుమధ్యన్దిన ఇత్యర్థః. (తస్మాత్తే సత్తమాః ప్రాజాపత్యానామిత్యాది) ప్రాజాపత్యానాం మధ్యే తే సత్తమా ఇత్యర్థః. ఉద్గీథసత్తమశబ్దయోస్సంయుక్తతకారశ్రుతిమత్త్వసామ్యాత్ ఉపజీవ్యోపజీవకభావో ద్రష్టవ్యః. ౫

శం.— అథయదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్, ప్రాగపరాహ్ణాత్, యద్రూపం సవితుః - స ప్రతిహారః. తదస్య గర్భా అన్వాయత్తాః. అతస్తే సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపేణోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో నావపద్యన్తే - నాధః పతన్తి తద్ద్వారే సత్యపీత్యర్థః. యతః ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నో గర్భాః. ౬

ఆ.— అథ యదూర్ధ్వమితి వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (మధ్యన్దినాదితి). తద్దృష్ట్యా ప్రతిహారోపాసనే ప్రతిశబ్దసామ్యం హేతుః - తస్మిన్కాలే సవితురస్తంగిరిం ప్రతిహరణాత్. యథోక్తమాదిత్యరూపం గర్భైరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (అత ఇతి). ఊర్ధ్వం - యోనేరుపరిష్టాజ్జఠరం ప్రతీత్యర్థః. యతో గర్భాః పూర్వోక్తవిశేషణవన్తః - అత ఇతి యావత్. తద్ద్వారం - పతనద్వారం. ౬

రం.— (అథయదూర్ధ్వం మధ్యన్దినాత్ప్రాగపరాహ్ణాత్స ప్రతిహార ఇత్యాది) (తస్మాత్తే ప్రతిహృతా నావపద్యన్తే ప్రతిహారభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః) సవితుః ప్రతిహారభక్తిరూపోపజీవిత్వాదేవోర్ధ్వం ప్రతిహృతాస్సన్తో గర్భాః నావపద్యన్తే - ద్వారే సత్యపి నాధః పతన్తీత్యర్థః. ౬

శం.— అథయదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్, ప్రాగస్తమయాత్, - స ఉపద్రవః. తదస్యారణ్యాః పశవోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా భీతాః కక్షం - అరణ్యం, శ్వభ్రం భయశూన్యమిత్యుపద్రవన్తి - ఉపగచ్ఛన్తి దృష్ట్వా. ఉపద్రవభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః. ౭

ఉ.— అథ యత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనం తదస్య పితరోఽన్వాయత్తాస్తస్మాత్తాన్నిదధతి నిధనభాజినో హ్యేతస్య సామ్న ఏవం ఖల్వముమాదిత్యꣳ సప్తవిధꣳ సామోపాస్తే॥ ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

అథ ఖల్వాత్మసమ్మితమతిమృత్యు సప్తవిధꣳ సామోపాసీత హిఙ్కార ఇతి త్ర్యక్షరం ప్రస్తావ ఇతి త్ర్యక్షరం తత్సమం॥ ౧

ఆ.— తత్ర తత్కాలీనాదిత్యదృష్ట్యోపద్రవముపాసీత - తస్య తదాఽఽరణ్యాచలం ప్రత్యుపద్రవశాలిత్వాదిత్యాహ (అథేతి). ఆరణ్యానాం పశూనాం యద్గోప్తృరూపోపజీవనముపపాదయతి (తస్మాదితి). శ్వభ్రం- గర్తం, గుహేతి యావత్. ౭

రం.— (అథయదూర్ధ్వమపరాహ్ణాత్ప్రాగస్తమయాత్స ఉపద్రవ ఇత్యాది) (తస్మాత్తే పురుషం దృష్ట్వా కక్షꣳ శ్వభ్రమిత్యుపద్రవన్తీత్యాది) ఆదిత్యసమ్బన్ధ్యుపద్రవభక్త్యుపజీవిత్వాదేవ పురుషదర్శనభీతానామారణ్యానాం కక్షశ్వభ్రాదిషూపద్రవణమిత్యర్థః. ౭

శం.— అథ యత్ప్రథమాస్తమితే- అదర్శనం జిగమిషతి సవితరి, తన్నిధనం. తదస్య పితరోఽన్వాయత్తాః. తస్మాత్తాన్నిదధతి- పితృపితామహప్రపితామహరూపేణ దర్భేషు నిక్షిపన్తి తానర్థం. తదర్థపిణ్డాన్వా స్థాపయన్తి, నిధనసమ్బన్ధాత్. నిధనభాజినో హ్యేతస్య సామ్నః పితరః. ఏవం- అవయవశస్సప్తధా విభక్తం ఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాస్తే యస్తస్య తదాపత్తిః ఫలమితి వాక్యశేషః.... ... ... ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తత్- సవితృరూపమితి శేషః. తద్దృష్ట్యా నిధనోపాసనే సమాప్తిసామాన్యం హేతుః. యథోక్తమాదిత్యరూపం పితృభిరుపజీవ్యమిత్యత్ర గమకమాహ (తస్మాదిత్యాదినా). తత్ర తత్రాథశబ్దస్సరూపాసనానన్తర్యార్థో వ్యాఖ్యేయః. ఏవం ఖల్విత్యాదివాక్యమపేక్షితం పూరయన్ వ్యాకరోతి (ఏవమితి) ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథ యత్ప్రథమాస్తమితే తన్నిధనమిత్యాది) (తస్మాత్తాన్నిదధతీతి) శ్రాద్ధకర్తారో హి దర్భేషు పిత్రాదీన్నిక్షిపన్తి. తదర్థపిణ్డాన్స్థాపయన్తీత్యర్థః. ఉక్తముపాసనముపసంహరతి (ఏవం ఖల్వముమాదిత్యం సప్తవిధం సామోపాస్తే ఇతి) ౮

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మృత్యుః- ఆదిత్యః, అహోరాత్రాదికాలేన జగతః ప్రమాపయితృత్వాత్. తస్యాతితరణాయేదం సామోపాసనముపదిశ్యతే. అథ ఖలు- అనన్తరమాదిత్యమృత్యువిషయసామోపాసనస్య. ఆత్మసమ్మితం- స్వావయవతుల్యతయా మితం, పరమాత్మతుల్యతయా వా సమ్మితం. అతిమృత్యు- మృత్యుజయహేతుత్వాత్. యథా ప్రథమేఽధ్యాయే ఉద్గీథభక్తినామాక్షరాణ్యుద్గీథ ఇత్యుపాస్యత్వేనోక్తాని- తథేహ సామ్నస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరాణి సమాహృత్య త్రిభిస్త్రిభిస్సమతయా సామత్వం పరికల్ప్యోపాస్యత్వేనోచ్యన్తే. తదుపాసనం మృత్యుగోచరాక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యేన మృత్యుం ప్రాప్య తదతిరిక్తాక్షరేణ తస్యాదిత్యమృత్యోరతిక్రమణాయైవ సఙ్క్రమణం కల్పయతి. అతిమృత్యు సప్తవిధం సామోపాసీత- మృత్యుమతిక్రాన్తమతిరిక్తాక్షరసఙ్ఖ్యయేత్యతిమృత్యు- సామ. తస్య ప్రథమభక్తినామాక్షరాణి- హిఙ్కార ఇతి. ఏతత్త్ర్యక్షరం భక్తినామ. ప్రస్తావ ఇతి చ భక్తేస్త్ర్యక్షరమేవ నామ. తత్పూర్వేణ సమం. ౧

ఆ.— అథ ఖల్వాత్మసమ్మితమిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (మృత్యురితి). అనన్తరమిత్యస్యాపేక్షితం నిక్షిపతి (ఆదిత్యేతి). స్వశబ్దేన సామోచ్యతే. తస్యావయవాః- హిఙ్కారాదయః. తన్నామాక్షరాణాం త్రిత్వేన త్రిత్వేన తుల్యతయా మితం సామేత్యర్థః. యథా పరమాత్మా వగమో మృత్యోరతిక్రమణహేతుః- తథేదముపాసనమపీత్యర్థాన్తరమాహ (పరమాత్మేతి). కీదృగత్రోపాసనం వివక్షితమిత్యపేక్షాయాం సదృష్టాన్తముత్తరమాహ (యథేత్యాదినా) ఉద్గీథ ఇతి- ఉద్గీథభక్తినామ. తదక్షరాణీతి యావత్. సామత్వం- తేషాం నామాక్షరాణామిత్యధ్యాహార్యం. తదుపాసనం - తేషామక్షరాణామాదిత్యాదిదృష్ట్యోపాసనమిత్యర్థః. మృత్యుగోచరాక్షరసఙ్ఖ్యా- ఏకవింశతిత్వలక్షణా. సా హ్యేకాన్నైకేష్వక్షరేషు తత్సామాన్యేన తేష్వక్షరేష్వాదిత్యదృష్ట్యా మృత్యుం- ఆదిత్యమిత్యర్థః. అతిక్రమణాయ- తత్సాధనముపాసనమితి శేషః. అతిమృత్యు- మృత్యోరత్యయహేతుత్వాదితి. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (మృత్యుమితి)- నామాక్షరాణి- కథ్యన్త ఇతి శేషః. ౧

రం.— (అథ ఖల్వాత్మసమ్మితమతిమృత్యు సప్తవిధం సామోపాసీత) అథ- అధ్యస్తాదిత్యభావసప్తవిధసామోపాసనోపదేశానన్తరం అతిక్రాన్తాదిత్యసప్తవిధసామోపాసనముపదిశ్యత ఇత్యర్థః. అత్ర మృత్యుశబ్దేన ఆదిత్యోఽభిధీయతే. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రకాలావర్తనేన జగన్నాశహేతుత్వాన్మృత్యుత్వం. ఆత్మసమ్మితం- ఆత్మనా స్వేషామేషామేవ త్ర్యక్షరత్వేన పరస్పరసమ్మితత్వకథనాదాత్మసమ్మితత్వం. ద్వావింశత్యక్షరాత్మ

మూ.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరంప్రతిహారఇతిచతురక్షరంతతఇహైకంతత్సమం॥ ౨

ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరముపద్రవఇతిచతురక్షరంత్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతే త్ర్యక్షరంతత్సమం॥ ౩

నిధనమితిత్ర్యక్షరంతత్సమమేవభవతితానిహవాఏతానిద్వావిగ్ంశతిరక్షరాణి॥ ౪

ఏకవిగ్ంశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవిగ్ంశో వా ఇతో౽సావాదిత్యోద్వావిగ్ంశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం॥ ౫

కస్స సప్తవిధసామభక్తివిశేషస్యైకవింశత్యక్షరాదిత్యస్సఙ్ఖ్యాతిరేకిత్వాదతిమృత్యుత్వం. ఆత్మసమ్మితత్వాతిమృత్యుత్వప్రకారమేవదర్శయతి- హిఙ్కారఇతిత్ర్యక్షరం. ప్రస్తావఇతిత్ర్యక్షరం. తత్సమం. అతశ్చైతయోరుభయోస్సమత్వాదేవావాహాద్వాపౌనకర్తవ్యాదిత్యర్థః. ౧

శం.— (ఆదిరితిద్వ్యక్షరం)-సప్తవిధస్యసామ్నస్సఙ్ఖ్యాపూరణేఓఙ్కారఆదిరిత్యుచ్యతే. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. తతఇహైకమక్షరమపచ్ఛిద్యాద్వ్యక్షరయోః ప్రక్షిప్యతే- తేనతత్సమమేవభవతి. ౨

ఆ.— అద్వ్యక్షరయోః - ఆదిభక్తినామాక్షరయోరితియావత్. తేన - ప్రక్షేపేణతత్ - ఆదిభక్తినామ ప్రతిహారనామ్నాతుల్యమేవేత్యర్థః. ౨-౩

రం.— ఆదిరితిద్వ్యక్షరం. ప్రతిహారఇతిచతురక్షరం. (తతఇహైకంతత్సమం) చతురక్షరాదేకమక్షరం గృహీత్వాద్వ్యక్షరేనివేశితేసమంభవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవతి. అక్షరమతిశిష్యతే- అతిరిచ్యతే. తేనవైషమ్యేప్రాప్తేసామ్నస్సమత్వకరణాయాహ - తదేకమపిసదక్షరమితిత్ర్యక్షరమేవభవతి. అతస్సమం. ౩

రం.— ఉద్గీథఇతిత్ర్యక్షరం. ఉపద్రవఇతిచతురక్షరం. (త్రిభిస్త్రిభిస్సమంభవత్యక్షరమతిశిష్యతేత్ర్యక్షరంతత్సమం) ఉపద్రవఇతిచతురక్షరైకస్మిన్నక్షరేపృథక్కృతేసతిఅవశిష్టంత్ర్యక్షరంసమమేవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఏవం త్ర్యక్షరసమతయా సామత్వంసమ్పాద్యయథాప్రాప్తాన్యేవాక్షరాణిసఙ్ఖ్యాయన్తే; తానిహవాఏతాని- సప్తభక్తినామాక్షరాణిద్వావింశతిః. ౪

ఆ.— ననుయథోక్తరీత్యాచతుర్వింశత్యక్షరాణి- తత్కథంతానిహవాఏతానిద్వావింశతిరక్షరాణీతి- తత్రాహ (ఏవమితి) ౪

రం.— నిధనమితిత్ర్యక్షరం. తత్సమమేవభవతి. ఉపసంహరతి (తానిహవాఏతానిద్వావింశత్యక్షరాణీతి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తత్రైకవింశత్యక్షరసఙ్ఖ్యయా- ఆదిత్యమాప్నోతిమృత్యుం. యస్మాదేకవింశఇతః-అస్మాల్లోకాదసావాదిత్యస్సఙ్ఖ్యయా- *ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవిగ్ంశఇతిశ్రుతేరితి. శిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణపరంమృత్యోరాదిత్యాజ్జయతి- ఆప్నోతీత్యర్థః. యచ్చతదాదిత్యాత్పరం-కింతత్. నాకం-కమితి-సుఖం. తస్యప్రతిషేధో౽కం. తన్నభవతీతినాకం. కమేవేత్యర్థః, అమృత్యువిషయత్వాత్. విశోకంచతత్-విగతశోకం, మానసదుఃఖరహితమిత్యర్థః. తదాప్నోతీతి. ౫

ఆ.— ఆదిత్యస్యాస్మాల్లోకాదేకవింశత్వేశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (ద్వాదశేతి) • హేమన్తశిశిరావేకీకృత్యపఞ్చర్తవఇత్యుక్తం. ఆదిత్యస్యాహోరాత్రాభ్యాంపౌనఃపున్యేనమృత్యుహేతుత్వమస్మిల్లోకేదృశ్యతే- తదయంలోకోమృత్యువిషయత్వాద్దుఃఖాత్మకః-తదభావాద్బ్రహ్మలోకస్సుఖాత్మకఇతిమత్వాహ (అమృత్యువిషయత్వాదితి). ౫

రం.— (ఏకవింశత్యాదిత్యమాప్నోత్యేకవింశోవాఇతో౽సావాదిత్యః) *ద్వాదశమాసాఃపఞ్చర్తవస్త్రయఇమేలోకాఅసావాదిత్యఏకవింశఇతిశ్రుతేఃయతఆదిత్యస్యైకవింశత్వం- అతస్సప్తవిధభక్తినామాక్షరగతైకవింశతిసఙ్ఖ్యయాఏకవింశతిసఙ్ఖ్యాకమాదిత్యంప్రాప్నోతి. ఆదిత్యసాలోక్యంప్రాప్నోతీత్యర్థః. (ద్వావింశేనపరమాదిత్యాజ్జయతితన్నాకంతద్విశోకం) అవశిష్టేనద్వావింశేనాక్షరేణాదిత్యాత్పరందుఃఖాసమ్భిన్నంలోకంప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫

ఆప్నోతీహాదిత్యస్యజయంపరోహాస్యాదిత్యజయాజ్జయోభవతియఏతదేవంవిద్వానాత్మసమ్మితమతిమృత్యుసప్తవిధగ్ంసామోపాస్తేసామోపాస్తే॥ ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

ఉ.—— మనోహిఙ్కారోవాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రంప్రతిహారఃప్రాణోనిధనమేతద్గాయత్రంప్రాణేషుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్గాయత్రంప్రాణేషుప్రోతంవేదప్రాణీభవతిసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యామహామనాస్స్యాత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేఏకాదశఃఖణ్డః.

శం.—— ఉక్తస్యైవపిణ్డితార్థమాహ- ఏకవింశతిసఙ్ఖ్యయా- ఆదిత్యస్యజయమను. (పరోహాస్య)- ఏవంవిదఆదిత్యజయాన్మృత్యుగోచరాత్పరోజయోభవతిద్వావింశత్యుత్తరసఙ్ఖ్యయేత్యర్థః. (యఏతదేవంవిద్వానిత్యాది) ఉక్తార్థం. తస్యైతద్యథోక్తంఫలమితి. ద్విరభ్యాసస్సాప్తవిధ్యసమాప్త్యర్థః. ౬

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేదశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— పూర్వేణోత్తరస్యపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాహ (ఉక్తస్యైవేతి), వ్యాఖ్యాతస్యైవగ్రన్థస్యసముదాయార్థస్పష్టీకృత్యబుద్ధిసౌకర్యార్థమనన్తరగ్రన్థేనోచ్యతే- తన్నపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. జయమను - పరోజయోభవతీతిసమ్బన్ధః. పరోహాస్యేత్యుపాత్తంవాక్యంవ్యాకరోతి (ఏవంవిద ఇతి)—ఫలమితిశేషఇతియావత్. సాప్తవిధ్యం-సప్తవిధత్వం. తదుపేతసామోపాసనస్యసమాప్త్యర్థోఽభ్యాసఇత్యర్థః. ౬

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (ఆప్నోతీహాదిత్యస్యజయమితి) ఇహలోకేఆదిత్యజయంప్రాప్నోతీత్యర్థః. (పరోహాస్యాదిత్యజయాజ్జయోభవతియఏతదేవంవిద్వానిత్యాది) యఏవముపాస్తే- తస్య ఆదిత్యజయాత్పరోత్కర్షోభవతీత్యర్థః. ౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేదశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— వినానామగ్రహణంపఞ్చవిధస్యసప్తవిధస్యచసామ్నఉపాసనముక్తం. అథేదానీంగాయత్రాదినామగ్రహణపూర్వకంవిశిష్టఫలానిసామోపాసనాన్తరాణ్యుచ్యన్తే. యథాక్రమంగాయత్రాదీనాంకర్మణిప్రయోగః- తథైవ. (మనోహిఙ్కారః), మనసస్సర్వకరణప్రవృత్తీనాంప్రాథమ్యాత్. తదానన్తర్యాద్వాక్ప్రస్తావః. (చక్షురుద్గీథః), శ్రైష్ఠ్యాత్. (శ్రోత్రంప్రతిహారః), ప్రతిహృతత్వాత్. (ప్రాణోనిధనం), యథోక్తానాంప్రాణేనిధనాత్స్వాపకాలే. ఏతద్గాయత్రంసామప్రాణేషుప్రోతం- గాయత్ర్యాః ప్రాణసంస్తుతత్వాత్. ౧

ఆ.—— నను పఞ్చవిధస్యసప్తవిధస్యచసామ్నోధ్యానంవ్యాఖ్యాతం. తథాచజ్ఞాతవిషయేవక్తవ్యాభావాదలమనన్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరర్థభేదమాహ (వినేత్యాదినా). గాయత్రంరథన్తరమిత్యాదినామగ్రహణేనవిశిష్టానివిశిష్టఫలానిచేత్యర్థః. కథంపునర్వక్ష్యమాణేషూపాసనేషునిర్దిష్టక్రమసిద్ధిః- తత్రాహ (యథాక్రమమితి)- యాదృశక్రమమాశ్రిత్యతేషాంకర్మణిప్రయోగఃకర్మిణామిష్టః- తేనైవక్రమేణతదుపాసనోక్తిరిత్యర్థః. తత్రప్రాణస్యక్రియాజ్ఞానయోస్సంస్తత్వాత్, ప్రాణస్యప్రధానత్వాత్తద్దృష్ట్యాగాయత్రోపాస్తిముదాహరతి (మనోహిఙ్కారఇత్యాదినా) * ప్రాణంతర్హివాగప్యేతీత్యాదిశ్రుత్యాస్వాపకాలేప్రాణేవాగాదీనాంనిధనమవధేయం. ప్రోతం- ప్రగతం, ప్రతిష్ఠితమితియావత్. గాయత్రస్యప్రాణేషుప్రతిష్ఠితత్వేహేతుమాహ (గాయత్ర్యాఇతి) * ప్రాణోవైగాయత్రీతిహిశ్రుతిః. ౧

రం.—— అథగాయత్రరథన్తరాదిసామోపాసనంప్రస్తూయతే (మనోహిఙ్కారోవాక్ప్రస్తావశ్చక్షురుద్గీథశ్శ్రోత్రంప్రతిహారఃప్రాణోనిధనమితి) గాయత్రాఖ్యస్యసామ్నోహిఙ్కారప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారనిధనాఖ్యపఞ్చవిధభక్తిషు మనోవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రప్రాణదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. (ఏతద్గాయత్రంప్రాణేషుప్రోతం) అనేనాకారేణగాయత్రాఖ్యస్యసామ్నఃమనఆదిప్రాణానాంచాధ్యాసాధిష్ఠానభావలక్షణసమ్బన్ధేనపరస్పరసమ్బద్ధమిత్యర్థః. ౧

శం.—— సయఏవమేతద్గాయత్రంప్రాణేషుప్రోతంవేద- ప్రాణీభవతి- అవికలకరణోభవతీత్యేతత్. (సర్వమాయురేతి) శతంవర్షాణిసర్వమాయుఃపురుషస్యేతిశ్రుతేః. జ్యోక్- ఉజ్వలస్సన్జీవతి. మహాన్భవతిప్రజాదిభిః. మహాంశ్చకీర్త్యా. గాయత్రోపాసకస్యైతద్వ్రతంభవతి- యన్మహామనాః - అక్షుద్రచిత్తస్స్యాదిత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్,

మం.—— అభిమన్థతి స హిఙ్కారో ధూమో జాయతే స ప్రస్తావో జ్వలతి స ఉద్గీథోఽఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహార ఉపశామ్యతి తన్నిధనꣳ సꣳశామ్యతి తన్నిధనమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం॥ ౧

స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేద బ్రహ్మవర్చస్యన్నాదో భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం॥ ... ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉపమన్త్రయతే స హిఙ్కారో జ్ఞపయతే స ప్రస్తావః స్త్రియా సహ శేతే స ఉద్గీథః ప్రతి స్త్రీꣳ సహ శేతే స ప్రతిహారః కాలం గచ్ఛతి తన్నిధనం పారం గచ్ఛతి తన్నిధనమేతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం॥ ౧

ఆ.... అవిదుషోఽపి ప్రాణిత్వసిద్ధేర్నేదం విద్యాఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (అవికలేతి) • కథం పునరల్పానాం జనీనం సర్వమాయురేకోఽభ్యాతాగస్య ముఖ్యత్వాశఙ్క్యాహ (శతమితి) • శతాయుర్వై పురుష ఇతి - శ్రుతేరిత్యుచ్యతే. జ్యోక్ఛబ్దో నిపాతః. స చోజ్జ్వలనార్థః. ఉజ్జ్వలః - స్వపరోపకారసమర్థ ఇతి యావత్. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— తత్ఫలమాహ (స య ఏవమేతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతం వేదేత్యాది) ప్రాణీ భవతి - అవికలేన్ద్రియో భవతీత్యర్థః. (జ్యోగ్జీవతి) జ్యోక్ - ఉజ్జ్వలః. వ్యాధ్యాదిభిరనుపహత ఇత్యర్థః. మహామనాః స్యాత్ - వదాన్యమనస్కో భవేదిత్యర్థః. తద్వ్రతం - మహామనస్త్వమేతదుపాసనాఙ్గమిత్యర్థః. ఏవమగ్రేఽపి నేయం. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (అభిమన్థతి స హిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాదగ్నేః. (ధూమో జాయతే స ప్రస్తావః) ఆనన్తర్యాత్. (జ్వలతి స ఉద్గీథః) హవిస్సమ్బన్ధాచ్ఛ్రైష్ఠ్యాచ్చ జ్వలనస్య. (అఙ్గారా భవన్తి స ప్రతిహారః) అఙ్గారాణాం ప్రతిహృతత్వాత్. ఉపశమః - సావశేషత్వాదగ్నేః సంశమః - నిశ్శేషోపశమః సమాప్తిసామాన్యాన్నిధనం. (ఏతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం) మన్థనే హ్యగ్నిర్గీయతే. ౧

ఆ.—— సమగ్రప్రాణవతో మన్థనకర్తృత్వసమ్భవాత్ప్రాణదృష్ట్యనన్తరం మన్థనాదిదృష్టిమవతారయతి (అభిమన్థతీత్యాదినా) • ఉపశమస్సంశమశ్చేత్యర్థభేదాభావాత్పునరుక్తిమాశఙ్క్య సావశేషనిరవశేషత్వాభ్యాం విశేషమాహ (ఉపశమ ఇతి) • కథం పునః రథన్తరసామ్నోఽగ్నౌ ప్రోతత్వం - న హి తత్ర కిఞ్చిన్నిమిత్తముపలభ్యతే - అత ఆహ (మన్థనే హీతి) మన్థననిమిత్తత్వాదగ్నేరుత్పత్తౌ రథన్తరసామ్నా గీయమానత్వదర్శనాదగ్నౌ తస్య ప్రతిష్ఠితత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ౧

రం.—— (అభిమన్థతి స హిఙ్కార ఇత్యాది) (ఉపశామ్యతి తన్నిధనం సంశామ్యతి తన్నిధనం) ఉపశమః - సావశేషశ్శమః. నిశ్శేషోపశమః - సంశమః. ౧

శం.—— (స య ఇత్యాది) పూర్వవత్. (బ్రహ్మవర్చస్వీ) వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. తేజస్తు - కేవలం త్విడ్భావః. అన్నాదః - దీప్తాగ్నిః. (న ప్రత్యఙ్) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - న భక్షయేత్ కిఞ్చిత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాత్. తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ. నన్వత్ర బ్రహ్మవర్చస్వీతి ఫలముక్తం - బృహదుపాసనే తు * తేజస్వీ భవతీతి వక్ష్యతే. న చ బ్రహ్మవర్చసతేజసోర్భేదః - తథా చ బృహద్రథన్తరోపాసనయోర్న ఫలవైషమ్యం - అత ఆహ (వృత్తేతి) ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (స య ఏవమేతద్రథన్తరమగ్నౌ ప్రోతం వేదేత్యాది) (న ప్రత్యఙ్ఙగ్నిమాచామేన్న నిష్ఠీవేత్తద్వ్రతం) అగ్నేరభిముఖో నాచామేత్ - న భక్షయేత్. న నిష్ఠీవేత్ - శ్లేష్మాదినిరసనం చ న కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— ఉపమన్త్రియతే - సఙ్కేతం కరోతి. ప్రాథమ్యాత్స హిఙ్కారః. జ్ఞపయతే - తోషయతి. స ప్రస్తావః. సహశయనం - ఏకపర్యఙ్కే గమనం. స ఉద్గీథః - శ్రైష్ఠ్యాత్. ప్రతిస్త్రీశయనం - స్త్రియా అభిముఖీభావః. స ప్రతిహారః. కాలం గచ్ఛతి - మైథునేన, పారం - సమాప్తిం గచ్ఛతి, తన్నిధనం. ఏతద్వామదేవ్యం మిథునే ప్రోతం - వాయ్వమ్బుమిథునసమ్బన్ధాత్. ౧

ఉ.—— సయఏవమేతద్వామదేవ్యంమిథునేప్రోతంవేదమిథునీభవతిమిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతేసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యానకాఞ్చనపరిహరేత్తద్వ్రతం॥ . . . ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉద్యన్హిఙ్కారఉదితఃప్రస్తావోమధ్యన్దిన ఉద్గీథోఽపరాహ్ణఃప్రతిహారోఽస్తం యన్నిధనమేతద్బృహదాదిత్యేప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్బృహదాదిత్యేప్రోతం వేద తేజస్వ్యన్నాదోభవతిసర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాతపన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

ఆ.—— ఉత్తరాధరారణిస్థానీయయోఃస్త్రీపురుషయోరవాచ్యకర్మణి ప్రవృత్తయోర్మన్థనసామాన్యాన్మన్థనాదిద్వన్ద్వస్య సదనం [illegible] స్త్రీవిషయాతి (ఉపమన్త్రయతఇత్యాదినా), పురుషోహిపశుకర్మార్థంస్త్రియంవస్త్రాదినాప్రీణయతి - తస్మిన్నాన్త్రియస్యసామాన్యా [illegible] త్యాహ (జ్ఞపయతఇతి), కుతోవామదేవ్యస్యసామ్నోమిథునేప్రోతత్వం- తత్రాహ (వాయ్వమ్బుమిథునేతి).వాయోరపాం [illegible] సమ్బన్ధాద్వామదేవ్యోత్పత్తేరుక్తత్వాత్తస్యమిథునేప్రతిష్ఠితత్వంయుక్తమిత్యర్థః. ౧

రం.—— (ఉపమన్త్రయతేసహిఙ్కారః) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. (జ్ఞపయతేస ప్రస్తావః) జ్ఞపనం - తోషణం. మారణతోషణనిశామనేషు మిత్త్వాజ్జ్ఞాధాతోర్హ్రస్వః. (స్త్రియాసహశేతేసఉద్గీథః) ఏకపర్యఙ్కోపవేశనం- సహశయనం. (ప్రతిస్త్రీంసహశేతేస ప్రతిహారః) స్త్రియాఆభిముఖ్యేనశయనమిత్యర్థః. (కాలంగచ్ఛతితన్నిధనంపారంగచ్ఛతితన్నిధనం) మైథునసమాప్తిరిత్యర్థః. ౧

శం.—— (సయఇత్యాది) పూర్వవత్. (మిథునీభవతి) అవిధురోభవతీత్యర్థః. మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతఇతి - అమోఘరేతస్త్వముచ్యతే. నకాంచన- కాంచిదపిస్త్రియంస్వాత్మతల్పప్రాప్తాంనపరిహరేత్సమాగమార్థినీం. వామదేవ్యసామోపాసనాఙ్గత్వేనవిధానాత్, ఏతస్మాదన్యత్ర ప్రతిషేధస్మృతయః. వచనప్రామాణ్యాచ్చధర్మావగతేర్నప్రతిషేధశాస్త్రేణాస్యవిరోధః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— నకాంచనేతివాక్యమాదాయవ్యాచష్టే (కాంచిదపీతి) * పరదారాన్నోపగచ్ఛేదితిస్మృతివిరోధమాశఙ్క్యాహ (వామదేవ్యే తి) విధినిషేధయోస్సామాన్యవిశేషవిషయత్వేనవ్యవస్థాసిద్ధేరితిభావః. కించ-శాస్త్రప్రామాణ్యాత్తత్రధర్మోఽవగమ్యతే. నకాంచనపరిహరేదితివచః శాస్త్రావగతత్వాదవాచ్యమపి కర్మధర్మోభవితుమర్హతి- తథాచశ్రుతేస్తద్దుర్బలాయాఃస్మృతేర్నప్రతిస్పర్ధితేత్యాహ (వచనేతి). యథోక్తోపాసనావతో బ్రహ్మచర్యనియమాభావోవ్రతత్వేనవివక్షితః- తన్నప్రతిషేధశాస్త్రవిరోధాశఙ్కేతిభావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— ఫలమాహ (సయఏతద్వామదేవ్యంమిథునేప్రోతంవేదేత్యాది) (మిథునీభవతి) సర్వదాస్త్రియాఅవియుక్తోభవతీత్యర్థః. (మిథునాన్మిథునాత్ప్రజాయతే) అమోఘరేతాభవతీత్యర్థః. (నకాంచనపరిహరేత్తద్వ్రతం) కాంచన - స్త్రియం. ప్రార్థయమానామితిశేషః. ప్రార్థయమానసర్వయోషిద్గమనస్యవామదేవ్యోపాసనాఙ్గత్వేనవిధానాత్ పరదారగమనప్రతిషేధవచనానితదితరవిషయాణీతిద్రష్టవ్యాని. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— ఉద్యన్- సవితా. సహిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాద్దర్శనస్య. (ఉదితఃప్రస్తావః), ప్రస్తవనహేతుత్వాత్కర్మణాం. (మధ్యన్దినఉద్గీథః), శ్రైష్ఠ్యాత్. (అపరాహ్ణఃప్రతిహారః), పశ్వాదీనాంగృహాన్ప్రతిహరణాత్. (అస్తంయన్నిధనం), రాత్రౌగృహేనిధానాత్ప్రాణినాం. (ఏతద్బృహదాదిత్యేప్రోతం), బృహతఃఆదిత్యదైవత్యత్వాత్. ౧

ఆ.—— ఆదిత్యస్యప్రజాప్రసవహేతుత్వాత్తద్ధేతుమైథునదృష్ట్యనన్తరమాదిత్యదృష్టిముత్థాపయతి (ఉద్యన్నిత్యాదినా) ... ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (ఉద్యన్హిఙ్కారఉదితఃప్రస్తావఇత్యాది) ఆదిత్యఇతిశేషః. (మధ్యన్దినఉద్గీథః) మధ్యన్దినకాలావచ్ఛిన్నఆదిత్యఉద్గీథ ఇత్యర్థః. (అపరాహ్ణఃప్రతిహారః) అపరాహ్ణకాలావచ్ఛిన్నఆదిత్యఃప్రతిహారఇత్యర్థః. (అస్తంయన్నిధనం) యన్- గచ్ఛన్నిత్యర్థః. ౧

శం.—— (సయఇత్యాది) పూర్వవత్. తపన్తంననిన్దేత్-తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అభ్రాణిసమ్ప్లవన్తేసహిఙ్కారోమేఘోజాయతేసప్రస్తావోవర్షతిసఉద్గీథోవిద్యోతతేస్తనయతి సప్రతిహారఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతంవేదవిరూపాగ్‍శ్చసురూపాగ్‍శ్చపశూనవరున్ధేసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యావర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఉ.— వసన్తోహిఙ్కారో గ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షా ఉద్గీథశ్శరత్ప్రతిహారో హేమన్తోనిధనమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్వైరాజమృతుషుప్రోతంవేదవిభాజతిప్రజయాపశుభిర్బ్రహ్మవర్చసేనసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యర్తూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

రం.— (సయఏవమేతద్బృహదాదిత్యే ప్రోతంవేదేత్యాది) (తపన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం) తపన్తమాదిత్యంననిన్దేదిత్యర్థః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అభ్రాణి- అబ్భరణాత్, మేఘః- ఉదకసేక్తృత్వాత్. ఉక్తార్థమన్యత్. ఏతద్వైరూపంనామసామపర్జన్యేప్రోతం- అనేకరూపత్వాదభ్రాదిభిఃపర్జన్యస్య. ౧

ఆ.— * ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిరితిస్మృతేరాదిత్యకార్యత్వాత్పర్జన్యస్యాదిత్యదృష్ట్యనన్తరంపర్జన్యదృష్టిందర్శయతి (అభ్రాణీతి) కథంవైరూపంసామతస్మిన్ప్రతిష్ఠితం- తత్రాహ (అనేకేతి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అభ్రాణిసమ్ప్లవన్తేసహిఙ్కారః) అభ్రాణి - జలధారకత్వమాత్రావస్థాపన్నాని. సమ్ప్లవః- సఞ్చారః. (మేఘోజాయతేసప్రస్తావః) మెఘః- సెచకత్వావస్థాపన్నః. (ఉద్గృహ్ణాతితన్నిధనం) ఉద్గ్రహణం- వర్షసమాప్తిః. (ఏతద్వైరూపంపర్జన్యే ప్రోతం) వైరూపం- వైరూపాఖ్యంసామెత్యర్థః. ౧

శం.— విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చ- అజావిప్రభృతీన్పశూనవరున్ధే- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. వర్షన్తంననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— ఫలం (సయఏవమేతద్వైరూపంపర్జన్యేప్రోతంవేదేత్యాది) (విరూపాంశ్చసురూపాంశ్చపశూనవరున్ధే) విరూపాన్ - వివిధరూపాన్. సురూపాన్- శోభనరూపాన్. అవరున్ధే - ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (వర్షన్తంననిన్దేత్తద్వ్రతం) వర్షన్తం- పర్జన్యమిత్యర్థః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వసన్తోహిఙ్కారః) ప్రాథమ్యాత్. (గ్రీష్మః ప్రస్తావఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— పర్జన్యాయత్తత్వాదృతువ్యవస్థాయాస్తద్దృష్ట్యనన్తరమృతుదృష్టిమాచష్టే (వసన్తఇత్యాదినా) ౧

రం.— (వసన్తోహిఙ్కారోగ్రీష్మఃప్రస్తావోవర్షాఉద్గీథఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతం) వైరాజం - వైరాజాఖ్యంసామేత్యర్థః. ౧-౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఏతద్వైరాజమృతుషు ప్రోతంవేద- విరాజతి- ఋతువత్. యథర్తవఆర్తవైర్ధర్మైర్విరాజన్తే- ఏవంప్రజాదిభిర్విద్వానితి. ఉక్తమన్యత్. ఋతూన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైరాజస్యసామ్నోయుక్తంఋతుషుప్రోతత్వం-తేషాంస్వధర్మైర్విరాజనాదిత్యాహ (ఏతదితి). యద్వా- ఋతూనామన్నోత్పత్తినిమిత్తత్వాత్, ద్విరాడాత్మనశ్చాన్నత్వాత్, తస్యతేషు ప్రతిష్ఠితత్వాత్, తద్ద్వారావైరాజమపిసామతేషు ప్రోతమితిభావః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— పృథివీహిఙ్కారో౽న్తరిక్షంప్రస్తావో ద్యౌరుద్గీథోదిశః ప్రతిహారస్సముద్రోనిధనమేతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతా వేదలోకీభవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాలోకాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అజాహిఙ్కారో౽వయః ప్రస్తావోగావఉద్గీథో౽శ్వాః ప్రతిహారః పురుషోనిధనమేతా రేవత్యః పశుషుప్రోతాః॥ ౧

సయఏవమేతా రేవత్యః పశుషుప్రోతా వేదపశుమాన్భవతిసర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యాపశూన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావోమాంసముద్గీథో౽స్థిప్రతిహారోమజ్జానిధనమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషుప్రోతం॥ ౧

శం.— (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. శక్వర్యఇతి-నిత్యంబహువచనం, రేవత్యఇవ. లోకేషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— ఋతుషుసమ్యగ్దృష్టేషులోకస్థితేః ప్రసిద్ధత్వాదృతుదృష్ట్యనన్తరంలోకదృష్టిమాహ (పృథివీతి). కథంశక్వర్యఇత్యేకస్యైవసామ్నోనామధేయం- బహువచనాద్ధిబహూనిసామానిప్రతీయన్తే- తత్రాహ (శక్వర్యఇతీతి). నిత్యబహువచనత్వముభయత్రతుల్యమితిద్యోతనాయవక్ష్యమాణందృష్టాన్తయతి (రేవత్యఇవేతి). మహానామ్నీషుఋక్షుశక్వర్యోగీయన్తే- తాసాంచ * ఆపోవైమహానామ్న్యఇత్యద్భిస్సమ్బన్ధః శ్రుతః- * అప్సులోకాః ప్రతిష్ఠితాఇతిశ్రుతం. తథాచాస్మాత్సమ్బన్ధాల్లోకేషుశక్వర్యః ప్రతిష్ఠితాఇత్యాహ (లోకేష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (పృథివీహిఙ్కారఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతాశ్శక్వర్యోలోకేషుప్రోతాః) శక్వర్యః - శక్వర్యాఖ్యంసామేత్యర్థః. నిత్యబహువచనం. ౧

శం.— (లోకీభవతి) లోకఫలేనయుజ్యతఇత్యర్థః. లోకాన్ననిన్దేత్- తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయఏవమేతాఇత్యాది) (లోకీభవతి) ఉత్తమలోకప్రాప్తోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ………………………… ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అజాహిఙ్కారఇత్యాది) పూర్వవత్. పశుషుప్రోతాః. ౧

ఆ.— పశూనాంలోకకార్యత్వాల్లోకదృష్ట్యనన్తరంపశుదృష్టిముపన్యస్యతి (అజేతి). రేవత్యఇతిసామనామధేయంపూర్వవన్నిత్యబహువచనాన్తం. * పశవోవైరేవత్యఇతిశ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాహ (పశుష్వితి) ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అజాహిఙ్కారో౽వయః ప్రస్తావోగావఇత్యాది) (ఏతారేవత్యఃపశుషుప్రోతాః) రేవత్యఇత్యపిశక్వర్యఇతివన్నిత్యబహువచనంసామవిశేషనామ. ౧-౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఅష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పశూన్ననిన్దేత్-తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (లోమహిఙ్కారః), దేహావయవానాంప్రాథమ్యాత్. (త్వక్ప్రస్తావః), ఆనన్తర్యాత్. (మాంసముద్గీథః), శ్రైష్ఠ్యాత్. ప్రతిహారః), ప్రతిహృతత్వాత్. మజ్జానిధనం. ఏతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయంనామసామదేహావయవేషుప్రోతం. ౧

సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమఙ్గేషు ప్రోతం వేదాఙ్గీభవతి నాఙ్గేనవిహూర్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతిమహాన్ప్రజయాపశుభిర్భవతిమహాన్కీర్త్యా సంవత్సరం మజ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతం మజ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుః ప్రస్తావ ఆదిత్య ఉద్గీథో నక్షత్రాణి ప్రతిహారశ్చన్ద్రమా నిధనమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం॥ ౧

సయఏవమేతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం వేదైతాసామేవ దేవతానాగ్ సలోకతాగ్ సార్ష్టితాగ్ సాయుజ్యం గచ్ఛతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి మహాన్ప్రజయా పశుభిర్భవతి మహాన్కీర్త్యా బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం॥ ....

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAY PLEADER TIRUPATI

ఆ.— పశువికారపయోదధ్యాదినా పుష్టిరఙ్గానాం దృష్టేతి పశుదృష్ట్యనన్తరమఙ్గదృష్టిమాహ (లోమేతి) * రసో వై యజ్ఞాయజ్ఞీయమితి శ్రుతే, రసశ్చ రసనికారేణ లోమాదీనాం సమ్బన్ధాత్, తద్యజ్ఞాయజ్ఞీయం సామాఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితమిత్యాహ (ఏతదితి) ౧

రం.— (లోమహిఙ్కారస్త్వక్ప్రస్తావ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

శం.— (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గో భవతీత్యర్థః. నాఙ్గేన-హస్తపాదాదినా విహూర్ఛతి-న కుటిలీభవతి, పఙ్గుః కుణీ వేత్యర్థః. సంవత్సరం- సంవత్సరమాత్రం మజ్ఞః- మాంసాని నాశ్నీయాత్- న భక్షయేత్. బహువచనం మత్స్యోపలక్షణార్థం. మజ్ఞో నాశ్నీయాత్ - సర్వదైవ నాశ్నీయాదితి వా. తద్వ్రతం. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కుణిః- శ్మశ్రురహితః. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏవమేతద్యజ్ఞాయజ్ఞీయమిత్యాది) (అఙ్గీభవతి) సమగ్రాఙ్గయుక్తో భవతీత్యర్థః. (నాఙ్గేనవిహూర్ఛతి) అఙ్గేన- హస్తపాదాదినా న విహూర్ఛతి- కుటిలో న భవతీత్యర్థః. *హుర్ఛా కౌటిల్య ఇతి హి ధాతుః. (సంవత్సరం మజ్ఞో నాశ్నీయాత్తద్వ్రతం) మజ్ఞః- మజ్జాఖ్యమాంసవిశేషానిత్యర్థః. (మజ్ఞో నాశ్నీయాదితి వా) వ్రతం సర్వదేతి శేషః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠక ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారః), ప్రథమస్థానత్వాత్. (వాయుః ప్రస్తావః), ఆనన్తర్యసామాన్యాత్. (ఆదిత్య ఉద్గీథః), శ్రైష్ఠ్యాత్. (నక్షత్రాణి ప్రతిహారః), ప్రతిహృతత్వాత్. (చన్ద్రమా నిధనం), కర్మిణాం తన్నిధనాత్. (ఏతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం), దేవతానాం దీప్తిమత్త్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదీనామఙ్గేషు ప్రతిష్ఠితత్వాదఙ్గదృష్ట్యనన్తరమగ్న్యాదిదృష్టిముత్థాపయతి (అగ్నిరిత్యాదినా). రాజనస్య సామ్నో దేవతాసు ప్రోతత్వే హేతుమాహ (దేవతానామితి) ౧

రం.— (అగ్నిర్హిఙ్కారో వాయుః ప్రస్తావ ఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతద్రాజనం దేవతాసు ప్రోతం) రాజనం - రాజనాఖ్యం సామేత్యర్థః. ౧

శం.— విద్వత్ఫలం- ఏతాసామేవ- అగ్న్యాదీనాం దేవతానాం సలోకతాం - సమానలోకతాం, సార్ష్టితాం- సమానర్ద్ధిత్వం, సాయుజ్యం- సయుగ్భావం- ఏకదేహదేహిత్వమిత్యేతత్; వాశబ్దోఽత్ర లుప్తో ద్రష్టవ్యః- సలోకతాం వేత్యాది, భావనావిశేషతః ఫలవిశేషోపపత్తేః. గచ్ఛతి- ప్రాప్నోతి. సముచ్చయానుపపత్తేశ్చ. (బ్రాహ్మణాన్ననిన్దేత్తద్వ్రతం). ఏతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేర్బ్రాహ్మణనిన్దా దేవనిన్దైవేతి. ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— త్రయీవిద్యాహిఙ్కారస్త్రయఇమేలోకాస్సప్రస్తావోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యస్సఉద్గీథోనక్షత్రాణివయాగ్ంసిమరీచయస్సప్రతిహారస్సర్పాగన్ధర్వాఃపితరస్తన్నిధనమేతత్సామసర్వస్మిన్ప్రోతం॥ ౧
సయఏవమేతత్సామసర్వస్మిన్ప్రోతంవేదసర్వగ్ంహభవతి॥ ౨
తదేషశ్లోకః। యానిపఞ్చధాత్రీణిత్రీణితేభ్యోనజ్యాయఃపరమన్యదస్తి॥ ౩

ఆ.— ఫలవికల్పార్థంవాశబ్దస్యాత్ర సత్త్వేకథంవాక్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సలోకతాంవేత్యాదీతి)। కథం పునరేకస్మిన్నుపాసనే ఫలత్రయంవికల్ప్యతే- తత్రాహ (భావనేతి)। నను ఫలత్రయమత్ర సముచ్చితమిష్యతాం- కిమితివాశబ్దంగృహీత్వావికల్ప్యతే- తత్రాహ (సముచ్చయేతి) నహిమిథోవిరుద్ధంఫలత్రయమేకత్ర సముచ్చేతుంశక్యం- అతోవికల్పసిద్ధిరిత్యర్థః. నను దేవతాదృష్ట్యా రాజనస్యసామ్నోధ్యానాద్దేవతాః ననిష్ఠేనితివక్తవ్యేకథమన్యథోచ్యతే-తత్రాహ (ఏతఇతి)। ౨

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏవమేతద్రాజనమిత్యాది) (ఏతాసామేవదేవతానాంసలోకతాంసార్ష్టితాంసాయుజ్యంగచ్ఛతి) సార్ష్టితా-సమానర్ద్ధిత్వం. సాయుజ్యం- సమానభోగ్యత్వం. (బ్రాహ్మణాన్నిధనమేతద్ప్రోతం) * ఏతేవై దేవాః ప్రత్యక్షంయద్బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేః బ్రాహ్మణనిష్ఠైవదేవతానిష్ఠేతిభావః. ౨

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (త్రయీవిద్యాహిఙ్కారః) అగ్న్యాదిసామ్న ఆనన్తర్యం త్రయీవిద్యాయా అగ్న్యాదికార్యత్వశ్రుతేః. హిఙ్కారః- ప్రాథమ్యాత్సర్వకర్తవ్యానాం. త్రయఇమేలోకాస్తత్కార్యత్వాదనన్తరా ఇతి ప్రస్తావః. అగ్న్యాదీనాముద్గీథత్వం శ్రైష్ఠ్యాత్. నక్షత్రాదీనాం ప్రతిహృతత్వాత్ప్రతిహారత్వం. సర్పాదీనాంధకారసామాన్యాన్నిధనత్వం. (ఏతత్సామ) నామవిశేషాభావాత్సామసముదాయస్సామశబ్దః. (సర్వస్మిన్ప్రోతం)। త్రయీవిద్యాదిహిసర్వం. త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యాహిఙ్కారాదిసామభక్తయఉపాస్యాః - అతీతేష్వపి సామోపాసనేషు యేషు ప్రోతంయద్యత్సామ- తద్దృష్ట్యాతదుపాస్యమితి. కర్మాఙ్గానాందృష్టివిశేషేణైవాజ్యస్యసంస్కార్యత్వాత్. ౧

ఆ.— అగ్న్యాదిదృష్ట్యనన్తరం త్రయీవిద్యాదృష్టివిధానేకారణమాహ (అగ్న్యాదీతి)। యదగ్న్యాద్యాత్మకంసామోపాస్యముక్తం - తస్మాదానన్తర్యముపాస్యాయాస్త్రయీవిద్యాయాయుజ్యతే- * ఋగ్వేదోఽగ్నేర్యజుర్వేదోవాయోరాదిత్యాత్సామవేదఇతి శ్రుతేస్త్రయ్యాస్తత్కార్యత్వావగమాదిత్యర్థః. తత్కార్యత్వాత్- త్రయీసాధ్యకర్మఫలత్వాదిత్యర్థః. కథంసర్వస్మిన్ప్రోతమిత్యుక్తం - త్రయీవిద్యాదౌప్రోతమితివక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (త్రయీవిద్యాదీతి)। కథంపునరత్ర త్రయీవిద్యాదిదృష్ట్యాసామ్నోధ్యేయత్వంగమ్యతే - తత్రాహ (త్రయీతి)। నచాస్యాంప్రతిజ్ఞాయాంపూర్వేణసన్దర్భేణనిరోధశ్శఙ్క్యత ఇత్యాహ (అతీతేష్వపీతి)। తత్ర హేతుమాహ (కర్మాఙ్గానామితి) దర్శపూర్ణమాసాధికారే * పత్న్యవేక్షితమాజ్యంభవతీతిదృష్టివిశేషణమాజ్యంసంస్క్రియతే-తథాసామభేదానాందృష్టివిశేషణత్వావిశేషాత్తేషాంకర్మాఙ్గానాంతత్తదఙ్గదృష్ట్యాసంస్కర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. ౧

రం.— (త్రయీవిద్యాహిఙ్కారస్త్రయఇమేలోకాస్సఇత్యాది) స్పష్టం. (ఏతత్సామసర్వస్మిన్ప్రోతం) అత్ర సామనామవిశేషానిర్దేశాత్ సామశబ్దఃసామసామాన్యపరః. ౧

శం.— సర్వవిషయసామవిదఃఫలం- సర్వంభవతి- సర్వేశ్వరోభవతీత్యర్థః. నిరుపచరితసర్వభావేహ్యాదిత్యాదిభ్యోబలిప్రాప్త్యనుపపత్తేః. ౨

ఆ.— అథయథాశ్రుతంసర్వాత్మత్వమేవకింనస్యాత్- అతఆహ (నిరుపచరితేతి) ౨

రం.— సయఏతత్సామసర్వస్మిన్ప్రోతంవేద- తస్యసర్వంహిభవతి. కామ్యమానంసర్వమాప్నోతీత్యర్థః. ౨

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రోఽప్యస్తి. యాని పఞ్చధా - పఞ్చప్రకారేణహిఙ్కారాదివిభాగైః ప్రోక్తాని త్రీణి త్రీణి- త్రయీవిద్యాదీని. తేభ్యః- పఞ్చత్రికేభ్యోజ్యాయః- మహత్తరంపరంచ- వ్యతిరిక్తం, అన్యద్వస్త్వన్తరంనాస్తి- నవిద్యతఇత్యర్థః. తత్రైవహిసర్వస్యాన్తర్భావః. ౩

ఆ.— సర్వవిషయసామవిదస్సర్వేశ్వరత్వమిత్యత్ర మన్త్రంసంవాదయతి (తదేతస్మిన్నితి)। పరమిత్యస్యైవవ్యాఖ్యానం- అన్యదితి. వస్త్వన్తరాభావేహేతుమాహ (తత్రైవేతి)। సర్వజ్ఞత్వంసర్వేశ్వరత్వంచతచ్ఛబ్దార్థః. ౩-౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేషశ్లోకః) తత్- ఉక్తేసర్వాత్మకసామోపాసనేఏషః - వక్ష్యమాణోమన్త్రోఽప్యస్తీత్యర్థః. తమేవాహ (యానిపఞ్చధా త్రీణి త్రీణితేభ్యోనజ్యాయఃపరమన్యదస్తి) త్రీణిత్రీణి- * త్రయీవిద్యాహిఙ్కారస్త్రయఇమేలోకాఇత్యాదినోక్తాని త్రయీవిద్యా, లోకత్రయం,

యస్తద్వేదస వేదసర్వగ్ం సర్వాదిశోబలిమస్మైహరన్తి। సర్వమస్మీత్యుపాసీతతద్వ్రతంతద్వ్రతం॥ ౪

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకేఏకవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— వినర్ది సామ్నోవృణేపశవ్యమిత్యగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తఃప్రజాపతేర్నిరుక్తస్సోమస్యమృదుశ్లక్ష్ణం వాయోశ్శ్లక్ష్ణం బలవదిన్ద్రస్యక్రౌఞ్చం బృహస్పతేరపధ్వాన్తంవరుణస్యతాన్సర్వానేవోపసేవేతవారుణంత్వేవవర్జయేత్॥ ౧

అమృతత్వందేవేభ్యఆగాయానీత్యాగాయేత్స్వధాంపితృభ్యఆశాంమనుష్యేభ్యస్తృణోదకం పశుభ్యస్స్వర్గంలోకంయజమానాయాన్నమాత్మనఆగాయానీత్యేతానిమనసాధ్యాయన్నప్రమత్తస్స్తువీత॥ ౨

అగ్నివాయ్వాదిత్యాః, నక్షత్రవయోమరీచయః, సర్పగన్ధర్వపితర, శ్చేత్యేతానియానిత్రీణిహిఙ్కారాదిరూపేణపఞ్చధాభవన్తి- అతఃపరం - ఉత్కృష్టంఅన్యచ్ఛ్రేయఃకిమపినాస్తీత్యర్థః. ౩

శం.— యస్తత్- యథోక్తంసర్వాత్మకంసామవేద- సర్వంసవేద- సర్వజ్ఞోభవతీత్యర్థః. సర్వాదిశః- సర్వదిక్స్థాఅస్మై - ఏవంవిదే బలిం-భోగంహరన్తి- ప్రాపయన్తీత్యర్థః. సర్వమస్మి- భవామీత్యేవమేతత్సామోపాసీత. తస్యైతదేవ వ్రతం. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకేఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (యస్తద్వేదసవేదసర్వం) ఏతదుపాసకస్సర్వజ్ఞోభవతీత్యర్థః. (సర్వాదిశోబలిమస్మైహరన్తి) సర్వదిగ్వర్తినోఽపివశీకృతా అస్మై-ఉపాసకాయఉపహారాన్సమర్పయన్తీత్యర్థః. (సర్వమస్మీత్యుపాసీత) సామసామాన్యేఉక్తరీత్యాసర్వత్వాశ్రయత్వేనస్వాభిన్నత్వేనచోపాసనాకర్తవ్యేత్యర్థః. (తద్వ్రతంతద్వ్రతం) తస్యతదేవ వ్రతం- నాన్యద్వ్రతమస్తీత్యర్థః. ద్విరుక్తిస్సామోపాసనసమాప్త్యర్థా. …………… ౪

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేనగానవిశేషాదిసంపదుద్గాతురుపదిశ్యతే- ఫలవిశేషసమ్బన్ధాత్. వినర్ది- విశిష్టోనర్దః- స్వరవిశేషఋషభకూజితసమోఽస్యాస్తీతివినర్ది. గానమితివాక్యశేషః. తచ్చసామ్నస్సమ్బన్ధి, పశుభ్యోహితం- పశవ్య, మగ్నేః- అగ్నిదైవత్యం, చోద్గీథః - ఉద్గానం. తదహమేనంవిశిష్టంవృణే- ప్రార్థయేఇతికశ్చిద్యజమానఉద్గాతావామన్యతే. అనిరుక్తః- అముకసమఇత్యవిశేషితః. ప్రజాపతేః- ప్రజాపతిదైవత్యస్సగానవిశేషః, అనిరుక్తత్వాత్ప్రజాపతేః. నిరుక్తః- స్పష్టః, సోమస్య- సోమదైవత్యస్సఉద్గీథఇత్యర్థః. మృదుశ్లక్ష్ణంచగానంవాయోః- వాయుదైవత్యంతత్. శ్లక్ష్ణంబలవచ్చ- ప్రయత్నాధిక్యోపేతమిన్ద్రస్య- ఐన్ద్రంతద్గానం. క్రౌఞ్చం-క్రౌఞ్చపక్షినినాదసమంబృహస్పతేః- బార్హస్పత్యంతత్. అపధ్వాన్తం- భిన్నకాంస్యస్వరసమంవరుణస్యైతద్గానం. తాన్సర్వానేవోపసేవేత- వారుణంత్వేవైకంవర్జయేత్. ౧

ఆ.— సామోపాసనంసమాప్తంచేత్- కిముత్తరగ్రన్థఇత్యాశఙ్క్యాహ (సామేతి). ఆదిశబ్దేనస్వరాదయోవర్ణాగృహ్యన్తే. కిమిత్యుద్గాతుర్యథోక్తోపాస్తిరుచ్యతే - తత్రాహ (ఫలేతి)-మృత్యుపరిహారాదిః- ఫలవిశేషః. తత్సమ్బన్ధాదేషోపాస్తిరనుష్ఠేయేత్యర్థః. పశుభ్యోహితత్వమస్యవచనాద్గమయితవ్యం. వాక్యస్థమితిశబ్దంవ్యాచష్టే (ఇతికశ్చిదితి), (ఇత్యవిశేషితః) అనేనప్రకారేణాయమితివిశేషితః-వ్యవచ్ఛిద్యజ్ఞాతోనభవతీత్యర్థః. తస్యప్రాజాపత్యత్వేహేతుమాహ (అనిరుక్తత్వాదితి)-నీలపీతాదిభిర్నిశ్చిత్యావచనాదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఏవంసామోపాసనంసమాప్యగానవిశేషానుద్గాతురుపదిశతి (వినర్దిసామ్నోవృణేపశవ్యమితి) విశిష్టోనర్దః- స్వరవిశేషఃఋషభకూజితసమః. సోఽస్యాస్తీతివినర్ది. గానమితివాక్యశేషః. సామ్నః- సామసమ్బన్ధి. పశవ్యం- పశుహితం. * ఉగవాదిభ్యోయదితియత్. సామసమ్బన్ధివినర్దిగానంవృణే- ప్రార్థయేత. పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (అగ్నేరుద్గీథోఽనిరుక్తః) అగ్నిదైవత్యముద్గానంఅనిరుక్తః-అస్పష్టంభవతి. అస్పష్టోగానవిశేషోఽగ్నిప్రీతిహేతుర్భవతీత్యర్థః. (ప్రజాపతేర్నిరుక్తః) నిరుక్తః- స్పష్టోగానవిశేషఃప్రజాపతిదైవత్యః. ప్రజాపతిప్రీతిహేతురిత్యర్థః. (సోమస్యమృదుశ్లక్ష్ణంవాయోఃశ్లక్ష్ణం) స్పష్టం. (బలవదిన్ద్రస్య) బలవత్ - బలవత్ప్రయత్నోపేతమిత్యర్థః. (క్రౌఞ్చంబృహస్పతేః) క్రౌఞ్చపక్షినాదసమంబార్హస్పత్యంగానమిత్యర్థః. (అపధ్వాన్తంవరుణస్య) భిన్నకాంస్యస్వరసమంవారుణగానమిత్యర్థః. (తాన్సర్వానేవోపసేవేతవారుణంత్వేవవర్జయేత్) అపధ్వాన్తగానవ్యతిరిక్తాన్ సర్వానుద్గీథానుపసేవేతేత్యర్థః. ౧

శం.— అమృతత్వందేవేభ్యఆగాయాని- సాధయాని. స్వధాంపితృభ్యఆగాయాని. (ఆశాంమనుష్యేభ్యః) ఆశాం- ప్రార్థనాం, ప్రార్థితమిత్యేతత్. తృణోదకంపశుభ్యః. స్వర్గంలోకంయజమానాయ. అన్నమాత్మనే- మహ్యమాగాయానీతి. ఏతానిమనసాచిన్తయన్ - ధ్యాయన్నప్రమత్తః- స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్యః స్తువీత. ౨

మూ.— సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానస్తం యది స్వరేషూపాలభేతేన్ద్రꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతి వక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౩

అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేత ప్రజాపతిꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతి పేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాదథ యద్యేనꣳ స్పర్శేషూపాలభేత మృత్యుꣳ శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతి ధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్ ॥ ౪

§ సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యా మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి ॥ ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఆ.— స్వరవిశేషజ్ఞానపూర్వకముద్గానకాలే ధ్యాతవ్యార్థమాహ (అమృతత్వమితి). స్వరోష్మవ్యఞ్జనాదిభ్య ఇత్యత్రాదిశబ్దేన స్థానప్రయత్నాదిసఙ్గ్రహః. ౨

రం.— (అమృతత్వం దేవేభ్య ఆగాయానీత్యాగాయేత్) అమృతత్వప్రాప్తిమాగాయాని- గానేన సాధయానీత్యాగాయేత్ - గానం కుర్యాదిత్యర్థః. యథాప్రార్థనం ఫలం భవతీతి భావః. (స్వధాం పితృభ్యః) ఆగాయానీతి సర్వత్ర సమ్బన్ధః. ఆశాం మనుష్యేభ్యః. తృణోదకం పశుభ్యః. స్వర్గం లోకం యజమానాయ. అన్నమాత్మన ఆగాయానీత్యాగాయేదిత్యర్థః. (ఏతాని మనసా ధ్యాయన్నప్రమత్తః స్తువీత) ఏతాని- దేవామృతత్వాదీని ఫలాని మనసా ధ్యాయన్ స్వరాదిష్వప్రమత్తస్సన్ స్తోత్రం కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— సర్వే స్వరాః- అకారాదయ ఇన్ద్రస్య- బలకర్మణః ప్రాణస్యాత్మానః - దేహావయవస్థానీయాః. సర్వ ఊష్మాణః- శషసహాదయః ప్రజాపతేః- విరాజః- కశ్యపస్య వా ఆత్మానః. సర్వే స్పర్శాః - కాదయో వ్యఞ్జనాని మృత్యోరాత్మానః. తం- ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిత్ స్వరేషూపాలభేత- స్వరస్త్వయా దుష్టః ప్రయుక్త ఇతి. ఏవముపాలబ్ధ ఇన్ద్రం- ప్రాణమీశ్వరం శరణం- ఆశ్రయం ప్రపన్నోఽభూవం స్వరాన్ ప్రయుఞ్జానోఽహం. సః- ఇన్ద్రో యత్తవ వక్తవ్యం- త్వా- త్వాం ప్రతివక్ష్యతి. స ఏవ దేవ ఉత్తరం దాస్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౩

ఆ.— కేనాప్యాక్షిప్తస్యోద్గాతురుద్గానకాలే ప్రతీకారజ్ఞానాయ స్వరాదిదేవతాజ్ఞానముపన్యస్యతి (సర్వే స్వరా ఇతి). శషసహాదయ ఇత్యాదిశబ్దస్తదవాన్తరభేదాభిప్రాయః. యత్తవ వక్తవ్యమిత్యస్మాదూర్ధ్వం తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౩

రం.— (సర్వే స్వరా ఇన్ద్రస్యాత్మానః) అచః - స్వరాః. ఆత్మానః - అవయవసదృశా ఇత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణః ప్రజాపతేరాత్మానః) శషసహాః- ఊష్మాణః. (సర్వే స్పర్శా మృత్యోరాత్మానః) కాదయో మావసానాః- స్పర్శాః. (తం యది స్వరేషూపాలభేత) ఏవంవిదముద్గాతారం యది కశ్చిదాగత్య త్వయా దుష్టస్స్వరః ప్రయుక్త ఇత్యుపాలమ్భం కుర్యాదిత్యర్థః. (ఇన్ద్రం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం స త్వా ప్రతివక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ఇన్ద్రమహం శరణం గతః- తస్మాదిన్ద్ర ఏవ తవ ప్రత్యుత్తరం దాస్యతీతి తదా తమాక్షేప్తారం ప్రతి బ్రూయాదిత్యర్థః ౩

శం.— యద్యేనమూష్మసు తథైవోపాలభేత- ప్రజాపతిం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం. స త్వా ప్రతి పేక్ష్యతి- సంచూర్ణయిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. అథ యద్యేనం స్పర్శేషూపాలభేత- మృత్యుం శరణం ప్రపన్నోఽభూవం- స త్వా ప్రతి ధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్. ౪

ఆ.— తథైవ- స్వరేష్వివేతి యావత్. ౪

రం.— (అథ యద్యేనమూష్మసూపాలభేతేత్యాది) పూర్వవదుక్తార్థం. (స త్వా ప్రతి పేక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) త్వా ప్రతి- త్వాం ప్రతి. పేక్ష్యతి- చూర్ణయిష్యతీత్యర్థః. * పిష్లృ సఞ్చూర్ణన ఇతి హి ధాతుః. (స త్వా ప్రతి ధక్ష్యతీత్యేనం బ్రూయాత్) ధక్ష్యతి- భస్మీకరిష్యతీత్యర్థః. *దహ భస్మీకరణ ఇతి హి ధాతుః. ౪

శం.— యత ఇన్ద్రాద్యాత్మానస్స్వరాదయః- అతస్సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో వక్తవ్యాః, బలవన్తస్తథా,. అహమిన్ద్రే బలం దదాని - బలమాదదానీతి. తథా సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః- అబహిరాక్షిప్తాః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదాని- ప్రయచ్ఛానీతి. సర్వే స్పర్శా లేశేన- శనైరనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తా వక్తవ్యాః. (మృత్యోరాత్మానం)- బాలానివ శనైః పరిహరన్ మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి.. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§. ఇన్ద్రే బలం దదానీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— త్రయో ధర్మస్కన్ధా యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసꣳస్థోఽమృతత్వమేతి॥ ౧

ఆ.— దేవతాజ్ఞానబలేనోద్గాత్రా నప్రమత్తేన భవితవ్యం- స్వరాదీనామన్యథోచ్చారణే దేవతాభేదప్రసఙ్గాత్. అతస్స్వరాద్యుచ్చారణే తాత్పర్యేణ కర్తవ్యమిత్యుద్గాతారం శిక్షయతి (యత ఇతి). ప్రయోగకాలే చిన్తనీయమర్థం కథయతి (తథేతి)- యథోక్తరీత్యా స్వరాణాం ప్రయోగావస్థాయామిత్యర్థః. ఆదదానీతి - చిన్తయేదితి శేషః. (తథేతి) ఊష్మణాం ప్రయోగావస్థాయామితి యావత్. వివృతప్రయత్నోపేతాః- ప్రయోక్తవ్యా ఇతి శేషః. తత్రాపి ధ్యాతవ్యం దర్శయతి (ప్రజాపతేరితి) అతిద్రుతోచ్చారణేన వర్ణాన్తరే యథాఽభిభూతా న భవతి- తథా ప్రయత్నమానత్వం- అనభిక్షిప్తత్వం. మృత్యోరాత్మానమితి- వాక్యోపాదానం. తస్య తాత్పర్యమాహ (బాలానివేతి)-యథా లోకశ్శనకైర్జలాదిభ్యో బాలాన్పరిహరతి- తథా మృత్యోరాత్మానమహం పరిహరాణీతి ధ్యాత్వా స్పర్శానాం ప్రయోగః కర్తవ్య ఇత్యర్థః. ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (సర్వే స్వరా ఘోషవన్తో బలవన్తో వక్తవ్యా ఇన్ద్రే బలం దదానీతి) ఘోషవత్తయా బలవత్తయా ఉచ్చారణమిన్ద్రే స్వబలాధాయకమిత్యర్థః. (సర్వ ఊష్మాణోఽగ్రస్తా అనిరస్తా వివృతా వక్తవ్యాః) అగ్రస్తాః- అన్తరప్రవేశితాః. అనిరస్తాః- బహిరక్షిప్తాః. *లుప్తవర్ణపదం గ్రస్తం నిరస్తం త్వరితోదితమిత్యపరః. వివృతాః- వివృతప్రయత్నోపేతాః. (ప్రజాపతేరాత్మానం పరిదదానీతి) ఊష్మణాం ప్రాజాపత్యత్వాత్ అగ్రస్తత్వాదియుక్తానాముచ్చారణే ప్రజాపతేరాత్మలాభో భవతీత్యర్థః. (సర్వే స్పర్శా లేశేనానభినిహితా వక్తవ్యాః) లేశేన- అల్పశః. అనభినిహితాః- అనభిక్షిప్తాః. అద్రుతోచ్చారితా ఇతి యావత్. (మృత్యోరాత్మానం పరిహరాణీతి) సర్వేషాం స్పర్శానాం మృత్యోర్వత్సత్వాత్ స్పర్శానాం తేషాం దోషేభ్యః పరిహృత్యోచ్చారణే మృత్యోరాత్మైవ దోషేభ్యః పరిహృతో భవతీతి భావః..................... ౫

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఓఙ్కారస్యోపాసనవిధ్యర్థం త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాద్యారభ్యతే. నైవం మన్తవ్యం - సామావయవభూతస్యైవోద్గీథాదిలక్షణస్యోఙ్కారస్యోపాసనాత్ఫలం ప్రాప్యత ఇతి. కిం తర్హి. యత్సర్వైరపి సామోపాసనైః కర్మభిశ్చాప్రాప్యం-తత్ఫలమమృతత్వం కేవలాదోఙ్కారోపాసనాత్ప్రాప్యత ఇతి, తత్స్తుత్యర్థం సామప్రకరణే తదుపన్యాసః. త్రయః - త్రిసఙ్ఖ్యాకాః, ధర్మస్య స్కన్ధాః - ధర్మస్కన్ధాః, ధర్మప్రవిభాగా ఇత్యర్థః. కే త ఇతి. ఆహ - యజ్ఞః - అగ్నిహోత్రాదిః. అధ్యయనం - సనియమస్య ఋగాదేరభ్యాసః. దానం - బహిర్వేది యథాశక్తి ద్రవ్యసంవిభాగో భిక్షమాణేభ్యః. ఇత్యేష ప్రథమో ధర్మస్కన్ధః, గృహస్థసమవేతత్వాత్తన్నిర్వర్తకేన గృహస్థేన నిర్దిశ్యతే. ప్రథమః- ఏక ఇత్యర్థః. ద్వితీయతృతీయశ్రవణాన్నాద్యార్థః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తప ఇతి - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది. తద్వాన్ తాపసః, పరివ్రాడ్వా, న బ్రహ్మసంస్థః, ఆశ్రమధర్మమాత్రసంస్థః, బ్రహ్మసంస్థస్య త్వమృతత్వశ్రవణాత్. ద్వితీయో ధర్మస్కన్ధః. బ్రహ్మచారీ, ఆచార్యకులే వస్తుం శీలమస్యేత్యాచార్యకులవాసీ, అత్యన్తం - యావజ్జీవమాత్మానం నియమైరాచార్యకులే ఽవసాదయన్ - క్షపయన్ దేహం,- తృతీయో ధర్మస్కన్ధః. అత్యన్తమిత్యాది విశేషణాన్నైష్ఠిక ఇతి గమ్యతే. ఉపకుర్వాణస్య స్వాధ్యాయగ్రహణార్థత్వాన్న పుణ్యలోకత్వం బ్రహ్మచర్యేణ. సర్వ ఏతే- త్రయోఽప్యాశ్రమిణో యథోక్తైర్ధర్మైః పుణ్యలోకా భవన్తి - పుణ్యో లోకో యేషాం త ఇమే పుణ్యలోకాః ఆశ్రమిణో భవన్తి. అవశిష్టస్త్వనుక్తః పరివ్రాట్, బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మణి సమ్యగవస్థితః. సోఽమృతత్వం - పుణ్యలోకవిలక్షణమమరణభావమాత్యన్తికమేతి. నాపేక్షికం దేవాద్యమృతత్వవత్- పుణ్యలోకాత్పృథగమృతత్వస్య విభాగకరణాత్. యది చ పుణ్యలోకాతిశయమాత్రమమృతత్వమభవిష్యత్ - తతః పుణ్యలోకత్వాద్విభక్తం నావక్ష్యత్. విభక్తోపదేశాదాత్యన్తికమమృతత్వమితి గమ్యతే. అత్ర చాశ్రమధర్మఫలోపన్యాసః ప్రణవసేవాస్తుత్యర్థం. న తత్ఫలవిధ్యర్థం- స్తుతయే చ ప్రణవసేవాయా, ఆశ్రమధర్మఫలవిధయే, చేతి హి భిద్యేత వాక్యం. తస్మాత్స్మృతిప్రసిద్ధాశ్రమఫలానువాదేన ప్రణవసేవాఫలమమృతత్వం బ్రువన్ ప్రణవసేవాం స్తౌతి. యథా పూర్ణవర్మణస్సేవా భక్తపరిధానమాత్రఫలా- రాజవర్మణస్తు సేవా రాజ్యతుల్యఫలేతి- తద్వత్. ప్రణవశ్చ తత్సత్యం పరం బ్రహ్మ- తత్ప్రతీకత్వాత్. * ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమిత్యాద్యామ్నాయాత్ – కాఠకే యుక్తం తత్సేవాతోఽమృతత్వం. అత్రాహుః కేచిత్ - చతుర్ణామాశ్రమిణామవిశేషేణ స్వకర్మానుష్ఠానాత్పుణ్యలోకతేహోక్తా జ్ఞానవర్జితానాం సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తీతి. నాత్ర పరివ్రాడవశేషితః-పరివ్రాజకస్యాపి జ్ఞానం యమా నియమాశ్చ తప ఏవేతి, తప ఏవ ద్వితీయ ఇత్యత్ర తపశ్శబ్దేన పరివ్రాట్తాపసౌ గృహీతౌ. అతస్తేషామేవ చతుర్ణాం యో బ్రహ్మసంస్థః- ప్రణవసేవకః- సోఽమృతత్వమేతీతి - చతుర్ణామధికృతత్వావిశేషాత్, బ్రహ్మసంస్థత్వేఽప్రతిషేధాచ్చ, స్వకర్మచ్ఛిద్రే చ బ్రహ్మసంస్థతాయాస్సామర్థ్యోపపత్తేః. న చ యజ్ఞవరాహాదిశబ్దవద్బ్రహ్మసంస్థశబ్దః పరివ్రాజకే రూఢః- బ్రహ్మణి సంస్థితినిమిత్తముపాదాయ ప్రవృత్తత్వాత్. న హి రూఢిశబ్దా నిమిత్తముపాదదతే. సర్వేషాం చ బ్రహ్మణి స్థితిరుపపద్యతే. యత్ర యత్ర నిమిత్తమస్తి బ్రహ్మణి సంస్థితిః - తస్య తస్య నిమిత్తవతో వాచకం సన్తం బ్రహ్మసంస్థశబ్దం, పరివ్రాడేకవిషయే సఙ్కోచే కారణాభావాన్నిరోద్ధుమయుక్తం. న చ పారివ్రాజ్యాశ్రమధర్మమాత్రేణామృతత్వం - జ్ఞానాన

ర్థక్యప్రసఙ్గాత్. పారివ్రాజ్యధర్మయుక్తమేవ జ్ఞానమమృతత్వసాధనమితిచేన్న-ఆశ్రమధర్మత్వావిశేషాత్. ధర్మోవాజ్ఞానవిశిష్టోఽమృతత్వసాధన, మిత్యేతదపిసర్వాశ్రమధర్మాణామవిశిష్టం. నచవచనమస్తిపరివ్రాజకస్యైవ బ్రహ్మసంస్థస్యమోక్షః - నాన్యేషామితి. జ్ఞానాన్మోక్షఇతిచసర్వోపనిషదస్సిద్ధాన్తః. తస్మాద్యఏవ బ్రహ్మసంస్థఃస్వాశ్రమవిహితకర్మవతాం- సోఽమృతత్వమేతీతి. న-కర్మనిమిత్తవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. కర్త్రాదికారకక్రియాఫలభేదప్రత్యయవత్త్వంహినిమిత్తముపాదాయేదంకుర్విదంమాకార్షీరితికర్మవిధయః ప్రవృత్తాః. తచ్చనిమిత్తంనశాస్త్రకృతం. సర్వప్రాణిషుదర్శనాత్. సదేకమేవాద్వితీయం * ఆత్మైవేదంసర్వం * బ్రహ్మైవేదంసర్వమితిశాస్త్రజన్యః ప్రత్యయోవిద్యారూపస్స్వాభావికం క్రియాకారకఫలభేదప్రత్యయంకర్మవిధినిమిత్తమనుపమృద్యనజాయతే-భేదాభేదప్రత్యయయోర్విరోధాత్. నహితైమిరికద్విచన్ద్రాదిభేదప్రత్యయమనుపమృద్యతిమిరాపగమేచన్ద్రైకత్వప్రత్యయఉపజాయతే- విద్యాఽవిద్యాప్రత్యయయోర్విరోధాత్. తత్రైవంసతియంభేదప్రత్యయముపాదాయకర్మవిధయః ప్రవృత్తాః- సయస్యోపమర్దితః- సదేకమేవాద్వితీయం తత్సత్యంవికారభేదోఽనృతమిత్యేతద్వాక్యప్రమాణజనితేనైకత్వప్రత్యయేన, సస్సర్వకర్మభ్యోనివృత్తోనిమిత్తనివృత్తేః-సచనివృత్తకర్మాబ్రహ్మసంస్థఉచ్యతే. సచపరివ్రాడేవ- అన్యస్యాసమ్భవాత్. అన్యోహ్యనివృత్తభేదప్రత్యయః-సోఽన్యత్పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానోవిజానన్నిదంకృత్వేదంప్రాప్నుయామితిహిమన్యతే. తస్యైవంకుర్వతోనబ్రహ్మసంస్థతా- వాచారమ్భణమాత్రవికారానృతాభిసన్ధిప్రత్యయవత్త్వాత్. నచాసత్యమిత్యుపమర్దితే భేదప్రత్యయేసత్యమిదమనేనకర్తవ్యంమయేతిప్రమాణప్రమేయబుద్ధిరుత్పద్యతే-ఆకాశేఇవతలమలబుద్ధిర్వివేకినః. ఉపమర్దితేపిభేదప్రత్యయేకర్మభ్యోననివర్తతేచేత్ - ప్రాగివభేదప్రత్యయానుపమర్దనాదేకత్వప్రత్యయవిధాయకంవాక్యమప్రమాణీకృతంస్యాత్. అభక్ష్యభక్షణాదిప్రతిషేధవాక్యానాంప్రామాణ్యవద్యుక్తమేకత్వవాక్యస్యాపిప్రామాణ్యం;సర్వోపనిషదాంతత్పరత్వాత్. కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసఙ్గఇతిచేన్న - అనుపమర్దితభేదప్రత్యయవత్పురుషవిషయే ప్రామాణ్యోపపత్తేః, స్వప్నాదిప్రత్యయఇవప్రాక్ప్రబోధాత్. వివేకినామకరణాత్కర్మవిధిప్రామాణ్యోచ్ఛేదఇతిచేన్న-కామ్యవిధ్యనుచ్ఛేదదర్శనాత్. నహికామాత్మతానప్రశస్తేత్యేవంవిజ్ఞానవద్భిఃకామ్యానికర్మాణినానుష్ఠీయన్తఇతికామ్యకర్మవిధయఃఉచ్ఛిద్యన్తే- అనుష్ఠీయన్తఏవకామిభిరితి. తథాబ్రహ్మసంస్థైర్బ్రహ్మవిద్భిర్నానుష్ఠీయన్తేకర్మాణీతినతద్విధయఉచ్ఛిద్యన్తే- అబ్రహ్మవిద్భిరనుష్ఠీయన్తఏవేతి. పరివ్రాజకానాంభిక్షాచరణాదివదుత్పన్నైకత్వప్రత్యయానామపిగృహస్థాదీనామగ్నిహోత్రాదికర్మాణినివృత్తానీతిచేన్న- ప్రామాణ్యచిన్తాయాంపురుషప్రవృత్తేరదృష్టాన్తత్వాత్. నహినాభిచరేదితిప్రతిషిద్ధమప్యభిచరణంకశ్చిత్కుర్వన్ దృష్టఇతిశాస్త్రద్వేషరహితేనాపివివేకినాఽభిచరణంక్రియతే. నచకర్మవిధిప్రవృత్తినిమిత్తేభేదప్రత్యయేబాధితే, ఽగ్నిహోత్రాదౌప్రవర్తకంనిమిత్తమస్తి-పరివ్రాజకస్యేవభిక్షాచరణాదౌబుభుక్షాదిప్రవర్తకం. ఇహాప్యకరణేప్రత్యవాయభయంప్రవర్తకమితిచేన్న- భేదప్రత్యయవతోఽధికృతత్వాత్. భేదప్రత్యయవాననుపమర్దితభేదబుద్ధిర్విద్యయాయః - సకర్మణ్యధికృతఇత్యవోచామ. యోహ్యధికృతఃకర్మణి- తస్యతదకరణేప్రత్యవాయః. ననివృత్తాధికారస్య- గృహస్థస్యేవబ్రహ్మచారిణోవిశేషధర్మాననుష్ఠానే. ఏవంతర్హిసర్వస్స్వాశ్రమస్థఃఉత్పన్నైకత్వప్రత్యయఃపరివ్రాడితిచేన్న- స్వస్వామిత్వభేదబుద్ధ్యనివృత్తేః, కర్మార్థత్వాచ్చేతరాశ్రమాణాం, *అథకర్మకుర్వీయేతిశ్రుతేః. తస్మాత్స్వస్వామిత్వాభావాద్భిక్షురేకఏవపరివ్రాట్-నగృహస్థాదిః. ఏకత్వప్రత్యయవిధిజనితేనప్రత్యయేనవిధినిమిత్తభేదప్రత్యయస్యోపమర్దితత్వాద్యమనియమాద్యనుపపత్తిఃపరివ్రాజకస్యేతిచేన్న- బుభుక్షాదినైకత్వప్రత్యయాత్ప్రచ్యావితస్యోపపత్తేః. నివృత్త్యర్థత్వాత్. నచప్రతిషిద్ధసేవాప్రాప్తిః- ఏకత్వప్రత్యయోత్పత్తేఃప్రాగేవప్రతిషిద్ధత్వాత్. నహిరాత్రౌకూపేకణ్టకేవాపతితఉదితేపిసవితరిపతతితస్మిన్నేవ. తస్మాత్సిద్ధంనివృత్తకర్మాభిక్షుకఏవబ్రహ్మసంస్థఇతి. యత్పునరుక్తంసర్వేషాంజ్ఞానవర్జితానాంపుణ్యలోకతేతి - సత్యమేతత్. యచ్చోక్తంతపశ్శబ్దేనపరివ్రాడప్యుక్తఇత్యేతత్-తదసత్. కస్మాత్. పరివ్రాజకస్యైవబ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాత్సఏవహ్యవశేషితఇత్యవోచామ. ఏకత్వవిజ్ఞానవతోఽగ్నిహోత్రాదివత్తపోనివృత్తేశ్చ. భేదబుద్ధిమతఏవహితపఃకర్తవ్యతాస్యాత్. ఏతేనకర్మచ్ఛిద్రేబ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యంఅప్రతిషేధశ్చప్రత్యుక్తః. తథాజ్ఞానవానేవనివృత్తకర్మాపరివ్రాడితిజ్ఞానవైయర్థ్యంప్రత్యుక్తం. యత్పునరుక్తంయవవరాహాదిశబ్దవత్పరివ్రాజకేనరూఢోబ్రహ్మసంస్థశబ్దఇతి - తత్పరిహృతమేతత్ - తస్యైవబ్రహ్మసంస్థతాసమ్భవాన్నాన్యస్యేతి. యత్పునరుక్తంరూఢశబ్దానిమిత్తంనోపాదదతఇతి- తన్న- గృహస్థతక్షపరివ్రాజకాదిశబ్దదర్శనాత్. గృహస్థితిపారివ్రాజ్యతక్షణాదినిమిత్తోపాదానాఅప్యగృహస్థపరివ్రాజకాఖ్యాశ్రమవిశేషేనిశ్చితజాతిమతిచగృహస్థఇతిపరివ్రాజకఇతితక్షేతిచరూఢాదృశ్యన్తేశబ్దాః. నయత్రయత్రతానినిమిత్తాని- తత్రతత్రవర్తన్తే; ప్రసిద్ధ్యభావాత్. తథేహాపిబ్రహ్మసంస్థశబ్దోనివృత్తసర్వకర్మతత్సాధనపరివ్రాడేకవిషయఇత్యాశ్రమిణిపరమహంసాఖ్యేవృత్తఇహభవితుమర్హతి-ముఖ్యామృతత్వఫలశ్రవణాత్. అతశ్చేదమేకంవేదోక్తంపారివ్రాజ్యం-నయజ్ఞోపవీతత్రిదణ్డకమణ్డల్వాదిపరిగ్రహవాన్. ముణ్డోఽపరిగ్రహోఽసఙ్గఇతిచశ్రుతిః. *అత్యాశ్రమిభ్యఃపరమంపవిత్రమిత్యాదిచశ్వేతాశ్వతరీయే. *నస్తుతిర్ననమస్కారఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. *తస్మాత్కర్మనకుర్వన్తియతయఃపారదర్శినః *తస్మాదలిఙ్గోధర్మజ్ఞోఽవ్యక్తలిఙ్గఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ. *యత్తుసాఙ్ఖ్యైఃకర్మత్యాగోఽభ్యుపగమ్యతే- క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధేస్సత్యత్వాభ్యుపగమాత్తన్మృషా. యచ్చబౌద్ధైఃశూన్యతాభ్యుపగమాదకర్తృత్వమభ్యుపగమ్యతే-తదప్యసత్,- తదభ్యుపగన్తుస్సత్త్వాభ్యుపగమాత్. యచ్చాజ్ఞైరలసతయాఽకర్తృత్వాభ్యుపగమః- సోఽప్యసత్కారకబుద్ధేరనివర్తితత్వాత్ప్రమాణేన. తస్మాద్వేదాన్తప్రమాణజనితైకత్వప్రత్యయవతఏవకర్మనివృత్తిలక్షణంపారివ్రాజ్యం బ్రహ్మసంస్థత్వంచేతిసిద్ధం. ఏతేనగృహస్థస్యైకత్వవిజ్ఞానేసతిపారివ్రాజ్యమర్థసిద్ధం; నన్వగ్న్యుత్సాదనదోషభాక్స్యాత్పరివ్రజన్- *వీరహావాఏషదేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతఇతిశ్రుతేః. న-దైవేనైవోత్సాదితత్వాత్. ఉత్పన్నఏవహ్యస్యైకత్వదర్శనేజాతే-*అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమితిశ్రుతేః. అతోనదోషభాగ్గృహస్థఃపరివ్రజన్నితి. ౧

ఆ.— అనేకధాఽధికారాన్యఙ్గావబద్ధాన్యుపాసనాన్యుక్తాని. సమ్ప్రతిస్వతన్త్రాధికారగోచరమోఙ్కారోపాసనంవిధాతుమారభతే(ఓఙ్కారేతి). అఙ్గావబద్ధోపాసనాధికారేయథోక్తస్వతన్త్రోపాసనవిధానేకోఽభిప్రాయశ్శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నైవమితి)-నస్వతన్త్రస్యతస్యోపాసనాదిత్యేవకారార్థః. కథంతర్హిప్రశస్తవ్యమిత్యపేక్షాయామాహ (కింతర్హీతి) సనియమస్య- ప్రాఙ్ముఖత్వాదినియమసహితస్యపురుషస్యేతియావత్. అభ్యాసః - స్వీకరణం, విచారో, జపః, శిష్యేభ్యోదాన, మావృత్తి, శ్చేతిపఞ్చవిధః. వేద్యాంయద్దీయతే - తస్యయజ్ఞాఙ్గత్వాత్పృథక్ఫలవత్త్వంనాస్తీతిమన్వానోవిశినష్టి (బహిర్వేదీతి) గృహస్థేన- తదాత్మనేత్యర్థః. కథంగృహస్థస్యప్రాథమ్యం- బ్రహ్మచారిణస్తథాత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏకఇత్యర్థఇతి). ఉక్తవ్యాఖ్యానేవాక్యశేషస్యగమకత్వమాహ (ద్వితీయేతి). ప్రాథమ్యమేవప్రథమశబ్దస్యనార్థః- బ్రహ్మచారిప్రాథమ్యప్రసిద్ధివిరోధాదిత్యాహ (నాద్యఇతి). కీదృగత్రపరివ్రాడ్గృహ్యతే- తత్రాహ (నేతి) కుతో బ్రహ్మసంస్థోనగృహ్యతే-తత్రాహ (బ్రహ్మసంస్థస్యేతి). వానప్రస్థగ్రహణమముక్షుస్యపరివ్రాజోపిప్రదర్శనార్థం. బ్రహ్మచారీత్యాదివాక్యస్యనైష్ఠికవిషయత్వం విశేషణసామర్థ్యాద్దర్శయతి (అత్యన్తమిత్యాదినా). అథోపకుర్వాణస్యాత్రబ్రహ్మచారిత్వావిశేషాత్కిమిత్యుపాదానంనభవేత్- తత్రాహ (ఉపకుర్వాణస్యేతి). నను బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మచర్యేణపుణ్యలోకోనశ్రూయతే- తత్రాహ (సర్వఇతి). కథమాశ్రమిణాంపుణ్యలోకత్వవిశేషవతాంతదాత్మత్వముచ్యతే- తత్రాహ (పుణ్యాఇతి). ఆశ్రమిషు ప్రదర్శ్యమానేషుకింపరివ్రాణ్ముఖ్యానప్రదర్శ్యతే- తత్రాహ (అవశిష్టస్త్వితి). కుతోహిపుణ్యలోకవిలక్షణమమృతత్వమస్యేత్యాశఙ్క్యోక్తం (ఆత్యన్తికమితి). తస్యాపేక్షికత్వాభావేహేతుమాహ (పుణ్యలోకాదితి). అమృతత్వస్యపుణ్యలోకాత్పృథగ్విభాగకరణాత్తతోఽన్యత్వాదాత్యన్తికత్వసిద్ధిరితియోజనా. ఉక్తమర్థంవ్యతిరేకముఖేనసాధయతి (యదిచేత్యాదినా). బ్రహ్మశబ్దస్యయథాశ్రుతంముఖ్యమర్థంగృహీత్వాపరబ్రహ్మాత్మనాసాక్షాత్కారవతోనిరఙ్కుశమమృతత్వముక్తం. ప్రకరణాలోచనయాతుప్రణవప్రతీకేబ్రహ్మోపాసనస్యక్రమేణామృతత్వంభేదబుద్ధేరనపాయాద్ద్రష్టవ్యం. కర్మిణామన్తవత్ఫలత్వాభిధానేనతన్నిన్దయా బ్రహ్మసంస్థతాస్తుతిదర్శనా. తస్యాశ్చవిధ్యర్థత్వా, దమృతత్వకామో బ్రహ్మసంస్థస్స్యాదిత్యేకార్థపరత్వా, దేకమిదంవాక్యమిత్యాహ (అత్ర చేత్యాదినా). స్తుతయేఫలసిద్ధయేచేదంవాక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్తుతయేచేతి) అర్థైకత్వాదేకంవాక్యం-తద్భేదేతద్భేదనియమాదిత్యర్థః. కింపరంతర్హీదంవాక్యం-తత్రాహ (తస్మాదితి) (స్మృతిప్రసిద్ధేతి) శ్రుతేఃస్మృత్యర్థానువాదిత్వేవైపరీత్యాత్తదనుమితశ్రుతిసిద్ధేతియోజ్యం. స్తుతిమేవదృష్టాన్తావష్టమ్భేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దోఽధ్యాహృత్యతేనస్తుతయేఇత్యనేనసమ్బధ్యతే. నను బ్రహ్మతత్త్వసేవాతోఽమృతత్వంభవతి-నప్రణవసేవాతః-తత్కిమితితస్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రణవశ్చేతి) తత్రప్రమాణందర్శయన్ఫలితమాహ (ఏతద్ధ్యేవేతి) స్వవ్యాఖ్యానంవర్జితదోషముక్త్వాబ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్రవృత్తికారీయంవ్యాఖ్యానముత్థాపయతి(అత్రేతి)యేఖల్వాశ్రమిణశ్చత్వారోఽజ్ఞానవన్తః- తేషాంసర్వేషామప్యవిశేషేణస్వాశ్రమవిహితధర్మానుష్ఠానేనపుణ్యలోకాభవస్తీత్యత్రోక్తా-నతుపూర్వస్మిన్నివపరివ్రాడనుక్తస్సన్నవశేషితోఽస్తీతియోజనా. ననుపూర్వస్మిన్నివవాచకపదంపరివ్రాజోనోపలభ్యతే-తథాచాసావవశేషితః- తత్రాహ (పరివ్రాజకస్యాపీతి)-జ్ఞానంయమానియమాశ్చ- ఉపాయభూతాఇతియావత్. పరివ్రాడపిపూర్వత్రాభిహితశ్చేత్- బ్రహ్మసంస్థవాక్యస్యకోఽర్థస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి)-పరివ్రాజకస్యానవశిష్టత్వేనచతుర్ణాముద్దిష్టత్వావిశేషోఽతశ్శబ్దార్థః. సామాన్యనిర్దేశేహేతుమాహ(చతుర్ణామితి) అప్రతిషేధాచ్చేతిభేదః. నన్వాశ్రమాన్తరాణాంకర్మార్థత్వాత్తత్రైవవ్యాపృతత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థాయాంసామర్థ్యమస్తి- పరివ్రాజకస్యతునిర్వ్యాపారస్య బ్రహ్మసంస్థతాసుకరేత్యతఆహ (స్వకర్మేతి). ననుపరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థశబ్దోరూఢః -గవాదిశబ్దవత్- తన్నాసావాశ్రమాన్తరమాస్కన్దతి-తత్రాహ (నచేతి). నిమిత్తముపాదాయప్రవృత్తత్వేఽపికిమితిరూఢిర్నస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). నస్వశబ్దోనైమిత్తికోఽపిపరివ్రాజకమాత్రమధికరోతి-తత్రైవనిమిత్తస్యసత్త్వాత్. తత్రాహ (సర్వేషాంచేతి). ననుపఙ్కజాదిశబ్దాఃనిమిత్తమస్తీత్యేతావతానేష్టవరాదౌవర్తన్తే-కింతుతామరసాదిమాత్రంవిషయీకుర్వన్తి. తథాబ్రహ్మసంస్థశబ్దోనిమిత్తవర్త్యపిగృహస్థాదావనవస్థితఃపరివ్రాజకమేవపరంగోచరయేత్-అతఆహ (యత్రేతి)-బ్రహ్మసంస్థశబ్దం-నిరోద్ధుమయుక్తమితిసమ్బన్ధః. రూఢిపక్షేదోషాన్తరమాహ (నచేతి) ధర్మసహితస్యజ్ఞానస్యాజ్ఞానసహితస్యవాధర్మస్యామృతత్వసాధనత్వాన్నజ్ఞానానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యాద్యపక్షమనువదతి (పారివ్రాజ్యేతి).పారివ్రాజ్యధర్మస్యైవేతినాయంనియమః-గృహస్థాదిధర్మాణామప్యాశ్రమధర్మత్వేనతుల్యత్వా, త్తద్విశిష్టజ్ఞానమమృతత్వహేతురిత్యపివక్తుంసుకరత్వా, దిత్యాహ (నాశ్రమేతి). ద్వితీయందూషయతి (ధర్మేవేతి). యదిపరివ్రాజకధర్మోజ్ఞానవిశిష్టోముక్తిహేతురిత్యుచ్యతే-తదేతదపి-ముక్తిహేతుత్వంసర్వాశ్రమధర్మాణాంజ్ఞానవిశిష్టానామవిశిష్టం. తథాచనరూఢిపక్షేఽపిపరివ్రాజకస్యైవజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చపరివ్రాజకస్యైవముక్తిభాక్త్వమసిద్ధమిత్యాహ (నచేతి). మాతర్హికస్యచిదపిముక్తిర్భూయాదితి - తత్రాహ (జ్ఞానాదితి). బ్రహ్మసంస్థవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) పరివ్రాజకస్యైవామృతత్వమిత్యనియమా, జ్జ్ఞానాదేవతదితినియమా, దిత్యర్థః. బ్రహ్మసంస్థస్సముచ్చయానుష్ఠాయీతివృత్తికారమతంనిరాకరోతి (నకర్మేతి) కర్మనిమిత్తప్రత్యయస్య, శుద్ధబ్రహ్మాత్మనాసాక్షాత్కారస్య, చమిథోవిరోధాన్నసముచ్చయసిద్ధిరితి. వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యంవివృణోతి (కర్త్రాదీతి) కర్మవిధయః- నిషేధాశ్చేతిద్రష్టవ్యం. తథాపిప్రత్యయత్వావిశేషాత్కారకాకారకవిధినిషేధయోర్నవిరోధోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తచ్చేతి)-ప్రత్యయత్వేపిశాస్త్రీయాశాస్త్రీయతయావిద్యాఽవిద్యాభావేనవిరోధోఽస్తీత్యర్థః. సతివిరోధేకింస్యాత్- అత్రాహ (స్వాభావికమితి)-విద్యారూపః-ప్రత్యయఇత్యపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రోక్తమేవహేతుంస్మారయతి (భేదేతి). తత్రలోకప్రసిద్ధముదాహరణమాహ (నహీతి) భేదాభేదప్రత్యయయోర్విద్యాఽవిద్యాత్మనోర్విరోధేనసముచ్చయాసమ్భవాత్తదనుష్ఠాయీబ్రహ్మసంస్థోనభవతిచేత్- కస్తర్హిబ్రహ్మసంస్థస్స్యాత్ - అత్రాహ (తత్రేతి) ఉక్తరీత్యాసమ

చ్ఛయాయోగే సతీతి యావత్. అన్యస్య గృహస్థాదేర్బ్రహ్మసంస్థత్వాసంభవముక్తం సాధయతి (అన్యోహీతి)- వాచారమ్భణమాత్రే వికారేఽనృతే శరీరాదౌ బ్రాహ్మణోఽహమిత్యాద్యభిసన్ధానరూపో మిథ్యాభినివేశాత్మకో యః ప్రత్యయః- తద్వత్త్వాదితి హేత్వర్థః. నను బ్రహ్మవిదోఽపి సంస్కారవశాద్ద్వైతసత్యత్వాభినివేశపూర్వకం కర్మప్రవృత్తిసంభవాన్న బ్రహ్మసంస్థతా సుప్రతిపాదేత్యత ఆహ (నచేతి) అసత్యమిదమితి వివేకేన సత్యత్వాభినివేశే శిథిలీకృతే పునస్సత్యత్వాభినివేశేన న ప్రవృత్తిరుపపద్యతే- ఆభాసరూపా తు భేదబుద్ధిర్న కర్మప్రవృత్తిహేతురిత్యర్థః. అద్వైతజ్ఞానవతో నిమిత్తనివృత్త్యా కర్మనివృత్తిరవశ్యంభావినీత్యుక్తం. విపక్షే దోషమాహ (ఉపమర్దితేపీతి)- ఏకత్వప్రత్యయజనకం శాస్త్రం న భవత్యేవ ప్రమాణం- పూర్వప్రవృత్తభేదప్రత్యయవిరోధాదితి మతమాశఙ్క్యాహ (అభక్ష్యేతి). యథా *నకలఞ్జం భక్షయేదిత్యాదిశాస్త్రం పూర్వప్రవృత్తకలఞ్జాదిభక్షణప్రత్యయవిరోధేఽపి ప్రమాణం- రాగాదిదోషాత్తస్య ప్రత్యయస్యాప్రమాణత్వాత్. తథైవ భేదప్రత్యయస్యావిద్యోత్థత్వాత్ప్రామాణ్యాసంభవాత్తద్విరోధేఽప్యద్వైతశాస్త్రస్యాయుక్తమేవ ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. కార్యపరత్వాదద్వైతే తాత్పర్యాభావాత్కుతస్తచ్ఛాస్త్రస్య ప్రామాణ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వోపనిషదామితి) ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గదర్శనాదద్వైతే తాత్పర్యం తాసామవసీయతే - తదుక్తమద్వైతశాస్త్రస్య స్వార్థే ప్రామాణ్యమిత్యర్థః. భేదాలమ్బనకర్మవిధివిరోధాన్నాద్వైతశాస్త్రం స్వార్థమానమితి శఙ్కతే (కర్మవిధీనామితి)- యథా స్వాప్నప్రత్యయో గన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయశ్చ ప్రాక్తత్త్వజ్ఞానాదజ్ఞం పురుషమధికృత్య ప్రమాణం- తథా కర్మవిధీనామప్యవిదుషి పురుషే ప్రామాణ్యసంభవాన్నాద్వైతశాస్త్రస్య తద్విరోధోఽస్తీతి పరిహరతి (నానుపమర్దితేతి) * యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జన ఇతి స్మృతేః తత్త్వదర్శినాం కర్మభ్యస్సకాశాదుపరమే సత్యన్యేఽప్యుపరమ్యన్తే - తథా చ కర్మవిధివిరోధతాదవస్థ్యమితి శఙ్కతే (వివేకినామితి)- ప్రకృతిపరవశత్వాల్లోకస్య నాసౌ వివేకిప్రవృత్తిమనువర్తతే - * ప్రకృతిం యాన్తి భూతాని నిగ్రహః కిం కరిష్యతీతి స్మృతేః. తతో బ్రహ్మవిదాం నైష్కర్మ్యేఽపి న కర్మవిధీనామప్రామాణ్యప్రసక్తిరిత్యుత్తరమాహ (నకామ్యేతి). తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నహీతి) ఇతి- నోచ్ఛిద్యన్త ఇతి శేషః. అస్తు- ప్రకృతే కిమాయాతం - తదాహ (తథేతి) అనుష్ఠీయన్త ఏవేతి- తద్విధీనామనుచ్ఛిత్తిరితి వాక్యశేషః. అద్వైతవాదినోఽవశ్యంభావినీ కర్మనివృత్తిరిత్యుక్తం దృష్టాన్తేన విఘటయన్నాశఙ్కతే (పరివ్రాజకానామితి), అద్వైతధీస్వభావాలోచనాయాం భిక్షాటనాదిప్రవృత్తిరప్యఘటమానైవేతి మన్వానస్సమాధత్తే (న ప్రామాణ్యేతి)- సముచ్చయస్య ప్రామాణికత్వనిరూపణాయాం ప్రత్యయాభాసమూలస్య ప్రవృత్త్యాభాసస్య నోదాహరణత్వం. అగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేరప్యాభాసత్వే- ప్రామాణికసముచ్చయసిద్ధాన్తహానిః. అతో నైతచ్చోద్యమిత్యర్థః. ఏతదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (నహీతి)- తద్వదవివేకినా కర్మ క్రియమాణం దృష్టమితి వివేకిభిరపి తన్న క్రియతే - భిక్షాటనాదిప్రవృత్త్యాభాసస్త్వప్రామాణికోఽగ్నిహోత్రాదిప్రవృత్తేర్నోదాహరణమితి శేషః. ఇతశ్చ నేదముదాహరణమిత్యాహ (నచేతి) అగ్నిహోత్రాదావపి ప్రవర్తకమస్తీతి శఙ్కతే (ఇహాపీతి)- అకరణకృతం ప్రత్యవాయాఖ్యం భయమవివేకినః- వివేకినో వేతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (నభేదేతి)- కర్మణి భేదబుద్ధిమతోఽధికృతత్వేఽపి తస్య తదకరణే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యోహీతి)- ద్వితీయం దూషయతి (ననివృత్తేతి)- వివేకినో నివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయాప్రాప్త్యా కర్మసు ప్రవర్తకాభావాత్కర్మభ్యో నివృత్తిరూపం పారివ్రాజ్యం చేత్ - అతిప్రసఙ్గస్తర్హీతి శఙ్కతే (ఏవంతర్హీతి)- కర్మసాధనం స్వయజ్ఞోపవీతాది త్యజ్యతే- నవా. త్యజ్యతే చేత్- న స్వాశ్రమధర్మః - తతో యజ్ఞోపవీతాద్యన్తరేణ గార్హస్థ్యాదిభావాసంభవాత్. న త్యజ్యతే చేత్- న పారివ్రాజ్యప్రాప్తిః- సాధనసఙ్గ్రహస్య సాధ్యార్థత్వాదితి పరిహరతి (స్వస్వామిత్వేతి)- ఇతశ్చాశ్రమాన్తరేషు న పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (కర్మార్థత్వాదితి)- జాయాపుత్రవిత్తసమ్బన్ధత్యానన్తర్యం శ్రుతావథశబ్దార్థః. గృహస్థాదిషు స్వాశ్రమస్థేష్వేవ పారివ్రాజ్యస్య దుర్వచత్వే ఫలితమాహ (తస్మాదితి), స్వస్వామిత్వాభావాత్- వివేకవశాద్యజ్ఞోపవీతాదౌ స్వశబ్దార్థస్వామిత్వబుద్ధ్యభావాదితి యావత్. యత్తు పరివ్రాజకస్య నివృత్తాధికారస్య ప్రత్యవాయానభిప్రాప్తిరితి- తత్రానిష్టాపత్తిమాశఙ్కతే (ఏకత్వేతి)- తద్విషయప్రత్యయస్య విధిః- ఉత్పాదకం * తత్త్వమస్యాదివాక్యం, తజ్జనితేనైకత్వవిషయేణ ప్రత్యయేన నేతి యావత్. తథా చ యథేష్టచేష్టాప్రసక్తిరితి శేషః. జ్ఞానినో వైధంయమాదిశాస్తి- తత్ప్రవృత్తిస్తు సంస్కారవశాదిత్యాశయేనాహ (బుభుక్షాదినేతి)- యోహి దృష్టేన దోషేణ తత్త్వజ్ఞానాత్కథంచిత్ప్రచ్యుతిమాపాదితః - తస్య సంస్కారవశాద్యమనియమానుష్ఠానముపపద్యతే, తస్య దోషకృతప్రచ్యుతిప్రమాతానియతచేష్టానివృత్త్యర్థత్వేనావశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. తథా చ న యథేష్టచేష్టాపత్తిరిత్యర్థః. ఇతశ్చ విదుషా నైవ ప్రవృత్త్యభావేఽపి యథేష్టచేష్టా నాస్తీత్యాహ (నచేతి)- అవిదుషోఽపి న యథేష్టచేష్టా - విదుషస్తు సా కుతస్స్యాదితి దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (నహీతి)- అన్యేషాం బ్రహ్మసంస్థత్వాసంభవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి)- పరోక్తమనూద్యాఙ్గీకరోతి (యత్పునరితి). ఉక్తమర్థాన్తరమనువదతి (యచ్చేతి)- కిం పరివ్రాజకస్య జ్ఞానహీనస్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్య తపశ్శబ్దేనోపాదానం - ఆహోస్విజ్జ్ఞానవతోఽపీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (తదసదితి)- జ్ఞానవతోఽపి తపస్విత్వాత్తపశ్శబ్దేనోపాదానముచితమితి శఙ్కిత్వా ప్రత్యాహ (కస్మాదిత్యాదినా) తపశ్శబ్దేన నాసౌ గృహీత ఇతి శేషః. తస్య చ జ్ఞానవతో విశిష్టత్వం ప్రాగేవోపదిష్టమిత్యాహ (సఏవేతి). ఇతశ్చ పరమహంసపరివ్రాజకో న తపశ్శబ్దేన పరామృష్ట ఇత్యాహ (ఏకత్వేతి)- తదేవ స్ఫోరయతి (భేదేతి)- యత్తు కర్మచ్ఛిద్రే గృహస్థాదేరపి బ్రహ్మసంస్థతాసామర్థ్యమితి- తత్ప్రత్యాహ (ఏతేనేతి)- అనివృత్తభేదప్రత్యయస్య బ్రహ్మసంస్థత్వాసంభవేనేతి యావత్. సామర్థ్యం - ప్రత్యుక్తమితి సమ్బన్ధః. యత్తు చతుర్ణామపి బ్రహ్మసంస్థతాయా అప్రతిషేధ ఇతి- తత్రాహ (అప్రతిషేధశ్చేతి)- ఏకత్వోపదేశేన భేదప్రత్యయనిరాసాదనివృత్తభేదప్రత్యయస్యార్థాద్బ్రహ్మసంస్థతా ప్రతిషిద్ధేత్యర్థః. పారివ్రాజ్యమాత్రేణామృతత్వే జ్ఞానవైయర్థ్యముక్తం పరిహరతి (తథేతి)- చోద్యాన్తరమనూద్యోక్తం పరిహారం స్మారయతి (యత్పునరుక్తమితి)- తత్ర రూఢ్యాయం శబ్ద ఇతి శేషం పఞ్చమ్యా సూచయతి. చోద్యాన్తరమనూద్య దూషయతి (యత్పునరిత్యా

మూ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్త్రయీ విద్యా సమ్ప్రాస్రవత్తామభ్యతపత్తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సమ్ప్రాస్రవన్త భూర్భువస్స్వరితి॥ ౨

దినా)। ఆదిపదేన పఞ్చాజ్ఞాదిశబ్దా గృహ్యన్తే. ఉక్తం ప్రపఞ్చయతి (గృహస్థేతీతి). ఇహాపీతి ప్రకృతవాక్యోపాదానం. ప్రకృతే పరమహంసే పరివ్రాజకే బ్రహ్మసంస్థపదమిత్యత్ర హేతుమాహ (ముఖ్యేతి). ఇతశ్చ పారమహంస్యమేవ శ్రౌతమిత్యాహ (అతశ్చేతి). ఏవకారార్థం కథయతి (నయజ్ఞోపవీతేతి). ఇతిశబ్దః సన్న్యాసప్రకరణే తథావిధశ్రుత్యభావప్రదర్శనార్థః. బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య పరమహంసవిషయత్వే శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (శ్రుతిరితి), అత్యాశ్రమిభ్యః - పూర్వాశ్రమత్రయమతీత్య - సర్వకర్మత్యక్త్వా స్థితేభ్యః, పరమహంసపరివ్రాజకేభ్య ఇతి యావత్. పరమం పవిత్రం - నిరతిశయపరిశుద్ధికారణం పరమపురుషార్థసాధనం సమ్యగ్జ్ఞానం ప్రోవాచేత్యర్థః. స్మృతిభ్యశ్చ - యథోక్తపారివ్రాజ్యం సిద్ధమితి శేషః. * అనాశ్రితమనారమ్భమిత్యాదివాక్యసఙ్గ్రహార్థమాదిపదం. కర్మణాం బన్ధహేతుత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. లిఙ్గస్య ధర్మకారణత్వరాహిత్యం తస్మాదిత్యుక్తం. అలిఙ్గః - ధర్మధ్వజిత్వరహితః. ధర్మజ్ఞః - యథావద్ధర్మానుష్ఠాతా. అధర్మజ్ఞ ఇతి వా పాఠః - ధర్మవిచారనిష్ఠారహితః. తత్రాప్యసారత్వప్రత్యయవానిత్యర్థః. అలిఙ్గ ఇత్యుక్తేఽనాశ్రమిత్వమాశఙ్క్యాహ (అవ్యక్తేతి), నవ్యక్తం - దమ్భేన గృహీతం లిఙ్గం - ఆశ్రమిత్వమస్యాస్తీత్యవ్యక్తలిఙ్గః. కింత్వదమ్భేన శ్రుతిస్మృత్యుక్తప్రకారేణ తదస్యాస్తీత్యర్థః. ఆదిపదం * త్యజ ధర్మమధర్మం చేత్యాదిగ్రహీతుం. అత్రాపి పూర్వవదన్వయః.। నను కర్మనివృత్తిముపదిశతా త్వయా సాఙ్ఖ్యమతమేవాశ్రితం,- తేనాపి శరీరాదివ్యాపారోపరమద్వారా ధ్యాననిష్ఠాయాస్స్వీకృతత్వాత్. తత్రాహ (యత్త్వితి). న హి తన్మతే కూటస్థాత్మధీబలేన నైష్కర్మ్యం యుక్తం,- క్రియాకారకాదిబుద్ధేరవివేకస్య చ సత్యత్వేన జ్ఞానమాత్రాపనోద్యత్వాయోగాత్. న చ సర్వవ్యాపారోపరమస్సమ్భవః - మనోబుద్ధ్యాదీనాం తచ్ఛీలత్వాత్. * న హి కశ్చిత్క్షణమపీత్యాదిస్మృతేః. అతస్సాఙ్ఖ్యవచో మిథ్యైవేత్యర్థః. నను బౌద్ధేనాపి నైరాత్మ్యమిచ్ఛతా నైష్కర్మ్యమిష్టం- తథా చ కర్మత్యాగముపదిశతా త్వయాపి తన్మతమేవానుమోదితం. నేత్యాహ (యచ్చేతి)- తదభ్యుపగన్తురిత్యత్రాకర్తృత్వం తచ్ఛబ్దార్థః. * దుఃఖమిత్యేవ యత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేదితి స్మృతేః- అలసోపహతై రజ్ఞైరకర్తృత్వముపేయతే - భవతాపి కర్మత్యజతా తన్మతమాదృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చాజ్ఞైరితి) - అకర్తృత్వాభ్యుపగమ ఇతి భేదః. తే హి మోహాదేవ కర్మత్యజన్తో న తత్ఫలం లభన్తే - * స కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం లభేదితి స్మృతేః. వయం తు ప్రమాణవశాదేవ కర్మత్యజన్తో న వ్యామోహమూఢపక్షమాశ్రియామహే,- తస్మాన్నైష్కర్మ్యం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమప్రత్యాఖ్యేయమితి భావః. పక్షాన్తరే నైష్కర్మ్యోక్తేరమూలత్వే స్థితే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి). యత్తూక్తం చైదైకాశ్రమ్యమాశ్రితం - తత్ప్రత్యాదిశతి (ఏతేనేతి)- ఏకత్వవిజ్ఞానేన భేదప్రత్యయస్యోపమర్దితత్వోపపాదనేనేతి యావత్. ఏకత్వవిజ్ఞానం పరోక్షం వివక్షితం - అపరోక్షస్య పారివ్రాజ్యమన్తరేణాయోగాత్. తస్యోపరతిశబ్దితస్య శమాదివత్సాధనత్వశ్రుతేరితి ద్రష్టవ్యం.। గృహస్థస్య పారివ్రాజ్యే శ్రుతివిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి). ఐకాత్మ్యమేవ సత్యం, ద్వైతమసత్యమితి వివేకజాతే సత్యగ్న్యాదేరవస్తుత్వాధ్యవసాయాత్తదగ్నినివేశశైథిల్యాన్న తత్త్యాగే దోషప్రాప్తిరితి దూషయతి (న ద్వైవేతి). సమ్యగ్జ్ఞానే సత్యగ్న్యాదేరుత్సన్నత్వే మానమాహ (అపాగాదితి). గృహస్థస్యాపి వివేకవతో వైరాగ్యద్వారా యుక్తం పారివ్రాజ్యమిత్యాహ (అత ఇతి). ఇతిశబ్దో బ్రహ్మసంస్థవాక్యవ్యాఖ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

రం.— ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం విధాతుం ప్రస్తౌతి (త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాది) ధర్మస్కన్ధాః - ధర్మసాధకమార్గాః. ఆశ్రమరూపమార్గాస్త్రయ ఇత్యర్థః. (యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః) యజ్ఞాధ్యయనదానశబ్దైర్గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే. అధ్యయనశబ్దో వేదాభ్యాసపరః. (తప ఏవ ద్వితీయః) తపశ్శబ్దేన వైఖానసపారివ్రాజ్యయోర్గ్రహణం- ఉభయోస్తపః ప్రధానత్వాత్. తపశ్శబ్దో హి కాయక్లేశరూపః- స చ ద్వయోరపి సమానః. (బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్) అత్యన్తమాచార్యకులే నియమైర్దేహం కృశయన్ తృతీయాశ్రమ ఇత్యర్థః. (సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి) ఏవం త్రిత్వేన సఙ్గృహీతానాం చతుర్ణామాశ్రమాణాం మధ్యే యో బ్రహ్మసంస్థః- బ్రహ్మనిష్ఠః. స ముక్తిభాగ్భవతి. బ్రహ్మనిష్ఠావికలాః కేవలాశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజో భవన్తీత్యర్థః. ఏవమేవ హి * అనుష్ఠేయం బాదరాయణస్సామ్యశ్రుతేరిత్యత్ర భాషితం. న చాత్ర బ్రహ్మసంస్థశబ్దాత్సన్న్యాసాశ్రమప్రతిపత్తిరితి శఙ్క్యం- బ్రహ్మసంస్థశబ్దస్య ప్రావీణ్యన్యాయేన యోగేనైవ వృత్త్యుపపత్తౌ సన్న్యాసే రూఢేరనభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. యోగమాత్రస్య చాశ్రమాన్తరసాధారణత్వాన్న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన సన్న్యాసాశ్రమగ్రహణే ప్రమాణం పశ్యామః. న చ సమ్పూర్వస్య తిష్ఠతేస్సమాప్తివాచకత్వాత్, అనన్యవ్యాపారత్వలక్షణాయా బ్రహ్మణి సమాప్తేస్సన్న్యాసిష్వాగ్నిహోత్రాదికర్మాన్తరవ్యగ్రాశ్రమాన్తరేష్వసమ్భవాత్, బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన పరివ్రాడేవోచ్యత ఇతి వాచ్యం- స్వాశ్రమోచితధర్మవ్యగ్రతాయాస్సన్న్యాసిష్వప్యవిశిష్టత్వాత్, తదతిరిక్తవ్యాపారరాహిత్యస్య సర్వాశ్రమేష్వపి సమ్భవాత్, న బ్రహ్మసంస్థశబ్దేన చతుర్థాశ్రమపరామర్శే హేతుం పశ్యామః. ౧

శం.— యత్సంస్థోఽమృతత్వమేతి- తన్నిరూపణార్థమాహ- ప్రజాపతిః- విరాట్- కశ్యపో వా. లోకానుద్దిశ్య తేషు సారజిఘృక్షయాఽభ్యతపత్- అభితాపం కృతవాన్, ధ్యానం- తపః కృతవానిత్యర్థః. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతా త్రయీవిద్యా సంప్రాస్రవత్- ప్రజాపతేర్మనసి ప్రత్యభాదిత్యర్థః. (తామభ్యతపత్) పూర్వవత్. తస్యా అభితప్తాయా ఏతాన్యక్షరాణి సంప్రాస్రవన్త- భూర్భువస్స్వరితి వ్యాహృతయః. ౨

తాన్యభ్యతపత్తేభ్యోఽభితప్తేభ్య ఓఙ్కారస్సమ్ప్రాస్రవత్తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణిపర్ణాని స
న్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణసర్వా వాక్ సన్తృణ్ణోఙ్కారఏవేదగ్ం సర్వ మోఙ్కారఏవేదగ్ం సర్వం॥ ... 3

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— బ్రహ్మవాదినో వదన్తి యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనగ్ం రుద్రాణాం మాధ్యన్దినగ్ం సవనమాదిత్యానాంచవిశ్వేషాంచ దేవానాం తృతీయసవనం॥ ౧

అ.— కింతద్బ్రహ్మేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత్సంస్థఇతి)॰ లోకానామభితోఽధ్యగతతయాఽభితాప ప్రతిభాసంజ్ఞవచ్ఛిన త్తి (ధ్యానమితి)॰ న వాఙ్మత్వాభావేకథం ప్రస్రవణం త్రయ్యాస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసి ప్రత్యభాదితి)॰ (పూర్వవదితి) త్రయీవిద్యాసారజిఘృక్షయా ఆలోచితవానిత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవం * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యమృతత్వసాధనం బ్రహ్మోపాసనముక్త్వా తత్ప్రణవాత్మకమితి వక్తుం ప్రణవం స్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపదిత్యాదినా) అభ్యతపత్ - సారనిష్కర్షాయ లోకాన్పర్యాలోచయదిత్యర్థః. (తేభ్యోఽభితప్తేభ్య స్త్రయీవిద్యాసమ్ప్రాస్రవత్) త్రయీవిద్యాసమ్ప్రాస్రవత్- సారత్వేననిష్పన్నాఽభవదిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (తామభ్యతపదిత్యాది) తాం- త్రయీవిద్యామిత్యర్థః. ౨

శం.— తాన్యక్షరాణ్యభ్యతపత్. తేభ్యోఽభితప్తేభ్యస్సారభూతఓఙ్కారః సమ్ప్రాస్రవత్. తద్బ్రహ్మ. కీదృశం కింరూపమితి. ఆహ- తద్యథాశఙ్కునా - పర్ణనాలేనసర్వాణిపర్ణాని- పత్రావయవజాతాని సంతృణ్ణాని-నిబద్ధాని-వ్యాప్తానీత్యర్థః. ఏవమోఙ్కారేణ బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ప్రతీకభూతేన సర్వావాక్- శబ్దజాతం సంతృణ్ణా- * అకారో వై సర్వావాగిత్యాది శ్రుతేః. పరమాత్మవికారశ్చ నామధేయమాత్రమిత్యత ఓఙ్కారఏవేదంసర్వమితి. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. లోకాదినిష్పాదనకథనమోఙ్కారస్తుత్యర్థమితి 3

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

అ.— కథంతస్య బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాశఙ్క్యమహత్తరత్వాదిత్యాహ (కీదృశమిత్యాదినా)॰ తత్ర బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తౌ హేత్వన్తరం సూచయతి (పరమాత్మన ఇతి)॰ ఓఙ్కారావయవస్యాకారస్యాపిసర్వా వాగ్వ్యాప్తిరస్తి - కిమువక్తవ్యమోఙ్కారస్యేతి మన్వానశ్శ్రుత్యన్తరముదాహరతి (అకారఇతి) * ఓమితీదంసర్వమిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః. ఓఙ్కారవ్యాప్తత్వేపి వాగ్జాతస్య న తస్య సర్వాత్మత్వం - ఆకాశాదిపరమాత్మవికారస్య పృథగేవవిద్యమానత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పరమాత్మేతి)॰ సకలమపిజగత్పరమాత్మవికారత్వాత్తదతిరేకేణ నాస్తి. స చ ప్రకృతాదోఙ్కారాన్నాభిద్యతే- * ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారఇతి శ్రుతేః. తస్మాద్యుక్తమోఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః. ఓఙ్కారం సర్వాత్మకం బ్రహ్మరూపముపాసీతేత్యేవిధిసమాప్త్యర్థమితిశబ్దః. కిమిత్యోఙ్కారస్యలోకాదిద్వారా నిష్పత్తిరుచ్యతే- తత్రాహ (లోకాదీతి)॰ స్తుతిశ్చోపాస్యత్వార్థా; యత్స్తూయతే- తద్విధీయత ఇతిస్థితేః. తథా చ సిద్ధమోఙ్కారోపాసనమమృతత్వఫలమితీతిశబ్దార్థః.......... 3

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్యభ్యతపదిత్యాది) (తద్యథా శఙ్కునా సర్వాణిపర్ణాని సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణోఙ్కారఏవేదం సర్వమోఙ్కారఏవేదంసర్వం) యథా సర్వాణిపత్రజాతాని శఙ్కునా- పర్ణనాలేన సన్తృణ్ణాని- వ్యాప్తాని భవన్తి- ఏవం *ఓఙ్కారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతేరోఙ్కారేణ సర్వా వాగ్వ్యాప్తా. అత ఓఙ్కారఏవ సర్వం వాఙ్మయం. అత ఓఙ్కారేణ బ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమితి పర్యవసితోఽర్థః ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. 3

ఇతిద్వితీయ ప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సామోపాసనప్రసఙ్గేనకర్మగుణభూతత్వాన్నివర్త్యోఙ్కారం పరమాత్మప్రతీకత్వాదమృతత్వహేతుత్వేన మహీకృత్య, ప్రకృతస్యైవయజ్ఞస్యాఙ్గభూతాని సామహోమమన్త్రోత్థానాన్యుపదిదిక్షన్నాహ- బ్రహ్మవాదినో వదన్తి. యత్ప్రాతస్సవనం ప్రసిద్ధం - తద్వసూనాం. తైశ్చ, ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోఽయంలోకో వశీకృతస్సవనేశానైః. తథా రుద్రైర్మాధ్యన్దినేశానైరన్తరిక్షలోకః ఆదిత్యైశ్చ విశ్వైర్దేవైశ్చ తృతీయసవనేశానైస్తృతీయోలోకో వశీకృతఇతి యజమానస్య లోకోఽన్యః పరిశిష్టో న విద్యతే. ౧

అ.— ప్రాసఙ్గికరహితాత్ప్రకృతమనుసన్ధత్తే (సామేతి)- పఞ్చవిధం సప్తవిధం చ యజ్ఞాఙ్గీభూతం - సామ. తస్యోపాసనవచనాదోఙ్కారస్య తద్గుణస్యానుతరాం కర్మగుణత్వే ప్రాప్తే తతస్తం వ్యావర్త్య, బ్రహ్మప్రతీకత్వాత్కైవల్యహేతుత్వేన మహీకృత్య, ప్రస్తుతయజ్ఞాఙ్గ

ఉ.— క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి స యస్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాదథ విద్వాన్కుర్యాత్॥ ౨

పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్యోదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య స వాసవగ్ం సామాభిగాయతి॥ ౩

లోకద్వారమపావార్ణూ ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ం రా౩-౩-౩-౩౨ ౩హుం౩ఆ౨-౩-౩జ్యా౩ యో౩ఆ౧-౨-౪-౫ ఇతి॥ ౪

భూతసామాదివిజ్ఞానవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. సామహోమమన్త్రోత్థానాదిజ్ఞానవిధిత్సయా తదపరిజ్ఞానే దోషమాహ (బ్రహ్మేత్యాదినా)। తేషాం ప్రాతస్సవనేశానత్వేఽపి యజమానస్య కా హానిరిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రైశ్చేతి)। తథా- యథా పృథివీలోకో వసుభిః - తథేతి యావత్. అన్తరిక్షలోకః- వశీకృత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తృతీయో లోకః - ద్యులోకాఖ్యః. అస్తు తత్తద్దేవానాం తత్తల్లోకవశీకారః - తథాపి యజమానస్య లోకేత్వే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతి యజమానస్యేతి)। ౧

రం.— ప్రసఙ్గాత్కర్మాఙ్గాని కానిచిద్విధాతుం ప్రస్తౌతి (బ్రహ్మవాదినో వదన్తీత్యాదినా) బ్రహ్మవాదినః- వేదవేత్తార ఇత్యర్థః. తే కిం వదన్తీత్యత్రాహ (యద్వసూనాం ప్రాతస్సవనమిత్యాది) ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దినసవనతృతీయసవనేశ్వరైర్వసురుద్రాదిత్యవిశ్వేదేవైస్తత్తత్సవనఫలభూతాః పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్లోకా వశీకృతా ఇత్యర్థః. ౧

శం.— అతః క్వ తర్హి యజమానస్య లోకః- యదర్థం యజతే, న క్వచిల్లోకోఽస్తీత్యభిప్రాయః. *లోకాయ వై యజతే యో యజత ఇతి శ్రుతేః. లోకాభావే చ స యో యజమానస్తం లోకస్వీకరణోపాయం సామహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం న విజానీయాత్ - సోఽజ్ఞః కథం కుర్యాద్యజ్ఞం. న కథంచన తస్య కర్తృత్వముపపద్యత ఇత్యర్థః. సామాదివిజ్ఞానస్తుతిపరత్వాన్నావిదుషః కర్తృత్వం కర్మమాత్రవిదః ప్రతిషిధ్యతే. స్తుతయే చ సామాదివిజ్ఞానస్య, విద్వత్కర్తృత్వప్రతిషేధాయ, చేతిచేత్ - భిద్యేత వాక్యం. ఆద్యే చౌషస్త్యే కాణ్డేఽవిదుషోఽపి కర్మాస్తీతి హేతుమవోచామ. అథైతద్వక్ష్యమాణం సామాద్యుపాయం విద్వాన్కుర్యాత్. ౨

ఆ.— పరిశిష్టలోకాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. తర్హి-దేహపాతాదూర్ధ్వమిత్యేతత్. లోకాభావేఽపి విధివశాద్యాగో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాయేతి)। లోకత్రయస్య వస్వాద్యధీనతయా యజమానానధీనత్వే తస్య తదధీనత్వార్థం యజ్ఞాద్యనుష్ఠానమిత్యాశఙ్క్యాహ (లోకాభావే చేతి) అజ్ఞో యజ్ఞం స్వర్గాదిసాధనీభూతం కథం కుర్యాదిత్యాక్షేపాదవిద్వత్కర్మానుష్ఠాననిన్దాపరం వాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామాదీతి) అథేదం వాక్యం స్తుత్యర్థత్వేన ప్రతిషేధార్థం చ భవిష్యతి. నేత్యాహ (స్తుతయే చేతి)। ఇతశ్చావిద్వత్కర్తృత్వం నిరోద్ధుమశక్యమిత్యాహ (ఆద్యే చేతి) * మటచీహతేష్విత్యాదౌ విదుషస్సన్నిధానే తదనుజ్ఞామన్తరేణావిదుషః కర్మ కర్తుమయుక్తం- ప్రత్యవాయప్రసఙ్గాత్. తదసన్నిధౌ తు తేనాపి క్రియమాణం కర్మ న దుష్యతీత్యుపపాదితమిత్యర్థః. అథశబ్దో హేత్వర్థః. సామాద్యవిజ్ఞానే యస్మాద్యజ్ఞాకరణమేవ ప్రాప్తం- తస్మాదిత్యర్థః. ౨

రం.— (క్వ తర్హి యజమానస్య లోక ఇతి) ఏవం త్రైర్లోకానాం వశీకృతతయా అవశిష్టస్య లోకస్య యజమానప్రాప్యస్యాభావాద్యజమానస్య లోకః క్వాస్తీతి వేదితవ్యమిత్యర్థః. (స యస్తన్న విద్యాత్కథం కుర్యాత్) యస్య యజమానప్రాప్యలోకస్థానజ్ఞానం నాస్తి- సోఽజ్ఞః కథం కర్మ కుర్యాత్. (అథ విద్వాన్కుర్యాత్) తస్మాల్లోకస్వీకరణోపాయభూతం వక్ష్యమాణం సామగానహోమమన్త్రోత్థానలక్షణం జ్ఞాత్వైవ కుర్యాదిత్యర్థః. ౨

శం.— కిం తద్వేద్యమితి, ఆహ- పురా- పూర్వం ప్రాతరనువాకస్య శస్త్రస్య ప్రారమ్భాజ్జఘనేన గార్హపత్యస్య- పశ్చాదుదఙ్ముఖస్సన్నుపవిశ్య స వాసవం- వసుదైవత్యం సామాభిగాయతి. ౩

ఆ.— జ్ఞాతవ్యం సామాది ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కింతదిత్యాదినా)। అప్రగీతమన్త్రసాధ్యం- శస్త్రం. యత్ప్రాతఃకాలే శస్యతే ప్రాతరనువాకః- తస్యేతి యావత్. ఉపాకరణాదిత్యస్యార్థమాహ (ప్రారమ్భాదితి)। జఘనేనేత్యేతద్వ్యాచష్టే (పశ్చాదితి)। సః- గార్హపత్యస్య పృష్ఠత ఉదగ్భాగే స్థిత్వా వసుదేవతాకం సామగానం కృతవానిత్యర్థః. స వాసవమిత్యత్ర సశబ్దో యజమానవిషయః. ౩

రం.— తదేవాహ (పురా ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాదిత్యాది) ప్రాతరనువాకస్యోపాకరణాత్పురా - ప్రాతరనువాకారమ్భాత్ప్రాక్ గార్హపత్యస్య జఘనేన- పశ్చాదుదఙ్ముఖ ఉపవిశ్య వాసవం- వసుదైవత్యం సామ సః- విద్వాన్ గాయేదిత్యర్థః. ౩

శం.— లోకద్వారం- అస్య పృథివీలోకస్య ప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. హే అగ్నే తేన ద్వారేణ పశ్యేమ త్వా- త్వాం, రాజ్యాయేతి. ౪

ఆ.— రాజ్యాయ- త్వద్దర్శనేన త్వదనుజ్ఞయా పృథివీప్రయుక్తభోగాయేత్యర్థః. ౪

రం.— తదేవ సామాహ (లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయం రాజ్యాయేతి) హే అగ్నే పృథివీలోకప్రాప్తయే ద్వారమపావృణు. తేనాపావృతేన ద్వారేణ త్వాం రాజ్యాయ- పృథివీలోకప్రాప్తిఫలాయ పశ్యేమేత్యర్థః. ౪

ఉ.— అథజుహోతినమోఽగ్నయేపృథివీక్షితేలోకక్షితేలోకంమేయజమానాయవిన్దైషవైయజమానస్యలోకఏతాస్మి॥ ౫

అత్రయజమానఃపరస్తాదాయుషస్స్వాహా అపజహిపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతితస్మైవసవః ప్రాతస్సవనగ్ంసంప్రయచ్ఛన్తి॥ ౬

పురామాధ్యన్దినస్యసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాగ్నీధ్రీయస్యోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసరౌద్రగ్ం సామాభిగాయతి॥ ౭

లోకద్వారమపావాణ్ణా౨-౩-౩పశ్యేమత్వావయంవిరా౩-౩-౩-౩ హుంఆ౩-౩ జాయో ఆ౩-౩-౩-౪-౫ ఇతి॥ ౮

అథ జుహోతినమోవాయవేన్తరిక్షక్షితేలోకక్షితేలోకంమేయజమానాయవిన్దైషవైయజమానస్యలోకఏతాస్మి॥ ౯

అత్రయజమానఃపరస్తాదాయుషస్స్వాహాఅపజహిపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతితస్మైరుద్రామాధ్యన్దినగ్ంసవనగ్ంసమ్ప్రయచ్ఛన్తి॥ ౧౦

పురాతృతీయసవనస్యోపాకరణాజ్జఘనేనాహవనీయస్యోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసఆదిత్యగ్ంసవైశ్వదేవగ్ంసామాభిగాయతి॥ ౧౧

శం.— అథ- అనన్తరంజుహోత్యనేనమన్త్రేణ. నమోఽగ్నయే - ప్రహ్వీభూతాస్తుభ్యంవయం. పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయ. లోకక్షితే- లోకనివాసాయ, పృథివీలోకనివాసాయేత్యర్థః. లోకంమే- మహ్యంయజమానాయవిన్ద- లభస్వ. ఏషవైమమయజమానస్యలోకః. ఏతా- గన్తాస్మి. అత్ర- అస్మిఁల్లోకేయజమానోఽహమాయుషఃపరస్తాత్ - ఊర్ధ్వం, మృతస్సన్నిత్యర్థః. స్వాహేతిజుహోతి. అపజహి - అపనయపరిఘం - లోకద్వారార్గళమిత్యేతంమన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతి. ఏవమేతైర్వసుభ్యః ప్రాతస్సవనసమ్బద్ధోలోకోనిష్క్రీతస్స్యాత్ - తతస్తేప్రాతస్సవనంవసవోయజమానాయసమ్ప్రయచ్ఛన్తి. ౫-౬

ఆ.— పృథివ్యాంక్షయతి - వసతీతిపృథివీక్షిత్ - అగ్నిః. తస్మైపృథివీక్షితే. పృథివీలోకేమయాలబ్ధేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషవైయజమానస్యేతి) స్వాహాశబ్దోమన్త్రసమాప్త్యర్థోహోమద్యోతకస్సర్వేషుమన్త్రేషు. ఏతైః-సామహోమమన్త్రోత్థానైరిత్యర్థః. ౫-౬

రం.— (అథజుహోతి) అథ-అనన్తరమనేనవక్ష్యమాణేనమన్త్రేణజుహోతీత్యర్థః. హోమమన్త్రమేవాహ (నమోఽగ్నయేపృథివీక్షితేలోకక్షితేఇత్యాది) పృథివీక్షితే - పృథివీనివాసాయలోకక్షితే-లోకనివాసాయఅగ్నయేనమః. మే-మహ్యంయజమానాయలోకంవిన్ద - లమ్భయస్వ. ఏషవైమమయజమానస్యలోకః. యజమానోఽహమత్ర- అస్మిఁల్లోకేఆయుషఃపరస్తాత్ - మరణాదూర్ధ్వంఏతాస్మి- ఆగన్తాస్మి. స్వాహేతిజుహోతీత్యర్థః. (అపజహిపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి) ఏవంహుత్వాఅనన్తరంపరిఘం-లోకద్వారార్గళమపజహి-అపనయ. ఇత్యేతంమన్త్రముక్త్వోత్తిష్ఠతి (తస్మైవసవఃప్రాతస్సవనంసమ్ప్రయచ్ఛన్తి) ఏవంసామగానహోమమన్త్రోత్థానకృతేయజమానాయవసవఃప్రాతస్సవనసమ్బన్ధిలోకంప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఏవమగ్రేపిద్రష్టవ్యం. ౫-౬

శం.— తథా - ఆగ్నీధ్రీయస్య - దక్షిణాగ్నేర్జఘనేనోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసరౌద్రంసామాభిగాయతి - యజమానోరుద్రదైవత్యంవైరాజ్యాయ.

ఆ.— యథాపృథివీలోకజయోహోమాదస్మిత్యేతత్-తథాఽన్తరిక్షలోకజయోహోమోపిప్రదర్శ్యతఇత్యాహ (తథేతి) ౭-౮

రం.— (పురామాధ్యన్దినస్యసవనస్యేత్యాది) ఆగ్నీధ్రీయస్య-అగ్నేరిత్యర్థః. రౌద్రం-రుద్రదేవతాకమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (లోకద్వారమిత్యాది) వైరాజ్యాయ-అన్తరిక్షలోకఫలప్రాప్తయఇత్యర్థః. ౭

శం.— (అన్తరిక్షక్షితేఇత్యాది) సమానం. ౮

ఆ.— అన్తరిక్షేక్షయతీత్యన్తరిక్షక్షిత్ -వాయుః. తస్మైవాయవే. ౯-౧౦

రం.— అథనమోవాయవఇతిమన్త్రేణజుహోతీత్యర్థః. అన్తరిక్షక్షితే-అన్తరిక్షనివాసాయేత్యాదిపూర్వవన్నేయం. ౯-౧౦

రం.— మాధ్యన్దినంసవనం- మాధ్యన్దినసవనసమ్బన్ధిలోకం. ౯

౧౦

శం.— తథా - ఆహవనీయస్యోదఙ్ముఖఉపవిశ్యసఆదిత్యదైవత్యంవైశ్వదేవంచసామాభిగాయతిక్రమేణస్వారాజ్యాయసామ్రాజ్యాయ. ౧౧-౧౨-౧౩

ఉ.— లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ స్వారా౩-౩-౩-౩ హుం౩ ఆ౨-౩-౩ జా౩ యో౩ ఆ౩-౪-౫ ఇత్యాదిత్యం॥ ౧౨

అథ వైశ్వదేవం లోకద్వారమపావార్ణూ౨-౩-౩ పశ్యేమ త్వా వయగ్ సామ్రా౩-౩-౩-౩ హుం౩ ఆ౨-౩-౩ జా యో౩ ఆ౩-౧-౧-౧ ఇతి॥ ౧౩

అథ జుహోతి నమ ఆదిత్యేభ్యశ్చ విశ్వేభ్యశ్చ దేవేభ్యో దివిక్షిద్భ్యో లోకక్షిద్భ్యో లోకం మే యజమానాయ విన్దత॥ ౧౪

ఏష వై యజమానస్య లోక ఏతాస్మ్యత్ర యజమానః పరస్తాదాయుషః స్వాహాఽపహతపరిఘమిత్యుక్త్వోత్తిష్ఠతి॥ ౧౫

తస్మా ఆదిత్యాశ్చ విశ్వే చ దేవాస్తృతీయసవనగ్ సమ్ప్రయచ్ఛన్త్యేష హ వై యజ్ఞస్య మాత్రాం వేద య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది ద్వితీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.— హరిః ఓమ్. తత్సత్.

* * *

ఆ.— యథా పృథివ్యన్తరిక్షలోకాప్త్యుపాయః-తథా ద్యులోకాప్త్యుపాయోఽప్యుచ్యత ఇత్యాహ (తథేతి) స్వారాజ్యం-అన్తరిక్షే స్వాతన్త్ర్యం. ఆదిత్యానామివ స్వాతన్త్ర్యమిహ వివక్షితం. ౧౧-౧౨-౧౩-

రం.— (పురా తృతీయసవనస్యాపాకరణాదిత్యాది) ఆహవనీయస్య-అగ్నేరిత్యర్థః. ఆదిత్యం-ఆదిత్యదైవత్యం. వైశ్వదేవం-విశ్వదేవదైవత్యమిత్యర్థః. ౧౧

రం.— తత్రాదిత్యం సామాహ (లోకద్వారమిత్యాది) స్వారాజ్యాయ-స్వర్గలోకాయేత్యర్థః (ఇత్యాదిత్యం) సామోక్తమితి శేషః ౧౨

రం.— (అథ వైశ్వదేవం) సామోచ్యత ఇతి శేషః. సామ్రాజ్యాయ-ఉత్తమస్వర్గఫలాయేత్యర్థః. ౧౩

శం.— (దివిక్షిద్భ్య ఇత్యేవమాది) సమానమన్యత్. విన్దతాపహతేతి బహువచనమాత్రం విశేషః. యాజమానం త్వేతత్- * ఏతాస్మ్యత్ర యజమాన ఇత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧౪-౧౫

ఆ.— కిమిదం సామాద్యార్త్విజ్యం-ఆహో యాజమానిక్యమితి వివక్షాయామాహ (యాజమానం త్వితి) ఆదిపదేన *లోకం మే యజమానాయేతి నిర్దేశో గృహ్యతే. ౧౪-౧౫

రం.— (అథ జుహోతీత్యాది) సర్వం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ఆదిత్యానాం విశ్వేదేవానాం చ బహుత్వాద్విన్దతాపహతేతి బహువచనం. ౧౪-౧౫

శం.— ఏష హ వై యజమానస్యైవంవిత్ - యథోక్తస్య సామాదేర్విద్వాన్యజ్ఞస్య మాత్రాం- యజ్ఞయాథాత్మ్యం వేద యథోక్తం. (య ఏవం వేద య ఏవం వేదేతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా.... ... ... ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

ఆ.— సామాదిజ్ఞానఫలం కథయతి (ఏష ఇతి). య ఏవం విదిత్యస్య వ్యాఖ్యా (యథోక్తస్యేతి)-యథోక్తం సామాదీత్యేతత్. ఏవమిత్యుక్తప్రకారోక్తిః. తస్య యజ్ఞయాథాత్మ్యవిదస్తదనుష్ఠానద్వారా తత్ఫలం సమ్భవతీత్యర్థః. ౧౬

ఇతి ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

* * *

రం.— తృతీయసవనం-తత్ఫలంస్వర్గమిత్యర్థః. (ఏషహవై యజ్ఞస్యమాత్రాం వేద) మాత్రాం-యాథాత్మ్యమిత్యర్థః (య ఏవం వేద య ఏవం వేద) య ఏవం కర్తుం వేదేత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౧౬

ఇతిద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే - ద్వితీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

శ్రేయాయ యక్షశరణాయ మహీత్రివర్గదానాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధామ్బుదారః।
వాహాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

ఉ.—— తా వా ఏతా ఋచః ఏతమృగ్వేదమభ్యతపగ్ స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ రసోఽజాయత॥ ౩

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య రోహితగ్ రూపం॥ ... ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

మాత్రాచ్చ భోగ్యరూపరసనిస్స్రావసమ్భవాత్, ఋగ్వేదశబ్దేనాత్ర ఋగ్వేదవిహితం కర్మ. తతో హి కర్మఫలభూతమధురసనిస్స్రావసమ్భవాత్, మధుకరైరివ పుష్పస్థానీయాదృగ్వేదవిహితాత్కర్మణోఽప ఆదాయ ఋగ్భిర్మధు నిర్వర్త్యతే. కాస్తా ఆప ఇతి. ఆహ- తాః- కర్మణి ప్రయుక్తాస్సోమాజ్యపయోరూపా అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాస్తత్పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతార్థత్వాదత్యన్తరసవత్య ఆపో భవన్తి. ౨

ఆ.—— ప్రాచీదిగ్గతేష్వాదిత్యరశ్మిషు ప్రాచీనమధునాడీదృష్టిర్విధేయేత్యాహ (తస్యేతి), మధ్వాశ్రయస్య - లోహితాదిరూపం ఉపవక్ష్యమాణం. తదాధారస్యేత్యర్థః. ఋక్షు మన్త్రరూపాసు భ్రమరదృష్టిమారోపయతి (తత్రేతి)- ప్రకృతం మధు సప్తమ్యర్థః. తాసాం మధుకర్తృత్వం సాధయతి (లోహితేతి). ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి పుష్పదృష్టిం సమ్పాదయతి (యత ఇతి). ఋచో మధుకృత ఇతి మన్త్రాణాం పృథక్ తత్కథమృగ్వేదః పుష్పమితి ఋగ్వేదశబ్దేన బ్రాహ్మణసముదాయస్య వక్తవ్యత్వాత్కథమృగ్వేదవిహితే కర్మణి తచ్ఛబ్దేన లక్షితే పుష్పదృష్టిః యథాప్యైక్షిసుత స్తతో మధునిష్పత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తతో హీతి). తదేవోపపాదయతి (మధుకరైరితి). లోకే తావదపః పుష్పాశ్రయాస్సమాదాయ మధుకరైర్మధు నిర్వర్త్యతే. తథేహాపి మధుకరస్థానీయాభిః ఋఙ్మన్త్రైస్తద్వేదవిహితాత్పుష్పస్థానీయాత్కర్మణస్సకాశాదపో గృహీత్వా మధు నిష్పాద్యతే - తస్మాత్కర్మణాం స్వఫలభూతమధునిష్పత్తేరుపపత్తేస్తస్మిన్ పుష్పదృష్టిరిత్యర్థః. తా అమృతా ఆప ఇతి వాక్యం ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే (కాస్తా ఇత్యాదినా). కర్మణి ప్రయుక్తత్వమభినయతి (అగ్నావితి). అగ్నిపాకాదిభిర్నిర్వృత్తత్వం- అపూర్వాత్మత్వం. పరమ్పరయాఽముక్త్యర్థత్వం- అమృతార్థత్వం. యద్వా - రోహితరూపామృతనిర్వర్తకత్వం- తదర్థత్వం. ఉత్కృష్టఫలవత్త్వం- అత్యన్తరసవత్త్వం. ౨

రం.—— తస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః- తస్య- ఆదిత్యస్య యే ప్రాఞ్చో రశ్మయః. తా ఏవాస్య ప్రాచ్యో మధునాడ్యః- తా ఏవ ప్రాగ్దిగవచ్ఛిన్నా మధునాడ్యః- మధుచ్ఛిద్రాణి. (ఋచ ఏవ మధుకృతః) ఋఙ్మన్త్రా ఏవ భ్రమరాః. (ఋగ్వేద ఏవ పుష్పం) ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయం. అస్మిన్పుష్పస్థానీయే ఋగ్వేదవిహితే కర్మణి మధుకరస్థానీయైః ఋఙ్మన్త్రైరాకృష్య మధుత్వేన నిర్వర్త్యమానో రసః క ఇత్యత్రాహ (తా అమృతా ఆపః) తాః- కర్మణి ప్రయుక్తసోమాజ్యపయోరూపా ఆపః అగ్నౌ ప్రక్షిప్తాః పాకాభినిర్వృత్తాః అమృతాః- అత్యన్తరసవత్యో భవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.—— తద్రసానాదాయ తా వా ఏతా ఋచః- పుష్పేభ్యో రసమాదదానా ఇవ భ్రమరా ఋచః ఏతం - ఋగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం చకృతవత్య ఇవ. ఏతా ఋచః కర్మణి ప్రయుక్తాః. ఋగ్భిర్హి మన్త్రైశ్శస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం రసం ముఞ్చతీత్యుపపద్యతే, పుష్పాణీవ భ్రమరైరాచోష్యమాణాని. తదేతదాహ - తస్య- ఋగ్వేదస్యాభితప్తస్య. కోఽసౌ రసః - యః ఋఙ్మధుకరాభితాపనిస్సృత ఇతి- ఉచ్యతే; యశః- విశ్రుతత్వం, తేజః - దేహగతా దీప్తిః, ఇన్ద్రియం-సామర్థ్యోపేతైరిన్ద్రియైరవైకల్యం, వీర్యం- సామర్థ్యం-బలమిత్యర్థః, అన్నాద్యం- అన్నం చ తదాద్యం చ. యేనోపయుజ్యమానేనాహన్యహని దేవానాం స్థితిస్స్యాత్ - తదన్నాద్యం. ఏష రసోఽజాయత యాగాదిలక్షణాత్కర్మణః. ౩

ఆ.—— తా వా ఏతా ఇత్యాది వ్యాచష్టే (తద్రసానితి). యథా హి పుష్పేభ్యో భ్రమరాః రసానాదదానాస్తాన్యభితపన్తి- తథైతే మన్త్రాస్తస్మిన్ కర్మణి స్థితాస్సమ్మయాన్రసానాదాయ మధు నిర్వర్తయన్తో యథోక్తం కర్మాభిమతం సమాలోడయన్తీత్యర్థః. కథం పునర్మన్త్రాణాం భ్రమరస్థానీయానాం పుష్పస్థానీయమృగ్వేదవిహితం కర్మాభితప్తవతాం ఫలవత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతా ఋచ ఇతి). తాసాం కర్మణి ప్రయుక్తత్వేఽపి కిమాయాతం - తదాహ (ఋగ్భిరితి)- అభితప్తస్య - రసోఽజాయతేతి సమ్బన్ధః. తం ప్రశ్నపూర్వకం విశదయతి (కోఽసావితి) ౩

రం.—— (తా వా ఏతా ఋచ ఏతమృగ్వేదమభ్యతపన్) తా వా ఏతా ఋచః-ఋఙ్మన్త్రా భ్రమరస్థానీయాః పుష్పేభ్యో రసమాదదానా భ్రమరా ఇవ ఏతదృగ్వేదవిహితం కర్మ పుష్పస్థానీయమభ్యతపన్- అభితాపం కృతవత్య ఇవ. (తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యం రసోఽజాయత) యశస్తేజ ఇన్ద్రియ వీర్యాన్నాద్యలక్షణో రసోఽజాయతేత్యర్థః. ఋగ్భిర్మన్త్రైః స్తోత్రశస్త్రాద్యఙ్గభావముపగతైః క్రియమాణం కర్మ మధునిర్వర్తకం సోమాజ్యాదిరసం ముఞ్చతి పుష్పమివ భ్రమరైరాచోష్యమాణం. తేన చ యశస్తేజ ఇన్ద్రియపాటవ వీర్యాదిలక్షణం ఫలముత్పన్నం భవతీత్యర్థః. ౩

శం.—— యశ ఆద్యన్నాద్యపర్యన్తం తద్వ్యక్షరత్-విశేషేణాక్షరత్ - అగమత్. గత్వా చైతదాదిత్యమభితః- పార్శ్వతః. పూర్వభాగం సవితురశ్రయత్ - ఆశ్రితవదిత్యర్థః. అముష్మిన్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహ ఇత్యేవం హి యశ ఆదిలక్షణప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః కేదారనిష్పాదనమివ కర్షకైః. తత్ప్రత్యక్షం ప్రదర్శ్యతే శ్రద్ధాహేతోః. కిం తత్. యదేతదాదిత్యస్య- ఉద్యతో దృశ్యతే రోహితం రూపం. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయస్తాఏవాస్యదక్షిణామధునాడ్యోయజూగ్‌ష్యేవమధుకృతోయజుర్వేద ఏవపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తానివాఏతానియజూగ్‌ష్యేతం యజుర్వేదమభ్యతపగ్‌స్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్‌రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యశుక్లగ్‌రూపం॥...... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయస్తాఏవాస్యప్రతీచ్యోమధునాడ్యస్సామాన్యేవమధుకృతః సామవేదఏవపుష్పంతాఅమృతాఆపః॥ ౧

తానివాఏతానిసామాన్యేతగ్‌సామవేదమభ్యతపగ్‌స్తస్యాభితప్తస్యయశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్‌రసోఽజాయత॥ ౨

ఆ.— తచ్ఛబ్దార్థమాహ (యశఆదీతి)। అథానుష్ఠితకర్మజనితఫలం కథమాదిత్యమాశ్రయతీత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మిన్నితి)। దృష్టాన్తే - భోజ్యమహో వ్రీహ్యాదిజనితంఫల మిత్యభిప్రాయేణ వ్రీహ్యాదిప్రాప్త్యర్థమితిశేషః. కింతత్కర్మఫలం - యదాదిత్యమాశ్రిత్యతిష్ఠతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్ప్రత్యక్షమితి)-కర్మఫలే ప్రత్యక్షేతత్సాధనేకర్మణికర్మిణాం శ్రద్ధాసిద్ధ్యర్థమితియావత్. తదేవఫలం ప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కిమిత్యాదినా) ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తద్వ్యక్షరత్) తత్- యశఆదిలక్షణంఫలంవ్యక్షరత్- విశేషేణాగమత్. (తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్) గత్వాచాదిత్యమభితఃఆశ్రితవదిత్యర్థః. (తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యరోహితంరూపం) ఆదిత్యేప్రత్యక్షతఃపరిదృశ్యమానంయద్రోహితరూపం-తత్కర్మనిర్వర్తస్యయశస్తేజఆదిలక్షణఫలరూపమిత్యర్థః. రోహితరూపేతద్బుద్ధిఃకర్తవ్యేతియావత్... ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సమానం. (యజూంష్యేవమధుకృతః) యజుర్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానిపూర్వవన్మధుకృతఇవ. యజుర్వేదవిహితంకర్మపుష్పస్థానీయంపుష్పమిత్యుచ్యతే. తాఏవ- సోమాద్యాఅమృతాఆపః. ౧

ఆ.— మధ్వన్తరందర్శయతి (అథేతి)। వక్తవ్యవిశేషంకథయతి (యజూంషీతి)। కథంతేషాంమధుకృత్త్వం- తదాహ (పూర్వవదితి)। ఋఙ్మన్త్రాణాంఋగ్వేదవిహితేకర్మణిప్రయుక్తానాంయథాపూర్వంమధుకరత్వముక్తం - తథాయజుషామపీత్యర్థః. యజుర్వేదవిహితేకర్మణిపుష్పదృష్టిమాచష్టే (యజుర్వేదఇతి)। తాఅమృతాఆపఇత్యస్యపూర్వవద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ (తాఏవేతి) ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యదక్షిణారశ్మయఇత్యాది) సర్వంపూర్వవన్నేయం.. ౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తానివాఏతానియజూంష్యేతంయజుర్వేదమభ్యతపన్నిత్యేవమాది) సర్వంసమానం. ౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్యదృశ్యతేశుక్లంరూపం. ౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యజుషామాదిత్యసమ్బన్ధిమధుప్రత్యక్షందర్శయతి (ఏతదితి) ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— తృతీయంమధుకథయతి (అథేతి) ౧-౨

రం.— (అథయేఽస్యప్రత్యఞ్చోరశ్మయఇత్యాది) పూర్వవదేవ. ౧-౨-౩

ఇతితృతీయప్రపాఠకేతృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య కృష్ణగ్ం రూపం॥ ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

౪.—— అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయస్తా ఏవాస్యోదీచ్యో మధునాడ్యోఽథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృత ఇతిహాసపురాణం పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

తే వా ఏతేఽథర్వాఙ్గిరస ఏతదితిహాసపురాణమభ్యతపగ్ంస్తస్యాభితప్తస్య యశస్తేజ ఇన్ద్రియం వీర్యమన్నాద్యగ్ం రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరః కృష్ణగ్ం రూపం॥ ... ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

౫.—— అథ యేఽస్యోర్ధ్వా రశ్మయస్తా ఏవాస్యోర్ధ్వా మధునాడ్యో గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతో బ్రహ్మైవ పుష్పం తా అమృతా ఆపః॥ ౧

శం.—— తథా సామ్నాం మధ్వేతదాదిత్యస్య కృష్ణం రూపం..

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— ఋచాం యజుషాం చ మధు యథా కథితం - తథేతి యావత్. తస్య శాస్త్రప్రత్యక్షత్వం దర్శయతి (ఏతదితి) ....

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.—— (అథ యేస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) సమానం. అథర్వాఙ్గిరసః - అథర్వణాఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రా అథర్వాఙ్గిరసః [illegible] ప్రయుక్తా మధుకృతః. ఇతిహాసపురాణం పుష్పం. తయోశ్చేతిహాసపురాణయోరశ్వమేధే పారిప్లవాసు రాత్రిషు కర్మాఙ్గత్వేన వినియోగస్సిద్ధః. ౧-౨

ఆ.—— చతుర్థం మధు దర్శయతి (అథేతి). కిం తత్కర్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిహాసేతి). తద్ధ్యాథర్వణానామఙ్గిరసాం చ ప్రసి[illegible]స్యానం. తద్విహితం కర్మ పుష్పం- పుష్పస్థానీయమిత్యర్థః. యదా ప్రసిద్ధయోరితిహాసపురాణయోరుపాదానం- తదాపి న దూషణమిత్యాహ (త[illegible]) అశ్వమేధే కర్మణి జామితాపరిహారార్థం పారిప్లవః - నానావిధోపాఖ్యానసముదాయో యత్ర, * తత్పారిప్లవమాచక్షీతేతి విధివశాత్ప్ర[illegible] తాసు రాత్రిషు తస్యైవ కర్మణోఽఙ్గత్వేన * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యేవం ప్రకారయోరితిహాసపురాణయోర్వినియోగస్య పూర్వతన్త్రే [illegible]కరణే చైవ సిద్ధత్వాత్తత్సమ్బద్ధి కర్మ పుష్పమిత్యర్థః.

రం.—— (అథ యేఽస్యోదఞ్చో రశ్మయ ఇత్యాది) (అథర్వాఙ్గిరస ఏవ మధుకృతః) అథర్వణాఙ్గిరసా చ దృష్టా మన్త్రాః- అథర్వాఙ్గిరసః (ఇతిహాసపురాణం పుష్పం) ఇతిహాసపురాణవిహితకర్మసు అథర్వాఙ్గిరసాం మన్త్రాణాం వినియోగాత్ ఋగ్వేదాదివత్పుష్పత్వాత్కిస్సైషామిం[illegible]స్యం. ౧-౨

శం.—— మధ్వేతదాదిత్యస్య పరః కృష్ణం రూపం- అతిశయేన కృష్ణమిత్యర్థః.. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— అస్యాపి మధునశ్శాస్త్రప్రత్యక్షతామాహ (మధ్వేతదితి) ....

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (తద్వా ఏతద్యదేతదాదిత్యస్య పరః కృష్ణం రూపం) పరః కృష్ణం రూపం - అతిశయితం కృష్ణరూపమిత్యర్థః. అన్యత్సర్వం పూర్వ[illegible].. ౩

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (అథ యేస్యోర్ధ్వా ఇత్యాది) పూర్వవత్. గుహ్యాః- గోప్యాః- రహస్యా ఏవాదేశాః- లోకద్వారీయాదివిధయః, ఉపాసనాని [illegible]విషయాణి, మధుకృతః. బ్రహ్మైవ- శబ్దాధికారాత్ ప్రణవాఖ్యం పుష్పం.

ఆ.—— పఞ్చమం మధు దర్శయతి (అథేతి) లోకద్వారీయాదివిధయః - * లోకద్వారమపావృణు పశ్యేమ త్వా వయమిత్యాదయః. [illegible]బ్రహ్మశబ్దార్థమాహ (శబ్దాధికారాదితి), ఋగాదిశబ్దానాం ప్రకృతత్వాదిత్యర్థః. ౧

రం.—— (అథ యేస్యోర్ధ్వా రశ్మయ ఇత్యాది) (గుహ్యా ఏవాదేశా మధుకృతః) బ్రహ్మవిషయకోపనిషద్రహస్యోపదేశా ఇత్యర్థః. ౧-౨

ఉ.— తేవాఏతేగుహ్యాఆదేశాఏతద్బ్రహ్మాభ్యతపగ్ స్తస్యాభితప్తస్యయశస్తేజఇన్ద్రియంవీర్యమన్నాద్యగ్ రసోఽజాయత॥ ౨

తద్వ్యక్షరత్తదాదిత్యమభితోఽశ్రయత్తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యమధ్యేక్షోభతఇవ॥ ౩

తేవాఏతేరసానాగ్ రసావేదాహిరసాస్తేషామేతేరసాస్తానివాఏతాన్యమృతానామమృతాని వేదాహ్యమృతాస్తేషామేతాన్యమృతాని॥……………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేననవై దేవా అశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

శం.— మధ్యేతదాదిత్యస్యమధ్యేక్షోభతఇవ- సమాహితదృష్టేర్దృశ్యతేసంచలతీవ. ౩

ఆ.— అస్యాపిమధునశ్శాస్త్రవశాత్ప్రత్యక్షతామాహ (మధ్యేతదితి), సమాహితదృష్టేః - శాస్త్రార్థసమాహితచిత్తస్యేత్యర్థః. ౩

రం.— (తద్వాఏతద్యదేతదాదిత్యస్యమధ్యేక్షోభతఇవ) సమాహితదృష్టిభిర్వీక్ష్యమాణమాదిత్యమణ్డలమధ్యేచలతీవస్ఫురతీత్యర్థః. ౩

శం.— తేవాఏతే- యథోక్తారోహితాదిరూపవిశేషాఃరసానాంరసాః. కేషాంరసానామితి. ఆహ- వేదాహి- యస్మాల్లోకనిష్యన్దత్వాత్సారాఇతిరసాః. తేషాంరసానాంకర్మభావాపన్నానామప్యేతేరోహితాదివిశేషారసాః- అత్యన్తసారభూతాఇత్యర్థః. తథా - అమృతానామమృతాని. వేదాహ్యమృతాః - నిత్యత్వాత్. తేషామేతాని - రోహితాదీనిరూపాణ్యమృతాని. రసానాంరసా ఇత్యాదికర్మస్తుతిరేషా-యస్యైవంవిశిష్టాన్యమృతానిఫలమితి. ……………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చమఖణ్డస్థానివ్యాఖ్యాయతేషాంసర్వేషాంధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థంస్తుతింప్రకురుతే (తేవాఏతఇతి) తస్మాత్తేషామితిసమ్బన్ధః. కర్మణివినియుక్తత్వేనతద్వత్త్వాత్తద్భావాపత్తిః. వేదానాంకార్యత్వేఽపిప్రయత్నపూర్వకత్వాభావాన్నిత్యత్వం. యథోక్తస్తుతిః - సాకర్మస్తుతిరిత్యాహ (రసానామితి). కర్మస్తుతిముపనయతి (యస్యైవమితి) రసానాంరసాః, అమృతానామమృతానీ, త్యేవంవిశిష్టాన్యమృతానియస్యఫలంకర్మణః-తస్యమహాభాగ్యంకింవక్తవ్యమితిస్తూయతేకర్మేత్యర్థః. ……………………… ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తేవాఏతేరసానాంరసా ఇత్యాది) లోకసారభూతఋగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యత్వాద్రోహితాది రూపాణామతిరసత్వం. తథావేదేభ్యోఽపీష్టతమత్వాత్తత్ప్రతిపాదకతయాభోగ్యభూతతయాఽమృతేభ్యోరోహితాదిరూపాణాంతత్ప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యానామతిభోగ్యత్వాదమృతాదప్యమృతత్వమిత్యర్థః- అయమత్రనిష్కృష్టార్థః- ప్రాగాద్యూర్ధ్వదేశాన్తరస్థితరశ్మినాడీభిఃతత్తద్వేదోక్తకర్మకుసుమేభ్యస్తత్తద్వేదికమన్త్రమధుకరైరాదిత్యమణ్డలమానీతానిసోమాజ్యపయఃప్రభృతిద్రవ్యనిష్పన్నానియశస్తేజోవీర్యమిన్ద్రియమిత్యేవమాత్మకానిరోహితంశుక్లంకృష్ణంపరఃకృష్ణంమధ్యేక్షోభతఇవేత్యుక్తానిరోహితాదీనిపఞ్చామృతాన్యాదిత్యమధ్యాశ్రితానీతి. … … … … … … … … … ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్- తత్రయత్ప్రథమమమృతం- రోహితరూపలక్షణం. తద్వసవః- ప్రాతస్సవనేశానాఃఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన - అగ్నినాప్రధానభూతేన, అగ్నిప్రధానాస్సన్తఉపజీవన్తీత్యర్థః. *అన్నాద్యంరసోఽజాయతేతివచనాత్కబళగ్రాహమశ్నన్తీతిప్రాప్తం- తత్ప్రతిషిధ్యతే (నవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్తీతి). కథంతర్హ్యుపజీవన్తీతి. ఉచ్యతే- ఏతదేవహి-యథోక్తమమృతంరోహితరూపందృష్ట్వా- ఉపలభ్య- సర్వకరణైరనుభూయతృప్యన్తి, దృశేస్సర్వకరణద్వారోపలబ్ధ్యర్థత్వాత్. ననురోహితంరూపందృష్ట్వేత్యుక్తం- కథమన్యేన్ద్రియవిషయత్వంరూపస్యేతి. న- యశఆదీనాంశ్రోత్రాదిగమ్యత్వాత్. శ్రోత్రగ్రాహ్యంయశః. తేజః-రూపంచాక్షుషం. ఇన్ద్రియం - విషయగ్రహణకార్యానుమేయంకరణసామర్థ్యం. వీర్యం- బలందేహగతం. ఉత్సాహః- ప్రాణవత్తా. అన్నాద్యం - ప్రత్యహముపజీవ్యమానంశరీరస్థితికరంయద్భవతి. రసోహ్యేవమాత్మకస్సర్వః - యందృష్ట్వాతృప్యన్తిసర్వే. దేవాదృష్ట్వాతృప్యన్తీతి-ఏతత్సర్వంస్వకరణైరనుభూయతృప్యన్తీత్యర్థః. ఆదిత్యసంశ్రయాస్సన్తోవైగన్ధాదిదేహకరణదోషరహితాశ్చ. ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదవసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనైతదేవామృతందృష్ట్వా తృప్యతిసయఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతావసూనామేవతావదాధిపత్యగ్ంస్వారాజ్యం పర్యేతా॥ …………………………………………………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

ఆ.— అమృతానిధ్యేయాన్యుక్త్వాతదుపజీవినోదేవతాగణాననుచిన్తనీయాననుపదిశతి (తత్రేతి). కబళగ్రాహం - కబళంగృహీత్వాయథాలోకోఽశ్నాతి- తద్వదిత్యేతత్. ననుఅశనపానాభావేనయుక్తముపజీవనవచనమిత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కథమిత్యాదినా). చక్షుషేతివక్తవ్యేకథంసర్వకరణైరిత్యధికముచ్యతే- తత్రాహ (దృశేరితి). చక్షుషైవరూపగ్రహణమితినియమమాశ్రిత్యాశఙ్క్తే (నన్వితి). కర్మఫలభూతస్యరసస్యలోహితాద్యమృతాత్మకస్యనాస్తిచక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యత్వమితిపరిహరతి (నేత్యాదినా). కిమేతావతారసస్యాయాతం-తదాహ (రసోఽపీతి). తస్యాపిశ్రోత్రాదిగ్రాహ్యతేతిశేషః. ఏతదేవేత్యాదివాక్యముపసంహరతి (దేవాఇతి). కింతేషాంస్వతన్త్రాణాంతృప్తిః. నేత్యాహ (ఆదిత్యేతి). వైగన్ధ్యం- దౌర్గన్ధ్యం. ఆదిపదేనసమ్భావితాస్సర్వేఽపిదేహకరణదోషాగృహ్యన్తే. ౧

రం.— ఏషాంపఞ్చానామమృతానాంవసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యత్వం, తదుపాసీనానాంవసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తిం, చప్రతిపాదయతి (తద్యత్ప్రథమమమృతంతద్వసవఉపజీవన్త్యగ్నినాముఖేన) అగ్నిముఖావసవోరోహితరూపలక్షణంప్రథమమమృతముపజీవన్తీత్యర్థః. ఉపజీవనంభక్షణమితిశఙ్కాంప్రతిషేధతి (నవైదేవాఅశ్నన్తినపిబన్తీతి) చన్ద్రిమివేతిభావః. పునఃకథముపజీవనమిత్యత్రాహ (ఏతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి) యశస్తేజఆదిలక్షణంరోహితంరూపంసర్వైఃకరణైరుపలభ్యతృప్యన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— కింతేనిరుద్యమాఅమృతముపజీవన్తి. న. కథంతర్హి. ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య- అధునాభోగావసరోనాస్మాకమితిబుద్ధ్వాఽభిసంవిశన్తి - ఉదాసతే. యదావైతస్యామృతస్యభోగావసరోభవేత్ - తదైతస్మాదమృతాత్ - అమృతభోగనిమిత్తమిత్యర్థః. ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి- ఉత్సాహవన్తోభవన్తీత్యర్థః. నహ్యనుత్సాహవతామననుతిష్ఠతామలసానాంభోగప్రాప్తిర్లోకేదృష్టా. ౨

ఆ.— ఏతస్మాద్రూపాదితి- వ్యాఖ్యాతస్యానువాదమాత్రం. ఉత్సాహవతాందేవానాంయథోక్తామృతోపజీవిత్వమిత్యత్రలోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (నహీతి) ౨

రం.— (తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్తి) ఏతదేవరూపమభిలక్ష్య - అనుభూయేతియావత్. సంవిశన్తి - భోగానన్తరముదాసీనాభవన్తీత్యర్థః. (ఏతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి) ప్రాప్తేభోగకాలఇతిశేషః. ఏతస్మాద్రూపాదితిల్యబ్లోపేపఞ్చమీ. ఏతద్రూపానుభవముద్దిశ్యఉద్యన్తి- సోత్సాహాభవన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— సయః - కశ్చిదేతదేవం- యథోదితమృఙ్మధుకరతాపరసక్షరణమృగ్వేదవిహితకర్మపుష్పాత్, తస్యచాదిత్యసంశ్రయణం, రోహితరూపత్వంచామృతస్య, ప్రాచీదిగ్గతరశ్మినాడీసంస్థతాం, వసుదేవభోగ్యతాం, తద్విదశ్చవసుభిస్సహైకతాంగత్వాఅగ్నినాముఖేనోపజీవనం, దర్శనమాత్రేణతృప్తిం, చస్వభోగావసరముద్యమనం, తత్కాలాపాయేచసంవేశనం, వేద - సోఽపివసువత్సర్వంతథైవానుభవతి. ౩

ఆ.— పాఠక్రమేణోక్తంధ్యేయస్వరూపమనూద్యస్వాధికారిధ్యానవిధిందర్శయతి (సయఇతి). ఏతదితి-అస్మాకంమధునిదర్శయతి. ఏవంశబ్దార్థంవిశదయతి (యథోదితమితి). వసుదేవభోగ్యతా- వసుభిర్దేవైరుపజీవ్యత్వమితియావత్. తథైవ- శ్రుత్యుక్తక్రమేణైవేత్యర్థః. ౩

రం.— (సయఏతదేవమమృతంవేద) ఏవం - అనేనప్రకారేణవసుతృప్త్యాధాయకదర్శనగోచరత్వలక్షణవసూపజీవ్యత్వాదినారోహితామృతంయోవేదేత్యర్థః. (వసూనామేవైకోభూత్వాఽగ్నినైవముఖేనేత్యాది) తత్క్రతున్యాయేనసః - తదుపాసీనోఽపివసుత్వంప్రాప్యతథైవభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— కియన్తంకాలంవిద్వాంస్తదమృతముపజీవతీతి, ఉచ్యతే - సః - విద్వాన్. యావదాదిత్యఃపురస్తాత్- ప్రాచ్యాందిశ్యుదేతా, పశ్చాత్ - ప్రతీచ్యామస్తమేతా,- తావద్వసూనాంభోగకాలః. తావన్తమేవకాలంవసూనామాధిపత్యంపర్యేతా - పరితోగన్తాభవతీత్యర్థః. నయథాచన్ద్రమణ్డలస్థఃకేవలకర్మపరతన్త్రోదేవానామన్నభూతః. కింతర్హి. అయమాధిపత్యంస్వారాజ్యం- స్వరాడ్భావంచాధిగచ్ఛతి. ……………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీన్ద్రేణముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదరుద్రాణామేవైకోభూత్వేన్ద్రేణైవముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతిసఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతాద్విస్తావద్దక్షిణతఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతా రుద్రాణామేవతావదాధిపత్యగ్ంస్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ……………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

ఉ.— అథయత్తృతీయమమృతంతదాదిత్యా ఉపజీవన్తివరుణేనముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

ఆ.— భోగకాలపరిమాణంప్రశ్నపూర్వకంనిర్ధారయతి (కియన్తమితి). ఆధిపత్యంస్వారాజ్యమితివిశేషణయోఃతాత్పర్యమాహ (న యశ్చేతి) … ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కియన్తంకాలమిత్యత్రాహ (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతాపశ్చాదస్తమేతేత్యాది) ఆదిత్యస్యప్రాచ్యాందిశిఉదయః, ప్రతీచ్యామస్తమయ, శ్చయావన్తంకాలమనువర్తతే- తావన్తంకాలంవసూనాంయదాధిపత్యం, యదప్రతిహతసఙ్కల్పత్వలక్షణంస్వారాజ్యం,చ- తత్పర్యేతా- పరిభోగ ఇత్యర్థః. … … … … … … … … … … … … … … … … … … ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సమానం. ౧-౨-౩

ఆ.— ప్రథమమమృతమధికృత్యచిన్తనీయముక్త్వాద్వితీయమమృతమాశ్రిత్యతద్దర్శయతి.(అథేతి) ౧-౨-౩

రం.— (అథయద్ద్వితీయమమృతంతద్రుద్రా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వంపూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. ౧-౨-౩

శం.— సయావదాదిత్యఃపురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- ద్విస్తావత్ - తతోద్విగుణంకాలందక్షిణతఉదేతా, ఉత్తరతోఽస్తమేతా, రుద్రాణాంతావద్భోగకాలః. …………………………………… ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలంకథయతి (సయావదితి). యావద్వసూనాంభోగకాలః - తతోద్విగుణోరుద్రాణాంభోగకాలః. యథాప్రథమామృతధ్యాయినాంవసుభిస్తుల్యోభోగకాలః - తథాద్వితీయామృతధ్యాయినామపిరుద్రైస్తుల్యోభోగకాలఇత్యర్థః. … … … … … ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయావదాదిత్యఃపురస్తాదిత్యాది) పురస్తాదుదయపశ్చాదస్తమయాపేక్షయా ద్విగుణకాలందక్షిణతఉదయముత్తరతోఽస్తమయంచకల్పయిత్వాశ్రుతిర్వ్రీతీతినాత్రకథన్తాకార్యా. శిష్టంస్పష్టం. ……………………………… ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేసప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తథా- పశ్చాదుత్తరతఊర్ధ్వముదేతా, విపర్యయేణాస్తమేతా, పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాద్ద్విగుణేనోత్తరోత్తరేణకాలేనేత్యపౌరాణందర్శనం,- సవితుశ్చతుర్దిశమిన్ద్రయమవరుణసోమపురీషూదయాస్తమయకాలస్యతుల్యత్వంహిపౌరాణికైరుక్తం - మానసోత్తరస్యమూర్ధనిమేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాదితి. అత్రోక్తఃపరిహారఆచార్యైః- అమరావత్యాదీనాంపురీణాంద్విగుణోత్తరోత్తరేణకాలేనోద్వాసస్స్యాత్. ఉదయశ్చనామ- సవితుస్తన్నివాసినాం ప్రాణినాంచక్షుర్గోచరాపత్తిః. తదత్యయశ్చ - అస్తమయః. నపరమార్థతఉదయాస్తమయౌస్తః. తన్నివాసినాంచ ప్రాణినామభావేతాః ప్రతితేనైవమార్గేణగచ్ఛన్నపినైవోదేతా, నాస్తమేతేతి,- చక్షుర్గోచరాపత్తేస్తదత్యయస్య చాభావాత్. తథా-

ఉ.— సయఏతదేవమమృతం వేదాదిత్యానామేవైకో భూత్వా వరుణేనైవముఖేనైతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యతిసయఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యోదక్షిణతఉదేతోత్తరతోఽస్తమేతాద్విస్తావత్పశ్చాదుదేతా పురస్తాదస్తమేతా ఆదిత్యానామేవతావదాధిపత్యగ్ంస్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

అథయచ్చతుర్థమమృతంతన్మరుతఉపజీవన్తిసోమేనముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదమరుతామేవైకోభూత్వాసోమేనైవముఖేనైతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యతిసయఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఃపశ్చాదుదేతాపురస్తాదస్తమేతాద్విస్తావదుత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతామరుతామేవతావదాధిపత్యగ్ంస్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

అథయత్పఞ్చమమమృతంతత్సాధ్యాఉపజీవన్తిబ్రహ్మణాముఖేననవై దేవాఅశ్నన్తినపిబన్త్యేతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యన్తి॥ ౧

తఏతదేవరూపమభిసంవిశన్త్యేతస్మాద్రూపాదుద్యన్తి॥ ౨

సయఏతదేవమమృతంవేదసాధ్యానామేవైకోభూత్వాబ్రహ్మణైవ ముఖేనైతదేవామృతందృష్ట్వాతృప్యతిసయఏతదేవరూపమభిసంవిశత్యేతస్మాద్రూపాదుదేతి॥ ౩

సయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతాద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతాసాధ్యానామేవతావదాధిపత్యగ్ంస్వారాజ్యంపర్యేతా॥ ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

అమరావత్యాస్సకాశాద్ద్విగుణకాలంసాంయమినీపురీవసతి- అతస్తన్నివాసినః ప్రాణినః ప్రతిదక్షిణత ఇవోదేతి, ఉత్తరతోఽస్తమేతి, ఇత్యుచ్యతేఽస్మద్బుద్ధించాపేక్ష్య. తథోత్తరాస్వపిపురీషుయోజనా. సర్వేషాంచ మేరురుత్తరోభవతి. యదాఽమరావత్యాంమధ్యాహ్నకాలస్సవితా- తదా సాంయమిన్యాముద్యన్ దృశ్యతే. తత్ర మధ్యాహ్నగోచరో వారుణ్యాముద్యన్ దృశ్యతే. తథోత్తరస్యాం. ప్రదక్షిణావృత్తేస్సూర్యత్వాత్. ఇలావృతవాసినాం సర్వతః పర్వతప్రాకారనివారితాదిత్యరశ్మీనాం, సవితోర్ధ్వ ఇవోదేతా, ఽర్వాగస్తమేతా, దృశ్యతే - పర్వతోర్ధ్వచ్ఛిద్రప్రవేశాత్సవితృప్రకాశస్య. తథా- ఋగాద్యమృతోపజీవినామమృతానాంచద్విగుణోత్తరోత్తరవీర్యవత్త్వమనుమీయతే భోగకాలద్వైగుణ్యలిఙ్గేన. ఉదయసంవేశనాదిదేవానాం రుద్రాదీనాంవిదుషశ్చసమానం. ౧-౨-౩-౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

౧-౨-౩-౪-నవమఖణ్డభాష్యమ్.

౧-౨-౩-౪-దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతరామృతధ్యాయినాంఫలానినిర్దిశతి (తథేతి) విపర్యయేణ-పురస్తాద్దక్షిణతోఽధస్తాచ్చేత్యర్థః. యథాపురస్తాదుదేతా, పశ్చాదస్తమేతా,- తతో దక్షిణతో ద్విగుణేన కాలేనోదేతా, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతేత్యుక్తం - తథా తతో ద్విగుణేన కాలేన పశ్చాదుదేతా, పురస్తాచ్చాస్తమేతా,- తావానాదిత్యానాం భోగకాలః. తృతీయామృతధ్యాయినామపితావానేవ భోగకాలః. తతో ద్విగుణేనకాలేన యావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతా, దక్షిణతోఽస్తమేతా,- తావాన్మరుతాం భోగకాలః. చతుర్థామృతధ్యాయినామపి తావానేవభోగకాలః. తతో ద్విగుణేన కాలేనోర్ధ్వముదేతా, అధస్తాదస్తమేతా,- తావాన్ సాధ్యానాం భోగకాలః. పఞ్చమామృతచిన్తకానామపి తావానేవేత్యర్థః. యత్పూర్వపూర్వోదయాస్తమయకాలాపేక్షయా,ద్విగుణేనకాలేనోత్తరోత్తరోదయాస్తమయావిత్యుక్తం- తత్పురాణ విరుద్ధమితి శఙ్క్యతే (పూర్వస్మాత్పూర్వస్మా

దితి)। కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధతేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితుశ్చేతి)। ఉక్తమేవస్పష్టయతి (మానసోత్తరస్యేతి)। మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్యమూర్ధ్నిసంలగ్నస్య చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్, కాలాధిక్యేకారణాభావాత్, చ-చతసృష్వపిపురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తంహివిష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురేతిష్ఠన్స్పృశత్యేష పురత్రయం।వికర్ణౌద్వౌవికర్ణస్థస్త్రీన్కోణాన్ ద్వేపురేతథేతి. లైఙ్గేచోక్తం * మానసోపరిమాహేన్ద్రీప్రాచ్యాం మేరోః స్థితాపురీ।దక్షిణేభానుపుత్రస్య వరుణస్యతువారుణే। సౌమ్యేసోమస్యవిపులా తాసుదిగ్దేవతాస్థితాః। అమరావతీ సంయమినీ సుఖాచైవ విభా క్రమాత్। లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతోదక్షిణాయనే కాష్ఠాంగతస్యసూర్యస్య గతిర్యాతాంనిబోధత। దక్షిణాంప్రక్రమేద్భానుః క్షిప్తేషురివధావతి। పురాన్తగోయదాభానుః శక్రస్యభవతి ప్రభుః। [illegible]వస్సాంయమనేస్సోపి హ్యుదయోదృశ్యతేద్విజాః। సఏవం సుఖవత్యాంతు నిశాన్తస్థః ప్రదృశ్యతే। అస్తమేతి తదాసూర్యో విభాయాంనిశిపశ్చిమే। మయాప్రోక్తోఽమరావత్యాంయథాసావారితస్కరః। తథాసంయమినీం ప్రాప్యసుఖాంచైవవిభాంఖగః। యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాంపూర్వాహ్ణేస్తైఋతేద్విజాః। తదాత్వపరరాత్రశ్చవాయుభాగేసుదారుణః। ఐశాన్యాంపూర్వరాత్రస్తుగతిరేషాస్యసర్వత ఇతి. తథాచ పరిస్థాదమరావత్యాస్తిష్ఠన్ మధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాంతృతీయయామం, మాగ్నేయకోణస్థానామాద్యయామం, సంయమిన్యాముదయం, కరోతిసవితా. ఏవంయదాయామ్యేమధ్యాహ్నేతిష్ఠతి- తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయ్యేతృతీయయామః, నైరృతికోణే ప్రథమోయామః, వారుణే ఉదయః,. యదాచవారుణేమధ్యాహ్నః- తదాయామ్యేఽస్తమయః, నిరృతికోణేతృతీయోయామః, వాయవ్యేప్రథమయామః, సౌమ్యేఉదయః. యదాచసౌమ్యేమధ్యాహ్నః- తదావారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యేతృతీయయామః, ఈశానకోణేప్రథమోయామః, ఐన్ద్ర్యాఉదయః,. తథాఆగ్నేయకోణేవ[illegible]తత్రస్థానాంమధ్యన్దినం, యామ్యైన్ద్రీపుర్యోరాద్యతృతీయయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చకరోతి. ఏవంసర్వసువిష్ణుచేతిపౌరాణికైవర్ణనైతద్విరుద్ధమిదంశ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. యద్యపిశ్రుతివిరోధేస్మృతిరప్రమాణం - తథాపియథాకథంచిద్విరోధపరిహారస్యనిదాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీమాన్యస్యాత్ -తదాహితాంప్రతిపురస్తాదుదేతీతిప్రయోగశూన్యత్వాద్వసనాంభోగాన్తః. ఏవముత్తరాసాంపురీణాంవినాశద్విగుణకాలేనరుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమాంవచనవ్యక్తిమాశ్రిత్యతమేవపరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి)। తథాపికథంనిరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్రదృశ్యతేభాస్వాన్ సతేషాముదయస్మృతః। తిరోధానంచయత్రైతితత్రైవాస్తమయం రవేః। నైవాస్తమయనమర్కస్యనోదయస్సర్వదాసతః। ఉదయాస్తమయౌనామదర్శనాదర్శనేరవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషు పూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - అస్తాంచదర్శనాదర్శనేసవితురుదయాస్తమయౌ- * సనాపిసనకదాచనాస్తమేతిన లీయతే [illegible]తైర్వస్తుతోనోదయాస్తమయౌస్తః. తథాచపురీషుతుల్యత్వేనగచ్ఛతః సవితురుదయాస్తమయకాలవైషమ్యమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్నివాసినాంచేతి)। భోగకాలద్వైగుణ్యంసవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయాన శ్రుత్యోచ్యతే- యేనపురాణవిరోధః. కింత్వమరావత్యాదీనాంపురీణాముపహాతానాంపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేనకాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషుభోగకాలద్వైగుణ్యం శ్రుత్యభిప్రేతం. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం- నభోగకాలాధిక్యం - అతఆహ (తథేతి) -యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యము[illegible]తచ్చాదిలక్షణవత్. అమరావతీనివాసిప్రాణినఃపరాపేక్షయా సంయమినీనివాసినః ప్రాణినః ప్రతిద్విగుణేనకాలేనసవితురుదయాస్తమయావితియదుక్తం- తద్దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. నచతన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ- తత్తద్దృష్ట్యాపూర్వపశ్చిమయోరేవసంభవాత్. అస్మద్బుద్ధ్యపేక్షయాతుదక్షిణతఉదేతి, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతి, త్యుచ్యతే. ఇవశబ్దస్తయోస్తన్నివాసిజనాపేక్షయాదక్షిణోత్తరదిశత్వాభావాత్. అస్మద్బుద్ధ్యపేక్షయాతుదక్షిణతఉదేతి రేణరసత్వంద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యపేక్షయాసంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథాతదపేక్షయావారుణ్యాం, తదపేక్షయావిభాయాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి)। సంయమినీంచాన్తర్భావ్యబహువచనం. ఇతశ్చాస్మద్బుద్ధ్యపేక్షయాదక్షిణగతాత్యాస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాంచేతి)। ఉద్యన్తమాదిత్యంపురతోఽవలోకయతాంవామభాగేస్థితత్వాన్మేరుఃసర్వేషామేవోత్తరతోభవతి. తథాచయాస్తమయాభ్యాంపూర్వాపరదిగ్విభాగాన్నతత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణతఇత్యాదివచనం-కింత్వస్మద్దృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః. ఉద్వాసద్వైగుణ్యాపేక్షయాభోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సమ్ప్రతిసవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవభోగకాలాధిక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యపురాణవిరోమాహానాసన్నాస్త్యేవమిత్యాహ (యదేత్యాదినా)। యథాసంయమిన్యాంమధ్యాహ్నోవారుణ్యాముదయో భవతి - తథాతస్యాంమధ్యాహ్నసుఖాయాముదయోదృశ్యతఇత్యాహ (తథేతి)। ఉక్తంచవాయుప్రోక్తే * మధ్యగస్త్వమరావత్యాంయావద్భవతిభాస్కరః। వైవస్వతేసంయమనే ఉదయం స తత్ర దృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చవిభాయామస్తమేతిచేతి. కథంపునస్సయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతాద్విస్తావదూర్ధ్వఉదేతాఽర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే- నహితత్రోద్వాసకాలస్యబోధితత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యంస[illegible] అతఆహ (ఇలావృతేతి)। మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతంనామవర్షం ప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాంప్రాణినాముభయతఃపర్వతాభ్యాంమానసోత్తరమేరుభ్యాంప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోరూర్ధ్వస్థితిమహత్త్వేనవినివారితాదిత్యరశ్మీనామూర్ధ్వముదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చసవితాదృశ్యతే. ఇవశబ్ద ఉదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః. కథంసవితోర్ధ్వస్సన్నుదేతి, త్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి)। సర్వావృతప్రకాశకమేరుపరితనేమిద్రప్రవేశాదధోవర్తినాంప్రాణినాముపరిప్రసారితనేత్రాణాంసావిత్రంప్రకాశంపశ్యతాంతత్రోద్యన్నివసవితోదేతే- ప్రదేశాన్తరేచదృశ్యమానోఽథస్తాదివాస్తమేతి- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానోమేఘస్తతోదూరాద్భూలోకభూతలలగ్నశ్చేత్యేవావసీం

దితి) । కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధతేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితుశ్చేతి) । ఉక్తమేవస్పష్టయతి (మానసోత్తరస్యేతి) । మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్యమూర్ధనిసంలగ్నస్య చ చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృతేస్తుల్యత్వాత్, కాలాధిక్యేకారణాభావాత్, చ-చతసృష్వపిపురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తంహివిష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురేతిష్ఠన్స్పృశత్యేష పురత్రయం।వికర్ణౌ ద్వౌ వికర్ణస్థస్త్రీన్కోణాన్ద్వేపురే తథేతి. లైఙ్గేచోక్తం * మానసోపరిమాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితాపురీ।దక్షిణేభానుపుత్రస్య వరుణస్యతువారుణే। సౌమ్యేసోమస్యవిపులా తాసుదిగ్దేవతాస్థితాః। అమరావతీ సంయమినీ సుఖాచైవ విభా క్రమాత్ । లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతోదక్షిణాయనే। కాష్ఠాంగతస్యసూర్యస్య గతిర్యాతాంనిబోధత । దక్షిణాం ప్రక్రమేద్భానుః క్షిప్తేషురివధావతి । పురాన్తగోయదాభానుః శక్రస్యభవతి ప్రభుః। స వ్యస్యాంయమస్యైస్సోహ్యుదయోదృశ్యతేద్విజాః। సఏవం సుఖవత్యాంతు నిశాన్తస్థః ప్రదృశ్యతే । అస్తమేతితదాసూర్యో విభాయాంనిశ్వసన్స్వఘః । మయా ప్రోక్తోఽమరావత్యాంయథాసావారితస్కరః । తథాసంయమినీం ప్రాప్యసుఖాంచైవవిభాంఖగః । యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాంపూర్వాహ్ణోనైఋతేద్విజాః। తదాత్వపరరాత్రశ్చ వాయుభాగేసుదారుణః। ఐశాన్యాంపూర్వరాత్రస్తుగతిరేషాస్యసర్వతఇతి. తథాచోపరిష్టాదమరావత్యాస్థితస్యమధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాంతృతీయయామ, మాగ్నేయకోణస్థానామాద్యంయామం, సంయమిన్యాముదయం, చ కరోతిసవితా. ఏవంయదాయామ్యేమధ్యాహ్నో తిష్ఠతి- తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయేతృతీయయామః, నైరృతికోణే ప్రథమోయామః, వారుణ్యాముదయః,. యదాచవారుణేమధ్యాహ్నః- తదాయామ్యేఽస్తమయః, నిరృతికోణేతృతీయోయామః, వాయవ్యే ప్రథమయామః, సౌమ్యేఉదయః,. యదాచసౌమ్యేమధ్యాహ్నః- తదావారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యేతృతీయయామః, ఈశానకోణే ప్రథమోయామః, ఐన్ద్ర్యాముదయః,. తథాఆగ్నేయకోణేవర్తమానఃతత్రస్థానాంమధ్యన్దినం, యమైన్ద్రిపుర్యోరాద్యతృతీయయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చకరోతి. ఏవంసర్వాసువిక్షుచేతిపౌరాణికేవర్ణనే. తద్విరుద్ధమిదం శ్రుత్యుక్తమిత్యర్థః. యద్యపిశ్రుతివిరోధేస్మృతిరప్రమాణం - తథాపియథాకథంచిద్విరోధపరిహారం స్వనిదాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీమాన్యస్యాః- తదాహితాం ప్రతిపురస్తాదుదేతీతిప్రయోగశూన్యత్వాద్వసూనాంభోగాన్తః. ఏవముత్తరాసాంపురీణాంవినాశ్యద్విగుణకాలేనరుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమంవచనవ్యక్తిమాశ్రిత్యతమేవపరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి). తథాపికథంవిరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్రదృశ్యతేభాస్వాన్సతేషాముదయస్మృతః।తిరోభావంచయత్రైతితత్రైవాస్తమయంరవేః।నైవాస్తమయనమర్కస్యనోదయస్సర్వదాసతః।ఉదయాస్తమయోనామదర్శనాదర్శనేరవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషుపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - అస్తాంచదర్శనాదర్శనేసవితురుదయాస్తమయౌ- * సహావిషనకదాచనాస్తమేతినోదేతీతిశ్రుతేర్వస్తుతోనోదయాస్తమయౌస్తః. తథాచపురీషుతుల్యత్వేనగచ్ఛతఃసవితురుదయాస్తమయకాలవైషమ్యమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మిన్నితి). భోగకాలద్వైగుణ్యంసవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయానశ్రుత్యోచ్యతే- యేనపురాణవిరోధః. కిన్త్వమరావత్యాదీనాంపురీణాంద్వైత్యాసహభూతానాంపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేనకాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషుభోగకాలేద్వైగుణ్యంశ్రుత్యోక్తమితిభావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం- నభోగకాలాధిక్యం - అతఆహ (తథేతి)-యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యముక్తం- తద్వదిత్యర్థః. అమరావతీనివాసిప్రాణివరాపేక్షయాసంయమినీనివాసినఃప్రాణినఃప్రత్యద్విగుణేన కాలేనసవితురుదయాస్తమయావితియదుక్తం తత్స్పష్టం- దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. నచతన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ,- తత్తద్దృష్ట్యాపూర్వపశ్చిమయోరేవతద్భావాత్. అస్మద్బుద్ధిమపేక్ష్యత్వదక్షిణతఉదేతి, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతీ, త్యుచ్యతే. ఇవశబ్దస్తయోస్తన్నివాసిజనాపేక్షయాదక్షిణోత్తరస్థయోరసత్త్వంద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యపేక్షయాసంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథాతదపేక్షయావారుణ్యాం, తదపేక్షయాంవిభాయాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి). సంయమినీంచాన్తర్భావ్యబహువచనం. ఇతశ్చాస్మద్బుద్ధిమపేక్ష్యదక్షిణగత్యాఅదిత్యాస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాంచేతి).ఉద్యన్తమాదిత్యంపురతోఽవలోకయతాంవామభాగేస్థితత్వాన్మేరుఃసర్వేషామేవోత్తరతో భవతి. తథాచోదయాస్తమయాభ్యాంపూర్వాపరదిగ్విభాగాత్సతత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయాదక్షిణతఇత్యాదివచనం-కింత్వస్మద్దృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః. ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయాభోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సమ్ప్రతిసవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవభోగకాలాధిక్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యపురాణవిరోధసమాధానాసమ్భవాన్నైవమిత్యాహ (యదేత్యాదినా).యథాసంయమిన్యాంమధ్యాహ్నగోవారుణ్యాముద్యన్భవతి - తథాతస్యాంమధ్యాహ్నగోవిభాయాముద్యన్దృశ్యతఇత్యాహ (తథేతి). ఉక్తంచవాయుప్రోక్తే *మధ్యగస్త్వమరావత్యాంయావద్భవతిభాస్కరః। వైవస్వతేసంయమనఉదయంస్తత్రదృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చవిభాయామస్తమేతిచేతి. కథంపునస్స్వయావదాదిత్యఉత్తరతఉదేతాదక్షిణతోఽస్తమేతాద్విస్తావదూర్ధ్వముదేతాఅర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే; నహితత్రోద్వాసకాలస్యబోధితత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యంస్యాత్,- అతఆహ (ఇలావృతేతి). మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతంనామవర్షంప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాం ప్రాణినాముభయతఃపర్వతాభ్యాంమానసోత్తరమేరుభ్యాంప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోర్ధ్వస్థితిమత్త్వేనవినివారితాదిత్యరశ్మీనామూర్ధ్వముదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చసవితాదృశ్యతే. ఇతిశబ్దస్తాదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః. కథంసవితోర్ధ్వస్సన్నుదేత్యర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి). సర్వావృతప్రకాశస్వపర్వతయోరుపరితనేచ్ఛిద్రే ప్రవేశాదధోవర్తినాం ప్రాణినాముపరిప్రసారితనేత్రాణాంసావిత్రంప్రకాశంపశ్యతాంతత్రోద్యన్నివసవితోపలభ్యతే- ప్రదేశాన్తరేచదృశ్యమానోఽధస్తాదివాస్తమేతి- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానోమేఘస్తతోదూరాద్దృశ్యోభూతలలగ్నశ్చేత్యేవావసీయతే-త

ఉ.— అథతతఊర్ధ్వఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకలఏవమధ్యేస్థాతా తదేషశ్లోకః॥ ౧

శేషాపీత్యర్థః. భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్య తేనైవ బలిజ్యేనాతిశయవత్త్వమమృతాదేరపి కథయతి (తథేతి)-భోగకాలాధిక్యే సతీతి యావత్. అనుమీయతే - కల్ప్యతే. యత్తు భోగకాలమాకలయ్యోచ్ఛ్రయమానాన్తరం తదభావం జ్ఞాత్వోపరమణం, మగ్నాద్యభిముఖత్వం, దృష్టిమాత్రేణ తృప్తిమత్త్వం, తత్సర్వం విదుషోపి కల్ప్యతే దేవైస్సమమిత్యాహ (ఉద్యమనేతి) ... ... ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథయత్తృతీయమమృతం తదాదిత్యా ఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వం స్పష్టం.... ... ... ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథయచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్.... ... ... ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథయత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వం సమానం. ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కృత్వైవముదయాస్తమనేన ప్రాణినాం స్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహం తత్కర్మఫలోపభోగక్షయే తాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మని సంహృత్యాథ తతః- తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదూర్ధ్వస్స్వాత్మన్యుదేత్య - ఉద్గమ్య,- యాన్ప్రత్యుదేతి- తేషాం ప్రాణినామభావాత్స్వాత్మస్థో నైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః- అద్వితీయః - అనవయవో మధ్యే - స్వాత్మన్యేవ స్థాతా. తత్ర కశ్చిద్విద్వాన్వస్వాదిసమానచరణో రోహితాద్యమృతభోగభాగీ యథోక్తక్రమేణ స్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్య సమాహితస్సన్నేతం మన్త్రం దృష్ట్వోత్థితో ఽన్యస్మై పృష్టవతే జగాద. యతస్త్వమాగతో బ్రహ్మలోకాత్- కిం తత్రాప్యహోరాత్రాభ్యాం పరివర్తమానస్సవితా ప్రాణినామాయుః క్షపయతి- యథేహాస్మాకమిత్యేవం పృష్టః ప్రత్యాహ- తత్- తత్ర యథాపృష్టే యథోక్తే చార్థ ఏష శ్లోకో భవతి తేనోక్తో యోగినేతి శ్రుతేర్వచనమిదం. ౧

ఆ.— పఞ్చభిః పర్యాయైర్మధువిద్యాం యథావదుక్త్వా - క్రమేణ ముక్తిఫలపర్యవసాయిత్వం తస్యా దర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతార్యాహ (కృత్వేత్యాదినా). తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితి తచ్ఛబ్దార్థః. ఊర్ధ్వస్సన్- బ్రహ్మీభూతో వర్తమాన ఇతి యావత్. ఆత్మన్యుదేత్య- స్వే మహిమ్ని ప్రకాశం లబ్ధ్వేత్యేతత్. స్థాతేతి ప్రయోగాత్క్రమముక్తిరత్ర వివక్షితా. తత్ర విద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (తత్రేతి)-క్రమముక్తిస్సప్తమ్యర్థః. యథోక్తక్రమేణ- * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యాదినా పఞ్చామృతత్వేన స్థితమిత్యర్థః. స్వాత్మానం- వేద్యతయా విద్వదాత్మభూతమిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనోపేత్య- అహంగ్రహేణ గృహీత్వేత్యేతత్. కథం ప్రశ్న ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యత ఇతి)-లబ్ధబ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణో వియుక్తావస్థాయాం కేనచిత్పృష్టః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కథం ప్రత్యుక్తిరితి-తత్రాహ (తత్రేతి). ౧

రం.— ఏవం వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపిత జ్యోతిర్మణ్డలాఖ్యరూపయుక్తస్యోదయాస్తమయాదికృత్యవిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరక కార్యావస్థబ్రహ్మణ ఉపాసనముపదిశ్య నామరూపకృత్యాదిరహితాకార్యావస్థాదిత్యజీవశరీరకబ్రహ్మోపాసనం దర్శయతి (అథతత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా) అథ- బ్రహ్మదివసరూపస్య కల్పస్య సమాప్త్యనన్తరం తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య- ఉదయాస్తమయాభ్యాం ప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వ ఉదేత్య, ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహిత ఇత్యర్థః. (నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యః ఏకస్వభావ ఏవ ఉదాసీనతయా వర్తత ఇత్యర్థః. అత్ర హి భాష్యే * కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే. * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యతః ప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయా ఽవస్థితం కారణావస్థమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యత ఇత్యుక్తం. తత్ర అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యస్య ముక్తావస్థాదిత్యాన్తర్యామిబ్రహ్మోపాసనపరత్వే అథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ * కారణావస్థమితి భాష్యస్య అకార్యావస్థం-ముక్తావస్థమిత్యర్థ ఏవోచితః. న త్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యైస్తు భాష్యస్వారస్యమవలమ్బ్యాదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణ ప్రతిపాద్యత ఇతి వర్ణితం. తేషామయమాశయః-అథశబ్దో న నిర్దిష్టానన్తర్యార్థః-అపితు అర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా ఇత్యస్యాపి ఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాం కల్పాదౌ సమ్భవతీతి. (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయే దేవాన్ప్రతి కేనచిద్యోగినా గీతః శ్లోకః. ఉచ్యత ఇతి శేషః. ౧

దితి) । కథం శ్రుత్యుక్తస్యాస్య పురాణవిరుద్ధతేత్యాశఙ్క్యాహ (సవితుశ్చేతి) । ఉక్తమేవ సఙ్క్షిపతి (మానసోత్తరస్యేతి) । మహాగిరేర్మేరోః ప్రాకారవత్పరితః స్థితస్య మూర్ధని సంలగ్నస్య చ చక్రాఖ్యస్య సవితుర్మేరోః ప్రదక్షిణావృత్తేస్తుల్యత్వాత్, కాలాధిక్యకారణాభావాత్, చతసృష్వపి పురీషు ఉదయాస్తమయకాలస్య తుల్యత్వం. ఉక్తం హి విష్ణుపురాణే * శక్రాదీనాం పురే తిష్ఠన్ స్పృశత్యేష పురత్రయం। వికర్ణౌ ద్వౌ వికర్ణస్థస్త్రీన్ కోణాన్ ద్వే పురే తథేతి. తైజసే చోక్తం * మానసోపరి మాహేన్ద్రీ ప్రాచ్యాం మేరోః స్థితా పురీ। దక్షిణే భానుపుత్రస్య వరుణస్య తు వారుణే। సౌమ్యే సోమస్య విపులా తాసు దిగ్దేవతాః స్థితాః। అమరావతీ సంయమనీ సుఖా చైవ విభా క్రమాత్ । లోకపాలోపరిష్టాత్తు సర్వతో దక్షిణాయనే। కాష్ఠాం గతస్య సూర్యస్య గతిర్యా తాం నిబోధత । దక్షిణాం ప్రక్రమేద్భానుః క్షిప్తేషురివ ధావతి । పురాస్తగో యదా భానుః శక్రస్య భవతి ప్రభుః। సర్వాస్వాం యమున్యైస్సాకో హ్యుదయో దృశ్యతే ద్విజాః। స ఏవం సుఖవత్యాం తు నిశాన్తః ప్రదృశ్యతే । అస్తమేతి తదా సూర్యో విభాయాం విశ్వదృక్ ప్రభుః । మయా ప్రోక్తోఽమరావత్యాం యథాసౌ వారితస్కరః । తథా సంయమనీం ప్రాప్య సుఖాం చైవ విభాం ఖగః । యదాపరాహ్ణస్త్వాగ్నేయ్యాం పూర్వాహ్ణో నైఋతే ద్విజాః। తదా త్వపరరాత్రశ్చ వాయుభాగే సుదారుణః। ఐశాన్యాం పూర్వరాత్రస్తు గతిరేషాస్య సర్వత ఇతి. తథా చోపరిష్టాదమరావత్యాస్తిష్ఠన్ మధ్యాహ్నం, తత్రైశకోణస్థానాం తృతీయయామం, ఆగ్నేయకోణస్థానామాద్యయామం, సంయమిన్యాముదయం, చ కరోతి సవితా. ఏవం యదా యామ్యే మధ్యాహ్నే తిష్ఠతి- తదైన్ద్ర్యామస్తమయః, ఆగ్నేయే తృతీయయామః, నైరృతికోణే ప్రథమో యామః, వారుణ్యాముదయః,. యదా చ వారుణే మధ్యాహ్నః- తదా యామ్యేఽస్తమయః, నిరృతికోణే తృతీయో యామః, వాయవ్యే ప్రథమయామః, సౌమ్యే ఉదయః,. యదా చ సౌమ్యే మధ్యాహ్నః- తదా వారుణేఽస్తమయః, వాయవ్యే తృతీయయామః, ఈశానకోణే ప్రథమో యామః, ఐన్ద్ర్యే ఉదయః,. తథా ఆగ్నేయకోణేవ గ్రహణః తత్రస్థానాం మధ్యన్దినం, యమేన్ద్రపుర్యోరాద్యతృతీయయామౌ, నైరృతీశానకోణయోరుదయాస్తమయౌ, చ కరోతి. ఏవం సర్వాసు దిక్షు చేతి పౌరాణికే దర్శనే తద్విరుద్ధమిదం శ్రుత్యోక్తమిత్యర్థః. యద్యపి శ్రుతివిరోధే స్మృతిరప్రమాణం - తథాపి యథాకథంచిద్విరోధపరిహారం స్వనిదానాచార్యోక్తముపపాదయతి (అత్రేతి) * యదాఽమరావతీశూన్యా స్యాత్ -తదా హి తాం ప్రతి పురస్తాదుదేతీతి ప్రయోగశూన్యత్వాద్వ్యవహారాంశోఽగ్రాస్తః. ఏవముత్తరాసాం పురీణాం వినాశే ద్విగుణకాలేన రుద్రాదీనాం భోగచ్యుతిరితీమాం వచనవ్యక్తిమాశ్రిత్య తమేవ పరిహారమాహ (అమరావత్యాదీనామితి). తథాపి కథం విరోధసమాధిః- తత్రాహ (ఉదయశ్చేతి) * యైర్యత్ర దృశ్యతే భాస్వాన్ స తేషాముదయస్స్మృతః। తిరోభావం చ యత్రైతి తదేవాస్తమయం రవేః। నైవాస్తమయనం హ్యస్య నోదయస్సర్వదా సతః। ఉదయాస్తమయౌ నామ దర్శనాదర్శనే రవేరితి. అమరావత్యాదిపురీషు పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరోద్వాసకాలద్వైగుణ్యమస్తు - ఆస్తాం చ దర్శనాదర్శనే సవితురుదయాస్తమయౌ- * స వా ఏష న కదాచనాస్తమేతి నోదేతీతి శ్రుతేర్వస్తుతో నోదయాస్తమయౌ స్తః. తథా చ పురీషు తుల్యత్వేన గచ్ఛతః సవితురుదయాస్తమయకాలవైషమ్యమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నివాసినాం చేతి). భోగకాలద్వైగుణ్యం సవితృగతేరాధిక్యాపేక్షయా న శ్రుత్యోచ్యతే- యేన పురాణవిరోధః. కిం త్వమరావత్యాదీనాం పురీణాం తద్వాసినాం పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరపురీణాం ద్విగుణేన కాలేనోద్వాసాత్తదపేక్షయోత్తరోత్తరస్థానేషు భోగకాలద్వైగుణ్యం శ్రుత్యోక్తమితి భావః. అథోద్వాసకాలాధిక్యాద్భోగచ్యుతికాలాధిక్యం - న భోగకాలాధిక్యం - అత ఆహ (తథేతి)- యథోద్వాసకాలద్వైగుణ్యముక్తం- తద్వదితి యావత్. అమరావతీనివాసిప్రాణివర్గాపేక్షయా సంయమినీనివాసినః ప్రాణినః ప్రత్యద్విగుణేన కాలేన సవితురుదయాస్తమయావితి యుక్తం వక్తుం- దర్శనాదర్శనయోర్ద్విగుణకాలభావిత్వాత్. న చ తన్నివాసిదృష్ట్యపేక్షయా దక్షిణోత్తరయోరుదయాస్తమయౌ,- తత్తద్దృష్ట్యా పూర్వపశ్చిమయోరేవ తద్భావాత్. అస్మద్బుద్ధ్యపేక్షయా దక్షిణత ఉదేతి, ఉత్తరతశ్చాస్తమేతీత్యుచ్యతే. ఇవశబ్దస్తయోస్తన్నివాసిజనాపేక్షయా దక్షిణోత్తరత్వయోరసత్త్వం ద్యోతయతీత్యర్థః. యథాఽమరావత్యపేక్షయా సంయమిన్యాముద్వాసకాలాధిక్యముక్తం- తథా తదపేక్షయా వారుణ్యాం, తదపేక్షయోదీచ్యాం, తత్కాలాధిక్యమవధేయమిత్యాహ (తథేతి). సంయమినీం చాన్తర్భావ్య బహువచనం. ఇతశ్చాస్మద్బుద్ధ్యపేక్షయా దక్షిణగత్యాఽదిత్యాస్తమయమిత్యాహ (సర్వేషాం చేతి). ఉద్యన్నస్తమాదిత్యం పురతోఽవలోకయతాం వామభాగే స్థితత్వాన్మేరుః సర్వేషామేవోత్తరతో భవతి. తథా చోదయాస్తమయాభ్యాం పూర్వాపరదిగ్విభాగాన్న తత్పురవాసిదృష్ట్యపేక్షయా దక్షిణత ఇత్యాదివచనం- కిం త్వస్మద్దృష్ట్యపేక్షయైవేత్యర్థః. ఉద్వాసకాలద్వైగుణ్యాపేక్షయా భోగకాలద్వైగుణ్యమిత్యుక్తం. సమ్ప్రతి సవితృగత్యాధిక్యాపేక్షయైవ భోగకాలాధిక్యం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్య పురాణవిరోధసమాధానాసమ్భవాన్నైవమిత్యాహ (యదేత్యాదినా). యథా సంయమిన్యాం మధ్యాహ్నగో వారుణ్యాముద్యన్ భవతి - తథా తస్యాం మధ్యాహ్నగోఽపి విభాయాముద్యన్ దృశ్యత ఇత్యాహ (తథేతి). ఉక్తం చ వాయుప్రోక్తే * మధ్యగస్త్వమరావత్యాం యావద్భవతి భాస్కరః । వైవస్వతే సంయమనే ఉదయస్తత్ర దృశ్యతే। సుఖాయామర్ధరాత్రశ్చ విభాయామస్తమేతి చేతి. కథం పునస్స యావదాదిత్య ఉత్తరత ఉదేతా దక్షిణతోఽస్తమేతా ద్విస్తావదూర్ధ్వ ఉదేతాఽర్వాగస్తమేతేత్యుచ్యతే; న హి తత్రోద్వాసకాలస్య బోధితత్వమస్తి - యేనోదయాస్తమయకాలాధిక్యాద్భోగకాలాధిక్యం స్యాత్,- అత ఆహ (ఇలావృతేతి). మేరోశ్చతుర్దిశమిలావృతం నామ వర్షం ప్రసిద్ధం. తన్నివాసినాం ప్రాణినాముభయతః పర్వతాభ్యాం మానసోత్తరసుమేరుభ్యాం ప్రాకారస్థానీయాభ్యాముభయోర్ధ్వస్థితిమద్భ్యాం త్వేన వినివారితాదిత్యరశ్మీనామూర్ధ్వముదేతా, అర్వాగస్తమేతా, చ సవితా దృశ్యతే. ఇవశబ్దస్తూదయాస్తమయయోర్వస్తుతోఽసత్త్వద్యోతనార్థః. కథం సవితోర్ధ్వస్సన్నుదేతి, త్వర్వాగస్తమేతి,- తత్రాహ (పర్వతేతి). సర్వావృతప్రకాశస్య పర్వతకయోరుపరితనైర్భిత్తిప్రదేశాదధోవర్తినాం ప్రాణినాముపరి ప్రసారితనేత్రాణాం సావిత్రం ప్రకాశం పశ్యతామన్తరోద్యన్నేవ సవితోపలభ్యతే- యథోపరిష్టాదత్రస్థైరుపలభ్యమానో మేఘస్తతో దూరాద్భూలోకభూతలలగ్నశ్చేత్యేవావనీయతే-తథా తే- ప్రదేశాన్తరే చ దృశ్యమానోఽథస్తాదివాస్తమేతి-

ఉ.— అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యనైవోదేతానాస్తమేతైకలఏవమధ్యేస్థాతాతదేషశ్లోకః॥ ౧

శేషాపీత్యర్థః. భోగకాలస్యావిరోధేనాధిక్యమాపాద్యత్వేనైవలిఙ్గేనాతిశయవత్త్వమమృతాదేరపికథయతి (తథేతి)-భోగకాలాధిక్యేసతీతియావత్. అనుమీయతె - కల్ప్యతె. యత్తు భోగకాలమాకలయ్యోద్యమనానన్తరంతదభావం జ్ఞాత్వోపరమణ, మగ్న్యాద్యభిముఖత్వం, దృష్టిమాత్రేణతృప్తిమత్త్వం,తత్సర్వం విదుషోపికల్ప్యతేదేవైస్సమమిత్యాహ (ఉద్యమనేతి) … … … … … … … … ౧ - ౨ - ౩ - ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

౧ - ౨ - ౩ - ౪ - దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథయత్తృతీయమమృతంతదాదిత్యాఉపజీవన్తీత్యాది) సర్వంస్పష్టం.… … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథయచ్చతుర్థమమృతమిత్యాది) పూర్వవత్.… … … … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అథయత్పఞ్చమమమృతమిత్యాది) సర్వంసమానం. … … … … … … … … … ౧-౨-౩-౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కృత్వైవముదయాస్తమనేన ప్రాణినాంస్వకర్మఫలభోగనిమిత్తమనుగ్రహంతత్కర్మఫలోపభోగక్షయేతాని ప్రాణిజాతాన్యాత్మనిసంహృత్యాథతతః- తస్మాదనన్తరం ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదూర్ధ్వస్సన్నాత్మన్యుదేత్య - ఉద్గమ్య,- యాన్ప్రత్యుదేతి- తేషాం ప్రాణినామభావాత్స్వాత్మస్థోనైవోదేతా, నాస్తమేతా, ఏకలః- అద్వితీయః - అనవయవోమధ్యే - స్వాత్మన్యేవస్థాతా. తత్ర కశ్చిద్విద్వాన్వస్వాదిసమానచరణోరోహితాద్యమృతభోగభాగీయథోక్తక్రమేణస్వాత్మానం సవితారమాత్మత్వేనోపేత్యసమాహితస్సన్నేతం మన్త్రందృష్ట్వోత్థితో, ఽన్యస్మైపృష్టవతేజగాద. యతస్స్వమాగతో బ్రహ్మలోకాత్- కింతత్రాప్యహోరాత్రాభ్యాంపరివర్తమానస్సవితా ప్రాణినామాయుఃక్షపయతి- యథేహాస్మాకమిత్యేవంపృష్టః ప్రత్యాహ- తత్- తత్ర యథాపృష్టేయథోక్తేచార్థేఏషశ్లోకోభవతి,తేనోక్తోయోగినేతిశ్రుతేర్వచనమిదం. ౧

ఆ.— పఞ్చభిఃపర్యాయైర్మధువిద్యాయథావదుక్తా - క్రమేణముక్తిఫలపర్యవసాయిత్వంతస్యదర్శయితుమనన్తరవాక్యమవతార్యాహ (కృత్వేత్యాదినా) - తస్మాత్ప్రాణ్యనుగ్రహకాలాదనన్తరమితితచ్ఛబ్దార్థః. ఊర్ధ్వస్సన్- బ్రహ్మీభూతోవర్తమానఇతియావత్. ఆత్మన్యుదేత్య-స్వేమహిమ్ని ప్రకాశంలబ్ధ్వేత్యేతత్. స్థాతేతి ప్రయోగాత్ప్రథమముక్తిరత్రవివక్షితా. తత్రవిద్వదనుభవం ప్రమాణయతి (తత్రేతి)-క్రమముక్తిస్సప్తమ్యర్థః. యథోక్తక్రమేణ- * అసౌవాఆదిత్యోదేవమధ్విత్యాదినాపఞ్చామృతత్వేనస్థితమిత్యర్థః. స్వాత్మానం- వేద్యతయావిద్వదాత్మభూతమిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనోపేత్య- అహఙ్గ్రహేణగృహీత్వేత్యేతత్. కథంప్రశ్నఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (యతఇతి)-లబ్ధబ్రహ్మోపదేశోబ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణోవియుక్తావస్థాయాంకేనచిత్పృష్టఃప్రత్యాహచేత్యర్థః. కథంప్రత్యుక్తిరితి-తత్రాహ (తత్రేతి). ౧

రం.— ఏవంవసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యగణభోగ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయదేవమధుత్వరూపిత జ్యోతిర్మణ్డలాఖ్యరూపయుక్తస్యోదయాస్తమయాదికృత్యవిశిష్టస్యాదిత్యనామకస్యాదిత్యశరీరకకార్యావస్థబ్రహ్మణఉపాసనముపదిశ్యనామరూపకృత్యాదిరహితాకార్యావస్థాదిత్యజీవశరీరకబ్రహ్మోపాసనందర్శయతి (అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యనైవోదేతానాస్తమేతా) అథ- బ్రహ్మదివసరూపస్యకల్పస్యసమాప్త్యనన్తరంతతఊర్ధ్వఉదేత్య- ఉదయాస్తమయాభ్యాంప్రాణ్యనుగ్రహాదూర్ధ్వఉదేత్య. ఉదయాస్తమయకృత్యప్రయుక్తప్రాణ్యనుగ్రహరహితఇత్యర్థః. (నైవోదేతానాస్తమేతాఏకలఏవమధ్యేస్థాతా) ఉదయాస్తమయశూన్యఃఏకస్వభావఏవఉదాసీనతయావర్తతఇత్యర్థః. అత్రహిభాష్యే * కార్యకారణావస్థబ్రహ్మోపాసనంవిధీయతె. * అసౌవాఆదిత్యోదేవమధ్విత్యారభ్య * అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యతఃప్రాక్ ఆదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థంబ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. *అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యాదినాఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితంకారణావస్థమేవబ్రహ్మోపదిశ్యతఇత్యుక్తం. తత్ర అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యస్యముక్తావస్థాదిత్యాన్తర్యామిబ్రహ్మోపాసనపరత్వేఅథశబ్దాదిస్వారస్యాత్ * కారణావస్థమితి భాష్యస్య అకార్యావస్థం-ముక్తవ్యవస్థమిత్యర్థఏవోచితః. నత్వాదిత్యభావప్రాప్తిపూర్వావస్థా. వ్యాసార్యైస్తుభాష్యస్వారస్యమవలమ్బ్యాదిత్యనామరూపభాక్త్వావస్థాపూర్వభావ్యవస్థైవ అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యాదిసన్దర్భేణప్రతిపాద్యతఇతివర్ణితం. తేషామయమాశయః-అథశబ్దోననిర్దిష్టానన్తర్యార్థః-అపితుఅర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అథ తతఊర్ధ్వఉదేత్యనైవోదేతానాస్తమేతా ఏకలఏవమధ్యేస్థాతా ఇత్యస్యాపిఉదయాస్తమయతత్కార్యశూన్యత్వమర్థః. తచ్చాదిత్యభావపూర్వావస్థాయాంకల్పాదౌసమ్భవతీతి. (తదేషశ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయేదేవాన్ప్రతికేనచిద్యోగినాగీతశ్శ్లోకః. ఉచ్యతఇతిశేషః. ౧

ఉ.—— § నవైతత్రననిమ్లోచనోదియాయకదాచన। దేవాస్తేనాహగ్ంసత్యేనమావిరాధిషిబ్రహ్మణేతి॥ ౨

నహవాఅస్మాఉదేతిననిమ్లోచతిసకృద్దివాహైవాస్మైభవతియఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద॥ ౩

తద్ధైతద్బ్రహ్మాప్రజాపతయఉవాచప్రజాపతిర్మనవేమనుః ప్రజాభ్యస్తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయేజ్యేష్ఠాయపుత్రాయపితాబ్రహ్మప్రోవాచ॥ ౪

శం.—— (నవైతత్ర) యతోఽహం బ్రహ్మలోకాదాగతః - తస్మిన్నవైతత్ర తదస్తి - యత్పృచ్ఛసి. నహి తత్ర నిమ్లోచ - అస్తమగమత్సవితా. నచోదియాయ- ఉద్గతః కుతశ్చిత్కదాచన - కస్మింశ్చిదపి కాలె ఇతి. ఉదయాస్తమయవర్జితో బ్రహ్మలోక ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తః శపథమివ ప్రతిపేదే- హే దేవాః- సాక్షిణో యూయం శృణుత యథా మయోక్తం సత్యం వచః. తేన సత్యేనాహం బ్రహ్మణా- బ్రహ్మస్వరూపేణ మా విరాధిషి- మా విరుధ్యేయం, అప్రాప్తిర్బ్రహ్మణో మా భూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.—— శ్లోకముపాదాయ వ్యాకరోతి (నవైతత్రేతి)। (నిమ్లోచేతి) నిమమ్లో చేత్యస్మిన్నర్థే ఛాన్దసః ప్రయోగః. ఇతిశబ్దః పూర్వార్ధవ్యాఖ్యాసమాప్త్యర్థః. ఉత్తరార్ధముత్థాపయతి (ఉదయాస్తమయేతి)। లోకత్వావిశేషాదితరలోకవద్బ్రహ్మలోకోఽపి నోదయాస్తమయవర్జిత ఇత్యుక్తో విద్వానుత్తరార్ధేన శపథం కుర్వన్ పరిహరతీత్యర్థః. ౨

రం.—— (నవైతత్ర సనిమ్లోచ నోదియాయ కదాచన దేవాస్తేనాహం సత్యేన మా విరాధిషి బ్రహ్మణేతి) హే దేవాః తత్ర- తస్మిన్నాదిత్యభావముక్తికాలే సః- ముక్తాదిత్యాన్తర్యామీ పరమాత్మా న నిమ్లోచ- నాస్తమితః. నోదియాయ - నోదితశ్చ. తేన సత్యేన వచనేన బ్రహ్మణాఽహం మా విరాగిషి- విరోధం న గచ్ఛామీతి యావత్. ౨

శం.—— సత్యం తేనోక్తమిత్యాహ శ్రుతిః (నహవా)। అస్మై- యథోక్తబ్రహ్మవిదే నోదేతి, న నిమ్లోచతి- నాస్తమేతి,. కింతు బ్రహ్మవిదేఽస్మై సకృద్దివా హైవ- సదైవాహర్భవతి- స్వయంజ్యోతిష్ట్వాత్. య ఏతాం- యథోక్తాం బ్రహ్మోపనిషదం- వేదగుహ్యం వేద. ఏవం- తన్త్రేణ వంశాదిత్రయం, ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ, యచ్చాన్యదవోచామ,- ఏవం జానాతీత్యర్థః. విద్వానుదయాస్తమయకాలాపరిచ్ఛేద్యం నిత్యమజం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. ౩

ఆ.—— ఏవం మన్త్రదృక్శపథద్వారా నిర్ణీతేఽర్థే నహేత్యాద్యా కిమర్థా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి)। నహేత్యాద్యాం శ్రుతిముపాదాయ వ్యాచష్టే (యథోక్తేతి)। బ్రహ్మోపనిషదమిత్యస్యార్థమాహ (వేదగుహ్యమితి)। ఏవంశబ్దముపాదాయ వ్యాకరోతి (ఏవమిత్యాదినా)। వంశాదిత్రయం- తిరశ్చీనవంశో మధ్వపూపో మధునాడ్యశ్చేత్యేవంరూపమిత్యర్థః. ప్రత్యమృతసమ్బన్ధం చ - లోహితాద్యమృతేష్వేకైకం వస్వాదీనాం సమ్బన్ధమిత్యర్థః. అన్యదితి- ఉద్యమనసంవేశనాదిగృహ్యతే. ఉక్తవిద్యాఫలముపసంహరతి (విద్వానితి)। ౩

రం.—— (నహవాఅస్మాఉదేతిననిమ్లోచతీత్యాది) యః ఏతాం- మధువిద్యారూపాం బ్రహ్మోపనిషదం - బ్రహ్మవిద్యాం వేద- అనుతిష్ఠతి. అస్మై- బ్రహ్మవిదే ఆదిత్యో నోదేతి, నాస్తమేతి,. ఆదిత్యోదయప్రకాశాభ్యాం న కించిత్తస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః. కుత ఇత్యత ఆహ (సకృద్దివా హైవాస్మై భవతీతి) అస్మై- బ్రహ్మవిదే సకృద్దివైవ భవతి - సకృదుదితమహరేవ భవతి. సదైవాహర్భవతీత్యర్థః. సన్తతం సర్వవిషయకసాక్షాత్కారోఽస్య భవతీత్యర్థః. ౩

శం.—— తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానం బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భో విరాజే ప్రజాపతయ ఉవాచ. సోఽపి మనవే. మనురిక్ష్వాక్వాదిభ్యః ప్రజాభ్యః ప్రోవాచేతి విద్యాం స్తౌతి బ్రహ్మాదివిశిష్టక్రమాగతేతి. కించ - తద్ధైతత్ - మధుజ్ఞానముద్దాలకాయారుణయే పితా బ్రహ్మవిజ్ఞానం జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ. ౪

ఆ.—— నను విద్యా సఫలా చేదుక్తా- తర్హి కిముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధైతదితి)। స్తుతిమేవాభినయతి (బ్రహ్మేతి)। తద్ధైతదుద్దాలకాయేత్యాదినా విద్యాయా యోగ్యం పాత్రం ప్రదర్శ్యతే. తద్వ్యాచష్టే (కించేతి)- ఇతశ్చ స్తుత్యర్హమేతద్విజ్ఞానమిత్యర్థః. మధువిజ్ఞానం వ్యాకరోతి (బ్రహ్మవిజ్ఞానమితి)। ౪

రం.—— మధువిద్యాసమ్ప్రదాయమాహ (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) తద్ధైతత్-మధువిజ్ఞానమిత్యర్థః. బ్రహ్మా- చతుర్ముఖః. ప్రజాపతయే-దక్షాయ. మనవే-స్వాయమ్భువాయ. (తద్ధైతదుద్దాలకాయారుణయే జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రోవాచ) తద్ధైతత్ బ్రహ్మ ఉద్దాలకాయ పితా ప్రోక్తవానిత్యర్థః. ౪

---

§ నవైతత్ర సనిమ్లోచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— ఇదంవావతజ్జ్యేష్ఠాయపుత్రాయపితా బ్రహ్మప్రబ్రూయాత్ ప్రాణాయ్యాయ వాన్తేవాసినే॥ ౫
నాన్యస్మైకస్మైచనయద్యప్యస్మాఇమామద్భిఃపరిగృహీతాంధనస్యపూర్ణాం దద్యాదేతదేవతతో
భూయఇత్యేతదేవతతోభూయఇతి॥ ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

శం.— ఇదంవావతత్ - యథోక్తం. అన్యోఽపిజ్యేష్ఠాయపుత్రాయ- సర్వప్రియార్హాయ బ్రహ్మప్రబ్రూయాత్. ప్రాణాయ్యాయ - యోగ్యాయాన్తేవాసినే - శిష్యాయ. ౫

ఆ.— తస్యపరోక్షత్వంవ్యావర్తయతి (ఇదంవావేతి)·అథజ్యేష్ఠాయపుత్రాయబ్రహ్మవక్తవ్యమితిపూర్వేషామయంనియమః - సఇదానీన్తనానామిత్యత్రాహ (అన్యోఽపీతి)·పాత్రాన్తరమనుజానాతి (ప్రాణాయ్యాయేతి)· ౫

రం.— (ఇదంవావతజ్జ్యేష్ఠాయపుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదిత్యాది) తస్మాదిత్థమిదం బ్రహ్మవిజ్ఞానంజ్యేష్ఠాయపుత్రాయవా ప్రబ్రూయాత్. ప్రాణాయ్యాయ-యోగ్యాయశిష్యాయవా ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః. * ప్రాణాయ్యోఽసమ్మతావితిసూత్రే ప్రాణాయ్యశబ్దస్యనిపాతితత్వాత్. ౫

శం.— నాన్యస్మైకస్మైచన ప్రబ్రూయాత్. తీర్థద్వయమనుజ్ఞాతమనేకేషాం ప్రాప్తానామాచార్యాదీనాం. కస్మాత్పునస్తీర్థసఙ్కోచనంవిద్యాయాఃకృతమితి. ఆహ- యద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయఇమాం - కశ్చిత్పృథివీమద్భిఃపరిగృహీతాం-సముద్రపరివేష్టితాం సర్వాం పృథివీం దద్యాత్ అస్యావిద్యాయానిష్క్రయార్థమాచార్యాయధనస్యపూర్ణాం-సమ్పన్నాంభోగోపకరణైః. నాసావస్యనిష్క్రయః యస్మాత్తతోఽపి- దానాదేతదేవ- యన్మధువిద్యాదానంభూయః- బహుతరఫలమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౬

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పుత్రశిష్యాభ్యాంపాత్రాన్తరంప్రత్యాచష్టే (నేతి)-తీర్థద్వయం - విద్యాప్రదానే తీర్థద్వయమిత్యర్థః. ఆచార్యాదీనామితి- నిర్ధారణేషష్ఠీ. ఆచార్యః-విద్యాదాతా. ఆదిపదాద్ధనదాయీ శ్రోత్రియోమేధావీచగృహ్యతే. సర్వేషామపి నామపాత్రాధికారమాశఙ్క్య ప్రమాపయతి (కస్మాదిత్యాదినా)·ఆచార్యాయేతిపునరుపాదానంక్రియాపదేనతస్యాన్వయద్యోతనార్థం. (ఆదరార్థఇతి)-విద్యాయామాదరాతిశయోఽనధికారకారణంఫలతీతిభావః. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నాన్యస్మైకస్మైచన) ఉక్తపుత్రశిష్యవ్యతిరిక్తాయకస్మైచిదపినబ్రూయాదిత్యన్వయః. (యద్యప్యస్మాఇమామద్భిః పరిగృహీతాంధనస్యపూర్ణామిత్యాది) అద్భిఃపరిగృహీతాం- సముద్రావృతాంధనస్యపూర్ణాం - భోగోపకరణసమ్పూర్ణామిమాం - పృథివీంయద్యప్యస్మై- ఆచార్యాయదద్యాత్ - తదపేక్షయైతద్విజ్ఞానమేవాధికం. నైతస్యానురూపోనిష్క్రయోఽస్తీత్యర్థః. (ఏతదేవతతోభూయఇత్యేతదేవతతోభూయఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-సమన్వయాధ్యాయేమధువిద్యాయాంవస్వాదిగణభోగ్యరోహితరూపాదిసమ్భృతామృతాశ్రయాదిత్యోపాసనరూపతయాఅస్యాంవిద్యాయాంవస్వాదీనాంనాధికారస్సమ్భవతి-ఉపాస్యోపాసకభావస్యైకస్మిన్నసమ్భవాత్. నహ్యేకస్యైవ ప్రీణనీయత్వం ప్రీణయితృత్వంచసమ్భవతి. *వసూనామేవైకోభూత్వేత్యాదినావసుత్వాదిప్రాప్తేరేవమధువిద్యాఫలత్వేన వస్వాదీనామేవసతాంవస్వాదిత్వప్రాప్తికామనాయాఅసమ్భవాచ్చార్థిత్వాద్యసమ్భవాత్, *తందేవాజ్యోతిషాంజ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితిపర బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యదేవోపాస్యత్వనిషేధేనజ్యోతిశ్శబ్దితేబ్రహ్మణ్యేవోపాసనసమ్భవావగమాచ్చ మధ్వాదివిద్యాదిష్వనధికారఇతి * మధ్వాదిష్వసమ్భవా దనధికారంజైమినిః. *జ్యోతిషిభావాచ్చేతిసూత్రాభ్యాంపూర్వపక్షంకృత్వా *భావంతుబాదరాయణోఽస్తిహీతిసూత్రేణసిద్ధాన్తఃకృతః. అస్యాయమర్థః - అధికారస్యసద్భావంబాదరాయణఆచార్యోమన్యతే- అస్తిహితేషామర్థిత్వాదిసమ్భవఇతి. అయమాశయః- నహీయంవిద్యావస్వాదిభావమాత్రపర్యవసితా- అపితుతచ్ఛరీరకపరమాత్మపర్యన్తా. వస్వాదీనామేవసతాంస్వాన్తర్యామిపరమాత్మోపాసనంసమ్భవత్యేవ. నచభోగ్యోపాస్యప్రతిపాదకవస్వాదిశబ్దానాంబ్రహ్మపర్యన్తత్వేప్రమాణాభావః- ఉపసంహారే * బ్రహ్మోపనిషదంవేదేతిశ్రవణాత్. వస్వాదీనామేవసతాంకల్పాన్తరేవసుత్వాదిప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రాప్తేరుత్కృష్టత్వసమ్భవాచ్చ. లోకేపుత్రిణామేవసతాంజన్మాన్తరేఽపిపుత్రిత్వేచ్ఛాయాదర్శనాత్. ననువస్వాదిపఞ్చగణోపజీవ్యరోహితాదిపఞ్చరూపాత్మకపఞ్చామృతాశ్రయాదిత్యమధూపాసనత్వాన్మధువిద్యాయాఃతస్యాంచవిద్యాయాంఆదిత్యస్యైవోపాస్యతయాఆదిత్యస్యతద్విద్యాధికారాసమ్భవేఽపివస్వాదీనాంకథమనధికారశఙ్కా. నహ్యస్యాంవిద్యాయాంవస్వాదీనాముపాస్యత్వం - అపితుతద్భోగ్యాదిత్యస్యైవ - భాష్యకృతా * మధువిద్యాయామృగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్యరశ్మిద్వారేణప్రాప్తస్యరసస్యాశ్రయతయాలబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాంవస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వమితిపూర్వపక్షే *వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్యవిధీయమానముపాసనంతదవస్థస్యైవ

బ్రహ్మణఇత్యవగమ్యతఇతిసిద్ధాన్తేచోక్తత్వాత్. నహిస్వోపాసనవత్స్వోపజీవ్యత్వేనాన్యస్యోపాసనంవిరుద్ధం- తథాసత్యుపాసనమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్. సర్వేష్వప్యుపాసనేషూపాస్యగతస్వోపజీవ్యత్వస్యసేవ్యత్వస్యాధారత్వస్యాన్తర్యామిత్వాదినా మనుసన్ధేయత్వాత్. తతశ్చవసూనామేవవసతాంస్వోపజీవ్యపఞ్చామృతాశ్రయాదిత్యవిషయమధువిద్యానుష్ఠానసమ్భవాత్ కుతోఽనధికారశఙ్కేతిచేత్. ఉచ్యతే-*వసూనామేవైకోభూత్వేత్యాదినావసుత్వాదిప్రాప్తిఫలత్వాదికీర్తనేనమధువిద్యాయాంతత్క్రతున్యాయేనవస్వాదీనాముపాస్యత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, *అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యతఃప్రాగాదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థంబ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే- *అథతతఊర్ధ్వఉదేత్యేత్యాదినాఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితంకారణావస్థంబ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతఇతికార్యావస్థోపాసనదశాయామాదిత్యవద్వస్వాదీనాంచతుల్యత్వస్యభాషితత్వా, చ్చమధువిద్యాయామాదిత్యోపాసనత్వపఞ్చామృతోపాసనత్వవస్వాద్యుపాసనత్వరూపాకారత్రయవత్త్వాన్నపూర్వపక్షోక్తిత్యనుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం. ననువస్వవస్థస్యబ్రహ్మణఉపాస్యత్వసమ్భవేపి *తద్వాసవఉపజీవన్తీతినిర్దిష్టముపజీవితృత్వలక్షణంభోక్తృత్వంనబ్రహ్మణస్సమ్భవతీతిచేన్న- ఉపజీవితృత్వస్యాపిసద్వారకతయాతత్రసమ్భవాత్. నన్వేవంతద్వాసవఉపజీవన్తీత్యత్ర వసుశబ్దస్యతదన్తర్యామిపరత్వే *వసూనామేవైకోభూత్వేత్యత్రాపివసుశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వంస్యాత్. నచతద్యుక్తం- నహ్యుపాసకస్యజీవస్యకల్పాన్తరేవసుత్వప్రాప్తిలక్షణసంసారదశాయాంవస్వవస్థబ్రహ్మభావోక్తిస్సఙ్గచ్ఛతఇతిచేన్న- *వసూనామేవైకోభూత్వేత్యత్రయథాశ్రుతేబాధకాభావేన, బ్రహ్మపరత్వేబాధకసమ్భవేన,యథాశ్రుతార్థస్యైవోపపన్నత్వాదిత్యలమతిచర్చయా. నను *వసూనామేవైకోభూత్వా *సకృద్దివాహైవాస్మైభవతీతివాక్యద్వయానుసారేణానయావిద్యయాకల్పాన్తరేకంచిత్కాలంవసుభావంప్రాప్యపశ్చాద్బ్రహ్మప్రాప్నోతీత్యభ్యుపగమోనయుక్తః- తథాసతీదానీంమధువిద్యోపాసకానాంప్రాయణానన్తరంఫలప్రాప్తిర్నస్యాత్-కల్పాన్తరభావిత్వాద్వసుత్వస్య. నచసవిళమ్బస్సోఢవ్యఏవేతివాచ్యం - కల్పాన్తరేపివస్వాదిభావప్రాపకమధువిద్యానిష్ఠానాంతత్ప్రాపకకర్మాన్తరనిష్ఠానాంచానన్తానాంసమ్భవేనసర్వేషాంచయుగపద్వస్వాదిభావేవసుగణాష్టత్వసఙ్ఖ్యావిరోధప్రసఙ్గేనవసుత్వప్రాపకకర్మనిష్ఠానామనన్తానాం మధ్యేవిపాకానుసారేణకేషాంచిత్త్రిచతురకల్పమధ్యేవసుత్వాదిప్రాప్తిర్భవతి, కేషాంచిదనుష్ఠితమధువిద్యానామపిసహస్రకల్పప్రతీక్షణమప్యస్తీ, త్యభ్యుపగన్తవ్యం. నహీదృశఃకశ్చిన్ముముక్షుర్భవతి- సహస్రకల్పపర్యన్తవిళమ్బమభ్యుపగచ్ఛతఃకథంముముక్షుతా - హైరణ్యగర్భాన్తసకలభోగవిరక్తిపూర్వకబ్రహ్మైకప్రేప్సాలక్షణముముక్షాశాలీహిబ్రహ్మవిద్యాయామధికరోతి. తతశ్చవస్వాదిపదాభిలాషిణఃకథంముముక్షుతా, కథంవాబ్రహ్మవిద్యాధికార, ఇతిచేత్. సత్యం- బ్రహ్మైకప్రేప్సురేవముముక్షుః. అథాపియథాదేహావసానకాలేబ్రహ్మైకప్రేప్సాముముక్షూ - ఏవంవసుత్వావసానేబ్రహ్మావప్రాప్నువానీతిప్రేప్సాపిబ్రహ్మైకప్రేప్సాభవత్యేవ. శాస్త్రబలాచ్చేదృశవిళమ్బసహిష్ణవోప్యధికారిణస్సన్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యం. తత్రచప్రారబ్ధవైచిత్ర్యమేవనియామకం. అతఏవ *యాథాతథ్యంస్వపరనియతంయచ్చదివ్యంపదంతత్కాలంకల్పంవపురపివిదశ్కస్థితిశ్చేతబద్ధమిత్యుక్తరీత్యావివేకినఃకథంవిళమ్బసహిష్ణుతేత్యప్యపాస్తం- ప్రారబ్ధమహిమ్నాసర్వస్యాప్యుపపత్తేః. వస్తుతస్తుభ్రాతౄణాంమధ్యేత్వమేకఇతిలౌకికోక్తేఃభ్రాతృభోగసామ్యాభిప్రాయత్వవత్ *వసూనామేవైకోభూత్వేత్యస్యచవాక్యస్యకంచిత్కాలమానుషఙ్గికవస్వాదిభోగసామ్యమనుభూయతేనపథాపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యతఇత్యభిప్రాయత్వాత్, తాదృశభోగసామ్యస్యచదేహవియోగానన్తరమేవసమ్భవాన్నానుపపత్తిరిత్యప్యాహుః. ననువస్వాదిదేవతానాంవిగ్రహాభావేనఉపాసనసామర్థ్యాసమ్భవాత్కథముపాసనాధికారః. నహిదేవాదీనాంశరీరవత్త్వేప్రమాణముపలభ్యతే. నతావత్ప్రత్యక్షానుమానే- తస్యతదగోచరత్వాత్. నాపి *వజ్రహస్తఃపురన్దరః *తేనేన్ద్రోవజ్రముదయచ్ఛదిత్యాదీనాంప్రామాణ్యం-మన్త్రార్థవాదానాంఅనుష్ఠేయస్మృతిస్తుతిప్రయోజనకతయావిగ్రహాదౌతాత్పర్యాభావేనతాత్పర్యావిషయేశబ్దస్యాప్రామాణ్యాత్. అన్యథాశ్వేతవర్ణరజకకర్తృకవస్త్రశోధనతాత్పర్యేణప్రయుక్తస్యశ్వేతోధావతీత్యస్యశునకసమీపగమనప్రతీత్యుత్పాదకత్వసమ్భవమాత్రేణతత్రాపిప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్. ననురేవత్యాధారవారవన్తీయ సామసాధ్యాగ్నిష్టోమస్తోత్రవిశిష్టక్రతువిధాయకే *రేవతీషువారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామంకృత్వా పశుకామోహ్యేతేనయజేతేతివాక్యే *రేవతీషువారవన్తీయమిత్యంశస్య *రేవతీర్నస్సధమాదఇతి ఋక్త్రయాధారవారవన్తీయసామరూప అగ్నిష్టోమస్తోత్రవిశేషణేతాత్పర్యాభావేపి ప్రామాణ్యం దృష్టం - నహితద్విశేషణం *సోమేనయజేతేత్యాది విశిష్టవిధిషు సోమలతాదివిశేషణవల్లోకసిద్ధం. నాపివిధిసిద్ధం - రేవతీషు రథన్తరంగాయేదితివత్ రేవతీషు వారవన్తీయంగాయేదితివిధ్యదర్శనాత్. నచాస్యైవ విశిష్టగోచరస్యవిధేర్విశేషణవిధావపి తాత్పర్యం వక్తుంశక్యం - విధ్యావృత్తిప్రసఙ్గాత్. నచాక్షేపాద్విశేషణప్రసిద్ధిః - అన్యోన్యాశ్రయాత్. విశేషణప్రసిద్ధ్యధీనత్వాద్విశిష్టవిధేః- విశిష్టవిధినైవ విశేషణస్యాక్షేపఇతి పరస్పరాశ్రయాపత్తేః. తస్మాద్విశిష్టవిధేర్విశేషణ స్వరూపేతాత్పర్యాభావేపి *రేవతీషువారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యైవ ప్రామాణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమితిచేత్. మైవం- *రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారలభ్యాం రేవత్యాధారవారవన్తీయప్రతీతిముపజీవ్యప్రవృత్తేన విశిష్టవిధినాఆక్షిప్తస్యరేవతీషు వారవన్తీయం కుర్యాదితివిశేషణవిధేరేవతత్రప్రమాణత్వేన రేవతీషు వారవన్తీయమితి పదద్వయసమభివ్యాహారస్యాప్రమాణత్వాత్. ఇయాంస్తువిశేషః - సోమలతావివిశేషణం మానాన్తరసిద్ధం సోమపదాత్ప్రతీయతే - ఇహతు మానాన్తరాసిద్ధమేవ పదసమభివ్యాహారాత్ప్రతీయతఇతి. ప్రతీయమానేపి విశేషణేవిశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావః ఉభయత్రాప్యవిశిష్టః. తతశ్చ యథాసోమప్రత్యాయకం సోమపదంనసోమస్వరూపేప్రమాణం - ఏవం *రేవతీషువారవన్తీయమితి పదద్వయ సమభివ్యాహారో రేవతీవారవన్తీయరూపవిశేషణ రూపార్థప్రత్యాయకోపినతత్రప్రమాణం. అయంచాపరోవిశేషః - సోమలతాద్రవ్యస్యలోకసిద్ధత్వాత్తత్రయాగసమ్బన్ధిత్వేనైవవిధిఃకల్ప్యః - ఇహతువిశేషణస్వరూపస్యాపి మానాన్తరాసిద్ధత్వాత్, ప్రతీయమానేపి తస్మిన్విశిష్టవిధేః ప్రామాణ్యాభావా, చ్ఛత

[illegible]క్షస్వరూపేష్టాపూర్వవిశేషసమ్బన్ధిత్వేచ విధిద్వయం కల్ప్యమితి. తస్మాన్మన్త్రార్థవాదానాం స్వార్థతాత్పర్యాభావాత్ న తేభ్యో దేవతావిగ్రహసిద్ధిః. [illegible]మన్త్రార్థవాదానాం విధ్యేకవాక్యతాపన్నానాం స్వార్థేప్యవాన్తరతాత్పర్యం సమ్భవత్యేవ- దర్శపూర్ణమాసాదిప్రధానవిధ్యేకతాపన్నప్రయాజాదివిధివదితిచేత్. సత్యం- మానాన్తరావిరోధే ప్రతీయమానార్థతాత్పర్యం సమ్భవతి- న తు తద్విరుద్ధే. అన్యథా * యజమానః ప్రస్తర ఇత్యత్రాపి ప్రతీయమానాభేదే తాత్పర్యప్రసఙ్గాత్. అస్తి చ మన్త్రార్థవాదవశేన దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే మానాన్తరవిరోధః- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే హి న్యాయతౌల్యాన్నానాయాగదేశే యుగపదాహూతానామాగమనస్య, అగ్నిప్రక్షిప్తభస్మీభూతహవిస్స్వీకారాదేరప్యభ్యుపగమాత్ప్రత్యక్షోపలబ్ధివిరోధః. అతో న దేవతావిగ్రహే తాత్పర్యం సమ్భవతి. అతో విగ్రహాభావాదుపాసనాస్వనధికార ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తదుపర్యపి బాదరాయణస్సమ్భవాత్. తత్- బ్రహ్మోపాసనముపరి- మనుష్యాణాముపరి. దేవాదిష్వపి సమ్భవతీతి భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే- తేషామప్యర్థిత్వసామర్థ్యసమ్భవాత్. అర్థిత్వం తావత్ ఆధ్యాత్మికాదిదుస్సహదుఃఖాభితాపాత్, పరస్మిన్బ్రహ్మణి చ నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధే అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణే నిరతిశయభోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చ సమ్భవతి. సామర్థ్యమపి పటుతరదేహేన్ద్రియాదిమత్తయా సమ్భవతి. దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వం చ సర్వేషు సృష్టివాక్యేషు దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనా చతుర్విధసృష్ట్యామ్నానాత్సిద్ధం. దేవాదిభేదశ్చ తత్తత్కర్మానుగుణబ్రహ్మలోకప్రభృతిచతుర్దశలోకస్థభోగయోగ్యదేహేన్ద్రియాదియోగాయత్తః. తథా * దేవత్వం గచ్ఛన్తి యే పితా ఉపయన్తీతి దేవత్వప్రాప్తస్వర్గక్రతువిధ్యన్యథానుపపత్త్యాపి దేవతావిగ్రహసిద్ధిః. జ్యోతిష్టోమాదివిధ్యన్యథానుపపత్త్యా దేశాన్తరదేహాన్తరభోగ్యైహికసుఖవిలక్షణస్వర్గశబ్దవాచ్యసుఖరూపఫలస్య భోక్తృకర్తృదేహసిద్ధ్యభ్యుపగమవత్, ఇన్ద్రాదిదేవతాసాయుజ్యసాలోక్యాదిఫలకర్మవిధ్యన్యథానుపపత్త్యా దేవతావిగ్రహాణాం తద్భోగ్యభోగోపకరణానాం చాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్. స్యాత్- * విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. నన్వేవం మన్త్రార్థవాదాదిభిర్దేవతానాం విగ్రహాభ్యుపగమే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యతే- బహుషు యాగేషు యుగపదేకస్యేన్ద్రస్య విగ్రహవతః * అగ్నిమగ్న ఆవహ * ఇన్ద్రాగచ్ఛేత్యాదినా ఆహూతస్య సన్నిధానానుపపత్తేః విరోధః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్. తన్న- అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్- దృశ్యతే హి సౌభరిప్రభృతీనాం శక్తిమతాం యుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః. * శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. మా భూత్కర్మణి విరోధః. వైదికే తు శబ్దే విరోధః ప్రసజ్యతే- దేవతావిగ్రహాభ్యుపగమే హి విగ్రహస్య సావయవత్వేనానిత్యత్వాదిన్ద్రాదేరర్థస్య వినాశాదూర్ధ్వం, ప్రాగుత్పత్తేశ్చ తదర్థవాచినాం వైదికశబ్దానాం సత్త్వే శబ్దస్యార్థేనౌత్పత్తికస్సమ్బన్ధో న స్యాత్. శబ్దస్వరూపస్యావినాశే అనిత్యత్వం స్యాత్. తతశ్చ * ఔత్పత్తికస్తు శబ్దస్యార్థేన సమ్బన్ధ ఇతి సూత్రప్రతిపాదితం శబ్దార్థసమ్బన్ధానాం నిత్యత్వం విరుధ్యత ఇతి చేన్న- * వేదేన నామరూపే వ్యాకరోత్సతాసతీ ప్రజాపతిః * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనమ్। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః ఇతి ప్రత్యక్షానుమానశబ్దాభ్యాం శ్రుతిస్మృతిభ్యామిన్ద్రాదివ్యక్తీనాం వేదప్రభవత్వావేదనాత్. యథా శిల్పినాం శిల్పశాస్త్రోదితనామపాఠాద్యనుసన్ధానపూర్వకం నిర్మితం దేవతాప్రతిమాదికం పూర్వపూర్వసమానరూపం- ఏవమిన్ద్రాదివ్యక్తీరపి వేదోక్తనామరూపానుసన్ధానశాలినా ప్రజాపతినా నిర్మీయమాణాః పూర్వపూర్వసమానరూపా ఏవ భవన్తి. తతస్సమానరూపాభివ్యఙ్గ్యాకృతివాచిత్వాదిన్ద్రాదిశబ్దానాం వ్యక్తీనామనిత్యత్వేపి జాతివాచిగవాదిశబ్దవత్ ఇన్ద్రాదిశబ్దానామపి జాతివాచిత్వాన్నానిత్యార్థసంయోగకృతో విరోధ ఇత్యర్థః. నను * మన్త్రకృతో వృణీతే * సంహితాకారపదకారసూత్రకారబ్రాహ్మణకారాణాం * విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతీతి మన్త్రాదీనాం కార్యత్వశ్రవణాత్ న వేదనిత్యత్వమిత్యత్రాహ- * అత ఏవ చ నిత్యత్వం. * అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయమ్భువా। ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రసూతయః ఇతి మన్త్రకృత్త్వేన ప్రసిద్ధానామపి వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాదీనాం వేదజన్యత్వావగమాత్ మన్త్రకృత్త్వం మన్త్రద్రష్టృత్వమేవ- న తు మన్త్రకరత్వమిత్యవసీయతే. అతో వేదనిత్యత్వస్య నానుపపత్తిః. నన్వేవమపి ప్రాకృతప్రళయే సర్వస్యోపాదానభూతాహఙ్కారాదేశ్చ నష్టత్వాత్ కథం వేదనిత్యత్వం, కథం వా సర్వేషాం వేదశబ్దప్రభవత్వం,- తత్రాహ- * సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్స్మృతేశ్చ. కృత్స్నోపసంహారే జగదుత్పత్త్యావృత్తావపి పూర్వోక్తసమాననామరూపత్వస్య తదవస్థత్వాద్వేదశబ్దనిత్యత్వం. * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ * యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే। దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిష్వితి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం తథైవ ప్రతిపాదనాదేతస్య నిత్యత్వమపౌరుషేయత్వం చ. ఇదమేవ హి వేదస్యాపౌరుషేయత్వం. యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమానుసన్ధానసాపేక్షోచ్చారణక్రమవత్త్వం. తదిదానీన్తనవేదస్వరాద్యపేక్షిసమానం. ఇయాంస్తు విశేషః- భగవద్వ్యతిరిక్తాస్సర్వేపి పూర్వపూర్వోచ్చారణజనితసంస్కారవశేన పూర్వానుపూర్వీం స్మృత్వా తయైవానుపూర్వ్యా వేదముచ్చారయన్తి- భగవాంస్తు సంస్కారనిరపేక్షః పూర్వపూర్వానుపూర్వీమనుసన్ధాయ తయైవానుపూర్వ్యా వేదముచ్చారయతీతి. ఇదమేవ హి పౌరుషేయప్రబన్ధాపేక్షయా వేదస్య వైలక్షణ్యం నిత్యత్వం చ. నను చతుర్ముఖకర్తృకాన్తరకల్పసృష్టివిషయతయాపి * ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిప్రమాణానాముపపత్తౌ [illegible]బ్రహ్మకల్పాద్యసమయప్రవృత్తవేదచతుర్ముఖాదిసృష్టేః సమానానుపూర్వీకత్వసమాననామరూపకృత్యత్వాదౌ కిం ప్రమాణమితి చేత్. ఉచ్యతే- చతుర్ముఖాదేర్నామరూపకృత్యాదీనీతిహాసపురాణాదిభ్యోఽవగత్యపి తాదృశనామరూపకృత్యవిశిష్టశ్చతుర్ముఖో భవానీత్యేవం సఙ్కల్పపూర్వకం భగవన్తమారాధ్య తత్పదం ప్రాప్నువన్తీతి హి శాస్త్రప్రసిద్ధిః. యదిహ కల్పాన్తరే ఉత్పద్యమానశ్చతుర్ముఖో విలక్షణనామరూపకృత్యస్స్యాత్- తదా తస్య భగవదారాధకస్య వాఞ్ఛితార్థసిద్ధ్యభావాత్ తదిష్టసాధనత్వావేదకశాస్త్రస్య అప్రామాణ్యమేవ స్యాత్. అతః ప్రాకృతప్రళయావృత్తావపి యథాపూర్వమేవ సృష్టిరితి దేవతాధికరణే స్థితమితి. నన్వగ్నిలోకాదూర్ధ్వలోకవర్తినామర్చిరాద్యాతివాహికచిన్తనరూపాఙ్గాసమ్భవాత్, తదఙ్గత్వస్య * తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ * యోగినః ప్రతిస్మర్యతే స్మార్తే చైతే ఇతి

ఉ.— గాయత్రీవా ఇదగ్ం సర్వంభూతంయదిదంకిఞ్చ వాగ్వై గాయత్రీ వాగ్వా ఇదగ్ం సర్వంభూతం గాయతిచ త్రాయతేచ॥ ౧

త్వాదిష్వవిశిష్య శ్రుతత్వాత్, తదజ్ఞానాం దేవానాం కథమజ్ఞభూత బ్రహ్మవిద్యాయామధికార ఇతిచేన్న - ఆతివాహికచిన్తనస్య ద్రష్టృతయా తత్ర తత్రోపవర్తనాంతమూర్ధన్యలోకపర్యాప్త్యాతివాహికచిన్తనేనైవ సాధ్యత్వోపపత్తేః, మృతయజమానేష్టికర్మణి సూక్తవాకే యజమానస్యాయురాశాసనాద్యభావాపేక్షితం *ఆయురాశాస్త ఇత్యాదికమంశం విహాయ అపేక్షితాంశపాఠస్యాఙ్గీకృతత్వాత్, తద్వదిహాప్యనపేక్షితాతివాహికాంశత్యాగేనాపేక్షితస్య స్వలోకోర్ధ్వపర్యాప్త్యాతివాహికానామేవ చిన్తనీయత్వోపపత్తేః. నను *శరీరపర్యాపి బాదరాయణస్సంభవాత్ * మధ్వాదిష్వసంభవాదిత్యధికరణస్య దేవసకిం ప్రయోజనం- దేవతానాం దేవతావిశేషాణాంచార్థిత్వసామర్థ్యనిర్ణయస్య మనుష్యాణాం ప్రవృత్తివిశేషానౌపయికత్వాత్. నచదేవానామనేనాధికరణద్వారేణకించిదస్తి ప్రయోజనం - తేషాంస్వకీయపటుతరదేహాదిమత్త్వేఽర్థిత్వసంభవనిర్ణయేచాధికరణన్యాయానపేక్షణాదితిచేత్. ఉచ్యతే- పరం బ్రహ్మ దేవానామనన్తాదిదేవతావిశేషాణాం భోగ్యస్యం ఫలప్రదం చేతి ఈదృశమహిమవిశిష్టతయోపాసనకాలే అనుసన్ధేయత్వసిద్ధిరూపప్రయోజనసద్భావాత్. దేవతావిగ్రహాసిద్ధౌ మధువిద్యాయాం దేవతోపదప్రాప్తిఫలమిత్యపి న భవేత్. గత్యనుస్మృతౌ అచేతనానామర్చిరాదీనామాతివాహికత్వస్య చిన్తనీయతా స్యాత్- నాతివాహికదేవతానాం. తథా *శాస్త్రం నాఽనాత్మవిత్త్వాదితి సూత్రోక్తన్యాయేన జ్యోతిష్టోమాదికర్మఫలం స్వర్గాదీనాం *తందేవాభూషయనీతిసిరన్తరాజానదేవకర్మకరభావావగత్యా వైరాగ్యం నసిధ్యేత్- ప్రాప్తివిరోధమారనతో మన్త్రార్థవాదానాం ప్రతీయమానార్థప్రామాణ్యమస్తీతి న్యాయవ్యుత్పాదనేన *స్థానాన్యేతే అద్య ధాయజ్ఞరూపాః *ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యాదిమన్త్రార్థవాదైర్వైరాగ్యసంసిద్ధిరిత్యాదీని ప్రయోజనాని ద్రష్టవ్యాని. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

స౧.— యతఏవమతిశయఫలైషా బ్రహ్మవిద్యా- అతస్స్యాప్రకారాన్తరేణాపివక్తవ్యేతి గాయత్రీవా ఇత్యాద్యారభ్యతే. గాయత్రీద్వారేణాభోచ్యతే బ్రహ్మ- సర్వవిశేషరహితస్య *నేతినేతీత్యాదివిశేషప్రతిషేధగమ్యస్య దుర్బోధత్వాత్. సత్స్వనేకేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యైవ బ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వోపాదానం ప్రాధాన్యాత్, సోమాహరణాదితరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేనేతరచ్ఛన్దోవ్యాప్త్యా, చ. సర్వసవనవ్యాపకత్వాచ్చయజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. గాయత్రీసారత్వాచ్చ బ్రాహ్మణస్య మాతరమివహిత్వా గురుతరాం గాయత్రీం తతోఽన్యద్గురుతరం న ప్రతిపద్యతే యథోక్తం బ్రహ్మపి - తస్యామత్యన్తగౌరవస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. అతో గాయత్రీముఖేనైవ బ్రహ్మోచ్యతే (గాయత్రీవా ఇతి)-అవధారణార్థో వైశబ్దః. ఇదం సర్వం భూతం- ప్రాణిజాతం యత్కించ- స్థావరం జఙ్గమం వా, తత్సర్వం గాయత్ర్యేవ. తస్యాశ్ఛన్దోమాత్రాయాస్సర్వభూతత్వమనుపపన్నమితి గాయత్రీకారణం వాచం శబ్దరూపామాపాదయతి గాయత్రీం (వాగ్వైగాయత్రీతి)-(వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం)- యస్మాద్వాక్శబ్దరూపాసతీ సర్వం భూతం గాయతి చ- శబ్దయతి *అసౌ గౌరసావశ్వ ఇతి; త్రాయతే చ - రక్షత్యముష్మాన్మాభైషీః కిం తే భయముత్థితమిత్యాది. సర్వతో భయాన్నివర్త్యమానో వాచా త్రాతస్స్యాత్. యద్వాగ్భూతం గాయతి త్రాయతే చ- గాయత్ర్యేవ తద్గాయతి త్రాయతే చ- వాచోఽనన్యత్వాద్గాయత్ర్యాః. గానాత్త్రాణాచ్చ గాయత్ర్యా గాయత్రీత్వం. ౧

అ — గతేన గ్రన్థేనోత్తరగ్రన్థస్య గతార్థత్వం పరిహరతి (యతఇతి)-సవితృద్వారక బ్రహ్మవిద్యానన్తరం తద్దేవతాక గాయత్రీద్వారేణ తద్విద్యోపదేశ ఇత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాయా వివక్షితత్వే- బ్రహ్మైవోపదిశ్యతాం- కిం గాయత్ర్యుపదేశేనేత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి)- తథాపి ఛన్దస్త్వరానివిహాయ కిమితి గాయత్రీద్వారైవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సత్స్వితి) -బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయా-తదుపాయతయేత్యర్థః. ప్రాధాన్యే హేతుమాహ (సోమాహరణాదితి)- సోమస్యాహరణం- ఆనయనం. తత్ర సాధనత్వం గాయత్రీఛన్దసా నాన్యచ్ఛన్దసాం యాజ్ఞికైరిష్యతే,- తదుక్తం తస్యా యజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. యద్వా- దేవైస్సోమాహరణమిచ్ఛద్భిశ్ఛన్దసాం గాయత్రీత్రిష్టుబ్జగతీనాం తాదర్థ్యే నియోగే జగతీత్రిష్టుభౌ మధ్యే మార్గనుశక్త్యాసిన్నౌ. గాయత్రీసోమం ప్రాప్యరక్షిణస్తస్య విజిత్య తం దేవేభ్యస్సమాహరదితి ఐతరేయక బ్రాహ్మణే *సోమో వై రాజాఽముష్మింల్లోక ఆసీదిత్యత్ర ప్రసిద్ధం. అతస్తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (ఇతరేతి)- ఉష్ణిగనుష్టుప్ప్రభృతీని - ఇతరాణిఛన్దాంసి. తేషాంచ ఏకోఽక్షరాణి-సప్తాష్టాదిసఙ్ఖ్యాకాని. తేషామాహరణం- ఉపాదానం, గాయత్ర్యక్షరైః పాదశఃషడ్భిః క్రియతే- అధికసఙ్ఖ్యాయా న్యూనసఙ్ఖ్యామన్తర్భావాసమ్భవాత్. తస్మాదితరేషు ఛన్దస్సు గాయత్ర్యా వ్యాప్తైశ్చ ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. అథవా- గాయత్రీవ్యతిరిక్తయోస్త్రిష్టుబ్జగతీచ్ఛన్దసోస్సోమాహరణేఽప్రవృత్తయోరక్షరయోర్మధ్యే జగత్యా త్యక్తాని త్రీణ్యక్షరాణి. త్రిష్టుభా చైకమక్షరం. తతశ్చాష్టాచత్వారింశదక్షరా జగతీ పఞ్చచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. చతుశ్చత్వారింశదక్షరా త్రిష్టుప్ త్రిచత్వారింశదక్షరా సంవృత్తా. తత్ర గాయత్రీ సోమమాహరన్తీ త్యక్తానామక్షరాణామాహరణేన పూర్వాంతయోరాపాద్య- తేవ్యాప్తిః స్థితా. తేన తత్ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (సర్వసవనేతి)-సర్వాణి- ప్రాతస్సవనం, మాధ్యన్దినం సవనం, తృతీయసవన, మిత్యేతాని. తేషు గాయత్ర్యా వ్యాపకత్వం - మిశ్రణం. గాయత్రం ప్రాతస్సవనం- త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినం సవనం జాగతం తృతీయసవనమితిస్థితే త్రిష్టుబ్జగత్యోర్గాయత్ర్యా వ్యాప్తైర్యుక్తత్వాత్ తస్యాశ్చ పదాభ్యాం ముఖేన చ సోమాహరణద్వారేణ సవనత్రయసమ్బన్ధాత్

ఉ.— యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివ్యస్యాగ్ం హీదగ్ం సర్వం భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ నాతిశీయతే॥ ౨

అతశ్ఛన్దస్సు తస్యా యజ్ఞే ప్రాధాన్యమిత్యర్థః. కర్మణి తత్ప్రాధాన్యేఽపి కుతో బ్రహ్మవిద్యాయాం తత్ప్రాధాన్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి) బ్రహ్మవిద్యాయామపి తత్ప్రాధాన్యమితి శేషః. గాయత్రీమేవాలమ్బనత్వేన ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మేత్యత్ర లోకప్రసిద్ధిమనుకూలయతి (తస్యామితి) గాయత్ర్యా బ్రహ్మజ్ఞానద్వారత్వేనోపాదానముక్తహేతుభ్యస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి) * తథా చేతోఽర్పణనిగదాదితి న్యాయేన గాయత్ర్యుపహితం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రతిజానీతే (గాయత్రీతి) నిపాతమాదాయ వ్యాచష్టే (వై ఇతి) అవధారణరూపమేవార్థం స్ఫుటయన్నిదమిత్యాది వ్యాకరోతి (ఇదమితి) తదిదం సర్వం గాయత్ర్యేవేతి యోజనా. గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మదృష్ట్యుపాస్తిర్యుక్తేత్యత్రానుపపత్తిమాశఙ్క్యోత్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (తస్యా ఇతి). కథం వాచో గాయత్రీత్వమిత్యాశఙ్క్య తస్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధం దర్శయతి (వాగితి). కుతో గాయత్రీత్వం తత్రాహ (యస్మాదితి). భవత్వేవం వాచస్స్వరూపం గాయత్ర్యాస్తు కిమాయాతం తదాహ (యద్వాగితి). గాయత్రీ సా వాని ర్వచనాదభివ్యక్తరూపం గాయత్ర్యామేవైష్టవ్యమిత్యాహ (గానాదితి). ౧

రం.— చతుష్పాత్త్వషడ్విధత్వాభ్యాం బ్రహ్మణో గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానరూపా విద్యా ప్రస్తూయతే (గాయత్రీ వా ఇత్యాదినా), * ఇన్ద్రశ్శచీపతిః। వలేన వీడితః। దుశ్చ్యవనో వృషా। సమిత్సు సాసహిః॥ ఇతి గాయత్రీ చతుష్పదా, ఏకైకస్య పాదస్య షడక్షరాత్మతయా షడక్షరపాదవత్త్వేన షడ్విధా, చ. ఏవం బ్రహ్మణోఽపి సర్వభూతశబ్దితాత్మవర్గ ఏకః పాదః- కర్మార్జితభోగస్థానరూపా పృథివీ లోక ఏకః పాదః- భోగోపకరణం శరీరమేకః పాదః- ఆత్మస్థిత్యనుగుణప్రదేశవిశేషరూపం హృదయమేకః పాద ఇతి భూతపృథివీశరీరహృదయాని చత్వారః పాదాః. తత్ర సర్వభూతలక్షణపాదస్య బ్రహ్మాత్మకవాక్కర్తృకగానకర్మకత్వత్రాణకర్తృత్వలక్షణం విధాద్వయం- పృథివీలక్షణస్య పాదస్య సర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్త్యత్వలక్షణం విధాద్వయం- శరీరహృదయలక్షణయోః పాదయోః ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వలక్షణం విధాద్వయమేవ- ద్వయోరపి విధాద్వయయోరపి భేదాభావాత్. తతశ్చ పరబ్రహ్మరూపగాయత్రీ భూతపృథివీశరీరహృదయరూపపాదచతుష్టయవత్తయా చతుష్పాదా, గానకర్మత్వత్రాణకర్తృత్వసర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వసర్వభూతానతివర్త్యత్వసర్వప్రాణప్రతిష్ఠాత్వసర్వప్రాణానతివర్త్యత్వలక్షణవిధాషట్కయుక్తతయా షడ్విధా, చ. అతశ్చతుష్పాత్త్వషడ్విధత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదయతి (గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం యదిదం కిం చ) అత్ర గాయత్రీశబ్దేన న ప్రసిద్ధా గాయత్ర్యభిధీయతే- తస్యాః భూతాదిపాదచతుష్టయసమ్బన్ధాభావాత్, * తావానస్య మహిమేతి పుంసూక్తమన్త్రప్రతిపాద్యత్వాభావాచ్చ. అపి తు పరమాత్మా. యథా కుణ్డపాయినామయనే. * మాసమగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యగ్నిహోత్రశబ్దః ప్రయుజ్యమానః తత్సాదృశ్యవిశిష్టానుష్ఠానార్థః- తథా గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యమానః తత్సాదృశ్యానుసన్ధానార్థః. తతశ్చ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. వైశబ్దోఽవధారణార్థః. బ్రహ్మైవ పరిదృశ్యమానసర్వభూతాత్మకమిత్యర్థః. అతశ్చ బ్రహ్మణి భూతలక్షణపాదవత్త్వముక్తం. అథ గాయత్రీశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమపి బ్రహ్మణ్యుపపాదయన్విధాద్వయమాహ (వాగ్వై గాయత్రీ) గాయత్రీశబ్దితం గాయత్రీసదృశం బ్రహ్మైవ వాగ్రూపవిశిష్టం భవతీత్యర్థః. * శబ్దమూర్తిధరస్యైతద్వపుర్విష్ణోర్మహాత్మన ఇతి పరాశరస్మృత్యాద్యనురోధేన బ్రహ్మణ ఏవ శబ్దరూపత్వమితి భావః. తతశ్చ కిమిత్యత్రాహ (వాగ్వా ఇదం సర్వం భూతం గాయతి చ త్రాయతే చ) వాగ్రూపమేవ బ్రహ్మ సర్వాణి భూతాన్యభిధత్తే, హితాహితవిధినిషేధముఖేన త్రాయతే, చ. అతశ్చ బ్రహ్మణో వాగ్రూపస్య సర్వభూతగానత్రాణకర్తృత్వాభ్యాం గాయత్రీశబ్దవాచ్యత్వం, భూతాత్మకపాదవతో బ్రహ్మణో వాక్కర్తృకగానత్రాణకర్మత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం, చోక్తం భవతి. ౧

శం.— యా వై సా. ఏవంలక్షణా సర్వభూతరూపా గాయత్రీ. ఇయం వావ సా- యేయం పృథివీ. కథం పునరియం పృథివీ గాయత్రీతి. ఉచ్యతే- సర్వభూతసమ్బన్ధాత్. కథం సర్వభూతసమ్బన్ధః. అస్యాం- పృథివ్యాం హి- యస్మాత్సర్వం- స్థావరం జఙ్గమం చ భూతం ప్రతిష్ఠితమేతామేవ- పృథివీం నాతిశీయతే- నాతివర్తత ఇత్యేతత్. యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బన్ధో గాయత్ర్యాః- ఏవం భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బద్ధా పృథివీ. అతో గాయత్రీ పృథివీ. ౨

ఆ.— అస్తి హి వాచస్సర్వభూతాత్మకత్వం తద్వాచకత్వాద్వాచ్యస్య చ వాచకాతిరేకేణానిరూపణాత్, తథా చ వాగ్భూతా గాయత్రీ సర్వభూతాత్మికేత్యుక్తం. ఇదానీం తస్యాః విధాన్తరమాహ (యా వై సేతి). ఏవంలక్షణత్వం వ్యాచష్టే (సర్వేతి). గాయత్రీమనూద్య పృథివీత్వం తస్యా విహితం ప్రశ్నపూర్వకముపపాదయతి (కథం పునరితి). గాయత్ర్యాస్సర్వభూతసమ్బన్ధస్యోక్తత్వాత్పృథివ్యాస్తత్సమ్బన్ధం చోద్యపూర్వకం ప్రత్యాపాదయతి (కథమితి). సర్వస్య పృథివ్యాం ప్రతిష్ఠితత్వం సాధయతి (ఏతామేవేతి). తథాపి కథం పృథివ్యా గాయత్రీత్వం - తదాహ (యథేతి) ౨

రం.— ఉక్తార్థానువాదపూర్వకం ద్వితీయం పాదం సామానాధికరణ్యేనాహ (యా వై సా గాయత్రీయం వావ సా యేయం పృథివీ) ఉక్తరూపవిశిష్టప్రకృతబ్రహ్మపరో యచ్ఛబ్దః. యా- సర్వభూతరూపైకపాదయుతా గాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యం బ్రహ్మ, తదేవ ప్రసిద్ధా పృథివీత్యర్థః.

ఉ.— యా వై సాపృథివీఇయంవావసాయదిదమస్మిన్పురుషే శరీరమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితా ఏతదేవనాతిశీయన్తే॥ ౩

యద్వై తత్పురుషేశరీరమిదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషేహృదయమస్మిన్హీమే ప్రాణాః ప్రతిష్ఠితాఏతదేవనాతిశీయన్తే॥ ౪

సైషాచతుష్పదాషడ్విధాగాయత్రీతదేతదృచాభ్యనూక్తం॥ ౫

కథంపృథివ్యా బ్రహ్మాత్మకత్వమిత్యత్రాహ (అస్యాంహీదంసర్వంభూతం ప్రతిష్ఠితం) బ్రహ్మాత్మకత్వాదేవహిసర్వభూతప్రతిష్ఠాత్వం. నహికేవలపృథివ్యాస్సర్వభూతధారణశక్తిరస్తీత్యర్థః. ప్రతిష్ఠాత్వంచనియతమిత్యాహ (ఏతామేవనాతిశీయన్తఇతి) పృథివీంభూతానినాతివర్తన్తే. కర్మవశ్యాత్మనాంహి ప్రతిష్ఠాత్వాదేవపృథివీనియమేనాశక్యాతిక్రమణేత్యర్థః. పృథివీమయి బ్రహ్మాణ్డోదరేహిభోక్తృవర్గఃపరివర్తతే- నతతోఽన్యత్రేతిభావః. ఏవంద్వితీయఃపాదోభూతప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపంవిధాద్వయంచోక్తం. ౨

శం.— యా వై సాపృథివీగాయత్రీ- ఇయంవావసా- ఇదమేవతత్. కిం. యదిదమస్మిన్పురుషే- కార్యకరణసఙ్ఘాతేజీవతిశరీరం-పార్థివత్వాచ్ఛరీరస్య. కథంశరీరస్యగాయత్రీత్వమితి. ఉచ్యతే- అస్మిన్హీమెప్రాణాః - భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రతిష్ఠితాః- అతః పృథివీవద్భూతశబ్దవాచ్యప్రాణప్రతిష్ఠానాచ్ఛరీరంగాయత్రీ. ఏతదేవయస్మాత్-శరీరంనాతిశీయన్తెప్రాణాః. ౩

ఆ.— సమ్ప్రతిగాయత్ర్యాశ్శరీరరూపత్వంనిరూపయతి (యా వా ఇతి). గాయత్ర్యాత్మికాంపృథివీమనూద్యతస్యాగాయత్రీశరీరయోరభేదేహేతుమాహ (పార్థివత్వాదితి). ఇదానీంగాయత్రీశరీరయోరేకత్వం ప్రశ్నపూర్వకంకథయతి (కథమిత్యాదినా). ప్రాణానాంశరీరే ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి) ౩

రం.— అథతృతీయంపాదమాహ (యా వై సాపృథివీఇయంవావసాయదిదమస్మిన్పురుషేశరీరం) అత్రపురుషశబ్దశ్శరీరవిశిష్టజీవపరః. పృథివీ- పృథివీరూపపాదవిశిష్టాయాగాయత్రీ- గాయత్ర్యాఖ్యంబ్రహ్మ. సాశరీరం - శరీరాఖ్యపాదవిశిష్టేత్యర్థః. భూతపృథివ్యోర్గాయత్రీసామానాధికరణ్యేననిర్దిష్టతయాభూతపృథివీశబ్దయోర్బ్రహ్మపర్యన్తత్వేన తదుపస్థాపనక్షమత్వాత్ అగ్రప్రాయన్యాయేనాత్రశరీరలక్షణపాదాన్తరనిష్ఠాశకస్యశరీరశబ్దస్యనిష్కృష్టకశబ్దత్వేపిసామానాధికరణ్యేననిర్దేశోయుక్తః. శరీరస్యబ్రహ్మాత్మకత్వంప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వాభ్యాముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాఃప్రతిష్ఠితాఏతదేవనాతిశీయన్తె) నాతిశీయన్తె- నాతివర్తన్తఇత్యర్థః. ౩

శం.— యద్వైతత్పురుషేశరీరంగాయత్రీ- ఇదంవావతత్-యదిదమస్మిన్నన్తః - మధ్యేపురుషేహృదయంపుణ్డరీకాఖ్యం. ఏతద్గాయత్రీకథమితి. ఆహ-అస్మిన్హీమెప్రాణాఃప్రతిష్ఠితాః- అతశ్శరీరవద్గాయత్రీహృదయం. ఏతదేవచనాతిశీయన్తెప్రాణాః. * ప్రాణోహపితాప్రాణోమాతా * అహింసన్సర్వభూతానీతిశ్రుతేఃభూతశబ్దవాచ్యాఃప్రాణాః. ౪

ఆ.— అథగాయత్ర్యాహృదయత్వమావేదయతి (యద్వైతదితి). హృదయస్యగాయత్ర్యాశ్చైకత్వంప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (ఏతదిత్యాదినా). హృదయే ప్రాణానాం ప్రతిష్ఠితత్వం ప్రకటయతి (ఏతదేవేతి). ప్రాణానాంభూతశబ్దవాచ్యత్వేతత్సమ్బన్ధేసతిభూతసమ్బన్ధాద్గాయత్ర్యాఃశరీరాదిభావస్సమ్భవతి - తేషాంభూతశబ్దవాచ్యత్వేతుకిమ్మానమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రాణోహీతి). అహింసావాక్యేపిప్రాణపరంమారణం ప్రతిషిధ్యతే- తథాచభూతశబ్దస్తత్రప్రతీతిగోచరోభవత్యేవేత్యాహ (భూతేతి). ౪

రం.— చతుర్థంపాదమాహ (యద్వైతత్పురుషేశరీరమిదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషేహృదయం) పురుషేశరీరం- పురుషశబ్దితశరీరవిశిష్టజీవనిష్ఠశరీరాఖ్యపాదవిశిష్టంయద్గాయత్ర్యాఖ్యంబ్రహ్మ- తదేవహృదయం- హృదయశరీరకం. హృదయలక్షణపాదకమిత్యర్థః. హృదయస్యబ్రహ్మాత్మకత్వముపపాదయతి (అస్మిన్హీమే ప్రాణాఃప్రతిష్ఠితాఏతదేవనాతిశీయన్తె) ప్రాణశబ్దేనప్రాణాపానాదయః-ఇన్ద్రియాణివావివక్ష్యన్తె. తేషాం హృదయసమ్బన్ధినాడీద్వారాహృదయప్రతిష్ఠితత్వం. ఏవంతృతీయచతుర్థపాదౌ ప్రాణప్రతిష్ఠాత్వతదనతివర్త్యత్వరూపంవిధాద్వయంచోక్తం. ౪

శం.— సైషాచతుష్పదాషడక్షరపాదాఛన్దోరూపాసతీభవతిగాయత్రీషడ్విధా - వాక్[1]భూత[2]పృథివీ[3]శరీర[4]హృదయ[5]ప్రాణ[6]రూపాసతీషడ్విధాభవతి. వాక్ప్రాణయోరన్యార్థనిర్దిష్టయోరపిగాయత్రీప్రకారత్వం-అన్యథాషడ్విధత్వసఙ్ఖ్యాపూరణానుపపత్తేః. తత్- ఏతస్మిన్నర్థేఏతత్-గాయత్ర్యాఖ్యంబ్రహ్మగాయత్ర్యనుగతంగాయత్రీముఖేనోక్తంఋచాపి- మన్త్రేణాభ్యనూక్తం- ప్రకాశితం. ౫

ఆ.— ఆఖ్యానశేషత్వేనగాయత్ర్యాశ్చతుష్పాదత్వందర్శయతి (సైషేతి). లక్షయిత్వాతస్యాష్షడ్విధత్వమనూద్యసాధయతి (షడ్విధేతి). గాయత్రీహృదయయోస్సర్వభూతసమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థముపదిష్టయోర్వాక్ప్రాణయోర్గాయత్రీప్రభేదత్వేన కథంవ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ

ఊ.— తావానస్యమహిమాతతోజ్యాయాగ్‌శ్చపురుషః। పాదోస్యసర్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతందివీతి॥ ౬

యద్వైతద్బ్రహ్మేతీదంవావతద్యోయంబహిర్ధాపురుషాదాకాశో యోవై సబహిర్ధాపురుషాదాకాశః॥ ౭

అయంవావసయోయమన్తఃపురుషఆకాశో యోవై సోఽన్తఃపురుషఆకాశః॥ ౮

(వాక్ప్రాణయోరితి), విధిపక్షేవాక్యశేషయోగాత్తయోరపిగాయత్రీభేదత్వమిత్యర్థః ఏతస్మిన్పక్షే - వాగ్భూతపృథివీశరీరహృదయప్రాణభేదాత్ షడ్విధాంగాయత్రీమనుచిన్త్యాజహల్లక్షణయాతదవచ్ఛిన్నబ్రహ్మత్వంతదనుచిన్తయేదితితచ్ఛేషత్వేనైవపూర్వోక్తైషితెసతీత్యర్థః. ౫

రం.— ఏవముక్తంచతుష్పాత్త్వంషడ్విధ్యంచనిగమయతి (సైషాచతుష్పదాషడ్విధాగాయత్రీతి) నన్వేవంచతుష్పాత్త్వేనబ్రహ్మణఃపరిచ్ఛిన్నత్వంస్యాదితిశఙ్కాయాముక్తస్యమహిమ్నఃఏతావత్త్వప్రతిషేధికామృచముదాహరతి (తదేతదృచాభ్యనూక్తం) తదేతత్ - గాయత్ర్యాఖ్యంబ్రహ్మాభిముఖీకృత్యఋచాప్యుక్తమిత్యర్థః. ౫

శం.— తావానస్య- గాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణస్సమస్తస్యమహిమా-విభూతివిస్తారః. యావాంశ్చతుష్పాత్ షడ్విధశ్చబ్రహ్మణో వికారఃపాదోగాయత్రీతివ్యాఖ్యాతః. తతః- తస్మాద్వికారలక్షణాత్ గాయత్ర్యాఖ్యాద్వాచారమ్భణమాత్రాత్తతోజ్యాయాన్-మహత్తరశ్చపరమార్థసత్యరూపోఽవికారఃపురుషః - సర్వపూరణాత్పురిశయనాచ్చ. తస్యాస్యపాదస్సర్వా- సర్వాణిభూతాని - తేజోఽబన్నాదీనిసస్థావరజఙ్గమాని. త్రిపాత్ - త్రయఃపాదాయస్యసోయంత్రిపాత్. త్రిపాదమృతంపురుషాఖ్యంసమస్తస్యగాయత్ర్యాత్మనోదివి - ద్యోతనవతిస్వాత్మన్యవస్థితమిత్యర్థఇతి. ౬

ఆ.— సమస్తస్య - పాదవిభాగవిశిష్టస్యేతియావత్. విస్తరమేవవివృణోతి (యావానితి) * వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమితివాక్యశేషమాశ్రిత్యవిశినష్టి (వాచారమ్భణమాత్రాదితి). పరమార్థసత్యత్వేహేతుమాహ (అవికారఇతి). తావానస్యేత్యాదిస్పష్టయతి (తస్యేతి)- ఆదిపదేనవాయురాకాశశ్చేత్యుభయముక్తం. తతోజ్యాయానిత్యాదిస్ఫుటయతి (త్రిపాదితి) - సమస్తస్య-సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్యేత్యర్థః. శ్రుతావితిశబ్దోమన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

రం.— తామృచంపఠతి (తావానస్యమహిమా) పూర్వోక్తస్సర్వోపిఏతస్యమహిమా-నియామ్యవర్గః. (తతోజ్యాయాంశ్చపురుషః) పూర్వోక్తమహిమాపేక్షయాపురుషోజ్యాయాన్ - పరమాత్మాజ్యాయాన్. తతోఽధికమహిమశాలీత్యర్థః. (పాదోఽస్యసర్వాభూతాని) అత్ర సర్వాభూతానీతికార్యజగదన్తర్గతాఅచిత్సంసృష్టాశ్చేతనాఉచ్యన్తే. తేసర్వేపాదః- అంశమాత్రమిత్యర్థః. సర్వశబ్దాత్పరస్యశేః * సుపాంసులుగితిలుకినలోపేరూపం. (త్రిపాదస్యామృతందివి) అత్రద్యుశబ్దఃసమష్టివ్యష్టితత్త్వబహిర్భూతాప్రాకృతస్థానవిశేషపరః. అప్రాకృతేస్థానవిశేషే అస్య- పరమాత్మనఃఅమృతంపాదత్రయమిత్యర్థః. త్రిపాత్త్వంచాప్రాకృతైర్భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణవిశేషైర్వా - భూషణాస్త్రాదిరూపేణజగదన్తర్గతవస్త్వభిమానిభిర్నిత్యైః, భగవదనుభవమాత్రపరైర్నిత్యసిద్ధైః, శ్చముక్తైః, శ్చాత్మభిర్వాసమ్భవతి. ౬

శం.— యద్వైతత్ - త్రిపాదమృతంగాయత్రీముఖేనోక్తంబ్రహ్మేతి- ఇదంవావతత్ -ఇదమేవతత్. యోయం- ప్రసిద్ధోబహిర్ధా- బహిఃపురుషాదాకాశః- భౌతికః. యోవైసబహిర్ధాపురుషాదాకాశఉక్తః. ౭

ఆ.— యద్బ్రహ్మగాయత్ర్యవచ్ఛిన్నముపాస్యముక్తం - హృదయాకాశే తద్ధ్యేయమితివక్తుంక్రమేణ హృదయాకాశమవతారయతి (యద్వైతదిత్యాదినా). ౭-౮

రం.— అథ చతుర్థపాదత్వేనోక్తస్య ఉపాస్యతయావక్ష్యమాణస్యహృదయస్యస్తుత్యర్థం,హృదయాకాశస్యబాహ్యాకాశాభేదేన మహత్త్వంవక్తుంబాహ్యాకాశస్యబ్రహ్మతుల్యత్వం సామానాధికరణ్యేనాహ (యద్వైతద్బ్రహ్మేతీదంవావతద్యోయంబహిర్ధాపురుషాదాకాశోయోవైసబహిర్ధాపురుషాదాకాశః)-స్వకార్యవ్యాప్తత్వామూర్తత్వాచలత్వాదిభిఃబ్రహ్మతుల్యోబాహ్యాకాశోయోవర్తతఇత్యర్థః. ౭

శం.— అయంవావసః- యోయమన్తఃపురుషే-శరీరఆకాశః. యోవైసోన్తఃపురుషఆకాశః. ౮

రం.— ('అయంవావసయోయమన్తఃపురుషఆకాశఇతి) తాదృశబాహ్యాకాశాభిన్నః పురుషశబ్దితెశరీరేన్తర్వర్తమానఆకాశఇత్యర్థః. బాహ్యాన్తరాకాశయోర్భేదసత్త్వేపిధర్మైక్యాభిప్రాయేణాభేదనిర్దేశః. (యోవైసోన్తఃపురుషఆకాశఇతి) ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నశ్శరీరాన్తరాకాశోయఇత్యర్థః. ౮

ఉ.— § అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తిపూర్ణామప్రవర్తినీగ్ం శ్రియంలభతేయఏవంవేద॥ ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

తస్యహవాఏతస్య హృదయస్యపఞ్చదేవసుషయః సయోఽస్యప్రాఙ్సుషిః సప్రాణస్తచ్చక్షుస్సఆదిత్యస్తదేతత్తేజోఽన్నాద్యమిత్యుపాసీత తేజస్వ్యన్నాదోభవతియఏవంవేద॥ ౧

శం.— అయంవావసః- యోఽయమన్తర్హృదయే- పుణ్డరీకఆకాశః. కథమేకస్యసతఆకాశస్యత్రిధాభేదఇతి. ఉచ్యతే- బాహ్యేన్ద్రియవిషయేజాగరితస్థానేనభసిదుఃఖబాహుళ్యందృశ్యతే. అన్తశ్శరీరేస్వప్నస్థానభూతేమన్దతరందుఃఖంభవతిస్వప్నాన్పశ్యతః. హృదయస్థేపునర్నభసి *నకంచనకామంకామయతేనకంచనస్వప్నంపశ్యతి. అతస్సర్వదుఃఖనివృత్తిరూపమాకాశంసుషుప్తస్యస్థానం. అతోయుక్తమేకస్యాపిత్రిధాభేదానువ్యాఖ్యానం. బహిర్ధాపురుషాదాకాశస్యహృదయేసఙ్కోచకరణంచేతస్సమాధానస్థానస్తుతయే. యథా *త్రయాణామపిలోకానాంకురుక్షేత్రంవిశిష్యతే। అర్ధతస్తుకురుక్షేత్రమర్ధతస్తుపృథూదకమితి- తద్వత్. తదేతత్ - హార్దాకాశాఖ్యంబ్రహ్మపూర్ణం - సర్వగతం. నహృదయమాత్రపరిచ్ఛిన్నమితిమన్తవ్యం- యత్రహృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతే. అప్రవర్తి- నకుతశ్చిత్ప్రవర్తితుంశీలమస్యేత్యప్రవర్తితత్. అనుచ్ఛిత్తిధర్మకం. యథాఽన్యానిభూతానిపరిచ్ఛిన్నాన్యుచ్ఛిత్తిధర్మకాణి- నతథాహార్దంనభః. పూర్ణామప్రవర్తినీం- అనుచ్ఛేదాత్మికాంశ్రియం- విభూతిం, గుణఫలంలభతేదృష్టం. యఏవం- యథోక్తంపూర్ణమప్రవర్తిగుణంబ్రహ్మవేద- జానాతి, ఇహైవజీవంస్తద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః......... ౯

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఏకస్యాకాశస్యకథంత్రైవిధ్యముక్తమితిశఙ్కతే (కథమితి)। ఔపాధికత్రైవిధ్యమవిరుద్ధమితిపరిహరతి (ఉచ్యతఇతి)। బాహ్యేన్ద్రియవిషయత్వం - తద్విషయశబ్దాద్యాశ్రయత్వం. స్వప్నస్థానభూతే - నభసీతిసమ్బన్ధః. * నకంచనేత్యాదినా నిషేధద్వయేనపూర్వప్రకారమవస్థాద్వయంనిషిధ్యతే. నిషేధఫలమాహ (అతఇతి)-సర్వదుఃఖం- స్థూలంవాసనామయంచ. తన్నివృత్త్యానిరూప్యమాణంహృదయాకాశమిత్యర్థః. ఔపాధికత్రైవిధ్యముపసంహరతి (అతఇతి)। తథాపికిమిత్యనేనక్రమేణాకాశస్యసఙ్కోచోహృదయేక్రియతే - తత్రాహ (బహిర్ధేతి)। స్థానస్తుతిముదాహరణేనస్ఫుటయతి (యథేతి)। అత్రకురుక్షేత్రమర్ధతః - అర్ధస్థానీయం. పృథూదకమపితథేతిద్విదళయుగళమివతదుభయంలోకత్రయాపేక్షయావిశిష్టతరమిత్యర్థః. హృదయాకాశేచేతస్సమాధీయతేచేత్-తతశ్చాత్రపరిచ్ఛిన్నంబ్రహ్మప్రాప్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి)। పూర్ణత్వేనజన్మనాశశూన్యత్వంసిధ్యతీత్యాహ (అప్రవర్తీతి)। ప్రధానఫలత్వంవ్యావర్తయతి (గుణఫలమితి)। అదృష్టఫలంస్వర్గప్రాప్తిరితిదృష్టమిత్యుక్తం. జ్ఞానమేవవిశినష్టి (ఇహైవేతి)-వర్తమానోదేహస్సప్తమ్యర్థః. యోవిద్వానేవం- సయథోక్తంఫలంలభతఇతిసమ్బన్ధః. ౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అయంవావసయోఽయమన్తర్హృదయఆకాశః) తాదృశశరీరాన్తస్స్థాకాశాభిన్నోహృదయావచ్ఛిన్నాకాశఇత్యర్థః. పూర్వవత్తస్యైక్యాదితిభావః. ఏవంబ్రహ్మతుల్యబాహ్యాకాశాభిన్నపురుషాన్తర్గతాకాశాభేదంహృదయాకాశస్యోక్త్వా ఏతాదృశమహిమశాలీహృదయాకాశఇతిస్తౌతి (యోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశః) అన్తర్హృదయేవర్తమానోయఆకాశః-అయంసః- తాదృశమహిమశాలీత్యర్థః. అనయాచహృదయాకాశస్తుత్యాచతుర్థపాదత్వేనోక్తంహృదయంస్తుతంభవతి. ఏవంచతుష్పాదషడ్విధస్యబ్రహ్మణఃప్రపఞ్చాన్తర్భావేనపరిచ్ఛిన్నత్వాస్థిరత్వశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థంపూర్ణత్వాప్రవర్తిత్వగుణకతయోపాసనంమోక్షఫలంవిదధాతి (తదేతత్పూర్ణమప్రవర్తి) పూర్ణత్వం- అపరిచ్ఛిన్నత్వం. అప్రవర్తిత్వం- అచలత్వం. స్థిరత్వం. (పూర్ణామప్రవర్తినీంశ్రియంలభతేయఏవంవేద) అనన్తస్థిరాశ్రీః- ముక్తైశ్వర్యమేవ. తదుపాసీనోముక్తింభజతఇత్యర్థః.... ౯

ఇతితృతీయప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తస్యహవాఇత్యాదినాగాయత్ర్యాఖ్యస్యబ్రహ్మణఉపాసనాఙ్గత్వేనద్వారపాలాదిగుణవిధానార్థమారభ్యతే. యథాలోకేద్వారపాలారాజ్ఞఃఉపాసనేనవశీకృతారాజప్రాప్త్యర్థాభవన్తి- తథేహాపీతి. (తస్యేతి)-ప్రకృతస్యహృదయస్యేత్యర్థః. ఏతస్య- అనన్తరనిర్దిష్టస్య, పఞ్చ- పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాః. దేవానాంసుషయోదేవసుషయః-స్వర్గలోకప్రాప్తిద్వారచ్ఛిద్రాణి. దేవైః-ప్రాణాదిత్యాదిభిరక్ష్యమాణానీత్యతోదేవసుషయః. తస్యస్వర్గలోకభవనస్యహృదయస్యాస్యయఃప్రాఙ్సుషిః- పూర్వాభిముఖస్యప్రాగ్గతంయచ్ఛిద్రం- ద్వారం. సప్రాణః- తత్స్థస్తేనద్వారేణయస్సఞ్చరతివాయువిశేషః- సప్రాగనితీతిప్రాణః. తేనైవసమ్బద్ధమవ్యతిరిక్తంతచ్చక్షుః. తథైవ (సఆదిత్యః) * ఆదిత్యోహవైబాహ్యఃప్రాణఇతిశ్రుతేః. చక్షూరూపప్రతిష్ఠాక్రమేణహృదిస్థితః. * సఆదిత్యఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతిచక్షుషీత్యాదివాజసనేయకే. ప్రాణవాయుదేవతైవహ్యేకాచక్షురాదిత్యశ్చసహాశ్రయేణ. వక్ష్యతిచప్రాణాయస్వాహేతిహుతంహవిస్సర్వమేతత్తర్పయతీతి. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం-స్వర్గలోకద్వా

---

§ యోఽయమన్తర్హృదయఆకాశోయోవైసోఽన్తర్హృదయఆకాశస్తదేతత్పూర్ణమితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రꣳ స చన్ద్రమాస్తదేతచ్ఛ్రీశ్చ యశశ్చేత్యుపాసీత శ్రీమాన్యశస్వీ భవతి య ఏవం వేద॥ ౨

రత్వాచ్చ బ్రహ్మస్వర్గలోకం ప్రతిపిత్సుస్తేజస్వ్యేతచ్చక్షురాదిత్యస్వరూపేణ, అన్నాదత్వాచ్చ సవితుస్తేజోఽన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీత. తతస్తేజస్వ్యన్నాదశ్చ- ఆమయావిత్వరహితో భవతి- య ఏవం వేద- తస్యైతద్గుణఫలం. ఉపాసనేన వశీకృతో ద్వారపః స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుర్భవతీతి ముఖ్యం చ ఫలం. ౧

ఆ.— వక్ష్యమాణజ్ఞానస్య స్తావకత్వం పరిహృత్య- ప్రకరణభేదం వ్యావర్తయితుముత్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యమాహ (తస్యేతి). ద్వారపాలాదీత్యాదిపదేన సర్వత్ర విశేషో గృహ్యతే. బ్రహ్మణ్యుపాసనేన ప్రసిద్ధ్యతో ద్వారపాలోపాస్తిరయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి). ఇతి - తదుపాస్తిరర్థవతీతి శేషః. స్వర్గలోకశబ్దః పరమాత్మవిషయః- *స్వర్గం లోకమిత ఊర్ధ్వో విముక్త్వేతి శ్రుత్యన్తరాత్. దేవసుషిత్వం సాధయతి (దేవైరితి). స్వర్గలోకస్య- పరస్యాత్మనో భవనం- ఆయతనం, తస్యేతి యావత్. ప్రాక్త్వేనావస్థానమాశఙ్క్యోక్తం (పూర్వాభిముఖస్యేతి). (తస్య సైనేతి) తచ్ఛిద్రో హృదయవిషయః. (తేనైవేతి) ప్రాణవిషయస్తచ్ఛబ్దః. తదవ్యతిరిక్తత్వం- స్వాతన్త్ర్యేణ చక్షుషోఽకించిత్కరత్వం. న హి చక్షుషా ప్రాణస్య సమ్బన్ధః- న హి బాహ్యస్య తస్య సమ్బన్ధనిబన్ధనమస్తి. తథైవ- ప్రాణస్య చక్షుష్ట్వమివేత్యర్థః. ప్రాణాదిత్యయోరైక్యే ప్రమాణమాహ (ఆదిత్యో హేతి). కథం యథోక్తస్యాదిత్యస్య హృదయసుషిద్వారపస్థానీయత్వం- తత్రాహ (చక్షురితి). అధిష్ఠాతృత్వేనాదిత్యశ్చక్షుషి ప్రతిష్ఠితః- చక్షుశ్చ గ్రాహకతయా రూపే ప్రతిష్ఠితం రూపదర్శనకరణీభవతి - రూపాణి చ వాసనాత్మనా హృదయే ప్రతిష్ఠితాని - తదనేన క్రమేణాదిత్యో హృదయే ప్రతిష్ఠిత ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (స ఆదిత్య ఇతి). ఏకదేవతాఽభిన్నత్వాదపి ప్రాణాభేదేన చక్షురాదిత్యయోరాధ్యానం యుక్తమిత్యాహ (ప్రాణేతి)- ఆశ్రయశబ్దేన రూపాణి హృదయం చోచ్యతే. ద్యులోకో వా. ఆదిత్యశ్చక్షుషాస్తవః. తదధిష్ఠితస్య సర్వస్య ప్రాణాత్మత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (వక్ష్యతి చేతి)- న హి ప్రాణే తృప్తే సర్వస్య తృప్తిస్తాదాత్మ్యమన్తరేణ సమ్భవతీతి భావః. తదేతత్ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ స్వర్గలోకం ప్రతిపిత్సోః పురుషస్య తేజోఽన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. కిమితి యథోక్తోఽధికారీ ప్రాణోపాసనే నియుజ్యతే- తత్రాహ (స్వర్గేతి). తథాపి కథం యథోక్తగుణద్వయవైశిష్ట్యం ప్రాణాఖ్యస్య బ్రహ్మణః సిధ్యతి- తత్ర తేజశ్శబ్దం వ్యాకుర్వన్నాహ (తేజస్వీతి). ఏతత్ - ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ ఉభయరూపేణ తేజస్వి. తథా చ తేజోగుణవిశిష్టతయా తదుపాసనామర్హతి. సవితుశ్చాన్నాదత్వం వృష్టిద్వారేణ *ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరిత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అతశ్చాన్నం చ తదాద్యం చేతి గుణాన్తరవిశిష్టత్వేనాపి సవితృరూపం ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ ధ్యానార్హమిత్యర్థః. కిం తన్ముఖ్యం ఫలమితి- తదాహ (ఉపాసనేనేతి). ౧

రం.— అథోక్తబ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వేన ద్వారపోపాసనం విధీయతే (తస్య హ వా ఏతస్య హృదయస్య పఞ్చ దేవసుషయః) తస్యైతస్య- చతుర్థపాదత్వేన నిర్దిష్టస్య ప్రకృతస్య హృదయస్య దేవతాధిష్ఠానభూతాని పఞ్చ ద్వారచ్ఛిద్రాణీత్యర్థః (స యోఽస్య ప్రాఙ్సుషిః స ప్రాణస్తచ్చక్షుః స ఆదిత్య ఇత్యాది) ప్రాణవృత్తివిశేషాప్యాయితచక్షురనుగ్రాహకాదిత్యస్య హృదయప్రాక్సుషిరద్వారపాలస్య తేజోఽన్నాద్యతయా ఉపాసనే ఉపాసకః స్వయమపి తేజస్వ్యన్నాదో భవతీత్యర్థః. తదేతదిత్యాదిత్యస్య తేజోఽన్నాద్యాపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః. తేజస్విత్వం-లావణ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః- తత్స్థో వాయువిశేషః. స వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- విగృహ్య వా ప్రాణాపానౌ- నానా వా- అనితీతి వ్యానః. తత్సమ్బద్ధమేవ చ తచ్ఛ్రోత్రమిన్ద్రియం. తథా- స చన్ద్రమాః. శ్రోత్రేణ సృష్టా దిశశ్చన్ద్రమాశ్చేతి శ్రుతేః. సహాశ్రయా పూర్వవత్. తదేతచ్ఛ్రీశ్చ- విభూతిః. శ్రోత్రచన్ద్రమసోర్జ్ఞానాన్నహేతుత్వం- అతస్తాభ్యాం శ్రీత్వం. జ్ఞానాన్నవతశ్చ యశః - ఖ్యాతిర్భవతీతి యశోహేతుత్వాద్యశస్త్వం. అతస్తాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యాదిసమానం. ౨

ఆ.— హృదయస్య పూర్వదిగవస్థితచ్ఛిద్రసమ్బద్ధత్వేన ప్రాణముక్త్వా వ్యానః శ్రోత్రం చన్ద్రమాశ్చేతి త్రితయమితరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి)- వీర్యవత్కర్మ కుర్వన్- వ్యాన ఇతి సమ్బన్ధః. ప్రాణాపానౌ విగృహ్య - విరుధ్య వా అయమనితీతి పక్షాన్తరం. నానా - స్కన్ధసన్ధిమర్మస్వనివిధమనితి- చేష్టత ఇతి వికల్పాన్తరం. తేన సమ్బన్ధః శ్రోత్రస్య శ్రుత్యుక్తత్వాద్ధ్యానార్థో మన్తవ్యః. యథా శ్రోత్రస్య వ్యానేన సమ్బన్ధః - తథా చన్ద్రమసోఽపి తేన సమ్బన్ధస్య శ్రుత్యుక్తత్వాదేవ ధ్యానార్థతయా గ్రాహ్య ఇత్యాహ (తథేతి). శ్రోత్రచన్ద్రమసోః సమ్బన్ధే శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (శ్రోత్రేణేతి). యద్వైరాజః శ్రోత్రం- తదాత్మనా దిశశ్చన్ద్రమాశ్చేత్యేతే సృష్టా ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. మిథస్సమ్బద్ధేఽపి కథమనయోర్వ్యానాత్మత్వం - తత్రాహ (సహాశ్రయా పూర్వవదితి). అనయోర్వ్యానాత్మత్వం *వ్యానే తృప్యతీత్యాదివాక్యశేషాదవధేయమిత్యర్థః. తదేతత్ - వ్యానాఖ్యం బ్రహ్మ శ్రీశ్చ యశశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. కథం తస్య గుణద్వయవతో ధ్యానమిత్యాశఙ్క్య శ్రోత్రస్య జ్ఞానహేతుత్వాచ్చన్ద్రమసోఽన్నహేతుత్వాత్తయోరాశ్రయత్వేన తదాత్మనో వ్యానస్యాపి తద్గుణోపపత్తిరిత్యాహ (శ్రోత్రేతి). వ్యానాఖ్యబ్రహ్మణి గుణాన్తరం సాధయతి (జ్ఞానేతి). ఉక్తస్య బ్రహ్మణో గుణద్వయసమ్భవోఽతశ్శబ్దార్థః. శ్రీమానిత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. సమానం - తేజస్వీత్యాదివాక్యేనేతి శేషః. ౨

రం.— (అథ యోఽస్య దక్షిణస్సుషిః స వ్యానస్తచ్ఛ్రోత్రం స చన్ద్రమా ఇత్యాది) శ్రీమాన్- సమ్పత్తిమాన్. ౨

ఊ.— అథ యో౽స్య ప్రత్యఙ్సుషిః సో౽పానః సా వాక్సో౽గ్నిస్తదేతద్బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యుపాసీత బ్రహ్మవర్చస్వ్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద॥ ౩

అథ యో౽స్యోదఙ్సుషిః స సమానస్తన్మనః స పర్జన్యస్తదేతత్కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యుపాసీత కీర్తిమాన్వ్యుష్టిమాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౪

అథ యో౽స్యోర్ధ్వస్సుషిః స ఉదానః స వాయుః స ఆకాశస్తదేతదోజశ్చ మహశ్చేత్యుపాసీతౌజస్వీ మహస్వాన్భవతి య ఏవం వేద॥ ౫

శం.— అథ యో౽స్య ప్రత్యఙ్సుషిః- పశ్చిమః, తత్స్థో వాయువిశేషః. స మూత్రపురీషాద్యపనయన్నధో౽నితీత్యపానః. సా తథా వాక్. తత్సమ్బన్ధాత్తథా౽గ్నిః. తదేతద్బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తం తేజో బ్రహ్మవర్చసం. అగ్నిసమ్బన్ధాద్వృత్తస్వాధ్యాయస్య. అన్నగ్రసనహేతుత్వాదపానస్యాన్నాద్యత్వం. సమానమన్యత్. ౩

ఆ.— హృదయస్య పశ్చిమదిగవస్థితసుషిసమ్బద్ధత్వేనాపానో వాగగ్నిశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధం ధ్యేయమిత్యాహ (అథయో౽స్యేతి). సో౽పాన ఇత్యస్యార్థమాహ (తత్స్థ ఇతి) సో౽పాన ఇతి సమ్బన్ధః. అపానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (స మూత్రేతి)- ఆదిశబ్దేన శుక్రాదిగృహ్యతే. యథా చక్షుషః శ్రోత్రస్య చ ప్రాణత్వం వ్యానత్వం చోక్తం- తథా వాగపానో భవతి- * అపానే తృప్యతీత్యాది శ్రుతేరిత్యాహ (సా తథేతి). యథా చక్షురాదిద్వారేణాదిత్యాదేః ప్రాణాదిరూపత్వముక్తం - తథా వాచో౽ధిష్ఠాతృత్వేన సమ్బన్ధాదగ్నిస్తద్ద్వారేణాపానో భవతీత్యాహ (తత్సమ్బన్ధాదితి)- తదేతత్- అపానాఖ్యం బ్రహ్మ, బ్రహ్మవర్చసమన్నాద్యమిత్యాభ్యాం గుణాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. బ్రహ్మవర్చసం వ్యాచష్టే (వృత్తేతి). కథముపాసకస్య బ్రహ్మణి యథోక్తగుణసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాగ్నిద్వారేత్యాహ (అగ్నిసమ్బన్ధాదితి). తథాపి కథమన్నాద్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాద్వారేణేత్యాహ (అన్నేతి). బ్రహ్మవర్చసీత్యాదిఫలవాక్యం * శ్రీమానిత్యాదినా తుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షమిత్యాహ (సమానమితి) ౩

రం.— (అథ యో౽స్య ప్రత్యఙ్సుషిస్సో౽పానస్సా వాక్సో౽గ్నిరిత్యాది) బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తాధ్యయనజం తేజః. ౩

శం.— అథ యో౽స్యోదఙ్సుషిః- ఉదగ్గతస్సుషిః. తత్స్థో వాయువిశేషః. సో౽శితపీతే సమం నయతీతి సమానః. తత్సమ్బద్ధం మనః- అన్తఃకరణం. స పర్జన్యః- వృష్ట్యాత్మకో దేవః. పర్జన్యనిమిత్తాశ్చాప ఇతి. మనసా సృష్టా ఆపశ్చ వరుణశ్చేతి శ్రుతేః. తదేతత్కీర్తిశ్చ - మనసో జ్ఞానస్య కీర్తిహేతుత్వాత్. ఆత్మపరోక్షం విశ్రుతత్వం- కీర్తిః- యశః- స్వకరణసంవేద్యం విశ్రుతత్వం; వ్యుష్టిః- కాన్తిః- దేహగతం లావణ్యం. తతశ్చ కీర్తిసమ్భవాత్కీర్తిశ్చేతి. సమానమన్యత్. ౪

ఆ.— హృదయస్యోత్తరసుషిసమ్బద్ధత్వేన సమానో మనః పర్జన్యశ్చేతి త్రితయం పరస్పరసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథేతి). సమానశబ్దం వాయువిశేషే వ్యుత్పాదయతి (అశితేతి). మనసస్సమానేన సమ్బన్ధః * సమానే తృప్యతీతి శ్రుతేర్గ్రాహ్య ఇత్యాహ (తత్సమ్బద్ధమితి) * మనసి తృప్యతి పర్జన్యస్తృప్యతీతి తదేవ వాక్యశేషమాశ్రిత్య తయోస్సమ్బన్ధమాహ (స పర్జన్య ఇతి). శ్రుత్యన్తరాదపి తయోస్సమ్బన్ధం వక్తుం పాతనికామాహ (పర్జన్యేతి). ఇతిశబ్దః ప్రసిద్ధిపరామర్శార్థః. తథాపి కథం పర్జన్యమనసోస్సమ్బన్ధసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్య మనసో౽పి కారణత్వేనాప్సు సమ్బన్ధాత్తద్ద్వారా మిథో౽పి తత్సిద్ధిరిత్యాహ (మనసేతి)- తదేతత్- సమానాఖ్యం బ్రహ్మ. కీర్తిశ్చ వ్యుష్టిశ్చేత్యాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. తస్మిన్ బ్రహ్మణి కీర్తిరూపం గుణం సాధయతి (మనస ఇతి). వ్యుష్టేరర్థాన్తరత్వం కీర్తేర్దర్శయతి (ఆత్మేతి). తతో వ్యుష్టిం వ్యాచష్టే (స్వకరణేతి). తామేవానుభవారూఢతయా కథయతి (కాన్తిరితి). కథం పునర్దేహగతస్య లావణ్యస్య కీర్తితా శక్యతే- తత్రాహ (తతశ్చేతి)- లావణ్యం పశ్యన్త్యర్థః. ఇతి- అసఙ్కీర్ణగుణద్వయవిశిష్టముపాసనం సిద్ధమిత్యర్థః. కీర్తిమానిత్యాదిఫలవాక్యస్య * బ్రహ్మవర్చసీత్యాదినా తుల్యార్థత్వాదవ్యాఖ్యేయత్వమాహ (సమానమితి). ౪

రం.— (అథ యో౽స్యోదఙ్సుషిస్స సమానస్తన్మనః స పర్జన్య ఇత్యాది) పర్జన్యః- దేవతావిశేషః. వ్యుష్టిః- దేహకాన్తిః. ౪

శం.— అథ యో౽స్యోర్ధ్వస్సుషిః- స ఉదానః- ఆపాదతలాదారభ్యోర్ధ్వముత్క్రమణాత్, ఉత్కర్షార్థం చ కర్మ కుర్వన్నిత్యుదానః. వాయుః. తదాధారశ్చాకాశః. తదేతత్ వాయ్వాకాశయోరోజోహేతుత్వాదోజః- బలం, మహత్త్వాచ్చ మహః, ఇతి. సమానమన్యత్.

ఆ.— హృదయస్యోర్ధ్వచ్ఛిద్రవైశిష్ట్యేనోదానో వాయురాకాశశ్చేతి త్రితయమన్యోన్యసమ్బద్ధముపాస్యమిత్యాహ (అథయో౽స్యేతి ఉత్క్రమణాత్- ఉదాన ఇతి సమ్బన్ధః. * ఉదానే తృప్యతి వాయుస్తృప్యతీతి వాక్యశేషమాశ్రిత్యాహ (స వాయురితి). వాయోరాకాశత్వమా రాధేయసంబన్ధాత్, * వాయౌ తృప్యత్యాకాశస్తృప్యతీతి శ్రుతేశ్చేత్యాహ (తదాధారశ్చేతి). తదేతత్- ఉదానాఖ్యం బ్రహ్మ, పూర్వవదోజ మహశ్చేత్యాభ్యాం విశిష్టముపాసీతేతి సమ్బన్ధః. ఉక్తగుణద్వయం నిర్దిశతి (వాయ్వాకాశయోరితి). ఓజస్వీత్యాదివాక్యస్య * కీర్తిమానిత్యాదినా తుల ర్థత్వమాహ (సమానమితి)

ఉ.— తేవాఏతే పఞ్చబ్రహ్మపురుషా స్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాః సయఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్వేదాస్యకులే వీరోజాయతేప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకం యఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషాన్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్వేద॥ ౬

అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిర్దీప్యతేవిశ్వతఃపృష్ఠేషుసర్వతఃపృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదంవావతద్యదిదమస్మిన్నన్తఃపురుషేజ్యోతిః॥ ౭

రం.— (అథయోఽస్యోర్ధ్వస్సుషిఃసఉదానఃసవాయుస్సఆకాశఇత్యాది) ఓజః - బలం. మహత్త్వం - మహః. ఆకాశశ్చ- దేవతావిశేషః. ౫

శం.— తేవైఏతే- యథోక్తాఃపఞ్చసుషిసమ్బన్ధాత్పఞ్చ,బ్రహ్మణః-హార్దస్యపురుషాః,రాజపురుషాఇవద్వారస్థాః,స్వర్గస్య-హార్దస్యలోకస్యద్వారపాలాః. ఏతైర్హిచక్షుశ్శ్రోత్రవాఙ్మనఃప్రాణైర్బహిర్ముఖప్రవృత్తైర్బ్రహ్మణోహార్దస్యప్రాప్తిద్వారాణినిరుద్ధాని. ప్రత్యక్షంహ్యేతత్-అజితకరణతయాబాహ్యవిషయాసఙ్గానృతప్రరూఢత్వాన్నహార్దేబ్రహ్మణిమనస్తిష్ఠతి.తస్మాత్సత్యముక్తమేతేపఞ్చబ్రహ్మపురుషాఃస్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాఇతి. అతస్సయఏతానేవం-యథోక్తగుణవిశిష్టాన్స్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాన్,వేద-ఉపాస్తే-ఉపాసనయావశీకరోతి. సరాజద్వారపాలానివోపాసనేనవశీకృత్యతైరనివారితఃప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకం,రాజానమివహార్దంబ్రహ్మ. కించ- అస్యవిదుషఃకులేవీరఃపుత్రోజాయతే- వీరపురుషసేవనాత్. తస్యచర్ణాపాకరణేనబ్రహ్మోపాసనప్రవృత్తిహేతుత్వం. తతశ్చస్వర్గలోకప్రతిపత్తయేపారమ్పర్యేణభవతీతి,స్వర్గలోకప్రతిపత్తిరేవైకంఫలం. ౬

ఆ.— * తస్యహవాఏతస్యేత్యాదినోక్తమనువదతి (తేవాఇతి). కథంబ్రహ్మపురుషాః- తత్రాహ (రాజపురుషాఇవేతి) వ్యపదిశ్యన్తఇత్యర్థః. తేషాంద్వారపాలత్వంప్రపఞ్చయతి (ఏతైరితి). తత్రస్వానుభవంప్రమాణయతి (ప్రత్యక్షంహీతి)- వివేకవైరాగ్యాభ్యాంవశీకృతశ్రోత్రాదికరణగ్రామోపేతత్వాభావాత్పరోక్షశబ్దాదివిషయేఆసఙ్గరూపానృతాక్రాన్తత్వాదిత్యర్థః. ఏతైరేవవిషయవిముఖైర్బ్రహ్మప్రాప్తిద్వారాణిసమాధ్యాదినావివృతానీత్యభిప్రేత్యోపసంహరతి (తస్మాదితి). బ్రహ్మపురుషానుక్తాననూద్యసఫలముపాసనందర్శయతి (అతఇతి). అనియతానాంచక్షురాదీనాంబ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిబన్ధకత్వం-నియతానాంతుతత్ప్రాప్తిహేతుత్వమిత్యతశ్శబ్దార్థః. యథోక్తగుణవిశిష్టత్వం-చక్షురాదీనామాదిత్యాద్యాత్మకత్వం. అదృష్టంఫలముక్త్వాదృష్టఫలమాహ (కించేతి). యథోక్తపుత్రోత్పత్తిర్వివక్షితబ్రహ్మప్రాప్తావనుపయుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (తస్యచేతి). పుత్రస్యధ్యానానుసారిత్వహేతుత్వంతతశ్శబ్దార్థః. పారమ్పర్యేణ- ఉపాసనాద్వారేణేతియావత్. పుత్రస్యధ్యానద్వారాబ్రహ్మప్రాప్తిహేతుత్వేఫలితమాహ (ఇతిస్వర్గేతి). ౬

రం.— (తేవాఏతేపఞ్చబ్రహ్మపురుషాఃస్వర్గస్యలోకస్యద్వారపాః) తఏతే - ఉక్తగుణవిశిష్టాఆదిత్యచన్ద్రమోఽగ్నిపర్జన్యాకాశాఖ్యాః బ్రహ్మపురుషాః- బ్రహ్మసమ్బన్ధినఃపురుషాః. స్వర్గస్యలోకస్య- భగవల్లోకస్యహృదయాకాశాఖ్యస్యద్వారపాలకాః. యద్వా-భగవల్లోకస్యద్వారపాః- ఆతివాహికాః. (సయఏతానేవంపఞ్చబ్రహ్మపురుషానిత్యాది) (అస్యకులేవీరోజాయతే) వీరఃపుత్రోజాయతే. విద్యావీర్యసమ్పన్నోజాయతఇత్యర్థః. ఆనుషఙ్గికఫలముక్త్వాప్రధానఫలమాహ (ప్రతిపద్యతేస్వర్గంలోకంయఏతానేవమిత్యాది) భగవల్లోకద్వారపాలకోపాసనయా-అనివారితస్సన్భగవల్లోకంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౬

శం.— అథయదసావిద్వాన్స్వర్గంలోకం వీరపురుషసేవనాత్ప్రతిపద్యతే, యచ్చోక్తం * త్రిపాదస్యామృతందివీతి,- తదిదంలిఙ్గేనచక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియగోచరమాపాదయితవ్యం- యథాఽగ్న్యాదిర్ధూమాదిలిఙ్గేన. తథాహ్యేవమేవేదమితి-యథోక్తేఽర్థేదృఢాప్రతీతిస్స్యాత్, అనన్యత్వేనచనిశ్చయ, ఇత్యతఆహ- యదతః-అముష్మాద్దివః- ద్యులోకాత్పరః-పరమితిలిఙ్గవ్యత్యయేన. (జ్యోతిర్దీప్యతే) స్వయంప్రభంసదాప్రకాశత్వాద్దీప్యతఇవదీప్యత ఇత్యుచ్యతే,- అగ్న్యాదివజ్జ్వలనలక్షణాయాః దీప్తేరసమ్భవాత్. విశ్వతఃపృష్ఠేష్విత్యేతస్యవ్యాఖ్యానం- సర్వతఃపృష్ఠేష్వితి, సంసారాదుపరీత్యర్థః. సంసారఏవహిసర్వః; అసంసారిణఏకత్వాన్నిర్భేదత్వాచ్చ. (అనుత్తమేషు) తత్పురుషసమాసాశఙ్కానివృత్తయేఆహ (ఉత్తమేషులోకేష్వితి)-సత్యలోకాదిషుహిరణ్యగర్భాదికార్యరూపస్యపరస్యేశ్వరస్యాసన్నత్వాదుచ్యతే-ఉత్తమేషులోకేష్వితి. ఇదంవావ- ఇదమేవతత్. యదిదమస్మిన్పురుషేఽన్తః - మధ్యేజ్యోతిఃచక్షుశ్శ్రోత్రగ్రాహ్యేనలిఙ్గేనోష్ణిమ్నాశబ్దేనవాఽవగమ్యతే. యత్త్వచాస్పర్శరూపేణగృహ్యతే- తచ్చక్షుష్యేవ- దృఢప్రతీతికరత్వాత్త్వచో, ఽవినాభూతత్వాచ్చరూపస్పర్శయోః. ౭

ఆ.— గాయత్ర్యుపాధికంబ్రహ్మోపాస్యం, తాదర్థ్యేనద్వారపాలోపాస్తిశ్చకర్తవ్యా,- తతశ్చాఙ్గేషుశ్రుతానిఫలానిసముచ్చిత్యప్రధానోపాసనాదేవబ్రహ్మప్రాప్తిరిత్యుక్తం. ఇదానీంవిద్యాన్తరంప్రస్తౌతి (అథయదితి). పరస్తాద్దివోదీప్యమానంబ్రహ్మకౌక్షేయేజ్యోతిషిప్రతీకేఽధ్యస్యదృష్టఫలత్వశ్రుతత్వాభ్యాముపాసితవ్యమితి-శ్రౌతమర్థంసిద్ధవత్కృత్యార్థికమర్థమాదాయతాత్పర్యమాహ (యదసావిద్వానితి). వీరాణాం- వీర్యవతామాదిత్యాదీనాంపురుషాణాంసేవనాత్-ఆధ్యానాదితియావత్. లిఙ్గేన- స్పర్శవిశేషేణ,శ్రవణవిశేషేణచేత్యర్థః. (చక్షుశ్శ్రోత్రేన్ద్రియ

ఉ.— తస్యైషా దృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరే సంస్పర్శేనోష్ణిమానం విజానాతి తస్యైషా శ్రుతిర్యత్రైత
త్కర్ణావపిగృహ్య నినదమివ నదథురివాగ్నేరివ జ్వలత ఉపశృణోతి తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత చ
క్షుష్యః శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ……………………………… ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

గోచరమితి) మన్యుష్ణిం ప్రతిదృష్టం, శ్రుతంచమయో, త్యాపాదయితవ్యం-అన్యథా దృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాం బ్రహ్మణి ధ్యానాసిద్ధేరిత్యర్థః. పరస్య ప్రతిపత్తౌ లిఙ్గేన ప్రత్యాయనే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) - విప్రతిపన్నం ప్రతి ధూమాదిలిఙ్గేనాగ్న్యాది ప్రత్యాయ్యతే- తథా స్పర్శాదిలిఙ్గేన దృష్టత్వాదివిశిష్టమిదం ప్రత్యేతవ్యమిత్యర్థః. యథోక్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గేన ప్రత్యాయనం కిమితి క్రియతే-తత్రాహ (తథాహీతి). లిఙ్గద్వారా తస్య ప్రత్యాయనేన తద్గుణద్వయవిశిష్టస్యేదం జ్యోతిః- నాన్యథేత్యేవం యథోక్తే- పరస్మిన్నుపాస్యజ్యోతిషి దృఢాధీః స్యాత్ -తత్తద్గుణస్య జ్యోతిషో ధ్యానాదిత్యర్థః. మా భూత్పరస్య జ్యోతిషో యథోక్తగుణస్య విశిష్యోపాసనమిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్యత్వేనేతి) కౌక్షేయస్య జ్యోతిషస్సన్నికర్షాజ్జీవాభేదం పరికల్ప్య జాఠరం జ్యోతిర్బ్రహ్మాత్మనానన్యత్వేన ధ్యానే జీవబ్రహ్మణోరేకతయా నిశ్చయస్సార్థాత్సిధ్యతి-అతో యథోక్తోపాస్తిరర్థవతీత్యర్థః. అథశబ్దస్య విద్యాన్తరారమ్భార్థత్వముపేత్యాన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యముక్త్వా విశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి (అతఊర్ధ్వమిత్యాదినా). యదిత్యుపక్రమస్య జ్యోతిరిత్యుపసంహారస్య పుంస్త్వేనాన్తరగ్రన్థస్య తాత్పర్యముక్త్వా విశిష్టాన్యక్షరాణ్యవతార్య వ్యాకరోతి ... (పరమితి), కాదాచిత్కప్రకాశత్వాభావాత్కథం దీప్యత ఇతి ప్రయోగః- తత్రాహ (స్వయంప్రభత్వాదితి) వ్యత్యయేన పుంలిఙ్గప్రయోగమాశఙ్క్యాహ (అగ్న్యాదీతి) -హేతోరుభయత్ర సమ్బన్ధః. సర్వశబ్దాభావాదితి). కస్మాదిదమితి ప్రయుజ్యతే- ముఖ్యమేవ దీప్యమానత్వం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారాదితి). తస్యైవ సర్వశబ్దవాచ్యస్యాసఙ్కుచితత్వాదాత్మనోఽపి తేన సఙ్గృహీతత్వాత్కథం తస్మాదూర్ధ్వం బ్రహ్మేత్యుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ (అసంసారిణ ఇతి) సర్వశబ్దస్యాప్యర్థముపపాదయతి (సంసారపవహీతి) -తస్యానేకత్వేన సర్వశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః. ఆత్మని సర్వశబ్దానుపపత్తిమాహ (అసంసారిణ ఇతి) సర్వశబ్దస్య ... తీతిరిత్యర్థః. ఉత్తమానభవన్తీత్యనుత్తమశబ్దార్థవాచిత్వాదాత్మనిచైకత్వాత్ప్రకారభేదస్య చ నిత్యముక్తే తస్మిన్నసమ్భవాన్న తస్య సర్వశబ్దార్హత్వమితీతిరిత్యర్థః. కిమితి తేషు పరబ్రహ్మనిర్దిశ్యతే- లోకాః - తేష్వితి తత్పురుషాశఙ్కాయాం తత్సిన్నవృత్తిద్వారా బహువ్రీహిసిద్ధ్యర్థం విశేషణమిత్యాహ (తత్పురుషేతి). కిమితి తేషు పరబ్రహ్మనిర్దిశ్యతే- తేష్విత్యుచ్యతే-తస్య సర్వత్రసతో ... లోకస్య సర్వగతత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (హిరణ్యగర్భాదీతి). తత్రాప్యాత్మనాస్థితం పరం బ్రహ్మోత్తమేషు లోకేష్విత్యుచ్యతే-తస్య సర్వత్ర సతో ... యదితి సర్వనామ్నా ప్రకృతం బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. తస్యోపాస్యత్వార్థం సంసారాదిషు హిరణ్యగర్భాద్యాత్మనాఽతిశయేన నిత్యాభివ్యక్తత్వాదిత్యర్థః. కౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీకే ప్రమాణం దర్శయతి (చక్షురితి) శ్చరాచరపరిస్థాదవస్థానముక్తం. ఇదానీం కౌక్షేయజ్యోతిషి తదారోపయతి (ఇదమితి). కౌక్షేయజ్యోతిషి ప్రతీకే ప్రమాణం దర్శయతి ... రూపస్పర్శయోరైక్యాధ్యాసం స్ఫుటయతి ... భవతీతి ఫలవచనానుసారేణ స్పర్శరూపైక్యమాధ్యాసికమాదాయోష్ణిమ్నశ్చాక్షుషత్వం ద్రష్టవ్యం. తత్ర హేతుమాహ (దృష్టేతి)-త్వచా (యత్త్వచేతి). యదుష్ణం తేజోద్రవ్యాత్మకం త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శరూపేణ గృహ్యతే- తచ్చక్షుషైవ గృహ్యతే. తత్ర హేతుమాహ (దృష్టేతి)-త్వచా (యత్త్వచేతి). యదుష్ణం తేజోద్రవ్యాత్మకం ... యద్రూపవద్భవతి- తత్స్పర్శవదపీతి నియమాచ్చ రూపస్పర్శయోస్తాదాత్మ్యచ్ఛాయాం ప్రతీతౌ హేతుత్వాచ్చక్షుషా తాదాత్మ్యారోపాదిత్యర్థః. ౭

ధ్యానస్యాస్య చాక్షుషత్వసిద్ధిరిత్యాహ (అవినాభూతత్వాచ్చేతి).

ర౦,— ఏవం గాయత్రీవిద్యాప్రకృతస్య ద్యుసమ్బన్ధినః సకలఫలప్రదస్య పరస్య బ్రహ్మణ ఆభిరూప్యకీర్తిమత్త్వరూపఫలవిశేషార్థం కౌక్షేయజ్యోతీరూపత్వేనోపాసనావిధానాయాహ (అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు) తథా ... జగదన్తర్వర్తిన్యష్టిజాతే విశ్వశబ్దప్రయోగాత్ విశ్వశబ్దో వ్యష్టిపరః. సర్వశబ్దః పరిశేషాత్సమష్టితత్త్వపరః. తథా చ ... సమష్టివ్యష్టిబహిర్భూతేష్వనుత్తమేషు - స్వావధికోత్తమరహితేషూత్తమస్థానవిశేషేషు * తత్స్థానేషు ... అప్రాకృతస్థానవిశేషస్యోపరిష్టాత్ సమష్టివ్యష్టిబహిర్భూతేష్వనుత్తమేషు ... యత్సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శితయా తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి అవభాసకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమాత్మా నోఽదీప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర యచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన ప్రకృతపరామర్శితయా ... తత్ - దివః పరస్తాద్దీప్యమానం త్రిపాద్బ్రహ్మ యదిదమ ప్రకృతం త్రిపాద్బ్రహ్మ పరామృశ్యతే. (ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః) తత్ - దివః పరస్తాద్దీప్యమానం త్రిపాద్బ్రహ్మ ... కౌక్షేయజ్యోతిరేవ. కౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకమేవేత్యర్థః. * అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి స్మరణాత్. తతశ్చ తదాత్మకత్వానుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౭

శ౦.— కథం పునస్తస్య జ్యోతిషో లిఙ్గం త్వగ్దృష్టిగోచరత్వమాపద్యత ఇతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్కాలే. ఏతదితి క్రియావిశేషణం. అస్మిఞ్ఛరీరే హస్తేనాలభ్య సంస్పర్శేనోష్ణిమానం- రూపసహభావినముష్ణస్పర్శభావం విజానాతి. సహ్యుష్ణిమా నామరూపవ్యాకరణాయ దేహమనుప్రవిష్టస్యైతన్యాత్మజ్యోతిషో లిఙ్గం-అవ్యభిచారాత్. నహి జీవన్తమాత్మానముష్ణిమా వ్యభిచరతి- * ఉష్ణ ఏవ జీవిష్యఞ్శీతో మరిష్యన్నితి హి విజ్ఞాయతే. మరణకాలే చ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి పరేణావిభాగత్వోపగమాత్. అతోఽసాధారణం లిఙ్గమౌష్ణ్యమగ్నేరివ ధూమః. అతస్తస్య- పరస్యైషా దృష్టిః- సాక్షాదివ దర్శనం, దర్శనోపాయ ఇత్యర్థః. తథా- తస్య- జ్యోతిష ఏషా శ్రుతిః- శ్రవణం, శ్రవణోపాయోఽప్యుచ్యమానః. యత్ర- యదా పురుషో జ్యోతిషో లిఙ్గం శుశ్రూషతి- శ్రోతుమిచ్ఛతి, తదైతత్కర్ణావపిగృహ్య. ఏతచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణం. అపిగృహ్య - అపిధాయేత్యర్థః- అఙ్గులి

భ్యాం ప్రావృత్యనినదమివ - రథస్యేవ ఘోషః- నినదః, తమివశృణోతి. నదథురివ- ఋషభకూజితమివ- శబ్దోయథాచాగ్నేర్బహిర్జ్వలతః- ఏవంశబ్దమన్తశ్శరీరఉపశృణోతి. తదేతత్- జ్యోతిః దృష్టశ్రుతలిఙ్గత్వాద్దృష్టంచ శ్రుతంచేత్యుపాసీత. తథోపాసనాచ్చక్షుష్యః - దర్శనీయః, శ్రుతః-విశ్రుత, శ్చ. యత్స్పర్శగుణోపాసననిమిత్తంఫలం-తద్రూపేసమ్పాదయతిచక్షుష్యఇతి-రూపస్పర్శయోస్సహభావిత్వాత్, ఇష్టత్వాచ్చదర్శనీయతాయాః. ఏవంచవిద్యాయాఃఫలముపపన్నంస్యాత్- నతుమృదుత్వాదిస్పర్శవత్త్వే. యఏవంయథోక్తౌగుణౌవేద. స్వర్గలోకప్రతిపత్తిస్తూక్తమదృష్టంఫలం. ద్విరభ్యాసఆదరార్థః. ౮

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— శబ్దాయస్యజ్యోతిషోలిఙ్గమౌష్ణ్యంచ-తస్యత్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యస్యచాక్షుషత్వముపపాదయితుంపృచ్ఛతి (కథమితి). తస్యైషా దృష్టిరిత్యాదివాక్యేనోత్తరందర్శయన్యత్రేత్యాదివ్యాకరోతి (ఆహేత్యాదినా). యదైతద్విజ్ఞానంస్యాత్- తథేత్యేతద్విజ్ఞానక్రియాయాంవిశేషణమేతదితిపదమిత్యర్థః. సంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతిచేత్-కథంతర్హితస్యచాక్షుషత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (రూపసహభావినమితి). భవతూపచారికమౌష్ణ్యస్యచాక్షుషత్వం- తథాపికథంతస్యలిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్క్యజీవనప్రత్యాయనద్వారాకౌక్షేయజ్యోతిషితస్యలిఙ్గత్వంసాధయతి (సహీతి). జీవాత్మనాతస్యావ్యభిచారంస్ఫోరయతి (నహీతి). తత్రైవశ్రుతింసంవాదయతి (ఉష్ణఏవేతి) యదాజీవస్యలిఙ్గమౌష్ణ్యం - తదాపరస్యాపిజ్యోతిషస్తల్లిఙ్గంభవతి- జీవపరయోరేకత్వావగమాదిత్యాహ (మరణకాలేచేతి) వాగాదిమనసి- మనఃప్రాణే- ప్రాణస్తేజసి - తదధ్యక్షలక్షణంపరస్యాం దేవతాయాంపరమాత్మాఖ్యాయాంసమ్పద్యతఇతిశ్రుత్యాజీవస్యపరేణతదర్థాత్మనాసహాభిన్నత్వస్యోపగమ్యజీవస్యలిఙ్గంతద్భవతి పరస్యలిఙ్గమిత్యర్థః. యదాహిజీవస్యపరస్యచయథోక్తలిఙ్గాదవగతిః - తదాతత్రకౌక్షేయజ్యోతిషస్తదధికరణస్యసుతరామవగతిరస్తీత్యాహ (అతఇతి). ఉష్ణస్యజాఠరేజ్యోతిషి ప్రతీకేలిఙ్గత్వేసతి,తల్లిఙ్గత్వమాహ (అతఇతి)- విష్ణోరివప్రతిమయాజాఠరేణజ్యోతిషాపరస్యజ్యోతిషస్తాదాత్మ్యాదిత్యర్థః. ప్రతీకద్వారాదృష్ట్యుపాయవత్తస్యశ్రవణోపాయంలిఙ్గాన్తరందర్శయతి (తథేతి) అపిగృహ్య - శృణోతీతిసమ్బన్ధః. యథా శ్రవణమేతద్భవతి- తథాశృణోతీతిశ్రవణక్రియాయాంవిశేషణమేతచ్ఛబ్దఇతియోజనా. ప్రావృత్య - పిధాయేతియావత్. శ్రూయమాణశబ్దస్యవాచ్యార్థభావస్ఫుటీకరణార్థమనేకదృష్టాన్తోపాదానం. కౌక్షేయజ్యోతిష్యారోపితస్యజ్యోతిషోధ్యేయస్యధ్యానోపాయాఙ్గత్వేన గుణద్వయముపదిశతి (తదేతదితి). దృష్టమిత్యుపాసనేఫలమాహ (తథేతి). శ్రుతమిత్యుపాసనేఫలమాచష్టే (శ్రుతఇతి). కథం పునఃస్పర్శగుణోపాసనేస్పర్శ్యోభవతీతివక్తవ్యేచక్షుష్యోభవతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (యత్స్పర్శేతి). సమ్పాదనేనిమిత్తమాహ (రూపస్పర్శయోరితి). ఇతశ్చచక్షుష్యోభవతీతిఫలవచనముచితమిత్యాహ (ఇష్టత్వాచ్చేతి). ఫలవచనమపిసమ్పాదనకల్పకమిత్యాహ (ఏవంచేతి). యదాస్పర్శగుణోపాసననిమిత్తఫలత్వంరూపేసమ్పాద్యతే- తదావిద్యాయాశ్శ్రుతంఫలముపపన్నమితిఫలశ్రుతిరనుకూలితాస్యాత్- రూపవిశేషవతిచక్షుష్యశబ్దస్యప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. యదిపునర్మృదుత్వాదిస్పర్శగుణస్యోపాసననిమిత్తఫలత్వంకల్ప్యతే - తదాచక్షుష్యోభవతీతిశ్రుతంఫలంనైవోపపన్నంస్యాత్- తతశ్చఫలశ్రుతిరపిబాధితాభవేదిత్యాహ (నత్వితి). కస్యేదంఫలమిత్యపేక్షాయామాహ (యఏవమితి). ననుపరస్యజ్యోతిషోజాఠరేజ్యోతిష్యారోపితస్యయథోక్తగుణవతోధ్యానాత్కథమిదమత్యల్పంఫలమననురూపముపదిశ్యతే-తత్రాహ (స్వర్గలోకేతి) ఫలవత్త్వంవిద్యాయామాదరోవివక్షితః.. ౮

ఇతితృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (తస్యైషాదృష్టిర్యత్రైతదస్మిఞ్ఛరీరేసంస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతి) తస్య - పరమాత్మశరీరభూతస్యజాఠరాగ్నేః ఏషాదృష్టిః- ఇదందర్శనమిత్యర్థః. యత్ర- యదాఅస్మిన్ శరీరేహస్తస్పర్శేనోష్ణిమానంవిజానాతీతియత్- యదౌష్ణ్యోపలమ్భనమిత్యర్థః. ఉపలభ్యమానస్యఉష్ణస్పర్శస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్ తత్స్పర్శసాక్షాత్కారఏవతత్సాక్షాత్కారఇత్యర్థః. (తస్యైషాశ్రుతిర్యత్రైతత్కర్ణావపిగృహ్యనినదమివనదథురివాగ్నేరివజ్వలతఉపశృణోతి) యత్ర- యదాపురుషస్స్వకర్ణావఙ్గులీభ్యామపిధాయనినదమివ- రథఘోషమివ. నదథురివ - నదథునివ. ఋషభకూజితమివ. బహిర్జ్వలతోఽగ్నేశ్శబ్దమివచశృణోతీతియత్- తదేవజాఠరాగ్నిశ్రవణం. ఆన్తరస్యశబ్దస్యజాఠరాగ్నిసమ్బన్ధిత్వాత్తచ్ఛబ్దశ్రవణమేవ తచ్ఛ్రవణమిత్యర్థః. (తదేతద్దృష్టంచశ్రుతంచేత్యుపాసీత) తదేతత్ - పరమాత్మశరీరభూతంకౌక్షేయజ్యోతిఃఉక్తరీత్యాదృష్టత్వశ్రుతత్వాభ్యాం గుణాభ్యాముపాసీతేత్యర్థః. తస్యఫలమాహ (చక్షుష్యశ్శ్రుతోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద) చక్షుష్యత్వం - అభిరూప్యం. చక్షుషేహితఇత్యర్థే శరీరావయవాచ్చేతియత్. శ్రుతత్వం - కీర్తిమత్త్వం. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఉక్తశ్రుత్యర్థస్సర్వోపిజ్యోతిరధికరణేశ్రుతప్రకాశికాయాంస్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * అథయదతఃపరోదివోజ్యోతిరితిజ్యోతిశ్శబ్దితంప్రసిద్ధమగ్న్యాదికజ్యోతిరేవ- కౌక్షేయజ్యోతిషైక్యాధ్యాసస్యభౌతికజ్యోతిష్యేవోపపత్తేః, దీప్తేఃరూపవద్విషయత్వేననీరూపేపరమాత్మనిదీప్తేరసమ్భవాత్, * దివఃపరఇతిద్యుమర్యాదత్వస్యాపినిర్మర్యాదేపరమాత్మన్యభావాత్, * లోకేష్విత్యాధారబహుత్వస్యాపినిరాధారేఅసమ్భవాత్, చక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలశ్రవణాచ్చ. రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వాధారబహుత్వకౌక్షేయజ్యోతిరధ్యాసచక్షుష్యత్వశ్రుతత్వరూపాల్పఫలోపాసనోపాస్యత్వరూపవాక్యశేషశ్రుతలిఙ్గానుగృహీతజ్యోతిశ్శ్రుత్యాప్రసిద్ధమగ్న్యాదిజ్యోతిరేవేహోపదిశ్యతఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్. ద్యుసమ్బన్ధితయానిర్దిష్టంనిరతిశయదీప్తియుక్తంజ్యోతిఃపరమపురుషఏవ- * పాదోస్యసర్వాభూతానీతిమన్త్రేద్యుసమ్బన్ధినస్సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్, తస్యైవద్యుసమ్బన్ధినఇహాపిద్యుసమ్బన్ధిత్వేనప్రత్యభిజ్ఞానాత్, యచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వేనప్రకృతపరామర్శిత్వస్యైవయుక్తతయాద్యు సమ్బన్ధిత్వేన

ఉ.— సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మతజ్జలానితిశాన్తఉపాసీతఅథఖలుక్రతుమయః పురుషోయథాక్రతురస్మిఁల్లోకేపురుషోభవతితథేతఃప్రేత్యభవతిసక్రతుంకుర్వీత॥ ౧

ప్రకృతత్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శస్యైవయుక్తత్వాత్, ఫలార్థతయా పరమాత్మన్యేవకౌక్షేయజ్యోతిశ్శరీరకత్వానుసన్ధానస్యోపపత్తేః, రూపవద్విషయదీప్తిద్యుమర్యాదత్వలోకాధారత్వాదీనామన్తరాదిత్యవిద్యాన్యాయేనవిగ్రహవిశిష్టఏవోపపత్తేః, భాసకత్వప్రవృత్తినిమిత్తకజ్యోతిశ్శబ్దస్యాపితత్ర వృత్తిసమ్భవాత్, జ్యోతిశ్శబ్దితః పరమపురుషఏవ. * ఛన్దోభిధానాన్నేతిచేన్నతథాచేతోఽర్పణనిగమాత్తథాహిదర్శనం. పూర్వత్ర *గాయత్రీవా ఇదంసర్వమితిగాయత్ర్యాఖ్య ఛన్దసఏవ ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ * పాదోఽస్యసర్వాభూతానీతిసర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్ నపరబ్రహ్మణః ప్రకృతత్వం- యేనయచ్ఛబ్దశ్రుత్యాతత్పరామర్శస్స్యాదితిచేన్న- తత్ర గాయత్రీశబ్దేనఛన్దఃపరామృశ్యతే- అపితు బ్రహ్మణఏవగాయత్రీచేతోఽర్పణమిహనిగమ్యతే. బ్రహ్మణిగాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానంఫలాయోపదిశ్యతఇత్యర్థః. చతుష్పదశ్చ బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయాగాయత్ర్యా సాదృశ్యసమ్భవాత్. తథా అన్యత్రాపిసాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీశబ్దః అర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానోదృశ్యతే- యథాసంవర్గవిద్యాయాం అగ్నిసూర్యజలచన్ద్రవాయువాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనః ప్రాణరూపేషు దశసుదశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషావిరాడన్నాదితి ఛన్దోవాచినో విరాట్ఛబ్దస్య ప్రయోగోదృష్టః. * భూతాది పాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవం. భూతపృథివీశరీరహృదయలక్షణపాదచతుష్టయస్య * సైషాచతుష్పదేతి ప్రతిపాదితస్య ఛన్దోరూపాయాం గాయత్ర్యామసమ్భవాద్గాయత్రీశబ్దేనబ్రహ్మైవాభిధీయతే. అతోగాయత్రీశబ్దితంత్రిపాద్బ్రహ్మైవజ్యోతిర్వాక్యేపి యచ్ఛబ్దశ్రుత్యా పూర్వప్రత్యభిజ్ఞాపకద్యుసమ్బన్ధిత్వలిఙ్గానుగృహీతయా ప్రతిపాద్యతే. * ఉపదేశభేదాన్నేతిచేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. పూర్వవాక్యే * త్రిపాదస్యామృతందివీతిదివోఽధికరణత్వేననిర్దేశాత్, జ్యోతిర్వాక్యే * దివఃపరఇత్యవధిత్వేననిర్దేశాత్, న ప్రత్యభిజ్ఞాసమ్భవఇతిచేన్న- వృక్షాగ్రేవర్తమానేశ్యేనేవృక్షాగ్రాచ్ఛ్యేనోవృక్షాగ్రేశ్యేనఇతిపఞ్చమీసప్తమ్యోః ప్రయోగదర్శనవదిహాప్యుపపత్తేరితిభావః. ఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— పునస్తస్యైవత్రిపాదమృతస్యబ్రహ్మణోఽనన్తగుణవతోఽనన్తశక్తేరనేకభేదోపాస్యస్యవిశిష్టగుణశక్తిమత్త్వేనోపాసనంవిధిత్సన్నాహ- సర్వం- సమస్తం, ఖల్వితివాక్యాలఙ్కారార్థోనిపాతః. ఇదం- జగన్నామరూపవికృతం ప్రత్యక్షాదివిషయంబ్రహ్మ- కారణం. వృద్ధతమత్వాద్బ్రహ్మ. కథంసర్వస్యబ్రహ్మత్వమిత్యతఆహ (తజ్జలానితి) తస్మాత్- బ్రహ్మణోజాతంతేజోఽబన్నాదిక్రమేణసర్వం - అతస్తజ్జం. తథా- తేనైవజననక్రమేణప్రతిలోమతయాతస్మిన్నేవబ్రహ్మణిలీయతే- తదాత్మతయాశ్లిష్యతఇతితల్లం. తథా- తస్మిన్నేవస్థితికాలేఽనితి- ప్రాణితి- చేష్టతఇతి. ఏవంబ్రహ్మాత్మతయా త్రిషు కాలేష్వవిశిష్టం,- తద్వ్యతిరేకేణాగ్రహణాత్. అతస్తదేవేదంజగత్. యథాచేదం తదేవైకమద్వితీయం- తథా షష్ఠేవిస్తరేణవక్ష్యామః. యస్మాచ్చసర్వమిదంబ్రహ్మ- అతశ్శాన్తః - రాగద్వేషాదిదోషరహితః సంయతస్సన్, యత్తత్సర్వంబ్రహ్మ - తద్వక్ష్యమాణైర్గుణైరుపాసీత. కథముపాసీత. (సక్రతుంకుర్వీత) క్రతుః- నిశ్చయః- అధ్యవసాయః, ఏవమేవనాన్యథేత్యవిచలః ప్రత్యయః. తంక్రతుంకుర్వీత- ఉపాసీతేత్యనేనవ్యవహితేనసమ్బన్ధః. కింపునః క్రతుకరణేనకర్తవ్యం ప్రయోజనం, కథంవా క్రతుఃకర్తవ్యః, క్రతుకరణంచాభిప్రేతార్థసాధనంకథం, ఇత్యస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమథేత్యాదిగ్రన్థః. అథఖల్వితి - హేత్వర్థః. యస్మాత్క్రతుమయః- క్రతుప్రాయః- అధ్యవసాయాత్మకః పురుషః- జీవః. యథా క్రతుః- యాదృశః క్రతురస్యసోఽయంయథాక్రతుః. యథాధ్యవసాయః- యాదృఙ్నిశ్చయోఽస్మిఁల్లోకే- జీవన్నిహపురుషో భవతి- తథేతః - అస్మాద్దేహాత్ప్రేత్య - మృత్వాభవతి. క్రత్వనురూపఫలాత్మకోభవతీత్యర్థః. ఏవంహ్యేతచ్ఛాస్త్రతోదృష్టం * యంయంవాపిస్మరన్భావంత్యజత్యన్తేకళేబరమిత్యాది. యతఏవంవ్యవస్థాశాస్త్రదృష్టా- అతస్సః- ఏవంజానన్, క్రతుంకుర్వీత- యాదృశంక్రతుంవక్ష్యామస్తం. యతఏవంశాస్త్రప్రామాణ్యాదుపపద్యతేక్రత్వనురూపంఫలం- అతస్సకర్తవ్యః క్రతుః.

ఆ.—— ప్రతీకద్వారాబ్రహ్మోపాసనముక్త్వాఽప్రతీకంహిత్వాసగుణబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి (పునరిత్యాదినా). తస్యనిరపాఖ్యత్వంవ్యావర్తయతి (అనన్తేతి). కథమేకస్యానేకగుణత్వం- తత్రాహ (అనన్తశక్తేరితి). ననుపూర్వమేవాస్యోపాసనాన్యతివృత్తాని- తథాచ వక్తవ్యశేషానాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) అనేకేషు - గాయత్ర్యాద్యుపాధిషూపాస్యస్యాపిబ్రహ్మణోమనోమయత్వాదివిశిష్టగుణత్వేనవిశిష్టశక్తిమత్త్వేనచోపాసనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమిత్యర్థః. తస్యేదమాపరామర్శే హేతుమాహ (ప్రత్యక్షాదీతి). బ్రహ్మశబ్దస్యనిరుపాధికార్థవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (కారణమితి). కథంతస్యబ్రహ్మత్వం- తదాహ (వృద్ధతమత్వాదితి)- నిరతిశయమహత్త్వాదిత్యర్థః. సర్వమనూద్యతస్యబ్రహ్మవిధానేయుక్తింప్రశ్నపూర్వకమాహ (కథమిత్యాదినా). తజ్జంచతల్లంచతదనంచతజ్జలాన్. అవయవలోపశ్ఛాన్దసః. తత్రతజ్జత్వంజగతోవ్యుత్పాదయతి (తస్మాదితి). తల్లత్వముపపాదయతి (తథేతి) * విపర్యయేణతుక్రమోఽతఇతిన్యాయాత్ప్రతిలోమతయా - జననవ్యుత్క్రమేణాస్మిన్నేవబ్రహ్మణిలీయతేజగదితికృత్వాయథాతజ్జం- తథేతియోజనా. తత్రలయోనామ - జగతశ్శూన్యతేతిశఙ్కాంవ్యావర్తయతి (తదాత్మతయేతి). తదనత్వంప్రతిపాదయతి (తథేతి)- యథాతజ్జంతల్లంచ- తథాతదనంచజగదిత్యర్థః. ఇతి - తదనమితిశేషః. యుక్తిసిద్ధమర్థంనిగమయతి (ఏవమితి). బ్రహ్మవ్యతిరేకేణత్రిష్వపికాలేషుజగతోఽగ్రహణాత్తదాత్మత్వేనావిశిష్టమిష్టంజగత్తదేవస్యాదితియోజనా. యుక్తిసిద్ధమపిజగతోబ్రహ్మ

త్వం ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధం నాఙ్గీకారమర్హతి- నహి సద్ద్వితీయమద్వితీయమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథా చేతి), సర్వస్య బ్రహ్మత్వే ఫలితమాహ (యస్మాచ్చేతి), కియన్తం కాలం ప్రత్యయమావర్తయేదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం తత్త్వనిశ్చయపర్యన్తమితి దర్శయితుం వ్యవహితం వాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా) - ఉపాసీతేత్యస్య క్రతుం కుర్వీతేత్యనేన వ్యవహితేన సమ్బన్ధ ఇతి యోజనా. క్రత్వనుష్ఠానస్య ఫలం పృచ్ఛతి (కిమ్పునరితి), తత్ర క్రతుకరణం చ కేన ప్రకారేణేతి ప్రశ్నాన్తరం దర్శయతి (కథం వేతి), బ్రహ్మభావసాధనత్వాత్ క్రతుకరణస్య ఫలప్రశ్నో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (క్రతుకరణం చేతి) - నహి జీవస్య స్థితస్య నష్టస్య వా సద్భావస్సమ్భవతీతి భావః. క్రతుకరణస్యేదం ప్రయోజనం - సచ క్రతురేవం క్రియతే - తత్కారణం చానయా రీత్యా బ్రహ్మసద్భావం సాధయత్యేతస్యార్థజాతస్య ప్రతిపాదనార్థమాఖణ్డసమాప్తేరథేత్యాదిరుత్తరో గ్రన్థ ఇత్యాహ (ఇత్యస్యార్థస్యేతి). అథ ఖల్విత్యత్ర పూర్వవత్ ఖలుశబ్దః. అథశబ్దస్తు హేత్వర్థ ఇత్యత్ర హేతురూపమర్థం వివృణోతి (యస్మాదితి). యద్వా- అథేత్యారభ్య పురుష ఇత్యన్తో గ్రన్థో హేత్వర్థ ఇత్యుక్త్వా తమేవ హేతురూపమర్థం దర్శయతి (యస్మాదితి). యథా క్రతురిత్యస్మాదధస్తాత్తస్మాచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. అస్మిల్లోక ఇతి శ్రుతిమాదాయ వ్యాచష్టే (జీవన్నిహేతి) - ఇహ - వర్తమానే దేహే జీవన్ సన్నితి యావత్. క్రతుకరణేన కిం కర్తవ్యం ఫలమితి ప్రశ్నం వ్యాచష్టే (తథేతి), క్రత్వనురూపఫలాత్మకత్వే పురుషస్య స్మృతిం సంవాదయతి (ఏవం హీతి), శాస్త్రమేవోదాహరతి (యం యమితి), కథం వా క్రతుః కర్తవ్య ఇతి ప్రశ్నం ప్రత్యాహ (యత ఇతి), క్రత్వనురూపఫలాత్మకః పురుషో భవతీత్యేవంరూపా వ్యవస్థేతి యావత్. ఏవం జానన్ - క్రత్వనురూపం ఫలమితి శాస్త్రతః పశ్యన్నిత్యర్థః. కోఽసౌ క్రతురిత్యాశఙ్క్యాహ (యాదృశమితి), స క్రతుం కుర్వీతేత్యస్యార్థం నిగమయతి (యత ఏవమితి). ౧

౨౦.—— శాణ్డిల్యవిద్యా ప్రస్తూయతే (సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత) జాయత ఇతి జం. లీయత ఇతి లం. జలశబ్దౌ డప్రత్యయాన్తౌ. అనితీత్యన్. అనితి- జీవతీత్యర్థః. క్విబన్తో విజన్తో వాఽయం శబ్దః. తస్య జలాన్ తజ్జలాన్. ఇతి త్వర్థః. సర్వశబ్దస్సర్వశరీరకపరః. ఇదమిత్యేతద్బ్రహ్మణః - సర్వస్య వా విశేషణం. అతశ్చ తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాత్ తదన్త్వాత్ సర్వాత్మకం బ్రహ్మేతి శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యర్థః. అత్ర తజ్జత్వతల్లత్వే స్థూలచిదచిచ్ఛరీరక బ్రహ్మగతే తదనురూపే. తన్నియామ్యత్వం తు న బ్రహ్మగతం - బ్రహ్మణ స్తదసమ్భవాత్. అపితు చిదచిన్మాత్రగతమితి ద్రష్టవ్యం. భగవతా భాష్యకృతా * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి సర్వోత్పత్తిస్థితిప్రళయకారణత్వేన సర్వస్యాత్మతయా, అనుప్రవేశకృతజీవయితృత్వేన, చ సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనవిధాయీతి భాషితం. వ్యాసార్యైశ్చ * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య * సర్వభూతాత్మకే తాత జగన్నాథ జగన్మయే। పరమాత్మని గోవిన్దే మిత్రామిత్రకథా కుత ఇత్యుక్తరీత్యా రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇత్యుక్తం. * వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మేతి వదతాం వ్యాసార్యాణామయమాశయః - సర్వం ఖల్వితివాక్యోక్తం సార్వాత్మ్యం తు నోపాస్యగుణః - ఉత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యగుణావరుద్ధే మనోమయత్వాదివక్ష్యమాణగుణవిధానానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్. నచోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతస్య సార్వాత్మ్యస్యావివక్షా కథమభ్యుపగన్తవ్యేతి వాచ్యం - సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానిత్యన్తస్య వాక్యస్య ఖలుశబ్దకృతేన ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేన విధివాక్యత్వస్య నివారితత్వాత్. నహ్యుపాసీత ఖల్వితి వచనవ్యక్తిర్ఘటతే. అతస్సార్వాత్మ్యస్యోపాసనోత్పత్తివాక్యశ్రుతత్వాభావేన శాన్త ఉపాసీతేతి వాక్యే ఉపాస్యాకాఙ్క్షాయాం పూర్వవాక్యప్రతిపన్నస్య బ్రహ్మరూపధర్మిమాత్రస్యైవోపాస్యతయాఽన్వయః - నతు సార్వాత్మ్యవిశిష్టస్య. తతశ్చోత్పత్తిశిష్టసార్వాత్మ్యావనవరోధాత్ నవక్ష్యమాణమనోమయత్వాదిగుణానన్వయశఙ్కా. * సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేతి తదర్థనిర్దేశకభాష్యేపి సార్వాత్మకత్వం నోపాస్యగుణతయా నిర్దిష్టం - అపితు ఉపాస్యబ్రహ్మణః స్వరూపకథనమాత్రపరమితి. ఏతచ్చ సర్వమపి తైః కణ్ఠత ఏవ వర్ణితం చ. నను * బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వస్య శాస్త్రాదవగమ్య రాగద్వేషాదిరహితస్సన్ వక్ష్యమాణగుణకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరేవోక్తత్వాత్. తదేకవాక్యత్వసమ్భవే తజ్జలానిత్యన్తస్య పృథగ్వాక్యత్వకల్పనాఽయోగాత్, సార్వాత్మ్యస్యోత్పత్తివాక్యనిహితత్వేపి మనోమయత్వాదీనాముత్పత్తిశిష్టగుణావిరోధినామన్వయే దోషాభావా, చ్చవాక్యభేదకల్పనం, వా శాణ్డిల్యవిద్యాయాం సార్వాత్మ్యస్యానుపాస్యత్వకల్పనం, వా వ్యర్థమితి చేన్న - ఉపాసీతేత్యనేన వాక్యైకవాక్యత్వాభ్యుపగమేపి పదైకవాక్యత్వ నిరాకరణే దోషాభావాత్, శాన్తిహేతుతయాఽన్వితస్య సార్వాత్మ్యస్యోపాస్యత్వే ప్రమాణాభావాదితి వ్యాసార్యాభిప్రాయాత్,. నను బ్రహ్మణస్సర్వాత్మకత్వాత్ యత్ర క్వచిత్ క్రియమాణస్యాపి ద్వేషాదేరాత్మద్వేషపర్యవసన్నత్వేనాయుక్తత్వాత్ శాన్తస్సన్నుపాసీతేత్యుక్తే బ్రహ్మోపాసీతేతి కథమవగమ్యతే - సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యస్య శమవిధ్యర్థవాదభూతస్య ఉపాస్యసమర్పకత్వాభావాదితి చేత్. సత్యం - శమవిధ్యర్థతయా నిర్దిష్టస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాస్యాకాఙ్క్షాపూరకత్వస్యాపి సమ్భవాత్, అన్యార్థతయాఽపి స్వవాక్యనిర్దిష్టం బ్రహ్మ విహాయ ఉపాస్యాన్తరకల్పనస్యానుచితత్వాత్, * మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీత్యత్ర మూలత ఇత్యస్య శాఖాపరివాసనేఽపాదానతయాఽన్వితస్యాపి ఆకాఙ్క్షావశేన * ఉపవేషం కరోతీత్యనేనాప్యన్వయాభ్యుపగమాదితి ద్రష్టవ్యం. విహితముపాసనం స్తౌతి (అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతీతి) * తం యథా యథోపాసతే తథైవ భవతీతి శ్రుత్యన్తరాదిహ లోకే పురుషః యథా క్రతుః - యథోపాసనః. తథైవేతః ప్రేత్యాముష్మిఁల్లోకే భవతి. తథాహ్యతః పురుషః క్రతుమయః - క్రతుప్రధానః. ఉపాసనాప్రధాన ఇత్యర్థః. తతశ్చోపాసనస్యైవహితతమత్వాత్ సర్వథాఽనుష్ఠేయమిత్యర్థః. ఏవం విహితం బ్రహ్మోపాసనం మనోమయత్వాదిగుణాన్తరవిధానాయానువదతి (స క్రతుం కుర్వీత) సః - ఉపాసకః క్రతుం - బ్రహ్మణ ఉపాసనం కుర్వీతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః॥ ౨

శం. కథం. మనోమయః- మనఃప్రాయః. మనుతేఽనేనేతి మనః. తత్స్వవృత్త్యా విషయేషు ప్రవృత్తం భవతి. తేన మనసా తన్మయస్తథా ప్రవృత్త ఇవ, తత్ప్రాయో నివృత్త ఇవ, చ. అతఏవ (ప్రాణశరీరః) ప్రాణః- లిఙ్గాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమ్మూర్ఛితః. * యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వా ప్రజ్ఞా స ప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. సః శరీరం యస్య స ప్రాణశరీరః. * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్. (భారూపః) భా- దీప్తిశ్చైతన్యలక్షణం రూపం యస్య స భారూపః. (సత్యసఙ్కల్పః) సత్యాః - అవితథాస్సఙ్కల్పా యస్య సోఽయం సత్యసఙ్కల్పః. న యథా సంసారిణ ఇవానైకాన్తికఫలః సఙ్కల్ప ఈశ్వరస్యేత్యర్థః. అనృతేన మిథ్యాఫలత్వహేతునా ప్రత్యూఢత్వాత్సఙ్కల్పస్య మిథ్యాఫలత్వం సంసారిణాం * అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. (ఆకాశాత్మా) ఆకాశ ఇవాత్మా- స్వరూపం యస్య స ఆకాశాత్మా. సర్వగతత్వం సూక్ష్మత్వం రూపాదిహీనత్వం చాకాశతుల్యతేశ్వరస్య. (సర్వకర్మా) సర్వం-విశ్వం తేనేశ్వరేణ క్రియత ఇతి జగత్సర్వం కర్మాస్యేతి సర్వకర్మా. * స హి సర్వస్య కర్తేతి శ్రుతేః. (సర్వకామః) సర్వే కామాః దోషరహితా అస్యేతి సర్వకామః. * ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మీతి స్మృతేః. నను * కామోఽస్మీతి వచనాదిహ బహువ్రీహిర్న సమ్భవతి- సర్వకామ ఇతి. న- కామస్య కర్తవ్యత్వాత్, శబ్దాదివత్పారార్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ దేవస్య. తస్మాద్యథేహ సర్వకామ ఇతి బహువ్రీహిః- తథా * కామోఽస్మీతి స్మృత్యర్థో వాచ్యః. సర్వే గన్ధాః సుఖకరా అస్య సోఽయం సర్వగన్ధః. * పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యామితి స్మృతేః. తథా రసా అపి విజ్ఞేయాః. అపుణ్యగన్ధరసగ్రహణస్య పాప్మసమ్బన్ధనిమిత్తత్వశ్రవణాత్- * తస్మాత్తేనోభయం జిఘ్రతి సురభి చ దుర్గన్ధి చ పాప్మనా హ్యేష విద్ధ ఇతి శ్రుతేః. న చ పాప్మసంసర్గ ఈశ్వరస్య- అవిద్యాదిదోషస్యానుపపత్తేః. సర్వమిదం - జగదభ్యాత్తః- అభివ్యాప్తః. అతతేర్వ్యాప్త్యర్థస్య కర్తరి నిష్ఠా. తథా (అవాకీ) ఉచ్యతేఽనయేతి వాక్. వాగేవ వాకః. యద్వా-వచేర్ఘఞన్తస్య కరణే వాకః. స యస్య విద్యతే స వాకీ. న వాకీ- అవాకీ. వాక్ప్రతిషేధశ్చాత్రోపలక్షణార్థః. గన్ధరసాదిశ్రవణాత్ ఈశ్వరస్య ప్రాప్తాని ఘ్రాణాదీని కరణాని గన్ధాదిగ్రహణాయ- అతో వాక్ప్రతిషేధేన ప్రతిషిధ్యన్తే తాని- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. అనాదరః- అసమ్భ్రమః. అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సమ్భ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య - న త్వాప్తకామత్వాన్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య సమ్భ్రమోఽస్తి క్వచిత్. ౨

ఆ.— క్రతుకరణప్రకారమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా). కథమిదం మనఃప్రాయత్వమిత్యపేక్షాయాం మనశ్శబ్దార్థప్రదర్శనపూర్వకం వ్యుత్పాదయతి (మనుత ఇతి)-మనోద్వారా తదుపాధిః పురుషో విషయప్రవణో భవతీత్యర్థః. తత్ప్రాయత్వమాహ (తథేతి). పురుషో హి తత్ప్రాయస్సన్మనసి ప్రవర్తమానే స్వయమపి తద్వదేవ ప్రవృత్త ఇవ లక్ష్యతే- తథా నివర్తమానే మనసి నివృత్త ఇవ చావగమ్యతే. వస్తుతస్తు- పురుషో న ప్రవృత్తో నివృత్తో వా- * ధ్యాయతీవేత్యాదిశ్రుతేరిత్యర్థః. అతఏవ-మనోమయత్వాదేవేతి యావత్. సమ్మూర్ఛితత్వం- సమ్పిణ్డితత్వం. విజ్ఞానశక్తేశ్చైకస్మిన్నేవ లిఙ్గాత్మని సంపిణ్డితత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (యో వా ఇతి). ఆథర్వణీం శ్రుతిం యథోక్తవిశేషణద్వయే ప్రమాణయతి (మనోమయః ప్రాణేతి)-మనోవృత్తిభిర్విభావ్యమానత్వాదాత్మా మనోమయః. ప్రాణ ఏవ- ప్రత్యగాత్మనస్సూక్ష్మశరీరం. తస్య చాసౌ స్థూలాద్దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతినేతేత్యాథర్వణశ్రుతేరాత్మని విశేషణద్వయసిద్ధిః. ఏతచ్చ విశేషణద్వయం జీవగతమపి తదభేదవివక్షయా బ్రహ్మణి ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యత్ర విశేషణేన ధ్వనితమర్థం దర్శయతి (న యథేతి)-ఇవశబ్దస్తథార్థః. కథం సంసారిసఙ్కల్పస్యానైకాన్తికఫలత్వం-తత్రాహ (అనృతేతి). సఙ్కల్పస్యానృతేన సంసారిణి ప్రత్యూఢత్వే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతీతి). జడాజడయోరాకాశేతరయోర్న తుల్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వగతత్వమితి)-సర్వకర్మేతి-సర్వక్రియాశ్రయత్వమీశ్వరస్యోచ్యతే. తదయుక్తం-నిష్క్రియత్వశ్రుతేరిత్యాశఙ్క్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి). సంసారిభ్యో విశేషసిద్ధ్యర్థం విశినష్టి (దోషరహితా ఇతి). ఉదాహృతస్మృతిమాశ్రిత్యోక్తమాక్షిపతి (నన్వితి). కామసామానాధికరణ్యే బాధకోపలమ్భాద్బహువ్రీహిరేవేతి పరిహరతి (న కామస్యేతి). తస్య కార్యత్వాత్తదైక్యే బ్రహ్మణోఽనాదిత్వం బాధ్యేత, చేతనశేషత్వాచ్చ కామస్య తదైక్యే బ్రహ్మణస్స్వాతన్త్ర్యం హీయేత- తథా చ కర్మధారయాసమ్భవాద్బహువ్రీహిరేవేత్యర్థః. కథం తర్హి * కామోఽస్మీతి తాదాత్మ్యస్మృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి). కామేశ్వరయోస్సామానాధికరణ్యాసమ్భవాత్ప్రకృతశ్రుతౌ బహువ్రీహిర్యథేష్టః-తథా స్మృతావపి బ్రహ్మపారతన్త్ర్యమాత్రం కామస్య వివక్షితం; శ్రుత్యనుసారేణ స్మృతేర్నేతవ్యత్వాదిత్యర్థః. సర్వశబ్దాద్దుర్గన్ధానామపి బ్రహ్మణి ప్రాప్తౌ విశినష్టి (సుఖకరా ఇతి). తత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (పుణ్య ఇతి). యథా సర్వగన్ధ ఇత్యత్ర సుఖకరా గన్ధా బ్రహ్మణి దర్శితాః - తథా సర్వరస ఇత్యత్రాపి సుఖకరా ఏవ రసాస్తత్సమ్బన్ధినో గ్రాహ్యా ఇత్యాహ (తథేతి). అత్రాపి సర్వశబ్దసఙ్కోచే కారణమాహ (అపుణ్యేతి)-న తద్గ్రహణం పరస్మిన్నితి శేషః. తచ్ఛబ్దార్థమేవోపపాదయతి (పాప్మనా హీతి)-ఏష ఇతి ఘ్రాణప్రాణోక్తిః. భవతు పాప్మసంసర్గకృతమపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణం- తథాపి కథం తదీశ్వరే సర్వజ్ఞే నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి). నిమిత్తాభావాదీశ్వరస్య న స్వసమ్బన్ధిత్వేనాపుణ్యగన్ధాదిగ్రహణమిత్యర్థః. తస్య పాప్మసంసర్గహేతుమాహ (అవిద్యాదీతి). ఆదిపదేనాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాదయో గృహ్యన్తే. అభ్యాత్త ఇతి రూపం తదర్థం చ దర్శయన్-కర్మణి నిష్ఠాం వ్యావర్తయతి (అతతేరితి). వాకశబ్దస్య నిష్పత్తిప్రకారం రచయతి (వచేరితి). అత్రేతి శ్రుతేరీశ్వరస్య చోక్తిః. ఉపలక్షణార్థః - ఘ్రాణాదిప్రతిషేధస్యేతి శేషః. అథేశ్వరే ఘ్రాణాదిప్రాప్తిరభావాత్తత్ప్రతిషేధో నోపలభ్యేత-అత ఆహ (గన్ధేతి)-ఆదిశబ్దేన కామాదిరుక్తః. యదుక్తం చాన్యోపలక్షణం - సాక్షాదేవాత్ర ప్రతిషేధశ్రవణాదిత్యాహ (అపాణీతి)-ఆదిపదేన * స వేత్తి వేద్యమిత్యాది గృహ్యతే. ఈశ్వరస్య సంభ్రమాభావం ప్రతిపాదయతి (అప్రాప్తప్రాప్తౌ హీతి). ౨

ఉ.— ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వైష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః॥ ౩

సర్వకర్మా సర్వకామ స్సర్వగన్ధ స్సర్వరస స్సర్వమిద మభ్యాత్తోఽవాక్యనాదర ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి హ స్మాహ శాణ్డిల్య శ్శాణ్డిల్యః॥ …………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం.— గుణానేవాహ (మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా) మనోమయః-పరిశుద్ధమనోమాత్రగ్రాహ్యః వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతమనోమాత్రగ్రాహ్య ఇత్యర్థః. ప్రాణశరీరః - జగతి సర్వేషాం ప్రాణానామాధారః ప్రాణో యస్య శరీరం - ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చ స ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వానామేవ శరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్. భారూపః- భాస్వరరూపః. * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * పశ్యతే రుక్మవర్ణమిత్యాదివాక్యప్రతిపన్నాప్రాకృతస్వాసాధారణదివ్యమఙ్గళ[illegible]ణగుణగణనిరతిశయదీప్తియుక్తవిగ్రహశాలీత్యర్థః. సత్యసఙ్కల్పః- అప్రతిహతసఙ్కల్పః. ఆకాశాత్మా- ఆకాశవత్సూక్ష్మస్వరూపః [illegible] సకలేతరకారణభూతస్యావ్యాకృతాకాశస్యాత్మభూత ఇతి వా - ఆకాశాత్మా. స్వయం చ ప్రకాశతే, అన్యాంశ్చ ప్రకాశయతీతి వా- ఆకాశాత్మా. (సర్వకర్మా) క్రియత ఇతి కర్మ. సర్వం జగద్యస్య కర్మ స సర్వకర్మా. సర్వా వా క్రియా యస్యారాధనమసౌ సర్వకర్మా. (సర్వకామః) కామ్యన్త ఇతి కామాః- భోగ్యభోగోపకరణాదయః. తే పరిశుద్ధా అస్య సన్తీత్యర్థః. (సర్వగన్ధస్సర్వరసః) *అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదినా ప్రాకృతగన్ధరసాదిప్రతిషేధాత్ అప్రాకృతాః స్వాసాధారణాః నిరవద్యాః నిరతిశయాః కల్యాణాః స్వభోగ్యభూతాః సర్వవిధా గన్ధరసా అస్య సన్తీత్యర్థః. (సర్వమిదమభ్యాత్తః) సర్వమిదం- కల్యాణగుణజాతమభ్యాత్తః- స్వీకృతవాన్. భుక్తాః బ్రాహ్మణా ఇతివత్కర్తరి క్తప్రత్యయః. అత్త అత్యజన్తో వా. (అవాకీ) వాక్ఉక్తిః. సోఽస్య నాస్తీత్యవాకీ. కుత ఇత్యత్రాహ (అనాదరః) అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాత్ ఆదరరహితః అత ఏవావాకీ- స్వ[illegible]ర్యత్వాత్ బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం నిఖిలం జగత్తృణీకృత్య జోషమాసీన ఇత్యర్థః.

శం.— ఏషః- యథోక్తగుణో మే- మమాత్మాన్తర్హృదయే- హృదయపుణ్డరీకస్యాన్తః- మధ్యే అణీయాన్- అణుతరః. వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది- అత్యన్తసూక్ష్మప్రదర్శనార్థం. శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వేతి - పరిచ్ఛిన్నపరిమాణాదణీయానిత్యుక్తేఽణుపరిమాణత్వం ప్రాప్తమాశఙ్క్యాతస్తత్ప్రతిషేధాయారభతే (ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా) జ్యాయః పరిమాణాచ్చ జ్యాయస్త్వం దర్శయన్ననన్తపరిమాణత్వం దర్శయతి.

ఆ.— యథోక్తస్య పరస్య ప్రత్యగాత్మాభేదం దర్శయతి (ఏష ఇతి). వ్రీహ్యాద్యనేకోపాదానస్యోపయోగమాహ (అత్యన్తేతి). అణీయస్త్వజ్యాయస్త్వవ్యపదేశయోర్మిథో విరోధమాశఙ్క్య పరిహరతి (శ్యామాకేతి). పృథివ్యన్తరిక్షాదివదీశ్వరస్యాపి సాతిశయం మహత్త్వం స్యాదితి శఙ్కాం వారయతి (జ్యాయః పరిమాణాచ్చేతి).

రం.— (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాది) మదీయే హృదయే వ్రీహ్యాదిభ్యోఽప్యణుత్వేనావస్థితః పరమాత్మా ఉపాసనార్థమవస్థిత ఇత్యర్థః. తథాఽనుసన్ధానం కర్తవ్యమితి భావః. అన్తర్హృదయేఽవస్థితస్యోపాస్యమానస్య ప్రాప్యాకారమనుసన్ధేయం నిర్దిశతి (ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాది) అన్తర్హృదయే విద్యమానోఽపి స్వరూపతో నిరతిశయపరిమాణ ఇత్యర్థః.

శం.— * మనోమయ ఇత్యాదినా *జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇత్యన్తేన యథోక్తగుణలక్షణ ఈశ్వరో ధ్యేయః. న తు తద్గుణవిశిష్ట ఏవ- యథోక్తరాజపురుషమానయ చిత్రగుం చేత్యుక్తే న విశేషణస్యాప్యానయనే వ్యాప్రియతే- తద్వదిహాపి ప్రాప్తం. అతస్తన్నివృత్త్యర్థస్సర్వకర్మేత్యాదిపునర్వచనం. తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్ట ఏవ ఈశ్వరో ధ్యేయః. అత ఏవ షష్ఠసప్తమయోరివ *తత్త్వమసి * ఆత్మైవేదం సర్వమితి నేహ స్వారాజ్యేఽభిషిఞ్చతి-ఏష మ ఆత్మైతద్బ్రహ్మైతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి లిఙ్గాత్. న త్వాత్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవోచ్యతే-మమేతి షష్ఠ్యాస్సమ్బన్ధార్థప్రత్యాయకత్వాత్, ఏతమభిసమ్భవితాస్మీతి చ కర్మకర్తృత్వనిర్దేశాత్,. నను షష్ఠేఽపి * అథ సంపత్స్య ఇతి సమ్పత్తుః కాలాన్తరితత్వం దర్శయతి. న- ఆరబ్ధసంస్కారశేషస్థిత్యర్థపరత్వాన్న కాలాన్తరితార్థతా- అన్యథా *తత్త్వమసీత్యస్యార్థస్య బాధప్రసఙ్గాత్. యద్యప్యాత్మశబ్దస్య ప్రత్యగర్థత్వం, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి చ ప్రకృతస్యైష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - తథాప్యన్తర్ధానమీషదపరిత్యజ్యైవైతం-ఆత్మానమితః- అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యుక్తం. యథాక్రతురూపస్యాత్మనః ప్రతిపత్తాస్మీతి యస్యైవంవిదస్స్యాత్- భవేదద్ధా-సత్యం,, ఏవం స్యామహం ప్రేత్య

వంన స్యామితి న చ విచికిత్సాఽస్తీత్యేతస్మిన్నర్థే క్రతుఫలసమ్బన్ధే,- సతథైవేశ్వరభావం ప్రతిపద్యతే విద్వానిత్యేతదాహస్మ - ఉక్తవాన్కిలశాణ్డిల్యో నామ ఋషిః. ద్విరభ్యాస ఆదరార్థః. …………………………………… ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పునరుక్తేరుపయోగమాహ (మనోమయఇత్యాదినేతి)-యస్త్వైర్లక్ష్యతే- సఏవేశ్వరః- కేవలఇతియావత్. ఈశ్వరోయథోక్తగుణో ధ్యేయఇత్యుక్తేగుణానామపిధ్యానకర్మత్వం దుర్నివారమిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి)‚ పునరుక్తిఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి)‚ సగుణస్యేశ్వరస్య ధ్యేయత్వే గమకాన్తరమాహ (అతఏవేతి)‚ స్వరూపవాచకస్యాత్మనః శ్రుత్యనుపపత్తేర్న తద్బలాదద్వైతవాక్యార్థసిద్ధిరిత్యర్థః. లిఙ్గభేదాచ్చేదిహ భేదో నివక్షితః- తర్హి పక్షే పితల్లిఙ్గదర్శనాన్నాఖణ్డవాక్యార్థసిద్ధిరితి శఙ్కతే (నన్వితి)‚ నాత్ర భేదో వివక్షితః- ఆరబ్ధస్సంస్కారః- సుఖాదిర్యేనకర్మణా- తచ్ఛేషస్థితౌ తాత్పర్యాదితిపరిహరతి (నారబ్ధేతి)‚ సత్సమ్పత్తౌ కాలాన్తరితత్వమేవాత్ర వివక్షితం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నేతి)‚ కాలాన్తరభావిత్వే సమ్పత్తేరిష్టే *తత్త్వమసీతి బ్రహ్మభావస్యవర్తమానోపదేశానుపపత్తేరితిహేతుమాహ (అన్యథేతి)‚ నను ప్రకరణానుగృహీతాభ్యామాత్మబ్రహ్మశబ్దాభ్యామత్రాపి బ్రహ్మాత్మైక్యమేవవివక్షితమిత్యత ఆహ (యద్యపీతి)‚ లిఙ్గానుగృహీతషష్ఠీ శ్రుతివశాత్ప్రకరణానుగృహీత శ్రుతిః కథంచిన్నేతవ్యా - ప్రకరణ శ్రుతిభ్యాం లిఙ్గ శ్రుత్యోర్బలవత్త్వాదాత్మ శ్రుతేశ్చాన్యథోపపత్తేరుక్తత్వాదితిభావః. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య సకృత్తత్త్వధీమాత్రాన్నాదృష్టం ఫలం సిధ్యతి- కింతు దేహపాతకాలేఽపి సాక్షాత్కారానువృత్త్యా భవితవ్యమిత్యభిప్రేత్యాహ (యథాక్రతురూపస్యేతి)‚ అధ్యవసాయానురూపస్యనగుణస్య పరమాత్మనోఽహం ప్రతిపత్తాస్మీత్యేవంవిద్యో యస్య స్యాదద్ధా- నిశ్చయః ప్రేత్యాహమేవం స్యామేవ- నతు న స్యామితి, క్రతుఫలసమ్బన్ధే సంశయో నాస్తి- సక్రత్వనుసారేణైవ పరమాత్మభావం ప్రాప్నోతి. తథాచాద్ధేతి వాక్యాన్మరణకాలేఽపి సాక్షాత్కారేణ భవితవ్యమితి ప్రతిభాతీత్యర్థః. యథోక్తస్యార్థస్య సాంప్రదాయికత్వం కథయతి (ఇత్యేతదితి) ఆదరః- క్రతుఫలసమ్బన్ధనిషయః. …………………… ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరస ఇత్యాది) ఉక్తార్థః. ఏవమ్భూతం పరం బ్రహ్మ పరమకారుణ్యేనాస్మదుజ్జీవయిషయాఽస్మద్ధృదయే సన్నిహితమిత్యనుసన్ధాతవ్యమిత్యాహ (ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయఏతద్బ్రహ్మేతి) యథోపాసనమాదృశం పరమాత్మానం *అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దేశవిశేషవిశిష్టం ప్రాప్తాస్మీతి నిశ్చయరూపమనుసన్ధానం కర్తవ్యమిత్యాహ (ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి) అత్ర ఇతీత్యస్య *సక్రతుంకుర్వీతేత్యనేనాన్వయః* మనోమయః ప్రాణశరీర ఇత్యారభ్య ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీత్యేతత్పర్యన్తోఽనుసన్ధానప్రకారః. అత్ర చేతిశబ్దనిర్దిష్టమనోమయత్వాదిగుణగతః క్రమవిశేషఏవవిధీయతే. మనోమయత్వాద్యుపాస్యగుణానాం తు ఆక్షేపతో విధానం- పృష్ఠగతసర్వతావిధానాదివ పృష్ఠానాం. తతశ్చ ప్రాప్తానువాదేన మనోమయత్వాద్యనేకగుణవిధానే వాక్యభేద ఇతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా. యద్వా - విధేయానాం బహుత్వేఽపి క్రమరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యాన్న వాక్యభేదః- *యదగ్నయే చ ప్రజాపతయే చేతి వాక్యే దేవతాత్వరూపవిధేయతావచ్ఛేదకైక్యేన వాక్యభేదస్య తాన్త్రికైః పరిహృతత్వాత్. కేచిత్తు ప్రాప్తోపాసనానువాదేన అభ్యుదయేష్టివాక్యవత్ ప్రయోగవిధిత్వసమ్భవాన్న వాక్యభేద ఇతి వదన్తి. ఏవంవిధప్రాప్యప్రాప్తినిశ్చయోపేతస్యోపాసకస్య ప్రాప్తౌ న సంశయోఽస్తీత్యుపసంహరతి (యస్యస్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తీతి) అత్రేతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అభిసమ్భవితాస్మీతీతిశబ్దస్య కాకాక్షిన్యాయేన వాఽన్వయః. ఇతి- ఉక్తప్రకారేణ యస్య- ఉపాసకస్య అద్ధా- నిశ్చయోఽస్తి - తస్య ప్రాప్తౌ విచికిత్సా - సంశయో నాస్తీత్యర్థః. ఉక్తస్య శ్రద్ధేయత్వసిద్ధ్యై వక్తారం ప్రదర్శయతి (ఇతిహస్మాహ శాణ్డిల్యశ్శాణ్డిల్య ఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అయమర్థస్సర్వోఽపి భాష్యశ్రుతప్రకాశికయోస్స్పష్టః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- ఇయం చ విద్యా సమన్వయాధ్యాయే ద్వితీయపాదే చిన్తితా. తత్ర హి *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మైవ నిర్దిశ్యతే - తస్యైవ సర్వపదసామానాధికరణ్యనిర్దేశోపపత్తేః. సర్వశబ్దనిర్దిష్టం హి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం కృత్స్నం జగత్. బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభావశ్చ ప్రత్యగాత్మన ఏవానాద్యవిద్యామూలకర్మవిశేషోపాధిక ఉపపద్యతే. పరమాత్మనో నిరస్తసమస్తావద్యస్య సమస్తహేయాకరసర్వభావానోపపద్యతే. ప్రత్యగాత్మన్యపి బ్రహ్మశబ్దః క్వచిత్క్వచిత్ప్రయుజ్యతే * ఇదం బ్రహ్మాయాతీత్యాదౌ. అతఏవ *పరమాత్మా* పరం బ్రహ్మేతి పరమేశ్వరస్య క్వచిత్సవిశేషణా నిర్దేశః. ప్రత్యగాత్మనశ్చ నిర్ముక్తోపాధేః బ్రహ్మత్వం చ విద్యతే- *సచానన్త్యాయ కల్పత ఇతి శ్రుతేః. అవిదుషస్తస్యైవ కర్మనిమిత్తత్వాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయానాం *తజ్జలానితిహేతునిర్దేశోఽప్యుపపద్యతే. అతో జీవఏవాత్రసన్దర్భే ప్రతిపాద్యత ఇతి పూర్వపక్షే ఉచ్యతే- *సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాత్. సర్వత్ర- సర్వస్మిన్ జగతి *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి తదాత్మతయా విధీయమానం పరం బ్రహ్మైవ. కుతః. ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - తజ్జత్వతల్లత్వాదినా సర్వం ఖల్విదమితి ప్రసిద్ధవదుపదేశాత్ యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయాః వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధాః - తదేవాత్ర బ్రహ్మేతి ప్రతీయతే. వేదాన్తప్రసిద్ధత్వం చ పరబ్రహ్మణ ఏవ- *యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాది వేదాన్తేషు పరబ్రహ్మణ ఏవ ప్రసిద్ధేః. తస్య బ్రహ్మాదిస్తమ్బభావేఽపి ప్రకారభూతశరీరగతానాం దోషాణాం ప్రకారిణ్యాత్మన్యసంస్పర్శాత్ నిరస్తసమస్తావద్యత్వస్యానుపపత్తిః. జీవానాం చ ప్రతిశరీరం భిన్నానాం అన్యోన్యతాదాత్మ్యసమ్భవేన సార్వాత్మ్యస్యాసమ్భవితత్వాత్. అతస్సర్వజగత్కారణత్వప్రయుక్తసార్వాత్మకత్వస్య పరబ్రహ్మణ్యేవ సమ్భవాత్ పరమేవ బ్రహ్మాత్ర వాక్యే ప్రతిపాద్యతే. *వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. వివక్షితానాం మనోమయత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాం గుణానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేశ్చ. వివక్షితత్వం- తాత్పర్యవిషయత్వం. మనోమయత్వాదీనాం చ *యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతీతి వాక్యేన మనోమయ

N. KUPPUSWAMAYYA B. PLEADER

మూ.— అన్తరిక్షోదరగ్ంకోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి దిశో హ్యస్య స్రక్తయో ద్యౌరస్యోత్తరం బిలగ్ం స ఏష కోశో వసుధానస్తస్మిన్విశ్వమిదగ్ం శ్రితం॥ ౧

తస్య ప్రాచీ దిగ్జుహూర్నామ సహమానా నామ దక్షిణా రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ సుభూతా నామోదీ

త్వాదిగుణకోపాసనేన తద్గుణకబ్రహ్మప్రాప్తేః ఫలత్వావేదనేన ఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గసమ్భవాత్ మనోమయత్వాదీనాం తాత్పర్యవిషయత్వలక్షణం వివక్షితత్వమవసీయతే. *అనుపపత్తేస్తు న శారీరః. వివక్షితానాం గుణానాం శారీరేఽనుపపన్నత్వాత్ న శారీరపరిగ్రహశ్శక్యః కార్య ఇత్యర్థః. *కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ. *ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే - ప్రాప్తృతయా చ జీవః. అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః- ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి. *శబ్దవిశేషాత్. *ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి శారీరష్షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః - ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా. అతో నోపాసకస్య జీవస్యోపాస్యత్వం. *స్మృతేశ్చ. *సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేతి స్మృతిశ్చోపాస్యం హృదయగతముపాసకాన్యం పరమాత్మానం దర్శయతి. *అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. అల్పాయతనత్వం - అర్భకౌకస్త్వం. వ్యపదేశః- అల్పత్వవ్యపదేశః. * ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయ ఇతి అణీయసి హృదయాయతనే స్థితత్వాత్, * అణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాత్మస్వరూపేణాణీయస్త్వవ్యపదేశాచ్చ నాయం పరమాత్మా- అపి తు జీవ ఏవ. పరమాత్మనోఽల్పాయతనత్వాల్పత్వయోరసమ్భవాదితి చేన్న - ఏవం నిచాయ్యత్వాత్- అల్పాయతనత్వాల్పత్వాభ్యాం తస్యైవోపాస్యత్వసమ్భవాత్. వ్యోమవచ్చేదం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే *జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా. తచ్చ జ్యాయస్త్వేఽనుపాధేః శ్రవణాత్ జ్యాయస్త్వం స్వాభావికం- అణీయస్త్వే ఉపాధిశ్రవణాదణీయస్త్వమౌపాధికమిత్యవసీయతే. *సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. పరబ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వే తన్నిమిత్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రసక్తిర్జీవవత్స్యాదితి చేన్న- తయోరపహతపాప్మత్వానపహతపాప్మత్వకృతవిశేషసమ్భవాత్. అతో న జీవవద్భోగప్రసక్తిరితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ………………………… ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— * అస్య కులే వీరో జాయత ఇత్యుక్తం. న వీరజన్మమాత్రం పితుస్త్రాణాయ- * తస్మాత్పుత్రమనుశిష్టం లోక్యమాహురితి శ్రుత్యన్తరాత్. అతస్తద్దీర్ఘాయుష్ట్వం కథం స్యాదిత్యేవమర్థం కోశవిజ్ఞానారమ్భః. అభ్యర్హితవిజ్ఞానవ్యాసఙ్గాదనన్తరమేవ నోక్తం - తదిదానీమేవారభ్యతే. అన్తరిక్షముదరం- అన్తస్సుషిరం యస్య సోఽయమన్తరిక్షోదరః కోశః- కోశ ఇవానేకధర్మసాదృశ్యాత్కోశః. స చ భూమిబుధ్నః- భూమిర్బుధ్నః- మూలం యస్య స భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి- న వినశ్యతి, త్రైలోక్యాత్మకత్వాత్. సహస్రయుగకాలావస్థాయీ హి సః. దిశో హ్యస్య సర్వాః స్రక్తయః- కోణాః. ద్యౌరస్య- కోశస్యోత్తరం- ఊర్ధ్వం బిలం. స ఏషః- యథోక్తగుణః కోశః వసుధానః- వసు ధీయతేఽస్మిన్- ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం, అతో వసుధానః. తస్మిన్నన్తర్విశ్వం- సమస్తం ప్రాణికర్మఫలం సహ తత్సాధనైః ఇదం- యద్గృహ్యతే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైః శ్రితం- ఆశ్రితం, స్థితమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— శాణ్డిల్యవిద్యాయాస్సమనన్తరగ్రన్థస్య సమ్బన్ధో నాస్తీత్యాశఙ్క్య వ్యవహితేన సమ్బన్ధం దర్శయితుమనువదతి (అస్యేతి). సమ్బన్ధిగ్రన్థస్య తాత్పర్యం వక్తుం భూమికాం కరోతి (న వీరేతి). తత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తస్మాదితి) పుత్రస్య లోక్యత్వాదితి యావత్. ఉపాసనేన విషయీకృతస్య పుత్రస్య లోకప్రాప్తిసాధనత్వాదనుశాసనస్య వేదాధ్యాపనాదేః పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వసిద్ధ్యధీనత్వాచ్చేత్యతశ్శబ్దార్థః. ప్రజననోక్త్యనన్తరమేవ కిమిత్యేతద్విజ్ఞానం నోపదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (అభ్యర్హితేతి). గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాసనస్య కౌక్షేయజ్యోతిష్యుపాస్యపరబ్రహ్మోపాసనమభ్యర్హితం. తస్య చ మనోమయత్వాదిగుణకబ్రహ్మోపాసనమన్తరఙ్గం. తథా చ తద్వచనేన వైయగ్ర్యాదనన్తరమేవ కోశజ్ఞానం నోక్తమితి నివృత్తే తద్వ్యాసఙ్గే తద్దృష్టిరిదానీం యథోక్తఫలసిద్ధ్యర్థముచ్యత ఇత్యర్థః. కోశశబ్దేన హిరణ్యాదినిక్షేపాధార ఉచ్యతే కథం లోకాత్మనః కోశత్వం- తత్రాహ (కోశ ఇవేతి). అనేకధర్మసాదృశ్యం విశదయతి (స చేతి). తథాపి కథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (సహస్రేతి). లోకాత్మని కోశదృష్టి, స్తత్రాపి భూమౌ బుధ్నదృష్టి, రిత్యుక్తం. కోశస్య చ సాపేక్షమవినాశిత్వం ధ్యేయత్వేన దర్శితం. సమ్ప్రతి దిక్షు కోశకోణదృష్టిర్గ్రాహ్యేత్యాహ (దిశో హీతి). దివి కోశస్యోర్ధ్వబిలబుద్ధిం దర్శయతి (ద్యౌరితి). యథోక్తే కోశే వసుధానత్వదృష్టిం దర్శయతి (యథోక్తేతి). తదేవ స్పష్టయతి (తస్మిన్నితి)

రం.— పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వఫలకం త్రైలోక్యాత్మకకోశవిజ్ఞానమారభ్యతే (అన్తరిక్షోదరః కోశో భూమిబుధ్నో న జీర్యతి) అన్తరిక్షముదరం యస్య స తథోక్తః. మధ్యవర్తిత్వాదన్తరిక్షస్యోదరత్వం. కోశ ఇవ కోశః- కోశసాదృశ్యాత్కోశః. భూమిః బుధ్నః- మూలం యస్య సః భూమిబుధ్నః. న జీర్యతి- న వినశ్యతి. స్థిరకాలత్వాదితి భావః. (దిశో హ్యస్య స్రక్తయః) స్రక్తయః- కోణా ఇత్యర్థః. (ద్యౌరస్యోత్తరం బిలం) ఉత్తరం బిలం - ఊర్ధ్వముఖమిత్యర్థః. (స ఏష కోశో వసుధానః) కర్మఫలాఖ్యం వసు ధీయతేఽస్మిన్నితి వసుధానః. (తస్మిన్విశ్వమిదం శ్రితం) కర్మకర్తృఫలాంపరిదృశ్యమానం కృత్స్నమస్మిన్ కోశే శ్రితమిత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య ప్రాచీ దిక్- ప్రాగ్గతో భాగః జుహూర్నామ- జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి జుహూర్నామ. సహన్తేఽస్యాం పాపకర్మఫలాని యమపుర్యాం ప్రాణిన ఇతి- సహమానా నామ దక్షిణా దిక్. తథా (రాజ్ఞీ నామ ప్రతీచీ) పశ్చిమా దిగ్రాజ్ఞీ- రాజ్ఞా వరుణేనాధి

చీ తాసాంవాయుర్వత్సః సయఏతమేవంవాయుందిశాంవత్సంవేదనపుత్రరోదగ్ంరోదితిసోహమేతమేవం
వాయుందిశాంవత్సంవేదమాపుత్రరోదగ్ంరుదం॥ ౨

ఉ.— అరిష్టంకోశంప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా ప్రాణంప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భూగ్ం
ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా భువగ్ం ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా సువగ్ం ప్రపద్యేఽమునాఽము
నాఽమునా॥ ౩

సయదవోచంప్రాణంప్రపద్యఇతి ప్రాణోవాఇదగ్ం సర్వంభూతం యదిదంకిఞ్చ తమేవత
త్ప్రాపత్సి॥ ౪

ష్ఠితా. సన్ధ్యారాగయోగాద్వా. సుభూతానామ- భూతిమద్భిరీశ్వరకుబేరాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతానామోదీచీ. తాసాం - దిశాంవాయుర్వత్సః- దిగ్జత్వాద్వాయోః. * పురోవాతఇత్యాదిదర్శనాత్. సయః- కశ్చిత్పుత్రదీర్ఘజీవితార్థ్యేవం- యథోక్తగుణంవాయుందిశాంవత్సమమృతంవేద- సన పుత్రరోదం - పుత్రనిమిత్తంరోదనంనరోదితి, పుత్రోనమ్రియతఇత్యర్థః. యతఏవంవిశిష్టంకోశదిగ్వత్సవిషయంవిజ్ఞానం- అతస్సోహం-పుత్రజీవితార్థ్యేవమేతంవాయుందిశాంవత్సం,వేద-జానే. అతఃపుత్రరోదంమారుదం-పుత్రమరణనిమిత్తంపుత్రరోదోమమమాభూదిత్యర్థః. ౨

ఆ.— కోశకోణత్వేనోక్తానుదిక్స్వవాన్తరవిభాగమాహ (తస్యేత్యాదినా) దిశాంవిశిష్టనామవతీనామనుచిన్తనీయత్వముక్త్వాతత్సమ్బన్ధినంవాయుంతద్వత్సమమరణధర్మాణంచిన్తయేదిత్యాహ (తాసామిత్యాదినా) పురోవాతఇత్యాదీత్యాదిశబ్దస్తథావిధలౌకికవైదికప్రయోగసఙ్గ్రహార్థః. యథోక్తస్యవిజ్ఞానస్యఫలవత్త్వమిదానీందర్శయతి (సయఇతి) యథోక్తగుణమిత్యస్యప్రకటీకరణాయవిశినష్టి (అమృతమితి) సఫలముపాసనముపదిష్టముపసంహరతి (యతఇతి) ౨

రం.— (తస్యప్రాచీదిగ్జుహూర్నామసహమానానామదక్షిణేత్యాది) తస్య - ఉక్తత్రైలోక్యకోశస్యయా ప్రాచీదిక్- సాజుహూనామ్నాఖ్యాతేత్యర్థః. ఏవమేవావశిష్టస్యస్పష్టోర్థః. (తాసాంవాయుర్వత్సః) వాయోర్దిక్ప్రసూతత్వాద్వత్సత్వం. (సయఏతమేవంవాయుందిశాంవత్సంవేదనపుత్రరోదంరోదితి) దిగ్వత్సత్వేనవాయూపాసకఃపుత్రనాశననిమిత్తంరోదం - రోదనంనకరోతి. పాకంపచతీతివదయంపుత్రరోదంరోదితీతినిర్దేశః. రోదమిలిణములన్తోవా. (సోహమేతమేవంవాయుందిశాంవత్సంవేదమాపుత్రరోదంరుదం) సః - ఏతదుపదేష్టాఽహమేవమేతదుపాసనమనుష్ఠాయపుత్రరోదనాభావంఫలంప్రస్తువానస్మీత్యర్థః. ౨

శం.— అరిష్టం- అవినాశినంకోశం- యథోక్తంప్రపద్యే - ప్రపన్నోస్మిపుత్రాయుషే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిర్నామగృహ్ణాతిపుత్రస్య. తథా - ప్రాణంప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భూఃప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. భువఃప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సువఃప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా. సర్వత్రప్రపద్యేఇతినామగృహ్ణాతిపునఃపునః. ౩

ఆ.— దీర్ఘాయుష్ట్వంపుత్రస్యకామయమానస్త్రైలోక్యాత్మానంకోశాకారంపరికల్ప్యతస్యచతస్రోదిశోవిశిష్టనామవతీస్తాసాంత్రీత్వం, తత్సమ్బన్ధినంవాయుంతద్వత్సమమరణధర్మాణం, చిన్తయేదితిప్రధానోపాస్తిరుక్తా. సమ్ప్రతితదఙ్గంజపందర్శయతి (అరిష్టమిత్యాదినా)-అమునా-అనేనపుత్రేణనిమిత్తభూతేన. పుత్రదీర్ఘాయుష్ట్వంనిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వత్ర-సర్వేషుప్రపద్యఇతిక్రియాపదముపాయందర్శయితుంపునరుపాత్తం. నిమిత్తవేదనార్థంచపునఃపునర్మన్త్రేషుపుత్రస్యత్రిర్నామగృహ్ణాతీతియోజనా. ౩

రం.— అథకోశవిజ్ఞానాఙ్గభూతాన్ప్రపదనమన్త్రానాహ (అరిష్టంకోశంప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా) అరిష్టం - అవినాశంకోశంప్రపద్యే. అమునాఽమునాఽమునేతి త్రిఃపుత్రస్యనామగృహ్ణాతి. అమునా-పుత్రేణహేతునాఅరిష్టంకోశంప్రపద్యఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి (ప్రాణంప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునేత్యాది) ౩

శం.— సయదవోచంప్రాణంప్రపద్యఇతీతి - వ్యాఖ్యానార్థముపన్యాసః. ప్రాణోవా ఇదంసర్వంభూతం-యదిదంజగత్. * యథావాఅరానాభావితివక్ష్యతి. అతస్తమేవసర్వంతత్త్వేనప్రాణప్రతిపాదనేనప్రాపత్సి - ప్రపన్నోఽభూవం. ౪

ఆ.— *అరిష్టమిత్యాదిమన్త్రస్యప్రాగేవవ్యాఖ్యాతత్వాత్ *ప్రాణమిత్యాదిమన్త్రమాదాయవ్యాచష్టే (సయదితి)-సశబ్దోవక్తృవిషయః. ప్రాణస్యసర్వాత్మత్వేవాక్యశేషమనుగుణందర్శయతి (యథేతి)-తత్సార్వాత్మ్యమతశ్శబ్దార్థః. ౪-౫-౬

రం.— స్వోక్తమన్త్రార్థస్స్వయమేవవ్యాచష్టే. తత్రప్రథమమన్త్రస్యకోశవిషయస్యపూర్వమేవవ్యాఖ్యాతత్వాద్ద్వితీయాదీన్వ్యాచష్టే (సయదవోచంప్రాణంప్రపద్యఇతిప్రాణోవాఇదంసర్వంభూతంయదిదంకిఞ్చేత్యాది) సోఽహంప్రాణంప్రపద్యఇతియద్వచనమవోచం-తేనవచనేనప్రాణాత్మకంసర్వంజగత్ప్రాపత్సి- ప్రపన్నోఽభవమిత్యర్థః. ౪

ఛా.—— అథయదవోచంభూఃప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యే ఽన్తరిక్షంప్రపద్యేదివంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౫

అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇత్యగ్నింప్రపద్యే వాయుంప్రపద్య ఆదిత్యంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచం॥ ౬

అథయదవోచగ్ం సువఃప్రపద్యఇత్యృగ్వేదంప్రపద్యేయజుర్వేదంప్రపద్యే సామవేదంప్రపద్యఇత్యేవ తదవోచంతదవోచం॥ ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

ఛా.—— పురుషోవావయజ్ఞస్తస్యయానిచతుర్విగ్ంశతివర్షాణితత్ప్రాతఃసవనం చతుర్విగ్ంశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రం ప్రాతఃసవనంతదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః ప్రాణావావవసవఏతేహీదగ్ంసర్వంవాసయన్తి॥ ౧

శం.—— తథా-భూఃప్రపద్యఇతి- త్రీఁల్లోకాన్ భూరాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౫

రం.—— (అథయదవోచంభూఃప్రపద్యఇతిపృథివీంప్రపద్యఇత్యాది) భూఃప్రపద్యఇత్యస్యమన్త్రస్య త్రీన్ లోకాన్ ప్రపద్యఇత్యర్థఇత్యర్థః. ౫

శం.—— అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇతి- అగ్న్యాదీన్ ప్రపద్యఇతితదవోచం. ౬

రం.—— (అథయదవోచంభువఃప్రపద్యఇతిఅగ్నింప్రపద్యఇత్యాది) స్పష్టం. ౬

శం.—— అథయదవోచంసువఃప్రపద్యఇతి- ఋగ్వేదాదీన్ ప్రపద్యఇత్యేవతదవోచమితి. ఉపరిష్టాన్మన్త్రాన్జపేత్తతః-పూర్వోక్తమజరంకోశంసదిగ్వత్సంయథావద్ధ్యాత్వా. ద్విర్వచనమాదరార్థం. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేపఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— కథాపునరేషాంమన్త్రాణాంజపఇత్యపేక్షాయాంపూర్వోక్తప్రధానవిద్యానన్తరమిత్యాహ (ఉపరిష్టాదితి)-ధ్యాత్వా- ఉపరిష్టాదితిసమ్బన్ధః. యథోక్తవిజ్ఞానే-జపేచ ఆదరః.. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (తదవోచంతదవోచమితి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా.. ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం. పుత్రాయుషఉపాసనముక్తంజపశ్చ. అథేదానీమాత్మనోదీర్ఘజీవనాయేదముపాసనంజపంచవిదధత్తదాహ. జీవన్హిస్వయం పుత్రాదిఫలేనయుజ్యతే- నాన్యథేతి. అతఆత్మానంయజ్ఞంసమ్పాదయతిపురుషః. పురుషః- జీవనవిశిష్టఃకార్యకరణసఙ్ఘాతో యథాప్రసిద్ధఏవ. వాశబ్దోఽవధారణార్థః. పురుషఏవయజ్ఞ ఇత్యర్థః. తథాహిసామాన్యైస్సమ్పాదయతియజ్ఞత్వం. కథం. తస్య - పురుషస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణ్యాయుషః - తత్ప్రాతస్సవనం పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య. కేనసామాన్యేనేతి. ఆహ- చతుర్వింశత్యక్షరాగాయత్రీ- ఛన్దః. గాయత్రీఛన్దస్కంహివిధియజ్ఞస్యప్రాతస్సవనం. అతఃప్రాతస్సవనసమ్పన్నేనచతుర్వింశతివర్షాయుషాయుక్తఃపురుషః- అతోవిధియజ్ఞసాదృశ్యాద్యజ్ఞః. తథోత్తరయోరప్యాయుషోస్సవనద్వయసమ్పత్తిస్త్రిష్టుబ్జగత్యక్షరసఙ్ఖ్యాసామాన్యతోవాచ్యా. కించ- తదస్య-పురుషయజ్ఞస్యప్రాతస్సవనంవిధియజ్ఞస్యేవవసవఃదేవాఅన్వాయత్తాః- అనుగతాః. సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థః. పురుషయజ్ఞేఽపివిధియజ్ఞఇవాగ్న్యాదయోవసవోదేవాఃప్రాప్తాఇత్యతోవిశినష్టి ప్రాణావావవసవః- వాగాదయోవాయవశ్చ. తేహి- యస్మాదిదంపురుషాదిప్రాణిజాతమేతేవాసయన్తి. ప్రాణేషుహిదేహేవసత్సుసర్వమిదంవసతి- నాన్యథేతి. అతోవసనాద్వాసనాచ్చవసవః. ౧

ఆ.—— వృత్తమనూద్యపురుషాయువిత్యాదిఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పుత్రాయుషమితి). కిమిత్యాత్మనోదీర్ఘజీవనంసమర్థ్యతే-తత్రాహ (జీవన్నితి).యథోక్తఫలహేతుభూతాఖిద్యాముత్థాపయతి (అతఆత్మానమితి). కథంపురుషస్యాత్మనోయజ్ఞత్వంసమ్పాద్యతే - తత్రాహ (పురుషఇతి).అవధారణార్థంసమర్థయతే (తథాహీత్యాదినా).యజ్ఞావయవసాదృశ్యాత్పురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యుక్తం- కథంసాదృశ్యాద్యజ్ఞసమ్పాదనమితిపృచ్ఛతి (కథమితి).తత్రోచ్యతే- షోడశాధికంవర్షశతంపురుషస్యాయుఃఫలభూతం- తత్త్రేధావిభజ్యచతుర్వింశతివర్షాయుషిప్రా

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసికించిదుపతపేత్సబ్రూయాత్ప్రాణావసవఇదంమేప్రాతస్సవనం మాధ్యన్దినగ్ సవనమనుసన్తనుతేతిమాహంప్రాణానాంవసూనాంమధ్యేయజ్ఞోవిలోప్సీయేత్యుద్ధైవతత ఏత్యగదోహభవతి॥ ౨

అథయానిచతుశ్చత్వారిగ్ శద్వర్షాణితన్మాధ్యన్దినగ్ సవనం చతుశ్చత్వారిగ్ శదక్షరాత్రిష్టుప్ త్రైష్టుభంమాధ్యన్దినగ్ సవనంతదస్యరుద్రా అన్వాయత్తాఃప్రాణావావరుద్రా ఏతేహీదగ్ సర్వగ్ రోదయన్తి॥ ౩

తస్సవనదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యాహ (తస్యేతి) గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరత్వేపికథంపూర్వోక్తాప్రాతస్సవనదృష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ (గాయత్రీతి). విధినాఽనుష్ఠీయమానస్య- విధియజ్ఞస్యప్రాతఃకాలోపలక్షితంకర్మ- ప్రాతస్సవనం. తత్రస్తోత్రాదిగాయత్రీఛన్దస్కం, * గాయత్రంప్రాతస్సవనమితిచశ్రుతి, రిత్యర్థః. యథోక్తేపురుషాయుషిప్రాతస్సవనేచతుర్వింశత్యక్షరాణిచతుర్వింశతివర్షాణి. ఫలితమాహ (అతఇతి). తథాపికథంపురుషాయుషస్యయజ్ఞత్వం- తదాహ (అతఇతి). అతశ్శబ్దస్యైవార్థః- విధియజ్ఞసాదృశ్యాదితి. విధినాఽనుష్ఠీయమానోయజ్ఞః- విధియజ్ఞః. తేన సాదృశ్యంపురుషస్య- ప్రాతస్సవనసంబన్ధః. తస్మాత్పురుషోయజ్ఞఇత్యర్థః. యథాయథోక్తేపురుషాయుషిప్రాతస్సవనసంపత్తిః- తథావక్ష్యమాణమారపిపురుషాయుషోర్మాధ్యన్దినంసవనంతృతీయసవనమితిసవనద్వయసమ్పత్తిర్ద్రష్టవ్యేత్యాహ (తథేతి). చతుర్వింశతివర్షమితేపురుషాయుషిప్రాతస్సవనసమ్పత్తిస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్. వక్ష్యమాణపురుషాయుషోస్సవనద్వయసమ్పత్తౌకింకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (త్రిష్టుబితి). చతుశ్చత్వారింశదక్షరాత్రిష్టుప్ప్రసిద్ధా - త్రైష్టుభంచమాధ్యన్దినంసవనం.అష్టాచత్వారింశదక్షరాజగతీ - జాగతంచతృతీయసవనం. అతస్సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదుత్తరయోఃపురుషాయుషోస్సవనద్వయసమ్పద్యుక్తేత్యర్థః. పురుషస్యయజ్ఞత్వేవిధియజ్ఞేనసహసాదృశ్యాన్తరమాహ (కించేతి). ప్రాతస్సవనేవసూనాంతద్దేవతాత్వేనాన్వాయత్తత్వమేవసఙ్క్షిపతి (సవనదేవతాత్వేనస్వామినఇత్యర్థఇతి). వసూనాంసవనస్వామిత్వముభయత్రతుల్యమిత్యుక్త్వాప్రసిద్ధాన్వసూన్ పురుషయజ్ఞేపిప్రాప్తాన్ ప్రత్యుదస్యతి (పురుషయజ్ఞేపీతి). తేష్వవసుశబ్దప్రవృత్తింసాధయతి (తేహీతి). నిమిత్తాన్తరమాహ (ప్రాణేషుహీతి). ప్రాణానాంవసుత్వముపపాదితముపసంహరతి (ఇత్యతఇతి). ౧

రం.— దీర్ఘాయుష్ట్వఫలకపురుషవిద్యాప్రస్తూయతే (పురుషోవావయజ్ఞ ఇతి) పురుషస్స్వస్మిన్యజ్ఞదృష్టింకుర్యాదిత్యర్థః. పురుషస్యయజ్ఞసాదృశ్యమేవాహ (తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణితత్ప్రాతస్సవనం) షోడశోత్తరవర్షశతమితేపురుషాయుషిఆద్యానిచతుర్వింశతివర్షాణిప్రాతస్సవనమిత్యర్థః. తత్రతద్దృష్టిఃకర్తవ్యేతియావత్. తత్రహేతుమాహ (చతుర్వింశత్యక్షరాగాయత్రీగాయత్రంప్రాతస్సవనం) ప్రాతస్సవనస్య గాయత్రీఛన్దస్కత్వాత్, గాయత్రీఛన్దసశ్చతుర్వింశత్యక్షరాత్మకత్వాత్, చతుర్వింశతివర్షేప్రాత స్సవనత్వాధ్యాసోయుజ్యతఇతిభావః. (తదస్యవసవోఽన్వాయత్తాః) అస్య- ఉపాసకస్యతత్- ప్రాతస్సవనంవసవస్స్వామిత్వేనానుగతాః. ప్రసిద్ధయజ్ఞేప్రాతస్సవనస్యవసుస్వామికత్వాదితిభావః. ప్రసిద్ధాన్వసూన్వ్యావర్తయతి (ప్రాణావావవసవః) వావశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణానాంవసుత్వేయుక్తిమాహ (ఏతేహీదం సర్వంవాసయన్తి) శరీరాణామశైథిల్యలక్షణవాసస్యప్రాణాధీనత్వాదితిభావః. ౧

శం.— తంచేత్- యజ్ఞసంపాదినమేతస్మిన్- ప్రాతస్సవనసమ్పన్నేవయసికించిత్-వ్యాధ్యాదిమరణశఙ్కాకారణముపతపేత్- దుఃఖముత్పాదయేత్. సతదా- యజ్ఞసంపాదీపురుషఆత్మానంయజ్ఞంమన్యమానోబ్రూయాత్- జపేదిత్యర్థఇమంమన్త్రం. హేప్రాణాఃవసవఃఇదంమే- ప్రాతస్సవనంమమయజ్ఞస్యవర్తతే. (తన్మాధ్యన్దినంసవనమనుసన్తనుతేతి)-మాధ్యన్దినేనసవనేనాయుషాసహితం - ఏకీభూతం, సన్తతంకురుతేత్యర్థః. మాహంయజ్ఞోయుష్మాకంప్రాణానాంవసూనాంప్రాతస్సవనేశానాంమధ్యేవిలోప్సీయ - విలుప్యేయం, విచ్ఛిద్యేయమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దోమన్త్రసమాప్త్యర్థః. సఃతేనజపేనధ్యానేనచతతః - తస్మాదుపతాపాదుదేతి- ఉద్గచ్ఛతి. ఉద్గమ్యవిముక్తస్సన్నగదోహ-అనుపతాపోభవత్యేవ. ౨

ఆ.— సమ్ప్రతిపురుషయజ్ఞవిద్యాఙ్గభూతమాశీర్వాదప్రయోగందర్శయతి (తంచేదితి). అనుసన్తనుతేత్యత్రానుపదం- ఏకీభావే. మన్త్రజపస్యసానుబన్ధిత్వంవిధియజ్ఞేనసమానం. (సతేనజపేనధ్యానేనచేతి) *తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినేతిశేషః. ౨

రం.— (తంచేదేతస్మిన్వయసికించిదుపతపేత్) తం- పురుషవిద్యానిష్ఠంఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాత్మకేవయసికించిత్-రోగాదికంఉపతపేత్- బాధేతచేదిత్యర్థః. (సబ్రూయాత్ప్రాణావసవఇదంమేప్రాతస్సవనంమాధ్యన్దినంసవనమనుసన్తనుతేతీత్యాది) తదాఇమంమన్త్రంసః-ఉపాసకఃబ్రూయాత్-జపేత్. హేప్రాణాఃవసవఃయజ్ఞరూపస్యమమాధునాప్రాతస్సవనంప్రవర్తతే. ఇదంప్రవర్తమానంప్రాతస్సవనంమాధ్యన్దినసవనేనావిచ్ఛిన్నంకురుత. ప్రాతస్సవనేశానాంప్రాణానాంవసూనాంమధ్యేయజ్ఞోహం- యజ్ఞరూపోహంమావిలోప్సీయ- లుప్తోమాభూవం. ఛాన్దసోమాఙిలుఙభావః. మాశబ్దాపా. ఇతిమన్త్రంజపేదిత్యర్థః. (ఉద్ధైవతతఏత్యగదోహభవతి) తతః-ఉపతాపాత్ ఉదేతి-ఉద్గచ్ఛతి. అగదోభవతి- అరోగోభవతీత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౨

శం.— (అథయానిచతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీతి) సమానం. రుదన్తి, రోదయన్తి, తిప్రాణారుద్రాః. రుద్రాహిక్రూరాః. తేమధ్యమేవయస్యతోరుద్రాః.

ఉ.— తంచేదేతస్మిన్వయసికిఞ్చిదుపతపేత్ సబ్రూయాత్ప్రాణారుద్రాఇదంమేమాధ్యన్దినగ్ సవనం తృతీయసవనమనుసన్తనుతేతిమాఽహం ప్రాణానాగ్ రుద్రాణాంమధ్యేయజ్ఞోవిలోప్సీయేత్యుద్ధైవతతఏత్యగదోహభవతి॥ ౪

అథయాన్యష్టాచత్వారిగ్ శద్వర్షాణితత్తృతీయసవనమష్టాచత్వారిగ్ శదక్షరాజగతీజాగతంతృతీయసవనంతదస్యాదిత్యాఅన్వాయత్తాః ప్రాణావావాదిత్యాఏతేహీదగ్ సర్వమాదదతే॥ ౫

తంచేదేతస్మిన్వయసికిఞ్చిదుపతపేత్సబ్రూయాత్ ప్రాణాఆదిత్యాఇదంమే తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతిమాఽహం ప్రాణానామాదిత్యానాం మధ్యే యజ్ఞోవిలోప్సీయేత్యుద్ధైవతతఏత్యగదోహైవభవతి॥ ౬

ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానాహమహిదాసఐతరేయఃసకింమఏతదుపతపసియోఽహమనేన నప్రేష్యామీతిసహషోడశంవర్షశతమజీవత్ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతియఏవంవేద॥ …………… ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకేషోడశఃఖణ్డః.

ఆ.— ప్రాణేషురుద్రశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (రుదన్తీతి)। యదుక్తంరోదయన్తీతిరుద్రాఇతి-తదుపపాదయతి (రుద్రాహీతి) ౩-౪

రం.— (అథయానిచతుశ్చత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణావావరుద్రాఏతేహీదంసర్వంరోదయన్తి) యావన్తఇన్ద్రియాణాముత్క్రాన్తవిషయప్రావణ్యజనకతయాపురుషాన్ రోదయన్తీతిరుద్రత్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩

రం.— (తంచేదేతస్మిన్వయసికించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- చతుర్వింశతివర్షాదూర్ధ్వమష్టషష్టివర్షమధ్యేఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం రుద్రాణాంమధ్యే) మాధ్యన్దినసవనేశానాంభవతాంమధ్యఇత్యర్థః. ౪

శం.— తథా- ఆదిత్యాః ప్రాణాః. తేహీదం - శబ్దాదిజాతమాదదతే. ౫

ఆ.— యథాప్రాణావసవోరుద్రాశ్చోక్తాః- తథేతియావత్. తేష్వాదిత్యశబ్దప్రవృత్తౌనిమిత్తమాహ (తేహీతి). ౫

రం.— (అథయాన్యష్టాచత్వారింశద్వర్షాణీత్యాది) (ప్రాణావావఆదిత్యాఏతేహీదంసర్వమాదదతే) సర్వస్యవిషయజాతస్యాదానాత్ప్రాణానామాదిత్యత్వమిత్యర్థః. ౫

శం.— తఆదిత్యాస్తృతీయసవనమాయుః - షోడశోత్తరవర్షశతంసమాపయత - అనుసన్తనుత. యజ్ఞంసమాపయతేత్యర్థః. సమానమన్యత్. ౬

ఆ.— * తంచేదిత్యాదినాపూర్వేణగ్రన్థేన * తంచేదేతస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణగ్రన్థస్యతుల్యార్థత్వాన్న వ్యాఖ్యానాపేక్షేత్యాహ (సమానమన్యదితి) ౬

రం.— (తంచేదేతస్మిన్వయసికించిదుపతపేదిత్యాది) ఏతస్మిన్వయసి- అష్టషష్టివర్షాదూర్ధ్వంషోడశోత్తరశతవర్షమధ్యఇత్యర్థః. (తృతీయసవనమాయురనుసన్తనుతేతి) తృతీయసవనాత్మకమాయురాసమాప్త్యవిచ్ఛిన్నంకురుతేత్యర్థః. (ప్రాణానామాదిత్యానాంమధ్యే) తృతీయసవనస్వామినాంభవతాంమధ్యఇత్యర్థః. ౬

శం.— నిశ్చితాహివిద్యాఫలాయేత్యేతద్దర్శయన్నుదాహరతి- ఏతత్ - యజ్ఞదర్శనంహస్మవై- కిలతద్విద్వానాహమహిదాసః-నామతః, ఇతరాయాఅపత్యం- ఐతరేయః. కిం- కస్మాన్మే- మమైతత్ - ఉపతపనముపతపసిసత్వంహేరోగ. యోఽహం - యజ్ఞోఽనేన - త్వత్కృతేనోపతాపేనన ప్రేష్యామి- నమరిష్యామి. అతోవృథాతవశ్రమఇత్యర్థః. ఇతి- ఏవమాహస్మేతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. సః - ఏవంనిశ్చయస్సన్ -షోడశవర్షశతమజీవత్. అన్యోఽప్యేవంనిశ్చయఃషోడశంవర్షశతం ప్రజీవతి- యఏవం- యథోక్తంయజ్ఞసమ్పాదనంవేద- జానాతి. సఇత్యర్థః…………………… ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మహిదాసోదాహరణస్యతాత్పర్యమాహ (నిశ్చితాహీతి)। తదేతద్యజ్ఞదర్శనంవిద్వానాహస్మేతిసమ్బన్ధః. హవాఇతినిపాతయోః కిలేత్యర్థః. తస్యచోదాహరణప్రసిద్ధిర్విషయః. హేరోగ- కస్మాన్మాంత్వముపతపసీతిసమ్బన్ధః. కస్మాదిత్యపేక్షితేహేతుమాహ (యోఽహమితి)। యో యజ్ఞః- సోఽహమనేనేతియోజనా. ఇతిశబ్దస్యాన్వయమాచష్టే (ఇత్యేవమితి)। నిశ్చితాయావిద్యాయాధ్యానం ప్రతిఫలంకథయతి (సఏవమితి)।

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER

ఉ.— సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతేతాఅస్యదీక్షాః॥ ౧
అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతేతదుపసద్భిరేతి॥ ౨
అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి॥ ౩
అథయత్తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమితితాఅస్యదక్షిణాః॥ ౪

యద్యపిమహిదాసస్యయథోక్తనిశ్చయవతోయథోక్తంఫలం - తథాపీదానీన్తనస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ, (అన్యోపీతి) - (ప్రజీవతీతి) జీవనస్య ప్రకర్షః- రోగాద్యుపతాపరాహిత్యం ప్రశబ్దేనోచ్యతే. ఏవంనిశ్చయఇత్యుక్తంపురుషంవిశదయతి (ఏవమితి) .... ౭.

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏతద్ధస్మవైతద్విద్వానాహమహిదాసఐతరేయఇత్యాది) హేరోగ. సఃత్వంమే- మాంకిం- కస్మాదేతత్ - ఏవంప్రకారేణ ఉపతపసి. యోఽహం- పురుషవిద్యానిష్ఠఃత్వత్కృతేనానేనోపతాపేననప్రేష్యామి- నమరిష్యామి. అతస్తవశ్రమోవృథైవేతిఏతత్ - పురుషవిజ్ఞానస్వరూపంవిద్వానితరపుత్రః - ఐతరేయఃమహిదాసనామాఆహస్మేత్యర్థః. శుభ్రాదిత్వాదితరశబ్దాదపత్యార్థేఢక్. (సహషోడశంవర్షశతమజీవత్) సః- మహిదాసఃషోడశం- షోడశాధికంవర్షశతమజీవదిత్యర్థః. * తదస్మిన్నధికమితిదశాన్తాడ్డఇతిషోడశశబ్దాడ్డప్రత్యయః. అతోవిద్యాయాంఫలప్రాపకత్వనిశ్చయవతోఽవశ్యంఫలప్రాప్తిర్భవతీతిభావః. అన్యోప్యేవంవిత్షోడశంవర్షశతంజీవతీత్యాహ (ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతియఏవంవేద) స్పష్టోర్థః. ౭

ఇతితృతీయప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సయదశిశిషతీత్యాదిర్యజ్ఞసామాన్యనిర్దేశఃపురుషస్యపూర్వేణైవసమ్బధ్యతే. యదశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతి. తథా- పిపాసతి-పాతుమిచ్ఛతి. యన్నరమతే- ఇష్టాద్యప్రాప్తినిమిత్తం. యదేవంజాతీయకందుఃఖమనుభవతి- తాఅస్యదీక్షా. దుఃఖసామాన్యాద్విధియజ్ఞస్యేవ. ౧

ఆ.— ననుపూర్వేణాశీర్వాదప్రయోగేనోదాహరణేనవ్యాసమనన్తరగ్రన్థస్యసమ్బన్ధోనోపలభ్యతే- తత్రాహ (సయదితి)-పూర్వేణ * తస్యయానిచతుర్వింశతివర్షాణీత్యాదినాసాదృశ్యనిర్దేశేనేత్యర్థః. ఏవంజాతీయకం-అశనాయాదికృతమితియావత్. అశిశిషాదిషుదీక్షాదృష్టౌహేతుమాహ (దుఃఖేతి). ౧

రం.— తథాపురుషస్యయజ్ఞసాదృశ్యమేవనిరూపయతి (సయదశిశిషతియత్పిపాసతియన్నరమతేతాఅస్యదీక్షా) అశనాయాపిపాసారత్యభావానాందుఃఖాత్మకత్వేనదీక్షాత్వంకల్ప్యమిత్యర్థః. ౧

శం.— అథయదశ్నాతి, యత్పిబతి, యద్రమతే- రతించానుభవతీష్టాదిసంయోగాత్,, తదుపసద్భిస్సమానతామేతి. ఉపసదాంచపయోవ్రతత్వనిమిత్తంసుఖమస్తి, అల్పభోజనీయానిచాహాన్యాసన్నానీతిప్రశ్వాసః- అతోఽశనాదీనాముపసదాంచసామాన్యం. ౨

ఆ.— దీక్షావత్త్వసాదృశ్యాత్పురుషస్యయజ్ఞత్వముక్తం. ఇదానీముపసదుపేతత్వసాదృశ్యాదపితస్యయజ్ఞత్వంవిజ్ఞేయమిత్యాహ (అథేతి).అశనాదిషుకథముపసద్దృష్టిః- తత్రాహ (ఉపసదాంచేతి).పయోవ్రతత్వం-పయోభక్షణయుక్తత్వం. యజ్ఞేయాన్యహాన్యల్పభోజనీయాని ప్రసిద్ధాని- తానిచోపసత్సుక్రియమాణాస్వాసన్నానీతితాసుప్రశ్వాసః-స్వాస్థ్యవిశేషః. అశనాదిషుచసోస్తీతిప్రసిద్ధమిత్యర్థః. సుఖనిమిత్తత్వంక్లేశనివృత్తిహేతుత్వంచసామాన్యం. ౨

రం.— (అథయదశ్నాతియత్పిబతియద్రమతేతదుపసద్భిరేతి) అశనపానరతీనాంపయోవ్రతాదియుక్తోపసద్వత్సుఖరూపత్వాదుపసద్రూపత్వం. తదుపసద్భిరేతి- ఉపసద్భిస్సామ్యమేతి. ఉపసద్దృష్టిస్తాసుకర్తవ్యేత్యర్థః. ౨

శం.— అథయద్ధసతి, యజ్జక్షతి- భక్షయతి, యన్మైథునంచరతి,- స్తుతశస్త్రైరేవతత్సామాన్యమేతి- శబ్దవత్త్వసామాన్యాత్. ౩

ఆ.— స్తుతశస్త్రవైశిష్ట్యసామ్యాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమిత్యాహ (అథయదితి).హసనాదిషుస్తుతశస్త్రదృష్టౌహేతుమాహ (శబ్దవత్త్వేతి). ౩

రం.— (అథయద్ధసతియజ్జక్షతియన్మైథునంచరతిస్తుతశస్త్రైరేవతదేతి) హసనభక్షణమైథునాదీనాం శబ్దవత్త్వసామ్యాత్స్తుతశస్త్రైస్సామ్యమేతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథయత్తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమితి- తాఅస్యదక్షిణాః, ధర్మపుష్టికరత్వసామాన్యాత్. ౪

ఆ.— దక్షిణావత్త్వసామ్యాదపి,పురుషస్య యజ్ఞత్వమవధేయమిత్యాహ (అథేతి).తపోదానాదిషుదక్షిణాదృష్టౌ హేతుమాహ (ధర్మేతి). ౪

తస్మాదాహుఃసోష్యత్యసోష్టేతిపునరుత్పాదనమేవాస్యతన్మరణమేవావభృథః॥ ౫

ఉ.—— తద్ధైతద్ఘోరఆఙ్గిరసః కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచాపిపాసఏవసబభూవసోన్తవేళాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేతాక్షితమస్యచ్యుతమసి ప్రాణసంశితమసీతితత్రైతేద్వే ఋచౌభవతః॥ ౬

రం.—— (అథయదిత్యాది) తపోదానమార్జవమహింసాసత్యవచనమిత్యేతాన్యస్యదక్షిణా-దక్షిణాదృష్టిస్తేషుకర్తవ్యేత్యర్థః. ధర్మపుష్టికరత్వసామ్యాదితిభావః. ౪

శం.—— యస్మాచ్చయజ్ఞఃపురుషః- తస్మాత్తంజనయిష్యతిమాతాయదా- తదాఆహురన్యేసోష్యతీతిపస్యమాతరం. యదాచప్రసూతాభవతి- తదాఽసోష్టపూర్ణికేతి. విధియజ్ఞఇవసోష్యతిసోమందేవదత్తో, ఽసోష్టసోమంయజ్ఞదత్త, ఇతి. అతశ్శబ్దసామాన్యాద్వాపురుషోయజ్ఞః. పునరుత్పాదనమేవాస్యతత్- పురుషాఖ్యస్యయజ్ఞస్య, యత్సోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వంవిధియజ్ఞస్యేవ. కిఞ్చ - తన్మరణమేవాస్య - పురుషయజ్ఞస్యావభృథః, సమాప్తిసామాన్యాత్. ౫

ఆ.—— ప్రకారాన్తరేణపురుషస్యయజ్ఞత్వంసాధయతి (యస్మాచ్చేతి) * షూఞ్ ప్రాణిప్రసవే * షుఞ్ అభిషవఇతిధాతుద్వయదర్శనాత్ప్రసవేఖణ్డనేచసాధారణస్సవనశబ్దః. తతస్సవనశబ్దసామాన్యాద్వాపురుషేయజ్ఞదృష్టిఃకర్తవ్యేత్యర్థః. పురుషగతంశబ్దసామాన్యంవిశదయతి (పునరితి)-యత్పునరస్యపురుషాఖ్యస్యవిధియజ్ఞస్యేవసోష్యతీత్యాదిశబ్దసమ్బన్ధిత్వం-తదుత్పాదనమేవతదితియోజనా. అవభృథసమ్బన్ధిత్వాదపిపురుషస్యయజ్ఞత్వమస్తీత్యాహ (కిఞ్చేతి). ౫

రం.—— (తస్మాదాహుస్సోష్యత్యసోష్టేతిపునరుత్పాదనమేవాస్య) యతోఽతఃపురుషస్యైవయజ్ఞరూపత్వం-అతఏవయథాయజ్ఞంకరిష్యమాణేపురుషేదేవదత్తస్సోమంసోష్యతీతిప్రయుజ్యతే- తథాయదామాతాతంపురుషంజనయిష్యతి - తదాపురుషస్యోత్పాదనంప్రతీష్యన్పురుషంసోష్యతీతిప్రయుఞ్జతేలోకాః. యాగానన్తరంఅసోష్టసోమంయజ్ఞదత్తఇతివత్ అసోష్టమాతాపురుషమిత్యుత్పత్తేఃపశ్చాత్ప్రయుజ్యతే. తతశ్చపురుషస్యోత్పాదనస్యైవసోష్యత్యసోష్టేతిశబ్దసమ్బన్ధిత్వసామాన్యాత్ యజ్ఞానుష్ఠానలక్షణముత్పాదనమిత్యర్థః. (తన్మరణమేవావభృథః) సమాప్తిత్వసామ్యాన్మరణేఅవభృథత్వంపశ్యేదితిభావః. ౫

శం.—— తద్ధైతత్ - యజ్ఞదర్శనం. ఘోరః- నామతః. ఆఙ్గిరసః- గోత్రతః. కృష్ణాయదేవకీపుత్రాయ - శిష్యాయోక్త్వోవాచ.- తదేతత్త్రయమిత్యాదివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. సచైతద్దర్శనంశ్రుత్వాఽపిపాసఏవాన్యాభ్యోవిద్యాభ్యోబభూవ. ఇత్థంచవిశిష్టేయంవిద్యా - యత్కృష్ణస్యదేవకీపుత్రస్యాన్యాంవిద్యాంప్రతితృడ్విచ్ఛేదకరీతిపురుషయజ్ఞవిద్యాంస్తౌతి. ఘోరఆఙ్గిరసఃకృష్ణాయోక్త్వేమాంవిద్యాంకిమువాచేతి. తదాహ- సః- ఏవంయథోక్తయజ్ఞవిదన్తవేళాయాం- మరణకాలఏతన్మన్త్రత్రయంప్రతిపద్యేత- జపేదిత్యర్థః. కింతత్. అక్షితం-అక్షీణం- అక్షతంవాఽసి. ఇత్యేకంయజుః. సామర్థ్యాదాదిత్యస్థంప్రాణంచైకీకృత్యాహ. తథాతమేవాహ- అచ్యుతం- స్వరూపాదప్రచ్యుతమసి. ఇతిద్వితీయంయజుః. ప్రాణసంశితం- ప్రాణస్యసంశితం- సమ్యక్తనూకృతంచసూక్ష్మంతత్త్వమసి. ఇతితృతీయంయజుః. తత్ర-ఏతస్మిన్నర్థేవిద్యాస్తుతిపరేద్వేఋచౌ-మన్త్రౌభవతః. నజపార్థే- * త్రయంప్రతిపద్యేతేతిత్రిత్వసఙ్ఖ్యాబాధనాత్. పఞ్చసఙ్ఖ్యాహితదాస్యాత్. ౬

ఆ.—— పురుషేయజ్ఞదృష్టిముక్త్వా తత్ప్రతివిశిష్టపురుషసమ్బన్ధేనవిద్యాంస్తోతుం, విద్యాఙ్గంచజపంవిధాతుముపక్రమతే (తద్ధైతదితి). దేవకీపుత్రస్యైతద్దర్శనశ్రవణఫలమాహ (సచేతి).కిమర్థమయంగురుశిష్యాఖ్యాయికేతి, ఆహ (ఇత్థంచేతి). అక్షితమసీత్యక్షీణత్వందేవతాంప్రత్యుచ్యతే- తత్రాహ (సామర్థ్యాదితి)-నికృష్టస్యస్తుతిసమ్బన్ధాయోగాత్, పురుషయజ్ఞేసవనదేవతాన్తరానుపపత్తేః, శ్చప్రాణానామేవాత్రనికటరూపమాదిత్యాఖ్యంజప్యమన్త్రార్థత్వేనసమ్బుధ్యతఇత్యర్థః. ద్వితీయమన్త్రస్యార్థాన్తరంవారయతి (తథేతి)-ప్రథమమన్త్రవదిత్యర్థః. సవిష్వనాఽతేకాష్ఠత్వేసత్యనన్తరస్యవైయర్థ్యం- ద్వయోరపిజప్యత్వేనోపయుక్తత్వాదితిద్రష్టవ్యం. మన్త్రత్రయప్రతిపాద్యంసానిత్రంతత్త్వమృగ్ద్వయేనాపిప్రతిపాదితమితిప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమాహ (తత్రేతి).కిమితివిద్యాస్తుతిపరత్వమనయోరిష్యతే- జపార్థత్వమేవకింనస్యాత్- తత్రాహ (నేత్యాదినా).అనయోర్జపార్థత్వేహిత్రిత్వసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాన్నసాబాధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ (పఞ్చేతి)-అనయోర్జప్యత్వేపఞ్చకంప్రతిపద్యేతేతిపఞ్చసఙ్ఖ్యాయావక్తవ్యత్వాత్త్రిత్వంబాధితంస్యాదిత్యర్థః. ౬

రం.—— (తద్ధైతద్ఘోరఆఙ్గిరసఃకృష్ణాయదేవకీపుత్రాయోక్త్వోవాచ) ఘోరనామాఆఙ్గిరోగోత్రఃకశ్చిదృషిఃతదేతత్-పురుషయజ్ఞదర్శనందేవకీపుత్రాయకృష్ణాయ- ఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. కృష్ణశేషభూతం. తత్ప్రీత్యర్థమిత్యుక్త్వా- ఇత్యనుసన్ధాయఉవాచ - ఆసస్థితవానిత్యర్థః. వచేర్లక్షణయాఽనుష్ఠానార్థత్వం. (అపిపాసఏవసబభూవ) సః- ఘోరనామాభగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషయజ్ఞోపాసనానుష్ఠానేనబ్రహ్మవిద్యాంప్రాప్యాపిపాసః- ఇతరముపలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకస్య. ముక్తోబభూవేత్యర్థః. తతశ్చషోడశాధికవర్షశతజీవనఫలకస్యాపిపురు

మ.— ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసః ఉద్వయంతమసస్పరిజ్యోతిః పశ్యన్త ఉత్తరగ్ స్వః పశ్యన్త ఉత్తరం దేవం దేవత్రా సూర్యమగన్మజ్యోతిరుత్తమమితి జ్యోతిరుత్తమమితి॥ ………………… ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

షయజ్ఞదర్శనస్యభగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకమనుష్ఠితస్య బ్రహ్మవిద్యోపయోగిత్వమప్యస్తీతిభావః. (సోన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత) సః- భగవచ్ఛేషత్వానుసన్ధానపూర్వకపురుషవిద్యాసాధితచిరాయుష్ట్వానుగృహీతబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠః పురుషః అక్షితమసి, అచ్యుతమసి, ప్రాణసంశితమసి, త్యేతన్మన్త్రత్రయంమరణకాలేజపేదిత్యర్థః. అక్షితమసి- క్షయశూన్యమసి. అచ్యుతమసి-స్వరూపస్వభావప్రచ్యుతిశూన్యమసి. ప్రాణసంశితమసి- జగత్ప్రాణయితృత్వేసతిసంశితం-సూక్ష్మతత్త్వమసీతి బ్రహ్మసమ్బోధనం. *శో తనూకరణ ఇతిహిధాతుః. (తత్రైతేద్వేఋచౌభవతః) తత్ర- పరబ్రహ్మవిషయేఏతేఋచౌ- మన్త్రౌభవతఇత్యర్థః. ౬

శం.— ఆదిత్ప్రత్నస్య ఆకారస్యానుబన్ధస్తకారో, ఽనర్థక ఇచ్ఛబ్దః, శ్చ- ప్రత్నస్య- చిరన్తనస్య, పురాణస్యేత్యర్థః. రేతసః- కారణస్య- బీజభూతస్యజగతస్సదాఖ్యస్యజ్యోతిః- ప్రకాశం పశ్యన్తి. ఆశబ్దఉత్కృష్టానుబన్ధః పశ్యన్తీత్యనేనసమ్బధ్యతే. కింజ్యోతిః పశ్యన్తి. వాసరం- అహః, అహరివతత్సర్వతో వ్యాప్తం బ్రహ్మణో జ్యోతిః. నివృత్తచక్షుషో బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యాదినివృత్తిసాధనేన శుద్ధాన్తఃకరణాః, ఆ- సమన్తతో జ్యోతిః పశ్యన్తీత్యర్థః. పరః- పరమితిలిఙ్గవ్యత్యయేన, జ్యోతిః పరత్వాత్. యదిధ్యతే - దీప్యతే దివి - ద్యోతనవతి పరస్మిన్బ్రహ్మణి వర్తమానం. యేనజ్యోతిషేద్ధస్సవితాతపతి, చన్ద్రమాభాతి, విద్యుద్విద్యోతతే, గ్రహతారాగణా విభాసన్తే. కిఞ్చ - అన్యోమన్త్రదృగాహ యథోక్తంజ్యోతిః పశ్యన్ (ఉద్వయం) తమసః- అజ్ఞానలక్షణాత్పరి- పరస్తాదితిశేషః. తమసా వా అపనేతృ- యజ్జ్యోతిరుత్తరమాదిత్యస్థం పరిపశ్యన్తో వయముదగన్మేతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. తజ్జ్యోతిస్స్వః- ఆత్మీయం. అస్మద్ధృదిస్థితమాదిత్యస్థంచ తదేకం జ్యోతిః. యదుత్తరం - ఉత్కృష్టతరం. ఊర్ధ్వతరంవాపరం జ్యోతిరపేక్ష్య పశ్యన్త ఉదగన్మవయం. కథముదగన్మేతి. ఆహ- దేవం- ద్యోతనవన్తం. దేవత్రా- దేవేషు సర్వేషు. సూర్యం- రసానాం రశ్మీనాం ప్రాణానాంచజగత ఈరణాత్సూర్యః. తముదగన్మ- గతవన్తో జ్యోతిరుత్తమం- సర్వజ్యోతిర్భ్య ఉత్కృష్టతమం. అహో ప్రాప్తావయమిత్యర్థః. ఇదంతజ్జ్యోతిః - యదృగ్ద్వయేనస్తుతం, యద్యజుర్మన్త్రేణ ప్రకాశితం,. ద్విరభ్యాసో యజ్ఞకల్పనాపరిసమాప్త్యర్థః. ………………… ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— 'ఆదిత్ప్రత్నస్య రేతసో జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం। పరోయదిధ్యతే దివి' తిమన్త్రస్యప్రతీకగ్రహణం - ఆదిత్ప్రత్నస్యరేతస ఇతి. తత్పదచ్ఛేదపూర్వకంవ్యాచష్టే (ఆదిత్యాదినా) -ఇచ్ఛబ్దశ్చ- అనర్థక ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కింతత్కారణమిత్యపేక్షాయాం *సదేవసోమ్యేదమితి శ్రుతిసిద్ధం బ్రహ్మేత్యాహ.(సదాఖ్యస్యేతి) *ఆనన్దం బ్రహ్మణోవిద్వానితివత్ ప్రత్నస్యజ్యోతిరితి సమ్బన్ధో ద్రష్టవ్యః. ఉత్కృష్టానుబన్ధః- ధ్వస్తతకార్యస్స ఇతియావత్. నను బ్రహ్మస్వరూపభూతమేతజ్జ్యోతిర్న చసర్వే పశ్యన్తి- తత్రాహ (నివృత్తచక్షుష ఇతి)-నివృత్తాని- విముఖీకృతాని విషయేభ్యశ్చక్షూంషి- కరణాని యేషాంతే- తథా. అతఏవ బ్రహ్మవిదః. *కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్నితి శ్రుత్యన్తరం. తత్రైవోపాయాన్తరం సూచయతి (బ్రహ్మచర్యాదీతి) *. స్మరణంకీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం। సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతి రేవచ।ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః। విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణం. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేనాహింసాఽస్తేనాదయో గృహ్యన్తే. ఏతైర్నివృత్తిప్రధానైస్సాధనైశ్శుద్ధం- ఉద్దీపితమన్తఃకరణంయేషాంతే- తథా. వ్యత్యయస్యహేతుమాహ (జ్యోతిష్పరత్వాదితి)-యత్స్వమహిమ్ని ప్రతిష్ఠద్దీప్యతే- తత్పరంజ్యోతిరితి సమ్బన్ధః. దీప్యమానత్వంవివృణోతి (యేనేతి)మన్త్రాన్తరమవతారయతి (కించేతి). ఇతశ్చవిద్యాస్తుత్యర్థేతియావత్. కిమాహేత్యపేక్షాయాం ద్వితీయంమన్త్రమాదత్తే (ఉద్వయమితి).తం వ్యాకరోతి (తమస ఇత్యాదినా) -తస్మైవజ్యోతిషః ప్రభానైజ్యోతిర్నాన్యదస్తీత్యర్థః. దేవత్వేన ప్రత్యగాత్మత్వమాహ (స్వఇతి) తయోరేకత్వం *సయశ్చాయమిత్యాదిషు శ్రుత్యన్తరసిద్ధం దర్శయతి (ఆదిత్యస్థమితి) -తత్పదార్థంత్వంపదార్థంచోక్త్వా తయోరైక్యముక్తం. ఇదానీమేకీభూతంజ్యోతిర్విశినష్టి (యదుత్తరమితి). ఏకత్వధీఫలం కథయతి (పశ్యన్త ఇతి). ఫలమేవ ప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా). ఫలవిషయం స్వానుభవం దర్శయతి (అహో ఇతి). మన్త్రాణాం మన్త్రయోశ్చైకవాక్యత్వముపసంహరతి (ఇదంతదితి) ………………… ౭

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆదిత్ప్రత్నస్యరేతస ఇతి) తయోఋచోరయమాద్యో మన్త్రః ప్రతీకేన గృహీతః. సోయంమన్త్రః - ఆదిత్ప్రత్నస్యరేతసః జ్యోతిః పశ్యన్తి వాసరం పరో యదిధ్యతే దివి ఇతి. అయమర్థః- ప్రత్నస్య- పురాతనస్య రేతసః- జగద్బీజభూతస్యావ్యక్తస్య ఆదిత్- ఆదిభూతం. సంసారసన్తమసనివారకతయా జ్యోతిశ్శబ్దితం పరం బ్రహ్మ * సదాపశ్యన్తి సూరయ ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరయః వాసరం - నిత్యప్రకాశరూపం సర్వకాలం పశ్యన్తీత్యర్థః. యత్ - జ్యోతిః * అథయదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యుక్తరీత్యా దివి-భగవల్లోకే పరత్వేన ఇధ్యతే- నిరతిశయదీప్తియుక్తవిగ్రహ

ఉ.—— మనోబ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశోబ్రహ్మేత్యుభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచ॥ ౧

యుక్తమిత్యర్థః. (ఉద్వయంతమసస్పరిజ్యోతిఃపశ్యన్తఉత్తరంస్వఃపశ్యన్తఉత్తరమిత్యాది) తమసః- ప్రకృతేఃపరస్తాత్- ఉత్తరంజ్యోతిః-పరబ్రహ్మపరిపశ్యన్తః. ఉత్తరం- సర్వలోకోర్ధ్వంస్వః- భగవల్లోకంపరిపశ్యన్తః. అత్రపరిపశ్యన్తఇత్యుభయత్రహేతౌశతృప్రత్యయః. భగవల్లోకస్య తద్గతపరమాత్మనశ్చదర్శనాయేతియావత్. దేవత్రా- దేవేషు. * దేవమనుష్యేత్యాదినాసప్తమ్యాస్త్రాప్రత్యయః. దేవం - ద్యోతమానం. ఉత్తమం- అర్చిరాదిపర్వభూతం. సూర్యరూపంజ్యోతిర్వయంఉదగన్మ- ఉద్గత్యప్రాప్తాఃస్మఇత్యర్థః. (జ్యోతిరుత్తమమితిజ్యోతిరుత్తమమితి) ద్విరభ్యాసోయజ్ఞకల్పనాసమాప్త్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణంలిఖ్యతే - గుణోపసంహారపాదేతైత్తిరీయకే * తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానశ్శ్రద్ధాపత్నీశరీరమిధ్మమురోవేదిర్లోమానిబర్హిర్వేదశ్శిఖాహృదయంయూపఃకామఆజ్యంమన్యుఃపశుస్తపోఽగ్నిర్దమశ్శమయితాదక్షిణావాగ్ఘోతాప్రాణఉద్గాతాచక్షురధ్వర్యుర్మనోబ్రహ్మశ్రోత్రమగ్నీత్యావద్ధ్రియతేసాదీక్షాయదశ్నాతియత్పిబతితదస్యసోమపానంయద్రమతేతదుపసదోయత్సఞ్చరత్యుపవిశత్యుత్తిష్ఠతేచసప్రవర్గ్యోయన్ముఖంతదాహవనీయోయదస్యవిజ్ఞానంతజ్జుహోతియత్సాయంప్రాతరత్తితత్సమిధోయత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానియేఅహోరాత్రేతేదర్శపూర్ణమాసౌయేఽర్ధమాసాశ్చమాసాశ్చతేచాతుర్మాస్యానియఋతవస్తేపశుబన్ధాఃఇతిశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః *పురుషోవావయజ్ఞఇతిఛాన్దోగ్యామ్నాతాపురుషవిద్యానభిన్నా - పురుషవిద్యేతిసమాఖ్యైక్యాత్, పురుషస్యయజ్ఞావయవత్వకల్పనాసామ్యాత్, మరణావభృథసామ్యాచ్చేతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * పురుషవిద్యాయామపిచేతరేషామనామ్నానాత్. ఉభయత్రామ్నాతయోఃపురుషవిద్యాత్వేఽపివిద్యాభేదోఽస్త్యేవ. కుతః. ఇతరేషామనామ్నానాత్ - * యత్సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినంచతానిసవనానీత్యాదీనాంతైత్తిరీయకామ్నాతానాంఛాన్దోగ్యేఽనామ్నానాత్, త్రేధావిభక్తపురుషాయుషస్యైవఛాన్దోగ్యేసవనత్వామ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యశ్రుతాశిశిషాదిదీక్షాదిత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఽదర్శనాత్, యజమానపత్న్యాదిపరికల్పనానాంచభిన్నభిన్నత్వాత్, ఛాన్దోగ్య *పురుషోవావయజ్ఞఇతిశ్రుతస్యపురుషేయజ్ఞత్వపరికల్పనస్యతైత్తిరీయకేఽదర్శనాచ్చవిద్యాభేదఏవ. నచ * తస్యైవంవిదుషోయజ్ఞస్యేత్యత్రషష్ఠ్యన్తస్యసామానాధికరణ్యాశ్రయణేనపురుషేయజ్ఞత్వకల్పనంతైత్తిరీయకేఽప్యస్తీతివాచ్యం- పురుషస్యైవయజ్ఞత్వేతస్యైవయజమానత్వంవిరుద్ధం- యజ్ఞత్వయజమానత్వయోరేకస్మిన్విరోధాత్. కించ- పురుషేయజ్ఞత్వకల్పనేహివిదుషోయజ్ఞఆత్మాయజమానఇత్యేవవక్తవ్యంస్యాత్ - నత్వేకవాక్యతయా *విదుషోయజ్ఞస్యాత్మాయజమానఇతి. అతోవిదుషోయజ్ఞస్యేతివ్యధికరణషష్ఠ్యా. విద్వత్సమ్బన్ధియజ్ఞస్యేత్యర్థః. తతశ్చప్రణవఏవవిస్వరఇతిన్యాయేనపురుషస్యయజ్ఞత్వకల్పనైకరూప్యాభావాద్విద్యాభేదఏవ. కించ-ఛాన్దోగ్యామ్నాతాయాఃపురుషవిద్యాయాః * ప్రహషోడశంవర్షశతంజీవతీతిషోడశాధికవర్షశతజీవనంఫలత్వేనామ్నాతం. తైత్తిరీయకేతుశ్రుతాయాఃపురుషవిద్యాయాః * బ్రహ్మణోమహిమానమాప్నోతీతిబ్రహ్మప్రాప్తిఫలికాయాస్సన్నిధౌపఠితత్వాత్ బ్రహ్మవిద్యాఙ్గతయాబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వమేవ. అతోఫలసంయోగభేదాచ్చపురుషవిద్యయోర్భేదఇతిసిద్ధాన్తితం. ప్రకృతమనుసరామః.................................... ౨

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— మనోమయఈశ్వరఉక్తఆకాశాత్మేతిచ-బ్రహ్మణోగుణైకదేశత్వేన. అథేదానీంమనఆకాశయోస్సమస్తబ్రహ్మదృష్టివిధానార్థఆరమ్భః (మనోబ్రహ్మేత్యాది). మనః - మనుతేఽనేనేతి అన్తఃకరణం. తద్బ్రహ్మపరమిత్యుపాసీతేత్యేతదాత్మవిషయందర్శనం - అధ్యాత్మం. అథాధిదైవతం- దేవతావిషయమిదంవక్ష్యామః. ఆకాశోబ్రహ్మేత్యుపాసీత. ఏవముభయం - అధ్యాత్మమధిదైవతంచోభయంబ్రహ్మదృష్టివిషయమాదిష్టం- ఉపదిష్టంభవతి- ఆకాశమనసోస్సూక్ష్మత్వాత్. మనసోపలభ్యత్వాచ్చబ్రహ్మణోయోగ్యంమనోబ్రహ్మదృష్టేః. ఆకాశశ్చసర్వగతత్వాత్సూక్ష్మత్వాదుపాధిహీనత్వాచ్చ. ౧

ఆ.—— ననుయజ్ఞవిజ్ఞానేనవక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్యనసఙ్గతిరస్తీత్యుక్తంపౌర్వాపర్యమిత్యాశఙ్క్యానన్తరఖణ్డస్యవ్యవహితేనసమ్బన్ధమాహ (మనోమయఇతి) ఇతిచ-ఈశ్వరఉక్తఇతిపూర్వేణసమ్బన్ధః. తత్రబ్రహ్మణోగుణావయవైకదేశత్వేనమనఆకాశశ్చోక్తఇత్యాహ (బ్రహ్మణఇతి). యథోక్తగుణకబ్రహ్మదృష్ట్యసమర్థస్యతయోరేవసమ్పూర్ణబ్రహ్మదృష్టికథనార్థముత్తరంగ్రన్థమవతారయతి (అథేతి) ఏవముభయం - ఉపదిష్టంభవతీతిసమ్బన్ధః. తదేవోభయంవిభజతే (అధ్యాత్మమితి). కథంమనోదృష్టివిషయత్వేనాధ్యాత్మంమనోబ్రహ్మేత్యుపాసనంవిధిత్స్యతే-తత్రాహ (మనసేతి). తథాపికథంబ్రహ్మదృష్టేరాకాశంవిషయీభవతి- నహితేనోపలభ్యతేబ్రహ్మేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆకాశశ్చేతి) - బ్రహ్మదృష్టేర్యోగ్యమితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౧

రం.—— అధ్యాత్మంమనసిఅధిదైవతమాకాశేచబ్రహ్మదృష్టిరుపదిశ్యతే (మనోబ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదినా) ఆదిష్టంభవతి-ఉపదిష్టంభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

ఉ.— తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మవాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదశ్శ్రోత్రంపాద ఇత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాదఇత్యుభయమేవాదిష్టం భవత్యధ్యాత్మంచైవాధిదైవతంచ॥ ౨

వాగేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినాజ్యోతిషాభాతిచతపతిచభాతిచతపతిచ కీర్త్యాయశసాబ్రహ్మవర్చసేనయఏవంవేద॥ ౩

ప్రాణఏవబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సవాయునాజ్యోతిషాభాతిచతపతిచభాతిచతపతిచ కీర్త్యాయశసాబ్రహ్మవర్చసేనయఏవంవేద॥ ౪

శం.— తదేతత్ - మనఆఖ్యంచతుష్పాద్బ్రహ్మ - చత్వారః పాదాఅస్యేతి. కథంచతుష్పాత్త్వంమనసో బ్రహ్మణఇతి. ఆహ - వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమిత్యేతే పాదాః. ఇత్యధ్యాత్మం. అథాధిదైవతమాకాశస్య బ్రహ్మణోఽగ్నిర్వాయురాదిత్యోదిశఇత్యేతే. ఏవముభయమేవచతుష్పాద్బ్రహ్మాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచైవాధిదైవతంచ. తత్ర మనసోవాగేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః - ఇతరపాదత్రయాపేక్షయా. వాచాహిపాదేనేవగవాదివద్వక్తవ్యవిషయంప్రతితిష్ఠతి - అతోమనసః పాదఇవవాక్. తథా - ప్రాణః - ఘ్రాణః పాదః - తేనాపిహిగన్ధవిషయంప్రతిచక్రామతి. తథా - చక్షుః పాదః. శ్రోత్రంపాదః. ఇత్యేవమధ్యాత్మంచతుష్పాత్త్వంమనసోబ్రహ్మణః. తథాఽధిదైవతమగ్నివాయ్వాదిత్యదిశఆకాశస్యబ్రహ్మణఉదరఇవగోః పాదాఇవలగ్నా ఉపలభ్యన్తే - తేనతస్యాకాశస్యాగ్న్యాదయః పాదాఉచ్యన్తే. ఏవముభయమధ్యాత్మంచైవాధిదైవతంచ, చతుష్పాదాదిష్టంభవతి. ౨

ఆ.— అధ్యాత్మమధిదైవతంచవిహితస్యోపాసనస్యానుచిన్తనందర్శయతి (తదేతదితి). మనసశ్చతుష్పాత్త్వంప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా). అధిదైవికస్యాకాశస్యచతుష్పాత్త్వంప్రకటయతి (అథేత్యాదినా). మనఆకాశయోరుక్తంచతుష్పాత్త్వంనిగమయతి (ఏవమితి). ఆధ్యాత్మికాన్పాదాన్ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి). పాదత్వంవాచోవ్యుత్పాదయతి (వాచాహీతి) - యథాగవాదిర్గన్తవ్యంపాదేనైవప్రాప్నోతి-తథాదేవదత్తోఽపివాచైవపాదేనవక్తవ్యంవిషయంప్రతిలభతే- తేనతస్యాయుక్తంపాదత్వమిత్యర్థః. ప్రాణస్యాపిచఇవపాదత్వందర్శయతి (తేనాపీతి). అధిదైవికాన్పాదాన్వివృణోతి (తథేతి) - యథాగోరుదరేపాదాలగ్నాలక్ష్యన్తే - తథాకాశస్యోదరఇవాగ్న్యాదయోలగ్నాదృశ్యన్తే- తస్మాత్తస్యతేపాదాఇవభవన్తీత్యర్థః. ద్వివిధపాదవివరణముపసంహరతి (ఏవమితి). ౨

రం.— (తదేతచ్చతుష్పాద్బ్రహ్మ) తదేతత్ - మనఆఖ్యంబ్రహ్మచతుష్పాదిత్యర్థః. కథంమనోరూపస్యబ్రహ్మణశ్చతుష్పాత్త్వమిత్యత్రాహ (వాక్పాదః ప్రాణః పాదశ్చక్షుః పాదశ్శ్రోత్రంపాదఇత్యధ్యాత్మం) వాగాదీనాంచతుర్ణాంమనోనియామ్యత్వాత్ మనః పాదత్వాధ్యాసోయుక్తఇతిభావః. ఇత్యధ్యాత్మం - ఉక్తమితిశేషః (అథాధిదైవతం) ఉచ్యతఇతిశేషః. (అగ్నిః పాదోవాయుః పాదఆదిత్యః పాదోదిశః పాదఇతి) అగ్న్యాదయశ్చత్వారోబ్రహ్మరూపాకాశస్యోదరలగ్నాః పాదాఇవభవన్తీత్యర్థః. (ఇత్యుభయమేవాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తత్రవాగేవమనసోబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. సోఽగ్నినాఽధిదైవతేనజ్యోతిషాభాతిచ-దీప్యతే-తపతిచ-సంతాపంచౌష్ణ్యంకరోతి. అథవా - తైలఘృతాద్యాగ్నేయాశనేనేద్ధావాగ్భాతిచ. తపతిచ-వదనాయోత్సాహవతీస్యాదిత్యర్థః. విద్వత్ఫలం-భాతిచతపతిచకీర్త్యాయశసాబ్రహ్మవర్చసేన- యఏవం- యథోక్తంవేద. ౩

ఆ.— సమ్ప్రత్యాధ్యాత్మికపాదానామాధిదైవికపాదైరధిష్ఠేయతయాసమ్బన్ధోఽనుచిన్తనీయఇతిదర్శయితుముపక్రమతే (తత్రేతి) సోఽగ్నినేత్యాదేరర్థాన్తరమాహ (అథవేతి) - కీర్తియశసోః ప్రత్యక్షత్వపరోక్షత్వాభ్యాంభేదః. ౩-౪-౫

రం.— (వాగేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సోఽగ్నినాజ్యోతిషాభాతిచతపతిచ) అధ్యాత్మంబ్రహ్మరూపస్యమనసోవాగేవచతుర్థః పాదః. సోఽధిదైవతంబ్రహ్మరూపాకాశపాదతయాతత్సమ్బన్ధినాఽగ్నినాజ్యోతిషా- ప్రకాశకేనభాతి- ప్రకాశతే. తపతి- స్వకార్యోత్సాహీభవతీత్యర్థః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వాముఖంప్రావిశదితిఅగ్నిదేవతాయాఏవవాగధిష్ఠాతృత్వేనతదధీనప్రకాశప్రవృత్తికత్వాదితిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (భాతిచతపతిచకీర్త్యాయశసాబ్రహ్మవర్చసేనయఏవంవేద) వితరణవిక్రమరూపహేతుభేదాత్ కీర్తియశసోర్భేదః. బ్రహ్మవర్చసం-వృత్తాధ్యయనసమృద్ధిః. శిష్టంస్పష్టం. ౩

శం.— తథా- ప్రాణఏవబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః. సవాయునాగన్ధాత్మనాభాతిచతపతిచ. ౪

రం.— (ప్రాణఏవబ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సవాయునేత్యాది) వాయుప్రాణయోరేకతత్త్వత్వాదితిభావః. ౪

ఉ.— చక్షురేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థఃపాదః సఆదిత్యేనజ్యోతిషాభాతిచతపతిచభాతిచతపతిచకీర్త్యాయశసాబ్రహ్మవర్చసేనయఏవంవేద॥ ౫

శ్రోత్రమేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థఃపాదః సదిగ్భిర్జ్యోతిషాభాతిచతపతిచభాతిచతపతిచకీర్త్యాయశసాబ్రహ్మవర్చసేనయఏవంవేదయఏవంవేద॥.................. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశస్తస్యోపవ్యాఖ్యానమసదేవేదమగ్రఆసీత్। తత్సదాసీత్తత్సమభవత్తదాణ్డంనిరవర్తత తత్సంవత్సరస్యమాత్రామశయతతన్నిరభిద్యతతే ఆణ్డకపాలేరజతంచ సువర్ణంచాభవతాం॥ ౧

శం.— తథా- చక్షురాదిత్యేనరూపగ్రహణాయ. ౫

రం.— (చక్షురేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థఃపాదస్సఆదిత్యేనేత్యాది) ఆదిత్యస్యచక్షురధిష్ఠాతృత్వాదితిభావః. ౫

శం.— శ్రోత్రందిగ్భిఃశబ్దగ్రహణాయ. విద్యాఫలంసమానం. సర్వత్రబ్రహ్మసమ్పత్తిరదృష్టంఫలం. యఏవంవేద - ద్విరుక్తిరర్థసమాప్త్యర్థా.................. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సర్వత్రేత్యుభయతస్సమ్బధ్యతే.................. ౬

ఇతితృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (శ్రోత్రమేవబ్రహ్మణశ్చతుర్థఃపాదస్సదిగ్భిరిత్యాది) *దిశశ్శ్రోత్రంభూత్వాకర్ణౌప్రావిశన్నితిదిగ్దేవతానాంశ్రోత్రాధిష్ఠాతృత్వాదితిభావః. అవశిష్టస్యోక్తోఽర్థః. (యఏవంవేదయఏవంవేదేతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా.................. ౬

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆదిత్యోబ్రహ్మణఃపాదఉక్తఇతితస్మిన్సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే- ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః - ఉపదేశః. తస్యోపవ్యాఖ్యానంక్రియతేస్తుత్యర్థం. అసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమిదం - జగదశేషమగ్రే- ప్రాగవస్థాయాముత్పత్తేరాసీత్. నత్వసదేవ- *కథమసతస్సజ్జాయేతేత్యసత్కార్యత్వస్యప్రతిషేధాత్. నన్విహాసదేవేతివిధానాద్వికల్పస్స్యాత్. న- క్రియాస్వివవస్తునివికల్పానుపపత్తేః. కథంతర్హీదమసదేవేతి. నన్వవోచామాఽవ్యాకృతనామరూపత్వాదసదివాసదితి. నన్వేవశబ్దోఽవధారణార్థః. సత్యమేవం - నతు సత్త్వాభావమవధారయతి. కింతర్హి. నామరూపవ్యాకృతవిషయేసచ్ఛబ్దప్రయోగోదృష్టః. తచ్చనామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తంప్రాయశోజగతః - తదభావేహ్యన్ధంతమఇదంనప్రజ్ఞాయేతకించనేత్యతస్తత్స్తుతిపరేవాక్యేసదపీదంప్రాగుత్పత్తేర్జగదసదేవేత్యాదిత్యంస్తౌతి బ్రహ్మదృష్ట్యర్హత్వాయ. ఆదిత్యనిమిత్తోహిలోకేసదితివ్యవహారః. యథాఽసదేవేదంరాజ్ఞఃకులంసర్వగుణసంపన్నేపూర్ణవర్మణిరాజన్యసతీతి-తద్వత్. నచసత్త్వముసత్త్వంవేహజగతఃప్రతిపిపాదయిషితం- ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశపరత్వాత్. ఉపసంహరిష్యత్యన్తే *ఆదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తఇతి. (తత్సదాసీత్) తత్ - అసచ్ఛబ్దవాచ్యంప్రాగుత్పత్తేః స్తిమితంనిస్పన్దమసదివసత్కార్యాభిముఖంఈషదుపజాతప్రవృత్తి - సదాసీత్. తతోఽపిలబ్ధపరిస్పన్దంతత్సమభవత్ - అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివబీజం. తతోఽపిక్రమేణస్థూలీభవత్తదాఽద్భ్యఽణ్డంనిరవర్తత- సంవృత్తం. ఆణ్డమితి-దైర్ఘ్యంఛాన్దసం. తత్ - అణ్డంసంవత్సరస్య- కాలస్యప్రసిద్ధస్యమాత్రాం- పరిమాణమభిన్నస్వరూపమేవాశయత-స్థితంబభూవ. తత్- తతః- సంవత్సరపరిమాణాత్కాలాదూర్ధ్వంనిరభిద్యత- నిర్భిన్నంవయసామివాణ్డం. తస్యనిర్భిన్నస్యాణ్డస్యకపాలేద్వేరజతంచసువర్ణంచాభవతాం-సంవృత్తే. ౧

ఆ.— ఖణ్డాన్తరస్యసఙ్గతిమాహ (ఆదిత్యఇతి)-తస్యేతి- ఆదిత్యోగృహ్యతే. అనభివ్యక్తనామరూపత్వాభిప్రాయేణాసచ్ఛబ్దోగౌణోవ్యాఖ్యాతః. తత్రైవకారావష్టమ్భేనశఙ్కతే (నన్వితి) *కథమసతస్సజ్జాయేతేతిఅసత్కారణత్వస్యషష్ఠేనిరాకరిష్యమాణత్వాత్తత్రసత్కారణంభవతు- ప్రకృతేతుసావధారణాదసచ్ఛబ్దాదసదేవకారణంవివక్షితమిత్యుదితానుదితహోమవద్వికల్పఇత్యర్థః. క్రియాయాఃకర్తృతన్త్రత్వాత్తదిచ్ఛయాతత్రవికల్పో, వస్తునస్తుసిద్ధస్యతదిచ్ఛాఽననువిధాయిత్వాన్నవికల్పస్సమ్భవతి-నహిస్థాణురేవకస్యచిదపేక్షయాపురుషోభవతీతిపరిహరతి (నక్రియాస్వివేతి). వికల్పాసమ్భవేవాక్యస్యగతిర్వక్తవ్యేతిపృచ్ఛతి (కథమితి)-అసచ్ఛబ్దస్యవాగతిః-అవధారణస్యవాపృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యంప్రత్యాహ (నన్వితి). ద్వితీయంశఙ్కతే (నన్వేవశబ్దఇతి)-తస్యకాగతిరితిశేషః. పూర్వకాలీనసత్త్వాభిధాయకాసీచ్ఛబ్దస్యవాక్యశేషేశ్రవణాన్నోపక్రమేచసత్త్వాభావావధారణంవివక్షితం- కింత్వభివ్యక్త్యభావావధారణమిత్యస్తుత్యర్థమితిసమాధత్తే (సత్యమేవమితి). క్వపునరియమాదిత్యస్తుతిరుప

ఉ.— తద్యద్రజతగ్ం సేయంపృథివీయత్సువర్ణగ్ం సాద్యౌర్యజ్జరాయుతేపర్వతాయదుల్బగ్ం సమేఘో నీహారోయాధమనయస్తానద్యోయద్వాస్తేయముదకగ్ం ససముద్రః॥ ౨

అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యస్తం జాయమానం ఘోషాఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్త్సర్వాణి చభూతానిసర్వేచ కామాస్తస్మాత్తస్యోదయంప్రతిప్రత్యాయనంప్రతిఘోషాఉలూలవోఽనూత్తిష్ఠన్తి సర్వాణిచభూతానిసర్వేచైవకామాః॥ ౩

యుజ్యతే- తత్రాహ (బ్రహ్మదృష్టీతి). జగతో నామరూపవ్యాకరణమాదిత్యాయత్తమిత్యేతదుపపాదయతి (ఆదిత్యేతి). తథాపికథమాదిత్యస్తుతిరిత్యాశఙ్క్యదృష్టాన్తేనదర్శయతి (యథేతి). కించ - ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యేణాదిత్యే బ్రహ్మదృష్టివిధిపరమిదంవాక్యం - నతస్యకారణాసత్త్వే తాత్పర్యంకల్పయితుంశక్యం - అనన్యథాసిద్ధకల్పకాభావాదిత్యాహ (నచేతి) - తత్పరత్వంకథమవగతమిత్యాశఙ్క్యోపసంహారస్యోపక్రమానుసారిత్వాదిత్యాహ (ఉపసంహరిష్యతీతి). కథంతస్యాసచ్ఛబ్దవాచ్యత్వం- తదాహ (స్తిమితమితి). సత్త్వంతర్హికథమితి - తదాహ (కార్యేతి). బీజస్యోచ్ఛూనతావత్కారణస్యనిస్పన్దావస్థాందర్శయతి (ఈషదితి). లబ్ధపరిస్పన్దం- ప్రాప్తపరిణామం. భూతసూక్ష్మాకారేణాభవదిత్యర్థః. సూక్ష్మభూతోత్పత్త్యనన్తరంస్థూలభూతోత్పత్తిమాహ (తతోఽపీతి) - భూతసూక్ష్మాకారప్రాప్తేరనన్తరంపఞ్చీకరణప్రక్రియయాఽన్యోన్యావయవానుప్రవేశేనస్థూలభూతావస్థమాసీదిత్యర్థః. స్థూలేభ్యశ్చభూతేభ్యోఽణ్డనిర్వృత్తిం ప్రతిజానీతే (అద్భ్య ఇతి) - అప్సహితేభ్యోభూతేభ్యఇత్యర్థః. ౧

రం.— పూర్వత్రాదిత్యే బ్రహ్మణః పాదఉక్తః. అథతస్మిన్సకలబ్రహ్మదృష్ట్యర్థమిదమారభ్యతే (ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః) ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపదేశః క్రియతఇత్యర్థః (తస్యోపవ్యాఖ్యానం) క్రియతఇతిశేషః. (అసదేవేదమగ్రఆసీత్) ఇదం - జగదగ్రే అసత్ - అవ్యాకృతనామరూపమాసీత్. (తత్సదాసీత్) తత్- అవ్యాకృతనామరూపంజగత్సదాసీత్- ఈషన్నామరూపకార్యాభిముఖమాసీత్. (తత్సమభవత్) అల్పతరనామరూపవ్యాకరణేనాఙ్కురీభూతమివబీజం క్రమేణస్థూలమభవదిత్యర్థః. (తదాణ్డంసమవర్తత) అణ్డంసంవృత్తమిత్యర్థః. ఆణ్డమితి ఛాన్దసోదీర్ఘః. (తత్సంవత్సరస్యమాత్రామశయత) సంవత్సరస్యకాలస్యమాత్రాం - పరిమాణమేకరూపతయాఽశయత- స్థితంబభూవేత్యర్థః. (తన్నిరభిద్యత) సంవత్సరకాలాదూర్ధ్వంతదణ్డంనిర్భిన్నమభవత్. (తేఆణ్డకపాలేఇత్యాది) తేఆణ్డకపాలే- అణ్డకపాలేరజతంచసువర్ణంచైకైకమభవతామిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్ - తయోఃకపాలయోర్యద్రజతంకపాలమాసీత్ - సేయంపృథివీ- పృథివ్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. యత్సువర్ణంకపాలం- సాద్యౌః- ద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వంకపాలమిత్యర్థః. యజ్జరాయు- గర్భవేష్టనంస్థూలమణ్డస్యద్విశకలీభావకాలేఆసీత్- తేపర్వతాబభూవుః. యదుల్బం- యత్సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తత్సహమేఘైః- సమేఘోనీహారః - అవశ్యాయోబభూవేత్యర్థః. యాగర్భస్యజాతస్యదేహేధమనయః- సిరాః. తానద్యోబభూవుః. యత్తస్యవస్తౌభవం- వాస్తేయముదకం- ససముద్రః. ౨

ఆ.— అవశ్యాయశబ్దేనహిమముచ్యతే. ౨

రం.— (తద్యద్రజతంసేయంపృథివీ) యద్రజతమయంకపాలం-తత్పృథివ్యాద్యుపలక్షితమధోఽణ్డకపాలమిత్యర్థః. (యత్సువర్ణంసాద్యౌః) సువర్ణమయకపాలంద్యులోకోపలక్షితమూర్ధ్వకపాలం. (యజ్జరాయుతేపర్వతాః) జరాయు - గర్భపరివేష్టనం. అణ్డస్యశకలీభావదశాయాంయాఃస్థూలగర్భపరివేష్టనసిరాః- తేపర్వతాబభూవురిత్యర్థః (యదుల్బంసమేఘోనీహారః) యదుల్బం- సూక్ష్మంగర్భపరివేష్టనం. తన్మేఘసహితంహిమం. (యాధమనయస్తానద్యః) ధమనయః- సిరాఇత్యర్థః. (యద్వాస్తేయముదకంససముద్రః) వస్తౌభవంవాస్తేయం. ౨

శం.— అథయత్తదజాయతగర్భరూపంతస్మిన్నణ్డే- సోఽసావాదిత్యః. తం- ఆదిత్యంజాయమానంఘోషాః- శబ్దాఃఉలూలవః- ఉరూరవః- విస్తీర్ణరవాః, ఉదతిష్ఠన్- ఉత్థితవన్తఃఈశ్వరస్యేవేహప్రథమపుత్రజన్మనిసర్వాణిచస్థావరజఙ్గమానిభూతాని, సర్వేచతేషాంభూతానాం కామాః- కామ్యన్తఇతి- విషయాఃస్త్రీవస్త్రాన్నాదయః. యస్మాదాదిత్యజన్మనిమిత్తాభూతకామోత్పత్తిః- తస్మాదద్యత్వేపితస్య- ఆదిత్యస్యోదయం ప్రతి, ప్రత్యాయనం- ప్రత్యస్తగమనంచప్రతి. అథవా- పునఃపునఃప్రత్యాగమనం- ప్రత్యాయనం. తత్ప్రతి - తన్నిమిత్తీకృత్యేత్యర్థః. సర్వాణిచభూతాని, సర్వేచకామా, ఘోషాఉలూలవ, శ్చానూత్తిష్ఠన్తి. ప్రసిద్ధంహ్యేతదుదయాదౌసవితుః. ౩

ఆ.— ఉలూలవఇతి - ఉత్సవకాలీనశబ్దవిశేషేప్రసిద్ధః. స్త్రీవస్త్రాన్నాదయః - ఉదతిష్ఠన్నితిపూర్వేణసమ్బన్ధః. కిమత్రప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రసిద్ధంహీతి). ఏతదితి- భూతాద్యుత్థానం. ౩

రం.— (అథయత్తదజాయతసోఽసావాదిత్యః) తస్మిన్నణ్డేగర్భరూపంయదజాయత- సఆదిత్యఇత్యర్థః. (తంజాయమానంఘోషాఉలూలవోఽనూదతిష్ఠన్త్సర్వాణిచభూతానిసర్వేచకామాః) తం - ఆదిత్యంజాయమానమనుఉలూలవః - ఉరూరవః. ఉరురవాః. విస్తీర్ణరవాః. మహాధ్వనియుక్తాః. ఉలూలవఇతిఛాన్దసంరూపం. ఘోషాః- శబ్దాః, స్థావరజఙ్గమానిభూతాని, చతేషాంకామాః- కామ్యమానాఃస్త్రీవస్త్రాదయ,

— సయఏతమేవంవిద్వానాదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽభ్యాశోహయదేనగ్ంసాధవోఘోషాఆచగచ్ఛేయురుపచనిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్॥ ౪

ఇతితృతీయప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది తృతీయప్రపాఠకస్సమాప్తః.
హరిః ఓమ్.— తత్సత్.

* * *

ఉదతిష్ఠన్ - ఉత్థితవన్తఇత్యర్థః. సర్వస్యాదిత్యోదయానన్తరభావిత్వాదితిభావః. (తస్మాత్తస్యోదయంప్రతిప్రత్యాయనంప్రతీత్యాది) తదద్యత్వేప్యాదిత్యస్యోదయంప్రతి, ప్రత్యాయనం- అస్తమయంచప్రతి, ఉరురవాశ్శబ్దాశ్చభూతానిచకామాశ్చ ఉత్పద్యన్తే ఇత్యర్థః. ఉదయాస్తమయవేళాయాంపక్షిఘోషాదీనాందర్శనాదితిభావః. ౩

శం.— సయః- కశ్చిదేతమేవం-యథోక్తమహిమానంవిద్వాన్ సన్నాదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తే-సతద్భావంప్రతిపద్యతఇత్యర్థః. కించ- ష్టంఫలం- అభ్యాశః- క్షిప్రంతద్విదః, యదితిక్రియావిశేషణం. ఏనం- ఏవంవిదం,సాధవః- శోభనాఘోషాః. సాధుత్వంఘోషాదీనాం-యదు గేపాపానుబన్ధాభావః. ఆచగచ్ఛేయుః- ఆగచ్ఛేయుశ్చ. (ఉపచనిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్) నకేవలమాగమనమాత్రంఘోషాణాం-ఉపసుఖయేయుశ్చ- ఉపసుఖంచకుర్యురిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థఆదరార్థశ్చ. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతిశ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

ఆ.— అదృష్టఫలమాహాత్మ్యోక్త్యాదృష్టఫలమాచష్టే (కించేతి)-తద్విదః - దృష్టఫలమితిసమ్బన్ధః. (క్రియావిశేషణమితి)-ఏవంవి సాధవోఘోషాఆగచ్ఛేయురితియత్-తత్క్షిప్రం- అప్రతిబన్ధేనైవేత్యర్థః. ఆదిత్యేబ్రహ్మదృష్టిరాదరస్యవిషయః. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం తృతీయప్రపాఠకభాష్యటీకా.

* * *

రం.— (సయఏతదేవంవిద్వానాదిత్యంబ్రహ్మేత్యుపాస్తఇత్యాది) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. ఏనం- ఆదిత్యబ్రహ్మోపాసకమభ్యాశః-క్షిప్రం. యత్-యేఇత్యర్థః. యేసాధవః- శోభనాఘోషాః- తేఉప-సమీపేఆచగచ్ఛేయుః - ఆగచ్ఛేయుశ్చ. నిమ్రేడేరన్- సుఖంచకుర్యురిత్యర్థః. మృడసుఖేచేతిహిధాతురన్తర్భావితణ్యర్థః. (నిమ్రేడేరన్నిమ్రేడేరన్నితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ౪

ఇతి తృతీయప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే తృతీయప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజ స్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

* * *

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

* * *

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణ చ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

చతుర్థః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ,— జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణశ్శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి॥ ౧

§ అథ హ హꣳసా నిశాయామతిపేతుస్తద్ధైవꣳ హꣳసో హꣳసమభ్యువాద హో హోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మా ప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీరితి॥ ౨

శం.— వాయుప్రాణయోర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పురస్తాద్వర్ణితః. అథేదానీం తయోః సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయోత్తరమారభ్యతే. సుఖావబోధార్థా, ఆఖ్యాయికా—విద్యాదానగ్రహణవిధిప్రదర్శనార్థా, చ. శ్రద్ధాన్నదానానుద్ధతత్వాదీనాంచ విద్యాప్రాప్తిసాధనత్వం ప్రదర్శ్యతే ఆఖ్యాయికయా. జానశ్రుతిః- జనశ్రుతస్యాపత్యం. హ ఇతి హ్యర్థః. పుత్రస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణస్స ఏవ. శ్రద్ధాదేయః- శ్రద్ధాపురస్సరమేవ బ్రాహ్మణాదిభ్యో దేయమస్యేతి శ్రద్ధాదేయః. బహుదాయీ- ప్రభూతం దాతుం శీలమస్యేతి బహుదాయీ. బహుపాక్యః- బహు పక్తవ్యమహన్యహని గృహే యస్యాసౌ బహుపాక్యః, భోజనార్థిభ్యో బహ్వస్య గృహేఽన్నం పచ్యత ఇత్యర్థః. ఏవంగుణసమ్పన్నోఽసౌ జానశ్రుతిః పౌత్రాయణో విశిష్టే దేశే కాలే చ కస్మింశ్చిత్, ఆస హ- బభూవ. స హ సర్వతః- సర్వాసు దిక్షు గ్రామేషు నగరేషు చావసథాన్- ఏత్య వసన్తి యేష్విత్యావసథాః- తాన్. మాపయాఞ్చక్రే- కారితవానిత్యర్థః. సర్వత ఏవ మే- మమాన్నం తేష్వావసథేషు వసన్తోఽత్స్యన్తి- భోక్ష్యన్తీత్యేవమభిప్రాయః. ౧

ఆ.— ఆదిత్యస్య సూత్రావచ్ఛేదభేదత్వాత్తదుపాసనానన్తరం సూత్రోపాసనముపన్యస్యతే. నన్వధ్యాత్మమధిదైవతం చ వాయుప్రాణయోః సూత్రాత్మభూతయోరుపాసనం పూర్వాధ్యాయేఽపి వ్యాఖ్యాతం. తథా చ కోఽత్ర విశేషః- యేన తదుపాసనం పునరారభ్యతే- అత ఆహ (వాయుప్రాణయోరితి)- సాక్షాత్- పాదకల్పనం వినేతి యావత్. బ్రహ్మత్వేన- బ్రహ్మకార్యరూపేణేత్యర్థః. (విద్యేతి) * ధర్మార్థౌ యత్ర న స్యాతాం శుశ్రూషా వాఽపి తద్విధా। తత్ర విద్యా న వక్తవ్యా శుభం బీజమివోషర ఇతి స్మృతిమనుసన్ధాయ పుష్కలధనమాదాయ రైక్వో రాజ్ఞే విద్యాం ప్రాదాత్, జానశ్రుతిశ్చ శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా పుష్కలధనం దత్త్వైవ శ్రద్ధాదిసమ్పన్నస్తతో విద్యామాదదే- తథాఽన్యోఽపి విద్యాయా దాతా గృహీతా వా స్యాదిత్యేతద్దానగ్రహణయోర్విధిప్రదర్శనార్థా చాఖ్యాయికేత్యర్థః. నను * షట్ఛకటాని గవామిత్యాదిదర్శనాద్ధనదానమేవ విద్యాగ్రహణే సాధనమిహ ప్రతీయతే- న తు శ్రద్ధాదీత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి)- ఆదిపదేన తాత్పర్యప్రణిపాతాదయో గృహ్యన్తే. ఆఖ్యాయికయా - * తదుహ పునరేవేత్యాదిలక్షణయేతి యావత్. జనశ్రుతస్య పుత్రో యః- తస్య పౌత్రః- పౌత్రాయణః. స చ ప్రకృతో జానశ్రుతిరేవేత్యాహ (పుత్రస్యేతి). శ్రద్ధయా దేయస్యాల్పత్వశఙ్కాం వారయతి (బహుదాయీతి). బహుపాకస్య ఫలమాహ (భోజనేతి). ఉక్తరాజ్ఞో వర్తమానత్వాభావాదసత్త్వమాశఙ్క్యోక్తం (ఏవమితి). స్వసమీపం ప్రాప్తేభ్య ఏవార్థిభ్యోఽసావన్నం దదాతీత్యాశఙ్క్యాహ (స హేతి) ౧

రం.— సంవర్గవిద్యా ప్రస్తూయతే. విద్యాస్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికా. (జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణశ్శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస) జనశ్రుతస్యాపత్యం- జానశ్రుతిః. హ శబ్దః ప్రసిద్ధౌ. పుత్రసంజ్ఞస్య పుత్రః- పౌత్రః. తస్యాపత్యం- పౌత్రాయణః. శ్రద్ధాపురస్సరం దేయమస్య సః శ్రద్ధాదేయః. అర్థిభ్యో బహు దాతుం శీలమస్య స బహుదాయీ. బహ్వస్య గృహేఽన్నం పక్తవ్యం స బహుపాక్యః. ఏవంగుణసమ్పన్నో జానశ్రుతిః కస్మింశ్చిద్దేశే ఆస. (స హ సర్వత ఆవసథాన్మాపయాఞ్చక్రే సర్వత ఏవ మేఽన్నమత్స్యన్తీతి) స హ - జానశ్రుతిస్సర్వత ఏత్యాతిథయో మమాన్నం భోక్ష్యన్త ఇత్యభిప్రాయేణ సర్వాసు దిక్షు గ్రామనగరమార్గారణ్యాదిషు పాన్థానామనాథానాం శీతవాతవర్షాతపవారణాన్నోదకశయనాచ్ఛాదనాదిపూర్ణాశ్శాలాః కారితవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తత్రైవం సతి రాజని తస్మిన్ ఘర్మకాలే హర్మ్యతలస్థే, అథ హ హంసా నిశాయాం- రాత్రావతిపేతుః. ఋషయో దేవతా వా రాజ్ఞోఽన్నదానగుణైస్తోషితాస్సన్తో హంసరూపా భూత్వా రాజ్ఞో దర్శనగోచరేఽతిపేతుః- పతితవన్తః. తత్- తస్మిన్కాలే తేషాం పతతాం హంసానామేకః పృష్ఠ

---

§ భోభోయి భల్లాక్షేతి, మా ప్రధాక్షీదితి, చ రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

మూ.—— తము హ పరః ప్రత్యువాచ కమ్వర ఏనమేతత్సన్తగ్ం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి యో ను కథగ్ం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి॥ ౩

యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనగ్ం సర్వం తదభిసమేతి యత్కించ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి॥ ౪

ఃపతన్నగ్రతః పతన్తం తం హంసమభ్యువాద - అభ్యుక్తవాన్. హో హో యి - భో భో ఇతి సమ్బోధ్య, భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - అనాదరం దర్శయన్ యథా పశ్య పశ్యాశ్చర్యమితి - తద్వత్. భల్లాక్షేతి మన్దదృష్టిత్వం సూచయన్నాహ. అథవా - సమ్యగ్బ్రహ్మదర్శనాభిమానవత్త్వాత్తస్యాసకృదుపాలబ్ధ్యా పీడ్యమానో౽మర్షితయా తత్సూచయతి (భల్లాక్షేతి). జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం - తుల్యం దివా - ద్యులోకేన జ్యోతిః - ప్రభాస్వరమన్నదానాదిజనితప్రభావజం తేజః, ఆతతం - వ్యాప్తం, ద్యులోకస్పృగిత్యర్థః. దివా - అహ్నా వా సమం జ్యోతిరిత్యేతత్. తన్మా ప్రసాఙ్క్షీః - సఞ్జనం - సమ్బన్ధం - తేన జ్యోతిషా సమ్బన్ధం మా కార్షీరిత్యర్థః. తత్ప్రసఙ్గేన తత్ - జ్యోతిస్త్వా - త్వాం మా ప్రధాక్షీః - మా దహత్విత్యర్థః. పురుషవ్యత్యయేన మా ప్రధాక్షీరితి.

ఆ.—— విశిష్టాన్నదానఫలం దర్శయితుమారభతే (తత్రేతి). వాక్యార్థం దర్శయతి ([illegible] ఇతి). సమ్బోధనాభ్యాసస్య నిష్ఫలత్వా [illegible] (ఆదరం దర్శయన్నితి), తదేవ దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి). భల్లాక్షశబ్దార్థమాహ (భల్లేతి). భల్లాక్షశబ్దో భద్రాక్షవిషయస్సన్ విపరీతలక్షణయా మన్దదృష్టిత్వసూచకః. భల్లాక్షశబ్దస్య విషయాన్తరమాహ (అథవేతి). తస్య - పృష్ఠగామినో హంసస్య * [illegible] సమ్యగ్దర్శనాభిమానశాలిత్వాత్తేనాగ్రగామినా హంసో జానశ్రుతిమలినచిత్త [illegible] పీడ్యమానస్సన్ [illegible] ఇత్యుపాలబ్ధస్తత్ర భల్లాక్షేత్యుపాలమ్భస్వరూపం సూచయతీత్యర్థః. పృష్ఠగామీ హంసో నిన్దాపూర్వకమగ్రగామినం హంసం సమ్బోధ్య [illegible] (జానశ్రుతేరితి). మా ప్రధాక్షీరితి పాఠే కథం మా ప్రధాక్షీదిత్యుచ్యతే - తత్రాహ (పురుషవ్యత్యయేనేతి) - మధ్యమపురుషం ప్రథమపురుషం కృత్వా వ్యాఖ్యానమిత్యర్థః.

రం.—— (అథ హ హంసా నిశాయామతిపేతుః) ఏవం సతి కస్యాంచిద్రాత్రౌ కేచన మహాత్మానో౽న్నదానాదిగుణతోషితా [illegible] హంసరూపాస్సన్తో రాజ్ఞో దర్శనగోచరే ఆగతాః. (తద్ధైవం హంసో హంసమభ్యువాద) తత్ - తస్మిన్ కాలే తేషాం హంసానాం మధ్యే ఏకః పృష్ఠతో గచ్ఛన్ హంసః అగ్రగామినం కంచన హంసముवాచ. (భో భో౽యి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతమిత్యాది) భో౽యి - ఇతి సమ్బోధ్య. భల్లాక్ష భల్లాక్షేతి - అనేన విపరీతలక్షణయా మన్దలోచనేతి సమ్బోధనద్వారం సమ్బోధనం. సమం దివా - స్వర్గేణ సమం వా - దివసేన సమం వా. అస్య రాజ్ఞః తేజః ప్రసృతం. తత్ - తస్మింస్తేజసి మా ప్రసాఙ్క్షీః - మా ప్రసక్తో భూః. ప్రసక్తౌ దాహప్రసక్తిం తత్రాహ (తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి) తత్ - తేజస్త్వాం మా ప్రధాక్షీత్ - మా దహేదిత్యర్థః. ఇత్యభ్యువాదేత్యన్వయః.

శం.—— తం - ఏవముక్తవన్తం పరః - ఇతరో౽గ్రగామీ ప్రత్యువాచ. అరే నికృష్టో౽యం రాజా వరాకః. తం కమ్ ఉ ఏనం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమితి కుత్సయత్యేనమేవం సబహుమానమేతద్వచనమాత్థ. రైక్వమివ సయుగ్వానం - సహ యుగ్వనా - గన్త్ర్యా వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః - తమివాత్థైనం. అననురూపమస్మిన్నయుక్తమీదృశం వక్తుం రైక్వ ఇవేత్యభిప్రాయః. ఇతరశ్చాహ - యో ను కథం త్వయోచ్యతే సయుగ్వా రైక్వః.

ఆ.—— స న్తం - ఏనం - ప్రాణిమాత్రం రాజానమధికృత్య సబహుమానమేతద్వచనమాత్థేతి కుత్సయతీతి సమ్బన్ధః. తత్ర [illegible] మాహ (రైక్వమివేతి) - యుగం వహతీతి యుగ్యః - బలీవర్దః - అశ్వో వా, స్యామస్తీతి యుగ్వా - శకటీ, తయా సహ వర్తత ఇతి సయుగ్వా రైక్వః. [illegible] త్వం రైక్వం జ్ఞానమాహాత్మ్యయుక్తమధికృత్య యథా ప్రశంసావచనం - తథా కస్మిన్నేనం రాజానమధికృత్య [illegible] వాక్యార్థం సఙ్కలయతి (అననురూపమితి) - అస్మిన్ వరాకే రాజని ధర్మమాత్రనిష్ఠే నేదమనురూపం వచనం - రైక్వే తు సమ్యగ్జ్ఞానవత్యనురూపమేవేత్యర్థః. ఇతరః - పృష్ఠగామీ హంసః. యస్సయుగ్వా రైక్వస్త్వయోచ్యతే - స కథం ను స్యాదిత్యన్వయః.

రం.—— (తము హ పరః ప్రత్యువాచ) ఏవం జానశ్రుతిప్రశంసారూపం వాక్యముపశ్రుత్య తదసహమానస్తత్ర అపరో హంసః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ప్రత్యుక్తిమేవాహ (కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి) ఉ ఇత్యనర్థకో నిపాతః. అరే! కిం సన్తం - కేన మాహాత్మ్యేన యుక్తం సన్తమేనం - జానశ్రుతిం ప్రతి సయుగ్వానం - సశకటం రైక్వం ప్రతీవ ఏతత్ - ప్రశంసావచనం బ్రవీషి. రైక్వ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞో మహాప్రభావః. అబ్రహ్మజ్ఞస్యాస్య కిం తేజః. కిం వా మాం దహేదితి భావః. ఏవముక్తః పశ్చాత్పతన్ హంసః పృచ్ఛతి (యో ను కథం సయుగ్వా రైక్వ ఇతి) త్వయా సయుగ్వా రైక్వ ఇతి య ఉక్తః - స కిం ప్రకార ఇత్యర్థః.

శం.—— ఇత్యుక్తవన్తం భల్లాక్ష ఆహ - శృణు యథా స రైక్వః; యథా లోకే కృతాయః - కృతో నామ - ఆయో ద్యూతసమయే ప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కః. స యదా జయతి ద్యూతే ప్రవృత్తానాం - తస్మై విజితాయ - తదర్థమితరే త్రిద్వ్యేకాఙ్కా అధరే౽యాః - త్రేతాద్వాపరకలినామానః సంయన్తి - స

ఙ్గచ్ఛన్తి- అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే త్రిద్వ్యేకాఙ్కానాం విద్యమానత్వాత్ తదన్తర్భవన్తీత్యర్థః. యథాఽయం దృష్టాన్తః- ఏవమేనం- రైక్వం కృతాయస్థానీయం త్రేతాద్యాయస్థానీయం సర్వం తదభిసమేతి- అన్తర్భవతి రైక్వే. కిం తత్. యత్కిఞ్చ లోకే సర్వాః ప్రజాః సాధు- శోభనం ధర్మజాతం కుర్వన్తి- తత్సర్వం రైక్వస్య ధర్మేఽన్తర్భవతి. తస్య చ ఫలే సర్వప్రాణిధర్మఫలమన్తర్భవతీత్యర్థః. తథా- అన్యోఽపి కశ్చిత్- యః- తత్- వేద్యం వేద. కిం తత్. యత్- వేద్యం సః- రైక్వో వేద. తద్వేద్యమన్యోఽపి యో వేద- తమపి సర్వప్రాణిధర్మజాతం తత్ఫలం చ- రైక్వమివాభిసమేతీత్యనువర్తతే. సః- ఏవంభూతోఽరైక్వోఽపి మయా విద్వానేతదుక్తః- ఏవముక్తో రైక్వవత్. స ఏవ కృతాయస్థానీయో భవతీత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— స రైక్వో యేన ప్రకారేణ స్యాత్- తం ప్రకారం కృత్స్నం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రకారప్రదర్శనాయ దృష్టాన్తమాహ (యథేతి). ద్యూతస్య సమయః- సఙ్కేతః. తదనుష్ఠానకాలే యేన ద్యూతనిర్వ్యాపారో జయతి- సోఽక్షః. అస్య కశ్చిద్భాగోఽయశబ్దవాచ్యః. తత్ర చతురఙ్కో భాగః- చత్వారోఽఙ్కాశ్చిహ్నాన్యస్మిన్నిత్యుత్పత్తేః. తస్మై- కృతనామవ్యవహృతే సతి యదాఽయస్తే ప్రవృత్తానాం మధ్యే సకోఽపి జయతి- తదా తస్మై కృతనామవతే విజితాయ యేఽధరేఽయాస్తే సంయన్తి సఙ్గచ్ఛన్తే. తాదర్థ్యం వ్యాచష్టే (తదర్థమితి). అధరానయాన్ వ్యాకరోతి (అధరేఽయా ఇతి). తానేవ నిర్దిశతి (త్రేతేతి). అక్షస్య యస్మిన్ భాగే త్రయోఽఙ్కాః- స త్రేతానామాఽయో భవతి. యత్ర తు ద్వావఙ్కౌ- స ద్వాపరనామకః. యత్రైకోఽఙ్కః- స కలిసంజ్ఞ ఇతి విభాగః. తాదర్థ్యమేవేతరాఙ్కానాం స్వభావముక్తం వ్యక్తీకరోతి (చతురఙ్క ఇతి)- తదన్తర్భవన్తి- తస్మిన్- కృతే- త్రేతాదయస్తేఽన్తర్భవన్తీతి యావత్. మహాసఙ్ఖ్యాయామవాన్తరసఙ్ఖ్యాన్తర్భావః ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి). రైక్వమభివ్యాప్య సర్వం సమేతీత్యస్యార్థం సఙ్క్షిపతి (అన్తర్భవతీతి). రైక్వే సర్వస్యాన్తర్భావం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కింతదిత్యాదినా). తద్ధర్మస్య మహత్త్వాత్, అన్యేషాం చ ధర్మజాతస్యాల్పత్వాత్, తత్ర స్వేతరస్మిన్నన్తర్భావస్సమ్భవతీత్యర్థః. కిఞ్చ- సర్వేషాం ప్రాణినాం ధర్మఫలమల్పీయస్త్వాన్మహత్తరే రైక్వస్య ధర్మఫలేఽన్తర్భవతీత్యాహ (తస్య చేతి). న కేవలం రైక్వస్యైతన్మాహాత్మ్యం- కిన్త్వన్యస్యాపి విజ్ఞానవతోఽస్తీతి జానశ్రుతేరనుగ్రహార్థమాహ (తథేతి). ౪

రం.— ఇత్యత ఆహ (యథా కృతాయవిజితాయాధరేఽయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది) యథా లోకే కృతనామా ఆయః- ద్యూతసమయప్రసిద్ధశ్చతురఙ్కోఽయః. తత్ర విజితం- జయో యస్య సః కృతాయవిజితః పురుషః. అథవా- విజితం- విజయః. తస్మా ఇత్యర్థః. తదర్థమితి త్రిద్వ్యేకాఙ్కాః- అధరే- న్యూనాః అయాః సంయన్తి- సఙ్గచ్ఛన్తే. అన్తర్భవన్తి. చతురఙ్కే కృతాయే ఏకాఙ్క-ద్వ్యఙ్క- త్ర్యఙ్కానాం శతం సహస్రే సమ్భవతీతి న్యాయేన విద్యమానత్వాత్ తత్రాన్తర్భవన్తీత్యతః కృతాఙ్కవిజయినః ఏకాఙ్కాదివిజయోఽప్యస్తీతి భావః. ఏవమేవ లోకే ప్రజాః యత్సాధు కుర్వన్తి- యచ్చ శోభనం కర్మానుతిష్ఠన్తి, తత్సర్వమేనం- కృతాయస్థానీయం రైక్వమభిసమేతి- సఙ్గచ్ఛతే. తత్కర్మాదిఫలం శోభనకర్మాన్తర్గతమితి యావత్. కిఞ్చ (యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇతి) సః- రైక్వో యద్వేద - తదేవాన్యోఽపి యః కశ్చిద్వేద. తద్జ్ఞానమేవాన్యే జానన్తి. తద్జ్ఞానే సర్వజ్ఞానమన్తర్గతమిత్యర్థః. సః- తాదృశో రైక్వో మయా ఏతత్- ఇదానీం * సయుగ్వానమివ రైక్వమాహేత్యుక్త ఇత్యర్థః. వేదాన్తాచార్యైస్తు తట్టీకాయామస్యార్థస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * లోకే యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానం, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్గతం- స రైక్వ ఇత్యాహేతి. యదపి వ్యాసార్యైస్తర్కసిద్ధాన్తే * అన్యత్రైరసకృదుపదేశాదిత్యత్ర యస్తద్వేద- సో వేదితా. యత్స వేద- యద్వేద్యం. స మయైతదుక్తం- సః- వేదితా రైక్వః. ఏతత్- తద్వేద్యం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తం- తదుపదిష్టమిత్యర్థ ఇత్యుక్తం- తదప్యేతత్పరం ద్రష్టవ్యం. న తు ప్రతీయమానార్థపరం - యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యాత్ప్రాచీనే * యథా కృతాయవిజితాయాధరేఽయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కిఞ్చ ప్రజాః సాధు కుర్వన్తీతి వాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరభావేన వేదితా వేద్యం చేతి నోపదిష్టమిత్యర్థస్యాసమ్భవేన యస్తద్వేద యత్స వేదేతి వాక్యేన ప్రతిపాదనాసమ్భవాద్భాష్యవిరోధాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు భగవతా భాష్యకృతా లఘుసిద్ధాన్తభాష్యే * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తమిత్యత్ర త్యేతద్వాక్యప్రతీకస్య ధృతత్వాత్ తదనురోధేన వ్యాసార్యైస్సమయైతదుక్తమితి నపుంసకాన్తపాఠస్య గృహీతత్వాత్ తత్ర నపుంసకస్యోక్తశబ్దస్య స ఇతి పుంలిఙ్గతచ్ఛబ్దవిశేషణత్వాయోగాత్, యస్తద్వేద యత్స వేదేతి పుంనపుంసకాన్తయచ్ఛబ్దద్వయనిర్దిష్టయోర్వేదితృవేద్యయోః సమయైతదుక్తమిత్యత్ర క్రమేణ ప్రతినిర్దేశకయోః స ఏతదితి పుంనపుంసకసర్వనామశబ్దయోః శ్రవణేన సః- వేదితా, ఏతత్- వేద్యం పరం బ్రహ్మ, ఇత్యేతదుభయం మయోక్తమిత్యర్థస్యైవ వాక్యస్వారస్యలభ్యత్వాచ్చ స ఏవార్థో యుక్త ఇతి వ్యాసార్యాభిప్రాయః. న చ శ్రోదాహృతభాష్యవిరోధః * ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాదితి సూత్రే, * చాపక్షైపక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితాం । శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి మనుస్మృతౌ, చ మనసో వ్యాపారాణామపి కర్మశబ్దప్రయోగదర్శనేన యత్కిఞ్చ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తీత్యనేనైవ సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణ ఇవ సర్వచేతనగతజ్ఞానస్యాపి గ్రహణం సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణైవ తత్ర భాష్యే * యత్కిఞ్చిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ యచ్చ సర్వచేతనగతం విజ్ఞానమితి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్. అతఏవ పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యపి ప్రత్యుక్తం - సర్వప్రజానుష్ఠితసాధుకర్మణః సర్వచేతనగతజ్ఞానస్య చ రైక్వజ్ఞానకర్మణోః స్వరూపేణాన్తర్భావస్య దురుపపాదతయా కృతాయాధరాయదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ రైక్వవేదనవిషయే తత్కర్మాద్యైశ్వర్యభూతే చ సర్వభూతే తద్బ్రహ్మణి సర్వప్రజానుష్ఠితకర్మాద్యైశ్వర్యసర్వచేతనగతజ్ఞానవిషయయోరన్తర్భావస్యైవ వక్తవ్యత్వేన పూర్వవాక్యే బ్రహ్మప్రసక్తేరావశ్యకత్వాత్. తత్త్వటీకాగ్రన్థస్తు సమయైతదుక్త ఇతి పుంలిఙ్గాన్తపాఠే చ సతి తన్నిర్వాహపరత్వాభిప్రాయః. అతో వ్యాసార్యప్రతిపాదితార్థ ఏవ భగవద్భాష్యకృదభిమత ఇతి న కాప్యనుపపత్తిరిత్యాహుః. ౪

ఉ.— తదుహజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణ ఉపశుశ్రావసహసఞ్జిహానఏవక్షత్తారమువాచాఙ్గారేహాస
యుగ్వానమివరైక్వమాత్థేతియోనుకథꣳసయుగ్వారైక్వఇతి॥ ౫

యథాకృతాయవిజితాయాధరేఽయాస్సంయన్త్యేవమేనꣳసర్వంతదభిసమేతి యత్కించప్ర
జాస్సాధుకుర్వన్తియస్తద్వేదయత్సవేదసమయైతదుక్తఇతి॥ ౬

సహక్షత్తాఽన్విష్యనావిదమితిప్రత్యేయాయతꣳహోవాచ యత్రారే బ్రాహ్మణస్యాన్వే
షణాతదేనమర్చ్ఛేతి॥ ౭

సోఽధస్తాచ్ఛకటస్యపామానంకషమాణముపోపవివేశతꣳహాభ్యువాదత్వంనుభగవః సయుగ్వా
రైక్వఇత్యహꣳహ్యరా౩ఇతిహప్రతిజజ్ఞేసహక్షత్తాఽవిదమితిప్రత్యేయాయ॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

శం.— (తదుహ) తదేతత్-ఈదృశంహంసవాక్యంఆత్మనఃకుత్సారూపమన్యస్యవిదుషోరైక్వాదేః ప్రశంసారూపముపశుశ్రావ-శ్రుతవాన్హర్మ్యతలస్థోరాజాజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణః. తచ్చహంసవాక్యంస్మరన్నేవపౌనఃపున్యేనరాత్రిశేషమతివాహయామాస. తతస్సవన్దిభీరాజాస్తుతియుక్తాభిర్వాగ్భిఃప్రతిబోధ్యమానఉవాచక్షత్తారంసంజిహానఏవ- శయనంనిద్రాంవాపరిత్యజన్నేవ. హేఅఙ్గ- వత్సారేహ-సయుగ్వానమివరైక్వమాత్థకింమాం; సఏవస్తుత్యర్హః- నాహమిత్యభిప్రాయః. అథవా- సయుగ్వానంరైక్వమాత్థగత్వామమతద్దిదృక్షాం. తదేవశబ్దోఽవధారణార్థే. అనర్థకోవావాచ్యః. సచక్షత్తాప్రత్యువాచరైక్వానయనకామోరాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞః (యోనుకథంసయుగ్వారైక్వఇతి) రాజ్ఞైవంచోక్తఆనేతుంతచ్చిహ్నంజ్ఞాతుమిచ్ఛన్-యోనుకథంసయుగ్వారైక్వఇత్యవోచత్. ౫

ఆ.— ప్రతిపన్నహంసవచనఖేదితఇతరోరాజారాత్రిశేషమతివాహ్యశయనంజహౌ,తదాత్మనస్సమీపస్థంస్తుతికర్తారంక్షత్తారమఙ్గారేహేత్యాదివాక్యముక్తవాన్. తస్యాభిప్రాయమాహ (సఏవేతి).కథమివశబ్దాద్ద్వితీయేఘటతే-తత్రాహ (తదేతి).అవధారణస్యాపినోపయోగోఽస్తీతిచేత్-తత్రాహ (అనర్థకోవేతి).ప్రశ్నవాక్యంవ్యాచష్టే (రాజ్ఞేతి).యోనుకథమిత్యాది- పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం. ౫

రం.— (తదుహజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణఉపశుశ్రావ) తత్- బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతయాఆత్మనిన్దాగర్భం, తద్వత్తయాచరైక్వప్రశంసారూపం, వాక్యంసరాజాశుశ్రావ. (సహసఞ్జిహానఏవక్షత్తారమువాచ) సఃకథమపినిశామతివాహ్యసఞ్జిహానఏవ- తల్పంత్యజన్నేవక్షత్తారంవక్ష్యమాణముక్తవాన్. * వైశ్యాద్బ్రాహ్మణకన్యాయాంక్షత్తానామప్రజాయతే। జీవికావృత్తిరేతస్యరాజాన్తఃపురరక్షణమిత్యుక్తరీత్యారాజాన్తఃపురరక్షకఃప్రతిలోమజాతివిశేషః-క్షత్తా. (అఙ్గారేహసయుగ్వానమివరైక్వమాత్థేతియోనుకథంసయుగ్వారైక్వఇతీత్యాది) హేఅరేఅఙ్గ- వత్సేతితంక్షత్తారంరాజాసమ్బోధ్యరాత్రావేవంహంసయోస్సల్లాపస్సమజనిలిసయుగ్వానమివరైక్వమాత్థేత్యాదిహంసోక్తిప్రత్యుక్తివాక్యానువాదపూర్వకంరైక్వస్యచిహ్నముక్తవానిత్యర్థః. ౫-౬

శం.— సచభల్లాక్షవచనమేవావోచత్తస్యస్మరన్. ౬

ఆ.— తస్యేతికర్మణిషష్ఠీ. ౬-౭

శం.— సహక్షత్తానగరంగ్రామంవాగత్వాన్విష్యరైక్వంనావిదం- నవ్యజ్ఞాసిషమితిప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతవాన్. తంహోవాచక్షత్తారం. అరేయత్రబ్రాహ్మణస్య- బ్రహ్మవిదఏకాన్తేఽరణ్యేనదీపులినాదౌవివిక్తదేశేఽన్వేషణా- అనుమార్గణంభవతి; తత్- తత్రైనం - రైక్వమర్చ్ఛ- గచ్ఛ. తత్రమార్గణంకుర్విత్యర్థః. ౭

రం.— (సహక్షత్తాఽన్విష్యనావిదమితిప్రత్యేయాయ) సచక్షత్తాశకటలక్షణరైక్వచిహ్నమనుస్మరన్గ్రామనగరాదికమన్విష్యనావిదం- నాజ్ఞాసిషమితిప్రత్యాగతవాన్. (తంహోవాచయత్రారేబ్రాహ్మణస్యాన్వేషణాతదేనమర్చ్ఛేతి) అరేక్షత్తః బ్రాహ్మణస్య-బ్రహ్మవిదఃయత్ర - విజనేషు నదీపులినారణ్యాదిషుమార్గణంయుక్తం - తత్ - తత్రగత్వాఏనమర్చ్ఛ - రైక్వంప్రాప్నుహి. మార్గణంకుర్వితితంరాజోవాచేత్యర్థః. ౭

శం.— ఇత్యుక్తఃక్షత్తాఽన్విష్యతంవిజనేదేశేఽధస్తాచ్ఛకటస్య- గన్త్ర్యాఃపామానంకషమాణం-కణ్డూయమానందృష్ట్వాఽయంనూనంసయుగ్వారైక్వఇతిసమీపేఉపోపవివేశ- వినయేనోపవిష్టవాన్. తంచ- రైక్వంహాభ్యువాద - ఉక్తవాన్. త్వమసిహేభగవః-భగవన్సయుగ్వారైక్వఇతి. ఏవంపృష్టోఽహమస్మిహిఅరా౩- అరేఇతిహానాదరఏవప్రతిజజ్ఞే- అభ్యుపగతవాన్. సతంవిజ్ఞాయాఽవిదం- విజ్ఞాతవానస్మీతిప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగతఇత్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

KUPPUSWAMAYYA. B.
PLEADER

ఉ.— తముహజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణః షట్ఛతానిగవాంనిష్క-మశ్వతరీరథం తదాదాయప్రతిచక్రమేతగ్ం హాభ్యువాద. ౧

రైక్వేమానిషట్ఛతానిగవామయం నిష్కో-యమశ్వతరీరథో೽నుమ ఏతాంభగవోదేవతాగ్ం శాధియాందేవతాముపాస్సఇతి. ౨

తముహపరఃప్రత్యువాచాహహారేత్వాశూద్రతవైవసహగోభిరస్త్వితి తముహపునరేవజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణస్సహస్రంగవాంనిష్క-మశ్వతరీరథందుహితరంతదాదాయప్రతిచక్రమే॥ 3

ఆ.— మయాహిగార్హస్థ్యంచికీర్ష్యతే- తదర్థంచధనమర్థ్యతే- నచాయంతాదర్థ్యేనకించిదుపకర్తుమిత్యాశయేనానాదరః. విజ్ఞాతవానస్మి- యదుక్తలక్షణంరైక్వం, తస్యచగార్హస్థ్యాభిప్రాయం, ధనార్థిత్వం, చేతిశేషః.. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సో೽ధస్తాచ్ఛకటస్యపామానంకషమాణముపోపవివేశ) అథపునస్సః- క్షత్తాగత్వానిజనేకస్మింశ్చిద్దేశేశకటస్యాధస్తాత్ పామానంకషమాణం- కణ్డూయమానంరైక్వమేత్యదృష్ట్వాఉపోపవివేశ - సమీపేగత్వావినయేనోపవిష్టవాన్. (తంహాభ్యువాదత్వంనుభగవస్సయుగ్వారైక్వఇతీత్యాది) హేభగవఃత్వంవారైక్వఇతిక్షత్త్రాపృష్టోఋషిఃఅరేక్షత్తఃరైక్వో೽హమేవేతిప్రత్యువాచ. తచ్ఛ్రుత్వాసఃక్షత్తాఅహంరైక్వమవిదం- అజ్ఞాసిషమితిప్రత్యాగతఇత్యర్థః.. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ - తత్ర ఋషేర్గార్హస్థ్యంప్రత్యభిప్రాయం, బుద్ధ్వాధనార్థితాం, చఉహఏవజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణష్షట్ఛతానిగవాం, నిష్కం- కణ్ఠహార, మశ్వతరీరథం- అశ్వతరీభ్యాంయుక్తం, తదాధనంగృహీత్వాప్రతిచక్రమే- రైక్వంప్రతిగతవాన్. తంచగత్వా೽భ్యువాదహ- అభ్యుక్తవాన్. ౧

ఆ.— (తత్త్రైతి) తత్ప్రవచనేశ్రుతేసతీతిసప్తమ్యర్థః. ధనార్థితాం- బుద్ధ్వేత్యపూర్వేణసమ్బన్ధః. ౧-౨

రం.— (తముహజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణష్షట్ఛతానిగవాం నిష్క-మశ్వతరీరథంతదాదాయప్రతిచక్రమే) ఉహేత్యనర్థకౌనిపాతౌ. తత్- తత్రజానశ్రుతిఃగవాంషట్ఛతాని, నిష్కం- కణ్ఠాభరణం, అశ్వతరీయుక్తరథం, తదాగృహీత్వారైక్వంప్రతిచక్రమే-గతవాన్. (తంహాభ్యువాద) గత్వాచరాజాతంరైక్వమిత్యువాచేత్యర్థః. ౧

శం.— హేరైక్వగవాంషట్ఛతానీమానితుభ్యంమయాఆనీతాని. అయంనిష్కః, అశ్వతరీరథశ్చాయం, ఏతద్ధనమాదత్స్వ. భగవో೽నుశాధిమే-మాం. యాంచదేవతాంత్వముపాస్సే- తద్దేవతోపదేశేనమామనుశాధీత్యర్థః. ౨

రం.— (రైక్వేమానిషట్ఛతానిగవామయంనిష్కో೽యమశ్వతరీరథః) హేరైక్వఏతత్సర్వమానీతం. తద్గృహాణత్వమిత్యర్థః. (అనుమఏతాంభగవోదేవతాంశాధియాందేవతాముపాస్సఇతి) ఏతద్గృహీత్వా- యాందేవతాంత్వముపాస్సే- తాందేవతాంమేఅనుశాధి - వివిచ్యజ్ఞాపయేతిప్రార్థయామాస. ౨

శం.— తం- ఏవముక్తవన్తంరాజానంప్రత్యువాచపరః- రైక్వః. అహేతి-అయంనిపాతోవినిగ్రహార్థీయో೽న్యత్ర- ఇహత్వనర్థకః- ఏవశబ్దస్యపృథక్ప్రయోగాత్. హారేత్వా- హారేణయుక్తాఇత్వా- గన్త్రీ. సేయంహారేత్వాగోభిస్సహతవైవాస్తు - తవైవతిష్ఠతు. నమమాపర్యాప్తేన కర్మార్థమనేనప్రయోజనమిత్యభిప్రాయః. (హేశూద్రేతి) ననురాజాసౌ- క్షత్త్రసమ్బన్ధాత్. * సహక్షత్తారమువాచేత్యుక్తం. విద్యాగ్రహణాయచబ్రాహ్మణసమీపోపగమాత్. శూద్రస్యచానధికారాత్. కథమిదమననురూపంరైక్వేణోచ్యతే-హేశూద్రేతి. తత్రాహురాచార్యాః- హంసవచనశ్రవణాత్ శుగేనమావివేశ- తేనాసౌశుచా - శ్రుత్వారైక్వస్యమహిమానంవా, ఆద్రవతీత్యృషిరాత్మనఃపరోక్షజ్ఞతాందర్శయన్- శూద్రేత్యాహేతి. శూద్రవద్వాధనేనైవైనంవిద్యాగ్రహణాయోపజగామ- నచశుశ్రూషయా. నతుజాత్యైవశూద్రఇతి. అపరేపునరాహుః - అల్పంధనమాహృతమితిరుషైవైనముక్తవాన్ శూద్రఇతి- లిఙ్గంచబహ్వాహరణేఉపాదానంధనస్యేతి. తదుహ - ఋషేర్మతంజ్ఞాత్వాపునరేవజానశ్రుతిఃపౌత్రాయణోగవాంసహస్రమధికంజాయాంచర్షేరభిమతాందుహితరమాత్మనస్తదాదాయప్రతిచక్రమే- క్రాన్తవాన్. ౩

ఆ.— ఉహశబ్దస్యపూర్వవదత్రాప్యేవకారార్థత్వం. అత్రాపివినిగ్రహార్థత్వసమ్భవేకిమిత్యానర్థక్యమిత్యాశఙ్క్యతవైవేత్యేవకారాదేవవినిగ్రహసిద్ధిరిత్యాహ (ఏవశబ్దస్యేతి)•గార్హస్థ్యార్థినస్తవకర్మానుష్ఠానార్థమిదంధనంతిష్ఠతామితిచేత్ - నేత్యాహ (నమమేతి). శూద్రశబ్దేనజానశ్రుతేస్సమ్బోధనమనుచితమితిచోదయతి (నన్వితి)•తస్యాశూద్రత్వేహేత్వన్తరమాహ (విద్యాగ్రహణాయేతి)• తస్యశ్రుతిద్వారావిద్యాధికారోనా

ఉ.— తగ్ హాభ్యువాద రైక్వేదగ్ సహస్రం గవామయం నిష్కోఽయమశ్వతరీరథ ఇయంజాయాయం
గ్రామోయస్మిన్నాస్సేఽన్వేవమాభగవశ్శాధీతి. ౪
తస్యాహముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచాజహారేమాశ్శూద్రానేనైవముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి
తేహైతేరైక్వపర్ణానామమహావృషేషుయత్రాస్మాఉవాసస తస్మైహోవాచ॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

స్త్రీత్యపశూద్రాధికరణే నిర్ధారితమిత్యాశయేనాహ (శూద్రస్యచేతి). జానశ్రుతేః సతి క్షత్రియత్వే శూద్రసమ్బోధనమయోగ్యమిత్యుపసంహరతి (కథమితి). నజాతిశూద్రో జానశ్రుతిః- కింతు క్షత్రియేఽస్మిన్ స్థానశూద్రశబ్దః ఇత్యేకీయమతోపన్యాసేన పరిహరతి (తత్రేతి). తేన-శుగావిష్టత్వేన. అసౌ-జానశ్రుతిః. శుచా హేతునా రైక్వమాద్రవతీతి శూద్రః. శ్రుత్వా హంసవాక్యం రైక్వమాద్రవతీతి నైమిత్తికం తత్ర శూద్రపదమిత్యర్థః. తథాపి కిమితి శూద్రపదేన రాజానమృషిస్సమ్బోధయతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఋషిరితి)- ఉక్తప్రకారద్వయసమవగాహనవిశిష్టః. ప్రకారాన్తరేణజానశ్రుతేశ్శూద్రత్వం గౌణం వ్యుత్పాదయతి (శూద్రవద్వేతి)- నచశుశ్రూషయా - తేనశూద్ర ఇతిశేషః. ముఖ్యంశూద్రత్వంతు క్షత్రస్యనసమ్భవతీతి (నత్వితి). క్షత్రియే జానశ్రుతౌ శూద్రశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తాన్తరమాహ (అపచేపునరితి). తత్ర గమకం దర్శయతి (లిఙ్గంచేతి). [illegible] క్షత్రం- అధికధనార్థిత్వమితియావత్. అధికం- పఞ్చశతేభ్యస్సహస్రాదితిశేషః. ౩-౫

రం.— (తముహపరః ప్రత్యువాచ) పరః- రైక్వః- తం- రాజానం ప్రత్యువాచ. తదేవాహ (అహహారేత్వాశూద్ర తవైవసహగోభిరస్తు) అహేతినిపాత ఆశ్చర్యే. యోగమహిమవిదితలోకత్రయః ఋషిః జానశ్రుతేః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతానిమిత్తానాదరగర్భహంసవాక్యశ్రవణేన శోకావిష్టతాం, తదనన్తరమేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసయా ఉద్యోగం, చ విదిత్వా అస్య బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యతామభిజ్ఞాయ సత్యామపియోగ్యతాయాం నిరకాం సైవాంవినాఽర్థప్రదానేన శుశ్రూషణస్యాన్యయావచ్ఛక్తిప్రదానేనవినా బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితా న భవతీతి మత్వా తమనుగృహ్ణన్ స్వస్యోత్కాస్య తాముపదేశయోగ్యతాఖ్యాపికాం, బ్రహ్మజిజ్ఞాసాదార్ఢ్యసిద్ధ్యర్థం స్వయోగమహిమసాక్షాత్కృతసకలవృత్తాన్తత్వలక్షణస్వమహిమానం, చ శోకనిమిత్తప్రవృత్తినిమిత్తకశూద్రశబ్దాముఖేన ఖ్యాపయన్- హారేత్వా- హారసహితః ఇత్వా- రథః. అశ్వతరీరథః తవైవ గోభిస్సహాస్తు. ఏవం హీనస్య గ్రామగృహాదిశూన్యస్య మమ గోరథాదిరక్షణే కా శక్తిః, మత్ప్రయోజనాపర్యవసాయ్యల్పధనదానేన చ కథం తవ బ్రహ్మవిద్యాప్రతిష్ఠితా భవే, దిత్యనాదరోక్తిః. * స్ఫాయితఞ్చీత్యాదినా రక్ప్రకరణే పఠితేన * శుచేర్దశ్చేతిసూత్రేణ రక్ప్రత్యయే, శుచేశ్చకారస్య దకారే, * అమితమ్యోర్దీర్ఘశ్చేతి పూర్వసూత్రేణ ధాతోరుకారస్య దీర్ఘాదేశే, చ శూద్రశబ్దోనిష్పన్నో భవతి. (తదుహపునరేవజానశ్రుతిః పౌత్రాయణస్సహస్రం గవాం నిష్కమశ్వతరీరథం దుహితరం తదాదాయ ప్రతిచక్రమే) తదథ పౌత్రాయణం జానశ్రుతిరధికం గవాం సహస్రం, రైక్వస్య పరిణయార్థం స్వకన్యాం, మయాసార్ధం తత్రత్యం గ్రామం, చాపాజహారేత్యర్థః. ౩

శం.— హేరైక్వ ఇదం గవాం సహస్రం, అయం నిష్కః, అయమశ్వతరీరథః, ఇయం జాయార్థం మమదుహితాఽఽనీతా, అయంచ గ్రామః- యస్మిన్నాస్సే- తిష్ఠసి, సచత్వదర్థమయాకల్పితః. తదేతత్సర్వమాదాయాఽనుశాధ్యేవమా- మాం, హే భగవః. ౪

రం.— (తంహాభ్యువాదరైక్వేదంసహస్రంగవామిత్యాది) స్వాపహృతం సర్వం సమర్ప్య మా - మామనుశాధ్యేవ-నప్రత్యాఖ్యాహీతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. యస్మిన్- గ్రామే త్వమాస్సే- నివసిష్యసి. సోఽయంతవవాసార్థో గ్రామ ఇత్యన్వయః. ౪

శం.— ఇత్యుక్తః తస్యాః- జాయార్థమానీతాయా రాజ్ఞోదుహితుర్హ- ఏవముఖం- ద్వారం, విద్యాయా దానే తీర్థం, ముపోద్గృహ్ణన్- జానన్నిత్యర్థః. * బ్రహ్మచారీధనదాయీమేధావీ శ్రోత్రియః ప్రియః। విద్యయా వా విద్యాం యః ప్రాహ తానితీర్థాని షణ్మమేతి విద్యాయా వచనం విజ్ఞాయతే. ఏవంజానన్- ఉపోద్గృహ్ణన్నువాచ- ఉక్తవాన్. ఆజహార- ఆహృతవాన్భవాన్ యదిమా గావో, యచ్చాన్యద్ధనం,- తత్సాధ్వితి వాక్యశేషః. శూద్రేతి పూర్వోక్తానుకృతిమాత్రం- నతు కారణాన్తరాపేక్షయా పూర్వవత్. అనేనైవముఖేన - విద్యాగ్రహణతీర్థేనాలాపయిష్యథాః - ఆలాపయసీతి, మాంభాషయసీత్యర్థః. తే హైతే గ్రామా రైక్వపర్ణానామ- విఖ్యాతా మహావృషేషు- దేశేషు. యత్ర- యేషు గ్రామేష్వావాస- ఉషితవాన్రైక్వః- తానసౌ గ్రామానదాదస్మై- రైక్వాయ రాజా. తస్మై- రాజ్ఞే ధనం దత్తవతే హ- కిలోవాచ విద్యాం సః - రైక్వః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాదానే తస్యాః ద్వారత్వం, తద్దాతుశ్చవరజ్ఞానదానతీర్థతాం, జానన్నువాచేతిసమ్బన్ధః. ధనదాతుర్విద్యాదానతీర్థత్వే ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మచారీతి). తస్యాః ద్వారతాం విద్యాదానే, తద్దాతుస్తీర్థతాం, చజానన్నువాచేత్యుక్తమనువదతి (ఏవంజానన్నితి). కిముక్తవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఆజహారేతి). తత్రవైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (పూర్వవదితి)- అల్పధనహరణానిచ్ఛాయాం కారణాపేక్షాయాం శూద్రే

ఉ.—— వాయుర్వావ సంవర్గో యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతి॥ ౧

యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇత్యధిదైవతం॥ ౨

ఇతి సమ్బోధనవదిత్యర్థః. రైక్వేణ గ్రామాదికం గృహీత్వా విద్యా జానశ్రుతయే దత్తేత్యస్మాత్ ప్రతిశ్రుతిర్జ్ఞాపయతి (తే హైత ఇతి) మహావృషేషు- మహాపుణ్యేష్వితి యావత్. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (తస్యా హ ముఖముపోద్గృహ్ణన్నువాచ) ముఖం- ఉపాయనరూపోపాయనం తస్య- జానశ్రుతిసమ్బన్ధినముపోద్గృహ్ణన్- అఙ్గీకుర్వన్ ఉక్తవానిత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (ఆజహారేమాః శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి) ఇమాః - దక్షిణాః ఆజహర్థ. ఆజహారేతి వ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. అనేనైవ ముఖేన- ఉపాయేన మాం బ్రహ్మోపదేశరూపసంవాక్యమాలాపయిష్యసి. బ్రహ్మవిద్యోపదేశస్తారం కరిష్యసీత్యర్థః. * శూద్రేత్యేతదథావభిధ్యాన్తస్య [illegible]. పునరపి శూద్రేతి సమ్బోధనస్య పూర్వవదేవ ప్రయోజనం. అత్ర శూద్రశబ్దస్య న రూఢ్యా వర్ణవిశేషోఽర్థః - చతుర్థవర్ణస్య బ్రహ్మవిద్యాయామనధికారాదితి ద్రష్టవ్యం. (తే హైతే రైక్వపర్ణా నామ మహావృషేషు యత్రాస్మా ఉవాస) యత్ర గ్రామేషు రైక్వ ఉవాస- తే మహావృషేషు దేశేషు రైక్వపర్ణా ఇతి ప్రసిద్ధాః. స్థానార్థం గ్రామాంశ్చాస్మై దదావిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) తత్సర్వం దత్తవతే జానశ్రుతయే రైక్వస్సోఽస్య పాన్స్యాం దేవతాముపదిదేశేత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (వాయుర్వావ సంవర్గః) వాయుః- బాహ్యః. వావేతి- అవధారణార్థః. సంవర్గః - సంవర్జనాత్, సంగ్రహణాత్, సంగ్రసనాద్వా సంవర్గః. వక్ష్యమాణా అగ్న్యాద్యా దేవతా ఆత్మభావమాపాదయతీత్యతస్సంవర్గః. సంవర్జనాఖ్యో గుణో ధ్యేయో వాయోః - కృతాయాన్తర్భావవత్. కథం సంవర్గత్వం వాయోరితి. ఆహ- యదా- యస్మిన్కాలే వై అగ్నిరుద్వాయతి - ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి- ఉపశామ్యతి. తదాఽసావగ్నిర్వాయుమేవాప్యేతి- వాయుస్వాభావ్యమపిగచ్ఛతి. తథా- యదా సూర్యోఽస్తమేతి- వాయుమేవాప్యేతి. యదా చన్ద్రోఽస్తమేతి - వాయుమేవాప్యేతి. నను కథం సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపావస్థితయోర్వాయ్వపిగమనం. నైష దోషః,- అస్తమయేఽదర్శనప్రాప్తేర్వాయునిమిత్తత్వాత్. వాయునా హ్యస్తం నీయతే సూర్యః,- చలనస్య వాయుకార్యత్వాత్. అథవా - ప్రలయే సూర్యాచన్ద్రమసోః స్వరూపభ్రంశే తేజోరూపయోర్వాయావేవాపిగమనం స్యాత్. ౧

ఆ.—— కథం విద్యాముక్తవానిత్యాశఙ్క్యాధిదైవతం తస్యాః ప్రకారం దర్శయతి (వాయురిత్యాదినా) * ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి వక్ష్యమాణేనాపునరుక్తతాం ద్యోతయన్ వాయుం వ్యాచష్టే (వాయుర్బాహ్య ఇతి)। సంవర్జనాదిత్యస్య వ్యాఖ్యా- సంగ్రహణాదితి. సంగ్రహణపదం సమర్థయతే (వక్ష్యమాణా ఇతి)। కిమితి సంవర్గత్వం వాయోరుపదిశ్యతే. తత్ర దృష్టాన్తశ్రుతిం ప్రమాణయతి (కృతాయేతి)। సంగ్రసనాద్వేత్యుక్తం [illegible] (కథమిత్యాదినా)। సూర్యాచన్ద్రమసోర్వాయావపిగమనమాక్షిపతి (నన్వితి)। [illegible] స్వరూపావస్థితత్వం. వాయునిమిత్తత్వం స్ఫుటయతి (వాయునేతి)। సూర్యగ్రహణం చన్ద్రమసోఽప్యుపలక్షణం. [illegible] (అథవేతి)। ౧

రం.—— ఉపదేశమాహ (వాయుర్వావ సంవర్గః) సంవర్జననామకగుణయోగాద్వాయురేవ సంవర్గః. సంవర్జనం- సంగ్రహణం. ఏకీకృత్య గ్రహణమిత్యర్థః. సంవర్గత్వగుణకో వాయుర్ధ్యేయ ఇతి యావత్. సంవర్గత్వమేవోపపాదయతి (యదా వా అగ్నిరుద్వాయతి వాయుమేవాప్యేతి యదా సూర్యోఽస్తమేతి వాయుమేవాప్యేతీత్యాది) ఉద్వాయతి- ఉద్వాసనం ప్రాప్నోతి. వినశ్యతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.—— తథా - యదాఽఽప ఉచ్ఛుష్యన్తి - ఉచ్ఛోషముపాప్నువన్తి. తదా వాయుమేవాపియన్తి. వాయుర్హి - యస్మాదేవైతాన్ - అగ్న్యాదీన్ మహాబలాన్ సంవృఙ్క్తే- అతో వాయుస్సంవర్గగుణ ఉపాస్య ఇత్యర్థః. ఇత్యధిదైవతం- దేవతాసు సంవర్గదర్శనముక్తం. ౨

ఆ.—— సంవృఙ్క్తే- సమ్యగేవ సంహరతీత్యర్థః. ౨

రం.—— (యదాప ఉచ్ఛుష్యన్తి వాయుమేవాపియన్తి వాయుర్హ్యేవైతాన్ సర్వాన్ సంవృఙ్క్త ఇతి) అగ్నిసూర్యచన్ద్రాణాం తేజోరూపాణాం జలస్య చ లయే వాయోరేకీభావాద్వాయుస్సంవర్గ ఇత్యర్థః. ప్రక్రమే హి * ఏనం సర్వం తదభిసమేతీత్యాది బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసావగమాత్ వక్ష్యమాణలిఙ్గానుపపత్తేశ్చ వాయుశబ్దేన వాయుశరీరకపరమాత్మోచ్యతే. సంవృఙ్క్తే- ఏకీకృత్య గృహ్ణాతీత్యర్థః. (ఇత్యధిదైవతం) ఏవం దేవేషు సంవర్గోఽయమిత్యర్థః. ౨

అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గః స యదా స్వపితి ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణగ్ం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః ప్రాణో హ్యేవైతాన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి॥ ౩

తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు॥ ౪

అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే తస్మా ఉ హ న దదతుః॥ ౫

స హోవాచ మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కః స జగార భువనస్య గోపాః। తం కాపేయ నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా అభిప్రతారిన్బహుధా వసన్తం। యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి॥ ౬

శం.— అథ- అనన్తరమధ్యాత్మం- ఆత్మని సంవర్గదర్శనమిదముచ్యతే. ప్రాణః- ముఖ్యస్స వావ సంవర్గః. సః- పురుషోఽయం యదా - యస్మి స్వపితి. ప్రాణమేవ వాగప్యేతి వాయుమివాగ్నిః. ప్రాణం చక్షుః. ప్రాణం శ్రోత్రం. ప్రాణం మనః. ప్రాణో హి- యస్మాదేవైతాన్- వాగాదీన్సర్వాన్సంవృఙ్క్త ఇతి. ౩

ఆ.— కథం ప్రాణస్య సంవర్గత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స పురుష ఇతి). తస్మాత్సంవర్గత్వేన ధ్యాతవ్య ఇతి శేషః. ౩

రం.— తథా ప్రాణస్సంవర్గ ఇత్యాహ (అథాధ్యాత్మం ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇతి) తదుపపాదయతి (స యదా స్వపితి) సః- పురుషః యదా- యస్మిన్కాలే స్వపితి- తదా (ప్రాణమేవ వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మన ఇత్యాది) ప్రాణే వాగాదీనాం న సామీకీభావాత్ప్రాణం సంవర్గముపాసీతేత్యర్థః. అత్రాపి ప్రాణశబ్దస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరో ద్రష్టవ్యః. ౩

శం.— తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ - సంవర్జనగుణౌ, వాయురేవ దేవేషు సంవర్గః. ప్రాణః ప్రాణేషు- వాగాదిషు ముఖ్యః. ౪

ఆ.— వాయుప్రాణావధిదైవతాధ్యాత్మభేదేన సంవర్గగుణావుక్తావుపసంహరతి (తావితి) ౪

రం.— ఉక్తమర్థముపసంహరతి (తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు) స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— అథ- ఏతయోః స్తుత్యర్థమియమాఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే. హేతి- ఐతిహ్యార్థః. శౌనకం చ - శునకస్యాపత్యం శౌనకం. కాపేయం- కపిగోత్రం. అభిప్రతారిణం చ- నామతః. కక్షసేనస్యాపత్యం- కాక్షసేనిం. భోజనాయోపవిష్టౌ పరివిష్యమాణౌ సూపకారైర్బ్రహ్మచారీ- బ్రహ్మవిచ్ఛోణ్డో బిభిక్షే- భిక్షితవాన్. బ్రహ్మచారిణో బ్రహ్మవిన్మానితాం బుద్ధ్వా తం విజిజ్ఞాసమానౌ తస్మా ఉ హ భిక్షాం న దదతుః - న దత్తవన్తౌ కిమయం వదతీతి. ౫

ఆ.— అథ హేత్యాద్యనన్తరవాక్యం వ్యాచష్టే (అథైతయోరితి). బ్రహ్మవిచ్ఛోణ్డః- బ్రహ్మవిదాం మధ్యే శూరమాత్మానం మన్యమాన ఇతి యావత్. బుద్ధ్వా- లిఙ్గవిశేషేణేతి శేషః. జిజ్ఞాసమానావిత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (కిమయమితి). ౫

రం.— సంవర్గవిద్యాస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికేయమారభ్యతే (అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే) కపిగోత్రం శునకపుత్రం, చ కక్షసేనసుతమభిప్రతారినామానం, చ తౌ ద్వౌ సూపకారైః పరివిష్యమాణౌ భోజనాయోపవిష్టౌ సంవర్గోపాసకౌ బ్రహ్మచారీ భిక్షితవాన్. (తస్మా ఉ హ న దదతుః) అయం బ్రహ్మచారీ సంవర్గవిద్యానిష్ఠాదురభిమానీయద్వక్ష్యతి- తచ్ఛ్రోష్యావ ఇతి బుద్ధ్యా తస్మై తౌ భిక్షాం న దత్తవన్తౌ. ౫

శం.— స హోవాచ బ్రహ్మచారీ. మహాత్మనశ్చతుర ఇతి- ద్వితీయాబహువచనం. దేవ ఏకః కోఽసావగ్న్యాదీన్వాయుః, వాగాదీన్ప్రాణః. కః- స ప్రజాపతిర్జగార- గ్రసితవాన్. కస్స జగారేతి- ప్రశ్నమేకే మన్యన్తే. భువనస్య- భవన్త్యస్మిన్భూతానీతి భువనం- భూరాదిస్సర్వో ః. తస్య గోపాః- గోపాయితా- రక్షితా- గోప్తేత్యర్థః. తం- కం. ప్రజాపతిం హే కాపేయ. నాభిపశ్యన్తి- న జానన్తి మర్త్యాః- మరణధర్మాణః, వివేకినో వా. హేఽభిప్రతారిన్. బహుధా- అధ్యాత్మాధిదైవతాధిభూతప్రకారైర్వసన్తం. యస్మై వా ఏతదహన్యహన్యన్నమదనాయాహ్రియతే- క్రియతే, తస్మై- ప్రజాపతయ ఏతత్- అన్నం న దత్తమితి. ౬

ఆ.— చతుర ఇతి ద్వితీయాబహువచనదర్శనాన్మహాత్మన ఇతి తాదృగేవేత్యాహ (ద్వితీయేతి). యద్వా - మహాత్మన ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వే చతుర ఇత్యస్య చ సమీచీనే, ప్రయోగదర్శనాదిహ తథా మా భూదితి మత్వాహ (మహాత్మన ఇతి) అతో హి జగారేతి సమ్బన్ధః. కశ్శబ్దః ప్రజాపతిపర్యాయో వ్యాఖ్యాతః. సమ్ప్రతి పక్షాన్తరమాహ (కస్స ఇతి)- యస్తజ్జగార- స కస్స్యాదితి ప్రశ్నమేకే వదన్తీత్యర్థః. అత్తారం ప్రాణమాత్మానం, త్వేన పశ్యన్- బ్రహ్మచారీ మహ్యం భిక్షాం యన్న దదతుర్భవన్తౌ- తత్తస్మై దేవాయైవ న దదతురిత్యజ్ఞత్వమేవ తయోర్దర్శయన్నాహ (యస్మా ఇతి) ౬

రం.— (స హోవాచ) సః - బ్రహ్మచార్యువాచ. (మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కస్స జగార భువనస్య గోపాస్తం కాపేయ నాభిప

ఉ.— తదుహ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయాత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాగ్ం
హిరణ్యదగ్ంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః । మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి
వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే దత్తాస్మై భిక్షామితి॥ ౭

తస్మా ఉహ దదుస్తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమే

శ్యన్తి మర్త్యా అభిప్రతారిన్ బహుధా వసన్తం) అధిదైవతం మహాత్మనః అగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాన్, అధ్యాత్మం వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపాన్, చతురః- చతుస్సఙ్ఖ్యాకాన్ దేవాన్ సర్వలోకస్య గోపాః- గోప్తా స ఏక ఏవ దేవో వాయుప్రాణరూపీకః- ప్రజాపతిః జగార- సంహృతవాన్. హే కాపేయాభిప్రతారిన్. ఏవంభూతం ప్రజాపతిం బహుధా- బహురూపతయా వసన్తం మర్త్యాః- మరణధర్మాణోఽవిద్యామోహితాస్సన్తో న జానన్తీత్యర్థః. గోపాః- *గుపూరక్షణే. అసు ప్రత్యయాన్తః. (యస్మై వా ఏతదన్నం తస్మా ఏతన్న దత్తమితి) జగత్సర్వం యస్మై- యస్య సంవర్గస్య ప్రజాపతేరన్నం- తస్మై భిక్షమాణాయ మహ్యమన్నం న దత్తం. అతః కేపి న జానన్తీతి. ఉపాసనదార్ఢ్యాయ త్వాపాస్యైక్యబుద్ధ్యా భిక్షమాణాయ స్వస్మై అప్రదానమేవ స్వోపాస్యదేవతాయా అప్రదానం మత్వా తస్మా ఏతన్న దత్తమితి తౌ నిన్దితవానిత్యర్థః. ౬

* * *

శం.— తదుహ- బ్రహ్మచారిణో వచనం శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః - మనసాఽఽలోచయన్ బ్రహ్మచారిణం ప్రత్యేయాయ- ఆజగామ. గత్వాహ- యం త్వమవోచః * నాభిపశ్యన్తి మర్త్యా ఇతి- తం వయం పశ్యామః. కథం. ఆత్మా- సర్వస్య స్థావరజఙ్గమస్య. కిఞ్చ - దేవానాం- అగ్న్యాదీనామాత్మని సంహృత్య- గ్రసిత్వా పునర్జనితా- ఉత్పాదయితా వాయురూపేణాధిదైవతమగ్న్యాదీనాం, అధ్యాత్మం చ ప్రాణరూపేణ వాగాదీనాం- ప్రజానాం చ జనితా. అథవా- ఆత్మా దేవానాం- అగ్నివాగాదీనాం. జనితా ప్రజానాం- స్థావరజఙ్గమాదీనాం. హిరణ్యదంష్ట్రః - అమృతదంష్ట్రః. అభగ్నదంష్ట్ర ఇతియావత్. బభసః- భక్షణశీలః. అనసూరిః- సూరిః- మేధావీ, నసూరిః- అసూరిః, తత్ప్రతిషేధోఽనసూరిః, సూరిరేవేత్యర్థః. మహాన్తం- అతిప్రమాణం- అప్రమేయమస్య- ప్రజాపతేర్మహిమానం- విభూతిమాహుర్బ్రహ్మవిదః. యస్మాత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అభక్ష్యమాణో యదనన్నం- అగ్నివాగాదిదేవతారూపమత్తి- భక్షయతీతి. వై ఇతి నిరర్థకః. వయం హే బ్రహ్మచారిన్. ఆ ఇదం. ఏవం- యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ వయం ఆ ఉపాస్మహే. వయమితి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః. అన్యే - న వయమిదముపాస్మహే. కిం తర్హి. పరమేవ బ్రహ్మోపాస్మహే ఇతి వర్ణయన్తి. దత్తాఽస్మై భిక్షామిత్యవోచత్ భృత్యాన్. ౭

ఆ.— దర్శనమేవ ప్రశ్నద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా). అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం - వాయురూపేణ జనితేతి సమ్బన్ధః. తస్య ప్రాథమికం కృత్యం దర్శయతి (ఆత్మనీతి). అగ్న్యాదీన్ ప్రళయకాలే దేవః స్వాత్మని వాయురూపేణ గ్రసిత్వా పునరుత్పత్త్యవస్థాయాముత్పాదయితాఽభిజనితా. అధ్యాత్మం వాగాదీనపి స్వాపావస్థాయాం స్వాత్మని ప్రాణరూపేణ సంహృత్య పునః ప్రబోధావస్థాయాం తేషాముత్పాదయితా దేవః ప్రాణరూపేణేత్యాహ (అధ్యాత్మం చేతి). దేవానాం- అగ్న్యాదీనాం, ప్రజానాం- వాగాదీనాం, చ జనితేత్యుక్తం. సమ్ప్రతి వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అథవేతి). అభగ్నదంష్ట్రః- సర్వసంహర్తురపి న కాచన గ్లానిర్భవతీత్యర్థః. ప్రజాపతేర్మహిమ్నోఽతిప్రమాణత్వం ప్రకటయతి (యస్మాదితి). ఇతిశబ్దస్య పరస్తాద్వ్యవహితస్య సమ్బన్ధః. తదర్థశ్చ యస్మాదిత్యుక్తః. తస్మాత్ప్రజాపతేర్మహిమానమతిప్రమాణమాహురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. వై వయమిత్యాదిభాగం పదచ్ఛేదపూర్వకమాదాయ వ్యాచష్టే (వయమిత్యాదినా). క్రియాపదేన వయమిత్యస్య సమ్బన్ధముక్తముపపాదయతి (వయమితీతి). బ్రహ్మచారిన్నిదం వయమా- సమన్తాదుపాస్మహే బ్రహ్మేత్యుక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ పదచ్ఛేదపూర్వకం వ్యాఖ్యాన్తరమాహ (అన్యే నేతి). శౌనకస్యాభిప్రతారిణశ్చ జ్ఞానాతిశయం దర్శయిత్వా * యతిశ్చ బ్రహ్మచారీ చేత్యాదిస్మృతిమనుసృత్యాహ (దత్తేతి). ౭

రం.— (తదుహ శౌనకః కాపేయః ప్రతిమన్వానః ప్రత్యేయాయ) కాపేయః శౌనకః తత్- బ్రహ్మచారిణోక్తం ప్రతిమన్వానః- మనసాఽఽలోచయన్ తత్సమీపం ప్రత్యేయాయ- ప్రత్యాగత్యోవాచ. (ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిరిత్యాది) దేవానాం ఆత్మా- నియన్తా. ప్రజానాముత్పాదకః హిరణ్యదంష్ట్రః- కమనీయదంష్ట్రాయుక్తః. హిరణ్యవిదారకదంష్ట్రాయుక్త ఇతి వా. బభసః- భక్షణశీలః. అసురసంహారక ఇతియావత్. అసూరిర్న భవతీత్యనసూరిః - విపశ్చిదితియావత్. అస్య చ - శ్రీనృసింహస్య పరమాత్మనః మహిమానం మహాన్తమాహుః. యత్స్వయమన్యైరనద్యమానః- అనాశ్యమానః. అనన్నం- వాగాదికం అత్తి - నాశయతి. ఏవమ్భూతః పరమాత్మైవ సంవర్గః- న త్వదుక్తః ప్రజాపతిరిత్యర్థః. అతో హే బ్రహ్మచారిన్ వయం న త్వదుక్తప్రజాపతిరూపం సంవర్గముపాస్మహే - అపితు ఇతి వై - ఇత్యేవ. పరమాత్మానమేవ. అతః స్వం సంవర్గం న యథావజ్జానాసీత్యుక్త్వా అస్మై భిక్షాం దత్త- ప్రయచ్ఛతేతి పరిచారకానాహేత్యర్థః. అనేన సంవర్గవిద్యాయా వాయుప్రాణశరీరకపరమాత్మపరత్వమావిష్కృతం భవతి.

* * *

శం.— తస్మా ఉహ దదుస్తే భిక్షాం. తే వై- యే గ్రసన్తేఽగ్న్యాదయో, యశ్చ తేషాం గ్రసితా వాయుః, పఞ్చాన్యే వాగాదిభ్యః. తథా- అన్యే తేభ్యః పఞ్చాధ్యాత్మం వాగాదయః ప్రాణశ్చ. తే సర్వే దశ భవన్తి- సఙ్ఖ్యయా దశ సన్తః- తత్కృతం భవతి తే. చతురఙ్కా ఏకాయః- ఏక

వదశకృతగ్ంసైషా విరాడన్నాదీ తయేదగ్ం సర్వం దృష్టగ్ం సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద॥ ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

చత్వారః. త్ర్యఙ్కాయః- ఏవం త్రయోఽపరే. ద్వ్యఙ్కాయః-ఏవం ద్వావన్యౌ. ఏకాఙ్కాయః - ఏవమేకోఽన్యః. ఇత్యేవం దశ సన్తస్తత్కృతం భవతి. యత ఏవం సర్వాసు దిక్షు- దశసఙ్ఖ్యా అగ్న్యాద్యా వాగాద్యాశ్చ దశసఙ్ఖ్యాసామాన్యాదన్నమేవ- * దశాక్షరా విరాడ్విరాడన్నమితి హి శ్రుతిః. అతోఽన్నమేవ - దశసఙ్ఖ్యత్వాత్. తత ఏవ దశకృతేఽన్తర్భావాచ్చతురాయత్వేనేత్యవోచామ. సైషా విరాడ్దశసఙ్ఖ్యా సత్యన్నం చాన్నాదినీ చ కృతత్వేన. కృతే హి దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భూతా- అతోఽన్నమన్నాదినీ చ సా. తథా విద్వాన్ దేవతాత్మభూతస్సన్ విరాట్త్వేన దశసఙ్ఖ్యయాఽన్నం, కృతసఙ్ఖ్యయాఽన్నాదీ,. తయా - అన్నాన్నాదిన్యేదం సర్వం - జగత్ దశదిక్సంస్థం దృష్టం - కృతసఙ్ఖ్యాభూతయోపలబ్ధం. ఏవంవిదోఽస్య సర్వం - కృతసఙ్ఖ్యాభూతస్య దశదిక్సమ్బద్ధం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. కిఞ్చ - అన్నాదశ్చ భవతి-య ఏవం- యథోక్తదర్శీ. ద్విరభ్యాస ఉపాసనసమాప్త్యర్థః. ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఆఖ్యాయికాద్వారా ప్రకృతాయాం సంవర్గవిద్యాయాం * ఆత్మా దేవానామిత్యాదిగుణజాతముపదిశ్య గుణాన్తరముపదేష్టుమనన్తరవాక్యమవతారయతి (తే వా ఇతి).తద్వ్యాచష్టే (య ఏతే ఇతి)-త ఏతే వాగాదిభ్యస్సకాశాదన్యే పఞ్చేతి సమ్బన్ధః. అగ్నిమారభ్యాగ్న్యాదీనాం వాయుసహితానాం పఞ్చత్వాత్తేనైవ ప్రకారేణాధ్యాత్మమపి తేభ్యస్సకాశాదన్యే ప్రాణసహితా వాగాదయః పఞ్చ సన్తీత్యాహ (తథేతి). అవాన్తరసఙ్ఖ్యావినివేశముక్త్వా తైరేవ మహాసఙ్ఖ్యానివేశం దర్శయతి (తే సర్వ ఇతి)-దశసఙ్ఖ్యాసమ్పన్నాస్తేషాం. (సన్తస్తదితి) కృతాదాయసమ్పూర్ణం తం ద్యూతం కృతమిత్యుచ్యతే-తత్ర దశసఙ్ఖ్యావత్త్వస్య వక్తవ్యత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. యదుక్తమగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ దశ సన్తస్తత్కృతం భవతీతి తదుపపాదయతి (చతురఙ్క ఇత్యాదినా).ఏకస్మిన్నయోఽస్యాతే చతురఙ్కో దృశ్యతే- తద్వదగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చ గ్రస్యమానాశ్చత్వారో భవన్తి. యథాఽస్యాతే త్రేతానామకోఽయస్త్ర్యఙ్కో గృహ్యతే-తథాఽగ్న్యాదయో వాగాదయశ్చైకైకన్యూనాస్త్రయః. యథా చ తద్ద్వాపరనామకోఽయో ద్వ్యఙ్కో జాయతే- తద్వద్వాగాదిష్వగ్న్యాదిషు చ ద్వౌ ద్వౌ వర్జయిత్వా ద్వౌ ద్వౌ భవతః. తథా చ తత్ర కలిసంజ్ఞోఽయో భవత్యేకాఙ్కో-ఽయో ఽగ్న్యాదీనాం గ్రసితా వాయుః, వాగాదీనాం గ్రసితా ప్రాణః, ఏకైక ఏతేభ్యో గ్రస్యమానేభ్యోఽన్యః. ఇత్యేవం- గ్రస్యత్వేన గ్రసితృత్వేన చ దశసన్తస్తే పూర్వోక్తం కృతం భవతీత్యర్థః. ద్యూతస్య సర్వాన్నాత్తృత్వప్రసిద్ధ్యా దశసఙ్ఖ్యావతాం దేవానాం కృతత్వసమ్పాదనేనాత్తృత్వం సమ్పాదితం. ఇదానీం దశసఙ్ఖ్యావత్త్వేనైవ విరాట్త్వసమ్పాదనేన తేషామన్నత్వం సమ్పాదయతి (య ఇతి)-అగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ మిలితేషు దశసఙ్ఖ్యావత్త్వే విరాట్త్వమన్నత్వం- తథా చ కథం సఙ్ఖ్యాసామాన్యం- తేషామన్నసఙ్ఖ్యాసామాన్యసమ్పాదనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దశాక్షరేతి).విరాడ్దశసఙ్ఖ్యావతీ ప్రసిద్ధా- సా చాన్నమితి శ్రూయతే - తథా చ యథోక్తేష్వగ్న్యాదిషు వాగాదిషు చ దశసు తేషు సఙ్ఖ్యాసామాన్యాద్విరాట్త్వం సమ్పాద్యాన్నత్వం సమ్పాదనం యుక్తమిత్యాహ (అత ఇతి).తేషు కృతత్వేనాత్తృత్వం సమ్పాదితముపసంహరతి (తత ఏవేతి).ద్యూతస్యాయచతుష్టయనిష్ఠత్వేన కృతత్వేన లక్షితే తత్ర దశసఙ్ఖ్యాయాస్సత్త్వాత్తత ఏవం సఙ్ఖ్యాసామాన్యాదగ్న్యాదయశ్చ కృతం భవతి. తతశ్చ తేషామత్తృత్వముక్తమిత్యర్థః. సమ్ప్రత్యుక్తేష్వగ్న్యాదిషు విరాట్త్వమన్నత్వమత్తృత్వమితి త్రయముపసంహరతి (సైషేతి).విరాజో విధేయత్వాత్తస్యాశ్చ స్త్రీలిఙ్గతయా సైషేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః. తత ఏతే ప్రకృతా దేవా విరాడిత్యవగన్తవ్యాః. సా చ దశదేవతాత్మికా దశసఙ్ఖ్యావతీ భవత్యన్నమిత్యదేవతానామన్నత్వనిర్దేశః. అన్నాదీత్యస్య సమ్బన్ధాదన్నాదినీతి వ్యాఖ్యాతం. అతశ్చ దేవతాత్మికా విరాట్ కృతత్వేనాన్నాదినీత్యత్తదాత్మకానామగ్న్యాదీనామత్తృత్వమన్నత్వం విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేనాత్తృత్వం, చేతి సమ్పత్తిద్వయమగ్న్యాదౌ దర్శితముపసంహరతి (కృతే హీతి).కృతోపలక్షితేష్వాయేషు దశసఙ్ఖ్యాన్తర్భావాత్ సా చాగ్న్యాదౌ దర్శితా- తథా చ సఙ్ఖ్యాసామాన్యాత్ ద్యూతగతమత్తృత్వమగ్న్యాదిషు సమ్పాద్యతే- తేనేదం దశకమన్నాదీత్యుచ్యతే. విరాట్త్వేన దశసఙ్ఖ్యావతీత్యుక్తం- సా చాన్నం- * విరాడన్నమిత్యుక్తత్వాత్. తతశ్చ విరాట్సమ్పత్త్యా భవతి ప్రకృతం దశకమన్నమిత్యర్థః. సగుణం సంవర్గవిద్యాముక్త్వా తత్ఫలం వక్తుం విద్వత్స్వరూపం సఙ్కీర్తయతి (తథేతి) యథాఽగ్న్యాదీనాం విరాట్త్వేనాన్నత్వం, కృతత్వేన చాన్నాదత్వం,- తథా వాయుమగ్న్యాద్యాత్మకం, ప్రాణం చ వాగాద్యాత్మకమేకీకృత్యాత్మత్వేన విద్వాన్ దశదేవతాస్వయంభూతస్సన్ దశసఙ్ఖ్యయా విరాట్త్వేనాన్నం, కృతసఙ్ఖ్యాన్తర్గతదశసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా కృతత్వేనాన్నాదీ, భవతీత్యర్థః. ఫలోక్త్యుపయోగిత్వేనార్థాన్తరమాహ (తయేతి)-కృతోపలక్షితయా దశసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నత్వేనావస్థితయాఽన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన వ్యవస్థితయా సర్వమిదం జగద్దశసు దిక్షు సంస్థితం దృష్టం - ఉపలబ్ధం భవతి. న హి దేవతావిశేషవ్యతిరేకేణ జగన్నామ కిఞ్చిదస్తి- తథా చ దృష్టే దేవతాదశకే దృష్టమేవ సర్వం జగద్భవేదిత్యర్థః. భూమికామేవం కృత్వా విద్యాఫలం దర్శయతి (ఏవంవిద ఇతి) వాయుం ప్రాణమత్తారమాత్మత్వేన పశ్యతః కృతసఙ్ఖ్యావచ్ఛిన్నతయా స్థితస్య దశదేవతాభూతస్య సర్వం జగద్దృష్టం భవతి- దృష్టదేవతాత్మకత్వాజ్జగతోఽన్నాత్వాదిత్యర్థః. యో యథోక్తదర్శీ- ప్రాణో భూత్వా సర్వత్రాన్నాదశ్చ భవతీతి ఫలాన్తరం......౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

౨౦.— (తస్మా ఉ హ దదుః) తస్మై- బ్రహ్మచారిణే పరిచారకా భిక్షాం దదురిత్యర్థః. సంవర్గవిద్యాస్తుతయే తత్సమ్బన్ధిపదార్థాన్ కృతాయత్వేన విరాట్త్వేనాన్నత్వేనాన్నాదిత్వేన చ స్తౌతి (తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతం) అధిదైవతమగ్న్యాదిత్యచన్ద్రజలరూపాః పదార్థా అపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానో వాయురేక, ఇతి పఞ్చ. అధ్యాత్మం వాగాద్యా అపియన్తశ్చత్వారః, అపియమానః ప్రాణ ఏక, ఇతి పఞ్చ. ఆహత్య దశత్వసఙ్ఖ్యాం ప్రాప్తాస్సన్తః కృతాయతాం భజన్తే. కృతసంజ్ఞే తస్మిన్ అయే చతురఙ్కాయత్ర్యఙ్కాయద్వ్యఙ్కాయైకాఙ్కాయానామనుప్రవిష్టతయా దశాఙ్కత్వం - ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం చతుర్ణాం చ సమావేశాద్దశత్వసఙ్ఖ్యాసమ్భవాదితి భావః. (తస్మాత్సర్వాసు దిక్ష్వన్నమేవ దశకృతం) తస్మాద్ధేతోస్సంవర్గవిద్యోపాస్యం దశత్వసఙ్ఖ్యారూపతయా కృతాయరూపం సత్ దశసు దిక్షు విద్యమానమన్నమేవ భవతి- * దశాక్షరా విరాడన్నం విరాడితి శ్రుతేః. (సైషా విరాడన్నాదీ) దశత్వసఙ్ఖ్యాశ్రయత్వాత్ * దశాక్షరా విరాడితి విరాట్ఛన్దో భవతి. అన్నమత్తీత్యన్నాదీ. కృతసంజ్ఞకే అయే దశసఙ్ఖ్యాయా భక్ష్యవదన్తర్భూతత్వా, ద్దశత్వసఙ్ఖ్యాయాశ్చ విరాట్త్వాత్, విరాజశ్చాన్నత్వాత్, దశత్వసఙ్ఖ్యాగర్భకకృతాయస్థానీయసంవర్గవిద్యోపాస్యస్యాన్నాదిత్వమప్యస్తీత్యర్థః. (తయేదం సర్వం దృష్టం) తయా విరాజా ఉపాసితయా ఇదం సర్వం- దశదిగ్వర్తిపదార్థజాతం దశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ దృష్టం భవతి- ఉపాసితం భవతీత్యర్థః. తదుపాసనస్య ఫలమాహ (సర్వమస్యేదం దృష్టం భవత్యన్నాదో భవతి య ఏవం వేద య ఏవం వేద) ఏతదుపాసకస్య సార్వజ్ఞ్యం బ్రహ్మలక్షణాన్నానుభవశ్చ భవతీత్యర్థః. విద్యాసమాప్తిద్యోతకం ద్విర్వచనం. వ్యాసార్యైస్తు *ఛన్దోభిధానాదితి సూత్రే అన్నాదితి పాఠమాశ్రిత్య అన్నం చ తదత్తీత్యన్నాదితి భోక్తృత్వభోగ్యత్వాశ్రయపరమాత్మపరతయా వ్యాఖ్యాతం. అస్యాస్సంవర్గవిద్యాయాః పరమాత్మపరత్వమేవ- న ప్రసిద్ధవాయుప్రాణవిషయత్వం- *యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాస్సంయన్తీత్యాదినా సంవర్గవిద్యానిష్ఠరైక్వప్రభావే సర్వేషామన్తర్భావవర్ణనాత్ *ఆత్మా దేవానాం జనితా ప్రజానాం హిరణ్యదంష్ట్రో బభసోఽనసూరిః మహాన్తమస్య మహిమానమాహురనద్యమానో యదనన్నమత్తీతి ఇతరావినాశ్యత్వేతిసకలవినాశకత్వసర్వసమ్ప్రతిపన్నమహామహిమశాలిత్వసర్వదేవనియన్తృత్వబ్రహ్మాదిసకలప్రజోత్పాదకత్వహిరణ్యదంష్ట్రత్వాద్యుపలక్షితనరసింహవిగ్రహవత్త్వాదిప్రతిపాదనాత్, *వై వయం బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహే ఇతి కశబ్దితప్రజాపత్యాత్మకసంవర్గప్రత్యాఖ్యానా, చ్చ పరమాత్మవిషయైవేయం విద్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే జానశ్రుతిం శూద్రేత్యామన్త్ర్య రైక్వో బ్రహ్మవిద్యాముపదిదేశేతి శ్రవణా, ద్విదురాదీనాం బ్రహ్మనిష్ఠానాముపదర్శనా, దగ్నివిద్యాసాధ్యయజ్ఞాదిష్వగ్నివిద్యాశూన్యానాం శూద్రాణాం కర్మకాణ్డే శూద్రాధికరణన్యాయేనాధికారాభావేపి బ్రహ్మోపాసనే అధికారస్సమ్భవత్యేవ. న చ శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనోపయుక్తజ్ఞానాసమ్భవశ్శఙ్కనీయః ఇతిహాసపురాణాదినా తజ్జ్ఞానసమ్భవాత్. న చైవం యజ్ఞాదిష్వపి తథా ప్రసఙ్గః- అగ్న్యభావాత్. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇతి యజ్ఞానుష్ఠానస్య నిషిద్ధతయా చ తస్య తదసమ్భవేపి సంవర్గవిద్యాగతశూద్రశబ్దామన్త్రణలిఙ్గానుగ్రహాత్ బ్రహ్మోపాసనాధికారోఙ్గీకర్తవ్య ఏవేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి. శోచిత్వప్రవృత్తినిమిత్తకేన శూద్రశబ్దేన జానశ్రుతేః *కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి హంసోక్తానాదరగర్భవాక్యశ్రవణాత్తదాద్రవణహేతుభూతాదుత్పన్నా శుక్సూచ్యతే- న చతుర్థవర్ణత్వం. యౌగికార్థస్య ప్రకృతస్య మానాన్తరావిరుద్ధస్య గ్రహణసమ్భవే మానాన్తరవిరుద్ధస్య రూఢ్యర్థస్యాగ్రాహ్యత్వా, చ్ఛూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనౌపయికవైదుష్యలక్షణసామర్థ్యాసమ్భవా, చ్చ న బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. వైదికవిధీనామధ్యయనవిధిలబ్ధవేదజన్యజ్ఞానవత్త్రైవర్ణికాధికారిణ ఆసాద్య నివృత్తానాం శూద్రాధికారానాక్షేపకత్వాదితి న్యాయస్య యజ్ఞోపాసనయోరవిశేషాత్. *తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇత్యస్య న్యాయసిద్ధైకదేశానువాదిత్వేన తస్య వినిగమకత్వాసమ్భవాత్. *క్షత్రియత్వగతేశ్చ. పక్వాన్నప్రదత్వక్షత్తృప్రేషణరైక్వకన్యాప్రదానానేకగ్రామప్రదానాదినా జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వావగతేశ్చ. ఏతేషాం క్షత్రియధర్మత్వస్యైవ శాస్త్రీయత్వాత్. * ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్. సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధినోఽభిప్రతారినామ్నః చిత్రరథవంశ్యస్య క్షత్రియస్య తాదృశేన బ్రాహ్మణేన శౌనకేన కాపేయేన సాహచర్యదర్శనాదపి సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధిరైక్వేన బ్రాహ్మణేన సహచరితజానశ్రుతిరపి క్షత్రియ ఏవేత్యవసీయతే. నన్వభిప్రతారిణః క్షత్రియత్వం కుత ఇతి చేత్. చిత్రరథవంశ్యత్వాత్. న చ తదపి కుతోఽవగతమితి వాచ్యం - కాపేయయాజ్యత్వాల్లిఙ్గాత్. న చ కాపేయయాజ్యత్వే చిత్రరథవంశ్యత్వం కుత ఇతి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయన్నితి ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణాత్. నన్వభిప్రతారిణః కాపేయయాజ్యత్వం వా కుతోఽవసీయతే- * శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే ఇతి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశమాత్రస్య శ్రవణాత్, నానాదేశాగతానాం సమ్బన్ధశూన్యానామపి ఏకపఙ్క్త్యుపవేశసమ్భవాత్,. అస్తు వా కథంచిద్యాజ్యయాజకభావః- తావతా ఛన్దోగబ్రాహ్మణే చిత్రరథస్య కాపేయయాజ్యత్వశ్రవణేన చిత్రరథత్వమేవ సిధ్యేత్ - న తు తద్వంశ్యత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- కాపేయాభిప్రతారిణోః క్లృప్తసమ్బన్ధయోరేకపఙ్క్త్యుపవేశస్యౌచిత్యా, త్కాపేయానాం చిత్రరథవంశ్యానాం చ యాజ్యయాజకసమ్బన్ధస్యాన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వా, దభిప్రతార్యపి కాపేయయాజ్య చిత్రరథవంశ్య ఇత్యవసీయతే. న చ కాపేయయాజ్యతయా చిత్రరథత్వమేవాస్త్వితి శఙ్క్యం - అభిప్రతారిసంజ్ఞావరుద్ధే చిత్రరథసంజ్ఞానివేశాసమ్భవా, న్నాయం చిత్రరథః. అపి తు తద్వంశ్యః- సమానాన్వయానాం యాజ్యయాజకభావస్య లోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్. న చ కాపేయయాజ్యస్య చిత్రరథస్య క్షత్రియత్వే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - * ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయం స్తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిరజాయతేతి చిత్రరథోత్పన్నస్య క్షత్రియత్వావేదనాత్. తతశ్చోత్తరత్ర బ్రాహ్మణక్షత్రియయోః శౌనకాభిప్రతారిణోస్సంవర్గవిద్యాసమ్బన్ధశ్రవణాదిహాపి తద్విద్యాసమ్బన్ధినోః రైక్వజానశ్రుత్యోః బ్రాహ్మణక్షత్రియత్వమవసీయతే. * సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ

ఉ.—— సత్యకామోహజాబాలోజబాలాంమాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే బ్రహ్మచర్యంభవతివివత్స్యామికిఙ్గోత్రోఽన్వహమస్మీతి॥ ౧

సా హైనమువాచనాహమేతద్వేదతాతయద్గోత్రస్త్వమసిబహ్వహంచరన్తీపరిచారిణీ యౌవనేత్వామలభేసాహమేతన్న వేదయద్గోత్రస్త్వమసిజబాలాతునామాహమస్మిసత్యకామోనామత్వమసిససత్యకామఏవజాబాలోబ్రువీథాఇతి॥ ౨

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషు * ఉపత్వానేష్యేనసత్యాదగాఇతి * తంహోపనిన్యే * అధీహిభగవఇతిహోపససాదసనత్కుమారంనారదః తంహోవాచ * సమిత్పాణయోభగవన్తంపిప్పలాదముపసన్నాఇతిసంస్కారఃపరామృశ్యతే. శూద్రస్యసంస్కారాభావోఽభిలప్యతే * శూద్రశ్చతుర్థోవర్ణఏకజాతిః * నశూద్రేపాతకంకించిన్నచసంస్కారమర్హతీతి. * తదభావనిర్ధారణేచప్రవృత్తేః. శూద్రత్వాభావనిర్ధారణేసత్యేవవిద్యోపదేశాయ ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే *నైతదబ్రాహ్మణోవివక్తుమర్హతిసమిధంసోమ్యాహరోపత్వానేష్యేనసత్యాదగాఇతి. *శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్. *పద్యువాఏతచ్ఛ్మశానంయచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్రసమీపేనాధ్యేతవ్యమితిశూద్రస్యవేదశ్రవణప్రతిషేధేనతదధ్యయనతదర్థానుష్ఠానయోస్సుతరాంప్రతిషేధాత్. * స్మృతేశ్చ. *అథహాస్యవేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాంశ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణేజిహ్వాచ్ఛేదః ధారణేశరీరభేదఇతిస్మృత్యాచశ్రవణాదికంశూద్రస్యప్రతిషిద్ధం. అతోనబ్రహ్మవిద్యాయాంశూద్రస్యాధికారః. విదురాదయస్తుభవాన్తరాధిగతజ్ఞానాప్రమోషాత్ జ్ఞానవన్తః. ప్రారబ్ధకర్మవశాచ్చేదృశజన్మయోగఇతితేషాంబ్రహ్మనిష్ఠత్వం. ననుశూద్రాణాంబ్రహ్మోపాసనానధికారేఽపి ఈశ్వరాత్ త్యాగమోక్షతాన్త్రికమన్త్రానుసన్ధానపూర్వకబ్రహ్మోపాసనేప్యధికారోనస్యాత్, నారదస్యశూద్రజన్మనిమహర్షివచనాదనుష్ఠితమచ్యుతోపాసనమప్యప్రామాణికంస్యాత్, ఇతిచేత్. నహిబ్రహ్మోపాసనమాత్రేశూద్రస్యానధికారంబ్రూమః- అపితుసంవర్గవిద్యాదిషువైదికేషూపాసనేషు. అతోనాత్రతద్దోషశఙ్కావకాశః. నను *సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపీత్యధికరణేవ్యాహృతివిద్యాయాఅధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేనభేదస్యప్రతిపాదితత్వాత్సంవర్గవిద్యాయాఅప్యధ్యాత్మాధిదైవతస్థానభేదేనభేదస్స్యాత్. నచేష్టాపత్తిః- *అనుమఏతాంభగవోదేవతాంశాధియాందేవతాముపాస్సఇతిబ్రహ్మవిద్యామాత్రార్థినేజానశ్రుతయేవిద్యాద్వయోపదేశస్యాయుక్తత్వాదితిచేత్. నైవం- వ్యాహృతివిద్యాయాం *యఏతస్మిన్మణ్డలేపురుషోయశ్చాయందక్షిణేఽక్షన్నిత్యత్రేవవాయుప్రాణ ఇత్యేవంవాయుప్రాణయోఃస్థానత్వేననిర్దేశాభావాత్ స్థానభేదప్రయుక్తవిద్యాభేదాప్రసక్తేః. *యాందేవతాముపాస్సఇతిహ్యేకోపాస్యదేవతాయా ఉపాసనప్రకారేపృష్టేహ్యేకోపాస్యసంవర్గస్యదేవతాత్మలక్షణస్థానభేదేనఉపాసనాద్వయసమ్బన్ధమభిప్రేత్యోపాసనాద్వయోపదేశేదోషాభావాచ్చ. నచ *వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాదితిన్యాయేనహ్యేకస్యవిద్యాద్వయానుష్ఠానాభావాత్ స్వానుష్ఠేయయాంవిద్యామాత్రోపదేశఏవయుక్తః - నాధికఇతి వాచ్యం - అప్రయోజకత్వాత్. పరోపదేశేస్వావగతేరేవప్రయోజకత్వేనస్వానుష్ఠానస్యాప్రయోజకత్వాదితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ... ౮

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— సర్వంవాగాద్యగ్న్యాదిచాన్నాన్నాదత్వసంస్తుతంజగదేకీకృత్యషోడశధాప్రవిభజ్యతస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యారభ్యతే. శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికా. సత్యకామోహ- నామతః. హశబ్దఐతిహ్యార్థః. జబాలాయాఅపత్యం- జాబాలః. జబాలాంస్వాంమాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే - ఆమన్త్రితవాన్. బ్రహ్మచర్యంస్వాధ్యాయగ్రహణాయహేభవతివివత్స్యామ్యాచార్యకులే. కిఙ్గోత్రోఽహం- కిమస్యమమగోత్రం- సోఽహంకిఙ్గోత్రోఽహమస్మీతి. ౧

ఆ.—— పూర్వేణసమ్బన్ధందర్శయితుముత్తరస్యతాత్పర్యమాహ (సర్వమితి). ఏకీకృత్య - కారణరూపేణైక్యమాపాద్యేత్యర్థః. తర్హితస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిరేవవిధీయతాం- కిమిత్యాఖ్యాయికాప్రణీయతే- తత్రాహ (శ్రద్ధాతపసోరితి). బ్రహ్మచర్యవాసస్యోద్దేశ్యంఫలందర్శయతి (స్వాధ్యాయేతి). ఆచార్యోహిమాణవకముపనయన్విజ్ఞాతకులగోత్రమేవేతిమన్వానఃపృచ్ఛతి (కిఙ్గోత్రోఽహమితి). ౧

రం.—— షోడశకలబ్రహ్మవిద్యాంప్రస్తౌతి (సత్యకామోహజాబాలోజబాలాంమాతరమామన్త్రయాఞ్చక్రే) హఇత్యైతిహ్యార్థః. జబాలాసుతస్సత్యకామనామాజబాలాంమాతరమామన్త్రితవాన్. కిమితీత్యత్రాహ (బ్రహ్మచర్యంభవతివివత్స్యామికిఙ్గోత్రోఽన్వహమస్మీతి) హే భవతిస్వాధ్యాయగ్రహణాయాచార్యకులేబ్రహ్మచర్యంవివత్స్యామి. మేగోత్రంకిమితిపృష్టవాన్. ౧

శం.—— ఏవంపృష్టాజబాలాసాహైనం- పుత్రమువాచ. నాహమేతత్ - తవగోత్రంవేద. హేతాతయద్గోత్రస్త్వమసి. కస్మాన్నవేత్సీత్యుక్తాఆహ- బహుభర్తృగృహేపరిచర్యాజాతమతిథ్యభ్యాగతాదిచరన్త్యహంపరిచారిణీ - పరిచరన్తీతిపరిచరణశీలైవాహం. పరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదిస్మరణేమమమనోనాభూత్. యౌవనేచ- తత్కాలేత్వామలభే- లబ్ధవత్యస్మి. తదైవతేపితోపరతః. అతోఽనాథాహం. సాహమేతన్నవేద- యద్గోత్రస్త్వమసి. జబాలాతునామాహమస్మి. సత్యకామోనామత్వమసి. సత్వంసత్యకామఏవాహంజాబాలోఽస్మీత్యాచార్యాయబ్రువీథాః- యద్యాచార్యేణపృష్టఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఉ.— సహహారిద్రుమతం గౌతమమేత్యోవాచ బ్రహ్మచర్యంభగవతివత్స్యామ్యుపేయాంభగవన్తమితి॥ ౩

తగ్ంహోవాచకింగోత్రోనుసోమ్యాసీతి సహోవాచనాహమేతద్వేదభోయద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛంమాతరగ్ంసామాప్రత్యబ్రవీద్బహ్వహంచరన్తీపరిచారిణీయౌవనేత్వామలభేసాహమేతన్నవేదయద్గోత్రస్త్వమసిజబాలాతునామాహమస్మి సత్యకామోనామత్వమసీతిసోఽహగ్ంసత్యకామోజాబాలోఽస్మిభోఇతి॥ ౪

తగ్ంహోవాచనైతదబ్రాహ్మణోవివక్తుమర్హతిసమిధంసోమ్యాహరోపత్వానేష్యేనసత్యాదగాఇతితముపనీయకృశానామబలానాంచతుశ్శతాగా నిరాకృత్యోవాచేమాస్సోమ్యాను సంవ్రజేతి

ఆ.— అతిథ్యభ్యాగతాద్యధికృత్యపరిచర్యాజాతంబహుచరన్తీభర్తృగృహేయతోఽహంస్థితా- తేనపరిచరన్తీసతీపరిచరణచిత్తతయా గోత్రాదీన్నాపృచ్ఛం- తథాచతత్స్మరణేమనోమమనాసీదితి. గోత్రాదిప్రశ్నాభావేహేత్వన్తరమాహ (యౌవనఇతి)•యద్యపితస్యామవస్థాయాం లజ్జయాగోత్రాదినాప్రాక్షీః- తథాపికాలాన్తరేకిమితిపితరంనపృష్టవతీత్యాశఙ్క్యాహ (తదైవేతి)• తథాపికిమిత్యన్యమభిజ్ఞంనాప్రాక్షీరిత్యాశఙ్క్యాహ (అతఇతి)-ప్రథమంలజ్జయాపితరంప్రతినప్రశ్నః పునశ్చతస్యాపరతత్వాత్. పశ్చాచ్చదుఃఖబాహుళ్యాదన్యంప్రతిప్రశ్నఇతిస్థితేప్రశ్నాభావఫలమాహ (సాహమితి)•కింత్వస్తితవజ్ఞానమస్తి-తదాహ (జబాలాత్వితి)•ఏవంస్థితేకిమాచార్యంప్రతిమయావక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యమితి) * నాపృష్టఃకస్యచిద్బ్రూయాదితిన్యాయంసూచయతి (యదీతి)• ౨

రం.— (సాహైనమువాచనాహమేతద్వేదతాతయద్గోత్రస్త్వమసీత్యాది) అహంభర్తృగృహేఅతిథ్యభ్యాగతాదిభ్యోబహుపరిచర్యాజాతంచరన్తీపరిచారిణీ- గుర్వాదిపరిచరణశీలాచసతీతద్వ్యాసఙ్గేనగోత్రానభిజ్ఞైవయౌవనకాలేత్వాం లబ్ధవతీ. అతోగోత్రంనజానే. అతోజబాలాయాఃపుత్రస్సత్యకామనామాహమస్మి- నాహంగోత్రంవేదేతిగురుసమీపేబ్రూహీత్యుక్తవతీత్యర్థః. ౨

శం.— సహ- సత్యకామోహారిద్రుమతం- హరిద్రుమతోఽపత్యంహారిద్రుమతం. గౌతమం-గోత్రతః. ఏత్య-గత్వోవాచ. బ్రహ్మచర్యంభగవతి-పూజావతిత్వయివత్స్యామి. అతఉపేయాం- ఉపగచ్ఛేయంశిష్యతయాభగవన్తం. ౩

ఆ.— మాతృవచనశ్రవణానన్తరంకింకృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (సహేతి)• ఆచార్యసమీపేబ్రహ్మచర్యవాసఃశిష్యభావాదృతేనసిధ్యతీత్యభిమన్వానేనోక్తం (అతఇతి)• ౩

రం.— (సహహారిద్రుమతంగౌతమమేత్యోవాచ) అథసః-సత్యకామఃహారిద్రుమతపుత్రంగోత్రతోగౌతమమేత్యోక్తవాన్. ఉక్తిమేవాహ (బ్రహ్మచర్యంభగవతివత్స్యామ్యుపేయాంభగవన్తమితి) భగవతి- పూజావతిత్వయిబ్రహ్మచర్యంవత్స్యామి.శిష్యత్వేనభగవన్తముపగచ్ఛానీత్యుక్తవాన్. ౩

శం.— ఇత్యుక్తవన్తంతమువాచగౌతమః. కింగోత్రోనుసోమ్యాసీతి. విజ్ఞాతకులగోత్రశ్శిష్యఉపనేతవ్యః. ఇతిపృష్టఃప్రత్యాహసత్యకామః- సహోవాచ. నాహమేతద్వేదభో- యద్గోత్రోఽహమస్మి. కిన్త్వపృచ్ఛం- పృష్టవానస్మిమాతరం. సామయాపృష్టామాంప్రత్యబ్రవీన్మాతా. (బహ్వహంచరన్తీత్యాది) పూర్వవత్. తస్యాఅహంవచఃస్మరామి- సోఽహంసత్యకామోజాబాలోఽస్మిభోఇతి. ౪

ఆ.— కిమనయాకాకదన్తపరీక్షయా- భవతాత్వహముపనేతవ్యోఽస్మీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞాతేతి)-మాతరంపృష్ట్వావిజ్ఞాయాగమ్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వపృచ్ఛమితి) ¶ ౪

రం.— (తంహోవాచకింగోత్రోనుసోమ్యాసీతి) కింగోత్రస్త్వం- జ్ఞాతకులగోత్రఉపనేతవ్యః. అన్తతఃశూద్రత్వాభావోహినిశ్చేతవ్యఇత్యభిప్రాయః. (సహోవాచ) సః-సత్యకామఃప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (నాహమేతద్వేదభోయద్గోత్రోఽహమస్మ్యపృచ్ఛంమాతరమిత్యాది). స్పష్టోఽర్థః. ౪

శం.— తంహోవాచగౌతమః. నైతద్వచోఽబ్రాహ్మణోవిశేషేణవక్తుమర్హత్యార్జవార్థసంయుక్తం- ఋజవోహిబ్రాహ్మణాః- నేతరేస్వభావతః. యస్మాన్నసత్యాత్- బ్రాహ్మణజాతిధర్మాదగాః- నాపేతవానసి, అతోబ్రాహ్మణంత్వాముపనేష్యే. అతస్సంస్కారార్థంహోమాయసమిధంసోమ్యాహరేత్యుక్త్వాతముపనీయకృశానామబలానాంయూథాన్నిరాకృత్య- అపకృష్యచతుశ్శతా - చత్వారిశతానిగవాంతమువాచ. ఇమాఃగాఇమాస్సోమ్యఅనుసంవ్రజ- అనుగచ్ఛ. ఇత్యుక్తస్తాఅరణ్యంప్రత్యభిప్రస్థాపయన్నువాచ. నాసహస్రేణాపూర్ణేనావర్తేయ - నప్రత్యాగచ్ఛే

¶ అత్ర కతిపయగ్రన్థాగళితః.

తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తయేతి సహ వర్షగణం ప్రోవాస తా యదా సహస్రగ్ం సమ్పేదుః॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రగ్ స్మః ప్రాపయన ఆచార్యకులం॥ ౧

బ్రహ్మణశ్చ తే పాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మే భగవానితి తస్మై హోవాచ ప్రాచీ దిక్కలా ప్రతీచీ దిక్కలా దక్షిణా దిక్కలోదీచీ దిక్కలైష వై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ॥ ౨

య. సఏవముక్త్వా గా అరణ్యం తృణోదకబహులం ద్వన్ద్వరహితం ప్రవేశ్య సహ వర్షగణం దీర్ఘం ప్రోవాస- ప్రోషితవాన్. తాః- సమ్యగ్గావో రక్షితా, యదా- యస్మిన్కాలే- సహస్రం సమ్పేదుః- సమ్పన్నా బభూవుః ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— (తం హేత్యాదినా) బ్రాహ్మణస్యైవాఽనృతం వినాకథనమార్జవసంయుక్తవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఋజవో హీతి). క్షత్రియాదీనామపి కేషాంచిదార్జవమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నేతరేఇతి). ఋజువచనత్వేన బ్రాహ్మణత్వం ప్రతిజానీతే (యస్మాదితి). ఉపనీయ- అధ్యాప్య చేతి శేషః. తస్యానుగ్రహార్థం శుశ్రూషామాదిష్టవానిత్యాహ (కృశానామితి). ఆచార్యనియోగశ్చ శిష్యేణ సఫలీకర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ (ఇత్యుక్త ఇతి) - సమ్పన్నా బభూవుః- అథ హైతమృషభోఽభ్యుక్తవానితి సమ్బన్ధః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తం హోవాచ) తం గౌతమః ప్రత్యువాచ. కిమితి. (నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా ఇతి) ఏతత్- ఏతాదృశమార్జవయుక్తం వచః నాబ్రాహ్మణో విశేషేణ వక్తుమర్హతి. అత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్త్రైవర్ణికమాత్రపరః. అత్రైవర్ణికః. శూద్ర ఇతి యావత్. శూద్రో న వివక్తుమర్హతి- శూద్రాణాం కుటిలస్వభావత్వాదితి భావః. హే సోమ్య ఉపనయనసంస్కారార్థం సమిధమాహర. త్వాముపనేష్యే. న సత్యాదగాః- సత్యం నాతిక్రాన్తవానసి. సత్యమేవోక్తవానసి. అతస్త్వాముపనేష్య ఇత్యర్థః. సూత్రితం చ * తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేరితి. శూద్రత్వాభావనిశ్చయే సత్యేవ ఉప త్వా నేష్య ఇతి ఉపనయనప్రవృత్తేర్దర్శనాదిత్యర్థః. అతోఽబ్రాహ్మణశబ్దశ్శూద్రపరః. (తముపనీయ కృశానామబలానాం చతుశ్శతా గా నిరాకృత్యోవాచ) తమేవమాచార్య ఉపనీయ కృశానామబలానాం గవాం మధ్యే అతిదుర్బలాని కృశాని గవాం చత్వారి శతాని నిరాకృత్య- పృథక్కృత్యేదం వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (ఇమాస్సోమ్యానుసంవ్రజేతి) హే సోమ్య- సోమార్హ. ఇమా గా అనుగచ్ఛేత్యువాచేత్యర్థః. (తా అభిప్రస్థాపయన్నువాచ నాసహస్రేణావర్తయేతి) స సత్యకామః సహస్రసఙ్ఖ్యాపూరణాత్ప్రాక్ న ప్రతినివృత్తో భవానీతి గా అరణ్యమభిప్రస్థాపయన్నువాచేత్యర్థః. (సహ వర్షగణం ప్రోవాస) చిరకాలం తృణోదకపూర్ణ ఏవ దేశే గాః ప్రవేశ్యోషితవాన్. (తా యదా సహస్రం సమ్పేదుః) యస్మిన్కాలే తాస్సహస్రం సమ్పన్నా బభూవుః- తావన్తం వర్షగణం వనే ఉషితవానిత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తమేతం శ్రద్ధాతపోభ్యాం సిద్ధం వాయుదేవతా దిక్సమ్బన్ధినీ తుష్టా సతీ ఋషభమనుప్రవిశ్య ఋషభభావమాపన్నాఽనుగ్రహాయ. అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద- అభ్యుక్తవాన్ సత్యకామా౩ ఇతి సమ్బోధ్య. తమసౌ సత్యకామో భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ - ప్రతివచనం దదౌ. ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రం స్మః. పూర్ణా తవ ప్రతిజ్ఞా. అతః ప్రాపయ నః- అస్మానాచార్యకులం. ౧

ఆ.— కథమృషభః సత్యకామం ప్రతివక్తుమలం- న హి లోకే బలీవర్దస్య మనుష్యం ప్రతివచనం దృష్టం- అత ఆహ (తమేతమితి). సత్యకామం శ్రద్ధాదిసమ్పన్నమేనమథ- తస్యామవస్థాయాం ఋషభోఽనుగ్రహాయాభ్యువాదేతి సమ్బన్ధః. ఋషభస్య స్వరూపమాహ (వాయుదేవతేతి). అరణ్యే తత్ర తత్ర గాశ్చారయతః శ్రద్ధాపూర్వకం తపశ్చరతో వాయుదేవతా కథం తుష్టేత్యాశఙ్క్యాహ (దిక్సమ్బన్ధినీతి) ౧

రం.— (అథ హైనమృషభోఽభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి) ఏవం గవాం రక్షణేన ప్రీతదేవతావిశేషాధిష్ఠిత ఋషభస్సత్యకామా౩ ఇత్యభ్యువాద- ఆమన్త్రితవాన్. సత్యకామా౩ ఇతి * దూరాద్ధూతే చేతి ప్లుతః. (భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ) ప్రతిశుశ్రావ- ప్రత్యుత్తరం దదౌ. సత్యకామ ఇతి శేషః. ఋషభ ఆహ (ప్రాప్తాస్సోమ్య సహస్రం స్మః ప్రాపయన ఆచార్యకులం) సహస్రం- సహస్రసఙ్ఖ్యాం వయం ప్రాప్తాః స్మః. తవ ప్రతిజ్ఞా చ నిర్వ్యూఢా. అస్మానాచార్యకులం ప్రాపయేత్యర్థః. ౧

శం.— కిఞ్చ- అహం బ్రహ్మణః- పరస్య తే- తుభ్యం పాదం బ్రవాణి- కథయాని. ఇత్యుక్తః ప్రత్యువాచ- బ్రవీతు- కథయతు మే- మహ్యం భగవాన్. ఇత్యుక్త ఋషభస్తస్మై- సత్యకామాయ హోవాచ. ప్రాచీ దిక్కలా- బ్రహ్మణః పాదస్య చతుర్థో భాగః. తథా- ప్రతీచీ దిక్కలా. త

TIRUPATI

ఉ.— సయఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే ప్రకాశవానస్మిఁల్లోకేభవతిప్రకాశవతోహలోకాఞ్జయతియఏతమేవంవిద్వాగ్ శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

అగ్నిష్టేపాదంవక్తేతి సహశ్వోభూతేగా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారతాయత్రాభిసాయంబభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయగా ఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తమగ్నిరభ్యువాదసత్యకామా ౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

భా- దక్షిణాదిక్కలా. ఉదీచీదిక్కలా. ఏషవైసోమ్యబ్రహ్మణః పాదశ్చతుష్కలః - చతస్రః కలాః - అవయవాయస్యసోఽయంచతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ- ప్రకాశవానిత్యేవనామ- అభిధానంయస్య. తథోత్తరేఽపిపాదాస్త్రయశ్చతుష్కలా బ్రహ్మణః. ౨

ఆ.— వాక్యాన్తరంచసముదీయం శ్రూయతామిత్యాహ (కిఞ్చేతి). వాయుదేవతాదిక్సమ్బన్ధినీత్యుక్తత్వాద్దిగ్గోచరమేవదర్శనముపాస్యేత్యాహ (ప్రాచీతి)- బ్రహ్మణః పాదస్యేతివ్యధికరణేషష్ఠ్యౌ. ఏకపాదఏవబ్రహ్మేతివిభ్రమంవ్యుదస్యతి (తథేతి). ౨

రం.— (బ్రహ్మణశ్చతేపాదంబ్రవాణీతి) ప్రీతశ్చతేఽహంబ్రహ్మణః పాదంబ్రవాణీతివృషభఉవాచేత్యర్థః. ఇతరఆహ (బ్రవీతుమేభగవానితి) (తస్మైహోవాచ) ఋషభఇతిశేషః. కిమితి. (ప్రాచీదిక్కలా ప్రతీచీదిక్కలాదక్షిణాదిక్కలోదీచీదిక్కలైషవైసోమ్యచతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణః ప్రకాశవాన్నామ) కలాః- అవయవాః. ఏకైకస్యహిగోః పాదస్యచత్వారోఽవయవాః - పురతః ఖురద్వయం, పృష్ఠతః పార్ష్ణిద్వయం,చ. అతః పాదశ్చతుష్కలోభవతి. అతః ప్రాగాదిదిక్చతుష్టయంబ్రహ్మణః పాదత్వేనప్రకాశవన్నామకత్వేనచోపాస్యమిత్యర్థః. ౨

శం.— సయః- కశ్చిదేవం- యథోక్తమేతంబ్రహ్మణశ్చతుష్కలంపాదంవిద్వాన్- ప్రకాశవానిత్యనేనగుణేనవిశిష్టముపాస్తే- తస్యేదంఫలం- ప్రకాశవానస్మింల్లోకేభవతి- ప్రఖ్యాతోభవతీత్యర్థః. తథా- అదృష్టంఫలం- ప్రకాశవతోహలోకాన్ - దేవాదిసమ్బన్ధినోమృతస్సన్ జయతి- ప్రాప్నోతి. యఏతమేవం విద్వాన్-చతుష్కలంపాదం బ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రథమపాదోపాసకస్యదృష్టమదృష్టంచఫలమాహ (సయఇత్యాదినా) కస్యేదంఫలమిత్యుక్తే పూర్వోక్తమేవోపాసకమనువదతి (యఏతమితి) ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏతమేవంవిద్వానిత్యాది) ఏతంపాదముక్తప్రకారేణయఉపాస్తే- సఇహలోకే ప్రకాశవాన్ భవతీత్యర్థః. నైతావన్మాత్రంఫలమిత్యాహ (ప్రకాశవతోహలోకాఞ్జయతీత్యాదినా) కస్యేదంఫలమిత్యత్రోక్తమధికారిణముపసంహరతి (యఏతమేవంవిద్వాంశ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణః ప్రకాశవానిత్యుపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిష్టేపాదంవక్తేత్యుపరరామర్షభః. సత్యకామోహశ్వోభూతే-పరేద్యుర్నైత్యికం- నిత్యంకర్మకృత్వాగా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారాచార్యకులంప్రతి. తాః శనైశ్చరన్త్యఆచార్యకులాభిముఖ్యః ప్రస్థితాః యత్ర- యస్మిన్కాలేదేశేఽభిసాయం-నిశాయామభిబభూవుః- ఏకత్రాభిముఖ్యస్సంభూతాః. తత్రాగ్నిముపసమాధాయగా ఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేః ప్రాఙ్ముఖ ఉపవివేశ ఋషభవచోధ్యాయన్. ౧

ఆ.— అవశిష్టంపాదత్రయంకథంద్రష్టవ్యమితిబుభుత్సమానంసత్యకామంప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి). అవిదుషోవిద్యాభిమాననిమిత్తకర్తృత్వాగోనయుక్తఇతిమత్వాహ (సత్యకామఇతి) అభిసాయంబభూవుః-సాయంకాలంప్రాప్తాఇతియావత్. తస్యబ్రహ్మచర్యమవ్యావృత్తమితిసూచయతి (తత్రేతి). ఉపోపవివేశేత్యత్రోపోపశబ్దాభ్యాంగవామగ్నేశ్చసామీప్యనివేశనమస్యోచ్యతే. అర్థినేవిద్యావక్తవ్యేతిసూచయతి (ఋషభేతి) ౧-౨

రం.— (అగ్నిష్టేపాదంవక్తేతి) ఏవంస్వయంపాదముక్త్వాపాదాన్తరమగ్నిరుపదేక్ష్యతీత్యుక్త్వాఋషభస్తూష్ణీంబభూవేత్యర్థః. (సహశ్వోభూతేగా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకారేత్యాది) సహ-సత్యకామః శ్వోభూతే - అపరేద్యుర్నిత్యనైమిత్తికకర్మకృత్వాఆచార్యకులాభిముఖ్యేనగాః ప్రస్థాప్యతాః- సర్వాగావోయత్ర - దేశేసాయంకాలేఅభిబభూవుః- పరితః స్థితాభవన్తి. తత్రాగ్నిమాహృత్యగాశ్చోపరుధ్యసన్ధ్యాముపాస్యసమిదాధానంకృత్వాఋషభవాచోధ్యాయన్నగ్నేః పశ్చాత్ ప్రాఙ్ముఖఉపవిష్టవానిత్యర్థః. ౧

శం.— తమగ్నిరభ్యువాదసత్యకామా ౩ ఇతిసమ్బోధ్య. తమసౌసత్యకామోభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ- ప్రతివచనందదౌ. ౨

ఉ.— బ్రహ్మణస్సోమ్య తేపాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మేభగవానితి తస్మైహోవాచ పృథివీకలాఽన్తరిక్షంకలా ద్యౌఃకలా సముద్రఃకలైషవై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ॥ ౩

సయఏతమేవం విద్వాగ్శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తేఽనన్తవానస్మిఁల్లోకే భవత్యనన్తవతో హ లోకాఞ్జయతి యఏతమేవం విద్వాగ్శ్చతుష్కలం పాదం బ్రహ్మణోఽనన్తవానిత్యుపాస్తే॥ ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

హగ్ంసస్తేపాదం వక్తేతి సహ శ్వోభూతే గా అభిప్రస్థాపయాఞ్చకార తా యత్రాభిసాయం బభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయ గా ఉపరుధ్య సమిధమాధాయ పశ్చాదగ్నేః ప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తగ్ంహగ్ంస ఉపనిపత్యాభ్యువాద సత్యకామా౩ ఇతి భగవ ఇతి హ ప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్య తేపాదం బ్రవాణీతి బ్రవీతు మేభగవానితి తస్మైహోవాచాగ్నిఃకలా సూర్యఃకలా చన్ద్రఃకలా విద్యుత్కలైషవై సోమ్య చతుష్కలః పాదో బ్రహ్మణో జ్యోతిష్మాన్నామ॥ ౩

రం.— (తమగ్నిరభ్యువాదేత్యాది) తం- ఏవముపవిష్టం సత్యకామమగ్నిరామన్త్రయాఞ్చకారేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

శం.— బ్రహ్మణఃసోమ్యతేపాదం బ్రవాణీతి. బ్రవీతుమేభగవానితి. తస్మైహోవాచ. పృథివీకలా, అన్తరిక్షంకలా, ద్యౌఃకలా, సముద్రఃకలా, ఇత్యాత్మగోచరమేవదర్శనమగ్నిరబ్రవీత్. ఏషవై సోమ్యచతుష్కలఃపాదో బ్రహ్మణోఽనన్తవాన్నామ. ౩

ఆ.— ఆత్మగోచరం- అగ్నేశ్చాస్యవిద్యమానమిత్యర్థః. యద్వా- పృథివ్యాదిరూపేణాగ్నేరవస్థానాదగ్నివిషయమిత్యర్థః. యథోక్తపాదేగుణవిశేషంనిర్దిశతి (ఏషవా ఇతి) ౩

రం.— (బ్రహ్మణస్సోమ్యతేపాదంబ్రవాణీతీత్యాది) పాదం - ద్వితీయమిత్యర్థః. (అనన్తవాన్నామ) అనన్తవన్నామ్నోపాస్యఇత్యర్థః. ౩

శం.— సయః - కశ్చిద్యథోక్తంపాదమనన్తత్వేన గుణేనోపాస్తే- సతథైవతద్గుణోభవత్యస్మిఁల్లోకే. మృతశ్చానన్తవతో హలోకాన్సజయతి. (యఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ద్వితీయపాదోపాసకస్యద్వివిధంఫలందర్శయతి (సయఇతి) యథోక్తం-చతుష్కలమితియావత్. తథైవ-ఉపాస్యగుణానురోధేనేత్యర్థః. తద్గుణః- తేనగుణేనగుణవాన్. అనన్తవాన్- అవిచ్ఛిన్నసన్తానోభవతీత్యర్థః. అనన్తవతోలోకాన్- అక్షయానిత్యేతత్. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఫలమాహ (సయఏతమేవంవిద్వాంశ్చతుష్కలంపాదమిత్యాది) (అనన్తవానస్మిన్లోకేభవతి) అనన్తవాన్- కేనచిదపిపారంగన్తుమశక్యఇత్యర్థః. అజేయఇతియావత్. (అనన్తవతోహలోకాన్జయతి) అనన్తవతః- అవినాశినఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సోఽగ్నిర్హంసస్తేపాదంవక్తేత్యుక్త్వోపరరామ. హంసః - ఆదిత్యః. శౌక్ల్యాత్పతనసామాన్యాచ్చ. (సహశ్వోభూతఇత్యాది) సమానం. ౧-౨

ఆ.— అవశిష్టపాదద్వయంకథంజ్ఞాతవ్యమితిజిజ్ఞాసమానంప్రత్యాహ (సోఽగ్నిరితి). పక్షివిశేషవిషయత్వంహంసశబ్దస్యవ్యావర్తయతి (ఆదిత్యఇతి). కథంతత్రహంసశబ్దస్యప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శౌక్ల్యేతి) ౧-౨

రం.— (హంసస్తేపాదంవక్తేతిసహేత్యాది) సర్వంస్పష్టం. ౧-౨-౩

శం.— అగ్నిఃకలా, సూర్యఃకలా, చన్ద్రఃకలా, విద్యుత్కలా, ఏషవైసోమ్యేతిజ్యోతిర్విషయమేవచదర్శనంప్రోవాచ- అతోహంసస్యాదిత్యత్వంప్రతీయతే. ౩

సయఏతమేవంవిద్వాగ్‌శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణోజ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తేజ్యోతిష్మానస్మిఀల్లోకేభవతిజ్యోతిష్మతోహలోకాన్జయతియఏత మేవంవిద్వాగ్‌శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణోజ్యోతిష్మానిత్యుపాస్తే॥ …………………… ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

ఉ.— మద్గుష్టేపాదంవక్తేతిసహాశ్వోభూతేగాఅభిప్రస్థాపయాఞ్చకారతాయత్రాభిసాయంబభూవుస్తత్రాగ్నిముపసమాధాయగాఉపరుధ్యసమిధమాధాయపశ్చాదగ్నేఃప్రాఙుపోపవివేశ॥ ౧

తంమద్గురుపనిపత్యాభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౨

బ్రహ్మణస్సోమ్యతేపాదంబ్రవాణీతిబ్రవీతుమేభగవానితితస్మైహోవాచ ప్రాణఃకలాచక్షుఃకలాశ్రోత్రంకలామనఃకలైషవైసోమ్యచతుష్కలఃపాదోబ్రహ్మణఆయతనవాన్నామ॥ ౩

సయఏతమేవంవిద్వాగ్‌శ్చతుష్కలంపాదం బ్రహ్మణఆయతనవానిత్యుపాస్తఆయతనవానస్మిఀల్లోకేభవత్యాయతనవతోహలోకాఞ్జయతియఏతమేవంవిద్వాగ్‌శ్చతుష్కలంపాదంబ్రహ్మణ ఆయతనవానిత్యుపాస్తే॥ …………………… ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

ఆ.— ఆదిత్యోపిస్వవిషయమేవదర్శనముక్తవానిత్యాహ (అగ్నిరితి).తృతీయేపాదేపిగుణవిశేషముపదిశతి (ఏషవా ఇతి).యతో హేతోర్జ్యోతిర్విషయమేవదర్శనముక్తవాన్- అతఏవతస్యాదిత్యత్వేహంసస్యగమకాన్తరమాహ (జ్యోతిర్విషయమేవేతి). ౩

శం.— విద్వత్ఫలం - జ్యోతిష్మాన్ - దీప్తియుక్తోఽస్మిల్లోకేభవతి. చన్ద్రాదిత్యాదీనాంజ్యోతిష్మతఏవమృత్వాలోకాన్జయతి. సమానముత్తరం. …………………… ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యఏతమేవంవిద్వానిత్యాది-ఉత్తరం. …………………… ౪

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జ్యోతిష్మానస్మిన్లోకేభవతి) తేజస్వీభవతీత్యర్థః. (జ్యోతిష్మతోహలోకాన్జయతి) అగ్నిసూర్యాదిలోకానిత్యర్థః. ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— హంసోపిమద్గుష్టేపాదంవక్తేత్యుపరరామ. మద్గుః - ఉదకచరఃపక్షీ. సచాప్పుసమ్బన్ధాత్ప్రాణః. (సహాశ్వోభూతఇత్యాది) పూర్వవత్. ౧

ఆ.— అవశిష్టంపాదాన్తరం-తర్హికథంజ్ఞాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (హంసోపీతి).మద్గుశబ్దస్యవాచ్యమర్థమన్వాచష్టే (మద్గురితి) తస్యకథంసత్యకామంప్రత్యుపదేష్టృత్వం- అతఆహ (సచేతి). ౧

రం.— (మద్గుష్టేపాదంవక్తేతి) మద్గుః-జలపక్షివిశేషః. హంసమద్గూఅప్యృషభవదేవదేవతావిష్టౌద్రష్టవ్యౌ. ౧-౨-౩

శం.— సచమద్గుః - ప్రాణస్స్వవిషయమేవచదర్శనమువాచ (ప్రాణఃకలేత్యాది),ఆయతనవానిత్యేవంనామ. ఆయతనంనామ మనఃసర్వకరణోపహృతానాంభోగానాం. తద్యస్మిన్పాదేవిద్యతఇత్యాయతనవాన్నామపాదః. ౨-౩

ఆ.— తంమద్గురుపనిపత్యేత్యత్రమద్గుశబ్దార్థంపూర్వోక్తమేవస్మారయతి (మద్గుఃప్రాణఇతి)-ప్రాణఃకలేత్యాది. (ఆయతనవానిత్యేవమితి).యథోక్తగుణంసమర్థయతే (ఆయతనమిత్యాదినా) తద్యస్మిన్పాదేవర్తతే-సోయమాయతనవాన్నామపాదఇతిద్రష్టవ్యమితియోజనా. ౨-౩

శం.— తంపాదంతథైవోపాస్తేయః- సఆయతనవాన్- ఆశ్రయవానస్మిఁల్లోకేభవతి. తథా - ఆయతనవతఏవ- సావకాశాఁల్లోకాన్మృతోజయతి. (యఏతమేవమిత్యాది) పూర్వవత్. ……………………

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ప్రాపహాచార్యకులంతమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతిభగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ॥ ౧

బ్రహ్మవిదివవై సోమ్య భాసికోనుత్వాఽనుశశాసేత్యన్యేమనుష్యేభ్యఇతిహప్రతిజజ్ఞే భగవాగ్ స్త్వేవమేకామెబ్రూయాత్॥ ౨

శ్రుతగ్ హ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితితస్మైహైతదేవోవాచాత్రహనకించనవీయాయేతివీయాయేతి॥ ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఆ.— ద్వివిధంవిద్యాఫలమభిధత్తే (తంపాదమితి) తత్రైవ- ఆయతనత్వగుణాక్రాన్తత్వేనైవేత్యర్థః ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేఅష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఆయతనవాన్-ఆశ్రయవాన్భవతీత్యర్థః. ఆయతనవతః-స్థావకాశానిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్ ౪

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సహైవంబ్రహ్మవిత్సన్, ప్రాపహ - ప్రాప్తవానాచార్యకులం. తమాచార్యోఽభ్యువాదసత్యకామా౩ ఇతి. భగవఇతిహ ప్రతిశుశ్రావ. అత్రాన్యదీయంనాస్తి. ౧

రం.— (ప్రాపహాచార్యకులం) గోభిస్సహసత్యకామఇతిశేషః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసి) ప్రసన్నేన్ద్రియః ప్రహసితవదనశ్చనిశ్చిన్తఃకృతార్థో బ్రహ్మవిద్భవతి - అతఆహాచార్యో బ్రహ్మవిదివభాసీతి. కోను- ఇతివితర్కయన్నువాచ- కస్త్వామనుశశాసేతి. సచాహసత్యకామః- అన్యేమనుష్యేభ్యః - దేవతాఃమామనుశిష్టవత్యః. కోన్వోభవచ్ఛిష్యంమాంమనుష్యస్సన్ననుశాసితుముత్సహేతేత్యభిప్రాయః. అతోఽన్యేమనుష్యేభ్యఇతిప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. భగవాంస్త్వేవ, మేకామే- మమేచ్ఛాయాంబ్రూయాత్. కిమన్యైరుక్తేన. నాహంతద్గణయామీత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— బ్రహ్మవిదివభాసీత్యుక్తేకీదృశో బ్రహ్మవిదిత్యపేక్షాయామాహ (ప్రసన్నేన్ద్రియఇతి)-సత్యకామస్యాపితల్లక్షణవత్త్వమతశ్శబ్దార్థః. మాంత్వదాచార్యమవజ్ఞాయత్వచ్ఛిష్యంత్వాంకోఽన్యోమనుష్యోమచ్ఛాపాదభీతఃశిష్యత్వేనాదాయానుశాసనంకృతవాన్ - యదనుశాసనాత్తే బ్రహ్మవిద్యాజాతేతిసాక్షేపంపృచ్ఛతి (కస్త్వామితి).మనుష్యేభ్యస్సకాశాదన్యేఅనుశిష్టవన్తఇతిసామాన్యప్రతిజ్ఞాంవిభజతే (దేవతాఇతి).దేవతానామేవోపదేష్టృత్వంవ్యతిరేకద్వారావిశదయతి (కోన్యఇతి).ప్రతిజ్ఞాంనిగమయతి (అతఇతి).మయాతర్హీదానీంనకించిదస్తితవకర్తవ్యమిత్యాశఙ్కాంవారయతి (భగవానితి) ౨

రం.— (బ్రహ్మవిదివవైసోమ్యభాసికోనుత్వాఽనుశశాసేతి) కోవాతే బ్రహ్మోపదిష్టవానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. (అన్యేమనుష్యేభ్య ఇతిహ ప్రతిజజ్ఞే) మనుష్యాఃమాంనానుశిష్టవన్తః-నహిభగవతశ్శిష్యంమాంకశ్చిన్మనుష్యోఽనుశాసితుముత్సహతే. అపితుదేవాఏవానుశిష్టవన్తఇతి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. (భగవాంస్త్వేవమేకామే బ్రూయాత్) కామే-ఇచ్ఛాయాంసత్యాంమేభగవానేవవక్ష్యతి.అతో మమకిమర్థమితరప్రార్థనమిత్యర్థః. ౨

శం.— కించ- శ్రుతంహి- యస్మాన్మమవిద్యతఏవాస్మిన్నర్థేభగవద్దృశేభ్యః - భగవత్సమేభ్యఋషిభ్యః. ఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితా సాధిష్ఠం-సాధుతమత్వంప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతి. అతో భగవానేవబ్రూయాత్. ఇత్యుక్తఆచార్యోఽబ్రవీత్తస్మైతామేవదైవతైరుక్తాంవిద్యాం.అత్రహనకించన- షోడశకలావిద్యాయాఃకించిత్- ఏకదేశమాత్రమపినవీయాయ- నవిగతమిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసోవిద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఇతశ్చభగవానేవబ్రవీతుమేవిద్యామిత్యాహ (కించేతి).తదేవకారణందర్శయతి (శ్రుతమితి).అస్మిన్నర్థే-ఆచార్యాదేవవిద్యాశ్రోతవ్యేత్యేవంలక్షణే శ్రుతమేవవిశదయతి (ఆచార్యాదితి)-విదితా- ప్రాప్తేతియావత్. ఆచార్యాధీనాధీరేవఫలతీత్యతశ్శబ్దార్థః. విద్యాన్తరమాచార్యేణోక్తమితిశఙ్కామేవకారేణవారయతి. దైవతైరాచార్యేణైవసత్యకామాయోక్తాంవిద్యామస్మాన్ప్రతి శ్రుతిర్జ్ఞాపయతి(అత్రేతి)- నవిగతం- కింతుపూర్ణైవవిద్యావాయ్వాదిభిరాచార్యేణచోపదిష్టేతిశేషః. తత్రాపిపాదచతుష్టయానుధ్యానసముచ్చితమేకమేవవిజ్ఞానం. తత్ఫలంచ సంహృతైక్యవిజ్ఞానఫలత్వేనపరిణేయం- ఏకైకపాదోపాసనస్యకృతార్థత్వాహేతుత్వాదిత్యాచార్యోపదేశస్యైవసార్థకత్వమితి ద్రష్టవ్యం. ౩

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేనవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— కించ (శ్రుతంహ్యేవమేభగవద్దృశేభ్యఆచార్యాద్ధైవవిద్యావిదితాసాధిష్ఠంప్రాపదితి) ఆచార్యాదేవాధిగతావిద్యాసాధిష్ఠం- సాధుతమత్వంప్రాపదితి- ప్రాప్నోతీతిభగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యోమే- మయాశ్రుతం. అతో నాహంభగవత్తోఽన్యస్మాదనుశాసనంవా

ఉ.— ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయగ్ంస్తగ్ం హ స్మైవ న సమావర్తయతి॥ ౧

¶ తం జాయోవాచ తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పరిచచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే॥ ౨

స హ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి స హోవాచ బహవ ఇమేఽస్మిన్పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి॥ ౩

ఖ్యామీతి భావః. (తస్మై హైతదేవోవాచ) ఏవముక్త ఆచార్యస్తస్మై - సత్యకామాయ ఏతదేవ - షోడశకలబ్రహ్మవిజ్ఞానమేవోవాచ. తదేవాన్యూనానతిరిక్తమువాచేత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ (అత్ర హ న కించన వీయాయేతి వీయాయేతి) అత్ర - షోడశకలవిద్యాయాం కించిదపి న వీయాయ - వైవిధ్యం న ప్రాప్తం. అతో హేతోర్విద్యాప్రకారే భేదాభావాదన్యూనానతిరిక్తం తదేవోవాచేత్యర్థః. ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా.......... ౩

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పునర్బ్రహ్మవిద్యాం ప్రకారాన్తరేణ వక్ష్యామీత్యారభతే గతిం చ తద్విదోఽగ్నివిద్యాం చ. ఆఖ్యాయికా పూర్వవచ్ఛ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మవిద్యాసాధనత్వప్రదర్శనార్థా. ఉపకోసలో హ వై - నామతః. కమలస్యాపత్యం కామలాయనః. సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస. (తస్య) హ ఐతిహ్యార్థః. తస్య - ఆచార్యస్య ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార - అగ్నీనాం పరిచరణం కృతవాన్. స హ స్మ - ఆచార్యోఽన్యాన్బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయంస్తమేవ - ఉపకోసలమేకం న సమావర్తయతి స్మ హ. ౧

ఆ.— సప్రపఞ్చబ్రహ్మోపాసనముక్త్వా కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనం వక్తుం ఖణ్డాన్తరమవతారయతి (పునరితి) న కేవలాం - బ్రహ్మవిద్యాశేషత్వాదిత్యర్థః. (పూర్వవదితి) యథా పూర్వస్మిన్ఖణ్డే శ్రద్ధాతపసోర్బ్రహ్మోపాసనాఙ్గత్వప్రదర్శనాయాఖ్యాయికేత్యుక్తం - తద్వదిత్యర్థః. ౧

రం.— ఉపకోసలవిద్యాం వక్తుమాహ (ఉపకోసలో హ వై కామలాయనస్సత్యకామే జాబాలే బ్రహ్మచర్యమువాస) కమలసుత ఉపకోసలనామాత్ర పూర్వోక్తే జాబాలే సత్యకామే విద్యార్థం బ్రహ్మచర్యమవాత్సీత్. (తస్య హ ద్వాదశ వర్షాణ్యగ్నీన్పరిచచార) తదగ్నిశుశ్రూషాం ద్వాదశవర్షం కృతవాన్. (స హ స్మాన్యానన్తేవాసినస్సమావర్తయంస్తం హ స్మైవ న సమావర్తయతి) స్వాధ్యాయార్థిన ఇతరాన్బ్రహ్మచారిణః స్వాధ్యాయం గ్రాహయిత్వా సమావర్తయంస్తం బ్రహ్మవిద్యార్థినం జ్ఞాత్వా చిరసేవామన్తరేణ బ్రహ్మవిద్యా నోపదేష్టవ్యేతి మత్వా తమేవ న సమావర్తయతి స్మ. ౧

శం.— తమాచార్యజాయోవాచ. తప్తో బ్రహ్మచారీ. కుశలం - సమ్యగగ్నీన్పరిచచారీత్ - పరిచరితవాన్. భగవాంశ్చాగ్నిభక్తం న సమావర్తయతి. అతోఽస్మద్భక్తం న సమావర్తయతీతి జ్ఞాత్వా త్వామగ్నయో మా పరిప్రవోచన్ - గర్హాం తవ మా కుర్యుః. అతః ప్రబ్రూహ్యస్మై విద్యామిష్టాముపకోసలాయేతి. తస్మా ఏవం జాయయోక్తోఽపి హాప్రోచ్యైవ - అనుక్త్వైవ కించిత్ప్రవాసాఞ్చక్రే - ప్రవసితవాన్. ౨

ఆ.— (తప్త ఇతి) - భవదపేక్షితాం శుశ్రూషాం విదధానో బహు కాయక్లేశం కృతవానిత్యర్థః. వివక్షితశుశ్రూషాకరణమేవ విశదయతి (కుశలమితి) కిమితి భవత్యా మాం బ్రూహీతీదమిదానీముచ్యతే - న హి మత్తోఽన్యత్ర త్వదనురాగో యుక్తిమానిత్యాశఙ్క్య భగవతి స్నేహాదిత్యాహ (భగవానితి) అగ్నీన్పరిచరమాణస్య బ్రహ్మచారిణోఽసమావర్తనమతశ్శబ్దార్థః. గర్హాపరిహారో ద్వితీయేనాతశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే. ఆచార్యశుశ్రూషాపరం శిష్యం దేవతైవానుగృహ్ణాతీతి జ్ఞాపయితుమారభతే (తస్మా ఇతి). ౨

రం.— (తం జాయోవాచ) తస్యాచార్యస్య పత్నీ వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీన్మా త్వాఽగ్నయః పరిప్రవోచన్ప్రబ్రూహ్యస్మా ఇతి) తపసా తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం - సమ్యగగ్నిశుశ్రూషాం కృతవాన్. ఏతస్య విద్యానుపదేశే తత్పరిచరణప్రీతా అగ్నయ ఏవ తవ గర్హాం కుర్యుః. అతో యథా త్వాం మా పరిప్రవోచన్నగ్నయః - తథాఽస్మై ఉపకోసలాయ విద్యాముపదిశేతి తస్య భార్యోక్తవతీత్యర్థః. (తస్మై హాప్రోచ్యైవ ప్రవాసాఞ్చక్రే) ఏవం జాయయోక్తోఽప్యాచార్యస్తస్య విద్యామనుపదిశ్యైవ దేశాన్తరం ప్రోషితః. ౨

శం.— స హ - ఉపకోసలో వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేనానశితుమ్ - అనశనం కర్తుం దధ్రే - ధృతవాన్మనః. తం తూష్ణీమగ్న్యగారేఽవస్థితమాచార్యజాయోవాచ. హే బ్రహ్మచారిన్, అశాన - భుఙ్క్ష్వ. కిం ను - కస్మాన్ను కారణాన్నాశ్నాసీతి. స హోవాచ. బహవః - అనేకేఽస్మిన్పురుషేఽకృతార్థే ప్రాకృతే కామాః - ఇచ్ఛాః కర్తవ్యం ప్రతి. నానాత్యయాః - అతిగమనం యేషాం వ్యాధీనాం కర్తవ్యచిన్తానాం - తే నానాత్యయాః, వ్యాధయః కర్తవ్యతయాఽప్రాప్తినిమిత్తాని చిత్తదుఃఖానీత్యర్థః. తైః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి. అతో నాశిష్యామి.

¶ కుశలమగ్నీన్పర్యచారీదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హాఽగ్నయస్సమూదిరే తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీత్ హన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి తస్మై హోచుః॥ ౪

ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి స హోవాచ విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి తే హోచుర్యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచుః॥ ………………………………… ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఆ.— ఆచార్యాభిప్రాయమజానతశ్శిష్యస్య దుఃఖప్రాప్తిం దర్శయతి (సహేతి). అతిగమనం- వస్తుస్వరూపమతీత్య విషయేషు ప్రవేశ ఇతి యావత్. నానాత్యయా ఇతి - కామానాం విశేషణం. కథం తేన వ్యాధయో విశేష్యన్తే - తత్రాహ (కర్తవ్యతయేతి) కామా ఏవ వ్యాధయ ఇత్యర్థః. ౩

రం.— (సహ వ్యాధినాఽనశితుం దధ్రే) సః - ఉపకోసలః వ్యాధినా - మానసేన దుఃఖేన పీడితస్సన్ అనశనాయ మతిం చక్రే ఇత్యర్థః. * ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి హి ధాతుః. (తమాచార్యజాయోవాచ బ్రహ్మచారిన్నశాన కిం ను నాశ్నాసీతి) అశాన- భుఙ్క్ష్వేత్యర్థః. శిష్టస్య స్పష్టోఽర్థః. (స హోవాచ) సః- బ్రహ్మచారీ. (బహవ ఇమేఽస్మిన్ పురుషే కామా నానాత్యయా వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మి నాశిష్యామీతి) అస్మిన్ పురుషే- జీవే బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తాః కామాః- కామ్యమానా విషయాః నానాత్యయాః- నానావిధగర్భజన్మజరామరణాదిలక్షణఫలజనకా మనసి విపరివర్తమానాస్సన్తి. అత్ర స్తద్విషయభయరూపవ్యాధిభిః పూర్ణోఽస్మి. అతో న భుఞ్జ ఇతి ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౩

శం.— ఇత్యుక్త్వా తూష్ణీంభూతే బ్రహ్మచారిణ్యథ హాగ్నయః శుశ్రూషయాఽఽవర్జితాః కారుణ్యావిష్టాః సన్తస్త్రయోఽపి సమూదిరే - సమ్భూయోక్తవన్తః. హన్త- ఇదానీమస్మై - బ్రహ్మచారిణేఽస్మద్భక్తాయ దుఃఖితాయ తపస్వినే శ్రద్దధానాయ సర్వేఽనుశాస్మః - అనుప్రబ్రవామ బ్రహ్మవిద్యాం. ఇత్యేవం సమ్ప్రధార్య తస్మై హోచుః- ఉక్తవన్తః. ౪

ఆ.— ఆచార్యప్రవాసో, తజ్జాయాయా బ్రహ్మచారిణ్యనుగ్రహో, తస్య చానశనాధ్యవసాయో, దనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. హన్తేతి- యద్యర్థః. అస్మద్భక్తం బ్రహ్మచారిణమపేక్ష్య దేశాన్తరం గత-స్తేతి యావత్. అథ పునరేత్యాచార్యో బ్రహ్మవిద్యామస్మై వివక్షితాం చ వక్ష్యతి- కింత్వరయేత్యాశఙ్క్యాహ (దుఃఖితాయేతి). బ్రహ్మవిద్యాసాధనసమ్పత్తిమస్య దర్శయతి (తపస్విన ఇతి) ౪

రం.— (అథ హాగ్నయస్సమూదిరే) ఏతద్వాక్యం శ్రుత్వా తత్పరిచరణప్రీతాః గార్హపత్యాదయోఽగ్నయో దయమానమానసాస్సమ్భూయోక్తవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. (తప్తో బ్రహ్మచారీ కుశలం నః పర్యచారీద్ధన్తాస్మై ప్రబ్రవామేతి) హన్తేత్యనుకమ్పాయాం. ప్రబ్రవామ- బ్రహ్మేతి శేషః. శిష్టస్య స్పష్టోఽర్థః (తస్మై హోచుః) తస్మై- ఉపకోసలాయాగ్నయో వక్ష్యమాణమూచురిత్యర్థః. ౪

శం.— ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. స హోవాచ- బ్రహ్మచారీ. విజానామ్యహం యత్ - భవద్భిరుక్తం ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాత్ ప్రాణో బ్రహ్మేతి. స యస్మిన్ సతి జీవనం, యదపగమే చ న భవతి, తస్మిన్ వాయువిశేషే లోకే రూఢః. అతో యుక్తం బ్రహ్మత్వం చ తస్య. తేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వాద్విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి- కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి. నను కంఖంశబ్దయోరపి సుఖాకాశవిషయత్వేన ప్రసిద్ధపదార్థకత్వమేవ- కస్మాద్బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానం. నూనం - సుఖస్య కంశబ్దవాచ్యస్య క్షణప్రధ్వంసిత్వాత్, ఖంశబ్దవాచ్యస్య చాకాశస్యాచేతనస్య, కథం బ్రహ్మత్వమితి మన్యతే; కథం చ భగవతాం వాక్యమప్రమాణం స్యాదితి. అతో న విజానామీత్యాహ. తమేవముక్తవన్తం బ్రహ్మచారిణం తే హ అగ్నయ ఊచుః. యద్వావ- యదేవ వయం కమవోచామ- తదేవ ఖం- ఆకాశం. ఇత్యేవం ఖేన విశేష్యమాణం కం విషయేన్ద్రియసంయోగజాత్ సుఖాన్నివర్తితం స్యాత్- నీలేనేవ విశేష్యమాణముత్పలం రక్తాదిభ్యః. యదేవ ఖం- ఆకాశమవోచామ- తదేవ చ కం - సుఖమితి జానీహి. ఏవం చ సుఖేన విశేష్యమాణం ఖం భౌతికాదచేతనాత్ ఖాన్నివర్తితం స్యాత్ - నీలోత్పలవదేవ. సుఖమాకాశస్థం- నేతరల్లౌకికం. ఆకాశం చ సుఖాశ్రయం- నేతరద్భౌతికమిత్యర్థః. నన్వాకాశం చేత్సుఖేన విశేషయితుమిష్టం - అస్త్వన్యతరదేవ విశేషణం- 'యద్వావ కం తదేవ ఖమితి రిక్తమితరత్. యదేవ ఖం తదేవ కమితి- పూర్వవిశేషణం వా. నను సుఖాకాశయోరుభయోరపి లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిష్టేత్యవోచామ. సుఖేనాకాశే విశేషితే వ్యావృత్తిరుభయోరర్థప్రాప్తైవేతి చేత్. సత్యమేవ- కిన్తు సుఖేన విశేషితస్యైవాకాశస్య ధ్యేయత్వం విహితం - న త్వాకాశగుణస్య విశేషణస్య సుఖస్య ధ్యేయత్వం విహితం స్యాత్- విశేషణోపాదానస్య విశేష్యనియన్తృత్వేనైవోపక్షయాత్. అతః ఖేన సుఖమపి విశేష్యతే ధ్యేయత్వాయ. కుతశ్చైతన్నిశ్చీయతే. కంశబ్దస్యాపి బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాత్ - కం బ్రహ్మేతి. యది హి సుఖగుణవిశిష్టస్య ఖస్య ధ్యేయత్వం వివక్షితం స్యాత్ - కం ఖం బ్రహ్మేతి బ్రూయురగ్నయః ప్రథమం. న చైవముక్తవన్తః. కిం తర్హి, కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి. అతో బ్రహ్మచారిణో మోహాపనయనాయ కంఖంశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్య

త్వనిర్దేశో యుక్తఏవ- యద్వావ కమిత్యాదిః. తదేతదగ్నిభిరుక్తం వాక్యార్థమస్మద్బోధాయ శ్రుతిరాహ- ప్రాణంచ హాస్మై- బ్రహ్మచారిణే. తస్యాకాశః-తదాకాశః. ప్రాణస్యసమ్బన్ధ్యాశ్రయత్వేన హార్దఆకాశ ఇత్యర్థః. సుఖగుణవత్త్వనిర్దేశాత్. తచ్చాకాశం సుఖగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ, తత్స్థం చ ప్రాణం బ్రహ్మసంపర్కాదేవ బ్రహ్మ, ఇత్యుభయం ప్రాణంచాకాశంచ సముచ్చిత్య బ్రహ్మణీ ఊచురగ్నయ ఇతి. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణో బ్రహ్మేతి భవద్భిరుక్తం- తదహం విజానామీతి సమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రసిద్ధేతి). ప్రాణపదస్య ప్రసిద్ధార్థమేవ సమర్థయతే (యస్మిన్నితి) అతఏవమ్మ్యాతః ప్రాణశబ్ద్య ఇతి శేషః. ప్రాణశబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థత్వేఽపి కుతో బ్రహ్మత్వం తస్మిన్ ప్రసిద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి)-కార్యకరణసఙ్ఘాతేనస్పష్టేఽగ్రహణాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. స్వకీయజ్ఞానసముచ్చయార్థశ్చకారః. విజానామ్యహమిత్యుక్తముపసంహరతి (తేనేతి). స్వేనాజ్ఞాతం బ్రహ్మచారీ దర్శయతి (కంచేతి). తస్యాజ్ఞానమాక్షిపతి (నన్వితి)-ప్రాణశబ్దస్య వాయువిషయత్వేన ప్రసిద్ధార్థత్వవదిత్యపేరర్థః. బ్రహ్మచారిణోఽభిప్రాయం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నూనమితి). ననువిరుద్ధార్థత్వాదగ్నీనాం వాక్యం భవత్యప్రమాణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథంచేతి). విరుద్ధార్థత్వప్రతీతే, రాప్తవాక్యస్యచాప్రామాణ్యాయోగా, ద్యుక్తం బ్రహ్మచారిణోఽజ్ఞానమితి నిగమయతి (అత ఇతి). ఖస్య విశేషణత్వం, కస్యచ విశేష్యత్వ, మిత్యఙ్గీకారే ఫలం కథయతి (ఇత్యేవమితి). కస్య విశేషణత్వం, ఖస్య విశేష్యత్వ, మిత్యేవమపి విశేషణవిశేష్యత్వమవగన్తవ్యమిత్యాహ (యదేవేతి). యథోక్తవిశేషణవిశేష్యభావే ఫలమాహ (ఏవంచేతి). యద్వావేత్యాదివాక్యార్థముక్తమేవ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సఙ్క్షిపతి (సుఖమితి). ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమాక్షిపతి (నన్వితి)-అన్యతరదేవేత్యత్ర యదేవ ఖమిత్యేతదుచ్యతే. యద్వావకం తదేవ ఖమిత్యత్ర యద్వావకమితీతరద్విశేషణమతిరిక్తం - అధికం, అకించిత్కరమితి యోజనా. యదితు యదేవ ఖం తదేవ కమితి ఖేన కం విశేష్యతే- తదా యదేవ ఖమిత్యేతదేవ విశేషణమస్తు- యద్వావకమితి పూర్వవిశేషణమకించిత్కరమిత్యాహ (యదేవేతి)-వాశబ్దోఽతిరిక్తమిత్యేతదనుకర్షణార్థః. విశేషణయోరర్థవత్త్వం పూర్వోక్తం సిద్ధాన్తీ స్మారయతి (నన్వితి). తథా చ సుఖస్య లౌకికసుఖాద్వ్యావృత్త్యర్థం యదేవ ఖమితి విశేషణం. ఆకాశస్య చ లౌకికాకాశాద్వ్యావృత్త్యర్థం యద్వావకమితి విశేషణమర్థవదితి శేషః. అన్యతరవిశేషణవశాదపి యథోక్తవ్యావృత్తిసిద్ధేరకించిత్కరం విశేషణద్వయమితి శఙ్క్యతే (సుఖేనేతి). యదా సుఖేనాకాశం విశేష్యతే- తదా భూతాకాశాదాకాశం వ్యావర్తితం భవతి,- సుఖస్య తద్విశేషణత్వాయోగాత్. సుఖమపి లౌకికసుఖాద్వ్యవచ్ఛిద్యతే- లౌకికసుఖస్యాకాశవిశేషణత్వానుపపత్తేః. అతస్సుఖేనాకాశస్య, కాశేన సుఖస్య, చ విశేషితత్వసామర్థ్యాత్తత్ప్రాప్త్యైవ సుఖాకాశయో ర్లౌకికసుఖాకాశాభ్యాం వ్యావృత్తిరిత్యన్యతరదేవ విశేషణమర్థవదిత్యర్థః. కిమన్యతరస్యైవ విశేషణస్య వ్యావర్తకత్వమిత్యాపాద్యతే- కిం వా తస్యైవార్థవత్త్వమితి. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవేతి). ద్వితీయం దూషయతి (నత్విత్యాదినా). విశిష్టస్యైవ ధ్యేయత్వే విశేషణస్యాపి ధ్యేయత్వం సిధ్యతీతి చేత్, నైవం- * దణ్డిప్రైషానన్వాహేతివద్విశేషణస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదిత్యాహ (విశేషణేతి). ద్వయోరపి విశేషణయోరర్థవత్త్వం నిగమయతి (అత ఇతి)-విధాన్తరేణ ధ్యేయత్వాసమ్భవాదిత్యతశ్శబ్దార్థః. ఖమివ సుఖేనేత్యపేరర్థః. ఇతశ్చ సుఖాకాశయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వమేషితవ్యమిత్యాహ (కుతశ్చేతి). కుతశ్శబ్దోపాత్తమితశ్శబ్దార్థం స్ఫుటయతి (కంశబ్దస్యేతి). ఖం బ్రహ్మేతి-ఖంశబ్దస్య బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధవదిత్యపేరర్థః. గుణగుణినోరుభయోరపి ధ్యేయత్వసిద్ధ్యర్థమితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం కంశబ్దస్య చ ప్రత్యేకం బ్రహ్మశబ్దసమ్బన్ధాదపి స్వీకర్తవ్యమిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా సాధయతి (యదిహీతి)-ఉక్తరీత్యా ద్వయోరపి ధ్యేయత్వమతశ్శబ్దార్థః. బ్రహ్మచారిణో మోహో నామ-అన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యత్వాగ్రహణాదాకాశస్యైవ గుణినో ధ్యేయత్వం- నతు సుఖస్య గుణస్యేతి విభ్రమః. ప్రాణంచేత్యాదివాక్యం నాగ్నీనాం, న బ్రహ్మచారిణః,- తథాచ కథముపాఖ్యాయికామిదం నిర్వహతీత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి). ఆకాశస్య ప్రాణసమ్బన్ధిత్వం కయావిధయేత్యపేక్షాయామాహ (ఆశ్రయత్వేనేతి). కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితం కారణబ్రహ్మోపాసనముపసంహర్తుమితిశబ్దః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తదేవాహ (ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి) (స హోవాచ) ఏవముక్తస్సన్- ఉపకోసల ఉవాచ. (విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కంచ తు ఖంచ న విజానామీతి) అస్యాయమభిప్రాయః - న తావత్ప్రాణాదిప్రతీకోపాసనమగ్నిభిరభిధీయతే - జన్మజరామరణాదిభవభయభీతస్య ముముక్షోర్మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్. అతో బ్రహ్మైవోపాస్యముపదిష్టం. తత్ర ప్రాణాదిభిస్సమానాధికరణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం. తత్ర సకలజగత్ప్రాణయితృత్వయోగేన ప్రాణశబ్దితత్వస్య బ్రహ్మణ ఉపపన్నత్వాద్యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తం - తజ్జానామి. కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యుక్తం తు న విజానామి. యద్యపి కంశబ్దస్య సుఖమర్థః. ఖమిత్యస్య చాకాశోఽర్థః. తతశ్చ వైషయికసుఖశరీరకమాకాశశరీరకంచ బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః- ఉత కమిత్యనేన సుఖమభిధీయతే, ఖమిత్యనేనాకాశవాచినాఽపరిచ్ఛిన్నత్వమభిధీయతే, - తయోరన్యోన్యవిశేషణవిశేష్యభావేఽపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థో లభ్యతే. తతశ్చానయోర్మధ్యే కస్మిన్నర్థే తాత్పర్యమితి న జాన ఇతి. తే హోచుః యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి) తదభిప్రాయజ్ఞా అగ్నయః కం ఖమిత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావోఽభిప్రేత ఇతి స్వాభిప్రాయముక్తవన్త ఇత్యర్థః. నను యద్వావకం తదేవ ఖమిత్యనేనైవ విశేషణవిశేష్యభావప్రతిపాదనేనాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మేత్యస్యార్థస్య లాభాత్ యదేవకం తదేవ ఖమితి పునరుక్తిర్వ్యర్థేతి చేన్న- దార్ఢ్యార్థం వా- అపరిచ్ఛిన్నసుఖత్వేన, సుఖరూపాపరిచ్ఛిన్నత్వేన, చ ఉపాసనాసిద్ధ్యర్థం వా పరస్పరవిశేషణవిశేష్యభావోపదేశసార్థక్యాత్.

ఉ.— అథహైనంగార్హపత్యోఽనుశశాసపృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్యఇతి యఏషఆదిత్యే పురుషోదృశ్యతే సోఽహమస్మిసఏవాహమస్మీతి॥ ౧

సయఏతమేవంవిద్వానుపాస్తేఽపహతేపాపకృత్యాంలోకీభవతి సర్వమాయురేతిజ్యోగ్జీవతినాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తఉపవయంతంభుఞ్జామోఽస్మింశ్చలోకేఽముష్మింశ్చయఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఃఖణ్డః.

(ప్రాణంచహాస్మైతదాకాశంచోచుః) జగత్ప్రాణయితృత్వేన ప్రాణత్వవిశిష్టం యద్బ్రహ్మ-తదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపంచేత్యగ్నయఉక్తవన్తఇత్యర్థః. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సమ్భూయాగ్నయోబ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మోక్తవన్తః. అథ - అనన్తరంప్రత్యేకంస్వస్వవిషయాంవిద్యాంవక్తుమారేభిరే. తత్రాదావేనం - బ్రహ్మచారిణంగార్హపత్యోఽగ్నిరనుశశాస. పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్యఇతిమమైతాశ్చతస్రస్తనవః. తత్రయఆదిత్యేఏషపురుషోదృశ్యతే- సోఽహమస్మి- గార్హపత్యోఽగ్నిః. యశ్చగార్హపత్యోఽగ్నిః- సఏవాహమాదిత్యేపురుషోఽస్మీతి. పునఃపరావృత్యసఏవాహమస్మీతివచనంపృథివ్యన్నయోరివభోజ్యత్వలక్షణయోఃసమ్బన్ధోనగార్హపత్యాదిత్యయోః. అత్తృత్వపక్తృత్వప్రకాశనధర్మాఅవిశిష్టాఇత్యత ఏకత్వమేవానయోరత్యన్తం. పృథివ్యన్నయోస్తుభోజ్యత్వేనాభ్యాంసమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— ప్రధానవిద్యాముపదిశ్యాఙ్గవిద్యావిధానాయోపక్రమతే (సమ్భూయేతి)- అనన్తరం - ప్రధానవిద్యోపదేశాదితిశేషః. అగ్నివిద్యాంవక్తుమారబ్ధానామగ్నీనాంమధ్యేప్రథమమితిశ్రుతావథశబ్దార్థః. పృథివ్యాదిచతుష్టయమనూద్యాగ్న్యాదిత్యయోరవాన్తరభేదందర్శయతి (తత్రేతి)-ఏవమగ్న్యాదిత్యయోస్తాదాత్మ్యమితీతిశబ్దార్థః. యఏషఆదిత్యేపురుషోదృశ్యతేసోఽహమస్మీత్యేతావతైవతయోస్తాదాత్మ్యసిద్ధేస్సఏవాహమస్మీతిపునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి).భోజ్యత్వంలక్షణం- స్వభావోయయోస్తయోర్గార్హపత్యేనయథాసమ్బన్ధః - తథాగార్హపత్యాదిత్యయోర్నసమ్బన్ధః- కింతుతాదాత్మ్యలక్షణఏవేత్యత్రహేతుమాహ (అత్తృత్వేతి).పృథివ్యాదావపితాదాత్మ్యంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథివీతి)- ఆభ్యాం- అగ్న్యాదిత్యాభ్యామితియావత్. సఏవాహమస్మీతిపరావృత్త్యపునర్వచనంయథోక్తార్థవిశేషసిద్ధ్యర్థమితిభావః. ౧

రం.— ఏవంబ్రహ్మోపదిశ్యాగ్నిభిరేతద్విద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యాప్యుపదిష్టేత్యాహ (అథహైనంగార్హపత్యోఽనుశశాస) జగత్ప్రాణయిత్రపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపంచబ్రహ్మేత్యుపదిశ్యైవముపదిష్టబ్రహ్మవిద్యమేనం- ఉపకోసలంగార్హపత్యోఽగ్నిఃస్వవిద్యాంవక్ష్యమాణాముపదిదేశేత్యర్థః. అథశబ్దశ్చప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అత్రచాథైనమితిశబ్దాభ్యాంవక్ష్యమాణాగ్నివిద్యాయాఃప్రకృతబ్రహ్మ విద్యాఙ్గత్వముచ్యతే. అనుశాసనప్రకారమేవాహ (పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్యఇతి) మేగార్హపత్యాగ్నేరేతాశ్చతస్రస్తనవఇత్యర్థః. (యఏషఆదిత్యేపురుషోదృశ్యతేసోఽహమస్మిసఏవాహమస్మీతి) పృథివ్యగ్న్యన్నాదిత్యలక్షణానాంచతుర్ణాంరూపాణాంమధ్యేఅగ్న్యాదిత్యరూపయోఃపక్తృత్వప్రకాశకత్వరూపధర్మసమ్బన్ధాదైక్యం. అగ్నేరాదిత్యేనయాదృశమైక్యం - నతాదృశమైక్యంపృథివ్యన్నాభ్యాం. తస్మాదాదిత్యఏవాస్మీత్యగ్నిరువాచేత్యర్థః. ౧

శం— సయః- కశ్చిదేవం-యథోక్తంగార్హపత్యమగ్నిమన్నాన్నాదత్వేనచతుర్ధాప్రవిభక్తముపాస్తే-సోఽపహతే-వినాశయతిపాపకృత్యాం- పాపంకర్మ. లోకీ- లోకవాంశ్చమదీయేనలోకేనాగ్నేయేన. తద్వాన్భవతియథావయం; ఇహచలోకేసర్వం- వర్షశతమాయురేతి - ప్రాప్నోతి. జ్యోక్- ఉజ్జ్వలంజీవతి, నాప్రఖ్యాతఇత్యేతత్. నచాస్యావరాశ్చతేపురుషాశ్చ- అస్యవంశజాస్సన్తతిజాఇత్యర్థః. నక్షీయన్తే- సన్తత్యుచ్ఛేదోనభవతీత్యర్థః. కించ- తంవయముపభుఞ్జామః- పాలయామోఽస్మింశ్చలోకేజీవన్తం, అముష్మింశ్చలోకే,. యఏతమేవంవిద్వానుపాస్తే - యథోక్తంతస్యైతత్ఫలమిత్యర్థః ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తాయావిద్యాయాఃగార్హపత్యవిషయాయాఃద్వివిధంఫలందర్శయతి (సయఃకశ్చిదిత్యాదినా). కస్యైతత్ఫలమిత్యపేక్షాయాముక్తమేవసఙ్క్షిపతి (యఏతమేవమితి).................... ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏతమేవంవిద్వానుపాస్తేఅపహతేపాపకృత్యాం) ఏతదుపాసకః బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపకర్మఅపహన్తి. (లోకీభవతి) తద్విరోధినిపాప్మనినిరస్తేబ్రహ్మలోకంప్రాప్నోతీత్యర్థః. యద్యపిబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధిపాపనివృత్తిః బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చప్రధానభూతబ్రహ్మవిద్యా

ఉ.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాసాపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఫలత్వమేవ- తథాప్యైహికఫలే నాఞ్జస్యం స్యాదత ఇతి ద్రష్టవ్యం. యద్వా- పాపశబ్దో బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపపరః. లోకశబ్దో బ్రహ్మలోకప్రాప్తిమార్గభూతాగ్నిలోకపరో ద్రష్టవ్యః. (సర్వమాయురేతి) బ్రహ్మోపాసనసమాప్తిపర్యాప్తమాయురపేక్షితం- తత్సర్వమేతి. (జ్యోగ్జీవతి) వ్యాధ్యాదిభిరనుపహతో యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి ఉజ్జ్వలో జీవతి. (నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే) అస్య అవరపురుషాః - శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయో వాపి న క్షీయన్తే- బ్రహ్మవిద ఏవ భవన్తీత్యర్థః. సన్తతబ్రహ్మవిద్యాఽనువృత్తేః * నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మవిదాం ఫలత్వేన శ్రవణాత్. (ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే) య ఏవముపాస్తే- తం అస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ లోకే వయం - అగ్నయః ఉపభుఞ్జామః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి విఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ....

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస- దక్షిణాగ్నిః. ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇత్యేతా మే - మమ చతస్రస్తనవః. తుర్థోఽహమన్వాహార్యపచన ఆత్మానం ప్రవిభజ్యావస్థితః. తత్ర య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మి. (స ఏవాహమస్మీతి) పూర్వవత్ అన్నసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిష్ట్వసామాన్యాచ్చాన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోరేకత్వం చ, దక్షిణదిక్సమ్బన్ధాచ్చ. అపాం నక్షత్రాణాం చ పూర్వవదన్నత్వేనైవ సమ్బన్ధః. నక్షత్రాణాం చన్ద్రమసో భోగ్యత్వప్రసిద్ధేః, అపామన్నోత్పాదకత్వాదన్నత్వం దక్షిణాగ్నేః- పృథివీవద్గార్హపత్యస్య.

ఆ.— గార్హపత్యోపదేశానన్తర్యమథశబ్దార్థః. అబాదిచతుష్టయమనూద్య దక్షిణాగ్నౌ చన్ద్రే చ విశేషం దర్శయతి (తత్రేతి)। అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యేన, అపాం నక్షత్రాణాం చ తాభ్యాం భోజ్యత్వేన, సమ్బన్ధ ఇతి వక్తుం పునర్వచనమిత్యాహ (స ఏవేతి)। కథం పునరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోస్తాదాత్మ్యం- తత్రాహ (అన్నసమ్బన్ధాదితి) - ప్రసిద్ధం హి దర్శపూర్ణమాసయోరన్వాహార్యపచనే హవిః శ్రపయన్తి. * న్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తీత్యాదౌ చన్ద్రమసి ప్రసిద్ధోఽన్నసమ్బన్ధః. తస్మాత్తయోస్తాదాత్మ్యమిత్యర్థః. తయోరేకత్వే హేత్వన్తరమాహ (జ్యోతిష్ట్వేతి)। తత్రైవ హేత్వన్తరమాహ (దక్షిణేతి)। అన్వాహార్యపచనో హి దక్షిణాగ్నిరుచ్యతే. చన్ద్రమాశ్చ దక్షిణేన పథా ప్రాప్యమాణో దక్షిణస్యాం దిశి వర్తీతి గమ్యతే,- ఉత్తరదిగధిష్ఠాతురపి తస్య తత్సమ్బన్ధానివారణాత్. తదుక్తం తయోరైక్యమిత్యర్థః. అపాం నక్షత్రాణాం చ చన్ద్రవదన్వాహార్యపచనేన తాదాత్మ్యమాశఙ్క్యాహ (అపామితి)। పూర్వవత్ - పృథివ్యన్నయోః సతోర్గార్హపత్యాదిత్యాభ్యామన్నత్వేన సమ్బన్ధవదితి యావత్. సమ్బన్ధః - అన్వాహార్యపచనచన్ద్రమోభ్యామితి శేషః. కథం నక్షత్రాణామన్నత్వం- తత్రాహ (నక్షత్రాణామితి)। కథం పునరపామన్నత్వం- తదాహ (అపామితి)-దక్షిణాగ్నేః- దక్షిణాగ్నిం ప్రతీతి యావత్. పృథివ్యా గార్హపత్యాగ్నిం ప్రత్యన్నత్వవదిత్యుదాహరణార్థః.

రం.— (అథ హైనమన్వాహార్యపచనోఽనుశశాస) అన్వాహార్యపచనః- దక్షిణాగ్నిః. (ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చన్ద్రమా ఇతి) శ రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష చన్ద్రమసి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) చన్ద్రస్యాగ్నేశ్చ ప్రకాశకత్వసామ్యాదితి భావః.

శం.— సమానమన్యత్..

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ... ...

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) వ్యాఖ్యాతం...

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి॥ ౧

స య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తేఽపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్త ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ య ఏతమేవం విద్వానుపాస్తే॥ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ¶ తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాఽఽత్మవిద్యా చాచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యాజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల३ ఇతి॥ ౧

శం.— అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాస. ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి మమాప్యేతాశ్చతస్రస్తనవః. య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే- సోఽహమస్మీత్యాది - పూర్వవత్సామాన్యాత్. ద్యావాకాశయోస్సాశ్రయత్వాద్విద్యుదాహవనీయయోర్భోగ్యత్వేనైవ సమ్బన్ధః. ౧

ఆ.— గార్హపత్యస్య దక్షిణాగ్నేశ్చోపాసనానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తత్రావాన్తరభేదం దర్శయతి (య ఏష ఇతి). సోఽహమస్మీత్యాది- అన్యత్సమానమితి సమ్బన్ధః. యథా పూర్వం జ్యోతిష్ట్వవిశేషాద్గార్హపత్యాదిత్యయోరన్వాహార్యపచనచన్ద్రమసోశ్చ సామ్యముక్తం- తథా జ్యోతిష్ట్వసామ్యాద్విద్యుదాహవనీయయోస్తాదాత్మ్యమేష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి). కథం తర్హి తాభ్యాం ద్యావాకాశయోస్సమ్బన్ధః- తత్రాహ (ద్యావాకాశయోస్త్వితి). ఆహవనీయస్య స్వఫలత్వాద్దివో విషయత్వం, తత్ర హోమాదిద్వారా నిష్పన్నాపూర్వస్య ద్యులోకఫలత్వాభ్యుపగమాత్. విద్యుతస్త్వాకాశాశ్రయత్వం ప్రసిద్ధం. అతో విద్యుదాహవనీయయోర్భోగ్యత్వేనైవ ద్యావాకాశయోస్సమ్బన్ధ ఇత్యర్థః. ౧

రం.— (అథ హైనమాహవనీయోఽనుశశాసేత్యాది) (ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి) ఇత్యేతాని మద్రూపాణీత్యర్థః. (య ఏష విద్యుతి పురుషో దృశ్యతే సోఽహమస్మి స ఏవాహమస్మీతి) విద్యుత్పురుషస్యాపి ప్రకాశకత్వాదాహవనీయైక్యం ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సమానమన్యత్............ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— స య ఏతమేవమిత్యాద్యన్యదిత్యుక్తం. ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏతమేవం విద్వానిత్యాది) పూర్వవత్............ ౨

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తే పునస్సమ్భూయోచుః. ఉపకోసల. ఏషా సోమ్య. తే- తవాస్మద్విద్యా-అగ్నివిద్యేత్యర్థః. ఆత్మవిద్యా-పూర్వోక్తా *ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి చ. ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా విద్యాఫలప్రాప్తయే. ఇత్యుక్త్వోపరేమురగ్నయః. ఆజగామ హాస్యాచార్యః కాలేన. తం చ- శిష్యమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల३ ఇతి. ౧

ఆ.— అగ్నీనాం మిథో విసంవాదం వ్యావర్తయతి (తే పునరితి). తథా హ్యాత్మవిద్యా శ్రోతవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మవిద్యేతి). కథమాచార్యోపదేశమన్తరేణ భగవదుపదేశవశాదేవ మే విద్యా ఫలవతీ- *ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠమిత్యాది హి ప్రాగుక్తం. అత ఆహ (ఆచార్యస్త్వితి) ౧

రం.— (తే హోచురుపకోసలైషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాఽఽత్మవిద్యా చ) ప్రత్యేకమనుశాసనానన్తరం మిళిత్వా తే- అగ్నయోఽబ్రువన్. అస్మద్విద్యా- అగ్నివిద్యా. ఆత్మవిద్యా - పరమాత్మవిద్యేత్యర్థః. చశబ్దోఽఙ్గాఙ్గీభూతవిద్యయోరుపదేశక్రియాయాం సముచ్చయద్యోతనార్థః- న తు సమప్రాధాన్యద్యోతనార్థః. అగ్నివిద్యా చాత్మవిద్యా చోపదిష్టేత్యర్థః. (ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి) ఏవం వదతామగ్నీనామయమభిప్రాయః- హే ఉపకోసల. బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశ్య ప్రోషితగురౌ తదలాభాదనాశ్వాసం త్వాముజ్జీవయితుం బ్రహ్మస్వరూపమాత్రం, తదఙ్గభూతామగ్నివిద్యాం, చ ఉపాదిశామ. ఆచార్యాద్ధైవ విదితాయాః విద్యాయాస్సాధిష్ఠత్వాదాచార్య ఏవ సంయద్వామత్వాదిగుణకం బ్రహ్మ, ఢీరూపం చ తదుపాసనస్థాన, మర్చిరాదికాం చ గతి, ముపదిశత్వితి. తతశ్చ గతిం వక్తేత్యస్యావశిష్టం వక్తేత్యర్థః. న తు గతిమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం. (ఆజగామ హాస్యాచార్యస్తమాచార్యోఽభ్యువాదోపకోసల३ ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౧

¶ అస్మద్విద్యాచాత్మవిద్యా చేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

TIRUPATI

ఉ.— భగవఇతిహప్రతిశుశ్రావబ్రహ్మవిదఇవసోమ్యతేముఖం భాతికోనుత్వాఽనుశశాసేతికోనుమానుశిష్యాద్భోఇతిహాపేవనిహ్నుతే ఇమేనూనమీదృశాఅన్యాదృశాఇతిహాగ్నీనభ్యూదేకింనుసోమ్యకిలతేఽవోచన్నితి॥ ౨

ఇదమితిహ ప్రతిజజ్ఞేలోకాన్వావకిలసోమ్యతేఽవోచన్నహంతుతేతద్వక్ష్యామియథాపుష్కరపలాశఆపోనశ్లిష్యన్తఏవమేవంవిదిపాపంకర్మనశ్లిష్యతఇతిబ్రవీతుమేభగవానితితస్మైహోవాచ॥ ౩

N. KUPP

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకేచతుర్దశఃఖణ్డః.

శం.— భగవఇతిహప్రతిశుశ్రావ. బ్రహ్మవిదఇవసోమ్యతేముఖంప్రసన్నంభాతి. కోనుత్వాఽనుశశాస. ఇత్యుక్తఃప్రత్యాహ- కోనుమ్మానుశిష్యాత్- అనుశాసనంకుర్యాత్,భోభగవంస్త్వయిప్రోషితే. ఇతీహాపేవనిహ్నుతే - అపనిహ్నుతఇవేతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. నచాపనిహ్నుతే, నచయథావదగ్నిభిరుక్తంబ్రవీతీ, త్యభిప్రాయః. కథం. ఇమే- అగ్నయోమయాపరిచరితాఉక్తవన్తోనూనం- యతస్త్వాందృష్ట్వావేపమానాఇవేదృశాదృశ్యన్తే- పూర్వమన్యాదృశాస్సన్తః. ఇతిహాగ్నీనభ్యూదే - అభ్యుక్తవాన్ కాక్వాగ్నీన్ దర్శయన్. కింనుసోమ్యకిలతే - తుభ్యమవోచన్నగ్నయః. ఇతి-పృష్టఇత్యేవం.

ఆ.— అపనిహ్నుతఇవేత్యత్రఇవశబ్దతాత్పర్యందర్శయతి (నచేతి) • ఉక్తమభిప్రాయమాకాఙ్క్షాపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా) • కాక్వా- స్వరభఙ్గేనభీతస్సన్నుక్తవానస్ఫుటమితియావత్. భీతింశిష్యస్యాపనయన్నాచార్యోబ్రూతే (కిన్నుసోమ్యేతి) • ఆచార్యవాక్యమితిశబ్దమనూద్యవ్యాచష్టే (ఇత్యేవమితి)-పృష్టస్సన్నితిపూర్వేణసమ్బన్ధః.

రం.— (భగవఇతిహప్రతిశుశ్రావేత్యాది) బ్రహ్మవిదఇవసోమ్యతేముఖంభాతికోనుత్వాఽనుశశాసేతిగురుణైవముక్తఉపకోసలఆహ (కోనుమానుశిష్యాద్భోఇతి) హేభగవన్ త్వయిప్రోషితేఇహమాంకోనుశిష్యాదిత్యర్థః. (హాపేవనిహ్నుతే) హేతిఖేదే. అపనిహ్నుతఇవేత్యర్థః నాపనిహ్నుతే-నయథావదగ్నిభిరుక్తమిత్యపిబ్రవీతీత్యభిప్రాయః. కంచిత్కాలమపహ్నుత్యాథాగ్నీన్నిర్దిశ్యేమఏవనూనముపదిష్టవన్తఇత్యాహ (ఇమేనూనమీదృశాఅన్యాదృశాఇతిహాగ్నీనభ్యూదే) యఇదానీమీదృశాః - జ్వలనాకారతయాపరిదృశ్యమానాః. ఏతఏవాగ్నయఃపూర్వమన్యాకారాస్సన్తోమమోపదిష్టవన్తఇత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఆచార్యఆహ (కింనుసోమ్యకిలతేఽవోచన్నితి)

శం.— ఇదముక్తవన్తఇత్యేవంహప్రతిజజ్ఞే- ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ప్రతీకమాత్రంకించిత్- నసర్వంయథోక్తమగ్నిభిరుక్తమవోచద్యతః ఆహాచార్యః- లోకాన్ వావ- పృథివ్యాదీన్, హేసోమ్యకిలతేఽవోచన్- నబ్రహ్మసాకల్యేన. అహంతుతే - తుభ్యంతత్ - బ్రహ్మ. యదిచ్ఛసిత్వంశ్రోతుం-వక్ష్యామి. శృణుతస్యమయోచ్యమానస్యబ్రహ్మణోజ్ఞానమాహాత్మ్యం,- యథాపుష్కరపలాశే - పద్మపత్రఆపోనశ్లిష్యన్తే- ఏవం-యథవక్ష్యామిబ్రహ్మ- ఏవంవిదిపాపంకర్మనశ్లిష్యతే- నసమ్బధ్యతఇతి. ఏవముక్తవత్యాచార్యఆహోపకోసలః- బ్రవీతుమేభగవానితి. తస్మైహోవాచాచార్యః..

ఇతిచతుర్థప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యస్మాదగ్నిభిరుక్తమాచార్యాయప్రతీకద్వారాశిష్యోనివేదితవాన్-తస్మాదాచార్యఃప్రాప్తస్యావకాశమిత్యాహ (యతఇతి కంఖంబ్రహ్మేత్యాదినాబ్రహ్మపితైరుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (నబ్రహ్మేతి) • కథంతర్హిసాకల్యేనబ్రహ్మజ్ఞాతవ్యమితి. ఆహ (అహంత్వితి) • బ్రహ్మజ్ఞానేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శృణ్వితి) ... ...

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇతరఆహ (ఇదమితిహప్రతిజజ్ఞే) ఏతావదుపదిష్టమితి ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ఇతరఆహ (లోకాన్వావకిలసోమ్యతేఽవోచన్నహంతుతేతద్వక్ష్యామీత్యాది) హేసౌమ్య. తే- అగ్నయఃపృథివ్యాదీన్ లోకానేవకార్త్స్న్యేనతవోక్తవన్తః. అఙ్గభూతామగ్నివిద్యాంకార్త్స్న్యేనోక్తవన్తఇత్యర్థః. సతుజ్ఞాతవ్యంబ్రహ్మకార్త్స్న్యేన. అహంతుతేపద్మపత్రజలాశ్లేషతుల్యసర్వపాపాశ్లేషాపాదకవిద్యావిషయభూతంబ్రహ్మవక్ష్యామి- యదిశుశ్రూషసఇత్యర్థః. పాపాశ్లేషోనామపాపహేతుభూతకర్మాచరణేపిపాపోత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తిమత్త్వం. ఇదంచప్రామాదికపాపవిషయం. పాపశబ్దశ్చసుకృతదుష్కృతసాధారణః. ఏతచ్చతత్రతత్రోక్తంతత్తైర్విద్వానుసన్ధేయం. ఇతరఆహ (బ్రవీతుమేభగవానితి) తస్మైహోవాచ) తస్మై- ఏవముపసన్నాయోపకోసలాయాచార్యోవక్ష్యమాణమాహేత్యర్థః. ....

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— § య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వాసిఞ్చన్తి వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి॥ ౧

ఏతగ్ం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షత ఏతగ్ం హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి సర్వాణ్యేనం వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద॥ ౨

ఏష ఉ ఏవ వామనీరేష హి సర్వాణి వామాని నయతి సర్వాణి వామాని నయతి య ఏవం వేద॥ ౩

శం.— య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే- నివృత్తచక్షుర్భిర్బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నైః శాన్తైర్వివేకిభిః. * దృష్టేర్ద్రష్టా * చక్షుషశ్చక్షురిత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. నన్వగ్నిభిరుక్తం విపరీతం- యతః * ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి గతిమాత్రస్య వక్తేత్యవోచన్. భవిష్యద్విషయాపరిజ్ఞానంచాగ్నీనాం. నైష దోషః- సుఖాకాశస్యైవాక్షిణి దృశ్యత ఇతి ద్రష్టురనువాదాత్. ఏష ఆత్మా- ప్రాణినామితి హోవాచ - ఏవముక్తవాన్. ఏతత్- యదేవాత్మతత్త్వమవోచామ- ఏతదమృతం- అమరణధర్మి- అవినాశి. అత ఏవాభయం - యస్య హి వినాశాశఙ్కా - తస్య భయోపపత్తిః, తదభావాదభయం. అత ఏవైతద్బ్రహ్మ- బృహత్, అనన్తమితి. కించ-అస్య బ్రహ్మణోఽక్షిపురుషస్య మాహాత్మ్యం,-తత్-తత్ర పురుషస్య స్థానేఽక్షిణి యద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకం వాసిఞ్చన్తి- వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి- పక్ష్మావేవ గచ్ఛతి, న చక్షుషా సమ్బధ్యతే పద్మపత్రేణేవోదకం. స్థానస్యాప్యేతన్మాహాత్మ్యం- కిం పునః స్థానినోఽక్షిపురుషస్య నిరఞ్జనత్వం వక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. ౧

ఆ.— కథముపసన్నాయాచార్యో బ్రహ్మచారిణే బ్రహ్మవిద్యాముక్తవానిత్యత ఆహ (య ఏష ఇతి)- అక్షిణి స్థానే తదపేక్షితో ద్రష్టా య ఏష పురుషో దృశ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. నాసౌ సర్వేషాం ఛాయాత్మాదికోఽదృష్టిగోచరతామాచరతీత్యాశఙ్క్యాధికారిణో విశినష్టి (నివృత్తేతి). నివృత్తాని- విషయేభ్యో విముఖాని చక్షూంషి- బాహ్యాని కరణాని యేషాం తైరితి యావత్. బాహ్యకరణానాం స్వవశత్వాధీనం విశేషణాన్తరమాదత్తే (బ్రహ్మచర్యాదీతి). మనసోఽపి విషయపారవశ్యరాహిత్యే విశేషణాన్తరమాహ (శాన్తైరితి). తేషాం నివృత్తచక్షుష్ట్వే హేతుమాహ (వివేకిభిరితి). పురుషోఽక్షిణి ద్రష్టేత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (చక్షుష ఇతి). ఆచార్యేణాపూర్వవిద్యోపదేశాదగ్నీనాముక్తిర్మిథ్యా స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి). అగ్నివచనస్య గత్యన్తరమాహ (భవిష్యదితి). నాగ్నీనాముక్తిర్మృషా, నాపి తేషాం భవిష్యద్విషయాజ్ఞానమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). యత్సుఖగుణకమాకాశముపాస్యమగ్నిభిరుపదిష్టం- తస్యైవ కారణబ్రహ్మణో ద్రష్టృరూపస్యాక్షిణి దృశ్యత్వమిత్యనువాదో గతివ్యాఖ్యానాయాచార్యేణ క్రియతే- తన్నాస్తి దోషద్వయమిత్యర్థః. అక్షిణి దృశ్యత ఇతి ప్రయోగాదాచార్యేణ ఛాయాత్మా వివక్షిత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఏష ఇతి). ఇతశ్చ నాయం పురుషశ్ఛాయాత్మేత్యనన్తరవాక్యమవతార్య వ్యాకరోతి (ఏతదిత్యాదినా)- ఇతిశబ్దో యథోక్తగుణగణైరుపాస్యః పురుషో న ఛాయాత్మా భవితుమర్హతీత్యర్థకః. అసఙ్గత్వాచ్చ నాయం ఛాయాత్మేత్యాహ (కించేతి)- మాహాత్మ్యం- స్థానద్వారేణోచ్యత ఇతి శేషః. కిమితావతా పురుషస్యాయాతమితి. ఆహ (స్థానస్యాపీతి). ౧

రం.— (య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యోగిభిర్యోఽక్షిణ్యన్తర్వర్తీ పురుషో దృశ్యతే- అయమాత్మా- నియన్తేత్యర్థః. అమృతత్వం- నిరతిశయభోగ్యత్వం. అభయత్వం-దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం. బ్రహ్మత్వం- నిరతిశయబృహత్త్వం. (తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వాసిఞ్చతి వర్త్మనీ హ్యేవ గచ్ఛతి) తత్- తస్మిన్నిర్లేపస్థానిప్రభావాదస్మిన్-అక్షిణి యద్యపి సర్పిర్వోదకం వా కశ్చిత్ సిఞ్చేత్- తత్ వర్త్మనీ- తత్పార్శ్వద్వయమేవ హి గచ్ఛతి. న తత్ర లిప్యతే. ౧

శం.— ఏతం- యథోక్తం పురుషం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే. కస్మాత్- యస్మాదేనం సర్వాణి వామాని-వననీయాని- సంభజనీయాని- శోభనాన్యభిసంయన్తి- అభిసఙ్గచ్ఛన్తీతి. అతః సంయద్వామః. తథా-ఏవంవిదమేనం సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి-య ఏవం వేద. ౨

ఆ.— తస్యైవోపాస్యత్వార్థం గుణాన్తరం దర్శయతి (ఏతమితి). పురుషస్య సంయద్వామత్వం బ్రహ్మవిదుక్త్యా సిద్ధమస్తి నార్థః స్వరేణ వ్యక్తీభవతీతి శఙ్కతే (కస్మాదితి). అవయవార్థోపన్యాసేన పరిహరతి (యస్మాదితి). గుణోపాస్తిఫలమాహ (తథేతి)- ఉపాస్యగుణానుసారేణేత్యర్థః. ఏవంవిదం- సంయద్వామగుణవిశిష్టపురుషోఽస్మీతి వేదితారమిత్యేతత్. ౨

రం.— (ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షత ఏతం హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తీత్యాది) సంయన్తి- సఙ్గతాని వామాని-వననీయాని. ప్రార్థనీయాని యస్మిన్ సః సంయద్వామః. సర్వకల్యాణగుణాశ్రయత్వం- సత్యసఙ్కల్పత్వం వా-సంయద్వామత్వం. (సర్వాణ్యేనం వామాన్యభిసంయన్తి య ఏవం వేద) తదుపాసకస్యాపి తత్క్రతున్యాయాత్ తద్భవతీత్యర్థః. ౨

శం.— ఏష ఉ ఏవ వామనీః. యస్మాదేష హి సర్వాణి వామాని-పుణ్యకర్మఫలాని పుణ్యానురూపం ప్రాణిభ్యో నయతి - ప్రాపయతి, వహతి చాత్మధర్మత్వేన,. విదుషః ఫలం- సర్వాణి వామాని నయతి- య ఏవం వేద. ౩

---

§ సిఞ్చతి వర్త్మనీ హ్యేవేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— ఏషఉఏవభామనీరేషహిసర్వేషులోకేషుభాతిసర్వేషులోకేషుభాతియఏవంవేద॥ ౪

అథయదుచైవాస్మిఞ్ఛవ్యంకుర్వన్తియదిచనార్చిషమేవాభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతిమాసాగ్ స్తాన్మాసేభ్యః స్సంవత్సరగ్ సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసంచన్ద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోఽమానవః॥ ౫

ఆ.—— గుణాన్తరముపాస్యత్వాయదర్శయతి (ఏషఇతి), తద్వ్యుత్పాదయతి (ఏషఇతి) ౩

రం.—— (ఏషఉఏవవామనీఃఏషహిసర్వాణివామానినయత్యేషసర్వాణివామానినయతియఏవంవేద), వామనీత్వం - స్వాశ్రితేషు శోభనప్రాపకత్వం. తత్క్రతున్యాయాత్తద్గుణోపాసకస్యాపితద్భవతీత్యర్థః. ౩

శం.—— ఏషఉఏవభామనీః. ఏషహి- యస్మాత్సర్వేషులోకేష్వాదిత్యచన్ద్రాగ్న్యాదిరూపైర్భాతి-దీప్యతే. *తస్యభాసాసర్వమిదంవిభాతీతిశ్రుతేః. అతోభామానినయతీతిభామనీః. యఏవంవేద- అసావపిసర్వేషులోకేషుభాతి. ౪

ఆ.—— గుణాన్తరంధ్యానాయోక్త్వావ్యుత్పాదయతి (ఏషఇత్యాదినా),ఆదిత్యాదిరూపేణాస్యైవదీప్యమానత్వే-శ్రుత్యన్తరమనుకూలయతి (తస్యేతి). గుణోపాస్తిఫలమాహ (యఏవమితి). ౪

రం.—— (ఏషఉఏవభామనీఃఏషహిసర్వేషులోకేషుభాతిసర్వేషులోకేషుభాతియఏవంవేద) భామనీత్వం-సర్వలోకవ్యాప్తదీప్తిమద్విగ్రహయుక్తత్వం. ఉపాసకస్యాపితద్భవత్యపేక్షాయామిత్యర్థః. అత్రసంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వేషుఫలకథనంఫలరూపతాత్పర్యలిఙ్గోపన్యాసేనతేషుగుణేషుతాత్పర్యప్రదర్శనార్థం. నతు *సర్పిరోదకంవానిక్షిపతీత్యత్రేవార్థవాదమాత్రతయాస్తుతిరూపత్వమితిప్రదర్శనార్థం. * సర్పిర్వేతివాక్యస్యస్తుతిత్వంవ్యాసార్యైరుక్తం. ౪

శం.—— అథ- ఇదానీంయథోక్తబ్రహ్మవిదోగతిరుచ్యతే. యత్- యద్యుచైవాస్మిన్- ఏవంవిదిశవ్యం- శవకర్మమృతేకుర్వన్తి. యదిచనకుర్వన్తిఋత్విజః. సర్వథాప్యేవంవిత్తేనశవకర్మణాఅకృతేనాపిప్రతిబద్ధోనబ్రహ్మనప్రాప్నోతి, నచకృతేనశవకర్మణాఽస్యకశ్చనాభ్యధికోలోకః,- నకర్మణావర్ధతేనోకనీయానితిశ్రుత్యన్తరాత్. శవకర్మణ్యనాదరందర్శయన్ విద్యాంస్తౌతి-నపునశ్శవకర్మైవంవిదోనకర్తవ్యమితి. అక్రియమాణేహిశవకర్మణికర్మణాంఫలారమ్భేప్రతిబన్ధఃకశ్చిదనుమీయతేఅన్యత్ర- యతఇహవిద్యాఫలారమ్భకాలేశవకర్మస్యాద్వా-నవేతివిద్యావతోఽప్రతిబద్ధఫలారమ్భందర్శయతి. యేసుఖాకాశమక్షిస్థంసంయద్వామోవామనీర్భామనీరిత్యేవంగుణముపాసతేప్రాణసహితామగ్నివిద్యాం - తేషామన్త్యకర్మభవతు- మావాభూత్. సర్వథాపితేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి- అర్చిరభిమానినీందేవతామభిసమ్భవన్తి, ప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. అర్చిషః - అర్చిర్దేవతాయాః,అహః- అహరభిమానినీందేవతాం. అహ్నఆపూర్యమాణపక్షం-శుక్లపక్షదేవతాం. ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షణ్మాసానుదక్-ఉత్తరాందిశమేతిసవితా-తాన్మాసాన్. ఉత్తరాయణదేవతాం. తేభ్యోమాసేభ్యస్సంవత్సరం- సంవత్సరదేవతాం. తతస్సంవత్సరాదాదిత్యం. ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం. చన్ద్రమసోవిద్యుతం. తత్-తత్రస్థాంస్తాన్,పురుషఃకశ్చిద్బ్రహ్మలోకాదేత్యఅమానవః- మానవ్యాంసృష్టౌభవోమానవః. నమానవః - అమానవః. ౫

ఆ.—— గతింవక్తుంపూర్వోక్తబ్రహ్మవిద్యాయామధికగుణానేవాచార్యోన్వవాదీత్. ఇదానీంతామేవగతిమవతారయతి (అథేతి). తాంవక్తుంపాతనికాంకరోతి (యద్యదీతి).కరణాకరణాభ్యాంవిదుషోనవృద్ధి, ర్నాపిహాని, రిత్యత్రశ్రుత్యన్తరంప్రమాణయతి (నకర్మణేతి).అథయదుచైవేత్యాదివాక్యస్యతాత్పర్యందర్శయతి (శవకర్మణీతి).తాత్పర్యాన్తరందర్శయతి (నపునరితి). యదివిదుషోపిశవకర్మకర్తవ్యం-కస్తర్హితస్యవిశేషః- తత్రాహ (అక్రియమాణేహీతి).అన్యత్రేతి- అవిద్యావానుచ్యతే. ఇహేతి- ప్రస్తుతవాక్యస్థ-విద్యావతోవాక్తిః. ఇతి- శవకర్మణ్యనాదరపూర్వకమితిశేషః. విద్యావతశ్శవకర్మభావాభావయోరప్రతిబన్ధతఃఫలంసిధ్యతి - అవిద్యావతస్తుశవకర్మాకరణేకర్మాణినఫలదానీతి -విద్యాస్తుతిరిహాభిప్రేతేతిభావః. తేఽర్చిషమేవేత్యత్రతచ్ఛబ్దార్థంవ్యాచష్టే (యేసుఖాకాశమితి). ౫

రం.—— (అథయదుచైవాస్మిఞ్ఛవ్యంకుర్వన్తియదుచనార్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి) అథశబ్దఃప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. అస్మిన్- బ్రహ్మవిది. సామాన్యాభిప్రాయత్వాదస్యైకవచనస్యోత్తరత్రాభిసమ్భవన్తీతిబహువచనేననవిరోధః. యదిశవ్యం- శవదహనాదికర్మపుత్రాదయః కుర్వన్తి. యదివానకుర్వన్తి. సర్వథాపితేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి. అర్చిరాదిశబ్దాశ్చ * ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాదితిన్యాయేనతదభిమానిదేవతాపరాఇత్యన్యత్రస్థితం. అత్రకేచిదుపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావైభవేనశవదహనాదివైగుణ్యేపిఉపకోసలవిద్యానిష్ఠస్యనక్షతిః - విద్యాన్తరనిష్ఠస్యదహనాదివైగుణ్యేకించిద్వైగుణ్యమస్తీతివదన్తి. తన్న- * నకర్మణాలిప్యతఇతిశ్రుతిసిద్ధార్థానువాదిత్వాదస్యవాక్యస్యైతాదృశార్థప్రత్యాయకత్వాభావాత్. అతోఽథయదుచైవాస్మిన్నిత్యేతత్సర్వబ్రహ్మవిత్సాధారణమేవ. (అర్చిషోఽహరహ్నఆపూర్యమాణపక్షమిత్యాది) (ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతిమాసాంస్తాన్) యాన్ షణ్మాసాన్ ఉదక్- ఉత్తరదిశాయామాదిత్యఏతి- తాన్మాసానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౫

ఉ.— సఏనాన్ బ్రహ్మగమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే నావర్తన్తే॥ ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

శం.— సపురుషఏనాన్ బ్రహ్మ- సత్యలోకస్థం గమయతి, గన్తృగన్తవ్యగమయితృత్వవ్యపదేశేభ్యః. సన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తౌ తదనుపపత్తేః, *బ్రహ్మైవసన్ బ్రహ్మాప్యేతీతిహితత్ర వక్తుంన్యాయ్యం. సర్వభేదనిరాసేనసన్మాత్రప్రతిపత్తింవక్ష్యతి. నచాదృష్టోమార్గోగమనాయోపతిష్ఠతే- *సఏనమవిదితోనభునక్తీతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఏషదేవపథః- దేవైః- అర్చిరాదిభిర్గమయితృత్వేనాధికృతైరుపలక్షితఃపన్థాః- దేవపథఉచ్యతే. బ్రహ్మ-గన్తవ్యం. తేనచోపలక్షితఇతి బ్రహ్మపథః. ఏతేన ప్రతిపద్యమానాః- గచ్ఛన్తో బ్రహ్మ. ఇమంమానవం-మనుసమ్బన్ధినం. మనోస్సృష్టిలక్షణమావర్తంనావర్తన్తే. ఆవర్తన్తేఽస్మిన్ జననమరణప్రబన్ధచక్రారూఢాఘటీయన్త్రవత్పునఃపునరిత్యావర్తః తంనప్రతిపద్యన్తే. నావర్తన్తేనావర్తన్త ఇతిద్విరుక్తిఃసఫలాయావిద్యాయాఃపరిసమాప్తిప్రదర్శనార్థా. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సత్యలోకస్థమితిదేశవ్యవచ్ఛేదేనకిమితివ్యాఖ్యాయతే- ముఖ్యమేవబ్రహ్మశబ్దాలమ్బనంకింనోచ్యతే-తత్రాహ (గన్తృగన్తవ్యేతి). ఏతేభ్యోహేతుభ్యస్సత్యలోకస్థం బ్రహ్మనముఖ్యమితిసమ్బన్ధః. ముఖ్యబ్రహ్మప్రాప్తావపియథోక్తవ్యపదేశాభవిష్యన్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సన్మాత్రేతి)- తదనుపపత్తేః- నతాదృగ్బ్రహ్మశబ్ద్యమితిశేషః. అనుపపత్తిమేవస్ఫోరయతి (బ్రహ్మైవేతి) తత్రేతి- ముఖ్యప్రాప్తిరుచ్యతే. కస్యచిదపిసన్మాత్రబ్రహ్మప్రాప్తిరత్రనాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వభేదేతి)-వక్ష్యతి - షష్ఠేఽధ్యాయే శ్రుతిరితిశేషః. జీవస్యసన్మాత్రబ్రహ్మపారమార్థికంరూపంచేత్- ఉపాసకస్యాపినగతిరుచితా- తస్యాపిబ్రహ్మాతిరిక్తస్వరూపాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)-ఏకత్వలక్షణోమార్గోనదృష్టశ్చేత్ - అవగమనాయనోపతిష్ఠతే. నహిధ్యాననిష్ఠస్యాదృష్టమేకత్వంగమనంవారయితుంపారయతి - అజ్ఞానప్రతిబన్ధాత్తస్యగమనభ్రాన్తిసమ్భవాదిత్యర్థః. యద్వా- ఏకత్వలక్షణోమార్గోఽనవగతోఽగమనాయ-మోక్షాయోపస్థితోభవతీత్యర్థః. తత్రప్రమాణమాహ (సఏనమితి)-సః- పరమాత్మాప్రత్యక్త్వేనాజ్ఞాతస్సన్నేనం- అధికారిణంముక్తిప్రదానేననపాలయతీత్యర్థః. ప్రకృతాంగతిముపసంహరతి (ఏషఇతి). గతిఫలంనిగమయతి (ఏతేనేతి). ఇమమితివిశేషణాదనావృత్తిరస్మిన్కల్పే- కల్పాన్తరేత్వావృత్తిరితిసూచ్యతే. ఆవర్తశబ్దంవ్యాకరోతి (ఆవర్తన్తఇతి). సఫలాయాః - యథోక్తగతిపూర్వకేనఫలేనసహితాయాః ఇతియావత్. కార్యబ్రహ్మోపాసనసముచ్చితాకారణబ్రహ్మోపాసనాయథోక్తా- నావిద్యాసహితావిద్యాత్రవివక్షితా. తస్యాఇత్యర్థః........................ ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీత్యాది) (దేవపథః) దేవైః - అతివాహికైర్నీయమానఃపన్థాః - దేవపథః. (బ్రహ్మపథః) బ్రహ్మప్రాపకఃపన్థాః- బ్రహ్మపథః. ఏతేన- మార్గేణప్రతిపద్యమానాఃఇమం- ఘోరంమానవమావర్తం- ఘటీయన్త్రవజ్జననమరణప్రాపకంమనుష్యాదిశరీరోపలక్షితంసంసారంనావర్తన్తే- పునర్నప్రతిపద్యన్తే. (నావర్తన్తేనావర్తన్తఇతి) ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. అత్రచయత్కిఞ్చిద్వక్తవ్యముత్తరత్రవక్ష్యతే. అత్రపఞ్చాగ్నివిద్యాయాముపకోసలవిద్యాయాంచార్చిరాదిగతేఃపాఠాత్ యస్యాంవిద్యాయామర్చిరాదిగతిఃశ్రూయతే- తన్నిష్ఠానామేవార్చిరాదిగత్యాబ్రహ్మప్రాప్తిః- నాన్యేషాం. నచ *తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే *శ్రద్ధాంసత్యముపాసతఇతి సర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యంశ్రుతమితివాచ్యం - తథాసత్యుపకోసలవిద్యాయామర్చిరాదిగతిశ్రుతివైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితిపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- *అనియమస్సర్వేషామవిరోధశ్శబ్దానుమానాభ్యాం. సర్వేషాం- సర్వోపాసననిష్ఠానామర్చిరాదిమార్గేణైవగన్తవ్యత్వాత్ ఏతద్విద్యానిష్ఠానామేవేతినియమోనాస్తి తథాహినియమేసతి *యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే *శ్రద్ధాంసత్యముపాసతే *అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లష్షణ్మాసాఉత్తరాయణం। తత్రప్రయాతాగచ్ఛన్తిబ్రహ్మబ్రహ్మవిదోజనాఇతిశ్రుతిస్మృతిభ్యాంవిరోధప్రసఙ్గః. ఉపకోసలవిద్యాయాంపునరామ్నానంతు *యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతఇతిపఞ్చాగ్నివిద్యావాక్యప్రాప్తసర్వబ్రహ్మవిద్యాసాధారణార్చిరాదిగతేర పునరావృత్తివిధానార్థమనువాదఇతిస్థితం. ఉపకోసలవిద్యాయాఃపరమాత్మవిద్యాత్వంచ *అన్తరఉపపత్తేరిత్యత్రస్థితం. తథాహి- *యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతినిర్దిశ్యమానఃప్రతిబిమ్బాత్మా- ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్, దృశ్యతఇత్యపరోక్షాభిధానాచ్చ. జీవోవాస్యాత్- చక్షుషితస్యవిశేషేణసన్నిధానాత్ప్రసిద్ధిరుపపద్యతే. ఉన్మీలితచక్షురుద్వీక్షణేనజీవస్యస్థితిగతినిశ్చయాత్ దృశ్యతఇత్యుక్తిరుపపద్యతే. నతుపరమాత్మా - తస్యానాధారత్వాత్ అదృశ్యత్వాచ్చ. నచాత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాదివిరోధః- *ఏషఆత్మేతిహోవాచేతీతికరణేన *మనోబ్రహ్మేత్యుపాసీతేతివత్పదార్థావివక్షాయాదర్శితత్వాదిత్యేవంప్రాప్తేఽభిధీయతే- *అన్తరఉపపత్తేః. అక్ష్యన్తరఃపరమాత్మా- తస్యైవాత్మత్వామృతత్వసంయద్వామత్వవామనీత్వభామనీత్వాదిధర్మాణాముపపత్తేః. నచేతికరణేనైతేషామవివక్షాశఙ్క్యా- యత్రోచ్యమానస్యార్థస్యాప్తవచనసమ్బన్ధఃప్రతిపాద్యః - తత్రేతిశబ్దోనార్థవివక్షాంవారయతి. యథాఇతిహస్మోపాధ్యాయఃకథయతీతి. తస్మాదిహామృతత్వాదీనామాచార్యవచనసమ్బన్ధస్యప్రతిపాద్యత్వాదితిశబ్దః *మనోబ్రహ్మేత్యాదావివ

ఉ.— ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఏష హ యన్నిదగ్ సర్వం పునాతి యదేష హ యన్నిదగ్ సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞస్తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ॥ ౧

నావివక్షాకారకః. తతశ్చ స్వాభావికామృతత్వాదీనాం జీవే అసమ్భవాత్, తథా ప్రతిబిమ్బే, * రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి చక్షుః ప్రతిష్ఠితత్వేన శ్రుతిప్రసిద్ధాదిత్యరూపదేవతావిశేషే, చాసమ్భవాత్, పరమాత్మైవాక్ష్యన్తర్వర్తీ. యదుక్తం నిరాధారస్య పరమాత్మనశ్చక్షురవస్థితిర్న సమ్భవతీతి- తత్రాహ - *స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ. * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యాదావన్తర్యామిబ్రాహ్మణే చక్షుషి స్థితినియమనాదేః పరమాత్మధర్మతయా శ్రవణాత్, యోగిదృశ్యతయా దృశ్యత ఇత్యస్యోపపత్తేశ్చాక్ష్యన్తర్వర్తినః పరమాత్మత్వేనానుపపత్తిః. *సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ. *కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి అపరిచ్ఛిన్నత్వవిశిష్టసుఖరూపస్యాగ్నిభిరుపదిష్టస్య బ్రహ్మణ ఏవ * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి వాక్యే ప్రకృతపరామర్శినా య ఏష ఇతి సర్వనామ్నాఽభిధీయమానత్వాచ్చ. న చ తద్బ్రహ్మాగ్నివిద్యయా వ్యవహితమితి వాచ్యం - అగ్నివిద్యాయా అపి బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేన * న హి స్వాఙ్గమితి న్యాయేనావ్యవధాయకత్వాత్. తదఙ్గత్వం చ తత్ప్రకరణమధ్యపాతాత్, *అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాసేతి బ్రహ్మవిద్యాధికృతస్యైవాగ్నివిద్యోపదేశ ఇతి ప్రతిపాదనాద్బ్రహ్మవిద్యోపయుక్తఫలవ్యతిరిక్తఫలాన్తరాశ్రవణాచ్చ. నను *కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి వాక్యేన అపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం బ్రహ్మేతి నోపదిశ్యతే- అపి తు *ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి త్రిభిర్వాక్యైర్ముఖ్యప్రాణే లౌకికసుఖే ఆకాశే చ బ్రహ్మదృష్టిర్విధీయతే. తత్రాహ- *అత ఏవ చ స బ్రహ్మ. అత ఏవ- అపరిచ్ఛిన్నసుఖస్య బ్రహ్మత్వాభిధానాదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం బ్రహ్మైవాత్ర ప్రతిపాద్యతే - నాబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్టిః- అబ్రహ్మభూతేషు ముఖ్యప్రాణలౌకికసుఖాకాశేషు బ్రహ్మదృష్టివిధిరూపత్వే తత్రానుపపత్తైరభావేన * విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి ప్రశ్నస్య * యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమితి ప్రతివచనస్య చాసఙ్గతత్వాపత్తేః. తదసఙ్గతిప్రకారశ్చ ప్రాగేవ వర్ణితః. ఇతశ్చ పరం బ్రహ్మ- * శ్రుతోపనిషత్కగత్యభిధానాచ్చ. శ్రుతోపనిషత్కస్య - అధిగతపరమపురుషయాథాత్మ్యస్యానుసన్ధేయతయా శ్రుత్యన్తరప్రతీయమానాఽర్చిరాదికా గతిర్యా - తామపునరావృత్తిలక్షణపరమపురుషప్రాప్తికరీముపకోసలాయాక్షిపురుషం శ్రుతవతే *అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తీత్యాదినా ఆచార్య ఉపదిశతి. అతోఽప్యయం పురుషః పరమాత్మా. *అనవస్థితేరసమ్భవాచ్చ నేతరః. ప్రతిబిమ్బాదీనామక్షిణి నియమేనానవస్థానాత్, అమృతత్వాదీనాం చ నిరుపాధికానాం తేష్వసమ్భవాన్న పరమాత్మేతరః- ఛాయాదిరక్షిపురుషో భవితుమర్హతీతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౬

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసఙ్గసత్త్వాదారణ్యకత్వసామాన్యాచ్చ యజ్ఞే క్షతే ఉత్పన్నే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థా విధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్య చర్త్విజో బ్రహ్మణో మౌనమిత్యత ఇదమారభ్యతే॥ (ఏష హ వై) ఏషః - వాయుః. యోఽయం పవతే. అయం యజ్ఞః. హ వై ఇతి- ప్రసిద్ధార్థావద్యోతకౌ నిపాతౌ. వాయుప్రతిష్ఠో హి యజ్ఞః ప్రసిద్ధః శ్రుతిషు- * స్వాహా వాతే ధాః * అయం వై యజ్ఞో యోఽయం పవత ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. వాత ఏవ హి చలనాత్మకత్వాత్క్రియాసమవాయీ. వాత ఏవ యజ్ఞస్యారమ్భకః- * వాతః ప్రతిష్ఠేతి చ శ్రవణాత్. ఏష హ్యయన్- గచ్ఛన్ - చలన్నిదం సర్వం- జగత్పునాతి- పావయతి- శోధయతి. న హ్యచలతః శుద్ధిరస్తి. దోషనిరసనం చలతో హి దృష్టం- న స్థిరస్య. యత్ - యస్మాచ్చ యన్నేష ఇదం సర్వం పునాతి- తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞః- యత్పునాతీతి. తస్య- అస్యైవం విశిష్టస్య యజ్ఞస్య వాక్చ- మన్త్రోచ్చారణే వ్యాపృతా, మనశ్చ- యథాభూతార్థజ్ఞానే వ్యాపృతం,. తే ఏతే వాఙ్మనసే వర్తనీ- మార్గౌ. యాభ్యాం యజ్ఞస్తాయమానః ప్రవర్తతే- తే వర్తనీ,- ప్రాణాపానపరిచలనవత్యా హి వాచశ్చిత్తస్య చోత్తరోత్తరక్రమో యద్యజ్ఞ ఇతి హి శ్రుత్యన్తరం. అతో వాఙ్మనసాభ్యాం యజ్ఞో వర్తనీభ్యాం వర్తత ఇతి వాఙ్మనసే వర్తనీ ఉచ్యేతే యజ్ఞస్య. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరసఙ్గతిమాశఙ్క్య ప్రాసఙ్గికీం సఙ్గతిమాహ (రహస్యప్రకరణ ఇతి)- రహస్యం- ఉపాసనం. తత్ప్రకరణే, విదుషాం ఫలప్రాప్తయే మార్గోపదేశప్రసఙ్గేన యజ్ఞస్య సమాప్తిగమనాయానన్తరగ్రన్థేన మార్గోపదేశాదస్తి సఙ్గతిరిత్యర్థః. కిఞ్చ- పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరారణ్యకత్వేన సమానత్వాదపి సఙ్గతిరస్తీత్యాహ (ఆరణ్యకత్వేతి). కిఞ్చ- అగ్నివిషయా విద్యా ప్రకృతా- యజ్ఞే చ ప్రసిద్ధాగ్నిసమ్బన్ధే యది కిమపి క్షతముత్పద్యతే- తదా ప్రాయశ్చిత్తార్థా వ్యాహృతయో విధాతవ్యా ఇత్యనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరితి సఙ్గత్యన్తరమాహ (యజ్ఞ ఇతి). ప్రకృతాయాముపాసనాయాం మౌనమఙ్గీక్రియతే- వాగ్వ్యాపారే నిషిద్ధే చిత్తతయా ధ్యానానుష్ఠానాసిద్ధేః. ఋత్విగ్విశేషస్య చ ప్రాయశ్చిత్తాభిజ్ఞస్య మౌనమత్ర విధీయతే- తేన చాస్తి మిథస్సఙ్గతిరిత్యాహ (తదభిజ్ఞస్యేతి)॥ యజ్ఞస్య దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగాత్మకత్వాత్, క్రియాయాశ్చ క్షణభఙ్గిన్యా గతిమత్త్వాయోగాన్మార్గోపదేశాసమ్భవాత్కథమాద్యా సఙ్గతిరిత్యాశఙ్క్య గతిమత్త్వం సమ్పాదయితుం యజ్ఞస్య వాయురూపత్వమాహ (ఏష ఇత్యాదినా) యజ్ఞో వాయ్వాశ్రయో వాయ్వాత్మక ఇతి శ్రౌతీ ప్రసిద్ధిః. తామేవ ప్రకటయతి (వాయుప్రతిష్ఠ ఇతి). శ్రుతీరుదాహరతి (స్వాహేతి) స్వాహాకారముచ్చార్య వాతే- వాయౌ ధీయతే- క్షిప్యతే ఇతి వాతే ధాః- యజ్ఞః. శ్రుత్యన్తరమాహ (అయమితి). ఆదిశబ్దేన * వాతాద్యజ్ఞః ప్రయుజ్యతామితి శ్రుతిర్గృహ్యతే. ఆదర్శితశ్రుతీనామర్థం సఙ్గృహ్ణాతి (వాత ఇతి). యో యజ్ఞః క్రియాసమవాయీ- తత్సముదాయాత్మకః. స వాయురేవ- ద్వయోశ్చలనాత్మకత్వావిశేషాత్. తస్మాద్వాయుప్రతిష్ఠస్తదాత్మకో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. వాయుప్రతిష్ఠో యజ్ఞ ఇత్యత్ర శ్రుత్యన్తరమాహ (వాత ఏవేతి). పావనత్వ

ఉ.— తయోరన్యతరాం మనసా సగ్ంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాఽన్యతరాగ్ం స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా ¶ బ్రహ్మా వ్యవవదతి॥ ౨

§ అన్యతరామేవ వర్తనీగ్ం సగ్ంస్కరోతి హీయతేఽన్యతరా స యథైకపాద్వ్రజన్రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానో రిష్యత్యేవమస్య యజ్ఞో రిష్యతి యజ్ఞగ్ం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి స ఇష్ట్వా పాపీయాన్భవతి॥ ౩

శ్రుత్యాపి వాయుయజ్ఞయోరేకత్వమాహ (ఏష హ యన్నితి)। వినాపి వాయుం శుద్ధిస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (న హీతి)। అచలతః - విహితక్రియామననుతిష్ఠత ఇతి యావత్. శుద్ధిర్నామ - దోషనిరాసః. స చ నిషిద్ధం పరిత్యక్తుం యతమానస్య సిధ్యతి - న తు నిషిద్ధక్రియాత్యాగోదాసీనస్య దోషనిరాసాత్మికా శుద్ధిస్సంభవతి. చలన్ వాయుః - తస్మాద్వాయురేవ చలనద్వారా సర్వం జగత్పునాతీత్యాహ (ఏష ఇతి)। వాయోరస్తు పావనత్వం - ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదస్మాదితి)। వాయ్వాత్మనాగతివిశిష్టస్య యజ్ఞస్య మార్గద్వయముపదిశతి (తస్యేతి)। ఏవంవిశిష్టస్య - పావనస్య వాయురూపస్యేతి యావత్. యజ్ఞస్యోక్తమార్గద్వయవైశిష్ట్యస్యోపస్కారమైతరేయవాక్యముదాహరతి (ప్రాణేతి)। ప్రాణాపానాభ్యాం - ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాభ్యాం పరిచలనం విద్యతే యస్యాః - తస్యా వాచశ్చిత్తస్య చ పూర్వాపరభావక్రమేణ యజ్ఞస్సమ్పాద్యతే - మనసాభిధ్యాయన్ వాచమభివ్యాహరన్ పూర్వాపరీభావేన యజ్ఞం సమ్పాదయతీత్యర్థః. యజ్ఞస్య మార్గద్వయవిశిష్టత్వముపసంహరతి (అత ఇతి)। ౧

రం.— రహస్యప్రకరణే ప్రసక్తాదారణ్యకత్వసామ్యాచ్చ యజ్ఞేషు తేషూత్పన్నే వ్యాహృతయః ప్రాయశ్చిత్తార్థహోమమన్త్రతయా విధాతవ్యాః, తదభిజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మత్వలక్షణమార్త్విజ్యం, తస్య చ బ్రహ్మణో మౌనమావశ్యకమిత్యేవమాదివివక్షార్థమిదమారభ్యతే (ఏష హ వై యజ్ఞో యోఽయం పవతే) యోఽయం పవతే - వాయుస్స ఏవ యజ్ఞ ఇత్యర్థః. కథం వాయోర్యజ్ఞత్వమిత్యత్రాహ (ఏష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి) ఏషః - వాయుర్యన్ - గచ్ఛన్ సర్వం పునాతి. వర్షవాతాతపైర్వస్తుశుద్ధిః స్మృతిప్రసిద్ధా. యన్పునాతీతి పదద్వయగతయోః యకారనకారయోః యజ్ఞశబ్దే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, ఞకారస్య నకారవికారత్వాత్, యజ్ఞశబ్దస్య యన్పునాతీతి నిర్వచనమితి భావః. ఉక్తమేవోపసంహరతి (యదేష హ యన్నిదం సర్వం పునాతి తస్మాదేష ఏవ యజ్ఞ ఇతి) ఏవం యజ్ఞస్య వాయోశ్చాభేదోపపాదనేన యజ్ఞస్య గన్తృత్వం సమ్పాద్య గన్తుర్యజ్ఞస్య మార్గమాహ (తస్య మనశ్చ వాక్చ వర్తనీ) ప్రవృత్తిసాధనభూతౌ వాఙ్మనసమయో మార్గ ఇతి యావత్. ౧

శం.— తయోః - వర్తన్యోరన్యతరాం వర్తనీం మనసా - వివేకజ్ఞానవతా సంస్కరోతి బ్రహ్మా - ఋత్విక్. వాచా - వర్తన్యా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతేత్యేతే త్రయోఽప్యృత్విజోఽన్యతరాం - వాగ్లక్షణాం వర్తనీం వాచైవ సంస్కుర్వన్తి. తత్రైవం సతి తే వాఙ్మనసే వర్తనీ సంస్కార్యే యజ్ఞే. అథ సః బ్రహ్మా యత్ర - యస్మిన్కాలే ఉపాకృతే - ప్రారబ్ధే ప్రాతరనువాకే శస్త్రే పురా - పూర్వం పరిధానీయాయా ఋచః బ్రహ్మా తస్మిన్నన్తరే కాలే వ్యవదతి - మౌనం పరిత్యజతి యది. ౨

ఆ.— తయోరన్యోన్యముపకార్యోపకారకభావం దర్శయతి (తయోరితి)- వాచా - సమ్యక్ప్రయుక్తయేతి శేషః. సంస్కృతాయాం వాగ్వర్తన్యాం తయైవ యజ్ఞో నిష్పన్నో భవతీత్యాహ (వాచైవేతి)। కిం తర్హి మనోవర్తన్యా సంస్కృతయేత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి)- యజ్ఞస్య ద్వాభ్యాం మార్గాభ్యాం నీయమానత్వే పూర్వోక్తరీత్యా స్థితే సతీతి యావత్. మనోవర్తన్యాస్సంస్కారాభావే ప్రత్యవాయం దర్శయతి (అథేత్యాదినా)। మనోవర్తనీ బ్రహ్మణా, వాగ్వర్తనీ చ హోతృప్రభృతిభిః, సంస్కార్యేతి వ్యవస్థానన్తరమిత్యర్థః. స బ్రహ్మేతి - అన్వయం సూచయతి. బ్రహ్మేతి పునరుక్తిస్తస్య క్రియాపదేన సమ్బన్ధద్యోతనార్థా. ఏతస్మిన్నన్తరే కాలే - ప్రాతరనువాకశస్త్రమారభ్య తత్పరిసమాప్తేరన్తరావస్థాయామిత్యర్థః. ౨

రం.— (తయోరన్యతరాం మనసా సంస్కరోతి బ్రహ్మా వాచా హోతాఽధ్వర్యురుద్గాతాన్యతరామితి) తయోరన్యతరాం - యజ్ఞస్య మనోలక్షణమార్గం మనసా ప్రణిహితేన బ్రహ్మా సంస్కరోతి. హోత్రాద్యాస్త్రయోఽపి వాచైవ సమ్యక్ప్రయుక్తయా వాచం సంస్కుర్వన్తీత్యర్థః. (స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా బ్రహ్మా వ్యవదతి) వ్యవదతి - అత్ర ఛాన్దసో నఞో నలోపః. * తిజిషేప ఇతి నిన్దాయాం నలోపః. యత్ర - యస్మిన్ ప్రాతరనువాకశస్త్రే ఉపాకృతే - ఆరబ్ధే సతి పరిధానీయాయాః ఋచః ప్రాక్ బ్రహ్మా వ్యవదతి - విశబ్దో వివిధార్థః. నఞశ్చ నిన్దితత్వమర్థః. వివిధం నిన్దితం చ వదతి. మౌనం త్యజతి చేదిత్యర్థః. ౨

శం.— తదాఽన్యతరామేవ వాగ్వర్తనీం సంస్కరోతి. బ్రహ్మణా సంస్క్రియమాణా మనోవర్తనీ హీయతే - వినశ్యతి. ఛిద్రీభవత్యన్యతరా. సః యజ్ఞో వాగ్వర్తన్యైవాన్యతరయా వర్తితుమశక్నువన్ రిష్యతి. కథమివేతి. ఆహ - స యథైకపాత్ - పురుషో వ్రజన్ - గచ్ఛన్నధ్వానం రిష్యతి, రథో వైకేన చక్రేణ వర్తమానః - గచ్ఛన్ రిష్యతి, - ఏవమస్య - యజమానస్య బ్రహ్మణా యజ్ఞో రిష్యతి - వినశ్యతి. (యజ్ఞం రిష్యన్తం యజమానోఽనురిష్యతి) యజ్ఞప్రాణో హి యజమానః - అతో యుక్తో యజ్ఞరేషే రేషస్తస్య. సః తం యజ్ఞమిష్ట్వా తాదృశం పాపీయాన్ - పాపతరో భవతి. ౩

¶ బ్రహ్మా వ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.— § వర్తనీగ్ం సగ్ంస్కుర్వన్తీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

¶ అథ యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకేనపురాపరిధానీయాయా బ్రహ్మావ్యవవదత్యుభేఏవవర్తనీసꣳస్కుర్వన్తినహీయతేఽన్యతరా॥ ౪

సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవోభాభ్యాంచక్రాభ్యాం వర్తమానఃప్రతితిష్ఠత్యేవమస్య యజ్ఞఃప్రతితిష్ఠతియజ్ఞంప్రతితిష్ఠన్తంయజమానోఽనుప్రతితిష్ఠతిసఇష్ట్వాశ్రేయాన్భవతి॥ ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

ఉ.— ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్తేషాంతప్యమానానాꣳరసాన్ప్రాబృహదగ్నిం పృథివ్యావాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యందివః॥ ౧

ఆ.— వాచోహోత్రాదిభిస్సంస్కార్యత్వమస్తు, మనసశ్చబ్రహ్మసంస్కార్యత్వంమాభూత్,- ఏతావతాయజ్ఞస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (సయజ్ఞ ఇతి). యజ్ఞభ్రంశమేవాకాఙ్క్షాద్వారావ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా). నాశేపియజ్ఞస్యయజమానస్యకిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యజ్ఞప్రాణోహీతి)-వాగ్వర్తనీసంస్కారాభావేపితుల్యోదోషః. ౩

రం.— తదా (అన్యతరామేవవర్తనీంసంస్కుర్వన్తిహీయతేఽన్యతరా) మనఃప్రణిధానస్యనాశేనమనోలక్షణయజ్ఞవర్తనీసంస్థారకస్యబ్రహ్మమనసోఽభావాత్ ఏషావర్తనీనశ్యతి. హోత్రాదివాక్సంస్కార్యావాగ్రూపాయజ్ఞవర్తనీపరమాస్తేఇత్యర్థః. తర్హికోదోషఇత్యత్రాహ (సయథైకపాద్వ్రజన్రథోవైకేనచక్రేణవర్తమానోరిష్యత్యేవమస్యయజ్ఞోరిష్యతీత్యాది) గచ్ఛన్నేకపాత్పురుషోవా-ఏకేనచక్రేణప్రవర్తమానోవారథోయథారిష్యతి - నశ్యతి. ఏవమస్య - యజమానస్యయజ్ఞోనశ్యతి. విగుణోభవతీతియావత్. తస్మిన్నష్టేయజమానోపినష్టఫలఃపాపీచభవతీత్యర్థః. ౩

శం.— అథపునర్యత్రబ్రహ్మవిద్వాన్మౌనంపరిగృహ్య- వాగ్విసర్గమకుర్వన్వర్తతే- యావత్పరిధానీయాయానవ్యవవదతి. తథైవతేసర్వఋత్విజః. ఉభేఏవవర్తనీసంస్కుర్వన్తి- నహీయతేఽన్యతరాపి. ౪

ఆ.— మౌనగుణందర్శయతి (అథపునరితి)-తథైవ- సమ్యగనుష్ఠాతారఇతియావత్. తథాసతిబ్రహ్మచాన్యేచఋత్విజోద్వేవర్తన్యౌసంస్కుర్వన్త్యేవేత్యాహ (నేతి). ౪

రం.— (అథయత్రోపాకృతేప్రాతరనువాకేనపురాపరిధానీయాయాబ్రహ్మావ్యవవదతీత్యాది) నవ్యవదతీతిసమ్బన్ధః. అత్ర వర్తన్యావితివక్తవ్యే * సుపాంసులుగితిఛాన్దసోలుక్. శిష్టంస్పష్టం. ౪

శం.— . కిమివేతి. ఆహ పూర్వోక్తవిపరీతౌదృష్టాన్తౌ. ఏవమస్య - యజమానస్యయజ్ఞఃస్వవర్తనీభ్యాంవర్తమానఃప్రతితిష్ఠతి- స్వేనాత్మనాఽవినశ్యన్వర్తతఇత్యర్థః. యజ్ఞంప్రతితిష్ఠన్తంయజమానోఽనుప్రతితిష్ఠతి. ఏవంమౌనవిజ్ఞానవద్బ్రహ్మోపేతంయజ్ఞమిష్ట్వాశ్రేయాన్భవతి- శ్రేష్ఠోభవతీత్యర్థః.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వర్తనీద్వయసంస్థారేకింస్యాదిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి) ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయథోభయపాద్వ్రజన్రథోవేత్యాది) యజ్ఞఃప్రతితిష్ఠతి - సాద్గుణ్యవాన్భవతీత్యర్థః. యజమానఃప్రతితిష్ఠతి- లబ్ధఫలోభవతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం.. ౫

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకేషోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అత్రబ్రహ్మణోమౌనంవిహితం. తద్రేషేబ్రహ్మత్వకర్మణి, చాథాన్యస్మింశ్చహౌత్రాదికర్మరేషే, వ్యాహృతిహోమఃప్రాయశ్చిత్తమితితదర్థంవ్యాహృతయోవిధాతవ్యాఇత్యాహ (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్)-లోకానుద్దిశ్యతత్రసారజిఘృక్షయాధ్యానలక్షణంతపశ్చచార. తేషాం తప్యమానానాంలోకానాꣳరసాన్- సారరూపాన్, ప్రాబృహత్- ఉద్ధృతవాన్, జగ్రాహేత్యర్థః. కాన్. అగ్నింరసంపృథివ్యాః, వాయుమన్తరిక్షాత్, ఆదిత్యందివః. ౧

¶ బ్రహ్మావ్యవదతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— సఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపత్తాసాంతప్యమానానాగ్ంరసాన్ప్రాబృహదగ్నేః ఋచో వాయోర్యజూగ్ంషి సామాన్యాదిత్యాత్॥ ౨

సఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపత్తస్యాస్తప్యమానాయా రసాన్ప్రాబృహద్భూరిత్యృగ్భ్యో భువరితి యజుర్భ్యస్సువరితి సామభ్యః॥ ౩

తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాదృచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి॥ ౪

అథయదియజుష్టో రిష్యేద్భువస్స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాద్యజుషామేవ తద్రసేన యజుషాం వీర్యేణ యజుషాం యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి॥ ౫

ఆ.— నిత్యానుష్ఠానముక్త్వా నైమిత్తికప్రాయశ్చిత్తవిధానార్థముపక్రమతే (అత్రేతి)-తద్రేషే- బ్రహ్మణో మౌనభ్రంశే సతీతి యావత్. రసాన్విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కానీతి) ౧

రం.— తత్ర యజ్ఞభ్రేషే వ్యాహృతిహోమః ప్రాయశ్చిత్తమితి వక్తుం ప్రస్తౌతి (ప్రజాపతిర్లోకానభ్యతపత్) లోకసారజిఘృక్షయా లోకానుద్దిశ్యాతపత్. * తప ఆలోచనే. ఆలోచనరూపం జ్ఞానం కృతవానిత్యర్థః. (తేషాంతప్యమానానాంరసాన్ప్రాబృహత్) ప్రాబృహత్- ఉద్వృతవాన్. జగ్రాహేత్యర్థః. (అగ్నింపృథివ్యా వాయుమన్తరిక్షాదాదిత్యందివః) లోకానాలోచ్య త్రిలోక్యా అగ్నివాయ్వాదిత్యాస్సారభూతా ఇతి నిశ్చికాయేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి. ౧

శం.— పునరప్యేవమేవాగ్న్యాద్యాస్సఏతాస్తిస్రో దేవతా ఉద్దిశ్యాభ్యతపత్. తతోఽపి సారం-రసం త్రయీవిద్యాం జగ్రాహ. ౨

ఆ.— ఏవం- యథాలోకానభ్యతపత్- తథేతి యావత్. ౨

రం.— (సఏతాస్తిస్రో దేవతా అభ్యతపదిత్యాది) అగ్నివాయ్వాదిత్యసారతయా త్రయీం నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౨

శం.— తాం పునరభ్యతపత్త్రయీం విద్యాం. తస్యాస్తప్యమానాయా రసం- భూరితి వ్యాహృతిమృగ్భ్యో జగ్రాహ, భువరితి వ్యాహృతిం యజుర్భ్యః, సువరితి వ్యాహృతిం సామభ్యః. ౩

ఆ.— రసం - జగ్రాహేతి సమ్బన్ధః. తదేవ వివృణోతి (భూరితి వ్యాహృతిమిత్యాదినా) ౩

రం.— (సఏతాం త్రయీం విద్యామభ్యతపదిత్యాది) త్రయీసారతయా వ్యాహృతిత్రయం నిరచినోదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౩

శం. అత ఏవ లోకదేవవేదరసా మహావ్యాహృతయః- అతస్తత్ - తత్ర యజ్ఞే యది ఋక్తః- ఋక్సమ్బన్ధాత్. ఋఙ్నిమిత్తం రిష్యేద్యజ్ఞః- క్షతం ప్రాప్నుయాత్. భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్. సా తత్ర ప్రాయశ్చిత్తిః. కథం. ఋచామేవ. తదితి క్రియావిశేషణం. రసేన. ఋచాం వీర్యేణ-ఓజసా. తథా చ సతి- ఋచాం యజ్ఞస్య - ఋక్సమ్బన్ధినో యజ్ఞస్య విరిష్టం- విచ్ఛిన్నం. క్షతరూపముత్పన్నం సందధాతి - ప్రతిసన్ధత్తే. ౪

ఆ.— ప్రథమోఽతశ్శబ్దో యత ఇత్యస్మిన్నర్థే. యద్యృక్త ఇతి - ఋక్ఛబ్దః. తస్మాత్ - ఋక్తః. ప్రాయశ్చిత్తత్వమేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా)-(క్రియావిశేషణమితి). యజ్ఞస్య క్షతం సందధాతీతి యత్-తదృచామేవ రసేన సందధాతీత్యర్థః. ఓజసా-సందధాతీతి సమ్బన్ధః. తథా చ సతి- యథోక్తే సాధనే సతీత్యర్థః. ౪

రం.— (తద్యద్యృక్తో రిష్యేద్భూస్స్వాహేతి గార్హపత్యే జుహుయాత్) తత్- తస్మాద్ధేతోః ఋక్తః- ఋచో నిమిత్తాత్ యది యజ్ఞో రిష్యేత్ - క్షతం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. తర్హి తత్ప్రాయశ్చిత్తార్థం భూస్స్వాహేతి మన్త్రేణ గార్హపత్యేఽగ్నౌ జుహుయాదిత్యర్థః. (ఋచామేవ తద్రసేనర్చాం వీర్యేణర్చాం యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి) యత్ ఋచాం- ఋక్సమ్బన్ధి. తద్విరిష్టం- తద్యజ్ఞస్య క్షతం ఋచాం వీర్యేణ. ఓజసా, ఋచాం రసేన- సారభూతేన, చ భూరితి వ్యాహృత్యా సన్దధాతి- సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— అథ యది యజుష్టః- యజుర్నిమిత్తం రిష్యేత్- భువస్స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాత్. ౫

రం.— (అథ యది యజుష్టో రిష్యేదిత్యాది) యజుష్టః- యజుషో నిమిత్తాత్. శిష్టం పూర్వవత్. ౫

ఉ.— అథ యది సామతో రిష్యేత్స్వస్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్సామ్నామేవ తద్రసేన సామ్నాం వీర్యేణ సామ్నాం యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి॥ ౬

తద్యథా లవణేన సువర్ణగ్ం సందధ్యాత్సువర్ణేన రజతగ్ం రజతేన త్రపు త్రపుణా సీసగ్ం సీసేన లోహం లోహేన దారు దారు చర్మణా॥ ౭

ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టగ్ం సందధాతి భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి॥ ౮

ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవత్యేవంవిదగ్ం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమను గాథా యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి॥ ౯

శం.— తథా సామనిమిత్తే రిష్యేత్ - స్వస్స్వాహేత్యాహవనీయే జుహుయాత్. తథా పూర్వవద్యజ్ఞం సన్దధాతి. బ్రహ్మానిమిత్తే [illegible] షే త్రిష్వగ్నిషు తిసృభిర్వ్యాహృతిభిర్జుహుయాత్ - త్రయ్యా హి విద్యాయా స్స రేషః -* అథ కేన బ్రహ్మత్వమిత్యస్య [illegible] యా నన్తరం హా మృగ్యం బ్రహ్మత్వనిమిత్తే రేషే.

ఆ.— యథా పూర్వస్మిన్ప్రాయశ్చిత్తైర్యజ్ఞస్య క్షతస్య చాంతరసేన సంధానం - తథాత్ర [illegible] ప్రాయశ్చిత్త [illegible] సామ్నాం చ రసేనాధ్వర్యురుద్గాతా చ తత్క్షతం సంధత్త ఇత్యాహ (పూర్వవదితి). మూలత్రాద్యస్య బ్రహ్మాధీనయజ్ఞక్షతే ప్రాయశ్చిత్త [illegible] పరాధకృతే యజ్ఞనాశే కిం ప్రాయశ్చిత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి). అథ యథోక్త ప్రాయశ్చిత్తైర్లిఙ్గం దర్శయతి (త్రయ్యా హి [illegible]) ణ స్త్రయీసారత్వే ప్రమాణమాహ (అథ కేనేతి). సాధారణకార్యస్య సాధారణసామగ్రీజన్యత్వనియమాద్వేదత్రయసాధారణే బ్రహ్మత్వే నానాత్రయసాధారణమేవ ప్రాయశ్చిత్తం వాచ్యమిత్యేకో న్యాయోऽవదర్శితః. సర్వప్రత్యజ్ఞస్యైవ వేదైకత్వప్రసిద్ధైర్బ్రహ్మణః సర్వవేదార్థాభిజ్ఞ [illegible] హాత్మ్యైవ దోషనిరాసాన్నాన్యత్ప్రాయశ్చిత్తం విధేయమితి న్యాయాన్తరమాహ (న్యాయాన్తరం) ౫ - ౬

ర.— (అథయది సామతో రిష్యేదిత్యాది) ఆహవనీయే - అగ్నౌ. పూర్వవదన్యత్. ౬

శం.— తద్యథా లవణేన సువర్ణం సంధధ్యాత్ - క్షారేణ టఙ్కణాదినా. ఖరేణ మృదుత్వకరం హి తత్. సువర్ణేన రజతమశక్యసన్ధానం సంధధ్యాత్. రజతేన తథా త్రపు. త్రపుణా సీసం. సీసేన లోహం. లోహేన దారు. దారు చర్మణా - చర్మబన్ధనేన. ౭

ఆ.— వస్తుస్వభావవైచిత్ర్యాదుత్పన్నస్యాపి క్షతస్య కేనచిత్సన్ధానం భవత్యేవ వృద్ధ్యా [illegible] హ (తద్యథేత్యాదినా). కిం తత్ర సాధన మితి - తద్దర్శయతి (క్షారేణేతి) - ఖరే సువర్ణే వహ్నిసంయుక్తే ద్రవీభూతే క్షారప్రక్షేపేణ టఙ్కణాదినా [illegible] సన్ధానం ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. రజతం సువర్ణేన స్వరసతస్తావదశక్యసన్ధానం - తథాపి వహ్నిసంయోగపూర్వకం పూర్వవదేవ [illegible] సన్ధానమిత్యాహ (సువర్ణేనేతి). రజతేనేత్యాదావపి యథోక్తం ద్రష్టవ్యం. ౭

ర.— (తద్యథా లవణేన సువర్ణం సన్దధ్యాదిత్యాది) సువర్ణస్య సన్ధానం నామ - ఖరస్య మృదుతాపాదనం. క్షారరసస్య సమ్పర్కపూర్వకతాపేన హి సువర్ణస్య పరస్పరసన్ధానయోగ్యమృదుతా భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— ఏవమేషాం లోకానాం, ఆసాం దేవతానాం, అస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయాః, వీర్యేణ - రసాఖ్యేనౌజసా యజ్ఞస్య విరిష్టం సందధాతి. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞః) రోగార్త ఇవ పుమాంశ్చికిత్సకేన సుశిక్షితేనైష యజ్ఞో భవతి. కోఽసౌ. యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్ - యథోక్త వ్యాహృతిహోమప్రాయశ్చిత్తవిద్బ్రహ్మా - ఋత్విగ్భవతి - స యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౮

ఆ.— సన్దధాతి - బ్రహ్మేతి శేషః. భేషజేనేవ కృతః - సంస్కృత ఇతి యావత్. తదేవ స్ఫుటయతి (రోగార్త ఇతి) - భవతి - సంస్కృత ఇతి శేషః. ౮

ర.— (ఏవమేషాం లోకానామాసాం దేవతానామస్యాస్త్రయ్యా విద్యాయా వీర్యేణ యజ్ఞస్య విరిష్టం సన్దధాతి) వ్యాహృతీనాం పృథివ్యాదిలోకసారభూతానామగ్న్యాదిదేవతాసారభూతత్రయీసారత్వాత్తద్వీర్యత్వాచ్చ ఏషాం - ఉక్తానాం వీర్యేణ ఏవం - సువర్ణాదిసన్ధానవదేవ యజ్ఞక్షతం సమాహితం భవతీత్యర్థః. (భేషజకృతో హ వా ఏష యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) యత్ర - యస్మిన్యజ్ఞే ఏవంవిత్ బ్రహ్మనామా ఋత్విగ్భవతి - స యజ్ఞః కృతభేషజః - కృతౌషధః. సమీచీనేన చికిత్సకేన యథా రోగార్తః పుమాన్ సంస్కృతభేషజో భవతి - తథేత్యర్థః. ౮

శం.— కించ - ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణః - ఉదఙ్నిమ్నో దక్షిణోచ్ఛ్రాయో యజ్ఞో భవతి. ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి. ఏవం విదం హ వై బ్రహ్మాణం - ఋత్విజం ప్రత్యేషానుగాథా బ్రహ్మణస్స్తుతిపరా. యతో యత ఆవర్తతే - కర్మప్రదేశాదృత్విజాం యజ్ఞః క్షతీభవన్. తత్తద్యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రతిసందధత్ప్రాయశ్చిత్తేన గచ్ఛతి - పరిపాలయతీత్యేతత్. ౯

ఉ.— మానవో బ్రహ్మైవైకఋత్విక్కురూనశ్వాభిరక్షత్యేవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానగ్ఁసర్వాగ్ఁశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమ్॥...౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది చతుర్థప్రపాఠకస్సమాప్తః.—హరిః ఓమ్. తత్సత్.

⁂

ఆ.— ఇతశ్చైవంవిదా బ్రహ్మణా భవితవ్యమిత్యాహ (కించేతి). గాథాశబ్దో గాయత్ర్యాదిఛన్దోవ్యతిరిక్తఛన్దోవిషయః యతో యతః ప్రదేశాత్కర్మ ఆవర్తత ఇత్యుక్తం వివృణోతి (ఋత్విజామితి). యత్ర యత్ర ప్రదేశే యజ్ఞస్య క్షతిరధ్వర్యుప్రభృతీనామభవత్ - తత్ర తత్ర యజ్ఞస్య క్షతరూపం ప్రాయశ్చిత్తేన ప్రతిసన్దధద్బ్రహ్మా కర్తౄన్ పరిపాలయతీతి సమ్బన్ధః ౯

రం.— (ఏష హ వా ఉదక్ప్రవణో యజ్ఞో యత్రైవంవిద్బ్రహ్మా భవతి) ఉదక్ప్రవణః - ఉత్తరమార్గప్రతిపత్తిహేతురిత్యర్థః. (ఏవంవిదం హ వా ఏషా బ్రహ్మాణమనుగాథా) ఏవంవిదం బ్రహ్మాణం మానవమృత్విజమనుగతా ఏషా - వక్ష్యమాణా గాథా భవతీత్యర్థః. (యతో యత ఆవర్తతే తత్తద్గచ్ఛతి) యతో యతః- యత్ర యత్ర యజ్ఞస్య క్షతమావర్తతే - ఆ- సమన్తాద్వ్యాప్య వర్తతే. ఆ- ఈషద్వా వర్తతే. తత్సర్వం గచ్ఛతి - సమాధత్త ఇత్యర్థః. ౯

శం.— మానవో బ్రహ్మ- మౌనాచరణాత్, మననాద్వా జ్ఞానవత్త్వాత్,. తతో బ్రహ్మైవైకః ఋత్విక్కురూన్ - కర్తౄన్. యోద్ధౄనారూఢానశ్వా- బడబా యథాఽభిరక్షతి- ఏవంవిదుహ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి- తత్కృతదోషాపనయనాత్. యత ఏవంవిశిష్టో బ్రహ్మవిద్వాన్- తస్మాదేవంవిదమేవ- యథోక్తవ్యాహృత్యాదివిదం బ్రహ్మాణం కుర్వీతేతి. నానేవంవిదం కదాచనేతి. ద్విరభ్యాసోఽధ్యాయసమాప్త్యర్థః ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

⁂

ఆ.— ఋత్విజి బ్రహ్మణి మానవశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తద్వయమాహ (మౌనేతి)- జ్ఞానాతిశయస్తచ్ఛబ్దార్థః. కర్తౄన్-అభిరక్షతీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి (యోద్ధౄనిత్యాదినా). ప్రకరణార్థముపసంహరతి (యత ఏవమితి) ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం చతుర్థప్రపాఠకభాష్యటీకా.

⁂

రం.— క ఇత్యత్రాహ (మానవ ఇతి) మానవః- మననశీలః బ్రహ్మాఖ్య ఋత్విగిత్యర్థః. (బ్రహ్మైవైక ఋత్విక్కురూనశ్వాఽభిరక్షతి) అశ్వా- బడబా ఆరూఢాన్యోధాన్యథాఽరక్షతి- ఏవమేక ఏవ బ్రహ్మా- ఋత్విక్కురూన్- కర్తౄన్ ఋత్విజోఽరక్షతి. (ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి) అత్ర బ్రహ్మణో వేదనేన యజమానాదీనామృత్విజాం చ రక్షణప్రతిపాదనేన ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనాఽనియమహ్నాచ్యత ఇతి *అఙ్గేషు యథాశ్రయభావ ఇత్యధికరణే *దర్శనాచ్చేతి సూత్రితం. ఉక్తబ్రహ్మవేదనస్తుతిం ప్రయోజనేనోపసంహరతి (తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదం నానేవంవిదమితి) ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా................................ ౧౦

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే చతుర్థప్రపాఠకభాష్యమ్.

⁂

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

— * —

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

పఞ్చమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చహవై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ॥ ౧
యోహవై వసిష్ఠం వేద వసిష్ఠో హ స్వానాం భవతి వాగ్వావ వసిష్ఠః॥ ౨

శం.— సగుణబ్రహ్మవిద్యాయా ఉత్తరా గతిరుక్తా. అథేదానీం పఞ్చమేఽధ్యాయే పఞ్చాగ్నివిదో గృహస్థస్య, ఊర్ధ్వరేతసాంచ శ్రద్ధాలూనాం విద్యాన్తరశీలినాం, తామేవ గతిమనూద్యాన్యా దక్షిణదిక్సమ్బన్ధినీ కేవలకర్మిణాం ధూమాదిలక్షణా పునరావృత్తిరూపా, తృతీయా చ తతః కష్టతరా సంసారగతి, ర్వైరాగ్యహేతోర్వక్తవ్యేత్యారభ్యతే. ప్రాణః శ్రేష్ఠో వాగాదిభ్యః. * ప్రాణో వావ సంవర్గ ఇత్యాది చ బహుశోఽతీతే గ్రన్థే ప్రాణగ్రహణం కృతం. సకథం శ్రేష్ఠో వాగాదిషు, సర్వైస్సంహత్యకారిత్వావిశేషే, కథంచ తస్యోపాసన, మితి తస్య శ్రేష్ఠత్వాదిగుణవిధిత్సయా ఇదమనన్తరమారభ్యతే- యో హ వై- కశ్చిజ్జ్యేష్ఠంచ- ప్రథమం వయసా, శ్రేష్ఠంచ-గుణైరభ్యధికం, వేద- స జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి. ఫలేన పురుషం ప్రలోభ్యాభిముఖీకృత్యాహ- ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ- వయసా వాగాదిభ్యః. గర్భస్థే హి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవ- తి- యయా గర్భో వివర్ధతే. చక్షురాదిస్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి, ప్రాణో జ్యేష్ఠో వయసా భవతి. శ్రేష్ఠత్వం తు ప్రతిపాదయిష్యతి * సుహయ ఇత్యాదినిదర్శనేన. అతః ప్రాణ ఏవ జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠశ్చాస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే.

ఆ.— వృత్తమనూద్య వర్తిష్యమాణాధ్యాయస్య సఙ్గతిం సఙ్గిరతే (సగుణేతి)- విద్యాన్తరం- పఞ్చాగ్నివిద్యాతిరిక్తా సగుణవిద్యా. తచ్ఛీలినాం- తన్నిష్ఠానామితి యావత్. తామేవ గతిం-అర్చిరాదిలక్షణామిత్యర్థః. తతః - గతిద్వయాత్. తృతీయా-విద్యాకర్మరహితానామితి శేషః. అక్రమేణ ముక్తిసమ్భవాదుత్తరా గతిరుచ్యతాం- కిమితి దక్షిణా తృతీయా చ సంసారరూపా గతిరత్ర నికృష్టా వ్యపదిశ్యతే - తత్రాహ (కష్టతరేతి). సగుణబ్రహ్మవిద్యావతామర్చిరాద్యా గతిముక్త్వా సముచ్చితానామసముచ్చితానాంచ కర్మిణాం సంసారగతిప్రభేదరూపం ఫలం వక్తుమయమారమ్భ ఇత్యర్థః. కర్మవిధిశ్చ ధనసమ్పత్తౌ సత్యాం భవతి - తత్సమ్పత్తిశ్చ బ్రాహ్మణస్య శ్రైష్ఠ్యే సత్యేవ సమ్భవతీతి శ్రైష్ఠ్యసిద్ధయే ప్రాణోపాసనం పూర్వత్రానుక్తం వక్తవ్యమిత్యనన్తరగ్రన్థసఙ్గతిం వదన్ ప్రసఙ్గం కరోతి (ప్రాణశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా) * ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాదివాక్యమాదిశబ్దార్థః. ఉదాహృతానుదాహృతశ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. ప్రాణస్య వాగాదిభ్యః శ్రైష్ఠ్యముక్తమాక్షిపతి (సకథమితి). సర్వైర్వాగాదిభిస్సంహత్య ప్రాణస్య కార్యకరత్వేన ప్రతిపన్నే స ఏవ కథం శ్రేష్ఠో నిర్ధార్యతే- తేషామన్యతమస్యైవ శ్రైష్ఠ్యం కిం న స్యాదిత్యర్థః. తస్యైవోపాస్యతయా శ్రైష్ఠ్యమాశఙ్క్య వాగాదీనామన్యతమస్యోపాస్యత్వమపాస్య ప్రాణస్యైవనోపాస్యత్వం- హేత్వభావాదిత్యాక్షేపాన్తరమాహ (కథంచేతి). ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం జ్యేష్ఠత్వమిత్యాదిగుణవిధానార్థమేవ తావత్ప్రథమమారభ్యతే- యోహవై జ్యేష్ఠంచేత్యాద్యచోద్యం పరిహరతి (ప్రథమమితి). ప్రాణస్యైవోపాసనం న వాగాదీనామితి తదనన్తరమారభ్యతే * అథ హ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్నిత్యాదినేతి ద్వితీయం చోద్యముద్ధరతి (ఇదమనన్తరమితి). కోఽసౌ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణో వేదితవ్య ఇతి. ఆహ (ఫలేనేతి). కుతో వాగాదిభ్యో జ్యైష్ఠ్యం ప్రాణస్య ప్రతీతం - సర్వే హి వాగాదయః ప్రాణాస్సహైవ గర్భస్థే స్వవృత్తిభాగినో భవన్తి- తత్రాహ (గర్భస్థే హీతి). తత్ర గర్భవివృద్ధిదర్శనం ప్రమాణయతి (యయేతి). కదా తర్హి వాగాదీనాం వృత్తిలాభః- తత్రాహ (చక్షురాదీతి). ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాదితం నిగమయతి (ఇతి ప్రాణ ఇతి). గుణద్వయముపాస్యత్వాయ వస్థితం నిగమయతి (అత ఇతి).

రం.— ప్రాణవిద్యా ప్రస్తూయతే (యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హవై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి) జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వగుణకం ప్రాణం యో వేద- స తత్క్రతున్యాయేన స్వయమపి జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ భవతీత్యర్థః. జ్యేష్ఠత్వం- వృద్ధత్వం. * వృద్ధస్య చేతి వృద్ధశబ్దస్య జ్యాదేశవిధానాత్. శ్రేష్ఠత్వం- ప్రశస్యతమత్వం. * ప్రశస్యస్య శ్ర ఇతి ప్రశస్యశబ్దస్య శ్రాదేశవిధానాత్. ఏవంఫలప్రదర్శనేన పురుషమభిముఖీకృత్యాహ (ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ) వావశబ్దోఽవధారణార్థః. గర్భస్థపురుషే ప్రాణవ్యాపారప్రవృత్త్యనన్తరభావిత్వాదిన్ద్రియప్రవృత్తేః ప్రాణస్యేన్ద్రియాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం, ఇన్ద్రియవ్యాపారాణాం సర్వథాపి తదధీనత్వాత్ శ్రైష్ఠ్యం, చ.

శం.— యోహవై వసిష్ఠం- వసితృతమం- ఆచ్ఛాదయితృతమం- వసుమత్తమం వా యో వేద- స తథైవ వసిష్ఠో హ భవతి స్వానాం- జ్ఞాతీనాం. కస్తర్హి వసిష్ఠ ఇతి. ఆహ (వాగ్వావ వసిష్ఠః) వాగ్మినో హి పురుషా వసన్తి- అభిభవన్త్యన్యాన్, వసుమత్తమాశ్చ - అతో వాగ్వసిష్ఠః.

ఉ.— యోహవై ప్రతిష్ఠాంవేదప్రతిహతిష్ఠత్యస్మిగ్ంశ్చలోకేఽముష్మిగ్ంశ్చచక్షుర్వావప్రతిష్ఠా॥ ౩
యోహవై సమ్పదం వేదసగ్ంహాస్మైకామాః పద్యన్తేదైవాశ్చమానుషాశ్చ శ్రోత్రంవావస
మ్పత్॥ ౪
యోహవాఆయతనంవేదాయతనగ్ంహస్వానాంభవతిమనోహవాఆయతనం॥ ౫
అథహప్రాణాఅహగ్ంశ్రేయసివ్యూదిరేఽహగ్ంశ్రేయానస్మ్యహగ్ంశ్రేయానస్మీతితేహప్రా
ణాః ప్రజాపతింపితరమేత్యోచుర్భగవన్కోనశ్శ్రేష్ఠఇతి॥ ౬

ఆ.— తదర్థత్వేనైవగుణాన్తరందర్శయతి (యోహవా ఇతి) వసుమత్తమం-ధనవత్త్వాదన్యేషాంనివాసకారణమిత్యర్థః. తథైవేతి-ఉపాసనానుసారేణేతియావత్. (వసిష్ఠోహభవతీతి)-వాసయితా చేత్యర్థః. వాచోవసిష్ఠత్వంసమర్థయతే (వాగ్మినోహీతి) వసుమత్తమాశ్చ- తేనాన్యాన్నివాసయన్తీతిశేషః. ౨

రం.— (యోహవై వసిష్ఠంవేదవసిష్ఠోహస్వానాంభవతి) స్వానాం- జ్ఞాతీనాంమధ్యేవసిష్ఠోభవతీత్యర్థః. కోవసిష్ఠఇత్యత్రాహ. (వాగ్వావవసిష్ఠః) అతిశయేనవసుమాన్- వసిష్ఠః. వాగ్మినోహిలోకేఽతిశయేనవసుమాన్భవతి - అతశ్చవసుమత్తాసమ్పాదకసద్వ్యవహారజనకత్వం- వాచోవసిష్ఠత్వమితిభావః. ౨

శం.— యోహవై ప్రతిష్ఠాంవేద- సచాస్మిల్లోకేఽముష్మింశ్చ-పరే, ప్రతితిష్ఠతిహ. తర్హికాప్రతిష్ఠేతి. ఆహ (చక్షుర్వావప్రతిష్ఠా) చక్షుషాహిపశ్యన్సమేచదుర్గేచప్రతితిష్ఠతియస్మాత్- అతః ప్రతిష్ఠాచక్షుః. ౩

ఆ.— గుణాన్తరమాఖ్యానాయోపదిశతి (యోహీతి)• ప్రతిష్ఠాత్వంచక్షుషోవిశదయతి (చక్షుషాహీతి)• ౩

రం.— (యోహవై ప్రతిష్ఠాంవేదప్రతిహతిష్ఠత్యస్మింశ్చలోకేఽముష్మింశ్చ) హశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అత్రచాముత్రచప్రతితిష్ఠతి-ప్రతిష్ఠావాన్భవతీత్యర్థః. కాతర్హిప్రతిష్ఠేత్యత్రాహ (చక్షుర్వావప్రతిష్ఠా) *చక్షుషాహిసమేదుర్గేచప్రతితిష్ఠతీతిబృహదారణ్యకేశ్రవణాత్ ప్రతిష్ఠాసమ్పాదకసమవిషమభూతలప్రదర్శకత్వమేవ- చక్షుషః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౩

శం.— యోహవై సమ్పదంవేద- తస్మాఅస్మైదైవాశ్చమానుషాశ్చకామాస్సమ్పద్యన్తే. తర్హికాసమ్పదితి. ఆహ (శ్రోత్రంవావసమ్పత్) యస్మాచ్ఛ్రోత్రేణవేదాగృహ్యన్తేతదర్థవిజ్ఞానంచ, తతఃకర్మాణిక్రియన్తే,- తతఃకామసమ్పదిత్యేవంకామసమ్పద్ధేతుత్వాత్ శ్రోత్రంవావ సమ్పత్. ౪

ఆ— గుణాన్తరమాహ (యోహవాఇతి)•దైవాఃకామాః - స్వర్గాదయోవా. మానుషాః-పశ్వాదయః. శ్రోత్రస్యసమ్పత్త్వంసాధయతి (యస్మాదితి)-ఇత్యేవంయస్మాత్-తస్మాదితియోజనా. ౪

రం.— (యోహవై సమ్పదంవేదసంహాస్మైకామాఃపద్యన్తేదైవాశ్చమానుషాశ్చ)అస్మై- ఉపాసకాయకామాస్సమ్పద్యన్తఇత్యన్వయః. కాతర్హిసమ్పదిత్యత్రాహ (శ్రోత్రంవావసమ్పదితి) *శ్రోత్రేహీమేసర్వేవేదాఅభిసమ్పన్నాఇతిబృహదారణ్యకేసమానప్రకరణే శ్రవణాత్ సమ్పద్ధేతుభూతవేదశాస్త్రతదర్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వమేవ- శ్రోత్రస్యసమ్పత్త్వం. ౪

శం.— యోహవాఆయతనంవేద-ఆయతనంస్వానాంభవతి. (మనోహవాఆయతనం) ఇన్ద్రియోపహృతానాంవిషయాణాంభోక్త్రర్థానాం ప్రత్యయరూపాణాంమనఆయతనం- ఆశ్రయః. అతో మనోహవాఆయతనమిత్యుక్తం. ౫

ఆ.— సంప్రతిగుణాన్తరమాహ (యోహీతి)•కథంపునరాయతనత్వంమనసస్సిద్ధమిత్యతఆహ (ఇన్ద్రియోపహృతానామితి) ౫

రం.— (యోహవాఆయతనంవేదఆయతనంహస్వానాంభవతిమనోహవాఆయతనం) స్రక్చన్దనాదివిషయజ్ఞానరూపభోగాయతనత్వమేవ- మనసఆయతనత్వం. ౫

శం.— అథహప్రాణాఃఏవంయథోక్తగుణాస్సన్తోఽహంశ్రేయసి- అహంశ్రేయానస్మ్యహంశ్రేయానస్మీత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే, వ్యూదిరే-నానావిరుద్ధంచోదిరే- ఉక్తవన్తః. (తేహ) తేహైవంవివదమానాఃఆత్మనశ్శ్రైష్ఠ్యవిజ్ఞానాయప్రజాపతింపితరం- జనయితారంకంచిదేత్యోచుః- ఉక్తవన్తః. హేభగవన్కోనః- అస్మాకంమధ్యేశ్రేష్ఠః- అభ్యధికోగుణైరితి. ఏవంపృష్టవన్తః. ౬

ఆ.— యథోక్తాగుణాముఖ్యప్రాణగామినఃప్రత్యేకంవాగాదిషుభవన్తీతివక్తుమాఖ్యాయికాంప్రణయతి (అథేతి).కంచిత్- విరాజం-కశ్యపాదీనామన్యతమంవేత్యర్థః. ౬

ఉ.— తాన్హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్తేశరీరంపాపిష్ఠతరమివదృశ్యేతసవశ్శ్రేష్ఠఇతి॥ ౭

సాహవాగుచ్చక్రామసాసంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితియథాకలాఅవదన్తఃప్రాణన్తఃప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసైవమితిప్రవివేశహవాక్॥ ౮

చక్షుర్హోచ్చక్రామతత్సంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితి యథాన్ధాఅపశ్యన్తఃప్రాణన్తఃప్రాణేనవదన్తోవాచాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసైవమితి ప్రవివేశహచక్షుః॥ ౯

శ్రోత్రగ్ంహోచ్చక్రామతత్సంవత్సరంపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితి యథాబధిరాఅశృణ్వన్తఃప్రాణన్తఃప్రాణేనవదన్తోవాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషాధ్యాయన్తోమనసైవమితి ప్రవివేశహశ్రోత్రం॥ ౧౦

మనోహోచ్చక్రామతత్సంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితియథాబాలాఅమనసఃప్రాణన్తఃప్రాణేనవదన్తోవాచాపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణైవమితిప్రవివేశహమనః॥ ౧౧

రం.— ముఖ్యప్రాణస్యశ్రైష్ఠ్యసమ్పాదనాయాఖ్యాయికామాహ (అథహప్రాణాఅహంశ్రేయసివ్యూదిరేఅహంశ్రేయానస్మ్యహంశ్రేయానస్మీతి) అథశబ్దఆఖ్యాయికోపక్రమే. అహంశ్రేయసి - స్వశ్రేయసినిమిత్తే. విషయేవా. వ్యూదిరే - అహంశ్రేయానస్మ్యహంశ్రేయానస్మీతివివాదంచక్రురిత్యర్థః. (తేహప్రాణాఃప్రజాపతింపితరమేత్యోచుర్భగవన్కోనశ్శ్రేష్ఠఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౬

శం.— తాన్పితోవాచహ. యస్మిన్వః - యుష్మాకంమధ్యేఉత్క్రాన్తేశరీరమిదంపాపిష్ఠమివాతిశయేనజీవతోఽపి- సముత్క్రాన్తప్రాణంతతోఽపిపాపిష్ఠతరమేవాతిశయేనదృశ్యేత- కుణపమస్పృశ్యమశుచిదృశ్యేత. సవః- యుష్మాకంశ్రేష్ఠఇత్యవోచత్కాక్వాతద్దుఃఖంపరిజిహీర్షుః. ౭

ఆ.— శరీరస్యపాపిష్ఠత్వం- పాపకార్యప్రధానత్వం. ఇవశబ్దోఽవధారణార్థః. ఉత్క్రాన్తేనవాగ్గణసఙ్ఘేప్రాహ ([illegible])- త్యక్తప్రాణం, శవరూపమితియావత్. ననుప్రజాపతిస్సర్వజ్ఞోముఖ్యమేవప్రాణంకిమితిశ్రేష్ఠంనాఽఽవదతి- తత్రాహ (కాక్వేతి)- అయంశ్రేష్ఠఇత్యుక్తేఽపిశేషాణాంవాగాదీనాందుఃఖంభవతి- తత్పరిహర్తుమిచ్ఛన్ప్రజాపతిఃస్వరభఙ్గోపాయేనశేషేణశ్రేష్ఠత్వముక్తవాన్-నస్ఫుటమిత్యర్థః. ౭-౮

రం.— (తాన్హోవాచయస్మిన్వఉత్క్రాన్తేశరీరంపాపిష్ఠతరమివదృశ్యేతసవశ్శ్రేష్ఠఇతి) వః- యుష్మాకంమధ్యేయస్మిన్నుత్క్రాన్తేశరీరమతిశయేనపాపిష్ఠం- అతిహేయమివదృశ్యేత- సవఃశ్రేష్ఠఇత్యువాచేత్యర్థః. ౭

శం.— తథోక్తేషుపితాప్రాణేషుసాహవాగుచ్చక్రామ- ఉత్క్రాన్తవతీ. సాచోత్క్రమ్యసంవత్సరమాత్రంప్రోష్య-స్వవ్యాపారాన్నివృత్తాసతీ. పునఃపర్యేత్యేతరాన్ప్రాణానువాచ. కథం- కేనప్రకారేణాశకత- శక్తవన్తోయూయంమదృతే- మాంవినాజీవితుం- ధారయితుమాత్మానమితి. తేహోచుః (యథాకలాఇత్యాది) కలాః- మూకాః, యథాలోకేఽవదన్తోవాచాజీవన్తి. కథం. (ప్రాణన్తఃప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసా) సర్వకరణచేష్టాంకుర్వన్తఇత్యర్థః. ఏవంవయమజీవిష్మేత్యర్థః. ఆత్మనోఽశ్రేష్ఠతాంప్రాణేషుబుద్ధ్వా-ప్రవివేశహవాక్- పునస్స్వవ్యాపారేప్రవృత్తాబభూవేత్యర్థః. ౮

రం.— (సాహవాగుచ్చక్రామ) సా - ప్రసిద్ధావాక్స్వశ్రైష్ఠ్యపరీక్షణాయశరీరాదుత్క్రాన్తవతీత్యర్థః. (సాసంవత్సరంప్రోష్యపర్యేత్యోవాచకథమశకతర్తేమజ్జీవితుమితి) సావాగేకంసంవత్సరంప్రోష్య- ప్రవాసంకృత్వాపునరాగత్యమదృతే- మాంవినాజీవితుంయూయంకథమశకత- కథంశక్తాఇతీతరాన్ప్రాణానుక్తవతీ. ఇతరేప్రాణాఃప్రత్యూచుః (యథాకలాఅవదన్తఃప్రాణన్తఃప్రాణేనపశ్యన్తశ్చక్షుషాశృణ్వన్తశ్శ్రోత్రేణధ్యాయన్తోమనసైవమితి) యథాకలాః- మూకాఃవాగిన్ద్రియవ్యాపారరహితాఅపీతరైఃప్రాణైస్తత్తత్కార్యంకుర్వన్తోజీవన్తి- ఏవంవయమప్యజీవిష్మేతిప్రత్యూచురిత్యర్థః. (ప్రవివేశహవాక్) ఏవముక్తావాక్ స్వస్యశ్రైష్ఠ్యంనాస్తీతినిశ్చిత్యదేహంప్రవిష్టవతీత్యర్థః. ౮

శం.— సమానమన్యత్ (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) (శ్రోత్రంహోచ్చక్రామ) ౯-౧౦

ఆ.— అన్యదిత్యస్యవిషయమాహ (చక్షురితి). ౯-౧౦

రం.— (చక్షుర్హోచ్చక్రామ) చక్షురుత్క్రాన్తం. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. ౯-౧౦

శం.— (మనోహోచ్చక్రామేత్యాది) యథాబాలాఅమనసః-అప్రరూఢమనసఇత్యర్థః. ౧౧

KUPPUSWAMAYYA
PLEADER

ఉ.— అథహ ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్ సయథాసుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సంఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్సమఖిదత్తగ్ం హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వం నశ్శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి॥ ౧౨

అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యథ హైనం చక్షురువాచ యదహం ప్రతిష్ఠాస్మి త్వం తత్ప్రతిష్ఠాసీతి॥ ౧౩

అథ హైనగ్ం శ్రోత్రమువాచ యదహగ్ం సమ్పదస్మి త్వం తత్సమ్పదసీత్యథ హైనం మన ఉవాచ యదహమాయతనమస్మి త్వం తదాయతనమసీతి॥ ౧౪

న వై వాచో న చక్షూగ్ంషి న శ్రోత్రాణి న మనాగ్ంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి॥ ………………………… ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఆ.— బాలానామపి బహిరన్తరిన్ద్రియవత్త్వావిశేషాత్ప్రథమమనస ఇతి విశేషణం. అత ఆహ (అప్రరూఢేతి) ౧౧

రం.— (మనో హోచ్చక్రామేత్యాది) అమనసః- అప్రథమనసః. ౧౧

శం.— ఏవం పరీక్షితేషు వాగాదిష్వథ- అనన్తరం హ- స ముఖ్యః ప్రాణ ఉచ్చిక్రమిష్యన్ - ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ కిమకరోదితి. ఉచ్యతే- యథా లోకే సుహయః- శోభనోఽశ్వః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలాన్ పరీక్షణాయారూఢేన కశయాఽఽహతస్సన్ సంఖిదేత్ - సముత్ఖనేత్ - సముత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ - వాగాదీన్ సమఖిదత్ - సముద్ధృతవాన్. తే ప్రాణాస్సఞ్చాలితాస్సన్తస్స్వస్థానే స్థాతుమనుత్సహమానా అభిసమేత్య ముఖ్యం ప్రాణం తమూచుః. హే భగవన్ ఏధి- భవ నస్స్వామీ. యస్మాత్త్వం నః- అస్మాకం శ్రేష్ఠోఽసి. మా చాస్మాద్దేహాదుత్క్రమీరితి. ౧౨

ఆ.— పరీక్షితేషు- శ్రేష్ఠతారహితేషు నిరూప్యాపనిశ్చితేష్విత్యేతత్. పదనశీలాః - పాదాః. తేషాం సంహతిః- పడ్వీశః. తస్యాః శఙ్కవః- నియామకాశ్శఙ్కవః. వర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. తాన్యథోత్ఖనన్నశ్వో యుగపదుత్పాటయేద్యథేతి దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవమితి). ౧౨

రం.— (అథహ ప్రాణఉచ్చిక్రమిష్యన్ సయథాసుహయః పడ్వీశశఙ్కూన్ సఙ్ఖిదేదేవమితరాన్ ప్రాణాన్ సమఖిదత్) సః - ముఖ్యః ప్రాణఉచ్చిక్రమిష్యన్- ఉత్క్రమితుమిచ్ఛన్ యథా శోభనోఽశ్వః పరీక్షార్థమశ్వారూఢేన తాడితః పడ్వీశశఙ్కూన్ - పాదబన్ధనకీలకాన్ సఙ్ఖిదేత్- ఉత్పాటయేత్. ఏవమితరాన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానేభ్య ఉత్పాటితవానిత్యర్థః. (తం హాభిసమేత్యోచుర్భగవన్నేధి త్వం నశ్శ్రేష్ఠోఽసి మోత్క్రమీరితి) హే భగవన్- పూజార్హ. త్వమేధి- స్వామీతి శేషః. అస్తేర్లోటి మధ్యమపురుషైకవచనం. భవేత్యర్థః. నః- అస్మాకం మధ్యే త్వమేవ శ్రేష్ఠోఽసి. త్వముత్క్రమణం మా కార్షీరితి ఇతరే ప్రాణాస్తమాగత్యోచురిత్యర్థః. ౧౨

శం.— అథ హైనం వాగాదయః ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వం కార్యేణాపాదయన్త ఆహుర్బలిమివ హరన్తో రాజ్ఞ ఇవ విశః. కథం. వాక్తావదువాచ. (యదహం వసిష్ఠాస్మి) యదితి క్రియావిశేషణం. యద్వసిష్ఠత్వగుణాస్మీత్యర్థః. (త్వం తద్వసిష్ఠః) తేన వసిష్ఠత్వగుణేన త్వం తద్వసిష్ఠోఽసి- తద్గుణస్త్వమిత్యర్థః. అథవా- తచ్ఛబ్దోఽపి క్రియావిశేషణమేవ. త్వత్కృతస్త్వదీయో వా స వసిష్ఠత్వగుణోఽజ్ఞానాన్మమేతి మయాఽభిమత ఇత్యేతత్. తథోత్తరేషు యోజ్యం చక్షుఃశ్రోత్రమనస్సు. ౧౩-౧౪

ఆ.— మయి శ్రేయస్త్వధీర్యుష్మాకమస్తీతి కథం జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి). వచనం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా). క్రియావిశేషణత్వమేవ విశదయతి (యద్వసిష్ఠత్వేతి)- వసిష్ఠత్వేన గుణేనాహం గుణవానస్మి యత్- తత్త్వమేవేతి యోజనా. అనన్తరం వాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (త్వమిత్యాదినా)- తద్వసిష్ఠ ఇతి సమస్తపదమితి గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి) యచ్ఛబ్దవదిత్యపేరర్థః. అహం వసిష్ఠత్వగుణోఽస్మీతి యత్- తత్త్వమేవ వసిష్ఠత్వగుణోఽసీతి కథమిదానీముచ్యతే- అన్యథా హి పూర్వమభిధానం తవాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (త్వత్కృత ఇతి). వాచి దర్శితం న్యాయం చక్షురాదావతిదిశతి (తథేతి). ౧౩-౧౪

రం.— అథేతరే ప్రాణాః విశః కరానివ రాజ్ఞే ముఖ్యప్రాణాయ స్వస్వగుణానర్పితవన్త ఇత్యాహ (అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాఽస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీతి) యత్- యేన వాగ్మినో వసుమత్తాసమ్పాదకత్వలక్షణేన గుణేనాహం వసిష్ఠాఽస్మి- త్వం తత్- తేన గుణేన వసిష్ఠోఽసీత్యర్థః. మదీయగుణస్య త్వదధీనత్వాత్ త్వదీయ ఏవ స గుణ ఇతి భావః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * అహం యత్స్వకార్యకరణసమర్థాస్మి - తస్య త్వదధీనత్వాత్ తవైవ తత్కార్యసామర్థ్యమిత్యర్థః ఇతి. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౩-౧౪

శం.— శ్రుతేరిదం వచః- యుక్తమిదం వాగాదిభిర్ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యభిహితం - యస్మాన్న వై లోకే వాచో, న చక్షూంషి, న శ్రోత్రాణి, న మనాంసి, ఇతి వాగాదీని కరణాన్యాచక్షతే లౌకికా ఆగమజ్ఞా వా. కిం తర్హి. ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే - కథయన్తి. యస్మాత్ప్రాణో హ్యేవైతాని

తాని- సర్వాణి వాగాదీని కరణజాతాని భవతి- అతో ముఖ్యం ప్రాణం ప్రత్యసురూపమేవ వాగాదిభిరుక్తమితి ప్రకరణార్థముపసంజిహీర్షతి.‖ నను కథమిదం యుక్తం, చేతనావన్త ఇవ పురుషా అహం శ్రేష్ఠతాయై వివదన్తోఽన్యోన్యం స్పర్ధేరన్నితి. నహి చక్షురాదీనాం వాచం ప్రత్యాఖ్యాయ ప్రత్యేకం వదనం సమ్భవతి. తథా- అపగమో దేహాత్, పునః ప్రవేశో, బ్రహ్మగమనం, ప్రాణస్తుతి, ర్వోపపద్యతే. తత్ర అగ్న్యాదిచేతనావద్దేవతాధిష్ఠితత్వాద్వాగాదీనాం చేతనావత్త్వం తావత్సిద్ధమాగమతః. తార్కికసమయవిరోధ ఇతి చేద్దేహ ఏకస్మిన్ననేకచేతనావత్త్వే. న- ఈశ్వరస్య నిమిత్తకారణత్వాభ్యుపగమాత్. యే తావదీశ్వరమభ్యుపగచ్ఛన్తి తార్కికాః- తే మనఆదికార్యకరణానామాధ్యాత్మికానాం, బాహ్యానాం చ పృథివ్యాదీనా, మీశ్వరాధిష్ఠితానామేవ నియమేన ప్రవృత్తిమిచ్ఛన్తి రథాదివత్. న చాస్మాభిరగ్న్యాద్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా అధ్యాత్మం కర్త్ర్యో భోక్త్ర్యో వాభ్యుపగమ్యన్తే. కిం తర్హి. కార్యకరణవతీనాం హి తాసాం ప్రాణైకదేవతాభేదానామధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవభేదకోటివికల్పానామధ్యక్షతామాత్రేణ నియన్తేశ్వరోఽభ్యుపగమ్యతే. స హ్యకరణః- * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణ ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్. * హిరణ్యగర్భం పశ్యత జాయమానం * హిరణ్యగర్భం జనయామాస పూర్వమిత్యాది చ శ్వేతాశ్వతరీయాః పఠన్తి. భోక్తా కర్మఫలసమ్బన్ధీ దేహే తద్విలక్షణో జీవ ఇతి వక్ష్యామః. వాగాదీనాం చేహ సంవాదః కల్పితో విదుషోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రాణశ్రేష్ఠతానిర్ధారణార్థం. యథా లోకే పురుషా అన్యోన్యమాత్మనః శ్రేష్ఠతాయై వివదమానాః కంచిద్గుణవిశేషాభిజ్ఞం పృచ్ఛన్తి- కో నః శ్రేష్ఠో గుణైరితి. తేనోక్తాః- ఏకైకశోఽనేన కార్యం సాధయితుముద్యచ్ఛత- యేనోద్యతేన కార్యం సాధ్యతే- స వః శ్రేష్ఠ ఇతి. ఉక్తాస్తథైవోద్యచ్ఛన్త ఆత్మనోఽన్యస్య వా శ్రేష్ఠతాం నిర్ధారయన్తి. తథేమం సంవ్యవహారం వాగాదిషు కల్పితవతీ శ్రుతిః- కథం నామ విద్వాన్ వాగాదీనామేకైకస్యాభావేఽపి జీవనం దృష్టం- న తు ప్రాణస్యేతి ప్రాణశ్రేష్ఠతాం ప్రతిపద్యేతేతి. తథా చ శ్రుతిః కౌషీతకినాం * జీవతి వాగపేతో మూకాన్ హి పశ్యామో జీవతి చక్షురపేతోఽన్ధాన్ హి పశ్యామో జీవతి శ్రోత్రాపేతో బధిరాన్ హి పశ్యామో జీవతి మనోఽపేతో బాలాన్ హి పశ్యామో జీవతి బాహుచ్ఛిన్నో జీవత్యూరుచ్ఛిన్న ఇత్యాద్యా.......................... ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వాగాదివచనాదుత్థాయ ప్రాణాధీనతాం వాగాదేః శ్రుతిరేవ కథయతీత్యుత్తరస్య న వై వాచ ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (శ్రుతేరితి) తదేవ చ సోపస్కారం వ్యాకరోతి (యదుక్తమిత్యాదినా). యది సర్వాణ్యేవ కరణాని వాక్త్రాణి స్యుః- తర్హి వాచ ఇత్యేవ తాని బ్రూయుః. యది చ చక్షుస్త్రాణి స్యుః- తదా సర్వాణ్యేవ చక్షూంషీతి వదేయుః. న త్వేవం వదన్తి- ప్రాణా ఇతి తు తాని కథయన్తి. తస్మాత్ప్రాణసారత్వం కరణానామిష్టమిత్యర్థః. వాగాదిభిరుక్తత్వాత్ * త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యాదినా- ప్రాణస్యైవ యథోక్తగుణవత్తాధ్యేయత్వం ప్రకరణార్థః. సోఽయముపసంహారాదర్శనాదుపసఞ్జిహీర్షతీత్యుక్తం. ‖ ఆఖ్యాయికాయా యథాశ్రుతమర్థమాక్షిపతి (నన్వితి). యథా పురుషాశ్చేతనావన్తో వివదమానాః స్పర్ధన్తే- తథా వాగాదయోఽచేతనాః స్వకీయశ్రేష్ఠత్వసిద్ధ్యర్థం విప్రతిపన్నా మిథః స్పర్ధేరన్నితి నైవ యుక్తం- అచేతనేషు స్పర్ధాదిదర్శనాదిత్యర్థః. కించ- వాగ్వ్యతిరిక్తానామన్యోన్యం వచనమేవానుచితం- వచనస్య వాగ్వ్యాపారత్వాదిత్యాహ (నహీతి). కించ- వాగాదీనాం దేహాత్సర్పణాద్యయుక్తం- అచేతనత్వాదిత్యాహ (తథేతి)- వాశబ్దో నహీత్యస్యానుకర్షణార్థః. అగ్న్యాదయశ్చేతనావత్యో దేవతాః- తాభిరధిష్ఠితత్వాత్తాదాత్మ్యస్థితిప్రాణవాగాదీనాం చేతనావత్త్వసమ్భవాద్వదనాదివ్యవహారస్సమ్భవతీతి * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి శ్రుతిమనుసృత్యోత్తరమాహ (తత్రేతి). ఏకస్మిన్ దేహే అనేకచేతనావత్తాం విరుద్ధాం నైకాభిప్రాయానువిధాయిత్వేన దేహస్యోన్మథనప్రసఙ్గాదక్రియత్వప్రసఙ్గాద్వానేకచేతనాధిష్ఠితత్వమేకస్య దేహస్యాసమ్భవతీతి శఙ్కతే (తార్కికేతి). కిమేకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతి- కిం వా తైర్నిర్దిష్టకర్తృభోక్తృభిరధిష్ఠితమితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేతి). అస్తి హి సరమతే శరీరస్య జీవాధిష్ఠితస్యైవేశ్వరాధిష్ఠితత్వం- తథాచైకశరీరమనేకచేతనాధిష్ఠితం న భవతీతి నాస్తీశ్వరవాదినాం శఙ్కేత్యర్థః. సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (యే తావదితి). అచేతనానాం చేతనాధిష్ఠితానామేవ ప్రవృత్తిరిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (రథాదివదితి). ద్వితీయం ప్రత్యాహ (న చేతి). కార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాత్వేఽపి తత్కార్యకరణానాం కిమధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమితి పృచ్ఛతి (కిం తర్హీతి). దేవతాకార్యకరణానామధిష్ఠాతృదేవతాన్తరమిష్టం చేత్- అనవస్థా స్యాదితి మన్వానం- ప్రత్యాహ (కార్యకరణవతీనామితి) శాకల్యబ్రాహ్మణమనుసృత్యాహ (ప్రాణేతి). నను భూయస్యో దేవతాః- కథం తాసాం ప్రాణలక్షణైకదేవతాప్రభేదత్వం- అత ఆహ (అధ్యాత్మేతి)- అధ్యాత్మాధిభూతాధిదేవానాం భేదకోటిభిర్వికల్పో యాసామితి విగ్రహః. నియన్తృత్వప్రయుక్తవ్యాపారవత్త్వం వారయితుం విశినష్టి (అధ్యక్షతామాత్రేణేతి). అథేశ్వరస్యాపి నియన్తృత్వాత్కార్యకరణవత్త్వం దేవతానామివ స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (స హీతి)- అకరణత్వమకార్యత్వస్యాప్యుపలక్షణం. తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి (అపాణీతి). ఆదిపదేన చ * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణో గృహీతః. సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భః- సా చైకా సమష్టిరూపా దేవతా - తదవస్థాభేదానాం దేవతానామీశ్వరో నియన్తేత్యుక్తం. తత్ర ప్రమాణమాహ (హిరణ్యగర్భమితి). ఆదిపదేన * హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర ఇత్యాది గృహ్యతే. దేవానామీశ్వరస్య చాస్మిన్ దేహే భోక్తృత్వాభావే కస్య భోక్తృత్వమిత్యత ఆహ (భోక్తేతి)- తద్విలక్షణః - దేవతేశ్వరాభ్యాం వ్యావృత్త ఇతి యావత్. వాగాదిశబ్దవాచ్యాశ్చేతనావత్యో దేవతా ఇతి స్వీకృత్యాఖ్యాయికాయాశ్చార్థనిష్కర్ష ఉక్తః. ఇదానీం తస్యాస్తాత్పర్యమాహ (వాగాదీనాం చేతి). కల్పనాప్రయోజనమాహ (విదుష ఇతి). యథోక్తాం కల్పనాం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా). తేనోక్తా ఇత్యుక్తమేవ వ్యనక్తి (ఏకైకశ్యేనేతి). విదుష ఇత్యాదినోక్తం ప్రయోజనం ప్రకటయతి (కథం నామేతి)- విద్వాన్- ప్రా

మూ.— స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుస్తద్వా ఏతదనస్యాన్నమనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి॥ ౧

ణ శ్రేష్ఠతాం కథం వాచ ప్రతిపద్యేతేతి సమ్బన్ధః. ప్రతిపత్తిప్రకారం సఙ్క్షిపతి (వాగాదీనామితి) । ఇతి - ఫలవతీకల్పనేతి శేషః. దృష్టేప్యర్థే శ్రుతిమసఙ్గ్రాహకత్వేన దర్శయతి (తథా చేతి) ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (న వై వాచో న చక్షూంషి న శ్రోత్రాణి న మనాంసీత్యాచక్షతే ప్రాణా ఇత్యేవాచక్షతే ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) లౌకికా అగమజ్ఞా వా వాగాదీనీన్ద్రియాణి సర్వాణి వాగాదిశబ్దైర్న వ్యవహరన్తి-అపి తు ప్రాణశబ్దేనైవ వ్యవహరన్తి. తత్కస్య హేతోః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితరేషాం- * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇత్యుక్తేః. ప్రాణాధీనసత్తాకత్వాదితరేషామిన్ద్రియాణాం సర్వాణీన్ద్రియాణి ప్రాణా ఏవ భవన్తీత్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే-గుణోపసంహారపాదే ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః కౌషీతకినాముపనిషది చ దశమేఽధ్యాయే * యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతీత్యారభ్య ప్రాణవిద్యా పఠ్యతే. తత్ర సర్వత్ర ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకత్వం, వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనసాం వసుమత్తాసమ్పాదకత్వసమవిషమభూతలాదిప్రదర్శకత్వసమ్పద్ధేతుభూతవేదశాస్త్రార్థశ్రవణాదిసమ్పాదకత్వసఙ్కల్పనాదివిషయజ్ఞానరూపభోగాయతనత్వలక్షణవసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాత్వసమ్పత్త్వాయతనత్వరూపగుణవత్త్వం, వాగాదీనాం చ శ్రైష్ఠ్యవిషయపరస్పరవివాదేన బ్రహ్మసభోపసర్పణం, యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరానవస్థితిస్స వశ్శ్రేష్ఠ ఇతి బ్రహ్మవచనం, తత్పరీక్షిషయా వాగాదీనామేకైకస్య శరీరాదుత్క్రమ్య పర్యటనం, తస్మిన్ శరీరస్యేన్ద్రియాణాం చ యథాపూర్వమవస్థానం, ప్రాణస్యోత్క్రమణప్రవృత్తౌ తేషాం విశరణం, తతో భీతానాం వాగాదీనాం మోత్క్రమీస్త్వం నశ్శ్రేష్ఠ ఇతి ముఖ్యప్రాణం ప్రతి ప్రార్థన, మిత్యేతత్సర్వం క్రమేణ వర్ణితం. కౌషీతకిశాఖాయాం తు ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకవత్ * యదహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాణే వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసమర్పణం నోక్తం. అతో వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదేః ప్రాణాధీనత్వాప్రతీత్యా వాగాదీనాం స్వాతన్త్ర్యప్రతీతేః ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకామ్నాతప్రాణవిద్యాతః కౌషీతక్యామ్నాతప్రాణవిద్యాయా భేదప్రతిభోద్గమః. తథా తస్యామేవోపనిషది చతుర్థేఽధ్యాయే * అథాతో నిశ్శ్రేయసాదానం సర్వా వై దేవతా అహం శ్రేయసే వివదమానా అస్మాచ్ఛరీరాదుచ్చక్రముస్తద్దారుభూతం శిశ్యే అథైనం వాక్ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్ఛిశ్య ఏవ అథైనచ్చక్షుః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛిశ్య ఏవ అథైనచ్ఛ్రోత్రం ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వచ్ఛిశ్య ఏవ అథైనం మనః ప్రవివేశ తద్వాచా వదచ్చక్షుషా పశ్యచ్ఛ్రోత్రేణ శృణ్వన్మనసా ధ్యాయచ్ఛిశ్య ఏవ అథైనత్ప్రాణః ప్రవివేశ తత్తత ఏవ సముత్తస్థౌ తద్దేవాః ప్రాణే నిశ్శ్రేయసం విజిత్య ప్రాణమేవ ప్రజ్ఞాత్మానమభిసమ్భవన్నితి ప్రాణరాహిత్యదశాయామపి వాగాదీనాం స్వకార్యకరత్వప్రదర్శనేన ఛాన్దోగ్యైక్యాప్రతీతేః. ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా బహుసారూప్యప్రతీతౌ కిఞ్చిద్వైరూప్యస్య ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధిత్వాభావాద్విద్యైక్యమితి * సర్వాభేదాదన్యత్రేమ ఇతి సూత్రేణ సిద్ధాన్తితం. సర్వాభేదాత్ - ప్రతిజ్ఞాతప్రాణజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్య తిసృష్వపి శాఖాస్వభేదాచ్ఛాఖాన్తరవిద్యాయాం శాఖాన్తరవిద్యాగతగుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇతి సూత్రార్థః. ప్రకృతమనుసరామః.. ౧౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స హోవాచ- ముఖ్యః ప్రాణః. కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి. ముఖ్యం ప్రాణం ప్రష్టారమివ కల్పయిత్వా వాగాదీన్ ప్రతివక్తౄనివ కల్పయన్తీ శ్రుతిరాహ- యదిదం లోకేఽన్నజాతం ప్రసిద్ధమాశ్వభ్యః- ఆశ్వభిస్సహాశకునిభ్యః- సహ శకునిభిః సర్వప్రాణినాం యదన్నం తత్తవాన్నమితి హోచుర్వాగాదయ ఇతి. ప్రాణస్య సర్వమన్నం- ప్రాణోఽత్తా సర్వస్యాన్నస్యేత్యేవం ప్రతిపత్తయే కల్పితాఖ్యాయికారూపాద్వాక్యాద్వ్యావృత్త్య స్వేన శ్రుతిరూపేణాహ- తద్వా ఏతత్- యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరన్నమద్యతే. అనస్య- ప్రాణస్య తదన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. సర్వప్రకారచేష్టావ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థమన ఇతి ప్రాణస్య ప్రత్యక్షం నామ. ప్రాద్యుపసర్గపూర్వత్వే హి విశేషగతిరేవ స్యాత్. తథా చ సర్వాన్నానామత్తుర్నామగ్రహణమిదం ప్రత్యక్షం నామ అన ఇతి. సర్వాన్నానామత్తుస్సాక్షాదభిధానం. న హ వై ఏవంవిది- యథోక్తప్రాణవిది- ప్రాణోఽహమస్మి సర్వభూతస్థస్సర్వాన్నానామత్తేతి. తస్మిన్నేవంవిది హ వై కిఞ్చన - కిఞ్చిదపి ప్రాణిభిరద్యం సర్వైరనన్నం - అనద్యం న భవతి -సర్వమేవంవిద్యన్నం భవతీత్యర్థః. ప్రాణభూతత్వాద్విదుషః - * ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతీత్యుపక్రమ్య * ఏవంవిదో హ వా ఉదేతి సూర్య ఏవంవిద్యస్తమేతీతి శ్రుత్యన్తరాత్.

౧

ఆ.— వాగాదీనాం స్వామిశ్రైష్ఠ్యాదిగుణః ప్రాణోఽస్మీతి విద్యాదితి ప్రధానవిద్యాముపదిశ్య తదఙ్గభూతాన్నవాసోదృష్టివిధానార్థే ప్రక్రమ్య ప్రథమమన్నదృష్టిం విధాతుం ప్రసఙ్గం ప్రకురుతే (స హోవాచేతి)। ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, కాల్పనికమిత్యాహ (ముఖ్యమితి) - యదిదమిత్యుక్తమేవ చ యత్పదం వాక్యార్థకల్పనార్థం యదన్నమిత్యత్రానూద్యతే. తద్వా ఏతదిత్యాద్యుత్తరవాక్యస్య పూర్వవాక్యార్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (ప్రాణస్యేతి)। ప్రాణశబ్దం విహాయానశబ్దప్రయోగే తాత్పర్యమాహ (సర్వప్రకారేతి)। అన

ఉ.—— స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో హ భవతి॥ ౨

చేష్టాయామితి ధాతుజస్యానశబ్దస్యోపాదానం సర్వప్రకారచేష్టయా ప్రాణస్య వ్యాప్తిగుణప్రదర్శనార్థం. తథా - యః కోపి దహతి శోషయతి ప్లావయతి వా - సర్వోపి ప్రాణ ఏవేతి యదుక్తం ప్రాణస్యాన ఇతి నామేత్యర్థః. ప్రత్యక్షం - పూర్వోక్తధాతుజన్యనామేతి యావత్. ఉక్తమేవార్థం సమర్థయతే (ప్రాదీతి) అనశబ్దస్యేతి శేషః. స ప్రాణస్య సర్వచేష్టాప్తిరిత్యేవకారార్థః. తథా చ - ప్రాణాదిశబ్దోపాదానేనివేశస్య వ్యాప్తిరేవేతి స్థితే సతీత్యర్థః. అన ఇతి ప్రత్యక్షమిదం నామ సర్వాన్నానామత్తుర్నానుగ్రహణమితి సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యాచష్టే (సర్వాన్నానామితి) తతశ్చ ప్రాణశబ్దస్య ప్రాణవిదస్సర్వమన్నం చేత్ - తద్విదుషో భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగానిష్ఠా తద్విషయం శాస్త్రం విరుధ్యేతేత్యాశఙ్క్యాధ్యాత్మికం రూపం హిత్వాఽధిదైవికేన రూపేణ తస్య సర్వాన్నత్వే విభాగశాస్త్రమాధ్యాత్మికపరిచ్ఛేదవిషయత్వేనావిరుద్ధమిత్యాహ (ప్రాణభూతత్వాదితి). ప్రాణభూతో విద్వానిత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం సంవాదయతి (ప్రాణాద్వేతి) ౧

రం.—— (స హోవాచ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి) వాగాదీన్ కిం మేఽన్నం భవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణః పప్రచ్ఛేత్యర్థః. (యత్కిఞ్చిదిదమాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి హోచుః) శ్వశకునిపర్యన్తసర్వప్రాణినాం యదన్నజాతం తత్తవాన్నజాతమితి వాగాదయః ప్రత్యూచురిత్యర్థః. శ్రుతిః స్వేన రూపేణాహ (తద్వా ఏతదనస్యాన్నం) యత్కిఞ్చిల్లోకే ప్రాణిభిరద్యతే తదేతదనస్య ప్రాణస్యాన్నం. ప్రాణేనైవ తదద్యత ఇత్యర్థః. (అనో హ వై నామ ప్రత్యక్షం) అదనాదివివిధచేష్టాయుక్తత్వాత్ప్రాణస్యాన ఇతి ప్రత్యక్షం నామ. దేవానాం పరోక్షప్రియత్వాత్ప్రత్యక్షమన ఇతి నామ పరిత్యజ్య ప్రాణ ఇతి పరోక్షేణ నామ్నా వ్యవహారః. తతశ్చాదనచేష్టాయా అపి తదీయత్వాత్సర్వప్రాణిజాతేనాద్యమానమన్నం సర్వం తేనైవాద్యత ఇతి ప్రాణస్య సర్వమన్నమిత్యర్థః. యద్వా - అన ఇత్యస్య సకారాన్తరయుక్తస్యాన్నత్వేనాన్నస్యానసమ్బన్ధిత్వాత్, దన ఇత్యస్య ప్రాణనామత్వస్య ప్రత్యక్షత్వాత్, దన్నం తత్సమ్బన్ధీత్యర్థః. అత్ర ప్రాణవిద్యానిష్ఠేన సర్వప్రాణ్యన్నాదనస్య కర్తుమశక్యత్వాన్నాస్య వాక్యస్య సర్వప్రాణ్యన్నాదనకర్తవ్యత్వమర్థః - అపి తు సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. సర్వప్రాణిజాతాన్నే ప్రాణాన్నత్వచిన్తనం స్తౌతి (న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి) ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్యాభక్ష్యభక్షణదోషో నాస్తీత్యర్థః. ౧

శం.—— స హోవాచ పునః ప్రాణః. పూర్వవదేవ కల్పనా. కిం మే వాసో భవిష్యతీతి. ఆప ఇతి హోచుర్వాగాదయః. యస్మాత్ప్రాణస్య వాస ఆపః - తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః - భోక్ష్యమాణా భుక్తవన్తశ్చ బ్రాహ్మణా విద్వాంస ఏతత్కుర్వన్తి. కిం. అద్భిర్వాసస్థానీయాభిః పురస్తాత్ - భోజనాత్పూర్వ, ముపరిష్టాచ్చ - భోజనాదూర్ధ్వం, చ పరిదధతి - పరిధానం కుర్వన్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య. లమ్భుకః - లమ్భనశీలో వాసో భవతి - వాససో లబ్ధైవ భవతీత్యర్థః. (అనగ్నో హ భవతి) వాససో లమ్భుకత్వేనార్థసిద్ధైవానగ్నతేతి - అనగ్నో హ భవతీతి - ఉత్తరీయవాన్ భవతీత్యేతత్ ‖ భోక్ష్యమాణస్య భుక్తవతశ్చ యదాచమనం శుద్ధ్యర్థం విజ్ఞాతం - తస్మిన్ ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనమాత్రమిహ విధీయతే - అద్భిః పరిదధతీతి. నాచమనాన్తరం. యథా లౌకికైః ప్రాణిభిరద్యమానమన్నం ప్రాణస్యేతి దర్శనమాత్రం - తద్వత్. * కిం మే వాస ఇత్యాదిప్రశ్నప్రతివచనయోస్తుల్యత్వాత్. యద్యాచమనమపూర్వం తాదర్థ్యేన క్రియేత - తదా క్రిమ్యాద్యన్నమపి ప్రాణస్యైవ భక్ష్యత్వేన విహితం స్యాత్. తుల్యయోర్విజ్ఞానార్థయోః ప్రశ్నప్రతివచనయోః ప్రకరణస్య విజ్ఞానార్థత్వాదర్ధజరతీయో న్యాయో న యుక్తః కల్పయితుం. యత్తు ప్రసిద్ధమాచమనం ప్రాయత్యార్థం, ప్రాణస్యానగ్నతార్థం, చ న భవతీత్యుచ్యతే - న తథా వయమాచమనముభయార్థం బ్రూమః. కిం తర్హి. ప్రాయత్యార్థాచమనసాధనభూతా ఆపః ప్రాణస్య వాస ఇతి దర్శనం చోద్యత ఇతి బ్రూమః. తత్రాచమనస్యోభయార్థత్వప్రసఙ్గదోషచోదనాఽనుపపన్నా. వాసోర్థ ఏవాచమనే తద్దర్శనం స్యాదితి చేన్న - వాసోజ్ఞానార్థవాక్యే వాసోర్థాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చ వాక్యభేదః - ఆచమనస్య తదర్థత్వమన్యార్థత్వం చేతి ప్రమాణాభావాత్. ౨

ఆ.—— ప్రాణవిద్యాఙ్గత్వేనాన్నదృష్టిరుపదిష్టా - సమ్ప్రతి తదఙ్గత్వేన వాసోదృష్టిం ప్రస్తౌతి (స హోవాచేతి). అత్రాపి ప్రాణస్య ప్రష్టృత్వం, వాగాదీనాం ప్రతివక్తృత్వం, చ కల్పితమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి). అపాం ప్రాణం ప్రతి వాసోరూపత్వే గమకమాహ (యస్మాదితి) వాసోదృష్టిఫలమాచష్టే (లమ్భుక ఇతి). అనగ్నో హ భవతీత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థవిశేషమాహ (వాసస ఇతి)‖ ఆచమనాన్తరం ప్రాణవిదో విధీయతే - * ఏవంవిదశిష్యన్నాచామేదితి శ్రుతేరిత్యాశఙ్క్యాహ (భోక్ష్యమాణస్యేతి) ఆదిపదేన ప్రశ్నప్రతివచనే గృహ్యేతే. సర్వప్రాణిభోగ్యేఽన్నే తస్యాన్నమితి దృష్టివదాచమనీయాస్వప్సు తస్య విధీయతే వాసోదృష్టిరిత్యుక్తం వ్యతిరేకద్వారా వివృణోతి (యదీతి) - తాదర్థ్యేన - అనగ్నతార్థ్యేనేతి యావత్. అథ పూర్వమన్నదృష్టిరేవ విధీయతే - న సర్వాన్నభక్షణస్య ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్. ఇహ త్వపూర్వమాచమనమవిరోధాద్విధీయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (తుల్యయోరితి). ఏకస్యాచమనస్య శుద్ధ్యర్థత్వమనగ్నతార్థత్వం చ వక్తుమశక్యం - విరోధాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్త్వితి) - విరోధో యథా స్యాత్ - తథేతి యావత్. తర్హి కీదృగాచమనం వివక్షితమిత్యాహ (కిం తర్హీతి). ప్రయతస్య భావః - ప్రాయత్యం. తదర్థాయా ఆచమనక్రియాయాః సాధనభూతాస్వప్సు వాసస్సఙ్కల్పనం క్రియాన్తరమత్ర వివక్షితమిత్యాహ (ప్రాయత్యేతి). క్రియాభేదఫలితమాహ (తత్రేతి) అన్యార్థాస్వప్సు అన్యార్థత్వచిన్తనే ప్రమాణవిరోధాద్విధియోగేన వాసోర్థమాచమనాన్తరమేవ విధేయం - తత్ర చానగ్నతార్థత్వచిన్తనముచితమితి శఙ్కార్థః. వాసోఽ

ఉ.— తద్ధైతత్సత్యకామోజాబాలోగోశ్రుతయె వైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయస్థాణవేబ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి॥ ౩

అథయదిమహజ్జిగమిషేదమావాస్యాయాందీక్షిత్వాపౌర్ణమాస్యాగ్ంరాత్రౌసర్వౌషధస్యమన్థందధిమధునోరుపమథ్య జ్యేష్ఠాయశ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వామన్థేసమ్పాతమవనయేత్॥ ౪

ప్తాపూర్వాచమనవిధానే, తత్రానగ్నతార్థత్వదృష్టివిధానే, చవాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధాచమనసాధనభూతాస్వప్సువాసోదృష్టిపరమేవచవాక్యమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా)-తదర్థత్వం- వాసోర్థత్వం. అన్యార్థత్వం - దృష్ట్యర్థత్వం. ఇత్యుక్తేప్రమాణస్యైకస్యవాక్యస్యాప్రమాణత్వప్రసఙ్గాదితియావత్. ౨

రం.— (సహోవాచకింమేవాసోభవిష్యతీత్యాపఇతిహోచుః) కింమేవస్త్రంభవిష్యతీతి ముఖ్యప్రాణేనపృష్టాఇతరేప్రాణాః ఆపస్తేవస్త్రంభవిష్యన్తీత్యూచుః. ఆపోవాసస్త్వేనచిన్తనీయాఇతిహోచురిత్యర్థః. (తస్మాద్వాఏతదశిష్యన్తఃపురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిఃపరిదధతిలమ్భుకోహవాసోభవత్యనగ్నోహభవతి) తస్మాత్- అపాంవాసస్త్వాదేవఏతత్- ఏతస్మిన్నపికాలెఅశిష్యన్తః- భోక్ష్యమాణాఃపురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ-భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చాచమనీయాభిరద్భిర్వాసోభిఃపరిహితంప్రాణమనగ్నంకుర్వన్తి - ఆచమనీయాస్వప్సువాసస్త్వచిన్తనేనవాసోభూతాభిరద్భిఃప్రాణస్యపరిహితత్వాదనగ్నత్వచిన్తనంకుర్వన్తీత్యర్థః. ఏవంచిన్తకస్తేనచిన్తనేనచస్వయమపివాసోలమ్భుకోభవతి- వాసోలబ్ధాభవతి. అనగ్నశ్చభవతి. తత్క్రతున్యాయెనేతిభావః. ౨

శం.— తదేతత్ప్రాణదర్శనంస్తూయతే. కథం. తద్ధైతత్- ప్రాణదర్శనంసత్యకామోజాబాలోగోశ్రుతయె- నామ్నా. వైయాఘ్రపద్యాయ- వ్యాఘ్రపదోఽపత్యంవైయాఘ్రపద్యః. తస్మైగోశ్రుత్యాఖ్యాయోక్త్వాథాన్యదపివక్ష్యమాణంవచః. కింతదువాచేతి. ఆహ- యద్యపిశుష్కాయస్థాణవెఏతద్దర్శనంబ్రూయాత్ ప్రాణవిత్-జాయేరన్-ఉత్పద్యేరన్నేవాస్మిన్- స్థాణౌశాఖాః. ప్రరోహేయుశ్చపలాశానిచ-పత్రాణి. కిముజీవతేపురుషాయబ్రూయాదితి. ౩

ఆ.— తద్ధైతదిత్యాదివాక్యంనవిధానార్థం- నాపిఫలవచనం- తథాచవ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేతదితి)- స్తుతిమేవప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కథమితి)-జీవతేపురుషాయప్రాణవిద్యాదర్శనంబ్రూయాత్- తదాఽస్మిన్మహాఫలంభవతీతికిమువక్తవ్యమితియోజనా. ౩

రం.— (తద్ధైతత్సత్యకామోజాబాలోగోశ్రుతయెవైయాఘ్రపద్యాయోక్త్వోవాచ) వ్యాఘ్రపత్పుత్రాయనామ్నాగోశ్రుతయే జబాలాపుత్రస్సత్యకామనామాఋషిఃఇదం ప్రాణదర్శనముక్త్వాఅన్యదప్యువాచేత్యర్థః. కింతదిత్యత్రాహ (యద్యప్యేనచ్ఛుష్కాయస్థాణవెబ్రూయాజ్జాయేరన్నేవాస్మిఞ్ఛాఖాఃప్రరోహేయుఃపలాశానీతి) ఏనత్- ప్రాణదర్శనంశుష్కాయవృక్షాయాపియదిబ్రూయాత్ - అస్యవృక్షస్యశాఖాఅప్యుత్పద్యేరన్. పత్రాణిచప్రరోహేయురిత్యర్థః. ౩

శం.— యథోక్తప్రాణదర్శనవిదఇదంమన్థాఖ్యంకర్మారభ్యతే- అథ- అనన్తరంయదిమహత్- మహత్త్వంజిగమిషేత్-గన్తుమిచ్ఛేత్. మహత్త్వంప్రాప్తుంయదికామయేతిత్యర్థః తస్యేదంకర్మవిధీయతే. మహత్త్వేహిసతిశ్రీరుపనమతే. శ్రీమతోహ్యర్థప్రాప్తంధనం. తతఃకర్మానుష్ఠానం. తతశ్చదేవయానంపితృయాణంవాపన్థానంప్రతిపత్స్యతఇత్యేతత్ప్రయోజనమురరీకృత్యమహత్త్వప్రేప్సోరిదంకర్మ, నవిషయోపభోగకామస్య. తస్యాయంకాలాదివిధిరుచ్యతే- అమావాస్యాయాందీక్షిత్వా- దీక్షితఇవభూమిశయనాదినియమంకృత్వా. తపోరూపంసత్యవచనంబ్రహ్మచర్యమిత్యాదిధర్మవాన్భూత్వేత్యర్థః. నపునర్దైక్ష్యమేవకర్మజాతంసర్వముపాదత్తే- అతద్వికారత్వాన్మన్థాఖ్యస్యకర్మణః. * ఉపసద్వ్రతీతిశ్రుత్యన్తరాత్, పయోమాత్రభక్షణంచశుద్ధికారణంతపఉపాదత్తే. పౌర్ణమాస్యాంరాత్రౌకర్మారభతే. సర్వౌషధస్య- గ్రామ్యారణ్యానామోషధీనాంయావచ్ఛక్త్యాఽల్పమల్పముపాదాయతద్వితుషీకృత్యఆమమేవపిష్టందధిమధునోరౌదుమ్బరేకంసాకారేచమసాకారేవాపాత్రేశ్రుత్యన్తరాత్ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్రతఃస్థాపయిత్వాజ్యేష్ఠాయశ్రేష్ఠాయస్వాహేత్యగ్నావావసథ్యేఆజ్యస్యఆవాపస్థానెహుత్వాస్రువసంలగ్నంమన్థేసంపాతమవనయేత్-సంస్రవమధఃపాతయేత్. ౪

ఆ.— గోదోహనవదధికృతాధికారమిదంకర్మ- ప్రాణవిదోఽస్మిన్నధికారోఽస్తీత్యాహ (యథోక్తేతి)-అనన్తరం - ప్రాణవిద్యానిష్పత్తేరితిశేషః. వాక్యశేషంపూరయతి (తస్యేతి)-మహత్త్వద్వారావిషయోపభోగకాముకస్యకర్మవిధాయిశాస్త్రంశ్యేనాదిశాస్త్రవదనర్థఫలమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (మహత్త్వేహీతి)-తస్యేతి- ప్రకృతమన్థాఖ్యకర్మోక్తిః. కాలాదీత్యాదిశబ్దో ద్రవ్యాదిసఙ్గ్రహార్థః. దైక్ష్యం- దీక్షాయాంభవం,మాంసాశ్వభృష్టానాదిన సర్వమేవాయమనుతిష్ఠతి, ప్రకృతిధర్మాహివికృతావనువర్తన్తె- ప్రకృతివద్వికృతిఃకర్తవ్యేతిన్యాయాత్. నచేదంకర్మకస్యచిద్వికృతిః. అతోయథోక్తధర్మవత్త్వమేవాత్రవివక్షితమిత్యర్థః. దీక్షిత్వేత్యనేనవివక్షితంధర్మాన్తరమాహ (ఉపసదితి)-ఉపసదోనామ- ఇష్టయఃప్రవర్గ్య

ఉ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్ప్రతిష్ఠాయై స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్సమ్పదే స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేదాయతనాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వా మన్థే సమ్పాతమవనయేత్॥ ౫

అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపత్యమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదగ్ం స హి జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠో రాజాఽధిపతిః స మా జ్యైష్ఠ్యగ్ం శ్రైష్ఠ్యగ్ం రాజ్యమాధిపత్యం గమయత్వహమేవేదగ్ం సర్వమసానీతి॥ ౬

అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతి వయం దేవస్య భోజనమిత్యాచామతి శ్రేష్ఠగ్ం సర్వధాతమమిత్యాచామతి తురం భగస్య ధీమహీతి సర్వం పిబతి॥ ౭

హాస్సుప్రసిద్ధాః తాసు వ్రతం- పయోమాత్రభక్షణం. తదుపేతో భూత్వా మన్థం సమ్పాద్య జుహోతీతి వాజసనేయకే సమానప్రకరణే శ్రవణాదితి యావత్. పిష్టం కృత్వా తదామం - అపక్వమేవ దధిమధునోస్సమ్బద్ధం పాత్రే ప్రక్షిప్యేతి సమ్బన్ధః. ఔదుమ్బరత్వే నియమః - పాత్రస్యాకారే తు వికల్పః. కథమశ్రుతం పాత్రమత్ర కల్ప్యతే- తత్రాహ (శ్రుత్యన్తరాదితి) *ఔదుమ్బరే కంసే చమసే వేతి వాజసనేయే శ్రవణాత్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేనాపేక్షితం పాత్రమత్ర గృహీతమిత్యర్థః. ఆవసథసమ్బన్ధీ లౌకికోఽగ్నిః- ఆవసథ్యో నివసథః- యస్మిన్నౌపాసనాఖ్యం కర్మ క్రియతే. ఆజ్యస్య- హుత్వేతి సమ్బన్ధః. ఆవాపస్థానం- ఆహుతిప్రక్షేపప్రదేశో గృహ్యోక్తః. ౪

రం.— మన్థాఖ్యం కర్మారభ్యతే (అథ యది మహజ్జిగమిషేత్) మహత్- మహత్త్వం జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాదిలక్షణం యది ప్రాప్తుమిచ్ఛేదిత్యర్థః. (అమావాస్యాయాం దీక్షిత్వా పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ సర్వౌషధస్య మన్థమిత్యాది) ఉక్తకాలే సర్వౌషధస్య - గ్రామ్యారణ్యౌషధానాం పన్థం - పిష్టం ఔదుమ్బరే కంసాకారే చమసాకారే వా పాత్రే దధిమధునోః ప్రక్షిప్యోపమథ్యాగ్రతః స్థాపయిత్వా జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యేన హుత్వా మన్థే సమ్పాతం- హుతశేషం నినయేదిత్యర్థః. ౪

శం.— సమానమన్యత్- వసిష్ఠాయ, ప్రతిష్ఠాయై, సమ్పదే, ఆయతనాయ, స్వాహేతి ప్రత్యేకం తథైవ సమ్పాతమవనయేత్. ౫

ఆ.— వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యాదివాక్యం పూర్వవాక్యేన తుల్యార్థమిత్యాహ (సమానమితి). తుల్యత్వమేవ స్పష్టయతి (వసిష్ఠాయేతి). స్వాహేతి- మన్త్రం సముచ్చార్య హుత్వేతి సమ్బన్ధః. తథైవ- ప్రథమహోమానన్తరమివేత్యర్థః. ౫

రం.— (వసిష్ఠాయ స్వాహేత్యగ్నావాజ్యస్య హుత్వేత్యాది) సర్వం స్పష్టం. ౫

శం.— హుత్వాఽథ ప్రతిసృప్య- అగ్నేరీషదపసృత్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతీమం మన్త్రం. (అమో నామాస్యమా హి తే) అమ ఇతి- ప్రాణస్య నామ. అన్నేన హి ప్రాణః ప్రాణితి దేహే ఇత్యతో మన్థద్రవ్యం ప్రాణస్యాన్నత్వాత్ప్రాణత్వేన స్తూయతే- అమో నామాసీతి. కుతః. యతోఽమా- సహ హి- యస్మాత్తే- తవ ప్రాణభూతస్య సర్వం- సమస్తం జగదిదం. అతోఽమో నామాసీత్యర్థః. స హి - ప్రాణభూతో మన్థో జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠశ్చ. అత ఏవ చ రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిశ్చ - అధిష్ఠాయ పాలయితా సర్వస్య. స మా - మామపి మన్థః ప్రాణో జ్యైష్ఠ్యాదిగుణపూగమాత్మనో గమయతు. అహమేవేదం సర్వం- జగదసాని- భవాని ప్రాణవత్. ఇతిశబ్దో మన్త్రసమాప్త్యర్థః. ౬

ఆ.— ఆహుత్యానన్తర్యమథశబ్దార్థః. భవతు ప్రాణస్యేదం నామ - మన్థస్య తు కథం మన్త్రార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నేన హీతి). ప్రతిజ్ఞాతేఽర్థే ప్రశ్నపూర్వకం హేతుమాహ (కుత ఇతి)- అతశ్చామో నామాసీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. హేతుం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి). ౬

రం.— (అథ ప్రతిసృప్యాఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపతి) ప్రతిసృప్య- అభిగమ్య. ప్రదక్షిణం కృత్వేతి వార్థః. అఞ్జలౌ మన్థమాధాయ జపేత్- అఞ్జలౌ మన్థం నిధాయ వక్ష్యమాణం మన్త్రం జపేదిత్యర్థః. మన్త్రమేవాహ (అమో నామాస్యమా హి తే సర్వమిదమిత్యాదినా) అమా ఇతి నామ యస్య సోఽమో నామా. సోఽసీత్యర్థః. నను అమా ఇతి హి ప్రాణనామ. కథం ప్రాణస్య మన్థస్య అమో నామత్వమిత్యత్రాహ (అమా హీతి) త్వమితి శేషః. త్వం ప్రాణోఽసి హీత్యర్థః. మన్థస్య ప్రాణత్వముపపాదయతి (తే సర్వమిదం) ఇదం- జగత్సర్వం తే- త్వదధీనం. మన్థలక్షణాన్నాధీనత్వాజ్జగత ఇతి భావః. (స హి జ్యేష్ఠశ్శ్రేష్ఠో రాజాధిపతిరిత్యాది) స హి- మన్థభూతః ప్రాణ ఇత్యర్థః. రాజా- దీప్తిమాన్. అధిపతిః- శేషీత్యర్థః. మా- మాం. గమయతు- ప్రాపయతు. ఇదం సర్వమహమేవాసాని- భవాని. సర్వనియన్తృతయా భవానీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

శం.— అథ- అనన్తరం ఖల్వేతయా- వక్ష్యమాణయర్చా పచ్ఛః - పాదశ ఆచామతి - భక్షయతి. మన్త్రస్యైకైకేన పాదేనైకైకం గ్రాసం భక్షయతి. తత్ భోజనం సవితుః- సర్వస్య ప్రసవితుః. ప్రాణమాదిత్యం చైకీకృత్యోచ్యతే. ఆదిత్యస్య వృణీమహే - ప్రార్థయేమహి మన్థరూపం. యేనాన్నేన సావిత్రేణ భోజనేనోపభుక్తేన వయం సవితృస్వరూపాపన్నా భవేమేత్యభిప్రాయః. అథవా- దేవస్య సవితురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. శ్రేష్ఠం-

నిర్ణిజ్య కగ్ంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేః సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా వాచంయమోఽప్రసాహః స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్ ॥ ౮

తదేష శ్లోకః యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియగ్ం స్వప్నేషు పశ్యతి। సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే॥ ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

ప్రశస్యతమం సర్వాన్నేభ్యః. సర్వధాతమం- సర్వస్య జగతో ధారయితృతమం- అతిశయేన విధాతృతమమితి వా. సర్వధా భోజనవిశేషణం. తురం- త్వరం- తూర్ణం- శీఘ్రమిత్యేతత్. భగస్య- దేవస్య సవితుః, స్వరూపమితి శేషః. ధీమహి- చిన్తయేమహి విశిష్టభోజనేన సంస్కృతాశ్శుద్ధాత్మానస్సన్త ఇత్యభిప్రాయః. అథవా- భగస్య- శ్రియః కారణం మహత్త్వం ప్రాప్తుం కర్మ కృతవన్తో వయం తద్ధీమహి- చిన్తయేమహి. ౭

ఆ.— అనన్తరం- జపకర్మణస్సకాశాదితి శేషః. తదేవ స్పష్టయతి (మన్త్రస్యేతి)- మన్త్రస్యైకైకేన పాదేన మన్థస్యైకైకం గ్రాసం భక్షయతీతి యోజనా. భోజనం- మన్థరూపమితి సమ్బన్ధః. తత్కథం సవితుస్స్యాత్- ప్రాణస్య హి మన్థద్రవ్యమన్నమిత్యుక్తం- తత్రాహ (ప్రాణమితి)- ఉచ్యతే - సవితుర్భోజనమితి శేషః. ప్రాణాదిత్యయోరేకత్వే ఫలితం వాక్యార్థమాహ (ఆదిత్యస్యేతి)- మన్థరూపం- తద్భోజనమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రార్థనావిషయం భోజనమేవ విశినష్టి (యేనేతి)- తస్యైవ విశేషణాన్తరం (శ్రేష్ఠమిత్యాది)- స్థితికారణత్వముక్త్వా జనకత్వం పక్షాన్తరమాహ (అతిశయేనేతి)- జగద్వ్యాప్త్యా ఫలదానేన చ ధాతృత్వం, శైఘ్ర్యం. కిమితి భోజనే కథ్యమానే ధ్యానముచ్యతే- తత్రాహ (విశిష్టేతి)- శుద్ధధీత్వం ధ్యానకారణముక్త్వా ప్రకృతకర్మప్రేప్సితమహత్త్వహేతుత్వాదపి ధ్యానమనుష్ఠేయమిత్యాహ (అథవేతి)- తదితి సావిత్రం రూపముక్తం. ౭

రం.— (అథ ఖల్వేతయర్చా పచ్ఛ ఆచామతి) ఏతయా- వక్ష్యమాణయా ఋచా పచ్ఛః- పాదశో మన్థం భక్షయతీత్యర్థః. మన్త్రస్యైకైకపాదేనైకైకగ్రాసం భక్షయేదిత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం తురం భగస్య ధీమహి) అస్యా ఋచో ఽయమర్థః- వయం శ్రేష్ఠం సర్వధాతమం- సర్వధారకం తత్- శ్రేష్ఠం భోజనం సవితుర్దేవస్య- సవితుర్దేవాత్ వృణీమహే- ప్రార్థయామహే. అత్ర ప్రాణస్య సవితుశ్చాభేదేన సవితురిత్యుక్తిః. అథ తద్దత్తేన భోజనేన సన్తుష్టాస్సన్తస్తురం- తూర్ణం. శీఘ్రం భగస్య- సూర్యస్య దేవస్య ధీమహి- ధ్యాయేమేత్యర్థః. స్వరూపమిత్యధ్యాహారః. అథవా- సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. సవితారం ధ్యాయేమేత్యర్థః. (తత్సవితుర్వృణీమహ ఇత్యాచామతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౭

శం.— సర్వం చ మన్థలేపం పిబతి నిర్ణిజ్య - ప్రక్షాళ్య కంసం - కంసాకారం. చమసం - చమసాకారం వౌదుమ్బరం పాత్రం. పీత్వాఽఽచమ్య పశ్చాదగ్నేః ప్రాక్ఛిరాస్సంవిశతి చర్మణి వా- అజినే స్థణ్డిలే- కేవలాయాం భూమౌ వా. వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్నిత్యర్థః. అప్రసాహః - న ప్రసహ్యతే- నాభిభూయతే ఽస్త్ర్యాద్యనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా- తథా సంయతచిత్తస్సన్నిత్యర్థః. సః- ఏవంభూతో యది స్త్రియం పశ్యేత్ స్వప్నేషు- తదా విద్యాత్సమృద్ధం మమేదం కర్మేతి. ౮

ఆ.— నియమేనౌదుమ్బరం. వైకల్పికాకారవిశేషః. పాత్రం- ప్రక్షాళ్య పిబతీతి సమ్బన్ధః. మన్థలేపం పాత్రం ప్రక్షాళ్య పీత్వాఽఽచమనపూర్వకమగ్నేః పశ్చిమభాగే కృష్ణాజినవ్యవహితాయాం కేవలాయాం వా భూమౌ ప్రాక్ఛిరా భూత్వా శయీతేత్యాహ (పీత్వేతి)- శయానస్య కర్తవ్యం దర్శయతి (వాచంయమ ఇతి)- తస్య స్వప్నే కథంచిదుత్తమస్త్రీదర్శనే శుభాగమః సూచ్యత ఇత్యాహ (స ఏవంభూత ఇతి) ౮-౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (నిర్ణిజ్య కంసం చమసం వా పశ్చాదగ్నేస్సంవిశతి చర్మణి వా స్థణ్డిలే వా) కంసాకారం చమసాకారం వౌదుమ్బరపాత్రం ప్రక్షాళ్యాగ్నేః పశ్చాదజినే వా కేవలభూమ్యాం వా ప్రాక్ఛిరాశ్శయీతేత్యర్థః. శయానేన నియమమాహ (వాచంయమోఽప్రసాహః) వాచంయమః- వాగ్యతస్సన్. అప్రసాహః- న ప్రసహ్యత ఇత్యప్రసాహః. అనిష్టస్వప్నదర్శనేన యథా నాభిభూతో భవతి- తథా సంయతచిత్తస్సన్నిత్యర్థః. (స యది స్త్రియం పశ్యేత్సమృద్ధం కర్మేతి విద్యాత్) స్పష్టోఽర్థః. ౮

శం.— తత్- ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః- మన్త్రోఽపి భవతి. యదా కర్మసు కామ్యేషు- కామార్థేషు స్త్రియం స్వప్నేషు- స్వప్నదర్శనేషు- స్వప్నకాలేషు వా పశ్యతి. సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్ - కర్మణాం ఫలనిష్పత్తిర్భవిష్యతీతి జానీయాదిత్యర్థః. తస్మిన్స్త్ర్యాది ప్రశస్తస్వప్నదర్శనే సతీత్యభిప్రాయః. ద్విరుక్తిః కర్మసమాప్త్యర్థః ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్స్వప్నవిషయ ఏష శ్లోకోభవతీత్యర్థః. శ్లోకమేవాహ (యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతీత్యాది) (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే) అత్ర సతీతి శేషః. సమృద్ధిం- కర్మనిష్పత్తిమిత్యర్థః. (తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే తస్మిన్స్వప్ననిదర్శన ఇతి)

ద్విరుక్తిర్విద్యాసమాప్త్యర్థా. ఏతత్సూత్రస్థవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- * సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్ [illegible] * నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి ఛాన్దోగ్యే, * నహ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతీతి వాజసనేయకే, చ శ్రవణాద్వామదేవ్యోపాసనానిష్ఠస్య [illegible] సర్వయోషిదపరిహారానుమతివత్ సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య సర్వదా క్రియత ఇతి పూర్వపక్షే, ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్. ప్రాణాత్యయ ఏవ ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుజ్ఞానం- న సర్వదా. బ్రహ్మవిదో ఉషస్తేః ప్రాణాత్యయ ఏవ ఇభ్యోచ్ఛిష్టాశనస్య దర్శనేన ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతేరాపద్విషయత్వస్య కింపునర్న్యాయసిద్ధత్వాత్. * అబాధాచ్చ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితి శాస్త్రాబాధార్థమప్యేవమేవ న్యాయ్యం- ఇతరథా తస్య బాధస్స్యాత్. * అపి స్మర్యతే. * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః। లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసేతి స్మరణాచ్చ సర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయం. * శబ్దశ్చాతోఽకామకారే. * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతి పాప్మనా నోత్సృజా ఇతి సంహితాయాం కామకారప్రతిషేధకశబ్దదర్శనాత్. పాప్మనా సంసృష్టో న భవానీతి మత్వా బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతీతి హి తస్యాశ్శ్రుతేరర్థః. నను బ్రహ్మవిద ఉషస్తేః ప్రాణాత్యయే సర్వాన్నీనత్వదర్శనాత్ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వం కైముత్యన్యాయేన సిధ్యతీత్యనుపపన్నం- వామదేవ్యోపాసననిష్ఠస్య సర్వయోషిదపరిహారవత్ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య వచనబలాత్ సర్వాన్నీనత్వమితి వదనం ప్రత్యేతస్యానుష్ఠరత్వాదితి చేన్న- వామదేవ్యోపాసనస్య * న కాంచన పరిహరేత్ తద్వ్రతమితి సర్వయోషిదపరిహారేఽపి స్పష్టవిధిశ్రవణాత్. ప్రకృతే చ * నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీత్యత్ర సర్వాన్నభక్షణవిధేః కల్ప్యత్వాత్, ప్రత్యక్షనిషేధవిరోధే చ విధికల్పనానుదయేనార్థవాదత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, తత్ర సర్వప్రాణ్యన్నే * యదిదం కించిదాశ్వభ్య ఆశకునిభ్య ఇతి విహితస్య ప్రాణాన్నత్వచిన్తనస్య స్తుతిమాత్రం క్రియతే * నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి. నన్వేవం సతి నిషేధశాస్త్రవిరోధాత్ * ఏవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యాదేరపి స్తుతిమాత్రత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యం- పాప్మనామశ్లేషాభావే అనిర్మోక్షప్రసఙ్గేన సకలపాపాశ్లేషస్య మోక్షవిధిశాస్త్రాపేక్షితత్వేన ఫలవిధిత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్, ప్రాణవిద్యాయాశ్చ జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వాదిఫలకత్వేన ఫలాన్తరాకాఙ్క్షాయా అభావాత్ స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే * లమ్బుకో హ వా స భవతీత్యర్థవాదోపబృంహితాత్ * కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుః తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమితి ప్రతీయతే. బృహదారణ్యకే కాణ్వశాఖాయాం * తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియాః అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వా చాచామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్త ఇతి వాక్యే అనగ్నం కుర్వన్త ఇతి శ్రవణాద్వాసస్త్వచిన్తనమపి ప్రతీయతే, ఆచామన్తీత్యాచమనవిధిరపి ప్రతీయతే. మాధ్యన్దినశాఖాయాం * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుతే ఇతి అనగ్నత్వచిన్తనాద్వాసస్త్వచిన్తనవిధిరపి ప్రతీయతే, ఆచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాదాచమనవిధిస్స్పష్టం ప్రతీయతే. తత్ర ద్వయోరపి విధేయత్వే గౌరవాదేకస్యైవ విధేయత్వే వక్తవ్యే * ఆచామేదిత్యాచమనే స్పష్టవిధిప్రత్యయశ్రవణాత్ స్మృత్యాచారప్రాప్తాచమనాతిరిక్తమాచమనాన్తరం ప్రతీయతే - వాసస్త్వాదిశ్రవణం తు కథంచిత్ స్తుతిరూపతయా నేతవ్యమితి పూర్వపక్షే, ప్రాప్తేఽభిధీయతే- * కార్యాఖ్యానాదపూర్వం. కార్యాఖ్యానాత్- విధేరప్రాప్తవిధానస్వాభావ్యాత్, ఆచమనస్య స్మృత్యాచారాభ్యామేవ ప్రాప్తత్వాత్. ఆచమనాన్తరవిధానే విశేషకానుపలమ్భాచ్చ, అప్రాప్తమాచమనీయాస్వప్సు వాసస్త్వానుచిన్తనం విధీయతే. ఛాన్దోగ్యే ఆచమనస్యైవాప్రతీతేః, శాఖాన్తరేఽపి వాసస్త్వానుసన్ధానస్యానుగతత్వాత్ తదేవ విధీయత ఇతి స్థితం. నను కథం వాగాదీనామచేతనానాముక్తిప్రత్యుక్తిపరస్పరేతి చేన్న- వాగాదిశబ్దానాం * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రోక్తన్యాయేన తదభిమానిదేవతాపరత్వాత్. తత్ర హి * న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. బ్రహ్మణో జగద్విలక్షణత్వేన ఉపాదానత్వం న సమ్భవతి- ఘటరుచకాదిషు హి సలక్షణానామేవ మృత్సువర్ణాదీనాముపాదానత్వం దృష్టం. ప్రకృతే చ బ్రహ్మజగతోర్విలక్షణత్వం * విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేతి బ్రహ్మజగతోర్విజ్ఞానత్వావిజ్ఞానత్వప్రతిపాదకశబ్దాదేవావగమ్యతే. నను జగతోఽచేతనత్వే * మృదబ్రవీదిత్యచేతనాయా మృదో వక్తృత్వం నోపపద్యతే. తత్రాహ * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యాం. మృదాదిశబ్దైస్తత్తదభిమానిదేవతా వ్యపదిశ్యన్తే- * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోఽబన్నానాం దేవతాశబ్దేన విశేషణాత్, అచేతనానాం దేవతాత్వాసమ్భవాత్, తదభిమానినీ దేవతా తేజోఽబన్నాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇత్యధ్యవసాయః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదిత్యగ్న్యాదీనాం వాగాదిషు ప్రవేశరూపానుగతిశ్రవణాత్ వాగాదిశబ్దైస్తదనుప్రవిష్టతదభిమాన్యగ్న్యాద్యభిధానాన్నానుపపత్తిః. అతశ్చేతనస్య బ్రహ్మణః అచేతనజగదుపాదానత్వం న సమ్భవతీతి పూర్వపక్షే, ప్రాప్త ఉచ్యతే - * దృశ్యతే తు. తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. విలక్షణేభ్యోఽపి గోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదేరుత్పత్తిదర్శనాద్విలక్షణాద్బ్రహ్మణో విలక్షణజగదుత్పత్తిరుపపద్యతే. * అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. విలక్షణాదుపాదానాద్విలక్షణోత్పత్త్యఙ్గీకారే ఉపాదేయస్యోత్పత్తేః ప్రాగ్విలక్షణోపాదానాత్మస్వవస్థానస్యవక్తుమశక్యత్వేనాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న- ఉపాదానోపాదేయయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్ర ఏవాస్మాకం సంరమ్భః. సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మ స్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణ పరిణమత ఇత్యేతత్తు న త్యక్తం. అత్ర చోదయతి- * అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసం. బ్రహ్మణ ఏవ జగద్రూపేణ పరిణామే తయోరైక్యాత్ అప్యయాదిషు సర్వదశాస్వచేతనగతా దోషాః బ్రహ్మణస్స్యుః. తతశ్చ బ్రహ్మణో నిరస్తనిఖిలదోషత్వనిరవద్యత్వప్రతిపాదకశ్రుత్యసామఞ్జస్యం భవతి. అత్ర సిద్ధాన్తమాహ - * న తు దృష్టాన్తభావాత్. న త్వేవం సమ్భవతి. యథా బాలస్య యువానం ప్రత్యుపాదానత్వేఽపి బాల్యయువాదిశబ్దైరాత్మనోఽభిధానేఽపి బాలత్వయువత్వాదిభిర్నాత్మా దూష్యతే- ఏవమేవచేతనాచేతనగతైర్దోషైరాత్మా న దూష్యతే. * స్వపక్షదోషాచ్చ. నిర్వికారస్య చిన్మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనా జగత్ప్రవృత్తిరితి సాఙ్ఖ్యపక్షే దుష్ట ఏవ. * తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. తర్కాణామన్యోన్యవ్యాహతత్వాత్ ప్రతిష్ఠితత్వాదపి తన్మూలప్రధానకారణవాదస్యాయుక్త ఏవ. * అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమ

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయగ్ంపఞ్చాలానాగ్ంసమితిమేయాయతగ్ంహప్రవాహణోజైబలిరువాచ కుమారాను త్వాశిషత్పితేత్యనుహిభగవఇతి॥ ౧

వేత్థయదితోఽధిప్రజాగ్ంప్రయన్తీతినభగవఇతి వేత్థయథాపునరావర్తన్తా౩ ఇతి నభగవఇతి వేత్థపథోర్దేవయానస్యపితృయాణస్యచవ్యావర్తనా౩ ఇతినభగవఇతి॥ ౨

వేత్థయథాఽసౌలోకోనసమ్పూర్యతా౩ ఇతినభగవఇతి వేత్థయథాపఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసోభవన్తీతినైవభగవఇతి॥ ౩

ప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. యథా ప్రతిమాలతర్కాపరాహతిర్నభవతి-తథాసత్తర్కైః ప్రధానకారణత్వమనుమీయత ఇతిచేత్. ఏవమపి కాలాన్తరేఽన్యైస్త్రోఽతిశయితానాంతర్కకుశలానాం సమ్భవేన ప్రతిమాలతర్కాపరాహతిదోషానిస్తారాత్. తస్మాద్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం నదుష్యతీత్యుక్తం. అతో వాగాదీనాం వక్తృత్వేనానుపపత్తిరితిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.......... ౯

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాస్సంసారగతయో వక్తవ్యా వైరాగ్యహేతోర్ముముక్షూణామిత్యత ఆఖ్యాయికాఽఽరభ్యతే- శ్వేతకేతుః- నామతః. హ ఇతి- ఐతిహ్యార్థః. అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం- సభామేయాయ-ఆజగామ. తమాగతవన్తం హ ప్రవాహణః నామతః. జీబలస్యాపత్యం-జైబలిరువాచ- ఉక్తవాన్. హే కుమార. అనుత్వా- త్వామశిషత్- అన్వశిషత్పితా. కిమనుశిష్టస్త్వం పిత్రేత్యర్థః. ఇత్యుక్తస్స ఆహ- అనుహి- అనుశిష్టోస్మి భగవ ఇతి సూచయన్నాహ. ౧

ఆ.— ప్రాణవిద్యా తదఙ్గకర్మ చేత్యుభయముక్తం. ఇదానీమగ్నివిద్యామాఖ్యాతుకామస్తావదాఖ్యాయికాయాస్తాత్పర్యమాహ (బ్రహ్మాదీతి). తాసాం చ వక్తవ్యత్వే హేతుమాహ (వైరాగ్యహేతోరితి). రాజాకుమారేతి సమ్బోధయన్నభిమానం శ్వేతకేతోరపనినీషతి. ౧

రం.— ప్రకృతివివిక్తజీవయాథాత్మ్యవిషయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాం సంసృతివైరాగ్యాయ ప్రస్తౌతి (శ్వేతకేతుర్హారుణేయః పఞ్చాలానాం సమితిమేయాయ) అరుణస్యాపత్యమారుణిః. తస్యాపత్యమారుణేయః. శ్వేతకేతునామా పఞ్చాలానాం- జనపదానాం సమితిం-సభామాజగామ. (తం హ ప్రవాహణో జైబలిరువాచ) జీబలస్యాపత్యం జైబలిః. నామతః ప్రవాహణః తం-శ్వేతకేతుముక్తవాన్ (కుమారాను త్వాశిషత్పితేతి) హే కుమార. త్వా- త్వాం తవ పితా అన్వశిషత్కిం-అనుశిష్టవాన్కిమిత్యపృచ్ఛదిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (అనుహి భగవ ఇతి) హే భగవః- పూజార్హ. అనుశిష్టోస్మి హీతి. ౧

శం.— తం హోవాచ- యద్యనుశిష్టోసి-వేత్థ యదితః- అస్మాల్లోకాదధి- ఊర్ధ్వం యత్ప్రజాః ప్రయన్తి- యద్గచ్ఛన్తి. తత్కిం జానీష ఇత్యర్థః. నభగవ ఇత్యాహేతరః- నజానేఽహం తత్- యత్పృచ్ఛసి. ఏవం తర్హి వేత్థ- జానీషే యథా- యేన ప్రకారేణ పునరావర్తన్తా౩ ఇతి. నభగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ పథోః- మార్గయోస్సహప్రయాణయోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ - వ్యావర్తనం, ఇతరేతరవియోగస్థానం సహ గచ్ఛతామిత్యర్థః. నభగవ ఇతి. ౨

ఆ.— యథేత్యస్యార్థమాహ (యేనేతి). విద్వదవిదుషోస్తుల్యమార్గయోస్సతోర్ద్వౌ మార్గౌ- తయోర్మధ్యే దేవయానస్యేత్యాదియోజ్యం. ఉక్తం వాక్యార్థం సఙ్క్షిపతి (ఇతరేతరేతి) - విదుషాం చ కర్మిణాం చ మార్గద్వయమధికృత్య సహప్రస్థితానాం యత్ర మిథో వియోగో భవతి - తత్కిం వేత్థేత్యర్థః. ౨

రం.— ఏవముక్తో జైబలిః పప్రచ్ఛ (వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి) ప్రజాః ఇతః అధి- ఇత ఊర్ధ్వం యత్ప్రియన్తి-తద్వేత్థ-జానీషే కిం. కర్మిణాం గన్తవ్యోద్దేశః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (నభగవ ఇతి) జాన ఇతి శేషః. రాజా పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పునరావర్తన్తా౩ ఇతి) కర్మిణాం పునరావృత్తిప్రకారః క ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (నభగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ పథోర్దేవయానస్య పితృయాణస్య చ వ్యావర్తనా౩ ఇతి) దేవయానపితృయాణయోర్వ్యావర్తనే- భేదకే రూపే కిం వేత్థేత్యర్థః. కేన ప్రకారేణ తయోర్భేద ఇత్యర్థః. ఇతర ఆహ (నభగవ ఇతి) ౨

శం.— వేత్థ యథాఽసౌ లోకః - పితృసమ్బన్ధీ. యం ప్రాప్య పునరావర్తన్తే. బహుభిః ప్రయద్భిరపి యేన కారణేన న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి. నభగవ ఇతి ప్రత్యాహ. వేత్థ యథా- యేన క్రమేణ పఞ్చమ్యాం - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాయామాహుతౌ హుతాయామాహుతినిర్వృత్తా ఆహుతిసాధనాశ్చాపః పురుషవచసః- పురుష ఇత్యేవం వచః- అభిధానం యాసాం హూయమానానాం క్రమేణ షష్ఠాహుతిభూతానాం తాః పురుషవచసః- పురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి, పురుషాఖ్యాం లభన్త ఇత్యర్థః. ఇత్యుక్తో నైవ భగవ ఇత్యాహ- నైవాహమత్ర కిఞ్చన జానామీత్యర్థః. ౩

ఉ.— అథను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథగ్ం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ తగ్ం హోవాచాననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీదను త్వాఽశిషమితి॥ ౪

పఞ్చ మా రాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి స హోవాచ యథా మా త్వం తదైతానవదో యథాహమేషాం నైకఞ్చన వేద యద్యహమిమానవేదిష్యం కథం తే నావక్ష్యమితి॥ ౫

ఆ.— పితృసమ్బన్ధినం లోకమేవ వ్యాకరోతి (యం ప్రాప్యేతి)। ఆహుతినిర్వృత్తా ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఆహుతిసాధనాశ్చేతి)। ఆపూర్వరూపాణామపాం భూతాన్తరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అథవా-పయోఘృతాదిరూపేణాహుతిం సాధయన్త్యస్సయాం చాహుత్యా పునరపూర్వాత్మనా నిష్పన్నా ఇత్యర్థః. (క్రమేణేతి)-శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతసాం భావనద్వారేణేత్యావత్. పఞ్చమాహుతిభూతానాం - అన్త్యేష్టినిధానేన శరీరాహుతిద్వారా సూక్ష్మతాం గతానామిత్యర్థః. ౩

రం.— పునఃపృచ్ఛతి (వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి) అస్మాల్లోకాదనవరతం గచ్ఛద్భిః పురుషైః కస్మాదసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యర్థః. వాజసనేయకే సమానప్రకరణే * వేత్థ యథాఽసౌ లోక ఏవం బహుభిః పునః పునః ప్రయద్భిర్న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి న వేదేతి హోవాచ. అముష్య లోకస్యాప్రాప్తక ఇతి ప్రశ్నస్య ఫలితార్థః. ఇతర ఆహ (న భగవ ఇతి) పునః పృచ్ఛతి (వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఆప ఇతి-భూతాన్తరాణామప్యుపలక్షణం భూతసూక్ష్మాణి పఞ్చమ్యామాహుతౌ యథా-యేన ప్రకారేణ పురుషవచసః- పురుష ఇతి వచో యాసాం తాః పురుషవచసః. పురుషశబ్దాభిలప్యా ఇత్యర్థః. కస్య పఞ్చమ్యామాహుతావిత్యపేక్షాయాం పురుషవచస్త్వభవనకర్తృతయా నిర్దిష్టా అప ఏవ హూయమానతయా సమ్బధ్యన్తే- అసన్నిహితాస్థానాన్తరకల్పనే గౌరవాత్. తతశ్చాపాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యన్వయః. తతశ్చాపామేవ పఞ్చమ్యామాహుతిషు హూయమానత్వమితి సిధ్యతీతి ద్రష్టవ్యం. ఇతర ఆహ (నైవ భగవ ఇతి) అత్ర రంహత్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * కర్మికాణాంగన్తవ్యదేశం, పునరావృత్తిప్రకారం, దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రాప్తిరం, చ వేత్థేతి ప్రశ్నాన్ * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రచ్ఛేతి భాషితం. ౩

శం.— అథైవమజ్ఞస్సన్ కిమనుశిష్టోఽస్మీత్యవోచథాః-ఉక్తవానసి. యో హీమాని-మయా పృష్టాన్యర్థజాతాని న విద్యాత్-న జానీయాత్. కథం స విద్వత్స్వనుశిష్టోఽస్మీతి బ్రువీత. ఏవం సః- శ్వేతకేతుః రాజ్ఞా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ - గతవాన్. తం చ- పితరమువాచ. అననుశిష్య-అనుశాసనమకృత్వైవ మా-మాం కిల భగవాన్ సమావర్తనకాలేఽబ్రవీత్-ఉక్తవాన్. అను త్వాఽశిషం-అన్వశిషం త్వామితి. ౪

ఆ.— త్వత్పృష్టార్థజాతాతిరిక్తవిషయమనుశాసనం మమాస్తీత్యనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (యో హీతి). ౪

రం.— ఏవముక్తవన్తం శ్వేతకేతుం రాజా ప్రత్యాహ (అథను కిమనుశిష్టోఽవోచథా యో హీమాని న విద్యాత్కథగ్ం సోఽనుశిష్టో బ్రువీతేతి) కిం- కస్మాదనుశిష్టోఽస్మీత్యుక్తవానసి. యో హీమాన్యర్థజాతాని న జానీయాత్- స కథమనుశిష్టోఽస్మీతి వదేదిత్యర్థః. యద్వా- కిమనుశిష్టః - కిమర్థమనుశిష్ట ఇత్యర్థః. (స హాయస్తః పితురర్ధమేయాయ) సః- శ్వేతకేతుః రాజ్ఞా బలినా ఆయస్తః- ఆయాసితస్సన్ పితురర్ధం- స్థానమేయాయ- ఆగతవాన్. (తం హోవాచ అననుశిష్య వావ కిల మా భగవానబ్రవీత్ అను త్వాఽశిషమితి) గత్వా చ తం- పితరమిత్థమువాచ. మామననుశిష్య - సమావర్తనకాలే అనుశాసనీయాని సర్వాణ్యననుశిష్యైవ త్వామన్వశిషమితి భగవాన్మాం ప్రత్యబ్రవీదిత్యర్థః. ౪

శం.— యతః పఞ్చ - పఞ్చసఙ్ఖ్యాకాన్ ప్రశ్నాన్, రాజన్యబన్ధుః - రాజన్యాః బన్ధవోఽస్యేతి రాజన్యబన్ధుః. స్వయం దుర్వృత్త ఇత్యర్థః. అప్రాక్షీత్- పృష్టవాన్. తేషాం- ప్రశ్నానాం నైకఞ్చన- ఏకమప్యహం నాశకం- న శక్తవానహం వివక్తుం- వివేక్తుం. విశేషేణార్థతో నిర్ణేతుమిత్యర్థః. స హోవాచ- పితా. యథా మా- మాం వత్స త్వం తదా- త్వదాగమకాలే ఏతాన్- ప్రశ్నానవదః- ఉక్తవానసి, తేషాం నైకఞ్చనాశకం వివక్తుమితి. తథా మాం జానీహి. త్వదీయాజ్ఞానేనలిఙ్గేన మమ తద్విషయమజ్ఞానం జానీహీత్యర్థః. కథం. యథాఽహమేషాం- ప్రశ్నానాం నైకఞ్చన- ఏకమపి న వేద-న జానే ఇతి. యథా త్వమేవాఙ్గ ఏతాన్ప్రశ్నాన్న జానీషే- తథాఽహమప్యేతాన్న జాన ఇత్యర్థః. అతో మయ్యన్యథాభావో న కర్తవ్యః. కుత ఏతదేవం. యదహమిమాన్- ప్రశ్నానవేదిష్యం- విదితవానస్మి. కథం తే-తుభ్యం ప్రియాయ పుత్రాయ సమావర్తనకాలే పురా నావక్ష్యం- నోక్తవానస్మి. ౫

ఆ.— అననుశిష్య త్వామన్వశిషమితి కథముక్తవానసీత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి)-నైకఞ్చనేత్యుక్తస్సువచస్స్వదం నాశకమితి సమ్బన్ధం దర్శయితుం పునరుపాత్తం. అతో మాం ప్రతి తవ మిథ్యావాదితా సిద్ధేతి శేషః. పితా స్వకీయమిథ్యావాదిత్వాశఙ్కాం పరిహరతి (స హోవాచేతి)। యథా మా త్వమిత్యాదివాక్యం పూరయిత్వా వ్యాఖ్యాయ్యానన్తరవాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (కథమిత్యాదినా)। తద్వ్యాచష్టే (యథేతి)-అజ్ఞానావిశేషోఽత్ర సాదృశ్యార్థః. అన్యథాభావః- జ్ఞాతే విషయే తవానుక్తిరితి యావత్. త్వదీయమజ్ఞానం కుతో హేతోర్మయా జ్ఞాతవ్యమిత్యాశఙ్కాయాముద్భావ్యానన్తరవాక్యేనోత్తరమాహ (కుత ఇత్యాదినా)-అత ఏవ పాత్రభూతస్యానుపదేశాన్మదీయమజ్ఞానం జ్ఞాతవ్యమితి శేషః. ౫

ఉ.— సహగౌతమోరాజ్ఞోఽర్ధమేయాయతస్మైహప్రాప్తాయార్హాంచకారసహప్రాతస్సభాగఉదేయాయతగ్ంహోవాచ మానుషస్యభగవన్గౌతమవిత్తస్యవరం వృణీథాఇతిస హోవాచతవైవరాజన్మానుషంవిత్తంయామేవకుమారస్యాన్తేవాచమభాషథాస్తామేవమేబ్రూహీతి॥ ౬

సహకృచ్ఛ్రీబభూవతగ్ంహచిరంవసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకారతగ్ంహోవాచయథామాత్వంగౌతమావదోయథేయంనప్రాక్త్వత్తఃపురావిద్యాబ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతితస్మాదుసర్వేషులోకేషు క్షత్రస్యైవప్రశాసనమభూదితితస్మైహోవాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

రం.— తత్ప్రథమిత్యత్రాహ (పఞ్చమారాజన్యబన్ధుః ప్రశ్నానప్రాక్షీత్తేషాంనైకంచనాశకంవివక్తుమితి) రాజన్యబన్ధుః- రాజాపశవఃమాంపఞ్చ ప్రశ్నాన ప్రాక్షీత్. తేషాంమధ్యేఏకంచన - ఏకమపి ప్రశ్నంవివక్తుం - విశిష్యవక్తుంనాశకం - నశక్తోఽస్మీతిపితరముపాచేత్యర్థః. త్వయాసమ్యగనుశిష్టస్యకథమియమశక్తిస్స్యాదితిభావః. రాజన్యాఃబన్ధవోయస్యసః రాజన్యబన్ధుః. రాజన్యానాంబన్ధురితివా. స్వయమపిరాజన్యఇత్యర్థః. రాజన్యాధమఇతివ్యాఖ్యానవత్. (సహోవాచ) సః - పితాపుత్రంవక్ష్యమాణముపాచ. (యథామాత్వంతదైతానవదోయథాఽహమేషాంనైకంచనవేదయద్యహమిమానవేదిష్యంకథంతేనావక్ష్యమితి) త్వంమాం ప్రతితదా- ఆగమనకాలేఏతాన్- ప్రశ్నాన్యథాఅవదః- తేషాంనైకంచనాశకంవివక్తుమితియథోక్తవానసి. తథాఅహమపితేషాం ప్రశ్నానాంమధ్యేఏకంచన- ఏకమపియథా- యథావత్. సత్యమిత్యర్థః. నవేద-నాజ్ఞాసిషం. యద్యజ్ఞాసిషం- తర్హితే- ప్రియాయపుత్రాయసమావర్తనకాలేకుతోనావక్ష్యమిత్యువాచేత్యర్థః. ౫

శం.— ఇత్యుక్త్వాసహగౌతమః- గోత్రతః. రాజ్ఞః- జైబలేరర్ధం- స్థానమేయాయ- గతవాన్. తస్మైహ- గౌతమాయ ప్రాప్తాయార్హాం- అర్హణాంచకార- కృతవాన్. సచ- గౌతమఃకృతాతిథ్యఉషిత్వాఽపరేద్యుః ప్రాతఃకాలేసభాగే- సభాంగతేరాజ్ఞిఉదేయాయ. భజనం- భాగః- పూజా- సేవా. సహభాగేనవర్తమానోవాసభాగః- పూజ్యమానోఽన్యైస్స్వయంగౌతమఉదేయాయ- రాజానముద్గతవాన్. తంహోవాచ- గౌతమంరాజా. మానుషస్యభగవన్గౌతమ- మనుష్యసమ్బన్ధినోవిత్తస్యగ్రామాదేర్వరం- వరణీయంకామంవృణీథాః- ప్రార్థయేథాః. సహోవాచ- గౌతమః. తవైవతిష్ఠతురాజన్మానుషంవిత్తం. యామేవకుమారస్య- మమపుత్రస్యాన్తే- సమీపేవాచం- పఞ్చప్రశ్నలక్షణామభాషథాః-ఉక్తవానసి. తామేవ-వాచంమే-మహ్యంబ్రూహి-కథయ. ౬

ఆ.— అర్హణాం - యోగ్యాంపూజామిత్యర్థః. సభాగపదంసప్తమ్యన్తంరాజవిషయం, ప్రథమాన్తంగౌతమవిషయమితిభేదః. గౌతమమాగతంయోగక్షేమార్థినంబుద్ధ్వారాజాప్రసన్నస్సన్నుక్తవానిత్యాహ (తంహోవాచేతి). తర్హికృతకృత్యస్యతవకిమాగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (యామేవేతి). ౬

రం.— (సహగౌతమోరాజ్ఞోఽర్ధమేయాయ) ఏవముక్త్వాగోత్రతోగౌతమఆరుణిఃరాజ్ఞఃఅర్ధం-స్థానమాజగామ. (తస్మైహప్రాప్తాయార్హాంచకార) ప్రాప్తాయతస్మై- గౌతమాయరాజాఅర్హాం- పూజాంచకారేత్యర్థః. (సహప్రాతస్సభాగఉదేయాయ) తతఃసఃప్రాతఃకాలేరాజ్ఞిసభాగే- సభాగతేసతిఉదేయాయ- గౌతమఆజగామేత్యర్థః. యద్వా- సభాగః- భాగః - పూజా. తేనయుక్తః. అర్ఘ్యాదిభిః పూజ్యమానఃసః- గౌతమస్సమాగతఇత్యర్థః. (తంహోవాచ) రాజాగౌతమంవక్ష్యమాణముక్తవానిత్యర్థః. (మానుషస్యభగవన్గౌతమవిత్తస్యవరంవృణీథాఇతి) హేభగవన్గౌతమమనుష్యసమ్బన్ధివిత్తసమ్బన్ధివరంవృణీష్వేత్యువాచేత్యర్థః. (సహోవాచ) సః- గౌతమః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. తదేవాహ (తవైవరాజన్మానుషంవిత్తంయామేవకుమారస్యాన్తేవాచమభాషథాస్తామేవమేబ్రూహీతి) హేరాజన్మానుషంవిత్తంతవైవతిష్ఠతు. తేనమమనకించిత్ప్రయోజనం. కింతుమత్పుత్రస్యసమీపేపఞ్చప్రశ్నలక్షణాంయాంవాచముక్తవానసి- తామేవమేబ్రూహీతి. ౬

శం.— ఇత్యుక్తోగౌతమేనరాజ్ఞాసహకృచ్ఛ్రీ-దుఃఖీబభూవకథంన్విదమితి. సహ- కృచ్ఛ్రీభూతోఽప్రత్యాఖ్యేయంబ్రాహ్మణంమన్వానోహ-న్యాయేనవిద్యావక్తవ్యేతిమత్వాతంహ-గౌతమంచిరం- దీర్ఘకాలంవసేత్యేవమాజ్ఞాపయాఞ్చకార-ఆజ్ఞప్తవాన్. యత్పూర్వంప్రఖ్యాతవాన్రాజావిద్యాం, యచ్చపశ్చాచ్చిరంవసేత్యాజ్ఞప్తవాన్,- తన్నిమిత్తంబ్రాహ్మణంక్షమాపయతిహేతువచనోక్త్యా- తంహోవాచరాజా. సర్వవిద్యోబ్రాహ్మణోఽపిసన్యథా- యేనప్రకారేణ- మా- మాం,హేగౌతమత్వమవదస్త్వంతామేవవిద్యాలక్షణాంవాచంమేబ్రూహీత్యజ్ఞానాత్ - తేనత్వంజానీహి. తత్రాస్తివక్తవ్యం- యథా-యేనప్రకారేణేయంవిద్యాప్రాక్త్వత్తోనబ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతి-నగతవతీ. నచబ్రాహ్మణాఅనయావిద్యయాఽనుశాసితవన్తః. తథైతత్ప్రసిద్ధంలోకేయతః- యస్మాత్పురా- పూర్వంసర్వేషులోకేషుక్షత్రస్యైవ- క్షత్రజాతేరేవానయావిద్యయాప్రశాస

ఉ.— అసౌ వావలోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్యఏవసమిద్రశ్మయోధూమోఽహరర్చిశ్చన్ద్రమా అఙ్గారానక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

సం- ప్రశాస్తృత్వం శిష్యాణామభూత్- బభూవ. క్షత్రియపరమ్పరయైవేయంవిద్యైతావన్తంకాలమాగతా- తథాప్యహమేతాంతుభ్యంవక్ష్యామి. త్వత్సంప్రదానాదూర్ధ్వం బ్రాహ్మణాన్గమిష్యతి. అతో మయా యదుక్తం- తత్క్షన్తుమర్హసీత్యుక్త్వాతస్మై హోవాచవిద్యాంరాజా. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృచ్ఛ్రీభావమభినయతి (కథమితి) గౌతమస్యవచసం రాజ్ఞో దుఃఖీభావకారణం- తత్ప్రత్యాఖ్యాయతామిత్యాశఙ్క్యాహ (సహేతి) కిమితితర్హిచిరంవసేత్యుక్తవానిత్యత్రాహ (న్యాయ్యేనేతి)- సంవత్సరంవసేతియావత్. వక్తవ్యావిద్యాచేదితిశేషః. కథంరాజ్ఞో బ్రాహ్మణం ప్రత్యాజ్ఞాంకుర్వతోనైవ ప్రత్యవాయస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యతఃపూర్వమితి)- ప్రఖ్యానానివిషయే హేతువచనం. న కేవలంవిద్యావశాదేవ శ్రైష్ఠ్యం- కింతుజాతితోపీత్యపేరర్థః. తర్హి బ్రాహ్మణాం వాచమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి)- విద్యాప్రవచనే ప్రస్తుతే సతీతియావత్. యథేత్యస్యాపేక్షితంపూరయతి (తథేతి) ప్రసిద్ధిమేవస్ఫోరయతి (తస్మాదితి)- బ్రాహ్మణానామనయావిద్యయా ప్రశాస్తృత్వస్య ప్రాగభావాదితియావత్. ఇతిశబ్దోపాత్తమర్థంకథయతి (క్షత్రియేతి) ఉక్తప్రఖ్యానాదికారణమితశ్శబ్దార్థః.............................. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సహకృచ్ఛ్రీబభూవతంహచిరంవసేత్యాజ్ఞాపయాఞ్చకార) ఏవముక్తోరాజా గౌతమస్య ప్రత్యాఖ్యాయతాంజ్ఞాత్వాకృచ్ఛ్రీ- దుఃఖితోబభూవ. తంచగౌతమంవిద్యార్థంచిరంవసేత్యాజ్ఞప్తవాన్. (తంహోవాచ) ఏవమాజ్ఞాప్యరాజాతంగౌతమంపునరువాచ. కిమితి. (యథామాత్వంగౌతమావదఃయథేయంన ప్రాక్త్వత్తఃపురావిద్యా బ్రాహ్మణాన్గచ్ఛతీత్యాది) హేగౌతమ. త్వంమాంయథాఅవదః - తథాకరిష్యామీతిశేషః. ఇయం- వక్ష్యమాణావిద్యాపురావిద్యమానాపియథా- యేన ప్రకారేణ. యస్మాద్ధేతోరితియావత్. త్వత్తః ప్రాగ్బ్రాహ్మణాన్నగచ్ఛతి- న ప్రాప్తవతీ. తస్మాత్సర్వేషులోకేషుక్షత్రస్యైవ ప్రశాసనమభూత్-క్షత్రియజాతేరేవైతద్విద్యోపదేష్టృత్వం. అతో బ్రాహ్మణేష్వేతద్విద్యాయా అభావాద్బ్రాహ్మణానాంసేవ సమీపంగమిష్యామీతిబుద్ధిర్నకార్యా, చిరవాసాజ్ఞాపనమపిసోఢవ్య, మితిభావః. (తస్మైహోవాచ) అథ చిరకాలముషితవతేతస్మై- గౌతమాయరాజావిద్యాముపదిదేశేత్యర్థః.............................. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— * పఞ్చమ్యామాహుతావాపఇత్యయం ప్రశ్నః ప్రాథమ్యేనాపాక్రియతే- తదపాకరణమన్వితరేషామపాకరణమనుకూలంభవేదితి. అగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భో యః-సఉక్తోవాజసనేయకే. తం ప్రతి ప్రశ్నాః- ఉత్క్రాన్తిరాహుత్యోర్గతిః ప్రతిష్ఠా తృప్తిః పునరావృత్తిర్లోకం ప్రత్యుత్థాయీతి. తేషాంచాపాకరణముక్తంతత్రైవ * తేవాఏతేఆహుతీహుతేఉత్క్రామతస్తేఅన్తరిక్షమావిశతస్తేఅన్తరిక్షమేవాహవనీయంకుర్వాతేవాయుంసమిధంమరీచీరేవశుక్లామాహుతింతేఅన్తరిక్షంతర్పయతస్తేతతఉత్క్రామతఇత్యాది-ఏవమేవపూర్వవద్దివంతర్పయత, స్తేతతఆవర్తేతే, ఇమామావిశ్యతర్పయిత్వాపురుషమావిశతః, తతస్స్త్రియమావిశ్యలోకం ప్రత్యుత్థాయీభవతీ, తి. తత్రాగ్నిహోత్రాహుత్యోః కార్యారమ్భమాత్రమేవం ప్రకారంభవతీత్యుక్తం. ఇహతుతంకార్యారమ్భమగ్నిహోత్రాపూర్వపరిణామలక్షణంపఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేనోపాసనముత్తరమార్గప్రతిపత్తిసాధనంవిధిత్సన్నాహ॥ (అసౌవావలోకోఽగ్నిరిత్యాది) ఇహసాయం ప్రాతరగ్నిహోత్రాహుతీహుతేపయఆదిసాధనే శ్రద్ధాపురస్సరేఆహవనీయాగ్నిసమిద్ధూమార్చిరఙ్గారవిస్ఫులిఙ్గభావితేకర్త్రాదికారకభావితేచాన్తరిక్షంక్రమేణోత్క్రమ్యద్యులోకం ప్రవిశన్త్యౌసూక్ష్మభూతేఅప్సమవాయిత్వాదప్శబ్దవాచ్యే శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యే- తయోరధికరణోఽగ్నిః - అన్యచ్చతత్సమ్బద్ధంసమిదాదీత్యుచ్యతే. అసావగ్న్యాదిభావనా ఆహుత్యోః- సాపితథైవనిర్దిశ్యతే. అసౌవావలోకోఽగ్నిర్హేగౌతమ. యథాఽగ్నిహోత్రాధికరణమాహవనీయమిహ. తస్య- అగ్నేర్ద్యులోకాఖ్యస్యాదిత్యఏవసమిత్- తేనహీద్ధోఽసౌలోకోదీప్యతే. అతస్సమిన్ధనాత్సమిదాదిత్యః. రశ్మయోధూమః- తదుత్థానాత్. సమిధోహిధూమఉత్తిష్ఠతి. అహరర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాదాదిత్యకార్యత్వాచ్చ. చన్ద్రమాఅఙ్గారాః - అహ్నః ప్రశమేఽభివ్యక్తేః. అర్చిషోహి ప్రశమేఽఙ్గారాఅభివ్యజ్యన్తే. నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః- చన్ద్రమసోఽవయవాఇవవిప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ననుయథా ప్రశ్నమేవ ప్రతివచనముచితం-పఞ్చమంతు ప్రశ్నం ప్రాథమ్యేన ప్రతివదతా క్రమోనిరాకృతః-తత్రకింకారణం- అతఆహ (పఞ్చమ్యామితి)-అర్థక్రమమనుసృత్యపాఠక్రమోఽభిధాతవ్యఇత్యర్థః. ననువాజసనేయకేఽగ్నిహోత్రప్రకరణేఽగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామంజగదిత్యుక్తం- తదేవేహాపివివక్షితమితికిమనేనపిష్టపేషణన్యాయేనేత్యాశఙ్క్యార్థభేదంవక్తుమగ్నిహోత్రప్రకరణస్థితమర్థమనువదతి (అగ్నిహోత్రాహుత్యోరితి) ఉక్తప్రకారమేవ ప్రదర్శయన్- ప్రథమంయాజ్ఞవల్క్యస్యజనకం ప్రతిషట్ప్రశ్నానుత్థాపయతి (తం ప్రతీతి) కార్యారమ్భస్తచ్ఛబ్దార్థః. అగ్నిహోత్రాహుత్యపూర్వపరిణామోజగదిష్యతే. తత్రాగ్నిహోత్రేసాయం ప్రాతశ్చహుతయోరాహుత్యోరస్మాల్లోకాదుత్క్రాన్తిః, ఉత్క్రాన్తయోఃపరలోకం ప్రతిగతయోస్తత్ర ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠితయోస్స్వశ్రయేసమ్పాద్యమానాతృప్తిః, తృప్తిమాపాద్యావస్థితయోఃపునర

ఉ.—— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌదేవాశ్శ్రద్ధాంజుహ్వతితస్యాఆహుతేస్సోమోరాజాసమ్భవతి॥ … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

మంలోకంప్రత్యావృత్తిః, ఆవృత్తయోరాశ్రయః పుమాన్ కథమముంలోకంప్రత్యుత్థానశీలోభవతీ,తి కార్యారమ్భమధికృత్యషట్ప్రశ్నాః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. తత్రైవవాజసనేయకే యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతిజనకస్యప్రతివచనం దర్శయతి (తేషాంచేతి) అపూర్వరూపేణఖల్వాహుతీయజమానముత్క్రాన్తంపరివేష్ట్యోత్క్రామతః. తేచభూమ్యాదినాయజమానేఽన్తరిక్షమావిశతి తదాశ్రితత్వాత్తదావిశతః. తేపునరన్తరిక్షస్థయజమానానుకూలతయాఽవస్థితేస్స్వయమన్తరిక్షాధికరణేనతదాహవనీయమివకుర్వాతే- ఆహుత్యధికరణస్యాహవనీయత్వాత్. తత్రవాయుంసమిధమివకురుతః- వాయునాఽన్తరిక్షస్యసమిద్ధ్యమానత్వాత్. శుక్లాం- శుద్ధామాహుతిమివమరీచీరేవాధత్తే- మరీచీనామన్తరిక్షేవ్యాప్తత్వాత్. తేచాన్తరిక్షస్థేతన్నిష్ఠంయజమానంఫలోన్ముఖమాదధాతే. తేపునరన్తరిక్షాదుత్క్రామతి యజమానేనసహోత్క్రామతః. యజమానేచద్యులోకమావిశతిసహావిశతః. తమావిశ్యతమేవాహవనీయం, కుర్వాతే- ఆదిత్యంసమిధ, మిత్యాద్యన్తరిక్షేచయదేవోక్తం. యథావాఆహుతీపూర్వమన్తరిక్షంతర్పయత ఇత్యుక్తం- తథైవద్యులోకస్థంయజమానంఫలదానేన సుఖినమాతన్వాతే. తేచారబ్ధక్షయేతతోద్యులోకాద్యజమానేపృథివీమావిశతి ఆబ్భూతేసహావర్తేతే. పృథివీంచావిశ్యవ్రీహ్యాదినాస్వాశ్రయంతర్పయిత్వారేతస్సిచంపురుషమాశ్రయద్వారేణావిశతః. పురుషాచ్చరేతోద్వారాద్వితీయాం ప్రకృతిమావిశ్యగర్భీభూతంస్వాశ్రయంకర్మానుష్ఠానయోగ్యదేహభాగినమాపాదయతః. తతోఽసావారలౌకికంకర్మానుష్ఠాయాన్తైర్లోకం ప్రత్యుత్థానశీలోభవతీతిసర్వంజనకేనోక్తమిత్యర్థః. తథాపికథమస్యభేదనిర్దిష్టిరిత్యాశఙ్క్యోక్తమేవసఙ్క్షిప్యాహ (తత్రేతి)-వాజసనేయకేనస్పష్టోర్థః. ప్రకృతశ్రుతేరర్థవిశేషం దర్శయతి (ఇహాన్వితి). పఞ్చధా- ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్ప్రకారైరితియావత్॥ పఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధమవతార్య- ప్రథమపర్యాయస్యతాత్పర్యమాహ (ఇహేతి). అయంలోకః- భూలోకః. తస్మిన్నిత్యర్థః. ఆహుత్యోరప్సమవాయిత్వసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (పయఆదీతి)-తయోః శ్రద్ధాత్వసిద్ధ్యర్థం శ్రద్ధాపురస్సరేఇత్యుక్తం. తయోరధికరణోఽగ్నిరిత్యాదికల్పనోపయోగిత్వేనవిశేషణాన్తరమాదత్తే (ఆహవనీయేతి). తయోస్స్వాతన్త్ర్యంపరిహరతి (కర్త్రాదీతి)- అధికరణశబ్దోభావప్రధానోధర్మిపరః. కాల్పనికోద్యులోకాఖ్యోఽగ్నిః. (తత్సమ్బద్ధమితి)-తచ్ఛబ్దోఽగ్నివిషయః. అన్యచ్చేత్యుక్తంస్పష్టయతి (సమిదాదీతి)- ఆదిశబ్దోధూమార్చిరఙ్గారాదివిషయః. పర్యాయతాత్పర్యముక్త్వాఽక్షరాణివ్యాకరోతి (అసావిత్యాదినా). ఇహేతి- ఏతల్లోకనిర్దేశః- పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. తదుత్థానామిత్యత్రతచ్ఛబ్దేనాదిత్యోగృహీతః. ౧

రం.—— తత్ర * వేత్థయథాపఞ్చమ్యామాహుతావాపఇతి పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనస్యఇతరప్రతివచనానుకూలత్వాత్ ప్రథమతస్తదేవాహ (అసౌవావలోకోగౌతమాగ్నిః) హేగౌతమ. అసౌలోకః- స్వర్గలోకఏవాగ్నిః. (తస్యాదిత్యఏవసమిత్) ఆదిత్యేనహిద్యులోకోదీప్యతే. (రశ్మయోధూమః) ధూమస్యసమిత్ప్రభవత్వాదాదిత్యరశ్మీనాంధూమత్వం. (అహరర్చిః) ప్రకాశకత్వాత్. (చన్ద్రమాఅఙ్గారాః) అర్చిఃప్రశమకాలభవత్వాచ్చచన్ద్రమసోఽఙ్గారత్వం. (నక్షత్రాణివిస్ఫులిఙ్గాః) చన్ద్రావయవవదుపలభ్యమానత్వాద్విస్ఫులిఙ్గత్వం. ౧

శం.—— తస్మిన్నేతస్మిన్- యథోక్తలక్షణేఽగ్నౌదేవాః- యజమానప్రాణాఅగ్న్యాదిరూపాఅధిదైవతం. శ్రద్ధాం - అగ్నిహోత్రాహుతిపరిణామావస్థారూపాఃసూక్ష్మాఆపఃశ్రద్ధాభావితాశ్శ్రద్ధాఉచ్యన్తే- * పఞ్చమ్యామాహుతావాపఃపురుషవచసోభవన్తీత్యపాంహోమ్యతయా ప్రశ్నేశ్రుతత్వాత్. * శ్రద్ధావాఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయప్రచరన్తీతిచవిజ్ఞాయతే. తాంశ్రద్ధామబ్రూపాంజుహ్వతి. తస్యాఆహుతేస్సోమోరాజా - అపాంశ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాంద్యులోకాగ్నౌహుతానాంపరిణామస్సోమోరాజాసమ్భవతి. యథాఋగ్వేదాదిపుష్పరసాఋగాదిమధుకరోపనీతాస్తఆదిత్యేయశఆదికార్యంరోహితాదిరూపలక్షణమారభన్త ఇత్యుక్తం - తథేమాఅగ్నిహోత్రాహుతిసమవాయిన్యస్సూక్ష్మాః శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాఆపోద్యులోకమనుప్రవిశ్యచాన్ద్రంకార్యమారభన్తేఫలరూపమగ్నిహోత్రాహుత్యోః. యజమానాశ్చతత్కర్తారఆహుతిమయాఆహుతిభావనాభావితాఆహుతిరూపేణకర్మణాఆకృష్టాః శ్రద్ధాఽప్సమవాయినోద్యులోకమనుప్రవిశ్యసోమభూతాభవన్తి. తదర్థంహితైరగ్నిహోత్రంహుతం. అత్రత్వాహుతిపరిణామఏవపఞ్చాగ్నిసమ్బన్ధక్రమేణప్రాధాన్యేనవివక్షితఉపాసనార్థం- నయజమానానాంగతిః. తాంత్విదుపాంధూమాదిక్రమేణోత్తరత్రవక్ష్యతి, విదుషాంచోత్తరాంవిద్యాకృతాం,…………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగేనదేవాన్విశదయతి (యజమానేతి). ప్రత్యయవిశేషత్వేనశ్రద్ధాయాహోమ్యత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యశ్రద్ధాంవ్యాకరోతి (అగ్నిహోత్రేతి). కిఞ్చ- ప్రశ్నప్రతివచనయోరేకార్థత్వాత్, ప్రశ్నేచాపాంహోమ్యతయాశ్రుతత్వా, త్ప్రతివచనేపితాః శ్రద్ధాశబ్దితాహోమ్యతయావివక్షితాఇత్యాహ (పఞ్చమ్యామితి). అప్సు శ్రద్ధాశబ్దస్యపృథగ్వ్యవహారప్రయోగాభావాన్నైవమిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధేతి). కథమాపఃశ్రద్ధాశబ్దేనప్రసిద్ధవదుచ్యన్తే- తత్రాహ (శ్రద్ధామితి). శ్రద్ధాపూర్వకహోమముద్దిశ్యపయస్సోమాజ్యాహుతిసాధనంసంపాద్యజుహోతీతితైత్తిరీయకాఃపఠన్తి- తథాచాప్సుశ్రద్ధాశబ్దస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఉక్తం-మ

ఉ.— పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదభ్రం ధూమో విద్యుదర్చిరశనిరఙ్గారా హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః సోమగ్ం రాజానం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్వర్షగ్ం సమ్భవతి. ... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ధునిద్యాయామితి శేషః. చాన్ద్రిం కార్యం- చన్ద్రసమీపస్థం తత్సదృశం శరీరమిత్యర్థః. తథాపి యజమానానాం కథం ఫలిత్వం - అత ఆహ (యజమానాశ్చేతి) ఆహుతీతచ్ఛబ్దేన గృహ్యేతే. ప్రాధాన్యం మయడర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (ఆహుతిభావనాభావితా ఇతి)-తత్సంస్కృతాః. తదనుసారిణః- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. శబ్దాభావితత్వఫలమాహ (ఆహుతిరూపేణేతి)। తేనాకృష్టత్వం - వశీకృతత్వం. ఆహుతిభావనాభావితా ఇత్యుక్తం స్పష్టయతి (శ్రద్ధేతి)-తత్పూర్వకం పయస్సోమాదిసాధ్యం యత్కర్మ- తదాశ్రయా ఇత్యర్థః. సోమభూతాః - తత్సమీపస్థం శరీరం ప్రాప్య తత్స్వరూపా ఇత్యర్థః. కథం సోమసారూప్యం ధర్మిగం ఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదఙ్గమితి), యజమానానాం సోమభావో గతిమన్తరేణ న సిధ్యతి- తథా చ వక్తవ్యా గతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అత్రేతి)-ఆహవనీయోఽగ్నిస్సప్తమ్యర్థః. సా తర్హి కుత్రోచ్యతే- న హి తదుక్తిమన్తరేణ యథోక్తం ఫలం సిధ్యతి- అత ఆహ (తాంత్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతి) ఆదిత్యాదిలక్షణసమిదాద్యుపేతే ద్యులోకలక్షణాగ్నౌ దేవాః ఇన్ద్రియాణి శ్రద్ధాం- *శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః శ్రద్ధాశబ్దితా అపో జుహ్వతి. అత్ర ధర్మభూతబుద్ధివిశేషలక్షణశ్రద్ధాయా హోమాశక్యత్వాత్ సమ్భవాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్త ఇతి ద్రష్టవ్యం. న చేన్ద్రియాణాం ద్యులోకాగ్నౌ భూతసూక్ష్మరూపాహుతిప్రక్షేపకర్తృత్వం కథమితి వాచ్యం- ఇన్ద్రియాణామభావే భూతసూక్ష్మాణాం జీవం పరిష్వజ్య ద్యులోకగమనాసమ్భవాదిన్ద్రియాణాం హోతృత్వముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ద్యులోకాదిప్రాపకకర్మణామిన్ద్రియాధీనత్వాద్వా తథోక్తిరితి ద్రష్టవ్యం. (తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతి) ఏవం స్వకర్మభిర్ద్యులోకం గతో జీవః స్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తో భవతీత్యర్థః. న చాప్శబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావే కథితే కథం జీవస్య సోమరాజభావ ఉచ్యత ఇతి వాచ్యం- ఉత్తరత్ర పితృయాణే *ఏష సోమో రాజేతి చన్ద్రమసం ప్రాప్తస్య జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాదత్ర నిర్దిశ్యమానసోమరాజభావస్యాపి భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తజీవవిషయత్వాత్.... ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ద్వితీయహోమపర్యాయార్థమాహ- పర్జన్యో వావ- పర్జన్య ఏవ గౌతమాగ్నిః. పర్జన్యో నామ - వృష్ట్యుపకరణాభిమానీ దేవతావిశేషః. తస్య వాయురేవ సమిత్- వాయునా హి పర్జన్యోఽగ్నిస్సమిధ్యతే- పురోవాతాదిప్రాబల్యే వృష్టిదర్శనాత్. అభ్రం ధూమః- ధూమకార్యత్వాత్, ధూమవచ్చ లక్ష్యమాణత్వాత్,. విద్యుదర్చిః- ప్రకాశసామాన్యాత్. అశనిరఙ్గారాః - కాఠిన్యాద్విద్యుత్సమ్బన్ధాద్వా. (హ్రాదనయో విస్ఫులిఙ్గాః) హ్రాదనయః- గర్జితశబ్దాః మేఘానాం, విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

ఆ.— ద్వితీయహోమసమ్బన్ధీ ద్వితీయః పర్యాయః- తస్యార్థం నిర్జ్ఞాతుం తమేవ పర్యాయమాదత్తే శ్రుతిరిత్యర్థః. పురోవాతాదీత్యాదిశబ్దేన వర్షహేతుర్వాయుభేదో గృహ్యతే. ఉక్తం చాభ్రాణాం ధూమకార్యత్వం పౌరాణికైః *యజ్ఞధూమోద్భవం త్వభ్రం ద్విజానాం చ హితం సదా। దావాగ్నిధూమసమ్భూతమభ్రం వనహితం స్మృతం। మృతధూమోద్భవం త్వభ్రమశుభాయ భవిష్యతి। అభిచారాగ్నిధూమోత్థం భూతనాశాయ వై ద్విజా ఇతి. ౧

రం.— (పర్జన్యో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాయురేవ సమిదిత్యాది) పర్జన్యః- వృష్టిప్రవర్తకో దేవః. హ్రాదనయః- మేఘగర్జితాని. శిష్టం స్పష్టం. అత్ర వాయ్వాదీనాం సమిదాదికల్పనానిమిత్తం యథాయోగ్యమన్వేషణీయం. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః- పూర్వవత్ సోమం రాజానం జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్వర్షం సమ్భవతి- శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః సోమాకారపరిణతాః ద్వితీయే పర్యాయే పర్జన్యాగ్నిం ప్రాప్య వృష్టిత్వేన పరిణమన్తే. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అధ్యాత్మం యజమానస్య ప్రాణాః- ఇన్ద్రాదయస్త్వధిదైవతం దేవా ఇత్యాహ (పూర్వవదితి). సోమం రాజానమిత్యాది వ్యాచష్టే (శ్రద్ధాఖ్యా ఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాస్సోమం రాజానం జుహ్వతి) ద్యులోకభోగనిమిత్తకర్మావసానే సోమరాజశబ్దితస్య దేహో ద్రవీభూయ సహజీవేన మేఘమణ్డలే పతతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిదాకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిర్దిశో ఽఙ్గారా అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నగ్ సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిస్తస్య వాగేవ సమిత్ప్రాణో ధూమో జిహ్వార్చిశ్చక్షురఙ్గారాశ్శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః॥ ౧

తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి॥............ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

యోషా వావ గౌతమాగ్నిస్తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిద్యదుపమన్త్రయతే స ధూమో యోనిరర్చిర్యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారా అభినన్దా విస్ఫులిఙ్గాః. ౧

శం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) పూర్వవత్. తస్యాః - పృథివ్యాఖ్యస్యాగ్నేః సంవత్సర ఏవ సమిత్ - సంవత్సరేణ హి కాలేన సమిద్ధా పృథివీ వ్రీహ్యాదినిష్పత్తయే భవతి. ఆకాశో ధూమః - పృథివ్యా ఇవోత్థిత ఆకాశో దృశ్యతే - యథాఽగ్నేర్ధూమః. రాత్రిరర్చిః - పృథివ్యా హ్యప్రకాశాత్మికాయా అనురూపా రాత్రిః - తమోరూపత్వాత్ - అగ్నేరివానురూపమర్చిః. దిశోఽఙ్గారాః - ఉపశాన్తత్వసామాన్యాత్. అవాన్తరదిశో విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పృథివీ వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్యాస్సంవత్సర ఏవ సమిత్) సంవత్సరేణ కాలేన సమిద్ధా హి పృథివీ సస్యాదినిష్పత్తయే భవతి. (ఆకాశో ధూమో రాత్రిరర్చిః) నీలరూపాశ్రయపృథివ్యగ్నేరనురూపత్వాద్రాత్రేరర్చిష్ట్వం. ౧

శం.— (తస్మిన్నిత్యాది) సమానం. తస్యా ఆహుతేరన్నం - వ్రీహియవాది సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా వర్షం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేరన్నం సమ్భవతి) శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యాని భూతసూక్ష్మాణి ఇన్ద్రియసంయుక్తాని స్వర్గభోగయోగ్యదేహాకారేణ పరిణతాని సుకృతక్షయే ద్రవీభూతాని సన్తి పర్జన్యమవాప్య వర్షరూపాణి భూత్వా పృథివీం ప్రాప్య వ్రీహియవాద్యన్నాని భవన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః. తస్య వాగేవ సమిత్ - వాచా హి - ముఖేన సమిధ్యతే పురుషః - న మూకః. ప్రాణో ధూమః - ధూమ ఇవ ముఖాన్నిర్గమనాత్. జిహ్వాఽర్చిః - లోహితత్వాత్. చక్షురఙ్గారాః - భాసఆశ్రయత్వాత్. శ్రోత్రం విస్ఫులిఙ్గాః - విప్రకీర్ణత్వసామాన్యాత్. ౧

రం.— (పురుషో వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) (తస్య వాగేవ సమిత్) వాచా హి సమిధ్యతే పురుషః - నావాక్. అతో వాక్సమిత్. ఏవమన్యద్ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సమానమన్యత్. అన్నం జుహ్వతి - వ్రీహ్యాదిసంస్కృతం. తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

షష్ఠసప్తమఖణ్డభాష్యటీకా నాస్తి.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా అన్నం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతే రేతస్సమ్భవతి) ఏవం వ్రీహ్యాద్యన్నరూపాణి భూతసూక్ష్మాణి జీవసంశ్లిష్టాని పురుషేణాద్యమానాని పురుషే రేతోరూపేణ పరిణమన్త ఇత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోషా వావ గౌతమాగ్నిః. తస్యా ఉపస్థ ఏవ సమిత్ - తేన హి సా పుత్రాద్యుత్పాదనాయ సమిధ్యతే. యదుపమన్త్రయతే స ధూమః - స్త్రీసమ్భవాదుపమన్త్రణస్య. యోనిరర్చిః - లోహితత్వాత్. యదన్తః కరోతి తేఽఙ్గారాః - అగ్నిసమ్బన్ధాత్. అభినన్దాః - సుఖలవాః విస్ఫులిఙ్గాః - క్షుద్రత్వాత్. అత్రానన్దీయం నాస్తి. ౧

ఉ.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి. …………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే. ౧

రం.— (యోషా వావ గౌతమాగ్నిరిత్యాది) ఉపమన్త్రణం- సఙ్కేతకరణం. లోహితత్వాద్యోనేరర్చిష్ట్వం. అన్తఃకరణం- మిథునీకరణం. అభినన్దాః- తజ్జన్యసుఖలవాః. ౧

శం.— తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి. తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీతి. ఏవం శ్రద్ధాసోమవర్షాన్నరేతోహవనపర్యాయక్రమేణాప ఏవ గర్భీభూతాస్తాః. తత్రాపామాహుతిసమవాయిత్వాత్ప్రాధాన్యవివక్షయాఽఽపః పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచసో భవన్తీతి- న త్వాప ఏవ కేవలాస్సోమాదికార్యమారభన్తే. న చాపోఽత్రివృత్కృతాస్సన్తీతి. త్రివృత్కృతత్వేఽపి విశేషసంజ్ఞాలాభో దృష్టః పృథివీయమిమా ఆపోఽయమగ్నిరిత్యన్యతమబాహుల్యనిమిత్తః. తస్మాత్సముదితావభృతాని బాహుల్యాత్కర్మసమవాయీని సోమాదికార్యారమ్భకాణ్యాప ఇత్యుచ్యన్తే. దృశ్యతే చ ద్రవబాహుల్యం సోమవృష్ట్యన్నరేతోదేహేషు. బహు ద్రవం చ శరీరం- యద్యపి పార్థివం. …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతీత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఏవమితి)- యథోక్తరీత్యా శ్రద్ధాదీనాం రేతోన్తానాం ద్యులోకాదిష్వగ్నిషు హవనాని- తేషామేకైకస్మిన్ పర్యాయే యః క్రమో వ్యాఖ్యాతః- తేనేతి యావత్. కథం పునరాపో గర్భీభవన్తి- భూతాన్తరాణామపి తుల్యో గర్భీభావః- తస్య పాఞ్చభౌతికత్వాత్. అత ఆహ (తత్రేతి)। భూతానాం మధ్యే కిమిత్యపాం ప్రాధాన్యవివక్షయైవ నిర్దేశః- తాసామేవ కేవలానాం కార్యారమ్భకత్వవివక్షా కిం న స్యాత్- తత్రాహ (న త్వితి)- భూతాన్తరాసహకృతానాం కేవలానామపామారమ్భకత్వే యదారబ్ధం కార్యం- న తద్భోగాయతనం- తస్య జలబుద్బుదవదత్యన్తచఞ్చలత్వాదిత్యర్థః. కేవలానామప్త్వముపేత్యోక్తం. ఇదానీం తదపి నాస్తీత్యాహ (న చేతి)। ఇతి శబ్దః । తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి శ్రుతేరితి హేత్వర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే కథం దృష్టో విశేషవ్యపదేశో యుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (త్రివృత్కృతత్వేఽపీతి)। అపాం ప్రాధాన్యవివక్షయా ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్ద ఇత్యుపసంహరతి (తస్మాదితి)- కేవలానామపామసత్త్వాదితి యావత్. కథమారమ్భకేషు భూతేష్వపాం బాహుల్యమవగతమిత్యాశఙ్క్య కార్యద్వారా తదధిగతిరిత్యాహ (దృశ్యతే చేతి)। సోమాదీనామబ్బాహుల్యేఽపి కథం పార్థివశరీరస్య తద్బాహుల్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (బహు ద్రవం చేతి) …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవా రేతో జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేర్గర్భస్సమ్భవతి). రేతోరూపాణి తాని యోనిద్వారా స్త్రియం ప్రవిశ్య గర్భత్వేన పరిణమన్త ఇత్యర్థః. …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తత్ర పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయాం రేతోరూపా ఆపో గర్భీభూతాః ఇతి తు- ఏవం తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి వ్యాఖ్యాత ఏకః ప్రశ్నః. యత్తు ద్యులోకాదిమాం ప్రత్యావృత్తయోరాహుత్యోః పృథివీం పురుషం స్త్రియం క్రమేణావిశ్య లోకం ప్రత్యుత్థాయీ భవతీతి వాజసనేయక ఉక్తం- తత్ప్రాసఙ్గికమిహోచ్యతే. ఇహ చ ప్రథమే ప్రశ్న ఉక్తం * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీతి- తస్య చాయముపక్రమః - స గర్భః - అపాం పఞ్చమః పరిణామవిశేషః ఆహుతికర్మసమవాయినీనాం శ్రద్ధాశబ్దవాచ్యానాం. ఉల్బావృతః - ఉల్బేన - జరాయుణా ఆవృతః - వేష్టితో దశ వా నవ వా మాసానన్తః - మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా యావద్వా - యావతా కాలేన న్యూనేనాతిరిక్తేన వాఽనన్తరం జాయతే. (ఉల్బావృత ఇత్యాది) వైరాగ్యహేతోరిదముచ్యతే. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్యోల్బాశుచిపూయావృతస్య లోహితరేతోఽశుచిబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధశక్తిబలవీర్యతేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య శయనం. తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిరిత్యేవం వైరాగ్యం గ్రాహయతి ముహూర్తమప్యసహ్యం దశ వా నవ వా మాసానతిదీర్ఘకాలమన్తశ్శయిత్వేతి. ౧

ఆ.— పఞ్చమప్రశ్ననిర్ణయముపసంహర్తుం పాతనికాం కరోతి (తత్రేతి)- యోషాగ్నావితి యావత్. గర్భీభూతాః- పురుషవచసో భవన్తీతి సమ్బన్ధః. ఉక్తార్థవాక్యం యోజయతి (ఇతి త్వితి)। అపాం గర్భీభావోక్తిమాత్రేణ పురుషవచస్త్వస్యానిర్ణీతత్వాదలముత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్య- తస్య తాత్పర్యమాహ (యత్త్వితి)- ఆహుత్యోః- సమ్బన్ధీతి శేషః. ప్రాసఙ్గికం- గర్భీభావోక్తిప్రసఙ్గాదాగతమితి యావత్. ఇహేతి- ప్రకృతశ్రుత్యుక్తిః. ప్రాసఙ్గికే సఙ్గతిం త్యక్త్వా సాక్షాదేవ పూర్వోత్తరగ్రన్థయోరస్తి సఙ్గతిరితి తాత్పర్యాన్తరమాహ (ఇహ చేతి)। ప్రజానామూర్ధ్వగమనముత్తర

మూ.— సజాతో యావదాయుషం జీవతి తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సమ్భూతో భవతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

త్ర నిరూపయిష్యతే- తాదర్థ్యేన తాసాముత్పత్తిరాదావుచ్యత ఇత్యర్థః. ద్వివిధాం సఙ్గతిముక్త్వా వాక్యాక్షరాణి యోజయతి (సగర్భ ఇతి)- సోమవృష్ట్యన్నరేతాంస్యపేక్ష్య పఞ్చమత్వం గర్భాఖ్యస్య పరిణామస్య ద్రష్టవ్యం. అపాం ప్రకృతత్వద్యోతనార్థమాహుతీత్యాదివిశేషణద్వయం. అథవా- పూర్వోక్తాత్కాలాన్న్యూనేనాధికేన వా కాలేన యావతా జన్తుస్సమగ్రాఙ్గో జాయతే- తావతా కాలేన కుక్షౌ శయిత్వేతి సమ్బన్ధః. అనన్తరం- యోనితో నిర్గమనకారణీభూతకర్మాభివ్యక్తేరితి శేషః. ఉల్బావృతత్వం, కుక్షౌ చిరం శయనం, యోనితో నిస్సరణమిత్యేతదశేషమతిప్రసిద్ధం కిమితి శ్రుత్యా వ్యపదిశ్యతే- తత్రాహ (ఉల్బావృత ఇత్యాదీతి) వైరాగ్యార్థత్వమస్య స్ఫుటయతి (కష్టం హీతి)- శ్లేష్మాదీత్యాదిశబ్దేనాసృఙ్మాంసస్నాయుమజ్జాదీని గృహ్యన్తే. (తదనులిప్తస్యేతి)- తచ్ఛబ్దో మూత్రపురీషాదివిషయః. శక్తిః- బుద్ధిసామర్థ్యం. బలం- దేహసామర్థ్యం. తేజః- శరీరగతా కాన్తిః. ప్రజ్ఞా- చేతనా జీవధర్మః. చేష్టా- ప్రాణధర్మః. తాః నిరుద్ధాః యస్య తస్యేతి విగ్రహః. మాతురుదరే శయనస్య కష్టత్వేఽపి తదుదరాద్యోనిద్వారా నిస్సరణం సుఖకరమితి చేత్, నేత్యాహ (తత ఇతి)- తద్గ్రాహకత్వప్రకారమేవాభినయతి (ముహూర్తమపీతి)- యన్మాతురన్తశ్శయనం ముహూర్తమపి దుస్సహం- తత్కథం దీర్ఘకాలం శయితుం శక్యం. కథం చ దశ వా నవ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా పునర్యోనిద్వారా దుష్కరం నిస్సరణం- దుస్సహం స్యాదితి వైరాగ్యం గ్రాహయతి శ్రుతిరిత్యర్థః. ౧

రం.— (ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి) ఉక్తప్రకారేణ శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాహుతీనాం మధ్యే రేతోరూపాయాం పఞ్చమ్యామాహుతావప్ప్లావితాని భూతసూక్ష్మాణి పురుషశబ్దాభిలపనీయాని భవన్తీత్యర్థః. ఇతిశబ్దః పఞ్చమప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతనార్థః. (స ఉల్బావృతో గర్భో దశ వా మాసానన్తశ్శయిత్వా యావద్వాఽథ జాయతే) సః గర్భః ఉల్బేన- జరాయుణా వేష్టనేన వేష్టితస్సన్ దశ వా మాసానన్తః- మాతృకుక్షౌ శయిత్వా. యావద్వా- నవ వా ఏకాదశ వా ద్వాదశ వా మాతుః కుక్షౌ శయిత్వా అథ- అనన్తరం జాయత ఇత్యర్థః. ౧

శం.— స ఏవం జాతో యావదాయుషం పునర్ఘటీయన్త్రవద్గమనాగమనాయ కర్మ కుర్వన్- కులాలచక్రవద్వా తిర్యగ్భ్రమణాయ- యావత్కర్మణోపాత్తమాయుః- తావజ్జీవతి. తమేవం క్షీణాయుషం ప్రేతం- మృతం. దిష్టం- కర్మణా నిర్దిష్టం పరలోకం ప్రతి- యది చేజ్జీవన్ వైదికే కర్మణి జ్ఞానే వాఽధికృతః. తమేనం మృతమితః- అస్మాద్గ్రామాదగ్నయే- అగ్న్యర్థమృత్విజో హరన్తి పుత్రా వాఽన్త్యకర్మణే. యత ఏవ ఇతః- ఆగతోఽగ్నేస్సకాశాచ్ఛ్రద్ధాద్యాహుతిక్రమేణ, యతశ్చ పఞ్చభ్యోఽగ్నిభ్యస్సమ్భూతః- ఉత్పన్నో భవతి,- తస్మా ఏవాగ్నయే హరన్తి. స్వామేవ యోనిమగ్నిమాపాదయన్తీత్యర్థః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జాతస్య పునరనర్థో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (స ఏవమితి). యావదాయుషమిత్యేతద్వ్యాచష్టే (పునరితి)- ఘటీయన్త్రవదూర్ధ్వం గమనాగమనార్థం వా కులాలచక్రవత్తిర్యగ్భ్రమణార్థం వా నిషిద్ధం కర్మ పౌనఃపున్యేనాచరన్- యావత్కర్మణార్జితమాయుః- తావదస్మిన్దేహే జీవతి. తతో మ్రియతే. తథా చ జాతస్య మృత్యుగ్రాహ్యత్వాన్నాస్తి సమ్యగ్జ్ఞానం వినా స్వస్తిప్రాప్తిరిత్యర్థః. అస్తు తర్హి మృతస్య కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి). సర్వస్య తర్హి మృతస్య పారలౌకికత్వం స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ (యదీతి)- తథా పరలోకం ప్రతి కర్మణా నిర్దిష్టమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యుక్తం చ తన్మృతస్యాగ్న్యర్థం నయనమిత్యాహ (యత ఇతి). ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.--- (స జాతో యావదాయుషం జీవతి) సః- గర్భో జాతశ్చ యావదాయుర్జీవతీత్యర్థః. (తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి యత ఏవేతో యతస్సమ్భూతో భవతి) ఆయుఃక్షయసమయ ఏవ తం ప్రేతం పురుషం దిష్టం- పరలోకాయ నిర్దిష్టం. అథవా- దిష్టం- కర్మానుసృత్య. యతః- ద్యులోకపర్జన్యాద్యగ్నేరితః- ఇహాగతః, యతశ్చ- యోషిద్రూపాగ్నేస్సమ్భూతః- ఉత్పన్నః, - తస్మా అగ్నయ ఏవ దేవా హరన్తి. తతశ్చ ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పునరపి సమ్భ్రమతీత్యర్థః. అయం చోపన్యాసో వైరాగ్యహేతోః. కష్టం హి మాతుః కుక్షౌ మూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాదిపూర్ణే తదనులిప్తస్య గర్భస్య ఉల్బాశుచిపటావృతస్య శుక్లశోణితబీజస్య మాతురశితపీతరసానుప్రవేశేన వివర్ధమానస్య నిరుద్ధవీర్యబలశక్తితేజఃప్రజ్ఞాచేష్టస్య బహుకాలం శయనం, తతో యోనిద్వారేణ పీడ్యమానస్య కష్టతరా నిస్సృతిః, కర్మణోపాత్తం యావదాయుః- తావదేవ జీవనం, పునరపి ఘటీయన్త్రకుణ్డికాన్యాయేనారోహణావరోహణలక్షణం భ్రమణం, హిత్రాయమాణం వైరాగ్యమాపాదయతి- అత ఏవ తదుపన్యస్తమితి ద్రష్టవ్యం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్యఇత్థంవిదుఃయేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్నఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతిమాసాగ్ంస్తాన్॥ ౧

శం.— * వేత్థయదితోఽధిప్రజాః ప్రయన్తీత్యయం ప్రశ్నః ప్రత్యుపస్థితోఽపాకర్తవ్యతయా. తత్ర లోకం ప్రత్యుత్థితానామధిక్తానాంగృహమేధినాంయేఇత్థం- ఏవంయథోక్తంపఞ్చాగ్నిదర్శనం- ద్యులోకాద్యగ్నిభ్యో వయం క్రమేణజాతాఅగ్నిస్వరూపాఃపఞ్చాగ్న్యాత్మాన త్యేవంవిదుః - జానీయుః. కథమవగమ్యతేఇత్థంవిదురితిగృహస్థాఏవోచ్యన్తే- నాన్యఇతి. గృహస్థానాంయేత్వనిత్థంవిదుః కేవలేష్టాపూర్తదత్తపరాః - తే ధూమాదినాచన్ద్రంగచ్ఛన్తీతివక్ష్యతి. యేచారణ్యోపలక్షితావైఖానసాఃపరివ్రాజకాశ్చశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతే - తేషాంచేత్థంవిద్భిస్సహార్చిరాదినా గమనంవక్ష్యతి. పారిశేష్యాదగ్నిహోత్రాహుతిసమ్బన్ధాచ్చగృహస్థాఏవగృహ్యన్తే-ఇత్థంవిదురితి. నను బ్రహ్మచారిణోఽప్యగృహీతాగ్రామశ్రుత్యాఽరణ్యశ్రుత్యాచానుపలక్షితాశ్చవిద్యన్తే- కథంపారిశేష్యసిద్ధిః. నైషదోషః- పురాణస్మృతిప్రామాణ్యాత్. ఊర్ధ్వరేతసాంనైష్ఠికబ్రహ్మచారిణాముత్తరేణార్యమ్ణఃపన్థాః ప్రసిద్ధః - అతస్తేప్యరణ్యవాసిభిస్సహగమిష్యన్తి. ఉపకుర్వాణకాస్తుస్వాధ్యాయగ్రహణార్థాఇతినవిశేషనిర్దేశార్హాః. ననూర్ధ్వరేతస్త్వంచేదుత్తరమార్గప్రతిపత్తికారణంపురాణస్మృతిప్రామాణ్యాదిష్యతే- ఇత్థంవిత్త్వమనర్థకం ప్రాప్తం. న- గృహస్థాన్ప్రత్యర్థవత్త్వాత్ యేగృహస్థాఅనిత్థంవిదః- తేషాంస్వభావతోదక్షిణోధూమాదిఃపన్థాః ప్రసిద్ధః. తేషాంయేఇత్థంవిదుః- సగుణంవాఽన్యద్బ్రహ్మవిదుః- *అథయదుచై వాస్మిఞ్ఛవ్యంకుర్వన్తియదిచనార్చిషమేవేతిలిఙ్గాత్- ఉత్తరేణతేగచ్ఛన్తి. ననూర్ధ్వరేతసాంగృహస్థానాంచసమానేఽఽశ్రమిత్వేఊర్ధ్వరేతసామేవోత్తరేణపథాగమనం- నగృహస్థానామిత్యన్యాయయుక్తంఅగ్నిహోత్రాదివైదికకర్మబాహుల్యేచసతి. నైషదోషః-అపూతాహితే- శత్రుమిత్రసంయోగనిమిత్తౌహితేషాంరాగద్వేషౌ, తథాధర్మాధర్మౌహింసానుగ్రహనిమిత్తౌ, హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాది, చబహ్వశుద్ధికారణమప్యపరిహార్య తేషాం- అతోఽపూతాః. అపూతత్వాన్నోత్తరేణపథాగమనం. హింసానృతమాయాఽబ్రహ్మచర్యాదిపరిహారాచ్చశుద్ధాత్మానో, హీతరేశత్రుమిత్రరాగద్వేషాదిపరిహారాద్విరజసః,- తేషాంయుక్తఉత్తరఃపన్థాః. తథాచపౌరాణికాః *యేప్రజామీషిరేఽధీరాస్తేశ్మశానానిభేజిరే।యేప్రజాంనేషిరేధీరాస్తేఽమృతత్వంహిభేజిరఇత్యాహుః. ఇత్థంవిదాంగృహస్థానామరణ్యవాసినాంచసమానమార్గత్వే, ఽమృతత్వఫలేచసతి, అరణ్యవాసినాం విద్యానర్థక్యంప్రాప్తం- తథాచశ్రుతివిరోధః *నతత్రదక్షిణాయన్తినావిద్వాంసస్తపస్వినఇతి, *సఏనమవిదితోనభునక్తీతిచవిరుద్ధం,. న-ఆభూతసంప్లవస్థానస్యామృతత్వేనవివక్షితత్వాత్. తత్రైవోక్తంపౌరాణికైః *ఆభూతసంప్లవంస్థానమమృతత్వంహిభాష్యతఇతి. యచ్చాత్యన్తికమమృతత్వం- తదపేక్షయా *నతత్రదక్షిణాయన్తి *సఏనమవిదితోనభునక్తీత్యాద్యాః శ్రుతయఇత్యతోనవిరోధః. *నచపునరావర్తన్తఇతి *ఇమంమానవమావర్తంనావర్తన్తఇత్యాదిశ్రుతివిరోధఇతిచేన్న- ఇమంమానవమితివిశేషణాత్, *తేషామిహనపునరావృత్తిరస్తీతి, చ. యదిహ్యేకాన్తేనైవనావర్తేరన్- ఇమంమానవ, మిహే, తిచవిశేషణమనర్థకంస్యాత్. ఇమమిహేత్యాకృతిమాత్రముచ్యతఇతిచేన్న- అనావృత్తిశబ్దేనైవనిత్యానావృత్త్యర్థస్యప్రతీతత్వాదావృత్తికల్పనాఽనర్థికా. అతఇమమిహేతిచవిశేషణార్థవత్త్వాయఅన్యత్రావృత్తిఃకల్పనీయా. నచసదేకమేవాద్వితీయమిత్యేవంప్రత్యయవతాంమూర్ధన్యనాడ్యాఽర్చిరాదిమార్గేణగమనం- *బ్రహ్మైవసన్బ్రహ్మాప్యేతి *తస్మాత్తత్సర్వమభవత్ *నతస్యప్రాణాఉత్క్రామన్తి అత్రైవసమవలీయన్తఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః. ననుతస్మాత్- జీవాదుచ్చిక్రమిషోః ప్రాణానోత్క్రామన్తి - సహైవగచ్ఛన్తీత్యయమర్థఃకల్ప్యతఇతిచేన్న- *అత్రైవసమవలీయన్తఇతివిశేషణానర్థక్యాత్. *సర్వేప్రాణాఅనూత్క్రామన్తీతిచప్రాణైర్గమనస్యప్రాప్తత్వాత్. తస్మాదుత్క్రామత్యనాశఙ్క్యైవైషా. యదాపిమోక్షస్యసంసారగతివైలక్షణ్యాత్ప్రాణానాంజీవేనసహాగమనమాశఙ్క్యతస్మాన్నోత్క్రామన్తీత్యుచ్యతే-తదాపి *అత్రైవసమవలీయన్తఇతివిశేషణమనర్థకంస్యాత్- నచప్రాణైర్వియుక్తస్యగతిరుపపద్యతేజీవత్వంవా. సర్వగతత్వాత్సదాత్మనోనిరవయవత్వాత్ప్రా సమ్బన్ధమాత్రమేవహ్యగ్నివిస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వభేదకారణమిత్యతస్తద్వియోగేజీవత్వంగతిర్వానశక్యాపరికల్పయితుం- శ్రుతయశ్చేత్ప్రమాణం. నచాస తోఽణురవయవఃస్ఫుటితోజీవాఖ్యస్సన్ [illegible] ఛిద్రీకుర్వన్ గచ్ఛతీతిశక్యంకల్పయితుం. తస్మాత్ *తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతిసగుణబ్రహ్మోపాసకస్యప్రాణైస్సహనాడ్యాగమనం, సాపేక్షమేవచామృతత్వం,- నసాక్షాన్మోక్షఇతిగమ్యతే- *తదపరాజితాపూస్తస్యైరమ్మదీయంసర త్యాద్యుక్త్వా *తేషామేవైషబ్రహ్మలోకఇతివిశేషణాత్. అతఃపఞ్చాగ్నివిదోగృహస్థాయే, యేచేమేఽరణ్యేవానప్రస్థాఃపరివ్రాజకాశ్చసహనైష్ఠికబ్రహ్మచారిభిః శ్రద్ధాతపఇత్యేవముపాసతే- శ్రద్దధానాస్తపస్వినశ్చేత్యర్థః.ఉపాసనశబ్దస్తాత్పర్యార్థః- *ఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతఇతియద్వత్- శ్రుత్యన్తరాత్,. యేచసత్యంబ్రహ్మహిరణ్యగర్భాఖ్యముపాసతే,- తేసర్వేఽర్చిషం- అర్చిరభిమానినీందేవతామభిసమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే సమానమన్యచ్చచతుర్థగతివ్యాఖ్యానేన.

ఆ.— * సహోల్బావృతఇత్యాదినోక్తమనువదతి -(వేత్థేతి) - ప్రత్యుపస్థితః - ప్రజోత్పత్తిప్రదర్శనేనప్రసజ్యతఇతియావత్. ద్యఇత్థంవిదురిత్యేతద్వ్యాచష్టే (తత్రేత్యాదినా) . సప్తమ్యర్థమేవస్ఫుటయతి (లోకమితి) నిర్ధారణార్థాషష్ఠీ. వేదనప్రకారమనువదతి (ద్యులోకాదీతి) - తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. సాధారణోక్తావిశేషేసఙ్కోచోహేతుంవినానసిద్ధ్యతీతిశఙ్కతే (కథమితి) . పారిశేష్యంసఙ్కోచకమితిపరిహరతి (గృహస్థానామితి) -షష్ఠీనిర్ధారణే. అతశ్చకేవలకర్మిణోగృహస్థానవిదురితిగ్రహణమర్థాత్సిద్ధమితిశేషః. పరివ్రాజకావానప్రస్థాశ్చగృహ్యన్తామితిచేత్, నేత్యాహ (యేచేతి) . తేషాంతర్హిగ్రహణం- అతఆహ (పారిశేష్యాదితి) . గృహస్థఏవేత్యత్రహేత్వన్తరమాహ (అగ్నిహో

త్రేతి) తదాహుత్యపూర్వపరిణామాత్మకం జగదత్ర పఞ్చధా ప్రవిభజ్యాగ్నిత్వేన దర్శనమనుత్తరమార్గప్రాప్తిసాధనం చోద్యతే- అతో విద్యాయాః సత్సమ్బన్ధాద్గృహస్థానామపి తత్సమ్బన్ధస్య ప్రాప్తత్వాత్, తేషామేవేహ గ్రహణముచితమిత్యర్థః. పారిశేష్యమాక్షిపతి (నన్వితి) గ్రామే సపత్నీకో వాసః- న చ బ్రహ్మచారిణాం పత్నీసమ్బన్ధః- తతో గ్రామశ్రుత్యా బ్రహ్మచారిణోఽగృహీతాః. గురుకులవాసిత్వాచ్చ నారణ్యశ్రుత్యోపలక్షితాః. తతస్తేషామిహ గ్రహణసమ్భవాన్న పారిశేష్యమిత్యర్థః. కిం నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణో త్రేత్థంవిదురితి గృహ్యేరన్ - కింవోపకుర్వాణా ఇతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నైష దోష ఇతి) * అష్టాశీతిసహస్రాణి యతీనామూర్ధ్వరేతసామ్ । స్మృతం స్థానం తు యత్తేషాం తద్దేవగురువాసినామిత్యాదిపురాణస్మృతేః శ్రుతిమూలత్వేన ప్రామాణ్యాన్నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణామూర్ధ్వరేతసామాదిత్యసమ్బద్ధేనోత్తరాయణేనోపలక్షితో దేవయానాఖ్యో మార్గోయంవతా ప్రసిద్ధః. తస్మాత్తేషామరణ్యవాసిభిస్సహాఖణ్డితబ్రహ్మచర్యైరార్చిరాదిగతిలాభాన్న పఞ్చాగ్నివిత్త్వేన ప్రయోజనమితి పారిశేష్యసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (ఉపకుర్వాణకాస్త్వితి) తే హి స్వాధ్యాయగ్రహణార్థాః- తస్మిన్ గృహీతే స్వేచ్ఛావశాదాశ్రమాన్తరం గృహ్ణన్తస్తత్ఫలేనైవ ఫలవన్తో భవన్తీతి సగృహస్థాదిభ్యో విభజ్యేత్థంవిదురితి నిర్దేశమర్హన్తీత్యర్థః. కిం నైష్ఠికానాం బ్రహ్మచారిణాముత్తరమార్గప్రాప్తిరూర్ధ్వరేతస్త్వేనైవాభ్యుపగమ్యతే - ఉతేత్థంవిత్త్వేన. నాద్యః- తేనైవోత్తరమార్గప్రాప్తిసమ్భవాదనర్థకమిత్థంవిత్త్వం ప్రాప్తమితి శ్రుతివిరోధాత్. ద్వితీయే తు పారిశేష్యాసిద్ధిస్తాదవస్థ్యమితి శఙ్కార్థః. కిమిత్థంవిత్త్వం నైష్ఠికాన్ ప్రత్యనర్థకమిత్యుచ్యతే- కింవా సర్వాన్ ప్రతీతి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయతి (సగృహస్థానితి). తాన్ ప్రత్యర్థవత్త్వమేవేత్థంవిత్త్వస్య విభజ్య సమర్థయతే (యే గృహస్థా ఇతి) స్వభావతః- తదనుష్ఠితేష్టాపూర్తబలాదిత్యర్థః. తేషామేవ- గృహస్థానాం మధ్యే యే కేచిదుక్తేన ప్రకారేణేత్థం- పఞ్చాగ్నిదర్శనం విదుః- అగ్నిభ్యోఽన్యద్వా సగుణం బ్రహ్మ విదుః- తే దేవయానేన- ఉత్తరేణ పథా గచ్ఛన్తీతి సమ్బన్ధః. న కేవలం గృహస్థానాం పఞ్చాగ్నివిత్త్వమేవ- కిన్తు సగుణబ్రహ్మవిత్త్వమపి తేషామస్తీతి ప్రమాణమాహ (అథేతి). అన్త్యేష్టికరణాకరణయోరవిశేషేణ బ్రహ్మవిదామర్చిరాదిగతిశ్రవణాదస్తి గృహస్థానామపి బ్రహ్మవిత్త్వమితి గమ్యతే- పరివ్రాజకాదిష్వన్త్యేష్ట్యసమ్భవేన విద్యాస్తు తేరపి దుర్వచత్వాదిత్యర్థః- విహితత్వావిశేషాదాశ్రమాణాం తుల్యత్వమాశ్రిత్య శఙ్కతే (నన్వితి). సామ్యముక్త్వా గృహస్థే విశేషం దర్శయతి (అగ్నిహోత్రాదీతి) నైదికాని కర్మాణి భూయాంసి సన్తి- తేషాం చ బాహుళ్యే సత్యవిదుషామూర్ధ్వరేతసామేవ దేవయానేన పథా గమనం- న గృహస్థానామిత్యయుక్తం- సాధనభూయస్త్వే ఫలభూయస్త్వస్య న్యాయవిరోధాదిత్యర్థః. ఆశ్రమిత్వావిశేషేఽపి ధర్మవిశేషాద్విశుద్ధితారతమ్యసమ్భవాన్నైకరూప్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). కథం గృహస్థానామగ్నిహోత్రాదిభూయోధర్మవతాం విద్యాహీనానామపూతత్వం- తత్రాహ (శత్రుమిత్రేతి) అబ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిపదేన పరిగ్రహాది గృహ్యతే. అశుద్ధిబాహుళ్యే కారణమతశ్శబ్దార్థః. తుల్యమూర్ధ్వరేతసామప్యశుద్ధిహేతుబాహుళ్యాదపూతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (హింసనేతి) ఊర్ధ్వరేతసాం పూతత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (తేషామితి) ఊర్ధ్వరేతసాం దేవయానే పథ్యనుప్రవేశే ప్రమాణమాహ (తథా చేతి)- పౌరాణికాః- ఆహురితి సమ్బన్ధః. ఆశ్రమధర్మమాత్రమార్గద్వారేణామృతత్వమూర్ధ్వరేతసాముక్తమాక్షిపతి (ఇత్థంవిదామితి). తేషాం విద్యానర్థక్యమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తథా చేతి)- సః- పరమాత్మా స్వయమజ్ఞాతస్సన్నేనం- అధికారిణమపవర్గప్రదానేన న పాలయతీతి చ వాక్యం విద్యామన్తరేణామృతత్వం బ్రువతో విరుద్ధమిత్యర్థః. ఊర్ధ్వరేతసామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్తత్ర విద్యానర్థక్యమేవేతి పరిహరతి (నాభూతేతి). ఆపేక్షికమమృతత్వమిత్యత్ర ప్రమాణమాహ (తత్రైవేతి)- యత్ర ప్రజాః కామయమానా ఆక్షితిభాజో భవన్తీత్యుక్తం- తత్రైవ- తత్సన్నిధావితి యావత్. కథం తర్హి యథోక్తశ్రుతివిరోధసమాధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి). ఆదిశబ్దః * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీత్యాదిశ్రుతిసఙ్గ్రహార్థః. ఆపేక్షికామృతత్వే శ్రుతివిరోధో న శక్యతే పరిహర్తుమితి శఙ్కతే (న చేతి). ఆదిశబ్దస్తేషామిహ న పునరావృత్తిరిత్యాదివాక్యసఙ్గ్రహార్థః. ఇమమిహేతి విశేషణావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా). తదేవ వ్యతిరేకముఖేన విశదయతి (యదీతి). సర్వకల్పేషు శ్రుతేరేతాదృశత్వాదిమమిహేతి పదద్వయం సామాన్యేన సర్వకల్పవిషయమిత్యాశఙ్కతే (ఇమమిహేతీతి). తథాత్వే విశేషణానర్థక్యం దుర్వారమిత్యుత్తరమాహ (నానావృత్తీతి). విధాన్తరేణ విశేషణార్థానసమ్భవే ఫలితమాహ (అత ఇతి)- యస్మిన్కల్పే బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః- తస్మాత్కల్పాన్తరమన్యత్రేత్యుక్తం. ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమధర్మమాత్రనిష్ఠానామమృతత్వమాపేక్షికముపక్షిప్తం. సమ్ప్రతి తేషామేవ సాక్షాత్కృతబ్రహ్మతత్త్వానామాత్యన్తికమమృతత్వం గతినిరపేక్షం సిధ్యతీత్యాహ (న చేతి). తేషాం గత్యాదినిరపేక్షమాత్యన్తికమమృతత్వం భవతీత్యత్ర ప్రమాణమాహ (బ్రహ్మైవేతి) * న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి మాధ్యన్దినశ్రుతిమనుసృత్య * న తస్యేత్యాదికాణ్వశ్రుతిరపి నేతవ్యేతి శఙ్కతే (న తస్మాదితి). వాక్యశేషవిరోధాన్నైవమితి దూషయతి (నాత్రేతి). శ్రుత్యన్తరాలోచనాయామపి న స్వయాథ్యకల్పనేత్యాహ (సర్వే ప్రాణా ఇతి)- ప్రాణైః- సహ జీవస్యేతి శేషః. సంసారదశాయాం ప్రాణైస్సహ విజ్ఞానాత్మనో గమనే సత్యపి మోక్షే నాస్తి ప్రాణానాం జీవేన సహ గమనమిత్యాశఙ్కాయాం * న తస్మాదిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యదాపీతి). భవతు ప్రాణానామత్రైవ సమవలయః- తథాపి జీవస్య గమనాయత్తమమృతత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) * కస్మిన్నహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేరితి శేషః. కిఞ్చ - ప్రాణైర్వియుక్తస్య చిదాత్మనో జీవత్వం నోపపద్యతే- ప్రాణోపాధికస్యైవ తస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాదిత్యాహ (జీవత్వం వేతి). ఉక్తమర్థం సమర్థయతే (సర్వగతత్వాదితి)- చిదాత్మా హి కల్పనాయామధిష్ఠానం సత్స్వతో నిర్భాగం సర్వస్యాత్మా - తస్మాదగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గవజ్జీవత్వాఖ్యభేదసమ్పాదనం తస్య ప్రాణసమ్బన్ధమాత్రమేవేతి - వైదికానాం ప్రసిద్ధం. తథా చ ప్రాణవియోగే చిదాత్మనో జీవత్వం గతిర్వా న శక్యతే కల్పయితుం- తస్మాత్పూర్ణత్వాదిప్రతిపాదకశ్రుతీనాం ప్రమాణత్వాదిత్యర్థః. న దాత్మనస్సర్వగతస్య జీవాఖ్యభేదకరణం న ప్రాణోపాధికృతం- కిన్తు స్వత ఏవ తస్యాంశో జీవః. తథా చాగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్తస్య గత్యర్హత్వోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) * నిష్కలం నిష్క్రియం శా

ఉ.—— మాసేభ్యస్సంవత్సరꣳసంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసంచన్ద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయత్యేషదేవయానఃపన్థాఇతి॥ ౨

అథయఇమేగ్రామఇష్టాపూర్తేదత్తమిత్యుపాసతేతేధూమమభిసమ్భవన్తిధూమాద్రాత్రిꣳరాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్షడ్దక్షిణైతిమాసాꣳస్తాన్నైతేసంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి॥ ౩

న్తమిత్యాదిశ్రుతేరితిశేషః. ప్రకరణార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి)-నిర్గుణబ్రహ్మవిదామాత్యన్తికామృతత్వస్యగమనాదిసాపేక్షత్వాదితియావత్. సగుణబ్రహ్మోపాసకస్యసాపేక్షమమృతత్వమిత్యత్రవిశేషణశ్రుతిమనుకూలయతి (తదపరాజితేతి)-ఆదిపదేన *తదశ్వత్థస్సోమసవనఇత్యాదిగృహ్యతే. తేషామేవ- బ్రహ్మవిదామేవ- పూర్వోక్తవిశేషణగుణో బ్రహ్మణః- సత్యాఖ్యస్యలోకః- నాన్యేషామకృతాత్మనామితివిశేషదర్శనాదమృతత్వంతేషాంతల్లోకనివాసిభిస్సమంసాపేక్షమేవేతినిర్ధారితమిత్యర్థః॥ ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమమాత్రనిష్ఠానామపిబ్రహ్మలోకోలభ్యతే - గృహస్థానాంపునర్విదుషామేవేత్యుపపాద్యప్రకృతశ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (అతఇతి)-పూర్వోక్తపారిశేష్యాదితియావత్. పరివ్రాజకాశ్చేతి-అముఖ్యసన్న్యాసినస్త్రిదణ్డినోగృహ్యన్తే; ముఖ్యసన్న్యాసినాం *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతిపృథక్కృతత్వాత్. *శ్రద్ధాꣳసత్యముపాసతఇతిశ్రుత్యన్తరం. పఞ్చాగ్నివిదోగృహస్థాః, స్వాశ్రమమాత్రప్రవణాఊర్ధ్వరేతసః, సత్యబ్రహ్మోపాసకాశ్చోభయే, సర్వశబ్దేనోచ్యన్తే. చతుర్థేయదుపకోసలవిద్యాయాంగతివ్యాఖ్యానమతివృత్తం- తేనసమానమర్చిషాహరిత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానం- తథాచతన్నపృథక్కర్తవ్యమిత్యాహ (సమానమితి) ౧

రం.—— అథ*వేత్థపథోర్దేవయానస్యపితృయాణస్యచవ్యావర్తనాఇతితృతీయంప్రశ్నంప్రతివక్తి (తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేశ్రద్ధాతపఇత్యుపాసతేతేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి) ప్రాక్ప్రస్తుతస్యసంసరతోజీవస్యస్వరూపంతదిత్యనేనపరామృశ్యతే. తత్- ప్రత్యగాత్మస్వరూపం యేఇత్థం- ఉక్తప్రకారేణద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సుశ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతశ్శరీరకతయాదేవాదిలక్షణప్రకృతివినిర్ముక్తతయాచవిదురిత్యర్థః. అత్రబ్రహ్మాత్మకతయాచేత్యపియోజనీయం- భాష్యకృతా *అప్రతీకాలమ్బనానితిసూత్రే *పఞ్చాగ్నివిదోఽప్యర్చిరాదినాగతిశ్రవణాత్, అర్చిరాదినాగతస్యబ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తిశ్రవణాచ. అతఏవతత్క్రతున్యాయేనప్రకృతివినిర్ముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానంసిద్ధమితిహిభాషితం. అరణ్యేస్థిత్వాశ్రద్ధాంపురస్కృత్యతపశ్శబ్దితంబ్రహ్మోపాసతఇత్యర్థః. వాజసనేయకేసమానప్రకరణే *శ్రద్ధాꣳసత్యముపాసతఇతిశ్రవణాత్, సత్యశబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వాత్, తపశ్శబ్దోఽపిబ్రహ్మపరః. *అనియమస్సర్వేషామిత్యధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *తద్యఇత్థంవిదుః *యఏవమేతద్విదురితిపఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠాన్, *యేచేమఇత్యాదినాశ్రద్ధాపూర్వకంబ్రహ్మోపాసీనాం, శ్చోద్దిశ్యార్చిరాదికాగతిరుపదిశ్యతే. *సత్యంజ్ఞానమనన్తంబ్రహ్మ *సత్యంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితిసత్యశబ్దస్యబ్రహ్మణిప్రసిద్ధేః, తపశ్శబ్దస్యాపితేనైకార్థ్యాత్, సత్యతపశ్శబ్దాభ్యాంబ్రహ్మైవాభిధీయతే. శ్రద్ధాపూర్వకంబ్రహ్మోపాసనంచాన్యత్రశ్రుతం *సత్యంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపక్రమ్య *శ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతిశ్రుతేరితిహిభాషితం. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః *పరమంయోమహత్తపఇత్యాదిషుతపశ్శబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వమితి. అత్రవాజసనేయకే *శ్రద్ధాꣳసత్యమితిశ్రద్ధాశబ్దస్యద్వితీయాన్తత్వశ్రవణాదిహాపిశ్రద్ధాశబ్దోద్వితీయాన్తః. ఛాన్దసత్వాత్ *సుపాంసులుగితిసుపోలుక్. తతశ్చపురస్కృత్యేత్యధ్యాహారః. శ్రద్ధాంపురస్కృత్యబ్రహ్మోపాసతఇత్యర్థఃఇతిస్వవివక్షితః. అథవా-ఏవకారోఽత్రాధ్యాహర్తవ్యః బ్రహ్మైవయఉపాసతఇత్యర్థః. తతశ్చఅబ్రహ్మోపాసనవ్యావృత్తిఫలకోఽయమితిశబ్దోద్రష్టవ్యః. యద్వా-శ్రద్ధాతపశ్శబ్దయోఃప్రసిద్ధఏవార్థః. శ్రద్ధాతపఃపరాయణానాంచబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వమర్థసిద్ధం. తతశ్చబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠఇత్యర్థఃఫలతి. అయమప్యర్థః- *తదప్యవిరుద్ధం- అర్థత్వాదపిశబ్దత్వంసమ్భవతీతీత్యుక్తమితివదతాంవ్యాసార్యాణామనుమతఏవ. తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి -అర్చిర్దేవతామాతివాహికతయాప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. (అర్చిషోఽహరహ్నఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతిమాసాంస్తానిత్యాది) సర్వంస్పష్టం. ౧

శం.—— ఏషదేవయానఃపన్థాఃవ్యాఖ్యాతస్సత్యలోకావసానోనాణ్డాద్బహిః- *యదన్తరాపితరంమాతరంచేతిమన్త్రవర్ణాత్. ౨

ఆ.—— ఉత్తరమార్గవ్యాఖ్యానముపసంహరతి (ఏషఇతి) *దేవయానేనపథాబహిరణ్డాద్వ్యవస్థితంబ్రహ్మగన్తవ్యమిత్యేకే. తాన్ప్రత్యాహ (నాణ్డాదితి) *తత్రహేతుమాహ (యదన్తరేతి) పితరం- ద్యులోకం. మాతరంచ-పృథివీంమధ్యేద్వేసృతీఅశృణవం. తాభ్యామిదంవిశ్వం-కర్మజ్ఞానాధికృతంగచ్ఛతి. నచాణ్డాద్బహిరస్తిగతిద్వయమిత్యర్థః. ౨

రం.—— అత్ర, అర్చిరాదిశబ్దాస్తదభిమానిదేవతాపరాః. (తత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతి) తత్పురుషః-వైద్యుతఃపురుషః. అమానవః- అసంసారీ. బ్రహ్మలోకాదాగత్యఏనాన్- పూర్వోక్తద్వివిధోపాసకాన్ బ్రహ్మలోకంప్రాపయతీత్యర్థః. *అమానవస్సఏత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతీతిశ్రుత్యన్తరేశ్రవణాత్. (ఏషదేవయానఃపన్థాఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.—— అథేత్యర్థాన్తరప్రస్తావనార్థః. యఇమే- గృహస్థాః. గ్రామఇతి - గృహస్థానామసాధారణంవిశేషణమరణ్యవాసిభ్యోవ్యావృత్త్యర్థం. యథావానప్రస్థపరివ్రాజకానామరణ్యంవిశేషణంగృహస్థేభ్యోవ్యావృత్త్యర్థం- తద్వత్. (ఇష్టాపూర్తే) ఇష్టం-అగ్నిహోత్రాదివై

ఉ.— మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి ॥ ౪

దికం కర్మ. పూర్తం- వాపీకూపతటాకారామాదికరణమ్. దత్తం చ- బహిర్వేది యథాశక్త్యర్హేభ్యో ద్రవ్యసంవిభాగః- దత్తమ్. ఇతి-ఏవంవిధం పరిచరణపరిత్రాణాద్యుపాసతే, ఇతిశబ్దస్య ప్రకారదర్శనార్థత్వాత్. తే దర్శనవర్జితత్వాద్ధూమం- ధూమాభిమానినీం దేవతామభిసమ్భవన్తి- ప్రతిపద్యన్తే. తయాఽతివాహితా ధూమాద్రాత్రిం- రాత్రిదేవతామ్. రాత్రేరపరపక్షదేవతామ్- ఏవమేవ కృష్ణపక్షాభిమానినీమ్. అపరపక్షాద్యాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణా- దక్షిణాం దిశమేతి సవితా- తాన్మాసాన్ - దక్షిణాయనషణ్మాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. సఙ్ఘచారిణ్యో హి షణ్మాసదేవతా ఇతి మాసానితి బహువచనప్రయోగస్తాసు. నైతే- కర్మిణః ప్రకృతాః సంవత్సరం- సంవత్సరాభిమానినీం దేవతామభిప్రాప్నువన్తి. కుతః పునః సంవత్సరప్రాప్తిప్రసఙ్గః- యతః ప్రతిషిధ్యతే. అస్తి సంవత్సరస్య ప్రసఙ్గో హి. ఏకస్యావయవభూతే దక్షిణోత్తరాయణే- తత్రార్చిరాదిమార్గప్రవృత్తానాముదగయనమాసేభ్యోఽవయవినః సంవత్సరస్య ప్రాప్తిరుక్తా. అత ఇహాపి తదవయవభూతానాం దక్షిణాయనమాసానాం ప్రాప్తిం శ్రుత్వా తదవయవినః సంవత్సరస్యాపి పూర్వవత్ప్రాప్తిరాపన్నేత్యతస్తత్ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే- నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తీతి. ౩

ఆ.— * వేత్థ యదితోఽధి ప్రజాః ప్రయన్తీత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం దేవయానోపదేశేన వ్యాఖ్యాతమ్. సమ్ప్రతి పితృయాణోపదేశేన § పి గ్రామనివాసిత్వవిశేషణాదిత్యాశయేనాహ (గ్రామ ఇతీతి). సపత్నీకో హి వాసో గ్రామ ఇత్యుచ్యతే - న చ సపత్నీకత్వమూర్ధ్వరేతసాం యుక్తమ్- తథా చ గృహస్థానామేవ గ్రామవిశేషణమసాధారణమ్. న చ తదవగ్రహకమ్- ఊర్ధ్వరేతోభ్యస్తేషాం వ్యావృత్త్యర్థత్వాదిత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి (యథేతి). వేద్యన్తర్భావవ్యావృత్త్యర్థం బహిర్వేదీతి విశేషణమ్. ఆదౌ దత్తమితి ప్రతీకోపాదానం- పునర్వ్యాఖ్యానాన్తోఽనువాదస్తథాపునరుక్తిః. ఇతిశబ్దార్థమాహ (ఇత్యేవంవిధమితి). పరిచరణం- గుర్వాదిశుశ్రూషా. పరిత్రాణం- రక్షణమ్. ఆదిపదం నిత్యస్వాధ్యాయాదిసఙ్గ్రహార్థమ్. ఉపాసతే - తాత్పర్యేణానుతిష్ఠన్తీతి యావత్. కథమితిశబ్దస్య యథోక్తార్థత్వం- ఇతిహాస్మోపాధ్యాయః కథయతీత్యైతిహ్యప్రకృతమూర్త గామిత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిశబ్దస్యేతి) దేవయానాధికృతేభ్యస్సకాశాత్ పితృయాణాధికృతేషు విశేషాన్తరమాహ (నైత ఇతి) అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగమాశఙ్క్యాహ (కుత ఇతి). ప్రాప్తిం దర్శయన్నుత్తరమాహ (అస్తి హీతి). పూర్వవత్ -యథా పూర్వం దేవయానేన పథాఽవయవేభ్యోఽవయవినః సంవత్సరస్య ప్రాప్తిః- తథేతి యావత్. ౩

రం.— (అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి) యే- పురుషాః గ్రామమధివసన్తస్తా ఇష్టం- యాగాది. పూర్తం- ఖాతాది. దత్తం- దానమ్. ఇతిశబ్దస్సజాతీయోపవాసాదికర్మాన్తరపరః. యాగదానహోమాదీని కర్మాణి యేఽనుతిష్ఠన్తీత్యర్థః. ఉక్తప్రకారేణానుతిష్ఠన్తీత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. శ్రుతౌ పూర్వమనుష్ఠానప్రకారానభ్యుపగమాత్. తే ధూమమభిసమ్భవన్తి - ధూమాదిదేవతాం ప్రతిపద్యన్తే ఆతివాహికత్వేనేత్యర్థః. (ధూమాద్రాత్రిం రాత్రేరపరపక్షమపరపక్షాద్యాన్ షడ్దక్షిణైతి మాసాంస్తాన్) అత్రాపి మాసాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః. దక్షిణైతి- దక్షిణాం దిశమాదిత్య ఏతీత్యర్థః. *దక్షిణా దాజిత్యాజన్తోఽయం శబ్దః. దక్షిణాయనమాసాభిమానినీర్దేవతాః ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. (నైతే సంవత్సరమభిప్రాప్నువన్తి) ఏతే - ఇష్టాదికేవలకర్మకారిణః దక్షిణాయనమాసాన్ ప్రాప్యాపి నిద్యాం సఙ్గవత్సంవత్సరదేవతాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. ౩

శం.— మాసేభ్యః పితృలోకమ్. పితృలోకాదాకాశమ్. ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమ్. కోఽసౌ- య ఏతైః ప్రాప్యతే చన్ద్రమాః. య ఏషోఽన్తరిక్షే సోమో రాజా- బ్రాహ్మణానామ్, తదన్నం దేవానామ్. తం- చన్ద్రమసమన్నం దేవా ఇన్ద్రాదయో భక్షయన్తి. అత ఏతే ధూమాదినా గత్వా చన్ద్రభూతాః కర్మిణో దేవైర్భక్ష్యన్తే. నన్వనర్థాయేష్టాదికరణం- యద్యన్నభూతా దేవైర్భక్ష్యేరన్. నైష దోషః - అన్నమిత్యుపకరణమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్. న హి తే కబలోత్క్షేపేణ దేవైర్భక్ష్యన్తే. కిం తర్హి. ఉపకరణమాత్రం దేవానాం భవన్తి తే స్త్రీపశుభృత్యాదివత్. దృష్టశ్చాన్నశబ్ద ఉపకరణేషు, స్త్రియోఽన్నం, పశవోఽన్నం, విశోఽన్నం రాజ్ఞామ్, ఇత్యాది. న చ తేషాం స్త్ర్యాదీనాం పురుషోపభోగ్యత్వేఽప్యుపభోగో నాస్తి - తస్మాత్కర్మిణో దేవతానాముపభోగ్యా అపి సన్తస్సుఖినో దేవైః క్రీడన్తే. శరీరం చ తేషాం సుఖోపభోగయోగ్యం చన్ద్రమణ్డలే ఆప్యమారభ్యతే - తదుక్తం పురస్తాచ్ఛ్రద్ధాశబ్దా ఆపో ద్యులోకాగ్నౌ హుతాస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి. తా ఆపః కర్మసమవాయిన్య ఇతరైశ్చ భూతైరనుగతా ద్యులోకం ప్రాప్య చన్ద్రత్వమాపన్నాః శరీరాద్యారమ్భికా ఇష్టాద్యుపాసకానాం భవన్తి. అన్త్యాయాం చ శరీరాహుతావగ్నౌ హుతాయామగ్నినా దహ్యమానే శరీరే తదుత్థా ఆపో ధూమేన సహోర్ధ్వం యజమానమావేష్ట్య చన్ద్రమణ్డలం ప్రాప్య కుశమృత్తికాస్థానీయా బాహ్యశరీరారమ్భికా భవన్తి. ౪

ఆ.— అన్నశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి). ఔపచారికమర్థం గృహీత్వా పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). వ్యర్థప్రయోగమన్తరేణ కథముపకరణవిషయోఽన్నశబ్దో వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి). భవతు కర్మిణాం దేవాన్ ప్రత్యుపకరణత్వం- తథాపి

---

§ అత్ర కతిపయగ్రన్థో గళితః.

ఉ.—— తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానంపునర్నివర్తన్తేయథేతమాకాశమాకాశాద్వా
యుం వాయుర్భూత్వాధూమోభవతిధూమోభూత్వాఽభ్రంభవతి॥ ౫

స్వయముపభోగాభావాదనర్థకమిష్టాదికరణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)।అన్యోపభోగ్యానామపిస్వయంభోగవత్త్వంతస్మాదిత్యుచ్యతే. తథాపితేషాం మృతానామశరీరిణాంకథంముఖ్యోపభోగస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరంచేతి)।కథమపాంచన్ద్రలోకేతద్దేహారమ్భకత్వం - తదాహ (తదుక్తమితి) అథాపాంసోమత్వఏవాన్నత్వంప్రతీయతే - నతుకర్మిదేహారమ్భకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తాఆపఇతి)।కర్మసమవాయినీనామపాంకర్మాపూర్వద్వారాయజమానదేహేప్రతిష్ఠితానాంకథంద్యులోకప్రవేశాదిసమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (అన్యాయాంచేతి)। ౪

రం.—— పునఃకింప్రాప్నువన్తీత్యత్రాహ (మాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితి) స్పష్టోఽర్థః. ఏతేన * వేత్థయదితోఽధిప్రజాఃప్రయన్తీతిప్రథమస్యప్రశ్నస్యప్రత్యుక్తిర్భవతి. (ఏషసోమోరాజా) అత్రైషఇత్యనేననాభిసమ్భావ్యశ్చన్ద్రమాఃపరామృశ్యతే- చన్ద్రమసస్సోమరాజభావాపదేశస్యవ్యర్థత్వాత్. అపిత్విష్టాదికార్యభిసమ్భవితాసపరామృశ్యతే. * తస్యాఆహుతేస్సోమోరాజాసమ్భవతీతిన్యాయేనస్వర్గభోగయోగ్యదివ్యదేహయుక్తోభవతీత్యర్థః. (తద్దేవానామన్నం) అన్నవత్సదేవానాముపకరణభూతోభవతీత్యర్థః. (తందేవాభక్షయన్తి) తం- ఇష్టాదికారిణందేవభావముపగతంఆజానసిద్ధాదేవాఃభక్షయన్తి- స్వకైఙ్కర్యేషుపశూనివవినియుఞ్జతఇత్యర్థః. సూత్రితంచ * భాక్తంవాఽనాత్మవిత్త్వాదితి. ౪

శం.—— తదారబ్ధేనచశరీరేణేష్టాదిఫలముపభుఞ్జానా ఆసతే।యావత్తదుపభోగనిమిత్తస్యక్షయఃకర్మణః. సమ్పతన్తియేనేతిసమ్పాతః- కర్మణఃక్షయః. యావత్సమ్పాతం-యావత్కర్మణఃక్షయఇత్యర్థః. తావత్తస్మింశ్చన్ద్రమణ్డలఉషిత్వాఽథ-అనన్తరమేతమేవ- వక్ష్యమాణమధ్వానం- మార్గం. పునర్నివర్తన్తఇతిప్రయోగాత్పూర్వమప్యసకృచ్చన్ద్రమణ్డలంగతానివృత్తాశ్చాసన్నితిగమ్యతే. తస్మాదిహలోకఇష్టాదికర్మోపచిత్యచన్ద్రంగచ్ఛన్తి- తత్క్షయేచావర్తన్తే- క్షణమాత్రమపితత్రస్థాతుంనలభ్యతే- స్థితినిమిత్తకర్మక్షయాత్- స్నేహక్షయాదివప్రదీపస్య.।కింతత్రయేనకర్మణాచన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తస్యసర్వస్యక్షయేతస్మాదవరోహణం - కింవాసావశేషఇతి. కింతతః. యదిసర్వస్యైవక్షయఃకర్మణః. చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవమోక్షఃప్రాప్నోతీతి. తిష్ఠతుతావత్తత్రైవమోక్షస్స్యాత్ - నవేతి. తతఆగతస్యేహశరీరోపభోగాదినసమ్భవతి. * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధశ్చస్యాత్. నన్విష్టాపూర్తదత్తవ్యతిరేకేణాపిమనుష్యలోకేశరీరోపభోగనిమిత్తానికర్మాణ్యనేకానిసమ్భవన్తి- నచతేషాంచన్ద్రమణ్డలఉపభోగః-అతఃఅక్షీణానితాని. యన్నిమిత్తంచన్ద్రమణ్డలమారూఢః- తాన్యేవక్షీణానీత్యవిరోధః. శేషశబ్దశ్చసర్వేషాంకర్మత్వసామాన్యాదవిరుద్ధః. అతఏవచతత్రైవమోక్షస్స్యాదితిదోషాభావః. విరుద్ధానేకయోన్యుపభోగఫలానాంచకర్మణామేకైకస్యజన్తోరారమ్భకత్వసమ్భవాత్. నచైకస్మిన్జన్మనిసర్వకర్మణాంక్షయ ఉపపద్యతే. బ్రహ్మహత్యాదేశ్చైకైకస్యకర్మణోఽనేకజన్మారమ్భకత్వస్మరణాత్, స్థావరాదిప్రాప్తానాంచాత్యన్తమూఢానాముత్కర్షహేతోఃకర్మణఆరమ్భకత్వాసమ్భవాత్, గర్భభూతానాంచస్రంసమానానాంకర్మాసమ్భవేసంసారానుపపత్తిః,. తస్మాన్నైకస్మిన్జన్మనిసర్వేషాంకర్మణాముపభోగః.।యత్తుకైశ్చిదుచ్యతే- సర్వకర్మాశ్రయోపమర్దేనప్రాయేణకర్మణాంజన్మారమ్భకత్వం. తత్రకానిచిత్కర్మాణ్యనారమ్భకత్వేనైవతిష్ఠన్తి. యానిచిజ్జన్మాన్తరమారభన్త, ఇతినోపపద్యతే- మరణస్యసర్వకర్మాభివ్యఞ్జకత్వాత్- స్వగోచరాభివ్యఞ్జకప్రదీపవదితి. తదసత్- సర్వస్యసర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్. నహిసర్వస్యసర్వాత్మకత్వేదేశకాలనిమిత్తావిరుద్ధత్వాత్సర్వాత్మనోపమర్దః, కస్యచిత్క్వచిదభివ్యక్తిర్వాసర్వాత్మనోపపద్యతే- తథానకర్మణామపిసాశ్రయాణాముపమర్దోభవేత్. యథాచపూర్వానుభూతమనుష్యమయూరమర్కటాదిజన్మాభిసంస్కృతాఃవిరుద్ధానేకవాసనాఃమర్కటత్వప్రాపకేనకర్మణామర్కటజన్మారభమాణేననోపమృద్యన్తే- తథాకర్మాణ్యప్యన్యజన్మప్రాప్తినిమిత్తానినోపమృద్యన్తఇతియుక్తం. యదిహి సర్వాఃపూర్వజన్మానుభవవాసనాఉపమృద్యేరన్మర్కటాదిజన్మనిమిత్తేనకర్మణామర్కటజన్మన్యారబ్ధే - మర్కటస్యజాతమాత్రస్యమాతుశ్శాఖాయాశ్శాఖాన్తరగమనేమాతురుదరసంలగ్నత్వాదికౌశలంనప్రాప్నోతి- ఇహజన్మన్యనభ్యస్తత్వాత్. నచాతీతానన్తరజన్మనిమర్కటత్వమేవాసీత్తస్యేతిశక్యంవక్తుం. * తంవిద్యాకర్మణీసమన్వారభేతేపూర్వప్రజ్ఞాచేతిశ్రుతేః. తస్మాద్వాసనావన్నాశేషకర్మోపమర్దఇతిశేషకర్మసమ్భవః. యతఏవం-తస్మాచ్ఛేషేణోపయుక్తాత్కర్మణస్సంసారఉపపద్యతఇతినకశ్చిద్విరోధః.।కోసావధ్వా- యం ప్రతినివర్తన్తఇతి. ఉచ్యతే- యథేతం- యథాగతం నివర్తన్తే. నను * మాసేభ్యఃపితృలోకంపితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమితిగమనక్రమఉక్తః- నతథానివృత్తిః. కింతర్హి. ఆకాశాద్వాయుమిత్యాది. కథంయథేతమిత్యుచ్యతే. నైషదోషః- ఆకాశప్రాప్తేస్తుల్యత్వాత్పృథివీప్రాప్తేశ్చ. నచాత్రయథేతమేవేతినియమః- అనేవంవిధమపినివర్తన్తే. పునర్నివర్తన్తఇతితునియమః. అతఉపలక్షణార్థమేతత్- యథేతమితి. అతోభౌతికమాకాశంతావత్ప్రతిపద్యన్తే. యాస్తేషాంచన్ద్రమణ్డలేశరీరారమ్భికాఆపఆసన్- తాస్తేషాంతత్రోపభోగనిమిత్తానాంకర్మణాంక్షయేవిలీయన్తేఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే. తావిలీనాఅన్తరిక్షస్థాఆకాశభూతాఇవసూక్ష్మాభవన్తి. తాఅన్తరిక్షాద్వాయుర్భవన్తివాయుప్రతిష్ఠాఃవాయుభూతాఇతశ్చాముతశ్చోహ్యమానాః. తాభిస్సహక్షీణకర్మావాయుభూతోభవతి. వాయుర్భూత్వాతాభిస్సహైవధూమోభవతి. ధూమోభూత్వాఽభ్రం-అబ్భరణమాత్రరూపోభవతి. ౫

ఆ.—— అద్భిరారబ్ధస్యశరీరస్యభోగాయతనత్వందర్శయతి (తదారబ్ధేనేతి).।* తద్దేవానామన్నమిత్యాదివ్యాఖ్యాయతస్మిన్నిత్యాది

వ్యాచష్టే (యావదితి)-చన్ద్రలోకస్తచ్ఛబ్దార్థః. యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి శ్రూయతే - కథమన్యథావ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (సమ్పతస్తీతి) • పునశ్శబ్దప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ (పునరితి) • అథేత్యాది వాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి) • తచ్ఛబ్దపరామృష్టహేతుంస్పష్టయతి (స్థితీతి)-యథా దీపస్య స్నేహక్షయేస్థితి నిమిత్తాభావాదస్థితిః - తథా చన్ద్రలోకేస్థితి నిమిత్తస్యేష్టాదేర్భోగేనక్షయాత్తత్రస్థిత్యసమ్భవాదవృత్తి రేవేత్యర్థః. తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యత్ర విచారయతి (కింతత్రేతి)-తస్య - చన్ద్రమణ్డలప్రాపకస్యాతిరిక్తస్యచ సర్వస్య కర్మణః క్షయేసతీతియావత్. సావశేషః - భుక్తాత్కర్మణః స్వకాశ్యాదతిరిక్తేన కేనచిత్కర్మణాసహిత స్సన్నిత్యర్థః. పక్షద్వయేపి ఫలం పృచ్ఛతి (కింతతఇతి) • తత్రాద్యంపక్షం పూర్వపక్షిముఖేన ప్రతిచిక్షిప్సన్తత్ఫలమాహ (యదీతి) • తత్రైవ దూషణాన్తరమాహ (తిష్ఠత్వితి)-చన్ద్రమణ్డలం సప్తమ్యర్థః. తతః- చన్ద్రమణ్డలాదిత్యేతత్. ఇహేతి - ఏతల్లోకోక్తిః. ఆదిపదం-శుభాశుభకర్మానుసారి సర్వవ్యాపారసఙ్గ్రహార్థం. నకేవలంసర్వకర్మక్షయపక్షేభుక్తిరేవవిరుధ్యతే-కింతుస్మృతిశ్చేత్యాహ (తతఇతి)-చన్ద్రలోకేభోక్తవ్యస్యకర్మణోభోగేనక్షయా-దూర్ధ్వంశేషేణ-అనుపభుక్తేనకర్మణాజన్మప్రతిపద్యన్తఇత్యాద్యాస్మృతిస్సర్వకర్మక్షయపక్షేవిరుధ్యతఇత్యర్థః. సర్వకర్మక్షయపక్షేపూర్వపక్షిణాఽన్యథావాదినాప్రతిక్షిప్తేసావశేషపక్షముత్తరవాదీప్రతిపద్యతే (నన్వితి) • తాన్యపిచన్ద్రమణ్డలేభుక్తాన్యేవేతినావశేషోస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)-నహిసర్వకర్మవశాచ్చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తిరితిభావః. తర్హిచన్ద్రమణ్డలేకర్మఫలోపభోగాభావాదలంతదారోహణేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నిమిత్తమితి)-అవిరోధః- చన్ద్రమణ్డలేభోగస్య, శేషకర్మసద్భావస్య, చేతిశేషః. యత్తు * తతశ్శేషేణేత్యాదిస్మృతివిరోధఇతి- తత్రాహ (శేషశబ్దశ్చేతి) • నిశ్శేషేష్వపిభుక్తేషుకర్మస్వభుక్తకర్మసుశేషశబ్దోనవిరుధ్యతే- అభుక్తానాంకర్మణాంకర్మత్వస్యతుల్యత్వాన్నాత్రసావశేషపక్షేస్మృతివిరోధోస్తీత్యర్థః. యచ్చన్ద్రమణ్డలస్థస్యైవమోక్షస్స్యాదితి- తత్రాహ (అతఏవేతి)-శేషకర్మసద్భావాదేవేతియావత్. ఇతశ్చకర్మశేషసిద్ధిరిత్యాహ (విరుద్ధేతి)- ఆరమ్భకత్వసమ్భవాత్- ఏకజాత్యుపభోగ్యకర్మస్వపికర్మశేషస్సమ్భవతీతిశేషః. అథైకస్మిన్జన్మనిసర్వాణిక్షీయన్తే - కర్మాశయస్యైకభవికత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి)-ఏకభవికన్యాయస్యోపరిష్టాన్నిరాకరిష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ఇతశ్చశేషకర్మసిద్ధిరిత్యాహ (బ్రహ్మహత్యాదేశ్చేతి) • శ్వసూకరఖరోష్ట్రాణామిత్యాదిస్మరణం. ఘృతభాణ్డస్నేహలేపవద్భుక్తస్యైవకర్మణశ్శేషాత్పునరావృత్తిర్భవిష్యతీత్యతఆహ (స్థావరాదీతి) • శేషకర్మసిద్ధౌహేత్వన్తరమాహ (గర్భభూతానామితి) • కర్మశేషసద్భావముపసంహరతి (తస్మాదితి) • ఏకస్యాపికర్మణోఽనేకజన్మహేతుత్వంతచ్ఛబ్దార్థః. మతాన్తరముత్థాపయతి (యత్త్వితి) యావత్ప్రవృత్తఫలంకర్మనక్షీయతే- తావత్ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధాదన్యానికర్మాణిస్వఫలంనారభన్తే. మరణకాలేతుప్రతిబన్ధకాభావాత్సర్వకర్మాశ్రయసఙ్ఘాతోపమర్దేనతేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. తథాపికథంశేషకర్మసద్భావాసిద్ధిరిత్యతఆహ (తత్రేతి)-అనారబ్ధకర్మణాంసర్వేషాముత్తరశరీరారమ్భకత్వేసతీతియావత్. ప్రయాణకాలేయానికర్మాణ్యభివ్యక్తాని- తాన్యేవోత్తరశరీరారమ్భకాణి- ఇతరేషాంతునశరీరారమ్భకత్వమితిదూషయతి (తదసదితి)-మధుబ్రాహ్మణోక్తేనన్యాయేనసర్వస్యసర్వాత్మకత్వాఙ్గీకారాద్దేహస్యాపితథాత్వాన్నసర్వాత్మనోపమర్దోపపత్తిరిత్యర్థః. ఉక్తమర్థముపపాదయితుంసామాన్యన్యాయమాహ (నహీతి)-సర్వంసర్వస్యకారణంకార్యంచేతిన్యాయేనసర్వస్యసర్వాత్మకత్వేస్థితేసత్యేకస్యచిత్క్వచిత్సర్వాత్మనోపమర్దః, తథాఽభివ్యక్తిర్వా, నోపపద్యతే- ప్రతీయమానోపమర్దాదౌదేశవిశేషాదికృతత్వాదిత్యర్థః. ఉక్తన్యాయంప్రకృతేయోజయతి (తథేతి) • ఇతశ్చకర్మశేషస్సమ్భవతీతికర్మవత్తాయాందృష్టాన్తమాహ (యథాచేతి) • పూర్వంక్రమేణానుభూతానియానిమనుష్యాదిజన్మాని- తైరభిసంస్కృతాః- సంపాదితావిరుద్ధాఃయాభూయస్యోవాసనాః-తజ్జాతివిశేషప్రాపకేనకర్మణాతస్మిన్నారభ్యమాణేననిరుధ్యన్తఇత్యర్థః. దార్ష్టాన్తికమాహ (తథేతి) • దృష్టాన్తంవివృణోతి (యదిహీతి) • వ్యవహితవాసనోచ్ఛేదేపినావ్యవహితాసోచ్ఛిద్యతే- తథాచానన్తరజన్మోత్థవాసనాసామర్థ్యాన్మర్కటశౌర్యథోక్తకౌశలమవిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నచేతి) • కిఞ్చ- * పూర్వప్రజ్ఞాచేత్యవిశేషేణపూర్వజన్మార్జితవాసనాజీవమనుగచ్ఛతీతిశ్రవణాదవ్యవహితపూర్వజన్మవాసనైవతదుత్పత్తిరితినశక్యంవిశేషతోవక్తుమిత్యాహ (తంవిద్యేతి) • దృష్టాన్తముపపాద్యదార్ష్టాన్తికంనిగమయతి (తస్మాదితి) • శేషకర్మసద్భావేఫలితమాహ (యతఇతి) ఉపయుక్తాత్కర్మణః- శేషేణేతిసమ్బన్ధః. (కశ్చిదితి)-శ్రౌతోవాస్మార్తోవాయాక్తికోవాలౌకికోవేత్యర్థః. ఏతమేవాధ్వానమితిప్రకృతమధ్వానంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కోసావిత్యాదినా) • యథేతమిత్యుక్తమాక్షిపతి (నన్వితి)-కింయథేతమిత్యేతదేవనసమ్భవతి- కింవాయథేతమేవేతినియమోనోపపద్యతే. తత్రాద్యందూషయతి (నైషదోషఇతి) • ద్వితీయంప్రత్యాహ (నచేతి)-అత్రేతి- నివృత్తిరుక్తా. (అనేవంవిధమపీతి) యథాగతిక్రమోదర్శితః - నతథానివృత్తిర్నియతా, కింతువిధాన్తరేణాపిసంభవతీత్యర్థః. నివృత్తేః క్రమనియమాభావేకీదృశోనియమోవివక్షితఇత్యాశఙ్క్యాహ (పునరితి) • కేనాభిప్రాయేణతర్హియథేతమిత్యుక్తం- అతఆహ (అతఇతి) • గతిక్రమవన్నివృత్తిక్రమేనియమాభావోఽతశ్శబ్దార్థః. ఉక్తంచ * యథేతమనేవంచేతి. నివృత్తినియమేఫలితమాహ (అతఇతి)-పరమాత్మానంవ్యావర్తయితుంభౌతికమిత్యుక్తం. కథం పూర్వసిద్ధాకాశతాదాత్మ్యాపత్తిరవరోహతాంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యతత్సామ్యగమనమేవతద్భావాపత్తిరిత్యుపచర్యతే- *తత్స్వాభావ్యాపత్తిరితిన్యాయాదిత్యాహ (యాస్తైపామితి)-ఘృతస్యసంస్థానం-కాఠిన్యం. తాస్వాకాశభూతాసుతత్పరివేష్టితాఃకర్మిణోఽధ్యవరోహన్తస్తద్భూతాఇవభవన్తీత్యర్థః. ఆకాశాద్వాయుమిత్యస్యార్థంసాధయతి (తాఅన్తరిక్షాదితి) •

రం.—— (తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా) సమ్పతత్యనేనేతిసమ్పాతః - కర్మశేషః. యావత్కర్మశేషముషిత్వేత్యర్థః. యావచ్ఛబ్దస్సాకల్యార్థః. సాకల్యంచఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం- నతుసర్వకర్మవిషయంద్రష్టవ్యం. * వేత్థయథాపునరావర్తన్తా ఇతిద్వితీయప్రశ్నంప్రతివక్తి (అథైతమేవాధ్వానంపునర్నివర్తన్తేయథేతం) అథ-అనన్తరమేతమేవాధ్వానం- ధూమాదిమార్గంయథేతం - యథాగతంపునర్నివ

ఉ.—— అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తేఽతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి॥ ౬

ర్గన్తే ఇత్యర్థః. ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయనషణ్మాసపితృలోకాకాశక్రమేణారోహణాత్తేనైవ విపరీతక్రమేణావరోహణే ప్రాప్తే అత్ర విశేషమాహ (ఆకాశమాకాశాద్వాయుం) యథా ఆరోహణే ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమభిసమ్భవన్తి- ఏవమవరోహణే చన్ద్రమస ఆకాశమభిసమ్భవన్తి. ఆరోహణావరోహణయోరాకాశాభిసమ్భవనమవిశిష్టమితి భావః. ఆకాశాద్వాయుం- అభిసమ్భవన్తీతి శేషః. అత్ర వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీత్యుత్తరత్ర శ్రవణాదత్రాప్యవరోహన్త ఆకాశో భవన్తి, వాయుర్భవన్తీత్యేవార్థః. అవరోహతాం చాకాశాదిభవనం తచ్ఛరీరకత్వం- సర్గాద్యకాలమారభ్య ప్రళయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానామన్యాసాం క్లిష్టానాం సత్త్వేన ప్రతిక్షణమవరోహతామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేః అతస్తత్సాదృశ్యమేవార్థః. యా ఆపశ్చన్ద్రమణ్డలే దివ్యశరీరమారబ్ధవత్యః- తాసాం కర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాం భేదకాకారప్రహాణేనాకాశసాదృశ్యే తదుపశ్లిష్టా జీవా అప్యాకాశసమా ఉచ్యన్తే. తాశ్చాప ఇతశ్చాముతశ్చ వాయునా నీయమానా వాయుసమానా భవన్తి- తతశ్చ తత్సంశ్లిష్టా జీవా అపి వాయుర్భవతీత్యుచ్యతే. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. (వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి) ఆపో బిభర్తీత్యభ్రం. మూలవిభుజాదిత్వాత్కః. తత్ర చాభ్రశబ్దేన జలధారణావస్థోచ్యతే.

శం.—— అభ్రం భూత్వా తతస్సేచనసమర్థః- మేఘో భూత్వోన్నతేషు ప్రదేశేష్వథ ప్రవర్షతి - వర్షధారారూపేణ శేషకర్మా పతతీత్యర్థః. త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి- ఏవంప్రకారాః క్షీణకర్మాణో జాయన్తే. క్షీణకర్మణామనేకత్వాద్బహువచననిర్దేశః. మేఘాదిషు పూర్వేష్వేకరూపత్వాదేకవచననిర్దేశః. యస్మాద్గిరితటదుర్గనదీసముద్రారణ్యమరుదేశాదిసన్నివేశసహస్రాణి వర్షధారాభిః పతితానాం- అతః- తస్మాద్ధేతోర్వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిష్క్రమణం- దుర్నిస్సరణం. యతో గిరితటాదుదకస్రోతసోహ్యమానా నదీః ప్రాప్నువన్తి - తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేప్యన్యేన. తత్రైవ చ సహ మకరేణ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిర్జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిర్మరుదేశే శిలాతటే వాఽగమ్యే పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః భక్షితాశ్చాన్యైః - తేప్యన్యైరిత్యేవంప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేషు స్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు ప్రజాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ- బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం. అథవా- అతః- అస్మాద్వ్రీహియవాదిభావాద్దుర్నిష్ప్రపతరం- దుర్నిర్గమనతరం. దుర్నిష్ప్రపతరమితి - తకార ఏకో లుప్తో ద్రష్టవ్యః. వ్రీహియవాదిభావో దుర్నిష్ప్రపతతరః- తస్మాదపి దుర్నిష్ప్రపతతరాద్రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్నిష్ప్రపతతర ఇత్యర్థః. యస్మాదూర్ధ్వరేతోభిర్బాలైః పుంస్త్వరహితైః స్థవిరైర్వా భక్షితా అన్తరా నశ్యన్తి- అనేకత్వాదన్నాదానాం. కదాచిత్కాకతాలీయవృత్త్యా రేతస్సిగ్భిర్భక్ష్యన్తే యదా- తదా రేతస్సిగ్భావం గతానాం కర్మణో వృత్తిలాభః. కథం. యో యో హ్యన్నమత్త్యనుశయిభిస్సంశ్లిష్టం రేతస్సిక్, యశ్చ రేతస్సిఞ్చత్యృతుకాలే యోషితి,- తద్భూయ ఏవ - తదాకృతిరేవ భవతి రేతోరూపేణ. తదవయవాకృతిభూయస్త్వం భూయ ఇత్యుచ్యతే రేతోరూపేణ యోషితి,- రేతసో రేతస్సిగాకృతిభావిత్వాత్. *సర్వేభ్యోఽఙ్గేభ్యస్తేజస్సమ్భూతమితి హి శ్రుత్యన్తరాత్. అతో రేతస్సిగాకృతిరేవ భవతీత్యర్థః. తథా హి పురుషాత్పురుషో జాయతే, గోర్గవాకృతిరేవ,- న జాత్యన్తరాకృతిః. తస్మాద్యుక్తం తద్భూయ ఏవ భవతీతి.* యే త్వన్యేఽనుశయిభ్యశ్చన్ద్రమణ్డలమనారుహ్యైవేహ పాపకర్మభిర్ఘోరైర్వ్రీహియవాదిభావం ప్రతిపద్యన్తే, పునర్మనుష్యాదిభావం గతాః,- తేషాం నానుశయినామివ దుర్నిష్ప్రపతరం. కస్మాత్. కర్మణా హి తైర్వ్రీహియవాదిదేహ ఉపాత్త ఇతి తదుపభోగనిమిత్తక్షయే వ్రీహ్యాదిస్తమ్బదేహవినాశే యథాకర్మార్జితం దేహాన్తరం నవం నవం జలూకావత్సంక్రమన్తే సవిజ్ఞానా ఏవ. * సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. యద్యప్యుపసంహృతకరణాస్సన్తో దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- తథాపి స్వప్నవద్దేహాన్తరప్రాప్తినిమిత్తకర్మోద్భావితవాసనాజ్ఞానేన సవిజ్ఞానా ఏవ దేహాన్తరం గచ్ఛన్తి- శ్రుతిప్రామాణ్యాత్. తథాఽర్చిరాదినా ధూమాదినా చ గమనం - స్వప్న ఇవోద్భూతవిజ్ఞానేన లబ్ధవృత్తికర్మనిమిత్తత్వాదమనస్య. న తథాఽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిభావేన జాతానాం చ సవిజ్ఞానమేవ రేతస్సిగ్యోషిద్దేహసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే- న హి వ్రీహ్యాదిలవనఖణ్డనపేషణాదౌ చ సవిజ్ఞానానాం స్థితిరస్తి. నను చన్ద్రమణ్డలాదప్యవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వాజ్జలూకావత్సవిజ్ఞానతైవ యుక్తా- తథా సతి ఘోరో నరకానుభవః ఇష్టాపూర్తాదికారిణాం చన్ద్రమణ్డలాదారభ్య ప్రాప్తో యావద్వ్రీహ్యాదిజన్మ. తథా చ సత్యనర్థాయైవేష్టాపూర్తాద్యుపాసనం విహితం స్యాత్. శ్రుతేశ్చాప్రామాణ్యం ప్రాప్తం -వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాత్. న- వృక్షారోహణపతనవద్విశేషసమ్భవాత్. దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపిత్సోః కర్మణా లబ్ధవృత్తిత్వాత్కర్మణోద్భావితేన విజ్ఞానేన సవిజ్ఞానత్వం యుక్తం- వృక్షాగ్రమారోహత ఇవ ఫలం జిఘృక్షోః. తథాఽర్చిరాదినా గచ్ఛతాం, సవిజ్ఞానత్వం భవేత్, ధూమాదినా చ చన్ద్రమణ్డలమారురుక్షతాం,. న తథా చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతాం వృక్షాగ్రాదివ పతతాం సచేతనత్వం. యథా చ ముద్గరాద్యభిహతానాం తదభిఘాతవేదనానిమిత్తసంమూర్ఛితప్రతిబద్ధకరణానాం స్వదేహేనైవ దేశాద్దేశాన్తరం నీయమానానాం విజ్ఞానశూన్యతా దృష్టా- తథా చన్ద్రమణ్డలాన్మనుష్యాదిదేహాన్తరం ప్రత్యవరురుక్షతాం స్వర్గభోగనిమిత్తకర్మక్షయాన్మృదితదేహానాం ప్రతిబద్ధకరణానాం. అతస్తే పరిత్యక్తదేహబీజభూతాభిరద్భిర్మూర్ఛితా ఇవాకాశాదిక్రమేణేమమవరుహ్య కర్మనిమిత్తజాతిస్థావరదేహైః సంశ్లిష్యన్తే ప్రతిబద్ధకరణత

యాఽనుద్భూతవిజ్ఞానా ఏవ. తథాలవనఖణ్డనపేషణసంస్కారభక్షణరసాదిపరిణామరేతస్సేకకాలేష్వపి మూర్ఛితవదేవ - దేహాన్తరారమ్భకస్య కర్మణోఽలబ్ధవృత్తిత్వాత్. దేహబీజభూతాప్సమ్బన్ధాపరిత్యాగేనైవ సర్వాస్వవస్థాసు వర్తన్త ఇతి జలూకావత్త్వం న విరుధ్యతే. అన్తరాళే త్వవిజ్ఞానం మూర్ఛితవదేవేత్యదోషః. న చ వైదికానాం కర్మణాం హింసాయుక్తత్వేనోభయహేతుత్వం శక్యమనుమాతుం - హింసాయాః శాస్త్రచోదితత్వాత్. * అహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి శ్రుత్యా శాస్త్రచోదితాయా హింసాయా నాధర్మహేతుత్వమభ్యుపగమ్యతే. అభ్యుపగతేఽప్యధర్మహేతుత్వే మన్త్రైర్విషాదివ తదపనయోపపత్తేర్న దుఃఖకార్యారమ్భకత్వోపపత్తిర్వైదికానాం కర్మణాం మన్త్రేణేవ విషభక్షణస్యేతి. ౬.

ఆ.— ఉక్తేషు - సముద్రాదివ్యతిరిక్తేషు ప్రదేశేష్వితి యావత్. త ఇతి - అనుశయినో నిర్దిశ్యన్తే. ఇహేతి - పృథివీ కథ్యతే. కథమస్మిన్ వాక్యే బహువచనేనానుశయినాం బహూక్త్యా నిర్దేశః - తత్రాహ (క్షీణకర్మణామితి), కథం మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతీత్యాదావేకవచననిర్దేశః - తత్రాహ (మేఘాదిష్వితి) యే పూర్వే మేఘాదయో నభోన్తాః - తేషు ప్రత్యేకమభిమానిదేవతానామేకరూపత్వాత్ - తదుపశ్లిష్టానామనుశయినామప్యేకవచనేన నిర్దేశో యుక్త ఇత్యర్థః. అతో వై ఖల్విత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యస్మాదితి). అనుశయినాం దుఃఖనిస్సరణమిత్యుక్తం ప్రపఞ్చయతి (యత ఇత్యాదినా). మకరాదిభిర్భక్షితానామనుశయినాం తేభ్యస్తత్సమానజాతీయత్వేన సముద్భవో భవిష్యతీతి చేత్, నేత్యాహ (తేఽపీతి) - మకరాదయోఽపి జలచారిభిరన్యైర్భక్ష్యన్తే - తథా చ సముద్రే పతితానామనుశయినామన్తః ప్రవిలయస్స్యాదిత్యర్థః. నన్వేవమనుశయినస్సముద్రే లీనా న తతః పునరుద్ధర్తుం శక్యన్తే - తథా చ కృతవినాశస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (జలధరైరితి) - (సముద్రామ్భోభిరితి) తృతీయా సహార్థే. తర్హి సర్పవ్యాఘ్రోపభుక్తానామనుశయినాం తత్సమానజాతీయదేహభాగస్స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ (భక్షితాశ్చేతి). వ్యాఘ్రాస్తర్హి సర్పాదయో భక్ష్యన్తే - తేభ్యస్తత్సమానజాతీయత్వేనానుశయినాముద్భవస్స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ (తేఽపీతి) తథాపి యథోక్తరీత్యా పరివర్తనాత్తే రేతస్సిగ్యోగమపి యదా కదాచిత్ప్రపద్యేరన్నితి చేత్, నేత్యాహ (కదాచిదితి). తథాపి భక్ష్యేషు జాతానాం రేతస్సిగ్యోగస్సంభవస్స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ (భక్ష్యేష్వపీతి) - ఇతిశబ్దో యచ్ఛబ్దేన పూర్వేణ సమ్బధ్యతే. పూర్వమతశ్శబ్దో హేతుపరతయా వ్యాఖ్యాతః. సంప్రతి వ్రీహ్యాద్యవధివాచకత్వేన తం వ్యాచష్టే (అథవేతి). దుర్నిష్ప్రపతతరమితి తకారసహితే పాఠే తద్వివక్షితమర్థమాహ (వ్రీహియవాదీతి) తత్ర హేతుమాహ (యస్మాదితి). తర్హి తేషామన్తరాళే విశీర్ణానాం దేహభాగిత్వాభావాదనుశయవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (కదాచిదితి) - కాకతాళీయయా వృత్త్యా యాదృచ్ఛికన్యాయేనేతి యావత్. అనుశయాఖ్యస్య కర్మణో భావిదేహారమ్భార్థం ముఖం ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా). అనుశయినో రేతస్సిగాకారభాక్త్వే హేతుమాహ (రేతస ఇతి). తస్య రేతస్సిగాకృత్యా - తదంశేన భావితత్వాత్ - సంస్కృతత్వాత్ - తదఙ్గసంభూతత్వాత్తద్రూపేణ గర్భాశయమనుప్రవిష్టోఽనుశయీ రేతస్సిగాకృతిర్భవతీత్యర్థః. రేతసో రేతస్సిగఙ్గసముత్థత్వే ప్రమాణమైతరేయకశ్రుతిరిత్యాహ (సర్వేభ్య ఇతి). రేతోరూపేణ గర్భాశయం ప్రవిష్టస్య రేతస్సిగాకారత్వముక్తం నిగమయతి (అత ఇతి). అనుశయినో రేతస్సిగాకారత్వే లౌకికానుభవమనుకూలయతి (తథేతి) |చన్ద్రస్థలస్ఖలితానామవరోహతాం వ్రీహ్యాదిదేహసంశ్లిష్టానాం ద్రాఘీయసా కాలేన దేహాన్తరలాభశ్చేత్ - తర్హి వ్రీహ్యాదిదేహాభిమానినామపి దుశ్శకం నిష్క్రమణం - వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషాదిత్యత ఆహ (యే త్వితి). వ్రీహ్యాదిదేహసమ్బన్ధావిశేషే కుతస్తద్దేహభాజాం తతో నిస్సరణమశక్యం న భవతీత్యాశఙ్క్య విశేషమాహ (కస్మాదిత్యాదినా) * శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇత్యాదిస్మృతౌ యేషాం కర్మనిమిత్తం స్థావరజన్మ శ్రుతం - తేషాం కర్మక్షయ ఏవావధిః. అవరోహతాం తు కర్మాసక్తేర్నాద్వైషమ్యమిత్యర్థః. యథా జలూకా తృణాత్తృణాన్తరం దీర్ఘభూతా సఙ్క్రమతే - తథాఽనుశయినో వ్రీహ్యాదిదేహభాజోఽపి తత్త్యాగేన దేహాన్తరం గచ్ఛన్తస్తద్విషయవిజ్ఞానవన్త ఏవ గచ్ఛన్తీత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (సవిజ్ఞాన ఇతి). అథోపసంహృతకరణానాం విజ్ఞానే కారణాసమ్భవాత్కథం సవిజ్ఞానత్వం - తత్రాహ (యద్యపీతి). దృష్టకారణాభావేఽప్యదృష్టమేవైకం వాసనాత్మకం జ్ఞానోత్పత్తౌ నిమిత్తమితి తేన సవిజ్ఞానా ఏవ గచ్ఛన్తి దేహాన్తరమిత్యత్ర హేతుమాహ (శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి) - శ్రుతిరత్ర - బృహదారణ్యకశ్రుతిః. యథా సవిజ్ఞానానామేవ వ్రీహ్యాదిదేహాన్తరగమనం - తథా జ్ఞానినామర్చిరాదినా, కర్మిణాం ధూమాదినా, చ గమనం స్వప్నవదుద్భూతవాసనాత్మకవిజ్ఞానానామేవేత్యాహ (తథేతి). తేషాం సవిజ్ఞానత్వే హేతుమాహ (లబ్ధవృత్తీతి). అనుశయినామపి తర్హి వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టానాం రేతస్సిగాదిదేహసమ్బన్ధః సవిజ్ఞానానామేవేతి చేత్, నేత్యాహ (న తథేతి). అనుపపత్తౌ హేతుమాహ (న హీతి) - వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టానామనుశయినాం సవిజ్ఞానత్వే తల్లవనాదౌ తజ్జీవవత్తేషామపి ప్రవాసప్రసఙ్గాన్న రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధస్సిధ్యేదిత్యర్థః. వ్రీహ్యాదిషు దేహాన్తరం గచ్ఛత్సు విజ్ఞానవత్త్వోపలమ్భాదనుశయిష్వపి దేహాన్తరప్రాప్తేరవిశేషాదుక్తం సవిజ్ఞానత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి). తృణాత్తృణాన్తరం ప్రతి జలూకాగమనవదవరోహతామపి దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతి గమనస్య తుల్యత్వాద్వ్రీహ్యాదివదుక్తా సవిజ్ఞానతేతి యోజనా. అస్తు తేషాం సవిజ్ఞానత్వం - కా హానిరిత్యత ఆహ (తథా సతీతి). ఇష్టాపూర్తాదికారిణామన్తరాళే నరకానుభవః - తథా చ సతి తదనుష్ఠానస్యానర్థార్థం విహితత్వే - శ్రేయస్సాధనవిషయకకర్మకాణ్డం విరుధ్యేతేత్యాహ (శ్రుతేశ్చేతి). యథా బుద్ధిపూర్వం వృక్షమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తస్మాదబుద్ధిపూర్వం పతతాం న సవిజ్ఞానత్వం విజ్ఞాయతే - తథా చ చన్ద్రమణ్డలమారోహతాం సవిజ్ఞానత్వేఽపి తతోఽవరోహతాం నైవ తదస్తి - ఉద్భూతకర్మాభావాదిత్యారోహావరోహయోర్జ్ఞానవిశేషసమ్భవాన్నైవమితి పరిహరతి (న వృక్షేతి). సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి (దేహాదిత్యాదినా) - చకారాత్ గచ్ఛతాం సవిజ్ఞానత్వం భవేదితి సమ్బన్ధః. అవరోహతాం జీవానాం సర్వథా విజ్ఞానశూన్యత్వమయుక్తం - తేషాం చైతన్యస్వాభావ్యాత్. వృక్షాత్పతతామపి విజ్ఞానమాత్రమస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథా చేతి) - తేన - ముద్గరాదినా యోఽభిఘాతః - తేన హేతునా యద్వేదనాఖ్యనిమిత్తం -, తేన సమ్మూర్ఛితాని ప్రతిబద్ధాని వా కరణాని యేషాం - తే

షామితి యావత్. మృదితః- వినష్టోఽష్మా యైః స్థూలో దేహో యేషాం తేషాం. తత ఏవ ప్రతిబద్ధకరణానాం - యుక్తా విజ్ఞానశూన్యతేతి సమ్బన్ధః. యథోక్తదృష్టాన్తవశాచ్చన్ద్రమణ్డలాదవరోహన్తో విజ్ఞానశూన్యాస్సిధ్యన్తీతి నిగమయతి (అత ఇతి) . తథాపి మూర్ఛితానాం స్థూలదేహసద్భావాద్దశాన్తరాపన్నం యుక్తం - అవరోహతాం తు తదభావే కథం వ్రీహ్యాదిభావస్సమ్భవతీత్యత ఆహ (అపరిత్యక్తేతి) - న పరిత్యక్తం దేహభావస్య బీజం- కర్మాపూర్వం యాభిరద్భిః- తాభిరుపహితా జీవాః మూర్ఛితవద్విజ్ఞానశూన్యాః గగనాదిక్రమేణ పృథివీం ప్రాప్య కర్మఫలభూతజాతిస్థావరశరీరైస్సంశ్లిష్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. స్థావరదేహసమ్బన్ధిత్వాత్తద్గతజీవవత్తదా సవిజ్ఞానత్వం సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రతిబద్ధేతి) - వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషావస్థాయాం అనుశయినాం కర్మణామనుద్భూతవృత్తిత్వాత్, కరణానాం చ తత్ర వృత్తిలాభాభావా, దనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం యుక్తమిత్యర్థః. న కేవలం వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషకాలేఽనుద్భూతవిజ్ఞానత్వం- కింతు వ్రీహ్యాదేర్లవనాదికాలేఽపీత్యాహ (తథేతి) - పాకః- సంస్కారః. రసాదీత్యాదిశబ్దేన శోణితమాంసమేదోఽస్థిమజ్జారేతాంస్యుచ్యన్తే. తస్మిన్ కాలే మూర్ఛితవదనుద్భూతవిజ్ఞానత్వే దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేస్సదస్త్యేవేతి హేతుమాహ (దేహేతి) - అలబ్ధవృత్తిత్వాదితి భేదః. కథం పునరనుశయినాం విజ్ఞానశూన్యత్వే * తద్యథా తృణజలాయుకా తృణస్యాన్తం గత్వాఽన్యమాక్రమమాక్రమ్యాత్మానముపసంహరతీత్యాదౌ సచేతనా జలూకాదృష్టాన్తత్వేనోపాదీయతే- తత్రాహ (దేహబీజభూతేతి) - సర్వాస్వవస్థాసు- తాసు వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషతల్లవనాదిదశాస్వితి యావత్. న చేతనావత్త్వం జలూకాదృష్టాన్తే వివక్షితం - కింతు సాతత్యమాత్రమితి భావః. జలూకావత్త్వం - జలూకాసాదృశ్యమనుశయినామిత్యర్థః. ఆరోహతాం సవిజ్ఞానత్వ, మవరోహతాం విజ్ఞానరాహిత్య, మిత్యుపపాద్యారోహతామపి యావత్స్వావస్థానైయత్యః కరణాన్యుపసంహృత్య హృదయేఽవస్థానం - తాదేవ సవిజ్ఞానత్వం - న దేహాద్బహిర్నిర్గతానాం ప్రాగ్దేహాన్తరప్రాప్తేః తదస్తి. అనుశయినాం తు చన్ద్రమణ్డలాదవరురుక్షతామపి నభావిదేహపర్యన్తా వాసనాదీర్ఘభవతి- ప్రమాణాభావాదిత్యాహ (అన్తరాళే త్వితి) - చన్ద్రమణ్డలాదవరోహతాం దేహాన్తరగమనస్య తుల్యత్వేఽపి విజ్ఞానశూన్యత్వమదుష్టమిత్యుపసంహాతి (ఇత్యదోష ఇతి). యత్తు హింసానుగ్రహాత్మకత్వాదిష్టాదికర్మణాం స్థావరత్వమపి తత్ఫలమేవ- తథా చ వైదికానాం కర్మణామనర్థానుబన్ధిత్వాదప్రామాణ్యం శ్రుతేరితి- తత్రాహ (న చేతి) - ఉభయహేతుత్వం- అర్థానర్థహేతుత్వమితి యావత్. *అహింసన్నిత్యాదిశ్రుత్యా శాస్త్రచోదిత ‡ వైదికకర్మసు హింసా నానర్థహేతురిత్యాహ (అభ్యుపగతేఽపీతి) - యద్యపి స్వరూపేణ హింసాఽనర్థహేతురభ్యుపగమ్యతే- తథాపి తద్యుక్తానాం వైదికకర్మణాం నానర్థారమ్భకత్వం. యథా స్వరూపేణ విషదధ్యాదేర్మరణజ్వరాదిహేతుత్వేఽపి మన్త్రశర్కరాదిభిస్సంయోగాపయుక్తస్య న తత్కార్యారమ్భకత్వం తథా హింసాయాః స్వతోఽధర్మహేతుత్వేఽపి వైదికకర్మనిష్ఠాయా న తద్ధేతుత్వం - వైదికైరేవ కర్మభిస్తత్కృతదోషాపనయనసిద్ధేరిత్యర్థః. పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తం స్పష్టయతి (మన్త్రేణేతి) - తేన సంయోగాపయుక్తస్య విషస్యానర్థాహేతుత్వేన పుష్టిహేతుత్వవద్వైదికకర్మాను ప్రవిష్టాయా హింసాయాః పురుషార్థహేతుత్వమేవ- * అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాదితి న్యాయాదిత్యర్థః. ౬

౪౦.— (అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి) * మిహ సేచన ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్ప్రత్యయే న్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వే మేఘ ఇతి రూపం తతశ్చ మేఘశబ్దేన వర్షోన్ముఖావస్థోచ్యతే. ఏవమభ్రమేఘయోర్భేదో వ్యాసార్యైరుక్తః. (మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి) మేఘసంశ్లిష్టా భూత్వా వర్షధారారూపేణ భూమౌ పతన్తీతి ఫలితార్థః. (త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తే) తే - వర్షసంశ్లిష్టభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తా జీవాః. ఇహ- భూమావితి వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయన్త ఇత్యర్థః. అత్ర తేన రూపేణ జననం నామ- న స్థావరభావప్రతిపత్తిః- స్థావరత్వప్రాప్తిహేతుభూతకర్మణామిహాకీర్తనాత్. కింతు జీవాన్తరాధిష్ఠితేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లేషమాత్రం. సూత్రితం చ *అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాదితి. (అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం) అతః- స్థావరాదిభావాత్ అతిచిరేణ నిర్గమనం భవతీత్యర్థః. అత్ర ఖలన్తాద్దుర్నిష్ప్రపతశబ్దాదాతిశాయనికే తరప్ప్రత్యయే, ఘష్టనే తశబ్దలోపే, దుర్నిష్ప్రపతరమితి రూపం. తతశ్చాతిశయస్య ప్రతియోగ్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రాగనుక్రాన్తాకాశాదీనాం బుద్ధౌ సన్నిధానాత్తేషామేవ ప్రతియోగిత్వేనాన్వయస్స్యాత్. తతశ్చ వ్రీహ్యాదిష్వాకాశాద్యపేక్షయా చిరావస్థానోక్త్యా ఆకాశాదిష్వవస్థానస్య తదపేక్షయాల్పకాలత్వం పర్యవస్యతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * ఛాన్దసస్తశబ్దలోపః- దుర్నిష్ప్రపతరమితి- దుఃఖనిష్క్రమణతరమిత్యర్థ ఇతి. న చ * తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా ఇతి ఖలో భావకర్మమాత్రవిషయత్వాత్, పతేశ్చాకర్మకత్వేన భావార్థస్యైవ పరిశిష్టత్వాత్, తత్ర చ భావార్థస్య ప్రకర్షాభావా, త్తరపో దౌర్లభ్యమితి వాచ్యం- శయితతరామిత్యాది ప్రయోగాత్ భావార్థేఽపి ప్రకర్షసమ్భవాత్, కర్తృప్రత్యయపచాద్యజన్తాత్తరపస్సమ్భవా, చ్ఛాష్యస్యానుపపత్తిః. యద్వా * అతో యుచ్ఛన్దసి గత్యర్థేభ్య ఇతి ఛన్దసి విశేషవిహితఖలర్థయుజన్త ఏవాయం శబ్దః. రేఫరూపవర్ణవికారశ్ఛాన్దసః. నన్వస్య తరప్ప్రత్యయత్వాభావే పూర్వనిర్దిష్టాకాశాదిభ్యోఽతిశయః తేష్వచిరావస్థానం వా కథం సిధ్యేదితి వాచ్యం - వై శబ్దస్యావధారణార్థతయా అతశ్శబ్దితాద్వ్రీహ్యాదిభావాదేవ చిరం నిష్క్రమణే కథితే తతః పూర్వనిర్దిష్టేభ్య ఆకాశాదిభ్యోఽచిరాన్నిష్క్రమణం సిధ్యతి. తశబ్దలోపశ్ఛాన్దస ఇతి భాష్యస్యాపి వర్ణలోపేన వా వర్ణవికారేణ వా దుఃఖాకథంచిత్సాధుత్వం సమర్థనీయమిత్యత్ర తాత్పర్యం. వ్రీహ్యాదయో హి గిరితటాదుదకస్రోతసోహ్యమానా నదీం ప్రాప్నువన్తి- తతస్సముద్రం- తతో మకరాదిభిర్భక్ష్యన్తే- తేఽప్యన్యైః. తత్రైవ చ మకరేణ సహ సముద్రే విలీనాస్సముద్రామ్భోభిస్సహ జలధరైరాకృష్టాః పునర్వర్షధారాభిః మరుదేశే శిలాతలే వా హర్మ్యే వా పతితాస్తిష్ఠన్తి. కదాచిద్వ్యాళమృగాదిపీతాః- తే భక్షితాశ్చాన్యైః- తేఽప్యన్యైరిత్యేవమ్ప్రకారాః పరివర్తేరన్. కదాచిదభక్ష్యేష్వస్థావరేషు జాతాస్తత్రైవ శుష్యేరన్. భక్ష్యేష్వపి స్థావరేషు జాతానాం రేతస్సిగ్దేహసమ్బన్ధో దుర్లభ ఏవ - బహుత్వాత్స్థావరాణామిత్యతో దుర్నిష్క్రమణత్వం. (యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి) అత్ర స ఇత్యధ్యాహారః. యో వ్రీహ్యాదిసంశ్లిష్టోఽవరోహతి జీవః - సః యో యోఽన్నమత్తి, యో రేతస్సిఞ్చతి,- భూయః- పశ్చాత్తద్భవతి- రేతస్సిగ్భావం ప్రాప్నోతి. ఆకాశాదిభావవత్ రేతస్సిగ్భావోఽప్యౌపచారికః. రేతస్సిగ్గోగీభవతీత్యర్థః. ఏవమేవ వ్యాసార్యైరుక్తం. ౬

---

‡ అత్ర కతిపయగ్రన్థా గళితాః.

ఉ.— తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా ॥ ౭

అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయగ్ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే తస్మాజ్జుగుప్సేత తదేష శ్లోకః ॥ ౮

శం.— తత్ - తత్ర తేష్వనుశయినాం య ఇహ - లోకే రమణీయం - శోభనం చరణం - శీలం యేషాం తే రమణీయచరణాః. రమణీయచరణేనోపలక్షితః శోభనోఽనుశయః - పుణ్యం కర్మ యేషాం - తే రమణీయచరణా ఉచ్యన్తే. క్రౌర్యానృతమాయావర్జితానాం హి శక్య ఉపలక్షయితుం శుభానుశయసద్భావః. తేనానుశయేన పుణ్యేన కర్మణా చన్ద్రమణ్డలే భుక్తశేషేణాభ్యాశో హ - క్షిప్రమేవ. యదితి క్రియావిశేషణం. తే రమణీయాం - క్రౌర్యాదివర్జితాం యోనిమాపద్యేరన్ - ప్రాప్నుయుః బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా స్వస్వకర్మానురూపేణ. అథ - పునర్యే తద్విపరీతాః కపూయచరణోపలక్షితకర్మాణోఽశుభానుశయా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యథాకర్మ యోనిమాపద్యేరన్. కపూయామేవ - ధర్మసమ్బన్ధవర్జితాం జుగుప్సితాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా స్వకర్మానురూపేణైవ. ౭

ఆ.— * తస్మాదయమేవ భవతీత్యేతత్ప్రసఙ్గాగతం పరిసమాప్య ప్రకృతం శ్రుతివ్యాఖ్యానమనువర్తయతి (తత్తత్రేతి) * అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాదితి న్యాయేన తేషు వ్రీహ్యాదిషు సంశ్లిష్టా యేఽనుశయినః - తేషాం మధ్యే యే కేచిదస్మిల్లోకే చన్ద్రమణ్డలప్రాప్తేః ప్రాగవస్థాయామనుష్ఠితాః శుభకర్మణా రమణీయచరణాః - తే రమణీయాం యోనిం ప్రపద్యేరన్నితి సమ్బన్ధః. ఉక్తమేవ స్పష్టయతి (శోభనమితి). కథం రమణీయచరణానుగతో శోభనోఽనుశయో లక్ష్యతే - తత్రాహ (క్రౌర్యేతి). తే ఖల్వనుశయినో రేతస్సిగ్యోగానన్తరం తేన కర్మణా రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నితి యత్ - తత్క్షిప్రమనువేతి యోజనా. తత్రాపి హేతుమాహ (స్వస్వకర్మేతి). అథేతి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాచష్టే (పునరితి). తద్విపరీతాః - తేభ్యో విలక్షణాః. తే యత్. తే కపూయాం యోనిమశుభానుశయవశాద్రేతస్సిగ్యోగానన్తరమాపద్యేరన్నితి యత్ - తదపి క్షిప్రమేవేతి యోజనా. తత్రాపి యోనివికల్పే కారణమాహ (స్వకర్మేతి). ౭

రం.— (తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాది). తత్ - తేషు యే అభ్యాశః - అభ్యాగన్తారః. అభ్యాఙ్పూర్వాదశేర్గత్యర్థాత్ క్విబన్తాద్బహువచనాన్తోఽయం శబ్దః. పరలోకాదిహలోకం ప్రత్యవతరన్త ఇత్యర్థః. హేతి ప్రసిద్ధౌ. యత్ - యదా రమణీయచరణాః - చర్యత ఇతి చరణం - కర్మ. రమణీయకర్మాణః. భుక్తశిష్టపరిపక్వసుకృతకర్మయుక్తా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర యదాశబ్దానురోధాత్ తదేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తదా తే రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిమాప్నువన్తీత్యర్థః. కపూయచరణాః - కుత్సితకర్మాణ ఇత్యర్థః. భుక్తశిష్టకర్మానుగుణజన్మ ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౭

శం.— యే తు రమణీయచరణా ద్విజాతయః - తే స్వకర్మస్థాశ్చేదిష్టాపూర్తాదికారిణః - తే ధూమాదినా గచ్ఛన్త్యాగచ్ఛన్తి చ పునః పునర్ఘటీయన్త్రవత్. విద్యాం చేత్ప్రాప్నుయుః - తదాఽర్చిరాదినా గచ్ఛన్తి. యదా తు న విద్యాసేవినో, నాపీష్టాపూర్తాదికర్మ సేవన్తే, - తదాఽథైతయోః పథోః - యథోక్తయోరర్చిర్ధూమాదిలక్షణయోర్న కతరేణ - అన్యతరేణ చ నాపి యన్తి. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి దంశమశకకీటాదీన్యసకృదావర్తీని భవన్తి. అత ఉభయమార్గపరిభ్రష్టా హ్యసకృజ్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యర్థః. తేషాం జననమరణసన్తతేరనుకరణమిదముచ్యతే (జాయస్వ మ్రియస్వేతి) - ఈశ్వరనిమిత్తచేష్టోచ్యతే. జననమరణక్షణేనైవ కాలయాపనం భవతి - న తు క్రియాసు శోభనేషు భోగేషు వా కాలోఽస్తీత్యర్థః. ఏతత్ - క్షుద్రజన్తులక్షణం తృతీయం - పూర్వోక్తౌ పన్థానావపేక్ష్య - స్థానం - సంసరతాం. యేనైవం దక్షిణమార్గగా అపి పునరాగచ్ఛన్తి, అనధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోరగమనమేవ దక్షిణేన పథేతి, - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే. పఞ్చమస్తు ప్రశ్నః పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం వ్యాఖ్యాతః. ప్రథమో దక్షిణోత్తరమార్గాభ్యామపాకృతః. దక్షిణోత్తరయోః పథోర్వ్యావర్తనాపి - మృతానామగ్నౌ ప్రక్షిప్యమాణాః, తతో వ్యావర్తన్త్యన్యేఽర్చిరాదినా యన్తి - అన్యే ధూమాదినా, పునరుత్తరదక్షిణాయనే షణ్మాసాన్ ప్రాప్నువన్తః సంయుజ్య పునర్వ్యావర్తన్తే - అన్యే సంవత్సరం - అన్యే మాసేభ్యః పితృలోకమితి వ్యాఖ్యాతా. పునరావృత్తిరపి క్షీణానుశయానాం చన్ద్రమణ్డలాదాకాశాదిక్రమేణోక్తా. అముష్య లోకస్యాపూరణం స్వశబ్దేనైవోక్తం - తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యత ఇతి. యస్మాదేవం కష్టా సంసారగతిః - తస్మాజ్జుగుప్సేత. యస్మాచ్చ జన్మమరణజనితవేదనానుభవకృతక్షణాః క్షుద్రజన్తవో ధ్వాన్తే ఘోరే దుస్తరే ప్రవేశితాః సాగర ఇవాగాధేఽప్లవే నిరాశాశ్చోత్తరణం ప్రతి - తస్మాచ్చైవంవిధాం సంసారగతిం జుగుప్సేత - బీభత్సేత - ఘృణీభవేన్మా భూదేవంవిధే సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి. తత్ - ఏతస్మిన్నర్థ ఏష శ్లోకః పఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతయే. ౮

ఆ.— తృతీయం పన్థానమవతారయితుం పూర్వోక్తౌ పన్థానౌ సఙ్క్షిప్యానువదతి (యే త్వితి). శుభానుశయవశాద్యే కేచిద్బ్రాహ్మణాదియోనిమాపన్నాః - తే స్వవర్ణాశ్రమవిహితకర్మనిష్ఠాస్సన్తో యదీష్టాదికర్మ కృతవన్తః - తదా దక్షిణేన పథా చన్ద్రం గచ్ఛన్తి. తత్ర చ భుక్తవ్యే కర్మణి భోగేన క్షీణే పునరవశిష్టేన కర్మణా పృథివీమాగచ్ఛన్తి. ఏవం ఘటీయన్త్రవత్పునః పునరారోహన్తోఽవరోహన్తశ్చ కేవలకర్మిణో దృశ్యన్తే. యది చేద్ద్విజాతయస్స్వ

ఉ.— స్తేనోహిరణ్యస్యసురాంపిబగ్ంశ్చగురోస్తల్పమావసన్బ్రహ్మహాచ। ఏతేపతన్తిచత్వారఃపఞ్చమశ్చాచరగ్ంస్తైరితి॥ ౯

అథహయఏతానేవంపఞ్చాగ్నీన్వేదనసహతైరప్యాచరన్పాప్మనాలిప్యతేశుద్ధఃపూతఃపుణ్యలోకోభవతియఏవంవేదయఏవంవేద॥ ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

కర్మస్థాస్సన్తో జ్ఞానం లభేరన్-ఉత్తరేణ యానేనైతో బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ఇదానీం తృతీయస్థానముపదిశతి (యదాత్వితి) పౌనఃపున్యేలాణ్మధ్యస్యైకవచనాన్తయోస్సర్వాఖ్యాతేషు విధానాత్, పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చేత్యస్మిన్నర్థే జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రయోగ ఇత్యాహ (తేషామితి). యద్వా- సర్వేశ్వరో మార్గద్వయభ్రష్టం దృష్ట్వా తం జాయస్వ మ్రియస్వేతి ప్రేరయతీత్యేతదభిప్రాయేణోచ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. తేనాసావిత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే (యేనైవమితి). ఉక్తయా రీత్యా నిర్ణీతాన్ ప్రశ్నాన్ వివిచ్య ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం కథయతి (పఞ్చమస్త్వితి). వ్యావర్తనాపి- వ్యాఖ్యాతేత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. మృతానాం - విదుషామవిదుషాం చేత్యర్థః. తత్ర- అన్యేష్వపి సనరత్నవిదుషాం కర్మిణాం చ. అన్యే సంవత్సరమితి- జ్ఞానినో గృహ్యన్తే. అన్యే పితృలోకమితి - కేవలకర్మిణ ఇతి విభాగః. క్షీణానుశయానాం-చన్ద్రలోకే భోక్తవ్యం కర్మ భోగేన క్షయితవతామితి యావత్. స్వశబ్దం సమానపదతి (తేనేతి). కిమర్థమేషాం మహాయానపతీతి? ప్రాసంసారగతిరుక్తేత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి). తృతీయస్థానస్య కష్టత్వం స్పష్టయతి (యస్మాచ్చేతి). జన్మాదినా జనితాయా వేదనా- తదనుభవే కృతక్షణః- అవసరః. నాన్యత్ర యేషాం- తథా. అస్తనవ ఇతిచ్ఛేదః. తృతీయస్థానపదితరజనారావృత్తిమత్త్వాత్తుల్యాకష్టతేత్యభిప్రేత్యాహ (తస్మాచ్చేతి). సంసారగత్యుపవర్ణనస్య తాత్పర్యముక్త్వా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామనుష్ఠానసిద్ధ్యర్థం. తస్యస్థానకం శ్లోకముదాహృత్య వ్యాచష్టే (తదేతస్మిన్నిత్యాదినా). పఞ్చాగ్నివిద్యామాహాత్మ్యం స్పష్టస్యార్థః. ౮-౯

రం.— * వేత్థ యథాఽసౌ లోకో న సమ్పూర్యతా౩ ఇతి చతుర్థప్రశ్నం ప్రతివక్తి (అథైతయోః పథోర్న కతరేణచన తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేతీతి) అథశబ్దః ప్రతివచనాన్తరోపక్రమే. యాని భూతాన్యుక్తయోః- ఏతదేవాగ్నేవయానపితృయాణయోః పథోర్మధ్యే కతరేణచన - కేనాపి మార్గేణ న గచ్ఛన్తి. మార్గద్వయప్రాప్తిహేతుభూతవిద్యాకర్మరహితా ఇత్యర్థః. తానీమాని భూతాని క్షుద్రాణి- దంశమశకకీటాదీని అసకృదావర్తీని భవన్తి- జాయస్వ మ్రియస్వేతి భవన్తి- పునఃపునర్జాయన్తే మ్రియన్త ఇత్యర్థః. సమ్భాస్విబధానాఃభాదేత్యయమభ్యవహరతీత్యస్య పునఃపునః పిబతి పునఃపునః ఖాదతీతి హ్యాయమర్థః- తద్వత్ క్రియాసమభిహారే లోట్. * లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోరితి పౌనఃపున్యే క్రియాసమభిహారే లోట్ తథ్వమోర్హిస్వాదేశవిధానాత్ జాయస్వ మ్రియస్వేతి రూపం. * యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యేతి భవన్తీతి సామాన్యశబ్దస్యానుప్రయోగః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * పురీమవస్కన్ద లునీహి నన్దనమితివదితి. (ఏతత్తృతీయం స్థానం) అత్రైతచ్ఛబ్దేన జాయస్వ మ్రియస్వేతి భూతాని భవన్తీతి ప్రథమాన్తశబ్దేన ప్రధానతయా నిర్దిష్టాః పాపకర్మాణః పరామృశ్యన్తే - సర్వనామ్నాం పూర్వనిర్దిష్టప్రధానపరామర్శిత్వాత్. స్థానశబ్దాభిప్రాయేణైకవచనం. పూర్వనిర్దిష్టద్యులోకబ్రహ్మలోకాపేక్షయా తు క్షుద్రజన్తుభవనాదిలక్షణస్థానస్య తృతీయత్వాత్తత్స్థానసమ్బన్ధాత్ పాపకర్మాణః తృతీయం స్థానమిత్యుచ్యన్తే. (తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే) తేన - తృతీయస్థానశబ్దితైః పాపకర్మభిః అసౌ- ద్యులోకో న సమ్పూర్యతే- న ప్రాప్యత ఇత్యర్థః. అత్ర ఏతత్తృతీయం స్థానమిత్యేతచ్ఛబ్దేన పూర్వనిర్దిష్టః పౌనఃపున్యేన జననమరణాదిభవనలక్షణోఽర్థ ఏవ పరామృశ్యతే- తస్యైవ తృతీయస్థానత్వం - తతశ్చ తస్య తృతీయస్థానస్య సద్భావాత్, తత్రైవ స్థానే జీవానాం ప్రాయేణ ప్రచారాత్, ద్యులోకగన్తౄణామల్పత్వాత్, ద్యులోకో న సమ్పూర్యత ఇత్యుక్తావపి భాష్యస్యానవిరోధః. అతఏవ * ద్యులోకారోహావరోహాభావేన ద్యులోకాసమ్పూర్తివచనాదితి భాషితమితి ద్రష్టవ్యం. (తస్మాజ్జుగుప్సేత) యస్మాత్సంసారిణాం గతిరుక్తరీత్యా కష్టతరా- తస్మాత్సంసారాజ్జుగుప్సేత - మాభూన్మే ఏవంవిధః సంసారమహోదధౌ ఘోరే పాత ఇతి నిస్సేదిత్యర్థః. ముక్తిఫలకపఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుత్యుపజ్ఞానస్య ఫలాన్తరం వక్తుమాహ (తదేష శ్లోకః) తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః. ఏషః- వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. ౮

శం.— స్తేనో హిరణ్యస్య- బ్రాహ్మణసువర్ణస్య హర్తా, సురాం పిబన్ బ్రాహ్మణస్సన్, గురోశ్చ తల్పం- దారానావసన్, బ్రహ్మహా- బ్రాహ్మణస్య హన్తా, చేత్యేతే పతన్తి చత్వారః. పఞ్చమశ్చ పతతి తైస్సహాచరన్నితి. ౯

రం.— మన్త్రమేవాహ (స్తేనో హిరణ్యస్య సురాం పిబంశ్చ గురోస్తల్పమావసన్ బ్రహ్మహా చేత్యాది). తైరాచరన్- స్తేనాదిభిశ్చతుర్భిః విద్యాయోనిసమ్బన్ధమాచరన్నిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౯

శం.— అథ హ- పునర్యో యథోక్తాన్ పఞ్చాగ్నీన్వేద- స తైరప్యాచరన్- మహాపాతకిభిస్సహ. న పాప్మనా లిప్యతే. శుద్ధ ఏవ- తేన పఞ్చాగ్నిదర్శనేన పావితో యస్మాత్- పూతః. పుణ్యో లోకః- ప్రాజాపత్యాదిర్యస్య సోఽయం పుణ్యలోకో భవతి. య ఏవం వేద - యథోక్తం సమస్తం పఞ్చభిః ప్రశ్నైః పృష్టమర్థజాతం వేద. ద్విరుక్తిః సమస్తప్రశ్ననిర్ణయప్రదర్శనార్థా.................................... ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పఞ్చమహాపాతకినశ్శ్లోకేనిర్దిశ్యన్తే- నతుపఞ్చాగ్నివిద్యాస్తుతిరిహభాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అథేతి). శుద్ధత్వే హేతుమాహ (తేనేతి). కస్యేదంఫలమిత్యపేక్షాయాంపూర్వోక్తవిద్యావన్తమనువదతి (యఏవమితి).. ౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథహయఏతానేవంపఞ్చాగ్నీన్వేదనసహతైరప్యాచరన్పాప్మనాలిప్యతేఇత్యాది) స్తేనాదిభిరుక్తమహాపాతకిభిరపిసహసంసర్గమాచరన్ పాప్మనానలిప్యతే. పూర్వోత్తరాఘశూన్యోభవతీత్యర్థః. (యఏవంవేదయఏవంవేదేతి) ప్రశ్నప్రతివచనసమాప్తిద్యోతికాద్విరుక్తిః. శిష్టంస్పష్టం. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయాణ్యధికరణాన్యుపన్యస్యన్తే- అర్చిరాదిపాదే. *కార్యంబాదరిరస్యగత్యుపపత్తేః. కార్యం- హిరణ్యగర్భముపాసీనానేవఅర్చిరాదిర్గణోనయతీతిబాదరిరాచార్యోమన్యతే- పరిచ్ఛిన్నప్రాప్త్యర్థంహిగతిరుపపద్యతే-నాపరిచ్ఛిన్నపరబ్రహ్మప్రాప్తయే. నహ్యాకాశంప్రేప్సతాదేశవిశేషోగన్తవ్యోభవతి. *విశేషితత్వాచ్చ. *పురుషోఽమానవఏత్యబ్రహ్మలోకాన్గమయతీతిగన్తవ్యస్యబహువచనాన్తలోకశబ్దేనవిశేషితత్వాత్, పరబ్రహ్మణఏకత్వేనబహుత్వాసమ్భవాత్, లోకశబ్దస్యదేశవిశేషఏవముఖ్యత్వాచ్చనపరబ్రహ్మణోఽర్చిరాదిప్రాప్యత్వం. నను *సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతినపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దేనచతుర్ముఖస్యకథంనిర్దేశఇత్యత్రాహ- *సామీప్యాత్తుతద్వ్యపదేశః. *యోబ్రహ్మాణంవిదధాతిపూర్వమితిహిరణ్యగర్భస్యప్రథమజత్వేనబ్రహ్మసామీప్యాత్ బ్రహ్మశబ్దేనాముఖ్యయావృత్త్యాచతుర్ముఖస్యనిర్దేశఉపపద్యతఇతిభావః. ననుహిరణ్యగర్భస్యద్విపరార్థావసానేనాశాత్తంప్రాప్తస్యపునరావృత్తేరవర్జనీయత్వాత్ *ఏతేనప్రతిపద్యమానాఇమంమానవమావర్తంనావర్తన్తఇత్యనావృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధః. తత్రాహ- *కార్యాత్యయేతదధ్యక్షేణసహాతఃపరమభిధానాత్. *తేబ్రహ్మలోకేతుపరాన్తకాలేపరామృతాత్పరిముచ్యన్తిసర్వేఇత్యభిధానాత్ కార్యస్య - బ్రహ్మలోకస్యాత్యయేతదధ్యక్షేణ - బ్రహ్మణాసహఅతః - బ్రహ్మలోకాత్పరంబ్రహ్మప్రాప్నోతి - అతశ్చానావృత్తిశ్రుతిరుపపద్యతఇతిభావః. *పరంజైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. నపుంసకలిఙ్గబ్రహ్మశబ్దస్యపరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవముఖ్యత్వాత్పరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిఃప్రాపయతీతిజైమినిరాచార్యో మన్యతే. తస్యపరిపూర్ణత్వేపి *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతిశ్రుత్యనుసారేణనిశ్శేషావిద్యానివృత్తేర్దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిసాపేక్షత్వాత్ దేశవిశేషవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తయేగతిరుపపద్యతే. లోక్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాలోకశబ్దోపిబ్రహ్మణ్యుపపన్నః. బహువచనమప్యేకస్మిన్నుపచారాత్ప్రయుజ్యతే. *దర్శనాచ్చ. దర్శయతిచశ్రుతిర్బ్రహ్మప్రాప్తేర్గతిసాపేక్షత్వం *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఇతి. నను *ప్రజాపతేస్సభాంవేశ్మప్రపద్యఇతి అర్చిరాదినాగతస్యకార్యప్రజాపతివిషయాభిసన్ధిర్దృశ్యతే - తత్రాహ- *నచకార్యేప్రత్యభిసన్ధిః. నాయంప్రత్యభిసన్ధిఃకార్యహిరణ్యగర్భవిషయః - అపితుపరబ్రహ్మవిషయః - తస్యైవప్రజాపతిశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వాత్, ఉత్తరత్ర *యశోఽహంభవామిబ్రాహ్మణానాంయశోరాజ్ఞాంయశోవిశామితిసర్వావిద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, *అశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపంచన్ద్రఇవరాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతిబ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వేనవిశేషితత్వాచ్చపరమేవబ్రహ్మార్చిరాదిర్నయతీతిజైమినిరాచార్యోమన్యతే. *అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతిబాదరాయణఉభయథాచదోషాత్తత్క్రతుశ్చ. అబ్రహ్మభూతంనామాదికంయేబ్రహ్మత్వేనోపాసతే - తేప్రతీకాలమ్బనాః. తద్భిన్నాన్ - ప్రకృతివియుక్తంప్రత్యగాత్మానంబ్రహ్మాత్మకత్వేనయేపఞ్చాగ్నివిదఉపాసతే, యేచకేవలంపరంబ్రహ్మోపాసతే,- ఉభయవిధానపితాన్నయతీతిబాదరాయణఆచార్యోమన్యతే. కేవలంపరమేవోపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, కార్యముపాసీనాన్నయతీతిపక్షే, చ *తద్యఇత్థంవిదుర్యేచేమేఽరణ్యేఇతిశ్రుతివిరోధప్రసఙ్గాత్. ననుపఞ్చాగ్నివిద్యాయాబ్రహ్మాత్మకప్రత్యగాత్మవిద్యాత్వేకింప్రమాణం. తత్రాహ - తత్క్రతుశ్చేతి. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాబ్రహ్మవిద్యాత్వాభావేఅర్చిరాదిగతిర్వా, తయాగత్వాబ్రహ్మప్రాప్తిర్వా, నస్యాత్ - తత్క్రతున్యాయవిరోధప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మవిద్యాత్వేతుతత్క్రతున్యాయోప్యనుగృహీతోభవతి. ఇయాంస్తువిశేషః-పఞ్చాగ్నివిద్యాబ్రహ్మాత్మకస్వాత్మవిద్యా. పరవిద్యాస్తుప్రత్యగాత్మశరీరకపరమాత్మవిద్యాః. విశేషణవిశేష్యభావేపరంవ్యత్యాసః. అయంతుభగవతోబాదరాయణస్యసిద్ధాన్తఇతిస్థితం. తథా - లోకేగ్రామాదిగన్తౄణామిమంవృక్షంగత్వాఇమాంనదీంగత్వాసగ్రామోగన్తవ్యఇతితత్తద్దేశికోపదేశస్వరూపత్వాదస్యాపివాక్యస్యార్చిరాదయోమార్గచిహ్నభూతాః. అథవా- *అగ్నిలోకమాగచ్ఛతిసవాయులోకమితిలోకశబ్దశ్రవణాదర్చిరాద్యాభోగభూమయఇత్యేవంపూర్వపక్షేప్రాప్తేఉచ్యతే- *ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. విదుషామతివాహేపరమపురుషేణనియుక్తాదేవతావిశేషాః - ఆతివాహికాః. గన్తౄణాంగమయితారఇతియావత్. తల్లిఙ్గాత్ - *తత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతివైద్యుతపురుషస్యగమయితృత్వనిర్ధారణేనబ్రహ్మగమయితృత్వమాత్రవిశేషప్రతిపాదనపరేణవాక్యేనేతరేఽపిగమయితారఇతిప్రతీతేః, అర్చిరాదిశబ్దానాంచ *అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రేణతదభిమానిదేవతాపరత్వసమ్భవాత్. ననువైద్యుతపురుషస్యైవబ్రహ్మగమయితృత్వేఊర్ధ్వంకౌషీతకివాక్యానుసారేణనివేశితానాంవరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాంకథంసమ్బన్ధః. తత్రాహ- *వైద్యుతేనైవతతస్తచ్ఛ్రుతేః. తతః- విద్యుతఉపరివైద్యుతేనైవబ్రహ్మప్రాప్త్యతివాహనం- *సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీతిశ్రుతేః. వరుణాదయోపితదనుగ్రాహకాభవన్తీతిద్రష్టవ్యమితిస్థితం. తథా - వైరాగ్యపాదేలోకాన్తరంగచ్ఛతోజీవస్యదేహారమ్భకభూతసూక్ష్మాణాంతత్రైవసులభతయానభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయాగమనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే - *తదన్తరప్రతిపత్తౌరంహతిసమ్పరిష్వక్తఃప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం. పూర్వత్ర *సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిరితిసూత్రేమూర్తిశబ్దేననిర్దిష్టోదేహస్తచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యతే. తదన్తరప్రతిపత్తౌ-దేహాన్తరప్రతిపత్త్యర్థంజీవోభూతసూక్ష్మైఃపరిష్వక్తఏవరంహతి - గచ్ఛతీత్యర్థః. పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం *వేత్థయథాప

ఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి పఞ్చస్వప్యాహుతిష్వప్శబ్దితానాం భూతసూక్ష్మాణాం హూయమానతయా సమ్బన్ధం సిద్ధవత్కృత్యైవా పాం పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి కథం వేత్థేతి ప్రశ్నః, ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిద్రూపేష్వగ్నిష్వాపః శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపేణ హూయమానాస్సత్యః పఞ్చమ్యాం రేతఆహుతౌ పురుషాకారేణ పరిణమన్తీతి ప్రతివచనదర్శనాచ్చాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవారోహావరోహయోస్సఞ్చరతీతి భావః. నను * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపామేవ పురుషవచస్త్వం ప్రతిపాద్యతే- న భూతాన్తరాణామితి. తత్రాహ- * త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్. తుశబ్దశ్చోద్యవ్యావృత్త్యర్థః. కేవలానామపాం దేహారమ్భకత్వాసమ్భవేన త్ర్యాత్మకత్వాదప్శబ్దో భూతాన్తరస్యాప్యుపలక్షకః. తర్హి కుతోఽప్శబ్దేన నిర్దేశ ఇత్యత్రాహ- భూయస్త్వాత్- తేజోఽబన్నలక్షణభూతత్రయమధ్యే దేహస్య లోహితప్రచురతయా అపాం భూయస్త్వాదప్శబ్దేన నిర్దేశ ఇతి భావః. * ప్రాణగతేశ్చ. * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి ఇన్ద్రియాణామపి సహగతిశ్రవణాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తతయా జీవగమనాభావే నిరాశ్రయాణామిన్ద్రియాణాం గమనాసమ్భవాత్, భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ గమనమభ్యుపగన్తవ్యం. * స్మర్యతే చ. * గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాదితి ఇన్ద్రియాణాం చ నయనస్య స్మరణాత్తేషాం చాశ్రయతయా భూతసూక్ష్మాణాం గతిరభ్యుపగన్తవ్యా. * అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదినా ప్రాణానాం మరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణాన్న ప్రాణానాం జీవేన సహగతిస్సమ్భవతీతి చేన్న- అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణస్య భాక్తత్వాత్. * ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా ఇతి లోమకేశానామప్యోషధివనస్పత్యప్యయశ్రవణాత్, తస్య చ ప్రత్యక్షబాధితత్వేన ఓషధివనస్పతిషు లోమకేశాప్యయస్య భాక్తత్వస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్, తత్సహపఠితానామగ్న్యాదిషు వాగాద్యప్యయానామపి భాక్తత్వమేవ. తతశ్చ * అగ్నిం వాగప్యేతీత్యస్యాయమర్థః- * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదితి అగ్నేర్వాగధిష్ఠాతృతయా ముఖప్రవేశప్రతిపాదనాన్మరణకాలేఽగ్నిర్మ్రియమాణపురుషవాగధిష్ఠాతృతాం పరిత్యజ్య అనధిష్ఠాతృరూపేణ వర్తత ఇతి. * ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః. యదుక్తం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ద్యుపర్జన్యాదిషు భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనమితి - తన్నోపపద్యతే- ప్రణవ ఏవ విస్వరక్షపిన్యాయేన ప్రథమాహుతావేవ * తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి ప్రథమపర్యాయే శ్రద్ధాయా ఏవ హోమ్యత్వశ్రవణేనాప్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం హోమ్యత్వాశ్రవణాదితి చేన్న- యది ప్రథమే పర్యాయే అప్శబ్దితవ్యతిరిక్తాయాః శ్రద్ధాయా హోమ్యత్వం- తర్హి ప్రశ్నప్రతివచనయోరపాం పఞ్చమ్యామాహుతావితి నిర్దేశో నోపపద్యేత - అపాం పఞ్చమాహుతిసమ్బన్ధో హి తదితరాహుతిచతుష్టయసమ్బన్ధ ఏవోపపద్యతే. బుద్ధివిశేషలక్షణాయాశ్శ్రద్ధాయా ఆత్మతో నిష్కృష్య హోమస్యానుపపత్తేశ్చ శ్రద్ధాశబ్దేనాప ఏవోచ్యన్తే- * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి శ్రుతేః. * అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః. ద్యుపర్జన్యాదిషు ప్రశ్నప్రతివచనవశాద్భూతసూక్ష్మాణాం గమనసమ్భవేఽపి న తత్పరిష్వక్తస్య జీవస్య గమనం - అశ్రుతత్వాదితి చేన్న- ఉత్తరత్ర పితృయాణవాక్యే * మాసేభ్యః పితృలోకం పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజేతి ద్యులోకం ప్రాప్తస్యేష్టాదికారిణో జీవస్య సోమరాజభావశ్రవణాత్, తత్రాపి * తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సమ్భవతీతి ద్యులోకం ప్రవిష్టానాం భూతసూక్ష్మాణాం సోమరాజభావశ్రవణాత్, తత్రాపి * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీతి అప్శబ్దేన న కేవలభూతసూక్ష్మమాత్రముచ్యతే- అపి తు తత్పరిష్వక్తో జీవః. పురుషశబ్దాభిలపనీయత్వమపి తత్పరిష్వక్తస్య జీవస్యైవ. తతశ్చ * ఆపః పురుషవచసో భవన్తీత్యత్రాబాదిశబ్దానాం తత్పరిష్వక్తజీవపరత్వాత్ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్యైవ జీవస్య గమనం సిద్ధం. నను * తం దేవా భక్షయన్తీతి సోమరాజభావం ప్రాప్తస్య భక్ష్యమాణత్వశ్రవణాత్, జీవస్యాసదనీయత్వాత్, పితృయాణమార్గే సోమరాజశబ్దనిర్దిష్టో న జీవ ఇత్యత్రాహ- * భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి. దేవభక్ష్యమాణత్వవచనం భాక్తం- కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాత్. అనాత్మవిదాం చ * యథా పశురేవం స దేవానామితి శ్రుతిదర్శనేన పశువద్భోగోపకరణత్వాత్ * తం దేవా భక్షయన్తీత్యుక్తిరుపపద్యతే. అతో భూతసూక్ష్మపరిష్వక్త ఏవ జీవో గచ్ఛతీతి స్థితం. సమనన్తరాధికరణే * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి వాక్యం విచారితం- తత్ర * యావత్సమ్పాతముషిత్వేతి సమ్పాతశబ్దితసర్వకర్మఫలస్య తత్రైవోపభోక్తవ్యత్వశ్రవణాత్, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయం। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్, సర్వం కర్మఫలం భుక్త్వా నిరనుశయ ఏవావరోహతి జీవః. అనుశయః- భుక్తశిష్టం కర్మ. ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే- * కృతాత్యయేఽనుశయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ. కృతస్య- కర్మణోఽత్యయే- అవసానే అనుశయవానేవ ప్రత్యవరోహతి జీవః. దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. * తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యదితి శ్రుతేః, * వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషేణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా వినశ్యన్తీతి స్మరణాచ్చ. అతస్సానుశయా ఏవావరోహన్తి. * యావత్సమ్పాతముషిత్వేత్యాదికం తు ఫలదానప్రవృత్తకర్మవిశేషవిషయం. తత్ర చ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమితి శ్రవణాద్యథాగమనం ప్రత్యాగమనం. * ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతీతి శ్రవణాదనేవం చ- యేన ప్రకారేణ గతం- తదన్యేన ప్రకారేణావరోహన్తీత్యర్థః. * చరణాదితి చేన్న తదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః. నను * రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్నిత్యాదినా సదసచ్చరణయోరేవ సదసత్ప్రాప్తిహేతుత్వం శ్రూయతే. చరణం- ఆచారః. శీలం. వృత్తమితి పర్యాయాః. తతశ్చ * రమణీయచరణా ఇతి శ్రుతివశాదవరోహతాం సదసద్యోనిజన్మహేతుభూతచరణశబ్దితాచారానువృత్తావపి న కర్మశేషానువృత్తౌ ప్రమాణమస్తీతి చేన్న- చరణశ్రుతిః కర్మోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే- కేవలాచ్చరణశబ్దితాదాచారాత్సుఖదుఃఖహేతుభూతయోనిప్రాప్త్యసమ్భవాత్. * ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాత్. నను * సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారస్య సుఖదుఃఖహేతుత్వాభావే ఆనర్థక్యమితి చేన్న - తదపేక్షత్వాదగ్నిహోత్రాదిపుణ్యకర్మణః. * సన్ధ్యా

హీనో౽శుచిర్నిత్యమసర్వస్సర్వకర్మస్వితి శ్రవణాత్ సన్ధ్యావన్దనాద్యాచారవతఏవవైదికకర్మణ్యధికారాత్. * సుకృతదుష్కృతేఏవేతితుబాదరిః. పుణ్యంకర్మాచరతిపాపంకర్మాచరతీతిసుకృతదుష్కృతకర్మసు చరతిశబ్దప్రయోగాత్ చర్యతఇతిచరణమితివ్యుత్పత్త్యాసుకృతదుష్కృతేఏవచరణశబ్దాభిధేయే. * యాన్యనవద్యానికర్మాణితానిసేవితవ్యానియాన్యస్మాకంసుచరితానితానిత్వయోపాస్యానీతికర్మాచారయోఃపృథఙ్నిర్దేశస్తుగోబలీవర్దన్యాయాదుపపద్యతే. వైతానికానితుకర్మాణి- కర్మాణీత్యుచ్యన్తే. ఇతరాణితు-ఆచారశబ్దేనాభిలప్యన్తే. అతశ్చరణశబ్దేనసుకృతదుష్కృతయోరేవాభిలాపఇతిబాదరిరాచార్యోమన్యతఇతిస్థితం. తథా - * యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుంవాయుర్భూత్వాధూమోభవతీత్యాదావాకాశాదిభావో౽పిదేవమనుష్యాదిభావవత్తచ్ఛరీరకత్వలక్షణఏవాస్త్వితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే - * తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః. తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. స్వభావఏవస్వాభావ్యం. * వర్తమానసామీప్యఇత్యాదివత్స్వార్థికఃష్యఞ్. అతఃతత్స్వాభావ్యాపత్తిః- తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. చన్ద్రమణ్డలేశరీరారమ్భకాణాంభూతసూక్ష్మాణాంకర్మక్షయే ద్రవీభూతానామాకాశగతానాంభేదకాకారప్రహాణేనాకాశాదిసాదృశ్యేతదుపశ్లిష్టానుశయినో౽ప్యాకాశసమాభవన్తీత్యర్థః. కుతః. ఉపపత్తేః-సుఖదుఃఖోపభోగాయహితచ్ఛరీరసంసర్గః. నహ్యనుశయినంప్రత్యాకాశాదేర్జీవాన్తరశరీరభూతస్యేవతద్భోగాశ్రయత్వమస్తి- యుగపద్భోక్తృద్వయసమావేశేతయోఃపరస్పరవిరుద్ధభోగార్థతయాశరీరోన్మథనప్రసఙ్గాత్. నచావరోహన్తోజీవాఏవతత్తదభిమానిదేవతాభవన్త్వితిచేన్న - సర్గాద్యకాలమారభ్యప్రలయమాకాశాద్యభిమానిదేవతానా మనుశయిభ్యో౽న్యాసాంక్లృప్తానాం సత్త్వేనానుక్షణమవరోహతామనుశయినామాకాశాద్యభిమానిదేవతాత్వానుపపత్తేరితిస్థితం. తదుత్తరాధికరణేఆకాశప్రాప్తిప్రభృతియావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తికింతత్రతత్రనాతిచిరంతిష్ఠతి- ఉతానియమఇతివిశయేనియమహేత్వభావాదనియమఇతిప్రాప్తఉచ్యతే- * నాతిచిరేణవిశేషాత్. ఆకాశాదితోనాతిచిరేణనిష్క్రమణం. కుతః. విశేషాత్- ఉత్తరత్రవ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ * అతో వైఖలుదుర్నిష్ప్రపతరమితివిశిష్యకృచ్ఛ్రనిష్క్రమణాభిధానాదితిస్థితం. తదుత్తరాధికరణే * వ్రీహియవాఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతిజాయన్తఇత్యనేనానుశయినాంవ్రీహ్యాదిభావఉచ్యతే. తత్రదేవాజాయతేమనుష్యోజాయతఇతివదిహ * తిలమాషాఇతిజాయన్తఇతి శ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిశరీరకాఏవానుశయినోభవన్తీతిప్రాప్తఉచ్యతే- * అన్యాధిష్ఠితేపూర్వవదభిలాపాత్. అవరోహతాంజీవానాంజీవాన్తరాధిష్ఠితేవ్రీహ్యాదౌసంశ్లేషమాత్రం. కుతః. పూర్వవదభిలాపాత్- * ఆకాశాద్వాయుంవాయుర్భూత్వాధూమోభవతీత్యాదౌఆకాశాదిభావేహేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాద్యథాఆకాశాదిషుసంశ్లేషమాత్రం- ఏవంవ్రీహ్యాదిస్థావరభావహేతుభూతకర్మకీర్తనాభావాదుత్తరత్రైవ * రమణీయచరణాఅభ్యాశోహయదితిబ్రాహ్మణాదిభావఏవహేతుభూతస్యకర్మణఃకీర్తనాత్, వ్రీహ్యాదౌజీవాన్తరాధిష్ఠితేసంశ్లేషమాత్రమేవ. * అశుద్ధమితిచేన్నశబ్దాత్. ఇష్టాదికర్మణాంపశుహింసామిశ్రత్వాద్ధింసాయాశ్చ * నహింస్యాదితినిషిద్ధత్వేనానిష్టసాధనత్వేనపాపతయా, తన్మిశ్రతయాసుకృతకర్మణామశుద్ధత్వాత్ సుకృతాంశస్యఫలంస్వర్గే౽నుభూయహింసాంశస్యస్థావరాదిభావలక్షణంఫలమవరోహన్ననుభవతు. ననునహింస్యాదితినిషేధఃవిహితక్రత్వర్థహింసావ్యతిరిక్తవిషయో౽స్త్వితిచేన్న- పుష్ట్యాదిరూపేష్టసాధనఘృతపానాదౌమోహాదిరూపానిష్టసాధనత్వస్యచదర్శనేనోత్సర్గాపవాదన్యాయస్యాత్రానవతారాత్. అతోయాగాద్యనుప్రవిష్టహింసాఫలత్వేనస్థావరభావో౽నుభోక్తవ్యఇతిచేన్న- ప్రవర్తనానివర్తనారూపవిధినిషేధయోరవిరోధస్యవక్తుమశక్యతయాసతిచవిరోధేసామాన్యవిశేషన్యాయేననిషేధస్య విహితహింసావ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్. వస్తుతస్తుయాగీయపశుహింసాయాఃహింసాత్వస్యైవాభావాత్. * నవాఉఏతన్మ్రియసేనరిష్యసీతిమన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావస్యైవప్రతిపాదనాత్. నరిష్యసి- నహింస్యసఇతిహితస్యార్థః. నను * నరిష్యసీతిమన్త్రవర్ణాద్ధింసాత్వాభావాభ్యుపగమేనమ్రియసఇతిమన్త్రవర్ణాన్మరణస్యమరణత్వమపినస్యాత్. తతశ్చనమ్రియసఇతివన్నరిష్యసీత్యుక్తిరప్యౌపచారికీత్యేవాశ్రయణీయం. మరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వస్యైవహింసాత్వరూపత్వాదితిచేత్, నమరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వం- హింసాత్వం. కశాతాడనతప్తసన్దంశినీపాటనక్రకచదారణాదీనాంమరణోద్దేశ్యకమరణానుకూలవ్యాపారత్వాభావేనహింసాత్వాభావప్రసఙ్గాత్. అతస్తీవ్రదుఃఖజననౌపయికవ్యాపారత్వస్యైవహింసాపదప్రవృత్తినిమిత్తత్వేవక్తవ్యేవ్రణాదిచికిత్సకేతాదాత్వికతీవ్రవేదనోత్పాదకేహింసకత్వవ్యపదేశాభావేనబలవత్తద్ధితాజనకత్వేసతితద్వేదనాజనకవ్యాపారత్వం- తద్ధింసాత్వమిత్యాశ్రయణీయం. తతశ్చవ్రణచికిత్సయాజాయమానస్యారోగ్యరూపహితస్యతాదాత్వికవేదనాపేక్షయాబలవత్త్వాన్నహింసాత్వమితిస్థితేపశుమరణానుకూలవ్యాపారస్యపశువేదనాజనకత్వే౽పిస్వర్గప్రాప్త్యాదిలక్షణస్యపశుహితస్యబలవత్త్వాన్నహింసాత్వం. అతో * నహింస్యాదితినిషేధావిషయత్వాత్ క్రత్వర్థపశుహింసాయానపాపజనకత్వమితితద్వశేనావరోహతో౽నుశయినోనవ్రీహ్యాదిభావాపత్తిరితి. * రేతస్సిగ్యోగో౽థ. ఇతశ్చౌపచారికంవ్రీహ్యాదిజన్మవచనం- వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం * యోయోహ్యన్నమత్తియోరేతస్సిఞ్చతితద్భూయఏవభవతీతిరేతస్సిగ్భావో౽నుశయినాంశ్రూయమాణోయథానముఖ్యః - ఏవంవ్రీహ్యాదిభావో౽పీత్యర్థః. * యోనేశ్శరీరం. యోనిప్రాప్తేఃపశ్చాదేవానుశయినాంబ్రాహ్మణాదిశరీరప్రాప్తిశ్రవణాత్ తతఃప్రాఙ్నశరీరపరిగ్రహః- కింతుసంశ్లేషమాత్రం. యత్రపుణ్యాపుణ్యకర్మణీ-తత్రైవసుఖదుఃఖే. యత్రసుఖదుఃఖే- తత్రైవతద్ధేతుభూతంశరీరం. తతశ్చాకాశాదిషుకర్మకీర్తనాభావేనతత్ఫలభూతసుఖాద్యనుభవాభావాత్ నతద్ధేతుభూతంశరీరమితినయోనిప్రాప్తేఃప్రాక్శరీరపరిగ్రహఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః...౧౦

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిన్ద్రద్యుమ్నో భాల్లవేయో జనశ్శార్కరాక్ష్యో బుడిల ఆశ్వతరాశ్విస్తే హైతే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్సమేత్య మీమాగ్ంసాం చక్రుః కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి॥ ౧

తే హ సమ్పాదయాఞ్చక్రురుద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తగ్ం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తగ్ం హాభ్యాజగ్ముః॥ ౨

స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాస్తేభ్యో న సర్వమివ ప్రతిపత్స్యే హన్తాహమన్యమభ్యనుశాసానీతి॥ ౩

శం.— దక్షిణేన పథా గచ్ఛతామన్నభావ ఉక్తః *తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తీతి. క్షుద్రజన్తులక్షణా చ కష్టా సంసారగతిరుక్తా. భయదోషపరిజిహీర్షయా వైశ్వానరాత్మభావప్రతిపత్త్యర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే- *అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాదిలిఙ్గాత్. ఆఖ్యాయి సుఖావబోధార్థా విద్యాసంప్రదానన్యాయప్రదర్శనార్థా చ. ప్రాచీనశాల ఇతి- నామతః. ఉపమన్యోరపత్యం- ఔపమన్యవః. సత్యయజ్ఞః- మతః. పులుషస్యాపత్యం- పౌలుషిః. తథా- ఇన్ద్రద్యుమ్నః- నామతః. భల్లవేరపత్యం- భాల్లవిః. తస్యాపత్యం- భాల్లవేయః. జన ఇతి- నామతః. రాక్ష్యస్యాపత్యం- శార్కరాక్ష్యః. బుడిలః- నామతః. అశ్వతరాశ్వస్యాపత్యం- ఆశ్వతరాశ్విః. పఞ్చాప్యేతే హైతే మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః. ర్ణాభిశ్శాలాభిర్యుక్తాః- సమ్పన్నాః. మహాశ్రోత్రియాః- శ్రుతాధ్యయనవృత్తసమ్పన్నా ఇత్యర్థః. త ఏవంభూతాస్సన్తః సమేత్య- సమ్భూయ క్వ మాంసాం- విచారణాం చక్రుః- కృతవన్త ఇత్యర్థః. కథం. కో నః- అస్మాకమాత్మా, కిం బ్రహ్మ, ఇతి. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యం. బ్రహ్మేతి- అధ్యాత్మపరిచ్ఛిన్నమాత్మానం నివర్తయతి. ఆత్మేతి చ- ఆత్మవ్యతిరిక్తస్యాదిత్యాదిబ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం నివర్తయతి. అభేదేనాత్మై హ్మ, బ్రహ్మైవాత్మేత్యేవం సర్వాత్మా వైశ్వానరో బ్రహ్మ- స ఆత్మేత్యేతత్సిద్ధం భవతి- *మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదన్ధోఽభవిష్యదిత్యాదిలిఙ్గాత్. ౧

ఆ.— పూర్వోత్తరయోస్సన్దర్భయోస్సమ్బన్ధం దర్శయన్నుత్తరసన్దర్భమవతారయతి (దక్షిణేనేత్యాదినా). ఉత్తరగ్రన్థస్య వైశ్వానరా భావప్రతిపత్త్యర్థత్వే గమకమాహ (అత్సీతి) విద్యాయాస్సమ్ప్రదానం- శిష్యః. తస్య న్యాయః- వినయాదిసమ్పత్తిః. తత్ప్రదర్శనార్థా చా యికా దృశ్యతే చాత్ర ప్రాచీనశాలప్రభృతీనాం తత్సమ్పత్తిరిత్యాహ (విద్యేతి). కథమాత్మబ్రహ్మశబ్దయోరితరేతరవిశేషణవిశేష్యత్వం- వ్యా భావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మేతి). ఉక్తరీత్యా మిథో విశేషణవిశేష్యత్వే ఫలితమాహ (అభేదేనేతి)- ఇతశ్చోపాస్యస్య సర్వాత్మత్వం గమ్య పరిచ్ఛిన్నోపాసనస్య నిన్దితత్వాత్ *భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమితి న్యాయాదిత్యాహ (మూర్ధేతి). ౧

రం.— వైశ్వానరవిద్యా ప్రస్తూయతే (ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవస్సత్యయజ్ఞః పౌలుషిరిత్యాది) ఉపమన్యుసుతః ప్రాచీనశాలనా పులుషసుతస్సత్యయజ్ఞనామా, భాల్లవిసుత ఇన్ద్రద్యుమ్ననామా, శర్కరాక్ష్యసుతో జననామా, అశ్వతరాశ్వసుతో బుడిలనామా, ఏతే పఞ్చాపి శాలాః- మహాగృహస్థతయా విస్తీర్ణశాలాసమ్పన్నాః. ప్రసిద్ధా ఇతి యావత్. మహాశ్రోత్రియాః- అతీవ శ్రుతాధ్యయనసమ్పన్నాస్తే చైకత్ర స యాస్మాకం అన్తర్యామితయా ఆత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి మీమాంసాం చక్రుః- విచారం కృతవన్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తే హ మీమాంసన్తోఽపి నిశ్చయమలభమానాస్సమ్పాదయాఞ్చక్రుః- సమ్పాదితవన్త ఆత్మన ఉపదేష్టారం. ఉద్దాలకో వై- ప్రసి నామతః. భగవన్తః- పూజావన్తః. అయమారుణిః- అరుణస్యాపత్యం. సంప్రతి సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమస్మదభిప్రేతమధ్యేతి- స్మరతి. న్త- ఇదానీమభ్యాగచ్ఛామేతి. ఏవం నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తం గతవన్తః. ౨

ఆ.— భగవన్తస్సన్తః- సమ్పాదయాఞ్చక్రురితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ౨-౩

రం.— (తే హ సంపాదయాఞ్చక్రుః) తే- ఏవం మీమాంసిత్వా నిశ్చయమలభమానాః ఆత్మభూతబ్రహ్మోపదేష్టారం కంచిత్సమ్పాదిత ః. నిశ్చితవన్త ఇత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ (ఉద్దాలకో వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది) హే భగవన్తః. ణసుతః ఉద్దాలకనామా ఇదానీం వైశ్వానరమాత్మానమధ్యేతి- *ఇక్ స్మరణే. ఉపాస్త ఇత్యర్థః. యద్వా- *ఇణ్ గతావితి. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వా చ్ఛతీత్యర్థః. తం- ఉద్దాలకమభ్యాగచ్ఛామేతి నిశ్చిత్య తం హాభ్యాజగ్ముః- తమభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౨

శం.— ఆరుణిః- స హ- తాన్ దృష్ట్వైవ తేషామాగమనప్రయోజనం బుద్ధ్వా సమ్పాదయాఞ్చకార. కథం. ప్రక్ష్యన్తి మాం వైశ్వానర మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః. తేభ్యోఽహం న సర్వమివ పృష్టం ప్రతిపత్స్యే- వక్తుం నోత్సహే. అతో హన్తాహమిదానీమన్యమేషామభ్యనుశాసాని- న్యముపదేష్టారమితి. ౩

రం.— (స హ సమ్పాదయాఞ్చకార ప్రక్ష్యన్తి మామిమే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఇత్యాది) స హ- ఉద్దాలకస్తానాగతాన్ దృష్ట్వా మహాశాలాః మహాశ్రోత్రియాః మాం వైశ్వానరమాత్మానం ప్రక్ష్యన్తి. నాహం తత్సర్వం ప్రతిపద్య తేభ్యో వక్తుం శక్నోమి. అతోఽన్యం తదభిజ్ఞం దనుశాసాని- ఉపదిశానీత్యేవం సమ్పాదితవాన్- నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తాన్ హోవాచాశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి తం హాభ్యాజగ్ముః॥ ౪

తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నానాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుతో యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇతి. ౫

ఉ.— తే హోచుర్యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి॥ ౬

శం.— ఏవం సమ్పాద్య తాన్ హోవాచ. అశ్వపతిర్వై - నామతః. భగవన్తోఽయం కేకయస్యాపత్యం - కైకేయః. సమ్యగిమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతీత్యాది సమానం. ౪

ఆ.— అశ్వపతిరిత్యాదౌ భగవన్త ఇతి - ప్రాచీనశాలప్రభృతయస్సమ్బోధ్యన్తే. ౪

రం.— (తాన్హోవాచ) స ఉద్దాలక ఔపమన్యవాదీన్ప్రత్యాహ. కిమితి. (అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకేయస్సమ్ప్రతీమమాత్మానమిత్యాది) కేకయస్యాపత్యం కైకేయః. శిష్టం స్పష్టం. (తం హాభ్యాజగ్ముః) తం - అశ్వపతిముద్దాలకప్రష్ఠాస్తే అభ్యాగతవన్త ఇత్యర్థః. ౪

శం.— తేభ్యో హ రాజా ప్రాప్తేభ్యః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని పురోహితైర్భృత్యైశ్చ కారయాఞ్చకార - కారితవాన్. స హాన్యేద్యూ రాజా ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ వినయేనోపగమ్య - ఏతద్ధనం మత్త ఉపాదద్ధ్వమితి. తైః ప్రత్యాఖ్యాతః, మయి దోషం పశ్యన్తి నూనం - యతో న ప్రతిగృహ్ణన్తి మత్తో ధనమితి మన్వాన, ఆత్మనస్సద్వృత్తతాం ప్రతిపిపాదయిషన్నాహ - న మే - మమ జనపదే స్తేనః - పరస్వహర్తా విద్యతే. న కదర్యః - అదాతా సతి విభవే. న మద్యపః - ద్విజోత్తమస్సన్. నానాహితాగ్నిః - శతగుః. నావిద్వాన్ - అధికారానురూపం. న స్వైరీ - పరదారేషు గన్తా. అత ఏవ న స్వైరిణీ కుతః - దుష్టచారిణీ న సమ్భవతీత్యర్థః. తైశ్చ న వయం ధనార్థిన ఇత్యుక్త ఆహ అల్పం మత్వా ఏతే ధనం న గృహ్ణన్తీతి - యక్ష్యమాణో వై కతిభిరహోభిరహం హే భగవన్తోఽస్మి. తదర్థం క్లృప్తం ధనం. యావదేకైకస్మై యథోక్తమృత్విజే ధనం దాస్యామి - తావత్ప్రత్యేకం భగవద్భ్యోఽపి దాస్యామి. వసన్తు భగవన్తః - పశ్యన్తు చ మమ యాగం. ౫

ఆ.— స హేత్యాది సోపస్కారం వ్యాచష్టే (స హాన్యేద్యురిత్యాదినా). యథోక్తం - శాస్త్రప్రసిద్ధమితి యావత్. ౫

రం.— (తేభ్యో హ ప్రాప్తేభ్యః పృథగర్హాణి కారయాఞ్చకార) ప్రాప్తేభ్యస్తేభ్యో మహర్షిభ్యః కైకేయః పృథక్పృథగర్హాణి - అర్హణాని. పూజాః భృత్యైః పురోహితాదిభిశ్చ కారితవానిత్యర్థః. (స హ ప్రాతస్సఞ్జిహాన ఉవాచ) స హ - రాజా అన్యేద్యుః ప్రాతః కాలే స్వభవనం సఞ్జిహానః - త్యజన్. స్వభవనాన్నిర్గత్య. తత్సమీపమేత్యేతి యావత్. తాన్మహర్షీనువాచేత్యర్థః. కిమితి. తత్రాహ. (న మే స్తేనో జనపదే న కదర్యో న మద్యపో నాఽనాహితాగ్నిర్నావిద్వాన్న స్వైరీ స్వైరిణీ కుత ఇత్యాది) హే భగవన్తః - పూజార్హాః. మదధిష్ఠితే జనపదే స్తేనః - చోరో వా కదర్యః - దానశూన్యో వా మద్యపాయీ వా సత్యాం యోగ్యతాయాం అనాహితాగ్నిర్వా అవిద్వాన్ - వేదాధ్యయనాదిశూన్యస్త్రైవర్ణికో వా స్వైరీ - పరదారగన్తా వా న సన్తి. స్వైరిణీ - పుంశ్చలీ తు కుతస్స్యాదిత్యర్థః. ఏవమాద్యాదుష్టా మజ్జనపదే న సన్తి. న హి తైర్దత్తం ధనముపజీవామి. అతో మమ ప్రతిగ్రహయోగ్యతాఽస్తీతి భావః. (యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాది) అహమచిరేణైవ కాలేన యాగం కరిష్యామి. తత్ర యాగే ఏకైకస్మై ఋత్విజే యావద్ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యః ప్రత్యేకం దాస్యామి. తావత్కాలమత్రైవ వసన్తు. యాగం చ పశ్యన్త్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః. భగవతా చ భాష్యకృతా *న మే స్తేన ఇత్యాదినా * యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యన్తేనాత్మనో వృత్తస్థతయా ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మవిద్భిరపి ప్రతిషిద్ధస్య పరిహరణీయతాం విహితస్య కర్తవ్యతాం ప్రతిజ్ఞాప్య యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి - తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి - వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచదితి భాషితం. ౫

శం.— ఇత్యుక్తాస్తే హోచుః. యేన హైవార్థేన - ప్రయోజనేన యం ప్రతి చరేత్ - గచ్ఛేత్పురుషః - తం హైవార్థం వదేత్ - ఇదమేవ ప్రయోజనమాగమనస్యేతి. అయం న్యాయస్సతాం. వయం చ వైశ్వానరజ్ఞానార్థినః. ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి - సమ్యగ్జానాసి. అతస్తమేవ నః - అస్మభ్యం బ్రూహి. ౬

ఆ.— కిం తర్హి భవదాగమనప్రయోజనం - తదాహ (వయం చేతి). తన్మయాపి నాస్తీతి శఙ్కాం నిరస్యతి (ఆత్మానమితి) ౬

రం.— (తే హోచుః) తే - ఋషయో రాజానం ప్రత్యూచుః. కిమితి. తదాహ (యేన హైవార్థేన పురుషశ్చరేత్తం హైవ వదేదాత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి) యేనార్థేన - ప్రయోజనేన. యత్ప్రయోజనముద్దిశ్య పురుషశ్చరేత్ - ఆగచ్ఛతి. తం హైవ - తమేవ పురుషార్థం తస్య వదేత్ - కుర్యామితి వదేత్. కుర్యాదితి యావత్. సమీహితం హి కర్తవ్యం భవతి. అస్మాకం చ వైశ్వానర ఆత్మా జిజ్ఞాసితః-

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్యమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై విశ్వరూప ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ బహు విశ్వరూపం కులే దృశ్యతే॥ ౧

పూర్వః (దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ) హే భగవః ద్యులోకశరీరకం వైశ్వానరమహముపాస ఇత్యౌపమన్యవః ప్రత్యువాచేత్యర్థః. కేకయ ఆహ (ఏష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే) యం- ద్యులోకావచ్ఛిన్నం వైశ్వానరమాత్మానం త్వముపాస్సే- ఏష వైశ్వానర ఆత్మా సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సః సుతేజాః. ద్యులోకో హి సూర్యచన్ద్రతేజోయుక్తతయా సుతేజా భవతి. యతశ్చ ద్యులోకావచ్ఛిన్నో వైశ్వానర ఆత్మా త్వయోపాస్యమానః సుతేజస్త్వగుణయోగేన సుతేజా నామ వైశ్వానరః- (తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే) అత్ర సుతప్రసుతాసుతశబ్దాః ఏకాహాహీనసత్రకర్మగతాభిషవణపరాః. సుతశబ్దవత్త్వసామ్యాత్ సుతేజస్త్వోపాసనాయాః సుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరితి భావః. ౧

శం.— అత్స్యన్నం- దీప్తాగ్నిస్సన్. పశ్యసి చ పుత్రపౌత్రాది ప్రియం- ఇష్టం. అన్యోఽప్యన్నమత్తి, పశ్యతి చ ప్రియం, భవత్యస్య సుతం ప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసం కులే,- యః కశ్చిదేతం- యథోక్తమేవం వైశ్వానరముపాస్తే- మూర్ధా తు వైశ్వానరస్యైషః- న సమస్తో వైశ్వానరః. అతః సమస్తబుద్ధ్యా వైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః- మూర్ధా తే- విపరీతగ్రాహిణో వ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్. యత్- యది మాం నాగతోఽభవిష్యత్. సాధ్వకార్షీః- యన్మామాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— న కేవలం ప్రాచీనశాలనిష్ఠమిదం ఫలం- కిం త్వన్యస్యాపి భవతీత్యాహ (అన్యోఽపీతి). తస్మిన్ యథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవ కృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధా త్వితి). అక్షరార్థముక్త్వా వివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియం) తదుపాసనావైభవేన అన్నం- లౌకికం భోగ్యమనుభవసి. ప్రియం- పుత్రాదికం చ పశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోఽపి యస్త్వమివ త్వదుపాస్యం వైశ్వానరముపాస్తే - సోఽపి త్వమివాన్నాదనప్రియదర్శనబ్రహ్మవర్చసశాలిసన్తానవాంశ్చ భవతీత్యాహ (అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే) ఉక్తోఽర్థః. ఏవం తదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నేవ ఫలప్రదర్శనేన తమభిముఖీకృత్య తత్ర వక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి) త్వయా వైశ్వానరబుద్ధ్యోపాస్యమాన ఏషః- ద్యులోకః పరిచ్ఛిన్నః ఆత్మనః- వైశ్వానరస్యాత్మనో మూర్ధావయవభూతః. న తు స ఏవ వైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థం యది మత్సమీపం నాగమనే తత్ర వైశ్వానరబుద్ధిం కుర్వతస్తవ మూర్ధా వ్యపతిష్యత్- విపరీతవిద్యావశాదనర్థస్స్యాత్. అతస్సాధ్వకార్షీః- యత్త్వం మామాగతోఽసీతి స్వాభిప్రాయః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం. హే ప్రాచీనయోగ్య. కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి. ఆదిత్యమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచ. శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య. సర్వరూపత్వాద్వా. సర్వాణి రూపాణి హి త్వాష్ట్రాణి యతః- అతో వా విశ్వరూప ఆదిత్యః. తదుపాసనాత్తవ బహు విశ్వరూపం- ఇహాముత్రార్థముపకరణం దృశ్యతే కులే. ౧

ఆ.— అథ - ప్రాచీనశాలే తూష్ణీంభూతే జిజ్ఞాసమానే సత్యనన్తరమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్య శుక్లత్వాదిరూపవత్త్వమష్టమే స్పష్టీభవిష్యతి. తస్య సర్వరూపత్వేన విశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి). ౧

రం.— (అథ హోవాచ సత్యయజ్ఞం పౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాది) ప్రాచీనయోగ్య ఇతి సత్యయజ్ఞస్య నామాన్తరం. (ఏష వై విశ్వరూప ఆత్మా వైశ్వానరః) రూప్యత ఇతి రూపం. విశ్వం రూపం- ప్రకాశ్యం యస్య సః విశ్వరూపః. ఆదిత్యస్య విశ్వప్రకాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవ బహు విశ్వరూపం కులే దృశ్యతే) ఏతదుపాసకస్య తవ కులే బహు విశ్వరూపం- విశ్వప్రకాశకం పుత్రరత్నాదికం దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౧

తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తేహ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ॥ …… ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కంత్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యంత్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వంచ తమాత్మానమధునా అధ్యేషి- ఉపాస్సే. నచ తే తజ్జ్ఞానమపరిపూర్ణం. అతః తమేవ నః ఉపదిశ- స ప్రహ్వా జనాన్తరమిత్యర్థః. విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వ ఏనం నరా నయన్తీతి వా- విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. వయస ఏవ వాయస ఇతివత్. ౬

శం.— ఇత్యుక్తాస్తాన్హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మి. ఇత్యుక్తాస్తే హ బ్రాహ్మణాః అభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తాః అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే-గతవన్తః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం. తేభ్యశ్చాదాద్విద్యాం వివక్షురనుపనీయైవ - ఉపనయనమకృత్వైవ తాన్ తత్- వైశ్వానరవిజ్ఞానమువాచేతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. యథా యోగ్యేభ్యో విద్యాప్రదాత్- తథాఽన్యేనాపి విద్యా దాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః …… ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యా దాతవ్యా- న యథాకథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. తే హేత్యాది వాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి). యోగ్యత్వేఽప్యూర్ధ్వం రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో విశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి). తథేత్యత్రాపిశబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉపనయనం - పాదయోర్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి (యథేతి) …… ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తేహ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రముః) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తాః అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యభావమిత్యుపగతవన్తః. (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజా తు తాన్ సమిత్పాణీనుపయాతానపి వివదతః ప్రశ్నస్య [illegible] మానానవేక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వా అబ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైస్సముపస్థితం సమిదాద్యుపహారం [illegible] కృత్యైవ నత్వైత్యైవైతత్-వక్ష్యమాణముపాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే. …… ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స కథమువాచేతి. ఆహ- ఔపమన్యవ హే. కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వయమన్యాయః- ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి. నైష దోషః- *యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్. అన్యత్రాప్యప్రతిభానవతః శిష్యస్య ప్రతిభోత్పాదనార్థ ఆచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టోఽజాతశత్రోః * క్వైష తదాభూత్క్వ తదాగాదితి. దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాస్సే భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోఽయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్. యంత్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్- సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతం సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతం చ, అహర్గణాదిషు- తవ కులే దృశ్యతే. అతీవ కర్మిణస్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యా హి ప్రష్టారః - ఆచార్యస్తు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి). వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి). బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి) - ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి). ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతాద్రవ్యం. అహీనే ప్రసుతం- సత్రేష్వాసుతమితి భేదః. తవేతి పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

రం.— అథ కైకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిజ్జ్ఞాతం-కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కంత్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్ప

N. KUPPU
FLE

తాన్ హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే తాన్ హానుపనీయైవైతదువాచ॥ ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

ఉ.— ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే॥ ౧

త్వంచ తమాత్మానమధునా అధ్యేషి- ఉపాస్సే. న చ తే తజ్జ్ఞానమపరిపూర్ణం. అత ఏతమేవ న ఉపదిశ- స ప్రరాజనాన్తరమిత్యర్థః. విశ్వాన్నరాన్నయతి- విశ్వ ఏనం నరా నయన్తీతి వా- విశ్వానరః. విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః. వయస ఏవ వాయస ఇతివత్. ౬

శం.— ఇత్యుక్తాస్తాన్ హోవాచ. ప్రాతర్వః- యుష్మభ్యం ప్రతివక్తాస్మి- ప్రతివాక్యం దాతాస్మి, ఇత్యుక్తాస్తే హ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిత్పాణయః- సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం ప్రతిచక్రమిరే- గతవన్తః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థినో వినయేనోపజగ్ముః- తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యం. తేభ్యశ్చాదాద్విద్యామనుపనీయైవ - ఉపనయనమకృత్వైవ తాన్, ఏతత్ - వైశ్వానరవిజ్ఞానమువాచేతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. యథా యోగ్యేభ్యో విద్యాముదాత్- తథాఽన్యేనాపి విద్యా దాతవ్యేత్యాఖ్యాయికార్థః ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యభావేనోపసన్నేభ్యో విద్యా దాతవ్యా- న యథాకథంచిదితి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. తే హేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యం దర్శయతి (యత ఇతి). యోగ్యత్వే సత్యర్థం రాజానం ప్రత్యుపగమనమిష్టమేవేతి మన్వానో విశినష్టి (విద్యార్థిన ఇతి). తథేత్యత్ర తచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః. ఉపనయనం - పాదయోర్నిపతనం. వక్ష్యమాణం - వైశ్వానరవిజ్ఞానం. తేనైతదిత్యస్య సమ్బన్ధ ఇతి యావత్. ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యముపసంహరతి. (యథేతి) ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తాన్హోవాచ ప్రాతర్వః ప్రతివక్తాస్మీతి) తేషామభిమానం పరిశోధ్య శ్వః ప్రతివచనం దాస్యామీతి మత్వా ప్రాతః ప్రశ్నస్య ప్రతివచనకర్తాస్మీత్యువాచేత్యర్థః. (తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిరే) తే చ రాజ్ఞోఽభిప్రాయజ్ఞాః సమిద్భారహస్తా అపరేద్యుః పూర్వాహ్ణే రాజానం శిష్యభావమిత్యుపగతవన్తః. (తాన్హానుపనీయైవైతదువాచ) రాజాపి తాన్ సమిత్పాణీనుపయామేతి వదతస్స్వక్షత్రియజాత్యభిమానానుద్వీక్ష్య తేషాముపదేశయోగ్యతాం జ్ఞాత్వా అబ్రాహ్మణేన న బ్రాహ్మణ ఉపనేతవ్య ఇతి శాస్త్రార్థం జ్ఞాత్వా తైస్సమర్పితం సమిదాద్యుపాయనమఙ్గీకృత్యైవ నైతేభ్య ఏతత్ - వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. యత ఏవం మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాస్సన్తో మహాశాలత్వాద్యభిమానం హిత్వా సమిద్భారహస్తా జాతితో హీనం రాజానం విద్యార్థితయోపజగ్ముః- తస్మాత్తథాన్యైర్విద్యోపాదిత్సుభిర్భవితవ్యమిత్యాఖ్యాయికయా సూచ్యతే. ౭

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— స కథమువాచేతి. ఆహ- ఔపమన్యవ హే. కమాత్మానం వైశ్వానరం త్వముపాస్స ఇతి పప్రచ్ఛ. నన్వయమన్యాయః- ఆచార్యస్సన్ శిష్యం పృచ్ఛతీతి. నైష దోషః- *యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి న్యాయదర్శనాత్. అన్యత్రాప్యప్రతిభానవతి శిష్యే ప్రతిభోత్పాదనార్థ ఆచార్యస్య ప్రశ్నో దృష్టోఽజాతశత్రోః *క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాదితి. దివమేవ - ద్యులోకమేవ వైశ్వానరముపాస్సే భగవో రాజన్నితి హోవాచ. ఏష వై సుతేజాః- శోభనం తేజో యస్య సోఽయం సుతేజా ఇతి ప్రసిద్ధో వైశ్వానర ఆత్మా అయం- ఆత్మనోఽవయవభూతత్వాత్. యం త్వమాత్మానం- ఆత్మైకదేశముపాస్సే- తస్మాత్ - సుతేజసో వైశ్వానరస్యోపాసనాత్తవ సుతం- అభిషుతం సోమరూపం కర్మణి, ప్రసుతం- ప్రకర్షేణ చ సుతం, ఆసుతం చ, అహర్గణాదిషు- తవ కులే దృశ్యతే. అతీవ కర్మిణస్త్వత్కులీనా ఇత్యర్థః. ౧

ఆ.— శిష్యా హి ప్రష్టారః - ఆచార్యస్తు ప్రతివక్తేతి న్యాయేన శఙ్కతే (నన్వితి). వాక్యశేషావష్టమ్భేన దూషయతి (నైష దోష ఇతి). బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి నైతదన్యాయ్యమిత్యాహ (అన్యత్రాపీతి)- ఆచార్యస్య - అజాతశత్రోరితి సమ్బన్ధః. తస్యాత్మత్వే హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి). ఏకాహాదిరూపో జ్యోతిష్టోమాదిరహర్గణః. తత్ర సుతం సోమరూపం లతాద్రవ్యం. అహీనే ప్రసుతం- సత్రేష్వాసుతమితి భేదః. తదేతత్పునర్వచనమన్వయదర్శనార్థం. ౧

రం.— అథ కైకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుః విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిద్విజ్ఞాతం- కించిదవిజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకశః ప్రష్టుముపక్రమతే. తత్రౌపమన్యవం పృచ్ఛతి (ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి) స్ప

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవ మాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేమూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతి హోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి॥ ……………………………………… ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషిం ప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాదిత్యమేవభగవోరాజన్నితి హోవాచైషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సేతస్మాత్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే॥ ౧

ప్రార్థః (దివమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ) హేభగవఃద్యులోకశరీరకంవైశ్వానరమహముపాస్స ఇత్యౌపమన్యవఃప్రత్యువాచేత్యర్థః. కైకయఆహ (ఏషవైసుతేజాఆత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే) యం-ద్యులోకావచ్ఛిన్నంవైశ్వానరమాత్మానంత్వముపాస్సే-ఏషవైశ్వానరఆత్మాసుతేజాః- శోభనంతేజోయస్యసఃసుతేజాః. ద్యులోకోహిసూర్యచన్ద్రతేజోయుక్తతయాసుతేజాభవతి. యతశ్చద్యులోకావచ్ఛిన్నోవైశ్వానరఆత్మాత్వయోపాస్యమానఃసుతేజస్త్వగుణయోగేనసుతేజోనామావైశ్వానరః- (తస్మాత్తవసుతంప్రసుతమాసుతంకులేదృశ్యతే) అత్రసుతప్రసుతాసుతశబ్దాఃఏకాహాహీనసత్రకర్మగతాభిషవణపరాః. సుతశబ్దవత్త్వసామ్యాత్ సుతేజస్త్వోపాసనాయాఃసుతాదిఫలకత్వోపపత్తిరితిభావః. ౧

శం.— అత్స్యన్నం- దీప్తాగ్నిస్సన్. పశ్యసిచపుత్రపౌత్రాదిప్రియం- ఇష్టం. అన్యోఽప్యన్నమత్తి, పశ్యతిచప్రియం, భవత్యస్యసుతంప్రసుతమాసుతమిత్యాదికర్మిత్వం, బ్రహ్మవర్చసంకులే,- యఃకశ్చిదేతం- యథోక్తమేవంవైశ్వానరముపాస్తే- మూర్ధాతువైశ్వానరస్యైషః-నసమస్తోవైశ్వానరః. అతఃసమస్తబుద్ధ్యావైశ్వానరస్యోపాసనాచ్ఛిరః- మూర్ధాతే- విపరీతగ్రాహిణోవ్యపతిష్యత్- విపతితమభవిష్యత్. యత్-యదిమాంనాగతోఽభవిష్యత్. సాధ్వకార్షీః- యన్మామాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నకేవలంప్రాచీనశాలనిష్ఠమిదంఫలం- కింత్వన్యస్యాపిభవతీత్యాహ (అన్యోఽపీతి). తర్హియథోక్తవైశ్వానరజ్ఞానాదేవకృతకృత్యతేత్యాశఙ్క్యాహ (మూర్ధాత్వితి). అతుశార్థముక్త్వావివక్షితార్థమాహ (సాధ్వితి) …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియం) తదుపాసనావైభవేనఅన్నం- లౌకికంభోగ్యమనుభవసి. ప్రియం-పుత్రాదికంచపశ్యసీత్యర్థః. ఏవమన్యోఽపియఃత్వమివత్వదుపాస్యంవైశ్వానరముపాస్తే - సోఽపిత్వమివాన్నాదనప్రియదర్శనబ్రహ్మవర్చసశాలిసన్తానవాంశ్చభవతీత్యాహ (అత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే) ఉక్తార్థః. ఏవంతదుక్తమర్థమఙ్గీకుర్వన్నివఫలప్రదర్శనేనతమభిముఖీకృత్యతత్రవక్తవ్యమంశముపదిశతి (మూర్ధాత్వేషఆత్మనఇతిహోవాచమూర్ధాతేవ్యపతిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి) త్వయావైశ్వానరబుద్ధ్యోపాస్యమానఏషః- ద్యులోకఃపరిచ్ఛిన్నఃఆత్మనః- వైశ్వానరస్యాత్మనోమూర్ధావయవభూతః. నతుసఏవవైశ్వానరాత్మా. ఏతదర్థనిర్ణయార్థంతవమత్సమీపానాగమనేతత్రవైశ్వానరబుద్ధింకుర్వతస్తవమూర్ధావ్యపతిష్యత్- విపరీతవిద్యావశాదనర్థస్స్యాత్. అతస్సాధ్వకార్షీః- యత్త్వంమామాగతోఽసీత్యభిప్రాయః. …………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషిం. హేప్రాచీనయోగ్య. కంత్వమాత్మానముపాస్సఇతి. ఆదిత్యమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ. శుక్లనీలాదిరూపత్వాద్విశ్వరూపత్వమాదిత్యస్య. సర్వరూపత్వాద్వా. సర్వాణిరూపాణిహిత్వాష్ట్రాణీయతః- అతోవావిశ్వరూపఆదిత్యః. తదుపాసనాత్తవబహువిశ్వరూపం- ఇహాముత్రార్థముపకరణందృశ్యతేకులే. ౧

ఆ.— అథ - ప్రాచీనశాలతూష్ణీంభూతేజిజ్ఞాసమానేసత్యనన్తరమిత్యర్థః. ఆదిత్యస్యశుక్లత్వాదిరూపవత్త్వమష్టమేస్పష్టీభవిష్యతి. తస్యసర్వరూపత్వేనవిశ్వరూపత్వముపపాదయతి (సర్వాణీతి). ౧

రం.— (అథహోవాచసత్యయజ్ఞంపౌలుషింప్రాచీనయోగ్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతీత్యాది) ప్రాచీనయోగ్యఇతిసత్యయజ్ఞస్యనామాన్తరం. (ఏషవైవిశ్వరూపఆత్మావైశ్వానరః) రూప్యతఇతిరూపం. విశ్వంరూపం- ప్రకాశ్యంయస్యసవిశ్వరూపః. ఆదిత్యస్యవిశ్వప్రకాశకత్వాద్విశ్వరూపత్వం. (తస్మాత్తవబహువిశ్వరూపంకులేదృశ్యతే) ఏతదుపాసనాత్తవకులేబహువిశ్వరూపం- విశ్వప్రకాశకంపుత్రరత్నాదికందృశ్యతఇత్యర్థః. ౧

ప్రవృత్తోశ్వతరీరథోదాసీనిష్కో- త్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేచక్షుష్ట్వేతదాత్మనఇతిహోవాచాన్ధోఽభవిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచేన్ద్రద్యుమ్నంభాల్లవేయం వైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతివాయుమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచైషవై §పృథగ్వర్త్మాత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వాంపృథగ్బలయఆయన్తిపృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి॥ ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేప్రాణస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచప్రాణస్తఉదక్రమిష్యద్యన్మాంనాగమిష్యఇతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

శం.— కిఞ్చ- త్వామను ప్రవృత్తోఽశ్వతరీభ్యాంయుక్తోరథః- అశ్వతరీరథః. దాసీనిష్కః-దాసీభిర్యుక్తోనిష్కః- హారః.- దాసీనిష్కః (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. చక్షుర్వైశ్వానరస్యతుసవితా. తస్యసమస్తబుద్ధ్యోపాసనాదన్ధోఽభవిష్యత్- చక్షుర్హీనోఽభవిష్యః- (యన్మాంనాగమిష్యఇతి) పూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్స్యన్నమిత్యాది- చక్షుష్ట్వేతదిత్యతః ప్రాక్తనమితిశేషః. చక్షుష్ట్వేతదిత్యాదివాక్యంవ్యాచష్టే (చక్షురిత్యాదినా). తత్రాపితాత్పర్యంయథాపూర్వం ద్రష్టవ్యమిత్యాహ (పూర్వవదితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ప్రవృత్తోశ్వతరీరథోదాసీనిష్కఇత్యాది) అశ్వతరీభిర్యుక్తోరథః - అశ్వతరీరథఃప్రవృత్తః- త్వామనువృత్తః. దాసీభిర్యుక్తోనిష్కః- హారః. దాసీనిష్కఃత్వామను ప్రవృత్తఇత్యర్థః. శిష్టంసర్వంపూర్వవత్ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథహోవాచేన్ద్రద్యుమ్నంభాల్లవేయంవైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇత్యాది) సమానం. పృథగ్వర్త్మాత్మా-నానావర్త్మా నియస్యవాయోరావహోద్వహాదిభిర్భేదైర్వర్తమానస్య - సోఽయంపృథగ్వర్త్మాత్మావాయుః. తస్మాత్ - పృథగ్వర్త్మాత్మనోవైశ్వానరస్యోపాసనాత్పృథక్ - నానాదిక్కాస్త్వాం ప్రతిబలయః- వస్త్రాన్నాదిలక్షణాబలయఃఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. పృథగ్రథశ్రేణయః- రథపఙ్క్తయోపిత్వామనుయన్తి. ౧

ఆ.— సత్యయజ్ఞోపరమానన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పృథగిత్యతః ప్రాక్తనమాదిపదేనగృహీతం. పృథగ్వర్త్మాత్మేతి ప్రతీకమాదాయ-వ్యాచష్టే (నానేతి). అభిముఖ్యేనాగచ్ఛన్- ఆవహః. ఊర్ధ్వనవహతీత్యుద్వహః. తస్మాత్త్వామిత్యాదివ్యాచష్టే (తస్మాదితి). నానాదిక్కాః- నానావిధాసుదిక్షుభవాఇత్యేతత్. ౧

రం.— (అథహోవాచేన్ద్రద్యుమ్నంభాల్లవేయంవైయాఘ్రపద్యకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతి) వ్యాఘ్రపద్యస్యాపత్యం- వైయాఘ్రపద్యః. భాల్లవేరేవవ్యాఘ్రపద్యఇతినామాన్తరం. (ఏషవైపృథగ్వర్త్మావైశ్వానరఇతి) వాయోర్వివిధగతిస్వభావత్వాత్పృథగ్వర్త్మత్వం. (తస్మాత్త్వాంపృథగ్బలయఆయన్తిపృథగ్రథశ్రేణయోఽనుయన్తి) పృథక్- నానాదిక్స్థవస్త్రాన్నాదిలక్షణాఃబలయఃఆయన్తి- ఆగచ్ఛన్తి. రథపఙ్క్తయోపిత్వామనుయాన్తీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) సమానం. ప్రాణస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచ. ప్రాణస్తే- తవఉదక్రమిష్యత్-ఉత్క్రాన్తోఽభవిష్యత్, యన్మాంనాగమిష్యఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పృథగ్వర్త్మావైశ్వానర ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథ హోవాచ జనగ్ శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యాకాశమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వం బహులోసి ప్రజయా చ ధనేన చ. ౧

అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ సన్దేహస్తే వ్యశీర్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విం వైయాఘ్రపద్య కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇత్యప ఏవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వగ్ రయిమాన్ పుష్టిమానసి. ౧

ఆ.— (అత్స్యన్నమిత్యాది సమానమితి) అత్రాదిపదముపాస్త ఇత్యన్తవాక్యసంగ్రహార్థం. ఉత్తరవాక్యస్యాపి ప్రాయసామ్యమాహ (ప్రాణస్త్వితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నం పశ్యసి ప్రియమిత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ జనమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) బహులత్వమాకాశస్య సర్వగతత్వాత్. బహులగుణోపాసనాచ్చ త్వం బహులోఽసి ప్రజయా- పుత్రపౌత్రాదిలక్షణయా ధనేన చ- హిరణ్యాదినా ౧

ఆ.— ఇష్టిద్యుమ్నోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. అత్రాదిపదమేష ఇత్యస్మాత్ప్రాక్తనవాక్యసంగ్రహార్థం. కథమాకాశస్య బహులత్వం- అత ఆహ (బహులత్వమితి). ౧

రం.— (అథ హోవాచ జనం శార్కరాక్ష్యం శార్కరాక్ష్య కం త్వమాత్మానమిత్యాది) (ఏష వై బహుల ఆత్మా వైశ్వానరః) భూతాన్తరేభ్య ఆకాశస్య మహత్త్వాద్బహులత్వం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— (సన్దేహస్త్వేషః) సన్దేహః- మధ్యమం శరీరం వైశ్వానరస్య. దిహ ఉపచయ ఇత్యర్థాత్. మాంసరుధిరాస్థ్యాదిభిర్బహులం శరీరం- తత్. సన్దేహస్తే- తవ మధ్యశరీరం వ్యశీర్యత- శీర్ణమభవిష్యత్. యన్మాం నాగమిష్య ఇతి. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథం శరీరస్య మధ్యమేభాగస్య సంశయవాచీ సన్దేహశబ్దో వర్తతే- తత్రాహ (దిహ ఇతి). ఆకాశస్య సర్వగతత్వేన బహులత్వాద్దేహస్య చ పరిచ్ఛిన్నత్వేన తదభావాత్, కథమాకాశం వైశ్వానరస్య శరీరం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మాంసేతి)-తత్- శరీరమితి సమ్బన్ధః. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) (సన్దేహస్త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ) సన్దేహః - మధ్యకాయః. మధ్యకాయో హ్యుత్తరాపరకాయయోరాకాశస్య ప్రతిష్ఠ ఇతి సన్దిహ్యమానత్వాత్ సన్దేహ ఇత్యుచ్యతే. వ్యశీర్యత్ - విశీర్ణోఽభవిష్యదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథ హోవాచ బుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) సమానం. (ఏష వై రయిరాత్మా వైశ్వానరః) ధనరూపః. అద్భ్యో హ్యన్నం- తతో ధనమితి. తస్మాద్రయిమాన్-ధనవాం స్త్వం పుష్టిమాంశ్చ శరీరేణ, పుష్టేశ్చాన్ననిమిత్తత్వాత్. ౧

ఆ.— జనసంవాదోపరమానన్తర్యమథశబ్దార్థః. కథమబాత్మకో వైశ్వానరో రయిరితి ధనేన నిర్దిశ్యతే- తత్రాహ (అద్భ్య ఇతి) *ఆయన్త్యైఘృతమితివత్కార్యవాచకేన కారణం లక్ష్యత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ - యథోక్తవైశ్వానరోపాసనాదిత్యేతత్. ధనరూపవైశ్వానరోపాసనాద్ధనవానిత్యేవ వక్తవ్యే కథం పుష్టిమానిత్యధికావాప్తిః- తత్రాహ (పుష్టేశ్చేతి). ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయ ఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తే వస్తిస్త్వేషఆత్మనఇతిహోవాచవస్తిస్తేవ్యభేత్స్యద్యన్మాం నాగమిష్యఇతి. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఉ.— అథహోవాచోద్దాలకమారుణిం గౌతమకంత్వమాత్మానముపాస్సఇతిపృథివీమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచైషవైప్రతిష్ఠాత్మావైశ్వానరోయంత్వమాత్మానముపాస్సే తస్మాత్త్వంప్రతిష్ఠితోసి ప్రజయాచపశుభిశ్చ. ౧

అత్స్యన్నంపశ్యసిప్రియమత్త్యన్నంపశ్యతిప్రియంభవత్యస్యబ్రహ్మవర్చసంకులేయ ఏతమేవమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేపాదౌత్వేతావాత్మనఇతిహోవాచపాదౌతేవ్యమ్లాస్యేతాంయన్మాంనాగమిష్యఇతి.... ... ... ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఃఖణ్డః.

ఉ.— తాన్హోవాచైతేవైఖలుయూయంపృథగివేమ మాత్మానంవైశ్వానరంవిద్వాగ్ంసోఽన్నమత్థయస్త్వేతమేవంప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానంవైశ్వానరముపాస్తేససర్వేషులోకేషుసర్వేషుభూతేషుసర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి॥ ౧

రం.— (అథహోవాచబుడిలమాశ్వతరాశ్విమిత్యాది) వైయాఘ్రపద్య- వ్యాఘ్రపద్గోత్రాపత్యేత్యర్థః. (ఏషవైరయిరాత్మా వైశ్వానరఇతి) అహంవేగవత్త్వాద్రయిత్వం. వినర్గశ్ఛాన్దసః. ధనప్రాప్తిహేతుత్వాద్వారయిత్వం. రయిమాన్- ధనవానిత్యర్థః. ౧

శం.— వస్తిస్త్వేషఆత్మనః- వైశ్వానరస్యవస్తిః- మూత్రసఙ్గ్రహస్థానం. వస్తిస్తేవ్యభేత్స్యత్- భిన్నోఽభవిష్యత్, యన్మాంనాగమిష్యఇతి.. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— * మూత్రాశయోఽథసుర్వక్రో వస్తిరిత్యభిధీయతఇత్యాశయేనాహ (వస్తిరితి) ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వస్తిః- మూత్రస్థానం. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథహోవాచోద్దాలకమిత్యాది) సమానం. పృథివీమేవభగవోరాజన్నితిహోవాచ. ఏషవైప్రతిష్ఠా- పాదౌవైశ్వానరస్య. ౧

ఆ.— ప్రాచీనశాలప్రభృతిషుపఞ్చసుమానమాతిష్ఠమానేష్వనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. ౧-౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అథహోవాచోద్దాలకమారుణిమిత్యాది) ప్రాణ్యాధారత్వాత్పృథివ్యాః ప్రతిష్ఠాత్వం. ౧

శం.— పాదౌత్వేవ్యమ్లాస్యేతాం-విమ్లానావభవిష్యేతాం, శిథిలీభూతౌ. యన్మాంనాగమిష్యఇతి........................ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (అత్స్యన్నమిత్యాది) వ్యమ్లాస్యేతాం- మ్లానౌ- శ్లథావభవిష్యతామిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేసప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాన్- యథోక్తవైశ్వానరదర్శనవతో హఉవాచ. ఏతేయూయం. వైఖల్విత్యనర్థకౌ. యూయంపృథగివాపృథక్సన్తమివమేకంవైశ్వానరంవిద్వాంసోఽన్నమత్థ- పరిచ్ఛిన్నాత్మబుద్ధ్యాఏతద్ధస్తిదర్శనఇవజాత్యన్ధాః. యస్త్వేతమేవం- యథోక్తావయవైర్ద్యుమూర్ధాదిభిర్వి

శిష్టమేకం ప్రాదేశమాత్రం। ప్రాదేశైః- ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైరధ్యాత్మం మీయతే జ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రం. ముఖాదిషు వా కరణేష్వకర్తృత్వేన మీయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః. ద్యులోకాదిపృథివ్యన్తప్రదేశపరిమాణో వా ప్రాదేశమాత్రః. ప్రకర్షేణ శాస్త్రేణ దిశ్యన్త ఇతి ప్రాదేశాః- ద్యులోకాదయ ఏవ, తావత్పరిమాణః- ప్రాదేశమాత్రః. శాఖాన్తరే తు * మూర్ధాదిశ్చిబుకప్రతిష్ఠ ఇతి ప్రాదేశమాత్రం కల్పయన్తి. ఇహ తు న తచ్ఛాఖిప్రేతం- * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మన ఇత్యాద్యుపసంహారాత్. ప్రత్యగాత్మతయాఽభివిమీయతే- అహమితి జ్ఞాయత ఇత్యభివిమానః. తమేతమాత్మానం వైశ్వానరం- విశ్వాన్నరాన్నయతి పుణ్యపాపానురూపాం గతిం; సర్వాత్మా చ ఈశ్వరః- వైశ్వానరః. విశ్వో నర ఏవ వా, సర్వాత్మత్వాత్. విశ్వైర్వా నరైః ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవిభజ్యనీయత ఇతి వైశ్వానరః. తమేవముపాస్తే యః- సోఽదన్నన్నాదీ సర్వేషు లోకేషు- ద్యులోకాదిషు. సర్వేషు భూతేషు- చరాచరేషు. సర్వేష్వాత్మసు- శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధిషు. తేషు హ్యాత్మకల్పనావ్యపదేశః ప్రాణినాం. అన్నమత్తి- వైశ్వానరవిత్ సర్వాత్మా సన్నన్నమత్తి- న యథాఽజ్ఞః పిణ్డమాత్రాభిమానస్సన్నిత్యర్థః. ॥

౭౯.—— ఉద్దాలకాన్తేషూపసన్నేషు సామస్త్యేన వైశ్వానరవిద్యాం వక్తుకామస్తేషాం మిథ్యాజ్ఞానమనువదతి (తానిత్యాదినా). అనర్థకావివానర్థకౌ నిపాతౌ- న త్వనర్థకావేవ, తేషాం మిథ్యాజ్ఞానత్వసిద్ధిస్మారకత్వాత్. యోఽయమిత్యన్వయార్థం ప్రాగుక్తమపి పాఠక్రమేణ పునరనూదితం. పృథగివ- విద్వాంస ఇతి సమ్బన్ధః. యథా జాత్యన్ధా హస్తిదర్శనే భిన్నదృష్టయో భవన్తి - తథా యోఽయం వైశ్వానరమాత్మానమేకమపి సర్వాత్మకం సన్తం భిన్నమివ విద్వాంసః పరిచ్ఛిన్నాత్మరూపేణాత్మానం బుద్ధవన్తః తథా చ మిథ్యాదర్శినో యూయం ప్రాగేవ ప్రత్యవాయాన్మామాగతవన్తస్సాధు కృతవన్త ఇత్యర్థః. ప్రధానవిద్యాం వక్తుం పాతనికాం కృత్వా తామిదానీముపదిశతి (యస్త్విత్యాదినా). ఏతం- ఏవమ్భూతం యస్తూపాస్తే- స సర్వేష్వన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. ఏవంశబ్దార్థమాహ (యథోక్తేతి). ఏకం- సమస్తం, త్రైలోక్యాత్మకమితి యావత్. ప్రాదేశమాత్రమిత్యేతద్విభజతే (ప్రాదేశైరితి). యథోక్తైరాధిదైవికావయవైరధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మన్యేవాయం మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రాదేశమాత్రః- తమితి యావత్. ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ముఖాదిషు వేతి). తేషు హి ప్రదేశేష్వయమకర్తృత్వేన సాక్షితయా మీయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా తథోచ్యత ఇత్యర్థః. విధాన్తరేణ వ్యాచష్టే (ద్యులోకాదీతి) అర్థాన్తరమాహ (ప్రకర్షేణేతి). * ఆమనన్త్యేనమస్మిన్నితి న్యాయేన పక్షాన్తరమాహ (శాఖాన్తరే త్వితి). అస్తు తర్హి జాబాలశ్రుత్యనుసారేణ మూర్ధానమారభ్య చుబుకపర్యన్తే దేహావయవే సమ్పాదితో వైశ్వానరః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి. నేత్యాహ (ఇహ త్వితి) – సర్వాత్మత్వేన వైశ్వానరస్యోపసంహారదర్శనాన్నాత్ర జాబాలశ్రుతిరనుసర్తవ్యేత్యర్థః. విశేషణాన్తరం వ్యాచష్టే (ప్రత్యగాత్మతయేతి) సర్వేశ్వరత్వం- సర్వాత్మత్వం- సర్వప్రత్యక్త్వం వా హేతూకృత్య వైశ్వానరశబ్దమనేకధా వ్యాకరోతి (విశ్వానిత్యాదినా) – ఈశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యత్ర వైశ్వానరపదముభయత్ర సమ్బధ్యతే. సః- వైశ్వానరవిదన్నమదన్- సర్వేషు లోకాదిషు స్థిత్వాఽన్నమత్తీతి సమ్బన్ధః. కథమాత్మశబ్దేన శరీరాదయో గృహ్యన్తే- తత్రాహ (తేషు హీతి). సర్వేషు లోకేష్విత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యార్థం దర్శయతి (వైశ్వానరవిదితి). ॥

౮౦.—— (తాన్హోవాచ) అథ రాజా తాన్ - ఋషీన్సనరువాచేత్యర్థః. (ఏతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థ) ఏతాదృశా హి యూయమిమం వైశ్వానరమాత్మానం పృథగివ విద్వాంసః- భిన్నభిన్నతయోపాసీనాః తదనురూపేణాన్నమత్థ- లౌకికం భోగమనుభవథేత్యర్థః. పూర్వత్ర * అత్స్యన్నమితి ప్రతిపురుషముక్తస్యాత్రాత్థేతి బహువచనేన నిర్దేశః. అత్రాన్నమత్థేత్యేతత్ప్రియం పశ్యథేత్యస్యాప్యుపలక్షణం. (యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి) అభివిమానం- సర్వాభివ్యాప్తతయా విగతమానం వైశ్వానరం- విశ్వేషాం నరాణాం నేతారం ఏతమాత్మానం ప్రాదేశమాత్రం - ద్యులోకాదిప్రదేశసమ్బన్ధినీ- ప్రాదేశీ. ప్రాదేశీ మాత్రా యస్య తం ప్రాదేశమాత్రం; ద్యుప్రభృతిప్రదేశపరిచ్ఛిన్నం య ఉపాస్తే- స సర్వలోకసర్వభూతసర్వాత్మవర్తి బ్రహ్మరూపమన్నమత్తి- అనుభవతీత్యర్థః. అనేన వైశ్వానరోపాసనస్య బ్రహ్మప్రాప్తిఫలకత్వముక్తం భవతి. భగవతా హి భాష్యకృతా * సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు చ వర్తమానం యదన్నం- భోగ్యం. తదత్తి. సర్వత్ర వర్తమానం స్వత ఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి. యత్తు సర్వైః కర్మవశ్యైరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నం భుజ్యతే - తన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిహ న గృహ్యత ఇతి భాషితం. అత్ర * ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాస్సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథా తు వ ఏనాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమభిసమ్పాదయిష్యామి స హోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నేష వా ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి నాసికే ఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మా వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి వాజసనేయకోక్తమూర్ధచుబుకాన్తరాళప్రతిష్ఠితత్వలభ్యం ప్రాదేశమాత్రత్వం నోపజీవ్యం - ద్యుప్రభృతిప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రస్య యౌగికార్థస్య ప్రకరణప్రతీతేః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణే * య స్త్వేతమితి న వాజసనేయకోక్తానువాదః- స్వశాఖావాక్య ఏవ పూర్వప్రతిపాదితస్యానువాదేన ఫలసమర్పకత్వోపపత్తేరితి. న చాపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధిత్వమాత్రయా కథం పరిచ్ఛిన్నత్వమితి చోదనీయం- పరిచ్ఛిన్నత్వే బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తేస్సమ్భవాత్. సూత్రితం చ * అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్య ఇతి. బుద్ధిసౌకర్యలక్షణాభివ్యక్తిహేతోరభివిమానస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రాదేశమాత్రత్వముపదిశ్యత ఇతి ఆశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. అభివ్యక్త్యర్థం పరిచ్ఛిన్నత్వోపదేశేఽపి మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశేషైః పురుషవిధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి న చోదనీయం- తథోపాసనార్థత్వాత్. సూత్రితం చ * అనుస్మృతేర్బాదరిరితి. అనుస్మృతిః- ఉపాసనం. అనుస్మృతేర్హేతోః పురుషవిధత్వనిరూపణమితి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. ॥

ఉ.— § తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః. ....

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

N. KUPPUS PLI T.P

శం.— కస్మాదేవం. యస్మాత్తస్య హ వై- ప్రకృతస్యైవైతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః. చక్షుర్విశ్వరూపః. ప్రా పృథగ్వర్త్మాత్మా. సన్దేహో బహులః. వస్తిరేవ రయిః. పృథివ్యేవ పాదౌ. అథవా- విధ్యర్థమేతద్వచనం - ఏవముపాస్య ఇతి. అథేదానీం వైశ్వాన ద్భోజనేఽగ్నిహోత్రం సమ్పిపాదయిషన్నాహ- ఏతస్య వైశ్వానరస్య భోక్తురుర ఏవ వేదిః- ఆకారసామాన్యాత్. లోమాని బర్హిః- వేద్యామివోరసి లోమాన్యాస్తీర్ణాని దృశ్యన్తే. హృదయం గార్హపత్యః- హృదయాద్ధి మనః ప్రణీతమివానన్తరీభవతి. అతో మనోఽన్వాహార్యపచనోఽగ్నిః. ఆస్యం- మా మాహవనీయః. ఆహవనీయః - హూయతేఽస్మిన్నన్నమితి. ... ...

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— వైశ్వానరోపాసకస్సర్వాత్మా సన్నన్నమత్తీత్యేవం కస్మాద్ధేతోర్నిశ్చితమిత్యాశఙ్కామనూద్య హేతుప్రదర్శనపరత్వేనోత్తరం వాక్యముపాదత్తే (కస్మాదిత్యాదినా) - వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వాత్తదుపాసకస్యాపి తదాత్మతయా సర్వాత్మత్వాద్ధసౌ సర్వాత్మభూతస్సర్వత్రాన్నమత్తీతి యుక్తమిత్యర్థః. తస్యేత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి). ప్రధానవిద్యాముక్త్వా తదఙ్గం ప్రాణాగ్నిహోత్రం దర్శయితుం కాణ్డభూమికాం కరోతి (అథేతి) -సమ్పాదయితుమిచ్ఛన్నాదౌ తదఙ్గాన్యశ్వపతిరాహేత్యర్థః. వేదిరితి- స్థణ్డిలమాత్రం గృహ్యతే. అగ్నిహోత్రే తావత్తస్యోపయుక్తత్వాత్, ఇతరస్య దర్శపూర్ణమాసాద్యఙ్గత్వాత్,. వేద్యామాస్తీర్యన్తే యే దర్భాః- తే బర్హిశ్శబ్దేనోచ్యన్తే. హృదయస్య గార్హపత్యత్వం నః ప్రణయనహేతుత్వాత్. ప్రణీతం- ఉత్పన్నమివేత్యర్థః. ఆహవనీయసాదృశ్యం చ ముఖస్య దర్శయతి (ఆహవనీయ ఇతి.) ... ...

ఇతి చతుర్థప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అథ ప్రాణాహుత్యాధారత్వత్రివిధాగ్నిత్వపరికల్పితజాఠరాగ్నిశరీరకద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టాత్మభావిత స్వశరీర క్రియమాణప్రాణాద్యాహుతిభిః వైశ్వానరవిద్యానిష్ఠేన పరమాత్మా సమారాధనీయ ఇతి ప్రతిపాదయతి (తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మేత్యాది) ఏతస్యాత్మనః- *ఉపాస్త ఇత్యవ్యవహితప్రకృతస్యోపాసకస్యాత్మనః మూర్ధైవ తస్య- పూర్వోక్తవైశ్వానర- * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి వైశ్వానరాత్మమూర్ధత్వేన నిర్దిష్టస్సుతేజా ఇత్యర్థః. న చాత్ర తస్య హ వా ఏతస్యేతి పదయోస్సామానాధికరణ్యమస్తు - న తస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరామర్శిత్వమితి శఙ్క్యం- ఉర ఏవ వేదిరిత్యాదావుపాసకోరః పరామర్శస్యావశ్యమ్భావాత్ మూర్ధైవేత్యత్రాపి ఉపాసకస్య మూ వ పరామృశ్యతే. తస్మాదేతస్యేతి శబ్దస్యోపాసకపరత్వమేవ సిద్ధం. ఇహ హి భగవతా చ భాష్యకృతా *ఆమనన్తి చేతి సూత్రవ్యాఖ్యానే *ఏనం- పురుష ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం. వైశ్వానరమస్మిన్-ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయామనన్తి చ- *తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ- తేజా ఇత్యాదినా. అయమర్థః- *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ *స సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలముపదిశ్యాస్యైవోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం *తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యతయోపదిష్టో వైశ్వానరః - తస్యావయవభూతాన్ ద్యువాదిత్యాదీన్ సుతేజోవిశ్వరూపాది నామధేయాన్ ఉపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సమ్పాదయతి. మూర్ధైవ సుతేజాః- ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః. చక్షుర్విశ్వరూపః- దిత్య ఇత్యర్థః. ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా- వాయురిత్యర్థః. సన్దేహో బహులః- ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూతాకాశ ఇత్యర్థః. వస్తిరేవ రయిః- అస్య వస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. పృథివ్యేవ పాదౌ- అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్య శరీరే పరమా నం త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురో లోమ హృదయ మన ఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానర- వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయాన్ అగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్ పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్య ఏవంవి న ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి *ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినా ఉపదిశ్యత ఇతి భాషిత ఉరః ప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశశ్చ ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్త్యర్థ ఇతి *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతీతి సూత్రితం. *స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి దర్శితాగ్నిహోత్రత్వసమ్పత్తేర్హేతోర్వేద్యాదిత్వోపదేశ ఇతి జైమినిర్మన్యత ఇతి సూత్రార్థః. (హృదయం గార్హపత్య) హృదయకమలావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్గార్హపత్యః (మనోఽన్వాహార్యపచనః) మన ఇన్ద్రియావచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిర్దక్షిణాగ్నిః. (ఆస్యమాహవనీయః) స్యావచ్ఛిన్నజాఠర ఆహవనీయ ఇత్యర్థః. గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాదిపరికల్పనస్య సజాతీయజాఠర ఏవోచితత్వాత్, * వైశ్వానరస్య హృదయా

---

§ పృథగ్వర్త్మా సన్దేహ ఇతి రఙ్గరామానుజీయ పాఠః.

ఉ.—— తద్యద్భక్తంప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయꣳ సయాంప్రథమామాహుతింజుహుయాత్తాంజుహుయాత్ప్రాణాయస్వాహేతిప్రాణస్తృప్యతి॥ ౧

ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యత్యాదిత్యేతృప్యతిద్యౌస్తృప్యతిదివితృప్యన్త్యాంయత్కించద్యౌశ్చాదిత్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేనతేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ …………………………………………… ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.—— అథయాంద్వితీయాంజుహుయాత్తాంజుహుయాద్వ్యానాయస్వాహేతివ్యానస్తృప్యతి॥ ౧

స్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియతఇతిభాషితత్వా, చ్చ ఉక్తఏవార్థః. అత్రచహృదయాదిశబ్దాస్తత్తదవచ్ఛిన్నజాఠరాగ్నిశరీరకపరమాత్మపర్యన్తాఇతిద్రష్టవ్యం. …………………………………………………………… ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— తత్రైవంసతియద్భక్తంప్రథమంభోజనకాలేఆగచ్ఛేద్భోజనార్థం, తద్ధోమార్థం-తద్ధోమీయం.- తద్ధోతవ్యం. అగ్నిహోత్రసమ్పన్మాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నాగ్నిహోత్రాఙ్గేతికర్తవ్యతాప్రాప్తిః. ఇహ్యసః - భోక్తాయాంప్రథమామాహుతింజుహుయాత్ - తాంకథంజుహుయాదితి. ఆహ- ప్రాణాయస్వాహేత్యనేనమన్త్రేణ. ఆహుతిశబ్దాదవదానప్రమాణమన్నంప్రక్షిపేదిత్యర్థః. తేనప్రాణస్తృప్యతి. ౧

ఆ.—— (ఏవంసతీతి) ఉక్తన్యాయేనాగ్నిహోత్రేసమ్పాదితేసతీత్యర్థః. సంపాదితస్యాగ్నిహోత్రత్వస్యసామాన్యాదగ్న్యుద్ధరణాదీనితదఙ్గాన్యత్రభవేయురిత్యాశఙ్క్యతద్బుద్ధిమాత్రస్యవివక్షితత్వాన్నైవమిత్యాహ (అగ్నిహోత్రేతి) ఇహేతి-వైశ్వానరవిదోభోజనముచ్యతే, ప్రకృతహోమోహి. తత్రావాన్తరవిభాగమాహ (సభోక్తేతి) కథమితి-మన్త్రోవా- ద్రవ్యపరిమాణంవా- ఫలంవా-పృచ్ఛ్యతే. తత్రప్రథమంప్రత్యాహ (ప్రాణాయేతి) యదిద్వితీయః- తత్రాహ (ఆహుతీతి) అవదానస్యప్రమాణం-పరిమాణంకర్మిణాంప్రసిద్ధం, తేనపరిమితమితియావత్. తృతీయశ్చేత్-తత్రాహ (తేనేతి).

రం.—— (తద్యద్భక్తంప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం) తత్ - తస్యపుంసఃయద్భక్తం - యదన్నంభోజనకాలేప్రథమతఆగచ్ఛేత్-ఉపనమేత్. తద్ధోమీయం- హోమసాధనం. తేనహోతవ్యమిత్యర్థః. (సయాంప్రథమామాహుతింజుహుయాదిత్యాది) ప్రాణాయస్వాహేతి ప్రథమయాహుత్యాహుతాయాంప్రాణస్తృప్యతీత్యర్థః. ౧

౧

శం.—— ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతి. చక్షుషితృప్యత్యాదిత్యోద్యౌశ్చేత్యాదితృప్యతి. యచ్చాన్యద్ద్యౌశ్చాదిత్యశ్చస్వామిత్వేనాధితిష్ఠతః- తచ్చతృప్యతి. తస్యతృప్తిమనుస్వయంభుఞ్జానస్తృప్యతి. ఏవంప్రత్యక్షం. కించ-ప్రజాదిభిశ్చ. తేజః-శరీరస్థాదీప్తిః, ఉజ్జ్వలత్వం, ప్రాగల్భ్యంవా. బ్రహ్మవర్చసం- వృత్తస్వాధ్యాయనిమిత్తంతేజః. … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— భుఞ్జానస్యతృప్తౌప్రత్యక్షంప్రమాణం- ప్రాణాదేస్తృప్తౌశాస్త్రమితివిభాగమభిప్రేత్యాహ (ప్రత్యక్షమితి) • ప్రజాదిభిశ్చ-భోక్తాతృప్యతీతిసమ్బన్ధః. … … … … … … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (ప్రాణేతృప్యతిచక్షుస్తృప్యతిచక్షుషితృప్యత్యాదిత్యస్తృప్యతీత్యాది) ఏవంప్రాణేతృప్తేసతిక్రమాచ్చక్షురాదిత్యోద్యౌశ్చతృప్యన్తి. తతశ్చద్యావాదిత్యాభ్యామధిష్ఠితంవస్తుజాతంచతృప్యతీత్యర్థః. (తస్యానుతృప్తిమిత్యాది) తస్మిన్సర్వస్మిన్తృప్తేతస్యతృప్తిమను - తృప్తైఃపశ్చాత్ప్రజాపశ్వాదిభిర్భోక్తాపితృప్యతీత్యర్థః. అత్రప్రాణచక్షురాదిశబ్దాస్తత్తదభిమానిదేవతాపరాః- అచేతనానాంతృప్తేరసమ్భవాదితి. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. … … … … … … … … … … … … … … … … … … … ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— (అథయాంద్వితీయాం,అథయాంతృతీయాం,అథయాంచతుర్థీం,అథయాంపఞ్చమీ, మితి) సమానం. ౧-౨॥౧-౨॥౧-౨॥౧-౨

పఞ్చమప్రపాఠకే - వింశ, ద్వావింశ, ఏకవింశ, త్రయోవింశ, ఖణ్డభాష్యమ్.

అత్రవింశ, ఏకవింశ, ద్వావింశ, త్రయోవింశ,ఖణ్డభాష్యటీకానాస్తి.

వ్యానేతృప్యతిశ్రోత్రంతృప్యతిశ్రోత్రేతృప్యతిచన్ద్రమాస్తృప్యతిచన్ద్రమసితృప్యతిదిశస్తృప్యన్తిదిక్షుతృప్యన్తీషుయత్కించదిశశ్చచన్ద్రమాశ్చాధితిష్ఠన్తితత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేనతేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథయాంతృతీయాంజుహుయాత్తాంజుహుయాదపానాయస్వాహేత్యపానస్తృప్యతి ౧

అపానేతృప్యతివాక్తృప్యతివాచితృప్యన్త్యామగ్నిస్తృప్యత్యగ్నౌతృప్యతిపృథివీతృప్యతిపృథివ్యాంతృప్యన్త్యాంయత్కించపృథివీచాగ్నిశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేనతేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేఏకవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథయాంచతుర్థీంజుహుయాత్తాంజుహుయాత్సమానాయస్వాహేతిసమానస్తృప్యతి॥ ౧

సమానేతృప్యతిమనస్తృప్యతిమనసితృప్యతిపర్జన్యస్తృప్యతిపర్జన్యేతృప్యతివిద్యుత్తృప్యతివిద్యుతితృప్యన్త్యాంయత్కించవిద్యుచ్చపర్జన్యశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతి తస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేనతేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వావింశః ఖణ్డః.

ఉ.— అథయాంపఞ్చమీంజుహుయాత్తాంజుహుయాదుదానాయస్వాహేత్యుదానస్తృప్యతి॥ ౧

ఉదానేతృప్యతి వాయుస్తృప్యతివాయౌతృప్యత్యాకాశస్తృప్యత్యాకాశేతృప్యతియత్కించ వాయుశ్చాకాశశ్చాధితిష్ఠతస్తత్తృప్యతితస్యానుతృప్తింతృప్యతిప్రజయాపశుభిరన్నాద్యేనతేజసాబ్రహ్మవర్చసేనేతి॥ ౨

ఇతిపఞ్చమప్రపాఠకేత్రయోవింశః ఖణ్డః.

ఉ.— సయఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్యభస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్॥ ౧

అథయఏతదేవంవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతితస్యసర్వేషులోకేషుసర్వేషుభూతేషుసర్వేష్వాత్మసుహుతంభవతి॥ ౨

రం.— బ్రహ్మవర్చసేనతేజసా- వృత్తాధ్యయననిమిత్తతేజసేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ... ... ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥ ౧-౨॥

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే వింశైకవింశ ద్వావింశ త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సయః- కశ్చిదిదం - వైశ్వానరదర్శనంయథోక్తమవిద్వాన్ సన్నగ్నిహోత్రం - ప్రసిద్ధంజుహోతి. యథాఙ్గారాన్- ఆహుతియోగ్యానపోహ్యానాహుతిస్థానేభస్మనిజుహుయాత్ -తాదృక్-తత్తుల్యంతస్యతత్ - అగ్నిహోత్రహవనంస్యాద్వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రమపేక్ష్యేతిప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దయా-వైశ్వానరవిదోఽగ్నిహోత్రంస్తూయతే. ౧

ఆ.— ప్రసిద్ధాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారేణవైశ్వానరవిదోయథోక్తమగ్నిహోత్రమవశ్యకర్తవ్యతాయైస్తౌతి(సయఃకశ్చిదిత్యాదినా) ౧

రం.— (సయఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతి) ఉరః ప్రభృతీనామగ్నిహోత్రోపకరణవేద్యాదితామజానన్యః ప్రాణాగ్నిహోత్రమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. (యథాఙ్గారానపోహ్యభస్మనిజుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్) తదనుష్ఠానంభస్మాహుతిసమానంస్యాదిత్యర్థః. నిష్ఫలమితియావత్. ౧

శం.— అతశ్చైతద్విశిష్టమగ్నిహోత్రం. కథం. అథయఏతదేవంవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతి- తస్య-యథోక్తవైశ్వానరవిజ్ఞానవతః. (సర్వేషులోకేష్విత్యాది) ఉక్తార్థం- హుతం * అన్నమత్తీత్యనయోరేకార్థత్వాత్. ౨

ఉ.—— తద్యథేషీకతూలమగ్నౌప్రోతంప్రదూయేతైవగ్ హాస్యసర్వేపాప్మానః ప్రదూయన్తేయఏతదేవంవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతి॥ ౩

తస్మాదుహైవంవిద్యద్యపిచణ్డాలాయోచ్ఛిష్టంప్రయచ్ఛేదాత్మనిహైవాస్యతద్వైశ్వానరేహుతగ్ స్యాదితితదేషశ్లోకః॥ ౪

యథేహక్షుధితాబాలామాతరంపర్యుపాసతే।ఏవగ్ సర్వాణిభూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసతఇత్యగ్నిహోత్రముపాసతఇతి॥ ………………………… ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఃఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషదిపఞ్చమప్రపాఠకస్సమాప్తః.
హరిః ఓమ్. తత్సత్.

⁂

ఆ.—— ప్రాణాగ్నిహోత్రస్యవైశిష్ట్యేహేత్వన్తరమతశ్శబ్దోపాత్తంప్రశ్నపూర్వకంప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)-నైయమికాగ్నిహోత్రనిన్దాద్వారాప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యనన్తరంవిధాన్తరేణతస్యైవనిరవద్యతాకీర్త్యతఇత్యతశ్శబ్దార్థః. ఏతదితి- వైశ్వానరదర్శనముక్తం. (ఏవమితి) వైశ్వానరస్యోక్తసర్వాత్మత్వాదిప్రకారేణేత్యర్థః. అగ్నిహోత్రమితి- సామ్పాదికమగ్నిహోత్రంగృహ్యతే. కథమిదముక్తార్థం- సర్వేషులోకేష్వన్నమత్తీతివాక్యంవ్యాఖ్యాతం-తస్యసర్వేషులోకాదిషుహుతంభవతీత్యన్యాదృశమిదంవాక్యం-తత్రాహ (హుతమితి). ౨

రం.—— (అథయఏతదేవంవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతీత్యాది) సర్వేషులోకేష్విత్యాదినాసర్వాత్మకభగవదారాధనేనసర్వభూతారాధితంభవతీతిహుతప్రకర్షోక్తిః. ౨

శం.—— కించ- తద్యథాఇషీకాయాస్తూలం- అగ్రమగ్నౌప్రోతం- ప్రక్షిప్తం,ప్రదూయేత- ప్రదహ్యేతక్షిప్రం. ఏవంహ్యాస్య- విదుషస్సర్వాత్మభూతస్యసర్వాన్నానామత్తుఃసర్వే- నిరవశిష్టాఃపాప్మానః- ధర్మాధర్మాఖ్యాఅనేకజన్మసఞ్చితా, ఇహచప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తే, ర్జ్ఞానసహభావిన, శ్చప్రదూయన్తే- ప్రదహ్యేరన్,వర్తమానశరీరారమ్భకపాప్మవర్జం. లక్ష్యంప్రతిముక్తేషువత్-ప్రవృత్తఫలత్వాత్తస్యనదాహః. యఏతదేవంవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతి- భుఙ్క్తే. ౩

ఆ.—— ఇతశ్చవైశ్వానరవిద్యావతోఽగ్నిహోత్రంవిశిష్టమితివక్తుంవైశ్వానరవిద్యాంస్తౌతి(కిఞ్చేతి)-తత్రవైశ్వానరవిద్యామాహాత్మ్యేదృష్టాన్తఇతియావత్. ఇషీకాయాః- ముఞ్జామధ్యవర్తితృణస్యేత్యేతత్. సర్వశబ్దాత్ప్రారబ్ధకర్మణోపిదాహమాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి). వైశ్వానరవిద్యాయామహాఫలత్వేసిద్ధేతద్వతోఽగ్నిహోత్రంవిశిష్టమిత్యేతత్కృతుస్సర్వదోషాస్పర్శిత్వమిత్యాశయేనాహ (యఏతదితి). ౩

రం.—— (తద్యథేషీకతూలమగ్నౌప్రోతంప్రదూయేతైవంహాస్యేత్యాది) యథాఇషీకాయాః- ముఞ్జాన్తర్వర్తితృణవిశేషస్యతూలమగ్నౌప్రక్షిప్తంసద్యోదహ్యతే- ఏవంసర్వాణిపాపాన్యేతాదృశవిద్యాపూర్వకప్రాణాగ్నిహోత్రానుష్ఠానేనదగ్ధానిభవన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనఫలస్యసర్వపాపప్రదాహస్యప్రాణాగ్నిహోత్రేకీర్తనమఙ్గఫలేనాఙ్గస్యస్తుత్యర్థం. తతశ్చానేనాపిప్రాణాగ్నిహోత్రస్యవైశ్వానర విద్యాఙ్గత్వంజ్ఞాపితంభవతి. ౩

శం.—— యద్యపిచణ్డాలాయ - ఉచ్ఛిష్టానర్హాయోచ్ఛిష్టంప్రయచ్ఛేత్ - ఉచ్ఛిష్టందద్యాత్, ప్రతిషిద్ధ ముచ్ఛిష్టదానంయద్యపికుర్యాత్. ఆత్మనిహైవాస్యచణ్డాలదేహస్థేవైశ్వానరేతద్ధుతంస్యాత్ - నాధర్మనిమిత్తమితివిద్యామేవస్తౌతి. తత్ - ఏతస్మిన్స్తుత్యర్థేశ్లోకః - మన్త్రోప్యేష భవతి. ౪

ఆ.—— విద్యామేవ - విద్యాస్తుతిద్వారాఽగ్నిహోత్రమితియావత్. స్తుత్యర్థే - అగ్నిహోత్రస్యస్తుతిరూపేఽర్థే - తస్మిన్నిత్యేతత్. ౪

రం.—— వైశ్వానరవిద్యాంస్తౌతి (తస్మాదుహైవంవిద్యద్యపిచణ్డాలాయోచ్ఛిష్టంప్రయచ్ఛేదాత్మనిహైవాస్యత ద్వైశ్వానరేహుతంస్యాదితి)ఉచ్ఛిష్టప్రదానాయోగ్యాయచణ్డాలాయోచ్ఛిష్టప్రదానమపివైశ్వానరేసర్వభూతాత్మన్యన్నంజుహోమీతిబుద్ధ్యాఽనుష్ఠితత్వాన్నాధర్మాయభవతీత్యర్థః. (తదేషశ్లోకః) తత్- ఉక్తప్రాణాగ్నిహోత్రవిషయేఏషశ్లోకశ్శ్రూయతఇత్యర్థః. ౪

శం.—— యథేహ- లోకేక్షుధితాః- బుభుక్షితాబాలాఃమాతరంపర్యుపాసతే- కదానోమాతాఽన్నంప్రయచ్ఛతీతి. ఏవంసర్వాణిభూ

తాని- అన్నాద్యాన్యేవంవిద్వాఽగ్నిహోత్రం- భోజనముపాసతే- కదాత్వసౌ భోక్ష్యత ఇతి. జగత్సర్వంవిద్వద్భోజనేన తృప్తం భవతీత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. … … … … ౫

ఇతి పఞ్చమ ప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.
ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్య పాదశిష్యపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కర భగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమ ప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

ఆ.— మన్త్రోప్యుక్తార్థందర్శయతి (జగదితి)- విదుషో వైశ్వానరాత్మనః సర్వాత్మత్వాదిత్యర్థః. … … … … ౫

ఇతి పఞ్చమ ప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.
ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీ భగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం పఞ్చమ ప్రపాఠకభాష్యటీకా.

* * *

రం.— (యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే। ఏవం సర్వాణి భూతానీత్యాది) యథా బుభుక్షితాః బాలాః కదా మాతాఽన్నం ప్రయచ్ఛతీతి మాతరం పరితః ఉపాసతే- ఏవం సర్వాణి భూతాని ఏవంవిదః ప్రాణాగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి విదుషః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్తుత్యర్థోఽయం శ్లోక ఇత్యర్థః. (అగ్నిహోత్రముపాసత ఇత్యగ్నిహోత్రముపాసత ఇతి) ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థా. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- సమన్వయాధ్యాయే *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర శ్రుతస్య వైశ్వానరశబ్దస్యనార్థో నిర్ణేతుం శక్యః- *అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యేనేదమన్నం పచ్యత ఇతి వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరేఽగ్నావపి ప్రయోగదర్శనాత్, *విశ్వస్మా అగ్నింభువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి భూతతృతీయేఽపి ప్రయోగదర్శనాత్, *వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీరితి దేవతాయామపి ప్రయోగదర్శనాత్, *తదాత్మన్యేవాగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యతి *స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోఽగ్నిరుదయత ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రయోగదర్శనాత్,. అతో నార్థో నిర్ణేతుం శక్య ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్. వైశ్వానరః పరమాత్మా- సాధారణస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరబ్రహ్మసాధారణైః *కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ *సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి *తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి వాక్యశ్రుతాత్మత్వబ్రహ్మత్వబ్రహ్మప్రాప్తిఫలకోపాసనవిషయత్వసర్వపాపప్రదాహకత్వాదిధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాత్. *స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. *అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి ఆథర్వణాదిషు పరమాత్మసమ్బన్ధితయా నిర్దిష్టం రూపమస్యాం విద్యాయాం తదిదమితి స్మర్యమాణం- ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం - జ్ఞాపకం స్యాదిత్యర్థః. అగ్నిరిహ ద్యులోకః- *అసౌ వావ లోకోఽగ్నిరిత్యాది శ్రుతేః. *శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. అగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి వైశ్వానరశబ్దసమానాధికరణాగ్నిశబ్దశ్రవణాత్, అగ్నిత్రయపరికల్పన ప్రాణాహుత్యాధారత్వరూపజాఠరాగ్నిలిఙ్గాచ్చ వాజసనేయకే *స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి పురుషాన్తః ప్రతిష్ఠితత్వశ్రవణాచ్చ జాఠర ఏవ భవితుమర్హతీతి చేన్న- పరమాత్మలిఙ్గానామిహ సత్త్వేనాగ్నిశబ్దలిఙ్గానాం తచ్ఛరీరకపరమాత్మోపాసనపరతయాప్యుపపత్తేః. తథా దృష్ట్యుపదేశాత్- తథోపాసనస్యోపదిష్టత్వాదిత్యర్థః. త్రైలోక్యశరీరకత్వాదీనాం చ పరమాత్మధర్మాణాం జాఠరే అసమ్భవాత్, వాజసనేయకే *స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి పురుషశబ్దశ్రవణాత్, *భగవానితి శబ్దోఽయం తథా పురుష ఇత్యపి। నిరుపాధీ చ వర్తేతే వాసుదేవే సనాతన ఇతి నిరుపాధికపురుషత్వస్యాన్యత్రాసమ్భవాత్, అచేతనే జాఠరాగ్నౌ సర్వాత్మనాఽసమ్భవా, న్న జాఠరాగ్నిః. *అత ఏవ న దేవతా భూతం చ. ఉక్తైరేవ హేతుభిర్భూతతృతీయదేవతావిశేషయోరపి న ప్రసక్తిరిత్యర్థః. ఏవం సూత్రకారః అగ్నిత్రయపరికల్పనాది జాఠరాగ్న్యాద్యనన్యథాసిద్ధలిఙ్గైః *ప్రాణస్తథాఽనుగమాదిత్యధికరణోక్తన్యాయేన జాఠరాగ్నివిశిష్టః పరమాత్మైవేహోపాస్య ఇతి *తథా దృష్ట్యుపదేశాదితి సూత్రఖణ్డేన సిద్ధాన్తమావిష్కృత్య లిఙ్గాన్యథాసిద్ధిం సమ్భావయతో జైమినేః అగ్నిశబ్దనిర్వాహప్రకారం దర్శయతి- *సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. *మాముపాస్స్వ *ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మేత్యాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యా న తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరత్వమాశ్రయణీయం- అగ్రం నయతీత్యగ్నిరితి యోగవ్యుత్పత్త్యాఽగ్నిశబ్దస్యాగ్నివ్యవధానమన్తరేణ సాక్షాదేవ పరమాత్మపరత్వసమ్భవం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అత్ర వ్యాసాశయః అగ్నిలిఙ్గైర్విద్యమానేఽగ్నిశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యాగ్నిశరీరకపరమాత్మపరత్వమేవోచితం- తాదృశానన్యథాసిద్ధలిఙ్గరాహిత్యస్థలే అయమపి న్యాయోఽస్తీతి వ్యుత్పాదనార్థమిత్థముపన్యస్తం- న తు ప్రకృతోపయుక్తతయేత్యుక్తం. *అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. *అనుస్మృతేర్బాదరిః. *సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. *ఆమనన్తి చైనమస్మిన్నితి చత్వార్యపి సూత్రాణి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతాని. అతో వైశ్వానరః పరమాత్మేతి స్థితం. తథా గుణోపసంహారపాదే ద్యుమూర్ధాదివ్యస్తోపాసనే ప్యౌపమన్యవాదిభిరుక్తైః *అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి వ్యస్తోపాసనేషు

ఫలశ్రవణాద్వ్యస్తోపాసనమేవ ప్రామాణికం. * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనసముదాయానువాద ఏవ- న తు సమస్తోపాసనవిధిః. అథవా - అనేన వాక్యేన సమస్తోపాసనమపి విధీయతే. అతో ద్వయమపి ప్రామాణికం. అల్పఫలార్థిభిర్వ్యస్తోపాసనం కర్తవ్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి. భూమ్నః- సామస్త్యస్య జ్యాయస్త్వం- ప్రామాణికత్వం. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనేఽనర్థం బ్రువతీ * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా. న చేదం నహి నిన్దా న్యాయేన సమస్తోపాసనప్రశంసార్థమేవ కిం న స్యాదితి వాచ్యం - అగ్నిహోత్రం ప్రకృత్య శ్రుతేన * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాద్గవేధుకయవాగ్వా వా జుహుయాన్న గ్రామ్యాన్పశూన్హినస్తి నారణ్యానితి వాక్యేన జర్తిలగవేధుకశబ్దవాచ్యారణ్యతిలారణ్యగోధూమకృతయవాగ్వోర్వికల్పేనాగ్నిహోత్రాహుతౌ ద్రవ్యత్వవిధానే, గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారహితతయా తయోః స్తవనే, చ ప్రతీయమానేఽపి * అథో ఖల్వాహురనాహుతిర్వై జర్తిలాశ్చ గవేధుకాశ్చ పయసాఽగ్నిహోత్రం జుహుయాదితి తదనన్తరం జర్తిలాది ప్రతిక్షేపేణ పయోవిధిదర్శనాత్తదేకవాక్యతయా * జర్తిలయవాగ్వా జుహుయాదిత్యాదేః గ్రామ్యారణ్యపశుహింసారాహిత్యేన ప్రశస్తతయా హోమార్హా అపి జర్తిలా గవేధుకాశ్చ యదపేక్షయా దుష్టాః- తత్ పయ ఏవ ప్రశస్తమితి పయస్స్తుత్యర్థత్వం- ఏకవాక్యతాఽనురోధాదితి * న చేదన్యం ప్రకల్పయేత్ప్రక్లృప్తావర్థవాదస్స్యాదితి పూర్వతన్త్రాధికరణే కించిద్విధిపూర్వకం తన్నిన్దాయాం విధ్యన్తరశ్రవణే సతి తదేకవాక్యతాఽనురోధాత్పూర్వప్రవృత్తయోర్విధినిన్దయోస్తదర్థవాదత్వమితి సమర్థితం. తద్వదేవేహాపి యుక్తం. నను జర్తిలగవేధుకయోః పయసా సహ సమ్బన్ధాభావాత్ జర్తిలగవేధుకయవాగూవిధానయోరర్థవాదతయైవ విధ్యేకవాక్యతా సమర్థనీయేతి తత్ర తథాఽస్తు నామ. ఇహ తు భూమవిద్యాయాం నామాదీనాం సత్త్వేన బ్రహ్మణా సహ భూయస్త్వావధిత్వేన సమ్బన్ధానాం ప్రాసఙ్గికతదుపాసనావిధివత్ సమస్తోపాసనవిషయేణ వైశ్వానరాత్మనా ద్యావాదిత్యాదీనాం తదవయవత్వేన సమ్బన్ధానాం ప్రాసఙ్గికోపాసనావిధిః కిం న స్యాదితి చేత్. నైవం- వ్యస్తోపాసననిన్దనేన, * మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచేత్యాదివాక్యేషు తుశబ్దకృతేన ద్యావాదిత్యాదీనాం స్వతన్త్రోపాస్యత్వవ్యవచ్ఛేదేన, * తాన్హోవాచైతే వై ఖలు యూయం పృథగివేమమాత్మానం వైశ్వానరం విద్వాంసోఽన్నమత్థేతి వ్యస్తోపాసనానాం భ్రమమూలత్వోద్ఘాటనేన, భూమవిద్యావైషమ్యస్య బహువిధస్య సత్త్వేన జర్తిలయవాగూన్యాయస్యైవాత్ర ప్రవృత్త్యౌచిత్యాత్. క్రతువత్-యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాత ఇతి విహితస్య క్రతోః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిరర్థవాదః- న త్వష్టాకపాలాది ద్రవ్యవిధాయకః. ఏవం * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియమిత్యాదిశ్రవణమప్యర్థవాద ఏవేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౫

ఇతి పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే పఞ్చమప్రపాఠకభాష్యమ్.

⁂

క్షేమాయ యః కరుణయా క్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

N. KUPPUSWAMAYYA. B.A.
PLEADER
TIRUPATI

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

షష్ఠః ప్రపాఠకః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

హరిః ఓమ్.

ఉ.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస తగ్ హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి॥ ౧

సహ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్విగ్ శతివర్షః సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ తగ్ హ పితోవాచ॥ ౨

శం.— శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆసేత్యాద్యధ్యాయసమ్బన్ధః - * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి చోక్తం- కథం తస్మాజ్జగదిదం జాయతే, తస్మిన్నేవ చ లీయతే, ఽనితి చ తేనైవేతి, ఏతద్వక్తవ్యం. అనన్తరం చైకస్మిన్ భుక్తే విదుషి సర్వం జగత్తృప్తం భవతీత్యుక్తం- తదేకత్వే సదాత్మనస్సర్వభూతస్యోపపద్యతే- నాత్మభేదే. కథం చ తదేకత్వమిత్యేతదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే. పితాపుత్రాఖ్యాయికా విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వప్రదర్శనార్థా. శ్వేతకేతురితి- నామతః. హ ఇత్యైతిహ్యార్థం. ఆరుణేయః- అరుణస్య పౌత్రః ఆస- బభూవ. తం- పుత్రం హ ఆరుణిః పితా యోగ్యం విద్యాభాజనం పశ్యన్ తస్యోపనయనకాలాత్యయం చ పశ్యన్నువాచ. హే శ్వేతకేతోఽనురూపం గురుం కులస్య నో గత్వా వస బ్రహ్మచర్యం. న చైతద్యుక్తం- యదస్మత్కులీనో హే సోమ్య అననూచ్య- అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి. బ్రాహ్మణాన్ బన్ధూన్ వ్యపదిశతి- న స్వయం బ్రాహ్మణవృత్త ఇతి. తస్మాత్ ప్రవాసోఽనుమీయతే పితుః- యేన స్వయం గుణవాన్ సన్ పుత్రం నోపనేష్యతి. ౧

ఆ.— వక్ష్యమాణాధ్యాయస్యాతీతేన సన్దర్భేణ సమ్బన్ధం వక్తుం ప్రతీకం గృహీత్వా తం ప్రతిజానీతే (శ్వేతకేతురితి). తమేవ ప్రకటయన్ ప్రథమం తృతీయేనాధ్యాయేనాస్య సమ్బన్ధం కథయతి (సర్వమితి) - ఏతద్వక్తవ్యం- తదర్థోఽయం షష్ఠోఽధ్యాయ ఆరభ్యత ఇతి సమ్బన్ధః. వ్యవహితం సమ్బన్ధముక్త్వాఽవ్యవహితం తమాదర్శయతి (అనన్తరం చేతి). అధ్యాయతాత్పర్యముక్త్వా ఆఖ్యాయికాతాత్పర్యమాహ (పితేతి) - పితా ప్రతివక్తా, పుత్రశ్చ ప్రష్టేత్యేవంవిధయాఽఽఖ్యాయికా- సా చ విద్యాయాస్సారిష్ఠత్వద్యోతనార్థా- పితా హి పుత్రాయ సారతమమేవోపదిశతీత్యర్థః. కులస్యానురూపమిత్యాదివచనాన్నకులాధమస్య గురుత్వమితి గమ్యతే. బ్రహ్మచర్యం - అధ్యయనార్థమితి శేషః. గత్వేత్యాదివచనాన్మాణవకాగ్నీనమధ్యయనమితి సూచితం. మా భూదుపనయనమధ్యయనం చేత్యాశఙ్క్యాహ (న చైతద్యుక్తమితి). కిమితి పితా స్వయమేవోపనీయ పుత్రం నాధ్యాపయతి- తత్రాహ (తస్యేతి) అతశ్శబ్దస్స్వగృహవిషయః. అనుమానం- కల్పనం. తత్ర కల్పకమాహ (యేనేతి) ౧

రం.— సద్విద్యాముపదేష్టుమాఖ్యాయికామాహ (శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆస) హః ప్రసిద్ధ్యర్థః. అరుణపుత్రస్యోద్దాలకస్య పుత్రః శ్వేతకేతునామా బభూవేత్యర్థః. (తం హ పితోవాచ శ్వేతకేతో వస బ్రహ్మచర్యం న వై సోమ్యాస్మత్కులీనోఽననూచ్య బ్రహ్మబన్ధురివ భవతీతి) ఉద్దాలకః- పితా- తం- ద్వాదశవర్షమనుపనీతమనధీతినం పుత్రం శ్వేతకేతుం ప్రతి- హే సోమ్య- సోమార్హ- ప్రియదర్శనేతి వార్థః. శ్వేతకేతో క్వచిద్గురావధ్యయనార్థం బ్రహ్మచర్యం వస. అస్మత్కులప్రసూతః కోఽప్యననూచ్య - అనధీత్య బ్రహ్మబన్ధురివ న భవతీత్యువాచేత్యర్థః. యస్స్వయమబ్రాహ్మణ ఏవ సన్ బ్రాహ్మణాన్ బన్ధుత్వేన వ్యపదిశతి- స బ్రహ్మబన్ధురిత్యుచ్యతే. అత్ర స్వయం గుణవత ఏవ పితుర్ద్వాదశాబ్దమాద్యుపనయనకాలాతిక్రమేఽప్యుపనేతృత్వాభావే హేతుః ప్రవాసాదిలక్షణాత్యన్తానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ౧

శం.— సః- పిత్రోక్తః శ్వేతకేతుర్ద్వాదశవర్షస్సన్నుపేత్యాచార్యం యావచ్చతుర్వింశతివర్షో బభూవ- తావత్సర్వాన్వేదాన్ - చతురోఽప్యధీత్య తదర్థం చ బుద్ధ్వా మహామనాః- మహత్- గమ్భీరం మనో యస్య. న సమమాత్మానమన్యైర్మన్యమానం మనో యస్యేతి సోఽయం మహామనాః. అనూచానమానీ- అనూచానమాత్మానం మన్యత ఇత్యేవంశీలో యస్సోఽనూచానమానీ. స్తబ్ధః- అప్రణతస్వభావ ఏయాయ - గృహం. తం- ఏవంభూతం హాత్మనోఽననురూపశీలం స్తబ్ధం మానినం పుత్రం దృష్ట్వా పితోవాచ సద్ధర్మావతారచికీర్షయా. ౨

ఆ.— అనూచానః- అనువచనసమర్థః. ౨

రం.— (సహ ద్వాదశవర్ష ఉపేత్య చతుర్వింశతివర్షస్సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధ ఏయాయ) సః- శ్వేతకేతుః ద్వాదశవర్షస్సన్ గురుముపేత్య గురుకులే ద్వాదశవర్షాణ్యుషిత్వా సర్వాన్వేదానధీత్య మహామనాః- ప్రౌఢమతిః అనూచానమానీ- ఆత్మానం సాఙ్గవేదాధ్యాయినం మన్యమానః స్తబ్ధః- పరిపూర్ణ ఇవ తృణీకృతజగత్త్రయః చతుర్వింశతివర్షయుక్త ఏయాయ- ప్రత్యాగతః. (తం హ పితోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శ్వేతకేతోయన్నుసోమ్యేదంమహామనాఅనూచానమానీ స్తబ్ధోస్యుతతమాదేశమప్రాక్ష్యోయే
నాశ్రుతగ్ శ్రుతంభవత్యమతంమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతమితికథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి॥ 3

శం.— శ్వేతకేతోయన్నిదంమహామనాఅనూచానమానీ స్తబ్ధశ్చాసి. కస్తేఽతిశయః ప్రాప్త ఉపాధ్యాయాత్. ఉత- అపితమాదేశం- ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః, కేవలశాస్త్రాచార్యోపదేశగమ్యమిత్యేతత్, యేనవాపరం బ్రహ్మాదిశ్యతే- సఆదేశః. తమప్రాక్ష్యః - పృష్టవానస్యాచార్యం. తమాదేశంవిశినష్టి- యేన- ఆదేశేన శ్రుతేనాశ్రుతమప్యన్యచ్ఛ్రుతంభవతి. అమతంమతం - అతర్కితంతర్కితంభవతి. అవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతం - అనిశ్చితంనిశ్చితంభవతీతి. సర్వానపివేదానధీత్యసర్వంచాన్యద్వేద్యమధిగమ్యాప్యకృతార్థఏవభవతి - యావదాత్మతత్త్వంనజానాతీత్యాఖ్యాయికాతోఽవగమ్యతే. తదేతదద్భుతంశ్రుత్వాఆహ- కథంచైతత్ప్రసిద్ధమన్యవిజ్ఞానేనాన్యద్విజ్ఞాతంభవతీత్యేవంమన్వానఃపృచ్ఛతి- కథంను- కేనప్రకారేణ,హేభగవఃసఆదేశోభవతీతి.

ఆ.— కర్మవ్యుత్పత్త్యాకరణవ్యుత్పత్త్యాచాదేశశబ్దోవ్యాఖ్యాతః. కిమిత్యధీత సర్వవేదమధిగతతదర్థంచ పుత్రమాత్మవిద్యానభిజ్ఞత్వపి తాపృచ్ఛతి - తస్య సర్వవేదాధ్యయనాదినైవకృతార్థత్వాభిమానం దర్శయితుమాహ (సర్వానపీతి) తదేతదద్భుతం శ్రుత్వాహేత్యస్యార్థంవివృణోతి (కథన్నివతి).

రం.— ఉక్తిరూహ (శ్వేతకేతోయన్నుసోమ్యేదంమహామనాఅనూచానమానీస్తబ్ధోసి) హేసోమ్య. మహామనాఃనూచానమానీస్తబ్ధోసీతీదంయత్- యస్మాద్ధేతోః. సకఇత్యర్థః. తస్యబ్రహ్మజ్ఞానరహితతాంజానన్నప్యారుణిర్జగదభిన్ననిమిత్తోపాదానభూతబ్రహ్మజ్ఞానవానేవపూర్ణః- నాన్యఇతితస్మైజ్ఞాపయిత్వాపూర్ణత్వాభిమానంతదీయమపనుద్య బ్రహ్మణిజిజ్ఞాసాంసముత్పాదయితుంతమనుజిజ్ఞాసయన్పృచ్ఛతి (ఉతతమాదేశమప్రాక్ష్యోయేనాశ్రుతంశ్రుతంభవత్యమతంమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతమితి) అత్రవ్యాసార్యాః *ఉపక్రమేతావత్- * ఉతతమాదేశమప్రాక్ష్యఇత్యత్రాదేశశబ్దేనప్రశాసితాఽభిధీయతే. అత్రశ్లోకావాచార్యపాదైరుక్తౌ *ఛాన్దోగ్యేకేచిదాహుస్త్విశతిరుతతమాదేశమప్రాక్ష్యఇత్యస్మిన్ప్రాఙ్మూర్ధన్యస్తోపదేశంప్రకటయతిసతాంనప్రశాస్తింఘుఙ్ఞః॥ నోకర్తర్యస్తికర్మణ్యాగణిఘుఙ్ఞిహిసత్కర్తృశాస్తానకర్మస్యాత్తత్కర్తుర్వోపదేశోభవతివకుతోఽపమాదేశవాచోపదేశ్యం॥ అత్రబ్రూమఃప్రశాస్తింవదతిదిశిరసౌవాఙ్ముఖోనోపదేశంశాస్తాసాతిప్రసిద్ధోనహిపరమిహచాపేక్షితార్థప్రసఙ్గః॥ యదుక్తంఽసాధారణో క్త్యాఘుఙ్ఞిగణికరణేప్యత్రవైవక్షికత్వంశాబ్దోక్తంకారకాణాంసనుకరణతయాకర్తరిస్యాద్విపక్షేతి. ఆదేశశబ్దేనోపదేశ్యముచ్యతే- ప్రకృత్యర్థఉపదేశః. ప్రత్యయార్థఃకర్మత్వం- * అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామితికర్తృవ్యతిరిక్తకారకేఘఞోవిహితత్వాత్, ఉపదేశేబ్రహ్మణఃకర్మత్వోపపత్తేః, ప్రశాసనేతుబ్రహ్మనకర్మ - అపితుకర్తృ. కర్తృవ్యతిరిక్తకారకేహిఘఞ్ప్రత్యయవిధిః. నాత్రకప్రత్యయఉపపద్యతే- * కిజ్జితిచేతిగుణప్రతిషేధాత్ ఆదేశశబ్దరూపాసిద్ధేః. నాపిపచాద్యచ్ప్రత్యయఉపపద్యతే- దిశిధాతోరిగుపధత్వేన * ఇగుపధాత్కఇత్యపవాదసూత్రేణకప్రత్యయప్రాప్తేగుణాభావాత్. అతోఘఞ్ప్రత్యయాన్తఏవాయమాదేశశబ్దః. సచప్రత్యయఃకర్త్రర్థనభిహితఇతికర్మార్థకత్వస్యైవయుక్తత్వాత్ ఉపదేశ్యమేవాదేశశబ్దవాచ్యమితి. అత్రోచ్యతే- ప్రకృత్యర్థఃశాసనం- ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్, అన్యథాస్వారస్యభఙ్గాత్,. * ఉజ్జ్వార్యోపదేశత్విత్యాక్షప్రయోజనవచనః- ఉపపూర్వస్తునియోజ్యప్రయోజనవచనఇతిహిన్యాసకారః. నియోక్తరిప్రయోజనంయస్య- తస్యార్థస్యవాచకఇత్యర్థః. ఏవమస్యత్రాపి., కించ- ఉపదేశ్యత్వంలౌకికాలౌకికధర్మబ్రహ్మభాగార్థసాధారణం. ప్రశాసితృత్వంతుబ్రహ్మణోఽసాధారణం- * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తాజనానాం *ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గీత్యాదిభిర్నిరుపాధికప్రశాసనస్యబ్రహ్మాసాధారణత్వశ్రవణాత్. నిరుపాధికోపదేశ్యత్వంబ్రహ్మణఇత్యసాధారణ్యమితిచేన్న- ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణతత్సాధనేషుసాధారణ్యాత్. యద్యప్యమితసుఖదుఃఖనివృత్త్యాదిసాధనోపదేశ్యంస్యాత్- తథాపిసంసారనివృత్తిబ్రహ్మతదుపాసనానాముపదేశ్యత్వంసాధారణం. ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యత్వమర్థసిద్ధం - అతఉపదేశ్యత్వకథనేనైయర్థ్యంచ. నను * యేనాశ్రుతమిత్యాదినైకవాక్యత్వాత్ స్వజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానహేతుతావిశేషితముపదేశ్యత్వమసాధారణమితిచేత్. తథాపితాదృశముపదేశ్యత్వం ప్రతిజ్ఞావాక్యేనప్రష్టవ్యత్వోక్త్యాచార్థసిద్ధమిత్యనపేక్షితోపదేశ్యత్వకథనాదప్యపేక్షితంప్రశాసితృత్వమేవవాచ్యమితియుక్తం- * యేనాశ్రుతమిత్యుపాదానత్వేసిద్ధేప్రశాసితృత్వేనహినిమిత్తత్వంసిధ్యేత్ - నిమిత్తాన్తరేసతిహ్యేకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానంనోపపద్యతే. అతఃప్రతిపిపాదయిషితవస్తునోఽపేక్షితాసాధారణాకారవిశిష్టతయైవప్రతిపాదనముచితం. ఘఞ్ప్రత్యయస్యకరణేఽప్యుపపన్నత్వాత్ * వివక్షాతఃకారకాణాంప్రవృత్తిరితిశాబ్దోక్తన్యాయేనకర్తురేవకరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణసాధకతమత్వవివక్షయాతథాప్రయోగఉపపద్యతే. * అకర్తరీతిసూత్రస్యప్రయోజనంకరణత్వవివక్షయావినాకర్తర్యసాధుత్వేనప్రయోగనివృత్తిః. ఉపదేశపక్షేప్రకృత్యర్థాస్వారస్యంప్రత్యయస్వారస్యంచ - ప్రశాసనపక్షేప్రత్యయాస్వారస్యంప్రధానభూతప్రకృత్యర్థస్వారస్యమర్థౌచిత్యంచేతివైషమ్యం. అతఃప్రశాసనమేవాదేశశబ్దాభిధేయమితిస్వీకర్తుంయుక్తమితి. అత్రేదంవిచార్యతే - యత్తావదుచ్యతేప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాత్ప్రకృత్యర్థశ్శాసనమితి - సత్యమేవతత్. * శాసనంవివిచ్యజ్ఞాపనమితిధాతువృత్తికృతావ్యాఖ్యాతత్వాదుపదేశఏవపర్యవసానం. * ఉపదేశేజనునాసికఇత్ * స్థానివదాదేశోఽనల్విధావిత్యాదిసూత్రేషు * దిశిరుచ్చారణక్రియఇతిమహాభాష్యోక్తేః. * అథాతోఽహఙ్కారాదేశఇత్యాదావాదేశః - ఉపదేశఇత్యర్థః. * ఇదంశాస్త్యాచార్యఇతిభాష్యస్య ఇదముపదిశతీతివ్యార్థః. * తదశిష్యమిత్యాదావవక్తవ్యమితివ్యాఖ్యాతం. తతశ్చాదేశనం- శాసనం. ఉపదేశః. తత్కర్మత్వంచ * అనుమపితాం భగవాందేవతాంశాధీతిబ్రహ్మణస్సిద్ధమితిప్రకృతి

ప్రత్యయయోరవిరోధసమ్భవాత్ ప్రత్యయార్థస్వారస్యానుసరణస్యానుచితత్వాత్. నచానుశాసనకర్మత్వేఽపి నశాసనకర్మత్వమితి వాచ్యం - * శాసు అనుశిష్టావితి శాసనస్యైవానుశాసనరూపత్వాత్. తతశ్చ కరణత్వస్యారోపేణ ఘఞ్సమర్థనమప్యనుచితం - ఆరోపస్యానుచితత్వాత్. ననుకరణత్వస్య నాధ్యారోపః - తస్య సిద్ధత్వాదితి చేన్న - తథా సతి సిద్ధాన్తే ప్రత్యయార్థస్వారస్యాభ్యుపగమస్యాయుక్తత్వాత్. అతఏవ వాసిశ్ఛినత్తీత్యాదౌ సాకర్యాతిశయవివక్షయా * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయేన కరణే కర్తృత్వారోపేఽపి కర్తృకరణత్వాదేరసమ్భవః - తథా సతి రాజని భృత్యత్వారోపస్యేవానర్థావహత్వాత్. అతఏవ * సాధకతమం కరణమితి సూత్రే అధికరణస్థాల్యాస్సనుకపాలతయా సాధకతమత్వవివక్షయా స్థాల్యాం పచతీతి ప్రయోగముపపాద్య * నచైవం కర్తురపి కరణత్వవివక్షా ప్రసజ్యత - భిన్నజాతీయత్వాత్. సకలసాధనవినియోగకారీ ఖల్వసౌ. నహి శతధనో నిష్కధనేన స్పర్ధితుమర్హతీతి కర్తుః కరణత్వవివక్షాఽభావస్యైవోపపాదితత్వాత్. నిక్షేపరక్షాయాం భగవతో రక్షాకరణత్వానుసన్ధానం ప్రపత్తిరితి పక్షే కరణస్య కర్తృత్వాసమ్భవేన జీవస్యైవ రక్షకత్వమాపతేదితి కర్తృత్వకరణత్వవిరోధస్య, భగవతి కరణత్వానుసన్ధానే * బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాదితిన్యాయవిరోధస్య, చ ప్రతిపాదితత్వాత్. * శక్తివిపర్యయాదితి సూత్రే అన్తఃకరణస్య కర్తృత్వే తతోఽన్యత్కరణం స్యాదిత్యన్తఃకరణాతిరిక్తం కరణాన్తరమభ్యుపగన్తవ్యం స్యాదితి పరైరప్యుపపాదితత్వాచ్చ. కించ- ప్రశాసనకర్తుః కరణత్వసమ్భవేఽపి పరమాత్మనః ప్రశాసనకర్మత్వస్యాపి సమ్భవాత్తదసమ్భవోక్తిర్విరుధ్యేత. కించ- కరణత్వవివక్షితే * కరణాధికరణయోశ్చేతి పరేణ ల్యుటా బాధితత్వేన ఘఞోఽప్రసఙ్గాత్. నచ * హలశ్చేత్యనేన ఘఞః ప్రసఙ్గః- తత్రాపి సంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః. నచ త్వన్మతేఽపి కర్మణి ఘఞ్ న స్యాత్ - * అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞాయామేవ ఘఞో విధానాదితి వాచ్యం - * అకర్తరి చేత్యత్ర చకారస్య భిన్నక్రమత్వమాశ్రిత్యాసంజ్ఞాయామప్యస్తీతి పదమఞ్జర్యాదౌ సమర్థితత్వాత్, సంజ్ఞాగ్రహణానర్థక్యం చ- సర్వత్ర ఘఞో దర్శనాదితి వార్తికకృతోక్తత్వాచ్చ. కించ - ఘఞః కరణార్థత్వే * ఉపక్రమే ఆదేశశబ్దేన ప్రశాసితాఽభిధీయత ఇతి యదభిహితం- తద్విరుధ్యేత- ప్రశాసనకరణస్యైవాభిహితత్వేన ప్రశాసనకర్తురనభిహితత్వాత్. యచ్చోక్తం ప్రశాసితృత్వమసాధారణమితి- తదపి న- ఆదేశశబ్దేన కరణత్వమాత్రాభిధానే ప్రశాసితృత్వానభిధానాత్, తదభిధానేఽపి నిరుపాధికప్రశాసితృత్వస్యైవ ముఖ్యోపదేశ్యత్వస్య బ్రహ్మాసాధారణత్వాత్,. అతఏవ * బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రే బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీపరిగ్రహాత్ బ్రహ్మణ ఏవానిధానికజిజ్ఞాసాకర్మత్వం-తదుపాసనాదీనాం త్వాపేక్షికమిత్యుక్తం. కించ-ఆదేశశబ్దమాత్రస్య హ్యతిప్రసజ్యేతేతి యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యేవం విశేషణోపాదానాత్ అవశ్యం నియమితృత్వస్యాదేశవిశేషకత్వమభ్యుపేయం- యది హ్యాదేశశబ్దస్యైవ నిరుపాధికప్రశాసితృత్వమర్థః- తదా తస్య పరమాత్మాసాధారణత్వాత్ తచ్ఛ్రుతావిశేషణం నస్యాత్. యదపిచోక్తం ప్రష్టవ్యస్యైవకథనేనోపదేశ్యత్వం సిద్ధమితి తత్కథనస్యానపేక్షితత్వాత్ ప్రశాసితృత్వమేవార్థ ఇతి- తన్న- యద్యపి పూర్వం నాపృష్టం- అధునా స్వయమేవ జిజ్ఞాస్యమితి బుద్ధిం జనయిత్వా తముపదేష్టవ్యత్వకథనస్యైవాపేక్షితత్వాత్. అతఏవ * తంత్వౌపనిషదం పృచ్ఛామీత్యాదౌ ప్రష్టవ్యస్యోపదేశ్యస్వలక్షణోపనిషద్వాక్యకథనం. యచ్చోక్తం సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థం నిమిత్తత్వమపేక్షితమితి- తన్న- ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాం ఉపాదానత్వస్యైవ తదన్యథానుపపత్త్యా నిమిత్తత్వస్యాపి లాభసమ్భవేన తస్య పృథగవక్తవ్యత్వాత్తదనుపపత్తేర్భవత్యైవోక్తత్వాదితి. అత్రోచ్యతే- * ఏష ఆదేశః ఏష ఉపదేశ ఇత్యేవం పృథగుపదిష్టయోః * నవాయుక్రియే పృథగుపదేశాదితి న్యాయేనాదేశోపదేశయోర్భేదావశ్యమ్భావాత్, నిమన్త్రితామన్త్రితయోరివ వృక్షవనస్పతిశబ్దయోరివ స్నేహభక్తిశబ్దయోరివ చ క్వచిదేకవిషయప్రయోగమాత్రేణానుభవభేదస్య దురపహ్నవత్వాత్,. ఆదిశతీత్యుక్తే హి యద్వాక్యోల్లఙ్ఘనే దణ్డో భవతి- తాదృశశబ్దప్రయోక్తృత్వం- నియమయితృత్వం-ఆజ్ఞాపయితృత్వం ప్రతీయతే. అతఆదిశతీతి వ్యవహారః ప్రభువిషయ ఏవ. అతఏవ న్యాసకారేణాదేశోపదేశయోర్భేదో వర్ణితః * ఆజ్ఞాపూర్వాదిశతిర్నియోక్తృప్రయోజనవచన ఇతి. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామిత్యాదౌ తథైవ ప్రతీతేః. తతశ్చ ప్రకృతిస్వారస్యేన నియమనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపార్థే ప్రతీతే ఘఞ్ప్రత్యయస్య కర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రవాచినో యోగ్యతావశాత్తస్య తత్కర్మార్థకత్వవత్ అన్యస్మిన్నపి కారకవాచినో ఘఞ్ప్రత్యయస్య సకలకారకప్రయోక్తృకర్తృలక్షణా నహ్యాశ్రీయతే - ప్రష్టవ్యవస్తునస్సాధ్యరూపత్వాత్, అసఙ్జాతవిరోధిముఖ్యప్రకృత్యర్థానుగ్రహేణ జఘన్యప్రత్యయలక్షణాయా ఆశ్రయణీయత్వాత్, * పఞ్చపఞ్చాశతస్త్రివృతస్సంవత్సరా ఇత్యాదౌ అహఃపరత్వేస్వరసత్రివృదాదిపదముఖ్యత్వానుసారేణ జఘన్యసంవత్సరపదస్యైవ సారచాన్ద్రమసాద్యనేకార్థసాధారణ్యేన నిశ్చయాసామఞ్జస్యాదజహల్లక్షణాయా అభ్యుపేతత్వాత్, తథా * ప్రయాజశేషేణ హవీంష్యభిఘారయతీత్యాదౌ ప్రయాజశేషప్రాతిపదికానురోధేన తృతీయాయా ద్వితీయార్థలక్షణాయా ఆశ్రితత్వాత్, తథా * ప్రాణా వా ఋషయ ఇత్యాదౌ ఋషిశబ్దానుసారేణ బహువచనశ్రుతేః పాశన్యాయేన గౌణార్థకత్వస్య * గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చేత్యత్రోపపాదితత్వాచ్చ. నన్వాదేశపదస్య ప్రశాసనాపరపర్యాయాజ్ఞాపనరూపాదేశప్రసిద్ధస్య ఉపదేశప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాభావేఽప్యుపదేశార్థకత్వే ప్రకృతేస్స్వారస్యాత్మనా ముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్, ప్రత్యయస్య త్వన్మతే కర్తృలక్షణాయాం ముఖ్యార్థత్యాగాత్, కాంస్యభోజిన్యాయేన జఘన్యద్యావాపృథివ్యేకకపాలానురోధేన ముఖ్యేన్ద్రాగ్న్యాదీనాం ప్రసూనబర్హిర్నియమాశ్రయణవత్, * ఏకధా బ్రహ్మణ ఉపహరతీత్యత్ర సకృత్సహత్వసాధారణస్యైకధాశబ్దస్యభయోస్తరప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ సహత్వార్థస్వీకారవత్, * సప్తదశప్రాజాపత్యానిత్యత్ర ప్రజాపతిసమ్బన్ధవిశిష్టాన్వయయోగ్యస్యాపి బహుత్వస్యైకపశునిష్ఠస్యైకాదశావదానప్రాపకదుర్బలచోదకానుగ్రహేణ నిశిష్టాన్వయాభ్యుపగమేన ద్రవ్యదేవతాసమ్బన్ధాక్షిప్తయాగభేదాభ్యుపగమవచ్చ జఘన్యఘఞ్ప్రత్యయానుసారేణ ముఖ్యాదిశేరుపదేశార్థకత్వమేవ యుక్తం - ప్రకృతేర్ముఖ్యార్థత్యాగాభావాత్. ప్రచురప్రసిద్ధార్థత్యాగమాత్రం త్వవశిష్యతే- తత్తు న దోషాయ. అతఏవ * పత్న్యయ ఉపగాయన్తీత్యాదౌ గీతశబ్దస్య శారీరగానే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యే సత్యప్యశారీరవాదిత్రాదిగానస్యాపి గీతశబ్దప్రయోగవిషయత్వేన ముఖ్యార్థత్వాత్ సన్నిహితదున్దుభ్యాదిగానస్యైవ కాణ్డవీణాదిభి

ఉ.— యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాద్వాచారమ్భణంవికారో నామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం॥ ౪

రుపచయంకుర్వన్త్యపతాప్యన్త్రీజాంనివర్తకాఇతిదర్శనేసిద్ధాన్తితమితిచేత్. మైవం - గానశబ్దస్యబర్హిరాజ్యాధికరణన్యాయేనగీతమాత్రవాచిత్వాత్ యదుక్తంతత్రసన్నిహితదుష్టుభ్యాదిగానవాచిత్వం. ఇహత్వాదేశశబ్దస్యక్వచిదపిశిష్యోగురుమాదిదేశేత్యాది ప్రయోగాభావేనసాధారణోచ్చారణార్థకత్వాభావాత్ ఉపదేశాతిదేశశబ్దయోరివాదేశోపదేశశబ్దయోరపిభిన్నార్థత్వేనాదేశశబ్దస్యాపదేశార్థకత్వేముఖ్యార్థత్యాగస్యానర్జనీయత్వేనజఘన్యప్రత్యయఏవలక్షణాయాఉచితత్వాత్. వస్తుతస్తు * ఉపదేశేజనునాసికఇదితిసూత్రే * కరణాధికరణయోశ్చేతిల్యుట్టాబాధితస్యఘఞః * అకర్తరిచకారకఇత్యనేనాప్రసజ్జమానశఙ్కాయ * కృత్యల్యుటోబహుళమితిఘఞో భాష్యకృతాసమర్థితత్వాత్తన్న్యాయేనకర్తర్యపితేనైవసూత్రేణఘఞ్ప్రాప్తౌలక్షణాయాఅప్రసక్తాత్ ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తం. ఆదేశనం- ఆదేశఇతిఘఞన్తాద్భావవాచినఆదేశశబ్దాదర్శఆద్యజన్తాదపి ప్రశాసితృత్వార్థకత్వమేవాదేశశబ్దస్యయుక్తమితివయముత్పశ్యామః. తథాచ * ఏతస్యవాఅక్షరస్యప్రశాసనేగార్గిసూర్యాచన్ద్రమసౌవిధృతౌతిష్ఠతః * ప్రశాసితారంసర్వేషామిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిప్రతిపన్నంపరమాత్మధర్మభూతంప్రశాసితృత్వమిహాదేశశబ్దార్థః. ఏతత్సర్వమస్మాభిర్వ్యాసప్రకాశికాయాం ప్రపఞ్చితంతత్రానుసన్ధేయం. ప్రశాసనేనచధారకత్వలక్షణమాత్మత్వంఫలితం- తతశ్చాదేశశబ్దఆత్మత్వపర్యన్తః. యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యత్ర * కస్మిన్నుభగవోవిజ్ఞాతేసర్వమిదంవిజ్ఞాతంభవతి * ఆత్మనిఖల్వరేదృష్టేశ్రుతేమతేవిజ్ఞాతేఇదంసర్వంవిదితంభవతీతి ముణ్డకబృహదారణ్యకవాక్యానుసారేణయేనశ్రుతేనమతేనవిజ్ఞాతేనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంశ్రుతంమతంవిజ్ఞాతంభవతీతి వాక్యపర్యవసితోఽర్థః. బ్రహ్మస్వరూపసత్తామాత్రస్యాశ్రుతశ్రుతత్వాపాదకత్వాభావాత్. అత్రాశ్రుతామతాదిశబ్దానాం * ఇదంసర్వంవిదితంభవతీతిశ్రుత్యన్తరానుసారాత్సర్వార్థకత్వం ద్రష్టవ్యం. తతశ్చయేనశ్రుతేనసర్వంశ్రుతంభవతీత్యర్థః. తతశ్చాశ్రుతంశ్రుతంభవతీత్యశ్రుతస్యశ్రుతత్వప్రతిపాదనంకథమితిశఙ్కాయానావకాశః. యద్వా- అవస్థావిశిష్టతయాఽశ్రుతంస్వరూపేణశ్రుతంభవతీత్యర్థః. అత్రవిజ్ఞానశబ్దోనిదిధ్యాసనపరః- శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిక్రమప్రత్యభిజ్ఞానాదితిద్రష్టవ్యం. అత్రయేనాశ్రుతంశ్రుతమిత్యనేనకిముపాదానమితిపృష్టంభవతి. ప్రశాసితృత్వార్థకేనాదేశశబ్దేనచాత్మస్వరూపంపృష్టంభవతి. తతశ్చాత్మభూతముపాదానంకిమితిప్రశ్నస్యఫలితోఽర్థః. అతఏవశ్రీవిష్ణుపురాణే * యన్మయంచ జగద్బ్రహ్మన్యతశ్చైతచ్చరాచరమితిఉపాదానంచపృష్టం. అతఏవచ * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిప్రతివచనేసదాయతనాఇతిసతఆత్మత్వం, సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిసతఉపాదానత్వం, చప్రతిపాద్యతఇతిద్రష్టవ్యం. అతఏవ * అథాతోఽహఙ్కారాదేశః * అథాతఆత్మాదేశః * అథాతఆదేశోనేతినేతి * ఆదిత్యోబ్రహ్మేత్యాదేశః * ఉభయమాదిష్టంభవత్యధ్యాత్మంచాధిదైవతంచేత్యాదావివాదేశశబ్దస్యఉపదేశార్థకత్వమేవాస్తు- నప్రశాసనార్థకత్వమితిశఙ్కాపరాకృతా. అతోజగదుపాదానభూతంజగదాత్మానంకింపృష్టవానసీత్యర్థః. అత్రజ్ఞాతవానసీత్యనుక్త్వాపృష్టవానసీత్యుక్తవతః * తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయా। ఉపదేక్ష్యన్తితేజ్ఞానంజ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినఇత్యుక్తరీత్యాప్రణిపాతాదిప్రసన్నాచార్యోపదేశగమ్యఏవసోఽర్థః - నతుప్రకారాన్తరేణావిజ్ఞాతుంశక్యతఇత్యభిప్రాయః. అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసమ్భవాత్ ఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానాసమ్భవంమన్వానశ్చోదయతి (కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి) హేభగవఃఈదృశఆదేశఃకథంభవేదిత్యర్థః. ౩

శం.— యథాసఆదేశోభవతి-తచ్ఛృణు- హేసోమ్య యథాలోకేఏకేనమృత్పిణ్డేనరుచకకుమ్భాదికారణభూతేనవిజ్ఞాతేనసర్వం- అన్యత్తద్వికారజాతం- మృణ్మయం- మృద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంస్యాత్. కథంమృత్పిణ్డేకారణేవిజ్ఞాతేకార్యమన్యద్విజ్ఞాతంస్యాత్. నైషదోషః- కారణేనానన్యత్వాత్కార్యస్య. యన్మన్యసేఽన్యస్మిన్విజ్ఞాతేఽన్యన్నజ్ఞాయతఇతి - సత్యమేవంస్యాత్ - యద్యన్యత్కారణాత్కార్యంస్యాత్. నత్వేవమన్యత్కారణాత్కార్యం. కథంతర్హీదంలోకేఇదంకారణ, మయమస్యవికార, ఇతి. శృణు- వాచారమ్భణం-వాగారమ్భణం. వాగాలమ్బనమిత్యేతత్. కోఽసౌ. (వికారోనామధేయం) నామైవనామధేయం. స్వార్థేధేయట్ప్రత్యయః. వాగాలమ్బనమాత్రంనామైవకేవలం-నవికారోనామవస్త్వస్తిపరమార్థతః. మృత్తికేత్యేవ- మృత్తికైవసత్యంవస్త్వస్తి. ౪

ఆ.— మృణ్మయమిత్యస్యవ్యాఖ్యా (మృద్వికారజాతమితి) తద్యథామృత్పిణ్డేనవిజ్ఞాతేనవిజ్ఞాతంస్యాత్ - తథాఽన్యదపిసర్వంకారణేనవిజ్ఞాతేనతద్వికారజాతంవిజ్ఞాతంభవతీతియోజనా. అన్యవిజ్ఞానాదన్యవిజ్ఞానమదృష్టత్వాదశ్లిష్టమితిశఙ్కతే (కథమితి) కార్యకారణయోరనన్యత్వాసిద్ధేర్నైవమితిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) తదేవస్ఫుటయతి (యన్మన్యసఇత్యాదినా) అన్యత్వాభావేలోకప్రసిద్ధివిరోధంశఙ్కతే (కథంతర్హీతి) వాచారమ్భణమిత్యత్రవాచేతితృతీయాషష్ఠ్యర్థేద్రష్టవ్యా. నామధేయమిత్యస్యార్థంకథయతి (నామైవేతి) వికారస్యమిథ్యాత్వేకింపరమార్థతోఽస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (మృత్తికేత్యేవేతి) ౪-౫

రం.— ఉపాదానోపాదేయయోస్తత్సమ్భవతీత్యభిప్రాయేణఉత్తరమాహ (యథాసోమ్యైకేనమృత్పిణ్డేనసర్వం మృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాత్) యథాఉపాదానభూతేమృత్పిణ్డేజ్ఞాతేతదుపాదేయఘటశరావాదికంజ్ఞాతంభవతి- తద్వదిత్యర్థః. నైయాయికరీత్యాఅసదేవఘటాదికంమృత్పిణ్డేనోత్పద్యతే - అతశ్చోపాదానోపాదేయయోర్భేదాత్ నమృత్పిణ్డేజ్ఞాతేసర్వమృణ్మయానాంజ్ఞాతత్వంసమ్భవతీతిమన్వానంప్రత్యాహ (వాచార

ఉ.— యథాసోమ్యైకేనలోహమణినాసర్వంలోహమయంవిజ్ఞాతగ్ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయంలోహమిత్యేవసత్యం॥ ౫

యథాసోమ్యైకేననఖనికృన్తనేనసర్వంకార్ష్ణాయసంవిజ్ఞాతగ్ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయంకృష్ణాయసమిత్యేవసత్యంఏవగ్ సోమ్యసఆదేశోభవతీతి॥ ౬

మ్భణంవికారోనామధేయంమృత్తికేత్యేవసత్యం) ఘటత్వాదిలక్షణోవికారో,ఘటశరావాదినామధేయం, చఆరభ్యతే-ఆలభ్యతే. స్పృశ్యతఇత్యారమ్భణం. కర్మణిల్యుట్. తేనైవమృద్ద్రవ్యేణఘటశరావాదిలక్షణోవికారోఘటశరావాదినామధేయంచస్పృశ్యతఇత్యర్థః. ఆరమ్భణశబ్దస్యపున్నపుంసకలిఙ్గాన్తవికారనామధేయవిశేషణత్వేపి నపుంసకైకశేషైకవద్భావాభ్యాం వా, లిఙ్గసామాన్యాదివివక్షయా వా ఆరమ్భణమితినపుంసకైకవచననిర్దేశః. మృద్ద్రవ్యేణవికారనామధేయేకస్మై ప్రయోజనాయస్పృశ్యేతేఇత్యత్రాహ (వాచేతి) ప్రయోజనస్యహేతుత్వవివక్షయాతృతీయా. వాక్ఛబ్దశ్చఅజహల్లక్షణయావాగాదివ్యవహారపరః. తతశ్చవాక్పూర్వకాహరణాదివ్యవహారార్థంమృత్పిణ్డేననామరూపేస్పృశ్యేతే. మృత్పిణ్డఏవనామరూపభాగ్భవతీత్యర్థః. అత్రయద్యపిమృత్పిణ్డమృణ్మయయోఃభేదప్రతిపాదనంవాచారమ్భణంవికారఇత్యేతావన్మాత్రేణాపినిష్పత్తేరితినామధేయస్యాపిస్పృశ్యత్వంనవక్తవ్యం- తథాపిసంజ్ఞాభేదాదుపాదానోపాదేయయోర్భేదశఙ్కావ్యుదాసాయనామధేయమపిమృద్ద్రవ్యేణస్పృశ్యతఇత్యుక్తిరపేక్షితేతిద్రష్టవ్యం. కార్యకారణయోరేకద్రవ్యత్వేప్రమాణమాహ (మృత్తికేత్యేవసత్యం) మృణ్మయంఘటాదికంమృత్తికేత్యేవప్రమాణప్రతిపన్నం- నతుభిన్నత్వేనేత్యర్థః. యద్వా- మృణ్మయంమృత్తికేతివాక్యమేవసత్యం - అబాధితార్థకమిత్యర్థః. తతశ్చోపాదానోపాదేయయోరభేదాత్ ఉపాదానజ్ఞానేఉపాదేయస్యజ్ఞాతతాభవతీత్యర్థః. ఏతేన * వికారోనామధేయం- వాగాలమ్బనమాత్రం. నామధేయం- స్వార్థాభిధేయప్రత్యయః. నాస్త్యేవకేవలం - నవికారోనామవస్త్వస్తి- మృత్తికైవసత్యమితియత్పరైరుక్తం- తదపాస్తం- వాచారమ్భణమిత్యస్యవాగాలమ్బనమిత్యేతదర్థకత్వేప్రమాణాభావాత్. నామధేయమిత్యనేనవాగాలమ్బనమాత్రమిత్యతోఽతిరిక్తార్థాప్రతిపాదనాత్పునరుక్తేశ్చ. మృత్తికాసత్యత్వమాత్రవివక్షాయామితిశబ్దవైయర్థ్యంచ. ఉక్తంచాభియుక్తైః *వాచారమ్భణమిత్యుక్తేర్మిథ్యేత్యశ్రుతకల్పనం।పునరుక్తిర్నామధేయమితీత్యస్యనిరర్థతేతి. కించ- పరమతే *యేనాశ్రుతంశ్రుతంభవతీతిసర్వజ్ఞాపినయుజ్యతే - శుక్తితత్త్వజ్ఞానేతదధ్యస్తరజతాదేర్నివృత్తావపిరజతస్యజ్ఞాతత్వాదర్శనేన బ్రహ్మణిజ్ఞాతేతదధ్యస్తప్రపఞ్చస్యనివృత్తావపిజ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. ననుశుక్తౌజ్ఞాతాయాంరజతస్యతత్త్వంజ్ఞాతమేవ- శుక్తివ్యతిరిక్తతత్త్వస్యాభావాత్. ఏవంబ్రహ్మణిజ్ఞాతేప్రపఞ్చస్యతత్త్వంజ్ఞాతమేవేతిచేన్న - పరమార్థశుక్తేరపరమార్థరజతతత్త్వరూపత్వాభావాత్. నహిశుక్తౌజ్ఞాతాయాంరజతతత్త్వంజ్ఞాతమితివ్యవహారోదృష్టచరఇత్యాస్తాంతావత్. ననుసర్వంమృణ్మయంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యత్రవికారార్థమయట్ప్రత్యయేనఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థావద్ద్రవ్యరూపోవికారఏవాభిధాతవ్యః- నతుఘటత్వశరావత్వాద్యవస్థారూపోవికారః- తస్యమృత్పిణ్డాపేక్షయాభిన్నత్వేనతజ్జ్ఞానేనజ్ఞాతత్వాసమ్భవాత్. తతశ్చతదుపపాదకేవాచారమ్భణంవికారఇతివాక్యేపివికారశబ్దేనావస్థావద్ద్రవ్యలక్షణస్యవికారస్యాభిధానముచితం- నత్వవస్థాలక్షణవికారస్యేతిచేత్. సత్యం- తస్యైవాభిధానముచితం. తథాపిమృద్ద్రవ్యేణఘటశరావాదిలక్షణస్యావస్థావతోద్రవ్యస్యస్పర్శాసమ్భవాత్. సహ్యాత్మైవాత్మనాస్ప్రష్టుంశక్యః - అతోమృణ్మయమిత్యత్రవికారవాచిమయట్ప్రత్యయేనావస్థావతోఽభిధానేపితదుపపాదకేవాచారమ్భణంవికారఇతివాక్యేవికారశబ్దేనావస్థాయాఏవగ్రహణముచితం. తథామృత్తికేత్యేవసత్యమిత్యత్రవిశేష్యాకాఙ్క్షాయాంసత్యమితినపుంసకలిఙ్గానురోధాత్ అవస్థావద్ద్రవ్యవాచిమృణ్మయమిత్యేతద్విశేష్యతయాఽనుషజ్యతే. తతశ్చసర్వంమృణ్మయంమృత్తికేత్యేవసత్యమిత్యత్రఅవస్థావద్ద్రవ్యమేవవికారవాచినామయట్ప్రత్యయేనాభిధీయతఇతినకశ్చిద్దోషఇతిద్రష్టవ్యం. ౪

శం.— యథాసోమ్యైకేనలోహమణినా- సువర్ణపిణ్డేనసర్వంసువర్ణవికారజాతంకటకముకుటకేయూరాదివిజ్ఞాతంస్యాత్. (వాచారమ్భణమిత్యాది) సమానం. ౫

రం.— (యథాసోమ్యైకేనలోహమణినాసర్వంలోహమయంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యాది) లోహమణిః - సువర్ణపిణ్డవిశేషః. శిష్టంపూర్వవత్. ౫

శం.— యథాసోమ్యైకేననఖనికృన్తనేన - ఉపలక్షితేనకృష్ణాయసపిణ్డేనేత్యర్థః. సర్వంకార్ష్ణాయసం - కృష్ణాయసవికారజాతంవిజ్ఞాతంస్యాత్. సమానమన్యత్. అనేకదృష్టాన్తోపాదానందార్ష్టాన్తికానేకభేదానుగమార్థందృఢప్రతీత్యర్థంచ. ఏవంసోమ్యసఆదేశః- యోమయోక్తో భవతి. ౬

ఆ.— ఏకేనైవదృష్టాన్తేనవివక్షితార్థసిద్ధౌకిమనేకదృష్టాన్తోపాదానేనేత్యాశఙ్క్యాహ (అనేకేతి) ౬

రం.— (యథాసోమ్యైకేననఖనికృన్తనేనసర్వంకార్ష్ణాయసంవిజ్ఞాతంస్యాదిత్యాది) నఖనికృన్తనశబ్దేనకార్ష్ణాయసపిణ్డోలక్ష్యతే. శిష్టంపూర్వవత్. (ఏవంసోమ్యసఆదేశోభవతీతి) మయోక్తఆదేశోమృత్పిణ్డాదితుల్యఇత్యర్థః. ౬

YA, B.A. READER TIRUPATI

నవై నూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్ కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాగ్ంస్త్వేవ మేతద్బ్రవీత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ॥ …………………… ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఉ.— సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయంతద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయంతస్మాదసతస్సజ్జాయత॥ ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతిపిత్రాహ్యాహేతరః (నవై నూనం) భగవన్తః- పూజావన్తోగురవోమమయే-త ఏతత్- భగవదుక్తవస్తునావేదిషుః-నవిజ్ఞాతవన్తోనూనం. యత్- యదిహ్యవేదిష్యన్- విదితవన్తఏతద్వస్తు. కథంమే-గుణవతేభక్తాయానుగతాయనావక్ష్యన్ - నోక్తవన్తః. తేనాహంమన్యేనవిదితవన్తఇతి. అవాచ్యమపిగురోర్న్యగ్భావమవాదీత్పునర్గురుకులంప్రతిప్రేషణభయాత్. అతోభగవాంస్త్వేవమే-మహ్యంతద్వస్తు-యేనసర్వజ్ఞత్వంజ్ఞాతేనమేస్యాత్- తద్బ్రవీతు- కథయతు. ఇత్యుక్తఃపితోవాచ- తథాస్తుసోమ్యేతి…………………… ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నవా ఇత్యాదిప్రతీకమాదాయవ్యాచష్టే (భగవన్తఇతి). తేషామజ్ఞానేహేతుమాహ (యదిత్యాదినా). ననుశ్వేతకేతుర్గురూణామజ్ఞానమూచానోగురుద్రోహీప్రత్యవాయీస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అవాచ్యమపీతి)-గురూణామజ్ఞానమతశ్శబ్దార్థః. …………… ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవముక్తఃపుత్రఆహ (నవైనూనంభగవన్తస్తఏతదవేదిషుర్యద్ధ్యేతదవేదిష్యన్కథంమేనావక్ష్యన్నితిభగవాగ్ంస్త్వేవమేతద్బ్రవీత్వితి) భగవన్తః-పూజావన్తోమమగురవఃఏతత్స్వరూపంనజ్ఞాతవన్తః. యత్-యద్యేతద్వస్తుతేజానీయుః-తర్హిభక్తాయగుణవతేమహ్యముపదిశేయుః, నోపదిష్టవన్తస్తుతే. తేనాహంమన్యేనవిదితవన్తఇతీత్యర్థః. ఏవమవాచ్యమపిగురోర్న్యగ్భావంపునర్గురుకులంప్రతిప్రేషణభయాదుక్త్వాభగవానేవతద్వస్తూపదిశత్వితిపితరంప్రార్థయామాసేత్యర్థః. (తథాసోమ్యేతిహోవాచ) పితాపితథైవవదానీత్యుక్తవానిత్యర్థః…………………… ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం— (సదేవ) సదితి- అస్తితామాత్రంవస్తుసూక్ష్మంనిర్విశేషం సర్వగతమేకంనిరఞ్జనంనిరవయవంవిజ్ఞానం. యదవగమ్యతేసర్వవేదాన్తేభ్యః. ఏవశబ్దోఽవధారణార్థః. కింతదవధ్రియతఇతి. ఆహ- ఇదం- జగన్నామరూపక్రియావద్వికృతముపలభ్యతేయత్ - తత్సదేవాసీదిత్యాసీచ్ఛబ్దేనసమ్బధ్యతే. కదాసదేవేదమాసీదితి. ఉచ్యతే- అగ్రే - జగతః ప్రాగుత్పత్తేః. కింనైదానీమిదంసత్- యేనాగ్రఆసీదితివిశేష్యతే. న. కథంతర్హివిశేషణం. ఇదానీమపీదంసదేవ- కింతునామరూపవిశేషణవదిదంశబ్దబుద్ధివిషయంచేతీదంచభవతి. ప్రాగుత్పత్తేస్తు- అగ్రేకేవలసచ్ఛబ్దబుద్ధిమాత్రగమ్యమేవేతిసదేవేదమగ్రఆసీదిత్యవధార్యతే. నహి ప్రాగుత్పత్తేర్నామవద్రూపవద్వేదమితిగృహీతుంశక్యంవస్తుసుషుప్తకాలఇవ. యథాసుషుప్తాదుత్థితఃసత్త్వమాత్రమవగచ్ఛతి- సుషుప్తేసన్మాత్రమేవకేవలంవస్త్వితి- తథా ప్రాగుత్పత్తేరిత్యభిప్రాయః. యథేదముచ్యతేలోకేపూర్వాహ్ణేఘటాదిసిసృక్షుణాకులాలేనమృత్పిణ్డంప్రసారితముపలభ్య-గ్రామాన్తరంగత్వా-ప్రత్యాగతోఽపరాహ్ణేతత్రైవఘటశరావాద్యనేకభేదభిన్నంకార్యముపలభ్యమృదేవేదంఘటశరావాదికేవలంపూర్వాహ్ణఆసీదితి- తథేహోచ్యతే- సదేవేదమగ్రఆసీదితి. (ఏకమేవేతి)-స్వకార్యపతితమన్యన్నాస్తీత్యేకమేవేత్యుచ్యతే. (అద్వితీయమితి)-మృద్వ్యతిరేకేణమృదోయథాఽన్యద్ఘటాద్యాకారేణపరిణమయితృకులాలాదినిమిత్తకారణందృష్టం- తథాసద్వ్యతిరేకేణసతస్సహకారికారణంద్వితీయంవస్త్వన్తరంప్రాప్తంప్రతిషిధ్యతే- అద్వితీయమితి. నాస్యద్వితీయంవస్త్వన్తరంవిద్యతఇత్యద్వితీయం. ననువైశేషికపక్షేపిసత్సామానాధికరణ్యంసర్వస్యోపపద్యతే; ద్రవ్యగుణాదిషుసచ్ఛబ్దబుద్ధ్యనువృత్తేః. సద్ద్రవ్యం, సన్గుణః, సత్కర్మేత్యాదిదర్శనాత్. సత్యమేవంస్యాదిదానీం- ప్రాగుత్పత్తేస్తునైవేదంకార్యంసదేవాసీదిత్యభ్యుపగమ్యతేవైశేషికైః; ప్రాగుత్పత్తేఃకార్యస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్. నచైకమేవసదద్వితీయంప్రాగుత్పత్తేరిచ్ఛన్తి. తస్మాద్వైశేషికపరికల్పితాత్సతోఽన్యత్కారణమిదంసదుచ్యతేమృదాదిదృష్టాన్తేభ్యః. తత్- తత్రహైతస్మిన్ ప్రాగుత్పత్తేర్వస్తునిరూపణేప్రకే- వైనాశికాఆహుర్వస్తునిరూపయన్తోఽసత్ - అభావమాత్రంప్రాగుత్పత్తేరిదంజగదేకమేవాగ్రేఽద్వితీయమాసీదితి. సదభావమాత్రంహిప్రాగుత్పత్తేస్తత్త్వంకల్పయన్తిబౌద్ధాః- నతుసత్ప్రతిద్వన్ద్వివస్త్వన్తరమిచ్ఛన్తి;యథాసచ్చాసదితిగృహ్యమాణంయథాభూతంతద్విపరీతంతత్త్వంభవతీతినైయాయికాః. ననుసదభావమాత్రంప్రాగుత్పత్తేశ్చేదభిప్రేతంవైనాశికైః- కథంప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదసదేకమేవాద్వితీయంచేతి;కాలసమ్బన్ధస్సఙ్ఖ్యాసమ్బన్ధోఽద్వితీయత్వంచోచ్యతేతైః. బాఢం-నయుక్తంతేషాంభావాభావమాత్రమభ్యుపగచ్ఛతాం. అసత్త్వమాత్రాభ్యుపగమోప్యయుక్తఏవ; అభ్యుపగన్తురనభ్యుపగమానుపపత్తేః. ఇదానీమభ్యుపగన్తాఽభ్యుపగమ్యతే- నప్రాగుత్పత్తేరితిచేన్న- ప్రాగుత్పత్తేస్సదభావస్యప్రమాణాభావాత్- ప్రాగుత్పత్తేరసదేవేతికల్పనానుపపత్తిః. నను- కథంవస్త్వాకృతిశబ్దార్థత్వేసదేకమేవాద్వితీయమిత్యపదార్థవాక్యార్థోపపత్తిః. తదనుపపత్తౌచేదంవాక్యమప్రమాణంప్రసజ్యేతేతిచేత్. నైషదోషః - సద్గ్రహణనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య. సది

త్వయం తావచ్ఛబ్దః సదాకృతివాచకః. ఏకమేవాద్వితీయమిత్యేతౌ చ సచ్ఛబ్దేన చ సమానాధికరణౌ. తథేదమగ్ర ఆసీదితి చ. తత్ర నఞ్ సద్వాక్యే ప్రయుక్తః సద్వాక్యమేవావలమ్బ్య సద్వాక్యార్థవిషయాం బుద్ధిం సదేకమేవాద్వితీయమిదమాసీదిత్యేవంలక్షణాం తత్సద్వాక్యార్థాన్నివర్తయతి. అశ్వారూఢ ఇవాశ్వాలమ్బనోఽశ్వం తదభిముఖవిషయాన్నివర్తయతి - తద్వత్. నతు పునః సదభావమేవాభిధత్తే. అతః పురుషస్య విపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థపరమిదమసదేవేత్యాదివాక్యం ప్రయుజ్యతే- దర్శయిత్వా హి విపరీతగ్రహణం తతో నివర్తయితుం శక్యత ఇత్యర్థవత్త్వాత్ సదాదివాక్యస్య ప్రామాణ్యం చ సిద్ధమిత్యదోషః. తస్మాత్- అసతస్సర్వాభావరూపాత్సత్- విద్యమానమజాయత- సముత్పన్నం. అడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఆ.—— యద్విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం లభ్యతే - తద్విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం ప్రకటీకర్తుం సర్వస్య సన్మాత్రత్వం ప్రతిజానీతే (సదేవేతి). సచ్ఛబ్దస్య సామాన్యవిషయత్వం వ్యుదస్యతి (సదితీతి). తస్య పృథివ్యాదిభ్యో విశేషం దర్శయతి (సూక్ష్మమితి). ఆకాశాదిభ్యో విశేషమాహ (నిర్విశేషమితి). అన్యవిశేషవ్యావృత్త్యర్థం విశేషణమాహ (సర్వగతమితి). తస్యాఖణ్డత్వం వ్యావర్తయతి (ఏకమితి). ప్రత్యగభిన్నస్య తస్య సంసారిత్వం వారయతి (నిరఞ్జనమితి). నిష్క్రియత్వేన తత్కూటస్థత్వమాహ (నిరవయవమితి). యన్నోక్తవస్తుని ప్రమాణమాహ (యదవగమ్యత ఇతి). విశేషణానుసారేణ శఙ్కతే (కిం నేదానీమితి). వర్తమానదశాయామసత్త్వం జగతో నాస్తీత్యాహ (నేతి). సదా సత్త్వావిశేషే విశేషణం న నిర్వహతీతి శఙ్కతే (కథమితి). కిం విశేషణసామర్థ్యాదిదానీమసత్త్వం జగతశ్చోద్యతే- కిం వా విశేషణస్యార్థవత్త్వం పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (ఇదానీమపీతి)- ప్రత్యక్షవిరోధాన్న వర్తమానావస్థాయాం జగతోఽసత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ (కిన్త్వితి) యద్యపి వర్తమానం జగన్నామరూపవిశేషణవదాలక్ష్యతే - తదిదంశబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ విషయభావేనస్థితం భవతీత్యర్థః తద్విశేషణం దానీమిత్యపి విశేషణం ప్రయుజ్యతే. తదేవ స్ఫుటయతి - ప్రాగుత్పత్తేస్తు ప్రాగవస్థాయాం నామరూపవిశేషణరహితం సదేవ తదా గమ్యతే. తస్మాదిదంశబ్దస్య తచ్ఛబ్దస్య చ నామరూపాభావేఽపి సదేవేదమగ్ర ఆసీదిత్యవధార్యతే. తస్మాద్విశేషణమిదంశబ్దబుద్ధివ్యావృత్త్యర్థమేవం ప్రాక్కాలీనే జగత్యవిరుద్ధమిత్యర్థః. అభావగ్రహణానవస్థాయామపి జగతస్సత్త్వే కిమితి తదిదంశబ్దబుద్ధ్యోర్న ప్రవర్తేతే - అత ఆహ (నహీతి)- యథా సుషుప్తికాలే సదపి వస్తు నేదంశబ్దబుద్ధ్యోర్గోచరం- తథా ప్రాగుత్పత్తేస్సదపి జగన్నామరూపరహితత్వేన నేదమితి వ్యవహర్తుం శక్యం కరణోపసంహారస్యోభయత్ర తుల్యత్వాదిత్యర్థః. సుషుప్తేపి సన్మాత్రత్వం- సమానాధికరణాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి)- తత్ర సన్మాత్రతత్త్వం- ఉత్థితస్య పరామర్శాదనుభూతస్యానుభవితుశ్చాభావే తదయోగాత్. నచాత్ర తద్విభక్తం వస్తు దృశ్యతే - సుషుప్తవదేవ ప్రసఙ్గాత్. అతస్తత్ర కేవలసన్మాత్రమేవాస్తీతి యథాఽవగమః - తథా ప్రాగుత్పత్తేరపి సర్వం సన్మాత్రమిదమిత్యుక్తం ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః. ఉక్తమేవార్థం సమ్ప్రతిపన్నోదాహరణాన్తరేణ సమన్వయతే (యథేత్యాదినా). కిమిదం సదిత్యపేక్షాయాం తల్లక్షణమాహ (ఏకమితి). ఆవర్తనిరేకేణ పృథక్ప్రథమం విశేషణమోరర్థమాహ (స్వకార్యేతి)- స్వసజాతీయస్వగతభేదహీనమిత్యర్థః. విశేషణాన్తరమాదాయ వ్యాకరోతి (అద్వితీయమితి)- విజాతీయభేదశూన్యమిత్యర్థః. యదుక్తం సత్సామానాధికరణ్యాత్సదేవ సర్వమితి- తత్రారమ్భవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి). కిం కార్యస్య సత్సామానాధికరణ్యం వర్తమానదశాయాం పరపక్షేపి సమ్భవతీత్యుచ్యతే- కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్పాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి). ద్వితీయం దూషయతి (ప్రాగుత్పత్తేస్త్వితి). లక్షణవాక్యం చ పరపక్షే దుర్యోజమిత్యాహ (నచేతి). వాక్యద్వయతాత్పర్యాలోచనయా పరపక్షాసమ్భవముపసంహరతి (తస్మాదితి). దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరైకరూప్యాత్, దృష్టాన్తానాం కార్యకారణాభేదనిష్ఠత్వాత్, చ్ఛాన్దోగ్యశ్రుతేరైకాత్మ్యపరత్వాత్ సర్వస్య సత్త్వసిద్ధిరిత్యాహ (మృదాదీతి). వైశేషికపక్షస్య సమ్భవే సతి వైనాశికపక్షో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (తత్రైతి). సచ్ఛబ్దస్య తుచ్ఛవ్యావృత్తివిషయత్వం వారయతి (అభావమాత్రమితి). సతోఽన్యదసదితి నిర్దేశే సద్భావాదినాపి ప్రతియోగిభూతం సదాస్థితమిత్యాశఙ్క్యాహ (సదభావమాత్రమితి). తదేవ వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి). సదితి యథాభూతం, అసదితి చేత్- తతో విపరీతం, గృహ్యమాణం సచ్చాసచ్చేతి ద్వివిధం తత్త్వం భవతి యథాస్థాయామిత్యాదివస్త్ర- ద్వేతి త్రైవిధ్యమభావాభావావితి తైరభ్యుపగమాత్, నతథాఽద్వైతిభిర్ద్వివిధం తత్త్వమిష్టం - సదతిరిక్తాభావావసదిత్యభ్యుపగమాత్. అప్రతీతప్రతియోగికాభావస్యాప్యభావత్వయుక్తవిషాణం నాస్తీత్యాదౌ ప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థః. తమిమం వైనాశికపక్షం శ్రుత్యభిప్రాయేణ దూషయతి (నన్విత్యాదినా). పక్షం క్షమఙ్గీకరోతి (బాధమితి). భావస్యాభావోఽభావః- తన్మాత్రమసదిత్యభ్యుపగచ్ఛతాం తేషాం పక్షేఽయుక్తం కాలసమ్బన్ధాద్యసవిత్యుక్తమేవ తద్విరోధమిత్యర్థః. కించ - తన్మతేయ స్యైకస్య చ వస్తుత్వమిష్టం- సర్వస్య వైవికల్పాద్యమపేక్ష్య ద్వితీయం దూషయతి (అసత్త్వేతి). కిమభ్యుపగన్తాయ ఆకాశాదివభ్యుపగన్తవ్యః - కిం వా ప్రాగవస్థాయామపీతి వికల్పాద్యమఙ్గీకృత్య ద్వితీయం దూషయన్నాశఙ్కతే (ఇదానీమితి). నకిం తదానీమసత్త్వాన్నాభ్యుపగమ్యతే - తన్న- ప్రాగవస్థాయామభ్యుపగన్తా సన్నిత్యస్యాప్యభ్యుపగన్తురిదానీమభ్యుపగమసమ్భవాత్. నహి ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వేనాభావః - విమతః కాలో జ్ఞాతృసత్తావాన్ - కాలత్వాత్. సమ్మతవదిత్యనుమానాదిత్యాహ (ప్రాగుత్పత్తేరితి). పరపక్షం దూషయిత్వా వాక్యతాత్పర్యం దర్శయితుం చోదయతి (నన్వితి) అన్యాపోహస్య శబ్దార్థత్వే సత్యపోహ్యవస్తునస్తదర్థత్వావశ్యమసదితి శబ్దస్యార్థసిద్ధిః. ఆకృతేశ్చ నిరాకరణం సకప్రక్రియాః- శబ్దార్థత్వే సత్త్యైకమద్వితీయమితిపదానామాకృతివాచకత్వాదగాదర్థానుపపత్తిః. తదభావే చ పదార్థసంసర్గాద్యాత్మనో వాక్యార్థస్యానుపపత్తిః. వాక్యార్థస్యానుపపత్తౌ చ నిర్విషయమిదం వాక్యమప్రమాణం స్యాదిత్యర్థః. సదభినివేశనివృత్త్యర్థమిదం వాక్యం- నతు సన్మాత్రమేవాభిధత్తే- తన్న వాక్యాప్రామాణ్యమితి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). తథాపి కథమనదాదిశబ్దానామగృహీతశక్తిత్వే వాక్యార్థోపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సదిత్యయమితి). ఏకమద్వితీయమితి శబ్దద్వయవ్యధిదమాసీదితి చ శబ్దౌ సచ్ఛబ్దేన సమానాధికరణావేవేత్యాహ (తథేతి). సదేవేత్యాదివాక్యస్యోక్తవిధయాఽర్థవత్త్వే స్థితే కథమసదేవేత్యాది

వాక్యమర్థవదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి) - ఇవశబ్దోయద్వదిత్యస్మిన్నర్థే - తద్వదితిపృథక్ప్రయోగాత్. కిమితివాక్యస్యసదభినివేశనివృత్తిపరత్వం - సదభావపరత్వమేవకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి) సదభావస్యాత్యన్తాభావలక్షణస్య తుచ్ఛత్వాచ్ఛబ్దశక్తిగోచరత్వా సమ్భవాదిత్యర్థః. అన్యపరత్వాసమ్భవేసదభినివేశనివృత్తిపరత్వంవాక్యస్యసిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అత ఇతి). ప్రాక్కాలేపురుషస్యసదభినివేశనివృత్తిరత్ర వివక్షితా చేత్ - తర్హినఞ్పదమేవప్రయోక్తవ్యం - కిమిత్యసదేవేదమగ్రఆసీదితిప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శయిత్వాహీతి). అథవా - సదేవేత్యాదినాస్వపక్షముక్త్వా తద్దృఢీకరణార్థత్వేనాసదేవేత్యాదినాఽనువాదోఽయమితితాత్పర్యాన్తరమాహ (దర్శయిత్వాహీతి). ప్రథమేపక్షేతస్మాదిత్యాదివాక్యస్యార్థాభావాద్ద్వితీయఃపక్షోగృహీతః. తత్రకారణస్యాసత్త్వముక్తం - ఇదానీంకార్యస్యాపితద్దర్శయతి (తస్మాదితి). అజాయతేత్యేవవక్తవ్యేకథం స్రుత్వాజాయతేతిప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (అడభావ ఇతి) ౧

౪౦.— ప్రతిజ్ఞాతస్యైకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానస్యసమర్థనాయజగతో బ్రహ్మైకకారణతాంప్రతిపాదయితుంప్రవృత్తః యథాలోకే అపరోక్షప్రసాధితానాంఘటశరావోదఞ్చనాదీనాంచమృత్పిణ్డైకోపాదానతాంప్రతిపిపాదయిషుః పూర్వాహ్ణే ఏతద్ఘటశరావాదికంమృత్పిణ్డఏవాసీదితి ప్రతిపాదయతి - తథా ప్రతిపాదయతి (సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం - విభక్తనామరూపంబహుత్వావస్థంజగత్ అగ్రే - సృష్టేః ప్రాక్ ఏకమేవ - అవిభక్తనామరూపతయా ఏకత్వావస్థాపన్నమేవాద్వితీయం - అధిష్ఠాత్రన్తరశూన్యంసదేవాసీదిత్యర్థః. అత్రసచ్ఛబ్దోమానసమ్బన్ధయోగ్యత్వలక్షణంసత్త్వంప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్యపరమాత్మనివర్తతే. అయంచసచ్ఛబ్దో విశేష్యభూతపరమాత్మవాచకోపి కారణవిషయత్వేనాసుర్థ్యాత్ కారణత్వోపయికగుణవిశిష్టప్రకృతిపురుషకాలశరీరకంపరమాత్మానముపస్థాపయతి. * దేవాంఆజ్యపాహూవాహేత్యాదౌ విశేష్యవాచినఏవఆజ్యశబ్దస్యవికృతేషుపృషదాజ్యవాచిత్వస్యదాశమికన్యాయసిద్ధత్వాత్. అత్రసదేవేత్యవకారేణనైయాయికాభిమతముత్పత్తేః ప్రాగ్ఘటాదేః - అసత్త్వంవ్యావర్త్యతే. సదేవేత్యేవకారస్యనైయాయికమతసిద్ధోత్పత్తిప్రాక్కాలీనకార్యాసత్త్వవ్యావర్తకత్వం * తద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదితిఅసత్కార్యవాదిదర్శనప్రతిక్షేపపరోత్తరవాక్యసన్దర్భాదవసీయతే. ఏకమేవేత్యేవకారేణ * బహుస్యామితివక్ష్యమాణా స్రక్ష్యమాణకార్యబహుత్వావస్థాప్యుదస్యతే. * తదైక్షత * తత్తేజోఽసృజతేత్యుత్తరవాక్యసన్దర్భసచ్ఛబ్దితస్యైవనిమిత్తత్వకథనాత్ అద్వితీయమిత్యనేననిమిత్తాన్తరంనిషిధ్యతే. తతశ్చైకమద్వితీయమితిపదాభ్యాంఅభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వంసిద్ధంభవతి. తతశ్చాయమర్థః - ఇదం - బహుత్వావస్థంవిభక్తనామరూపంప్రత్యక్షతయాదృశ్యమానంజగత్ సృష్టేః ప్రాక్ నిమిత్తాన్తరశూన్యమవిభక్తనామరూపతయా ఏకంసచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః. యద్యపీదానీమపిజగత్సదేవ - తథాప్యవిభక్తనామరూపసద్భావాపత్తిస్సృష్టేః ప్రాగేవేతిఅగ్ర ఇత్యస్యానుపపత్తిః. నచసచ్ఛబ్దస్యసూక్ష్మప్రకృతి-కాలజీవశరీరకబ్రహ్మపరత్వేనసచ్ఛబ్దస్యకార్యభూతేజగతిసృష్టేః ప్రాక్ తాదృశబ్రహ్మత్వబాధకత్వేపిజగతిసత్తాసమ్బన్ధబోధకత్వాభావేనాసత్కార్యవాదవ్యుదాసకత్వంకథమితివాచ్యం - సృష్టేః ప్రాక్ సచ్ఛబ్దితబ్రహ్మాభేదబోధనేనైవనైయాయికాభిమతాసత్త్వవ్యుదాసస్యార్థసిద్ధత్వాత్. ఏతేనఏకమేవాద్వితీయమిత్యేతత్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే ప్రమాణయన్తఃపరే ప్రత్యుక్తాః - తస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వపరత్వేసదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితికాలప్రాపకేణపూర్వేణాగ్రపదేన, * తదైక్షతనామరూపేవ్యాకరవాణీతిఈక్షణనామరూపాత్మకప్రపఞ్చప్రాపకేణోత్తరేణ, చవిరోధప్రసఙ్గాత్. కించ - ఇదంశబ్దోదితంసర్వంజగత్ సృష్టేః ప్రాగేకమేవాద్వితీయంసదేవాసీదితిపరైర్వ్యాఖ్యాతత్వేనసృష్టిప్రాక్కాలేఅద్వితీయపదేనద్వితీయాసత్త్వబోధనేపి సృష్ట్యుత్తరకాలంతస్యాసత్త్వాప్రతిపాదనేనజగతోమిథ్యాత్వాసిద్ధేః. ఘటశరావాదికంసర్వంసృష్టేః ప్రాగద్వితీయఏకమృత్పిణ్డఏవాసీదిత్యుక్త్యాఘటశరావాదీనాం మిథ్యాత్వప్రతిపాదనాదర్శనాత్. ప్రాగసత్త్వప్రతిపాదనేనహ్యనిత్యత్వమాత్రంనిర్ధ్యేత్ - నతుమిథ్యాత్వం. నచ * నేహనానాస్తీతివాక్యాత్సృష్ట్యుత్తరకాలమప్యసత్త్వావేదనాన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితివాచ్యం - * నస్థానతోపి పరస్యేత్యధికరణేతస్యవాక్యస్య బ్రహ్మగతనానాత్వనిషేధపరతయాసూత్రైరేవవ్యాఖ్యాతత్వాత్. నన్వనిత్యత్వమేవమిథ్యాత్వం - * అనిత్యస్యధర్మిణఃఅనిత్యత్వం - అనత్యత్వమితివాచస్పతిమిశ్రోక్తేః, విద్యారణ్యయతినాపితథైవోక్తత్వాత్,. * అనాశీపరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే * యత్తుకాలాన్తరేణాపినాన్యసంజ్ఞాముపైతివై । పరిణామాదిసమ్భూతాంతద్వస్తునృపతచ్చకిమితిపరాశరస్మరణా, దప్యనిత్యత్వమేవమిథ్యాత్వమితిచేత్. ఈదృశస్యప్రామాణికస్యప్రత్యక్షావిరుద్ధస్యప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాస్మాభిరప్యప్రతిక్షేప్యత్వాదిత్యాస్తాంతావత్. సదేవాసీదితిసృష్టిప్రాక్కాలే బ్రహ్మాభేదప్రతిపాదనముఖేనసత్కార్యవాదముక్త్వాతద్విరోధ్యసత్కార్యవాదంనైయాయికాభిమతం * వాచారమ్భణమిత్యాదినాప్రతిక్షిప్తమపికణ్ఠతఃప్రతిక్షేప్తుంతన్మతముపన్యస్యతి (తద్ధైకఆహురసదేవేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం) ఇదం-జగత్ అగ్రే-సృష్టేః ప్రాక్ అసదేవాసీత్. నతుసదాసీదిత్యర్థః. నామరూపవిభాగాభావలక్షణస్యాసత్త్వస్యసిద్ధాన్తేపిసమ్మతత్వాదాహ - ఏకమేవాద్వితీయం - ప్రాగభావవ్యతిరేకేణావస్థాయావా - అవస్థాశ్రయస్యవాకస్యాపిసత్త్వంనాస్తీత్యర్థః. యద్వా - అసదేవేత్యత్రఅఇత్యేతత్ సత్పదేనాసమస్తంసత్ * సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయమితివాక్యార్థప్రతిక్షేపకం. (తస్మాదసతస్సజ్జాయత) సదితిభావప్రధానోనిర్దేశః. సత్తేత్యర్థః. యస్మాద్ఘటాదేరుత్పత్తేః ప్రాగవస్థాశ్రయస్యాప్యభావః - తస్మాద్ఘటాదేరసతస్సకాశాత్సత్త్వరూపాఉత్పత్తిరజాయత-అభవదిత్యర్థః. పర్యవసన్నమితియావత్. జాయతఇత్యత్రాడభావశ్ఛాన్దసః. ౧

ఉ.— కుతస్తుఖలుసోమ్యైవగ్ँస్యాదితి హోవాచకథమసతస్సజ్జాయేతేతిసత్త్వేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం॥ ౨

శం.— తదేతద్విపరీతగ్రహణంమహావైనాశికపక్షందర్శయిత్వాప్రతిషేధతి- కుతస్తు- ప్రమాణాత్ఖలు,హేసోమ్యఏవంస్యాత్- అసతస్సజ్జాయేతేత్యేవంకుతోభవేత్, నకుతశ్చిత్ప్రమాణాదేవంసమ్భవతీత్యర్థః. యదపిబీజోపమర్దేఽఙ్కురోజాయమానోదృష్టోఽభావాదేవేతి - తదప్యభ్యుపగమవిరుద్ధంతేషాం. కథం. యేతావద్బీజావయవాఃబీజసంస్థానవిశిష్టాః- తేఽఙ్కురేఽప్యనువర్తన్తఏవ - నతేషాముపమర్దోఽఙ్కురజన్మని. యత్పునర్బీజాకారసంస్థానం- తద్బీజావయవవ్యతిరేకేణవస్తుభూతంనవైనాశికైరభ్యుపగమ్యతే- యదఙ్కురజన్మన్యుపమృద్యేత. అథతదస్త్యవయవవ్యతిరిక్తంవస్తుభూతం-తథాచసత్యభ్యుపగమవిరోధః. అథసంవృత్యాఽభ్యుపగతంబీజసంస్థానరూపముపమృద్యతఇతిచేత్. కేయంసంవృతిర్నామ. కిమసావభావః- ఉతభావఇతి యద్యభావః- దృష్టాన్తాభావః. అథభావః- తథాపినాభావాదఙ్కురోత్పత్తిః - బీజావయవేభ్యోహ్యఙ్కురోత్పత్తిః. అవయవాఅప్యుపమృద్యన్తఇతిచేన్న- తదవయవేషుతుల్యత్వాత్. యథావైనాశికానాంబీజసంస్థానరూపోఽవయవీనాస్తి - తథాఽవయవాఅపీతితేషామప్యుపమర్దానుపపత్తిః, బీజావయవానామపి సూక్ష్మావయవాః, తదవయవానామప్యన్యేసూక్ష్మాస్తదవయవాః, ఇత్యేవంప్రసఙ్గస్యానివృత్తేఃసర్వత్రోపమర్దానుపపత్తిః. సద్బుద్ధ్యనువృత్తేస్సత్త్వానివృత్తిశ్చేతిసద్వాదినాంసతఏవసదుత్పత్తిస్సిధ్యతి. నత్వసద్వాదినాందృష్టాన్తోఽస్త్యసతస్సదుత్పత్తేః. మృత్పిణ్డాద్ఘటోత్పత్తిర్దృశ్యతేసద్వాదినాం- తద్భావేభావాత్, తదభావేచాభావాత్,. యద్యభావాదేవఘటఉత్పద్యేత- ఘటార్థినామృత్పిణ్డోనోపాదీయేత. అభావశబ్దబుద్ధ్యనువృత్తిశ్చఘటాదౌప్రసజ్యేత, నత్వేతదస్తి- అతోనాసతస్సదుత్పత్తిః. యదప్యాహుర్మృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేర్నిమిత్తమితిమృద్బుద్ధిర్ఘటబుద్ధేఃకారణముచ్యతే- నతుపరమార్థతఏవమృద్ఘటోవాస్తీతి - తదపిమృద్బుద్ధిర్విద్యమానావిద్యమానాయాఏవఘటబుద్ధేఃకారణమితినాసతస్సదుత్పత్తిః. మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోర్నిమిత్తనైమిత్తికతయాఽఽనన్తర్యమాత్రం-నతుకార్యకారణత్వమితిచేన్న-బుద్ధీనాంనైరన్తర్యేగమ్యమానేవైనాశికానాంబహిర్దృష్టాన్తాభావాత్. అతఃకుతస్తుఖలుసోమ్యైవంస్యాదితిహోవాచ. కథం- కేనప్రకారేణాసతస్సజ్జాయేతేతి. అసతస్సదుత్పత్తౌనకశ్చిదపిదృష్టాన్తప్రకారోఽస్తీత్యభిప్రాయః ఏవమసద్వాదిపక్షమున్మథ్యోపసంహరతి- సత్త్వేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదితిస్వపక్షసిద్ధిం. ననుసద్వాదినోఽపిసతస్సదుత్పద్యతఇతినైవదృష్టాన్తోఽస్తి- ఘటాద్ఘటాన్తరోత్పత్త్యదర్శనాత్. సత్యమేవం-నసతస్సదన్తరముత్పద్యతే. కిన్తర్హి. సదేవసంస్థానాన్తరేణావతిష్ఠతే- యథాసర్పఃకుణ్డలీభవతి, యథాచమృచ్చూర్ణపిణ్డఘటకపాలాదిప్రభేదైః,. యద్యేవంసదేవసర్వప్రకారావస్థం - కథంప్రాగుత్పత్తేరిదమాసీదిత్యుచ్యతే. ననునశ్రుతంత్వయాసదేవేత్యవధారణమిదంశబ్దవాచ్యస్యకార్యస్య. ప్రాక్తర్హిప్రాగుత్పత్తేరసదేవాసీత్- నేదంశబ్దవాచ్యం - ఇదానీమిదంజాతమితి. న- సతఏవేదంశబ్దబుద్ధివిషయతయాఽవస్థానాత్. యథామృదేవపిణ్డఘటాదిశబ్దబుద్ధివిషయత్వేనావతిష్ఠతే- తద్వత్. ననుయథామృద్వస్త్వేవపిణ్డఘటాద్యపి - తద్వత్సద్బుద్ధేరన్యబుద్ధివిషయత్వాత్కార్యస్యసతోఽన్యద్వస్త్వన్తరంస్యాత్కార్యజాతం - యథాఽశ్వాద్గౌః. న - పిణ్డఘటాదీనామితరేతరవ్యభిచారేఽపిమృత్త్వావ్యభిచారాత్. యద్యపిఘటఃపిణ్డంవ్యభిచరతి, పిణ్డశ్చఘటం,- తథాపిపిణ్డఘటౌమృత్త్వంనవ్యభిచరతః - తస్మాన్మృన్మాత్రంపిణ్డఘటౌ. వ్యభిచరత్యశ్వంగౌ, రశ్వోవాగాం,- తస్మాన్మృదాదిసంస్థానమాత్రంఘటాదయః. ఏవంసత్సంస్థానమాత్రమిదంసర్వమితియుక్తంప్రాగుత్పత్తేస్సదేవేతి- వాచారమ్భణమాత్రత్వాద్వికారసంస్థానమాత్రస్య. ననునిరవయవంసత్- *నిష్కలంనిష్క్రియంశాన్తంనిరవద్యంనిరఞ్జనం *దివ్యోహ్యమూర్తఃపురుషఃసబాహ్యాభ్యన్తరోహ్యజఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నిరవయవస్యసతఃకథంవికారసంస్థానముపపద్యతే. నైషదోషః- రజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానవద్బుద్ధిపరికల్పితేభ్యస్సదవయవేభ్యోవికారసంస్థానోపపత్తేః. *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయం - మృత్తికేత్యేవసత్యం- ఏవంసదేవసత్యమితిశ్రుతేః. ఏకమేవాద్వితీయంపరమార్థతఇదంబుద్ధికాలేఽపి. ౨

ఆ.— కుతస్తుఖల్విత్యాదివాక్యాలోచనాయామపిద్వితీయఃపక్షోగ్రాహ్యఇత్యభిప్రేత్యాహ (తదేతదితి). విమతమభావపురస్సరం-కార్యత్వాత్ - అఙ్కురవదితిశఙ్కతే (యదపీతి). అప్రసిద్ధవిశేషణత్వంమత్వాపరిహరతి (తదపీతి). బీజోపమర్దేనాఙ్కురోత్పత్తేరిష్టత్వాత్కథమప్రసిద్ధవిశేషణతేతిశఙ్కతే (కథమితి). కిమఙ్కురోత్పత్తౌబీజావయవాఉపమృద్యన్తే- కింవాబీజాకారసంస్థానమితివికల్ప్యాద్యంప్రత్యాహ (యేతావదితి) ద్వితీయందూషయతి (యత్పునరితి) తత్కింపరమార్థవస్తు- కింవాసంవృతిసిద్ధం. నాద్యః- అభ్యుపగమవిరోధాదిత్యుక్తం. ద్వితీయముత్థాపయతి (అథసంవృత్యేతి). సంవృతింవికల్పయతి (కేయమితి) ఆద్యేభావస్యాభావాదుత్పత్తౌదృష్టాన్తాభావః- సంవృతేరవస్తుత్వేనచబీజసత్త్వాసాధకత్వాదిత్యాహ (యదీతి). ద్వితీయమనూద్యదూషయతి (అథేతి) తత్త్వంయయాసంవ్రియతే- ఆచ్ఛాద్యతే. సాసంవృతిః- లౌకికీబుద్ధిః- సాచేద్భావరూపేష్టా- తర్హితయాబీజావయవానామఙ్కురాకారపరిణామసిద్ధేర్దృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యర్థః. లౌకికబుద్ధిమనాశ్రిత్యపరమతేప్రవాదాయశఙ్కతే (అవయవాఇతి). అసత్యవయవిన్యుపమర్దాయోగవదవయవేష్వపితదయోగస్యతుల్యత్వాన్నేదంచోద్యమిత్యుత్తరమాహ (నతదవయవేష్వితి). తదేవస్ఫుటయతి (యథేతి). నన్వస్మత్పక్షేపరమావయవీనాస్తి- అవయవాస్తుసన్త్యేవేతి- తత్రాహ (బీజావయవానామపీతి) తర్హితేషామఙ్కురజన్మన్యుపమర్దస్స్యాదితిచేత్- తత్రాహ (తదవయవానామపీతి) నచాఙ్కురజన్మన్యవయవపరమ్పరావిశ్రాన్తిభూమిరుపపద్యతే- తస్యాశ్శూన్యత్వేతదుపమర్దసత్కారణవాదాపాతాత్. అశూన్యత్వేఽపికార్యత్వేకాదాచిత్కద్రవ్యస్యసావయవత్వేనోక్తదోషతాదవస్థ్యాత్. అకార్యత్వేభావశ్చేత్ - ఉపమర్దాసిద్ధిః. అభావశ్చేత్ - తదుపమర్దేసత్కారణవాదాపత్తిరేవేతిభావః. అసద్వాదస్యాప్రామాణికత్వముక్త్వాసద్వాదస్యప్రామాణికత్వమాహ (సద్బు

ఊ.— § తదైక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతితత్తేజోఽసృజతతత్తేజఐక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతి తదపోఽసృజతతస్మాద్యత్రక్వచశోచతిస్వేదతేవాపురుషస్తేజసఏవతదధ్యాపోజాయన్తే॥ 3

ద్ధీతి) పరమతేదృష్టాన్తాభావముక్తమనూద్యస్వమతేతత్సత్త్వంచసముచ్చినోతి (నత్వితి).ఘటస్యాప్యభావాదేవోత్పత్తేరిష్టత్వాద్దృష్టాన్తాసంప్రతిపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదీతి) కించ-యద్యస్యోపాదానందృష్టం- తచ్ఛబ్దప్రత్యయౌతత్రానువర్తేతేయథా- తథాఽభావశ్చేద్ఘటాదేరుపాదానం-తచ్ఛబ్దధియౌతత్రానువర్తేయాతాం. నచానువర్తేతే- తస్మాదసతస్సదుత్పత్తిరయుక్తేత్యాహ (అభావేతి). భావస్యసతోమృత్పిణ్డస్యఘటాదికారణత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముక్తం - తత్రాన్వయవ్యతిరేకయో రన్యథాసిద్ధిముద్భావయతి (యదపీతి). తస్మిన్నపిపక్షేనమత్పక్షక్షతిరిత్యుత్తరమాహ (తదపీతి). యదుక్తంసద్రూపాయాబుద్ధేస్సద్రూపాంబుద్ధింప్రతికారణత్వమితి- తదసిద్ధమితిశఙ్క్యతే (మృద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరితి). సత్త్వసిద్ధౌహిపూర్వభావిత్వం- కారణత్వం. కార్యత్వంచ- ఉత్తరభావిత్వంయుక్తం. బుద్ధీనాంచాసత్త్వాదానన్తర్యమాత్రేణవ్యవహ్రియతేనిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యర్థః. అసతీనామపిబుద్ధీనామానన్తర్యేణనిమిత్తనైమిత్తికత్వమిత్యేతన్నశక్యంసమ్భావయితుం-దృష్టాన్తాభావాదిత్యుత్తరమాహ (నబుద్ధీనామితి). కుతస్తుఖల్విత్యాదివాక్యంవ్యాఖ్యాతముపసంహరతి (అతఇతి). పూర్వమసతస్సదుత్పత్తౌదృష్టాన్తాభావఉక్తః - ఇదానీమన్యదుపసంహృతమితిశఙ్కాం వారయతి (అసతఇతి)-స్వపక్షసిద్ధిం-ఉపసంహరతీతిసమ్బన్ధః. సిద్ధాన్తేఽపిదృష్టాన్తాసిద్ధిస్తుల్యేతిశఙ్క్యతే (నన్వితి). యద్యపిమృదోఘటోత్పత్తిర్దృష్టా-తథాపినమృదోమృదన్తరం, ఘటాద్ఘటాన్తరం, ముత్పద్యమానముపలభ్యతే- తస్మాన్నసతస్సదన్తరోత్పత్తిరిత్యర్థః. కింసదన్తరస్యసతస్సకాశాదుత్పత్తిరేవార్యతే- కింవాకారణత్వంసతోనిరాక్రియతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి). ద్వితీయంనిరాకరోతి (కింతర్హీతి). తత్రాపిదృష్టాన్తాభావమాశఙ్క్యాహ (యథేతి). కుణ్డలీభావేకార్యత్వప్రసిద్ధిర్నాస్తీత్యాశఙ్క్యోదాహరణాన్తరమాహ (యథాచేతి)-ప్రభేదైః- అవతిష్ఠతఇతిసమ్బన్ధః. సతఏవసర్వప్రకారేణావస్థానేప్రాక్కాలికంకార్యస్యసత్త్వవచనమయుక్తం- తస్యసర్వదాసత్త్వావిశేషాదితిశఙ్క్యతే (యద్యేవమితి)-ప్రాగవస్థంహి కారణం- సన్మాత్రత్వంచకార్యస్యావధార్యతే- తథాచకారణస్యైవసతస్తేనతేనాకారేణావస్థానమిత్యఙ్గీకారేఽపికార్యస్యప్రాక్కాలికంసత్త్వావధారణమవిరుద్ధమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి). కార్యస్యకారణమాత్రత్వంచేదవధృతం- తర్హికారణమేవాసీన్నకార్యం- తదసదేవేదానీంజాతమిత్యసత్కార్యవాదిమతమాయాతమితిశఙ్క్యతే (స్పష్టమితి). కారణస్యైవకార్యరూపేణావస్థానాన్నాసత్కార్యవాదాపత్తిరితిదృష్టాన్తేనపరిహరతి (నేత్యాదినా) విమతముపాదానాద్భిద్యతే- తద్విలక్షణబుద్ధివిషయత్వాత్,- యథాఽశ్వవిలక్షణబుద్ధివిషయోమహిషస్తతోభిద్యతే. తథాచకథంసతఏవేదంధీవిషయానిర్వాచ్యావస్థాఙ్గీకారేణాసత్కార్యవాదాపత్తిసమాధిరితిచోదయతి (నన్వితి) విలక్షణబుద్ధివిషయత్వస్యభేదమాత్రసాధకత్వేసిద్ధసాధనం. తాత్త్వికభేదసాధకత్వేదృష్టాన్తాసిద్ధిరిత్యభిప్రేత్యాహ (నేతి) కిఞ్చ- కార్యస్యవ్యభిచారిత్వేనరజ్జుసర్పాదివన్మిథ్యాత్వానుమానాదనిర్వాచ్యసంస్థానాదేవకార్యబుద్ధ్యాలమ్బనత్వంసతోఽఙ్గీకర్తవ్యమిత్యాహ (పిణ్డేతి). తదేవస్ఫుటయతి (యద్యపీతి). మృదవస్థాన్తరేణపిణ్డఘటయోఃస్వరూపాభావాదితితచ్ఛబ్దార్థః. అవ్యభిచారేణగోత్వమిత్యాదిదృష్టాన్తః. అవ్యభిచారఫలమాహ (తస్మాదితి). దృష్టాన్తగతమర్థందార్ష్టాన్తికేసమర్థయతి (ఏవమితి). పృథగేవప్రథమానస్యకార్యస్యకథంసన్మాత్రత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణేతి). కార్యమిథ్యాత్వంస్ఫుటీకర్తుంచోదయతి (నన్వితి)-యథాఖల్వజ్ఞాతేభ్యోరజ్జ్వాద్యవయవేభ్యస్సర్పాదిసంస్థానమనిర్వాచ్యమిష్టం - తథాశ్రుతిజనితజగత్కారణత్వబుద్ధ్యనుపపత్త్యాకల్పితేభ్యస్సతోమాయోపాధికస్యావయవేభ్యోవికారసంస్థానముపపద్యతే-తస్మాదయంద్వైతప్రపఞ్చోబ్రహ్మవివర్తస్సమ్భవతీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి). బ్రహ్మవివర్తోజగదిత్యత్రశ్రుతిమనుకూలయతి (వాచారమ్భణమితి). ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వేఫలితముపసంహరతి (ఏకమేవేతి) ౨

రం.— తన్మతంప్రతిక్షిపతి (కుతస్తుఖలుసోమ్యైవంస్యాదితిహోవాచకథమసతస్సజ్జాయేతేతి) కుతః- కేనప్రమాణేనాసతఉత్పత్తిః ప్రతీయేత. తదేవేదమితిప్రత్యభిజ్ఞావిరోధేనప్రమాణస్యానవతారాదితిభావః. అతఃకథమసతోద్రవ్యస్యసత్తాభవేత్. అతఃఅసతస్సత్త్వం-ఉత్పత్తిర్నభవతి-అపితుసతఏవద్రవ్యస్యప్రథమక్షణావచ్ఛిన్నావస్థాన్తరసమ్బన్ధఏవోత్పత్తిరిత్యర్థః. ఏవంపరపక్షంప్రతిక్షిప్యస్వమతముపసంహరతి (సత్త్వేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం) నన్విదంశబ్దేనజగన్మాత్రపరామర్శేతస్యసచ్ఛబ్దితబ్రహ్మభిన్నత్వేనసదేవేదమగ్రఆసీదితిబ్రహ్మాభేదానుపపత్తిః. నాపీదంశబ్దేనఇదంశబ్దితజగచ్ఛరీరకబ్రహ్మప్రతిపాదనంసమ్భవతి- అశ్రుతవేదాన్తంప్రతిఇదమాదిశబ్దానాంబ్రహ్మపర్యన్తప్రత్యాయకత్వాసమ్భవాదితిచేత్. అస్యాశ్శఙ్కాయాః పరిహారోముణ్డకప్రకాశికాయామేవప్రపఞ్చితః. అత్రాపిచస్వావసరేకరిష్యామః తత్రైవానుసన్ధాతవ్యః. ౨

శం.— తత్- సత్, ఐక్షత- ఈక్షాం- దర్శనంకృతవత్. అతశ్చనప్రధానంసాఙ్ఖ్యపరికల్పితంజగత్కారణం, ప్రధానస్యాచేతనత్వాభ్యుపగమాత్. ఇదంతుసచ్చేతనం- ఈక్షితృత్వాత్. తత్కథమైక్షతేతి. ఆహ- బహు- ప్రభూతంస్యాం - భవేయం. ప్రజాయేయ - ప్రకర్షేణోత్పద్యేయ. యథామృద్ఘటాద్యాకారేణ, యథావారజ్జ్వాదిసర్పాద్యాకారేణబుద్ధిపరికల్పితేన,. అసదేవతర్హిసర్వం- యద్గృహ్యతే- రజ్జురివసర్పాద్యాకారేణ. న- సతఏవద్వైతభేదేనాన్యథాగృహ్యమాణత్వాన్నాసత్త్వంకస్యచిత్ క్వచిదితిబ్రూమః. యథాసతోఽన్యద్వస్త్వన్తరంపరికల్పయన్పునస్తస్యైవప్రాగుత్పత్తేః, ప్రధ్వంసాచ్చోర్ధ్వ, మసత్త్వంబ్రువతేతార్కికాః,- నతథాఽస్మాభిఃకదాచిత్ క్వచిదపిసతోఽన్యదభిధానమభిధేయంవావస్తుపరిక

---

§ యత్రక్వచనశోచతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ల్ప్యతే. సదేవతుసర్వమభిధానం- అభిధీయతేచయదన్యబుద్ధ్యా. యథారజ్జురేవసర్పబుద్ధ్యాసర్పఇత్యభిధీయతే, యథావాఽపిణ్డఘటాదిర్మృదోఽన్యబుద్ధ్యాపిణ్డఘటాదిశబ్దేనాభిధీయతేలోకే, రజ్జువివేకదర్శినాంతుసర్పాభిధానబుద్ధీనివర్త్తేతే, యథాచమృద్వివేకదర్శినాంఘటాదిశబ్దబుద్ధీ, - తద్వత్సద్వివేకదర్శినామన్యవికారశబ్దబుద్ధీనివర్త్తేతే- *యతోవాచోనివర్తన్తేఽప్రాప్యమనసాసహేతి *అనిరుక్తేఽనిలయనఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. వివక్షితత్వాత్తత్తేజోఽసృజత- తేజస్సృష్టవత్. నను *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతిశ్రుత్యన్తరం. ఆకాశాద్వాయుః. తత్తృతీయంతేజః శ్రుతమిహాకథంప్రాథమ్యేన. తస్మాదేవతేజస్సృజ్యతే, తతఏవచాకాశ, మిత్యవిరుద్ధం. నైషదోషః- ఆకాశవాయుసర్జనానన్తరంతత్స్రష్టృతేజోఽసృజతేతికల్పనోపపత్తేః. అథవా- అవివక్షితఇహసృష్టిక్రమః. సత్కార్యమిదంసర్వం- అతస్సదేకమేవాద్వితీయమిత్యేతద్వివక్షితం-మృదాదిదృష్టాన్తాత్. అథవా- త్రివృత్కరణస్యవివక్షితత్వాత్,తేజోఽబన్నానామేవసృష్టిమాచష్టే. తేజఇతి - ప్రసిద్ధంలోకేదగ్ధృపక్తృప్రకాశకంరోహితంచేతి. తత్ - స్రష్టృంతేజఐక్షత. తేజోరూపసంస్థితంసదైక్షతేత్యర్థః. (బహుస్యాంప్రజాయేయేతి) పూర్వవత్. (తదపోఽసృజత) ఆపః - ద్రవాస్స్నిగ్ధాః స్యన్దిన్యశ్శుక్లాశ్చేతి ప్రసిద్ధంలోకే. యస్మాత్తైజసస్యకార్యభూతాఆపః- తస్మాద్యత్రక్వచ-దేశేకాలేవాశోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే - ప్రస్విద్యతేవాపురుషః- తేజసఏవతదాపోఽధిజాయన్తే. ౩

అ.--- అద్వితీయత్వసమర్థనార్థముత్తరవాక్యముత్థాప్యవ్యాచష్టే (తత్సదితి). సచ్ఛబ్దవాచ్యంజగత్కారణంప్రధానమితికేచిత్- తదప్యేతేననిరస్తమిత్యాహ (అతశ్చేతి) ఈక్షాపూర్వకారిత్వాదితియావత్. అచేతనత్వాభ్యుపగమాత్- నతస్యేక్షాపూర్వకంస్రష్టృత్వమితిశేషః. పరిణామవివర్తవాదావాశ్రిత్యోదాహరణద్వయం. బహుస్యామిత్యాదిశ్రుతితాత్పర్యంవక్తుంనిరస్తమేవచోద్యమనుద్భావయతి (అసదేవేతి). బహుస్యాంప్రజాయేయేత్యనేనేక్షితురేవకార్యాకారాపత్తివచనేనవైశేషికాదిమతసమ్మతన్నిరస్తమితిశ్రుతితాత్పర్యందర్శయన్నుత్తరమాహ (నేత్యాదినా). తదేవప్రపఞ్చయతి (యథేత్యాదినా). ప్రతిజ్ఞాతమర్థంమతద్వయానుసారేణదృష్టాన్తాభ్యాంస్పష్టయతి (యథారజ్జురితి). అజ్ఞానాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంరజ్జుసర్పాదేరజ్ఞానమయత్వవద్ద్వైతాభినివేశస్యచ సన్మాత్రావివేకసత్త్వోత్పత్తే, ర్విచారేణతద్వివేకేచాసత్త్వా, ద్ద్వైతమప్యజ్ఞానమయమేవ. తస్యతుతత్త్వంసన్మాత్రమధిష్ఠానంవాఙ్మనసాతీతమిత్యర్థః. తస్యవాఙ్మనసాతీతత్వేప్రమాణమాహ (యతఇతి) అన్యదేవతద్విదితాదిత్యాదివాక్యమాదిపదార్థః. తైత్తిరీయకశ్రుతివిరోధమాశఙ్కతే (నన్వితి). తథాపికథంవిరోధధీరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతివిరుద్ధమితి). అన్యస్యాంశ్రుతౌసతఆకాశాదేవప్రాథమ్యేనతేజస్సృజ్యమానముచ్యతే- శ్రుత్యన్తరేతుతస్మాదేవసతఆకాశాదాకాశంప్రాథమ్యేనస్రష్టృత్వముపదిష్టం- తథాచకథమిదంమిథోవిరుద్ధంసిధ్యతీత్యర్థః. తైత్తిరీయశ్రుత్యనుసారేణఛాన్దోగ్యశ్రుతేర్వ్యాఖ్యానసమ్భవాన్నవిరోధోఽస్తీతిపరిహరతి (నైషదోషఇతి) సృష్టిక్రమస్యావివక్షితత్వమఙ్గీకృత్యోక్తం. తదేవనాస్తి- అద్వితీయత్వంతుసతోవివక్షితమితిపక్షాన్తరమత్రత్యాహ (అథవేతి). తత్రగమకందర్శయతి (మృదాదీతి). మృదాదికార్యంఘటాదితద్వ్యతిరేకేణనాస్తి - మృదాద్యేవతుసత్యమితిదృష్టాన్తోపాదానాద్బ్రహ్మణస్సతస్తేజోఽబన్నాదికార్యంతదతిరేకేణనాస్తి - సన్మాత్రమేవసత్యమితిదార్ష్టాన్తికేపివివక్షితంప్రతిభాతీత్యర్థః. తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేస్తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవాత్రివృత్కరణస్యేతి) *తాసాంత్రివృతంత్రివృతమేకైకాంకరవాణీత్యాదౌత్రివృత్కరణస్యేష్టత్వాత్త్రయాణామేవభూతానామిహసృష్టిరుచ్యతే. నన్వేవంపఞ్చీకరణమవివక్షితమితివాచ్యం - భూతత్రయసృష్టిశ్రుతౌశ్రుత్యన్తరసిద్ధాకాశాదిస్రష్టేరుపలక్షణవత్- త్రివృత్కరణశ్రుత్యాపఞ్చీకరణోపలక్షణాత్. తథాచశ్రుత్యన్తరసిద్ధయోరాకాశవాయ్వోస్తేజఃప్రభృతిష్వన్తర్భావమభిప్రేత్యలఘూపాయేనసర్వస్యసన్మాత్రత్వంసువచమితిమన్వానాశ్రుతిస్త్రివృత్కరణమేవాచక్షాణాతదనురోధేనత్రయాణామేవసృష్టిమాహేత్యర్థః. తేజసోఽచేతనస్యకథమీక్షితృత్వమిత్యాశఙ్క్యవాక్యార్థమాహ (తేజోరూపేతి). అపాంతేజఃకార్యత్వేలోకానుభవమనుకూలయతి (యస్మాదితి). ౩

రం.--- (తదైక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతితత్తేజోఽసృజత) తత్ - ఏతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యంపరంబ్రహ్మవిచిత్రానన్తచిదచిన్మిశ్ర, వ్యష్టిజగద్రూపేణాహమేవబహుస్యాం- తదర్థంతేజోఽబన్నాదిసమష్టిరూపేణప్రకర్షేణజాయేయేతిసఙ్కల్ప్యతేజస్ససర్జేత్యర్థః. (తత్తేజఐక్షతబహుస్యాంప్రజాయేయేతితదపోఽసృజత) అత్రాచేతనస్యతేజఆదేరీక్షితృత్వాసమ్భవాత్తేజఆదిశబ్దాస్తచ్ఛరీరకపరమాత్మపరాద్రష్టవ్యాః. భగవతాభాష్యకృతా *గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాదితిసూత్రే *తేజఃప్రభృతయోఽపిశబ్దాఃపరమాత్మనఏవవాచకాః. * తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతిముఖ్యఏవేక్షణవ్యపదేశఇతిభాషితం. తథా *తదభిధ్యానాదేవతుతల్లిఙ్గాత్సఇతిసూత్రే *తత్తేజఐక్షత *తాఆపఐక్షన్తేతిశ్రూయమాణమీక్షణంతచ్ఛరీరకస్యపరస్యైవబ్రహ్మణఉపపద్యతఇతిభాషితం. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే *తత్తేజఐక్షతేతితేజశ్శరీరకంపరంబ్రహ్మైవాభిధీయతఇతిభాషితం. నచతత్తేజఐక్షతేత్యత్రతేజశ్శబ్దస్యతేజశ్శరీరకబ్రహ్మపరత్వే *తత్తేజోఽసృజతేతివాక్యేపితేజశ్శబ్దస్యబ్రహ్మపరత్వంస్యాత్. నచేష్టాపత్తిః- బ్రహ్మణస్సృజ్యత్వాభావాదితిచేన్న- తేజశ్శరీరకబ్రహ్మణఃకార్యత్వేనసృజ్యత్వేదోషాభావాత్. తేజసోజలహేతుత్వేఉపపత్తిందర్శయతి (తస్మాద్యత్రక్వచనశోచతిస్వేదతేవాపురుషస్తేజసఏవతదధ్యాపోజాయన్తే) యత్రక్వచన- దేశేకాలేచపురుషశ్శోచతి- సన్తప్యతే. స్వేదతే- ప్రస్విద్యతేవా. తత్- తదాతేజసఏవాపోఽధిజాయన్తఇత్యర్థః. ౩

ఉ.— § తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యస్స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవత్యద్భ్య ఏవ తదధ్యన్నాద్యం జాయతే॥ …………………… ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయః ఖణ్డః.

శం.— (తా ఆప ఐక్షన్తేతి) పూర్వవదేవాబాకారసంస్థితం సదైక్షతేత్యర్థః. బహ్వ్యః- ప్రభూతాస్స్యామ- భవేమ. ప్రజాయేమహి- ఉత్పద్యేమహీతి. తా అన్నమసృజన్త- పృథివీలక్షణం. పార్థివం హ్యన్నం. యస్మాదప్కార్యమన్నం- తస్మాద్యత్ర క్వ చ వర్షతి దేశే- తత్- తత్రైవ భూయిష్ఠం- బహుతరమన్నం భవతి. అతోఽద్భ్య ఏవ తదన్నాద్యమధిజాయత ఇతి. తా అన్నమసృజన్తేతి- పృథివ్యుక్తా పూర్వం. ఇహ తు దృష్టాన్తేఽన్నం చ తదద్యం చేతి విశేషణాద్వ్రీహియవాద్యా ఉచ్యన్తే. అన్నం చ- గురు స్థిరం చ ధారణం కృష్ణం చ రూపతః ప్రసిద్ధం. నను తేజఃప్రభృతిష్వీక్షణం న గమ్యతే- హింసాదిప్రతిషేధాభావాత్త్రాసాదికార్యానుపలమ్భాచ్చ. తత్ర కథం తత్తేజ ఐక్షతేత్యాది. నైష దోషః- ఈక్షితృకారణపరిణామత్వాత్తేజఃప్రభృతీనాం, సత ఏవేక్షితుర్నియతక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ తేజఃప్రభృతీన్యీక్షన్త ఇవేక్షన్త ఇత్యుచ్యతే భూతాని. నను సతోఽప్యుపచరితమేవేక్షితృత్వం. న- సదీక్షణస్య కేవలశబ్దగమ్యత్వాన్న శక్యముపచరితం కల్పయితుం. తేజఃప్రభృతీనాం త్వనుమీయతే ముఖ్యేక్షణాభావ ఇతి యుక్తముపచరితం కల్పయితుం. నను సతోఽపి మృద్వత్కారణత్వాదచేతనత్వం శక్యమనుమాతుం- అతః ప్రధానస్యైవాచేతనస్య సతశ్చేతనార్థత్వాన్నియతకాలక్రమవిశిష్టకార్యోత్పాదకత్వాచ్చ స్యాదీక్షితృత్వముపచరితమేవేక్షణం. దృష్టశ్చ లోకేఽచేతనే చేతనవదుపచారః- యథా కూలం పిపతిషతీతి- తద్వత్సతోఽపి స్యాత్. న- తత్సత్యం స ఆత్మేతి తస్మిన్నాత్మోపదేశాత్. ఆత్మోపదేశోఽప్యుపచరిత ఇతి చేత్- యథా మమాత్మా భద్రసేన ఇతి సర్వార్థకారిణ్యనాత్మన్యాత్మోపచారః- తద్వత్. న- సదస్మీతి సత్యాభిసన్ధస్య తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్. మోక్షోపదేశోఽప్యుపచార ఇతి చేత్- ప్రధానాత్మాభిసన్ధస్య మోక్షసామీప్యం వర్తత ఇతి మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరిత ఏవ- యథా లోకే గ్రామం గన్తుం ప్రస్థితః ప్రాప్తవానహం గ్రామమితి బ్రూయాత్త్వరయా- తద్వత్. న- యేనావిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవతీత్యుపక్రమాత్. సత్యేకస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వం విజ్ఞాతం భవతి- తదనన్యత్వాచ్చ సర్వస్యాద్వితీయవచనాచ్చ. న చాన్యద్విజ్ఞాతవ్యమవశిష్టం శ్రావితం శ్రుత్యా, అనుమేయం వా లిఙ్గతోఽస్తి- యేన మోక్షోపదేశ ఉపచరితస్స్యాత్. సర్వస్య చ ప్రపాఠకార్థస్యోపచరితత్వపరికల్పనాయాం వృథా శ్రమః పరికల్పయితుస్స్యాత్- పురుషార్థసాధనవిజ్ఞానస్య తర్కేణైవాధిగతత్వాత్తస్య. తస్మాద్వేదప్రామాణ్యాన్న యుక్తః శ్రుతార్థపరిత్యాగః. అతశ్చేతనావత్కారణం జగత ఇతి సిద్ధం. …………………… ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పృథివ్యామన్నశబ్దప్రయోగే హేతుమాహ (పార్థివం హీతి). అపాం కార్యమన్నమిత్యత్ర లౌకికప్రసిద్ధిం దర్శయతి (యస్మాదితి). తా అన్నమసృజన్తేత్యత్రాద్భ్యోఽన్నసృష్టిరుపదిష్టా- దృష్టాన్తేఽపి తాభ్యస్తత్సృష్టిరుపదిశ్యతే- తథా చ పౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యార్థవిశేషం దర్శయతి (అన్నమితి). తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదౌ యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోదయతి (నన్వితి). ప్రాణిషు హింసాప్రతిషేధవదనుగ్రహవిధానాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు తదభావాత్తేష్వీక్షణకార్యదృష్టిః. తదేతేషు తద్దృష్ట్యభావాచ్చ నైతేష్వీక్షణం ప్రామాణికం- తథా చ ప్రకృతం వాక్యం ప్రమత్తగీతమిత్యర్థః. తేషాం గౌణమీక్షితృత్వముపేత్య పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). సతోఽపి గౌణమీక్షణం- ఉపచారప్రాయపాఠాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నన్వితి). సన్నిధేశ్శబ్దస్య బలీయస్త్వముపేత్య పరిహరతి (న సదీక్షణస్యేతి). తుల్యం తేజఃప్రభృతిష్వపి శబ్దగమ్యత్వమీక్షణస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (తేజఃప్రభృతీనాం త్వితి). విమతమీక్షితృ న భవతి- అచేతనత్వాత్- కుమ్భవదిత్యనుమానాత్తేషాం ముఖ్యే జగతీక్షణాసమ్భవాత్తత్ర శ్రుతం తదౌపచారికముచితమిత్యర్థః. సాఙ్ఖ్యోఽనుమానావష్టమ్భేన శఙ్కతే (నన్వితి). అచేతనస్య కథమీక్షణమిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి) అనుమాతుం- కల్పయితుమితి యావత్. కథమచేతనే చేతనవదుపచారః- తత్రాహ (దృష్టశ్చేతి). ఆత్మశబ్దావష్టమ్భేన పరిహరతి (నేత్యాదినా). ఆత్మోపదేశోఽపి ప్రధానే గౌణో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (ఆత్మోపదేశోఽపీతి). తామేవ శఙ్కాం దృష్టాన్తద్వారా వివృణోతి (యథేతి). ఇదం పరిహరన్నస్మిన్నాత్మోపదేశో గౌణో న భవతి- తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా). మోక్షోపదేశోఽప్యుపచరితో భవిష్యతీతి శఙ్కతే (సోఽపీతి). శఙ్కామేవ వివృణోతి (ప్రధానాత్మేతి). ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశమాశ్రిత్య పరిహరతి (న యేనేతి) ఉక్తమేవ వివృణోతి (సత్యేకస్మిన్నితి) సతోఽన్యస్య జ్ఞాతవ్యస్యాప్రామాణికత్వాచ్చ సతో జ్ఞానేన సర్వజ్ఞానోపదేశో యుక్తిమానిత్యాహ (న చేతి). సతి హి ప్రధానజ్ఞానే తద్వికారస్య తదభిన్నస్య జ్ఞానం- తస్య చ పురుషార్థత్వాత్తజ్జ్ఞానే పురుషాణామపి జ్ఞానముపచర్యతే- తస్మాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాన్న మోక్షోపదేశముఖ్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వస్య చేతి). కథముపనిషదారమ్భో వృథేత్యుచ్యతే- పురుషార్థసాధనజ్ఞానార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పురుషార్థేతి). తస్య- అనుమానవాదినస్సాఙ్ఖ్యస్య మతే ముక్తిహేతోర్జ్ఞానస్య జడాజడయోరైక్యానుపపత్తిరిత్యాదినా తర్కేణైవ సిద్ధత్వాదుపనిషదారమ్భో వ్యర్థ ఏవేత్యర్థః. శ్రుతేర్ముఖ్యార్థత్వే బాధకాభావాత్తత్పరిత్యాగాయోగాదీక్షత్యధికరణన్యాయేన ప్రధానవాదాసిద్ధిరితి పరమతనిరసనముపసంహరతి (తస్మాదితి). ప్రధానవాదాభావే పరిశేషాయాతం స్వమతం నిగమయతి (అత ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ యత్ర క్వ చన వర్షతీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— తేషాంఖల్వేషాంభూతానాంత్రీణ్యేవబీజానిభవన్త్యాణ్డజంజీవజముద్భిజ్జమితి॥ ౧

రం.— (తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యస్స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త) అత్రాన్నశబ్దేన మహాభూతాధికారాత్పృథివ్యుచ్యతే. సూత్రితంచ *పృథివీ. *అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యఇతి. అధికారః - మహాభూతాధికారః. రూపం- *యత్కృష్ణంతదన్నస్యేతి. తైత్తిరీయకే *అద్భ్యః పృథివీతిశబ్దాన్తరం. ఏతచ్చసూత్రమస్మాభిర్వ్యాకృతం. అపామన్నహేతుత్వేయుక్తిమాహ (తస్మాద్యత్రక్వచవర్షతీత్యాది) (తదేవభూయిష్ఠమన్నంభవతి) తదేవ- తస్మాదేవేత్యర్థః (అద్భ్య ఏవతదధ్యన్నాద్యంజాయతే) తత్- తస్మాత్. పృథివ్యేకదేశభూతవ్రీహియవాదిలక్షణస్యాన్నస్యవృష్టిప్రభవత్వదర్శనాదేవహేతోః అన్నాద్యం- అన్నప్రభృతిపృథివ్యవచ్ఛిన్నమపి అద్భ్య ఏవాధిజాయతఇత్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణంలిఖ్యతే- ద్వితీయాధ్యాయే- ఛాన్దోగ్యే *తత్తేజోఽసృజతేతి తేజస ఏవ ప్రథమోత్పత్త్యభిధానాత్, ఆకాశోత్పత్తేరశ్రుతేః, ఆకాశోనోత్పద్యతఇతి *నవియదశ్రుతేరితిసూత్రేణపూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే- *అస్తితు. ఆకాశస్యాప్యుత్పత్తిరస్త్యేవ- తైత్తిరీయకే *ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతఇత్యుత్పత్తేః శ్రవణాత్. పునశ్చోదయతి- *గౌణ్యసమ్భవాచ్ఛబ్దాచ్చ. *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇతీయముత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీ - నిరవయవాకాశోత్పత్తేశ్ఛాన్దోగ్యేచాశ్రుతేః ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్. *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమితియుభయోరపిఆకాశస్యామృతత్వశ్రవణాచ్చేత్యర్థః. నను *ఆత్మనఆకాశస్సమ్భూతఇత్యత్రాకాశేసమ్భూతశబ్దస్యగౌణత్వే *ఆకాశాద్వాయుర్వాయోరగ్నిరిత్యాదావనుషక్తస్యసమ్భూతశబ్దస్యాపిగౌణత్వంస్యాదితి. తత్రాహ- స్యాచ్చైకస్యబ్రహ్మశబ్దవత్. ఏకస్యైవసమ్భూతశబ్దస్యాకాశేగౌణత్వం, *వాయోరగ్నిరిత్యాదావనుషక్తస్యసమ్భూతశబ్దస్యముఖ్యత్వం, చసమ్భవతి - యథాముణ్డకే *తస్మాదేతద్బ్రహ్మనామరూపమన్నంచజాయతఇతిప్రథమేగౌణతయాప్రయుక్తస్యబ్రహ్మశబ్దస్యతస్మిన్నేవప్రకరణే *తపసాచీయతేబ్రహ్మేతిబ్రహ్మణిముఖ్యతయాప్రయోగదర్శనాత్. పరిహరతి - *ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్. ఆకాశస్యాపిబ్రహ్మోపాదేయతయాబ్రహ్మావ్యతిరేకేణత్వేవఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాఅహానిర్భవతి. బ్రహ్మకార్యస్యాపివస్తునస్సత్త్వేఏకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానహానిరిత్యర్థః. *శబ్దేభ్యః. *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయం *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వమిత్యాదిశబ్దైః సర్వస్యాపివస్తునోబ్రహ్మకార్యత్వబ్రహ్మాత్మకత్వప్రతిపాదనపరైశ్చాకాశస్యోత్పత్తిర్విధీయతే. *యావద్వికారంతువిభాగోలోకవత్. తుశబ్దశ్చార్థే. ఛాన్దోగ్యే *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వమిత్యాదిభిరాకాశాదేస్సర్వస్యాపివికారస్యప్రతిపాదనాదేవవిభాగశ్రుతావుత్పత్తిరప్యుక్తైవ. యథాలోకేఏతేసర్వేదేవదత్తపుత్రాఇత్యభిధాయతేషుకేషాంచిదుత్పత్తిప్రతిపాదనేపిసర్వేషాముత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవభవతి- తద్వత్. *వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమితితుదేవానామివచిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయం. *ఏతేనమాతరిశ్వావ్యాఖ్యాతః. ఆకాశోత్పత్తిప్రతిపాదనేనైవవాయోరప్యుత్పత్తిః ప్రతిపాదితైవేత్యర్థః. *అసమ్భవస్తుసతోఽనుపపత్తేః. తుశబ్దోఽవధారణార్థః. అసమ్భవః- అనుత్పత్తిస్సతః- బ్రహ్మణఏవ. తద్వ్యతిరిక్తస్యకృత్స్నస్యావ్యక్తమహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియవియత్పవనాదికస్యప్రపఞ్చస్యైకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానాదిభిరవగతకార్యభావస్యోత్పత్తిరుపపద్యతఇత్యర్థఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేషాం- జీవావిష్టానాంఖల్వేషాం- పక్ష్యాదీనాంభూతానాం; ఏషామితి ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్. నతు తేజఃప్రభృతీనాం - తేషాంత్రివృత్కరణస్యవక్ష్యమాణత్వాదసతి త్రివృత్కరణే ప్రత్యక్షనిర్దేశానుపపత్తిః. దేవతాశబ్దప్రయోగాచ్చ తేజఃప్రభృతిషు *ఇమాస్తిస్రో దేవతాఇతి. తస్మాత్తేషాంఖల్వేషాంభూతానాం- పశుపక్షిస్థావరాదీనాంత్రీణ్యేవ- నాతిరిక్తానిబీజాని- కారణానిభవన్తి. కానితానీతి. ఉచ్యతే- ఆణ్డజం- అణ్డాజ్జాతం. అణ్డజమేవాణ్డజం- పక్ష్యాది. పక్షిసర్పాదిభ్యోహిపక్షిసర్పాదయోజాయమానాదృశ్యన్తే- తేనపక్షీపక్షిణాంబీజం, సర్పస్సర్పాణాంబీజం,. తథాఽన్యదప్యణ్డాజ్జాతంతజ్జాతీయానాంబీజమిత్యర్థః. నన్వణ్డాజ్జాతమణ్డజముచ్యతే - అతోఽణ్డమేవబీజమితియుక్తం. కథమణ్డజంబీజముచ్యతే. సత్యమేవంస్యాత్- యదిత్వదిచ్ఛాతన్త్రాశ్రుతిస్స్యాత్. స్వతన్త్రాహిశ్రుతిర్యతఆహాణ్డజాద్యేవబీజం-నాణ్డాదీతి. దృశ్యతేచాణ్డజాద్యభావేతజ్జాతీయసన్తత్యభావః - నాణ్డాద్యభావే. అతోఽణ్డజాదీన్యేవబీజాన్యణ్డజాదీనాం. తథా- జీవాజ్జాతంజీవజం- జరాయుజమిత్యేతత్. పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భిత్- స్థావరం. తతోజాతముద్భిజ్జం. ధానావా-ఉద్భిత్. తతోజాయతఇత్యుద్భిజ్జం. స్థావరబీజంస్థావరాణాంబీజమిత్యర్థః. స్వేదజసంశోకజయోరణ్డజోద్భిజ్జయోరేవయథాసమ్భవమన్తర్భావః- ఏవంహ్యవధారణంత్రీణ్యేవబీజానీత్యుపపన్నంభవతి. ౧

ఆ.— మహాభూతానామచేతనానాంబ్రహ్మకార్యతోక్తా. సమ్ప్రతిజీవావిష్టానాంభౌతికానామపిపరమ్పరయాబ్రహ్మకార్యత్వమేవేతి వక్తుంతాన్యనువదతి (తేషామితి). పూర్వాధ్యాయేయేషాంగత్యాగతీదర్శితే, తృతీయంచస్థానముక్తం,- తానితచ్ఛబ్దేనపరామృశ్యన్తే. తేషాంప్రసిద్ధత్వద్యోతనార్థంఖల్విత్యుక్తం. భూతానాం- త్రీణ్యేవబీజానిభవన్తీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. భూతశబ్దస్యతేజఃప్రభృతిషురూఢత్వాత్తేషామిహగ్రహణంకింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏషామితీతి) భూతానాంప్రత్యక్షత్వమేషామితినిర్దిశ్యతే- సమ్భవతిచపక్ష్యాదీనాంప్రత్యక్షతేతితాన్యేవాత్రభూతానివివక్షితాని, నతుతేజఃప్రభృతీని- తేషాంప్రత్యక్షత్వాయోగాదిత్యర్థః. తేజఃప్రభృతీనాంప్రత్యక్షత్వాయోగాదేషామితినిర్దేశానుపపత్తింసమర్థయతి (తేషామితి). తేషాంప్రత్యక్షతయానిర్దేశాసమ్భవేహేత్వన్తరమాహ (దేవతాశబ్దాదితి). దేవతానాంపరోక్షత్వప్రసిద్ధేః, తేతేషుచదేవతాశబ్దప్రయో

ఉ.— సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి॥ ౨

గా, నైషాం ప్రత్యక్షత్వోపపత్తిరిత్యర్థః. తస్మాత్- మహాభూతానామత్ర భూతశబ్దేనోపాదానాయోగాదిత్యర్థః. అణ్డజం పక్ష్యాదీత్యేతత్ప్రత్యక్షేణోపపాదయతి (పక్షిసర్పాదిభ్యోహీతి)-అస్యదపీతి- గోధాద్యుచ్యతే. అణ్డాజ్జాతమితివ్యుత్పత్త్యనుసారేణాణ్డమేవబీజం- సత్వాణ్డజమితిశఙ్క్యతే (నన్వితి)-పౌరుషేయీవ్యుత్పత్తిః శ్రుత్యాబాధ్యేతిపరిహరతి (సత్యమిత్యాదినా)-న కేవలం శ్రుతేరేషావ్యవస్థా-కింతూపపత్తేశ్చేత్యాహ (దృశ్యతే చేతి) సత్యేవాణ్డజాదౌ తజ్జాతీయమణ్డజాదిసన్తత్యాజాయతే-తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యామణ్డజాద్యేవాణ్డజాదికారణం. యద్యప్యణ్డాద్యభావేనాణ్డజాదిజాయతే - తథాప్యణ్డాదిభావేఽణ్డజాద్యభావేపి తద్భవతీతి నాన్వయః. తస్మాదణ్డజాదీనామణ్డజాన్యేవబీజాని - నాణ్డాదీనీత్యర్థః. ధానాశబ్దోబీజవిషయః. నను స్వేదజం సంశోకజమితి బీజద్వయమవశిష్యతే-తత్కిమితి నవ్యుత్పాద్యతే- తత్రాహ (స్వేదజేతి)। స్వేదమ్ముద్భిద్య జాయమానం-దంశమశకాది. తదుద్భిజ్జేఽన్తర్భవతి. సంశోకాత్- ఔష్ణ్యాజ్జాయమానం- యూకాది. తదణ్డజేఽన్తర్భవతి. యద్వా- స్వేదజం- యూకాది. తదణ్డజేఽన్తర్భూతం. సంశోకాత్- ఔష్ణ్యాద్భూమిముద్భిద్యజాతం- మశకాది. తస్యోద్భిజ్జేఽన్తర్భావః. తథా చ న తయోరస్తి పృథగ్వ్యుత్పాదనాపేక్షేత్యర్థః. స్వేదజాదేరణ్డజాదావన్తర్భావస్య ప్రాపకమాహ (ఏవమితి)। ౧

రం.— సర్వస్యేతరస్య తేజోఽబన్నాత్మకబీజత్రయప్రసూతత్వం దర్శయతి (తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి) ఆణ్డజం-అణ్డజం పక్షిసర్పాది. స్వార్థేఽణ్. జీవజం-గర్భవేష్టనలక్షణజరాయుజం పురుషపశ్వాది. ఉద్భిజ్జం- ఉద్భినత్తీత్యుద్భిత్- స్థావరం. తతో జాతముద్భిజ్జం. నచ స్వేదజానామత్ర సఙ్గ్రహాభావాత్ కథం త్రీణ్యేవ బీజానీత్యవధారణమితి శఙ్క్యం- ఉద్భిజ్జశబ్దేన స్వేదజస్యాపి సఙ్గ్రహోపపత్తేః. సూత్రితం చ *తృతీయశబ్దావరోధస్సంశోకజస్యేతి. సంశోకజస్య - స్వేదజస్య అణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమిత్యత్ర తృతీయేనోద్భిజ్జశబ్దేనావరోధః- సఙ్గ్రహ ఇత్యర్థః. ఇదం చ సూత్రమన్యత్ర వ్యాఖ్యాతం. అణ్డజాదిశబ్దనిర్దిష్టానామేషాం భూతానాం తేజోఽబన్నాని త్రీణ్యేవ బీజానీత్యర్థః. తదేవం పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి స్థితం. ౧

శం.— సేయం- ప్రకృతా సదాఖ్యా తేజోఽబన్నయోనిర్దేవతోక్తా ఐక్షత - ఈక్షితవతీ యథాపూర్వం * బహు స్యామితి. తదేవ బహుభవనం ప్రయోజనం నాద్యాపి నిర్వృత్తమిత్యత ఈక్షాం పునః కృతవతీ బహుభవనమేవ ప్రయోజనమురరీకృత్య. కథం. హన్త- ఇదానీమహమిమాః- యథోక్తాస్తైజసాద్యాస్తిస్రో దేవతాః. (అనేన జీవేనేతి)-స్వబుద్ధిస్థం పూర్వసృష్ట్యనుభూతం ప్రాణధారణమాత్మానమేవ స్మరన్త్యాహ- అనేన జీవేనాత్మనేతి. ప్రాణధారణకర్త్రా. ఆత్మనేతి వచనాత్ స్వాత్మనోఽవ్యతిరిక్తేన- చైతన్యస్వరూపతయాఽవిశిష్టేనేత్యేతద్దర్శయతి. అనుప్రవిశ్య తేజోఽబన్నభూతమాత్రాసంసర్గేణ లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానా సతీ నామ చ రూపం చ- నామరూపే వ్యాకరవాణి- విస్పష్టమాకరవాణి. అసౌ నామాయమిదంరూప ఇతి వ్యాకుర్యామిత్యర్థః॥ నను న యుక్తమిదమసంసారిణ్యాః సర్వజ్ఞాయా దేవతాయాః బుద్ధిపూర్వకమనేకశతసహస్రానర్థాశ్రయం దేహమనుప్రవిశ్య దుఃఖమనుభవిష్యామీతి సఙ్కల్పనం, అనుప్రవేశశ్చ స్వాతన్త్ర్యే సతి,. సత్యం-ఏవం న యుక్తం స్యాత్ - యది స్వేనైవావికృతేన రూపేణానుప్రవిశేయం, దుఃఖమనుభవేయ, మితి చ సఙ్కల్పితవతీ. న త్వేవం. కథం తర్హి. అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి వచనాత్. జీవో హి నామ దేవతాయా ఆభాసమాత్రం బుద్ధ్యాదిభూతమాత్రాసంసర్గజనితః ఆదర్శ ఇవ ప్రవిష్టః పురుషప్రతిబిమ్బో, జలాదిష్వివ చ సూర్యాదీనాం,. అచిన్త్యానన్తశక్తిమత్యాః దేవతాయాః బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధః చైతన్యావభాసః దేవతాస్వరూపవివేకాగ్రహణనిమిత్తః సుఖీ దుఃఖీ మూఢ ఇత్యాద్యనేకవికల్పప్రత్యయహేతుః. ఛాయామాత్రేణ జీవరూపేణానుప్రవిష్టత్వాద్దేవతా న దైహికైః స్వతస్సుఖదుఃఖాదిభిస్సమ్బధ్యతే. యథా పురుషాదిత్యాదయ ఆదర్శోదకాదిషు ఛాయామాత్రేణానుప్రవిష్టాః ఆదర్శోదకాదిదోషైర్న సమ్బధ్యన్తే- తద్వద్దేవతాపి. *సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షుషైర్బాహ్యదోషైః। ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥ * ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్య ఇతి హి కాఠకే. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి చ వాజసనేయకే. నను వాచారమ్భణమాత్రశ్చేజ్జీవః- మృషైవ ప్రాప్తః. తథా పరలోకేహలోకాదిచ కథం తస్య. నైష దోషః- సదాత్మనా సత్యత్వాభ్యుపగమాత్. సర్వం చ నామరూపాది సదాత్మనైవ సత్యం వికారజాతం- స్వతస్త్వనృతమేవ- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యుక్తత్వాత్. తథా జీవోపీతి- యక్షానురూపో హి బలిరితి న్యాయప్రసిద్ధిః. అతస్సదాత్మనా సర్వవ్యవహారాణాం సర్వవికారాణాం చ సత్యత్వం-సతోఽన్యత్వే చానృతత్వమితి న కశ్చిద్దోషస్తార్కికైరిహానువక్తుం శక్యః- యథేతరేతరవిరుద్ధద్వైతవాదాస్స్వబుద్ధివికల్పనామాత్రా అతత్త్వనిష్ఠా ఇతి శక్యం వక్తుం. ౨

ఆ.— జీవావిష్టానాం భూతానాం సత్కార్యత్వం ప్రకరణప్రామాణ్యాదుక్తం. ఇదానీం జీవానాం విశిష్టరూపత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వేపి న స్వరూపేణ తత్కార్యత్వం- బ్రహ్మైవోపాధిప్రవిష్టం జీవవ్యవహారాస్పదమిత్యఙ్గీకారాత్. తథా చ బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే జీవవిజ్ఞానం సేత్స్యతి, జీవానాం చ భోగాయతనాని భౌతికాని కార్యాణి - తేషాం నామరూపనిర్మాణం చ వక్తవ్య, మిత్యభిప్రేత్యోత్తరగ్రన్థమాదాయ వ్యాకరోతి (సేయమిత్యాదినా) యథా *బహు స్యామితి పూర్వమీక్షితవతీ- తథా కిమితి పునరైక్షత- ప్రయోజనాభావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవేతి) ఇదానీం - మహాభూతసృష్టేరనన్తరమితి యావత్. బ్రహ్మణో మాయోపాధికస్య కారణత్వాన్మాయోపాధివశాత్పూర్వసృష్టావనుభూతత్వం, తత్సంస్కారస్య బుద్ధిస్థత్వం, స్మ

రణం, చేత్యాదినవిరుద్ధమితి ద్రష్టవ్యం. ఆత్మనేతివిశేషణస్యతాత్పర్యమాహ (ప్రాణేతి) నిర్వికల్పచిన్మాత్రరూపా దేవతామాయావశాన్మహాభూతానిసృష్ట్వాతేషుయదా ప్రవిష్టా - తదాతదారబ్ధేషుసూత్రవిరాట్ప్రభృతిషుసమష్టివ్యష్ట్యాత్మసుదేహేషు ప్రవిశ్యతత్తద్దేహాభిమానవతీ-దేవదత్తాదిః భూత్వా, రూపేణచశౌక్ల్యాదినా, సంయోజ్యపిణ్డంవ్యాకరోతీత్యాహ (అనుప్రవిశ్యేతి) దేవతాయాస్సర్వజ్ఞత్వాదసంసారిత్వాత్స్వతన్త్రత్వాచ్చ జ్ఞాల్పప్రవేశావయుక్తావితిశఙ్కతే (నన్వితి). కిం సాక్షాదనుప్రవేశాదివిరుధ్యతే- కింవాజీవద్వారాపీతివికల్ప్యాద్యపక్షీకరోతి (సత్యమితి). సాక్షాదనుప్రవేశాదినాస్తిచేత్- తర్హికథంతదిత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకంద్వితీయందూషయతి (కథమితి) దేవతాయా జీవద్వారేణానుప్రవేశాద్యవిరుద్ధః ఇతిశేషః. అవిరోధమేవసాధయితుంజీవస్వరూపమాహ (జీవోహీతి) ఆభిముఖ్యేన-అహమిత్యపరోక్ష్యేణభాసతఇత్యాభాసః - స్వతోఽపరోక్షః ప్రతిబిమ్బః. తన్మాత్రంజీవోనామేత్యర్థః. తస్యస్వరూపేణానాదిత్వేప్యవిశిష్టరూపేణసాదిత్వందర్శయతి (బుద్ధ్యాదీతి) బుద్ధ్యాదిభిఃభూతమాత్రాశ్చిదాత్మనస్సంసర్గః, తేనజనితస్త్రైలిఙ్గవత్. ననుచిదాత్మాకూటస్థోఽసఙ్గోఽద్వితీయశ్చోచ్యతే- సకథంబుద్ధ్యాదిభిర్భూతమాత్రాదిభిశ్చసంజ్యతే- తత్రాహ (అచిన్త్యేతి) సత్త్వాదిప్రకాశైరశక్యచిన్తనా-అనాదిరనిర్వాచ్యాసమ్యగ్జ్ఞానమన్తరేణనాశశూన్యాదణ్డాయమానాయామాయాశక్తిః- తస్యాఃవిషయత్వేనాశ్రయత్వేనచపరాదేవతావర్తిష్యతే. తస్యాశ్చస్వనిష్ఠమాయాశక్తివశాద్బుద్ధ్యాదిభిరాత్మనస్సమ్బన్ధస్సిధ్యతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధఫలమాహ (చైతన్యేతి) తదాభాసః- జీవశబ్దవాచ్యః. సిధ్యతీతిశేషః. బుద్ధ్యాదిభిరాత్మనస్సమ్బన్ధేమాయాశక్తిరుపాదానమిత్యుక్తం. తత్రైవనిమిత్తకారణమాహ (దేవతేతి) ఆవరణవిక్షేపశక్తిసమ్పన్నామహామాయాశక్తిః-తతోఽవిద్యోత్కృష్టందేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నదేవతాస్వరూపాఽహమితినిషాగ్రహణం- ఆవరణంనిమిత్తంకృత్వాబుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్సిధ్యతీత్యర్థః. బుద్ధ్యాద్యధ్యాసస్యకార్యాన్తరందర్శయతి (సుఖీతి). ఏవమపితర్హిదేవతా సంసారిణీస్యాదితిచేత్. సత్యం- అజ్ఞానద్వారాబుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధమనుభూయజీవత్వంప్రాప్యసైవసంసరతీత్యాహ (ఛాయామాత్రేణేతి). పరసాదేవతాయాస్స్వతస్సంసారాభావందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా). తస్యాఃస్వతోదుఃఖాద్యసమ్బన్ధేశ్రుతింప్రమాణయతి (సూర్యఇతి) ఉపాధిద్వారాతస్యాస్సంసారిత్వేచశ్రుతిరస్తీత్యాహ (ధ్యాయతీతి). ప్రతిబిమ్బచ్ఛాయాశబ్దప్రయోగాన్మిథ్యాత్వమిష్టమితిమన్వానశ్శఙ్కతే (నన్వితి). తన్మృషాత్వమిష్టమేవేత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి). జీవస్యమృషాత్వేస్వీకృతేసతితస్యేహలోకపరలోకౌతద్ధేతుర్మోక్షస్తద్ధేతుశ్చేతిసర్వంమృషాస్యాదిత్యర్థః. విశిష్టరూపేణమిథ్యాత్వేపిస్వరూపేణసత్యత్వాజ్జీవస్యబ్రహ్మైక్యజ్ఞానాన్ముక్తిస్సమ్భవతీతిసమాధత్తే (నైషదోషఇతి). యత్తుపరలోహలోకాదిమృషాస్యాదితి- తత్రాహ (సర్వంచేతి). కథంతర్హితస్యమిథ్యాత్వోక్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వతఇతి). యథాప్రపఞ్చోబ్రహ్మాత్మనాతోఽపిస్వరూపేణమిథ్యేత్యుక్తం- తథాజీవశబ్దవాచ్యోపిబ్రహ్మాత్మనాసత్యః- స్వరూపేణమిథ్యేతిస్వీకర్తవ్యమిత్యాహ (తథేతి). అథభోక్తృస్వరూకాపిసత్యోఽస్తు-భోగ్యప్రపఞ్చస్యైవమిథ్యాత్వమిష్యతామిత్యాశఙ్క్యాహ (యథానురూపాహీతి) లౌకికన్యాయానుసారేణభోగ్యప్రపఞ్చస్యబాధత్వేభోక్తురపివిభక్తస్వరూపేణతత్ప్రసిద్ధిః. అతోజీవశబ్దవాచ్యస్యమిథ్యాత్వేపితల్లక్ష్యస్యసన్మాత్రస్యసత్యత్వమితివ్యవస్థేత్యర్థః. యచ్చతార్కికైరుక్తే- ప్రపఞ్చస్యమిథ్యాత్వేసౌగతమతానుమతిః. సత్యత్వేచాద్వైతవ్యాహతిరితి- తదప్యుక్తన్యాయేననిరస్తమిత్యాహ (అతఇతి). అద్వైతవాదేదోషాభావంవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేతి).

౨౦.—— ఉక్తమేవోపపాదయతి (సేయందేవతైక్షతహన్తాహమిమాస్తిస్రోదేవతాఅనేనజీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవాణీతి) అత్రసంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణేభగవతాభాష్యకృతా *సేయందేవతేత్యాదివాక్యస్యాయమర్థః- సేయం- సచ్ఛబ్దితాపరదేవతా ఇమాః- తేఽబన్నరూపాస్తిస్రోదేవతాఃఅనేనజీవేన- జీవసమష్టిశిష్టేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపేవ్యాకరవాణి- దేవాదివిచిత్రసృష్టింతన్నామధేయచకరవాణీతిభాషితం. * అభిమానివ్యపదేశస్తువిశేషానుగతిభ్యామితిసూత్రే * హన్తాహమిమాస్తిస్రోదేవతా ఇతితేజోఽబన్నానిదేవతాశబ్దేనవిశేన్తఇతిభాషితత్వాదత్రదేవతాఇత్యభిమానిదేవతాపరత్వమవగన్తవ్యం. తతశ్చఇమాస్తిస్రోదేవతాఇత్యస్యాయమర్థః- స్వస్వాభిమానిదేవతాఽధిష్ఠితేజోఽబన్నానీతి. తేజోఽబన్నాభిమానిదేవతానాంపరమాత్మవ్యతిరిక్తత్వేప్రమాణాభావాత్, పరమాత్మనశ్చసర్వాభిమానిదేవతాత్వసమ్భవాత్, పరమాత్మరూపదేవతాఽధిష్ఠితాఇత్యర్థః. పరమాత్మవ్యతిరిక్తదేవతాఽభ్యుపగమేపిదేవతాశబ్దస్యతదధిష్ఠితత్వమేవార్థః. నచ *తత్తేజోఽసృజత *తత్తేజఐక్షతేత్యాదౌతేజఆదిశబ్దానాంపరమాత్మపరత్వాత్తేజోఽబన్నావస్థాపన్నపరమాత్మనాంతత్తదుపహితత్వాద్వ్యవస్థాఽధీనబహుత్వాశ్రయామేవఇమాస్తిస్రోదేవతాఇతిదేవతాశబ్దేనపరామర్శోఽస్తు-నతుదేవతాశబ్దస్యతదధిష్ఠితపరామర్శిత్వమితివాచ్యం- తత్తదవస్థపరమాత్మసుజీవస్యప్రశాసమ్భవేనప్రవేశయోగ్యతేజోఽబన్నానామేవాభేదోపచారేణ- లక్షణయావాదేవతాశబ్దేననిర్దేష్టవ్యత్వాత్. మహాసిద్ధాన్తే *తదైక్షతేతి-సత్వం, *అసృజతేతినిమిత్తత్వం, *బహుస్యామిత్యుపాదానత్వం, తదుభయానుగుణంసర్వశక్తిత్వంసత్యసఙ్కల్పత్వం, చ *అనేనజీవేనాత్మఽనుప్రవిశ్యేతిసర్వాన్తరత్వం, చోక్తంభవతి. జీవేనాత్మనేతి- జీవశరీరకేణమయేత్యర్థః. *సింహేనభూత్వాబహవోమయాత్తాః *వ్యాఘ్రేణభూత్వాబహవోమయాత్తాఇతివత్. సార్వజ్ఞ్యాదిగుణకస్యతద్విపరీతాకారజీవైక్యాసమ్భవాత్, *యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదివచనాత్, *తదనుప్రశ్యేత్యచేతనఇవ జీవేప్యనుప్రవేశశ్రవణాచ్చ, శరీరవాచిశబ్దస్యశరీరిపర్యన్తత్వముఖ్యతాయా ఉపపన్నత్వాచ్చాయమేవార్థఇతి వ్యాసార్యైక్తం. ననుజీవశరీరకేణమయావ్యాకరవాణీత్యర్థోనసమ్భవతి- వ్యాకరవాణీతిలోటాకర్తురభిహితత్వేనఅనభిహితాధికారవిహితతృతీయానుపపత్తేః. వ్యాకరణక్రియాకర్తుస్తిఙాఽభిహితత్వేపిప్రవేశక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్తృతీయాభవిష్యతీతివాచ్యం - తర్హిమయాభుక్త్వావ్రజామీత్యపిప్రయోగస్సాధుస్స్యాత్ - వ్రజిక్రియాకర్తురభిధానేపిభుజిక్రియాకర్తురనభిహితత్వాత్. *స్వాదుమిణములితిసూత్రేకైయటేనక్త్వాప్రత్యయస్వభా

ఉ.—— తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ ॥ ౩

త్వాత్ పక్త్వౌదనం భుఙ్క్తే దేవదత్తః, పక్త్వౌదనో భుజ్యతే దేవదత్తేనే, త్యత్ర చ క్త్వాప్రత్యయేన పచిక్రియాకర్తృకర్మణోరనభిధానాత్తృతీయాద్వితీయే కుతో న ప్రాప్నువత ఇత్యాశఙ్క్య ఆఖ్యాతపదవాచ్యా క్రియా విశేష్యత్వాత్ప్రధానం- ఇతరా తు విశేషణత్వాదప్రధానం. తత్క్రియాసాధనయోరపి శక్త్యోస్తద్ద్వారకో గుణప్రధానభావః. తత్ర ప్రధానశక్త్యభిధానే గుణక్రియాశక్తిరభిహితవత్ప్రకాశతే- ప్రధానానురోధాత్ గుణానాం, పృథక్త్వనిరుద్ధస్వకార్యారమ్భాయోగా, చ్చేత్యుక్తత్వాదితిచేత్. సత్యం- మయేత్యస్య స్వరూపేణేత్యర్థః. ఆత్మశబ్దః స్వరూపపరః. యద్యపి జీవశరీరకం స్వరూపం వ్యాకరణకర్తృ నిర్దిశ్యతే-తథాపి *వ్యపదేశివదేకస్మిన్స్వస్మిన్నానాత్వకల్పనేతి న్యాయేన కల్పితభేదమాదాయ అనభిహితాధికారవిహితతృతీయోపపత్తేః. ఘటః స్వేనరూపేణేతరవ్యావృత్తిం కరోతీత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్, కరోతీతి జ్ఞాకర్తురభిహితత్వాత్, నను తత్కరణాత్తృతీయా-కరణం చ నాభిహితమితిచేత్- తర్హి పక్ష్యతేపి తథా౨స్తు. *తేనేశస్తద్విశిష్టస్యకరణకతయా౨నుప్రవేశేపి కర్త్ర్యధికరణసారావళ్యుక్త్యాయముక్తః. యద్వా-ఆరమ్భణాధికరణే *అనేనజీవేనాత్మనా- మదాత్మకజీవేనాత్మతయా౨నుప్రవిశ్యైతద్విచిత్రనామరూపభాక్కరవాణీతి భాషితత్వేన జీవశబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వాభావస్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్తదనుసారేణ జీవేనేత్యస్య జీవ ఏవార్థః. ఆత్మశబ్దస్య శరీరత్వమర్థః. శరీరభూతేనానేన జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య శరీరవాచిత్వమభిప్రేత్యైవ మదాత్మకజీవేనేతి భాషితం. ఆత్మతయా౨నుప్రవిశ్యేతి భాష్యస్యాయమర్థః-ఆత్మతయేతి హేతౌ తృతీయా. హేతుత్వం చ ప్రయోజకత్వేన వివక్షితం. ఆత్మత్వాద్ధేతోరనుప్రవిశ్యేత్యర్థః. ప్రవిశ్య నియన్తృత్వాభావే ఆత్మత్వాసమ్భవాత్. చారేణానుప్రవిశ్య పరబలం సఙ్కలయతీతి వదతి. యద్వా - *అనేనజీవేనాత్మనా౨నుప్రభూతః క్షేపీయమానో మాదయాసక్లిష్టత్వాత్తైవ నేనజీవేనాత్మనా౨నుప్రవిశ్యేత్యత్ర ప్రాక్జీవాత్మనైత్యేవార్థః. అస్మిన్ పక్షే అనేనేతి శబ్దస్య ప్రమాణప్రతిపన్నపురోవర్తినాచినో మచ్ఛరీరభూతేనేత్యర్థః. అనయోః చారేణానుప్రవిశ్య పరసైన్యం సఙ్కలయాని, దేవదత్తేన పక్త్వా చైత్రేణ భుజ్యత, ఇత్యత్రేవ విశిష్టక్రియాప్రయోజకకర్తృపరమాత్మసాహాయ్యం క్రియమాణస్య జీవాత్మనః కరణతయా తృతీయాసమ్భవాత్ తృతీయాయా నానుపపత్తిః. ఇయాంస్తు విశేషః- నామరూపవ్యాకరణస్య *తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి వక్ష్యమాణేన త్రివృత్కరణేన సమానకర్తృకత్వావగమాన్నామరూపవ్యాకరణాంశే సాక్షాత్కర్తృత్వోపపత్తిః. ప్రవేశే తు సర్వవ్యాపకస్య పరమాత్మనః సాక్షాత్కర్తృత్వాసమ్భవాత్ ప్రయోజకకర్తృత్వం. ఏవం చానుప్రవేశనామరూపవ్యాకరణయోః సమానకర్తృకత్వాసమ్భవాత్ క్త్వాప్రత్యయస్యాపి నానుపపత్తిరితి ద్రష్టవ్యం. ఏతేనాన్తఃకరణవిశిష్టస్యాహమర్థత్వం వదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః. *బహు స్యాం *హన్తాహమిమా ఇతి సఙ్కల్పసమయే తస్యాభావాదిత్యాస్తాం తావత్.

శం.—— సైవం తిస్రో దేవతా అనుప్రవిశ్య స్వాత్మావస్థే బీజభూతే౨వ్యాకృతే నామరూపే వ్యాకరవాణీతీక్షిత్వా తాసాం చ - తిసృణాం దేవతానామేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణి. ఏకైకస్యాస్త్రివృత్కరణ ఏకైకస్యాః ప్రాధాన్యం, ద్వయోర్ద్వయోర్గుణభావః. అన్యథా హి రజ్జ్వా ఇవైకమేవ త్రివృత్కరణం స్యాత్- న తు తిసృణాం పృథక్ త్రివృత్కరణమితి. ఏవం హి తేజో౨బన్నానాం పృథఙ్నామప్రత్యయలాభః స్యాత్- తేజ ఇదమ్, ఇమా ఆపః, అన్నమిదమ్, ఇతి చ. పృథఙ్నామప్రత్యయలాభే దేవతానాం సమ్యగ్వ్యవహారస్య ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనం స్యాత్. ఏవమీక్షిత్వా సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవ- యథోక్తేనైవ జీవేన సూర్యబిమ్బవదన్తః ప్రవిశ్య వైరాజం పిణ్డం ప్రథమం, దేవతాదీనాం చ పిణ్డాననుప్రవిశ్య. యథాసఙ్కల్పమేవ నామరూపే వ్యాకరోదసౌ నామాయమ్, ఇదం రూపమ్, ఇతి.

ఆ.—— వ్యాకరవాణీత్యేతదన్తం వాక్యం వ్యాఖ్యాయోత్తరమనూద్య తాసామిత్యాది వ్యాచష్టే (సైవమిత్యాదినా) కరవాణి-ఇత్యైక్షతేతి సమ్బన్ధః. కథం పునరిదం త్రివృత్కరణమిత్యాశఙ్క్య ప్రథమమేకైకాం దేవతాం ద్విధా ద్విధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం ద్విధా ద్విధా కృత్వా౨దితరభాగసం[illegible]త్రివృత్కరణం వివక్షితమిత్యాహ (ఏకైకస్యా ఇతి). గుణప్రధానభావానఙ్గీకారే సమానపరిమాణసూత్రత్రయనిర్మితరజ్జువత్త్రివృత్కరణమేకమేవ స్యాదిత్యాహ (అన్యథేతి). ఏతదాకారార్థం దర్శయతి (న త్వితి) గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణముపసంహర్తుమితి శబ్దః. ఇతశ్చ గుణప్రధానభావేన త్రివృత్కరణమేష్టవ్యమిత్యాహ (ఏవం హీతి). పృథఙ్నామప్రత్యయలాభే సాపి కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పృథగితి). సేయమిత్యాది వ్యాచష్టే (ఏవమిత్యాదినా) ౩

రం.—— (తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి) అత్ర సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణే భగవతా భాష్యకృతా * తదర్థమన్యోన్యస్య సంసర్గమప్రాప్తానామేషాం తేజో౨బన్నానాం విశేషసృష్ట్యసమర్థానాం తత్సామర్థ్యాయైకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీత్యేతద్వాక్యార్థ ఉక్తః. అత్ర తదర్థమిత్యస్య దేవాదివిచిత్రరూపాణాం తన్నామధేయానాం చ కరణార్థమిత్యర్థః- పూర్వం * దేవాదివిచిత్రసృష్టిం తన్నామధేయాని చ కరవాణీత్యుక్తేరితి ద్రష్టవ్యం. అత్రేతిశబ్దస్య * సేయం దేవతైక్షతేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ఏవమీక్షిత్వా పరా దేవతా యథాసఙ్కల్పమకరోదిత్యాహ (సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతా అనేనైవజీవేనాత్మనా౨నుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్) అత్ర త్రివృత్కరణాధీనత్వాన్నామరూపవ్యాకరణస్యార్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమో బాధ్యతే. తత్ర తేజో౨బన్నదేవతాస్వేకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కృత్వా నామ ౩

ఉ.— యదాదిత్యస్య రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదాదిత్యాదాదిత్యత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౨

యచ్చన్ద్రమసో రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాచ్చన్ద్రాచ్చన్ద్రత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౩

యద్విద్యుతో రోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాద్విద్యుతో విద్యుత్త్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౪

రం.— (యదగ్నేరోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం) అగ్నేర్యద్రోహితం రూపం-స్వరూపం. రోహితో భాగో దృశ్యతే-తత్త్రివృత్కృతస్య తేజసః స్వరూపం. (యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి) అపాం అన్నస్యేత్యత్ర రూపమిత్యనువర్తతే. యదిత్యతః పూర్వమగ్నేరిత్యనువర్తతే. స్పష్టోఽర్థః అగ్నేస్తేజోఽబన్నసముదాయరూపత్వేఽపి యావత్తేజోఽబన్నావస్థానమగ్నిరూపేణోపలమ్భః ప్రాప్నోతీత్యత్రాహ (అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం) తేష్వేవ తేజోఽబన్నేషు అగ్న్యవస్థానాశకసామగ్రీసన్నిధానే అగ్నిత్వావస్థా అపేతా భవతి, అవస్థాన్తరం ప్రాదుర్భవతి. (వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యం) అతస్తేజోఽబన్నైరేవాగ్నిత్వాద్యవస్థాలక్షణో వికారోఽగ్న్యాదినామధేయం చ వాక్పూర్వకవ్యవహారసిద్ధయే తేజోఽబన్నైరేవ స్పృశ్యతే. అతస్తేజోఽబన్నస్వరూపాణ్యేవాగ్నిరితి సత్యమిత్యర్థః. ౧

శం. తథా- యదాదిత్యస్య, యచ్చన్ద్రమసో, యద్విద్యుత, ఇత్యాది- సమానం. నను * యథాతుఖలుసోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీత్యుక్త్వా తేజస ఏవ చతుర్భిరప్యుదాహరణైరగ్న్యాదిభిస్త్రివృత్కరణం దర్శితం - నాబన్నయోరుదాహరణం దర్శితం త్రివృత్కరణే. నైష దోషః- అబన్నవిషయాణ్యప్యుదాహరణాన్యేవమేవ చ ద్రష్టవ్యానీతి మన్యతే శ్రుతిః. తేజస ఉదాహరణముపలక్షణార్థం. రూపవత్త్వాత్స్పష్టార్థత్వోపపత్తేశ్చ. గన్ధరసయోరనుదాహరణం త్రయాణామసమ్భవాత్. నహి గన్ధరసౌ తేజసి స్తః. స్పర్శశబ్దయోరనుదాహరణం విభాగేన దర్శయితుమశక్యత్వాత్. యదిసర్వం జగత్త్రివృత్కృతమిత్యగ్న్యాదివత్- త్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యం - అగ్నేరగ్నిత్వవదపాగాజ్జగతో జగత్త్వం. తథాన్నస్యాప్యప్శుఙ్గత్వాదాప ఇత్యేవ సత్యం - వాచారమ్భణమాత్రమన్నం. తథాఽపామపి తేజశ్శుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం తేజ ఇత్యేవ సత్యం. తేజసోఽపి సచ్ఛుఙ్గత్వాద్వాచారమ్భణత్వం- సదిత్యేవ సత్యమిత్యేషోఽర్థో వివక్షితః. నను వాయ్వన్తరిక్షే త్వత్రివృత్కృతే తేజఃప్రభృతిష్వనన్తర్భూతత్వాదవశిష్యేతే, ఏవం గన్ధరసశబ్దస్పర్శాశ్చావశిష్టా, ఇతి కథం సతా విజ్ఞానేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతం భవేత్. తద్విజ్ఞానే వా ప్రకారాన్తరం వాచ్యం. నైష దోషః-రూపవద్ద్రవ్యే సర్వస్య దర్శనాత్. కథం. తేజసి తావద్రూపవతి శబ్దస్పర్శయోరప్యుపలమ్భాద్వాయ్వన్తరిక్షయోస్తత్ర స్పర్శశబ్దగుణవతోస్సద్భావోఽనుమీయతే. తథాఽబన్నయో రూపవతో రసగన్ధాన్తర్భావ ఇతి రూపవతాం త్రయాణాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రదర్శనేన సర్వం తదన్తర్భూతం- సద్వికారత్వాత్ త్రీణ్యేవ రూపాణీతి విజ్ఞాతం మన్యతే శ్రుతిః. నహి మూర్తం రూపవద్ద్రవ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ వాయ్వాకాశయోస్తద్గుణయోర్గన్ధరసయోర్వా గ్రహణమస్తి. అథవా- రూపవతామపి త్రివృత్కరణం ప్రదర్శనార్థమేవ మన్యతే శ్రుతిః. యథా తు త్రివృత్కృతే త్రీణ్యేవ రూపాణీత్యేవ సత్యం- తథా పఞ్చీకరణేఽపి సమానో న్యాయ ఇతి. అతస్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్సతో విజ్ఞానేన సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ - సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి సిద్ధమేవ భవతి. తదేకస్మిన్ సతి విజ్ఞాతే సర్వమిదం జ్ఞాతం భవతీతి సూక్తం. ౨- ౩- ౪

ఆ.— ప్రక్రమపర్యాలోచనాయాముదాహరణే న్యూనత్వమస్తీతి శఙ్కతే (నన్వితి). యద్వ్రీహియవాదే రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్య,. యచ్చ వ్రీహియవాదేరోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్య, ఇత్యుదాహరణసమ్భవాన్న న్యూనతేతి పరిహారః (నైష దోష ఇతి). తర్హి తేజోవిషయమప్యుదాహరణమూహనీయం- కిమిత్యుదాహృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తేజస ఇతి) యదికించిదపి నోదాహరణముచ్యతే- నోపలక్షణమేవ సిధ్యేత్. అతస్త్రయాణాం రూపవత్త్వేన యథోక్తరూపవిభాగస్య తేషు స్ఫుటత్వసమ్భవాత్తేజసో దృష్టాన్తప్రదర్శనమన్నాదివిషయోదాహరణోపలక్షణార్థం. తేనోపేక్షితమిత్యర్థః. అబన్నయోరపి త్రివృత్కరణముపలక్షితం చేత్ - తర్హి తత్ర రసగన్ధయోస్త్రివృత్కరణముదాహర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గన్ధరసయోరితి)- యథా యదబన్నయోర్భాస్వరం రోహితం రూపం- తేజసస్తద్రూపం. యచ్ఛుక్లం- తదపాం. యత్కృష్ణం- తదన్నస్యేతి శక్యతే రూపం వివేక్తుం- న తథాఽముకో రసో గన్ధో వా తేజసోఽపామగ్నేశ్చాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యమిత్యనుదాహరణం తయోరిత్యర్థః. నను త్రివృత్కరణాత్ త్రిష్వపి రూపవద్గన్ధరసౌ సమ్భావితౌ- తత్కథం తయోస్త్రయాణామసమ్భవోక్తిః- తత్రాహ (నహీతి)- సమ్భావితావపి తౌ త్రిషు వివేక్తుమశక్యావిత్యనుదాహరణీయావిత్యర్థః. తర్హి సర్వేషు భూతేషు సమ్భావితయోః స్పర్శశబ్దయోరుదాహరణం కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పర్శశబ్దయోరితి)- యథా లోహితాదిరూపత్రయం త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం- న తథా శబ్దత్రయం స్పర్శత్రయం చ త్రయాణాం విభాగేన దర్శయితుం శక్యం. న ఖల్వేకత్రోష్ణశీతానుష్ణాశీతత్రయం దృశ్యతే, నాపి ఖరమధురమధ్యమశబ్దత్రయమేకత్రోపలబ్ధమిత్యర్థః. సర్వస్య త్రివృత్కృతత్వే ఫలితమాహ (యదీతి). యథాఽగ్న్యాది త్రివృత్కృతం- తథా సర్వమేవ జగద్యది త్రివృత్కృతమిత్యఙ్గీకృతం - తదాఽగ్నేరగ్నిత్వవజ్జగతో జగత్త్వమపగతం - త్రీణిరూపాణీత్యేవ సత్యమితి యోజనా. తథాపి కథం సన్మాత్రపరిశేషః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ

తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోద్యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయః ఖణ్డః.

ఉ.— యదగ్నే రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం॥ ౧

రూపవ్యాకరణమకరోదిత్యర్థః. అత్ర వ్యాపకస్య పరమాత్మనః స్వరూపేణ అపృథక్సిద్ధసర్వవస్తుప్రవేశస్య సర్వదా సత్త్వేపి స్వశరీరభూతజీవేనానుప్రవేశస్య పూర్వమభావాజ్జీవేనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోదిత్యస్యనానుపపత్తిః. చారస్య రాజశరీరత్వాభావాన్న చారేణానుప్రవిశ్యేతి వాక్యసామ్యం చేతి ద్రష్టవ్యం. (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి) దేవతాఽధిష్ఠితానాం తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్ప్రకారం మే నిగదతశ్శృణ్విత్యర్థః. వ్యాసార్యైరానన్దమయాధికరణే * అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర నామరూపవ్యాకరణస్యానుప్రవేశపూర్వకత్వమవగమ్యతే. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదిత్యత్రానుప్రవేశస్య సృష్టిపూర్వకత్వం గమ్యతే. తస్మాత్సమానకర్తృకత్వమేవ వివక్షితం- న పౌర్వాపర్యమపి. అత ఏవ హి * తస్య త్వష్టా విదధద్రూపమేతీతి సృష్ట్యనుప్రవేశయోస్సమానకాలికత్వమేవ ప్రతీయతే. అథవా. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి సృష్ట్యనన్తరత్వేన శ్రూయమాణానుప్రవేశః స్థిత్యర్థోఽన్య ఏవేత్యుక్తం. వ్యాపకస్యాపి పరమాత్మనో నర్త్యాదివిగ్రహద్వారాఽనుప్రవేశ ఉపపద్యత ఇతి కేచిత్. జీవద్వారైవానుప్రవేశో న స్వత ఇతి కేచిత్. ప్రతివస్తు తత్తద్వస్తుమాత్రపూర్ణపరమాత్మకార్యకారిత్వాత్తత్ర ప్రవిష్ట ఇవేత్యుక్తిరితి కేచిత్ ౩-౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తాసాం చ-దేవతానాం గుణప్రధానభావేన త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్- కృతవతీ దేవతా * తిష్ఠతు తావద్దేవతాదిషిష్టానాం నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతానాం తేజోఽబన్నమయత్వేన త్రిధాత్వం- యథా తు ఖలు బహిరిమాః పిణ్డేభ్యస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి-తన్మే మమ నిగదతో విజానీహి-విస్పష్టమవధారయోదాహరణతః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.--- సఙ్క్షేపేణ త్రివృత్కరణం ప్రతిజ్ఞాయోదాహరణైః స్ఫుటీకర్తుమారభమాణో దేహే త్రివృత్కరణస్యాగ్రే స్ఫుటీకర్తవ్యత్వాద్దేహవ్యతిరిక్తేషు ప్రథమం తదుదాహర్తుముపక్రమతే (తిష్ఠతు తావదితి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

శం.— యదుక్తం దేవతానాం త్రివృత్కరణముక్తం- తస్యైవోదాహరణముచ్యతే. ఉదాహరణం నామ-ఏకదేశప్రసిద్ధ్యాఽశేషప్రసిద్ధ్యర్థముదాహ్రియత ఇతి. తదేతదాహ- యదగ్నేః - త్రివృత్కృతస్య రోహితం రూపం ప్రసిద్ధం లోకే- తదత్రివృత్కృతస్య తేజసో రూపమితి విద్ధి. తథా చ - యచ్ఛుక్లం రూపమగ్నేరేవ - తదపాం- అత్రివృత్కృతానాం. యత్కృష్ణం తస్యైవాగ్నేరూపం-తదన్నస్య - పృథివ్యా అత్రివృత్కృతాయా ఇతి విద్ధి. తత్రైవం సతి రూపత్రయవ్యతిరేకేణాగ్నిరితి యన్మన్యసే త్వం- తస్యాగ్నేరగ్నిత్వమిదానీమపాగాత్ - అపగతం. ప్రాగ్రూపత్రయవివేకవిజ్ఞానాద్యాఽగ్నిబుద్ధిరాసీత్-తే సాగ్నిబుద్ధిరపగతాఽగ్నిశబ్దశ్చేత్యర్థః. యథా దృశ్యమానరక్తోపధానసంయుక్తః స్ఫటికో గృహ్యమాణః పద్మరాగోఽయమితి శబ్దబుద్ధ్యోః ప్రయోజకో భవతి ప్రాగుపధానస్ఫటికయోర్వివేకవిజ్ఞానాత్- తద్వివేకవిజ్ఞానే తు పద్మరాగశబ్దబుద్ధీ నివర్తేతే తద్వివేకవిజ్ఞాతుః- తద్వత్. నను కిమత్ర బుద్ధిశబ్దకల్పనయా క్రియతే- ప్రాగ్రూపత్రయవివేకకరణాదగ్నిరేవాసీత్, తదగ్నేరగ్నిత్వం రోహితాదిరూపవివేకకరణాదపాగాదితి యుక్తం- యథా తన్త్వపకర్షణే పటాభావః. నైవం - బుద్ధిశబ్దమాత్రమేవ హ్యగ్నిః. యత ఆహ - వాచారమ్భణమగ్నిర్నామ వికారో నామధేయం-నామమాత్రమిత్యర్థః. అతోఽగ్నిబుద్ధిరపి మృషైవ. తర్హి కిం తత్ర సత్యం. త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. నాణుమాత్రమపి రూపత్రయవ్యతిరేకేణ సత్యమస్తీత్యవధారణార్థః.

ఆ.— కథముదాహరణతోఽవధారణమిత్యాశఙ్క్యానన్తరవాక్యమవతారయతి (యదుక్తమితి). ఉదాహరణశబ్దం వ్యుత్పాదయతి (ఉదాహరణం నామేతి). తత్రైవ శ్రుతిమవతార్య వ్యాచష్టే (తదేతదిత్యాదినా)- అత్రివృత్కృతానాం - రూపమితి విద్ధీతి సమ్బన్ధః. తత్ర - అగ్నౌ రూపత్రయే పూర్వోక్తరీత్యా పృథక్కృతే సతీతి యావత్. ఇదానీం - వివేకదశాయామిత్యర్థః. అక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యమాహ (ప్రాగితి). రూపత్రయవివేకాత్ప్రాగవస్థాయామగ్నిశబ్దబుద్ధీ, తద్వివేకాదూర్ధ్వం తన్నివృత్తి, రిత్యేతమర్థం దృష్టాన్తేన సమర్థయతే (యథేత్యాదినా). అగ్నివిషయశ్రుతం హిత్వాఽధికకల్పనాయాం నాస్తి నిబన్ధనమితి శఙ్కతే (నన్వితి). రోహితాదిరూపత్రయవివేకే సత్యగ్నేరగ్నిత్వమపగచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (యథేతి). శబ్దబుద్ధిప్రశ్లేషేఽపి న శ్రుతత్యాగోఽస్తీతి పరిహరతి (నైవమితి). తత్ర ప్రమాణత్వేనానన్తరవాక్యమాదాయ వ్యాచష్టే (యత ఇతి). అగ్నేర్నామమాత్రత్వమతశ్శబ్దార్థః.

ఉ.— ఏతద్ధస్మవై తద్విద్వాగ్ంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః॥ ౫

యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః యదు శుక్లమివాభూదిత్యపాగ్ంరూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుర్యదు కృష్ణమివాభూదిత్యన్నస్య రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రుః॥ ౬

(తథేతి) రూపత్రయవ్యతిరేకేణ జగతోఽభావవత్కృష్ణస్యాపి రూపస్య పృథివీశబ్దితస్య శుక్లరూపవదప్కార్యత్వాత్తదతిరేకేణాసత్త్వం. పృథివీవదపామపి శుక్లరూపమాత్రాణాం లోహితరూపమాత్రతేజోవికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావః. తస్యాపి సత్కార్యత్వాత్తతో భేదేనాసత్త్వం. సన్మాత్రమేవ పరిశిష్టమిత్యేతత్ త్రివృత్కరణప్రకరణే వివక్షితమిత్యర్థః. త్రివృత్కరణపక్షే నైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సిధ్యతి- పరిశిష్టవిజ్ఞేయసద్భావాదితి శఙ్కతే (నన్వితి)- ఇతిపదం కథమిత్యాదినానమ్బధ్యతే. గన్ధాదయశ్శబ్దాన్తా గుణాః గుణిష్వసన్తర్భూతాస్సన్తీతి న సద్విజ్ఞానేన తద్విజ్ఞానోపపత్తిరిత్యాహ (గన్ధేతి) తద్విజ్ఞానం - సద్విజ్ఞానేన వాయ్వాదివిజ్ఞానం. తత్ర ప్రకారాన్తరం- తత్కార్యత్వాదతిరిక్తమితి యావత్. ఆకాశాదేస్త్రిష్వేవాన్తర్భావసమ్భవాన్న పరిశిష్టం విజ్ఞేయమస్తీతి పరిహరతి (నైష దోష ఇతి). కథం తేజోఽబన్నేషు సర్వస్యాకాశాదేర్దర్శనమిత్యాహ (కథమితి). తత్ర శబ్దస్పర్శయోరాకాశవాయ్వోశ్చ భూతత్రయే ప్రత్యక్షేణ నాభ్యుపలబ్ధిం దర్శయతి (తేజసీతి)- తేజోగ్రహణమబన్నయోరుపలక్షణం- తత్రాపి స్పర్శాద్యుపలబ్ధేరవిశేషాత్. యత్తు గన్ధాది జ్ఞేయాన్తరమితి - తత్రాహ (తథేతి)- భూతత్రయే స్పర్శాద్యన్తర్భావవదితి యావత్. త్రిష్వేవాన్తర్భావే హేతుమాహ (రూపవత్త్వామితి). భూతత్రయే రూపవత్త్వాకాశాదేరన్తర్భావం వ్యతిరేకద్వారా సమర్థయతే (నహీతి). అన్తర్భావోక్తిప్రయాసం పరిహర్తుం పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి)- ప్రదర్శనార్థం - పఞ్చీకరణస్యేతి శేషః. కథం పఞ్చీకరణే సన్మాత్రపరిశేషస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి). యదా పఞ్చాపి భూతాని ప్రత్యేకం ద్వేధా విభజ్య పునరేకైకం భాగం చతుర్ధా కృత్వా స్వస్వభాగాతిరిక్తేషు పూర్వేషు భాగేష్వేకైకశో నిక్షిప్యన్తే- తదా పఞ్చీకరణం శ్రుత్యుపలక్షితం లభ్యతే. తత్రాపి పఞ్చానాం భాగానాం పృథక్కరణే పఞ్చైవ తన్మాత్రాణ్యవశిష్యన్తే. తాన్యపి పృథివ్యాదీన్యబాదికార్యత్వాత్తత్కారణవ్యతిరేకేణ న సిధ్యన్తీతి త్రివృత్కరణవత్పఞ్చీకరణేపి న్యాయసామ్యాత్సర్వస్య సద్వికారత్వాత్తద్వ్యతిరేకేణాభావాత్తేన విజ్ఞాతేన తదపి విజ్ఞాతమేవ స్యాత్. సన్మాత్రం తు పరమార్థసత్యం పరిశిష్టం భవతీత్యర్థః. ఉక్తన్యాయేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపసంహరతి (తదేకస్మిన్నితి) ౧-౩-౪

రం.— (యదాదిత్యస్య రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపమిత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౧-౩-౪

శం.— ఏతద్విద్వాంసః- విదితవన్తః పూర్వే- అతిక్రాన్తాః మహాశాలా మహాశ్రోత్రియా ఆహుః స్మ వై - కిల. కిముక్తవన్త ఇతి. ఆహ- న నః- అస్మాకం కులేఽద్య- ఇదానీం యథోక్తవిజ్ఞానవతాం. కశ్చన- కశ్చిదప్యశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతి - నోదాహరిష్యతి. సర్వం విజ్ఞాతమేవాస్మత్కులీనానాం - సద్విజ్ఞానవత్త్వాదిత్యభిప్రాయః. తే పునః కథం సర్వం విజ్ఞాతవన్త ఇతి. ఆహ- ఏభ్యః- త్రిభ్యో రోహితాదిరూపేభ్యస్త్రివృత్కృతేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమప్యన్యచ్ఛిష్టమేవమేవేతి విదాఞ్చక్రుః - విజ్ఞాతవన్తో యస్మాత్,- తస్మాత్సర్వజ్ఞా ఏవ సద్విజ్ఞానాత్త ఆహురిత్యర్థః. అథవా (ఏభ్యో విదాఞ్చక్రురితి) అగ్న్యాదిభ్యో దృష్టాన్తేభ్యో విజ్ఞాతేభ్యః సర్వమన్యద్విదాఞ్చక్రురిత్యేతత్. ౫

ఆ.— త్రివృత్కరణపక్షేప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యుపపాద్య త్రివృత్కరణముదాహరణాన్తరేణ దర్శయితుమారభతే (ఏతదితి) త్రివృత్కరణమితి యావత్. తే పునరితి- త్రివృత్కరణవిజ్ఞానవన్తో నిర్దిశ్యన్తే. ౫

రం.— (ఏతద్ధస్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుః పూర్వే మహాశాలా మహాశ్రోత్రియాః) ఉపాదానాదుపాదేయం న భిద్యత ఇత్యేతత్స్వరూపజ్ఞాః మహాశాలాః- మహాగృహస్థాః పూర్వే సర్వవేదపారగాః వక్ష్యమాణప్రకారేణోక్తవన్త ఇత్యర్థః. లట్స్మే ఇతి స్మయోగాత్ భూతార్థే హ్యాహురితి లడుపపత్తిః. (న నోఽద్య కశ్చనాశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతముదాహరిష్యతీతి హ్యేభ్యో విదాఞ్చక్రుః) తేజోఽబన్నాన్యేవ జ్ఞాత్వా నః- అస్మాకం ఏభ్యః - తేజోఽబన్నేభ్యోఽతిరిక్తమశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతం కోపి నోదాహర్తుం శక్నోతీతి తేజోఽబన్నేభ్య ఏవ సర్వం జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౫

శం.— కథం. యదన్యద్రూపేణ సన్దిహ్యమానే కపోతాదిరూపే రోహితమివ యద్గృహ్యమాణమభూత్తేషాం పూర్వేషాం బ్రహ్మవిదాం- తత్తైజసం రూపమితి విదాఞ్చక్రుః. తథా- యచ్ఛుక్లమివాభూద్గృహ్యమాణం- తదపాం. యత్కృష్ణమివ గృహ్యమాణం- తదన్నస్యేతి విదాఞ్చక్రుః. ౬

ఆ.— వేదనప్రకారమాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)- అన్యత్ - అగ్న్యాదిభ్యస్సకాశాదితి శేషః. యదనేకరూపత్వాత్ కపోతాదిరూపేణ సన్దిహ్యమానమేతద్దృశ్యతే- తస్మిన్కపోతాదిస్వరూపే యత్కించిద్రోహితమివ రూపం గృహ్యమాణం పూర్వేషామాసీత్ - తత్తైజసం రూపమితి తే విదితవన్త ఇతి యోజనా. ౬

రం.— సర్వస్యాపి తత్రాన్తర్భావమేవ ప్రదర్శయతి (యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమితి తద్విదాఞ్చక్రురిత్యాది) రోహితశుక్లకృష్ణత్వేన భాసమానం తేజోఽబన్నాత్మకమేవేతి జ్ఞాతవన్త ఇత్యర్థః. ౬

యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాగ్ం సమాసఇతితద్విదాఞ్చక్రుర్యథానుఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రోదేవతాఃపురుషం ప్రాప్యత్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతితన్మేవిజానీహీతి॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

ఉ.— అన్నమశితం త్రేధావిధీయతే తస్యయఃస్థవిష్ఠోధాతుస్తత్పురీషంభవతియో మధ్యమస్తన్మాగ్ంసంయోఽణిష్ఠస్తన్మనః॥ ౧

శం.— ఏవమేవాత్యన్తదుర్లక్ష్యంయదు-అప్యవిజ్ఞాతమివ- విశేషతోఽగృహ్యమాణమభూత్- తదప్యేతాసామేవ - తిసృణాం దేవతానాంసమాసః- సముదాయఇతివిదాఞ్చక్రుః. ఏవంతావద్బాహ్యంవస్త్వగ్న్యాదివద్విజ్ఞాతం. తథేదానీంయథానుఖలుసోమ్యేమాః- యథోక్తాస్తిస్రోదేవతాఃపురుషం - శిరఃపాణ్యాదిలక్షణం కార్యకరణసఙ్ఘాతంప్రాప్య - పురుషేణోపయుజ్యమానాః త్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతి - తదాధ్యాత్మికంమేవిజానీహినిగదతః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తదుర్లక్ష్యం-నామరూపాభ్యాందుర్జ్ఞానంద్వీపాన్తరాదాగతంపక్ష్యాదీత్యర్థః. అగృహ్యమాణమితిభేదః. యథానుఖలుఇత్యాదివాక్యంవృత్తానువాదపూర్వకమవతారయతి (ఏవంతావదితి)- యథాఖల్వేకైకాదేవతాపురుషంప్రాప్యత్రివృత్త్రివృద్భవతి-తథేదానీం తదాధ్యాత్మికంత్రివృత్కరణంమేవిజానీహీతిసమ్బన్ధః. ఆధ్యాత్మికం- త్రివృత్కరణమితిశేషః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవదేవతానాంసమాసఇతితద్విదాఞ్చక్రుః) ఉక్తవద్ధి. యదు- యత్తూక్తేనరూపేణాజ్ఞాయమానమభూత్ -తదపిపీతమాఞ్జిష్ఠధూసరశోణాదిరూపవత్త్వేనజ్ఞాయమానంరోహితశుక్లకృష్ణతేజోఽబన్నసముదాయాత్మకమేవ-నతుతతోఽతిరిక్తమితిజ్ఞాతవన్తఇత్యర్థః. ఏవంసర్వస్యాపిప్రపఞ్చస్యత్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వేనతదభేదంప్రసాధ్యాధ్యాత్మంమాంసలోహితమజ్జాఽస్థిలక్షణస్యదేహస్యత్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాభేద, మిన్ద్రియమనఃప్రాణానాంచత్రివృత్కృతతేజోఽబన్నాప్యాయితత్వం, ప్రదర్శయితుంప్రస్తౌతి (యథానుఖలుసోమ్యేమాస్తిస్రోదేవతాఃపురుషంప్రాప్యత్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతితన్మేవిజానీహీతి) తేజోఽబన్నానిపురుషేణభుజ్యమానానిపురుషంప్రాప్యయథాత్రిధాత్రిధాపరిణమన్తే- తంపరిణామప్రకారంశృణ్విత్యర్థః. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఇత్యుక్త్వాహ- అన్నమశితం- భుక్తం త్రేధావిధీయతే - జాఠరేణాగ్నినాపచ్యమానం త్రిధావిభజ్యతే. కథం. తస్య - అన్నస్య త్రేధావిధీయమానస్యయఃస్థవిష్ఠః- స్థూలతమోధాతుః- స్థూలతమంవస్తు. విభక్తస్యస్థూలోంఽశః, తత్పురీషంభవతి. యోమధ్యమోంఽశః- ధాతురన్నస్య- తద్రసాదిక్రమేణపరిణమ్యమాంసంభవతి. యోఽణిష్ఠః- అణుతమోధాతుః- సఊర్ధ్వంహృదయంప్రాప్యసూక్ష్మాసుహితాఖ్యాసునాడీష్వనుప్రవిశ్యవాగాదికరణసఙ్ఘాతస్యస్థితిముత్పాదయన్మనోభవతి- మనోరూపేణవిపరిణమన్మనసఉపచయంకరోతి. తతశ్చాన్నోపచితత్వాన్మనసోభౌతికత్వమేవ- నవైశేషికతన్త్రోక్తలక్షణంనిత్యంనిరవయవంచేతిగృహ్యతే. యదపి *మనోఽస్యదైవంచక్షురితివక్ష్యతి - తదపినానిత్యత్వాపేక్షయా. కింతర్హి. సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాదిసర్వేన్ద్రియవిషయవ్యాపకత్వాపేక్షయా. యచ్చాన్యేన్ద్రియవిషయాపేక్షయానిత్యత్వం-తదప్యాపేక్షికమేవేతివక్ష్యామః, సదేకమేవాద్వితీయమితిశ్రుతేః. ౧

ఆ.— కథం త్రేధావిభజ్యమానత్వం, కథంవాతస్యవినియోగ, ఇతిప్రశ్నపూర్వకంవివృణోతి (కథమిత్యాదినా)-(రసాదీతి). ఆదిశబ్దేనరుధిరాదిగృహ్యతే. తస్యకర్మఫలస్యనాడీచరోభోక్తేతిహితాఖ్యానాడ్యః. తాస్వితియావత్. కథమన్నోపయోగాత్ప్రాగేవమనసస్సిద్ధత్వాత్తదన్నమనోభవతీత్యుచ్యతే - తత్రాహ (మనోరూపేణేతి). మనసోఽన్నోపచితత్వవచనాద్వైశేషికపరిభాషాపిదూషితావేదితవ్యేత్యాహ (తతశ్చేతి). మనసోదైవత్వవిశేషణాన్నిత్యత్వసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (యదపీతి). కేనాభిప్రాయేణతర్హివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి). తర్హిచక్షురాదిభ్యోవైలక్షణ్యాదస్తితదపేక్షయానిత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి)- యద్వా- చక్షురాదిష్వసత్స్వపిమనసస్సత్త్వోపలమ్భాత్తదపేక్షయాతస్యనిత్యత్వమేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యచ్చేతి). ఆత్మవన్మనోఽపికింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సదితి). ౧

రం.— (అన్నమశితం త్రేధావిధీయతే) అశితం-పురుషేణభుక్తంజాఠరాగ్నినాపచ్యమానమన్నంస్థవిష్ఠమధ్యమాణిష్ఠరూపేణ త్రేధావిభక్తంభవతి. (తస్యయస్స్థవిష్ఠోధాతుస్తత్పురీషంభవతియోమధ్యమస్తన్మాంసంయోఽణిష్ఠస్తన్మనః) స్థూలాంశఃపురీషతామాపద్యతే, మధ్యమాంశస్తుమాంసతాం. అణిష్ఠాంశస్తుమనసఆప్యాయకతామాపద్యతే. మనసఃఆహఙ్కారికత్వేనఅన్నవికారత్వాభావాదితిభావః. ౧

ఉ.—— ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తన్మూత్రం భవతి యో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః॥ ౨

తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠః సా వాక్॥ ౩

అన్నమయగ్ం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ………

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAYYA
PLEADER
TIRUPATI

శం.—— తథా- ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్తే. తాసాం యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తన్మూత్రం భవతి. యో మధ్యమః- తల్లోహితం భవతి. యోఽణిష్ఠః- స ప్రాణో భవతి. వక్ష్యతి హి. *ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి ౨

ఆ.—— భుక్తస్యాన్నస్య త్రైవిధ్యముక్త్వా పీతానామపామపి త్రైవిధ్యమాహ (తథేతి) ౨

రం.—— (ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యాది) (యోఽణిష్ఠస్స ప్రాణః) అపాం సూక్ష్మాంశః ప్రాణాప్యాయకో భవతీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.—— తథా- తేజోఽశితం- తైలఘృతాది భక్షితం త్రేధా విధీయతే. తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుః- తదస్థి భవతి. యో మధ్యమః- స మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహః. యోఽణిష్ఠః- సా వాక్. తైలఘృతాదిభక్షణాద్ధి వాగ్విశదా భాషణే సమర్థా భవతీతి ప్రసిద్ధం లోకే. ౩

ఆ.—— కథం తేజసః - అగ్న్యాదేరశనమిత్యాశఙ్క్య విశినష్టి (తైలేతి). మజ్జాశబ్దార్థమాహ (అస్థీతి). యోఽణిష్ఠస్సా వాగిత్యుక్తం వ్యాకరోతి (తైలఘృతాదీతి) ౩

రం.—— (తేజోఽశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యస్స్థవిష్ఠో ధాతుస్తదస్థి భవతి యో మధ్యమస్స మజ్జా యోఽణిష్ఠస్సా వాక్.) తైలఘృతాదికం తేజశ్శబ్దేనోచ్యతే. మజ్జా- అస్థ్యన్తర్గతస్స్నేహో ధాతువిశేషః. ఘృతతైలాదేః పీతస్య సూక్ష్మాంశో వాగాప్యాయక ఇత్యర్థః. శిష్టం పూర్వవత్. ౩

శం.—— యత ఏవం- అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్. నను కేవలాన్నభక్షిణ ఆఖుప్రభృతయో వాగ్మినః ప్రాణవన్తశ్చ. తథా- అమ్మాత్రభక్ష్యాస్సాముద్రా మీనమకరప్రభృతయో మనస్వినో వాగ్మినః. తథా- స్నేహపానామపి ప్రాణవత్త్వం మనస్విత్వం చానుమేయం. యది సన్తి- తత్ర కథమన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాద్యుచ్యతే. నైష దోషః- సర్వస్య త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్సర్వత్ర సర్వోపపత్తేః. న హ్యత్రివృత్కృతమన్నమశ్నాతి కశ్చిత్, ఆపో వాఽత్రివృత్కృతాః పీయన్తే, తేజో వాఽత్రివృత్కృతమశ్నాతి కశ్చిత్, ఇత్యన్నాదానామాఖుప్రభృతీనాం వాగ్మిత్వం ప్రాణవత్త్వం చేత్యాద్యవిరుద్ధం. ఇత్యేవం ప్రత్యాయితశ్శ్వేతకేతురాహ- భూయ ఏవ- పునరేవ మా- మాం భగవాన్- *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది విజ్ఞాపయతు- దృష్టాన్తేనావగమయతు. నాద్యాపి మమాస్మిన్నర్థే సమ్యఙ్నిశ్చయో జాతః. యస్మాత్తేజోఽబన్నమయత్వేనావిశిష్టే దేహ ఏకస్మిన్నుపయుజ్యమానానామబన్నస్నేహభక్ష్యాణాం తావదణిష్ఠధాతురూపేణ మనః ప్రాణవాచ ఉపచిన్వన్తి స్వజాత్యనతిక్రమేణేతి దుర్విజ్ఞేయమిత్యభిప్రాయః - అతో భూయ ఏవేత్యాద్యాహ. తమేవముక్తవన్తం తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ……………………… ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— భుక్తస్యాన్నస్య, పీతానామపాం, అశితస్య తైలాదేశ్చ యేఽణిష్ఠా ధాతవః- తే మనోవాక్ప్రాణా ఇత్యేవం యతస్సిద్ధం - అతస్తేషామన్నాదిమయత్వం యుక్తమిత్యాహ (యత ఇతి). తేషామన్నాదిమయత్వం వ్యతిరేకాసిద్ధిమాశ్రిత్యాక్షిపతి (నన్వితి). ఆఖుప్రముఖానాం స్ఫుటోదపానాద్యనుపలమ్భేఽపి యత్తేషాం భక్ష్యం- తత్రైవోదకాద్యన్తర్భావసమ్భవాత్ప్రాణాదేరమ్మయత్వాద్యుపపన్నమిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి). సర్వస్యాన్నాదేస్త్రివృత్కరణస్యోక్తత్వాత్తస్య సర్వస్యైవ భక్ష్యస్య భూతత్రయాత్మత్వసమ్భవాద్దేశైకభక్షకతోఽపి సర్వభక్షకత్వోపపత్తేర్మనఆదేరన్నాదిమయత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఉక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (న హీత్యాదినా). ఉక్తరీత్యా మనఆదేరన్నాదిమయత్వే ప్రత్యాయనద్వారా ప్రమాణాద్యాసన్నాత్ర పరిశేషే ప్రత్యాయితే సతి శ్వేతకేతుశ్చోదయతీత్యాహ (ఇత్యేవమితి). సర్వేషాం సన్నిధానావిశేషేఽన్నస్యైవాంశో మన ఏవోపచినోతి - న ప్రాణమితి నిశ్చయాసిద్ధిరిత్యాహ (నాద్యాపీతి). పార్థివ ఏవోపచినోతీతి విశేషమాశఙ్క్యాహ (యస్మాదితి)- ఏకస్మిన్దేహే ప్రవిష్టానామన్నాదీనాం మిశ్రీభూతత్వాన్న్యూనసత్త్వ సర్వభూతగుణవ్యఞ్జకత్వేన సర్వభూతారబ్ధత్వాత్పార్థివత్వాసిద్ధేర్దుర్జ్ఞానో విశేష స్సమ్భవతీత్యర్థః. యస్మాదేవమభిప్రాయశ్శ్వేతకేతోః- అత ఇతి యోజనా. మనఆదేరన్నాదిమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తమేవమితి). ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— దధ్నస్సోమ్యమథ్యమానస్య యోఽణిమా సఊర్ధ్వస్సముదీషతి తత్సర్పిర్భవతి॥ ౧
ఏవమేవఖలుసోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా సఊర్ధ్వస్సముదీషతి తన్మనోభవతి॥ ౨
అపాంగ్సోమ్యపీయమానానాం యోఽణిమా సఊర్ధ్వస్సముదీషతి స ప్రాణోభవతి॥ ౩
తేజసస్సోమ్యాశ్యమానస్య యోఽణిమా సఊర్ధ్వస్సముదీషతి సా వాగ్భవతి॥ ౪
అన్నమయగ్ంహిసోమ్యమనఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీవాగితిభూయఏవ మా భగవాన్
విజ్ఞాపయత్వితి తథాసోమ్యేతి హోవాచ॥ ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

రం.— (అన్నమయంహిసోమ్యమనఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీవాగితి) ఉక్తరీత్యామనఃప్రాణవాచాంఅన్నజలతేజస్సూక్ష్మాంశాప్యాయితత్వాన్మనోఽన్నమయం- ప్రాణోఽమ్మయః- తేజోమయీవాగిత్యర్థః. ననుకేవలాన్నభక్షణానామాఖుప్రభృతీనామపివాగ్మిత్వప్రాణవత్త్వదర్శనా, దమ్మాత్రభక్షణానామపిమత్స్యాదీనాంమనస్విత్వవాగ్మిత్వదర్శనాత్, ఘృతతైలమాత్రభక్షణానామపిమనస్విత్వప్రాణవత్త్వదర్శనా, త్కథమన్నమయంహిసోమ్యమనఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీవాగిత్యుపపద్యతఇతిచేత్. సర్వస్యాపిత్రివృత్కృతత్వేనసర్వస్యాపిభక్ష్యస్యతేజోఽబన్నరూపతయాఽన్నమయంహిసోమ్యమనఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీవాగిత్యుపపద్యతఇతినక్షతిరితి ద్రష్టవ్యం. (భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) భూయః- పునరపిసమ్యగ్దృష్టాన్తైరముమర్థందర్శయేతిశిష్యః ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. (తథాసోమ్యేతిహోవాచ) ఆచార్యపితథాస్త్వత్యువాచేత్యర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణుతత్రదృష్టాన్తం- యథైతదుపపద్యతే - యత్పృచ్ఛసి. దధ్నస్సోమ్యమథ్యమానస్యయోఽణిమా - అణుభాగః. సఊర్ధ్వస్సముదీషతి- సమ్భూయోర్ధ్వంనవనీతభావేనగచ్ఛతి. తత్సర్పిర్భవతి. ౧

ఆ.— యత్త్వంమనఆదేరన్నాదిమయత్వం కథమితిపృచ్ఛసి - తదిదంయథోపపద్యతే - తథాతత్రాన్నాదిమయత్వేతస్యదృష్టాన్తముచ్యమానంశృణ్విత్వితియోజనా. మిశ్రీభావేపిసూక్ష్మభాగస్యపృథగేవకార్యకరత్వేదృష్టాన్తమాహ (దధ్నఇతి) ౧

రం.— (దధ్నస్సోమ్యమథ్యమానస్యయోఽణిమాసఊర్ధ్వస్సముదీషతితత్సర్పిర్భవతి) హేసోమ్య. మథ్యమానస్యదధ్నఃఊర్ధ్వఉద్గతోఽణీయానంశోయథాసర్పిర్భవతీత్యర్థః. ౧

శం.— యథాఽయం దృష్టాన్తః - ఏవమేవఖలుసోమ్యాన్నస్య - ఓదనాదేరశ్యమానస్య - భుజ్యమానస్యౌదర్యేణాగ్నినావాయుసహితేనఖజేనేవమథ్యమానస్యయోఽణిమా - సఊర్ధ్వస్సముదీషతి. తన్మనోభవతి - మనోఽవయవైస్సహసమ్భూయమనఉపచినోతీత్యేతత్. ౨

ఆ.— దృష్టాన్తమనూద్యదార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) ఖజః- మన్థాః. తేనమథ్యమానస్యదధ్నోయథాఽణిమా- తథాయథోక్తస్యాన్నస్యయోఽణిమేతియోజ్యం. కథంతన్మనోభవతీత్యుచ్యతే- ప్రాగపిమనసస్సిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (మనోవయవైరితి) ౨- ౩- ౪

రం.— (ఏవమేవఖలుసోమ్యాన్నస్యాశ్యమానస్యయోఽణిమాసఊర్ధ్వస్సముదీషతితన్మనోభవతి) ఏవమేవ- ఉక్తదృష్టాన్తవదేవౌదర్యేణాగ్నినాపచ్యమానస్యాన్నస్యయోఽణిమా- అణీయానంశః. సఊర్ధ్వఉద్గతోమనోభవతి- మనసఆప్యాయకోభవతీత్యర్థః. సముదీషతి- * ఈషగతిహింసాదర్శనేష్వితిహిధాతుః. ౨

శం.— తథా- అపాంసోమ్యపీయమానానాంయోఽణిమా- సఊర్ధ్వస్సముదీషతి. సప్రాణోభవతి. ౩

రం.— (అపాంసోమ్యపీయమానానాంయోఽణిమాసఊర్ధ్వస్సముదీషతీత్యాది) పూర్వవదర్థః. ౩-౪

శం.— ఏవమేవఖలుసోమ్యతేజసోఽశ్యమానస్యయోఽణిమా- సఊర్ధ్వస్సముదీషతి. సావాగ్భవతి. ౪

శం.— అన్నమయంహిసోమ్యమనః, ఆపోమయఃప్రాణః, తేజోమయీవాక్, ఇతియుక్తమిత్యభిప్రాయః. అతోఽప్తేజసోరస్త్వేతత్సర్వమేవం - మనస్త్వన్నమయమిత్యత్రనైకాన్తేనమమనిశ్చయోజాతః. అతోభూయఏవమాభగవాన్మనసోఽన్నమయత్వందృష్టాన్తేనవిజ్ఞాపయత్వితి. తథాసోమ్యేతిహోవాచపితా, ... ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— షోడశకలస్సోమ్య పురుషః పఞ్చదశాహాని మాశీః కామమపః పిబాపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి॥ ౧

సహ పఞ్చదశాహాని నాశాథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇత్యృచస్సోమ్య యజూగ్ంషి సామానీతి స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి॥ ౨

ఆ.— మనస ఆదేరన్నాదిమయత్వముపసంహరతి (అన్నమయంహీతి)। అతః- భవదభిప్రాయాదితియావత్. ఏతత్సర్వమితి- ప్రాణస్యాప్మయత్వం, వాచస్తేజోమయత్వం, చోచ్యతే. హృదయప్రదేశే ప్రాణాదిసన్నిధానావిశేషే కథం మనస ఏవాన్నరసేనోపచయ ఇత్యేతన్నాద్యాపి సమాహితమిత్యాహ (మనస్త్వితి)। మనసో విశేషతోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తథేతి) ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది) స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) మనసోఽన్నమయత్వం యథా బుద్ధ్యారూఢం భవతి- తథా ప్రదర్శయేతి శ్వేతకేతురాహేత్యర్థః. (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) పూర్వవదర్థః. ౫

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నస్య భుక్తస్య యోఽణిష్ఠో ధాతుః - స మనసి శక్తిమధాత్. సాఽన్నోపచితా మనసశ్శక్తిష్షోడశధా ప్రవిభజ్య పురుషస్య కలాత్వేన నిర్దిదిక్షితా. తయా మనస్యన్నోపచితయా శక్త్యా షోడశధా ప్రవిభక్తయా సంయుక్తః- తద్వాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతలక్షణో జీవవిశిష్టః షోడశకల ఉచ్యతే. యస్యాం సత్యాం- ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞాతా సర్వక్రియాసమర్థః పురుషో భవతి, హీయమానాయాం చ యస్యాం సామర్థ్యహానిః, వక్ష్యతి చ * అన్నస్యాపి ద్రష్టేత్యాది. సర్వస్య కార్యకరణసఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యం మనఃకృతమేవ - మానసేన హి బలేన సమ్పన్నా బలినో దృశ్యన్తే లోకే. ధ్యానాహారాశ్చ కేచిత్ - అన్నస్య సర్వాత్మకత్వాత్. అతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం. షోడశకలాః యస్య పురుషస్య సోఽయం షోడశకలః పురుషః. ఏతచ్చేత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- పఞ్చదశసఙ్ఖ్యాకాన్యహాని మాశీః- అశనం మా కార్షీః. కామం- ఇచ్ఛాతోఽపః పిబ - యస్మాన్న పిబతోఽపస్తే ప్రాణో విచ్ఛేదమాపత్స్యతే. యస్మాదాపోమయః - అబ్వికారః ప్రాణ ఇత్యవోచామ. న హి కార్యం స్వకారణోపష్టమ్భమన్తరేణావిభ్రంశమానం స్థాతుముత్సహతే. ౧

ఆ.— అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం మనసోఽన్నరసోపచితత్వం దర్శయితుమన్నరసజనితాం శక్తిం కలాత్వేన కల్పయతి (అన్నస్యేత్యాదినా)। షోడశదినావచ్ఛేదేన షోడశధా కల్పనం ద్రష్టవ్యం. తథాపి పురుషస్య కథం షోడశకలత్వం- అత ఆహ (తయేతి)। తామేవ ప్రకృతామన్నరసకృతాం శక్తిం విశినష్టి (యస్యామితి)- తయా సంయుక్తః పురుషష్షోడశకల ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అన్నరసజనితమానసశక్తిప్రయుక్తం సఙ్ఘాతస్య సామర్థ్యమిత్యత్ర వాక్యశేషం ప్రమాణయతి (వక్ష్యతి చేతి)- ఆపః- లాభోఽస్యాస్తీత్యాపి. యావదన్నం ప్రాప్తం భవతి- తావదేవాస్య ద్రష్టేత్యాదివ్యవహారస్సమ్భవతీత్యర్థః. ఉక్తేఽర్థే లోకానుభవమనుకూలయతి (సర్వస్యేతి)। తదేవ స్పష్టయతి (మానసేనేతి)। కించ- కేచిన్మానసేనైవ బలేన ధ్యానాహారా దృశ్యన్తే- తచ్చ ధ్యానమన్నపరమ్పరాపరినిష్పన్నం- అన్నస్యైవ దేహాదిరూపేణ పరిణతత్వాదిత్యాహ (ధ్యానేతి)। ఏవం పాతనికాం కృత్వా షోడశకలశబ్దార్థమాహ (అత ఇతి)- యతోఽన్నకృతం మానసం వీర్యం - అతస్తదేవ షోడశధా విభజ్య కలా యస్యేతి యోజనా. ఏతచ్ఛబ్దేనాన్నకృతం మానసం వీర్యం పరామృశ్యతే. విచ్ఛేత్స్యతే- విచ్ఛేదమాపత్స్యతే యస్మాత్ - తస్మాదపః పిబేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. అపాం పానపరిత్యాగే ప్రాణవిచ్ఛేదే కారణమాహ (యస్మాదితి)। ప్రాణస్యాప్మయత్వేఽపి కిమిత్యపాం పరిత్యాగే తస్యోచ్ఛేదః - తత్రాహ (న హీతి)। ౧-౨

రం.— (షోడశకలస్సోమ్య పురుషః) షోడశాంశయుక్తమన ఆదికలాయుక్తః పురుషః. తతశ్చ మన ఆదేష్షోడశాంశః ప్రత్యహం భుజ్యమానైరన్నాదిభిరాప్యాయితో భవతి. (పఞ్చదశాహాని మాశీః) తత్ర పఞ్చదశాహాని మా భుఙ్క్ష్వ. (కామమపః పిబ) యథేష్టం జలం పిబ. (ఆపోమయః ప్రాణో న పిబతో విచ్ఛేత్స్యత ఇతి) జలపానే ప్రాణవిచ్ఛేదో న భవితా- జలమయత్వాత్ప్రాణస్యేత్యాచార్య ఉవాచేత్యర్థః. ౧

శం.— స హ ఏవం శ్రుత్వా మనసోఽన్నమయత్వం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ పఞ్చదశాహాని నాశ- అశనం న కృతవాన్. అథ- షోడశేఽహని హైనం- పితరముపససాద- ఉపగతవాన్. ఉపగమ్య చోవాచ- కిం బ్రవీమి భో ఇతి. ఇతర ఆహ - ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామాన్యధీష్వేతి. ఏవముక్తః పిత్రాహ. న వై మా- మాం ఋగాదీని ప్రతిభాన్తి- మమ మనసి న దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. భో- హే భగవన్నితి. ౨

రం.— (స హ పఞ్చదశాహాని నాశ) ఏవం పిత్రోక్తః పుత్రః పఞ్చదశాహాని నాశ- న భుక్తవాన్. (అథ హైనముపససాద కిం బ్రవీమి భో ఇతి) షోడశేఽహని పితరముపసన్నశ్శిష్యః భగవన్ కిం బ్రవీమీత్యుక్తవానిత్యర్థః. ఇతర ఆహ (ఋచస్సోమ్య యజూంషి సామానీతి) అధీతాన్వేదాన్ పఠేత్యుక్తవానిత్యర్థః. (స హోవాచ న వై మా ప్రతిభాన్తి భో ఇతి) మాం ప్రతి వేదా న ప్రతిభాన్తీతి ఇతరః ప్రత్యుక్తవానిత్యర్థః. ౨

ఉ.— తగ్ హోవాచయథాసోమ్యమహతోభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రః పరిశిష్టస్స్యాత్తేనతతోపినబహుదహేదేవగ్ సోమ్య తేషోడశానాం కలానామేకాకలాతిశిష్టాస్యాత్తయైతర్హి వేదాన్నానుభవస్యశానాథమేవిజ్ఞాస్యసీతి॥ ౩

సహాశాథహైనముపససాదతగ్ హయత్కిఞ్చపప్రచ్ఛసర్వగ్ హప్రతిపేదేతగ్ హోవాచ॥ ౪

§ యథాసోమ్యమహతోభ్యాహితస్యైకమఙ్గారం ఖద్యోతమాత్రంపరిశిష్టంతంతృణైరుపసమాధాయప్రజ్వాలయేత్తేనతతోపిబహుదహేత్॥ ౫

ఏవగ్ సోమ్య తేషోడశానాం కలానామేకాకలాతిశిష్టాభూత్సాన్నేనోపసమాహితాప్రాజ్వాలీత్తయైతర్హి వేదాననుభవస్యన్నమయగ్ హి సోమ్యమనఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీవాగితి తద్ధాస్యవిజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి॥ ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

శం.— ఏవముక్తవన్తంపితాహ - శృణుతత్రకారణం - యేనతేతాన్యృగాదీనినప్రతిభాన్తీతి. తంహోవాచ. యథాలోకేహేసోమ్యమహతః - మహత్పరిమాణస్యాభ్యాహితస్య - ఉపచితస్యేన్ధనైరగ్నేరేకోఽఙ్గారఃఖద్యోతమాత్రః - ఖద్యోతపరిమాణఃశాన్తస్యపరిశిష్టః - అవశిష్టస్స్యాత్ - భవేత్. తేన- అఙ్గారేణతతోపి- తత్పరిమాణాదీషదప్యనబహుదహేత్. ఏవమేవఖలుసోమ్యతే-తవాన్నోపచితానాంషోడశానామేకాకలా- అవయవోఽతిశిష్టా- అవశిష్టాస్యాత్. తయాత్వంఖద్యోతమాత్రాఙ్గారతుల్యయైతర్హి- ఇదానీంవేదాన్నానుభవసి-నప్రతిపద్యసే. అశిత్వాచమే- మమవాచమథాశేషంవిజ్ఞాస్యసి. అశాన- భుఙ్క్ష్వతావత్. ౩

ఆ.— ఋగాద్యప్రతిభానంతత్రేత్యుచ్యతే. ఈషదపినదహేత్ - కుతోబహుదహేదితియోజనా. ౩-౪-౫

రం.— (తంహోవాచ) పితాప్రత్యువాచేత్యర్థః. (యథాసోమ్యమహతోఽభ్యాహితస్యైకోఽఙ్గారః ఖద్యోతమాత్రఃపరిశిష్టస్స్యాదిత్యాది) హేసోమ్య. యథాలోకేమహతఃఇన్ధనైరభ్యాహితస్య - ప్రజ్వలితస్యాగ్నేశ్శాన్తస్యఏకోఽఙ్గారఃఖద్యోతమాత్రఃపరిశిష్టోభవేత్. తేన- అఙ్గారేణతతోపి - ఖద్యోతమాత్రపరిమాణాత్కిఞ్చిదపిబహునదహేత్. ఏవమేవఖలుసోమ్యతేఅన్నోపచితానాంషోడశానాంమనసోఽంశానామేకోఽంశోఽవశిష్టః. పఞ్చదశదినేషుపఞ్చదశకలానాంక్షీణత్వాదితిభావః. అతోఽల్పీయసాతేనాంశేనేదానీంవేదాన్నప్రతిపద్యసే. అశాన- భుఙ్క్ష్వ. తతఊర్ధ్వంమే- మదుక్తంజ్ఞాస్యసీత్యర్థః. ౩

శం.— సహతథైవాశ- భుక్తవాన్. అథ- అనన్తరంహైనం- పితరంశుశ్రూషురుపససాద. తంహ- ఉపాగతంపుత్రంయత్కిఞ్చర్గాదిషుపప్రచ్ఛగ్రన్థరూపం- అర్థజాతంవాపితా- సశ్వేతకేతుఃసర్వంహతత్ప్రతిపేదేఋగాద్యర్థతోగ్రన్థతశ్చ. తంహోవాచపునఃపితా. ౪

రం.— (సహాశాథహైనముపససాద) ఏవంపిత్రోక్తఃసః - శ్వేతకేతుఃఆశ - భుక్తవాన్. అథ- భుక్త్వాపితరముపసన్నః. (తంహయత్కిఞ్చపప్రచ్ఛసర్వంహప్రతిపేదే) తంయదాపితాయద్యత్పృష్టవాన్ - తత్తత్సర్వంసజ్ఞాతవానిత్యర్థః. (తంహోవాచ) పితేతిశేషః. ౪

శం.— (యథాసోమ్యమహతోఽభ్యాహితస్యేత్యాది) సమానం. ఏకమఙ్గారంశాన్తస్యాగ్నేఃఖద్యోతమాత్రంపరిశిష్టం. తంతృణైశ్చూర్ణైశ్చోపసమాధాయ-ప్రజ్వాలయేత్- వర్ధయేత్. తేన- ఇద్ధేనాఙ్గారేణతతోపి - పూర్వపరిమాణాద్బహుదహేత్. ౫

రం.— (యథాసోమ్యమహతోఽభ్యాహితస్యైకమఙ్గారంఖద్యోతమాత్రంపరిశిష్టమిత్యాది) యథామహతోజ్వలితశాన్తస్యవహ్నేరేకమఙ్గారంఖద్యోతమాత్రంపరిశిష్టంతృణాదిభిరుపసమిధ్యప్రాజ్వాలయేత్- ప్రకర్షేణ-సమన్తాద్వర్ధయేత్. తేనచ- ఏవమిద్ధేనాఙ్గారేణతతోపి- పూర్వపరిమాణాత్బహుదహేదిత్యర్థః. ౫

శం.— ఏవంసోమ్యతేషోడశానామన్నకలానాం- సామర్థ్యరూపాణామేకాకలాతిశిష్టాభూత్ - అవశిష్టాసీత్. పఞ్చదశాహాన్యభుక్తవతఏకైకేనాహ్నైకైకాకలాచన్ద్రమసఇవాపరపక్షేక్షీణా. అతిశిష్టాకలాతవాన్నేనభుక్తేనోపసమాహితా- వర్ధితా- ఉపచితాప్రాజ్వాలీత్ - దైర్ఘ్యంఛాన్దసం. ప్రజ్వలితా- వర్ధితేత్యర్థః. ప్రాజ్వలీదితిపాఠాన్తరం. తదా తేనోపసమాహితాసుప్రజ్వలితవతీత్యర్థః. తయా- వర్ధితయైతర్హి- ఇదానీం,

§ ప్రాజ్వాలయేదితి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

వేదానను భవసి- ఉపలభసే. ఏవం వ్యావృత్త్యనువృత్తిభ్యామన్నమయత్వం మనసస్సిద్ధమిత్యుపసంహరతి (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాది). యథైతన్మనసోఽన్నమయత్వం తవ సిద్ధం- తథా ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇత్యేతదపి సిద్ధమేవేత్యభిప్రాయః. తదేతద్ధాస్య - పితురుక్తం మనఆదీనామన్నాదిమయత్వం విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవాన్ శ్వేతకేతుః. ద్విరభ్యాసస్త్రివృత్కరణప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థః ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— వ్యావృత్తిః- వ్యతిరేకః. అన్నోపయోగాభావే మనసః సామర్థ్యాభావః. అనువృత్తిః- అన్వయః. అన్నోపయోగే మనసస్సామర్థ్యమితి భేదః. మనసోఽన్నమయత్వముపపాదయితుముపక్రాన్తం - ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యాదికథమిహోచ్యతే - తత్రాహ (యథైతదితి). విద్యాసమాప్తిమన్తరేణ కథం ద్విర్వచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్విరభ్యాస ఇతి) ౬

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (ఏవం సోమ్య తే షోడశానాం కలానామేకా కలాఽతిశిష్టాభూదిత్యాది) ఏవమేవ - పూర్వోక్తదృష్టాన్తవత్ హే సోమ్య. తే షోడశానాం మనోంశానామేకోంశోఽన్నేనాప్యాయితః ప్రాజ్వాలీత్ - ప్రజ్వలితః. స్వకార్యకరణసమర్థోఽభూదిత్యర్థః. ప్రాజ్వాలీదితి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః. అతో వేదానిదానీం ప్రతిపద్యసే ఇత్యర్థః. (అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యాది) అతోఽన్నమయమేవ మనః. అనయైవ రీత్యా ఆపోమయః ప్రాణః, తేజోమయీ వాక్, ఇతి జానీహీత్యాచార్య ఉక్తవానిత్యర్థః. (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) తత్- మనఆదీనామన్నమయత్వాదికమస్య- పితురుపదేశాత్పుత్రో జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ద్విరభ్యాసస్త్రివృత్కరణప్రకారపరిసమాప్త్యర్థః. ప్రకృతవిషయాణ్యధికరణాని లిఖ్యన్తే- ద్వితీయాధ్యాయాన్తే * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి స్వాంశత్వేనాత్మభూతస్య జీవస్యైవానుప్రవేశవ్యాకరణకర్తృత్వాభిధానాత్, పరదేవతాయాః స్వేన రూపేణానుప్రవేశాసక్తేః, హిరణ్యగర్భస్య నామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య పురాణాదిషు ప్రసిద్ధత్వాత్, పరమాత్మాంశభూతో హిరణ్యగర్భ ఏవ ప్రవేశనామరూపవ్యాకరణయోః కర్తా. న చైవం * వ్యాకరవాణీతి పరమాత్మనోఽభిసన్ధిర్నోపపద్యత ఇతి వాచ్యం- జీవసమష్ట్యాశ్రయస్య ప్రవేశవ్యాకరణకర్తుర్హిరణ్యగర్భస్య పరమాత్మాంశతయాఽత్యన్తభిన్నత్వాభావేన తద్గతనామరూపవ్యాకర్తృత్వస్య ప్రవేశసమానాధికరణస్య స్వనిష్ఠతయా పరమాత్మనోఽనుసన్ధానోపపత్తేః. ప్రయోజకకర్తృతయాపి * వ్యాకరవాణీత్యభిసన్ధ్యుపపత్తేశ్చ. యది పునః పరమాత్మనస్సాక్షాత్కర్తృత్వాభావో భవేత్- తర్హి * అనేన జీవేనేత్యనర్థకం- జీవస్య కర్తృత్వాభావేన చారేణానుప్రవిశ్య పరసైన్యం సఙ్కలయానీతివత్ కరణత్వ ఏవ తృతీయా వాచ్యా. కరణత్వం చ ఘటతే- యది పరమాత్మా ప్రయోజకకర్తా, జీవశ్చ ప్రయోజ్యకర్తా, స్యాత్ - ప్రయోజకకర్తుర్హి సాక్షాత్కర్తా కరణం భవతి- ప్రధానక్రియోద్దేశేన ప్రయోజకేన ప్రయోజ్యకర్తుర్వ్యాప్రియమాణత్వాత్. అతః * జీవేనేతి కరణత్వేన నిర్దిశ్యమానో జీవస్సాక్షాత్కర్తేత్యవసీయతే. అతస్తేజోఽబన్నాని ప్రవిశ్య హిరణ్యగర్భ ఏవ నామరూపే వ్యాకరోతి. అతో హిరణ్యగర్భకర్తృకైవ నామరూపవ్యాక్రియేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిః- నామరూపవ్యాకరణం త్రివృత్కరణం కుర్వతః పరమాత్మన ఏవ. న హిరణ్యగర్భస్య. * అనేనైవ జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణనామరూపవ్యాకరణయోస్సమానకర్తృకత్వావగమాత్. న చ త్రివృత్కరణం హిరణ్యగర్భకర్తృకం సమ్భవతి - హిరణ్యగర్భస్య త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నోత్పాదితబ్రహ్మాణ్డసృష్టత్వావేదనేన తస్య త్రివృత్కరణకర్తృత్వాసమ్భవాత్. అతో జీవసమష్టిశరీరకస్సన్ పరమాత్మా నామరూపే వ్యాకరోదితి సిద్ధం. * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేత్యస్యోపపత్తిస్తు తద్వాక్యవివరణదశాయామేవోక్తా తత్రైవానుసన్ధేయా. నను * యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యుత్తరత్ర చతుర్ముఖసృష్టాగ్న్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రకారప్రదర్శనాత్ త్రివృత్కరణమపి చతుర్ముఖకర్తృకమేవేత్యత్రాహ- * మాంసాది భౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ. యదుక్తమణ్డసృష్ట్యుత్తరకాలం చతుర్ముఖసృష్టదేవాదివిషయోఽయం * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణోపదేశ ఇతి- తన్నోపపద్యతే- * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యత్ర మాంసమనసోః పురీషాదణుత్వేనాణీయస్త్వేన చ వ్యపదిష్టయోరాప్యత్వతైజసత్వప్రసఙ్గాత్. యద్వ్యపేక్షయా సూక్ష్మం- తత్తస్య కారణం. అత ఏవ హి పార్థివాప్యతైజసానాముత్తరోత్తరసూక్ష్మతయోత్తరోత్తరకారణత్వం. తతశ్చ పురీషస్య స్థవిష్ఠత్వాత్పార్థివత్వం, తతస్సూక్ష్మస్య మాంసస్యాప్యత్వం, తతోఽణిష్ఠస్య మనసస్తైజసత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. తథా * ఆపః పీతా ఇత్యత్రాపి స్థవిష్ఠస్య మూత్రస్య పార్థివత్వం, మధ్యమస్య లోహితస్యాప్యత్వం, తతోఽణీయసః ప్రాణస్య తైజసత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. తథా * తేజోఽశితమిత్యత్రాపి స్థూలస్యాస్థ్నః పార్థివత్వం, మధ్యమాయా మజ్జాయా ఆప్యత్వం, అణిష్ఠాయా వాచస్తైజసత్వమభ్యుపగన్తవ్యం. న చైవమిష్యతే. ప్రథమపర్యాయే పురీషవన్మాంసమనసీ అపి పార్థివే ఏవ ప్రతిపాద్యేతే- * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇతి ప్రక్రమాత్. తథా ద్వితీయే పర్యాయే మూత్రలోహితప్రాణానామబ్వికారత్వం ప్రతిపాద్యతే. తృతీయపర్యాయే అస్థిమజ్జావాచాం తేజోవికారత్వమేవ ప్రతిపాద్యతే. అతః * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదిత్యుక్తత్రివృత్కరణప్రకారః * అన్నమశితమిత్యాదినా న ప్రదర్శ్యతే- తథా సతి హి మనఃప్రాణవాచాం త్రయాణామపి అణీయస్త్వేన * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి విరుధ్యేత. అతః ప్రాగేవ త్రివృత్కృతానాం పృథివ్యాదీనాం పురుషం ప్రాప్తానాం * అన్నమశితమిత్యాదినా ఏకైకస్య త్రేధా పరిణామ ఉచ్యతే. అణ్డసృష్టేః ప్రాగేవ తేజోఽబన్నానాం త్రివృత్కరణేన భవితవ్యం- అత్రివృత్కృతానాం తేషాం కార్యారమ్భాసామర్థ్యాత్. అన్యోన్యసంయుక్తానామేవ హి కార్యారమ్భసామర్థ్యం. తదేవ చ త్రివృత్కరణం. తథా చ స్మర్యతే * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః॥

సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః। మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి త ఇతి. అతఏవచ *అనేనైవ జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి పాఠక్రమోఽప్యర్థక్రమేణ బాధ్యతే. అణ్డాన్తర్వర్తిష్వగ్న్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనం తు శ్వేతకేతోశ్శుశ్రూషోరణ్డాన్తర్వర్తిత్వేన తస్య బహిష్ఠవస్తుషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనాయోగాత్ త్రివృత్కృతానాం కార్యేష్వగ్న్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనం కృతమిత్యవిరోధః. నన్వణ్డాన్తర్గతానాం సర్వేషాం త్రివృత్కృతతేజోఽబన్నరూపత్వే వ్యవస్థితతేజోఽబన్నవ్యవహారః కథం స్యాదిత్యత్రాహ- *వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః పృథివ్యంశానాం భూయస్త్వే పృథివీవ్యవహారః- జలాంశానాం భూయస్త్వే జలవ్యవహార ఇతి వ్యవహారవ్యవస్థోపపద్యత ఇత్యర్థః. తద్వాదస్తద్వాద ఇతి సూత్రే ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్తిద్యోతనార్థేతి స్థితం. తథా ద్వితీయాధ్యాయే ఆరమ్భణాధికరణే- ఉపాదేయముపాదానాదన్యదేవ- ఘటేనోదకమాహ్రియతే, మృత్పిణ్డేన ఘటాదిర్నిర్మీయత, ఇతి కార్యభేదాత్. తథా- ఘటస్య దణ్డచక్రాదికం కారణం, మృత్పిణ్డస్య తు జలసంయోజనమర్దనాదీ,తి కారణభేదాత్. తథా- ఘటః పృథుబుధ్నోదరాకారః, మృత్పిణ్డస్తు తదాకార, ఇత్యాకారభేదాత్. తథా- పూర్వకాలం కారణ, మపరకాలం కార్య, మితి కాలభేదాత్. బహవస్తన్తవ, ఏకః పట, ఇతి సఙ్ఖ్యాభేదాత్. సత్యామేవ మృది ఘటో నష్ట ఇతి ప్రతీతేః. కార్యకారణయోర్బుద్ధిశబ్దాదిభేదస్య దర్శనాచ్చ ఉపాదానాదన్యదేవోపాదేయం. ఇతరథా కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాదితి- కాణాదాదిమతావలమ్బనేన పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః. తస్మాత్- పరమకారణాద్బ్రహ్మణో జగతోఽనన్యత్వం వాచారమ్భణశబ్దాదిభిరవగమ్యతే. *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యస్యార్థః పూర్వమేవ వర్ణితః. ఆదిశబ్దేన *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి *ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదికం గృహ్యతే. యదిచ వైశేషికాదిరీత్యా ఉపాదేయముపాదానాదన్యత్స్యాత్- తదా కారణగుణప్రక్రమేణ కార్యగుణోత్పత్తేః ఉపాదానసువర్ణగురుత్వేన తదుపాదేయకుణ్డలే గురుత్వోత్పత్త్యభ్యుపగమావశ్యమ్భావేన గురుత్వద్వైగుణ్యప్రసఙ్గాత్. బుద్ధిశబ్దాదిభేదానాముభయసమ్ప్రతిపన్నావస్థాయా ఏవ వ్యవస్థోపపత్తౌ అవస్థాశ్రయద్రవ్యాన్తరోత్పత్తికల్పనాయా అప్రామాణికత్వాత్. నను విరళతన్త్వారబ్ధపటే ఏకస్మిన్నేవ కథమేకత్వానేకత్వయోర్యుగపదుపలమ్భః- ఏకస్మిన్ ధర్మిణి విరుద్ధధర్మద్వయాసమ్భవాదితి చేన్న- ఏకస్మిన్నేవ వృక్షే మూలాద్యవచ్ఛేదకభేదేన సంయోగతదభావవత్త్వవత్ కువిన్దకారితసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన తన్తుషు పటత్వమేకత్వం చ, తన్తుత్వావచ్ఛేదేన త్వనేకత్వమిత్యుపపత్తేః. నను కువిన్దకారితసంయోగాత్ సన్తుత్వసఙ్కీర్ణాపి వేతి కథం విరుద్ధధర్మావచ్ఛేదకత్వమితి చేన్న- ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిత్వావచ్ఛేదేన ధూమవ్యాప్యతావచ్ఛేదకత్వవతి వహ్నిత్వే అవిశేషితవహ్నిత్వావచ్ఛేదేన వ్యాప్యతావచ్ఛేదకత్వాభావస్య వృత్త్యభ్యుపగమాత్- ఏవం కార్యకారణానన్యత్వవాదేపి ఏకస్మిన్నేవ ద్రవ్యే తన్తుత్వావస్థాప్రాపకాంశసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన తన్తుత్వం- తన్తుత్వావచ్ఛేదేనానేకత్వం చ, పటత్వప్రాపకతన్తుసంయోగవిశేషావచ్ఛేదేన పటత్వం- పటత్వావచ్ఛేదేనైకత్వం, చేతి పటత్వతన్తుత్వయోరేకత్వానేకత్వయోశ్చ సమావేశోపపత్తేర్న కశ్చిద్దోషః. నను సంస్థానస్యాపి ఉత్పత్తౌ అసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, అసత్కార్యవాదినామపి ఉత్పత్తేరుత్పత్తిమత్త్వేఽనవస్థా స్యాత్. ఉత్పత్తిరాహిత్యే సత్కార్యవాదప్రసఙ్గః. అస్మాకం త్వవస్థానాం పృథక్ప్రతిపత్తికార్యయోగానర్హత్వాత్ పృథగుత్పత్త్యాదికం నాపేక్షితం. అస్మన్మతే ఘటస్యోత్పత్తిర్నామ- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధ ఏవ -. న త్వసతస్సత్త్వరూపం. అతః ఉపాదేయముపాదానాదనన్యదేవ- *భావే చోపలబ్ధేః. హిరణ్యకుణ్డలాదికార్యభావేపి తదేవేదం హిరణ్యమితి ప్రత్యభిజ్ఞారూపోపలబ్ధేస్సత్త్వాదభేద ఏవేత్యర్థః. *సత్త్వాచ్చాపరస్య. అపరస్య- కార్యస్య కారణే తాదాత్మ్యేన సమ్బన్ధేన సత్త్వాచ్చ ఉపాదానాదనన్యదుపాదేయం. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి కార్యస్య సృష్టేపి కారణే కార్యతాదాత్మ్యప్రతీతేరిత్యర్థః. *భావే చోపలబ్ధేరితి సూత్రే కార్యదశాయాం కార్యే కారణతాదాత్మ్యప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తా. ఉత్తరసూత్రే తు కార్యనాశానన్తరమపి కారణే కార్యాభేదప్రతీతిః ప్రమాణతయోపన్యస్తేతి వివేకః. *అసద్వ్యపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దాన్తరాచ్చ. *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ *ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదితి జగతస్సృష్టేః ప్రాగసత్త్వవ్యపదేశాత్ సృష్టేః ప్రాగపి సతా ఉపాదానేనోపాదేయస్యైక్యం నోపపద్యత ఇతి చేన్న- నామరూపవిభాగలక్షణధర్మాన్తరాభావమాదాయ అసత్త్వవ్యపదేశోపపత్తేః. జగతస్సత్త్వం- నామరూపభాక్త్వం. అసత్త్వం- నామరూపవిరోధిసూక్ష్మావస్థా. నతు సర్వాత్మనా అసత్త్వం. కుత ఇదమవగమ్యత ఇతి చేత్. వాక్యశేషాత్- *ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదిత్యత్ర *తదసదేవ సన్మనోఽకురుతేతి వాక్యశేషే మనస్కర్తృత్వప్రతిపాదనాత్. యుక్తేశ్చ- ఘటస్య సత్త్వం హి నామ- ఘటత్వావస్థాసమ్బన్ధః. అసత్త్వం నామ- తద్విరోధికపాలత్వాద్యవస్థాసమ్బన్ధ ఏవ. నహి తద్వ్యతిరిక్తో ఘటాభావో నామ కశ్చిదుపలభ్యతే. శబ్దాన్తరాచ్చ - *కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచేతి తుచ్ఛత్వం ప్రతిక్షిప్య *సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్థాపితత్వాత్, *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి సుస్పష్టమభిధానా, చ్చ. *పటవచ్చ. యథా తన్తవ ఏవ వ్యతిషఙ్గవిశేషభాజః పట ఇతి నామరూపకార్యాదికం భజన్తే- తద్వద్బ్రహ్మాపి. *యథాచ ప్రాణాదిః. యథా వాయురేక ఏవ శరీరే వృత్తివిశేషం భజమానః ప్రాణాపానాదినామరూపకార్యాన్తరాణి భజతే - తద్వదేకమేవ బ్రహ్మ విచిత్రస్థిరత్రసరూపం జగద్భవతీతి పరమకారణాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతోఽభ్యుపగన్తవ్యమితి స్థితం. తథా ప్రథమాధ్యాయే ప్రకృత్యధికరణే- లోకే ఘటకర్తుః కులాలస్యోపాదానత్వాదర్శనాత్ జగత్కర్తుః పరమాత్మనో జగదుపాదానత్వం న సమ్భవతి. కించ- నిష్కళతయాఽపరిణామినః పరమాత్మనః పరిణామిత్వలక్షణోపాదానత్వాసమ్భవాచ్చ బ్రహ్మణో నోపాదానత్వం. అపి తు *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమితి శ్రుతివశాత్పరిణామసమర్థా ప్రకృతిరేవోపాదానం - ఈశ్వరస్య తు తదధిష్ఠాతృత్వమాత్రమేవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ప్రకృతిశ్చ- ఉపాదానం చ బ్రహ్మైవ. ఇతరథా ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాః మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్య చోపరోధప్రసఙ్గాత్. నహ్యుపాదానభూతమృత్పిణ్డజ్ఞాన ఇవ నిమిత్తభూతదణ్డాదిజ్ఞానేన తజ్జ్ఞా

ఉ.— ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనగ్ స్వపితీత్యాచక్షతే స్వగ్ హ్యపీతో భవతి॥ ౧

ర్యం ఘటశరావాదికం జ్ఞాతం భవతి. అత ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞయా మృత్పిణ్డదృష్టాన్తస్వారస్యేన చ బ్రహ్మ జగతో రుపాదానోపాదేయభావ ఇహావసీయతే. న చాస్య గ్రామస్య ప్రధానభూతే చైత్రే దృష్టే సర్వే గ్రామస్థా దృష్టా ఇతి వ్యపదేశవత్ బ్రహ్మణస్సర్వప్రధానతయా తస్మిన్ దృష్టే సర్వం విదితప్రాయమిత్యుక్తిరుపపద్యత ఇతి వాచ్యం. యది హ్యత్ర సర్వవిజ్ఞానం ప్రాధాన్యాభిప్రాయం గౌణం స్యాత్ - తదా ప్రధానజ్ఞానేన సర్వమన్యదప్రధానమవిదితమపి ఫలతో విదితప్రాయం భవతీత్యస్యార్థస్య లోకసిద్ధత్వేన ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానానుపపత్తిం పశ్యతః శ్వేతకేతోః * కథం ను భగవస్స ఆదేశ ఇతి ప్రశ్నో న స్యాత్. అభిప్రాయానభిజ్ఞేన కృతేపి ప్రశ్నే ప్రాధాన్యాద్వా సాదృశ్యాద్వా సర్వం జ్ఞాతం స్యాదిత్యేవ ప్రతివక్తవ్యం స్యాత్ - న తు * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేతి. అతో బ్రహ్మోపాదానమేవ. * అభిధ్యోపదేశాచ్చ. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి బ్రహ్మణ ఏవ బహు స్యామితి సఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిరుపదిశ్యతే. న హి కులాలాదేరీదృశసఙ్కల్పపూర్వికా సృష్టిస్సమ్భవతి. * సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్. * బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా వి బ్రవీమి వః బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి హి శ్రూయతే. యత ఉపాదానమపి బ్రహ్మైవ. తస్యోపాదానభూతస్య వృక్షస్యాధారభూతం వనమపి బ్రహ్మైవ. భువనాని ధారయన్నీశ్వరో బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం స్వాత్మానమేవాధ్యతిష్ఠదిత్యర్థః. అతశ్చాధిష్ఠేయముపకరణాదికమపి బ్రహ్మైవేత్యర్థః. * ఆత్మకృతేః. * తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి ఆత్మన ఏవ బహుత్వకరణాత్తస్యైవ నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చ. న హి కులాల ఆత్మానం కురుత ఇతి వ్యపదేశోఽస్తి. నను * నిష్కలం నిష్క్రియమితి నిరవయవస్యాపరిణామినః కథం పరిణామిత్వలక్షణముపాదానత్వం స్యాత్. తత్రాహ - * పరిణామాత్. నిర్వికారత్వావిరోధిపరిణామవిశేషసమ్భవాదిత్యర్థః. అయం భావః - * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమిత్యాదిభిః పరమాత్మనో నిర్వికారత్వం చ ప్రతీయతే, పూర్వోక్తసూత్రోదాహృతశ్రుతిభిః ప్రపఞ్చోపాదానత్వం చ ప్రతీయతే. ఉభయమపి యథోపపద్యతే - తథోపపాదనీయం. పరమాత్మనశ్చ నిర్వికారత్వం శ్రూయతే. * వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువాం * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః। మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదివాక్యేషు ప్రపఞ్చోపాదానతయా పరిణామినీ ప్రకృతిః ప్రతీయతే. తత్ర పరిణమమానప్రకృతిరూపోపాదానావరుద్ధే ప్రపఞ్చే సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ తద్ద్వారా బ్రహ్మ కారణమిత్యవసీయతే. యథా * యదాగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇతి పురోడాశావరుద్ధాయాగే వ్రీహీణాం కారణత్వం సాక్షాత్కారణత్వాసమ్భవాత్ పురోడాశద్వారా పర్యవస్యతి - తద్వత్. నను భవత్వన్యద్వారా కారణత్వనిర్వాహః - వ్యాహారవ్యవస్థా నేపి కారణత్వావిశేషాత్. ఉపాదానత్వం తు నాన్యద్వారా సమ్భవతి - భావ్యవస్థావతః పూర్వావస్థాయోగిత్వం హ్యుపాదానత్వం. అవస్థాశ్రయత్వాభావే పరమాత్మని కథముపాదానత్వమితి చేన్న - పరమాత్మాశ్రితాయాస్తచ్ఛక్తిభూతాయా అవస్థాశ్రయత్వేన పరమాత్మనోఽప్యవస్థాశ్రయత్వోపపత్తేః. తతశ్చ బ్రహ్మణి సాక్షాద్వికారాభావమాదాయ అపరిణామిత్వనిర్వికారత్వశ్రుతయోఽప్యుపపన్నాః. శక్తిశరీరాదిశబ్దితాయాః ప్రకృతేర్బ్రహ్మణశ్చాభేదోపచారేణ వా - ప్రకృతిగతావస్థాయాః పరమ్పరయా బ్రహ్మాశ్రితత్వేన వా బ్రహ్మణః పరిణామోపాదానవాదాః, బ్రహ్మోపాదానత్వవచనాశ్చ * న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. * కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వేత్యాద్యాక్షేపపరిహారాశ్చోపపన్నాః - * యోనిశ్చ హి గీయతే. * యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇతి - యోనిః - ఉపాదానమితి హి బ్రహ్మ గీయతే. యోనిశబ్దస్యోపాదానవచనత్వం * యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యతే. అతశ్చ బ్రహ్మైవ నిమిత్తముపాదానం చేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. ……………… ఉ.

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్మిన్ మనసి జీవేనాత్మనానుప్రవిష్టా పరా దేవతా ఆదర్శ ఇవ పురుషః ప్రతిబిమ్బేన, జలాదిష్వివ సూర్యాదయః ప్రతిబిమ్బైః - తన్మనోఽన్నమయం తేజోమయాభ్యాం వాక్ప్రాణాభ్యాం సఙ్గతమధిగతం - యన్మయో యత్స్థశ్చ జీవో మననదర్శనశ్రవణాదివ్యవహారాయ కల్పతే. తదుపరమే చ స్వం దేవతారూపమేవ ప్రతిపద్యతే. తదుక్తం శ్రుత్యన్తరే * ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ * స ధీః స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి * స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇత్యాది * స్వప్నేన శారీరమిత్యాది * ప్రాణన్నేవ ప్రాణో నామ భవతీత్యాది. తస్యాస్స్వమనస్స్థస్య మనఆఖ్యం గతస్య మనస ఉపశమద్వారేణేన్ద్రియవిషయేభ్యో నివృత్తస్య యస్యాం దేవతాయాం స్వాత్మభూతాయాం యదవస్థానం - తత్పుత్రాయాచిఖ్యాసురుద్దాలకో హ కిలారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ - ఉక్తవాన్. స్వప్నాన్తం - స్వప్నమధ్యం. స్వప్న ఇతి - దర్శనవృత్తేః స్వప్నస్యాఖ్యా, తస్య మధ్యం - స్వప్నాన్తం. సుషుప్తమిత్యేతత్. అథవా - స్వప్నాన్తం - స్వప్నతత్త్వమిత్యర్థః. తత్రాప్యర్థాత్సుషుప్తమేవ భవతి, స్వమపీతో భవతీతి వచనాత్. న హ్యన్యత్ర సుషుప్తాత్స్వమపీతిం జీవస్యేచ్ఛన్తి బ్రహ్మవిదః. తత్ర హ్యాదర్శాపనయనే పురుషప్రతిబిమ్బ ఆదర్శగతో యథా స్వమేవ పురుషమపీతో భవతి - ఏవం మనఆద్యుపరమే చైతన్యప్రతిబిమ్బరూపేణ జీవేనాత్మనా మనసి ప్రవిష్టా నామరూపవ్యాకరణాయ పరా దేవతా - సా స్వమేవాత్మానం ప్రతిపద్యతే జీవరూపతాం మనఆఖ్యాం హిత్వా. అతస్సుషుప్త ఏవ స్వప్నాన్తశబ్దవాచ్య ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర తు సుప్తః స్వప్నాన్ పశ్యతి - తత్స్వప్నం

దర్శనం సుఖదుఃఖసంయుక్తమితి పుణ్యాపుణ్యకార్యం- పుణ్యాపుణ్యయోర్హి సుఖదుఃఖారమ్భకత్వం ప్రసిద్ధం. పుణ్యాపుణ్యయోశ్చావిద్యాకామోపష్టమ్భేనైవ సుఖదుఃఖతద్దర్శనకార్యారమ్భకత్వముపపద్యతే- నాన్యథేత్యవిద్యాకామకర్మభిః సంసారహేతుభిస్సంయుక్త ఏవ స్వప్న ఇతి న స్వమపీతో భవతి. *అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్య భవతి తద్వా అస్యైతదతిచ్ఛన్దా ఏష పరమ ఆనన్ద ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః. సుషుప్త ఏవ స్వం దేవతారూపం జీవత్వవినిర్ముక్తం దర్శయిష్యామీత్యాహ- స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి- విస్పష్టమవధారయేత్యర్థః. కదా స్వప్నాన్తో భవతీతి. ఉచ్యతే- యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతన్నామ భవతి పురుషస్య స్వప్స్యతః ప్రసిద్ధం హి లోకే స్వపితీతి. గౌణం చేదం నామేత్యాహ- యదా స్వపితీత్యుచ్యతే పురుషః- తదా- తస్మిన్కాలే సతా- సచ్ఛబ్దవాచ్యయా ప్రకృతయా దేవతయా సమ్పన్నో భవతి- సఙ్గతః ఏకీభూతో భవతి. మనసి ప్రవిష్టం మనఆదిసంసర్గకృతం జీవరూపం పరిత్యజ్య స్వం- సద్రూపం యత్పరమార్థసత్యం; అపీతః- అపిగతో భవతి. అతస్తస్మాత్స్వపితీత్యేనమాచక్షతే లౌకికాః- స్వమాత్మానం హి- యస్మాదపీతో భవతి. గుణనామప్రసిద్ధితోఽపి స్వాత్మప్రాప్తిర్గమ్యత ఇత్యభిప్రాయః. కథం పునర్లౌకికానాం ప్రసిద్ధా స్వాత్మసమ్పత్తిః, జాగ్రచ్ఛ్రమనిమిత్తోద్భవత్వాత్స్వాపస్యేత్యాహుః. జాగరితే హి పుణ్యాపుణ్యనిమిత్తసుఖదుఃఖాద్యనేకాయాసానుభవాచ్ఛ్రాన్తో భవతి - తతశ్చాయస్తానాం కరణానామనేకవ్యాపారనిమిత్తగ్లానానాం స్వవ్యాపారేభ్య ఉపరమో భవతి - శ్రుతేశ్చ * శ్రామ్యత్యేవ వాక్ శ్రామ్యతి చక్షురిత్యేవమాది. తథా చ * గృహీతా వాగ్గృహీతం చక్షుర్గృహీతం శ్రోత్రం గృహీతం మన ఇత్యేవమాదీని కరణాని ప్రాణగ్రస్తాని. ప్రాణ ఏకోఽశ్రాన్తః- దేహే కులాయే యో జాగర్తి. తదా జీవః శ్రమాపనుత్తయే స్వం దేవతారూపమాత్మానం ప్రతిపద్యతే. నాన్యత్ర స్వరూపావస్థానాచ్ఛ్రమాపనోదస్స్యాదితి యుక్తా ప్రసిద్ధిర్లౌకికానాం స్వం హ్యపీతో భవతీతి. దృశ్యతే హి లోకే జ్వరాదిరోగగ్రస్తానాం తద్వినిర్మోకే స్వాత్మస్థానాం విశ్రమణం - తద్వదిహాపి స్యాదితి యుక్తం. * తద్యథా శ్యేనో వా సుపర్ణో వా విపరిపత్య శ్రాన్త ఇత్యాది శ్రుతేశ్చ. ౧

ఆ.— త్రివృత్కరణనిర్ణయవిషయమవాన్తరప్రకరణం పరిసమాప్య మహాప్రకరణం సద్విషయమేవానువర్తయన్మనసో లయే సుషుప్తే జీవస్య సత్సమ్పత్తిం వక్తుం మనస ఉపాధికత్వముక్తమనువదతి (యస్మిన్నితి). ఉపాధేః స్వరూపముక్తం సంవాదయతి (తన్మన ఇతి) ఉపాధ్యుపహితే కార్యకరత్వం దర్శయతి (యన్మయ ఇతి). మనసో భావే జాగ్రత్స్వప్నవ్యవహారసిద్ధిరిత్యుక్త్వా తదభావే సుషుప్తిమవతారయతి (తదుపరమే చేతి). ఆత్మని మనోవశాదేవ దర్శనాదివ్యవహారః- న స్వారస్యేనేత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (తదుక్తమితి). ద్వితీయో వాక్యసన్దర్భస్త్వేతదుపయుజ్యతే. తృతీయే తు విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇతి చ పదద్వయముపజీవ్యతే. ఏవం భూమికాం కృత్వా సమనన్తరవాక్యమాదత్తే (తస్యేతి). (తత్పుత్రాయేతి) అత్ర తస్యాం దేవతాయామవస్థానమితి తచ్ఛబ్దార్థః. తత్రేతి- ద్వితీయపక్షోక్తిః (అర్థాదితి)- స్వప్నస్య హి కార్యస్య తత్త్వం- కారణం. తచ్చ సుషుప్తమేవ- *సుషుప్తాఖ్యం తమోఽజ్ఞానం బీజం స్వప్నప్రబోధయోరిత్యుభయాపగమనాత్ ద్వితీయవ్యాఖ్యానే సుషుప్తమేవార్థవశాత్ ఫలతీత్యర్థః. ఇతశ్చ స్వప్నాన్తశబ్దేన సాధ్యదర్థాద్వా సుషుప్తమేవాభిమతమిత్యాహ (స్వమితి). సత్యవస్థానాన్తరేఽపి స్వమపీతో భవతీతి వచనమవిరుద్ధమితి చేత్. నేత్యాహ (నహీతి). తత్రాపి కథం స్వాపస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి). స్వపితినామనిర్వచనసామర్థ్యసిద్ధమర్థం నిగమయతి (అత ఇతి). నను స్వప్నాన్తశబ్దో బుద్ధాన్తశబ్దవద్యదా స్వప్నమేవాన్వాచష్టే - తదాపి- స్వమపీతో భవతీత్యవిరుద్ధం; సర్వదా జీవస్య సద్రూపబ్రహ్మప్రాప్తిసత్యత్వాత్. అత ఆహ (యత్రత్వితి). స్వప్నదర్శనస్య పుణ్యాపుణ్యకార్యత్వం ప్రకటయతి (పుణ్యాపుణ్యయోర్హీతి). న కేవలం పుణ్యాపుణ్యాభ్యామేవ స్వప్నే సంయుజ్యతే- కిన్త్వవిద్యాదిభిశ్చేత్యతో న తత్ర స్వాప్యయస్సమ్భవతీత్యాహ (పుణ్యాపుణ్యయోశ్చేతి). తర్హి స్వప్నవత్సుషుప్తేఽపి స్వాప్యయస్స్యాత్- తత్రాపి కామకర్మాదిసమ్బన్ధసమ్భవాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అనన్వాగతమితి). సతి జీవరూపే కథం దేవతాభావస్సమ్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (మనసీతి). తస్మాదిత్యస్యాతశ్శబ్దో వ్యాఖ్యానం. తేన పరామృష్టం హేతుమేవ స్పష్టయతి (స్వమాత్మానమితి). స్వపితినామనిర్వచనఫలం దర్శయతి (గుణేతి). సుషుప్తే స్వరూపావస్థానస్య ముఖ్యస్యాసమ్భవాత్, సుముక్తత్వేనానుత్థానప్రసఙ్గాత్, తత్స్వరూపావస్థానప్రసిద్ధిర్నిమిత్తం వక్తవ్యమితి పృచ్ఛతి (కథమ్పునరితి). జ్వరాదిరోగగ్రస్తస్య స్వభావస్థితౌ ప్రసిద్ధః శ్రమాభావః - సుషుప్తం చ శ్రమాపనోదావస్థానం- తథా చ తత్ర స్వరూపస్థితిప్రసిద్ధిరవిరుద్ధేత్యాహ (జాగ్రదితి). సఙ్గృహీతం సమాధానం వివృణోతి (జాగరితే హీతి). కరణానామనేకవ్యాపారనిమిత్తగ్లానిర్భవతీత్యత్ర మానమాహ (శ్రుతేశ్చేతి). అనుభవసముచ్చయార్థశ్చకారః. సుషుప్త్యవస్థాయాం కరణానాముపరతౌ ప్రమాణమాహ (తథా చేతి). సుషుప్తౌ ప్రాణస్యాపి వాగాదివదుపసంహృతత్వమాశఙ్క్యాహ (కరణానీతి)- అన్యథా మృతభ్రాన్తిస్స్యాదితి భావః. జీవస్యాపి బహిర్వ్యాపారస్స్యాదితి చేత్. నైవం- కరణాభావాదిత్యాహ (తదేతి). నను సుషుప్తే శ్రమాపనోదమాత్రం- న స్వరూపావస్థానం. తత్కుతో లౌకికీ ప్రసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నాన్యత్రేతి). ఉక్తమర్థం లౌకికదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (దృశ్యతే హీతి). బృహదారణ్యకశ్రుత్యాలోచనాయామపి సుషుప్త్యవస్థాయామవస్థాద్వయజనితశ్రమాపోహార్థం బ్రహ్మనీడప్రాప్తిర్గమ్యత ఇత్యాహ (తద్యథేతి). ౧

రం.— ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య తదుపాదేయత్వం వక్తుం ప్రవృత్తః తేజోఽబన్నాత్మకసకలాచేతనవర్గస్య తదుపాదేయత్వముక్త్వా చేతనవర్గస్యాపి తదుపాదేయతాం ప్రతిపాదయితుం ప్రస్తౌతి (ఉద్దాలకో హారుణిః శ్వేతకేతుం పుత్రమువాచ స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి) స్వప్నాన్తం - సుషుప్తిం ప్రతిపాదయతో మమ వాక్యాద్విజానీహీతి పితా పుత్రమాహేత్యర్థః. ఏవం శిష్యావధానార్థం ప్రతిజ్ఞాయాహ (యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ) యత్ర- యదా పురుషః స్వపితీత్యేతన్నామ భవతి. పురుషః స్వపితీతి శబ్దో యదా ప్రయుజ్యత ఇత్యర్థః. పురుషస్వాపో యదేతి యావత్. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. ఏతత్పురుషః- ఏష పురుష ఇత్యర్థః. (సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి) తదా

తస్మిన్ స్వాపకాలే *సదేవసోమ్యేతి ప్రకృతేన సతా సమ్పన్నో భవతి-*సద్గతో,' సజ్జాతో భవతీత్యర్థః. తస్యావివసత్సమ్పత్తేః సతిలయరూపత్వం స్వపితినామనిర్వచనానుగుణం వివృణోతి స్వమపీతో భవతి) అత్ర స్వశబ్దస్తావన్న జీవమాత్రపరః-*సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీతి స్థానప్రమాణేన సచ్ఛబ్దస్వశబ్దయోరేకవిషయత్వావశ్యమ్భావాత్. సచ్ఛబ్దస్య చాస్మిన్ ప్రకరణే పరమాత్మవిషయత్వాత్ స్వశబ్దోపి తత్పర ఏవ. నను జీవభిన్నత్వాత్ పరమాత్మనః తస్య కథం జీవం ప్రతి స్వత్వమితి చేత్. ఉచ్యతే- *దేవమనుష్యాదినామరూపాభిమానరాగలోభాద్యనుగుణజ్ఞానప్రసరవజ్జాగరితావస్థజీవవిశిష్టః పరమాత్మా దేవమనుష్యాదినామరూపరాగద్వేషలోభమోహాద్యుపాధికబాహ్యాభ్యన్తరాకారాభిమానకాలుష్యరహితజీవశరీరకస్సన్నాత్మన్యన్తర్భూత ఇత్యర్థ ఇతి *స్వాప్యయాదితి సూత్రే వ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతత్వాన్నానుపపత్తిః. అత్ర అపిపూర్వస్య ఇతేర్లయార్థస్య సకర్మకత్వాత్ స్వమపీత ఇతి ద్వితీయా. (తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి) హి- యస్మాత్ స్వస్మిన్ లీనో భవతి - తస్మాత్స్వపితీతి లౌకికా ఆచక్షత ఇత్యర్థః. అత్ర యద్యపి స్వపిధాతోర్నిష్పన్నః స్వపితిశబ్దః - నతు స్వశబ్దోపపదాదపీతేః. తథాప్యశనాయాదినిర్వచనవదర్థవాదరూపముపపద్యత ఇతి ద్రష్టవ్యం. అత్ర జీవస్య పరమాత్మనిలయప్రతిపాదనాత్తేజోऽబన్నాదివజ్జీవస్యాపి తదుపాదేయత్వాత్తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతత్వముపపాదితం భవతి. నను *యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామేతి పురుషశబ్దనిర్దిష్టస్యైవ స్వశబ్దేన పరామృష్టవ్యతయా పురుషశబ్దస్య జీవమాత్రవిశ్రాన్తత్వేన స్వశబ్దస్యాపి తత్పర్యన్తత్వమేవోచితం. న చ పురుషపదస్యాపి బ్రహ్మపర్యన్తత్వకల్పనం యుక్తం- *యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ *తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యుపక్రమోపసంహారయోర్లౌకికప్రసిద్ధ్యనువాదాత్, లౌకికానాం బ్రహ్మణి తత్ప్రసిద్ధ్యభావాత్,* సతి సమ్పద్య న విదుః * సత ఆగమ్య న విదురిత్యుత్తరఖణ్డయోః ప్రతిపాద్యమానస్యాజ్ఞానస్య బ్రహ్మన్వయాసమ్భవా, చ్చ * పురుషస్స్వపితి నామేతి వాక్యస్థపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వాభావేన స్వ శబ్దస్యాపి న బ్రహ్మపర్యన్తత్వం సమ్భవతి. కించ- *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి వాక్యే సచ్ఛబ్దితే బ్రహ్మణి స్థూలావస్థజీవవిశిష్టపరమాత్మలయప్రతిపాదనే తత్తుల్యార్థత్వేనాభ్యుపేతే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి వాక్యేపి పరిష్వక్తత్వమపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః- * సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రే పరిష్వఙ్క్త్రా ప్రాజ్ఞేన పరిష్వజ్యమానస్యాజ్ఞస్య జీవస్య భేదప్రతిపాదనం హి విరుధ్యత ఇతి చేత్. అత్ర కేచిత్ - శాస్త్రానభిజ్ఞలౌకికప్రసిద్ధేః దేహవ్యతిరిక్తే జీవేऽప్యభావాత్ అభిజ్ఞప్రసిద్ధిరేవ *స్వపితీత్యాచక్షత ఇత్యనూద్యతే- అభిజ్ఞప్రసిద్ధిశ్చ పరమాత్మవిషయాపి సమ్భవతి. *సమ్పద్య న విదురితి అగ్రిమఖణ్డప్రతిపాద్యమానమజ్ఞానమపి జీవద్వారా బ్రహ్మణి సఙ్గంస్యతే. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇతి ప్రతిపాద్యమానస్య పరిష్వఙ్గస్య సత్సమ్పత్తేశ్చైక్యమపి నాభ్యుపగన్తవ్యం. * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్త ఇత్యనయోరైకార్థ్యోక్తిశ్చ ఉభయోరపి సుషుప్తివిషయత్వాదుపపద్యతే - నతు సర్వాత్మనైకార్థ్యం- యేన * సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేనేతి సూత్రం విరుధ్యేత. అతః * పురుషస్స్వపితి నామేత్యత్రాపి పురుషశబ్దో బ్రహ్మపర్యన్త ఏవ - అతః స్వశబ్దస్య బ్రహ్మపర్యన్తత్వే నానుపపత్తిరితి వ్యాసార్యోక్తిం సమర్థయన్తే. * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి వాక్యవివరణప్రవృత్తేన భగవతా భాష్యకృతా మహాసిద్ధాన్తే *తత్త్వమసీత్యత్రోద్దేశ్యోపాదేయవిభాగః కథమితి చేత్. నాత్ర కించిదుద్దిశ్య కిమపి విధీయతే- *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్. ఇదం సర్వమితి - సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి - తస్యైష ఆత్మేతి తత్రైవ ప్రతిపాదితం. తత్ర చ హేతురుక్తః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి వదితి భాషితం. అత్ర వ్యాసార్యైః *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనా ఇతి వాక్యే సర్వశబ్దేన ప్రజానాం విశేషితత్వాత్, ప్రజాశబ్దస్య చాచిత్సంసృష్టచేతనవిశేషపరత్వాత్, * ఇదం సర్వమసృజత ఇత్యాదివాక్యాన్తరే విజ్ఞానావిజ్ఞానశబ్దవాచ్యచిదచిదాత్మకస్య జగతస్సర్వశబ్దేన నిర్దిష్టా, చ్చ ప్రజాశబ్దేన సజీవం జగన్నిర్దిశ్యతే. సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి పదద్వయం సచ్ఛబ్దవాచ్యబ్రహ్మాధీనోత్పత్తిలయత్వపరం. ప్రతిష్ఠా - నిష్ఠా. పర్యవసానం. లయ ఇతి యావత్. సదాయతనా ఇతి సదాధారకత్వముచ్యతే. అనేన జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. తత్కథమితి చేత్. ఇత్థం- ఉత్పత్తిలయహేతుత్వవాచిపదద్వయమధ్యగతేన స్థితిహేతుత్వవాచినా సదాయతనా ఇతి పదేన స్థితిహేతుధారకత్వం సిధ్యతి. * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠత ఇతి స్థితిధామాక్షస్థితేః ప్రశాసనేన ధారణాధీనత్వావగమా, త్తస్య చ ప్రశాసనస్య *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానామితి అన్తః ప్రవేశపూర్వకత్వావగమా, త్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేన అన్తః ప్రవేశశాసనధారణానామన్యతమోక్తావపి ఇతరయోః ఫలితత్వాత్ సదాయతనా [illegible]త్యనేన ధారకత్వోక్తావపి అన్తః ప్రవిశ్య శాసనేన ధారకత్వలక్షణాత్మత్వస్య ఫలితత్వాత్ జగతశ్శరీరత్వం ఫలితం. *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజా, స్సత్ప్రతిష్ఠా, ఇతి ద్వాభ్యాం సదుపాదానకత్వం. సదాయతనా ఇత్యనేన సదన్తర్యామికత్వం. ఉపాదానోపాదేయభావస్యాభిన్ననిష్ఠత్వాత్, ప్రజాశబ్దేనాచిత్సంసృష్టజీవమాత్రపరామర్శే తస్య సదుపాదానకత్వాసమ్భవాత్, ప్రజాశబ్దేన చ ప్రజాశరీరకం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యత్ర సదన్తర్యామికత్వస్య శరీరభూతచిదచిన్మాత్రనిష్ఠత్వేన చిదచిచ్ఛరీరకబ్రహ్మనిష్ఠత్వాభావాత్ సదాయతనా ఇతి వాక్యానుషక్తప్రజాశబ్దేన శరీరభూతచేతనాచేతనమాత్రమేవాభిధీయతే. తథా *సన్మూలాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకవాక్యే విశిష్టస్యైవోపాదానత్వాత్ సచ్ఛబ్దేన సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టమేవోచ్యతే. *సదాయతనా ఇత్యన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకవాక్యే విశిష్టస్య అన్తర్యామిత్వాసమ్భవాత్ సచ్ఛబ్దేన విశేష్యమాత్రమేవాభిధీయతే. తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదన్త్వాత్ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యత్రాపి తజ్జత్వాత్తల్లత్వాదిత్యుపాదానత్వప్రతిపాదకాంశే విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయత్వాత్సర్వశబ్దోపి విశిష్టపరః. తచ్ఛబ్దోపి విశిష్టపరః. సర్వమిదం తదన్త్వాద్బ్రహ్మేతి తదన్తర్యామిత్వప్రతిపాదకాంశే తు విశిష్టయోశ్శరీరశరీరిభావాసమ్భవాత్ సర్వమిదమితి శబ్దేన శరీరభూతం జగదేవ పరామృశ్యతే. తదితరశబ్దేన కేవలవిశేష్యభూతం బ్రహ్మైవోచ్యతే. *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యత్ర ఏష ఆ

త్మాయస్యతదైతదాత్మ్యమిత్యర్థస్యవర్ణనీయతయావిశిష్టస్యాత్మత్వాభావాదేతచ్ఛబ్దేనవిశేష్యమాత్రంపరామృశ్యతఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. ఏతత్సర్వం గత్యభావాదఙ్గీకార్యం. * కృత్స్నస్యజగతో బ్రహ్మకార్యత్వేనతదన్తర్యామికతయాచతదాత్మత్వేనైక్యాత్తత్ప్రత్యనీకనానాత్వంనిషిధ్యతఇతిమహాసిద్ధాన్తభాష్యవ్యాఖ్యానావసరేచవ్యాసార్యైః- యస్య బ్రహ్మకార్యత్వంవిశిష్టస్య- నతస్యతదన్తర్యామికత్వం. యస్య బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వంవిశేషణస్య- నతస్యబ్రహ్మోపాదేయత్వం- బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వస్యవిశేషణమాత్రనిష్ఠత్వాదితిపరిచోద్య- జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదితిశ్రూయమాణోజగచ్ఛబ్దోవిశిష్టపరః. తదన్తర్యామికత్వేనైత్యత్రవిశేషణమాత్రవాచీనిష్కృష్టకోజగతఇతిశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యఇత్యుక్త్వా- అస్మిన్పక్షేబహువైరూప్యాశ్రయణక్లేశంపర్యాలోచ్య - బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మాన్తర్యామికత్వేనేత్యుభయత్రాపిజగతఇతినిష్కృష్టకఏవశబ్దః- నచనిష్కృష్టస్యవిశేషణమాత్రస్యజగతఃతదన్తర్యామికత్వోపపత్తావపితదుపాదానకత్వంనసమ్భవతీతివాచ్యం- భావ్యవస్థాశ్రయస్యైవోపాదేయతయాతచ్ఛరీరభూతస్యజగతోఽపి భావ్యవస్థాశ్రయత్వేన బ్రహ్మోపాదేయత్వంసమ్భవతీతి ప్రతిపాదితం. అస్మిన్పక్షేవైరూప్యాదిక్లేశాశ్రయణాభావాదయమపిపక్షోయుక్తఇత్యస్మాభిర్ముణ్డకోపనిషత్ప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితః. అస్మిన్పక్షే *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిసదుపాదానకత్వసదాత్మకత్వప్రతిపాదకవాక్యే ప్రజాశబ్దః కేవలచిదచిన్మాత్రపరః- నతు బ్రహ్మపరః. సచ్ఛబ్దోఽపి కేవల బ్రహ్మమాత్రపరః. తతశ్చ కేవలస్య బ్రహ్మణః కేవలచిదచిత్ప్రపఞ్చస్యచపూర్వోత్తరావస్థాశ్రయహేతుహేతుమద్రూపతయాఉపాదానోపాదేయభావోఽస్తి- తదపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవతదుపాదానత్వరూపత్వాద్విశేష్యస్య బ్రహ్మణోవిశేషణాపృథక్సిద్ధకారణత్వేనఉపాదానత్వస్యైవయుక్తత్వాత్. *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వమిత్యత్రాపీదంసర్వమితి కేవలచిదచిదాత్మకః ప్రపఞ్చః పరామృశ్యతే. ఏతచ్ఛబ్దేనాపి కేవలంవిశేష్యమితినపూర్వవాక్యవైరూప్యం. నను *ఐతదాత్మ్యమిత్యత్రాత్మశబ్దేనకింస్వరూపముచ్యతే- ఉతనియన్తృత్వం. నాద్యః- చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభావాత్. నద్వితీయః- శరీరాత్మభావే *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాఇతిపూర్వవాక్యోక్తసదుపాదాన కత్వసదన్తర్యామికత్వయోర్హేతూకరణంవిరుధ్యేత. నచేష్టాపత్తిః- *తత్రచహేతురుక్తః సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాఇతిభాష్యవిరోధప్రసఙ్గాత్, *సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మతజ్జలానితిశ్రుతావేవచసదుపాదానకత్వసదన్తర్యామికత్వయోస్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వే హేతూకరణాదితిచేన్న- విశిష్టయోరేవోపాదానోపాదేయభావఇతిపక్షేప్యస్యదోషస్యసమానత్వాత్. కథంతర్హ్యస్యదోషస్యనిస్తారఇతిచేత్. ఉచ్యతే - ఆత్మశబ్దో వ్యాప్యవచనః- *అదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తఇత్యత్రాత్మ్యశబ్దస్యవ్యాప్యార్థకత్వాశ్రయణాత్. ఏతదాత్మ్యం-ఉపాదానభూతేనఅన్తర్యామిభూతేనచ బ్రహ్మణా వ్యాప్యమిత్యర్థః. *మృదాకుమ్భాదికంయథేత్యుపాదానస్యాపివ్యాపకత్వప్రసిద్ధేః. ఏతదాత్మ్యమేవైతదాత్మ్యం. స్వార్థేఽణ్. ఏషఆత్మాయస్యేతిపక్షేపిస్వార్థేష్యఞాశ్రయణీయత్వాత్. అస్మింశ్చపక్షే * ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వం *సఆత్మేత్యనయోఃనపౌనరుక్త్యశఙ్కా. అతఏవ * రామానుజంలక్ష్మణపూర్వజంచేతివదాదరాతిశయాదుపపద్యతఇతి పరిహారాశ్రయణక్లేశోపినాశ్రయణీయః. తత్సత్యం- ఏతదాత్మకత్వమేవసత్యం ప్రపఞ్చస్య- ప్రామాణికమిత్యర్థః. *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యమితివాక్యస్యైవంవార్థః- సత్యం- ప్రమాణప్రతిపన్నంతదిదంసర్వం- జగదైతదాత్మ్యం- అనేన బ్రహ్మణావ్యాప్తమిత్యర్థః. అత్రాసత్యస్యశశశృఙ్గాదేస్తుచ్ఛస్యవ్యాప్తత్వాభావేపిప్రమాణప్రతిపన్నస్యసర్వస్యాపి బ్రహ్మవ్యాప్తత్వమస్తీతిభావః. సఆత్మా- నియన్తేత్యర్థః. విశేష్యస్యవిశేషణాంశంప్రత్యుపాదానత్వమస్తీత్యస్మిన్పక్షే *సదేవసోమ్యేదమగ్రఆసీదిత్యత్రేదంశబ్దస్యకథమశ్రుతవేదాన్తం శ్వేతకేతుం ప్రతి బ్రహ్మపర్యన్తప్రమితిజనకత్వమితిశఙ్కాయాఅపినావకాశః. నన్వుక్తరీత్యాభిన్నయోరుపాదానోపాదేయభావసమర్థనేపి * సదేవేదమగ్రఆసీత్ * సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మేతిపరస్పరభిన్నవిశేషణవిశేష్యవాచినోర్జగద్బ్రహ్మవాచిశబ్దయోఃకథంసామానాధికరణ్యమితిచేన్న- అపృథక్సిద్ధవాచిత్వస్యైవసామానాధికరణ్యప్రయోజకతయా లోకవేదయోర్దృష్టత్వాత్, చిదచిత్ప్రపఞ్చస్యతచ్ఛక్తిత్వేనతచ్ఛరీరత్వేనచతయోరభేదోపచారేణాభేదనిర్దేశానాం * సదేవేదమిత్యాదిరూపాణాముపపత్తేః, శక్తిశక్తిమతోర్వర్ణఘటాదివదత్యన్తభేదాభావాత్. విశేషణభూతప్రపఞ్చాంశే బ్రహ్మణఉపాదానత్వాభావే *నవిలక్షణత్వాదిత్యధికరణస్యవా *కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యధికరణస్యవానిరాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మణో బ్రహ్మప్రత్యుపాదానత్వేవిలక్షణత్వశఙ్కాయావా, బ్రహ్మణో జగద్రూపేణపరిణామాభావేకృత్స్నప్రసక్తినిరవయవత్వశబ్దకోపశఙ్కయోర్వా, అప్రసక్తేః. నన్వేవం * తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యఇత్యధికరణే ప్రపఞ్చస్యోపాదానభూతబ్రహ్మణా అభేదాసమ్భవాత్. ఉపాదానోపాదేయాభేదసమర్థనం విరుధ్యేతేతిచేత్. నతస్మిన్నధికరణే ఉపాదానోపాదేయయోస్స్వరూపాభేదస్సమర్థ్యతే - తయోరభేదే కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అపితు తదపృథక్సిద్ధత్వం. తచ్చ-తత్ప్రత్యాధీనసత్తాకత్వం. ఏతాదృశస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య అభేదవ్యవహారప్రయోజకత్వం * యదధీనాయస్యసత్తాతత్తదిత్యేవ భణ్యతఇతి ప్రమాణసిద్ధం. అతోనతదధికరణవిరోధః. యద్వా - అనన్యతేస్థూలచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్యైవ తద్విశిష్టస్యాపి బ్రహ్మణఉపాదేయత్వాదుపాదాన భూతసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకస్య బ్రహ్మణఉపాదేయ భూతస్థూలచిదచిద్విశిష్ట బ్రహ్మాభేదసమర్థనపరతయా ఆరమ్భణాధికరణ స్యోపపత్తేర్నచోద్యావకాశః. వస్తుతస్తుయథా * కోభవానితిసౌవీరరాజప్రశ్నస్య ప్రకృతిసంసృష్టాత్మవిషయత్వేపి వస్తుగత్యాభవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్యైవోచితమితిమత్వాతస్యైవభవచ్ఛబ్దముఖ్యార్థత్వం ప్రదర్శయన్నాదిభరతః * యదాసమస్తభూతేషుపుమానేకోవ్యవస్థితఇతి ప్రత్యవోచత్, యథావా అథర్వశిరసిరుద్రం ప్రతిదేవైః ప్రయుక్తస్య * కోభవానితి ప్రశ్నస్య పురోవర్తిరుద్రమాత్రపరత్వేపి భవచ్ఛబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వశిక్షణాయ * అహమేకః ప్రథమమాసమిత్యాది ప్రతివచనప్రవృత్తిః,- ఏవమేవ *ఇదమగ్రఆసీదితీదంశబ్దస్యవిశేషణమాత్రపరత్వే ప్రాప్తేవిశేష్యపర్యన్తత్వశిక్షణాయస్థూలచిదచిచ్ఛరీరం బ్రహ్మప్రతిసూక్ష్మచిదచిచ్ఛరీరకం బ్రహ్మోపాదానమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకస్యఉత్తరసన్దర్భస్యప్రవృత్తౌదోషాభావా

మూ.— సయథాశకునిస్సూత్రేణప్రబద్ధోదిశందిశంపతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వాబన్ధనమేవోపశ్ర
యతఏవమేవఖలుసోమ్యతన్మనోదిశందిశంపతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వాప్రాణమేవోపశ్రయతే
ప్రాణబన్ధనగ్ంహిసోమ్యమనఇతి॥ ౨

‡ అశనాపిపాసేమెసోమ్యవిజానీహీతియత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతినామాపఏవతదశితంనయన్తే
తద్యథాగోనాయోఽశ్వనాయఃపురుషనాయఇత్యేవం తదపఆచక్షతేఽశనాయేతితత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్ప
తితగ్ంసోమ్యవిజానీహి నేదమమూలంభవిష్యతీతి॥ ౩

దితి ద్రష్టవ్యం. అయంచార్థః * తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాంవ్యాక్రియతేతి శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే బృహదారణ్యకప్రకాశికాయాం ప్రతిపాదితఇతి తత్రానుసన్ధేయః. అతశ్చారమ్భణాధికరణే తదనన్యత్వమిత్యనేన * అసన్న్యాయాఘువేణాహంభాస్కరేణ ప్రభాయథేతివత్ అపృథక్సిద్ధత్వాల్లక్షణాభేదస్యైవసమర్థితత్వాత్, తావతైవైకవిజ్ఞానేనసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తేశ్చ అపృథక్సిద్ధకారణత్వస్యైవ ఉపాదానశబ్దార్థత్వాదితిహిచ యత్రైతత్పురుషస్స్వపితినామసతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతి స్వమపీతోభవతీత్యత్ర పురుషశబ్దితస్య కార్యావస్థజీవస్య కారణావస్థస్వశబ్దితజీవవిశిష్టపరయాస్వశబ్దవాచ్యేనపరమ్పరయాస్వావస్థాశ్రయతయోపాదానభూతేనసతాసమ్పత్తేరపిహ్యుపపాదకతయా * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసమ్పరిష్వక్తఇతి శ్రుత్యైకార్థ్యమపిస్వరసతఏవనిర్వ్యూఢమిత్యలమతిచర్చయా. ప్రకృతమనుసరామః. ౧

శం.— తత్రాయందృష్టాన్తోయథోక్తేఽర్థే-సయథాశకునిః- పక్షీశకునిఘాతుకస్యహస్తగతేనసూత్రేణప్రబద్ధః-పాశితోదిశందిశం- బన్ధనమోక్షార్థీసన్ ప్రతిదిశంపతిత్వాఽన్యత్రబన్ధనాదాయతనం-ఆశ్రయంవిశ్రమణాయాలబ్ధ్వా- అప్రాప్యబన్ధనమేవోపశ్రయతే. ఏవమేవ-యథాఽయందృష్టాన్తఃఖలుహేసోమ్య. తన్మనః - తత్- ప్రకృతంషోడశకలమన్నోపచితంమనోనిర్ధారితం. తత్ప్రవిష్టస్తత్స్థస్తదుపలక్షితోజీవస్తన్మనఇతి నిర్దిశ్యతే- మఞ్చాక్రోశనవత్. సమనఆఖ్యోపాధిర్జీవోఽవిద్యాకామకర్మోపదిష్టోదిశందిశం- సుఖదుఃఖాదిలక్షణాంజాగ్రత్స్వప్నయోఃపతిత్వా-గత్వా ఆనుభూయేత్యర్థః. అన్యత్ర- సదాఖ్యాత్స్వాత్మనః,ఆయతనం- విశ్రమణస్థానమలబ్ధ్వా,ప్రాణమేవ- ప్రాణేన సర్వకార్యకారణాశ్రయేణోపలక్షితా ప్రాణఇత్యుచ్యతేసదాఖ్యాపరాదేవతా- * ప్రాణస్యప్రాణం * ప్రాణశరీరోభారూపఇత్యాదిశ్రుతేః. అతస్తాందేవతాంప్రాణం - ప్రాణాఖ్యామేవోపశ్రయతే. ప్రాణోబన్ధనంయస్యమనసః- తత్ప్రాణబన్ధనంహి- యస్మాత్సోమ్యమనః. ప్రాణోపలక్షితదేవతాశ్రయంమనఇతి - తదుపలక్షితోజీవఇతి. ౨

ఆ.— తత్రేతి. సుషుప్త్యవస్థోచ్యతే. యథోక్తోఽర్థోహి- జీవస్యబ్రహ్మణ్యవస్థానం. తస్మిన్నితియావత్. సశకునోదృష్టాన్తవిషయః, శకునివిషయోవా. అప్రాప్యేతిచ్ఛేదః. యథామఞ్చాక్రోశనేనమఞ్చస్థాదేవదత్తాలక్ష్యతే- తథాతన్మనసిస్థితోజీవోలక్ష్యోభవతీత్యాహ (మఞ్చాక్రోశనవదితి). నకేవలంప్రకరణాత్ప్రాణశబ్దేనపరాదేవతాలక్ష్యతే-అన్యత్రప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహ (ప్రాణస్యేతి). ప్రాణశబ్దేనపరదేవతాలక్షణాయాంఫలితమాహ (అతఇతి). ప్రాణమేవోపశ్రయతేవిజ్ఞానాత్మేత్యత్ర హేతుమాహ (ప్రాణోబన్ధనమితి) ౨

రం.— (సయథాశకునిస్సూత్రేణప్రబద్ధోదిశందిశంపతిత్వాఽన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వాబన్ధనమేవోపశ్రయతేఇత్యాది) యథాపక్షీ శకునిఘాతుకస్యహస్తగతేనసూత్రేణబద్ధఃప్రతిదిశంపతిత్వాఆశ్రయాన్తరమలబ్ధ్వాబన్ధనం- హస్తమేవాశ్రయతే- ఏవమేవహేసోమ్య. సుషుప్తికాలే తత్ * అన్నమయంహిసోమ్యమనఇతి ప్రాఙ్నిర్దిష్టంమనఃదిశందిశంపతిత్వా- జాగ్రత్స్వప్నయోర్నానావిధవిషయగ్రహణవ్యాపృతంభూత్వాపితత్ర తత్రాయతనం- విశ్రమమలబ్ధ్వావిశ్రమాయముఖ్యప్రాణేనసంశ్లేషవిశేషమాపద్యతేఇత్యర్థః. అత్రహేతుమాహ (ప్రాణబన్ధనంహిసోమ్యమనఇతి) యతఃప్రాణేహిమనోనిబధ్యతేఇత్యర్థః. అతఏవహిప్రాణేఉత్క్రాన్తేమనఆదీనామప్యుత్క్రాన్తిః. అతస్సుషుప్తిదశాయాంవాగాదీన్ద్రియసహితంమనః * వాఙ్మనసిసమ్పద్యతేమనఃప్రాణఇతి ప్రయాణకాలోక్తన్యాయేన ప్రాణేసంశ్లేషవిశేషమాపన్నంసదుపరతవ్యాపారంభవతి. సుషుప్తిదశాయాంప్రాణమాత్రమనుపరతవ్యాపారమాస్తే. * సయదాస్వపితిప్రాణమేవవాగప్యేతిప్రాణంచక్షుఃప్రాణంశ్రోత్రంప్రాణంమనఇతిశ్రుతేః. ౨

శం.— ఏవంస్వపితినామప్రసిద్ధిద్వారేణయజ్జీవస్యసత్యంస్వరూపంజగతోమూలంపుత్రస్యదర్శయిత్వాథాన్నాదికార్యకారణపరమ్పరయాపిజగతోమూలంసద్దిదర్శయిషుః. అశనాపిపాసే- అశితుమిచ్ఛాఽశనా. సన్యలోపేన. పాతుమిచ్ఛాపిపాసా. తేఅశనాపిపాసే - అశనాపిపాసయోస్తత్త్వంవిజానీహీత్యేతత్. యత్ర- యస్మిన్కాలేఏతన్నామపురుషోభవతి. కింతత్. అశిశిషతి- అశితుమిచ్ఛతీతి. తదాతస్యపురుషస్యకిన్నిమిత్తంనామభవతీతి. ఆహ- యత్తత్పురుషేణాశితమన్నంకఠినంపీతాఆపోనయన్తే- ద్రవీకృత్యరసాదిభావేనవిపరిణామయన్తి. తదాభుక్తమన్నంజీర్యతే. అథచభవత్యస్యనామాశిశిషతీతిగౌణం- జీర్ణేహ్యన్నేఽశితుమిచ్ఛతిసర్వోహిజన్తుః. తత్రాపామశితనేతృత్వాదశనాయాఇతినామప్రసిద్ధమిత్యేత

---

‡ అశనాయాపిపాసేఇతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— తస్య క్వ మూలꣳ స్యాదన్యత్రాన్నాదేవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛాద్భి
స్సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్స
ర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః॥ ౪

స్మిన్నర్థే, యథా గోనాయః - గాం నయతీతి గోనాయః - గోపాల ఇత్యుచ్యతే. తథా - అశ్వాన్నయతీత్యశ్వనాయః - అశ్వపాల ఇత్యుచ్యతే. పురుషనాయః - పురుషాన్నయతీతి. రాజా - సేనాపతిర్వా. ఏవం తత్. తదాఽప ఆచక్షతే లౌకికా అశనాయేతి విసర్జనీయలోపేన. తత్ర - ఏవం సత్యద్భిరసాదిభావం నీతేనాశితేనాన్నేన నిష్పాదితమిదం శరీరం, వటకణికాయామివ శుఙ్గః - అఙ్కుర ఉత్పతితః - ఉద్గతః. తమిమం శుఙ్గం కార్యం శరీరాఖ్యం వటాదిశుఙ్గవదుత్పతితం హే సోమ్య విజానీహీతి. కిం తత్ర విజ్ఞేయమితి. ఉచ్యతే - శృణు. ఇదం శుఙ్గవత్కార్యత్వాచ్ఛరీరం నామూలం - మూలరహితం భవిష్యతి. ౩

ఆ.—— వృత్తమనూద్యానన్తరవాక్యముత్థాపయతి (ఏవమితి) - ఆహ - అశనాపిపాసే మే సోమ్యేత్యాదీతి శేషః. కిమభిప్రాయస్సన్ పితా పుత్రం ప్రత్యేవమాహేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (అన్నాదీతి) అన్నాదీని కార్యాణి, కారణాని - అబాదీని, తేషాం యా పరమ్పరా - తయాఽపి జగతో యత్సల్లక్షణం మూలం - తద్దర్శయితుమిచ్ఛన్ పితా పుత్రం ప్రత్యశనేత్యాదికం వాక్యమాహేత్యర్థః. అశనేత్యస్యాసన్నత్వాభావేఽపి కథం తదర్థో వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (అశనేతి) - యకారస్య లోపేనాస్మిన్ప్రయోగే సన్ప్రత్యయః ప్రత్యుక్తః - తథా చ తదర్థోక్తిరవిరుద్ధేత్యర్థః. తత్రాశనాపిపాసయోస్తత్త్వం విజ్ఞాపయతి (యత్రేతి). సామాన్యేనోక్తం నామ విశేషతో జ్ఞాతుం పృచ్ఛతి (కిం తదితి) - యత్కఠినమన్నం పురుషేణాశితం - తత్పీతా ఆపో నయన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తదేతి - పరిణామావస్థోక్తిః. అథేతి - అన్నస్య భుక్తస్య జీర్ణత్వానన్తర్యముచ్యతే. కథం తదా నామ్నో గౌణత్వం - తదాహ (జీర్ణమితి). తద్యథేత్యస్య తత్ర తచ్ఛబ్దార్థమాహ (తత్రేతి) - ఏతస్మిన్నర్థే - దృష్టాన్త ఉచ్యత ఇతి శేషః. అశనాయేతి కథమపామాఖ్యానం - అశనాయా ఇతి హి వక్తవ్యం - తత్రాహ (విసర్జనీయేతి). తత్రేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (ఏవం సతీతి) - అపామశితనేతృత్వే సతీత్యర్థః. అద్భిః - పీతాభిరితి శేషః. తత్రేతి - శరీరనిర్దేశః. ౩

రం.—— ఏవం జీవస్య పరమాత్మోపాదేయత్వసిద్ధ్యర్థం సుషుప్తికాలే పరమాత్మసమ్పత్తిం, తత్ప్రసక్త్యా వాగాదీన్ద్రియాణాం ప్రాణే సంశ్లేషవిశేషం, చ ప్రతిపాద్య అశనాయాదినామనిర్వచనముఖేనాపి పరమాత్మనో జగన్మూలతాముపపాదయతి (అశనాయాపిపాసే మే సోమ్య విజానీహీతి) స్పష్టోఽర్థః. (యత్రైతత్పురుషోఽశిశిషతి నామ ఆప ఏవ తదశితం నయన్తే) యత్ర - యదా పురుషోఽశిశిషతీత్యేతన్నామ - పురుషోఽశిశిషతీతి శబ్దం యదా లోకాః ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః. యదా పురుషస్యాశిశిషా భవతీతి యావత్. నామశబ్దః ప్రసిద్ధ్యర్థో వా. తదా ఆపస్తదశితం నయన్తే - జీర్ణతాం ప్రాపయ్య రసరూపేణ శరీరం నయన్తే. తేనాశితే జీర్ణే పునరశిశిషా జాయత ఇత్యర్థః. (తద్యథా గోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవం తదప ఆచక్షతేఽశనాయేతి) గాం నయతీతి గోనాయః. యథా గోనేతారం గోనాయ ఇత్యాచక్షతే, యథా వా అశ్వనేతారం పురుషనేతారం చాశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యాచక్షతే లౌకికాః, - ఏవమశితనేతౄరప అశనాయేత్యాచక్షత ఇత్యర్థః. (తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితం సోమ్య విజానీహీతి) అద్భిః రసభావం నీతేఽన్నే ఉత్పన్నమేతచ్ఛరీరాఖ్యం శుఙ్గసదృశం కార్యం విజానీహీత్యర్థః. నన్వమూలమేవేదం భవత్విత్యత్రాహ (నేదమమూలం భవిష్యతీతి) కార్యమాత్రస్య సకారణకత్వాదిత్యర్థః. ౩

శం.—— ఇత్యుక్త ఆహ శ్వేతకేతుః - యద్యేవం సమూలమిదం శరీరం వటాదిశుఙ్గవత్, - తస్య - అస్య శరీరస్య క్వ మూలం స్యాత్ - భవేదితి. ఏవం పృష్ట ఆహ పితా (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాన్నాత్) - అన్నం మూలమిత్యభిప్రాయః. కథం. అశితం హ్యన్నమద్భిర్ద్రవీకృతం జాఠరేణాగ్నినా పచ్యమానం రసాదిభావేన పరిణమతే. రసాచ్ఛోణితం. శోణితాన్మాంసం. మాంసాన్మేదః. మేదసోఽస్థీని. అస్థిభ్యో మజ్జా. మజ్జాతశ్శుక్రం. తథా యోషిద్భుక్తం చాన్నం రసాదిక్రమేణైవం పరిణతం లోహితం భవతి. తాభ్యాం శుక్రశోణితాభ్యామన్నకార్యాభ్యాం సంయుక్తాభ్యామన్నేనైవ ప్రత్యహం భుజ్యమానేనాపూర్యమాణాభ్యాం కుడ్యమివ మృత్పిణ్డైః ప్రత్యహముపచీయమానోఽన్నమూలో దేహశుఙ్గః పరినిష్పన్న ఇత్యర్థః. యత్తు దేహశుఙ్గస్య మూలమన్నం నిర్దిష్టం - తదపి దేహవద్వినాశోత్పత్తిమత్త్వాత్కస్మాచ్చిన్మూలాదుత్పతితం శుఙ్గ ఏవేతి కృత్వాహ - యథా దేహశుఙ్గోఽన్నమూలః - ఏవమేవ ఖలు సోమ్యాన్నేన శుఙ్గేన - కార్యభూతేనాపో మూలమన్నస్య శుఙ్గస్యాన్విచ్ఛ - ప్రతిపద్యస్వ. అపామపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమేవేత్యద్భిస్సోమ్య శుఙ్గేన - కార్యేణ కారణం తేజో మూలమన్విచ్ఛ. తేజసాపి వినాశోత్పత్తిమత్త్వాచ్ఛుఙ్గత్వమితి తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమేకమేవాద్వితీయం పరమార్థసత్యం. యస్మిన్సర్వమిదం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం రజ్జ్వామివ సర్పాదివికల్పజాతమధ్యస్తమవిద్యయా - తదస్య జగతో మూలం. అతస్సన్మూలాః - సత్కారణాః హే సోమ్యేమాః - స్థావరజఙ్గమలక్షణాః సర్వాః ప్రజాః. న కేవలం సన్మూలా ఏవ - ఇదానీమపి స్థితికాలే సదాయతనాః - సదాశ్రయా ఏవ. న హి మృదమనాశ్రిత్య ఘటాదేస్సత్త్వం స్థితిర్వాఽస్తి. అతో మృద్వత్సదాయతనం యాసాం ప్రజానాం - తన్మూలత్వాత్సదాయతనాః ప్రజాః. అన్తే చ సత్ప్రతిష్ఠాః - సదేవ ప్రతిష్ఠా - లయః - సమాప్తిః - అవసానం - పరిశేషో యాసాం తాస్సత్ప్రతిష్ఠాః. ౪

ఉ.—— అథయత్రైతత్పురుషః పిపాసతినామ తేజఏవతత్పీతంనయతే తద్యథాగోనాయోఽశ్వనాయః పురుషనాయ ఇత్యేవంతత్తేజఆచష్టఉదన్యేతి తత్రైతదేవశుఙ్గముత్పతితగ్ం సోమ్యవిజానీహి నేద మమూలంభవిష్యతీతి॥ ౫

తస్యక్వమూలగ్ం స్యాదన్యత్రాద్భ్యోఽద్భిస్సోమ్యశుఙ్గేన తేజోమూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్యశుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా యథాతుఖలుసోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్యత్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతితదుక్తంపురస్తాదేవభవత్యస్య

ఆ.—— అన్నస్యదేహమూలత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా)-తథా- పురుషభుక్తాన్నవదితియావత్. తథాపికథంసతోమూలస్యసిద్ధిః- అతఆహ (యత్త్వితి). సతోమూలస్యవాస్తవంరూపందర్శయతి (ఏకమితి). తస్యసర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వేనపరిణామవాదంవ్యుదస్యతి (యస్మిన్నితి). అధ్యాసేమూలకారణమాహ (అవిద్యయేతి). ప్రజాస్సర్వాస్సన్మూలాస్సదాయతనాశ్చేత్యుక్తమర్థందృష్టాన్తేనసమర్థయతే (నహీతి). సత్ప్రతిష్ఠాస్సదాయతనాశ్చేత్యనయోరర్థభేదాభావమాశఙ్క్యాహ (అన్తేచేతి)-ప్రతిష్ఠాశబ్దస్యలయవాచిత్వాదాయతనశబ్దస్యచాశ్రయవిషయత్వాన్నపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. లయశబ్దస్యసుషుప్త్యాదివిషయత్వంవారయతి (సమాప్తిరితి). సమ్యగాప్తిః - సమాప్తిరితి-ప్రాప్తిరత్రవివక్షితేత్యాశఙ్కాంవారయతి (అవసానమితి). తస్యాభావత్వేనతుచ్ఛరూపత్వంనిరస్యతి (పరిశేషఇతి). ౪

రం.—— తర్హితస్యాన్నాతిరిక్తంమూలాన్తరంకల్ప్యతామిత్యత్రాహ (తస్యక్వమూలంస్యాదన్యత్రాన్నాత్) కార్యశరీరస్యసన్మూలకత్వా, న్మూలాన్తరస్యచానుపలమ్భాత్, ఉపలబ్ధమన్నమేవమూలమిత్యర్థః. (ఏవమేవఖలుసోమ్యాన్నేనశుఙ్గేనాపోమూలమన్విచ్ఛేత్యాది) యథాశరీరేణకార్యభూతేనోపచీయమానేన తత్కారణమన్నమనుమీయతే - ఏవమేవఅన్నేన కార్యేణఅపఃకారణమనుమినుహీతియావత్. ఏవముత్తరత్రాపిసత్పర్యన్తాంకారణపరమ్పరామనుమినుహీత్యర్థః. తతఃకిమిత్యత్రాహ (సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః) ఏతస్యవాక్యస్యార్థఃపూర్వముక్తఏవ. ౪

శం.—— అథేదానీమప్శుఙ్గద్వారేణసతోమూలస్యానుగమఃకార్యఇత్యాహ-యత్ర- యస్మిన్కాలేఏతన్నామపిపాసతి- పాతుమిచ్ఛతీతిపురుషోభవతి. అశిశిషతీతివదిదమపిగౌణమేవనామభవతి. ద్రవీకృతస్యాశితస్యాన్నస్యనేత్ర్యఆపోఽన్నశుఙ్గందేహంక్లేదయన్త్యఃశిథిలీకుర్యురబ్బాహుళ్యాత్- యదితేజసానశోష్యన్తే. నితరాంచతేజసాశోష్యమాణాస్వప్సుదేహభావేనపరిణమమానాస్సుపాతుమిచ్ఛాపురుషస్యజాయతే - తదాపురుషఃపిపాసతినామ. తదేతదాహ- తేజఏవతత్- తదాపీతమబాదిశోషయద్దేహగతలోహితప్రాణభావేననయతే - పరిణమయతి. (తద్యథాగోనాయ ఇత్యాది) సమానమేవ. తత్తేజఆచష్టే- లోకః. ఉదన్యేతి- ఉదకంనయతీత్యుదన్యం. ఉదన్యేతిఛాన్దసంతత్రాపిపూర్వవత్. అపామప్యేతదేవ-శరీరాఖ్యంశుఙ్గం- నాన్యదిత్యేవమాది- సమానమన్యత్. ౫

ఆ.—— అన్నాఖ్యశుఙ్గద్వారాసతో మూలస్యాధిగతేరనన్తరమిత్యథశబ్దార్థః. పిపాసతీత్యేతన్నామపురుషోయస్మిన్కాలే భవతీతియోజనా. కథంపిపాసతీత్యేతన్నామపురుషస్యగౌణమిత్యాశఙ్క్యాహ (ద్రవీకృతేతి). భవత్వపాంతేజసాశోష్యమాణత్వం - కింతావతేత్యాశఙ్క్యాహ (నితరాంచేతి) తదా- పానేచ్ఛావస్థాయామిత్యర్థః. తేజసోయదుదకనేతృత్వముక్తం- తత్రశ్రుతిమవతార్యవ్యాచష్టే (తదేతదాహేతి). ఉదన్యమితివక్తవ్యేకథముదన్యేతీత్యుక్తం- తత్రాహ (ఛాన్దసమితి)-తత్రాపి- తేజస్యపీత్యేతత్. యథాఽశనాయేతిఛాన్దసం- తథాతేజస్యుదన్యేత్యపిఛాన్దసమేవేత్యాహ (పూర్వవదితి). అన్నద్వారాసతోమూలస్యాధిగమవదప్శుఙ్గద్వారాపితస్యాధిగతిరస్తీత్యాహ (అపామపీతి). ౫

రం.—— (అథయత్రైతత్పురుషఃపిపాసతినామతేజఏవతత్పీతంనయతఇత్యాది) ఉదకనేతృత్వాత్తేజఉదన్యేత్యుచ్యతఇత్యర్థః. (తత్రైతదేవశుఙ్గముత్పతితంసోమ్యవిజానీహీతి) తత్ర- తేజసాశోష్యమాణాస్వప్సుఉత్పన్నందేహాఖ్యంశుఙ్గమిత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్. ౫

శం.—— సామర్థ్యాత్తేజసోప్యేతదేవశరీరాఖ్యంశుఙ్గం. అతోఽప్శుఙ్గేనదేహేనాపామూలంగమ్యతే. అద్భిశ్శుఙ్గేనతేజోమూలంగమ్యతే. తేజసాశుఙ్గేనసన్మూలంగమ్యతే. పూర్వవత్. ఏవంహితేజోఽబన్నమయస్యదేహశుఙ్గస్యవాచారమ్భణమాత్రస్యాన్నాదిపరమ్పరయా పరమార్థసత్యంసన్మూలమభయమసన్త్రాసంనిరాయాసంసన్మూలమన్విచ్ఛేతిపుత్రంగమయిత్వాఽశిశిషతిపిపాసతీతినామప్రసిద్ధిద్వారేణ- యదన్యదిహాస్మిన్ప్రకరణే తేజోఽబన్నానాంపురుషేణోపయుజ్యమానానాంకార్యకరణసఙ్ఘాతస్యదేహశుఙ్గస్యస్వజాత్యసాఙ్కర్యేణోపచయకరత్వంవక్తవ్యంప్రాప్తం- తదిహోక్తమేవేష్టవ్యమితిపూర్వోక్తంవ్యపదిశతి; యథాతుఖలు- యేనప్రకారేణేమాః- తేజోఽబన్నాఖ్యాస్తిస్రోదేవతాఃపురుషంప్రాప్యత్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతి-తదుక్తంపురస్తాదేవభవతి- * అన్నమశితంత్రేధావిధీయతఇత్యాదితత్రైవోక్తం. అన్నాదీనామశితానాంయేమధ్యమాధాతవః- తేసాప్తధాతుకంశరీరముపచిన్వన్తీత్యుక్తం. మాంసంభవతి, లోహితంభవతి, మజ్జాభవతి, అస్థిభవతి,. యేఽణిష్ఠాధాతవోమనఃప్రాణంవాచందేహస్యాన్తఃకరణసఙ్ఘాతముపచిన్వన్తీతిచోక్తం- తన్మనోభవతి, సప్రాణోభవతి, సావాగ్భవతీ, తి. సోఽయంప్రాణఃకరణసఙ్ఘాతోదేహేవిశీర్ణేదేహాన్తరం

KUPPUSWAMAYYA. B. RADER

సౌమ్యపురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం స య ఏషోఽణిమా॥ ౬

జీవాధిష్ఠితో యేన క్రమేణ పూర్వదేహాత్ప్రచ్యుతో గచ్ఛతి- తదాహ- అస్య హే సోమ్య పురుషస్య ప్రయతః- మ్రియమాణస్య వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే - మనస్యుపసంహ్రియతే. అథ తదాహుర్జ్ఞాతయో న వదతీతి, మనఃపూర్వకో హి వాగ్వ్యాపారః - *యద్వై మనసా ధ్యాయతి తద్వాచా వదతీతి శ్రుతేః. వాచ్యుపసంహృతాయాం మనసి మననవ్యాపారేణ కేవలేన వర్తతే. మనోఽపి యదోపసంహ్రియతే- తదా మనః ప్రాణే సమ్పన్నం భవతి సుషుప్తకాల ఇవ. తదా పార్శ్వస్థా జ్ఞాతయో న విజానాతీత్యాహుః. ప్రాణశ్చ తదోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణః - సంవర్గవిద్యాయాం దర్శనాత్. హస్తపాదాదీన్ విక్షిపన్మర్మస్థానాని నికృన్తన్నివోత్సృజన్ క్రమేణోపసంహృతకరణస్తేజసి సమ్పద్యతే. తదాహుర్జ్ఞాతయో న చలతీతి. ఉష్ణతః నేతి నావిచికిత్సన్తో దేహమాలభమానా ఉష్ణం చోపలభమానా దేహ ఉష్ణః- జీవతీతి. యదా ప్యౌష్ణ్యలిఙ్గం తేజ ఉపసంహ్రియతే- తదా తత్తేజః పరస్యాం దేవతాయాం ప్రశామ్యతి. తదేవం క్రమేణోపసంహృతే, స్వమూలం ప్రాప్తే చ మనసి, తత్స్థో జీవోఽపి సుషుప్తకాలవన్నిమిత్తోపసంహారాదుపసంహ్రియమాణస్సత్యాభిసన్ధిపూర్వకం చేదుపసంహ్రియతే- సదేవ సమ్పద్యతే. న పునర్దేహాన్తరాయ సుషుప్తాదివోత్తిష్ఠతి. యథా లోకే సభయే దేశే వర్తమానః కథంచిదివాభయం దేశం ప్రాప్తః- తద్వత్. ఇతరస్త్వనాత్మజ్ఞస్తస్మాదేవ మూలాత్సుషుప్తాదివోత్థాయ మృత్వా పునర్దేహజాలమావిశతి. యస్మాన్మూలాదుత్థాయ దేహమావిశతి జీవః- స యః- సదాఖ్య ఏషః- ఉక్తోఽణిమా- అణుభావో జగతో మూలం. ౬

ఆ.—— తేజశ్శుఙ్గద్వారాపి సతో మూలస్య ప్రతిపత్తిరస్తీత్యాహ (సౌమ్యేత్యాదినా)- త్రివృత్కరణవశాదితి యావత్. శరీరస్య భూతత్రయకార్యత్వమతశ్శబ్దార్థః. యథా పూర్వమన్నశుఙ్గేన దేహేనాపాం మూలం గమ్యత ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతం- తథా తేజశ్శుఙ్గేన దేహేన తేజోమూలం గమ్యత ఇత్యాది వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (పూర్వవదితి)• వృత్తానువాదపూర్వకం యథేత్యాదివాక్యమాదత్తే (ఏవంహీతి)• ఉక్తయా రీత్యా నామద్వయప్రసిద్ధిద్వారేణ యథోక్తదేహాఖ్యశుఙ్గస్యాన్నాదికారణపరమ్పరయా సదాఖ్యం మూలముక్తవిశేషణం సమూలమన్విచ్ఛేత్యుపదేశేన శ్వేతకేతుం జ్ఞాపయిత్వా వ్యవస్థయా శరీరమేకైకభూతారబ్ధమిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే యదాఽస్మిన్ప్రకరణే తేజఃప్రభృతీనాముపయుజ్యమానానాం స్వస్వభావానుసారేణ సఙ్ఘాతస్యోపచయకరత్వేనావక్తవ్యం ప్రాప్తం- తదా హి సర్వశరీరేషు సర్వభూతకార్యోపలమ్భాద్వ్యవస్థాయాం ప్రమాణాభావాద్దృశ్యమానే సఙ్ఘాతే కస్య భూతస్య కిం కార్యమిత్యపేక్షాయాం *అన్నమశితమిత్యాదావుక్తమేవ ద్రష్టవ్యమితి పూర్వోక్తం వ్యపదిశతీతి యోజనా. సతో మూలస్య వ్యవహారసత్యత్వం వారయతి (పరమార్థేతి)• వస్తుతో నావిద్యాసమ్బన్ధనస్యాస్తీత్యాహ (అభయమితి)• అవిద్యాకార్యసమ్బన్ధోఽపి పరమార్థతో న తస్యాస్తీత్యాహ (అసన్త్రాసమితి)• ఉభయసమ్బన్ధాభావే సముత్థాతనిఖిలదుఃఖత్వేన పరమానన్దత్వం తస్య సిధ్యతీత్యాహ (నిరాయాసమితి)• పూర్వోక్తమేవ వ్యక్తీకరోతి (తత్రైవేతి)• కిం తదన్నమశితమిత్యాదావుక్తం- తత్రాహ (అన్నాదీనామితి)• సాప్తధాతుకం - త్వగసృఙ్మాంసమేదోమజ్జాస్థిశుక్రాఖ్యాస్సప్తధాతవః. తేషాం సంహతిరూపమిత్యర్థః. తేజోఽబన్నకార్యభూతదేహశుఙ్గద్వారా సతత్త్వం నిరూపితం. ఇదానీం మరణద్వారేణాపి తన్నిరూపయితుమారభతే (సోఽయమితి)•(తదాహేతి) అత్ర క్రమపదమనన్తరమిత్యుక్తం. వాగ్వ్యాపారస్య మనసి లయే హేతుమాహ (మనఃపూర్వకో హీతి)• ప్రాణసమ్పత్తిర్మనసః- తదధీనత్వం. మనోవ్యాపారనివృత్త్యవస్థా- తదేత్యుచ్యతే. ప్రాణశ్చ తదేతి- అవిజ్ఞానావస్థా కథ్యతే. కథం ప్రాణస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతబాహ్యకరణత్వం- తదాహ (సంవర్గవిద్యాయామితి)- తత్ర హి ప్రాణస్సంవృఙ్క్తే వాగాదీనితి దృష్టం- అతో యథోక్తం తస్య స్వాత్మన్యుపసంహృతకరణత్వమిత్యర్థః. తేజసీతి- భౌతికమాధ్యాత్మికం తేజో గృహ్యతే. జీవతీతి- ఆహురితి సమ్బన్ధః. సకరణస్య సప్రాణస్య చ భూతవర్గస్య పరస్యాం దేవతాయాముక్తక్రమేణోపసంహారేఽపి జీవస్య కిమాయాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (తదేవమితి)- తస్యాం పరస్యాం దేవతాయాముక్తేన క్రమేణ తేజస్యుపసంహృతే సతీతి యావత్. స్వమూలం- మనసో మూలం భూతపఞ్చకం. నిమిత్తోపసంహారాదిత్యత్ర నిమిత్తం- మనో వివక్షితం. సత్సమ్పన్నస్య సత్యాభిసన్ధత్వేఽపునరుత్థానమిత్యేతద్దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి)- అభయం దేశం ప్రాప్తః- న పునస్సభయం దేశం గన్తుమిచ్ఛతీతి శేషః. యస్త్వనృతాభిసన్ధో యథోక్తయా రీత్యా సత్సమ్పన్నః- తత్రాహ (ఇతరస్త్వితి)• ౬

రం.—— (తస్య క్వ మూలం స్యాదన్యత్రాద్భ్య ఇత్యాది) పూర్వవదర్థః. నను తేజోఽబన్నమూలకత్వే శరీరస్య లోహితమాంసాదిరూపేణ పరిణామః కథం స్యాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వోక్తం స్మారయతి (యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదిత్యాది) ('తదుక్తం పురస్తాదేవ భవతి') * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా పూర్వముక్తం భవతీత్యర్థః. ఏవం సుషుప్తౌ సత్సమ్పత్తిం జీవస్య ప్రదర్శ్య ప్రయాణకాలేఽపి సత్సమ్పత్తిం ప్రదర్శయతి (అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయాం) ప్రయతః- మ్రియమాణస్యేత్యర్థః. అత్ర వాచో మనఃప్రకృతికత్వాసమ్భవాత్ వ్యాపారోపరమహేతుభూతసంశ్లేషవిశేష ఏవ వాచో మనసి లయః. మనసః ప్రాణే లయోఽపి తాదృశ ఏవ. *మనసి కరణగ్రామం ప్రాణే మనః పురుషే చ తం కుర్యాదితి ఘటయన్ భూతేష్వేనం పరే చ తమాత్మనీత్యుక్తరీత్యా ప్రాణో జీవే సమ్పన్నస్స జీవేన సహ తేజశ్శబ్దోపలక్షితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పన్నో భవతి. తతః పరం సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమాయ తేజశ్శబ్దితానాం సజీవానాం భూతసూక్ష్మాణాం పరస్యాం దేవతాయాం - పరమాత్మని సమ్పత్తిర్భవతీత్యర్థః. (స య ఏషోఽణిమా). ఏతాదృశస్సచ్ఛబ్దితస్స ఏషః అణిమా- అణువద్దుర్విజ్ఞేయః. మానాన్తరాగోచర ఇత్యర్థః. ౬

ఉ.— ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమః ఖణ్డః.

శం.— ఐతదాత్మ్యం - ఏషః - సదాత్మా యస్య సర్వస్య తదేతదాత్మ, తస్య భావ ఐతదాత్మ్యం. ఏతేన సదాఖ్యేనాత్మనాఽఽత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - నాన్యోఽస్త్యస్యాఽసంసారీ సంసారీ వా - "నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ" ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్. యేన చాత్మనాఽఽత్మవత్సర్వమిదం జగత్ - తదేవ సదాఖ్యం కారణం సత్యం - పరమార్థసత్. అతస్స ఏవాత్మా జగతః - ప్రత్యక్స్వరూపం సతత్త్వం యాథాత్మ్యం, ఆత్మశబ్దస్య నిరుపపదస్య ప్రత్యగాత్మని గవాదిశబ్దవన్నిరూఢత్వాత్. అతస్తత్ - సత్త్వమసి హే శ్వేతకేతో ఇతి. ఏవం ప్రత్యాయితః పుత్ర ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు) యద్భవదుక్తం - తత్సన్దిగ్ధం మమ. అహన్యహని సర్వాః ప్రజాస్సుషుప్తే సత్సమ్పద్య న విదుస్సత్సమ్పద్యామహ ఇత్యేతత్ - యేన సత్సమ్పద్య న విదుస్సత్సమ్పన్నా వయమితి. అతో దృష్టాన్తేన మాం ప్రత్యాయయత్విత్యర్థః. ఏవముక్తస్తథాస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అస్యైవేతి ప్రశ్నస్య సర్వం జగదుక్తం. అసంసారీతి భేదః. మూలాదేర్విశేషం దర్శయతి (పరమార్థేతి). కల్పితస్య జగతస్స్వరూపం ప్రత్యగాత్మతా నిర్విశేషమితి శఙ్కాం వారయతి (సతత్త్వమితి). తత్త్వేన సహితమపి న తత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యాథాత్మ్యమితి). కథమేష సమర్థ వత్త్వమాత్మశబ్దస్య లభ్యతే - తత్రాహ (ఆత్మశబ్దస్యేతి). సతో భవతాత్మత్వం - మమ కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అత ఇతి). సన్దిగ్ధమేవ విశినష్టి (అహన్యహనీతి). సన్దేహహేతుమాహ (యేనేతి) - తేన సన్దిగ్ధమేతదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. సన్దేహవ్యావృత్తిస్సిద్ధా కథమిత్యత ఆహ (అత ఇతి). పుత్రస్య ప్రశ్నస్సన్దేహపోహార్థము త్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఏవమితి) ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా) అస్యార్థః పూర్వమేవోక్తః. ఏవం సర్వత్ర సిద్ధం సదాత్మకత్వం శ్వేతకేతావుపసంహరతి (తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) నను తత్త్వమసీత్యత్ర సామానాధికరణ్యేన ఉద్దేశ్యోపాదేయవిభాగాభావస్య భాష్యకృతోక్తత్వాత్ తద్భాష్యానురోధేన ప్రథమపురుషప్రయోగః కిం న స్యాదితి చేత్. ఉచ్యతే - సామానాధికరణ్యేఽపి త్వం శబ్దార్థస్య తచ్ఛబ్దార్థం ప్రతి ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, ప్రకృతేరేవాస్తి క్రియాకర్తృత్వాత్, మధ్యమపురుషో భవతి. అతఏవ "యదగ్నే స్యామహం త్వం త్వం వా ఘా స్యా అహమ్" ఇత్యత్ర అహం త్వం స్యాం - అహం వా త్వం స్యా ఇతి ప్రకృత్యా క్రియాపురుషో భవతీతి "యుష్మద్యుపపదే" ఇతి సూత్రే ప్రతిపాదితం. తతశ్చ త్వం శబ్దార్థస్య ప్రకృతిత్వస్య వివక్షితత్వాత్, సామానాధికరణ్యస్య సర్వత్ర ప్రయోజకత్వాత్, త్వం శబ్దార్థ ప్రకృతిత్వాత్ క్రియాయాః అసీతి మధ్యమపురుష ఏవ భవతి. అతఏవ వ్యాసార్యైః "ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి" ఇత్యధికరణే సిద్ధాన్తోపపాదితం. న్యాయసిద్ధాఞ్జనే "సువర్ణం ఖది రాజ్ఞా రసద్య శేకుణ్డలే భవత" ఇతి మహాభాష్యవాక్యము దాహృత్య పురుషస్యైవ శానసాధారణ్యవిధాసమర్థనస్య సమ్యక్తిః. నను తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి న మ్యాధ్యస్య సమ్బుద్ధిః స్థావ పాత్మవిద్యోపదేశేన శ్వేతకేతుమాత్రపర్యవసితేతి "నాస మ్యాధ్యనిబోధన" మితి న్యాయపరిశుద్ధ్యుక్తరీత్యా శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యత్వస్య పరమాత్మన్యసమ్భవేన త్వం శబ్దనిర్దిష్టత్వమపి పరమాత్మనో న సమ్భవతి - త్వం శబ్దస్య సమ్బోధ్యార్థ విషయత్వస్యైవ వ్యుత్పత్తిదర్శనాదితి చేత్. అత్రోచ్యతే - "ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వ"మిత్యుక్తస్య "తత్త్వమసీ"తి విశేషఉపసంహార ఇతి భాష్యే ప్రతిపాదితత్వాత్ తత్త్వమసీత్యత్రాపి సర్వశబ్దస్థానాపన్నస్య త్వం శబ్దస్య సమ్బోధ్య విశేషభూతజీవమాత్రపరత్వమేవ. ఐతదాత్మ్యపదస్థానాపన్నస్య తదిత్యస్య తదాత్మకత్వమేవార్థః. తతశ్చ సర్వం తదాత్మకమితివత్ త్వం తదాత్మక ఇత్యర్థః. నచైవం సతి తచ్ఛబ్దస్య తదాత్మకత్వే లక్షణా స్యాదితి వాచ్యం - అపర్యవసానవృత్త్యా త్వం శబ్దస్యైవ అన్తర్యామిపర్యవసానాపేక్షయా జఘన్యత్వాత్. "సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని" రిత్యత్ర వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్త్యా యోగికార్థతుల్యత్వాశ్రయణాత్, యోగికార్థస్య చరూఢిపూర్వకలక్షణాపేక్షయా జఘన్యత్వస్య ప్రాగ్ద్రాత్రాధికరణే మీమాంసకై రాశ్రితత్వాత్, త్వం శబ్దస్య సమ్బోధ్యార్థవిషయత్వస్యైవాప్యదర్శనాత్, శ్వేతకేతో తత్త్వమసీతి త్రయాణాం పదానాం ప్రతీయమాన సామానాధికరణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాత్, అపర్యవసానలక్షణాశ్రయణాసమ్భవాత్. అపృథక్సిద్ధవాచినాం సామానాధికరణ్యస్య లోకవేదయోర్బహుశో దృష్టచరత్వేనాపృథక్సిద్ధజీవపరవాచినో త్వం శబ్దస్యాపి సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగస్యాప్యుపపత్తేః న త్వం శబ్దస్య పరమాత్మపర్యన్తత్వమాశ్రయణీయం. వస్తుతస్తు "ఐతదాత్మ్య"మితి శబ్దనిర్దిష్టం తదాత్మకత్వమేవ బుద్ధిస్థత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే - నతు సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ - యేన తదాత్మకత్వలక్షణాపోషస్స్యాత్. తతశ్చ త్వం తదసి - ఐతదాత్మ్యమసీత్యర్థః. అస్మిన్పక్షే న కస్యాపి పదస్య లక్షణా. సామ్ప్రదాయికాస్తు "స ఆత్మే"తి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ "తత్త్వమసీ"త్యత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామర్శస్యోచితత్వాత్ తచ్ఛబ్దేన సచ్ఛబ్దితాత్మైవాభిధీయతే. జఘన్యం త్వం పదం తు అపర్యవసానవృత్త్యా అన్తర్యామిపర్యన్తమభిదధాతి. నచ శ్వేతకేతో ఇతి సమ్బోధ్యస్య జీవస్యైవ త్వం పదేన పరామర్శో యుక్త ఇతి వాచ్యం - "హే దేవదత్త" ఇతి దేవదత్తం సమ్బోధ్య తత్పుత్రాభిప్రాయేణ "త్వమేవం కృతవానసీ" తి ప్రయోగదర్శనాత్. ఇయాంస్తు విశేషః - తత్ర ముఖ్యానుపపత్త్యా త్వం పదస్య పుత్రే లక్షణా - ఇహ తు తదనుపపత్త్యా అన్తర్యామిణ్యపర్యవసానవృత్తిరాశ్రీయతే. నను "సాక్షాదప్యవిరోధం జైమిని"రితి సూత్రే వ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతుల్యత్వసమర్థనాత్, యోగస్య చరూఢిపూర్వకలక్ష

ణాపేక్షయా దౌర్బల్యస్య ప్రోద్గాత్రధికరణేమీమాంసకైస్సమర్థితత్వాత్, లక్షణాఽపేక్షయాజఘన్యైవాపర్యవసానవృత్తిరితిచేత్. ఉచ్యతే - సత్యం - ఉక్తంవ్యాసార్యైరపర్యవసానవృత్తేర్యోగతౌల్యం. తథాపినతస్యాఃలక్షణాఽపేక్షయాపిదౌర్బల్యం - ప్రమాణాభావాత్. ప్రోద్గాత్రధికరణే ప్రోద్గాతృశబ్దరూఢ్యర్థస్యబహుత్వాసమ్భవాత్ పాశమన్త్రఇవవచనమవివక్షితార్థమితిపూర్వపక్షే * అదితిః పాశాన్ ప్రముమోక్త్వితిపాశమన్త్రేబన్ధనసాధనస్య పాశశబ్దరూఢ్యర్థస్య - యౌగికార్థస్యవాఅసమ్భవాత్ పాశానితిబహువచనస్యావివక్షితత్వేపి ప్రోద్గాతృపదయోగార్థస్యవా-లక్ష్యార్థస్యవా బహుత్వసమ్భవాన్నబహువచనస్యావివక్షేయకైత్యేతావన్మాత్రమేవప్రోద్గాతృనయసిద్ధం. నతుయోగార్థస్యలక్షణాపేక్షయా దౌర్బల్యమపి. తతశ్చ యోగస్యలక్షణాఽపేక్షయాదౌర్బల్యాభావాత్ తత్తుల్యాయా అపర్యవసానవృత్తేర్నలక్షణాపేక్షయాదౌర్బల్యం. తతశ్చయోగార్థప్రతిబన్ధికాయాఃరూఢేరపగమే యోగార్థోన్మజ్జనస్యానివార్యతయాలక్షణాపేక్షయాయోగస్య ప్రాబల్యమేవయుక్తం. అతఏవాజామన్త్రే భగవతా భాష్యకృతానజాయతఇత్యజేతి యోగఏవాశ్రితః - నతుపరరీత్యాభాగత్వకల్పనం. అతఏవ * జగద్వాచిత్వాదిత్యత్ర * యోవై బాలాకఏతేషాం పురుషాణాంకర్తాయస్యచైతత్కర్మేత్యత్రకర్మశబ్దస్య చలనాదృష్టయోఃరూఢస్య * రూఢ్యోః కలహాయమానయోః యోగోలబ్ధాత్మేతిన్యాయమనుసృత్యకర్మశబ్దస్య క్రియతఇతికర్మేతి జగద్వాచిత్వమేవాశ్రితం. తథా అపశూద్రాధికరణేపిరూఢ్యర్థానుపపత్తౌ శూద్రశబ్దస్యయోగఏవాశ్రితః. తతశ్చలక్షణాఽపేక్షయాయోగస్య బలవత్త్వాత్తత్తుల్యాయా అప్యపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాపేక్షయా చబలవత్త్వమేవ. నను * సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిరిత్యత్రైవ వ్యాసార్యైః - తాత్పర్యలిఙ్గైః పరమాత్మపరతయానిర్ణీతే ప్రకరణేతత్రచిదచిచ్ఛబ్దానాం బ్రహ్మపరత్వేచావశ్యమ్భావిని యోగార్థఏవాశ్రితః. యథాఆకాశప్రాణశబ్దాదౌ. యత్రతుచిదచిల్లిఙ్గాన్యపిసన్తి- తత్రాపర్యవసానవృత్త్యాతచ్ఛరీరకపరత్వమితివ్యవస్థాయాఃకృతత్వాత్ చిదచిల్లిఙ్గాభావస్థలేయోగాశ్రయణస్యోక్తతయాఅపర్యవసానవృత్త్యపేక్షయాయోగప్రాబల్యమేవావిష్కృతమితిచేత్. అస్తుయోగాపేక్షయాదౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. తథాపిలక్షణాపేక్షయాఽపర్యవసానవృత్తిఃప్రబలైవ. నను * ఛన్దోఽభిధానాదితిసూత్రేగాయత్రీశబ్దస్యభూతాదిపాదవ్యపదేశాదిబ్రహ్మలిఙ్గైర్బ్రహ్మపరత్వేఽవశ్యమ్భావినిసతిమాసాగ్నిహోత్రే సాదృశ్యవిధిత్సయా ఽగ్నిహోత్రశబ్దస్యేవచతుష్పాత్త్వలక్షణగాయత్రీసాదృశ్యవిధిత్సయాబ్రహ్మణిగాయత్రీశబ్దప్రయోగః. నచవైదికశబ్దస్యైతాదృశగౌణవృత్త్యాశ్రయణమయుక్తమితిశఙ్క్యం - సంవర్గవిద్యాయాం * తేవాఏతేపఞ్చాన్యేపఞ్చాన్యేఇతినిర్దిష్టేషు వాయ్వగ్నిసూర్యచన్ద్రసలిలప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు దశసుదశత్వసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ * సైషావిరాడన్నాదితిఛన్దోవాచివిరాట్ఛబ్దోగౌణ్యాప్రయుజ్యమానోదృష్టః. ఏవంఛన్దోఽభిధాయిగాయత్రీశబ్దస్య చతుష్పాత్త్వసాదృశ్యాత్ బ్రహ్మణిప్రయోగఉపపన్నఇత్యుక్తత్వాత్ గౌణీరూపలక్షితలక్షణాపేక్షయా అపర్యవసానవృత్తేర్దౌర్బల్యమేవసూత్రభాష్యకృదభిమతమితిప్రతీయతే. యదిచాపర్యవసానవృత్తిర్గౌణీతఃప్రబలా- తర్హితయాగాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వస్యవక్తుంసుశకతయాగౌణీవృత్తిర్నాదర్తవ్యాస్యాదితి చేన్న- అపర్యవసానవృత్త్యాగాయత్రీశబ్దస్యగాయత్ర్యవస్థబ్రహ్మపరత్వేతస్యసర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేనకేవల బ్రహ్మణిగౌణ్యాశ్రయణస్యయుక్తత్వాత్. నచగాయత్ర్యవస్థత్వవేషేణసర్వభూతాత్మత్వాద్యసమ్భవేపిబ్రహ్మస్వరూపేసర్వభూతాత్మత్వంసమ్భవత్యేవ - అతఏవదహరవిద్యాయాంహృదయావచ్ఛిన్నస్యబ్రహ్మణస్తాదాత్మ్యేనబాహ్యాకాశవైపుల్యాసమ్భవేపిస్వరూపేణ బాహ్యాకాశవైపుల్యం * యావాన్వాఅయమాకాశస్తావానేషోన్తర్హృదయఆకాశఇతిసన్దర్భేప్రతిపాదితంసమ్భవతీత్యభ్యుపేతం. తథా- శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయానితి అల్పత్వేననిర్దిష్టస్యబ్రహ్మణః స్వరూపాభిప్రాయేణ * ఏషమఆత్మాన్తర్హృదయేజ్యాయాన్పృథివ్యాజ్యాయానన్తరిక్షాదితిపృథివ్యాదిభ్యోపిజ్యాయస్త్వముక్తం. కింబహునా- సర్వాస్వల్పాయతనవిద్యాసు * ఆనన్దాదయఃప్రధానస్యేత్యధికరణన్యాయేనసత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వాదీనాముపసంహర్తవ్యత్వాత్, తత్రచాల్పాయతనస్యాపిబ్రహ్మణః స్వరూపేణానన్త్యమపి సమ్భవతీత్యానన్త్యోపాసనస్యాశ్రితత్వాచ్చతన్న్యాయేనగాయత్ర్యవచ్ఛిన్నత్వవేషేణసర్వభూతాత్మత్వాసమ్భవేపిస్వరూపేణసర్వభూతాత్మత్వసమ్భవాచ్చ - అపర్యవసానవృత్తావనుపపత్త్యభావాద్గాయత్రీశబ్దస్యాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణంతద్దౌర్బల్యకారితమేవేతివాచ్యం - గాయత్ర్యవచ్ఛిన్నస్యబ్రహ్మణఃస్వరూపేణసర్వభూతాత్మత్వోపపాదనంక్లేశసాధ్యమిత్యభిప్రాయేణాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణసమ్భవాత్. అతఏవ * ఆకాశాద్ధ్యేవఖల్విమానిభూతానిజాయన్తఇత్యాదౌఆకాశశబ్దేఅపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణస్యేదమేవబీజం. యదిహ్యాకాశశబ్దస్తచ్ఛరీరకబ్రహ్మపరః-తదాతచ్ఛరీరకస్యజగత్కారణత్వాసమ్భవాత్-స్వరూపాభిప్రాయేణ జగత్కారణత్వవాదోఽభ్యుపేయః. సచక్లిష్టఇత్యేవాపర్యవసానవృత్త్యనాశ్రయణం- నతుయోగప్రాబల్యాదిత్యేవరహస్యం. కించ - గాయత్రీశబ్దేనచతుష్పాత్త్వాదిధర్మకీర్తనస్యసాదృశ్యానుసన్ధానార్థత్వాభావేవైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చతత్రగౌణ్యాశ్రయణంగాయత్రీశబ్దే - నతుగౌణ్యాఃప్రాబల్యాత్. అతోనగౌణ్యపేక్షయాదౌర్బల్యమపర్యవసానవృత్తేః. నన్వపర్యవసానవృత్తేర్లక్షణాఽపేక్షయాప్రాబల్యే * క్షేత్రజ్ఞంచాపిమాంవిద్ధీత్యత్ర * మాం- మదాత్మకంవిద్ధీత్యర్థఇతి, తథా * బ్రహ్మజజ్ఞందేవమీడ్యంవిదిత్వేత్యత్ర * దేవం- దేవాత్మకమిత్యర్థఇత్యేవంబహుషుస్థలేషుక్షేత్రజ్ఞాదిశబ్దానామపర్యవసానవృత్తిమనాశ్రిత్యమాందేవమిత్యాదిశబ్దానాంలక్షణాశ్రయణంనోపపద్యతే - అతోఽవసీయతేలక్షణాఽపర్యవసానవృత్త్యోర్వైషమ్యాభావోభాష్యకృదభిమతఇతీతిచేత్.. తస్యాన్వారుహ్యోక్తిరూపతయాప్యుపపత్తేః. నను ముఖ్యార్థసమ్బన్ధేనతదపృథక్సిద్ధవిశేష్యస్యలక్షణయా ప్రతీత్యుపపత్తౌనశక్తిఃకల్ప్యా- అనన్యలభ్యస్యైవశబ్దార్థత్వాదితిచేత్. నైవం- కల్పనాయాంపరముపాలమ్భః- నతుక్లృప్తస్థలే. ప్రకృతేచజాతిగుణాదిగోనీలాదిశబ్దేష్వపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచిత్వావచ్ఛేదేనవిశేష్యవాచిత్వస్యక్లృప్తత్వాత్, సర్వశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాశ్రయేబ్రహ్మణిసర్వశబ్దవాచ్యత్వస్యప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యతయా, * వచసాంవాచ్యముత్తమం * నతాస్మసర్వవచసాంప్రతిష్ఠాయత్రశాశ్వతీ * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియ

త * చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాదిత్యాదిభిర్బ్రహ్మణస్సర్వశబ్దవాచ్యత్వస్య సిద్ధతయా, చ * తత్త్వమసీత్యస్యవానుపపత్తిరితి వదన్తి. అత్ర తత్త్వమసీతి - తత్త్వంపదాభ్యాం సర్వజ్ఞత్వకించిజ్జ్ఞత్వోపలక్షితం చిన్మాత్రం లక్ష్యతే- అతశ్చిన్మాత్రవిషయస్య శ్రుతిసన్దర్భస్య తాత్పర్యమితి వదన్తః పరే ప్రత్యుక్తాః - * సర్వజ్ఞం సర్వకర్తారం నారాయణమనామయం । సర్వోత్తమం జ్ఞాపయన్తి మహాతాత్పర్యమత్ర హి। సర్వేషామపి వేదానామితిహాసపురాణయోః। ప్రమాణానాం చ సర్వేషాం తదర్థం చాన్యదుచ్యతే ఇతి నారదీయవచనవిరోధాత్, తన్మతే శ్రుతేః ప్రత్యక్షవిరోధభయాభావేన తత్త్వంపదముఖ్యార్థయోరేవాభేదబోధనసమ్భవే తత్త్వంపదలక్ష్యచిన్మాత్రాభేదప్రతిపాదకత్వాశ్రయణస్య నిర్మూలత్వాత్, వ్యాధకులసంవర్ధితరాజకుమారస్య వ్యాధభావభ్రాన్త్యపనయనాయ ప్రవృత్తే త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యే రాజకుమారపదే లక్షణాశ్రయణాభావేన ఇహాపి జగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టవాచకే తత్పదే లక్షణాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్, త్వం రాజకుమారోఽసీతి వాక్యేఽపి విధేయరాజకుమారత్వే తాత్పర్యాభావే వ్యాధభావానుపమర్దవత్ విధేయభూతతచ్ఛబ్దార్థభూతజగత్కర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వాదితాత్పర్యాభావే తద్విరోధిజీవభావోపమర్దాసమ్భవాచ్చేత్యాస్తాం తావత్. ప్రకృతమనుసరామః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుస్సుషుప్తికాలే ప్రజానాం సత్సమ్పత్తౌ సత్యామేవం సతి సమ్పన్నా ఇతి ప్రతీతిస్స్యాత్, సముద్రేతరజ్ఞాదీనామివ పరమాత్మని సుషుప్తాలీనానాం పునరుత్థితిశ్చ న స్యాత్, అతస్సుషుప్తౌ ప్రజానాం సత్సమ్పత్తిర్న శ్రద్ధేయేతి మన్వాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) విశిష్య జ్ఞాపయత్వితి పితా శ్వేతకేతునా ప్రార్థితస్తథేత్యఙ్గీకృతవానిత్యర్థః. ఏతత్ఖణ్డవిషయాణ్యధికరణాని లిఖ్యన్తే- ఉత్క్రాన్తిపాదే * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శ్రూయమాణా వాచో మనస్సమ్పత్తిః వాగ్వృత్తివిషయా - న తు వాగ్విషయా- వాచో మనః ప్రకృతికత్వాభావేనాప్రకృతిభూతే మనసి వాచస్స్వరూపలయాసమ్భవాత్. న చ వాగ్వృత్తేరప్యప్రకృతిభూతే మనసి సమ్పత్తిశబ్దితో లయో న సమ్భవతీతి వాచ్యం - మనసి స్థితేఽపి వాగ్వ్యాపారాభావమాత్రేణ సమ్పద్యత ఇత్యుపపత్తేః, విద్యమానాయాస్తు వాచస్తాదాత్మ్యకాభావస్యాప్యభావేన సమ్పత్తిశ్రుతేరత్యన్తాసమ్భవాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ. వాక్స్వరూపమేవ మనసి సమ్పద్యతే - వాగిన్ద్రియే ఉపరతేఽపి మనః ప్రవృత్తిదర్శనాత్. * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దాచ్చ వాగేవ మనసి సమ్పద్యతే. యద్యపి మనసా వాక్ప్రకృతిత్వం నాస్తి - తథాప్యనుపరతవ్యాపారేఽపి మనసి వాచ ఉపరతవ్యాపారత్వదర్శనాత్ వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. వృత్తిపక్షేఽపి సమ్పద్యత ఇత్యస్య గౌణత్వావశ్యమ్భావాత్. తతశ్చ వాచో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతో మనసా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ద్రష్టవ్యం. * అత ఏవ సర్వాణ్యను. యతో వాచో మనసా సంయోగమాత్రం సమ్పత్తిః - అత ఏవ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైరితి వాచమను సర్వేషామిన్ద్రియాణాం సమ్పత్తిశ్రుతిరపి తదర్థికైవేత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * మనః ప్రాణ ఇత్యత్ర మనోవృత్తేరేవ ప్రాణే అప్యయ ఉచ్యతే - మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిష్వపి ప్రచురప్రయోగసత్త్వాత్. న తు పూర్వోక్తరీత్యా సంయోగవిశేషస్సమ్పత్తిశబ్దార్థ ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే - * తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. మనసో నిర్వ్యాపారతాహేతుభూతః ప్రాణేన సంయోగవిశేష ఏవ ఇహాపి సమ్పత్తిశబ్దార్థః. తతశ్చ మన ఏవ ప్రాణే సమ్పద్యతే- * మనః ప్రాణ ఇత్యుత్తరవాక్యాదిత్యర్థః. మనశ్శబ్దస్య మనోవృత్తిపరత్వేఽపి సమ్పత్తిశ్రుతేర్గౌణత్వావశ్యమ్భావేన మనశ్శబ్దస్య గౌణత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి సిద్ధాన్తితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి శ్రుతేః ప్రాణస్తేజసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. సః- ఇన్ద్రియసహితః ప్రాణః అధ్యక్షే - జీవే సమ్పద్యతే- * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణానాం జీవోపగమస్య, తేన సహోత్క్రాన్తేశ్చ శ్రవణాజ్జీవ ఏవ సమ్పద్యతే. గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరం గచ్ఛన్త్యాం యమునాయాం యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి ప్రయోగవజ్జీవద్వారా ప్రాణస్య తేజస్సమ్పత్తావపి * ప్రాణస్తేజసీత్యుక్తిరుపపద్యతే న చ ప్రాణస్య తేజోద్వారేణైవ జీవోపగమోఽస్త్వితి వాచ్యం - నిరధ్యక్షస్య ప్రాణస్య తేజసి స్థితేరసమ్భవాదితి స్థితం. తథా * ప్రాణస్తేజసీతి జీవయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజోమాత్ర ఏవ సమ్పత్తిశ్రవణాన్న సర్వభూతసమ్పత్తిరితి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః. స జీవః ప్రాణస్సంహితేషు సర్వేషు భూతేషు సమ్పద్యతే- * పృథివీమయ ఆపోమయస్తేజోమయ ఇతి సఞ్చరతో జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రవణేన సర్వభూతసమ్పత్తేర్వక్తవ్యత్వాత్. * నైకస్మిన్దర్శయతో హి. ఏకస్మిన్- తేజోమాత్రే న సమ్పద్యతే- * ఏకైకస్య భూతస్య కార్యాక్షమత్వం * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి తే ఇతి శ్రుతిస్మృతీ దర్శయత ఇత్యర్థ ఇతి స్థితం. తథా * తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్ర జీవపరిష్వక్తతేజశ్శబ్దితభూతసూక్ష్మాణాం పరదేవతాసమ్పత్తౌ ప్రయోజనాభావాత్ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతిః స్తుతిమాత్రపరేతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * తాని పరే తథా హ్యాహ. తాని- జీవసంసృష్టాని భూతసూక్ష్మాణి పరే- పరమాత్మని సమ్పద్యన్తే. కుతః. తథా హ్యాహ శ్రుతిః * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. శ్రుతివశాచ్చ సుషుప్తిప్రళయయోరివ పరమాత్మసమ్పత్తేః సుఖదుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః ప్రయోజనత్వేన పరికల్ప్యత ఇతి స్థితం. తథా - సేయం పరమాత్మని జీవస్య సమ్పత్తిః ప్రాకృతలయవత్కారణాపత్తిరూపైవ- సర్వాత్మనస్సర్వోపాదానత్వాత్. న తు వాగాదేర్మనఆదిష్వివావిభాగమాత్రమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * అవిభాగో వచనాత్. అత్రాపి పృథగ్భావానర్హసంసర్గవిశేషలక్షణావిభాగ ఏవ సమ్పత్తిశబ్దార్థః- * వాఙ్మనసి సమ్పద్యత ఇత్యత్ర సతి సమ్పద్యత ఇతి శబ్దస్యైవేహాప్యనుషజ్యమానతయాఽభిధానవైరూప్యాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాదితి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.................... ౭

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాꣳ రసాꣳ సమవహారమేకతాꣳ రసం గమయన్తి॥ ౧

తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తేఽముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మ్యముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యేవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ౨

త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిꣳహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దꣳశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౩

శం.— యత్పృచ్ఛస్యహన్యహని సత్సమ్పద్య న విదుస్సత్సమ్పన్నాః స్మ ఇతి- తత్కస్మాదితి- అత్ర శృణు దృష్టాన్తం. యథా లోకే సోమ్య మధుకృతః- మధు కుర్వన్తీతి మధుకృతః- మధుకరమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి- మధు నిష్పాదయన్తి తత్పరాస్సన్తః. కథం. నానాత్యయానాం- నానాగతీనాం నానాదిక్కాఖ్యానాం వృక్షాణాం రసాన్ సమవహారం- సమాహృత్యైకతాం- ఏకభావం మధుత్వేన రసాన్ గమయన్తి- మధుత్వమాపాదయన్తి. ౧

ఆ.— యథేత్యాది దృష్టాన్తమవతారయతి (యత్పృచ్ఛసీతి)- ప్రత్యహం సుషుప్తే సర్వాః ప్రజాస్సత్సమ్పద్య సత్సమ్పన్నాస్స్మ వయమితి యన్న విదుః- తదజ్ఞానం కస్మాత్కారణాదితి యన్మాం పృచ్ఛసి - తత్ర సుషుప్తావజ్ఞానే కారణభూతం దృష్టాన్తముచ్యమానం శృణు త్వమితి యోజనా. యథా దృష్టాన్తలేశః స్పష్టో భవతి- తథోచ్యత ఇత్యాహ (యథేతి)- పునర్మధుపదం క్రియాపదేన సమ్బన్ధప్రదర్శనార్థం. మధుకృతాం మధునిష్పాదకత్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి (కథమిత్యాదినా)- నానాగతీనాం- నానాఫలానామిత్యేతత్. బహూనాం రసానాం కథమేకతేత్యాశఙ్క్యాహ (మధుత్వేనేతి). తదేవ స్పష్టయతి (మధుత్వమితి) ౧

రం.— (యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తి నానాత్యయానాం వృక్షాణాం రసాꣳ సమవహారమేకతాం రసం గమయన్తి) యథా లోకే మధుకృతః - మధుమక్షికాః మధు నిస్తిష్ఠన్తి - నిష్పాదయన్తి. నానాత్యయానాం - నానాగతీనాం వృక్షాణాం రసాꣳ సమాహృత్య మధుత్వేనైక్యం గమయన్తీత్యర్థః. ౧

శం.— తే- రసాః యథా మధుత్వేనైకతాం గతాస్తత్ర- మధుని వివేకం న లభన్తే. కథం. అముష్యాహం - ఆమ్రస్య పనసస్య వా వృక్షస్య రసోఽస్మీతి చ. యథా హి లోకే బహూనాం చేతనావతాం సమేతానాం ప్రాణినాం వివేకలాభో భవత్యముష్యాహం పుత్రో నప్తాఽస్మీతి, తే చ లబ్ధవివేకాస్సన్తో న సఙ్కీర్యన్తే,- న తథేహానేకప్రకారవృక్షరసానామపి మధురామ్లతిక్తకటుకాదీనాం మధుత్వేనైకతాం గతానాం మధురాదిభావేన వివేకో గృహ్యత ఇత్యభిప్రాయః. యథాఽయం దృష్టాన్త ఇతి. ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః అహన్యహని సతి సమ్పద్య- సుషుప్తకాలే మరణప్రలయయోశ్చ. న విదుః- న విజానీయుస్సతి సమ్పద్యామహ ఇతి, సమ్పన్నా ఇతి, వా. ౨

ఆ.— తే యథేత్యాది వ్యాచష్టే (తే రసా ఇతి). ఉక్తమర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథా హీత్యాదినా)- ఇహేతి ప్రకృతదృష్టాన్తోక్తిః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి). ౨

రం.— (తే యథా తత్ర న వివేకం లభన్తే అముష్యాహం వృక్షస్య రసోఽస్మీత్యాది) తే చ- రసా మధుత్వేనైకతాం గతాః అముష్య వృక్షస్య- వకుళస్య వా- కుటజస్య వా- రసోఽస్మీతి యథా వివేకం న లభన్తే - ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సతి సమ్పన్నాస్సత్యః అహం దేవదత్తః - అహమముష్య పుత్రః- అధునా సతి సమ్పన్నా ఇతి వా- సమ్పత్స్యామహ ఇతి వా న జానన్తీత్యర్థః. ౨

శం.— యస్మాచ్చైవమాత్మనస్సద్రూపతామజ్ఞాత్వైవ సత్సమ్పద్యన్తే- అత ఇహ లోకే యత్కర్మనిమిత్తాం యాం యాం జాతిం ప్రతిపన్నా ఆసుర్వ్యాఘ్రాదీనాం వ్యాఘ్రోఽహం సింహోఽహమిత్యేవం - తే తత్కర్మజ్ఞానవాసనాఙ్కితాస్సన్తస్సత్ప్రవిష్టా అపి తద్భావేనైవ పునరాభవన్తి. పునస్సత ఆగత్య వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యత్పూర్వమిహ లోకే భవన్తి- సమ్బభూవురిత్యర్థః. తదేవ పునరాగత్య భవన్తి. యుగసహస్రకోట్యన్తరితాపి సంసారిణో జన్తోర్యా పురా భావితా వాసనా- సా న నశ్యతీత్యర్థః. * యథాప్రజ్ఞం హి సమ్భవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ౩

ఆ.— రసానామచేతనత్వేన వివేకానర్హత్వాత్కథం చేతనావతామివ దృష్టాన్తతా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మాచ్చేతి) ఏవం యథోక్తరసదృష్టాన్తవశేన యావచ్చేతనానామపి సుషుప్త్యాదౌ జాడ్యాస్కన్దితతయా రసతుల్యత్వాత్తేషాం వివేకానర్హావస్థాపత్తిమాత్రే ప్రకృతముదాహరణమవిరుద్ధమితి భావః. సతా సమ్పన్నానామపి తత్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (సంసారిణ ఇతి). ౩

రం.— (త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి) అథ సుషుప్తేరుత్థితాశ్చ ప్రజాః స్వాపాత్పూర్వం యద్యద్భవన్తి- యే యే అభవన్, తే తే ఆభవన్తి- ఆగత్య భవన్తి. సుషుప్తేః ప్రాగ్వ్యాఘ్రాభిమానీ స్థితః సు

సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వంతత్సత్యగ్ం సఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతోఇతి భూయఏవ మాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథాసోమ్యేతిహోవాచ॥ ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

ఉ.—— ఇమాస్సోమ్యనద్యఃపురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తేపశ్చాత్ప్రతీచ్యస్తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తి సముద్రఏవభవన్తి తాయథాతత్రనవిదురియమహమస్మీయమహమస్మీతి॥ ౧

ఏవమేవఖలుసోమ్యేమాస్సర్వాఃప్రజాస్సతఆగమ్యనవిదుస్సతఆగచ్ఛామహ ఇతితఇహవ్యాఘ్రోవాసిగ్ంహోవావృకోవావరాహోవాకీటోవాపతఙ్గోవాదగ్ంశోవామశకోవాయద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి॥ ౨

సుప్తస్సన్నరమపి వ్యాఘ్రోఽహమిత్యభిమన్యమాన ఏవ భవతీత్యర్థః. పూర్వవాసనావాసిత ఏవోత్తిష్ఠతీతి యావత్. తతశ్చ దర్శనానుసారాత్సుషుప్తాలయేన పునరుత్థితివిరోధీతి భావః. ౩

శం.—— తాః ప్రజాః యస్మిన్ ప్రవిశ్య పునరావిర్భవన్తి, యేత్వతోఽన్యే సత్సత్యాత్మాభిసన్ధా అణుభావం సదాత్మానం ప్రవిశ్య నావర్తన్తే,- సయఏషోఽణిమేత్యాది- వ్యాఖ్యాతం. యథాలోకే స్వకీయే గృహే సుప్త ఉత్థాయ గ్రామాన్తరం గతో జానాతి స్వగృహాదాగతోఽస్మీతి- ఏవం సత ఆగతోఽస్మీతి చ జన్తూనాం కస్మాద్విజ్ఞానం న భవతీతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తస్తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా..................... ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.—— సయఏషోఽణిమేత్యాద్యవతారయతి (తాః ప్రజా ఇతి)- ఇతః- సద్విజ్ఞానరహితేభ్యస్సకాశాదితి యావత్. యదణుభావమితి యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. ప్రశ్నాన్తరం దృష్టాన్తబలాదుత్థాపయతి (యథేతి)- సతోఽహమాగతోఽస్మీత్యుత్థితస్య జ్ఞానాభావం దృష్టాన్తేనోపపాదయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (ఇత్యుక్త ఇతి) ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (సయఏషోఽణిమా) సః - పరమాత్మా అణిమా- అణుః. సూక్ష్మ ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతో ఇతి) స్పష్టోఽర్థః. ఏవముక్తః శ్వేతకేతుః సుషుప్తిదశాయాం పరమాత్మని సమ్పన్నః స్వాపానన్తరం తత ఉత్థాయాగతశ్చేత్- ప్రాతర్గృహాదుత్థాయాగతస్య గృహాదాగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానవత్ సత ఆగతోఽస్మీతి ప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాత్- నైతద్విప్రష్టణీయమితి మన్యమాన ఆహ (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి) (తథా సోమ్యేతి హోవాచ) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— శృణు తత్ర దృష్టాన్తం- యథా సోమ్యేమా నద్యః- గఙ్గాద్యాః పురస్తాత్- పూర్వాం దిశం ప్రతి ప్రాచ్యః - ప్రాగఞ్చనాస్స్యన్దన్తే- స్రవన్తి. పశ్చాత్- ప్రతీచీం దిశం ప్రతి సిన్ధ్వాద్యాః ప్రతీచీమఞ్చన్తి - గచ్ఛన్తీతి ప్రతీచ్యః. తాస్సముద్రాత్- అమ్భోనిధేర్జలధరైరాక్షిప్తాః పునర్వృష్టిరూపేణ పతితాః గఙ్గాదినదీరూపిణ్యః పునస్సముద్రం- అమ్భోనిధిమేవాపియన్తి, సముద్ర ఏవ భవన్తి. తాః- నద్యో యథా తత్ర- సముద్రే సముద్రాత్మనైకతాం గతాః న విదుః- న జానన్తీయం గఙ్గాహమస్మి, ఇయం యమునాహమస్మీతి, చ. ౧

ఆ.—— ఆగమనావధ్యపరిజ్ఞానం తత్రేత్యుక్తం. ౧-౨

రం.—— (ఇమాస్సోమ్య నద్యః పురస్తాత్ప్రాచ్యస్స్యన్దన్తే పశ్చాదుదీచ్యః తాస్సముద్రాత్సముద్రమేవాపియన్తీత్యాది) యథా గఙ్గాద్యా నద్యః ప్రాచ్యః - పూర్వదిక్ప్రస్థితాః ప్రాఙ్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. ప్రతీచ్యః- పశ్చాద్దేశప్రవృత్తాస్సిన్ధ్వాద్యా నద్యః పశ్చాన్ముఖతయా సముద్రం యాన్తి. పునశ్చ తాః సముద్రాత్సముద్రం గచ్ఛన్తి- సముద్రపర్యన్తదేశాత్సముద్రమధ్యం గత్వా సముద్రేణైకీభూతాస్సత్యః ఇయం- గఙ్గాఽహమస్మి ఇయం- యమునాఽహమస్మీ, త్యేవం ప్రత్యభిజ్ఞాతుమసమర్థా భవన్తీత్యర్థః. ౧

శం.—— ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాః యస్మాత్సతి సమ్పద్య న విదుః- తస్మాత్సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే- ఆగతా ఇతి వా. (త ఇహ వ్యాఘ్ర ఇత్యాది) సమానమన్యత్. ౨

రం.—— (ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సత ఆగమ్య న విదురిత్యాది) తథా సుప్తోత్థితా అపి సత ఉత్థితా ఆగతా ఇతి న ప్రత్యభిజ్ఞాతుం సమర్థా భవన్తీత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

ఉ.— అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేద్యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేత్స ఏష జీవేనాత్మనానుప్రభూతః పేపీయమానో మోదమానస్తిష్ఠతి॥ ౧

తస్య యదేకాగ్ం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతి ద్వితీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి తృతీయాం జహాత్యథ సా శుష్యతి సర్వం జహాతి సర్వః శుష్యత్యేవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ॥ ౨

శం.— దృష్టం లోకే జలే వీచీతరఙ్గఫేనబుద్బుదాదయ ఉత్థితాః పునస్తద్భావం గతా వినష్టా ఇతి- జీవాస్తు తత్కారణభావం ప్రత్యహం గచ్ఛన్తోఽపి సుషుప్తే మరణప్రలయయోశ్చ న వినశ్యన్తీత్యేతద్భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు దృష్టాన్తేన. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రశ్నాన్తరం వ్యాచష్టే (దృష్టమితి) వినష్టా ఇతి - లోకే దృష్టమితి సమ్బన్ధః. జీవాస్తు ప్రత్యహం సుషుప్త్యవస్థాయాం మరణప్రలయయోశ్చ కారణభావం గచ్ఛన్తోఽపి న వినశ్యన్తీతి యత్ - ఏతత్తదితి యోజనా. జీవవినాశం శఙ్కమానస్య ప్రతిబోధనార్థముత్తరం వాక్యముత్థాపయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఇత్యేవం బోధితేన శ్వేతకేతునా- నను సుప్తోత్థితస్య సోఽహమిత్యనుసన్ధానబలాన్నాశాభావస్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వే మరణానన్తరం కదాపి పూర్వజన్మస్మరణాభావాజ్జీవస్య దేహవియోగసమయే నాశః కస్మాన్న స్యాదితి మన్వానేన భూయ ఏవ మా విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాస్త్విత్యవదదిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ఏతత్షట్ఖణ్డాధికరణం లిఖ్యతే- సుషుప్తస్య ముక్తావిశిష్టతయా బ్రహ్మణి లీనస్య పునర్దేహసమ్బన్ధాసమ్భవాదన్య ఏవోత్తిష్ఠతి- సుషుప్తిరహితః పురుషో వైదికకర్మణాం సాఫల్యం చ భవిష్యతీతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * స ఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః. స ఏవ - సుషుప్త ఏవోత్తిష్ఠతి. కుతః. కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః. సుప్తైః ప్రాక్కృతం కర్మ తైరేవ భోక్తవ్యం- అన్యథా కృతహానాదిప్రసఙ్గాత్. యోఽహం సుప్తః- సోఽహం జాగర్మీత్యనుస్మృతేః. * త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వేత్యాదిశబ్దాత్. మోక్షార్థవిధివైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ సుషుప్తిర్ముక్తితుల్యా. అత ఏవ ప్రజాపతివిద్యాయాం * నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాతీత్యజ్ఞత్వేన సుషుప్తిర్నిన్ద్యతే. * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమత ఇతి ముక్తస్తద్విలక్షణతయా ప్రతిపాద్యతే. అతో న సుషుప్తిర్ముక్తిరితి స ఏవోత్తిష్ఠతీతి స్థితం. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణు దృష్టాన్తమస్య హే సోమ్య. మహతః - అనేకశాఖాదియుక్తస్య. అస్యేతి- అగ్రతస్స్థితం వృక్షం దర్శయన్నాహ. యది కశ్చిదస్య మూలేఽభ్యాహన్యాత్పరశ్వాదినా- సకృద్ఘాతమాత్రేణ న శుష్యతీతి జీవన్నేవ భవతి. తదా తస్య రసస్స్రవేత్. తథా- యో మధ్యేఽభ్యాహన్యాత్- జీవన్స్రవేత్. తథా- యోఽగ్రేఽభ్యాహన్యాత్- జీవన్స్రవేత్. స ఏషః- వృక్ష ఇదానీం జీవేనాత్మనాఽనుప్రభూతః- అనువ్యాప్తః పేపీయమానః- అత్యర్థం పిబన్నుదకం, భౌమాంశ్చ రసాన్మూలైర్గృహ్ణన్, మోదమానః- హర్షం ప్రాప్నువంస్తిష్ఠతి. ౧

ఆ.— జీవస్య నాశాభావం వక్తుమాదౌ దృష్టాన్తమాహ (శృణ్వితి). ౧

రం.— (అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్య యో మూలేఽభ్యాహన్యాజ్జీవన్స్రవేదిత్యాది) అనేకశాఖాయుక్తే వృక్షే యది కశ్చిన్మూలే- మధ్యే- అగ్రే వా పరశ్వాదినాఽభ్యాహన్యాత్- తదా జీవయుక్త ఏవ వృక్షః రసం స్రవతి. అతో రసస్రుతిరూపకార్యాజ్జీవాత్మా ఆమూలాగ్రం వ్యాప్య మూలైరుదకం పిబన్ తత్ప్రయుక్తసుఖాదికం చానుభవన్నాస్త ఇత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యాస్య యదేకాం శాఖాం- రోగగ్రస్తామాహతాం వా జీవో జహాతి- ఉపసంహరతి శాఖాయాం విప్రసృతమాత్మాంశం. అథ సా శుష్యతి. వాఙ్మనః ప్రాణకరణగ్రామానుప్రవిష్టో హి జీవ ఇతి తదుపసంహారే ఉపసంహ్రియతే. జీవేన చ ప్రాణయుక్తేనాశితం పీతం చ రసతాం గతం జీవవచ్ఛరీరం వృక్షం చ వర్ధయద్రసరూపేణ జీవస్య సద్భావే లిఙ్గం భవతి. అశితపీతాభ్యాం హి దేహే జీవస్తిష్ఠతి- తే చాశితపీతే జీవకర్మానుసారిణీ ఇతి. తస్యైకాఙ్గవైకల్యనిమిత్తం కర్మ యదోపస్థితం భవతి- తదా జీవ ఏకాం శాఖాం జహాతి- శాఖాయా ఆత్మానముపసంహరతి. అథ- తదా సా- శాఖా శుష్యతి. జీవస్థి

ఉ.—— జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

తినిమిత్తో రసో జీవకర్మాక్షిప్తో జీవోపసంహారే న తిష్ఠతి- రసాపగమే చ శాఖా శోషముపైతి. తథా- సర్వం వృక్షమేవ యదా జీవో జహాతి- తదా సర్వోఽపి వృక్షశ్శుష్యతి. వృక్షస్య రసస్రవణశోషణాదిలిఙ్గాజ్జీవవత్త్వం. దృష్టాన్తశ్రుతేశ్చేతనావన్తః స్థావరా ఇతి- బౌద్ధకాణాదమతమచేతనాః స్థావరా ఇత్యేతదసారమితి దర్శితం భవతి. యథాఽస్మిన్వృక్షదృష్టాన్తే దర్శితం- జీవేన యుక్తో వృక్షోఽశుష్కః రసపానాదియుక్తో జీవతీత్యుచ్యతే, తదపేతశ్చ మ్రియత ఇత్యుచ్యతే,. ఏవమేవ ఖలు సోమ్య విద్ధీతి హోవాచ. ౨

ఆ.--- నను రోగగ్రస్తాయాం వా తాపహతాయాం వా శాఖాయాం ప్రాణోపసంహారేఽపి కుతో జీవోపసంహారస్స్యాదితి - తత్రాహ (వాగితి)• నను వృక్షే జీవస్య సద్భావే తత్రోపసంహారానుపసంహారావవక్తవ్యౌ- తత్ర తస్య సత్త్వం తు కుతస్త్యం - అత ఆహ (జీవేనేతి)- రసరూపేణ- వర్ధయదితి సమ్బన్ధః. వృక్షశరీరే జీవస్య సత్త్వేఽప్యేకామిత్యస్య స కదాచిత్తదీయామేకాం శాఖాం జహాతీత్యాశఙ్క్యాహ (అస్యేతి)• జీవోపసంహారే కిమితి శాఖా శుష్యతి- తత్రాహ (జీవస్థితీతి)- జీవస్య స్థితిర్నిమిత్తం యస్యేతి విగ్రహః. తథా - శాఖాయాముక్తప్రకారేణేతియావత్. యత్తు వైశేషికవైనాశికాభ్యాం స్థావరాణాం నిర్జీవత్వమచేతనత్వముక్తం- తదేతన్నిరస్తమిత్యాహ (వృక్షస్యేతి)-ఆదిశబ్దో వృద్ధిహానాదిసఙ్గ్రహార్థః. * స ఏష జీవేనాత్మనాఽనుప్రభూత ఇతి దృష్టాన్తశ్రుతిః. శ్రుతదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేత్యాదినా)• ౨

రం,—— (తస్య యదేకాం శాఖాం జీవో జహాత్యథ సా శుష్యతీత్యాది) ఏవమామూలాగ్రం వ్యాప్య వర్తమానో జీవః యది కాలకర్మవశాద్యం యం ప్రదేశం త్యజతి- స స ప్రదేశశ్శుష్యతి. ఏవమేవ సర్వం జహాతి యది- తత్సర్వం శుష్యతి. తతశ్చ యథా ఏకైకశాఖాశోషో న జీవనాశకృతః - అపి తు జీవసఙ్కోచకృతః- ప్రదేశాన్తరే జీవస్య సత్త్వేన నాశాసమ్భవాత్. ఏవమేవ సర్వశోషోఽపి త్యాగకృత ఏవ- న తు జీవనాశకృత ఇత్యర్థః. ౨

శం.—— జీవాపేతం- జీవవియుక్తం వావ కిలేదం శరీరం మ్రియతే- న జీవో మ్రియత ఇతి. కార్యశేషే చ సుప్తోత్థితస్య మమేదం కార్యశేషమపరిసమాప్తమితి స్మృత్వా సమాపనదర్శనాత్. జాతమాత్రాణాం చ జన్తూనాం స్తన్యాభిలాషభయాదిదర్శనాచ్చాతీతజన్మాన్తరానుభూతస్తనపానదుఃఖానుభవస్మృతిర్గమ్యతే. అగ్నిహోత్రాదీనాం చ కర్మణామర్థవత్త్వాన్న జీవో మ్రియత ఇతి. (స య ఏషోఽణిమేత్యాది) సమానం. కథం పునరిదం పృథివ్యాదినామరూపవజ్జగదత్యన్తసూక్ష్మాత్సద్రూపాన్నామరూపరహితాత్సతో జాయత, ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథాఽస్తు సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జీవస్య సుషుప్తే నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (కార్యశేషే చేతి)-తస్మిన్సతి సుషుప్తో భూత్వా పునరుత్థితస్య కార్యస్య శేషోఽస్తి యస్మిన్కర్మణి - తదిదం మమాసమాప్తమితి స్మృత్వా తస్య సమాపనదర్శనాన్న స్వాపే జీవో నశ్యతీత్యర్థః. మరణకాలే తన్నాశాభావే హేత్వన్తరమాహ (జాతమాత్రాణామితి) ఆద్యశ్చకారస్సముచ్చయే. ద్వితీయోఽవధారణే. జీవస్య ప్రళయాదావవినాశే కారణాన్తరమాహ (అగ్నిహోత్రాదీనామితి) ఇతిశబ్దో జీవస్య నిత్యత్వోపసంహారార్థః. యదుక్తం * సన్మూలాస్సోమ్యేత్యాది - తత్ర చోదయతి (కథంపునరితి)• విలక్షణయోర్న కార్యకారణత్వమితి శఙ్కమానం ప్రతిబోధయితుముత్తరవాక్యముపాదత్తే (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియత ఇత్యాది) అతో మనుష్యాదిష్వపి జీవత్యాగకృతం దేహస్య మరణం. న జీవస్య మరణం- తథా సతి కృతహానాకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్. అతస్సుషుప్తిమరణదశాయాం సత్సమ్పత్తావపి న జీవవినాశ ఇతి సిద్ధమితి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ఏవం బోధితేన శ్వేతకేతునా అణిమ్నస్సచ్ఛబ్దితస్య రూపస్పర్శాదిహీనస్య వివిధస్థావరజఙ్గమాదియుక్తానేకబ్రహ్మాణ్డహేతుత్వం న శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాఽస్త్విత్యువాచేత్యర్థః. వ్యాసార్యైస్తు * జ్ఞోఽత ఏవేత్యధికరణే *అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి వృక్షశబ్దేన శరీరం నిర్దిశ్యత ఇత్యుక్తం. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— § న్యగ్రోధఫలమత ఆహరేతీదం భగవ ఇతి భిన్ధీతి భిన్నం భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీత్యణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాసామఙ్గైకాం భిన్ధీతి భిన్నా భగవ ఇతి కిమత్ర పశ్యసీతి న కిఞ్చన భగవ ఇతి ౧

తగ్ హోవాచ యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయస ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి॥ ౨

శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ సర్వం తత్సత్యగ్ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశః ఖణ్డః.

శం.— యద్యేతత్ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి- అతః- అస్మాన్మహతో న్యగ్రోధాత్ఫలమేకమాహర. ఇత్యుక్తస్తథా చకార సః. ఇదం భగవ ఉపాహృతం ఫలమితి దర్శితవన్తం ప్రత్యాహ - ఫలం భిన్ధీతి. భిన్నమిత్యాహేతరః. తమాహ పితా- కిమత్ర పశ్యసి. ఇత్యుక్త ఆహ- అణ్వ్యః - అణుతరా ఇవేమా ధానాః- బీజాని పశ్యామి భగవ ఇతి. ఆసాం- ధానానామేకాం- ధానామఙ్గ- హే వత్స భిన్ధీత్యుక్త ఆహ- భిన్నా భగవ ఇతి. యది భిన్నా ధానా- తస్యాం భిన్నాయాం కిం పశ్యసీత్యుక్త ఆహ- న కించన పశ్యామి భగవ ఇతి. ౧

ఆ.— స్థూలస్య కార్యస్య- సూక్ష్మముఖ్యకారణప్రసూతం తదిత్యుచ్యతే. * అస్య సోమ్య మహతో వృక్షస్యేతి- ప్రకృతం వృక్షం పరామృశతి (అత ఇతి). ౧

రం.— (న్యగ్రోధఫలమద ఆహరేతీదం భగవ ఇతి) న్యగ్రోధఫలమిదమాహరేత్యాచార్యేణోక్తః శ్వేతకేతురిదం భగవ ఇత్యానీతవానిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. కిమత్ర - ఫలే పశ్యసీతి పిత్రోక్తః పుత్రః అణ్వ్య ఇవేమా ధానా భగవ ఇత్యాహ. ఇమాని బీజాన్యణూన్యేవ పశ్యామీత్యర్థః. ఇవశబ్ద ఏవార్థః. శిష్టః స్పష్టార్థః. ౧

శం.— తం పుత్రం హోవాచ. వటధానాయాం భిన్నాయాం యం వటబీజాణిమానం హే సోమ్య ఏతం న నిభాలయసే - న పశ్యసి. తథాఽప్యేతస్య వై కిల సోమ్య ఏష మహాన్న్యగ్రోధో బీజస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్యాదృశ్యమానస్య కార్యభూతః స్థూలశాఖాస్కన్ధఫలపలాశవాంస్తిష్ఠతి. ఉత్పన్నస్తిష్ఠతీతి వాక్యశేషోఽధ్యాహార్యః. ౨

ఆ.— యమేతమణిమానం న పశ్యసి- ఏతస్యాణిమ్నో బీజస్యేతి సమ్బన్ధః. (తథాపీతి) అత్యన్తాణుత్వాదదర్శనేఽపీత్యర్థః. ౨

రం.— (తం హోవాచ) ఏవముక్తవన్తం పుత్రం పితోవాచేత్యర్థః. ఉక్తమేవాహ (యం వై సోమ్యైతమణిమానం న నిభాలయసే) హే సోమ్య. యమేతం వటబీజాణిమానం న నిభాలయసే- న పశ్యసి కిమిత్యర్థః. (ఏతస్య వై కిల సోమ్యైషోఽణిమ్న ఏవం మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి) ఏష మహాన్న్యగ్రోధః ఏతస్యైవైషోఽణిమ్నః కార్యతయా తిష్ఠతీత్యర్థః. ౨

శం.— అతః శ్రద్ధత్స్వ సోమ్య సత ఏవాణిమ్నః స్థూలం నామరూపాదిమత్కార్యం జగదుత్పన్నమితి. యద్యపి న్యాయాగమాభ్యాం నిర్ధారితోఽర్థస్తథైవేత్యవగమ్యతే - తథాఽప్యత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేషు బాహ్యవిషయాసక్తమనసః స్వభావప్రవృత్తస్యాసత్యాం గురుతరాయాం శ్రద్ధాయాం దురవగమత్వం స్యాదిత్యాహ- శ్రద్ధత్స్వేతి. శ్రద్ధాయాం తు సత్యాం మనసః సమాధానం బుభుత్సితేఽర్థే భవేత్. తతశ్చ తదర్థావగతిః- * అన్యత్రమనా అభూవమిత్యాదిశ్రుతేః. (స య ఇత్యాది) ఉక్తార్థం. యది తత్సజ్జగతో మూలం - కస్మాన్నోపలభ్యత ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన మాం భగవాన్భూయ ఏవ విజ్ఞాపయత్వితి. తథా సోమ్యేతి హోవాచ పితా. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అత్యన్తసూక్ష్మాద్బీజాదత్యన్తస్థూలస్య వృక్షస్యోత్పత్త్యుపలమ్భాఽతః శబ్దార్థః. * సన్మూలాః సోమ్యేత్యాదిశ్రుత్యా * దృశ్యతే త్వితిన్యాయేన చ జగతస్సత్కార్యత్వే సిద్ధే శ్రద్ధామన్తరేణాపి తన్నిర్ణయసమ్భవాత్కిమితి శ్వేతకేతుః శ్రద్ధత్స్వేతి పిత్రా నియుజ్యతే- తత్రాహ (యద్యపీతి). సత్యామపి శ్రద్ధాయాం కథం బాహ్యవిషయాసక్తమనసోఽత్యన్తసూక్ష్మేష్వర్థేష్వవగమః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రద్ధాయాం త్వితి). మనస్సమాధానవశాద్బుభుత్సితస్యార్థస్యావగతిరిత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిం సంవాదయతి (అన్యత్రేతి). ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానత్వాన్నాస్తీతి మన్వానః శఙ్కతే (యదీతి). అనుపలభ్యమానస్యాపి సత్త్వమాశఙ్క్యాహ (ఇత్యేతదితి). అప్రత్యక్షస్యాపి జగన్మూలస్యాస్తిత్వం ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రన్థమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

---

§ ఫలమద ఆహరేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార తగ్ం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద యథా విలీనమేవాఙ్గ ॥ ౧

¶అస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమిత్యభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తగ్ం హోవాచాత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి ॥ ౨

రం.— (శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యేతి స య ఏషోఽణిమేత్యాది) అతోఽణోరపి సచ్ఛబ్దితాత్పరిదృశ్యమానస్య స్థూలస్య ప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిరుపపద్యత ఇత్యస్మిన్నర్థే శ్రద్ధా కర్తవ్యేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) అనుపలభ్యమానసచ్ఛబ్దితం శ్రద్ధేయమితి మన్యమానేన భూయోఽపి విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథేత్యుక్తవానిత్యర్థః.................... ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే - ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇతి శృణ్వత్ర దృష్టాన్తం. యది చేమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛసి - పిణ్డరూపం లవణమేతత్ ఘటాద్యుదకేఽవధాయ - ప్రక్షిప్యాథ మా - శ్వః ప్రాతరుపసీదథాః - ఉపగచ్ఛేథా ఇతి. స హ పిత్రోక్తమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుమిచ్ఛన్ - తథా చకార. తం హోవాచ పరేద్యుః ప్రాతః. యల్లవణం దోషా - రాత్రావుదకేఽవాధాః - నిక్షిప్తవానసి. అఙ్గ - హే వత్స. తదాహర. ఇత్యుక్తస్తల్లవణమాజిహీర్షుర్హ - కిలావమృశ్యోదకే న వివేద - న విజ్ఞాతవాన్. యథా తల్లవణం విద్యమానమప్యప్సు విలీనం - సంశ్లిష్టమభూత్. యథా విలీనం లవణం న వేత్థ - తథాపి తచ్చక్షుషా స్పర్శనేన చ పిణ్డరూపం లవణమగృహ్యమాణం విద్యత ఏవాప్సు - లభ్యతే చోపాయాన్తరేణేత్యేతత్పుత్రం ప్రత్యాయయితుమిచ్ఛన్నాహ - అఙ్గ. ౧

ఆ.— నోపలభ్యతే - స్వేన ప్రకారేణేతి శేషః. ఇమమర్థం ప్రత్యక్షీకర్తుం యదీచ్ఛసి - తర్హి దృష్టాన్తమత్ర శృణ్వితి యోజనా. రాత్రేరత్యయానన్తర్యమథశబ్దార్థః. జగన్మూలం స్వతోఽప్రత్యక్షమపి - ప్రత్యక్షముపాయాన్తరేణేతి పిత్రోక్తోఽర్థః. తం ప్రత్యక్షీచికీర్షుర్ఘటాద్యుదకే పిణ్డరూపం లవణం రాత్రౌ ప్రక్షిప్య తదత్యయానన్తరం ప్రాతఃకాలే పితృసమీపే శ్వేతకేతుర్గతవానిత్యాహ (స హేతి) - యథా తత్ - పిణ్డరూపం లవణం ప్రక్షేపాత్ ప్రాగభూత్ - తథా న విజ్ఞాతవానితి సమ్బన్ధః. ఉదకే ప్రక్షిప్తం లవణం విమృశ్యాపి న జ్ఞాయతే చేత్ - అసదేవ తర్హి తదిత్యాశఙ్క్యాహ (విద్యమానమపీతి). కిమితి చక్షుషా స్పర్శనేన వా నోపలభ్యతే - తత్రాహ (అప్స్వితి). కథం తర్హి విద్యమానత్వమవగతం - తత్రాహ (యథేతి). యద్యపి పిణ్డరూపం లవణముదకే క్షిప్తమవమృశ్యాపి చక్షుస్స్పర్శనాభ్యాం న త్వం వేత్థ - తథాపి తత్ర విద్యత ఏవ - యతస్తాభ్యామగృహ్యమాణమపి తత్రోపాయాన్తరేణోపలభ్యత ఇత్యేతమర్థం పుత్రం ప్రత్యాయయితుముత్తరం వాక్యమిత్యర్థః. యథాశబ్దో యద్యపీత్యర్థే. ౧

రం.— (లవణమేతదుదకేఽవధాయాథ మా ప్రాతరుపసీదథా ఇతి స హ తథా చకార) రాత్రౌ లవణం జలేఽవధాయ - ప్రక్షిప్య ప్రాతర్మత్సమీపమాగచ్ఛేతి గురుణోక్తః శ్వేతకేతుస్తథా చకారేత్యర్థః. (తం హోవాచ యద్దోషా లవణముదకేఽవాధా అఙ్గ తదాహరేతి తద్ధావమృశ్య న వివేద) దోషా - రాత్రౌ యల్లవణముదకేఽవాధాః - ప్రక్షిప్తవానసి. తదఙ్గాధునా ఆహరేతి పితోవాచ. ఇత్యుక్తః పుత్రః విమృశ్య న జ్ఞాతవానిత్యర్థః. అథ పితోవాచ (యథా విలీనమేవాఙ్గ) యథా లవణమపి విలీనం సచ్చక్షుషా త్వచా వా నోపలభ్యతే - ఏవం సదాత్మస్వరూపమపీతి భావః. ౧

శం.— అస్య ఉదకస్యాన్తాత్ - ఉపరి గృహీత్వా ఆచామేత్యుక్త్వా పుత్రం తథా కృతవన్తమువాచ - కథమితి. ఇతర ఆహ - లవణం స్వాదుత ఇతి. తథా - మధ్యాదుదకస్య గృహీత్వా ఆచామేతి. కథమితి. లవణమితి. తథా - అన్తాత్ - అధోదేశాద్గృహీత్వా ఆచామేతి. కథమితి. లవణమితి. యద్యేవమభిప్రాస్య - పరిత్యజ్యైతదుదకమాచమ్యాథ మోపసీదథా ఇతి. తద్ధ తథా చకార - లవణం పరిత్యజ్య పితృసమీపమాజగామేత్యర్థః. ఇదం వచనం బ్రువన్ - తత్ - లవణం తస్మిన్నేవోదకే యన్మయా రాత్రౌ క్షిప్తం - శశ్వత్ - నిత్యం సంవర్తతే - విద్యమానమేవ సత్సమ్యగ్వర్తత ఇతి. ఏవముక్తవన్తం హోవాచ పితా. యథేదం లవణం దర్శనస్పర్శనాభ్యాం పూర్వం గృహీతం పునరుదకే విలీనం తాభ్యామగృహ్యమాణమపి విద్యత ఏవ - ఉపాయాన్తరేణ జిహ్వయోపలభ్యమానత్వాత్. ఏవమేవాత్రైవ - అస్మిన్నేవ తేజోఽబన్నాదికార్యే శుఙ్గే దేహే. వావ కిలేతి - ఆచార్యోపదేశస్మరణప్రదర్శనార్థౌ. సత్తేజోబన్నాదిశుఙ్గకారణం వటబీజాణిమవద్విద్యమానమేవేన్ద్రియైర్నోపలభసే - న నిభాలయసే. యథాఽత్రైవ - ఉదకే. దర్శనస్పర్శనాభ్యామనుపలభ్యమానం లవణం విద్యమానమేవ జిహ్వయోపలబ్ధవానసి - ఏవమేవాత్రైవ కిల విద్యమానం సజ్జగన్మూలముపాయాన్తరేణ లవణమివ తదుపలప్స్యస ఇతి వాక్యశేషః. ౨

ఆ.— తద్ధేత్యాది వ్యాచష్టే (లవణమితి) - సంవర్తత ఇతి - ఇదం వచనం బ్రువన్నాజగామేతి సమ్బన్ధః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తిక

¶ అథాస్యాదాచామేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ॥ ……………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశః ఖణ్డః.

ఉ.— యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేత్స యథా తత్ర ప్రాఙ్వోదఙ్వాధరాఙ్వా ప్రత్యఙ్వా ప్రధ్మాయీతాభినద్ధాక్ష ఆనీతోఽభినద్ధాక్షో విసృష్టః॥ ౧

మాహ (ఇత్యేవముక్త ఇత్యాదినా). సతో జగన్మూలస్యాస్మిన్దేహే సత్త్వం త్వయా కథమవగతమిత్యత ఆహ (పావకేతేతి). అత్ర వావేత్యాదినాఽత్రైవ కిలేత్యస్య పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యార్థవిశేషం దర్శయతి (యథాఽత్రేత్యాదినా). ౨

రం.— ఏవం చక్షురాద్యగ్రాహ్యస్య లవణస్యోపాయాన్తరేణావగతిప్రకారం దర్శయతి (అథాస్యాన్తాదాచామేతి కథమితి లవణమితి) అస్య జలస్య ఆదౌ మూలప్రదేశే ఉద్ధృత్య ఆచామ ఇత్యథ పిత్రోక్తః పుత్ర ఆచమ్య ఆచమ్య నరం కథమితి పృష్టో లవణమిత్యుక్తవానిత్యర్థః. (మధ్యాదాచామేతి కథమితి లవణమితీత్యాది.) ఉక్తోఽర్థః. (అభిప్రాస్యైతదథ మోపసీదథా ఇతి తద్ధ తథా చకార) ఏతదభిప్రాస్య పరిత్యజ్య మత్సమీపమాగచ్ఛేత్యుక్తః పుత్రస్తథా చకారేత్యర్థః (తచ్ఛశ్వత్సంవర్తతే తం హోవాచ అత్ర వావ కిల సత్సోమ్య న నిభాలయసేఽత్రైవ కిలేతి) తత్ లవణం తత్ర శశ్వత్ సర్వదా సమ్యగ్వర్తత ఇత్యుక్తవన్తం శిష్యం ప్రతి పితోవాచ. కిమితి. రసనేన్ద్రియేణోపలభ్యమానతయా వస్తుతః సదేవ లవణం యథా చక్షుషా త్వగాదినా నోపలభసే ఏవమేవాత్రైవ జగత్యన్తరాత్మతయా ఆగమాచార్యోపదేశాదినావగన్తుం యోగ్యం సదేవ సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మ అత్రైవ కిల వర్తత ఇతి న నిభాలయసే ద్రష్టుం న శక్నోషి న పశ్యసీత్యర్థః. ౨

శం.— (స య ఇత్యాది) సమానం. యద్యేవం లవణమివ తదిన్ద్రియైరనుపలభ్యమానమపి జగన్మూలం సదుపాయాన్తరేణోపలబ్ధుం శక్యతే యదుపలమ్భాత్కృతార్థః స్యాం యదనుపలమ్భాచ్చాకృతార్థః స్యామహం, తస్యోపలబ్ధౌ క ఉపాయ ఇత్యేతద్భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యుక్తో దృష్టాన్తేన. తథా సోమ్యేతి హోవాచ. ………………………………………………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాయాన్తరజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి (యద్యేవమితి) తర్హి తదేత్యస్యాధ్యాహృతస్య తస్యేత్యాదినా సమ్బన్ధః. సతో మూలస్యోపలమ్భేఽనుపలమ్భే చాకిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యదుపలమ్భాదితి). బుభుత్సితముపాయముపదేష్టుమనుజ్ఞాం ప్రతిపాదయతి (తథేతి) … ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. (భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి తథా సోమ్యేతి హోవాచ) తర్హి సర్వవ్యాపినః సచ్ఛబ్దితస్యావగత్యుపాయం దృష్టాన్తేన ప్రదర్శయేతి ప్రార్థిత ఆచార్యస్తథాస్త్విత్యుక్తవానిత్యర్థః. ………………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథా లోకే హే సోమ్య. పురుషం యం కఞ్చిద్గన్ధారేభ్యః జనపదేభ్యోఽభినద్ధాక్షం బద్ధచక్షుషమానీయాద్రవ్యహర్తా తస్కరస్తమభినద్ధాక్షమేవ బద్ధహస్తమరణ్యే తతోఽప్యతిజనే అతిగతజనే అత్యన్తవిగతజనే దేశే విసృజేత్. స తత్ర దిఙ్మోహ ఇత్వా యథా ప్రాఙ్వా ప్రాగఞ్చనః ప్రాఙ్ముఖో వేత్యర్థః. తథా ఉదఙ్వా అధరాఙ్వా ప్రత్యఙ్వా ప్రధ్మాయీత శబ్దం కుర్యాద్విక్రోశేత్ అభినద్ధాక్షోఽహం గన్ధారేభ్యస్తస్కరేణానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్ట ఇతి. ౧

ఆ.— యథాఽయముపాయశ్శక్యో జ్ఞాతుం తథా లోకే ప్రదర్శయతే దృష్టాన్తమిత్యాహ (యథేతి). తమేవ దృష్టాన్తం వ్యాచష్టే (హే సోమ్యేతి) యథా దిఙ్మోహేతో యత్కిఞ్చిద్దిగభిముఖో విక్రోశతి తథా స తత్ర విజనే దేశే శబ్దం కుర్యాదితి సమ్బన్ధః. ప్రాఙిత్యస్యార్థమాహ (ప్రాగఞ్చన ఇతి) తస్యైవ వివక్షితమర్థం కథయతి (ప్రాఙ్ముఖ ఇతి) వక్ష్యమాణప్రకారైర్వికల్పార్థో వాశబ్దః. ౧

రం.— (యథా సోమ్య పురుషం గన్ధారేభ్యోఽభినద్ధాక్షమానీయ తం తతోఽతిజనే విసృజేదిత్యాది) హే సోమ్య. యథా లోకే గన్ధారేభ్యః జనపదేభ్యః అభినద్ధాక్షం పినద్ధచక్షుషం కఞ్చిత్పురుషం చోరో గృహీత్వా అతిజనే విజనే విసృజేద్యది స దిఙ్మోహితః ప్రాఙ్ముఖ ఉదఙ్ముఖో వా అధోముఖో వా అభినద్ధాక్ష ఏవ చోరైరానీతోఽభినద్ధాక్ష ఏవ విసృష్టోఽహమితి ప్రధ్మాయీత విక్రోశేదిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్యయథాభినహనంప్రముచ్యప్రబ్రూయాదేతాందిశంగన్ధారా ఏతాందిశంవ్రజేతిసగ్రామాద్గ్రామంపృచ్ఛన్పణ్డితోమేధావీగన్ధారానేవోపసంపద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషోవేదతస్య తావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్యఇతి॥ ౨

శం.— ఏవం విక్రోశతస్తస్య యథాఽభినహనం - యథా బన్ధనం ప్రముచ్య - ముక్త్వా కారుణికః కశ్చిదేతాం దిశం- ఉత్తరతో గన్ధారాః-ఏతాం దిశం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాత్. స ఏవం కారుణికేన బన్ధనాన్మోక్షితో గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ పణ్డితః - ఉపదేశవాన్, మేధావీ- పరోపదిష్టగ్రామప్రవేశమార్గావధారణసమర్థః, సన్ గన్ధారానేవోపసమ్పద్యేత. నేతరో మూఢమతిర్దేశాన్తరదర్శనతృడ్వా. యథాఽయం దృష్టాన్తో వర్ణితః - స్వవిషయేభ్యో గన్ధారేభ్యః పురుషస్తస్కరైరభినద్ధాక్షోఽవివేకో దిఙ్మూఢోఽశనాయాపిపాసాదిమాన్ వ్యాఘ్రతస్కరాద్యనేకభయానర్థవ్రాతయుతమరణ్యం ప్రవేశితో దుఃఖార్తో విక్రోశన్ బన్ధనేభ్యో ముముక్షుస్తిష్ఠతి - స కథంచిదేవ కారుణికేన కేనచిన్మోక్షితః స్వదేశాన్ గన్ధారానేవాపన్నో నిర్వృతః సుఖ్యభూత్. తథా- ఏవమేవ సతో జగదాత్మనః స్వరూపాత్తేజోఽబన్నాదిమయం దేహారణ్యం వాతపిత్తకఫరుధిరమేదోమాంసాస్థిమజ్జాశుక్రక్రిమిమూత్రపురీషవచ్ఛీతోష్ణాద్యనేకద్వన్ద్వదుఃఖవచ్చేదం మోహపటాభినద్ధాక్షో భార్యాపుత్రపశుబన్ధ్వాదిదృష్టాదృష్టానేకవిషయతృష్ణాపాశితః పుణ్యాపుణ్యాదికర్మతస్కరైః ప్రవేశితోఽహమముష్య పుత్రః, మమైతే బాన్ధవాః, సుఖ్యహం, దుఃఖీ, మూఢః, పణ్డితో, ధార్మికో, బన్ధుమాన్, జాతో, మృతో, జీర్ణః, పాపీ, పుత్రో మే మృతో, ధనం మే నష్టం, హా హతోఽస్మి, కథం జీవిష్యామి, కా మే గతిః, కిం మే త్రాణ, మిత్యేవమనేకశతసహస్రానర్థజాలవాన్విక్రోశన్ కథంచిదేవ పుణ్యాతిశయాత్పరమకారుణికం కంచిత్సద్బ్రహ్మాత్మవిదం విముక్తబన్ధనం బ్రహ్మిష్ఠం యదా ఆసాదయతి- తేన చ బ్రహ్మవిదా కారుణ్యాద్దర్శితసంసారవిషయదోషదర్శనమార్గో విరక్తస్సంసారవిషయేభ్యః-నాసి త్వం సంసార్యముష్య పుత్రత్వాదిధర్మవాన్. కిం తర్హి. సద్యత్ - తత్త్వమసీత్యవిద్యామోహపటాభినహనాన్మోక్షితో గన్ధారపురుషవచ్చ స్వం సదాత్మానముపసమ్పద్య సుఖీ నిర్వృతస్స్యాదిత్యేతమేవార్థమాహ (ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదేతి)-తస్యాస్యైవమాచార్యవతో ముక్తావిద్యాభినహనస్య తావదేవ- తావానేవ కాలశ్చిరం- క్షేపః. సదాత్మస్వరూపసమ్పత్తేరితి వాక్యశేషః. కియాన్ కాలశ్చిరమితి. ఉచ్యతే- యావన్న విమోక్ష్యే - న విమోక్ష్యత ఇత్యేతత్పురుషవ్యత్యయేన. సామర్థ్యాత్. యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం- తస్యోపభోగేన క్షయాద్దేహపాతో యావదిత్యర్థః. అథ-తదైవ సత్సమ్పత్స్యత ఇతి పూర్వవత్. న హి దేహమోక్షస్య-సత్సమ్పత్తేశ్చ కాలభేదోఽస్తి - యేనాథశబ్ద ఆనన్తర్యార్థస్స్యాత్. నను యథా సద్విజ్ఞానానన్తరమేవ దేహపాతస్సత్సమ్పత్తిశ్చ న భవతి కర్మశేషవశాత్- తథాఽప్రవృత్తఫలాని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేర్జన్మాన్తరసఞ్చితాన్యపి కర్మాణి సన్తీతి తత్ఫలోపభోగార్థం పతితేఽస్మిఞ్శరీరే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. ఉత్పన్నే చ జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కర్మాణి కరోత్యేవేతి తత్ఫలోపభోగార్థం చావశ్యం శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యం. తతశ్చ కర్మాణి-తతశ్శరీరాన్తరమితి జ్ఞానానర్థక్యం- కర్మణాం ఫలవత్త్వాత్. అప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి న బ్రహ్మజ్ఞానేన క్షీయన్తే- కర్మత్వాత్ - ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యుక్తం. తత్ర *జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణీతి స్మృతివిరోధాదథ జ్ఞానవతః క్షీయన్తే కర్మాణి- తదా జ్ఞానప్రాప్తిసమకాలమేవ జ్ఞానస్య సత్సమ్పత్తిహేతుత్వాన్మోక్షస్స్యాదితి శరీరపాతస్స్యాత్. తథా చాచార్యాభావ ఇత్యాచార్యవాన్ పురుషో వేదేత్యనుపపత్తిః, జ్ఞానాన్మోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ. దేశాన్తరప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానవదనైకాన్తికఫలత్వం వా జ్ఞానస్య. న-కర్మణాం ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలవత్త్వవిశేషోపపత్తేః. యదుక్తమప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ధ్రువఫలవత్త్వాద్బ్రహ్మవిదశ్శరీరే పతితే శరీరాన్తరమారబ్ధవ్యమప్రవృత్తకర్మఫలోపభోగార్థమితి- ఏతదసత్ - విదుషః *తస్య తావదేవ చిరమితి శ్రుతేః ప్రామాణ్యాత్. నను *పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీత్యాదిశ్రుతేరపి ప్రామాణ్యమేవ. సత్యమేవం- తథాపి ప్రవృత్తఫలానామప్రవృత్తఫలానాం చ కర్మణాం విశేషోఽస్తి. కథం. యాని ప్రవృత్తఫలాని కర్మాణి, యైర్విద్వచ్ఛరీరమారబ్ధం,- తేషాముపభోగేనైవ క్షయః. యథా ఆరబ్ధవేగస్య లక్ష్యముక్తేష్వాదేర్వేగక్షయాదేవ స్థితిః - న తు లక్ష్యవేధసమకాలమేవ ప్రయోజనం నాస్తీతి- పతనం. అన్యాని త్వప్రవృత్తఫలానీహ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ కృతాని వా క్రియమాణాని వా, అతీతజన్మాన్తరకృతాని వాఽప్రవృత్తఫలాని, జ్ఞానేన దహ్యన్తే ప్రాయశ్చిత్తేనేవ- *జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథేతి స్మృతేశ్చ. *క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీతి చాథర్వణే. అతో బ్రహ్మవిదో జీవనాదిప్రయోజనాభావేఽపి ప్రవృత్తఫలానాం కర్మణామవశ్యమేవ ఫలోపభోగస్స్యాదితి ముక్తేషువత్తస్య తావదేవ చిరమితి యుక్తమేవ చోక్తం యథోక్తదోషచోదనానుపపత్తిః. జ్ఞానోత్పత్తేరూర్ధ్వం చ బ్రహ్మవిదః కర్మాభావమవోచామ *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యత్ర- తచ్చ స్మర్తుమర్హసి. ౨

ఆ.— యథాబన్ధనం- బన్ధనమనుసృత్యేతి యావత్. పణ్డితో మేధావీతి విశేషణద్వయస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (నేతర ఇతి)• వ్యాఖ్యాతం దృష్టాన్తం సోపస్కారమనువదతి (యథేత్యాదినా)• దార్ష్టాన్తికం వ్యాచష్టే (ఏవమితి)- ఆదిశబ్దేన వాయ్వాకాశౌ గృహ్యేతే. మయడ్వికారార్థః. దేహారణ్యస్యానేకానర్థసఙ్కటత్వం కథయతి (వాతేతి)• శీతోష్ణాదీత్యాదిపదేన రాగద్వేషాదిద్వన్ద్వం గృహీతం. తేనానేకేన ద్వన్ద్వేన జాతం దుఃఖం. తదుపేతమిదం- దేహారణ్యమిత్యేతత్. బన్ధ్వాదీత్యాదిశబ్దో మిత్రక్షేత్రాదివిషయః. పుణ్యాపుణ్యాదీత్యాదిపదం అవిద్యాకామవాసనాసఙ్గ్రహార్థం. దేహారణ్యం ప్రవిష్టస్య జన్తోర్విక్రోశనప్రకారం సకారణం సూచయతి (అహమిత్యాదినా)• తస్య సదా దుఃఖిత్వవిశిష్టాం వారయతి (కథంచిదివేతి)- ఆపాతతో బ్రహ్మవిత్త్వమాత్రేణ ముక్తబన్ధనత్వాసిద్ధేర్విశినష్టి (బ్రహ్మిష్ఠమితి)- యదా ఆసాదయతి - తదా సుఖీ స్యాదిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. సంసారవిషయం దోషదర్శనం- తస్య క్షయిష్ణుత్వాదిజ్ఞానం. తస్య మార్గః - వివేకః. స యస్యాచార్యేణ దర్శితో విద్యావతః - స దర్శితసం

సారవిషయదోషదర్శనవాన్. ఆచార్యేణ సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్యాధికారిణః సంసారాన్మోక్షే తత్ప్రకారం దర్శయతి (నాస్తీతి)- యద్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే వాక్యమేవోపాయః- తథాప్యాచార్యోపదేశజనితాతిశయదర్శనాత్తదుపదేశోఽపగత్యస్తద్వాక్యార్థజ్ఞానే ప్రథమో హేతుః. ఉపదేశమాత్రాదస్యనావగత్యన్న వాక్యార్థధీః- తస్య ప్రమాణాద్యసమ్భావనానిరసనసమర్థో విచారోఽపేక్షాపిశబ్దేనవిహితః - తస్య ప్రజ్ఞాతిశయవతి ప్రయోగాదితిభావః. పురుషవ్యత్యయే హేతుమాహ (సామర్థ్యాదితి)-అస్మద్యుపపదేఽసత్యుత్తమపురుషప్రయోగానుపపత్తేస్తేషాం శిష్యానుపపత్తేశ్చేత్యర్థః. యావదిత్యాదివాక్యార్థం స్పష్టయతి (యేనేతి) పూర్వవదితి- సామర్థ్యాత్పురుషవ్యత్యయం లక్షయతి. అథశబ్దస్య సమ్పత్స్యే [illegible]దానన్తర్యమర్థో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి) అథసమ్పత్స్య ఇతి విదేహముక్తిముక్త్వాఽఽక్షిపతి (నన్వితి) అప్రవృత్తఫలానీతిశేషః. ఉత్పన్నేచేతిచకారోఽప్యర్థః. ఏమతానికర్మాణి బ్రహ్మజ్ఞానేన నక్షీయన్తే- కర్మత్వాత్- ప్రవృత్తఫలకర్మవదిత్యర్థః. *క్షీయన్తేచాస్యకర్మాణి * జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణీత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ కాలాత్యయాపదిష్టతేతిశఙ్క్యతే (అత్రేతి) అతిప్రసఙ్గాన్న శ్రుతిస్మృత్యోరన్యథా [illegible]త్యుపసంహరతి (తదేతి) జ్ఞానస్యానర్థక్యముక్త్వాపక్షాన్తరమాహ (దేశాన్తరేతి)- యథా గ్రామప్రాప్త్యుపాయోఽశ్వరథాదేర్జ్ఞానే సత్యసత్యన్తరాయేఽస్యైకస్యదిదేవ గ్రామప్రాప్తిర్భవతి - సత్యన్తరాయవతస్తజ్జ్ఞానేఽపి తత్ప్రాప్తిర్యథా - తథాసముత్పన్నజ్ఞానస్యాపికస్యచిదేవభోగేనక్షీణకర్మాశయస్యమోక్షః- నజ్ఞానమాత్రాదిత్యనియతఫలత్వమిత్యర్థః. కర్మత్వహేతోరప్రయోజకత్వం వదన్నుత్తరమాహ (నకర్మణామితి) నహీత్యాదివాక్యమేవ ప్రపఞ్చయన్నాదౌనఞర్థం స్ఫుటయతి (యదుక్తమితి) తత్ర హేతుమాహ (విదుష ఇతి)- ప్రామాణ్యాత్ - దేహాన్తరానారమ్భవద్దోషప్రసఙ్గాదితిశేషః. శ్రుత్యన్తరమాశ్రిత్యాశఙ్క్యతే (నన్వితి)-తథాచానారబ్ధకర్మవశాద్విదుషోఽపి దేహాన్తరమారబ్ధవ్యమితిశేషః. తత్ప్రామాణ్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి)- తస్మాద్విదుషోఽపి దేహాన్తరమనారబ్ధకర్మవశాదారబ్ధవ్యం. నేత్యాహ (తథాపీతి) విశేషమేవాకాఙ్క్షాద్వారా విశదయతి (కథమిత్యాదినా) ప్రవృత్తఫలత్వమేవ స్ఫుటయతి (మ్రైతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి)-లక్ష్యస్యవేధః- భేదనం. తస్మాదుత్తరకాలమపి పాతపర్యన్తం గతిప్రయోజనం నాస్తీతి సిద్ధిర్లక్ష్యముద్దిశ్యముక్తస్య. తస్యారబ్ధవేగస్యాప్రతిబన్ధేన తేనవేగేనాపాతితస్యముక్తస్యవేగక్షయాదేవస్థితిః. ఉక్తదృష్టాన్తవద్దార్ష్టాన్తికే దేహే విద్యాలాభానన్తరం ఫలం నాస్తీతి నకర్మాణినివర్తన్తే- కింతు భోగక్షయాదేవ- తస్యారబ్ధప్రవృత్తిత్వాదిత్యర్థః. ప్రవృత్తఫలేభ్యోఽప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం విశేషమాహ (అన్యానీతి) నచాప్రవృత్తఫలానాం కర్మణాం ప్రక్షయోఽప్రసిద్ధః- తథావిధస్యైవ పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తేన ప్రక్షయోపయోగాదిత్యాహ (ప్రాయశ్చిత్తేనేతి) ఆరబ్ధఫలాతిరిక్తానాం కర్మణాం జ్ఞానాన్నష్టౌ శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతి (జ్ఞానాగ్నిరిత్యాదినా) ప్రవృత్తాప్రవృత్తఫలేషు కర్మసు సిద్ధవిశేషే ఫలితమాహ (అత ఇతి)-జీవనాదీత్యాదిశబ్దేన పుత్రకళత్రాదిగృహ్యతే. ముక్తస్యాప్రతిబద్ధస్యేషోరివవేగక్షయం గతివద్దేహవ్యవహారవచ్చారబ్ధకర్మణాం ఫలభోగోఽవశ్యమేవస్యాదితి సమ్పన్నః. యతఆరబ్ధకర్మణాం భోగాదేవక్షయః- అతః * తస్యేత్యాదినా యచ్చిరత్వం సమ్పత్తేరుక్తం- తదుక్తమేవేతికృత్వా యథోక్తస్యదోషస్య-సద్యశ్శరీరపాతాదిలక్షణస్యాశఙ్క్యానుపపత్తిరిత్యుపసంహరతి (ఇతీతి)- ఆద్యస్యేతిశబ్దస్యతస్యేత్యనేనసమ్బన్ధః. యత్తూత్పన్నేపి జ్ఞానే యావజ్జీవం విహితాని ప్రతిషిద్ధాని వా కరోత్యేవేతి- తత్రాహ (జ్ఞానోత్పత్తేరితి). ౨

రం.— (తస్యయథాఽభినహనం ప్రముచ్య ప్రబ్రూయాదేతాం దిశం గన్ధారా ఏతాం దిశం వ్రజేత్యాది) యథాకశ్చిత్కారుణికః తస్యఅభినహనం- బన్ధనం ముక్త్వా ఉత్తరతో గన్ధారాస్సన్తి- అతఏతాం దిశం - ఉత్తరాం వ్రజేతి ప్రబ్రూయాచ్చేత్- సః తేనైవ ముక్తః గ్రామాద్గ్రామాన్తరం పృచ్ఛన్ తైరుపదిష్టమార్గః మేధావీ-ఉక్తార్థావిస్మరణశీలః పణ్డితః- ఊహాపోహక్షమధీయుక్తః యథాగన్ధారానేవ పునరభిసమ్పద్యేత- ప్రాప్య నిర్దుఃఖో భవేదిత్యర్థః (ఏవమేవేహాచార్యవాన్ పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్య ఇతి) ఏవమాచార్యోపదేశేన బ్రహ్మాత్మకస్త్వమసి- అతస్తదాత్మకతయా స్వాత్మానమనుసన్ధత్స్వేత్యుపదిష్టస్తదాత్మకత్వమనుసన్ధత్తే. తస్య- ఏతాదృశానుసన్ధాననిష్ఠస్య తావదేవచిరం- తావానేవవిలమ్బః. యావత్ప్రారబ్ధకర్మారబ్ధశరీరాన్నవిమోక్ష్యతే. అథ- తదనన్తరం తు సద్రూపం బ్రహ్మసమ్పత్స్యత ఇత్యర్థః. నవిమోక్ష్యే సమ్పత్స్య ఇతి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. కేచిత్తు తస్య తావదేవ చిరమిత్యత్ర మే ఇత్యధ్యాహారః. తస్యమే తావానేవవిలమ్బః- యావత్కర్మభిర్నవిమోక్ష్యే. అతః పరం బ్రహ్మ సమ్పత్స్య ఇత్యుపాసకస్యానుసన్ధానప్రకారోఽనేనవాక్యేనోచ్యత ఇతివదన్తి. ననుయావన్నవిమోక్ష్య ఇత్యుక్తే కథం శరీరాన్మోక్షసిద్ధిః. ఉచ్యతే- మోక్ష ఇత్యుక్తే కస్మాన్మోక్ష ఇత్యాకాఙ్క్షాయామస్యామేవవిద్యాయాం * అథయదాఽస్యవాఙ్మనసిసమ్పద్యత ఇత్యాదినా దేహాదుత్క్రమణశ్రవణాత్, అన్యత్రచ *శరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య *ధూత్వాశరీరం * అశరీరంవావసన్తం నప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శ్రవణాత్, *త్యక్త్వాదేహం పునర్జన్మ నైతీత్యాదిస్మరణాచ్చ శరీరాన్మోక్ష ఇత్యేవావగమ్యతే. అథసమ్పత్స్య ఇత్యత్రాపి సమ్పత్తేః కర్మాపేక్షాయాం * సతాసోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి వాక్యాన్తరప్రతిపన్నం బ్రహ్మైవకర్మతయా సమ్బధ్యతే ఇత్యవగమ్యతే. ఉత్తరఖణ్డికాయాం చైతద్వివరణప్రవృత్తాయాం దేహమోక్షబ్రహ్మసమ్పత్త్యోః కథనాచ్చ ఏవమేవార్థః. ఏవమేవ వ్యాసార్యైః * తన్నిష్ఠస్యమోక్షోపదేశాదిత్యత్రోక్తం. నచ ఆచార్యవాన్పురుషోవేదేత్యత్ర వేదేత్యస్య శబ్దజ్ఞానమాత్రార్థకత్వం శఙ్క్యం- వేదాన్తేషు విద్యుపాస్త్యోర్వ్యతికరేణ ప్రయోగాత్, శబ్దజ్ఞానమాత్రేణ మోక్షస్య * బుద్ధ్యేషేమప్రాపణం తచ్చానైర్విప్రతిషిద్ధమిత్యాది ప్రమాణప్రతిషిద్ధత్వాత్, చ్చవిదిధాతురుపాసనావాచ్యేవ. ఏవమస్యామపివిద్యాయాం యేనాశ్రుతం శ్రుతంభవత్యమతంమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతమితి విజ్ఞానశబ్దశ్రవణాత్, తస్యచ *శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్, చ్చ ఉపాసనాపరత్వమేవాశ్రయణీయం. వ్యాసార్యైస్తు *ఆచార్యవాన్పురుషోవేదేతి తచ్చార్యవత్తాఫలత్వేన ప్రతిపాదితార్థవిశేషవేదనవచనం తదర్థస్యానుసన్ధేయత్వే లిఙ్గమితి వాక్యార్థజ్ఞానవాచిన ఏవ వేదేత్యస్యానుసన్ధానాపేక్షకత్వముక్తం. చతుర్థాధ్యాయే *, సర్వేపాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి సర్వకర్మప్రదాహ

సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం సఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతో ఇతిభూయఏవ మాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ॥ ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఃఖణ్డః.

ఉ.— పురుషగ్ం సోమ్యోపతాపినంజ్ఞాతయఃపర్యుపాసతేజానాసిమాంజానాసిమామితితస్యయావన్న వాఙ్మనసిసమ్పద్యతేమనఃప్రాణేప్రాణస్తేజసి.తేజఃపరస్యాందేవతాయాంతావజ్జానాతి॥ ౧

అథయదాఽస్యవాఙ్మనసిసమ్పద్యతేమనఃప్రాణేప్రాణస్తేజసితేజఃపరస్యాం దేవతాయామథ నజానాతి॥ ౨

శ్రవణాద్బ్రహ్మనిష్ఠోత్పత్త్యనన్తరమేవసర్వకర్మణాంనాశః. దేహస్థితిస్తుదగ్ధపటాదివత్సంస్కారవశాదప్యుపపద్యతఇతిప్రాప్తేఉచ్యతే- * అనారబ్ధకార్యేఏవతుపూర్వేతదవధేః. విద్యోత్పత్తేఃప్రాచీనేఅనారబ్ధకార్యేఏవసుకృతదుష్కృతేనశ్యతః - నత్వారబ్ధకార్యే- * తస్యతావదేవచిరం యావన్నవిమోక్ష్యఇతిశరీరపాతపర్యన్తావధిశ్రవణాద్యావచ్ఛరీరధారణంప్రారబ్ధకర్మానువృత్తేరవశ్యమ్భావాత్, కర్మవ్యతిరిక్తస్యదేహధారకసంస్కారస్యసద్భావేప్రమాణాభావా, దిత్యుక్తం. తథా *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాఽథసమ్పద్యతఇత్యత్ర, *తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యేఽథసమ్పత్స్య ఇతివిద్యావతోఽపిశరీరపాతమాత్రస్యైవాన్తరాయత్వశ్రవణాత్ ప్రారబ్ధయోఃపుణ్యపాపకర్మణోస్సత్త్వేఽపివిద్యావతోనిశరీరావసానేభవత్యేవ మోక్షఇతిప్రాప్తఉచ్యతే- *భోగేనత్వితరేక్షపయిత్వాఽథసమ్పద్యతే. తుశబ్దఃపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ఇతరే- ఆరబ్ధకార్యేపుణ్యపాపేఫలభోగేనక్షపయిత్వైవబ్రహ్మసమ్పద్యతే. తేచప్రారబ్ధపుణ్యపాపేవిద్యావతోనిశరీరమాత్రోపభోగ్యఫలేచేత్- విద్యావతోనిశరీరావసానేబ్రహ్మసమ్పద్యతే. అనేకశరీరభోగ్యఫలేచేత్- తదవసానేసమ్పద్యతే. భోగేనైవక్షపయితవ్యత్వాత్ప్రారబ్ధకర్మణోః. * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవిమోక్ష్యఇతినతద్దేహవిమోక్షఇత్యుచ్యతే- అపితుదేహారమ్భకకర్మవిమోక్షఏవేతిప్రతిపాదితం. ప్రకృతమనుసరామః. ౨

శం.— (సయఇత్యాది) ఉక్తార్థం. ఆచార్యవాన్యేనక్రమేణసత్సమ్పద్యతే - తంక్రమం దృష్టాన్తేనభూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి. తథాసోమ్యేతిహోవాచ. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— జ్ఞానస్యానర్థక్యం- అవిద్యాతత్కార్యనివర్తనేనసత్సమ్పత్తిహేతుత్వాత్.. నాప్యనైకాన్తికఫలత్వం- అన్తరాయాభావాదిత్యుక్తం. ఇదానీమర్చిరాదిమార్గప్రాప్త్యా- అత్రైవావిద్యానివృత్తిమాత్రేణవాసత్సమ్పత్తిరితిసన్దిహానశ్శఙ్కతే (ఆచార్యవానితి). సంశయానస్య సమ్బోధనార్థముత్తరం వాక్యమవతారయతి (తథేతి) ౩

ఇతిషష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యంసఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతో ఇతి) ఉక్తోర్థః. (భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ) ననుదేహవిమోక్షానన్తరం బ్రహ్మసమ్పత్తిరిత్యయుక్తం- దేవోఽహంమనుష్యోఽహమిత్యభిమానస్యకదాప్యనుపరతతయాయావదాత్మభావిత్వేనదేవాదిశరీరసమ్బన్ధస్యాపియావదాత్మభావిత్వాత్. అతోదేహరాహిత్యాపాదినీబ్రహ్మసమ్పత్తిరపినశ్రద్ధేయేతిమన్వానేనశ్వేతకేతునాభూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితిప్రార్థితస్తథేత్యువాచేత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— పురుషం,హేసోమ్య,ఉపతాపినం- జ్వరాద్యుపతాపవన్తం,జ్ఞాతయః- బాన్ధవాః,పరివార్యోపాసతేముమూర్షుం- జానాసిమాంతవ పితరంపుత్రంభ్రాతరంవేతిపృచ్ఛన్తః. తస్య - ముమూర్షోర్యావన్నవాఙ్మనసిసమ్పద్యతే, మనఃప్రాణే, ప్రాణస్తేజసి, తేజఃపరస్యాందేవతాయా, మిత్యేతదుక్తార్థం. అత్రాన్యదీయంనాస్తి. ౧

రం.— (పురుషగ్ంసోమ్యోపతాపినంజ్ఞాతయఃపర్యుపాసతేజానాసిమాంజానాసిమామితితస్యయావన్నవాఙ్మనసీత్యాది) హేసోమ్య. ఉపతాపినం- మరణవేదనాక్రాన్తంపురుషంబన్ధవోమాంజానాసికిం- మాంజానాసికిమిత్యసకృద్వదన్తఃపరితస్తిష్ఠన్తి. సతుముమూర్షుఃపూర్వోక్తసత్సమ్పత్తిపర్యన్తంతాఞ్జానాతీత్యర్థః. ౧

శం.— సంసారిణోయోమరణక్రమః-సఏవాయంవిదుషోఽపిసత్సమ్పత్తిక్రమఇత్యేతదాహ - పరస్యాందేవతాయాంతేజసిసమ్పన్నేఽథ నజానాతి. అవిద్వాంస్తుతతఉత్థాయ ప్రాగ్భావితంవ్యాఘ్రాదిభావం దేవమనుష్యాదిభావంవావిశతి. విద్వాంస్తు శాస్త్రాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానదీప

ఉ.— సయఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదగ్ సర్వంతత్సత్యగ్ సఆత్మాతత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతిభూయఏవమా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతి హోవాచ॥ …………………… 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

---

9 పురుషగ్ సోమ్యోతహస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్ స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మైతపతేతిస యదితస్య కర్తాభవతితతఏవానృతమాత్మానంకురుతే సోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయపర శుంతప్తంప్రతిగృహ్ణాతిసదహ్యతేఽథహన్యతే॥ ౧

ప్రకాశితం సద్బ్రహ్మాత్మానం ప్రవిశ్యనావర్తతఇత్యేష సత్సమ్పత్తిక్రమః. అన్యేతు మూర్ధన్యయానాడ్యోత్క్రమ్యాదిత్యాదిద్వారేణ సద్గ త్యాహుః. తదసత్- దేశకాలనిమిత్తఫలాభిసన్ధానేనగమనదర్శనాత్. నహిసదాత్మైకత్వదర్శినః సత్యాభిసన్ధస్యదేశకాలనిమిత్తఫలాద్యనృతాభిస పపద్యతే- విరోధాత్. అవిద్యాకామకర్మణాంచగమననిమిత్తానాం సద్విజ్ఞానహుతాశనవిప్లుష్టత్వాద్గమనానుపపత్తిరేవ. * పర్యాప్తకామస్యకృ త్మనస్త్విహైవసర్వే ప్రవిలీయన్తికామాఇత్యాద్యాథర్వణే నదీసముద్రదృష్టాన్తశ్రుతేశ్చ.

ఆ.— నన్వేషసంసారిణోమరణక్రమః- నతువిదుషస్సత్సమ్పత్తిక్రమః- తయోర్విశేషస్యవక్తవ్యత్వాత్. అతఆహ (సంసారిణఇ కరణోపరమ్మోతేజస్సహచరితభూతసూక్ష్మోపసంహారేచ్ఛవిశేషవిజ్ఞానాభావస్సమానఏవవిద్వదవిదుషోరిత్యర్థః. కస్తర్హితయోర్విశేషః- తత్రాహ (ద్వానితి) తతః-తస్మాదజ్ఞాతాత్సదాత్మనస్సకాశాదితియావత్. ఏకదేశిమతముత్థాప్య ప్రత్యాచష్టే (అన్యేత్వితి) భవతువిదుషోఽపితద్వదభిసన్ధిపూ ర్వకంగమనమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి)- ఆదిశబ్దేనగత్యాగతీగృహ్యేతే. సద్విజ్ఞానస్యతద్గమనాదౌయోగ్యేహేత్వన్తరమాహ (అవిద్యేతి)- విదుషోఽవి ద్యాకామకర్మణామభావే ప్రమాణమాహ (పర్యాప్తకామస్యేతి)- ననుకామప్రవిలయఏవాత్ర శ్రూయతే - నావిద్యాకామకర్మనిర్మోకః - తత్రా (నదీతి)- యథానద్యోగఙ్గాద్యాః నామరూపేవిహాయసముద్రం ప్రవిశన్తి- తథావిద్వాన్నామరూపేవిహాయపరంపురుషముపైతీతి- దృష్టాన్తపూర్వి యాః శ్రుతేర్నామరూపబీజావస్థావిద్యాయాలయోఽవగమ్యతే. సత్యామవిద్యాయాం కామాద్యభావేకర్మానుపపత్తిః. తస్మాన్నవిదుషోగతిపూర్వికాసత్స రిత్యర్థః.

రం.— (అథయదాస్యవాఙ్మనసిసమ్పద్యతేమనః ప్రాణఇత్యాది) సత్సమ్పత్త్యనన్తరంతుశ్చాన్నజానాతీత్యర్థః. తతశ్చసర్వేషాం ణదశాయాంసత్సమ్పత్తౌదేహాభిమానానువృత్తేఃతత్ప్రయుక్తదేహసమ్బన్ధనిబన్ధనాశఙ్కాయాఅసమ్భవాత్ * తస్యతావదేవచిరంయావన్నవి క్ష్యఇతిదేహసమ్బన్ధాత్యన్తనివృత్తిప్రతిపాదకశ్రుతేర్నానుపపత్తిరితిభావః.

శం.— (సయఇత్యాది) సమానం. యదిమరిష్యతోముముక్షోశ్చతుల్యాసత్సమ్పత్తిః- తత్రవిద్వాన్ సత్సమ్పన్నోనావర్తతే వర్తతేఽవిద్వాన్, ఇత్యత్రకారణందృష్టాన్తేనభూయఏవమాభగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి. తథాసోమ్యేతిహోవాచ. ……………………

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విమతస్సత్సమ్పన్నఃపునరావృత్తిమర్హతి- సత్సమ్పన్నత్వాత్ - మరణకాలేసత్సమ్పన్నవత్. విమతోవా విశేషవిజ్ఞానాభావో త్యన్తికః- విశేషవిజ్ఞానాభావత్వాత్- అవిదుషోమరణకాలీనవిశేషవిజ్ఞానాభావవదిత్యనుమానాద్విద్వదవిదుషోరవిశేషంమన్వానశ్శఙ్కతే (యదీతి). త్రానృతాభిసన్ధత్వంతాదృగభిసన్ధిమత్త్వంచోపాధిరిత్యనుమానద్వయందూషయితుముత్తరగ్రన్థముత్థాపయతి (తథేతి) … … …

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఏషోఽణిమా) ప్రారబ్ధవినాశానన్తరభావిసమ్పత్తికర్మత్వేనపూర్వఖణ్డికానిర్దిష్టస్సచ్ఛబ్దితస్సఏషోఽణురిత్యర్థః. శిష్ట స్పష్టం. (భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితితథాసోమ్యేతిహోవాచ) ననుదేవమనుష్యాదిప్రకృత్యాత్మకత్వాభిసన్ధానాదనర్థోభవతి - సదా కత్వాభిసన్ధాతునానర్థప్రాప్తిరితినశ్రద్ధేయం- నహ్యభిసన్ధిభేదమాత్రేణమహాపురుషార్థాపురుషార్థావదృష్టచరావితిమన్యమానేనశ్వేతకేతునా భూయ ఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి ప్రార్థితస్తథాస్త్విత్యువాచేత్యర్థః. ……………………

ఇతిషష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శృణుయథాసోమ్య. పురుషం చౌర్యకర్మణిసన్దిహ్యమానం,నిగ్రహాయపరీక్షణాయచోత- అపిహస్తగృహీతం - బద్ధహస్తమా యన్తిరాజపురుషాః. కింకృతవానయమితిపృష్టాశ్చాహుః- అపహార్షీద్ధనమస్యాయం. తేచాహుః- కిమపహరణమాత్రేణబన్ధనమర్హతి- అన్యథాదత్తే ధనైర్బన్ధనప్రసఙ్గాత్. ఇత్యుక్తాఃపునరాహుః (స్తేయమకార్షీత్)- చౌర్యేణధనమపహార్షీదితి. తేష్వేవంవదత్సుఇతరోఽపహ్నుతేనాహంతత్కర్తేః తేచాహుస్సన్దిహ్యమానాః- స్తేయమకార్షీస్త్వమస్యధనస్యేతి. తస్మింశ్చాపహ్నువతిఆహుః- పరశుమస్మైతపతేతి - శోధయత్వాత్మానమితి. సయది

అథయదితస్యాకర్తాభవతితతఏవసత్యమాత్మానంకురుతేససత్యాభిసన్ధస్సత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తంప్రతిగృహ్ణాతిసనదహ్యతేఽథముచ్యతే॥ ౨

సయథాతత్రనదాహ్యేతైతదాత్మ్యమిదగ్ంసర్వం తత్సత్యగ్ంసఆత్మాతత్త్వమసిశ్వేతకేతోఇతి తద్ధాస్య విజజ్ఞావితివిజజ్ఞావితి॥ …………………………………… ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఃఖణ్డః.

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషదిషష్ఠప్రపాఠకస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER TIRUPATI

⁂

స్య- స్తైన్యస్యకర్తాభవతి, బహిశ్చాపహ్నుతే,- సఏవంభూతస్తతఏవానృతం- అన్యథాభూతంసన్తమన్యథాఆత్మానంకురుతే. సతథాఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమన్తర్ధాయ - వ్యవహితంకృత్వాపరశుంతప్తంమోహాత్ప్రతిగృహ్ణాతి - సదహ్యతే. అథహన్యతేరాజపురుషైఃస్వకృతేనానృతాభిసన్ధిదోషేణ. ౧

ఆ.— నిగ్రహాయపరీక్షణాయ - పరీక్షాద్వారేణ నిగ్రహార్థమితియావత్. అపహరణమాత్రేణబన్ధనేప్రతిగృహీతురపి బన్ధనప్రసక్త్యాన్తస్యాత్మానృతంబన్ధనకారణమిత్యాహ (అన్యథేతి)-తతఏవ- అనృతాభిసన్ధత్వాదేవేత్యర్థః. ౧

రం.— *ఐతదాత్మ్యమిదంసర్వంతత్సత్యమితిసత్యభూతంసదాత్మత్వమనుసన్ధానస్తైన్యానర్థనివృత్తిః-. నతుప్రకృత్యాత్మత్వలక్షణాసత్యానుసన్ధాననిష్ఠస్యానర్థపరిహారఇత్యాహ (పురుషంసోమ్యోతహస్తగృహీతమానయన్త్యపహార్షీత్స్తేయమకార్షీత్పరశుమస్మైతపతేతి) హేసోమ్య. లోకేరాజపురుషాః హస్తేపురుషంగృహీత్వాఆనయన్తి. కోఽపరాధోఽనేనకృతఇతిపరైఃపృష్టాస్సన్తఃఅపహారంకృతవాన్. చౌర్యరూపేణాపహారంకృతవాన్. అపహృత్యచాపనిహ్నుతే. అతఏతస్యశోధనార్థంపరశుం - అయఃపిణ్డమస్మైతపతేతివదన్తఆనయన్తీత్యర్థః. (సయదితస్యకర్తాభవతి తతఏవానృతమాత్మానంకురుతేసోఽనృతాభిసన్ధోఽనృతేనాత్మానమిత్యాది) సః-హస్తగృహీతఃపురుషఃనమయాద్రవ్యమపహృతమితిద్రవ్యాపహారమపహ్నువానఃయద్యపహారస్యకర్తాస్యాత్ - తదాఅసత్యప్రతిజ్ఞత్వాత్స్వాత్మానమనృతంకరోతి. అనృతాభిసన్ధ్యన్తర్హితస్సతప్తంపరశుంరాజపురుషార్పితంహస్తేనప్రతిగృహ్ణాతి. తతస్సదహ్యతే, రాజపురుషైర్హన్యతే, చేత్యర్థః. ౧

శం.— అథయదితస్య- కర్మణోఽకర్తాభవతి - తతఏవసత్యమాత్మానంకురుతే. సతయాస్తైన్యాకర్తృతయాత్మానమన్తర్ధాయపరశుం తప్తంప్రతిగృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధస్సన్నదహ్యతేసత్యవ్యవధానాత్. అథముచ్యతేచమృషాభియోక్తృభ్యః. తప్తపరశుహస్తతలసంయోగస్యతుల్యత్వేపిస్తేయకర్త్రకర్త్రోరనృతాభిసన్ధోదహ్యతే- నతుసత్యాభిసన్ధః. ౨

ఆ.— (తతఏవేతి) స్తైన్యస్యకర్మణోఽకర్తృత్వాదేవేత్యర్థః. దృష్టాన్తేవివక్షితమంశమనువదతి (తప్తేతి). ౨

రం.— (అథయదితస్యాకర్తాభవతితతఏవసత్యమాత్మానంకురుతేససత్యాభిసన్ధఃసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయేత్యాది) సయదితస్య- చౌర్యస్యఅకర్తైవసన్నాహమపహార్షమితిప్రతిజానీయాత్ - తదాసత్యాభిసన్ధివశేనైవాత్మానంసత్యంకృత్వాసత్యేనాత్మానమన్తర్ధాయపరశుంతప్తం గృహ్ణాతి. సత్యాభిసన్ధివశాదేవప్రతిబద్ధదాహోరాజపురుషైర్ముచ్యతే. ౨

శం.— సయథాసత్యాభిసన్ధస్తప్తపరశుగ్రహణకర్మణిసత్యవ్యవహితహస్తతలత్వాన్నదాహ్యేత- నదహ్యేతేత్యేతత్. ఏవంసద్బ్రహ్మసత్యాభిసన్ధేతరయోఃశరీరపాతకాలేచతుల్యాయాంసత్సమ్పత్తౌవిద్వాన్సత్సమ్పద్యనపునర్వ్యాఘ్రదేవాదిదేహగ్రహణాయావర్తతే- అవిద్వాంస్తువికారానృతాభిసన్ధఃపునర్వ్యాఘ్రాదిభావందేవతాదిభావంవాయథాకర్మయథాశ్రుతంప్రతిపద్యతే. యదాత్మాభిసన్ధ్యనభిసన్ధికృతేమోక్షబన్ధనే, యచ్చమూలంజగతో, యదాయతనాఃయత్ప్రతిష్ఠాశ్చసర్వాఃప్రజాః, యదాత్మకంచసర్వం, యచ్చాజమమృతమభయంశివమద్వితీయం,- తత్సత్యంసఆత్మాతవ. అతస్తత్త్వమసిహేశ్వేతకేతోఇతి- ఉక్తార్థమసకృద్వాక్యం. కఃపునరసౌశ్వేతకేతుస్త్వంశబ్దార్థః. యోఽహంశ్వేతకేతురుద్దాలకస్యపుత్రఇతివేదాత్మాన, మాదేశంశ్రుత్వామత్వావిజ్ఞాయచ- అశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతంవిజ్ఞాతుంపితరంపప్రచ్ఛ *కథంనుభగవస్సఆదేశోభవతీతి,. సఏషోఽధికృతశ్శ్రోతామన్తావిజ్ఞాతాతేజోఽబన్నమయకార్యకరణసఙ్ఘాతంప్రవిష్టాపరైవదేవతానామరూపవ్యాకరణాయాదర్శేఇవపురుషః, సూర్యాదిరివజలాదౌప్రతిబిమ్బరూపేణ,. సఆత్మానంకార్యకరణేభ్యఃప్రవిభక్తంసద్రూపంసర్వాత్మానంప్రాక్పితుశ్శ్రవణాన్నవిజజ్ఞౌ. అథేదానీంపి

త్రా ప్రతిబోధిత స తత్త్వమసీతి దృష్టాన్తైశ్శ్వేతకేతుశ్చైతత్- పితురస్య హ కిలోక్తం సదేవాహమస్మీతి విజజ్ఞౌ- విజ్ఞాతవాన్. ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. కిం పునరత్ర షష్ఠే వాక్యప్రమాణేన జనితం ఫలితమాత్మని. కర్తృత్వభోక్తృత్వయోరధికృతత్వవిజ్ఞాననివృత్తిస్తస్య ఫలం- యదవోచామ త్వం శబ్దవాచ్యమర్థం శ్రోతుం మన్తుం చాధికృతమవిజ్ఞాతవిజ్ఞానఫలార్థం. ప్రాక్చైతస్మాద్విజ్ఞానాదహమేవం కరిష్యామ్యగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి, అహమేవాత్రాధికృతః, ఏషాం చ కర్మణాం ఫలమిహాముత్ర చ భోక్ష్యే, కృతేషు వా కర్మసు కృతకర్తవ్యస్స్యామిత్యేవం కర్తృత్వభోక్తృత్వయోరధికృతోఽస్మీత్యాత్మని యద్విజ్ఞానమభూత్- తస్య యత్సజ్జగతో మూలమేకమేవాద్వితీయం- తత్త్వమసీత్యనేన వాక్యేన ప్రతిబుద్ధస్య నివర్తతే- విరోధాత్. న హ్యేకస్మిన్నద్వితీయ ఆత్మన్యయమహమస్మీతి విజ్ఞాతే మమేదమనేన కర్తవ్యమిదం కృత్వాఽస్య ఫలం భోక్ష్య ఇతి వా భేదవిజ్ఞానముపపద్యతే. తస్మాత్సత్యాద్వితీయాత్మవిజ్ఞానేన వికారానృతజీవాత్మవిజ్ఞానం నివర్తత ఇతి యుక్తం. నను తత్త్వమసీత్యత్ర త్వం శబ్దవాచ్యే సద్బుద్ధిరాదిశ్యతే - యథా ఆదిత్యమన ఆదిషు బ్రహ్మాదిబుద్ధిః, యథా చ లోకే ప్రతిమాదిషు విష్ణ్వాదిబుద్ధిః, - తద్వత్. న తు సదేవ త్వమితి. యది సదేవ శ్వేతకేతుస్స్యాత్ - కథమాత్మానం న విజానీయాత్- యేన తస్మై తత్త్వమసీత్యుపదిశ్యతే. న- ఆదిత్యాదివాక్యవైలక్షణ్యాత్. ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదావితిశబ్దవ్యవధానాన్న సాక్షాద్బ్రహ్మత్వం గమ్యతే, రూపాదిమత్త్వాచ్చాదిత్యాదీనాం,, ఆకాశమనసోశ్చేతిశబ్దవ్యవధానాదేవాబ్రహ్మత్వం. ఇహ తు సత ఏవ దేహే ప్రవేశం దర్శయిత్వా తత్త్వమసీతి నిరఙ్కుశం సదాత్మభావముపదిశతి. నను పరాక్రమాదిగుణస్సింహోఽసి త్వమితివత్ తత్త్వమసీతి స్యాత్. న - మృదాదివత్సదేకమేవాద్వితీయం తత్త్వమిత్యుపదేశాత్. న చోపచారవిజ్ఞానాత్ తస్య తావదేవ చిరమితి సత్సమ్పత్తిరుపదిశ్యతే - మృషాత్వాదుపచారవిజ్ఞానస్య - త్వమిన్ద్రో యమ ఇతివత్, నాపి స్తుతిః- అనుపాస్యత్వాచ్ఛ్వేతకేతోః. నాపి సచ్ఛ్వేతకేతుత్వోపదేశేన స్తూయతే- న హి రాజా దాసస్త్వమితి స్తుతస్స్యాత్. నాపి సతస్సర్వాత్మన ఏకదేశనిరోధో యుక్తః- తత్త్వమసీతి- దేశాధిపతేరివ గ్రామాధ్యక్షత్వమితి. న చాన్యా గతిరిహ సదాత్మత్వోపదేశాదర్థాన్తరభూతా సమ్భవతి. నను సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రమిహ కర్తవ్యతయా చోద్యతే- న త్వజ్ఞాతం సదస్మీతి జ్ఞాప్యత ఇతి చేత్. నన్వస్మిన్పక్షేఽపి అశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యాద్యనుపపన్నం. న - సదస్మీతి బుద్ధివిధేః స్తుత్యర్థత్వాత్. న- ఆచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరమిత్యుపదేశాత్. యది హి సదస్మీతి బుద్ధిమాత్రం కర్తవ్యతయా విధీయతే- న తు త్వంశబ్దవాచ్యస్య సద్రూపత్వమేవ- తదా నాచార్యవాన్వేదేతి జ్ఞానోపాయోపదేశో వాచ్యస్స్యాత్. యథా అగ్నిహోత్రం జుహుయాదిత్యేవమాదిష్వర్థప్రాప్తమేవాచార్యవత్త్వమితి- తద్వత్. తస్య తావదేవ చిరమితి చాక్షేపకరణం న యుక్తం స్యాత్ - సదాత్మతత్త్వేఽవిజ్ఞాతేఽపి సకృద్బుద్ధిమాత్రకరణే మోక్షప్రసఙ్గాత్. న చ తత్త్వమసీత్యుక్తే నాహం సదితి ప్రమాణవాక్యజనితా బుద్ధిర్నివర్తయితుం శక్యా, నోత్పన్నేతి వా శక్యం వక్తుం,- సర్వోపనిషద్వాక్యానాం తత్పరతయైవోపక్షయాత్. యథాఽగ్నిహోత్రాదివిధిజనితాగ్నిహోత్రాదికర్తవ్యతాబుద్ధిర్నామ యథార్థత్వమనుత్పన్నత్వం వా న శక్యతే వక్తుం - తద్వత్. యదుక్తం సదాత్మా సన్నాత్మానం కథం న జానీయాదితి- నాసౌ దోషః- కార్యకరణసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తోఽహం జీవః కర్తా భోక్తేత్యపి స్వభావతః ప్రాణినాం విజ్ఞానాదర్శనాత్ . కిము తస్య సదాత్మవిజ్ఞానం. కథమేవం వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానే సతి తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సమ్భవతి- దృశ్యతే చ. తద్వత్తస్యాపి దేహాదిష్వాత్మబుద్ధిత్వాన్న స్యాత్సదాత్మవిజ్ఞానం. తస్మాద్వికారానృతాభిసన్ధికృతజీవాత్మత్వవిజ్ఞాననివర్తకమేవేదం వాక్యం తత్త్వమసీతి సిద్ధమితి.. 3

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

ఆ.— తదనువాదపూర్వకం దార్ష్టాన్తికమాహ (స య ఏష ఇతి). ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదివ్యాచష్టే (యథాత్మేతి). త్వం తదసీతి త్వమర్థోద్దేశేన తదర్థభావో విధీయతే- తత్రోద్దేశ్యస్య శరీరద్వయవిశిష్టస్య విరోధాదశరీరబ్రహ్మత్వం విధాతుమశక్యమితి మన్వానశ్చోదయతి (కిం పునరితి)- త్వంపదేన వాచ్యస్య లక్ష్యస్య వా బ్రహ్మత్వానుయోగస్త్వయోచ్యతే. నాద్యః- అఙ్గీకారాత్. న ద్వితీయః- శరీరద్వయవైశిష్ట్యోపలక్షితస్య శ్రోతృత్వాద్యధ్యాసాస్పదస్య త్వంపదలక్ష్యస్య బ్రహ్మత్వవిధానే విరోధాస్ఫురణాదితి పరిహరతి (యో హమితి) విజ్ఞాయ చ- వేదేత [illegible]ర్థేన సహ సమ్బన్ధః. తస్య సతస్సకాశాదౌపాధికో భేదః- వస్తుతస్త్వైక్యమితి మత్వాహ (తేజోబన్నమయమితి). త్వంపదార్థం శ్వేతకేతుం నిర్ధార్య తద్ధాస్యేత్యాదివ్యాచష్టే (స ఆత్మానమితి) అజ్ఞాతార్థప్రకాశనం మానఫలం- తస్య స్వప్రకాశే బ్రహ్మణి నోపపత్తిరితి మన్వానశ్చోదయతి (కిం పునరితి) అత్ర- ఆత్మనీతి సమ్బన్ధః. స్వప్రకాశే స్వప్రకాశాతిశయస్య మానఫలస్యాసమ్భవేఽప్యధ్యస్తవ్యావృత్తిస్తత్ఫలం భవిష్యతీత్యుత్తరమాహ (కర్తృత్వేతి) అశ్రుతస్య శ్రవణాయ, మతస్య మననాయ, విజ్ఞాతస్య విజ్ఞానఫలసిద్ధయే, చాధికృతం యమర్థం త్వంపదవాచ్యమవోచామ- తస్య స్వాత్మని క్రియాకర్తృత్వే ఫలభోక్తృత్వే చ యన్మిథ్యైవాధికృతత్వవిజ్ఞానం- తన్నివృత్తిర్మానఫలమితి యోజనా. యథోక్తం మానఫలమేవ ప్రపఞ్చయతి (ప్రాక్చేతి). అహమేవాత్రాధికృతశ్చేతి చకారస్య సమ్బన్ధః. (తస్యేతి) అజ్ఞస్యేత్యర్థః. విరోధమేవ స్ఫోరయతి (న హీతి). ప్రమాణఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి) తత్త్వమసీతి వాక్యం ముఖ్యైకత్వపరమితి స్వపక్షముక్త్వా పరపక్షం శఙ్కతే (నన్వితి). ఆధ్యాసికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలమ్బనమితి స్వపక్షం దృష్టాన్తేనోక్త్వా సిద్ధాన్తం దూషయతి (నన్వితి)- శ్వేతకేతోస్సన్మాత్రత్వే తదజ్ఞానాయోగాదసకృదుపదేశానిష్టిరిత్యర్థః. కిమధ్యాసవాక్యసామాన్యాదాధ్యాసికమేకత్వం సామానాధికరణ్యాలమ్బనం- కిం వా ముఖ్యైకత్వే బాధకసద్భావాదితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా)- యథా లోకేషు శుక్తికాం రజతమితి ప్రత్యేతీత్యాదావితిశ

బ్దపరం సామానాధికరణ్యం న వస్తునిష్ఠం దృష్టం-తథాప్యసనాఖ్యానామపి * ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశ ఇత్యాదీనామితి శబ్దపరసామానాధికరణ్యవశాదవస్తునిష్ఠత్వం గమ్యతే. న తథా * తత్త్వమసి వాక్యస్యావస్తునిష్ఠత్వం-ఇతిశబ్దపరత్వాభావేన సామానాధికరణ్యస్య స్వరూపపర్యవసాయిత్వనిశ్చయాదిత్యర్థః. ఇహ త్వితి-ప్రకరణోక్తిః. (ఇహ ప్రవేశం దర్శయిత్వేతి) అత్ర తేజో ఽబన్నమయం సఙ్ఘాతమిహేతి వ్యపదిశతి. జీవబ్రహ్మణోర్భేదగ్రాహిప్రమాణవిరోధాన్న ముఖ్యమేకత్వం- కిం తు చైతన్యగుణసామాన్యాద్గౌణమితి ద్వితీయం శఙ్క్యతే (నన్వితి).యథా మృదాదికారణమేవ ఘటాదికార్యం-న పృథగస్తి-తథా సర్వమిదం నామరూపాదికార్యం సన్మాత్రం, తచ్చ సర్వప్రకారభేదరహితమేకరసం చాత్మేతి, ముఖ్యోపదేశదర్శనాన్న గౌణమేకత్వమిత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా) ఇతశ్చ నోపచరితమేకత్వమిత్యాహ (న చేతి).ఔపచారికవిజ్ఞానస్య స్తుత్యర్థత్వే ప్రమాణమాహ (త్వమితి) కించ- గౌణమేకత్వం వదతా స్తుత్యర్థత్వం విధిపరత్వం వా వాక్యస్య వక్తవ్యం. అద్యేఽపి స్తుతిశేషో ఽసతో నావస్తునః స్తుతిరితి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నాపీతి).ఉపాస్యత్వాత్తస్య స్తుతిరితి ద్వితీయమాశఙ్క్య నిరాకరోతి (నాపి సదితి).ఇతశ్చ శ్వేతకేతుం ప్రత్యుపదేశేన సతో ఽనుపాస్యత్వమిత్యాహ (నాపి సత ఇతి).శ్వేతకేతోరుపాస్యత్వే న స్తుత్యసమ్భవే కృతకృత్యత్వాభావాత్ ... సుతరాం ... ఏకత్వం వాక్యస్య యుక్తమిత్యాశఙ్క్య- ... ఉపాస్యత్వమాత్రప్రతీతేశ్చ నైవమిత్యాహ (న చేతి).వికల్పాన్తరముత్థాపయతి (నను సదసీతీతి).ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానవిరోధాన్న దృష్టివిధిపరత్వమిత్యుత్తరమాహ (నన్వితి).గౌణపక్షే పితుర్వాక్యాఽనుపపత్తిరిత్యర్థః. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా విరోధో ... కార్యస్యాభావాదిత్యాహ (నేతి).నేదమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం దృష్టివిధిస్తుతిః - కార్యకారణానన్యత్వాదియుక్తిభిరుపపాదితత్వాత్, ద్విపక్షే చాసత్యావాదినిరాసాయ చాచార్యవతో ... ఉపదేశానర్థక్యాత్. ... జ్ఞానఫలత్రైవిద్యాసుస్థాననిష్ఠే, స్వీకృతేఽపి తస్య చ తేనైవా ... ఇత్యుత్తరమాహ (నాచార్యవానితి).తదేవ వివృణోతి (యది హీతి) ఆచార్యవత్త్వమితి - నోపదిశ్యత ఇతి శేషః. ఇతశ్చ నేదం వాక్యం దృష్టివిధిపరమిత్యాహ (తస్యేతి).సదాత్మత్వే ... తేన సర్వదాఽస్మి తవ రోక్షబుద్ధియా ... సమ్భావనా ... యథా ... అన్యథా. ... తస్మాన్నేదం దృష్టివిధిపరమిత్యర్థః. కించ- విధివాదినా ప్రతీయమానస్యైకత్వస్య ప్రామాణ్యం ... వాచ్యం - తదుభయమపి దుర్వచమిత్యాహ (న చేతి) * తత్త్వమసీత్యధికారిణాం ప్రత్యక్షేణైవ ప్రమాణభూతేన తేనైవ వాక్యేన ... సద్బ్రహ్మాహమిత్యుత్పన్నబుద్ధిః- తాం నివర్తయితుం నాహం సదితి బుద్ధిరుత్పన్నాపి ... శక్యతే- ... శ్రుతవాక్యస్య తథాపి ... . సదా ... సద్బ్రహ్మాహమితి బుద్ధిరేకత్వ స్నేనైవ ... శక్యం- అధికారిణః ప్రవృత్తిజనకో విధిః ... . తస్య స్వాప్నభేదప్రత్యయవన్మిథ్యాత్వానుమానాగోచరత్వాత్. ఇతశ్చ తత్త్వమసి వాక్యం ... ఇత్యాహ (సర్వోపనిషదితి) * తత్త్వమసి వాక్యార్థో యథార్థాబుద్ధిః, స్నాపితభవత్యేవ బుద్ధిరితి తదుక్తం దృష్టాన్తేనాహ (యథేతి)-జీవే ... స్వభావో బ్రహ్మాత్మత్వక్రమమనూద్య దూషయతి (యదుక్తమితి) లోకాయతాతిరిక్తానాం దేహాద్వ్యతిరిక్తజీవస్య ... - తథా బ్రహ్మ ... జ్ఞానసాధనాదేవ నావభాసిష్యతే. తథా చ ... స్వభావో బ్రహ్మత్వయుక్తం - ... ఇత్యాహ (తాద్యేతి).దేహవ్యతిరిక్తాత్మవాదినాం ... దేహవ్యతిరిక్తోఽహమిత్యేవం ... ఇత్యాశఙ్క్య- ... (కథమితి) దేహాదసఙ్ఘాతాదతిరిక్తోఽహమిత్యేవం వ్యతిరిక్తవిజ్ఞానే సతి కథం తేషాం కర్తృత్వాదివిజ్ఞానం సమ్భవతి- ... . - దృశ్యమానత్వాదిత్యర్థః. సిద్ధే దృష్టాన్తే దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదితి).దేహాద్వ్యతిరిక్తస్య సతో ఽస్య ప్రతిభానవత్ ... శ్వేతకేతోర్దేహాదివ్యావృత్త్యాభిమానిత్వాత్సదాత్మని బ్రహ్మణి విజ్ఞానం న స్యాత్- అతస్తత్స్వభావస్యాపి బ్రహ్మభావస్య ప్రతిభానమజ్ఞానకృతమిత్యర్థః. వాక్యస్యార్థాన్తరపరత్వాసమ్భవే ఫలితముపసంహరతి (తస్మాదితి) మహావాక్యస్యోక్తయుక్తిభిరర్థాన్తరపరత్వాసమ్భవాద్ ... తం జీవాత్మైక్యే ... అజ్ఞానం - తస్య నిదానస్య నివర్తకమేవేదం * తత్త్వమసి వాక్యం- తత్త్వమసి ... జీవబ్రహ్మణోరైక్యం ... ఇత్యర్థః. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీశుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం షష్ఠప్రపాఠకభాష్యటీకా.

* * *

౭౦.— (స యథా తత్ర నాదాహ్యేత) సః- సత్యాభిసన్ధః పుమాంస్తత్ర- పరశుగ్రహణే యథా న దాహ్యేత - న దహ్యేత ఇత్యర్థః. ఏవం సదాత్మకత్వలక్షణసత్యాభిసన్ధిః పుమాన్ సాంసారికైరనర్థైర్న స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. (ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి) అతస్సర్వస్య సదాత్మకత్వానుసన్ధానమేవ సత్యాభిసన్ధిరితి సత్యాభిసన్ధిః ... త్వమపి సదాత్మక ఇతి సదాత్మకత్వరూపసత్యాభిసన్ధిమాన్భవ. తేన సంసారదాహేనాభిభూతో ముచ్యస ఇత్యర్థః. (తద్ధాస్య విజజ్ఞావితి విజజ్ఞావితి) సచ్ఛబ్దితం తత్- పరం బ్రహ్మ అస్య - గురోర్వచనాత్ విజజ్ఞౌ-జ్ఞాతవాన్ శ్వేతకేతురిత్యర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. అత్ర వ్యాసార్యైః * తద్ధాస్య విజజ్ఞావిత్యత్ర విజజ్ఞావితి పదం * అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి ప్రక్రమశ్రుతవిజ్ఞానశబ్దసమానార్థకం- అత ఉపాసనవచనమిత్యుక్తం- తదుపపన్నాభిప్రాయేణ - పూర్వత్రాప్రకృతోపాసనత్వాచ్ఛ్రవణేన * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్వితి వాక్యేన * తన్మే విజానీహీతి వాక్యేన చ ప్రస్తుతవిజ్ఞానవిషయత్వాదస్య విజజ్ఞావితి పదస్య, తత్ర చ వాక్యే ఉపాసనప్రసక్తేరభా

వాక్. నను విజ్ఞాపయత్విత్యత్రోపాసనం కారయత్విత్యర్థో యుక్తః- * త్రివృత్త్రివృదేకైకాభవతితన్మేవిజానీహీతివాక్యే, * భూయఏవమాభగవాన్విజ్ఞాపయత్వితివాక్యే, * తద్ధాస్యవిజజ్ఞావితివిజజ్ఞావితివాక్యే, చపూర్వత్ర త్రివృత్కరణే శ్రుతస్య విజ్ఞానాతేరుపాసనార్థత్వాభావేన ఇహాపి తథాత్వస్యైవయుక్తత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు త్రివృత్కరణప్రకరణేచాత్ర చ శ్రుతానాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వే దోషాభావాదేతేషాం విజ్ఞానశబ్దానాముపాసనార్థత్వమేవ. అథవా-మధ్యేవిజ్ఞానశబ్దానాం తథాత్వే ఉపక్రమోపసంహారైకరూప్యార్థముపక్రమస్థవిజ్ఞానశబ్దవదుపసంహారస్థం * విజజ్ఞావితిపదముపాసనార్థమేవేతివదన్తి. ఏతద్విషయమధికరణంలిఖ్యతే- సమన్వయాధ్యాయే ప్రథమపాదే- సర్వం హి జగత్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం దృష్టం - లోకే హ్యేకస్యైవరూపయౌవనశాలినో యోషిత్పిణ్డస్య భర్తారం ప్రతి సుఖరూపత్వం, సపత్నీజనం ప్రతి దుఃఖరూపత్వం, కాముకపురుషాన్తరం ప్రతి మోహరూపత్వం, చదృష్టం. అతస్సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా సత్త్వరజస్తమోమయస్య జగతస్తదనురూపమేవ కారణం వక్తవ్యమితియుక్తిసిద్ధం త్రిగుణాత్మకం ప్రధానం సర్వజ్ఞకపిలస్మృతిసిద్ధం సద్విద్యాప్రతిపాద్యమితి పూర్వపక్షే ప్రాప్తఉచ్యతే - * ఈక్షతేర్నాశబ్దం. శబ్దః ప్రమాణమేవ నభవతి యస్య తదశబ్దం - ఆనుమానికమితియావత్. ఆనుమానికం ప్రధానం * సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి సచ్ఛబ్దితం - అపితు పరం బ్రహ్మైవ. కుతః. ఈక్షతేః - ఈక్షణాదిత్యర్థః. యద్యపి * ఇక్శ్తిపౌధాతునిర్దేశే వక్తవ్యావితి ఈక్షతిశబ్దో ధాతువాచీ - తథాపీహ ధాతువాచినా ఈక్షతిశబ్దేనార్థోలక్ష్యతే. * తదైక్షతబహుస్యాం ప్రజాయేయేతీతి సచ్ఛబ్దితస్యేక్షణకథనాత్, అచేతనే ఈక్షణాసమ్భవాత్,. న హ్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తస్యచోపన్యాసేనానుమానవేషత్వప్రతీతేరానుమానికమేవ ప్రధానమిహ ప్రతిపాద్యత ఇతిశఙ్క్యం - ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తోపన్యాసేపి ప్రధానభూతహేత్వవయవానుపదేశేనానుమానోపన్యాసరూపత్వాభావాత్. నచ * తేజసాసోమ్యశుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛేతి కార్యలిఙ్గోపన్యాసాత్ అనుమానవివక్షా ప్రతీయత ఇతివాచ్యం - ఉపక్రమోపసంహారాద్యనన్యథాసిద్ధతాత్పర్యలిఙ్గతయా కార్యలిఙ్గోపన్యాసేపి సాఙ్ఖ్యాభిమతసుఖదుఃఖమోహాన్వితత్వరూపహేతూపన్యాసాదర్శనాత్. * గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్. నను * తత్తేజ ఐక్షతేత్యచేతనే తేజఆదౌ శ్రుతస్యేక్షణస్య ముఖ్యస్యాసమ్భవేన కార్యోన్ముఖ్యలక్షణార్థస్యైవ సమాశ్రయణీయతయా సచ్ఛబ్దితేపి స్తూయమానమీక్షణం గౌణమస్త్వితిచేన్న- * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మేతి సత ఆత్మత్వప్రతిపాదకశ్రుతికోపప్రసఙ్గేన గౌణేక్షణప్రాయపాఠస్యానాదర్తవ్యత్వాత్, తేజః ప్రభృతిశబ్దానామపి పరమాత్మపరతయా తత్రాపీక్షణస్య ముఖ్యత్వసమ్భవాచ్చ. * తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. * తస్యతావదేవచిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి సదాత్మకత్వవిద్యానిష్ఠస్య శరీరపాతమాత్రాన్తరాయ బ్రహ్మసమ్పత్తిలక్షణమోక్షశ్రవణాత్. నహి ప్రకృత్యాత్మత్వానుసన్ధాననిష్ఠస్య మోక్షస్సాఙ్ఖ్యమతేపి సమ్ప్రతిపన్నః. * హేయత్వావచనాచ్చ. యదిసచ్ఛబ్దితం ప్రధానం స్యాత్ - తర్హి సదాత్మకత్వం ముముక్షోర్హేయతయోపదేశ్యం స్యాత్- నత్వనుసన్ధేయత్వేనేత్యర్థః. * ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. ప్రధానవిజ్ఞానేన తత్కార్యాచేతనమాత్రవిజ్ఞానేపి చిదచిదాత్మకసర్వప్రపఞ్చవిజ్ఞానాభావేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా పీడ్యేత. * స్వాప్యయాత్. సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నోభవతీతి శ్రుతిః సత్సమ్పత్తిం * స్వమపీతోభవతీతి స్వాప్యయత్వేనబోధయతి. సచ్ఛబ్దితస్య ప్రధానత్వే స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వం నోపపద్యతే. బ్రహ్మత్వే తు స్వశబ్దార్థభూతమాత్మత్వముపపద్యతే. తథా అచేతనే అకారణే జీవస్యాప్యయశబ్దితో లయశ్చ నోపపద్యతే. * గతిసామాన్యాత్. సర్వేషు వేదాన్తేషు * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు చేతనకారణత్వావగతేస్తత్సామ్యమేవేహాపి వక్తవ్యం- అతస్తదైకార్థ్యాయేహాపి సచ్ఛబ్దితం బ్రహ్మైవ కారణత్వేన నిర్దిశ్యతే. * శ్రుతత్వాచ్చ. అస్యామేవోపనిషది సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యాద్వితీయత్వనామరూపవ్యాకర్తృత్వసర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వసర్వాధారత్వాపహతపాప్మత్వాదీనాం శ్రవణాన్నాచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దితమితి స్థితం. ౩

ఇతి షష్ఠప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే షష్ఠప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

శేషాయయః కరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్స మునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

* * *

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

సప్తమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదస్తగ్ం హోవాచ యద్వేత్థ తేన మోపసీద తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి॥ ౧

శం.— పరమార్థతత్త్వోపదేశప్రధానపరః షష్ఠోఽధ్యాయః- సదాత్మైకత్వనిర్ణయపరతయైవోపయుక్తః. న సతోఽర్వాగ్వికారలక్షణాని తత్త్వాని నిర్దిష్టానీత్యతస్తాని నామాదీని ప్రాణాన్తాని క్రమేణ నిర్దిశ్య తద్ద్వారేణాపి భూమాఖ్యం నిరతిశయం తత్త్వం నిర్దేక్ష్యామి శాఖాచన్ద్రదర్శనవదితీమం సప్తమం ప్రపాఠకమారభతే. అనిర్దిష్టేషు హి సతోఽర్వాక్తత్త్వేషు సన్మాత్రే చ నిర్దిష్టేఽన్యదప్యవిజ్ఞాతం స్యాదిత్యాశఙ్కా కస్యచిత్స్యాత్ - సామాభూదితి వా తాని నిర్దిదిక్షతి. అథవా - సోపానారోహణవత్ స్థూలాదారభ్య సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ బుద్ధివిషయం జ్ఞాపయిత్వా తదతిరిక్తే స్వారాజ్యేఽభిషేక్ష్యామీతి నామాదీని నిర్దిదిక్షతి. అథవా- నామాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టాని తత్త్వాని- అతితరాం చ తేషాముత్కృష్టతమం భూమాఖ్యం తత్త్వమితి తత్స్తుత్యర్థం నామాదీనాం క్రమేణోపన్యాసః. ఆఖ్యాయికా తు పరవిద్యాస్తుత్యర్థా. కథం. నారదో దేవర్షిః కృతకర్తవ్యస్సర్వవిద్యోపి సన్ననాత్మజ్ఞత్వాచ్ఛుశోచైవ - కిము వక్తవ్యమన్యోఽల్పవిజ్జన్తురకృతపుణ్యాతిశయోఽకృతార్థ ఇతి. అథవా- నాన్యదాత్మజ్ఞానాన్నిరతిశయశ్రేయస్సాధనమస్తీత్యేతత్ప్రదర్శనార్థం సనత్కుమారనారదాఖ్యాయికా ఆరభ్యతే. యేన సర్వవిజ్ఞానసాధనశక్తిసమ్పన్నస్యాపి నారదస్య దేవర్షేః శ్రేయో న బభూవ- యేనోత్తమాభిజనవిద్యావృత్తసాధనశక్తిసమ్పత్తినిమిత్తాభిమానం హిత్వా ప్రాకృతపురుషవత్సనత్కుమారముపససాద శ్రేయస్సాధనప్రాప్తయే. అతః ప్రఖ్యాపితం భవతి నిరతిశయశ్రేయఃప్రాప్తిసాధనత్వమాత్మవిద్యాయా ఇతి. అధీహి- అధీష్వ భగవః- భగవన్నితి హ- కిలోపససాద. అధీహి భగవ ఇతి- మన్త్రః. సనత్కుమారం- యోగీశ్వరం బ్రహ్మనిష్ఠం నారద ఉపసన్నవాన్. తం- న్యాయేనోపసన్నం హోవాచ. యదాత్మవిషయే కించిద్వేత్థ- తేన- తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద- ఇదమహం జానే ఇతి. తతోహం- భవతో విజ్ఞానాత్తే- తుభ్యమూర్ధ్వం వక్ష్యామి. ౧

ఆ.— షష్ఠసప్తమయోరధ్యాయయోస్సమ్బన్ధం వక్తుకామః షష్ఠే వృత్తం కీర్తయతి (పరమార్థేతి)- ఉత్తమాధికారిణం ప్రత్యబాధితతత్త్వబోధనం ప్రధానం. తత్పరోఽతీతోఽధ్యాయః. స సతో బ్రహ్మణః ప్రత్యగ్నిశ్చయపరత్వేనైవ వ్యాఖ్యాత ఇత్యర్థః. అధ్యాయాన్తరభూమికామారచయతి (న సత ఇతి)- మధ్యమమధికారిణం ప్రతి పరమ్పరయా బ్రహ్మాత్మత్వముపదేష్టుం సప్తమప్రపాఠకప్రవృత్తిరిత్యర్థః. సన్వత్రాపి బ్రహ్మాత్మత్వమేవోపదేష్టుమిష్టం చేత్- కిమితి తర్హి నామాదీని తత్త్వాని నిర్దిశ్యన్తే- తత్రాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి)- వాశబ్దశ్శఙ్కానిరాసార్థః. యద్వా - ద్వయోరధ్యాయయోరద్వితీయబ్రహ్మాత్మవిషయత్వావిశేషేపి సాక్షాత్పరమ్పరాభ్యామపౌనరుక్త్యముక్తం. సమ్ప్రతి నామాదీనాముత్తరోత్తరభూయస్త్వవిశిష్టానాం సన్మాత్రవిజ్ఞానేనాజ్ఞానాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమయుక్తమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మవిదస్సర్వజ్ఞత్వం స్పష్టీకర్తుముత్తరగ్రన్థాన్తరప్రారమ్భ ఇత్యాహ (అనిర్దిష్టేష్వితి). నామాదిసఙ్కీర్తనస్య తాత్పర్యాన్తరమాహ (అథవేతి)- అధమోఽధికారీ నామాదీని బ్రహ్మత్వేనోపాస్య తత్ఫలం చ భుక్త్వా క్రమేణ సాక్షాద్బ్రహ్మభావం ప్రాప్నోతీతి ప్రదర్శయితుముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః. శాఖాచన్ద్రదర్శనన్యాయేనాధమస్యాధికారిణో బ్రహ్మసిద్ధిస్వీకారార్థం- మధ్యమస్యాధికారిణో ధ్యానార్థం వా నామాదిసఙ్కీర్తనమిత్యుక్తం. ఇదానీముత్తమమేవాధికారిణమధికృత్య భూమస్తుత్యర్థం నామాదివచనమితి మతాన్తరమాహ (అథవా నామాదీతి). అధ్యాయసమ్బన్ధముక్త్వా ఆఖ్యాయికాసమ్బన్ధమాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి). స్తుత్యర్థత్వమేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)- తథా చ పరవిద్యయా కృతార్థత్వాత్తస్యాః స్తుతిరత్ర వివక్షితేతి శేషః. అతీతాధ్యాయాదిషు సదాత్మత్వవిజ్ఞానాదన్యదేవ దేవతోపాసనం మోక్షసాధనమిత్యాశఙ్క్యాతన్నిషేధేన సదాత్మవిజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వం దృఢీకర్తుమాఖ్యాయికాప్రవృత్తేతి పక్షాన్తరమాహ (అథవేతి). ద్వితీయమాఖ్యాయికాతాత్పర్యం ప్రపఞ్చయతి (యేనేత్యాదినా) సర్వస్యాపి- జ్ఞేయస్య యద్విజ్ఞానం- తస్య సాధనం- ఉత్పాదనం. తత్ర శక్త్యా సమ్పన్నః. వేదవేదాఙ్గాభిజ్ఞస్యాపీతి యావత్. అస్తి హి నారదస్యోత్తమాభిజనే జన్మ - బ్రహ్మణో మానసపుత్రత్వాత్. అస్తి చోత్తమా కర్మవిద్యా. అస్తి చ వృత్తం- సదాచరణం. అస్తి చ శ్రవణధ్యానాదిసాధనశక్తీనాం- ధర్మాధర్మసాధనస్య వా శరీరస్య శక్తేస్సమ్పత్తిశ్చ. జన్మాదయో నిమిత్తం యస్యాభిమానస్య- తం త్యక్త్వేతి యావత్. ఇతిశబ్దోఽధ్యాయాఖ్యాయికయోస్సమ్బన్ధోక్తిసమాప్త్యర్థః. అధ్యయనేన జ్ఞానం లక్ష్యతే. తథా చాధీష్వ- జ్ఞాపయేత్యర్థః. మన్త్రః- ఉపసదనస్యేతి శేషః. న్యాయేన- * సమిత్పాణిరిత్యాదిశాస్త్రోక్తవిధివశాదితి యావత్. ౧

రం.— భూమవిద్యా ప్రస్తూయతే (అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద సనత్కుమారం నారదః) సనత్కుమారం యోగీన్ద్రం నారదఋషిః అధీహి భగవ ఇతి మన్త్రోచ్చారణపూర్వకం విధివదుపసన్న ఇత్యర్థః. అధీహి- అధీష్వేత్యర్థః. (తం హోవాచ) తం- ఉపసన్నం నారదం సనత్కుమా

ఉ.— స హోవాచర్గ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యగ్ం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాగ్ం సర్పదేవజనవిద్యామేతద్భగవోఽధ్యేమి ॥ ౨

సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిత్ శ్రుతగ్ం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి తగ్ం హోవాచ యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్ ॥ ౩

రతు వాచేత్యర్థః. తదేవాహ (యద్వేత్థ తేన మోపసీద) యత్త్వం జ్ఞాతవానసి- తదిదమహం జానామీతి తత్ప్రఖ్యాపనేన మాముపసీద (తతస్త ఊర్ధ్వం వక్ష్యామీతి) తత ఊర్ధ్వం- జ్ఞాతాంశాతిరిక్తం. జ్ఞాతాంశస్యోపదేశో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౧

శం.— ఇత్యుక్తవతి స హోవాచ- నారదః. ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి- స్మరామి. *యద్వేత్థేతి విజ్ఞానస్య పృష్టత్వాత్. తథా- యజుర్వేదం, సామవేదమాథర్వణం చతుర్థం- వేదం, వేదశబ్దస్య ప్రకృతత్వాత్. ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమం - వేదం. వేదానాం- భారతపఞ్చమానాం వేదం- వ్యాకరణమిత్యర్థః. వ్యాకరణేన హి పదాదివిభాగశ ఋగ్వేదాదయో జ్ఞాయన్తే. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం - ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం- మహాకాలాదినిధిశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం- నీతిశాస్త్రం. దేవవిద్యాం- నిరుక్తం. బ్రహ్మణః - ఋగ్యజుస్సామాఖ్యస్య విద్యా- బ్రహ్మవిద్యా- శిక్షాకల్పచ్ఛన్దశ్చితయస్తాః. భూతవిద్యాం- భూతతన్త్రం. క్షత్రవిద్యాం - ధనుర్వేదం. నక్షత్రవిద్యాం- జ్యౌతిషం. (సర్పదేవజనవిద్యాం) సర్పవిద్యాం- గారుడం. దేవజనవిద్యాం- గన్ధయుక్తినృత్యగీతవాద్యశిల్పాదివిజ్ఞానాని. ఏతత్సర్వం హే భగవోఽధ్యేమి. ౨

ఆ.— అధ్యయనవాచిపదం స్మరణపరతయా కథం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్వేత్థేతి) గన్ధయుక్తిః - కుఙ్కుమాదిసమ్పాదనం. ౨

రం.— (స హోవాచ) సః- నారదః. (ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి) హే భగవః. అధ్యేమి - స్మరామి. వేద్మీతి యావత్. *యద్వేత్థేతి వేదనస్యోక్తత్వాత్. (యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమం) *వేదానధ్యాపయామాస మహాభారతపఞ్చమానితివద్గాదిభిరితిహాసస్యాత్ర పఞ్చమత్వోక్తిః. (వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం) వేదానాం - ఋగాదీనాం వేదం- ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగావేదకం. వ్యాకరణమిత్యర్థః. పిత్ర్యం- శ్రాద్ధకల్పం. రాశిం- గణితం. దైవం- ఉత్పాతజ్ఞానం. నిధిం - నిధిదర్శనోపాయప్రదర్శకశాస్త్రం. వాకోవాక్యం- తర్కశాస్త్రం. ఏకాయనం - ఏకాయనశాఖాం. (దేవవిద్యాం బ్రహ్మవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవజనవిద్యాం) దేవవిద్యా - దేవతోపాసనప్రకారవిద్యా. బ్రహ్మవిద్యా - వేదాఙ్గభూతశిక్షాదివిద్యా. భూతవిద్యా- వశీకరణవిద్యా. క్షత్రవిద్యా- ధనుర్వేదః. నక్షత్రవిద్యా- జ్యౌతిషం. సర్పవిద్యా - గారుడవిద్యా. దేవవిద్యా- గాన్ధర్వశాస్త్రం. జనవిద్యా- ఆయుర్వేదః. (ఏతద్భగవోఽధ్యేమి) అహమేతత్సర్వం జానామీత్యర్థః. ౨

శం.— సోఽహం భగవ ఏతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దార్థమాత్రవిజ్ఞానవానేవాస్మీత్యర్థః. సర్వో హి శబ్దోఽభిధానమాత్రం. అభిధానం చ సర్వం మన్త్రేష్వన్తర్భవతి. (మన్త్రవిదేవాస్మి) మన్త్రవిత్- కర్మవిదిత్యర్థః. *మన్త్రేషు కర్మాణీతి హి వక్ష్యతి. నాత్మవిత్ - నాత్మానం వేది. నన్వాత్మాపి మన్త్రైః ప్రకాశ్యత ఏవేతి కథం మన్త్రవిచ్చ నాత్మవిత్. న- అభిధానాభిధేయభేదస్య వికారత్వాత్. న చ వికార ఆత్మేష్యతే. నన్వాత్మాప్యాత్మశబ్దేనాభిధీయతే. న- *యతో వాచో నివర్తన్తే *యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యాదిశ్రుతేః. కథం తర్హి *ఆత్మైవాధస్తాత్ *స ఆత్మేత్యాదిశబ్దా ఆత్మానం ప్రత్యాయయన్తి. నైష దోషః- దేహవతి ప్రత్యగాత్మని భేదవిషయే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దో దేహాదీనామాత్మత్వే ప్రత్యాఖ్యాయమానే యత్పరిశిష్టం- తదవాచ్యమపి ప్రత్యాయయతి. యథా సరాజికాయాం దృశ్యమానాయాం ఛత్రధ్వజపతాకాదివ్యవహితేఽదృశ్యమానేఽపి రాజన్యేష రాజా దృశ్యత ఇతి భవతి శబ్దప్రయోగః. తత్ర కోఽసౌ రాజేతి రాజవిశేషనిరూపణాయాం దృశ్యమానేతరప్రత్యాఖ్యానేఽన్యస్మిన్నదృశ్యమానేఽపి రాజని రాజప్రతీతిర్భవేత్- తద్వత్. తస్మాత్సోఽహం మన్త్రవిత్-కర్మవిదేవాస్మి. కర్మకార్యం చ సర్వం వికార ఇతి వికారజ్ఞ ఏవాస్మి. నాత్మవిత్-నాత్మప్రకృతిస్వరూపజ్ఞ ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం *ఆచార్యవాన్పురుషో వేదేతి. *యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. శ్రుతం- ఆగమజ్ఞానమస్త్యేవ హి - యస్మాన్మే- మమ భగవద్దృశేభ్యః- యుష్మత్సదృశేభ్యః. తరతి- అతిక్రామతి శోకం- మనస్తాపం- అకృతార్థబుద్ధితామాత్మవిదితి. అతస్సోఽహమనాత్మవిత్త్వాత్, హే భగవశ్శోచామి- అకృతార్థబుద్ధ్యా సన్తప్యే సర్వదా. తం మా- మాం శోకస్య- శోకసాగరస్య పారం భగవాంస్తారయత్వాత్మజ్ఞానోడుపేన. కృతార్థబుద్ధిమాపాదయతు. అభయం గమయత్విత్యర్థః. తం- ఏవముక్తవన్తం హోవాచ. యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసి. అధ్యయనేన తదర్థజ్ఞానముపలక్ష్యతే. జ్ఞాతవానసి యదేతత్. నామైవైతత్- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుతేః. ౩

ఉ.— నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద అథర్వణశ్చతుర్థ ఇతిహాసపురాణః పఞ్చమో వేదానాం వేదః పిత్ర్యో రాశిర్దైవో నిధిర్వాకోవాక్యమేకాయనం దేవవిద్యా బ్రహ్మవిద్యా భూతవిద్యా క్షత్రవిద్యా నక్షత్రవిద్యా సర్పదేవజనవిద్యా నామైవైతన్నామోపాస్స్వేతి॥ ౪

స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో నామ్నో భూయ ఇతి నామ్నో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ …………………… ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఃఖణ్డః.

ఆ.— తత్ర సర్వజ్ఞః స్వతన్త్రః స్వయంకృతకృత్యో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (సోఽహమితి)- కథం మన్త్రవిదిత్యస్య కర్మవిదితి వ్యాఖ్యానమిత్యాశఙ్క్యాహ (మన్త్రేష్వితి). మన్త్రవిదేవ నాత్మవిదిత్యత్ర విరోధం చోదయతి (నన్వితి)- మన్త్రవిత్త్వే తత్ప్రకాశ్యాత్మవిత్త్వమపి స్యాత్ - తదభావే మన్త్రవిత్త్వమపి న యుక్తమిత్యర్థః. అభిధానమభిధేయమిత్యేవంరూపస్య భేదస్య వికారత్వేన మిథ్యాత్వా, దాత్మనశ్చ వికారత్వానఙ్గీకారా, న్మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావాన్న విరోధ ఇతి పరిహరతి (నాభిధానేతి). ఆత్మనో వికారత్వాభావేఽప్యభిధేయత్వమేష్టవ్యమితి శఙ్కతే (నన్వితి). శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన నిరాచష్టే (నేత్యాదినా). ఆత్మశబ్దేనాత్మనోఽభిధేయత్వాభావే వాక్యశేషాదివిరోధస్స్యాదిత్యాశఙ్కతే (కథం తర్హీతి). ఆత్మశబ్దేనావాచ్యస్యాత్మనస్తేన లక్షణయా ప్రతిపత్తిసమ్భవాన్నోపక్రమోపసంహారవిరోధోఽస్తీత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి)- విశిష్టే గృహీతశక్తిశ్శబ్దో విశేషణే ప్రత్యుక్తే యత్సన్మాత్రం పరిశిష్టం - తదవాచ్యమపి లక్షణయా బోధయతీత్యర్థః. కేవలాత్మవిషయస్యాత్మశబ్దస్య తద్దర్శనమన్తరేణ విశిష్టాత్మదృష్టిమాత్రేణ కథం ప్రయోగః - కథం వా తత్ప్రయోగేపి వివక్షితాత్మధీరిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తేన పరిహరతి (యథేత్యాదినా). ఆత్మనో ముఖ్యవృత్త్యా మన్త్రప్రకాశ్యత్వాభావే ఫలితమాహ (తస్మాదితి). శబ్దార్థజ్ఞానమాత్రేణాత్మవిత్త్వం న భవతీత్యనేనాచార్యోపదేశజనితజ్ఞానవత ఏవాత్మవిత్త్వమిత్యుక్తం- తత్ర ప్రమాణమాహ (అత ఏవేతి). ఔపదేశికజ్ఞానవిషయత్వం తర్హి స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత ఇతి). మా తర్హి తవాత్మవిద్యాభూదిత్యాశఙ్క్య శోకనివృత్త్యుపాయత్వేన తదపేక్షాం సూచయతి (శ్రుతమితి)- ఆత్మజ్ఞానోడుపేన- ఆత్మజ్ఞానాఖ్యేన ప్లవేనేతి యావత్. కథం మదీయమర్థజ్ఞానం సర్వం నామమాత్రమిత్యాశఙ్క్యాహ (వాచారమ్భణమితి). ౩

రం.— (సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిచ్ఛ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితీత్యాది) హే భగవః - పూజావన్. అహమేతత్సర్వం జానన్నపి మన్త్రవిదేవాస్మి- శబ్దబ్రహ్మనిష్ఠ ఏవాస్మి. యద్వా - మన్త్రప్రధానకర్మనిష్ఠ ఇతి వాఽర్థః. నాత్మవిదస్మి - న పరబ్రహ్మవిత్. ఆత్మశబ్దస్య తస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్, జీవస్యాపేక్షికాత్మత్వేన నిరఙ్కుశాత్మత్వాభావా, చ్చ. మన్త్రవిత్త్వాదాత్మవిత్త్వే కిమధికం స్యాదిత్యత్రాహ- భగవద్దృశేభ్యః- భవాదృశేభ్యో మహద్భ్యః ఆత్మవిచ్ఛోకం - సంసారం తరతీతి మే శ్రుతమేవ హి - మ ఇతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ. మయా శ్రుతమిత్యర్థః. (సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయత్వితి) ఏతాదృశవిద్యాసమ్పన్నోఽప్యహమాత్మజ్ఞానరాహిత్యాచ్ఛోకార్ణవే పతితోఽస్మీత్యర్థః. తం- తాదృశం మాం భగవానాత్మజ్ఞానేన శోకార్ణవస్య పారం తారయత్విత్యువాచేత్యర్థః. (తం హోవాచ) సనత్కుమార ఇతి శేషః. (యద్వై కిఞ్చైతదధ్యగీష్ఠా నామైవైతత్) అధ్యగీష్ఠాః- అధీతవానసీత్యర్థః. అత్ర తేషాం నామ్నైవాత్మేతి ప్రతివచనే దాతవ్యే నామైవైతదితి అధీతఋగ్వేదాదిసామానాధికరణ్యేన ప్రతివక్తుః సామానాధికరణ్యనిర్దేశార్హత్వమేవాత్మత్వమితి భావః. ౩

శం.— (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాది) నామైవైతత్. నామోపాస్స్వ- బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మబుద్ధ్యా. యథా ప్రతిమాం విష్ణుబుద్ధ్యోపాస్తే- తద్వత్. ౪

ఆ.— ఉక్తముపపాదయతి (నామ వా ఇతి). తదుపసంహరతి (నామైవేతి). కేన రూపేణేదం నామాదర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి). ఉపాస్తిప్రకారం దృష్టాన్తేన స్ఫుటయతి (యథేతి) ౪

రం.— తదేవ ప్రపఞ్చయతి (నామ వా ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదినా) స్పష్టోఽర్థః. ఉపసంహరతి (నామైవైతదితి) నామరూపమయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య, విశిష్య ఋగ్వేదాదిలక్షణశబ్దరాశేః నామరూపత్వా, చ్చ సర్వం నామైవేత్యర్థః. తతః కిమిత్యత్రాహ (నామోపాస్స్వేతి) అత్ర బ్రహ్మేతి శేషః. నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్స్వేత్యర్థః. ౪

శం.— స యస్తు నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే- తస్య యత్ఫలం భవతి-తచ్ఛృణు. యావన్నామ్నో గతం-యావన్నామ్నో గోచరం. తత్ర-తస్మిన్నామవిషయేఽస్య యథాకామచారః- కామచరణం రాజ్ఞ ఇవ స్వవిషయే భవతి. యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఇతి- ఉపసంహారః. కిమస్తి భగవో నా

ఉ.— వాగ్వావనామ్నోభూయసీవాగ్వాఋగ్వేదంవిజ్ఞాపయతియజుర్వేదగ్ సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణంపఞ్చమంవేదానాంవేదంపిత్ర్యగ్ రాశిందైవంనిధింవాకో వాక్యమేకాయనం దేవవిద్యాంబ్రహ్మవిద్యాంభూతవిద్యాంక్షత్రవిద్యాంనక్షత్రవిద్యాగ్ సర్ప దేవజన విద్యాందివంచపృథివీంచవాయుంచాకాశంచాపశ్చ తేజశ్చ దేవాగ్ శ్చమనుష్యాగ్ శ్చపశూగ్ శ్చ వయాగ్ంసిచ తృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికంధర్మంచాధర్మంచసత్యంచానృతంచసాధు చాసాధుచహృదయజ్ఞంచాహృదయజ్ఞంచయద్వైవాఙ్నాభవిష్యన్నధర్మోనాధర్మోవ్యజ్ఞాపిష్యన్నసత్యంనానృతంనసాధునాసాధు నహృదయజ్ఞో నాహృదయజ్ఞో వాగెవైతత్సర్వంవిజ్ఞాపయతివాచముపాస్స్వేతి॥ ౧

మ్నోవావభూయః-అధికతరం. యద్బ్రహ్మదృష్ట్యర్హమన్యదిత్యభిప్రాయః. సనత్కుమారఆహ- నామ్నోవావభూయోఽస్త్యేవ. ఇత్యుక్తఆహ- యద్యస్తి- తన్మేభగవాన్ బ్రవీత్వితి. ౫

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— నామ్ని బ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్యమానేకింస్యాదితి. ఆహ (సయస్త్వితి). యోనామేత్యాదివాక్యస్యపౌనరుక్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (యోనామేతి) ౫

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం.— తస్యఫలమాహ (సయోనామబ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతి) నామప్రవృత్తిర్యావతిదేశే తావతిదేశే నామబ్రహ్మోపాసకస్యయథేష్టంసఞ్చరణంభవతీత్యర్థః. ఉక్తమేవపునరుపసంహరతి (యోనామబ్రహ్మేత్యుపాస్తఇతి) ఆత్మానంజిజ్ఞాసమానం ప్రతిబ్రహ్మత్వేననామోపదర్శనస్యఆత్మత్వబ్రహ్మత్వే అన్యూనానతిరిక్తవృత్తిధర్మావితిభావః. బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం బృహత్త్వంనామ్నినపుష్కలమితిమత్వానామోపదేశేనాపరితుష్టస్సన్నారదః పృచ్ఛతి(అస్తిభగవోనామ్నోభూయ ఇతి) వైపుల్యార్థాత్ బహుశబ్దాదాతిశాయనికే ఈయసుని ప్రత్యయేభూయ ఇతిరూపం. కింనామ్నోపివిపులతరంకించిదస్తీతి ప్రశ్నార్థః. వైపుల్యంచగుణోత్కర్షకృతం - నతుపరిమాణకృతం - తథైవోత్తరత్రప్రపఞ్చనాదితి ద్రష్టవ్యం. అత్రనామ్నోబృహత్త్వలక్షణబ్రహ్మత్వేకథితేతతోఽపికింబృహదస్తీతి ప్రష్టవ్యేతతోఽపికింభూయోఽస్తీతి ప్రశ్నాద్భూయస్త్వంబృహత్త్వంచైకమితిజ్ఞాప్యతే. గురురాహ (నామ్నోవావభూయోఽస్తీతి) శిష్యఆహ (తన్మే భగవాన్బ్రవీత్వితి) స్పష్టోర్థః.. ౫

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (వాగ్వావ) వాగితి - ఇన్ద్రియంజిహ్వామూలాదిష్వష్టసుస్థానేషుస్థితంవర్ణానామభివ్యఞ్జకం. వర్ణాశ్చనామేతినామ్నోవాగ్భూయసీత్యుచ్యతే- కార్యాద్ధికారణంభూయోదృష్టంలోకే. యథాపుత్రాత్పితా - తద్వత్. కథంచవాఙ్నామ్నోభూయసీతి. ఆహ - వాగ్వాఋగ్వేదంవిజ్ఞాపయతి- అయమృగ్వేదఇతి. తథా- యజుర్వేదమిత్యాది- సమానం. హృదయజ్ఞం - హృదయ ప్రియం. తద్విపరీతం-అహృదయజ్ఞం. యత్- యదివాఙ్నాభవిష్యత్. వాగభావేఽధ్యాపనాభావః. తదర్థశ్రవణాభావః. తచ్ఛ్రవణాభావేధర్మాదినవ్యజ్ఞాపిష్యత్ - నవిజ్ఞాతమభవిష్యదిత్యర్థః. తస్మాద్వాగేవైతచ్ఛబ్దోచ్చారణేనసర్వంవిజ్ఞాపయతి. అతోభూయసీవాఙ్నామ్నః. తస్మాద్వాచంబ్రహ్మేత్యుపాస్స్వ. ౧

ఆ.— వాగ్వావనామ్నోభూయసీత్యుక్తయోర్వాఙ్నామ్నోరేకత్వాద్వ్యాప్యవ్యాపకత్వానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యవ్యాచష్టే (వాగిన్ద్రియమితి)- జిహ్వామూలాదిష్విత్యాదిశబ్దేనోరఃకణ్ఠశిరోదన్తోష్ఠనాసికాతాలూనిగృహ్యన్తే. వాగిన్ద్రియస్యవర్ణేభ్యోభివ్యఙ్గ్యేభ్యోభూయస్త్వేపినామ్నస్తుభూయస్త్వంకుతస్త్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్ణాశ్చేతి)- తయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావేపికథంవ్యాప్యవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కార్యాద్ధీతి). వాచోనామ్నోభూయస్త్వంప్రశ్నపూర్వకంప్రపఞ్చయతి (కథంచేత్యాదినా). ఇతశ్చవాచోభూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (యద్యదీతి). అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంతస్యాః భూయస్త్వసిద్ధేఃఫలితమాహ (తస్మాదితి).

రం.— గురురాహ (వాగ్వావనామ్నోభూయసీ) వావశబ్దః ప్రసిద్ధా. తదేవ ప్రపఞ్చయతి (వాగ్వాఋగ్వేదంవిజ్ఞాపయతి) ౧ నైశబ్దోఽవధారణే. (యజుర్వేదంసామవేదమాథర్వణంచతుర్థమిత్యాది) హృదయజ్ఞః- మనోజ్ఞః. హృదయప్రియఇత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ఏతత్సర్వంవాగేవవిజ్ఞాపయతీతిపూర్వేణాన్వయః. వాగభావేఏతజ్జ్ఞానంనాస్తీత్యపిదర్శయతి (యద్వైవాఙ్నాభవిష్యన్నధర్మోనాధర్మోవ్యజ్ఞాపిష్యత్) వాగిన్ద్రియాభావే వేదాధ్యయనాద్యభావాద్ధర్మాదికంవిజ్ఞాతంచనాభవిష్యదిత్యర్థః. (నసత్యంనానృతంనసాధునాసాధునహృదయజ్ఞోనాహృదయజ్ఞ ఇత్యాది) స్పష్టం. ౧

సయో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావద్వాచోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోవా చం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవో వాచోభూయఇతివాచో వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

ఉ.— మనోవావవాచో భూయోయథావై ద్వేవామలకే ద్వేవాకోలేద్వౌ వాక్షౌముష్టిరనుభవత్యేవంవాచంచనామచమనోనుభవతిసయదామనసా మనస్యతిమన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతేకర్మాణికుర్వీయేత్యథకురుతేపుత్రాగ్ంశ్చపశూగ్ంశ్చేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛత ఇమంచలోకమముంచేచ్ఛేయేత్యథేచ్ఛతేమనోహ్యాత్మామనోహిలోకోమనోహిబ్రహ్మమనఉపాస్స్వేతి॥ ౧

శం.— సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— సయోవాచమిత్యాద్యన్యదిత్యుచ్యతే. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయోవాచంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావద్వాచోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతీత్యాది) సర్వంపూర్వవత్...... ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మనః- మనస్యనవిశిష్టమన్తఃకరణంవాచోభూయః. తద్ధిమనస్యనవ్యాపారవద్వాచంవక్తవ్యే ప్రేరయతి. తేనవాఙ్మనస్యన్తర్భవతి. యచ్చయస్మిన్నన్తర్భవతి- తత్తస్యవ్యాపకత్వాత్తతోభూయోభవతి. యథావైలోకే ద్వేవాఆమలకే- ఫలే. ద్వేవాకోలే - బదరఫలే. ద్వౌవాఽక్షౌ- విభీతకఫలేముష్టిరనుభవతి- ముష్టిస్తేఫలేవ్యాప్నోతి. ముష్టౌహితేఽన్తర్భవతః. ఏవంవాచంచనామచామలకాదివన్మనోఽనుభవతి. సయదాపురుషోయస్మిన్కాలేమనసా- అన్తఃకరణేనమనస్యతి- మనస్యనం- వివక్షాబుద్ధిః. కథం. మన్త్రానధీయీయ- ఉచ్చారయేయమితి. ఏవంవివక్షాంకృత్వాఽథాధీతే. తథా- కర్మాణికుర్వీయేతి- చికీర్షాబుద్ధింకృత్వాఽథకురుతే. పుత్రాంశ్చపశూంశ్చేచ్ఛేయేతి- ప్రాప్తీచ్ఛాంకృత్వాతత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే - పుత్రాదీన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. తథా - ఇమంచలోకమముంచోపాయేనేచ్ఛేయమితి-తత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానేనాథేచ్ఛతే- ప్రాప్నోతి. ఆత్మనఃకర్తృత్వంభోక్తృత్వంచసతిమనసి- నాన్యథేతిమనోహ్యాత్మేత్యుచ్యతే. (మనోహిలోకః) సత్యేవహిమనసిలోకోభవతితత్ప్రాప్త్యుపాయానుష్ఠానంచేతి. మనోహిలోకోయస్మాత్ - తస్మాన్మనోహిబ్రహ్మ. యతఏవం- తస్మాన్మనఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— మనశ్శబ్దస్యవృత్తిమాత్రవిషయత్వంవ్యావర్తయతి (మనఇతి).కథంతస్యవాచోభూయస్త్వం- తదాహ (తద్ధీతి).వాచోమనస్యన్తర్భావేపికుతోమనసస్తస్యాభూయస్త్వం- తత్రాహ (యచ్చేతి).మనసావాగాదేర్వ్యాప్తిందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా).ఇతశ్చమనసోఽస్తిభూయస్త్వమిత్యాహ (సయదేతి).వివక్షాబుద్ధిః- తాంకరోతీతిశేషః. ఇచ్ఛేయమితి- ఇచ్ఛాంకృత్వేతిశేషః. తస్యాత్మత్వముపపాదయతి (ఆత్మనఇతి).తస్యలోకత్వంసాధయతి (సత్యేవేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— గురురాహ (మనోవావవాచోభూయఇత్యాది) (యథావైద్వేవామలకేద్వేవాకోలేద్వౌవాఽక్షౌముష్టిరనుభవత్యేవంవాచంచనామచమనోఽనుభవతి) యథాఆమలకఫలద్వయంవా - కోలఫలద్వయంవా - విభీతకఫలద్వయంవా - ముష్టావన్తర్గతంభవతి - ఏవంవాఙ్నామనీమనస్యన్తర్గతేఇత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి (సయదామనసామనస్యతిమన్త్రానధీయీయేత్యథాధీతేకర్మాణికుర్వీయేత్యథకురుతేఇత్యాది) సః- పురుషోయదామనసామన్త్రానధీయీయ- మన్త్రానుచ్చారయేయమితిమనస్యతి- మనుతే. తదనన్తరమేవాధీతే. కర్మాణికరవాణీతిమననానన్తరమేవకర్మాణికురుతే. పుత్రాంశ్చపశూంశ్చేచ్ఛేయం, ఇమంచలోకంఅముంలోకంచేచ్ఛేయ, మితిమత్వాఇచ్ఛతి. అతశ్చమననలక్షణమనోవ్యాపారాధీనత్వాద్వాగాదిప్రవృత్తేర్మనసోభూయస్త్వమితిభావః. (మనోహ్యాత్మామనోహిలోకోమనోహిబ్రహ్మ) మనోఽధీనత్వాదాత్మధర్మభూతకర్తృత్వాదేర్మనఏవాత్మా. లోకస్యాపిమనోవ్యాపారాధీనత్వాత్ మనఏవలోకః. వాగాద్యపేక్షయాబృహత్త్వాన్మనోహిబ్రహ్మ. (మనఉపాస్స్వేతి) అతస్త్వంమనఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

సయో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవో మనసో భూయ ఇతి మనసో వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

మూ.— సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతి తాము నామ్నీరయతి నామ్ని మన్త్రా ఏకం భవన్తి మన్త్రేషు కర్మాణి॥ ౧

తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ తేషాగ్ సంక్లృప్త్యై వర్షగ్ సఙ్కల్పతే వర్షస్య సంక్లృప్త్యా అన్నగ్ సఙ్కల్పతేఽన్నస్య సంక్లృప్త్యై ప్రాణాః సఙ్కల్పన్తే ప్రాణానాగ్ సంక్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే మన్త్రాణాగ్ సంక్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే కర్మణాగ్ సంక్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే లోకస్య సంక్లృప్త్యై సర్వగ్ సఙ్కల్పతే స ఏష సఙ్కల్పస్సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి॥ ౨

శం.— (సయో మన ఇత్యాది) సమానం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయో మనో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్మనసో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయాన్) సఙ్కల్పోఽపి- మనోవదన్తఃకరణవృత్తిః. కర్తవ్యాకర్తవ్యవిషయవిభాగేన సమర్థనం. విభాగేన హి సమర్థితే విషయే చికీర్షాబుద్ధిర్మనసోఽనన్తరం భవతి. కథం. యదా వై సఙ్కల్పయతే- కర్తవ్యాదివిషయాన్ విభజతే ఇదం కర్తుం యుక్తమిదం కర్తుమయుక్తమితి. అథ మనస్యతి- మన్త్రానధీయీయేత్యాది. అథ- అనన్తరం వాచమీరయతి మన్త్రాద్యుచ్చారణే. తాం చ వాచము నామ్ని- నామోచ్చారణనిమిత్తం వివక్షిత్వేరయతి. నామ్ని- నామసామాన్యే మన్త్రాః- శబ్దవిశేషాస్సన్తః ఏకం భవన్తి- అన్తర్భవన్తీత్యర్థః. సామాన్యే హి విశేషోఽన్తర్భవతి. మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తి. మన్త్రప్రకాశితాని హి కర్మాణి క్రియన్తే - నామన్త్రకమస్తి కర్మ. యద్ధి మన్త్రప్రకాశనేన లబ్ధసత్తాకం సత్ బ్రాహ్మణేనేదం కర్తవ్యమస్మై ఫలాయేతి విధీయతే. యాప్యుత్పత్తిర్బ్రాహ్మణేషు కర్మణాం దృశ్యతే - సాపి మన్త్రేషులబ్ధసత్తాకానామేవ కర్మణాం స్పష్టీకరణం. న హి మన్త్రాప్రకాశితం కర్మ కించిద్బ్రాహ్మణ ఉత్పన్నం దృశ్యతే. త్రయీవిహితం కర్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే- త్రయీశబ్దశ్చ ఋగ్యజుస్సామసమాఖ్యా. మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యన్నితి చాథర్వణే. తస్మాద్యుక్తం మన్త్రేషు కర్మాణ్యేకం భవన్తీతి. ౧

ఆ.— సఙ్కల్పశబ్దార్థమాహ (సఙ్కల్పోఽపీతి). కాసాన్తఃకరణవృత్తిః- యా సఙ్కల్పశబ్దితేత్యాశఙ్క్యాహ (కర్తవ్యేతి). ద్వివిధే విషయే విభాగేన సమర్థితేఽపి కథం యథోక్తస్య సఙ్కల్పస్య మనసో భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (విభాగేన హీతి) సఙ్కల్పస్య కారణత్వాన్మనసశ్చ కార్యత్వాత్. తతో భూయస్త్వమిత్యర్థః. కార్యకారణభావం తయోరాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యక్తీకరోతి (కథమిత్యాదినా). మనసస్సకాశాద్వాచోఽనన్తరభావిత్వే విశేషం దర్శయతి (తాం చేతి). నామ్ని మన్త్రాణామన్తర్భావం సమర్థయతి (సామాన్యే హీతి). కథం మన్త్రేష్వనుపలబ్ధకర్మణామన్తర్భావః - తత్రాహ (మన్త్రేతి). కథం కర్మ నామన్త్రకమస్తీత్యుచ్యతే- బ్రాహ్మణవిహితస్యాపి కర్మణో దర్శనాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్ధీతి)- బ్రాహ్మణస్య మన్త్రవ్యాఖ్యానరూపత్వాదతిస్పష్టమన్త్రానుపలమ్భేఽపి కల్ప్యతే మన్త్రోక్తత్వమిత్యర్థః. ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి (యాపీత్యాదినా). ఏకస్యాం శాఖాయాం యత్కర్మ మన్త్రేష్వనుపలబ్ధం- తచ్ఛాఖాన్తరీయమన్త్రప్రకాశితం భవిష్యతీత్యత్ర హేత్వన్తరమాహ (త్రయీతి). తథాపి కథం మన్త్రప్రకాశితత్వం- తత్రాహ (త్రయీశబ్దశ్చేతి). మన్త్రేషు కర్మాణ్యన్తర్భవన్తీత్యత్ర శ్రుతేరనుమతిం కథయతి (మన్త్రేష్వితి).

రం.— గురురాహ (సఙ్కల్పో వావ మనసో భూయానిత్యాది) (యదా వై సఙ్కల్పయతేఽథ మనస్యత్యథ వాచమీరయతీత్యాది) ౧ యదా ఇదం కర్తుం యుక్తమితి సఙ్కల్పయతి- అథ- తదా మనస్యతి- ఇదం కర్తవ్యమితి మన్యతే. తతశ్చ వాగిన్ద్రియం ప్రేరయతి. తచ్చ వాగిన్ద్రియం నామ్నీరయతి- శబ్దోచ్చారణవిషయే నియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తాని హ వా ఏతాని- మన ఆదీని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్ప ఏకోఽయనం - గమనం- ప్రలయో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని. సఙ్కల్పాత్మకాన్యుత్పత్తౌ. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని స్థితౌ. సమక్లృపతాం- సఙ్కల్పం కృతవత్యావివ హి ద్యౌశ్చ పృథివీ చ- ద్యావాపృథివీ. ద్యావాపృథివ్యౌ నిశ్చలే లక్ష్యేతే. తథా (సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశశ్చ) ఏతావపి సఙ్కల్పం కృతవన్తావివ. తథా (సమకల్పన్తామాపశ్చ తేజశ్చ) స్వే

ఉ.— సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సంక్లృప్తాన్వై స లోకాన్ ధ్రువాన్ ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతి యావత్సఙ్కల్పస్య గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తి భగవస్సఙ్కల్పాద్భూయ ఇతి సఙ్కల్పాద్వావ భూయోఽస్తీతి తన్మే భగవాన్ బ్రవీత్వితి॥ 3

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఃఖణ్డః.

నరూపేణ నిశ్చలాని లక్ష్యన్తే. యత్ర స్తైషాం - ద్యావాపృథివ్యాదీనాం సంక్లృప్త్యై - సఙ్కల్పనిమిత్తం వర్షం సఙ్కల్పతే - సమర్థీభవతి. తథా-వర్షస్య సంక్లృప్త్యై- సఙ్కల్పనిమిత్తమన్నం సఙ్కల్పతే. వృష్టేర్హ్యన్నం భవతి. (అన్నస్య సంక్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నమయా హి ప్రాణాః-అన్నోపష్టమ్భకాః. *అన్నం దామేతి హి శ్రుతిః. తేషాం సంక్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే. ప్రాణవాన్ హి మన్త్రానధీతే - నాబలః. మన్త్రాణాం హి సంక్లృప్త్యై కర్మాణి-అగ్నిహోత్రాదీని సఙ్కల్పన్తే- అనుష్ఠీయమానాని మన్త్రప్రకాశితాని సమర్థీభవన్తి ఫలాయ. తతో లోకః - ఫలం సఙ్కల్పతే - కర్మకర్తృసమవాయితయా సమర్థో భవతీత్యర్థః. లోకస్య సంక్లృప్త్యై సర్వం జగత్సఙ్కల్పతే-స్వరూపావైకల్యాయ. ఏతద్ధీదం సర్వం జగద్యత్ఫలావసానం-తత్సర్వం సఙ్కల్పమూలం. అతో విశిష్టస్స ఏష సఙ్కల్పః. అతస్సఙ్కల్పముపాస్స్వ. ౨

ఆ.— తథాపి కథం సఙ్కల్పస్య భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తానీతి). అయనపర్యాయత్వేనోక్తగమనస్య క్రియాత్వం వ్యావర్తయతి (ప్రలయ ఇతి). ఇతశ్చ సఙ్కల్పస్యాప్యస్తి మహత్త్వమిత్యాహ (సమక్లృపతామితి)-యతో ద్యావాపృథివ్యాదిషు మహత్స్వపి సఙ్కల్పానువృత్తిర్దృశ్యతే-అతోఽపి తస్య మహత్త్వం గమ్యతే-న కేవలం కారణత్వాదేవేత్యర్థః. ఇతశ్చ తస్య మహత్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (తేషామితి)-వృష్ట్యాదేర్ద్యులోకాదికార్యత్వాత్ తదీయసఙ్కల్పస్య తన్నిమిత్తత్వోపచారాత్ తస్య భూయస్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః. వృష్టివశాదన్నం సమర్థీభవతీత్యత్ర ప్రసిద్ధిం ప్రమాణయతి (వృష్టేర్హీతి). అన్నాధీనం ప్రాణసామర్థ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ (అన్నమయా హీతి) * ఆపోమయః ప్రాణ ఇత్యుక్తత్వాత్కథమన్నమయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అన్నోపష్టమ్భకా ఇతి). తత్ర వాజసనేయకశ్రుతిం ప్రమాణయతి (అన్నమితి). ప్రాణానాం మన్త్రాధ్యయనకారణత్వం వ్యుత్పాదయతి (ప్రాణవానితి) తతః- మన్త్రప్రకాశితకర్మవశాదితి యావత్. కర్మఫలవశాజ్జగతస్సర్వస్యావైకల్యేఽపి కథం సఙ్కల్పస్య మహత్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతద్ధీతి). తన్మహత్త్వే ఫలితమాహ (అత ఇతి). ౨

రం.— (తాని హ వా ఏతాని సఙ్కల్పైకాయనాని సఙ్కల్పాత్మకాని సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని) తాన్యేతాని- నామాదీని సఙ్కల్పః ఏకమయనం- మార్గో యేషాం తాని సఙ్కల్పైకాయనాని- సఙ్కల్పానుసారీణీతి యావత్. సఙ్కల్పః ఆత్మా - కర్తా యేషాం తాని సఙ్కల్పాత్మకాని - సఙ్కల్పకర్తృకాణీత్యర్థః. యద్వా- సఙ్కల్పః ఆత్మా- వ్యాపకో యేషాం తాని. సఙ్కల్పవ్యాప్తానీతి యావత్. సఙ్కల్పే ప్రతిష్ఠితాని- అసతి సఙ్కల్పే ఏషాం న సత్తా - అతస్సఙ్కల్పాధీనసత్తాకానీతి యావత్. (సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ సమకల్పేతాం వాయుశ్చాకాశం చ సమకల్పన్తాపశ్చ తేజశ్చ). ద్యౌశ్చ పృథివీ చ నిశ్చలతయా వర్తావహే ఇతి సఙ్కల్పం కృతవత్యావిత్యర్థః. తథా వాయ్వాకాశాదయోఽపి స్వేన రూపేణ వర్తామహ ఇతి స్వస్వకార్యం చకరవామహై ఇతి సఙ్కల్పం కృతవన్త ఇత్యర్థః. తథా సఙ్కల్పాభావే తథా ప్రవృత్త్యసమ్భవాదితి భావః. (తేషాం సంక్లృప్త్యై వర్షం సఙ్కల్పతే) అప్తేజోఽధీనత్వాద్వర్షణస్య ఆపస్తేజాంసి చ సమ్యక్కల్పన్తాం- స్వస్వకార్యసమర్థాని భవన్తు. ఇత్యేవం తత్సిద్ధ్యై వర్షం సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. (వర్షస్య సంక్లృప్త్యా అన్నం సఙ్కల్పతే) అన్నస్య వర్షాధీనత్వాత్ అన్నం వర్షసిద్ధ్యై సఙ్కల్పత ఇత్యర్థః. అన్నస్య సంక్లృప్త్యై ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్తే) అన్నసమృద్ధిం ప్రాణాస్సఙ్కల్పన్త ఇత్యర్థః. (ప్రాణానాం సంక్లృప్త్యై మన్త్రాస్సఙ్కల్పన్తే) మన్త్రోచ్చారణస్య ప్రాణాయత్తత్వాత్ మన్త్రాస్తత్సిద్ధిమాశంసన్తే. (మన్త్రాణాం సంక్లృప్త్యై కర్మాణి సఙ్కల్పన్తే) అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం మన్త్రజన్యస్మృత్యధీనానుష్ఠానత్వాదితి భావః. (కర్మణాం సంక్లృప్త్యై లోకస్సఙ్కల్పతే) స్వర్గాదిలోకస్య కర్మాధీనసిద్ధికత్వాదితి భావః. (లోకస్య సంక్లృప్త్యై సర్వం సఙ్కల్పతే) సర్వస్యాపి భూతజాతస్య లోకకామత్వాదితి భావః. అత్రాచేతనేషు సఙ్కల్పకథనం స్తుత్యర్థతయా- చేతనత్వారోపేణ వా - తదభిమానిదేవతాపరతయా వోపపన్నమితి ద్రష్టవ్యం. (స ఏష సఙ్కల్పః) ఏతాదృశమహిమశాలీ సఙ్కల్ప ఇత్యర్థః. (సఙ్కల్పముపాస్స్వేతి) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— ఇత్యుక్త్వా ఫలమాహ తదుపాసకస్య- సయస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేతి- బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాస్తే. క్లృప్తాన్వై-ధాత్రాఽస్యేమే లోకాః ఫలమితి క్లృప్తాన్- సమర్థితాన్. సఙ్కల్పితాన్ సః- విద్వాన్ ధ్రువాన్-నిత్యాన్ అత్యన్తాధ్రువాపేక్షయా. ధ్రువశ్చ- స్వయం. లోకినో హ్యధ్రువత్వే లోకే ధ్రువక్లృప్తిర్వ్యర్థేతి ధ్రువస్సన్. ప్రతిష్ఠితాన్- ఉపకరణసమ్పన్నానిత్యర్థః. పశుపుత్రాదిభిః ప్రతితిష్ఠతీతి దర్శనాత్. స్వయం చ ప్రతిష్ఠితః- ఆత్మీయోపకరణసమ్పన్నః. అవ్యథమానాన్- అమిత్రాదిత్రాసరహితాన్. అవ్యథమానశ్చ స్వయమభిసిధ్యతి - అభిప్రాప్నోతీత్యర్థః. యావత్సఙ్కల్పస్య గతం- సఙ్కల్పగోచరః. తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి. ఆత్మనస్సఙ్కల్పస్య - నతు సర్వేషాం సఙ్కల్పస్యేతి- ఉత్తరఫలవిరోధాత్. (యస్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఇతి) పూర్వవత్. 3

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— చిత్తంవావసఙ్కల్పాద్భూయోయదావైచేతయతేఽథసఙ్కల్పయతేఽథమనస్యత్యథవాచమీరయతితామునామ్నీరయతినామ్నిమన్త్రాఏకంభవన్తిమన్త్రేషుకర్మాణి॥ ౧

తానిహవాఏతానిచిత్తైకాయనానిచిత్తాత్మానిచిత్తేప్రతిష్ఠితానితస్మాద్యద్యపి బహువిదచిత్తోభవతినాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయంవేదయద్వాయంవిద్వాన్నేత్థమచిత్తస్స్యాదిత్యథయద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతితస్మాఏవోతశుశ్రూషన్తేచిత్తగ్ంహ్యేవైషామేకాయనంచిత్తమాత్మాచిత్తంప్రతిష్ఠాచిత్తముపాస్స్వేతి॥ ౨

ఆ.—— ఆత్మా[illegible]క్తానాంలోకానాంకథంనిత్యత్వం- అతఆహ (అత్యన్తేతి)- లోకానామేవంధ్రువత్వముచ్యతాం- కిమితిలోకినస్త[illegible] [illegible] తత్రాహ (లౌకికోహీతి)-కథముపకరణేషుప్రతిష్ఠితశబ్దోభవతీత్యాశఙ్క్యాహ (పశుపుత్రాదిభిరితి)- యావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాదిశ్రుతే[illegible]దర్శయతి (ఆత్మనఇతి)-సఙ్కల్పస్య- యావద్గోచరస్తత్రాస్యకామచారోభవతీతిసమ్బన్ధః. నిరఙ్కుశేసఙ్కల్పశబ్దే[illegible] [illegible]ఆహ (ఉత్తరేతి) యదిసఙ్కల్పమాత్రస్యగోచరేసఙ్కల్పోపాసకస్యకామచారోభవతి - తర్హిసర్వసఙ్కల్పస్యవిచిత్రతయాసర్వగోచరత్వస[illegible] *యావచ్చిత్తస్యగతమిత్యాదినావక్ష్యమాణఫలంవిరుధ్యేత-నహిసఙ్కల్పోపాసనాదేవసర్వస్మిన్ఫలేసిద్ధేచిత్తాద్యుపాసనంతత్ఫలంవా[illegible] [illegible]చితం- అతోయావత్సఙ్కల్పస్యేత్యాదిశ్రుతేరుక్తసఙ్కల్పగోచరోయుక్తఇత్యర్థః. … … … … … … … …

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.—— (సయస్సఙ్కల్పంబ్రహ్మేత్యుపాస్తఇతి) (సంక్లృప్తాన్వైసలోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువః ప్రతిష్ఠితాన్ప్రతిష్ఠితోఽవ్య[illegible]నానవ్య[illegible]భిసిధ్యతి) సంక్లృప్తాన్- సఙ్కల్పసిద్ధాన్. ధ్రువాన్- నిత్యాన్. భోగోపకరణైః ప్రతిష్ఠితాన్. అవ్యథమానాన్- శత్రుపీడారహి[illegible]తాన్. ఏతాదృశాన్లోకాన్ స్వయమపిధ్రువత్వప్రతిష్ఠితత్వావ్యథమానత్వయుక్తస్సన్నభిసిధ్యతి- ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావత్సఙ్కల్పస్యగతంతత్రా[illegible]యథాకామచారోభవతీత్యాది) స్పష్టోఽర్థః……………………………………

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— చిత్తంవావసఙ్కల్పాద్భూయోస్తి. చిత్తం- చేతయితృత్వం. ప్రాప్తకాలానురూపబోధవత్త్వం. అతీతానాగతవిషయప్రయో[illegible]పణసామర్థ్యంచ. తత్సఙ్కల్పాదపిభూయః. కథం. యదావైప్రాప్తంవస్త్విదమేవంప్రాప్తమితిచేతయతే-తదాతదాదానాయవాఽపోహాయ[illegible]సఙ్కల్పయతే. (అథమనస్యతీత్యాది) పూర్వవత్.

ఆ.—— చిత్తశబ్దస్యమనశ్శబ్దేనపునరుక్తింపరిహరతి (చిత్తంచేతయితృత్వమితి). తస్యాత్మత్వంవ్యావర్తయతి (ప్రాప్తేతి). ఇదమేవమస్తే[illegible]ప్రాప్తమిదంప్రాప్తకాలవస్తునోవస్త్వనురోధీచేతనాఖ్యావృత్తివిశేషః. తద్వత్త్వంచిత్తమిత్యర్థః. అతీతంభోజనంతృప్తిసాధనంవృత్తం - భోజన[illegible]తస్యతదేవప్రయోజనమితినిరూపణసామర్థ్యంచిత్తమితిప్రసిద్ధమిత్యాహ (అతీతేతి). యథోక్తస్యచిత్తస్యసఙ్కల్పాద్భూయస్త్వంప్రశ్నపూర్వకంవ్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా). సఙ్కల్పప్రకరణంపరామృశతి (పూర్వవదితి). ౧

రం.—— (చిత్తంవావసఙ్కల్పాద్భూయోయదావైచేతయతేఽథసఙ్కల్పయతేఽథమనస్యతీత్యాది) *అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృ[illegible]త్తిభేదాన్మనఏవబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతఇతి *హస్తాదయస్తుస్థితేఽతోనైవమితిసూత్రేభాషితత్వాత్ ప్రాప్తకాలానురూపాతీతానాగతవి[illegible]షయప్రయోజనచిన్తాఽనురూపప్రవృత్తివిశిష్టంమనశ్చిత్తమిత్యుచ్యతే. చేతయతిధాత్వర్థోపిసఏవ. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.—— తాని- సఙ్కల్పాదీనికర్మఫలాన్తానిచిత్తైకాయనాన్నిచిత్తాత్మాని- చిత్తోత్పన్నాని. చిత్తేప్రతిష్ఠితాని-చిత్తస్థితాన్యపి. పూర్వవత్. కించ- చిత్తస్యమాహాత్మ్యం- యస్మాచ్చిత్తంసఙ్కల్పాదిమూలం- తస్మాద్యద్యపిబహువిత్- బహుశాస్త్రాదిపరిజ్ఞానవాన్సన్నచిత్తోభవతి- ప్రాప్తాదిచేతయితృత్వసామర్థ్యవిరహితోభవతి. తంనిపుణాలౌకికాఃనాయమస్తి- విద్యమానోప్యసత్సమఏవేత్యేనమాహుః. యచ్చాయంకించిచ్ఛాస్త్రాదివేద- శ్రుతవాన్. తదప్యస్యవృథైవేతికథయన్తి. కస్మాత్. యద్యయంవిద్వాన్స్యాత్- ఇత్థం-ఏవమచిత్తోనస్యాత్. తస్మాదస్యశ్రుతమప్యశ్రుతమేవేత్యాహురిత్యర్థః. అథవా- అల్పవిదపియదిచిత్తవాన్భవతి- తస్మాఏతస్మై- తదుక్తార్థగ్రహణాయైవోత - అపిశుశ్రూషన్తే - శ్రోతుమిచ్ఛన్తి. తస్మాచ్చచిత్తంహ్యేవైషాం- సఙ్కల్పాదీనామేకాయనమిత్యాది- పూర్వవత్.

ఆ.—— యథాసఙ్కల్పస్యనిమిత్తత్వేసతిస్తుత్యర్థమధికరణత్వముక్తం - తథాచిత్తస్యనిరుక్తస్యసఙ్కల్పాదిషునిమిత్తత్వేఽపిస్తుత్యర్థమేవతదధికరణత్వమిత్యాహ (తానీతి). ఇతశ్చచిత్తస్యాస్తివైశిష్ట్యమిత్యాహ (కించేతి) యద్యపిబహుశాస్త్రార్థపరిజ్ఞానవాన్- తథాపియద్యచిత్తోభవతీతియోజనా. అచిత్తస్యాసత్సమత్వంశ్రుతవైయర్థ్యంచేత్యుక్తంప్రశ్నద్వారావివృణోతి (కస్మాదిత్యాదినా)-శ్రుతమపీత్యపిశబ్దేనసత్త్వంగృహ్యతే. ౨

సయశ్చిత్తంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేచిత్తాన్వై సలోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువఃప్రతిష్ఠితాన్ప్రతిష్ఠితోఽవ్యథమానానవ్యథమానోఽభిసిధ్యతియావచ్చిత్తస్యగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియశ్చిత్తంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవశ్చిత్తాద్భూయఇతిచిత్తాద్వావ భూయో స్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

ఉ.— ధ్యానంవావచిత్తాద్భూయోధ్యాయతీవపృథివీధ్యాయతీవాన్తరిక్షంధ్యాయతీవద్యౌర్ధ్యాయన్తీవాపోధ్యాయన్తీవపర్వతాధ్యాయన్తీవదేవమనుష్యాస్తస్మాద్యఇహ మనుష్యాణాంమహత్తాంప్రాప్నువన్తిధ్యానాపాదాగ్ శాఇవైవతేభవన్త్యథయేఽల్పాఃకలహినఃపిశునాఉపవాదినస్తేఽథ యేప్రభవో ధ్యానాపాదాగ్ శాఇవైవతేభవన్తిధ్యానముపాస్స్వేతి॥ ౧

చిత్తాభావే శ్రుతాదేర్వైయర్థ్యోక్త్యాతద్వైశిష్ట్యమాదిష్టం. ఇదానీంతద్వైశిష్ట్యహేత్వన్తరమాహ (అథవేతి) చిత్తవతోక్తార్థగ్రహణార్థం శ్రోతుమిచ్ఛాలోకస్వభవతీత్యత్ర హేతుమాహ (తస్మాదితి) ౨-౩

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తానిహవాఏతానిచిత్తైకాయనానిచిత్తాత్మానిచిత్తేప్రతిష్ఠితాని) ఉక్తోఽర్థః. (తస్మాద్యద్యపిబహువిదచిత్తోభవతినాయమస్తీత్యేవైనమాహుర్యదయంవేద) బహుశాస్త్రజ్ఞోఽపిపుమాన్విషయప్రయోజననిరూపణలక్షణచిత్తహీనోయదాభవేత్ - తదాలౌకికాఃఅయంనాస్తి, అయంవేదేతియత్ - తదపినాస్తి, త్యేవంజ్ఞాతారంతదీయంశాస్త్రజ్ఞానంచాపలపన్తీత్యర్థః. కించ- తత్రయుక్తించవదన్తి. కాయుక్తిః. (యద్వాఽయంవిద్వాన్స్యాన్నేత్థమచిత్తస్స్యాదితి) యత్ - యదిఅయం- పుమాన్విద్వాన్స్యాత్- విద్వాన్నైవస్యాత్- తర్హీత్థమచిత్తోనస్యాత్. తస్మాదేతస్యశాస్త్రజ్ఞానమేవనాస్తీత్యాహురిత్యర్థః. (అథయద్యల్పవిచ్చిత్తవాన్భవతితస్మాఏవోతశుశ్రూషన్తే) యద్యల్పశాస్త్రవిదపిచిత్తవాన్భవతి-తస్మైశుశ్రూషన్తే- తద్వాక్యంశ్రోతుమిచ్ఛన్తిజనాఇత్యర్థః. (చిత్తంహ్యేవైషామేకాయనంచిత్తమాత్మాచిత్తంప్రతిష్ఠాచిత్తముపాస్స్వేతి) పూర్వవదర్థః.... ౨

శం.— చిత్తాన్- ఉపచితాన్బుద్ధిమద్గుణైః. సః- చిత్తోపాసకః. ధ్రువానిత్యాదిచ- ఉక్తార్థం. ౩

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయశ్చిత్తంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేచిత్తాన్వైసలోకాన్ధ్రువాన్ధ్రువఇత్యాది) చిత్తాన్-ఉపచితానిత్యర్థః. ఇతరత్పూర్వవత్. ౩

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ధ్యానంవావచిత్తాద్భూయః) ధ్యానంనామ- శాస్త్రోక్తదేవతాద్యాలమ్బనేష్వచలోఽభిన్నజాతీయైరనన్తరితః ప్రత్యయసన్తానః. ఏకాగ్రతేతియమాహుః. దృశ్యతేచధ్యానస్యమాహాత్మ్యంఫలతః. కథం. యథాయోగీధ్యాయన్నిశ్చలోభవతిధ్యానఫలలాభే- ఏవంధ్యాయతీవనిశ్చలాదృశ్యతేపృథివీ. (ధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాది) సమానమన్యత్. దేవాశ్చమనుష్యాశ్చదేవమనుష్యాః. మనుష్యాఏవవాదేవాఃదేవమనుష్యాః. శమాదిగుణసమ్పన్నామనుష్యాదేవస్వరూపంనజహతీత్యర్థః. యస్మాదేవంవిశిష్టంధ్యానం- తస్మాద్యఇహలోకేమనుష్యాణామేవధనైర్విద్యయాగుణైర్వామహత్తాం - మహత్త్వం ప్రాప్నువన్తి - ధనాదిమహత్త్వహేతుంలభన్తఇత్యర్థః. ధ్యానాపాదాంశాఇవ- ధ్యానస్యాపాదనం- ఆపాదః. ధ్యానఫలలాభఇత్యేతత్. తస్యాంశః- అవయవః. కలా కాచిత్. ధ్యానఫలలాభకలావన్తఇవేత్యర్థః. తేభవన్తి- నిశ్చలాఇవలక్ష్యన్తే. నక్షుద్రాఇవ. అథయే పునరల్పాః- క్షుద్రాః. కించిదపిధనాదిమహత్త్వైకదేశమప్రాప్తాః. తేపూర్వోక్తవిపరీతాఃకలహినః - కలహశీలాఃపిశునాః - పరదోషోద్భాసకాఃఉపవాదినః- పరదోషంసామీప్యేయుక్తమేవవదితుంశీలంయేషాంతేఉపవాదినశ్చభవన్తి. అథయేమహత్త్వంప్రాప్తాధనాదినిమిత్తం - తేఽన్యాన్ప్రతిభవన్తీతిప్రభవః- విద్యాచార్యరాజ్యేశ్వరాదయః. (ధ్యానాపాదాంశాఇవేత్యాది) ఉక్తార్థం. అతోదృశ్యతేధ్యానస్యమహత్త్వంఫలతః. అతోభూయశ్చిత్తాత్. అతస్తదుపాస్స్వేత్యాది- ఉక్తార్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కింతద్ధ్యానమిత్యపేక్షాయామాహ (ధ్యానంనామేతి). అచలత్వంసాధయతి (భిన్నజాతీయైరితి). కథంతస్యచిత్తాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యానేకాగ్రతాదోషోపహతస్యాతీతాదిఫలనిరూపణేసామర్థ్యాదర్శనాదేకాగ్రతారూపోధ్యానపదార్థశ్చేతయితృత్వాన్తస్యకారణత్వాత్తతోభూయానేవేత్యభిప్రేత్యాహ (ఏకాగ్రతేతి). ఇతశ్చాస్తితస్యభూయస్త్వమిత్యాహ (దృశ్యతేచేతి). ఫలద్వారాతన్మాహాత్మ్యంప్రశ్నపూర్వకందృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (కథమిత్యాదినా). గౌరవపరిహారార్థంపక్షాన్తరమాహ (మనుష్యాఏవేతి)—మనుష్యాణామేవసతాంకుతోదేవత్వమి

సయోధ్యానంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావద్ధ్యానస్యగతంతత్రాస్య యథాకామచారోభవతియో ధ్యానంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోధ్యానాద్భూయఇతిధ్యానాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ …………………………………… ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఃఖణ్డః.

మూ.— విజ్ఞానంవావధ్యానాద్భూయోవిజ్ఞానేనవా ఋగ్వేదంవిజానాతియజుర్వేదగ్ం సామవేదమాథర్వణంచతుర్థమితిహాసపురాణంపఞ్చమంవేదానాంవేదంపిత్ర్యగ్ంరాశిందైవంనిధింవాకోవాక్యమేకాయనందేవవిద్యాంబ్రహ్మవిద్యాంభూతవిద్యాంక్షత్రవిద్యాంనక్షత్రవిద్యాగ్ంసర్పదేవజనవిద్యాందివంచ పృథివీంచవాయుంచాకాశంచాపశ్చతేజశ్చదేవాగ్ంశ్చమనుష్యాగ్ంశ్చవయాగ్ంసిచతృణవనస్పతీఞ్ఛ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికంధర్మంచాధర్మంచసత్యంచానృతంచసాధుచాసాధు చహృదయజ్ఞంచాహృదయజ్ఞంచాన్నంచరసంచేమంచలోకమముంచవిజ్ఞానేనైవవిజానాతివిజ్ఞానముపాస్స్వేతి॥ ౧

ప్రాశస్త్యాహ (శమాదీతి) - ధ్యానఫలంనైశ్చల్యం. తన్మహత్సుపృథివ్యాదిషుదృష్టం - తథాచతద్వైశిష్ట్యమిత్యర్థః. తత్రైవహేత్వన్తరమాహ (యస్మాదితి) ధనాదిభిర్మహత్త్వేహేతురుత్కృష్టంకర్మేతియావత్. ధ్యానస్యాపాదనం - అనుష్ఠానం. తేన తత్ఫలలాభోలక్ష్యతే. తస్యాంశోయేషామస్తితేతథా. ధ్యానఫలలాభకలావత్త్వమేవస్ఫుటయతి (నిశ్చలా ఇతి). ఏవకారార్థమాహ (నేతి) - మహత్సుపురుషేషుధ్యానఫలానువృత్తిర్దృష్టేత్యన్వయముక్త్వావ్యతిరేకమాహ (అథేతి). వ్యతిరేకందర్శయిత్వాఽన్వయముపసంహరతి (అథయేమహత్త్వమితి) - మహత్సునైశ్చల్యదర్శనమతశ్శబ్దార్థః. మహత్త్వఫలమాహ (అతఇతి). … … … … … … … … … ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ధ్యానంవావచిత్తాద్భూయోధ్యాయతీవపృథివీధ్యాయతీవాన్తరిక్షంధ్యాయతీవద్యౌరిత్యాది) * ధ్యానంహివిజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమితి * ధ్యానాచ్చేతిసూత్రేభాషితం. యథాయోగీధ్యాయన్నిశ్చలోభవతి - ఏవంపృథివ్యాదయోఽపిధ్యానలక్షణస్వమాహాత్మ్యప్రఖ్యాపనాయైవనిశ్చలాస్సన్తోధ్యానమభినయన్తి - అతోధ్యానంమాహాత్మ్యహేతురిత్యర్థః. సూత్రితంచ *అచలత్వంచాపేక్ష్యేతి. తత్రహితిష్ఠన్నాసీనశ్శయానోవాధ్యానమనుతిష్ఠేత్ - విశేషాభావాదితిప్రాప్తేఽభిధీయతే - *ఆసీనస్సమ్భవాత్. ఆసీనఏవోపాసనమనుతిష్ఠేత్. కుతః. సమ్భవాత్ - ఆసీనస్యైవహ్యైకాగ్ర్యచిత్తతాసమ్భవతి - స్థితిగత్యోఃప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శయనేచనిద్రాసమ్భవాత్,. *ధ్యానాచ్చ. విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితచిన్తాలక్షణధ్యానలక్షణత్వాదుపాసనస్య, తత్రచచిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యమ్భావేన, తత్సిద్ధయేఆసీనత్వస్యాపేక్షితత్వాచ్చ. * అచలత్వంచాపేక్ష్య. నిశ్చలత్వరూపంసాదృశ్యమపేక్ష్య * ధ్యాయతీవపృథివీధ్యాయతీవాన్తరిక్షమిత్యాదౌధ్యాయతిశబ్దప్రయోగదర్శనాత్ ధ్యాతుర్నిశ్చలత్వస్యాపేక్షితత్వాత్, ఆసీనస్యైవచనిశ్చలత్వసమ్భవాత్, ఆసీనస్యైవోపాసనమిత్యర్థః. *స్మరన్తిచ. * ఉపవిశ్యాసనేయుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయఇతిధ్యానాఙ్గతయాఆసీనతాస్మర్యతే. అతోధ్యానేచిత్తైకాగ్ర్యస్యావశ్యకత్వాత్తదర్థమాసీనత్వమపేక్షితం. * యత్రైకాగ్రతాతత్రావిశేషాత్. యతఏవచిత్తైకాగ్ర్యంప్రధానహేతుః - అతఏవయస్మిన్దేశేచిత్తైకాగ్ర్యంభవతి - సఏవదేశోఽపేక్షితః. *సమేశుచౌశర్కరావహ్నివాలుకావర్జితఇత్యాదిదేశవిశేషనియమస్యాపిచిత్తైకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థత్వాత్ చిత్తైకాగ్ర్యవిరోధేసోఽపినాదర్తవ్యఇత్యర్థఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (తస్మాద్యఇహమనుష్యాణాంమహత్తాంప్రాప్నువన్తిధ్యానాపాదాంశాఇవైవతేభవన్తి) ధ్యానమాపన్నాః - ధ్యానాపాదాః. యేమనుష్యాణాంమధ్యేధనాదిభిర్మహాన్తః - తేధ్యానాపాదానాం - ధ్యాతౄణామంశాఇవ - సదృశాఇవభవన్తి. యథాధ్యాతారోఽచలనాః - ఏవంమహాన్తోఽప్యచలనతయాధ్యాతృసాదృశ్యంప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. తన్న్యూనత్వేసతితత్సదృశత్వం - తదంశత్వం. మహాన్తోఽపిమనుష్యాఃయతోధ్యాతౄణామంశాః - అతోధ్యానంశ్రేష్ఠమిత్యర్థః. (అథయేఽల్పాఃకలహినఃపిశునాఉపవాదినస్తే) యేత్వల్పాః - క్షుద్రాః. తేకలహినః - కలహశీలాః, పిశునాః - పరదోషోద్భావకాః, ఉపవాదినః - పరేషాంసమీపేతద్దోషవదనశీలాః,. వాచాటాభవన్తి - నతుధ్యాతృసాదృశ్యలేశమపిప్రతిపద్యన్తఇత్యర్థః. (అథయేప్రభవోధ్యానాపాదాంశాఇవైవతేభవన్తిధ్యానముపాస్స్వేతి) యేతుప్రభవః - మహాన్తః. తేఅజల్పాకాస్సన్తోధ్యాతృసదృశాభవన్తి. అతోధ్యానముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

రం.— (సయోధ్యానంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావద్ధ్యానస్యగతమిత్యాది) సర్వంపూర్వవత్……………………… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (విజ్ఞానంవావధ్యానాద్భూయః) విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయంజ్ఞానం. ధ్యానేతస్యచకారణత్వాద్ధ్యానాద్భూయస్త్వం. కథంచతస్యభూయస్త్వమితి. ఆహ - విజ్ఞానేనవైఋగ్వేదంవిజానాత్యయమృగ్వేదఇతిప్రమాణతయా. యస్యార్థజ్ఞానంధ్యానకారణం. తథా (య

సయోవిజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేవిజ్ఞానవతోవైసలోకాఞ్జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతియావద్విజ్ఞానస్యగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోవిజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోవిజ్ఞానాద్భూయఇతివిజ్ఞానాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఃఖణ్డః.

ఉ.— బలంవావవిజ్ఞానాద్భూయోపిహశతంవిజ్ఞానవతామేకోబలవానాకమ్పయతే సయదాబలీభవత్యథోత్థాతాభవత్యుత్తిష్ఠన్పరిచరితాభవతిపరిచరన్నుపసత్తాభవత్యుపసీదన్ద్రష్టాభవతిశ్రోతాభవతిమన్తాభవతిబోద్ధాభవతికర్తాభవతివిజ్ఞాతాభవతిబలేన వైపృథివీతిష్ఠతిబలేనాన్తరిక్షంబలేన ద్యౌర్బలేనపర్వతాబలేనదేవమనుష్యాబలేనపశవశ్చవయాగ్ సిచతృణవనస్పతయఃశ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికంబలేనలోకస్తిష్ఠతిబలముపాస్స్వేతి॥ ౧

జుర్వేదమిత్యాది) కించ- పశ్వాదిశ్చ, ధర్మాధర్మౌ- శాస్త్రసిద్ధౌ,. సాధ్వసాధునీ - లోకతః. స్మార్తేవా,. దృష్టాదృష్టవిషయం, చ సర్వంవిజ్ఞానేనైవ విజానాతీత్యర్థః. తస్మాదుక్తంధ్యానాద్విజ్ఞానస్యభూయస్త్వం. అతోవిజ్ఞానముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— విజ్ఞానస్యోక్తంభూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకందర్శయతి (కథమిత్యాదినా). యద్యపి ప్రమాణతయాతజ్జ్ఞానంశాస్త్రార్థజ్ఞానపూర్వకం- తథాపికథంతస్యభూయస్త్వం - తత్రాహ (యస్యేతి). ఇతశ్చతస్యధ్యానాద్భూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి). భూయస్త్వఫలమాహ (అతఇతి) ౧

రం.— (విజ్ఞానంవావధ్యానాద్భూయోవిజ్ఞానేనవాఋగ్వేదంవిజానాతీత్యాది) ప్రమాణజన్యజ్ఞానరూపస్యవిజ్ఞానస్యస్మృతిసన్తతిలక్షణంధ్యానం ప్రతిహేతుత్వాత్తతోభూయస్త్వం ద్రష్టవ్యం. శిష్టంపూర్వవత్. ౧

శం.— శృణూపాసనఫలం- విజ్ఞానవతః- విజ్ఞానంయేషులోకేషుతాన్ విజ్ఞానవతోలోకాఞ్జ్ఞానవతశ్చాభిసిధ్యతి - ప్రాప్నోతి. విజ్ఞానం - శాస్త్రార్థవిషయం. జ్ఞానం - అన్యవిషయనైపుణ్యం. తద్వద్భిర్యుక్తాఁల్లోకాన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. (యావద్విజ్ఞానస్యేత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ— విజ్ఞానజ్ఞానశబ్దయోరర్థభేదంకథయతి (విజ్ఞానమితి). తథాపిలోకానామచేతనానాం కుతస్తదుభయాశ్రయత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్వద్భిరితి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయోవిజ్ఞానంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేవిజ్ఞానవతోవైసలోకాఞ్జ్ఞానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) జ్ఞానవిజ్ఞానశబ్దయోస్సామాన్యవిశేషరూపత్వాద్విజ్ఞానవతోజ్ఞానవతోలోకానిత్యుపపత్తిః. శిష్టంస్పష్టం.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (బలంవావవిజ్ఞానాద్భూయః) బలమితి- అన్నోపయోగజనితంమనసోవిజ్ఞేయే ప్రతిభానసామర్థ్యం. అనశనాదృగాదీని *నవైమా ప్రతిభాన్తిభో ఇతిశ్రుతేః. శరీరేపితదేవోత్థానాదిసామర్థ్యం. విజ్ఞానవతాంశతమప్యేకః ప్రాణీ- బలవానాకమ్పయతే. యథాహస్తీయతోమనుష్యాణాంశతంసముదితమపి. యస్మాదేవమన్నాద్యుపయోగనిమిత్తంబలం- తస్మాత్సః- పురుషోయదాబలీ-బలేనతద్వాన్భవతి. అథోత్థాతా- ఉత్థానస్యకర్తా. ఉత్తిష్ఠంశ్చగురూణామాచార్యస్యచపరిచరితా- పరిచరణస్య- శుశ్రూషాయాఃకర్తాభవతి. పరిచరన్నుపసత్తా- తేషాంసమీపగః, అన్తరఙ్గఃప్రియోభవతీత్యర్థః. ఉపసీదంశ్చ - సామీప్యంగచ్ఛన్నైకాగ్రతయాఆచార్యస్యాన్యస్యచోపదేష్టుర్గురోర్ద్రష్టాభవతీత్యర్థః. తతస్తదుక్తస్యశ్రోతాభవతి. తతఇదమేభిరుక్తమేవముపపద్యతేఇత్యుపపత్తితోమన్తాభవతి. మన్వానశ్చబోద్ధాభవతిఏవమేవేదమితి. తతఏవంనిశ్చిత్యతదుక్తార్థస్యకర్తా- అనుష్ఠాతాభవతి. విజ్ఞాతా - అనుష్ఠానఫలస్యానుభవితాభవతీత్యర్థః. కించ- బలస్యమాహాత్మ్యం (బలేనవైపృథివీతిష్ఠతీత్యాది) ఋజ్వర్థం. ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తేబలశబ్దార్థేశ్వేతకేతువాక్యం ప్రమాణయతి (అనశనాదితి). కథంతర్హిశరీరసామర్థ్యేబలశబ్దప్రయోగః - తత్రాహ (శరీరేపీతి). (తదేవేతి) అన్నోపయోగజనితమేవేత్యర్థః. నకేవలంకారణత్వాదేవబలస్యవిజ్ఞానాద్భూయస్త్వం- కింతు ప్రత్యక్షంచతస్యతతోభూయస్త్వమిత్యాహ (విజ్ఞానవతామితి)-తస్మాద్బలస్యవిజ్ఞానాద్భూయస్త్వమితిశేషః. సముదితమపి-కమ్పయతఇతిసమ్బన్ధః. తథాహస్త్యత్రాపిద్రష్టవ్యమి

సయోబలంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావద్బలస్యగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోబలం
బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోబలాద్భూయఇతిబలాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ...౨
ఇతి సప్తమప్రపాఠకేఅష్టమఃఖణ్డః.

ఉ.— అన్నంవావబలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపిదశరాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యుహ జీవేదథవాఽద్రష్టాఽశ్రోతాఽమన్తాఽబోద్ధాఽకర్తాఽవిజ్ఞాతాభవత్యథాన్నస్యాయై ద్రష్టాభవతిశ్రోతాభవతి మన్తాభవతి బోద్ధాభవతికర్తాభవతివిజ్ఞాతాభవత్యన్నముపాస్స్వేతి॥ ౧

సయోఽన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఽన్నవతోవై సలోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతియావదన్నస్యగతం

తిశేషః. యస్మాదేవంబలస్యకారణత్వం, విజ్ఞానస్యచ కార్యత్వం,- తస్మాత్తత్తద్భూయస్త్వమిత్యేతస్మిన్నర్థేకార్యకారణభావమేతయోరుపపాదయతి (యస్మాదిత్యాదినా). ఇతశ్చబలస్యభూయస్త్వమేష్టవ్యమిత్యాహ (కించేతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (బలంవావవిజ్ఞానాద్భూయోఽపిహశతంవిజ్ఞానవతామేకోబలవానిత్యాది) ఏకోహిబలవాన్హ స్త్రీవిజ్ఞానవతాం-మనుష్యాణాం శతమప్యాకమ్పయతే. కించ- సతిబలేగుర్వాదిశుశ్రూష్టేష్వభ్యుత్థానం ఉపచర్యాఉపసదనంశ్రవణమనననిదిధ్యాసనసాక్షాత్కారాః కర్మవిషయకర్తృత్వంకృతవిషయకజ్ఞానమిత్యేతత్సర్వంబలేసత్యేవభవతి. అతోవిజ్ఞానాపేక్షయాబలమేవభూయఇత్యర్థః. (బలేనవైపృథివీతిష్ఠతీత్యాది) స్పష్టం. ౧

రం.— (సయోబలంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావద్బలస్యగతమిత్యాది) స్పష్టార్థః. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అన్నంవావబలాద్భూయః- బలహేతుత్వాత్. కథమన్నస్యబలహేతుత్వమితి. ఉచ్యతే- యస్మాద్బలకారణమన్నం - తస్మాద్యద్యపికశ్చిద్దశరాత్రీర్నాశ్నీయాత్- సోఽన్నోపయోగనిమిత్తస్యబలస్యహాన్యామ్రియతే. నచేన్మ్రియతే - యద్యుహజీవేత్. దృశ్యన్తేహ్యనశనపరాశ్చిన్మాసమప్యనశ్నన్తోజీవన్తోఽథవా. సజీవన్నప్యద్రష్టాభవతిగురోరపి. తతఏవాశ్రోతేత్యాదిపూర్వవిపరీతంసర్వంభవతి. అథయదాబహూన్యహాన్యనశితోదర్శనాదిక్రియాస్వసమర్థస్సన్నన్నస్యాయీ- ఆగమనం- ఆయః, అన్నస్యప్రాప్తిరిత్యర్థః. సాయస్యవిద్యతేసోఽన్నస్యఆయీ. ఆయైఇత్యేతద్వర్ణవ్యత్యయేన- అథాన్నస్యాయైఇత్యపిపాఠేఏవమేవార్థః- ద్రష్టేత్యాదికార్యశ్రవణాత్. దృశ్యతేహ్యన్నోపయోగేదర్శనాదిసామర్థ్యం-నతదప్రాప్తౌ. అతోఽన్నముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అథవాయదిసోఽభుఞ్జానోఽపికథంచిజ్జీవేత్-తదాజీవన్నపిసోఽద్రష్టేతిసమ్బన్ధః. కథమశనశూన్యస్యజీవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దృశ్యన్తఇతి). అన్నోపయోగాభావేబలహానిరితివ్యతిరేకముక్త్వాతదుపయోగేబలంభవతీత్యన్వయంవ్యాచష్టే (అథేతి) అథాన్నస్యాయైఇత్యపిపాఠోఽస్తి-తత్రాన్నస్యాయఇత్యేతదేవపదమన్నస్యప్రాప్తిపరతయావ్యాఖ్యేయం- ఐకారమీకారత్వేనవిపరిణమ్యఇన్ప్రత్యయాన్తఙ్గీకారాదిత్యాహ (ఆయైఇత్యేతదితి) వర్ణవ్యత్యయేన-ఐకారస్యవ్యత్యయేన, ఈకారాన్తత్వేన. అథాన్నస్యాయైఇత్యపిపాఠేఏవమేవ-అన్నోఽపిత్యేవమేవార్థఇత్యర్థః. తత్రహేతుమాహ (ఆయైఇత్యేతదితి) ఐకారస్యవర్ణస్యవ్యత్యయేన- ఈకారాన్తత్వేనైవేత్యర్థః. ద్రష్టాశ్రోతేత్యాద్యన్నకార్యస్యశ్రవణాదపి-పాఠాన్తరమన్నప్రాప్తిపరతయావ్యాఖ్యేయమిత్యాహ (ద్రష్టేత్యాదీతి) కథంతదన్నకార్యమిత్యాశఙ్క్యాన్వయవ్యతిరేకౌదర్శయతి (దృశ్యతేహీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (అన్నంవావబలాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపిదశరాత్రీర్నాశ్నీయాద్యద్యుహజీవేదిత్యాది) బలసమ్పాదకత్వాదన్నమేవబలాద్భూయః. అతఏవయదికశ్చిత్పురుషోదశరాత్రీర్నాశ్నీయాత్- తర్హిబలహాన్యామ్రియతఏవ. అథవా- యదికశ్చిజ్జీవేత్ - తర్హిద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాదిరహితఏవభవేత్. అద్రష్టా, అశ్రోతే, తిభేదః. (అథాన్నస్యాయైద్రష్టాభవతిశ్రోతాభవతీత్యాది) అన్నస్యఆయే - లాభేసతి - అన్నస్యాయైఇతిపాఠేఛాన్దసఏకారస్యైకారః. అన్నస్యాయీతిపాఠేపిఆయః- లాభః. అన్నస్యాయీ - లబ్ధవానిత్యర్థః. అతశ్చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంఅన్నస్యైవ బలాదిహేతుత్వదర్శనాదితిభావః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలంచ- అన్నవతః- ప్రభూతాన్నాన్వైసలోకాన్పానవతః- ప్రభూతోదకాంశ్చ. అన్నపానయోర్నిత్యసమ్బన్ధాల్లోకానభిసిధ్యతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

తత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోఽన్నాద్భూయఇత్యన్నాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆపోవాఅన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదాసువృష్టిర్నభవతివ్యాధీయన్తేప్రాణాఅన్నంకనీయోభవిష్యతీత్యథయదాసువృష్టిర్భవత్యానన్దినఃప్రాణాభవన్త్యన్నంబహుభవిష్యతీత్యాపఏవేమామూర్తాయేయంపృథివీయదన్తరిక్షం యద్ద్యౌర్యత్పర్వతాయద్దేవమనుష్యాయత్పశవశ్చవయాగ్ంసిచతృణ వనస్పతయఃశ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికమాపఏవేమామూర్తాఅపఉపాస్స్వేతి॥ ౧

సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తఆప్నోతిసర్వాన్కామాగ్ంస్తృప్తిమాన్భవతియావదపాంగతం తత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోఽద్భ్యోభూయఇత్యద్భ్యోవావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

ఉ.— తేజోవాఅద్భ్యోభూయస్తద్వాఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతితదాహుర్నిశోచతినితపతివర్షిష్యతివాఇతితేజఏవతత్పూర్వందర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చతిరశ్చీభిశ్చవిద్యు

రం.— (సయోన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఅన్నవతోవైసలోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) పానవతః - పేయప్రచురానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆపోవాఅన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్. యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలేసువృష్టిః- సస్యహితాశోభనావృష్టిర్నభవతి- తదావ్యాధీయన్తేప్రాణాః- దుఃఖినోభవన్తి. కిన్నిమిత్తమితి. ఆహ- అన్నమస్మిన్సంవత్సరేనఃకనీయః- అల్పతరంభవిష్యతీతి. అథపునర్యదాసువృష్టిర్భవతి- తదాఆనన్దినః - సుఖినోహృష్టాఃప్రాణాఃప్రాణినోభవన్త్యన్నంబహు- ప్రభూతంభవిష్యతీతి. అప్సమ్భవత్వాన్మూర్తస్యాన్నస్యాపఏవేమామూర్తాః - మూర్తభేదాకారపరిణతేతిమూర్తాయేయంపృథివీ. యదన్తరిక్షమిత్యాది. ఆపఏవేమామూర్తాః. అతోఽపఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అపాంకారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా). అపాంసర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వముచితమిత్యాహ (అప్సమ్భవత్వాదితి)-దధిపయఃప్రభృత్యాహుతిపరిణామత్వాదన్తరిక్షాదేరప్మయత్వమవసేయం. అపాంసర్వమూర్తాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆపోవాఅన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదాసువృష్టిర్నభవతివ్యాధీయన్తేప్రాణాఇత్యాది) యస్మిన్కాలేశోభనావృష్టిర్నభవతి- తదాఅన్నంకనీయః- అల్పంభవిష్యతీతిప్రాణాః- ప్రాణినోవ్యాధీయన్తే- దుఃఖినోభవన్తి. యదాశోభనావృష్టిర్భవతి- తదాఅన్నంబహుభవిష్యతీత్యానన్దినః- హృష్టాభవన్తి. (ఆపఏవేమామూర్తాః) ఇమాః- వక్ష్యమాణాఃమూర్తాః - మూర్తభేదాకారపరిణతాఃపృథివ్యన్తరిక్షాదికీటపతఙ్గపిపీలికాన్తా ఆపఏవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.— ఫలం- సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతిస్సర్వాన్కామాన్- మూర్తిమతోవిషయానిత్యర్థః. అప్సమ్భవత్వాచ్చతృప్తైరప్సూపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చభవతి. సమానమన్యత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఆప్నోతిసర్వాన్కామాన్) అపాముపాసకస్యకామానామాప్తిర్యుక్తైవేతిభావః. శిష్టంపూర్వవత్. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేజోవాఅద్భ్యోభూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్. కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ- యస్మాదబ్యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వాఏతత్- తేజోవాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య- స్వాత్మనానిశ్చలీకృత్యవాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్తపతియదా- తదాఆహుః- లౌకికాః. నిశోచతి - సన్తపతి

తత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోఽన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోఽన్నాద్భూయఇత్యన్నాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆపో వాఅన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదాసువృష్టిర్నభవతివ్యాధీయన్తేప్రాణాఅన్నంకనీయోభవిష్యతీత్యథయదాసువృష్టిర్భవత్యానన్దినఃప్రాణాభవన్త్యన్నంబహుభవిష్యతీత్యాపఏవేమామూర్తాయేయంపృథివీయదన్తరిక్షం యద్ద్యౌర్యత్పర్వతాయద్దేవమనుష్యాయత్పశవశ్చవయాగ్ంసిచతృణ వనస్పతయఃశ్వాపదాన్యాకీటపతఙ్గపిపీలికమాపఏవేమామూర్తాఅపఉపాస్స్వేతి॥ ౧

సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తఆప్నోతిసర్వాన్కామాగ్ంస్తృప్తిమాన్భవతియావదపాంగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవోఽద్భ్యోభూయఇత్యద్భ్యోవావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఃఖణ్డః.

ఉ.— తేజో వాఅద్భ్యోభూయస్తద్వాఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతితదాహుర్నిశోచతినితపతివర్షిష్యతివాఇతితేజఏవతత్పూర్వందర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చతిరశ్చీభిశ్చవిద్యు

రం.— (సయోఽన్నంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఅన్నవతో వైసలోకాన్పానవతోఽభిసిధ్యతీత్యాది) పానవతః - పేయప్రచురానిత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— ఆపో వాఅన్నాద్భూయస్యః- అన్నకారణత్వాత్. యస్మాదేవం- తస్మాద్యదా- యస్మిన్కాలే సువృష్టిః- సస్యహితా శోభనా వృష్టిర్నభవతి- తదా వ్యాధీయన్తే ప్రాణాః- దుఃఖినోభవన్తి. కిన్నిమిత్తమితి. ఆహ- అన్నమస్మిన్సంవత్సరేనః కనీయః- అల్పతరంభవిష్యతీతి. అథపునర్యదాసువృష్టిర్భవతి- తదాఆనన్దినః - సుఖినోహృష్టాః ప్రాణాః ప్రాణినోభవన్త్యన్నంబహు- ప్రభూతంభవిష్యతీతి. అప్సమ్భవత్వాన్మూర్తస్యాన్నస్యాపఏవేమామూర్తాః - మూర్తభేదాకారపరిణతేతిమూర్తాయేయంపృథివీ. యదన్తరిక్షమిత్యాది. ఆపఏవేమామూర్తాః. అతోఽపఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— అపాంకారణత్వేనాన్నాద్భూయస్త్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంసాధయతి (యస్మాదిత్యాదినా). అపాంసర్వజగదాత్మకత్వాచ్చాన్నాద్భూయస్త్వముచితమిత్యాహ (అప్సమ్భవత్వాదితి). దధిపయఃప్రభృత్యాహుతిపరిణామత్వాదన్తరిక్షాదేరమ్మయత్వమవసేయం. అపాంసర్వమూర్తాత్మకత్వముపసంహరతి (ఇత్యాదీతి) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం.— (ఆపో వాఅన్నాద్భూయస్యస్తస్మాద్యదాసువృష్టిర్నభవతివ్యాధీయన్తేప్రాణాఇత్యాది) యస్మిన్కాలే శోభనా వృష్టిర్నభవతి- తదాఅన్నంకనీయః- అల్పంభవిష్యతీతిప్రాణాః- ప్రాణినోవ్యాధీయన్తే- దుఃఖినోభవన్తి. యదాశోభనావృష్టిర్భవతి- తదాఅన్నంబహుభవిష్యత్యానన్దినః- హృష్టాభవన్తి. (ఆపఏవేమామూర్తాః) ఇమాః- వక్ష్యమాణాఃమూర్తాః - మూర్తిభేదాకారపరిణతాఃపృథివ్యన్తరిక్షాదికీటపతఙ్గపిపీలికాన్తాఆపఏవేత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం.

శం.— ఫలం- సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తే - ఆప్నోతిసర్వాన్కామాన్- మూర్తిమతోవిషయానిత్యర్థః. అప్సమ్భవత్వాచ్చతృప్తేరబుపాసనాత్తృప్తిమాంశ్చభవతి. సమానమన్యత్. ... ...

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయోఽపోబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఆప్నోతిసర్వాన్కామాన్) అపాముపాసకస్యకామానామాప్తిర్యుక్తైవేతిభావః. శిష్టంపూర్వవత్..

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— తేజోవావాద్భ్యోభూయః- తేజసోఽప్కారణత్వాత్. కథమప్కారణత్వమితి. ఆహ- యస్మాదబ్యోనిస్తేజః- తస్మాత్తద్వాఏతత్ తేజోవాయుమాగృహ్య- అవష్టభ్య- స్వాత్మనానిశ్చలీకృత్యవాయుమాకాశమభివ్యాప్నువత్తపతియదా- తదాఆహుః- లౌకికాః. నిశోచతి - సన్తప

ద్భిర్హ్రాదాశ్చరన్తితస్మాదాహుర్విద్యోతతే స్తనయతివర్షిష్యతివాఇతితేజ ఏవతత్పూర్వందర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే తేజఉపాస్స్వేతి. ౧

ఉ.— సయస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీవైసతేజస్వతోలోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతియావత్తేజసోగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే స్తిభగవస్తేజసో భూయఇతి తేజసోవావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి.................... ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేఏకాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆకాశోవావతేజసోభూయానాకాశేవైసూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిరాకాశేనాహ్వయత్యాకాశేనశృణోత్యాకాశేనప్రతిశృణోత్యాకాశేరమతఆకాశేనరమతఆకాశేజాయతఆకాశమభిజాయతఆకాశముపాస్స్వేతి. ౧

సామాన్యేనజగన్తి. నితపతి- దేహాన్. అతోవర్షిష్యతివైఇతి. ప్రసిద్ధంహిలోకేకారణమభ్యుద్యతందృష్టవతఃకార్యంభవిష్యతీతివిజ్ఞానం. తేజఏవతత్పూర్వమాత్మానముద్భూతందర్శయిత్వాఽథ- అనన్తరమపస్సృజతే. అతోఽప్స్రష్టృత్వాద్భూయోఽద్భ్యస్తేజః. కించాన్యత్- తదేతత్- తేజఏవస్తనయిత్నురూపేణవర్షహేతుర్భవతి. కథం. ఊర్ధ్వాభిశ్చ- ఊర్ధ్వగాభిర్విద్యుద్భిస్తిరశ్చీభిశ్చ - తిర్యగ్గతాభిశ్చసహహ్రాదాః - స్తనయనశబ్దాశ్చరన్తి. తస్మాత్- తద్దర్శనాదాహుర్లౌకికాఃవిద్యోతతే స్తనయతివర్షిష్యతివాఇత్యాది- ఉక్తార్థం. అతస్తేజఉపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— ఇతిశబ్దస్తదాహురిత్యనేనసమ్బధ్యతే. నైశబ్దార్థందర్శయతి (ప్రసిద్ధమితి). అప్తేజసోరుక్తంకార్యకారణత్వముపజీవ్యఫలితమాహ (తేజఏవేతి). అప్తేజసోర్విధాన్తరేణకార్యకారణభావందర్శయతి (కించాన్యదితి). తదేవోపపాదయతి (ఊర్ధ్వాభిరితి). తేజసోభూయస్త్వఫలమాహ (అతస్తేజఇతి). ౧

రం.— (తేజోవావఅద్భ్యోభూయస్తద్వాఏతద్వాయుమాగృహ్యాకాశమభితపతీత్యాది) తేజసోఽప్కారణత్వాత్తేజ ఏవాద్భ్యోభూయః. తత్- తస్మాదప్కారణత్వాదేవహేతోః ఏతత్- తేజః యదావాయుంస్వాత్మనాఆగృహ్య - నిశ్చలీకృత్యాకాశమభివ్యాప్యతపతి తదాలౌకికాఃతేజఃకర్తృజగన్నిశోచతి- నితరాంశోచతి. నితపతి- నితరాంతపతిచ. తస్మాదవశ్యంవర్షిష్యతీత్యాహుః తేజసోఽప్కారణత్వాదేవతత్తేజఃప్రథమతఃస్వాత్మానందర్శయిత్వాపశ్చాదపస్సృజతఇత్యర్థః. (తదేతదూర్ధ్వాభిశ్చతిరశ్చీభిశ్చవిద్యుద్భిరిత్యాది) తత్ - తస్మాదేవ. తేజసోఽప్కారణత్వాదేతత్- ఏతస్మిన్నపికాలేఊర్ధ్వగతాభిస్తిర్యగ్గతాభిశ్చవిద్యుద్భిఃహ్రాదాః- స్తనయిత్నుశబ్దాశ్చరన్తి. తద్దర్శనాదేవలౌకికావిద్యోతతే. స్తనయతి. వర్షిష్యతివాఇతివదన్తీత్యర్థః. అతఏవకారణభూతంతత్తేజఃస్వాత్మానంప్రథమతోదర్శయిత్వాఽథాపస్సృజతే. అతఃపూర్వోక్తానాంభూయసీనామపామపికారణంతేజఉపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— తస్యతేజసఉపాసనఫలం- తేజస్వీవైభవతి. తేజోవతఏవచలోకాన్, భాస్వతః- ప్రకాశవతోఽపహతతమస్కాన్- బాహ్యాధ్యాత్మికాజ్ఞానాది- అపహతతమస్కాన్. అపనీతబాహ్యాధ్యాత్మికాదితమస్కానభిసిధ్యతి. ఋజ్వర్థమన్యత్. … … … … … … ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తమశ్శబ్దార్థమాహ (బాహ్యేతి). బాహ్యంతమః- శార్వరంప్రసిద్ధం. ఆధ్యాత్మికం- అజ్ఞానరాగాది. తదుభయమపహతతమస్కానిత్యత్రతమశ్శబ్దితమిత్యర్థః. అపహతశబ్దార్థమాహ (అపనీతేతి), … … … … … … ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకేఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయస్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తేజస్వీవైసతేజస్వతోలోకాన్భాస్వతోఽపహతతమస్కానభిసిధ్యతి) తేజస్విత్వాదేవలోకానాంతత్కార్యంప్రకాశవత్త్వలక్షణం- భాస్వత్త్వం, బాహ్యాభ్యన్తరాన్ధకారశూన్యత్వరూపం- అపహతతమస్కత్వం, చ. తాదృశోలోకాన్స్వయమపితేజస్వీసన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టంస్పష్టం.. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆకాశోవావతేజసోభూయాన్) వాయుసహితస్యతేజసఃకారణత్వాద్వ్యోమ్నః. * వాయుమాగృహ్యేతితేజసాసహోక్తోవాయురితిపృథగిహానోక్తస్తేజసః. కారణంహిలోకేకార్యాద్భూయోదృష్టం- యథాఘటాదిభ్యోమృత్. తథాఆకాశోవాయుసహితస్యతేజసఃకారణమితితతోఽపిభూయాన్. కథం. ఆకాశేవైసూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ - తేజోరూపౌవిద్యున్నక్షత్రాణ్యగ్నిశ్చ - తేజోరూపాణ్యాకాశేఽన్తః. యచ్చయస్యాన్తర్వర్తి- తదల్పం. భూయఇతరత్. కించ- ఆకాశేనాహ్వయతిచాన్యమన్యః. ఆహూతశ్చేతరఆకాశేనశృణోతి. అన్యోక్తంచశబ్దమన్యః

ఉ.— సయఆకాశంబ్రహ్మేత్యుపాస్తఆకాశవతోవైసలోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయ
వతోఽభిసిధ్యతియావదాకాశస్యగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియఆకాశం బ్రహ్మేత్యుపా
స్తేస్తిభగవఆకాశాద్భూయఇత్యాకాశాద్వావభూయోస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి.........౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేద్వాదశఃఖణ్డః.

ఉ.— స్మరోవాఆకాశాద్భూయస్తస్మాద్యద్యపిబహవఆసీరన్నస్మరన్తోనైవతేకఞ్చనశృణుయుర్నమన్వీర
న్నవిజానీరన్యదావావతేస్మరేయురథశృణుయురథమన్వీరన్నథవిజానీరన్స్మరేణవైపుత్రాన్విజానా
తిస్మరేణపశూన్స్మరముపాస్స్వేతి॥ ౧

ప్రతిశృణోతి. ఆకాశేరమతే- క్రీడత్యన్యోన్యంసర్వః. తథానరమతేచాకాశే-బన్ధ్వాదివియోగే. ఆకాశేజాయతే-సమూర్తైనావష్టబ్ధే. తథా- ఆకాశమభిలక్ష్యాఙ్కురాదిజాయతే-నప్రతిలోమం. అతఆకాశముపాస్స్వ. ౧

ఆ — వాయోస్సకాశాదాకాశోభూయానితివక్తవ్యేకథంతేజసోభూయానిత్యుక్తం- అతఆహ (వాయ్వితి).కారణత్వేపికథమాకాశస్యవాయుసహితాత్తేజసోభూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (కారణంహీతి).తేజసోవాయుసహితాదాకాశస్యభూయస్త్వం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకారాన్తరేణదర్శయతి (కథమిత్యాదినా).ఇతశ్చాకాశస్యాస్తిభూయస్త్వమిత్యాహ (కించేతి).తద్భూయస్త్వఫలమాహ (అతఇతి). ౧

రం.— (ఆకాశోవావతేజసోభూయాన్.ఆకాశేవైసూర్యాచన్ద్రమసావుభౌవిద్యున్నక్షత్రాణీత్యాది) పూర్వఖణ్డోక్తయోస్తేజోవాయ్వోర్ద్వయోరాకాశఃకారణం- అతఆకాశస్యతేజోవాయ్వపేక్షయా భూయస్త్వం. అతఏవాదిత్యాదిజ్యోతిర్మణ్డలమాకాశాశ్రితం- ఆకాశాన్తర్వర్తి. ఆహ్వానశ్రవణప్రతిశ్రవణాన్యప్యాకాశసాధ్యాని. రమమాణోపిజనఆకాశే. శోచన్నపిజనఆకాశే. జాయమానోప్యఙ్కురాదిరాకాశాదిలక్షణమవకాశమభిలక్ష్య- ప్రతీక్ష్యైవజాయతే. అతఆకాశముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— ఫలంశృణు- ఆకాశవతోవై- విస్తారయుక్తాన్, సః- విద్వాన్లోకాన్. ప్రకాశవతః- ప్రకాశాకాశయోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్ప్రకాశవతశ్చలోకానసమ్బాధాన్- సమ్బాధనం- సమ్బాధః. సమ్బాధః- అన్యోన్యపీడా. తద్రహితాన్- అసమ్బాధానురుగాయవతః- విస్తీర్ణగతీన్, విస్తీర్ణప్రచారాన్, లోకానభిసిధ్యతి. (యావదాకాశస్యేత్యాది) ఉక్తార్థం. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కథమాకాశోపాసకస్యప్రకాశవ్యాప్తలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రకాశాకాశయోరితి). ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (సయఆకాశంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఆకాశవతోవైసలోకాన్ప్రకాశవతోఽసమ్బాధానురుగాయవతోఽభిసిధ్యతి) ఆకాశవతః- విస్తారయుక్తాన్. అతఏవఅసమ్బాధాన్- అన్యోన్యపీడాలక్షణసమ్బాధశూన్యాన్. ప్రకాశవతః- తేజస్వినః. ఉరుగాయవతః-కీర్తిమతోలోకాన్ప్రాప్నోతీత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్.......... ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (స్మరోవాఆకాశాద్భూయః) స్మరణం- స్మరః. అన్తఃకరణధర్మః. సఆకాశాద్భూయానితిద్రష్టవ్యం,లిఙ్గవ్యత్యయేన. స్మర్తుః స్మరణేహిసత్యాకాశాదిసర్వమర్థవత్ - స్మరణవతోభోగ్యత్వాత్. అసతితుస్మరణేసదప్యసదేవ-సత్త్వకార్యాభావాత్. నాపిసత్త్వంస్మృత్యభావేశక్యమాకాశాదీనామవగన్తుమిత్యతఃస్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వం. దృశ్యతేహిలోకేస్మరణస్యభూయస్త్వం,యస్మాత్ - తస్మాద్యద్యపిసముదితాబహవఏకస్మిన్నాసీరన్- ఉపవిశేయుః. తే- తత్రాసీనాఅన్యోన్యభాషితమపినస్మరన్తశ్చేత్స్యుః- నైవతేకంచనశబ్దంశృణుయుః. తథా (నమన్వీరన్) మన్తవ్యంచేత్స్మరేయుః- తదామన్వీరన్. స్మృత్యభావవత్త్వాన్నమన్వీరన్. తథా - నవిజానీరన్. యదావావతేస్మరేయుర్మన్తవ్యంవిజ్ఞాతవ్యంశ్రోతవ్యంచ- అథశృణుయు, రథమన్వీర, న్నథవిజానీరన్,. తథా- స్మరేణవై మమపుత్రాఏతఇతిపుత్రాన్విజానాతి. స్మరేణపశూన్. అతోభూయస్త్వాత్స్మరణముపాస్స్వేతి. ౧

ఆ.— నపుంసకలిఙ్గంశ్రుతంపుల్లిఙ్గత్వేనకథంవ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్య,పుల్లిఙ్గోపక్రమమాశ్రిత్యాహ (లిఙ్గవ్యత్యయేనేతి) కథంపునఃస్మరణస్యాకాశాద్భూయస్త్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్మర్తుస్స్మరణేహీతి).అన్వయముక్త్వావ్యతిరేకందర్శయతి (అసతీతి).ఆకాశాదేఃస్మరణాభావేపిసత్త్వమఙ్గీకృత్యభోగ్యత్వాభావాదానర్థక్యముక్తం. సమ్ప్రత్యస్మరణేసత్త్వమేవనాస్తీత్యాహ (నాపీతి).స్మరణస్యభూయస్త్వమనుభవానుసా

సయస్స్మరంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావత్స్మరస్యగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియస్స్మరం బ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవస్స్మరాద్భూయఇతిస్మరాద్వావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేత్రయోదశఃఖణ్డః.

ఉ.— ఆశావావస్మరాద్భూయస్యాశేద్ధోవైస్మరోమన్త్రానధీతేకర్మాణికురుతేపుత్రాగ్ంశ్చపశూగ్ంశ్చేచ్ఛతఇమంచలోకమముంచేచ్ఛతఆశాముపాస్స్వేతి॥ ౧

సయఆశాంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఆశయాస్య సర్వేకామాస్సమృధ్యన్త్యమోఘాహాస్యాశిషోభవన్తియావదాశాయాగతంతత్రాస్యయథాకామచారోభవతియఆశాంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేఽస్తిభగవఆశాయాభూయఇత్యాశాయావావభూయోఽస్తీతితన్మేభగవాన్బ్రవీత్వితి॥ ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేచతుర్దశఃఖణ్డః.

రేణసాధయతి (దృశ్యతేహీతి)–హిశబ్దార్థోయస్మాదిత్యుక్తః. స్మరణాభావే శ్రవణాద్యభావంవ్యతిరేకముక్త్వాతద్భావేతద్భావమన్వయమాహ (యదేతి) ఇతశ్చాస్తిస్మరణస్యభూయస్త్వమిత్యాహ (తథేతి) తద్భూయస్త్వఫలితమాహ (అతఇతి). ౧. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (స్మరోవాఆకాశాత్ భూయఇతి) భూయఇతిలిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. (తస్మాద్యద్యపిబహవఆసీరన్నస్మరన్తోనైవతేకంచనశృణుయుర్నమన్వీరన్నిత్యాది) స్మరణశూన్యాఏకత్రబహవఆసీనాఅపినశ్రవణాదికార్యసమర్థాః. సతితుశక్త్యాదిస్మరణే శ్రవణాదికార్యసమర్థాభవన్తి. అతఆకాశకార్యస్యశ్రవణాదేస్స్మరణాధీనత్వాత్తస్యాకాశాద్భూయస్త్వమితిభావః. కిఞ్చ (స్మరేణవైపుత్రాన్విజానాతీత్యాది) స్మరణశూన్యస్యనపుత్రపశ్వాదిజ్ఞానమిత్యతస్స్మరణముపాస్స్వేత్యర్థః. ౧

శం.— ఉక్తార్థమన్యత్. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

రం.— (సయస్స్మరంబ్రహ్మేత్యుపాస్తేయావత్స్మరస్యగతంతత్రాస్యేత్యాది) సర్వంపూర్వవత్ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (ఆశావావస్మరాద్భూయసీ) అప్రాప్తవస్త్వాకాఙ్క్షా - ఆశా. తృష్ణాకామఇతియామాహుఃపర్యాయైః. సాచస్మరాద్భూయసీ. కథం. ఆశయాహ్యన్తఃకరణస్థయాస్మరతిస్మర్తవ్యమాశావిషయరూపం. స్మరన్నసౌస్మరోభవతి. అతఆశేద్ధః- ఆశయాభివర్ధితస్స్మరభూతః- స్మరన్నృగాదీన్మన్త్రానధీతే. అధీత్యచతదర్థంబ్రాహ్మణేభ్యోవిధీంశ్చశ్రుత్వాకర్మాణికురుతే- తత్ఫలాశయైవ. పుత్రాంశ్చపశూంశ్చకర్మఫలభూతానిచ్ఛతే - అభివాఞ్ఛతిఆశయైవతత్సాధనాన్యనుతిష్ఠన్. ఇమంచలోకమాశేద్ధఏవస్మరేణలోకసఙ్గ్రహహేతుభిరిచ్ఛతే. అముంచలోకమాశేద్ధస్స్మరేణతత్సాధనానుష్ఠానేనేచ్ఛతే. ఆశారశనాబద్ధంస్మరాకాశాదినామపర్యన్తంజగచ్చక్రీభూతంప్రతిప్రాణి. అతఆశాయాః స్మరాదపిభూయస్త్వమిత్యతఆశాముపాస్స్వ. ౧

ఆ.— ఆశాయాః భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాద్వారాప్యుత్పాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧-౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఆశావావస్మరాద్భూయస్యాశేద్ధోవైస్మరోమన్త్రానధీతేకర్మాణికురుతఇత్యాది) ఆశయా-- ఫలేచ్ఛయేత్యర్థః. తయాఇద్ధః- దీపితః. ఉత్పాదితస్స్మరః- ఇష్టసాధనత్వాదివిషయకస్స్మరణంఅధ్యయనకర్మానుష్ఠానాదిహేతుర్భవతీత్యర్థః. కించ- ఫలాశాయత్తైవపుత్రపశ్వాదీహలోకపరలోకవాఞ్ఛా. అతఆశాయాభూయస్త్వమిత్యర్థః. ౧

శం.— యస్త్వాశాంబ్రహ్మేత్యుపాస్తే - శృణుతస్యఫలం. ఆశయా - సదోపాసితయాఽస్యోపాసకస్యసర్వేకామాఃసమృధ్యన్తి - సమృద్ధింగచ్ఛన్తి. అమోఘాహాస్యాశిషః- ప్రార్థనాస్సర్వాభవన్తి. యత్ప్రార్థితం- సర్వంతదవశ్యంభవతీత్యర్థః. (యావదాశాయాగతమిత్యాది) పూర్వవత్. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేచతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A. PLEADER.

ఉ.— ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వగ్ం సమర్పితం ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః॥ ౧

రం.— (సయ ఆశాం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఆశయాస్య సర్వే కామా ఇత్యాది) ఆశయా- ఉపాసితయా సర్వే కామాస్సమృద్ధా భవన్తి. ఆశాశ్చాస్య సర్వాః అమోఘాః- సఫలా భవన్తీత్యర్థః. (యావదాశాయా గతమిత్యాది) స్పష్టోర్థః. …… ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నామోపక్రమమాశాన్తం కార్యకారణత్వేన నిమిత్తనైమిత్తికత్వేన చోత్తరోత్తరభూయస్తయాఽవస్థితం స్మృతినిమిత్తసద్భావమాశారశనాపాశైర్విపాశితం సర్వం సర్వతో బిసమివ తన్తుభిర్యస్మిన్ ప్రాణే సమర్పితం, యేన చ సర్వతో వ్యాపినాఽన్తర్బహిర్గతేన సూత్రేణ మణిగణా ఇవ సూత్రేణ గ్రథితం విధృతం చ,- స ఏష ప్రాణో వై ఆశాయా భూయాన్. కథమస్య భూయస్త్వమితి. ఆహ దృష్టాన్తేన సమర్థయంస్తద్భూయస్త్వం- యథా వై లోకే రథచక్రస్యారాః రథనాభౌ సమర్పితాః- సమ్ప్రోతాః, సంప్రవేశితా ఇత్యేతత్. ఏవమస్మిన్ లిఙ్గసఙ్ఘాతరూపే ప్రాణే ప్రజ్ఞాత్మని దైహికే ముఖ్యే- యస్మిన్ పరా దేవతా నామరూపవ్యాకరణాయాదర్శే ప్రతిబిమ్బవజ్జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిష్టా, యశ్చ మహారాజస్యేవ సర్వాధికారీశ్వరస్య- *కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతేతి శ్రుతేః, యస్తుచ్ఛాయేవానుగత ఈశ్వరం- *తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేతి కౌషీతకీనాం,- అత ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం యథోక్తం సమర్పితం. అతస్స ఏష ప్రాణోఽపరతన్త్రః ప్రాణేన - స్వశక్త్యైవ యాతి. నాన్యకృతం గమనాదిక్రియాస్వస్య సామర్థ్యమిత్యర్థః సర్వం క్రియాకారకఫలభేదజాతం ప్రాణ ఏవ-న ప్రాణాద్బహిర్భూతమస్తీతి ప్రకరణార్థః. (ప్రాణః ప్రాణం దదాతి) యద్దదాతి- తత్స్వాత్మభూతమేవ. యస్మై దదాతి- తదపి ప్రాణాయైవ. అతః పిత్రాద్యాఖ్యాపి ప్రాణ ఏవ. ౧

ఆ.— ప్రాణస్య సర్వాస్పదత్వేన భూయస్త్వం కథయతి (నామోపక్రమమితి)-ప్రకృతశ్రుతివశాత్తదుపక్రమేయస్య జగతో స్థితత్తథా. పాఠక్రమమేవాశ్రిత్యాశాన్తేయస్యాస్తితజ్జగత్తథేతి విగ్రహః. కార్యకారణత్వం- క్వాచిత్కముపాదానోపాదేయత్వం. నిమిత్తనైమిత్తికత్వమపి క్వాచిత్కమేవ. ఉత్తరోత్తరభూయస్తయా- పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాన్నామాదేరుత్తరోత్తరవాగాదిభూయస్త్వేనేతి యావత్. స్మృతినిమిత్తస్సద్భావో యస్య తత్తథా. ఆశాత్మకైః రశనాపాశైస్సర్వతో విపాశితమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ (బిసమివేతి)-బిసశబ్దో మృణాలవిషయః. యథోక్తం జగద్యస్మిన్నర్పితం- స ఏష భూయానితి సమ్బన్ధః. సర్వస్య జగతస్తస్మిన్నర్పితత్వమేవ దృష్టాన్తద్వారా స్పష్టయతి (యేన చేతి)-సర్వతో వ్యాపినేత్యస్యైవ స్ఫుటీకరణం- అన్తర్బహిర్గతేనేతి. ప్రాణస్యాశాయాస్సకాశాద్భూయస్త్వమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సమర్థయతే (కథమిత్యాదినా)-లిఙ్గానాం- వ్యష్టీనాం సఙ్ఘాతః- సముదాయః. తద్రూపే- సమష్ట్యాత్మనీతి యావత్. ఉపాధితద్వతోరైక్యమభిప్రేత్య విశినష్టి (ప్రజ్ఞాత్మనీతి).తస్యైవాధ్యాత్మమధిదైవం చావస్థానం సూచయతి (దైహిక ఇతి). ప్రాణాన్తరం వ్యావర్తయతి (ముఖ్య ఇతి)-యథోక్తేఽస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితమిత్యుత్తరత్ర సమ్బన్ధః. ప్రజ్ఞాత్మనీతి పరమాత్మోపాధిత్వం ప్రాణస్యోక్తం- తదుపపాదయతి (యస్మిన్నితి)-తస్మిన్ సర్వం సమర్పితమితి పూర్వవత్సమ్బన్ధః. కిమితి చక్షురాదిషు విద్యమానేషు ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య పరమాత్మోపాధిత్వముపగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (యశ్చేతి). ప్రాణస్యేశ్వరం ప్రతి సర్వాధికారిత్వే శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (కస్మిన్నితి).-ఈశ్వరం ప్రతి ప్రాణస్యోపాధిత్వే హేత్వన్తరమాహ (యస్త్వితి)-అత్రాపి పూర్వవదన్వయః. ప్రాణః ఛాయావదీశ్వరమనుగచ్ఛతీత్యత్ర శ్రుత్యన్తరం ప్రమాణయతి (తద్యథేతి)-భూతమాత్రాః- శబ్దాదయః పృథివ్యాదయశ్చ విషయాః. ప్రజ్ఞామాత్రాసు- శబ్దాదిబుద్ధిషు తజ్జనకేష్విన్ద్రియేషు చేత్యర్థః. భవతు తాసాం ప్రాణేఽర్పితత్వం - తథాపి కథం ప్రాణస్య ఛాయావదీశ్వరం ప్రత్యనుగతిః - తత్రాహ (స ఏష ఇతి)-కౌషీతకీనాం- శ్రుతేరితి శేషః. ప్రాణస్య యథోక్తవిశేషణవైశిష్ట్యమతశ్శబ్దార్థః. వ్యాఖ్యాతం భాగమనూద్యావశిష్టమంశం వ్యాకరోతి (ఏవమితి). ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యస్యార్థమాహ (అత ఇతి) సర్వాస్పదత్వాదితి యావత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతీత్యాదేః * ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతీత్యన్తస్య తాత్పర్యార్థం సఙ్క్షిప్య కథయతి (సర్వమితి). దాతుర్దేయస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వం ప్రకటయతి (ప్రాణ ఇతి) తదపీతి-దీయమానముచ్యతే. స్వస్య సమ్ప్రదానస్య చ ప్రాణాభిన్నత్వాత్పిత్రాద్యైవేత్యుక్తం. ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వమతశ్శబ్దార్థః. ౧

రం.— (ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్) అత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసహచరితో జీవో లక్ష్యతే. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. (యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పితం) యథా రథచక్రస్య అరాః నాభ్యాశ్రితాః - ఏవం సమస్తమచేతనం భూతజాతమేతచ్చేతనాశ్రితమిత్యర్థః. * భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ప్రాణః ప్రాణేన యాతి ప్రాణః ప్రాణం దదాతి ప్రాణాయ దదాతి) గన్తా దేవదత్తాదిరపి జీవ ఏవ. గమనకరణమశ్వాదిరపి జీవ ఏవ. దాతాపి జీవ ఏవ. దేయో గవాదిరపి జీవ ఏవ. సమ్ప్రదానభూత బ్రాహ్మణాదిరపి జీవ ఏవేత్యర్థః. (ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసేత్యాది) పిత్రాదిరపి జీవ ఇతి ప్రసిద్ధ ఏవేత్యర్థః. ౧

ఉ.— సయదిపితరంవామాతరంవాభ్రాతరంవాస్వసారం వాచార్యంవాబ్రాహ్మణంవాకించిద్భృశమివప్రత్యాహధిక్త్వాస్త్విత్యేవైనమాహుః పితృహావైత్వమసి మాతృహావైత్వమసి భ్రాతృహావైత్వమసి స్వసృహావైత్వమస్యాచార్యహావైత్వమసిబ్రాహ్మణహావైత్వమసి॥ ౨

అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణాఞ్ఛూలేనసమాసంవ్యతిషందహేన్నైవైనంబ్రూయుః పితృహాసీతినమాతృహాసీతినభ్రాతృహాసీతినస్వసృహాసీతినాచార్యహాసీతినబ్రాహ్మణహాసీతి॥ ౩

ప్రాణోహ్యేవైతానిసర్వాణిభవతిసవాఏషఏవంపశ్యన్నేవంమన్వానఏవం విజానన్నతివాదీ భవతితంచేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతిబ్రూయాన్నాపహ్నువీత॥ ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఃఖణ్డః.

శం.— కథంపిత్రాదిశబ్దానాం ప్రసిద్ధార్థోత్సర్గేణ ప్రాణవిషయత్వమితి. ఉచ్యతే - సతి ప్రాణేపిత్రాదిశబ్దప్రయోగాత్, తదుత్క్రాన్తౌచ ప్రయోగాభావాత్,. కథంతదితి. ఆహ- సః- యఃకశ్చిత్పిత్రాదీనామన్యతమంయదితంభృశమివ- తదననురూపమివకించిద్వచనంత్వంకారాదియుక్తం ప్రత్యాహ- తదైనంపార్శ్వస్థాఆహుర్వివేకినోధిక్త్వాస్తు- ధిగస్తుత్వామితి. ఏవంపితృహావైత్వం- పితుర్హన్తేత్యాది. ౨

ఆ.— ప్రసిద్ధిరనతిక్రమణీయేతిశఙ్కతే (కథమితి). అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాంపిత్రాదిశబ్దానాంప్రాణవిషయత్వాన్న ప్రసిద్ధేరుల్లఙ్ఘనమిత్యాహ (ఉచ్యతఇతి). అన్వయవ్యతిరేకావేవ ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)- పిత్రాదిషు ప్రాణేసతిపిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వ, మన్యథాచాప్రయుజ్యమానత్వం, తదిత్యుచ్యతే. (త్వఙ్కారాదియుక్తమితి)- ఆదిపదేనతిరస్కారప్రభేదాగృహ్యన్తే. పిత్రాదిష్వప్రియవాదనం ప్రతివివేకినాంధిక్కారవచనేహేతుమాహ (పితృహేతి). ౨

రం.— ననుపరిదృశ్యమానమాంసపిణ్డవిశేషాఏవపిత్రాదిశబ్దవాచ్యాః - నతుజీవఇతిమన్వానం ప్రత్యాహ (సయదిపితరంవామాతరం వాభ్రాతరంవాస్వసారంవాచార్యంవేత్యాది) సజీవేషుపిత్రాదిశరీరేషుధిక్త్వామిత్యేవకించిద్భృశమధిక్షిపతిపురుషేపితృహేత్యాదిశబ్దాః ప్రయుజ్యన్తేఇత్యర్థః. ౨

శం.— అథైనానేవోత్క్రాన్తప్రాణాన్- త్యక్తదేహానప్యపిశూలేనసమాసం - సమస్యవ్యతిషన్దహేత్ - వ్యత్యస్యసందహేత్. ఏవమప్యతిక్రూరమపికర్మసమాసవ్యత్యాసాదిప్రకారేణదహనలక్షణం తద్దేహసమ్బద్ధమేవకుర్వాణంనైవైనం బ్రూయుఃపితృహేత్యాది. తస్మాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగమ్యతఏతత్పిత్రాఖ్యోపిప్రాణఏవేతి. ౩

ఆ.— సతిప్రాణేపిత్రాదిషుపిత్రాదిశబ్దానాం ప్రయుజ్యమానత్వమిత్యన్వయముక్త్వావ్యతిరేకమాహ (అథైనానేవేతి). సమస్య - పుఞ్జీకృత్య. వ్యత్యస్య- అవయవాన్విభజ్యేత్యర్థః. యద్యపీత్యుపక్రమాదేవమపీత్యత్రతథాపీత్యస్మిన్నర్థేద్రష్టవ్యం. తదేవాతిక్రూరంకర్మవిశినష్టి (సమాసేతి)- అవయవవిభజనమాదిశబ్దార్థః. తద్దేహసమ్బద్ధమిత్యత్రతచ్ఛబ్దఃపిత్రాదివిషయః. యద్యపిత్యక్తప్రాణేష్వపిదేహేషుపిత్రాదిశబ్దోదృష్టః- తథాపివాసాముఖ్యః- తద్విషయేక్రూరకర్మానుష్ఠానేపిశిష్టగర్హాఽదృష్టేరితిభావః. ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకఫలముపసంహరతి (తస్మాదితి). ౩

రం.— (అథయద్యప్యేనానుత్క్రాన్తప్రాణానిత్యాది) అథతేష్వేవశరీరేషూత్క్రాన్తజీవేషుసత్సుతాన్ శూలేనసమాసం - సమ్పూర్వాత్ క్షేపార్థాత్ అస్యతేర్ణములన్తోఽయంశబ్దః. శూలేనసమ్యక్ప్రక్షిప్యవ్యత్యస్యసమ్యక్ దహత్యపిపురుషేపితృహేత్యాదిశబ్దానప్రయుజ్యన్తేఇత్యర్థః. ౩

శం.— తస్మాత్ప్రాణోహ్యేవైతాని- పిత్రాదీనిసర్వాణిభవతిచలానిస్థిరాణిచ. సవాఏషః- ప్రాణవిత్ఏవం- యథోక్తప్రకారేణపశ్యన్- ఫలతోఽనుభవన్. ఏవంమన్వానః- ఉపపత్తిభిశ్చిన్తయన్. ఏవంవిజానన్- ఉపపత్తిభిస్సంయోజ్యైవమేవేతినిశ్చయంకుర్వన్నిత్యర్థః. మననవిజ్ఞానాభ్యాంహిసమ్భూతశాస్త్రార్థనిశ్చితోదృష్టోభవేత్. అతఏవంపశ్యన్నతివాదీభవతి- నామాద్యాశాన్తమతీత్యవదనశీలోభవతీత్యర్థః. తేచేద్బ్రూయుస్త్వంయది- ఏవమతివాదినం- సర్వదాసర్వైర్విశ్వైర్నామాద్యాశాన్తమతీత్యవర్తమానంప్రాణమేవవదన్తమేవంపశ్యన్తమతివదనశీలం- అతివాదినం- బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్యహిజగతఃప్రాణఆత్మాఽహమితిబ్రువాణంయదిబ్రూయురతివాద్యసీతి- బాఢమతివాద్యస్మీతిబ్రూయాత్ - నాపహ్నువీత. కస్మాద్ధ్యసావపహ్నువీత- యత్ప్రాణంసర్వేశ్వరమయమస్మీత్యాత్మత్వేనోపగతః. ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రాణస్యైవపిత్రాదిసంజ్ఞకత్వేకింస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాత్ప్రాణోహీతి). ప్రాణస్యభూమాయత్త్వమిత్థంవ్యాఖ్యాప్యతద్విజ్ఞానఫలమాహ (సవాఇతి)- ప్రాణవిత్- అతివాదీభవతీతిసమ్బన్ధః. కథంప్రాణవిత్త్వమిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి)- సర్వాత్మత్వం- యథో

ఉ.— ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి …………………… ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశః ఖణ్డః.

క్తప్రకారః. ఫలతోఽనుభవః- స్వరూపత్వేన సాక్షాత్కారః. తదనుదర్శనేనైవ ప్రాణవిత్త్వసిద్ధ్యతి సతి కిమితి మననవిజ్ఞానే పృథగుపన్యస్యేతే- తత్రాహ (మననవిజ్ఞానాభ్యాం హీతి) ఉక్తాన్వయవ్యతిరేకాఖ్యోపపత్తిసహకృతాభ్యాం వాక్యాభ్యాం ప్రాణవిషయం జ్ఞానం జాయతే- తదత్ర విజ్ఞానం వివక్ష్యతే. తత్ఫలం సాక్షాత్కరణం - దర్శనమితి భేదః. మననవిజ్ఞానే వినా దర్శనాసమ్భవోఽత్ర శబ్దార్థః. ఏవం- మననాదిద్వారేణేతి యావత్. అతివాదిత్వం వ్యుత్పాదయతి (నాపహ్నువీతేతి), నాపహ్నువీతేత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (కస్మాదితి). యత్- యస్మాదయం - విద్వానాత్మత్వేన సర్వేశ్వరం ప్రాణోఽస్మీత్యుపగతవాన్- తస్మాదపహ్నవహేత్వభావాదాత్మనోఽతివాదిత్వం నాపహ్నువీతేత్యర్థః. … … … … … ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

౪.— (ప్రాణో హ్యేవైతాని సర్వాణి భవతి) అతస్సజీవేషు పిత్రాదిషు హింసితేషు పితృహేత్యాదిశబ్దప్రయోగాన్నిర్జీవేష్వప్రయోగాచ్చ నిర్జీవస్య శరీరస్య పిత్రాదిత్వాభావస్య సిద్ధత్వాత్ జీవ ఏవ పిత్రాదిర్భవతీత్యర్థః. భగవతా భాష్యకృతా * ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్యగాత్మా- న వాయువిశేషమాత్రం. * ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయః ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి. పితృహా మాతృహేత్యాదినా స ప్రాణేషు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వాదినిమిత్తోపక్రోశవచనాత్, తేష్వేవ విగతప్రాణేష్వత్యన్తోపమర్దకారిణ్యుపక్రోశాభావాచ్చ హింసాయోగ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. అప్రాణేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాభావయోర్హింసాతదభావదర్శనాత్ హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. అత ఏవ చారనాభిదృష్టాన్తాద్యుపన్యాసేన ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యం- పరస్య హింసాప్రసక్త్యభావాత్, జీవాదితరస్య భోగ్యభోగోపకరణస్య కృత్స్నస్యాచిద్వస్తునో జీవాయత్తస్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్యేవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తే, శ్చేతి భాషితం. యద్యపి * నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి నిర్దిష్టస్య జీవస్య స్వతో హింసాయోగ్యత్వాభావేపి దేహాదిసాహిత్యప్రయుక్తహింస్యత్వవత్ ముఖ్యస్య ప్రాణస్యాపి హింస్యత్వం సువచం. స్థావరహింసాస్థలేపి * భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చేతి సూత్రభాష్యోక్తరీత్యా స్థావరేషు ప్రాణస్య పఞ్చధాఽవస్థాయ శరీరధారణాభావేపి ప్రాణసద్భావోఽస్తీతి * స తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రే భాషితత్వేన ప్రాణస్య సద్భావాద్ధింసాదివచనముపపద్యత ఏవ. తథాపి * ప్రాణో హ పితేత్యాదివాక్యనిర్దిష్టానాం జీవవాచితయా లోకే ప్రసిద్ధానాం బహూనాం పిత్రాదిశబ్దానాం గౌణత్వకల్పనాపేక్షయైకస్య ప్రాణశబ్దస్యైవ జీవత్వమాశ్రయణీయమితి భాష్యకారాభిప్రాయః. అత ఏవ వృత్తికృతా భగవతా బోధాయనేనాపి * భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాదితి సూత్రవ్యాఖ్యానే * ప్రత్యగాత్మన ఊర్ధ్వముపదేశాదిత్యేవోక్తం- న తు ముఖ్యప్రాణాదూర్ధ్వమితి. వేదనాజనకవ్యాపారలక్షణహింసాయాః వేదనాశూన్యే అచేతనే అసమ్భవాచ్చ. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతి) పూర్వవాక్యే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః స వా ఏషః - జీవః స్వాత్మానముక్తేన ప్రకారేణ మననవిషయీకుర్వన్, విజానన్- ఉపాసీనశ్చ సన్, తేన ప్రకారేణ పశ్యన్- సాక్షాత్కుర్వన్, అతివాదీ భవతి- అతిక్రాన్తస్వోపాస్యవస్తువాదీ భవతి. స్వోపాస్యవస్తునః సర్వోత్కృష్టత్వవాదీ భవతీత్యర్థః. బృహస్పతిసమప్రత్యర్థిజనాప్రతిభాధాయకస్వోపాస్యదేవతాపారమ్యవాదశీలత్వం- అతివాదిత్వం. తచ్చోపాస్యదేవతాతిశయే పర్యవస్యతి. ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇత్యాదౌ * లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. తతశ్చ స్వోపాస్యదేవతాసాక్షాత్కారోఽతివాదిత్వే హేతురిత్యర్థః. సాక్షాత్కారప్రీతస్వోపాస్యదేవతానుగ్రహాదీదృశమతివాదిత్వం భవతీతి భావః. అత్ర స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఇతి వాక్యేన పూర్వసన్దర్భనిర్దిష్టప్రాణస్య ద్రష్టృత్వమన్తృత్వాదికథనాదపి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ ఇత్యవసీయతే- ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవత్వజ్ఞాపనాయైవ స వా ఏష ఇతి పదయోః ప్రవృత్తేరితి ద్రష్టవ్యం. (తం చేద్బ్రూయురతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత) ప్రాణశబ్దితస్య జీవస్య పూర్వోక్తనామాద్యాశాన్తసర్వాతిశాయిత్వాదేవాతివాదిత్వం నాపహ్నోతవ్యమితి భావః. ………… ౪

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

౧.— స ఏష నారదః సర్వాతిశయం ప్రాణం స్వమాత్మానం శ్రుత్వా నాతః పరమస్తీత్యుపరరామ - న పూర్వవత్కిమస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి పప్రచ్ఛ యతః. తమేవం వికారానృతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన పరితుష్టమకృతార్థం పరమార్థసత్యాతివాదినమాత్మానం మన్యమానం యోగ్యం శిష్యం మిథ్యాగ్రహవిశేషాద్విప్రచ్యావయన్నాహ భగవాన్ సనత్కుమారః. ఏష తు వా అతివదతి- యమహం వక్ష్యామి. న ప్రాణవిదతివాదీ పరమార్థతః- నామాద్యపేక్షం తు తస్యాతివాదిత్వం. యస్తు భూమాఖ్యం సర్వాతిక్రాన్తం తత్త్వం పరమార్థసత్యం వేద- సోఽతివాదీత్యత ఆహ- ఏష తు వా అతివదతి- యః సత్యేన- పరమార్థసత్యవిజ్ఞానవత్తయాఽతివదతి. సోఽహం త్వాం ప్రపన్నో భగవన్సత్యేనాతివదాని. తథా మాం నియునక్తు భగవాన్ - యథాహం సత్యేనాతివదానీత్యభిప్రాయః. యద్యేవం సత్యేనాతివదితుమిచ్ఛసి- సత్యం త్వేవ తు తావద్విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుక్త ఆహ నారదః- తథాస్తు తర్హి - సత్యం భగవో విజిజ్ఞాసే- విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛే త్వత్తోఽహమితి. … … … … … … … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.—— యదావైవిజానాత్యథసత్యంవదతినావిజానన్సత్యంవదతివిజానన్నేవసత్యంవదతివిజ్ఞానంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితివిజ్ఞానంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఃఖణ్డః.

ఆ.--- ప్రాణాన్తముపదేశం శ్రుత్వానారదస్యతూష్ణీంభావే కింకారణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సఏషఇతి). కథంతస్యోపరతిరవగతేత్యాశఙ్క్యాహ (నపూర్వవదితి). కిమితితర్హిప్రాప్తాయామపేక్షాయాంస్వయమేవాచార్యోవ్యుత్పాదయతీత్యాశఙ్క్యాహ (తమేవమితి). *ఏతస్మాజ్జాయతేప్రాణఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ప్రాణస్యవికారత్వేనానృతత్వం *వాచారమ్భణంవికారోనామధేయమిత్యుక్తం. తస్మిన్ననృతేప్రాణేబ్రహ్మణివిజ్ఞానం. తేనేతియావత్. పరితుష్టత్వేకథమకృతార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యమిథ్యాజ్ఞానశాలిత్వాదిత్యాహ (పరమార్థేతి). నవతస్యోపేక్షార్హత్వమిత్యాహ (యోగ్యమితి). మిథ్యాగ్రహవిశేషః- నాస్తిప్రాణాత్పరమిత్యభిమానః. కథంతర్హిప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్తం. తత్రాహ (నామాదీతి) కస్తర్హిపరమార్థతోఽతివాదీత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి)- సోఽతివాదీఏయతస్సనత్కుమారస్యాభిప్రాయః- అతఏవాహోపరిటనా. ననునారదస్యనాద్యాపిసత్యవిజ్ఞానముత్పన్నం- కథంసత్యేనాతివదానీతిపృచ్ఛతి- తత్రాహ (తథేతి). ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— అత్రపూర్వపర్యాయేష్వనుక్తస్యాతివాదిత్వస్యకథనాత్ ప్రక్రాన్తఆత్మోపదేశః ప్రాణశబ్దితే ప్రత్యగాత్మని పర్యవసన్న ఇతి ప్రాణాద్వావభూయోఽస్తీతిపునరపృచ్ఛత్యేవనారదేసనత్కుమారఃస్వయమేవతతోఽప్యతిశయితంపరమాత్మానముపదిశతి (ఏషతువా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి) తుశబ్దోవిశేషప్రదర్శకః. * తస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణోనామసత్యమితిదహరవిద్యాయాంవక్ష్యమాణత్వాత్ సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణిప్రసిద్ధేఃసత్యశబ్దోబ్రహ్మపరః. తస్యసతతైకరూపత్వేననిర్వికారత్వాత్ సత్యత్వం. తేనబ్రహ్మణానిమిత్తేనయోఽతివదతి- ఏషోఽతివాదీ పూర్వస్మాత్ ప్రాణాతివాదినోవిశిష్టఇత్యర్థః. అత్రభాష్యకృతా *సత్యేనేతీత్థమ్భూతలక్షణేతృతీయా. సత్యేన- పరేణ బ్రహ్మణాఉపాస్యేనోపలక్షితోయోఽతివదతీత్యర్థఇతిఇత్థంభూతలక్షణేతృతీయాకణ్ఠతః ప్రతిపాదితా. *అతివాదస్యాన్తరత్వనిమిత్తంసత్యశబ్దాభిధేయంచపరం బ్రహ్మప్రతీయతఇతిభాష్యవాక్యాన్నిమిత్తార్థకత్వమపితృతీయాయాసూచితం. తలశ్చనిమిత్తస్యకరణత్వవివక్షయాకారకవిభక్తిత్వమపి భాష్యకృదభిమతమేవేతిద్రష్టవ్యం. సత్యాతివాదినః ప్రాణాతివాద్యపేక్షయాఽతిశయకథనాత్ సత్యశబ్దనిర్దిష్టస్యపరస్య బ్రహ్మణఃప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాపేక్షయాభూయస్త్వముక్తంభవతి. నచపూర్వప్రస్తుతప్రాణాతివాదినఏవ *ఏషతువాఅగ్నిహోత్రీయస్సత్యంవదతీత్యాదావివసత్యవదనమఙ్గతయావిధీయతామితివాచ్యం- *ఏషతువాఅగ్నిహోత్రీతివాక్యే ద్రవ్యదేవతాన్తరాభావేన అగ్నిహోత్రాన్తరాప్రతీతేస్తుశబ్దస్వారస్యభఙ్గః- ఇహతుప్రకృతాతివాదనిమిత్తప్రాణవ్యతిరిక్తస్యసత్యశబ్దితస్యబ్రహ్మణోనిమిత్తాన్తరస్యప్రతీతేఃనతత్స్వారస్యభఙ్గోయుక్తః. కించ- సత్యవదనస్యాఙ్గతయావిధానేసత్యంవదతీతినిర్దేశస్యయుక్తతయాసత్యేనేతితృతీయాయాఅతీత్యుపసర్గస్యచాయోగాదితి ద్రష్టవ్యం. (సోఽహంభగవస్సత్యేనాతివదానీతి) బ్రహ్మణాఅతివదానీతిశిష్యఃప్రార్థయామాసేత్యర్థః. ఇతరఆహ (సత్యంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యదిసత్యశబ్దితబ్రహ్మనిమిత్తకాతివాదితామభిలషసి - తర్హిబ్రహ్మోపాస్యమిత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసనమతివాదిత్వహేతురితియావత్. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (సత్యంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి) విజిజ్ఞాసే- ఉపాసితుంకరోమీత్యర్థః. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షోడశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.--- యదావైసత్యంపరమార్థతోవిజానాతిఇదంపరమార్థతస్సత్యమితి- తతోఽనృతంవికారజాతంవాచారమ్భణంహిత్వాసర్వవికారావస్థంసదేవైకంసత్యమితితదేవాథవదతి- యద్వదతి. ననువికారోఽపిసత్యమేవ-నామరూపేసత్యం- తాభ్యామయంప్రాణస్ఛన్నః- * ప్రాణావైసత్యంతేషామేషసత్యమితిశ్రుత్యన్తరాత్. సత్యం- ఉక్తంసత్యత్వంశ్రుత్యన్తరేవికారస్య- నతుపరమార్థాపేక్షముక్తం. కింతర్హి- ఇన్ద్రియవిషయాపేక్షంసచ్చత్యచ్చేతిసత్యమిత్యుక్తం. తద్ద్వారేణచపరమార్థసత్యస్యోపలబ్ధిర్వివక్షితేతి. * ప్రాణావైసత్యం తేషామేషసత్యమితిచోక్తం. ఇహాపితదిష్టమేవ. ఇహతుప్రాణవిషయాత్పరమార్థసత్యవిజ్ఞానాభిమానాద్వ్యుత్థాప్యనారదంయత్సదేవసత్యంపరమార్థతోభూమాఖ్యం - తద్విజ్ఞాపయిష్యామీత్యేషవిశేషతోవివక్షితోఽర్థః. (నావిజానన్సత్యంవదతి)- యస్త్వవిజానన్వదతి- సోఽగ్న్యాదిశబ్దేనాగ్న్యాదీన్పరమార్థసద్రూపాన్మన్యమానోవదతి. నతుతేరూపత్రయవ్యతిరేకేణపరమార్థతస్సన్తి. తథాతాన్యపిరూపాణిసదపేక్షయానైవసన్తీత్యతోనావిజానన్సత్యంవదతి. విజానన్నేవసత్యంవదతి. నచతత్సత్యవిజ్ఞానమవిజిజ్ఞాసితం- అప్రార్థితంజ్ఞాయతఇత్యాహ (విజ్ఞానంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి) యద్యేవం - విజ్ఞానం భగవోవిజిజ్ఞాసఇతి. ఏవంసత్యాదీనాంచోత్తరోత్తరాణాంకరోత్యన్తానాంపూర్వపూర్వహేతుత్వంవ్యాఖ్యేయం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యదావైవిజానాతీత్యాదివాక్యంవ్యాకుర్వన్నుత్తరమాహ (యదేతి)- యదివిశ్వంసద్రూపాదనుగతాద్భిన్నం-అసదేవస్యాత్. యదిత్వభిన్నం - సన్మాత్రమేవపరమార్థసత్యంసిధ్యేదితిపరమార్థతస్సత్యంయదైవవిజానాతీత్యర్థః. విజ్ఞానప్రకారమభినయతి (ఇదమితి) తతః-

ఉ.— యదా వై మనుతేఽథ విజానాతి నామత్వా విజానాతి మత్వైవ విజానాతి మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మతిం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి॥ … … … … … … … … … ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశః ఖణ్డః.

తదాఽనృతం వికారజాతం హిత్వా సదేవ సత్యమితి కృత్వా యద్వదతి-తత్తదేవ వదతీతి యోజనా. సత్యవిజ్ఞానస్య తద్వదనం ప్రతి హేతుత్వద్యోతనార్థోఽథశబ్దః. శ్రుత్యన్తరావష్టమ్భేన భేదాభేదవాదీ శఙ్కతే (నన్వితి)-కిం బృహదారణ్యకశ్రుత్యా వికారస్యాసత్యత్వముక్తమిత్యేతావన్మాత్రముచ్యతే-కిం వా పరమార్థసత్యత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి)-ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి)-భేదాభేదయోర్విరోధాదేకోపాధావయోగాత్, ద్వ్యాకారస్య చ రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వానుమానా, దత్యన్తాబాధ్యత్వాభిప్రాయేణ సత్యత్వం శ్రుత్యన్తరేణైవోక్తమిత్యర్థః. కథం తర్హి ప్రాణాదిషు సత్యత్వముక్తమిత్యాశఙ్క్యాఙ్గీకారం స్ఫోరయతి (కింతర్హీతి)-ఇన్ద్రియజనితసద్బుద్ధివిషయత్వాపేక్షం భూతత్రయం సదిత్యుచ్యతే - తదవిషయత్వాపేక్షం భూతద్వయం త్యదితి వ్యవహ్రియతే- తథా చ భూతపఞ్చకం సచ్చ త్యచ్చేతి వ్యుత్పత్త్యా సత్యమితి యథోక్తం- తథా తద్బీజభూతయోర్నామరూపయోస్తదాత్మకత్వాచ్చ ప్రాణానాం సత్యత్వం వ్యావహారికమిష్టమిత్యర్థః. ఇతశ్చ ప్రాణాదిషు మిథ్యాభూతేష్వపి సత్యశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యాహ (తద్ద్వారేణేతి)-ప్రాణాదీనాం వ్యావహారికసత్యత్వానువాదద్వారేణాధ్యారోపాపవాదన్యాయేన పరమార్థసత్యస్య బ్రహ్మణోఽవగతిర్వివక్షితేతి కృత్వా తేష్వపి సత్యత్వశ్రుతిరవిరుద్ధేత్యర్థః. యథోక్తోఽర్థో వివక్షితో బృహదారణ్యకశ్రుతావిత్యత్ర గమకమాహ (ప్రాణా వా ఇతి)-నను శ్రుత్యన్తరే వికారస్యాపి వ్యావహారికం సత్యత్వమిష్టం - ప్రకృతే తు న తదిష్యతే- భూమ్న ఏవ సత్యత్వాఙ్గీకారాత్. తథా చ విరోధతాదవస్థ్యం- అత ఆహ (ఇహాపీతి)-యది ప్రాణస్యాపి వ్యవహారతః సత్యత్వముపగతం-కింతర్హి సనత్కుమారస్య వివక్షితమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహ త్వితి)- యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి యద్వ్యాఖ్యాతం- తదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్ఫుటయన్నాదౌ వ్యతిరేకమాహ (నావిజానన్నితి)-పరమార్థసత్యమవిజానన్నపి వదత్యగ్న్యాదీనిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్త్వితి)-తర్హి కథం సదేవ పరమార్థసత్యమితి వదతోఽభీష్టసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (నత్వితి)-తాన్యేవ త్రీణి రూపాణి పృథగ్విద్యన్తే నేత్యాహ (తద్ధేతి)-అతోఽస్య నాస్త్యేవ సత్యవాదిత్వమిత్యుపసంహరతి (ఇత్యత ఇతి)-వ్యతిరేకం దర్శయిత్వాఽన్వయమాచష్టే (విజానన్నేవేతి)-అస్తు తర్హి సత్యవిజ్ఞానపూర్వకమతివాదిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (న చేతి) యద్యేవం- జిజ్ఞాసాద్వారా సత్యవిజ్ఞానం జ్ఞేయమిత్యేవమిష్టం చేదిత్యర్థః. సత్యవదనం ప్రతి సత్యవిజ్ఞానస్య యథా కారణత్వముక్తం- తథా పూర్వస్య పూర్వస్యోత్తరముత్తరం కారణత్వేన ద్రష్టవ్యమిత్యతిదిశతి (ఏవమితి) …………… ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదహేతుత్వం బ్రహ్మసాక్షాత్కారద్వారేత్యాహ (యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతి) అత్ర విజానాతిశబ్దః సాక్షాత్కారపరః. యదా వై సాక్షాత్కరోతి- తదా సత్యం వదతి- సత్యేనాతివదతీత్యర్థః. పూర్వత్ర * సత్యేనాతివదతీతి నిర్దిష్టత్వాత్, సత్యశబ్దితస్య బ్రహ్మణోఽతివదనం ప్రతి నిమిత్తత్వేన కరణత్వవివక్షయా తృతీయయా, వదనం ప్రతి కర్మతయా ద్వితీయయా, అప్యుపపత్తేః. * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి సాక్షాత్కారమననోపాసనానామతివాదిత్వనిమిత్తతయా పూర్వోక్తత్వాత్, * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపాసనస్యోక్తత్వాత్, * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి మననస్య వక్ష్యమాణత్వాత్, అత్ర విజానాతీత్యనేన సాక్షాత్కార ఏవోచ్యతే. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * విజానాతిశబ్దస్సాక్షాత్కారపరః-న తు శాస్త్రజన్యజ్ఞానపరః- * యదా వై మనుతేఽథ విజానాతీతి విజానాత్యర్థస్య మననసాధ్యత్వావగమాత్. సత్యం వదతి - సత్యమతివదతీత్యర్థ ఇతి. (నావిజానన్ సత్యం వదతి విజానన్నేవ సత్యం వదతి విజ్ఞానం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) సాక్షాత్కారాభావే నాతివాదిత్వం. అతస్సాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యం - సమ్పాద్యమిత్యర్థః. పాకం పచతీతివద్విజ్ఞానం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి నిర్దేశః. ఉత్తరత్రాపి విజిజ్ఞాసితవ్యపదస్య సమ్పాద్యత్వమేవార్థః. ఉక్తం చ వ్యాసార్యైః * సత్యవ్యతిరిక్తవిషయాణి విజిజ్ఞాసితవ్యపదాని సమ్పాద్యవాచీనీతి. శిష్యస్తదభ్యుపగచ్ఛతి (విజ్ఞానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి) హే భగవన్ అతివాదిత్వనిమిత్తం సాక్షాత్కారం సమ్పాదయామీత్యర్థః. పూర్వఖణ్డే * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనస్యాతివాదిత్వహేతుత్వకథనా, దత్ర చ వాక్యే సాక్షాత్కారస్యాతివదనహేతుత్వకథనాత్, బ్రహ్మోపాసనతత్సాక్షాత్కారయోః ద్వారద్వారిభావాపన్నయోరేవాతివాదహేతుత్వం సిధ్యతి. ఏతత్సర్వమభిప్రేత్య భగవతా భాష్యకృతా * బ్రహ్మసాక్షాత్కారనిమిత్తాతివాదిత్వసిద్ధయే పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనం * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్యతే ఇతి భాషితం. కేచిత్తు * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి విహితం సాక్షాత్కారహేతుభూతం విజ్ఞానమేవ * యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీతి ఖణ్డేనాపి నిర్దిశ్యతే - న తు సాక్షాత్కారః. ఏవం చ సతి * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి బ్రహ్మోపాసనముపదిశ్య తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననం * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యత ఇతి భాష్యమపి స్వరసమితి వదన్తి. …………………………………… ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే సప్తదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదా వై మనుత ఇతి) మతిః- మననం. తర్కః. … … …

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యదావైశ్రద్దధాత్యథమనుతెనాశ్రద్దధన్మనుతెశ్రద్దధదేవమనుతెశ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి శ్రద్ధాంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఃఖణ్డః.

ఉ.— యదావైనిస్తిష్ఠత్యథశ్రద్దధాతినానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతినిస్తిష్ఠన్నేవశ్రద్దధాతి నిష్ఠాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతినిష్ఠాంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఃఖణ్డః.

ఉ.— యదావైకరోత్యథనిస్తిష్ఠతినాకృత్వానిస్తిష్ఠతికృత్వైవనిస్తిష్ఠతికృతిస్త్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతికృతిం భగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఃఖణ్డః.

ఆ.— విజ్ఞానకారణీభూతాంమతింవ్యాచష్టే (మతిరితి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైమనుతేఽథవిజానాతినామత్వావిజానాతిమత్వైవవిజానాతిమతిస్త్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మోపాసనోపాయభూతంమననంసమ్పాద్యమిత్యర్థః. శిష్యఆహ (మతింభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే అష్టాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మన్తవ్యవిషయఆదరఆస్తిక్యబుద్ధిః- శ్రద్ధా. ౧

ఇతిసప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— మననహేతుభూతాంశ్రద్ధాంవ్యాకరోతి (ఆస్తిక్యేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకేఏకోనవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైశ్రద్దధాత్యథమనుతెనాశ్రద్దధన్మనుతెశ్రద్దధదేవమనుతేశ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) అత్రభాష్యకృతా * శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్యమననోపదేశేనశ్రవణమప్యర్థసిద్ధంమత్వాశ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణిశ్రద్ధాంశ్రద్ధాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్యతేతిభాషితం. అత్రశ్రవణోపాయభూతాంబ్రహ్మణిశ్రద్ధామిత్యనేనబ్రహ్మశ్రవణవిషయిణీశ్రద్ధావివక్షితా. * శ్రద్ధాచ- త్వరేతివ్యాసార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. శిష్టంస్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకోనవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— నిష్ఠా- గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వంబ్రహ్మవిజ్ఞానాయ. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శ్రద్ధాహేతుంనిష్ఠాంవ్యాచష్టే (నిష్ఠేతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైనిస్తిష్ఠత్యథశ్రద్దధాతినానిస్తిష్ఠఞ్ఛ్రద్దధాతినిస్తిష్ఠన్నేవశ్రద్దధాతినిష్ఠాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) బ్రహ్మైవశ్రోతవ్యంనాన్యదితివ్యవసాయరూపానిష్ఠాశ్రోతుస్త్వరాలక్షణశ్రద్ధోపాయతయాసమ్పాద్యేత్యర్థః. శిష్టంపూర్వవత్... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (యదావైకరోతి) కృతిః- ఇన్ద్రియసంయమశ్చిత్తైకాగ్రతాకారణంచ, సత్యాంహితస్యాంనిష్ఠాదీనియథోక్తానిసమ్భవన్తి విజ్ఞానావసానాని. ౧

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యథావైసుఖంలభతేఽథకరోతినాసుఖంలబ్ధ్వాకరోతిసుఖమేవలబ్ధ్వాకరోతిసుఖంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితిసుఖంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేద్వావింశఃఖణ్డః.

ఉ.— యోవైభూమాతత్సుఖంనాల్పేసుఖమస్తిభూమైవసుఖంభూమాత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్య ఇతిభూమానంభగవోవిజిజ్ఞాసఇతి॥ ౧

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేత్రయోవింశఃఖణ్డః.

ఆ.— నిష్ఠానిదానంకృతిం విభజతే (కృతిరితి), కథం పునరేతేషా ముత్తరముత్తరం పూర్వస్యపూర్వస్యకారణంభవతి - తత్రాహ (సత్యాంహీతి) ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైకరోత్యథనిస్తిష్ఠతినాకృత్వానిస్తిష్ఠతికృత్త్వైవనిస్తిష్ఠతికృతిస్త్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యేతి) ఉద్యోగప్రయత్నాపరపర్యాయా శ్రోతవ్యాన్తరేషు హేయత్వానుసన్ధానేమనసోనియమనరూపాకృతిః బ్రహ్మైవశ్రోతవ్యమితివ్యవసాయలక్షణనిష్ఠాహేతుత్వాత్సమ్పాద్యేత్యర్థః. అన్యత్పూర్వవత్. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ఏకవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— సాపికృతిఃయదాసుఖంలభతే- సుఖంనిరతిశయంవక్ష్యమాణంలబ్ధవ్యంమయేతిమన్యతే. తదాభవతీత్యర్థః. యథాదృష్టఫలసుఖాకృతిః- తథేహాపి. (నాసుఖంలబ్ధ్వాకరోతి) భవిష్యదపిఫలంలబ్ధ్వేత్యుచ్యతే- తత్తదుద్దిశ్యప్రవృత్త్యుపపత్తేః. అథేదానీంకృత్యాదిషూత్తరోత్తరేషుసత్సుసత్యంస్వయమేవప్రతిభాసతే- నతద్విజ్ఞానాయపృథగ్యత్నఃకార్యఇతిప్రాప్తం. తతఇదముచ్యతే (సుఖంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యాది) సుఖంభగవోవిజిజ్ఞాసఇత్యభిముఖీభూతాయాహ. ౧

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— కృతిస్తర్హికుతోభవతీతి- తత్రాహ (సాపీతి)- యదాసుఖంలభతే- తదాభవతీతిసమ్బన్ధః. ననుసుఖలాభస్యేన్ద్రియసంయమాదివ్యతిరేకేణాభావాత్కథంసుఖలాభాధీనాకృతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సుఖమితి)- వక్ష్యమాణసుఖలబ్ధవ్యత్వాభిమానాదేవయథోక్తాకృతిస్సిధ్యతీత్యర్థః. సుఖంలబ్ధ్వాకరోతీత్యేతద్దృష్టాన్తేనసాధయతి (యథేతి)- దృష్టంఫలం- పుత్రపశ్వాది. తజ్జన్యసుఖోద్దేశపూర్వికాలోకేకృతిర్దృష్టా- తథాత్మన్యపిసుఖంలబ్ధ్వైవకరోతి- నతువినాతదుద్దేశమిత్యర్థః. నన్విన్ద్రియాణాంమనసశ్చసంయమపూర్వకంసుఖంభవతి - తథాచకథంతల్లబ్ధ్వాకరోతీత్యుచ్యతే- తత్రాహ (భవిష్యదపీతి). ఉత్తరగ్రన్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్థాపయతి (అథేత్యాదినా). ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యదావైసుఖంలభతేఽథకరోతినాసుఖంలబ్ధ్వాకరోతిసుఖమేవలబ్ధ్వాకరోతిసుఖంత్వేవవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి) ఉక్తలక్షణాయాఃకృతేఃబ్రహ్మణినిరతిశయానుకూలత్వావగమమన్తరేణాసమ్భవాత్ శ్రోతవ్యాన్తరేషుహేయత్వానుసన్ధానాహితమనోనియమనరూపకృతిహేతుతయా అత్యన్తానుకూలత్వలక్షణంసుఖత్వం బ్రహ్మణిజ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. అత్రచశ్రవణమననశ్రద్ధాదేఃప్రాగేవసుఖప్రాప్త్యసమ్భవాత్ ప్రాప్త్యర్థస్యాపిలభతేర్జ్ఞానమేవార్థః- జ్ఞానస్యాపిప్రాప్తిరూపత్వాత్. శ్రోతవ్యేఅత్యన్తానుకూలజ్ఞానాభావే శ్రోతవ్యాన్తరేషుహేయత్వానుసన్ధానాహితమనోనియమనరూపకృతేరసమ్భవాత్ అత్యన్తానుకూలత్వం శ్రోతవ్యే బ్రహ్మణిజ్ఞాతవ్యమితిభావః. అత్రత్యవిజిజ్ఞాసితవ్యశబ్దస్యజ్ఞాతవ్యత్వమర్థః - నోపాసితవ్యత్వంసమ్పాదనీయత్వంవేతిద్రష్టవ్యం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే ద్వావింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యోవైభూమా- మహత్, నిరతిశయంబహ్వితిపర్యాయాః. తత్సుఖం. తతోఽర్వాక్సాతిశయత్వాదల్పం- అతస్తస్మిన్నల్పేసుఖంనాస్తి- అల్పస్యాధికతృష్ణాహేతుత్వాత్, తృష్ణాచదుఃఖబీజం. నహిదుఃఖబీజంసుఖందృష్టంజ్వరాదిలోకే- తస్మాద్యుక్తం- నాల్పేసుఖమస్తీతి. అతోభూమైవసుఖం- తృష్ణాదిదుఃఖబీజత్వాసమ్భవాద్భూమ్నః... ... ... ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యగ్ం స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని యది వా న మహిమ్నీతి॥ ౧

ఆ — భూమ్నోఽర్వాగపి వైషయికం సుఖమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (తతోఽర్వాగితి)- కథమల్పత్వేపి సుఖత్వం వార్యతే - తత్రాహ (అల్పస్యేతి)- దుఃఖరూపాం తృష్ణాం ప్రత్యల్పస్య సుఖస్య హేతుత్వే కథం స్వయం సుఖం న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి). అల్పస్య సుఖస్య దుఃఖాన్తర్భావే సిద్ధే ఫలితమాహ (అత ఇతి). ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి) భూమశబ్దో హి బహుత్వవాచీ- బహుశబ్దాత్ పృథ్వాదిత్వాదిమనిచి * బహోర్లోపో భూ చ బహోః * ఇతి ప్రకృతిప్రత్యయయోర్వికారే చ సతి తన్నిష్పత్తేః బహుత్వం చాత్ర- వైపుల్యం. న సఙ్ఖ్యావిశేషః- బహుశబ్దస్య * బహుషు బహువచనమ్ * ఇత్యాదౌ సఙ్ఖ్యాయామివ * అల్పం వా బహు వా యస్య శ్రుతస్యోపకరోతి * ఇత్యాదావల్పత్వప్రతియోగిని వైపుల్యేపి ప్రయోగదర్శనాత్, ఇహాపి నాల్పే సుఖమస్తీత్యల్పత్వప్రతిద్వన్ద్విత్వేనైవ భూమశబ్దప్రయోగాచ్చ వైపుల్యమేవార్థః. వైపుల్యం చ- గుణోత్కర్షరూపం. న తు పరిమాణరూపం- సుఖశబ్దసామానాధికరణ్యాత్. న హి సుఖే మహత్త్వవత్ పరిమాణం ప్రసిద్ధం స్యాత్. అత ఉత్కర్షకృతవైపుల్యమేవ భూమశబ్దేన వివక్షితం. అత ఏవ న వైపుల్యరూపధర్మపరో భూమశబ్దః- సుఖస్య వైపుల్యరూపత్వాభావాత్, అల్పప్రతియోగితయా నిర్దేశాచ్చ. న హ్యత్ర వోత్తరత్ర వా అల్పత్వం భూమప్రతియోగితయా నిర్దిశ్యతే - అపి త్వల్పమేవ - అతోఽల్పశబ్దప్రతియోగితయా ప్రయుజ్యమానో భూమశబ్దో వైపుల్యాశ్రయధర్మిపర ఏవ. తతశ్చాయమర్థః- యదుత్కృష్టం విపులం- తదేవ సుఖం- అత్యన్తానుకూలమిత్యర్థః. నాల్పే సుఖమస్తి. సుఖం- సుఖత్వం. అత్యన్తానుకూలత్వమిత్యర్థః. * అపశవో వా అన్యే గో అశ్వేభ్యః * ఇత్యత్ర గవాశ్వవ్యతిరిక్తే అజావౌ పశుత్వనిషేధస్య ప్రశస్తపశుత్వనిషేధపరత్వవత్ అల్పే ప్రత్యగాత్మసుఖే సుఖత్వనిషేధస్య ప్రశస్తసుఖత్వనిషేధపరత్వాత్, పూర్వఖణ్డ ఏవ సుఖశబ్దస్యాత్యన్తానుకూలార్థతయా వ్యాఖ్యాతత్వాత్.. తతశ్చ భూమ్నః భిన్నస్య సుఖత్వాభావాత్ సుఖత్వాదేవ హేతోర్భూమత్వమప్యస్తీతి జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. ఏతత్సర్వం భాష్యేఽపి ద్రష్టవ్యం. శిష్టం స్పష్టం. ౧

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే త్రయోవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కింలక్షణోఽసౌ భూమేతి. ఆహ- యత్ర- యస్మిన్భూమ్ని తత్త్వే నాన్యద్ద్రష్టవ్యమన్యేన కరణేన ద్రష్టాన్యః- విభక్తో దృశ్యాద్యన్యత్పశ్యతి. తథా- నాన్యచ్ఛృణోతి. నామరూపయోరేవాన్తర్భావాద్విషయభేదస్య తద్గ్రాహకయోరేవేహ దర్శనశ్రవణయోర్గ్రహణమన్యేషాం చోపలక్షణార్థత్వేన. మననం త్వత్రోక్తం ద్రష్టవ్యం- నాన్యన్మనుత ఇతి. ప్రాయశో మననపూర్వకత్వాద్విజ్ఞానస్య. తథా- నాన్యద్విజానాతి. ఏవంలక్షణోఽయం- స భూమా. కిమత్ర ప్రసిద్ధాన్యదర్శనాభావో భూమ్నో లక్షణత్వేనోచ్యతే నాన్యత్పశ్యతీత్యాదినా- అథాన్యం న పశ్యన్, ఆత్మానం పశ్యతీత్యేతత్. కిం చాతః. యద్యన్యదర్శనాద్యభావమాత్రమిత్యుచ్యతే- తదా ద్వైతసంవ్యవహారవిలక్షణో భూమేత్యుక్తం భవతి. అథాన్యదర్శనవిశేషప్రతిషేధేనాత్మానం పశ్యతీత్యుచ్యతే- తదైకస్మిన్నేవ క్రియాకారకఫలభేదోఽభ్యుపగతో భవేత్. యద్యేవం - కో దోషః స్యాత్. నన్వయమేవ దోషః - సంసారానివృత్తిః. క్రియాకారకఫలభేదో హి సంసార ఇతి. ఆత్మైకత్వ ఏవ క్రియాకారకఫలభేదః సంసారవిలక్షణ ఇతి చేన్న - ఆత్మనో నిర్విశేషైకత్వాభ్యుపగమే దర్శనాదిక్రియాకారకఫలభేదాభ్యుపగమస్య శబ్దమాత్రత్వాత్. అన్యదర్శనాద్యభావోక్తిపక్షేఽపి యత్రేత్యన్యన్న పశ్యతీతి చ విశేషణేఽనర్థకే స్యాతామితి చేత్. దృశ్యతే హి లోకే- యత్ర శూన్యే గృహేఽన్యన్న పశ్యతీత్యుక్తే స్తమ్భాదీనాత్మానం చ న పశ్యతీతి గమ్యతే - ఏవమిహాపీతి చేన్న- * తత్త్వమసీ * త్యేకత్వోపదేశాదధికరణాధికర్తవ్యభేదానుపపత్తేః, తథా సదేకమేవాద్వితీయం సత్యమితి షష్ఠే నిర్ధారితత్వాత్. * అదృశ్యేఽనాత్మ్యే * న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యాది శ్రుతిభ్యః స్వాత్మని దర్శనాద్యనుపపత్తిః. యత్రేతి విశేషణమనర్థకం ప్రాప్తమితి చేన్న- అవిద్యాకృతభేదాపేక్షత్వాత్. యథా సత్యైకత్వాద్వితీయత్వబుద్ధిం ప్రకృతామపేక్ష్య సదేకమేవాద్వితీయమితి సఙ్ఖ్యాద్యనర్థకమప్యుచ్యతే - ఏవం భూమ్న్యేకస్మిన్నేవ యత్రేతి విశేషణం. అవిద్యావస్థాయామన్యదర్శనానువాదేన చ భూమ్నస్తదభావత్వలక్షణస్య వివక్షితత్వాన్నాన్యత్పశ్యతీతి విశేషణం. తస్మాత్సంసారవ్యవహారో భూమ్ని నాస్తీతి సముదాయార్థః. అథ యత్ర - అవిద్యావిషయేఽన్యోఽన్యేనాన్యత్పశ్యతీతి - తదల్పం- అవిద్యాకాలభావీత్యర్థః, యథా స్వప్నదృశ్యం వస్తు ప్రాక్ప్రతిబోధాత్తత్కాలభావీతి- తద్వత్. తత ఏవ తన్మర్త్యం- వినాశి స్వప్నవస్తువదేవ. తద్విపరీతో భూమా- యస్తదమృతం. తచ్ఛబ్దోఽమృతత్వపరః. స తర్హ్యేవంలక్షణో భూమా, హే భగవన్కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుక్తవన్తం నారదం ప్రత్యాహ సనత్కుమారః (స్వే మహిమ్నీతి) స్వే- ఆత్మీయే మహిమ్ని - మాహాత్మ్యే- విభూతౌ ప్రతిష్ఠితో భూమా, యది ప్రతిష్ఠామిచ్ఛసి క్వచిత్. యది వా పరమార్థమేవ పృచ్ఛసి- న మహిమ్న్యపి ప్రతిష్ఠిత ఇత్యవోచామ. అప్రతిష్ఠితః- అనాశ్రితో భూమా క్వచిదపీత్యర్థః. ౧

ఆ.— భూమ్నస్సవిశేషత్వం సర్వశేషత్వం చేత్తి ప్రశ్నపూర్వకం సర్వశేషత్వం నిర్ధారయతి (కిమిత్యాదినా)- నాన్యచ్ఛృణోతి- సభూమేతి సమ్బన్ధః. కిమిత్తి స్పర్శనాదిష్వపి సత్స్వదర్శనశ్రవణయోరేవ నిషేధ్యత్వేనాత్ర గ్రహణమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామేతి)- అనుక్తానాం స్పర్శాదీనాముపలక్షణార్థత్వేనాత్ర ద్వయోర్గ్రహణం- స్పర్శనాద్యవిషయత్వస్యాపి భూమ్ని భావాదిత్యాహ (అన్యేషామితి)- అత్రేతి- లక్షణవాక్యోక్తిః. తత్ర హేతుమాహ (ప్రాయశ ఇతి) యస్మిన్నధికరణే తత్త్వవిచారణాయామన్యః అన్యం న పశ్యతి, న శృణోతి, న మనుతే, న విజానాతి,- స భూమేతి ద్రష్టృదృశ్యాదివికల్పనిషేధేనోద్భాసాధికరణతోపలక్షితస్య నిర్వికల్పావిషయత్వమేవ భూమలక్షణమిత్యుపసంహరతి (ఏవమితి)- ఉక్తమేవ లక్షణం స్ఫుటయితుం విమృశతి (కిమత్రేతి)- లోకప్రసిద్ధదర్శనాదివిషయత్వాభావమాత్రం భూమ్నో లక్షణం- తన్నిషేధేన స్వజ్ఞేయత్వం వేతి విమర్శార్థః. కస్మిన్పక్షే కో లాభః- కో వా దోష ఇతి శిష్యః పృచ్ఛతి (కిం చాత ఇతి)- ఆద్యమనూద్య తత్ర లాభం దర్శయతి (యదీతి) అన్యస్య- ప్రసిద్ధస్య దర్శనాదేర్విషయత్వం భూమ్ని నాస్తీత్యేతావన్మాత్రం తత్స్వలక్షణమిత్యుచ్యతే చేత్- సర్వవికల్పాతీతః ప్రత్యగాత్మా భూమేత్యస్మత్పక్షసిద్ధిరిత్యర్థః. ద్వితీయం పక్షమనూద్య తస్మిన్ దోషం సూచయతి (అథేత్యాదినా)- తమేవ దోషం ప్రశ్నపూర్వకం స్ఫుటయతి (యద్యేవమిత్యాదినా)- సతి క్రియాకారకఫలభేదే కథం సంసారానివృత్తిః- తత్రాహ (క్రియేతి)- సతి భేదే క్రియాదేస్సంసారత్వం లోకే దృష్టం- తద్వైలక్షణ్యాదేకస్మిన్నేవ క్రియాకారకభావస్య న సంసారత్వమితి చోదయతి (ఆత్మైకత్వ ఇతి)- ఏకస్మిన్ క్రియాదిభేదస్యాసమ్భవం దర్శయన్నుత్తరమాహ (నాత్మన ఇతి)- ద్వితీయపక్షస్య దుష్టత్వే స్పష్టీకృతే ప్రథమపక్షస్యాపి సమానం దుష్టత్వమితి శిష్యశ్శఙ్కతే (అన్యేతి)- ఆద్యపక్షేఽపి న పశ్యతీత్యేతావతైవ దర్శనాద్యభావలాభాదన్యత్రేత్యన్యదితి చ విశేషణే వ్యర్థే స్యాతామిత్యర్థః. వ్యర్థమేవేదృశం వచనమిత్యాశఙ్క్య శిష్యస్స్వయమేవ బ్రూతే (దృశ్యతే హీతి)- లోకే హి యత్ర శూన్యే గృహే నాన్యత్పశ్యతీతి తద్వదత్రీయమితి ప్రయోగో దృశ్యతే. న చ తస్య నైరర్థక్యమిష్టం - వ్యవహారాఙ్గత్వాత్. యథోక్తధనధాన్యాద్యదర్శనేఽపి స్తమ్భాదీన్ గృహం చ న పశ్యతీతి శ్రుతస్య నైరర్థక్యం న గమ్యతే- కింతు స్తమ్భాదీనాం తస్య చ దర్శనమిష్టం. తథా యత్ర నాన్యత్పశ్యతీత్యత్రాపి విశేషణవైయర్థ్యసమాధానం వక్తవ్యమిత్యర్థః. కిం విశేషణార్థవత్త్వానుపపత్త్యా భూమ్న్యధికరణాధికర్తవ్యభావః స్యాత్మదర్శనం చ వాచ్యమిత్యుచ్యతే- కిం వా శ్రుత్యన్యగతిర్వక్తవ్యేతి పృచ్ఛ్యతే. తత్రాద్యం దూషయతి (నేత్యాదినా) తథా- * తత్త్వమసీతివదిత్యర్థః. నిర్ధారితత్వాత్ - అధికరణాధికర్తవ్యభేదానుపపత్తిరితి శేషః. యచ్చాన్యస్య న పశ్యతీతి విశేషణాదాత్మనస్స్వదర్శనం వాచ్యమితి- తత్రాహ (అదృశ్య ఇతి)- ద్వితీయమనూద్య గతిమాహ (యత్రేత్యాదినా)- పరిహారభాగం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి)- ఏకస్మిన్నేవ భూమ్ని యత్రేతి విశేషణమనర్హమపి ప్రయుజ్యతే - ప్రసిద్ధానువాదేనాధికరణాదివికల్పావిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (ఏవమితి)- యదవిద్యావస్థమన్యదర్శనాది - తదనువాదేన నాన్యత్పశ్యతీతి విశేషణం చ భూమ్ని న విరుధ్యతే- దర్శనాద్యవిషయత్వలక్షణస్య భూమ్నో లక్షణస్య వివక్షితత్వాదిత్యాహ (అవిద్యేతి)- లక్షణవాక్యార్థముపసంహరతి (తస్మాదితి)- దర్శనాదిసకలసాంసారికవ్యవహారాభావోపలక్షితం తత్త్వం భూమేత్యర్థః. అథ యత్రేత్యాదివాక్యం వ్యాకరోతి (అథేతి)- పరిచ్ఛిన్నస్యావిద్యాకాలభావిత్వం దృష్టాన్తేన వివృణోతి (యథేతి) తత ఏవ - పరిచ్ఛిన్నత్వాదితి యావత్. కథం తదమృతమితి భూమ్ని తచ్ఛబ్దప్రయోగః- తత్రాహ (తచ్ఛబ్ద ఇతి)- భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్తస్యాశ్రయం పృచ్ఛతి (స తర్హీతి)- వ్యవహారదృష్ట్యా ప్రశ్నః- వస్తుదృష్ట్యా వేతి వికల్ప్యాద్యం ప్రత్యాహ (ఇత్యుక్తవన్తమితి)- ద్వితీయమనూద్య నిరాకరోతి (యదీతి)- ౧

రం.— ఏతద్వాక్యప్రస్తుతయోరల్పభూమశబ్దయోరర్థజిజ్ఞాసుం ప్రత్యాహ (యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా) యత్రేతి- అనుభూయమాన ఇత్యధ్యాహారః. యత్ర వస్తున్యనుభూయమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, న శ్రూయతే, న విజ్ఞాయతే, చ- స భూమేత్యర్థః. యస్మిన్ దృశ్యమానే తతోఽన్యన్న దృశ్యతే, యస్మిన్ శ్రూయమాణే తతోఽన్యన్న శ్రూయతే, యస్మిన్విజ్ఞాయమానే తతోఽన్యన్న విజ్ఞాయతే,- స భూమేత్యర్థః. యద్వా- సప్తమ్యా విషయత్వమర్థః. పశ్యన్నిత్యధ్యాహారః. తతోఽన్యన్న పశ్యతీత్యర్థః. అత్ర తదితరస్యాదర్శనాద్యభావో విషయస్వభావకృతః. తతశ్చ యతోఽన్యన్నాస్తి- స భూమేత్యర్థః పర్యవసితః. నను చేతనాచేతనవర్గస్య తద్భిన్నత్వాత్ కథం భూమ్నోఽన్యన్నాస్తీత్యుచ్యతే. న చ చిదచిద్విశిష్టస్యైవ భూమబ్రహ్మశబ్దార్థత్వాత్ చిదచితోరపి తత్రాన్తర్భావాత్ తదన్యన్నేతి నిషేధశ్శక్యతే కర్తుమితి వాచ్యం - విశేషణభూతయోశ్చిదచితోర్భూమబ్రహ్మశబ్దార్థభూతాద్విశిష్టాదన్యత్వేన తతోఽన్యన్నాస్తీతి నిషేధస్యాయుక్తత్వాత్. కించ- * అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి భూమ్న ఏవాత్మత్వస్యోపదేక్ష్యమాణత్వాత్, * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రస్తుతస్యాత్మోపదేశస్య భూమ్ని పర్యవసానాచ్చ భూమ్న ఆత్మత్వమవర్జనీయం. న హి చిదచిద్విశిష్టస్యాత్మత్వమస్తి- విశేష్యస్యైవాన్తః ప్రవిశ్య నియన్తృత్వేనాత్మత్వాత్. తతశ్చ తస్యైవ భూమత్వం వక్తవ్యం. న చేదం లక్షణం తస్య సమ్భవతి- తద్వ్యతిరిక్తస్య వస్తునస్సత్త్వాదితి చేత్. ఉచ్యతే- బ్రహ్మశబ్దవత్ భూమశబ్దస్యాపి వస్తుపరిచ్ఛేదశూన్యత్వమేవార్థః. వస్తుపరిచ్ఛేదో నామ- ఇదమిదం నేతి నిర్దేశార్హత్వం. తద్రాహిత్యం స్వరూపాభేదాద్వా భవేత్ - తదపృథక్సిద్ధత్వాద్వా భవేత్. తత్ర జీవజడయోరీశ్వరాభేదాభావాత్ తదపృథక్సిద్ధసత్తాకత్వమితి ఫలతి. తచ్చ ద్వేధా ఘటతే- తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాద్వా- * యదధీనా యస్య సత్తా తత్తదిత్యేవ భణ్యత ఇతి స్మృత్యనుసారేణ తదధీనసత్తాకత్వాద్వా భవేత్. తత్ర తత్సత్తావ్యతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వమపి సత్తారూపవిశేష్యాభావేన మిథ్యాత్వాద్వా భవేత్- తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వేన సత్తావ్యతిరిక్తత్వరూపవిశేషణాభావాద్వా భవేత్. తత్ర సత్తాశూన్యత్వం సకలప్రమాణవిరుద్ధమనభ్యుపగమార్హం. తథైవ తత్సత్తాఽభిన్నసత్తాకత్వమపి నాభ్యుపగమార్హం. అపి తు తత్సత్తాధీనసత్తాకత్వమేవ. ఏవంవిధస్యాపృథక్సిద్ధత్వస్య సిద్ధాన్తే అభ్యుపగతత్వాత్ నానుపపత్తిః. తతశ్చ యత్ర నాన్యదిత్యస్యాపి యత్సత్తానధీనసత్తాకం నాస్తి- యదనాత్మకం నాస్తీత్యర్థపర్యవసానాన్నానుపపత్తిః. యద్వా- * సమానేషు పూర్వత్వాదితి సాప్తమికాధి

గోఅశ్వమిహమహిమేత్యాచక్షతేహస్తిహిరణ్యందాసభార్యంక్షేత్రాణ్యాయతనానీతి ¶ నాహమేవంబ్రవీమిబ్రవీమీతిహోవాచాన్యోహ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతి॥ ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేచతుర్వింశఃఖణ్డః.

ఉ.— సఏవాధస్తాత్సఉపరిష్టాత్సపశ్చాత్సపురస్తాత్సదక్షిణతస్సఉత్తరతస్సఏవేదగ్ం సర్వమిత్యథాతోఽహఙ్కారాదేశఏవాహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహంపశ్చాదహం పురస్తాదహందక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదగ్ం సర్వమితి॥ ౧

కరణేఇతరాదిసర్వనామశబ్దానాంపూర్వనిర్దిష్టసదృశవాచిత్వస్యవ్యవస్థాపితతయా. * నాన్యోఽతోఽస్తిద్రష్టేత్యాదివాక్యేష్వివయత్ర నాన్యత్పశ్యతీతివాక్యేపిసమానాన్యనిషేధపరత్వాశ్రయణాన్నానుపపత్తిః. (అథయత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతితదల్పం) ఉక్తలక్షణకభూమవిపరీతలక్షణమల్పమిత్యర్థః. (యోవైభూమాతదమృతమథయదల్పంతన్మర్త్యం) ఉక్తలక్షణోభూమైవామృతం-జననమరణాదిశూన్యం. నిత్యావిర్భూతానన్యాధీనాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకమితియావత్. ఇతరత్త్వనీదృశం. నిత్యముక్తాదీనామపిఅనన్యాధీనతాద్యుక్త్యభావాత్ నవాక్యార్థానుపపత్తిరితిద్రష్టవ్యం. సర్వవస్తూనామాధారసాపేక్షత్వందృష్ట్వాశిష్యఃపృచ్ఛతి (సభగవఃకస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతి) ఉత్తరమాహ (స్వేమహిమ్నీతి) స్వకీయమహిమాధారకఇత్యర్థః *స్వయందాసాస్తపస్వినఇతివదనాధారఇత్యభిప్రాయః. ఉక్తాభిప్రాయేణాచార్యస్స్వయముక్త్వాస్వశబ్దస్యాత్మీయవచనత్వాత్ ఆత్మీయేనియామ్యతయామహిమభూతేగవాశ్వహస్తిహిరణ్యదాసభార్యాదిలక్షణే ప్రతిష్ఠితఇతిఅభిప్రాయంశిష్యగృహ్ణీయాత్. అథవా- స్వశబ్దస్యస్వాత్మపరతయాఆత్మాధారఇత్యభిప్రాయఇతివావాక్యాభిప్రాయంబుధ్యేత. నచతదుభయమపిసమ్భవతి- పరమాత్మనఉభయవిభూతిలక్షణాత్మీయమహిమసద్భావేప్యనాధారస్యపరమాత్మనః తత్ప్రతిష్ఠితత్వాసమ్భవాత్, సహ్యతిశిక్షితోపినటవటుఃస్వస్కన్ధమారుహ్యనరీనర్తీతిన్యాయేన స్వస్యస్వాశ్రితత్వాసమ్భవాచ్చ. అతోనద్వయమపియుజ్యతే. అతశ్శిష్యస్యసాబుద్ధిర్మాభూదితిమత్వాపునరాహ (యదివానమహిమ్నీతి) యదివా- స్వవివక్షితానాధారత్వాభిప్రాయాతిరిక్తేపూర్వోక్తపక్షద్వయేత్వయాఆశఙ్కితేనస్వేమహిమ్నిప్రతిష్ఠితఇతి బ్రూమఇత్యర్థః. ౧

శం.— యదిస్వేమహిమ్నిప్రతిష్ఠితోభూమా- కథం తర్హ్యప్రతిష్ఠఉచ్యతే. శృణు- గోఽశ్వాదీహమహిమేత్యాచక్షతే. గావశ్చాశ్వాశ్చగోఅశ్వం. ద్వన్ద్వైకవద్భావః. సర్వత్రగవాశ్వాదిమహిమేతిప్రసిద్ధం. తదాశ్రితస్తత్ప్రతిష్ఠశ్చైత్రోభవతియథా- నాహమేవంస్వతోఽన్యం మహిమానమాశ్రితోభూమాచైత్రవదితిబ్రవీమి. అత్రహేతుత్వేనాన్యోహ్యన్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితఇతివ్యవహితేనసమ్బన్ధః. కింత్వేవం బ్రవీమీతిహోవాచ- సఏవేత్యాది. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— పూర్వాపరవిరోధమాశఙ్క్యపరిహరతి (యదీత్యాదినా)•భూమ్నఃస్వతోఽన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితత్వాభావః- అత్రేత్యుచ్యతే. తత్రాన్యోహీత్యాదివాక్యస్యహేతుత్వేనతేనవ్యవహితేననాహమేవం బ్రవీమీత్యస్యసమ్బన్ధఇతియోజనా. కథంతర్హి బ్రవీతిభవానిత్యాశఙ్క్యాహ (కింత్వితి)•౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే చతుర్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— తద్వివృణోతి (గోఅశ్వమిహమహిమేత్యాచక్షతేహస్తిహిరణ్యందాసభార్యంక్షేత్రాణ్యాయతనానీతి) గోఅశ్వమిత్యాదౌ ద్వన్ద్వైకవద్భావః. ఆయతనానీతీతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఏవం జాతీయకానీత్యర్థః. (నాహమేవం బ్రవీమీతిసహోవాచ) తత్ర ప్రతిష్ఠితత్వంన బ్రవీమీత్యర్థః. ఉక్తంచవ్యాసార్యైః * అస్యమహిమానమితివీతశోకః * ఏతాంవిభూతింయోగంచేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిషుపరమాత్మనోమహిమవత్త్వావగమాత్ *యదివానమహిమ్నీతినమహిమనిషేధః- అపితువిభూతిరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వనిషేధోఽవగమ్యతఇతి. అథస్వరూపమహిమప్రతిష్ఠితత్వంనిషేధతి (అన్యోహ్యన్యస్మిన్ ప్రతిష్ఠితఇతి) నస్వస్యస్వప్రతిష్ఠితత్వంసమ్భవతీతిభావః.. ౨

ఇతిసప్తమప్రపాఠకేచతుర్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— కస్మాత్పునఃక్వచిన్న ప్రతిష్ఠితఇతి. ఉచ్యతే- యస్మాత్సఏవ- భూమాఅధస్తాత్. నతద్వ్యతిరేకేణాన్యద్విద్యతే- యస్మిన్ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్. తథా (ఉపరిష్టాదిత్యాది) సమానం. సతిభూమ్నోఽన్యస్మిన్ భూమాహి ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్- నతుతదస్తి. సఏవతుసర్వం- అతస్తస్మాదసౌనక్వచిత్ప్రతిష్ఠితః. *యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యధికరణాధికర్తృత్వేనానిర్దేశాత్, *సఏవాధస్తాదితిచపరోక్షనిర్దేశాత్, ద్రష్టుర్జీవాదన్యోభూమాస్యాదిత్యాశఙ్కాకస్యచిన్మాభూదితి- అథాతః-అనన్తరమహఙ్కారేణాదిశ్యతఇత్యహఙ్కారాదేశః. ద్రష్టురనన్యత్వదర్శనార్థంభూమైవనిర్దిశ్యతేఽహఙ్కారేణ- అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా. ౧

¶ నాహమేవం బ్రవీమీతిసహోవాచేతిరఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథాతఆత్మాదేశఏవాత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మాపశ్చాదాత్మాపురస్తాదాత్మా దక్షిణతఆత్మోత్తరతఆత్మైవేదగ్ం సర్వమితిసవాఏషఏవంపశ్యన్నేవం మన్వానఏవంవిజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడఆత్మమిథునఆత్మానన్దఃసస్వరాడ్భవతితస్య సర్వేషులోకేషుకామచారోభవతిఅథయేన్యథాతోవిదురన్యరాజానస్తేక్షయ్యలోకాభవన్తితేషాగ్ం సర్వేషులోకేష్వకామచారోభవతి॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఃఖణ్డః.

ఆ.— అవతారితమేవవాక్యం ప్రశ్నపూర్వకమవతార్యవ్యాచష్టే (కస్మాదిత్యాదినా). ఉక్తమేవార్థంవ్యతిరేకద్వారావివృణోతి (సఏతి). అహఙ్కారాత్మతోపదేశస్యాభిప్రాయమాహ (యత్రేతి). కోఽసావహఙ్కారేణాదిశ్యతఇత్యాశఙ్క్యప్రయోజనానువాదపూర్వకమాహ (ద్రష్టురితి). ౧

రం.— నను *యత్రనాన్యత్పశ్యతీత్యనుపపన్నం- నానాదిగ్వర్తినాంచేతనాచేతనపదార్థానాంభిన్నానాముపలమ్భాదిత్యత్రాహ (సఏవాధస్తాత్సఉపరిష్టాత్సపశ్చాత్సపురస్తాత్సదక్షిణతస్సఉత్తరతస్సఏవేదంసర్వమితి) అత్రసఏవేదంసర్వమితిసామానాధికరణ్యాత్ సఇతినిర్దిష్టస్యభూమ్నఃఇదంసర్వమితినిర్దిష్టస్యచిదచిద్వర్గస్యచశరీరాత్మభావఃఫలితోభవతి. తతశ్చ యత్రనాన్యత్పశ్యతీతితదనాత్మకాన్యనిషేధేనానుపపత్తిరితిభావః. ఏవంసర్వాత్మభూతస్యభూమ్నఃఉపాసనేస్వశరీరకతయోపాసనంకర్తవ్యముపదిశతి (అథాతోఽహఙ్కారాదేశః) క్రియతఇతిశేషః. అథశబ్దఃప్రకృతవిషయద్యోతనార్థః. అహఙ్కారః - అహమ్బుద్ధిః. అహఙ్గ్రహేణభూమ్నఉపాసనప్రకారఃఅతఃపరముపదిశ్యతఇత్యర్థః. నతుజీవస్వరూపోపదేశఇతిమన్తవ్యం- తథాసత్యహమాదేశఇతినిర్దేశస్యైవయుక్తతయాకారపదవైయర్థ్యాత్. పరమాత్మనోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనప్రకారమేవదర్శయతి (అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదహంపశ్చాదహంపురస్తాదహందక్షిణతోఽహముత్తరతోఽహమేవేదంసర్వమితి) సర్వదిగ్వర్తీసర్వాత్మాభూమాఽహమేవేతిజ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. నతుజీవస్యసర్వాత్మకత్వముపదిశ్యతఇతి భ్రమితవ్యం-జీవస్యాసర్వాధారత్వేనాసర్వాత్మకత్వాత్, తథాత్వేకారశబ్దవైయర్థ్యస్యోక్తత్వాచ్చ. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * యత్తుఅహమేవాధస్తాదిత్యాదినాసర్వాత్మత్వముపదిష్టం - తద్భూమవిశిష్టస్యబ్రహ్మణోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే- *అథాతోఽహఙ్కారాదేశఇతిఅహఙ్గ్రహేణోపదేశోపక్రమాదితి, *పరమాత్మనఃప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహేణోపాసనంకర్తవ్యమితి, చ. ౧

శం.— అహఙ్కారేణదేహాదిసఙ్ఘాతోఽప్యాదిశ్యతేఽవివేకిభిరిత్యతస్తదాశఙ్కామాభూదితి- అథ- అనన్తరమాత్మాదేశః- ఆత్మనైవకేవలేనసత్స్వరూపేణశుద్ధేనాదిశ్యతే. ఆత్మైవ సర్వతస్సర్వమిత్యేవమేకమజం సర్వతోవ్యోమవత్పూర్ణమన్యశూన్యంపశ్యన్-సవాఏష విద్వాన్మననవిజ్ఞానాభ్యామాత్మరతిః- ఆత్మన్యేవరతిః- రమణంయస్యసోఽయమాత్మరతిః. తథా- ఆత్మక్రీడః. దేహమాత్రసాధనా- రతిః. బాహ్యసాధనా - క్రీడా. లోకేస్త్రీభిస్సఖిభిశ్చక్రీడతీతిదర్శనాత్. నతథావిదుషః. కింతర్హి. ఆత్మవిజ్ఞాననిమిత్తమేవోభయంభవతీత్యర్థః. మిథునం - ద్వన్ద్వజనితంసుఖం. తదపిద్వన్ద్వనిరపేక్షంయస్యవిదుషః. తథా- ఆనన్దః. శబ్దాదినిమిత్తఃఆనన్దోఽవిదుషాం. నతథాస్యవిదుషః. కింతర్హి. ఆత్మనిమిత్తమేవసర్వంసర్వదాసర్వప్రకారేణచ. దేహజీవితభోగాదినిమిత్తబాహ్యవస్తునిరపేక్షమిత్యర్థః. సః- ఏవంలక్షణోవిద్వాన్-జీవన్నేవస్వారాజ్యేఽభిషిక్తఃపతితేఽపిదేహేస్వరాడేవభవతి. యతఏవంభవతి- తతఏవతస్యసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతి. ప్రాణాదిషుపూర్వభూమిషు *తత్రాస్యేతితావన్మాత్రపరిచ్ఛిన్నకామచారిత్వముక్తమన్యరాజత్వంచార్థప్రాప్తం- సాతిశయత్వాత్,. యథాప్రాప్తస్వారాజ్యకామచారత్వానువాదేనతత్తన్నివృత్తిరిహోచ్యతే- సస్వరాడిత్యాదినా. అథపునర్యేఽన్యథాఽతః- ఉక్తదర్శనాదన్యథా- వైపరీత్యేన, యథోక్తమేవవాసమ్యఙ్నవిదుః. తేఽన్యరాజానోభవన్తి. అన్యః- పరోరాజా- స్వామీయేషాంతేఽన్యరాజానః. తేకించ- క్షయ్యలోకాః-క్షయ్యాలోకాయేషాంతేక్షయ్యలోకాః. భేదదర్శనస్యాల్పవిషయత్వాత్. అల్పంచ *తన్మర్త్యమిత్యవోచామ. తస్మాద్యేద్వైతదర్శినః - తేక్షయ్యలోకాఃస్వదర్శనానురూప్యేణైవభవన్తి. అతఏవతేషాంసర్వేషులోకేష్వకామచారోభవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— అహఙ్కారాదేశాత్పృథగాత్మాదేశస్యతాత్పర్యమాహ (అహఙ్కారేణేతి). ఉక్తాత్మవిజ్ఞానవతఃకృతకృత్యతామాహ (ఆత్మైవేతి) ఏకమితి- సజాతీయభేదరాహిత్యస్యోక్తిః. అన్యశూన్యమితి - విజాతీయభేదశూన్యత్వముచ్యతే. రతిక్రీడయోరవాన్తరభేదందర్శయతి (దేహమాత్రేణేతి). క్రీడాబాహ్యసాధనేత్యత్రలోకసమ్మతిమాహ (లోకఇతి). దేహస్యజీవితేచభోగత్యాగయోశ్చనిమిత్తంబాహ్యవస్తు - తత్ర సర్వత్రనిరపేక్షో-యదృచ్ఛాలాభేప్యాసఙ్గవర్జితోవిద్వానిత్యాహ (దేహేతి). జీవన్ముక్తిముక్త్వావిదేహముక్తిందర్శయతి (సఇతి). స్వారాజ్యంనిమిత్తీకృత్యఫలాన్తరమాహ (యతఏవమితి) స్వారాజ్యసర్వలోకకామచారయోస్తాత్పర్యమాహ (ప్రాణాదిష్వితి) * యావన్నామ్నోగతంతత్రాస్యయథాకా

ఉ.— తస్యహవా ఏతస్యైవంపశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవంవిజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశాత్మతః స్మర ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్తేజ ఆత్మత ఆప ఆత్మత ఆవిర్భావతిరోభావావాత్మతో౽న్నమాత్మతో బలమాత్మతో విజ్ఞానమాత్మతో ధ్యానమాత్మతశ్చిత్తమాత్మతస్సఙ్కల్ప ఆత్మతో మన ఆత్మతో వాగాత్మతో నామాత్మతో మన్త్రా ఆత్మతః కర్మాణ్యాత్మత ఏవేదꣳ సర్వమితి॥ ౧

మచారో భవతీత్యాదినా౽పరిచ్ఛిన్నం పరతన్త్రం చ పూర్వభూమిషు ఫలముక్తం- అత్ర తు పరమానన్దప్రాప్తౌ తద్వ్యావృత్తిరుచ్యతే- సతుసోపాధికంరూపమిత్యర్థః. ఫలప్రదర్శనద్వారేణస్తుత్వా విద్యామవిద్వన్నిన్దాద్వారా౽పి తాం స్తౌతి (అథేత్యాదినా) తే - క్షయ్యలోకా భవన్తీతి సమ్బన్ధః. భేదదర్శినాం వినాశిఫలవత్త్వే హేతుమాహ (భేదదర్శనస్యేతి) - పరిచ్ఛిన్నస్య వినాశిత్వవచనం తస్యాపీతి పరామృశతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— నన్వహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్జీవాత్మవిషయయోః కథం భూమపర్యవసానత్వం. అనహమర్థశ్చ పరమాత్మన్యహంబుద్ధ్యుపాసనస్య యథార్థత్వమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహమ్బుద్ధేః ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యాత్మత్వేన తద్విషయబుద్ధిశబ్దానాం పరమాత్మపర్యవసానత్వముపపద్యత ఇతి దర్శయన్ * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్తపరమాత్మత్వోపదేశం భూమ్ని సమాపయతి (అథాత ఆత్మాదేశః) అత్రాపి క్రియత ఇతి శేషః. అథశబ్దః ప్రకృతవిషయత్వద్యోతనార్థః. ఆత్మాదేశః - ఆత్మత్వోపదేశః క్రియత ఇత్యర్థః. (ఆత్మైవాధస్తాదాత్మోపరిష్టాదాత్మా పశ్చాదాత్మా పురస్తాదాత్మా దక్షిణత ఆత్మోత్తరత ఆత్మైవేదం సర్వమితి) సర్వాత్మతయోపదిశ్యమానో భూమాస్యోపాసకస్యాత్మైవేత్యర్థః. తతశ్చ తత్రాహమ్బుద్ధిశబ్దయోర్యాథార్థ్యమేవేతి భావః. నన్వథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యాత్మత్వోపదేశః ప్రకృతభూమవిషయ ఇతి కథమవసీయత ఇతి చేన్న - భిన్నయోర్ద్వయోస్సార్వాత్మ్యాయోగాదైకవిషయత్వస్యైవసిద్ధత్వాత్. ననుచ * స ఏవాధస్తాదిత్యనేనైవ సార్వాత్మ్యస్యైవ సిద్ధతయా ఉపాసకాత్మత్వమపి సిద్ధమితి అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యుపదేశో వ్యర్థ ఇతి చేత్. సత్యం- * స ఏవేదం సర్వమితి సామానాధికరణ్యేనాత్మత్వం ఫలతి. అథాపి కణ్ఠోక్త్యా ఉపాసకాత్మత్వసిద్ధ్యర్థం విశిష్య కణ్ఠోక్త్యోపదేశః. స చాథాత ఆత్మాదేశ ఇతి సామాన్యోక్తిరుపాసకం ప్రత్యాత్మత్వోపదేశ ఇతి విశేషే కిం నియామకమితి వాచ్యం- * ఏవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఇతి విద్వదాత్మనః ప్రాణాద్యుపాదానత్వేన సార్వాత్మ్యస్యోత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్. యత్తు తత్ర పద్మైరహఙ్కారస్యాత్మైకత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధస్య * అథాతో౽హఙ్కారాదేశః అథాత ఆత్మాదేశ ఇతి పృథగుపదేశో భేదార్థః. భూమాత్మనో౽భిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధయోః పృథగుపదేశ ఐక్యార్థః- ద్వయోస్సార్వాత్మ్యాయోగాదితి- తదసారం- అహమర్థాదన్యస్యాత్మనో భూమాఖ్యబ్రహ్మభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్తయోః పృథగుపదేశో భేదార్థః. అహమర్థస్య తు బ్రహ్మాభిన్నత్వేన ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ తయోరుపదేశ ఐక్యార్థ ఇతి వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాదిత్యాస్తాం తావత్. (స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దః) రతిః- స్రక్చన్దనాదిజన్యా ప్రీతిః. క్రీడా- ఉద్యానాదిజన్యా. స్త్రీసమ్భవా ప్రీతిః- మైథునం. విభూతిజన్యా ప్రీతిః- ఆనన్దః. ఆత్మైవ రతిర్యస్య స తథోక్తః. ఏవముత్తరత్రాపి. శ్రవణమననిదిధ్యాసనైరుక్తభూమాత్మసాక్షాత్కారనిష్ఠస్య సర్వవిధసుఖానుభవో౽ప్యాత్మసుఖానుభవాన్తర్గత ఇత్యర్థః. (స స్వరాడ్భవతి) స్వరాట్ - స్వయమేవ రాజా. అకర్మవశ్యః. విధినిషేధకిఙ్కరో న భవతీతి యావత్. * అత ఏవ చానన్యాధిపతిరితి సూత్రే * అత ఏవ- సత్యసఙ్కల్పాదేవ అనన్యాధిపతిః. అన్యాధిపతిత్వం- విధినిషేధయోగ్యత్వం. విధినిషేధయోగ్యత్వే హి ప్రతిహతసఙ్కల్పత్వం భవేత్- అతస్సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వం చ సిద్ధం. అత ఏవ * స స్వరాడ్భవతీత్యుచ్యత ఇతి భాషితం. (తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేదతి సూత్రే * అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తో నికారలోకాద్బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభూయ యథాకామం తత్ప్రతీతి సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యస్య వాక్యస్యార్థ ఇతి భాషితం. (అథ యే౽న్యథాతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యే ఉక్తప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణోపాసతే - తే అన్యరాజానో భవన్తి- విధినిషేధకిఙ్కరా భవన్తి. కర్మవశ్యా భవన్తీత్యర్థః. స్వరాడిత్యస్య ప్రతిద్వన్ద్విత్వాత్. కించ - తే క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యర్థః. అత్ర క్షయ్యలోకా భవన్తీత్యనేన యథోక్తప్రకారేణ పరమాత్మోపాసకానామక్షయ్యభగవల్లోకత్వమస్తీత్యుక్తం భవతి. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చవింశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాది) - స్వారాజ్యం ప్రాప్తస్య ప్రకృతస్య విదుష ఇత్యర్థః. ప్రాక్సదాత్మవిజ్ఞానాత్స్వాత్మనో౽న్యస్మాత్సతః ప్రాణాదేర్నామాన్తస్యోత్పత్తిప్రలయావభూతాం సదాత్మవిజ్ఞానే తు సతీదానీం స్వాత్మత ఏవ సంవృత్తౌ. తథా- సర్వో౽ప్యన్యో వ్యవహార ఆత్మత ఏవ విదుషః. ౧

ఆ.— ఉక్తవిద్యాస్తుత్యర్థమేవ విదుషః ప్రవృత్తిమాహ (తస్యేతి) - తథా - విదుషః ప్రవృత్తివ్యవహారవదిత్యర్థః. క్రీడాదిః - అన్యోన్యవ్యవహారః. ౧

తదేషశ్లోకఃనపశ్యోమృత్యుంపశ్యతినరోగంనోతదుఃఖతాం । సర్వగ్ంహపశ్యఃపశ్యతిసర్వమాప్నోతిసర్వశఇతిసఏకధాభవతి త్రిధాభవతిపఞ్చధా। సప్తధానవధాచైవపునశ్చైకాదశస్మృతః। శతంచదశచైకశ్చసహస్రాణిచవిగ్ంశతిః।ఆహారశుద్ధౌసత్త్వశుద్ధిస్సత్త్వశుద్ధౌధ్రువాస్మృతిః। స్మృతిలమ్భేసర్వగ్రన్థీనాంవిప్రమోక్షఃతస్మైమృదితకషాయాయతమసస్పారందర్శయతి భగవాన్సనత్కుమారస్తగ్ంస్కన్దఇత్యాచక్షతేతగ్ంస్కన్దఇత్యాచక్షతే॥ ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఃఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

ఇతిఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తమప్రపాఠకస్సమాప్తః.
హరిః ఓమ్. తత్సత్.

⁂

రం.— అథాతఆత్మాదేశఇత్యనేనోక్తముపాసకాన్తర్యామిణశ్చేతనాచేతనసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వలక్షణసర్వాత్మకత్వంస్పష్టయతి (తస్యహవాఏతస్యైవంపశ్యతఏవంమన్వానస్యైవంవిజానతఆత్మతః ప్రాణఆత్మతఆకాశఆత్మతస్స్మరఇత్యాది) ఉపాసకస్యాన్తర్యామ్యేవ ప్రాఙ్నిర్దిష్టప్రాణశబ్దితజీవసమస్తసకలప్రపఞ్చోపాదానం. అతః *అహమేవేదంసర్వమితివిహితోఽహఙ్గ్రహస్స్వాత్మైకవిషయఏవేతిభావః. ౧

శం.— కించ- తత్-ఏతస్మిన్నర్థేఏషశ్లోకః- మన్త్రోఽపిభవతి. (నపశ్యః)-పశ్యతీతిపశ్యః- యథోక్తదర్శీ- విద్వానిత్యర్థః. మృత్యుం-మరణం. రోగం-జ్వరాది. దుఃఖతాం- దుఃఖభావంచాపినపశ్యతి. సర్వంహ-సర్వమేవ. సపశ్యఃపశ్యత్యాత్మానమేవసర్వం. తతస్సర్వమాప్నోతిసర్వశః-సర్వప్రకారైరితి. కించ-సః-విద్వాన్-ప్రాక్సృష్టిప్రభేదాదేకధైవభవతి. ఏకధైవచసన్త్రిధాదిభేదైరనన్తభేదప్రకారోభవతిసృష్టికాలే. పునస్సంహారకాలేమూలమేవస్వంపారమార్థికమేకధాభావం ప్రతిపద్యతేస్వతన్త్రఏవేతివిద్యాంఫలేనప్రరోచయన్స్తౌతి. అథేదానీంయథోక్తాయావిద్యాయాఃసమ్యగవభాసకారణం, ముఖావభాసకారణస్యేవాదర్శస్యవిశుద్ధికారణంసాధనముపదిశ్యతే. (ఆహారశుద్ధౌ)-ఆహ్రియతఇత్యాహారః - శబ్దాదివిషయజ్ఞానం, భోక్తుర్భోగాయాహ్రియతే. తస్యవిషయోపలబ్ధిలక్షణస్యవిజ్ఞానస్యశుద్ధిః - ఆహారశుద్ధిః, రాగద్వేషమోహదోషైరసంస్పృష్టవిషయవిజ్ఞానమిత్యర్థః. తస్యామాహారశుద్ధౌసత్యాంతద్వతోఽన్తఃకరణస్య- సత్త్వస్యశుద్ధిః - నైర్మల్యంభవతి. సత్త్వశుద్ధౌచసత్యాంయథావగతేభూమాత్మని ధ్రువా- అవిచ్ఛిన్నాస్మృతిః- అవిస్మరణంభవతి. తస్యాంచలబ్ధాయాం- స్మృతిలమ్భేసతిసర్వేషాం - అవిద్యాకృతానర్థపాశరూపాణామనేకజన్మాన్తరానుభవభావనాకఠినీకృతానాంహృదయాశ్రయాణాంగ్రన్థీనాంవిప్రమోక్షః- విశేషేణమోక్షణం, వినాశోభవతీతి. యతఏతదుత్తరోత్తరంయథోక్తమాహారశుద్ధిమూలం- తస్మాత్సాకార్యేత్యర్థః. సర్వంశాస్త్రార్థమశేషతఉక్త్వాఖ్యాయికాముపసంహరతిశ్రుతిః - తస్మైమృదితకషాయాయ- వార్క్షాదిరివకషాయః - రాగద్వేషాదిదోషః. సత్త్వస్యరఞ్జనారూపత్వాత్. సజ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాసరూపక్షారేణక్షాలితోమృదితః - వినాశితోయస్యనారదస్య- తస్మైయోగ్యాయమృదితకషాయాయతమసః- అవిద్యాలక్షణాత్పారం - పరమార్థతత్త్వందర్శయతి - దర్శితవానిత్యర్థః. కోఽసౌ. భగవాన్- * ఉత్పత్తింప్రలయంచైవభూతానామాగతింగతిం। వేత్తివిద్యామవిద్యాంచసవాచ్యోభగవానిత్యేవంధర్మాసనత్కుమారః. తమేవ - సనత్కుమారందేవాస్స్కన్దఇత్యాచక్షతే- కథయన్తితద్విదః. ద్వివచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

⁂

ఆ.— నకేవలంబ్రాహ్మణోక్తమిహవిద్యాఫలం- కింతుమన్త్రోక్తంచేత్యాహ (కించేతి)-తచ్ఛబ్దార్థస్సప్తమ్యానిర్దిశ్యతే, సచవిద్యాఫలరూపః. నపశ్యఇతిమన్త్రముపాదాయవ్యాచష్టే (పశ్యతీత్యాదినా)-సర్వమాప్నోతీతిపూర్ణతాపరిచ్ఛేదభ్రమవ్యావర్తనేనవివక్షితా - నతుక్రిమికీటకాదిభావః - అపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితిద్రష్టవ్యం. విద్యాస్తుతిపరత్వాదర్థంసగుణవిద్యాఫలమపినిర్గుణబ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యాహ (కించేతి) త్రిధా- తేజోఽబన్నరూపేణ. శబ్దస్పర్శాదిరాదిశబ్దార్థః. విద్యాం, తత్ఫలం, తదపేక్షితాంస్తుతిం, చాభిధాయాహారశుద్ధావిత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (అథేతి) * రాగద్వేషవియుక్తైస్తువిషయానిన్ద్రియైశ్చరన్నిత్యాదిస్మృతిమాశ్రిత్యాహారశబ్దంవ్యాకరోతి (ఆహ్రియతఇతీతి)-కథం తస్యాహ్రి

యమానత్వం- తత్రాహ (భోక్తురితి)। కీదృశీ తస్య శుద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (రాగేతి)। ఆహారశుద్ధిఫలమాహ (తస్యామితి)। అన్తఃకరణశుద్ధిఫలం కథయతి (సత్యామితి)। స్మృతిలాభఫలం దర్శయతి (తస్యాం చేతి)- భవతీతి - ఆహారశుద్ధిరపేక్షితేతి శేషః. ప్రకృతవాక్యతాత్పర్యముపసంహరతి (యత ఇతి)। తస్మై మృదితకషాయాయేత్యాదివాక్యమవతార్య వ్యాచష్టే (సర్వమితి)- ఆగతిం గతిం- ఆయవ్యయౌ. తస్య చ వైశిష్ట్యాన్తరమాహ (తమేవేతి) ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకే షడ్వింశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం సప్తమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

* * *

౨౦.— (తదేష శ్లోకః) తత్- తస్మిన్విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతాం। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి) పశ్యః- బ్రహ్మదర్శీ మృత్యుం- మరణం, రోగం - దుఃఖసాధనం, దుఃఖతాం- జగతి ప్రతికూలతాం, చ న పశ్యతి. సర్వసాత్మకాన్ సఙ్కల్పమాత్రేణ సఙ్కల్పితానర్థాన్ సర్వస్మిన్ కాలే ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకావిర్భావో భవతీత్యర్థః. అత్ర జగతి దుఃఖతాం న పశ్యతీత్యుక్త్యా జగతో ముక్తం ప్రతి ప్రతికూలత్వం నాస్తి - పిత్తోపహతస్య పయః ప్రతికూలత్వవత్ జగతః ప్రతికూలత్వం కర్మనిబన్ధనమిత్యుక్తం భవతి. (స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా। సప్తధా నవధా చైవ పునశ్చైకాదశః స్మృత ఇత్యాది) ఆత్మనో నిరవయవస్య త్రేధా పఞ్చధా సప్తధేత్యాదివిభాగాయోగాత్ సఙ్కల్పపరిగృహీతానేకవిధశరీరో భవతీత్యర్థః. ఏవం మోక్షసాధనభూతోపాసనప్రకారముపదిశ్య- తాదృశోపాసననిష్పత్తౌ అన్తఃకరణస్యోపాసనోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపరాహిత్యమపేక్షితం. తచ్చ రాజసతామసాహారసేవినాం న సమ్భవతి- అపి తు తద్విపరీతసాత్త్వికాహారసేవినాం భవేదిత్యుపాసకస్సాత్త్వికాహారసేవీ భవేదిత్యుపదిశతి (ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః। స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇతి) ఆహారశుద్ధౌ- సాత్త్వికాహారసేవనే సతి సత్త్వస్య - అన్తఃకరణస్య శుద్ధిః - నైర్మల్యం భవతి. తస్యాం సత్యాం ధ్రువస్మృతిః- అవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపాత్మధ్యానం సిధ్యతి. ధ్రువస్మృతిలమ్భే-తల్లాభే సతి దుర్మోచతయా గ్రన్థిశబ్దవాచ్యానామవిద్యారాగాదీనాం మోక్షో భవతీత్యర్థః. అత్ర స్మృతిలమ్భ ఏవ సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్ష ఇత్యుక్త్యా స్మృత్యనన్తరభావినా స్మృతివిలక్షణేన దర్శనేన న మోక్షః- అపి తు దర్శనసమానాకారస్మృతిసన్తానేనైవ. తతశ్చ * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నిత్యత్ర పశ్యన్నిత్యాదిశబ్దా దర్శనసమానాకారోపాసనపరాః, ప్రకరణాన్తరస్థాః * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదిశబ్దాశ్చ దర్శనసమానాకారధ్యానపరా, ఇతి సూచితం భవతి. శాస్త్రార్థముపదేశముక్త్వా ఆఖ్యాయికాముపసంహరతి శ్రుతిః (తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమారః) ఏవం శుద్ధాన్తఃకరణాయ నారదాయ భగవాన్ సనత్కుమారః సంసారసన్తమసచణ్డభానుభూతోపాసనగోచరం పరమాత్మానం స్పష్టముపాదిక్షదిత్యర్థః. అత్ర నామాదిషు బ్రహ్మత్వేనోపదిష్టేష్వపి తత్ర బ్రహ్మత్వస్యానభ్యుపగమాత్ తస్య మృదితకషాయత్వం. శిష్యస్య పరిశుద్ధాన్తఃకరణతయా ఉపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యైవ ఉపదిష్టవానిత్యర్థః. (తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షతే) స్పష్టోఽర్థః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్త్యర్థా. ఏతద్విషయమధికరణముపన్యస్యతే-అత్ర ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి సన్తి- న సన్తీతి విచారే- * అభావం బాదరిరాహ హ్యేవం. శరీరేన్ద్రియాణామభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే- * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తీత్యేవం శ్రుతిరాహేత్యర్థః. * భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాదిసద్భావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః. వికల్పామననాత్- వివిధః కల్పః- వికల్పః. వైవిధ్యమిత్యర్థః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాదిశ్రుతేః. ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధాభావాసమ్భవాత్ త్రిధాభావాదయశ్శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. అశరీరత్వవచనం తు కర్మకృతశరీరాభావపరం. * ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః. * సఙ్కల్పాదేవేతి పూర్వనిర్దిష్టసఙ్కల్పోఽతశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే. అతః- సఙ్కల్పవశాదేవ ముక్తస్య సశరీరత్వాశరీరత్వలక్షణవిధాద్వయమప్యస్తి. సఙ్కల్పవశాత్సశరీరోఽశరీరశ్చ భవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యత ఇత్యర్థః. ద్వాదశాహవత్-యథా * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదితి ఉపేతియజతిచోదనాభ్యాం ద్వాదశాహస్య సత్రత్వాహీనత్వరూపవిధాద్వయవత్త్వం- ఏవమిత్యర్థః. * తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః. ముక్తస్య స్వతనుప్రభృతిభోగోపకరణసృష్టిసఙ్కల్పాభావే స్వప్నే పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్యథా భోగాన్ భుఙ్క్తే- ఏవం ముక్తస్సత్యసఙ్కల్పోఽపి పరమాత్మసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. * భావే జాగ్రద్వత్. ముక్తస్య స్వభోగోపకరణతనుభవనాదిసృష్టిసఙ్కల్పసత్త్వే యథా జాగ్రత్పురుషః స్వార్జితైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి- ఏవం ముక్తోఽపి స్వసఙ్కల్పసృష్టైర్భోగోపకరణైర్భోగాననుభవతి. నన్వణుపరిమాణస్య జీవస్య కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానసమ్భవః- తత్రాహ- * ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి. యథా ప్రదీపస్యైకదేశస్థితస్య స్వప్రభయా దేశాన్తరవ్యాప్తిః- ఏవమేకదేశస్థితస్యాత్మనః ధర్మభూతజ్ఞానాదహమిత్యాత్మాభిమానానుగుణా సర్వదేశేషు వ్యాప్తిరుపపద్యతే. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్స విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ఆనన్త్యాయ- ధర్మభూతజ్ఞానకృతానన్త్యాయేత్యర్థః. ఇయాంస్తు విశేషః- బద్ధస్య కర్మాధీనశ్శరీరపరిగ్రహః - ముక్తస్య స్వేచ్ఛయేతి. నను * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి ముక్తస్య జ్ఞానాభావప్రతిపాదనాత్ కథమనేకశరీరేష్వాత్మాభిమానానుగుణజ్ఞానవ్యాప్తిః- త

త్రాహ- *స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతంహి. * నబాహ్యంకించనవేదేతిజ్ఞానాభావశ్రుతేః సుషుప్తిమరణాన్యతరవిషయత్వాత్, సుషుప్తిమరణయోర్నిస్సమ్బోధత్వస్య *నాహఖల్వయమేవంసమ్ప్రత్యాత్మానంజానాతి * విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యోభూతేభ్యస్సముత్థాయతాన్యేవానువినశ్యతీతిశ్రుతిభ్యామావిష్కృతత్వాత్,. అనువినశ్యతి- నపశ్యతీత్యర్థః. ముక్తస్య * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతఇతిసార్వజ్ఞ్యస్యావిష్కృతత్వాచ్చేతిస్థితం. తథాసమన్వయాధ్యాయే *యత్రనాన్యత్పశ్యతినాన్యచ్ఛృణోతినాన్యద్విజానాతిసభూమేతినిర్దిశ్యమానోభూమా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవఏవ- ప్రాణాదూర్ధ్వమస్తిభగవః ప్రాణాద్భూయఇతి ప్రశ్నస్యవా, ఽదోవావ ప్రాణాద్భూయఇతి ప్రతివచనస్యవా, అదర్శనేన ప్రక్రాన్తాత్మోపదేశస్యతత్రైవపర్యవసానాత్. అతశ్చసత్యపిబ్రహ్మలిఙ్గానితత్రైవయథాకథంచిద్యోజయితవ్యానీతిపూర్వపక్షే ప్రాప్తేఉచ్యతే- *భూమాసమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్. భూమాపరమాత్మా- సమ్ప్రసాదాత్- జీవాదధికత్వేనతస్యోపదేశాత్. *ఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేత్యత్రసమ్ప్రసాదశబ్దస్యజీవేప్రయుక్తత్వాత్ సమ్ప్రసాదః- జీవః. *ఏషతువాఅతివదతియస్సత్యేనాతివదతీతి సత్యాతివాదినః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవాతివాద్యపేక్షయాతుశబ్దేనాధికత్వేనోపదిశ్యమానతయా అతివదననిమిత్తస్యసత్యశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రాణశబ్దితాజ్జీవాదధికత్వప్రతీతేర్న ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజీవోభూమా. * ధర్మోపపత్తేశ్చ. స్వేమహిమ్ని ప్రతిష్ఠితః* సఏవేదమిత్యాదిభిః ప్రతిపాదితస్వమహిమప్రతిష్ఠత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం, * ఆత్మతః ప్రాణఆత్మతఆశేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితప్రాణశబ్దితజీవప్రభృతిసకలప్రపఞ్చోపాదానత్వస్య, ప్రాణశబ్దేజీవేఽసమ్భవాచ్చ భూమాపరమాత్మేతిస్థితం. ౨

ఇతి సప్తమప్రపాఠకేషడ్వింశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే సప్తమప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

క్షేమాయయఃకరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయతభాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాంమదుక్తిమ్॥

శ్రీగురుభ్యో నమః.

—*—

ఆనన్దగిరీయటీకాసహిత శఙ్కరభాష్యేణ, రఙ్గరామానుజభాష్యేణచ యుక్తా

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్.

అష్టమః ప్రపాఠకః.

హరిః ఓమ్.

ఉ.— అథయదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యంతద్వావవిజిజ్ఞాసితవ్యమితి॥ ౧

శం.— యద్యపిదిగ్దేశకాలాదిభేదశూన్యం బ్రహ్మసదేకమేవాద్వితీయ, మాత్మైవేదంసర్వ, మితిషష్ఠసప్తమయోరధిగతం- తథాపీహమన్దబుద్ధీనాందిగ్దేశాదిభేదవద్వస్త్వితి ఏవంభావితాబుద్ధిర్నశక్యతేసహసాపరమార్థవిషయాకర్తుమితి, అనధిగమ్యచబ్రహ్మనపురుషార్థసిద్ధిరితి, తదధిగమాయహృదయపుణ్డరీకదేశఉపదేష్టవ్యః. యద్యపిసత్సమ్యక్ప్రత్యయైకవిషయంనిర్గుణంచాత్మతత్త్వం-తథాపిమన్దబుద్ధీనాంగుణవత్త్వస్యేష్టత్వాత్సత్యకామాదిగుణవత్త్వంచవక్తవ్యం. తథాయద్యపిబ్రహ్మవిదాంస్త్ర్యాదివిషయేభ్యఃస్వయముపరమోభవతి-తథాప్యనేకజన్మవిషయసేవాభ్యాసజనితావిషయవిషయాతృష్ణానసహసానివర్తయితుంశక్యతఇతి బ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషోవిధాతవ్యః. తథాయద్యప్యాత్మైకత్వవిదాంగన్తృగమనగన్తవ్యాభావాదవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయేగగనఇవవిద్యు, దుద్భూతఇవవాయు, ర్దగ్ధేన్ధనఇవాగ్నిః, స్వాత్మన్యేవనిర్వృతిః- తథాపిగన్తృగమనాదివాసితబుద్ధీనాంహృదయదేశగుణవిశిష్టబ్రహ్మోపాసకానాంమూర్ధన్యయానాడ్యాగతిర్వక్తవ్యేత్యష్టమఃప్రపాఠకఆరభ్యతే. దిగ్దేశగుణగతిఫలభేదశూన్యంహిపరమార్థసదద్వయంబ్రహ్మమన్దబుద్ధీనామసదివప్రతిభాతి- సన్మార్గస్థాస్తావద్భవన్తు- తతశ్శనైఃపరమార్థసదపిగ్రాహయిష్యామీతిమన్యతేశ్రుతిః అథ - అనన్తరంయదిదం- వక్ష్యమాణందహరం- అల్పంపుణ్డరీకం- పుణ్డరీకసదృశంవేశ్మేవవేశ్మ- ద్వారపాలాదిమత్త్వాత్. అస్మిన్బ్రహ్మపురే- బ్రహ్మణఃపరస్య పురం. రాజ్ఞోఽనేకప్రకృతిమద్యథాపురం- తథేదమనేకేన్ద్రియమనోబుద్ధిభిఃస్వామ్యర్థకారిభిర్యుక్తమితిబ్రహ్మపురం. పురేచవేశ్మరాజ్ఞోయథా-తథాతస్మిన్బ్రహ్మపురే- శరీరేదహరంవేశ్మ - బ్రహ్మణఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానమిత్యర్థః, యథాహివిష్ణోస్సాలగ్రామః. అస్మిన్హిస్వవికారశుఙ్గేదేహేనామరూపవ్యాకరణాయప్రవిష్టంసదాఖ్యంబ్రహ్మజీవేనాత్మనేత్యుక్తం - తస్మాదస్మిన్హృదయపుణ్డరీకేవేశ్మన్యుపసంహృతకరణైర్బాహ్యవిషయవిరక్తైర్విశేషతోబ్రహ్మచర్యసత్యసాధనాభ్యాంయుక్తైర్వక్ష్యమాణగుణవద్ధ్యాయమానైర్బ్రహ్మోపలభ్యతఇతిప్రకరణార్థః. దహరః- అల్పతరోఽస్మిన్- దహరేవేశ్మని. వేశ్మనోఽల్పత్వాత్తదన్తర్వర్తినోఽల్పతరత్వంవేశ్మనః. అన్తరాకాశః- ఆకాశాఖ్యంబ్రహ్మ. * ఆకాశోవైనామేతిహివక్ష్యతి - ఆకాశఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వసర్వగతత్వసామాన్యాచ్చ. తస్మిన్- ఆకాశాఖ్యేయదన్తః- మధ్యే. తదన్వేష్టవ్యం, తద్వావ- తదేవచవిశేషేణవిజిజ్ఞాసితవ్యం,- గుర్వాశ్రయణశ్రవణాద్యుపాయైరన్విష్యచసాక్షాత్కరణీయమిత్యర్థః. ౧

ఆ.— పూర్వస్మిన్నధ్యాయద్వయేనిర్విశేషమాత్మతత్త్వమనవచ్ఛిన్నంసదాత్మైకతానమవేదితం. తథాచోపనిషదారమ్భేచరితార్థాత్కిమవశిష్యతే- యదర్థమధ్యాయాన్తరమిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి)-కర్తుమితి - తదధిగమాయవిశిష్టోపదేశఉపదేష్టవ్యఇతిసమ్బన్ధః. మన్దబుద్ధీనాంతర్హిపరమార్థవస్తునోబ్రహ్మణోఽధిగతిరపేక్షితేత్యర్థః. నకేవలం మన్దాధికారిణాం బ్రహ్మాధిగమశేషత్వేనహృదయదేశోపదేశఏవాత్రకర్తవ్యః - కింతుపూర్వత్రానుక్తగుణాద్యర్థాన్తరోపదేశశ్చకార్యఇత్యాహ (యద్యపీతి). అవశిష్టమర్థాన్తరముపదేష్టవ్యమన్వాచష్టే (తథేతి)-మన్దధియాంబ్రహ్మధీశేషత్వేనదేశవిశేషవద్గుణవిశేషవచ్చబ్రహ్మచర్యాదిసాధనవిశేషోవిధాతవ్యఇతిసమ్బన్ధః. శబ్దోక్తబ్రహ్మజ్ఞానవతాంవిధింవినాపివిషయైర్వైముఖ్యసమ్భవాత్కింవిధినేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపి బ్రహ్మవిదామితి). యథాసాధనవిశేషోవక్తవ్యోఽవశిష్యతే- తథోపాసకానాంగతిశ్చవక్తవ్యేత్యవశిష్టమర్థాన్తరమాహ (తథేతి). ఏకత్వదర్శినాంగన్త్రాదిసర్వభేదప్రత్యయాస్తమయాదవిద్యాదిశేషస్య దేహస్థితినిమిత్తస్యక్షయేసతిస్వాత్మన్యేవనిర్వాణసమ్భవాత్కుతోగతిర్వక్తవ్యేత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యప్యాత్మైకత్వవిదామితి)-అవిద్యాదిశేషస్థితినిమిత్తక్షయే - స్వాత్మన్యేవనిర్వృతిరిత్యుత్తరేణసమ్బన్ధః. స్వాత్మనిర్వాణేపికృతకరూపత్యాగేన. స్వాభావికస్వరూపావస్థానమిత్యత్రదృష్టాన్తమాహ (గగనఇవేతి)-అనేకోదాహరణోపాదానంబుద్ధిసౌకర్యార్థం. ఉక్తమేవాధ్యాయతాత్పర్యంసఙ్క్షిప్యదర్శయతి (దిగ్దేశేతి)-దిశాదేశేనగుణైర్గత్యాఫలభేదేనచశూన్యం - తదనవచ్ఛిన్నమితియావత్. తస్యదిగాద్యనవచ్ఛిన్నత్వేహేతుమాహ (అద్వయమితి). తర్హితేషాంభ్రమాపోహార్థంపరమార్థసదద్వయంబ్రహ్మగ్రాహయితవ్యం- కిమిత్యన్యథోపదిశ్యతే- తత్రాహ (సన్మార్గస్థాఇతి)-అధ్యాయతాత్పర్యం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాందర్శయిత్వాశ్రుత్యక్షరాణివ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా) ఉత్తమబుద్ధీన్ప్రతి నిర్విశేష బ్రహ్మోపదేశానన్తరంమన్దబుద్ధీన్ ప్రతిసవిశేషముపదిశ్యతేబ్రహ్మేత్యర్థః. తత్రతావదుపాస్యాయతనం నిర్దిశతి (యదిదమితి). హృదయపుణ్డరీకస్యవేశ్మసాదృశ్యేహేతుమాహ (ద్వారపాలాదీతి) * తస్యహవాఏతస్యహృదయస్యపఞ్చదేవసుషయఇత్యాదిశ్రుతేరుక్త

ఊ.— తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. ౨

హేతుసిద్ధిః. తస్యాశ్రయం దర్శయతి (అస్మిన్నితి). శరీరస్య బ్రహ్మపురత్వం దృష్టాన్తేన సాధయతి (రాజ్ఞ ఇతి). తత్రోక్తవేశ్మదృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (పురే చేతి). కథం పునస్సర్వగతస్య నిరవయవస్య బ్రహ్మణో యథోక్తవేశ్మనిష్ఠత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మణ ఇతి). నను సంసారిణో బ్రహ్మాతిరిక్తస్య స్వకర్మోపార్జితేన శరీరేణ స్వామిత్వసమ్బన్ధః- న బ్రహ్మణః - తదసమ్బన్ధిత్వాత్. తత్కథం తత్రోపలబ్ధిః - అత ఆహ (అస్మిన్హీతి). బ్రహ్మణో జీవాత్మనా స్రష్టృకార్యే జలార్కవత్ప్రవేశే హృదయపుణ్డరీకస్య బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వం పూర్వోక్తమవిరుద్ధమిత్యాహ (తస్మాదితి). అన్తరాకాశస్యాత్యల్పతరత్వే హేతుమాహ (వేశ్మన ఇతి). ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (ఆకాశాఖ్యమితి). కథం వాక్యశేషే ఆకాశశబ్దో బ్రహ్మణి వర్తతే- తత్రాహ (ఆకాశ ఇవేతి)- తస్మిన్ యదన్తః- తదాశ్రయేణ సహాన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా- స్వే మహిమ్ని యదన్తః- తదాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ- తదన్వేష్టవ్యం. తస్మిన్వా- హృదయపుణ్డరీకావచ్ఛిన్నే నభసి యదన్తః- ఆకాశాఖ్యం బ్రహ్మ - తదన్వేష్టవ్యమితి యోజనా. ౧

రం.— దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే (అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ) విద్యాన్తరారమ్భప్రదర్శనార్థోఽయమథశబ్దః. ఉపాస్యతయా సన్నిహితస్య పరబ్రహ్మణః స్థానతయా నవద్వారాదిమత్త్వాదినా చ పురశబ్దితే అస్మిన్- శరీరే పుణ్డరీకాకారమల్పం హృదయాఖ్యం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మేత్యర్థః. (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి) అస్మిన్- వేశ్మన్యన్తః దహరః- సూక్ష్మః ఆకాశః. అత్ర య ఇతి పుంల్లిఙ్గో యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. అస్మిన్యో దహర ఆకాశ ఇత్యర్థః. తస్మిన్యదన్తరిత్యత్ర తచ్ఛబ్దోఽన్తర్వర్తిపరః. చశబ్దశ్చాధ్యాహర్తవ్యః. తతశ్చాయమర్థః- అస్మిన్ దహరపుణ్డరీకే యో దహర ఆకాశ, స్తదన్తర్వర్తి చ యత్,- తదుభయం శ్రవణమననాభ్యామవగన్తవ్యం ధ్యాతవ్యం చేతి. తదన్వేష్టవ్యమిత్యత్ర తదితి నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశో లిఙ్గసామాన్యవివక్షయా ద్రష్టవ్యః. యద్వా- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి న పుంల్లిఙ్గయచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - అస్మిన్ దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చ యదితి యచ్ఛబ్దేనైవ * నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామితి తన నపుంసకైకశేషవద్భావేనైకేనైవ నపుంసకలిఙ్గేన ద్వయోరపి పరామర్శసమ్భవాత్. తదన్వేష్టవ్యమితి వాక్యే తచ్ఛబ్దేఽపి నపుంసకైకశేషసమ్భవాత్ ఏకేనైవ తచ్ఛబ్దేన ద్వయోరపి పరామర్శః. తతశ్చానేన వాక్యేన దహరాకాశ, స్తదన్తర్వర్తి, చాన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తం భవతి. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహర ఆకాశః, యచ్చ తదన్తర్వర్తి,- తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి విధీయత ఇతి. అత్ర చాకాశశబ్దః ఆ- సమన్తాత్కాశతే- ప్రకాశత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మపరః. తత్ర చ హేతురుత్తరత్ర వక్ష్యతే. న చ తదన్తర్వర్తిన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వే ప్రతీయమానే దహరాకాశశబ్దితస్యాపి అన్వేష్టవ్యతాసిద్ధ్యర్థమేతావాన్ క్లేశః కిమర్థమాశ్రీయతే. కిం చ- విశ్వజిత్సర్వపృష్ఠోఽతిరాత్రో భవతీత్యత్ర పృష్ఠగతసర్వతావిధ్యాక్షిప్తపృష్ఠవిధివత్ దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వేన గుణజాతోపాసనస్య దహరాకాశోపాసనమన్తరేణాసమ్భవేనార్థాదేవ దహరాకాశోపాసనస్యాపి సిద్ధతయా యత్తచ్ఛబ్దయోర్నపుంసకైకశేషైకవద్భావచశబ్దాధ్యాహారక్లేశానుభవో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం- * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాన్ ఇత్యౌపసంహారికోభయోపాసనవచనానుసారేణాస్యానుభోక్తవ్యత్వాత్. న చ తదేవ వాక్యం దహరాకాశతదన్తర్వర్తిలక్షణోభయోపాసనవిధిపరమస్త్వితి వాచ్యం - ప్రక్రమస్థం విస్పష్టతవ్యప్రత్యయయుక్తం వాక్యం విహాయ ఔపసంహారికస్య విస్పష్టవిధిప్రత్యయశూన్యస్య యచ్ఛబ్దయుక్తస్య విధిత్వకల్పనానౌచిత్యాత్, తస్య విధిత్వకల్పనాయామప్యనువాదరూపస్యాస్య వాక్యస్య తదనుసారేణార్థద్వయోపాసనపరత్వస్యాశ్రయణీయతయా నపుంసకైకశేషాదిక్లేశస్యాశ్రయణీయత్వా, దితి. ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్తౌ. అథవా- ఇతీత్యస్యానన్తరమాచార్యా బ్రూయురిత్యధ్యాహారః. ౧

శం.— తం చేత్- ఏవముక్తవన్తమాచార్యం యది బ్రూయుః- అన్తేవాసినశ్చోదయేయుః. కథం. యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే పరిచ్ఛిన్నేఽన్తర్దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ- తతోఽప్యన్తరల్పతర ఏవాకాశః. పుణ్డరీక ఏవ వేశ్మని తావత్కిం స్యాత్- కిం తతోఽల్పతరే ఖే యద్భవేదిత్యాహుః (దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే)- న కిఞ్చన విద్యత ఇత్యభిప్రాయః. యది నామ బదరమాత్రం కిఞ్చిద్విద్యతే- కిం తస్యాన్వేషణేన విజిజ్ఞాసనేన వా ఫలం విజిజ్ఞాసితుస్స్యాత్. అతో- యత్తత్రాన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం వా- న తేన ప్రయోజనం. ౨

ఆ.— దహరోఽస్మిన్నిత్యాదివాక్యస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా చోద్యముత్థాపయతి (తం చేదితి). తదేవ చోద్యమాకాఙ్క్షాద్వారా వివృణోతి (కథమిత్యాదినా). భవతు పరిచ్ఛిన్నే శరీరే పుణ్డరీకాకారస్య హృదయస్యాల్పత్వం, తదన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య తతోఽల్పతరత్వం,- తథాపి ప్రకృతే కిం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (పుణ్డరీక ఏవేతి). కింశబ్దస్య ప్రశ్నవిషయత్వం వ్యావర్తయతి (న కిఞ్చనేతి). హృదయపుణ్డరీకాన్తర్వర్తినమాకాశముపేత్యాద్యం దూషయతి (యది నామేతి)- ఫలానుపలమ్భోఽతశ్శబ్దార్థః. తత్రేతి- అన్తర్వర్త్యాకాశోక్తిః. ౨

రం.— (తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమిత్యాది) ఏవముక్తవన్తమాచార్యం స్వల్పహృదయమధ్యవర్తితయాఽతిస్వల్పే కిం వా వర్తితుమర్హతి - యదన్వేష్టవ్యం స్యాదితి దహరాకాశశబ్దితస్య బ్రహ్మత్వం, తదన్తర్వర్తితయా నిర్దిష్టస్య తద్గుణజాతత్వం, చాజానానా అన్తేవాసినో యది బ్రూయురిత్యర్థః. కిం తదత్ర విద్యత ఇతి వాక్యం సర్వాన్తరస్య ప

ఉ.— సబ్రూయాద్యావాన్వాఅయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయఆకాశఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీఅన్తరేవసమాహితేఉభావగ్నిశ్చవాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణియచ్చాస్యేహాస్తియచ్చనాస్తిసర్వంతదస్మిన్సమాహితమితి. ౩

రమాత్మనః అన్తర్వర్త్యన్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిగర్భాన్తర్వర్తివిశేషప్రశ్నపరమితివ్యాసార్యాణామభిప్రాయ ఇతియద్యపిప్రతీయతే - తథాపి *యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురేదహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశఇత్యేతావన్మాత్రం శ్రుతవతాంశిష్యాణాం పరమాత్మత్వనిరోధిన్యాకాశశబ్దజాగరూకే, దహరత్వాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వాదివిరోధిలిఙ్గజాగ్రతి, బ్రహ్మలిఙ్గేషుచానుపన్యస్తేషు, పరమాత్మత్వనిశ్చయస్యవా- తదుపజీవ్యాక్షేపప్రవృత్తేర్వాఅసమ్భవాత్, సర్వాన్తరస్యపరమాత్మనోఽన్తర్వర్త్యన్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తేరేవశిష్యాణాంహృదిపరివర్తమానత్వేప్రశ్నవాక్యే * దహరంపుణ్డరీకంవేశ్మదహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశఇతిదహరపుణ్డరీకాన్తర్వర్తిత్వేనాకాశస్యదహరత్వోపన్యాసస్యవా, ప్రతివచనే *యావాన్వాఅయమాకాశఇతివైపుల్యోపన్యాసస్యవా, అసఙ్గతత్వాపాతాత్, వ్యాసార్యాణామప్యుక్తఏవార్థోఽభిప్రేతః. కేచిత్తుశరీరస్యబ్రహ్మపురత్వోపక్రమాదేవతదన్తర్వర్త్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టం బ్రహ్మేత్యవగత్యైవతదన్తర్వర్తివస్త్వన్తరాసమ్భవలక్షణానుపపత్తిముఖప్రశ్నోపివా అన్తర్వర్తివిశేషపృచ్ఛేత్యపిసమ్భవాన్నానుపపత్తిరితివదన్తి. ౨

శం.— ఇత్యుక్తవతఃసః- ఆచార్యో బ్రూయాదితిశ్రుతేర్వచనం. శృణుత. తత్ర యద్బ్రవీథపుణ్డరీకాన్తఃస్థస్యాల్పత్వాత్తత్స్థమల్పతరంస్యాదితి- తదసత్- నహిఖంపుణ్డరీకవేశ్మగతంపుణ్డరీకాదల్పతరంమత్వాఽవోచం- దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశఇతి. కింతర్హి. పుణ్డరీకమల్పం. తదనువిధాయితత్స్థమన్తఃకరణంపుణ్డరీకాకాశంపరిచ్ఛిన్నం. తస్మిన్విశుద్ధేసంహృతకరణానాంయోగినాంస్వచ్ఛఇవోదకే ప్రతిబిమ్బరూప, మాదర్శఇవచశుద్ధే, స్వచ్ఛంవిజ్ఞానజ్యోతిఃస్వరూపావభాసంతావన్మాత్రం బ్రహ్మోపలభ్యతఇతి-దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశఇత్యవోచామఅన్తఃకరణోపాధినిమిత్తం. స్వతస్తుయావాన్వై- ప్రసిద్ధఃపరిమాణతోఽయమాకాశః- భౌతికః. తావానేషోఽన్తర్హృదయఆకాశః - యస్మిన్నన్వేష్టవ్యంవిజిజ్ఞాసితవ్యంచావోచామ. నాప్యాకాశతుల్యపరిమాణత్వమభిప్రేత్యతావానిత్యుచ్యతే. కింతర్హి, బ్రహ్మణోఽనురూపస్యదృష్టాన్తాన్తరస్యాభావాత్. కథంపునర్నాకాశసమమేవ బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే. *యేనావృతంఖంచదివంమహీంచ *తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మనఆకాశస్సమ్భూతః * ఏతస్మిన్నుఖల్వక్షరేగార్గ్యాకాశఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. కించ- ఉభేఅస్మిన్ద్యావాపృథివీ- బ్రహ్మాకాశేబుద్ధ్యుపాధివిశిష్టేఽన్తరేవసమాహితే- సమ్యగాహితే, స్థితే. * యథావాఅరానాభావిత్యుక్తంహి. తథా (ఉభావగ్నిశ్చవాయుశ్చేత్యాది) సమానం. యచ్చాస్య- ఆత్మనఆత్మీయత్వేనదేహవతోఽస్తి- విద్యతఇహలోకే. తథా-యచ్చాత్మీయత్వేననవిద్యతే. నష్టంభవిష్యచ్చనాస్తీత్యుచ్యతే- నత్వత్యన్తమేవాసత్- తస్యహృద్యాకాశేసమాధానానుపపత్తేః. ౩

ఆ.— శిష్యాచార్యవ్యతిరిక్తస్యాత్ర ప్రస్తుతత్వాత్కస్యేదంనియోగవచనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇతిశ్రుతేరితి)• కిమాచార్యో బ్రూయాదిత్యపేక్షాయాంవక్ష్యమాణేఽర్థేశిష్యాణాంమనస్సమాధానమాదౌ ప్రార్థయతఇత్యాహ (శృణుతేతి) శ్రోతవ్యమేవదర్శయితుంశిష్యోక్తమనువదతి (తత్రేతి)• కిమాకాశస్యస్వాభావికందహరత్వముపేత్యచోద్యతే - కింవాపరోపాధినిమిత్తమితివికల్ప్యాద్యందూషయతి (తదసదితి)-తతశ్చతస్యస్వాభావికందహరత్వమాశ్రిత్యచోద్యంనిరవకాశమితిశేషః. కథంతర్హిదహరత్వోక్తిరాకాశస్యేత్యాశఙ్క్యాహ (కింతర్హీతి)-తస్మిన్విశుద్ధేతావన్మాత్రంబ్రహ్మయథోక్తవిశేషణంయోగినాంవిషయేభ్యోవిముఖీకృతాన్తఃకరణానాముపలభ్యతఇతిసమ్బన్ధః. అన్తఃకరణస్యశుద్ధత్వే దృష్టాన్తమాహ (స్వచ్ఛఇవేతి) బ్రహ్మణస్తస్మిన్నుపలభ్యమానత్వేప్రతిబిమ్బరూపమిత్యుదాహరణం. ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థముదాహరణాన్తరం. బ్రహ్మణోనైసర్గికమాగన్తుకంచవ్యవధానంనాస్తీత్యుపలబ్ధిసిద్ధ్యర్థంవిశినష్టి (స్వచ్ఛమితి)• తాదృగేవదహరత్వమాదాయచోద్యతేచేత్- అనౌపాధికంమహత్త్వముపేత్యసమాధిస్సమ్భవతీతివికల్పాన్తరంనిరస్యతి (స్వతస్త్వితి) యస్మిన్నన్వేష్టవ్యం - ఆశ్రయేణసహేతిశేషః. యావాంస్తావానితివచనాద్బాహ్యాకాశేనతుల్యపరిమాణత్వంబ్రహ్మణోఽభిప్రేతం - తథాచ * జ్యాయానాకాశాదిత్యాదివిరుద్ధమిత్యాశఙ్క్యాహ (నాపీతి)• కేనాభిప్రాయేణతర్హితావానిత్యుక్తం- అతఆహ (కింతర్హీతి)-నతస్యప్రతిమాస్తీతి- ఆకాశాదియేనవ్యాప్తంలోకోఽనుభవతి- తస్మిన్నక్షరేసర్వమ్మృగాదిసమాహితమిత్యర్థః. కార్యకారణయోరతుల్యపరిమాణత్వప్రసిద్ధేశ్చనాకాశసమతాబ్రహ్మణోఽస్తీత్యాహ (తస్మాదితి)• ఆధారాధేయయోరతుల్యపరిమాణత్వాచ్చైవమిత్యాహ (ఏతస్మిన్నితి)• ఇతశ్చాకాశస్యనస్వాభావికందహరత్వమిత్యాహ (కించేతి)-కార్యంహిద్యావాపృథివ్యాదికారణేసమాహితం - తచ్చహృదయేధ్యేయమిత్యభిప్రేత్యబుద్ధ్యుపాధివిశిష్టఇత్యుక్తం. ఆకాశేద్యావాపృథివ్యాదేస్సమాహితత్వేభూమవిద్యాసంవాదందర్శయతి (యథావేతి)-నవిద్యతే- సర్వంతదస్మిన్సమాహితమితిసమ్బన్ధః. నాస్తిశబ్దస్యాత్యన్తాసద్విషయత్వంవ్యావర్తయతి (నష్టమితి)• ౩

రం.— (సబ్రూయాద్యావాన్వాఅయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయఆకాశఉభేఅస్మిన్ద్యావాపృథివీఅన్తరేవసమాహితేఇత్యాది) ఏవముక్తస్సః- ఆచార్యః ప్రతిబ్రూయాత్. కిమితి. హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్తీఆకాశశబ్దనిర్దిష్టఃభూతాకాశవద్విపులః. ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దలక్షితంభోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణ, మగ్నిసూర్యాదిశబ్దలక్షితోభోక్తృవర్గశ్చతదాశ్రితఇత్యర్థః. (యచ్చాస్యేహాస్తియచ్చనాస్తిసర్వంతదస్మిన్సమాహితమితి) అస్య- ఉపాసకస్యేహ - లోకేయత్- భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహనాస్తి,- సర్వంతత్ - భోగ్యజాతమ

ఉ.— తంచేద్బ్రూయురస్మిగ్ంశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వగ్ం సమాహితగ్ం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామా యదైనజ్జరా వాఽఽప్నోతి ప్రధ్వగ్ంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి. ౪

స్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమిత్యర్థః. దహరాకాశో నిరతిశయభోగ్య ఇతి యావత్. ఉక్తం చ భగవతా భాష్యకృతా * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి దహరాకాశస్యాతీవ మహత్త్వమభిధాయ * ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీతి ప్రకృతమేవ దహరాకాశమస్మిన్నితి నిర్దిశ్య తస్య జగదాధారత్వమభిధాయ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి పునరప్యస్మిన్నితి తమేవ దహరాకాశం పరామృశ్య తస్మిన్నస్య - ఉపాసకస్యేహ - లోకే యత్ - భోగ్యజాతమస్తి, యచ్చ - మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి, సర్వం తత్ - భోగ్యజాతమస్మిన్ - దహరాకాశే సమాహితమితి నిరతిశయభోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధాయేతి. న చ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన ఉపాసకభోగ్యవస్త్వాధారత్వమాత్రముపాస్యస్య ప్రతీయతే - న తు దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వం. తతశ్చ * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమభిధాయేతి భాష్యం కథముపపద్యతామితి వాచ్యం - ఉపాసకస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యైకఫలకస్య స్వర్గపశ్వాదీనాం భోగ్యత్వాభావాత్ * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యనేన దహరాకాశస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమేవ ప్రతిపాదితమితి భాష్యాభిప్రాయ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తత్వాన్నాస్యాశఙ్కాయా అవకాశ ఇతి ద్రష్టవ్యం. కేచిత్తు * స యది పితృలోకకామో భవతీత్యాదినా ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపిత్రాదివర్గదిదృక్షాయాం, సఙ్కల్పమాత్రేణ తత్ప్రాప్యత్వస్య, చ ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాత్, సూత్రకృతాపి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ తద్వాక్యస్య వివక్షితార్థత్వావిష్కరణాత్, * యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే అథ యే చాస్యేహ జీవా యే చ ప్రేతా యచ్చాన్యదిచ్ఛన్న లభతే సర్వం తదత్ర గత్వా విన్దత ఇతి నష్టానాం పిత్రాదీనాముక్తకామనావిషయత్వప్రతిపాదనాత్, * ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేరితి సూత్రోక్తన్యాయేన బ్రహ్మవిభూతితయా నష్టపిత్రాద్యనుభవస్య కామనావిషయత్వసమ్భవాచ్చ. అన్యథా * అస్మిన్ కామాః సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యాదావపి కామశబ్దస్య నిరతిశయభోగ్యార్థకత్వం కో వారయేత్. తతశ్చ * జక్షత్క్రీడన్నిత్యత్రాపి భోగ్యత్వార్థకత్వం స్యాదిత్యపరో విజయేత. అతోఽస్య వాక్యస్య యథాశ్రుతార్థత్వేఽపి న దోషః. భాష్యమపి భోగ్యాధారత్వఫలితభోగ్యత్వపరమేవాస్త్వితి వదన్తి. అత్ర భూతాకాశసదృశవైపుల్యప్రతిపాదనేన, ద్యావాపృథివ్యాదిజగదాశ్రయత్వప్రతిపాదనేన, ఉపాసకం ప్రతి నిరతిశయభోగ్యత్వప్రతిపాదనేన, చ దహరాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశవైలక్షణ్యప్రతిపాదనాత్ స్వల్పే దహరాకాశే కిమపి మాతుం న శక్నోతీత్యాక్షేపబీజం పరిహృతం భవతి. ౩

శం.— తం చేత్ - ఏవముక్తవన్తం బ్రూయుః పునరన్తేవాసినః. అస్మింశ్చేత్ - యథోక్తే చేత్ - యది బ్రహ్మపురోపలక్షితాన్తరాకాశ ఇత్యర్థః. ఇదం సర్వం, సమాహితం. సర్వాణి చ భూతాని, సర్వే చ కామాః,. కథమాచార్యేణానుక్తాః కామా అన్తేవాసిభిరుచ్యన్తే. నైష దోషః - * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తీత్యుక్తా ఏవ హ్యాచార్యేణ కామాః. అపి చ - సర్వశబ్దేన చోక్తా ఏవ కామాః. యదా - యస్మిన్ కాలే ఏతచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురాఖ్యం జరా - వలీపలితాదిలక్షణా వయోహానిర్వా - ప్రాప్నోతి. శస్త్రాదినా వృక్ణం ప్రధ్వంసతే - విస్రంసతే - వినశ్యతి వా. కిం తతోఽన్యదతిశిష్యతే. ఘటాశ్రితక్షీరదధిస్నేహాదివద్ఘటనాశే దేహనాశేఽపి దేహాశ్రయముత్తరోత్తరం పూర్వపూర్వనాశాన్నశ్యతీత్యభిప్రాయః. ఏవం ప్రాప్తే నాశే కిం తతోఽన్యత్ - యథోక్తాదతిశిష్యతే - అవతిష్ఠతే. న కించనావతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. ౪

ఆ.— ఆశ్రయనాశాదాశ్రితనాశస్స్యాదితి న్యాయమాశ్రిత్య శఙ్కతే (తం చేదితి) - యద్యస్మిన్ సర్వం సమాహితం - తతో దేహనాశే కిమవశిష్యత ఇతి సమ్బన్ధః. శిష్యాణామధికావాపం దోషమాశఙ్కతే (కథమితి). శఙ్కితం దోషం పరిహరతి (నైష దోష ఇతి) * సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమిత్యత్రోక్తేన సర్వశబ్దేనేతి శేషః. శిష్యాణామధికావాపం దోషం పరిహృత్య ప్రకృతం చోద్యం వివృణోతి (యదేత్యాదినా). ఆకాశస్యావశిష్యమాణత్వమాశఙ్క్యాహ (ఘటేతి) - తతః - యథోక్తాన్నాశాదితి సమ్బన్ధః. ౪

రం.— (తం చేద్బ్రూయురస్మింశ్చేదిదం బ్రహ్మపురే సర్వం సమాహితం సర్వాణి చ భూతాని సర్వే చ కామాః యదైనజ్జరా వాప్నోతి ప్రధ్వంసతే వా కిం తతోఽతిశిష్యత ఇతి) అల్పత్వరూపమాక్షేపబీజం పరిహృత్య * కిం తదత్ర విద్యత ఇతి ప్రశ్నం ప్రతివివక్షత్యేవాచార్యే ఉక్తేఽర్థేఽనుపపత్తిం పశ్యన్తః శిష్యాః యద్యాచార్యం బ్రూయుః. కిమితి. బ్రహ్మపురశబ్దితం శరీరం ద్యావాపృథివ్యాదిశబ్దనిర్దిష్టభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థాన, మగ్నివాయ్వాదిశబ్దనిర్దిష్టభోక్తృవర్గ, శ్చ యదాశ్రయేయుః - తదా శరీరస్య జరానాశాదౌ సతి ద్యావాపృథివ్యాదికం కిమపి నావశిష్యేత. తదపి నశ్యేదిత్యర్థః. సర్వే చ కామా ఇత్యస్య * యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యనిర్దిష్ట నిరతిశయభోగ్యత్వానువాదిత్వాత్ * సర్వే చ కామా ఇత్యస్య నిరతిశయభోగ్యత్వమర్థ ఇతి వ్యాసార్యైరుక్తం. నను దహరాకాశాశ్రితం ద్యావాపృథివ్యాదికమితి వదన్తం ప్రత్యస్యాశఙ్కాయాః కథముత్థానం. దహరాకాశాశ్రితత్వస్యైవోక్తత్వాత్ బ్రహ్మపురశబ్దితశరీరాశ్రితత్వస్యైవానుక్తతయా తజ్జరానాశానువిధాయిజరానాశత్వస్య దహరాకాశాశ్రితే ద్యావాపృథివ్యాదౌ కథం ప్రసక్తిరితి చేత్. ఉచ్యతే - యథా ఘటాద్యన్తరాకాశే నిహితస్య దధ్యాదేర్వస్తుతో ఘటాదిరేవ ధారకః - ఆకాశః పరమవకాశాత్మనోపకరోతి - ఏవం దేహాన్తర్వర్తిని దహరాకాశే విద్యమానస్య ద్యావాపృథివ్యాదేర్దేహ ఏవ ధారకః - దహరాకాశస్తు కేవలమవకాశాత్మనోపకరోతి. అస్తు వా దహరాకాశ

ఉ.— స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మ పురమస్మిన్కామాః సమాహితా ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పో యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తి యథానుశాసనం యం యమన్తమభికామా భవన్తి యం జనపదం యం క్షేత్రభాగం తం తమేవోపజీవన్తి. ౫

స్యఘటాద్యాకాశవైలక్షణ్యేన స్వతో ధారకత్వం- తథాపి తస్య దేహజరాప్రధ్వంసానుపదభావిజరాప్రధ్వంసత్వాత్ యావద్దేహస్య ధారధారణానుకూలం బలం- తావత్పర్యన్తమేవ దహరాకాశస్య తద్ధారకత్వమితి ఫలతో దేహ ఏవ తస్య సర్వస్య ధారకః పర్యవస్యతీ; అక్షిపతాంశస్యాశాముఖప్రాయః. ౪

శం.— ఏవమన్తేవాసిభిశ్చోదితః సః- ఆచార్యో బ్రూయాత్తన్మతిమపనయన్. కథం. అస్య దేహస్య జరయైతత్ -యథోక్తమన్తరాకాశాఖ్యం బ్రహ్మ. యస్మిన్సర్వం సమాహితం. న జీర్యతి- దేహవన్న విక్రియత ఇత్యర్థః. న చాస్య వధేన- శస్త్రాదిఘాతేనైతద్ధన్యతే- యథాకాశం. కిము తతోఽపి సూక్ష్మతరమశబ్దమస్పర్శం బ్రహ్మ దేహేన్ద్రియాదిదోషైర్న స్పృశ్యత ఇత్యర్థః. కథం దేహేన్ద్రియాదిదోషైర్న స్పృశ్యత ఇత్యేతదస్మిన్నవసరే వక్తవ్యం ప్రాప్తం- తత్ప్రకృతవ్యాసఙ్గో మా భూదితి నోచ్యతే. ఇన్ద్రవిరోచనాఖ్యాయికాయాముపరిష్టాద్వక్ష్యామో యుక్తితః. ఏతత్సత్యం - అవితథం బ్రహ్మపురం- బ్రహ్మైవ పురం బ్రహ్మపురం. శరీరాఖ్యం తు బ్రహ్మపురం బ్రహ్మోపలక్షణార్థత్వాత్. తత్త్వనృతమేవ- *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమితి శ్రుతేః. తద్వికారేఽనృతేఽపి దేహాశ్రయే బ్రహ్మోపలభ్యత ఇతి బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం వ్యావహారికం. సత్యం తు బ్రహ్మపురమేతదేవ బ్రహ్మ- సర్వవ్యవహారాస్పదత్వాత్. అతోఽస్మిన్పుణ్డరీకోపలక్షితే బ్రహ్మపురే సర్వే కామాః- యే బహిర్భవద్భిః ప్రార్థ్యన్తే- తేఽస్మిన్నేవ స్వాత్మని సమాహితాః. అతస్తత్ప్రాప్త్యుపాయమేవానుతిష్ఠత- బాహ్యకామవిషయతృష్ణాం త్యజతేత్యభిప్రాయః. ఏష ఆత్మా- భవతాం స్వరూపం. శృణుతాస్య లక్షణం- అపహతపాప్మా- అపహతః పాప్మా- ధర్మాధర్మాఖ్యో యస్య సోఽయమపహతపాప్మా. తథా- విజరః- విగతజరః. విమృత్యుశ్చ. తదుక్తం పూర్వమేవ *న వధేనాస్య హన్యత ఇతి- కిమర్థం పునరుచ్యతే. యద్యపి దేహసమ్బన్ధిభ్యాం జరామృత్యుభ్యాం న సమ్బధ్యతే - అన్యథాపి సమ్బన్ధస్తాభ్యాం స్యాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థం. విశోకః- విగతశోకః. శోకో నామ- ఇష్టాదివియోగనిమిత్తో మానసస్సన్తాపః. విజిఘత్సః- విగతాశనేచ్ఛః. అపిపాసః- అపానేచ్ఛః. నన్వపహతపాప్మత్వేన జరాదయః శోకాన్తాః ప్రతిషిద్ధా ఏవ భవన్తి- కారణప్రతిషేధాత్. ధర్మాధర్మకార్యా హి తే ఇతి. జరాదిప్రతిషేధేన వా ధర్మాధర్మయోః కార్యాభావే విద్యమానయోరప్యసత్సమత్వమితి పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్. సత్యమేవం - తథాపి ధర్మకార్యానన్దవ్యతిరేకేణ స్వాభావికానన్దో యథేశ్వరే *విజ్ఞానమానన్దమితి శ్రుతేః- తథాఽధర్మకార్యజరాదివ్యతిరేకేణాపి జరాదిదుఃఖస్వరూపం స్వాభావికం స్యాదిత్యాశఙ్క్యేత - అతో యుక్తస్తన్నివృత్తయే జరాదీనాం ధర్మాధర్మాభ్యాం పృథక్ప్రతిషేధః. జరాదిగ్రహణం సర్వదుఃఖోపలక్షణార్థం. పాపనిమిత్తానాం తు దుఃఖానామానన్త్యాత్, ప్రత్యేకం చ తత్ప్రతిషేధస్యాశక్యత్వాత్, సర్వదుఃఖప్రతిషేధార్థం యుక్తమేవాపహతపాప్మత్వవచనం. సత్యాః - అవితథాః కామా యస్య సోఽయం సత్యకామః. వితథా హి సంసారిణాం కామాః- ఈశ్వరస్తు తద్విపరీతః. తథా- కామహేతవస్సఙ్కల్పా అపి సత్యా యస్య- స సత్యసఙ్కల్పః. సఙ్కల్పాః కామాశ్చ శుద్ధసత్త్వోపాధినిమిత్తా ఈశ్వరస్య- చిత్రగువత్, న స్వతః- *నేతి నేతీత్యుక్తత్వాత్. యథోక్తలక్షణ ఏవాత్మా విజ్ఞేయో గురుభ్యశ్శాస్త్రతశ్చ స్వసంవేద్యతయా స్వారాజ్యకామైః. న చేద్విజ్ఞాయతే- కో దోషస్స్యాదితి. శృణుతాత్ర దోషం దృష్టాన్తేన- యథా హ్యేవేహ - లోకే ప్రజా అన్వావిశన్తి- అనువర్తన్తే యథానుశాసనం. యథేహ ప్రజా అన్యం స్వామినం మన్యమానాస్తస్య స్వామినో యథా యథానుశాసనం - తథా తథాఽన్వావిశన్తి. కిం. యం యమన్తం - ప్రత్యన్తం జనపదం క్షేత్రభాగం చాభికామాః- అర్థినో భవన్త్యాత్మబుద్ధ్యనురూపం. తం తమేవ చ- ప్రత్యన్తాదిముపజీవన్తీతి. ౫

ఆ.— కయా పునా రీత్యా శూన్యవిషయా శిష్యమతిరపనేయేతి ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి (కథమిత్యాదినా). దేహాదివిక్రియయా బ్రహ్మణో న విక్రియాస్తీత్యేతత్కైముతికన్యాయేన సాధయతి (న చేదతి). దేహాదిషు తాదాత్మ్యేన స్థితం చేద్బ్రహ్మ- దోషైరసంస్పృష్టమిత్యయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి). ప్రకృతా- దహరోపాసనా. తత్ర వ్యాసఙ్గః- విశ్లేషః. యది దేహాదిదోషైరసంస్పృష్టత్వం బ్రహ్మణో నోచ్యతే- తర్హి తదవివక్షితమేవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇన్ద్రేతి). నాస్యేత్యాదినోక్తార్థే హేతుమాహ (ఏతదితి). కథం యథోక్తం బ్రహ్మణః పురమవితథం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (బ్రహ్మైవేతి) – సత్యశబ్దసామానాధికరణ్యాదుక్తసమానసిద్ధిరిత్యర్థః. కథం తర్హి శరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుక్తం- అత ఆహ (శరీరాఖ్యం త్వితి). తదేవ స్ఫుటయితుం శరీరస్య మిథ్యాత్వం సప్రమాణం దర్శయతి (తత్త్వితి). అథ మిథ్యాభూతస్య తస్య కథం బ్రహ్మపురత్వం- అత ఆహ (తద్వికార ఇతి). కించ- వ్యావహారికం సత్యమిదం శరీరం- తదుక్తం తస్యానృతస్యాపి బ్రహ్మోపలబ్ధ్యధిష్ఠానస్య బ్రహ్మపురత్వమిత్యాహ (వ్యావహారికమితి). బ్రహ్మ తు పరమార్థసత్యం- అతస్తదేవ సత్యముక్తం బ్రహ్మపురమిత్యాహ (సత్యం త్వితి). బ్రహ్మణస్సత్యత్వేఽపి పురత్వాయోగాత్కుతో బ్రహ్మపురత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వవ్యవహారేతి). దహరాకాశస్యాల్పత్వం వినాశిత్వమిత్యాశఙ్కితం దోషం పరిహృత్యోపాస్యత్వసిద్ధ్యర్థం పాతనికాం కరోతి (అత ఇతి). అస్మిన్సర్వకామసమాధానే ఫలితముపాసనముపదిశతి (అతస్తదితి). యథోక్తే దహరాకాశే కీదృగుపాసనం కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామహంగ్రహేణేత్యాహ (ఏష ఇతి). పునరుక్తిం శఙ్కతే (తదుక్తమితి). తాం పరిహరతి (యద్యపీతి) – అన్యథా- దేహాసమ్బన్ధం వినా. స్వభావతోఽపీత్యర్థః. నివృత్త్యర్థం - పునరుచ్యత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. ప్రకారాన్తరేణ పునరుక్తిం చోదయతి (నన్వితి) -శోకాన్తాః- కించి

ద్వ్యవధాయపిపాసాద్యేష్వస్తి- తే శోకాన్తాః. తేషాంజరాదీనామపహతపాప్మత్వేన ప్రతిషిద్ధత్వే హేతుమాహ (కారణేతి). కథంధర్మాధర్మప్రతిషేధే జరాదివికారప్రతిషేధః- తత్రాహ (ధర్మేతి)- ఇతి- పృథక్ప్రతిషేధోఽనర్థస్స్యాదితిసమ్బన్ధః. జరాదిప్రతిషేధస్యార్థవత్త్వమఙ్గీకృత్య- ధర్మాదిప్రతిషేధస్యనైరర్థక్యమితిపక్షాన్తరమాహ (జరాదీతి). ధర్మాదేర్జరాదేర్వానిషేధాదితరనిషేధస్సిధ్యతీత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమేవమితి). తర్హి కిమిత్యపహతపాప్మేత్యుక్త్వావిజరోవిమృత్యురిత్యాద్యుచ్యతే- తత్రాహ (తథాపీతి)- తథాపిదుఃఖాఽప్రతిషిద్ధేఃకిమితిజరాదిప్రతిషిధ్యతే- తత్రాహ (జరాదీతి). యత్తుకార్యాభావేసతోఽపిధర్మాధర్మయోరుక్త్యాతదన్తర్గతవదకించిత్కరత్వాదపహతపాప్మేతినపృథగ్వక్తవ్యమితి- తత్రాహ (పాపసనిమిత్తానామితి). ఈశ్వరస్యసత్యకామత్వంసాధయతి (వితథాహీతి). యథేశ్వరస్యావితథాఃకామాః- తథాసఙ్కల్పాశ్చేత్యాహ (తథేతి). అభావరూపాణాంధర్మాణామద్వైతాత్మాత్మకత్వేనసమ్భావితత్వేఽపికథంభావరూపాధర్మాస్సమ్భవేయురిత్యాశఙ్క్యాహ (సఙ్కల్పా ఇతి)- శుద్ధసత్త్వం- రజస్తమోభ్యామస్పృష్టంత్రిగుణాయామాయాయాఅంశభూతం. తదేవోపాధిః. తన్నిమిత్తంయేషాంతేతథా. అస్వాభావికానాంసఙ్కల్పాదీనామీశ్వరవిశేషణత్వేదృష్టాన్తమాహ (చిత్రగువదితి)- యథాచిత్రాగావోఽస్వాభావిక్యశ్చిత్రగోర్దేవదత్తస్యవిశేషణం- తథా బ్రహ్మణోపికామాదయఇత్యర్థః. కిమితికామాదయోబ్రహ్మణిస్వాభావికానభవన్తి- ధర్మధర్మిణోర్భేదోపచారాదద్వైతశ్రుతేరుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ (నస్వాతఇతి). వాక్యాన్తరమవతారయితుంపాతనికాంకరోతి (యథోక్తేతి). జ్ఞానప్రకారంనిమిత్తాధికారిప్రవర్తనప్రదర్శనపూర్వకందర్శయతి (గురుభ్యఇతి). ప్రశ్నపూర్వకంయథాహీత్యాదివాక్యమాహ (నచేదితి)- ఆకాశాత్మాపరిజ్ఞానం- అత్రేతిపరామృష్టం. అక్షరోక్తమర్థంయథాహ్యేవేత్యనేనదృష్టాన్తేనదర్శయిత్వావాక్యార్థంకథయతి (యథేహేతి). అముమర్థం ప్రశ్నపూర్వకమన్వాచష్టే (కిమిత్యాదినా). ౫౯

౬౦.— (స బ్రూయాత్) ఆచార్యస్తత్ప్రతివక్తి (నాస్యజరయైతజ్జీర్యతినవధేనాస్యహన్యత ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురం) భోగ్యభోగస్థానభోగోపకరణభోక్తృవర్గాదిశాలితయాపురమివవర్తమానమేతద్దహరాకాశాఖ్యంబ్రహ్మ-నతుఘటాదివత్కేవలమవకాశాత్మనోపకారకం. యథాపురంభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానాదీనాంస్వతఏవాధారభూతం- నతుదధ్యాదీనాంఘటాకాశాదివదవకాశాత్మనోపకారకం- తథేత్యర్థః. ననుస్వతోధారకత్వేపితద్దేహాన్తర్వర్తితయాతదన్తర్గతహృదయవర్తిజరానాశానువిధాయిజరానాశత్వంస్యాదితిశఙ్కాబీజంపరిహరతి (ఏతత్సత్యమితి) సత్యం- నిర్వికారమిత్యర్థః. అతఏవనదేహజరామరణానువిధాయిజరామరణకమిత్యర్థః. యద్వా- * అథయత్సత్తదమృతమిత్యస్మిన్ ప్రకరణేవక్ష్యమాణసత్యశబ్దనిర్వచనరీత్యాచేతనాచేతననియామకత్వంవా- సత్యత్వం. యథాకథంచిద్ఘటాకాశాదివిలక్షణాధారఇత్యర్థః. కేచిత్తు * అస్మింశ్చేదిదంబ్రహ్మపురఇతిప్రశ్నవాక్యే బ్రహ్మపురశబ్దేనబ్రహ్మరూపపురత్వాద్దహరాకాశఏవోచ్యతే. * యదైతజ్జరావాప్నోతీత్యేవపాఠః. తత్రచపాఠేఏతస్యశరీరస్యజరా- ఏతజ్జరా. యదాదహరాకాశంప్రాప్నోతి, తద్ధ్వంసేనధ్వంసతేవా,- తదాద్యావాపృథివ్యాదికంనావశిష్యేతేత్యేవార్థః. నతుబ్రహ్మపురశబ్దేనశరీరపరామర్శమభ్యుపేత్యతదనుగుణైతాదృశాభిప్రాయకల్పనపరిక్లేశోఽనుసర్తవ్యఇతివదన్తి. ఏవం మధ్యేప్రసక్తమాక్షేపంపరిహృత్య * కింతదత్రవిద్యతఇతిఅన్తర్వర్తివిశేషజిజ్ఞాసాంశమయతి (అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః) కామ్యన్తఇతికామాః- కల్యాణగుణాః. కోదహరాకాశః, సచకైఃకామైర్విశిష్ట, ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః) ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * దహరాకాశస్యకామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వంచ * ఏషఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినాసత్యసఙ్కల్పఇత్యన్తేనస్పష్టీకృతేతి. పాపజరామరణశోకబుభుక్షాపిపాసావర్జితస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పశ్చేత్యర్థః. పరమాత్మప్రకరణేషుపాపశబ్దస్సుకృతసాధారణః- * నాసుకృతంనదుష్కృతంసర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇతిసుకృతేపిపాపశబ్దప్రయోగాత్, * ఏతేవైనిరయాస్తాతస్థానస్యపరమాత్మనఇతిస్వర్గాదీనామపిముముక్షోరనిష్టత్వేనస్వర్గాదిసాధనకర్మణఃముముక్షూన్ప్రత్యనిష్టసాధనత్వేనాలౌకికత్వేసత్యనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తక్రోడీకృతత్వేనపాపశబ్దవాచ్యత్వావశ్యమ్భావాత్,. అపహతపాప్మత్వంచ- అనన్వాగతపాప్మత్వం. * నైనంసేతుమహోరాత్రేతరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతమితిసుకృతదుష్కృతప్రాప్త్యభావశ్రవణాత్. తరతేఃప్రాప్తివచనత్వాత్. తస్మాదపహతపాప్మత్వం- అశ్లిష్టపాప్మత్వమిత్యర్థః. అకృతకర్మాశ్లేషస్యసర్వసాధారణత్వాత్కృతేపికర్మణితత్ఫలాశ్లేషఉచ్యతే. అతఈశ్వరేణకృతానిపుణ్యపాపసజాతీయానికర్మాణినశుభాశుభఫలజననశక్తానీత్యర్థః. కృతేపిపాపేతత్ఫలజననశక్తిప్రతిభటత్వలక్షణఃకశ్చిదీశ్వరస్యస్వభావవిశేషః- అపహతపాప్మత్వం. పరిశుద్ధాత్మవిషయస్యాపహతపాప్మత్వస్యాప్యయమేవార్థః. నతుతస్యతిరోధానార్హఃప్రతిబన్ధనివృత్త్యావావిర్భవతి - ఈశ్వరస్యతుతిరోధానానర్హోనిత్యావిర్భూతఇతివిశేషఇతివ్యాసార్యైః * అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యత్రవర్ణితః. అత్రసత్యకామశబ్దోనకామనాయాస్సత్యత్వపరః - అమోఘాశత్వస్యసత్యసఙ్కల్పశబ్దేనైవసిద్ధత్వాత్. నాపికామ్యతఇతివ్యుత్పత్త్యాగుణమాత్రపరః- కతిపయగుణాన్తరాణాంపృథగుక్తేః. అతోభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపాఃనిత్యాఃకామాస్సన్తీత్యుచ్యతే. * తదతఃపరమేవ్యోమన్నిత్యుక్తనిత్యవిభూతివిశిష్టత్వంసత్యకామశబ్దార్థఇతివ్యాసార్యైరుక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహేభాష్యకృతాప్యుక్తం * సత్యసఙ్కల్పః - అప్రతిహతసఙ్కల్పఇతి. (యథాహ్యేవేహప్రజాఅన్వావిశన్తియథాఽనుశాసనంయంయమన్తమభికామాభవన్తియంజనపదంయంక్షేత్రభాగంతంతమేవోపజీవన్తి) ఇహ- అస్మిన్లోకేప్రజాఃయథాఽనుశాసనం- రాజశాసనానుల్లఙ్ఘనేనరాజానమన్వావిశన్తి- అనుసరన్తీత్యర్థః. అనుసృత్యకింకుర్వన్తీత్యత్రాహ (యంయమన్తమభికామాభవన్తి) కర్మణఃఫలాపవర్గత్వాత్ఫలమేవ- కర్మణోన్తః. యంయమన్తం- యద్యత్ఫలమభికామాః- అభ్యర్థినోభవన్తి. జనపదక్షేత్రాదికంవాకామయన్తే. తత్తత్ఫలంయథాశాసనమేవోపజీవన్తి. రాజశాసనానురోధేనైవ

ఉ.— § తద్యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యజితో లోకః క్షీయతే తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్‌శ్చ సత్యాన్కామాగ్‌స్తేషాగ్ సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవత్యథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాగ్‌శ్చ సత్యాన్కామాగ్‌స్తేషాగ్ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి.... ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమః ఖణ్డః.

ఇహలోకే యథా ఉపజీవన్తి- తథా పరలోకేఽపి పరతన్త్రా ఏవ భవన్తీతి భావః. యద్వా - యంయమన్తమభికామా భవన్తి- తంతమిహలోకే యథా ప్రజా అన్వావిశన్తి- లభన్తే. తథా పరలోకేప్యుపజీవన్తీత్యర్థః. అయమేవార్థో వ్యాసార్యైర్వర్ణితః. ౫

శం.— ఏష దృష్టాన్తోఽస్వాతన్త్ర్యదోషం ప్రతి పుణ్యఫలోపభోగే- తథాఽన్యో దృష్టాన్తః క్షయం ప్రతి (తద్యథేహేత్యాదిః) తత్- తత్రేహ- లోకే యథా సామన్తాః స్వామ్యనుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానాం సేవాదిజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయతే- అన్తవాన్ భవతి. అథేదానీం దార్ష్టాన్తికముపసంహరతి- ఏవమేవాముత్రాగ్నిహోత్రాదిపుణ్యజితో లోకః పరాధీనోపభోగః క్షీయత ఏవేతి. ఉక్తో దోష ఏషామితి విషయం దర్శయతి (తద్య ఇత్యాదినా)- తత్- తత్రేహ- అస్మిన్ లోకే జ్ఞానకర్మణోరధికృతా యోగ్యాః సన్త ఆత్మానం- యథోక్తలక్షణం శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమననువిద్య- యథోపదేశమనుస్వాత్మసంవేద్యతామకృత్వా వ్రజన్తి- దేహాదస్మాత్ప్రయన్తి. యే చైతాంశ్చ- యథోక్తాన్ సత్యాన్ - సత్యసఙ్కల్పకార్యాంశ్చ స్వాత్మస్థాన్ కామాననువిద్య వ్రజన్తి- తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారితా - అస్వతన్త్రతా భవతి. యథా రాజానుశాసనానువర్తినీనాం ప్రజానామిత్యర్థః. అథ యే- అన్యే ఇహలోకే ఆత్మానం - శాస్త్రాచార్యోపదిష్టమనువిద్య - స్వాత్మసంవేద్యతామాపాద్య వ్రజన్తి, యథోక్తాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్,- తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారితా భవతి రాజ్ఞ ఇవ సార్వభౌమస్యేహ లోకే. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉక్తదృష్టాన్తేన వివక్షితమంశమనూద్య దృష్టాన్తాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (ఏష ఇతి). కేషామేష దోషో భవతీత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (ఉక్త ఇతి)- కర్మసాధ్యస్య పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వం చ. జ్ఞానహీనకర్మసాధ్యవిషయబ్రహ్మోపాసకానామేష దోషో భవతీత్యుత్తరవాక్యమిత్యర్థః. అవిదుషామేవాస్వాతన్త్ర్యదోషముక్త్వా విదుషాం స్వాతన్త్ర్యం ఫలం కథయతి (అథేత్యాదినా). ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ఏవం కర్మసాధ్యపరలోకే పారతన్త్ర్యముక్త్వా క్షయిష్ణుత్వమప్యాహ (తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే) రాజసేవాదికర్మణా చితః- ఆర్జితో లోకః యథా క్షీయతే - ఏవమేవ అముత్ర పరలోకేఽపి పుణ్యాచితః- పుణ్యసంపాదితో లోకః క్షీయత ఇత్యర్థః. (తద్య ఇహాత్మానమననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతి) యత్సుకృతసాధ్యేషు పరలోకేషు పారతన్త్ర్యం క్షయిష్ణుత్వాదికం- తస్మాద్యే ఉక్తమాత్మానం, ఏతానపహతపాప్మత్వాదీన్ సత్యాన్- నిత్యాన్ కామాన్ కల్యాణగుణాంశ్చాననువిద్య - అనుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి - తేషాం సర్వలోకకామచారాభావః. పారతన్త్ర్యమితి యావత్. (అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) యే త్వాత్మానమపహతపాప్మత్వాదీంశ్చ కామ్యమానాన్ కల్యాణగుణానుపాస్య పరలోకం వ్రజన్తి- తే బ్రహ్మవిభూతిభూతాన్ సర్వాన్ లోకాననుభూయ యథాకామం తత్ర స్థానపారతన్త్ర్యమనుభవన్తీత్యర్థః. నను * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యే అపహతపాప్మత్వాదిధర్మాణాం స్వాతన్త్ర్యేణానుపస్థితానాం కథమేతానిత్యనేన పరామర్శః. న చ గత్యభావే తేషామేవ పరామర్శ ఇతి వాచ్యం- *యచ్చాస్యేహాస్తీతి వాక్యే నిర్దిష్టస్య *సర్వాణి భూతాని సర్వే చ కామా ఇతి బహువచనాన్తకామశబ్దేనానూదితస్య నిరతిశయభోగ్యత్వస్యైవ *అస్మిన్ కామాస్సమాహితాః * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానిత్యత్రాపి నిర్దేశోఽస్త్వితి చేన్న - తథా సతి * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాద్యుపన్యాసస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, కామానిత్యస్య భోగ్యత్వపరత్వే బహువచనాసఙ్గతేః, చాపహతపాప్మత్వాదయ ఏవ * ఏతాంశ్చ సత్యాన్ కామానితి కామశబ్దేన నిర్దేశ్యాః. భోగ్యత్వహేతుపితృలోకాదివిషయపరత్వే * సత్యా ఇతి కామానాం నిత్యత్వకథనాసమ్భవాదితి సిద్ధం. తతశ్చ *దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇతి ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా- న భూతాకాశః,- తస్మిన్ యదన్తరితి నిర్దిష్టమపహతపాప్మత్వాదిగుణజాతమిత్యియతా సన్దర్భేణోపదిష్టం భవతి. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే- అత్ర దహరాకాశో భూతాకాశః- ఆకాశశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేః, వ్యాపకే పరమాత్మని దహరత్వస్యాభావాచ్చ *తస్మిన్ యదన్తరిత్యన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వనిర్దేశాచ్చ. న హి పరమాత్మనస్స్వయమేవాన్వేష్టవ్యస్యాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వం సమ్భవతి. *యావాన్వా అయమాకాశ ఇత్యాదినా నిర్దిశ్యమానభూతాకాశోపమేయత్వస్య *గగనం గగనాకారమిత్యాదివదభేదేఽప్యుపపత్తేః, నిరతిశయవిపులే పరమాత్మన్యపి పరిచ్ఛిన్నభూతాకాశోపమేయత్వస్యాస్వరసత్వాచ్చ భూతాకాశో దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- *దహర ఉత్తరేభ్యః. దహరాకాశః పరమాత్మా- వాక్యశేషగతభూతాకాశోపమేయత్వసర్వాధారత్వనిరతిశయభోగ్యత్వనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం పరమాత్మవ్యతిరిక్తే భూతాకాశే అసమ్భ

---

§ కర్మచితో లోకః, పుణ్యచితో లోక, ఇతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.—— సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తితేనపితృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౧

అథయదిమాతృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్య మాతరస్సముత్తిష్ఠన్తితేన మాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౨.

వాత్, పరమాత్మనోఽప్యపహతపాప్మత్వాదిలక్షణాన్వేష్టవ్యాన్తరాధారత్వసమ్భవాచ్చ. నచ * గగనంగగనాకారమితివదభేదేప్యుపమానోపమేయభావోఽస్త్వితివాచ్యం - గగనంగగనాకారమిత్యాదావభేదే సాదృశ్యంనిబధ్యమానమనన్వితత్వాదనుపమకత్వఫలకం సత్ అనన్వయాలఙ్కారరూపం. నచేహ తథాసమ్భవతి- * యావాన్వాఅయమాకాశఇతివాక్యే బాహ్యాకాశస్య హార్దాకాశతారూపోపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మభేదసత్త్వేనానన్వయస్యాసమ్భవాత్. ఉపమానోపమేయతావచ్ఛేదకధర్మైక్యేహ్యనన్వయాలఙ్కారః- యథా * గగనంగగనాకారమిత్యాదౌ. యచ్చోక్తమతివిపులస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నాకాశోపమేయత్వంనసమ్భవతీతి- తన్న- అధికజవేఽపిసవితరి ఇషువద్గచ్ఛతిసవితేతిమాన్ద్యనివృత్తిపరవచనవత్స్వల్పత్వనివృత్త్యర్థతయాభూతాకాశసాదృశ్యకథనస్యోపపత్తేః. యదుక్తమాకాశశబ్దస్యభూతాకాశే ప్రసిద్ధత్వాదితి- తత్రాహ- * ప్రసిద్ధేశ్చ. * యదేషఆకాశఆనన్దో నస్యాదిత్యాదౌ పరమాత్మన్యప్యాకాశశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్. యదుక్తంపరమాత్మనోఽల్పపరిమాణత్వంనోపపద్యతఇతి- తత్రాహ - * అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. శాణ్డిల్యవిద్యాయాం * నిచాయ్యత్వాదేవంవ్యోమవచ్చేతిసూత్రఖణ్డేనఉపాసనార్థంవిపులస్యాల్పత్వోపదేశఉపపద్యతఇతిపూర్వముక్తమిత్యర్థః. తథా * ప్రధానవదేవతదుక్తమిత్యత్ర * తద్యఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్తీతిదహరాకాశోపాసనముక్త్వా * ఏతాంశ్చసత్యాన్కామానితిఅపహతపాప్మత్వాదిగుణానాముపాసనస్యపృథగామ్నానాదపహతపాప్మత్వాదిగుణోపాసనదశాయాంనధర్మిస్వరూపంచిన్తనీయం. తతశ్చప్రథమందహరాకాశాఖ్యం ధర్మిస్వరూపమనుసన్ధాయతస్యాపహతపాప్మత్వవిజరత్వవిమృత్యుత్వ విశోకత్వవిజిఘత్సత్వాపిపాసత్వ సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వరూపాఃకామాఇత్యేవచిన్తనీయం - నతుఅపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యుర్విశోకోవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పఇతిగుణాశ్రయస్యగుణినోఽపిచిన్తనమితిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే- * ప్రధానవదేవతదుక్తం. యద్యపిదహరాకాశఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాంగుణీ- సచ ప్రథమంచిన్తితః తథాపిస్వరూపమాత్రాత్ గుణవిశిష్టాకారస్యభిన్నత్వాత్, ప్రకృతేచ. *అస్మిన్కామాస్సమాహితాఇతి బ్రహ్మణికామసమాధానాధారత్వముక్త్వాకేతేకామాఇత్యాకాఙ్క్షాయాంనిష్కృష్యాపహతపాప్మత్వంవిజరత్వమిత్యనుక్త్వా * అపహతపాప్మావిజరోవిమృత్యురితితద్విశిష్టవిశేష్యపర్యన్తతయానిర్దేశాత్, అనేనైవాకారేణానుసన్ధానంకర్తవ్యమితిశ్రుతేరాశయఃఉన్నీయతే. అతోవైశిష్ట్యానుసన్ధానార్థంవిశేష్యచిన్తనమప్యావర్తనీయం: ప్రధానవత్. తదుక్తంసఙ్కర్షే *నానావాదేవతాపృథక్త్వాదితి. తన్నామ ప్రధానాధికరణమిత్థమస్తి- త్రైధాతథావిధేష్టిః-యథా *. ఇన్ద్రాయరాజ్ఞేపురోడాశమేకాదశకపాలంనిర్వపేత్ ఇన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయస్వరాజ్ఞఇతి త్రిపురోడాశా. తేషాంపురోడాశానాముపర్యుపర్యధిశ్రయణం, సర్వేషాంయుగపదవదానం, చవిహితం. తేషాంపూర్వార్ధాదవదానం ప్రకృతివత్కర్తుంశక్యం - తథాపిమధ్యాదవదానంకర్తుమశక్యం. పురోడాశానాంమధ్యేనశకప్రవేశాద్యుపాయేనమధ్యాదపియుగపదవదానంగ్రాహ్యం. ఏవంస్థితే ప్రధానమపియుగపత్కర్తవ్యం-క్రమేణవేతిసంశయే * తేషామపృథక్ ప్రదానమవదానైకత్వాదితిసూత్రేణావదానవత్ప్రదానమపియుగపదేవకార్యమితిపూర్వపక్షః. తత్రేదంసిద్ధాన్తసూత్రం * నానావాదేవతాపృథక్త్వాదితి. త్రయాణాంయాగద్రవ్యాణాంభేదా, ద్విశిష్టరూపాణాందేవతానాంచభేదా, త్త్రిభిర్ద్రవ్యదేవతాసమ్బన్ధైఃకల్ప్యమానాంచయాగానాంతత్తద్దైవతోద్దేశేనక్రమికాణి ప్రదానానికర్తవ్యానీతిసూత్రార్థఇతిస్థితం. ప్రకృతమనుసరామః.............. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ప్రథమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— కథంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతి. ఉచ్యతే- యఆత్మానంయథోక్తలక్షణంవ్యాదిసాక్షాత్కృతవాన్ వక్ష్యమాణబ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్సన్, తాంశ్చసత్యాన్కామాన్,- ససన్న్యస్తదేహఃయదిపితృలోకకామః- పితరః- జనయితారః. తఏవసుఖహేతుత్వేనభోగ్యత్వాల్లోకాఉచ్యన్తే. తేషుకామోయస్య- తైఃపితృభిస్సమ్బన్ధేచ్ఛాయస్య. సఙ్కల్పమాత్రాదేవపితరస్సముత్తిష్ఠన్తి- ఆత్మసమ్బన్ధితామాపద్యన్తేశుద్ధసత్త్వతయాసత్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరస్యేవ. తేనపితృలోకేన- భోగేనసమ్పన్నః- సమ్పత్తిః-ఇష్టప్రాప్తిః. తయాసమృద్ధోమహీయతే-పూజ్యతే, వర్ధతేవా. మహిమానమనుభవతి. ౧

ఆ.—— ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముపపాదయతి (కథమిత్యాదినా) ౧

రం.—— (సయదిపితృలోకకామోభవతిసఙ్కల్పాదేవాస్యపితరస్సముత్తిష్ఠన్తితేనపితృలోకేనసమ్పన్నోమహీయతే) సః ముక్తస్సయది ప్రాచీనానేకజన్మసమ్బన్ధిపితృవర్గందిదృక్షేత - సపితృవర్గఏతస్యసఙ్కల్పమాత్రాత్సముత్థితోభవతి. తేనసహితఃపూజ్యతఇత్యర్థః. ౧

శం.—— సమానమన్యత్. మాతరః- జనయిత్ర్యోఽతీతాః. సుఖహేతుభూతాస్సామర్థ్యాత్. నహిదుఃఖహేతుభూతాసుగ్రామసూకరాదిజన్మనిమిత్తాసుమాతృషువిశుద్ధసత్త్వస్యయోగినఇచ్ఛాతత్సమ్బన్ధోవాయుక్తః. ౨- ౩- ౪- ౫- ౬- ౭- ౮- ౯

ఉ.— అథయది భ్రాతృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య భ్రాతరస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన భ్రాతృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౩

అథయది స్వసృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్వసారస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్వసృలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౪

అథయది సఖిలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య సఖాయస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన సఖిలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౫

అథయది గన్ధమాల్యలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గన్ధమాల్యే సముత్తిష్ఠతస్తేన గన్ధమాల్యలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౬

అథయద్యన్నపానలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్యాన్నపానే సముత్తిష్ఠతస్తేనాన్నపానలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౭

అథయది గీతవాదిత్రలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య గీతవాదిత్రే సముత్తిష్ఠతస్తేన గీతవాదిత్రలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౮

అథయది స్త్రీలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య స్త్రియస్సముత్తిష్ఠన్తి తేన స్త్రీలోకేన సమ్పన్నో మహీయతే. ౯

యంయమన్తమభికామో భవతి యంకామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సమ్పన్నో మహీయతే.…………………………………… ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఃఖణ్డః.

తఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాస్తేషాగ్ం సత్యానాగ్ం సతామనృతమపిధానం యో యో హ్యస్యేతః ప్రైతి న తమిహ దర్శనాయ లభతే. ౧

ఆ.— సుఖహేతుభూతా ఇతి కుతో విశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (సామర్థ్యాదితి)• తదేవ స్ఫుటయతి (నహీతి) ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

రం.— (అథయది మాతృలోకకామో భవతీత్యాది) సర్వం పూర్వవత్. ౨-౩-౪-౫-౬-౭-౮-౯

శం.— యంయమన్తం- ప్రదేశమభికామో భవతి, యంయం - కామం కామయతే యథోక్తవ్యతిరేకేణాపి,- సోఽస్యాన్తః ప్రాప్తమిష్టః కామః సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠత్యస్య. తేనేచ్ఛావిఘాతతయాఽభిప్రేతార్థప్రాప్త్యా తత్సమ్పన్నో మహీయత ఇత్యాది- ఉక్తార్థం. …… ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తేన- జ్ఞానమాహాత్మ్యేనేతి యావత్. … … … … … … … … … … … … ౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (యంయమన్తమభికామో భవతి యంకామయతే సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవేత్యాది) యంయమన్తం- ఫలం. యంయం కామం- ఇష్టం కామయతే- స సర్వోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతీత్యాది పూర్వవత్. ఏతత్ఖణ్డాన్తర్గతవాక్యవిషయకమధికరణముపన్యస్యతే - అత్ర సత్యసఙ్కల్పత్వేన వ్యవహ్రియమాణానామపి రాజాదీనామభిలషితసృష్టేః ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపి సిసృక్షితపితృలోకాదిసృష్టిః సఙ్కల్పవ్యతిరిక్తప్రయత్నాన్తరసాపేక్షైవేతి ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః. సఙ్కల్పమాత్రాదేవ సృష్టిః - న ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా. కుతః. సఙ్కల్పాదేవ పితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యేవకారశ్రుతేః. న చైవకారస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వమత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వం వాఽర్థః విశేషణక్రియాసఙ్గతైవకారయోరేవాయోగాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వే, నైతస్య చాతథాత్వే, నాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవ యుక్తత్వాత్. * అతఏవచానన్యాధిపతిః. ఏతచ్చ సూత్రం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం. అతః పిత్రాదీనాం సఙ్కల్పమాత్రసాధ్యత్వం స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః…………………………౧౦

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యథోక్తాత్మధ్యానసాధనానుష్ఠానం ప్రతిసాధకానాముత్సాహజననార్థమనుక్రోశన్నాహ- కష్టమిదం ఖలు వర్తతే- యత్స్వాత్మస్థాః శక్యప్రాప్తా అపి తే ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః. తేషాం- ఆత్మస్థానాం స్వాశ్రయాణామేవ సత్యానామనృతం - బాహ్యవిషయేషు స్త్ర్యన్నభో

ఉ.— అథయెచాస్యేహజీవాయెచప్రేతాయచ్చాన్యదిచ్ఛన్నలభతే-సర్వం తదత్రగత్వావిన్దతే౽త్ర హ్యస్యైతే-సత్యాఃకామాఅనృతాపిధానాస్తద్యథాహిరణ్యనిధింనిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాఃప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యేతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్త్యనృతేనహి ప్రత్యూఢాః. ౨

జనాదిషుతృష్ణా, తన్నిమిత్తంచస్వేచ్ఛాప్రచారత్వం, మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాదనృతమిత్యుచ్యతే. తన్నిమిత్తంసత్యానాం కామానామప్రాప్తిరిత్యపిధానమివాపిధానం. కథమనృతాపిధాననిమిత్తంతేషామలాభ ఇతి. ఉచ్యతే - యోయోహి- యస్మాదస్య- జన్తోఃపుత్రోభ్రాతావాఇష్టఇతః - అస్మాల్లోకాత్ప్రైతి- ప్రగచ్ఛతి. మ్రియతే. తం - ఇష్టంపుత్రంభ్రాతరంవాస్వహృదయాకాశేవిద్యమానమపీహపునర్దర్శనాయెచ్ఛన్నపినలభతే. ౧

ఆ — తఇమేసత్యాఃకామాఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ (యథోక్తేతి) ఆహ- సమనన్తరాశ్రుతిరితిశేషః. తమేవానుక్రోశందర్శయతి (కష్టమితి)-అనృతమపిధానమివాపిధానం-తేషామితిసమ్బన్ధః. కింతదనృతం- తదాహ (బాహ్యేతి). కథంతదపిధానమాత్మస్థానాంకామానామిత్యాశఙ్క్యాహ (తన్నిమిత్తమితి). ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరంవాక్యమవతార్యోపపాదయతి (కథమిత్యాదినా). తంహృదయాకాశే స్వాత్మనిసన్తమపిద్రష్టుమిచ్ఛన్నపియస్మాన్నలభతే- తస్మాత్తదనృతాపిధానంనిమిత్తంకృత్వాతదలాభోభవతీతియోజనా. ౧

రం.— (తఇమేసత్యాఃకామాఅనృతాపిధానాస్తేషాంసత్యానాంసతామనృతమపిధానం) పరమాత్మనిస్థాఇమేసత్యాఅపహతపాప్మత్వాదయఃకామాః అనృతాపిధానాః- అనృతమపిధానంయేషాంతే అనృతాపిధానాః- అనృతాచ్ఛాదితాః. * ఋతేతరవిషయోహ్యనృతశబ్దః. ఋతమితికర్మవాచి- * ఋతంపిబన్తావితివచనాత్. ఋతం - కర్మఫలాభిసన్ధిరహితంపరమపురుషారాధనవేషంతత్ప్రాప్తిఫలం. అత్రతద్వ్యతిరిక్తఫలం సాంసారికఫలంకర్మ- అనృతంబ్రహ్మప్రాప్తివిరోధీతిమహాసిద్ధాన్తేభాషితం. తేషాంసత్యానాంసతాం- విద్యమానానామేవకర్మాచ్ఛాదకం. తతశ్చ స్వాత్మభూతపరమాత్మగతా అపహతపాప్మత్వాదయోధర్మాఃకర్మరూపావిద్యాతిరోహితత్వాన్నభాసన్తఇత్యర్థః. (యోయోహ్యస్యేతఃప్రైతినతమిహదర్శనాయలభతే) అస్య-ఉపాసకస్యయోయోబన్ధువర్గః ఇతఃప్రైతి- నసఇహద్రష్టుంశక్యఇత్యర్థః. ౧

శం.— అథపునర్యేచాస్య- విదుషోజన్తోర్జీవాః- జీవన్తీహపుత్రాభ్రాత్రాదయః, యేచప్రేతాః-మృతాఇష్టాస్సమ్బన్ధినః, యచ్చాన్యదిహలోకే- వస్త్రాన్నపానాదివావస్త్విచ్ఛన్నలభతే,- తత్- సర్వమత్ర- హృదయాకాశాఖ్యేబ్రహ్మణిగత్వాయథోక్తేనవిధినావిన్దతే- లభతే. అత్ర- అస్మిన్హార్దాకాశేహి- యస్మాదస్యైతే- యథోక్తాస్సత్యాఃకామావర్తన్తే౽నృతాపిధానాః. కథమివతదన్యాయమితి. ఉచ్యతే - తత్- తత్రయథాహిరణ్యమేవపునర్గ్రహణాయనిధాతృభిర్నిధీయతఇతినిధిః. తంహిరణ్యనిధింనిహితం- భూమేరధస్తాన్నిక్షిప్తమక్షేత్రజ్ఞాః- నిధిశాస్త్రైర్నిధిక్షేత్రమజానన్తః. తేనిధేరుపర్యుపరిసంచరన్తోపినిధింనవిన్దేయుఃశక్యవేదనమపి- ఏవమేవఇమాః-అవిద్యావత్యస్సర్వాఇమాఃప్రజాఃయథోక్తంహృదయాకాశాఖ్యంబ్రహ్మలోకం- బ్రహ్మైవలోకః. తమహరహః- ప్రత్యహంగచ్ఛన్త్యోపిసుషుప్తకాలేనవిన్దన్తి- నలభన్తేఏషోహంబ్రహ్మలోకభావమాపన్నోస్మ్యద్యేతి. అనృతేనహి- యథోక్తేనహి- యస్మాత్ప్రత్యూఢాః - హృతాస్స్వాత్మస్వరూపాత్— అవిద్యాదిదోషైర్బహిరపకృష్టాఇత్యర్థః. అతఃకష్టమిదంవర్తతేజన్తూనాం- యత్స్వాయత్తమపిబ్రహ్మనలభ్యతఇత్యభిప్రాయః. ౨

ఆ.— ఇతశ్చతేషామలాభేనిమిత్తమనృతాపిధానమేవేత్యాహ (అథపునరితి) యథోక్తేనవిధినేతి- ఉపాస్తిప్రకారోక్తిః. ఆత్మస్థానాం కామానామనృతాపిధానత్వముక్తంనిగమయతి (అత్రేతి) యస్మాదవిద్వద్భిరలభ్యా, విద్వద్భిశ్చలభ్యాః, కామ్యాస్సర్వాధారేజగన్మూలకారణే బ్రహ్మణిస్వాత్మభూతేవర్తన్తే- తస్మాత్తేభవన్త్యనృతాపిధానాః- సత్యామవిద్యాయామనుపలమ్భాత్, ప్రశమనేచోపలమ్భా, దిత్యర్థః. యదుక్తంబ్రహ్మణి స్వాత్మనికామాస్సన్తోపినోపలభ్యన్తఇత్యన్యాయమితి-తత్రదృష్టాన్తంప్రశ్నపూర్వకముత్థాప్యవ్యాచష్టే (కథమివేత్యాదినా) తత్ర-స్వాయత్తస్యాప్యప్రాప్తౌ. దృష్టాన్తోనిర్దిశ్యతఇతిశేషః. దార్ష్టాన్తికంవ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి). అలాభప్రకారమభినయతి (ఏషోహమితి). తత్రహేతుమాహ (అనృతేనేతి)-యథోక్తేన-మిథ్యాజ్ఞానశబ్దితానాద్యనిర్వాచ్యాజ్ఞానకృతేనతృష్ణాప్రభేదేన, తన్నిమిత్తేనేచ్ఛాప్రచారేణే, త్యర్థః. తస్మాత్ప్రజానాంస్వాత్మభూతబ్రహ్మలోకాలాభ ఇతిశేషః. స్వరూపాదనృతేనహృతత్వమేవస్ఫోరయతి (అవిద్యాదీతి). ప్రకృతమాక్రోశముపసంహరతి (అతఇతి). ౨

రం.— (అథయెచాస్యేహజీవాయెచప్రేతాయచ్చాన్యదిచ్ఛన్నలభతేసర్వంతదత్రగత్వావిన్దతే) అస్యతుయేజీవన్తోనష్టాశ్చబన్ధవః, అలభ్యాశ్చమనోరథాః, - తత్సర్వందహరాకాశంపరమాత్మానంప్రాప్యలభతే. అత్ర * యచ్చాస్యేహాస్తియచ్చనాస్తీతివాక్యసమానార్థత్వాదస్యవాక్యస్య, ముక్తస్యప్రాప్యాన్తరాసమ్భవాత్, నిరతిశయభోగ్యత్వమేవార్థః. (అత్రహ్యస్యైతేసత్యాఃకామాఅనృతాపిధానాః) యతఉపాసకస్యకామ్యమానాఃభోగ్యభూతాఃఅపహతపాప్మత్వాదయఏతన్నిష్ఠాఃపూర్వమనృతశబ్దితకర్మాచ్ఛాదితా ఇదానీందహరాకాశంప్రాప్తస్యావిర్భవన్తి- అతోనిరతిశయభోగ్యత్వమిత్యర్థః. హిశబ్దోహేతుపరః. (తద్యథాహిరణ్యనిధింనిహితమక్షేత్రజ్ఞాఉపర్యుపరిసఞ్చరన్తోనవిన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాఅహరహర్గచ్ఛన్త్యేతంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తి) యథాఅధస్తాన్నిక్షిప్తంహిరణ్యనిధింఅక్షేత్రజ్ఞాః-నిధిమత్క్షేత్రస్వభావవిజ్ఞానహీనాఃనిధేరుపర్యుపరిసఞ్చరన్తోపినిధింనలభన్తే- ఏవమేవేమాస్సర్వాఃప్రజాస్సుషుప్తికాలేఅహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సుషుప్తౌ * సతిసమ్పద్యనవిదురిత్యుక్తరీత్యాఅవిజ్ఞా

ఉ.— సవాఏషఆత్మాహృదితస్యైతదేవనిరుక్తగ్ంహృద్యయమితితస్మాద్ధృదయమహరహర్వాఏవం విత్స్వర్గంలోకమేతి. 3

గంగచ్ఛన్త్యఃఏతం- దహరాకాశాఖ్యంబ్రహ్మలోకంనవిన్దన్తి - నలభన్తే. నజానన్తీత్యర్థః. బ్రహ్మలోకశబ్దౌనిషాదస్థపతిన్యాయేనసమానాధికరణౌ. తత్ర హేతుమాహ (అనృతేనహిప్రత్యూఢాః) ప్రత్యూఢాః- ప్రతీపంనీతాః. స్వభావాన్తరంప్రాపితాః. ఆచ్ఛాదితాఇతియావత్. యద్వా- అహరహర్గచ్ఛన్త్యఇతినసుషుప్తికాలీనంగమనముచ్యతే- అపిత్వన్తరాత్మత్వేన సర్వదావర్తమానస్యదహరాకాశస్యహిరణ్యనిధివత్పరమపురుషార్థభూతస్యఉపర్యుపర్యహరహర్గచ్ఛన్త్యః- సర్వస్మిన్కాలేవర్తమానాస్తమజానన్త్యఏతంనవిన్దన్తి - నలభన్తఇత్యర్థః. అర్థద్వయమపిభాష్యకృతావర్ణితం *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టంలిఙ్గంచేతిసూత్రే. సూత్రస్యచాయమర్థః- *తద్యథాహిరణ్యనిధింనిహితమితిఅహరహస్సర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంగమనాత్, బ్రహ్మలోకశబ్దాచ్చదహరాకాశోబ్రహ్మేత్యవసీయతే. తథాహ్యన్యత్రసుషుప్తికాలీనగమనబ్రహ్మలోకశబ్దౌబ్రహ్మవిషయావేవదృష్టౌ * ఏవమేవఖలుసోమ్యేమాస్సర్వాఃప్రజాస్సతిసమ్పద్యనవిదుః *ఏషబ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితిహోవాచేతి. మాభూదన్యత్రసుషుప్తికాలేబ్రహ్మణిగమనదర్శనం- ఏతదేవతుదహరాకాశేసర్వేషాంక్షేత్రజ్ఞానాంప్రళయకాలఇవనిరస్తనిఖిలదుఃఖానాంసుషుప్తికాలేఽవస్థానంబ్రహ్మవ్యతిరిక్తేష్వసమ్భవితందహరాకాశస్యపరబ్రహ్మత్వేలిఙ్గం. భాష్యేఏవమేకాంవ్యాఖ్యాంకృత్వా *అథవా-* అహరహర్గచ్ఛన్త్యఇతినసుషుప్తివిషయంగమనముచ్యతే- అపిత్వన్తరాత్మత్వేన సదావర్తమానస్యదహరాకాశస్య పరమపురుషార్థభూతస్యఉపర్యుపర్యహరహర్గచ్ఛన్త్యః - సర్వస్మిన్కాలేవర్తమానాః తమజానన్త్యఏతంనవిన్దన్తి-నలభన్తే. యథాహిరణ్యనిధింనిహితంతత్స్థానమజానానాస్తదుపరిసర్వదావర్తమానాఅపినలభన్తే- తద్వదిత్యర్థః. సేయమేవాన్తరాత్మత్వేనావస్థితస్యదహరాకాశస్యోపరితన్నియమితానాంసర్వాసాంప్రజానాంసర్వదాగతిరస్యదహరాకాశస్యపరబ్రహ్మతాంగమయతి. తథాహ్యన్యత్ర పరబ్రహ్మణోఽన్తరాత్మతయాఽవస్థితస్యస్వనియామ్యాభిస్సర్వస్మిన్వర్తమానాభిఃప్రజాభిరవేదనందృష్టం- యథాఅన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * యఆత్మనితిష్ఠన్నాత్మనోన్తరోయమాత్మానవేదేతి, * అదృష్టోద్రష్టాఅశ్రుతశ్శ్రోతేతి, చ. మాభూదన్యత్రదర్శనం- స్వయమేవత్వియంనిధిదృష్టాన్తావగతపరమపురుషార్థభావస్యాస్యహృదయస్థస్యోపరితదాధారతయా అహరహస్సర్వాసాంప్రజానామజానతీనాంగతిరస్యపరబ్రహ్మత్వేపర్యాప్తంలిఙ్గమితివ్యాఖ్యాతం. సుషుప్తికాలీనగమనవిషయపూర్వవ్యాఖ్యాయాం * ఉపర్యుపరీత్యస్యదృష్టాన్తఏవాన్వయః - నదార్ష్టాన్తికే- సుషుప్తికాలఏకీభావసద్భావేపిఉపరిగమనాభావాత్. అన్తర్యామివిషయద్వితీయవ్యాఖ్యాయాంతుఅన్తర్యామిణఉపరిసర్వదాగతిసత్త్వాత్ ఉపర్యుపరీత్యస్యదార్ష్టాన్తికేప్యన్వయోద్రష్టవ్యః. అత్రవ్యాసార్యైరన్తర్యామివిషయతయావ్యాఖ్యానేఅన్తర్యామిణ్యహరహర్గమనస్యదహరాకాశపరబ్రహ్మత్వసాధకత్వమయుక్తం- ఉపాసకానుగ్రహేఽవస్థితోహిదహరాకాశః- అన్తరాత్మతయాస్థితోహ్యస్యాధారః- తయోఃరూపభేదాదిత్యాశఙ్క్యపృథక్త్వైక్యాభిప్రాయేణైవముక్తమితిపరిహృతం. ౨

శం.— సవాఏషఆత్మా- *అపహతపాప్మేతిప్రకృతో వైశబ్దేనతంస్మారయతి. ఏషః- వివక్షితఆత్మాహృది- హృదయపుణ్డరీకేఆకాశశబ్దేనాభిహితః. తస్య - ఏతస్యహృదయస్యైతదేవనిరుక్తం - నిర్వచనం. నాన్యత్. హృద్యయమాత్మావర్తతఇతి యస్మాత్- తస్మాద్ధృదయనామనిర్వచనప్రసిద్ధ్యాపిస్వహృదయఆత్మేత్యవగన్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. అహరహర్వై- ప్రత్యహమేవంవిత్- హృద్యయమాత్మేతిజానన్, స్వర్గంలోకం- హార్దంబ్రహ్మేతి- ప్రతిపద్యతే. నన్వనేవంవిదపి- సుషుప్తికాలే *సతాసోమ్యతదాసమ్పన్నఇత్యుక్తత్వాత్. బాఢమేవం - తథాప్యస్తివిశేషః. యథాహిజానన్నజానంశ్చసర్వోజన్తుస్సద్బ్రహ్మైవ - తథాపి * తత్త్వమసీతిప్రతిబోధితోవిద్వాన్-సదేవ - నాన్యోఽస్మీతిజానన్, సదేవభవతి. ఏవమేవవిద్వానవిద్వాంశ్చసుషుప్తాయద్యపిసత్సమ్పద్యతే - తథాప్యేవంవిదేవస్వర్గంలోకమేతీత్యుచ్యతే- దేహపాతేపి విద్యాఫలస్యావశ్యమ్భావిత్వాదిత్యేషవిశేషః. 3

ఆ.— అనుక్రోశద్వారాయథోక్తబ్రహ్మధ్యానానుష్ఠానేప్రయత్నస్యకర్తవ్యతోక్తా. సమ్ప్రతినామద్వారాపిహృదయేబ్రహ్మదృష్ట్యారోపమాత్రమితిశఙ్కాంవారయితుమనన్తరవాక్యమవతార్యవ్యాకరోతి (సవాఇత్యాదినా). కథమాత్మాయథోక్తోహృదయేఽస్తీతిగమ్యతే - తత్రాహ (తస్యేతి). యథోక్తావగతిఫలమాహ (అహరహరితి). ఏవంవిదితివిశేషణమప్యుష్యమాణశ్శఙ్క్యతే. (నన్వితి). అనేవంవిదోపిసుషుప్తికాలేబ్రహ్మప్రాప్తిమఙ్గీకరోతి (బాఢమేవమితి). తర్హికిమిత్యేవంవిదితివిశేషణమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాపీతి). విద్వదవిదుషోర్విశేషమేవదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథాహీతి) తత్త్వమసీత్యాచార్యేణప్రతిబోధితోవిద్వాన్సదేవభవతి - అన్యస్త్వవిద్వానసన్నితిదేహాదికమేవజానన్నసదేవభవతీతియోజనా. దేహపాతేపీత్యపిశబ్దేనజీవదవస్థాదృష్టాన్తితా. 3

రం.— పూర్వోక్తంహృదయాన్తర్వర్తిత్వంస్మారయతి (సవాఏషఆత్మాహృది) అన్తర్వర్తతఇతిశేషః. హృదయనామనిర్వచనాదపిఆత్మనోహృద్గతత్వంసిధ్యతీత్యాహ (తస్యైతదేవనిరుక్తంహృద్యయమితితస్మాద్ధృదయం) తస్య- ఏతస్యహృదయస్య. హృద్యయమాత్మావర్తతఇతిహిహృదయశబ్దనిరుక్తమితిభావః. (అహరహర్వాఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతి) అహరహః - ప్రత్యహమాప్రయాణంఏవంవిత్- ఏతాదృశదహరాకాశోపాసననిష్ఠఃస్వర్గం- సుఖరూపంలోకం- లోక్యమానంబ్రహ్మప్రాప్నోతీత్యర్థః. బ్రహ్మోపాసననిష్ఠస్యతత్క్రతున్యాయేన బ్రహ్మప్రాప్తేరేవవక్తవ్యతయాప్రసిద్ధస్వర్గలోకప్రాప్త్యసమ్భవాదితిద్రష్టవ్యం. 3

ఉ.— అథయఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతి రుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతఏషఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమే తద్బ్రహ్మేతితస్యహవాఏతస్యబ్రహ్మణో నామ సత్యమితి. ౪

శం.— సుషుప్తకాలే స్వేనాత్మనాసతాసమ్పన్నస్సన్ సమ్యక్ ప్రసీదతీతి - జాగ్రత్స్వప్నయోర్విషయేన్ద్రియసంయోగజాతంకాలుష్యంజహాతీతిసమ్ప్రసాదశబ్దోయద్యపిసర్వజన్తూనాంసాధారణః - తథాపి * ఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతీతిప్రకృతత్వాదేషసమ్ప్రసాదఇతి- సన్నిహితవద్యత్నవిశేషాత్. సోఽథేదంశరీరంహిత్వా - అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ, శరీరాత్మభావనాంపరిత్యజ్యేత్యర్థః. నత్వాసనాదివసముత్థాయేతీహయుక్తం- స్వేనరూపేణేతివిశేషణాత్. నహ్యన్యతఉత్థాయస్వరూపంసమ్పత్తవ్యం. స్వరూపమేవహితన్నభవతి- ప్రతిపత్తవ్యంచేత్స్యాత్. పరం- పరమాత్మలక్షణంవిజ్ఞప్తిస్వభావం- జ్యోతీరూపంసమ్పద్య- స్వాస్థ్యముపగమ్యేత్యేతత్. స్వేన- ఆత్మీయేనరూపేణాభినిష్పద్యతే. ప్రాగేతస్యాఃస్వరూపసమ్పత్తేఃఅవిద్యయాదేహమేవాపరంరూపమాత్మత్వేనోపగతఇతితదపేక్షయేదముచ్యతే - స్వేనరూపేణేతి. అశరీరతాహ్యాత్మనస్స్వరూపం. యత్స్వంపరంజ్యోతిస్స్వరూపమాపద్యతేసమ్ప్రసాదః- ఏషఆత్మేతిహోవాచ- * సబ్రూయాదితియఃశ్రుత్యానియుక్తోఽన్తేవాసిభ్యః. కించ - ఏతదమృతం- అవినాశి. భూమా. * యోవైభూమాతదమృతమిత్యుక్తం. అతఏవాభయం - భూమ్నోద్వితీయాభావాత్. అతఏవబ్రహ్మేతి. తస్యహవైఏతస్యబ్రహ్మణోనామ- అభిధానం. కింతత్. సత్యమితి. తత్సత్యంహ్యవితథం- *తత్సత్యంసఆత్మేతిహ్యుక్తం. అథకిమర్థమిదంనామపునఃపునరుచ్యతే. తదుపాసనవిధిస్తుత్యర్థం. ౪

ఆ.— సమ్ప్రసాదస్యవిదుషోయన్మోక్ష్యాలమ్బనంశుద్ధం- బ్రహ్మ- తత్తాదాత్మ్యోపదేశేనోపాస్యంస్తోతుం -సమ్ప్రసాదశబ్దార్థంకథయతి (సుషుప్తేతి)-సమ్యక్ప్రసీదతీతి- సమ్ప్రసాదోవిద్వానితిశేషః. స్వాభావికమేవాత్మనస్స్వాస్థ్యం - కథంసుషుప్తేప్రసీదతీతివిశిష్యతే- తత్రాహ (జాగ్రదితి)·(జహాతీతి) సుషుప్తఃపురుషస్సమ్ప్రసాదఇతిశేషః. వ్యుత్పత్తిబలేనసమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తసర్వజీవసాధారణః - తత్కథమేషసమ్ప్రసాదఇతిసన్నిహితవద్విశేషపరామర్శః-తత్రాహ (సమ్ప్రసాదశబ్దఇతి)-తస్యసౌషుప్తసర్వజీవసాధారణత్వేఽపిప్రక్రమవశాద్విద్వానేవైషః-ప్రకృతస్సమ్ప్రసాదఇతివ్యపదిశ్యతే.యథాసన్నిహితార్థాయత్నవిశేషాత్-ఏషఇతిశబ్దవశాదుచ్యతే-తథేహాపీత్యర్థః.యఏషఏవంవిత్ప్రకృతస్సమ్ప్రసాదః-సః- విద్వానితియావత్. వివేకానన్తర్యమథశబ్దార్థః. సముత్థానశబ్దస్యముఖ్యార్థత్వంవారయతి (నత్వితి)· దేహాదుత్థితస్యాపిస్వేనరూపేణాభినిష్పత్తిర్భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి)·కుతోఽయంస్వరూపేఽభినిష్పత్తిప్రయోగః- తత్రాహ (ప్రాగితి)-ఏతచ్ఛబ్దఃసమ్యగ్జ్ఞానవిషయః. • అనాత్మస్వరూపప్రతిపత్తిభ్రాన్తినివృత్త్యపేక్షయాస్వరూపసమ్పత్తిరుపచరితేత్యర్థః. కింతత్స్వరూపమితి-తదాహ (అశరీరతాహీతి)-యథామిథ్యారూపతాదాత్మ్యనివృత్తౌస్వాభావికేనారూపేణాత్మనాశుక్తిరవతిష్ఠతే- తథాశరీరతాదాత్మ్యభ్రాన్తినివృత్తౌతదభావోపలక్షితంస్వచ్ఛంస్వరూపమేవావస్థితంభవతీత్యర్థః. ఏషఆత్మేతిహోవాచేత్యత్రైషశబ్దార్థమాహ (యత్స్వమితి)·కోనావుక్తికర్తేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ (సబ్రూయాదితి).నకేవలమాత్మత్వమేవప్రకృతస్యజ్యోతిషః - కింతురూపాన్తరమస్తీత్యాహ (కించేతి).అవినాశిత్వేహేతుమాహ (భూమేతి). తథాపికథమవినాశిత్వం- తత్రాహ (యోవాఇతి) ఇతిశబ్దోహేత్వర్థః. యస్మాదుక్తలక్షణంబ్రహ్మ- తస్మాదుపాసనామర్హతీత్యర్థః. ఉపాస్యస్యాస్యబ్రహ్మణోనామనిర్దిశతి (తస్యేతి)·ఉక్తస్యపునరుక్తిరనర్థికేత్యాశఙ్క్యపరిహరతి (కిమర్థమిత్యాదినా). ౪

రం.— కథంబ్రహ్మప్రాప్తిః- ప్రాప్తస్యవాతతఃకింభవతీత్యత్రాహ (అథయఏషసమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయపరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అథశబ్దఃప్రకృతాపేక్షత్వద్యోతకః. సమ్ప్రసాదశబ్దస్సుషుప్తిస్థానవచనస్సన్ తత్సమ్బన్ధాత్ జీవంలక్షయతి. ఏషసమ్ప్రసాదః- * అహరహర్వాఏవంవిదితిపూర్వవాక్యనిర్దిష్టఉపాసకోజీవఃఅస్మాత్ - హేయతయాపరిదృశ్యమానాచ్ఛరీరాదుత్క్రమ్యదేశవిశేషనిష్ఠంపరమాత్మానంప్రాప్యస్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతేఇత్యర్థః. అస్యవాక్యస్యార్థఃప్రజాపతివిద్యాయాంవిశిష్యవక్ష్యతే. (ఏషఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) ఏషఆత్మాఏతదమృతమభయమేతదిత్యత్రైతచ్ఛబ్దాఃపూర్వవాక్యే *పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్యేతిప్రాప్యతయానిర్దిష్టపరజ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరాః- ప్రాప్యతయాప్రాధాన్యాదవ్యవహితత్వాచ్చ. నను * ప్రజాపతిర్వరుణాయాశ్వమనయత్సస్వాందేవతామార్ఛదిత్యత్ర విభక్త్యైకరూప్యాద్వ్యవహితస్యాపిప్రజాపతేస్సఇత్యనేనగ్రహణందృష్టం - సత్వవ్యవహితస్యసమ్ప్రదానత్వేనప్రధానస్యవరుణస్యగ్రహణమిత్యుక్తంమీమాంసకైః. *ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేషసోమోరాజేత్యత్రఏతచ్ఛబ్దస్యావ్యవహితాభిసమ్భవచ్చన్ద్రమఃపరామర్శిత్వందృష్టం- అపిత్వభిసమ్భవితృపరత్వం. తతశ్చేహాపివ్యవహితస్యసమ్ప్రసాదశబ్దితస్యజీవస్యైవ*ఏషఆత్మేత్యేతచ్ఛబ్దేనగ్రహణముచితం-విభక్త్యైకరూప్యాదితిచేన్న- ప్రజాపతిర్వరుణాయేతివాక్యేసఇత్యనేనప్రజాపతిపరామర్శేఅశ్వదానసమ్ప్రదానరూపత్వేనస్వీయాంవరుణదేవతామార్ఛత్ - ప్రాప్నోదిత్యర్థోయుజ్యతే- వరుణపరామర్శేతువరుణస్యాత్మీయాయాదేవతాయాఃప్రాగప్రస్తుతత్వాదర్థాసఙ్గత్యావ్యవహితోఽపిప్రజాపతిఃపరామృష్టః - నతువిభక్త్యైకరూప్యమాత్రేణ. * ఏషసోమోరాజేతిపితృయాణవాక్యేఏతచ్ఛబ్దేనచన్ద్రపరామర్శేతస్యసోమరాజభావవిధానవైయర్థ్యాత్ వ్యవహితాభిసమ్భవితృపరామర్శిత్వం- నవిభక్త్యైకరూప్యాత్. ప్రకృతేఅవ్యవహితప్రధానభూతపరజ్యోతిశ్శబ్దితపరమాత్మపరిత్యాగేకారణాభావాత్, ప్రత్యుతతేనవ్యవహితసమ్ప్రసాదశబ్దితజీవపరిగ్రహేతస్యనిరుపాధికాత్మత్వనిరతిశయసుఖరూపత్వలక్షణామృతత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వరూపాభయత్వబ్రహ్మత్వవిధానాసమ్భ

ఉ.— § తానిహవా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సతీయమితి తద్యత్సత్తదమృతమథ యత్తి తన్మర్త్యమథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి యదనేనోభే యచ్ఛతి తస్మాద్యమహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతి. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఃఖణ్డః.

వా, చ్ఛ * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతచ్ఛబ్దేన ప్రాప్యభూతః పరమాత్మైవ పరామృశ్యతే. యద్యపి స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి స్వరూపావిర్భావే కథితే ఆవిర్భూతస్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రజాపతివాక్యే * ఏష ఆత్మేతి హోవాచ ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టమమృతాభయబ్రహ్మాత్మశబ్దనిర్దిష్టం ముక్తరూపమిత్యేవమర్థకత్వేపి నానుపపత్తిః - తథాపి * తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితీత్యుత్తరవాక్యనిర్దేక్ష్యమాణచేతనాచేతననియన్తృత్వార్థకసత్యనామత్వస్య ముక్తాత్మన్యసమ్భవాత్ పూర్వవాక్యనిర్దిష్టోపి న జీవః పరామృశ్యతే. అపితు ప్రాప్యం బ్రహ్మైవ. * ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతావన్మాత్రస్యావిర్భూతస్వరూపపరత్వం- * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యత్ర తు ఏతచ్ఛబ్దస్య పరఞ్జ్యోతిశ్శబ్దితబ్రహ్మపరత్వమిత్యాశ్రయణేపి నానుపపత్తిః. అనేన చ వాక్యసన్దర్భేణ పరమాత్మనో ముక్తప్రాప్యత్వతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణో మహిమా ప్రతిపాదితో భవతి. అత ఏవ సూత్రకృతాపి * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచేతి దహరవిద్యామధ్యస్థవాక్యే జీవప్రతిపాదనదర్శనాత్ దహరాకాశోఽపి జీవ ఏవాస్తు. తస్య * యావాన్వా అయమాకాశ ఇత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాదితభూతాకాశోపమేయత్వస్య భూతాకాశే అనన్వయేన దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వాభావేపి జీవే కథంచిన్నిర్లేపత్వాదినా భూతాకాశోపమేయత్వసమ్భవాత్, దణుపరిమాణే జీవే దహరశబ్దితాల్పపరిమాణత్వస్యాపి సమ్భవాత్, దహరాకాశో జీవ ఏవాస్త్వితి * ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేదితి సూత్రఖణ్డేనాక్షిప్య * దహర ఉత్తరేభ్యః. * గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ. * ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి సూత్రత్రయోక్తానాం పరమాత్మధర్మాణాం జీవే అసమ్భవాత్ న జీవో దహరాకాశ ఇతి * నాసమ్భవాదితి సూత్రఖణ్డేన పరిహృత్య- తర్హి బ్రహ్మప్రకరణే * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతి జీవపరామర్శః కిమర్థమిత్యాశఙ్క్య ముక్తైతత్స్వరూపావిర్భావయితృత్వలక్షణపరమాత్మమహిమప్రకాశనార్థో జీవపరామర్శ ఇతి * అన్యార్థశ్చ పరామర్శ ఇతి సూత్రేణ ప్రతిపాదితం. (తస్య హ వా ఏతస్య బ్రహ్మణో నామ సత్యమితి) స్పష్టోర్థః. ౪

శం.— తానిహవా ఏతాని బ్రహ్మణో నామాక్షరాణి త్రీణ్యేతాని - సతీయమితి - సకారస్తకారో యమితి చ. ఇకారస్తకారే ఉచ్చారణార్థోఽనుబన్ధః, హ్రస్వేనైవాక్షరేణ పునః ప్రతినిర్దేశాత్. తేషాం తత్ - తత్ర యత్సత్ - సకారః. తదమృతం - సద్బ్రహ్మ. అమృతవాచకత్వాదమృత ఏవ సకారస్తకారాన్తో నిర్దిష్టః. అథ యత్తి- తకారః - తన్మర్త్యం. అథ యద్యమక్షరం - తేనాక్షరేణామృతమర్త్యాఖ్యే పూర్వే ఉభే అక్షరే యచ్ఛతి- యమయతి - నియమయతి, వశీకరోత్యాత్మనేత్యర్థః. యత్ - యస్మాదనేన - యమిత్యేతేనోభే యచ్ఛతి - తస్మాద్యమా ఆదీ సంయత ఇవ హి. ఏతేన యమ్యాలక్ష్యతే - బ్రహ్మనామాక్షరస్యాపీదమమృతత్వాదిధర్మవత్త్వం మహాభాగ్యం, కిముత నామవత ఇత్యుపాస్యత్వాయ స్తూయతే బ్రహ్మనామనిర్వచనేన. ఏవం నామవతో వేత్తా- ఏవంవిత్. (అహరహర్వా ఏవంవిత్స్వర్గం లోకమేతీతి) ఉక్తార్థం. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ఉపాస్యస్తుత్యర్థం నామోక్త్వా తాదర్థ్యేనైవ నామాక్షరాణి ప్రస్తౌతి (తానీతి). తాని కానీత్యపేక్షాయామాహ (ఏతానీతి). కథం తకార ఇత్యుచ్యతే- ఇకారస్యాపి తత్ర భావాదిత్యాశఙ్క్యాహ (ఇకార ఇతి). తత్ర హేతుమాహ (హ్రస్వేనేతి)- దీర్ఘమీకారముద్దిశ్య హ్రస్వం పునరనువదన్నవివక్షితత్వమేవ నామాక్షరేషు తస్య సూచయతీత్యర్థః. త్రయాణామక్షరాణామవాన్తరభేదం దర్శయతి (తేషామితి) నిర్ధారణే షష్ఠీ. వర్ణవిభాగానన్తర్యమథశబ్దార్థః. తకారస్యాక్షరసామాన్యాన్మర్త్యత్వం. కథమక్షరే పూర్వే యమిత్యక్షరేణ ప్రయోక్తా నియమయతీత్యాకాఙ్క్షాయాం తన్నియమనస్వాభావ్యేనేత్యాహ (ఆత్మనేతి). యమిత్యక్షరస్య నియమనస్వాభావ్యమేవ సాధయతి (యద్యస్మాదితి). తస్య తత్స్వభావత్వే అనుభవమనుకూలయతి (సంయత ఇవేతి)- యమః- యమిత్యక్షరేణేత్యర్థః. తస్య పూర్వాభ్యాముపరిష్టాద్భావిత్వం తన్నియామకత్వే హేతురితి మత్వాహ (ఏతేనేతి) లక్ష్యతే- పూర్వే అక్షరే ఇతి శేషః. బ్రహ్మణస్సత్యమితి నామ- తస్య యన్నిర్వచనం కృతం - తస్య ప్రయోజనమాహ (బ్రహ్మేతి). ఫలవాక్యస్థమేవంవిత్పదం వ్యాకరోతి (ఏవమితి). వాక్యం తు న వ్యాఖ్యేయం- ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ (అహరితి) ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— * (తానిహవా ఏతాని త్రీణ్యక్షరాణి సత్తియమితి) సత్ తియమితి సత్యనామ త్ర్యక్షరాత్మకమిత్యర్థః. (తద్యత్సత్తదమృతమథ యత్తి తన్మర్త్యం) అత్రామృతమర్త్యశబ్దాభ్యాం చేతనాచేతనే నిర్దిశ్యేతే (అథ యద్యం తేనోభే యచ్ఛతి) అమృతత్వమర్త్యత్వరూపేణా

---

§ త్రీణ్యక్షరాణి సత్తియమితీతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఉ.— అథయఆత్మాససేతుర్విధృతిరేషాంలోకానామసంభేదాయనైతగ్ సేతుమహోరాత్రే తరతోనజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతగ్ సర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తేఽపహతపాప్మాహ్యేషబ్రహ్మలోకః. ౧

పలక్షితే ఉభేయచ్ఛతీతియమిత్యర్థః. తదేవోపసంహరతి (యదనేనోభేయచ్ఛతితస్మాద్యం) అనేనచేతనాచేతనత్వరూపేణఉపలక్షితే ఉభేయతో యచ్ఛతి- తస్మాద్యమిత్యర్థః. నామనిర్వచనాభిజ్ఞంస్తౌతి (అహరహర్వాఏవంవిత్స్వర్గంలోకమేతి) పూర్వవత్స్పష్టోర్థః. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే తృతీయఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— (అథయఆత్మేతి) ఉక్తలక్షణోయస్సమ్ప్రసాదః- తస్యస్వరూపంవక్ష్యమాణైరుక్తైరనుక్తైశ్చగుణైః పునఃస్తూయతే- బ్రహ్మచర్యసాధనసమ్బన్ధార్థం. యఏషః- యథోక్తలక్షణఆత్మా- సః సేతురివసేతుః. విధృతిః- విధరణః. అనేనహిసర్వంజగద్వర్ణాశ్రమాదిక్రియాకారకఫలాదిభేదనియమైఃకర్తురనురూపంవిపథతావిధృతం. అధ్రియమాణంహీశ్వరేణేదంవిశ్వంవినశ్యేద్యతః- తస్మాత్ససేతుర్విధృతిః. కిమర్థంససేతురితి. ఆహ- ఏషాం- భూరాదీనాంలోకానాంకర్తృకర్మఫలాశ్రయాణామసంభేదాయ- అవిదారణాయ- అవినాశాయేత్యేతత్. కింవిశిష్టశ్చాసౌసేతురితి. ఆహ (నైతం) సేతుం- ఆత్మానమహోరాత్రే సర్వస్యజనిమతఃపరిచ్ఛేదకేసతీనైతంతరతః. యథాన్యేసంసారిణఃకాలేనాహోరాత్రాదిలక్షణేనపరిచ్ఛేద్యాః- నతథాఽయంకాలపరిచ్ఛేద్యఇత్యభిప్రాయః. * యస్మాదర్వాక్సంవత్సరోఽహోభిఃపరివర్తతఇతిశ్రుత్యన్తరాత్. అతఏవనైనంజరా తరతి- నప్రాప్నోతి. నతథామృత్యుః. నతుశోకః. నసుకృతం. నదుష్కృతం. సుకృతదుష్కృతే- ధర్మాధర్మౌ. ప్రాప్తిరత్రతరణశబ్దేనాభిప్రేతా- నాతిక్రమణం. కారణంహ్యాత్మా- నశక్యంహికారణాతిక్రమణంకర్తుంకార్యేణ. అహోరాత్రాదిచసర్వంసతఃకార్యం. అన్యేనహ్యన్యస్య ప్రాప్తిరతిక్రమణంవాక్రియేత- నతుతేనైవతస్య. నహిఘటేనమృత్ప్రాప్యతేఽతిక్రమ్యతేవా. యద్యపిపూర్వం * యఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినాపాప్మాదిప్రతిషేధఉక్తఏవ- తథాపీహాయంవిశేషః- నతరతీతి- ప్రాప్తివిషయత్వంప్రతిషిధ్యతే. తత్రావిశేషేణజరాద్యభావమాత్రముక్తం. అహోరాత్రాద్యాఉక్తాఅనుక్తాశ్చాన్యే- సర్వేపాప్మానఉచ్యన్తే. అతః - అస్మాదాత్మనస్సేతోర్నివర్తన్తేఽప్రాప్యైవేత్యర్థః. అపహతపాప్మాహ్యేషబ్రహ్మైవలోకోబ్రహ్మలోకఉక్తః. ౧

ఆ.— వాక్యాన్తరమాదత్తే (అథేతి). తస్యతాత్పర్యమాహ (ఉక్తలక్షణఇతి) ప్రకారాన్తరేణస్తుతిప్రారమ్భార్థోవాక్యస్థోఽథశబ్దః. కిమితిస్తుతిరిత్యపేక్షాయాంస్తుత్యేబ్రహ్మణ్యాధారే బ్రహ్మచర్యాఖ్యస్యసాధనస్యసమ్బన్ధవిధానార్థమిత్యాహ (బ్రహ్మచర్యేతి). యథామృదాదిమయస్సేతుర్వ్యవస్థాహేతురన్యేదంక్షేత్రమితి - తథాఽయమపివ్యవస్థాహేతురిత్యాహ (సేతురివేతి). సేతుత్వంసాధయతి (విధృతిరితి). విధారకత్వముపపాదయతి (అనేనేతి) వర్ణాశ్రమాదీత్యాదిశబ్దోవయోఽవస్థావిషయః. ఫలాదీత్యాదిశబ్దస్తుతదవాన్తరజాతీయవిషయః. కర్త్రనురూపక్రియాదిభేదవిషయనియమైర్వర్ణాదివ్యవస్థాపయతా పరమేశ్వరేణసర్వంజగద్విధృతమితిసమ్బన్ధః. అన్వయముఖేనోక్తమేవవ్యతిరేకముఖేనాహ (అధ్రియమాణంహీతి). ఉక్తమేవార్థంప్రశ్నపూర్వకంవిశదయతి (కిమర్థమిత్యాదినా). నైతమితిప్రతీకగ్రహణంయుక్తం- తద్వ్యాచష్టే (సేతుమిత్యాదినా). తదేవవైధర్మ్యదృష్టాన్తేనస్పష్టయతి (యథేత్యాదినా). పరమాత్మనోనకాలపరిచ్ఛేద్యతేత్యత్రాథర్వణశ్రుతింప్రమాణయతి (యస్మాదితి). తరతీతి- తరతేరతిక్రమణార్థోపినాత్మనిసమ్భవతీత్యత్రహేతుమాహ (కారణంహీతి). కార్యస్యకారణాతిక్రమణంమాభూత్ -అహోరాత్రాదేస్త్వాత్మాతిక్రమణం కింనస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (అహోరాత్రాదిచేతి). తరతేరతిక్రమణార్థత్వమఙ్గీకృత్యాప్తినిషేధే హేతుమాహ (అన్యేనేతి). తరతివాక్యస్యాపహతపాప్మవాక్యేనపౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యపరిహరతి (యద్యపీతి). విశేషణానామన్యాన్యత్వప్రత్యేకంప్రతిషేధవచనాత్సమ్భవమభిప్రేత్యాహ (అహోరాత్రాద్యాఇతి). పాప్మకార్యమాత్మానమప్రాప్యైవనివర్తతఇత్యర్థః. తన్నివృత్తౌ హేతుమాహ (అపహతేతి). ౧

రం.— (అథయఆత్మానసేతుర్విధృతిరేషాంలోకానామసమ్భేదాయ) ఉక్తలక్షణఆత్మా సేతురివవిధృతిః- విధారకఇత్యర్థః. కిమర్థం సేతుర్విధృతిరిత్యత్రాహ (ఏషాంలోకానామసమ్భేదాయేతి) అసమ్భేదః- అసఙ్కరః. యద్యయంపరమాత్మాస్వశాసనేనజగన్నధారయేత్ -సర్వధర్మాణాంసాఙ్కర్యమేవస్యాత్. పృథివ్యాగన్ధవత్త్వం, జలస్యశైత్యం, తేజసఔష్ణ్యమిత్యాదయోహిధర్మాఃపరమాత్మాజ్ఞయావ్యవస్థితాభవన్తి. * సినోతి- బధ్నాతిస్వస్మిన్ చిదచిద్వస్తుజాతమసఙ్కీర్ణమితిసేతురుచ్యతఇతి *సామాన్యాత్తద్వతిసూత్రేభాషితం. (నైతంసేతుమహోరాత్రేతరతో నజరానమృత్యుర్నశోకోనసుకృతంనదుష్కృతం) *తరతిఃప్రాప్తివచనః- వేదాన్తంతరతీతివదితిత్రైవిభాషితత్వాత్ ఏతంపరమాత్మసేతుమహోరాత్రేపరిచ్ఛేదకత్వేనసప్రాప్నువతః. జరాదికమపినప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఉక్తమర్థంనిగమయతి (సర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తే) శోకాదిషుపాప్మశబ్దస్యాముఖ్యత్వేపిసుకృతదుష్కృతయోరలౌకికముముక్ష్వనిష్టసాధనత్వలక్షణపాపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తసమ్భవాత్పాప్మశబ్దోముఖ్యఇతి వ్యాసార్యైర్లఘుసిద్ధాన్తేవర్ణితం. తత్రహేతుమాహ (అపహతపాప్మాహ్యేషబ్రహ్మలోకఇతి) బ్రహ్మరూపోలోకఏషఃఅపహతపాప్మా. హిర్హేతౌ. యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాత్సర్వేపాప్మానోఽతోనివర్తన్తఇత్యర్థః. పాపహేతుకర్మాచరణేపితదుత్పత్తిప్రతిబన్ధకశక్తియోగిత్వమేవహి - అపహతపాప్మత్వం. తస్మాన్నపాప్మశబ్దముఖ్యార్థసుకృతదుష్కృతయోస్తత్ఫలభూతజరారోగాదీనాంచప్రసక్తిరిత్యర్థః. ౧

ఉ.— తస్మాద్వాఏతగ్ సేతుంతీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధోభవతివిద్ధస్సన్నవిద్ధోభవత్యుపతాపీసన్ననుపతాపీ భవతి తస్మాద్వాఏతగ్ సేతుంతీర్త్వాఽపినక్తమహరేవాభినిష్పద్యతే సకృద్విభాతోహ్యేవైషబ్రహ్మ లోకః॥ ౨

తద్యఏవైతంబ్రహ్మలోకంబ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తితేషామేవైషబ్రహ్మలోకస్తేషాగ్ సర్వేషు లోకేషుకామచారోభవతి॥ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకేచతుర్థఃఖణ్డః.

శం.— యస్మాచ్చపాప్మకర్మాన్ధాదిశరీరవతస్స్యాత్- నత్వశరీరస్య- తస్మాద్వైఏతం- ఆత్మానంసేతుంతీర్త్వా- ప్రాప్యానన్ధోభవతిదేహవత్త్వేపూర్వమన్ధోపిసన్. తథా- విద్ధస్సన్దేహవత్త్వేదేహవియోగేసేతుంప్రాప్యావిద్ధోభవతి. తథా- ఉపతాపీ- రోగాద్యుపతాపవాన్సన్ననుపతాపీభవతి. కించ- యస్మాదహోరాత్రేనస్రస్సేతౌ- తస్మాద్వాఏతంసేతుంతీర్త్వా - ప్రాప్యనక్తమపి - తమోరూపరాత్రిరపి, సర్వమహరేవాభినిష్పద్యతే. విజ్ఞప్త్యాత్మజ్యోతిస్స్వరూపమహరివాహ్నస్సదైకరూపంవిదుషస్సమ్పద్యతఇత్యర్థః. సకృద్విభాతః - సదావిభాతః. సదైకరూపః స్వేనరూపేణైవబ్రహ్మలోకః. ౨

ఆ.— యథోక్తసేతుప్రాప్తఫలితమాహ (యస్మాదితి)・స్వాభావికస్యనార్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహవత్త్వఇతి)-విద్ధః - దుఃఖాదిసమ్బద్ధః. ఇతశ్చాత్మసేతోరస్తిమహాభాగధేయత్వమిత్యాహ (కించేతి)・కథంసర్వమపితమోరూపమహరేవవిదుషస్స్యాత్ - నహివిద్యయాపివిరుద్ధాఽర్థస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజ్ఞప్తీతి)・తత్రహేతుమాహ (సకృదితి)-బ్రహ్మలక్షణోనేదృశోలోకఃస్వప్రకాశచిదేకతానోయతోఽవతిష్ఠతే- అతస్తద్రూపత్వాద్విదుషోయథోక్తరూపత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ౨

రం.— (తస్మాద్వాఏతంసేతుంతీర్త్వాన్ధస్సన్ననన్ధోభవతివిద్ధస్సన్నవిద్ధోభవతిఉపతాపీసన్ననుపతాపీభవతి) యస్మాదయమపహతపాప్మా- తస్మాదేవఏతం - పరమాత్మలక్షణంసేతుంప్రాప్యపూర్వమాన్ధ్యాయుధవేధజ్వరాదియుక్తదేహోపిసన్ తద్దోషరహితదివ్యదేహయుక్తోభవతీత్యర్థః. (తస్మాద్వాఏతంసేతుంతీర్త్వాపినక్తమహరేవాభినిష్పద్యతేసకృద్విభాతోహ్యేవైష బ్రహ్మలోకః) పరమాత్మానంప్రాప్తస్యతమిస్రారాత్రిరపిదివైవ. తస్యాజ్ఞానప్రసక్తేరభావాదహస్సదృశీసారాత్రిః. అహోరాత్రయోర్నవిశేషఇత్యర్థః. తత్రహేతుః- ఏషః- పూర్వోక్తోబ్రహ్మలోకః హి- యస్మాత్ సకృద్విభాతః. సర్వదాబ్రహ్మస్వరూపప్రకాశస్యానావృతతయాభాసమానత్వాదిత్యర్థః. ౨

శం.— తత్రైవంసత్యేతం- యథోక్తంబ్రహ్మలోకంబ్రహ్మచర్యేణ- స్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగేనశాస్త్రాచార్యోపదేశమనువిన్దన్తి- స్వాత్మసంవేద్యతామాపాదయన్తియే- తేషామేవ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాంబ్రహ్మవిదామేషబ్రహ్మలోకః. నాన్యేషాంస్త్రీవిషయసమ్పర్కజాతతృష్ణానాంబ్రహ్మవిదామపీత్యర్థః. (తేషాంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతీతి) ఉక్తార్థం. తస్మాత్పరమేతత్సాధనంబ్రహ్మచర్యంబ్రహ్మవిదామిత్యభిప్రాయః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విద్యాఫలేయథోక్తరీత్యావ్యవస్థితేసత్యేతత్ఫలంవిద్యావత్త్వేనకేషాంసిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేతి)-బ్రహ్మచర్యవతాంవిద్యాద్వారాబ్రహ్మఖ్యోలోకఃఫలతీత్యర్థః. తేషామేవేత్యేవకారద్యోతితమర్థమాహ (నాన్యేషామితి)-బ్రహ్మవిదామపీతి - వాఙ్మాత్రబ్రహ్మవిత్త్వముచ్యతే. తేషాం- బ్రహ్మచర్యవతాంబ్రహ్మవిదామితియావత్. బ్రహ్మచర్యసాధనవతామేవబ్రహ్మవిత్త్వేనబ్రహ్మఖ్యోలోకోభవతీతిస్థితేఫలితమాహ (తస్మాదితి)-సాధనం- బ్రహ్మవిద్యాయామితిశేషః. బ్రహ్మవిదామితి- భావినీంవృత్తిమాశ్రిత్యోక్తం. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్థఖణ్డ భాష్యటీకా.

రం.— (తద్యఏవైతంబ్రహ్మలోకంబ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తితేషామేవైషబ్రహ్మలోకస్తేషాంసర్వేషులోకేషుకామచారోభవతి)యే ఏతం- పరమాత్మానంస్త్రీవిషయతృష్ణాత్యాగరూపబ్రహ్మచర్యపూర్వకశాస్త్రాచార్యోపదేశాదినాఅనువిన్దన్తి- జానన్తి. తేషామేవేదృశబ్రహ్మప్రాప్తిస్సర్వలోకానుభవశ్చ. నబ్రహ్మచర్యహీనానామిత్యర్థః. మాత్రితంచ *ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేరితి. *ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసమ్భేదాయేతిపరబ్రహ్మమహిమత్వేనప్రసిద్ధస్యజగద్విధరణమహిమ్నోదహరాకాశేఉపలభ్యమానత్వాద్దహరాకాశఃపరబ్రహ్మేత్యర్థః...... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకేచతుర్థఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథయద్యజ్ఞఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవయోజ్ఞాతాతంవిన్దతే ఽథ యదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే॥ ౧

అథయత్సత్త్రాయణ మిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవసత ఆత్మనస్త్రాణంవిన్దతే ఽథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవాత్మానమనువిద్యమనుతే॥ ౨

శం.— యఆత్మా- ససేతుత్వాదిగుణైస్స్తుతః. తత్ప్రాప్తయే జ్ఞానసహకారిసాధనాన్తరం బ్రహ్మచర్యాఖ్యం విధాతవ్యమిత్యాహ. యజ్ఞాదిభిస్తత్స్తుతికర్తవ్యార్థం. అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే-లోకేపరమపురుషార్థసాధనంకథయన్తిశిష్టాః. తద్బ్రహ్మచర్యమేవ. యజ్ఞస్యాపియత్ఫలం- తద్బ్రహ్మచర్యవాంల్లభతే- అతోయజ్ఞోపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి ప్రతిపత్తవ్యం. కథం బ్రహ్మచర్యంయజ్ఞ ఇతి. ఆహ - బ్రహ్మచర్యేణైవహి - యస్మాత్ యోజ్ఞాతా- సత్యం- బ్రహ్మలోకంయజ్ఞస్యాపిపారమ్పర్యేణఫలభూతంవిన్దతే- లభతే తతోయజ్ఞోపి బ్రహ్మచర్యమేవేతి. యోజ్ఞాతేత్యక్షరానువృత్తే- ర్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమేవ. అథయదిష్టమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. కథం. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేనతమీశ్వరమిష్ట్వా- పూజయిత్వా. అథవా-ఏషణామాత్మవిషయాంకృత్వాత్మానమనువిన్దతే. ఏషణాదిష్టమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౧

ఆ.— అథయథోక్తపరమాత్మప్రాప్తిసాధనజ్ఞానేసహకారి బ్రహ్మచర్యం ప్రాగేవోక్తం- తథాచకృతం బ్రహ్మచర్యవిషయేణోత్తరగ్రన్థేనేత్యాశఙ్క్యాహ (యఆత్మేతి) శమాద్యపేక్షయాఽన్తరశబ్దః. ఉక్తమపి బ్రహ్మచర్యంవిధాతుమనన్తరగ్రన్థప్రవృత్తిరిత్యర్థః. కిమితితర్హితస్య స్తుతిరిత్యాశఙ్క్య తస్యాఃవిధిశేషత్వందర్శయతి (యజ్ఞాదిభిశ్చేతి)- శ్రుతిరాహేత్యుత్తరంవాక్యమిత్యుక్తం-తదాదాయవ్యాకరోతి (అథేత్యాదినా)- బ్రహ్మచర్యస్యోక్తరీత్యావిధిత్సితత్వేతదీయస్తుతిప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః. యజ్ఞస్య బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భావంసాధయతి (యజ్ఞస్యాపీతి)-ఉక్తమేవార్థమాకాఙ్క్షాద్వారాసమర్థయతే (కథమిత్యాదినా)-పారమ్పర్యేణ- చిత్తశుద్ధిద్వారేణేత్యర్థః. నకేవలంఫలద్వారాయజ్ఞో బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతి - కిన్తుయకారజ్ఞకారసంస్పర్శాదపీత్యాహ (యోజ్ఞాతేతి)- ఇష్టస్య బ్రహ్మచర్యాన్తర్భావమాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా)-పూజయిత్వా- తమాత్మానమనువిన్దత ఇతిసమ్బన్ధః. బ్రహ్మచర్యేణాత్మవిషయైషణానిష్పాద్యతే - ఇష్టేనాపితదేవసమ్పాద్యతే - తస్మాదేషణాదుభయసాదృశ్యరూపాదిష్టమపియజ్ఞవద్బ్రహ్మచర్యమేవేత్యాహ (ఏషణాదితి)- ౧

రం.— యజ్ఞేష్టసత్త్రాయణమౌనానాశకాయనారణ్యాయనాఖ్యాని కర్మాణి బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మలోకసాధనత్వేన ప్రస్తుతం ప్రాఙ్నిర్దిష్టం బ్రహ్మచర్యమేవేతిస్తౌతి (అథయద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్) లోకేయత్ - పాకయజ్ఞహవిర్యజ్ఞాదికంకర్మవైదికాఃయజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే- తద్బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవేత్యర్థః. ననుయజ్ఞస్యకథం బ్రహ్మలోకసాధన బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం- నహి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్యయజ్ఞోద్వారమిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్యజ్ఞానస్యయజ్ఞరూపత్వాత్ జ్ఞానసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్యయజ్ఞసాధనత్వమస్తీతి ప్రతిపాదయితుమేకశబ్దరూషితత్వేనతయోరైక్యంసమ్పాదయతి (బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవయోజ్ఞాతాతంవిన్దతే) బ్రహ్మచర్యపురస్సర బ్రహ్మజ్ఞానవాన్జ్ఞాతా తం బ్రహ్మలోకంవిన్దతఇత్యర్థః. అత్ర యోజ్ఞాతా బ్రహ్మచర్యేణేత్యుక్త్యాయోజ్ఞాతేత్యస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే. యోజ్ఞాతేతిశబ్దైకదేశస్యయోజ్ఞశబ్దస్యయజ్ఞశబ్దస్యచసామ్యకృతాభేదాధ్యవసాయేనతదర్థాభేదాధ్యవసాయముఖేనయజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మచర్యసాధ్యతేతిభావః. ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం. (అథయదిష్టమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవేష్ట్వాత్మానమనువిన్దతే .) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్యపరమాత్మపూజనస్యదర్శపూర్ణమాసాదీష్టీనాంచ ఇష్ట్వేత్యేకశబ్దరూషితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౧

శం.— అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్తథా. సతః- పరస్మాదాత్మన ఆత్మనస్త్రాణం- రక్షణం బ్రహ్మచర్యసాధనేనవిన్దతే- అతస్సత్త్రాయణశబ్దవాచ్యమపి బ్రహ్మచర్యమేవతత్. అథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవతత్. బ్రహ్మచర్యేణైవ- సాధనేన యుక్తస్సన్నాత్మానంశాస్త్రాచార్యాభ్యామనువిద్యపశ్చాన్మనుతే- ధ్యాయతి. అతోమౌనశబ్దవాచ్యమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. ౨

ఆ.— బహుయజమానకంవైదికంకర్మ- సత్త్రాయణం. తథా- యజ్ఞవదిష్టవచ్చేత్యర్థః. కథంసత్త్రాయణం బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (సత ఇతి) ౨

రం.— (అథయత్సత్త్రాయణమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతత్ బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవసతఆత్మనస్త్రాణంవిన్దతే) అత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యస్యవిషయాన్తరవిముఖీకరణస్య సచ్ఛబ్దితాత్మత్రాణస్యగవామయనాదిసత్రస్యచసత్త్రాయణరూపైకశబ్దరూషితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. (అథయన్మౌనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవతద్బ్రహ్మచర్యేణహ్యేవాత్మానమనువిద్యమనుతే) వాఙ్నియమనలక్షణమౌనస్య బ్రహ్మచర్యసాధ్యాత్మశ్రవణాధీనమననస్యచమౌనరూపైకశబ్దరూషితత్వేనాభేదాధ్యవసాయః. ౨

ఉ.— అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదేష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతేఽథ యదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తదరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి తదైరంమదీయగ్ సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనస్తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితగ్ హిరణ్మయమ్॥ ౩

తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాగ్ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి॥ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమః ఖణ్డః.

శం.— అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. యం- ఆత్మానం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే - స ఏష హ్యాత్మా బ్రహ్మచర్యసాధనవతో న నశ్యతి. తస్మాదనాశకాయనమపి బ్రహ్మచర్యమేవ. అథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే- బ్రహ్మచర్యమేవ తత్. అరణ్యశబ్దయోరర్ణవయోర్బ్రహ్మచర్యవతోఽయనాదరణ్యాయనం బ్రహ్మచర్యం. యో జ్ఞానాద్యజ్ఞః, ఏషణాదిష్టం, సతస్త్రాణాత్సత్త్రాయణం, మననాన్మౌనం, అనాశనాదనాశకాయనం, అరణ్యయోరయనాదరణ్యాయనం, ఇత్యాదిభిర్మహద్భిః పురుషార్థసాధనైః స్తుతత్వాద్బ్రహ్మచర్యం పరమం జ్ఞానసహకారికారణం సాధనమిత్యతో బ్రహ్మవిదా యత్నతో రక్షణీయమిత్యర్థః. తత్- తత్ర హి బ్రహ్మలోకే అరశ్చ హ వై- ప్రసిద్ధో ణ్యశ్చార్ణవౌ - సముద్రావివ సముద్రావపామేవ సరసీ. తృతీయస్యాం - భువమన్తరిక్షం చాపేక్ష్య తృతీయా ద్యౌః. తస్యాం తృతీయస్యామితః - అస్మాల్లోకాదారభ్య గణ్యమానాయాం దివి. తత్- తత్రైవ ఐరం- ఇరా- అన్నం. తన్మయ ఐరః- మణ్డః. తేన పూర్ణం సర ఐరం. మదీయం- తదుపయోగినాం మదకరం- హర్షోత్పాదకం సరః. తత్రైవ చాశ్వత్థః- వృక్షః. సోమః-అమృతం. తన్నిస్రవః అమృతస్రవణో వా. తత్రైవ చ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యసాధనరహితైః బ్రహ్మచర్యసాధనవద్భ్యోఽన్యైర్న జీయత ఇత్యపరాజితా నామ పూః- పురీ బ్రహ్మణః- హిరణ్యగర్భస్య. బ్రహ్మణా చ ప్రభుణా విశేషేణ మితం- నిర్మితం. తచ్చ హిరణ్మయం- సౌవర్ణం ప్రభువినిర్మితం. మణ్డపమితి వాక్యశేషః. ౩

ఆ.— ఉపవాసపరాయణత్వం- అనాశకాయనం. తత్కథం బ్రహ్మచర్యేఽన్తర్భవతీత్యాశఙ్క్యాహ (యమాత్మానమితి). అరణ్యాయనం- అరణ్యవాసః. తత్కథం బ్రహ్మచర్యాన్తర్భూతమిత్యాశఙ్క్యాహ (అరణ్యశబ్దయోరితి). విస్తరేణోక్తమర్థం సంక్షిప్యాహ (యో జ్ఞానాదిత్యాదినా) యో బ్రహ్మచర్యేణాత్మనో జ్ఞానాదాత్మానం విన్దతే- స బ్రహ్మలోకం లభతే- తస్మాద్యజ్ఞో బ్రహ్మచర్యమితి యోజనా. ఆదిశబ్దేన సర్వస్య పరమపురుషార్థసాధనత్వం గృహ్యతే. బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతత్వాత్తద్విషయం విధిముక్త్వా తత్సహకృతవిద్యాసాధ్యఫలం కథయతి (తత్ర హీతి) ౩

రం.— (అథయదనాశకాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ ఏష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే) బ్రహ్మచర్యసాధ్యనాశాభావరూపఫలస్య చానశనలక్షణమార్గస్య చానాశకాయనశబ్దైక్యకృతోఽభేదః. (అథయదరణ్యాయనమిత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్ అరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి) ఇతః- భూలోకాపేక్షయా తృతీయో ద్యుశబ్దితే బ్రహ్మలోకే అరణ్యసంజ్ఞికార్ణవౌ స్తః. అతశ్చారణ్యాయనస్య బ్రహ్మలోకస్య చారణ్యనాసస్య చారణ్యాయనశబ్దకృతోఽభేదః. భువం చతుర్ముఖలోకాన్తాన్తరిక్షలోకం చాపేక్ష్య భగవల్లోకస్య తృతీయత్వం. న తు చతుర్ముఖలోకస్య తృతీయత్వమితి మన్తవ్యం- ప్రశ్నోపనిషది చతుర్ముఖలోకస్యాప్యన్తరిక్షలోకకోటౌ నివేశితత్వాత్. ప్రసఙ్గాద్భగవల్లోకచిహ్నాని కానిచిదాహ (తదైరమ్మదీయం సరస్తదశ్వత్థః సోమసవనః) తత్ - తత్ర ఐరమ్మదీయనామకం సరః. అస్తీతి శేషః. ఇరయా-అమృతేన మాద్యన్తే యస్మింస్తదైరమ్మదీయం - అమృతమయం సర ఇత్యర్థః. సోమసవననామాఽశ్వత్థశ్చాస్తీత్యర్థః. చన్ద్రవదాహ్లాదకత్వాత్సోమసవనత్వం. (తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః) తత్ - తత్రాబ్రహ్మవిద్భిః ప్రాప్తుమశక్యత్వేనాపరాజితా నామ పరబ్రహ్మణః పురీ చాస్తీత్యర్థః. (ప్రభువిమితం హిరణ్మయం) మణ్డపమితి శేషః. ప్రభుణా - భగవతా విశేషేణ మితం-స్వభోగభూమిత్వేన విశేషతః పరిగృహీతమిత్యర్థః. భగవతో వ్యాప్తత్వేఽపి నిత్యవిగ్రహవిశిష్టతయా సన్నిధానాద్విమితత్వం. అతశ్చ తద్దేశవిశిష్టబ్రహ్మప్రాప్తిరేవ బ్రహ్మప్రాప్తిరితి భావః. ౩

శం.— తత్ - తత్ర బ్రహ్మలోకేఽపి తావర్ణవావరణ్యాఖ్యావుక్తౌ బ్రహ్మచర్యేణ సాధనేనానువిన్దన్తి యే - తేషామేవైషః - యో వ్యాఖ్యాతో బ్రహ్మలోకః. తేషాం చ- బ్రహ్మచర్యసాధనవతాం బ్రహ్మవిదాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి, నాన్యేషామబ్రహ్మచర్యపరాణాం బాహ్యవిషయాసక్తబుద్ధీనాం కదాచిదిత్యర్థః. నన్వత్ర త్వమిన్ద్రస్త్వం యమస్త్వం వరుణ ఇత్యాదిభిర్యథాకథఞ్చిత్ స్తూయత ఏవ మహార్థః- ఏవమిష్టాదిభిః శబ్దైర్న స్త్రీవిషయతృష్ణానివృత్తిమాత్రం స్తుత్యర్థం. కిం తర్హి. జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వాత్తదేవేష్టాదిభిః స్తూయత ఇతి కేచిత్. న - స్త్ర్యాదిబాహ్యవిషయతృష్ణాపహృతచిత్తానాం ప్రత్యగాత్మవివేకవిజ్ఞానానుపపత్తేః. * పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూస్తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మన్నిత్యాది శ్రుతిస్మృతిశతేభ్యః. జ్ఞానసహకారికారణం స్త్ర్యాదివిషయతృష్ణానివృత్తిసాధనం విధాతవ్యమేవేతి యుక్తైవ తత్స్తుతిః. నను చ యజ్ఞాదిభిః స్తుతం బ్రహ్మచర్యమితి యజ్ఞాదీనాం పురుషార్థసాధనత్వం గమ్యతే. సత్యం- గమ్యతే. న త్విహ బ్రహ్మలోకం ప్రతి యజ్ఞాదీనాం సాధనత్వముక్త్వా ప్రత్యుత యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యం స్తూయతే. కిం

ర్తిః. తేషాం ప్రసిద్ధపురుషార్థసాధనత్వమపేత్య. యథేష్టాదిభీ రాజా - నహి యత్రేష్టాదీనాం వ్యాపారః - తత్రైవ రాజ్ఞ ఇతి - తద్వత్. యఇమే అర్ణవాదయో బ్రాహ్మలౌకికాః, సఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయో భోగాః, - తే కిం పార్థివా ఆప్యాశ్చ - యథేహ లోకే దృశ్యన్తే తద్వత్ - అర్ణవవృక్షపూస్స్వర్ణమణ్డపాన్యాహోస్విన్మానసప్రత్యయమాత్రాణీతి. కించాతః. యది పార్థివా ఆప్యాశ్చ స్థూలాస్స్యుః - హృద్యాకాశే సమాధానానుపపత్తిః, పురాణే చ మనోమయాని బ్రహ్మలోకే శరీరాదీనీతి వాక్యం విరుధ్యేత, * అశోకమహిమమిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః,. నను సముద్రాస్సరితస్సరాంసి వాప్యః కూపా యజ్ఞా వేదా మన్త్రాదయశ్చ మూర్తిమన్తో బ్రహ్మాణముపతిష్ఠన్త ఇతి మానసత్వే విరుధ్యేత పురాణస్మృతిః. న - మూర్తిమత్త్వే ప్రసిద్ధరూపాణామేవ తత్ర గమనానుపపత్తేః. తస్మాత్ప్రసిద్ధమూర్తివ్యతిరేకేణ సాగరాదీనాం మూర్త్యన్తరం, సాగరాదీనాం రూపాన్తరేణ బ్రహ్మలోకగన్తృత్వం, కల్పనీయం. తుల్యాయాం చ కల్పనాయాం యథా ప్రసిద్ధా ఏవ మానస్యాకారవత్యో మూర్తయో యుక్తాః కల్పయితుం, మానసదేహానురూప్యసమ్బన్ధోపపత్తేః. దృష్టా హి మానస్య ఏవాకారవత్యః పుంస్త్ర్యాద్యా మూర్తయస్స్వప్నే. నను తా అనృతా ఏవ - * త ఇమే సత్యాః కామా ఇతి శ్రుతిస్తథా సతి విరుధ్యేత. న - మానసప్రత్యయస్య సత్త్వోపపత్తేః. మానసా హి ప్రత్యయాః స్త్రీపురుషాద్యాకారాః స్వప్నే దృశ్యన్తే. నను జాగ్రద్వాసనారూపాః స్వప్నదృశ్యాః - నమతత్రస్త్ర్యాదయస్స్వప్నే విద్యన్తే. అత్యల్పమిదముచ్యతే. జాగ్రద్విషయా అపి మానసప్రత్యయాభినిర్వృత్తా ఏవ, సదీక్షాభినిర్వృత్తతేజోఽబన్నమయత్వాజ్జాగ్రద్విషయాణాం. సఙ్కల్పమూలా హి లోకా ఇతి చోక్తం * సమక్లృపతాం ద్యావాపృథివీ ఇత్యత్ర. సర్వశ్రుతిషు చ ప్రత్యగాత్మన ఉత్పత్తిః ప్రళయశ్చ తత్రైవ స్థితిశ్చ * యథా వా అరా నాభావిత్యాదినోచ్యతే. తస్మాన్మానసానాం బాహ్యానాం చ విషయాణామితరేతరకార్యకారణత్వమిష్యత ఏవ - బీజాఙ్కురవత్. యద్యపి బాహ్యా ఏవ మానసాః, మానసా ఏవ చ బాహ్యాః, - నానృతత్వం తేషాం కదాచిదపి స్వాత్మని భవతి. నను స్వప్నే దృష్టాః ప్రతిబుద్ధస్యానృతా భవన్తి విషయాః. సత్యమేవ. జాగ్రద్బోధాపేక్షం తు తదనృతత్వం - న స్వతః. తథా స్వప్నబోధాపేక్షం చ జాగ్రద్దృష్టవిషయానృతత్వం - న స్వతః. విశేషాకారమాత్రం తు సర్వేషాం మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తమితి వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతం - త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యం. తాన్యపి స్వాకారవిశేషతోఽనృతం - స్వతస్సన్మాత్రరూపతయా సత్యం. ప్రాక్సదాత్మప్రతిబోధాత్స్వవిషయేఽపి సర్వం సత్యమేవ - స్వప్నదృశ్యా ఇవేతి న కశ్చిద్విరోధః. తస్మాన్మానసా ఏవ బ్రాహ్మలౌకికా అరణ్యాదయ, స్సఙ్కల్పజాశ్చ పిత్రాదయః కామాః,. బాహ్యవిషయభోగవదశుద్ధిరహితత్వాచ్ఛుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యా ఇతి నిరతిశయసుఖాస్సత్యాశ్చేశ్వరాణాం భవన్తీత్యర్థః. సత్సత్యాత్మప్రతిబోధే హి రజ్జ్వామివ కల్పితాస్సర్పాదయస్సదాత్మస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్త ఇతి సదాత్మనా సత్యా ఏవ భవన్తి. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— బ్రహ్మచర్యస్యాత్యల్పసాధనత్వాన్మహతీ స్తుతిరయుక్తా - తద్బ్రహ్మచర్యేణ జ్ఞానముపలక్ష్యత ఏవ స్తూయత - ఇతి మతముత్థాపయతి (నన్వత్రేతి). తస్యక్షుద్రసాధనత్వమసిద్ధం - దురనుష్ఠేయత్వాత్, తద్వ్యతిరేకేణ జ్ఞానాసమ్భవాచ్చేత్యుత్తరమాహ (నేత్యాదినా). విషయాపహృతచిత్తానాం నరాణాం వివేకాసమ్భవే ప్రమాణమాహ (పరాఞ్చీతి) * ధ్యాయతో విషయానిత్యాద్యాస్స్మృతిరత్ర వివక్షితా. బ్రహ్మచర్యస్యోత్తమసాధనత్వే సిద్ధే ఫలితమాహ (జ్ఞానేతి). బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞాదిభిః స్తుతత్వాత్తేషామపి తత్ప్రాప్తిసాధనత్వం శ్రుత్యాఽభిప్రేతమితి శఙ్కతే (నన్వితి). కిం తేషాం పురుషార్థసాధనత్వం ప్రస్తుతశ్రుత్యా ప్రతీతం - కిం వా బ్రహ్మలోకసాధనత్వమితి వికల్ప్యాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి). న ద్వితీయః - వాక్యభేదప్రసఙ్గాదిత్యాహ (నత్వితి). కథం తర్హి యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్తుతిః - తత్రాహ (కింతర్హీతి) ఉక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేతి) త్వమిన్ద్రస్త్వం విష్ణురిత్యాదినా వి ప్రాదిభీ రాజా స్తూయతే - తథాపి న తత్స్వేష్టాదివ్యాపారే నిరఙ్కుశం కర్తృత్వమస్తీతి యథేష్యతే - తథా యజ్ఞాదిభిర్బ్రహ్మచర్యస్య స్తుతస్యాపి నాస్తి తుల్యఫలత్వమిత్యర్థః. * బ్రహ్మలోకస్థాః పదార్థాన్నిర్ణేతుం విచారమవతారయన్నాదౌ తద్విషయమాహ (యఇమ ఇతి). తత్రైకం పక్షముత్థాప్య దృష్టాన్తేన తదుత్థితి ప్రకారమాహ (తేకిమితి). పక్షాన్తరం స్వప్నదృష్టాన్తవశాద్దర్శయతి (ఆహోస్విదితి). కస్మిన్పక్షే కో లాభః కో వా దోష ఇతి పృచ్ఛతి (కించాత ఇతి). పార్థివత్వాదినా స్థౌల్యే దోషదర్శనాన్మానసత్వేన సౌక్ష్మ్యే హృ చ పురాణానుగ్రహసమ్భవాత్తే న మానసా ఏవేత్యాహ (యదీతి) - న కేవలం తేషాం స్థౌల్యే సతి * ఉభే అస్మిన్నిత్యాదిశ్రుత్యా పురాణస్మృత్యా చ విరోధః - కింత్వశోకం - సన్తాపవర్జితం. అహిమం - శీతస్పర్శశూన్యం బ్రహ్మలోకముపయన్తీత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయో బ్రహ్మలోకం నిరూపయన్త్యస్తత్రత్యానామర్థానాం స్థౌల్యే విరుధ్యేరన్ - స్థూలానాం పదార్థానాం తత్ర సత్త్వే శీతస్పర్శాదేరవర్జనీయత్వాదిత్యాహ (అశోకమితి). బ్రాహ్మలౌకికపదార్థానాం మానసత్వే పురాణస్మృత్యన్తరవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి). కిం దృశ్యమానరూపేణ సముద్రాదీనాం బ్రహ్మలోకగమనం స్మృత్యర్థః - కిం వా స్వరూపాన్తరేణేతి వికల్ప్యాద్యం దూషయతి (నమూర్తిమత్త్వ ఇతి) - ఉభయత్రానుపలమ్భప్రసఙ్గాదిత్యర్థః. ప్రథమపక్షాయోగాద్ద్వితీయం పక్షం పరిశిష్టమాచష్టే (తస్మాదితి). అస్తు ద్వితీయో వికల్పః - కా నో హానిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మలోకే మానసేన దేహేన మానసానామేవ సాగరాదీనాం మానసరూపేణ సహ సమ్బన్ధోపపత్తేర్మానసా ఏవ మూర్తయస్తేషాం బ్రహ్మలోకస్థాః కల్పయితుం యుక్తా ఇత్యాహ (తుల్యాయాం చేతి). తర్హి మనోరథకల్పితవదతిచఞ్చలత్వాద్భోగయోగ్యాకారత్వం సాగరాదీనాం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దృష్టా హీతి). స్వప్నతుల్యత్వే మిథ్యాత్వప్రసక్తిరితి శఙ్కతే (నన్వితి). ప్రసఙ్గస్యేష్టత్వమాశఙ్క్య శ్రుతివిరోధమాహ (త ఇమ ఇతి) - యే స్వప్నే దృష్టాః - తే న సన్తి న తు దృష్టా ఇతి దర్శనం న బాధ్యతే - తథా చ స్వాప్నసంవేదనస్య సత్యత్వమిష్టం. తథైవ బ్రాహ్మలౌకికానాం పదార్థానాం మానసత్వేఽపి మానసప్రత్యయసత్యత్వం సమ్భవతీత్యుత్తరమాహ (న మానసప్రత్యయస్యేతి). దృష్టాన్తం వివృణోతి (మానసా హీతి). జాగరితే సంవిదతిరిక్తాస్సన్తి పదార్థాః - తద్వాసనారూపాస్సన్తి స్వప్నే భాన్తి - న తు సంవిదాత్మకత్వం

ఉ.— అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేత్యసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః. ౧

తేషామితి శఙ్కతే (నన్వితి)। జాగరితస్యాపి సంవిద్వివర్తత్వాన్న పృథగస్తి సత్త్వమిత్యుత్తరమాహ (అత్యల్పమితి)। భూమవిద్యాలోచనాయామపి జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వివర్తత్వం సేత్స్యతీత్యాహ (సఙ్కల్పమూలా హీతి)। ఇతశ్చ జాగ్రద్విషయాణాం సంవిద్వివర్తత్వమిత్యాహ (సర్వశ్రుతిషు చేతి)। నను కులాలో ఘటం చికీర్షుర్మనసి సఙ్కల్పితమాకారం బహిర్నిర్మిమీతే - తత్ర సఙ్కల్పో బాహ్యాకారస్య నిమిత్తం. సఙ్కల్పశ్చ పూర్వానుభూతసజాతీయగోచరః. పూర్వానుభూతోఽపి పూర్వతరసఙ్కల్పనిమిత్త ఇత్యేవం నిమిత్తనైమిత్తికభావః సర్వస్య సంవిద్వివర్తత్వే కథముపపద్యతే - తత్రాహ (తస్మాదితి)- యస్మాత్తత్సర్వస్యైతేషాం పూర్వకల్పీయసదృశగోచరం - పూర్వకల్పీయాస్తతః పూర్వతరేష్వనిమిత్తా ఇత్యేవం సంవిదేవేత్థం స్వావిద్యయా వివర్తతే నిరవయవస్య సన్మాత్రస్య స్వస్వారస్యేనైతేషామాద్యనుపపత్తేః. తస్మాత్సర్వస్య సంవిద్వివర్తత్వేఽపి నిమిత్తనైమిత్తికభావోఽయమనిర్వాచ్యో న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. అథ సచ్ఛబ్దవాచ్యాయాః సంవిదోఽనిర్వాచ్యస్పన్దనకాలే యే విషయా బాహ్యతయాఽవభాసన్తే - తేఽపి సంవిద్వివర్తా ఏవ భాసన్తే- అతశ్చ కదాచిదపి సంవిదతిరేకేణ సత్త్వానఙ్గీకారాదత్యన్తాసత్త్వలక్షణమనృతత్వమాపద్యేత - తథా చ వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గః- తత్రాహ (యద్యపీతి) తథాపి నానృతత్వమిత్యధ్యాహారః. అధ్యస్తస్యాధిష్ఠానమేవ హ్యాత్మా- తన్న కదాచిదప్యత్యన్తాసత్త్వం- తాదాత్మ్యేనైవ స్ఫురణాత్. అతో న వ్యవహారభఙ్గప్రసఙ్గ ఇతి భావః. కదాచిదపి నానృతత్వమితి వదతా ప్రతీతికాలాత్కాలాన్తరేఽపి విషయాణాం నాసత్త్వమిత్యుక్తం - తత్రానుభవవిరోధం శఙ్కతే (నన్వితి)। స్వప్నదృష్టానాం సమీహితమేవ కాలాన్తరే మిథ్యాత్వమిత్యఙ్గీకరోతి (సత్యమితి)। తర్హి తేషామసత్త్వమేవ స్వీకృతమిత్యాశఙ్క్యాహ (జాగ్రదితి)। తథాపి జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వం స్వప్నదృష్టానామేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథేతి) యది జాగ్రద్బోధేనావిషయీకరణమాత్రేణాసత్త్వం స్వప్నదృష్టానాం పదార్థానామిష్టం- తర్హి జాగ్రద్విషయాణామపి స్వప్నబోధేనావిషయీకరణాదసత్త్వప్రసఙ్గః. తస్మాన్న కదాచిదపి సంవిద్విషయాణామత్యన్తాసత్త్వమిత్యర్థః. కథం తర్హి వాచారమ్భణశ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (విశేషేతి)। త్రయాణాం రూపాణాం సత్యత్వేఽపి విశేషాకారమాత్రం మిథ్యేత్యుక్తమయుక్తం - తేష్వపి విశేషాకారస్యాసత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ (తాన్యపీతి)। కథం తర్హి తేషు సత్యపదం ప్రయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వత ఇతి)। తర్హి తత్సత్యమిత్యేతావత్ప్రయోక్తవ్యం- కిమితి * త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమిత్యుక్తం - తత్రాహ (ప్రాగితి)। ప్రకృతముపసంహరతి (తస్మాదితి) ప్రథమపక్షవద్ద్వితీయపక్షేఽదోషాభావాదితి యావత్. యద్యప్యైహికవిషయవద్బ్రహ్మలౌకికా అపి విషయా విచార్యమాణాః స్వప్నవత్యాః- తర్హి కస్తత్ర విశేషః - యేనైతత్పరిత్యాగేన తత్కామినాం విద్యావిధానం- తత్రాహ (బాహ్యేతి)- జన్యాః- బ్రహ్మలోకే విషయా ఇతి శేషః. ప్రకృతాయాః ఫలశ్రుతేరిత్యధ్యాహారః. నను తేషామవిద్యాదశాయామర్థక్రియాకారిత్వరూపసత్యత్వసమ్భవేఽపి కుతో విద్యావస్థాయాం సత్యత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (సత్యత్వేతి)- యథా రజ్జ్వాం కల్పితసర్పాదయో రజ్జుతత్త్వబోధే తదాత్మతామేవాపద్యన్తే నైవ వివేచనాత్ - తథా సర్వేఽపి విషయాః విద్యావస్థాయామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పరిశీలితాః స్వమాత్రత్వమేవ ప్రాప్నువన్తీతి తత్సత్యత్వమవిరుద్ధమిత్యర్థః. … … … … ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ప్రసఙ్గాదాహ (తద్య ఏవైతావరం చ ణ్యం చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దన్తి తేషామేవైష బ్రహ్మలోకస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి) బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనీభూతారణ్యశబ్దితార్ణవద్వయప్రాప్తేర్బ్రహ్మచర్యాధీనత్వాత్ బ్రహ్మచర్యమేవ సర్వసాధనోత్కృష్టమితి భావః. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— యస్తు హృదయపుణ్డరీకగతం యథోక్తగుణవిశిష్టం బ్రహ్మ బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నః త్యక్తబాహ్యవిషయానృతతృష్ణః సన్నుపాస్తే- తస్యేయం మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిర్వక్తవ్యేతి ఖణ్డ ఆరభ్యతే. అథ యా ఏతాః- వక్ష్యమాణా హృదయస్య - పుణ్డరీకాకారస్య బ్రహ్మోపాసనస్థానస్య సమ్బన్ధిన్యో నాడ్యో హృదయమాంసపిణ్డాత్సర్వతో వినిఃసృతా ఆదిత్యమణ్డలాదివ రశ్మయః- తాశ్చైతాః పిఙ్గళస్య - వర్ణవిశేషవిశిష్టస్యాణిమ్నః- సూక్ష్మస్య రసస్య- రసేన పూర్ణాస్తదాకారా ఏవ తిష్ఠన్తి- వర్తన్త ఇత్యర్థః. తథా- శుక్లస్య- నీలస్య- పీతస్య- లోహితస్య చ- రసస్య పూర్ణా ఇతి సర్వత్రాధ్యాహార్యం. సౌరేణ తేజసా పిత్తాఖ్యేన పాకాభినిర్వృత్తేన కఫేనాల్పేన సమ్పర్కాత్పిఙ్గళం భవతి సౌరం తేజః పిత్తాఖ్యం. తదేవ వాతభూయస్త్వాన్నీలం భవతి. తదేవ చ కఫభూయస్త్వాచ్ఛుక్లం. కఫేన సమతాయాం పీతం. శోణితబాహుల్యేన లోహితం. వైద్యకాద్వా వర్ణవిశేషా అన్వేష్టవ్యాః కథం భవన్తీతి. శ్రుతిస్త్వాహ- ఆదిత్యసమ్బన్ధాదేవ తత్తైజసో నాడీష్వనుగతస్యైతే వర్ణవిశేషా ఇతి. కథం. అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళః- వర్ణతః. ఏషః- ఆదిత్యః శుక్లోఽపి. ఏష నీలః. ఏష పీతః. ఏష లోహితః- ఆదిత్య ఏవ. ౧

ఆ.— సగుణవిద్యాఫలస్వరూపమిత్థముపపాద్య తత్ప్రాప్తయే గతిర్వక్తవ్యేతి నాడీఖణ్డమవతారయతి (యస్త్వితి)- యథోక్తో గుణః- సత్యకామత్వాదిః. బ్రహ్మచర్యాదీత్యాదిశబ్దః శమదమాదిసఙ్గ్రహార్థః. తమేనాదిశబ్దార్థం స్పష్టయతి (త్యక్తేతి)- అధికారిణః సఫలోపాస్తివిధానానన్తర్యమథశబ్దార్థః. రసేన - అన్నస్యేతి శేషః. (తదాకారా ఇతి) తచ్ఛబ్దోఽన్నరసవిషయః. శుక్లస్యేత్యాదిషష్ఠీ - పూర్వవత్. శ్రుతావితిశబ్దో

ఉ.—— తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః. ౨

తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి తన్న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి. ౩

ఽ- ఛ్యాహరత్యోతనార్థః. కథం పునరన్నరసస్య పిఙ్గళాదిర్విచిత్రో వర్ణవిశేషస్సిధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి)-వాతపిత్తాఖ్యం సౌరం తేజః - తేన పాకోఽశితస్య చ జాయతే- తేనాభినిర్వృత్తేనాల్పేన కఫేన సమ్పర్కాత్తదేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో భవతి పిఙ్గళం - తేన సంపర్కాద్రసస్య నాడీనాం చ జాయతే పిఙ్గళత్వమిత్యర్థః. తదేవ చ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకాభినిర్వృత్తేన ప్రభూతేన వాతేన సమ్బన్ధాత్తద్వాయస్త్వాద్భవతి నీలం - తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ జాయతే నైల్యమిత్యాహ (తదేవేతి)• ప్రకృతమేవ పిత్తాఖ్యం సౌరం తేజో యథోక్తపాకవశాదభినిర్వృత్తకఫస్య స్వసమ్బన్ధినో భూయస్త్వాద్భవతి శుక్లం- తేన చ సమ్పర్కాదన్నరసస్య నాడీనాం చ శౌక్ల్యం భవతీత్యాహ (తదేవ చేతి)• ఉక్తపాకాభినిర్వృత్తేన కఫేన తదభినిర్వృత్తస్యైవ వాతస్య సమతాయాం తదేవ తేజస్తత్సమ్బన్ధి పీతం జాయతే- తత్సమ్బన్ధాచ్చాన్నరసస్య చ నాడీనాం చ పీతత్వం భవతీత్యాహ (కఫేనేతి) • యదా తు యథోక్తపాకాభిసమ్పన్నం శోణితం బహుళం భవతి- తదా తస్య నాడీనాం చ లౌహిత్యం భవతీత్యాహ (శోణితేతి)• పక్షాన్తరమాహ (వైద్యకాద్వేతి). అస్యైవ పక్షస్య ప్రకారమాహ (కథమితి) నాభేరూర్ధ్వం హృదయాదధస్తాదామాశయ ఉచ్యతే. తద్గతం తేజః సౌరం పిత్తమిత్యుచ్యతే. తచ్చాన్నరసస్య ధాతువ్యన్తరసహకారివశాద్వర్ణవిశేషే కారణం-• ఆమాశయగతం పిత్తం రఞ్జకం రసరఞ్జనాదిత్యాదివచనాదిత్యర్థః. కథం తర్హి పిఙ్గళస్యేత్యాద్యా శ్రుతిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శ్రుతిస్త్వితి)• ఉక్తమర్థమాకాఙ్క్షాద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా) ఆదిత్యస్య పైఙ్గళ్యాదయో వర్ణవిశేషాః శాస్త్రప్రమాణాదేవ ప్రత్యేతవ్యాః. ౧

రం.—— ఉక్తబ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనతయా మూర్ధన్యనాడీగమనం ప్రస్తౌతి (అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యస్తాః పిఙ్గళస్యాణిమ్నస్తిష్ఠన్తి శుక్లస్య నీలస్య పీతస్య లోహితస్యేతి) హృదయసమ్బన్ధిన్యో నాడ్యః పిఙ్గళశుక్లనీలాదినానారూపసూక్ష్మాన్నరససమ్పూర్ణాస్తిష్ఠన్తీత్యర్థః. (అసౌ వా ఆదిత్యః పిఙ్గళ ఏష శుక్ల ఏష నీల ఏష పీత ఏష లోహితః) ఆదిత్యస్య పిఙ్గళశుక్లనీలపీతాదినానారూపాశ్రయత్వం చ మధువిద్యాప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షసిద్ధం చ. తతశ్చైతద్రశ్మిసమ్బన్ధాదేవాన్నరసస్య నానారూపత్వం చేతి భావః. ౧

శం.—— తస్యాధ్యాత్మం నాడీభిః కథం సమ్బన్ధ ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ- తత్- తత్ర యథా లోకే మహాన్- విస్తీర్ణః పన్థాః- మహాపథ ఆతతః- వ్యాప్తః ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చ- సన్నిహితం, అముం చ- విప్రకృష్టం- దూరస్థం,. ఏవం- యథా లోకే దృష్టాన్తో మహాపథ ఉభౌ గ్రామౌ ప్రవిష్టః- ఏవమేవైతాః- ఆదిత్యాః. మహాపథా యథా గచ్ఛన్తి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ఉభౌ లోకౌ- అముం చ- ఆదిత్యమణ్డలం, ఇమం చ- పురుషం, గచ్ఛన్త్యుభయత్ర ప్రవిష్టాః. యథా మహాపథః. కథం. అముష్మాదాదిత్యమణ్డలాత్ప్రతాయన్తే- సన్తతా భవన్తి. తా అధ్యాత్మమాసు- పిఙ్గళాదివర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు సృప్తాః- గతాః- ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే- ప్రవృత్తాస్సన్తానభూతాస్సత్యః. తేఽముష్మిన్. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే ఇత్యుచ్యన్తే. ౨

ఆ.—— ఆదిత్యస్య తేజసా నాడీష్వనుగతస్య పైఙ్గళ్యాదయో వర్ణవిశేషా భవన్తీత్యుక్తం. తదేవ ప్రశ్నద్వారా దృష్టాన్తావష్టమ్భేన స్పష్టయతి (తస్యేత్యాదినా)-ఉభయత్ర- ఆదిత్యమణ్డలే పురుషే చేత్యర్థః. తత్ర పూర్వోక్తమేవ దృష్టాన్తమనువదతి (యథేతి)-ఉభౌ గ్రామౌ మహాపథో యథా గచ్ఛతి- తథోభయత్రాదిత్యస్య రశ్మయః ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. తమేవ ప్రవేశం ప్రశ్నద్వారా ప్రకటయతి (కథమిత్యాదినా)•కథం నాడీనాం పిఙ్గళాదివర్ణత్వమిత్యాశఙ్క్య సౌరేణ తేజసేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (యథోక్తాస్వితి) అముష్మిన్- ఆదిత్యే. సృప్తా ఇతి సమ్బన్ధః. కథం స్త్రీలిఙ్గేన నిర్దిష్టానాం రశ్మీనాం పుల్లిఙ్గేన నిర్దేశః- తత్రాహ (రశ్మీనామితి) ౨

రం.—— (తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చైవమేవైతా ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఇత్యాది) యథా విస్తీర్ణో మహాన్పన్థాః గ్రామద్వయప్రవిష్టో భవతి- తథా ఆదిత్యరశ్మయో లోకద్వయ ఆసు ప్రవిష్టా ఇత్యర్థః. లోకద్వయప్రవేశక్రమమాహ (అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః) ప్రతాయన్తే- సన్తతాః. సృప్తాః- ప్రవిష్టాః. రశ్మీనాముభయలిఙ్గత్వాత్తే తా ఇతి చ నిర్దేశః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.—— తత్- తత్ర. ఏవం సతి యత్ర - యస్మిన్కాలే ఏతత్ - స్వపనమయం జీవస్సుప్తో భవతి. స్వాపస్య ద్విప్రకారత్వాద్విశేషణం- సమస్త ఇతి- ఉపసంహృతసర్వకరణవృత్తిరిత్యేతత్. అతో బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యాభావాత్సమ్యక్ప్రసన్నః సమ్ప్రసన్నో భవతి. అత ఏవ స్వప్నం విషయాకారాభాసం మానసం స్వప్నప్రత్యయం న విజానాతి- నానుభవతీత్యర్థః. యదైవం సుప్తో భవతి- ఆసు - సౌరతేజఃపూర్ణాసు యథోక్తాసు నాడీషు తదా సృప్తః- ప్రవిష్టః. నాడీభిర్ద్వారభూతాభిర్హృదయాకాశం గతో భవతీత్యర్థః. న హ్యన్యత్ర సత్సమ్పత్తేస్స్వప్నాదర్శనమస్తీతి సా

ఉ.— అథ యత్రైతదబలిమానం నీతో భవతి తమభిత ఆసీనా ఆహుర్జానాసి మాం జానాసి మామితి స యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావజ్జానాతి. ౪

మర్థ్యాన్నాడీష్వితి సప్తమీ తృతీయయా పరిణమ్యతే. తం- సతా సమ్పన్నం న కశ్చన- న కశ్చిదపి ధర్మాధర్మరూపః పాప్మా స్పృశతీతి- స్వరూపావస్థితత్వాత్తదాత్మనః. దేహేన్ద్రియవిశిష్టం హి సుఖదుఃఖకార్యప్రదానేన పాప్మా స్పృశతి - న తు సత్సమ్పన్నం స్వరూపావస్థం కశ్చిదపి పాప్మా స్ప్రష్టుముత్సహతే- అవిషయత్వాత్. అన్యో హ్యన్యస్య విషయో భవతి - న త్వనన్యత్వం కేనచిత్క్వచిదపి సత్సమ్పన్నస్య. స్వరూపప్రచ్యవనం త్వాత్మనో జాగ్రత్స్వప్నావస్థాం ప్రతిగమనం బాహ్యవిషయప్రతిబోధోఽవిద్యాకామకర్మబీజస్య బ్రహ్మవిద్యాహుతాశాదాహనిమిత్తమిత్యవోచామ షష్ఠ ఏవ - తదిహాపి ప్రత్యేతవ్యం. యద్యేవం సుప్తః - సౌరేణ తేజసా హి నాడ్యన్తర్గతేన సర్వతస్సమ్పన్నః- వ్యాప్తో భవతి. అతో విశేషేణ చక్షురాదినాడీద్వారైర్బాహ్యవిషయభోగాయ యాః ప్రసృతాని కరణాన్యస్య తదా భవన్తి- తస్మాదయం కరణానాం నిరోధాత్స్వాత్మన్యేవావస్థితః స్వప్నం న విజానాతీతి యుక్తం. ౩

ఆ.— నాడీస్వరూపముక్త్వా విజ్ఞానాత్మనస్స్వాపాధికరణత్వేన తాః స్తోతుమాదౌ స్వాపం ప్రస్తౌతి (తత్రేతి). సప్తమ్యర్థమేవ స్ఫుటయతి (ఏవం సతీతి) నాడీస్వరూపే పూర్వోక్తరీత్యా నిరూపితే సతీత్యర్థః. ఏతదితి - స్వపనక్రియావిశేషణం. సమస్తవిశేషణస్యార్థవత్త్వమాహ (స్వాపస్యేతి). దర్శనవృత్తిరదర్శనవృత్తిశ్చేతి ద్విప్రకారత్వం స్వాపస్యేష్టం- తత్ర దర్శనవృత్తేః స్వాపస్య వ్యావృత్త్యర్థం సమస్త ఇతి విశేషణం. తస్య సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (ఉపసంహృతేతి). విశేషణాన్తరముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అత ఇతి)— ఉపసంహృతసర్వకరణత్వాదితి యావత్. ఉక్తం విశేషణద్వయముపజీవ్య స్వప్నమిత్యాది వ్యాచష్టే (అత ఇతి). నాడీషు ప్రవిష్టో భవతీతి యదుక్తం- తదయుక్తం- *య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇత్యఙ్గీకారాదిత్యాశఙ్క్యాహ (నాడీభిరితి). నాడీష్వితి శ్రుతా సప్తమీ- కథం నాడీభిరితి తృతీయయా వ్యాఖ్యాయతే- తత్రాహ (సహీతి)- తదేతి- సుషుప్త్యవస్థోచ్యతే. తస్యామవస్థాయాం కర్మాభావే కథం పునరుత్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహేతి)- సుఖదుఃఖానుభవాభావాత్పాప్మసంస్పర్శోఽత్ర వివక్షితః- న తు కర్మాభావాదిత్యర్థః. అవిషయత్వం సాధయతి (అన్యో హీతి). సుషుప్తేః స్వరూపావస్థస్య కథం ప్రచ్యవనమిత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేతి). అవిద్యాకామకర్మణాం బీజం- అనాద్యజ్ఞానం. తస్య బ్రహ్మవిద్యాఖ్యేనాగ్నినానస్యాపేదాహః. తన్నిమిత్తం సుషుప్తస్య పునః స్వరూపప్రచ్యవనమితి సమ్బన్ధః. తదేవ వ్యాచష్టే (జాగ్రదితి). కీదృక్ప్రచ్యవనమిత్యపేక్షాయామాహ (బాహ్యేతి)- ఏతచ్చ * సతి సమ్పద్య న విదురిత్యాదావుదితమిత్యాహ (ఇత్యవోచామేతి)— తేజసా హీతి- పాప్మాస్పర్శే శ్రౌతో హేతుః. తం హేతుం వ్యాచష్టే (యదేతి). తద్వ్యాప్తికార్యమాహ (అత ఇతి). కార్యకరణసంస్పర్శాభావఫలం దర్శయతి (తస్మాదితి). ౩

రం.— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి) తత్ - తస్మాదిత్యర్థః. యత్ర- యదా సమస్తః- ఉపసంహృతకరణమణ్డలః అత ఏవ సమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యశూన్యః స్వప్నం న విజానాతి- స పశ్యతీత్యేతత్- స్వప్నాదర్శనం. సుషుప్తిరితి యావత్. తదా ఆసు నాడీషు సృప్తః- ప్రవిష్టో భవతి. పురీతద్బ్రహ్మగమనాయ నాడీషు ప్రవిష్టో భవతీత్యర్థః. *నాడ్యో ద్వాసప్తతిస్సహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్, నాడీపురీతద్బ్రహ్మణాం సముచ్చయేన సుషుప్తిస్థానత్వస్య * తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చేత్యత్ర స్థితత్వాత్, నాడీనామపి సుషుప్తిస్థానత్వమస్తీతి ద్రష్టవ్యం. (తం న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి) సుషుప్తౌ సతోఽపి కర్మణః ఫలజననసామర్థ్యం నాస్తీత్యర్థః. * న కశ్చన పాప్మా స్పృశతీత్యస్మిన్వాక్యే అనుష్ఠానాశక్తిర్వివక్షితేతి వ్యాసార్యవచనస్యాప్యయమేవార్థః. తత్ర హేతుమాహ (తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి) * సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి శ్రుతేః తేజశ్శబ్దః ప్రకాశత్వగుణయోగాద్బ్రహ్మపరః. బ్రహ్మణి సమ్పత్తిర్నామ- దేహేన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వరాహిత్యేన బ్రహ్మణ్యవస్థానం. సమ్పత్త్యధికరణస్య కరణత్వవివక్షయా తృతీయానిర్దేశః. ౩

శం.— తత్ర- ఏవం సతి అథ యత్ర- యస్మిన్కాలే ఏతదబలిమానం- అబలభావం- దేహస్య రోగాదినిమిత్తం - జరాదినిమిత్తం వా కృశీభావం. ఏతత్ - నయనం. నీతః- ప్రాపితః. దేవదత్తో ముమూర్షుర్యదా భవతీత్యర్థః. తమభితః - సర్వతో వేష్టయిత్వా ఆసీనా జ్ఞాతయ ఆహుర్జానాసి మాం తవ పుత్రం, జానాసి మాం పితరం, వేత్యాది. సః- ముమూర్షుర్యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తః- అనిర్గతో భవతి. తావత్పుత్రాదీఞ్జానాతి. ౪

ఆ.— నాడీరేవం స్తుత్వా తాభిరూర్ధ్వగమనం ప్రదర్శయితుం మరణకాలం ప్రపఞ్చయతి (తత్రేతి). తస్యైవార్థమాహ (ఏవం సతీతి) నాడీనాముక్తరీత్యా ప్రాశస్త్యే సతీత్యర్థః. తాభిరూర్ధ్వగమనప్రదర్శనప్రారమ్భార్థోఽథశబ్దః. (రోగాదీతి) ఆదిపదమాగన్తుకసర్వనిమిత్తసఙ్గ్రహార్థం. జరాదీతి- ఆదిపదం తు నైసర్గికసర్వనిమిత్తద్యోతనార్థమితి భేదః. ఏతత్ - నయనమితి క్రియావిశేషణం. ౪

రం.— (అథ యత్రైతదబలిమానం నీతో భవతి) అథశబ్దోఽర్థాన్తరప్రస్తావార్థః. అబలస్య భావః - అబలిమా- అబలత్వం. రోగాదికృతదౌర్బల్యం నీతో భవతీత్యేతత్ యత్ర- యదేత్యర్థః. యదా దౌర్బల్యం ప్రాప్తవానిత్యర్థః. (తమభిత ఆసీనా ఆహుర్జానాసి మాం జానాసి మామితి) తం- తాదృశదశావిష్టం పరితో వర్తమానా బాన్ధవాః మాం జానాసి కిం మాం జానాసి కిమిత్యాహుః. యద్వా- ఏతత్ - ఏతాసు నాడీషు స్థిత ఇత్యర్థః. (స యావదస్మాచ్ఛరీరాదనుత్క్రాన్తో భవతి తావజ్జానాతి) స్పష్టోఽర్థః. ౪

ఉ.— అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవరశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే సఓమితివా హోద్వామీయతేసయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛత్యేతద్వైఖలులోకద్వారంవిదుషాం ప్రపదనంనిరోధోఽవిదుషాం. ౫

శం.— అథయత్ర - యదా. ఏతత్ - క్రియావిశేషణమితి. అస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి - అథ - తదైతైరేవ - యథోక్తాభీరశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే - యథాకర్మజితంలోకంప్రైత్యవిద్వాన్. ఇతరస్తువిద్వాన్యథోక్తసాధనసమ్పన్నః - సఃఓమితి - ఓఙ్కారేణాత్మానంధ్యాయన్యథాపూర్వంవాహ - ఏవముత్ ఊర్ధ్వంవా - విద్వాంశ్చేత్. ఇతరస్తిర్యగ్వేత్యభిప్రాయః. మీయతే - ప్రమీయతే - గచ్ఛతీత్యర్థః. సః - విద్వానుత్క్రమిష్యన్యావత్క్షిప్యేన్మనః - యావతాకాలేనమనసఃక్షేపస్స్యాత్. తావత్ - తావతాకాలేనాదిత్యంగచ్ఛతి - ప్రాప్నోతి, క్షిప్రంగచ్ఛతీత్యర్థః. నతుతావతైవకాలేనేతివివక్షితం. కిమర్థమాదిత్యంగచ్ఛతీతి. ఉచ్యతే - ఏతద్వైఖలు - ప్రసిద్ధంబ్రహ్మలోకస్యద్వారం - యఆదిత్యః. తేనద్వారభూతేనబ్రహ్మలోకంగచ్ఛతివిద్వాన్ - అతోవిదుషాంప్రపదనం - ప్రపద్యన్తేబ్రహ్మలోకమనేనద్వారేణేతిప్రపదనం. నిరోధనం - నిరోధోఽస్మాదాదిత్యాదవిదుషాంభవతీతినిరోధః. సౌరేణతేజసాదేహఏవనిరుద్ధాస్సన్తోమూర్ధన్యయానాడ్యానోత్క్రామన్త్యేవేత్యర్థః. * విష్వఙ్ఙన్యాఇతిశ్లోకాత్. ౫

ఆ.— ప్రారబ్ధకర్మావసానార్థోఽథశబ్దః. ఏతదితిక్రియావిశేషణం - ఏతదుత్క్రమణంయథాస్యాత్తథేత్యర్థః. యథోక్తాభిః - నాడీషుప్రసృతాభిరాదిత్యమణ్డలాదాగతాభిరితియావత్. కర్మణాజితం - వశీకృతం - స్వాత్మసమ్బన్ధితామాపాదితంలోకమనతిక్రమ్య. తంప్రైత్యవిద్వాన్ - కేవలకర్మీగచ్ఛతీత్యర్థః. దహరవిద్యావతోగతిందర్శయతి (ఇతరస్త్వితి) - యథోక్తసాధనం - దహరవిజ్ఞానం. తేనసమ్పన్నః - విశిష్టఇత్యర్థః. సఃధ్యాయన్ - గచ్ఛతీత్యుత్తరత్రసమ్బన్ధః. యథాపూర్వం - స్వస్థావస్థాయామివమరణావస్థాయామపీత్యర్థః. వాహేతినిపాతద్వయస్యావధారణరూపమర్థంకథయతి (ఏవేతి). ఉచ్ఛబ్దార్థమాహ (ఊర్ధ్వమితి). వాశబ్దేనద్యోతితంవికల్పందర్శయతి (విద్వాంశ్చేదితి) - యదివిద్వాన్ప్రమీయతే - తదోర్ధ్వమేవగచ్ఛతి. యదిత్వవిద్వాన్ప్రమీయతే - తదాతిర్యగేవగచ్ఛతీతివిభాగః. విదుషస్త్యక్తదేహస్యాదిత్యప్రాప్తావత్యన్తశైఘ్ర్యందర్శయితుమనన్తరవాక్యమాదత్తే (సవిద్వానితి) § కింస్యాదిత్యతఆహ (అతఇతి.). అవిదుషామపితత్ప్రాప్తానామాదిత్యంతతోనిరుద్ధానాంపునర్బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (సౌరేణేతి). దేహేనిరుద్ధానాంమూర్ధన్యయానాడ్యానోత్క్రమణమవిదుషామిత్యత్రలిఙ్గందర్శయతి (విష్వఙ్ఙితి) ౫

రం.— (అథయత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవరశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే) ఏతైరేవరశ్మిభిః - పూర్వోక్తైరాదిత్యరశ్మిభిరిత్యర్థః. ఇదంచవాక్యముత్క్రాన్తిపాదేచిన్తితం - నిశిమృతస్యవిదుషోరశ్మ్యనుసారేణగమనాసమ్భవాత్ రశ్మిభిరేవగమనమితిననియమః. * అథైతైరేవరశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతఇతివచనంతుపక్షప్రాప్తవిషయం. ఏవకారోఽత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదార్థఇతిపూర్వపక్షేప్రాప్తఉచ్యతే - * రశ్మ్యనుసారీ. విద్వాన్నియమేనరశ్మీననుసృత్యైవగచ్ఛతి - * ఏతైరేవరశ్మిభిరిత్యేవకారస్యక్రియాసఙ్గతైవకారత్వాభావేనాత్యన్తాయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాసమ్భవేనాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదకత్వస్యైవవక్తవ్యత్వాత్. యదుక్తంనిశిమృతస్యరశ్మ్యసమ్బన్ధాద్రశ్మీననుసృత్యగమనంనోపపద్యతఇతి - తన్న - నిదాఘసమయేహిరాత్రావప్యూష్మోపలబ్ధ్యారశ్మిసమ్బన్ధః. హేమన్తాదౌతుహిమాభిభవాద్దుర్దినఇవోష్మానుపలబ్ధిః. శ్రూయతేచనాడీరశ్మీనాంసర్వదాఽన్యోన్యాన్వయః * తద్యథామహాపథఆతతఉభౌగ్రామౌగచ్ఛతీమంచాముంచైవమేవైతాఆదిత్యస్యరశ్మయఉభౌలోకౌగచ్ఛన్తీమంచాముంచాముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తేతాఆసునాడీషుసృప్తాః ఆభ్యోనాడీభ్యఃప్రతాయన్తేతేఽముష్మిన్నాదిత్యేసృప్తాఇతీతి. (సఓమితివాహోద్వామీయతే) సః - విద్వాన్ * ఓంతత్సదితినిర్దేశోబ్రహ్మణస్త్రివిధస్స్మృతః * తస్యోదితినామేతిచప్రమాణప్రసిద్ధంపరమాత్మానమూహ - కీర్తయతి. కీర్తయన్నేవచమీయతే - ప్రమీయతేచ. మరణకాలేతస్యభగవన్నామస్మరణంసమ్భవతి. యద్వా - సఏతైఃరశ్మిభిరున్నీయతే - ఉన్నీయతేచ. ఏకోవాశబ్దోఽవధారణార్థః. (సయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛతి) మనోవేగేనాదిత్యంసగచ్ఛతీత్యర్థః. నచ * సయావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యంగచ్ఛతీతిత్వరావచనేనరశ్మ్యనుసారిమార్గస్యమార్గాన్తరవైలక్షణ్యప్రతీతేర్మార్గభేదశ్శఙ్క్యః - * అర్చిరాదినాతత్ప్రథితేరిత్యధికరణేనానాశాఖాస్వనుతస్యైవమార్గస్యప్రథితేః - ప్రత్యభిజ్ఞానాదర్చిరాదిరేకఏవమార్గః. అతోఽర్చిరాదినైవమార్గేణవిద్వాన్గచ్ఛతీతిసమర్థితత్వాత్. * నయావత్క్షిప్యేన్మనఇతిత్వరావచనస్యకాల్మ్రాపేక్షయామగథాన్క్షిప్రంగచ్ఛతీతివత్గన్తవ్యస్వరాద్యపేక్షయాఆదిత్యగమనస్యశైఘ్ర్యేణాప్యుపపత్తేర్నదోషః. (ఏతద్వైఖలులోకద్వారంవిదుషాంప్రపదనంనిరోధోఽవిదుషాం) విదుషాంబ్రహ్మలోకస్యద్వారంప్రపదనం - ప్రపద్యతేఽనేనేతిప్రపదనం - ప్రాప్తిసాధనం, యఆదిత్యః. ద్వారాపేక్షయానపుంసకనిర్దేశః - ఏతదితి. అవిదుషాంచనిరోధః - రోధకః. అవిద్వాంసోహిసూర్యమణ్డలభేదాసామర్థ్యాన్నగన్తుంశక్నువన్తీత్యర్థః. ౫

---

§ అత్ర గ్రన్థో గళితః.

తదేషశ్లోకః శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా । తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్త్యుత్క్రమణే భవన్తి. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠః ఖణ్డః.

ఉ.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః స సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచ. ౧

శం.— ఏతస్మిన్ - యథోక్తార్థ ఏష శ్లోకః - మన్త్రో భవతి. శతం చైకా చ - ఏకోత్తరశతం నాడ్యో హృదయస్య - మాంసపిణ్డభూతస్య సమ్బన్ధిన్యః ప్రధానతో భవన్తి. అనన్త్వాద్దేహనాడీనాం. తాసాం మధ్యే మూర్ధానమభినిఃసృతా - వినిర్గతా. తయోర్ధ్వమాయన్ - గచ్ఛన్నమృతత్వం - అమృతభావమేతి. విష్వక్ - నానాగతయః. తిర్యగ్విసర్పిణ్య ఊర్ధ్వగాశ్చ త్యా నాడ్యో భవన్తి సంసారగమనద్వారభూతాః. నత్వమృతత్వాయ. కిం తర్హి. ఉత్క్రమణేఏవ - ఉత్క్రాన్త్యర్థమేవ భవన్తీత్యర్థః. ద్విరభ్యాసః ప్రకరణసమాప్త్యర్థః ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— యథోక్తార్థః - నాడీవిభాగలక్షణః. ప్రధానత ఇతి విశేషణతాత్పర్యమాహ (అనన్త్వాదితి) - ప్రకరణం - నాడీవిషయం. దహరవిద్యావిషయం వా. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తదేషశ్లోకః) తత్ - తస్మిన్విషయే ఏషః - వక్ష్యమాణః శ్లోకః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. (శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి) మూర్ధన్యయా నాడ్యా గచ్ఛన్ ముక్తిం ప్రాప్నోతి. విష్వక్తత య ఇతరనాడ్యస్తు ఉత్క్రమణమాత్రే ప్రభవన్తి - నత్వమృతత్వసాధనీభూతోర్ధ్వగతావిత్యర్థః. యద్వా - విష్వగుత్క్రమణే - అన్యోత్క్రమణే అన్యా నాడ్య ఉపయుజ్యన్త ఇత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే షష్ఠఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— *అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుక్తం. తత్ర కోఽసౌ సమ్ప్రసాదః, కథం వా తస్యాధిగమః - యథాఽసావస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, యేన లక్షణేనాభినిష్పద్యతే - స కింలక్షణ ఆత్మా, సమ్ప్రసాదస్య చ దేహసమ్బన్ధీని రూపాణి - తతో యదన్యత్కథం స్వరూపం, ఇత్యేతేఽర్థా వక్తవ్యా ఇత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే. ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థా విద్యాస్తుత్యర్థా చ - రాజసేవితం పానీయమితివత్. *య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః - యస్యోపాసనాయోపలబ్ధ్యర్థం హృదయపుణ్డరీకమభిహితం, యస్మిన్కామాః సమాహితాః సత్యా అనృతాపిధానాః, యదుపాసనసహభావి బ్రహ్మచర్యం సాధనముక్తం, ఉపాసనఫలభూతకామప్రతిపత్తయే చ మూర్ధన్యయా నాడ్యా గతిరభిహితా, - సోఽన్వేష్టవ్యః - శాస్త్రాచార్యోపదేశైర్జ్ఞాతవ్యః - స విశేషేణ జ్ఞాతుమేష్టవ్యః - విజిజ్ఞాసితవ్యః - స్వసంవేద్యతామాపాదయితవ్యః. కిం తస్యాన్వేషణాద్విజిజ్ఞాసనాచ్చ స్యాదితి. ఉచ్యతే (స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్) యస్తమాత్మానం యథోక్తేన ప్రకారేణ శాస్త్రాచార్యోపదేశేనాన్విష్య విజానాతి - స్వసంవేద్యతామాపాదయతి. తస్యైతత్సర్వలోకకామావాప్తిః - సర్వాత్మతాఫలం భవతీతి హ - కిల ప్రజాపతిరువాచ. అన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి చైష నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిః. ఏవమన్వేష్టవ్యో విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యర్థః. దృష్టార్థత్వాదన్వేషణవిజిజ్ఞాసనయోః. దృష్టార్థత్వం చ దర్శయిష్యతి * నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యసకృత్. పరరూపేణ చ దేహాదిధర్మైరవగమ్యమానస్యాత్మనః స్వరూపాధిగమే విపరీతాధిగమనివృత్తిర్దృష్టం ఫలమితి నియమార్థైవాస్య విధేర్యుక్తా - నత్వగ్నిహోత్రాదీనామివాపూర్వవిధిత్వమిహ సమ్భవతి. ౧

ఆ.— దహరవిద్యాయాముపాస్యస్తుత్యర్థముక్తమనువదతి (అథేతి) - వివేకానన్తర్యం - అథశబ్దార్థో వ్యాఖ్యాతః. శరీరాత్సముత్థానం - తస్మిన్నహంమమాభిమానత్యాగః. స్వరూపం విశినష్టి (ఏష ఇతి) ఉక్తికర్తృత్వమాచార్యస్య దర్శితమేవ. ప్రాణో వా సమ్ప్రసాదః - విజ్ఞానాత్మా వేతి సంశయాత్పృచ్ఛతి (తత్రేతి) - ప్రకృతం వాక్యం సప్తమ్యర్థః. తస్య చ సమ్ప్రసాదస్య పరమాత్మవిషయం జ్ఞానం కేనోపాయేన భవతీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (కథం వేతి). కిం తస్య పరమాత్మాధిగమే నేత్యాశఙ్క్యాహ (యథేతి) - తథాభూతస్యాధిగమః కథమితి సమ్బన్ధః. అభినిష్పద్యమానరూపస్యాత్మా సవిశేషః - నిర్విశేషో వేతి ప్రశ్నాన్తరం కరోతి (యేనేతి). ఆత్మనో హి సచ్చిదానన్దైకతానాదన్యాని రూపాణి దృశ్యమానాని శరీరసమ్బన్ధప్రయుక్తాని, తథా చ తతః - శరీరాదుపాధేర్యదన్యత్ - తస్య స్వరూపం కథం సర్వప్రమాణాప్రతిపన్నమస్తీతి ప్రశ్నాన్తరమాహ (సమ్ప్రసాదస్య చే

PLEADER TIRUPATI

ఉ.—— తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామానితీన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః. ౨

తి). ఏవమేషాం ప్రశ్నానాముత్తరముత్తరగ్రన్థః ప్రవర్తయతి (ఇత్యేతేఇతి) । ప్రజాపతేరిన్ద్రవిరోచనయోశ్చ సంవాదరూపాయా అత్రాఖ్యాయికాయాః ప్రయోజనమాహ (ఆఖ్యాయికాత్వితి)- శిష్యస్య విద్యాగ్రహణే, గురోస్తస్యాః సమ్యక్ప్రదానే, చ యో విధిః- శ్రద్ధాతపాదిప్రకారః. తత్ప్రదర్శనార్థేతి యావత్. యద్వా- విద్యాయాః గ్రహణం- స్వీకరణం, తస్య సమ్ప్రదానే- లబ్ధాసపాత్రే శిష్యే దృశ్యతే- తస్య విధిః- ప్రకారాదర్శనార్థః. తత్ప్రదర్శనార్థేత్యర్థః. ఆఖ్యాయికాయాః స్తావకత్వమాహ (విద్యేతి) ప్రజాపతినా ప్రోక్తా, దేవైరసురైశ్చ ప్రార్థితా, ఇన్ద్రవిరోచనాభ్యాం దేవాసురాధిపతిభ్యాం బహుకాలసేవయా ప్రతీక్షితా, దేవరాజేన చ కథంచిత్ప్రాప్తా,- తస్మాన్మహార్హా- ఇయం విద్యేతి- తస్యాః స్తుత్యర్థా ఆఖ్యాయికేత్యర్థః. సుహృద్భిరుపాసితస్యాత్మనోఽన్వేష్టవ్యత్వమాహ (రాజసేవితమితి) యస్మాదయముపాధివిశేషం చైతన్యం- తదేవ నిరుపాధికమీశ్వరమిత్యభిప్రేత్య ఉత్తరగ్రన్థేన ప్రాప్తేన ప్రజాపతివాక్యం వ్యాకరిష్యమాణత్వాత్ (యత్రాత్మేతి). తత్ర సోఽన్వేష్టవ్య ఇతి వాక్యేన శబ్దార్థమాహ (యస్త్వితి). ఉపాసనమవికిమధికృత్యవేద్యో యుపాదా (ఉపలబ్ధవ్యమితి)- తస్మైవ తత్- ఫలముపసమ్పన్నః. కథం నిర్గుణవిద్యాయాః సర్వలోకకామావాప్తిఫలమిత్యాశఙ్క్యాహ (సర్వాత్మకత్వేతి)- పరస్యైవ భూమస్వరూపత్వాత్ భూమ్నః స్వరూపేణావస్థితిరిత్యర్థః. ప్రజాపతివాక్యాత్ప్రతీయమానవిధిస్వరూపమాహ (అన్వేష్టవ్య ఇతి). ఏవంకారణస్య న కర్తవ్యం దర్శయతి (నాపూర్వవిధిరితి)- శబ్దాదేవ విద్యోదయోఽత్రోపదిష్టత్వాదపూర్వవిధిరగ్నిహోత్రాదివిధివన్న సమ్భవతీత్యర్థః. కథమిహ నియమవిధిరపి స్యాదపూర్వవిధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి)- మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారప్రాబల్యాదనాత్మాభినివేశస్య ప్రాప్తత్వాత్ స్వాభావ్యాదాత్మాన్వేషణమేవ కార్యమితి నియమ ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ నియమవిధిరేవ - నాపూర్వవిధిరిత్యాహ (దృష్టార్థత్వాదితి)- అన్వేషణవిజిజ్ఞాసనాభ్యాం సాధనముక్తం- తస్య చ విద్యాద్వారాఽవిద్యానివృత్తిర్దృష్టమేవ ఫలం అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్ధేతుత్వావగమాత్. తథా చాత్ర నాపూర్వవిధేరవకాశోఽస్తీత్యర్థః. తయోర్దృష్టఫలత్వే వాక్యశేషమనుకూలయతి (దృష్టార్థత్వంచేతి)- కథమసకృత్ప్రయుక్తస్య పదార్థస్యోపదేశేఽన్వేషణాదేర్దృష్టఫలతేత్యాశఙ్క్య దేహాభిమానినామనాత్మజ్ఞానానామనుమానాచ్చ మనుష్యత్వాది భ్రమనివృత్తిప్రసిద్ధ్యర్థమిత్యాహ (పరమాపనేతి). అన్వేషణాదేర్దృష్టఫలత్వే ఫలితమాహ (ఇతి నియమార్థతేతి) అపూర్వవిధిత్వం- తద్విషయత్వమితి యావత్. ఇతి- అన్వేషణాదేరుక్తిః. అస్మిన్ హ్యన్యత్రాన్వేషణాదేరత్వప్రాప్తత్వాత్ప్రశస్త్యాదిత్యర్థః. ౧

రం.—— ఏవం దహరవిద్యాం సమాప్య తదఙ్గభూతాం ప్రత్యగాత్మవిద్యాం ప్రస్తౌతి (య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసఇత్యాది) (య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి హ ప్రజాపతిరువాచ) అత్ర అనుబుధ్యేతి వాక్యార్థజ్ఞానముచ్యతే. విజానాతీత్యాదేరనుభవసిద్ధాన్తేనాభిహితం. శిష్టంస్పష్టం. ౧

శం.—— (తద్ధోభయ ఇత్యాది) ఆఖ్యాయికాప్రయోజనముక్తం. తద్ధ- కిల ప్రజాపతేర్వచనముభయే దేవాసురాః - దేవాశ్చాసురాశ్చ దేవాసురాః. అను- పరమ్పరాగతం స్వకర్ణగోచరాపన్నమనుబుబుధిరే- అనుబుద్ధవన్తః. తే చైతత్ప్రజాపతివచో బుద్ధ్వా కిమకుర్వన్నితి. ఉచ్యతే- తే హోచుః - ఉక్తవన్తోఽన్యోన్యం దేవాః స్వపరిషద్యసురాశ్చ. హన్త- యద్యనుమతిర్భవతాం. ప్రజాపతినోక్తం తమాత్మానమన్విచ్ఛామః- అన్వేషణం కుర్మః. యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి, సర్వాంశ్చ కామాన్,. ఇత్యుక్త్వా ఇన్ద్ర ఏవ- రాజైవ స్వయం దేవానామితరాన్ దేవాన్ భోగోపకరణం చ సర్వం స్థాపయిత్వా శరీరమాత్రేణైవ ప్రజాపతిం ప్రత్యభిప్రవవ్రాజ- ప్రగతవాన్. తథా - విరోచనోఽసురాణాం. విన యోఽనుగుణోఽభినన్దన్యా, ఇత్యేతద్దర్శయతి త్రైలోక్యరాజ్యాచ్చ గురుతరా విద్యేతి- యతో దేవాసురరాజౌ మహార్హభోగార్హౌ సన్తౌ తథా గురుమభ్యుపగతవన్తౌ. తౌ హ- కిలాఽసంవిదానావేవ- అన్యోన్యం సంవిదమకుర్వాణౌ. విద్యాఫలం ప్రత్యన్యోన్యమీర్ష్యాం దర్శయన్తౌ సమిత్పాణీ- సమిద్భారహస్తౌ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః- ఆగతవన్తౌ. ౨

ఆ.—— ఇదానీమాఖ్యాయికాం వ్యాఖ్యాతుం * ఆఖ్యాయికా తు విద్యాగ్రహణసమ్ప్రదానవిధిప్రదర్శనార్థేత్యాదినోక్తం స్మారయతి (తద్ధేతి). అవతారితాఖ్యాయికాక్షరాణి వ్యాచష్టే (తద్ధేత్యాదినా). కిమితీన్ద్రవిరోచనౌ విద్యార్థినావపి పరికరం పరిత్యజ్య శరీరమాత్రేణ ప్రజాపతిం ప్రగతవన్తౌ- తత్రాహ (వినయేనేతి). తయోరుక్తరూపగతివశాదేవ దర్శితమర్థాన్తరం కథయతి (త్రైలోక్యేతి)- విద్యేతి - దర్శయతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్యాః గురుతరత్వే హేతుమాహ (యత ఇతి)- సంవిదం- మైత్రీం. ౨

రం.—— (తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే) తత్ - ప్రజాపతివచనం పరమ్పరయా దేవా అసురాశ్చ ఉభయేఽపి అనుబుబుధిరే- శ్రుతవన్త ఇత్యర్థః. (తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానిత్యాది) అన్విచ్ఛామః - అవగచ్ఛామ ఇత్యర్థః, శిష్టంస్పష్టం. (ఇన్ద్రో హైవ దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం) దేవానాం మధ్యే ఇన్ద్రః, అసురాణాం మధ్యే విరోచన, శ్చ

ఉ.—— తౌ హ ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి తౌ హోచతుర్య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పస్సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యస్స సర్వాగ్ంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాగ్ంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి భగవతో వచో వేదయన్తే తమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి. ౩

§ తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ.......................... ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమః ఖణ్డః.

ప్రజాపతిసమీపం గన్తుం ప్రస్థితావిత్యర్థః. (తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసమీపమాజగ్మతుః) అసంవిదానౌ - పరస్పరాసూయయా పరస్పరసమ్మన్త్రణమకుర్వన్తావిత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. ౨

శం.—— తౌ హ గత్వా ద్వాత్రింశతం వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యమూషతుః- ఉషితవన్తౌ. అభిప్రాయజ్ఞః ప్రజాపతిస్తావువాచ. కిమిచ్ఛన్తౌ- ప్రయోజనమభిప్రేత్యేచ్ఛన్తావవాస్తం- ఉషితవన్తౌ యువామితి. ఇత్యుక్తౌ తౌ హోచతుః, య ఆత్మేత్యాది భగవతో వచో వేదయన్తే శిష్టాః- అతస్తం- ఆత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి. యద్యపి ప్రాక్ప్రజాపతేస్సమీపాగమనాదన్యోన్యమీర్ష్యాయుక్తావభూతాం - తథాపి విద్యాప్రాప్తిప్రయోజనగౌరవాత్త్యక్తరాగద్వేషమోహేర్ష్యాదిదోషావేవ భూత్వోషతుర్బ్రహ్మచర్యం ప్రజాపతౌ. తేనేదం ప్రఖ్యాపితమాత్మవిద్యాగౌరవం. ౩

ఆ.—— తమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తావవాస్వేతి వక్తవ్యేప్యవాస్తమితి ప్రజాపతివచోఽనుకర్షణమాత్రమితి ద్రష్టవ్యం. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్మిథో వైరిణోః కథమేకత్రావస్థానం చిరమాసీదిత్యాశఙ్క్యాహ (యద్యపీతి). దేవాసురరాజయోః స్వభావతో వైరిణోరపి విద్యార్థిత్వేన చిరమేకత్ర బ్రహ్మచర్యవాసేన సూచితమర్థం దర్శయతి (తేనేతి). ౩

రం.—— (తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుః) ద్వాత్రింశద్వర్షాణి శుశ్రూషాపరౌ భూత్వా బ్రహ్మచర్యం చేరతురిత్యర్థః. (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ కిమిచ్ఛన్తావవాస్తమితి) కిం ప్రయోజనముద్దిశ్య ఉషితవన్తావితి పృష్టవానిత్యర్థః. (తౌ హోచతుః య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యాది) య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదిహి భగవతః - పూజ్యస్య తవ వచో వేదయన్త ఐతిహ్యరూపేణ జనాః. తమిచ్ఛన్తావవాస్తం- తజ్జ్ఞానమిచ్ఛన్తావావాం బ్రహ్మచర్యముషితవన్తావితి తౌ ప్రజాపతిం ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అవాస్తమితి పురుషవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. ౩

శం.—— తౌ- ఏవం తపస్వినౌ శుద్ధకల్మషౌ యోగ్యావుపలక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ హ. య ఏషోఽక్షిణి పురుషో నివృత్తచక్షుర్భిర్నిర్మృదితకషాయైర్దృశ్యతే యోగిభిర్ద్రష్టా- ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిగుణః- యమవోచం పురాఽహం, యద్విజ్ఞానాత్సర్వలోకకామావాప్తిః,- ఏతదమృతం భూమాఖ్యం. అత ఏవాభయం. అత ఏవ బ్రహ్మ- వృద్ధతమమితి. అథైతత్ప్రజాపతినోక్తం అక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి వచః శ్రుత్వా ఛాయారూపం పురుషం జగృహతుః. గృహీత్వా చ ద్రఢీకరణాయ ప్రజాపతిం పృష్టవన్తౌ- అథ యోఽయం భగవోఽప్సు పరిఖ్యాయతే- పరి- సమన్తాద్జ్ఞాయతే, యశ్చాయమాదర్శే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బాకారః పరిఖ్యాయతే ఖడ్గాదౌ చ,- కతమ ఏషః- ఏషాం భగవద్భిరుక్తః కిం వై ఏక ఏవ సర్వేష్వితి. ఏవం పృష్టః ప్రజాపతిరువాచ- ఏష ఉ ఏవ- యశ్చక్షుషి ద్రష్టా మయోక్త ఇత్యేతన్మనసి కృత్వా ఏషు సర్వేషు మధ్యేషు పరిఖ్యాయత ఇతి హోవాచ. నను కథం యుక్తం శిష్యయోర్విపరీతగ్రహణమనుజ్ఞాతుం ప్రజాపతేర్విగతదోషస్యాచార్యస్య సతః. సత్యమేవం- నానుజ్ఞాతుం. తథాప్యాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వబోద్ధృత్వౌ హీన్ద్రవిరోచనౌ తథైవ చ ప్రథితౌ లోకే- తౌ యది ప్రజాపతినా మూఢౌ యువాం విపరీతగ్రాహిణావిత్యుక్తౌ స్యాతాం- తతస్తయోశ్చిత్తదుఃఖం స్యాత్. తజ్జనితాచ్చ చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నశ్రవణగ్రహణావధారణం ప్రత్యుత్సాహవిఘాతస్స్యాత్. అతో రక్షణీయౌ శిష్యావితి, మన్యతే ప్రజాపతిర్గృహీతాం తావత్- తదుదశరావదృష్టాన్తేనాపనేష్యామీతి, చ. నను నయుక్తమేష ఉ ఏవేత్యనృతం వక్తుం. న చానృతముక్తం. కథం. ఆత్మనోక్తోఽక్షిపురుషో మనసి సన్నిహితతరశ్శిష్యగృహీతాచ్ఛాయాత్మనః, సర్వేషాం చాభ్యన్తరః,- *సర్వాన్తర ఇతి శ్రుతేః. తమేవావోచత్- ఏష ఉ ఏవేతి. అతో నానృతముక్తం ప్రజాపతినా.. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

---

§ పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

ఆ.— శుద్ధకల్మషా - ప్రక్షాళితదోషావిలియావత్. పురుషః - ద్రష్టేతిసమ్బన్ధః. అస్మదాదిభిస్తత్ర ద్రష్టాదృష్టో నాస్తీత్యాశఙ్క్యాహ (నివృత్తేతి) ఇన్ద్రియాణాంవిషయేభ్యోవైముఖ్యే హేతుమాహ (మృదితేతి) - యోగిభిః - సమాధినిష్ఠైః. అన్తర్దృష్టిభిరితియావత్. *య ఆత్మేత్యాదివాక్యేనాస్యైకవాక్యతాం దర్శయతి (ఏష ఇతి) భూమవిద్యయా చాస్యైకవాక్యత్వం సూచయతి (భూమాఖ్యమితి) - ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః. ఉక్తేర్థే వాక్యం పాతయతి (అథయోయమితి) - ప్రశ్నార్థో ఽథశబ్దః. ఇతిశబ్దస్సమాప్త్యర్థః. యశ్చక్షురుపలక్షితో ద్రష్టా - ఏష ఏవ మయోక్తో ఽపహతపాప్మత్వాదిధర్మవానాత్మా - యువాభ్యాం పునరన్యథాగృహీతమిత్యనిపాతేన సూచయన్నుక్తవాన్ ప్రజాపతిరిత్యాహ (ఏవమితి) ప్రజాపతిశ్చేదేవముక్తవాన్ - కథం తర్హి తయోర్వైముఖ్యం న నివృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఏతదితి) - యథోక్తవచోరూపం వస్త్వితియావత్ * యత్ప్రజాపతినా మనసి నిహితం - తత్ప్రకటీకర్తుం చోదయతి (నన్వితి) శిష్యశిష్యగతం విపరీతగ్రహణమాచార్యేణానుజ్ఞాతుమయుక్తమిత్యఙ్గీకృత్య ప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (సత్యమేవమితి) కథం తర్హి తయోర్విపరీతగ్రహణమపనేతవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (గృహీతామితి) తావత్ - విపరీతమితి శేషః. చకారేణ క్రియాపదమనుకృష్యతే. *యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి న్యాయేన సర్వేషాం మృషావాదిత్వం స్యాదితి శఙ్కతే (నన్వితి) ప్రాజాపత్యమభిప్రాయమేవ ప్రకటయన్నతిప్రసక్తం పరిహర్తుం తదీయమనృతవాదిత్వం దూషయతి (నచేతి). తదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) - శిష్యాభ్యాం గృహీతో యో ఽయమాత్మా - తతస్సకాశాదాత్మనా - స్వేనైవ ప్రజాపతినోక్తో యో ఽన్యశ్చక్షుష్యుపలక్షితో ద్రష్టా - స మనసి ప్రజాపతేస్సన్నిహితతరః. అతస్స ఏవ చ తేనోక్త ఇత్యర్థః. ఇతశ్చ ద్రష్టా ప్రజాపతేర్మనసి సన్నిహితతర ఇత్యాహ (సర్వేషాం చేతి) ప్రజాపతేర్మనసి ద్రష్టుస్సన్నిహితత్వే ఽపి కథం తస్య నమృషావాదిత్వం - అత ఆహ (తమేవేతి) ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ య ఏషో ఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచ ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) అత్ర య ఏషో ఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి నేహాక్షిపురుషః పరమాత్మా - * ఏతం త్వేవ తే భూయో ఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య స్వప్నాద్యవస్థానామభిధానాత్. న చాయం ఛాయాదిపురుషః ప్రజాపతినోపదిశ్యతే - ఆత్మజిజ్ఞాసయోపసన్నయోస్తయోస్తదుపదేశాయోగాత్, ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వాద్యయోగాచ్చ. అతో ఽత్ర ప్రజాపతినా ప్రత్యగాత్మైవోపదిశ్యతే. న చేహ జీవస్యాక్షిణి స్థితిరుపదిశ్యతే - అపిత్వక్షిప్రసాదవికారాభ్యాం జీవస్య స్థితిగతీ సంసూచ్యేతే- అతో ఽక్ష్ణో జీవస్థితిగతిసూచకత్వాదక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుక్తం. కర్మణస్సామర్థ్యసూచకత్వాభిప్రాయేణాస్మిన్కర్మణ్యయం దృష్ట ఇతి వచనవత్. తతశ్చ గృహే స్థిత్వా నిర్గచ్ఛన్ పురుషో యథా గృహాదన్యః- ఏవం శరీరే స్థితిగతిమానాత్మాపి శరీరాదన్య ఇత్యుక్తం భవతి. అమృతమితి- అతిశయసుఖరూపత్వం, అభయమితి- దుఃఖాసమ్భిన్నత్వం, బ్రహ్మేతి- అసఙ్కుచితవిజ్ఞానతయా బృహత్త్వం చోక్తమితి వ్యాసార్యైరుక్తం. (అథ యో ఽయం భగవో ఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇతి) ఏవం ప్రత్యగాత్మని ప్రజాపతినోపదిష్టే ఛాయాపురుష ఆత్మేత్యుపదిష్ట ఇతి భ్రాన్త్యా స్వగృహీతచ్ఛాయాపురుషాత్మత్వదృఢీకరణాయ జలాదర్శాదిప్రతిబిమ్బాపృష్టిః ప్రతిబిమ్బాభిన్న ఆత్మైవ - ఉత తద్భిన్నో ఽనాత్మేత్యభిప్రాయేణ పప్రచ్ఛతురిత్యర్థః. ఏవం తాభ్యాం పృష్టః ప్రజాపతిస్తయోర్భ్రాన్తిమనిరాకుర్వన్నేవాహ (ఏష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇతి స హోవాచ) యశ్చక్షుషి దృశ్యత్వేన మయోక్తః- స ఆత్మా సర్వాన్తరో జలాదిష్వపి సన్నభిద్యత ఇత్యుత్తరం దదావిత్యర్థః. శిష్యభ్రాన్తిమనిరాకృత్య తద్భ్రాన్తిదృఢీకరణాయేత్థముత్తరం దదత ఆచార్యస్యాయమభిప్రాయః - సురాసురేన్ద్రావిన్ద్రవిరోచనౌ స్వాత్మన్యధ్యారోపితపాణ్డిత్యమహత్త్వాతిశయౌ తథైవ జగతి ప్రసిద్ధౌ చ. తద్యది యువాం భ్రాన్తావితి బ్రూయాం- తదా చిత్తావసాదాత్పునః ప్రశ్నగ్రహణధారణేషు భగ్నోత్సాహౌ స్యాతాం. అతో యథాశ్రుతప్రశ్నమాత్రస్యోత్తరమిదానీం వక్తవ్యమితి. అనేన చోత్తరేణ పూర్వోత్పన్నప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో దృఢీభవతీతి చేత్- దృఢీభూతో ఽపి స భ్రమః ఉదశరావనిరీక్షణనియోజనోపాయేనాపనేష్యత ఇతి చ. అత ఏవ తద్భ్రమాపనయనార్థమేవ * ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితి ఉదశరావావేక్షణే తౌ నియయోజ. అత్ర వ్యాసార్యైః ఏతాదృశాభిప్రాయకల్పనస్యాతిక్లిష్టత్వాత్ * యో ఽయం భగవో ఽప్సు పరిఖ్యాయతే యశ్చాయమాదర్శే కతమ ఏష ఇత్యేష ఉ ఏవైషు సర్వేష్వన్తేషు పరిఖ్యాయత ఇత్యేతావాన్సర్వో ఽంశో ఽపి ప్రశ్న ఏవ. ప్రశ్నవాక్యమధ్యగత ఇతిశబ్దః ప్రశ్నాన్తే నివేశితవ్యః. ఇతి స హోవాచేత్యేతదుత్తరస్యోదశరావబ్రాహ్మణస్య శేషభూతం. *ఉదశరావ ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో న విజానీథస్తన్మే ప్రబ్రూతమితీతి హోవాచేత్యుత్తరేణాన్వయః. తత్ర చైక ఇతిశబ్దస్సమాప్తిద్యోతకః. అన్యస్తు ప్రకారవచనః. అథవా- * కతమ ఏష ఇతీత్యత్ర ఇతిశబ్దో వక్ష్యమాణవచనః. అన్యత్ర తూక్తవచనః. యద్వా - ప్రశ్నవాక్యే ప్రథమ ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ద్వితీయస్తు ప్రశ్నసమాప్తిద్యోతకః. స హోవాచేతి తూత్తరశేషభూతం. ప్రబ్రూతమితి స హోవాచేత్యన్వయ ఇత్యేవం నేతిశబ్దద్వయవైయర్థ్యమిత్యభిప్రేత్య * ప్రజాపతిహృదయానభిజ్ఞానేన ఛాయాపురుష ఉపదిష్ట ఇతి మత్వా పునః పప్రచ్ఛతుః- యో ఽయం భగవో ఽప్సు పరిఖ్యాయత ఇత్యాదినా. సర్వేష్వన్తేషు - నేత్రాదిస్థానేషు పరిఖ్యాయతే- కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇత్యుక్తం. చక్షురాదిప్రతిబిమ్బ ఏవాత్మేతి స్వగ్రహణదార్ఢ్యార్థం పునరపి ప్రపచ్ఛతురితి భావః. అప్సు పరిఖ్యాయతే, ఆదర్శే పరిఖ్యాయతే, ఇతి- ఏవం ప్రకారేణ జలాదిష్వన్తేషు- స్థానేషు యో దృశ్యతే- స నేత్రే దృశ్యమాన ఏషః- భవదుక్త ఏవ కిం- ఉతాన్యః. కతమ ఏష ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాసార్యాణామభిప్రాయః........ ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే సప్తమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— ఉదశరావఆత్మానమవేక్ష్యయదాత్మనోనవిజానీథస్తన్మేప్రబ్రూతమితితౌహోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతేతౌహప్రజాపతిరువాచకింపశ్యథఇతితౌహోచతుః సర్వమేవేదమావాంభగవఆత్మానంపశ్యావఆలోమభ్యఆనఖేభ్యః ప్రతిరూపమితి. ౧

తౌహప్రజాపతిరువాచసాధ్వలఙ్కృతౌసువసనౌపరిష్కృతౌభూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామితితౌహసాధ్వలఙ్కృతౌసువసనౌపరిష్కృతౌభూత్వోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతేతౌహ ప్రజాపతిరువాచకింపశ్యథఇతి. ౨

శం.— తథాచతయోర్విపరీతగ్రహణనివృత్త్యర్థంహ్యాహ- ఉదశరావే - ఉదకపూర్ణశరావాద్యావాత్మానమవేక్ష్యానన్తరంయత్తత్రాత్మానంపశ్యన్తౌనవిజానీథః- తన్మే- మమప్రబ్రూతం- ఆచక్షీయాథాం. ఇత్యుక్తౌతౌహతథైవోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతే-అవేక్షణంచక్రతుః. తథాకృతవన్తౌతౌహ ప్రజాపతిరువాచ- కింపశ్యథఇతి. ననుతన్మేప్రబ్రూతమిత్యుక్తాభ్యాముదశరావేఽవేక్షణంకృత్వాప్రజాపతయేననివేదితం- ఇదమావాభ్యాంనవిదితమితి. అనివేదితేచాజ్ఞానహేతౌహప్రజాపతిరువాచకింపశ్యథఇతి. తత్రకోఽభిప్రాయఇతి. ఉచ్యతే- నైవతయోరిదమావయోరవిదితమిత్యాశఙ్కాఽభూత్- ఛాయాత్మన్యాత్మప్రత్యయోనిశ్చితఏవాసీత్-యోనవక్ష్యతి *తౌహశాన్తహృదయౌప్రవవ్రజతురితి. నహ్యనిశ్చితేఽభిప్రేతార్థేప్రశాన్తహృదయత్వముపపద్యతే. తేననోచతురిదమావాభ్యామవిదితమితి. విపరీతగ్రాహిణౌచశిష్యావనుపేక్షణీయావితిస్వయమేవపప్రచ్ఛ- కింపశ్యథఇతి. విపరీతనిశ్చయాపనయాయచవక్ష్యతి * సాధ్వలఙ్కృతావిత్యేవమాది. తౌహోచతుః. యథైవావాంహేభగవోలోమనఖాదిమన్తౌస్వః- ఏవమేవేదంలోమనఖాదిసహితమావయోఃప్రతిరూపముదశరావేపశ్యావఇతి. ౧

ఆ.— ఇతశ్చప్రజాపతేర్నమృషావాదిత్వమిత్యాహ (తథాచేతి)—ఆత్మానముదశరావేఽవేక్షతం - తత్రాత్మానంపశ్యన్తౌతావదనన్తరంయదాత్మనోనవిజానీథోయువాం- తన్మేప్రబ్రూతమితిసమ్బన్ధః. ప్రజాపతివచనముపక్రమానుకూలంనభవతీతిశఙ్కతే (నన్వితి)• ఉపక్రమమతిక్రమ్యబ్రువాణస్యప్రజాపతేరభిప్రాయమాహ (ఉచ్యతఇతి)• తత్రప్రథమమిన్ద్రవిరోచనాభ్యామిదమవిదితమితి ప్రజాపతింప్రత్యవచనేకారణమాహ (నైవేతి)—ఛాయాత్మని- ఛాయాయాం, తద్వతౌశరీరే, చేన్ద్రవిరోచనయోర్యథాక్రమమాత్మధీరియంనిశ్చితా - ప్రవృత్తేత్యర్థః. తయోస్తత్రాత్మప్రత్యయస్యనిశ్చితత్వేగమకమాహ (యోనేతి)• ప్రవ్రజనేఽపిశాన్తహృదయయోస్తయోఃతస్యప్రత్యయస్యకథంనిశ్చితత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (నహీతి)—తేన - విపరీతగ్రాహిత్వేనేతియావత్. ఉక్తమగృహీత్వావిపరీతంగృహీతవన్తౌతర్హిప్రజాపతినోపేక్షణీయౌ- కుబుద్ధిత్వాదిత్యాశఙ్క్యప్రాజాపత్యమభిప్రాయమాహ (విపరీతగ్రాహిణౌచేతి)• కథమిదం ప్రజాపతేరభిమతమిత్యధిగతం-అతఆహ (విపరీతేతి)• ప్రాజాపత్యేప్రశ్నేదేవాసురరాజయోర్విపరీతగ్రహణమనువదతి (తౌహేతి)• ౧

రం.— (ఉదశరావఆత్మానమవేక్ష్యయదాత్మనోనవిజానీథస్తన్మేప్రబ్రూతమితి) ఉదకపూర్ణేఉదశరావేఆత్మానందృష్ట్వాస్మత్సమ్బన్ధినమనుపపన్నతయాభాసమానంసమ్యగనవగతమంశంయువాంవదతమితీత్యుక్తవానిత్యర్థః. (తౌహోదశరావేఽవేక్షాఞ్చక్రాతే) తౌప్రతిబిమ్బమవలోకితవన్తౌ. అవలోక్యాపిదోషాస్ఫురణాత్తూష్ణీముషితవన్తౌ. తయోరనుపపత్త్యస్ఫూర్తింజ్ఞాత్వాకింపశ్యథఇతిస్వయమేవ ప్రజాపతిరువాచేత్యాహ (తౌహప్రజాపతిరువాచకింపశ్యథఇతి) (తౌహోచతుఃసర్వమేవేదమావాంభగవఆత్మానంపశ్యావఆలోమభ్యఆనఖేభ్యఃప్రతిరూపమితి) ఇదంప్రతిరూపమాత్మానంపశ్యావఇతిప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమమేవోద్ఘాటితవన్తావిత్యర్థః. ౧

శం.— తౌహపునఃప్రజాపతిరువాచఛాయాత్మనిశ్చయాపనయాయ. సాధ్వలఙ్కృతౌ-యథాస్వగృహే-సువసనౌ-మహార్హవస్త్రపరిధానౌపరిష్కృతౌ- ఛిన్నలోమనఖౌచభూత్వోదశరావేపునరీక్షేథామితి. ఇహచనాదిదేశ - యదజ్ఞాతంతన్మేప్రబ్రూతమితి. కథంపునరనేనసాధ్వలఙ్కారాదికృత్వోదశరావావేక్షణేనతయోశ్ఛాయాత్మగ్రహోఽపనీతస్స్యాత్. సాధ్వలఙ్కారసువసనాదీనామాగన్తుకానాంఛాయాకరత్వముదశరావేయథాశరీరసమ్బద్ధానాం-ఏవమేవశరీరస్యాపిఛాయాకరత్వంపూర్వంబభూవేతిగమ్యతే. శరీరైకదేశానాంచలోమనఖాదీనాంనిత్యత్వేనాభిప్రేతానామపిఛిత్తానాంఛాయాకరత్వంపూర్వమాసీత్ - ఛిన్నేషుచనైవలోమనఖచ్ఛాయాదృశ్యతే. అతో- లోమనఖాదివచ్ఛరీరస్యాగమాపాయిత్వంసిద్ధమితిఉదశరావాదౌదృశ్యమానస్య, తన్నిమిత్తస్యచదేహస్య, నాత్మత్వంసిద్ధం; ఉదశరావాదౌఛాయాకరత్వాత్ - దేహసమ్బద్ధాలఙ్కారాదివత్. నకేవలమేతావత్- ఏతేనయావత్కిఞ్చిదాత్మత్వాభిమతం, సుఖదుఃఖరాగద్వేషమోహాది, చకాదాచిత్కత్వాన్నఖలోమాదివదనాత్మేతి ప్రత్యేతవ్యం. ఏవమశేషమిథ్యాగ్రహాపనయనిమిత్తేసాధ్వలఙ్కారాదిదృష్టాన్తే ప్రజాపతినోక్తేఽపితథాకృతవతోరపిఛాయాత్మవిపరీతగ్రహోనాపజగామయస్మాత్- తస్మాత్స్వదోషేణైవకేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానావిన్ద్రవిరోచనావభూతామితిగమ్యతే. తౌ- పూర్వవదేవదృఢనిశ్చయౌపప్రచ్ఛ- కింపశ్యథఇతి. ౨

ఆ.— తదపనయనప్రకారంసూచయతి (తౌహపునరితి)—ఛాయాయాంతద్వతౌచదేహేతయోరాత్మనిశ్చయోయః- తస్యనిరాసాయేతియావత్. ఇహచేతి- పర్యాయోక్తిః. నాదిదేశ- తత్ప్రయోజనాభావాదిత్యర్థః. ఉక్తోదాహరణేనఛాయాయాందేహేచేన్ద్రవిరోచనయోరాత్మ

ఉ.— తౌ హోచతుర్యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవః సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతావిత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః. ౩

ప్రత్యగ్దృష్టిర్నాపనీతా భవతీతి శఙ్కతే (కథమితి)॰ ఛాయాయాస్తత్కారణస్య చాగన్తుకత్వాదనాత్మత్వమత్ర వివక్షితమిత్యుత్తరమాహ (సాధ్వలఙ్కృతేతి) పూర్వం- ఉదకాదిసమ్బద్ధావస్థాయామితి యావత్. వ్యభిచారిత్వాచ్ఛాయాతత్కారణయోరేవానాత్మత్వమిత్యాహ (శరీరైకదేశానామితి)॰ ఉపపత్తిభ్యాం సిద్ధమర్థం నిగమయతి (ఇత్యుదశరావాదావితి)॰ న కేవలం ఛాయాతత్కారణయోరేవానాత్మత్వం - కిన్తూక్తన్యాయేనాహఙ్కారాదీనాం తద్ధర్మాణాం చాత్మీయత్వం ప్రత్యుక్తమితి ప్రసఙ్గాదతిదిశతి (న కేవలమితి)-ఆత్మత్వాభిమతం- అహఙ్కారాదీతి శేషః. మోహాదాత్మీయత్వాభిమతమిత్యధ్యాహార్యం. ఏతేనేతి సూచితమేవ హేతుం దర్శయతి (కాదాచిత్కత్వాదితి)॰ (అనాత్మేతి) అనాత్మత్వమనాత్మీయత్వోపలక్షణార్థం. తస్మింస్తయోర్యథోక్తరీత్యా విపరీతగ్రహణస్యాపగతత్వాత్కిముత్తరేణ ప్రజాపతివాక్యేనేత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవమితి)॰ ౨

రం.— (తౌ హ ప్రజాపతిరువాచ సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భూత్వోదశరావేఽవేక్షేథామిత్యాది) స్పష్టోఽర్థః. ౨

శం.— తౌ- తథైవ ప్రతిపన్నౌ. యథైవేదమితి - పూర్వవత్. యథా సాధ్వలఙ్కారాదివిశిష్టావావాం స్వః - ఏవమేవేమౌ ఛాయాత్మానావితి సుతరాం విపరీతనిశ్చయౌ బభూవతుః. యస్యాత్మనో లక్షణం *య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుక్త్వా పునస్తద్విశేషమన్విష్యమాణయోః * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి సాక్షాదాత్మని నిర్దిష్టే తద్విపరీతగ్రహణయోరుదశరావే సాధ్వలఙ్కారదృష్టాన్తేఽప్యభిహితే- ఆత్మస్వరూపబోధాద్విపరీతగ్రహో నాపగతః- అతః స్వదోషేణ కేనచిత్ప్రతిబద్ధవివేకవిజ్ఞానసామర్థ్యావితి మత్వా యథాభిప్రేతమేవాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతిః- పూర్వవత్. న తు తదభిప్రేతమాత్మానం. * య ఆత్మే త్యాద్యాత్మలక్షణశ్రవణేనాక్షిపురుషశ్రుత్యా చోదశరావాద్యుపపత్త్యా చ సంస్కృతౌ తావత్ మద్వచనం సర్వం పునః పునః స్మరతః - ప్రతిబన్ధక్షయాచ్చ స్వయమేవాత్మవిషయో వివేకో భవిష్యతీతి మన్వానః పునర్బ్రహ్మచర్యాదేశే చ తయోశ్చిత్తదుఃఖోత్పత్తిం పరిజిహీర్షన్ కృతార్థబుద్ధితయా గచ్ఛన్తావప్యుపేక్షితవాన్ ప్రజాపతిః. తౌ హ- ఇన్ద్రవిరోచనౌ శాన్తహృదయౌ- తుష్టహృదయౌ. కృతార్థబుద్ధ్యైవ ప్రవవ్రజతురిత్యర్థః. న తు శమ ఏవ. శమశ్చేత్తయోర్జాతః- విపరీతగ్రహోఽపగతోఽభవిష్యత్. ప్రవవ్రజతుః- గతవన్తౌ. ౩

ఆ.— తథైవేత్యస్య వ్యాఖ్యానం (పూర్వవదితి)-యథైవేదమితి- ప్రతీకగ్రహణం. తద్వ్యాచష్టే (యథేతి)-ఆవాం స్వః- ఇతీదముదాహరణం యథైవేతి సమ్బన్ధః. అక్షివాక్యాదుదశరావవాక్యాత్సాధ్వలఙ్కారవాక్యాచ్ఛాయాతద్ధేతోరన్యతరస్యైవాత్మత్వమభ్యాసాదితి భ్రమాతిశయః - సుతరామిత్యుక్తః. ప్రజాపతివాక్యముత్థాపయతి (యస్యేత్యాదినా)॰ వాక్యవ్యాఖ్యానమతిదిశతి (పూర్వవదితి)॰ ఏషశబ్దేన తయోరభిప్రేతమేవాత్మానం ఛాయాఖ్యం దేహాఖ్యం చ పరామృశ్య ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి)॰ తౌ హ శాన్తహృదయావిత్యాదివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ (య ఆత్మేత్యాదీతి)-సంస్కృతౌ తావత్- భవన్తావితి శేషః. సంస్కృతయోరపి తయోరాత్మవిషయో కథం వివేకో భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ (మద్వచనమితి)॰ ఉపేక్షాయాం కారణాన్తరమాహ (పునరితి)॰ కిమితి శాన్తహృదయత్వం తుష్టహృదయత్వేన వ్యాఖ్యాయతే- హృదయగతశ్శమ ఏవ కిం న వివక్ష్యతే- తత్రాహ (న త్వితి)॰ ౩

రం.— (తౌ హోచతుః యథైవేదమావాం భగవస్సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ స్వ ఏవమేవేమౌ భగవ ఇత్యాది) ఆవాం సాధ్వలఙ్కృతౌ సువసనౌ పరిష్కృతౌ భావ ఇతీదం యథైవ - తథైవ ఇమావపి ప్రతిబిమ్బౌ సాధ్వలఙ్కారాదియుక్తావితి ప్రత్యూచతురిత్యర్థః. అత్ర ఉదశరావావేక్షణాలఙ్కృతదేహప్రతిబిమ్బనిరీక్షణయోర్నియోజనస్య ప్రజాపతేరయమభిసన్ధిః - ఆగమాపాయశాలిద్వాత్రింశద్వర్షబ్రహ్మచర్యదీర్ఘీభూతకేశనఖవస్త్రాలఙ్కారాదిలక్షణదోషగుణయుక్తావవస్థితదేహానుకారిదోషగుణవత్త్వాద్దేహవత్తత్ప్రతిబిమ్బోఽప్యనాత్మా నిరతిశయసుఖత్వదుఃఖాసమ్భిన్నత్వలక్షణామృతత్వాభయత్వశూన్య ఇతి జానీతమితి. ఏవం ద్వివిధనియోజనేఽపి తయోరప్రక్షీణకల్మషతయా దోషాదర్శనేన ప్రతిబిమ్బాత్మభ్రమో నాపనీతః. తతః ప్రజాపతిః భ్రాన్తినివారణార్థం మయా కృతస్య ద్వివిధప్రతిబిమ్బదర్శనస్యాభిప్రాయమిమావప్రక్షీణకల్మషత్వాన్నావగచ్ఛతః- ప్రత్యక్షం యువాం భ్రాన్తావితి వక్తుమపి అనర్హౌ- తదిదానీమేతదీయహృదయానురోధేన ప్రతిబిమ్బమేవ నిర్దిశ్య సర్వాన్తరం పరమాత్మానం మనసి నిధాయ ఏష ఏవాత్మేత్యుపదేశేన తయోరాకాఙ్క్షాం నివర్తయిష్యామి. కాలేన కల్మషే ప్రక్షీణే మద్వచనసన్దర్భస్య సర్వస్యాప్యభిప్రాయం స్వయమేవావగమిష్యత ఇతి విచికిత్సమానౌ పునర్మత్సమీపమాగమిష్యత ఇతి మత్వాహ (ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) స్పష్టోఽర్థః. (తౌ హ శాన్తహృదయౌ ప్రవవ్రజతుః) శాన్తహృదయౌ- నివృత్తాకాఙ్క్షావిత్యర్థః. ౩

ఉ.— తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచాత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి. ౪

తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురో బతేత్యసురాణాం హ్యేషోపనిషత్ప్రేతస్య శరీరం భిక్షయా వసనేనాలఙ్కారేణేతి సంస్కుర్వన్త్యేతేన హ్యముం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఃఖణ్డః.

శం.— ఏవం తయోర్గతయోరిన్ద్రవిరోచనయో రాజ్ఞోర్భాగాసక్తయోర్యథోక్తవిస్మరణం స్యాదిత్యాశఙ్క్య ప్రత్యక్షం, ప్రత్యక్షవచనే నతిరోహిష్యతి దుఃఖం పరిజిహీర్షుస్తౌ దూరం గచ్ఛన్తావన్వీక్ష్య * య ఆత్మాపహతపాప్మేత్యాదివచనవదేతదప్యనయోః శ్రవణగోచరత్వమేష్యతీతి మత్వోవాచ ప్రజాపతిః. అనుపలభ్య యథోక్తలక్షణమాత్మానం, అననువిద్య-స్వాత్మప్రత్యక్షం చాకృత్వా, విపరీతనిశ్చయౌ చ భూత్వే, న్ద్రవిరోచనావేతౌ ప్రవ్రజతః- గచ్ఛేయాతాం. అతో యతరే దేవా వాఽసురా వా- కింవిశేషితేన. ఏతదుపనిషదః-ఆభ్యాం యా గృహీతా ఆత్మవిద్యా- సేయముపనిషద్యేషాం దేవానామసురాణాం వా- త ఏతదుపనిషదః.-ఏవంవిజ్ఞానాః.- ఏతన్నిశ్చయా భవిష్యన్తీత్యర్థః. తే కిం. పరాభవిష్యన్తి- శ్రేయోమార్గాత్పరాభూతాః-బహిర్భూతాః.-వినష్టా భవిష్యన్తీత్యర్థః. స్వగృహం గచ్ఛతోస్సురాసురరాజయోర్యోఽసురరాజః- స హ శాన్తహృదయ ఏవ సన్- విరోచనోఽసురాఞ్జగామ. గత్వా చ తేభ్యః- అసురేభ్యః శరీరాత్మబుద్ధిరూపోపనిషత్- తామేతాముపనిషదం ప్రోవాచ- ఉక్తవాన్- దేహమాత్రమేవాత్మా పిత్రోక్త ఇతి. తస్మాదాత్మైవ- దేహః ఇహ- లోకే మహయ్యః- పూజనీయః. తథా- పరిచర్యః- పరిచరణీయః. తథా- ఆత్మానమేవేహ - లోకే దేహం మహయన్- పరిచరంశ్చ ఉభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చ. ఇహలోకపరలోకయోరేవ సర్వే లోకాః కామాశ్చాన్తర్భవన్తీతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయః. ౪

ఆ.— యది ప్రజాపతిస్తావుపేక్షితవాన్- కిమితి తర్హి తౌ హాన్వీక్ష్యేత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (రాజ్ఞోరితి)- ప్రజాపతిః - ఉవాచేతి సమ్బన్ధః. తర్హి కిమితి తావాహూయ నోక్తవానిత్యాశఙ్క్యాహ (ప్రత్యక్షవచనే నేతి). కర్తృత్వేన సమ్బన్ధార్థముక్తమేవ పునరనువదతి (య ఆత్మేతి). కిమసావూచివానిత్యపేక్షాయామాహ (అనుపలభ్యేతి). యథోక్తం ప్రజాపతివాక్యం శ్రుత్వాపి గచ్ఛతోరిన్ద్రవిరోచనయోర్విరోచనగతమవాన్తరవిశేషమాహ (స్వగృహమితి). పిత్రా తథోక్తత్వేపి కిమస్మాభిస్తత్ర కర్తవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తస్మాదితి) తథా- పూజనీయత్వవదితి యావత్. తథాపి ప్రార్థితా సర్వలోకకామావాప్తిరసిద్ధేత్యాశఙ్క్యాహ (ఇహలోకేతి). ౪

రం.— (తౌ హాన్వీక్ష్య ప్రజాపతిరువాచ) ఏవం తయోః ప్రతినివృత్తయోస్సతోః ప్రజాపతిః భ్రాన్తిగృహీతార్థశ్రద్ధయా ఇమౌ వినష్టావభూతాం - ఇదమపి మద్వచనం * య ఆత్మేతి వచనవత్ కర్ణాకర్ణికయా శృణుతామిత్యభిప్రేత్యోవాచేత్యర్థః. ఉక్తిమేవాహ (అనుపలభ్యాత్మానమననువిద్య వ్రజతో యతర ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి దేవా వాఽసురా వా తే పరాభవిష్యన్తీతి) ఏతావిన్ద్రవిరోచనౌ ఆత్మస్వరూపం శ్రవణమననాభ్యామజ్ఞాత్వా వ్రజతః-గచ్ఛతః. యతరే దేవా వా అసురా వా ఏతదుపనిషదో భవిష్యన్తి - ఉపనిషచ్ఛబ్ద ఉపదేశపరః. అనయోరుపదేశాత్ భ్రాన్తిగృహీతార్థనిశ్చయా యే భవిష్యన్తి- తే పరాభవిష్యన్తి - నిత్యసంసారిణో భవిష్యన్తీత్యర్థః. (స హ శాన్తహృదయ ఏవ విరోచనోఽసురాఞ్జగామ తేభ్యో హైతాముపనిషదం ప్రోవాచ) విరోచనస్తు ప్రాజాపత్యస్య ద్వివిధదేహచ్ఛాయాదర్శననిరోగస్య దేహానుకారిత్వాచ్ఛాయాయా దేహ ఏవాత్మేతి సూచనే తాత్పర్యం, అలఙ్కృతదేహచ్ఛాయాం నిర్దిశ్య * ఏష ఆత్మేత్యుపదేశస్య నీలానీలయోరాదర్శే దృశ్యమానయోర్వాససోర్యన్నీలం - తన్మహార్ఘమితి వచనస్య ఛాయానిమిత్తవాససి వాఽలఙ్కృతదేహే తాత్పర్య, మితి మన్వానో దేహ ఏవాత్మా అలఙ్కారాదిభిః పరిచరణీయ ఇతి నిశ్చిత్య రాజ్యం ప్రాప్య అసురేభ్యస్తథైవోపాదిక్షదిత్యర్థః. (ఆత్మైవేహ మహయ్య ఆత్మా పరిచర్య ఆత్మానమేవేహ మహయన్నాత్మానం పరిచరన్నుభౌ లోకావవాప్నోతీమం చాముం చేతి) ఆత్మైవ- దేహ ఏవ మహయ్యః- పూజ్య ఇత్యర్థః. ఉభౌ లోకావితి- సర్వలోకసుఖానుభవోపి శరీరగత ఏవేతి భావః. శిష్టం స్పష్టం. ౪

శం.— తస్మాత్- తత్సమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తత ఇతీహ- లోకేఽదదానం- దానమకుర్వాణం.-అవిభాగశీలం. అశ్రద్దధానం- సత్కార్యేషు శ్రద్ధారహితం. యథాశక్త్యయజమానం- అయజనస్వభావమాహుః- ఆసురః- అసురః ఖల్వయం- యత ఏవంస్వభావః. బతేతి- ఖిద్యమానా ఆహుః శిష్టాః. అసురాణాం హి- యస్మాదశ్రద్దధానతాదిలక్షణైషోపనిషత్. తయోపనిషదా సంస్కృతాస్సన్తః ప్రేతస్య శరీరం - కుణపం భిక్షయా- గన్ధమాల్యాన్నాదిలక్షణయా, వసనేన- వస్త్రాదిప్రకారేణ, అలఙ్కారాదికరణేన- ధ్వజపతాకాదికరణేనే, త్యేవం సంస్కుర్వన్తి. ఏతేన-కుణపసంస్కారేణాముం- ప్రేత్య ప్రతిపత్తవ్యం లోకం జేష్యన్తో మన్యన్తే. ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— అథహేన్ద్రోఽప్రాప్యైవదేవానేతద్భయం దదర్శయథైవఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరేసాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతిసువసనేసువసనఃపరిష్కృతేపరిష్కృతః ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామేస్రామఃపరివృక్ణేపరివృక్ణోఽస్యైవశరీరస్యనాశమన్వేషనశ్యతినాహమత్రభోగ్యంపశ్యామీతి. ౧

ఆ.— విరోచనసమ్ప్రదాయస్యావిచ్ఛిన్నత్వందర్శయతి (తస్మాదితి)—దేహాత్మవాదస్యాసురత్వాదితియావత్. తత్సమ్ప్రదాయః- తేషాం- విరోచనప్రభృతీనామసురాణాంసమ్ప్రదాయః- దేహాత్మత్వోపదేశః. కిమితిదాతృత్వాదిరహితమాసురమాహురిత్యపేక్షాయామాహ (అసురాణాంహీతి). ప్రకృతోపనిషత్కార్యంకథయతి (తయేతి). … … … … … … … … … … ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— ససమ్ప్రదాయోఽద్యాప్యనువర్తతఇత్యాహ (తస్మాదప్యద్యేహాదదానమశ్రద్దధానమయజమానమాహురాసురోబతేత్యసురాణాంహ్యేషోపనిషత్) యస్మాదసురేభ్యఏవేయముపనిషత్ప్రవృత్తా- తస్మాత్త్యాగదానశ్రద్ధావైముఖ్యహేతుభూతానాస్తిక్యబుద్ధిరసురాణామేవేహ- అతఏవతాదృశంపురుషంజనాఆసురమాహురిత్యర్థః. (ప్రేతస్యశరీరంభిక్షయావసనేనాలఙ్కారేణేతిసంస్కుర్వన్త్యేతేనహ్యముంలోకంజేష్యన్తోమన్యన్తే) యతఏవందేహస్యైవాత్మతయోపచరణీయత్వం- అతఏవప్రేతస్య- మృతస్యశరీరంభిక్షిత్వావస్త్రాలఙ్కారాదిభిఃపూజయన్తి. కుణపసంస్కారేణైవపరలోకజయంమన్యమానాఇత్యర్థః …………………… ౫

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే అష్టమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— అథహ-కిలేన్ద్రోఽప్రాప్యైవదేవాన్దైవ్యాఽక్రౌర్యాదిసమ్పదాయుక్తత్వాద్గురోర్వచనంపునఃపునఃస్మరన్నేవగచ్ఛన్నేతత్-వక్ష్యమాణంభయంఛాయాత్మగ్రహణనిమిత్తందదర్శ- దృష్టవాన్. ఉదశరావదృష్టాన్తేనప్రజాపతినాయదర్థోన్యాయఉక్తః - తదేకదేశోమఘవతఃప్రత్యభాద్బుద్ధౌ- యేనఛాయాత్మగ్రహణేదోషందదర్శ. కథం. యథైవ ఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరేసాధ్వలఙ్కృతేఛాయాత్మాపిసాధ్వలఙ్కృతోభవతి. సువసనేచసువసనః. పరిష్కృతేపరిష్కృతః- యథానఖరోమాదిదేహావయవాపగమేఛాయాత్మాపిపరిష్కృతోభవతి- నఖరోమాదిరహితోభవతి. ఏవమేవాయం- ఛాయాత్మాప్యస్మిఞ్ఛరీరేనఖలోమాదిభిర్దేహావయవత్వస్యతుల్యత్వాదన్ధే- చక్షుషోఽపగమేఽన్ధోభవతి. (స్రామేస్రామః) స్రామఃకిల- ఏకనేత్రః. తస్యాన్ధత్వేనగతత్వాచ్చక్షుర్నాసికావాయస్యసదాస్రవతి- సస్రామః. పరివృక్ణః- ఛిన్నహస్తః. ఛిన్నపాదోవా. స్రామేపరివృక్ణేదేహేఛాయాత్మాపితథాభవతి. తథా- అస్యదేహస్యనాశమన్వేషనశ్యతి. అతోనాహమత్ర - అస్మింశ్ఛాయాత్మదర్శనేదేహాత్మదర్శనేవా- భోగ్యం- ఫలంపశ్యామీతి. ౧

ఆ.— ఏవంవిరోచనగతంవిశేషందర్శయిత్వాదేవరాజగామినంవిశేషమాహ (అథేత్యాదినా). ద్వయోస్తుల్యత్వేపిప్రాజాపత్యవాక్యశ్రవణేదేవరాజస్యైవకథంపథితదనుసన్ధానంవృత్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (దైవ్యేతి). స్మరణఫలమాహ (స్మరన్నేవేతి). ప్రజాపతివచనంస్మరతోపికథమిన్ద్రస్యఛాయాత్మగ్రహణేదోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఉదశరావేతి)- యదర్థః - దేహాదేరనాత్మత్వజ్ఞాపనాయేతియావత్. కాదాచిత్కత్వవ్యభిచారిత్వాదిః- న్యాయః. తదేకదేశః - వ్యభిచారిణోఽనాత్మత్వం. న్యాయైకదేశదృష్టిఫలమాచష్టే (యేనేతి). దోషదర్శనమేవాకాఙ్క్షాద్వారాస్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా). ఉదాహృతేవాక్యేవివక్షితమర్థంకథయతి (యథేతి). పరిష్కృతేపరిష్కృతోభవతీత్యేతద్వ్యాచష్టే (నఖేతి) ఏవమేన- దేహస్యనఖాద్యపగమేఛాయాత్మనోపితదపగమవదిత్యర్థః. శరీరేఽస్మిన్- అన్ధేసతిఛాయాత్మాప్యన్ధోభవతీతిసమ్బన్ధః. కిమితిదేహస్యాన్ధ్యేఛాయాత్మనస్తదిష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (నఖరోమాదిభిరితి)- తైస్సహచక్షురాదీనాంతుల్యత్వాద్దేహావయవత్వస్య, దేహేనఖాద్యభావేఛాయాయామపితదభావాభ్యుపగమా, ద్దేహేచక్షురాద్యభావేపిఛాయాయాంతదభావోయుక్తఇత్యర్థః. స్రామశబ్దస్యాపునరుక్తమర్థం కథయతి (స్రామఃకిలేతి). పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (స్రామఇతి). పారతన్త్ర్యాదనాత్మత్వంఛాయాయాదర్శయిత్వాతత్రైవహేత్వన్తరమాహ (తథేతి). వినాశిత్వాదియుక్తిదర్శనఫలముపసంహరతి (అతఇతి). ౧

రం.— (అథహేన్ద్రోఽప్రాప్యైవదేవానేతద్భయందదర్శ) ఇన్ద్రస్యశుద్ధాన్తఃకరణత్వాత్ దేహాత్మభ్రమోపినాభూత్, సఃస్వరాజ్యం ప్రాప్యదేవేభ్యస్తదుపదేశాత్ప్రాగేవమధ్యేమార్గంప్రతిబిమ్బాత్మన్యపీమం- వక్ష్యమాణందోషమపశ్యదిత్యర్థః. (యథైవఖల్వయమస్మిఞ్ఛరీరేసాధ్వలఙ్కృతేసాధ్వలఙ్కృతోభవతిసువసనేసువసనఃపరిష్కృతేపరిష్కృతః) అయం- దేహప్రతిబిమ్బఇత్యర్థః. పరిష్కృతే- అపాకృతనఖలోమాదికఇత్యర్థః. (ఏవమేవాస్మిన్నన్ధేఽన్ధోభవతి స్రామేస్రామఃపరివృక్ణేపరివృక్ణోఽస్యైవశరీరస్యనాశమన్వేషనశ్యతినాహమత్రభోగ్యంపశ్యామీతి) నాసికాయస్యసదాస్రవతి- సస్రామః. ఛిన్నపాణిపాదః- పరివృక్ణః. ప్రతిబిమ్బస్యబిమ్బభూతశరీరగతసాధ్వలఙ్కృతత్వసువసనత్వపరిష్కృతత్వానువిధాయిత్వవత్ తద్గతాన్ధ్యస్రామ్యపరివృక్ణత్వనాశానువిధాయిత్వావశ్యమ్భావేనామృతత్వాభయత్వాత్మత్వాదికంనసమ్భవతీత్యమన్యతేత్యర్థః. ౧

ఉ.— స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ంహ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృతో భవతి సువసనే సువసనః పరిష్కృతే పరిష్కృత ఏవమేవాయమస్మిన్నన్ధేఽన్ధో భవతి స్రామే స్రామః పరివృక్ణే పరివృక్ణోఽస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ............ ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమః ఖణ్డః.

శం.— ఏవం దోషం దేహచ్ఛాయాత్మదర్శనే చాధ్యవస్య సమిత్పాణిః బ్రహ్మచర్యం వస్తుం పునరేయాయ. తం హ ప్రజాపతిరువాచ. మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః- ప్రగతవానసి విరోచనేన సార్ధం. కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి. విజానన్నపి పునః పప్రచ్ఛ ఇన్ద్రాభిప్రాయాభివ్యక్తయే. *యద్వేత్థ తేన మోపసీదేతి యద్వత్. తథా చ స్వాభిప్రాయం ప్రకటమకరోత్ (యథైవ ఖల్వయమిత్యాది) ౨

ఆ.— దోషం దృష్ట్వా యథోక్తరీత్యా కిం కృతవానిత్యపేక్షాయామాహ (ఏవమితి). సర్వజ్ఞో హి ప్రజాపతిరిన్ద్రాభిప్రాయం జానన్నేవ కిమర్థం ప్రాకృతవత్పృచ్ఛతీత్యాశఙ్క్యాహ (విజానన్నపీతి). ఆచార్యస్య జ్ఞానవతోఽపి శిష్యం ప్రత్యభిప్రాయం విశేషేణ జ్ఞాతుం ప్రశ్నోపపత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (యద్వేత్థేతి). తథా చ - ప్రజాపతిప్రశ్నానురోధేనేతి యావత్. ఇన్ద్రవిషయః స్వశబ్దః. ౨

రం.— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచ) సః- ఇన్ద్రః. ఏయాయ- ప్రజాపతిమితి శేషః. (మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీస్సార్ధం విరోచనేన కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి) హే మఘవన్ శాన్తహృదయః - శాన్తదోషశఙ్కః విరోచనేన సార్ధం యత్ - యస్మాత్త్వం ప్రావ్రాజీః- గతవాన్. సః కిం ప్రయోజనమభిలషన్ పునరాగతోఽసీత్యర్థః. ఆగమ ఇతి గమ్లృదిత్త్వాదఙ్. (స హోవాచ యథైవ ఖల్వయం భగవోఽస్మిఞ్ఛరీరే సాధ్వలఙ్కృతే సాధ్వలఙ్కృత ఇత్యాది) ఉక్తోఽర్థః. ౨

శం.— ఏవమేవేతి చాన్వమోదత ప్రజాపతిః. నను తుల్యేఽక్షిపురుషశ్రవణే దేహచ్ఛాయామిన్ద్రోఽగ్రహీదాత్మేతి - దేహమేవ తు విరోచనః. తత్కిన్నిమిత్తం. తత్ర మన్యతే- యథేన్ద్రస్యోదశరావాది ప్రజాపతివచనం స్మరతో దేవానప్రాప్తస్యైవాచార్యోక్తబుద్ధ్యా ఛాయాత్మగ్రహణం, తత్ర దోషప్రదర్శనం, చాభూత్- న తథా విరోచనస్య. కిం తర్హి. దేహ ఏవ త్వాత్మదర్శనం, నాపి తత్ర దోషదర్శనం బభూవ. తద్వదేవ విద్యాగ్రహణసామర్థ్యప్రతిబన్ధదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షమిన్ద్రవిరోచనయోశ్ఛాయాత్మదేహయోర్గ్రహణం. ఇన్ద్రోఽల్పదోషత్వాత్ - దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థమేవ శ్రద్దధానతయా జగ్రాహ. ఇతరశ్ఛాయాత్మనిమిత్తం దేహం- హిత్వా శ్రుత్యర్థం లక్షణయా జగ్రాహ ప్రజాపతినోక్తోఽయమితి- దోషభూయస్త్వాత్. యథా కిల నీలానీలయోరాదర్శే దృశ్యమానయోర్వాససోర్యన్నీలం- తన్మహార్ఘమితి ఛాయానిమిత్తం వాస ఏవోచ్యతే- న ఛాయా- తద్వద్విరోచనాభిప్రాయః. స్వచిత్తగుణదోషవశాద్ధి వాక్యార్థావధారణం తుల్యేఽపి శ్రవణే ఖ్యాపితం *దామ్యత దత్త దయధ్వమితి దకారమాత్రశ్రవణాచ్ఛ్రుత్యన్తరే. నిమిత్తాన్యపి తదనుగుణాన్యేవ సహకారీణి భవన్తి. (ఏవమేవైష మఘవన్) సమ్యక్త్వయావగతం- న ఛాయాత్మేత్యువాచ ప్రజాపతిః. యో మయోక్త ఆత్మా ప్రకృతః- ఏతమేవాత్మానం తు తే భూయః- పూర్వం వ్యాఖ్యాతమప్యనువ్యాఖ్యాస్యామి. యస్మాత్సకృద్వ్యాఖ్యాతం దోషరహితానామవధారణవిషయప్రాప్తమపి న గృహీతం- అతః కేనచిద్దోషేణ ప్రతిబద్ధగ్రహణసామర్థ్యస్త్వం. అతస్తత్క్షపణీయం. వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యుక్త్వా తథోషితవతే క్షపితదోషాయ తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— శిష్యయోః శ్రవణసామ్యేఽపి ప్రతిపత్తివైషమ్యే నిమిత్తం పృచ్ఛతి (నన్వితి). ఆచార్యమతోపన్యాసద్వారా పరిహరతి (తత్రేతి)- తత్ర - ప్రతిపత్తివిశేషే. దృష్టాన్తేన నిమిత్తవిశేషం దర్శయతి (యథేతి)- ఆచార్యోక్తబుద్ధ్యా - తాత్పర్యేణ ప్రజాపతినా ఛాయాత్మైవోక్త ఇతి భ్రాన్త్యేత్యర్థః. విరోచనస్యేన్ద్రవచ్ఛాయాత్మగ్రహణమాచార్యోక్తబుద్ధ్యా నాభూదిత్యాహ (న తథేతి). కథం తర్హి తస్యాత్మదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (దేహ ఏవేతి)- ఆచార్యేణాత్మా దేహ ఏవోక్త ఇతి బుద్ధ్యా తత్రైవ విరోచనస్యాత్మత్వజ్ఞానమాసీదిత్యర్థః. ఇన్ద్రస్య ఛాయాత్మగ్రహణే దేవానప్రాప్తస్యైవ మార్గమధ్యే దోషదర్శనవద్విరోచనస్యాసురానప్రాప్తస్యాపి దేహాత్మదర్శనే దోషదర్శనం చ న ప్రవృత్తమిత్యాహ (నాపీతి). దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (తద్వదేవేతి). విద్యాగ్రహణోపయికస్య సామర్థ్యస్య ప్రతిబన్ధభూతో యో రాగాదిదోషః - తదల్పత్వాపేక్షమిన్ద్రస్య ఛాయాయామాత్మగ్రహణమిత్యుక్తం వ్యక్తీకరోతి (ఇన్ద్ర ఇతి). యథోక్తదోషభూయస్త్వాపేక్షం గృహీతో విరోచనస్యాభిప్రాయం దృష్టాన్తేన దర్శయతి (యథేత్యాదినా). ఉక్తమర్థం బృహదారణ్యకశ్రుత్యవష్టమ్భేన స్పష్టయతి (స్వచిత్తేతి)- దేవాన్మనుష్యానసురాంశ్చ ప్రతి ప్రజాపతినా దకారో

ఉ.— య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ తద్యద్యపీదగ్ం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

పదేశే సాధారణ్యేన కృతే, తేషాం తదీయశ్రవణే తుల్యేఽపి, తదర్థవిశేషావధారణం స్వచిత్తగుణదోషవశాదేవ బృహదారణ్యకే ఖ్యాపితం - తథేహాపీత్యర్థః. తత్ర వా కథం తుల్యేఽపి శ్రవణేఽర్థవిశేషబుద్ధిః- తత్రాహ (దామ్యతేతి)- అదాన్తా హి వయం స్వభావతః - తేన దామ్యతేత్యస్మాన్ ప్రతి పితోక్తవానితి దేవానాం మతిరావిరాసీత్. స్వభావతో లుబ్ధా వయం- తేన దత్తేత్యస్మాన్ ప్రత్యుక్తవాన్ పితేతి మనుష్యాణాం బుద్ధిరాసీత్. క్రూరా హి వయం స్వభావతః- తేన దయధ్వమిత్యస్మాన్ ప్రజాపతిరూచివానిత్యసురాణాం ప్రతిపత్తిర్బభూవ. తదేవం దకారమాత్రశ్రవణాదాత్మచిత్తానురోధేన విచిత్రా తేషాం మనీషా ప్రవృత్తా- తథేన్ద్రవిరోచనయోరపి భవిష్యతీత్యర్థః. అథేన్ద్రవిరోచనయోర్యుక్తిదర్శనావిశేషాదర్థప్రతిపత్తేరప్యవిశేషస్స్యాదితి చేత్. నేత్యాహ (నిమిత్తాన్యపీతి)- యుక్తిదర్శనాన్యపి స్వచిత్తగుణదోషాల్పత్వబహుత్వాపేక్షాణి - అతస్తయోస్తదపేక్షం ప్రతిపత్తివైషమ్యమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ఇన్ద్రాభిప్రాయం బుద్ధ్వా ప్రజాపతిరనుమోదితవానిత్యుక్తం. ఇదానీమనుమోదనవాక్యం వ్యాకరోతి (ఏవమేవేతి)-ఇన్ద్రాభిప్రాయవిషయ ఏవ శబ్దః. అనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుక్తం శ్రుత్వా శ్రోతుకామముపగతమిన్ద్రం ప్రత్యాహ (యస్మాదితి). ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణీత్యాది) హే మఘవన్. త్వదుక్తం సత్యమేవ. ఉక్తమిమమేవాత్మానం పునరపి త్వదుక్తదోషశూన్యతయా ప్రతిపాదయిష్యామి. అన్తఃకరణశుద్ధ్యర్థమితోఽపి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యం వసేతి ప్రజాపత్యాజ్ఞప్తో మఘవాంస్తథైవ కృతవానిత్యర్థః. (తస్మై హోవాచ) ఏవముషితవతే ఇన్ద్రాయ ప్రజాపతిర్వక్ష్యమాణమువాచేత్యర్థః. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే నవమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— య ఆత్మాఽపహతపాప్మాదిలక్షణః * య ఏషోఽక్షిణీత్యాదినా వ్యాఖ్యాతః- ఏష సః. కోఽసౌ. యః స్వప్నే మహీయమానః- స్త్ర్యాదిభిః పూజ్యమానశ్చరతి- అనేకవిధాన్ స్వప్నభోగాననుభవతీత్యర్థః. (ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యాది) సమానం. స హ - ఏవముక్త ఇన్ద్రశ్శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ. స హాప్రాప్యైవ దేవాన్ పూర్వవదస్మిన్నప్యాత్మని భయం దదర్శ. కథం. తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- స్వప్నాత్మా యః- అనన్ధస్స భవతి. యది స్రామమిదం శరీరం- అస్రామశ్చ స భవతి. నైవైషః- స్వప్నాత్మాఽస్య- దేహస్య దోషేణ దుష్యతి. ౧

ఆ.— పూర్వవత్- ఛాయాత్మదర్శనవదిత్యర్థః. (అస్మిన్నప్యాత్మనీతి)-స్వప్నదృశీత్యర్థః. ఛాయాత్మనశ్శరీరానువిధాయిత్వవన్న స్వప్నదృశస్తదనువిధాయిత్వం- తథా చ కథం పూర్వవద్దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి (కథమిత్యాదినా). ౧

రం.— (య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యః స్వప్నే స్త్ర్యాదిభిః మహీయమానః- పూజ్యమానశ్చరతి- ఏషః- స్వప్నద్రష్టా నిరతిశయసుఖత్వాదిలక్షణామృతత్వాదియుక్త ఆత్మేత్యుక్తవానిత్యర్థః. నాయం పూర్వోక్తదేహగతాన్ధ్యస్రామ్యాద్యనువిధాయిత్వలక్షణదోషదుష్ట ఇతి భావః. (స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తోఽర్థః. తదేవాహ (తద్యద్యపీదం శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధస్స భవతీత్యాది) తదిదం శరీరం యద్యప్యన్ధం భవతి- తథాపి సోఽనన్ధో భవతీతి యోజనా. సః- స్వప్నాత్మా. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— నాప్యస్య వధేన స హన్యతే ఛాయాత్మవత్. న చాస్య స్రామ్యేణ స్రామః స్వప్నాత్మా భవతి. యదధ్యాయాద్యాగమమాత్రేణోపన్యస్తం * నాస్య జరయైతజ్జీర్యత ఇత్యాది- తదిహ న్యాయేనోపపాదయితుముపన్యస్తం. న తావదయం ఛాయాత్మవద్దేహదోషయుక్తః - కిం తు ఘ్నన్తి త్వేవైనం- ఏవశబ్ద ఇవార్థే. ఘ్నన్తీవైనం కేచనేతి ద్రష్టవ్యం. న తు ఘ్నన్త్యేవేతి- ఉత్తరేషు సర్వేష్వివశబ్దదర్శనాత్. నాస్య వధేన హన్యత ఇతి విశేషణాత్ ఘ్నన్తి త్వేవేతి చేత్. నైవం- ప్రజాపతిం ప్రమాణీకుర్వతోఽనృతవాదిత్వాపాదనానుపపత్తేః * ఏతదమృతమిత్యేతత్ప్రజాపతివచనం కథం మృషా కుర్యాదిన్ద్రః స్వయం ప్రమాణీకుర్వన్. నను ఛాయాపురుషే ప్రజాపతినోక్తేఽస్య శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతీతి దోషమధాత్ - తథేహాపి స్యాత్. నైవం. కస్మాత్. * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే మఘవాన్. కథం. అపహతపాప్మాదిలక్షణోపదిష్టే యది ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే - తదా కథం ప్రజాపతిం ప్రమాణీకృత్య పునః శ్రవణాయ సమిత్పాణిర్గచ్ఛేత. జగామ చ - తస్మాన్న ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోక్త ఇతి మన్యతే. తథా చ వ్యాఖ్యాతం- ద్రష్టాఽక్షిణి దృశ్యత ఇతి. తథా- విచ్ఛాదయన్తీవ- విద్రావయన్తీవ. తథా చ- పు

ఉ.— సహసమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ంహ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ తద్యద్యపీదం భగవః శరీరమన్ధం భవత్యనన్ధః స భవతి యది స్రామమస్రామో నైవైషోఽస్య దోషేణ దుష్యతి. ౩

న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామో ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యేవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి వసాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణీతి స హాపరాణి ద్వాత్రిగ్ంశతం వర్షాణ్యువాస తస్మై హోవాచ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమః ఖణ్డః.

త్రాదిమరణనిమిత్తమప్రియవేత్తేవ భవతి. అపిచ- స్వయమపి రోదితీవ. నన్వప్రియం వేత్త్యేవ- కథం వేత్తేవేత్యుచ్యతే. న - అమృతాభయత్వవచనానుపపత్తేః, * ధ్యాయతీవేతి చ శ్రుత్యన్తరాత్,. నను ప్రత్యక్షవిరోధ ఇతి చేన్న - శరీరాత్మత్వప్రత్యక్షవద్భ్రాన్తిసమ్భవాత్. తిష్ఠతు తావదప్రియవేత్తైవ- న వేతి. నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామి- స్వప్నాత్మజ్ఞానేఽపి ఇష్టం ఫలం నోపలభ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౨-౩

ఆ.— స్రామ్యేణ- చక్షురాదిగతానవరతసలిలగళనవిషయత్వేనేతి యావత్. దేహదోషేణాత్మనో న దోషో భవతీతి ప్రాగేవోక్తం- తత్కిమర్థమిహ పునరుచ్యతే- అత ఆహ (యదధ్యాయాదావితి)- న్యాయః- అన్వయవ్యతిరేకాఖ్యః. ఏతద్దేహాభిమానే హి సత్యేవ దేహధర్మేణ సంయుజ్యత ఇవ ద్రష్టా - స్వప్నే త్వేతద్దేహాభిమానాభావాన్న తేన సంస్పృజ్యత ఇత్యాహ (తదిహేతి). స్వప్నద్రష్టా చేద్దేహదోషేణ న యుజ్యతే- కథం తర్హి తస్మిన్ దోషదర్శనమిత్యాశఙ్క్యాహ (న తావదితి). కిమిత్యేవకారో యథాశ్రుతో న వ్యాఖ్యాయతే - తత్రాహ (న త్వితి)- ఇతిశబ్దో ద్రష్టవ్యమిత్యనేన సమ్బధ్యతే. దేహస్య వధేన నాయం హన్యత ఇతి విశేషణాత్స్వతో వధస్స్వప్నదృశో నియమతో వివక్షితః - కస్మాదేవశబ్దో న యథాశ్రుత ఏవేతి శఙ్క్యతే (నాస్యేతి)- కిమయం ప్రజాపతిమాప్తం- అనాప్తం వా మన్యతే. యద్యనాప్తం బుధ్యతే - న తర్హి తం ప్రత్యుపగతిరిన్ద్రస్య విద్యాగ్రహణార్థం సమ్భవతీతి మత్వాహ (నైవమితి). వికల్పాన్తరమాహ (ప్రజాపతిమితి)- న స్వతో హననం స్వప్నదృశో వివక్షితమిన్ద్రస్యేతి శేషః. ఉక్తమేవ స్ఫోరయతి (ఏతదితి). దృష్టాన్తేన శఙ్క్యతే (నన్వితి). దృష్టాన్తం విఘటయతి (నైవమితి). తద్విఘటనప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకం ప్రకటయతి (కస్మాదిత్యాదినా). ఏతదేవాకాఙ్క్షాపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి (కథమిత్యాదినా). అథేన్ద్రః * దృశ్యత ఇతి శ్రుత్యర్థం గృహీత్వా ఛాయాత్మానమేవ గృహీతవానిత్యుక్తం- కథమిదానీమన్యథోచ్యతే- తత్రాహ (తథేతి)- యథేదం వాక్యమక్ష్యుపలక్షితద్రష్టృపరం - తథా ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతం. న తు స్వప్నద్రష్టరి ఛాయాత్మనీవ స్పష్టా వినాశదృష్టిరిత్యర్థః. యథా కేచిదుపగమ్య స్వప్నద్రష్టారం ఘ్నన్తీవ- తథేతి యావత్. ఇవశబ్దమాక్షిపతి (నన్వితి)- వేత్తృత్వం వికారశ్చేత్- అమృతత్వం న స్యాత్ - మృదాదివద్వినాశిత్వప్రసఙ్గాత్. తస్మాదివశబ్దో యుక్త ఇత్యుత్తరమాహ (ఉచ్యత ఇతి). అహం వేద్మీతి విక్రియాశ్రయస్య ప్రత్యక్షవిరోధాదివశబ్దో న యుక్త ఇతి శఙ్క్యతే (నన్వితి). అధ్యాసాదపి ప్రత్యక్షోపపత్తేర్న వికారిత్వం సిధ్యతీతి పరిహరతి (నేత్యాదినా). నాహమిత్యాదివాక్యమవతారయతి (తిష్ఠత్వితి)- న వేతి- అప్రియవేత్తైవ భవతీత్యర్థః. ఇష్టం- సర్వలోకకామావాప్తిలక్షణం. ౨-౩

రం.— (న వధేనాస్య హన్యతే నాస్య స్రామ్యేణ స్రామః) స్వప్నాత్మేతి శేషః. స్పష్టోఽర్థః. (ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీవ) ఏవశబ్ద ఇవార్థః. ఏనం- స్వప్నాత్మానం కేచన ఘ్నన్తీవ, కేచన విచ్ఛాదయన్తి- విద్రావయన్తీవ, భాన్తీత్యర్థః. (అప్రియవేత్తేవ భవత్యపి రోదితీవ నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) హన్యమానత్వద్రావ్యమాణత్వబన్ధుజనమరణాద్యప్రియవేత్తృత్వరోదితృత్వాదిదర్శనాత్ స్వప్నావస్థస్య న భోగ్యత్వమిత్యర్థః. ౨

శం.— (ఏవమేవైషః) తవాభిప్రాయేణేతి వాక్యశేషః- ఆత్మనోఽమృతాభయగుణవత్త్వస్యాభిప్రేతత్వాత్. ద్విరుక్తమపి న్యాయతో మయా యథావన్నావధారయతి- తస్మాత్పూర్వవదస్యాద్యాపి ప్రతిబన్ధకారణమస్తీతి మన్వానస్తత్క్షపణాయ వసాపరాణి ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమిత్యాదిదేశ ప్రజాపతిః. తథోషితవతే క్షయితకల్మషాయాహ. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— విధేయే బ్రహ్మభావే నాధ్యాసికమప్యప్రియవేత్తృత్వాదికమస్తి - తత్పునర్హ్యుద్దేశ్యగతం. అతస్త్వదభిప్రాయేణాప్రియవేత్తైవ స్వప్నద్రష్టా- న తు మదభిప్రాయేణేతి విశినష్టి (తవేతి). తత్ర హేతుమాహ (ఆత్మన ఇతి). వసాపరాణీత్యాదివాక్యతాత్పర్యమాహ (ద్విరుక్తమపీతి) తథా- ప్రజాపతివాక్యానుసారేణేతి యావత్. యథా పూర్వం * ఏతం త్వేవ త ఇత్యాద్యుక్త్వా * య ఏష స్వప్నే మహీయమాన ఇత్యాద్యుక్తం- తథేహాప్యేతం త్వేవేత్యాద్యుక్త్వా * తద్యత్రైతదిత్యాద్యాహ విశిష్టాధికారిణే ప్రజాపతిరితి యోజనా. ౪

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యటీకా.

ఊ.—— తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ నాహ ఖల్వయమేవగ్ సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౧

స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తగ్ హ ప్రజాపతిరువాచ మఘవన్యచ్ఛాన్తహృదయః ప్రావ్రాజీః కిమిచ్ఛన్పునరాగమ ఇతి స హోవాచ నాహ ఖల్వయం భగవ ఏవగ్ సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి. ౨

ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచైతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాద్వసాపరాణి పఞ్చ వర్షాణీతి స హాపరాణి పఞ్చ వర్షాణ్యువాస తాన్యేకశతగ్ సమ్పేదురేతత్తద్యదాహురేకశతగ్ హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస తస్మై హోవాచ. ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశః ఖణ్డః.

N. KUPPUSWAMAYYA, PLEADER, TIRUPATI

రం.—— (స హ సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాది) ఉక్తార్థః.......................... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే దశమఖణ్డభాష్యమ్.

శం.—— పూర్వవదేతం త్వేవత ఇత్యాద్యుక్త్వా * తద్యత్రైతత్సుప్త ఇత్యాది. వ్యాఖ్యాతం వాక్యం. అక్షిణి యో ద్రష్టా, స్వప్నే చ మహీయమానశ్చరతి,- సుషుప్తః సుషుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాతి - ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి. స్వాభిప్రేతమేవ మఘవాఽత్రాపి దోషం దదర్శ. కథం. నాహ- నైవ సుషుప్తస్థోఽప్యాత్మా ఖల్వయం సమ్ప్రతి- సమ్యగిదానీం చాత్మానం జానాతి- నైవం జానాతి. కథం. అయమహమస్మీతి, నో ఏవేమాని భూతాని చేతి,- యథా జాగ్రతి స్వప్నే వా. అతో వినాశమేవేతి- నాశమివేతి పూర్వవద్ద్రష్టవ్యం. అపీతః- అపిగతో భవతి, వినష్ట ఇవ భవతీత్యభిప్రాయః. జ్ఞానే హి సతి జ్ఞాతుస్సద్భావో గమ్యతే- నాసతి జ్ఞానే. న చ సుషుప్తస్య జ్ఞానం దృశ్యతే- అతో వినష్ట ఇవేత్యభిప్రాయః. న తు వినాశమేవాత్మనో మన్యతేఽమృతాభయవచనస్య ప్రామాణ్యమిచ్ఛన్. ౧-౨

ఆ.—— వ్యాఖ్యాతస్యైవ వాక్యస్యార్థం సఙ్క్షిప్య దర్శయతి (అక్షిణీతి). తత్రాపి- సుషుప్తదర్శనేపీత్యర్థః. తదేవ దోషదర్శనం ప్రశ్నద్వారా స్ఫోరయతి (కథమిత్యాదినా). స్వాత్మానం న జానాతీత్యుక్తమేవాకాఙ్క్షాద్వారేణాభినయతి (కథమితి). తత్ర వైధర్మ్యదృష్టాన్తమాహ (యథేతి). స్వపరవివేకాభావే దోషమాహ (అత ఇతి) *ఘ్నన్తిత్వేవేత్యత్రోక్తం లక్షయతి (పూర్వవదితి). కుతో జ్ఞానాభావమాత్రేణ వినష్టత్వమిత్యాశఙ్క్యోక్తమభిప్రాయం స్పష్టయతి (జ్ఞానే హీతి). ఏవకారో యథాశ్రుత ఏవ కిం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (న త్వితి). ౧-౨

రం.—— (తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి) యత్ర- యదా. ఏతత్- సవిషపురుషః. * సుపాం సులుగితి సోర్లుక్. సమస్తః- ఉపసంహృతకరణగ్రామః. సమ్ప్రసన్నః- బాహ్యవిషయసమ్పర్కజనితకాలుష్యరహితః. శిష్టం స్పష్టం. (స హ శాన్తహృదయః ప్రవవ్రాజ స హాప్రాప్యైవ దేవానేతద్భయం దదర్శ) ఉక్తార్థః. దోషదర్శనమేవాహ (నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి) అహ ఇత్యాశ్చర్యే. అయం- సుషుప్తః. సమ్ప్రతి- సుషుప్తికాలే అయమహమస్మీతి విశేషజ్ఞానాభావేన స్వేతరభూతవిషయకజ్ఞానాభావేన చ సుషుప్తో వినష్టప్రాయ ఇత్యర్థః వినాశమేవ- వినాశమివ. అపీతః- అపిగతః. వినష్టప్రాయ ఇత్యర్థః. ౧

రం.—— (స సమిత్పాణిః పునరేయాయ తం హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాది) ఉక్తార్థః. ౨

శం.—— పూర్వవదేవమేవేత్యుక్త్వాహ- యథా మయోక్తస్త్రిభిః పర్యాయైః- తమేవైతం. నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదాత్మనః - అన్యం కంచన. కిం తర్హి. ఏతమేవ వ్యాఖ్యాస్యామి. స్వల్పస్తు దోషస్తవావశిష్టః - తత్క్షపణాయ వసాపరాణి - అన్యాని పఞ్చ వర్షాణి. ఇత్యుక్తస్స తథా చకార. తస్మై- మృదితకషాయాయ- దిదోషాయ స్థానత్రయదోషసమ్బన్ధరహితమాత్మనః స్వరూపమపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం మఘవతే తస్మై హోవాచ. తాన్యేకశతం వర్షాణి సమ్పేదుః- సమ్పన్నాని బభూవుః. యదాహుర్లోకే శిష్టాః ఏకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాసేతి - తదేతత్ * ద్వాత్రింశతమిత్యాదినా దర్శితమిత్యాఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుత్యోచ్యతే. ఏవం తు కిలైతదిన్ద్రత్వాదపి గురుతరమిన్ద్రేణాపి మహతా యత్నేనైకోత్తరవర్షశతకృతాయాసేన ప్రాప్తమాత్మజ్ఞానం- అతో నాతః పరం పురుషార్థాన్తరమస్తీత్యాత్మజ్ఞానం స్తౌతి.......................... ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— మఘవన్మర్త్యం వా ఇదగ్ం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమాత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్త్యశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. ౧

ఆ.— పూర్వవద్బ్రహ్మచర్యాదేశాభావే హేతుమాహ (స్వల్పస్త్వితి) ఆఖ్యాయికాతోఽపసృత్య శ్రుతిరస్మభ్యం కిమర్థమిత్థముపదిశతీత్యాశఙ్క్యాహ (ఏవం త్వితి) ౩

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (ఏవమేవైష మఘవన్నితి హోవాచేత్యాది) (ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి) ఏతస్మాత్- పూర్వోక్తాదన్యత్ర- ఇతరన్న వ్యాఖ్యాస్యామి. కింతు ఏతమేవ- పూర్వోక్తమేవ నిర్దోషతయా వ్యాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. (తాన్యేకశతం సమ్పేదుః) తాని- వర్షాణ్యాహత్య ఏకశతం సమ్పన్నానీత్యర్థః. (ఏతత్తద్యదాహురేకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాసేతి) ఏకశతసంవత్సరాణీన్ద్రః ప్రజాపతేస్సన్నిధౌ బ్రహ్మచర్యం చరన్నువాసేతి లోకే ప్రసిద్ధతయా యదాహుః- తత్ ఏతత్- ఏవంవిధం. అనేన ప్రకారేణేతి యావత్. (తస్మై హోవాచ) ఏకశతవర్షబ్రహ్మచర్యనిర్మలీకృతాన్తఃకరణాయ మఘవతే శుద్ధాత్మస్వరూపోపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యోపాదిశదిత్యర్థః. అనయా చాఖ్యాయికయా బహుకాలబ్రహ్మచర్యనిర్మలీకృతాన్తఃకరణతయా సంపన్నోపదేశయోగ్యతాయ ఉపదేష్టవ్యమిత్యర్థస్సూచ్యతే.. ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— మఘవన్మర్త్యం వై- మరణధర్మీదం శరీరం. యన్మన్యసేఽక్ష్యాధారాదిలక్షణస్సమ్ప్రసాదలక్షణ ఆత్మా మయోక్తోఽపి వినాశమేవాపీతో భవతీతి- శృణు తత్ర కారణం. యదిదం శరీరం వై- యత్పశ్యసి. తదేతన్మర్త్యం- వినాశి. తచ్చాత్తం మృత్యునా- గ్రస్తం సన్తతమేవ. కదాచిదేవ మ్రియత ఇతి మర్త్యమిత్యుక్తే న తథా సన్త్రాసో భవతి- యథా గ్రస్తమేవ- సదా వ్యాప్తమేవ మృత్యునేత్యుక్తే ఇతి వైరాగ్యార్థమిదం విశేషణమిత్యుచ్యతే- ఆత్తం మృత్యునేతి. కథం నామ దేహాభిమానతో విరక్తస్సన్నివర్తేత ఇతి. శరీరమితి- అత్ర సహేన్ద్రియమనోభిరుచ్యతే. తత్- శరీరమస్య- సమ్ప్రసాదస్య త్రిస్థానతయా గమ్యమానస్యామృతస్య- మరణాదిదేహేన్ద్రియమనోధర్మవర్జితస్యేత్యేతత్. అమృతస్యేత్యనేనైవాశరీరత్వే సిద్ధే పునరశరీరస్యేతి వచనం వాయ్వాదివత్సావయవత్వమూర్తిమత్త్వే మా భూతామితి. ఆత్మనో భోగాధిష్ఠానం. ఆత్మనో వా- సత ఈక్షితుస్తేజోఽబన్నాదిక్రమేణోత్పన్నమధిష్ఠానం. జీవరూపేణ ప్రవిశ్య సదేవాధితిష్ఠత్యస్మిన్నితి వాఽధిష్ఠానం. యస్యేదమీదృశం నిత్యమేవ మృత్యుగ్రస్తం ధర్మాధర్మజనితత్వాత్ప్రియాప్రియవదధిష్ఠానం- తదధిష్ఠితస్తద్వాన్ సశరీరో భవతి. అశరీరస్వభావస్యాత్మనస్తదేవాహం శరీరం, శరీరమేవ చాహం, మిత్యవివేకాదాత్మభావః సశరీరత్వం. అత ఏవ సశరీరస్సన్నాత్తః- గ్రస్తః ప్రియాప్రియాభ్యాం. ప్రసిద్ధమేతత్. తస్య చ న వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోః- బాహ్యవిషయసంయోగవియోగనిమిత్తయోర్బాహ్యవిషయసంయోగవియోగౌ మమేతి మన్యమానస్యాపహతిః- వినాశః. ఉచ్ఛేదస్సన్తతిరూపయోర్నాస్తీతి. తం పునర్దేహాభిమానాదశరీరస్వరూపవిజ్ఞానేన నివర్తితావివేకజ్ఞానం- అశరీరం సన్తం ప్రియాప్రియే న స్పృశతః. స్పృశిః ప్రత్యేకం సమ్బధ్యత ఇతి- ప్రియం న స్పృశతి, అప్రియం న స్పృశతీతి వాక్యద్వయం భవతి- * న మ్లేచ్ఛాశుచ్యధార్మికైస్సహ సమ్భాషేతేతి యద్వత్. ధర్మాధర్మకార్యే హి తే ప్రియాప్రియే. అశరీరతా తు స్వరూపమితి తత్ర ధర్మాధర్మయోరసమ్భవాత్- తత్కార్యాభావాదూరత ఏవేతి. అతో న ప్రియాప్రియే స్పృశతః. నను యది ప్రియమప్యశరీరం న స్పృశతీతి- యన్మఘవతోక్తం సుషుప్తస్థో వినాశమేవాపీతో భవతీతి- తదేవేహాప్యాపన్నం. నైష దోషః- ధర్మాధర్మకార్యయోః శరీరసమ్బద్ధయోః ప్రియాప్రియయోః ప్రతిషేధస్య వివక్షితత్వాత్. అశరీరం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇత్యాదిశ్రుతిః. ఆగమాపాయినో హి స్పర్శశబ్దో దృష్టః- యథా శీతస్పర్శ ఉష్ణస్పర్శ ఇతి. న త్వగ్నేరుష్ణప్రకాశయోస్స్వభావభూతయోరగ్నినా స్పర్శ ఇతి భవతి. తథాగ్నేస్సవితుర్వోష్ణప్రకాశవత్స్వరూపభూతస్యానన్దస్య ప్రియస్యాపి నేహ ప్రతిషేధః- * విజ్ఞానమానన్దం * ఆనన్దో బ్రహ్మేతి శ్రుతిభ్యః. ఇహాపి భూమైవ సుఖమిత్యుక్తత్వాత్. నను భూమ్నః ప్రియస్యైకత్వేఽసంవేద్యత్వాత్, స్వరూపేణైవ వా నిత్యసంవేద్యత్వాన్నిర్విశేషతేతి నేన్ద్రస్యైతదిష్టం- * నాహ ఖల్వయం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీత్యుక్తత్వాత్. తద్ధీన్ద్రస్యేష్టం- యద్భూతాని చాత్మానం చ జానాతి, న చాప్రియం కించిద్వేత్తి, స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్ యమేనం జ్ఞానేన. సత్యం- ఏతదిష్టమిన్ద్రస్య- ఇమాని భూతాని మత్తోఽన్యాని, లోకాః కామాశ్చ సర్వే మత్తోఽన్యే, అహమేషాం స్వామీ, తి. న త్వేతదిన్ద్రస్య హితం. హితం చేన్ద్రస్య ప్రజాపతినా వక్తవ్యం. వ్యోమవదశరీరాత్మతయా సర్వభూతలోకకామాత్మత్వోపగమేనాత్మప్రాప్తిః- తద్ధితమిన్ద్రాయ వక్తవ్యమితి ప్రజాపతినాఽభిప్రేతం- న తు రాజ్ఞో రాజ్యప్రాప్తివదన్యత్వేన. తత్రైవం సతి కేన విజానీయాదాత్మైకత్వే ఇమాని భూతాన్యయమహమస్మీతి. నన్వస్మిన్పక్షే * స్త్రీభిర్వా యానైర్వా * స యది పితృలోకకామః * స ఏకధా భవతీత్యాద్యైశ్వర్యశ్రుతయోఽనుపపన్నాః. న- సర్వాత్మనస్సర్వఫలసమ్బన్ధోపపత్తేరవిరోధాత్. మృద ఇవ సర్వఘటకరకకుణ్డాద్యాప్తిః. నను సర్వాత్మత్వే దుఃఖసమ్బన్ధోఽపి స్యాదితి చేన్న- దుఃఖస్యాప్యాత్మత్వోపగమాదవిరోధః. ఆత్మన్యవిద్యాకల్పనానిమిత్తాని దుఃఖాని రజ్జ్వామివ సర్పాదికల్పనానిమిత్తాని. సా చావిద్యా

ఽశరీరాత్మైకత్వస్వరూపదర్శనేన దుఃఖనిమిత్తోచ్ఛిన్నౌ దుఃఖసమ్బన్ధాశఙ్కాననమ్భవతి. శుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పనిమిత్తానాం తు కామానామీశ్వరదేహసమ్బన్ధస్సర్వభూతేషు తాన సామం. పర ఏవ సర్వసత్త్వోపాధిద్వారేణ భోక్తేతి సర్వావిద్యాకృతసంవ్యవహారాణాం పర ఏవాత్మాస్పదం- నాన్యోఽస్తీతి వేదాన్తసిద్ధాన్తః. * య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇతి ఛాయాపురుష ఏవ ప్రజాపతినోక్తః. స్వప్నసుషుప్తయోశ్చాన్య ఏవ. న పరోఽపహతపాప్మత్వాదిలక్షణః- విరోధాదితి కేచిన్మన్యన్తే. ఛాయాద్యాత్మనాం చోపదేశే ప్రయోజనమాచక్షతే- ఆదావేవోచ్యమానే కిల దుర్విజ్ఞేయత్వాత్పరస్యాత్మనోఽత్యన్తబాహ్యవిషయాసక్తచేతసోఽత్యన్తసూక్ష్మవస్తుశ్రవణే వ్యామోహో మా భూదితి. యథా కిల ద్వితీయాయాం సూక్ష్మం చన్ద్రం దిదర్శయిషుర్వృక్షం కంచిత్ప్రత్యక్షమాదౌ దర్శయతి పశ్యాముమేష చన్ద్ర ఇతి. తతోఽన్యం గిరిమూర్ధానం చన్ద్రసమీపస్థమేష చన్ద్ర ఇతి. తతోఽసౌ చన్ద్రం పశ్యతి. ఏవమేతత్ * య ఏషోఽక్షిణీత్యాద్యుక్తం ప్రజాపతినా త్రిభిః పర్యాయైర్న పర ఇతి. చతుర్థే తు పర్యాయే దేహాన్మర్త్యాత్సముత్థాయ అశరీరతామాపన్నో జ్యోతిస్స్వరూపం. యస్మిన్నుత్తమపురుషే స్త్ర్యాదిభిర్జక్షత్క్రీడన్ రమమాణో భవతి - స ఉత్తమపురుషః పర ఉక్త ఇతి చాహుః. సత్యం - రమణీయా తావదియం వ్యాఖ్యా శ్రోతుం. న త్వర్థోఽస్య గ్రన్థస్యైవం సమ్భవతి. కథం. * అక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఇత్యుపన్యస్య శిష్యాభ్యాం ఛాయాత్మని గృహీతే తయోస్తద్విపరీతగ్రహణమపనీత్వా తదపనయాయోదశరావాద్యుపన్యాసః, * కిం పశ్యథ ఇతి చ ప్రశ్నః, సాధ్వలఙ్కారోపదేశశ్చానర్థకస్స్యాత్ - యది ఛాయాత్మైవ ప్రజాపతినాఽక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుపదిష్టః. కించ- యది వా తేన స్వయముపదిష్టగ్రహణస్యాప్యపనయనకారణం వక్తవ్యం స్యాత్ - స్వప్నసుషుప్తాత్మగ్రహణయోరపి తదపనయనకారణం చ స్వయం బ్రూయాత్. న చోక్తం- తేన మన్యామహే నాక్షిణి ఛాయాత్మా ప్రజాపతినోపదిష్టః. కించాన్యత్- అక్షిణి ద్రష్టా చేద్దృశ్యత ఇత్యుపదిష్టస్స్యాత్ - తత ఇదం యుక్తం- * ఏతం త్వేవ త ఇత్యుక్త్వా స్వప్నేఽపి ద్రష్టురేవోపదేశః. స్వప్నే న ద్రష్టోపదిష్ట ఇతి చేన్న- * అపి రోదితీవాప్రియవేత్తేవేత్యుపదేశాత్. న చ ద్రష్టురన్యః కశ్చిత్స్వప్నే మహీయమానశ్చరతి- * అత్రాయం పురుషస్స్వయం జ్యోతిరితి న్యాయతశ్శ్రుత్యన్తరే సిద్ధత్వాత్. యద్యపి స్వప్నే సధీర్భవతి- తథాపి న ధీస్స్వప్నభోగోపలబ్ధిం ప్రతి కరణత్వం భజతే. కిం తర్హి. పటచిత్రవజ్జాగ్రద్వాసనాశ్రయా దృశ్యైవ ధీర్భవతీతి న ద్రష్టుస్స్వయం జ్యోతిష్ట్వబాధస్స్యాత్. కించాన్యత్ - జాగ్రత్స్వప్నయోర్భూతాని చాత్మానం చ జానాతీయన్నిభూతాన్యయమహమస్మీతి. ప్రాప్తౌ సత్యాం ప్రతిషేధో యుక్తస్స్యాత్ * నాహ ఖల్వయమిత్యాదిః. తథా చైతస్యైవావిద్యానిమిత్తయోః సశరీరత్వే సతి ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీత్యుక్త్వాత్తస్యైవాశరీరస్య సతో విద్యయా సత్యాం సశరీరత్వప్రాప్తయోః ప్రతిషేధో యుక్తః - అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి. ఏకస్యాత్మా స్వప్నబుద్ధాన్తావుభౌ మహామత్స్యవదసఙ్గస్సఞ్చరతీతి శ్రుత్యన్తరే సిద్ధం. యచ్చోక్తం సమ్ప్రసాదశ్శరీరాత్సముత్థాయ యస్మిన్ స్త్ర్యాదిభీ రమమాణో భవతి- సోఽన్యస్సమ్ప్రసాదాదధికరణనిర్దిష్ట ఉత్తమః పురుష ఇతి- తదప్యసత్ - చతుర్థేఽపి పర్యాయే * ఏతం త్వేవ త ఇతి వచనాత్. యది తతోఽన్యోఽభిప్రేతస్స్యాత్- పూర్వవత్ * ఏతం త్వేవ త ఇతి న బ్రూయాన్మృషా ప్రజాపతిః. కించాన్యత్ - తేజోఽబన్నాదీనాం స్రష్టుస్సత్యస్య వికారదేహానుప్రవేశం దర్శయిత్వా ప్రవిష్టాయ పునః * తత్త్వమసీత్యుపదేశో మృషా ప్రసజ్యేత. తస్మింస్త్వం స్త్ర్యాదిభీ రన్తా భవిష్యసీతి యుక్త ఉపదేశోఽభవిష్యత్- యది సమ్ప్రసాదాదన్య ఉత్తమః పురుషోఽభవేత్. తథా- భూమ్ని * అహమేవేత్యాదిశ్య * ఆత్మైవేదం సర్వమితి నోపసమహరిష్యత్- యది భూమా జీవాదన్యోఽభవిష్యత్. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాది శ్రుత్యన్తరాచ్చ. సర్వశ్రుతిషు చ పరస్మిన్నాత్మశబ్దప్రయోగో నాభవిష్యత్- ప్రత్యగాత్మా చేత్సర్వజన్తూనాం పర ఆత్మా న భవేత్. తస్మాదేక ఏవాత్మా ప్రకరణీ సిద్ధః. న చాత్మనస్సంసారిత్వం- అవిద్యాధ్యస్తత్వాదాత్మని సంసారస్య. న హి రజ్జుశుక్తికాగగనాదిషు సర్పరజతమలాదీని మిథ్యాజ్ఞానాధ్యస్తాని తేషాం భవన్తీతి. ఏతేన సశరీరస్య ప్రియాప్రియయోరపహతిర్నాస్తీతి వ్యాఖ్యాతం. యచ్చ స్థితస్య ప్రియవేత్తేవేతి- నాప్రియవేత్తైవేతి సిద్ధం. ఏవం చ సతి సర్వపర్యాయేఽపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి ప్రజాపతేర్వచనం- యది వా ప్రజాపతిశ్ఛద్మరూపాయా హ్యుక్తేర్వచనం సత్యమేవ భవేత్. న చ తత్కుతర్కబుద్ధ్యా మృషా కర్తుం యుక్తం- తతో గురుతరస్య ప్రమాణాన్తరస్యానుపపత్తేః. నను ప్రత్యక్షం దుఃఖాద్యప్రియవేత్తృత్వమవ్యభిచార్యనుభూయత ఇతి చేన్న - జరాదిరహితో జీర్ణోఽహం జాతోఽహమాయుష్మాన్ గౌరః కృశోఽమృత ఇత్యాది ప్రత్యక్షానుభవవత్తదుపపత్తేః. సర్వమప్యేతత్సత్యమితి చేత్. అస్త్వేవైతదేవం దురవగమం - యేన దేవరాజోఽప్యేకశతావాదివన్నితా వినాశయుక్తిరపి మోహావాప్త * వినాశమేవాపీతో భవతీతి. తథా విరోచనో మహాప్రాజ్ఞః ప్రాజాపత్యోఽపి దేహమాత్రాత్మదర్శనో బభూవ. తథేన్ద్రస్యాత్మవినాశభయహాగ్ర ఏవ వైనాశికాశ్శూన్యమజ్జకాః. తథా సాఙ్ఖ్యాః ద్రష్టారం దేహాదివ్యతిరిక్తమవగమ్యాపి త్యక్తాగమప్రమాణత్వాత్ మృత్యువిషయ ఏవాన్యత్వదర్శనే తస్థుః. తథాన్యే కాణాదాదిదర్శనాః కషాయరక్తమివ ఘటం రాగాదిభిర్నవభిరాత్మగుణైర్యుక్తమాత్మద్రవ్యం విశోధయితుం ప్రవృత్తాః. తథాన్యే కర్మిణో బాహ్యవిషయాపహృతచేతసో వేదప్రమాణా అపి పరమార్థసత్యమాత్మైకత్వం సవినాశమివేన్ద్రవన్మన్యమానా- ఘటీయన్త్రవదారోహావరోహప్రకారైరనిశం బమ్భ్రమన్తి. కిమన్యే తు క్షుద్రజన్తవో వివేకహీనాః స్వభావత ఏవ బహిర్విషయాపహృతచేతసః. తస్మాదిదం త్యక్తసర్వబాహ్యైషణైః అనన్యశరణైః పరమహంసపరివ్రాజకైరత్యాశ్రమిభిర్వేదాన్తజ్ఞానపరైరేవ వేదనీయం పూజ్యతమైః ప్రాజాపత్యం చేమం సమ్ప్రదాయమనుసరద్భిరుపనిబద్ధం ప్రకరణచతుష్టయేన. తథాఽనుశాసన్త్యద్యాపి త ఏవ- నాన్య ఇతి. ౧

ఆ.—. కార్యకారణపరివేష్టితౌ విశ్వతైజసావుక్తౌ, కారణమాత్రబద్ధశ్చ ప్రాజ్ఞో వ్యాఖ్యాతః,- సమ్ప్రత్యశరీరం తురీయముపదేష్టుం సశరీరతాం నిన్దతి (మఘవన్నితి), శరీరవదాత్మనోఽపి వినాశిత్వమవస్థావిశేషే దర్శితమిత్యాశఙ్క్యాహ (యన్నన్యస ఇతి) సశరీరో విశేషవిజ్ఞానవాన్ భవతి- అశరీరస్య తు విశేషవిజ్ఞానాభావాద్వినాశభ్రమః- న పునరసావస్తుతో వినశ్యతి- * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి సమ్ప్రసాదస్యావినాశిత్వవచనాదిత్యభిప్రేత్య కారణమేవ స్పష్టయన్నక్షరాణి వ్యాచష్టే (యదిదమిత్యాదినా). నను మర్త్యమిత్యేతావతైవ మృత్యునాఽఽప్తత్వే శరీరస్య సిద్ధే కిమిత్యాత్తం మృ

త్యనేతి పునరుచ్యతే - తత్రాహ (కదాచిదేవేతి)। వైరాగ్యార్థం విశేషవచనమిత్యుక్తం యదా - తదేవ వైరాగ్యం కిమర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ (కథమితి)। నివర్తనేన విశేషవచనం ఫలవదితి శేషః. తదస్యేత్యత్ర తచ్ఛబ్దార్థమాహ (శరీరమిత్యత్రేతి)। మఘవన్నిత్యాదివాక్యం సప్తమ్యర్థః. త్రిస్థానతయా - జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిస్థానత్రయసమ్బన్ధిత్వేనేతి యావత్. అమృతత్వం - షడూర్మివర్జితత్వం. అశరీరత్వం - స్వాభావికసావయవత్వాదిరాహిత్యం. ఆత్మనోఽధిష్ఠానమిత్యత్ర భోగేత్యపేక్షితపూరణం కృతం - భోగాయతనం శరీరమితి విశేషణాత్. తస్యైవార్థాన్తరమాహ (ఆత్మనో వేతి) అధిష్ఠానం - జనయితుస్తస్యోపలబ్ధేరధికరణమితి యావత్. అధిష్ఠానశబ్దస్యార్థాన్తరమాహ (జీవరూపేణేతి)। ఉత్తరవాక్యస్థం సశరీరశబ్దం వ్యాచష్టే (యస్యేతి)। ఈదృశం - మర్త్యత్వాదివిశేషణవదిత్యర్థః. తత్ - యథోక్తం శరీరమధిష్ఠితమనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా తదధిష్ఠితః - పురుష ఇత్యర్థః. తస్యైవ సమ్పిణ్డితమర్థమాహ (తద్వానితి)। ఉక్తైర్విశేషణం పాతయతి (సశరీర ఇతి)। అశరీరస్య కథం సశరీరత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (అశరీరేతి) అవివేకతః - సశరీరో భవతీతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. యతస్సశరీరః - అత ఏవ ప్రియాప్రియాభ్యామాత్తో వై పురుష ఇతి యోజనా. వైశబ్దార్థమాహ (ప్రసిద్ధమితి)। ఏతచ్ఛబ్దార్థమేవోత్తరవాక్యవ్యాఖ్యానేన స్ఫోరయతి (సశరీరస్యేతి) తౌ మమేతి మన్యమానస్య సతః స్వస్వత్వయోస్సన్తతిరూపయోరపహతిర్నాస్తీతి సమ్బన్ధః. ప్రియాప్రియయోస్స్వరసేన వినాశోఽస్తి క్షణికత్వాదిత్యాశఙ్క్య సన్తతిరూపయోరిత్యుక్తం. ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్త్యర్థః. అజ్ఞస్య దేహసమ్బన్ధద్వారా సంసారిత్వముక్త్వా తస్యైవ విద్యావతో దేహనివృత్తిద్వారేణ ముక్తిం దర్శయతి (తం పునరితి)। ముక్తే పుంసి ప్రియాప్రియయోర్మిళితయోరస్పర్శేఽప్యేకైకస్యాస్పర్శస్స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (స్పృశతీతి)। ప్రత్యేకసమ్బన్ధమభినయతి (ప్రియమితి)। సమస్తతయా శ్రుతస్యానేకస్య ప్రత్యేకం క్రియాసమ్బన్ధే దృష్టాన్తమాహ (నేతి)। ప్రియాప్రియయోర్ముక్తాత్మన్యసంస్పర్శం పాతనికాపూర్వకం కైముతికన్యాయేన దర్శయతి (ధర్మాధర్మేతి)। తత్రేతి - అశరీరాఖ్యం స్వరూపముచ్యతే। ప్రియస్పర్శాభావం శ్రుత్వా మోక్షస్యాపుమర్థత్వం శఙ్క్యతే (నన్వితి) ఇహాపీతి - ముక్తౌ గృహ్యతే. స్వాభావికప్రియాప్రియప్రతిషేధదోషాన్నాపుమర్థత్వం ముక్తేరిత్యుత్తరమాహ (నైష దోష ఇతి)। ప్రతిషేధమేవాభినయతి (అశరీరమితి)। కాదాచిత్కయోరేవ ప్రియాప్రియయోరేష నిషేధ ఇత్యత్ర నియామకమాహ (ఆగమాపాయినోరితి)। కాదాచిత్కత్వే స్పర్శశబ్దవన్న స్వాస్యస్యైతచ్ఛబ్దోఽస్తీత్యాహ (నత్వితి)। ఆత్మని తర్హి కాదాచిత్కమేవ ప్రియమితి తన్మాత్రప్రతిషేధాత్తదవస్థమపుమర్థత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (తథాగ్నేస్సవితురితి)। భూమవిద్యాలోచనాయామపి సుఖమాత్రస్యాత్మని న ప్రతిషేధోఽస్తీత్యాహ (ఇహాపీతి)। తథాపి విషయవిషయిభావాభావేన భేదాభావాత్తదవస్థమపురుషార్థత్వమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి) - భేదో న పుమర్థత్వోపయోగీ - కేవలవ్యతిరేక్యభావాత్. సుఖసాక్షాత్కారస్తు పురుషార్థః - స చాభేదేఽపి విద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ (స్వరూపేణేతి)। ఆత్మని విశేషజ్ఞానరాహిత్యమిష్టస్య నేష్టమిత్యత్ర హేతుమాహ (నాహేతి)। కిం తర్హీష్టస్యేష్టమిత్యాశఙ్క్యాహ (తద్ధీతి)। యేన జ్ఞానేనాప్నోతి - తదిష్టమిష్టస్యేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. కిమిదం విశేషవిజ్ఞానమిష్టస్యేష్టమిత్యుచ్యతే - కిం వా హితమితి వివక్ష్యతే. తత్రాద్యమఙ్గీకరోతి (సత్యమితి)। ద్వితీయం దూషయతి (నత్వితి) *ద్వితీయాద్వై భయం భవతీత్యాది శ్రుతేరిత్యర్థః. తథాపీష్టమేవైన్ద్రాయ ప్రజాపతినోపదేష్టవ్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (హితం చేతి)। కిం తర్హి తస్య హితమితి చేత్ - తదాహ (వ్యామవదితి) వక్తవ్యమితి సమ్బన్ధః. హితమేవ - నత్విష్టమితి స్థితే ఫలితమాహ (తత్రేతి)। సర్వేషాం భూతానాం లోకానాం కామానాం చాత్మా సచ్చిదానన్దమాత్రం - తద్రూపత్వం చేన్ముక్తస్యేష్యతే - కథం తర్హి తస్యైశ్వర్యశ్రుతయో నిర్వహనీతి చోదయతి (నన్వితి)। సగుణవిద్యావతాం యదైశ్వర్యం - తన్నిర్గుణవిద్యాస్తుత్యర్థం సఙ్కీర్త్యతే - బ్రహ్మీభూతస్య ముక్తస్య సగుణవిద్యాయా అపి ప్రత్యగ్భూతత్వాత్తత్ఫలస్య తత్రోపచరితుం యుక్తత్వాదితి పరిహరతి (నేత్యాదినా)। సర్వాత్మత్వే దుఃఖమపి ప్రాప్నోతీతి శఙ్క్యతే (నన్వితి)। దుఃఖస్య దుఃఖిత్వాభావవత్తస్యాత్మా విద్వానపి న దుఃఖీ భవిష్యతీతి సమాధత్తే (న దుఃఖస్యేతి)। తర్హి దుఃఖినామాత్మా ముక్త ఇతి దుఃఖీ స్యాత్ - తత్రాహ (ఆత్మనీతి) న తావదాత్మనః స్వభావతో దుఃఖిత్వం - కిం త్వావిద్యకం - సా చ ముక్తస్య దగ్ధత్వాదప్రసక్తిరిత్యర్థః. తర్హి విద్యయా దగ్ధాయామవిద్యాయాం తదధ్యారోపితమైశ్వర్యమపి - ఈశ్వరస్య సగుణవిద్యాఫలభూతం తద్దగ్ధమేవేతి కథం స్తుత్యర్థమిహ తదుపదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శుద్ధేతి) శుద్ధం సత్త్వం - రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం. తస్మాన్మాయైకదేశాజ్జాతాస్సఙ్కల్పాః నిమిత్తాని యేషాం కామానాం - ఐశ్వర్యభేదానాం. తే తథోక్తాః. తేషాం సర్వేషు భూతేషు విషయేషు మనోమాత్రేణేశ్వరాభిధానరూపేణ సిద్ధానామీశ్వరాఖ్యేన స్వభావేనాభిసమ్బన్ధో మాయావస్థాయాం సిధ్యతీత్యర్థః. నను జీవానామేవావిద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధః - నేశ్వరస్యేతి చేత్. నేత్యాహ (పర ఏవేతి) చతుర్ష్వపి పర్యాయేష్వాత్మత్వమర్థానువాదేన తస్య తదర్థత్వం విధేయమితి స్వాభిప్రాయేణ ప్రజాపతివాక్యం వ్యాఖ్యాతం. సమ్ప్రతి స్వయూథ్యమతముత్థాపయతి (య ఏష ఇతి)। ప్రథమపర్యాయస్య ఛాయాత్మవద్ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరపి విజ్ఞానాత్మవిషయత్వమిత్యాహ (స్వప్నేతి) అన్య ఏవ - పరస్మాదుక్త ఇతి సమ్బన్ధః. చతుర్థపర్యాయవత్పర్యాయత్రయేఽపి పరమాత్మైవ కస్మాన్నోచ్యతే - తత్రాహ (న పర ఇతి) అపహతపాప్మత్వాదేరవస్థావత్త్వస్య చ మిథో విరోధాదిత్యర్థః. నన్వన్తిమే పర్యాయే పరస్యోపదేశో యుజ్యతే - తజ్జ్ఞానస్య ముక్తిఫలత్వాత్. కిమితి పూర్వేషు పర్యాయేషు ఛాయాదయో నిర్దిశ్యన్తే - తత్ఫలాభావాత్. అత ఆహ (ఛాయాద్యాత్మనాం చేతి)। తత్ర ప్రథమం ఛాయాత్మన ఉపదేశస్య ప్రయోజనమాహ (ఆదావేవేతి) పరస్యాతిసూక్ష్మత్వేన దుర్విజ్ఞేయత్వాత్తస్మిన్నేవాదావుచ్యమానే సతి తస్యాతిసూక్ష్మస్య శ్రవణేఽపి శ్రోతురనాత్మనిష్ఠస్య కిల వ్యామోహస్స్యాత్ - స మా భూదితి పృథక్ఛాయాత్మోపదేశః కృత ఇతి సమ్బన్ధః. స్వప్నసుషుప్తయోర్విజ్ఞానాత్మోపదేశస్య ప్రయోజనం దర్శయన్నుక్తమర్థం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (యథేత్యాదినా) ఇతిశబ్దస్తిజాసమ్బధ్యతే. పర్యాయాన్తరస్య తాత్పర్యమాహ (చతుర్థేత్వితి)। మరణధర్మకాద్దేహాత్పృథగ్భూతత్వాజ్జ్యోతిస్స్వరూపమశరీరత్వం ప్రాప్తో యద్యపి చతుర్థపర్యాయే కథ్యతే - తథాపి కథమసౌ పరమాత్మా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (యస్మిన్నితి) సః - సమ్ప్రసాదః. యో విద్వాన్ కర్తృత్వేన వివక్షితః. కిమిదం వ్యాఖ్యానం శఙ్కాస

ఉ.— అశరీరో వాయురభ్రం విద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే. ౨

రం.— (మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానం) వాశబ్ద ఏవార్థే. హే మఘవన్ ఇదం శరీరమేవ హి మర్త్యం- మరణధర్మి. న కేవలం మరణధర్మిత్వమాత్రం- అపి తు మృత్యునా ఆత్తం- తద్వ్యాప్తం చ. సతతవినాశశీలమితి యావత్. ఇదం చ శరీరే హేయత్వానుసన్ధానార్థముక్తం. ఏవంభూతం తదిదం శరీరం కర్మకృతశరీరరాహిత్యలక్షణామృతత్వస్వరూపస్యాత్మనో భోగాధిష్ఠానం. కర్మవశేన జీవేన భోగార్థం పరిగృహీతమిత్యర్థః. తతశ్చాశరీరత్వమేవ స్వరూపం- సైవామృతత్వలక్షణా ముక్తిః- సశరీరత్వమేవ తదభావ ఇత్యుక్తం భవతి. న ను పురుషార్థస్య హి ముక్తిరూపత్వం వక్తవ్యం- న హ్యశరీరత్వం పురుషార్థః- అపి తు దుఃఖాభావః. తతశ్చ తస్యైవామృతత్వరూపత్వముచితం - న త్వశరీరత్వస్యేత్యత్రాహ (ఆత్తో వై సశరీరః ప్రియాప్రియాభ్యాం) స్పష్టోఽర్థః. తదేవోపపాదయతి (న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి) కర్మారబ్ధశరీరయోగినస్తదనుగుణసుఖదుఃఖయోగస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్ కర్మణారబ్ధదేహసమ్బన్ధాభావస్య పురుషార్థతయా ముక్తిరూపత్వముపపద్యత ఇతి భావః. వ్యతిరేకం దర్శయతి (అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః) వావశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. అవధారణే వా. శిష్టం స్పష్టం. ౧

శం.— తత్రాశరీరస్య సమ్ప్రసాదస్యావిద్యయా శరీరేణావిశేషతాం - సశరీరతామేవ సంప్రాప్తస్య శరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణ యథాఽభినిష్పత్తిః. తథా వక్తవ్యేతి దృష్టాన్త ఉచ్యతే (అశరీరో వాయుః)- అవిద్యమానం శిరఃపాణ్యాదిమచ్ఛరీరమస్యేత్యశరీరః. కించ - అభ్రం విద్యుత్ స్తనయిత్నురిత్యేతాని చాశరీరాణి. తత్- తత్ర. ఏవం సతి వర్షాది ప్రయోజనావసానే యథా. అముష్మాదితి - భూమిష్ఠా శ్రుతిర్ద్యులోకసమ్బన్ధినమాకాశదేశం వ్యపదిశతి. ఏతాని - యథోక్తాన్యాకాశసమానరూపతామాపన్నాని స్వేన వాయ్వాదిరూపేణాగృహ్యమాణాని ఆకాశాఖ్యతాం గతాని- యథా సమ్ప్రసాదోఽవిద్యావస్థాయాం శరీరాత్మభావమేవాపన్నః. తాని చ తథాభూతాన్యముష్మాత్ - ద్యులోకసమ్బన్ధిన ఆకాశదేశాత్సముత్తిష్ఠన్తి వర్షణాది ప్రయోజనాభినిర్వృత్తయే. కథం. శిశిరాపాయే సావిత్రం పరం జ్యోతిః - ప్రకృష్టం గ్రైష్మకముపసమ్పద్య - సావిత్రమభితాపం ప్రాప్యేత్యర్థః. ఆదిత్యాభితాపేన పృథగ్భావమాపాదితాని స్వేన స్వేన రూపేణ - పురోవాతాదినా వాయురూపేణ స్తిమితభావం హిత్వా. అభ్రమపి పర్వతహస్త్యాదిరూపేణ. విద్యుదపి స్వేన జ్యోతిర్లతాదిచపలరూపేణ. స్తనయిత్నురపి స్వేన గర్జితాశనిరూపేణేత్యేవం ప్రావృడాగమే స్వేన స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యన్తే. యథాఽయం దృష్టాన్తః. వాయ్వాదీనామాకాశాదిసామ్యగమనవదవిద్యయా సంసారావస్థాయాం శరీరసామ్యమాపన్నోఽహమముష్య పుత్రో జాతో జీర్ణో మరిష్య ఇత్యేవమ్ప్రకారం- ప్రజాపతినేవ మఘవాన్ యథోక్తేన క్రమేణ నాసి త్వం దేహేన్ద్రియాదిధర్మా - తత్త్వమసీతి ప్రతిబోధితస్స ఏష సమ్ప్రసాదః - జీవోఽస్మాచ్ఛరీరాదాకాశాదివ వాయ్వాదయస్సముత్థాయ - దేహాదివిలక్షణమాత్మనో రూపమవగమ్య. దేహాత్మభావనాం హిత్వేత్యేతత్. స్వేన రూపేణ- సదాత్మనైవాభినిష్పద్యత ఇతి వ్యాఖ్యాతం పురస్తాత్. ౨

ఆ.— సశరీరస్య బన్ధో, ముక్తిరశరీరస్యేతి స్థితే ముక్తిమర్థమశరీరో వాయురిత్యాదివాక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్రేత్యాదినా). కథం వాయోరశరీరత్వం- తదాహ (అవిద్యమానమితి) ఏవం సతి- వాయ్వాదీనామశరీరత్వే సతీతి యావత్. ఆకాశస్య సర్వత్రైకరూపత్వాదముష్మాదితి కుతో వ్యపదేశసిద్ధిరిత్యాశఙ్క్యాహ (అముష్మాదితీతి) యథోక్తాని- అశరీరాణి వాయ్వాదీని. తేషామాకాశత్వాపత్తౌ దృష్టాన్తమాహ (యథేతి)- తథా వాయ్వాదీని స్వేన రూపేణాగృహ్యమాణత్వదశాయామాకాశాఖ్యతాం గతానీతి సమ్బన్ధః. తాని చ- వాయ్వాదీని. తథాభూతాని - ఆకాశాత్మత్వం ప్రాప్తానీత్యేతత్. వర్షాదిఫలసిద్ధ్యర్థం వాయ్వాదీనామాకాశదేశాత్ సముత్థానముక్తమాకాఙ్క్షాద్వారేణ స్ఫుటయతి (కథమిత్యాదినా) స్వేన స్వేన రూపేణ- అభినిష్పద్యన్త ఇతి సమ్బన్ధః. తత్ర వాయోరభ్రస్య విద్యుతస్స్తనయిత్నోశ్చ స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిప్రకారం వివృణోతి (పురోవాతాదీతి) స్తిమితభావం హిత్వా- వాయురితి శేషః. దృష్టాన్తమనూద్య దార్ష్టాన్తికమాహ (యథేతి) వాయ్వాదీనామిత్యస్మాత్పరస్తాత్తథేత్యధ్యాహర్తవ్యం. తత్రాదిశబ్దేనాభ్రవిద్యుత్స్తనయిత్నవో గృహ్యన్తే. ఆకాశాదీత్యాదిపదమభ్రాదికారణసఙ్గ్రహార్థం. శరీరసామ్యమేవ విశినష్టి (అహమితి). ప్రతిబోధనే దృష్టాన్తమాహ (ప్రజాపతినేతి) యథోక్తేన క్రమేణ- పర్యాయచతుష్టయోపదిష్టప్రకారేణేతి యావత్. మఘవాన్- ప్రతిబోధిత ఇతి సమ్బన్ధః. దార్ష్టాన్తికే ప్రతిబోధనప్రకారం దర్శయతి (నాసీతి). శరీరాద్వ్యుదస్య సముత్థానే దృష్టాన్తమాహ (ఆకాశాదివేతి). సముత్థానం విభజతే (దేహాదీతి). పునరుక్తిం పరిహరతి (ఇతి వ్యాఖ్యాతమితి). ౨

రం.— (అశరీరో వాయుః) శిరఃపాణ్యాదిలక్షణశరీరశూన్యో వాయురిత్యర్థః. (అభ్రం విద్యుత్స్తనయిత్నురశరీరాణ్యేతాని) అభ్రాదీని చాశరీరాణీత్యర్థః. అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతీత్యాదివత్ అభ్రస్తనయిత్న్వోరవస్థాభేదేన భేదో ద్రష్టవ్యః. అశరీరాణాం చ ప్రియాప్రియాసంస్పర్శో దృష్ట ఇతి భావః. (తద్యథైతాన్యముష్మాదాకాశాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యన్త ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే) అత్ర వ్యాసార్యైః వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానం నామ- స్వకార్యకరణాయోర్ధ్వదేశే అభివృద్ధిః. పరశబ్దో వాయ్వాదీనాం కారణావస్థావాచీ. జ్యోతిశ్శబ్దస్తు కారణానాం కార్యోత్పాదనద్వారేణ తదభివ్యఞ్జకత

ఉ.— § స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనగ్ స్మరన్నిదగ్ శరీరగ్ స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమేవాయమస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో యుక్తః.3

యథా ప్రయుక్తః. వాయ్వాదీని చ కారణద్రవ్యాణ్యుపగమ్య కార్యావస్థాం హిత్వా కారణసదృశేన రూపేణ విశిష్టాని భవన్తి. వాయుర్హి ఆవహప్రవహాదిరూపేణ సన్నిధత్వం హిత్వా వాయుత్వమాత్రేణావతిష్ఠతే. విద్యుత్తు విద్యుత్త్వం హిత్వా తేజస్త్వేన. అభ్రస్తనయిత్నూ చాభ్రత్వాదిప్రహాణేన స్వకారణభూతరూపేణ. ఏవం జీవోఽపి మూర్ధనిశేషేణ దేశవిశేషవిశిష్టం పరం బ్రహ్మ ప్రాప్య సంసారావస్థాప్రహాణేన పరమాత్మతుల్యరూపేణావిర్భవతీత్యేవమర్థత్వే దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికవాక్యసామఞ్జస్యం భవతీతి వర్ణితం. ఇదం చ వాక్యం ఫలపాదే చిన్తితం - * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దేవాదిరూపవత్ సాధ్యేన రూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే - అభినిష్పత్తిశబ్దస్యాగన్తుకధర్మోత్పత్తిపరత్వాత్. స్వశబ్దః స్వాత్మీయవచనః. ఆగన్తుకస్యాపి రూపస్యాత్మీయత్వాత్ స్వేనేతి రూపేణేత్యుపపద్యతే. నను * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వశబ్దస్యాత్మార్థకత్వం, చాభినిష్పత్తిశబ్దస్యావిర్భావార్థకత్వం, వా యుక్తం- స్వరూపస్య నిత్యత్వేన తత్ప్రాప్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాదితి పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * సమ్పద్యావిర్భావః స్వేనశబ్దాత్. పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యాస్య స్వస్వరూపస్యైవావిర్భావః - నత్వాగన్తుకాత్మీయధర్మోత్పత్తిః - తథాహి సతి * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యత్ర స్వేనశబ్దవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్. అతః స్వశబ్దో నాత్మీయవచనః - అపి త్వాత్మవచన ఏవ. ఆవిర్భావేఽప్యభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే - యుక్త్యాఽయమర్థోఽభినిష్పన్నః, * ఇదమేకం సునిష్పన్నమిత్యాదిషు నన్వాత్మనః పూర్వసిద్ధత్వాత్ కథం తస్య పురుషార్థత్వం - తత్రాహ - * ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యస్య ముక్తో భవతీత్యర్థః. నివృత్తావిద్యాతిరోధానో భవతీతి యావత్. కథమిదమవసీయత ఇతి చేత్. ప్రతిజ్ఞానాత్- జాగరాద్యవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రస్తుత్య * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాదితి తస్యైవ అశరీరత్వలక్షణముక్తత్వం * మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీరమిత్యాదినా చతుర్థేన పర్యాయేణ ప్రతిపాదయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానాత్. నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య స్వేన రూపేణ సాధ్యత్వమస్త్యేవేతి న పురుషార్థత్వహానిః. నను నివృత్తతిరోధానస్యాప్యాత్మస్వరూపస్య కథంచిత్సాధ్యత్వసమ్భవేఽపి తస్య న పురుషార్థత్వే ప్రమాణమస్తీత్యత్రాహ- * ఆత్మా ప్రకరణాత్. * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదివాక్యసన్దర్భప్రతిపాద్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టతయా ఽత్యన్తానుకూలత్వేన పరమపురుషార్థభూతోఽయమాత్మా. అపహతపాప్మత్వాదీనాం కథం జీవసమ్బన్ధిత్వమిత్యత్రాహ- ప్రకరణాదితి. అవస్థాత్రయకలుషితం జీవం ప్రకృత్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానామామ్నానాదిత్యర్థ ఇతి స్థితం. * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యమానం స్వరూపం కిమిత్యాకాఙ్క్షాయాం అస్మిన్ప్రకరణే అపహతపాప్మత్వాదిగుణానామేవోపన్యాసాత్, సత్యసఙ్కల్పత్వకార్యజక్షణాదిభ్యశ్చ బ్రహ్మసమ్బన్ధినా అపహతపాప్మత్వాదిగుణలక్షణేన రూపేణావిర్భవతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యత ఇతి * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ఇతి జైమినిమతముపన్యస్య * ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవేతి జ్ఞానైకరసత్వామ్నానేన నిర్ధర్మకత్వప్రతిపాదనాత్ జ్ఞానమాత్రస్వరూపేణావిర్భవతీతి * చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిరిత్యౌడులోమిమతముపన్యస్య * ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణ ఇతి స్వసిద్ధాన్తమావిష్కృతవాన్. తస్య చాయమర్థః- ఏవమపి- జ్ఞానఘనత్వేఽపి అపహతపాప్మత్వాద్యుపన్యాసేన * బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్య ఇతి పూర్వసూత్రోక్తబ్రహ్మరూపస్యాపి సమ్భవాత్ సైన్ధవఘనస్య కృత్స్నస్య రసనేన్ద్రియావగతరసఘనత్వస్య, చక్షురాద్యవగతరూపకాఠిన్యాదేశ్చావిరోధవత్ మానాన్తరావగతబ్రాహ్మరూపస్య, చ మానాన్తరావగతవిజ్ఞానఘనత్వస్య, చావిరోధ ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే. * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యేవకారస్య స్వప్రకాశత్వావ్యాప్త్యంశనిషేధమాత్రపరత్వాదితి స్థితం. యత్పరైరుక్తం * శరీరాత్సముత్థాయ- శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వా స్వేన రూపేణ- పరమాత్మరూపేణ సాక్షాత్కృత్య పరం జ్యోతిర్భవతి- పరమాత్మా భవతీత్యర్థః. నతు శరీరాదుత్క్రమణం దేశాన్తరగమనం వాఽత్ర వివక్షితమితి- తదసత్- అపదార్థత్వాత్. నహి * శరీరాత్సముత్థాయేత్యస్య శరీరే ఆత్మాభిమానం హిత్వేత్యర్థో భవతి. స్వరూపసాక్షాత్కారలక్షణస్వరూపాభినిష్పత్త్యనన్తరభావినః పరజ్యోతిర్భావస్య చ * పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేతి పూర్వకాలతయా నిర్దేశో న యుక్తః. నహి సర్పాత్సముత్థాయ రజ్జుముపసమ్పద్యేతి చ ప్రయోగో దృష్టచరః. వాయ్వభ్రాదిదృష్టాన్తవైరూప్యం చ స్పష్టమేవ. కించ - నిర్విశేషబ్రహ్మభావోఽత్ర పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యేత్యనేన వివక్షితశ్చేత్ - సుషుప్తిదశోద్ఘాటితస్య విశేషవిజ్ఞానాభావప్రయుక్తనష్టప్రాయత్వదోషస్యాపరిహార్యతయా తద్దోషపరిహారాయ ముక్త్యవస్థోపదేశానర్థక్యం స్యాదిత్యాస్తాం తావత్.

శం.— స యేన స్వేన రూపేణ సమ్ప్రసాదోఽభినిష్పద్యతే- ప్రాక్ప్రతిబోధాత్ యద్భ్రాన్తినిమిత్తాత్సర్పో భవతి యథా రజ్జుః- పశ్చాత్కృతప్రకాశాద్రజ్జ్వాత్మనా స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతేఽతః- ఏవం చ స ఉత్తమపురుషః- ఉత్తమశ్చాసౌ పురుషశ్చేత్యుత్తమపురుషః. స ఏవోత్తమపురుషః - అక్షిస్వప్నపురుషావ్యక్తౌ, అవ్యక్తశ్చ సుషుప్తస్సమస్తస్సమ్ప్రసన్నో, ఽశరీరశ్చ స్వేన రూపేణేతి, ఏష ఏవ స్వేన రూపేణావస్థితః, క్షరాక్షరావ్యాకృతావ్యాకృతావపేక్ష్యోత్తమపురుషః కృతనిర్వచనో హ్యయం గీతాసు. సః- సమ్ప్రసాదః స్వేన రూపేణ తత్ర - స్వాత్మని స్వస్థతయా సర్వాత్మభూతః పర్యేతి క్వచిదిన్ద్రాద్యాత్మనా జక్షత్- హసన్, భక్షయన్ వా భక్ష్యానుచ్చావచానీప్సితాన్. క్వచిన్మనోమాత్రైః సఙ్కల్పాదేవ సముత్థితైర్బ్రహ్మలోకస్థైర్వా క్రీడన్ స్త్రీభిర్వా రమమాణశ్చ మనసైవ. (నోపజనం స్మరన్)- స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమేన జాయత ఇత్యుపజనం. ఆత్మభావేన వాత్మనో

---

§ స ఉత్తమపురుష ఇతి శాఙ్కరః పాఠః.

మిథ్యైవ న జాయత ఇత్యుపజననమిదం శరీరం తన్న స్మరన్. తత్స్మరణే హి దుఃఖమేవ స్యాత్ - దుఃఖాత్మకత్వాత్తస్య. నన్వనుభూతం చేన్న స్మరేత్ - అసర్వజ్ఞత్వముక్తం స్యాత్ - నైష దోషః - యేన మిథ్యాజ్ఞానాదినా జనితం - తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానాదివిద్యయోచ్ఛేదితం - అతస్తన్నానుభూతమేవేతి న తదస్మరణే సర్వజ్ఞత్వహానిః. న హ్యున్మత్తేన గ్రహగృహీతేన వా యదనుభూతం - తదున్మాదాద్యపగమేఽపి స్మర్తవ్యం స్యాత్. తథేహాపి సంసారిభిరవిద్యాదోషవద్భిర్యదనుభూయతే. తత్సర్వాత్మానమశరీరం న స్పృశతి - అవిద్యాదినిమిత్తాభావాత్. యే తూచ్ఛిన్నదోషైర్మృదితకషాయైర్ధ్యానసాస్సత్యాః కామా అనృతాపిధానా అనుభూయన్తే విద్యాభివ్యఙ్గ్యత్వాత్ - త ఏవ ముక్తేన సర్వాత్మభూతేన సమ్బధ్యన్త ఇత్యాత్మజ్ఞానస్తుతయే నిర్దిశ్యన్తే. అతః సాధ్వేతద్విశినష్టి * య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇతి. యత్ర క్వచన భవన్తోఽపి బ్రహ్మణ్యేవ హి తే లోకే భవన్తీతి సర్వాత్మత్వాద్బ్రహ్మణ ఉచ్యన్తే. నను కథమేకస్సన్ - నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా, కామాంశ్చ బ్రహ్మలోకే కాన్ పశ్యన్ రమత ఇతి, చ విరుద్ధం - యత్త్వైకోఽయమస్మిన్నేవ క్షణే పశ్యతి - స తస్మిన్నేవ క్షణే న పశ్యతీతి చేత్. నైష దోషః - శ్రుత్యన్తరే పరిహృతత్వాత్ - ద్రష్టుర్ద్రష్టేర్విపరిలోపాత్పశ్యన్నేవ భవతి, ద్రష్టురన్యత్వేన కామానామభావాన్న పశ్యతి, చేతి. యద్యపి సుషుప్తే తదుక్తం - ముక్తస్యాపి సర్వైకత్వాత్సమానో ద్వితీయాభావః. * కేన కం పశ్యేదితి చోక్తమేవ. అశరీరస్వరూపోఽపహతపాప్మాదిలక్షణస్స కథమేష పురుషః * అక్షిణి దృశ్యత ఇత్యుక్తః ప్రజాపతినా. తత్ర యథాఽసావక్షిణి సాక్షాద్దృశ్యతే - తద్వక్తవ్యమితీదమారభ్యతే. తత్ర కో హేతురక్షిణి దర్శన ఇతి. ఆహ - సః - దృష్టాన్తః. యథా ప్రయోగ్యః. ప్రయోగ్యపర్యాయో వా స శబ్దః. ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగ్యః - అశ్వః. బలీవర్దో వా. యథాఽఽలోకే ఆచరత్యనేనేత్యాచరణః - రథః. అనో వా. తస్మిన్నాచరణే యుక్తః - తదాకర్షణాయ. ఏవమస్మిఞ్ఛరీరే రథస్థానీయే ప్రాణః - పఞ్చవృత్తిరిన్ద్రియమనోబుద్ధిసంయుక్తః ప్రజ్ఞాత్మా విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయసమ్మూర్ఛితాత్మా యుక్తః - స్వకర్మఫలోపభోగనిమిత్తం నియుక్తః. * కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతీశ్వరేణ రాజ్ఞేవ సర్వాధికారీ దర్శనశ్రవణచేష్టావ్యాపారేఽధికృతః. 3

ఆ.— ఉత్తరవాక్యస్థం సశబ్దం వ్యాచష్టే (స య ఇతి) సః - ఉత్తమః పురుష ఇతి సమ్బన్ధః. సమ్ప్రసాదస్య స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిం దృష్టాన్తేన స్పష్టయతి (ప్రాగిత్యాదినా). ఉక్తదృష్టాన్తానుసారేణ విద్యాదశాయాం శరీరాత్మత్వాపన్నో జీవో విద్యయా ప్రకాశితబ్రహ్మసత్తత్త్వః స్వేన రూపేణాభినిష్పన్నో భవతీతి దార్ష్టాన్తికమాహ (ఏవం చేతి) పురుషస్యోత్తమత్వవిశేషణం పురుషాన్తరవ్యవచ్ఛేదార్థమిత్యభిప్రేత్య పురుషభేదం దర్శయతి (అక్షీతి) ఇతి - చత్వారః పురుషా ఇతి శేషః. తత్ర పూర్వేషాం త్రయాణాం వ్యవచ్ఛేద్యత్వం - తురీయస్యోత్తమపురుషత్వమిత్యాహ (ఏషామితి). యథోక్తోత్తమపురుషే భగవత్స్మృతిం సఞ్జిరతే (క్షర ఇతి) * ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ । క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే । ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః । యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః । యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః । అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః ఇతి హి స భగవాననూచివాన్. స తత్రేత్యాది వ్యాచష్టే (స సమ్ప్రసాద ఇతి) - క్వచిదితి - స్వర్లోకోక్తిః. క్వచిన్మనోమాత్రైరిత్యత్ర క్వచిదితి - బ్రహ్మలోకో గృహ్యతే. నోపజనమితి ప్రతీకం గృహీత్వా వ్యాకరోతి (స్త్రీపుంసయోరితి) - తన్న స్మరన్ - పర్యేతీతి సమ్బన్ధః. యథోక్తదేహాన్ స్మృతౌ కానుపపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (తత్స్మరణే హీతి). విదుషో ముక్తస్యానుభూతదేహాస్మరణే దూషణమాశఙ్క్యతే (నన్వితి). అసర్వజ్ఞత్వదోషం నిరాకరోతి (నైష దోష ఇతి) - అననుభూతార్థాస్మృతౌ హి సర్వజ్ఞ ఇతి. న చ శరీరాద్యనుభూతం - తస్యావిద్యాకామకర్మమూలస్యాజ్ఞానమాత్రత్వాత్, తస్య చ సకార్యస్యాజ్ఞానోదయమాత్రేణ నష్టత్వాత్, ప్రాగపి శరీరాదేరనుభవవిషయత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. శరీరాదిపూర్వం సమ్యగ్జ్ఞానేనావిషయీకృతమపి సద్భ్రాన్త్యానుభూతమేవేతి విదుషాఽపి స్మర్తవ్యమితి చేత్. నేత్యాహ (న హీతి). ముక్తే పురుషే శరీరాదయో న సమ్బధ్యన్తే చేత్ - కథం తర్హి తత్ర కామాస్సమ్బధ్యేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (యే త్వితి). కిమితి సర్వైరేతే కామా నానుభూయేరన్నిత్యాశఙ్క్యాహ (అనృతాపిధానా ఇతి). ఇతశ్చ విదుష ఏవ తదభివ్యక్తిరిత్యాహ (విద్యేతి). కిమితి నిర్గుణవిద్యాప్రకరణే విదుషి సత్యకామసమ్బన్ధవచనం - తత్రాహ (ఇత్యాత్మజ్ఞానేతి) ఆత్మవిద్యాస్తుత్యర్థం విదుషి కామసమ్బన్ధవచనాత్ * మనసైతాన్ కామాన్పశ్యన్నిత్యత్ర విశేషశ్రవణమపి యుక్తమిత్యాహ (అత ఇతి) ఇన్ద్రియాదిషు భవతాం కామానాం కుతో బ్రహ్మలోకభావిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (యత్రేతి) * మనసైతాన్ కామానిత్యాదివాక్యం స్తుత్యర్థమపి ప్రధానవాక్యవిరుద్ధత్వాత్త్యాజ్యమితి శఙ్క్యతే (నన్వితి). వాక్యయోర్మిథో విరోధే దృష్టాన్తమాహ (యథేతి) * యద్వై తన్న పశ్యతి * న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేదితి బృహదారణ్యకశ్రుతిమాశ్రిత్య విరోధం ధునీతే (నైష దోష ఇతి). అథ యథోక్తం వాక్యం సుషుప్తమధికృత్య ప్రవృత్తం కథం ముక్తవిషయతయోదాహృతం - అత ఆహ (యద్యపీతి) - సుషుప్తస్య మోక్షదృష్టాన్తత్వాత్, తద్గతస్య దార్ష్టాన్తికేఽనుగమాత్, యదుక్తం సుషుప్తే - తత్సమ్బన్ధో ముక్తే సిధ్యతీత్యర్థః. కిఞ్చ - ముక్తమేవాధికృత్య * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యాది తత్రైవోక్తమిత్యాహ (కేనేతి). ఫలార్థవాదస్యాక్షివాక్యస్య చ మిథో విరోధం శఙ్క్యతే (అశరీరేతి) దృశ్యత ఇత్యస్య పదస్య చాక్షుషదర్శనార్థత్వాత్, అశరీరస్య తదయోగ్యత్వాత్, అశరీరాత్మోక్తిర్దృశ్యత ఇతి శ్రుతివిరుద్ధేత్యర్థః. ఆత్మత్వావృతత్వాది బ్రహ్మవిషయానేకశ్రుతిలిఙ్గవిరోధాత్ * దృశ్యత ఇత్యేకస్యాః శ్రుతేర్జ్ఞానమాత్రవిషయత్వాన్న విరోధోఽస్తీత్యభిప్రేత్యానన్తరం వాక్యముత్థాపయతి (తత్రేతి) - చాక్షుషదర్శనావిషయత్వే సతి చక్షుషి దర్శనే కో హేతురిత్యపేక్షాయాం లిఙ్గ్షాతుకం తావద్దర్శనం సమ్భవతీతి మత్వా దృష్టాన్తమాహ శ్రుతిః. స దృష్టాన్తో యథా భవతి - తథోచ్యత ఇత్యాహ (తత్రేతి). తమేవ దృష్టాన్తమనూద్య వ్యాచష్టే (యథేత్యాదినా). అధ్యాహారరాహిత్యసిద్ధ్యర్థం పక్షాన్తరమాహ (ప్రయోగ్యేతి) - ఏవమిత్యనేన ప్రతినిర్దిష్టో యథాశబ్దః. శరీరస్య రథస్థానీయత్వం * శరీరం రథమేవ తు * ఇతి శ్రుత్యన్తరాన్మన్తవ్యం. తస్మిన్యుక్తశరీరే ఈశ్వరేణ స్వకర్మఫలోప

ఉ.— ¶అథయో వేదేదంమన్వానీతిసఆత్మామనోఽస్యదైవంచక్షుఃసవాఏషఏతేనదైవేనచక్షుషామనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతేయఏతేబ్రహ్మలోకే. ౫

తంవాఏతందేవాఆత్మానముపాసతేతస్మాత్తేషాగ్ం సర్వేచలోకాఆత్తాః సర్వేచకామాః సససర్వాగ్ంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాగ్ంశ్చకామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతీతిహ ప్రజాపతిరువాచ ప్రజాపతిరువాచ.. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఃఖణ్డః.

ర౦.— (అథయత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణంచక్షుస్సచాక్షుషఃపురుషోదర్శనాయచక్షుః) ఆకాశం- ప్రకాశం. ఆలోకాది. అథవా- ప్రకాశ్యమానత్వాదాకాశం- రూపం. తతశ్చాయమర్థః- యత్ర- యస్మిన్స్వపకరణత్వేనానువిషణ్ణం- నిబద్ధంచక్షుఃఆకాశం- ఆలోకం. రూపంవా ప్రకాశయతీతిశేషః. యద్వా- ఆకాశం- రూపాదిప్రకాశకమిత్యర్థః. సఃచాక్షుషః- చక్షురుపకరణకఃపురుషః- ఆత్మేత్యర్థః. చక్షురుపకరణకముద్దిశ్యపురుషశబ్దేనాత్మత్వంవిధీయతే. చక్షుస్తుతద్దర్శనాయకరణమాత్రమిత్యర్థః. తతశ్చచక్షురాదీనాంరూపాదీనామాత్మనశ్చకరణత్వజ్ఞేయత్వజ్ఞాతృత్వప్రదర్శనముఖేనశరీరేన్ద్రియేభ్యోవ్యతిరేకఉపపాదితోభవతి. (అథయోవేదేదంజిఘ్రాణీతిసఆత్మాగన్ధాయఘ్రాణం) గన్ధగ్రహణకరణంఘ్రాణం. జ్ఞాతాఽఽత్మేత్యర్థః. అనేనఘ్రాణేన్ద్రియవ్యతిరేకఉక్తోభవతి. (అథయోవేదేదమభివ్యాహరాణీతిసఆత్మేత్యాది) స్పష్టం. ౪

శం.— అథయోవేదేదంమన్వానీతి- మననవ్యాపారనిరిన్ద్రియాసమ్ప్రయుక్తంకేవలంమన్వానీతివేద. సఆత్మా. యోవేద - సఆత్మేత్యేవంసర్వత్రప్రయోగాద్వేదనమస్యస్వరూపమిత్యవగమ్యతే. యథా- యఃపురస్తాత్ప్రకాశయతి- సఆదిత్యః, యోదక్షిణతః - యఃపశ్చాత్- యఉత్తరతః- యఊర్ధ్వంప్రకాశయతి- సఆదిత్య, ఇత్యుక్తేప్రకాశస్వరూపస్సఇతిగమ్యతే. దర్శనాదిక్రియానిర్వృత్త్యర్థానితుచక్షురాదికరణాని. ఇదంచాస్యాత్మనఃసామర్థ్యాదవగమ్యతే. ఆత్మనస్సత్తామాత్రఏవజ్ఞానకర్తృత్వం- నతువ్యాపృతతయా. యథాసవితుస్సత్తామాత్రఏవప్రకాశనకర్తృత్వం- నతువ్యాపృతతయేతి- తద్వత్. మనోఽస్య- ఆత్మనోదైవం- అప్రాకృతం- ఇతరేన్ద్రియైరసాధారణంచక్షుః- చష్టే- పశ్యత్యనేనేతిచక్షుః. వర్తమానకాలవిషయాణిచేన్ద్రియాణి - అతోఽదైవానితాని. మనస్తుత్రికాలవిషయోపలబ్ధికరణంమృదితదోషంచసూక్ష్మవ్యవహితాదిసర్వోపలబ్ధికరణంచేతిదైవంచక్షురుచ్యతే. సవైముక్తఃస్వరూపాపన్నోఽవిద్యాకృతదేహేన్ద్రియమనోవియుక్తఃసర్వాత్మభావమాపన్నఃసన్నేషవ్యోమవద్విశుద్ధఃసర్వేశ్వరమనఉపాధిస్సన్నేతేనైవ- ఈశ్వరేణమనసైతాన్కామాన్సవితృప్రకాశవన్నిత్యప్రతతేనదర్శనేనపశ్యన్రమతే. కాన్కామానితి. విశినష్టి - యఏతేబ్రహ్మణిలోకేహిరణ్యనిధివద్బాహ్యవిషయాసఙ్గానృతేనాపిహితాస్సఙ్కల్పమాత్రలభ్యాః- తానిత్యర్థః. ౫

ఆ.— ఇన్ద్రియైః- ఘ్రాణాదిభిరసమ్ప్రయుక్తం- తత్తద్ద్వారేణానిష్పన్నమితియావత్. కేవలం - మనోమాత్రజనితమిత్యేతత్. మన్వాని- సమ్పాదయానీత్యర్థః. యోవేదేత్యత్రప్రత్యయార్థభూతంకర్తృత్వంసాపేక్షత్వాన్మిథ్యా- ప్రకృత్యర్థరూపంతుసంవిన్మాత్రమనపేక్షతయాసత్యమాత్మస్వరూపమిత్యాహ (యోవేదేతి) ఆత్మాసంవేదనస్వభావశ్చేత్తత్సంసర్గాదేవవిషయసిద్ధిసమ్భవాచ్చక్షురాదివైయర్థ్యంస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ (దర్శనాదీతి)-అన్తఃకరణవృత్తిః-దర్శనాదిక్రియా. సాచాత్మనస్సంవిదేకరసస్యాసఙ్గోదాసీనస్యవిషయసంసర్గభ్రమహేతుః. తన్నిష్పత్త్యర్థానిచక్షురాదీనిభవన్తిసార్థకానీత్యర్థః. తేషాముక్తరీత్యాసార్థకత్వేగమకమాహ (ఇదంచేతి)-కరణానాముక్తంసార్థకత్వంప్రకృతస్యసంవిన్మాత్రస్యాసఙ్గత్వాదేవస్వతోవిషయసమ్బన్ధానుపపత్త్యాతత్సమ్బన్ధభ్రాన్తికారణాన్తఃకరణవృత్తివిశేషాపేక్షయానిర్ధారితమిత్యర్థః. ఆత్మనస్సంవిన్మాత్రస్వభావత్వేకథంకర్తృవ్యపదేశఇత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మనఇతి) *యఏషోఽక్షిణీత్యాదివాక్యంప్రపఞ్చితం. సమ్ప్రతి *సతత్రేత్యాదిఫలవాక్యంప్రపఞ్చయితుమిన్ద్రియాన్తరేభ్యోమనసోవైలక్షణ్యందర్శయతి (మనోఽస్యేతి). తస్యచక్షుష్ట్వేఽపికుతోదైవత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ (వర్తమానేతి) ఆగన్తుకదోషరాహిత్యం- మృదితదోషత్వం. సర్వేశ్వరోవ్యజ్యతేయస్మిన్విశుద్ధేమనసి- తన్మనస్సర్వేశ్వరం. తదుపాధిరస్యేతితథోక్తః. ఈశ్వరేణ-తదభివ్యఞ్జకేనేత్యేతత్. అవిద్యాదిప్రతిబన్ధకస్యాభావాన్మనసానిత్యంప్రతతందర్శనం - నిత్యాభివ్యక్తస్వరూపచైతన్యం. తేనపశ్యన్నితియోజనా. ౫

ర౦.— (అథయోవేదేదంమన్వానీతిసఆత్మామనోఽస్యదివ్యంచక్షుః) సకలేన్ద్రియవిషయమననసాధనత్వాన్మనోదివ్యంచక్షురుచ్యతే. శిష్టంస్పష్టం. (సవాఏషఏతేనదివ్యేనచక్షుషామనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతేయఏతేబ్రహ్మలోకే) సఏషః- ఉక్తరీత్యాశరీరేన్ద్రియగ్రామవిలక్షణఆత్మావిధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియఃపురుషోమనశ్శబ్దాభిహితేనదివ్యేన- స్వాభావికేనచక్షుషా- జ్ఞానేనపూర్వోక్తబ్రహ్మలోకశబ్దితదహరాకాశనిష్ఠాన్సర్వాన్కామాననుభవన్మోదతఇత్యర్థః. ౫

శం.— యస్మాదేషఇన్ద్రాయప్రజాపతినోక్తఆత్మా- తతఃశ్రుత్వాతమాత్మానమద్యత్వేఽపిదేవాఉపాసతే. తదుపాసనాచ్చ తేషాం సర్వేచలోకాఆత్తాః- ప్రాప్తాఃసర్వేచకామాః. యదర్థంహీన్ద్రఏకశతంవర్షాణిప్రజాపతౌబ్రహ్మచర్యమువాస - తత్ఫలంప్రాప్తందేవైరిత్యభిప్రా

¶ మనోఽస్యదివ్యంచక్షుస్సవాఏషఏతేనదివ్యేనచక్షుషేతి రఙ్గరామానుజీయపాఠః.

యః. తదుక్తం దేవానాం- మహాభాగ్యత్వాత్. నత్విదానీంమనుష్యాణాం - అత్యల్పజీవితత్వాన్మన్దతరప్రజ్ఞత్వాచ్చసమ్భవతీతి ప్రాప్తేఇదముచ్యతే- సస‌ర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామానిదానీన్తనోపి. కోసౌ. ఇన్ద్రాదివద్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతీతిహ- సామాన్యేనకిలప్రజాపతిరువాచ. అతస్సర్వేషామాత్మజ్ఞానంతత్ఫలప్రాప్తిశ్చతుల్యైవభవతీత్యర్థః. ద్విర్వచనం ప్రకరణసమాప్త్యర్థం……………… ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— తంవాఏతమిత్యాదివ్యాచష్టే. (యస్మాదితి).పదార్థముక్త్వావాక్యార్థమాహ (యదర్థంహీతి).- సర్వాంశ్చేత్యాదివాక్యమాశఙ్కోత్తరత్వేనోత్థాప్యవ్యాచష్టే (తదుక్తమిత్యాదినా).- యథోక్తంఫలంతచ్ఛబ్దార్థః. ప్రకరణం-నిర్విశేషబ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానవిషయం. దహరప్రకరణేవిద్యాప్రకరణముపాస్యస్తుత్యర్థంప్రసఙ్గాదుక్తం. తత్ప్రకరణపరిసమాప్త్యర్థం……………… ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యటీకా.

రం.— (తంవాఏతం దేవాఆత్మానముపాసతేతస్మాత్తేషాంసర్వేచలోకాఆత్తాస్సర్వేచకామాః) ఏతాదృశాత్మస్వరూపస్య ప్రజాపతినామఘవతఉపదిష్టత్వాత్. దేవాస్సర్వేమఘవతఏతమాత్మానముపశ్రుత్యతమేవోపాసతే. అతస్తేషాంసర్వలోకసర్వకామావాప్త్యుపలక్షితబ్రహ్మానుభవోభవతి. అసురాణాంతునతథేతిభావః. అద్యత్వేపితముపాసీనానాంతత్ప్రాప్తిర్భవతీత్యాహ (సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్యవిజానాతి) అద్యత్వేపిమనుష్యాణామపితమాత్మానంశ్రుత్వోపాసీనానాంసర్వలోకసర్వకామావాప్తిర్భవతీత్యర్థః. అత్ర కింప్రమాణమిత్యత్రాహ (ఇతిహప్రజాపతిరువాచప్రజాపతిరువాచేతి) అత్రప్రత్యగాత్మవిద్యాయాఃబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేనాఙ్గీభూతబ్రహ్మవిద్యాఫలమేవతదఙ్గభూతప్రత్యగాత్మవిద్యాయాంస్తుత్యర్థంనిర్దిశ్యతఇతిద్రష్టవ్యం. ఉక్తంచభగవతాభాష్యకృతా * ప్రజాపతివాక్యేచముక్తాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానందహరవిద్యోపయోగితయోక్తం. బ్రహ్మప్రేప్సోర్హిజీవాత్మనః స్వస్వరూపంచజ్ఞాతవ్యమేవ - స్వయమపికల్యాణగుణఏవసన్ననవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణం పరంబ్రహ్మానుభవిష్యతీతిబ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్. * సర్వాంశ్చలోకానాప్నోతిసర్వాంశ్చకామానితిప్రజాపతివాక్యేకీర్త్యమానంఫలందహరవిద్యాఫలమేవేతి. ననుప్రజాపతివిద్యాయాదహరవిద్యాఙ్గత్వే దహరబ్రహ్మవిద్యాధికృతాయైవోపదేష్టవ్యాస్స్యాత్ - ఉపకోసలవిద్యాఙ్గభూతాగ్నివిద్యావత్. ప్రకృతేచ దహరబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠాయేన్ద్రాయోపదిశ్యమానాయాః ప్రత్యగాత్మవిషయక ప్రజాపతివిద్యాయాః కథం విద్యాన్తరశేషత్వమితిచేన్న - ప్రజాపతివాక్యస్య * ఏషసమ్ప్రసాదఇతి దహరవిద్యావాక్యాన్తర్గత సమ్ప్రసాదశబ్దార్థశోధనార్థం ప్రవృత్తతయాతదేకవాక్యత్వేన తాదర్థ్యసిద్ధేఇన్ద్రస్యాపి పశ్చాద్దహరవిద్యోపదిష్టత్వావగన్తవ్యత్వేనాదోషాత్. ననుప్రజాపతివిద్యాయాః ప్రకరణాద్దహరవిద్యాశేషత్వే సర్వబ్రహ్మవిద్యాశేషత్వంనస్యాత్ - విద్యాన్తరశేషత్వే ప్రమాణాభావాత్. నచేష్టాపత్తిః - * ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తిగ్రాహయన్తిచేత్యత్రప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానస్యోక్తత్వాత్, * త్రయాణామేవచైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతిసూత్రేఉపాస్య స్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వోక్తేశ్చ. * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీత్యధికరణసిద్ధం జీవోపాస్యత్వ మఙ్గీకృత్యకింకర్తృత్వాదివిశిష్టం సాంసారికస్వరూపమనుసన్ధేయం - ఉత ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాది లక్షణస్సాంసారికరూపవ్యతిరేకోవేతివిశయే- కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవరూపమనుసన్ధేయం- శరీరేవర్తమానస్యోపాసితురాత్మనస్తథాభావాదిత్యేకేమన్యన్తఇతి * ఏక ఆత్మనశ్శరీరేభావాదితిసూత్రేణపూర్వపక్షంకృత్వా- ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిలక్షణస్సాంసారికరూపవ్యతిరేకఏవానుసన్ధేయః - తద్గోపాసనేసత్యేవతత్క్రతున్యాయేనతాదృశాత్మస్వరూపఫలప్రాప్తేర్భావిత్వాదితి *వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాదితిసూత్రేణసిద్ధాన్తితత్వాచ్చేతిచేన్న- యథావిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంసత్యత్వజ్ఞానత్వాదిస్వరూపనిరూపకధర్మాణాం * ఆనన్దాదయఃప్రధానస్యేత్యధికరణోక్తన్యాయేనసర్వబ్రహ్మవిద్యాఽపేక్షితబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపత్త్యుపయోగితయాసామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాత్ ప్రకరణభఙ్గేనసర్వ బ్రహ్మవిద్యాసాధారణ్యమాశ్రీయతే, యథావా * తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణావివిదిషన్తీతివిద్యావిశేషప్రకరణశ్రుతానాంవేదానువచనాదీనాంసర్వవిద్యాఽపేక్షితచిత్తనైర్మల్యోపయోగిత్వలక్షణసామర్థ్యలిఙ్గవశేనసర్వవిద్యాసాధారణ్యం,- ఏవమిహాపిబ్రహ్మప్రాప్తిపూర్వకాపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టస్వాత్మావిర్భావలక్షణమోక్షరూపఫలస్య తత్క్రతున్యాయేనతాదృశస్వాత్మోపాసనసాధ్యత్వేనప్రజాపతివాక్యోదిత ప్రత్యగాత్మవిద్యాయాస్సర్వబ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వసిద్ధేః. దహరవిద్యాయాఃపరమాత్మపరత్వంచదహరాధికరణేస్థితం. తస్మింశ్చాధికరణే *దహరఉత్తరేభ్యః. *గతిశబ్దాభ్యాంతథాహిదృష్టంలిఙ్గంచ. *ధృతేశ్చమహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః. * ప్రసిద్ధేశ్చ. *అల్పశ్రుతేరితిచేత్తదుక్తం. *ఇతరపరామర్శాత్సఇతిచేన్నాసమ్భవాత్.* అన్యార్థశ్చపరామర్శః. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. * అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతిదశసూత్రాణి. తత్రాద్యానిసప్తసూత్రాణి స్వావసరఏవవ్యాఖ్యాతాని. *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. *అనుకృతేస్తస్యచ. *అపిస్మర్యతే. ఇతిత్రీణిసూత్రాణ్యవ్యాఖ్యాతానివ్యాఖ్యాస్యన్తే- ఉత్తరాత్- ప్రజాపతివాక్యాజ్జీవస్యాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగావసాయాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణైర్దహరాకాశఃపరమాత్మేతినశక్యంనిర్ణేతుమితిచేత్. తత్రాహ- ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధశ్శరీరాత్సముత్థితఃపరంజ్యోతిరుపసమ్పన్నః ఆవిర్భూతస్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టః తత్ర ప్రజాపతివాక్యేఽభిధీయతే. దహరవాక్యేత్వతిరోహితస్వభావాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టఏవదహరాకాశః ప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి జీవస్యాసమ్భావనీయాస్సేతుత్వవిధరణత్వాదయః, సత్యశబ్దనిర్వచనావగతంచేతనాచేతనయోర్నియన్తృత్వం, దహరాకాశస్యపరబ్రహ్మతాంసాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయోనముక్తా

ఊ.— శ్యామాచ్ఛబళంప్రపద్యేశబళాచ్ఛ్యామంప్రపద్యేఅశ్వఇవరోమాణివిధూయపాపం చన్ద్రఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వాశరీరమకృతంకృతాత్మాబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఃఖణ్డః.

నాం నిత్యముక్తానాం వాసమ్భవతీతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర స్థితం. అతఏవనిత్యానాంనిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వాదష్టకత్వాన్నైష్ఠ్యతి ప్రసక్తస్యనిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వస్యకథం బ్రహ్మలిఙ్గత్వమితిశఙ్కాపినిరస్తా- సేతుత్వాదీనాంతదసమ్భావితధర్మాణామత్ర శ్రవణాత్. నను * యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇతి ప్రజాపతివిద్యాగతవాక్యాన్యపి బ్రహ్మపరాణ్యేవభవన్తు- వాక్యత్రయేపి * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతిశ్రవణాత్, అక్షివాక్యేఉపకోసలవిద్యోపాస్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్, * యఏషస్వప్నేమహీయమానశ్చరతీతివాక్యేపిస్వాప్నపదార్థస్రష్టృత్వేనమహీయమానస్యపరమాత్మనఏవ ప్రతిపాదనసమ్భవాత్, సుషుప్తిపర్యాయేపియత్ర-యస్మిన్నాధారేసమస్తస్సమ్ప్రసన్నోభవతీతి సుషుప్త్యాధారబ్రహ్మపరత్వోపపత్తే, రితిచేత్. ఉచ్యతే-స్వప్నపర్యాయే * ఘ్నన్తిత్వేవైనంవిచ్ఛాదయన్తీవాప్రియవేత్తేవభవత్యపిరోదితీవేతిఇన్ద్రేణతస్యహన్యమానత్వద్రావ్యమాణత్వబన్ధుజనమరణాద్యప్రియద్రష్టృత్వరోదితృత్వాదిప్రతిభాసతోదుష్టత్వస్యోపన్యాసాత్, సుషుప్తిసమ్భవస్యాత్మోపదేశానన్తరం * నాహఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానంజానాత్యయమహమస్మీతినోఏవేమానిభూతానివినాశమేవాపీతోభవతీతి తస్యవిశేషజ్ఞానరహితతయావినష్టప్రాయత్వస్యోక్తత్వా, దభయత్వామృతత్వాదీనాంచముక్త్యవస్థాభావిరూపాపేక్షయాప్యుపపత్తేః, జీవవిషయత్వమేవద్వితీయతృతీయపర్యాయయోరితి. ఏవంతయోః స్వప్నసుషుప్త్యవస్థావజ్జీవపరత్వేస్థితే ప్రథమపర్యాయస్యజాగరావస్థావజ్జీవవిషయత్వమేవోపపద్యతే- * యఏషోఽక్షిణిపురుషోదృశ్యతఇత్యస్యదర్శనలిఙ్గాదక్షిణిసన్నిహితోఽనుమీయతఇత్యర్థకత్వేనజాగరావస్థావిషయత్వస్యైవోపపన్నత్వాత్. తతశ్చప్రజాపతివాక్యేజీవస్యసంసారదశాయామనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాదికస్యముక్తిదశాయాం సాధనాధీనతదావిర్భావఃప్రతిపాద్యతే. దహరాకాశేశ్రూయమాణంత్వపహతపాప్మత్వాదికంనిత్యావిర్భూతమేవగ్రాహ్యం - నిత్యావిర్భూతస్యగ్రహణసమ్భవేతిరోహితత్వేనాసత్ప్రియస్యసాధనాధీనావిర్భావస్యగ్రహణాయోగాత్. ననుస్యాదేవం - యదిబ్రహ్మణోనిత్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిమత్త్వం,-జీవస్యాతథాత్వం, చయదిప్రమాణసిద్ధంస్యాత్. తదాదహరాకాశేశ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికం బ్రహ్మగతంనిత్యావిర్భూతమేవ గ్రాహ్యమితిశక్యతేవక్తుం - నచతదస్తీతిశఙ్కమానం ప్రత్యాహ- * అనుకృతేస్తస్యచ. అనుకృతిః- అనుకారః. సామ్యం. తస్య- పరబ్రహ్మణఉపాసనయాతదనుకారోహిజీవస్యశ్రూయతే * తదావిద్వాన్పుణ్యపాపేవిధూయనిరఞ్జనఃపరమంసామ్యముపైతీతి. * అపిస్మర్యతే. * ఇదంజ్ఞానముపాశ్రిత్యమమసాధర్మ్యమాగతాఇతిచస్మర్యతేఇత్యర్థః. తతశ్చతదుపాసనాసిద్ధమేతస్యైశ్వర్యం. తస్యతునాన్యోపాసనసిద్ధం- అపితునిత్యావిర్భూతం. తతశ్చదహరవాక్యేశ్రూయమాణమపహతపాప్మత్వాదికంబ్రాహ్మమేవాభిహితం. ప్రకృతమనుసరామః.. ౬

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశఖణ్డభాష్యమ్.

శం.— శ్యామాచ్ఛబళం ప్రపద్యఇత్యాదిమన్త్రామ్నాయఃపావనోజపార్థశ్చ. ధ్యానార్థోవా. శ్యామః-గమ్భీరోవర్ణః-శ్యామఇవశ్యామః-హార్దం బ్రహ్మ. అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్. తద్ధార్దం బ్రహ్మజ్ఞాత్వాధ్యానేనతస్మాచ్ఛ్యామాచ్ఛబళమివశబళః - అరణ్యాద్యనేకకామమిశ్రత్వాచ్ఛాబళ్యం. తం బ్రహ్మలోకం- శబళం ప్రపద్యేమనసా. శరీరపాతాదూర్ధ్వంగచ్ఛేయం. యస్మాదహంశబళాత్- బ్రహ్మలోకాన్నామరూపవ్యాకరణాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే- హార్దబ్రహ్మభావం ప్రపన్నోస్మీత్యభిప్రాయః. అతస్తమేవప్రకృతిస్వరూపమాత్మానంశబళం ప్రపద్యఇత్యర్థః. కథంశబళం- బ్రహ్మలోకంప్రపద్యఇతి. ఉచ్యతే - అశ్వఇవస్వానిలోమానివిధూయ - కమ్పనేన శ్రమంపాంస్వాదిచరోమతోఽపనీయయథానిర్మలోభవతి-ఏవంహార్దబ్రహ్మజ్ఞానేనవిధూయపాపంధర్మాధర్మాఖ్యం. చన్ద్రఇవచముఖాద్రాహోః గ్రస్తస్సన్రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య భాస్వరోభవతియథా. ఏవంధూత్వా - అపహాయశరీరంసర్వానర్థాశ్రయమిహైవధ్యానేనకృతాత్మా- కృతకృత్యస్సన్నకృతం- నిత్యంబ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి. ద్విర్వచనమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం.. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— ప్రకృతాయాదహరవిద్యాయాశ్శేషభూతజపవిధానార్థమారభతే (శ్యామాదితి)-అత్యన్తదురవగాహ్యత్వాత్ - జ్ఞానహీనానామితిశేషః. కథంజీవతోబ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (మనసేతి)-నతర్హిముఖ్యాతత్ప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ (శరీరేతి)-విపరీతపాఠం హేతుత్వేనవ్యాచష్టే (యస్మాదితి), హేతుః ప్రతిజ్ఞయాయోజ్యతే (అతఇతి), దృష్టాన్తమాకాఙ్క్షాపూర్వకమవతార్యవ్యాచష్టే (కథమిత్యాదినా), శరీరస్యత్యాజ్యత్వేహేతుమాహ (సర్వానర్థేతి)-ఇతిశబ్దోధ్యానసమాప్త్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యటీకా.

ఉ.— ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతగ్ం స ఆత్మా ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాఽహం యశసాం యశః శ్వేతమదత్కమదత్కగ్ం శ్వేతం లిన్దు మాఽభిగాం లిన్దు మాఽభిగాం. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశః ఖణ్డః.

రం.— (శ్యామాచ్ఛబలం ప్రపద్యే శబలాచ్ఛ్యామం ప్రపద్యే) ఏతే చ మన్త్రాః విద్యాఙ్గభూతాః విద్వద్భిర్జప్యాః. పరమాత్మనో హి త్రిధముపాసనముక్తం *ఉపాసాత్రైవిధ్యాదిత్యత్ర చిచ్ఛబలతయా, అచిచ్ఛబలతయా, స్వరూపేణ, చ. తత్ర స్వరూపేణానుసన్ధానే జ్ఞానాదిగుణవ్యవిగ్రహయోగితాప్యనుసన్ధేయా. తత్సిద్ధ్యర్థమేవ హి పుణ్డరీకాక్షమప్రాకృతం వపురితి దిశ్యతే *స యశ్చాయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే స ఏక ఇతి. తత్ర *స యశ్చాయం పురుష ఇత్యానన్దమయమనూద్య *యశ్చాసావాదిత్య ఇతి విగ్రహాతిదేశ ఇతి వ్యాసార్యైరుపాసనాత్రైవిధ్యాదిత్యత్రోక్తం. వేదార్థసఙ్గ్రహే చ భగవతా భాష్యకృతా *య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః *సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి - విద్యుద్వర్ణాత్పురుషాదిత్యర్థః *నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా - మధ్యస్థనీలతోయదా విద్యుల్లేఖేవ. సేయం దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా స్వాన్తర్నిహితనీలతోయదాభపరమాత్మస్వరూపా స్వాన్తర్నిహితనీలతోయదా విద్యుదివాభాతీత్యర్థ ఇత్యుక్తం. అతో నీలవిగ్రహవైశిష్ట్యం సిద్ధం. అత ఏవ హి *శ్యామ ఏకరూపా భవన్త్యేవమివ హి ప్రజాపతిస్సృష్ట్వా ఇతి ప్రజాపతిశబ్దితస్య భగవతః శ్యామరూపత్వముక్తం. తస్మాచ్ఛ్యామ ఇతి- విగ్రహవిశిష్టస్వరూపముచ్యతే. తతశ్చ శ్యామాదితి- ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ. శ్యామవిగ్రహవిశిష్టం స్వరూపం ప్రపద్య - స్వరూపముపాస్య శబలం- చిదచిద్విశిష్టం ప్రపద్యే - ఉపాసే. శబలముపాస్య శ్యామముపాస ఇత్యర్థః. తతశ్చ నిరన్తరం త్రైవిధ్యేనోపాసనమిత్యర్థః. (అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి) అశ్వో రోమాణీవ స్వీయం పాపం విధూయ. విధూయేత్యనేన పాపత్యాగ ఉచ్యతే. రాహుముఖాత్ప్రముక్తశ్చన్ద్ర ఇవ శరీరాద్విముక్తః అకృతం- నిత్యం భగవల్లోకం కృతాత్మా- కృతార్థాత్మా సన్ అభిసమ్భవామి- ప్రాప్నవానీత్యర్థః (అభిసమ్భవామీత్యభిసమ్భవామీతి) ద్విరుక్తిః ఖణ్డసమాప్త్యర్థా..........

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశఖణ్డభాష్యమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

రం.— ఆకాశో వై ఇత్యాది- బ్రహ్మణో లక్షణనిర్దేశార్థమాఖ్యానాయ. ఆకాశో వై నామ - శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఆత్మా [illegible] ఆకాశ ఇవాశరీరత్వాత్సూక్ష్మత్వాచ్చ. స చాకాశో నామ్నా నామరూపయోః స్వాత్మన్యవస్థయోర్జగద్బీజభూతయోః సలిలస్యేవ ఫేనస్థానీయయోర్నిర్వహితా - నిర్వోఢా. వ్యాకర్తా. తే- నామరూపే యదన్తరా- యస్య- బ్రహ్మణోఽన్తరా- మధ్యే వర్తేతే. తయోర్వా- నామరూపయోరన్తరా - మధ్యే యత్. నామరూపాభ్యామస్పృష్టం. యద్యపి తద్బ్రహ్మ నామరూపవిలక్షణం నామరూపాభ్యామస్పృష్టం- తథాపి తయోర్నిర్వోఢా. ఏవం లక్షణం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఇదమేవాత్రేయా బ్రాహ్మణోక్తం. చిన్మాత్రానుగమాత్సర్వత్ర చిత్స్వరూపవివేతగమ్యతే ఏకవాక్యతయా ఆత్మా. కథం తదవగమ్యత ఇతి. ఆహ (స ఆత్మా) ఆత్మా హి నామ సర్వజన్తూనాం ప్రత్యక్చేతనస్స్వసంవేద్యః ప్రసిద్ధః- తేనైవ స్వరూపేణాసౌ నిత్య అశరీరో వ్యోమవత్సర్వగత ఆత్మా, బ్రహ్మేత్యవగన్తవ్యం. తచ్చాత్మా బ్రహ్మ. అమృతం- అమరణధర్మా. అత ఊర్ధ్వం మన్త్రాః. ప్రజాపతేః- చతుర్ముఖః. తస్య సభాం వేశ్మ - ప్రభువిమితం వేశ్మ ప్రపద్యే - గచ్ఛేయం. కిం చ (యశోఽహం)- యశో నామ- ఆత్మాఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం. బ్రాహ్మణా ఏవ హి విశేషతస్తముపాసతే - అతస్తేషాం యశో భవామి. తథా- రాజ్ఞాం విశాం చ. తేఽప్యధికృతా ఏవేతి తేషామప్యాత్మా భవామి. తద్యశోఽహమనుప్రాపత్సి - ప్రాప్స్యామి. ప్రాప్తుమిచ్ఛామి. సహాఽహం యశసాం- ఆత్మనాం. దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిలక్షణానాం యశస్స్వాత్మా. కిమర్థమహమేవం ప్రపద్యే ఇతి. ఉచ్యతే- శ్వేతం - వర్ణతః పక్వబదరసమం. రోహితం. తథా- అదత్కం- దన్తరహితమప్యదత్కం- భక్షయితృ. తేజోబలవీర్యవిజ్ఞానధర్మాణాముపహన్తృ. వినాశయిత్రిత్యేతత్సేవినాం. స్త్రీవ్యఞ్జనం యదేవం లక్షణం శ్వేతం లిన్దు- పిచ్ఛలం. తన్మాఽభిగాం - మాఽభిగచ్ఛేయం. ద్విర్వచనమత్యన్తానర్థహేతుత్వప్రదర్శనార్థం......

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఆ.— *దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశ ఇత్యుక్తస్య లక్షణనిర్దేశస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి (ఆఖ్యానాయేతి) *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానిత్యాద్యాః- శ్రుతయః. ఆకాశశబ్దేనాత్మనః శ్రుతిప్రసిద్ధత్వే హేతుమాహ (ఆకాశ ఇవేతి). తే యదన్తరేత్యత్ర తే ఇతి పదం ప్రథమాద్వివచనాన్తం గృహీత్వా వ్యాఖ్యాయ ద్వితీయాద్వివచనాన్తం షష్ఠ్యర్థమాదాయ వ్యాచష్టే (తయోర్వేతి)- యదన్తరేతి సమస్తం పదం పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతం. అధునా తు వ్యస్తం వ్యాకృతం. తదేవ వ్యాకరణం సఙ్క్షి[illegible] (నామరూపాభ్యామితి). తాభ్యామస్పృష్టం చేత్ - కథం తన్నిర్వాహకమిత్యాశఙ్క్యాహ (నామరూపాభ్యామస్పృష్టమితి)- మాయావశాదితి శేషః. ఆత్మత్వే ఏవ కథం కరతలామలకవద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వం - అత ఆహ (ఆత్మా హీతి)- తేన- స్వసంవేద్యత్వేనేతి యావత్. కుతో దేహాద్వ్యాప

తస్యాత్మనస్స్వసంవేద్యత్వం - తత్రాహ (అశరీర ఇతి), పరిచ్ఛిన్నస్యాశరీరత్వమయుక్తమిత్యాశఙ్క్యాహ (వ్యోమవదితి)- బ్రహ్మైవ ప్రత్యక్భూతమితి కథమవగతమిత్యాశఙ్క్యాహ (ఆత్మేతి)- అనాత్మత్వం చేత్ - అబ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్ప్రత్యగ్భూతం బ్రహ్మైవ వక్తవ్యమిత్యర్థః. ఉపాస్యస్వరూపం దర్శయిత్వా తదుపాసకస్య ప్రార్థనామన్త్రముత్థాప్య వ్యాకరోతి (అత ఊర్ధ్వమితి)- ప్రథమతో బ్రాహ్మణగ్రహణే హేతుమాహ (బ్రాహ్మణానామేవేతి) విశేషం నిర్దిశతి (స్త్రీవ్యఞ్జనమితి)-యోనిశబ్దితం ప్రజననేన్ద్రియమిత్యర్థః. కథం తద్భక్షయితృ భవేత్ - తదాహ (తత్సేవినామితి) తదభిగమనం నామ - గర్భవాసః. తస్యాతిశయేనానర్థహేతుత్వం జ్ఞాపయితుం ద్విర్వచనమిత్యర్థః. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యటీకా.

౧.— (ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా) అత్ర ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యపి పాఠాన్తరం ద్రష్టవ్యం. ఉభయత్రాప్యయమర్థః- శ్రుతిష్వాకాశ ఇతి ప్రసిద్ధః నామరూపయోర్నిర్వహితా- కర్తా. యత్- ఆకాశశబ్దితం. విధేయబ్రహ్మాభిప్రాయేణ నపుంసకత్వం. తే- నామరూపే అన్తరా- మధ్యే వర్తమానం. తాభ్యామస్పృష్టమిత్యర్థః. బ్రహ్మామృతాత్మశబ్దానాం పూర్వవదేవార్థః. ఇదం చ వాక్యం సమన్వయాధ్యాయే చిన్తితం- తత్ర * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేతి నామరూపవోఢృత్వశ్రవణాత్, నామరూపవోఢృత్వస్య పరమాత్మని * అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి జీవద్వారకతయైవోపపాద్యతయా నామరూపవోఢృత్వస్య జీవ ఏవ స్వరసత్వాత్, * ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి వాక్య ప్రతిపాద్యస్య * నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి వాక్యే ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, పూర్వం నిరూఢనామరూపవిపక్షత్వాద్విముక్త ఇహ ప్రతిపాద్యతే ఆకాశశబ్దస్యాపి యౌగికత్వవృత్త్యా ముక్తాత్మని సమ్భవాదిత్యేవం పూర్వపక్షే ప్రాప్త ఉచ్యతే- * ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. ఆకాశః పరం బ్రహ్మ- అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్- * నామరూపయోర్నిర్వహితేతి జీవాపేక్షయార్థాన్తరత్వస్య - భేదకధర్మస్య వ్యపదేశాత్. న హి నితరాం వోఢృత్వం నిర్వోఢృత్వం- రూఢ్యా నిర్వోఢృశబ్దస్య కర్తృత్వాభిధాయిత్వాత్,, * తే యదన్తరేతి నామరూపాస్పృష్టత్వకథనాచ్చ. నామరూపాస్పృష్టత్వే సతి నామరూపకర్తృత్వస్య బద్ధే ముక్తే వాఽసమ్భవాత్. ముక్తస్యాపి * జగద్వ్యాపారవర్జమితి జగద్వ్యాపారరాహిత్యస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. ఆదిశబ్దేనామృతత్వాభయత్వాదీనాం సఙ్గ్రహః. నను ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వవ్యపదేశాదితి న వక్తుం యుక్తం - శుద్ధావస్థ ఏవ హి ప్రత్యగాత్మా పరమాత్మా పరం బ్రహ్మేతి చ వ్యపదిశ్యతే. తత్రాహ- * సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. వాజసనేయకే * కతమ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ప్రకృతస్య ప్రత్యగాత్మనః సుషుప్తావుత్క్రాన్తౌ చ * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి, * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతీతి, చ ప్రాజ్ఞేన పరిష్వఙ్గాన్వారోహణావామ్నాయేతే. జీవస్యైవ శుద్ధావస్థస్య పరమాత్మత్వే పరిష్వఙ్గాన్వారోహణే నోపపద్యేయాతాం- న హ్యభేదే తౌ సమ్భవతః. * పత్యాదిశబ్దేభ్యః. * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్ * ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయేతి ప్రత్యగాత్మాసమ్భావితానాం పతిత్వాదిధర్మాణాం శ్రవణాన్నాయం ముక్తాత్మేతి స్థితం. ప్రకృతమనుసరామః. (ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే) ప్రజాపతేః- పరమాత్మనః సభాస్థానం వేశ్మ ప్రపద్యే. * ప్రభువిమితం హిరణ్మయమితి దహరవిద్యాయాం నిర్దిష్టం వేశ్మ ప్రపద్యే ఇత్యర్థః. న చాత్ర ప్రజాపతిశబ్దః కార్యహిరణ్యగర్భవిషయః- * న చ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిరితి సూత్రకృతైవ నిరస్తత్వాత్. భాష్యకృతా చ * న చాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యహిరణ్యగర్భే- అపి తు పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి- * యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానామితి ఏతస్యాభిసన్ధాతుః సర్వావిద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య । ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామీతి అభిసమ్భావ్య బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వశ్రవణాత్, సర్వబన్ధవినిర్మోకస్య చ సాక్షాచ్ఛ్రవణా, దితి భాషితం. (యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానాం యశో రాజ్ఞాం యశో విశాం) అత్ర యశశ్శబ్దేనాత్మోచ్యతే. బ్రాహ్మణాదీనామాత్మాస్మీత్యర్థః. అత్రాహమితి శబ్దః స్వాన్తర్యామిపరమాత్మపరః. నను తవ బ్రాహ్మణాదీన్ ప్రతి కథం యశశ్శబ్దితమాత్మత్వమిత్యత్రాహ (యశోఽహమనుప్రాపత్సి స హాహం యశసాం యశః) అహం యశః- యశోరూపం పరమాత్మానమాత్మతయా- అహంత్వేన ప్రాప్తవానస్మి- సాక్షాత్కృతవానస్మి. అతస్సోఽహం - పరమాత్మరూపోఽహం యశసాం - జీవాత్మనాం యశః - ఆత్మాస్మీత్యర్థః. (శ్వేతమదత్కమదత్కం శ్వేతం లిన్దు మాభిగాం) శ్వేతం- శుక్లధాతుం. అదత్కం శ్వేతం - అత్ర శ్వేతశబ్దేన లక్షణయా సత్త్వగుణ ఉచ్యతే. తస్యాదత్కం- భక్షయితృ. చరమధాతోస్సత్త్వగుణతత్కార్యజ్ఞానాదిప్రమోషకత్వాత్తద్భక్షకత్వం. తాదృశం చరమధాతుమదత్కం - భక్షయితృ. లిన్దు- స్త్రీవ్యఞ్జనం మాభిగాం - న ప్రాప్నుయాం. చరమధాత్వాధారయోనిప్రవేశో మాభూదితి. జన్మ మాభూదితి యావత్. (లిన్దు మాభిగాం లిన్దు మాభిగామితి) ద్విర్వచనం జప్యమన్త్రపరిసమాప్త్యర్థం.. ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశఖణ్డభాష్యమ్.

ఉ.— తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానో ధార్మికాన్విదధదాత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే…. ౧

శం.— తద్ధైతత్- ఆత్మజ్ఞానం సోపకరణం * ఓమిత్యేతదక్షరమిత్యాద్యైః సహోపాసనైస్తద్వాచకేన గ్రన్థేనాష్టాధ్యాయీలక్షణేన సహ బ్రహ్మా- హిరణ్యగర్భః పరమేశ్వరో వా తద్ద్వారేణ ప్రజాపతయే- కశ్యపాయోవాచ. అసావపి మనవే- స్వపుత్రాయ. మనుః ప్రజాభ్యః. ఇత్యేవం శ్రుత్యర్థసమ్ప్రదాయపరమ్పరయా ఆగతముపనిషద్విజ్ఞానమద్యాపి విద్వత్స్వవగమ్యతే. యథేహ షష్ఠాద్యధ్యాయత్రయే ప్రకాశితాత్మవిద్యా సఫలావగమ్యతే- తథా కర్మణాం సకలానాం నార్థ ఇతి ప్రాప్తే తదానర్థక్యప్రాప్తిపరిజిహీర్షయేదం కర్మణోఽవిద్వద్భిరనుష్ఠీయమానస్య విశిష్టఫలవత్త్వేనార్థవత్త్వముచ్యతే- ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య- సహార్థతోఽధ్యయనం కృత్వా. యథావిధానం- యథాస్మృత్యుక్తైర్నియమైర్యుక్తస్సన్నిత్యర్థః. సర్వస్యాపి విధేః స్మృత్యుక్తస్యోపకుర్వాణకం ప్రతి కర్తవ్యత్వేఽపి గురుశుశ్రూషాయాః ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థమాహ- గురోః కర్మ- యత్కర్తవ్యం- తత్కృత్వా, కర్మశూన్యో యోఽతిశిష్టః కాలః- తేన కాలేన వేదమధీత్యేత్యర్థః. ఏవం హి నియమవతాధీతో వేదః కర్మజ్ఞానఫలప్రాప్తయే భవతి- నాన్యథేత్యభిప్రాయః. అభిసమావృత్య- ధర్మజిజ్ఞాసాం సమాపయిత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్య న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా- గార్హస్థ్యవిహితే కర్మణి తిష్ఠన్నిత్యర్థః. తత్రాపి గార్హస్థ్యవిహితానాం కర్మణాం స్వాధ్యాయస్య ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థముచ్యతే- శుచౌ - వివిక్తేఽమేధ్యాదిరహితే దేశే యథావదాసీనః స్వాధ్యాయమధీయానః - నిత్యం నైమిత్తికం కర్మ, అధికం చ యథాశక్తిత ఋగాద్యభ్యాసం, చ కుర్వన్. ధార్మికాన్- పుత్రాన్ శిష్యాంశ్చ ధర్మయుక్తాన్ విదధత్- ధార్మికత్వేన తాన్నియమయన్. ఆత్మని- స్వహృదయే హార్దే బ్రహ్మణి సర్వేన్ద్రియాణి సంప్రతిష్ఠాప్య- ఉపసంహృత్య. సర్వేన్ద్రియగ్రహణాత్కర్మాణి చ సన్న్యస్య. అహింసన్- హింసాం- పరపీడామకుర్వన్ సర్వభూతాని - స్థావరజఙ్గమాని. భూతాన్యపీడయన్నిత్యర్థః. భైక్షనిమిత్తమటనాదినాపి పరపీడా స్యాదిత్యత ఆహ (అన్యత్ర తీర్థేభ్యః)- తీర్థం నామ- శాస్త్రానుజ్ఞావిషయః. తతోఽన్యత్రేత్యర్థః. సర్వాశ్రమిణాం చైతత్సమానం. తీర్థేభ్యోఽన్యత్రాహింసైవేత్యేవం వర్తయన్నితి. కుటుమ్బ ఏవ తత్సర్వం కుర్వన్. స ఖలు- అధికృతో యావదాయుషం - యావజ్జీవమేవం- యథోక్తేన ప్రకారేణైవం వర్తయన్- కుర్వన్బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే దేహాన్తే. న చ పునరావర్తతే- శరీరగ్రహణాయ. పునరావృత్తేః ప్రాప్తాయాః ప్రతిషేధాత్. అర్చిరాదినా మార్గేణ కార్యబ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్య యావద్బ్రహ్మలోకస్థితిః - తావత్తత్రైవ తిష్ఠతి. ప్రాక్ తతో నావర్తత ఇత్యర్థః. ద్విరభ్యాస ఉపనిషద్విద్యాపరిసమాప్త్యర్థః. ……………… ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి శ్రీమద్గోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పాదకృతౌ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

◆

ఆ.— ఉక్తవిజ్ఞానస్యాత్యైహికత్వశఙ్కాం వ్యుదస్యన్ననాదిపారమ్పర్యాగతత్వం దర్శయతి (తద్ధైతదితి)- సోపకరణం- ఉపకరణైః- శమాదిభిస్సహితమితి యావత్. తద్ద్వారేణ- హిరణ్యగర్భద్వారేణేత్యర్థః. విద్యాప్రకరణం సమాప్య విద్వదనుష్ఠితస్య కర్మణః సాఫల్యమవిద్వత్స్తోమార్థం కథయతి (యథేత్యాదినా) ఇహేతి - ప్రకృతోపనిషదుక్తిః. ప్రాఙ్ముఖత్వపవిత్రపాణిత్వాదయః- నియమాః. భిక్షాశనస్నానాచమనాదిః- విధిః. కిమిత్యేష నియమోఽధ్యయనే కథ్యతే- తత్రాహ (ఏవం హీతి)- తత్రాపీతి సప్తమ్యా యథోక్తోఽధికారీ గృహీతః. ఏతత్సర్వం స్వయం కుర్వన్- బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇతి సమ్బన్ధః. ఏవం వర్తయన్నిత్యస్య వ్యాఖ్యానం- ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ కుర్వన్నితి. అప్రాప్తప్రతిషేధాశఙ్కాం వారయతి (పునరావృత్తేరితి)- చన్ద్రలోకాదివద్బ్రహ్మలోకాదపి ప్రాప్తా పునరావృత్తిః. తస్యా న చేత్యాది ప్రతిషేధాన్నాప్రాప్తప్రతిషేధప్రసక్తిరిత్యర్థః. అపునరావృత్తివాక్యస్థాన్యక్షరాణి వ్యాకరోతి (అర్చిరాదినేతి)- ప్రాగితి - మహాప్రలయాత్పూర్వకాలోక్తిః. తతః- బ్రహ్మలోకాదిత్యర్థః. ……………… ౧

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యటీకా.

వియదాదిజగజ్జాతం జాతమజ్ఞానతో యతః । తదస్మిన్నామరూపాది విరహి బ్రహ్మ నిర్భయమ్॥ ౧
నమస్త్రయ్యన్తసన్దోహసరసీరుహభానవే । గురవే పరపక్షౌఘధ్వాన్తధ్వంసపటీయసే॥ ౨

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య
శ్రీభగవదానన్దజ్ఞానకృతాయాం ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యటీకాయాం అష్టమప్రపాఠకభాష్యటీకా.

◆

ఆప్యాయన్తు మమాఙ్గాని వాక్ప్రాణశ్చక్షుః శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణి చ సర్వాణి సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మ నిరాకుర్యాం మా మా బ్రహ్మ నిరాకరోదనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు తదాత్మని నిరతే య ఉపనిషత్సు ధర్మాస్తే మయి సన్తు తే మయి సన్తు ॥ ౨

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశః ఖణ్డః.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషది అష్టమప్రపాఠకస్సమాప్తః.

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

హరిః ఓమ్. తత్సత్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

⁂

౧.---- (తద్ధైతద్బ్రహ్మా ప్రజాపతయ ఉవాచ ప్రజాపతిర్మనవే మనుః ప్రజాభ్యః) ఏతత్ - బ్రహ్మవిజ్ఞానం బ్రహ్మా - హిరణ్యగర్భః ప్రజాపతయే - కాశ్యపాయేత్యర్థః. శిష్టం స్పష్టం. విద్యాఙ్గభూతత్వేన గురుకర్మానుష్ఠాతవ్యమిత్యేతత్ప్రస్తౌతి (ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణ) యథావిధానం - విధిమనతిక్రమ్య గురోః కర్మాతిశేషేణ - కర్మావశిష్టకాలేన. గురుశుశ్రూషానవరుద్ధేన కాలేనాధీత్యేతి యోజనా. వ్యాసార్యైస్తు పురుషార్థాధికరణే * అతిశేషేణ - నిశ్శేషమిత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యాతం. తేషామయమాశయః - * బ్రహ్మచారీ వేదమధీత్యోపన్యాహృత్య గురవేఽనుజ్ఞాతో దారాన్ కుర్వీత * విద్యాన్తే గురుమర్థేన నిమన్త్ర్య కృతానుజ్ఞానస్య వా స్నానమిత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్, * ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతన్తుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీరిత్యాదిశ్రుత్యనుసారాచ్చ గురోర్యథావిధానం - ఆచార్యస్య నియమనమనతిలఙ్ఘ్య కర్తవ్యం కర్మ అతిశేషేణ - అతిపర్యాప్తమిత్యాదౌ అతేః పర్యాప్త్యర్థత్వదర్శనాదతిరర్థాభావే వర్తతే. తతశ్చాతిశేషేణ - అశేషేణ అభిసమావృత్య - నిర్వర్త్యేత్యేవాన్వయః. నత్వతిశేషేణేత్యస్యాధీత్యేతి పూర్వేణాన్వయః - తస్య వ్యవహితత్వాత్ నిరాకాఙ్క్షత్వాచ్చ. న చ * గురోః కర్మశేషేణ జపేదిత్యాదిగౌతమస్మృత్యైకరూప్యాత్ కర్మాతిశేషశబ్దస్యాపి కర్మావశిష్టకాలపరత్వం వక్తవ్యమితి వాచ్యం - శేషాతిశేషశబ్దయోర్భిన్నార్థత్వేన తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాభావాదితి. (అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానః) అభిసమావృత్య - సమావర్తనం కృత్వా. గురుకులాన్నివృత్త్యేత్యర్థః. న్యాయతో దారానాహృత్య కుటుమ్బే స్థిత్వా - గార్హస్థ్యవిహితకర్మనిష్ఠ ఇత్యర్థః. శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయాన ఇత్యత్ర స్వాధ్యాయమితి నిత్యకర్మణాముపలక్షణం. (ధార్మికాన్విదధత్) పుత్రశిష్యాదీన్ ధర్మనియుక్తాన్. (ఆత్మని సర్వేన్ద్రియాణి సమ్ప్రతిష్ఠాప్యాహింసన్ సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః) అనాత్మవిషయేభ్య ఇన్ద్రియాణి నిగృహ్య శాస్త్రీయహింసావ్యతిరిక్తాం హింసామకుర్వాణ ఇత్యర్థః. న చ * అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాదితి సూత్రే క్రత్వర్థపశుహింసాయా హింసాత్వాభావస్యోక్తత్వాత్ అన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి వ్యర్థమితి వాచ్యం - * న వా ఉ ఏతన్మ్రియసే న రిష్యసీతి మన్త్రలిఙ్గాత్తస్య హింసాత్వాభావేఽపి గృహస్థానామవర్జనీయకుశిస్యాహరణాదిహింసాయా హింసాత్వసమ్భవేన తత్పర్యుదాసార్థమన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇత్యస్యావశ్యకత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. (స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తతే) * ఆ ప్రయాణాత్తత్రాపి హి దృష్టమిత్యత్ర - ఇదమపవర్గసాధనముపాసనమేకస్మిన్నేవాహని కార్యం - శాస్త్రార్థస్య తావతైవ సమాప్తత్వాదితి పూర్వపక్షం కృత్వా - ఆ ప్రయాణాత్ - ఆమరణాదనువర్తనీయం - ఆమరణం సర్వస్మిన్ కాలే * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యత ఇత్యుపాసనస్య దృష్టత్వాత్. అత ఆ ప్రయాణం కర్తవ్యమితి స్థితం. * సహకార్యన్తరవిధిరిత్యధికరణే - ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యారభ్య * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి బ్రహ్మవిదో యావదాయుషం గృహస్థధర్మేణ స్థితిదర్శనాదాశ్రమాన్తరేషు న బ్రహ్మవిద్యాఽస్తీత్యాశఙ్క్య - సర్వేష్వాశ్రమేషు విద్యాయాః ప్రమాణప్రతిపన్నత్వాత్ గృహస్థధర్మేణోపసంహారః ఆశ్రమాన్తరధర్మాణాముపలక్షణార్థ ఇతి * కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహార ఇతి సూత్రేణ సమర్థితం. * అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాదిత్యత్ర * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే న చ పునరావర్తత ఇతి శబ్దాన్ముక్తస్య పునః ప్రకృతివశ్యతాలక్షణా ఆవృత్తిర్నాస్తీత్యుక్తం. తత్ర పునరావృత్తౌ హి న ముక్తేచ్ఛా హేతుః - అనవధికాతిశయానన్దరూపం బ్రహ్మానుభవతః ప్రాకృతభోగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి పరమపురుషేచ్ఛావశాత్పునరావృత్తిః - * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః * జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమిత్యుక్తరీత్యా పరమప్రియం జ్ఞానినం ప్రాప్యాత్మానం కృతార్థం మన్యమానస్య పరమపురుషస్య తత్త్యాగేచ్ఛాయా అసమ్భవాత్. నాపి కర్మవశాత్పునరావృత్తిః - ఉచ్ఛిన్నకర్మబన్ధత్వేన కర్మాధీనాయా అపి పునరావృత్తేరసమ్భవాదితి భాష్యే ప్రతిపాదితం. న చ పునరావర్తతే న చ పునరావర్తత ఇతి ద్విరుక్తిర్బ్రహ్మవిద్యాయాస్సాఙ్గాయాః పరిసమాప్త్యర్థా. ౧

అత్ర శఙ్కరభాష్యమానన్దీయం చ నాస్తి.

For page 337—see at the beginning of తైత్తిరీయం.

౨౦ — (ఆప్యాయన్తుమమాఙ్గానివాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రమథో బలమిన్ద్రియాణిచసర్వాణి) అధ్యయనజపహోమాశాన్తిపాఠార్థో యంమన్త్రః. మదఙ్గానివాగాదిభిస్సహాప్యాయితాని భవన్త్విత్యర్థః. (సర్వం బ్రహ్మౌపనిషదం మాహం బ్రహ్మనిరాకుర్యాం) సర్వాం బ్ర హ్మప్రతిపాదికాముపనిషదం ప్రతి బ్రహ్మవిషయేచనాస్తిక్యబుద్ధిం మాకార్షమిత్యర్థః. (మామా బ్రహ్మనిరాకరోత్) మామాం బ్రహ్మనిరాకుర్యాత్ అనుగృహ్ణాత్విత్యర్థః. (అనిరాకరణమస్త్వనిరాకరణం మేఽస్తు) పరస్పరమనిరాకరణమస్త్విత్యర్థః. (తదాత్మనినిరతేయఉపనిషత్సుధర్మాస్తేమయి సన్తు) ఆత్మజ్ఞాననిరతస్యయేధర్మాశ్శాన్తిదాన్త్యాదయఉపనిషత్సు ప్రసిద్ధాః- తేసర్వేమయిసన్త్విత్యర్థః. (తేమయిసన్తుతేమయిసన్త్వితి) ద్విః క్తిరుపనిషత్సమాప్త్యర్థా...

ఇత్యష్టమప్రపాఠకే పఞ్చదశఖణ్డభాష్యమ్.

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యే అష్టమప్రపాఠకభాష్యమ్.

* * *

యః కరుణయాక్షితినిర్జరాణాం భూమావజృమ్భయత భాష్యసుధాముదారః।
వామాగమాధ్వగవదావదతూలవాతో రామానుజస్సమునిరాద్రియతాం మదుక్తిమ్॥

* * *

ఇతి
శ్రీమత్తాతాచార్యచరణారవిన్దచఞ్చరీకస్య వాత్స్యానన్తార్యసేవాసమధిగతశారీరకమీమాంసాభాష్యహృదయస్య పరకాలమునికృపాలబ్ధపారమహంస్యస్య శ్రీరఙ్గరామానుజమునేః కృతిషు చ్ఛాన్దోగ్యోపనిషద్భాష్యం సమాప్తమ్.

N. KUPPUSWAMAYYA, B.A.
PLEADER
TIRUPATI

539